महाभारत

आदि पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - आदि पर्व

अनुक्रमणीपर्व १
- अध्याय ००१ . . . . १

पर्वसंग्रहपर्व २२
- अध्याय ००२ . . . . २२

पौष्यपर्व ४९
- अध्याय ००३ . . . . ४९

पौलोमपर्व ६५
- अध्याय ००४ . . . . ६५
- अध्याय ००५ . . . . ६६
- अध्याय ००६ . . . . ६९
- अध्याय ००७ . . . . ७१
- अध्याय ००८ . . . . ७४
- अध्याय ००९ . . . . ७७
- अध्याय ०१० . . . . ७९
- अध्याय ०११ . . . . ८१
- अध्याय ०१२ . . . . ८३

आस्तीकपर्व ८३
- अध्याय ०१३ . . . . ८३

अध्याय ०१४ . . . . ८९
अध्याय ०१५ . . . . ९१
अध्याय ०१६ . . . . ९३
अध्याय ०१७ . . . . ९७
अध्याय ०१८ . . . . १०१
अध्याय ०१९ . . . . १०२
अध्याय ०२० . . . . १०४
अध्याय ०२१ . . . . १०६
अध्याय ०२२ . . . . १०८
अध्याय ०२३ . . . . १०९
अध्याय ०२४ . . . . ११०
अध्याय ०२५ . . . . ११२
अध्याय ०२६ . . . . ११६
अध्याय ०२७ . . . . १२१
अध्याय ०२८ . . . . १२५
अध्याय ०२९ . . . . १२७
अध्याय ०३० . . . . १३०
अध्याय ०३१ . . . . १३२
अध्याय ०३२ . . . . १३५
अध्याय ०३३ . . . . १३८
अध्याय ०३४ . . . . १४१
अध्याय ०३५ . . . . १४४
अध्याय ०३६ . . . . १४५
अध्याय ०३७ . . . . १४८
अध्याय ०३८ . . . . १५२
अध्याय ०३९ . . . . १५६
अध्याय ०४० . . . . १६०
अध्याय ०४१ . . . . १६१
अध्याय ०४२ . . . . १६५
अध्याय ०४३ . . . . १६७
अध्याय ०४४ . . . . १७२
अध्याय ०४५ . . . . १७४

अध्याय ०४६ . . . . १७८
अध्याय ०४७ . . . . १८३
अध्याय ०४८ . . . . १८६
अध्याय ०४९ . . . . १८८
अध्याय ०५० . . . . १९२
अध्याय ०५१ . . . . १९४
अध्याय ०५२ . . . . १९७
अध्याय ०५३ . . . . २००

आदिवंशावतरणपर्व २०४
अध्याय ०५४ . . . . २०४
अध्याय ०५५ . . . . २०७
अध्याय ०५६ . . . . २११
अध्याय ०५७ . . . . २१५
अध्याय ०५८ . . . . २२७
अध्याय ०५९ . . . . २३२
अध्याय ०६० . . . . २३८
अध्याय ०६१ . . . . २४५

संभवपर्व २५६
शंकुतलोपाख्यानम् २५६
अध्याय ०६२ . . . . २५६
अध्याय ०६३ . . . . २५८
अध्याय ०६४ . . . . २६०
अध्याय ०६५ . . . . २६५
अध्याय ०६६ . . . . २७०
अध्याय ०६७ . . . . २७२
अध्याय ०६८ . . . . २७६
अध्याय ०६९ . . . . २८४
ययात्युपाख्यानम् २९०
अध्याय ०७० . . . . २९०
अध्याय ०७१ . . . . २९५

अध्याय ०७२ . . . . ३०२
अध्याय ०७३ . . . . ३०५
अध्याय ०७४ . . . . ३०९
अध्याय ०७५ . . . . ३११
अध्याय ०७६ . . . . ३१४
अध्याय ०७७ . . . . ३२०
अध्याय ०७८ . . . . ३२३
अध्याय ०७९ . . . . ३२८
अध्याय ०८० . . . . ३३२
उत्तरयायातम् ३३५
अध्याय ०८१ . . . . ३३५
अध्याय ०८२ . . . . ३३७
अध्याय ०८३ . . . . ३३९
अध्याय ०८४ . . . . ३४१
अध्याय ०८५ . . . . ३४३
अध्याय ०८६ . . . . ३४७
अध्याय ०८७ . . . . ३४९
अध्याय ०८८ . . . . ३५२
संभवपर्व ३५६
अध्याय ०८९ . . . . ३५६
अध्याय ०९० . . . . ३६३
अध्याय ०९१ . . . . ३७०
अध्याय ०९२ . . . . ३७३
अध्याय ०९३ . . . . ३७९
अध्याय ०९४ . . . . ३८४
अध्याय ०९५ . . . . ३९४
अध्याय ०९६ . . . . ३९६
अध्याय ०९७ . . . . ४०२
अध्याय ०९८ . . . . ४०५
अध्याय ०९९ . . . . ४०९
अध्याय १०० . . . . ४१४
अध्याय १०१ . . . . ४१८

अध्याय १०२ . . . . ४२१
अध्याय १०३ . . . . ४२४
अध्याय १०४ . . . . ४२६
अध्याय १०५ . . . . ४२९
अध्याय १०६ . . . . ४३२
अध्याय १०७ . . . . ४३३
अध्याय १०८ . . . . ४३८
अध्याय १०९ . . . . ४४०
अध्याय ११० . . . . ४४४
अध्याय १११ . . . . ४४९
अध्याय ११२ . . . . ४५३
अध्याय ११३ . . . . ४५६
अध्याय ११४ . . . . ४६१
अध्याय ११५ . . . . ४६८
अध्याय ११६ . . . . ४७१
अध्याय ११७ . . . . ४७५
अध्याय ११८ . . . . ४७८
अध्याय ११९ . . . . ४८२
अध्याय १२० . . . . ४८६
अध्याय १२१ . . . . ४८९
अध्याय १२२ . . . . ४९१
अध्याय १२३ . . . . ४९७

जतुगृहदाहपर्व ५०५
अध्याय १२४ . . . . ५०५
अध्याय १२५ . . . . ५०९
अध्याय १२६ . . . . ५१२
अध्याय १२७ . . . . ५१७
अध्याय १२८ . . . . ५२०
अध्याय १२९ . . . . ५२२
अध्याय १३० . . . . ५२४
अध्याय १३१ . . . . ५२६

अध्याय १३२ . . . . ५२८
अध्याय १३३ . . . . ५३०
अध्याय १३४ . . . . ५३४
अध्याय १३५ . . . . ५३७
अध्याय १३६ . . . . ५४०
अध्याय १३७ . . . . ५४२
अध्याय १३८ . . . . ५४४

हिडिम्बवधपर्व ५४८
अध्याय १३९ . . . . ५४८
अध्याय १४० . . . . ५५१
अध्याय १४१ . . . . ५५४
अध्याय १४२ . . . . ५५६

बकवधपर्व ५६१
अध्याय १४३ . . . . ५६१
अध्याय १४४ . . . . ५६५
अध्याय १४५ . . . . ५६७
अध्याय १४६ . . . . ५७२
अध्याय १४७ . . . . ५७५
अध्याय १४८ . . . . ५७८
अध्याय १४९ . . . . ५८०
अध्याय १५० . . . . ५८२
अध्याय १५१ . . . . ५८६
अध्याय १५२ . . . . ५८८

चैत्ररथपर्व ५९०
अध्याय १५३ . . . . ५९०
अध्याय १५४ . . . . ५९२
अध्याय १५५ . . . . ५९५
अध्याय १५६ . . . . ६०१
अध्याय १५७ . . . . ६०२

अध्याय १५८ . . . . ६०४
अध्याय १५९ . . . . ६१०
तापस्योपाख्यानम् ६१३
अध्याय १६० . . . . ६१३
अध्याय १६१ . . . . ६१७
अध्याय १६२ . . . . ६१९
अध्याय १६३ . . . . ६२१
वासिष्ठोपाख्यानम् ६२४
अध्याय १६४ . . . . ६२४
अध्याय १६५ . . . . ६२६
अध्याय १६६ . . . . ६३१
अध्याय १६७ . . . . ६३६
अध्याय १६८ . . . . ६३९
और्वोपाख्यानम् ६४२
अध्याय १६९ . . . . ६४२
अध्याय १७० . . . . ६४५
अध्याय १७१ . . . . ६४७
अध्याय १७२ . . . . ६५०
अध्याय १७३ . . . . ६५२

द्रौपदीस्वयंवरपर्व ६५५
अध्याय १७४ . . . . ६५५
अध्याय १७५ . . . . ६५६
अध्याय १७६ . . . . ६५९
अध्याय १७७ . . . . ६६३
अध्याय १७८ . . . . ६६५
अध्याय १७९ . . . . ६६७
अध्याय १८० . . . . ६७०
अध्याय १८१ . . . . ६७२
अध्याय १८२ . . . . ६७६
अध्याय १८३ . . . . ६७८
अध्याय १८४ . . . . ६७९

अध्याय १८५ . . . . ६८२
अध्याय १८६ . . . . ६८५
अध्याय १८७ . . . . ६८६
अध्याय १८८ . . . . ६९०
पञ्चेन्द्रोपाख्यानम् ६९३
अध्याय १८९ . . . . ६९३

वैवाहिकपर्व ६९९
अध्याय १९० . . . . ६९९
अध्याय १९१ . . . . ७०१

विदुरागमनपर्व ७०४
अध्याय १९२ . . . . ७०४
अध्याय १९३ . . . . ७०७
अध्याय १९४ . . . . ७०९
अध्याय १९५ . . . . ७१२
अध्याय १९६ . . . . ७१४
अध्याय १९७ . . . . ७१७
अध्याय १९८ . . . . ७२०

राज्यालम्भपर्व ७२३
अध्याय १९९ . . . . ७२३

अर्जुनवनवासपर्व ७२९
अध्याय २०० . . . . ७२९
सुन्दोपसुन्दोपाख्यानम् ७३२
अध्याय २०१ . . . . ७३२
अध्याय २०२ . . . . ७३५
अध्याय २०३ . . . . ७३८
अध्याय २०४ . . . . ७४२
अध्याय २०५ . . . . ७४५
अध्याय २०६ . . . . ७४८

अध्याय २०७ . . . . ७५२
अध्याय २०८ . . . . ७५५
अध्याय २०९ . . . . ७५८
अध्याय २१० . . . . ७६१

सुभद्राहरणपर्व ७६३
अध्याय २११ . . . . ७६३
अध्याय २१२ . . . . ७६६

हरणहारिकपर्व ७६९
अध्याय २१३ . . . . ७६९

खाण्डवदाहपर्व ७७८
अध्याय २१४ . . . . ७७८
अध्याय २१५ . . . . ७८१
अध्याय २१६ . . . . ७८४
अध्याय २१७ . . . . ७८८
अध्याय २१८ . . . . ७९०
अध्याय २१९ . . . . ७९५

शारंगकोपाख्यानम् ८००
अध्याय २२० . . . . ८००
अध्याय २२१ . . . . ८०४
अध्याय २२२ . . . . ८०६
अध्याय २२३ . . . . ८०८
अध्याय २२४ . . . . ८१२
अध्याय २२५ . . . . ८१६

॥ महाभारत आदिपर्व ॥

अनुक्रमणीपर्व

अध्याय ००१

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ ००० ॥

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे । ००१ ।

समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ ००२ ॥

तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ००३ ॥

अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ००४ ॥

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥ ००५ ॥

सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ००६ ॥

कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ००७ ॥

सूत उवाच ॥

जनमेजयस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः ।
समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक्पारिक्षितस्य च ॥ ००८ ॥

कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताश्चापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ॥ ००९ ॥

श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ।
बहूनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च ॥ ०१० ॥

समन्तपञ्चकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ॥ ०११ ॥

पाण्डवानां कुरूणां च सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ०११ ॥

दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।
आयुष्मन्तः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ ०१२ ॥

अस्मिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः ।
कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्या हुताग्नयः ॥ ०१३ ॥

भवन्त आसते स्वस्था ब्रवीमि किमहं द्विजाः ॥ ०१३ ॥

पुराणसंश्रिताः पुण्याः कथा वा धर्मसंश्रिताः ।
इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ०१४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ।
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् ॥ ०१५ ॥

तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः ।
सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ ०१६ ॥

भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् ।
संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाशास्त्रोपबृंहिताम् ॥ ०१७ ॥

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ ०१८ ॥

वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्यां पापभयापहाम् ॥ ०१९ ॥

सूत उवाच ॥

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ ०२० ॥

असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ ०२१ ॥

मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ ०२२ ॥

महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ ०२३ ॥

आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ ०२४ ॥

इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्द्विजातिभिः ॥ ०२५ ॥

अलङ्कृतं शुभैः शब्दैः समयैर्दिव्यमानुषैः ।
छन्दोवृत्तैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ ०२६ ॥

निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते ।
बृहदण्डमभूदेकं प्रजानां बीजमक्षयम् ॥ ०२७ ॥

युगस्यादौ निमित्तं तन्महद्दिव्यं प्रचक्षते ।
यस्मिंस्तच्छ्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म सनातनम् ॥ ०२८ ॥

अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च सर्वत्र समतां गतम् ।
अव्यक्तं कारणं सूक्ष्मं यत्तत्सदसदात्मकम् ॥ ०२९ ॥

यस्मात्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥ ०३० ॥

प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त ये ।
ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ०३१ ॥

पुरुषश्चाप्रमेयात्मा यं सर्वमृषयो विदुः ।
विश्वेदेवास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ०३२ ॥

यक्षाः साध्याः पिशाचाश्च गुह्यकाः पितरस्तथा ।

ततः प्रसूता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ०३३ ॥

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ०३४ ॥

संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ०३५ ॥

यदिदं दृश्यते किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः सङ्क्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ०३६ ॥

यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ०३७ ॥

एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ०३८ ॥

त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः सङ्क्षेपलक्षणा ॥ ०३९ ॥

दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ०४० ॥

पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।
देवभ्राट्तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ०४१ ॥

सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ०४२ ॥

दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ०४३ ॥

भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ०४४ ॥

ययातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणां च सर्वशः ।
संभूता बहवो वंशा भूतसर्गाः सविस्तराः ॥ ०४५ ॥

भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं त्रिविधं च यत् ।
वेदयोगं सविज्ञानं धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ०४६ ॥

धर्मकामार्थशास्त्राणि शास्त्राणि विविधानि च ।
लोकयात्राविधानं च संभूतं दृष्टवानृषिः ॥ ०४७ ॥

इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च ।
इह सर्वमनुक्रान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ०४८ ॥

विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः सङ्क्षेपमब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥ ०४९ ॥

मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ०५० ॥

विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः ।
व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्ग्रन्थं धारयितुं परे ॥ ०५१ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ०५२ ॥

पराशरात्मजो विद्वान्ब्रह्मर्षिः संशितव्रतः ।
मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः ॥ ०५३ ॥

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ०५४ ॥

उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ०५५ ॥

तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ०५६ ॥

जनमेजयेन पृष्टः सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ०५७ ॥

स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ०५८ ॥

विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ०५९ ॥

वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषिः ॥ ०६० ॥

चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ०६१ ॥

ततोऽध्यर्धशतं भूयः सङ्क्षेपं कृतवानृषिः ।
अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ०६२ ॥

इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।
ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ ०६३ ॥

नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ।

गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥ ०६४ ॥

दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः ; स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे ; मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ०६५ ॥

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः ; स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे ; मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ०६६ ॥

पाण्डुर्जित्वा बहून्देशान्युधा विक्रमणेन च ।
अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ०६७ ॥

मृगव्यवायनिधने कृच्छ्रां प्राप स आपदम् ।
जन्मप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ॥ ०६८ ॥

मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ०६९ ॥

तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ०७० ॥

ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ०७१ ॥

पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥ ०७२ ॥

तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चुक्रुशुर्भृशम् ॥ ०७३ ॥

आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।
यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ०७४ ॥

स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम संततिम् ।
उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ०७५ ॥

तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।
अन्तर्हितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥ ०७६ ॥

पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
आसन्प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०७७ ॥

तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।
शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृक्कीर्तिवर्धनः ॥ ०७८ ॥

तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदाञ्शास्त्राणि विविधानि च ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ॥ ०७९ ॥

युधिष्ठिरस्य शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन् ।
धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जुनस्य च ॥ ०८० ॥

गुरुशुश्रूषया कुन्त्या यमयोर्विनयेन च ।
तुतोष लोकः सकलस्तेषां शौर्यगुणेन च ॥ ०८१ ॥

समवाये ततो राज्ञां कन्यां भर्तृस्वयंवराम् ।
प्राप्तवानर्जुनः कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ०८२ ॥

ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्पूज्यः सर्वधनुष्मताम् ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् ॥ ०८३ ॥

स सर्वान्पार्थिवाञ्जित्वा सर्वांश्च महतो गणान् ।
आजहारार्जुनो राज्ञे राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ०८४ ॥

अन्नवान्दक्षिणावांश्च सर्वैः समुदितो गुणैः ।
युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजसूयो महाक्रतुः ॥ ०८५ ॥

सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
घातयित्वा जरासंधं चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ०८६ ॥

दुर्योधनमुपागच्छन्नर्हणानि ततस्ततः ।
मणिकाञ्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ ०८७ ॥

समृद्धां तां तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा श्रियम् ।
ईर्ष्यासमुत्थः सुमहांस्तस्य मन्युरजायत ॥ ०८८ ॥

विमानप्रतिमां चापि मयेन सुकृतां सभाम् ।
पाण्डवानामुपहृतां स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ॥ ०८९ ॥

यत्रावहसितश्चासीत्प्रस्कन्दन्निव संभ्रमात् ।
प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ ०९० ॥

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्रत्नानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ०९१ ॥

अन्वजानात्ततो द्यूतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ०९२ ॥

नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ०९३ ॥

निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ०९४ ॥

जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ॥ ०९५ ॥

धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०९५ ॥

श्रृणु सञ्जय मे सर्वं न मेऽसूयितुमर्हसि ।
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ०९६ ॥

न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षये ।
न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ०९७ ॥

वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ॥ ०९८ ॥

मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ०९८ ॥

राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ०९९ ॥

अमर्षितः स्वयं जेतुमशक्तः पाण्डवान्रणे ।
निरुत्साहश्च संप्राप्तुं श्रियमक्षत्रियो यथा ॥ १०० ॥

गान्धारराजसहितश्छद्मद्यूतममन्त्रयत् ॥ १०० ॥

तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया सञ्जय तच्छृणु ।
श्रुत्वा हि मम वाक्यानि बुद्ध्या युक्तानि तत्त्वतः ॥ १०१ ॥

ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ १०१ ॥

यदाश्रौषं धनुरायम्य चित्रं ; विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम् ।
कृष्णां हृतां पश्यतां सर्वराज्ञां ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०२ ॥

यदाश्रौषं द्वारकायां सुभद्रां; प्रसह्योढां माधवीमर्जुनेन ।
इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरौ च यातौ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०३ ॥

यदाश्रौषं देवराजं प्रवृष्टं; शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन ।
अग्निं तथा तर्पितं खाण्डवे च; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०४ ॥

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं; पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै;स्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०५ ॥

यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं; सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्वलां नाथवतीमनाथव;त्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०६ ॥

यदाश्रौषं विविधास्तात चेष्टा; धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०७ ॥

यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्त्रै;रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०८ ॥

यदाश्रौषमर्जुनो देवदेवं; किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ।
अवाप तत्पाशुपतं महास्त्रं; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १०९ ॥

यदाश्रौषं त्रिदिवस्थं धनञ्जयं; शक्रात्साक्षाद्दिव्यमस्त्रं यथावत् ।
अधीयानं शंसितं सत्यसंधं; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११० ॥

यदाश्रौषं वैश्रवणेन सार्धं; समागतं भीममन्यांश्च पार्थान् ।
तस्मिन्देशे मानुषाणामगम्ये; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १११ ॥

यदाश्रौषं घोषयात्रागतानां; बन्धं गन्धर्वैर्मोक्षणं चार्जुनेन ।
स्वेषां सुतानां कर्णबुद्धौ रतानां; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११२ ॥

यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं; समागतं धर्मराजेन सूत ।

प्रश्नानुक्तान्विब्रुवन्तं च सम्य ;क्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११३ ॥

यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठा ;न्धनञ्जयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११४ ॥

यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा ; सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।
तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११५ ॥

यदाश्रौषं निर्जितस्याधनस्य ; प्रव्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११६ ॥

यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ ; कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११७ ॥

यदाश्रौषं माधवं वासुदेवं ; सर्वात्मना पाण्डवार्थे निविष्टम् ।
यस्येमां गां विक्रममेकमाहु ;स्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११८ ॥

यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां ; बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ।
तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ ११९ ॥

यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते ; रथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् ।
आर्तां पृथां सान्त्वितां केशवेन ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२० ॥

यदाश्रौषं मन्त्रिणं वासुदेवं ; तथा भीष्मं शांतनवं च तेषाम् ।
भारद्वाजं चाशिषोऽनुब्रुवाणं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२१ ॥

यदाश्रौषं कर्ण उवाच भीष्मं ; नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति ।
हित्वा सेनामपचक्राम चैव ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२२ ॥

यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ ; तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
त्रीण्युग्रवीर्याणि समागतानि ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२३ ॥

यदाश्रौषं कश्मलेनाभिपन्ने ; रथोपस्थे सीदमानेऽर्जुने वै ।
कृष्णं लोकान्दर्शयानं शरीरे ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२४ ॥

यदाश्रौषं भीष्मममित्रकर्शनं ; निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूप ;स्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२५ ॥

यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं ; हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२६ ॥

यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं ; वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां ;स्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२७ ॥

यदाश्रौषं शांतनवे शयाने ; पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२८ ॥

यदाश्रौषं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ ; कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चास्माञ्श्वापदा व्याभषन्त ;स्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १२९ ॥

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा ;न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्श्रेष्ठतमान्निहन्ति ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३० ॥

यदाश्रौषं चास्मदीयान्महारथा ;न्व्यवस्थितानर्जुनस्यान्तकाय ।
संशप्तकान्निहतानर्जुनेन ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३१ ॥

यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै ;र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ।
भित्त्वा सौभद्रं वीरमेकं प्रविष्टं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३२ ॥

यदाभिमन्युं परिवार्य बालं ; सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवुः ।
महारथाः पार्थमशक्नुवन्त ;स्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३३ ॥

यदाश्रौषमभिमन्युं निहत्य ; हर्षान्मूढान्क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् ।
क्रोधं मुक्तं सैन्धवे चार्जुनेन ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३४ ॥

यदाश्रौषं सैन्धवार्थे प्रतिज्ञां ; प्रतिज्ञातां तद्वधायार्जुनेन ।
सत्यां निस्तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३५ ॥

यदाश्रौषं श्रान्तहये धनञ्जये ; मुक्त्वा हयान्पाययित्वोपवृत्तान् ।
पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३६ ॥

यदाश्रौषं वाहनेष्वाश्वसत्सु ; रथोपस्थे तिष्ठता गाण्डिवेन ।
सर्वान्योधान्वारितानर्जुनेन ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३७ ॥

यदाश्रौषं नागबलैर्दुरुत्सहं ; द्रोणानीकं युयुधानं प्रमथ्य ।
यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३८ ॥

यदाश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं ; वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १३९ ॥

यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च ; कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः ।
अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमानं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४० ॥

यदाश्रौषं देवराजेन दत्तां ; दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन ।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४१ ॥

यदाश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां ; युद्धे मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् ।
यया वध्यः समरे सव्यसाची ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४२ ॥

यदाश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं ; धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४३ ॥

यदाश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं ; माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।

समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४४ ॥

यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो ; नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।
नैषामन्तं गतवान्पाण्डवानां ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४५ ॥

यदाश्रौषं कर्णमत्यन्तशूरं ; हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
तस्मिन्भ्रातृणां विग्रहे देवगुह्ये ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४६ ॥

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रं कृपं च ; दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् ।
युधिष्ठिरं शून्यमधर्षयन्तं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४७ ॥

यदाश्रौषं निहतं मद्रराजं ; रणे शूरं धर्मराजेन सूत ।
सदा सङ्ग्रामे स्पर्धते यः स कृष्णं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४८ ॥

यदाश्रौषं कलहद्यूतमूलं ; मायाबलं सौबलं पाण्डवेन ।
हतं सङ्ग्रामे सहदेवेन पापं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४९ ॥

यदाश्रौषं श्रान्तमेकं शयानं ; ह्रदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः ।
दुर्योधनं विरथं भग्नदर्पं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५० ॥

यदाश्रौषं पाण्डवांस्तिष्ठमाना ;न्गङ्गाह्रदे वासुदेवेन सार्धम् ।
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५१ ॥

यदाश्रौषं विविधांस्तात मार्गा ;न्गदायुद्धे मण्डलं सञ्चरन्तम् ।
मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५२ ॥

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तै ;र्हतान्पाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यं च कर्म ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५३ ॥

यदाश्रौषं भीमसेनानुयातेन ; अश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५४ ॥

यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन ; मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं ; तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५५ ॥

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे ; वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं ; परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ १५६ ॥

शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना ; तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः ; प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७ ॥

कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे ; त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।
द्व्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां ; तस्मिन्सङ्ग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८ ॥

तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।
सञ्ज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९ ॥

इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहुदुःखितः ।
मूर्च्छितः पुनराश्वस्तः सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६० ॥

सञ्जयैवङ्गते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि माचिरम् ।
स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे ॥ १६१ ॥

तं तथावादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
गावल्गणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६२ ॥

श्रुतवानसि वै राज्ञो महोत्साहान्महाबलान् ।
द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ १६३ ॥

महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च ।
जातान्दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ १६४ ॥

धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वाप्तदक्षिणैः ।
अस्मि.ण्ल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गताः ॥ १६५ ॥

वैन्यं महारथं वीरं सृञ्जयं जयतां वरम् ।
सुहोत्रं रन्तिदेवं च कक्षीवन्तं तथौशिजम् ॥ १६६ ॥

बाह्लीकं दमनं शैब्यं शर्यातिमजितं जितम् ।
विश्वामित्रममित्रघ्नमम्बरीषं महाबलम् ॥ १६७ ॥

मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च ।
रामं दाशरथिं चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥ १६८ ॥

ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९ ॥

इति राज्ञां चतुर्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैब्याय कीर्तिताः ॥ १७० ॥

तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१ ॥

पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्वो महाधृतिः ।
अनेना युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२ ॥

विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३ ॥

दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः सङ्कृतिर्निमिः ।
अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघः ॥ १७४ ॥

देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।

महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैषधो नलः ॥ १७५ ॥

सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रभुः ।
जानुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियभृत्यः शुभव्रतः ॥ १७६ ॥

बलबन्धुर्निरामर्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः ।
धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ॥ १७७ ॥

अविक्षित्प्रबलो धूर्तः कृतबन्धुर्दृढेषुधिः ।
महापुराणः संभाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः ॥ १७८ ॥

एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
श्रूयन्तेऽयुतशश्चान्ये संख्याताश्चापि पद्मशः ॥ १७९ ॥

हित्वा सुविपुलान्भोगान्बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रैर्महत्तमाः ॥ १८० ॥

येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्त्याग एव च ।
माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यता शौचमार्जवम् ॥ १८१ ॥

विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः ।
सर्वर्द्धिगुणसंपन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥ १८२ ॥

तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना ।
लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ १८३ ॥

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत ॥ १८४ ॥

निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५ ॥

भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६ ॥

विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।
कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ १८७ ॥

कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८ ॥

कालो विकुरुते भावान्सर्वा.ण्ल्लोके शुभाशुभान् ।
कालः सङ्क्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ॥ १८९ ॥

कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९ ॥

अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्वा न सञ्ज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९० ॥

सूत उवाच ॥

अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ॥ १९१ ॥

श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ १९१ ॥

देवर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मराजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते शुभकर्माणस्तथा यक्षमहोरगाः ॥ १९२ ॥

भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ १९३ ॥

शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ।
यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ १९४ ॥

असत्सत्सदसच्चैव यस्माद्देवात्प्रवर्तते ।
संततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्म मृत्युः पुनर्भवः ॥ १९५ ॥

अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् ।
अव्यक्तादि परं यच्च स एव परिगीयते ॥ १९६ ॥

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७ ॥

श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेवन्निममध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८ ॥

अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्येममादितः ।
आस्तिकः सततं श‍ृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १९९ ॥

उभे संध्ये जपन्किञ्चित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना रात्र्या च सञ्चितम् ॥ २०० ॥

भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं चामृतमेव च ।
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१ ॥

ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२ ॥

यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४ ॥

कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५ ॥

य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मे मतिः ॥ २०६ ॥

यश्चेमं शृणुयान्नित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाप्नुयान्नरः ॥ २०७ ॥

चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥ २०८ ॥

महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं ततोऽधिकम् ॥ २०८ ॥

महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०९ ॥

तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः ; स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्क ;स्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ २१० ॥

पर्वसंग्रहपर्व

अध्याय ००२

ऋषय ऊचुः ॥

समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ००१ ॥

सूत उवाच ॥

शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ ००२ ॥

त्रेताद्वापरयोः संधौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ००३ ॥

स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ००४ ॥

स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितृन्संतर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ००५ ॥

अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति सिषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ००६ ॥

तेषां समीपे यो देशो ह्रदानां रुधिराम्भसाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत्परिकीर्तितम् ॥ ००७ ॥

येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ००८ ॥

अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।
समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ००९ ॥

तस्मिन्परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।

अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ ०१० ॥

एवं नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वै द्विजाः ।
पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो वः प्रकीर्तितः ॥ ०११ ॥

तदेतत्कथितं सर्वं मया वो मुनिसत्तमाः ।
यथा देशः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ०१२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ ०१३ ॥

अक्षौहिण्याः परीमाणं रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ०१४ ॥

सूत उवाच ॥

एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ ०१५ ॥

पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ ०१६ ॥

त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ ०१७ ॥

चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥ ०१८ ॥

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।

संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ०१९ ॥

शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ ०२० ॥

ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ ०२१ ॥

पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट्प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ ०२२ ॥

एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यां वः कथितवानस्मि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ ०२३ ॥

एतया संख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ ०२४ ॥

समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ०२५ ॥

अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ ०२६ ॥

अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्गदायुद्धमतः परम् ॥ ०२७ ॥

तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ०२८ ॥

यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥ ०२९ ॥

विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ।
अभिपन्नं नरैः प्राज्ञैर्वैराग्यमिव मोक्षिभिः ॥ ०३० ॥

आत्मेव वेदितव्येषु प्रियेष्विव च जीवितम् ।
इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्वागमेष्वयम् ॥ ०३१ ॥

इतिहासोत्तमे ह्यस्मिन्नर्पिता बुद्धिरुत्तमा ।
स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्ना लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ०३२ ॥

अस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ।
भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसङ्ग्रहः ॥ ०३३ ॥

पर्वानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयं पर्वसङ्ग्रहः ।
पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ॥ ०३४ ॥

ततः संभवपर्वोक्तमद्भुतं देवनिर्मितम् ।
दाहो जतुगृहस्यात्र हैडिम्बं पर्व चोच्यते ॥ ०३५ ॥

ततो बकवधः पर्व पर्व चैत्ररथं ततः ।
ततः स्वयंवरं देव्याः पाञ्चाल्याः पर्व चोच्यते ॥ ०३६ ॥

क्षत्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं पर्व राज्यलम्भस्तथैव च ॥ ०३७ ॥

अर्जुनस्य वने वासः सुभद्राहरणं ततः ।
सुभद्राहरणादूर्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिकम् ॥ ०३८ ॥

ततः खाण्डवदाहाख्यं तत्रैव मयदर्शनम् ।
सभापर्व ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्व ततः परम् ॥ ०३९ ॥

जरासंधवधः पर्व पर्व दिग्विजयस्तथा ।
पर्व दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयिकमुच्यते ॥ ०४० ॥

ततश्चार्घाभिहरणं शिशुपालवधस्ततः ।
द्यूतपर्व ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम् ॥ ०४१ ॥

तत आरण्यकं पर्व किर्मीरवध एव च ।
ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातसञ्ज्ञितम् ॥ ०४२ ॥

इन्द्रलोकाभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ०४३ ॥

जटासुरवधः पर्व यक्षयुद्धमतः परम् ।
तथैवाजगरं पर्व विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ०४४ ॥

मार्कण्डेयसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
संवादश्च ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ०४५ ॥

घोषयात्रा ततः पर्व मृगस्वप्नभयं ततः ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ०४६ ॥

द्रौपदीहरणं पर्व सैन्धवेन वनात्ततः ।
कुण्डलाहरणं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ०४७ ॥

आरणेयं ततः पर्व वैराटं तदनन्तरम् ।
कीचकानां वधः पर्व पर्व गोग्रहणं ततः ॥ ०४८ ॥

अभिमन्युना च वैराट्याः पर्व वैवाहिकं स्मृतम् ।
उद्योगपर्व विज्ञेयमत ऊर्ध्वं महाद्भुतम् ॥ ०४९ ॥

ततः सञ्जययानाख्यं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।

प्रजागरं ततः पर्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ ०५० ॥

पर्व सानत्सुजातं च गुह्यमध्यात्मदर्शनम् ।
यानसंधिस्ततः पर्व भगवद्यानमेव च ॥ ०५१ ॥

ज्ञेयं विवादपर्वात्र कर्णस्यापि महात्मनः ।
निर्याणं पर्व च ततः कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ०५२ ॥

रथातिरथसंख्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
उलूकदूतागमनं पर्वामर्षविवर्धनम् ॥ ०५३ ॥

अम्बोपाख्यानमपि च पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
भीष्माभिषेचनं पर्व ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ०५४ ॥

जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भूमिपर्व ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ०५५ ॥

पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व भीष्मवधस्ततः ।
द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः ॥ ०५६ ॥

अभिमन्युवधः पर्व प्रतिज्ञापर्व चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः ॥ ०५७ ॥

ततो द्रोणवधः पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ०५८ ॥

कर्णपर्व ततो ज्ञेयं शल्यपर्व ततः परम् ।
ह्रदप्रवेशनं पर्व गदायुद्धमतः परम् ॥ ०५९ ॥

सारस्वतं ततः पर्व तीर्थवंशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु बीभत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ०६० ॥

ऐषीकं पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च ततः परम् ॥ ०६१ ॥

श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।
आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ०६२ ॥

चार्वाकनिग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ०६३ ॥

शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुकीर्तनम् ।
आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ०६४ ॥

ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ०६५ ॥

ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीता ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ ०६६ ॥

पर्व चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागमनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ०६७ ॥

मौसलं पर्व च ततो घोरं समनुवर्ण्यते ।
महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ०६८ ॥

हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसञ्ज्ञितम् ।
भविष्यत्पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ॥ ०६९ ॥

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
यथावत्सूतपुत्रेण लोमहर्षणिना पुनः ॥ ०७० ॥

कथितं नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ।
समासो भारतस्यायं तत्रोक्तः पर्वसङ्ग्रहः ॥ ०७१ ॥

पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम् ।
पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥ ०७२ ॥

आस्तीके सर्वनागानां गरुडस्य च संभवः ।
क्षीरोदमथनं चैव जन्मोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ ०७३ ॥

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ०७४ ॥

विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ०७५ ॥

अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ०७६ ॥

नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ०७७ ॥

वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
शंतनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ०७८ ॥

तेजोंशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ०७९ ॥

प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः ॥ ०८० ॥

विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।

धर्मस्य नृषु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ०८१ ॥

कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ०८२ ॥

वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमक्रिया ॥ ०८३ ॥

पाण्डवानां वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता ॥ ०८४ ॥

अज्ञातचर्या पाण्डूनां वासो ब्राह्मणवेश्मनि ।
बकस्य निधनं चैव नागराणां च विस्मयः ॥ ०८५ ॥

अङ्गारपर्णं निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ ॥ ०८६ ॥

तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम् ।
पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते ॥ ०८७ ॥

पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च ।
द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः ॥ ०८८ ॥

विदुरस्य च संप्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च ।
खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्धशासनम् ॥ ०८९ ॥

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ०९० ॥

पार्थस्य वनवासश्च उलूप्या पथि सङ्गमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ०९१ ॥

द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ०९२ ॥

हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ०९३ ॥

अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।
मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजङ्गस्य च मोक्षणम् ॥ ०९४ ॥

महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यं तनयसंभवः ॥ ०९४ ॥

इत्येतदाधिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ॥ ०९५ ॥

अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ०९५ ॥

सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ०९६ ॥

द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किङ्कराणां च दर्शनम् ॥ ०९७ ॥

लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शनात् ।
राजसूयस्य चारम्भो जरासंधवधस्तथा ॥ ०९८ ॥

गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् ।
राजसूयेऽर्घसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ ०९९ ॥

यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च ।
दुर्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले ॥ १०० ॥

यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् ।
यत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् ॥ १०१ ॥

यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ॥ १०२ ॥

पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १०२ ॥

एतत्सर्वं सभापर्व समाख्यातं महात्मना ।
अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १०३ ॥

श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥ १०४ ॥

अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।
पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५ ॥

वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च ॥ १०६ ॥

अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६ ॥

महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७ ॥

दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८ ॥

नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९ ॥

वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११० ॥

तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११ ॥

नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ॥ ११२ ॥

यत्रास्य सुमहद्युद्धमभवत्सह राक्षसैः ।
यक्षैश्चापि महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ॥ ११३ ॥

आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ॥ ११४ ॥

ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्शिबिं नृपम् ॥ ११५ ॥

ऋश्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ॥ ११६ ॥

कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ॥ ११७ ॥

शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ॥ ११८ ॥

जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ॥ ११९ ॥

अष्टावक्रीयमत्रैव विवादे यत्र बन्दिनम् ।
विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ॥ १२० ॥

अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ॥ १२१ ॥

समागमश्च पार्थस्य भ्रातृभिर्गन्धमादने ।
घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र युद्धं किरीटिनः ॥ १२२ ॥

पुनरागमनं चैव तेषां द्वैतवनं सरः ।
जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ॥ १२३ ॥

यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि भागशः ॥ १२४ ॥

संदर्शनं च कृष्णस्य संवादश्चैव सत्यया ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च ॥ १२५ ॥

सावित्र्यौद्दालकीयं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ १२६ ॥

कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्मोऽन्वशात्सुतम् ॥ १२७ ॥

जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम् ॥ १२७ ॥

एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ॥ १२८ ॥

एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १२८ ॥

एकादश सहस्राणि श्लोकानां षड्शतानि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥ १२९ ॥

अतः परं निबोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।
विराटनगरं गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम् ॥ १३० ॥

दृष्ट्वा संनिदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत ॥ १३० ॥

यत्र प्रविश्य नगरं छद्मभिर्न्यवसन्त ते ।
दुरात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ॥ १३१ ॥

गोग्रहे यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि ।
गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ॥ १३२ ॥

विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम् ॥ १३३ ॥

चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।
अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४ ॥

सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ॥ १३५ ॥

पर्वण्यस्मिन्समाख्याताः संख्यया परमर्षिणा ॥ १३५ ॥

उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ॥ १३६ ॥

दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६ ॥

साहाय्यमस्मिन्समरे भवान्नौ कर्तुमर्हति ।

इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७ ॥

अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ ।
अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम् ॥ १३८ ॥

वव्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।
अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनञ्जयः ॥ १३९ ॥

सञ्जयं प्रेषयामास शमार्थं पाण्डवान्प्रति ।
यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४० ॥

श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् ।
प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१ ॥

विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ।
श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ १४२ ॥

तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ।
मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥ १४३ ॥

प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र चाभिभोः ।
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४ ॥

यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायशाः ।
स्वयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागसाह्वयम् ॥ १४५ ॥

प्रत्याख्यानं च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
शमार्थं याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम् ॥ १४६ ॥

कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम् ।
योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राजसु दर्शितम् ॥ १४७ ॥

रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः ।
उपायपूर्वं शौण्डीर्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ॥ १४८ ॥

ततश्चाप्यभिनिर्यात्रा रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
नगराद्धास्तिनपुराद्बलसंख्यानमेव च ॥ १४९ ॥

यत्र राज्ञा उलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।
श्वोभाविनि महायुद्धे दूत्येन क्रूरवादिना ॥ १५० ॥

रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ॥ १५० ॥

एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंश्रितम् ॥ १५१ ॥

अध्यायाः संख्यया त्वत्र षडशीतिशतं स्मृतम् ।
श्लोकानां षट्सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥ १५२ ॥

श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः ॥ १५३ ॥

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं सञ्जयेन ह ॥ १५४ ॥

यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५ ॥

कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६ ॥

शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।

विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७ ॥

षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८ ॥

पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥ १५९ ॥

व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९ ॥

द्रोणपर्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६० ॥

भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१ ॥

यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२ ॥

हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।
अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ॥ १६३ ॥

संशप्तकावशेषं च कृतं निःशेषमाहवे ॥ १६३ ॥

अलम्बुसः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान् ।
सौमदत्तिर्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ १६४ ॥

घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्वणि ॥ १६४ ॥

अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते ।
अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः ॥ १६५ ॥

सप्तमं भारते पर्व महदेतदुदाहृतम् ।
अत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः ॥ १६६ ॥

द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टाः पुरुषर्षभाः ॥ १६६ ॥

अध्यायानां शतं प्रोक्तमध्यायाः सप्ततिस्तथा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ॥ १६७ ॥

श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
पाराशर्येण मुनिना सञ्चिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥ १६८ ॥

अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् ।
सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः ॥ १६९ ॥

आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् ॥ १६९ ॥

प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः ।
हंसकाकीयमाख्यानमत्रैवाक्षेपसंहितम् ॥ १७० ॥

अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः ।
द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१ ॥

अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ॥ १७२ ॥

चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ १७२ ॥

अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३ ॥

वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४ ॥

शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ १७५ ॥

सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५ ॥

नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६ ॥

संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ॥ १७७ ॥

मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८ ॥

व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ १७९ ॥

प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।
अहत्वा सर्वपाञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥ १८० ॥

पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ १८० ॥

प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जघ्नुर्द्रौणिपुरोगमाः ॥ १८१ ॥

यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ।

सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः ॥ १८२ ॥

द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसङ्कल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत् ॥ १८३ ॥

द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ।
अन्वधावत सङ्क्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४ ॥

भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ १८५ ॥

मैवमित्यब्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।
यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६ ॥

द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७ ॥

गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८ ॥

अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९ ॥

श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९० ॥

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ॥ १९१ ॥

क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१ ॥

यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२ ॥

यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३ ॥

एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुणं महत् ।
सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन्नुदाहृताः ॥ १९४ ॥

श्लोकाः सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ॥ १९५ ॥

प्रणीतं सज्जनमनोवैक्लव्याश्रुप्रवर्तकम् ॥ १९५ ॥

अतः परं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्धनम् ।
यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १९६ ॥

घातयित्वा पितॄन्भ्रातॄन्पुत्रान्संबन्धिबान्धवान् ॥ १९६ ॥

शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शरतल्पिकाः ।
राजभिर्वेदितव्या ये सम्यग्ज्ञयबुभुत्सुभिः ॥ १९७ ॥

आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शकाः ।
यान्बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥ १९८ ॥

मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः ॥ १९८ ॥

द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ॥ १९९ ॥

त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः ॥ १९९ ॥

श्लोकानां तु सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पञ्च चैव शतान्याहुः पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ २०० ॥

अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ॥ २०१ ॥

भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २०१ ॥

व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयो निदर्शितः ।
विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥ २०२ ॥

तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३ ॥

एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४ ॥

एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ॥ २०५ ॥

श्लोकानां तु सहस्राणि षट्सप्तैव शतानि च ॥ २०५ ॥

ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६ ॥

सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्सञ्जीवनं पुनः ॥ २०७ ॥

चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८ ॥

चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनञ्जयः ।
सङ्ग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ॥ २०९ ॥

अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९ ॥

इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः ॥ २१० ॥

त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २११ ॥

तत आश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः ॥ २१२ ॥

धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२ ॥

यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा ।
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ॥ २१३ ॥

यत्र राजा हतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।
लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ २१४ ॥

ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम् ।
त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २१५ ॥

यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ।
सञ्जयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६ ॥

ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत् ॥ २१७ ॥

एतदाश्रमवासाख्यं पूर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् ।
द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २१८ ॥

सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च ।
षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २१९ ॥

अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि ॥ २२० ॥

ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२० ॥

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१ ॥

यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२ ॥

यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३ ॥

स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४ ॥

शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५ ॥

स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६ ॥

सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।

नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७ ॥

दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयेत् ॥ २२८ ॥

इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ॥ २२९ ॥

महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ २३० ॥

द्रौपद्या सहिता देव्या सिद्धिं परमिकां गताः ॥ २३० ॥

अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २३१ ॥

स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।
अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २३२ ॥

श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२ ॥

अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः ।
खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्तितम् ॥ २३३ ॥

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसङ्ग्रहात् ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ २३४ ॥

तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ २३४ ॥

यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २३५ ॥

श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ २३६ ॥

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७ ॥

अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८ ॥

क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।
इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः ॥ २३९ ॥

अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ २४० ॥

इदं सर्वैः कविवरैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ २४१ ॥

द्वैपायनौष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं ; पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं ; किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २४२ ॥

आख्यानं तदिदमनुत्तमं महार्थं ; विन्यस्तं महदिह पर्वसङ्ग्रहेण ।
श्रुत्वादौ भवति नृणां सुखावगाहं ; विस्तीर्णं लवणजलं यथा प्लवेन ॥ २४३ ॥

पौष्यपर्व

अध्याय ००३

सूत उवाच ॥

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । ००१ । तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् । ००२ । तं माता रोरूयमाणमुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति । ००३ । स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति । ००४ । तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति । ००५ । स तां पुनरुवाच । नापराध्यामि किञ्चित् । नावेक्षे हवींषि नावलिह इति । ००६ । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते । ००७ । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति । किमर्थमभिहत इति । यस्माच्चायमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति । ००८ । स जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया दृढं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् । ००९ । स तस्मिन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोद्यो मे पापकृत्यां शमयेदिति । ०१० । स कदाचिन्मृगयां यातः पारिक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषयोद्देशे आश्रममपश्यत् । ०११ । तत्र कश्चिदृषिरासां चक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्याभिमतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । ०१२ । तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पौरोहित्याय वव्रे । ०१३ । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच । भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । ०१४ । स एवमुक्तः प्रत्युवाच । भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातः । महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ संवृद्धः । समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतम् । यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कश्चिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम् । यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति । ०१५ । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्यतीति । ०१६ । स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच । मयायं वृत उपाध्यायः

। यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिरिति । ०१७ । तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास । ०१८ । एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदः । तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । ०१९ । स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदारखण्डं बधानेति । ०२० । स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशक्नोत् । ०२१ । स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् । भवत्वेवं करिष्यामीति । ०२२ । स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ । ०२३ । ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् । क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति । ०२४ । ते प्रत्यूचुः । भगवतैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । ०२५ । स एवमुक्तस्ताञ्शिष्यान्प्रत्युवाच । तस्मात्सर्वे तत्र गच्छामो यत्र स इति । ०२६ । स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार । भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि । वत्सैहीति । ०२७ । स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम् । अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः । तदभिवादये भगवन्तम् । आज्ञापयतु भवान् । किं करवाणीति । ०२८ । तमुपाध्यायोऽब्रवीत् । यस्माद्भवान्केदारखण्डमवदार्योत्थितस्तस्माद्भवानुद्दालक एव नाम्ना भविष्यतीति । ०२९ । स उपाध्यायेनानुगृहीतः । यस्मात्त्वया मद्वचोऽनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति । ०३० । स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम । ०३१ । अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्युर्नाम । ०३२ । तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति । ०३३ । स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्यागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । ०३४ । तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति । ०३५ । स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति । ०३६ । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यमिति । ०३७ । स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्गाः । रक्षित्वा चागम्य तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । ०३८ । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । ०३९ । स एवमुक्त उपाध्यायेन प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि

। तेन वृत्तिं कल्पयामीति । ०४० । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा न्याय्या
गुरुवृत्तिः । अन्येषामपि वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । लुब्धोऽसीति । ०४१
। स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः
स्थित्वा नमश्चक्रे । ०४२ । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच । अहं
ते सर्वं भैक्षं गृह्णामि न चान्यच्चरसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति । ०४३
। स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति । ०४४
। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मयाननुज्ञातमिति
। ०४५ । स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहानेत्य गुरोरग्रतः
स्थित्वा नमश्चक्रे । ०४६ । तमुपाध्यायः पीवानमेवापश्यत् । उवाच चैनम्
। भैक्षं नाश्नासि न चान्यच्चरसि । पयो न पिबसि । पीवानसि । केन वृत्तिं
कल्पयसीति । ०४७ । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिबामि
यमिमे वत्सा मातृणां स्तनं पिबन्त उद्गिरन्तीति । ०४८ । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच
। एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि
वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति
। ०४९ । स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिषिद्धो
भैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति । पयो न पिबति । फेनं नोपयुङ्क्ते । ०५० ।
स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् । ०५१ । स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः
क्षारकटूष्णविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतोऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः
कूपेऽपतत् । ०५२ । अथ तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवोचत् ।
मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः । स नियतं कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति
। ०५३ । स एवमुक्त्वा गत्वारण्यमुपमन्योराह्वानं चक्रे । भो उपमन्यो क्वासि ।
वत्सैहीति । ०५४ । स तदाह्वानमुपाध्यायाच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः । अयमस्मि
भो उपाध्याय कूपे पतित इति । ०५५ । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । कथमसि कूपे
पतित इति । ०५६ । स तं प्रत्युवाच । अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्मि ।
अतः कूपे पतित इति । ०५७ । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि ।
तौ त्वां चक्षुष्मन्तं करिष्यतो देवभिषजाविति । ०५८ । स एवमुक्त उपाध्यायेन
स्तोतुं प्रचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भिः । ०५९ ।

प्र पूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभानू; गिरा वा शंसामि तपनावनन्तौ ।
दिव्यौ सुपर्णौ विरजौ विमाना ;वधिक्षियन्तौ भुवनानि विश्वा ॥ ०६० ॥

हिरण्मयौ शकुनी सांपरायौ ; नासत्यदस्रौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुक्रं वयन्तौ तरसा सुवेमा ;वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ०६१ ॥

ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका ;ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया ; सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ०६२ ॥

षष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव ; एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना ;स्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ॥ ०६३ ॥

एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः ; प्रधिष्वन्या विंशतिरर्पिता अराः ।
अनेमि चक्रं परिवर्ततेऽजरं ; मायाश्विनौ समनक्ति चर्षणी ॥ ०६४ ॥

एकं चक्रं वर्तते द्वादशारं प्रधि ;षण्णाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम् ।
यस्मिन्देवा अधि विश्वे विषक्ता ;स्तावश्विनौ मुञ्चतो मा विषीदतम् ॥ ०६५ ॥

अश्विनाविन्द्रममृतं वृत्तभूयौ ; तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नी ।
भित्त्वा गिरिमश्विनौ गामुदाचरन्तौ ; तद्वृष्टमह्ना प्रथिता वलस्य ॥ ०६६ ॥

युवां दिशो जनयथो दशाग्रे ; समानं मूर्ध्नि रथया वियन्ति ।
तासां यातमृषयोऽनुप्रयान्ति ; देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ०६७ ॥

युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपां ;स्तेऽधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति ; देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ०६८ ॥

तौ नासत्यावश्विनावामहे वां ; स्रजं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा ;वृते देवास्तत्प्रपदेन सूते ॥ ०६९ ॥

मुखेन गर्भं लभतां युवानौ ; गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ ;स्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ०७० ॥

एवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः ।
आहतुश्चैनम् ।
प्रीतौ स्वः ।
एष तेऽपूपः ।
अशानैनमिति । ०७१ ।
स एवमुक्तः प्रत्युवाच ।
नानृतमूचतुर्भवन्तौ ।
न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे अनिवेद्य गुरव इति । ०७२ ।
ततस्तमश्विनावूचतुः ।
आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपः प्रीताभ्यां दत्तः ।
उपयुक्तश्च स तेनानिवेद्य गुरवे ।
त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति । ०७३ ।
स एवमुक्तः पुनरेव प्रत्युवाचैतौ ।
प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ ।
नोत्सहेऽहमनिवेद्योपाध्यायायोपयोक्तुमिति । ०७४ ।
तमश्विनावाहतुः ।
प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुवृत्त्या ।
उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ताः ।
भवतो हिरण्मया भविष्यन्ति ।
चक्षुष्मांश्च भविष्यसि ।
श्रेयश्चावाप्स्यसीति । ०७५ ।
स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभिवाद्याचचक्षे ।
स चास्य प्रीतिमानभूत् । ०७६ ।
आह चैनम् ।
यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति ।
सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्तीति । ०७७ ।
एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः । ०७८ ।
अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम । ०७९ ।
तमुपाध्यायः संदिदेश ।

वत्स वेद इहास्यताम् ।
भवता मद्गृहे कञ्चित्कालं शुश्रूषमाणेन भवितव्यम् ।
श्रेयस्ते भविष्यतीति । ०८० ।
स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् ।
गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः । ०८१ ।
तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम ।
तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप ।
एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य । ०८२ ।
स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत ।
तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः । ०८३ ।
स शिष्यान्न किञ्चिदुवाच ।
कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति ।
दुःखाभिज्ञो हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितुं नेयेष । ०८४ ।
अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयां चक्रतुः । ०८५ ।
स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कं नाम शिष्यं नियोजयामास ।
भो उत्तङ्क यत्किञ्चिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमिति । ०८६ ।
स एवं प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं जगाम । ०८७ ।
अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति स्म । ०८८ ।
स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः ।
उपाध्यायिनी ते ऋतुमती ।
उपाध्यायश्च प्रोषितः ।
अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् ।
एतद्विषीदतीति । ०८९ ।
स एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच ।
न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्यं कार्यम् ।
न ह्यहमुपाध्यायेन संदिष्टः ।
अकार्यमपि त्वया कार्यमिति । ०९० ।
तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहानुपजगाम तस्मात्प्रवासात् ।

स तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत् । ०९१ ।
उवाच चैनम् ।
वत्सोत्तङ्क किं ते प्रियं करवाणीति ।
धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता ।
तेन प्रीतिः परस्परेण नौ संवृद्धा ।
तदनुजाने भवन्तम् ।
सर्वामेव सिद्धिं प्राप्स्यसि ।
गम्यतामिति । ०९२ ।
स एवमुक्तः प्रत्युवाच ।
किं ते प्रियं करवाणीति ।
एवं ह्याहुः । ०९३ ।
यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति । ०९४ ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ।
सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहर्तुमिति । ०९५ ।
तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच ।
वत्सोत्तङ्क उष्यतां तावदिति । ०९६ ।
स कदाचित्तमुपाध्यायमाहोत्तङ्कः ।
आज्ञापयतु भवान् ।
किं ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थमिति । ०९७ ।
तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
वत्सोत्तङ्क बहुशो मां चोदयसि गुर्वर्थमुपहरेयमिति ।
तद्गच्छ ।
एनां प्रविश्योपाध्यायिनीं पृच्छ किमुपहरामीति ।
एषा यद्ब्रवीति तदुपहरस्वेति । ०९८ ।
स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छत् ।
भवत्युपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम् ।
तदिच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तुम् ।
तदाज्ञापयतु भवती ।
किमुपहरामि गुर्वर्थमिति । ०९९ ।
सैवमुक्तोपाध्यायिन्युत्तङ्कं प्रत्युवाच ।

गच्छ पौष्यं राजानम् ।
भिक्षस्व तस्य क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ।
ते आनयस्व ।
इतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता ।
ताभ्यामाबद्धाभ्यां ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि ।
शोभमाना यथा ताभ्यां कुण्डलाभ्यां तस्मिन्नहनि संपादयस्व ।
श्रेयो हि ते स्यात्क्षणं कुर्वत इति । १०० ।
स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः ।
स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव । १०१ ।
स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत ।
उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति । १०२ ।
स एवमुक्तो नैच्छत् । १०३ ।
तमाह पुरुषो भूयः ।
भक्षयस्वोत्तङ्क ।
मा विचारय ।
उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति । १०४ ।
स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य पुरीषं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्यः । १०५ ।
तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् ।
स तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच ।
अर्थी भवन्तमुपगतोऽस्मीति । १०६ ।
स एनमभिवाद्योवाच ।
भगवन्पौष्यः खल्वहम् ।
किं करवाणीति । १०७ ।
तमुवाचोत्तङ्कः ।
गुर्वर्थे कुण्डलाभ्यामर्थ्यागतोऽस्मीति ये ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हतीति । १०८ ।
तं पौष्यः प्रत्युवाच ।
प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यतामिति । १०९ ।
स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् । ११० ।

स पौष्यं पुनरुवाच ।
न युक्तं भवता वयमनृतेनोपचरितुम् ।
न हि ते क्षत्रियान्तःपुरे संनिहिता ।
नैनां पश्यामीति । १११ ।
स एवमुक्तः पौष्यस्तं प्रत्युवाच ।
संप्रति भवानुच्छिष्टः ।
स्मर तावत् ।
न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना वा शक्या द्रष्टुम् ।
पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति । ११२ ।
अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच ।
अस्ति खलु मयोच्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति । ११३ ।
तं पौष्यः प्रत्युवाच ।
एतत्तदेवं हि ।
न गच्छतोपस्पृष्टं भवति न स्थितेनेति । ११४ ।
अथोत्तङ्कस्तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनोऽशब्दाभिर् हृदयङ्गमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य तां क्षत्रियामपश्यत् । ११५ ।
सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच ।
स्वागतं ते भगवन् ।
आज्ञापय किं करवाणीति । ११६ ।
स तामुवाच ।
एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसीति । ११७ ।
सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते कुण्डले अवमुच्यास्मै प्रायच्छत् । ११८ ।
आह चैनम् ।
एते कुण्डले तक्षको नागराजः प्रार्थयति ।
अप्रमत्तो नेतुमर्हसीति । ११९ ।
स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच ।
भवति सुनिर्वृता भव ।
न मां शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति । १२० ।

स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाशमागच्छत् । १२१ ।
स तं दृष्ट्वोवाच ।
भोः पौष्य प्रीतोऽस्मीति । १२२ ।
तं पौष्यः प्रत्युवाच ।
भगवंश्चिरस्य पात्रमासाद्यते ।
भवांश्च गुणवानतिथिः ।
तत्करिष्ये श्राद्धम् ।
क्षणः क्रियतामिति । १२३ ।
तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच ।
कृतक्षण एवास्मि ।
शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपहृतं भवतेति । १२४ ।
स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास । १२५ ।
अथोत्तङ्कः शीतमन्नं सकेशं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा पौष्यमुवाच ।
यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि तस्मदन्धो भविष्यसीति । १२६ ।
तं पौष्यः प्रत्युवाच ।
यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । १२७ ।
सोऽथ पौष्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यागमयामास । १२८ ।
अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्कं प्रसादयामास ।
भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं शीतं च ।
तत्क्षामये भवन्तम् ।
न भवेयमन्ध इति । १२९ ।
तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच ।
न मृषा ब्रवीमि ।
भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति ।
ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति । १३० ।
तं पौष्यः प्रत्युवाच ।
नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् ।
न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति ।
किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा । १३१ ।

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य ; वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।

विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य ; वाङ्नावनीती हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥ १३२ ॥

इति ।
तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथा कर्तुम् ।
गम्यतामिति । १३३ ।
तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच ।
भवताहमन्नस्याशुचिभावमागमय्य प्रत्यनुनीतः ।
प्राक्च तेऽभिहितम् ।
यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति ।
दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यतीति । १३४ ।
साधयामस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा । १३५ ।
सोऽपश्यत्पथि नग्नं श्रमणमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानं च ।
अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले भूमौ निक्षिप्योदकार्थं प्रचक्रमे । १३६ ।
एतस्मिन्नन्तरे स श्रमणस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् ।
तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य जग्राह ।
स तद्रूपं विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं विवेश । १३७ ।
प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् ।
तमुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव बिलेन ।
प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः । १३८ ।

य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९ ॥

सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डलाः ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४० ॥

बहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽर्कांशुसेनायां चर्तुमैरावतं विना ॥ १४१ ॥

शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ।

सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धृतराष्ट्रो यदेजति ॥ १४२ ॥

ये चैनमुपसर्पन्ति ये च दूरं परं गताः ।
अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृभ्योऽकरवं नमः ॥ १४३ ॥

यस्य वासः कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्सदा ।
तं काद्रवेयमस्तौषं कुण्डलार्थाय तक्षकम् ॥ १४४ ॥

तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सहचरावुभौ ।
कुरुक्षेत्रे निवसतां नदीमिक्षुमतीमनु ॥ १४५ ॥

जघन्यजस्तक्षकस्य श्रुतसेनेति यः श्रुतः ।
अवसद्यो महद्युम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् ॥ १४६ ॥

करवाणि सदा चाहं नमस्तस्मै महात्मने ॥ १४६ ॥

एवं स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभदथापश्यत्स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । १४७ ।
तस्मिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः ।
चक्रं चापश्यत्षड्भिः कुमारैः परिवर्त्यमानम् ।
पुरुषं चापश्यद्दर्शनीयम् । १४८ ।
स तान्सर्वांस्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवादश्लोकैः । १४९ ।

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये; षष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे; षड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५० ॥

तन्त्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यौ; वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ; भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१ ॥

वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता; वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा; सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२ ॥

यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं ; वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।
नमः सदास्मै जगदीश्वराय ; लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३ ॥

ततः स एनं पुरुषः प्राह ।
प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण ।
किं ते प्रियं करवाणीति । १५४ ।
स तमुवाच ।
नागा मे वशमीयुरिति । १५५ ।
स एनं पुरुषः पुनरुवाच ।
एतमश्वमपाने धमस्वेति । १५६ ।
स तमश्वमपानेऽधमत् ।
अथाश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः । १५७ ।
ताभिर्नागलोको धूपितः । १५८ ।
अथ ससंभ्रमस्तक्षकोऽग्नितेजोभयविषण्णस्ते कुण्डले गृहीत्वा सहसा स्वभवनान्निष्क्रम्योत्तङ्कमुवाच
।
एते कुण्डले प्रतिगृह्णातु भवानिति । १५९ ।
स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्कः ।
कुण्डले प्रतिगृह्याचिन्तयत् ।
अद्य तत्पुण्यकमुपाध्यायिन्याः ।
दूरं चाहमभ्यागतः ।
कथं नु खलु संभावयेयमिति । १६० ।
तत एनं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच ।
उत्तङ्क एनमश्वमधिरोह ।
एष त्वां क्षणादेवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यतीति । १६१ ।
स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् ।
उपाध्यायिनी च स्नाता केशानावपयन्त्युपविष्टोत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे । १६२ ।
अथोत्तङ्कः प्रविश्य उपाध्यायिनीमभ्यवादयत् ।
ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् । १६३ ।
सा चैनं प्रत्युवाच ।

उत्तङ्क देशे कालेऽभ्यागतः ।
स्वागतं ते वत्स ।
मनागसि मया न शप्तः ।
श्रेयस्तवोपस्थितम् ।
सिद्धिमाप्नुहीति । १६४ ।
अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् ।
तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते ।
किं चिरं कृतमिति । १६५ ।
तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच ।
भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि ।
तेनास्मि नागलोकं नीतः । १६६ ।
तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ ।
तस्मिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः ।
किं तत् । १६७ ।
तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् ।
षट्चैनं कुमाराः परिवर्तयन्ति ।
तदपि किम् । १६८ ।
पुरुषश्चापि मया दृष्टः ।
स पुनः कः । १६९ ।
अश्वश्चातिप्रमाणयुक्तः ।
स चापि कः । १७० ।
पथि गच्छता मया ऋषभो दृष्टः ।
तं च पुरुषोऽधिरूढः ।
तेनास्मि सोपचारमुक्तः ।
उत्तङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षय ।
उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति ।
ततस्तद्वचनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तम् ।
तदिच्छामि भवतोपदिष्टं किं तदिति । १७१ ।
तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच ।
ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च ।

ये च ते कृष्णाः सिताश्च तन्तवस्ते रात्र्यहनी । १७२ ।
यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षड्कुमाराः परिवर्तयन्ति ते ऋतवः षड्वंवत्सरश्चक्रम् ।
यः पुरुषः स पर्जन्यः ।
योऽश्वः सोऽग्निः । १७३ ।
य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स ऐरावतो नागराजः ।
यश्चैनमधिरूढः स इन्द्रः ।
यदपि ते पुरीषं भक्षितं तस्य ऋषभस्य तदमृतम् । १७४ ।
तेन खल्वसि न व्यापन्नस्तस्मिन्नागभवने ।
स चापि मम सखा इन्द्रः । १७५ ।
तदनुग्रहात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरभ्यागतोऽसि ।
तत्सौम्य गम्यताम् ।
अनुजाने भवन्तम् ।
श्रेयोऽवाप्स्यसीति । १७६ ।
स उपाध्यायेनानुज्ञात उत्तङ्कः क्रुद्धस्तक्षकस्य प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे । १७७ ।

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्द्विजसत्तमः ।
समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८ ॥

पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
सम्यग्विजयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम् ॥ १७९ ॥

तस्मै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८० ॥

अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे नृपसत्तम ॥ १८१ ॥

एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२ ॥

आसां प्रजानां परिपालनेन ; स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
प्रब्रूहि वा किं क्रियतां द्विजेन्द्र ; शुश्रूषुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३ ॥

स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन ; द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
उवाच राजानमदीनसत्त्वं ; स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४ ॥

तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५ ॥

कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६ ॥

तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७ ॥

बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
अकार्यं कृतवान्पापो योऽदशत्पितरं तव ॥ १८८ ॥

राजर्षिवंशगोप्तारममरप्रतिमं नृपम् ।
जघान काश्यपं चैव न्यवर्तयत पापकृत् ॥ १८९ ॥

दग्धुमर्हसि तं पापं ज्वलिते हव्यवाहने ।
सर्पसत्रे महाराज त्वयि तद्धि विधीयते ॥ १९० ॥

एवं पितुश्चापचितिं गतवांस्त्वं भविष्यसि ।
मम प्रियं च सुमहत्कृतं राजन्भविष्यति ॥ १९१ ॥

कर्मणः पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना ।
विघ्नः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ॥ १९२ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकस्य चुकोप ह ।

उत्तङ्कवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ १९३ ॥

अपृच्छच्च तदा राजा मन्त्रिणः स्वान्सुदुःखितः ।
उत्तङ्कस्यैव सांनिध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रति ॥ १९४ ॥

तदैव हि स राजेन्द्रो दुःखशोकाप्लुतोऽभवत् ।
यदैव पितरं वृत्तमुत्तङ्कादश्रृणोत्तदा ॥ १९५ ॥

पौलोमपर्व

अध्याय ००४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे । ००१ ।
पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच ।
किं भवन्तः श्रोतुमिच्छन्ति ।
किमहं ब्रुवाणीति । ००२ ।
तमृषय ऊचुः ।
परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च नः शुश्रूषतां कथायोगम् ।
तद्भगवांस्तु तावच्छौनकोऽग्निशरणमध्यास्ते । ००३ ।

योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसङ्कथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ००४ ॥

स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान्कुलपतिर्द्विजः ।
दक्षो धृतव्रतो धीमाञ्शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ००५ ॥

सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रतः ।
सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्रतिपाल्यताम् ॥ ००६ ॥

तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् ।
ततो वक्ष्यसि यत्त्वां स प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः ॥ ००७ ॥

सूत उवाच ॥

एवमस्तु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि ।
तेन पृष्टः कथाः पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रयाः ॥ ००८ ॥

सोऽथ विप्रर्षभः कार्यं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
देवान्वाग्भिः पितृनद्भिस्तर्पयित्वाजगाम ह ॥ ००९ ॥

यत्र ब्रह्मर्षयः सिद्धास्त आसीना यतव्रताः ।
यज्ञायतनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ॥ ०१० ॥

ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्ततः ।
उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवीदिदम् ॥ ०११ ॥

अध्याय ००५

शौनक उवाच ॥

पुराणमखिलं तात पिता तेऽधीतवान्पुरा ।
कच्चित्त्वमपि तत्सर्वमधीषे लोमहर्षणे ॥ ००१ ॥

पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम् ।
कथ्यन्ते ताः पुरास्माभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ ००२ ॥

तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ००४ ॥

यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्कैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साग्निमरुद्गणैः ॥ ००५ ॥

पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ००५ ॥

इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ००६ ॥

भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ००७ ॥

प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ००७ ॥

रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ००८ ॥

तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ००९ ॥

शौनक उवाच ॥

सूतपुत्र यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ०१० ॥

सूत उवाच ॥

भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता ।
तस्यां गर्भः समभवद्भृगोर्वीर्यसमुद्भवः ॥ ०११ ॥

तस्मिन्गर्भे संभृतेऽथ पुलोमायां भृगूद्वह ।
समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः ॥ ०१२ ॥

अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे ।
आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह ॥ ०१३ ॥

तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत ॥ ०१४ ॥

अभ्यागतं तु तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना ।
न्यमन्त्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ ०१५ ॥

तां तु रक्षस्ततो ब्रह्मन्हृच्छयेनाभिपीडितम् ।
दृष्ट्वा हृष्टमभूत्तत्र जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ०१६ ॥

अथाग्निशरणेऽपश्यज्ज्वलितं जातवेदसम् ।
तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा ॥ ०१७ ॥

शंस मे कस्य भार्येयमग्ने पृष्ट ऋतेन वै ।
सत्यस्त्वमसि सत्यं मे वद पावक पृच्छते ॥ ०१८ ॥

मया हीयं पूर्ववृता भार्यार्थे वरवर्णिनी ।
पश्चात्त्विमां पिता प्रादाद्भृगवेऽनृतकारिणे ॥ ०१९ ॥

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।

तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ ०२० ॥

मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पुर्वभार्यां यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ ०२१ ॥

तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ ०२२ ॥

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।
साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ ०२३ ॥

मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ ०२४ ॥

श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्यां हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ ०२५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ ०२६ ॥

अध्याय ००६

सूत उवाच ॥

अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् ।
ब्रह्मन्वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ ००१ ॥

ततः स गर्भो निवसन्कुक्षौ भृगुकुलोद्वह ।

रोषान्मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ ००२ ॥

तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्चसम् ।
तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्य ताम् ॥ ००३ ॥

सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् ।
च्यवनं भार्गवं ब्रह्मन्पुलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ ००४ ॥

तां ददर्श स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
रुदतीं बाष्पपूर्णाक्षीं भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ॥ ००५ ॥

सान्त्वयामास भगवान्वधूं ब्रह्मा पितामहः ॥ ००५ ॥

अश्रुबिन्दूद्भवा तस्याः प्रावर्तत महानदी ।
अनुवर्तती सृतिं तस्या भृगोः पत्न्या यशस्विनः ॥ ००६ ॥

तस्या मार्गं सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा ।
नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामहः ॥ ००७ ॥

वधूसरेति भगवांश्च्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ००७ ॥

स एवं च्यवनो जज्ञे भृगोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तं ददर्श पिता तत्र च्यवनं तां च भामिनीम् ॥ ००८ ॥

स पुलोमां ततो भार्यां पप्रच्छ कुपितो भृगुः ।
केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ॥ ००९ ॥

न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥ ००९ ॥

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ ०१० ॥

पुलोमोवाच ॥

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ०११ ॥

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ ०१२ ॥

सूत उवाच ॥

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ ०१३ ॥

अध्याय ००७

सूत उवाच ॥

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ ००१ ॥

धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।
पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ ००२ ॥

पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ००३ ॥

यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते ।

सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥ ००४ ॥

शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु ब्राह्मणा मम ।
जानतोऽपि च ते व्यक्तं कथयिष्ये निबोध तत् ॥ ००५ ॥

योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु ।
अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियास्वथ मखेषु च ॥ ००६ ॥

वेदोक्तेन विधानेन मयि यद्धूयते हविः ।
देवताः पितरश्चैव तेन तृप्ता भवन्ति वै ॥ ००७ ॥

आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा ।
दर्शश्च पौर्णमासश्च देवानां पितृभिः सह ॥ ००८ ॥

देवताः पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवताः ।
एकीभूताश्च पूज्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ००९ ॥

देवताः पितरश्चैव जुह्वते मयि यत्सदा ।
त्रिदशानां पितृणां च मुखमेवमहं स्मृतः ॥ ०१० ॥

अमावास्यां च पितरः पौर्णमास्यां च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥ ०११ ॥

सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम् ॥ ०११ ॥

चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥ ०१२ ॥

निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्वास्तत आसन्सुदुःखिताः ॥ ०१३ ॥

अथर्षयः समुद्विग्ना देवान्गत्वाब्रुवन्वचः ।
अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशाद्भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ॥ ०१४ ॥

विधध्वमत्र यत्कार्यं न स्यात्कालात्ययो यथा ॥ ०१४ ॥

अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ।
अग्नेरावेदयञ्शापं क्रियासंहारमेव च ॥ ०१५ ॥

भृगुणा वै महाभाग शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ।
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ॥ ०१६ ॥

हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥ ०१६ ॥

श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥ ०१७ ॥

लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ॥ ०१८ ॥

स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ ०१८ ॥

कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ ०१९ ॥

न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥ ०२० ॥

यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ ०२१ ॥

तदग्ने त्वं महत्तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।

स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ॥ ०२२ ॥

देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ ०२२ ॥

एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ ०२३ ॥

देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ ०२४ ॥

दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ ०२५ ॥

एवमेष पुरावृत्त इतिहासोऽग्निशापजः ।
पुलोमस्य विनाशश्च च्यवनस्य च संभवः ॥ ०२६ ॥

अध्याय ००८

सूत उवाच ॥

स चापि च्यवनो ब्रह्मन्भार्गवोऽजनयत्सुतम् ।
सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ ००१ ॥

प्रमतिस्तु रुरुं नाम घृताच्यां समजीजनत् ।
रुरुः प्रमद्वरायां तु शुनकं समजीजनत् ॥ ००२ ॥

तस्य ब्रह्मन्रुरोः सर्वं चरितं भूरितेजसः ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वमशेषतः ॥ ००३ ॥

ऋषिरासीन्महान्पूर्वं तपोविद्यासमन्वितः ।
स्थूलकेश इति ख्यातः सर्वभूतहिते रतः ॥ ००४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु मेनकायां प्रजज्ञिवान् ।
गन्धर्वराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति श्रुतः ॥ ००५ ॥

अथाप्सरा मेनका सा तं गर्भं भृगुनन्दन ।
उत्ससर्ज यथाकालं स्थूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ००६ ॥

उत्सृज्य चैव तं गर्भं नद्यास्तीरे जगाम ह ।
कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया ॥ ००७ ॥

तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः ।
स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ००८ ॥

स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च ॥ ००९ ॥

ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ००९ ॥

प्रमदाभ्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ ०१० ॥

तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ०११ ॥

पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।
प्रमतिश्चाभ्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ ०१२ ॥

ततः प्रादात्पिता कन्यां रुरवे तां प्रमद्वराम् ।

विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ ०१३ ॥

ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडती सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ०१४ ॥

नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ ०१५ ॥

स तस्याः संप्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ ०१६ ॥

सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ ०१७ ॥

प्रसुप्तेवाभवच्चापि भुवि सर्पविषार्दिता ।
भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ ०१८ ॥

ददर्श तां पिता चैव ते चैवान्ये तपस्विनः ।
विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्चसम् ॥ ०१९ ॥

ततः सर्वे द्विजवराः समाजग्मुः कृपान्विताः ।
स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः कुशिकः शङ्खमेखलः ॥ ०२० ॥

भारद्वाजः कौणकुत्स आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः ।
प्रमतिः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः ॥ ०२१ ॥

तां ते कन्यां व्यसुं दृष्ट्वा भुजगस्य विषार्दिताम् ।
रुरुदुः कृपयाविष्टा रुरुस्त्वार्तो बहिर्ययौ ॥ ०२२ ॥

अध्याय ००९

सूत उवाच ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु समन्ततः ।
रुरुश्चुक्रोश गहनं वनं गत्वा सुदुःखितः ॥ ००१ ॥

शोकेनाभिहतः सोऽथ विलपन्करुणं बहु ।
अब्रवीद्वचनं शोचन्प्रियां चिन्त्य प्रमद्वराम् ॥ ००२ ॥

शेते सा भुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।
बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ००३ ॥

यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन सञ्जीवतु मम प्रिया ॥ ००४ ॥

यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथाद्यैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ००५ ॥

देवदूत उवाच ॥

अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः ॥ ००६ ॥

गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथञ्चन ॥ ००७ ॥

उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ००८ ॥

रुरुरुवाच ॥

क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ००९ ॥

देवदूत उवाच ॥

आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ ०१० ॥

रुरुरुवाच ॥

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम ।
शृङ्गाररूपाभरणा उत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ०११ ॥

सूत उवाच ॥

ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमौ ।
धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ ०१२ ॥

धर्मराजायुषोऽर्धेन रुरोर्भार्या प्रमद्वरा ।
समुत्तिष्ठतु कल्याणी मृतैव यदि मन्यसे ॥ ०१३ ॥

धर्मराज उवाच ॥

प्रमद्वरा रुरोर्भार्या देवदूत यदीच्छसि ।
उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरोरेव समन्विता ॥ ०१४ ॥

सूत उवाच ॥

एवमुक्ते ततः कन्या सोदतिष्ठत्प्रमद्वरा ।
रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्तेव वरवर्णिनी ॥ ०१५ ॥

एतद्दृष्टं भविष्ये हि रुरोरुत्तमतेजसः ।
आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भार्यार्थेऽर्धं ह्रसत्विति ॥ ०१६ ॥

तत इष्टेऽहनि तयोः पितरौ चक्रतुर्मुदा ।
विवाहं तौ च रेमाते परस्परहितैषिणौ ॥ ०१७ ॥

स लब्ध्वा दुर्लभां भार्यां पद्मकिञ्जल्कसप्रभाम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥ ०१८ ॥

स दृष्ट्वा जिह्मगान्सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
अभिहन्ति यथासन्नं गृह्य प्रहरणं सदा ॥ ०१९ ॥

स कदाचिद्वनं विप्रो रुरुरभ्यागमन्महत् ।
शयानं तत्र चापश्यड्डुण्डुभं वयसान्वितम् ॥ ०२० ॥

तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा ।
अभ्यघ्नद्रुषितो विप्रस्तमुवाचाथ डुण्डुभः ॥ ०२१ ॥

नापराध्यामि ते किञ्चिदहमद्य तपोधन ।
संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०१०

रुरुरुवाच ॥

मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ।
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ ००१ ॥

हन्यां सदैव भुजगं यं यं पश्येयमित्युत ।
ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ ००२ ॥

डुण्डुभ उवाच ॥

अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् ।
डुण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ००३ ॥

एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ।
डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ००४ ॥

सूत उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा ।
नावधीद्भयसंविग्न ऋषिं मत्वाथ डुण्डुभम् ॥ ००५ ॥

उवाच चैनं भगवान्रुरुः संशमयन्निव ।
कामया भुजग ब्रूहि कोऽसीमां विक्रियां गतः ॥ ००६ ॥

डुण्डुभ उवाच ॥

अहं पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् ।
सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ॥ ००७ ॥

रुरुरुवाच ॥

किमर्थं शप्तवान्क्रुद्धो द्विजस्त्वां भुजगोत्तम ।
कियन्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ००८ ॥

अध्याय ०११

डुण्डुभ उवाच ॥

सखा बभूव मे पूर्वं खगमो नाम वै द्विजः ।
भृशं संशितवाक्तात तपोबलसमन्वितः ॥ ००१ ॥

स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णमथोरगम् ।
अग्निहोत्रे प्रसक्तः सन्भीषितः प्रमुमोह वै ॥ ००२ ॥

लब्ध्वा च स पुनः सञ्ज्ञां मामुवाच तपोधनः ।
निर्दहन्निव कोपेन सत्यवाक्संशितव्रतः ॥ ००३ ॥

यथावीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्विभीषया ।
तथावीर्यो भुजङ्गस्त्वं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ००४ ॥

तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ००५ ॥

प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ००६ ॥

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ००७ ॥

मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।
नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथञ्चन ॥ ००८ ॥

यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।

श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ००९ ॥

उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ ०१० ॥

स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ०११ ॥

अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः ।
तस्मात्प्राणभृतः सर्वान्न हिंस्याद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मणः सौम्य एवेह जायतेति परा श्रुतिः ।
वेदवेदाङ्गवित्तात सर्वभूताभयप्रदः ॥ ०१३ ॥

अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् ।
ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धरणादपि ॥ ०१४ ॥

क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स नेहेष्यति वै तव ।
दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ ०१५ ॥

तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो ।
जनमेजयस्य धर्मात्मन्सर्पाणां हिंसनं पुरा ॥ ०१६ ॥

परित्राणं च भीतानां सर्पाणां ब्राह्मणादपि ।
तपोवीर्यबलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात् ॥ ०१७ ॥

आस्तीकाद्द्विजमुख्याद्वै सर्पसत्रे द्विजोत्तम ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०१२

रुरुरुवाच ॥

कथं हिंसितवान्सर्पान्क्षत्रियो जनमेजयः ।
सर्पा वा हिंसितास्तात किमर्थं द्विजसत्तम ॥ ००१ ॥

किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन शंस मे ।
आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ ००२ ॥

ऋषिरुवाच ॥

श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।
ब्राह्मणानां कथयतामित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ००४ ॥

लब्धसञ्ज्ञो रुरुश्चायात्तच्चाचख्यौ पितुस्तदा ।
पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ००५ ॥

आस्तीकपर्व

अध्याय ०१३

शौनक उवाच ॥

किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥ ००१ ॥

आस्तीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं जपतां वरः ।
मोक्षयामास भुजगान्दीप्तात्तस्माद्धुताशनात् ॥ ००२ ॥

कस्य पुत्रः स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत् ।
स च द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रो वदस्व मे ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

महदाख्यानमास्तीकं यत्रैतत्प्रोच्यते द्विज ।
सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतां वर ॥ ००४ ॥

शौनक उवाच ॥

श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम् ।
आस्तीकस्य पुराणस्य ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ००५ ॥

सूत उवाच ॥

इतिहासमिमं वृद्धाः पुराणं परिचक्षते ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैमिषारण्यवासिनः ॥ ००६ ॥

पूर्वं प्रचोदितः सूतः पिता मे लोमहर्षणः ।
शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणैरिदमुक्तवान् ॥ ००७ ॥

तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ००८ ॥

आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसमः प्रभुः ।
ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युग्रे रतः सदा ॥ ००९ ॥

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः ।
यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ ०१० ॥

अटमानः कदाचित्स स्वान्ददर्श पितामहान् ।
लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ०११ ॥

तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।
के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥ ०१२ ॥

वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते ।
मूषकेन निगूढेन गर्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ ०१३ ॥

पितर ऊचुः ॥

यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ ०१४ ॥

अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥ ०१५ ॥

न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ ०१६ ॥

अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ।
कस्त्वं बन्धुरिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ॥ ०१७ ॥

ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह धिष्ठितः ।
किमर्थं चैव नः शोच्याननुकम्पितुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

जरत्कारुरुवाच ॥

मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
ब्रूत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ ०१९ ॥

पितर ऊचुः ॥

यतस्व यत्नवांस्तात संतानाय कुलस्य नः ।
आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव चाभिभो ॥ ०२० ॥

न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसञ्चितैः ।
तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥ ०२१ ॥

तद्दारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ।
पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्नः परमं हितम् ॥ ०२२ ॥

जरत्कारुरुवाच ॥

न दारान्वै करिष्यामि सदा मे भावितं मनः ।
भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसङ्ग्रहम् ॥ ०२३ ॥

समयेन च कर्ताहमनेन विधिपूर्वकम् ।
तथा यद्युपलप्स्यामि करिष्ये नान्यथा त्वहम् ॥ ०२४ ॥

सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभिः ।
भैक्षवत्तामहं कन्यामुपयंस्ये विधानतः ॥ ०२५ ॥

दरिद्राय हि मे भार्यां को दास्यति विशेषतः ।
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदि कश्चित्प्रदास्यति ॥ ०२६ ॥

एवं दारक्रियाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ।
अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा ॥ ०२७ ॥

तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वतं स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ ०२८ ॥

सूत उवाच ॥

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ ०२९ ॥

स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ०३० ॥

तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ०३१ ॥

सनाम्नीमुद्यतां भार्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ०३२ ॥

तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजङ्गम ॥ ०३३ ॥

वासुकिरुवाच ॥

जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ०३४ ॥

सूत उवाच ॥

मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।

जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ०३५ ॥

तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ०३६ ॥

स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ०३७ ॥

तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ०३८ ॥

अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः ।
आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ॥ ०३९ ॥

तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै ।
मोचयामास तं शापमास्तीकः सुमहायशाः ॥ ०४० ॥

नागांश्च मातुलांश्चैव तथा चान्यान्स बान्धवान् ।
पितृंश्च तारयामास संतत्या तपसा तथा ॥ ०४१ ॥

व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्स्वाध्यायैश्चानृणोऽभवत् ॥ ०४१ ॥

देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
ऋषींश्च ब्रह्मचर्येण संतत्या च पितामहान् ॥ ०४२ ॥

अपहृत्य गुरुं भारं पितॄणां संशितव्रतः ।
जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः स्वैः पितामहैः ॥ ०४३ ॥

आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं मुनिः ।
जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयिवान् ॥ ०४४ ॥

एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कीर्तितं मया ।
प्रब्रूहि भृगुशार्दूल किं भूयः कथ्यतामिति ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०१४

शौनक उवाच ॥

सौते कथय तामेतां विस्तरेण कथां पुनः ।
आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः ॥ ००१ ॥

मधुरं कथ्यते सौम्य श्लक्ष्णाक्षरपदं त्वया ।
प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ ००२ ॥

अस्मच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ००४ ॥

पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ००५ ॥

ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ॥ ००६ ॥

कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ००६ ॥

वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ ॥ ००७ ॥

वव्रे कद्रूः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ॥ ००८ ॥

ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ००८ ॥

तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ००९ ॥

कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ ०१० ॥

धार्यौ प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः ।
ते भार्ये वरसंहृष्टे कश्यपो वनमाविशत् ॥ ०११ ॥

कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे अण्डे विनता तदा ॥ ०१२ ॥

तयोरण्डानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचारिकाः ।
सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्षशतानि च ॥ ०१३ ॥

ततः पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिःसृताः ।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यदृश्यत ॥ ०१४ ॥

ततः पुत्रार्थिणी देवी व्रीडिता सा तपस्विनी ।
अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमदृक्षत ॥ ०१५ ॥

पूर्वार्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ।
स पुत्रो रोषसंपन्नः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ ०१६ ॥

योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमग्रोऽद्य तस्माद्दासी भविष्यसि ॥ ०१७ ॥

पञ्च वर्षशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह ।
एष च त्वां सुतो मातर्दास्यत्वान्मोक्षयिष्यति ॥ ०१८ ॥

यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ।
न करिष्यस्यदेहं वा व्यङ्गं वापि तपस्विनम् ॥ ०१९ ॥

प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया ।
विशिष्टबलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः ॥ ०२० ॥

एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ ०२१ ॥

गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगसूदनः ।
स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ ०२२ ॥

आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०१५

सूत उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ ००१ ॥

यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ ००२ ॥

महौघबलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।
श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ००३ ॥

शौनक उवाच ॥

कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ००४ ॥

सूत उवाच ॥

ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः ॥ ००५ ॥

काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ॥ ००६ ॥

व्यालैराचरितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ।
नाकमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ॥ ००७ ॥

अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ।
नानापतगसंघैश्च नादितं सुमनोहरैः ॥ ००८ ॥

तस्य पृष्ठमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम् ।
अनन्तकल्पमुद्विद्धं सुराः सर्वे महौजसः ॥ ००९ ॥

ते मन्त्रयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकसः ।
अमृतार्थे समागम्य तपोनियमसंस्थिताः ॥ ०१० ॥

तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्वशः ॥ ०११ ॥

देवैरसुरसंघैश्च मथ्यतां कलशोदधिः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ॥ ०१२ ॥

सर्वौषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव हि ।
मन्थध्वमुदधिं देवा वेत्स्यध्वममृतं ततः ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०१६

सूत उवाच ॥

ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृङ्गैरलङ्कृतम् ।
मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमावृतम् ॥ ००१ ॥

नानाविहगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ।
किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ ००२ ॥

एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ००३ ॥

तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ००४ ॥

भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ००५ ॥

तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ॥ ००६ ॥

नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ००६ ॥

अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सवनं सवनौकसम् ॥ ००७ ॥

ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ००८ ॥

अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ००९ ॥

ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ ०१० ॥

कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्त्रेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ०११ ॥

मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ ०१२ ॥

अमृतार्थिनस्ततो ब्रह्मन्सहिता दैत्यदानवाः ॥ ०१२ ॥

एकमन्तमुपाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।
विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ॥ ०१३ ॥

अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ।
शिर उद्यम्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ ०१४ ॥

वासुकेरथ नागस्य सहसाक्षिप्यतः सुरैः ।
सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ॥ ०१५ ॥

ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ।
अभ्यवर्षन्सुरगणाञ्श्रमसंतापकर्शितान् ॥ ०१६ ॥

तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ।
सुरासुरगणान्माल्यैः सर्वतः समवाकिरन् ॥ ०१७ ॥

बभूवात्र महाघोषो महामेघरवोपमः ।
उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ ०१८ ॥

तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ।
विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥ ०१९ ॥

वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ ०२० ॥

तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ ०२१ ॥

तेषां संघर्षजश्चाग्निरर्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः ।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ ०२२ ॥

ददाह कुञ्जरांश्चैव सिंहांश्चैव विनिःसृतान् ।
विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ ०२३ ॥

तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ ०२४ ॥

ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ ०२५ ॥

तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःस्रवात् ॥ ०२६ ॥

अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ ०२७ ॥

ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ ०२८ ॥

ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ ०२९ ॥

ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ०३० ॥

विष्णुरुवाच ॥

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ०३१ ॥

सूत उवाच ॥

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ०३२ ॥

ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।
प्रसन्नभाः समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ ०३३ ॥

श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डुरवासिनी ।
सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ०३४ ॥

कौस्तुभश्च मणिर्दिव्य उत्पन्नोऽमृतसंभवः ।
मरीचिविकचः श्रीमान्नारायण उरोगतः ॥ ०३५ ॥

श्रीः सुरा चैव सोमश्च तुरगश्च मनोजवः ।
यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः ॥ ०३६ ॥

धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ०३७ ॥

एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।
अमृतार्थे महान्नादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ०३८ ॥

ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ०३९ ॥

ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ०४० ॥

अध्याय ०१७

सूत उवाच ॥

अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ ००१ ॥

ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ ००२ ॥

ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ००३ ॥

ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ॥ ००४ ॥

तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ००५ ॥

ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥ ००६ ॥

तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् ।
चक्रेणोत्कृत्तमपतच्चालयद्वसुधातलम् ॥ ००७ ॥

ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै ।
शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ००८ ॥

विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः ।
नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान्समकम्पयत् ॥ ००९ ॥

ततः प्रवृत्तः सङ्ग्रामः समीपे लवणाम्भसः ।
सुराणामसुराणां च सर्वघोरतरो महान् ॥ ०१० ॥

प्रासाः सुविपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः ।

तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ०११ ॥

ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ ०१२ ॥

छिन्नानि पट्टिशैश्चापि शिरांसि युधि दारुणे ।
तप्तकाञ्चनजालानि निपेतुरनिशं तदा ॥ ०१३ ॥

रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः ।
अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ॥ ०१४ ॥

हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥ ०१५ ॥

परिघैश्चायसैः पीतैः संनिकर्षे च मुष्टिभिः ।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ०१६ ॥

छिन्धि भिन्धि प्रधावध्वं पातयाभिसरेति च ।
व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ ०१७ ॥

एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ ०१८ ॥

तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥ ०१९ ॥

ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं ; महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं ; सुदर्शनं भीममजय्यमुत्तमम् ॥ ०२० ॥

तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं ; भयङ्करं करिकरबाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव ;न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ॥ ०२१ ॥

तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं ; पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रशः ; करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ ०२२ ॥

दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिह ;त्प्रसह्य तानसुरगणान्न्यकृन्तत ।
प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा ; पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ ०२३ ॥

अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो ; मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चसः ; सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ ०२४ ॥

अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे ; सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ।
महाद्रयः प्रविगलिताग्रसानवः ; परस्परं द्रुतमभिहत्य सस्वनाः ॥ ०२५ ॥

ततो मही प्रविचलिता सकानना ; महाद्रिपाताभिहता समन्ततः ।
परस्परं भृशमभिगर्जतां मुहू ; रणाजिरे भृशमभिसंप्रवर्तिते ॥ ०२६ ॥

नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणै ;र्महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् ।
विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभि ;र्महाभयेऽसुरगणविग्रहे तदा ॥ ०२७ ॥

ततो महीं लवणजलं च सागरं ; महासुराः प्रविविशुरर्दिताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रभं ; सुदर्शनं परिकुपितं निशाम्य च ॥ ०२८ ॥

ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः ; स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ।
विनाद्य खं दिवमपि चैव सर्वश ;स्ततो गताः सलिलधरा यथागतम् ॥ ०२९ ॥

ततोऽमृतं सुनिहितमेव चक्रिरे ; सुराः परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितुं ; किरीटिने बलभिदथामरैः सह ॥ ०३० ॥

अध्याय ०१८

सूत उवाच ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातममृतं मथितं यथा ।
यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ ००१ ॥

यं निशाम्य तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् ।
उच्चैःश्रवा नु किंवर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ ००२ ॥

विनतोवाच ॥

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ००३ ॥

कद्रूरुवाच ॥

कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ।
एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ००४ ॥

सूत उवाच ॥

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ००५ ॥

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्मं चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ००६ ॥

आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।
तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्शशाप भुजङ्गमान् ॥ ००७ ॥

सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ००८ ॥

शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।
अतिक्रूरं समुद्दिष्टं कद्र्वा दैवादतीव हि ॥ ००९ ॥

सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।
बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ ०१० ॥

तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः ।
तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानां च हिताय वै ॥ ०११ ॥

प्रादाद्विषहणीं विद्यां काश्यपाय महात्मने ॥ ०११ ॥

अध्याय ०१९

सूत उवाच ॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभात उदिते रवौ ।
कद्रूश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ ००१ ॥

अमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।
जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ ००२ ॥

ददृशाते तदा तत्र समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
तिमिङ्गिलझषाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ००३ ॥

सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतम् ।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ००४ ॥

आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ००५ ॥

पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
भयङ्करं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ००६ ॥

शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ००७ ॥

घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिस्वनम् ।
गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयङ्करम् ॥ ००८ ॥

वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ००९ ॥

चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिदुरासदम् ।
पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ ०१० ॥

गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ०११ ॥

ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ ०१२ ॥

अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ ०१३ ॥

वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।

अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ ०१४ ॥

महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ ०१५ ॥

गम्भीरं तिमिमकरोग्रसङ्कुलं तं ; गर्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः ।
विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं ; तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥ ०१६ ॥

इत्येवं झषमकरोर्मिसङ्कुलं तं ; गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् ।
पातालज्वलनशिखाविदीपितं तं ; पश्यन्त्यौ द्रुतमभिपेततुस्तदानीम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०२०

सूत उवाच ॥

तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रूर्विनतया सह ।
न्यपतत्तुरगाभ्याशे नचिरादिव शीघ्रगा ॥ ००१ ॥

निशाम्य च बहून्वालान्कृष्णान्पुच्छं समाश्रितान् ।
विनतां विषण्णवदनां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ ००२ ॥

ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अभवद्दुःखसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ००३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ००४ ॥

अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ००५ ॥

तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
प्रणिपत्याब्रुवंश्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ००६ ॥

अग्ने मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ००७ ॥

अग्निरुवाच ॥

नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
गरुडो बलवानेष मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ००८ ॥

सूत उवाच ॥

एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ।
अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ००९ ॥

त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।
त्वं प्रभुस्तपनप्रख्यस्त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ॥ ०१० ॥

बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः ; समृद्धिमान्दुष्प्रसहस्त्वमेव ।
तपः श्रुतं सर्वमहीनकीर्ते ; अनागतं चोपगतं च सर्वम् ॥ ०११ ॥

त्वमुत्तमः सर्वमिदं चराचरं ; गभस्तिभिर्भानुरिवावभाससे ।
समाक्षिपन्भानुमतः प्रभां मुहु ;स्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ ०१२ ॥

दिवाकरः परिकुपितो यथा दहे ;त्प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ ।
भयङ्करः प्रलय इवाग्निरुत्थितो ; विनाशयन्युगपरिवर्तनान्तकृत् ॥ ०१३ ॥

खगेश्वरं शरणमुपस्थिता वयं ; महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरं ; परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ ०१४ ॥

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०२१

सूत उवाच ॥

ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ ००१ ॥

यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ ००२ ॥

ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ ।
काल आहूय वचनं कद्रूरिदमभाषत ॥ ००३ ॥

नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ००४ ॥

ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ००५ ॥

स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहङ्गमः ।
सूर्यरश्मिपरीताश्च मूर्च्छिताः पन्नगाभवन् ॥ ००६ ॥

तदवस्थान्सुतान्दृष्ट्वा कद्रूः शक्रमथास्तुवत् ॥ ००६ ॥

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते बलसूदन ।
नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ॥ ००७ ॥

सर्पाणां सूर्यतप्तानां वारिणा त्वं प्लवो भव ।
त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम ॥ ००८ ॥

ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरंदर ।
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमग्निर्वैद्युतोऽम्बरे ॥ ००९ ॥

त्वमभ्रघनविक्षेप्ता त्वामेवाहुः पुनर्घनम् ।
त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ ०१० ॥

स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्ता चापराजितः ।
त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः ॥ ०११ ॥

त्वं महद्भूतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः ।
त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥ ०१२ ॥

त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमार्चितः ।
त्वं मुहूर्तस्तिथिश्च त्वं लवस्त्वं वै पुनः क्षणः ॥ ०१३ ॥

शुक्लस्त्वं बहुलश्चैव कला काष्ठा त्रुटिस्तथा ।
संवत्सरर्तवो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ ०१४ ॥

त्वमुत्तमा सगिरिवना वसुंधरा ; सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमितिमिङ्गिलस्तथा ; महोर्मिमान्बहुमकरो झषालयः ॥ ०१५ ॥

महद्यशस्त्वमिति सदाभिपूज्यसे ; मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ।
अभिष्टुतः पिबसि च सोममध्वरे ; वषट्कृतान्यपि च हवींषि भूतये ॥ ०१६ ॥

त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं ; वेदाङ्गेष्वतुलबलौघ गीयसे च ।
त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा ; वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०२२

सूत उवाच ॥

एवं स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंघातैर्व्योम सर्वं समावृणोत् ॥ ००१ ॥

ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः ।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि ॥ ००२ ॥

संघातितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ।
सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ ००३ ॥

संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बरं समपद्यत ॥ ००४ ॥

नागानामुत्तमो हर्शस्तदा वर्षति वासवे ।
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ००५ ॥

अध्याय ०२३

सूत उवाच ॥

सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मुस्तं देशमाशु वै ।
सागराम्बुपरिक्षिप्तं पक्षिसंघनिनादितम् ॥ ००१ ॥

विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिभिरावृतम् ।
भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरैरपि ॥ ००२ ॥

प्रसन्नसलिलैश्चापि ह्रदैश्चित्रैर्विभूषितम् ।
दिव्यगन्धवहैः पुण्यैर्मारुतैरुपवीजितम् ॥ ००३ ॥

उपजिघ्रद्भिराकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि ।
शोभितं पुष्पवर्षाणि मुञ्चद्भिर्मारुतोद्धुतैः ॥ ००४ ॥

किरद्भिरिव तत्रस्थान्नागान्पुष्पाम्बुवृष्टिभिः ।
मनःसंहर्षणं पुण्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ॥ ००५ ॥

नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रूपुत्रप्रहर्षणम् ॥ ००५ ॥

तत्ते वनं समासाद्य विजह्रुः पन्नगा मुदा ।
अब्रुवंश्च महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ००६ ॥

वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहून्रम्यान्पतन्पश्यसि खेचर ॥ ००७ ॥

स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ००८ ॥

विनतोवाच ॥

दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।
पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ ००९ ॥

सूत उवाच ॥

तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ ०१० ॥

किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ०११ ॥

श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०२४

सूत उवाच ॥

इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ ००१ ॥

विनतोवाच ॥

समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
सहस्राणामनेकानां तान्भुक्त्वामृतमानय ॥ ००२ ॥

न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथञ्चन ।

अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ००३ ॥

अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः ।
भूतानामग्रभुग्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ ००४ ॥

गरुड उवाच ॥

यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः ।
तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि ॥ ००५ ॥

विनतोवाच ॥

यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बडिशं यथा ।
दहेदङ्गारवत्पुत्र तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् ॥ ००६ ॥

सूत उवाच ॥

प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्दादिदं वचः ।
जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ००७ ॥

पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।
शिरस्तु पातु ते वह्निर्भास्करः सर्वमेव तु ॥ ००८ ॥

अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ००९ ॥

ततः स मातुर्वचनं निशम्य ; वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात ।
ततो निषादान्बलवानुपागम ;द्बुभुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ ०१० ॥

स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा ; रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् ।
समुद्रकुक्षौ च विशोषयन्पयः ; समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ०११ ॥

ततः स चक्रे महदाननं तदा ; निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् ।
ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजु ;र्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः ॥ ०१२ ॥

तदाननं विवृतमतिप्रमाणव ;त्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोभ्रमोहिता ; महानिलप्रचलितपादपे वने ॥ ०१३ ॥

ततः खगो वदनममित्रतापनः ; समाहरत्परिचपलो महाबलः ।
निषूदयन्बहुविधमत्स्यभक्षिणो ; बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०२५

सूत उवाच ॥

तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्यया ।
दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तमुवाचान्तरिक्षगः ॥ ००१ ॥

द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥ ००२ ॥

ब्रुवाणमेवं गरुडं ब्राह्मणः समभाषत ।
निषादी मम भार्येयं निर्गच्छतु मया सह ॥ ००३ ॥

गरुड उवाच ॥

एतामपि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्पत ।
तूर्णं संभावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा ॥ ००४ ॥

सूत उवाच ॥

ततः स विप्रो निष्क्रान्तो निषादीसहितस्तदा ।
वर्धयित्वा च गरुडमिष्टं देशं जगाम ह ॥ ००५ ॥

सहभार्ये विनिष्क्रान्ते तस्मिन्विप्रे स पक्षिराट् ।
वितत्य पक्षावाकाशमुत्पपात मनोजवः ॥ ००६ ॥

ततोऽपश्यत्स पितरं पृष्टश्चाख्यातवान्पितुः ।
अहं हि सर्पैः प्रहितः सोममाहर्तुमुद्यतः ॥ ००७ ॥

मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै ॥ ००७ ॥

मात्रा चास्मि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ००८ ॥

तस्माद्भोक्तव्यमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
यद्भुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ००९ ॥

कश्यप उवाच ॥

आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ ०१० ॥

स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ०११ ॥

अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ॥ ०१२ ॥

ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ ०१२ ॥

ततः स्वार्थपरान्मूढान्पृथग्भूतान्स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥ ०१३ ॥

विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥ ०१४ ॥

तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥ ०१५ ॥

नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥ ०१६ ॥

शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥ ०१७ ॥

एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ।
गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ ॥ ०१८ ॥

रोषदोषानुषङ्गेण तिर्यग्योनिगतावपि ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ ॥ ०१९ ॥

सरस्यस्मिन्महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ।
तयोरेकतरः श्रीमान्समुपैति महागजः ॥ ०२० ॥

तस्य बृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशयः ।
उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं सङ्क्षोभयन्सरः ॥ ०२१ ॥

तं दृष्ट्वावेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ।
दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्यवान् ॥ ०२२ ॥

तं विक्षोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ ०२३ ॥

षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ ०२४ ॥

तावेतौ युद्धसंमत्तौ परस्परजयैषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ ०२५ ॥

सूत उवाच ॥

स तच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।
नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ ०२६ ॥

समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहङ्गमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ ०२७ ॥

ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भञ्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥ ०२८ ॥

प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ ०२९ ॥

काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैडूर्यशाखिनः ।
सागराम्बुपरिक्षिप्तान्भ्राजमानान्महाद्रुमान् ॥ ०३० ॥

तमुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रोहिणपादपः ।
अतिप्रवृद्धः सुमहानापतन्तं मनोजवम् ॥ ०३१ ॥

यैषा मम महाशाखा शतयोजनमायता ।
एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपौ ॥ ०३२ ॥

ततो द्रुमं पतगसहस्रसेवितं ; महीधरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन् ।
खगोत्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवा ;न्बभञ्ज तामविरलपत्रसंवृताम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०२६

सूत उवाच ॥

स्पृष्टमात्रा तु पद्भ्यां सा गरुडेन बलीयसा ।
अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ ००१ ॥

तां भग्नां स महाशाखां स्मयन्समवलोकयन् ।
अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् ॥ ००२ ॥

स तद्विनाशसंत्रासादनुपत्य खगाधिपः ।
शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ००३ ॥

शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ००३ ॥

एवं सोऽभ्यपतद्देशान्बहून्सगजकच्छपः ।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ००४ ॥

स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ००५ ॥

ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहङ्गमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ००६ ॥

शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयङ्करम् ॥ ००७ ॥

मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्धमिवोद्यतम् ।
अप्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ००८ ॥

भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोषणम् ।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ००९ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१० ॥

पुत्र मा साहसं कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
मा त्वा दहेयुः सङ्क्रुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ ०११ ॥

प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
वालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ ०१२ ॥

प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ०१३ ॥

एवमुक्ता भगवता मुनयस्ते समभ्ययुः ।
मुक्त्वा शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोर्थिनः ॥ ०१४ ॥

ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतात्मजः ।
शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यपृच्छत कश्यपम् ॥ ०१५ ॥

भगवन्क विमुञ्चामि तरुशाखामिमामहम् ।
वर्जितं ब्राह्मणैर्देशमाख्यातु भगवान्मम ॥ ०१६ ॥

ततो निष्पुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकन्दरम् ।

अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कश्यपः ॥ ०१७ ॥

तं पर्वतमहाकुक्षिमाविश्य मनसा खगः ।
जवेनाभ्यपतत्ताक्ष्र्यः सशाखागजकच्छपः ॥ ०१८ ॥

न तां वध्रः परिणहेच्छतचर्मा महानणुः ।
शाखिनो महतीं शाखां यां प्रगृह्य ययौ खगः ॥ ०१९ ॥

ततः स शतसाहस्रं योजनान्तरमागतः ।
कालेन नातिमहता गरुडः पततां वरः ॥ ०२० ॥

स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः ।
अमुञ्चन्महतीं शाखां सस्वनां तत्र खेचरः ॥ ०२१ ॥

पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ ०२२ ॥

शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः ।
मणिकाञ्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम् ॥ ०२३ ॥

शाखिनो बहवश्चापि शाखयाभिहतास्तया ।
काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ०२४ ॥

ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजञ्शाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरञ्जिताः ॥ ०२५ ॥

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ ०२६ ॥

ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ ०२७ ॥

इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सधूमा चापतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ॥ ०२८ ॥

तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ॥ ०२९ ॥

स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ ०२९ ॥

अभूतपूर्वं सङ्ग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ०३० ॥

निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षदसृक्तदा ॥ ०३१ ॥

मम्लुर्माल्यानि देवानां शेमुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ॥ ०३२ ॥

रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ०३२ ॥

ततस्त्राससमुद्विग्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ०३३ ॥

किमर्थं भगवन्घोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ०३४ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच्च शतक्रतो ।
तपसा वालखिल्यानां भूतमुत्पन्नमद्भुतम् ॥ ०३५ ॥

कश्यपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः ।
हर्तुं सोममनुप्राप्तो बलवान्कामरूपवान् ॥ ०३६ ॥

समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहङ्गमः ।
सर्वं संभावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ०३७ ॥

सूत उवाच ॥

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रः प्रोवाचामृतरक्षिणः ।
महावीर्यबलः पक्षी हर्तुं सोममिहोद्यतः ॥ ०३८ ॥

युष्मान्संबोधयाम्येष यथा स न हरेद्बलात् ।
अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच मे ॥ ०३९ ॥

तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्यं विस्मिता यत्नमास्थिताः ।
परिवार्यामृतं तस्थुर्वज्री चेन्द्रः शतक्रतुः ॥ ०४० ॥

धारयन्तो महार्हाणि कवचानि मनस्विनः ।
काञ्चनानि विचित्राणि वैडूर्यविकृतानि च ॥ ०४१ ॥

विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सहस्रशः ॥ ०४२ ॥

सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ।
चक्राणि परिघांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥ ०४३ ॥

शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान् ।
स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ ०४४ ॥

तैः शस्त्रैर्भानुमद्भिस्ते दिव्याभरणभूषिताः ।
भानुमन्तः सुरगणास्तस्थुर्विगतकल्मषाः ॥ ०४५ ॥

अनुपमबलवीर्यतेजसो ; धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणाः सुरा ; ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ०४६ ॥

इति समरवरं सुरास्थितं ; परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे ; तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०२७

शौनक उवाच ॥

कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ ००१ ॥

कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराड्सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ ००२ ॥

कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्सङ्क्षेपतो द्विज ॥ ००४ ॥

यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ००५ ॥

तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ००६ ॥

शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ००७ ॥

अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ००८ ॥

प्रलीनान्स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्लिश्यमानान्मन्दबलान्गोष्पदे संप्लुतोदके ॥ ००९ ॥

तांश्च सर्वान्स्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ।
अवहस्यात्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥ ०१० ॥

तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत्कर्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥ ०११ ॥

जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् ।
मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु ॥ ०१२ ॥

कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ ०१३ ॥

इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव मनोजवः ।
तपसो नः फलेनाद्य दारुणः संभवत्विति ॥ ०१४ ॥

तद्बुद्ध्वा भृशसंतप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ ०१५ ॥

तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ ०१६ ॥

एवमस्त्विति तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान्कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ ०१७ ॥

अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥ ०१८ ॥

न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां च न मिथ्यायं सङ्कल्पो मे चिकीर्षितः ॥ ०१९ ॥

भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतां चैव देवराजस्य याचतः ॥ ०२० ॥

एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ ०२१ ॥

इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ ०२२ ॥

तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ ०२३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ ०२४ ॥

तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ ०२५ ॥

आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।

जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ ०२६ ॥

तपसा वालखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ ०२७ ॥

उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ ०२८ ॥

एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहङ्गमः ॥ ०२९ ॥

शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ०३० ॥

नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरंदर ।
व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ०३१ ॥

न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ०३२ ॥

एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ०३३ ॥

जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।
अरुणस्तयोस्तु विकल आदित्यस्य पुरःसरः ॥ ०३४ ॥

पतत्रीणां तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ।
तस्यैतत्कर्म सुमहच्छ्रूयतां भृगुनन्दन ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०२८

सूत उवाच ॥

ततस्तस्मिन्द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।
गरुत्मान्पक्षिराट्तूर्णं संप्राप्तो विबुधान्प्रति ॥ ००१ ॥

तं दृष्ट्वातिबलं चैव प्राकम्पन्त समन्ततः ।
परस्परं च प्रत्यघ्नन्सर्वप्रहरणान्यपि ॥ ००२ ॥

तत्र चासीदमेयात्मा विद्युदग्निसमप्रभः ।
भौवनः सुमहावीर्यः सोमस्य परिरक्षिता ॥ ००३ ॥

स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डनखैः क्षतः ।
मुहूर्तमतुलं युद्धं कृत्वा विनिहतो युधि ॥ ००४ ॥

रजश्चोद्धूय सुमहत्पक्षवातेन खेचरः ।
कृत्वा लोकान्निरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ॥ ००५ ॥

तेनावकीर्णा रजसा देवा मोहमुपागमन् ।
न चैनं ददृशुश्छन्ना रजसामृतरक्षिणः ॥ ००६ ॥

एवं संलोडयामास गरुडस्त्रिदिवालयम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ॥ ००७ ॥

ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ००८ ॥

अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ००९ ॥

ननाद् चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ॥ ०१० ॥

उत्पपात महावीर्यः पक्षिराड्परवीरहा ॥ ०१० ॥

तमुत्पत्यान्तरिक्षस्थं देवानामुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ०११ ॥

पट्टिशैः परिघैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
क्षुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ ०१२ ॥

नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पक्षिराण्न व्यकम्पत ॥ ०१३ ॥

विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ ०१४ ॥

ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः ।
नखतुण्डक्षताश्चैव सुस्रुवुः शोणितं बहु ॥ ०१५ ॥

साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ ०१६ ॥

दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ ०१७ ॥

अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ ०१८ ॥

उलूकश्वसनाभ्यां च निमेषेण च पक्षिणा ।
प्ररुजेन च संयुद्धं चकार प्रलिहेन च ॥ ०१९ ॥

तान्पक्षनखतुण्डाग्रैरभिनद्विनतासुतः ।
युगान्तकाले सङ्क्रुद्धः पिनाकीव महाबलः ॥ ०२० ॥

महावीर्या महोत्साहास्तेन ते बहुधा क्षताः ।
रेजुरभ्रघनप्रख्या रुधिरौघप्रवर्षिणः ॥ ०२१ ॥

तान्कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् ।
अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ ०२२ ॥

आवृण्वानं महाज्वालमर्चिर्भिः सर्वतोऽम्बरम् ।
दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं घोरं वायुसमीरितम् ॥ ०२३ ॥

ततो नवत्या नवतीर्मुखानां ; कृत्वा तरस्वी गरुडो महात्मा ।
नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः ; सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ ०२४ ॥

ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापनः ; समास्तरत्पत्ररथो नदीभिः ।
ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं ; प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०२९

सूत उवाच ॥

जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ ००१ ॥

स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ ००२ ॥

ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ००३ ॥

तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्सङ्क्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ००४ ॥

अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।
विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ ००५ ॥

चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यक्रुद्धौ तरस्विनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ००६ ॥

सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ००७ ॥

तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ००८ ॥

तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ००९ ॥

समुत्पाट्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली ।
उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ ०१० ॥

अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु वीर्यवान् ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभां खगः ॥ ०११ ॥

विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥ ०१२ ॥

तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ ०१३ ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥ ०१४ ॥

प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणीतां भगवानपि ॥ ०१५ ॥

तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजं च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् ॥ ०१६ ॥

अनुपत्य खगं त्विन्द्रो वज्रेणाङ्गेऽभ्यताडयत् ।
विहङ्गमं सुरामित्रं हरन्तममृतं बलात् ॥ ०१७ ॥

तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसञ्श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ ०१८ ॥

ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसंभवम् ।
वज्रस्य च करिष्यामि तव चैव शतक्रतो ॥ ०१९ ॥

एष पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे ।
न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ ०२० ॥

तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यब्रुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ ०२१ ॥

दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।
खगो महदिदं भूतमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ ०२२ ॥

बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।

सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०३०

गरुड उवाच ॥

सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
बलं तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥ ००१ ॥

कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् ।
गुणसङ्कीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ ००२ ॥

सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया ।
न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः ॥ ००३ ॥

सपर्वतवनामुर्वीं ससागरवनामिमाम् ।
पक्षनाड्यैकया शक्र त्वां चैवात्रावलम्बिनम् ॥ ००४ ॥

सर्वान्संपिण्डितान्वापि लोकान्सस्थाणुजङ्गमान् ।
वहेयमपरिश्रान्तो विद्धीदं मे महद्बलम् ॥ ००५ ॥

सूत उवाच ॥

इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीमतां वरः ।
आह शौनक देवेन्द्रः सर्वभूतहितः प्रभुः ॥ ००६ ॥

प्रतिगृह्यतामिदानीं मे सख्यमानन्त्यमुत्तमम् ।
न कार्यं तव सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् ॥ ००७ ॥

अस्मांस्ते हि प्रबाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ००७ ॥

गरुड उवाच ॥

किञ्चित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ।
न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम् ॥ ००८ ॥

यत्रेमं तु सहस्राक्ष निक्षिपेयमहं स्वयम् ।
त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदशेश्वर ॥ ००९ ॥

शक्र उवाच ॥

वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहाण्डज ।
यदिच्छसि वरं मत्तस्तद्गृहाण खगोत्तम ॥ ०१० ॥

सूत उवाच ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुस्मरन् ।
स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यनिमित्ततः ॥ ०११ ॥

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ ०१२ ॥

तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसूदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ ०१३ ॥

आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ ०१४ ॥

इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः ।

स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ॥ ०१५ ॥

अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ ०१६ ॥

ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ०१७ ॥

अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ ०१८ ॥

तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ ०१९ ॥

ततो द्वैधीकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा ।
अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः ॥ ०२० ॥

ततः सुपर्णः परमप्रहृष्टवा ;न्विहृत्य मात्रा सह तत्र कानने ।
भुजङ्गभक्षः परमार्चितः खगै ;रहीनकीर्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ ०२१ ॥

इमां कथां यः शृणुयान्नरः सदा ; पठेत वा द्विजजनमुख्यसंसदि ।
असंशयं त्रिदिवमियात्स पुण्यभा ;ङ्महात्मनः पतगपतेः प्रकीर्तनात् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०३१

शौनक उवाच ॥

भुजङ्गमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।

विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ ००१ ॥

वरप्रदानं भर्त्रा च कद्रूविनतयोस्तथा ।
नामनी चैव ते प्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः ॥ ००२ ॥

पन्नगानां तु नामानि न कीर्तयसि सूतज ।
प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

बहुत्वान्नामधेयानि भुजगानां तपोधन ।
न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे श‍ृणु ॥ ००४ ॥

शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।
ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ ००५ ॥

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ००६ ॥

नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ।
आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ००७ ॥

सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्खो वालशिखस्तथा ॥ ००८ ॥

निष्ठ्यूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।
बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ००९ ॥

कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ ०१० ॥

नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ०११ ॥

करवीरः पुष्पदंष्ट्र एळको बिल्वपाण्डुकः ।
मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ ०१२ ॥

अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च पुष्करः शल्यकस्तथा ॥ ०१३ ॥

विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान् ।
हस्तिभद्रः पिठरको मुखरः कोणवासनः ॥ ०१४ ॥

कुञ्जरः कुररश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ॥ ०१५ ॥

कर्कराकर्करौ चोभौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ ०१५ ॥

एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ।
बहुत्वान्नामधेयानामितरे न प्रकीर्तिताः ॥ ०१६ ॥

एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संततिः ।
असंख्येयेति मत्वा तान्न ब्रवीमि द्विजोत्तम ॥ ०१७ ॥

बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्येव संख्यातुं भुजगानां तपोधन ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०३२

शौनक उवाच ॥

जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ ००१ ॥

सूत उवाच ॥

तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रूं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्थे वायुभक्षो यतव्रतः ॥ ००२ ॥

गन्धमादनमासाद्य बदर्यां च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ००३ ॥

तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ००४ ॥

तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।
परिशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ००५ ॥

तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ००६ ॥

त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ००७ ॥

शेष उवाच ॥

सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ००८ ॥

अभ्यसूयन्ति सततं परस्परममित्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ००९ ॥

न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते ।
अस्माकं चापरो भ्राता वैनतेयः पितामह ॥ ०१० ॥

तं च द्विषन्ति तेऽत्यर्थं स चापि सुमहाबलः ।
वरप्रदानात्स पितुः कश्यपस्य महात्मनः ॥ ०११ ॥

सोऽहं तपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् ।
कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्यात्सह सङ्गमः ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

जानामि शेष सर्वेषां भ्रातृणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातृणां ते महद्भयम् ॥ ०१३ ॥

कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्वमेव भुजङ्गम ।
भ्रातृणां तव सर्वेषां न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ०१४ ॥

वृणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
दित्सामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ०१५ ॥

दिष्ट्या च बुद्धिर्धर्मे ते निविष्टा पन्नगोत्तम ।
अतो भूयश्च ते बुद्धिर्धर्मे भवतु सुस्थिरा ॥ ०१६ ॥

शेष उवाच ॥

एष एव वरो मेऽद्य काङ्क्षितः प्रपितामह ।
धर्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपसि चेश्वर ॥ ०१७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन प्रशमेन च ।
त्वया त्विदं वचः कार्यं मन्नियोगात्प्रजाहितम् ॥ ०१८ ॥

इमां महीं शैलवनोपपन्नां ; ससागरां साकरपत्तनां च ।
त्वं शेष सम्यक्चलितां यथाव ;त्सङ्गृह्य तिष्ठस्व यथाचला स्यात् ॥ ०१९ ॥

शेष उवाच ॥

यथाह देवो वरदः प्रजापति ;र्महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।
तथा महीं धारयितास्मि निश्चलां ; प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ ०२० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

अधो महीं गच्छ भुजङ्गमोत्तम ; स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे ; महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ ०२१ ॥

सूत उवाच ॥

तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स ; प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।
बिभर्ति देवीं शिरसा महीमिमां ; समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ ०२२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो ; महीमिमां धारयसे यदेकः ।
अनन्तभोगः परिगृह्य सर्वां ; यथाहमेवं बलभिद्यथा वा ॥ ०२३ ॥

सूत उवाच ॥

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।

धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ ०२४ ॥

सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।
प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०३३

सूत उवाच ॥

मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा पन्नगसत्तमः ।
वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ ००१ ॥

ततः स मन्त्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः ।
ऐरावतप्रभृतिभिर्ये स्म धर्मपरायणाः ॥ ००२ ॥

वासुकिरुवाच ॥

अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथानघाः ।
तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे ॥ ००३ ॥

सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्तानां मोक्षो विद्येत पन्नगाः ॥ ००४ ॥

अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाग्रतः ।
शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपथुः ॥ ००५ ॥

नूनं सर्वविनाशोऽयमस्माकं समुदाहृतः ।
न ह्येनां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्यषेधयत् ॥ ००६ ॥

तस्मात्संमन्त्रयामोऽत्र भुजगानामनामयम् ।
यथा भवेत सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम् ॥ ००७ ॥

अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ।
यथा नष्टं पुरा देवा गूढमग्निं गुहागतम् ॥ ००८ ॥

यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवेत् ।
जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय हि ॥ ००९ ॥

सूत उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे काद्रवेयाः समागताः ।
समयं चक्रिरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ ०१० ॥

एके तत्राब्रुवन्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः ।
जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ०११ ॥

अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ ०१२ ॥

स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ ०१३ ॥

स नो बहुमतान्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ ०१४ ॥

दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ ०१५ ॥

अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।

सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ ०१६ ॥

तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ ०१७ ॥

ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः ।
तांश्च सर्वान्दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ ०१८ ॥

तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजङ्गमाः ।
अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ ०१९ ॥

सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ ०२० ॥

अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् ।
वर्षैर्निर्वापयिष्यामो मेघा भूत्वा सविद्युतः ॥ ०२१ ॥

स्रुग्भाण्डं निशि गत्वा वा अपरे भुजगोत्तमाः ।
प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विघ्न एवं भविष्यति ॥ ०२२ ॥

यज्ञे वा भुजगास्तस्मिञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
जनं दशन्तु वै सर्वमेवं त्रासो भविष्यति ॥ ०२३ ॥

अथवा संस्कृतं भोज्यं दूषयन्तु भुजङ्गमाः ।
स्वेन मूत्रपुरीषेण सर्वभोज्यविनाशिना ॥ ०२४ ॥

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे ।
यज्ञविघ्नं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति ॥ ०२५ ॥

वश्यतां च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम् ॥ ०२५ ॥

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र जले प्रक्रीडितं नृपम् ।
गृहमानीय बध्नीमः क्रतुरेवं भवेन्न सः ॥ ०२६ ॥

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र नागाः सुकृतकारिणः ।
दशामैनं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति ॥ ०२७ ॥

छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तस्मिन्भविष्यति ॥ ०२७ ॥

एषा वै नैष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषामेव संमता ।
यथा वा मन्यसे राजंस्तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ ०२८ ॥

इत्युक्त्वा समुदैक्षन्त वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
वासुकिश्चापि सञ्चिन्त्य तानुवाच भुजङ्गमान् ॥ ०२९ ॥

नैषा वो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तुं भुजङ्गमाः ।
सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ०३० ॥

किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्भवेद्धितम् ।
अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०३४

सूत उवाच ॥

श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ००१ ॥

न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।

जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ ००२ ॥

दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।
स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ००३ ॥

तदिदं दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ००४ ॥

अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ००५ ॥

देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ।
पितामहमुपागम्य दुःखार्तानां महाद्युते ॥ ००६ ॥

देवा ऊचुः ॥

का हि लब्ध्वा प्रियान्पुत्राञ्शपेदेवं पितामह ।
ऋते कद्रूं तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाग्रतः ॥ ००७ ॥

तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाप्युक्तं पितामह ।
एतदिच्छाम विज्ञातुं कारणं यन्न वारिता ॥ ००८ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

बहवः पन्नगास्तीक्ष्णा भीमवीर्या विषोल्बणाः ।
प्रजानां हितकामोऽहं न निवारितवांस्तदा ॥ ००९ ॥

ये दन्दशूकाः क्षुद्राश्च पापचारा विषोल्बणाः ।
तेषां विनाशो भविता न तु ये धर्मचारिणः ॥ ०१० ॥

यन्निमित्तं च भविता मोक्षस्तेषां महाभयात् ।

पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले तथागते ॥ ०११ ॥

यायावरकुले धीमान्भविष्यति महानृषिः ।
जरत्कारुरिति ख्यातस्तेजस्वी नियतेन्द्रियः ॥ ०१२ ॥

तस्य पुत्रो जरत्कारोरुत्पत्स्यति महातपाः ।
आस्तीको नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा ॥ ०१३ ॥

तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्मिकाः ॥ ०१३ ॥

देवा ऊचुः ॥

स मुनिप्रवरो देव जरत्कारुर्महातपाः ।
कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् ॥ ०१४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः ।
अपत्यं वीर्यवान्देवा वीर्यवज्जनयिष्यति ॥ ०१५ ॥

एलापत्र उवाच ॥

एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।
उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥ ०१६ ॥

सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।
जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ ०१७ ॥

भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये ।
ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०३५

सूत उवाच ॥

एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ ००१ ॥

ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ ००२ ॥

ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।
अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ००३ ॥

तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्बलिनां वरः ।
समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ००४ ॥

देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।
भगवञ्शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ००५ ॥

तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।
जनन्याः शापजं देव ज्ञातीनां हितकाङ्क्षिणः ॥ ००६ ॥

हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ।
कुरु प्रसादं देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ००७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

मयैवैतद्वितीर्णं वै वचनं मनसामराः ।

एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ००८ ॥

तत्करोत्वेष नागेन्द्रः प्राप्तकालं वचस्तथा ।
विनशिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्मचारिणः ॥ ००९ ॥

उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विजः ।
तस्यैष भगिनीं काले जरत्कारुं प्रयच्छतु ॥ ०१० ॥

यदेलापत्रेण वचस्तदोक्तं भुजगेन ह ।
पन्नगानां हितं देवास्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ०११ ॥

सूत उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रः पितामहवचस्तदा ।
सर्पान्बहूञ्जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् ॥ ०१२ ॥

जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्वरयितुं प्रभुः ।
शीघ्रमेत्य ममाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०३६

शौनक उवाच ॥

जरत्कारुरिति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
इच्छाम्येतदहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ ००१ ॥

किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत्प्रथितं भुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ००२ ॥

सूत उवाच ॥

जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसञ्ज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ००३ ॥

क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।
उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ००५ ॥

सूत उवाच ॥

अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।
तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ००६ ॥

स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः ; स्वाध्यायवान्वीतभयक्लमः सन् ।
चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा ; न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ००७ ॥

ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु ।
परिक्षिदिति विख्यातो राजा कौरववंशभृत् ॥ ००८ ॥

यथा पाण्डुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो भुवि ।
बभूव मृगयाशीलः पुरास्य प्रपितामहः ॥ ००९ ॥

मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षून्महिषांस्तथा ।
अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्चचार पृथिवीपतिः ॥ ०१० ॥

स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ ०११ ॥

यथा हि भगवान्रुद्रो विद्ध्वा यज्ञमृगं दिवि ।
अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः पर्यन्वेषंस्ततस्ततः ॥ ०१२ ॥

न हि तेन मृगो विद्धो जीवन्गच्छति वै वनम् ।
पूर्वरूपं तु तन्नूनमासीत्स्वर्गगतिं प्रति ॥ ०१३ ॥

परिक्षितस्तस्य राज्ञो विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ ०१३ ॥

दूरं चापहृतस्तेन मृगेण स महीपतिः ।
परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ॥ ०१४ ॥

गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् ।
भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेनमापिबतां पयः ॥ ०१५ ॥

तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम् ।
अपृच्छद्धनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छ्रमान्वितः ॥ ०१६ ॥

भो भो ब्रह्मन्नहं राजा परिक्षिदभिमन्युजः ।
मया विद्धो मृगो नष्टः कच्चित्त्वं दृष्टवानसि ॥ ०१७ ॥

स मुनिस्तस्य नोवाच किञ्चिन्मौनव्रते स्थितः ।
तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ॥ ०१८ ॥

धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य स चैनं समुदैक्षत ।
न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ०१९ ॥

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ ०२० ॥

तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।

शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ ०२१ ॥

स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ॥ ०२२ ॥

स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमेयिवान् ॥ ०२२ ॥

सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।
संरम्भी कोपनोऽतीव विषकल्प ऋषेः सुतः ॥ ०२३ ॥

ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ ०२३ ॥

तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ ०२४ ॥

व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स्म किञ्चिद्वचो वदीः ।
अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ ०२५ ॥

क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०३७

सूत उवाच ॥

एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः ।
मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ ००१ ॥

स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥ ००२ ॥

कृश उवाच ॥

राज्ञा परिक्षिता तात मृगयां परिधावता ।
अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भुजङ्गमः ॥ ००३ ॥

शृङ्ग्युवाच ॥

किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ।
ब्रूहि त्वं कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ००४ ॥

कृश उवाच ॥

स राजा मृगयां यातः परिक्षिदभिमन्युजः ।
ससार मृगमेकाकी विद्धा बाणेन पत्रिणा ॥ ००५ ॥

न चापश्यन्मृगं राजा चरंस्तस्मिन्महावने ।
पितरं ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छानभिभाषिणम् ॥ ००६ ॥

तं स्थाणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ।
पुनः पुनर्मृगं नष्टं पप्रच्छ पितरं तव ॥ ००७ ॥

स च मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ।
तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कन्धे समासृजत् ॥ ००८ ॥

शृङ्गिंस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ००९ ॥

सूत उवाच ॥

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव विष्ठितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ ०१० ॥

आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ॥ ०११ ॥

शृङ्ग्युवाच ॥

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ ०१२ ॥

तं पापमतिसङ्क्रुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ०१३ ॥

सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ ०१४ ॥

सूत उवाच ॥

इति शप्त्वा नृपं क्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ ०१५ ॥

स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमन्वितः ॥ ०१६ ॥

दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ ०१७ ॥

राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ ०१८ ॥

सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ ०१९ ॥

तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् ।
न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ॥ ०२० ॥

वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ।
न्यायतो रक्षितास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ ०२१ ॥

सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञो ह्यस्मद्विधैः सदा ।
क्षन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः ॥ ०२२ ॥

यदि राजा न रक्षेत पीडा वै नः परा भवेत् ।
न शक्नुयाम चरितुं धर्मं पुत्र यथासुखम् ॥ ०२३ ॥

रक्ष्यमाणा वयं तात राजभिः शास्त्रदृष्टिभिः ।
चरामो विपुलं धर्मं तेषां चांशोऽस्ति धर्मतः ॥ ०२४ ॥

परिक्षित्तु विशेषेण यथास्य प्रपितामहः ।
रक्षत्यस्मान्यथा राज्ञा रक्षितव्याः प्रजास्तथा ॥ ०२५ ॥

तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना ।
अजानता व्रतमिदं कृतमेतदसंशयम् ॥ ०२६ ॥

तस्मादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् ।
न ह्यर्हति नृपः शापमस्मत्तः पुत्र सर्वथा ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०३८

शृङ्ग्युवाच ॥

यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ ००१ ॥

नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ ००२ ॥

शमीक उवाच ॥

जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।
नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ००३ ॥

पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।
यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ००४ ॥

किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ००५ ॥

सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ००६ ॥

स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ ००७ ॥

क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसञ्चितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ००८ ॥

शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः ।

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ॥ ००९ ॥

तस्माच्चरेथाः सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
क्षमया प्राप्स्यसे लोकान्ब्रह्मणः समनन्तरान् ॥ ०१० ॥

मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै ।
तत्करिष्येऽद्य ताताहं प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ ०११ ॥

मम पुत्रेण शप्तोऽसि बालेनाकृतबुद्धिना ।
ममेमां धर्षणां त्वत्तः प्रेक्ष्य राजन्नमर्षिणा ॥ ०१२ ॥

सूत उवाच ॥

एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः ।
परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः ॥ ०१३ ॥

संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ ०१४ ॥

सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्धनम् ।
विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः ॥ ०१५ ॥

पूजितश्च नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्ततः ।
आचख्यौ परिविश्रान्तो राज्ञे सर्वमशेषतः ॥ ०१६ ॥

शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रिसंनिधौ ॥ ०१६ ॥

शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्तते तव ।
ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः ॥ ०१७ ॥

तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः ।

अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे भरतसत्तम ॥ ०१८ ॥

क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे ॥ ०१८ ॥

तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वै ।
तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्ते वै भविष्यति ॥ ०१९ ॥

तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत् ।
तदन्यथा न शक्यं च कर्तुं केनचिदप्युत ॥ ०२० ॥

न हि शक्नोति संयन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् ।
ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ ०२१ ॥

इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ ०२२ ॥

तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ ०२३ ॥

अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ ०२४ ॥

न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ ०२५ ॥

ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ ०२६ ॥

तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ ०२७ ॥

निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ ०२८ ॥

रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ ०२९ ॥

राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ०३० ॥

प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ॥ ०३१ ॥

श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ०३२ ॥

तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् ।
तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ०३३ ॥

तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि ।
गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोतिगः ॥ ०३४ ॥

तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति ॥ ०३५ ॥

काश्यप उवाच ॥

नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परिक्षितमरिंदमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ०३६ ॥

तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा ।
पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् ॥ ०३७ ॥

गच्छामि सौम्य त्वरितं सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ ०३७ ॥

तक्षक उवाच ॥

अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ ०३८ ॥

काश्यप उवाच ॥

अहं तं नृपतिं नाग त्वया दष्टमपज्वरम् ।
करिष्य इति मे बुद्धिर्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०३९

तक्षक उवाच ॥

दष्टं यदि मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम् ।
ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ ००१ ॥

परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ।
न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ००२ ॥

काश्यप उवाच ॥

दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ००४ ॥

स वृक्षस्तेन दष्टः सन्सद्य एव महाद्युते ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ००५ ॥

तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ००६ ॥

भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम ॥ ००८ ॥

ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ००९ ॥

अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ ०१० ॥

तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ०११ ॥

विप्रेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ ०१२ ॥

यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ ०१३ ॥

विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ ०१४ ॥

ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विरश्मिरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ ०१५ ॥

काश्यप उवाच ॥

धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजङ्गम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ ०१६ ॥

तक्षक उवाच ॥

यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
अहं तेऽद्य प्रदास्यामि निवर्तस्व द्विजोत्तम ॥ ०१७ ॥

सूत उवाच ॥

तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ ०१८ ॥

दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा ।
क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यपः ॥ ०१९ ॥

लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ ०१९ ॥

निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मनि ।
जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०२० ॥

अथ शुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् ।

मन्त्रागदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ ०२१ ॥

स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः ।
मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ॥ ०२२ ॥

ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजङ्गमान् ।
फलपत्रोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ ०२३ ॥

तक्षक उवाच ॥

गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया ।
फलपत्रोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ॥ ०२४ ॥

सूत उवाच ॥

ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजङ्गमाः ।
उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ ०२५ ॥

तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ ०२६ ॥

गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु ।
अमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ ०२७ ॥

भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ ०२८ ॥

ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ॥ ०२९ ॥

ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ ०२९ ॥

स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ०३० ॥

सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ०३१ ॥

ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ॥ ०३२ ॥

कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ०३२ ॥

हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०४०

सूत उवाच ॥

तं तथा मन्त्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विवर्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ ००१ ॥

तं तु नादं ततः श्रुत्वा मन्त्रिणस्ते प्रदुद्रुवुः ।
अपश्यंश्चैव ते यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ ००२ ॥

सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् ।
तक्षकं पन्नगश्रेष्ठं भृशं शोकपरायणाः ॥ ००३ ॥

ततस्तु ते तद्गृहमग्निना वृतं ; प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः ।
भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे ; पपात तच्चाशनिताडितं यथा ॥ ००४ ॥

ततो नृपे तक्षकतेजसा हते ; प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा ; तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ००५ ॥

नृपं शिशुं तस्य सुतं प्रचक्रिरे ; समेत्य सर्वे पुरवासिनो जनाः ।
नृपं यमाहुस्तममित्रघातिनं ; कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ००६ ॥

स बाल एवार्यमतिर्नृपोत्तमः ; सहैव तैर्मन्त्रिपुरोहितैस्तदा ।
शशास राज्यं कुरुपुङ्गवाग्रजो ; यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ००७ ॥

ततस्तु राजानममित्रतापनं ; समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ।
सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं ; वपुष्टमार्थं वरयां प्रचक्रमुः ॥ ००८ ॥

ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां ; कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मतः ।
स चापि तां प्राप्य मुदा युतोऽभव ;न्न चान्यनारीषु मनो दधे क्वचित् ॥ ००९ ॥

सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह ; प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
तथा स राजन्यवरो विजह्हिवा ;न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरूरवाः ॥ ०१० ॥

वपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा ; प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
भावेन रामा रमयां बभूव वै ; विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ०११ ॥

अध्याय ०४१

सूत उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायङ्गृहो मुनिः ॥ ००१ ॥

चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
तीर्थेष्वाप्लवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ ००२ ॥

वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितृन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ००३ ॥

एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
तं च तन्तुं शनैराखुमाददानं बिलाश्रयम् ॥ ००४ ॥

निराहारान्कृशान्दीनान्गर्तेऽऽर्तांस्त्राणमिच्छतः ।
उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ००५ ॥

के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः ।
दुर्बलं खादितैर्मूलैराखुना बिलवासिना ॥ ००६ ॥

वीरणस्तम्बके मूलं यदप्येकमिह स्थितम् ।
तदप्ययं शनैराखुरादत्ते दशनैः शितैः ॥ ००७ ॥

छेत्स्यतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव ।
ततः स्थ पतितारोऽत्र गर्ते अस्मिन्नधोमुखाः ॥ ००८ ॥

ततो मे दुःखमुत्पन्नं दृष्ट्वा युष्मानधोमुखान् ।
कृच्छ्रामापदमापन्नान्प्रियं किं करवाणि वः ॥ ००९ ॥

तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनापि वा पुनः ।
अर्धेन वापि निस्तर्तुमापदं ब्रूत माचिरम् ॥ ०१० ॥

अथवापि समग्रेण तरन्तु तपसा मम ।
भवन्तः सर्व एवास्मात्काममेवं विधीयताम् ॥ ०११ ॥

पितर ऊचुः ॥

ऋद्धो भवान्ब्रह्मचारी यो नस्त्रातुमिहेच्छति ।
न तु विप्राग्र्य तपसा शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ ०१२ ॥

अस्ति नस्तात तपसः फलं प्रवदतां वर ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्पतामो निरयेऽशुचौ ॥ ०१३ ॥

लम्बतामिह नस्तात न ज्ञानं प्रतिभाति वै ।
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् ॥ ०१४ ॥

ऋद्धो भवान्महाभागो यो नः शोच्यान्सुदुःखितान् ।
शोचस्युपेत्य कारुण्याच्छृणु ये वै वयं द्विज ॥ ०१५ ॥

यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
लोकात्पुण्यादिह भ्रष्टाः संतानप्रक्षयाद्विभो ॥ ०१६ ॥

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा ॥ ०१७ ॥

मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ०१८ ॥

नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ ०१८ ॥

तेन स्म तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥ ०१९ ॥

तस्माल्लम्बामहे गर्ते नष्टसञ्ज्ञा ह्यनाथवत् ।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ ०२० ॥

पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखाः ।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ॥ ०२१ ॥

कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ ०२१ ॥

यं तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ ०२२ ॥

यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ ०२३ ॥

यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ ०२४ ॥

यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ॥ ०२५ ॥

जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ ०२५ ॥

न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ॥ ०२६ ॥

नरकप्रतिष्ठान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ ०२६ ॥

अस्मासु पतितेष्वत्र सह पूर्वैः पितामहैः ।
छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता वै नरकं ततः ॥ ०२७ ॥

तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ।

तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥ ०२८ ॥

स तात दृष्ट्वा ब्रूयास्त्वं जरत्कारुं तपस्विनम् ।
यथादृष्टमिदं चास्मै त्वयाख्येयमशेषतः ॥ ०२९ ॥

यथा दारान्प्रकुर्यात्स पुत्रांश्चोत्पादयेद्यथा ।
तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया ॥ ०३० ॥

अध्याय ०४२

सूत उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्दुःखशोकपरायणः ।
उवाच स्वान्पितॄन्दुःखाद्बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ ००१ ॥

अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ।
तद्दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ ००२ ॥

पितर ऊचुः ॥

पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसङ्ग्रहः ॥ ००३ ॥

जरत्कारुरुवाच ॥

ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ००४ ॥

एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ००५ ॥

करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ ००६ ॥

भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् ॥ ००७ ॥

एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ००८ ॥

सूत उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
न च स्म लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ००९ ॥

यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः ॥ ०१० ॥

यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥ ०११ ॥

उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ ०१२ ॥

निवेशार्थ्यखिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः ।
दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ ०१३ ॥

यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः ।
ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ०१४ ॥

मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवच्चोद्यता भवेत् ।
भरेयं चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत ॥ ०१५ ॥

ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः ।
तामादाय प्रवृत्तिं ते वासुकेः प्रत्यवेदयन् ॥ ०१६ ॥

तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रः कन्यां तां समलङ्कृताम् ।
प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पन्नगः ॥ ०१७ ॥

तत्र तां भैक्षवत्कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने ।
नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन्न स तां प्रत्यगृह्णत ॥ ०१८ ॥

असनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते ।
मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वीभूतः परिग्रहे ॥ ०१९ ॥

ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन ।
वासुके भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह ॥ ०२० ॥

अध्याय ०४३

सूत उवाच ॥

वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा ।
सनामा तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता ॥ ००१ ॥

भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ।
रक्षणं च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ॥ ००२ ॥

प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।
जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ००३ ॥

तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ००४ ॥

ततो वासगृहं शुभ्रं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ००५ ॥

शयनं तत्र वै क्लृप्तं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ००६ ॥

स तत्र समयं चक्रे भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ००७ ॥

त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ००८ ॥

ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।
अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ००९ ॥

तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ ०१० ॥

ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ०११ ॥

तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसंनिभः ।
अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ॥ ०१२ ॥

शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ ०१२ ॥

ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥ ०१३ ॥

तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्गिरिम् ।
अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साचिन्तयत्तदा ॥ ०१४ ॥

वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्मनस्विनी ॥ ०१४ ॥

किं नु मे सुकृतं भूयाद्भर्तुरुत्थापनं न वा ।
दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम् ॥ ०१५ ॥

कोपो वा धर्मशीलस्य धर्मलोपोऽथ वा पुनः ।
धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादत्रेत्यकरोन्मनः ॥ ०१६ ॥

उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति ।
धर्मलोपो भवेदस्य संध्यातिक्रमणे ध्रुवम् ॥ ०१७ ॥

इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजङ्गमा ।
तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् ॥ ०१८ ॥

उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुरभाषिणी ॥ ०१८ ॥

उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्योऽस्तमुपगच्छति ।
संध्यामुपास्स्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रतः ॥ ०१९ ॥

प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्तो रम्यदारुणः ।
संध्या प्रवर्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ॥ ०२० ॥

एवमुक्तः स भगवाञ्जरत्कारुर्महातपाः ।

भार्यां प्रस्फुरमाणोष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजङ्गमे ।
समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ०२२ ॥

न हि तेजोऽस्ति वामोरु मयि सुप्ते विभावसोः ।
अस्तं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्तते ॥ ०२३ ॥

न चाप्यवमतस्येह वस्तुं रोचेत कस्यचित् ।
किं पुनर्धर्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा ॥ ०२४ ॥

एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम् ।
अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः संनिवेशने ॥ ०२५ ॥

नावमानात्कृतवती तवाहं प्रतिबोधनम् ।
धर्मलोपो न ते विप्र स्यादित्येतत्कृतं मया ॥ ०२६ ॥

उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः ।
ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजङ्गमाम् ॥ ०२७ ॥

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ।
समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ ०२८ ॥

सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ।
इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ॥ ०२९ ॥

त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ०२९ ॥

इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ०३० ॥

बाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ॥ ०३१ ॥

धैर्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ०३१ ॥

न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ।
धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥ ०३२ ॥

प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥ ०३३ ॥

मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
अपत्यमीप्षितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ०३४ ॥

त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ०३५ ॥

ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ॥ ०३६ ॥

कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥ ०३६ ॥

एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्यां वचनमब्रवीत् ।
यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ०३७ ॥

अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ०३८ ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ।
उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०४४

सूत उवाच ॥

गतमात्रं तु भर्तारं जरत्कारुरवेदयत् ।
भ्रातुस्त्वरितमागम्य यथातथ्यं तपोधन ॥ ००१ ॥

ततः स भुजगश्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच भगिनीं दीनां तदा दीनतरः स्वयम् ॥ ००२ ॥

जानासि भद्रे यत्कार्यं प्रदाने कारणं च यत् ।
पन्नगानां हितार्थाय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ॥ ००३ ॥

स सर्पसत्रात्किल नो मोक्षयिष्यति वीर्यवान् ।
एवं पितामहः पूर्वमुक्तवान्मां सुरैः सह ॥ ००४ ॥

अप्यस्ति गर्भः सुभगे तस्मात्ते मुनिसत्तमात् ।
न चेच्छाम्यफलं तस्य दारकर्म मनीषिणः ॥ ००५ ॥

कामं च मम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्यमीदृशम् ।
किं तु कार्यगरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ००६ ॥

दुर्वासतां विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विनः ।
नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स माम् ॥ ००७ ॥

आचक्ष्व भद्रे भर्तुस्त्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ।
शल्यमुद्धर मे घोरं भद्रे हृदि चिरस्थितम् ॥ ००८ ॥

जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्ता प्रत्यभाषत ।
आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ००९ ॥

पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ ०१० ॥

स्वैरेष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं क्वचित् ।
उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ०११ ॥

न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजङ्गमे ।
उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ०१२ ॥

इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
तस्माद्व्येतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ ०१३ ॥

एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्णत ॥ ०१४ ॥

सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
सोदर्यां पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः ॥ ०१५ ॥

ततः स ववृधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ ०१६ ॥

यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ ०१७ ॥

ववृधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भार्गवाच्च्यवनात्मजात् ॥ ०१८ ॥

चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ।

नाम चास्याभवत्ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत ॥ ०१९ ॥

अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् ॥ ०२० ॥

स बाल एव तत्रस्थश्चरन्नमितबुद्धिमान् ।
गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्पर्यरक्ष्यत ॥ ०२१ ॥

भगवानिव देवेशः शूलपाणिर्हिरण्यदः ।
विवर्धमानः सर्वांस्तान्पन्नगानभ्यहर्षयत् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०४५

शौनक उवाच ॥

यदपृच्छत्तदा राजा मन्त्रिणो जनमेजयः ।
पितुः स्वर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ ००१ ॥

सूत उवाच ॥

शृणु ब्रह्मन्यथा पृष्टा मन्त्रिणो नृपतेस्तदा ।
आख्यातवन्तस्ते सर्वे निधनं तत्परिक्षितः ॥ ००२ ॥

जनमेजय उवाच ॥

जानन्ति तु भवन्तस्तद्यथावृत्तः पिता मम ।
आसीद्यथा च निधनं गतः काले महायशाः ॥ ००३ ॥

श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितुर्वृत्तमशेषतः ।
कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातु चित् ॥ ००४ ॥

सूत उवाच ॥

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ००५ ॥

धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ००६ ॥

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ००७ ॥

ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कञ्चन ॥ ००८ ॥

समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्ठिताः ॥ ००९ ॥

विधवानाथकृपणान्विकलांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ ०१० ॥

तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ ०११ ॥

गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ ०१२ ॥

परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिक्षिदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ ०१३ ॥

राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी वृद्धसेवितः ॥ ०१४ ॥

षड्वर्गविन्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिं वर्षाण्यपालयत् ॥ ०१५ ॥

ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम् ॥ ०१५ ॥

ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठ धर्मेण प्रतिपेदिवान् ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कुरुकुलागतम् ॥ ०१६ ॥

बाल एवाभिजातोऽसि सर्वभूतानुपालकः ॥ ०१६ ॥

जनमेजय उवाच ॥

नास्मिन्कुले जातु बभूव राजा ; यो न प्रजानां हितकृत्प्रियश्च ।
विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां ; वृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ ०१७ ॥

कथं निधनमापन्नः पिता मम तथाविधः ।
आचक्षध्वं यथावन्मे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ०१८ ॥

सूत उवाच ॥

एवं सञ्चोदिता राज्ञा मन्त्रिणस्ते नराधिपम् ।
ऊचुः सर्वे यथावृत्तं राज्ञः प्रियहिते रताः ॥ ०१९ ॥

बभूव मृगयाशीलस्तव राजन्पिता सदा ।
यथा पाण्डुर्महाभागो धनुर्धरवरो युधि ॥ ०२० ॥

अस्मास्वासज्य सर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः ॥ ०२० ॥

स कदाचिद्वनचरो मृगं विव्याध पत्रिणा ।
विद्ध्वा चान्वसरत्तूर्णं तं मृगं गहने वने ॥ ०२१ ॥

पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशस्ततायुधकलापवान् ।
न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव ॥ ०२२ ॥

परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिमन्तिके ॥ ०२३ ॥

स तं पप्रच्छ राजेन्द्रो मुनिं मौनव्रतान्वितम् ।
न च किञ्चिदुवाचैनं स मुनिः पृच्छतोऽपि सन् ॥ ०२४ ॥

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ ०२५ ॥

न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ ०२६ ॥

मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात् ।
तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ ०२७ ॥

न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा ।
तस्थौ तथैव चाक्रुध्यन्सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०४६

मन्त्रिण ऊचुः ॥

ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजङ्गमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनराययौ ॥ ००१ ॥

ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः ।
शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ ००२ ॥

ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।
अनुज्ञातो गतस्तत्र शृङ्गी शुश्राव तं तदा ॥ ००३ ॥

सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ००३ ॥

मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ००४ ॥

तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ००५ ॥

तपसा द्योतितात्मानं स्वेष्वङ्गेषु यतं तथा ।
शुभाचारं शुभकथं सुस्थिरं तमलोलुपम् ॥ ००६ ॥

अक्षुद्रमनसूयं च वृद्धं मौनव्रते स्थितम् ।
शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा विप्रकृतं तव ॥ ००७ ॥

शशापाथ स तच्छ्रुत्वा पितरं ते रुषान्वितः ।
ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरैर्वरः ॥ ००८ ॥

स क्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह ।

पितरं तेऽभिसंधाय तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ००९ ॥

अनागसि गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत् ।
तं नागस्तक्षकः क्रुद्धस्तेजसा सादयिष्यति ॥ ०१० ॥

सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम् ॥ ०१० ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत् ।
दृष्ट्वा च पितरं तस्मै शापं तं प्रत्यवेदयत् ॥ ०११ ॥

स चापि मुनिशार्दूलः प्रेषयामास ते पितुः ।
शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते ॥ ०१२ ॥

तक्षकस्त्वां महाराज तेजसा सादयिष्यति ॥ ०१२ ॥

श्रुत्वा तु तद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय ।
यत्तोऽभवत्परित्रस्तस्तक्षकात्पन्नगोत्तमात् ॥ ०१३ ॥

ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ ०१४ ॥

तं ददर्शाथ नागेन्द्रः काश्यपं तक्षकस्तदा ।
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं त्वरितं व्रजन् ॥ ०१५ ॥

क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति ॥ ०१५ ॥

काश्यप उवाच ॥

यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिन्नाम वै द्विज ।
तक्षकेण भुजङ्गेन धक्ष्यते किल तत्र वै ॥ ०१६ ॥

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ ०१७ ॥

तक्षक उवाच ॥

किमर्थं तं मया दष्टं सञ्जीवयितुमिच्छसि ।
ब्रूहि काममहं तेऽद्य दद्मि स्वं वेश्म गम्यताम् ॥ ०१८ ॥

मन्त्रिण ऊचुः ॥

धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
तमुवाच महात्मानं मानयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ०१९ ॥

यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ ०२० ॥

स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा वित्तं निववृते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ ०२१ ॥

तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ ०२२ ॥

प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ ०२३ ॥

एतद्दृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ ०२४ ॥

श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ०२५ ॥

जनमेजय उवाच ॥

एतत्तु श्रोतुमिच्छामि अटव्यां निर्जने वने ।
संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य च यत्तदा ॥ ०२६ ॥

केन दृष्टं श्रुतं चापि भवतां श्रोत्रमागतम् ।
श्रुत्वा चाथ विधास्यामि पन्नगान्तकरीं मतिम् ॥ ०२७ ॥

मन्त्रिण ऊचुः ॥

शृणु राजन्यथास्माकं येनैतत्कथितं पुरा ।
समागमं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चाध्वनि ॥ ०२८ ॥

तस्मिन्वृक्षे नरः कश्चिदिन्धनार्थाय पार्थिव ।
विचिन्वन्पूर्वमारूढः शुष्कशाखं वनस्पतिम् ॥ ०२९ ॥

अबुध्यमानौ तं तत्र वृक्षस्थं पन्नगद्विजौ ॥ ०२९ ॥

स तु तेनैव वृक्षेण भस्मीभूतोऽभवत्तदा ।
द्विजप्रभावाद्राजेन्द्र जीवितः सवनस्पतिः ॥ ०३० ॥

तेन गत्वा नृपश्रेष्ठ नगरेऽस्मिन्निवेदितम् ।
यथावृत्तं तु तत्सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च ॥ ०३१ ॥

एतत्ते कथितं राजन्यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।
श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ०३२ ॥

सूत उवाच ॥

मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिंषत्करे करम् ॥ ०३३ ॥

निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ॥ ०३४ ॥

उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ०३४ ॥

श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।
निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ०३५ ॥

अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ०३६ ॥

ऋषेर्हि शृङ्गेर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ०३७ ॥

परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ०३८ ॥

स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।
सञ्जिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ०३९ ॥

महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः ।
द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ०४० ॥

उत्तङ्कस्य प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च महत्प्रियम् ।
भवतां चैव सर्वेषां यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०४७

सूत उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः ।
आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ॥ ००१ ॥

ब्रह्मन्भरतशार्दूलो राजा पारिक्षितस्तदा ॥ ००१ ॥

पुरोहितमथाहूय ऋत्विजं वसुधाधिपः ।
अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः संपदर्थकरं वचः ॥ ००२ ॥

यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् ।
प्रतिकुर्यां यथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ००३ ॥

अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् ।
तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्राप्स्येऽहं सहबान्धवम् ॥ ००४ ॥

यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाग्निना ।
तथाहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ००५ ॥

ऋत्विज ऊचुः ॥

अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ००६ ॥

आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः ॥ ००७ ॥

सूत उवाच ॥

एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखं दीप्तं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ००८ ॥

ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ००९ ॥

ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ॥ ०१० ॥

यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ ०१० ॥

ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिवेशितम् ॥ ०११ ॥

निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ ०१२ ॥

इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ ०१३ ॥

यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ ०१४ ॥

इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ ०१५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु राजा स प्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् ।
क्षत्तारं नेह मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ ०१६ ॥

ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रे विधानतः ।
पर्यक्रामंश्च विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ ०१७ ॥

परिधाय कृष्णवासांसि धूमसंरक्तलोचनाः ।
जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जातवेदसम् ॥ ०१८ ॥

कम्पयन्तश्च सर्वेषामुरगाणां मनांसि ते ।
सर्पानाजुहुवुस्तत्र सर्वानग्निमुखे तदा ॥ ०१९ ॥

ततः सर्पाः समापेतुः प्रदीप्ते हव्यवाहने ।
विवेष्टमानाः कृपणा आह्वयन्तः परस्परम् ॥ ०२० ॥

विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तस्तथा परे ।
पुच्छैः शिरोभिश्च भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ॥ ०२१ ॥

श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा ।
रुवन्तो भैरवान्नादान्पेतुर्दीप्ते विभावसौ ॥ ०२२ ॥

एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अवशानि विनष्टानि पन्नगानां द्विजोत्तम ॥ ०२३ ॥

इन्दुरा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे ।
मत्ता इव च मातङ्गा महाकाया महाबलाः ॥ ०२४ ॥

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः ॥ ०२५ ॥

प्रपेतुरग्नावुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०४८

शौनक उवाच ॥

सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ ००१ ॥

के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये ॥ ००२ ॥

सर्वं विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि सूतज ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ००४ ॥

तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ००५ ॥

उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजैमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गरवो अध्वर्युर्बोधपिङ्गलः ॥ ००६ ॥

सदस्यश्चाभवद्व्यासः पुत्रशिष्यसहायवान् ।
उद्दालकः शमठकः श्वेतकेतुश्च पञ्चमः ॥ ००७ ॥

असितो देवलश्चैव नारदः पर्वतस्तथा ।
आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कुटिघटस्तथा ॥ ००८ ॥

वात्स्यः श्रुतश्रवा वृद्धस्तपःस्वाध्यायशीलवान् ।

कहोडो देवशर्मा च मौद्गल्यः शमसौभरः ॥ ००९ ॥

एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
सदस्या अभवंस्तत्र सत्रे पारिक्षितस्य ह ॥ ०१० ॥

जुह्वत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाक्रतौ ।
अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः ॥ ०११ ॥

वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्तिताः ।
ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥ ०१२ ॥

पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे ।
अश्रूयतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना भृशम् ॥ ०१३ ॥

तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ ०१४ ॥

ततः सर्वं यथावृत्तमाख्याय भुजगोत्तमः ।
अगच्छच्छरणं भीत आगस्कृत्वा पुरंदरम् ॥ ०१५ ॥

तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवास्तीह तक्षक ।
भयं नागेन्द्र तस्माद्वै सर्पसत्रात्कथञ्चन ॥ ०१६ ॥

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०१७ ॥

एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ ०१८ ॥

अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ ०१९ ॥

कश्मलं चाविशद्घोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
सीदामीव च संमोहाद्घूर्णतीव च मे मनः ॥ ०२१ ॥

दृष्टिर्भ्रमति मेऽतीव हृदयं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ ०२२ ॥

पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मज्जिघांसया ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजनिवेशनम् ॥ ०२३ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्राह्यस्मान्सबान्धवान् ॥ ०२४ ॥

आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिषेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ ०२५ ॥

तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०४९

सूत उवाच ॥

तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजङ्गमा ।

वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।
कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ ००२ ॥

आस्तीक उवाच ॥

किंनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्तास्मि तत्तथा ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

तत आचष्ट सा तस्मै बान्धवानां हितैषिणी ।
भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्लवा ॥ ००४ ॥

भुजगानामशेषाणां माता कद्रूरिति श्रुतिः ।
तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ ००५ ॥

उच्चैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम ।
विनतानिमित्तं पणिते दासभावाय पुत्रकाः ॥ ००६ ॥

जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ।
तत्र पञ्चत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ ००७ ॥

तां च शप्तवतीमेवं साक्षाल्लोकपितामहः ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुमुमोद च ॥ ००८ ॥

वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा ।
अमृते मथिते तात देवाञ्शरणमीयिवान् ॥ ००९ ॥

सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् ।

भ्रातरं मे पुरस्कृत्य प्रजापतिमुपागमन् ॥ ०१० ॥

ते तं प्रसादयामासुर्देवाः सर्वे पितामहम् ।
राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ०११ ॥

वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ ०१३ ॥

जरत्कारुरुवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्माममरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ॥ ०१४ ॥

प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ ०१४ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ ०१५ ॥

अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ ०१६ ॥

सूत उवाच ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ ०१७ ॥

अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१८ ॥

भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ॥ ०१९ ॥

न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ ०१९ ॥

तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल ॥ ०२० ॥

यथा स यज्ञो नृपतेर्निर्वर्तिष्यति सत्तम ॥ ०२० ॥

स संभावय नागेन्द्र मयि सर्वं महामते ।
न ते मयि मनो जातु मिथ्या भवितुमर्हति ॥ ०२१ ॥

वासुकिरुवाच ॥

आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते ।
दिशश्च न प्रजानामि ब्रह्मदण्डनिपीडितः ॥ ०२२ ॥

आस्तीक उवाच ॥

न संतापस्त्वया कार्यः कथञ्चित्पन्नगोत्तम ।
दीप्तादग्नेः समुत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।
नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन ॥ ०२४ ॥

सूत उवाच ॥

ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ ०२५ ॥

जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ ०२६ ॥

स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ ०२७ ॥

स तत्र वारितो द्वाःस्थैः प्रविशन्द्विजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी द्विजोत्तमः ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०५०

आस्तीक उवाच ॥

सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः ; प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य ; पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ००१ ॥

शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त ;स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य ; पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ००२ ॥

यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च ; यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य ; पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ००३ ॥

गयस्य यज्ञः शशबिन्दोश्च राज्ञो ; यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य ; पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ००४ ॥

नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी ;द्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य ; पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ००५ ॥

यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो ;र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य ; पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ००६ ॥

कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य ; स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य ; पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ००७ ॥

इमे हि ते सूर्यहुताशवर्चसः ; समासते वृत्रहणः क्रतुं यथा ।
नैषां ज्ञानं विद्यते ज्ञातुमद्य ; दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत्कथञ्चित् ॥ ००८ ॥

ऋत्विक्समो नास्ति लोकेषु चैव ; द्वैपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति ; सर्वर्त्विजः कर्मसु स्वेषु दक्षाः ॥ ००९ ॥

विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा ; हिरण्यरेता विश्वभुक्कृष्णवर्त्मा ।
प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो ; हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि देवः ॥ ०१० ॥

नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके ; समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं ; त्वं वा राजा धर्मराजो यमो वा ॥ ०११ ॥

शक्रः साक्षाद्वज्रपाणिर्यथेह ; त्राता लोकेऽस्मिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् ।
मतस्त्वं नः पुरुषेन्द्रेह लोके ; न च त्वदन्यो गृहपतिरस्ति यज्ञे ॥ ०१२ ॥

खट्वाङ्गनाभागदिलीपकल्पो ; ययातिमान्धातृसमप्रभावः ।
आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा ; भीष्मो यथा भ्राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ ०१३ ॥

वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं ; वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे ; द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ ०१४ ॥

यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः ; कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।

श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां ; निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ ०१५ ॥

दम्भोद्भवेनासि समो बलेन ; रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच्च ।
और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा ; दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ ०१६ ॥

सूत उवाच ॥

एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना ; राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।
तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि ; प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०५१

जनमेजय उवाच ॥

बालो वाक्यं स्थविर इव प्रभाषते ; नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे ।
इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं ; तन्मे विप्रा वितरध्वं समेताः ॥ ००१ ॥

सदस्या ऊचुः ॥

बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां ; यश्चाविद्वान्यश्च विद्वान्यथावत् ।
सर्वान्कामांस्त्वत्त एषोऽर्हतेऽद्य ; यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ॥ ००२ ॥

सूत उवाच ॥

व्याहर्तुकामे वरदे नृपे द्विजं ; वरं वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ।
होता वाक्यं नातिहृष्टान्तरात्मा ; कर्मण्यस्मिंस्तक्षको नैति तावत् ॥ ००३ ॥

जनमेजय उवाच ॥

यथा चेदं कर्म समाप्यते मे ; यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे ; परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः ॥ ००४ ॥

ऋत्विज ऊचुः ॥

यथा शास्त्राणि नः प्राहुर्यथा शंसति पावकः ।
इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ॥ ००५ ॥

सूत उवाच ॥

यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा ; पौराणिको वेदितवान्पुरस्तात् ।
स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं ; यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नृदेव ॥ ००६ ॥

पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं ; दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो ; न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ००७ ॥

एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान ; आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै ;रथो इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ००८ ॥

विमानमारुह्य महानुभावः ; सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो ; विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ००९ ॥

तस्योत्तरीये निहितः स नागो ; भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः ; क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ ०१० ॥

इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ०११ ॥

ऋत्विज ऊचुः ॥

अयमायाति वै तूर्णं तक्षकस्ते वशं नृप ।
श्रूयतेऽस्य महान्नादो रुवतो भैरवं भयात् ॥ ०१२ ॥

नूनं मुक्तो वज्रभृता स नागो ; भ्रष्टश्चाङ्कान्मन्त्रविस्रस्तकायः ।
घूर्णन्नाकाशे नष्टसञ्ज्ञोऽभ्युपैति ; तीव्रान्निःश्वासान्निःश्वसन्पन्नगेन्द्रः ॥ ०१३ ॥

वर्तते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ।
अस्मै तु द्विजमुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि ॥ ०१४ ॥

जनमेजय उवाच ॥

बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय ; वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।
वृणीष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं ; तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ ०१५ ॥

सूत उवाच ॥

पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ ०१६ ॥

वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।
सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ ०१७ ॥

एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्पारिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वरं विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ ०१९ ॥

आस्तीक उवाच ॥

सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।

सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ ०२० ॥

सूत उवाच ॥

आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ ०२१ ॥

अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम ।
अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ ०२२ ॥

ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०५२

शौनक उवाच ॥

ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ ००१ ॥

सूत उवाच ॥

सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम ॥ ००२ ॥

यथास्मृति तु नामानि पन्नगानां निबोध मे ।
उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां जातवेदसि ॥ ००३ ॥

वासुकेः कुलजांस्तावत्प्राधान्येन निबोध मे ।
नीलरक्तान्सितान्घोरान्महाकायान्विषोल्बणान् ॥ ००४ ॥

कोटिको मानसः पूर्णः सहः पैलो हलीसकः ।
पिच्छिलः कोणपश्चक्रः कोणवेगः प्रकालनः ॥ ००५ ॥

हिरण्यवाहः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ००६ ॥

तक्षकस्य कुले जातान्प्रवक्ष्यामि निबोध तान् ।
पुच्छण्डको मण्डलकः पिण्डभेत्ता रभेणकः ॥ ००७ ॥

उच्छिखः सुरसो द्रङ्गो बलहेडो विरोहणः ।
शिलीशलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः ॥ ००८ ॥

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ००९ ॥

पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ ०१० ॥

ऐरावतकुलादेते प्रैविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्शृणु मे द्विजसत्तम ॥ ०११ ॥

ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ ०१२ ॥

धृतराष्ट्रकुले जाताञ्शृणु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विषोल्बणान् ॥ ०१३ ॥

शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।

पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ ०१४ ॥

आमाहठः कोमठकः श्वसनो मानवो वटः ।
भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारगः ॥ ०१५ ॥

ऋषभो वेगवान्नाम पिण्डारकमहाहनू ।
रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः समृद्धः पाटराक्षसौ ॥ ०१६ ॥

वराहको वारणकः सुमित्रश्चित्रवेदिकः ।
पराशरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥ ०१७ ॥

इति नागा मया ब्रह्मन्कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ।
प्राधान्येन बहुत्वात्तु न सर्वे परिकीर्तिताः ॥ ०१८ ॥

एतेषां पुत्रपौत्रास्तु प्रसवस्य च संततिः ।
न शक्याः परिसंख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः ॥ ०१९ ॥

सप्तशीर्षा द्विशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथापरे ।
कालानलविषा घोरा हुताः शतसहस्रशः ॥ ०२० ॥

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ ०२१ ॥

कामरूपाः कामगमा दीप्तानलविषोल्बणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०५३

सूत उवाच ॥

इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ ००१ ॥

इन्द्रहस्ताच्च्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ ००२ ॥

हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।
न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडितः ॥ ००३ ॥

शौनक उवाच ॥

किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाग्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ००४ ॥

सूत उवाच ॥

तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसञ्ज्ञं पन्नगोत्तमम् ।
आस्तीकस्तिष्ठ तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदैरयत् ॥ ००५ ॥

वितस्थे सोऽन्तरिक्षेऽथ हृदयेन विदूयता ।
यथा तिष्ठेत वै कश्चिद्गोचक्रस्यान्तरा नरः ॥ ००६ ॥

ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् ।
काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ००७ ॥

समाप्यतामिदं कर्म पन्नगाः सन्त्वनामयाः ।
प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं सूतवचोऽस्तु तत् ॥ ००८ ॥

ततो हलहलाशब्दः प्रीतिजः समवर्तत ।
आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ००९ ॥

स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ ०१० ॥

ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।
तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०११ ॥

लोहिताक्षाय सूताय तथा स्थपतये विभुः ।
येनोक्तं तत्र सत्राग्रे यज्ञस्य विनिवर्तनम् ॥ ०१२ ॥

निमित्तं ब्राह्मण इति तस्मै वित्तं ददौ बहु ।
ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०१३ ॥

आस्तीकं प्रेषयामास गृहानेव सुसत्कृतम् ।
राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम् ॥ ०१४ ॥

पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ०१५ ॥

तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ ०१६ ॥

स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसङ्गृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ ०१७ ॥

एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता ; ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवु ;रूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ ०१८ ॥

भूयो भूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं ; किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे ; कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ ०१९ ॥

आस्तीक उवाच ॥

सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा ; लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।
धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं ; तेषां युष्मद्भ्यो नैव किञ्चिद्भयं स्यात् ॥ ०२० ॥

सूत उवाच ॥

तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै ;रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।
प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते ; कर्तारः स्म प्रवणा भागिनेय ॥ ०२१ ॥

जरत्कारोर्जरत्कार्वां समुत्पन्नो महायशाः ।
आस्तीकः सत्यसंधो मां पन्नगेभ्योऽभिरक्षतु ॥ ०२२ ॥

असितं चार्तिमन्तं च सुनीथं चापि यः स्मरेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ ०२३ ॥

सूत उवाच ॥

मोक्षयित्वा स भुजगान्सर्पसत्राद्द्विजोत्तमः ।
जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ ०२४ ॥

इत्याख्यानं मयास्तीकं यथावत्कीर्तितं तव ।
यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ०२५ ॥

श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।
आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ ०२६ ॥

शौनक उवाच ॥

भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।
आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ ०२७ ॥

प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्सूतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ ०२८ ॥

तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ ०२९ ॥

या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ०३० ॥

सूत उवाच ॥

कर्मान्तरेष्वकथयन्द्विजा वेदाश्रयाः कथाः ।
व्यासस्त्वकथयन्नित्यमाख्यानं भारतं महत् ॥ ०३१ ॥

शौनक उवाच ॥

महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम् ।
जनमेजयेन यत्पृष्टः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ०३२ ॥

श्रावयामास विधिवत्तदा कर्मान्तरेषु सः ।
तामहं विधिवत्पुण्यां श्रोतुमिच्छामि वै कथाम् ॥ ०३३ ॥

मनःसागरसंभूतां महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
कथयस्व सतां श्रेष्ठ न हि तृप्यामि सूतज ॥ ०३४ ॥

सूत उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ०३५ ॥

तज्जुषस्वोत्तममते कथ्यमानं मया द्विज ।
शंसितुं तन्मनोहर्षो ममापीह प्रवर्तते ॥ ०३६ ॥

आदिवंशावतरणपर्व

अध्याय ०५४

सूत उवाच ॥

श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ००१ ॥

जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ ००२ ॥

जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ००३ ॥

यं नातितपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।
न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ००४ ॥

विव्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः ।
परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ००५ ॥

यः पाण्डुं धृतराष्ट्रं च विदुरं चाप्यजीजनत् ।
शंतनोः संततिं तन्वन्पुण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ ००६ ॥

जनमेजयस्य राजर्षेः स तद्यज्ञसदस्तदा ।
विवेश शिष्यैः सहितो वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ००७ ॥

तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्देवैरिव पुरंदरम् ॥ ००८ ॥

तथा मूर्धावसिक्तैश्च नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च कुशलैर्यज्ञसंस्तरे ॥ ००९ ॥

जनमेजयस्तु राजर्षिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ।
सगणोऽभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः ॥ ०१० ॥

काञ्चनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमते प्रभुः ।
आसनं कल्पयामास यथा शक्रो बृहस्पतेः ॥ ०११ ॥

तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ०१२ ॥

पाद्यमाचमनीयं च अर्घ्यं गां च विधानतः ।
पितामहाय कृष्णाय तदर्हाय न्यवेदयत् ॥ ०१३ ॥

प्रतिगृह्य च तां पूजां पाण्डवाज्जनमेजयात् ।
गां चैव समनुज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ०१४ ॥

तथा संपूजयित्वा तं यत्नेन प्रपितामहम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ०१५ ॥

भगवानपि तं दृष्ट्वा कुशलं प्रतिवेद्य च ।

सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यानभ्यपूजयत् ॥ ०१६ ॥

ततस्तं सत्कृतं सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः ।
इदं पश्चाद्द्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ॥ ०१७ ॥

कुरूणां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ ०१८ ॥

कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ०१९ ॥

पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्टचेतसाम् ।
कार्त्स्न्येनैतत्समाचक्ष्व भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ ०२० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ०२१ ॥

कुरूणां पाण्डवानां च यथा भेदोऽभवत्पुरा ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ ०२२ ॥

गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ ०२३ ॥

तस्मै राज्ञे सदस्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः ।
भेदं राज्यविनाशं च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०५५

वैशंपायन उवाच ॥

गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ ००१ ॥

महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ ००२ ॥

श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम् ।
गुरोर्वक्तुं परिस्पन्दो मुदा प्रोत्साहतीव माम् ॥ ००३ ॥

शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ००४ ॥

यथा च युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

मृते पितरि ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् ।
नचिरादिव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ॥ ००६ ॥

तांस्तथा रूपवीर्यौजःसंपन्नान्पौरसंमतान् ।
नामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवाञ्श्रीयशोभृतः ॥ ००७ ॥

ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समाचरन् ॥ ००८ ॥

ददावथ विषं पापो भीमाय धृतराष्ट्रजः ।
जरयामास तद्वीरः सहान्नेन वृकोदरः ॥ ००९ ॥

प्रमाणकोट्यां संसुप्तं पुनर्बद्ध्वा वृकोदरम् ।
तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ॥ ०१० ॥

यदा प्रबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाराज भीमसेनो गतव्यथः ॥ ०११ ॥

आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ०१२ ॥

तेषां तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिघाते च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥ ०१३ ॥

स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शक्रः सुखावहः ।
पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखावहः ॥ ०१४ ॥

यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विवृतैरपि ।
नाशक्नोद्विनिहन्तुं तान्दैवभाव्यर्थरक्षितान् ॥ ०१५ ॥

ततः संमन्त्र्य सचिवैर्वृषदुःशासनादिभिः ।
धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृहमादिशत् ॥ ०१६ ॥

तत्र तान्वासयामास पाण्डवानमितौजसः ।
अदाहयच्च विस्रब्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ ०१७ ॥

विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
मोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ ०१८ ॥

ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
भीमसेनोऽवधीत्क्रुद्धो भुवि भीमपराक्रमः ॥ ०१९ ॥

अथ संधाय ते वीरा एकचक्रां व्रजंस्तदा ।

ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ ०२० ॥

तत्र ते ब्राह्मणार्थाय बकं हत्वा महाबलम् ।
ब्राह्मणैः सहिता जग्मुः पाञ्चालानां पुरं ततः ॥ ०२१ ॥

ते तत्र द्रौपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः ।
विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्मुररिंदमाः ॥ ०२२ ॥

त उक्ता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ।
भ्रातृभिर्विग्रहस्तात कथं वो न भवेदिति ॥ ०२३ ॥

अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तितः ॥ ०२३ ॥

तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम् ।
वासाय खाण्डवप्रस्थं व्रजध्वं गतमन्यवः ॥ ०२४ ॥

तयोस्ते वचनाज्जग्मुः सह सर्वैः सुहृज्जनैः ।
नगरं खाण्डवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ०२५ ॥

तत्र ते न्यवसन्राजन्संवत्सरगणान्बहून् ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ ०२६ ॥

एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः ।
अप्रमत्तोत्थिताः क्षान्ताः प्रतपन्तोऽहितांस्तदा ॥ ०२७ ॥

अजयद्भीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महाबलः ।
उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ॥ ०२८ ॥

दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा ।
एवं चक्रुरिमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ ०२९ ॥

पञ्चभिः सूर्यसङ्काशैः सूर्येण च विराजता ।
षड्सूर्येवाबभौ पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ॥ ०३० ॥

ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वनं प्रस्थापयामास भ्रातरं वै धनञ्जयम् ॥ ०३१ ॥

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
ततोऽगच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ०३२ ॥

लब्धवांस्तत्र बीभत्सुर्भार्यां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ०३३ ॥

सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव सङ्गता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ०३४ ॥

अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ०३५ ॥

नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ०३६ ॥

पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
इषुधी चाक्षयैर्बाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ०३७ ॥

मोक्षयामास बीभत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ०३८ ॥

तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ॥ ०३९ ॥

वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।

अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ०४० ॥

ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ०४१ ॥

ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
राज्यं विद्रुतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ०४२ ॥

एवमेतत्पुरावृत्तं तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
भेदो राज्यविनाशश्च जयश्च जयतां वर ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०५६

जनमेजय उवाच ॥

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ ००१ ॥

कथां त्वनघ चित्रार्थामिमां कथयति त्वयि ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ ००२ ॥

स भवान्विस्तरेणेमां पुनराख्यातुमर्हति ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ००३ ॥

न तत्कारणमल्पं हि धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः ।
अवध्यान्सर्वशो जघ्नुः प्रशस्यन्ते च मानवैः ॥ ००४ ॥

किमर्थं ते नरव्याघ्राः शक्ताः सन्तो ह्यनागसः ।

प्रयुज्यमानान्सङ्क्लेशान्क्षान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ००५ ॥

कथं नागायुतप्राणो बाहुशाली वृकोदरः ।
परिक्लिश्यन्नपि क्रोधं धृतवान्वै द्विजोत्तम ॥ ००६ ॥

कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्लिश्यमाना दुरात्मभिः ।
शक्ता सती धार्तराष्ट्रान्नादहद्घोरचक्षुषा ॥ ००७ ॥

कथं व्यतिक्रमन्द्यूते पार्थौ माद्रीसुतौ तथा ।
अनुव्रजन्नरव्याघ्रं वञ्च्यमानं दुरात्मभिः ॥ ००८ ॥

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ००९ ॥

कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥ ०१० ॥

एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ ०१२ ॥

इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ ०१३ ॥

य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ ०१४ ॥

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ ०१५ ॥

अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ ०१६ ॥

अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ ०१७ ॥

भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ ०१८ ॥

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते सर्वां शत्रूंश्चापि पराजयेत् ॥ ०१९ ॥

इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ॥ ०२० ॥

अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ ०२१ ॥

संप्रत्याचक्षते चैव आख्यास्यन्ति तथापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ ०२२ ॥

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
सर्वं तत्त्यजति क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ॥ ०२३ ॥

भारतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ ०२४ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।

कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥ ०२५ ॥

कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ०२६ ॥

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ०२७ ॥

य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ०२८ ॥

यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपतिष्ठेत्पितृनपि ॥ ०२९ ॥

अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ०३० ॥

भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०३१ ॥

त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ०३२ ॥

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०५७

वैशंपायन उवाच ॥

राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ।
बभूव मृगयां गन्तुं स कदाचिद्धृतव्रतः ॥ ००१ ॥

स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनन्दनः ।
इन्द्रोपदेशाज्जग्राह ग्रहणीयं महीपतिः ॥ ००२ ॥

तमाश्रमे न्यस्तशस्त्रं निवसन्तं तपोरतिम् ।
देवः साक्षात्स्वयं वज्री समुपायान्महीपतिम् ॥ ००३ ॥

इन्द्रत्वमर्हो राजायं तपसेत्यनुचिन्त्य वै ।
तं सान्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः संन्यवर्तयत् ॥ ००४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

न सङ्कीर्येत धर्मोऽयं पृथिव्यां पृथिवीपते ।
तं पाहि धर्मो हि धृतः कृत्स्नं धारयते जगत् ॥ ००५ ॥

लोक्यं धर्मं पालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः ।
धर्मयुक्तस्ततो लोकान्पुण्यानाप्स्यसि शाश्वतान् ॥ ००६ ॥

दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्वं सखा भूत्वा मम प्रियः ।
ऊधः पृथिव्या यो देशस्तमावस नराधिप ॥ ००७ ॥

पशव्यश्चैव पुण्यश्च सुस्थिरो धनधान्यवान् ।
स्वारक्ष्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ००८ ॥

अत्यन्यानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।

वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ००९ ॥

धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ ०१० ॥

न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥ ०११ ॥

सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ ०१२ ॥

देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ ०१३ ॥

त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ ०१४ ॥

ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति सङ्ग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ ०१५ ॥

लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

यष्टिं च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः ।
इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां परिपालिनीम् ॥ ०१७ ॥

तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।
प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥ ०१८ ॥

ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः ।
प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः ॥ ०१९ ॥

अपरेद्युस्तथा चास्याः क्रियते उच्छ्रयो नृपैः ।
अलङ्कृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः ॥ ०२० ॥

माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत्क्रियतेऽपि च ॥ ०२० ॥

भगवान्पूज्यते चात्र हास्यरूपेण शङ्करः ।
स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ ०२१ ॥

एतां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देव कृतां शुभाम् ।
वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीद्विभुः ॥ ०२२ ॥

ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम ।
कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ ०२३ ॥

तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति ।
तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति ॥ ०२४ ॥

एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ ०२५ ॥

उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
भूमिदानादिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति वै ॥ ०२६ ॥

वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ ०२६ ॥

संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा ।
पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् ॥ ०२७ ॥

इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ ०२७ ॥

पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ।
नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यषेचयत् ॥ ०२८ ॥

महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ ०२९ ॥

मच्छिल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ ०२९ ॥

एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः ।
न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च ॥ ०३० ॥

वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ ०३० ॥

वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् ।
उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम् ॥ ०३१ ॥

राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ॥ ०३१ ॥

पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ॥ ०३२ ॥

गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताडयत् ।
निश्चक्राम नदी तेन प्रहारविवरेण सा ॥ ०३३ ॥

तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।
तस्माद्विमोक्षणात्प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ०३४ ॥

यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिंदमम् ॥ ०३५ ॥

चकार पत्नीं कन्यां तु दयितां गिरिकां नृपः ॥ ०३५ ॥

वसोः पत्नी तु गिरिका कामात्काले न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्तं स्नाता पुंसवने शुचिः ॥ ०३६ ॥

तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति ।
तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वरम् ॥ ०३७ ॥

स पितृणां नियोगं तमव्यतिक्रम्य पार्थिवः ।
चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन् ॥ ०३८ ॥

अतीव रूपसंपन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ०३८ ॥

तस्य रेतः प्रचस्कन्द चरतो रुचिरे वने ।
स्कन्नमात्रं च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिपः ॥ ०३९ ॥

प्रतिजग्राह मिथ्या मे न स्कन्देद्रेत इत्युत ।
ऋतुश्च तस्याः पत्न्या मे न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ०४० ॥

सञ्चिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य च पुनः पुनः ।
अमोघत्वं च विज्ञाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ०४१ ॥

शुक्रप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
अभिमन्त्र्याथ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ॥ ०४२ ॥

सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ०४२ ॥

मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ०४३ ॥

गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।
जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहङ्गमः ॥ ०४४ ॥

तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ॥ ०४५ ॥

तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ०४६ ॥

तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ०४७ ॥

श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ०४८ ॥

कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ॥ ०४९ ॥

उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ०४९ ॥

आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् ।
काये मत्स्या इमौ राजन्संभूतौ मानुषाविति ॥ ०५० ॥

तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।
स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसङ्गरः ॥ ०५१ ॥

साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत ।
पुरोक्ता या भगवता तिर्यग्योनिगता शुभे ॥ ०५२ ॥

मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ॥ ०५२ ॥

ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना ।
संत्यज्य मत्स्यरूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च ॥ ०५३ ॥

सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः ॥ ०५३ ॥

या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी ।
राज्ञा दत्ताथ दाशाय इयं तव भवत्विति ॥ ०५४ ॥

रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ०५४ ॥

सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ।
आसीन्मत्स्यसगन्धैव कञ्चित्कालं शुचिस्मिता ॥ ०५५ ॥

शुश्रूषार्थं पितुर्नावं तां तु वाहयतीं जले ।
तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशरः ॥ ०५६ ॥

अतीव रूपसंपन्नां सिद्धानामपि काङ्क्षिताम् ।
दृष्ट्वैव च स तां धीमांश्चकमे चारुदर्शनाम् ॥ ०५७ ॥

विद्वांस्तां वासवीं कन्यां कार्यवान्मुनिपुङ्गवः ॥ ०५७ ॥

साब्रवीत्पश्य भगवन्पारावारे ऋषीन्स्थितान् ।
आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ०५८ ॥

एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ०५९ ॥

दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
विस्मिता चाब्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी ॥ ०६० ॥

विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।

त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ०६१ ॥

कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम ।
गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे ॥ ०६२ ॥

एतत्सञ्चिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ०६२ ॥

एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ०६३ ॥

वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिस्मिते ॥ ०६४ ॥

एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
स चास्यै भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ०६५ ॥

ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ०६६ ॥

तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ०६७ ॥

ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ०६८ ॥

इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥ ०६९ ॥

जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ॥ ०६९ ॥

स मातरमुपस्थाय तपस्येव मनो दधे ।

स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ०७० ॥

एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
द्वीपे न्यस्तः स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनोऽभवत् ॥ ०७१ ॥

पादापसारिणं धर्मं विद्वान्स तु युगे युगे ।
आयुः शक्तिं च मर्त्यानां युगानुगमवेक्ष्य च ॥ ०७२ ॥

ब्रह्मणो ब्राह्मणानां च तथानुग्रहकाम्यया ।
विव्यास वेदान्यस्माच्च तस्माद्व्यास इति स्मृतः ॥ ०७३ ॥

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥ ०७४ ॥

प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च ।
संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥ ०७५ ॥

तथा भीष्मः शांतनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायशाः ॥ ०७६ ॥

शूले प्रोतः पुराणर्षिरचोरश्चोरशङ्कया ।
अणीमाण्डव्य इति वै विख्यातः सुमहायशाः ॥ ०७७ ॥

स धर्ममाहूय पुरा महर्षिरिदमुक्तवान् ।
इषीकया मया बाल्यादेका विद्धा शकुन्तिका ॥ ०७८ ॥

तत्किल्बिषं स्मरे धर्म नान्यत्पापमहं स्मरे ।
तन्मे सहस्रसमितं कस्मान्नेहाजयत्तपः ॥ ०७९ ॥

गरीयान्ब्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः ।
तस्मात्त्वं किल्बिषादस्माच्छूद्रयोनौ जनिष्यसि ॥ ०८० ॥

तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनावजायत ।
विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिषी ॥ ०८१ ॥

सञ्जयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात् ।
सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ॥ ०८२ ॥

सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्योतिताननः ॥ ०८२ ॥

अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ०८३ ॥

अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ०८४ ॥

आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ०८५ ॥

अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ०८६ ॥

पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ०८७ ॥

अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशस्त्रविशारदौ ।
सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ॥ ०८८ ॥

सत्यकाद्धृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ०८८ ॥

भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ०८९ ॥

गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ॥ ०९० ॥

अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ०९० ॥

तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत ॥ ०९१ ॥

वीरो द्रोणविनाशाय धनुषा सह वीर्यवान् ॥ ०९१ ॥

तथैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी शुभा ।
विभ्राजमाना वपुषा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ०९२ ॥

प्रह्लादशिष्यो नग्नजित्सुबलश्चाभवत्ततः ।
तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे देवप्रकोपनात् ॥ ०९३ ॥

गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा ।
दुर्योधनस्य माता च जज्ञातेऽर्थविदावुभौ ॥ ०९४ ॥

कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्चैव महाबलः ॥ ०९५ ॥

पाण्डोस्तु जज्ञिरे पञ्च पुत्रा देवसमाः पृथक् ।
द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासीद्युधिष्ठिरः ॥ ०९६ ॥

धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे मारुतात्तु वृकोदरः ।
इन्द्राद्धनञ्जयः श्रीमान्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०९७ ॥

जज्ञाते रूपसंपन्नावश्विभ्यां तु यमावुभौ ।
नकुलः सहदेवश्च गुरुशुश्रूषणे रतौ ॥ ०९८ ॥

तथा पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥ ०९९ ॥

अभिमन्युः सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत ।
स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डोर्महात्मनः ॥ १०० ॥

पाण्डवेभ्योऽपि पञ्चभ्यः कृष्णायां पञ्च जज्ञिरे ।
कुमारा रूपसंपन्नाः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ १०१ ॥

प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ १०२ ॥

तथैव सहदेवाच्च श्रुतसेनः प्रतापवान् ।
हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥ १०३ ॥

शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥ १०४ ॥

कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्बहून्यथ ।
राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १०५ ॥

तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ॥ १०६ ॥

एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥ १०६ ॥

अध्याय ०५८

जनमेजय उवाच ॥

य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
सम्यक्ताञ्श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ ००१ ॥

यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।
तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ००३ ॥

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ००४ ॥

तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ००५ ॥

ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ००६ ॥

तेभ्यस्तु लेभिरे गर्भान्क्षत्रियास्ताः सहस्रशः ।
ततः सुषुविरे राजन्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ००७ ॥

कुमारांश्च कुमारीश्च पुनः क्षत्राभिवृद्धये ॥ ००७ ॥

एवं तद्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रियासु तपस्विभिः ।
जातमृध्यत धर्मेण सुदीर्घेणायुषान्वितम् ॥ ००८ ॥

चत्वारोऽपि तदा वर्णा बभूवुर्ब्राह्मणोत्तराः ॥ ००८ ॥

अभ्यगच्छन्नृतौ नारीं न कामान्नानृतौ तथा ।
तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ ००९ ॥

ऋतौ दारांश्च गच्छन्ति तदा स्म भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

ततोऽवर्धन्त धर्मेण सहस्रशतजीविनः ।
ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्मव्रतपरायणाः ॥ ०१० ॥

आधिभिर्व्याधिभिश्चैव विमुक्ताः सर्वशो नराः ॥ ०१० ॥

अथेमां सागरापाङ्गां गां गजेन्द्रगताखिलाम् ।
अध्यतिष्ठत्पुनः क्षत्रं सशैलवनकाननाम् ॥ ०११ ॥

प्रशासति पुनः क्षत्रे धर्मेणेमां वसुंधराम् ।
ब्राह्मणाद्यास्तदा वर्णा लेभिरे मुदमुत्तमाम् ॥ ०१२ ॥

कामक्रोधोद्भवान्दोषान्निरस्य च नराधिपाः ।
दण्डं दण्ड्येषु धर्मेण प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ ०१३ ॥

तथा धर्मपरे क्षत्रे सहस्राक्षः शतक्रतुः ।
स्वादु देशे च काले च ववर्षाप्याययन्प्रजाः ॥ ०१४ ॥

न बाल एव म्रियते तदा कश्चिन्नराधिप ।
न च स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवनः ॥ ०१५ ॥

एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्षभ ।
इयं सागरपर्यन्ता समापूर्यत मेदिनी ॥ ०१६ ॥

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ ०१७ ॥

न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स्म तदा नृप ।
न च शूद्रसमाभ्याशे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ ०१८ ॥

कारयन्तः कृषिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ ०१९ ॥

फेनपांश्च तथा वत्सान्न दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ ०२० ॥

कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ ०२१ ॥

स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ ०२२ ॥

काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ ०२३ ॥

एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।
आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥ ०२४ ॥

ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुङ्गव ॥ ०२५ ॥

आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशिताश्चापि संबभूवुः क्षिताविह ॥ ०२६ ॥

इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।

जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ ०२७ ॥

गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ ०२८ ॥

जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ ०२९ ॥

अथ जाता महीपालाः केचिद्बलसमन्विताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माल्लोकादिह च्युताः ॥ ०३० ॥

वीर्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ०३१ ॥

ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्चैवाप्यपीडयन् ।
अन्यानि चैव भूतानि पीडयामासुरोजसा ॥ ०३२ ॥

त्रासयन्तो विनिघ्नन्तस्तांस्तान्भूतगणांश्च ते ।
विचेरुः सर्वतो राजन्महीं शतसहस्रशः ॥ ०३३ ॥

आश्रमस्थान्महर्षींश्च धर्षयन्तस्ततस्ततः ।
अब्रह्मण्या वीर्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ०३४ ॥

एवं वीर्यबलोत्सिक्तैर्भूरियं तैर्महासुरैः ।
पीड्यमाना महीपाल ब्रह्माणमुपचक्रमे ॥ ०३५ ॥

न हीमां पवनो राजन्न नागा न नगा महीम् ।
तदा धारयितुं शेकुराक्रान्तां दानवैर्बलात् ॥ ०३६ ॥

ततो मही महीपाल भारार्ता भयपीडिता ।
जगाम शरणं देवं सर्वभूतपितामहम् ॥ ०३७ ॥

सा संवृतं महाभागैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्तारमव्ययम् ॥ ०३८ ॥

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च बन्दिकर्मसु निष्ठितैः ।
वन्द्यमानं मुदोपेतैर्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ०३९ ॥

अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शरणार्थिनी ।
संनिधौ लोकपालानां सर्वेषामेव भारत ॥ ०४० ॥

तत्प्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयंभुवः ।
पूर्वमेवाभवद्राजन्विदितं परमेष्ठिनः ॥ ०४१ ॥

स्रष्टा हि जगतः कस्मान्न संबुध्येत भारत ।
सुरासुराणां लोकानामशेषेण मनोगतम् ॥ ०४२ ॥

तमुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिर्विभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शंभुः प्रजापतिः ॥ ०४३ ॥

यदर्थमसि संप्राप्ता मत्सकाशं वसुंधरे ।
तदर्थं संनियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकसः ॥ ०४४ ॥

इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ०४५ ॥

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥ ०४६ ॥

तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ०४७ ॥

स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्विति ॥ ०४७ ॥

अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ०४८ ॥

अथ ते सर्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ०४९ ॥

यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ०५० ॥

तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०५९

वैशंपायन उवाच ॥

अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ ००१ ॥

आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ ००२ ॥

तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।
अवतेरुः क्रमेणेमां महीं स्वर्गाद्दिवौकसः ॥ ००३ ॥

ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च ।

जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः ॥ ००४ ॥

दानवान्राक्षसांश्चैव गन्धर्वान्पन्नगांस्तथा ।
पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्त्वान्यनेकशः ॥ ००५ ॥

दानवा राक्षसाश्चैव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा ।
न तान्बलस्थान्बाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ॥ ००६ ॥

जनमेजय उवाच ॥

देवदानवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
मानवानां च सर्वेषां तथा वै यक्षरक्षसाम् ॥ ००७ ॥

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन संभवं कृत्स्नमादितः ।
प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः सर्वविद्ध्यसि ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
सुरादीनामहं सम्यग्लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ००९ ॥

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ०१० ॥

मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ०११ ॥

अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः ।
क्रोधा प्रावा अरिष्टा च विनता कपिला तथा ॥ ०१२ ॥

कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत ।

एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ ०१३ ॥

अदित्यां द्वादशादित्याः संभूता भुवनेश्वराः ।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ ०१४ ॥

धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ ०१५ ॥

एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ ०१६ ॥

एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः ॥ ०१७ ॥

प्रह्रादः पूर्वजस्तेषां संह्रादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्रादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ ०१८ ॥

प्रह्रादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ ०१९ ॥

विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेश्च प्रथितः पुत्रो बाणो नाम महासुरः ॥ ०२० ॥

चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ ०२१ ॥

शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ ०२२ ॥

अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ ०२३ ॥

स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ।
अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ ०२४ ॥

इसृपा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ ०२५ ॥

शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ॥ ०२६ ॥

अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ ०२६ ॥

इमे च वंशे प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
दनुपुत्रा महाराज दश दानवपुङ्गवाः ॥ ०२७ ॥

एकाक्षो मृतपा वीरः प्रलम्बनरकावपि ।
वातापिः शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः ॥ ०२८ ॥

गविष्ठश्च दनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ।
असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥ ०२९ ॥

सिंहिका सुषुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्दनम् ।
सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रविमर्दनम् ॥ ०३० ॥

क्रूरस्वभावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् ।
गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्मारिमर्दनः ॥ ०३१ ॥

अनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥ ०३२ ॥

कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।

भुवि ख्याता महावीर्या दानवेषु परंतपाः ॥ ०३३ ॥

विनाशनश्च क्रोधश्च हन्ता क्रोधस्य चापरः ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः ॥ ०३४ ॥

असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् ।
ख्याताश्चोशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः ॥ ०३५ ॥

त्वष्टावरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ मन्त्रकर्मिणौ ।
तेजसा सूर्यसङ्काशा ब्रह्मलोकप्रभावनाः ॥ ०३६ ॥

इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ०३७ ॥

एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ०३८ ॥

ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ०३९ ॥

शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया महाबलाः ॥ ०४० ॥

भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ०४१ ॥

पत्रवानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥ ०४२ ॥

तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ॥ ०४३ ॥

इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ०४३ ॥

अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनूनामरुणां प्रियाम् ॥ ०४४ ॥

अनूपां सुभगां भासीमिति प्रावा व्यजायत ॥ ०४४ ॥

सिद्धः पूर्णश्च बर्ही च पूर्णाशश्च महायशाः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ०४५ ॥

विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येते देवगन्धर्वाः प्रावेयाः परिकीर्तिताः ॥ ०४६ ॥

इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ।
प्रावासूत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा ॥ ०४७ ॥

अलम्बुसा मिश्रकेषी विद्युत्पर्णा तुलानघा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥ ०४८ ॥

असिता च सुबाहुश्च सुव्रता सुभुजा तथा ।
सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हहाहुहू ॥ ०४९ ॥

तुम्बुरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः ॥ ०४९ ॥

अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ०५० ॥

इति ते सर्वभूतानां संभवः कथितो मया ।
यथावत्परिसंख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ०५१ ॥

भुजगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा ।
गवां च ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ॥ ०५२ ॥

आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखावहः ।
श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैवानसूयता ॥ ०५३ ॥

इमं तु वंशं नियमेन यः पठे ;न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ ।
अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं ; श्रियं यशः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ०५४ ॥

अध्याय ०६०

वैशंपायन उवाच ॥

ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥ ००१ ॥

मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ००२ ॥

दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ००३ ॥

मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
षडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ००४ ॥

त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ००५ ॥

अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ००६ ॥

राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुषास्तथा ॥ ००७ ॥

क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतङ्गसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ००८ ॥

दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ ००९ ॥

वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।
तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः ॥ ०१० ॥

ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥ ०११ ॥

ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥ ०१२ ॥

नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमाना निबोध मे ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा ॥ ०१३ ॥

बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश ।
द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयंभुवा ॥ ०१४ ॥

सप्तविंशति सोमस्य पत्न्यो लोके परिश्रुताः ।
कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुभव्रताः ॥ ०१५ ॥

सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधौ स्थिताः ॥ ०१५ ॥

पितामहो मुनिर्देवस्तस्य पुत्रः प्रजापतिः ।
तस्याष्टौ वसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ०१६ ॥

धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥ ०१७ ॥

धूम्रायाश्च धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥ ०१८ ॥

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ ०१९ ॥

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ ०२० ॥

सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ ०२१ ॥

अह्नः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ ०२२ ॥

तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः ॥ ०२३ ॥

अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ०२४ ॥

प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ ०२५ ॥

बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ॥ ०२६ ॥

प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ ०२६ ॥

विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापतिः ।
कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः ॥ ०२७ ॥

भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ।
यो दिव्यानि विमानानि देवतानां चकार ह ॥ ०२८ ॥

मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ।
पूजयन्ति च यं नित्यं विश्वकर्माणमव्ययम् ॥ ०२९ ॥

स्तनं तु दक्षिणं भित्त्वा ब्रह्मणो नरविग्रहः ।
निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ॥ ०३० ॥

त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः ।
शमः कामश्च हर्षश्च तेजसा लोकधारिणः ॥ ०३१ ॥

कामस्य तु रतिर्भार्या शमस्य प्राप्तिरङ्गना ।
नन्दी तु भार्या हर्षस्य यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ०३२ ॥

मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः ।
जज्ञिरे नृपशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ०३३ ॥

त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ०३४ ॥

द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।

तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ०३५ ॥

त्रयस्त्रिंशत इत्येते देवास्तेषामहं तव ।
अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पक्षैश्च कुलतो गणान् ॥ ०३६ ॥

रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां मरुतां तथा ।
वसूनां भार्गवं विद्याद्विश्वेदेवांस्तथैव च ॥ ०३७ ॥

वैनतेयस्तु गरुडो बलवानरुणस्तथा ।
बृहस्पतिश्च भगवानादित्येष्वेव गण्यते ॥ ०३८ ॥

अश्विभ्यां गुह्यकान्विद्धि सर्वौषध्यस्तथा पशून् ।
एष देवगणो राजन्कीर्तितस्तेऽनुपूर्वशः ॥ ०३९ ॥

यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०३९ ॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वाञ्शुक्रः कविसुतो ग्रहः ॥ ०४० ॥

त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयंभुवा नियुक्तः सन्भुवनं परिधावति ॥ ०४१ ॥

योगाचार्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरुः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ०४२ ॥

तस्मिन्नियुक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ०४३ ॥

च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ०४४ ॥

आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ॥ ०४५ ॥

महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ॥ ०४५ ॥

ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ०४६ ॥

रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ०४७ ॥

और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ०४८ ॥

द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥ ०४९ ॥

तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः ॥ ०५० ॥

वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्राद्देवी व्यजायत ।
तस्याः पुत्रं बलं विद्धि सुरां च सुरनन्दिनीम् ॥ ०५१ ॥

प्रजानामन्नकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ।
अधर्मस्तत्र सञ्जातः सर्वभूतविनाशनः ॥ ०५२ ॥

तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्मरताः सदा ॥ ०५३ ॥

भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ॥ ०५३ ॥

काकीं श्येनीं च भासीं च धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ ०५४ ॥

उलूकान्सुषुवे काकी श्येनी श्येनान्व्यजायत ।
भासी भासानजनयद्गृध्रांश्चैव जनाधिप ॥ ०५५ ॥

धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते प्रजज्ञे सा तु भामिनी ॥ ०५६ ॥

शुकी विजज्ञे धर्मज्ञ शुकानेव मनस्विनी ।
कल्याणगुणसंपन्ना सर्वलक्षणपूजिता ॥ ०५७ ॥

नव क्रोधवशा नारीः प्रजज्ञेऽप्यात्मसंभवाः ।
मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमनामपि ॥ ०५८ ॥

मातङ्गीमथ शार्दूलीं श्वेतां सुरभिमेव च ।
सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां च यशस्विनीम् ॥ ०५९ ॥

अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरात्मज ।
ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरा अपि ॥ ०६० ॥

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ०६१ ॥

हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः ।
गोलाङ्गूलांश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ०६२ ॥

प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहान्व्याघ्रांश्च भारत ।
द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ०६३ ॥

मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।

दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ०६४ ॥

तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ ०६५ ॥

रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः ॥ ०६५ ॥

सुरसाजनयन्नागात्राजन्कद्रूश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ॥ ०६६ ॥

अनलायाः शुकी पुत्री कद्र्वास्तु सुरसा सुता ॥ ०६६ ॥

अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
संपातिं जनयामास तथैव च जटायुषम् ॥ ०६७ ॥

द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु विख्यातौ गरुडारुणौ ॥ ०६७ ॥

इत्येष सर्वभूतानां महतां मनुजाधिप ।
प्रभवः कीर्तितः सम्यङ्मया मतिमतां वर ॥ ०६८ ॥

यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्पूतो भवति पाप्मनः ।
सर्वज्ञतां च लभते गतिमग्र्यां च विन्दति ॥ ०६९ ॥

अध्याय ०६१

जनमेजय उवाच ॥

देवानां दानवानां च यक्षाणामथ रक्षसाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां सर्वेषां भगवन्नहम् ॥ ००१ ॥

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ।
जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

मानुषेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवौकसः ।
प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ००३ ॥

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ००४ ॥

दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः ॥ ००५ ॥

संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः ।
स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः ॥ ००६ ॥

अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ००७ ॥

यस्तु राजञ्शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ००८ ॥

बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ००९ ॥

अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ ०१० ॥

पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ०११ ॥

केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ०१२ ॥

स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ ०१३ ॥

यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ ०१४ ॥

तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः ।
दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ ०१५ ॥

वृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ०१६ ॥

अजकस्त्वनुजो राजन्य आसीद्वृषपर्वणः ।
स मल्ल इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ ०१७ ॥

अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान्यो महासुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ०१८ ॥

सूक्ष्मस्तु मतिमान्राजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः ।
बृहन्त इति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ ०१९ ॥

तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः ॥ ०२० ॥

इसृपा नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
पापजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः ॥ ०२१ ॥

एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ ०२२ ॥

विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः ।
चित्रवर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ ०२३ ॥

हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः ।
सुवास्तुरिति विख्यातः स जज्ञे मनुजर्षभः ॥ ०२४ ॥

अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः ।
बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ ०२५ ॥

निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रश्च य आसीदसुरोत्तमः ।
मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ ०२६ ॥

निकुम्भस्त्वजितः संख्ये महामतिरजायत ।
भूमौ भूमिपतिः श्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः ॥ ०२७ ॥

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ ०२८ ॥

द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ ०२९ ॥

चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः ।
ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः ॥ ०३० ॥

मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।

पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ०३१ ॥

गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ०३२ ॥

मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ०३३ ॥

सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ०३४ ॥

चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ०३५ ॥

विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ०३६ ॥

दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ ०३७ ॥

ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
क्राथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ०३८ ॥

अनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ।
विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रोऽभवन्नृपः ॥ ०३९ ॥

द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिप महासुरः ।
पांसुराष्ट्राधिप इति विश्रुतः सोऽभवन्नृपः ॥ ०४० ॥

बलवीर इति ख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
पौण्ड्रमत्स्यक इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ०४१ ॥

वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः ।
मणिमान्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ०४२ ॥

क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥ ०४३ ॥

क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥ ०४४ ॥

कालकायास्तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नराधिपाः ।
जज्ञिरे राजशार्दूल शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ०४५ ॥

मगधेषु जयत्सेनः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ॥ ०४६ ॥

द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ०४७ ॥

तृतीयस्तु महाराज महाबाहुर्महासुरः ।
निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ॥ ०४८ ॥

तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ०४९ ॥

पञ्चमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परंतपः ॥ ०५० ॥

षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ।
अभीरुरिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ०५१ ॥

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् ।
विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ०५२ ॥

बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतपः ।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ०५३ ॥

गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
ततः सञ्जज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ०५४ ॥

नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ०५५ ॥

क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ०५६ ॥

दन्तवक्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव नामतः ।
रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ०५७ ॥

आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ०५८ ॥

कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ०५९ ॥

क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ०६० ॥

गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ०६१ ॥

यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।

स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥ ०६२ ॥

बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ०६३ ॥

धन्विनां नृपशार्दूल यः स सर्वास्त्रवित्तमः ।
बृहत्कीर्तिर्महातेजाः सञ्जज्ञे मनुजेष्विह ॥ ०६४ ॥

धनुर्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदुः ।
वरिष्ठमिन्द्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्धनम् ॥ ०६५ ॥

महादेवान्तकाभ्यां च कामात्क्रोधाच्च भारत ।
एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परंतपः ॥ ०६६ ॥

अश्वत्थामा महावीर्यः शत्रुपक्षक्षयङ्करः ।
वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्नराधिप ॥ ०६७ ॥

जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शंतनोः सुताः ।
वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ०६८ ॥

तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः ।
मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः ॥ ०६९ ॥

जामदग्न्येन रामेण यः स सर्वविदां वरः ।
अयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ॥ ०७० ॥

यस्तु राजन्कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत्क्षितौ ।
रुद्राणां तं गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् ॥ ०७१ ॥

शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ०७२ ॥

सात्यकिः सत्यसंधस्तु योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः ।
पक्षात्स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः ॥ ०७३ ॥

द्रुपदश्चापि राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् ।
मानुषे नृप लोकेऽस्मिन्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०७४ ॥

ततश्च कृतवर्माणं विद्धि राजञ्जनाधिपम् ।
जातमप्रतिकर्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् ॥ ०७५ ॥

मरुतां तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ०७६ ॥

अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ०७७ ॥

धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ ०७८ ॥

मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ०७८ ॥

अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
विदुरं विद्धि लोकेऽस्मिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ०७९ ॥

कलेरंशात्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥ ०८० ॥

जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्वां घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ॥ ०८१ ॥

येन वैरं समुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ०८१ ॥

पौलस्त्या भ्रातरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ०८२ ॥

दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ०८३ ॥

धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ०८४ ॥

अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ०८५ ॥

यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्बृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ०८६ ॥

अग्नेरंशं तु विद्धि त्वं धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
शिखण्डिनमथो राजन्स्त्रीपुंसं विद्धि राक्षसम् ॥ ०८७ ॥

द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ।
विश्वेदेवगणान्राजंस्तान्विद्धि भरतर्षभ ॥ ०८८ ॥

आमुक्तकवचः कर्णो यस्तु जज्ञे महारथः ।
दिवाकरस्य तं विद्धि देवस्यांशमनुत्तमम् ॥ ०८९ ॥

यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ०९० ॥

शेषस्यांशस्तु नागस्य बलदेवो महाबलः ।
सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राजन्महौजसम् ॥ ०९१ ॥

एवमन्ये मनुष्येन्द्र बहवोंऽशा दिवौकसाम् ।
जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्धनाः ॥ ०९२ ॥

गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन्प्रकीर्तितः ।
तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च ॥ ०९३ ॥

तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप ।
बभूवुर्मानुषे लोके नारायणपरिग्रहः ॥ ०९४ ॥

श्रियस्तु भागः सञ्जज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले ।
द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता ॥ ०९५ ॥

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ०९६ ॥

सर्वलक्षणसंपन्ना वैडूर्यमणिसंनिभा ।
पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ०९७ ॥

सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ॥ ०९८ ॥

इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
अंशावतरणं राजन्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ०९९ ॥

ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १०० ॥

धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता ॥ १०१ ॥

अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।

प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२ ॥

संभवपर्व

शंकुतलोपाख्यानम्

अध्याय ०६२

जनमेजय उवाच ॥

त्वत्तः श्रुतमिदं ब्रह्मन्देवदानवरक्षसाम् ।
अंशावतरणं सम्यग्गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ००१ ॥

इमं तु भूय इच्छामि कुरूणां वंशमादितः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पौरवाणां वंशकरो दुःषन्तो नाम वीर्यवान् ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ००३ ॥

चतुर्भागं भुवः कृत्स्नं स भुङ्क्ते मनुजेश्वरः ।
समुद्रावरणांश्चापि देशान्स समितिञ्जयः ॥ ००४ ॥

आम्लेच्छाटविकान्सर्वान्स भुङ्क्ते रिपुमर्दनः ।
रत्नाकरसमुद्रान्तांश्चातुर्वर्ण्यजनावृतान् ॥ ००५ ॥

न वर्णसङ्करकरो नाकृष्यकरकृज्जनः ।
न पापकृत्कश्चिदासीत्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ००६ ॥

धर्म्यां रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ००७ ॥

नासीच्चोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ००८ ॥

स्वैर्धर्मै रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्चैवाकुतोभयाः ॥ ००९ ॥

कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ ०१० ॥

स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोर्भ्यां हरेत्सवनकाननम् ॥ ०११ ॥

धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ ०१२ ॥

बले विष्णुसमश्चासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अक्षुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ०१३ ॥

संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०६३

वैशंपायन उवाच ॥

स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः ॥ ००१ ॥

खड्गशक्तिधरैर्वीरैर्गदामुसलपाणिभिः ।
प्रासतोमरहस्तैश्च ययौ योधशतैर्वृतः ॥ ००२ ॥

सिंहनादैश्च योधानां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ।
रथनेमिस्वनैश्चापि सनागवरबृंहितैः ॥ ००३ ॥

हेषितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेडितास्फोटितस्वनैः ।
आसीत्किलकिलाशब्दस्तस्मिन्गच्छति पार्थिवे ॥ ००४ ॥

प्रासादवरशृङ्गस्थाः परया नृपशोभया ।
ददृशुस्तं स्त्रियस्तत्र शूरमात्मयशस्करम् ॥ ००५ ॥

शक्रोपममित्रघ्नं परवारणवारणम् ।
पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र शस्त्रपाणिं स्म मेनिरे ॥ ००६ ॥

अयं स पुरुषव्याघ्रो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ॥ ००७ ॥

इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम् ।
तुष्टुवुः पुष्पवृष्टीश्च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ॥ ००८ ॥

तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्तूयमानः समन्ततः ।
निर्ययौ परया प्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ ००९ ॥

सुदूरमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तदा ।
न्यवर्तन्त ततः पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह ॥ ०१० ॥

सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः ।
महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ०११ ॥

स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम् ॥ ०१२ ॥

विषमं पर्वतप्रस्थैरश्मभिश्च समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ॥ ०१३ ॥

मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ ०१३ ॥

तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
लोडयामास दुःषन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् ॥ ०१४ ॥

बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्बहून् ।
पातयामास दुःषन्तो निर्बिभेद च सायकैः ॥ ०१५ ॥

दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
अभ्याशमागतांश्चान्यान्खड्गेन निरकृन्तत ॥ ०१६ ॥

कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ ०१७ ॥

तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्पणैः ।
चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ ०१८ ॥

राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ ०१९ ॥

तत्र विद्रुतसंघानि हतयूथपतीनि च ।
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ॥ ०२० ॥

शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकर्शिताः ।
व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ॥ ०२१ ॥

क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ।
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ ०२२ ॥

केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
भक्षयन्ति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ ०२३ ॥

तत्र केचिद्गजा मत्ता बलिनः शस्त्रविक्षताः ।
सङ्कोच्याग्रकरान्भीताः प्रद्रवन्ति स्म वेगिताः ॥ ०२४ ॥

शकृन्मूत्रं सृजन्तश्च क्षरन्तः शोणितं बहु ।
वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान्बहून् ॥ ०२५ ॥

तद्वनं बलमेघेन शरधारेण संवृतम् ।
व्यरोचन्महिषाकीर्णं राज्ञा हतमहामृगम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०६४

वैशंपायन उवाच ॥

ततो मृगसहस्राणि हत्वा विपुलवाहनः ।

राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ ००१ ॥

एक एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासासमन्वितः ।
स वनस्यान्तमासाद्य महदीरिणमासदत् ॥ ००२ ॥

तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।
मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥ ००३ ॥

शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्वनम् ॥ ००३ ॥

पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम् ।
विपुलं मधुरारावैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ ००४ ॥

प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
षट्पदाघूर्णितलतं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥ ००५ ॥

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
षट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ००६ ॥

विहगैर्नादितं पुष्पैरलङ्कृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशाद्वलम् ॥ ००७ ॥

मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ००७ ॥

मारुतागलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स्म व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ००८ ॥

दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ००९ ॥

तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।

रुवन्ति रावं विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु ॥ ०१० ॥

तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।
लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ॥ ०११ ॥

संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ०११ ॥

परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
अशोभत वनं तत्तैर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ ०१२ ॥

सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ ०१३ ॥

एवङ्गुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ ०१४ ॥

प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहङ्गमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ ०१५ ॥

नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ ०१६ ॥

अग्न्यागारैश्च बहुभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ।
महाकच्छैर्बृहद्भिश्च विभ्राजितमतीव च ॥ ०१७ ॥

मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ।
नैकपक्षिगणाकीर्णां तपोवनमनोरमाम् ॥ ०१८ ॥

तत्र व्यालमृगान्सौम्यान्पश्यन्प्रीतिमवाप सः ॥ ०१८ ॥

तं चाप्यतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।

देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ ०१९ ॥

नदीमाश्रमसंश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः ।
सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव विष्ठिताम् ॥ ०२० ॥

सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।
सकिंनरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ ०२१ ॥

पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम् ।
मत्तवारणशार्दूलभुजगेन्द्रनिषेविताम् ॥ ०२२ ॥

नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा ।
चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा ॥ ०२३ ॥

अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ।
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ॥ ०२४ ॥

मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ ०२४ ॥

तत्स चैत्ररथप्रख्यं समुपेत्य नरेश्वरः ।
अतीव गुणसंपन्नमनिर्देश्यं च वर्चसा ॥ ०२५ ॥

महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् ॥ ०२५ ॥

रथिनीमश्वसंबाधां पदातिगणसङ्कुलाम् ।
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः ॥ ०२६ ॥

मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् ।
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम ॥ ०२७ ॥

तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजेश्वरः ।

क्षुत्पिपासे जहौ राजा हर्षं चावाप पुष्कलम् ॥ ०२८ ॥

सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः ।
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् ॥ ०२९ ॥

दिदृक्षुस्तत्र तमृषिं तपोराशिमथाव्ययम् ॥ ०२९ ॥

ब्रह्मलोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य च ।
षट्पदोद्गीतसंघुष्टं नानाद्विज गणायुतम् ॥ ०३० ॥

ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च प्रेर्यमाणाः पदक्रमैः ।
शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्मसु ॥ ०३१ ॥

यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च क्रमद्भिश्च क्रमानपि ।
अमितात्मभिः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः ॥ ०३२ ॥

अथर्ववेदप्रवराः पूगयाज्ञिक संमताः ।
संहितामीरयन्ति स्म पदक्रमयुतां तु ते ॥ ०३३ ॥

शब्दसंस्कारसंयुक्तं ब्रुवद्भिश्चापरैर्द्विजैः ।
नादितः स बभौ श्रीमान्ब्रह्मलोक इवाश्रमः ॥ ०३४ ॥

यज्ञसंस्कारविद्भिश्च क्रमशिक्षा विशारदैः ।
न्यायतत्त्वार्थविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ॥ ०३५ ॥

नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदैः ।
विशेषकार्यविद्भिश्च मोक्षधर्मपरायणैः ॥ ०३६ ॥

स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च समन्तादनुनादितम् ॥ ०३७ ॥

तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ।
जपहोमपरान्सिद्धान्ददर्श परवीरहा ॥ ०३८ ॥

आसनानि विचित्राणि पुष्पवन्ति महीपतिः ।
प्रयत्नोपहितानि स्म दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ०३९ ॥

देवतायतनानां च पूजां प्रेक्ष्य कृतां द्विजैः ।
ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ॥ ०४० ॥

स काश्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् ।
नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै तपोधनगणैर्युतम् ॥ ०४१ ॥

स काश्यपस्यायतनं महाव्रतै ;र्वृतं समन्तादृषिभिस्तपोधनैः ।
विवेश सामात्यपुरोहितोऽरिहा ; विविक्तमत्यर्थमनोहरं शिवम् ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०६५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।
नापश्यदाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ००१ ॥

सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तमाश्रमम् ।
उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं संनादयन्निव ॥ ००२ ॥

श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी ।
निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेषधारिणी ॥ ००३ ॥

सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुःषन्तमसितेक्षणा ।
स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ॥ ००४ ॥

आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि ।
पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ००५ ॥

यथावदर्चयित्वा सा पृष्ट्वा चानामयं तदा ।
उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ००६ ॥

तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ।
दृष्ट्वा सर्वानवद्याङ्गीं यथावत्प्रतिपूजितः ॥ ००७ ॥

आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् ।
क्व गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ००८ ॥

शकुन्तलोवाच ॥

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् ।
मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अपश्यमानस्तमृषिं तया चोक्तस्तथा नृपः ।
तां च दृष्ट्वा वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥ ०१० ॥

विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ।
रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥ ०११ ॥

कासि कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागता वनम् ।
एवंरूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ ०१२ ॥

दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ०१३ ॥

एवमुक्ता तदा कन्या तेन राज्ञा तदाश्रमे ।
उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ ०१४ ॥

कण्वष्याहं भगवतो दुःषन्त दुहिता मता ।
तपस्विनो धृतिमतो धर्मज्ञस्य यशस्विनः ॥ ०१५ ॥

दुःषन्त उवाच ॥

ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवा.ण्ल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः ॥ ०१६ ॥

कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ ०१७ ॥

शकुन्तलोवाच ॥

यथायमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा ।
शृणु राजन्यथातत्त्वं यथास्मि दुहिता मुनेः ॥ ०१८ ॥

ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् ।
तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ०१९ ॥

तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥ ०२० ॥

तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति ।
भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

गुणैर्दिव्यैरप्सरसां मेनके त्वं विशिष्यसे ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ०२२ ॥

असावादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः ।
तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः ॥ ०२३ ॥

मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ।
संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्तते ॥ ०२४ ॥

स मां न च्यावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय ।
चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् ॥ ०२५ ॥

रूपयौवनमाधुर्यचेष्टितस्मितभाषितैः ।
लोभयित्वा वरारोहे तपसः संनिवर्तय ॥ ०२६ ॥

मेनकोवाच ॥

महातेजाः स भगवान्सदैव च महातपाः ।
कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानपि ॥ ०२७ ॥

तेजसस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मनः ।
त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमहं कथम् ॥ ०२८ ॥

महाभागं वसिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षत्रे जातश्च यः पूर्वमभवद्ब्राह्मणो बलात् ॥ ०२९ ॥

शौचार्थं यो नदीं चक्रे दुर्गमां बहुभिर्जलैः ।
यां तां पुण्यतमां लोके कौशिकीति विदुर्जनाः ॥ ०३० ॥

बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ।
दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिर्व्याधतां गतः ॥ ०३१ ॥

अतीतकाले दुर्भिक्षे यत्रैत्य पुनराश्रमम् ।
मुनिः पारेति नद्या वै नाम चक्रे तदा प्रभुः ॥ ०३२ ॥

मतङ्गं याजयां चक्रे यत्र प्रीतमनाः स्वयम् ।
त्वं च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं शुरेश्वर ॥ ०३३ ॥

अति नक्षत्रवंशांश्च क्रुद्धो नक्षत्रसंपदा ।
प्रति श्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि ससर्ज यः ॥ ०३४ ॥

एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।
यथा मां न दहेत्क्रुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ०३५ ॥

तेजसा निर्दहेल्लोकान्कम्पयेद्धरणीं पदा ।
सङ्क्षिपेच्च महामेरुं तूर्णमावर्तयेत्तथा ॥ ०३६ ॥

तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम् ।
कथमस्मद्विधा बाला जितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ॥ ०३७ ॥

हुताशनमुखं दीप्तं सूर्यचन्द्राक्षितारकम् ।
कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमस्मद्विधा स्पृशेत् ॥ ०३८ ॥

यमश्च सोमश्च महर्षयश्च ; साध्या विश्वे वालखिल्याश्च सर्वे ।
एतेऽपि यस्योद्विजन्ते प्रभावा ;त्कस्मात्तस्मान्मादृशी नोद्विजेत ॥ ०३९ ॥

त्वयैवमुक्ता च कथं समीप ;मृषेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।
रक्षां तु मे चिन्तय देवराज ; यथा त्वदर्थं रक्षिताहं चरेयम् ॥ ०४० ॥

कामं तु मे मारुतस्तत्र वासः ; प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ।
भवेच्च मे मन्मथस्तत्र कार्ये ; सहायभूतस्तव देवप्रसादात् ॥ ०४१ ॥

वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवाये ;त्तस्मिन्काले तमृषिं लोभयन्त्याः ।
तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मिं ;स्ततो ययौ साश्रमं कौशिकस्य ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०६६

शकुन्तलोवाच ॥

एवमुक्तस्तया शक्रः संदिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ ००१ ॥

अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
विश्वामित्रं तपस्यन्तं मेनका भीरुराश्रमे ॥ ००२ ॥

अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसंनिधौ ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसंनिभम् ॥ ००३ ॥

सागच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिङ्गती ।
उत्स्मयन्तीव सव्रीडं मारुतं वरवर्णिनी ॥ ००४ ॥

गृद्धां वाससि संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः ।
अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा ॥ ००५ ॥

तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा ।
चकार भावं संसर्गे तया कामवशं गतः ॥ ००६ ॥

न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता ।
तौ तत्र सुचिरं कालं वने व्यहरतामुभौ ॥ ००७ ॥

रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा ॥ ००७ ॥

जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥ ००८ ॥

जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ।
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ ००९ ॥

तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०१० ॥

नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥ ०११ ॥

उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् ।
निर्जने विपिनेऽरण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ॥ ०१२ ॥

आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्ययोजयम् ॥ ०१२ ॥

शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ।
क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ ०१३ ॥

निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ ०१४ ॥

एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ ०१५ ॥

एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ ०१६ ॥

कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०६७

दुःषन्त उवाच ॥

सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ००१ ॥

सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ ००२ ॥

आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ००३ ॥

गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ००४ ॥

शकुन्तलोवाच ॥

फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
तं मुहूर्तं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ००५ ॥

दुःषन्त उवाच ॥

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते ।
त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ ००६ ॥

आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ।
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ००७ ॥

अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ००८ ॥

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।
तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ००९ ॥

प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वान्ब्राह्मणस्योपधारय ।
षडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्याननिन्दिते ॥ ०१० ॥

राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विड्शूद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ॥ ०११ ॥

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथञ्चन ।
अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥ ०१२ ॥

गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः ॥ ०१३ ॥

सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनि ।
गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ ०१४ ॥

शकुन्तलोवाच ॥

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ ०१५ ॥

सत्यं मे प्रतिजानीहि यत्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।

मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥ ०१६ ॥

युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे सङ्गमस्त्वया ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ॥ ०१८ ॥

यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१८ ॥

एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ ०१९ ॥

विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ ०२० ॥

तया त्वामानयिष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते ॥ ०२० ॥

इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय ।
मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥ ०२१ ॥

भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति ।
एवं सञ्चिन्तयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ ०२२ ॥

मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् ।
शकुन्तला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥ ०२३ ॥

विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ।
उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ०२४ ॥

त्वयाद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः ।
पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ ०२५ ॥

क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥ ०२६ ॥

धर्मात्मा च महात्मा च दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
अभ्यगच्छः पतिं यं त्वं भजमानं शकुन्तले ॥ ०२७ ॥

महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ।
य इमां सागरापाङ्गां कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ ०२८ ॥

परं चाभिप्रयातस्य चक्रं तस्य महात्मनः ।
भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ॥ ०२९ ॥

ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।
विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ०३० ॥

मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ०३१ ॥

कण्व उवाच ॥

प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्तत्कृते यदभीप्सितम् ॥ ०३२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तहितकाम्यया ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०६८

वैशंपायन उवाच ॥

प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।
गर्भं सुषाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ॥ ००१ ॥

त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दिप्तानलसमद्युतिम् ।
रूपौदार्यगुणोपेतं दौःषन्तिं जनमेजय ॥ ००२ ॥

जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ।
तस्याथ कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ॥ ००३ ॥

दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो युवा ।
चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्धा महाबलः ॥ ००४ ॥

कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्धत ॥ ००४ ॥

षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ।
व्याघ्रान्सिंहान्वराहांश्च गजांश्च महिषांस्तथा ॥ ००५ ॥

बद्ध्वा वृक्षेषु बलवानाश्रमस्य समन्ततः ।
आरोहन्दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ॥ ००६ ॥

ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ००७ ॥

स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ००८ ॥

तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ००९ ॥

तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽऽश्रमात् ॥ ०१० ॥

भर्त्रे प्रापयताद्यैव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ ०१० ॥

नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ॥ ०११ ॥

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ ०१२ ॥

गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् ।
आजगाम ततः शुभ्रा दुःषन्तविदिताद्वनात् ॥ ०१३ ॥

अभिसृत्य च राजानं विदिता सा प्रवेशिता ।
सह तेनैव पुत्रेण तरुणादित्यवर्चसा ॥ ०१४ ॥

पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीत्तं शकुन्तला ।
अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ०१५ ॥

त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः ।
यथासमयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ॥ ०१६ ॥

यथा समागमे पूर्वं कृतः स समयस्त्वया ।

तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ ०१७ ॥

सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि ।
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ॥ ०१८ ॥

धर्मकामार्थसंबन्धं न स्मरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥ ०१९ ॥

सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव मनस्विनी ।
विसञ्ज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थाणुरिवाचला ॥ ०२० ॥

संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणोष्ठसंपुटा ।
कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ ०२१ ॥

आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ ०२२ ॥

सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ ०२३ ॥

जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ ०२४ ॥

अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ ०२५ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ ०२६ ॥

एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं ; न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य ; तस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ ०२७ ॥

मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ ०२८ ॥

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च ; द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये ; धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ०२९ ॥

यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ०३० ॥

न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ।
तं यमः पापकर्माणं निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ०३१ ॥

अवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
देवा न तस्य श्रेयांसो यस्यात्मापि न कारणम् ॥ ०३२ ॥

स्वयं प्राप्तेति मामेवं मावमंस्थाः पतिव्रताम् ।
अर्घ्यार्हां नार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ॥ ०३३ ॥

किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि ।
न खल्वहमिदं शून्ये रौमि किं न शृणोषि मे ॥ ०३४ ॥

यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि ।
दुःषन्त शतधा मूर्धा ततस्तेऽद्य फलिष्यति ॥ ०३५ ॥

भार्यां पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥ ०३६ ॥

यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ०३७ ॥

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ०३८ ॥

सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ ०३९ ॥

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिष्यतः ॥ ०४० ॥

भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥ ०४१ ॥

सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ ०४२ ॥

कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।
यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥ ०४३ ॥

संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ०४४ ॥

प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ०४५ ॥

एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ०४६ ॥

आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ०४७ ॥

भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।

ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ०४८ ॥

दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सलिलेष्विव ॥ ०४९ ॥

सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ०५० ॥

आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।
ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाः ॥ ०५१ ॥

परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः ।
पितुराश्लिष्यतेऽङ्गानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥ ०५२ ॥

स त्वं स्वयमनुप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् ।
प्रेक्षमाणं च काक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ०५३ ॥

अण्डानि बिभ्रति स्वानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः ।
न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ॥ ०५४ ॥

न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥ ०५५ ॥

ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ०५६ ॥

स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ०५७ ॥

त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥ ०५८ ॥

आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥ ०५९ ॥

ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्ग्रामान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाघ्राय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ०६० ॥

वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।
जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥ ०६१ ॥

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ०६२ ॥

पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ०६३ ॥

त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ०६४ ॥

यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥ ०६५ ॥

मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ०६६ ॥

उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च षडेवाप्सरसां वराः ॥ ०६७ ॥

तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ०६८ ॥

सा मां हिमवतः पृष्ठे सुषुवे मेनकाप्सराः ।
अवकीर्य च मां याता परात्मजमिवासती ॥ ०६९ ॥

किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यस्मि जन्मनि ।
यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥ ०७० ॥

कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्याम्यहमाश्रमम् ।
इमं तु बालं संत्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मना ॥ ०७१ ॥

दुःषन्त उवाच ॥

न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ०७२ ॥

मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव ।
यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्येव प्रवेरिता ॥ ०७३ ॥

स चापि निरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव ।
विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्धः कामपरायणः ॥ ०७४ ॥

मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षीणां च ते पिता ।
तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलीवाभिधास्यसि ॥ ०७५ ॥

अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे ।
विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ०७६ ॥

क्व महर्षिः सदैवोग्रः साप्सरा क्व च मेनका ।
क्व च त्वमेवं कृपणा तापसीवेषधारिणी ॥ ०७७ ॥

अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् ।
कथमल्पेन कालेन शालस्कन्ध इवोद्गतः ॥ ०७८ ॥

सुनिकृष्टा च योनिस्ते पुंश्चली प्रतिभासि मे ।
यदृच्छया कामरागाज्जाता मेनकया ह्यसि ॥ ०७९ ॥

सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि ।
नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ०८० ॥

अध्याय ०६९

शकुन्तलोवाच ॥

राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ ००१ ॥

मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ ००२ ॥

क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ००३ ॥

महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ००४ ॥

सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेषात्तच्छ्रुत्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ००५ ॥

विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ००६ ॥

यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते ।
तदेतरं विजानाति आत्मानं नेतरं जनम् ॥ ००७ ॥

अतीव रूपसंपन्नो न किञ्चिदवमन्यते ।
अतीव जल्पन्दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ॥ ००८ ॥

मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ॥ ००९ ॥

प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ ०१० ॥

अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ०११ ॥

अभिवाद्य यथा वृद्धान्सन्तो गच्छन्ति निर्वृतिम् ।
एवं सज्जनमाक्रुश्य मूर्खो भवति निर्वृतः ॥ ०१२ ॥

सुखं जीवन्त्यदोषज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः ।
यत्र वाच्याः परैः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ॥ ०१३ ॥

अतो हास्यतरं लोके किञ्चिदन्यन्न विद्यते ।
यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ ०१४ ॥

सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ ०१५ ॥

स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ॥ ०१६ ॥

कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ ०१७ ॥

स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितृन् ॥ ०१९ ॥

स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ॥ ०२० ॥

नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ ०२० ॥

वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ ०२१ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ०२२ ॥

सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥ ०२३ ॥

नास्ति सत्यात्परो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
न हि तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह विद्यते ॥ ०२४ ॥

राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ।
मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं सङ्गतमस्तु ते ॥ ०२५ ॥

अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् ।
आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति सङ्गतम् ॥ ०२६ ॥

ऋतेऽपि त्वयि दुःषन्त शैलराजावतंसकाम् ।
चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ ०२७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ०२८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥ ०२८ ॥

भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ ०२९ ॥

रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ०३० ॥

जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ ०३१ ॥

अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्तिं भर पौरव ॥ ०३२ ॥

भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ०३३ ॥

तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ०३४ ॥

शृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ।
अहमप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ०३५ ॥

यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् ।
भवेद्धि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥ ०३६ ॥

तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ०३७ ॥

मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे ।
सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च बन्दिभिः ॥ ०३८ ॥

स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥ ०३८ ॥

तां चैव भार्यां धर्मज्ञः पूजयामास धर्मतः ।
अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ०३९ ॥

कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह ।
तस्मादेतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥ ०४० ॥

मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि सङ्गतम् ।
पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् ॥ ०४१ ॥

यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ।
प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे ॥ ०४२ ॥

तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुःषन्तो महिषीं प्रियाम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ०४३ ॥

दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ०४४ ॥

तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।

भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ०४५ ॥

स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ०४६ ॥

स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ०४७ ॥

याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ॥ ०४८ ॥

यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ०४८ ॥

भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ०४९ ॥

भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः ।
बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः ॥ ०५० ॥

येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
तेषां तु ते यथामुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत ॥ ०५१ ॥

महाभागान्देवकल्पान्सत्यार्जवपरायणान् ॥ ०५१ ॥

ययात्युपाख्यानम्

अध्याय ०७०

वैशंपायन उवाच ॥

प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ।
भरतस्य कुरोः पूरोरजमीढस्य चान्वये ॥ ००१ ॥

यादवानामिमं वंशं पौरवाणां च सर्वशः ।
तथैव भारतानां च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ ००२ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ००२ ॥

तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः ।
दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पूर्वजनाः स्मृताः ॥ ००३ ॥

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ००३ ॥

तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
संभूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ००४ ॥

वीरिण्या सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ००५ ॥

सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ००६ ॥

ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥ ००७ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ००८ ॥

त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ॥ ००९ ॥

इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ००९ ॥

विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ ०१० ॥

मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः ।
मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ॥ ०११ ॥

ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ०११ ॥

तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षत्रेण सङ्गतम् ।
ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ ०१२ ॥

वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ।
करूषमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ ०१३ ॥

पृषध्रनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ ०१४ ॥

पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ ।
अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ॥ ०१५ ॥

पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम् ॥ ०१६ ॥

त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्नन्पुरूरवाः ।
अमानुषैर्वृतः सत्त्वैर्मानुषः सन्महायशाः ॥ ०१७ ॥

विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरूरवाः ।
जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ॥ ०१८ ॥

सनत्कुमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह ।
अनुदर्शयां ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णान्न चाप्यसौ ॥ ०१९ ॥

ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः शप्तः सद्यो व्यनश्यत ।
लोभान्वितो मदबलान्नष्टसञ्ज्ञो नराधिपः ॥ ०२० ॥

स हि गन्धर्वलोकस्थ उर्वश्या सहितो विराट् ।
आनिनाय क्रियार्थेऽग्नीन्यथावद्विहितांस्त्रिधा ॥ ०२१ ॥

षट्पुत्रा जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ ०२२ ॥

नहुषं वृद्धशर्माणं रजिं रम्भमनेनसम् ।
स्वर्भानवीसुतानेतानायोः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ०२३ ॥

आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राज्यं शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपतिः ॥ ०२४ ॥

पितृन्देवानृषीन्विप्रान्गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
नहुषः पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विशः ॥ ०२५ ॥

स हत्वा दस्युसंघातानृषीन्करमदापयत् ।
पशुवच्चैव तान्पृष्ठे वाहयामास वीर्यवान् ॥ ०२६ ॥

कारयामास चेन्द्रत्वमभिभूय दिवौकसः ।

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ ०२७ ॥

यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्धवम् ।
नहुषो जनयामास षट्पुत्रान्प्रियवाससि ॥ ०२८ ॥

ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ ०२९ ॥

अतिशक्त्या पितॄनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ०३० ॥

तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ०३१ ॥

देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ०३२ ॥

स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ०३३ ॥

जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।
यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ०३४ ॥

यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ०३५ ॥

तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ०३६ ॥

ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ०३७ ॥

यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ०३८ ॥

मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयाम् ॥ ०३९ ॥

न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ०४० ॥

राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः ।
अहं जरां समास्थाय राज्ये स्थास्यामि तेऽऽज्ञया ॥ ०४१ ॥

एवमुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् ।
सञ्चारयामास जरां तदा पुत्रे महात्मनि ॥ ०४२ ॥

पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थितः ।
यायातेनापि वयसा राज्यं पूरुरकारयत् ॥ ०४३ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते ययातिरपराजितः ।
अतृप्त एव कामानां पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ०४४ ॥

त्वया दायादवानस्मि त्वं मे वंशकरः सुतः ।
पौरवो वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ०४५ ॥

ततः स नृपशार्दूलः पूरुं राज्येऽभिषिच्य च ।
कालेन महता पश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०७१

जनमेजय उवाच ॥

ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ ००१ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोर्वंशकरान्पृथक् ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ययातिरासीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ००३ ॥

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ००४ ॥

सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ००५ ॥

जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे ॥ ००६ ॥

ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ००६ ॥

तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि सङ्गतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ॥ ००७ ॥

ततस्ते पुनरुत्थाय योधयां चक्रिरे सुरान् ॥ ००७ ॥

असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्सञ्जीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ००८ ॥

न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
सञ्जीवनीं ततो देवा विषादमगमन्परम् ॥ ००९ ॥

ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ ०१० ॥

भजमानान्भजस्वास्मान्कुरु नः साह्यमुत्तमम् ।
यासौ विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ॥ ०११ ॥

शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भविष्यसि ॥ ०११ ॥

वृषपर्वसमीपे स शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ॥ ०१२ ॥

तमाराधयितुं शक्तो भवान्पूर्ववयाः कविम् ।
देवयानीं च दयितां सुतां तस्य महात्मनः ॥ ०१३ ॥

त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते ।
शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेण दमेन च ॥ ०१४ ॥

देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम् ॥ ०१४ ॥

तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्वणः ॥ ०१५ ॥

स गत्वा त्वरितो राजन्देवैः संप्रेषितः कचः ।
असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह ॥ ०१६ ॥

ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः ।
नाम्ना कच इति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान् ॥ ०१७ ॥

ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ ।
अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ०१८ ॥

शुक्र उवाच ॥

कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः ।
अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम् ।
आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् ॥ ०२० ॥

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ ०२१ ॥

नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोऽऽमुखे ।
गायन्नृत्यन्वादयंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ ०२२ ॥

संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ ०२३ ॥

देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ ०२४ ॥

पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ ०२५ ॥

गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च ॥ ०२६ ॥

हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ ०२६ ॥

ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ॥ ०२७ ॥

उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ ०२७ ॥

अहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ ०२८ ॥

व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ०२९ ॥

शुक्र उवाच ॥

अयमेहीति शब्देन मृतं सञ्जीवयाम्यहम् ।
वैशंपायन उवाच ॥

ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ।
आहूतः प्रादुरभवत्कचोऽरिष्टोऽथ विद्यया ॥ ०३१ ॥

हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥ ०३१ ॥

स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया ।
वनं ययौ ततो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम् ॥ ०३२ ॥

ततो द्वितीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः ।
प्रायच्छन्ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा ॥ ०३३ ॥

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ०३४ ॥

शुक्र उवाच ॥

बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ०३५ ॥

मैवं शुचो मा रुद देवयानि ; न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व ;मुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति ॥ ०३६ ॥

देवयान्युवाच ॥

यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो ; बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं ; कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ०३७ ॥

स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च ; सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये ; प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ०३८ ॥

शुक्र उवाच ॥

असंशयं मामसुरा द्विषन्ति ; ये मे शिष्यं नागसं सूदयन्ति ।
अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा ;स्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि ॥ ०३९ ॥

अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः ; कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ॥ ०३९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सञ्चोदितो देवयान्या महर्षिः पुनराह्वयत् ।
संरम्भेणैव काव्यो हि बृहस्पतिसुतं कचम् ॥ ०४० ॥

गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः ; शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत्केन पथोपनीतो ; ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ॥ ०४१ ॥

कच उवाच ॥

भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः ; स्मरे च सर्वं यच्च यथा च वृत्तम् ।
न त्वेवं स्यात्तपसो व्ययो मे ; ततः क्लेशं घोरमिमं सहामि ॥ ०४२ ॥

असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो ; हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ।
ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया ; त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ॥ ०४३ ॥

शुक्र उवाच ॥

किं ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से ; वधेन मे जीवितं स्यात्कचस्य ।
नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन ; दृश्येत्कचो मद्गतो देवयानि ॥ ०४४ ॥

देवयान्युवाच ॥

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां ; कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।
कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म ; तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ०४५ ॥

शुक्र उवाच ॥

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत ; यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं ; न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ०४६ ॥

न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ०४७ ॥

पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा ;मस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।

समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां ; गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ०४८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां ; भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य ; शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ०४९ ॥

दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि ;मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य ; ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ०५० ॥

ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य ; निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं ; पापा.ण्ल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ०५१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सुरापानाद्वञ्चनां प्रापयित्वा ; सञ्ज्ञानाशं चैव तथातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं ; पीतं तदा सुरया मोहितेन ॥ ०५२ ॥

समन्युरुत्थाय महानुभाव ;स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद ; सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥ ०५३ ॥

यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चि ;न्मोहात्सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्या ;दस्मि.ण्ल्लोके गर्हितः स्यात्परे च ॥ ०५४ ॥

मया चेमां विप्रधर्मोक्तिसीमां ; मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां ; देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे ॥ ०५५ ॥

इतीदमुक्त्वा स महानुभाव ;स्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः ।
तान्दानवान्दैवविमूढबुद्धी ;निदं समाहूय वचोऽभ्युवाच ॥ ०५६ ॥

आचक्षे वो दानवा बालिशाः स्थ ; सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।

सञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां ; तुल्यप्रभावो ब्रह्मणा ब्रह्मभूतः ॥ ०५७ ॥

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः ।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०७२

वैशंपायन उवाच ॥

समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ ००१ ॥

ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ ००२ ॥

ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ००३ ॥

एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ००४ ॥

स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ००५ ॥

कच उवाच ॥

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ००६ ॥

आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।
त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ००७ ॥

यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव ।
देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥ ००८ ॥

देवयान्युवाच ॥

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ००९ ॥

असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः ।
तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्व मे ॥ ०१० ॥

सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥ ०११ ॥

कच उवाच ॥

अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते ।
प्रसीद सुभ्रु त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरी शुभे ॥ ०१२ ॥

यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥ ०१३ ॥

भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने ।
सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ ०१४ ॥

आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि ।
अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ॥ ०१५ ॥

अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥ ०१५ ॥

देवयान्युवाच ॥

यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि चोदितः ।
ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ ०१६ ॥

कच उवाच ॥

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ ०१७ ॥

आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥ ०१८ ॥

तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ ०१९ ॥

फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ ०२१ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ ०२२ ॥

यत्त्वमस्मद्धितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।

न ते यशः प्रणशिता भागभाङ्गो भविष्यसि ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०७३

वैशंपायन उवाच ॥

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् ।
कालस्ते विक्रमस्याद्य जहि शत्रून्पुरंदर ॥ ००२ ॥

एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा ।
तथेत्युक्त्वोपचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः ॥ ००३ ॥

क्रीडन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे ।
वायुभूतः स वस्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ००४ ॥

ततो जलात्समुत्तीर्य कन्यास्ताः सहितास्तदा ।
वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेकशः ॥ ००५ ॥

तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा ।
व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्वणः ॥ ००६ ॥

ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत ।
देवयान्याश्च राजेन्द्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृते ॥ ००७ ॥

देवयान्युवाच ॥

कस्माद्गृह्णासि मे वस्त्रं शिष्या भूत्वा ममासुरि ।
समुदाचारहीनाया न ते श्रेयो भविष्यति ॥ ००८ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

आसीनं च शयानं च पिता ते पितरं मम ।
स्तौति वन्दति चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ॥ ००९ ॥

याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ०१० ॥

अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुभ्यसि भिक्षुकि ।
लप्स्यसे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तां च वाससि ।
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे ततः स्वपुरमाव्रजत् ॥ ०१२ ॥

हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्चया ।
अनवेक्ष्य ययौ वेश्म क्रोधवेगपरायणा ॥ ०१३ ॥

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ।
श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥ ०१४ ॥

स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ०१५ ॥

तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् ।
सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ ०१६ ॥

का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छ्वसिषि चातुरा ॥ ०१७ ॥

कथं च पतितास्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते ।
दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ ०१८ ॥

देवयान्युवाच ॥

योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ ०१९ ॥

एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।
समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ ०२० ॥

जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।
तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुषात्मजः ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ ०२२ ॥

उद्धृत्य चैनां तरसा तस्मात्कूपान्नराधिपः ।
आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययातिः स्वपुरं ययौ ॥ ०२३ ॥

देवयान्युवाच ॥

त्वरितं घूर्णिके गच्छ सर्वमाचक्ष्व मे पितुः ।
नेदानीं हि प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सा तु वै त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुरमन्दिरम् ।
दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं संभ्रमाविष्टचेतना ॥ ०२५ ॥

आचक्षे ते महाप्राज्ञ देवयानी वने हता ।
शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ०२६ ॥

श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् ।
त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥ ०२७ ॥

दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ ०२९ ॥

देवयान्युवाच ॥

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु श्रृणुष्वावहितो मम ।
शर्मिष्ठया यदुक्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ०३० ॥

सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ०३० ॥

एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ०३१ ॥

स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ०३२ ॥

इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।

क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ०३३ ॥

यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ०३४ ॥

शुक्र उवाच ॥

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्णतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ०३५ ॥

वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०७४

शुक्र उवाच ॥

यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ००१ ॥

यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ ००२ ॥

यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ००३ ॥

यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ।

यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ००४ ॥

यः संधारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ००५ ॥

यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः ।
न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ००६ ॥

यत्कुमाराः कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ००७ ॥

देवयान्युवाच ॥

वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ००८ ॥

शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
तस्मात्सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ००९ ॥

पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोर्थी पापबुद्धिषु ॥ ०१० ॥

ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ०११ ॥

वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ॥ ०१२ ॥

यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०७५

वैशंपायन उवाच ॥

ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह ।
वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ ००१ ॥

नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
पुत्रेषु वा नप्तृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ॥ ००२ ॥

फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ ००२ ॥

यदघातयथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा ।
अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहे रतम् ॥ ००३ ॥

वधादनर्हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम ।
वृषपर्वन्निबोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सबान्धवम् ॥ ००४ ॥

स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ००४ ॥

अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ००५ ॥

वृषपर्वोवाच ॥

नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ००६ ॥

यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।

समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ००७ ॥

शुक्र उवाच ॥

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ००८ ॥

प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।
योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ००९ ॥

वृषपर्वोवाच ॥

यत्किञ्चिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ ०१० ॥

शुक्र उवाच ॥

यत्किञ्चिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।
तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ०११ ॥

देवयान्युवाच ॥

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ ०१२ ॥

वृषपर्वोवाच ॥

यं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदि चेदपि दुर्लभम् ॥ ०१३ ॥

देवयान्युवाच ॥

दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये ।
अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दास्यति मे पिता ॥ ०१४ ॥

वृषपर्वोवाच ॥

उत्तिष्ठ हे सङ्ग्रहीत्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय ।
यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ ०१६ ॥

त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः ।
सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयानघे ॥ ०१७ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

सा यं कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् ।
मा त्वेवापगमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कन्यासहस्रेण वृता शिबिकया तदा ।
पितुर्नियोगात्त्वरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात् ॥ ०१९ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

अहं कन्यासहस्रेण दासी ते परिचारिका ।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ ०२० ॥

देवयान्युवाच ॥

स्तुवतो दुहिता तेऽहं बन्दिनः प्रतिगृह्णतः ।
स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ ०२१ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२३ ॥

प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च ते ॥ ०२४ ॥

एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०७६

वैशंपायन उवाच ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ ००१ ॥

तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ॥ ००२ ॥

ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥ ००२ ॥

क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम् ।
खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च ॥ ००३ ॥

पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।
तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्शितः ॥ ००४ ॥

ददृशे देवयानीं च शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ।
पिबन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ॥ ००५ ॥

उपविष्टां च ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ।
रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् ॥ ००६ ॥

शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ००६ ॥

ययातिरुवाच ॥

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते ।
गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छामि वामहम् ॥ ००७ ॥

देवयान्युवाच ॥

आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप ।
शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ००८ ॥

इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।

दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ००९ ॥

ययातिरुवाच ॥

कथं नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्रु परं कौतूहलं हि मे ॥ ०१० ॥

देवयान्युवाच ॥

सर्व एव नरव्याघ्र विधानमनुवर्तते ।
विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथाः ॥ ०११ ॥

राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च ।
किंनामा त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ ०१२ ॥

ययातिरुवाच ॥

ब्रह्मचर्येण कृत्स्नो मे वेदः श्रुतिपथं गतः ।
राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ ०१३ ॥

देवयान्युवाच ॥

केनास्यर्थेन नृपते इमं देशमुपागतः ।
जिघृक्षुर्वारिजं किञ्चिदथ वा मृगलिप्सया ॥ ०१४ ॥

ययातिरुवाच ॥

मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहु चाप्यनुयुक्तोऽस्मि तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ ०१५ ॥

देवयान्युवाच ॥

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह ।
त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ ०१६ ॥

ययातिरुवाच ॥

विद्ध्यौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ ०१७ ॥

देवयान्युवाच ॥

संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ ०१८ ॥

ययातिरुवाच ॥

एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ ०१९ ॥

देवयान्युवाच ॥

पाणिधर्मो नाहुषायं न पुम्भिः सेवितः पुरा ।
तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ ०२० ॥

कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् ।
गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ ०२१ ॥

ययातिरुवाच ॥

क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्रः पुरुषेण विजानता ॥ ०२२ ॥

देवयान्युवाच ॥

कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ पुरुषर्षभ ॥ ०२३ ॥

ययातिरुवाच ॥

एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥ ०२४ ॥

दुराधर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम ।
अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम् ॥ ०२५ ॥

देवयान्युवाच ॥

दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन्वृतो मया ।
अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्णतः ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितुरात्मनः ।
श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥ ०२७ ॥

दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ ०२८ ॥

देवयान्युवाच ॥

राजायं नाहुषस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ ०२९ ॥

शुक्र उवाच ॥

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ०३० ॥

ययातिरुवाच ॥

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसङ्करजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ०३१ ॥

शुक्र उवाच ॥

अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ०३२ ॥

वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ०३३ ॥

इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ॥ ०३४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम स्वपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०७७

वैशंपायन उवाच ॥

ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ ००१ ॥

देवयान्याश्चानुमते तां सुतां वृषपर्वणः ।
अशोकवनिकाभ्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ ००२ ॥

वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठामासुरायणीम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ००३ ॥

देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ।
विजहार बहूनब्दान्देववन्मुदितो भृशम् ॥ ००४ ॥

ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना ।
लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारं च व्यजायत ॥ ००५ ॥

गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ००६ ॥

ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्वृतः ।
किं प्राप्तं किं नु कर्तव्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ००७ ॥

देवयानी प्रजातासौ वृथाहं प्राप्तयौवना ।
यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ००८ ॥

राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ००९ ॥

अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ ०१० ॥

तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ ०१२ ॥

रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ ०१३ ॥

ययातिरुवाच ॥

वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ ०१४ ॥

अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् ।
नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ ०१५ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति ; न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे ; पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ०१६ ॥

पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा ; वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।
एकार्थतायां तु समाहितायां ; मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥ ०१७ ॥

ययातिरुवाच ॥

राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन् ।

अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ ०१८ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

समावेतौ मतौ राजन्पतिः सख्याश्च यः पतिः ।
समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि पतिर्वृतः ॥ ०१९ ॥

ययातिरुवाच ॥

दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम् ।
त्वं च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ०२० ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

अधर्मात्त्राहि मां राजन्धर्मं च प्रतिपादय ।
त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम् ॥ ०२१ ॥

त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ०२२ ॥

देवयान्या भुजिष्यास्मि वश्या च तव भार्गवी ।
सा चाहं च त्वया राजन्भरणीये भजस्व माम् ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्येव जज्ञिवान् ।
पूजयामास शर्मिष्ठां धर्मं च प्रत्यपादयत् ॥ ०२४ ॥

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ ०२५ ॥

तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ ०२६ ॥

प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०७८

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ।
चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ ००१ ॥

अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् ।
किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं ते कामलुब्धया ॥ ००२ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

ऋषिरभ्यागतः कश्चिद्धर्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम् ॥ ००३ ॥

नाहमन्यायतः काममाचरामि शुचिस्मिते ।
तस्मादृषेर्ममापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ००४ ॥

देवयान्युवाच ॥

शोभनं भीरु सत्यं चेदथ स ज्ञायते द्विजः ।
गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ००५ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

ओजसा तेजसा चैव दीप्यमानं रविं यथा ।
तं दृष्ट्वा मम संप्रष्टुं शक्तिर्नासीच्छुचिस्मिते ॥ ००६ ॥

देवयान्युवाच ॥

यद्येतदेवं शर्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच्च वै द्विजात् ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अन्योन्यमेवमुक्त्वा च संप्रहस्य च ते मिथः ।
जगाम भार्गवी वेश्म तथ्यमित्येव जज्ञुषी ॥ ००८ ॥

ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयन्नृपः ।
यदुं च तुर्वसुं चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥ ००९ ॥

तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत् ॥ ०१० ॥

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ०११ ॥

ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
क्रीडमानान्सुविश्रब्धान्विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ ०१३ ॥

एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।
किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ॥ ०१४ ॥

विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ ०१४ ॥

तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ ०१५ ॥

इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ॥ ०१६ ॥

रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ।
बुद्ध्वा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ।
तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि किम् ॥ ०१८ ॥

शर्मिष्ठोवाच ॥

यदुक्तमृषिरित्येव तत्सत्यं चारुहासिनि ।
न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न बिभेमि ते ॥ ०१९ ॥

यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।
सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ ०२० ॥

पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा श्रेष्ठा च ब्राह्मणी ।
त्वत्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्थ तत् ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ ०२२ ॥

सहसोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम् ।
त्वरितं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा ॥ ०२३ ॥

अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्तत न चैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥ ०२४ ॥

अविब्रुवन्ती किञ्चित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ ०२५ ॥

सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ ०२६ ॥

देवयान्युवाच ॥

अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ०२७ ॥

त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ ०२८ ॥

धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।
अतिक्रान्तश्च मर्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ ०२९ ॥

शुक्र उवाच ॥

धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ०३० ॥

यातिरुवाच ॥

ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ०३१ ॥

ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ०३२ ॥

अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ०३३ ॥

इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह ।
अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ०३४ ॥

शुक्र उवाच ॥

नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पार्थिव ।
मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुषस्तदा ।
पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ०३६ ॥

ययातिरुवाच ॥

अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मञ्जरेयं मा विशेत माम् ॥ ०३७ ॥

शुक्र उवाच ॥

नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्मै सङ्क्रामय यदीच्छसि ॥ ०३८ ॥

ययातिरुवाच ॥

राज्यभाक्स भवेद्ब्रह्मन्पुण्यभाक्कीर्तिभाक्तथा ।
यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ०३९ ॥

शुक्र उवाच ॥

सङ्क्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज ।
मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ ०४० ॥

वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति ।
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०७९

वैशंपायन उवाच ॥

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ ००१ ॥

जरा वली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ ००२ ॥

त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ००३ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ००४ ॥

यदुरुवाच ॥

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥ ००५ ॥

अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ००६ ॥

ययातिरुवाच ॥

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ००७ ॥

तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥ ००८ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ००९ ॥

तुर्वसुरुवाच ॥

न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणविनाशिनीम् ॥ ०१० ॥

ययातिरुवाच ॥

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात्प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ ०११ ॥

सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥ ०१२ ॥

गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु प्रभविष्यसि ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं स तुर्वसुं शप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः ।
शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ॥ ०१५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ ०१६ ॥

द्रुह्युरुवाच ॥

न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्भङ्गश्चास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ ०१७ ॥

ययातिरुवाच ॥

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥ ०१८ ॥

उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।

अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ ०१९ ॥

अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ॥ ०२० ॥

अनुरुवाच ॥

जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ ०२१ ॥

ययातिरुवाच ॥

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ ०२२ ॥

प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ ०२३ ॥

पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान्भविष्यसि ।
जरा वली च मे तात पलितानि च पर्यगुः ॥ ०२४ ॥

काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ ०२४ ॥

पूरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
कञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान्वयसा तव ॥ ०२५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥ ०२७ ॥

प्रतिपत्स्यामि ते राजन्पाप्मानं जरया सह ।
गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ ०२८ ॥

जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव ।
यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्थ माम् ॥ ०२९ ॥

ययातिरुवाच ॥

पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ०३० ॥

अध्याय ०८०

वैशंपायन उवाच ॥

पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान्प्रियान् ॥ ००१ ॥

यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् ।
धर्माविरुद्धान्राजेन्द्रो यथार्हति स एव हि ॥ ००२ ॥

देवानतर्पयद्यज्ञैः श्राद्धैस्तद्वत्पितॄनपि ।
दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ००३ ॥

अतिथीनन्नपानैश्च विशश्च परिपालनैः ।

आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून्संनिग्रहेण च ॥ ००४ ॥

धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् ।
ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ००५ ॥

स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः ।
अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ००६ ॥

स संप्राप्य शुभान्कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः ।
कालं वर्षसहस्रान्तं सस्मार मनुजाधिपः ॥ ००७ ॥

परिसंख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्यवान् ।
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ००८ ॥

यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिंदम ।
सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ००९ ॥

पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ।
राज्यं चैव गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ॥ ०१० ॥

प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुषस्तदा ।
यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥ ०११ ॥

अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥ ०१२ ॥

कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ॥ ०१३ ॥

यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः ।
शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुरेव च ॥ ०१४ ॥

कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति ।
एतत्संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वमनुपालय ॥ ०१५ ॥

ययातिरुवाच ॥

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः ।
ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथञ्चन ॥ ०१६ ॥

मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।
प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ ०१७ ॥

मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।
स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ ०१८ ॥

यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।
द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ ०१९ ॥

पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ॥ ०२० ॥

मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥ ०२० ॥

शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।
पुत्रो यस्त्वानुवर्तेत स राजा पृथिवीपतिः ॥ ०२१ ॥

भवतोऽनुनयाम्येवं पूरू राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ०२१ ॥

प्रकृतय ऊचुः ॥

यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।

सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभो ॥ ०२२ ॥

अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव ।
वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।
अभ्यषिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मजम् ॥ ०२४ ॥

दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।
पुरात्स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥ ०२५ ॥

यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।
द्रुह्योरपि सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥ ०२६ ॥

पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी ॥ ०२७ ॥

उत्तरयायातम्

अध्याय ०८१

वैशंपायन उवाच ॥

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ ००१ ॥

उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥ ००२ ॥

स गतः सुरवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
कालस्य नातिमहतः पुनः शक्रेण पातितः ॥ ००३ ॥

निपतन्प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥ ००४ ॥

तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः ।
राज्ञा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ॥ ००५ ॥

प्रतर्दनेन शिबिना समेत्य किल संसदि ॥ ००५ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ।
सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ००६ ॥

कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ ००६ ॥

देवराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ।
वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः ॥ ००७ ॥

तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तरां कथाम् ।

दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ००९ ॥

ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ ०१० ॥

अन्तेषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् ।
फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसच्चिरम् ॥ ०११ ॥

संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवताः ।
अग्नींश्च विधिवज्जुह्वन्वानप्रस्थविधानतः ॥ ०१२ ॥

अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ।
शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥ ०१३ ॥

पूर्णं वर्षसहस्रं स एवंवृत्तिरभून्नृपः ।
अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ ०१४ ॥

ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं नृपः ॥ ०१५ ॥

एकपादस्थितश्चासीत्षण्मासाननिलाशनः ।
पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०८२

वैशंपायन उवाच ॥

स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देवसद्मनि ।

पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ ००१ ॥

देवलोकाद्ब्रह्मलोकं सञ्चरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ ००२ ॥

स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शक्रेण पृष्टः स पृथिवीपतिः ॥ ००३ ॥

शक्र उवाच ॥

यदा स पूरुस्तव रूपेण राज ;ञ्जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।
तदा राज्यं संप्रदायैव तस्मै ; त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ००४ ॥

ययातिरुवाच ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥ ००५ ॥

अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट ;स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना ; विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ००६ ॥

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ००७ ॥

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी ; न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत ; न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ००८ ॥

अरुंतुदं पुरुषं रूक्षवाचं ; वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां ; मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ००९ ॥

सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या ;त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ।

सदासतामतिवादांस्तितिक्षे ;त्सतां वृत्तं चाददीतार्यवृत्तः ॥ ०१० ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति ; यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति ; तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ०११ ॥

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ ०१२ ॥

तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।
पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०८३

इन्द्र उवाच ॥

सर्वाणि कर्माणि समाप्य राज ;न्गृहान्परित्यज्य वनं गतोऽसि ।
तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र ; केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥ ००१ ॥

ययातिरुवाच ॥

नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वमहर्षिषु ।
आत्मनस्तपसा तुल्यं कञ्चित्पश्यामि वासव ॥ ००२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च ; पापीयसश्चाविदितप्रभावः ।
तस्माल्लोका अन्तवन्तस्तवेमे ; क्षीणे पुण्ये पतितास्यद्य राजन् ॥ ००३ ॥

ययातिरुवाच ॥

सुरर्षिगन्धर्वनरावमाना ;त्क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः ।
इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः ; सतां मध्ये पतितुं देवराज ॥ ००४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

सतां सकाशे पतितासि राजं ;श्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः ।
एवं विदित्वा तु पुनर्ययाते ; न तेऽवमान्याः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रहायामरराजजुष्टा ;न्पुण्या.ण्ल्लोकान्पतमानं ययातिम् ।
संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्त ;मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ००६ ॥

कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः ; स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः ।
पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारा ;त्खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ००७ ॥

दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं ; वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
किं नु स्विदेतत्पततीति सर्वे ; वितर्कयन्तः परिमोहिताः स्मः ॥ ००८ ॥

दृष्ट्वा च त्वां विष्ठितं देवमार्गे ; शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे ; तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ००९ ॥

न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे ; न च त्वमस्मान्पृच्छसि ये वयं स्मः ।
तत्त्वां पृच्छामः स्पृहणीयरूपं ; कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः ॥ ०१० ॥

भयं तु ते व्येतु विषादमोहौ ; त्यजाशु देवेन्द्रसमानरूप ।
त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे ; नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः ॥ ०११ ॥

सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां ; सतां सदैवामरराजकल्प ।

ते सङ्गताः स्थावरजङ्गमेशाः ; प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ ०१२ ॥

प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०८४

ययातिरुवाच ॥

अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः ; पूरोः पिता सर्वभूतावमानात् ।
प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोका ;त्परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ ००१ ॥

अहं हि पूर्वो वयसा भवद्भ्य ;स्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्जे ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा ; वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ००२ ॥

अष्टक उवाच ॥

अवादीश्चेद्वयसा यः स वृद्ध ; इति राजन्नाभ्यवदः कथञ्चित् ।
यो वै विद्वान्वयसा सन्स्म वृद्धः ; स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ००३ ॥

ययातिरुवाच ॥

प्रतिकूलं कर्मणां पापमाहु ;स्तद्वर्ततेऽप्रवणे पापलोक्यम् ।
सन्तोऽसतां नानुवर्तन्ति चैत ;द्यथा आत्मैषामनुकूलवादी ॥ ००४ ॥

अभूद्धनं मे विपुलं महद्वै ; विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदस्मि ।
एवं प्रधार्यात्महिते निविष्टो ; यो वर्तते स विजानाति जीवन् ॥ ००५ ॥

नानाभावा बहवो जीवलोके ; दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः ।
तत्तत्प्राप्य न विहन्येत धीरो ; दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ००६ ॥

सुखं हि जन्तुर्यदि वापि दुःखं ; दैवाधीनं विन्दति नात्मशक्त्या ।
तस्माद्दिष्टं बलवन्मन्यमानो ; न सञ्ज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ००७ ॥

दुःखे न तप्येन्न सुखेन हृष्ये ;त्समेन वर्तेत सदैव धीरः ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमानो ; न सञ्ज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ००८ ॥

भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदा चि ;त्संतापो मे मानसो नास्ति कश्चित् ।
धाता यथा मां विदधाति लोके ; ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ ००९ ॥

संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदाश्च ; सरीसृपाः कृमयोऽथाप्सु मत्स्याः ।
तथाश्मानस्तृणकाष्ठं च सर्वं ; दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥ ०१० ॥

अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्वा ; कस्मात्संतापमष्टकाहं भजेयम् ।
किं कुर्यां वै किं च कृत्वा न तप्ये ; तस्मात्संतापं वर्जयाम्यप्रमत्तः ॥ ०११ ॥

अष्टक उवाच ॥

ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधाना ;स्त्वया भुक्ता यं च कालं यथा च ।
तन्मे राजन्ब्रूहि सर्वं यथाव ;त्क्षेत्रज्ञवद्भाषसे त्वं हि धर्मान् ॥ ०१२ ॥

ययातिरुवाच ॥

राजाहमासमिह सार्वभौम ;स्ततो लोकान्महतो अजयं वै ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ; ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ ०१३ ॥

ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां ; सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् ।
अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं ; ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ ०१४ ॥

ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं ; प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ; ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ ०१५ ॥

देवस्य देवस्य निवेशने च ; विजित्य लोकानवसं यथेष्टम् ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तै ;स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ ०१६ ॥

तथावसं नन्दने कामरूपी ; संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा ;न्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ ०१७ ॥

तत्रस्थं मां देवसुखेषु सक्तं ; कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो ; ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः प्लुतेन स्वरेण ॥ ०१८ ॥

एतावन्मे विदितं राजसिंह ; ततो भ्रष्टोऽहं नन्दनात्क्षीणपुण्यः ।
वाचोऽश्रौषं चान्तरिक्षे सुराणा ;मनुक्रोशाच्छोचतां मानवेन्द्र ॥ ०१९ ॥

अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः ; पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ।
तानब्रुवं पतमानस्ततोऽहं ; सतां मध्ये निपतेयं कथं नु ॥ ०२० ॥

तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः ; समीक्ष्य चैनां त्वरितमुपागतोऽस्मि ।
हविर्गन्धं देशिकं यज्ञभूमे ;र्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०८५

अष्टक उवाच ॥

यदावसो नन्दने कामरूपी ; संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।

किं कारणं कार्तयुगप्रधान ; हित्वा तत्त्वं वसुधामन्वपद्यः ॥ ००१ ॥

ययातिरुवाच ॥

ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह ; क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि ।
तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं ; त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसंघाः ॥ ००२ ॥

अष्टक उवाच ॥

कथं तस्मिन्क्षीणपुण्या भवन्ति ; संमुह्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् ।
किंविशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति ; तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे ॥ ००३ ॥

ययातिरुवाच ॥

इमं भौमं नरकं ते पतन्ति ; लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।
ते कङ्कगोमायुबलाशनार्थं ; क्षीणा विवृद्धिं बहुधा व्रजन्ति ॥ ००४ ॥

तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेण ; दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म ।
आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेत ;द्भूयश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ००५ ॥

अष्टक उवाच ॥

यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि ; तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतङ्गाः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति ; न भौममन्यं नरकं शृणोमि ॥ ००६ ॥

ययातिरुवाच ॥

ऊर्ध्वं देहात्कर्मणो जृम्भमाणा ;द्व्यक्तं पृथिव्यामनुसञ्चरन्ति ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति ; नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ००७ ॥

षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि ; तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।

तान्वै तुदन्ति प्रपततः प्रपातं ; भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ००८ ॥

अष्टक उवाच ॥

यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति ; भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति ; कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ००९ ॥

ययातिरुवाच ॥

अस्रं रेतः पुष्पफलानुपृक्त ;मन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम् ।
स वै तस्या रज आपद्यते वै ; स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ ०१० ॥

वनस्पतींश्चौषधीश्चाविशन्ति ; अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।
चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व ;मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ०११ ॥

अष्टक उवाच ॥

अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भं ; उताहो स्वित्स्वेन कामेन याति ।
आपद्यमानो नरयोनिमेता ;माचक्ष्व मे संशयात्प्रब्रवीमि ॥ ०१२ ॥

शरीरदेहादिसमुच्छ्रयं च ; चक्षुःश्रोत्रे लभते केन सञ्ज्ञाम् ।
एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः ; क्षेत्रज्ञं त्वां तात मन्याम सर्वे ॥ ०१३ ॥

ययातिरुवाच ॥

वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनि ;मृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ।
स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः ; क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ ०१४ ॥

स जायमानो विगृहीतगात्रः ; षड्ज्ञाननिष्ठायतनो मनुष्यः ।
स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं ; सर्वं रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ ०१५ ॥

घ्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसं च ; त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् ।
इत्यष्टकेहोपचितिं च विद्धि ; महात्मनः प्राणभृतः शरीरे ॥ ०१६ ॥

अष्टक उवाच ॥

यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा ; निखन्यते वापि निघृष्यते वा ।
अभावभूतः स विनाशमेत्य ; केनात्मानं चेतयते पुरस्तात् ॥ ०१७ ॥

ययातिरुवाच ॥

हित्वा सोऽसून्सुप्तवन्निष्टनित्वा ; पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं च ।
अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी ; हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ ०१८ ॥

पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति ; पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा ; न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ ०१९ ॥

चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च ; तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।
आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं ; भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ ०२० ॥

अष्टक उवाच ॥

किं स्वित्कृत्वा लभते तात लोका ;न्मर्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा ।
तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथाव ;च्छुभा.ण्ल्लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ ०२१ ॥

ययातिरुवाच ॥

तपश्च दानं च शमो दमश्च ; ह्रीरार्जवं सर्वभूतानुकम्पा ।
नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः ; पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ ०२२ ॥

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो ; यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका ; न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ ०२३ ॥

चत्वारि कर्माण्यभयङ्कराणि ; भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं ; मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ ०२४ ॥

न मान्यमानो मुदमाददीत ; न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ।
सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके ; नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते ॥ ०२५ ॥

इति दद्यादिति यजेदित्यधीयीत मे व्रतम् ।
इत्यस्मिन्नभयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ ०२६ ॥

येनाश्रयं वेदयन्ते पुराणं ; मनीषिणो मानसमानभक्तम् ।
तन्निःश्रेयस्तैजसं रूपमेत्य ; परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०८६

अष्टक उवाच ॥

चरन्गृहस्थः कथमेति देवा ;न्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ।
वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो ; बहून्यस्मिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ ००१ ॥

ययातिरुवाच ॥

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः ; पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः ; स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ ००२ ॥

धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत ; दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।
अनाददानश्च परैरदत्तं ; सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ॥ ००३ ॥

स्ववीर्यजीवी वृजिनान्निवृत्तो ; दाता परेभ्यो न परोपतापी ।
तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां ; वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ००४ ॥

अशिल्पजीवी नगृहश्च नित्यं ; जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।
अनोकसारी लघुरल्पचार ;श्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ००५ ॥

रात्र्या यया चाभिजिताश्च लोका ; भवन्ति कामा विजिताः सुखाश्च ।
तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वा ;नरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ००६ ॥

दशैव पूर्वान्दश चापरांस्तु ; ज्ञातीन्सहात्मानमथैकविंशम् ।
अरण्यवासी सुकृते दधाति ; विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ००७ ॥

अष्टक उवाच ॥

कति स्विदेव मुनयो मौनानि कति चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ००८ ॥

ययातिरुवाच ॥

अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ००९ ॥

अष्टक उवाच ॥

कथं स्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ ०१० ॥

ययातिरुवाच ॥

न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ०११ ॥

अनग्निरनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ ०१२ ॥

यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ।
तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ ०१३ ॥

यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः ।
आतिष्ठेत मुनिर्मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ०१४ ॥

धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलङ्कृतम् ।
असितं सितकर्मस्थं कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ०१५ ॥

तपसा कर्शितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ।
यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समास्थितः ॥ ०१६ ॥

अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ ०१६ ॥

आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
अथास्य लोकः पूर्वो यः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०८७

अष्टक उवाच ॥

कतरस्त्वेतयोः पूर्वं देवानामेति सात्म्यताम् ।
उभयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ ००१ ॥

ययातिरुवाच ॥

अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ।
ग्राम एव वसन्भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ ००२ ॥

अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ।
तप्येत यदि तत्कृत्वा चरेत्सोऽन्यत्ततस्तपः ॥ ००३ ॥

यद्वै नृशंसं तदपथ्यमाहु ;र्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ।
अस्वोऽप्यनीशश्च तथैव राजं ;स्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ॥ ००४ ॥

अष्टक उवाच ॥

केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राज ;न्युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्चाः ।
कुत आगतः कतरस्यां दिशि त्व ;मुताहो स्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ००५ ॥

ययातिरुवाच ॥

इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः ; प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रकीर्णः ।
उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं ; त्वरन्ति मां ब्राह्मणा लोकपालाः ॥ ००६ ॥

सतां सकाशे तु वृतः प्रपात ;स्ते सङ्गता गुणवन्तश्च सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष ; पतिष्यता भूमितले नरेन्द्र ॥ ००७ ॥

अष्टक उवाच ॥

पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं ; यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः ; क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ००८ ॥

ययातिरुवाच ॥

यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वं ; सहारण्यैः पशुभिः पर्वतैश्च ।
तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै ; तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ ००९ ॥

अष्टक उवाच ॥

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं ; ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता ;स्तानाक्रम क्षिप्रममित्रसाह ॥ ०१० ॥

ययातिरुवाच ॥

नास्मद्विधोऽब्राह्मणो ब्रह्मविच्च ; प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य ;स्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ ०११ ॥

नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवे ;द्या चापि स्याद्ब्राह्मणी वीरपत्नी ।
सोऽहं यदैवाकृतपूर्वं चरेयं ; विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ०१२ ॥

प्रतर्दन उवाच ॥

पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप ; प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः ; क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ०१३ ॥

ययातिरुवाच ॥

सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र ; अप्येकैकः सप्त सप्ताप्यहानि ।
मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका ;स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ ०१४ ॥

प्रतर्दन उवाच ॥

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं ; ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता ;स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ ०१५ ॥

ययातिरुवाच ॥

न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत; योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन्।
दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वां;श्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ ०१६ ॥

धर्म्यं मार्गं चेतयानो यशस्यं; कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ।
न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान;न्कुर्यादेवं कृपणं मां यथात्थ ॥ ०१७ ॥

कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै;र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ।
ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं; नृपोत्तमो वसुमनाब्रवीत्तम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०८८

वसुमना उवाच ॥

पृच्छामि त्वां वसुमना रौशदश्वि;र्यद्यस्ति लोको दिवि मह्यं नरेन्द्र ।
यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्म;न्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ००१ ॥

ययातिरुवाच ॥

यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च; यत्तेजसा तपते भानुमांश्च ।
लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै; ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ ००२ ॥

वसुमना उवाच ॥

तांस्ते ददामि पत मा प्रपातं; ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।

क्रीणीष्वैनांस्तृणकेनापि राज ;न्प्रतिग्रहस्ते यदि सम्यक्प्रदुष्टः ॥ ००३ ॥

ययातिरुवाच ॥

न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि ; वृथा गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः ।
कुर्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यै ;र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ००४ ॥

वसुमना उवाच ॥

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज ;न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
अहं न तान्वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र ; सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ००५ ॥

शिबिरुवाच ॥

पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं ; ममापि लोका यदि सन्तीह तात ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः ; क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ००६ ॥

ययातिरुवाच ॥

न त्वं वाचा हृदयेनापि विद्व ;न्परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ।
तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते ; विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः ॥ ००७ ॥

शिबिरुवाच ॥

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज ;न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
न चाहं तान्प्रतिपत्स्येह दत्त्वा ; यत्र गत्वा त्वमुपास्से ह लोकान् ॥ ००८ ॥

ययातिरुवाच ॥

यथा त्वमिन्द्रप्रतिमप्रभाव ;स्ते चाप्यनन्ता नरदेव लोकाः ।
तथाद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते ; तस्माच्छिबे नाभिनन्दामि दायम् ॥ ००९ ॥

अष्टक उवाच ॥

न चेदेकैकशो राज.ल्लोकान्नः प्रतिनन्दसि ।
सर्वे प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम् ॥ ०१० ॥

ययातिरुवाच ॥

यदर्हाय दद्ध्वं तत्सन्तः सत्यानृशंस्यतः ।
अहं तु नाभिधृष्णोमि यत्कृतं न मया पुरा ॥ ०११ ॥

अष्टक उवाच ॥

कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ ०१२ ॥

ययातिरुवाच ॥

युष्मानेते हि वक्ष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ ०१३ ॥

अष्टक उवाच ॥

आतिष्ठस्व रथं राजन्विक्रमस्व विहायसा ।
वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति ॥ ०१४ ॥

ययातिरुवाच ॥

सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सहस्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवसद्मनः ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः ।
आक्रमन्तो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ ०१६ ॥

अष्टक उवाच ॥

अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गन्ता ; सखा चेन्द्रः सर्वथा मे महात्मा ।
कस्मादेवं शिबिरौशीनरोऽय ;मेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् ॥ ०१७ ॥

ययातिरुवाच ॥

अददाद्देवयानाय यावद्वित्तमविन्दत ।
उशीनरस्य पुत्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि नः शिबिः ॥ ०१८ ॥

दानं तपः सत्यमथापि धर्मो ; ह्रीः श्रीः क्षमा सौम्य तथा तितिक्षा ।
राजन्नेतान्यप्रतिमस्य राज्ञः ; शिबेः स्थितान्यनृशंसस्य बुद्ध्या ॥ ०१९ ॥

एवंवृत्तो ह्रीनिषेधश्च यस्मा ;त्तस्माच्छिबिरत्यगाद्वै रथेन ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छ ;न्मातामहं कौतुकादिन्द्रकल्पम् ।
पृच्छामि त्वां नृपते ब्रूहि सत्यं ; कुतश्च कस्यासि सुतश्च कस्य ॥ ०२० ॥

कृतं त्वया यद्धि न तस्य कर्ता ; लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ ०२० ॥

ययातिरुवाच ॥

ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः ; पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् ।
गुह्यमर्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि ; मातामहोऽहं भवतां प्रकाशः ॥ ०२१ ॥

सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय ; प्रस्थे बद्ध्वा ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ।
मेध्यानश्वानेकशफान्सुरूपां ;स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ ०२२ ॥

अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः ; पूर्णामिमामखिलां वाहनस्य ।
गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यै ;स्तत्रासन्गाः शतमर्बुदानि ॥ ०२३ ॥

सत्येन मे द्यौश्च वसुंधरा च ; तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं ; सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ॥ ०२४ ॥

सर्वे च देवा मुनयश्च लोकाः ; सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ ०२४ ॥

यो नः स्वर्गजितः सर्वान्यथावृत्तं निवेदयेत् ।
अनसूयुर्द्विजाग्रेभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव ; स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।
त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा ; स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ ०२६ ॥

संभवपर्व

अध्याय ०८९

जनमेजय उवाच ॥

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरान्नृपान् ।

यद्वीर्या यादृशाश्चैव यावन्तो यत्पराक्रमाः ॥ ००१ ॥

न ह्यस्मिञ्शीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिपः ।
प्रजाविरहितो वापि भूतपूर्वः कदाचन ॥ ००२ ॥

तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां विज्ञानशालिनाम् ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पूरोर्वंशधरान्वीराञ्शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ००४ ॥

प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः ।
पूरोः पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरस्तत्र वंशकृत् ॥ ००५ ॥

मनस्युरभवत्तस्माच्छूरः श्येनीसुतः प्रभुः ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ००६ ॥

सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन्पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ००७ ॥

रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ।
यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ॥ ००८ ॥

सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ००८ ॥

ऋचेपुरथ कक्षेपुः कृकणेपुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेपुर्वनेपुश्च स्थलेपुश्च महारथः ॥ ००९ ॥

तेजेपुर्बलवान्धीमान्सत्येपुश्चेन्द्रविक्रमः ।

धर्मेपुः संनतेपुश्च दशमो देवविक्रमः ॥ ०१० ॥

अनाधृष्टिसुतास्तात राजसूयाश्वमेधिनः ॥ ०१० ॥

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चर्चेपुतोऽभवत् ।
मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ ०११ ॥

तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ ०११ ॥

तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् ।
आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ ०१२ ॥

इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ ०१३ ॥

रथंतर्यां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
इलिनो जनयामास दुःषन्तप्रभृतीन्नृप ॥ ०१४ ॥

दुःषन्तं शूरभीमौ च प्रपूर्वं वसुमेव च ।
तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःषन्तो जनमेजय ॥ ०१५ ॥

दुःषन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वाञ्शाकुन्तलो नृपः ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः ॥ ०१६ ॥

भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् ।
नाभ्यनन्दन्त तान्राजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ ०१७ ॥

ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ।
लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत ॥ ०१८ ॥

ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः ।

भुमन्युं भरतश्रेष्ठ यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ०१९ ॥

ततस्तस्य महीन्द्रस्य वितथः पुत्रकोऽभवत् ।
ततः स वितथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ ०२० ॥

सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्यामृचीकस्य भुमन्योरभवन्सुताः ॥ ०२१ ॥

तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद्बहुभिः सवैः ॥ ०२२ ॥

सुहोत्रः पृथिवीं सर्वां बुभुजे सागराम्बराम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ ०२३ ॥

ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ॥ ०२४ ॥

सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः ।
चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ॥ ०२५ ॥

प्रवृद्धजनसस्या च सहदेवा व्यरोचत ॥ ०२५ ॥

ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपतेः ।
अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ॥ ०२६ ॥

अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ।
षट्पुत्रान्सोऽप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ ०२७ ॥

ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुःषन्तपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयज्जह्नुमुभौ च जनरूपिणौ ॥ ०२८ ॥

तथेमे सर्वपाञ्चाला दुःषन्तपरमेष्ठिनोः ।
अन्वयाः कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजसः ॥ ०२९ ॥

जनरूपिणयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरस्तव ॥ ०३० ॥

आर्क्षे संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधराम् ।
सङ्क्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति शुश्रुमः ॥ ०३१ ॥

व्यशीर्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तथा ।
क्षुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ॥ ०३२ ॥

अभ्यघ्नन्भारतांश्चैव सपत्नानां बलानि च ॥ ०३२ ॥

चालयन्वसुधां चैव बलेन चतुरङ्गिणा ।
अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ॥ ०३३ ॥

अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ०३३ ॥

ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महाभयात् ॥ ०३४ ॥

सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ॥ ०३५ ॥

तत्रावसन्बहून्कालान्भारता दुर्गमाश्रिताः ॥ ०३५ ॥

तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ।
अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ०३६ ॥

तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।

अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा ॥ ०३७ ॥

निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ०३७ ॥

तं समामष्टमीमुष्टं राजा वव्रे स्वयं तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतामहे ॥ ०३८ ॥

ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ॥ ०३८ ॥

अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ।
विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ०३९ ॥

भरताध्युषितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ।
पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ०४० ॥

ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ।
आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ०४१ ॥

ततः संवरणात्सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ।
राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वव्रिरे ॥ ०४२ ॥

तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ॥ ०४३ ॥

अश्ववन्तमभिष्वन्तं तथा चित्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः ॥ ०४४ ॥

पञ्चैतान्वाहिनी पुत्रान्व्यजायत मनस्विनी ॥ ०४४ ॥

अभिष्वतः परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्यवान् ।
अभिराजो विराजश्च शल्मलश्च महाबलः ॥ ०४५ ॥

उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।
एतेषामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजैर्गुणैः ॥ ०४६ ॥

जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
परिक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ ०४७ ॥

कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ ०४८ ॥

जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्बाह्लीक एव च ॥ ०४९ ॥

निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली ।
कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ॥ ०५० ॥

सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वे भूतहिते रताः ॥ ०५० ॥

धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डलश्चापि पञ्चमः ॥ ०५१ ॥

हविःश्रवास्तथेन्द्राभः सुमन्युश्चापराजितः ॥ ०५१ ॥

प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।
देवापिः शंतनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः ॥ ०५२ ॥

देवापिस्तु प्रवव्राज तेषां धर्मपरीप्सया ।
शंतनुश्च महीं लेभे बाह्लीकश्च महारथः ॥ ०५३ ॥

भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो महारथाः ।
देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ०५४ ॥

एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०९०

जनमेजय उवाच ॥

श्रुतस्त्वत्तो मया विप्र पूर्वेषां संभवो महान् ।
उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः ॥ ००१ ॥

किं तु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति ।
प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ ००२ ॥

एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापतितो मनोः ।
तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ००३ ॥

सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुत्तमम् ।
विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम् ॥ ००४ ॥

गुणप्रभाववीर्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ।
न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणु राजन्पुरा सम्यङ्मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
प्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ००६ ॥

दक्षस्यादितिः ।
अदितेर्विवस्वान् ।
विवस्वतो मनुः ।
मनोरिला ।
इलायाः पुरूरवाः ।
पुरूरवस आयुः ।
आयुषो नहुषः ।
नहुषस्य ययातिः । ००७ ।
ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः ।
उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम ।
अत्रानुवंशो भवति । ००८ ।

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ००९ ॥

तत्र यदोर्यादवाः ।
पूरोः पौरवाः । ०१० ।
पूरोर्भार्या कौसल्या नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम ।
यस्त्रीनश्वमेधानाजहार ।
विश्वजिता चेष्ट्वा वनं प्रविवेश । ०११ ।
जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीम् ।
तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् ।
यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत्सूर्योदयात् ।
ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम् । ०१२ ।
प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे संयातिः । ०१३ ।
संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे अहंपातिः । ०१४ ।
अहंपातिस्तु खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः । ०१५ ।

सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः । ०१६ ।
जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुषुवां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे अराचीनः । ०१७ ।
अराचीनोऽपि वैदर्भीमेवापरामुपयेमे मर्यादां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः । ०१८ ।
महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी ।
यः पुरुषमेधानामयुतमानयत् ।
तदस्यायुतनायित्वम् । ०१९ ।
अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे भासां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः । ०२० ।
अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करण्डुं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः । ०२१ ।
देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे ऋचः । ०२२ ।
ऋचः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम ।
तस्यां पुत्रमजनयदृक्षम् । ०२३ ।
ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास । ०२४ ।
मतिनारः खलु सरस्वत्यां द्वादशवार्षिकं सत्रमाजहार । ०२५ ।
निवृत्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्तारं वरयामास ।
तस्यां पुत्रमजनयत्तंसुं नाम । ०२६ ।
अत्रानुवंशो भवति । ०२७ ।

तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् ।
इलिनं जनयामास कालिन्द्यां तंसुरात्मजम् ॥ ०२८ ॥

इलिनस्तु रथंतर्यां दुःषन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजनयत् । ०२९ ।
दुःषन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे भरतः ।

तत्र श्लोकौ भवतः । ०३० ।

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ ०३१ ॥

रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ०३२ ॥

ततोऽस्य भरतत्वम् । ०३३ ।
भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः । ०३४ ।
भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे जयां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः । ०३५ ।
सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे हस्ती ।
य इदं हास्तिनपुरं मापयामास ।
एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् । ०३६ ।
हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनः । ०३७ ।
विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञेऽजमीढः । ०३८ ।
अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां नागायां गान्धार्यां विमलायामृक्षायां चेति ।
पृथक्पृथग्वंशकरा नृपतयः ।
तत्र वंशकरः संवरणः । ०३९ ।
संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे कुरुः । ०४० ।
कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे विडूरथः । ०४१ ।
विडूरथस्तु मागधीमुपयेमे संप्रियां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञेऽरुग्वान्नाम । ०४२ ।

अरुग्वान्खलु मागधीमुपयेमेऽमृतां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे परिक्षित् । ०४३ ।
परिक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः । ०४४ ।
भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे सुकुमारीं नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे पर्यश्रवाः ।
यमाहुः प्रतीपं नाम । ०४५ ।
प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम ।
तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शंतनुं बाह्लीकं चेति । ०४६ ।
देवापिः खलु बाल एवारण्यं प्रविवेश ।
शंतनुस्तु महीपालोऽभवत् ।
अत्रानुवंशो भवति । ०४७ ।

यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।
पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शंतनुं विदुः ॥ ०४८ ॥

तदस्य शंतनुत्वम् । ०४९ ।
शंतनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतः ।
यमाहुर्भीष्म इति । ०५० ।
भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीमुदवहन्मातरम् ।
यामाहुर्गन्धकालीति । ०५१ ।
तस्यां कानीनो गर्भः पराशराद्द्वैपायनः ।
तस्यामेव शंतनोर्द्वौ पुत्रौ बभूवतुः ।
चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च । ०५२ ।
तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः ।
विचित्रवीर्यस्तु राजा समभवत् । ०५३ ।
विचित्रवीर्यः खलु कौसल्यात्मजेऽम्बिकाम्बालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ।
०५४ ।
विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः । ०५५ ।
ततः सत्यवती चिन्तयामास ।

दौःषन्तो वंश उच्छिद्यते इति । ०५६ ।
सा द्वैपायनमृषिं चिन्तयामास । ०५७ ।
स तस्याः पुरतः स्थितः किं करवाणीति । ०५८ ।
सा तमुवाच ।
भ्राता तवानपत्य एव स्वर्यातो विचित्रवीर्यः ।
साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति । ०५९ ।
स परमित्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरं चेति । ०६० ।
तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्यां वरदानाद्द्वैपायनस्य । ०६१ ।
तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुर्दुर्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेन इति । ०६२ ।
पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतुः कुन्ती माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने । ०६३ ।
अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्तमानम् ।
तथैवाप्लुतमनासादितकामरसमतृप्तं बाणेनाभिजघान । ०६४ ।
स बाणविद्ध उवाच पाण्डुम् ।
चरता धर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसोऽभिहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थाम
पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति । ०६५ ।
स विवर्णरूपः पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये । ०६६ ।
वाक्यं चोवाच ।
स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् ।
शृणोमि च नानपत्यस्य लोका सन्तीति । ०६७ ।
सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच । ०६८ ।
सा तत्र पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्जुनमिति । ०६९ ।
स तां हृष्टरूपः पाण्डुरुवाच ।
इयं ते सपत्न्यनपत्या ।
साध्वस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति । ०७० ।
स एवमस्त्वित्युक्तः कुन्त्या । ०७१ ।
ततो माद्र्यामश्विभ्यां नकुलसहदेवावुत्पादितौ । ०७२ ।
माद्रीं खल्वलङ्कृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे । ०७३ ।
स तां स्पृष्ट्वैव विदेहत्वं प्राप्तः । ०७४ ।

तत्रैनं चितास्थं माद्री समन्वारुरोह । ०७५ ।
उवाच कुन्तीम् ।
यमयोरार्ययाप्रमत्तया भवितव्यमिति । ०७६ ।
ततस्ते पञ्च पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हास्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः । ०७७ ।
तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रितेन । ०७८ ।
ततश्च हिडिम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रां गताः । ०७९ ।
तस्यामप्येकचक्रायां बकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चालनगरमभिगताः । ०८० ।
तस्माद्द्रौपदीं भार्यामविन्दन्स्वविषयं चाजग्मुः कुशलिनः । ०८१ ।
पुत्रांश्चोत्पादयामासुः ।
प्रतिविन्ध्यं युधिष्ठिरः ।
सुतसोमं वृकोदरः ।
श्रुतकीर्तिमर्जुनः ।
शतानीकं नकुलः ।
श्रुतकर्माणं सहदेव इति । ०८२ ।
युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयंवरे लेभे ।
तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम । ०८३ ।
भीमसेनोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमे वीर्यशुल्काम् ।
तस्यां पुत्रं सर्वगं नामोत्पादयामास । ०८४ ।
अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रमभिमन्युं नाम जनयामास । ०८५ ।
नकुलस्तु चैद्यां करेणुवतीं नाम भार्यामुदवहत् ।
तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् । ०८६ ।
सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे ।
तस्यां पुत्रमजनयत्सुहोत्रं नाम । ०८७ ।
भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षस्यां घटोत्कचं नाम पुत्रं जनयामास । ०८८ ।
इत्येते एकादश पाण्डवानां पुत्राः । ०८९ ।
विराटस्य दुहितरमुत्तरां नामाभिमन्युरुपयेमे ।
तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽजायत । ०९० ।

तमुत्सङ्गेन प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य ।
षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति । ०९१ ।
सञ्जीवयित्वा चैनमुवाच ।
परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परिक्षिन्नामेति । ०९२ ।
परिक्षित्तु खलु माद्रवतीं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जनमेजयः । ०९३ ।
जनमेजयात्तु वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ शतानीकः शङ्कुश्च । ०९४ ।
शतानीकस्तु खलु वैदेहीमुपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे पुत्रोऽश्वमेधदत्तः । ०९५ ।

इत्येष पूरोर्वंशस्तु पाण्डवानां च कीर्तितः ।
पूरोर्वंशमिमं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०९६ ॥

अध्याय ०९१

वैशंपायन उवाच ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।
महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक्सत्यविक्रमः ॥ ००१ ॥

सोऽश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥ ००२ ॥

ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासां चक्रिरे सुराः ।
तत्र राजर्षयो आसन्स च राजा महाभिषः ॥ ००३ ॥

अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।

तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ००४ ॥

ततोऽभवन्सुरगणाः सहसावाङ्मुखास्तदा ।
महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ००५ ॥

अपध्यातो भगवता ब्रह्मणा स महाभिषः ।
उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ००६ ॥

स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपान्सर्वांस्तपोधनान् ।
प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरिवर्चसम् ॥ ००७ ॥

महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्च्युतं नृपम् ।
तमेव मनसाध्यायमुपावर्तत्सरिद्वरा ॥ ००८ ॥

सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतौजसः ।
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ॥ ००९ ॥

तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ।
किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ॥ ०१० ॥

तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ।
अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ०११ ॥

विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ।
संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ॥ ०१२ ॥

तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ०१३ ॥

त्वं तस्मान्मानुषी भूत्वा सूष्व पुत्रान्वसून्भुवि ।
न मानुषीणां जठरं प्रविशेमाशुभं वयम् ॥ ०१४ ॥

इत्युक्ता तान्वसून्गङ्गा तथेत्युक्त्वाब्रवीदिदम् ।
मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ ०१५ ॥

वसव ऊचुः ॥

प्रतीपस्य सुतो राजा शंतनुर्नाम धार्मिकः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ ०१६ ॥

गङ्गोवाच ॥

ममाप्येवं मतं देवा यथावदत मानघाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्शितम् ॥ ०१७ ॥

वसव ऊचुः ॥

जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
यथा नचिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे ॥ ०१८ ॥

गङ्गोवाच ॥

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः सङ्गमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥ ०१९ ॥

वसव ऊचुः ॥

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ ०२० ॥

न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासङ्कल्पमञ्जसा ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०९२

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रतीपो राजा स सर्वभूतहिते रतः ।
निषसाद समा बह्वीर्गङ्गातीरगतो जपन् ॥ ००१ ॥

तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा श्रीरिव रूपिणी ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ ००२ ॥

अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
दक्षिणं शालसङ्काशमूरुं भेजे शुभानना ॥ ००३ ॥

प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच मनस्विनीम् ।
करवाणि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ००४ ॥

स्त्र्युवाच ॥

त्वामहं कामये राजन्कुरुश्रेष्ठ भजस्व माम् ।
त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ००५ ॥

प्रतीप उवाच ॥

नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यं तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ००६ ॥

स्त्र्युवाच ॥

नाश्रेयस्यस्मि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भज मां भजमानां त्वं राजन्कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ००७ ॥

प्रतीप उवाच ॥

मयातिवृत्तमेतत्ते यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ००८ ॥

प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्नुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ००९ ॥

सव्यतः कामिनीभागस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ ०१० ॥

स्नुषा मे भव कल्याणि पुत्रार्थे त्वां वृणोम्यहम् ।
स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ०११ ॥

स्त्र्युवाच ॥

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्यैव भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ ०१२ ॥

पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ०१३ ॥

कुलस्य ये वः प्रस्थितास्तत्साधुत्वमनुत्तमम् ॥ ०१३ ॥

स मे नाभिजनज्ञः स्यादाचरेयं च यद्विभो ।
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमांसेत कर्हिचित् ॥ ०१४ ॥

एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं प्रियम् ।
पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चापि स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पुत्रजन्म प्रतीक्षंस्तु स राजा तद्धारयत् ॥ ०१६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः ।
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्यः कुरुनन्दन ॥ ०१७ ॥

तयोः समभवत्पुत्रो वृद्धयोः स महाभिषः ।
शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत्स शंतनुः ॥ ०१८ ॥

संस्मरंश्चाक्षया.ण्ल्लोकान्विजितान्स्वेन कर्मणा ।
पुण्यकर्मकृदेवासीच्छंतनुः कुरुसत्तम ॥ ०१९ ॥

प्रतीपः शंतनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात् ।
पुरा मां स्त्री समभ्यागाच्छंतनो भूतये तव ॥ ०२० ॥

त्वामाव्रजेद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी ।
कामयानाभिरूपाढ्या दिव्या स्त्री पुत्रकाम्यया ॥ ०२१ ॥

सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि वाङ्गने ॥ ०२१ ॥

यच्च कुर्यान्न तत्कार्यं प्रष्टव्या सा त्वयानघ ।

मन्नियोगाद्भजन्तीं तां भजेथा इत्युवाच तम् ॥ ०२२ ॥

एवं संदिश्य तनयं प्रतीपः शंतनुं तदा ।
स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ ०२३ ॥

स राजा शंतनुर्धीमान्ख्यातः पृथ्व्यां धनुर्धरः ।
बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः ॥ ०२४ ॥

स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन्राजसत्तमः ।
गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ ०२५ ॥

स कदाचिन्महाराज ददर्श परमस्त्रियम् ।
जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षात्पद्मामिव श्रियम् ॥ ०२६ ॥

सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ ०२७ ॥

तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसंपदा ।
पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः ॥ ०२८ ॥

सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ ०२९ ॥

तामुवाच ततो राजा सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।
देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ ०३० ॥

यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
या वा त्वं सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ०३१ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।
वसूनां समयं स्मृत्वा अभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ ०३२ ॥

उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ ०३३ ॥

यत्तु कुर्यामहं राजञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ०३४ ॥

एवं हि वर्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रियं चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम् ॥ ०३५ ॥

तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ०३६ ॥

आसाद्य शंतनुस्तां च बुभुजे कामतो वशी ।
न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान् ॥ ०३७ ॥

स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥ ०३८ ॥

दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा नदी ।
मानुषं विग्रहं श्रीमत्कृत्वा सा वरवर्णिनी ॥ ०३९ ॥

भाग्योपनतकामस्य भार्येवोपस्थिताभवत् ।
शंतनो राजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ०४० ॥

संभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः ।
राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ ०४१ ॥

स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः ।
संवत्सरानृतून्मासान्न बुबोध बहून्गतान् ॥ ०४२ ॥

रममाणस्तया सार्धं यथाकामं जनेश्वरः ।
अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरवर्णिनः ॥ ०४३ ॥

जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत ।
प्रीणामि त्वाहमित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ॥ ०४४ ॥

तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शंतनोरभवत्तदा ।
न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः ॥ ०४५ ॥

अथ तामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसितामिव ।
उवाच राजा दुःखार्तः परीप्सन्पुत्रमात्मनः ॥ ०४६ ॥

मा वधीः कासि कस्यासि किं हिंससि सुतानिति ।
पुत्रघ्नि सुमहत्पापं मा प्रापस्तिष्ठ गर्हिते ॥ ०४७ ॥

स्त्र्युवाच ॥

पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
जीर्णस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥ ०४८ ॥

अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिटाहं त्वया सह ॥ ०४९ ॥

अष्टेमे वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः ॥ ०५० ॥

तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री न चैवास्तीह काचन ॥ ०५१ ॥

तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः ॥ ०५२ ॥

देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥ ०५३ ॥

तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम् ॥ ०५४ ॥

एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः ।
मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०९३

शंतनुरुवाच ॥

आपवो नाम को न्वेष वसूनां किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं तनुमागताः ॥ ००१ ॥

अनेन च कुमारेण गङ्गादत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति ॥ ००२ ॥

ईशानाः सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सैवमुक्ता ततो गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तारं जाह्नवी देवी शंतनुं पुरुषर्षभम् ॥ ००४ ॥

यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठो नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ००५ ॥

तस्याश्रमपदं पुण्यं मृगपक्षिगणान्वितम् ।
मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ००६ ॥

स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ००७ ॥

दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यतिगर्विता ।
गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुघां वराम् ।
तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ००९ ॥

सा तस्मिंस्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
चचार रम्ये धर्म्ये च गौरपेतभया तदा ॥ ०१० ॥

अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवदेवर्षिसेवितम् ॥ ०११ ॥

ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ ०१२ ॥

तत्रैकस्य तु भार्या वै वसोर्वासवविक्रम ।
सा चरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ॥ ०१३ ॥

या सा वसिष्ठस्य मुनेः सर्वकामधुगुत्तमा ॥ ०१३ ॥

सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ।
दिवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ॥ ०१४ ॥

स्वापीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिमुखां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥ ०१५ ॥

एवङ्गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ ०१६ ॥

द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ।
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ॥ ०१७ ॥

एषा गौरुत्तमा देवि वारुणेरसितेक्षणे ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।
दश वर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ॥ ०१९ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ।
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ॥ ०२० ॥

अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जिनवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥ ०२१ ॥

उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ॥ ०२२ ॥

तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ।
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ॥ ०२३ ॥

यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥ ०२४ ॥

एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथञ्चन ॥ ०२५ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ ०२६ ॥

तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ।
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ॥ ०२७ ॥

हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ ०२७ ॥

अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ ०२८ ॥

ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ ०२९ ॥

ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ०३० ॥

यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ०३१ ॥

एवं शशाप भगवान्वसूंस्तान्मुनिसत्तमः ।
वशं कोपस्य संप्राप्त आपवो भरतर्षभ ॥ ०३२ ॥

शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
एवं स शप्तवान्राजन्वसूनष्टौ तपोधनः ॥ ०३३ ॥

महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्रोषसमन्वितः ॥ ०३३ ॥

अथाश्रमपदं प्राप्य तं स्म भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ०३४ ॥

प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ।
न लेभिरे च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ॥ ०३५ ॥

आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ०३५ ॥

उवाच च स धर्मात्मा सप्त यूयं धरादयः ।
अनु संवत्सराच्छापमोक्षं वै समवाप्स्यथ ॥ ०३६ ॥

अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ०३७ ॥

नानृतं तच्चिकीर्षामि युष्मान्क्रुद्धो यदब्रुवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ०३८ ॥

भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ॥ ०३९ ॥

एवमुक्त्वा वसून्सर्वाञ्जगाम भगवानृषिः ॥ ०३९ ॥

ततो मामुपजग्मुस्ते समस्ता वसवस्तदा ।
अयाचन्त च मां राजन्वरं स च मया कृतः ॥ ०४० ॥

जाताञ्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ०४० ॥

एवं तेषामहं सम्यक्शप्तानां राजसत्तम ।
मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ०४१ ॥

अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।

द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ०४२ ॥

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम् ॥ ०४३ ॥

स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।
द्विनामा शंतनोः पुत्रः शंतनोरधिको गुणैः ॥ ०४४ ॥

शंतनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।
तस्याहं कीर्तयिष्यामि शंतनोरमितान्गुणान् ॥ ०४५ ॥

महाभाग्यं च नृपतेर्भारतस्य यशस्विनः ।
यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०९४

वैशंपायन उवाच ॥

स एवं शंतनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ ००१ ॥

दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
नित्यान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ पुरुषर्षभे ॥ ००२ ॥

एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता साधुजनस्य च ॥ ००३ ॥

कम्बुग्रीवः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।

धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थितः ॥ ००४ ॥

एतान्यासन्महासत्त्वे शंतनौ भरतर्षभ ।
न चास्य सदृशः कश्चित्क्षत्रियो धर्मतोऽभवत् ॥ ००५ ॥

वर्तमानं हि धर्मे स्वे सर्वधर्मविदां वरम् ।
तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ००६ ॥

वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
प्रति भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ००७ ॥

शंतनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
नियमात्सर्ववर्णानां ब्रह्मोत्तरमवर्तत ॥ ००८ ॥

ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ००९ ॥

स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन्सागरपर्यन्तामन्वशाद्वै वसुंधराम् ॥ ०१० ॥

स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ ०११ ॥

अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यसङ्काशो वायुवेगसमो जवे ॥ ०१२ ॥

अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ ०१२ ॥

वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शंतनौ पृथिवीपाले नावर्तत वृथा नृप ॥ ०१३ ॥

धर्मब्रह्मोत्तरे राज्ये शंतनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ ०१४ ॥

देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ ०१५ ॥

असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा भूतानां सर्वेषामभवत्पिता ॥ ०१६ ॥

तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ ०१७ ॥

स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ ०१८ ॥

तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ ०१९ ॥

सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ ०२० ॥

स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
भागीरथीमल्पजलां शंतनुर्दृष्टवान्नृपः ॥ ०२१ ॥

तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शंतनुः पुरुषर्षभः ।
स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥ ०२२ ॥

ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः ।
कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ ०२३ ॥

दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।

कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ ०२४ ॥

तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
अभवद्विस्मितो राजा कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ०२५ ॥

जातमात्रं पुरा दृष्टं तं पुत्रं शंतनुस्तदा ।
नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ ०२६ ॥

स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०२७ ॥

तदद्भुतं तदा दृष्ट्वा तत्र राजा स शंतनुः ।
शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥ ०२८ ॥

दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम् ॥ ०२९ ॥

अलङ्कृतामाभरणैररजोम्बरधारिणीम् ।
दृष्टपूर्वामपि सतीं नाभ्यजानात्स शंतनुः ॥ ०३० ॥

गङ्गोवाच ॥

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यजायिथाः ।
स तेऽयं पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहान्तिकम् ॥ ०३१ ॥

वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ०३२ ॥

सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ०३३ ॥

तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ०३४ ॥

तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ॥ ०३४ ॥

ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
यदस्त्रं वेद रामश्च तदप्यस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ०३५ ॥

महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।
मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहान्नय ॥ ०३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तयैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शंतनुः ।
भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ०३७ ॥

पौरवः स्वपुरं गत्वा पुरंदरपुरोपमम् ।
सर्वकामसमृद्धार्थं मेने आत्मानमात्मना ॥ ०३८ ॥

पौरवेषु ततः पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ०३८ ॥

पौरवाञ्शंतनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ।
राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ॥ ०३९ ॥

स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः ।
वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ०४० ॥

स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ।
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ॥ ०४१ ॥

तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ।

स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ०४२ ॥

तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ।
कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ॥ ०४३ ॥

साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरीम् ।
पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ॥ ०४४ ॥

रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ।
समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शंतनुः ॥ ०४५ ॥

स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ।
पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात् ॥ ०४६ ॥

स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ॥ ०४७ ॥

हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ०४७ ॥

यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।
सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ०४८ ॥

समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ०४९ ॥

शंतनुरुवाच ॥

श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं न वा ।
दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथञ्चन ॥ ०५० ॥

दाश उवाच ॥

अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपतिः ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ०५१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शंतनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ०५२ ॥

स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं शोकोपहतचेतनः ॥ ०५३ ॥

ततः कदाचिच्छोचन्तं शंतनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०५४ ॥

सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ॥ ०५५ ॥

ध्यायन्निव च किं राजन्नाभिभाषसि किञ्चन ॥ ०५५ ॥

एवमुक्तः स पुत्रेण शंतनुः प्रत्यभाषत ।
असंशयं ध्यानपरं यथा मात्थ तथास्म्युत ॥ ०५६ ॥

अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ।
अनित्यता च मर्त्यानामतः शोचामि पुत्रक ॥ ०५७ ॥

कथञ्चित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् ।
असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ०५८ ॥

न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ॥ ०५९ ॥

अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ ०५९ ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ०६० ॥

एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ।
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ०६१ ॥

एषा त्रयी पुराणानामुत्तमानां च शाश्वती ॥ ०६१ ॥

त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र शस्त्रात्तस्मात्ते निधनं विद्यतेऽनघ ॥ ०६२ ॥

सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।
इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ०६३ ॥

ततस्तत्कारणं ज्ञात्वा कृत्स्नं चैवमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रययावनुचिन्तयन् ॥ ०६४ ॥

अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ०६५ ॥

तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ०६६ ॥

ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजानं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ०६७ ॥

तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ०६८ ॥

त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोः पुरुषर्षभ ।
पुत्रः पुत्रवतां श्रेष्ठः किं नु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ०६९ ॥

को हि संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ०७० ॥

अपत्यं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
यस्य शुक्रात्सत्यवती प्रादुर्भूता यशस्विनी ॥ ०७१ ॥

तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
अर्हः सत्यवतीं वोढुं सर्वराजसु भारत ॥ ०७२ ॥

असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
सत्यवत्या भृशं ह्यर्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥ ०७३ ॥

कन्यापितृत्वात्किञ्चित्तु वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ०७४ ॥

यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
न स जातु सुखं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥ ०७५ ॥

एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ०७६ ॥

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ०७७ ॥

इदं मे मतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।
नैव जातो न वाजात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ०७८ ॥

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ०७९ ॥

इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ०८० ॥

त्वमेव नाथः पर्याप्तः शंतनोरमितद्युतेः ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ०८१ ॥

इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ०८२ ॥

यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ०८३ ॥

नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ०८४ ॥

तस्य तन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ०८५ ॥

देवव्रत उवाच ॥

दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम ।
शृण्वतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥ ०८६ ॥

राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिप ।
अपत्यहेतोरपि च करोम्येष विनिश्चयम् ॥ ०८७ ॥

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ०८८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ०८९ ॥

ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तथा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ०९० ॥

ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ०९१ ॥

एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भामिनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुरं शंतनोः संन्यवेदयत् ॥ ०९२ ॥

तस्य तद्दुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ०९३ ॥

तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शंतनुः ।
स्वच्छन्दमरणं तस्मै ददौ तुष्टः पिता स्वयम् ॥ ०९४ ॥

अध्याय ०९५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शंतनुर्नृपः ।
तां कन्यां रूपसंपन्नां स्वगृहे संन्यवेशयत् ॥ ००१ ॥

ततः शांतनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्येण मनुजानति ॥ ००२ ॥

अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां पुनः प्रभुः ।
विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ००३ ॥

अप्राप्तवति तस्मिंश्च यौवनं भरतर्षभ ।
स राजा शंतनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ००४ ॥

स्वर्गते शंतनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।
स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ००५ ॥

स तु चित्राङ्गदः शौर्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्यं न हि मेने स कञ्चित्सदृशमात्मनः ॥ ००६ ॥

तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यानसुरांस्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥ ००७ ॥

तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह ॥ ००७ ॥

तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः ।
नद्यास्तीरे हिरण्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ००८ ॥

तस्मिन्विमर्दे तुमुले शस्त्रवृष्टिसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ००९ ॥

चित्राङ्गदं कुरुश्रेष्ठं विचित्रशरकार्मुकम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ ०१० ॥

तस्मिन्नृपतिशार्दूले निहते भूरिवर्चसि ।

भीष्मः शांतनवो राजन्प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ०११ ॥

विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ ०१२ ॥

विचित्रवीर्यस्तु तदा भीष्मस्य वचने स्थितः ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ ०१३ ॥

स धर्मशास्त्रकुशलो भीष्मं शांतनवं नृपः ।
पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्यपालयत् ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०९६

वैशंपायन उवाच ॥

हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि चानघ ।
पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ००१ ॥

संप्राप्तयौवनं पश्यन्भ्रातरं धीमतां वरम् ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ ००२ ॥

अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सरःसमाः ।
शुश्राव सहिता राजन्वृण्वतीर्वै स्वयं वरम् ॥ ००३ ॥

ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन वर्मभृत् ।
जगामानुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रति ॥ ००४ ॥

तत्र राज्ञः समुदितान्सर्वतः समुपागतान् ।

दद्रर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शंतनुनन्दनः ॥ ००५ ॥

कीर्त्यमानेषु राज्ञां तु नामस्वथ सहस्रशः ।
भीष्मः स्वयं तदा राजन्वरयामास ताः प्रभुः ॥ ००६ ॥

उवाच च महीपालान्राजञ्जलदनिःस्वनः ।
रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ००७ ॥

आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः ।
अलङ्कृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ००८ ॥

प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां मिथुनेन गवामपि ।
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ॥ ००९ ॥

प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ।
अष्टमं तमथो वित्त विवाहं कविभिः स्मृतम् ॥ ०१० ॥

स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ०११ ॥

ता इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः ।
ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा ॥ ०१२ ॥

स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ०१२ ॥

एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराजं च वीर्यवान् ।
सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ०१३ ॥

आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ ०१३ ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः ।

संस्पृशन्तः स्वकान्बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ ०१४ ॥

तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् ।
आमुञ्चतां च वर्माणि संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ ०१५ ॥

ताराणामिव संपातो बभूव जनमेजय ।
भूषणानां च शुभ्राणां कवचानां च सर्वशः ॥ ०१६ ॥

सवर्मभिर्भूषणैस्ते द्राग्भ्राजद्भिरितस्ततः ।
सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूसकषायदृशास्तथा ॥ ०१७ ॥

सूतोपक्लृप्तान्रुचिरान्सदश्वोद्यतधूर्गतान् ।
रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ॥ ०१८ ॥

प्रयान्तमेकं कौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः ॥ ०१८ ॥

ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
एकस्य च बहूनां च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ०१९ ॥

ते त्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मै युगपदाक्षिपन् ।
अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वांस्तदाच्छिनत् ॥ ०२० ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवारयन् ।
ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ ०२१ ॥

स तद्बाणमयं वर्षं शरैरावार्य सर्वतः ।
ततः सर्वान्महीपालान्प्रत्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०२२ ॥

तस्याति पुरुषानन्या.ण्लाघवं रथचारिणः ।
रक्षणं चात्मनः संख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ ०२३ ॥

तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रविशारदः ।
कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति ॥ ०२४ ॥

ततस्तं पृष्ठतो राजञ्शाल्वराजो महारथः ।
अभ्याहनदमेयात्मा भीष्मं शांतनवं रणे ॥ ०२५ ॥

वारणं जघने निघ्नन्दन्ताभ्यामपरो यथा ।
वाशितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः ॥ ०२६ ॥

स्त्रीकाम तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ।
शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेणाभिचोदितः ॥ ०२७ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ।
तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ०२८ ॥

क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः ।
निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ ०२९ ॥

निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ०३० ॥

तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ०३१ ॥

ततो भीष्मं शांतनवं शरैः शतसहस्रशः ।
शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ०३२ ॥

पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः ।
विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ०३३ ॥

लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा संयुगे सर्वपार्थिवाः ।

अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपाः ॥ ०३४ ॥

क्षत्रियाणां तदा वाचः श्रुत्वा परपुरञ्जयः ।
क्रुद्धः शांतनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ०३५ ॥

सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः ।
यावदेनं निहन्म्यद्य भुजङ्गमिव पक्षिराट् ॥ ०३६ ॥

ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः ।
तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्राच्छाल्वराज्ञो नराधिप ॥ ०३७ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शाल्वराज्ञः स कौरवः ।
भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ॥ ०३८ ॥

अस्त्रेण चाप्यथैकेन न्यवधीत्तुरगोत्तमान् ॥ ०३८ ॥

कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शांतनवस्तदा ।
जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् ॥ ०३९ ॥

ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ०३९ ॥

राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ।
स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरञ्जय ॥ ०४० ॥

एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ।
प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ०४१ ॥

सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ।
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधद्रुमान् ॥ ०४२ ॥

अक्षतः क्षपयित्वारीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ०४३ ॥

स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिन्य इव चानुजाः ।
यथा दुहितरश्चैव प्रतिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ०४४ ॥

ताः सर्वा गुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ॥ ०४५ ॥

सतां धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ॥ ०४६ ॥

सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ०४६ ॥

विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता ।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्ध सती तदा ॥ ०४७ ॥

मया सौभपतिः पूर्वं मनसाभिवृतः पतिः ।
तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ०४८ ॥

मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे ।
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ ततस्त्वं धर्ममाचर ॥ ०४९ ॥

एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि ।
चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ०५० ॥

स विनिश्चित्य धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अनुजज्ञे तदा ज्येष्टामम्बां काशिपतेः सुताम् ॥ ०५१ ॥

अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०५२ ॥

तयोः पाणिं गृहीत्वा स रूपयौवनदर्पितः ।

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ०५३ ॥

ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ०५४ ॥

आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याणं पूजयामासतुस्तु ते ॥ ०५५ ॥

स चाश्विरूपसदृशो देवसत्त्वपराक्रमः ।
सर्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनोऽभवत् ॥ ०५६ ॥

ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ ०५७ ॥

सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामास्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ०५८ ॥

प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ।
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ०५९ ॥

ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुङ्गवैः ॥ ०५९ ॥

अध्याय ०९७

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ ००१ ॥

धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च मानिनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

शंतनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ००३ ॥

यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ००४ ॥

वेत्थ धर्मांश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।
विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेत्थ वेदांश्च सर्वशः ॥ ००५ ॥

व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्षये ।
प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ००६ ॥

तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर ।
कार्ये त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ००७ ॥

मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ००८ ॥

इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ००९ ॥

तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ ०१० ॥

राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ०११ ॥

तथोच्यमानो मात्रा च सुहृद्भिश्च परंतपः ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ ०१२ ॥

असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ ०१३ ॥

जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ ०१४ ॥

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथञ्चन ॥ ०१५ ॥

त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ ०१६ ॥

प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।
त्यजेच्छब्दं तथाकाशः सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ०१७ ॥

विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवसेयं कथञ्चन ॥ ०१८ ॥

एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ ०१९ ॥

जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्री.ण्ल्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ ०२० ॥

जानामि चैव सत्यं तन्मदर्थं यदभाषथाः ।
आपद्धर्ममवेक्षस्व वह पैतामहीं धुरम् ॥ ०२१ ॥

यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।

सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ ०२२ ॥

लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ ०२३ ॥

राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ ०२४ ॥

शंतनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ ०२५ ॥

श्रुत्वा तं प्रतिपद्येथाः प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०९८

भीष्म उवाच ॥

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
क्रुद्धेन च महाभागे हैहयाधिपतिर्हतः ॥ ००१ ॥

शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ॥ ००१ ॥

पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ ००२ ॥

एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ००३ ॥

ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ।
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ००४ ॥

पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ।
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ॥ ००५ ॥

लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ००५ ॥

अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ००६ ॥

उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥ ००७ ॥

उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।
अन्तर्वत्नी अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ००८ ॥

अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रैव षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ००९ ॥

अमोघरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवङ्गतेऽद्य त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ ०१० ॥

एवमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ ०११ ॥

संबभूव ततः कामी तया सार्धमकामया ।
उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ ०१२ ॥

भोस्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
अमोघशुक्रश्च भवान्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ ०१३ ॥

शशाप तं ततः क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ ०१४ ॥

यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ ०१५ ॥

स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत ।
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ ०१६ ॥

स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः ।
ऋषेरुतथ्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ॥ ०१७ ॥

लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
काष्ठे समुद्गे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ ०१८ ॥

न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुरथो गृहान् ॥ ०१९ ॥

सोऽनुस्रोतस्तदा राजन्प्लवमान ऋषिस्ततः ।
जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ ०२० ॥

तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ ०२१ ॥

जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥ ०२२ ॥

संतानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।

पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ ०२३ ॥

एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ ०२४ ॥

अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह ।
स्वां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ ०२५ ॥

तस्यां काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ ०२६ ॥

काक्षीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममैत इति वीर्यवान् ॥ ०२७ ॥

नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ ०२८ ॥

अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥ ०२९ ॥

ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिः सुदेष्णां भार्यां च तस्मै तां प्राहिणोत्पुनः ॥ ०३० ॥

तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यति कुमारस्ते तेजस्वी सत्यवागिति ॥ ०३१ ॥

तत्राङ्गो नाम राजर्षिः सुदेष्णायामजायत ।
एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ॥ ०३२ ॥

जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०९९

भीष्म उवाच ॥

पुनर्भरतवंशस्य हेतुं संतानवृद्धये ।
वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ००१ ॥

ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत्प्रजाः ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया ।
विहसन्तीव सव्रीडमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि संतानाय कुलस्य च ॥ ००४ ॥

न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धीयं तथाविधा ॥ ००४ ॥

त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ।
तस्मान्निशम्य वाक्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ००५ ॥

धर्मयुक्तस्य धर्मात्मन्पितुरासीत्तरी मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥ ००६ ॥

अथ धर्मभृतां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।

आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन्यमुनां नदीम् ॥ ००७ ॥

स तार्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं बहु ॥ ००८ ॥

तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ००९ ॥

अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ ०१० ॥

मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ ०११ ॥

ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ०१२ ॥

पाराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति स्मृतः ॥ ०१३ ॥

यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च ॥ ०१४ ॥

सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।
स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया च अमितद्युते ॥ ०१५ ॥

भ्रातुः क्षेत्रेषु कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ ०१५ ॥

स हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृत्येषु मामिति ।
तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ ०१६ ॥

तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ ०१७ ॥

महर्षेः कीर्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ ०१८ ॥

अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ।
कामं कामानुबन्धं च विपरीतान्पृथक्पृथक् ॥ ०१९ ॥

यो विचिन्त्य धिया सम्यग्व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ ०१९ ॥

तदिदं धर्मयुक्तं च हितं चैव कुलस्य नः ।
उक्तं भवत्या यच्छ्रेयः परमं रोचते मम ॥ ०२० ॥

ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ ०२१ ॥

स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् ।
प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ ०२२ ॥

तस्मै पूजां तदा दत्त्वा सुताय विधिपूर्वकम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्नवैरभिषिच्य च ॥ ०२३ ॥

मुमोच बाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तम् ॥ ०२३ ॥

तामद्भिः परिषिच्यार्तां महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः ।
शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ ०२५ ॥

तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्पुरोधाः परमर्षये ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ ०२६ ॥

तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
सत्यवत्यभिवीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ॥ ०२७ ॥

मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।
तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥ ०२८ ॥

विधातृविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ।
विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः ॥ ०२९ ॥

यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृतः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ॥ ०३० ॥

अयं शांतनवः सत्यं पालयन्सत्यविक्रमः ।
बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने ॥ ०३१ ॥

स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः संतानाय कुलस्य च ।
भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ॥ ०३२ ॥

अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च ।
आनृशंस्येन यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ०३३ ॥

यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुरसुतोपमे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ॥ ०३४ ॥

तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक ।
अनुरूपं कुलस्यास्य संतत्याः प्रसवस्य च ॥ ०३५ ॥

व्यास उवाच ॥

वेत्थ धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
यथा च तव धर्मज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ॥ ०३६ ॥

तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ।
ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्पुरातनम् ॥ ०३७ ॥

भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ।
व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ०३८ ॥

संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ।
न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ०३९ ॥

सत्यवत्युवाच ॥

यथा सद्यः प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
अराजकेषु राष्ट्रेषु नास्ति वृष्टिर्न देवताः ॥ ०४० ॥

कथमराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मस्तं वर्धयिष्यति ॥ ०४१ ॥

व्यास उवाच ॥

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया क्षिप्रमकालिकम् ।
विरूपतां मे सहतामेतदस्याः परं व्रतम् ॥ ०४२ ॥

यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः ।
अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ०४३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

समागमनमाकाङ्क्षन्निति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।
ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि सङ्गताम् ॥ ०४४ ॥

धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ॥ ०४४ ॥

कौसल्ये धर्मतन्त्रं यद्ब्रवीमि त्वां निबोध मे ।
भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसङ्क्षयात् ॥ ०४५ ॥

व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ।
भीष्मो बुद्धिमदान्मेऽत्र धर्मस्य च विवृद्धये ॥ ०४६ ॥

सा च बुद्धिस्तवाधीना पुत्रि ज्ञातं मयेति ह ।
नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ०४७ ॥

पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ।
स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ०४८ ॥

सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथञ्चिद्धर्मचारिणीम् ।
भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ०४९ ॥

अध्याय १००

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
संवेशयन्ती शयने शनकैर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति ।
अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे आगमिष्यति ॥ ००२ ॥

श्वश्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुङ्गवान् ॥ ००३ ॥

ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शयनं प्रविवेश ह ॥ ००४ ॥

तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ००५ ॥

संबभूव तया रात्रौ मातुः प्रियचिकीर्षया ।
भयात्काशिसुता तं तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ००६ ॥

ततो निष्क्रान्तमासाद्य माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ००७ ॥

निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः परमबुद्धिमान् ।
प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ००८ ॥

नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ।
महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥ ००९ ॥

तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महाबलाः ।
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ ०१० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ०११ ॥

ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितृणां वंशवर्धनम् ।

द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महातपाः ।
सापि कालेन कौसल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥ ०१३ ॥

पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः ।
ऋषिमावाहयत्सत्या यथापूर्वमनिन्दिता ॥ ०१४ ॥

ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ॥ ०१५ ॥

विषण्णा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत ॥ ०१५ ॥

तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषण्णां प्रेक्ष्य पार्थिव ।
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामपि ।
तस्मादेष सुतस्तुभ्यं पाण्डुरेव भविष्यति ॥ ०१७ ॥

नाम चास्य तदेवेह भविष्यति शुभानने ।
इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः ॥ ०१८ ॥

ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमभाषत ।
शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् ॥ ०१९ ॥

तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ।
तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत ॥ ०२० ॥

ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
पाण्डुं लक्षणसंपन्नं दीप्यमानमिव श्रिया ॥ ०२१ ॥

तस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ ०२१ ॥

ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययोजयत् ।
सा तु रूपं च गन्धं च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ॥ ०२२ ॥

नाकरोद्वचनं देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ ०२२ ॥

ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ।
प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता ॥ ०२३ ॥

दासी ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ ०२४ ॥

कामोपभोगेन तु स तस्यां तुष्टिमगादृषिः ।
तया सहोषितो रात्रिं महर्षिः प्रीयमाणया ॥ ०२५ ॥

उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
अयं च ते शुभे गर्भः श्रीमानुदरमागतः ॥ ०२६ ॥

धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ०२६ ॥

स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मजः ।
धृतराष्ट्रस्य च भ्राता पाण्डोश्चामितबुद्धिमान् ॥ ०२७ ॥

धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ॥ ०२८ ॥

स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०२९ ॥

एवं विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।

जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ०३० ॥

अध्याय १०१

जनमेजय उवाच ॥

किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ ००२ ॥

स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ००३ ॥

तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि तिष्ठतः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ॥ ००४ ॥

अनुसार्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ॥ ००४ ॥

ते तस्यावसथे लोप्त्रं निदधुः कुरुसत्तम ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवान्वागते बले ॥ ००५ ॥

तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः ॥ ००६ ॥

तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् ।
कतरेण पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ॥ ००७ ॥

तेन गच्छामहे ब्रह्मन्पथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ००७ ॥

तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।
न किञ्चिद्वचनं राजन्नवदत्साध्वसाधु वा ॥ ००८ ॥

ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तदाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र संलीनांस्तांश्चोरान्द्रव्यमेव च ॥ ००९ ॥

ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ ०१० ॥

तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्वध्यतामिति ।
स वध्यघातैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ ०११ ॥

ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ ०१२ ॥

शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्युपागमत् ॥ ०१३ ॥

धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् ॥ ०१३ ॥

शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ।
संतापं परमं जग्मुर्मुनयोऽथ परंतप ॥ ०१४ ॥

ते रात्रौ शकुना भूत्वा संन्यवर्तन्त सर्वतः ।
दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्द्विजोत्तमम् ॥ ०१५ ॥

श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ॥ ०१५ ॥

ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ ०१६ ॥

राजा च तमृषिं श्रुत्वा निष्क्रम्य सह मन्त्रिभिः ।
प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ ०१७ ॥

यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम ।
प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादो राजा तं ततः समवतारयत् ॥ ०१९ ॥

अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह ।
अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ ०२० ॥

स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
स तेन तपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ॥ ०२१ ॥

अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु कथ्यते ॥ ०२१ ॥

स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमार्थवित् ।
आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः ॥ ०२२ ॥

किं नु तद्दुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ।
यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ॥ ०२३ ॥

शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ ०२३ ॥

धर्म उवाच ॥

पतङ्गकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ ०२४ ॥

अणीमाण्डव्य उवाच ॥

अल्पेऽपराधे विपुलो मम दण्डस्त्वया कृतः ।
शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः संभविष्यसि ॥ ०२५ ॥

मर्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ।
आ चतुर्दशमाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ॥ ०२६ ॥

परेण कुर्वतामेवं दोष एव भविष्यति ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः ।
धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ ०२७ ॥

धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः ।
दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणां च हिते रतः ॥ ०२८ ॥

अध्याय १०२

वैशंपायन उवाच ॥

तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।

कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ ००१ ॥

ऊर्ध्वसस्याभवद्भूमिः सस्यानि फलवन्ति च ।
यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ ००२ ॥

वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ००३ ॥

वणिग्भिश्चावकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ००४ ॥

नाभवन्दस्यवः केचिन्नाधर्मरुचयो जनाः ।
प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्तत ॥ ००५ ॥

दानक्रियाधर्मशीला यज्ञव्रतपरायणाः ।
अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ००६ ॥

मानक्रोधविहीनाश्च जना लोभविवर्जिताः ।
अन्योन्यमभ्यवर्धन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ००७ ॥

तन्महोदधिवत्पूर्णं नगरं वै व्यरोचत ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ॥ ००८ ॥

प्रासादशतसंबाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ॥ ००८ ॥

नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु ।
काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जनाः ॥ ००९ ॥

उत्तरैः कुरुभिः सार्धं दक्षिणाः कुरवस्तदा ।
विस्पर्धमाना व्यचरंस्तथा सिद्धर्षिचारणैः ॥ ०१० ॥

नाभवत्कृपणः कश्चिन्नाभवन्विधवाः स्त्रियः ॥ ०१० ॥

तस्मिञ्जनपदे रम्ये बहवः कुरुभिः कृताः ।
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ॥ ०११ ॥

भीष्मेण शास्त्रतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ॥ ०११ ॥

बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ।
स देशः परराष्ट्राणि प्रतिगृह्याभिवर्धितः ॥ ०१२ ॥

भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ ०१२ ॥

क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम् ।
पौरजानपदाः सर्वे बभूवुः सततोत्सवाः ॥ ०१३ ॥

गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणां च नराधिप ।
दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥ ०१४ ॥

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ ०१५ ॥

संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ ०१६ ॥

धनुर्वेदेऽश्वपृष्ठे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥ ०१७ ॥

इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु चाभिभो ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्रमाः ॥ ०१८ ॥

पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।

अत्यन्यान्बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ ०१९ ॥

त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।
धर्मनित्यस्ततो राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ ०२० ॥

प्रनष्टं शंतनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ ०२१ ॥

वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।
सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ ०२२ ॥

धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
करणत्वाच्च विदुरः पाण्डुरासीन्महीपतिः ॥ ०२३ ॥

अध्याय १०३

भीष्म उवाच ॥

गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ ००१ ॥

रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।
नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ ००२ ॥

मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ००३ ॥

वर्धते तदिदं पुत्र कुलं सागरवद्यथा ।

तथा मया विधातव्यं त्वया चैव विशेषतः ॥ ००४ ॥

श्रूयते यादवी कन्या अनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ००५ ॥

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ००६ ॥

मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ००७ ॥

विदुर उवाच ॥

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्धितम् ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ००९ ॥

गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥ ००९ ॥

इति श्रुत्वा च तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ॥ ०१० ॥

अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ।
कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ॥ ०११ ॥

ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ०११ ॥

गान्धारी त्वपि शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ ०१२ ॥

ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं शुभा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ॥ ०१३ ॥

नात्यश्नीयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ॥ ०१३ ॥

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।
स्वसारं परया लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ॥ ०१४ ॥

दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ ०१५ ॥

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ ०१६ ॥

वृत्तेनाराध्य तान्सर्वान्पतिव्रतपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान्सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ ०१७ ॥

अध्याय १०४

वैशंपायन उवाच ॥

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ ००१ ॥

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।

अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥ ००२ ॥

अग्रजातेति तां कन्यामग्र्यानुग्रहकाङ्क्षिणे ।
प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ००३ ॥

सा नियुक्ता पितुर्गेहे देवतातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ००४ ॥

निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ००५ ॥

तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया ।
अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः ॥ ००६ ॥

यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादेन पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ००७ ॥

तथोक्ता सा तु विप्रेण तेन कौतूहलात्तदा ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ००८ ॥

सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ००९ ॥

प्रकाशकर्मा तपनस्तस्यां गर्भं दधौ ततः ।
अजीजनत्ततो वीरं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ०१० ॥

आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियावृतः ॥ ०१० ॥

सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्योतिताननः ।
अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ ०११ ॥

प्रादाच्च तस्याः कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
दत्त्वा च ददतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ ०१२ ॥

गूहमानापचारं तं बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं सलक्षणम् ॥ ०१३ ॥

तमुत्सृष्टं तदा गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥ ०१४ ॥

नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ ०१५ ॥

स वर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।
आ पृष्ठतापादादित्यमुपतस्थे स वीर्यवान् ॥ ०१६ ॥

यस्मिन्काले जपन्नास्ते स वीरः सत्यसङ्गरः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मनः ॥ ०१७ ॥

तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थं भूतभावनः ।
कुण्डले प्रार्थयामास कवचं च महाद्युतिः ॥ ०१८ ॥

उत्कृत्य विमनाः स्वाङ्गात्कवचं रुधिरस्रवम् ।
कर्णस्तु कुण्डले छित्त्वा प्रायच्छत्स कृताञ्जलिः ॥ ०१९ ॥

शक्तिं तस्मै ददौ शक्रः विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ ०२० ॥

यस्मै क्षेप्स्यसि रुष्टः सन्सोऽनया न भविष्यति ॥ ०२० ॥

पुरा नाम तु तस्यासीद्वसुषेण इति श्रुतम् ।
ततो वैकर्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ ०२१ ॥

अध्याय १०५

वैशंपायन उवाच ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।
दुहिता कुन्तिभोजस्य कृते पित्रा स्वयंवरे ॥ ००१ ॥

सिंहदंष्ट्रं गजस्कन्धमृषभाक्षं महाबलम् ।
भूमिपालसहस्राणां मध्ये पाण्डुमविन्दत ॥ ००२ ॥

स तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ।
युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव ॥ ००३ ॥

यात्वा देवव्रतेनापि मद्राणां पुटभेदनम् ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु माद्री मद्रपतेः सुता ॥ ००४ ॥

सर्वराजसु विख्याता रूपेणासदृशी भुवि ।
पाण्डोरर्थे परिक्रीता धनेन महता तदा ॥ ००५ ॥

विवाहं कारयामास भीष्मः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ००५ ॥

सिंहोरस्कं गजस्कन्धमृषभाक्षं मनस्विनम् ।
पाण्डुं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं व्यस्मयन्त नरा भुवि ॥ ००६ ॥

कृतोद्वाहस्ततः पाण्डुर्बलोत्साहसमन्वितः ।
जिगीषमाणो वसुधां ययौ शत्रूननेकशः ॥ ००७ ॥

पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ ००८ ॥

ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वरथां पदातिगणसङ्कुलाम् ॥ ००९ ॥

आगस्कृत्सर्ववीराणां वैरी सर्वमहीभृताम् ।
गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दार्वो राजगृहे हतः ॥ ०१० ॥

ततः कोशं समादाय वाहनानि बलानि च ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ ०११ ॥

तथा काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु भरतर्षभ ।
स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यशः ॥ ०१२ ॥

तं शरौघमहाज्वालमस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
पाण्डुपावकमासाद्य व्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ ०१३ ॥

ते ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला नृपाः ।
पाण्डुना वशगाः कृत्वा करकर्मसु योजिताः ॥ ०१४ ॥

तेन ते निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरंदरम् ॥ ०१५ ॥

तं कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः ।
उपाजग्मुर्धनं गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ ०१६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालं च सुवर्णं रजतं तथा ।
गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ ०१७ ॥

खरोष्ट्रमहिषांश्चैव यच्च किंचिदजाविकम् ।

तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ ०१८ ॥

तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः ।
हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुरं च गजसाह्वयम् ॥ ०१९ ॥

शंतनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमतः ।
प्रनष्टः कीर्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ ०२० ॥

ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जह्रुः कुरुधनानि च ।
ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदाः कृताः ॥ ०२१ ॥

इत्यभाषन्त राजानो राजामात्याश्च सङ्गताः ।
प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ ०२२ ॥

प्रत्युद्ययुस्तं संप्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः ।
ते नदूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयाः ॥ ०२३ ॥

आवृतं ददृशुर्लोकं हृष्टा बहुविधैर्जनैः ॥ ०२३ ॥

नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तथा ।
हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैरथाविकैः ॥ ०२४ ॥

नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवाः ॥ ०२४ ॥

सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धनः ।
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ ०२५ ॥

प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
पुत्रमासाद्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ॥ ०२६ ॥

स तूर्यशतसंघानां भेरीणां च महास्वनैः ।

हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ ०२७ ॥

अध्याय १०६

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ ००१ ॥

विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ ००२ ॥

ततः सत्यवतीं भीष्मः कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितै रत्नैस्तोषयामास भारत ॥ ००३ ॥

ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ००४ ॥

तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ००५ ॥

संप्रयुक्तश्च कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ ।
जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचरः ॥ ००६ ॥

हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ००७ ॥

स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।

उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ००८ ॥

रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह वने वसन् ।
करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान्पौरंदरो गजः ॥ ००९ ॥

भारतं सह भार्याभ्यां बाणखड्गधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ॥ ०१० ॥

देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः ॥ ०१० ॥

तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ०११ ॥

अथ पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ ०१२ ॥

ततस्तु वरयित्वा तामानाय्य पुरुषर्षभः ।
विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ ०१३ ॥

तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ॥ ०१४ ॥

अध्याय १०७

वैशंपायन उवाच ॥

ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां जनमेजय ।
धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ ००१ ॥

पाण्डोः कुन्त्यां च माद्र्यां च पञ्च पुत्रा महारथाः ।
देवेभ्यः समपद्यन्त संतानाय कुलस्य वै ॥ ००२ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्यां द्विजसत्तम ।
कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ००३ ॥

कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
कथं च सदृशीं भार्यां गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ ००४ ॥

आनुकूल्ये वर्तमानां धृतराष्ट्रोऽत्यवर्तत ॥ ००४ ॥

कथं च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पञ्च पुत्रा महारथाः ॥ ००५ ॥

एतद्विद्वन्यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु बन्धुषु ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् ।
तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ००७ ॥

सा वव्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः ।
ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ००८ ॥

संवत्सरद्वयं तं तु गान्धारी गर्भमाहितम् ।
अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ००९ ॥

श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ ०१० ॥

अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
सोदरं पातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥ ०११ ॥

ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ।
द्विवर्षसंभृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ०१२ ॥

अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत् ।
तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥ ०१३ ॥

ततोऽब्रवीत्सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ ०१४ ॥

ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम् ।
दुःखेन परमेणेदमुदरं पातितं मया ॥ ०१५ ॥

शतं च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा ।
इयं च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ ०१६ ॥

व्यास उवाच ॥

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ ०१७ ॥

घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् ।
शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमां च परिषिञ्चत ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सा सिच्यमाना अष्ठीला अभवच्छतधा तदा ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ ०१९ ॥

एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशां पते ।
मांसपेश्यास्तदा राजन्क्रमशः कालपर्ययात् ॥ ०२० ॥

ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां च व्यदधात्ततः ॥ ०२१ ॥

शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुनः ।
विघट्टनीयान्येतानि कुण्डानीति स्म सौबलीम् ॥ ०२२ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिविधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ ०२३ ॥

जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ ०२४ ॥

जातमात्रे सुते तस्मिन्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
समानीय बहून्विप्रान्भीष्मं विदुरमेव च ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥ ०२६ ॥

अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
एतद्धि ब्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ ०२७ ॥

वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादाः प्राणदन्घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥ ०२८ ॥

लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः ।

तेऽब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामतिः ॥ ०२९ ॥

व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
तस्य शान्तिः परित्यागे पुष्ट्या त्वपनयो महान् ॥ ०३० ॥

शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
एकेन कुरु वै क्षेमं लोकस्य च कुलस्य च ॥ ०३१ ॥

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ०३२ ॥

स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः ।
न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥ ०३३ ॥

ततः पुत्रशतं सर्वं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
मासमात्रेण सञ्जज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ०३४ ॥

गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्धता ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुं वैश्या पर्यचरत्किल ॥ ०३५ ॥

तस्मिन्संवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः ।
जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ०३६ ॥

एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
महारथानां वीराणां कन्या चैकाथ दुःशला ॥ ०३७ ॥

अध्याय १०८

जनमेजय उवाच ॥

ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामधेयानि चाभिभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा ।
दुःसहो दुःशलश्चैव जलसंधः समः सहः ॥ ००२ ॥

विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ००३ ॥

विविंशतिर्विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ००४ ॥

दुर्मदो दुष्प्रगाहश्च विवित्सुर्विकटः समः ।
ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ००५ ॥

सेनापतिः सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ००६ ॥

अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धनः ॥ ००७ ॥

उग्रायुधो भीमकर्मा कनकायुर्दृढायुधः ।
दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ००८ ॥

दृढसंधो जरासंधः सत्यसंधः सदःसुवाक् ।

उग्रश्रवा अश्वसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः ॥ ००९ ॥

अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरावरः ।
दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ ०१० ॥

आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोग्रयायिनौ ।
कवची निषङ्गी पाशी च दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥ ०११ ॥

उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथस्त्रयः ॥ ०१२ ॥

अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः ॥ ०१३ ॥

कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ ०१४ ॥

नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रमं नृप ।
सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ०१५ ॥

सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रेषु कोविदाः ।
सर्वे संसर्गविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ ०१६ ॥

सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
धृतराष्ट्रेण समये समीक्ष्य विधिवत्तदा ॥ ०१७ ॥

दुःशलां समये राजा सिन्धुराजाय भारत ।
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ॥ ०१८ ॥

अध्याय १०९

जनमेजय उवाच ॥

कथितो धार्तराष्ट्राणामार्षः संभव उत्तमः ।
अमानुषो मानुषाणां भवता ब्रह्मवित्तम ॥ ००१ ॥

नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः ।
त्वत्तः श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवानां तु कीर्तय ॥ ००२ ॥

ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमाः ।
त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ००३ ॥

तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
वने मैथुनकालस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ००५ ॥

ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ००६ ॥

स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः ॥ ००७ ॥

संसक्तस्तु तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ००८ ॥

मृग उवाच ॥

काममन्युपरीतापि बुध्यङ्गरहितापि च ।
वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वभिरता नराः ॥ ००९ ॥

न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्रज्ञा न प्रतिपद्यते ॥ ०१० ॥

शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ०११ ॥

पाण्डुरुवाच ॥

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

अच्छद्मनामायया च मृगाणां वध इष्यते ।
स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वान्किं नु गर्हसे ॥ ०१३ ॥

अगस्त्यः सत्रमासीनश्चचार मृगयामृषिः ।
आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ ०१४ ॥

प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।
अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं वै वपा हुता ॥ ०१५ ॥

मृग उवाच ॥

न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति पुरा शरान् ।
रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ ०१६ ॥

पाण्डुरुवाच ॥

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा ।
उपायैरिषुभिस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ ०१७ ॥

मृग उवाच ॥

नाहं घ्नन्तं मृगान्राजन्विगर्हे आत्मकारणात् ।
मैथुनं तु प्रतीक्ष्यं मे स्यात्त्वयेहानृशंसतः ॥ ०१८ ॥

सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ॥ ०१९ ॥

पुरुषार्थफलं कान्तं यत्त्वया वितथं कृतम् ॥ ०१९ ॥

पौरवाणामृषीणां च तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ ०२० ॥

नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
अस्वर्ग्यमयशस्यं च अधर्मिष्ठं च भारत ॥ ०२१ ॥

स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसङ्काश कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ ०२२ ॥

त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ ०२३ ॥

किं कृतं ते नरश्रेष्ठ निघ्नतो मामनागसम् ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ॥ ०२४ ॥

वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ॥ ०२४ ॥

त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यसंशयम् ।

द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ॥ ०२५ ॥

जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ ०२५ ॥

अहं हि किंदमो नाम तपसाप्रतिमो मुनिः ।
व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ ०२६ ॥

मृगो भूत्वा मृगैः सार्धं चरामि गहने वने ।
न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ॥ ०२७ ॥

मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ॥ ०२७ ॥

अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ॥ ०२८ ॥

त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ ०२८ ॥

अन्तकाले च संवासं यया गन्तासि कान्तया ।
प्रेतराजवशं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ॥ ०२९ ॥

भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ सैव त्वामनुयास्यति ॥ ०२९ ॥

वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया ।
तथा सुखं त्वां संप्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥ ०३० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्ययुज्यत ।
मृगः पाण्डुश्च शोकार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ०३१ ॥

अध्याय ११०

वैशंपायन उवाच ॥

तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ॥ ००१ ॥

पाण्डुरुवाच ॥

सतामपि कुले जाताः कर्मणा बत दुर्गतिम् ।
प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ ००२ ॥

शश्वद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ।
जीवितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ००३ ॥

तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः ।
कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ००४ ॥

तस्याद्य व्यसने बुद्धिः सञ्जातेयं ममाधमा ।
त्यक्तस्य देवैरनयान्मृगयायां दुरात्मनः ॥ ००५ ॥

मोक्षमेव व्यवस्यामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।
सुवृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ००६ ॥

अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ॥ ००६ ॥

तस्मादेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ००७ ॥

पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ००८ ॥

न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ००९ ॥

न चाप्यवहसन्कञ्चिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ ०१० ॥

जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम् ।
स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतां प्रति ॥ ०११ ॥

एककालं चरन्भैक्षं कुलानि द्वे च पञ्च च ।
असंभवे वा भैक्षस्य चरन्ननशनान्यपि ॥ ०१२ ॥

अल्पमल्पं यथाभोज्यं पूर्वलाभेन जातु चित् ।
नित्यं नातिचर.णल्लाभे अलाभे सप्त पूरयन् ॥ ०१३ ॥

वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं प्रध्यायन्नुभयोस्तयोः ॥ ०१४ ॥

न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
मरणं जीवितं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ ०१५ ॥

याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिष्ववस्थितः ॥ ०१६ ॥

तासु सर्वास्ववस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
संपरित्यक्तधर्मात्मा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ ०१७ ॥

निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।

न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ ०१८ ॥

एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संधारयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ०१९ ॥

नाहं श्वाचरिते मार्गे अवीर्यकृपणोचिते ।
स्वधर्मात्सततापेते रमेयं वीर्यवर्जितः ॥ ०२० ॥

सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यां कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्तते पथि ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निःश्वासपरमो नृपः ।
अवेक्षमाणः कुन्तीं च माद्रीं च समभाषत ॥ ०२२ ॥

कौसल्या विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः ॥ ०२३ ॥

ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः ॥ ०२४ ॥

प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ ०२४ ॥

निशम्य वचनं भर्तुर्वनवासे धृतात्मनः ।
तत्समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥ ०२५ ॥

अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्त्वा तपो महत् ॥ ०२६ ॥

त्वमेव भविता सार्थः स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ ०२६ ॥

प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्तकामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ॥ ०२७ ॥

यदि आवां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ ०२८ ॥

पाण्डुरुवाच ॥

यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ०२९ ॥

त्यक्तग्राम्यसुखाचारस्तप्यमानो महत्तपः ।
वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ०३० ॥

अग्निं जुह्वन्नुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधरः ॥ ०३१ ॥

शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ०३२ ॥

एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ०३३ ॥

वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरञ्जातु किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ०३४ ॥

एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
काङ्क्षमाणोऽहमासिष्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरववंशजः ।
ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥ ०३६ ॥

वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ॥ ०३६ ॥

प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ।
गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ ०३७ ॥

अर्थं कामं सुखं चैव रतिं च परमात्मिकाम् ।
प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्यः कुरुपुङ्गवः ॥ ०३८ ॥

ततस्तस्यानुयात्राणि ते चैव परिचारकाः ।
श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः ॥ ०३९ ॥

भीममार्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ०३९ ॥

उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वचः ॥ ०४० ॥

श्रुत्वा च तेभ्यस्तत्सर्वं यथावृत्तं महावने ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ०४१ ॥

राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः ।
जगाम सह भार्याभ्यां ततो नागसभं गिरिम् ॥ ०४२ ॥

स चैत्ररथमासाद्य वारिषेणमतीत्य च ।
हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ०४३ ॥

रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ।
उवास स तदा राजा समेषु विषमेषु च ॥ ०४४ ॥

इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समपद्यत ॥ ०४५ ॥

अध्याय १११

वैशंपायन उवाच ॥

तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसंघानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ ००१ ॥

शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्येण भारत ॥ ००२ ॥

केषाञ्चिदभवद्भ्राता केषाञ्चिदभवत्सखा ।
ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्पर्यपालयन् ॥ ००३ ॥

स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः ।
ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ००४ ॥

स्वर्गपारं तितीर्षन्स शतशृङ्गादुदङ्मुखः ।
प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः ॥ ००५ ॥

उपर्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः ॥ ००५ ॥

दृष्टवन्तो गिरेरस्य दुर्गान्देशान्बहून्वयम् ।
आक्रीडभूतान्देवानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ००६ ॥

उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ।
महानदीनितम्बांश्च दुर्गांश्च गिरिगह्वरान् ॥ ००७ ॥

सन्ति नित्यहिमा देशा निर्वृक्षमृगपक्षिणः ।
सन्ति केचिन्महावर्षा दुर्गाः केचिद्दुरासदाः ॥ ००८ ॥

अतिक्रामेन्न पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगाः ।
वायुरेकोऽतिगाद्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ००९ ॥

गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन्राजपुत्र्यौ कथं त्विमे ।
न सीदेतामदुःखार्हे मा गमो भरतर्षभ ॥ ०१० ॥

पाण्डुरुवाच ॥

अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।
स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तद्ब्रवीमि वः ॥ ०११ ॥

ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
पितृदेवर्षिमनुजदेयैः शतसहस्रशः ॥ ०१२ ॥

एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् ॥ ०१३ ॥

यज्ञैश्च देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान् ॥ ०१४ ॥

ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ॥ ०१५ ॥

देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेष निश्चयः ।
इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ॥ ०१६ ॥

यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत्प्रजा ॥ ०१७ ॥

तापसा ऊचुः ॥

अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्म देवोपमं शुभम् ।
अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ ०१८ ॥

दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।
अक्लिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नरः ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ ०२१ ॥

सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥ ०२२ ॥

अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
इति कुन्ति विदुर्धीराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥ ०२३ ॥

इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।
सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ ०२४ ॥

सोऽहमेवं विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
अनपत्यः शुभा.ल्लोकान्नावाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ ०२५ ॥

मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥ ०२६ ॥

इमे वै बन्धुदायादाः षट्पुत्रा धर्मदर्शने ।
षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्शृणु मे पृथे ॥ ०२७ ॥

स्वयञ्जातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ ०२८ ॥

दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
सहोढो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ ०२९ ॥

पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ०३० ॥

अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ०३१ ॥

तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनि ॥ ०३२ ॥

शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
या वीरपत्नी गुरुभिर्नियुक्तापत्यजन्मनि ॥ ०३३ ॥

पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ०३४ ॥

कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र त्रीञ्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ०३५ ॥

तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्नियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ०३६ ॥

अध्याय ११२

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ ००१ ॥

न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथञ्चन ।
धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचन ॥ ००२ ॥

त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ००३ ॥

स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ००४ ॥

न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम् ।
त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ००५ ॥

इमां च तावद्धर्म्यां त्वं पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥ ००६ ॥

व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः ।
पुरा परमधर्मिष्ठः पूरोर्वंशविवर्धनः ॥ ००७ ॥

तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महात्मनि ।
उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्राः सह महर्षिभिः ॥ ००८ ॥

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः ॥ ००९ ॥

व्युषिताश्वस्ततो राजन्नति मर्त्यान्व्यरोचत ।
सर्वभूतान्यति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ ०१० ॥

स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तमः ।
प्राच्यानुदीच्यान्मध्यांश्च दक्षिणात्यानकालयत् ॥ ०११ ॥

अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्वः प्रतापवान् ।
बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ ०१२ ॥

अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुंधराम् ॥ ०१३ ॥

अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ०१३ ॥

यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
अनन्तरत्नान्यादाय आजहार महाक्रतून् ॥ ०१४ ॥

सुषाव च बहून्सोमान्सोमसंस्थास्ततान च ॥ ०१४ ॥

आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसंमता ।
भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ ०१५ ॥

कामयामासतुस्तौ तु परस्परमिति श्रुतिः ।
स तस्यां कामसंमत्तो यक्ष्माणं समपद्यत ॥ ०१६ ॥

तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् ।
तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदुःखिता ॥ ०१७ ॥

अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् ।
भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध नराधिप ॥ ०१८ ॥

नारी परमधर्मज्ञ सर्वा पुत्रविनाकृता ।
पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ ०१९ ॥

पतिं विना मृतं श्रेयो नार्याः क्षत्रियपुङ्गव ।
त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥ ०२० ॥

त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ ०२१ ॥

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ।
त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ ०२२ ॥

छायेवानपगा राजन्सततं वशवर्तिनी ।
भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ ०२३ ॥

अद्य प्रभृति मां राजन्कष्टा हृदयशोषणाः ।
आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वदृते पुष्करेक्षण ॥ ०२४ ॥

अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः ।
संयोगा विप्रयुक्ता वा पूर्वदेहेषु पार्थिव ॥ ०२५ ॥

तदिदं कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु सञ्चितम् ।
दुःखं मामनुसंप्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् ॥ ०२६ ॥

अद्य प्रभृत्यहं राजन्कुशप्रस्तरशायिनी ।
भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ ०२७ ॥

दर्शयस्व नरव्याघ्र साधु मामसुखान्विताम् ।
दीनामनाथां कृपणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ ०२८ ॥

एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
तं शवं संपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ ०२९ ॥

उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव ।
जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ०३० ॥

आत्मीये च वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ०३१ ॥

एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ०३२ ॥

सा तेन सुषुवे देवी शवेन मनुजाधिप ।
त्रीञ्शाल्वांश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ॥ ०३३ ॥

तथा त्वमपि मय्येव मनसा भरतर्षभ ।
शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वयात् ॥ ०३४ ॥

अध्याय ११३

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ ००१ ॥

एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ ००२ ॥

अथ त्विमं प्रवक्ष्यामि धर्मं त्वेतं निबोध मे ।
पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ००३ ॥

अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुलोचने ॥ ००४ ॥

तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ००५ ॥

तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।
अद्याप्यनुविधीयन्ते कामद्वेषविवर्जिताः ॥ ००६ ॥

पुराणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ॥ ००६ ॥

उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि वर्तते ।
स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ॥ ००७ ॥

अस्मिंस्तु लोके नचिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ।
स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ००८ ॥

बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ००९ ॥

मर्यादेयं कृता तेन मानुषेष्विति नः श्रुतम् ।
कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ॥ ०१० ॥

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ।
जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ०११ ॥

ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षितस्तदा ।
मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ ०१२ ॥

क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ॥ ०१३ ॥

अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥ ०१४ ॥

ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ ०१५ ॥

मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदा प्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ ०१६ ॥

व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्य प्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ ०१७ ॥

भार्यां तथा व्युच्चरतः कौमारीं ब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ ०१८ ॥

पत्या नियुक्ता या चैव पत्न्यपत्यार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यत्येतदेव हि ॥ ०१९ ॥

इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ ०२० ॥

सौदासेन च रम्भोरु नियुक्तापत्यजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ ०२१ ॥

तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम भामिनी ।
भार्या कल्माषपादस्य भर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ ०२२ ॥

अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥ ०२३ ॥

अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ।
ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ ०२४ ॥

ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता यतव्रते ।
नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ ०२५ ॥

शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति ।
धर्ममेतं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ ०२६ ॥

भर्ता भार्यां राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ०२७ ॥

विशेषतः पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ॥ ०२८ ॥

तथा रक्ताङ्गुलितलः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ ०२९ ॥

मन्नियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ।
पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ॥ ०३० ॥

त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ॥ ०३० ॥

एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् ।
प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ०३१ ॥

पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ०३२ ॥

निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ०३३ ॥

स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
मन्त्रग्रामं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ०३४ ॥

यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
अकामो वा सकामो वा स ते वशमुपैष्यति ॥ ०३५ ॥

इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ।
ब्राह्मणेन वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ०३६ ॥

अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ।
तेन मन्त्रेण राजर्षे यथा स्यान्नौ प्रजा विभो ॥ ०३७ ॥

आवाहयामि कं देवं ब्रूहि तत्त्वविदां वर ।
त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन्कर्मणि स्थिताम् ॥ ०३८ ॥

पाण्डुरुवाच ॥

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि देवेषु पुण्यभाक् ॥ ०३९ ॥

अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथञ्चन ।

लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मंस्यते ॥ ०४० ॥

धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।
दत्तस्यापि च धर्मेण नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ०४१ ॥

तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।
उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममाराधयस्व वै ॥ ०४२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।
अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ०४३ ॥

अध्याय ११४

वैशंपायन उवाच ॥

संवत्सराहिते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ ००१ ॥

सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।
जजाप जप्यं विधिवद्दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ ००२ ॥

सङ्गम्य सा तु धर्मेण योगमूर्तिधरेण वै ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां वरम् ॥ ००३ ॥

ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे ।

दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥ ००४ ॥

समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव समये सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ००५ ॥

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति न संशयः ।
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥ ००६ ॥

भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ ००७ ॥

धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥ ००८ ॥

ततस्तथोक्ता पत्या तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ००९ ॥

तमप्यतिबलं जातं वागभ्यवदद्च्युतम् ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥ ०१० ॥

इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥ ०११ ॥

कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥ ०१२ ॥

ततः स वज्रसंघातः कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ ०१३ ॥

तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागमत् ॥ ०१३ ॥

यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ ०१४ ॥

जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ ०१५ ॥

दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं हि प्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवं तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ ०१६ ॥

इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ ०१७ ॥

तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान्भविष्यति ॥ ०१८ ॥

कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥ ०१८ ॥

ततः पाण्डुर्महातेजा मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ।
दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ॥ ०१९ ॥

आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ॥ ०२० ॥

आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत ॥ ०२१ ॥

तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यभाषत ।
पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ०२२ ॥

देवानां ब्राह्मणानां च सुहृदां चार्थसाधकम् ।
सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ०२३ ॥

इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ ०२४ ॥

नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ ०२५ ॥

पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम् ।
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ ०२६ ॥

एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ ०२७ ॥

जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ ०२८ ॥

कार्तवीर्यसमः कुन्ति शिबितुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ ०२९ ॥

अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ०३० ॥

एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरूंश्च सह केकयैः ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्म सुधास्यति ॥ ०३१ ॥

एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ०३२ ॥

ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ०३३ ॥

जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
एष वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यत्यपराजितः ॥ ०३४ ॥

तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥ ०३५ ॥

एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्तीपुत्रस्य सूतके ।
उक्तवान्वायुराकाशे कुन्ती शुश्राव चास्य ताम् ॥ ०३६ ॥

वाचमुच्चारितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ।
बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ ०३७ ॥

तथा देवऋषीणां च सेन्द्राणां च दिवौकसाम् ।
आकाशे दुन्दुभीनां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ०३८ ॥

उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ।
समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् ॥ ०३९ ॥

काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः ॥ ०४० ॥

भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च ; विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे ; सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ०४१ ॥

मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ०४२ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वालङ्कारभूषिताः ।
उपगायन्ति बीभत्सुमुपनृत्यन्ति चाप्सराः ॥ ०४३ ॥

गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ०४३ ॥

भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ०४४ ॥

युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ०४५ ॥

कलिः पञ्चदशश्चात्र नारदश्चैव षोडशः ।
सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महायशाः ॥ ०४६ ॥

ब्रह्मचारी बहुगुणः सुपर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ०४७ ॥

गीतमाधुर्यसंपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नरर्षभम् ॥ ०४८ ॥

तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालङ्कारभूषिताः ।
ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ०४९ ॥

अनूना चानवद्या च प्रियमुख्या गुणावरा ।
अद्रिका च तथा साची मिश्रकेशी अलम्बुसा ॥ ०५० ॥

मरीचिः शिचुका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अग्निका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ०५१ ॥

असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ।
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ॥ ०५२ ॥

काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र संघशः ।
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ०५३ ॥

क्रतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि ।
उम्लोचेत्यभिविख्याता प्रम्लोचेति च ता दश ॥ ०५४ ॥

उर्वश्येकादशीत्येता जगुरायतलोचनाः ॥ ०५४ ॥

धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ॥ ०५५ ॥

पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्याः पावकार्चिषः ।
महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः ॥ ०५६ ॥

मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ ०५७ ॥

दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशां पते ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ०५८ ॥

अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परिसंस्थिताः ॥ ०५९ ॥

कर्कोटकोऽथ शेषश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः ।
कच्छपश्चापकुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ०६० ॥

आययुस्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ०६१ ॥

तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वजः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ०६२ ॥

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः ।
अधिकां स्म ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ०६३ ॥

पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ।
प्राहिणोद्दर्शनीयाङ्गीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ०६४ ॥

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥ ०६५ ॥

स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।
अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ०६६ ॥

अध्याय ११५

वैशंपायन उवाच ॥

कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

न मेऽस्ति त्वयि संतापो विगुणेऽपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ ००२ ॥

गान्धार्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत्कुरुनन्दन ॥ ००३ ॥

इदं तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति संततिः ॥ ००४ ॥

यदि त्वपत्यसंतानं कुन्तिराजसुता मयि ।

कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ००५ ॥

स्तम्भो हि मे सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ००६ ॥

पाण्डुरुवाच ॥

ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ००७ ॥

तव त्विदं मतं ज्ञात्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचो मे प्रतिपत्स्यते ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम संतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ००९ ॥

मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थं च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ०१० ॥

यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोर्थिना ॥ ०११ ॥

तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भामिनि ॥ ०१२ ॥

तथा राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः ।
चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ ०१३ ॥

सा त्वं माद्रीं प्लवेनेव तारयेमामनिन्दिते ।

अपत्यसंविभागेन परां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ ०१४ ॥

एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥ ०१५ ॥

ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ ०१६ ॥

नकुलं सहदेवं च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥ ०१७ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावन्याञ्जनानति ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसंपदा ॥ ०१८ ॥

नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशां पते ॥ ०१९ ॥

ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्याहुर्भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ ०२० ॥

पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥ ०२१ ॥

अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ॥ ०२१ ॥

कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्माद्र्यर्थे समचोदयत् ।
तमुवाच पृथा राजन्रहस्युक्ता सती सदा ॥ ०२२ ॥

उक्ता सकृद्द्वन्द्वमेषा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ।
बिभेम्यस्याः परिभवान्नारीणां गतिरीदृशी ॥ ०२३ ॥

नाज्ञासिषमहं मूढा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ।
तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैषोऽस्तु वरो मम ॥ ०२४ ॥

एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ।
संभूताः कीर्तिमन्तस्ते कुरुवंशविवर्धनाः ॥ ०२५ ॥

शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ॥ ०२६ ॥

सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधुर्देवविक्रमाः ॥ ०२६ ॥

विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ ०२७ ॥

ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
सर्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ ०२८ ॥

अध्याय ११६

वैशंपायन उवाच ॥

दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
तान्पश्यन्पर्वते रेमे स्वबाहुबलपालितान् ॥ ००१ ॥

सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥ ००२ ॥

पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ००३ ॥

जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तु संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ००४ ॥

प्रहृष्टमनसं तत्र विहरन्तं यथामरम् ।
तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ००५ ॥

समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृधे गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ००६ ॥

रहस्यात्मसमां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।
न शशाक नियन्तुं तं कामं कामबलात्कृतः ॥ ००७ ॥

तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ००८ ॥

स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण गच्छमानो बलादिव ॥ ००९ ॥

जीवितान्ताय कौरव्यो मन्मथस्य वशं गतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य जगामैव बलात्प्रियाम् ॥ ०१० ॥

तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ०११ ॥

स तया सह सङ्गम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ ०१२ ॥

ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।

मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव ह ॥ ०१३ ॥

सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ ०१४ ॥

ततो माद्र्यब्रवीद्राजन्नार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ ०१५ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवावार्य दारकान् ।
हताहमिति विक्रुश्य सहसोपजगाम ह ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।
कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ ०१७ ॥

रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
कथं त्वमभ्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ ०१८ ॥

ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो जनाधिपः ।
सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ ०१९ ॥

कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ ०२० ॥

धन्या त्वमसि बाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ ०२१ ॥

माद्र्युवाच ॥

विलोभ्यमानेन मया वार्यमाणेन चासकृत् ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ ०२२ ॥

कुन्त्युवाच ॥

अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्तय ॥ ०२३ ॥

अन्वेष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्रक्षस्व दारकान् ॥ ०२४ ॥

माद्र्युवाच ॥

अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां तज्ज्येष्ठा अनुमन्यताम् ॥ ०२५ ॥

मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ ०२६ ॥

न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।
वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा हि माम् ॥ ०२७ ॥

तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां हि कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ ०२८ ॥

राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ ०२९ ॥

दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ०३० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।

मद्रराजात्मजा तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ०३१ ॥

अध्याय ११७

वैशंपायन उवाच ॥

पाण्डोरवभृथं कृत्वा देवकल्पा महर्षयः ।
ततो मन्त्रमकुर्वन्त ते समेत्य तपस्विनः ॥ ००१ ॥

हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महातपाः ।
अस्मिन्स्थाने तपस्तप्तुं तापसाञ्शरणं गतः ॥ ००२ ॥

स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।
प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ००३ ॥

ते परस्परमामन्त्र्य सर्वभूतहिते रताः ।
पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ००४ ॥

उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः ।
भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ००५ ॥

तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरं चैव तापसाः ॥ ००६ ॥

सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं सङ्क्षिप्तं तदमन्यत ॥ ००७ ॥

सा नदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।

वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ००८ ॥

तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समजायत ॥ ००९ ॥

मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे धर्मपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ ०१० ॥

स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघान्समास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥ ०११ ॥

तथा विड्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ ०१२ ॥

तथा भीष्मः शांतनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥ ०१३ ॥

सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी च विनिर्ययौ ॥ ०१४ ॥

धृतराष्ट्रस्य दायादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ ०१५ ॥

तान्महर्षिगणान्सर्वाञ्शिरोभिरभिवाद्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ ०१६ ॥

तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा अपि ॥ ०१७ ॥

तमकूजमिवाज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ॥ ०१८ ॥

तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ।
महर्षिमतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ ०२० ॥

ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्धर्मादयं पुत्रस्तस्य जातो युधिष्ठिरः ॥ ०२१ ॥

तथेमं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ ०२२ ॥

पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यां सत्यपराक्रमः ।
यस्य कीरित्र्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ ०२३ ॥

यौ तु माद्री महेष्वासावसूत कुरुसत्तमौ ।
अश्विभ्यां मनुजव्याघ्राविमौ तावपि तिष्ठतः ॥ ०२४ ॥

चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
एष पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ ०२५ ॥

पुत्राणां जन्म वृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यतः सततं पाण्डोः शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ०२६ ॥

वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ ०२७ ॥

तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ ०२८ ॥

सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ०२९ ॥

इमे तयोः शरीरे द्वे सुताश्चेमे तयोर्वराः ।
क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ०३० ॥

प्रेतकार्ये च निर्वृत्ते पितृमेधं महायशाः ।
लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ०३१ ॥

एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्कुरूणामेव पश्यताम् ।
क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे चारणा गुह्यकैः सह ॥ ०३२ ॥

गन्धर्वनगराकारं तत्रैवान्तर्हितं पुनः ।
ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ०३३ ॥

अध्याय ११८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥ ००१ ॥

पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।
पाण्डोः प्रयच्छ माद्र्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ ००२ ॥

यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्यान्माद्र्यास्तथा कुरु ।
यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ००३ ॥

न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः ।
यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमसंवृते ॥ ००५ ॥

ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यहोमपुरस्कृताः ।
निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजपुरोहितैः ॥ ००६ ॥

अथैनमार्तवैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैर्वरैः ।
शिबिकां समलञ्चक्रुर्वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ००७ ॥

तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः ।
अमात्या ज्ञातयश्चैव सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ००८ ॥

नृसिंहं नरयुक्तेन परमालङ्कृतेन तम् ।
अवहन्यानमुख्येन सह माद्र्या सुसंवृतम् ॥ ००९ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
सर्ववादित्रनादैश्च समलञ्चक्रिरे ततः ॥ ०१० ॥

रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः ।
प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥ ०११ ॥

अथ छत्राणि शुभ्राणि पाण्डुराणि बृहन्ति च ।
आजह्रुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ ०१२ ॥

याजकैः शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशनाः ।
अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलङ्कृताः ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः ।
रुदन्तः शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ ०१४ ॥

अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते ।
कृत्वानाथान्परो नाथः क्व यास्यति नराधिपः ॥ ०१५ ॥

क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ ०१६ ॥

न्यासयामासुरथ तां शिबिकां सत्यवादिनः ।
सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मणः ॥ ०१७ ॥

ततस्तस्य शरीरं तत्सर्वगन्धनिषेवितम् ।
शुचिकालीयकादिग्धं मुख्यस्नानाधिवासितम् ॥ ०१८ ॥

पर्यषिञ्चञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः ॥ ०१८ ॥

चन्दनेन च मुख्येन शुक्लेन समलेपयन् ।
कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ॥ ०१९ ॥

अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ।
आच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नरर्षभः ॥ ०२० ॥

शुशुभे पुरुषव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ ०२० ॥

याजकैरभ्यनुज्ञातं प्रेतकर्मणि निष्ठितैः ।
घृतावसिक्तं राजानं सह माद्र्या स्वलङ्कृतम् ॥ ०२१ ॥

तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
अन्यैश्च विविधैर्गन्धैरनल्पैः समदाहयन् ॥ ०२२ ॥

ततस्तयोः शरीरे ते दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
हाहा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ ०२३ ॥

तां प्रेक्ष्य पतितामार्तां पौरजानपदो जनः ।
रुरोद सस्वनं सर्वो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ ०२४ ॥

क्लान्तानीवार्तनादेन सर्वाणि च विचुक्रुशुः ।
मानुषैः सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ ०२५ ॥

तथा भीष्मः शांतनवो विदुरश्च महामतिः ।
सर्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन्भृशदुःखिताः ॥ ०२६ ॥

ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह बन्धुभिः ।
उदकं चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुरुयोषितः ॥ ०२७ ॥

कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्शोककर्शितान् ।
सर्वाः प्रकृतयो राजञ्शोचन्त्यः पर्यवारयन् ॥ ०२८ ॥

यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः ।
तथैव नागरा राजञ्शिश्यिरे ब्राह्मणादयः ॥ ०२९ ॥

तदनानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
बभूव पाण्डवैः सार्धं नगरं द्वादश क्षपाः ॥ ०३० ॥

अध्याय ११९

वैशंपायन उवाच ॥

ततः क्षत्ता च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः ।
ददुः श्राद्धं तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा ॥ ००१ ॥

कुरूंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः ।
रत्नौघान्द्विजमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरानपि ॥ ००२ ॥

कृतशौचांस्ततस्तांस्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
आदाय विविशुः पौराः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ००३ ॥

सततं स्मान्वतप्यन्त तमेव भरतर्षभम् ।
पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम् ॥ ००४ ॥

श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम् ।
संमूढां दुःखशोकार्तां व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी गतयौवना ॥ ००६ ॥

बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः ।
लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति ॥ ००७ ॥

गच्छ त्वं त्यागमास्थाय युक्ता वस तपोवने ।
मा द्रक्ष्यसि कुलस्यास्य घोरं सङ्क्षयमात्मनः ॥ ००८ ॥

तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् ।
अम्बिके तव पुत्रस्य दुर्नयात्किल भारताः ॥ ००९ ॥

सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पौत्राश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ ००९ ॥

तत्कौसल्यामिमामार्तां पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्रं ते गच्छावो यदि मन्यसे ॥ ०१० ॥

तथेत्युक्ते अम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ ०११ ॥

ताः सुघोरं तपः कृत्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ ०१२ ॥

अवाप्नुवन्त वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।
अवर्धन्त च भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥ ०१३ ॥

धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तः पितृवेश्मनि ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टाः पाण्डवाभवन् ॥ ०१४ ॥

जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति ॥ ०१५ ॥

हर्षादेतान्क्रीडमानान्गृह्य काकनिलीयने ।
शिरःसु च निगृह्यैनान्योधयामास पाण्डवः ॥ ०१६ ॥

शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् ।
एक एव विमृद्नाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ ०१७ ॥

पादेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोक्षिकान् ॥ ०१८ ॥

दश बालाञ्जले क्रीडन्भुजाभ्यां परिगृह्य सः ।
आस्ते स्म सलिले मग्नः प्रमृतांश्च विमुञ्चति ॥ ०१९ ॥

फलानि वृक्षमारुह्य प्रचिन्वन्ति च ते यदा ।
तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमम् ॥ ०२० ॥

प्रहारवेगाभिहताद्द्रुमाद्व्याघूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं स्त्रस्ताः कुमारकाः ॥ ०२१ ॥

न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ ०२२ ॥

एवं स धार्तराष्ट्राणां स्पर्धमानो वृकोदरः ।
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ ०२३ ॥

ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ ०२४ ॥

तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ ०२५ ॥

अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिहन्यताम् ॥ ०२६ ॥

अथ तस्मादवरजं ज्येष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुंधराम् ॥ ०२७ ॥

एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ ०२८ ॥

ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चेलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ ०२९ ॥

प्रमाणकोट्यामुद्देशं स्थलं किञ्चिदुपेत्य च ।
क्रीडावसाने सर्वे ते शुचिवस्त्राः स्वलङ्कृताः ॥ ०३० ॥

सर्वकामसमृद्धं तदन्नं बुभुजिरे शनैः ॥ ०३० ॥

दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ।
विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन् ॥ ०३१ ॥

खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायामाभ्यधिकस्तदा ।
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतान्विभुः ॥ ०३२ ॥

प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापारुह्य तत्स्थलम् ॥ ०३२ ॥

शीतं वासं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
निश्चेष्टः पाण्डवो राजन्सुष्वाप मृतकल्पवत् ॥ ०३३ ॥

ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः शनैः ।
गम्भीरं भीमवेगं च स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ०३४ ॥

ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठज्जलाद्भूयो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ०३५ ॥

सुप्तं चापि पुनः सर्पैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
कुपितैर्दंशयामास सर्वेष्वेवाङ्गमर्मसु ॥ ०३६ ॥

दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
त्वचं नैवास्य बिभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ०३७ ॥

प्रतिबुद्धस्तु भीमस्तान्सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ०३८ ॥

भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ०३९ ॥

वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारो वृकोदरः ॥ ०४० ॥

विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
भीमसंहननो भीमस्तदप्यजरयत्ततः ॥ ०४१ ॥

एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ०४२ ॥

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ०४३ ॥

अध्याय १२०

जनमेजय उवाच ॥

कृपस्यापि महाब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्भात्कथं जज्ञे कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम नामतः ।
पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ ००२ ॥

न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।

यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परंतप ॥ ००३ ॥

अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ००४ ॥

धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ००५ ॥

ततो जालपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ००६ ॥

साभिगम्याश्रमपदं रमणीयं शरद्वतः ।
धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ००७ ॥

तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
लोकेऽप्रतिमसंस्थानामुत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ००८ ॥

धनुश्च हि शराश्चास्य कराभ्यां प्रापतन्भुवि ।
वेपथुश्चास्य तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ००९ ॥

स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समन्वयात् ।
अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ ०१० ॥

यस्त्वस्य सहसा राजन्विकारः समपद्यत ।
तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नावबुध्यत ॥ ०११ ॥

स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ।
जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात ह ॥ ०१२ ॥

शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ।
तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ ०१३ ॥

मृगयां चरतो राज्ञः शंतनोस्तु यदृच्छया ।
कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ ०१४ ॥

धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
व्यवस्य ब्राह्मणापत्यं धनुर्वेदान्तगस्य तत् ॥ ०१५ ॥

स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं तदा ॥ ०१५ ॥

स तदादाय मिथुनं राजाथ कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ ०१६ ॥

ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
गौतमोऽपि तदापेत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ ०१७ ॥

कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ।
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ ०१८ ॥

निहितौ गौतमस्तत्र तपसा तावविन्दत ।
आगम्य चास्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ०१९ ॥

चतुर्विधं धनुर्वेदमस्त्राणि विविधानि च ।
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ॥ ०२० ॥

सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ ०२० ॥

ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाश्च महाबलाः ॥ ०२१ ॥

वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ॥ ०२१ ॥

अध्याय १२१

वैशंपायन उवाच ॥

विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ।
इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥ ००१ ॥

नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः ।
नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ ००२ ॥

महर्षिस्तु भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ।
ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ ००३ ॥

तस्या वायुः समुद्धूतो वसनं व्यपकर्षत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ००४ ॥

तस्मिन्समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ००५ ॥

अग्निवेश्यं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः ॥ ००६ ॥

अग्निष्टुज्जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ००७ ॥

भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ००८ ॥

स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ००९ ॥

ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वरः ॥ ०१० ॥

भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा ।
ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ॥ ०११ ॥

शारद्वतीं ततो द्रोणः कृपीं भार्यामविन्दत ॥ ०११ ॥

अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रता ।
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥ ०१२ ॥

स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ।
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ ०१४ ॥

सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ।
तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ ०१५ ॥

स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परंतपम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ०१६ ॥

वनं तु प्रस्थितं रामं भारद्वाजस्तदाब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभम् ॥ ०१७ ॥

राम उवाच ॥

हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किञ्चन विद्यते ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वमेव तपोधन ॥ ०१८ ॥

तथैवेयं धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ ०१९ ॥

शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ॥ ०२० ॥

वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं द्रोण वदाशु तत् ॥ ०२० ॥

द्रोण उवाच ॥

अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः ।
सरहस्यव्रतं चैव धनुर्वेदमशेषतः ॥ ०२२ ॥

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः ।
प्रियं सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ ०२३ ॥

अध्याय १२२

वैशंपायन उवाच ॥

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पार्षतं राजन्सखायं विद्धि मामिति ॥ ००१ ॥

द्रुपद उवाच ॥

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ००२ ॥

न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ००३ ॥

सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यताम् ।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ००४ ॥

न सख्यमजरं लोके जातु दृश्येत कर्हिचित् ।
कामो वैनं विहरति क्रोधश्चैनं प्रवृश्चति ॥ ००५ ॥

मैवं जीर्णमुपासिष्ठाः सख्यं नवमुपाकुरु ।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ००६ ॥

न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।
शूरस्य न सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ००७ ॥

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोः सख्यं विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ००८ ॥

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराज्ञा सङ्गतं राज्ञः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
मुहूर्तं चिन्तयामास मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ ०१० ॥

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चालं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०११ ॥

कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ।
क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ॥ ०१२ ॥

पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ।
न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ ०१३ ॥

अथ द्रोणः कुमारांस्तान्दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ०१४ ॥

अहो नु धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ ०१५ ॥

एष मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रितः ।
अस्य वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ॥ ०१६ ॥

वेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकामथान्यया ।
तामन्यया समायोगो वीटाया ग्रहणे मम ॥ ०१७ ॥

तदपश्यन्कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
अवेक्ष्य चोद्धृतां वीटां वीटावेद्धारमब्रुवन् ॥ ०१८ ॥

अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ।
कोऽसि कं त्वाभिजानीमो वयं किं करवामहे ॥ ०१९ ॥

द्रोण उवाच ॥

आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
स एव सुमहाबुद्धिः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे भीष्ममूचुः पितामहम् ।
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्मविशेषवत् ॥ ०२१ ॥

भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ।
युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ ०२२ ॥

अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ।
परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ॥ ०२३ ॥

हेतुमागमने तस्य द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ०२३ ॥

महर्षेरग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत ।
अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदजिघृक्षया ॥ ०२४ ॥

ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।
अवसं तत्र सुचिरं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ ०२५ ॥

पाञ्चालराजपुत्रस्तु यज्ञसेनो महाबलः ।
मया सहाकरोद्विद्यां गुरोः श्राम्यन्समाहितः ॥ ०२६ ॥

स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
तेनाहं सह सङ्गम्य रतवान्सुचिरं बत ॥ ०२७ ॥

बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ॥ ०२७ ॥

स समासाद्य मां तत्र प्रियकारी प्रियंवदः ।
अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ॥ ०२८ ॥

अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ।
अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा ॥ ०२९ ॥

त्वद्भोज्यं भविता राज्यं सखे सत्येन ते शपे ।
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ॥ ०३० ॥

एवमुक्तः प्रवव्राज कृतास्त्रोऽहं धनेप्सया ।
अभिषिक्तं च श्रुत्वैनं कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन् ॥ ०३१ ॥

प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं पुनराव्रजम् ।
संस्मरन्सङ्गमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ०३२ ॥

ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ०३३ ॥

उपस्थितं तु द्रुपदः सखिवच्चाभिसङ्गतम् ।
स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ०३४ ॥

अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी ।
यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ०३५ ॥

न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मञ्श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ०३६ ॥

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ०३७ ॥

द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
अभ्यागच्छं कुरून्भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः ॥ ०३८ ॥

प्रतिजग्राह तं भीष्मो गुरुं पाण्डुसुतैः सह ।
पौत्रानादाय तान्सर्वान्वसूनि विविधानि च ॥ ०३९ ॥

शिष्या इति ददौ राजन्द्रोणाय विधिपूर्वकम् ।
स च शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ॥ ०४० ॥

प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येकः प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तदा ॥ ०४१ ॥

कार्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदृतं वदतानघाः ॥ ०४२ ॥

तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन्विशां पते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतपः ॥ ०४३ ॥

ततोऽर्जुनं मूर्ध्नि तदा समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ०४४ ॥

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ०४५ ॥

राजपुत्रास्तथैवान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ॥ ०४६ ॥

वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः ॥ ०४६ ॥

सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ।

स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ॥ ०४७ ॥

दुर्योधनमुपाश्रित्य पाण्डवानत्यमन्यत ॥ ०४७ ॥

अध्याय १२३

वैशंपायन उवाच ॥

अर्जुनस्तु परं यत्नमातस्थे गुरुपूजने ।
अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ ००१ ॥

द्रोणेन तु तदाहूय रहस्युक्तोऽन्नसाधकः ।
अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कथञ्चन ॥ ००२ ॥

ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।
तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो निवापितः ॥ ००३ ॥

भुङ्क्त एवार्जुनो भक्तं न चास्यास्याद्व्यमुह्यत ।
हस्तस्तेजस्विनो नित्यमन्नग्रहणकारणात् ॥ ००४ ॥

तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावभ्यस्त पाण्डवः ॥ ००४ ॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत ।
उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००६ ॥

ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो रथेषु च गजेषु च ।
अश्वेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ००७ ॥

गदायुद्धेऽसिचर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोणः सङ्कीर्णयुद्धेषु शिक्षयामास पाण्डवम् ॥ ००८ ॥

तस्य तत्कौशलं दृष्ट्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ००९ ॥

ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ ०१० ॥

न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ०११ ॥

स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतपः ।
अरण्यमनुसंप्राप्तः कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ ०१३ ॥

परया श्रद्धया युक्तो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ ०१४ ॥

अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ ०१५ ॥

तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ ०१६ ॥

तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म चिकीर्षताम् ।

श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ ०१७ ॥

स कृष्णं मलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनधरं वने ।
नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ ०१८ ॥

तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ ०१९ ॥

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीरा विस्मयं परमं ययुः ॥ ०२० ॥

लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ ०२१ ॥

तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ०२२ ॥

न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ ०२३ ॥

एकलव्य उवाच ॥

निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
यथावृत्तं च ते सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ ०२५ ॥

कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।

रहो द्रोणं समागम्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ ०२७ ॥

अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
अस्त्यन्यो भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः ॥ ०२८ ॥

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ ०२९ ॥

ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ०३० ॥

एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसङ्गृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ०३१ ॥

पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ०३२ ॥

ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।
यदि शिष्योऽसि मे तूर्णं वेतनं संप्रदीयताम् ॥ ०३३ ॥

एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ०३४ ॥

न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ।
तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतां मम ॥ ०३५ ॥

एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च निरतः सदा ॥ ०३६ ॥

तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्त्वाविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ०३७ ॥

ततः परं तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
न तथा स तु शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ०३८ ॥

ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभ्यभवदर्जुनम् ॥ ०३९ ॥

द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यां विशेषतः ।
दुर्योधनश्च भीमश्च कुरूणामभ्यगच्छताम् ॥ ०४० ॥

अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
तथाति पुरुषानन्यान्त्सारुकौ यमजावुभौ ॥ ०४१ ॥

युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठः सर्वत्र तु धनञ्जयः ॥ ०४१ ॥

प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ।
बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च पाण्डवः ॥ ०४२ ॥

अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ॥ ०४३ ॥

एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ०४३ ॥

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम् ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त नराधिप ॥ ०४४ ॥

तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ ०४५ ॥

कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ०४६ ॥

द्रोण उवाच ॥

शीघ्रं भवन्तः सर्वे वै धनूंष्यादाय सत्वराः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठन्तां संहितेषवः ॥ ०४७ ॥

मद्वाक्यसमकालं च शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ०४८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च च ॥ ०४९ ॥

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य महारवम् ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ०५० ॥

ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ०५१ ॥

पश्यस्येनं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ०५२ ॥

स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ०५३ ॥

तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन्भासं चेति पुनः पुनः ॥ ०५४ ॥

तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ०५५ ॥

ततो दुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ०५६ ॥

अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे सर्वं तत्पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ०५७ ॥

ततो धनञ्जयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं निशाम्यताम् ॥ ०५८ ॥

मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ०५९ ॥

एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ लक्ष्यं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ०६० ॥

मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि वेत्युत ॥ ०६१ ॥

पश्याम्येनं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ०६२ ॥

ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां रथर्षभम् ॥ ०६३ ॥

भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ०६४ ॥

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ०६५ ॥

ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन ह ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ०६६ ॥

तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यश्वजत फल्गुनम् ।
मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ ०६७ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ०६८ ॥

अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ ०६९ ॥

स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ ०७० ॥

तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
आवापैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ॥ ०७१ ॥

इतरे तु विसंमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ॥ ०७१ ॥

तं च दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ०७२ ॥

स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ।
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ॥ ०७३ ॥

अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ॥ ०७४ ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ ०७४ ॥

न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथञ्चन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ ०७५ ॥

असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथाः प्रयतः श्रृणु चेदं वचो मम ॥ ०७६ ॥

बाधेतामानुषः शत्रुर्यदा त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदास्त्रमिदमाहवे ॥ ०७७ ॥

तथेति तत्प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ॥ ०७८ ॥

भविता त्वत्समो नान्यः पुमा.ण्ल्लोके धनुर्धरः ॥ ०७८ ॥

जतुगृहदाहपर्व

अध्याय १२४

वैशंपायन उवाच ॥

कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ००१ ॥

कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।

गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ ००२ ॥

राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमराः कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ००३ ॥

ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ००४ ॥

यदा तु मन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा ।
तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ००५ ॥

स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ००६ ॥

क्षत्तर्यद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ००७ ॥

ततो राजानमामन्त्र्य विदुरानुगतो बहिः ।
भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ॥ ००८ ॥

समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रवणसंस्थिताम् ॥ ००८ ॥

तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ।
अवघुष्टं पुरे चापि तदर्थं वदतां वर ॥ ००९ ॥

रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ।
प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्तत्र च शिल्पिनः ॥ ०१० ॥

राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ ०१० ॥

मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।

विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्शिबिकाश्च महाधनाः ॥ ०११ ॥

तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ ०१२ ॥

मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैडूर्यमणिभूषितम् ।
शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ ०१३ ॥

गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
स्त्रियश्च सर्वा या राज्ञः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ॥ ०१४ ॥

हर्षादारुरुहुर्मञ्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ॥ ०१४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्द्रुतम् ।
दर्शनेप्सु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ॥ ०१५ ॥

प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ ०१६ ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ ०१७ ॥

रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ ०१८ ॥

स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
ब्राह्मणांश्चात्र मन्त्रज्ञान्वाचयामास मङ्गलम् ॥ ०१९ ॥

अथ पुण्याहघोषस्य पुण्यस्य तदनन्तरम् ।
विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ ०२० ॥

ततो बद्धतनुत्राणा बद्धकक्ष्या महाबलाः ।
बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ ०२१ ॥

अनुज्येष्ठं च ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ ०२२ ॥

केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
मनुजा धृष्टमपरे वीक्षां चक्रुः सविस्मयाः ॥ ०२३ ॥

ते स्म लक्ष्याणि विविधुर्बाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजिभिर्द्रुतम् ॥ ०२४ ॥

तत्कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ ०२५ ॥

सहसा चुक्रुशुस्तत्र नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ ०२६ ॥

कृत्वा धनुषि ते मार्गान्रथचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ ०२७ ॥

गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ ०२८ ॥

लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।
ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगे खड्गचर्मणाम् ॥ ०२९ ॥

अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ०३० ॥

बद्धकक्ष्यौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।

बृंहन्तौ वाशिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ०३१ ॥

तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव गोवृषौ ॥ ०३२ ॥

विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय १२५

वैशंपायन उवाच ॥

कुरुराजे च रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ ००१ ॥

हा वीर कुरुराजेति हा भीमेति च नर्दताम् ।
पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ ००२ ॥

ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्यावुभावपि ।
मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ००४ ॥

ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
युगान्तानिलसङ्क्षुब्धौ महावेगाविवार्णवौ ॥ ००५ ॥

ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

निवार्य वादित्रगणं महामेघनिभस्वनम् ॥ ००६ ॥

यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ००७ ॥

आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ००८ ॥

काञ्चनं कवचं बिभ्रत्प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ।
सार्कः सेन्द्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ००९ ॥

ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ।
प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ ०१० ॥

एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष पाण्डवमध्यमः ।
एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ०११ ॥

एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः ।
एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ ०१२ ॥

इत्येवमतुला वाचः शृण्वन्त्याः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्नवसंमिश्रैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ ०१३ ॥

तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ ०१४ ॥

क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ ०१५ ॥

विदुर उवाच ॥

एष पार्थो महाराज फल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ ०१६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्समुदिते रङ्गे कथञ्चित्पर्यवस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्यादस्त्रलाघवम् ॥ ०१८ ॥

आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्घनान् ॥ ०१९ ॥

भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्गिरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ०२० ॥

क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावापतन्महीम् ॥ ०२१ ॥

सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्ठवेनाभिसंयुक्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ ०२२ ॥

भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्स मुमोचैकबाणवत् ॥ ०२३ ॥

गव्ये विषाणकोशे च चले रज्ज्ववलम्बिते ।
निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ ०२४ ॥

इत्येवमादि सुमहत्खङ्गे धनुषि चाभवत् ।
गदायां शस्त्रकुशलो दर्शनानि व्यदर्शयत् ॥ ०२५ ॥

ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निस्वने ॥ ०२६ ॥

द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्य बलसूचकः ।
वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिस्वनः ॥ ०२७ ॥

दीर्यन्ते किं नु गिरयः किं स्विद्भूमिर्विदीर्यते ।
किं स्विदापूर्यते व्योम जलभारघनैर्घनैः ॥ ०२८ ॥

रङ्गस्यैवं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ ०२९ ॥

पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परिवृतो बभौ ।
पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ०३० ॥

अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्जितम् ।
दुर्योधनममित्रघ्नमुत्थितं पर्यवारयत् ॥ ०३१ ॥

स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यतायुधै ;र्वृतो गदापाणिरवस्थितैः स्थितः ।
बभौ यथा दानवसङ्क्षये पुरा ; पुरंदरो देवगणैः समावृतः ॥ ०३२ ॥

अध्याय १२६

वैशंपायन उवाच ॥

दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः ।
विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरञ्जयः ॥ ००१ ॥

सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्योतिताननः ।
सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पादचारीव पर्वतः ॥ ००२ ॥

कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ००३ ॥

सिंहर्षभगजेन्द्राणां तुल्यवीर्यपराक्रमः ।
दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्येन्दुज्वलनोपमः ॥ ००४ ॥

प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ।
असंख्येयगुणः श्रीमान्भास्करस्यात्मसंभवः ॥ ००५ ॥

स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ॥ ००६ ॥

स सामाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ००७ ॥

सोऽब्रवीन्मेघधीरेण स्वरेण वदतां वरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ००८ ॥

पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।
करिष्ये पश्यतां नृणां मात्मना विस्मयं गमः ॥ ००९ ॥

असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतां वर ।
यन्त्रोत्क्षिप्त इव क्षिप्रमुत्तस्थौ सर्वतो जनः ॥ ०१० ॥

प्रीतिश्च पुरुषव्याघ्र दुर्योधनमथास्पृशत् ।
ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वविशच्च ह ॥ ०११ ॥

ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा ।
यत्कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ ०१२ ॥

अथ दुर्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत ।
कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद ।
अहं च कुरुराज्यं च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ ०१४ ॥

कर्ण उवाच ॥

कृतं सर्वेण मेऽन्येन सखित्वं च त्वया वृणे ।
द्वन्द्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छामि भारत ॥ ०१५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्धं बन्धूनां प्रियकृद्भव ।
दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिंदम ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।
कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ ०१७ ॥

अनाहूतोपसृप्तानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
ये लोकास्तान्हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ ०१८ ॥

कर्ण उवाच ॥

रङ्गोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फल्गुन ।
वीर्यश्रेष्ठाश्च राजन्या बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ ०१९ ॥

किं क्षेपैर्दुर्बलाश्वासैः शरैः कथय भारत ।
गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुरञ्जयः ।
भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ ०२१ ॥

ततो दुर्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः ।
परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ०२२ ॥

ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोजवैः ।
आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ ०२३ ॥

ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान्घनान् ॥ ०२४ ॥

मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत पाण्डवः ।
सूर्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ ०२५ ॥

धार्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः ।
भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ ०२६ ॥

द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ ०२७ ॥

तां तथा मोहसंपन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।

कुन्तीमाश्वासयामास प्रोक्ष्याद्भिश्चन्दनोक्षितैः ॥ ०२८ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभावपि दंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंतप्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ ०२९ ॥

तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ०३० ॥

अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ०३१ ॥

त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलवर्धनः ॥ ०३२ ॥

ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ॥ ०३२ ॥

एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
बभौ वर्षाम्बुभिः क्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ०३३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये ।
तत्कुलीनश्च शूरश्च सेनां यश्च प्रकर्षति ॥ ०३४ ॥

यद्ययं फल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः ।
काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः ॥ ०३६ ॥

अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ॥ ०३६ ॥

सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दान्तरेण च ।
उवाच कौरवं राजा राजानं तं वृषस्तदा ॥ ०३७ ॥

अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ।
प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ॥ ०३८ ॥

अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥ ०३८ ॥

एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्यभाषत ।
हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ०३९ ॥

अध्याय १२७

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ ००१ ॥

तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ ००२ ॥

ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ००३ ॥

परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानं स्नेहविक्लवः ।

अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ॥ ००४ ॥

तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति निश्चित्य पाण्डवः ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ००५ ॥

न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ००६ ॥

अङ्गराज्यं च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ००७ ॥

एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित्प्रस्फुरिताधरः ।
गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ००८ ॥

ततो दुर्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विपः ॥ ००९ ॥

सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।
वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ ०१० ॥

क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
शूराणां च नदीनां च प्रभवा दुर्विदाः किल ॥ ०११ ॥

सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ ०१२ ॥

आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ ०१३ ॥

क्षत्रियाभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च विश्रुताः ।
आचार्यः कलशाज्जातः शरस्तम्बाद्गुरुः कृपः ॥ ०१४ ॥

भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं नृपैः ॥ ०१४ ॥

सकुण्डलं सकवचं दिव्यलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसङ्काशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ ०१५ ॥

पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ ०१६ ॥

यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
रथमारुह्य पद्भ्यां वा विनामयतु कार्मुकम् ॥ ०१७ ॥

ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ ०१८ ॥

ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याथ करे नृप ।
दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्ययौ ॥ ०१९ ॥

पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशां पते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ०२० ॥

अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत ।
कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ ०२१ ॥

कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरवर्धत ॥ ०२२ ॥

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसाञ्जातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ०२३ ॥

स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः ; परेण साम्नाभ्यवदत्सुयोधनम् ।

युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मति ;र्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ ०२४ ॥

अध्याय १२८

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शिष्यान्समानीय आचार्यार्थमचोदयत् ।
द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ ००१ ॥

पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ ००२ ॥

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ००३ ॥

ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ००४ ॥

ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभाः ॥ ००५ ॥

भग्नदर्पं हृतधनं तथा च वशमागतम् ।
स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

प्रमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मृदितं मया ।
प्राप्य जीवन्रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ००७ ॥

एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं निश्चित्य पुनरब्रवीत् ।
मा भैः प्राणभयाद्राजन्क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ००८ ॥

आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन संवर्धितः स्नेहस्त्वया मे क्षत्रियर्षभ ॥ ००९ ॥

प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव नरर्षभ ।
वरं ददामि ते राजन्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ ०१० ॥

अराजा किल नो राज्ञां सखा भवितुमर्हति ।
अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ०११ ॥

राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।
सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ ०१२ ॥

द्रुपद उवाच ॥

अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु तं द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ॥ ०१४ ॥

माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ॥ ०१५ ॥

दक्षिणांश्चैव पाञ्चालान्यावच्चर्मण्वती नदी ॥ ०१५ ॥

द्रोणेन वैरं द्रुपदः संस्मरन्न शशाम ह ।

क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ॥ ०१६ ॥

हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेन बलेन च ।
पुत्रजन्म परीप्सन्वै स राजा तदधारयत् ॥ ०१७ ॥

अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ ०१७ ॥

एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ ०१८ ॥

अध्याय १२९

वैशंपायन उवाच ॥

प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्व पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ००१ ॥

ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ००२ ॥

पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नरिंदमाः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ००३ ॥

गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ ००४ ॥

प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

राज्यमप्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ ००५ ॥

तथा भीष्मः शांतनवः सत्यसंधो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं नाद्य जातु ग्रहीष्यति ॥ ००६ ॥

ते वयं पाण्डवं ज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यं करुणवेदिनम् ॥ ००७ ॥

स हि भीष्मं शांतनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ ००८ ॥

तेषां दुर्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि भाषताम् ।
युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ००९ ॥

स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चाभिसंतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ ०१० ॥

ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः ।
पौरानुरागसंतप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ०११ ॥

श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः ।
त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ ०१२ ॥

मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभूषति ।
अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ ०१३ ॥

पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमप्यगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ ०१४ ॥

स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥ ०१५ ॥

ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ ०१६ ॥

सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ ०१७ ॥

अभविष्यः स्थिरो राज्ये यदि हि त्वं पुरा नृप ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ ०१८ ॥

अध्याय १३०

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्रस्तु पुत्रस्य श्रुत्वा वचनमीदृशम् ।
मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

धर्मनित्यः सदा पाण्डुर्ममासीत्प्रियकृद्धितः ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ ००२ ॥

नास्य किञ्चिन्न जानामि भोजनादि चिकीर्षितम् ।
निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ००३ ॥

तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
गुणवा.ण्ल्लोकविख्यातः पौराणां च सुसंमतः ॥ ००४ ॥

स कथं शक्यमस्माभिरपक्रष्टुं बलादितः ।

पितृपैतामहाद्राज्यात्ससहायो विशेषतः ॥ ००५ ॥

भृता हि पाण्डुनामात्या बलं च सततं भृतम् ।
भृताः पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ ००६ ॥

ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना पौरवा जनाः ।
कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ००७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन योजिताः ॥ ००८ ॥

ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ ००९ ॥

स भवान्पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ ०१० ॥

यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ ०११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैतत्तु विवृणोम्यहम् ॥ ०१२ ॥

न च भीष्मो न च द्रोणो न क्षत्ता न च गौतमः ।
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ ०१३ ॥

समा हि कौरवेयाणां वयमेते च पुत्रक ।

नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ ०१४ ॥

ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ ०१५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ ०१६ ॥

कृपः शारद्वतश्चैव यत एते त्रयस्ततः ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥ ०१७ ॥

क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं तु यतः परे ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थे प्रबाधितुम् ॥ ०१८ ॥

स विश्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा विवासय ।
वारणावतमद्यैव नात्र दोषो भविष्यति ॥ ०१९ ॥

विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ ०२० ॥

अध्याय १३१

वैशंपायन उवाच ॥

ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्ताः प्रकृतीः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां सञ्जहार सहानुजः ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्तु केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयां चक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ ००२ ॥

अयं समाजः सुमहान्रमणीयतमो भुवि ।
उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ००३ ॥

सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ००४ ॥

कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ००५ ॥

यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैनानथ तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ००६ ॥

ममेमे पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतरं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ००७ ॥

ते तात यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सानुयात्राश्च विहरध्वं यथामराः ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ००९ ॥

कञ्चित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ ०१० ॥

धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्वा युधिष्ठिरः ।
आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ०११ ॥

ततो भीष्मं महाप्राज्ञं विदुरं च महामतिम् ।
द्रोणं च बाह्लिकं चैव सोमदत्तं च कौरवम् ॥ ०१२ ॥

कृपमाचार्यपुत्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
युधिष्ठिरः शनैर्दीनमुवाचेदं वचस्तदा ॥ ०१३ ॥

रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
सगणास्तात वत्स्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ०१४ ॥

प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
आशीर्भिर्वर्धितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यति ॥ ०१५ ॥

एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽभ्यवर्तन्त पाण्डवान् ॥ ०१६ ॥

स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वशः ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्वतः पाण्डुनन्दनाः ॥ ०१७ ॥

ततः कृतस्वस्त्ययना राज्यलाभाय पाण्डवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १३२

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनः परं हर्षमाजगाम दुरात्मवान् ॥ ००१ ॥

स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ।
यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ००३ ॥

न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति वैश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संधाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ००४ ॥

संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ००५ ॥

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ००६ ॥

स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ००७ ॥

तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
आयुधागारमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ००८ ॥

शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि सर्वाणि दापय ॥ ००९ ॥

सर्पिषा च सतैलेन लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापयेः ॥ ०१० ॥

शणान्वंशं घृतं दारु यन्त्राणि विविधानि च ।
तस्मिन्वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ०११ ॥

यथा च त्वां न शङ्केरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमिति चान्ये च मानवाः ॥ ०१२ ॥

वेश्मन्येवं कृते तत्र कृत्वा तान्परमार्चितान् ।
वासयेः पाण्डवेयांश्च कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ ०१३ ॥

तत्रासनानि मुख्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत मे पिता ॥ ०१४ ॥

यथा रमेरन्विश्रब्धा नगरे वारणावते ।
तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ ०१५ ॥

ज्ञात्वा तु तान्सुविश्वस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्ततस्त्वया देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ ०१६ ॥

दग्धानेवं स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
ज्ञातयो वा वदिष्यन्ति पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ ०१७ ॥

तत्तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
प्रायाद्रासभयुक्तेन नगरं वारणावतम् ॥ ०१८ ॥

स गत्वा त्वरितो राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ ०१९ ॥

अध्याय १३३

वैशंपायन उवाच ॥

पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ ००१ ॥

राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव वृद्धानां विदुरस्य कृपस्य च ॥ ००२ ॥

एवं सर्वान्कुरून्वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।
समालिङ्ग्य समानांश्च बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ००३ ॥

सर्वा मातृस्तथापृष्ट्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ००४ ॥

विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुङ्गवाः ।
पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्शिताः ॥ ००५ ॥

तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानाः पाण्डुपुत्रानतीव भरतर्षभ ॥ ००६ ॥

विषमं पश्यते राजा सर्वथा तमसावृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ००७ ॥

न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनञ्जयः ॥ ००८ ॥

कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ॥ ००८ ॥

तद्राज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
अधर्ममखिलं किं नु भीष्मोऽयमनुमन्यते ॥ ००९ ॥

विवास्यमानानस्थाने कौन्तेयान्भरतर्षभान् ॥ ००९ ॥

पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ॥ ०१० ॥

स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे दिष्टभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ०११ ॥

वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ॥ ०१२ ॥

तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।
उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ ०१४ ॥

भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यास्मान्निवर्तध्वं यथागृहम् ॥ ०१५ ॥

यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
तदा करिष्यथ मम प्रियाणि च हितानि च ॥ ०१६ ॥

ते तथेति प्रतिज्ञाय कृत्वा चैतान्प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिरभिनन्द्यैनाञ्जग्मुर्नगरमेव हि ॥ ०१७ ॥

पौरेषु तु निवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः सम्यग्धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ०१८ ॥

विज्ञायेदं तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ।
अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ॥ ०१९ ॥

यो वेत्ति न तमाघ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ ०१९ ॥

कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ ०२० ॥

नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः ।
नाधृतिर्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ ०२१ ॥

अनाप्तैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम् ।
श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ ०२२ ॥

चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ ०२३ ॥

अनुशिष्ट्वानुगत्वा च कृत्वा चैनान्प्रदक्षिणम् ।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ ०२४ ॥

निवृत्ते विदुरे चैव भीष्मे पौरजने तथा ।
अजातशत्रुमामन्त्र्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ ०२५ ॥

क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ ०२६ ॥

यदि तच्छक्यमस्माभिः श्रोतुं न च सदोषवत् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ ०२७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विषादग्नेश्च बोद्धव्यमिति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति चाब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यसीति च माब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वमित्युक्तो विदुरो मया ॥ ०२९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ०३० ॥

अध्याय १३४

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ ००१ ॥

श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः ।
अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठाञ्श्रुत्वैव परया मुदा ॥ ००२ ॥

ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जनाः ।
कृत्वा जयाशिषः सर्वे परिवार्योपतस्थिरे ॥ ००३ ॥

तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विबभौ देवसङ्काशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ००४ ॥

सत्कृतास्ते तु पौरैश्च पौरान्सत्कृत्य चानघाः ।
अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ००५ ॥

ते प्रविश्य पुरं वीरास्तूर्णं जग्मुरथो गृहान् ।
ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्मसु ॥ ००६ ॥

नगराधिकृतानां च गृहाणि रथिनां तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहानपि ॥ ००७ ॥

अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभाः ।
जग्मुरावसथं पश्चात्पुरोचनपुरस्कृताः ॥ ००८ ॥

तेभ्यो भक्ष्यान्नपानानि शयनानि शुभानि च ।
आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ००९ ॥

तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः ।
उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ ०१० ॥

दशरात्रोषितानां तु तत्र तेषां पुरोचनः ।
निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ०११ ॥

तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः ।
पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यकाः ॥ ०१२ ॥

तत्त्वगारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मविशारदः ।
उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

जिघ्रन्सोम्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥ ०१३ ॥

कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परंतप ।
शणसर्जरसं व्यक्तमानीतं गृहकर्मणि ॥ ०१४ ॥

मुञ्जबल्वजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ ०१४ ॥

शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेश्मकर्मणि ।
विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ ०१५ ॥

इमां तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांस्तदा ।
आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान्पुरा ॥ ०१६ ॥

ते वयं बोधितास्तेन बुद्धवन्तोऽशिवं गृहम् ।
आचार्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगैः ॥ ०१७ ॥

भीम उवाच ॥

यदिदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
नष्टैरिव विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ ०१९ ॥

यदि विन्देत चाकारमस्माकं हि पुरोचनः ।
शीघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ ०२० ॥

नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनमते स्थितः ॥ ०२१ ॥

अपि चेह प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयेत सः ॥ ०२२ ॥

धर्म इत्येव कुप्येत तथान्ये कुरुपुङ्गवाः ॥ ०२२ ॥

वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेम हि ।
स्पशैर्नो घातयेत्सार्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ ०२३ ॥

अपदस्थान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ ०२४ ॥

तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित्क्वचित् ॥ ०२५ ॥

ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥ ०२६ ॥

भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढोच्छ्वसान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ ०२७ ॥

वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ०२८ ॥

अध्याय १३५

वैशंपायन उवाच ॥

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलः क्वचित् ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो भृशम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ ००२ ॥

प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
प्रतिपाद्य विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ००३ ॥

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ००४ ॥

मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
इति व्यवसितं पार्थ धार्तराष्ट्रस्य मे श्रुतम् ॥ ००५ ॥

किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ००६ ॥

उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ००७ ॥

शुचिमाप्तं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
न विद्यते कवेः किञ्चिदभिज्ञानप्रयोजनम् ॥ ००८ ॥

यथा नः स तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
भवतः स्म यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः ॥ ००९ ॥

इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ०१० ॥

स पापः कोशवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
अस्मानपि च दुष्टात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥ ०११ ॥

स भवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्माद्धुताशनात् ।
अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः ॥ ०१२ ॥

समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।
वप्रान्ते निष्प्रतीकारमाश्लिष्येदं कृतं महत् ॥ ०१३ ॥

इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्वबोधयत् ॥ ०१४ ॥

सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा ।
पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं विप्रमोचय ॥ ०१५ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार सुमहद्बिलम् ॥ ०१६ ॥

चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहन्मुखम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्या च भारत ॥ ०१७ ॥

पुरोचनभयाच्चैव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तत्र च गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ ०१८ ॥

तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्ति स्म क्षपां नृप ।
दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम् ॥ ०१९ ॥

विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम् ।
अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः परमदुःखिताः ॥ ०२० ॥

न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥ ०२१ ॥

अध्याय १३६

वैशंपायन उवाच ॥

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसंवत्सरोषितान् ।
विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचनः ॥ ००१ ॥

पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ चोवाच धर्मवित् ॥ ००२ ॥

अस्मानयं सुविश्वस्तान्वेत्ति पापः पुरोचनः ।
वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने ॥ ००३ ॥

आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
षड्प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ००४ ॥

अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।
चक्रे निशि महद्राजन्नाजग्मुस्तत्र योषितः ॥ ००५ ॥

ता विहृत्य यथाकामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ००६ ॥

निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
अन्नार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ००७ ॥

सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
सह सर्वैः सुतै राजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ॥ ००८ ॥

सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ॥ ००८ ॥

अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने विभो ।

तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥ ००९ ॥

ततः प्रतापः सुमहाञ्शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥ ०१० ॥

पौरा ऊचुः ॥

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितं च यत् ॥ ०११ ॥

अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी ।
यः शुचीन्पाण्डवान्बालान्दाहयामास मन्त्रिणा ॥ ०१२ ॥

दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः ।
अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ते विलपन्ति स्म वारणावतका जनाः ।
परिवार्य गृहं तच्च तस्थू रात्रौ समन्ततः ॥ ०१४ ॥

पाण्डवाश्चापि ते राजन्मात्रा सह सुदुःखिताः ।
बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ ०१५ ॥

तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः ।
न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परंतपाः ॥ ०१६ ॥

भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
जगाम भ्रातॄनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ ०१७ ॥

स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।

पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलौ ॥ ०१८ ॥

तरसा पादपान्भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ ०१९ ॥

अध्याय १३७

वैशंपायन उवाच ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ ००१ ॥

निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ ००२ ॥

नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशाय इत्येवं चुक्रुशुर्जनाः ॥ ००३ ॥

विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ००४ ॥

नूनं शांतनवो भीष्मो न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ००५ ॥

ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ००६ ॥

ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।

निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ००७ ॥

खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम् ।
पांसुभिः प्रत्यपिहितं पुरुषैस्तैरलक्षितम् ॥ ००८ ॥

ततस्ते प्रेषयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ००९ ॥

श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ ०१० ॥

अद्य पाण्डुर्मृतो राजा भ्राता मम सुदुर्लभः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ०११ ॥

गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥ ०१२ ॥

कारयन्तु च कुल्यानि शुभ्राणि च महान्ति च ।
ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदोऽर्चन्तु तानपि ॥ ०१३ ॥

एवङ्गते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ ०१४ ॥

एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ०१५ ॥

चुक्रुशुः कौरवाः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।
विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ ०१६ ॥

पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
जवेन प्रययू राजन्दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ ०१७ ॥

विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रैर्दक्षिणामुखाः ।
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ॥ ०१८ ॥

ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः ।
पुनरूचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ॥ ०१९ ॥

इतः कष्टतरं किं नु यद्वयं गहने वने ।
दिशश्च न प्रजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ ०२० ॥

तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ ०२१ ॥

पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ ०२२ ॥

इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातृंश्च जगामाशु महाबलः ॥ ०२३ ॥

अध्याय १३८

वैशंपायन उवाच ॥

तेन विक्रमता तूर्णमूरुवेगसमीरितम् ।
प्रववावनिलो राजञ्शुचिशुक्रागमे यथा ॥ ००१ ॥

स मृद्नन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
आरुजन्दारुगुल्मांश्च पथस्तस्य समीपजान् ॥ ००२ ॥

तथा वृक्षान्भञ्जमानो जगामामितविक्रमः ।
तस्य वेगेन पाण्डूनां मूर्च्छेव समजायत ॥ ००३ ॥

असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।
पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धार्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ००४ ॥

कृच्छ्रेण मातरं त्वेकां सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
अवहत्तत्र पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ००५ ॥

आगमंस्ते वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभाः ॥ ००६ ॥

घोरा समभवत्संध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।
अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ००७ ॥

ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ००८ ॥

ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयमुपाद्रवत् ॥ ००९ ॥

तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ ०१० ॥

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थायो महानिति मतिर्मम ॥ ०११ ॥

अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म रुवन्ति जलचारिणः ॥ ०१२ ॥

स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
उत्तरीयेण पानीयमाजहार तदा नृप ॥ ०१३ ॥

गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ।
स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातृंश्च वसुधातले ॥ ०१४ ॥

भृशं दुःखपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ ०१४ ॥

शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ ०१५ ॥

स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिभोजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ ०१६ ॥

स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
प्रासादशयनां नित्यं पुण्डरीकान्तरप्रभाम् ॥ ०१७ ॥

सुकुमारतरां स्त्रीणां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ ०१८ ॥

धर्मादिन्द्राच्च वायोश्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते ह्यद्यातथोचिता ॥ ०१९ ॥

किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ ०२० ॥

त्रिषु लोकेषु यद्राज्यं धर्मविद्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ ०२१ ॥

अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमो भुवि ।
शेते प्राकृतवद्भूमावतो दुःखतरं नु किम् ॥ ०२२ ॥

अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
तौ प्राकृतवद्द्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ ०२३ ॥

ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
स जीवेत्सुसुखं लोके ग्रामे द्रुम इवैकजः ॥ ०२४ ॥

एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ ०२५ ॥

येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्मसंश्रिताः ।
ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ ०२६ ॥

बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः ।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ ०२७ ॥

वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथञ्चित्तस्य शासनात् ॥ ०२८ ॥

तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ ०२९ ॥

नातिदूरे च नगरं वनादस्माद्धि लक्षये ।
जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ०३० ॥

पास्यन्तीमे जलं पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमाः ।
इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ०३१ ॥

हिडिम्बवधपर्व

अध्याय १३९

वैशंपायन उवाच ॥

तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षसः ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षमुपाश्रितः ॥ ००१ ॥

क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्यो महाबलः ।
विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः ॥ ००२ ॥

पिशितेप्सुः क्षुधार्तस्तानपश्यत यदृच्छया ॥ ००२ ॥

ऊर्ध्वाङ्गुलिः स कण्डूयन्धुन्वन्रूक्षाञ्शिरोरुहान् ।
जृम्भमाणो महावक्त्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ००३ ॥

दुष्टो मानुषमांसादो महाकायो महाबलः ।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षो मम मनःप्रियः ।
स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे मुखम् ॥ ००५ ॥

अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ।
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ००६ ॥

आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु ॥ ००७ ॥

गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥ ००८ ॥

हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ ००९ ॥

एषां मांसानि संस्कृत्य मानुषाणां यथेष्टतः ।
भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ ०१० ॥

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ।
जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

ददर्श तत्र गत्वा सा पाण्डवान्पृथया सह ।
शयानान्भीमसेनं च जाग्रतं त्वपराजितम् ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालस्कन्धमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ०१३ ॥

अयं श्यामो महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ।
कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ ०१४ ॥

नाहं भ्रातृवचो जातु कुर्यां क्रूरोपसंहितम् ।
पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ ०१५ ॥

मुहूर्तमिव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ ०१६ ॥

सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ ०१७ ॥

विलज्जमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ ०१९ ॥

केयं च बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ ०२० ॥

नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ ०२१ ॥

तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
बिभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपम ॥ ०२२ ॥

साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२३ ॥

एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।
कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥ ०२४ ॥

त्रास्येऽहं त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ ०२५ ॥

अन्तरिक्षचरा ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ ०२६ ॥

भीम उवाच ॥

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं कनिष्ठानपरानिमान् ।
परित्यजेत को न्वद्य प्रभवन्निव राक्षसि ॥ ०२७ ॥

को हि सुप्तानिमान्भ्रातृन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मद्विधः ॥ ०२८ ॥

राक्षस्युवाच ॥

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।
मोक्षयिष्यामि वः कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ॥ ०२९ ॥

भीम उवाच ॥

सुखसुप्तान्वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ०३० ॥

न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ०३१ ॥

गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।
तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ०३२ ॥

अध्याय १४०

वैशंपायन उवाच ॥

तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाथ पाण्डवान् ॥ ००१ ॥

लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाबलः ।
मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः ॥ ००२ ॥

तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।

हिडिम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ००३ ॥

आपतत्येष दुष्टात्मा सङ्क्रुद्धः पुरुषादकः ।
त्वामहं भ्रातृभिः सार्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ००४ ॥

अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
आरुहेमां मम श्रोणीं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥ ००५ ॥

प्रबोधयैनान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ००६ ॥

भीम उवाच ॥

मा भैस्त्वं विपुलश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ००७ ॥

नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ००८ ॥

पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसङ्काशौ संहतं चाप्युरो मम ॥ ००९ ॥

विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ ०१० ॥

हिडिम्बोवाच ॥

नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
दृष्टापदानस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा सञ्जल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ ०१२ ॥

अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुषं वपुः ।
स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ ०१३ ॥

सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ ०१४ ॥

तां तथा मानुषं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरम् ।
पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ ०१५ ॥

सङ्क्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम ।
उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः ।
न बिभेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ ०१७ ॥

धिक्त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ ०१८ ॥

यानिमानाश्रिताकार्षीरप्रियं सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ ०१९ ॥

एवमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो लोहितेक्षणः ।
वधायाभिपपातैनां दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ०२० ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतां वरः ।
भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

अध्याय १४१

वैशंपायन उवाच ॥

भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रति सङ्क्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ ००२ ॥

मय्येव प्रहरैहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ००३ ॥

न हीयं स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ॥ ००४ ॥

भगिनी तव दुर्बुद्धे राक्षसानां यशोहर ॥ ००४ ॥

त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ।
कामयत्यद्य मां भीरुर्नैषा दूषयते कुलम् ॥ ००५ ॥

अनङ्गेन कृते दोषे नेमां त्वमिह राक्षस ।
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ॥ ००६ ॥

समागच्छ मया सार्धमेकेनैको नराशन ।
अहमेव नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥ ००७ ॥

अद्य ते तलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्यताम् ।

कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः ॥ ००८ ॥

अद्य गात्राणि क्रव्यादाः श्येना गोमायवश्च ते ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ००९ ॥

क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वनमकण्टकम् ।
पुरस्ताद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ ०१० ॥

अद्य त्वां भगिनी पाप कृष्यमाणं मया भुवि ।
द्रक्षत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ०११ ॥

निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ ०१२ ॥

हिडिम्ब उवाच ॥

गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ।
कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्थेथा मा चिरं कृथाः ॥ ०१३ ॥

बलिनं मन्यसे यच्च आत्मानमपराक्रमम् ।
ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ ०१४ ॥

न तावदेतान्हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् ।
एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियंवदम् ॥ ०१५ ॥

पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि ।
हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः ।

अभ्यधावत सङ्क्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ ०१७ ॥

तस्याभिपततस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रमः ।
वेगेन प्रहृतं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ ०१८ ॥

निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह ।
तस्माद्देशाद्धनूंष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ०१९ ॥

ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलाद्धृतः ।
भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ ०२० ॥

पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः ।
मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ ०२१ ॥

अन्योन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
राक्षसो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ ०२२ ॥

बभञ्जतुर्महावृक्षा.ण्ल्लताश्चाकर्षतुस्ततः ।
मत्ताविव सुसंरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ०२३ ॥

तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः ।
सह मात्रा तु ददृशुर्हिडिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ ०२४ ॥

अध्याय १४२

वैशंपायन उवाच ॥

प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।

विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ ००१ ॥

ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ ००२ ॥

कस्य त्वं सुरगर्भाभे का चासि वरवर्णिनि ।
केन कार्येण सुश्रोणि कुतश्चागमनं तव ॥ ००३ ॥

यदि वास्य वनस्यासि देवता यदि वाप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ००४ ॥

हिडिम्बोवाच ॥

यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।
निवासो राक्षसस्यैतद्धिडिम्बस्य ममैव च ॥ ००५ ॥

तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भामिनि ।
भ्रात्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसता ॥ ००६ ॥

क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता इह ।
अद्राक्षं हेमवर्णाभं तव पुत्रं महौजसम् ॥ ००७ ॥

ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ००८ ॥

ततो वृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ००९ ॥

चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वांस्तवात्मजान् ॥ ०१० ॥

स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।
बलादितो विनिष्पिष्य व्यपकृष्टो महात्मना ॥ ०११ ॥

विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
पश्यध्वं युधि विक्रान्तावेतौ तौ नरराक्षसौ ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ ०१३ ॥

तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव रणोत्कटौ ॥ ०१४ ॥

तावन्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ परस्परम् ।
दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ ०१५ ॥

वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।
विभ्राजेतां यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ ०१६ ॥

राक्षसेन तथा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य तु ।
उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्शनकैरिव ॥ ०१७ ॥

भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
समेतं भीमरूपेण प्रसुप्ताः श्रमकर्शिताः ॥ ०१८ ॥

साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ योधयिष्यामि राक्षसम् ।
नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ ०१९ ॥

भीम उवाच ॥

उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ ०२० ॥

अर्जुन उवाच ॥

किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ ०२१ ॥

पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्ति च ॥ ०२२ ॥

त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो भीमस्य रक्षसः ।
उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं गुणशताधिकम् ॥ ०२४ ॥

भीम उवाच ॥

वृथामांसैर्वृथा पुष्टो वृथा वृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ ०२५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अथ वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेव निहन्यताम् ॥ ०२६ ॥

अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ ०२७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ ०२८ ॥

स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलार्द्र इव दुन्दुभिः ॥ ०२९ ॥

भुजाभ्यां योक्त्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्क्त्वा स बलवान्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ०३० ॥

हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।
अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ०३१ ॥

अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ०३२ ॥

नदूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं प्रभो ।
शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ॥ ०३३ ॥

ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा सह मात्रा परंतपाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ०३४ ॥

बकवधपर्व

अध्याय १४३

भीम उवाच ॥

स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वं वै भ्रातृनिषेवितम् ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुप्त्याभ्यधिकं धर्मं गोपय पाण्डव ॥ ००२ ॥

वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं च कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ००५ ॥

सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखाय वै ॥ ००६ ॥

मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ००७ ॥

वरेणापि तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
तथा ब्रुवन्ती हि तदा प्रत्याख्याता क्रियां प्रति ॥ ००८ ॥

त्वं मां मूढेति वा मत्वा भक्ता वानुगतेति वा ।
भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते ॥ ००९ ॥

तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।
पुनश्चैवागमिष्यामि विश्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ ०१० ॥

अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
वृजिने तारयिष्यामि दुर्गेषु च नरर्षभान् ॥ ०११ ॥

पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ ०१२ ॥

आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन येन हि ।
सर्वमादृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ॥ ०१३ ॥

आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।
व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ ०१४ ॥

पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।
येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वं हिडिम्बे नात्र संशयः ।
स्थातव्यं तु त्वया धर्मे यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥ ०१६ ॥

स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।
भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ ०१७ ॥

अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ ०१९ ॥

शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ ०२० ॥

कृत्वा च परमं रूपं सर्वाभरणभूषिता ।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ ०२१ ॥

तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ ०२२ ॥

नदीद्वीपप्रदेशेषु वैडूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ ०२३ ॥

सगरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ।
पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ॥ ०२४ ॥

देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ॥ ०२५ ॥

सर्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ॥ ०२६ ॥

रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।

प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ॥ ०२७ ॥

विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
भीमरूपं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ॥ ०२८ ॥

महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिंदमम् ॥ ०२९ ॥

अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान्बभूवाति स मानुषान् ॥ ०३० ॥

बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशां पते ।
सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ॥ ०३१ ॥

सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिणः ॥ ०३२ ॥

प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ०३३ ॥

घटभासोत्कच इति मातरं सोऽभ्यभाषत ।
अभवत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ०३४ ॥

अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव सः ॥ ०३५ ॥

संवाससमयो जीर्ण इत्यभाषत तं ततः ।
हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ०३६ ॥

कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः ।
आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ०३७ ॥

स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य विनाशाय महात्मनः ॥ ०३८ ॥

अध्याय १४४

वैशंपायन उवाच ॥

ते वनेन वनं वीरा घ्नन्तो मृगगणान्बहून् ।
अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ ००१ ॥

मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ ००२ ॥

जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।
सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ००३ ॥

क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।
क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ००४ ॥

ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
नीतिशास्त्रं च धर्मज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ००५ ॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ००६ ॥

व्यास उवाच ॥

मयेदं मनसा पूर्वं विदितं भरतर्षभाः ।
यथा स्थितैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ००७ ॥

तद्विदित्वास्मि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ००८ ॥

समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।
दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति बान्धवाः ॥ ००९ ॥

तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ।
स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ॥ ०१० ॥

इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः पार्थानरिंदमान् ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ ०१२ ॥

जीवपुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ ०१३ ॥

धर्मेण जित्वा पृथिवीमखिलां धर्मविद्वशी ।
भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यत्ययमसंशयः ॥ ०१४ ॥

पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्व एव महारथाः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसस्तदा ॥ ०१५ ॥

यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ०१६ ॥

अनुगृह्य सुहृद्वर्गं धनेन च सुखेन च ।
पितृपैतामहं राज्यमिह भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ ०१७ ॥

एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अब्रवीत्पार्थिवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ ०१८ ॥

इह मां संप्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
देशकालौ विदित्वैव वेत्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ ०१९ ॥

स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
जगाम भगवान्व्यासो यथाकाममृषिः प्रभुः ॥ ०२० ॥

अध्याय १४५

जनमेजय उवाच ॥

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
अतः परं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ००२ ॥

रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।
पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ००३ ॥

चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशां पते ।
बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ००४ ॥

निवेदयन्ति स्म च ते भैक्षं कुन्त्याः सदा निशि ।
तया विभक्तान्भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक्पृथक् ॥ ००५ ॥

अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं भैक्षस्य सर्वस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ००६ ॥

तथा तु तेषां वसतां तत्र राजन्महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

ततः कदाचिद्भैक्षाय गतास्ते भरतर्षभाः ।
सङ्गत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ००८ ॥

अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ००९ ॥

रोरूयमाणांस्तान्सर्वान्परिदेवयतश्च सा ।
कारुण्यात्साधुभावाच्च देवी राजन्न चक्षमे ॥ ०१० ॥

मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा ततः ।
उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ०११ ॥

वसामः सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ ०१२ ॥

सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरुषिताः सुखम् ॥ ०१३ ॥

एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥ ०१४ ॥

तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्याम सुकृतं भवेत् ॥ ०१५ ॥

भीम उवाच ॥

ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।
विदिते व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा हि कथयन्तौ तौ भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशां पते ॥ ०१७ ॥

अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश कुन्ती त्वरिता बद्धवत्सेव सौरभी ॥ ०१८ ॥

ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्रा चैव सहितं ददर्श विकृताननम् ॥ ०१९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

धिगिदं जीवितं लोकेऽनलसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ ०२० ॥

जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्तमानस्य द्वन्द्वानामागमो ध्रुवः ॥ ०२१ ॥

एकात्मापि हि धर्मार्थौ कामं च न निषेवते ।

एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमकं मतम् ॥ ०२२ ॥

आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथञ्चन ।
अर्थप्राप्तौ च नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ ०२३ ॥

अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।
जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ ०२४ ॥

न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।
पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्रवेयामनामयम् ॥ ०२५ ॥

यतितं वै मया पूर्वं यथा त्वं वेत्थ ब्राह्मणि ।
यतः क्षेमं ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ ०२६ ॥

इह जाता विवृद्धास्मि पिता चेह ममेति च ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत् ॥ ०२७ ॥

स्वर्गतो हि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ ०२८ ॥

सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ ०२९ ॥

अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कञ्चन ।
परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत् ॥ ०३० ॥

सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ०३१ ॥

मात्रा पित्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् ।
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ०३२ ॥

कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीं मम ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ॥ ०३३ ॥

परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम् ॥ ०३३ ॥

कुत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥ ०३४ ॥

भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजा.णल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ॥ ०३५ ॥

स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ०३५ ॥

मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
कन्यायां नैव तु पुनर्मम तुल्यावुभौ मतौ ॥ ०३६ ॥

यस्मि.णल्लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम् ।
अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ०३७ ॥

आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्ये प्रेतवशं गतः ।
त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम् ॥ ०३८ ॥

एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ॥ ०३९ ॥

स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
अहो धिक्कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः ॥ ०४० ॥

सर्वैः सह मृतं श्रेयो न तु मे जीवितं क्षमम् ॥ ०४० ॥

अध्याय १४६

ब्राह्मण्युवाच ॥

न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ ००१ ॥

अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ ००२ ॥

भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र वै ॥ ००३ ॥

एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ००४ ॥

तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीह सुखावहम् ।
भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ००५ ॥

एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवक्षाम्यहं तव ।
अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ००६ ॥

यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
कन्या चैव कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ००७ ॥

समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ००८ ॥

मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वकामा न आपदः ।
कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ००९ ॥

कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ ०१० ॥

अहङ्कृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।
अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ०११ ॥

उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥ ०१२ ॥

साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः ।
स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥ ०१३ ॥

कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामसंस्कृताम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ ०१४ ॥

कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान् ।
अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ ०१५ ॥

इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।
अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ ०१६ ॥

तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम् ।
प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्क्षा इवाध्वरात् ॥ ०१७ ॥

संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ ०१८ ॥

अवज्ञाता च लोकस्य तथात्मानमजानती ।

अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः ॥ ०१९ ॥

तौ विहीनौ मया बालौ त्वया चैव ममात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ ०२० ॥

त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।
त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि ॥ ०२१ ॥

व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परा गतिः ।
न तु ब्राह्मण पुत्राणां विषये परिवर्तितुम् ॥ ०२२ ॥

परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥ ०२३ ॥

यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥ ०२४ ॥

तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्म्यं परमसंमतम् ।
इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ ०२५ ॥

इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मविमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ ०२६ ॥

एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धन ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ ०२७ ॥

स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिरक्ष च ॥ ०२८ ॥

अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।
धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ ०२९ ॥

निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ०३० ॥

भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो मया ।
त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥ ०३१ ॥

जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ०३२ ॥

उत्सृज्यापि च मामार्य वेत्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।
ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ०३३ ॥

न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ०३४ ॥

एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम् ।
आत्मानं तारय मया कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तया भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
मुमोच बाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ०३६ ॥

अध्याय १४७

वैशंपायन उवाच ॥

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तत् ।
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ ००१ ॥

किमिदं भृशदुःखार्तौ रोरवीथो अनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां किञ्चिच्छ्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥ ००२ ॥

धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ००३ ॥

इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लववन्मया ॥ ००४ ॥

इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ००५ ॥

आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ००६ ॥

भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ००७ ॥

तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।
पिण्डः पितृणां व्युच्छिद्येत्तत्तेषामप्रियं भवेत् ॥ ००८ ॥

पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ००९ ॥

त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ ०१० ॥

आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।

स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥ ०११ ॥

अनाथा कृपणा बाला यत्रक्वचनगामिनी ।
भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा बत ॥ ०१२ ॥

अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोक्षणम् ।
फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ०१३ ॥

अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
पीडिताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ ०१४ ॥

तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं च सत्तम ।
आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च संत्यज ॥ ०१५ ॥

अवश्यकरणीयेऽर्थे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यति हितं च मे ॥ ०१६ ॥

किं न्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ।
याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ॥ ०१७ ॥

त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात्सबान्धवे ।
अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ ०१८ ॥

एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः ॥ ०१९ ॥

ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तयोः ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

मा रोदीस्तात मा मातर्मा स्वसस्त्वमिति ब्रुवन् ।
प्रहसन्निव सर्वांस्तानेकैकं सोऽपसर्पति ॥ ०२१ ॥

ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेन तं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ ०२२ ॥

तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ ०२३ ॥

अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गतासूनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

अध्याय १४८

कुन्त्युवाच ॥

कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वा अपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ ००१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ ००२ ॥

समीपे नगरस्यास्य बको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ००३ ॥

पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराण्नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ००४ ॥

नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।
तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ००५ ॥

वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ००६ ॥

एकैकश्चैव पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ००७ ॥

तद्विमोक्षाय ये चापि यतन्ते पुरुषाः क्वचित् ।
सपुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ००८ ॥

वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ ००९ ॥

एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।
विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
गुणैरेते हि वास्यन्ते कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ०११ ॥

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
त्रयस्य सञ्चये चास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च धारयेत् ॥ ०१२ ॥

विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।
त इमामापदं प्राप्य भृशं तप्स्यामहे वयम् ॥ ०१३ ॥

सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ ०१४ ॥

न च मे विद्यते वित्तं सङ्क्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।

सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्ष्यामि कथञ्चन ॥ ०१५ ॥

गतिं चापि न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ ०१५ ॥

सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो महत्यसुतरे भृशम् ।
सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ॥ ०१६ ॥

ततो नः सहितन्क्षुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ ०१६ ॥

अध्याय १४९

कुन्त्युवाच ॥

न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथञ्चन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ ००१ ॥

एकस्तव सुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
न ते तयोस्तथा पत्न्या गमनं तत्र रोचये ॥ ००२ ॥

मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ००३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथञ्चन ।
ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणैर्वियोजनम् ॥ ००४ ॥

न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।

यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ००५ ॥

आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचये ।
ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेय आत्मवधो मम ॥ ००६ ॥

ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि श्रेय आत्मवधो मम ॥ ००७ ॥

न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ००८ ॥

अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ००९ ॥

आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसं परमं मतम् ॥ ०१० ॥

कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कदाचन ।
इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ०११ ॥

श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कथञ्चन ॥ ०१२ ॥

कुन्त्युवाच ॥

ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ०१३ ॥

न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ ०१४ ॥

राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।
मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ०१५ ॥

समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ ०१६ ॥

न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथञ्चन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् ॥ ०१७ ॥

गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम ।
न स कुर्यात्तया कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ ०१९ ॥

ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ ०२० ॥

अध्याय १५०

वैशंपायन उवाच ॥

करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञाते तु भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।

रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ ००२ ॥

किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कच्चिदयं कर्तुमिहेच्छति ॥ ००३ ॥

कुन्त्युवाच ॥

ममैव वचनादेष करिष्यति परंतपः ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोष्काय नगरस्य च ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्कृतं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ००५ ॥

कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवृत्तिविरुद्धं वै पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ००६ ॥

यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे स्वपामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ००७ ॥

यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते वसतीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ००८ ॥

यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।
अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ००९ ॥

यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ ०१० ॥

तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।

कच्चिन्न दुःखैर्बुद्धिस्ते विप्लुता गतचेतसः ॥ ०११ ॥

कुन्त्युवाच ॥

युधिष्ठिर न संतापः कार्यः प्रति वृकोदरम् ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया ॥ ०१२ ॥

इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।
तस्य प्रतिक्रिया तात मयेयं प्रसमीक्षिता ॥ ०१३ ॥

एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ ०१४ ॥

बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ ०१५ ॥

वृकोदरबलो नान्यो न भूतो न भविष्यति ।
योऽभ्युदीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ ०१६ ॥

जातमात्रः पुरा चैष ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।
शरीरगौरवात्तस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ ०१७ ॥

तदहं प्रज्ञया स्मृत्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतीकारं च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ ०१८ ॥

नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद्विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ ०१९ ॥

अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।

प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥ ०२० ॥

यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभा.ण्ल्लोकान्प्राप्नुयादिति मे श्रुतम् ॥ ०२१ ॥

क्षत्रियः क्षत्रियस्यैव कुर्वाणो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ ०२२ ॥

वैश्यस्यैव तु साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो युधि ।
स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥ ०२३ ॥

शूद्रं तु मोक्षयन्राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्रव्ये राजसत्कृते ॥ ०२४ ॥

एवं स भगवान्व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाच सुतरां प्राज्ञस्तस्मादेतच्चिकीर्षितम् ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यद्बुद्धिपूर्वकम् ।
आर्तस्य ब्राह्मणस्यैवमनुक्रोशादिदं कृतम् ॥ ०२६ ॥

ध्रुवमेष्यति भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् ॥ ०२६ ॥

यथा त्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः ।
तथायं ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ ०२७ ॥

अध्याय १५१

वैशंपायन उवाच ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः ।
भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः ॥ ००१ ॥

आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली ।
आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपयोजयन् ॥ ००२ ॥

ततः स राक्षसः श्रुत्वा भीमसेनस्य तद्वचः ।
आजगाम सुसङ्क्रुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ००३ ॥

महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम् ।
त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा संदश्य दशनच्छदम् ॥ ००४ ॥

भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः ।
विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम् ।
पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम् ॥ ००६ ॥

भीमसेनस्तु तच्छ्रुत्वा प्रहसन्निव भारत ।
राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराङ्मुखः ॥ ००७ ॥

ततः स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥ ००८ ॥

तथापि परिभूयैनं नेक्षमाणो वृकोदरः ।
राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा ॥ ००९ ॥

अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रस्य राक्षसः ।

जघान पृष्ठं पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः ॥ ०१० ॥

तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः ।
नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः ॥ ०११ ॥

ततः स भूयः सङ्क्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः ।
ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली ॥ ०१२ ॥

ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः ।
वार्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्थौ युधि महाबलः ॥ ०१३ ॥

क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत ॥ ०१४ ॥

ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान्बहुविधान्बली ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डवः ॥ ०१५ ॥

तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
घोररूपं महाराज बकपाण्डवयोर्महत् ॥ ०१६ ॥

नाम विश्राव्य तु बकः समभिद्रुत्य पाण्डवम् ।
भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ ०१७ ॥

भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ।
विस्फुरन्तं महावेगं विचकर्ष बलाद्बली ॥ ०१८ ॥

स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण श्रमेण पुरुषादकः ॥ ०१९ ॥

तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ ०२० ॥

हीयमानं तु तद्रक्षः समीक्ष्य भरतर्षभ ।
निष्पिष्य भूमौ पाणिभ्यां समाजघ्ने वृकोदरः ॥ ०२१ ॥

ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव ।
बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ ०२२ ॥

सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ ०२३ ॥

ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात्प्रादुरासीद्विशां पते ।
भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ ०२४ ॥

अध्याय १५२

वैशंपायन उवाच ॥

तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः ।
निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥ ००१ ॥

तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः ।
सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ ००२ ॥

न हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिह कर्हिचित् ।
हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ००३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥ ००४ ॥

ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ००५ ॥

ततो भिमस्तमादाय गतासुं पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ००६ ॥

ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।
आचचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ००७ ॥

ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्काल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम् ॥ ००८ ॥

तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयावहम् ।
एकचक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः परे ॥ ००९ ॥

ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः ।
तत्राजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः ॥ ०१० ॥

ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ।
दैवतान्यर्चयां चक्रुः सर्व एव विशां पते ॥ ०११ ॥

ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽद्य भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव तत् ॥ ०१२ ॥

एवं पृष्टस्तु बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ ०१३ ॥

आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः ।
ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महाबलः ॥ ०१४ ॥

परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठ आश्वास्य प्रहसन्निव ॥ ०१५ ॥

प्रापयिष्याम्यहं तस्मै इदमन्नं दुरात्मने ।
मन्निमित्तं भयं चापि न कार्यमिति वीर्यवान् ॥ ०१६ ॥

स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम् ॥ ०१७ ॥

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः ।
वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा ॥ ०१८ ॥

ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति ।
तदद्भुततमं द्रष्टुं पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ ०१९ ॥

चैत्ररथपर्व

अध्याय १५३

जनमेजय उवाच ॥

ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तत्रैव न्यवसन्राजन्निहत्य बकराक्षसम् ।

अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ००२ ॥

ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
प्रतिश्रयार्थं तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ००३ ॥

स सम्यक्पूजयित्वा तं विद्वान्विप्रर्षभस्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रती ॥ ००४ ॥

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।
उपासां चक्रिरे विप्रं कथयानं कथास्तदा ॥ ००५ ॥

कथयामास देशान्स तीर्थानि विविधानि च ।
राज्ञां च विविधाश्चर्याः पुराणि विविधानि च ॥ ००६ ॥

स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ००७ ॥

धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ००८ ॥

तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथां तां पुरुषर्षभाः ॥ ००९ ॥

कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदिमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ ०१० ॥

कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ।
कथं प्रियसखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन च ॥ ०११ ॥

एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ ०१२ ॥

अध्याय १५४

ब्राह्मण उवाच ॥

गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः ।
भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ ००१ ॥

सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् ।
ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ ००२ ॥

तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा ।
अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ ००३ ॥

तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः ।
हृष्टस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ००४ ॥

ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ००५ ॥

भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुतः ॥ ००६ ॥

स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः ।
चिक्रीडाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ ००७ ॥

ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।

द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ ००८ ॥

वनं तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।
आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजर्षभ ॥ ००९ ॥

राम उवाच ॥

शरीरमात्रमेवाद्य मयेदमवशेषितम् ।
अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नन्यतरं वृणु ॥ ०१० ॥

द्रोण उवाच ॥

अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
प्रयोगं चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ ०११ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः ।
प्रतिगृह्य ततो द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ ०१२ ॥

संप्रहृष्टमनाश्चापि रामात्परमसंमतम् ।
ब्रह्मास्त्रं समनुप्राप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ ०१३ ॥

ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति ॥ ०१४ ॥

द्रुपद उवाच ॥

नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०१६ ॥

तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ।
प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥ ०१७ ॥

द्रोणः शिष्यांस्ततः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
समानीय तदा विद्वान्द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ ०१८ ॥

आचार्यवेतनं किञ्चिद्धृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं स्यात्तदृतं वदतानघाः ॥ ०१९ ॥

यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्त्राः कृतनिश्रमाः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ ०२० ॥

पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्यां नरेश्वरः ।
तस्यापकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ ०२१ ॥

ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्य द्रुपदं युधि ।
द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्ध्वा ससचिवं तदा ॥ ०२२ ॥

द्रोण उवाच ॥

प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।
अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ ०२३ ॥

अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ।
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ॥ ०२४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

असत्कारः स सुमहान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।
न व्येति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ ०२५ ॥

अध्याय १५५

ब्राह्मण उवाच ॥

अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ॥ ००१ ॥

पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतनः ।
नास्ति श्रेष्ठं ममापत्यमिति नित्यमचिन्तयत् ॥ ००२ ॥

जातान्पुत्रान्स निर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
निःश्वासपरमश्चासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया ॥ ००३ ॥

प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च ।
क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नान्वपद्यत ॥ ००४ ॥

प्रतिकर्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ॥ ००४ ॥

अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ।
ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः ॥ ००५ ॥

तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः ।
तथैव नामहाभागः सोऽपश्यत्संशितव्रतौ ॥ ००६ ॥

याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ पृषतात्मजः ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥ ००७ ॥

तारणे युक्तरूपौ तौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ।
स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः ॥ ००८ ॥

बुद्ध्वा तयोर्बलं बुद्धिं कनीयांसमुपह्वरे ।
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाजं धृतव्रतम् ॥ ००९ ॥

पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक्सर्वकामदः ।
अर्हयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः ॥ ०१० ॥

येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्रः स्याद्द्रोणमृत्यवे ।
उपयाज कृते तस्मिन्गवां दातास्मि तेऽर्बुदम् ॥ ०११ ॥

यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् ।
सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ ०१२ ॥

इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्युवाच ह ।
आराधयिष्यन्द्रुपदः स तं पर्यचरत्पुनः ॥ ०१३ ॥

ततः संवत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः ।
उपयाजोऽब्रवीद्राजन्काले मधुरया गिरा ॥ ०१४ ॥

ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्वननिर्झरे ।
अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम् ॥ ०१५ ॥

तदपश्यमहं भ्रातुरसांप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्शं सङ्करादाने नायं कुर्यात्कथञ्चन ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषा येऽस्यानुबन्धिकाः ।
विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥ ०१७ ॥

संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन्गुरुकुले च यः ।
भैक्षमुच्छिष्टमन्येषां भुङ्क्ते चापि सदा सदा ॥ ०१८ ॥

कीर्तयन्गुणमन्नानामघृणी च पुनः पुनः ॥ ०१८ ॥

तमहं फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।
तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति ॥ ०१९ ॥

जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ।
उपयाजवचः श्रुत्वा नृपतिः सर्वधर्मवित् ॥ ०२० ॥

अभिसंपूज्य पूजार्हमृषिं याजमुवाच ह ॥ ०२० ॥

अयुतानि ददान्यष्टौ गवां याजय मां विभो ।
द्रोणवैराभिसंतप्तं त्वं ह्लादयितुमर्हसि ॥ ०२१ ॥

स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः ।
तस्माद्द्रोणः पराजैषीन्मां वै स सखिविग्रहे ॥ ०२२ ॥

क्षत्रियो नास्ति तुल्योऽस्य पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ ०२३ ॥

द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य दृश्यतेऽप्रतिमं महत् ॥ ०२४ ॥

स हि ब्राह्मणवेगेन क्षात्रं वेगमसंशयम् ।
प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ ०२५ ॥

क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः ।
तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रसह्यं नरैर्भुवि ॥ ०२६ ॥

ब्राह्ममुच्चारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः ।
समेत्य स दहत्याजौ क्षत्रं ब्रह्मपुरःसरः ॥ ०२७ ॥

ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्रह्मतेजो विशिष्यते ॥ ०२७ ॥

सोऽहं क्षत्रबलाद्धीनो ब्रह्मतेजः प्रपेदिवान् ।
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् ॥ ०२८ ॥

द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ।
तत्कर्म कुरु मे याज निर्वपाम्यर्बुदं गवाम् ॥ ०२९ ॥

तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ।
गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ॥ ०३० ॥

याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ०३० ॥

ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः ।
आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ०३१ ॥

स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता ते तथाविधः ॥ ०३२ ॥

भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसंधाय भूमिपः ।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ०३३ ॥

याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रैहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥ ०३४ ॥

देव्युवाच ॥

अवलिप्तं मे मुखं ब्रह्मन्पुण्यान्गन्धान्बिभर्मि च ।
सुतार्थेनोपरुद्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ०३५ ॥

याज उवाच ॥

याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजेन मन्त्रितम् ।
कथं कामं न संदध्यात्सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा ॥ ०३६ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभः ॥ ०३७ ॥

ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।
बिभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥ ०३८ ॥

सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥ ०३९ ॥

भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः ।
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ॥ ०४० ॥

इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥ ०४० ॥

कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी वेदिमध्या मनोरमा ॥ ०४१ ॥

श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ॥ ०४२ ॥

नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ।
या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ॥ ०४३ ॥

तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा क्षयं क्षत्रं निनीषति ॥ ०४४ ॥

सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतोः क्षत्रियाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ०४५ ॥

तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसंघवत् ।
न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुंधरा ॥ ०४६ ॥

तौ दृष्ट्वा पृषती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ०४७ ॥

तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः संपूर्णमानसाः ॥ ०४८ ॥

धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्धर्माद्युत्संभवादपि ।
धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ०४९ ॥

कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ०५० ॥

धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं विवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ०५१ ॥

अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ०५२ ॥

अध्याय १५६

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महारथाः ॥ ००१ ॥

ततः कुन्ती सुतान्दृष्ट्वा विभ्रान्तान्गतचेतसः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ ००२ ॥

चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।
रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्षा युधिष्ठिर ॥ ००३ ॥

यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिंदम ॥ ००४ ॥

पुनर्दृष्टानि तान्येव प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
भैक्षं च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ००५ ॥

ते वयं साधु पाञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।
अपूर्वदर्शनं तात रमणीयं भविष्यति ॥ ००६ ॥

सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुमः ॥ ००७ ॥

एकत्र चिरवासो हि क्षमो न च मतो मम ।
ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं पुत्र मन्यसे ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भवत्या यन्मतं कार्यं तदस्माकं परं हितम् ।
अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ तथा ।
उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ ०१० ॥

तत आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन्सुतैः सह ।
प्रतस्थे नगरीं रम्यां द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ०११ ॥

अध्याय १५७

वैशंपायन उवाच ॥

वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महात्मसु ।
आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ००१ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परंतपाः ।
प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ००२ ॥

समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् ।
प्रसन्नः पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ००३ ॥

अपि धर्मेण वर्तध्वं शास्त्रेण च परंतपाः ।

अपि विप्रेषु वः पूजा पूजार्हेषु न हीयते ॥ ००४ ॥

अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषिः ।
विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ००६ ॥

कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ००७ ॥

तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः ।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् ॥ ००८ ॥

तस्याः स भगवांस्तुष्टस्तामुवाच तपस्विनीम् ।
वरं वरय भद्रं ते वरदोऽस्मीति भामिनि ॥ ००९ ॥

अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ०१० ॥

तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदतां वरः ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शङ्करः ॥ ०११ ॥

प्रतिब्रुवन्तीमेकं मे पतिं देहीति शङ्करम् ।
पुनरेवाब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम् ॥ ०१२ ॥

पञ्चकृत्वस्त्वया उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ०१३ ॥

द्रुपदस्य कुले जाता कन्या सा देवरूपिणी ।
निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ ०१४ ॥

पाञ्चालनगरं तस्मात्प्रविशध्वं महाबलाः ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवानां पितामहः ।
पार्थानामन्त्र्य कुन्तीं च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ ०१६ ॥

अध्याय १५८

वैशंपायन उवाच ॥

ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ।
समैरुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परंतपाः ॥ ००१ ॥

ते गच्छन्तस्त्वहोरात्रं तीर्थं सोमश्रवायणम् ।
आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डुनन्दनाः ॥ ००२ ॥

उल्मुकं तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनञ्जयः ।
प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महायशाः ॥ ००३ ॥

तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन्स्त्रियः ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजः स्म जलक्रीडामुपागतः ॥ ००४ ॥

शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ००५ ॥

स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा परंतपान् ।

विस्फारयन्धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

संध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिभिस्त्रुटैर्हीनं तं मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ००७ ॥

विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
शेषमन्यन्मनुष्याणां कामचारमिह स्मृतम् ॥ ००८ ॥

लोभात्प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
उपक्रान्ता निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान् ॥ ००९ ॥

ततो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थान्नृपतीनपि ॥ ०१० ॥

आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत ।
कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् ॥ ०११ ॥

अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम् ।
अहं हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रियः सखा ॥ ०१२ ॥

अङ्गारपर्णमिति च ख्यतं वनमिदं मम ।
अनु गङ्गां च वाकां च चित्रं यत्र वसाम्यहम् ॥ ०१३ ॥

न कुणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः ।
इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ ०१४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि संधौ च कस्य क्लृप्तः परिग्रहः ॥ ०१५ ॥

वयं च शक्तिसंपन्ना अकाले त्वामधृष्णुमः ।
अशक्ता हि क्षणे क्रूरे युष्मानर्चन्ति मानवाः ॥ ०१६ ॥

पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ०१७ ॥

इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः ।
देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ ०१८ ॥

तथा पितॄन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः ।
गङ्गा भवति गन्धर्व यथा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

असंबाधा देवनदी स्वर्गसंपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः ॥ ०२० ॥

अनिवार्यमसंबाधं तव वाचा कथं वयम् ।
न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच सायकान्दीप्तानहीनाशीविषानिव ॥ ०२२ ॥

उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् ।
व्यपोवाह शरांस्तस्य सर्वानेव धनञ्जयः ॥ ०२३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

बिभीषिकैषा गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तैषा फेनवत्प्रविलीयते ॥ ०२४ ॥

मानुषानति गन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ ०२५ ॥

पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजस्य गन्धर्व गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ ०२६ ॥

भरद्वाजादग्निवेश्यो अग्निवेश्याद्गुरुर्मम ।
स त्विदं मह्यमददाद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ०२७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथं तु तत् ॥ ०२८ ॥

विरथं विप्लुतं तं तु स गन्धर्वं महाबलम् ।
अस्त्रतेजःप्रमूढं च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ ०२९ ॥

शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः ।
भ्रातृन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिरं तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ०३१ ॥

गन्धर्व्युवाच ॥

त्राहि त्वं मां महाराज पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्बीनसीं प्रभो ॥ ०३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।

को नु हन्याद्रिपुं त्वादृङ्मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ०३३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अङ्गेमं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुचः ।
प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ०३४ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाद्य न नाम्ना जनसंसदि ॥ ०३५ ॥

साध्विमं लब्धवा.ण्ल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्या मायया योद्धुमिच्छामि वयसा वरम् ॥ ०३६ ॥

अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥ ०३७ ॥

संभृता चैव विद्येयं तपसेह पुरा मया ।
निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाया महात्मने ॥ ०३८ ॥

संस्तम्भितं हि तरसा जितं शरणमागतम् ।
योऽरिं संयोजयेत्प्राणैः कल्याणं किं न सोऽर्हति ॥ ०३९ ॥

चक्षुषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः ।
ददौ स विश्वावसवे मह्यं विश्वावसुर्ददौ ॥ ०४० ॥

सेयं कापुरुषं प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।
आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रतिनिबोध मे ॥ ०४१ ॥

यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृषं द्रष्टुमर्हति ॥ ०४२ ॥

समानपद्ये षण्मासान्स्थितो विद्यां लभेदिमाम् ।
अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं व्रते कृते ॥ ०४३ ॥

विद्यया ह्यनया राजन्वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रवर्तिताः ॥ ०४४ ॥

गन्धर्वजानामश्वानामहं पुरुषसत्तम ।
भ्रातृभ्यस्तव पञ्चभ्यः पृथग्दाता शतं शतम् ॥ ०४५ ॥

देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यगन्धा मनोगमाः ।
क्षीणाः क्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥ ०४६ ॥

पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिबर्हणे ।
दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ०४७ ॥

ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोके यत्साधनं किञ्चित्सा वै वज्रतनुः स्मृता ॥ ०४८ ॥

वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ०४९ ॥

वज्रं क्षत्रस्य वाजिनो अवध्या वाजिनः स्मृताः ।
रथाङ्गं वडवा सूते सूताश्चाश्वेषु ये मताः ॥ ०५० ॥

कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः ।
इमे गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः ॥ ०५१ ॥

अर्जुन उवाच ॥

यदि प्रीतेन वा दत्तं संशये जीवितस्य वा ।
विद्या वित्तं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व कामये ॥ ०५२ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

संयोगो वै प्रीतिकरः संसत्सु प्रतिदृश्यते ।
जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ०५३ ॥

त्वत्तो ह्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ।
तथैव सख्यं बीभत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ०५४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ ।
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं त्यजेत् ॥ ०५५ ॥

अध्याय १५९

अर्जुन उवाच ॥

कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः ।
यान्तो ब्रह्मविदः सन्तः सर्वे रात्रावरिंदम ॥ ००१ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।
यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया पाण्डवनन्दन ॥ ००२ ॥

यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगमानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य श्रीमतः कथयन्ति ते ॥ ००३ ॥

नारदप्रभृतीनां च देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ००४ ॥

स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम् ।
इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः स्वकुलस्य ते ॥ ००५ ॥

वेदे धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ००६ ॥

धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
पाण्डुं च कुरुशार्दूल षडेतान्कुलवर्धनान् ॥ ००७ ॥

पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ००७ ॥

दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ००८ ॥

उत्तमां तु मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ००९ ॥

स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान्क्षन्तुमर्हति ।
धर्षणामात्मनः पश्यन्बाहुद्रविणमाश्रितः ॥ ०१० ॥

नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ०११ ॥

सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥ ०१३ ॥

यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि राजा तापत्य सङ्गरे ।
जयेन्नक्तञ्चरान्सर्वान्स पुरोहितधूर्गतः ॥ ०१५ ॥

तस्मात्तापत्य यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ ०१६ ॥

वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः ।
धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ ०१७ ॥

जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च स्यादनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्शुचिः ॥ ०१८ ॥

लाभं लब्धुमलब्धं हि लब्धं च परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ ०१९ ॥

पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेत्पृथिवीं नृपः ।
प्राप्तुं मेरुवरोत्तंसां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ ०२० ॥

न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ ०२१ ॥

तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ ०२२ ॥

तापस्योपाख्यानम्

अध्याय १६०

अर्जुन उवाच ॥

तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ ००१ ॥

तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ००३ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
यथावदखिलां पार्थ धर्म्यां धर्मभृतां वर ॥ ००४ ॥

उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि श्रृणुष्वैकमना मम ॥ ००५ ॥

य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
एतस्य तपती नाम बभूवासदृशी सुता ॥ ००६ ॥

विवस्वतो वै कौन्तेय सावित्र्यवरजा विभो ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ००७ ॥

न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
नाप्सरा न च गन्धर्वी तथारूपेण काचन ॥ ००८ ॥

सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।
स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेषा चैव भामिनी ॥ ००९ ॥

न तस्याः सदृशं कञ्चित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
भर्तारं सविता मेने रूपशीलकुलश्रुतैः ॥ ०१० ॥

संप्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं संप्रदानं विचिन्तयन् ॥ ०११ ॥

अर्थर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणः सदा ॥ ०१२ ॥

अर्घ्यमाल्योपहारैश्च शश्वच्च नृपतिर्यतः ।
नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ ०१३ ॥

शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः ।
अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ ०१४ ॥

ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि ।
तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ ०१५ ॥

दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय वै ॥ ०१६ ॥

यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥ ०१७ ॥

यथार्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ ०१८ ॥

स सोममति कान्तत्वादादित्यमति तेजसा ।
बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ ०१९ ॥

एवङ्गुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ ०२० ॥

स कदाचिदथो राजा श्रीमानुरुयशा भुवि ।
चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ ०२१ ॥

चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ ०२२ ॥

स मृताश्वश्चरन्पार्थ पद्ध्यामेव गिरौ नृपः ।
ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ ०२३ ॥

स एक एकामासाद्य कन्यां तामरिमर्दनः ।
तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ ०२४ ॥

स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ ०२५ ॥

गिरिप्रस्थे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।
स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ ०२६ ॥

अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वप्राणभृतां वपुः ।

अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ ०२७ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किञ्चन ॥ ०२८ ॥

तया बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
न चचाल ततो देशाद्बुबुधे न च किञ्चन ॥ ०२९ ॥

अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ०३० ॥

एवं स तर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ०३१ ॥

तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।
जगाम मनसा चिन्तां काममार्गणपीडितः ॥ ०३२ ॥

दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
अप्रगल्भां प्रगल्भः स तामुवाच यशस्विनीम् ॥ ०३३ ॥

कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ०३४ ॥

त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ०३५ ॥

न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ०३६ ॥

या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः ।
न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ०३७ ॥

एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा ।
कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किञ्चन ॥ ०३८ ॥

ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव साभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०३९ ॥

तामन्विच्छन्स नृपतिः परिचक्राम तत्तदा ।
वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ०४० ॥

अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ०४१ ॥

अध्याय १६१

गन्धर्व उवाच ॥

अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसंघानां पपात धरणीतले ॥ ००१ ॥

तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ ००२ ॥

अथाबभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।
तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ००३ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ।
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ॥ ००४ ॥

एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ।
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ॥ ००५ ॥

अथ तामसितापाङ्गीमाबभाषे नराधिपः ।
मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ॥ ००६ ॥

साधु मामसितापाङ्गे कामार्तं मत्तकाशिनि ।
भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ॥ ००७ ॥

त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ।
कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ॥ ००८ ॥

ग्रस्तमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ।
सा त्वं पीनायतश्रोणि पर्याप्नुहि शुभानने ॥ ००९ ॥

त्वय्यधीना हि मे प्राणाः किंनरोद्गीतभाषिणि ।
चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुसदृशानने ॥ ०१० ॥

न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्ये जीवितुमात्मना ।
तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ ०११ ॥

भक्तं मामसितापाङ्गे न परित्यक्तुमर्हसि ।
त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भामिनि ॥ ०१२ ॥

गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ०१३ ॥

तपत्युवाच ॥

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ह्यहम् ।

मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ ०१४ ॥

यथा हि ते मया प्राणाः सङ्गृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ ०१५ ॥

न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ ०१६ ॥

का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।
कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ ०१७ ॥

तस्मादेवङ्गते काले याचस्व पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ ०१८ ॥

स चेत्कामयते दातुं तव मामरिमर्दन ।
भविष्याम्यथ ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ ०१९ ॥

अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ ०२० ॥

अध्याय १६२

गन्धर्व उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ ००१ ॥

अमात्यः सानुयात्रस्तु तं ददर्श महावने ।
क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ ००२ ॥

तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरश्वं पतितं क्षितौ ।
बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ॥ ००३ ॥

त्वरया चोपसङ्गम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ॥ ००४ ॥

भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ।
प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या दमेन च ॥ ००५ ॥

अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ।
उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ॥ ००६ ॥

मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रं चास्तु तवानघ ॥ ००६ ॥

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास तं नृपम् ।
पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ००७ ॥

वारिणाथ सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषेचयत् ।
अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ००८ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः ।
सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ ००९ ॥

ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम् ।
स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ ०१० ॥

ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
आरिराधयिषुः सूर्यं तस्थावूर्ध्वभुजः क्षितौ ॥ ०११ ॥

जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
पुरोहितममित्रघ्नस्तदा संवरणो नृपः ॥ ०१२ ॥

नक्तंदिनमथैकस्थे स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ ०१३ ॥

स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः ॥ ०१४ ॥

तथा तु नियतात्मानं स तं नृपतिसत्तमम् ।
आबभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ ०१५ ॥

स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ ०१६ ॥

सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ ०१७ ॥

तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।
महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेच्छसि ॥ ०१८ ॥

अध्याय १६३

वसिष्ठ उवाच ॥

यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
तां त्वां संवरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ ००१ ॥

स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः ।
युक्तः संवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहङ्गम ॥ ००२ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

इत्युक्तः सविता तेन ददानीत्येव निश्चितः ।
प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ ००३ ॥

वरः संवरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने ।
तपती योषितां श्रेष्ठा किमन्यत्रापवर्जनात् ॥ ००४ ॥

ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम् ।
ददौ संवरणस्यार्थे वसिष्ठाय महात्मने ॥ ००५ ॥

प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा ॥ ००५ ॥

वसिष्ठोऽथ विसृष्टश्च पुनरेवाजगाम ह ।
यत्र विख्यतकीर्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत् ॥ ००६ ॥

स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ।
दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम् ॥ ००७ ॥

वसिष्ठेन सहायान्तीं संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ ००७ ॥

कृच्छ्रे द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समापिते ।
आजगाम विशुद्धात्मा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ००८ ॥

तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम् ।
लेभे संवरणो भार्यां वसिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ००९ ॥

ततस्तस्मिन्गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ ०१० ॥

वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ०११ ॥

ततः पुरे च राष्ट्रे च वाहनेषु बलेषु च ।
आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ ०१२ ॥

नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वसिष्ठोऽथापचक्रमे ।
सोऽपि राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरोपमः ॥ ०१३ ॥

ततो द्वादश वर्षाणि काननेषु जलेषु च ।
रेमे तस्मिन्गिरौ राजा तयैव सह भार्यया ॥ ०१४ ॥

तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन्समा द्वादश सर्वशः ।
न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य सर्वशः ॥ ०१५ ॥

तत्क्षुधार्तैर्निरानन्दैः शवभूतैस्तदा नरैः ।
अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ ०१६ ॥

ततस्तत्तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः ।
अभ्यपद्यत धर्मात्मा वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ०१७ ॥

तं च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
तपत्या सहितं राजन्नुषितं द्वादशीः समाः ॥ ०१८ ॥

ततः प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ।
तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः ॥ ०१९ ॥

ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुरं परया मुदा ।

तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ ०२० ॥

ततो द्वादश वर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
पत्न्या तपत्या सहितो यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ०२१ ॥

एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ ०२२ ॥

तस्यां सञ्जनयामास कुरुं संवरणो नृपः ।
तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ ०२३ ॥

वासिष्ठोपाख्यानम्

अध्याय १६४

वैशंपायन उवाच ॥

स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
अर्जुनः परया प्रीत्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ ००१ ॥

उवाच च महेष्वासो गन्धर्वं कुरुसत्तमः ।
जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ ००२ ॥

वसिष्ठ इति यस्यैतदृषेर्नाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ००३ ॥

य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां नः पुरोहितः ।

आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ००४ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ।
कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः ॥ ००५ ॥

यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ।
विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ००६ ॥

पुत्रव्यसनसंतप्तः शक्तिमानपि यः प्रभुः ।
विश्वामित्रविनाशाय न मेने कर्म दारुणम् ॥ ००७ ॥

मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्यमक्षयात् ।
कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः ॥ ००८ ॥

यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ।
इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥ ००९ ॥

पुरोहितवरं प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
ईजिरे क्रतुभिश्चापि नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ ०१० ॥

स हि तान्याजयामास सर्वान्नृपतिसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ०११ ॥

तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधाः प्रविमृश्यताम् ॥ ०१२ ॥

क्षत्रियेण हि जातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहितः कार्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ ०१३ ॥

महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्यं पुरःसरम् ।
तस्मात्पुरोहितः कश्चिद्गुणवानस्तु वो द्विजः ॥ ०१४ ॥

अध्याय १६५

अर्जुन उवाच ॥

किंनिमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वसतोराश्रमे पुण्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ ००१ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

इदं वासिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ ००२ ॥

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।
गाधीति विश्रुतो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ ००३ ॥

तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ००४ ॥

स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ००५ ॥

व्यायामकर्शितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ००६ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ००७ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयेन स्वागतेन च भारत ।
तथैव प्रतिजग्राह वन्येन हविषा तथा ॥ ००८ ॥

तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे ततः ॥ ००९ ॥

ग्राम्यारण्या ओषधीश्च दुदुहे पय एव च ।
षड्रसं चामृतरसं रसायनमनुत्तमम् ॥ ०१० ॥

भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥ ०११ ॥

तैः कामैः सर्वसंपूर्णैः पूजितः स महीपतिः ।
सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं नृपः ॥ ०१२ ॥

षडायतां सुपार्श्वोरुं त्रिपृथुं पञ्च संवृताम् ।
मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् ॥ ०१३ ॥

सुवालधिं शङ्कुकर्णां चारुश‍ृङ्गां मनोरमाम् ।
पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम् ॥ ०१४ ॥

अभिनन्दति तां नन्दीं वसिष्ठस्य पयस्विनीम् ।
अब्रवीच्च भृशं तुष्टो विश्वामित्रो मुनिं तदा ॥ ०१५ ॥

अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः ।
नन्दिनीं संप्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्यं महामुने ॥ ०१६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

देवतातिथिपित्रर्थमाज्यार्थं च पयस्विनी ।
अदेया नन्दिनीयं मे राज्येनापि तवानघ ॥ ०१७ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

क्षत्रियोऽहं भवान्विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः ।
ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु ॥ ०१८ ॥

अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सिताम् ।
स्वधर्मं न प्रहास्यामि नयिष्ये ते बलेन गाम् ॥ ०१९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

बलस्थश्चासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु त्वं मा विचारय ॥ ०२० ॥

गन्धर्व उवाच ॥

एवमुक्तस्तदा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ ०२१ ॥

कशादण्डप्रतिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ ०२२ ॥

आगम्याभिमुखी पार्थ तस्थौ भगवदुन्मुखी ।
भृशं च ताड्यमानापि न जगामाश्रमात्ततः ॥ ०२३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

शृणोमि ते रवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः ।

बलाद्ध्रियसि मे नन्दि क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् ॥ ०२४ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

सा तु तेषां बलान्नन्दी बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विग्ना वसिष्ठं समुपागमत् ॥ ०२५ ॥

गौरुवाच ॥

पाषाणदण्डाभिहतां क्रन्दन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ ०२६ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

एवं तस्यां तदा पर्थ धर्षितायां महामुनिः ।
न चुक्षुभे न धैर्याच्च विचचाल धृतव्रतः ॥ ०२७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् ।
क्षमा मां भजते तस्माद्गम्यतां यदि रोचते ॥ ०२८ ॥

गौरुवाच ॥

किं नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं मां प्रभाषसे ।
अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्न शक्या नयितुं बलात् ॥ ०२९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते ।
दृढेन दाम्ना बद्ध्वैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ०३० ॥

गन्धर्व उवाच ॥

स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ घोरदर्शना ॥ ०३१ ॥

क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्वशः ॥ ०३२ ॥

कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः ।
क्रोधदीप्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ०३३ ॥

आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ ।
अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ०३४ ॥

असृजत्पह्लवान्पुच्छाच्छकृतः शबराञ्शकान् ।
मूत्रतश्चासृजच्चापि यवनान्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ०३५ ॥

पुण्ड्रान्किरातान्द्रमिडान्सिंहलान्बर्बरांस्तथा ।
तथैव दरदान्म्लेच्छान्फेनतः सा ससर्ज ह ॥ ०३६ ॥

तैर्विसृष्टैर्महत्सैन्यं नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसंछन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ॥ ०३७ ॥

अवाकीर्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ०३७ ॥

एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ।
अस्त्रवर्षेण महता काल्यमानं बलं ततः ॥ ०३८ ॥

प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ०३८ ॥

न च प्राणैर्वियुज्यन्त केचित्ते सैनिकास्तदा ।
विश्वामित्रस्य सङ्क्रुद्धैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ०३९ ॥

विश्वामित्रस्य सैन्यं तु काल्यमानं त्रियोजनम् ।
क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत ॥ ०४० ॥

दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्यं ब्रह्मतेजोभवं तदा ।
विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०४१ ॥

धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ।
बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् ॥ ०४२ ॥

स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य तां च दीप्तां नृपश्रियम् ।
भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे ॥ ०४३ ॥

स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ।
तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप च ॥ ०४४ ॥

अपिबच्च सुतं सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ०४४ ॥

अध्याय १६६

गन्धर्व उवाच ॥

कल्माषपाद इत्यस्मि.णल्लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ ००१ ॥

स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात् ।

मृगान्विध्यन्वराहांश्च चचार रिपुमर्दनः ॥ ००२ ॥

स तु राजा महात्मानं वासिष्ठमृषिसत्तमम् ।
तृषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगतः पथि ॥ ००३ ॥

अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।
शक्तिं नाम महाभागं वसिष्ठकुलनन्दनम् ॥ ००४ ॥

ज्येष्ठं पुत्रशतात्पुत्रं वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ००४ ॥

अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् ।
तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ००५ ॥

ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थितः ।
नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चापि जगाम ह ॥ ००६ ॥

अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः ।
जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ००७ ॥

कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः ।
तं शशाप नृपश्रेष्ठं वासिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ००८ ॥

हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
तस्मात्त्वमद्य प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ ००९ ॥

मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ ०१० ॥

ततो याज्यनिमित्तं तु विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
वैरमासीत्तदा तं तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ ०११ ॥

तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ ०१२ ॥

ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः ।
ऋषेः पुत्रं वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ ०१३ ॥

अन्तर्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत ।
तावुभावुपचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ ०१४ ॥

स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः ।
जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ ०१५ ॥

तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुनन्दन ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ ०१६ ॥

स शापात्तस्य विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ ०१७ ॥

रक्षसा तु गृहीतं तं विदित्वा स मुनिस्तदा ।
विश्वामित्रोऽप्यपक्रामत्तस्माद्देशादरिंदम ॥ ०१८ ॥

ततः स नृपतिर्विद्वान्रक्षन्नात्मानमात्मना ।
बलवत्पीड्यमानोऽपि रक्षसान्तर्गतेन ह ॥ ०१९ ॥

ददर्श तं द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं पुनः ।
ययाचे क्षुधितश्चैनं समांसं भोजनं तदा ॥ ०२० ॥

तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तमिति सान्त्वयन् ॥ ०२१ ॥

निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ च द्विजसत्तमः ॥ ०२२ ॥

अन्तर्गतं तु तद्राज्ञस्तदा ब्राह्मणभाषितम् ।
सोऽन्तःपुरं प्रविश्याथ संविवेश नराधिपः ॥ ०२३ ॥

ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ ०२४ ॥

गच्छामुष्मिन्नसौ देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ ०२५ ॥

एवमुक्तस्तदा सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ ०२६ ॥

राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ ०२७ ॥

तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यघातिनाम् ।
गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ ०२८ ॥

स तत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ ०२९ ॥

स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ०३० ॥

यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नराधिपः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ०३१ ॥

सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ०३२ ॥

द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसञ्ज्ञश्चाभवत्तदा ॥ ०३३ ॥

ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा नचिरादिव भारत ॥ ०३४ ॥

यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं त्वया मयि ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् ॥ ०३५ ॥

एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य सः ।
शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥ ०३६ ॥

शक्तिनं तु हतं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्ततः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ०३७ ॥

स ताञ्शतावरान्पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
भक्षयामास सङ्क्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ०३८ ॥

वसिष्ठो घातिताञ्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ०३९ ॥

चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
न त्वेव कुशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ०४० ॥

स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
शिरस्तस्य शिलायां च तूलराशाविवापतत् ॥ ०४१ ॥

न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्निमिद्ध्वा भगवान्संविवेश महावने ॥ ०४२ ॥

तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ०४३ ॥

स समुद्रमभिप्रेत्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदम्भसि ॥ ०४४ ॥

स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ०४५ ॥

अध्याय १६७

गन्धर्व उवाच ॥

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरेवाश्रमात्ततः ॥ ००१ ॥

सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।
वृक्षान्बहुविधान्पार्थ वहन्तीं तीरजान्बहून् ॥ ००२ ॥

अथ चिन्तां समापेदे पुनः पौरवनन्दन ।
अम्भस्यस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ००३ ॥

ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।
तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः ॥ ००४ ॥

अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलमर्दन ।
समस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ००५ ॥

उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः ।
विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः ॥ ००६ ॥

शोके बुद्धिं ततश्चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत ।
सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ००७ ॥

ततः स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।
चण्डग्राहवतीं दृष्ट्वा तस्याः स्रोतस्यवापतत् ॥ ००८ ॥

सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥ ००९ ॥

ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ ०१० ॥

वध्वादृश्यन्त्यानुगत आश्रमाभिमुखो व्रजन् ।
अथ शुश्राव सङ्गत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ॥ ०११ ॥

पृष्ठतः परिपूर्णार्थैः षड्भिरङ्गैरलङ्कृतम् ॥ ०११ ॥

अनुव्रजति को न्वेष मामित्येव च सोऽब्रवीत् ।
अहं त्वदृश्यती नाम्ना तं स्नुषा प्रत्यभाषत ॥ ०१२ ॥

शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ ०१२ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ ०१३ ॥

अदृश्यन्त्युवाच ॥

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यसतो मुने ॥ ०१४ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

एवमुक्तस्ततो हृष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥ ०१५ ॥

ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघ ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ ०१६ ॥

स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं ततः स्म तम् ॥ ०१७ ॥

अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविग्नया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति भीषणः ॥ ०१९ ॥

तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ ०२० ॥

त्राहि मां भगवन्पापादस्माद्दारुणदर्शनात् ।
रक्षो अत्तुमिह ह्यावां नूनमेतच्चिकीर्षति ॥ ०२१ ॥

अध्याय १६८

वसिष्ठ उवाच ॥

मा भैः पुत्रि न भेतव्यं रक्षसस्ते कथञ्चन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ ००१ ॥

राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ ००२ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ॥ ००३ ॥

मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै घोराद्राक्षसाद्राजसत्तमम् ॥ ००४ ॥

स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्गृहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ ००५ ॥

रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ ००६ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ००७ ॥

सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते द्विजसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ००८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि तत् ।
ब्राह्मणांश्च मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ००९ ॥

राजोवाच ॥

नावमंस्याम्यहं ब्रह्मन्कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।
त्वन्निदेशे स्थितः शश्वत्पुजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ ०१० ॥

इक्ष्वाकूणां तु येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तम ।
तत्त्वत्तः प्राप्तुमिच्छामि वरं वेदविदां वर ॥ ०११ ॥

अपत्यायेप्सितां मह्यं महिषीं गन्तुमर्हसि ।
शीलरूपगुणोपेतामिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ ०१२ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह ।
वसिष्ठः परमेष्वासं सत्यसंधो द्विजोत्तमः ॥ ०१३ ॥

ततः प्रतिययौ काले वसिष्ठसहितोऽनघ ।
ख्यातं पुरवरं लोकेष्वयोध्यां मनुजेश्वरः ॥ ०१४ ॥

तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्ययुस्तदा ।
विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ ०१५ ॥

अचिरात्स मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यकर्मणाम् ।
विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ॥ ०१६ ॥

ददृशुस्तं ततो राजन्नयोध्यावासिनो जनाः ।
पुष्येण सहितं काले दिवाकरमिवोदितम् ॥ ०१७ ॥

स हि तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः ।

अयोध्यां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥ ०१८ ॥

संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकोच्छ्रयभूषितम् ।
मनः प्रह्लादयामासा तस्य तत्पुरमुत्तमम् ॥ ०१९ ॥

तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
अशोभत तदा तेन शक्रेणेवामरावती ॥ ०२० ॥

ततः प्रविष्टे राजेन्द्रे तस्मिन्राजनि तां पुरीम् ।
तस्य राज्ञोऽऽज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ ०२१ ॥

ऋतावथ महर्षिः स संबभूव तया सह ।
देव्या दिव्येन विधिना वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ॥ ०२२ ॥

अथ तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः ।
राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम पुनराश्रमम् ॥ ०२३ ॥

दीर्घकालधृतं गर्भं सुषाव न तु तं यदा ।
साथ देव्यश्मना कुक्षिं निर्बिभेद तदा स्वकम् ॥ ०२४ ॥

द्वादशेऽथ ततो वर्षे स जज्ञे मनुजर्षभ ।
अश्मको नाम राजर्षिः पोतनं यो न्यवेशयत् ॥ ०२५ ॥

और्वोपाख्यानम्

अध्याय १६९

गन्धर्व उवाच ॥

आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
शक्तेः कुलकरं राजन्द्वितीयमिव शक्तिनम् ॥ ००१ ॥

जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिपुङ्गवः ।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ ००२ ॥

परासुश्च यतस्तेन वसिष्ठः स्थापितस्तदा ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ००३ ॥

अमन्यत स धर्मात्मा वसिष्ठं पितरं तदा ।
जन्मप्रभृति तस्मिंश्च पितरीव व्यवर्तत ॥ ००४ ॥

स तात इति विप्रर्षिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।
मातुः समक्षं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परंतप ॥ ००५ ॥

तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः ।
अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वन्ती तमुवाच ह ॥ ००६ ॥

मा तात तात तातेति न ते तातो महामुनिः ।
रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ००७ ॥

मन्यसे यं तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
आर्यस्त्वेष पिता तस्य पितुस्तव महात्मनः ॥ ००८ ॥

स एवमुक्तो दुःखार्तः सत्यवागृषिसत्तमः ।

सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामनाः ॥ ००९ ॥

तं तथा निश्चितात्मानं महात्मानं महातपाः ।
वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥ ०१० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव नृपतिः क्षितौ ।
याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ०११ ॥

स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशां पतिः ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कदाचन ।
बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ॥ ०१३ ॥

ते भृगूणां धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ह ।
याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तात भार्गवसत्तमान् ॥ ०१४ ॥

भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमक्षयम् ।
ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ ०१५ ॥

भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् ।
क्षत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ ०१६ ॥

ततो महीतलं तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ॥ ०१७ ॥

तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ०१७ ॥

अवमन्य ततः कोपाद्भृगूंस्ताञ्शरणागतान् ।

निजघ्नुस्ते महेष्वासाः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ॥ ०१८ ॥

आ गर्भादनुकृन्तन्तश्चेरुश्चैव वसुंधराम् ॥ ०१८ ॥

तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरिं तात हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ ०१९ ॥

तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दाधार तैजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरूर्भर्तुः कुलविवृद्धये ॥ ०२० ॥

ददृशुर्ब्राह्मणीं तां ते दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ ०२० ॥

अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन्दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ॥ ०२१ ॥

ततश्चक्षुर्वियुक्तास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः ॥ ०२१ ॥

ततस्ते मोघसङ्कल्पा भयार्ताः क्षत्रियर्षभाः ।
ब्रह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥ ०२२ ॥

ऊचुश्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः ।
ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्ताः शान्तार्चिष इवाग्नयः ॥ ०२३ ॥

भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत्क्षत्रं सचक्षुषम् ।
उपारम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः ॥ ०२४ ॥

सपुत्रा त्वं प्रसादं नः सर्वेषां कर्तुमर्हसि ।
पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः संत्रातुमर्हसि ॥ ०२५ ॥

अध्याय १७०

ब्राह्मण्युवाच ॥

नाहं गृह्णामि वस्तात दृष्टीर्नास्ति रुषान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ ००१ ॥

तेन चक्षूंषि वस्तात नूनं कोपान्महात्मना ।
स्मरता निहतान्बन्धूनादत्तानि न संशयः ॥ ००२ ॥

गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ००३ ॥

षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव हि ।
विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ००४ ॥

सोऽयं पितृवधान्नूनं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति ।
तेजसा यस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः ॥ ००५ ॥

तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीर्विमोक्ष्यति ॥ ००६ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादं च चकार सः ॥ ००७ ॥

अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः ।
स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ००८ ॥

चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः ।

भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ००९ ॥

स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः ।
सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ ०१० ॥

इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुसत्तमः ।
सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ०११ ॥

तापयामास लोकान्स सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ ०१२ ॥

ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय भृगुसत्तमम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्व ऊचुरिदं वचः ॥ ०१३ ॥

और्व दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ ०१४ ॥

नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः ।
वधोऽभ्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् ॥ ०१५ ॥

आयुषा हि प्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् ।
तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ ०१६ ॥

निखातं तद्धि वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान्कोपयिष्णुभिः ॥ ०१७ ॥

किं हि वित्तेन नः कार्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजर्षभ ॥ ०१७ ॥

यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः ।
तदास्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ ०१८ ॥

आत्महा च पुमांस्तात न लोका.णल्लभते शुभान् ।
ततोऽस्माभिः समीक्ष्यैवं नात्मनात्मा विनाशितः ॥ ०१९ ॥

न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ ०२० ॥

न हि नः क्षत्रियाः केचिन्न लोकाः सप्त पुत्रक ।
दूषयन्ति तपस्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ ०२१ ॥

अध्याय १७१

और्व उवाच ॥

उक्तवानस्मि यां क्रोधात्प्रतिज्ञां पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ ००१ ॥

वृथारोषप्रतिज्ञो हि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ ००२ ॥

यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक्त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ००३ ॥

अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षता ।
स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः स्वर्गजिगीषुभिः ॥ ००४ ॥

अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ००५ ॥

सामरैर्हि यदा लोकैर्भृगूणां क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोत्सादनं क्षान्तं तदा मां मन्युराविषत् ॥ ००६ ॥

आपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ००७ ॥

तान्भृगूणां तदा दारान्कश्चिन्नाभ्यवपद्यत ।
यदा तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ००८ ॥

प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ००९ ॥

यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोके तदा पापेषु कर्मसु ॥ ०१० ॥

जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ०११ ॥

राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तैर्न शकिता त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ ०१२ ॥

अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरोऽद्य सन् ।
भवतां तु वचो नाहमलं समतिवर्तितुम् ॥ ०१३ ॥

मम चापि भवेदेतदीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ ०१४ ॥

यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ ०१५ ॥

भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विदध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ ०१६ ॥

पितर ऊचुः ॥

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ ०१७ ॥

आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ ०१८ ॥

अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ ०१९ ॥

एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ ०२० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ ०२१ ॥

महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरन्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ ०२२ ॥

तस्मात्त्वमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।
पराशर परान्धर्माञ्ज्ञानञ्ज्ञानवतां वर ॥ ०२३ ॥

अध्याय १७२

गन्धर्व उवाच ॥

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः कोपं सर्वलोकपराभवात् ॥ ००१ ॥

ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तेयोऽथ पराशरः ॥ ००२ ॥

ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महामुनिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ००३ ॥

न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ००४ ॥

त्रयाणां पावकानां स सत्रे तस्मिन्महामुनिः ।
आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ००५ ॥

तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन युक्तितः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणेव घनात्यये ॥ ००६ ॥

तं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दिवि दीप्यन्तं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ००७ ॥

ततः परमदुष्प्रापमन्यैरृषिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ००८ ॥

तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुम् ।
उपाजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ००९ ॥

पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिंदमम् ॥ ०१० ॥

कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक ।
अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ०११ ॥

प्रजोच्छेदमिमं मह्यं सर्वं सोमपसत्तम ।
अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे त्वं पराशर ॥ ०१२ ॥

राजा कल्माषपादश्च दिवमारोढुमिच्छति ॥ ०१२ ॥

ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुनेः ।
ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ॥ ०१३ ॥

सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ॥ ०१३ ॥

रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ।
निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ॥ ०१४ ॥

स सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ ०१४ ॥

एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
तदा समापयामास सत्रं शाक्तिः पराशरः ॥ ०१५ ॥

सर्वराक्षससत्राय संभृतं पावकं मुनिः ।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ ०१६ ॥

स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मान एव च ।
भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ ०१७ ॥

अध्याय १७३

अर्जुन उवाच ॥

राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥ ००१ ॥

जानता च परं धर्मं लोक्यं तेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्माद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ००२ ॥

कृतं तेन पुरा सर्वं वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ००२ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

धनञ्जय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वसिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ००३ ॥

कथितं ते मया पूर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ००४ ॥

स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतपः ॥ ००५ ॥

अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ००६ ॥

नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसंनादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ००७ ॥

स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्षमात्मनः ।
ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणीं ब्राह्मणं चैव मैथुनायोपसङ्गतौ ॥ ००८ ॥

तौ समीक्ष्य तु वित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ ।
तयोश्च द्रवतोर्विप्रं जगृहे नृपतिर्बलात् ॥ ००९ ॥

दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ।
शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ॥ ०१० ॥

आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोकपरिश्रुतः ।
अप्रमत्तः स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ०११ ॥

शापं प्राप्तोऽसि दुर्धर्ष न पापं कर्तुमर्हसि ।
ऋतुकाले तु संप्राप्ते भर्त्रास्म्यद्य समागता ॥ ०१२ ॥

अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थश्च मे महान् ।
प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ता मेऽयं विसृज्यताम् ॥ ०१३ ॥

एवं विक्रोशमानायास्तस्याः स सुनृशंसकृत् ।
भर्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ॥ ०१४ ॥

तस्याः क्रोधाभिभूताया यदश्रु न्यपतद्भुवि ।
सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तं च देशं व्यदीपयत् ॥ ०१५ ॥

ततः सा शोकसंतप्ता भर्तृव्यसनदुःखिता ।
कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा ॥ ०१६ ॥

यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत् ।
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रभुर्भर्ता महायशाः ॥ ०१७ ॥

तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः ।
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥ ०१८ ॥

यस्य चर्षेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ।
तेन सङ्गम्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति ॥ ०१९ ॥

स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ ०१९ ॥

एवं शप्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
तस्यैव संनिधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ ०२० ॥

वसिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदपश्यत ।
ज्ञानयोगेन महता तपसा च परंतप ॥ ०२१ ॥

मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः ।
ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ ०२२ ॥

न हि सस्मार नृपतिस्तं शापं शापमोहितः ।
देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा स तस्या नृपसत्तमः ॥ ०२३ ॥

तं च शापमनुस्मृत्य पर्यतप्यद्भृशं तदा ॥ ०२३ ॥

एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठं संन्ययोजयत् ।
स्वदारे भरतश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः ॥ ०२४ ॥

द्रौपदीस्वयंवरपर्व

अध्याय १७४

अर्जुन उवाच ॥

अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं तव ॥ ००१ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणुध्वं यदीच्छथ ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कर्मकाले ग्रहीष्यामि स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ००४ ॥

तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह ।
रम्याद्भागीरथीकच्छाद्यथाकामं प्रतस्थिरे ॥ ००५ ॥

तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमं तु ते ।
तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत ॥ ००६ ॥

तान्धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदां वरः ।
पाद्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ००७ ॥

ते तदाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यं च पाण्डवाः ।
तं ब्राह्मणं पुरस्कृत्य पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम् ॥ ००८ ॥

मातृषष्ठास्तु ते तेन गुरुणा सङ्गतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ००९ ॥

स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुरुदारधीः ।
तेन धर्मविदा पार्था याज्याः सर्वविदा कृताः ॥ ०१० ॥

वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान्स्वधर्मतः ।
बुद्धिवीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिवापरान् ॥ ०११ ॥

कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः ।
मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चाल्यास्तं स्वयंवरम् ॥ ०१२ ॥

अध्याय १७५

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ००१ ॥

ते प्रयाता नरव्याघ्रा मात्रा सह परंतपाः ।
ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सगणान्बहून् ॥ ००२ ॥

तानूचुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिणः ।
क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वागच्छतेति ह ॥ ००३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आगतानेकचक्रायाः सोदर्यान्देवदर्शिनः ।
भवन्तो हि विजानन्तु सहितान्मातृचारिणः ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशनम् ।
स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ००५ ॥

एकसार्थं प्रयाताः स्मो वयमप्यत्र गामिनः ।
तत्र ह्यद्भुतसङ्काशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ००६ ॥

यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः ।
वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ००७ ॥

दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ००८ ॥

यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः ।
सुसमिद्धे महाबाहुः पावके पावकप्रभः ॥ ००९ ॥

स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा ।
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति ॥ ०१० ॥

तां यज्ञसेनस्य सुतां स्वयंवरकृतक्षणाम् ।
गच्छामहे वयं द्रष्टुं तं च देवमहोत्सवम् ॥ ०११ ॥

राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
स्वाध्यायवन्तः शुचयो महात्मानो यतव्रताः ॥ ०१२ ॥

तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागताः ।
महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ ०१३ ॥

ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वराः ।
प्रदास्यन्ति धनं गाश्च भक्ष्यं भोज्यं च सर्वशः ॥ ०१४ ॥

प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् ।
अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ ०१५ ॥

नटा वैतालिकाश्चैव नर्तकाः सूतमागधाः ।
नियोधकाश्च देशेभ्यः समेष्यन्ति महाबलाः ॥ ०१६ ॥

एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
सहास्माभिर्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ ०१७ ॥

दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देवरूपानवस्थितान् ।
समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्सङ्गत्यान्यतमं वरम् ॥ ०१८ ॥

अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुजः ।
नियुध्यमानो विजयेत्सङ्गत्या द्रविणं बहु ॥ ०१९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं देवमहोत्सवम् ।
भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयंवरम् ॥ ०२० ॥

अध्याय १७६

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ ००१ ॥

ततस्ते तं महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्पथि द्वैपायनं तदा ॥ ००२ ॥

तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सान्त्विताः ।
कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ००३ ॥

पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ००४ ॥

स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।
आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पाञ्चालान्कुरुनन्दनाः ॥ ००५ ॥

ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवेशं चक्रिरे तदा ॥ ००६ ॥

तत्र भैक्षं समाजह्रुर्ब्राह्मीं वृत्तिं समाश्रिताः ।
तांश्च प्राप्तांस्तदा वीराञ्जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ००७ ॥

यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ००८ ॥

सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयान्पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ००९ ॥

यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।
तेन यन्त्रेण सहितं राजा लक्ष्यं च काञ्चनम् ॥ ०१० ॥

द्रुपद उवाच ॥

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्येनानेन सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इति स द्रुपदो राजा सर्वतः समघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ ०१२ ॥

ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षया ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।
तेऽभ्यर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ ०१४ ॥

ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ।
शिशुमारपुरं प्राप्य न्यविशंस्ते च पार्थिवाः ॥ ०१५ ॥

प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ ०१६ ॥

प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समवस्तृतः ॥ ०१७ ॥

तूर्यौघशतसङ्कीर्णः परार्ध्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामैश्च शोभितः ॥ ०१८ ॥

कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।
सर्वतः संवृतैर्नद्धः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रितैः ॥ ०१९ ॥

सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ ०२० ॥

अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः ।
हंसाच्छवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ ०२१ ॥

असंबाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ ०२२ ॥

तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलङ्कृताः ।
स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ०२३ ॥

तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ ०२४ ॥

महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ ०२५ ॥

मञ्चेषु च परार्ध्येषु पौरजानपदा जनाः ।
कृष्णादर्शनतुष्ट्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ ०२६ ॥

ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवाः समुपाविशन् ।
ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥ ०२७ ॥

ततः समाजो ववृधे स राजन्दिवसान्बहून् ।
रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्तकैः ॥ ०२८ ॥

वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोडशे ।

आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ ०२९ ॥

वीरकांस्यमुपादाय काञ्चनं समलङ्कृतम् ।
अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ०३० ॥

पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः ।
परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिना तदा ॥ ०३१ ॥

स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ०३२ ॥

निःशब्दे तु कृते तस्मिन्धृष्टद्युम्नो विशां पते ।
रङ्गमध्यगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ॥ ०३३ ॥

वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ०३३ ॥

इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः ; शृण्वन्तु मे पार्थिवाः सर्व एव ।
यन्त्रच्छिद्रेणाभ्यतिक्रम्य लक्ष्यं ; समर्पयध्वं खगमैर्दशार्धैः ॥ ०३४ ॥

एतत्कर्ता कर्म सुदुष्करं यः ; कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं ; कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ०३५ ॥

तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः ; पश्चादिदं द्रौपदीमभ्युवाच ।
नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च ; सङ्कीर्तयंस्तान्नृपतीन्समेतान् ॥ ०३६ ॥

अध्याय १७७

धृष्टद्युम्न उवाच ॥

दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनः समः ॥ ००१ ॥

युयुत्सुर्वातवेगश्च भीमवेगधरस्तथा ।
उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः ॥ ००२ ॥

सुकुण्डलश्चित्रसेनः सुवर्चाः कनकध्वजः ।
नन्दको बाहुशाली च कुण्डजो विकटस्तथा ॥ ००३ ॥

एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः ॥ ००४ ॥

शतसंख्या महात्मानः प्रथिताः क्षत्रियर्षभाः ॥ ००४ ॥

शकुनिश्च बलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः ।
एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः ॥ ००५ ॥

अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थे समलङ्कृतौ ॥ ००६ ॥

बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च वीर्यवान् ।
सहदेवो जयत्सेनो मेघसंधिश्च मागधः ॥ ००७ ॥

विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
वार्धक्षेमिः सुवर्चाश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ॥ ००८ ॥

अभिभूः सह पुत्रेण सुदाम्ना च सुवर्चसा ।

सुमित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ॥ ००९ ॥

सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ।
अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः ॥ ०१० ॥

समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान् ।
जलसंधः पितापुत्रौ सुदण्डो दण्ड एव च ॥ ०११ ॥

पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ॥ ०१२ ॥

मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः ।
रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ॥ ०१३ ॥

कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः ।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ ०१४ ॥

सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च कौरवः ।
बृहद्बलः सुषेणश्च शिबिरौशीनरस्तथा ॥ ०१५ ॥

सङ्कर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
साम्बश्च चारुदेष्णश्च सारणोऽथ गदस्तथा ॥ ०१६ ॥

अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महाबलः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ ०१७ ॥

विडूरथश्च कङ्कश्च समीकः सारमेजयः ।
वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा ॥ ०१८ ॥

उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिताः ॥ ०१८ ॥

भगीरथो बृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः ।
बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥ ०१९ ॥

उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
वत्सराजश्च धृतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ ०२० ॥

एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि ॥ ०२१ ॥

एते वेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम् ।
विध्येत य इमं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय १७८

वैशंपायन उवाच ॥

तेऽलङ्कृताः कुण्डलिनो युवानः ; परस्परं स्पर्धमानाः समेताः ।
अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः ; सर्वे समुत्पेतुरहङ्कृतेन ॥ ००१ ॥

रूपेण वीर्येण कुलेन चैव ; धर्मेण चैवापि च यौवनेन ।
समृद्धदर्पा मदवेगभिन्ना ; मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ ००२ ॥

परस्परं स्पर्धया प्रेक्षमाणाः ; सङ्कल्पजेनापि परिप्लुताङ्गाः ।
कृष्णा ममैषेत्यभिभाषमाणा ; नृपासनेभ्यः सहसोपतस्थुः ॥ ००३ ॥

ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता ; जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम् ।
चकाशिरे पर्वतराजकन्या ;मुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ००४ ॥

कन्दर्पबाणाभिनिपीडिताङ्गाः ; कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः ।
रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं ; द्वेष्यान्हि चक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ००५ ॥

अथाययुर्देवगणा विमानै ; रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।
साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव ; यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरं च ॥ ००६ ॥

दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च ; देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च ; गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ ००७ ॥

हलायुधस्तत्र च केशवश्च ; वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथा प्रधानाः ।
प्रेक्षां स्म चक्रुर्यदुपुङ्गवास्ते ; स्थिताश्च कृष्णस्य मते बभूवुः ॥ ००८ ॥

दृष्ट्वा हि तान्मत्तगजेन्द्ररूपा ;न्पञ्चाभिपद्मानिव वारणेन्द्रान् ।
भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहा ;न्पार्थान्प्रदध्यौ स यदुप्रवीरः ॥ ००९ ॥

शशंस रामाय युधिष्ठिरं च ; भीमं च जिष्णुं च यमौ च वीरौ ।
शनैः शनैस्तांश्च निरीक्ष्य रामो ; जनार्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ ०१० ॥

अन्ये तु नानानृपपुत्रपौत्राः ; कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।
व्यायच्छमाना ददृशुर्भ्रमन्तीं ; संदष्टदन्तच्छदताम्रवक्त्राः ॥ ०११ ॥

तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते ; वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।
तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे ; कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ ०१२ ॥

देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं त ;त्सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च ; दिव्यैश्च माल्यैरवकीर्यमाणम् ॥ ०१३ ॥

महास्वनैर्दुन्दुभिनादितैश्च ; बभूव तत्सङ्कुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंबाधमभूत्समन्ता ;त्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ ०१४ ॥

ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण ; कृष्णानिमित्तं नृप विक्रमन्तः ।
तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं ; सज्यं न शेकुस्तरसापि कर्तुम् ॥ ०१५ ॥

ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन ; निष्कृष्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ।
विचेष्टमाना धरणीतलस्था ; दीना अदृश्यन्त विभग्नचित्ताः ॥ ०१६ ॥

हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन ; निष्पिष्टभग्नाङ्गदकुण्डलं च ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तभावं ; राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ ०१७ ॥

तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे ; निक्षिप्तवादेषु नराधिपेषु ।
कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं ; सज्यं धनुस्तत्सशरं स वीरः ॥ ०१८ ॥

अध्याय १७९

वैशंपायन उवाच ॥

यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ ००१ ॥

उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ ००२ ॥

केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदा युताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ००३ ॥

यत्कर्णशल्यप्रमुखैः पार्थिवैर्लोकविश्रुतैः ।

नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ००४ ॥

तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।
बटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ००५ ॥

अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ००६ ॥

यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वा यदि वा ब्रह्मचापलात् ।
प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ००७ ॥

नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ००८ ॥

केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ००९ ॥

संभाव्यमस्मिन्कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ।
शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ॥ ०१० ॥

न च तद्विद्यते किञ्चित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ।
ब्राह्मणानामसाध्यं च त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ०११ ॥

अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ।
दुर्बला हि बलीयांसो विप्रा हि ब्रह्मतेजसा ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद्वासद्वा समाचरन् ।
सुखं दुःखं महद्ध्रस्वं कर्म यत्समुपागतम् ॥ ०१३ ॥

एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ।
अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०१४ ॥

स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
प्रणम्य शिरसा हृष्टो जगृहे च परंतपः ॥ ०१५ ॥

सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण ; शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ।
विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च ; छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ ०१६ ॥

ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः ; समाजमध्ये च महान्निनादः ।
पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः ; पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ ०१७ ॥

चेलावेधांस्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।
न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ ०१८ ॥

शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाश्चाप्यवादयन् ।
सूतमागधसंघाश्च अस्तुवंस्तत्र सुस्वनाः ॥ ०१९ ॥

तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूवारिनिषूदनः ।
सहसैन्यश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ ०२० ॥

तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृत्ते ; युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
आवासमेवोपजगाम शीघ्रं ; सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ ०२१ ॥

विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा ; पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लं वरमाल्यदाम ; जगाम कुन्तीसुतमुत्स्मयन्ती ॥ ०२२ ॥

स तामुपादाय विजित्य रङ्गे ; द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा ; पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ ०२३ ॥

अध्याय १८०

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय महात्मने ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ ००१ ॥

अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च सङ्गतान् ।
दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ ००२ ॥

निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ।
न ह्यर्हत्येष सत्कारं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ॥ ००३ ॥

हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ।
अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ॥ ००४ ॥

गुणवद्भोजयित्वा च ततः पश्चाद्विनिन्दति ॥ ००४ ॥

अस्मिन्राजसमावाये देवानामिव संनये ।
किमयं सदृशं कञ्चिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ००५ ॥

न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ००६ ॥

अथ वा यदि कन्येयं नेह कञ्चिद्बुभूषति ।
अग्नावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ००७ ॥

ब्राह्मणो यदि वा बाल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथञ्चन ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं च वसूनि च ।

पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ ००९ ॥

अवमानभयादेतत्स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
स्वयंवराणां चान्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ ०१० ॥

इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः ।
द्रुपदं सञ्जिघृक्षन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ ०११ ॥

तान्गृहीतशरावापान्क्रुद्धानापततो नृपान् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्शरणं गतः ॥ ०१२ ॥

वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पाण्डुपुत्रौ महावीर्यौ प्रतीयतुररिंदमौ ॥ ०१३ ॥

ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते ; महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ।
जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा ;वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ ०१४ ॥

ततस्तु भीमोऽद्भुतवीर्यकर्मा ; महाबलो वज्रसमानवीर्यः ।
उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो ; निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ ०१५ ॥

तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी ; दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ।
तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य ; पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ ०१६ ॥

तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धे ;र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं ; हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ०१७ ॥

य एष मत्तर्षभतुल्यगामी ; महद्धनुः कर्षति तालमात्रम् ।
एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति ; यद्यस्मि सङ्कर्षण वासुदेवः ॥ ०१८ ॥

य एष वृक्षं तरसावरुज्य ; राज्ञां विकारे सहसा निवृत्तः ।
वृकोदरो नान्य इहैतदद्य ; कर्तुं समर्थो भुवि मर्त्यधर्मा ॥ ०१९ ॥

योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष ;स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीतः ।
गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो ; विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मराजः ॥ ०२० ॥

यौ तौ कुमाराविव कार्त्तिकेयौ ; द्वावश्विनेयाविति मे प्रतर्कः ।
मुक्ता हि तस्माज्जतुवेश्मदाहा ;न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ ०२१ ॥

तमब्रवीन्निर्मलतोयदाभो ; हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः ।
प्रीतोऽस्मि दिष्ट्या हि पितृष्वसा नः ; पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यैः ॥ ०२२ ॥

अध्याय १८१

वैशंपायन उवाच ॥

अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विजर्षभाः ।
ऊचुस्तं भीर्न कर्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ ००१ ॥

तानेवं वदतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ ००२ ॥

अहमेनानजिह्माग्रैः शतशो विकिरञ्शरैः ।
वारयिष्यामि सङ्क्रुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ००३ ॥

इति तद्धनुरादाय शुल्कावाप्तं महारथः ।
भ्रात्रा भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ००४ ॥

ततः कर्णमुखान्क्रुद्धान्क्षत्रियांस्तान्रुषोत्थितान् ।

संपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ००५ ॥

ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो जिघांसवः ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सतः ॥ ००६ ॥

ततो वैकर्तनः कर्णो जगामार्जुनमोजसा ।
युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा ॥ ००७ ॥

भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ।
दुर्योधनादयस्त्वन्ये ब्राह्मणैः सह सङ्गताः ॥ ००८ ॥

मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ००८ ॥

ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं त्रिभिः शरैः ।
कर्णं वैकर्तनं धीमान्विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ००९ ॥

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ ०१० ॥

तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ ।
अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजयैषिणौ ॥ ०११ ॥

कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलं च मे ।
इति शूरार्थवचनैराभाषेतां परस्परम् ॥ ०१२ ॥

ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ ०१३ ॥

अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्बाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यास्तमभिपूजयन् ॥ ०१४ ॥

कर्ण उवाच ॥

तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य संयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविनयस्य च ॥ ०१५ ॥

किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ ०१६ ॥

आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं ततो मां प्रतियुध्यसे ॥ ०१७ ॥

न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः ।
पुमान्योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमेवंवादिनं तत्र फल्गुनः प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ॥ ०१९ ॥

ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०१९ ॥

ब्राह्मे पौरंदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ।
स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वीराविचलो भव ॥ ०२० ॥

एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ।
ब्रह्मं तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ ०२१ ॥

युद्धं तूपेयतुस्तत्र राजञ्शल्यवृकोदरौ ।
बलिनौ युगपन्मत्तौ स्पर्धया च बलेन च ॥ ०२२ ॥

अन्योन्यमाह्वयन्तौ तौ मत्ताविव महागजौ ।

मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरेतरम् ॥ ०२३ ॥

मुहूर्तं तौ तथान्योन्यं समरे पर्यकर्षताम् ॥ ०२३ ॥

ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे ।
न्यवधीद्बलिनां श्रेष्ठो जहसुर्ब्राह्मणास्ततः ॥ ०२४ ॥

तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः ।
यच्छल्यं पतितं भूमौ नाहनद्बलिनं बली ॥ ०२५ ॥

पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते ।
शङ्किताः सर्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥ ०२६ ॥

ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमे ब्राह्मणर्षभाः ।
विज्ञायन्तां क्वजन्मानः क्वनिवासास्तथैव च ॥ ०२७ ॥

को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे ।
अन्यत्र रामाद्द्रोणाद्वा कृपाद्वापि शरद्वतः ॥ ०२८ ॥

कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्फल्गुनाद्वा परंतपात् ।
को वा दुर्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ ०२९ ॥

तथैव मद्रराजानं शल्यं बलवतां वरम् ।
बलदेवादृते वीरात्पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ०३० ॥

क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंयुतात् ।
अथैनानुपलभ्येह पुनर्योत्स्यामहे वयम् ॥ ०३१ ॥

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः ; कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः ।
निवारयामास महीपतींस्ता ;न्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ०३२ ॥

त एवं संनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः ।
यथावासं ययुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ०३३ ॥

वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता ।
इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ ०३४ ॥

ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नौ रौरवाजिनवासिभिः ।
कृच्छ्रेण जग्मतुस्तत्र भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ०३५ ॥

विमुक्तौ जनसंबाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ ।
कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ०३६ ॥

तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्यचिन्तयत् ।
अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽतिगच्छति ॥ ०३७ ॥

धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुङ्गवाः ।
मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः ॥ ०३८ ॥

विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ।
इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहान्विता पृथा ॥ ०३९ ॥

महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य इवावृतः ।
ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ०४० ॥

अध्याय १८२

वैशंपायन उवाच ॥

गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां ; पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ ; भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ ००१ ॥

कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रा ;नुवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे ।
पश्चात्तु कुन्ती प्रसमीक्ष्य कन्यां ; कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ ००२ ॥

साधर्मभीता हि विलज्जमाना ; तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ।
पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती ; युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ००३ ॥

इयं हि कन्या द्रुपदस्य राज्ञ ;स्तवानुजाभ्यां मयि संनिसृष्टा ।
यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं ; समेत्य भुङ्क्तेति नृप प्रमादात् ॥ ००४ ॥

कथं मया नानृतमुक्तमद्य ; भवेत्कुरूणामृषभ ब्रवीहि ।
पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो ; न चोपवर्तेत नभूतपूर्वः ॥ ००५ ॥

मुहूर्तमात्रं त्वनुचिन्त्य राजा ; युधिष्ठिरो मातरमुत्तमौजाः ।
कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो ; धनञ्जयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ००६ ॥

त्वया जिता पाण्डव याज्ञसेनी ; त्वया च तोषिष्यति राजपुत्री ।
प्रज्वाल्यतां हूयतां चापि वह्नि ;र्गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ००७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं ; कृथा न धर्मो ह्ययमीप्सितोऽन्यैः ।
भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं ; भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ००८ ॥

अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे ; माद्रीसुतः सहदेवो जघन्यः ।
वृकोदरोऽहं च यमौ च राज ;न्नियं च कन्या भवतः स्म सर्वे ॥ ००९ ॥

एवङ्गते यत्करणीयमत्र ; धर्म्यं यशस्यं कुरु तत्प्रचिन्त्य ।
पाञ्चालराजस्य च यत्प्रियं स्या ;त्तद्ब्रूहि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ते दृष्ट्वा तत्र तिष्ठन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ ०११ ॥

तेषां हि द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ ०१२ ॥

काम्यं रूपं हि पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ ०१३ ॥

तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनवचः कृत्स्नं संस्मरन्वै नरर्षभ ॥ ०१४ ॥

अब्रवीत्स हि तान्भ्रातॄन्मिथोभेदभयान्नृपः ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ ०१५ ॥

अध्याय १८३

वैशंपायन उवाच ॥

भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे ; ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभि ;रासां चक्रुरथ तत्रामितौजाः ॥ ००१ ॥

वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा ;नाशङ्कमानः सहरौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां ; यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ ००२ ॥

तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं ; ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च ; उपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ ००३ ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य ; कुन्तीसुतं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ ; युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ००४ ॥

तथैव तस्याप्यनु रौहिणेय ;स्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा ;वगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ ००५ ॥

अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः ; पप्रच्छ कृष्णं कुशलं निवेद्य ।
कथं वयं वासुदेव त्वयेह ; गूढा वसन्तो विदिताः स्म सर्वे ॥ ००६ ॥

तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य ; गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य ; कोऽन्यः कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ ००७ ॥

दिष्ट्या तस्मात्पावकात्संप्रमुक्ता ; यूयं सर्वे पाण्डवाः शत्रुसाहाः ।
दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ; सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ ००८ ॥

भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गुहायां ; विवर्धध्वं ज्वलन इवेध्यमानः ।
मा वो विद्युः पार्थिवाः केचनेह ; यास्यावहे शिबिरायैव तावत् ॥ ००९ ॥

सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः ; प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्धम् ॥ ००९ ॥

अध्याय १८४

वैशंपायन उवाच ॥

धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ ।
अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशनम् ॥ ००१ ॥

सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः ।
स्वयमारान्निविष्टोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ ००२ ॥

सायेऽथ भीमस्तु रिपुप्रमाथी ; जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
भैक्षं चरित्वा तु युधिष्ठिराय ; निवेदयां चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ००३ ॥

ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ता ;मुवाच काले वचनं वदान्या ।
अतोऽग्रमादाय कुरुष्व भद्रे ; बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ००४ ॥

ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः ; परिश्रिता ये परितो मनुष्याः ।
ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्र ;मर्धं चतुर्णां मम चात्मनश्च ॥ ००५ ॥

अर्धं च भीमाय ददाहि भद्रे ; य एष मत्तर्षभतुल्यरूपः ।
श्यामो युवा संहननोपपन्न ; एषो हि वीरो बहुभुक्सदैव ॥ ००६ ॥

सा हृष्टरूपैव तु राजपुत्री ; तस्या वचः साध्वविशङ्कमाना ।
यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी ; ते चापि सर्वेऽभ्यवजह्रुरन्नम् ॥ ००७ ॥

कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार ; माद्रीसुतः सहदेवस्तरस्वी ।
यथात्मीयान्यजिनानि सर्वे ; संस्तीर्य वीराः सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ००८ ॥

अगस्त्यशास्तामभितो दिशं तु ; शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम् ।
कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां ; कृष्णा तिरश्चैव बभूव पत्तः ॥ ००९ ॥

अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः ; पादोपधानेव कृता कुशेषु ।
न तत्र दुःखं च बभूव तस्या ; न चावमेने कुरुपुङ्गवांस्तान् ॥ ०१० ॥

ते तत्र शूराः कथयां बभूवुः ; कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागा ;न्खड्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ०११ ॥

तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः ; पाञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
शुश्राव कृष्णां च तथा निषण्णां ; ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ ०१२ ॥

धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं ; वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन ; निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ ०१३ ॥

पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूप ;स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा ; क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥ ०१४ ॥

कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन ; वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
कच्चित्पदं मूर्ध्नि न मे निदिग्धं ; कच्चिन्माला पतिता न श्मशाने ॥ ०१५ ॥

कच्चित्सवर्णप्रवरो मनुष्य ; उद्रिक्तवर्णोऽप्युत वेह कच्चित् ।
कच्चिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः ; कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ ०१६ ॥

कच्चिच्च यक्ष्ये परमप्रतीतः ; संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण ।
ब्रवीहि तत्त्वेन महानुभावः ; कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ ०१७ ॥

विचित्रवीर्यस्य तु कच्चिदद्य ; कुरुप्रवीरस्य धरन्ति पुत्राः ।
कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य ; धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १८५

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः ; पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रबर्हो ; वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ ००१ ॥

योऽसौ युवा स्वायतलोहिताक्षः ; कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं ; लक्ष्यं च तत्पातितवान्पृथिव्याम् ॥ ००२ ॥

असज्जमानश्च गतस्तरस्वी ; वृतो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ।
चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु ; सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ००३ ॥

कृष्णा च गृह्याजिनमन्वयात्तं ; नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।
अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु ; क्रुद्धेषु तं तत्र समापतत्सु ॥ ००४ ॥

ततोऽपरः पार्थिवराजमध्ये ; प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघा ;न्क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ००५ ॥

तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र ; कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ ; बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ००६ ॥

तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य ; तेषां जनित्रीति मम प्रतर्कः ।
तथाविधैरेव नरप्रवीरै ;रुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पैः ॥ ००७ ॥

तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादा ;वुक्त्वा च कृष्णामभिवादयेति ।
स्थितौ च तत्रैव निवेद्य कृष्णां ; भैक्षप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ००८ ॥

तेषां तु भैक्षं प्रतिगृह्य कृष्णा ; कृत्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
तां चैव वृद्धां परिविष्य तांश्च ; नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ००९ ॥

सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव ; कृष्णा तु तेषां चरणोपधानम् ।
आसीत्पृथिव्यां शयनं च तेषां ; दर्भाजिनाग्र्यास्तरणोपपन्नम् ॥ ०१० ॥

ते नर्दमाना इव कालमेघाः ; कथा विचित्राः कथयां बभूवुः ।
न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता ; न च द्विजातेः कथयन्ति वीराः ॥ ०११ ॥

निःसंशयं क्षत्रियपुङ्गवास्ते ; यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् ।
आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा ; मुक्तान्हि पार्थाञ्श्रृणुमोऽग्निदाहात् ॥ ०१२ ॥

यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च ; सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य ।
यथा च भाषन्ति परस्परं ते ; छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ ०१३ ॥

ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः ; पुरोहितं प्रेषयां तत्र चक्रे ।
विद्याम युष्मानिति भाषमाणो ; महात्मनः पाण्डुसुताः स्थ कच्चित् ॥ ०१४ ॥

गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा ; गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् ।
वाक्यं यथावन्नृपतेः समग्र ;मुवाच तान्स क्रमवित्क्रमेण ॥ ०१५ ॥

विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो वः ; पाञ्चालराजो द्रुपदो वरार्हाः ।
लक्ष्यस्य वेद्धारमिमं हि दृष्ट्वा ; हर्षस्य नान्तं परिपश्यते सः ॥ ०१६ ॥

तदाचड्ढ्वं ज्ञातिकुलानुपूर्वीं ; पदं शिरःसु द्विषतां कुरुध्वम् ।
प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं ; पाञ्चालराजस्य सहानुगस्य ॥ ०१७ ॥

पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः ; प्रियः सखा चात्मसमो बभूव ।
तस्यैष कामो दुहिता ममेयं ; स्नुषा यदि स्यादिति कौरवस्य ॥ ०१८ ॥

अयं च कामो द्रुपदस्य राज्ञो ; हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः ।
यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु ;र्धर्मेण विन्देत सुतां ममेति ॥ ०१९ ॥

तथोक्तवाक्यं तु पुरोहितं तं ; स्थितं विनीतं समुदीक्ष्य राजा ।
समीपस्थं भीममिदं शशास ; प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथास्मै ॥ ०२० ॥

मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ ;स्तस्मै प्रयोज्याभ्यधिकैव पूजा ।
भीमस्तथा तत्कृतवान्नरेन्द्र ; तां चैव पूजां प्रतिसङ्गृहीत्वा ॥ ०२१ ॥

सुखोपविष्टं तु पुरोहितं तं ; युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ।
पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा ; स्वधर्मदृष्टेन यथानुकामम् ॥ ०२२ ॥

प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा ; सानेन वीरेण तथानुवृत्ता ।
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा ; न जीवशिल्पे न कुले न गोत्रे ॥ ०२३ ॥

कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण ; विद्धेन लक्ष्येण च संनिसृष्टा ।
सेयं तथानेन महात्मनेह ; कृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये ॥ ०२४ ॥

नैवङ्गते सौमकिरद्य राजा ; संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ।
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः ; स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ॥ ०२५ ॥

अप्राप्यरूपां हि नरेन्द्रकन्या ;मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ।
न तद्धनुर्मन्दबलेन शक्यं ; मौर्व्या समायोजयितुं तथा हि ॥ ०२६ ॥

न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन ; लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ ०२६ ॥

तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं ; पाञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
न चापि तत्पातनमन्यथेह ; कर्तुं विषह्यं भुवि मानवेन ॥ ०२७ ॥

एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु ; पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो ; निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय १८६

दूत उवाच ॥

जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा ; विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ।
तदाप्नुवध्वं कृतसर्वकार्याः ; कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ ००१ ॥

इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्राः ; सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः ।
एतान्समारुह्य परैत सर्वे ; पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रयाताः कुरुपुङ्गवास्ते ; पुरोहितं तं प्रथमं प्रयाप्य ।
आस्थाय यानानि महान्ति तानि ; कुन्ती च कृष्णा च सहैव याते ॥ ००३ ॥

श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य ; यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।
जिज्ञासयैवाथ कुरूत्तमानां ; द्रव्याण्यनेकान्युपसञ्जहार ॥ ००४ ॥

फलानि माल्यानि सुसंस्कृतानि ; चर्माणि वर्माणि तथासनानि ।
गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जू ;द्रव्याणि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ००५ ॥

अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः ; सर्वाणि क्लृप्तान्यखिलेन तत्र ।
क्रीडानिमित्तानि च यानि तानि ; सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ००६ ॥

रथाश्ववर्माणि च भानुमन्ति ; खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः ।
धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च मुख्याः ; शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषिताश्च ॥ ००७ ॥

प्रासा भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च ; साङ्ग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।

शय्यासनान्युत्तमसंस्कृतानि ; तथैव चासन्विविधानि तत्र ॥ ००८ ॥

कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वी ;मन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेष ।
स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं ; प्रत्यर्चयां चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ००९ ॥

तान्सिंहविक्रान्तगतीनवेक्ष्य ; महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
गूढोत्तरांसान्भुजगेन्द्रभोग ;प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ ०१० ॥

राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे ; पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव ।
प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राज ;न्हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ०११ ॥

ते तत्र वीराः परमासनेषु ; सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः ।
यथानुपूर्व्या विविशुर्नराग्र्या ;स्तदा महार्हेषु न विस्मयन्तः ॥ ०१२ ॥

उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं ; पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषाः ; भोजापकाश्चाप्युपजह्रुरन्नम् ॥ ०१३ ॥

ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा ; यथानुकामं सुभृशं प्रतीताः ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि तत्र ; साङ्ग्रामिकान्याविविशुर्नृवीराः ॥ ०१४ ॥

तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो ; राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः ।
समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टाः ; कुन्तीसुतान्पार्थिवपुत्रपौत्रान् ॥ ०१५ ॥

अध्याय १८७

वैशंपायन उवाच ॥

तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ ००१ ॥

पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवतः क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ ००२ ॥

वैश्यान्वा गुणसंपन्नानुत वा शूद्रयोनिजान् ।
मायामास्थाय वा सिद्धांश्चरतः सर्वतोदिशम् ॥ ००३ ॥

कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान्दिवः संदर्शनार्थिनः ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ००४ ॥

अपि नः संशयस्यान्ते मनस्तुष्टिरिहाविशेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परंतप ॥ ००५ ॥

कामया ब्रूहि सत्यं त्वं सत्यं राजसु शोभते ।
इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ००६ ॥

श्रुत्वा ह्यमरसङ्काश तव वाक्यमरिंदम ।
ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।
ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ००८ ॥

वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डोः पुत्रा महात्मनः ।
ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ॥ ००९ ॥

याभ्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि ॥ ००९ ॥

यमौ तु तत्र राजेन्द्र यत्र कृष्णा प्रतिष्ठिता ।
व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ ॥ ०१० ॥

पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यं ह्रदं गता ॥ ०१० ॥

इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते ।
भवान्हि गुरुरस्माकं परमं च परायणम् ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः ।
प्रतिवक्तुं तदा युक्तं नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ ०१२ ॥

यत्नेन तु स तं हर्षं संनिगृह्य परंतपः ।
अनुरूपं ततो राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ०१३ ॥

पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरा ।
स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ ०१४ ॥

तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।
विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ०१५ ॥

आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ ०१६ ॥

ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।
यमौ च राज्ञा संदिष्टौ विविशुर्भवनं महत् ॥ ०१७ ॥

तत्र ते न्यवसन्राजन्यज्ञसेनेन पूजिताः ।
प्रत्याश्वस्तांस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तान् ॥ ०१८ ॥

गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्यैव कुरुनन्दनः ।
पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ ०१९ ॥

ततस्तमब्रवीद्राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ममापि दारसंबन्धः कार्यस्तावद्विशां पते ॥ ०२० ॥

द्रुपद उवाच ॥

भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।
यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सर्वेषां द्रौपदी राजन्महिषी नो भविष्यति ।
एवं हि व्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशां पते ॥ ०२२ ॥

अहं चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः ।
पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता च ते सुता ॥ ०२३ ॥

एष नः समयो राजन्रत्नस्य सहभोजनम् ।
न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ ०२४ ॥

सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करम् ॥ ०२५ ॥

द्रुपद उवाच ॥

एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन ।
नैकस्या बहवः पुंसो विधीयन्ते कदाचन ॥ ०२६ ॥

लोकवेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धार्मिकः शुचिः ।

कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ०२७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम् ।
पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ ०२८ ॥

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
एवं चैव वदत्यम्बा मम चैव मनोगतम् ॥ ०२९ ॥

एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन् ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूत्कथञ्चिदपि पार्थिव ॥ ०३० ॥

द्रुपद उवाच ॥

त्वं च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ०३१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ०३२ ॥

अध्याय १८८

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशाः ।

प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं दृष्ट्वाभ्यपूजयन् ॥ ००१ ॥

प्रतिनन्द्य स तान्सर्वान्पृष्ट्वा कुशलमन्ततः ।
आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामनाः ॥ ००२ ॥

अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।
आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः ॥ ००३ ॥

ततो मुहूर्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य पार्षतः ।
पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थे विशां पतिः ॥ ००४ ॥

कथमेका बहूनां स्यान्न च स्याद्धर्मसङ्करः ।
एतन्नो भगवान्सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ००५ ॥

व्यास उवाच ॥

अस्मिन्धर्मे विप्रलम्भे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ००६ ॥

द्रुपद उवाच ॥

अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ००७ ॥

न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः ।
न च धर्मोऽप्यनेकस्थश्चरितव्यः सनातनः ॥ ००८ ॥

अतो नाहं करोम्येवं व्यवसायं क्रियां प्रति ।
धर्मसंदेहसंदिग्धं प्रतिभाति हि मामिदम् ॥ ००९ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच ॥

यवीयसः कथं भार्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ ०१० ॥

न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथञ्चन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ०११ ॥

कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मंस्ततो न व्यवसाम्यहम् ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथञ्चन ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथञ्चन ॥ ०१३ ॥

श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृतां वर ॥ ०१४ ॥

गुरोश्च वचनं प्राहुर्धर्मं धर्मज्ञसत्तम ।
गुरूणां चैव सर्वेषां जनित्री परमो गुरुः ॥ ०१५ ॥

सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्षवद्भुज्यतामिति ।
तस्मादेतदहं मन्ये धर्मं द्विजवरोत्तम ॥ ०१६ ॥

कुन्त्युवाच ॥

एवमेतद्यथाहायं धर्मचारी युधिष्ठिरः ।
अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येयमनृतात्कथम् ॥ ०१७ ॥

व्यास उवाच ॥

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः ।
न तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥ ०१८ ॥

यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तत उत्थाय भगवान्व्यासो द्वैपायनः प्रभुः ।
करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ ०२० ॥

पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विचेतसस्ते तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ ०२१ ॥

ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ ०२२ ॥

पञ्चेन्द्रोपाख्यानम्

अध्याय १८९

व्यास उवाच ॥

पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजञ्शामित्रमकरोत्तदा ॥ ००१ ॥

ततो यमो दीक्षितस्तत्र राज ;न्नामारयत्किञ्चिदपि प्रजाभ्यः ।

ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः ; कालातिपातान्मरणात्प्रहीणाः ॥ ००२ ॥

ततस्तु शक्रो वरुणः कुबेरः ; साध्या रुद्रा वसवश्चाश्विनौ च ।
प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं ; समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ००३ ॥

ततोऽब्रुव.ण्ल्लोकगुरुं समेता ; भयं नस्तीव्रं मानुषाणां विवृद्ध्या ।
तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखेप्सवः ; प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ००४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः ।
मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवतु कर्हिचित् ॥ ००५ ॥

देवा ऊचुः ॥

मर्त्या ह्यमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ००६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतो ;स्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्याः ।
तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये ; तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ००७ ॥

वैवस्वतस्यापि तनुर्विभूता ; वीर्येण युष्माकमुत प्रयुक्ता ।
सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले ; तनुर्हि वीर्यं भविता नरेषु ॥ ००८ ॥

व्यास उवाच ॥

ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं ; श्रुत्वा देवा यत्र देवा यजन्ते ।
समासीनास्ते समेता महाबला ; भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ००९ ॥

दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु ;स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां ; यत्र गङ्गा सततं संप्रसूता ॥ ०१० ॥

सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी ; गङ्गां देवीं व्यवगाह्यावतिष्ठत् ।
तस्याश्रुबिन्दुः पतितो जले वै ; तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ०११ ॥

तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी ;मपृच्छत्तां योषितमन्तिकाद्वै ।
का त्वं कथं रोदिषि कस्य हेतो ;र्वाक्यं तथ्यं कामयेह ब्रवीहि ॥ ०१२ ॥

स्त्र्युवाच ॥

त्वं वेत्स्यसे मामिह यास्मि शक्र ; यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या ।
आगच्छ राजन्पुरतोऽहं गमिष्ये ; द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ ०१३ ॥

व्यास उवाच ॥

तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं ; सोऽपश्यदारात्तरुणं दर्शनीयम् ।
सिंहासनस्थं युवतीसहायं ; क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ ०१४ ॥

तमब्रवीद्देवराजो ममेदं ; त्वं विद्धि विश्वं भुवनं वशे स्थितम् ।
ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी ;द्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम् ॥ ०१५ ॥

क्रुद्धं तु शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो ; जहास शक्रं च शनैरुदैक्षत ।
संस्तम्भितोऽभूदथ देवराज ;स्तेनेक्षितः स्थाणुरिवावतस्थे ॥ ०१६ ॥

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया ; तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।
आनीयतामेष यतोऽहमारा ;न्मैनं दर्पः पुनरप्याविशेत ॥ ०१७ ॥

ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु ; स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम् ।
तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा ; मैवं पुनः शक्र कृथाः कथञ्चित् ॥ ०१८ ॥

विवर्तयैनं च महाद्रिराजं ; बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
विवृत्य चैवाविश मध्यमस्य ; यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ ०१९ ॥

स तद्विवृत्य शिखरं महागिरे ;स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः ; कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ ०२० ॥

ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं ; विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो ; यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ ०२१ ॥

उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः ; प्रवेपमानो भृशमेवाभिषङ्गात् ।
स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुन्न ;मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ ०२२ ॥

स प्राञ्जलिर्विनतेनाननेन ; प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच चेदं बहुरूपमुग्रं ; द्रष्टा शेषस्य भगवंस्त्वं भवाद्य ॥ ०२३ ॥

तमब्रवीदुग्रधन्वा प्रहस्य ; नैवंशीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता ;त्तस्मादेतां दरिमाविश्य शेध्वम् ॥ ०२४ ॥

शेषोऽप्येवं भविता वो न संशयो ; योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं ; बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ ०२५ ॥

आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं ; स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं ; कर्तव्यमन्यद्विविधार्थवच्च ॥ ०२६ ॥

पूर्वेन्द्रा ऊचुः ॥

गमिष्यामो मानुषं देवलोका ;द्दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां ; धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ॥ ०२७ ॥

व्यास उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु ; देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो ;र्दद्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ ०२८ ॥

तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा ; प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां ; श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ ०२९ ॥

तैरेव सार्धं तु ततः स देवो ; जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव ; ततः सर्वे संबभूवुर्धरण्याम् ॥ ०३० ॥

स चापि केशौ हरिरुद्वबर्ह ; शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ।
तौ चापि केशौ विशतां यदूनां ; कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च ॥ ०३१ ॥

तयोरेको बलदेवो बभूव ; कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव ॥ ०३१ ॥

ये ते पूर्वं शक्ररूपा निरुद्धा ;स्तस्यां दर्यां पर्वतस्योत्तरस्य ।
इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्तः ; शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ०३२ ॥

एवमेते पाण्डवाः संबभूवु ;र्ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवुः ।
लक्ष्मीश्चैषां पूर्वमेवोपदिष्टा ; भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ०३३ ॥

कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतला ;त्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
यस्या रूपं सोमसूर्यप्रकाशं ; गन्धश्चाग्र्यः क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ०३४ ॥

इदं चान्यत्प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र ; ददामि ते वरमत्यद्भुतं च ।
दिव्यं चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं ; पुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो व्यासः परमोदारकर्मा ; शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः ।
चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तान्स सर्वा ;न्राजापश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ०३६ ॥

ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिनः ; शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
बद्धापीडांश्चारुरूपांश्च यूनो ; व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान्ददर्श ॥ ०३७ ॥

दिव्यैर्वस्त्रैररजोभिः सुवर्णै ;र्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव ।
साक्षात्त्र्यक्षान्वसवो वाथ दिव्या ;नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ॥ ०३८ ॥

तान्पूर्वेन्द्रानेवमीक्ष्याभिरूपा ;न्प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च ॥ ०३८ ॥

दिव्यां मायां तामवाप्याप्रमेयां ; तां चैवाग्र्यां श्रियमिव रूपिणीं च ।
योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः ; पत्नीमृद्धां दृष्टवान्पार्थिवेन्द्रः ॥ ०३९ ॥

स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं ; जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य ।
नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति ; प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ०४० ॥

व्यास उवाच ॥

आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ०४१ ॥

तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् ।
तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् ॥ ०४२ ॥

सैवमुक्ताब्रवीत्कन्या देवं वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ०४३ ॥

ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ।
पञ्च ते पतयः श्रेष्ठा भविष्यन्तीति शङ्करः ॥ ०४४ ॥

सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।
एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति वै तदा ॥ ०४५ ॥

तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः ॥ ०४५ ॥

पञ्चकृत्वस्त्वया उक्तः पतिं देहीत्यहं पुनः ।
तत्तथा भविता भद्रे तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ ०४६ ॥

देहमन्यं गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ॥ ०४६ ॥

द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता ते देवरूपिणी ।
पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ ०४७ ॥

स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थाय समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ०४८ ॥

सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा ; पञ्चानामेका स्वकृतेन कर्मणा ।
सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा ; श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ०४९ ॥

वैवाहिकपर्व

अध्याय १९०

द्रुपद उवाच ॥

अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे ; मया पूर्वं यतितं कार्यमेतत् ।
न वै शक्यं विहितस्यापयातुं ; तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ ००१ ॥

दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीयः ; स्वकर्मणा विहितं नेह किञ्चित् ।

कृतं निमित्तं हि वरैकहेतो ;स्तदेवेदमुपपन्नं बहूनाम् ॥ ००२ ॥

यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता ;न्नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।
स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां ; देवो हि वेद परमं यदत्र ॥ ००३ ॥

यदि वायं विहितः शङ्करेण ; धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः ।
गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या ; यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज ;मद्य पुण्याहमुत पाण्डवेय ।
अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः ; पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्वम् ॥ ००५ ॥

ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो ; जन्यार्थं युक्तं बहु तत्तदग्र्यम् ।
समानयामास सुतां च कृष्णा ;माप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ००६ ॥

ततः सर्वे सुहृदस्तत्र तस्य ; समाजग्मुः सचिवा मन्त्रिणश्च ।
द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता ; द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ००७ ॥

तत्तस्य वेश्मार्थिजनोपशोभितं ; विकीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
महार्हरत्नौघविचित्रमाबभौ ; दिवं यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ००८ ॥

ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा ; विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः ।
महार्हवस्त्रा वरचन्दनोक्षिताः ; कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ००९ ॥

पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा ; सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुश्च तत्सदो ; महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ ०१० ॥

ततः समाधाय स वेदपारगो ; जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रवि ;न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ०११ ॥

प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी ; समानयामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं ; पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ ०१२ ॥

क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा ; वरस्त्रियास्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो ; महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ ०१३ ॥

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं ; जगाद विप्रर्षिरतीतमानुषम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा ; बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ ०१४ ॥

कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ ; महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेमभूषिणां ; चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ ०१५ ॥

शतं गजानामभिपद्मिनां तथा ; शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमग्र्ययौवनं ; महार्हवेषाभरणाम्बरस्रजम् ॥ ०१६ ॥

पृथक्पृथक्चैव दशायुतान्वितं ; धनं ददौ सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि च भूषणानि ; प्रभावयुक्तानि महाधनानि ॥ ०१७ ॥

कृते विवाहे च ततः स्म पाण्डवाः ; प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः ; पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ ०१८ ॥

अध्याय १९१

वैशंपायन उवाच ॥

पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य तु ।

न बभूव भयं किञ्चिद्देवेभ्योऽपि कथञ्चन ॥ ००१ ॥

कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम सङ्कीर्तयन्त्यस्ताः पादौ जग्मुः स्वमूर्धभिः ॥ ००२ ॥

कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ००३ ॥

रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ००४ ॥

यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।
रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ००५ ॥

यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ००६ ॥

जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी स्वनुव्रता ॥ ००७ ॥

अतिथीनागतान्साधून्बालान्वृद्धान्गुरूंस्तथा ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ००८ ॥

कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सलम् ॥ ००९ ॥

पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ ०१० ॥

पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुनान्विते ।
तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥ ०११ ॥

यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये सूतपुत्रां गुणान्विताम् ॥ ०१२ ॥

ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः ।
मुक्तावैडूर्यचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ ०१३ ॥

वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ ०१४ ॥

शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैडूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ ०१५ ॥

रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलङ्कृताः ।
प्रेष्याः संप्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ ०१६ ॥

गजान्विनीतान्भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलङ्कृतान् ।
रथांश्च दान्तान्सौवर्णैः शुभैः पट्टैरलङ्कृतान् ॥ ०१७ ॥

कोटिशश्च सुवर्णं स तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ ०१८ ॥

तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ ०१९ ॥

विदुरागमनपर्व

अध्याय १९२

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राज्ञां चरैराप्तैश्चारः समुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसंपन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ ००१ ॥

येन तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धरः ॥ ००२ ॥

यः शल्यं मद्रराजानमुत्क्षिप्याभ्रामयद्बली ।
त्रासयंश्चापि सङ्क्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान्रणे ॥ ००३ ॥

न चापि संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः ।
स भीमो भीमसंस्पर्शः शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ००४ ॥

ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा पाण्डुराजसुतांस्तदा ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ००५ ॥

सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिति स्मैतान्मन्यन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ००६ ॥

धिक्कुर्वन्तस्तदा भीष्मं धृतराष्ट्रं च कौरवम् ।
कर्मणा सुनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ००७ ॥

वृत्ते स्वयंवरे चैव राजानः सर्व एव ते ।
यथागतं विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृतान् ॥ ००८ ॥

अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ००९ ॥

विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
तं तु दुःशासनो व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ ०१० ॥

यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः ।
न हि तं तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनञ्जयम् ॥ ०११ ॥

दैवं तु परमं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
धिगस्मत्पौरुषं तात यद्धरन्तीह पाण्डवाः ॥ ०१२ ॥

एवं संभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
विविशुर्हास्तिनपुरं दीना विगतचेतसः ॥ ०१३ ॥

त्रस्ता विगतसङ्कल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः ।
मुक्तान्हव्यवहाच्चैनान्संयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ ०१४ ॥

धृष्टद्युम्नं च सञ्चिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ ०१५ ॥

विदुरस्त्वथ ताञ्श्रुत्वा द्रौपद्या पाण्डवान्वृतान् ।
व्रीडितान्धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ ०१६ ॥

ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशां पते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मितः ॥ ०१७ ॥

वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशाम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ ०१८ ॥

मन्यते हि वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया ।

दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ ०१९ ॥

अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु ।
आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्योधनं तदा ॥ ०२० ॥

अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन च ॥ ०२१ ॥

तेषां संबन्धिनश्चान्यान्बहून्बलसमन्वितान् ॥ ०२१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यथैव पाण्डोः पुत्रास्ते तथैवाभ्यधिका मम ।
सेयमभ्यधिका प्रीतिर्वृद्धिर्विदुर मे मता ॥ ०२२ ॥

यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः ॥ ०२२ ॥

को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सबान्धवम् ।
न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिवः ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तं तथा भाषमाणं तु विदुरः प्रत्यभाषत ।
नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्शतं समाः ॥ ०२४ ॥

ततो दुर्योधनश्चैव राधेयश्च विशां पते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ ०२५ ॥

संनिधौ विदुरस्य त्वां वक्तुं नृप न शक्नुवः ।
विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ ०२६ ॥

सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौषि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ ०२७ ॥

अन्यस्मिन्नृप कर्तव्ये त्वमन्यत्कुरुषेऽनघ ।
तेषां बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यशः ॥ ०२८ ॥

ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ ०२९ ॥

अध्याय १९३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अहमप्येवमेवैतच्चिन्तयामि यथा युवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ ००१ ॥

अतस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ ००२ ॥

यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रूहि त्वं सुयोधन ।
राधेय मन्यसे त्वं च यत्प्राप्तं तद्ब्रवीहि मे ॥ ००३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अद्य तान्कुशलैर्विप्रैः सुकृतैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ००४ ॥

अथ वा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसञ्चयैः ।

पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ००५ ॥

परित्यजध्वं राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ००६ ॥

इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ००७ ॥

अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः ।
इतरेतरतः पार्थान्भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ००८ ॥

व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात्सुकरं हि तत् ।
अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ००९ ॥

भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरैः ।
मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥ ०१० ॥

तस्मिंस्तु निहते राजन्हतोत्साहा हतौजसः ।
यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ ०११ ॥

अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
तमृते फल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ ०१२ ॥

ते जानमाना दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत् ।
अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा नशिष्यन्त्यबलीयसः ॥ ०१३ ॥

इहागतेषु पार्थेषु निदेशवशवर्तिषु ।
प्रवर्तिष्यामहे राजन्यथाश्रद्धं निबर्हणे ॥ ०१४ ॥

अथवा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम् ।
एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ ०१५ ॥

प्रेष्यतां वापि राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
ते लोप्त्रहारैः संधाय वध्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ ०१६ ॥

एतेषामभ्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ०१७ ॥

यावच्चाकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवर्षभे ।
तावदेवाद्य ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ ०१८ ॥

एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साधु वा यदि वासाधु किं वा राधेय मन्यसे ॥ ०१९ ॥

अध्याय १९४

कर्ण उवाच ॥

दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुनन्दन ॥ ००१ ॥

पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतुं यदा वीर शकिता न तदा त्वया ॥ ००२ ॥

इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।
अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव बाधितुम् ॥ ००३ ॥

जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ००४ ॥

न च ते व्यसनैर्योक्तुं शक्या दिष्टकृता हि ते ।
शङ्किताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ००५ ॥

परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ००६ ॥

न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः ।
परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ००७ ॥

ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
तं च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं सुखम् ॥ ००८ ॥

आर्यवृत्तश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।
न संत्यक्ष्यति कौन्तेयान्राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ००९ ॥

तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथञ्चन ॥ ०१० ॥

इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशां पते ॥ ०११ ॥

तावत्प्रहरणीयास्ते रोचतां तव विक्रमः ॥ ०११ ॥

अस्मत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघुः ।
तावत्प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय ॥ ०१२ ॥

वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि बहुलानि च ।
यावन्न तेषां गान्धारे तावदेवाशु विक्रम ॥ ०१३ ॥

यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः ।

सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावदेवाशु विक्रम ॥ ०१४ ॥

यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयानां तावदेवाशु विक्रम ॥ ०१५ ॥

वसूनि विविधान्भोगान्राज्यमेव च केवलम् ।
नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे महीपते ॥ ०१६ ॥

विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
विक्रमेण च लोकांस्त्रीञ्जितवान्पाकशासनः ॥ ०१७ ॥

विक्रमं च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशां पते ।
स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ ०१८ ॥

ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ ०१९ ॥

न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः ।
शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥ ०२० ॥

तान्विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
नान्यमत्र प्रपश्यामि कार्योपायं जनाधिप ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने ।
त्वयि विक्रमसंपन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ ०२३ ॥

भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
युवां च कुरुतां बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ ०२४ ॥

तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः ।
धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ ०२५ ॥

अध्याय १९५

भीष्म उवाच ॥

न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथञ्चन ।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ ००१ ॥

गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मताः ।
यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ ००२ ॥

यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि भारत ॥ ००३ ॥

एवं गते विग्रहं तैर्न रोचये; संधाय वीरैर्दीयतामद्य भूमिः ।
तेषामपीदं प्रपितामहानां; राज्यं पितुश्चैव कुरूत्तमानाम् ॥ ००४ ॥

दुर्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि ।
मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ००५ ॥

यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेयास्तपस्विनः ।
कुत एव तवापीदं भारतस्य च कस्यचित् ॥ ००६ ॥

अथ धर्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति मे मतिः ॥ ००७ ॥

मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ००८ ॥

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हितं नो भविष्यति ।
तवाप्यकीर्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ००९ ॥

कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परमं बलम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ ०१० ॥

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।
तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ०११ ॥

तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरुकुलोचितम् ।
अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ ०१२ ॥

दिष्ट्या धरन्ति ते वीरा दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या पुरोचनः पापो नसकामोऽत्ययं गतः ॥ ०१३ ॥

तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ।
लोके प्राणभृतां कञ्चिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ ०१४ ॥

न चापि दोषेण तथा लोको वैति पुरोचनम् ।
यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ ०१५ ॥

तदिदं जीवितं तेषां तव कल्मषनाशनम् ।
संमन्तव्यं महाराज पाण्डवानां च दर्शनम् ॥ ०१६ ॥

न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरुनन्दन ।

पित्र्योंऽशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ ०१७ ॥

ते हि सर्वे स्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतसः ।
अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषतः ॥ ०१८ ॥

यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्यं प्रियं च मे ।
क्षेमं च यदि कर्तव्यं तेषामर्धं प्रदीयताम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय १९६

द्रोण उवाच ॥

मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रहितैर्नृप ।
धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ ००१ ॥

ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मनः ।
संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातनः ॥ ००२ ॥

प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित्प्रियंवदः ।
बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ००३ ॥

मिथः कृत्यं च तस्मै स आदाय बहु गच्छतु ।
वृद्धिं च परमां ब्रूयात्तत्संयोगोद्भवां तथा ॥ ००४ ॥

संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन्दूर्योधनं तथा ।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ००५ ॥

उचितत्वं प्रियत्वं च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥ ००६ ॥

हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।
वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ००७ ॥

तथा द्रुपदपुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां कुन्त्या युक्तानि यानि च ॥ ००८ ॥

एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह ।
उक्त्वाथानन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ००९ ॥

अनुज्ञातेषु वीरेषु बलं गच्छतु शोभनम् ।
दुःशासनो विकर्णश्च पाण्डवानानयन्त्विह ॥ ०१० ॥

ततस्ते पार्थिवश्रेष्ठ पूज्यमानाः सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ०११ ॥

एवं तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ ०१२ ॥

कर्ण उवाच ॥

योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ ०१३ ॥

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्यात्सतां मतम् ॥ ०१४ ॥

न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा ।
विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ ०१५ ॥

कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः ।
ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ ०१६ ॥

श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इति श्रुतः ।
आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ ०१७ ॥

स हीनः करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृपः ।
अमात्यसंस्थः कार्येषु सर्वेष्वेवाभवत्तदा ॥ ०१८ ॥

तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वरः पुरा ।
स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ ०१९ ॥

स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च ।
आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्यं च स्वयं तदा ॥ ०२० ॥

तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभो व्यवर्धत ।
तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ ०२१ ॥

हीनस्य करणैः सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
यतमानोऽपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ ०२२ ॥

किमन्यद्विहितान्नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशां पते ॥ ०२३ ॥

मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् ।
अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ ०२४ ॥

एवं विद्वन्नुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ ०२५ ॥

द्रोण उवाच ॥

विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।
दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषं ख्यापयसे हि नः ॥ ०२६ ॥

हितं तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुरुवर्धनम् ।
अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ ०२७ ॥

अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।
कुरवो विनशिष्यन्ति नचिरेणेति मे मतिः ॥ ०२८ ॥

अध्याय १९७

विदुर उवाच ॥

राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।
न त्वशुश्रूषमाणेषु वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ ००१ ॥

हितं हि तव तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तमः ।
भीष्मः शांतनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ ००२ ॥

तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।
तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ००३ ॥

चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।
आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥ ००४ ॥

इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।

समौ च त्वयि राजेन्द्र तेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ००५ ॥

धर्मे चानवमौ राजन्सत्यतायां च भारत ।
रामाद्दाशरथेश्चैव गयाच्चैव न संशयः ॥ ००६ ॥

न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किञ्चन ।
न चाप्यपकृतं किञ्चिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ००७ ॥

ताविमौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ००८ ॥

प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मि.ण्ल्लोके नराधिप ।
त्वन्निमित्तमतो नेमौ किञ्चिज्जिह्मं वदिष्यतः ॥ ००९ ॥

इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ॥ ००९ ॥

न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ।
एतद्धि परमं श्रेयो मेनाते तव भारत ॥ ०१० ॥

दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ।
तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ०११ ॥

तेषु चेदहितं किञ्चिन्मन्त्रयेयुरबुद्धितः ।
मन्त्रिणस्ते न ते श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ॥ ०१२ ॥

अथ ते हृदये राजन्विशेषस्तेषु वर्तते ।
अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम् ॥ ०१३ ॥

एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
नोचतुर्विवृतं किञ्चिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ ०१४ ॥

यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ ०१५ ॥

कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची परंतपः ।
शक्यो विजेतुं सङ्ग्रामे राजन्मघवता अपि ॥ ०१६ ॥

भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
कथं हि युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ ०१७ ॥

तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
कथं विषहितुं शक्यौ रणे जीवितुमिच्छता ॥ ०१८ ॥

यस्मिन्धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रमः ।
नित्यानि पाण्डवश्रेष्ठे स जीयेत कथं रणे ॥ ०१९ ॥

येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
किं नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः ॥ ०२० ॥

द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षताः ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ ०२१ ॥

सोऽशक्यतां च विज्ञाय तेषामग्रेण भारत ।
दायाद्यतां च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ ०२२ ॥

इदं निर्दिग्धमयशः पुरोचनकृतं महत् ।
तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मनः ॥ ०२३ ॥

द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
तस्य सङ्ग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ ०२४ ॥

बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशां पते ।

यतः कृष्णस्ततस्ते स्युर्यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ०२५ ॥

यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।
को दैवशप्तस्तत्कार्तुं विग्रहेण समाचरेत् ॥ ०२६ ॥

श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदो जनः ।
बलवद्दर्शने गृध्नुस्तेषां राजन्कुरु प्रियम् ॥ ०२७ ॥

दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ॥ ०२८ ॥

उक्तमेतन्मया राजन्पुरा गुणवतस्तव ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ ०२९ ॥

अध्याय १९८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भीष्मः शांतनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः ।
हितं परमकं वाक्यं त्वं च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ ००१ ॥

यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
तथैव धर्मतः सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ ००२ ॥

यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते ।
तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ००३ ॥

क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।
तया च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ००४ ॥

दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा ।
दिष्ट्या द्रुपदकन्यां च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ००५ ॥

दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः ।
दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानां च भारत ॥ ००७ ॥

तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
द्रुपदं न्यायतो राजन्संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ००८ ॥

स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः ।
चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसंविदम् ॥ ००९ ॥

ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवं च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्पप्रच्छानामयं ततः ॥ ०१० ॥

तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितोऽथ यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ ०११ ॥

पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ ०१२ ॥

पाण्डवानां च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशां पते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ ०१३ ॥

प्रोवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः ।
द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां संनिधौ केशवस्य च ॥ ०१४ ॥

राजञ्शृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ ०१५ ॥

अब्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
प्रीतिमांस्ते दृढं चापि संबन्धेन नराधिप ॥ ०१६ ॥

तथा भीष्मः शांतनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ ०१७ ॥

भारद्वाजो महेष्वासो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ ०१८ ॥

धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया संबन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेऽऽत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ ०१९ ॥

न तथा राज्यसंप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
यथा संबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ ०२० ॥

एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
द्रष्टुं हि पाण्डुदायादांस्त्वरन्ते कुरवो भृशम् ॥ ०२१ ॥

विप्रोषिता दीर्घकालमिमे चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति पृथा तथा ॥ ०२२ ॥

कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरस्त्रियः ।
द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयं च नः ॥ ०२३ ॥

स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु माचिरम् ।
गमनं सहदाराणामेतदागमनं मम ॥ ०२४ ॥

विसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ॥ ०२५ ॥

आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ ०२५ ॥

राज्यालम्भपर्व

अध्याय १९९

द्रुपद उवाच ॥

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः संबन्धेऽस्मिन्कृते विभो ॥ ००१ ॥

गमनं चापि युक्तं स्याद्गृहमेषां महात्मनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ ००२ ॥

यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ००३ ॥

रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या करिष्यामस्तथा वयम् ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं मम रोचते ।
यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ००६ ॥

द्रुपद उवाच ॥

यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।
प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ००७ ॥

यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।
तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ००८ ॥

न तद्ध्यायति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यदेषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।
पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महामतिः ॥ ०१० ॥

आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।
सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०११ ॥

श्रुत्वा चोपस्थितान्वीरान्धृतराष्ट्रोऽपि कौरवः ।
प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ ०१२ ॥

विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।
द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ ०१३ ॥

तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महारथाः ।
नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ ०१४ ॥

कौतूहलेन नगरं दीर्यमाणमिवाभवत् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ ०१५ ॥

तत उच्चावचा वाचः प्रियाः प्रियचिकीर्षुभिः ।
उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयङ्गमाः ॥ ०१६ ॥

अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।
यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ ०१७ ॥

अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव वनप्रियः ।
आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ ०१८ ॥

किं नु नाद्य कृतं तावत्सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
यन्नः कुन्तीसुता वीरा भर्तारः पुनरागताः ॥ ०१९ ॥

यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ ०२० ॥

ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
अन्येषां च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ ०२१ ॥

कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नगरेण ते ।
समाविशन्त वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ०२२ ॥

विश्रान्तास्ते महात्मानः कञ्चित्कालं महाबलाः ।

आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ ०२३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोधेदं वचो मम ।
पुनर्वो विग्रहो मा भूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ ०२४ ॥

न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् ।
संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ॥ ०२५ ॥

अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च ।
प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ॥ ०२६ ॥

अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ ०२६ ॥

ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।
मण्डयां चक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः ॥ ०२७ ॥

ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ ०२८ ॥

सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम् ।
प्राकारेण च संपन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ ०२९ ॥

पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ०३० ॥

द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैर्घोरप्रदर्शनैः ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥ ०३१ ॥

विविधैरतिनिर्विद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः ।
शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः ॥ ०३२ ॥

तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम् ॥ ०३२ ॥

तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ।
आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत्पुरोत्तमम् ॥ ०३३ ॥

सुविभक्तमहारथ्यं देवताबाधवर्जितम् ।
विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ०३४ ॥

तत्त्रिविष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे वृद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ०३५ ॥

तत्र रम्ये शुभे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ।
शुशुभे धनसंपूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ०३६ ॥

तत्रागच्छन्द्विजा राजन्सर्ववेदविदां वराः ।
निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ०३७ ॥

वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र देशे दिग्भ्यो धनार्थिनः ।
सर्वशिल्पविदश्चैव वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ०३८ ॥

उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ०३९ ॥

पुंनागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा ।
शालतालकदम्बैश्च बकुलैश्च सकेतकैः ॥ ०४० ॥

मनोहरैः पुष्पितैश्च फलभारावनामितैः ।
प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ०४१ ॥

जम्बूभिः पाटलाभिश्च कुब्जकैरतिमुक्तकैः ।
करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ०४२ ॥

नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ०४३ ॥

गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः ।
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ॥ ०४४ ॥

वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा ॥ ०४४ ॥

सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ०४५ ॥

रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।
तडागानि च रम्याणि बृहन्ति च महान्ति च ॥ ०४६ ॥

तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमावसतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ०४७ ॥

तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ०४८ ॥

पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ०४९ ॥

तान्निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।

ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ०५० ॥

अर्जुनवनवासपर्व

अध्याय २००

जनमेजय उवाच ॥

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थे तपोधन ।
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

सर्व एव महात्मानः पूर्वे मम पितामहाः ।
द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ ००२ ॥

कथं वा पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ००३ ॥

श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया तया ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे पुरुषव्याघ्राः प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ००५ ॥

प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ००६ ॥

जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ००७ ॥

कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसां चक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ००८ ॥

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ००९ ॥

आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ॥ ००९ ॥

देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ।
प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान्राज्यं चास्मै न्यवेदयत् ॥ ०१० ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनाभवत् ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वा तु तमुवाचास्यतामिति ॥ ०११ ॥

निषसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ।
प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ॥ ०१२ ॥

श्रुत्वैव द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ॥ ०१३ ॥

तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ।
कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा ॥ ०१४ ॥

तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ।
आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ॥ ०१५ ॥

गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ ०१५ ॥

गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् ।
विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ ०१६ ॥

पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०१७ ॥

सुन्दोपसुन्दावसुरौ भ्रातरौ सहितावुभौ ।
आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ ०१८ ॥

एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०१९ ॥

रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योन्यप्रतिभाविकम् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
उत्पन्नश्च कथं भेदः कथं चान्योन्यमघ्नताम् ॥ ०२१ ॥

अप्सरा देवकन्या वा कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
यस्याः कामेन संमत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ ०२२ ॥

एतत्सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र परं कौतूहलं हि नः ॥ ०२३ ॥

सुन्दोपसुन्दोपाख्यानम्

अध्याय २०१

नारद उवाच ॥

शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रातृभीः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा ।
निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ ००२ ॥

तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
सहान्योन्येन भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः ॥ ००३ ॥

अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ ॥ ००४ ॥

तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ।
त्रैलोक्यविजयार्थाय समास्थायैकनिश्चयम् ॥ ००५ ॥

कृत्वा दीक्षां गतौ विन्ध्यं तत्रोग्रं तेपतुस्तपः ।
तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ॥ ००६ ॥

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ।
मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः ॥ ००७ ॥

आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ००८ ॥

तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः ।
धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००९ ॥

ततो देवाभवन्भीता उग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः ।
तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ ०१० ॥

रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ०११ ॥

अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः ।
भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोः परिजनस्तथा ॥ ०१२ ॥

परिपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा ।
स्रस्ताभरणकेशान्ता एकान्तभ्रष्टवाससः ॥ ०१३ ॥

अभिधाव्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ ०१४ ॥

यदा क्षोभं नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयोः ।
ततः स्त्रियस्ता भूतं च सर्वमन्तरधीयत ॥ ०१५ ॥

ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकपितामहः ॥ ०१६ ॥

ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ ०१७ ॥

ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ ०१८ ॥

मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।

उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ ०१९ ॥

पितामह उवाच ॥

ऋतेऽमरत्वमन्यद्वां सर्वमुक्तं भविष्यति ।
अन्यद्वृणीतां मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ ०२० ॥

करिष्यावेदमिति यन्महदभ्युत्थितं तपः ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ ०२१ ॥

त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः ।
हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम् ॥ ०२२ ॥

सुन्दोपसुन्दावूचतुः ॥

त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह ॥ ०२३ ॥

पितामह उवाच ॥

यत्प्रार्थितं यथोक्तं च काममेतद्ददानि वाम् ।
मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ ०२४ ॥

नारद उवाच ॥

ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः ।
निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ ०२५ ॥

लब्ध्वा वराणि सर्वाणि दैत्येन्द्रावपि तावुभौ ।
अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ ०२६ ॥

तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ महासुरौ ।
सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रमोदमुपजग्मिवान् ॥ ०२७ ॥

ततस्तौ तु जटा हित्वा मौलिनौ संबभूवतुः ।
महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ ०२८ ॥

अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकामिकीम् ।
दैत्येन्द्रौ परमप्रीतौ तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ ०२९ ॥

भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं रम्यतां गीयतामिति ।
पीयतां दीयतां चेति वाच आसन्गृहे गृहे ॥ ०३० ॥

तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ०३१ ॥

तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम् ।
समाः सङ्क्रीडतां तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ०३२ ॥

अध्याय २०२

नारद उवाच ॥

उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा ॥ ००१ ॥

सुहृद्भिरभ्यनुज्ञातौ दैत्यवृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।
कृत्वा प्रास्थानिकं रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ ००२ ॥

गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ००३ ॥

मङ्गलैः स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः ।
चारणैः स्तूयमानौ तु जग्मतुः परया मुदा ॥ ००४ ॥

तावन्तरिक्षमुत्पत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ००५ ॥

तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानं च तत्प्रभोः ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ॥ ००६ ॥

ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा ।
खेचराण्यपि भूतानि जिग्यतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ००७ ॥

अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महासुरौ ।
समुद्रवासिनः सर्वान्म्लेच्छजातीन्विजिग्यतुः ॥ ००८ ॥

ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ ।
सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णां वाचमूचतुः ॥ ००९ ॥

राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः ।
तेजो बलं च देवानां वर्धयन्ति श्रियं तथा ॥ ०१० ॥

तेषामेवं प्रवृद्धानां सर्वेषामसुरद्विषाम् ।
संभूय सर्वैरस्माभिः कार्यः सर्वात्मना वधः ॥ ०११ ॥

एवं सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखम् ॥ ०१२ ॥

यज्ञैर्यजन्ते ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः ।
तान्सर्वान्प्रसभं दृष्ट्वा बलिनौ जघ्नतुस्तदा ॥ ०१३ ॥

आश्रमेष्वग्निहोत्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धाः सैनिकास्तयोः ॥ ०१४ ॥

तपोधनैश्च ये शापाः क्रुद्धैरुक्ता महात्मभिः ।
नाक्रामन्ति तयोस्तेऽपि वरदानेन जृम्भतोः ॥ ०१५ ॥

नाक्रामन्ति यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव ।
नियमांस्तदा परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ ०१६ ॥

पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः ।
तयोर्भयाद्दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगाः ॥ ०१७ ॥

मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशास्त्रुवैः ।
शून्यमासीज्जगत्सर्वं कालेनेव हतं यथा ॥ ०१८ ॥

राजर्षिभिरदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ ।
उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ ०१९ ॥

प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
संलीनानपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ ०२० ॥

सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ ।
तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ ०२१ ॥

निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ ०२२ ॥

हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविपणापणा ।

निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ ०२३ ॥

निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।
अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ ०२४ ॥

निवृत्तपितृकार्यं च निर्वषट्कारमङ्गलम् ।
जगत्प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ ०२५ ॥

चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः ।
जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ ०२६ ॥

एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥ ०२७ ॥

अध्याय २०३

नारद उवाच ॥

ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
जग्मुस्तदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ ००१ ॥

तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः ।
पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ ००२ ॥

ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ००३ ॥

तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ।

चन्द्रादित्यौ च धर्मश्च परमेष्ठी तथा बुधः ॥ ००४ ॥

वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः ।
अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ॥ ००५ ॥

ऋषयः सर्व एवैते पितामहमुपासते ॥ ००५ ॥

ततोऽभिगम्य सहिताः सर्व एव महर्षयः ।
सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वमेव शशंसिरे ॥ ००६ ॥

यथाकृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ।
न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे ॥ ००७ ॥

ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ॥ ००८ ॥

ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ।
मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य कर्तव्यस्य विनिश्चयम् ॥ ००९ ॥

तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ।
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः ॥ ०१० ॥

सृज्यतां प्रार्थनीयेह प्रमदेति महातपाः ॥ ०१० ॥

पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा प्रयत्नतः ॥ ०११ ॥

त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
समानयद्दर्शनीयं तत्तद्यत्नात्ततस्ततः ॥ ०१२ ॥

कोटिशश्चापि रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।

तां रत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ ०१३ ॥

सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ ०१४ ॥

न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसंपदा ।
न युक्तं यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ ०१५ ॥

सा विग्रहवतीव श्रीः कान्तरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूतानां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ०१६ ॥

तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेत्यतस्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ ०१७ ॥

पितामह उवाच ॥

गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ।
प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ ०१८ ॥

त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसंपत्कृतेन वै ।
विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥ ०१९ ॥

नारद उवाच ॥

सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ ०२० ॥

प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ ०२१ ॥

कुर्वन्त्या तु तया तत्र मण्डलं तत्प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ ०२२ ॥

द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतायाः पार्श्वतस्तदा ।
अन्यदञ्चितपक्ष्मान्तं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ ०२३ ॥

पृष्ठतः परिवर्तन्त्याः पश्चिमं निःसृतं मुखम् ।
गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ ०२४ ॥

महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ ०२५ ॥

एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ ०२६ ॥

तथा देवनिकायानामृषीणां चैव सर्वशः ।
मुखान्यभिप्रवर्तन्ते येन याति तिलोत्तमा ॥ ०२७ ॥

तस्या गात्रे निपतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ ०२८ ॥

गच्छन्त्यास्तु तदा देवाः सर्वे च परमर्षयः ।
कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसंपदा ॥ ०२९ ॥

तिलोत्तमायां तु तदा गतायां लोकभावनः ।
सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ०३० ॥

अध्याय २०४

नारद उवाच ॥

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ ००१ ॥

देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् ।
आदाय सर्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ ००२ ॥

यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ००३ ॥

स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्षैर्भोज्यैश्च पुष्कलैः ।
पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ००४ ॥

अन्तःपुरे वनोद्याने पर्वतोपवनेषु च ।
यथेप्सितेषु देशेषु विजह्रातेऽमराविव ॥ ००५ ॥

ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य पृष्ठे समशिलातले ।
पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ००६ ॥

दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तत्र तौ ।
वरासनेषु संहृष्टौ सह स्त्रीभिर्निषेदतुः ॥ ००७ ॥

ततो वादित्रनृत्ताभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्यर्थमुपजग्मिरे ॥ ००८ ॥

ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
वेषमाक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ००९ ॥

नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्विचिन्वती ।
शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ ०१० ॥

तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ संबभूवतुः ॥ ०११ ॥

तावुत्पत्यासनं हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।
उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ ०१२ ॥

दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ ०१३ ॥

वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥ ०१४ ॥

सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ ०१५ ॥

मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ ०१६ ॥

नैषा तव ममैषेति तत्र तौ मन्युराविशत् ।
तस्या हेतोर्गदे भीमे तावुभावप्यगृह्णताम् ॥ ०१७ ॥

तौ प्रगृह्य गदे भीमे तस्याः कामेन मोहितौ ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ ०१८ ॥

तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ।
रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ ॥ ०१९ ॥

ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तदा ।

पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ ०२० ॥

ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयिष्यंस्तिलोत्तमाम् ॥ ०२१ ॥

वरेण छन्दिता सा तु ब्रह्मणा प्रीतिमेव ह ।
वरयामास तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ ०२२ ॥

आदित्यचरिता.ण्ल्लोकान्विचरिष्यसि भामिनि ।
तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ ०२३ ॥

एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः ।
इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ ०२४ ॥

एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ।
तिलोत्तमार्थे सङ्क्रुद्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०२५ ॥

तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमान् ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्सर्वेषां द्रौपदीकृते ॥ ०२६ ॥

तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।
समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योन्येन समागताः ॥ ०२७ ॥

समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः ॥ ०२७ ॥

द्रौपद्या नः सहासीनमन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ ०२८ ॥

कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ ०२९ ॥

एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नरदचोदितैः ।
न चाभिद्यन्त ते सार्वे तदान्योन्येन भारत ॥ ०३० ॥

अध्याय २०५

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ ००१ ॥

तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ ००२ ॥

ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ००३ ॥

वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ००४ ॥

अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशां पते ।
कस्यचित्तस्कराः केचिज्जह्रुर्गा नृपसत्तम ॥ ००५ ॥

ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत पाण्डवान् ॥ ००६ ॥

ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
प्रसह्य वोऽस्माद्विषयादभिधावत पाण्डवाः ॥ ००७ ॥

ब्राह्मणस्य प्रमत्तस्य हविर्ध्वाङ्क्षैर्विलुप्यते ।
शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्शति ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणस्वे हृते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतामस्त्रधारणम् ॥ ००९ ॥

रोरूयमाणस्याभ्याशे तस्य विप्रस्य पाण्डवः ।
तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०१० ॥

श्रुत्वा चैव महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् ।
आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ०११ ॥

कृष्णया सह तत्रासीद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

स प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ।
तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ०१२ ॥

आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ ०१२ ॥

ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चितः ॥ ०१३ ॥

उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपतेः ।
यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ ०१४ ॥

अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ ०१५ ॥

अनापृच्छ्य च राजानं गते मयि न संशयः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्मम चैवाप्रियं भवेत् ॥ ०१६ ॥

अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।
अधर्मो वा महानस्तु वने वा मरणं मम ॥ ०१७ ॥

शरीरस्यापि नाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ ०१७ ॥

एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशां पते ॥ ०१८ ॥

धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः ॥ ०१९ ॥

न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छामहे सह ।
यावदावर्तयाम्यद्य चोरहस्ताद्धनं तव ॥ ०२० ॥

सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
शरैर्विध्वंसितांश्चोरानवजित्य च तद्धनम् ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणस्य उपाहृत्य यशः पीत्वा च पाण्डवः ।
आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची परंतपः ॥ ०२२ ॥

सोऽभिवाद्य गुरून्सर्वांस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः ।
धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश्यतां मम ॥ ०२३ ॥

समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शनान्मया ।
वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः ॥ ०२४ ॥

इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ।

कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्तः सज्जमानया ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ ०२५ ॥

प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः श‍ृणु वचोऽनघ ।
अनुप्रवेशो यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम् ॥ ०२६ ॥

सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ ०२६ ॥

गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः ।
यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ ०२७ ॥

निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम ।
न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्षणा कृता ॥ ०२८ ॥

अर्जुन उवाच ॥

न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ ०२९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं ब्रह्मचर्याय दीक्षितः ।
वने द्वादश वर्षाणि वासायोपजगाम ह ॥ ०३० ॥

अध्याय २०६

वैशंपायन उवाच ॥

तं प्रयान्तं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम् ।
अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ००१ ॥

वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः ।
चौक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये ॥ ००२ ॥

कथकाश्चापरे राजञ्श्रमणाश्च वनौकसः ।
दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः ॥ ००३ ॥

एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः ।
वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ००४ ॥

रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरांसि च ।
सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ००५ ॥

पुण्यानि चैव तीर्थानि ददर्श भरतर्षभ ।
स गङ्गाद्वारमासाद्य निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ००६ ॥

तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु मे जनमेजय ।
कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो रथी ॥ ००७ ॥

निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः ॥ ००८ ॥

तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ००९ ॥

कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथि स्थितैः ।
शुशुभेऽतीव तद्राजन्गङ्गाद्वारं महात्मभिः ॥ ०१० ॥

तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुनन्दनः ।
अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ०११ ॥

तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।
उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ ०१२ ॥

अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ ०१३ ॥

ददर्श पाण्डवस्तत्र पावकं सुसमाहितम् ।
कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमार्चिते ॥ ०१४ ॥

तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशनः ॥ ०१५ ॥

अग्निकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुतां तदा ।
प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भामिनि ।
कश्चायं सुभगो देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ ०१७ ॥

उलूप्युवाच ॥

ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥ ०१८ ॥

साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् ।
दृष्टवत्येव कौन्तेय कन्दर्पेणास्मि मूर्च्छिता ॥ ०१९ ॥

तां मामनङ्गमथितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनो रहः ॥ ०२० ॥

अर्जुन उवाच ॥

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवशः ॥ ०२१ ॥

तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
अनृतं नोक्तपूर्वं च मया किञ्चन कर्हिचित् ॥ ०२२ ॥

कथं च नानृतं तत्स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्यां भुजङ्गमे ॥ ०२३ ॥

उलूप्युवाच ॥

जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरुः ॥ ०२४ ॥

परस्परं वर्तमानान्द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।
यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स नो द्वादशवार्षिकम् ॥ ०२५ ॥

वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ॥ ०२५ ॥

तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ।
कृतं वस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ॥ ०२६ ॥

परित्राणं च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ।
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ॥ ०२७ ॥

यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः ।
स च ते धर्म एव स्याद्दत्त्वा प्राणान्ममार्जुन ॥ ०२८ ॥

भक्तां भजस्व मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ।
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ ०२९ ॥

प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ।
शरणं च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ॥ ०३० ॥

दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः ।
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ०३१ ॥

याचे त्वामभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ०३२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ०३३ ॥

स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥ ०३४ ॥

अध्याय २०७

वैशंपायन उवाच ॥

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारत ।
प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मजः ॥ ००१ ॥

अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवाञ्शौचमात्मनः ॥ ००२ ॥

प्रददौ गोसहस्राणि तीर्थेष्वायतनेषु च ।
निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत्कुरुसत्तमः ॥ ००३ ॥

हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः ।
दृष्टवान्पर्वतश्रेष्ठं पुण्यान्यायतनानि च ॥ ००४ ॥

अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत ।
प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ००५ ॥

आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्टवान्कुरुसत्तमः ।
नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ००६ ॥

नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च यशस्विनीम् ।
महानदीं गयां चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ००७ ॥

एवं सर्वाणि तीर्थानि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
आत्मनः पावनं कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ वसु ॥ ००८ ॥

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि पुण्यानि कानिचित् ।
जगाम तानि सर्वाणि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ००९ ॥

दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनं चापि ददौ ततः ॥ ००९ ॥

कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः ।
अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ ०१० ॥

स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
सहायैरल्पकैः शूरः प्रययौ येन सागरम् ॥ ०११ ॥

स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
धर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ ०१२ ॥

महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
समुद्रतीरेण शनैर्मणलूरं जगाम ह ॥ ०१३ ॥

तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ॥ ०१४ ॥

मणलूरेश्वरं राजन्धर्मज्ञं चित्रवाहनम् ॥ ०१४ ॥

तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ।
तां ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ॥ ०१५ ॥

दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम् ।
अभिगम्य च राजानं ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ ०१६ ॥

तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ०१६ ॥

राजा प्रभङ्करो नाम कुले अस्मिन्बभूव ह ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥ ०१७ ॥

उग्रेण तपसा तेन प्रणिपातेन शङ्करः ।
ईश्वरस्तोषितस्तेन महादेव उमापतिः ॥ ०१८ ॥

स तस्मै भगवान्प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ।
एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ॥ ०१९ ॥

तेषां कुमाराः सर्वेषां पूर्वेषां मम जज्ञिरे ।
कन्या तु मम जातेयं कुलस्योत्पादनी ध्रुवम् ॥ ०२० ॥

पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
पुत्रिका हेतुविधिना सञ्ज्ञिता भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ ०२२ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयस्त्रिहिमाः समाः ॥ ०२३ ॥

अध्याय २०८

वैशंपायन उवाच ॥

ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः ।
अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभिः ॥ ००१ ॥

वर्जयन्ति स्म तीर्थानि पञ्च तत्र तु तापसाः ।
आचीर्णानि तु यान्यासन्पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ ००२ ॥

अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमं च सुपावनम् ।
कारंधमं प्रसन्नं च हयमेधफलं च यत् ॥ ००३ ॥

भारद्वाजस्य तीर्थं च पापप्रशमनं महत् ॥ ००३ ॥

विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः ।
दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ००४ ॥

तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः ।
तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ००५ ॥

तापसा ऊचुः ॥

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।
अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।
जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ००७ ॥

ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
विगाह्य तरसा शूरः स्नानं चक्रे परंतपः ॥ ००८ ॥

अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ००९ ॥

स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ ०१० ॥

उत्कृष्ट एव तु ग्राहः सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ॥ ०११ ॥

दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ॥ ०११ ॥

तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरी ।
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ॥ ०१३ ॥

नार्युवाच ॥

अप्सरास्मि महाबाहो देवारण्यविचारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ ०१४ ॥

मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः ।
ताभिः सार्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ॥ ०१५ ॥

ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ ०१६ ॥

तस्य वै तपसा राजंस्तद्वनं तेजसावृतम् ।
आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं स व्यवभासयत् ॥ ०१७ ॥

तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ ०१८ ॥

अहं च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ ०१९ ॥

गायन्त्यो वै हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ।
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथञ्चन ॥ ०२० ॥

नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ ०२० ॥

सोऽशपत्कुपितोऽस्मांस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यध्वं शतं समाः ॥ ०२१ ॥

अध्याय २०९

वर्गोवाच ॥

ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम ।
आयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ ००१ ॥

रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ ००२ ॥

एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ००३ ॥

अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान्हिंसितुमर्हसि ॥ ००४ ॥

सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ००५ ॥

शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ००७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

शतं सहस्रं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकम् ।
परिमाणं शतं त्वेतन्नैतदक्षयवाचकम् ॥ ००८ ॥

यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषाञ्जले ।
उत्कर्षति जलात्कश्चित्स्थलं पुरुषसत्तमः ॥ ००९ ॥

तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ ०१० ॥

तानि सर्वाणि तीर्थानि इतः प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः ॥ ०११ ॥

पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ०११ ॥

वर्गोवाच ॥

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात्सुदुःखिताः ॥ ०१२ ॥

क्व नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुनः ॥ ०१३ ॥

ता वयं चिन्तयित्वैवं मुहूर्तादिव भारत ।
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ ०१४ ॥

सर्वा हृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्यथिताननाः ॥ ०१५ ॥

स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तत् ।
श्रुत्वा तच्च यथावृत्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ ०१७ ॥

तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनञ्जयः ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ ०१८ ॥

तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमिहागताः ।
तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ ०१९ ॥

एतास्तु मम वै सख्यश्चतस्रोऽन्या जले स्थिताः ।
कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशां पते ।
तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान् ॥ ०२१ ॥

उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपुः स्वकम् ।
तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ ०२२ ॥

तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः ।
चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणलूरपुरं ययौ ॥ ०२३ ॥

तस्यामजनयत्पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवो राजन्गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ ०२४ ॥

अध्याय २१०

वैशंपायन उवाच ॥

सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ ००१ ॥

समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ ००२ ॥

प्रभासदेशं संप्राप्तं बीभत्सुमपराजितम् ।
तीर्थान्यनुचरन्तं च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ००३ ॥

ततोऽभ्यगच्छत्कौन्तेयमज्ञातो नाम माधवः ।
ददृशाते तदान्योन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ००४ ॥

तावन्योन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने ।
आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ००५ ॥

ततोऽर्जुनं वासुदेवस्तां चर्यां पर्यपृच्छत ।
किमर्थं पाण्डवेमानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ००६ ॥

ततोऽर्जुनो यथावृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ००७ ॥

तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ००८ ॥

पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरम् ।
पुरुषाः समलञ्चक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ००९ ॥

प्रतिगृह्यार्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ ०१० ॥

अभ्यनुज्ञाप्य तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डवः ।
सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महाद्युतिः ॥ ०११ ॥

तीर्थानां दर्शनं चैव पर्वतानां च भारत ।
आपगानां वनानां च कथयामास सात्वते ॥ ०१२ ॥

स कथाः कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
कौन्तेयोऽपहृतस्तस्मिञ्शयने स्वर्गसंमिते ॥ ०१३ ॥

मधुरेण स गीतेन वीणाशब्देन चानघ ।
प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ ०१४ ॥

स कृत्वावश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ ०१५ ॥

अलङ्कृता द्वारका तु बभूव जनमेजय ।
कुन्तीसुतस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ ०१६ ॥

दिदृक्षवश्च कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः ।
नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ ०१७ ॥

अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकानां च समवायो महानभूत् ॥ ०१८ ॥

स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः ।
अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ ०१९ ॥

कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिवादितः ।

समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ ०२० ॥

कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ ०२१ ॥

सुभद्राहरणपर्व

अध्याय २११

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्रैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवत्सुमहानुत्सवो नृप ॥ ००१ ॥

तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ ००२ ॥

प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः ।
स देशः शोभितो राजन्दीपवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ००३ ॥

वादित्राणि च तत्र स्म वादकाः समवादयन् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गानानि गायनाः ॥ ००४ ॥

अलङ्कृताः कुमाराश्च वृष्णीनां सुमहौजसः ।
यानैर्हाटकचित्राङ्गैश्चञ्चूर्यन्ते स्म सर्वशः ॥ ००५ ॥

पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।

सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००६ ॥

ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ००७ ॥

तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् ।
उपगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ००८ ॥

रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीबौ समरदुर्मदौ ।
दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ००९ ॥

अक्रूरः सारणश्चैव गदो भानुर्विडूरथः ।
निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ ०१० ॥

सत्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारसहाचरौ ।
हार्दिक्यः कृतवर्मा च ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ०११ ॥

एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयां चक्रिरे तदा ॥ ०१२ ॥

तदा कोलाहले तस्मिन्वर्तमाने महाशुभे ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ ०१३ ॥

तत्र चङ्क्रम्यमाणौ तौ वासुदेवसुतां शुभाम् ।
अलङ्कृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥ ०१४ ॥

दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
तं तथैकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ ०१५ ॥

अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ ०१६ ॥

ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ ०१७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ ०१८ ॥

कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ ०१९ ॥

प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तद्ब्रवीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ ०२० ॥

वासुदेव उवाच ॥

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ ०२१ ॥

प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ ०२२ ॥

स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
हर स्वयंवरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
शीघ्रगान्पुरुषान्राजन्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ ०२४ ॥

धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।
श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ ०२५ ॥

अध्याय २१२

वैशंपायन उवाच ॥

ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनञ्जयः ।
गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ ००१ ॥

वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमाज्ञाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ ००२ ॥

रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ००३ ॥

सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ००४ ॥

संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
मृगयाव्यपदेशेन यौगपद्येन भारत ॥ ००५ ॥

सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्य सह रैवतम् ।
दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ००६ ॥

प्रदक्षिणं गिरिं कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ००७ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
रथेनाकाशगेनैव प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ००८ ॥

ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिको जनः ।
विक्रोशन्प्राद्रवत्सर्वो द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ००९ ॥

ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ ०१० ॥

तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ०११ ॥

क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः सभां ततः ॥ ०१२ ॥

ततो जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ ०१३ ॥

भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ ०१४ ॥

तेषां समुपविष्टानां देवानामिव संनये ।
आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ ०१५ ॥

तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदरक्तान्तलोचनाः ।
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहङ्कृताः ॥ ०१६ ॥

योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।
धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ ०१७ ॥

सूतानुच्चुक्रुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
स्वयं च तुरगान्केचिन्निन्युर्हेमविभूषितान् ॥ ०१८ ॥

रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत्सङ्कुलं महत् ॥ ०१९ ॥

वनमाली ततः क्षीबः कैलासशिखरोपमः ।
नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णीं भूते जनार्दने ।
अस्य भावमविज्ञाय सङ्क्रुद्धा मोघगर्जिताः ॥ ०२१ ॥

एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
यदस्य रुचितं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ ०२२ ॥

ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।
तूष्णीं भूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ ०२३ ॥

समं वचो निशम्येति बलदेवस्य धीमतः ।
पुनरेव सभामध्ये सर्वे तु समुपाविशन् ॥ ०२४ ॥

ततोऽब्रवीत्कामपालो वासुदेवं परंतपम् ।
किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ ०२५ ॥

सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ ०२६ ॥

को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।
मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ ०२७ ॥

ईप्समानश्च संबन्धं कृतपूर्वं च मानयन् ।

को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥ ०२८ ॥

सोऽवमन्य च नामास्माननादृत्य च केशवम् ।
प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ ०२९ ॥

कथं हि शिरसो मध्ये पदं तेन कृतं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ०३० ॥

अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।
न हि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ०३१ ॥

तं तथा गर्जमानं तु मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।
अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ॥ ०३२ ॥

हरणहारिकपर्व

अध्याय २१३

वैशंपायन उवाच ॥

उक्तवन्तो यदा वाक्यमसकृत्सर्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ ००१ ॥

नावमानं कुलस्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ।
संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयमसंशयम् ॥ ००२ ॥

अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।

स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ००३ ॥

प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।
विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ००४ ॥

एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ००५ ॥

उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रा च यशस्विनी ।
एष चापीदृशः पार्थः प्रसह्य हृतवानिति ॥ ००६ ॥

भरतस्यान्वये जातं शंतनोश्च महात्मनः ।
कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ००७ ॥

न च पश्यामि यः पार्थं विक्रमेण पराजयेत् ।
अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ००८ ॥

स च नाम रथस्तादृङ्मदीयास्ते च वाजिनः ।
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥ ००९ ॥

तमनुद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनञ्जयम् ।
निवर्तयध्वं संहृष्टा ममैषा परमा मतिः ॥ ०१० ॥

यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम् ।
प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ०११ ॥

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप ।
निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवांस्ततः ॥ ०१२ ॥

उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
पुष्करेषु ततः शिष्टं कालं वर्तितवान्प्रभुः ॥ ०१३ ॥

पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमाविशत् ॥ ०१३ ॥

अभिगम्य स राजानं विनयेन समाहितः ।
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ ०१४ ॥

तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ।
तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा ॥ ०१५ ॥

सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्लथायते ॥ ०१५ ॥

तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनञ्जयः ।
सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् ॥ ०१६ ॥

सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवाससम् ।
पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः ॥ ०१७ ॥

साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
भवनं श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ॥ ०१८ ॥

ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रा यशस्विनी ॥ ०१८ ॥

ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ।
ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

प्रत्युत्थाय च तां कृष्णा स्वसारं माधवस्य ताम् ।
सस्वजे चावदत्प्रीता निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ॥ ०२० ॥

तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ ०२० ॥

ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ।

कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ ०२१ ॥

श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वपुरोत्तमम् ।
अर्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा ॥ ०२२ ॥

आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्महारथैः ॥ ०२३ ॥

भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च शतशो वृतः ।
सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परंतपः ॥ ०२४ ॥

तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशाः ।
अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिररिंदमः ॥ ०२५ ॥

अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ।
साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्महायशाः ॥ ०२६ ॥

सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठः शङ्कुरेव च ॥ ०२७ ॥

चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विपृथुरेव च ।
सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषां वरः ॥ ०२८ ॥

एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ ०२९ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ०३० ॥

ताभ्यां प्रतिगृहीतं तद्वृष्णिचक्रं समृद्धिमत् ।
विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ०३१ ॥

सिक्तसंमृष्टपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ०३२ ॥

दह्यतागुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
सुसंमृष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ०३३ ॥

प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः ।
वृष्ण्यन्धकमहाभोजैः संवृतः पुरुषोत्तमः ॥ ०३४ ॥

संपूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
विवेश भवनं राज्ञः पुरंदरगृहोपमम् ॥ ०३५ ॥

युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।
मूर्ध्नि केशवमाघ्राय पर्यष्वजत बाहुना ॥ ०३६ ॥

तं प्रीयमाणं कृष्णस्तु विनयेनाभ्यपूजयत् ।
भीमं च पुरुषव्याघ्रं विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ०३७ ॥

तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथोपगम् ॥ ०३८ ॥

गुरुवत्पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्यवत् ।
कांश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ०३९ ॥

ततो ददौ वासुदेवो जन्यार्थे धनमुत्तमम् ।
हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ०४० ॥

रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् ।
चतुर्युजामुपेतानां सूतैः कुशलसंमतैः ॥ ०४१ ॥

सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ॥ ०४१ ॥

श्रीमान्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ।
वडवानां च शुभ्राणां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ॥ ०४२ ॥

ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषणम् ॥ ०४२ ॥

तथैवाश्वतरीणां च दान्तानां वातरंहसाम् ।
शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ०४३ ॥

स्नापनोत्सादने चैव सुयुक्तं वयसान्वितम् ।
स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेषाणां सुवर्चसाम् ॥ ०४४ ॥

सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां सुवाससाम् ।
परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ०४५ ॥

कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः ।
मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥ ०४६ ॥

गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् ।
गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ०४७ ॥

क्लृप्तानां पटुघण्टानां वराणां हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियः ॥ ०४८ ॥

रामः पादग्राहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधरः संबन्धप्रीतिमावहन् ॥ ०४९ ॥

स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ०५० ॥

पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महानदः ।
पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ०५१ ॥

प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ०५२ ॥

ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः ।
विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ०५३ ॥

तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतलनादितैः ।
यथायोगं यथाप्रीति विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ०५४ ॥

एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्बहून् ।
पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ॥ ०५५ ॥

रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ०५६ ॥

वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महामनाः ॥ ०५७ ॥

व्यचरद्यमुनाकूले पार्थेन सह भारत ॥ ०५७ ॥

ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयन्तमिव पौलोमी द्युतिमन्तमजीजनत् ॥ ०५८ ॥

दीर्घबाहुं महासत्त्वमृषभाक्षमरिंदमम् ।
सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ०५९ ॥

अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं पुरुषर्षभम् ॥ ०६० ॥

स सात्वत्यामतिरथः संबभूव धनञ्जयात् ।
मखे निर्मथ्यमानाद्वा शमीगर्भाद्धुताशनः ॥ ०६१ ॥

यस्मिञ्जाते महाबाहुः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादान्निष्कांश्च तावतः ॥ ०६२ ॥

दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
पितृणां चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ०६३ ॥

जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः ।
स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ०६४ ॥

चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेदमरिंदमः ।
अर्जुनाद्वेद वेदज्ञात्सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ०६५ ॥

विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः ।
क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ०६६ ॥

आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मनः ।
तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनञ्जयः ॥ ०६७ ॥

सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
दुर्धर्षमृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ०६८ ॥

सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ०६९ ॥

कृष्णस्य सदृशं शौर्ये वीर्ये रूपे तथाकृतौ ।
ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव तं यथा ॥ ०७० ॥

पाञ्चाल्यपि च पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
लेभे पञ्च सुतान्वीराञ्शुभान्पञ्चाचलानिव ॥ ०७१ ॥

युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ०७२ ॥

सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ०७३ ॥

शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यं तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ०७४ ॥

सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः ॥ ०७५ ॥

श्रुतं कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
जातः पुत्रस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ०७६ ॥

शतानीकस्य राजर्षेः कौरव्यः कुरुनन्दनः ।
चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्तिवर्धनम् ॥ ०७७ ॥

ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः ॥ ०७८ ॥

एकवर्षान्तरास्त्वेव द्रौपदेया यशस्विनः ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहिते रताः ॥ ०७९ ॥

जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्चूडोपनयनानि च ।
चकार विधिवद्धौम्यस्तेषां भरतसत्तम ॥ ०८० ॥

कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः ।

जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनाद्दिव्यमानुषम् ॥ ०८१ ॥

देवगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महाबलैः ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ०८२ ॥

खाण्डवदाहपर्व

अध्याय २१४

वैशंपायन उवाच ॥

इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शांतनवस्य च ॥ ००१ ॥

आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।
पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ ००२ ॥

स समं धर्मकामार्थान्सिषेवे भरतर्षभः ।
त्रीनिवात्मसमान्बन्धून्बन्धुमानिव मानयन् ॥ ००३ ॥

तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव ।
बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ००४ ॥

अध्येतारं परं वेदाः प्रयोक्तारं महाध्वराः ।
रक्षितारं शुभं वर्णा लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ००५ ॥

अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः ।

बन्धुमानखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिता ॥ ००६ ॥

भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं बभौ ।
प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ००७ ॥

तं तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ००८ ॥

धर्मराजे अतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ००९ ॥

न तु केवलदैवेन प्रजा भावेन रेमिरे ।
यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ ०१० ॥

न ह्ययुक्तं न चासत्यं नानृतं न च विप्रियम् ।
भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ०११ ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षुः सुमहातेजा रेमे भरतसत्तमः ॥ ०१२ ॥

तथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ।
अवसन्पृथिवीपालांस्त्रासयन्तः स्वतेजसा ॥ ०१३ ॥

ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छामो यमुनां प्रति ॥ ०१४ ॥

सुहृज्जनवृतास्तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाह्ने पुनरेष्यामो रोचतां ते जनार्दन ॥ ०१५ ॥

वासुदेव उवाच ॥

कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले ।
सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

आमन्त्र्य धर्मराजानमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ ततः ॥ ०१७ ॥

विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् ।
गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ॥ ०१८ ॥

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्युक्तं युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः ॥ ०१९ ॥

आविवेशतुरापूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः ।
यथोपजोषं सर्वश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ ०२० ॥

वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः ।
यथादेशं यथाप्रीति चिक्रीडुः कृष्णपार्थयोः ॥ ०२१ ॥

द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च ।
प्रयच्छेतां महार्हाणि स्त्रीणां ते स्म मदोत्कटे ॥ ०२२ ॥

काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथापराः ।
जहसुश्चापरा नार्यः पपुश्चान्या वरासवम् ॥ ०२३ ॥

रुरुदुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम् ।
मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ ०२४ ॥

वेणुवीणामृदङ्गानां मनोज्ञानां च सर्वशः ।
शब्देनापूर्यते ह स्म तद्वनं सुसमृद्धिमत् ॥ ०२५ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ ।
समीपे जग्मतुः कञ्चिदुद्देशं सुमनोहरम् ॥ ०२६ ॥

तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरञ्जयौ ।
महार्हासनयो राजंस्ततस्तौ संनिषीदतुः ॥ ०२७ ॥

तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानि रतानि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ ०२८ ॥

तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यगच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ०२९ ॥

बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गो हरिश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः ॥ ०३० ॥

तरुणादित्यसङ्काशः कृष्णवासा जटाधरः ।
पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ०३१ ॥

उपसृष्टं तु तं कृष्णौ भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ०३२ ॥

अध्याय २१५

वैशंपायन उवाच ॥

सोऽब्रवीदर्जुनं चैव वासुदेवं च सात्वतम् ।

लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ ००१ ॥

ब्राह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
भिक्षे वार्ष्णेयपार्थौ वामेकां तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ ००२ ॥

एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
केनान्नेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ००३ ॥

एवमुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः ।
भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ००४ ॥

नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबोधतम् ।
यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां संप्रयच्छतम् ॥ ००५ ॥

इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ।
तं न शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ००६ ॥

वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा ।
सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ००७ ॥

तत्र भूतान्यनेकानि रक्ष्यन्ते स्म प्रसङ्गतः ।
तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ००८ ॥

स मां प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रवर्षति ।
ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ००९ ॥

स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः ।
दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ ०१० ॥

युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः ।
उत्तमास्त्रविदो सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ०११ ॥

एवमुक्ते प्रत्युवाच बीभत्सुर्जातवेदसम् ।
दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ ०१२ ॥

उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शक्नुयां योद्धुमपि वज्रधरान्बहून् ॥ ०१३ ॥

धनुर्मे नास्ति भगवन्बाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेत मे ॥ ०१४ ॥

शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥ ०१५ ॥

अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।
रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ ०१६ ॥

तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ ०१७ ॥

उपायं कर्मणः सिद्धौ भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ ०१८ ॥

पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ ०१९ ॥

अध्याय २१६

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥ ००१ ॥

आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ॥ ००१ ॥

स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ।
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम् ॥ ००२ ॥

चतुर्थं लोकपालानां रक्षितारं महेश्वरम् ॥ ००२ ॥

सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ००३ ॥

कार्यं हि सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदर्थे प्रदीयताम् ॥ ००४ ॥

ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ॥ ००४ ॥

ततोऽद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ।
सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ॥ ००५ ॥

सर्वायुधमहामात्रं परसेनाप्रधर्षणम् ॥ ००५ ॥

एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ००६ ॥

देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।

प्रादाद्वै धनुरत्नं तदक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ००७ ॥

रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम् ।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः ॥ ००८ ॥

पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥ ००८ ॥

सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ।
भानुमन्तं महाघोषं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ००९ ॥

ससर्ज यत्स्वतपसा भौवनो भुवनप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥ ०१० ॥

यं स्म सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः ।
नगमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ॥ ०११ ॥

आश्रिता तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमा शुभा ।
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ॥ ०१२ ॥

तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूललक्षणः ।
विनर्दन्निव तत्रस्थः संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ॥ ०१३ ॥

ध्वजे भूतानि तत्रासन्विविधानि महान्ति च ।
नादेन रिपुसैन्यानां येषां सञ्ज्ञा प्रणश्यति ॥ ०१४ ॥

स तं नानापताकाभिः शोभितं रथमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ ०१५ ॥

संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
आरुरोह रथं पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ ०१६ ॥

तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसङ्गृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ ०१७ ॥

हुताशनं नमस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ।
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ ०१८ ॥

मौर्व्यां तु युज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह ।
येऽश्रृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ ०१९ ॥

लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ॥ ०२० ॥

वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ ०२१ ॥

अब्रवीत्पावकश्चैनमेतेन मधुसूदन ।
अमानुषानपि रणे विजेष्यसि न संशयः ॥ ०२२ ॥

अनेन त्वं मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ।
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकः सदा ॥ ०२३ ॥

भविष्यसि न संदेहः प्रवरारिनिबर्हणे ॥ ०२३ ॥

क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतत्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ ०२४ ॥

वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं हरेः ॥ ०२५ ॥

ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ ०२६ ॥

कल्यौ स्वो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ ०२७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

चक्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो विसृजन्युधि वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न जीयाज्जनार्दनः ॥ ०२८ ॥

गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ ०२९ ॥

सर्वतः परिवार्यैनं दावेन महता प्रभो ।
कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ॥ ०३० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ०३१ ॥

सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तदा ।
ददाह खाण्डवं क्रुद्धो युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ०३२ ॥

परिगृह्य समाविष्टस्तद्वनं भरतर्षभ ।
मेघस्तनितनिर्घोषं सर्वभूतानि निर्दहन् ॥ ०३३ ॥

दह्यतस्तस्य विबभौ रूपं दावस्य भारत ।
मेरोरिव नगेन्द्रस्य काञ्चनस्य महाद्युतेः ॥ ०३४ ॥

अध्याय २१७

वैशंपायन उवाच ॥

तौ रथाभ्यां नरव्याघ्रौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ ००१ ॥

यत्र यत्र हि दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
पलायन्तस्तत्र तत्र तौ वीरौ पर्यधावताम् ॥ ००२ ॥

छिद्रं हि न प्रपश्यन्ति रथयोराशुविक्रमात् ।
आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ००३ ॥

खाण्डवे दह्यमाने तु भूतान्यथ सहस्रशः ।
उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो दिशो दश ॥ ००४ ॥

दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे ।
स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च विचेतसः ॥ ००५ ॥

समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितृन्मातृंस्तथापरे ।
त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तथैव निधनं गताः ॥ ००६ ॥

विकृतैर्दर्शनैरन्ये समुत्पेतुः सहस्रशः ।
तत्र तत्र विघूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ००७ ॥

दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ००८ ॥

जलस्थानेषु सर्वेषु क्वाथ्यमानेषु भारत ।
गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः सहस्रशः ॥ ००९ ॥

शरीरैः संप्रदीप्तैश्च देहवन्त इवाग्नयः ।
अदृश्यन्त वने तस्मिन्प्राणिनः प्राणसङ्क्षये ॥ ०१० ॥

तांस्तथोत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।
दीप्यमाने ततः प्रास्यत्प्रहसन्कृष्णवर्त्मनि ॥ ०११ ॥

ते शराचितसर्वाङ्गा विनदन्तो महारवान् ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः पावके पुनः ॥ ०१२ ॥

शरैरभ्याहतानां च दह्यतां च वनौकसाम् ।
विरावः श्रूयते ह स्म समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ ०१३ ॥

वह्नेश्चापि प्रहृष्टस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः ।
जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ ०१४ ॥

ततो जग्मुर्महात्मानः सर्व एव दिवौकसः ।
शरणं देवराजानं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ ०१५ ॥

देवा ऊचुः ॥

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते कृष्णवर्त्मना ।
कच्चिन्न सङ्क्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।
खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ ०१७ ॥

महता मेघजालेन नानारूपेण वज्रभृत् ।
आकाशं समवस्तीर्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ ०१८ ॥

ततोऽक्षमात्रा विसृजन्धाराः शतसहस्रशः ।
अभ्यवर्षत्सहस्राक्षः पावकं खाण्डवं प्रति ॥ ०१९ ॥

असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः ।
ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावकं गताः ॥ ०२० ॥

ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।
पुनरेवाभ्यवर्षत्तमम्भः प्रविसृजन्बहु ॥ ०२१ ॥

अर्चिर्धाराभिसंबद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् ।
बभूव तद्वनं घोरं स्तनयित्नुसघोषवत् ॥ ०२२ ॥

अध्याय २१८

वैशंपायन उवाच ॥

तस्याभिवर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ ००१ ॥

शरैः समन्ततः सर्वं खाण्डवं चापि पाण्डवः ।
छादयामास तद्वर्षमपकृष्य ततो वनात् ॥ ००२ ॥

न च स्म किंचिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछाद्यमाने खगमैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ००३ ॥

तक्षकस्तु न तत्रासीत्सर्पराजो महाबलः ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्रेऽभवत्तदा ॥ ००४ ॥

अश्वसेनस्तु तत्रासीत्तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं हव्यवाहनात् ॥ ००५ ॥

न शशाक विनिर्गन्तुं कौन्तेयशरपीडितः ।
मोक्षयामास तं माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ००६ ॥

तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छमस्य निगीर्यते ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सा तु पन्नगी पुत्रगृद्धिनी ॥ ००७ ॥

तस्यास्तीक्ष्णेन भल्लेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यत्सुरेश्वरः ॥ ००८ ॥

तं मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ००९ ॥

तां च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद खगतानेव भारत ॥ ०१० ॥

शशाप तं च सङ्क्रुद्धो बीभत्सुर्जिह्मगामिनम् ।
पावको वासुदेवश्च अप्रतिष्ठो भवेदिति ॥ ०११ ॥

ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वितत्येषुभिः शितैः ।
योधयामास सङ्क्रुद्धो वञ्चनां तामनुस्मरन् ॥ ०१२ ॥

देवराडपि तं दृष्ट्वा संरब्धमिव फल्गुनम् ।
स्वमस्त्रमसृजद्दीप्तं यत्ततानाखिलं नभः ॥ ०१३ ॥

ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वियत्स्थोऽजनयन्मेघाञ्जलधारामुचोऽऽकुलान् ॥ ०१४ ॥

तद्विघातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ।

वायव्यमेवाभिमन्त्र्य प्रतिपत्तिविशारदः ॥ ०१५ ॥

तेनेन्द्राशनिमेघानां वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ।
जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः ॥ ०१६ ॥

क्षणेन चाभवद्व्योम संप्रशान्तरजस्तमः ।
सुखशीतानिलगुणं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ॥ ०१७ ॥

निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृतिः ।
प्रजज्वालातुलार्चिष्मान्स्वनादैः पूरयञ्जगत् ॥ ०१८ ॥

कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तं च दावमहङ्कृताः ।
समुत्पेतुरथाकाशं सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ ०१९ ॥

गरुडा वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा ।
प्रहर्तुकामाः संपेतुराकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ ०२० ॥

तथैवोरगसंघाताः पाण्डवस्य समीपतः ।
उत्सृजन्तो विषं घोरं निश्चेरुर्ज्वलिताननाः ॥ ०२१ ॥

तांश्चकर्त शरैः पार्थः सरोषान्दृश्य खेचरान् ।
विवशाश्चापतन्दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ ०२२ ॥

ततः सुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिणः ॥ ०२३ ॥

अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ ०२४ ॥

तेषामभिव्याहरतां शस्त्रवर्षं च मुञ्चताम् ।
प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ ०२५ ॥

कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिनिहा तदा ।
दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ ०२६ ॥

अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तदा ।
वेलामिव समासाद्य व्यतिष्ठन्त महौजसः ॥ ०२७ ॥

ततः शक्रोऽभिसङ्क्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय तावुभौ समभिद्रवत् ॥ ०२८ ॥

अशनिं गृह्य तरसा वज्रमस्त्रमवासृजत् ।
हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ ०२९ ॥

ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
जगृहुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तदा ॥ ०३० ॥

कालदण्डं यमो राजा शिबिकां च धनेश्वरः ।
पाशं च वरुणस्तत्र विचक्रं च तथा शिवः ॥ ०३१ ॥

ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ।
जगृहे च धनुर्धाता मुसलं च जयस्तथा ॥ ०३२ ॥

पर्वतं चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ।
अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः परश्वधम् ॥ ०३३ ॥

प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारार्यमा अपि ।
मित्रश्च क्षुरपर्यन्तं चक्रं गृह्य व्यतिष्ठत ॥ ०३४ ॥

पूषा भगश्च सङ्क्रुद्धः सविता च विशां पते ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णपार्थावभिद्रुताः ॥ ०३५ ॥

रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥ ०३६ ॥

एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ।
कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्विविधायुधाः ॥ ०३७ ॥

तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ।
युगान्तसमरूपाणि भूतोत्सादाय भारत ॥ ०३८ ॥

तथा तु दृष्ट्वा संरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ।
अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तस्थतुः सज्जकार्मुकौ ॥ ०३९ ॥

आगतांश्चैव तान्दृष्ट्वा देवानेकैकशस्ततः ।
न्यवारयेतां सङ्क्रुद्धौ बाणैर्वज्रोपमैस्तदा ॥ ०४० ॥

असकृद्भग्नसङ्कल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ।
भयाद्रणं परित्यज्य शक्रमेवाभिशिश्रियुः ॥ ०४१ ॥

दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ।
आश्चर्यमगमंस्तत्र मुनयो दिवि विष्ठिताः ॥ ०४२ ॥

शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ।
बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ॥ ०४३ ॥

ततोऽश्मवर्षं सुमहद्व्यसृजत्पाकशासनः ।
भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ॥ ०४४ ॥

तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षणः ॥ ०४४ ॥

विफलं क्रियमाणं तत्संप्रेक्ष्य च शतक्रतुः ।
भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडथ ॥ ०४५ ॥

सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तदा ॥ ०४६ ॥

समुत्पाट्य तु पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ०४७ ॥

ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः ।
बाणैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ०४८ ॥

गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः प्रविशीर्यतः ॥ ०४९ ॥

तेनावाक्पतता दावे शैलेन महता भृशम् ।
भूय एव हतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ०५० ॥

अध्याय २१९

वैशंपायन उवाच ॥

तथा शैलनिपातेन भीषिताः खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्ष्वृक्षवनौकसः ॥ ००१ ॥

द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा ॥ ००१ ॥

मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ।
समुद्विग्ना विससृपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ ००२ ॥

तं दावं समुदीक्षन्तः कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ।
उत्पातनादशब्देन संत्रासित इवाभवन् ॥ ००३ ॥

स्वतेजोभास्वरं चक्रमुत्ससर्ज जनार्दनः ।
तेन ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ॥ ००४ ॥

निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ००४ ॥

अदृश्यन्राक्षसास्तत्र कृष्णचक्रविदारिताः ।
वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ॥ ००५ ॥

पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशूंश्चापि सहस्रशः ।
निघ्नंश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ००६ ॥

क्षिप्तं क्षिप्तं हि तच्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ।
हत्वानेकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ००७ ॥

तथा तु निघ्नतस्तस्य सर्वसत्त्वानि भारत ।
बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ००८ ॥

समेतानां च देवानां दानवानां च सर्वशः ।
विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ००९ ॥

तयोर्बलात्परित्रातुं तं दावं तु यदा सुराः ।
नाशक्नुवञ्शमयितुं तदाभूवन्पराङ्मुखाः ॥ ०१० ॥

शतक्रतुश्च संप्रेक्ष्य विमुखान्देवतागणान् ।
बभूवावस्थितः प्रीतः प्रशंसन्कृष्णपाण्डवौ ॥ ०११ ॥

निवृत्तेषु तु देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ।
शतक्रतुमभिप्रेक्ष्य महागम्भीरनिःस्वना ॥ ०१२ ॥

न ते सखा संनिहितस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ ०१३ ॥

न च शक्यौ त्वया जेतुं युद्धेऽस्मिन्समवस्थितौ ।
वासुदेवार्जुनौ शक्र निबोधेदं वचो मम ॥ ०१४ ॥

नरनारायणौ देवौ तावेतौ विश्रुतौ दिवि ।
भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ॥ ०१५ ॥

नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ।
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ०१६ ॥

पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ।
सयक्षरक्षोगन्धर्वनरकिंनरपन्नगैः ॥ ०१७ ॥

तस्मादितः सुरैः सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ।
दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ ०१८ ॥

इति वाचमभिश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः ।
कोपामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ ०१९ ॥

तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः ।
त्वरिताः सहिता राजन्ननुजग्मुः शतक्रतुम् ॥ ०२० ॥

देवराजं तदा यान्तं सह देवैरुदीक्ष्य तु ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ ०२१ ॥

देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
निर्विशङ्कं पुनर्दावं दाहयामासतुस्तदा ॥ ०२२ ॥

स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान् ।
व्यधमच्छरसंपातैः प्राणिनः खाण्डवालयान् ॥ ०२३ ॥

न च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः ।
संछिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ ०२४ ॥

नाशकंस्तत्र भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ।
निरीक्षितुममोघेषुं करिष्यन्ति कुतो रणम् ॥ ०२५ ॥

शतेनैकं च विव्याध शतं चैकेन पत्रिणा ।
व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ ०२६ ॥

न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च ।
पितृदेवनिवासेषु संतापश्चाप्यजायत ॥ ०२७ ॥

भूतसंघसहस्राश्च दीनाश्चक्रुर्महास्वनम् ।
रुरुवुर्वारणाश्चैव तथैव मृगपक्षिणः ॥ ०२८ ॥

तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा झषाः ॥ ०२८ ॥

न ह्यर्जुनं महाबाहुं नापि कृष्णं महाबलम् ।
निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्योद्धुं कुतः पुनः ॥ ०२९ ॥

एकायनगता येऽपि निष्पतन्त्यत्र केचन ।
राक्षसान्दानवान्नागाञ्जघ्ने चक्रेण तान्हरिः ॥ ०३० ॥

ते विभिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासवः ।
पेतुरास्ये महाकाया दीप्तस्य वसुरेतसः ॥ ०३१ ॥

स मांसरुधिरौघैश्च मेदौघैश्च समीरितः ।
उपर्याकाशगो वह्निर्विधूमः समदृश्यत ॥ ०३२ ॥

दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च दीप्तव्यात्तमहाननः ।
दीप्तोर्ध्वकेशः पिङ्गाक्षः पिबन्प्राणभृतां वसाम् ॥ ०३३ ॥

तां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य हुताशनः ।
बभूव मुदितस्तृप्तः परां निर्वृतिमागतः ॥ ०३४ ॥

अथासुरं मयं नाम तक्षकस्य निवेशनात् ।
विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ०३५ ॥

तमग्निः प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः ।
देहवान्वै जटी भूत्वा नदंश्च जलदो यथा ॥ ०३६ ॥

जिघांसुर्वासुदेवश्च चक्रमुद्यम्य विष्ठितः ॥ ०३६ ॥

स चक्रमुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षुं च हुताशनम् ।
अभिधावार्जुनेत्येवं मयश्चुक्रोश भारत ॥ ०३७ ॥

तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनञ्जयः ।
प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत ॥ ०३८ ॥

तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातरं मयम् ।
न हन्तुमैच्छद्दाशार्हः पावको न ददाह च ॥ ०३९ ॥

तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेनं मयं चापि चतुरः शार्ङ्गकानिति ॥ ०४० ॥

शारंगकोपाख्यानम्

अध्याय २२०

जनमेजय उवाच ॥

किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतद्वदाशु मे ॥ ००१ ॥

अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च ।
कारणं कीर्तितं ब्रह्मञ्शार्ङ्गकानां न कीर्तितम् ॥ ००२ ॥

तदेतदद्भुतं ब्रह्मञ्शार्ङ्गानामविनाशनम् ।
कीर्तयस्वाग्निसंमर्दे कथं ते न विनाशिताः ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं यथावृत्तं कथयिष्यामि भारत ॥ ००४ ॥

धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रतः ।
आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ००५ ॥

स मार्गमास्थितो राजन्नृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ००६ ॥

स गत्वा तपसः पारं देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ००७ ॥

स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकसः ॥ ००८ ॥

किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिताः ।
किं मया न कृतं तत्र यस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ००९ ॥

तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपसः कथयध्वं दिवौकसः ॥ ०१० ॥

देवा ऊचुः ॥

ऋणिनो मानवा ब्रह्मञ्जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥ ०११ ॥

तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृच्चासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥ ०१२ ॥

त इमे प्रसवस्यार्थे तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्तासि शाश्वतान् ॥ ०१३ ॥

पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु तेषां वाक्यं दिवौकसाम् ।
क्व नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत् ॥ ०१५ ॥

स चिन्तयन्नभ्यगच्छद्बहुलप्रसवान्खगान् ।
शार्ङ्गिकां शार्ङ्गको भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ ०१६ ॥

तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः ।
तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ॥ ०१७ ॥

बालान्सुतानण्डगतान्मात्रा सह मुनिर्वने ॥ ०१७ ॥

तस्मिन्गते महाभागे लपितां प्रति भारत ।
अपत्यस्नेहसंविग्ना जरिता बह्वचिन्तयत् ॥ ०१८ ॥

तेन त्यक्तानसंत्याज्यानृषीनण्डगतान्वने ।
नाजहत्पुत्रकानार्ता जरिता खाण्डवे नृप ॥ ०१९ ॥

बभार चैतान्सञ्जातान्स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ ०१९ ॥

ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः ।
मन्दपालश्चरंस्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ ०२० ॥

तं सङ्कल्पं विदित्वास्य ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ॥ ०२१ ॥

पुत्रान्परिददद्भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ ०२१ ॥

मन्दपाल उवाच ॥

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ ०२२ ॥

त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ॥ ०२३ ॥

त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः ।
त्वदृते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो न स्याद्धुताशन ॥ ०२४ ॥

तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।

गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ०२५ ॥

त्वामग्ने जलदानाहुः खे विषक्तान्सविद्युतः ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ०२६ ॥

जातवेदस्तवैवेयं विश्वसृष्टिर्महाद्युते ।
तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ ०२७ ॥

त्वयापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् ॥ ०२८ ॥

अग्ने त्वमेव ज्वलनस्त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः ।
त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥ ०२९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं स्तुतस्ततस्तेन मन्दपालेन पावकः ।
तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ॥ ०३० ॥

उवाच चैनं प्रीतात्मा किमिष्टं करवाणि ते ॥ ०३० ॥

तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डवं दावं मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ०३१ ॥

तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहनः ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ०३२ ॥

अध्याय २२१

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रज्वलिते शुक्रे शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः ।
व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ००१ ॥

निशाम्य पुत्रकान्बालान्माता तेषां तपस्विनी ।
जरिता दुःखसंतप्ता विललाप नरेश्वर ॥ ००२ ॥

अयमग्निर्दहन्कक्षमित आयाति भीषणः ।
जगत्संदीपयन्भीमो मम दुःखविवर्धनः ॥ ००३ ॥

इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः ।
अबर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः परायणम् ॥ ००४ ॥

त्रासयंश्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ॥ ००४ ॥

अशक्तिमत्त्वाच्च सुता न शक्ताः सरणे मम ।
आदाय च न शक्तास्मि पुत्रान्सरितुमन्यतः ॥ ००५ ॥

न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ।
कं नु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् ॥ ००६ ॥

किं नु मे स्यात्कृतं कृत्वा मन्यध्वं पुत्रकाः कथम् ।
चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किञ्चन ॥ ००७ ॥

छादयित्वा च वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ००७ ॥

जरितारौ कुलं हीदं ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
सारिसृक्कः प्रजायेत पितृणां कुलवर्धनः ॥ ००८ ॥

स्तम्बमित्रस्तपः कुर्याद्द्रोणो ब्रह्मविदुत्तमः ।
इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ ००९ ॥

कमुपादाय शक्येत गन्तुं कस्यापदुत्तमा ।
किं नु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विह्वला ॥ ०१० ॥

नापश्यत्स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ।
एवं ब्रुवन्तीं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ॥ ०११ ॥

स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट् ।
अस्मासु हि विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव ॥ ०१२ ॥

त्वयि मातर्विनष्टायां न नः स्यात्कुलसंततिः ॥ ०१२ ॥

अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षमं स्याद्यत्कुलस्य नः ।
तद्वै कर्तुं परः कालो मातरेष भवेत्तव ॥ ०१३ ॥

मा वै कुलविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुतेषु नः ।
न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः ॥ ०१४ ॥

जरितोवाच ॥

इदमाखोर्बिलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
तदाविशध्वं त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम् ॥ ०१५ ॥

ततोऽहं पांसुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः ।
एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः ॥ ०१६ ॥

तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहर्तुं पांसुसञ्चयम् ।
रोचतामेष वोपायो विमोक्षाय हुताशनात् ॥ ०१७ ॥

शार्ङ्गका ऊचुः ॥

अबर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
पश्यमाना भयमिदं न शक्ष्यामो निषेवितुम् ॥ ०१८ ॥

कथमग्निर्न नो दह्यात्कथमाखुर्न भक्षयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः ॥ ०१९ ॥

बिल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम् ।
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम् ॥ ०२० ॥

गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना खादता बिले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् ॥ ०२१ ॥

अध्याय २२२

जरितोवाच ॥

अस्माद्बिलान्निष्पतितं श्येन आखुं जहार तम् ।
क्षुद्रं गृहीत्वा पादाभ्यां भयं न भविता ततः ॥ ००१ ॥

शार्ङ्गका ऊचुः ॥

न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथञ्चन ।
अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ ००२ ॥

संशयो ह्यग्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्तनम् ।
मृत्युर्नो बिलवासिभ्यो भवेन्मातरसंशयम् ॥ ००३ ॥

निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रान्वेत्स्यसि शोभनान् ॥ ००४ ॥

जरितोवाच ॥

अहं वै श्येनमायान्तमद्राक्षं बिलमन्तिकात् ।
सञ्चरन्तं समादाय जहाराखुं बिलाद्बली ॥ ००५ ॥

तं पतन्तमहं श्येनं त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषकं बिलात् ॥ ००६ ॥

यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ००७ ॥

यदा स भक्षितस्तेन क्षुधितेन पतत्रिणा ।
तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपायां गृहान्प्रति ॥ ००८ ॥

प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्न संशयः ॥ ००९ ॥

शार्ङ्गका ऊचुः ॥

न विद्म वै वयं मातर्हृतमाखुमितः पुरा ।
अविज्ञाय न शक्ष्यामो बिलमाविशतुं वयम् ॥ ०१० ॥

जरितोवाच ॥

अहं हि तं प्रजानामि हृतं श्येनेन मूषकम् ।
अत एव भयं नास्ति क्रियतां वचनं मम ॥ ०११ ॥

शार्ङ्गका ऊचुः ॥

न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयं महत् ।
समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ ०१२ ॥

न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
पीड्यमाना भरस्यस्मान्का सती के वयं तव ॥ ०१३ ॥

तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्तुरेषणे ।
अनुगच्छ स्वभर्तारं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ ०१४ ॥

वयमप्यग्निमाविश्य लोकान्प्राप्स्यामहे शुभान् ।
अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्ता ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।
जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनाश्रयम् ॥ ०१६ ॥

ततस्तीक्ष्णार्चिरभ्यागाज्ज्वलितो हव्यवाहनः ।
यत्र शार्ङ्गा बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ ०१७ ॥

ते शार्ङ्गा ज्वलनं दृष्ट्वा ज्वलितं स्वेन तेजसा ।
जरितारिस्ततो वाचं श्रावयामास पावकम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय २२३

जरितारिरुवाच ॥

पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागर्ति पूरुषः ।
स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ ००१ ॥

यस्तु कृच्छ्रमसंप्राप्तं विचेता नावबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्यथितो न प्रजानाति किञ्चन ॥ ००२ ॥

सारिसृक्क उवाच ॥

धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः ।
शूरः प्राज्ञो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ००३ ॥

स्तम्बमित्र उवाच ॥

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ००४ ॥

द्रोण उवाच ॥

हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वोऽनलः क्षामो लेलिहानोपसर्पति ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम् ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ००६ ॥

जरितारिरुवाच ॥

आत्मासि वायोः पवनः शरीरमुत वीरुधाम् ।
योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ००७ ॥

ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति विसर्पन्ति च पार्श्वतः ।
अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ००८ ॥

सारिसृक्क उवाच ॥

माता प्रपन्ना पितरं न विद्मः ; पक्षाश्च नो न प्रजाताब्जकेतो ।
न नस्त्राता विद्यतेऽग्ने त्वदन्य ;स्तस्माद्धि नः परिरक्षैकवीर ॥ ००९ ॥

यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः ।
तेन नः परिरक्षाद्य ईडितः शरणैषिणः ॥ ०१० ॥

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो ; नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।
ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्व ; परेणास्मान्प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ०११ ॥

स्तम्बमित्र उवाच ॥

सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ ०१२ ॥

त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।
मनीषिणस्त्वां यजन्ते बहुधा चैकधैव च ॥ ०१३ ॥

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह ; प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति ;स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ०१४ ॥

त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ०१५ ॥

द्रोण उवाच ॥

सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो ; भूमेरम्भो भूमिजातान्रसांश्च ।
विश्वानादाय पुनरुत्सर्गकाले ; सृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ ०१६ ॥

त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च समुद्रश्च महोदधिः ॥ ०१७ ॥

इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय ॥ ०१८ ॥

पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण प्रैहि मुञ्चास्मान्सागरस्य गृहानिव ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेनाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ ०२० ॥

ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ ०२१ ॥

मन्दपालेन यूयं हि मम पूर्वं निवेदिताः ।
वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स्म ह ॥ ०२२ ॥

यच्च तद्वचनं तस्य त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तद्ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ०२३ ॥

भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मन्स्तोत्रेण ते विभो ॥ ०२३ ॥

द्रोण उवाच ॥

इमे मार्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति नः ।

एतान्कुरुष्व दंष्ट्रासु हव्यवाह सबान्धवान् ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा तत्कृतवान्वह्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं चैव समिद्धो जनमेजय ॥ ०२५ ॥

अध्याय २२४

वैशंपायन उवाच ॥

मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानः सुतांस्तदा ।
उक्तवानप्यशीतांशुं नैव स स्म न तप्यते ॥ ००१ ॥

स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
कथं न्वशक्ताः प्लवने लपिते मम पुत्रकाः ॥ ००२ ॥

वर्धमाने हुतवहे वाते शीघ्रं प्रवायति ।
असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥ ००३ ॥

कथं न्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
भविष्यत्यसुखाविष्टा पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ००४ ॥

कथं नु सरणेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।
संतप्यमाना अभितो वाशमानाभिधावती ॥ ००५ ॥

जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्वः कथं च मे ।
स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ००६ ॥

लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ००७ ॥

न ते सुतेष्ववेक्षास्ति तानृषीनुक्तवानसि ।
तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ००८ ॥

तथाग्नौ ते परीत्ताश्च त्वया हि मम संनिधौ ।
प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ००९ ॥

लोकपालोऽनृतां वाचं न तु वक्ता कथञ्चन ।
समर्थास्ते च वक्तारो न ते तेष्वस्ति मानसम् ॥ ०१० ॥

तामेव तु ममामित्रीं चिन्तयन्परितप्यसे ।
ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ०११ ॥

न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथञ्चन ॥ ०१२ ॥

गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
चरिष्याम्यहमप्येका यथा कापुरुषे तथा ॥ ०१३ ॥

मन्दपाल उवाच ॥

नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।
अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ ०१४ ॥

भूतं हित्वा भविष्येऽर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः ।
अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ०१५ ॥

एष हि ज्वलमानोऽग्निर्लेलिहानो महीरुहान् ।

द्वेष्यं हि हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता ततः ।
जगाम पुत्रकानेव त्वरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ ०१७ ॥

सा तान्कुशलिनः सर्वान्निर्मुक्ताञ्जातवेदसः ।
रोरूयमाणा कृपणा सुतान्दृष्टवती वने ॥ ०१८ ॥

अश्रद्धेयतमं तेषां दर्शनं सा पुनः पुनः ।
एकैकशश्च तान्पुत्रान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ ०१९ ॥

ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दन्त वै सुताः ॥ ०२० ॥

लालप्यमानमेकैकं जरितां च पुनः पुनः ।
नोचुस्ते वचनं किञ्चित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ ०२१ ॥

मन्दपाल उवाच ॥

ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तदनन्तरः ।
मध्यमः कतमः पुत्रः कनिष्ठः कतमश्च ते ॥ ०२२ ॥

एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभाषसे ।
कृतवानस्मि हव्याशे नैव शान्तिमितो लभे ॥ ०२३ ॥

जरितोवाच ॥

किं ते ज्येष्ठे सुते कार्यं किमनन्तरजेन वा ।
किं च ते मध्यमे कार्यं किं कनिष्ठे तपस्विनि ॥ ०२४ ॥

यस्त्वं मां सर्वशो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ ०२५ ॥

मन्दपाल उवाच ॥

न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदन्यत्र पुरुषान्तरात् ।
सापत्नकमृते लोके भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ०२६ ॥

सुव्रतापि हि कल्याणी सर्वलोकपरिश्रुता ।
अरुन्धती पर्यशङ्कद्वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ०२७ ॥

विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ।
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ॥ ०२८ ॥

अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव लक्ष्यते ॥ ०२९ ॥

अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेवङ्गते हित्वा सा तथैव च वर्तसे ॥ ०३० ॥

नैव भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथञ्चन ।
न हि कार्यमनुध्याति भार्या पुत्रवती सती ॥ ०३१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासिरे ।
स च तानात्मजान्राजन्नाश्वासयितुमारभत् ॥ ०३२ ॥

अध्याय २२५

मन्दपाल उवाच ॥

युष्माकं परिरक्षार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं पूर्वमेव प्रतिश्रुतम् ॥ ००१ ॥

अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
युष्माकं च परं वीर्यं नाहं पूर्वमिहागतः ॥ ००२ ॥

न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका मरणं प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमाश्वास्य पुत्रान्स भार्यां चादाय भारत ।
मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ००४ ॥

भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं वनम् ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयञ्जगतोऽभयम् ॥ ००५ ॥

वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
अगच्छत्परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ००६ ॥

ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य सुरेश्वरः ।
मरुद्गणवृतः पार्थं माधवं चाब्रवीदिदम् ॥ ००७ ॥

कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरान्वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभानप्यमानुषान् ॥ ००८ ॥

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।

ग्रहीतुं तच्च शक्रोऽस्य तदा कालं चकार ह ॥ ००९ ॥

यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तुभ्यं तदा प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ ०१० ॥

अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
तपसा महता चापि दास्यामि तव तान्यहम् ॥ ०११ ॥

आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि तथैव च ।
मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनञ्जय ॥ ०१२ ॥

वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
ददौ च तस्मै देवेन्द्रस्तं वरं प्रीतिमांस्तदा ॥ ०१३ ॥

दत्त्वा ताभ्यां वरं प्रीतः सह देवैर्मरुत्पतिः ।
हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ०१४ ॥

पावकश्चापि तं दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ ०१५ ॥

जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च ।
युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाच विशां पते ॥ ०१६ ॥

युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम् ।
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् ॥ ०१७ ॥

एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ ०१८ ॥

परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ ०१९ ॥

महाभारत

सभा पर्व

sanskritdocuments.org

महाभारत - सभा पर्व

सभापर्व १

अध्याय ००१ . . . . १
अध्याय ००२ . . . . ३
अध्याय ००३ . . . . ६
अध्याय ००४ . . . . १०
अध्याय ००५ . . . . १४
अध्याय ००६ . . . . २६
अध्याय ००७ . . . . २८
अध्याय ००८ . . . . ३१
अध्याय ००९ . . . . ३५
अध्याय ०१० . . . . ३७
अध्याय ०११ . . . . ४०

मन्त्रपर्व ४८

अध्याय ०१२ . . . . ४८
अध्याय ०१३ . . . . ५२
अध्याय ०१४ . . . . ५९
अध्याय ०१५ . . . . ६१
अध्याय ०१६ . . . . ६३
अध्याय ०१७ . . . . ६९

जरासंधपर्व ७२

अध्याय ०१८ . . . . ७२
अध्याय ०१९ . . . . ७५
अध्याय ०२० . . . . ८०
अध्याय ०२१ . . . . ८४
अध्याय ०२२ . . . . ८६

दिग्विजयपर्व ९२
अध्याय ०२३ . . . . ९२
अध्याय ०२४ . . . . ९५
अध्याय ०२५ . . . . ९८
अध्याय ०२६ . . . . १००
अध्याय ०२७ . . . . १०२
अध्याय ०२८ . . . . १०५
अध्याय ०२९ . . . . १११

राजसूयपर्व ११४
अध्याय ०३० . . . . ११४
अध्याय ०३१ . . . . ११९
अध्याय ०३२ . . . . १२२

अर्घाभिहरणपर्व १२४
अध्याय ०३३ . . . . १२४
अध्याय ०३४ . . . . १२८
अध्याय ०३५ . . . . १३०
अध्याय ०३६ . . . . १३४

शिशुपालवधपर्व १३५
अध्याय ०३७ . . . . १३५
अध्याय ०३८ . . . . १३७
अध्याय ०३९ . . . . १४१
अध्याय ०४० . . . . १४४
अध्याय ०४१ . . . . १४६

अध्याय ०४२ . . . . १५०

द्यूतपर्व १५७
अध्याय ०४३ . . . . १५७
अध्याय ०४४ . . . . १६०
अध्याय ०४५ . . . . १६३
अध्याय ०४६ . . . . १७०
अध्याय ०४७ . . . . १७३
अध्याय ०४८ . . . . १७७
अध्याय ०४९ . . . . १८१
अध्याय ०५० . . . . १८४
अध्याय ०५१ . . . . १८७
अध्याय ०५२ . . . . १९०
अध्याय ०५३ . . . . १९५
अध्याय ०५४ . . . . १९८
अध्याय ०५५ . . . . २०३
अध्याय ०५६ . . . . २०४
अध्याय ०५७ . . . . २०६
अध्याय ०५८ . . . . २०८
अध्याय ०५९ . . . . २१४
अध्याय ०६० . . . . २१६
अध्याय ०६१ . . . . २२२
अध्याय ०६२ . . . . २३०
अध्याय ०६३ . . . . २३५
अध्याय ०६४ . . . . २३९
अध्याय ०६५ . . . . २४१

अनुद्यूतपर्व २४४
अध्याय ०६६ . . . . २४४
अध्याय ०६७ . . . . २४८
अध्याय ०६८ . . . . २५१
अध्याय ०६९ . . . . २५६

अध्याय ०७० . . . . २५८
अध्याय ०७१ . . . . २६१
अध्याय ०७२ . . . . २६६

॥ महाभारत सभापर्व ॥

सभापर्व

अध्याय ००१

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥ ००१ ॥

अस्माच्च कृष्णात्सङ्क्रुद्धात्पावकाच्च दिधक्षतः ।
त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ००२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान्भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयं च ते ॥ ००३ ॥

मय उवाच ॥

युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ ।
प्रीतिपूर्वमहं किञ्चित्कर्तुमिच्छामि भारत ॥ ००४ ॥

अहं हि विश्वकर्मा वै दानवानां महाकविः ।
सोऽहं वै त्वत्कृते किञ्चित्कर्तुमिच्छामि पाण्डव ॥ ००५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ।
एवं गते न शक्ष्यामि किञ्चित्कारयितुं त्वया ॥ ००६ ॥

न चापि तव सङ्कल्पं मोघमिच्छामि दानव ।
कृष्णस्य क्रियतां किञ्चित्तथा प्रतिकृतं मयि ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ।
मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ॥ ००८ ॥

चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ।
धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ॥ ००९ ॥

यां कृतां नानुकुर्युस्ते मानवाः प्रेक्ष्य विस्मिताः ।
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽस्मिंस्तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ ०१० ॥

यत्र दिव्यानभिप्रायान्पश्येम विहितांस्त्वया ।
आसुरान्मानुषांश्चैव तां सभां कुरु वै मय ॥ ०११ ॥

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ।
विमानप्रतिमां चक्रे पाण्डवस्य सभां मुदा ॥ ०१२ ॥

ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
सर्वमेतद्यथावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ ०१३ ॥

तस्मै युधिष्ठिरः पूजां यथार्हमकरोत्तदा ।
स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य सत्कृतः ॥ ०१४ ॥

स पूर्वदेवचरितं तत्र तत्र विशां पते ।
कथयामास दैतेयः पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ ०१५ ॥

स कालं कञ्चिदाश्वस्य विश्वकर्मा प्रचिन्त्य च ।
सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ०१६ ॥

अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ।
पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ०१७ ॥

तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान्पायसेन सहस्रशः ।
धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् ॥ ०१८ ॥

सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ ०१९ ॥

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ।
पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनार्होऽभिपूजितः ॥ ००१ ॥

गमनाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलालसः ।
धर्मराजमथामन्त्र्य पृथां च पृथुलोचनः ॥ ००२ ॥

ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वन्द्यः पितृष्वसुः ।
स तया मूर्ध्न्युपाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ००३ ॥

ददर्शानन्तरं कृष्णो भगिनीं स्वां महायशाः ।
तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या बाष्पसमन्वितः ॥ ००४ ॥

अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्यं लघु युक्तमनुत्तमम् ।
उवाच भगवान्भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ००५ ॥

तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः ।
संपूजितश्चाप्यसकृच्छिरसा चाभिवादितः ॥ ००६ ॥

तामनुज्ञाप्य वार्ष्णेयः प्रतिनन्द्य च भामिनीम् ।
ददर्शानन्तरं कृष्णां धौम्यं चापि जनार्दनः ॥ ००७ ॥

ववन्दे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः ।
द्रौपदीं सान्त्वयित्वा च आमन्त्र्य च जनार्दनः ॥ ००८ ॥

भ्रातॄनभ्यगमद्धीमान्पार्थेन सहितो बली ।
भ्रातृभिः पञ्चभिः कृष्णो वृतः शक्र इवामरैः ॥ ००९ ॥

अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुङ्गवः ।
माल्यजप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ०१० ॥

स कृत्वा सर्वकार्याणि प्रतस्थे तस्थुषां वरः ॥ ०१० ॥

स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः ।
वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ०११ ॥

काञ्चनं रथमास्थाय तार्क्ष्यकेतनमाशुगम् ।

गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यैरायुधैश्च समन्वितम् ॥ ०१२ ॥

तिथावथ च नक्षत्रे मुहूर्ते च गुणान्विते ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ०१३ ॥

अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
अपास्य चास्य यन्तारं दारुकं यन्तृसत्तमम् ॥ ०१४ ॥

अभीषून्संप्रजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ॥ ०१४ ॥

उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं सितम् ।
रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधावाभिप्रदक्षिणम् ॥ ०१५ ॥

तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो वशी ।
पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनैर्वृतः ॥ ०१६ ॥

स तथा भ्रातृभिः सार्धं केशवः परवीरहा ।
अनुगम्यमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः ॥ ०१७ ॥

पार्थमामन्त्र्य गोविन्दः परिष्वज्य च पीडितम् ।
युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा ॥ ०१८ ॥

परिष्वक्तो भृशं ताभ्यां यमाभ्यामभिवादितः ।
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ॥ ०१९ ॥

निवर्तयित्वा च तदा पाण्डवान्सपदानुगान् ।
स्वां पुरीं प्रययौ कृष्णः पुरंदर इवापरः ॥ ०२० ॥

लोचनैरनुजग्मुस्ते तमा दृष्टिपथात्तदा ।
मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ॥ ०२१ ॥

अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने ।
क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ॥ ०२२ ॥

अकामा इव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ।
निवृत्योपययुः सर्वे स्वपुरं पुरुषर्षभाः ॥ ०२३ ॥

स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि समये द्वारकामगात् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ००३

वैशंपायन उवाच ॥

अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि क्षिप्रमेष्यामि चाप्यहम् ॥ ००१ ॥

उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
यक्ष्यमाणेषु सर्वेषु दानवेषु तदा मया ॥ ००२ ॥

कृतं मणिमयं भाण्डं रम्यं बिन्दुसरः प्रति ॥ ००२ ॥

सभायां सत्यसंधस्य यदासीद्वृषपर्वणः ।
आगमिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत ॥ ००३ ॥

ततः सभां करिष्यामि पाण्डवाय यशस्विने ।
मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ ००४ ॥

अस्ति बिन्दुसरस्येव गदा श्रेष्ठा कुरूद्वह ।
निहिता यौवनाश्वेन राज्ञा हत्वा रणे रिपून् ॥ ००५ ॥

सुवर्णबिन्दुभिश्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढा ॥ ००५ ॥

सा वै शतसहस्रस्य संमिता सर्वघातिनी ।
अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥ ००६ ॥

वारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुघोषवान् ।
सर्वमेतत्प्रदास्यामि भवते नात्र संशयः ॥ ००७ ॥

इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थ प्रागुदीचीमगाद्दिशम् ॥ ००७ ॥

उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गो भगवान्महामणिमयो गिरिः ॥ ००८ ॥

रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥ ००९ ॥

यत्रेष्ट्वा सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ।
आहृताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम ॥ ०१० ॥

यत्र यूपा मणिमयाश्चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टान्ततः कृताः ॥ ०११ ॥

यत्रेष्ट्वा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः शचीपतिः ।
यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वलोकान्सनातनः ॥ ०१२ ॥

उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः सहस्रशः ॥ ०१२ ॥

नरनारायणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः ।
उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ०१३ ॥

यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षसहस्रकैः ।
श्रद्दधानेन सततं शिष्टसंप्रतिपत्तये ॥ ०१४ ॥

सुवर्णमालिनो यूपाश्चित्याश्चाप्यतिभास्वराः ।
ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च केशवः ॥ ०१५ ॥

तत्र गत्वा स जग्राह गदां शङ्खं च भारत ।
स्फाटिकं च सभाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्वणः ॥ ०१६ ॥

किङ्करैः सह रक्षोभिरगृह्णात्सर्वमेव तत् ॥ ०१६ ॥

तदाहृत्य तु तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं शुभाम् ॥ ०१७ ॥

गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ।
देवदत्तं च पार्थाय ददौ शङ्खमनुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

सभा तु सा महाराज शातकुम्भमयद्रुमा ।
दश किष्कुसहस्राणि समन्तादायताभवत् ॥ ०१९ ॥

यथा वह्नेर्यथार्कस्य सोमस्य च यथैव सा ।
भ्राजमाना तथा दिव्या बभार परमं वपुः ॥ ०२० ॥

प्रतिघ्नतीव प्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ।
प्रबभौ ज्वलमानेव दिव्या दिव्येन वर्चसा ॥ ०२१ ॥

नगमेघप्रतीकाशा दिवमावृत्य विष्ठिता ।
आयता विपुला श्लक्ष्णा विपाप्मा विगतक्लमा ॥ ०२२ ॥

उत्तमद्रव्यसंपन्ना मणिप्राकारमालिनी ।
बहुरत्ना बहुधना सुकृता विश्वकर्मणा ॥ ०२३ ॥

न दाशार्ही सुधर्मा वा ब्रह्मणो वापि तादृशी ।
आसीद्रूपेण संपन्ना यां चक्रेऽप्रतिमां मयः ॥ ०२४ ॥

तां स्म तत्र मयेनोक्ता रक्षन्ति च वहन्ति च ।
सभामष्टौ सहस्राणि किङ्करा नाम राक्षसाः ॥ ०२५ ॥

अन्तरिक्षचरा घोरा महाकाया महाबलाः ।
रक्ताक्षाः पिङ्गलाक्षाश्च शुक्तिकर्णाः प्रहारिणः ॥ ०२६ ॥

तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां मयः ।
वैडूर्यपत्रविततां मणिनालमयाम्बुजाम् ॥ ०२७ ॥

पद्मसौगन्धिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ।
पुष्पितैः पङ्कजैश्चित्रां कूर्ममत्स्यैश्च शोभिताम् ॥ ०२८ ॥

सूपतीर्थामकलुषां सर्वर्तुसलिलां शुभाम् ।
मारुतेनैव चोद्धूतैर्मुक्ताबिन्दुभिराचिताम् ॥ ०२९ ॥

मणिरत्नचितां तां तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः ।
दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात्प्रपतन्त्युत ॥ ०३० ॥

तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
आसन्नानाविधा नीलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥ ०३१ ॥

काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
हंसकारण्डवयुताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ०३२ ॥

जलजानां च माल्यानां स्थलजानां च सर्वशः ।
मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान्स्म निषेवते ॥ ०३३ ॥

ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
निष्ठितां धर्मराजाय मयो राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ०३४ ॥

अध्याय ००४

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रवेशनं चक्रे तस्यां राजा युधिष्ठिरः ।
अयुतं भोजयामास ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ ००१ ॥

घृतपायसेन मधुना भक्ष्यैर्मूलफलैस्तथा ।
अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ ००२ ॥

ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः प्रभुः ।
पुण्याहघोषस्तत्रासीद्दिवस्पृगिव भारत ॥ ००३ ॥

वादित्रैर्विविधैर्गीतैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च ॥ ००४ ॥

तत्र मल्ला नटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा ।
उपतस्थुर्महात्मानं सप्तरात्रं युधिष्ठिरम् ॥ ००५ ॥

तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि ॥ ००६ ॥

सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह आसते ।
आसां चक्रुर्नरेन्द्राश्च नानादेशसमागताः ॥ ००७ ॥

असितो देवलः सत्यः सर्पमाली महाशिराः ।
अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥ ००८ ॥

बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः ।
सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो व्यासशिष्यास्तथा वयम् ॥ ००९ ॥

तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः ।
अप्सुहोम्यश्च धौम्यश्च आणीमाण्डव्यकौशिकौ ॥ ०१० ॥

दामोष्णीषस्त्रैवणिश्च पर्णादो घटजानुकः ।
मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च सारिकौ ॥ ०११ ॥

बलवाकः शिनीवाकः सुत्यपालः कृतश्रमः ।
जातूकर्णः शिखावांश्च सुबलः पारिजातकः ॥ ०१२ ॥

पर्वतश्च महाभागो मार्कण्डेयस्तथा मुनिः ।
पवित्रपाणिः सावर्णिर्भालुकिर्गालवस्तथा ॥ ०१३ ॥

जङ्घाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगश्रवा भृगुः ।
हरिबभ्रुश्च कौण्डिन्यो बभ्रुमाली सनातनः ॥ ०१४ ॥

कक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः ।
पैङ्गो वराहः शुनकः शाण्डिल्यश्च महातपाः ॥ ०१५ ॥

कर्करो वेणुजङ्घश्च कलापः कठ एव च ॥ ०१५ ॥

मुनयो धर्मसहिता धृतात्मानो जितेन्द्रियाः ।
एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ०१६ ॥

उपासते महात्मानं सभायामृषिसत्तमाः ।

कथयन्तः कथाः पुण्या धर्मज्ञाः शुचयोऽमलाः ॥ ०१७ ॥

तथैव क्षत्रियश्रेष्ठा धर्मराजमुपासते ।
श्रीमान्महात्मा धर्मात्मा मुञ्जकेतुर्विवर्धनः ॥ ०१८ ॥

सङ्ग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ।
कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः ॥ ०१९ ॥

काम्बोजराजः कमलः कम्पनश्च महाबलः ॥ ०१९ ॥

सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः ।
यथासुरान्कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ ०२० ॥

जटासुरो मद्रकान्तश्च राजा ; कुन्तिः कुणिन्दश्च किरातराजः ।
तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण ; पाण्ड्योड्रराजौ सह चान्ध्रकेण ॥ ०२१ ॥

किरातराजः सुमना यवनाधिपतिस्तथा ।
चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥ ०२२ ॥

श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च मागधः ।
सुशर्मा चेकितानश्च सुरथोऽमित्रकर्षणः ॥ ०२३ ॥

केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोऽथ कृतक्षणः ।
सुधर्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबलः ॥ ०२४ ॥

अनूपराजो दुर्धर्षः क्षेमजिच्च सुदक्षिणः ।
शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा ॥ ०२५ ॥

वृष्णीनां चैव दुर्धर्षाः कुमारा देवरूपिणः ।
आहुको विपृथुश्चैव गदः सारण एव च ॥ ०२६ ॥

अक्रूरः कृतवर्मा च सात्यकिश्च शिनेः सुतः ।
भीष्मकोऽथाहृतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्यवान् ॥ ०२७ ॥

केकयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकिः ॥ ०२७ ॥

अर्जुनं चापि संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः ।
अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिनवाससः ॥ ०२८ ॥

तत्रैव शिक्षिता राजन्कुमारा वृष्णिनन्दनाः ।
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकिः ॥ ०२९ ॥

एते चान्ये च बहवो राजानः पृथिवीपते ।
धनञ्जयसखा चात्र नित्यमास्ते स्म तुम्बुरुः ॥ ०३० ॥

चित्रसेनः सहामात्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
गीतवादित्रकुशलाः शम्यातालविशारदाः ॥ ०३१ ॥

प्रमाणेऽथ लयस्थाने किंनराः कृतनिश्रमाः ।
सञ्चोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वाः सहिता जगुः ॥ ०३२ ॥

गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्यायं मनस्विनः ।
पाण्डुपुत्रानृषींश्चैव रमयन्त उपासते ॥ ०३३ ॥

तस्यां सभायामासीनाः सुव्रताः सत्यसङ्गराः ।
दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिरमुपासते ॥ ०३४ ॥

अध्याय ००५

वैशंपायन उवाच ॥

तथा तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ ००१ ॥

लोकाननुचरन्सर्वानागमत्तां सभामृषिः ।
नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ ००२ ॥

पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥ ००३ ॥

सभास्थान्पाण्डवान्द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः ॥ ००३ ॥

तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ॥ ००४ ॥

अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥ ००४ ॥

तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ।
अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ ००५ ॥

सोऽर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ।
धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ ००६ ॥

नारद उवाच ॥

कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः ।
सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ ००७ ॥

कच्चिदाचरितां पूर्वैर्नरदेव पितामहैः ।

वर्तसे वृत्तिमक्षीणां धर्मार्थसहितां नृषु ॥ ००८ ॥

कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा ।
उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ ००९ ॥

कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सदा वरद सेवसे ॥ ०१० ॥

कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ।
बलाबलं तथा सम्यक्चतुर्दश परीक्षसे ॥ ०११ ॥

कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ।
तथा संधाय कर्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ ०१२ ॥

कच्चित्प्रकृतयः षट्ते न लुप्ता भरतर्षभ ।
आढ्यास्तथाव्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वशः ॥ ०१३ ॥

कच्चिन्न तर्कैर्दूतैर्वा ये चाप्यपरिशङ्किताः ।
त्वत्तो वा तव वामात्यैर्भिद्यते जातु मन्त्रितम् ॥ ०१४ ॥

कच्चित्संधिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे ।
कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुवर्तसे ॥ ०१५ ॥

कच्चिदात्मसमा बुद्ध्या शुचयो जीवितक्षमाः ।
कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर मन्त्रिणः ॥ ०१६ ॥

विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञां भवति भारत ।
सुसंवृतो मन्त्रधनैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ ०१७ ॥

कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥ ०१८ ॥

कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रमनुधावति ॥ ०१९ ॥

कच्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥ ०२० ॥

कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं ह्यत्र कारणम् ॥ ०२१ ॥

कच्चिद्राजन्कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः ।
विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित् ॥ ०२२ ॥

कच्चित्कारणिकाः सर्वे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः ।
कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः ॥ ०२३ ॥

कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥ ०२४ ॥

कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ०२५ ॥

एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ ०२६ ॥

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ०२७ ॥

कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतियत्तश्च सर्वदा ।
नित्ययुक्तो रिपून्सर्वान्वीक्षसे रिपुसूदन ॥ ०२८ ॥

कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ०२९ ॥

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ०३० ॥

कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषां प्रतिपादकः ।
उत्पातेषु च सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव ॥ ०३१ ॥

कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ ०३२ ॥

अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।
श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ ०३३ ॥

कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजाः ।
राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥ ०३४ ॥

कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ ०३५ ॥

कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमाञ्शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥ ०३६ ॥

कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्वे युद्धविशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ०३७ ॥

कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ०३८ ॥

कालातिक्रमणाद्ध्येते भक्तवेतनयोर्भृताः ।

भर्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात्सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ॥ ०३९ ॥

कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि ॥ ०४० ॥

कच्चिन्नैको बहूनर्थान्सर्वशः सांपरायिकान् ।
अनुशास्सि यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥ ०४१ ॥

कच्चित्पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ०४२ ॥

कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नराञ्ज्ञानविशारदान् ।
यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्यवपद्यसे ॥ ०४३ ॥

कच्चिद्दारान्मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमेयुषाम् ।
व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ०४४ ॥

कच्चिद्भयादुपनतं क्लीबं वा रिपुमागतम् ।
युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥ ०४५ ॥

कच्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ।
समश्च नाभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता ॥ ०४६ ॥

कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ।
अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ०४७ ॥

पार्ष्णिमूलं च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ।
बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ॥ ०४८ ॥

कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परंतप ।
उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥ ०४९ ॥

कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ।
पराञ्जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥ ०५० ॥

कच्चित्ते यास्यतः शत्रून्पूर्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः ।
साम दानं च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥ ०५१ ॥

कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा यात्रां यासि विशां पते ।
तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥ ०५२ ॥

कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः ।
बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधनी ॥ ०५३ ॥

कच्चिल्लवं च मुष्टिं च परराष्ट्रे परंतप ।
अविहाय महाराज विहंसि समरे रिपून् ॥ ०५४ ॥

कच्चित्स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव ।
अर्थान्समनुतिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ०५५ ॥

कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसंस्पर्शकानि च ।
घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ०५६ ॥

कच्चित्कोशं च कोष्ठं च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ०५७ ॥

कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशां पते ।
रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ॥ ०५८ ॥

कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च ।
प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ०५९ ॥

कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव ॥ ०६० ॥

कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्वणिजः शिल्पिनः श्रितान् ।
अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ०६१ ॥

कच्चिदायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥ ०६२ ॥

कच्चिदर्थेषु संप्रौढान्हितकामाननुप्रियान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥ ०६३ ॥

कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ।
त्वं कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ०६४ ॥

कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशां पते ।
अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ०६५ ॥

कच्चिन्न लुब्धैश्चौरैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्पुष्टाः कृषीवलाः ॥ ०६६ ॥

कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च महान्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ०६७ ॥

कच्चिद्बीजं च भक्तं च कर्षकायावसीदते ।
प्रतिकं च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ॥ ०६८ ॥

कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्त्ता ते साधुभिर्जनैः ।
वार्त्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ०६९ ॥

कच्चिच्छुचिकृतः प्राज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः ।

क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजञ्जनपदे तव ॥ ०७० ॥

कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत्कृताः ।
ग्रामवच्च कृता रक्षा ते च सर्वे तदर्पणाः ॥ ०७१ ॥

कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च ।
पुराणचौराः साध्यक्षाश्चरन्ति विषये तव ॥ ०७२ ॥

कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ०७३ ॥

कच्चिच्चारान्निशि श्रुत्वा तत्कार्यमनुचिन्त्य च ।
प्रियाण्यनुभवञ्शेषे विदित्वाभ्यन्तरं जनम् ॥ ०७४ ॥

कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्र्यां सुप्त्वा विशां पते ।
सञ्चिन्तयसि धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ०७५ ॥

कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान्समलङ्कृतान् ।
उत्थाय काले कालज्ञः सह पाण्डव मन्त्रिभिः ॥ ०७६ ॥

कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलङ्कृताः ।
अभितस्त्वामुपासन्ते रक्षणार्थमरिंदम ॥ ०७७ ॥

कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत्पूज्येषु च विशां पते ।
परीक्ष्य वर्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥ ०७८ ॥

कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।
मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥ ०७९ ॥

कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः ।
सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा ॥ ०८० ॥

कच्चिन्न मानान्मोहाद्वा कामाद्वापि विशां पते ।
अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तानपास्यसि कथञ्चन ॥ ०८१ ॥

कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात्प्रणयेन वा ।
आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि च ॥ ०८२ ॥

कच्चित्पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः ।
त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन ॥ ०८३ ॥

कच्चित्ते दुर्बलः शत्रुर्बलेनोपनिपीडितः ।
मन्त्रेण बलवान्कश्चिदुभाभ्यां वा युधिष्ठिर ॥ ०८४ ॥

कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वया हृताः ॥ ०८५ ॥

कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।
ब्राह्मणानां च साधूनां तव निःश्रेयसे शुभा ॥ ०८६ ॥

कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः ।
वर्तमानस्तथा कर्तुं तस्मिन्कर्मणि वर्तसे ॥ ०८७ ॥

कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः ।
गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ ०८८ ॥

कच्चित्क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः ।
पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्तुमात्मवान् ॥ ०८९ ॥

कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्दैवतांस्तापसानपि ।
चैत्यांश्च वृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ०९० ॥

कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ ०९१ ॥

एतया वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति ।
विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ ०९२ ॥

कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः ॥ ०९३ ॥

पृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ ०९४ ॥

व्युत्पन्ने कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत ।
अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः ॥ ०९५ ॥

नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् ॥ ०९६ ॥

एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ०९७ ॥

मङ्गल्यस्याप्रयोगं च प्रसङ्गं विषयेषु च ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ०९८ ॥

कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ०९९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।
कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ १०० ॥

नारद उवाच ॥

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ १०१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतदाख्याय स मुनिर्नारदः सुमहातपाः ।
पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १०२ ॥

नारद उवाच ॥

कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् ।
यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ १०३ ॥

कच्चित्ते पुरुषा राजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ।
उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ १०४ ॥

कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः ।
नित्यमर्थविदां तात तथा धर्मानुदर्शिनाम् ॥ १०५ ॥

कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मार्थं च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी ॥ १०६ ॥

द्रव्योपकरणं कच्चित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।
चातुर्मास्यावरं सम्यङ्नियतं संप्रयच्छसि ॥ १०७ ॥

कच्चित्कृतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ।
सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ १०८ ॥

कच्चित्सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ।
हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि चाभिभो ॥ १०९ ॥

कच्चिदभ्यस्यते शश्वद्गृहे ते भरतर्षभ ।
धनुर्वेदस्य सूत्रं च यन्त्रसूत्रं च नागरम् ॥ ११० ॥

कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।
विषयोगाश्च ते सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १११ ॥

कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्पव्यालभयात्तथा ।
रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ ११२ ॥

कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून्व्यङ्गानबान्धवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ ११३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एताः कुरूणामृषभो महात्मा ; श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ।
प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो ; राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥ ११४ ॥

एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं ; प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा ।
उक्त्वा तथा चैव चकार राजा ; लेभे महीं सागरमेखलां च ॥ ११५ ॥

नारद उवाच ॥

एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ११६ ॥

अध्याय ००६

वैशंपायन उवाच ॥

संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ।
प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

भगवन्न्याय्यमाहैतं यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ ००२ ॥

राजभिर्यद्यथा कार्यं पुरा तत्तन्न संशयः ।
यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ००३ ॥

वयं तु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो ।
न तु शक्यं तथा गन्तुं यथा तैर्नियतात्मभिः ॥ ००४ ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ।
मुहूर्तात्प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् ॥ ००५ ॥

नारदं स्वस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अपृच्छत्पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महामतिः ॥ ००६ ॥

भवान्सञ्चरते लोकान्सदा नानाविधान्बहून् ।
ब्रह्मणा निर्मितान्पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ००७ ॥

ईदृशी भवता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ।
इतो वा श्रेयसी ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ००८ ॥

तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ।
पाण्डवं प्रत्युवाचेदं स्मयन्मधुरया गिरा ॥ ००९ ॥

मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन्यथेयं तव भारत ॥ ०१० ॥

सभां तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमतः ।
कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च ॥ ०११ ॥

ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतक्लमाम् ।
यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्तते भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्राञ्जलिर्भ्रातृभिः सार्धं तैश्च सर्वैर्नृपैर्वृतः ॥ ०१३ ॥

नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महामनाः ।
सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ०१४ ॥

किंद्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन्किंविस्ताराः किमायताः ।
पितामहं च के तस्यां सभायां पर्युपासते ॥ ०१५ ॥

वासवं देवराजं च यमं वैवस्वतं च के ।
वरुणं च कुबेरं च सभायां पर्युपासते ॥ ०१६ ॥

एतत्सर्वं यथातत्त्वं देवर्षे वदतस्तव ।
श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं कौतूहलं हि नः ॥ ०१७ ॥

एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्युवाच तम् ।
क्रमेण राजन्दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ००७

नारद उवाच ॥

शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मभिर्जिता ।
स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्मितार्कसमप्रभा ॥ ००१ ॥

विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्धमायता ।
वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता ॥ ००२ ॥

जराशोकक्लमापेता निरातङ्का शिवा शुभा ।
वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ००३ ॥

तस्यां देवेश्वरः पार्थ सभायां परमासने ।
आस्ते शच्या महेन्द्राण्या श्रिया लक्ष्म्या च भारत ॥ ००४ ॥

बिभ्रद्वपुरनिर्देश्यं किरीटी लोहिताङ्गदः ।
विरजोम्बरश्चित्रमाल्यो ह्रीकीर्तिद्युतिभिः सह ॥ ००५ ॥

तस्यामुपासते नित्यं महात्मानं शतक्रतुम् ।
मरुतः सर्वतो राजन्सर्वे च गृहमेधिनः ॥ ००६ ॥

सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा ॥ ००६ ॥

एते सानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वलङ्कृताः ।
उपासते महात्मानं देवराजमरिंदमम् ॥ ००७ ॥

तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ।
अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ ००८ ॥

तेजस्विनः सोमयुजो विपापा विगतक्लमाः ॥ ००८ ॥

पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ ।
शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः ॥ ००९ ॥

दुर्वासाश्च दीर्घतपा याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः ।
उद्दालकः श्वेतकेतुस्तथा शाट्यायनः प्रभुः ॥ ०१० ॥

हविष्मांश्च गविष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ।
हृद्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीवलः ॥ ०११ ॥

वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च ।
अनन्तदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरुः ॥ ०१२ ॥

अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः ।
ईशानं सर्वलोकस्य वज्रिणं समुपासते ॥ ०१३ ॥

सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः ।
समीकः सत्यवांश्चैव प्रचेताः सत्यसङ्गरः ॥ ०१४ ॥

मेधातिथिर्वामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्रिर्महातपाः ॥ ०१५ ॥

कक्षीवान्गौतमस्तार्क्ष्यस्तथा वैश्वानरो मुनिः ।
मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्यदः ॥ ०१६ ॥

संवर्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान् ॥ ०१६ ॥

दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धा मेधा सरस्वती ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चापि पाण्डव ॥ ०१७ ॥

जलवाहास्तथा मेघा वायवः स्तनयित्नवः ।

प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकाः सप्तविंशतिः ॥ ०१८ ॥

अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रोऽथ सवितार्यमा ।
भगो विश्वे च साध्याश्च शुक्रो मन्थी च भारत ॥ ०१९ ॥

यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहाः स्तोभाश्च सर्वशः ।
यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्वे तत्र समासते ॥ ०२० ॥

तथैवाप्सरसो राजन्गन्धर्वाश्च मनोरमाः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि ॥ ०२१ ॥

रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् ॥ ०२१ ॥

स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्मभिस्तथा ।
विक्रमैश्च महात्मानं बलवृत्रनिषूदनम् ॥ ०२२ ॥

ब्रह्मराजर्षयः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ।
विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्भ्राजमानैरिवाग्निभिः ॥ ०२३ ॥

स्रग्विणो भूषिताश्चान्ये यान्ति चायान्ति चापरे ।
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च तस्यामाययतुः सह ॥ ०२४ ॥

एते चान्ये च बहवो यतात्मानो यतव्रताः ।
विमानैश्चन्द्रसङ्काशैः सोमवत्प्रियदर्शनाः ॥ ०२५ ॥

ब्रह्मणो वचनाद्राजन्भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ ०२५ ॥

एषा सभा मया राजन्दृष्टा पुष्करमालिनी ।
शतक्रतोर्महाराज याम्यां शृणु ममानघ ॥ ०२६ ॥

अध्याय ००८

नारद उवाच ॥

कथयिष्ये सभां दिव्यां युधिष्ठिर निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यामर्थे विश्वकर्मा चकार ह ॥ ००१ ॥

तैजसी सा सभा राजन्बभूव शतयोजना ।
विस्तारायामसंपन्ना भूयसी चापि पाण्डव ॥ ००२ ॥

अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णुः सर्वतः कामचारिणी ।
नैवातिशीता नात्युष्णा मनसश्च प्रहर्षिणी ॥ ००३ ॥

न शोको न जरा तस्यां क्षुत्पिपासे न चाप्रियम् ।
न च दैन्यं क्लमो वापि प्रतिकूलं न चाप्युत ॥ ००४ ॥

सर्वे कामाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या ये च मानुषाः ।
रसवच्च प्रभूतं च भक्ष्यभोज्यमरिंदम ॥ ००५ ॥

पुण्यगन्धाः स्रजस्तत्र नित्यपुष्पफलद्रुमाः ।
रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव ह ॥ ००६ ॥

तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्युपासते ॥ ००७ ॥

ययातिर्नहुषः पूरुर्मान्धाता सोमको नृगः ।
त्रसदस्युश्च तुरयः कृतवीर्यः श्रुतश्रवाः ॥ ००८ ॥

अरिप्रणुत्सुसिंहश्च कृतवेगः कृतिर्निमिः ।
प्रतर्दनः शिबिर्मत्स्यः पृथ्वक्षोऽथ बृहद्रथः ॥ ००९ ॥

ऐडो मरुत्तः कुशिकः साङ्काश्यः साङ्कृतिर्भवः ।
चतुरश्वः सदश्वोर्मिः कार्तवीर्यश्च पार्थिवः ॥ ०१० ॥

भरतस्तथा सुरथः सुनीथो नैषधो नलः ।
दिवोदासोऽथ सुमना अम्बरीषो भगीरथः ॥ ०११ ॥

व्यश्वः सदश्वो वध्र्यश्वः पञ्चहस्तः पृथुश्रवाः ।
रुषद्गुर्वृषसेनश्च क्षुपश्च सुमहाबलः ॥ ०१२ ॥

रुषदश्वो वसुमनाः पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ।
आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः ॥ ०१३ ॥

औशीनरः पुण्डरीकः शर्यातिः शरभः शुचिः ।
अङ्गोऽरिष्टश्च वेनश्च दुःषन्तः सञ्जयो जयः ॥ ०१४ ॥

भाङ्गास्वरिः सुनीथश्च निषधोऽथ त्विषीरथः ।
करंधमो बाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधुः ॥ ०१५ ॥

कपोतरोमा तृणकः सहदेवार्जुनौ तथा ।
रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतर्दनः ॥ ०१६ ॥

अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ।
जामदग्न्योऽथ रामोऽत्र नाभागसगरौ तथा ॥ ०१७ ॥

भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथ्वश्वो जनकस्तथा ।
वैन्यो राजा वारिषेणः पुरुजो जनमेजयः ॥ ०१८ ॥

ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ।

इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गयः पृष्ठो नयोऽनघः ॥ ०१९ ॥

पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्नः प्रसेनजित् ।
अरिष्टनेमिः प्रद्युम्नः पृथगश्वोऽजकस्तथा ॥ ०२० ॥

शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः शतं हयाः ।
धृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः ॥ ०२१ ॥

शतं च ब्रह्मदत्तानामीरिणां वैरिणां शतम् ।
शंतनुश्चैव राजर्षिः पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ ०२२ ॥

उशद्गवः शतरथो देवराजो जयद्रथः ।
वृषादर्भिश्च राजर्षिर्धाम्ना सह समन्त्रिणा ॥ ०२३ ॥

अथापरे सहस्राणि ये गताः शशबिन्दवः ।
इष्ट्वाश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ०२४ ॥

एते राजर्षयः पुण्याः कीर्तिमन्तो बहुश्रुताः ।
तस्यां सभायां राजर्षे वैवस्वतमुपासते ॥ ०२५ ॥

अगस्त्योऽथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च ।
यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिणः ॥ ०२६ ॥

अग्निष्वात्ताश्च पितरः फेनपाश्चोष्मपाश्च ये ।
स्वधावन्तो बर्हिषदो मूर्तिमन्तस्तथापरे ॥ ०२७ ॥

कालचक्रं च साक्षाच्च भगवान्हव्यवाहनः ।
नरा दुष्कृतकर्माणो दक्षिणायनमृत्यवः ॥ ०२८ ॥

कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये ।
तस्यां शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादयः ॥ ०२९ ॥

उपासते धर्मराजं मूर्तिमन्तो निरामयाः ॥ ०२९ ॥

एते चान्ये च बहवः पितृराजसभासदः ।
अशक्याः परिसंख्यातुं नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ०३० ॥

असंबाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा ।
दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ०३१ ॥

प्रभासन्ती ज्वलन्तीव तेजसा स्वेन भारत ।
तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ०३२ ॥

शान्ताः संन्यासिनः सिद्धाः पूताः पुण्येन कर्मणा ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च सर्वे च विरजोम्बराः ॥ ०३३ ॥

चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्याः सर्वे ज्वलितकुण्डलाः ।
सुकृतैः कर्मभिः पुण्यैः परिबर्हैर्विभूषिताः ॥ ०३४ ॥

गन्धर्वाश्च महात्मानः शतशश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्रं नृत्तगीतं च हास्यं लास्यं च सर्वशः ॥ ०३५ ॥

पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्ततः ।
दिव्यानि माल्यानि च तामुपतिष्ठन्ति सर्वशः ॥ ०३६ ॥

शतं शतसहस्राणि धर्मिणां तं प्रजेश्वरम् ।
उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः ॥ ०३७ ॥

ईदृशी सा सभा राजन्पितृराज्ञो महात्मनः ।
वरुणस्यापि वक्ष्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ००९

नारद उवाच ॥

युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्य सितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारतोरणा ॥ ००१ ॥

अन्तःसलिलमास्थाय विहिता विश्वकर्मणा ।
दिव्यरत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युता ॥ ००२ ॥

नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैः पुष्पमञ्जरिधारिभिः ॥ ००३ ॥

तथा शकुनयस्तस्यां नानारूपा मृदुस्वराः ।
अनिर्देश्या वपुष्मन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००४ ॥

सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च घर्मदा ।
वेश्मासनवती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ००५ ॥

यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या सह भारत ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो भूषणैरुपशोभितः ॥ ००६ ॥

स्रग्विणो भूषिताश्चापि दिव्यमाल्यानुकर्षिणः ।
आदित्यास्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ००७ ॥

वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥ ००८ ॥

कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।

मणिमान्कुण्डलधरः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ ००९ ॥

प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ।
पताकिनो मण्डलिनः फणवन्तश्च सर्वशः ॥ ०१० ॥

एते चान्ये च बहवः सर्पास्तस्यां युधिष्ठिर ।
उपासते महात्मानं वरुणं विगतक्लमाः ॥ ०११ ॥

बलिर्वैरोचनो राजा नरकः पृथिवीञ्जयः ।
प्रह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च सर्वशः ॥ ०१२ ॥

सुहनुर्दुर्मुखः शङ्खः सुमनाः सुमतिः स्वनः ।
घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा ॥ ०१३ ॥

विश्वरूपः सुरूपश्च विरूपोऽथ महाशिराः ।
दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः ॥ ०१४ ॥

कैटभो विटटूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ।
दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे रुचिरकुण्डलाः ॥ ०१५ ॥

स्रग्विणो मौलिनः सर्वे तथा दिव्यपरिच्छदाः ।
सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमृत्यवः ॥ ०१६ ॥

ते तस्यां वरुणं देवं धर्मपाशस्थिताः सदा ।
उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ०१७ ॥

तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च या ।
कालिन्दी विदिशा वेण्णा नर्मदा वेगवाहिनी ॥ ०१८ ॥

विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती ।
इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदस्तथा ॥ ०१९ ॥

गोदावरी कृष्णवेण्णा कावेरी च सरिद्वरा ।
एताश्चान्याश्च सरितस्तीर्थानि च सरांसि च ॥ ०२० ॥

कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ।
पल्वलानि तडागानि देहवन्त्यथ भारत ॥ ०२१ ॥

दिशस्तथा मही चैव तथा सर्वे महीधराः ।
उपासते महात्मानं सर्वे जलचरास्तथा ॥ ०२२ ॥

गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
स्तुवन्तो वरुणं तस्यां सर्व एव समासते ॥ ०२३ ॥

महीधरा रत्नवन्तो रसा येषु प्रतिष्ठिताः ।
सर्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वरमुपासते ॥ ०२४ ॥

एषा मया संपतता वारुणी भरतर्षभ ।
दृष्टपूर्वा सभा रम्या कुबेरस्य सभां शृणु ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०१०

नारद उवाच ॥

सभा वैश्रवणी राजञ्शतयोजनमायता ।
विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ ००१ ॥

तपसा निर्मिता राजन्स्वयं वैश्रवणेन सा ।
शशिप्रभा खेचरीणां कैलासशिखरोपमा ॥ ००२ ॥

गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव दृश्यते ।
दिव्या हेममयैरुच्चैः पादपैरुपशोभिता ॥ ००३ ॥

रश्मिवती भास्वरा च दिव्यगन्धा मनोरमा ।
सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते ॥ ००४ ॥

तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः ।
स्त्रीसहस्रावृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः ॥ ००५ ॥

दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते ।
दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने ॥ ००६ ॥

मन्दाराणामुदाराणां वनानि सुरभीणि च ।
सौगन्धिकानां चादाय गन्धान्गन्धवहः शुचिः ॥ ००७ ॥

नलिन्याश्चालकाख्यायाश्चन्दनानां वनस्य च ।
मनोहृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते ॥ ००८ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ।
दिव्यतानेन गीतानि गान्ति दिव्यानि भारत ॥ ००९ ॥

मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता ।
चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला ॥ ०१० ॥

विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा ।
वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ॥ ०११ ॥

एताः सहस्रशश्चान्या नृत्तगीतविशारदाः ।
उपतिष्ठन्ति धनदं पाण्डवाप्सरसां गणाः ॥ ०१२ ॥

अनिशं दिव्यवादित्रैर्नृत्तैर्गीतैश्च सा सभा ।
अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ ०१३ ॥

किंनरा नाम गन्धर्वा नरा नाम तथापरे ।
मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः ॥ ०१४ ॥

कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ।
कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ॥ ०१५ ॥

वराहकर्णः सान्द्रोष्ठः फलभक्षः फलोदकः ।
अङ्गचूडः शिखावर्तो हेमनेत्रो विभीषणः ॥ ०१६ ॥

पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः ।
वृक्षवास्यनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत ॥ ०१७ ॥

एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः ।
सदा भगवती च श्रीस्तथैव नलकूबरः ॥ ०१८ ॥

अहं च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः ।
आचार्याश्चाभवंस्तत्र तथा देवर्षयोऽपरे ॥ ०१९ ॥

भगवान्भूतसंघैश्च वृतः शतसहस्रशः ।
उमापतिः पशुपतिः शूलधृग्भगनेत्रहा ॥ ०२० ॥

त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतक्लमा ।
वामनैर्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्मनोजवैः ॥ ०२१ ॥

मांसमेदोवसाहारैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
नानाप्रहरणैर्घोरैर्वातैरिव महाजवैः ॥ ०२२ ॥

वृतः सखायमन्वास्ते सदैव धनदं नृप ॥ ०२२ ॥

सा सभा तादृशी राजन्मया दृष्टान्तरिक्षगा ।
पितामहसभां राजन्कथयिष्ये गतक्लमाम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०११

नारद उवाच ॥

पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः ।
आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतक्लमः ॥ ००१ ॥

चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयंभुवः ।
सभामकथयन्मह्यं ब्राह्मीं तत्त्वेन पाण्डव ॥ ००२ ॥

अप्रमेयप्रभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ ।
अनिर्देश्यां प्रभावेन सर्वभूतमनोरमाम् ॥ ००३ ॥

श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डुनन्दन ।
दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमहमब्रुवम् ॥ ००४ ॥

भगवन्द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभामहम् ।
येन सा तपसा शक्या कर्मणा वापि गोपते ॥ ००५ ॥

औषधैर्वा तथा युक्तैरुत वा मायया यया ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्पश्येयं तां सभां कथम् ॥ ००६ ॥

ततः स भगवान्सूर्यो मामुपादाय वीर्यवान् ।

अगच्छत्तां सभां ब्राह्मीं विपापां विगतक्लमाम् ॥ ००७ ॥

एवंरूपेति सा शक्या न निर्देष्टुं जनाधिप ।
क्षणेन हि बिभर्त्यन्यदनिर्देश्यं वपुस्तथा ॥ ००८ ॥

न वेद परिमाणं वा संस्थानं वापि भारत ।
न च रूपं मया तादृग्दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ००९ ॥

सुसुखा सा सभा राजन्न शीता न च घर्मदा ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत ॥ ०१० ॥

नानारूपैरिव कृता सुविचित्रैः सुभास्वरैः ।
स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च सा क्षरा ॥ ०११ ॥

अति चन्द्रं च सूर्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा ।
दीप्यते नाकपृष्ठस्था भासयन्तीव भास्करम् ॥ ०१२ ॥

तस्यां स भगवानास्ते विदधद्देवमायया ।
स्वयमेकोऽनिशं राज.ण्ल्लोका.ण्ल्लोकपितामहः ॥ ०१३ ॥

उपतिष्ठन्ति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ।
दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपस्तथा ॥ ०१४ ॥

भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमश्च तथाङ्गिराः ।
मनोऽन्तरिक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही ॥ ०१५ ॥

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत ।
प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत्कारणं भुवः ॥ ०१६ ॥

चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ।
वायवः क्रतवश्चैव सङ्कल्पः प्राण एव च ॥ ०१७ ॥

एते चान्ये च बहवः स्वयंभुवमुपस्थिताः ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दमः ॥ ०१८ ॥

आयान्ति तस्यां सहिता गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः ॥ ०१९ ॥

शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ।
शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च ॥ ०२० ॥

मन्त्रो रथंतरश्चैव हरिमान्वसुमानपि ।
आदित्याः साधिराजानो नानाद्वंद्वैरुदाहृताः ॥ ०२१ ॥

मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ।
तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ ०२२ ॥

ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ।
अथर्ववेदश्च तथा पर्वाणि च विशां पते ॥ ०२३ ॥

इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च दैवतानि च सर्वशः ॥ ०२४ ॥

सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ।
मेधा धृतिः श्रुतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः क्षमा ॥ ०२५ ॥

सामानि स्तुतिशस्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशां पते ॥ ०२६ ॥

क्षणा लवा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षड्व भारत ॥ ०२७ ॥

संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्राश्चतुर्विधाः ।
कालचक्रं च यद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ ०२८ ॥

अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरसा विनता इरा ।
कालका सुरभिर्देवी सरमा चाथ गौतमी ॥ ०२९ ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ ०३० ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा ।
सुपर्णनागपशवः पितामहमुपासते ॥ ०३१ ॥

देवो नारायणस्तस्यां तथा देवर्षयश्च ये ।
ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ०३२ ॥

यच्च किञ्चित्त्रिलोकेऽस्मिन्दृश्यते स्थाणुजङ्गमम् ।
सर्वं तस्यां मया दृष्टं तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ ०३३ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
प्रजावतां च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव ॥ ०३४ ॥

ते स्म तत्र यथाकामं दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतियान्ति यथागतम् ॥ ०३५ ॥

अतिथीनागतान्देवान्दैत्यान्नागान्मुनींस्तथा ।
यक्षान्सुपर्णान्कालेयान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ०३६ ॥

महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
दयावान्सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ०३७ ॥

प्रतिगृह्य च विश्वात्मा स्वयंभूरमितप्रभः ।

सान्त्वमानार्थसंभोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ०३८ ॥

तथा तैरुपयातैश्च प्रतियातैश्च भारत ।
आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ॥ ०३९ ॥

सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतक्लमा ॥ ०४० ॥

सा सभा तादृशी दृष्टा सर्वलोकेषु दुर्लभा ।
सभेयं राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ०४१ ॥

एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु पाण्डव ।
तवेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा सभा ॥ ०४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतां वर ।
वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि वै प्रभो ॥ ०४३ ॥

वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो ।
दैत्येन्द्राश्चैव भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा ॥ ०४४ ॥

तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ०४५ ॥

पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः ।
सर्वदेवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव हि ॥ ०४६ ॥

शतक्रतुसभायां तु देवाः सङ्कीर्तिता मुने ।
उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ०४७ ॥

एक एव तु राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने ।
कथितस्ते सभानित्यो देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ०४८ ॥

किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रतम् ।
येनासौ सह शक्रेण स्पर्धते स्म महायशाः ॥ ०४९ ॥

पितृलोकगतश्चापि त्वया विप्र पिता मम ।
दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं चासि समागतः ॥ ०५० ॥

किमुक्तवांश्च भगवन्नेतदिच्छामि वेदितुम् ।
त्वत्तः श्रोतुमहं सर्वं परं कौतूहलं हि मे ॥ ०५१ ॥

नारद उवाच ॥

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति प्रभो ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥ ०५२ ॥

स राजा बलवानासीत्सम्राड्सर्वमहीक्षिताम् ।
तस्य सर्वे महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ॥ ०५३ ॥

तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभूषितम् ।
शस्त्रप्रतापेन जिता द्वीपाः सप्त नरेश्वर ॥ ०५४ ॥

स विजित्य महीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।
आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ०५५ ॥

तस्य सर्वे महीपाला धनान्याजह्रुराज्ञया ।
द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन्यज्ञे च तेऽभवन् ॥ ०५६ ॥

प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याजकानां नरेश्वरः ।
यथोक्तं तत्र तैस्तस्मिंस्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥ ०५७ ॥

अतर्पयच्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तथा ।
प्रासर्पकाले संप्राप्ते नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ०५८ ॥

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृतैः ।
रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ॥ ०५९ ॥

तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥ ०५९ ॥

एतस्मात्कारणात्पार्थ हरिश्चन्द्रो विराजते ।
तेभ्यो राजसहस्रेभ्यस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ०६० ॥

समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ।
अभिषिक्तः स शुशुभे साम्राज्येन नराधिप ॥ ०६१ ॥

ये चान्येऽपि महीपाला राजसूयं महाक्रतुम् ।
यजन्ते ते महेन्द्रेण मोदन्ते सह भारत ॥ ०६२ ॥

ये चापि निधनं प्राप्ताः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
ते तत्सदः समासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ०६३ ॥

तपसा ये च तीव्रेण त्यजन्तीह कलेवरम् ।
तेऽपि तत्स्थानमासाद्य श्रीमन्तो भान्ति नित्यशः ॥ ०६४ ॥

पिता च त्वाह कौन्तेय पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
हरिश्चन्द्रे श्रियं दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मयः ॥ ०६५ ॥

समर्थोऽसि महीं जेतुं भ्रातरस्ते वशे स्थिताः ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ ०६६ ॥

तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सङ्कल्पं कुरु पाण्डव ।

गन्तारस्ते महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम् ॥ ०६७ ॥

बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यत्र हि वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ ०६८ ॥

युद्धं च पृष्ठगमनं पृथिवीक्षयकारकम् ।
किञ्चिदेव निमित्तं च भवत्यत्र क्षयावहम् ॥ ०६९ ॥

एतत्सञ्चिन्त्य राजेन्द्र यत्क्षमं तत्समाचर ।
अप्रमत्तोत्थितो नित्यं चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ॥ ०७० ॥

भव एधस्व मोदस्व दानैस्तर्पय च द्विजान् ॥ ०७० ॥

एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि दाशार्हनगरीं प्रति ॥ ०७१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय ।
जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यैः समागतः ॥ ०७२ ॥

गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभिः सह कौरव ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास भारत ॥ ०७३ ॥

मन्त्रपर्व

अध्याय ०१२

वैशंपायन उवाच ॥

ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिरः ।
चिन्तयन्राजसूयाप्तिं न लेभे शर्म भारत ॥ ००१ ॥

राजर्षीणां हि तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम् ।
यज्वनां कर्मभिः पुण्यैर्लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ ००२ ॥

हरिश्चन्द्रं च राजर्षिं रोचमानं विशेषतः ।
यज्वानं यज्ञमाहर्तुं राजसूयमियेष सः ॥ ००३ ॥

युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः ।
प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ००४ ॥

स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणामृषभः क्रतुम् ।
आहर्तुं प्रवणं चक्रे मनः सञ्चिन्त्य सोऽसकृत् ॥ ००५ ॥

भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुपालयन् ।
किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ००६ ॥

अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मविदां वरः ।
अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ००७ ॥

एवं गते ततस्तस्मिन्पितरीवाश्वसञ्जनाः ।
न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ००८ ॥

स मन्त्रिणः समानाय्य भ्रातृंश्च वदतां वरः ।
राजसूयं प्रति तदा पुनः पुनरपृच्छत ॥ ००९ ॥

ते पृच्छ्यमानाः सहिता वचोऽर्थ्यं मन्त्रिणस्तदा ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ ०१० ॥

येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुणं गुणमृच्छति ।
तेन राजापि सन्कृत्स्नं सम्राड्गुणमभीप्सति ॥ ०११ ॥

तस्य सम्राड्गुणार्हस्य भवतः कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव ॥ ०१२ ॥

तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसंपदा ।
साम्ना षडग्नयो यस्मिंश्चीयन्ते संशितव्रतैः ॥ ०१३ ॥

दर्वीहोमानुपादाय सर्वान्यः प्राप्नुते क्रतून् ।
अभिषेकं च यज्ञान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते ॥ ०१४ ॥

समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम् ।
अविचार्य महाराज राजसूये मनः कुरु ॥ ०१५ ॥

इत्येवं सुहृदः सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् ।
स धर्म्यं पाण्डवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशां पते ॥ ०१६ ॥

धृष्टमिष्टं वरिष्ठं च जग्राह मनसारिहा ॥ ०१६ ॥

श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मनः क्षमम् ।
पुनः पुनर्मनो दध्रे राजसूयाय भारत ॥ ०१७ ॥

स भ्रातृभिः पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः ।
धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्रिभिः ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इयं या राजसूयस्य सम्राडर्हस्य सुक्रतोः ।
श्रद्दधानस्य वदतः स्पृहा मे सा कथं भवेत् ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन ।
इदमूचुर्वचः काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ०२० ॥

अर्हस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ०२० ॥

अथैवमुक्ते नृपतावृत्विग्भिर्ऋषिभिस्तथा ।
मन्त्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः प्रत्यपूजयन् ॥ ०२१ ॥

स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनात्मवान् ।
भूयो विममृशे पार्थो लोकानां हितकाम्यया ॥ ०२२ ॥

सामर्थ्ययोगं संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ।
विमृश्य सम्यक्क धिया कुर्वन्प्राज्ञो न सीदति ॥ ०२३ ॥

न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविपत्तये ।
भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्यमुद्वहन् ॥ ०२४ ॥

स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ।
सर्वलोकात्परं मत्वा जगाम मनसा हरिम् ॥ ०२५ ॥

अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं नृषु ।
पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसंमितैः ॥ ०२६ ॥

नास्य किञ्चिदविज्ञातं नास्य किञ्चिदकर्मजम् ।
न स किञ्चिन्न विषहेदिति कृष्णममन्यत ॥ ०२७ ॥

स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो युधिष्ठिरः ।
गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ॥ ०२८ ॥

शीघ्रगेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् ।
द्वारकावासिनं कृष्णं द्वारवत्यां समासदत् ॥ ०२९ ॥

दर्शनाकाङ्क्षिणं पार्थं दर्शनाकाङ्क्षयाच्युतः ।
इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थं ययौ तदा ॥ ०३० ॥

व्यतीत्य विविधान्देशांस्त्वरावान्क्षिप्रवाहनः ।
इन्द्रप्रस्थगतं पार्थमभ्यगच्छज्जनार्दनः ॥ ०३१ ॥

स गृहे भ्रातृवद्भ्रात्रा धर्मराजेन पूजितः ।
भीमेन च ततोऽपश्यत्स्वसारं प्रीतिमान्पितुः ॥ ०३२ ॥

प्रीतः प्रियेण सुहृदा रेमे स सहितस्तदा ।
अर्जुनेन यमाभ्यां च गुरुवत्पर्युपस्थितः ॥ ०३३ ॥

तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम् ।
धर्मराजः समागम्य ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ ०३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।
प्राप्यते येन तत्ते ह विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ०३५ ॥

यस्मिन्सर्वं संभवति यश्च सर्वत्र पूज्यते ।
यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूयं स विन्दति ॥ ०३६ ॥

तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ।
तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ०३७ ॥

केचिद्धि सौहृदादेव दोषं न परिचक्षते ।
अर्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ०३८ ॥

प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम् ।
एवंप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ०३९ ॥

त्वं तु हेतूनतीत्यैतान्कामक्रोधौ व्यतीत्य च ।
परमं नः क्षमं लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ०४० ॥

अध्याय ०१३

श्रीकृष्ण उवाच ॥

सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ।
जानतस्त्वेव ते सर्वं किञ्चिद्वक्ष्यामि भारत ॥ ००१ ॥

जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ।
तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसञ्ज्ञितम् ॥ ००२ ॥

कृतोऽयं कुलसङ्कल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप ।
निदेशवाग्भिस्तत्ते ह विदितं भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
राजानः श्रेणिबद्धाश्च ततोऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ००४ ॥

ऐलवंश्यास्तु ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ।
तानि चैकशतं विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरोऽतिगुणो महान् ।
भजते च महाराज विस्तरः स चतुर्दिशम् ॥ ००६ ॥

तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ।
सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथोभेदेष्वमन्यत ॥ ००७ ॥

चतुर्युस्त्वपरो राजा यस्मिन्नेकशतोऽभवत् ।
स साम्राज्यं जरासंधः प्राप्तो भवति योनितः ॥ ००८ ॥

तं स राजा महाप्राज्ञ संश्रित्य किल सर्वशः ।
राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ ००९ ॥

तमेव च महाराज शिष्यवत्समुपस्थितः ।
वक्रः करूषाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥ ०१० ॥

अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ ।
जरासंधं महावीर्यं तौ हंसडिभकावुभौ ॥ ०११ ॥

दन्तवक्रः करूषश्च कलभो मेघवाहनः ।
मूर्ध्ना दिव्यं मणिं बिभ्रद्यं तं भूतमणिं विदुः ॥ ०१२ ॥

मुरं च नरकं चैव शास्ति यो यवनाधिपौ ।
अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ ०१३ ॥

भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ।
स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा चैव भारत ॥ ०१४ ॥

स्नेहबद्धस्तु पितृवन्मनसा भक्तिमांस्त्वयि ।
प्रतीच्यां दक्षिणं चान्तं पृथिव्याः पाति यो नृपः ॥ ०१५ ॥

मातुलो भवतः शूरः पुरुजित्कुन्तिवर्धनः ।
स ते संनतिमानेकः स्नेहतः शत्रुतापनः ॥ ०१६ ॥

जरासंधं गतस्त्वेवं पुरा यो न मया हतः ।
पुरुषोत्तमविज्ञातो योऽसौ चेदिषु दुर्मतिः ॥ ०१७ ॥

आत्मानं प्रतिजानाति लोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् ।
आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नं च मामकम् ॥ ०१८ ॥

वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वितः ।
पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेषु विश्रुतः ॥ ०१९ ॥

चतुर्युः स महाराज भोज इन्द्रसखो बली ।
विद्याबलाद्यो व्यजयत्पाण्ड्यक्रथककैशिकान् ॥ ०२० ॥

भ्राता यस्याहृतिः शूरो जामदग्न्यसमो युधि ।
स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा ॥ ०२१ ॥

प्रियाण्याचरतः प्रह्वान्सदा संबन्धिनः सतः ।
भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥ ०२२ ॥

न कुलं न बलं राजन्नभिजानंस्तथात्मनः ।
पश्यमानो यशो दीप्तं जरासंधमुपाश्रितः ॥ ०२३ ॥

उदीच्यभोजाश्च तथा कुलान्यष्टादशाभिभो ।
जरासंधभयादेव प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ०२४ ॥

शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः ।

सुस्थराश्च सुकुट्टाश्च कुणिन्दाः कुन्तिभिः सह ॥ ०२५ ॥

शाल्वेयानां च राजानः सोदर्यानुचरैः सह ।
दक्षिणा ये च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु कोशलाः ॥ ०२६ ॥

तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयार्दिताः ।
मत्स्याः संन्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ ०२७ ॥

तथैव सर्वपाञ्चाला जरासंधभयार्दिताः ।
स्वराष्ट्रं संपरित्यज्य विद्रुताः सर्वतोदिशम् ॥ ०२८ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कंसो निर्मथ्य बान्धवान् ।
बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्वृथामतिः ॥ ०२९ ॥

अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले ।
बलेन तेन स ज्ञातीनभिभूय वृथामतिः ॥ ०३० ॥

श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो महान् ।
भोजराजन्यवृद्धैस्तु पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ०३१ ॥

ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्संभावना कृता ।
दत्त्वाक्रूराय सुतनुं तामाहुकसुतां तदा ॥ ०३२ ॥

सङ्कर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
हतौ कंससुनामानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ०३३ ॥

भये तु समुपक्रान्ते जरासंधे समुद्यते ।
मन्त्रोऽयं मन्त्रितो राजन्कुलैरष्टादशावरैः ॥ ०३४ ॥

अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः शतघातिभिः ।
न हन्याम वयं तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ०३५ ॥

तस्य ह्यमरसङ्काशौ बलेन बलिनां वरौ ।
नामभ्यां हंसडिभकावित्यास्तां योधसत्तमौ ॥ ०३६ ॥

तावुभौ सहितौ वीरौ जरासंधश्च वीर्यवान् ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ ०३७ ॥

न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः ।
तथैव तेषामासीच्च बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ ०३८ ॥

अथ हंस इति ख्यातः कश्चिदासीन्महान्नृपः ।
स चान्यैः सहितो राजन्सङ्ग्रामेऽष्टादशावरैः ॥ ०३९ ॥

हतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत ।
तच्छ्रुत्वा डिभको राजन्यमुनाम्भस्यमज्जत ॥ ०४० ॥

विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितुमुत्सहे ।
इत्येतां मतिमास्थाय डिभको निधनं गतः ॥ ०४१ ॥

तथा तु डिभकं श्रुत्वा हंसः परपुरञ्जयः ।
प्रपेदे यमुनामेव सोऽपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ०४२ ॥

तौ स राजा जरासंधः श्रुत्वाप्सु निधनं गतौ ।
स्वपुरं शूरसेनानां प्रययौ भरतर्षभ ॥ ०४३ ॥

ततो वयममित्रघ्न तस्मिन्प्रतिगते नृपे ।
पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे ॥ ०४४ ॥

यदा त्वभ्येत्य पितरं सा वै राजीवलोचना ।
कंसभार्या जरासंधं दुहिता मागधं नृपम् ॥ ०४५ ॥

चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता ।
पतिघ्नं मे जहीत्येवं पुनः पुनररिंदम ॥ ०४६ ॥

ततो वयं महाराज तं मन्त्रं पूर्वमन्त्रितम् ।
संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ॥ ०४७ ॥

पृथक्त्वेन द्रुता राजन्सङ्क्षिप्य महतीं श्रियम् ।
प्रपतामो भयात्तस्य सधनज्ञातिबान्धवाः ॥ ०४८ ॥

इति सञ्चिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥ ०४९ ॥

पुनर्निवेशनं तस्यां कृतवन्तो वयं नृप ।
तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ॥ ०५० ॥

स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ।
तस्यां वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभयाः ॥ ०५१ ॥

आलोक्य गिरिमुख्यं तं माधवीतीर्थमेव च ।
माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ०५२ ॥

एवं वयं जरासंधादादितः कृतकिल्बिषाः ।
सामर्थ्यवन्तः संबन्धाद्भवन्तं समुपाश्रिताः ॥ ०५३ ॥

त्रियोजनायतं सद्म त्रिस्कन्धं योजनादधि ।
योजनान्ते शतद्वारं विक्रमक्रमतोरणम् ॥ ०५४ ॥

अष्टादशावरैर्नद्धं क्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ०५४ ॥

अष्टादश सहस्राणि व्रातानां सन्ति नः कुले ।
आहुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिशतावरः ॥ ०५५ ॥

चारुदेष्णः सह भ्रात्रा चक्रदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च रौहिणेयश्च साम्बः शौरिसमो युधि ॥ ०५६ ॥

एवमेते रथाः सप्त राजन्नन्यान्निबोध मे ।
कृतवर्मा अनाधृष्टिः समीकः समितिञ्जयः ॥ ०५७ ॥

कह्वः शङ्कुर्निदान्तश्च सप्तैवैते महारथाः ।
पुत्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश ॥ ०५८ ॥

लोकसंहनना वीरा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिमध्ये गतव्यथाः ॥ ०५९ ॥

स त्वं सम्राड्गुणैर्युक्तः सदा भरतसत्तम ।
क्षत्रे सम्राजमात्मानं कर्तुमर्हसि भारत ॥ ०६० ॥

न तु शक्यं जरासंधे जीवमाने महाबले ।
राजसूयस्त्वया प्राप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ॥ ०६१ ॥

तेन रुद्धा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ।
कन्दरायां गिरीन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः ॥ ०६२ ॥

सोऽपि राजा जरासंधो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ।
आराध्य हि महादेवं निर्जितास्तेन पार्थिवाः ॥ ०६३ ॥

स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान्पृतनागतान् ।
पुरमानीय बद्धा च चकार पुरुषव्रजम् ॥ ०६४ ॥

वयं चैव महाराज जरासंधभयात्तदा ।
मथुरां संपरित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् ॥ ०६५ ॥

यदि त्वेनं महाराज यज्ञं प्राप्तुमिहेच्छसि ।
यतस्व तेषां मोक्षाय जरासंधवधाय च ॥ ०६६ ॥

समारम्भो हि शक्योऽयं नान्यथा कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य कार्त्स्न्येन कर्तुं मतिमतां वर ॥ ०६७ ॥

इत्येषा मे मती राजन्यथा वा मन्यसेऽनघ ।
एवं गते ममाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभिः ॥ ०६८ ॥

अध्याय ०१४

युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्नान्यो वक्तुमर्हति ।
संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि ॥ ००१ ॥

गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियङ्कराः ।
न च साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राड्शब्दो हि कृत्स्नभाक् ॥ ००२ ॥

कथं परानुभावज्ञः स्वं प्रशंसितुमर्हति ।
परेण समवेतस्तु यः प्रशस्तः स पूज्यते ॥ ००३ ॥

विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता ।
दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्वह ॥ ००४ ॥

शममेव परं मन्ये न तु मोक्षाद्भवेच्छमः ।
आरम्भे पारमेष्ठ्यं तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ००५ ॥

एवमेवाभिजानन्ति कुले जाता मनस्विनः ।
कश्चित्कदाचिदेतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ००६ ॥

भीम उवाच ॥

अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति ।
दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ००७ ॥

अतन्द्रितस्तु प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।
जयेत्सम्यङ्नयो राजन्नीत्यार्थानात्मनो हितान् ॥ ००८ ॥

कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनञ्जये ।
मागधं साधयिष्यामो वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ००९ ॥

कृष्ण उवाच ॥

आदत्तेऽर्थपरो बालो नानुबन्धमवेक्षते ।
तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ ०१० ॥

हित्वा करान्यौवनाश्वः पालनाच्च भगीरथः ।
कार्तवीर्यस्तपोयोगाद्बलात्तु भरतो विभुः ॥ ०११ ॥

ऋद्ध्या मरुत्तस्तान्पञ्च सम्राज इति शुश्रुमः ॥ ०११ ॥

निग्राह्यलक्षणं प्राप्तो धर्मार्थनयलक्षणैः ।
बार्हद्रथो जरासंधस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

न चैनमनुरुध्यन्ते कुलान्येकशतं नृपाः ।
तस्मादेतद्बलादेव साम्राज्यं कुरुतेऽद्य सः ॥ ०१३ ॥

रत्नभाजो हि राजानो जरासंधमुपासते ।

न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ ०१४ ॥

मूर्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषं बलात् ।
आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः पुरुषतः क्वचित् ॥ ०१५ ॥

एवं सर्वान्वशे चक्रे जरासंधः शतावरान् ।
तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ ०१६ ॥

प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे ।
पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ ०१७ ॥

क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः ।
ननु स्म मागधं सर्वे प्रतिबाधेम यद्वयम् ॥ ०१८ ॥

षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश ।
जरासंधेन राजानस्ततः क्रूरं प्रपत्स्यते ॥ ०१९ ॥

प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत् ।
जयेद्यश्च जरासंधं स सम्राण्नियतं भवेत् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०१५

युधिष्ठिर उवाच ॥

सम्राड्गुणमभीप्सन्वै युष्मान्स्वार्थपरायणः ।
कथं प्रहिणुयां भीमं बलात्केवलसाहसात् ॥ ००१ ॥

भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् ।

मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ ००२ ॥

जरासंधबलं प्राप्य दुष्पारं भीमविक्रमम् ।
श्रमो हि वः पराजय्यात्किमु तत्र विचेष्टितम् ॥ ००३ ॥

अस्मिन्नर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ।
यथाहं विमृशाम्येकस्तत्तावच्छ्रूयतां मम ॥ ००४ ॥

संन्यासं रोचये साधु कार्यस्यास्य जनार्दन ।
प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुरासदः ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००६ ॥

धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ००७ ॥

कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिष्ठिताः ।
बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ॥ ००८ ॥

कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिः पराजये ॥ ००९ ॥

सर्वैरपि गुणैर्हीनो वीर्यवान्हि तरेद्रिपून् ।
सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ ०१० ॥

द्रव्यभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ।
जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवं च संश्रितम् ॥ ०११ ॥

संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते ।
तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः ॥ ०१२ ॥

दैन्यं यथाबलवति तथा मोहो बलान्विते ।
तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥ ०१३ ॥

जरासंधविनाशं च राज्ञां च परिमोक्षणम् ।
यदि कुर्याम यज्ञार्थं किं ततः परमं भवेत् ॥ ०१४ ॥

अनारम्भे तु नियतो भवेदगुणनिश्चयः ।
गुणान्निःसंशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ ०१५ ॥

काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ।
साम्राज्यं तु तवेच्छन्तो वयं योत्स्यामहे परैः ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०१६

वासुदेव उवाच ॥

जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च ।
या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ ००१ ॥

न मृत्योः समयं विद्म रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
न चापि कञ्चिदमरमयुद्धेनापि शुश्रुमः ॥ ००२ ॥

एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ।
नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ००३ ॥

सुनयस्यानपायस्य संयुगे परमः क्रमः ।
संशयो जायते साम्ये साम्यं च न भवेद्द्वयोः ॥ ००४ ॥

ते वयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ।
कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ॥ ००५ ॥

पररन्ध्रे पराक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ००५ ॥

व्यूढानीकैरनुबलैर्नोपेयाद्बलवत्तरम् ।
इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ००६ ॥

अनवद्या ह्यसंबुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसद्म तत् ।
शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ००७ ॥

एको ह्येव श्रियं नित्यं बिभर्ति पुरुषर्षभ ।
अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षये वै बलक्षयः ॥ ००८ ॥

अथ चेत्तं निहत्याजौ शेषेणाभिसमागताः ।
प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कृष्ण कोऽयं जरासंधः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
यस्त्वां स्पृष्ट्वाग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ॥ ०१० ॥

कृष्ण उवाच ॥

शृणु राजञ्जरासंधो यद्वीर्यो यत्पराक्रमः ।
यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः ॥ ०११ ॥

अक्षौहिणीनां तिसृणामासीत्समरदर्पितः ।

राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिः पतिः ॥ ०१२ ॥

रूपवान्वीर्यसंपन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ।
नित्यं दीक्षाकृशतनुः शतक्रतुरिवापरः ॥ ०१३ ॥

तेजसा सूर्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
यमान्तकसमः कोपे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ ०१४ ॥

तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ।
व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ०१५ ॥

स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ।
उपयेमे महावीर्यो रूपद्रविणसंमते ॥ ०१६ ॥

तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः ।
नातिवर्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां संनिधौ तदा ॥ ०१७ ॥

स ताभ्यां शुशुभे राजा पत्नीभ्यां मनुजाधिप ।
प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ ०१८ ॥

तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिपः ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागरः ॥ ०१९ ॥

विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमत्यगात् ।
न च वंशकरः पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ॥ ०२० ॥

मङ्गलैर्बहुभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः ।
नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्धनम् ॥ ०२१ ॥

अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ।
शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम् ॥ ०२२ ॥

यदृच्छयागतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत् ॥ ०२३ ॥

तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः ।
परितुष्टोऽस्मि ते राजन्वरं वरय सुव्रत ॥ ०२४ ॥

ततः सभार्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः ।
पुत्रदर्शननैराश्याद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ०२५ ॥

बृहद्रथ उवाच ॥

भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितस्य तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ ०२६ ॥

कृष्ण उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेन्द्रियः ।
तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् ॥ ०२७ ॥

तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह ।
अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल ॥ ०२८ ॥

तत्प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च ।
राज्ञे ददावप्रतिमं पुत्रसंप्राप्तिकारकम् ॥ ०२९ ॥

उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः ।
गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्त मनुजाधिप ॥ ०३० ॥

यथासमयमाज्ञाय तदा स नृपसत्तमः ।
द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात्पत्नीभ्यां भरतर्षभ ॥ ०३१ ॥

ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यात्तथा मुनेः ॥ ०३२ ॥

तयोः समभवद्गर्भः फलप्राशनसंभवः ।
ते च दृष्ट्वा नरपतिः परां मुदमवाप ह ॥ ०३३ ॥

अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते ।
प्रजायेतामुभे राजञ्शरीरशकले तदा ॥ ०३४ ॥

एकाक्षिबाहुचरणे अर्धोदरमुखस्फिजे ।
दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपाते उभे भृशम् ॥ ०३५ ॥

उद्विग्ने सह संमन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाबले ।
सजीवे प्राणिशकले तत्यजाते सुदुःखिते ॥ ०३६ ॥

तयोर्धात्र्यौ सुसंवीते कृत्वा ते गर्भसंप्लवे ।
निर्गम्यान्तःपुरद्वारात्समुत्सृज्याशु जग्मतुः ॥ ०३७ ॥

ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी ।
जग्राह मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ०३८ ॥

कर्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी ।
संघट्टयामास तदा विधानबलचोदिता ॥ ०३९ ॥

ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ।
एकमूर्तिकृते वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ०४० ॥

ततः सा राक्षसी राजन्विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम् ॥ ०४१ ॥

बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः ।
प्राक्रोशदतिसंरम्भात्सतोय इव तोयदः ॥ ०४२ ॥

तेन शब्देन संभ्रान्तः सहसान्तःपुरे जनः ।
निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परंतप ॥ ०४३ ॥

ते चाबले परिग्लाने पयःपूर्णपयोधरे ।
निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ०४४ ॥

अथ दृष्ट्वा तथाभूते राजानं चेष्टसंततिम् ।
तं च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी ॥ ०४५ ॥

नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः ।
बालं पुत्रमुपादातुं मेघलेखेव भास्करम् ॥ ०४६ ॥

सा कृत्वा मानुषं रूपमुवाच मनुजाधिपम् ।
बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मद्दत्तः प्रतिगृह्यताम् ॥ ०४७ ॥

तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् ।
धात्रीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः ॥ ०४८ ॥

ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे ।
तं बालमभिपत्याशु प्रस्नवैरभिषिञ्चताम् ॥ ०४९ ॥

ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च ।
अपृच्छन्नवहेमाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् ॥ ०५० ॥

का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी ।
कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०१७

राक्षस्युवाच ॥

जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ।
तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ ००१ ॥

साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयन्त्यनिशं नृप ।
तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ ००२ ॥

संश्लेषिते मया दैवात्कुमारः समपद्यत ।
तव भाग्यैर्महाराज हेतुमात्रमहं त्विह ॥ ००३ ॥

कृष्ण उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स गृह्य च कुमारं तं प्राविशत्स्वगृहं नृपः ॥ ००४ ॥

तस्य बालस्य यत्कृत्यं तच्चकार नृपस्तदा ।
आज्ञापयच्च राक्षस्या मागधेषु महोत्सवम् ॥ ००५ ॥

तस्य नामाकरोत्तत्र प्रजापतिसमः पिता ।
जरया संधितो यस्माज्जरासंधस्ततोऽभवत् ॥ ००६ ॥

सोऽवर्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
प्रमाणबलसंपन्नो हुताहुतिरिवानलः ॥ ००७ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनरेव महातपाः ।
मगधानुपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः ॥ ००८ ॥

तस्यागमनसंहृष्टः सामात्यः सपुरःसरः ।
सभार्यः सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथः ॥ ००९ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत ।
स नृपो राज्यसहितं पुत्रं चास्मै न्यवेदयत् ॥ ०१० ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां पार्थिवाद्भगवानृषिः ।
उवाच मागधं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ०११ ॥

सर्वमेतन्मया राजन्विज्ञातं ज्ञानचक्षुषा ।
पुत्रस्तु श्रृणु राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ ०१२ ॥

अस्य वीर्यवतो वीर्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ।
देवैरपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते ॥ ०१३ ॥

न रुजं जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरयाः ॥ ०१३ ॥

सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेष मूर्ध्नि ज्वलिष्यति ।
सर्वेषां निष्प्रभकरो ज्योतिषामिव भास्करः ॥ ०१४ ॥

एनमासाद्य राजानः समृद्धबलवाहनाः ।
विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ ०१५ ॥

एष श्रियं समुदितां सर्वराज्ञां ग्रहीष्यति ।
वर्षास्विवोद्धतजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ ०१६ ॥

एष धारयिता सम्यक्चातुर्वर्ण्यं महाबलः ।
शुभाशुभमिव स्फीता सर्वसस्यधरा धरा ॥ ०१७ ॥

अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।

सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ ०१८ ॥

एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् ।
सर्वलोकेष्वतिबलः स्वयं द्रक्ष्यति मागधः ॥ ०१९ ॥

एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्यार्थं विचिन्तयन् ।
विसर्जयामास नृपं बृहद्रथमथारिहन् ॥ ०२० ॥

प्रविश्य नगरं चैव ज्ञातिसंबन्धिभिर्वृतः ।
अभिषिच्य जरासंधं मगधाधिपतिस्तदा ॥ ०२१ ॥

बृहद्रथो नरपतिः परां निर्वृतिमाययौ ॥ ०२१ ॥

अभिषिक्ते जरासंधे तदा राजा बृहद्रथः ।
पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनरतोऽभवत् ॥ ०२२ ॥

तपोवनस्थे पितरि मातृभ्यां सह भारत ।
जरासंधः स्ववीर्येण पार्थिवानकरोद्वशे ॥ ०२३ ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनगतो नृपः ।
सभार्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथः ॥ ०२४ ॥

तस्यास्तां हंसडिभकावशस्त्रनिधनावुभौ ।
मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ युद्धशास्त्रविशारदौ ॥ ०२५ ॥

यौ तौ मया ते कथितौ पूर्वमेव महाबलौ ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ ०२६ ॥

एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः ।
वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥ ०२७ ॥

जरासंधपर्व

अध्याय ०१८

वासुदेव उवाच ॥

पतितौ हंसडिभकौ कंसामात्यौ निपातितौ ।
जरासंधस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥ ००१ ॥

न स शक्यो रणे जेतुं सर्वैरपि सुरासुरैः ।
प्राणयुद्धेन जेतव्यः स इत्युपलभामहे ॥ ००२ ॥

मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जुनः ।
साधयिष्याम तं राजन्वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ००३ ॥

त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः ।
न संदेहो यथा युद्धमेकेनाभ्युपयास्यति ॥ ००४ ॥

अवमानाच्च लोकस्य व्यायतत्वाच्च धर्षितः ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमभ्युपयास्यति ॥ ००५ ॥

अलं तस्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ००६ ॥

यदि ते हृदयं वेत्ति यदि ते प्रत्ययो मयि ।
भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
भीमपार्थौ समालोक्य संप्रहृष्टमुखौ स्थितौ ॥ ००८ ॥

अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्षण ।
पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ॥ ००९ ॥

यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ।
न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराङ्मुखी ॥ ०१० ॥

निहतश्च जरासंधो मोक्षिताश्च महीक्षितः ।
राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ०११ ॥

क्षिप्रकारिन्यथा त्वेतत्कार्यं समुपपद्यते ।
मम कार्यं जगत्कार्यं तथा कुरु नरोत्तम ॥ ०१२ ॥

त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दुर्गतः ॥ ०१३ ॥

न शौरिणा विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना ।
नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोके कृष्णयोरिति मे मतिः ॥ ०१४ ॥

अयं च बलिनां श्रेष्ठः श्रीमानपि वृकोदरः ।
युवाभ्यां सहितो वीरः किं न कुर्यान्महायशाः ॥ ०१५ ॥

सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्यमुत्तमम् ।
अन्धं जडं बलं प्राहुः प्रणेतव्यं विचक्षणैः ॥ ०१६ ॥

यतो हि निम्नं भवति नयन्तीह ततो जलम् ।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीधना बलम् ॥ ०१७ ॥

तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम् ।
वयमाश्रित्य गोविन्दं यतामः कार्यसिद्धये ॥ ०१८ ॥

एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम् ।
पुरस्कुर्वीत कार्येषु कृष्ण कार्यार्थसिद्धये ॥ ०१९ ॥

एवमेव यदुश्रेष्ठं पार्थः कार्यार्थसिद्धये ।
अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनञ्जयम् ॥ ०२० ॥

नयो जयो बलं चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ ०२० ॥

एवमुक्तास्ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।
वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ ०२१ ॥

वर्चस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदान् ।
आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिताः ॥ ०२२ ॥

अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्यवाससाम् ।
रविसोमाग्निवपुषां भीममासीत्तदा वपुः ॥ ०२३ ॥

हतं मेने जरासंधं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ ।
एककार्यसमुद्युक्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ ०२४ ॥

ईशौ हि तौ महात्मानौ सर्वकार्यप्रवर्तने ।
धर्मार्थकामकार्याणां कार्याणामिव निग्रहे ॥ ०२५ ॥

कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ ०२६ ॥

गण्डकीयां तथा शोणं सदानीरां तथैव च ।
एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्य व्रजन्ति ते ॥ ०२७ ॥

संतीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोसलान् ।
अतीत्य जग्मुर्मिथिलां मालां चर्मण्वतीं नदीम् ॥ ०२८ ॥

उत्तीर्य गङ्गां शोणं च सर्वे ते प्राङ्मुखास्त्रयः ।
कुरवोरश्छदं जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः ॥ ०२९ ॥

ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०१९

वासुदेव उवाच ॥

एष पार्थ महान्स्वादुः पशुमान्नित्यमम्बुमान् ।
निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥ ००१ ॥

वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथैवर्षिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ ००२ ॥

एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः ।
रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ००३ ॥

पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोरमैः ।
निगूढा इव लोध्राणां वनैः कामिजनप्रियैः ॥ ००४ ॥

शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।

औशीनर्यामजनयत्काक्षीवादीन्सुतानृषिः ॥ ००५ ॥

गौतमः क्षयणादस्मादथासौ तत्र वेश्मनि ।
भजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहात् ॥ ००६ ॥

अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ।
गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ॥ ००७ ॥

वनराजीस्तु पश्येमाः प्रियालानां मनोरमाः ।
लोध्राणां च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ॥ ००८ ॥

अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ ।
स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ००९ ॥

अपरिहार्या मेघानां मागधेयं मणेः कृते ।
कौशिको मणिमांश्चैव ववृधाते ह्यनुग्रहम् ॥ ०१० ॥

अर्थसिद्धिं त्वनपगां जरासंधोऽभिमन्यते ।
वयमासादने तस्य दर्पमद्य निहन्म हि ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।
वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ॥ ०१२ ॥

तुष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यजनाकुलम् ।
स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ॥ ०१३ ॥

तेऽथ द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ।
बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः ॥ ०१४ ॥

यत्र माषादमृषभमाससाद बृहद्रथः ।
तं हत्वा माषनालाश्च तिस्रो भेरीरकारयत् ॥ ०१५ ॥

आनह्य चर्मणा तेन स्थापयामास स्वे पुरे ।
यत्र ताः प्राणदन्भेर्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ ०१६ ॥

मागधानां सुरुचिरं चैत्यकान्तं समाद्रवन् ।
शिरसीव जिघांसन्तो जरासंधजिघांसवः ॥ ०१७ ॥

स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहान्तं पुरातनम् ।
अर्चितं माल्यदामैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ ०१८ ॥

विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ।
ततस्ते मागधं दृष्ट्वा पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ ०१९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधं समर्चयन् ।
पर्यग्निं कुर्वंश्च नृपं द्विरदस्थं पुरोहिताः ॥ ०२० ॥

स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रा निरायुधाः ।
युयुत्सवः प्रविविशुर्जरासंधेन भारत ॥ ०२१ ॥

भक्ष्यमाल्यापणानां च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ।
स्फीतां सर्वगुणोपेतां सर्वकामसमृद्धिनीम् ॥ ०२२ ॥

तां तु दृष्ट्वा समृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ।
राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनञ्जयाः ॥ ०२३ ॥

बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महाबलाः ।
विरागवसनाः सर्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः ॥ ०२४ ॥

निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्य धीमतः ।

गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा ॥ ०२५ ॥

शैलस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुभूषिताः ।
अशोभन्त महाराज बाहवो बाहुशालिनाम् ॥ ०२६ ॥

तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्शालस्कन्धानिवोद्गतान् ।
व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समजायत ॥ ०२७ ॥

ते त्वतीत्य जनाकीर्णास्तिस्रः कक्ष्या नरर्षभाः ।
अहङ्कारेण राजानमुपतस्थुर्महाबलाः ॥ ०२८ ॥

तान्पाद्यमधुपर्कार्हान्मानार्हान्सत्कृतिं गतान् ।
प्रत्युत्थाय जरासंध उपतस्थे यथाविधि ॥ ०२९ ॥

उवाच चैतान्राजासौ स्वागतं वोऽस्त्विति प्रभुः ।
तस्य ह्येतद्व्रतं राजन्बभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ०३० ॥

स्नातकान्ब्राह्मणान्प्राप्ताञ्श्रुत्वा स समितिञ्जयः ।
अप्यर्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत ॥ ०३१ ॥

तांस्त्वपूर्वेण वेषेण दृष्ट्वा नृपतिसत्तमः ।
उपतस्थे जरासंधो विस्मितश्चाभवत्तदा ॥ ०३२ ॥

ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासंधं नरर्षभाः ।
इदमूचुरमित्रघ्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ ०३३ ॥

स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति सर्वे व्यवस्थिताः ।
तं नृपं नृपशार्दूल विप्रैक्षन्त परस्परम् ॥ ०३४ ॥

तानब्रवीज्जरासंधस्तदा यादवपाण्डवान् ।
आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंवृतान् ॥ ०३५ ॥

अथोपविविशुः सर्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ।
संप्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्नयः ॥ ०३६ ॥

तानुवाच जरासंधः सत्यसंधो नराधिपः ।
विगर्हमाणः कौरव्य वेषग्रहणकारणात् ॥ ०३७ ॥

न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वशः ॥ ०३८ ॥

ते यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याघातलक्षणैः ।
बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ॥ ०३९ ॥

एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते ॥ ०४० ॥

चैत्यकं च गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिव सद्म नः ।
अद्वारेण प्रविष्टाः स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ॥ ०४१ ॥

कर्म चैतद्विलिङ्गस्य किं वाद्य प्रसमीक्षितम् ।
वदध्वं वाचि वीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ०४२ ॥

एवं च मामुपस्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ।
प्रणीतां नो न गृह्णीत कार्यं किं चास्मदागमे ॥ ०४३ ॥

एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ०४४ ॥

स्नातकव्रतिनो राजन्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत ॥ ०४५ ॥

विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमर्छति ।
पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् ॥ ०४६ ॥

क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ।
अप्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्बार्हद्रथे स्मृतम् ॥ ०४७ ॥

स्ववीर्यं क्षत्रियाणां च बाह्वोर्धाता न्यवेशयत् ।
तद्दिदृक्षसि चेद्राजन्द्रष्टास्यद्य न संशयः ॥ ०४८ ॥

अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहम् ।
प्रविशन्ति सदा सन्तो द्वारं नो वर्जितं ततः ॥ ०४९ ॥

कार्यवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् ।
प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ ०५० ॥

अध्याय ०२०

जरासंध उवाच ॥

न स्मरेयं कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ ००१ ॥

वैकृते चासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ।
अरिं विब्रूत तद्विप्राः सतां समय एष हि ॥ ००२ ॥

अथ धर्मोपघाताद्धि मनः समुपतप्यते ।
योऽनागसि प्रसृजति क्षत्रियोऽपि न संशयः ॥ ००३ ॥

अतोऽन्यथाचर.णल्लोके धर्मज्ञः सन्महाव्रतः ।
वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ००४ ॥

त्रैलोक्ये क्षत्रधर्माद्धि श्रेयांसं साधुचारिणाम् ।
अनागसं प्रजानानाः प्रमादादिव जल्पथ ॥ ००५ ॥

वासुदेव उवाच ॥

कुलकार्यं महाराज कश्चिदेकः कुलोद्वहः ।
वहते तन्नियोगाद्वै वयमभ्युत्थितास्त्रयः ॥ ००६ ॥

त्वया चोपहृता राजन्क्षत्रिया लोकवासिनः ।
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किं त्वनागसम् ॥ ००७ ॥

राजा राज्ञः कथं साधून्हिंस्यान्नृपतिसत्तम ।
तद्राज्ञः संनिगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ००८ ॥

अस्मांस्तदेनो गच्छेत त्वया बार्हद्रथे कृतम् ।
वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः ॥ ००९ ॥

मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन ।
स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शङ्करम् ॥ ०१० ॥

सवर्णो हि सवर्णानां पशुसञ्ज्ञां करिष्यति ।
कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासंध वृथामतिः ॥ ०११ ॥

ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ।
ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनियन्तुमिहागताः ॥ ०१२ ॥

नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव यत् ।
मन्यसे स च ते राजन्सुमहान्बुद्धिविप्लवः ॥ ०१३ ॥

को हि जानन्नभिजनमात्मनः क्षत्रियो नृप ।
नाविशेत्स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ ०१४ ॥

स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ।
यजन्ते क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्धि मगधाधिप ॥ ०१५ ॥

स्वर्गयोनिर्जयो राजन्स्वर्गयोनिर्महद्यशः ।
स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मार्गः सोऽव्यभिचारवान् ॥ ०१६ ॥

एष ह्यैन्द्रो वैजयन्तो गुणो नित्यं समाहितः ।
येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ ०१७ ॥

स्वर्गमास्थाय कस्य स्याद्विग्रहित्वं यथा तव ।
मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितैः ॥ ०१८ ॥

मावमंस्थाः परान्राजन्नास्ति वीर्यं नरे नरे ।
समं तेजस्त्वया चैव केवलं मनुजेश्वर ॥ ०१९ ॥

यावदेव न संबुद्धं तावदेव भवेत्तव ।
विषह्यमेतदस्माकमतो राजन्ब्रवीमि ते ॥ ०२० ॥

जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पं च मागध ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ ०२१ ॥

दम्भोद्भवः कार्तवीर्य उत्तरश्च बृहद्रथः ।
श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ ०२२ ॥

मुमुक्षमाणास्त्वत्तश्च न वयं ब्राह्मणब्रुवाः ।
शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ॥ ०२३ ॥

त्वामाह्वयामहे राजन्स्थिरो युध्यस्व मागध ।
मुञ्च वा नृपतीन्सर्वान्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ ०२४ ॥

जरासंध उवाच ॥

नाजितान्वै नरपतीनहमादद्मि कांश्चन ।
जितः कः पर्यवस्थाता कोऽत्र यो न मया जितः ॥ ०२५ ॥

क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनम् ।
विक्रम्य वशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ ०२६ ॥

देवतार्थमुपाकृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।
अहमद्य विमुञ्चेयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ ०२७ ॥

सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ।
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ॥ ०२८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा जरासंधः सहदेवाभिषेचनम् ।
आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्मभिः ॥ ०२९ ॥

स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ०३० ॥

ययोस्ते नामनी लोके हंसेति डिभकेति च ।
पूर्वं सङ्कथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ०३१ ॥

तं तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनां वरम् ।
स्मृत्वा पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ०३२ ॥

सत्यसंधो जरासंधं भुवि भीमपराक्रमम् ।
भागमन्यस्य निर्दिष्टं वध्यं भूमिभृदच्युतः ॥ ०३३ ॥

नात्मनात्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः ।
ब्रह्मणोऽऽज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०२१

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनन्दनः ।
उवाच वाग्मी राजानं जरासंधमधोक्षजः ॥ ००१ ॥

त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुं वितरते मनः ।
अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ ००२ ॥

एवमुक्तः स कृष्णेन युद्धं वव्रे महाद्युतिः ।
जरासंधस्ततो राजन्भीमसेनेन मागधः ॥ ००३ ॥

धारयन्नगदान्मुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानि च ।
उपतस्थे जरासंधं युयुत्सुं वै पुरोहितः ॥ ००४ ॥

कृतस्वस्त्ययनो विद्वान्ब्राह्मणेन यशस्विना ।
समनह्यज्जरासंधः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ००५ ॥

अवमुच्य किरीटं स केशान्समनुमृज्य च ।
उदतिष्ठज्जरासंधो वेलातिग इवार्णवः ॥ ००६ ॥

उवाच मतिमान्राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
भीम योत्स्ये त्वया सार्धं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥ ००७ ॥

एवमुक्त्वा जरासंधो भीमसेनमरिंदमः ।
प्रत्युद्ययौ महातेजाः शक्रं बलिरिवासुरः ॥ ००८ ॥

ततः संमन्त्र्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली ।
भीमसेनो जरासंधमाससाद युयुत्सया ॥ ००९ ॥

ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः ।
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ ०१० ॥

तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहात्तथा ।
आसीत्सुभीमसंह्रादो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ०११ ॥

उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ ०१२ ॥

तद्भीममुत्सार्य जनं युद्धमासीदुपह्वरे ।
बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ ०१३ ॥

प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः ।
आकर्षेतां तथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥ ०१४ ॥

ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ ०१५ ॥

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ ०१६ ॥

कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।
अनारतं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ ०१७ ॥

तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः ।
चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्लमात् ॥ ०१८ ॥

तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजञ्जनार्दनः ।
उवाच भीमकर्माणं भीमं संबोधयन्निव ॥ ०१९ ॥

क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे ।
पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः ॥ ०२० ॥

तस्मात्ते नैव कौन्तेय पीडनीयो नराधिपः ।
सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा ।
जरासंधस्य तद्रन्ध्रं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ॥ ०२२ ॥

ततस्तमजितं जेतुं जरासंधं वृकोदरः ।
संरभ्य बलिनां मुख्यो जग्राह कुरुनन्दनः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०२२

वैशंपायन उवाच ॥

भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासंधजिघांसया ॥ ००१ ॥

नायं पापो मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् ।
प्राणेन यदुशार्दूल बद्धवङ्क्षणवाससा ॥ ००२ ॥

एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ।
त्वरयन्पुरुषव्याघ्रो जरासंधवधेप्सया ॥ ००३ ॥

यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः ।
बलं भीम जरासंधे दर्शयाशु तदद्य नः ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ।
उत्क्षिप्य भ्रामयद्राजन्बलवन्तं महाबलः ॥ ००५ ॥

भ्रामयित्वा शतगुणं भुजाभ्यां भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठे सङ्क्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ॥ ००६ ॥

तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः ।
अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयङ्करः ॥ ००७ ॥

वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः ।
भीमसेनस्य नादेन जरासंधस्य चैव ह ॥ ००८ ॥

किं नु स्विद्धिमवान्भिन्नः किं नु स्विद्दीर्यते मही ।
इति स्म मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निस्वनात् ॥ ००९ ॥

ततो राजकुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ।
रात्रौ परासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिंदमाः ॥ ०१० ॥

जरासंधरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ।
आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ ०११ ॥

ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हं पृथिवीश्वराः ।
राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥ ०१२ ॥

अक्षतः शस्त्रसंपन्नो जितारिः सह राजभिः ।
रथमास्थाय तं दिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥ ०१३ ॥

यः स सोदर्यवान्नाम द्वियोधः कृष्णसारथिः ।
अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः ॥ ०१४ ॥

भीमार्जुनाभ्यां योधाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः ।
शुशुभे रथवर्योऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ ०१५ ॥

शक्रविष्णू हि सङ्ग्रामे चेरतुस्तारकामये ।
रथेन तेन तं कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ ०१६ ॥

तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना ।
मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ ०१७ ॥

येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव ।
तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुरुषर्षभाः ॥ ०१८ ॥

ततः कृष्णं महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा ।
रथस्थं मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ ०१९ ॥

हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमो जवे ।
अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ ०२० ॥

असङ्गी देवविहितस्तस्मिन्रथवरे ध्वजः ।
योजनाद्ददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ ०२१ ॥

चिन्तयामास कृष्णोऽथ गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् ।

क्षणे तस्मिन्स तेनासीच्चैत्ययूप इवोच्छ्रितः ॥ ०२२ ॥

व्यादितास्यैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजालयैः ।
तस्थौ रथवरे तस्मिन्गरुत्मान्पन्नगाशनः ॥ ०२३ ॥

दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाभ्यधिकं बभौ ।
आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृतः ॥ ०२४ ॥

न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न रिष्यते ।
दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते देवमानुषैः ॥ ०२५ ॥

तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिस्वनम् ।
निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ ०२६ ॥

यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथः ।
बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृपम् ॥ ०२७ ॥

स निर्ययौ महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः ।
गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समे देशे महायशाः ॥ ०२८ ॥

तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ।
ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०२९ ॥

बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ।
पूजयामासुरूचुश्च सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ०३० ॥

नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
भीमार्जुनबलोपेते धर्मस्य परिपालनम् ॥ ०३१ ॥

जरासंधह्रदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् ।
राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य ते ॥ ०३२ ॥

विष्णो समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे ।
दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते पुरुषोत्तम ॥ ०३३ ॥

किं कुर्मः पुरुषव्याघ्र ब्रवीहि पुरुषर्षभ ।
कृतमित्येव तज्ज्ञेयं नृपैर्यद्यपि दुष्करम् ॥ ०३४ ॥

तानुवाच हृषीकेशः समाश्वास्य महामनाः ।
युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमाहर्तुमिच्छति ॥ ०३५ ॥

तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
सर्वैर्भवद्भिर्यज्ञार्थे साहाय्यं दीयतामिति ॥ ०३६ ॥

ततः प्रीतमनसस्ते नृपा भरतर्षभ ।
तथेत्येवाब्रुवन्सर्वे प्रतिजज्ञुश्च तां गिरम् ॥ ०३७ ॥

रत्नभाजं च दाशार्हं चक्रुस्ते पृथिवीश्वराः ।
कृच्छ्राज्जग्राह गोविन्दस्तेषां तदनुकम्पया ॥ ०३८ ॥

जरासंधात्मजश्चैव सहदेवो महारथः ।
निर्ययौ सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ०३९ ॥

स नीचैः प्रश्रितो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः ।
सहदेवो नृणां देवं वासुदेवमुपस्थितः ॥ ०४० ॥

भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाभयं तदा ।
अभ्यषिञ्चत तत्रैव जरासंधात्मजं तदा ॥ ०४१ ॥

गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ।
विवेश राजा मतिमान्पुनर्बार्हद्रथं पुरम् ॥ ०४२ ॥

कृष्णस्तु सह पार्थाभ्यां श्रिया परमया ज्वलन् ।
रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुष्करेक्षणः ॥ ०४३ ॥

इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ।
समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ०४४ ॥

दिष्ट्या भीमेन बलवाञ्जरासंधो निपातितः ।
राजानो मोक्षिताश्चेमे बन्धनान्नृपसत्तम ॥ ०४५ ॥

दिष्ट्या कुशलिनौ चेमौ भीमसेनधनञ्जयौ ।
पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ०४६ ॥

ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परिषस्वजे ॥ ०४७ ॥

ततः क्षीणे जरासंधे भ्रातृभ्यां विहितं जयम् ।
अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ०४८ ॥

यथावयः समागम्य राजभिस्तैश्च पाण्डवः ।
सत्कृत्य पूजयित्वा च विससर्ज नराधिपान् ॥ ०४९ ॥

युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्टमानसाः ।
जग्मुः स्वदेशांस्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्ततः ॥ ०५० ॥

एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
पाण्डवैर्घातयामास जरासंधमरिं तदा ॥ ०५१ ॥

घातयित्वा जरासंधं बुद्धिपूर्वमरिंदमः ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथां कृष्णां च भारत ॥ ०५२ ॥

सुभद्रां भीमसेनं च फल्गुनं यमजौ तथा ।

धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ०५३ ॥

तेनैव रथमुख्येन तरुणादित्यवर्चसा ।
धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ०५४ ॥

ततो युधिष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ०५५ ॥

ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने ।
जयं लब्ध्वा सुविपुलं राज्ञामभयदास्तदा ॥ ०५६ ॥

संवर्धितौजसो भूयः कर्मणा तेन भारत ।
द्रौपद्याः पाण्डवा राजन्परां प्रीतिमवर्धयन् ॥ ०५७ ॥

तस्मिन्काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ।
तद्राजा धर्मतश्चक्रे राज्यपालनकीर्तिमान् ॥ ०५८ ॥

दिग्विजयपर्व

अध्याय ०२३

वैशंपायन उवाच ॥

पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००१ ॥

धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।

प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ००२ ॥

तत्र कृत्यमहं मन्ये कोशस्यास्य विवर्धनम् ।
करमाहारयिष्यामि राज्ञः सर्वान्नृपोत्तम ॥ ००३ ॥

विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदरक्षिताम् ।
तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे च तथा शिवे ॥ ००४ ॥

धनञ्जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
स्निग्धगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ००५ ॥

स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्प्रयाहि भरतर्षभ ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥ ००६ ॥

विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्नुहि ॥ ००६ ॥

इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ।
अग्निदत्तेन दिव्येन रथेनाद्भुतकर्मणा ॥ ००७ ॥

तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ।
ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजाभिपूजिताः ॥ ००८ ॥

दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः ।
भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम् ॥ ००९ ॥

प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयदस्त्रवित् ।
खाण्डवप्रस्थमध्यास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१० ॥

जनमेजय उवाच ॥

दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरेणानुकीर्तय ।

न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

धनञ्जयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ।
यौगपद्येन पार्थैर्हि विजितेयं वसुंधरा ॥ ०१२ ॥

पूर्वं कुणिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन् ।
धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ०१३ ॥

आनर्तान्कालकूटांश्च कुणिन्दांश्च विजित्य सः ।
सुमण्डलं पापजितं कृतवाननुसैनिकम् ॥ ०१४ ॥

स तेन सहितो राजन्सव्यसाची परंतपः ।
विजिग्ये सकलं द्वीपं प्रतिविन्ध्यं च पार्थिवम् ॥ ०१५ ॥

सकलद्वीपवासांश्च सप्तद्वीपे च ये नृपाः ।
अर्जुनस्य च सैन्यानां विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥ ०१६ ॥

स तानपि महेष्वासो विजित्य भरतर्षभ ।
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ०१७ ॥

तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशां पते ।
तेनासीत्सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ०१८ ॥

स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् ।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ ०१९ ॥

ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनञ्जयम् ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजा सङ्ग्रामे विगतक्लमः ॥ ०२० ॥

उपपन्नं महाबाहो त्वयि पाण्डवनन्दन ।
पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि ॥ ०२१ ॥

अहं सखा सुरेन्द्रस्य शक्रादनवमो रणे ।
न च शक्नोमि ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि ॥ ०२२ ॥

किमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक ॥ ०२३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ॥ ०२४ ॥

भवान्पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च ।
ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् ॥ ०२५ ॥

भगदत्त उवाच ॥

कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः ।
सर्वमेतत्करिष्यामि किं चान्यत्करवाणि ते ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०२४

वैशंपायन उवाच ॥

तं विजित्य महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् ॥ ००१ ॥

अन्तर्गिरिं च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् ।
तथोपरिगिरिं चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ ००२ ॥

विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः ।
तान्वशे स्थापयित्वा स रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ००३ ॥

तैरेव सहितः सर्वैरनुरज्य च तान्नृपान् ।
कुलूतवासिनं राजन्बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ००४ ॥

मृदङ्गवरनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
हस्तिनां च निनादेन कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ००५ ॥

ततो बृहन्तस्तरुणो बलेन चतुरङ्गिणा ।
निष्क्रम्य नगरात्तस्माद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ००६ ॥

सुमहान्संनिपातोऽभूद्धनञ्जयबृहन्तयोः ।
न शशाक बृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविक्रमम् ॥ ००७ ॥

सोऽविषह्यतमं ज्ञात्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः ।
उपावर्तत दुर्मेधा रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ००८ ॥

स तद्राज्यमवस्थाप्य कुलूतसहितो ययौ ।
सेनाबिन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् ॥ ००९ ॥

मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसङ्कुलम् ।
कुलूतानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ ०१० ॥

तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ।
व्यजयद्धनञ्जयो राजन्देशान्पञ्च प्रमाणतः ॥ ०११ ॥

स दिवःप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दोः पुरं महत् ।
बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ ०१२ ॥

स तैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभः ॥ ०१३ ॥

विजित्य चाहवे शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
ध्वजिन्या व्यजयद्राजन्पुरं पौरवरक्षितम् ॥ ०१४ ॥

पौरवं तु विनिर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिनः ।
गणानुत्सवसङ्केतानजयत्सप्त पाण्डवः ॥ ०१५ ॥

ततः काश्मीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
व्यजयल्लोहितं चैव मण्डलैर्दशभिः सह ॥ ०१६ ॥

ततस्त्रिगर्तान्कौन्तेयो दार्वान्कोकनदाश्च ये ।
क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्तन्त सर्वशः ॥ ०१७ ॥

अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये कुरुनन्दनः ।
उरशावासिनं चैव रोचमानं रणेऽजयत् ॥ ०१८ ॥

ततः सिंहपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम् ।
प्रामथद्बलमास्थाय पाकशासनिराहवे ॥ ०१९ ॥

ततः सुह्मांश्च चोलांश्च किरीटी पाण्डवर्षभः ।
सहितः सर्वसैन्येन प्रामथत्कुरुनन्दनः ॥ ०२० ॥

ततः परमविक्रान्तो बाह्लीकान्कुरुनन्दनः ।
महता परिमर्देन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ ०२१ ॥

गृहीत्वा तु बलं सारं फल्गु चोत्सृज्य पाण्डवः ।

दरदान्सह काम्बोजैरजयत्पाकशासनिः ॥ ०२२ ॥

प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः ।
निवसन्ति वने ये च तान्सर्वानजयत्प्रभुः ॥ ०२३ ॥

लोहान्परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि ।
सहितांस्तान्महाराज व्यजयत्पाकशासनिः ॥ ०२४ ॥

ऋषिकेषु तु सङ्ग्रामो बभूवातिभयङ्करः ।
तारकामयसङ्काशः परमर्षिकपार्थयोः ॥ ०२५ ॥

स विजित्य ततो राजन्नृषिकान्रणमूर्धनि ।
शुकोदरसमप्रख्यान्हयानष्टौ समानयत् ॥ ०२६ ॥

मयूरसदृशानन्यानुभयानेव चापरान् ॥ ०२६ ॥

स विनिर्जित्य सङ्ग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम् ।
श्वेतपर्वतमासाद्य न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०२५

वैशंपायन उवाच ॥

स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य भारत ।
देशं किंपुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ ००१ ॥

महता संनिपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह ।

व्यजयत्पाण्डवश्रेष्ठः करे चैव न्यवेशयत् ॥ ००२ ॥

तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम् ।
पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत् ॥ ००३ ॥

तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् ।
ऋषिकुल्याश्च ताः सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ००४ ॥

सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः ।
गन्धर्वरक्षितं देशं व्यजयत्पाण्डवस्ततः ॥ ००५ ॥

तत्र तित्तिरिकल्माषान्मण्डूकाक्षान्हयोत्तमान् ।
लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा ॥ ००६ ॥

उत्तरं हरिवर्षं तु समासाद्य स पाण्डवः ।
इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ००७ ॥

तत एनं महाकाया महावीर्या महाबलाः ।
द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचनमब्रुवन् ॥ ००८ ॥

पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन ।
उपावर्तस्व कल्याण पर्याप्तमिदमच्युत ॥ ००९ ॥

इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं स न भवेन्नरः ।
प्रीयामहे त्वया वीर पर्याप्तो विजयस्तव ॥ ०१० ॥

न चापि किञ्चिज्जेतव्यमर्जुनात्र प्रदृश्यते ।
उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्तते ॥ ०११ ॥

प्रविष्टश्चापि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किञ्चन ।
न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ ०१२ ॥

अथेह पुरुषव्याघ्र किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि ।
तद्ब्रवीहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ ०१३ ॥

ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः पाकशासनिः ।
पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः ॥ ०१४ ॥

न प्रवेक्ष्यामि वो देशं बाध्यत्वं यदि मानुषैः ।
युधिष्ठिराय यत्किञ्चित्करवन्नः प्रदीयताम् ॥ ०१५ ॥

ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
मोकाजिनानि दिव्यानि तस्मै ते प्रददुः करम् ॥ ०१६ ॥

एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम् ।
सङ्ग्रामान्सुबहून्कृत्वा क्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा ॥ ०१७ ॥

स विनिर्जित्य राज्ञस्तान्करे च विनिवेश्य ह ।
धनान्यादाय सर्वेभ्यो रत्नानि विविधानि च ॥ ०१८ ॥

हयांस्तित्तिरिकल्माषाञ्शुकपत्रनिभानपि ।
मयूरसदृशांश्चान्यान्सर्वाननिलरंहसः ॥ ०१९ ॥

वृतः सुमहता राजन्बलेन चतुरङ्गिणा ।
आजगाम पुनर्वीरः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०२६

वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ ००१ ॥

महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ।
वृतो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्धनः ॥ ००२ ॥

स गत्वा राजशार्दूलः पाञ्चालानां पुरं महत् ।
पाञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः ॥ ००३ ॥

ततः स गण्डकीं शूरो विदेहांश्च नरर्षभः ।
विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानगमत्प्रभुः ॥ ००४ ॥

तत्र दाशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कृतवान्कर्म भीमेन महद्युद्धं निरायुधम् ॥ ००५ ॥

भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म परंतपः ।
अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम् ॥ ००६ ॥

ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः ।
सैन्येन महता राजन्कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ००७ ॥

सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहानुजम् ।
जिगाय समरे वीरो बलेन बलिनां वरः ॥ ००८ ॥

स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्मणा ।
पूर्वदेशं महावीर्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः ॥ ००९ ॥

ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत् ।
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ॥ ०१० ॥

ततस्तु धर्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभः ।
शिशुपालं महावीर्यमभ्ययाज्जनमेजय ॥ ०११ ॥

चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम् ।
उपनिष्क्रम्य नगरात्प्रत्यगृह्णात्परंतपः ॥ ०१२ ॥

तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा ।
उभयोरात्मकुलयोः कौशल्यं पर्यपृच्छताम् ॥ ०१३ ॥

ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशां पते ।
उवाच भीमं प्रहसन्किमिदं कुरुषेऽनघ ॥ ०१४ ॥

तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्मराजचिकीर्षितम् ।
स च तत्प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः ॥ ०१५ ॥

ततो भीमस्तत्र राजन्नुषित्वा त्रिदशाः क्षपाः ।
सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०२७

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत् ।
कोसलाधिपतिं चैव बृहद्बलमरिंदमः ॥ ००१ ॥

अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घप्रज्ञं महाबलम् ।
अजयत्पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ००२ ॥

ततो गोपालकच्छं च सोत्तमानपि चोत्तरान् ।
मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं व्यजयत्प्रभुः ॥ ००३ ॥

ततो हिमवतः पार्श्वे समभ्येत्य जरद्गवम् ।
सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशे बली ॥ ००४ ॥

एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पुरुषर्षभः ।
उन्नाटमभितो जिग्ये कुक्षिमन्तं च पर्वतम् ॥ ००५ ॥

पाण्डवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ॥ ००५ ॥

स काशिराजं समरे सुबन्धुमनिवर्तिनम् ।
वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ००६ ॥

ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ।
युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः ॥ ००७ ॥

ततो मत्स्यान्महातेजा मलयांश्च महाबलान् ।
अनवद्यान्गयांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ॥ ००८ ॥

निवृत्य च महाबाहुर्मदर्वीकं महीधरम् ।
सोपदेशं विनिर्जित्य प्रययावुत्तरामुखः ॥ ००९ ॥

वत्सभूमिं च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान्बलात् ॥ ००९ ॥

भर्गाणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ।
विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ॥ ०१० ॥

ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तं च पाण्डवः ।
तरसैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ०११ ॥

शर्मकान्वर्मकांश्चैव सान्त्वेनैवाजयत्प्रभुः ।
वैदेहकं च राजानं जनकं जगतीपतिम् ॥ ०१२ ॥

विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ०१२ ॥

वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात् ।
किरातानामधिपतीन्व्यजयत्सप्त पाण्डवः ॥ ०१३ ॥

ततः सुह्मान्प्राच्यसुह्मान्समक्षांश्चैव वीर्यवान् ।
विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानुपयाद्बली ॥ ०१४ ॥

दण्डं च दण्डधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ।
तैरेव सहितः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् ॥ ०१५ ॥

जारासंधिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह ।
तैरेव सहितो राजन्कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ ०१६ ॥

स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा ।
युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ ०१७ ॥

स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत ।
ततो विजिग्ये बलवान्राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ ०१८ ॥

अथ मोदागिरिं चैव राजानं बलवत्तरम् ।
पाण्डवो बाहुवीर्येण निजघान महामृधे ॥ ०१९ ॥

ततः पौण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् ।
कौशिकीकच्छनिलयं राजानं च महौजसम् ॥ ०२० ॥

उभौ बलवृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।

निर्जित्याजौ महाराज वङ्गराजमुपाद्रवत् ॥ ०२१ ॥

समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनं च पार्थिवम् ।
ताम्रलिप्तं च राजानं काचं वङ्गाधिपं तथा ॥ ०२२ ॥

सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः ।
सर्वान्म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभः ॥ ०२३ ॥

एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पवनात्मजः ।
वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्बली ॥ ०२४ ॥

स सर्वान्म्लेच्छनृपतीन्सागरद्वीपवासिनः ।
करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च ॥ ०२५ ॥

चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमुक्तमनुत्तमम् ।
काञ्चनं रजतं वज्रं विद्रुमं च महाधनम् ॥ ०२६ ॥

स कोटिशतसंख्येन धनेन महता तदा ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा धनवर्षेण पाण्डवम् ॥ ०२७ ॥

इन्द्रप्रस्थमथागम्य भीमो भीमपराक्रमः ।
निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०२८

वैशंपायन उवाच ॥

तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।

महत्या सेनया सार्धं प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ ००१ ॥

स शूरसेनान्कार्त्स्न्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः ।
मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्बली ॥ ००२ ॥

अधिराजाधिपं चैव दन्तवक्रं महाहवे ।
जिगाय करदं चैव स्वराज्ये संन्यवेशयत् ॥ ००३ ॥

सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ।
तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्स पटच्चरान् ॥ ००४ ॥

निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरं तथा ।
तरसा व्यजयद्धीमाञ्श्रेणिमन्तं च पार्थिवम् ॥ ००५ ॥

नवराष्ट्रं विनिर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत् ।
प्रीतिपूर्वं च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ००६ ॥

ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥ ००७ ॥

चक्रे तत्र स सङ्ग्रामं सह भोजेन भारत ।
स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ ००८ ॥

करांस्तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च ।
ततस्तैरेव सहितो नर्मदामभितो ययौ ॥ ००९ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महता वृतौ ।
जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान् ॥ ०१० ॥

ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ ०११ ॥

पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ।
ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयङ्करम् ॥ ०१२ ॥

सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयाय च ।
चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान्हव्यवाहनः ॥ ०१३ ॥

ततो हया रथा नागाः पुरुषाः कवचानि च ।
प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ ०१४ ॥

ततः सुसंभ्रान्तमना बभूव कुरुनन्दनः ।
नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ ०१५ ॥

जनमेजय उवाच ॥

किमर्थं भगवानग्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ।
सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तत्र माहिष्मतीवासी भगवान्हव्यवाहनः ।
श्रूयते निगृहीतो वै पुरस्तात्पारदारिकः ॥ ०१७ ॥

नीलस्य राज्ञः पूर्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ।
तदा ब्राह्मणरूपेण चरमाणो यदृच्छया ॥ ०१८ ॥

तं तु राजा यथाशास्त्रमन्वशाद्धार्मिकस्तदा ।
प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ॥ ०१९ ॥

तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसा कविम् ।
चक्रे प्रसादं च तदा तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ ०२० ॥

वरेण छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः ।
अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ ०२१ ॥

ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्तीह वह्निना ॥ ०२२ ॥

तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ।
बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल ॥ ०२३ ॥

एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ।
स्वैरिण्यस्तत्र नार्यो हि यथेष्टं प्रचरन्त्युत ॥ ०२४ ॥

वर्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं पुरुषोत्तम ।
भयादग्नेर्महाराज तदा प्रभृति सर्वदा ॥ ०२५ ॥

सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम् ।
परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथा गिरिः ॥ ०२६ ॥

उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत्पावकं ततः ।
त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते ॥ ०२७ ॥

मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ।
पावनात्पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ॥ ०२८ ॥

वेदास्त्वदर्थं जाताश्च जातवेदास्ततो ह्यसि ।
यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ॥ ०२९ ॥

एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य मेदिनीम् ।
विधिवत्पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ॥ ०३० ॥

प्रमुखे सर्वसैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ।
न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः ॥ ०३१ ॥

तमभ्येत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् ।
सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ०३२ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं कृता मया ।
वेद्मि सर्वमभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च ॥ ०३३ ॥

मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ।
यावद्राज्ञोऽस्य नीलस्य कुलवंशधरा इति ॥ ०३४ ॥

ईप्सितं तु करिष्यामि मनसस्तव पाण्डव ॥ ०३४ ॥

तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसानतः ।
पूजयामास माद्रेयः पावकं पुरुषर्षभः ॥ ०३५ ॥

पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाभ्ययात्तदा ।
सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां पतिम् ॥ ०३६ ॥

प्रतिगृह्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य तम् ।
माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ॥ ०३७ ॥

त्रैपुरं स वशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पोतनेश्वरम् ॥ ०३८ ॥

आहृतिं कौशिकाचार्यं यत्नेन महता ततः ।
वशे चक्रे महाबाहुः सुराष्ट्राधिपतिं तथा ॥ ०३९ ॥

सुराष्ट्रविषयस्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे ।
राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥ ०४० ॥

भीष्मकाय स धर्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै ।
स चास्य ससुतो राजन्प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ०४१ ॥

प्रीतिपूर्वं महाबाहुर्वासुदेवमवेक्ष्य च ।
ततः स रत्नान्यादाय पुनः प्रायाद्युधां पतिः ॥ ०४२ ॥

ततः शूर्पारकं चैव गणं चोपकृताह्वयम् ।
वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ॥ ०४३ ॥

सागरद्वीपवासांश्च नृपतीन्म्लेच्छयोनिजान् ।
निषादान्पुरुषादांश्च कर्णप्रावरणानपि ॥ ०४४ ॥

ये च कालमुखा नाम नरा राक्षसयोनयः ।
कृत्स्नं कोल्लगिरिं चैव मुरचीपत्तनं तथा ॥ ०४५ ॥

द्वीपं ताम्राह्वयं चैव पर्वतं रामकं तथा ।
तिमिङ्गिलं च नृपतिं वशे चक्रे महामतिः ॥ ०४६ ॥

एकपादांश्च पुरुषान्केवलान्वनवासिनः ।
नगरीं सञ्जयन्तीं च पिच्छण्डं करहाटकम् ॥ ०४७ ॥

दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ०४७ ॥

पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्रकेरलैः ।
अन्ध्रांस्तलवनांश्चैव कलिङ्गानोष्ट्रकर्णिकान् ॥ ०४८ ॥

अन्ताखीं चैव रोमां च यवनानां पुरं तथा ।
दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ०४९ ॥

भरुकच्छं गतो धीमान्दूतान्माद्रवतीसुतः ।

प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महात्मने ॥ ०५० ॥

विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिंदमः ॥ ०५० ॥

स चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृतं धीमानन्वमन्यत स प्रभुः ॥ ०५१ ॥

ततः संप्रेषयामास रत्नानि विविधानि च ।
चन्दनागुरुमुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ०५२ ॥

वासांसि च महार्हाणि मणींश्चैव महाधनान् ।
न्यवर्तत ततो धीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ ०५३ ॥

एवं निर्जित्य तरसा सान्त्वेन विजयेन च ।
करदान्पार्थिवान्कृत्वा प्रत्यागच्छदरिंदमः ॥ ०५४ ॥

धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभ ।
कृतकर्मा सुखं राजन्नुवास जनमेजय ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०२९

वैशंपायन उवाच ॥

नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ।
वासुदेवजितामाशां यथासौ व्यजयत्प्रभुः ॥ ००१ ॥

निर्याय खाण्डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ।
उद्दिश्य मतिमान्प्रायान्महत्या सेनया सह ॥ ००२ ॥

सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ००३ ॥

ततो बहुधनं रम्यं गवाश्वधनधान्यवत् ।
कार्त्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ००४ ॥

तत्र युद्धं महद्वृत्तं शूरैर्मत्तमयूरकैः ।
मरुभूमिं च कार्त्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ००५ ॥

शैरीषकं महेच्छं च वशे चक्रे महाद्युतिः ।
शिबींस्त्रिगर्तानम्बष्ठान्मालवान्पञ्चकर्पटान् ॥ ००६ ॥

तथा मध्यमिकायांश्च वाटधानान्द्विजानथ ।
पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ००७ ॥

गणानुत्सवसङ्केतान्व्यजयत्पुरुषर्षभः ।
सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणेया महाबलाः ॥ ००८ ॥

शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ।
वर्तयन्ति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥ ००९ ॥

कृत्स्नं पञ्चनदं चैव तथैवापरपर्यटम् ।
उत्तरज्योतिकं चैव तथा वृन्दाटकं पुरम् ॥ ०१० ॥

द्वारपालं च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः ॥ ०१० ॥

रमठान्हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ।
तान्सर्वान्स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥ ०११ ॥

तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय चाभिभुः ।

स चास्य दशभी राज्यैः प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ०१२ ॥

ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ।
मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ॥ ०१३ ॥

स तस्मिन्सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशां पते ।
रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधां पतिः ॥ ०१४ ॥

ततः सागरकुक्षिस्थान्म्लेच्छान्परमदारुणान् ।
पह्लवान्बर्बरांश्चैव तान्सर्वाननयद्वशम् ॥ ०१५ ॥

ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ।
न्यवर्तत नरश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् ॥ ०१६ ॥

करभाणां सहस्राणि कोशं तस्य महात्मनः ।
ऊहुर्दश महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम् ॥ ०१७ ॥

इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ।
ततो माद्रीसुतः श्रीमान्धनं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ०१८ ॥

एवं प्रतीचीं नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ।
विजिग्ये वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभः ॥ ०१९ ॥

राजसूयपर्व

अध्याय ०३०

वैशंपायन उवाच ॥

रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।
शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ ००१ ॥

बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।
निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ ००२ ॥

सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ता गोरक्षं कर्षणं वणिक् ।
विशेषात्सर्वमेवैतत्सञ्जज्ञे राजकर्मणः ॥ ००३ ॥

दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन्प्रति परस्परम् ।
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषा गिरः ॥ ००४ ॥

अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्छनम् ।
सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ००५ ॥

प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम् ।
अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्यैः पृथक्पृथक् ॥ ००६ ॥

धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।
कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ००७ ॥

स्वकोशस्य परीमाणं कोष्ठस्य च महीपतिः ।
विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ ००८ ॥

सुहृदश्चैव तं सर्वे पृथक्क सह चाब्रुवन् ।
यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र सांप्रतम् ॥ ००९ ॥

अथैवं ब्रुवतामेव तेषामभ्याययौ हरिः ।
ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृश्यश्चापि विजानताम् ॥ ०१० ॥

जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाप्ययश्च ह ।
भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ०११ ॥

प्राकारः सर्ववृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ।
बलाधिकारे निक्षिप्य संहत्यानकदुन्दुभिम् ॥ ०१२ ॥

उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ।
धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृतः ॥ ०१३ ॥

तं धनौघमपर्यन्तं रत्नसागरमक्षयम् ।
नादयन्रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ०१४ ॥

असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारतं पुरम् ॥ ०१५ ॥

तं मुदाभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ।
संपृष्ट्वा कुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः ॥ ०१६ ॥

धौम्यद्वैपायनमुखैरृत्विग्भिः पुरुषर्षभः ।
भीमार्जुनयमैश्चापि सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्वशे कृष्ण वर्तते ।
धनं च बहु वार्ष्णेय त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ ०१८ ॥

सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत ।

उपयोक्तुं द्विजाग्र्येषु हव्यवाहे च माधव ॥ ०१९ ॥

तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्ह सहितस्त्वया ।
अनुजैश्च महाबाहो तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ ०२० ॥

स दीक्षापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज ।
त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ ०२१ ॥

मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो ।
अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ ०२२ ॥

तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं बहूक्त्वा गुणविस्तरम् ।
त्वमेव राजशार्दूल सम्राडर्हो महाक्रतुम् ॥ ०२३ ॥

संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् ॥ ०२३ ॥

यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते ।
नियुङ्क्ष्व चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तास्मि ते वचः ॥ ०२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सफलः कृष्ण सङ्कल्पः सिद्धिश्च नियता मम ।
यस्य मे त्वं हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
ईहितुं राजसूयाय साधनान्युपचक्रमे ॥ ०२६ ॥

तत आज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हणः ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ॥ ०२७ ॥

अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः ।
तथोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ ०२८ ॥

अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तान्क्षिप्रमेव हि ।
समानयन्तु पुरुषा यथायोगं यथाक्रमम् ॥ ०२९ ॥

इन्द्रसेनो विशोकश्च पूरुश्चार्जुनसारथिः ।
अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकाम्यया ॥ ०३० ॥

सर्वकामाश्च कार्यन्तां रसगन्धसमन्विताः ।
मनोहराः प्रीतिकरा द्विजानां कुरुसत्तम ॥ ०३१ ॥

तद्वाक्यसमकालं तु कृतं सर्वमवेदयत् ।
सहदेवो युधां श्रेष्ठो धर्मराजे महात्मनि ॥ ०३२ ॥

ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विजः समुपानयत् ।
वेदानिव महाभागान्साक्षान्मूर्तिमतो द्विजान् ॥ ०३३ ॥

स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुतः ।
धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥ ०३४ ॥

याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तमः ।
पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत् ॥ ०३५ ॥

एतेषां शिष्यवर्गाश्च पुत्राश्च भरतर्षभ ।
बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ०३६ ॥

ते वाचयित्वा पुण्याहमीहयित्वा च तं विधिम् ।
शास्त्रोक्तं योजयामासुस्तद्देवयजनं महत् ॥ ०३७ ॥

तत्र चक्रुरनुज्ञाताः शरणान्युत शिल्पिनः ।
रत्नवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ॥ ०३८ ॥

तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तमः ।
सहदेवं तदा सद्यो मन्त्रिणं कुरुसत्तमः ॥ ०३९ ॥

आमन्त्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषयस्वाशुगान्द्रुतम् ।
उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान्प्राहिणोत्तदा ॥ ०४० ॥

आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान्भूमिपानपि ।
विशश्च मान्याञ्शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥ ०४१ ॥

ते सर्वान्पृथिवीपालान्पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आमन्त्रयां बभूवुश्च प्रेषयामास चापरान् ॥ ०४२ ॥

ततस्ते तु यथाकालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
दीक्षयां चक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ०४३ ॥

दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
जगाम यज्ञायतनं वृतो विप्रैः सहस्रशः ॥ ०४४ ॥

भ्रातृभिर्ज्ञातिभिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैस्तथा ।
क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्र नानादेशसमागतैः ॥ ०४५ ॥

अमात्यैश्च नृपश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ॥ ०४५ ॥

आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ।
सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ०४६ ॥

तेषामावसथांश्चक्रुर्धर्मराजस्य शासनात् ।
बह्वन्नाञ्शयनैर्युक्तान्सगणानां पृथक्पृथक् ॥ ०४७ ॥

सर्वर्तुगुणसंपन्नाञ्शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ॥ ०४७ ॥

तेषु ते न्यवसन्राजन्ब्राह्मणा भृशसत्कृताः ।
कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्तकान् ॥ ०४८ ॥

भुञ्जतां चैव विप्राणां वदतां च महास्वनः ।
अनिशं श्रूयते स्मात्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ०४९ ॥

दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ।
एवंप्रकाराः सञ्जल्पाः श्रूयन्ते स्मात्र नित्यशः ॥ ०५० ॥

गवां शतसहस्राणि शयनानां च भारत ।
रुक्मस्य योषितां चैव धर्मराजः पृथग्ददौ ॥ ०५१ ॥

प्रावर्ततैवं यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः ।
पृथिव्यामेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिविष्टपे ॥ ०५२ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम् ।
नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय भरतर्षभ ॥ ०५३ ॥

द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च ।
भ्रातॄणां चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ०५४ ॥

अध्याय ०३१

वैशंपायन उवाच ॥

स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिञ्जयः ।
भीष्ममामन्त्रयामास धृतराष्ट्रं च पाण्डवः ॥ ००१ ॥

प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ।
संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविदस्तदा ॥ ००२ ॥

अन्ये च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्मनुजर्षभ ।
द्रष्टुकामाः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ००३ ॥

दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः पार्थिवास्तत्र भारत ।
समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ।
दुर्योधनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ००५ ॥

सत्कृत्यामन्त्रिताः सर्वे आचार्यप्रमुखा नृपाः ।
गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः ॥ ००६ ॥

अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिनां वरः ।
ऋतः शल्यो मद्रराजो बाह्लिकश्च महारथः ॥ ००७ ॥

सोमदत्तोऽथ कौरव्यो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ००८ ॥

यज्ञसेनः सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिपः ।
प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिर्भगदत्तो महायशाः ॥ ००९ ॥

सह सर्वैस्तथा म्लेच्छैः सागरानूपवासिभिः ।
पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बलः ॥ ०१० ॥

पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ।

आकर्षः कुन्तलश्चैव वानवास्यान्ध्रकास्तथा ॥ ०११ ॥

द्रविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा ।
कुन्तिभोजो महातेजाः सुह्मश्च सुमहाबलः ॥ ०१२ ॥

बाह्लिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व एव ते ।
विराटः सह पुत्रैश्च माचेल्लश्च महारथः ॥ ०१३ ॥

राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वराः ॥ ०१३ ॥

शिशुपालो महावीर्यः सह पुत्रेण भारत ।
आगच्छत्पाण्डवेयस्य यज्ञं सङ्ग्रामदुर्मदः ॥ ०१४ ॥

रामश्चैवानिरुद्धश्च बभ्रुश्च सहसारणः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ॥ ०१५ ॥

उल्मुको निशठश्चैव वीरः प्राद्युम्निरेव च ।
वृष्णयो निखिलेनान्ये समाजग्मुर्महारथाः ॥ ०१६ ॥

एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजाः ।
आजग्मुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ०१७ ॥

ददुस्तेषामावसथान्धर्मराजस्य शासनात् ।
बहुकक्ष्यान्वितान्राजन्दीर्घिकावृक्षशोभितान् ॥ ०१८ ॥

तथा धर्मात्मजस्तेषां चक्रे पूजामनुत्तमाम् ।
सत्कृताश्च यथोद्दिष्टाञ्जग्मुरावसथान्नृपाः ॥ ०१९ ॥

कैलासशिखरप्रख्यान्मनोज्ञान्द्रव्यभूषितान् ।
सर्वतः संवृतानुच्चैः प्राकारैः सुकृतैः सितैः ॥ ०२० ॥

सुवर्णजालसंवीतान्मणिकुट्टिमशोभितान् ।
सुखारोहणसोपानान्महासनपरिच्छदान् ॥ ०२१ ॥

स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगन्धिनः ।
हंसांशुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् ॥ ०२२ ॥

असंबाधान्समद्वारान्युतानुच्चावचैर्गुणैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गान्हिमवच्छिखरानिव ॥ ०२३ ॥

विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन्भूमिपा भूरिदक्षिणम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ०२४ ॥

तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
भ्राजते स्म तदा राजन्नाकपृष्ठमिवामरैः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०३२

वैशंपायन उवाच ॥

पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ।
अभिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

भीष्मं द्रोणं कृपं द्रौणिं दुर्योधनविविंशती ॥ ००१ ॥

अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु सर्वशः ।
इदं वः स्वमहं चैव यदिहास्ति धनं मम ॥ ००२ ॥

प्रीणयन्तु भवन्तो मां यथेष्टमनियन्त्रिताः ॥ ००२ ॥

एवमुक्त्वा स तान्सर्वान्दीक्षितः पाण्डवाग्रजः ।
युयोज ह यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ॥ ००३ ॥

भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् ।
परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ००४ ॥

राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं सञ्जयं संन्ययोजयत् ।
कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ००५ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ।
दक्षिणानां च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ॥ ००६ ॥

तथान्यान्पुरुषव्याघ्रांस्तस्मिंस्तस्मिन्न्ययोजयत् ॥ ००६ ॥

बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे ॥ ००७ ॥

क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ।
दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ००८ ॥

सर्वलोकः समावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ।
द्रष्टुकामः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ००९ ॥

न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ।
रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्धयन् ॥ ०१० ॥

कथं नु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात् ।
यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ॥ ०११ ॥

भवनैः सविमानाग्रैः सोदर्कैर्बलसंवृतैः ।

लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ॥ ०१२ ॥

कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा ।
विचित्रै रत्नवद्भिश्च ऋध्या परमया युतैः ॥ ०१३ ॥

राजभिश्च समावृत्तैरतीवश्रीसमृद्धिभिः ।
अशोभत सदो राजन्कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ०१४ ॥

ऋध्या च वरुणं देवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ।
षडग्निनाथ यज्ञेन सोऽयजद्दक्षिणावता ॥ ०१५ ॥

सर्वाञ्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत् ॥ ०१५ ॥

अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ।
रत्नोपहारकर्मण्यो बभूव स समागमः ॥ ०१६ ॥

इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षासमन्वितैः ।
तस्मिन्हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभिः ॥ ०१७ ॥

यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः ।
ततृपुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ ०१८ ॥

अर्घाभिहरणपर्व

अध्याय ०३३

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह ।
अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्थं महर्षयः ॥ ००१ ॥

नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः ।
समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तदा ॥ ००२ ॥

समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयो यथा ।
कर्मान्तरमुपासन्तो जजल्पुरमितौजसः ॥ ००३ ॥

इदमेवं न चाप्येवमेवमेतन्न चान्यथा ।
इत्यूचुर्बहवस्तत्र वितण्डानाः परस्परम् ॥ ००४ ॥

कृशानर्थांस्तथा केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते ।
अकृशांश्च कृशांश्चक्रुर्हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ॥ ००५ ॥

तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैः प्रपूरितम् ।
विचिक्षिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ००६ ॥

केचिद्धर्मार्थसंयुक्ताः कथास्तत्र महाव्रताः ।
रेमिरे कथयन्तश्च सर्ववेदविदां वराः ॥ ००७ ॥

सा वेदिर्वेदसंपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
आबभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ॥ ००८ ॥

न तस्यां संनिधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रतः ।
अन्तर्वेद्यां तदा राजन्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ००९ ॥

तां तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानजाम् ।
तुतोष नारदः पश्यन्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ०१० ॥

अथ चिन्तां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ।
नारदस्तं तदा पश्यन्सर्वक्षत्रसमागमम् ॥ ०११ ॥

सस्मार च पुरावृत्तां कथां तां भरतर्षभ ।
अंशावतरणे यासौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ ०१२ ॥

देवानां सङ्गमं तं तु विज्ञाय कुरुनन्दन ।
नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥ ०१३ ॥

साक्षात्स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः ।
प्रतिज्ञां पालयन्धीमाञ्जातः परपुरञ्जयः ॥ ०१४ ॥

संदिदेश पुरा योऽसौ विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुनर्लोकानवाप्स्यथ ॥ ०१५ ॥

इति नारायणः शंभुर्भगवाञ्जगतः प्रभुः ।
आदिश्य विबुधान्सर्वानजायत यदुक्षये ॥ ०१६ ॥

क्षितावन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः ।
परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥ ०१७ ॥

यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्व उपासते ।
सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः ॥ ०१८ ॥

अहो बत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम् ।
आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् ॥ ०१९ ॥

इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास धर्मवित् ।
हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीड्यं तमीश्वरम् ॥ ०२० ॥

तस्मिन्धर्मविदां श्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ।

महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः ॥ ०२१ ॥

ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत ॥ ०२२ ॥

आचार्यमृत्विजं चैव संयुक्तं च युधिष्ठिर ।
स्नातकं च प्रियं चाहुः षडर्घ्यार्हान्नृपं तथा ॥ ०२३ ॥

एतानर्हानभिगतानाहुः संवत्सरोषितान् ।
त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागताः ॥ ०२४ ॥

एषामेकैकशो राजन्नर्घ्यमानीयतामिति ।
अथ चैषां वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन ।
उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो भीष्मः शांतनवो बुद्ध्या निश्चित्य भारत ।
वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हणीयतमं भुवि ॥ ०२७ ॥

एष ह्येषां समेतानां तेजोबलपराक्रमैः ।
मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥ ०२८ ॥

असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितं चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ ०२९ ॥

तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ।

उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ॥ ०३० ॥

प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ०३१ ॥

स उपालभ्य भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
अपाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०३४

शिशुपाल उवाच ॥

नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ।
महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणम् ॥ ००१ ॥

नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु ।
यत्कामात्पुण्डरीकाक्षं पाण्डवार्चितवानसि ॥ ००२ ॥

बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ।
अयं तत्राभ्यतिक्रान्त आपगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ००३ ॥

त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।
भवत्यभ्यधिकं भीष्मो लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ००४ ॥

कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ ००५ ॥

अथ वा मन्यसे कृष्णं स्थविरं भरतर्षभ ।

वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ००६ ॥

अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् ।
द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ॥ ००७ ॥

आचार्यं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुपुङ्गव ।
द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ००८ ॥

ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन ।
द्वैपायने स्थिते विप्रे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ ००९ ॥

नैव ऋत्विङ्न चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ।
अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया ॥ ०१० ॥

अथ वाप्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ।
किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ ०११ ॥

वयं तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोभान्न च सान्त्वनात् ॥ ०१२ ॥

अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥ ०१३ ॥

किमन्यदवमानाद्धि यदिमं राजसंसदि ।
अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्घ्येणार्चितवानसि ॥ ०१४ ॥

अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् ।
को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां प्रयोजयेत् ॥ ०१५ ॥

योऽयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान्पुरा ॥ ०१५ ॥

अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् ।
कृपणत्वं निविष्टं च कृष्णेऽर्घ्यस्य निवेदनात् ॥ ०१६ ॥

यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ।
ननु त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवोऽर्हति ॥ ०१७ ॥

अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ।
पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ ०१८ ॥

अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहु मन्यसे ।
हविषः प्राप्य निष्यन्दं प्राशितुं श्वेव निर्जने ॥ ०१९ ॥

न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामवमानः प्रयुज्यते ।
त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ ०२० ॥

क्लीबे दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् ।
अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ ०२१ ॥

दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ।
वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ०२२ ॥

इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०३५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ।
उवाच चैनं मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ००१ ॥

नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् ।
अधर्मश्च परो राजन्पारुष्यं च निरर्थकम् ॥ ००२ ॥

न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिव ।
भीष्मः शांतनवस्त्वेनं मावमंस्था अतोऽन्यथा ॥ ००३ ॥

पश्य चेमान्महीपालांस्त्वत्तो वृद्धतमान्बहून् ।
मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ००४ ॥

वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ।
न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

नास्मा अनुनयो देयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नानुमन्यते ॥ ००६ ॥

क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ।
यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ००७ ॥

अस्यां च समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ ००८ ॥

न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो जनार्दनः ॥ ००९ ॥

कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।

जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ ०१० ॥

तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।
एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं मा भूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ०११ ॥

ज्ञानवृद्धा मया राजन्बहवः पर्युपासिताः ।
तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ॥ ०१२ ॥

समागतानामश्रौषं बहून्बहुमतान्सताम् ॥ ०१२ ॥

कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ।
बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे ॥ ०१३ ॥

न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ।
न संबन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भौमसुखावहम् ।
यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुज्महे ॥ ०१५ ॥

न हि कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ।
गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः ॥ ०१६ ॥

ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः ।
पूज्ये ताविह गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥ ०१७ ॥

वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यमितं तथा ।
नृणां हि लोके कस्यास्ति विशिष्टं केशवादृते ॥ ०१८ ॥

दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
संनतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥ ०१९ ॥

तमिमं सर्वसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ ०२० ॥

ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ।
सर्वमेतद्धृषीकेशे तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ ०२१ ॥

कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः ।
कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं समर्पितम् ॥ ०२२ ॥

एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः ॥ ०२३ ॥

बुद्धिर्मनो महान्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या ।
चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ ०२४ ॥

आदित्यश्चन्द्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ये ।
दिशश्चोपदिशश्चैव सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ ०२५ ॥

अयं तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ।
सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ॥ ०२६ ॥

यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं मतिमान्नरः ।
स वै पश्येद्यथाधर्मं न तथा चेदिराडयम् ॥ ०२७ ॥

सवृद्धबालेष्वथ वा पार्थिवेषु महात्मसु ।
को नार्हं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ॥ ०२८ ॥

अथेमां दुष्कृतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति ।
दुष्कृतायां यथान्यायं तथायं कर्तुमर्हति ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०३६

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महायशाः ।
व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ ००१ ॥

केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।
पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः ॥ ००२ ॥

सर्वेषां बलिनां मूर्ध्नि मयेदं निहितं पदम् ।
एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ॥ ००३ ॥

मतिमन्तस्तु ये केचिदाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमर्चितमर्चार्हमनुजानन्तु ते नृपाः ॥ ००४ ॥

ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ।
मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये संदर्शिते पदे ॥ ००५ ॥

ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्धनि ।
अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन्साधु साध्विति ॥ ००६ ॥

आविध्यदजिनं कृष्णं भविष्यद्भूतजल्पकः ।
सर्वसंशयनिर्मोक्ता नारदः सर्वलोकवित् ॥ ००७ ॥

तत्राहूतागताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ।
संप्रादृश्यन्त सङ्क्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ।
अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ ००९ ॥

सुहृद्भिर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुराबभौ ।
आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ ०१० ॥

तं बलौघमपर्यन्तं राजसागरमक्षयम् ।
कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ ०११ ॥

पूजयित्वा तु पूजार्हं ब्रह्मक्षत्रं विशेषतः ।
सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ।
अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ ०१३ ॥

स्थितः सेनापतिर्वोऽहं मन्यध्वं किं नु सांप्रतम् ।
युधि तिष्ठाम संनह्य समेतान्वृष्णिपाण्डवान् ॥ ०१४ ॥

इति सर्वान्समुत्साह्य राज्ञस्तांश्चेदिपुङ्गवः ।
यज्ञोपघाताय ततः सोऽमन्त्रयत राजभिः ॥ ०१५ ॥

शिशुपालवधपर्व

अध्याय ०३७

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सागरसङ्काशं दृष्ट्वा नृपतिसागरम् ।
रोषात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

भीष्मं मतिमतां श्रेष्ठं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
बृहस्पतिं बृहत्तेजाः पुरुहूत इवारिहा ॥ ००२ ॥

असौ रोषात्प्रचलितो महान्नृपतिसागरः ।
अत्र यत्प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००३ ॥

यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां च शिवं भवेत् ।
यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ००४ ॥

इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ॥ ००५ ॥

मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति ।
शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ००६ ॥

प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तत्र समागताः ।
भषेयुः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः ॥ ००७ ॥

वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथेमे प्रमुखे स्थिताः ।
भषन्ते तात सङ्क्रुद्धाः श्वानः सिंहस्य संनिधौ ॥ ००८ ॥

न हि संबुध्यते तावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ।
तेन सिंहीकरोत्येतान्नृसिंहश्चेदिपुङ्गवः ॥ ००९ ॥

पार्थिवान्पार्थिवश्रेष्ठ शिशुपालोऽल्पचेतनः ।
सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ ०१० ॥

नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षजः ।
यदस्य शिशुपालस्थं तेजस्तिष्ठति भारत ॥ ०११ ॥

विप्लुता चास्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
चेदिराजस्य कौन्तेय सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ०१२ ॥

आदातुं हि नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं यदा ।
तस्य विप्लवते बुद्धिरेवं चेदिपतेर्यथा ॥ ०१३ ॥

चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ।
प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर ॥ ०१४ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः ।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०३८

शिशुपाल उवाच ॥

विभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् ।
न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्धः सन्कुलपांसनः ॥ ००१ ॥

युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्तता त्वया ।
वक्तुं धर्मादपेतार्थं त्वं हि सर्वकुरूत्तमः ॥ ००२ ॥

नावि नौरिव संबद्धा यथान्धो वान्धमन्वियात् ।
तथाभूता हि कौरव्या भीष्म येषां त्वमग्रणीः ॥ ००३ ॥

पूतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषतः ।
त्वया कीर्तयतास्माकं भूयः प्रच्यावितं मनः ॥ ००४ ॥

अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशवं स्तोतुमिच्छतः ।
कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्यते ॥ ००५ ॥

यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः ।
तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्गोपं संस्तोतुमिच्छसि ॥ ००६ ॥

यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम् ।
तौ वाश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ००७ ॥

चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ।
पादेन शकटं भीष्म तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ००८ ॥

वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतोऽचलः ।
तदा गोवर्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ॥ ००९ ॥

भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीडता नगमूर्धनि ।
इति ते भीष्म शृण्वानाः परं विस्मयमागताः ॥ ०१० ॥

यस्य चानेन धर्मज्ञ भुक्तमन्नं बलीयसः ।
स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ॥ ०११ ॥

न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम् ।
यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञ वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ ०१२ ॥

स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च ।
यस्य चान्नानि भुञ्जीत यश्च स्याच्छरणागतः ॥ ०१३ ॥

इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जना धर्मिणः सदा ।
भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ॥ ०१४ ॥

ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयांसं केशवं मम ।
अजानत इवाख्यासि संस्तुवन्कुरुसत्तम ॥ ०१५ ॥

गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च सन्भीष्म कथं संस्तवमर्हति ॥ ०१५ ॥

असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ।
संभावयति यद्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः ॥ ०१६ ॥

एवमेतत्सर्वमिति सर्वं तद्वितथं ध्रुवम् ॥ ०१६ ॥

न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ ०१७ ॥

नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः ।
अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ॥ ०१८ ॥

येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शकः ।
धर्मवाक्त्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादवप्लुतः ॥ ०१९ ॥

को हि धर्मिणमात्मानं जानञ्ज्ञानवतां वरः ।
कुर्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ ०२० ॥

अन्यकामा हि धर्मज्ञ कन्यका प्राज्ञमानिना ।
अम्बा नामेति भद्रं ते कथं सापहृता त्वया ॥ ०२१ ॥

यां त्वयापहृतां भीष्म कन्यां नैषितवान्नृपः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सतां वृत्तमनुष्ठितः ॥ ०२२ ॥

दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः ।
तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ ०२३ ॥

न हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ।
यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः ॥ ०२४ ॥

न त्वहं तव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं क्वचित् ।
न हि ते सेविता वृद्धा य एवं धर्ममब्रुवन् ॥ ०२५ ॥

इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
सर्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ ०२६ ॥

व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत् ।
सर्वं तदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ ०२७ ॥

सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्याधर्मानुशासनात् ।
हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुया वधम् ॥ ०२८ ॥

एवं हि कथयन्त्यन्ये नरा ज्ञानविदः पुरा ।
भीष्म यत्तदहं सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वतः ॥ ०२९ ॥

वृद्धः किल समुद्रान्ते कश्चिद्धंसोऽभवत्पुरा ।
धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति ह ॥ ०३० ॥

धर्मं चरत माधर्ममिति तस्य वचः किल ।
पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं धर्मवादिनः ॥ ०३१ ॥

अथास्य भक्ष्यमाजह्रुः समुद्रजलचारिणः ।
अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ॥ ०३२ ॥

तस्य चैव समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वशः ।

समुद्राम्भस्यमोदन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ०३३ ॥

तेषामण्डानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् ।
स हंसः संप्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ॥ ०३४ ॥

ततः प्रक्षीयमाणेषु तेष्वण्डेष्वण्डजोऽपरः ।
अशङ्कत महाप्राज्ञस्तं कदाचिद्ददर्श ह ॥ ०३५ ॥

ततः स कथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किल्बिषम् ।
तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ॥ ०३६ ॥

ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समागताः ।
निजघ्नुस्तं तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरूद्वह ॥ ०३७ ॥

ते त्वां हंससधर्माणमपीमे वसुधाधिपाः ।
निहन्युर्भीष्म सङ्क्रुद्धाः पक्षिणस्तमिवाण्डजम् ॥ ०३८ ॥

गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
भीष्म यां तां च ते सम्यक्कथयिष्यामि भारत ॥ ०३९ ॥

अन्तरात्मनि विनिहिते ; रौषि पत्ररथ वितथम् ।
अण्डभक्षणमशुचि ते ; कर्म वाचमतिशयते ॥ ०४० ॥

अध्याय ०३९

शिशुपाल उवाच ॥

स मे बहुमतो राजा जरासंधो महाबलः ।

योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥ ००१ ॥

केशवेन कृतं यत्तु जरासंधवधे तदा ।
भीमसेनार्जुनाभ्यां च कस्तत्साध्विति मन्यते ॥ ००२ ॥

अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना ।
दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासंधस्य धीमतः ॥ ००३ ॥

येन धर्मात्मनात्मानं ब्रह्मण्यमभिजानता ।
नैषितं पाद्यमस्मै तद्दातुमग्रे दुरात्मने ॥ ००४ ॥

भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनञ्जयाः ।
जरासंधेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम् ॥ ००५ ॥

यद्ययं जगतः कर्ता यथैनं मूर्ख मन्यसे ।
कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति ॥ ००६ ॥

इदं त्वाश्चर्यभूतं मे यदिमे पाण्डवास्त्वया ।
अपकृष्टाः सतां मार्गान्मन्यन्ते तच्च साध्विति ॥ ००७ ॥

अथ वा नैतदाश्चर्यं येषां त्वमसि भारत ।
स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्वार्थानां प्रदर्शकः ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु ।
चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ००९ ॥

तस्य पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते ।
भूयः क्रोधाभिताम्रान्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ०१० ॥

त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ०११ ॥

दन्तान्संदशतस्तस्य कोपाद्ददृशुराननम् ।
युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ ०१२ ॥

उत्पतन्तं तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम् ।
भीष्म एव महाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः ॥ ०१३ ॥

तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्यमाणस्य भारत ।
गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः ॥ ०१४ ॥

नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिंदमः ।
समुद्धूतो घनापाये वेलामिव महोदधिः ॥ ०१५ ॥

शिशुपालस्तु सङ्क्रुद्धे भीमसेने नराधिप ।
नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ०१६ ॥

उत्पतन्तं तु वेगेन पुनः पुनररिंदमः ।
न स तं चिन्तयामास सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ०१७ ॥

प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् ।
भीमसेनमतिक्रुद्धं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ ०१८ ॥

मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः ।
मत्प्रतापाग्निनिर्दग्धं पतङ्गमिव वह्निना ॥ ०१९ ॥

ततश्चेदिपतेर्वाक्यं तच्छ्रुत्वा कुरुसत्तमः ।
भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ ०२० ॥

अध्याय ०४०

भीष्म उवाच ॥

चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ।
रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ ००१ ॥

तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सबान्धवौ ।
वैकृतं तच्च तौ दृष्ट्वा त्यागाय कुरुतां मतिम् ॥ ००२ ॥

ततः सभार्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् ।
चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ००३ ॥

एष ते नृपते पुत्रः श्रीमाञ्जातो महाबलः ।
तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ००४ ॥

न चैवैतस्य मृत्युस्त्वं न कालः प्रत्युपस्थितः ।
मृत्युर्हन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ००५ ॥

संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः ।
पुत्रस्नेहाभिसंतप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

येनेदमीरितं वाक्यं ममैव तनयं प्रति ।
प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ००७ ॥

श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ।
अन्तर्हितं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः ॥ ००८ ॥

येनोत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ ।

पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ ००९ ॥

तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं च लोचनम् ।
निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ ०१० ॥

त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ।
धरण्यां पार्थिवाः सर्वे अभ्यगच्छन्दिदृक्षवः ॥ ०११ ॥

तान्पूजयित्वा संप्राप्तान्यथार्हं स महीपतिः ।
एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा ॥ ०१२ ॥

एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ।
शिशुरङ्के समारूढो न तत्प्राप निदर्शनम् ॥ ०१३ ॥

ततश्चेदिपुरं प्राप्तौ सङ्कर्षणजनार्दनौ ।
यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तां पितुस्तदा ॥ ०१४ ॥

अभिवाद्य यथान्यायं यथाज्येष्ठं नृपांश्च तान् ।
कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ ०१५ ॥

अभ्यर्चितौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः ।
पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात्स्वयम् ॥ ०१६ ॥

न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ ।
पेततुस्तच्च नयनं निममज्ज ललाटजम् ॥ ०१७ ॥

तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत ।
ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्ताया महाभुज ॥ ०१८ ॥

त्वं ह्यार्तानां समाश्वासो भीतानामभयङ्करः ।
पितृष्वसारं मा भैषीरित्युवाच जनार्दनः ॥ ०१९ ॥

ददानि कं वरं किं वा करवाणि पितृष्वसः ।
शक्यं वा यदि वाशक्यं करिष्यामि वचस्तव ॥ ०२० ॥

एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ।
शिशुपालस्यापराधान्क्षमेथास्त्वं महाबल ॥ ०२१ ॥

कृष्ण उवाच ॥

अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः ।
पुत्रस्य ते वधार्हाणां मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ ०२२ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमेष नृपः पापः शिशुपालः सुमन्दधीः ।
त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०४१

भीष्म उवाच ॥

नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ ००१ ॥

को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः ।
क्षेप्तुं दैवपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ ००२ ॥

एष ह्यस्य महाबाहो तेजोंशश्च हरेर्ध्रुवम् ।

तमेव पुनरादातुमिच्छत्पृथुयशा हरिः ॥ ००३ ॥

येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट् ।
गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्मानचिन्तयन् ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो न ममृषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा ।
उवाच चैनं सङ्क्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ००५ ॥

शिशुपाल उवाच ॥

द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः ।
यस्य संस्तववक्ता त्वं बन्दिवत्सततोत्थितः ॥ ००६ ॥

संस्तवाय मनो भीष्म परेषां रमते सदा ।
यदि संस्तौषि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्दनम् ॥ ००७ ॥

दरदं स्तुहि बाह्लीकमिमं पार्थिवसत्तमम् ।
जायमानेन येनेयमभवद्दारिता मही ॥ ००८ ॥

वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले ।
स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ००९ ॥

द्रोणं द्रौणिं च साधु त्वं पितापुत्रौ महारथौ ।
स्तुहि स्तुत्याविमौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ ०१० ॥

ययोरन्यतरो भीष्म सङ्क्रुद्धः सचराचराम् ।
इमां वसुमतीं कुर्यादशेषामिति मे मतिः ॥ ०११ ॥

द्रोणस्य हि समं युद्धे न पश्यामि नराधिपम् ।

अश्वत्थाम्नस्तथा भीष्म न चैतौ स्तोतुमिच्छसि ॥ ०१२ ॥

शल्यादीनपि कस्मात्त्वं न स्तौषि वसुधाधिपान् ।
स्तवाय यदि ते बुद्धिर्वर्तते भीष्म सर्वदा ॥ ०१३ ॥

किं हि शक्यं मया कर्तुं यद्वृद्धानां त्वया नृप ।
पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम् ॥ ०१४ ॥

आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
अनाचरितमार्याणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ ०१५ ॥

यदस्तव्यमिमं शश्वन्मोहात्संस्तौषि भक्तितः ।
केशवं तच्च ते भीष्म न कश्चिदनुमन्यते ॥ ०१६ ॥

कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि ।
समावेशयसे सर्वं जगत्केवलकाम्यया ॥ ०१७ ॥

अथ वैषा न ते भक्तिः पकृतिं याति भारत ।
मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ ०१८ ॥

भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे ।
भीष्म तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥ ०१९ ॥

मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल ।
साहसं चात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते ॥ ०२० ॥

सा हि मांसार्गलं भीष्म मुखात्सिंहस्य खादतः ।
दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ ०२१ ॥

इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम् ।
तद्वत्त्वमप्यधर्मज्ञ सदा वाचः प्रभाषसे ॥ ०२२ ॥

इच्छतां पार्थिवेन्द्राणां भीष्म जीवस्यसंशयम् ।
लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः स कटुकं वचः ।
उवाचेदं वचो राजंश्चेदिराजस्य शृण्वतः ॥ ०२४ ॥

इच्छतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम् ।
योऽहं न गणयाम्येतांस्तृणानीव नराधिपान् ॥ ०२५ ॥

एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः सञ्चुक्रुधुर्नृपाः ।
केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे ॥ ०२६ ॥

केचिदूचुर्महेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः ।
पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥ ०२७ ॥

हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपैः ।
सर्वैः समेत्य संरब्धैर्दह्यतां वा कटाग्निना ॥ ०२८ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः ।
उवाच मतिमान्भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ॥ ०२९ ॥

उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये ।
यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुध्वं वसुधाधिपाः ॥ ०३० ॥

पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ।
क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ॥ ०३१ ॥

एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ।

यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥ ०३२ ॥

कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे शार्ङ्गगदाधरम् ।
यावदस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०४२

वैशंपायन उवाच ॥

ततः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिराडुरुविक्रमः ।
युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ ००१ ॥

आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्धं जनार्दन ।
यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ ००२ ॥

सह त्वया हि मे वध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्वथा ।
नृपतीन्समतिक्रम्य यैरराजा त्वमर्चितः ॥ ००३ ॥

ये त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम् ।
अनर्हमर्हवत्कृष्ण वध्यास्त इति मे मतिः ॥ ००४ ॥

इत्युक्त्वा राजशार्दूलस्तस्थौ गर्जन्नमर्षणः ॥ ००४ ॥

एवमुक्ते ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ।
उवाच पार्थिवान्सर्वांस्तत्समक्षं च पाण्डवान् ॥ ००५ ॥

एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्वतीसुतः ।

सात्वतानां नृशंसात्मा न हितोऽनपकारिणाम् ॥ ००६ ॥

प्राग्ज्योतिषपुरं यातानस्माञ्ज्ञात्वा नृशंसकृत् ।
अदहद्द्वारकामेष स्वस्रीयः सन्नराधिपाः ॥ ००७ ॥

क्रीडतो भोजराजन्यानेष रैवतके गिरौ ।
हत्वा बद्ध्वा च तान्सर्वानुपायात्स्वपुरं पुरा ॥ ००८ ॥

अश्वमेधे हयं मेध्यमुत्सृष्टं रक्षिभिर्वृतम् ।
पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः ॥ ००९ ॥

सौवीरान्प्रतिपत्तौ च बभ्रोरेष यशस्विनः ।
भार्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितो गताम् ॥ ०१० ॥

एष मायाप्रतिच्छन्नः करूषार्थे तपस्विनीम् ।
जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ॥ ०११ ॥

पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् ।
दिष्ट्या त्विदं सर्वराज्ञां संनिधावद्य वर्तते ॥ ०१२ ॥

पश्यन्ति हि भवन्तोऽद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम् ।
कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत ॥ ०१३ ॥

इमं त्वस्य न शक्ष्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम् ।
अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ ०१४ ॥

रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनासीन्मुमूर्षतः ।
न च तां प्राप्तवान्मूढः शूद्रो वेदश्रुतिं यथा ॥ ०१५ ॥

एवमादि ततः सर्वे सहितास्ते नराधिपाः ।
वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् ॥ ०१६ ॥

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान् ।
जहास स्वनवद्धासं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ०१७ ॥

मत्पूर्वां रुक्मिणीं कृष्ण संसत्सु परिकीर्तयन् ।
विशेषतः पार्थिवेषु व्रीडां न कुरुषे कथम् ॥ ०१८ ॥

मन्यमानो हि कः सत्सु पुरुषः परिकीर्तयेत् ।
अन्यपूर्वां स्त्रियं जातु त्वदन्यो मधुसूदन ॥ ०१९ ॥

क्षम वा यदि ते श्रद्धा मा वा कृष्ण मम क्षम ।
क्रुद्धाद्वापि प्रसन्नाद्वा किं मे त्वत्तो भविष्यति ॥ ०२० ॥

तथा ब्रुवत एवास्य भगवान्मधुसूदनः ।
व्यपाहरच्छिरः क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः ॥ ०२१ ॥

स पपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचलः ॥ ०२१ ॥

ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्र्यं ददृशुर्नृपाः ।
उत्पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् ॥ ०२२ ॥

ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् ।
ववन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नराधिप ॥ ०२३ ॥

तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ।
यद्विवेश महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् ॥ ०२४ ॥

अनभ्रे प्रववर्ष द्यौः पपात ज्वलिताशनिः ।
कृष्णेन निहते चैद्ये चचाल च वसुंधरा ॥ ०२५ ॥

ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किञ्चन ।

अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ०२६ ॥

हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपीषन्नमर्षिताः ।
अपरे दशनैरोष्ठानदशन्क्रोधमूर्छिताः ॥ ०२७ ॥

रहस्तु केचिद्वार्ष्णेयं प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
केचिदेव तु संरब्धा मध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् ॥ ०२८ ॥

प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो महर्षयः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ॥ ०२९ ॥

पाण्डवस्त्वब्रवीद्भ्रातॄन्सत्कारेण महीपतिम् ।
दमघोषात्मजं वीरं संसाधयत मा चिरम् ॥ ०३० ॥

तथा च कृतवन्तस्ते भ्रातुर्वै शासनं तदा ॥ ०३० ॥

चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतिम् ।
अभ्यषिञ्चत्तदा पार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः ॥ ०३१ ॥

ततः स कुरुराजस्य क्रतुः सर्वसमृद्धिमान् ।
यूनां प्रीतिकरो राजन्संबभौ विपुलौजसः ॥ ०३२ ॥

शान्तविघ्नः सुखारम्भः प्रभूतधनधान्यवान् ।
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च केशवेन सुरक्षितः ॥ ०३३ ॥

समापयामास च तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
तं तु यज्ञं महाबाहुरा समाप्तेर्जनार्दनः ॥ ०३४ ॥

ररक्ष भगवाञ्शौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ०३४ ॥

ततस्त्ववभृथस्नातं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

समस्तं पार्थिवं क्षत्रमभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं प्राप्तवान्विभो ।
आजमीढाजमीढानां यशः संवर्धितं त्वया ॥ ०३६ ॥

कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान्कृतः ॥ ०३६ ॥

आपृच्छामो नरव्याघ्र सर्वकामैः सुपूजिताः ।
स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०३७ ॥

श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यथार्हं पूज्य नृपतीन्भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ॥ ०३८ ॥

राजानः सर्व एवैते प्रीत्यास्मान्समुपागताः ।
प्रस्थिताः स्वानि राष्ट्राणि मामापृच्छ्य परंतपाः ॥ ०३९ ॥

तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयान्तं नृपोत्तमान् ॥ ०३९ ॥

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पाण्डवा धर्मचारिणः ।
यथार्हं नृपमुख्यांस्तानेकैकं समनुव्रजन् ॥ ०४० ॥

विराटमन्वयात्तूर्णं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
धनञ्जयो यज्ञसेनं महात्मानं महारथः ॥ ०४१ ॥

भीष्मं च धृतराष्ट्रं च भीमसेनो महाबलः ।
द्रोणं च ससुतं वीरं सहदेवो महारथः ॥ ०४२ ॥

नकुलः सुबलं राजन्सहपुत्रं समन्वयात् ।
द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान्महीपतीन् ॥ ०४३ ॥

अन्वगच्छंस्तथैवान्यान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभाः ।

एवं संपूजितास्ते वै जग्मुर्विप्राश्च सर्वशः ॥ ०४४ ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ०४५ ॥

आपृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वारकां कुरुनन्दन ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि ॥ ०४६ ॥

तमुवाचैवमुक्तस्तु धर्मराण्मधुसूदनम् ।
तव प्रसादाद्गोविन्द प्राप्तवानस्मि वै क्रतुम् ॥ ०४७ ॥

समस्तं पार्थिवं क्षत्रं त्वत्प्रसादाद्वशानुगम् ।
उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम् ॥ ०४८ ॥

न वयं त्वामृते वीर रंस्यामेह कथञ्चन ।
अवश्यं चापि गन्तव्या त्वया द्वारवती पुरी ॥ ०४९ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान् ।
अभिगम्याब्रवीत्प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः ॥ ०५० ॥

साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्रास्तेऽद्य पितृष्वसः ।
सिद्धार्था वसुमन्तश्च सा त्वं प्रीतिमवाप्नुहि ॥ ०५१ ॥

अनुज्ञातस्त्वया चाहं द्वारकां गन्तुमुत्सहे ।
सुभद्रां द्रौपदीं चैव सभाजयत केशवः ॥ ०५२ ॥

निष्क्रम्यान्तःपुराच्चैव युधिष्ठिरसहायवान् ।
स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ०५३ ॥

ततो मेघवरप्रख्यं स्यन्दनं वै सुकल्पितम् ।
योजयित्वा महाराज दारुकः प्रत्युपस्थितः ॥ ०५४ ॥

उपस्थितं रथं दृष्ट्वा तार्क्ष्यप्रवरकेतनम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः ॥ ०५५ ॥

प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ०५५ ॥

तं पद्भ्यामनुवव्राज धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्वासुदेवं महाबलम् ॥ ०५६ ॥

ततो मुहूर्तं सङ्गृह्य स्यन्दनप्रवरं हरिः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०५७ ॥

अप्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशां पते ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवाण्डजाः ॥ ०५८ ॥

बान्धवास्त्वोपजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः ॥ ०५८ ॥

कृत्वा परस्परेणैवं संविदं कृष्णपाण्डवौ ।
अन्योन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान्प्रति ॥ ०५९ ॥

गते द्वारवतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप ।
एको दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ०६० ॥

तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ ॥ ०६० ॥

द्यूतपर्व

अध्याय ०४३

वैशंपायन उवाच ॥

वसन्दुर्योधनस्तस्यां सभायां भरतर्षभ ।
शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ ००१ ॥

तस्यां दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुरुनन्दनः ।
न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ ००२ ॥

स कदाचित्सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
स्फाटिकं तलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ ००३ ॥

स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान्बुद्धिमोहितः ।
दुर्मना विमुखश्चैव परिचक्राम तां सभाम् ॥ ००४ ॥

ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
वापीं मत्वा स्थलमिति सवासाः प्रापतज्जले ॥ ००५ ॥

जले निपतितं दृष्ट्वा किङ्करा जहसुर्भृशम् ।
वासांसि च शुभान्यस्मै प्रददू राजशासनात् ॥ ००६ ॥

तथागतं तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
अर्जुनश्च यमौ चोभौ सर्वे ते प्राहसंस्तदा ॥ ००७ ॥

नामर्षयत्ततस्तेषामवहासममर्षणः ।
आकारं रक्षमाणस्तु न स तान्समुदैक्षत ॥ ००८ ॥

पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ।
आरुरोह ततः सर्वे जहसुस्ते पुनर्जनाः ॥ ००९ ॥

द्वारं च विवृताकारं ललाटेन समाहनत् ।
संवृतं चेति मन्वानो द्वारदेशादुपारमत् ॥ ०१० ॥

एवं प्रलम्भान्विविधान्प्राप्य तत्र विशां पते ।
पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्योधनो नृपः ॥ ०११ ॥

अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाक्रतौ ।
प्रेक्ष्य तामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ ०१२ ॥

पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्यानग्लानस्य गच्छतः ।
दुर्योधनस्य नृपतेः पापा मतिरजायत ॥ ०१३ ॥

पार्थान्सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् ।
कृत्स्नं चापि हितं लोकमाकुमारं कुरूद्वह ॥ ०१४ ॥

महिमानं परं चापि पाण्डवानां महात्मनाम् ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो विवर्णः समपद्यत ॥ ०१५ ॥

स तु गच्छन्ननेकाग्रः सभामेवानुचिन्तयन् ।
श्रियं च तामनुपमां धर्मराजस्य धीमतः ॥ ०१६ ॥

प्रमत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनस्तदा ।
नाभ्यभाषत्सुबलजं भाषमाणं पुनः पुनः ॥ ०१७ ॥

अनेकाग्रं तु तं दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत ।
दुर्योधन कुतोमूलं निःश्वसन्निव गच्छसि ॥ ०१८ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दृष्ट्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ ०१९ ॥

तं च यज्ञं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल ।
यथा शक्रस्य देवेषु तथाभूतं महाद्युते ॥ ०२० ॥

अमर्षेण सुसंपूर्णो दह्यमानो दिवानिशम् ।
शुचिशुक्रागमे काले शुष्ये तोयमिवाल्पकम् ॥ ०२१ ॥

पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालं निपातितम् ।
न च तत्र पुमानासीत्कश्चित्तस्य पदानुगः ॥ ०२२ ॥

दह्यमाना हि राजानः पाण्डवोत्थेन वह्निना ।
क्षान्तवन्तोऽपराधं तं को हि तं क्षन्तुमर्हति ॥ ०२३ ॥

वासुदेवेन तत्कर्म तथायुक्तं महत्कृतम् ।
सिद्धं च पाण्डवेयानां प्रतापेन महात्मनाम् ॥ ०२४ ॥

तथा हि रत्नान्यादाय विविधानि नृपा नृपम् ।
उपतिष्ठन्ति कौन्तेयं वैश्या इव करप्रदाः ॥ ०२५ ॥

श्रियं तथाविधां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।
अमर्षवशमापन्नो दह्येऽहमतथोचितः ॥ ०२६ ॥

वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विषम् ।
अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ०२७ ॥

को हि नाम पुमा.ण्ल्लोके मर्षयिष्यति सत्त्ववान् ।
सपत्नानृध्यतो दृष्ट्वा हानिमात्मन एव च ॥ ०२८ ॥

सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान्नापुमानपि ।
योऽहं तां मर्षयाम्यद्य तादृशीं श्रियमागताम् ॥ ०२९ ॥

ईश्वरत्वं पृथिव्याश्च वसुमत्तां च तादृशीम् ।
यज्ञं च तादृशं दृष्ट्वा मादृशः को न सञ्ज्वरेत् ॥ ०३० ॥

अशक्तश्चैक एवाहं तामाहर्तुं नृपश्रियम् ।
सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं विचिन्तये ॥ ०३१ ॥

दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुते शुभ्रां श्रियं तामाहृतां तथा ॥ ०३२ ॥

कृतो यत्नो मया पूर्वं विनाशे तस्य सौबल ।
तच्च सर्वमतिक्रम्य स वृद्धोऽप्स्विव पङ्कजम् ॥ ०३३ ॥

तेन दैवं परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
धार्तराष्ट्रा हि हीयन्ते पार्था वर्धन्ति नित्यशः ॥ ०३४ ॥

सोऽहं श्रियं च तां दृष्ट्वा सभां तां च तथाविधाम् ।
रक्षिभिश्चावहासं तं परितप्ये यथाग्निना ॥ ०३५ ॥

स मामभ्यनुजानीहि मातुलाद्य सुदुःखितम् ।
अमर्षं च समाविष्टं धृतराष्ट्रे निवेदय ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०४४

शकुनिरुवाच ॥

दुर्योधन न तेऽमर्षः कार्यः प्रति युधिष्ठिरम् ।
भागधेयानि हि स्वानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ ००१ ॥

अनेकैरभ्युपायैश्च त्वयारब्धाः पुरासकृत् ।
विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृताः ॥ ००२ ॥

तैर्लब्धा द्रौपदी भार्या द्रुपदश्च सुतैः सह ।
सहायः पृथिवीलाभे वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ००३ ॥

लब्धश्च नाभिभूतोऽर्थः पित्र्योंऽशः पृथिवीपते ।
विवृद्धस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना ॥ ००४ ॥

धनञ्जयेन गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी ।
लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ ००५ ॥

तेन कार्मुकमुख्येन बाहुवीर्येण चात्मनः ।
कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना ॥ ००६ ॥

अग्निदाहान्मयं चापि मोक्षयित्वा स दानवम् ।
सभां तां कारयामास सव्यसाची परंतपः ॥ ००७ ॥

तेन चैव मयेनोक्ताः किङ्करा नाम राक्षसाः ।
वहन्ति तां सभां भीमास्तत्र का परिदेवना ॥ ००८ ॥

यच्चासहायतां राजन्नुक्तवानसि भारत ।
तन्मिथ्या भ्रातरो हीमे सहायास्ते महारथाः ॥ ००९ ॥

द्रोणस्तव महेष्वासः सह पुत्रेण धीमता ।
सूतपुत्रश्च राधेयो गौतमश्च महारथः ॥ ०१० ॥

अहं च सह सोदर्यैः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ।
एतैस्त्वं सहितः सर्वैर्जय कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ ०११ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

त्वया च सहितो राजन्नेतैश्चान्यैर्महारथैः ।
एतानेव विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ॥ ०१२ ॥

एतेषु विजितेष्वद्य भविष्यति मही मम ।
सर्वे च पृथिवीपालाः सभा सा च महाधना ॥ ०१३ ॥

शकुनिरुवाच ॥

धनञ्जयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रुपदश्च सहात्मजैः ॥ ०१४ ॥

नैते युधि बलाज्जेतुं शक्याः सुरगणैरपि ।
महारथा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ०१५ ॥

अहं तु तद्विजानामि विजेतुं येन शक्यते ।
युधिष्ठिरं स्वयं राजंस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ ०१६ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अप्रमादेन सुहृदामन्येषां च महात्मनाम् ।
यदि शक्या विजेतुं ते तन्ममाचक्ष्व मातुल ॥ ०१७ ॥

शकुनिरुवाच ॥

द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निवर्तितुम् ॥ ०१८ ॥

देवने कुशलश्चाहं न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
त्रिषु लोकेषु कौन्तेयं तं त्वं द्यूते समाह्वय ॥ ०१९ ॥

तस्याक्षकुशलो राजन्नादास्येऽहमसंशयम् ।
राज्यं श्रियं च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ ०२० ॥

इदं तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्योधन निवेदय ।
अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तं न संशयः ॥ ०२१ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

त्वमेव कुरुमुख्याय धृतराष्ट्राय सौबल ।
निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ष्ये निशंसितुम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०४५

वैशंपायन उवाच ॥

अनुभूय तु राज्ञस्तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्गान्धारीपुत्रसंयुतः ॥ ००१ ॥

प्रियकृन्मतमाज्ञाय पूर्वं दुर्योधनस्य तत् ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौबलस्तदा ॥ ००२ ॥

दुर्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

दुर्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः ।
दीनश्चिन्तापरश्चैव तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ००४ ॥

न वै परीक्षसे सम्यगसह्यं शत्रुसंभवम् ।
ज्येष्ठपुत्रस्य शोकं त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ ००५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोऽसि पुत्रक ।
श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुनन्दन ॥ ००६ ॥

अयं त्वां शकुनिः प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव संभवम् ॥ ००७ ॥

ऐश्वर्यं हि महत्पुत्र त्वयि सर्वं समर्पितम् ।
भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवाप्रियम् ॥ ००८ ॥

आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम् ।
आजानेया वहन्ति त्वां केनासि हरिणः कृशः ॥ ००९ ॥

शयनानि महार्हाणि योषितश्च मनोरमाः ।
गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथासुखम् ॥ ०१० ॥

देवानामिव ते सर्वं वाचि बद्धं न संशयः ।
स दीन इव दुर्धर्षः कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ०११ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अश्नाम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।
अमर्षं धारये चोग्रं तितिक्षन्कालपर्ययम् ॥ ०१२ ॥

अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परे स्थिताः ।
क्लेशान्मुमुक्षुः परजान्स वै पुरुष उच्यते ॥ ०१३ ॥

संतोषो वै श्रियं हन्ति अभिमानश्च भारत ।
अनुक्रोशभये चोभे यैर्वृतो नाश्नुते महत् ॥ ०१४ ॥

न मामवति तद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ।
ज्वलन्तीमिव कौन्तेये विवर्णकरणीं मम ॥ ०१५ ॥

सपत्नानृध्यतोऽऽत्मानं हीयमानं निशाम्य च ।
अदृश्यामपि कौन्तेये स्थितां पश्यन्निवोद्यताम् ॥ ०१६ ॥

तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः ॥ ०१६ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ०१७ ॥

दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रान्नमुत्तमम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०१८ ॥

कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ।
काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै परार्ध्यानपि कम्बलान् ॥ ०१९ ॥

रथयोषिद्गवाश्वस्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
त्रिंशतं चोष्ट्रवामीनां शतानि विचरन्त्युत ॥ ०२० ॥

पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते ।
आहरन्क्रतुमुख्येऽस्मिन्कुन्तीपुत्राय भूरिशः ॥ ०२१ ॥

न क्वचिद्धि मया दृष्टस्तादृशो नैव च श्रुतः ।

यादृग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ ०२२ ॥

अपर्यन्तं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ।
शर्म नैवाधिगच्छामि चिन्तयानोऽनिशं विभो ॥ ०२३ ॥

ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसंघशः ।
त्रैखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ०२४ ॥

कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरे ततः ॥ ०२५ ॥

यन्नैव मधु शक्राय धारयन्त्यमरस्त्रियः ।
तदस्मै कांस्यमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ॥ ०२६ ॥

शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम् ।
दृष्ट्वा च मम तत्सर्वं ज्वररूपमिवाभवत् ॥ ०२७ ॥

गृहीत्वा तत्तु गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ ।
तथैव पश्चिमं यान्ति गृहीत्वा भरतर्षभ ॥ ०२८ ॥

उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ।
इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०२९ ॥

पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां परिविष्यताम् ।
स्थापिता तत्र सञ्ज्ञाभूच्छङ्खो ध्मायति नित्यशः ॥ ०३० ॥

मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शङ्खस्य भारत ।
उत्तमं शब्दमश्रौषं ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ ०३१ ॥

पार्थिवैर्बहुभिः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः ।
सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै जनेश्वर ॥ ०३२ ॥

यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।
वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेषकाः ॥ ०३३ ॥

न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य वा ।
गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री राजन्युधिष्ठिरे ॥ ०३४ ॥

तां दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रियं परमिकामहम् ।
शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा ॥ ०३५ ॥

शकुनिरुवाच ॥

यामेतामुत्तमां लक्ष्मीं दृष्टवानसि पाण्डवे ।
तस्याः प्राप्तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम ॥ ०३६ ॥

अहमक्षेष्वभिज्ञातः पृथिव्यामपि भारत ।
हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने ॥ ०३७ ॥

द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
आहूतश्चैष्यति व्यक्तं दीव्यावेत्याह्वयस्व तम् ॥ ०३८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः शकुनिना राजा दुर्योधनस्तदा ।
धृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ०३९ ॥

अयमुत्सहते राजञ्श्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०४० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि शासने ।
तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ०४१ ॥

स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ।
उभयोः पक्षयोर्युक्तं वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम् ॥ ०४२ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

निवर्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति ।
निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहमसंशयम् ॥ ०४३ ॥

स मयि त्वं मृते राजन्विदुरेण सुखी भव ।
भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ॥ ०४४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

आर्तवाक्यं तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निशम्य सः ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीत्प्रेष्यान्दुर्योधनमते स्थितः ॥ ०४५ ॥

स्थूणासहस्रैर्बृहतीं शतद्वारां सभां मम ।
मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ०४६ ॥

ततः संस्तीर्य रत्नैस्तामक्षानावाप्य सर्वशः ।
सुकृतां सुप्रवेशां च निवेदयत मे शनैः ॥ ०४७ ॥

दुर्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः ।
धृतराष्ट्रो महाराज प्राहिणोद्विदुराय वै ॥ ०४८ ॥

अपृष्ट्वा विदुरं ह्यस्य नासीत्कश्चिद्विनिश्चयः ।
द्यूतदोषांश्च जानन्स पुत्रस्नेहादकृष्यत ॥ ०४९ ॥

तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान्कलिद्वारमुपस्थितम् ।
विनाशमुखमुत्पन्नं धृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ ०५० ॥

सोऽभिगम्य महात्मानं भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ०५१ ॥

नाभिनन्दामि ते राजन्व्यवसायमिमं प्रभो ।
पुत्रैर्भेदो यथा न स्याद्द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ०५२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

क्षत्तः पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति ।
दिवि देवाः प्रसादं नः करिष्यन्ति न संशयः ॥ ०५३ ॥

अशुभं वा शुभं वापि हितं वा यदि वाहितम् ।
प्रवर्ततां सुहृद्द्यूतं दिष्टमेतन्न संशयः ॥ ०५४ ॥

मयि संनिहिते चैव भीष्मे च भरतर्षभे ।
अनयो दैवविहितो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ ०५५ ॥

गच्छ त्वं रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे ।
खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ ०५६ ॥

न वार्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ।
दैवमेव परं मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ०५७ ॥

इत्युक्तो विदुरो धीमान्नैतदस्तीति चिन्तयन् ।
आपगेयं महाप्राज्ञमभ्यगच्छत्सुदुःखितः ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०४६

जनमेजय उवाच ॥

कथं समभवद्द्यूतं भ्रातॄणां तन्महात्ययम् ।
यत्र तद्व्यसनं प्राप्तं पाण्डवैर्मे पितामहैः ॥ ००१ ॥

के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम ।
के चैनमन्वमोदन्त के चैनं प्रत्यषेधयन् ॥ ००२ ॥

विस्तरेणैतदिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ।
मूलं ह्येतद्विनाशस्य पृथिव्या द्विजसत्तम ॥ ००३ ॥

सूत उवाच ॥

एवमुक्तस्तदा राज्ञा व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।
आचचक्षे यथावृत्तं तत्सर्वं सर्ववेदवित् ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणु मे विस्तरेणेमां कथां भरतसत्तम ।
भूय एव महाराज यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ००५ ॥

विदुरस्य मतं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ॥ ००६ ॥

अलं द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति ।
न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो वदिष्यति ॥ ००७ ॥

हितं हि परमं मन्ये विदुरो यत्प्रभाषते ।
क्रियतां पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ॥ ००८ ॥

देवर्षिर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते ।
यत्प्राह शास्त्रं भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ००९ ॥

तद्वेद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ।
स्थितश्च वचने तस्य सदाहमपि पुत्रक ॥ ०१० ॥

विदुरो वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ।
उद्धवो वा महाबुद्धिर्वृष्णीनामर्चितो नृप ॥ ०११ ॥

द्यूतेन तदलं पुत्र द्यूते भेदो हि दृश्यते ।
भेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्र परिवर्जय ॥ ०१२ ॥

पित्रा मात्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् ।
प्राप्तस्त्वमसि तत्तात पितृपैतामहं पदम् ॥ ०१३ ॥

अधीतवान्कृती शास्त्रे लालितः सततं गृहे ।
भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विन्दसे किं न शोभनम् ॥ ०१४ ॥

पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ।
तत्प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ०१५ ॥

स्फीतं राष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् ।
नित्यमाज्ञापयन्भासि दिवि देवेश्वरो यथा ॥ ०१६ ॥

तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
समुत्थितं दुःखतरं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अश्नाम्याच्छादयामीति प्रपश्यन्पापपूरुषः ।

नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ ०१८ ॥

न मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणा विभो ।
ज्वलितामिव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ ०१९ ॥

सर्वां हि पृथिवीं दृष्ट्वा युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
स्थिरोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२० ॥

आवर्जिता इवाभान्ति निघ्नाश्चैत्रकिकौकुराः ।
कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०२१ ॥

हिमवत्सागरानूपाः सर्वरत्नाकरास्तथा ।
अन्त्याः सर्वे पर्युदस्ता युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०२२ ॥

ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशां पते ।
युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ ०२३ ॥

उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानामर्घहारिणाम् ।
नादृश्यत परः प्रान्तो नापरस्तत्र भारत ॥ ०२४ ॥

न मे हस्तः समभवद्वसु तत्प्रतिगृह्णतः ।
प्रातिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूराहृतं वसु ॥ ०२५ ॥

कृतां बिन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ ०२६ ॥

वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत्स वृकोदरः ।
शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ ०२७ ॥

तत्र स्म यदि शक्तः स्यां पातयेयं वृकोदरम् ।
सपत्नेनावहासो हि स मां दहति भारत ॥ ०२८ ॥

पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजशालिनीम् ।
मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ॥ ०२९ ॥

तत्र मां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सस्वनम् ।
द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ०३० ॥

क्लिन्नवस्त्रस्य च जले किङ्करा राजचोदिताः ।
ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखतरं मम ॥ ०३१ ॥

प्रलम्भं च शृणुष्वान्यं गदतो मे नराधिप ।
अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्वारसंस्थानरूपिणा ॥ ०३२ ॥

अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ॥ ०३२ ॥

तत्र मां यमजौ दूरादालोक्य ललितौ किल ।
बाहुभिः परिगृह्णीतां शोचन्तौ सहितावुभौ ॥ ०३३ ॥

उवाच सहदेवस्तु तत्र मां विस्मयन्निव ।
इदं द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुनः पुनः ॥ ०३४ ॥

नामधेयानि रत्नानां पुरस्तान्न श्रुतानि मे ।
यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०४७

दुर्योधन उवाच ॥

यन्मया पाण्डवानां तु दृष्टं तच्छृणु भारत ।
आहृतं भूमिपालैर्हि वसु मुख्यं ततस्ततः ॥ ००१ ॥

न विन्दे दृढमात्मानं दृष्ट्वाहं तदरेर्धनम् ।
फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व भारत ॥ ००२ ॥

ऐडांश्चैलान्वार्षदंशाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
प्रावाराजिनमुख्यांश्च काम्बोजः प्रददौ वसु ॥ ००३ ॥

अश्वांस्तित्तिरिकल्माषांस्त्रिशतं शुकनासिकान् ।
उष्ट्रवामीस्त्रिशतं च पुष्टाः पीलुशमीङ्गुदैः ॥ ००४ ॥

गोवासना ब्राह्मणाश्च दासमीयाश्च सर्वशः ।
प्रीत्यर्थं ते महाभागा धर्मराज्ञो महात्मनः ॥ ००५ ॥

त्रिखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ००५ ॥

कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
एवं बलिं प्रदायाथ प्रवेशं लेभिरे ततः ॥ ००६ ॥

शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम् ।
श्यामास्तन्व्यो दीर्घकेश्यो हेमाभरणभूषिताः ॥ ००७ ॥

शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि राङ्कवान्यजिनानि च ॥ ००७ ॥

बलिं च कृत्स्नमादाय भरुकच्छनिवासिनः ।
उपनिन्युर्महाराज हयान्गान्धारदेशजान् ॥ ००८ ॥

इन्द्रकृष्टैर्वर्तयन्ति धान्यैर्नदीमुखैश्च ये ।
समुद्रनिष्कुटे जाताः परिसिन्धु च मानवाः ॥ ००९ ॥

ते वैरामाः पारदाश्च वङ्गाश्च कितवैः सह ।
विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च ॥ ०१० ॥

अजाविकं गोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलजं मधु ।
कम्बलान्विविधांश्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ०११ ॥

प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली ।
यनवैः सहितो राजा भगदत्तो महारथः ॥ ०१२ ॥

आजानेयान्हयाञ्शीघ्रानादायानिलरंहसः ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ ०१३ ॥

अश्मसारमयं भाण्डं शुद्धदन्तत्सरूनसीन् ।
प्राग्ज्योतिषोऽथ तद्दत्त्वा भगदत्तोऽव्रजत्तदा ॥ ०१४ ॥

द्व्यक्षांस्त्र्यक्षा.ण्ल्ललाटाक्षान्नानादिग्भ्यः समागतान् ।
औष्णीषाननिवासांश्च बाहुकान्पुरुषादकान् ॥ ०१५ ॥

एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान् ।
बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्यं रजतं बहु ॥ ०१६ ॥

इन्द्रगोपकवर्णाभाञ्शुकवर्णान्मनोजवान् ।
तथैवेन्द्रायुधनिभान्संध्याभ्रसदृशानपि ॥ ०१७ ॥

अनेकवर्णानारण्यान्गृहीत्वाश्वान्मनोजवान् ।
जातरूपमनर्घ्यं च ददुस्तस्यैकपादकाः ॥ ०१८ ॥

चीनान्हूणाञ्शकानोड्रान्पर्वतान्तरवासिनः ।
वार्ष्णेयान्हारहूणांश्च कृष्णान्हैमवतांस्तथा ॥ ०१९ ॥

न पारयाम्यभिगतान्विविधान्द्वारि वारितान् ।

बल्यर्थं ददतस्तस्य नानारूपाननेकशः ॥ ०२० ॥

कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभाञ्शतपातिनः ।
आहार्षुर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ॥ ०२१ ॥

प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाह्लीचीनसमुद्भवम् ।
और्णं च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा ॥ ०२२ ॥

कुट्टीकृतं तथैवान्यत्कमलाभं सहस्रशः ।
श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम् ॥ ०२३ ॥

निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्वधान् ।
अपरान्तसमुद्भूतांस्तथैव परशूञ्शितान् ॥ ०२४ ॥

रसान्गन्धांश्च विविधान्रत्नानि च सहस्रशः ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ०२५ ॥

शकास्तुखाराः कङ्काश्च रोमशाः शृङ्गिणो नराः ।
महागमान्दूरगमान्गणितानर्बुदं हयान् ॥ ०२६ ॥

कोटिशश्चैव बहुशः सुवर्णं पद्मसंमितम् ।
बलिमादाय विविधं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ०२७ ॥

आसनानि महार्हाणि यानानि शयनानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि गजदन्तमयानि च ॥ ०२८ ॥

रथांश्च विविधाकाराञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
हयैर्विनीतैः संपन्नान्वैयाघ्रपरिवारणान् ॥ ०२९ ॥

विचित्रांश्च परिस्तोमान्रत्नानि च सहस्रशः ।
नाराचानर्धनाराचाञ्शस्त्राणि विविधानि च ॥ ०३० ॥

एतद्दत्त्वा महद्द्रव्यं पूर्वदेशाधिपो नृपः ।
प्रविष्टो यज्ञसदनं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०४८

दुर्योधन उवाच ॥

दायं तु तस्मै विविधं शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥ ००१ ॥

मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ।
ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ॥ ००२ ॥

खशा एकाशनाज्योहाः प्रदरा दीर्घवेणवः ।
पशुपाश्च कुणिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ००३ ॥

ते वै पिपीलिकं नाम वरदत्तं पिपीलिकैः ।
जातरूपं द्रोणमेयमहार्षुः पुञ्जशो नृपाः ॥ ००४ ॥

कृष्णा.ल्ललामांश्चमराञ्शुक्लांश्चान्याञ्शशिप्रभान् ।
हिमवत्पुष्पजं चैव स्वादु क्षौद्रं तथा बहु ॥ ००५ ॥

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्यपोढं माल्यमम्बुभिः ।
उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ॥ ००६ ॥

पार्वतीया बलिं चान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ००७ ॥

ये परार्धे हिमवतः सूर्योदयगिरौ नृपाः ।
वारिषेणसमुद्रान्ते लोहित्यमभितश्च ये ॥ ००८ ॥

फलमूलाशना ये च किराताश्चर्मवाससः ॥ ००८ ॥

चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान्कालीयकस्य च ।
चर्मरत्नसुवर्णानां गन्धानां चैव राशयः ॥ ००९ ॥

कैरातिकानामयुतं दासीनां च विशां पते ।
आहृत्य रमणीयार्थान्दूरजान्मृगपक्षिणः ॥ ०१० ॥

निचितं पर्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्चसम् ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ०११ ॥

कायव्या दरदा दार्वाः शूरा वैयमकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदा बाह्लिकैः सह ॥ ०१२ ॥

काश्मीराः कुन्दमानाश्च पौरका हंसकायनाः ।
शिबित्रिगर्तयौधेया राजन्या मद्रकेकयाः ॥ ०१३ ॥

अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह ।
वसातयः समौलेयाः सह क्षुद्रकमालवैः ॥ ०१४ ॥

शौण्डिकाः कुक्कुराश्चैव शकाश्चैव विशां पते ।
अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च शानवत्या गयास्तथा ॥ ०१५ ॥

सुजातयः श्रेणिमन्तः श्रेयांसः शस्त्रपाणयः ।
आहार्षुः क्षत्रिया वित्तं शतशोऽजातशत्रवे ॥ ०१६ ॥

वङ्गाः कलिङ्गपतयस्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः ।

दुकूलं कौशिकं चैव पत्रोर्णं प्रावरानपि ॥ ०१७ ॥

तत्र स्म द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात् ।
कृतकाराः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ ॥ ०१८ ॥

ईषादन्तान्हेमकक्षान्पद्मवर्णान्कुथावृतान् ।
शैलाभान्नित्यमत्तांश्च अभितः काम्यकं सरः ॥ ०१९ ॥

दत्त्वैकैको दशशतान्कुञ्जरान्कवचावृतान् ।
क्षमावतः कुलीनांश्च द्वारेण प्राविशंस्ततः ॥ ०२० ॥

एते चान्ये च बहवो गणा दिग्भ्यः समागताः ।
अन्यैश्चोपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः ॥ ०२१ ॥

राजा चित्ररथो नाम गन्धर्वो वासवानुगः ।
शतानि चत्वार्यददद्धयानां वातरंहसाम् ॥ ०२२ ॥

तुम्बुरुस्तु प्रमुदितो गन्धर्वो वाजिनां शतम् ।
आम्रपत्रसवर्णानामददद्धेममालिनाम् ॥ ०२३ ॥

कृती तु राजा कौरव्य शूकराणां विशां पते ।
अददद्गजरत्नानां शतानि सुबहून्यपि ॥ ०२४ ॥

विराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम् ।
कुञ्जराणां सहस्रे द्वे मत्तानां समुपाहृते ॥ ०२५ ॥

पांशुराष्ट्राद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान् ।
अश्वानां च सहस्रे द्वे राजन्काञ्चनमालिनाम् ॥ ०२६ ॥

जवसत्त्वोपपन्नानां वयःस्थानां नराधिप ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ०२७ ॥

यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्दश ।
दासानामयुतं चैव सदाराणां विशां पते ॥ ०२८ ॥

गजयुक्ता महाराज रथाः षड्विंशतिस्तथा ।
राज्यं च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम् ॥ ०२९ ॥

समुद्रसारं वैडूर्यं मुक्ताः शङ्खांस्तथैव च ।
शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् ॥ ०३० ॥

संवृता मणिचीरैस्तु श्यामास्ताम्रान्तलोचनाः ।
तान्गृहीत्वा नरास्तत्र द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ०३१ ॥

प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिताः ।
उपाजह्रुर्विशश्चैव शूद्राः शुश्रूषवोऽपि च ॥ ०३२ ॥

प्रीत्या च बहुमानाच्च अभ्यगच्छन्युधिष्ठिरम् ॥ ०३२ ॥

सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा ।
नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरागतैः ॥ ०३३ ॥

पर्यस्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०३३ ॥

उच्चावचानुपग्राहान्राजभिः प्रहितान्बहून् ।
शत्रूणां पश्यतो दुःखान्मुमूर्षा मेऽद्य जायते ॥ ०३४ ॥

भृत्यास्तु ये पाण्डवानां तांस्ते वक्ष्यामि भारत ।
येषामामं च पक्वं च संविधत्ते युधिष्ठिरः ॥ ०३५ ॥

अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ।
रथानामर्बुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥ ०३६ ॥

प्रमीयमाणमारब्धं पच्यमानं तथैव च ।
विसृज्यमानं चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च ॥ ०३७ ॥

नाभुक्तवन्तं नाहृष्टं नासुभिक्षं कथञ्चन ।
अपश्यं सर्ववर्णानां युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०३८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ०३९ ॥

सुप्रीताः परितुष्टाश्च तेऽप्याशंसन्त्यरिक्षयम् ॥ ०३९ ॥

दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०४० ॥

भुक्ताभुक्तं कृताकृतं सर्वमाकुब्जवामनम् ।
अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशां पते ॥ ०४१ ॥

द्वौ करं न प्रयच्छेतां कुन्तीपुत्राय भारत ।
वैवाहिकेन पाञ्चालाः सख्येनान्धकवृष्णयः ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०४९

दुर्योधन उवाच ॥

आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसंधा महाव्रताः ।
पर्याप्तविद्या वक्तारो वेदान्तावभृथाप्लुताः ॥ ००१ ॥

धृतिमन्तो ह्रीनिषेधा धर्मात्मानो यशस्विनः ।
मूर्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्युपासते ॥ ००२ ॥

दक्षिणार्थं समानीता राजभिः कांस्यदोहनाः ।
आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यं तत्र तत्र गाः ॥ ००३ ॥

आजह्रुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत ।
अभिषेकार्थमव्यग्रा भाण्डमुच्चावचं नृपाः ॥ ००४ ॥

बाह्लीको रथमाहार्षीज्जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
सुदक्षिणस्तं युयुजे श्वेतैः काम्बोजजैर्हयैः ॥ ००५ ॥

सुनीथोऽप्रतिमं तस्य अनुकर्षं महायशाः ।
ध्वजं चेदिपतिः क्षिप्रमहार्षीत्स्वयमुद्यतम् ॥ ००६ ॥

दाक्षिणात्यः संनहनं स्रगुष्णीषे च मागधः ।
वसुदानो महेष्वासो गजेन्द्रं षष्टिहायनम् ॥ ००७ ॥

मत्स्यस्त्वक्षानवाबध्नादेकलव्य उपानहौ ।
आवन्त्यस्त्वभिषेकार्थमापो बहुविधास्तथा ॥ ००८ ॥

चेकितान उपासङ्गं धनुः काश्य उपाहरत् ।
असिं रुक्मत्सरुं शल्यः शैक्यं काञ्चनभूषणम् ॥ ००९ ॥

अभ्यषिञ्चत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपाः ।
नारदं वै पुरस्कृत्य देवलं चासितं मुनिम् ॥ ०१० ॥

प्रीतिमन्त उपातिष्ठन्नभिषेकं महर्षयः ।
जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगाः ॥ ०११ ॥

अभिजग्मुर्महात्मानं मन्त्रवद्भूरिदक्षिणम् ।
महेन्द्रमिव देवेन्द्रं दिवि सप्तर्षयो यथा ॥ ०१२ ॥

अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
धनञ्जयश्च व्यजने भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ ०१३ ॥

उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे प्रजापतिः ।
तमस्मै शङ्खमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ॥ ०१४ ॥

सिक्तं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा ।
तेनाभिषिक्तः कृष्णेन तत्र मे कश्मलोऽभवत् ॥ ०१५ ॥

गच्छन्ति पूर्वादपरं समुद्रं चापि दक्षिणम् ।
उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ॥ ०१६ ॥

तत्र स्म दध्मुः शतशः शङ्खान्मङ्गल्यकारणात् ।
प्राणदंस्ते समाध्मातास्तत्र रोमाणि मेऽहृषन् ॥ ०१७ ॥

प्रणता भूमिपाश्चापि पेतुर्हीनाः स्वतेजसा ।
धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ॥ ०१८ ॥

सत्त्वस्थाः शौर्यसंपन्ना अन्योन्यप्रियकारिणः ।
विसञ्ज्ञान्भूमिपान्दृष्ट्वा मां च ते प्राहसंस्तदा ॥ ०१९ ॥

ततः प्रहृष्टो बीभत्सुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् ।
शतान्यनडुहां पञ्च द्विजमुख्येषु भारत ॥ ०२० ॥

नैवं शम्बरहन्ताभूद्यौवनाश्वो मनुर्न च ।
न च राजा पृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भगीरथः ॥ ०२१ ॥

यथातिमात्रं कौन्तेयः श्रिया परमया युतः ।

राजसूयमवाप्यैवं हरिश्चन्द्र इव प्रभुः ॥ ०२२ ॥

एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चन्द्रे यथा विभो ।
कथं नु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत ॥ ०२३ ॥

अन्धेनेव युगं नद्धं विपर्यस्तं नराधिप ।
कनीयांसो विवर्धन्ते ज्येष्ठा हीयन्ति भारत ॥ ०२४ ॥

एवं दृष्ट्वा नाभिविन्दामि शर्म ; परीक्षमाणोऽपि कुरुप्रवीर ।
तेनाहमेवं कृशतां गतश्च ; विवर्णतां चैव सशोकतां च ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०५०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पाण्डवान्द्विषः ।
द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ॥ ००१ ॥

अव्युत्पन्नं समानार्थं तुल्यमित्रं युधिष्ठिरम् ।
अद्विषन्तं कथं द्विष्यात्त्वादृशो भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

तुल्याभिजनवीर्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप ।
पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्य साध्विह ॥ ००३ ॥

अथ यज्ञविभूतिं तां काङ्क्षसे भरतर्षभ ।
ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम् ॥ ००४ ॥

आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुलं धनम् ।
प्रीत्या च बहुमानाच्च रत्नान्याभरणानि च ॥ ००५ ॥

अनर्थाचरितं तात परस्वस्पृहणं भृशम् ।
स्वसंतुष्टः स्वधर्मस्थो यः स वै सुखमेधते ॥ ००६ ॥

अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ।
उद्यमो रक्षणे स्वेषामेतद्वैभवलक्षणम् ॥ ००७ ॥

विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः ।
अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति ॥ ००८ ॥

अन्तर्वेद्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन्प्रियान् ।
क्रीडन्स्त्रीभिर्निरातङ्कः प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

जानन्वै मोहयसि मां नावि नौरिव संयता ।
स्वार्थे किं नावधानं ते उताहो द्वेष्टि मां भवान् ॥ ०१० ॥

न सन्तीमे धार्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता ।
भविष्यमर्थमाख्यासि सदा त्वं कृत्यमात्मनः ॥ ०११ ॥

परप्रणेयोऽग्रणीर्हि यश्च मार्गात्प्रमुह्यति ।
पन्थानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ॥ ०१२ ॥

राजन्परिगतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
प्रतिपन्नान्स्वकार्येषु संमोहयसि नो भृशम् ॥ ०१३ ॥

लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ।
तस्माद्राज्ञा प्रयत्नेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि ॥ ०१४ ॥

क्षत्रियस्य महाराज जये वृत्तिः समाहिता ।
स वै धर्मोऽस्त्वधर्मो वा स्ववृत्तौ भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ।
प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां बुभूषुर्भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा यो योगो रिपुबान्धनः ।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥ ०१७ ॥

असंतोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम् ।
समुच्छ्रये यो यतते स राजन्परमो नयी ॥ ०१८ ॥

ममत्वं हि न कर्तव्यमैश्वर्ये वा धनेऽपि वा ।
पूर्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि तं विदुः ॥ ०१९ ॥

अद्रोहे समयं कृत्वा चिच्छेद नमुचेः शिरः ।
शक्रः सा हि मता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी ॥ ०२० ॥

द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ०२१ ॥

नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशां पते ।
येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ ०२२ ॥

शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात्समुपेक्षते ।
व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः ॥ ०२३ ॥

अल्पोऽपि ह्यरिरत्यन्तं वर्धमानपराक्रमः ।
वल्मीको मूलज इव ग्रसते वृक्षमन्तिकात् ॥ ०२४ ॥

आजमीढ रिपोर्लक्ष्मीर्मा ते रोचिष्ट भारत ।
एष भारः सत्त्ववतां नयः शिरसि धिष्ठितः ॥ ०२५ ॥

जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकाङ्क्षते ।
एधते ज्ञातिषु स वै सद्योवृद्धिर्हि विक्रमः ॥ ०२६ ॥

नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ।
अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शेष्ये वा निहतो युधि ॥ ०२७ ॥

अतादृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन विशां पते ।
वर्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयं तु स्थिरवृद्धयः ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०५१

शकुनिरुवाच ॥

यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे ।
तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेनाहूयतां परः ॥ ००१ ॥

अगत्वा संशयमहमयुद्ध्वा च चमूमुखे ।
अक्षान्क्षिपन्नक्षतः सन्विद्वानविदुषो जये ॥ ००२ ॥

ग्लहान्धनूंषि मे विद्धि शरानक्षांश्च भारत ।
अक्षाणां हृदयं मे ज्यां रथं विद्धि ममास्तरम् ॥ ००३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अयमुत्सहते राजञ्श्रियमाहर्तुमक्षवित् ।

द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य महात्मनः ।
तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ००५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

विहनिष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः ।
पाण्डवानां हिते युक्तो न तथा मम कौरव ॥ ००६ ॥

नारभेत्परसामर्थ्यात्पुरुषः कार्यमात्मनः ।
मतिसाम्यं द्वयोर्नास्ति कार्येषु कुरुनन्दन ॥ ००७ ॥

भयं परिहरन्मन्द आत्मानं परिपालयन् ।
वर्षासु क्लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ॥ ००८ ॥

न व्याधयो नापि यमः श्रेयःप्राप्तिं प्रतीक्षते ।
यावदेव भवेत्कल्पस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ ००९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सर्वथा पुत्र बलिभिर्विग्रहं ते न रोचये ।
वैरं विकारं सृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ॥ ०१० ॥

अनर्थमर्थं मन्यसे राजपुत्र ; सङ्ग्रन्थनं कलहस्यातिघोरम् ।
तद्वै प्रवृत्तं तु यथा कथं चि ;द्विमोक्षयेच्चाप्यसिसायकांश्च ॥ ०११ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

द्यूते पुराणैर्व्यवहारः प्रणीत ;स्तत्रात्ययो नास्ति न संप्रहारः ।
तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य ; सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व ॥ ०१२ ॥

स्वर्गद्वारं दीव्यतां नो विशिष्टं ; तद्वर्तिनां चापि तथैव युक्तम् ।
भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव ; दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ ०१३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

वाक्यं न मे रोचते यत्त्वयोक्तं ; यत्ते प्रियं तत्क्रियतां नरेन्द्र ।
पश्चात्तप्स्यसे तदुपाक्रम्य वाक्यं ; न हीदृशं भावि वचो हि धर्म्यम् ॥ ०१४ ॥

दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैवमेव ; सर्वं पूर्वं बुद्धिविद्यानुगेन ।
तदेवैतदवशस्याभ्युपैति ; महद्भयं क्षत्रियबीजघाति ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी ; दैवं मत्वा परमं दुस्तरं च ।
शशासोच्चैः पुरुषान्पुत्रवाक्ये ; स्थितो राजा दैवसंमूढचेताः ॥ ०१६ ॥

सहस्रस्तम्भां हेमवैडूर्यचित्रां ; शतद्वारां तोरणस्फाटिशृङ्गाम् ।
सभामग्र्यां क्रोशमात्रायतां मे ; तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥ ०१७ ॥

श्रुत्वा तस्य त्वरिता निर्विशङ्काः ; प्राज्ञा दक्षास्तां तथा चक्रुराशु ।
सर्वद्रव्याण्युपजह्रुः सभायां ; सहस्रशः शिल्पिनश्चापि युक्ताः ॥ ०१८ ॥

कालेनाल्पेनाथ निष्ठां गतां तां ; सभां रम्यां बहुरत्नां विचित्राम् ।
चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेता ;माचख्युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः ॥ ०१९ ॥

ततो विद्वान्विदुरं मन्त्रिमुख्य ;मुवाचेदं धृतराष्ट्रो नरेन्द्रः ।
युधिष्ठिरं राजपुत्रं हि गत्वा ; मद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ ०२० ॥

सभेयं मे बहुरत्ना विचित्रा ; शय्यासनैरुपपन्ना महार्हैः ।
सा दृश्यतां भ्रातृभिः सार्धमेत्य ; सुहृद्यूतं वर्ततामत्र चेति ॥ ०२१ ॥

मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजा चकार ह ॥ ०२२ ॥

अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषां वरः ।
नाभ्यनन्दद्वचो भ्रातुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ०२३ ॥

नाभिनन्दामि नृपते प्रैषमेतं ; मैवं कृथाः कुलनाशाद्बिभेमि ।
पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्या ;देतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ॥ ०२४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

नेह क्षत्तः कलहस्तप्स्यते मां ; न चेद्दैवं प्रतिलोमं भविष्यत् ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं ; सर्वं जगच्चेष्टति न स्वतन्त्रम् ॥ ०२५ ॥

तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात् ।
क्षिप्रमानय दुर्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०५२

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारै ;र्महाजवैर्बलिभिः साधुदान्तैः ।
बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा ; मनीषिणां पाण्डवानां सकाशम् ॥ ००१ ॥

सोऽभिपत्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम् ।
प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ ००२ ॥

स राजगृहमासाद्य कुबेरभवनोपमम् ।
अभ्यगच्छत धर्मात्मा धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ००३ ॥

तं वै राजा सत्यधृतिर्महात्मा ; अजातशत्रुर्विदुरं यथावत् ।
पूजापूर्वं प्रतिगृह्याजमीढ ;स्ततोऽपृच्छद्धृतराष्ट्रं सपुत्रम् ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विज्ञायते ते मनसो न प्रहर्षः ; कच्चित्क्षत्तः कुशलेनागतोऽसि ।
कच्चित्पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा ; वशानुगाश्चापि विशोऽपि कच्चित् ॥ ००५ ॥

विदुर उवाच ॥

राजा महात्मा कुशली सपुत्र ; आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पैः ।
प्रीतो राजन्पुत्रगणैर्विनीतै ;र्विशोक एवात्मरतिर्दृढात्मा ॥ ००६ ॥

इदं तु त्वां कुरुराजोऽभ्युवाच ; पूर्वं पृष्ट्वा कुशलं चाव्ययं च ।
इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा ; भ्रातॄणां ते पश्य तामेत्य पुत्र ॥ ००७ ॥

समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां ; सुहृद्द्यूतं क्रियतां रम्यतां च ।
प्रीयामहे भवतः सङ्गमेन ; समागताः कुरवश्चैव सर्वे ॥ ००८ ॥

दुरोदरा विहिता ये तु तत्र ; महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ।
तान्द्रक्ष्यसे कितवान्संनिविष्टा ;न्नित्यागतोऽहं नृपते तज्जुषस्व ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

द्यूते क्षत्तः कलहो विद्यते नः ; को वै द्यूतं रोचयेद्बुध्यमानः ।

किं वा भवान्मन्यते युक्तरूपं ; भवद्वाक्ये सर्व एव स्थिताः स्म ॥ ०१० ॥

विदुर उवाच ॥

जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं ; कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे ।
राजा तु मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं ; श्रुत्वा विद्वञ्श्रेय इहाचरस्व ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना ; विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
पृच्छामि त्वां विदुर ब्रूहि नस्ता ;न्यैर्दीव्यामः शतशः संनिपत्य ॥ ०१२ ॥

विदुर उवाच ॥

गान्धारराजः शकुनिर्विशां पते ; राजातिदेवी कृतहस्तो मताक्षः ।
विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा ; सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

महाभयाः कितवाः संनिविष्टा ; मायोपधा देवितारोऽत्र सन्ति ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं ; नादेवनं कितवैरद्य तैर्मे ॥ ०१४ ॥

नाहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासना ;न्न गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।
इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव ; तदस्मि कर्ता विदुरात्थ मां यथा ॥ ०१५ ॥

न चाकामः शकुनिना देविताहं ; न चेन्मां धृष्णुराह्वयिता सभायाम् ।
आहूतोऽहं न निवर्ते कदा चि ;त्तदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः ; प्रायात्रिकं सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् ।

प्रायाच्छ्वोभूते सगणः सानुयात्रः ; सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादिकृत्वा ॥ ०१७ ॥

दैवं प्रज्ञां तु मुष्णाति तेजश्चक्षुरिवापतत् ।
धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नरः सितः ॥ ०१८ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्त्रा युधिष्ठिरः ।
अमृष्यमाणस्तत्पार्थः समाह्वानमरिंदमः ॥ ०१९ ॥

बाह्लिकेन रथं दत्तमास्थाय परवीरहा ।
परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पाण्डवः ॥ ०२० ॥

राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः ।
धृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च ॥ ०२१ ॥

स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रगृहं ययौ ।
समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाण्डवः ॥ ०२२ ॥

तथा द्रोणेन भीष्मेण कर्णेन च कृपेण च ।
समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह ॥ ०२३ ॥

समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह ।
दुर्योधनेन शल्येन सौबलेन च वीर्यवान् ॥ ०२४ ॥

ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः ।
जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः ॥ ०२५ ॥

ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
प्रविवेश गृहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ ०२६ ॥

ददर्श तत्र गान्धारीं देवीं पतिमनुव्रताम् ।
स्नुषाभिः संवृतां शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ॥ ०२७ ॥

अभिवाद्य स गान्धारीं तया च प्रतिनन्दितः ।
ददर्श पितरं वृद्धं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ ०२८ ॥

राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातास्ते च कौरवनन्दनाः ।
चत्वारः पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ ०२९ ॥

ततो हर्षः समभवत्कौरवाणां विशां पते ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रियदर्शनान् ॥ ०३० ॥

विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाण्यथ ।
ददृशुश्चोपयातास्तान्द्रौपदीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ ०३१ ॥

याज्ञसेन्याः परामृद्धिं दृष्ट्वा प्रज्वलितामिव ।
स्नुषास्ता धृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ०३२ ॥

ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु संविदम् ।
कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च ॥ ०३३ ॥

ततः कृताह्निकाः सर्वे दिव्यचन्दनरूषिताः ।
कल्याणमनसश्चैव ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ०३४ ॥

मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ ।
उपगीयमाना नारीभिरस्वपन्कुरुनन्दनाः ॥ ०३५ ॥

जगाम तेषां सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् ।
स्तूयमानाश्च विश्रान्ताः काले निद्रामथात्यजन् ॥ ०३६ ॥

सुखोषितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः ।
सभां रम्यां प्रविविशुः कितवैरभिसंवृताम् ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०५३

शकुनिरुवाच ॥

उपस्तीर्णा सभा राजन्रन्तुं चैते कृतक्षणाः ।
अक्षानुप्त्वा देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

निकृतिर्देवनं पापं न क्षात्रोऽत्र पराक्रमः ।
न च नीतिर्ध्रुवा राजन्किं त्वं द्यूतं प्रशंससि ॥ ००२ ॥

न हि मानं प्रशंसन्ति निकृतौ कितवस्य ह ।
शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ॥ ००३ ॥

शकुनिरुवाच ॥

योऽन्वेति संख्यां निकृतौ विधिज्ञ ;श्चेष्टास्वखिन्नः कितवोऽक्षजासु ।
महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं ; स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥ ००४ ॥

अक्षग्लहः सोऽभिभवेत्परं न ;स्तेनैव कालो भवतीदमात्थ ।
दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्कां ; कुरुष्व पाणं च चिरं च मा कृथाः ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः ।
इमानि लोकद्वाराणि यो वै सञ्चरते सदा ॥ ००६ ॥

इदं वै देवनं पापं मायया कितवैः सह ।
धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं साधु देवनम् ॥ ००७ ॥

नार्या म्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत ।
अजिह्ममशठं युद्धमेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ००८ ॥

शक्तितो ब्राह्मणान्वन्द्याञ्शिक्षितुं प्रयतामहे ।
तद्वै वित्तं मातिदेवीर्मा जैषीः शकुने परम् ॥ ००९ ॥

नाहं निकृत्या कामये सुखान्युत धनानि वा ।
कितवस्याप्यनिकृतेर्वृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ ०१० ॥

शकुनिरुवाच ॥

श्रोत्रियोऽश्रोत्रियमुत निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ ०११ ॥

एवं त्वं मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे ।
देवनाद्विनिवर्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
विधिश्च बलवान्राजन्दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः ॥ ०१३ ॥

अस्मिन्समागमे केन देवनं मे भविष्यति ।
प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ ०१४ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अहं दातास्मि रत्नानां धनानां च विशां पते ।

मदर्थे देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अन्येनान्यस्य विषमं देवनं प्रतिभाति मे ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व काममेवं प्रवर्तताम् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव ते ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥ ०१७ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
नातीवप्रीतमनसस्तेऽन्ववर्तन्त भारत ॥ ०१८ ॥

ते द्वंद्वशः पृथक्चैव सिंहग्रीवा महौजसः ।
सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि च भेजिरे ॥ ०१९ ॥

शुशुभे सा सभा राजन्राजभिस्तैः समागतैः ।
देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिविष्टपम् ॥ ०२० ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्तयः ।
प्रावर्तत महाराज सुहृद्द्यूतमनन्तरम् ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं बहुधनो राजन्सागरावर्तसंभवः ।
मणिर्हारोत्तरः श्रीमान्कनकोत्तमभूषणः ॥ ०२२ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं प्रतिपाणस्तु कस्तव ।
भवत्वेष क्रमस्तात जयाम्येनं दुरोदरम् ॥ ०२३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

सन्ति मे मणयश्चैव धनानि विविधानि च ।
मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयाम्येनं दुरोदरम् ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०५४

युधिष्ठिर उवाच ॥

मत्तः कैतवकेनैव यज्जितोऽस्मि दुरोदरम् ।
शकुने हन्त दीव्यामो ग्लहमानाः सहस्रशः ॥ ००१ ॥

इमे निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो भरिताः शतम् ।
कोशो हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः ॥ ००२ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम् ।
युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रवर्तितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान्किङ्किणीजालमण्डितः ॥ ००४ ॥

संह्लादनो राजरथो य इहास्मानुपावहत् ।
जैत्रो रथवरः पुण्यो मेघसागरनिःस्वनः ॥ ००५ ॥

अष्टौ यं कुररच्छायाः सदश्वा राष्ट्रसंमताः ।
वहन्ति नैषामुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ ००६ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सहस्रसंख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौबल ।
हेमकक्षाः कृतापीडाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ००८ ॥

सुदान्ता राजवहनाः सर्वशब्दक्षमा युधि ।
ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः ॥ ००९ ॥

सर्वे च पुरभेत्तारो नगमेघनिभा गजाः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमेवंवादिनं पार्थं प्रहसन्निव सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो मे प्रभद्रिकाः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः ॥ ०१२ ॥

महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यः सर्वा वै सूक्ष्मवाससः ॥ ०१३ ॥

अनुसेवां चरन्तीमाः कुशला नृत्यसामसु ।
स्नातकानाममात्यानां राज्ञां च मम शासनात् ॥ ०१४ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एतावन्त्येव दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे ।
प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा ॥ ०१६ ॥

प्राज्ञा मेधाविनो दक्षा युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ०१७ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

रथास्तावन्त एवेमे हेमभाण्डाः पताकिनः ।
हयैर्विनीतैः संपन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः ॥ ०१९ ॥

एकैको यत्र लभते सहस्रपरमां भृतिम् ।
युध्यतोऽयुध्यतो वापि वेतनं मासकालिकम् ॥ ०२० ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्येवमुक्ते पार्थेन कृतवैरो दुरात्मवान् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान्गान्धर्वान्हेममालिनः ।
ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांस्तान्गाण्डीवधन्वने ॥ ०२२ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

रथानां शकटानां च हयानां चायुतानि मे ।
युक्तानामेव तिष्ठन्ति वाहैरुच्चावचैर्वृताः ॥ ०२४ ॥

एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चीय सहस्रशः ।
क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शालितण्डुलान् ॥ ०२५ ॥

षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे पृथुलवक्षसः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ताम्रलोहैः परिवृता निधयो मे चतुःशताः ।
पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ॥ ०२८ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०२८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०५५

विदुर उवाच ॥

महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ ००१ ॥

यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव ; गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ।
दुर्योधनो भारतानां कुलघ्नः ; सोऽयं युक्तो भविता कालहेतुः ॥ ००२ ॥

गृहे वसन्तं गोमायुं त्वं वै मत्वा न बुध्यसे ।
दुर्योधनस्य रूपेण श्रृणु काव्यां गिरं मम ॥ ००३ ॥

मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नावबुध्यते ।
आरुह्य तं मज्जति वा पतनं वाधिगच्छति ॥ ००४ ॥

सोऽयं मत्तोऽक्षदेवेन मधुवन्न परीक्षते ।
प्रपातं बुध्यते नैव वैरं कृत्वा महारथैः ॥ ००५ ॥

विदितं ते महाराज राजस्वेवासमञ्जसम् ।
अन्धका यादवा भोजाः समेताः कंसमत्यजन् ॥ ००६ ॥

नियोगाच्च हते तस्मिन्कृष्णेनामित्रघातिना ।
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ॥ ००७ ॥

त्वन्नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ।
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ॥ ००८ ॥

काकेनेमांश्चित्रबर्हाञ्शार्दूलान्क्रोष्टुकेन च ।
क्रीणीष्व पाण्डवान्राजन्मा मज्जीः शोकसागरे ॥ ००९ ॥

त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ०१० ॥

सर्वज्ञः सर्वभावज्ञः सर्वशत्रुभयङ्करः ।
इति स्म भाषते काव्यो जम्भत्यागे महासुरान् ॥ ०११ ॥

हिरण्यष्ठीविनः कश्चित्पक्षिणो वनगोचरान् ।
गृहे किल कृतावासा.ण्लोभाद्राजन्नपीडयत् ॥ ०१२ ॥

सदोपभोज्या.ण्लोभान्धो हिरण्यार्थे परंतप ।
आयतिं च तदात्वं च उभे सद्यो व्यनाशयत् ॥ ०१३ ॥

तदात्वकामः पाण्डूंस्त्वं मा द्रुहो भरतर्षभ ।
मोहात्मा तप्यसे पश्चात्पक्षिहा पुरुषो यथा ॥ ०१४ ॥

जातं जातं पाण्डवेभ्यः पुष्पमादत्स्व भारत ।
मालाकार इवारामे स्नेहं कुर्वन्पुनः पुनः ॥ ०१५ ॥

वृक्षानङ्गारकारीव मैनान्धाक्षीः समूलकान् ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ ०१६ ॥

समवेतान्हि कः पार्थान्प्रतियुध्येत भारत ।
मरुद्भिः सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पतिः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०५६

विदुर उवाच ॥

द्यूतं मूलं कलहस्यानुपाति ; मिथोभेदाय महते वा रणाय ।
यदास्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो ; दुर्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥ ००१ ॥

प्रातिपीयाः शांतनवा भैमसेनाः सबाह्लिकाः ।
दुर्योधनापराधेन कृच्छ्रं प्राप्स्यन्ति सर्वशः ॥ ००२ ॥

दुर्योधनो मदेनैव क्षेमं राष्ट्रादपोहति ।
विषाणं गौरिव मदात्स्वयमारुजते बलात् ॥ ००३ ॥

यश्चित्तमन्वेति परस्य राज ;न्वीरः कविः स्वामतिपत्य दृष्टिम् ।
नावं समुद्र इव बालनेत्रा ;मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥ ००४ ॥

दुर्योधनो ग्लहते पाण्डवेन ; प्रियायसे त्वं जयतीति तच्च ।
अतिनर्माज्जायते संप्रहारो ; यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ ००५ ॥

आकर्षस्तेऽवाक्फलः कुप्रणीतो ; हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः ।
युधिष्ठिरेण सफलः संस्तवोऽस्तु ; साम्नः सुरिक्तोऽरिमतेः सुधन्वा ॥ ००६ ॥

प्रातिपीयाः शांतनवाश्च राज ;न्काव्यां वाचं शृणुत मात्यगाद्वः ।
वैश्वानरं प्रज्वलितं सुघोर ;मयुद्धेन प्रशमयतोत्पतन्तम् ॥ ००७ ॥

यदा मन्युं पाण्डवोऽजातशत्रु ;र्न संयच्छेदक्षमयाभिभूतः ।
वृकोदरः सव्यसाची यमौ च ; कोऽत्र द्वीपः स्यात्तुमुले वस्तदानीम् ॥ ००८ ॥

महाराज प्रभवस्त्वं धनानां ; पुरा द्यूतान्मनसा यावदिच्छेः ।
बहु वित्तं पाण्डवांश्चेज्जयेस्त्वं ; किं तेन स्याद्वसु विन्देह पार्थान् ॥ ००९ ॥

जानीमहे देवितं सौबलस्य ; वेद द्यूते निकृतिं पार्वतीयः ।
यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु ; मायायोधी भारत पार्वतीयः ॥ ०१० ॥

अध्याय ०५७

दुर्योधन उवाच ॥

परेषामेव यशसा श्लाघसे त्वं ; सदा छन्नः कुत्सयन्धार्तराष्ट्रान् ।
जानीमस्त्वां विदुर यत्प्रियस्त्वं ; बालानिवास्मानवमन्यसे त्वम् ॥ ००१ ॥

सुविज्ञेयः पुरुषोऽन्यत्रकामो ; निन्दाप्रशंसे हि तथा युनक्ति ।
जिह्वा मनस्ते हृदयं निर्व्यनक्ति ; ज्यायो निराह मनसः प्रातिकूल्यम् ॥ ००२ ॥

उत्सङ्गेन व्याल इवाहृतोऽसि ; मार्जारवत्पोषकं चोपहंसि ।
भर्तृघ्नत्वान्न हि पापीय आहु ;स्तस्मात्क्षत्तः किं न बिभेषि पापात् ॥ ००३ ॥

जित्वा शत्रून्फलमाप्तं महन्नो ; मास्मान्क्षत्तः परुषाणीह वोचः ।
द्विषद्भिस्त्वं संप्रयोगाभिनन्दी ; मुहुर्द्वेषं यासि नः संप्रमोहात् ॥ ००४ ॥

अमित्रतां याति नरोऽक्षमं ब्रुव ;न्निगूहते गुह्यममित्रसंस्तवे ।
तदाश्रितापत्रपा किं न बाधते ; यदिच्छसि त्वं तदिहाद्य भाषसे ॥ ००५ ॥

मा नोऽवमंस्था विद्म मनस्तवेदं ; शिक्षस्व बुद्धिं स्थविराणां सकाशात् ।
यशो रक्षस्व विदुर संप्रणीतं ; मा व्यापृतः परकार्येषु भूस्त्वम् ॥ ००६ ॥

अहं कर्तेति विदुर मावमंस्था ; मा नो नित्यं परुषाणीह वोचः ।
न त्वां पृच्छामि विदुर यद्धितं मे ; स्वस्ति क्षत्तर्मा तितिक्षून्क्षिणु त्वम् ॥ ००७ ॥

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता ; गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्टः प्रवणादिवाम्भो ; यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ००८ ॥

भिनत्ति शिरसा शैलमहिं भोजयते च यः ।

स एव तस्य कुरुते कार्याणामनुशासनम् ॥ ००९ ॥

यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्रं तेन विन्दति ।
मित्रतामनुवृत्तं तु समुपेक्षेत पण्डितः ॥ ०१० ॥

प्रदीप्य यः प्रदीप्ताग्निं प्राक्त्वरन्नाभिधावति ।
भस्मापि न स विन्देत शिष्टं क्वचन भारत ॥ ०११ ॥

न वासयेत्पारवर्ग्यं द्विषन्तं ; विशेषतः क्षत्तरहितं मनुष्यम् ।
स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ ; सुसान्त्वितापि ह्यसती स्त्री जहाति ॥ ०१२ ॥

विदुर उवाच ॥

एतावता ये पुरुषं त्यजन्ति ; तेषां सख्यमन्तवद्ब्रूहि राजन् ।
राज्ञां हि चित्तानि परिप्लुतानि ; सान्त्वं दत्त्वा मुसलैर्घातयन्ति ॥ ०१३ ॥

अबालस्त्वं मन्यसे राजपुत्र ; बालोऽहमित्येव सुमन्दबुद्धे ।
यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा ; पश्चादेनं दूषयते स बालः ॥ ०१४ ॥

न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धिः ; स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य ; पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ ०१५ ॥

अनुप्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वं ; सर्वेषु कार्येषु हिताहितेषु ।
स्त्रियश्च राजञ्जडपङ्गुकांश्च ; पृच्छ त्वं वै तादृशांश्चैव मूढान् ॥ ०१६ ॥

लभ्यः खलु प्रातिपीय नरोऽनुप्रियवागिह ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ०१७ ॥

यस्तु धर्मे पराश्वस्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ ०१८ ॥

अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं ; यशोमुषं परुषं पूतिगन्धि ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो ; मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ०१९ ॥

वैचित्रवीर्यस्य यशो धनं च ; वाञ्छाम्यहं सहपुत्रस्य शश्वत् ।
यथा तथा वोऽस्तु नमश्च वोऽस्तु ; ममापि च स्वस्ति दिशन्तु विप्राः ॥ ०२० ॥

आशीविषान्नेत्रविषान्कोपयेन्न तु पण्डितः ।
एवं तेऽहं वदामीदं प्रयतः कुरुनन्दन ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०५८

शकुनिरुवाच ॥

बहु वित्तं पराजैषीः पाण्डवानां युधिष्ठिर ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मम वित्तमसंख्येयं यदहं वेद सौबल ।
अथ त्वं शकुने कस्माद्वित्तं समनुपृच्छसि ॥ ००२ ॥

अयुतं प्रयुतं चैव खर्वं पद्मं तथार्बुदम् ।
शङ्खं चैव निखर्वं च समुद्रं चात्र पण्यताम् ॥ ००३ ॥

एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

गवाश्वं बहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम् ।
यत्किञ्चिदनुवर्णानां प्राक्सिन्धोरपि सौबल ॥ ००५ ॥

एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनैः सह ।
अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजञ्शिष्टं धनं मम ॥ ००७ ॥

एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

राजपुत्रा इमे राजञ्शोभन्ते येन भूषिताः ।
कुण्डलानि च निष्काश्च सर्वं चाङ्गविभूषणम् ॥ ००९ ॥

एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
नकुलो ग्लह एको मे यच्चैतत्स्वगतं धनम् ॥ ०११ ॥

शकुनिरुवाच ॥

प्रियस्ते नकुलो राजन्राजपुत्रो युधिष्ठिर ।
अस्माकं धनतां प्राप्तो भूयस्त्वं केन दीव्यसि ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु शकुनिस्तानक्षान्प्रत्यपद्यत ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं धर्मान्सहदेवोऽनुशास्ति; लोके ह्यस्मिन्पण्डिताख्यां गतश्च ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन; त्वया दीव्याम्यप्रियवत्प्रियेण ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०१५ ॥

शकुनिरुवाच ॥

माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंस्तवेमौ विजितौ मया ।
गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ०१६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अधर्मं चरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम् ।
यो नः सुमनसां मूढ विभेदं कर्तुमिच्छसि ॥ ०१७ ॥

शकुनिरुवाच ॥

गर्ते मत्तः प्रपतति प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति ।
ज्येष्ठो राजन्वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ०१८ ॥

स्वप्ने न तानि पश्यन्ति जाग्रतो वा युधिष्ठिर ।
कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव ॥ ०१९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यो नः संख्ये नौरिव पारनेता ; जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्वी ।
अनर्हता लोकवीरेण तेन ; दीव्याम्यहं शकुने फल्गुनेन ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२१ ॥

शकुनिरुवाच ॥

अयं मया पाण्डवानां धनुर्धरः ; पराजितः पाण्डवः सव्यसाची ।
भीमेन राजन्दयितेन दीव्य ; यत्कैतव्यं पाण्डव तेऽवशिष्टम् ॥ ०२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यो नो नेता यो युधां नः प्रणेता ; यथा वज्री दानवशत्रुरेकः ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूर्महात्मा ; सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ॥ ०२३ ॥

बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते ; गदाभृतामग्र्य इहारिमर्दनः ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन ; दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२५ ॥

शकुनिरुवाच ॥

बहु वित्तं पराजैषीर्भ्रातॄंश्च सहयद्विपान् ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा ।
कुर्यामस्ते जिताः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लवे ॥ ०२७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२८ ॥

शकुनिरुवाच ॥

एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजितः ।
शिष्टे सति धने राजन्पाप आत्मपराजयः ॥ ०२९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा मताक्षस्तान्ग्लहे सर्वानवस्थितान् ।
पराजयल्लोकवीरानाक्षेपेण पृथक्पृथक् ॥ ०३० ॥

शकुनिरुवाच ॥

अस्ति वै ते प्रिया देवी ग्लह एकोऽपराजितः ।
पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ०३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नैव ह्रस्वा न महती नातिकृष्णा न रोहिणी ।
सरागरक्तनेत्रा च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ०३२ ॥

शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ०३३ ॥

तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा ।
तथा स्याच्छीलसंपत्त्या यामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ॥ ०३४ ॥

चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ०३५ ॥

आभाति पद्मवद्वक्त्रं सस्वेदं मल्लिकेव च ।

वेदीमध्या दीर्घकेशी ताम्राक्षी नातिरोमशा ॥ ०३६ ॥

तयैवंविधया राजन्पाञ्चाल्याहं सुमध्यया ।
ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ०३७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन भारत ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥ ०३८ ॥

चुक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां सञ्जज्ञिरे कथाः ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ०३९ ॥

शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।
आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ ०४० ॥

धृतराष्ट्रस्तु संहृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ।
किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥ ०४१ ॥

जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह दुःशासनादिभिः ।
इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ०४२ ॥

सौबलस्त्वविचार्यैव जितकाशी मदोत्कटः ।
जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०५९

दुर्योधन उवाच ॥

एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व ; प्रियां भार्यां संमतां पाण्डवानाम् ।
संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्र ;मानन्दो नः सह दासीभिरस्तु ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

दुर्विभाव्यं भवति त्वादृशेन ; न मन्द संबुध्यसि पाशबद्धः ।
प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि ; व्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिबाल्यात् ॥ ००२ ॥

आशीविषाः शिरसि ते पूर्णकोशा महाविषाः ।
मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ ००३ ॥

न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवति भारत ।
अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मतिः ॥ ००४ ॥

अयं धत्ते वेणुरिवात्मघाती ; फलं राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
द्यूतं हि वैराय महाभयाय ; पक्वो न बुध्यत्ययमन्तकाले ॥ ००५ ॥

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी ; न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत ; न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ००६ ॥

समुच्चरन्त्यतिवादा हि वक्त्रा ;द्यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति ; तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ००७ ॥

अजो हि शस्त्रमखनत्किलैकः ; शस्त्रे विपन्ने पद्भिरपास्य भूमिम् ।
निकृन्तनं स्वस्य कण्ठस्य घोरं ; तद्वद्वैरं मा खनीः पाण्डुपुत्रैः ॥ ००८ ॥

न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं ; वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं ; भषन्ति हैवं श्वनराः सदैव ॥ ००९ ॥

द्वारं सुघोरं नरकस्य जिह्मं ; न बुध्यसे धृतराष्ट्रस्य पुत्र ।

त्वामन्वेतारो बहवः कुरूणां ; द्यूतोदये सह दुःशासनेन ॥ ०१० ॥

मज्जन्त्यलाबूनि शिलाः प्लवन्ते ; मुह्यन्ति नावोऽम्भसि शश्वदेव ।
मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो ; न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ ०११ ॥

अन्तो नूनं भवितायं कुरूणां ; सुदारुणः सर्वहरो विनाशः ।
वाचः काव्याः सुहृदां पथ्यरूपा ; न श्रूयन्ते वर्धते लोभ एव ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०६०

वैशंपायन उवाच ॥

धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो ; दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
अवैक्षत प्रातिकामीं सभाया ;मुवाच चैनं परमार्यमध्ये ॥ ००१ ॥

त्वं प्रातिकामिन्द्रौपदीमानयस्व ; न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीरु ;र्न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ ००२ ॥

एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः ; प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य ।
प्रविश्य च श्वेव स सिंहगोष्ठं ; समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ००३ ॥

प्रातिकाम्युवाच ॥

युधिष्ठिरे द्यूतमदेन मत्ते ; दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् ।
सा प्रपद्य त्वं धृतराष्ट्रस्य वेश्म ; नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि ॥ ००४ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामि ;न्को वै दीव्येद्भार्यया राजपुत्रः ।
मूढो राजा द्यूतमदेन मत्त ; आहो नान्यत्कैतवमस्य किञ्चित् ॥ ००५ ॥

प्रातिकाम्युवाच ॥

यदा नाभूत्कैतवमन्यदस्य ; तदादेवीत्पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा ; स्वयं चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥ ००६ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानं मां नु भारत ॥ ००७ ॥

एतज्ज्ञात्वा त्वमागच्छ ततो मां नय सूतज ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।
कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी ॥ ००८ ॥

किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वापि माम् ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिरस्तु निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् ।
न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ ००९ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

इहैत्य कृष्णा पाञ्चाली प्रश्नमेतं प्रभाषताम् ।
इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्या अस्य च यद्वचः ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

स गत्वा राजभवनं दुर्योधनवशानुगः ।
उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निव ॥ ०११ ॥

सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति ; मन्ये प्राप्तः सङ्क्षयः कौरवाणाम् ।
न वै समृद्धिं पालयते लघीया ;न्यत्त्वं सभामेष्यसि राजपुत्रि ॥ ०१२ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

एवं नूनं व्यदधात्संविधाता ; स्पर्शावुभौ स्पृशतो धीरबालौ ।
धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके ; स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनचिकीर्षितम् ।
द्रौपद्याः संमतं दूतं प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ ०१४ ॥

एकवस्त्रा अधोनीवी रोदमाना रजस्वला ।
सभामागम्य पाञ्चाली श्वशुरस्याग्रतोऽभवत् ॥ ०१५ ॥

ततस्तेषां मुखमालोक्य राजा ; दुर्योधनः सूतमुवाच हृष्टः ।
इहैवैतामानय प्रातिकामि ;न्प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ ०१६ ॥

ततः सूतस्तस्य वशानुगामी ; भीतश्च कोपाद्द्रुपदात्मजायाः ।
विहाय मानं पुनरेव सभ्या ;नुवाच कृष्णां किमहं ब्रवीमि ॥ ०१७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दुःशासनैष मम सूतपुत्रो ; वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं ; किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ ०१८ ॥

ततः समुत्थाय स राजपुत्रः ; श्रुत्वा भ्रातुः कोपविरक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथाना ;मित्यब्रवीद्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ ०१९ ॥

एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे ; दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून्भजस्वायतपद्मनेत्रे ; धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ॥ ०२० ॥

ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा ; विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता ; वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुङ्गवस्य ॥ ०२१ ॥

ततो जवेनाभिससार रोषा ;द्दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु ; जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ ०२२ ॥

ये राजसूयावभृथे जलेन ; महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं ; बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ ०२३ ॥

स तां परामृश्य सभासमीप ;मानीय कृष्णामतिकृष्णकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथव ;च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ॥ ०२४ ॥

सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः ; शनैरुवाचाद्य रजस्वलास्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे ; सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ ०२५ ॥

ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य ; केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च ; त्राणाय विक्रोश नयामि हि त्वाम् ॥ ०२६ ॥

रजस्वला वा भव याज्ञसेनि ; एकाम्बरा वाप्यथ वा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी ; दासीषु कामश्च यथोपजोषम् ॥ ०२७ ॥

प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा ; दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना ; शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ॥ ०२८ ॥

इमे सभायामुपदिष्टशास्त्राः ; क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।

गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे ; तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ॥ ०२९ ॥

नृशंसकर्मंस्त्वमनार्यवृत्त ; मा मां विवस्त्रां कृधि मा विकार्षीः ।
न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः ; सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ॥ ०३० ॥

धर्मे स्थितो धर्मसुतश्च राजा ; धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलभ्यः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्रं ; नेच्छामि दोषं स्वगुणान्विसृज्य ॥ ०३१ ॥

इदं त्वनार्यं कुरुवीरमध्ये ; रजस्वलां यत्परिकर्षसे माम् ।
न चापि कश्चित्कुरुतेऽत्र पूजां ; ध्रुवं तवेदं मतमन्वपद्यन् ॥ ०३२ ॥

धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां ; धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्राभ्यतीतां कुरुधर्मवेलां ; प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ०३३ ॥

द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं ; ध्रुवं तथैवास्य महात्मनोऽपि ।
राज्ञस्तथा हीममधर्ममुग्रं ; न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ॥ ०३४ ॥

तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा ; काक्षेण भर्तॄन्कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहा ;न्संदीपयामास कटाक्षपातैः ॥ ०३५ ॥

हृतेन राज्येन तथा धनेन ; रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथार्तया कोपसमीरितेन ; कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ॥ ०३६ ॥

दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णा ;मवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
आधूय वेगेन विसञ्ज्ञकल्पा ;मुवाच दासीति हसन्निवोग्रः ॥ ०३७ ॥

कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः ; संपूजयामास हसन्सशब्दम् ।
गान्धारराजः सुबलस्य पुत्र ;स्तथैव दुःशासनमभ्यनन्दत् ॥ ०३८ ॥

सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये ; ताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ।
तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां ; दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ॥ ०३९ ॥

भीष्म उवाच ॥

न धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवक्तुं ; शक्नोमि ते प्रश्नमिमं यथावत् ।
अस्वो ह्यशक्तः पणितुं परस्वं ; स्त्रियश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ०४० ॥

त्यजेत सर्वां पृथिवीं समृद्धां ; युधिष्ठिरः सत्यमथो न जह्यात् ।
उक्तं जितोऽस्मीति च पाण्डवेन ; तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ०४१ ॥

द्यूतेऽद्वितीयः शकुनिर्नरेषु ; कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकामः ।
न मन्यते तां निकृतिं महात्मा ; तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ०४२ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

आहूय राजा कुशलैः सभायां ; दुष्टात्मभिर्नैकृतिकैरनार्यैः ।
द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्नः ; कस्मादयं नाम निसृष्टकामः ॥ ०४३ ॥

स शुद्धभावो निकृतिप्रवृत्ति ;मबुध्यमानः कुरुपाण्डवाग्र्यः ।
संभूय सर्वैश्च जितोऽपि यस्मा ;त्पश्चाच्च यत्कैतवमभ्युपेतः ॥ ०४४ ॥

तिष्ठन्ति चेमे कुरवः सभाया ;मीशाः सुतानां च तथा स्नुषाणाम् ।
समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं ; विब्रूत मे प्रश्नमिमं यथावत् ॥ ०४५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा ब्रुवन्तीं करुणं रुदन्ती ;मवेक्षमाणामसकृत्पतींस्तान् ।
दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि ; वाक्यान्युवाचामधुराणि चैव ॥ ०४६ ॥

तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च ; स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् ।
वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च ; चकार कोपं परमार्तरूपः ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०६१

भीम उवाच ॥

भवन्ति देशे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ ००१ ॥

काश्यो यद्बलिमाहार्षीद्द्रव्यं यच्चान्यदुत्तमम् ।
तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ ००२ ॥

वाहनानि धनं चैव कवचान्यायुधानि च ।
राज्यमात्मा वयं चैव कैतवेन हृतं परैः ॥ ००३ ॥

न च मे तत्र कोपोऽभूत्सर्वस्येशो हि नो भवान् ।
इदं त्वतिकृतं मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ००४ ॥

एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः ।
त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैर्निकृतिप्रियैः ॥ ००५ ॥

अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते ।
बाहू ते संप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ००६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः ।
परैस्ते नाशितं नूनं नृशंसैर्धर्मगौरवम् ॥ ००७ ॥

न सकामाः परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।

भ्रातरं धार्मिकं ज्येष्ठं नातिक्रमितुमर्हति ॥ ००८ ॥

आहूतो हि परै राजा क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ।
दीव्यते परकामेन तन्नः कीर्तिकरं महत् ॥ ००९ ॥

भीमसेन उवाच ॥

एवमस्मिकृतं विद्यां यद्यस्याहं धनञ्जय ।
दीप्तेऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेयं बलादिव ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा तान्दुःखितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्धृतराष्ट्रजः ।
क्लिश्यमानां च पाञ्चालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

याज्ञसेन्या यदुक्तं तद्वाक्यं विब्रूत पार्थिवाः ।
अविवेकेन वाक्यस्य नरकः सद्य एव नः ॥ ०१२ ॥

भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमावुभौ ।
समेत्य नाहतुः किञ्चिद्विदुरश्च महामतिः ॥ ०१३ ॥

भारद्वाजोऽपि सर्वेषामाचार्यः कृप एव च ।
अत एतावपि प्रश्नं नाहतुर्द्विजसत्तमौ ॥ ०१४ ॥

ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतो दिशः ।
कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥ ०१५ ॥

यदिदं द्रौपदी वाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा ।
विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा वदतोत्तरम् ॥ ०१६ ॥

एवं स बहुशः सर्वानुक्तवांस्तान्सभासदः ।

न च ते पृथिवीपालास्तमूचुः साध्वसाधु वा ॥ ०१७ ॥

उक्त्वा तथासकृत्सर्वान्विकर्णः पृथिवीपतीन् ।
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य निःश्वसन्निदमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

विब्रूत पृथिवीपाला वाक्यं मा वा कथञ्चन ।
मन्ये न्याय्यं यदत्राहं तद्धि वक्ष्यामि कौरवाः ॥ ०१९ ॥

चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगयां पानमक्षांश्च ग्राम्ये चैवातिसक्तताम् ॥ ०२० ॥

एतेषु हि नरः सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्तते ।
तथायुक्तेन च कृतां क्रियां लोको न मन्यते ॥ ०२१ ॥

तदयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्तता भृशम् ।
समाहूतेन कितवैरास्थितो द्रौपदीपणः ॥ ०२२ ॥

साधारणी च सर्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता ।
जितेन पूर्वं चानेन पाण्डवेन कृतः पणः ॥ ०२३ ॥

इयं च कीर्तिता कृष्णा सौबलेन पणार्थिना ।
एतत्सर्वं विचार्याहं मन्ये न विजितामिमाम् ॥ ०२४ ॥

एतच्छ्रुत्वा महान्नादः सभ्यानामुदतिष्ठत ।
विकर्णं शंसमानानां सौबलं च विनिन्दताम् ॥ ०२५ ॥

तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेयः क्रोधमूर्छितः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

दृश्यन्ते वै विकर्णे हि वैकृतानि बहून्यपि ।
तज्जस्तस्य विनाशाय यथाग्निररणिप्रजः ॥ ०२७ ॥

एते न किञ्चिदप्याहुश्चोद्यमानापि कृष्णया ।
धर्मेण विजितां मन्ये मन्यन्ते द्रुपदात्मजाम् ॥ ०२८ ॥

त्वं तु केवलबाल्येन धार्तराष्ट्र विदीर्यसे ।
यद्ब्रवीषि सभामध्ये बालः स्थविरभाषितम् ॥ ०२९ ॥

न च धर्मं यथातत्त्वं वेत्सि दुर्योधनावर ।
यद्ब्रवीषि जितां कृष्णामजितेति सुमन्दधीः ॥ ०३० ॥

कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे धृतराष्ट्रज ।
यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान्पाण्डवाग्रजः ॥ ०३१ ॥

अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ ।
एवं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ॥ ०३२ ॥

कीर्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवैः ।
भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ०३३ ॥

मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् ।
अधर्मेणेति तत्रापि शृणु मे वाक्यमुत्तरम् ॥ ०३४ ॥

एको भर्ता स्त्रिया देवैर्विहितः कुरुनन्दन ।
इयं त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥ ०३५ ॥

अस्याः सभामानयनं न चित्रमिति मे मतिः ।
एकाम्बरधरत्वं वाप्यथ वापि विवस्त्रता ॥ ०३६ ॥

यच्चैषां द्रविणं किञ्चिद्या चैषा ये च पाण्डवाः ।
सौबलेनेह तत्सर्वं धर्मेण विजितं वसु ॥ ०३७ ॥

दुःशासन सुबालोऽयं विकर्णः प्राज्ञवादिकः ।
पाण्डवानां च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ०३८ ॥

तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे स्वानि वासांसि भारत ।
अवकीर्योत्तरीयाणि सभायां समुपाविशन् ॥ ०३९ ॥

ततो दुःशासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपक्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ०४० ॥

आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशां पते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ०४१ ॥

ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्घोरनिस्वनः ।
तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वमहीक्षिताम् ॥ ०४२ ॥

शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये महास्वनः ।
क्रोधाद्विस्फुरमाणोष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ॥ ०४३ ॥

इदं मे वाक्यमादद्ध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ।
नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ०४४ ॥

यद्येतदेवमुक्त्वा तु न कुर्यां पृथिवीश्वराः ।
पितामहानां सर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ०४५ ॥

अस्य पापस्य दुर्जातेर्भारतापसदस्य च ।
न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं युधि ॥ ०४६ ॥

तस्य ते वचनं श्रुत्वा सर्वलोकप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ०४७ ॥

यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः ।

ततो दुःशासनः श्रान्तो व्रीडितः समुपाविशत् ॥ ०४८ ॥

धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समभूल्लोमहर्षणः ।
सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुन्तीसुतांस्तदा ॥ ०४९ ॥

न विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतमिति स्म ह ।
स जनः क्रोशति स्मात्र धृतराष्ट्रं विगर्हयन् ॥ ०५० ॥

ततो बाहू समुच्छ्रित्य निवार्य च सभासदः ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०५१ ॥

विदुर उवाच ॥

द्रौपदी प्रश्नमुक्त्वैवं रोरवीति ह्यनाथवत् ।
न च विब्रूत तं प्रश्नं सभ्या धर्मोऽत्र पीड्यते ॥ ०५२ ॥

सभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाट् ।
तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥ ०५३ ॥

धर्मप्रश्नमथो ब्रूयादार्तः सभ्येषु मानवः ।
विब्रूयुस्तत्र ते प्रश्नं कामक्रोधवशातिगाः ॥ ०५४ ॥

विकर्णेन यथाप्रज्ञमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः ।
भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विब्रुवन्तु यथामति ॥ ०५५ ॥

यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्धं समश्नुते ॥ ०५६ ॥

यः पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृतस्य फलं कृत्स्नं संप्राप्नोतीति निश्चयः ॥ ०५७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ०५८ ॥

प्रह्लादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः ।
कन्याहेतोराङ्गिरसं सुधन्वानमुपाद्रवत् ॥ ०५९ ॥

अहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येप्सया तदा ।
तयोर्देवनमत्रासीत्प्राणयोरिति नः श्रुतम् ॥ ०६० ॥

तयोः प्रश्नविवादोऽभूत्प्रह्लादं तावपृच्छताम् ।
ज्यायान्क आवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि मा मृषा ॥ ०६१ ॥

स वै विवदनाद्भीतः सुधन्वानं व्यलोकयत् ।
तं सुधन्वाब्रवीत्क्रुद्धो ब्रह्मदण्ड इव ज्वलन् ॥ ०६२ ॥

यदि वै वक्ष्यसि मृषा प्रह्लादाथ न वक्ष्यसि ।
शतधा ते शिरो वज्री वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ०६३ ॥

सुधन्वना तथोक्तः सन्व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
जगाम कश्यपं दैत्यः परिप्रष्टुं महौजसम् ॥ ०६४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ।
ब्राह्मणस्य महाप्राज्ञ धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ॥ ०६५ ॥

यो वै प्रश्नं न विब्रूयाद्वितथं वापि निर्दिशेत् ।
के वै तस्य परे लोकास्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ०६६ ॥

कश्यप उवाच ॥

जानन्न विब्रुवन्प्रश्नं कामात्क्रोधात्तथा भयात् ।
सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ०६७ ॥

तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥ ०६८ ॥

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ०६९ ॥

अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।
पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥ ०७० ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ ०७१ ॥

वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्लाद पृच्छते ।
इष्टापूर्तं च ते घ्नन्ति सप्त चैव परावरान् ॥ ०७२ ॥

हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चापि यत् ।
ऋणिनं प्रति यच्चैव राज्ञा ग्रस्तस्य चापि यत् ॥ ०७३ ॥

स्त्रियाः पत्या विहीनायाः सार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ।
अध्यूढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ॥ ०७४ ॥

एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदशेश्वराः ।
तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥ ०७५ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चेति धारणात् ।
तस्मात्सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ०७६ ॥

विदुर उवाच ॥

कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रह्लादः पुत्रमब्रवीत् ।
श्रेयान्सुधन्वा त्वत्तो वै मत्तः श्रेयांस्तथाङ्गिराः ॥ ०७७ ॥

माता सुधन्वनश्चापि श्रेयसी मातृतस्तव ।
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ॥ ०७८ ॥

सुधन्वोवाच ॥

पुत्रस्नेहं परित्यज्य यस्त्वं धर्मे प्रतिष्ठितः ।
अनुजानामि ते पुत्रं जीवत्वेष शतं समाः ॥ ०७९ ॥

विदुर उवाच ॥

एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
यथाप्रश्नं तु कृष्णाया मन्यध्वं तत्र किं परम् ॥ ०८० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किञ्चन पार्थिवाः ।
कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दासीं गृहान्नय ॥ ०८१ ॥

तां वेपमानां सव्रीडां प्रलपन्तीं स्म पाण्डवान् ।
दुःशासनः सभामध्ये विचकर्ष तपस्विनीम् ॥ ०८२ ॥

अध्याय ०६२

द्रौपद्युवाच ॥

पुरस्तात्करणीयं मे न कृतं कार्यमुत्तरम् ।
विह्वलास्मि कृतानेन कर्षता बलिना बलात् ॥ ००१ ॥

अभिवादं करोम्येषां गुरूणां कुरुसंसदि ।
न मे स्यादपराधोऽयं यदिदं न कृतं मया ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सा तेन च समुद्धूता दुःखेन च तपस्विनी ।
पतिता विललापेदं सभायामतथोचिता ॥ ००३ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

स्वयंवरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागतैः ।
न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभां गता ॥ ००४ ॥

यां न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे ।
साहमद्य सभामध्ये दृश्यामि कुरुसंसदि ॥ ००५ ॥

यां न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमानां पुरा गृहे ।
स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना ॥ ००६ ॥

मृष्यन्ते कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ।
स्नुषां दुहितरं चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम् ॥ ००७ ॥

किं त्वतः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा ।
सभामध्यं विगाहेऽद्य क्व नु धर्मो महीक्षिताम् ॥ ००८ ॥

धर्म्याः स्त्रियः सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।
स नष्टः कौरवेयेषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥ ००९ ॥

कथं हि भार्या पाण्डूनां पार्षतस्य स्वसा सती ।
वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् ॥ ०१० ॥

तामिमां धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ।
ब्रूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः ॥ ०११ ॥

अयं हि मां दृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः ।
क्लिश्नाति नाहं तत्सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरवाः ॥ ०१२ ॥

जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं वा यथा नृपाः ।
तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवाः ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य तु परां गतिम् ।
लोके न शक्यते गन्तुमपि विप्रैर्महात्मभिः ॥ ०१४ ॥

बलवांस्तु यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः ।
स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यभिहितः परैः ॥ ०१५ ॥

न विवेक्तुं च ते प्रश्नमेतं शक्नोमि निश्चयात् ।
सूक्ष्मत्वाद्गहनत्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् ॥ ०१६ ॥

नूनमन्तः कुलस्यास्य भविता नचिरादिव ।
तथा हि कुरवः सर्वे लोभमोहपरायणाः ॥ ०१७ ॥

कुलेषु जाताः कल्याणि व्यसनाभ्याहता भृशम् ।
धर्म्यान्मार्गान्न च्यवन्ते यथा नस्त्वं वधूः स्थिता ॥ ०१८ ॥

उपपन्नं च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् ।

यत्कृच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ ०१९ ॥

एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः ।
शून्यैः शरीरैस्तिष्ठन्ति गतासव इवानताः ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिरस्तु प्रश्नेऽस्मिन्प्रमाणमिति मे मतिः ।
अजितां वा जितां वापि स्वयं व्याहर्तुमर्हति ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा तु दृष्ट्वा बहु तत्तदेवं ; रोरूयमाणां कुररीमिवार्ताम् ।
नोचुर्वचः साध्वथ वाप्यसाधु ; महीक्षितो धार्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ ०२२ ॥

दृष्ट्वा तु तान्पार्थिवपुत्रपौत्रां ;स्तूष्णींभूतान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
स्मयन्निदं वचनं बभाषे ; पाञ्चालराजस्य सुतां तदानीम् ॥ ०२३ ॥

तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे ; भीमेऽर्जुने सहदेवे तथैव ।
पत्यौ च ते नकुले याज्ञसेनि ; वदन्त्वेते वचनं त्वत्प्रसूतम् ॥ ०२४ ॥

अनीश्वरं विब्रुवन्त्वार्यमध्ये ; युधिष्ठिरं तव पाञ्चालि हेतोः ।
कुर्वन्तु सर्वे चानृतं धर्मराजं ; पाञ्चालि त्वं मोक्ष्यसे दासभावात् ॥ ०२५ ॥

धर्मे स्थितो धर्मराजो महात्मा ; स्वयं चेदं कथयत्विन्द्रकल्पः ।
ईशो वा ते यद्यनीशोऽथ वैष ; वाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ॥ ०२६ ॥

सर्वे हीमे कौरवेयाः सभायां ; दुःखान्तरे वर्तमानास्तवैव ।
न विब्रुवन्त्यार्यसत्त्वा यथाव ;त्पतींश्च ते समवेक्ष्याल्पभाग्यान् ॥ ०२७ ॥

ततः सभ्याः कुरुराजस्य तत्र ; वाक्यं सर्वे प्रशशंसुस्तदोच्चैः ।
चेलावेधांश्चापि चक्रुर्नदन्तो ; हा हेत्यासीदपि चैवात्र नादः ॥ ०२८ ॥

सर्वे चासन्पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ; कुरुश्रेष्ठं धार्मिकं पूजयन्तः ॥ ०२८ ॥

युधिष्ठिरं च ते सर्वे समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।
किं नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ ०२९ ॥

किं नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः ।
भीमसेनो यमौ चेति भृशं कौतूहलान्विताः ॥ ०३० ॥

तस्मिन्नुपरते शब्दे भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
प्रगृह्य विपुलं वृत्तं भुजं चन्दनरूषितम् ॥ ०३१ ॥

यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ ०३२ ॥

ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ ०३३ ॥

न हि मुच्येत जीवन्मे पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्धजानिमान् ॥ ०३४ ॥

पश्यध्वमायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव ।
नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ ०३५ ॥

धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि सङ्कटम् ।
गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ ०३६ ॥

धर्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।
धार्तराष्ट्रानिमान्पापान्निष्पिषेयं तलासिभिः ॥ ०३७ ॥

तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
क्षम्यतामेवमित्येवं सर्वं संभवति त्वयि ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०६३

कर्ण उवाच ॥

त्रयः किलेमे अधना भवन्ति ; दासः शिष्यश्चास्वतन्त्रा च नारी ।
दासस्य पत्नी त्वं धनमस्य भद्रे ; हीनेश्वरा दासधनं च दासी ॥ ००१ ॥

प्रविश्य सा नः परिचारैर्भजस्व ; तत्ते कार्यं शिष्टमावेश्य वेश्म ।
ईशाः स्म सर्वे तव राजपुत्रि ; भवन्ति ते धार्तराष्ट्रा न पार्थाः ॥ ००२ ॥

अन्यं वृणीष्व पतिमाशु भामिनि ; यस्माद्दास्यं न लभसे देवनेन ।
अनवद्या वै पतिषु कामवृत्ति ;र्नित्यं दास्ये विदितं वै तवास्तु ॥ ००३ ॥

पराजितो नकुलो भीमसेनो ; युधिष्ठिरः सहदेवोऽर्जुनश्च ।
दासीभूता प्रविश याज्ञसेनि ; पराजितास्ते पतयो न सन्ति ॥ ००४ ॥

प्रयोजनं चात्मनि किं नु मन्यते ; पराक्रमं पौरुषं चेह पार्थः ।
पाञ्चाल्यस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां ; सभामध्ये योऽतिदेवीद्ग्लहेषु ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी ; भृशं निशश्वास तदार्तरूपः ।
राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो ; दहन्निवैनं कोपविरक्तदृष्टिः ॥ ००६ ॥

भीम उवाच ॥

नाहं कुप्ये सूतपुत्रस्य राज ;न्नेष सत्यं दासधर्मः प्रविष्टः ।

किं विद्विषो वाद्य मां धारयेयु ;र्नादेवीस्त्वं यद्यनया नरेन्द्र ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं तूष्णींभूतमचेतसम् ॥ ००८ ॥

भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने ।
प्रश्नं प्रब्रूहि कृष्णां त्वमजितां यदि मन्यसे ॥ ००९ ॥

एवमुक्त्वा स कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकम् ।
स्मयन्निवैक्षत्पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोहितः ॥ ०१० ॥

कदलीदण्डसदृशं सर्वलक्षणपूजितम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ ०११ ॥

अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ।
द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ०१२ ॥

वृकोदरस्तदालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ।
प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव ॥ ०१३ ॥

पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्वृकोदरः ।
यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते महाहवे ॥ ०१४ ॥

क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः सर्वेभ्यः पावकार्चिषः ।
वृक्षस्येव विनिश्चेरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ ०१५ ॥

विदुर उवाच ॥

परं भयं पश्यत भीमसेना ;द्बुध्यध्वं राज्ञो वरुणस्येव पाशात् ।

दैवेरितो नूनमयं पुरस्ता ;त्परोऽनयो भरतेषूदपादि ॥ ०१६ ॥

अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्रा ; येऽस्यां स्त्रियं विवदध्वं सभायाम् ।
योगक्षेमो दृश्यते वो महाभयः ; पापान्मन्त्रान्कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ ०१७ ॥

इमं धर्मं कुरवो जानताशु ; दुर्दृष्टेऽस्मिन्परिषत्संप्रदुष्येत् ।
इमां चेत्पूर्वं कितवोऽग्लहीष्य ;दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ ०१८ ॥

स्वप्ने यथैतद्धि धनं जितं स्या ;त्तदेवं मन्ये यस्य दीव्यत्यनीशः ।
गान्धारिपुत्रस्य वचो निशम्य ; धर्मादस्मात्कुरवो मापयात ॥ ०१९ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्जुनस्य ; स्थितोऽहं वै यमयोश्चैवमेव ।
युधिष्ठिरं चेत्प्रवदन्त्यनीश ;मथो दास्यान्मोक्ष्यसे याज्ञसेनि ॥ ०२० ॥

अर्जुन उवाच ॥

ईशो राजा पूर्वमासीद्ग्लहे नः ; कुन्तीपुत्रो धर्मराजो महात्मा ।
ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा ; तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे ; गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ।
तं रासभाः प्रत्यभाषन्त राज ;न्समन्ततः पक्षिणश्चैव रौद्राः ॥ ०२२ ॥

तं च शब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी ; शुश्राव घोरं सुबलात्मजा च ।
भीष्मद्रोणौ गौतमश्चापि विद्वा ;न्स्वस्ति स्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चैः ॥ ०२३ ॥

ततो गान्धारी विदुरश्चैव विद्वां ;स्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे ।
निवेदयामासतुरार्तवत्तदा ; ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ॥ ०२४ ॥

हतोऽसि दुर्योधन मन्दबुद्धे ; यस्त्वं सभायां कुरुपुङ्गवानाम् ।
स्त्रियं समाभाषसि दुर्विनीत ; विशेषतो द्रौपदीं धर्मपत्नीम् ॥ ०२५ ॥

एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी ; हितान्वेषी बान्धवानामपायात् ।
कृष्णां पाञ्चालीमब्रवीत्सान्त्वपूर्वं ; विमृश्यैतत्प्रज्ञया तत्त्वबुद्धिः ॥ ०२६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ।
वधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्मपरमा सती ॥ ०२७ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ ।
सर्वधर्मानुगः श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ ०२८ ॥

मनस्विनमजानन्तो मा वै ब्रूयुः कुमारकाः ।
एष वै दासपुत्रेति प्रतिविन्ध्यं तमागतम् ॥ ०२९ ॥

राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
लालितो दासपुत्रत्वं पश्यन्नश्येद्धि भारत ॥ ०३० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

द्वितीयं ते वरं भद्रे ददामि वरयस्व माम् ।
मनो हि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ॥ ०३१ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनञ्जयौ ।

नकुलं सहदेवं च द्वितीयं वरये वरम् ॥ ०३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तृतीयं वरयास्मत्तो नासि द्वाभ्यां सुसत्कृता ।
त्वं हि सर्वस्नुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ०३३ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ।
अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ०३४ ॥

एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रिया वरौ ।
त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ॥ ०३५ ॥

पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम ।
वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०६४

कर्ण उवाच ॥

या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण संमताः ।
तासामेतादृशं कर्म न कस्याञ्चन शुश्रुमः ॥ ००१ ॥

क्रोधाविष्टेषु पार्थेषु धार्तराष्ट्रेषु चाप्यति ।
द्रौपदी पाण्डुपुत्राणां कृष्णा शान्तिरिहाभवत् ॥ ००२ ॥

अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येऽत्यमर्षणः ।
स्त्री गतिः पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ॥ ००४ ॥

त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ।
अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ००५ ॥

अमेध्ये वै गतप्राणे शून्ये ज्ञातिभिरुज्झिते ।
देहे त्रितयमेवैतत्पुरुषस्योपजायते ॥ ००६ ॥

तन्नो ज्योतिरभिहतं दाराणामभिमर्शनात् ।
धनञ्जय कथं स्वित्स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ॥ ००७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

न चैवोक्ता न चानुक्ता हीनतः परुषा गिरः ।
भारताः प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ००८ ॥

स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतानि च ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ ००९ ॥

भीम उवाच ॥

इहैवैतांस्तुरा सर्वान्हन्मि शत्रून्समागतान् ।
अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान्कृन्धि भारत ॥ ०१० ॥

किं नो विवदितेनेह किं नः क्लेशेन भारत ।
अद्यैवैतान्निहन्मीह प्रशाधि वसुधामिमाम् ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभिर्वृतः ।
मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुः परिघमैक्षत ॥ ०१२ ॥

सान्त्व्यमानो वीज्यमानः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
स्विद्यते च महाबाहुरन्तर्दाहेन वीर्यवान् ॥ ०१३ ॥

क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः कर्णादिभ्यो नराधिप ।
सधूमः सस्फुलिङ्गार्चिः पावकः समजायत ॥ ०१४ ॥

भ्रुकुटीपुटदुष्प्रेक्ष्यमभवत्तस्य तन्मुखम् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिणः ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिरस्तमावार्य बाहुना बाहुशालिनम् ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्स्वेति भारत ॥ ०१६ ॥

निवार्य तं महाबाहुं कोपसंरक्तलोचनम् ।
पितरं समुपातिष्ठद्धृतराष्ट्रं कृताञ्जलिः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०६५

युधिष्ठिर उवाच ॥

राजन्किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मांस्त्वमीश्वरः ।

नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत ।
अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ ००२ ॥

इदं त्वेवावबोद्धव्यं वृद्धस्य मम शासनम् ।
धिया निगदितं कृत्स्नं पथ्यं निःश्रेयसं परम् ॥ ००३ ॥

वेत्थ त्वं तात धर्माणां गतिं सूक्ष्मां युधिष्ठिर ।
विनीतोऽसि महाप्राज्ञ वृद्धानां पर्युपासिता ॥ ००४ ॥

यतो बुद्धिस्ततः शान्तिः प्रशमं गच्छ भारत ।
नादारौ क्रमते शस्त्रं दारौ शस्त्रं निपात्यते ॥ ००५ ॥

न वैराण्यभिजानन्ति गुणान्पश्यन्ति नागुणान् ।
विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपूरुषाः ॥ ००६ ॥

संवादे परुषाण्याहुर्युधिष्ठिर नराधमाः ।
प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतानुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ ००७ ॥

नैवोक्ता नैव चानुक्ता अहिताः परुषा गिरः ।
प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा उत्तमपूरुषाः ॥ ००८ ॥

स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ ००९ ॥

तथाचरितमार्येण त्वयास्मिन्सत्समागमे ।
दुर्योधनस्य पारुष्यं तत्तात हृदि मा कृथाः ॥ ०१० ॥

मातरं चैव गान्धारीं मां च त्वद्गुणकाङ्क्षिणम् ।
उपस्थितं वृद्धमन्धं पितरं पश्य भारत ॥ ०११ ॥

प्रेक्षापूर्वं मया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ।
मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणां च बलाबलम् ॥ ०१२ ॥

अशोच्याः कुरवो राजन्येषां त्वमनुशासिता ।
मन्त्री च विदुरो धीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ०१३ ॥

त्वयि धर्मोऽर्जुने वीर्यं भीमसेने पराक्रमः ।
श्रद्धा च गुरुशुश्रूषा यमयोः पुरुषाग्र्ययोः ॥ ०१४ ॥

अजातशत्रो भद्रं ते खाण्डवप्रस्थमाविश ।
भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रं धर्मे ते धीयतां मनः ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तो भरतश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृत्वार्यसमयं सर्वं प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ॥ ०१६ ॥

ते रथान्मेघसङ्काशानास्थाय सह कृष्णया ।
प्रययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ ०१७ ॥

अनुद्यूतपर्व

अध्याय ०६६

जनमेजय उवाच ॥

अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा सरत्नधनसञ्चयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनस्तदा ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा धृतराष्ट्रेण धीमता ।
राजन्दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति ॥ ००२ ॥

दुर्योधनं समासाद्य सामात्यं भरतर्षभ ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

दुःखेनैतत्समानीतं स्थविरो नाशयत्यसौ ।
शत्रुसाद्गमयद्द्रव्यं तद्बुध्यध्वं महारथाः ॥ ००४ ॥

अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
मिथः सङ्गम्य सहिताः पाण्डवान्प्रति मानिनः ॥ ००५ ॥

वैचित्रवीर्यं राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
अभिगम्य त्वरायुक्ताः श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ००६ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

न त्वयेदं श्रुतं राजन्यज्जगाद बृहस्पतिः ।
शक्रस्य नीतिं प्रवदन्विद्वान्देवपुरोहितः ॥ ००७ ॥

सर्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुकर्षण ।
पुरा युद्धाद्बलाद्वापि प्रकुर्वन्ति तवाहितम् ॥ ००८ ॥

ते वयं पाण्डवधनैः सर्वान्संपूज्य पार्थिवान् ।
यदि तान्योधयिष्यामः किं वा नः परिहास्यति ॥ ००९ ॥

अहीनाशीविषान्क्रुद्धान्दंशाय समुपस्थितान् ।
कृत्वा कण्ठे च पृष्ठे च कः समुत्स्रष्टुमर्हति ॥ ०१० ॥

आत्तशस्त्रा रथगताः कुपितास्तात पाण्डवाः ।
निःशेषं नः करिष्यन्ति क्रुद्धा ह्याशीविषा यथा ॥ ०११ ॥

संनद्धो ह्यर्जुनो याति विवृत्य परमेषुधी ।
गाण्डीवं मुहुरादत्ते निःश्वसंश्च निरीक्षते ॥ ०१२ ॥

गदां गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदरः ।
स्वरथं योजयित्वाशु निर्यात इति नः श्रुतम् ॥ ०१३ ॥

नकुलः खड्गमादाय चर्म चाप्यष्टचन्द्रकम् ।
सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिङ्गितैः ॥ ०१४ ॥

ते त्वास्थाय रथान्सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् ।
अभिघ्नन्तो रथव्रातान्सेनायोगाय निर्ययुः ॥ ०१५ ॥

न क्षंस्यन्ते तथास्माभिर्जातु विप्रकृता हि ते ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं कस्तेषां क्षन्तुमर्हति ॥ ०१६ ॥

पुनर्दीव्याम भद्रं ते वनवासाय पाण्डवैः ।
एवमेतान्वशे कर्तुं शक्ष्यामो भरतर्षभ ॥ ०१७ ॥

ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूतनिर्जिताः ।

प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ ०१८ ॥

त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ०१९ ॥

निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्तताम् ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमिदं दीव्यन्तु पाण्डवाः ॥ ०२० ॥

एतत्कृत्यतमं राजन्नस्माकं भरतर्षभ ।
अयं हि शकुनिर्वेद सविद्यामक्षसंपदम् ॥ ०२१ ॥

दृढमूला वयं राज्ये मित्राणि परिगृह्य च ।
सारवद्विपुलं सैन्यं सत्कृत्य च दुरासदम् ॥ ०२२ ॥

ते च त्रयोदशे वर्षे पारयिष्यन्ति चेद्व्रतम् ।
जेष्यामस्तान्वयं राजन्रोचतां ते परंतप ॥ ०२३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान्कामं व्यध्वगतानपि ।
आगच्छन्तु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो द्रोणः सोमदत्तो बाह्लीकश्च महारथः ।
विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ०२५ ॥

भूरिश्रवाः शांतनवो विकर्णश्च महारथः ।
मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोऽस्त्विति च सर्वशः ॥ ०२६ ॥

अकामानां च सर्वेषां सुहृदामर्थदर्शिनाम् ।

अकरोत्पाण्डवाह्वानं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ॥ ०२७ ॥

अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्तं गान्धारी शोककर्शिता ॥ ०२८ ॥

जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥ ०२९ ॥

व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ।
अन्तो नूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ॥ ०३० ॥

मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ।
मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ॥ ०३१ ॥

बद्धं सेतुं को नु भिन्द्याद्धमेच्छान्तं च पावकम् ।
शमे धृतान्पुनः पार्थान्कोपयेत्को नु भारत ॥ ०३२ ॥

स्मरन्तं त्वामाजमीढ स्मारयिष्याम्यहं पुनः ।
शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे वेतराय वा ॥ ०३३ ॥

न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन्कथञ्चन ।
त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः ॥ ०३४ ॥

शमेन धर्मेण परस्य बुद्ध्या ; जाता बुद्धिः सास्तु ते मा प्रतीपा ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री ;मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ०३५ ॥

अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं धर्मदर्शिनीम् ।
अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्ष्यामि निवारितुम् ॥ ०३६ ॥

यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः ।
पुनर्द्यूतं प्रकुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०६७

वैशंपायन उवाच ॥

ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम् ।
उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ ००१ ॥

उपस्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर ।
एहि पाण्डव दीव्येति पिता त्वामाह भारत ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नुवन्ति शुभाशुभम् ।
न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि ॥ ००३ ॥

अक्षद्यूते समाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च ।
जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इति ब्रुवन्निववृते भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ ००५ ॥

विविशुस्ते सभां तां तु पुनरेव महारथाः ।
व्यथयन्ति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ॥ ००६ ॥

यथोपजोषमासीनाः पुनर्द्यूतप्रवृत्तये ।
सर्वलोकविनाशाय दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ००७ ॥

शकुनिरुवाच ॥

अमुञ्चत्स्थविरो यद्वो धनं पूजितमेव तत् ।
महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु मे भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

वयं द्वादश वर्षाणि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिताः ।
प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः ॥ ००९ ॥

त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ०१० ॥

अस्माभिर्वा जिता यूयं वने वर्षाणि द्वादश ।
वसध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ ०११ ॥

त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथ वेतरैः ॥ ०१२ ॥

अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत ॥ ०१३ ॥

सभासद ऊचुः ॥

अहो धिग्बान्धवा नैनं बोधयन्ति महद्भयम् ।
बुद्ध्या बोध्यं न बुध्यन्ते स्वयं च भरतर्षभाः ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

जनप्रवादान्सुबहूनिति शृण्वन्नराधिपः ।

ह्रिया च धर्मसङ्गाच्च पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ ०१५ ॥

जानन्नपि महाबुद्धिः पुनर्द्यूतमवर्तयत् ।
अप्ययं न विनाशः स्यात्कुरूणामिति चिन्तयन् ॥ ०१६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।
आहूतो विनिवर्तेत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ ०१७ ॥

शकुनिरुवाच ॥

गवाश्वं बहुधेनूकमपर्यन्तमजाविकम् ।
गजाः कोशो हिरण्यं च दासीदासं च सर्वशः ॥ ०१८ ॥

एष नो ग्लह एवैको वनवासाय पाण्डवाः ।
यूयं वयं वा विजिता वसेम वनमाश्रिताः ॥ ०१९ ॥

अनेन व्यवसायेन दीव्याम भरतर्षभ ।
समुत्क्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्लहं जग्राह सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०६८

वैशंपायन उवाच ॥

वनवासाय चक्रुस्ते मतिं पार्थाः पराजिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ ००१ ॥

अजिनैः संवृतान्दृष्ट्वा हृतराज्यानरिंदमान् ।
प्रस्थितान्वनवासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ००२ ॥

प्रवृत्तं धार्तराष्ट्रस्य चक्रं राज्ञो महात्मनः ।
पराभूताः पाण्डुपुत्रा विपत्तिं परमां गताः ॥ ००३ ॥

अद्य देवाः संप्रयाताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः ।
गुणज्येष्ठास्तथा ज्येष्ठा भूयांसो यद्वयं परैः ॥ ००४ ॥

नरकं पातिताः पार्था दीर्घकालमनन्तकम् ।
सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ००५ ॥

बलेन मत्ता ये ते स्म धार्तराष्ट्रान्प्रहासिषुः ।
ते निर्जिता हृतधना वनमेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ००६ ॥

चित्रान्संनाहानवमुञ्चन्तु चैषां ; वासांसि दिव्यानि च भानुमन्ति ।
निवास्यन्तां रुरुचर्माणि सर्वे ; यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ॥ ००७ ॥

न सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा ; इत्येव ये भावितबुद्धयः सदा ।
ज्ञास्यन्ति तेऽऽत्मानमिमेऽद्य पाण्डवा ; विपर्यये षण्ढतिला इवाफलाः ॥ ००८ ॥

अयं हि वासोदय ईदृशानां ; मनस्विनां कौरव मा भवेद्वः ।
अदीक्षितानामजिनानि यद्व ;द्बलीयसां पश्यत पाण्डवानाम् ॥ ००९ ॥

महाप्राज्ञः सोमको यज्ञसेनः ; कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय ।
अकार्षीद्वै दुष्कृतं नेह सन्ति ; क्लीबाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ ०१० ॥

सूक्ष्मान्प्रावारानजिनानि चोदिता ;न्दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् ।
कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि ; पतिं वृणीष्व यमिहान्यमिच्छसि ॥ ०११ ॥

एते हि सर्वे कुरवः समेताः ; क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः ।
एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे ; न त्वां तपेत्कालविपर्ययोऽयम् ॥ ०१२ ॥

यथाफलाः षण्ढतिला यथा चर्ममया मृगाः ।
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा अपि ॥ ०१३ ॥

किं पाण्डवांस्त्वं पतितानुपास्से ; मोघः श्रमः षण्ढतिलानुपास्य ।
एवं नृशंसः परुषाणि पार्था ;नश्रावयद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ ०१४ ॥

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी ; निर्भर्त्स्योच्चैस्तं निगृह्यैव रोषात् ।
उवाचेदं सहसैवोपगम्य ; सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् ॥ ०१५ ॥

भीमसेन उवाच ॥

क्रूर पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ।
गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकत्थसे ॥ ०१६ ॥

यथा तुदसि मर्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम् ।
तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्माणि संयुगे ॥ ०१७ ॥

ये च त्वामनुवर्तन्ते कामलोभवशानुगाः ।
गोप्तारः सानुबन्धांस्तान्नेष्यामि यमसादनम् ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं ; दुःखाभिभूतं परिनृत्यति स्म ।
मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं ; गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः ॥ ०१९ ॥

भीमसेन उवाच ॥

नृशंसं परुषं क्रूरं शक्यं दुःशासन त्वया ।
निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकत्थितुमर्हति ॥ ०२० ॥

मा ह स्म सुकृता.णल्लोकान्गच्छेत्पार्थो वृकोदरः ।
यदि वक्षसि भित्त्वा ते न पिबेच्छोणितं रणे ॥ ०२१ ॥

धार्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
शमं गन्तास्मि नचिरात्सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं ; दुर्योधनो भीमसेनस्य हर्षात् ।
गतिं स्वगत्यानुचकार मन्दो ; निर्गच्छतां पाण्डवानां सभायाः ॥ ०२३ ॥

नैतावता कृतमित्यब्रवीत्तं ; वृकोदरः संनिवृत्तार्धकायः ।
शीघ्रं हि त्वा निहतं सानुबन्धं ; संस्मार्याहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ ॥ ०२४ ॥

एतत्समीक्ष्यात्मनि चावमानं ; नियम्य मन्युं बलवान्स मानी ।
राजानुगः संसदि कौरवाणां ; विनिष्क्रमन्वाक्यमुवाच भीमः ॥ ०२५ ॥

अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनञ्जयः ।
शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ ०२६ ॥

इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः ।
सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ ०२७ ॥

सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि ।
शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ०२८ ॥

वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ॥ ०२९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

नैव वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ०३० ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ०३१ ॥

असूयितारं वक्तारं प्रस्रष्टारं दुरात्मनाम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ०३२ ॥

अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः ॥ ०३३ ॥

ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
तांश्च सर्वाञ्शितैर्बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ॥ ०३४ ॥

चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ०३५ ॥

न प्रदास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे ।
दुर्योधनो हि सत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति ॥ ०३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः ।
प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ॥ ०३७ ॥

सौबलस्य वधं प्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत् ।
क्रोधसंरक्तनयनो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ०३८ ॥

अक्षान्यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।
नैतेऽक्षा निशिता बाणास्त्वयैते समरे वृताः ॥ ०३९ ॥

यथा चैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।
कर्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्याणि सर्वशः ॥ ०४० ॥

हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वां विक्रम्य सबान्धवम् ।
यदि स्थास्यसि सङ्ग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ ०४१ ॥

सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशां पते ।
दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०४२ ॥

सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ।
यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्योधनप्रिये ॥ ०४३ ॥

तान्धार्तराष्ट्रान्दुर्वृत्तान्मुमूर्षून्कालचोदितान् ।
दर्शयिष्यामि भूयिष्ठमहं वैवस्वतक्षयम् ॥ ०४४ ॥

निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।
निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्तास्मि नचिरादिव ॥ ०४५ ॥

एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः ।
प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०६९

युधिष्ठिर उवाच ॥

आमन्त्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम् ।
राजानं सोमदत्तं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ००१ ॥

द्रोणं कृपं नृपांश्चान्यानश्वत्थामानमेव च ।
विदुरं धृतराष्ट्रं च धार्तराष्ट्रांश्च सर्वशः ॥ ००२ ॥

युयुत्सुं सञ्जयं चैव तथैवान्यान्सभासदः ।
सर्वानामन्त्र्य गच्छामि द्रष्टास्मि पुनरेत्य वः ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

न च किञ्चित्तदोचुस्ते ह्रिया सन्तो युधिष्ठिरम् ।
मनोभिरेव कल्याणं दध्युस्ते तस्य धीमतः ॥ ००४ ॥

विदुर उवाच ॥

आर्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति ।
सुकुमारी च वृद्धा च नित्यं चैव सुखोचिता ॥ ००५ ॥

इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि ।
इति पार्था विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्वशः ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर विजानीहि ममेदं भरतर्षभ ।

नाधर्मेण जितः कश्चिद्व्यथते वै पराजयात् ॥ ००७ ॥

त्वं वै धर्मान्विजानीषे युधां वेत्ता धनञ्जयः ।
हन्तारीणां भीमसेनो नकुलस्त्वर्थसङ्ग्रही ॥ ००८ ॥

संयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तमः ।
धर्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्मचारिणी ॥ ००९ ॥

अन्योन्यस्य प्रियाः सर्वे तथैव प्रियवादिनः ।
परैरभेद्याः संतुष्टाः को वो न स्पृहयेदिह ॥ ०१० ॥

एष वै सर्वकल्याणः समाधिस्तव भारत ।
नैनं शत्रुर्विषहते शक्रेणापि समोऽच्युत ॥ ०११ ॥

हिमवत्यनुशिष्टोऽसि मेरुसावर्णिना पुरा ।
द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते ॥ ०१२ ॥

भृगुतुङ्गे च रामेण दृषद्वत्यां च शंभुना ।
अश्रौषीरसितस्यापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ ०१३ ॥

द्रष्टा सदा नारदस्य धौम्यस्तेऽयं पुरोहितः ।
मा हार्षीः सांपराये त्वं बुद्धिं तामृषिपूजिताम् ॥ ०१४ ॥

पुरूरवसमैलं त्वं बुद्ध्या जयसि पाण्डव ।
शक्त्या जयसि राज्ञोऽन्यानृषीन्धर्मोपसेवया ॥ ०१५ ॥

ऐन्द्रे जये धृतमना याम्ये कोपविधारणे ।
विसर्गे चैव कौबेरे वारुणे चैव संयमे ॥ ०१६ ॥

आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम् ।
भूमेः क्षमा च तेजश्च समग्रं सूर्यमण्डलात् ॥ ०१७ ॥

वायोर्बलं विद्धि स त्वं भूतेभ्यश्चात्मसंभवम् ।
अगदं वोऽस्तु भद्रं वो द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ॥ ०१८ ॥

आपद्धर्मार्थकृच्छ्रेषु सर्वकार्येषु वा पुनः ।
यथावत्प्रतिपद्येथाः काले काले युधिष्ठिर ॥ ०१९ ॥

आपृष्टोऽसीह कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०७०

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य यशस्विनीम् ।
आपृच्छद्भृशदुःखार्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ००१ ॥

यथार्हं वन्दनाश्लेषान्कृत्वा गन्तुमियेष सा ।
ततो निनादः सुमहान्पाण्डवान्तःपुरेऽभवत् ॥ ००२ ॥

कुन्ती च भृशसंतप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ।
शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ००४ ॥

न त्वां संदेष्टुमर्हामि भर्तॄन्प्रति शुचिस्मिते ।
साध्वीगुणसमाधानैर्भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ००५ ॥

सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ००६ ॥

भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैक्लव्यं नोपजायते ।
गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ००७ ॥

सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
यथेदं व्यसनं प्राप्य नास्य सीदेन्महन्मनः ॥ ००८ ॥

तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ।
शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेश्यभिनिर्ययौ ॥ ००९ ॥

तां क्रोशन्तीं पृथा दुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ।
अथापश्यत्सुतान्सर्वान्हृताभरणवाससः ॥ ०१० ॥

रुरुचर्मावृततनून्ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखान् ।
परैः परीतान्संहृष्टैः सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ॥ ०११ ॥

तदवस्थान्सुतान्सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ।
सस्वजानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ ०१२ ॥

कथं सद्धर्मचारित्रवृत्तस्थितिविभूषितान् ।
अक्षुद्रान्दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान्सदा ॥ ०१३ ॥

व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।

कस्यापध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया ॥ ०१४ ॥

स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मानजीजनम् ।
दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ ०१५ ॥

कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वनेष्वृद्धिविनाकृताः ।
वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ ०१६ ॥

यद्येतदहमज्ञास्यं वनवासो हि वो ध्रुवम् ।
शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ ०१७ ॥

धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा ।
यः पुत्राधिमसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् ॥ ०१८ ॥

धन्यां चातीन्द्रियज्ञानामिमां प्राप्तां परां गतिम् ।
मन्येऽद्य माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणीं सर्वथैव हि ॥ ०१९ ॥

रत्या मत्या च गत्या च ययाहमभिसंधिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिगिमां क्लेशभागिनीम् ॥ ०२० ॥

एवं विलपतीं कुन्तीमभिसान्त्व्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ ०२१ ॥

विदुरादयश्च तामार्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः ।
प्रावेशयन्गृहं क्षत्तुः स्वयमार्ततराः शनैः ॥ ०२२ ॥

राजा च धृतराष्ट्रः स शोकाकुलितचेतनः ।
क्षत्तुः संप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ॥ ०२३ ॥

ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
तं पर्यपृच्छत्संविग्नो धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०७१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च तावुभौ ॥ ००१ ॥

धौम्यश्चैव कथं क्षत्तर्द्रौपदी वा तपस्विनी ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषामङ्गविचेष्टितम् ॥ ००२ ॥

विदुर उवाच ॥

वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बाहू विशालौ कृत्वा तु भीमो गच्छति पाण्डवः ॥ ००३ ॥

सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
माद्रीपुत्रः सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ॥ ००४ ॥

पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलश्चित्तविह्वलः ।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ००५ ॥

कृष्णा केशैः प्रतिच्छाद्य मुखमायतलोचना ।
दर्शनीया प्ररुदती राजानमनुगच्छति ॥ ००६ ॥

धौम्यो याम्यानि सामानि रौद्राणि च विशां पते ।
गायन्गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवाः ।
तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजन्ति ते ॥ ००८ ॥

विदुर उवाच ॥

निकृतस्यापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च ।
न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ००९ ॥

योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ।
निकृत्या क्रोधसंतप्तो नोन्मीलयति लोचने ॥ ०१० ॥

नाहं जनं निर्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा ।
स पिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पाण्डवः ॥ ०११ ॥

यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु ।
बाह्वोर्बले नास्ति समो ममेति भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

बाहू विशालौ कृत्वा तु तेन भीमोऽपि गच्छति ।
बाहू दर्शयमानो हि बाहुद्रविणदर्पितः ॥ ०१३ ॥

चिकीर्षन्कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः ॥ ०१३ ॥

प्रदिशञ्शरसंपातान्कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा ।
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ॥ ०१४ ॥

असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥ ०१५ ॥

न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ।

मुखमालिप्य तेनासौ सहदेवोऽपि गच्छति ॥ ०१६ ॥

नाहं मनांस्यादद्देयं मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो ।
पांसूपचितसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ ०१७ ॥

एकवस्त्रा तु रुदती मुक्तकेशी रजस्वला ।
शोणिताक्तार्द्रवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

यत्कृतेऽहमिमां प्राप्ता तेषां वर्षे चतुर्दशे ।
हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रियाः ॥ ०१९ ॥

बन्धुशोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वलाः ।
एवं कृतोदका नार्यः प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम् ॥ ०२० ॥

कृत्वा तु नैरृतान्दर्भान्धीरो धौम्यः पुरोहितः ।
सामानि गायन्याम्यानि पुरतो याति भारत ॥ ०२१ ॥

हतेषु भारतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा ।
एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति ॥ ०२२ ॥

हा हा गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्षध्वमीदृशम् ।
इति पौराः सुदुःखार्ताः क्रोशन्ति स्म समन्ततः ॥ ०२३ ॥

एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसायं मनोगतम् ।
कथयन्तः स्म कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः ॥ ०२४ ॥

एवं तेषु नराग्र्येषु निर्यत्सु गजसाह्वयात् ।
अनभ्रे विद्युतश्चासन्भूमिश्च समकम्पत ॥ ०२५ ॥

राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशां पते ।
उल्का चाप्यपसव्यं तु पुरं कृत्वा व्यशीर्यत ॥ ०२६ ॥

प्रव्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसाः ।
देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ ०२७ ॥

एवमेते महोत्पाता वनं गच्छति पाण्डवे ।
भारतानामभावाय राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०२८ ॥

नारदश्च सभामध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः ।
महर्षिभिः परिवृतो रौद्रं वाक्यमुवाच ह ॥ ०२९ ॥

इतश्चतुर्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवाः ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ०३० ॥

इत्युक्त्वा दिवमाक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत ।
ब्राह्मीं श्रियं सुविपुलां बिभ्रद्देवर्षिसत्तमः ॥ ०३१ ॥

ततो दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्रोणं द्वीपममन्यन्त राज्यं चास्मै न्यवेदयन् ॥ ०३२ ॥

अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासनं च कर्णं च सर्वानेव च भारतान् ॥ ०३३ ॥

अवध्यान्पाण्डवानाहुर्देवपुत्रान्द्विजातयः ।
अहं तु शरणं प्राप्तान्वर्तमानो यथाबलम् ॥ ०३४ ॥

गतान्सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ।
नोत्सहे समभित्यक्तुं दैवमूलमतः परम् ॥ ०३५ ॥

धर्मतः पाण्डुपुत्रा वै वनं गच्छन्ति निर्जिताः ।
ते च द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति कौरवाः ॥ ०३६ ॥

चरितब्रह्मचर्याश्च क्रोधामर्षवशानुगाः ।
वैरं प्रत्यानयिष्यन्ति मम दुःखाय पाण्डवाः ॥ ०३७ ॥

मया तु भ्रंशितो राज्याद्द्रुपदः सखिविग्रहे ।
पुत्रार्थमयजत्क्रोधाद्वधाय मम भारत ॥ ०३८ ॥

याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् ।
धृष्टद्युम्नं द्रौपदीं च वेदीमध्यात्सुमध्यमाम् ॥ ०३९ ॥

ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
मर्त्यधर्मतया तस्मादिति मां भयमाविशत् ॥ ०४० ॥

गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः पुरुषर्षभः ।
सृष्टप्राणो भृशतरं तस्माद्योत्स्ये तवारिभिः ॥ ०४१ ॥

मद्वधाय श्रुतो ह्येष लोके चाप्यतिविश्रुतः ।
नूनं सोऽयमनुप्राप्तस्त्वत्कृते कालपर्ययः ॥ ०४२ ॥

त्वरिताः कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ।
मुहूर्तं सुखमेवैतत्तालच्छायेव हैमनी ॥ ०४३ ॥

यजध्वं च महायज्ञैर्भोगानश्नीत दत्त च ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे महत्प्राप्स्यथ वैशसम् ॥ ०४४ ॥

दुर्योधन निशम्यैतत्प्रतिपद्य यथेच्छसि ।
साम वा पाण्डवेयेषु प्रयुङ्क्ष्व यदि मन्यसे ॥ ०४५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
सम्यगाह गुरुः क्षत्तरुपावर्तय पाण्डवान् ॥ ०४६ ॥

यदि वा न निवर्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः ।
सशस्त्ररथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०७२

वैशंपायन उवाच ॥

वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ।
धृतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ ००१ ॥

तं चिन्तयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
निःश्वसन्तमनेकाग्रमिति होवाच सञ्जयः ॥ ००२ ॥

अवाप्य वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिप ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्राज्याद्राजन्किमनुशोचसि ॥ ००३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अशोच्यं तु कुतस्तेषां येषां वैरं भविष्यति ।
पाण्डवैर्युद्धशौण्डैर्हि मित्रवद्भिर्महारथैः ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरं भविष्यति ।
विनाशः सर्वलोकस्य सानुबन्धो भविष्यति ॥ ००५ ॥

वार्यमाणोऽपि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।

पाण्डवानां प्रियां भार्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ॥ ००६ ॥

प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निर्लज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ००८ ॥

बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ००९ ॥

अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः ।
उत्तिष्ठन्ति विनाशान्ते नरं तच्चास्य रोचते ॥ ०१० ॥

न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ०११ ॥

आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् ॥ ०१२ ॥

अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां विभावरीम् ।
को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् ॥ ०१३ ॥

पर्यानयेत्सभामध्यमृते दुर्द्यूतदेविनम् ।
स्त्रीधर्मिणीं वरारोहां शोणितेन समुक्षिताम् ॥ ०१४ ॥

एकवस्त्रां च पाञ्चालीं पाण्डवानभ्यवेक्षतीम् ।
हृतस्वान्भ्रष्टचित्तांस्तान्हृतदारान्हृतश्रियः ॥ ०१५ ॥

विहीनान्सर्वकामेभ्यो दासभाववशं गतान् ।
धर्मपाशपरिक्षिप्तानशक्तानिव विक्रमे ॥ ०१६ ॥

क्रुद्धाममर्षितां कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ॥ ०१७ ॥

तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी ।
अपि शेषं भवेदद्य पुत्राणां मम सञ्जय ॥ ०१८ ॥

भारतानां स्त्रियः सर्वा गान्धार्या सह सङ्गताः ।
प्राक्रोशन्भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां सभागताम् ॥ ०१९ ॥

अग्निहोत्राणि सायाह्ने न चाहूयन्त सर्वशः ।
ब्राह्मणाः कुपिताश्चासन्द्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ ०२० ॥

आसीन्निष्टानको घोरो निर्घातश्च महानभूत् ।
दिवोल्काश्चापतन्घोरा राहुश्चार्कमुपाग्रसत् ॥ ०२१ ॥

अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन्भयम् ॥ ०२१ ॥

तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धुताशनः ।
ध्वजाश्च व्यवशीर्यन्त भरतानामभूतये ॥ ०२२ ॥

दुर्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन्भैरवं शिवाः ।
तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभाः सर्वतोदिशम् ॥ ०२३ ॥

प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह सञ्जय ।
कृपश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकश्च महारथः ॥ ०२४ ॥

ततोऽहमब्रुवं तत्र विदुरेण प्रचोदितः ।
वरं ददानि कृष्णायै काङ्क्षितं यद्यदिच्छति ॥ ०२५ ॥

अवृणोत्तत्र पाञ्चाली पाण्डवानमितौजसः ।
सरथान्सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञासिषमप्यहम् ॥ ०२६ ॥

अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः सर्वधर्मवित् ।
एतदन्ताः स्थ भरता यद्वः कृष्णा सभां गता ॥ ०२७ ॥

एषा पाञ्चालराजस्य सुतैषा श्रीरनुत्तमा ।
पाञ्चाली पाण्डवानेतान्दैवसृष्टोपसर्पति ॥ ०२८ ॥

तस्याः पार्थाः परिक्लेशं न क्षंस्यन्तेऽत्यमर्षणाः ।
वृष्णयो वा महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ॥ ०२९ ॥

तेन सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
आगमिष्यति बीभत्सुः पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ०३० ॥

तेषां मध्ये महेष्वासो भीमसेनो महाबलः ।
आगमिष्यति धुन्वानो गदां दण्डमिवान्तकः ॥ ०३१ ॥

ततो गाण्डीवनिर्घोषं श्रुत्वा पार्थस्य धीमतः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ०३२ ॥

तत्र मे रोचते नित्यं पार्थैः सार्धं न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ ०३३ ॥

तथा हि बलवान्राजा जरासंधो महाद्युतिः ।
बाहुप्रहरणेनैव भीमेन निहतो युधि ॥ ०३४ ॥

तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
उभयोः पक्षयोर्युक्तं क्रियतामविशङ्कया ॥ ०३५ ॥

एवं गावल्गणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः ।
उक्तवान्न गृहीतं च मया पुत्रहितेप्सया ॥ ०३६ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999

http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details

Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

आरण्यक पर्व

sanskritdocuments.org

महाभारत - आरण्यक पर्व

आरण्यकपर्व १
- अध्याय ००१ . . . . १
- अध्याय ००२ . . . . ६
- अध्याय ००३ . . . . १५
- अध्याय ००४ . . . . १८
- अध्याय ००५ . . . . २०
- अध्याय ००६ . . . . २२
- अध्याय ००७ . . . . २५
- अध्याय ००८ . . . . २७
- अध्याय ००९ . . . . ३०
- अध्याय ०१० . . . . ३१
- अध्याय ०११ . . . . ३४

किर्मीरवधपर्व ३९
- अध्याय ०१२ . . . . ३९

कैरातपर्व ४७
- अध्याय ०१३ . . . . ४७
- अध्याय ०१४ . . . . ५९
- सौभवधोपाख्यानम् ६१
- अध्याय ०१५ . . . . ६१
- अध्याय ०१६ . . . . ६४

अध्याय ०१७ . . . . ६६
अध्याय ०१८ . . . . ७०
अध्याय ०१९ . . . . ७२
अध्याय ०२० . . . . ७६
अध्याय ०२१ . . . . ७९
अध्याय ०२२ . . . . ८३
अध्याय ०२३ . . . . ८६
अध्याय ०२४ . . . . ९१
अध्याय ०२५ . . . . ९३
अध्याय ०२६ . . . . ९६
अध्याय ०२७ . . . . ९८
अध्याय ०२८ . . . . १०१
अध्याय ०२९ . . . . १०५
अध्याय ०३० . . . . १०९
अध्याय ०३१ . . . . ११४
अध्याय ०३२ . . . . ११८
अध्याय ०३३ . . . . १२२
अध्याय ०३४ . . . . १२९
अध्याय ०३५ . . . . १३७
अध्याय ०३६ . . . . १३९
अध्याय ०३७ . . . . १४३
अध्याय ०३८ . . . . १४७
अध्याय ०३९ . . . . १५३
अध्याय ०४० . . . . १५६
अध्याय ०४१ . . . . १६३
अध्याय ०४२ . . . . १६६

इन्द्रलोकाभिगमनपर्व १७१
अध्याय ०४३ . . . . १७१
अध्याय ०४४ . . . . १७५
अध्याय ०४५ . . . . १७८
अध्याय ०४६ . . . . १८२

अध्याय ०४७ . . . . १८६
अध्याय ०४८ . . . . १८८
अध्याय ०४९ . . . . १९३
नलोपाख्यानम् १९८
अध्याय ०५० . . . . १९८
अध्याय ०५१ . . . . २०१
अध्याय ०५२ . . . . २०४
अध्याय ०५३ . . . . २०७
अध्याय ०५४ . . . . २०९
अध्याय ०५५ . . . . २१३
अध्याय ०५६ . . . . २१५
अध्याय ०५७ . . . . २१७
अध्याय ०५८ . . . . २१९
अध्याय ०५९ . . . . २२३
अध्याय ०६० . . . . २२६
अध्याय ०६१ . . . . २३०
अध्याय ०६२ . . . . २४३
अध्याय ०६३ . . . . २४८
अध्याय ०६४ . . . . २५१
अध्याय ०६५ . . . . २५३
अध्याय ०६६ . . . . २५७
अध्याय ०६७ . . . . २६०
अध्याय ०६८ . . . . २६२
अध्याय ०६९ . . . . २६५
अध्याय ०७० . . . . २६९
अध्याय ०७१ . . . . २७४
अध्याय ०७२ . . . . २७७
अध्याय ०७३ . . . . २८१
अध्याय ०७४ . . . . २८४
अध्याय ०७५ . . . . २८७
अध्याय ०७६ . . . . २९०
अध्याय ०७७ . . . . २९२

अध्याय ०७८ . . . . २९५
अध्याय ०७९ . . . . २९८

तीर्थयात्रापर्व ३०१
अध्याय ०८० . . . . ३०१
अध्याय ०८१ . . . . ३१५
अध्याय ०८२ . . . . ३३६
अध्याय ०८३ . . . . ३५१
अध्याय ०८४ . . . . ३६३
अध्याय ०८५ . . . . ३६५
अध्याय ०८६ . . . . ३६८
अध्याय ०८७ . . . . ३७१
अध्याय ०८८ . . . . ३७२
अध्याय ०८९ . . . . ३७६
अध्याय ०९० . . . . ३७८
अध्याय ०९१ . . . . ३८१
अध्याय ०९२ . . . . ३८४
अगस्त्योपाख्यानम् ३८७
अध्याय ०९३ . . . . ३८७
अध्याय ०९४ . . . . ३९०
अध्याय ०९५ . . . . ३९२
अध्याय ०९६ . . . . ३९५
अध्याय ०९७ . . . . ३९८
अध्याय ०९८ . . . . ४०१
अध्याय ०९९ . . . . ४०४
अध्याय १०० . . . . ४०६
अध्याय १०१ . . . . ४०९
अध्याय १०२ . . . . ४११
अध्याय १०३ . . . . ४१४
अध्याय १०४ . . . . ४१६
अध्याय १०५ . . . . ४१९
अध्याय १०६ . . . . ४२२

अध्याय १०७	४२७
अध्याय १०८	४३०
अध्याय १०९	४३२
ऋश्यशृण्गोपाख्यानम्	४३४
अध्याय ११०	४३४
अध्याय १११	४३८
अध्याय ११२	४४१
अध्याय ११३	४४३
अध्याय ११४	४४६
कार्तवीर्योपाख्यानम्	४४९
अध्याय ११५	४४९
अध्याय ११६	४५३
अध्याय ११७	४५६
अध्याय ११८	४५८
अध्याय ११९	४६०
अध्याय १२०	४६३
अध्याय १२१	४६६
सुकन्योपाख्यानम्	४६९
अध्याय १२२	४६९
अध्याय १२३	४७२
अध्याय १२४	४७५
अध्याय १२५	४७८
मान्धात्रुपाख्यानम्	४८०
अध्याय १२६	४८०
अध्याय १२७	४८५
जन्तूपाख्यानम्	४८८
अध्याय १२८	४८८
श्येनकपोतीयम्	४९०
अध्याय १२९	४९०
अध्याय १३०	४९३
अध्याय १३१	४९५
अष्टावक्रीयम्	४९९

अध्याय १३२ . . . . ४९९
अध्याय १३३ . . . . ५०२
अध्याय १३४ . . . . ५०६
यवक्रीतोपाख्यानम् ५११
अध्याय १३५ . . . . ५११
अध्याय १३६ . . . . ५१६
अध्याय १३७ . . . . ५१९
अध्याय १३८ . . . . ५२१
अध्याय १३९ . . . . ५२३
अध्याय १४० . . . . ५२६
अध्याय १४१ . . . . ५२८
अध्याय १४२ . . . . ५३२
अध्याय १४३ . . . . ५३५
अध्याय १४४ . . . . ५३७
अध्याय १४५ . . . . ५४०
सौगन्धिकाहरणम् ५४५
अध्याय १४६ . . . . ५४५
अध्याय १४७ . . . . ५५४
अध्याय १४८ . . . . ५५८
अध्याय १४९ . . . . ५६३
अध्याय १५० . . . . ५६८
अध्याय १५१ . . . . ५७१
अध्याय १५२ . . . . ५७३
अध्याय १५३ . . . . ५७६

जटासुरबधपर्व ५८०
अध्याय १५४ . . . . ५८०

यक्शायुद्धपर्व ५८६
अध्याय १५५ . . . . ५८६
अध्याय १५६ . . . . ५९६
अध्याय १५७ . . . . ५९९

अध्याय १५८ . . . . ६०७
अध्याय १५९ . . . . ६१३
अध्याय १६० . . . . ६१७
अध्याय १६१ . . . . ६२१
अध्याय १६२ . . . . ६२४
अध्याय १६३ . . . . ६२६
अध्याय १६४ . . . . ६३२
अध्याय १६५ . . . . ६३८
अध्याय १६६ . . . . ६४१
अध्याय १६७ . . . . ६४३
अध्याय १६८ . . . . ६४६
अध्याय १६९ . . . . ६५०
अध्याय १७० . . . . ६५३
अध्याय १७१ . . . . ६६१
अध्याय १७२ . . . . ६६३

आजगरपर्व ६६६
अध्याय १७३ . . . . ६६६
अध्याय १७४ . . . . ६६८
अध्याय १७५ . . . . ६७१
अध्याय १७६ . . . . ६७३
अध्याय १७७ . . . . ६७८
अध्याय १७८ . . . . ६८३

मार्कण्डेयसमास्यापर्व ६८८
अध्याय १७९ . . . . ६८८
अध्याय १८० . . . . ६९०
अध्याय १८१ . . . . ६९६
अध्याय १८२ . . . . ७००
अध्याय १८३ . . . . ७०३
अध्याय १८४ . . . . ७०७
मत्स्योपाख्यानम् ७११

अध्याय १८५ . . . ७११
अध्याय १८६ . . . ७१७
अध्याय १८७ . . . ७३०
अध्याय १८८ . . . ७३६
अध्याय १८९ . . . ७४६
मण्डूकोपाख्यानम् . . . ७५०
अध्याय १९० . . . ७५०
इन्द्रद्युम्नोपाख्यानम् . . . ७५८
अध्याय १९१ . . . ७५८
धुन्धुमारोपाख्यानम् . . . ७६१
अध्याय १९२ . . . ७६१
अध्याय १९३ . . . ७६५
अध्याय १९४ . . . ७६८
अध्याय १९५ . . . ७७२
पतिव्रतोपाख्यानम् . . . ७७७
अध्याय १९६ . . . ७७७
अध्याय १९७ . . . ७७९
ब्राह्मणव्याधसंवादः . . . ७८५
अध्याय १९८ . . . ७८५
अध्याय १९९ . . . ७९५
अध्याय २०० . . . ८००
अध्याय २०१ . . . ८०६
अध्याय २०२ . . . ८०८
अध्याय २०३ . . . ८११
अध्याय २०४ . . . ८१७
अध्याय २०५ . . . ८२०
अध्याय २०६ . . . ८२४
आङ्गिरसम् . . . ८२८
अध्याय २०७ . . . ८२८
अध्याय २०८ . . . ८३१
अध्याय २०९ . . . ८३२
अध्याय २१० . . . ८३५

अध्याय २११ . . . . ८३७
अध्याय २१२ . . . . ८४०
अध्याय २१३ . . . . ८४४
अध्याय २१४ . . . . ८५०
अध्याय २१५ . . . . ८५४
अध्याय २१६ . . . . ८५७
अध्याय २१७ . . . . ८५९
अध्याय २१८ . . . . ८६१
अध्याय २१९ . . . . ८६७
अध्याय २२० . . . . ८७४
अध्याय २२१ . . . . ८७७

द्रौपदिसत्यभामासंवादपर्व ८८६
अध्याय २२२ . . . . ८८६
अध्याय २२३ . . . . ८९२
अध्याय २२४ . . . . ८९३

घोषयात्रापर्व ८९५
अध्याय २२५ . . . . ८९५
अध्याय २२६ . . . . ८९९
अध्याय २२७ . . . . ९०१
अध्याय २२८ . . . . ९०४
अध्याय २२९ . . . . ९०७
अध्याय २३० . . . . ९१०
अध्याय २३१ . . . . ९१४
अध्याय २३२ . . . . ९१६
अध्याय २३३ . . . . ९१८
अध्याय २३४ . . . . ९२१
अध्याय २३५ . . . . ९२४
अध्याय २३६ . . . . ९२७
अध्याय २३७ . . . . ९२८
अध्याय २३८ . . . . ९३०

अध्याय २३९ . . . . ९३६
अध्याय २४० . . . . ९३९
अध्याय २४१ . . . . ९४५
अध्याय २४२ . . . . ९४९
अध्याय २४३ . . . . ९५२

मृगस्वप्नभयपर्व ९५५
अध्याय २४४ . . . . ९५५

व्रीहिद्रौणिकपर्व ९५७
अध्याय २४५ . . . . ९५७
अध्याय २४६ . . . . ९६१
अध्याय २४७ . . . . ९६५

द्रौपदीहरणपर्व ९७०
अध्याय २४८ . . . . ९७०
अध्याय २४९ . . . . ९७२
अध्याय २५० . . . . ९७३
अध्याय २५१ . . . . ९७४
अध्याय २५२ . . . . ९७७
अध्याय २५३ . . . . ९८०
अध्याय २५४ . . . . ९८३
अध्याय २५५ . . . . ९८६
अध्याय २५६ . . . . ९९२
अध्याय २५७ . . . . ९९६
रामोपाख्यानम् ९९७
अध्याय २५८ . . . . ९९७
अध्याय २५९ . . . . ९९९
अध्याय २६० . . . . १००४
अध्याय २६१ . . . . १००६
अध्याय २६२ . . . . १०११
अध्याय २६३ . . . . १०१६

अध्याय २६४ . . . . १०२०
अध्याय २६५ . . . . १०२८
अध्याय २६६ . . . . १०३१
अध्याय २६७ . . . . १०३८
अध्याय २६८ . . . . १०४४
अध्याय २६९ . . . . १०४८
अध्याय २७० . . . . १०४९
अध्याय २७१ . . . . १०५२
अध्याय २७२ . . . . १०५५
अध्याय २७३ . . . . १०५८
अध्याय २७४ . . . . १०६२
अध्याय २७५ . . . . १०६५
अध्याय २७६ . . . . १०७२
सावित्र्युपाख्यानम् १०७४
अध्याय २७७ . . . . १०७४
अध्याय २७८ . . . . १०७९
अध्याय २७९ . . . . १०८३
अध्याय २८० . . . . १०८६
अध्याय २८१ . . . . १०९०
अध्याय २८२ . . . . ११०३
अध्याय २८३ . . . . ११०९

कुण्डलाहरणपर्व १११११
अध्याय २८४ . . . . ११११
अध्याय २८५ . . . . १११५
अध्याय २८६ . . . . १११७
अध्याय २८७ . . . . ११२०
अध्याय २८८ . . . . ११२३
अध्याय २८९ . . . . ११२५
अध्याय २९० . . . . ११२८
अध्याय २९१ . . . . ११३१
अध्याय २९२ . . . . ११३४

अध्याय २९३ . . . . ११३७
अध्याय २९४ . . . . ११४०

आरणेयपर्व ११४५
अध्याय २९५ . . . . ११४५
अध्याय २९६ . . . . ११४७
यक्शप्रश्नाः ११५२
अध्याय २९७ . . . . ११५२
अध्याय २९८ . . . . ११६३
अध्याय २९९ . . . . ११६६

॥ महाभारत आरण्यकपर्व ॥

आरण्यकपर्व

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ ००१ ॥

श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ ००२ ॥

कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ००३ ॥

के चैनानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥ ००४ ॥

कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ००५ ॥

कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ॥ ००६ ॥

वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ००६ ॥

एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ००७ ॥

कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ००८ ॥

वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ००९ ॥

इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ०१० ॥

व्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ॥ ०११ ॥

ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ ०११ ॥

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ॥ ०१२ ॥

कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ ०१२ ॥

नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ ०१३ ॥

दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ ०१४ ॥

नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ०१५ ॥

सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ ०१६ ॥

एवमुक्त्वानुजग्मुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ ०१७ ॥

क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ ०१८ ॥

अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः स्म भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ ०१९ ॥

भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ ०२० ॥

श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ ०२१ ॥

वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ ०२२ ॥

मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।

अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ ०२३ ॥

तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ ०२४ ॥

येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
तान्सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ०२५ ॥

निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ ०२६ ॥

असतां दर्शनात्स्पर्शात्सञ्जल्पनसहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिध्यन्ति मानवाः ॥ ०२७ ॥

बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ ०२८ ॥

ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ ०२९ ॥

ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ०३१ ॥

तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ०३२ ॥

भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।
सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ०३३ ॥

ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ०३४ ॥

निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ०३५ ॥

एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
सुकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ०३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ०३७ ॥

गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ०३८ ॥

निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः ।
प्रजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ०३९ ॥

तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ॥ ०४० ॥

उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्शिताः ॥ ०४० ॥

अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्द्विजातयः ।
साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः ॥ ०४१ ॥

स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ०४१ ॥

तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
ब्रह्मघोषपुरस्कारः सञ्जल्पः समजायत ॥ ०४२ ॥

राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ०४३ ॥

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ॥ ००१ ॥

तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ ००२ ॥

वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ००५ ॥

अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ००७ ॥

आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ००८ ॥

द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूत्ते हृदि पार्थिव ।
स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ ०१० ॥

अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ ०१२ ॥

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजनान् ।

मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिक्पापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले ।
तमध्यात्मरतिर्विद्वाञ्शौनको नाम वै द्विजः ॥ ०१४ ॥

योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ०१५ ॥

न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ०१६ ॥

अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ ०१७ ॥

अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ ०१८ ॥

श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ ०१९ ॥

मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ ०२० ॥

व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ ०२१ ॥

तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।

आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ ०२२ ॥

मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ ०२३ ॥

मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ ०२४ ॥

मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
प्रशान्ते मानसे दुःखे शारीरमुपशाम्यति ॥ ०२५ ॥

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ ०२६ ॥

स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ ०२७ ॥

स्नेहात्करणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ ०२८ ॥

कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
धर्मार्थिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ ०२९ ॥

विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ०३० ॥

तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसञ्चयात् ।
स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ०३१ ॥

ज्ञानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ०३२ ॥

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
इच्छा सञ्जायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ०३३ ॥

तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ०३४ ॥

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ०३५ ॥

अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ०३६ ॥

यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ०३७ ॥

राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ०३८ ॥

यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ०३९ ॥

अर्थ एव हि केषाञ्चिदनर्थो भविता नृणाम् ।
अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ॥ ०४० ॥

तस्मादर्थागमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ०४० ॥

कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ ०४१ ॥

अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ०४२ ॥

अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ०४३ ॥

असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ॥ ०४४ ॥

तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ॥ ०४५ ॥

ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ ०४५ ॥

त्यजेत सञ्चयांस्तस्मात्तज्जं क्लेशं सहेत कः ।
न हि सञ्चयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ०४६ ॥

अतश्च धर्मिभिः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ०४७ ॥

युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ०४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम ।
भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ०४९ ॥

कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ०५० ॥

संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।

तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ०५१ ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ०५२ ॥

देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ०५३ ॥

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनम् ॥ ०५४ ॥

अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः ।
पुत्रदारभृताश्चैव निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ०५५ ॥

नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
न च तत्स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ०५६ ॥

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ०५७ ॥

विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ०५८ ॥

एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ०५९ ॥

शौनक उवाच ॥

अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ०६० ॥

शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ०६१ ॥

ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढसञ्ज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ०६२ ॥

षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसङ्कल्पजं मनः ॥ ०६३ ॥

मनो यस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ०६४ ॥

ततः सङ्कल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्पतङ्गवत् ॥ ०६५ ॥

ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
महामोहमुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ०६६ ॥

एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ०६७ ॥

ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु हूतेषु परिवर्तते ।
जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ०६८ ॥

अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ०६९ ॥

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ०७० ॥

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ०७१ ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ०७२ ॥

उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ०७३ ॥

सम्यक्सङ्कल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ०७४ ॥

सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ॥ ०७५ ॥

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ०७५ ॥

रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ०७६ ॥

योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ०७६ ॥

तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ०७७ ॥

पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ०७८ ॥

सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्वात्ममनोरथम् ॥ ०७९ ॥

अध्याय ००३

वैशंपायन उवाच ॥

शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ ००१ ॥

प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ ००२ ॥

परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ००३ ॥

मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ००४ ॥

पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।
ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ००५ ॥

गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ००६ ॥

क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ००७ ॥

निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूयते भूगतो रविः ।
ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ००८ ॥

एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।

पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ००९ ॥

राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ ०१० ॥

भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ०११ ॥

तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ ०१२ ॥

एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ ०१३ ॥

पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ॥ ०१४ ॥

गाङ्गेयं वार्युपस्पृष्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ ०१४ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।
विप्रार्थमाराधितवान्सूर्यमद्भुतविक्रमम् ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ०१६ ॥

धौम्येन तु यथ प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ ०१७ ॥

सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ ०१८ ॥

पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ ०१९ ॥

इन्द्रो विवस्वान्दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ ०२० ॥

वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ ०२१ ॥

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ॥ ०२२ ॥

संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ ०२३ ॥

लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
वरुणः सागरोंऽशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ ०२४ ॥

भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
मणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥ ०२५ ॥

जयो विशालो वरदः शीघ्रगः प्राणधारणः ।
धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ ०२६ ॥

द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ ०२७ ॥

देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ ०२८ ॥

एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ ०२९ ॥

शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ०३० ॥

सुरपितृगणयक्षसेवितं ; ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
वरकनकहुताशनप्रभं ; त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ०३१ ॥

सूर्योदये यस्तु समाहितः पठे ;त्स पुत्रलाभं धनरत्नसञ्चयान् ।
लभेत जातिस्मरतां सदा नरः ; स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ०३२ ॥

इमं स्तवं देववरस्य यो नरः ; प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा ;ल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ००४

वैशंपायन उवाच ॥

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ००१ ॥

यत्तेऽभिलषितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ००२ ॥

फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ॥ ००३ ॥

धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ००३ ॥

लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄंश्चास्वजताच्युतः ॥ ००४ ॥

द्रौपद्या सह सङ्गम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ००५ ॥

संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ००६ ॥

भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
शेषं विघससञ्ज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ॥ ००७ ॥

एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
कामान्मनोऽभिलषितान्ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ००८ ॥

पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ००९ ॥

ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ०१० ॥

अध्याय ००५

वैशंपायन उवाच ॥

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु; प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं; सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ ००१ ॥

प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा; धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
समश्च त्वं संमतः कौरवाणां; पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ ००२ ॥

एवं गते विदुर यदद्य कार्यं; पौराश्चेमे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला ;न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ००३ ॥

विदुर उवाच ॥

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र; राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या; पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ००४ ॥

स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां; पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां; पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ००५ ॥

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज ;ञ्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा ;न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत साधु ॥ ००६ ॥

तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां; यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
एष धर्मः परमो यत्स्वकेन; राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ००७ ॥

एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं; तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या ;देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ००८ ॥

अथैतदेवं न करोषि राज ;न्ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः ।

न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा ; शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ००९ ॥

येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो ; धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ।
येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा ; तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ ०१० ॥

उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते ; मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये ;त्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्थ ॥ ०११ ॥

इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं ; कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ०११ ॥

यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते ; संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा ;त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ॥ ०१२ ॥

अथापरो भवति हि तं निगृह्य ; पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये ॥ ०१२ ॥

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो ; धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव ; वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ ०१३ ॥

दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः ; प्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
दुःशासनो याचतु भीमसेनं ; सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ ०१४ ॥

युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व ; राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय ;मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ ०१५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया ;मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
हितं तेषामहितं मामकाना ;मेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥ ०१६ ॥

इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं ; तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति ; कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ ०१७ ॥

असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा ; दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति ; को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ ०१८ ॥

स मा जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि ; मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं ; सुसान्त्व्यमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य ;दन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् ।
नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः ; संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ ०२० ॥

अध्याय ००६

वैशंपायन उवाच ॥

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ ००१ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ ००२ ॥

ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ००३ ॥

तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।

अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ००४ ॥

विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ००५ ॥

ततो यात्वा विदुरः काननं त ;च्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन ।
ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते ; सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ००६ ॥

ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा ;दभ्यायान्तं सत्यसंधः स राजा ।
अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं ; किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ००७ ॥

कच्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य ; समाह्वाता देवनायोपयाति ।
कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि ; जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ००८ ॥

समाहूतः केनचिदाद्रवेति ; नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
गाण्डीवे वा संशयिते कथं चि ;द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ००९ ॥

तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः ; प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व एव ।
तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो ; यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ ०१० ॥

समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा ;स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस ; यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽऽम्बिकेयः ॥ ०११ ॥

विदुर उवाच ॥

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्त ;मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।
एवं गते समतामभ्युपेत्य ; पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ ०१२ ॥

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां ; हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।
तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति ; ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ ०१३ ॥

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं ; न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।
यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं ; न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ ०१४ ॥

न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो ; स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ब्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य ; पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ ०१५ ॥

ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां ; न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
यथा पर्णे पुष्करस्येव सिक्तं ; जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ ०१६ ॥

ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां ; यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।
नाहं भूयः कामये त्वां सहायं ; महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ ०१७ ॥

सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं ;स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरावान् ।
तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां ; तद्धार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ ०१८ ॥

क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः ; क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
सं वर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवा ;न्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ ०१९ ॥

यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै ;स्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।
सहायानामेष सङ्ग्रहणेऽभ्युपायः ; सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ ०२० ॥

सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं ; तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते ;देवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि ; परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं ; तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ००७

वैशंपायन उवाच ॥

गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ ००१ ॥

स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥ ००२ ॥

स तु लब्ध्वा पुनः सञ्ज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।
तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ००४ ॥

तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥ ००५ ॥

पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकर्शितः ।
भ्रातृस्नेहादिदं राजन्सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

गच्छ सञ्जय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ००७ ॥

न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ००८ ॥

स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
न जह्याज्जीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय सञ्जय ॥ ००९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
सञ्जयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥ ०१० ॥

सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ ०११ ॥

विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
भ्रातृभिश्चाभिसङ्गुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिरमथाभ्येत्य पूजयामास सञ्जयः ।
भीमार्जुनयमांश्चापि तदर्हं प्रत्यपद्यत ॥ ०१३ ॥

राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च सञ्जयः ।
शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ ०१४ ॥

राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं सञ्जीवय च पार्थिवम् ॥ ०१५ ॥

सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ ०१७ ॥

तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ ०१८ ॥

अद्य रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे पपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ ०१९ ॥

सोऽङ्कमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाघ्राय चैव ह ।

क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रुषा ॥ ०२० ॥

विदुर उवाच ॥

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्नः परमो भवान् ।
तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ ०२१ ॥

भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ०२२ ॥

पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
दीना इति हि मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ ०२४ ॥

अध्याय ००८

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ ००१ ॥

स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनावपि ।
अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ ००२ ॥

एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ००३ ॥

यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ००४ ॥

अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथञ्चन ।
पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुर्निरवग्रहः ॥ ००५ ॥

विषमुद्बन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ००६ ॥

शकुनिरुवाच ॥

किं बालिषां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ००७ ॥

सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ००८ ॥

अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ००९ ॥

सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ ०१० ॥

दुःशासन उवाच ॥

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ०११ ॥

कर्ण उवाच ॥

काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ ०१३ ॥

उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलेयं च तावुभौ ॥ ०१४ ॥

उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।
अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥ ०१५ ॥

प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किङ्करपाणयः ।
न चास्य शक्नुमः सर्वे प्रिये स्थातुमतन्द्रिताः ॥ ०१६ ॥

वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ ०१७ ॥

तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ ०१८ ॥

यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः ।
यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ ०१९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ ०२० ॥

एवमुक्त्वा तु सङ्क्रुद्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संघशः कृतनिश्चयाः ॥ ०२१ ॥

तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ०२२ ॥

प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवा.ण्ल्लोकपूजितः ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ००९

व्यास उवाच ॥

धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ ००१ ॥

न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।
निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥ ००२ ॥

ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः करवेयेषु भारत ॥ ००३ ॥

तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
पाण्डवान्नित्यसङ्क्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ००४ ॥

वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ००५ ॥

यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ००६ ॥

विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ००७ ॥

समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ००८ ॥

अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ००९ ॥

ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ ०१० ॥

अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ०११ ॥

कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०१०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंस्तवम् ।

मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ ००१ ॥

नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ ००२ ॥

परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवञ्जानन्नपि यतव्रत ॥ ००३ ॥

व्यास उवाच ॥

वैचित्रवीर्य नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं वेद्मि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ००४ ॥

इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ००५ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥ ००६ ॥

त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्किल ।
गवां मात पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ००७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ००८ ॥

सुरभिरुवाच ॥

विनिपातो न वः कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ००९ ॥

पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥ ०१० ॥

एतं दृष्ट्वा भृशं श्रन्तं वध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ०११ ॥

एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ॥ ०१२ ॥

कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ ०१२ ॥

वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्वोढुं पश्य वासव ॥ ०१३ ॥

ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।
अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ ०१४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥ ०१५ ॥

सुरभिरुवाच ॥

यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।
दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ ०१६ ॥

व्यास उवाच ॥

तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।

जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ ०१७ ॥

प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।
कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ ०१८ ॥

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।
सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ ०१९ ॥

यादृशो मे सुतः पण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।
विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ०२० ॥

चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।
पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥ ०२१ ॥

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।
इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ ०२२ ॥

यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०११

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ ००१ ॥

भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।
तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ ००२ ॥

यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।
अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ००३ ॥

व्यास उवाच ॥

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।
अन्वीय पाण्डवान्भ्रातॄनिहैवास्मद्दिदृक्षया ॥ ००४ ॥

एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।
अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥ ००५ ॥

ब्रूयाद्यदेष राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।
अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।
पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ००७ ॥

दत्त्वार्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुङ्गवम् ।
प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ००८ ॥

सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।
कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ००९ ॥

समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।
कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ ०१० ॥

मैत्रेय उवाच ॥

तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलम् ।
यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ ०११ ॥

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ ०१२ ॥

तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ ०१३ ॥

ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ ०१४ ॥

नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ ०१५ ॥

मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ ०१६ ॥

दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ ०१८ ॥

दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
वचनं मे महाप्राज्ञ ब्रुवतो यद्धितं तव ॥ ०१९ ॥

मा द्रुहः पाण्डवान्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ ०२० ॥

ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ ०२१ ॥

सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ०२२ ॥

हिडिम्बबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ ०२२ ॥

इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०२३ ॥

तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ०२४ ॥

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ ०२५ ॥

संबन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ ०२६ ॥

तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ ०२७ ॥

एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ ०२८ ॥

दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ०२९ ॥

तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ०३० ॥

स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ०३१ ॥

ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥ ०३२ ॥

यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ०३३ ॥

त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ०३४ ॥

इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ०३५ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।
शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ०३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ०३७ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ०३८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
किर्मीरवधसंविग्नो बहिर्दुर्योधनोऽगमत् ॥ ०३९ ॥

किर्मीरवधपर्व

अध्याय ०१२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।
श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ ००२ ॥

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ००३ ॥

रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ००४ ॥

तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ००५ ॥

तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यदृश्यत ॥ ००६ ॥

बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्यं च भयानकम् ।
स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः ॥ ००७ ॥

दष्टोष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ००८ ॥

सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ००९ ॥

तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ ०१० ॥

संप्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ०११ ॥

तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लवबाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ ०१३ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥ ०१४ ॥

स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ ०१५ ॥

तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
अदृष्टपूर्वं संत्रासान्न्यमीलयत लोचने ॥ ०१६ ॥

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ ०१७ ॥

मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।
इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ ०१८ ॥

अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ॥ ०१९ ॥

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ ०१९ ॥

स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ ०२० ॥

तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥ ०२१ ॥

प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ ०२२ ॥

वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ ०२३ ॥

के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ ०२४ ॥

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ ०२५ ॥

पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ ०२६ ॥

हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ ०२७ ॥

किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ ०२८ ॥

भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ ०२९ ॥

सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥ ०३० ॥

वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ०३१ ॥

हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा ॥ ०३२ ॥

सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।
प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ०३३ ॥

अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा ॥ ०३४ ॥

अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्व राक्षसकण्टकम् ॥ ०३५ ॥

यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ०३६ ॥

एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥ ०३७ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ०३८ ॥

ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुम ।
दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥ ०३९ ॥

चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ०४० ॥

निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ०४१ ॥

इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठपुटो बली ॥ ०४२ ॥

तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ०४२ ॥

यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ०४३ ॥

असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ०४४ ॥

तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ०४५ ॥

किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ०४६ ॥

तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ०४७ ॥

शीर्षयोः पतिता वृक्षा बिभिदुर्नैकधा तयोः ।
यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ०४८ ॥

मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ०४९ ॥

तद्वृक्षयुद्धमभवत्सुमुहूर्तं विशां पते ।
राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ०५० ॥

ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चचाल ह ॥ ०५१ ॥

तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ०५२ ॥

तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥ ०५३ ॥

तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ०५४ ॥

दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ०५५ ॥

अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ०५६ ॥

तं चाप्याथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ०५७ ॥

तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ०५८ ॥

अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ०५९ ॥

स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ०६० ॥

तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ०६१ ॥

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ०६२ ॥

तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ०६३ ॥

आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
अपीडयत बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ०६४ ॥

अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।

भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ०६५ ॥

हिडिम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
करिष्यसि गतश्चासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ०६६ ॥

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर ;स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
प्रस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त ;मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ०६७ ॥

तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे ; कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै ;र्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ०६८ ॥

एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ०६९ ॥

ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ०७० ॥

समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ०७१ ॥

भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ०७२ ॥

स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥ ०७३ ॥

तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ०७४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्तवत्तदा ॥ ०७५ ॥

कैरातपर्व

अध्याय ०१३

वैशंपायन उवाच ॥

भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ ००१ ॥

पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ ००२ ॥

वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्शसमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ००३ ॥

वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ००४ ॥

वासुदेव उवाच ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ००५ ॥

ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः शमयामासा दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ००७ ॥

सङ्क्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।
कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ००८ ॥

पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ००९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायङ्गृहो मुनिः ।
व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ०१० ॥

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ०११ ॥

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन ।
अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ ०१२ ॥

अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ०१३ ॥

प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।
तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ ०१४ ॥

आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ ०१४ ॥

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ ०१५ ॥

निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ ०१६ ॥

कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ ०१७ ॥

ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ ०१८ ॥

स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ ०१९ ॥

वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ ०२० ॥

तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ ०२१ ॥

शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ ०२२ ॥

अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ ०२३ ॥

शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ ०२४ ॥

संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ ०२५ ॥

सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ ।
कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ ०२६ ॥

जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह ।
भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ ०२७ ॥

तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ ०२८ ॥

इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ ०२९ ॥

इरावत्यां तथा भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ०३० ॥

तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ०३१ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ०३२ ॥

आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ०३३ ॥

युगान्ते सर्वभूतानि सङ्क्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्से परंतप ॥ ०३४ ॥

नैवं पूर्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।

कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ०३५ ॥

कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ०३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ०३७ ॥

ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ०३८ ॥

नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ०३९ ॥

अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ०४० ॥

तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ।
धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ०४१ ॥

पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ०४२ ॥

पूर्वे प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ०४३ ॥

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ०४४ ॥

ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ०४५ ॥

साध्यानामपि देवानां वसूनामीश्वरेश्वरः ।
लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ०४६ ॥

दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ०४७ ॥

विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥ ०४८ ॥

राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ०४९ ॥

त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ॥ ०५० ॥

नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ०५० ॥

मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ०५१ ॥

सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ०५२ ॥

कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ०५३ ॥

स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ०५४ ॥

राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।
दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ०५५ ॥

दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ०५६ ॥

नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ०५७ ॥

गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ०५८ ॥

धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ०५९ ॥

शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ०६० ॥

भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ०६१ ॥

आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ०६२ ॥

नन्विमे शरणं प्राप्तान्न त्यजन्ति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ०६३ ॥

पञ्चेमे पञ्चभिर्जाताः कुमाराश्चामितौजसः ।
एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यास्मि जनार्दन ॥ ०६४ ॥

प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ०६५ ॥

कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ०६६ ॥

नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ०६७ ॥

अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ०६८ ॥

नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।
अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ०६९ ॥

धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ०७० ॥

य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
अधीयानान्पुरा बालान्व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ०७१ ॥

भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ०७२ ॥

तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन ।
सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ०७३ ॥

प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ०७४ ॥

यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।

उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ०७५ ॥

आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ०७६ ॥

प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ०७७ ॥

पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान्वारणावते ।
शयानानार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ०७८ ॥

यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ०७९ ॥

हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ०८० ॥

तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
आर्यामाश्वासयामास भ्रातृंश्चापि वृकोदरः ॥ ०८१ ॥

वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ०८२ ॥

आर्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ०८३ ॥

सहसोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।
भ्रातॄनार्यां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ०८४ ॥

ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ०८५ ॥

श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्धिडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ०८६ ॥

भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ०८७ ॥

तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ०८८ ॥

तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ०८९ ॥

केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ०९० ॥

सा कृपासङ्गृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ०९१ ॥

स नादान्विनदन्घोरान्राक्षसः पुरुषादकः ।
अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ०९२ ॥

तमभिद्रुत्य सङ्क्रुद्धो वेगेन महता बली ।
अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ०९३ ॥

इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ ०९४ ॥

गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः ॥ ०९५ ॥

तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ०९६ ॥

हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ०९७ ॥

ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ०९८ ॥

प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ०९९ ॥

तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १०० ॥

तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ १०१ ॥

लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ १०२ ॥

एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३ ॥

एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।
निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४ ॥

त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
विहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५ ॥

एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।

दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६ ॥

कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
पाण्डवानां प्रिया भार्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ १०७ ॥

कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०८ ॥

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९ ॥

स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुबिन्दुभिः ॥ ११० ॥

चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १११ ॥

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥ ११२ ॥

ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ ११३ ॥

अथैनामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ११४ ॥

बीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौघपरिप्लुतान् ।
निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥ ११५ ॥

यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६ ॥

पतेद्द्यौर्हिमवाञ्शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ११७ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच ॥

अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनञ्जयः ॥ ११८ ॥

रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म शुचिस्मिते ।
अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिता ।
तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२० ॥

अध्याय ०१४

वासुदेव उवाच ॥

नेदं कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप ।
यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ ००१ ॥

आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।
आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ ००२ ॥

वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।

भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ००३ ॥

वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ००४ ॥

तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवानवरोपितः ।
वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ००५ ॥

अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।
सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ००६ ॥

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यै राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ००७ ॥

तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ००८ ॥

एकाह्ना द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ००९ ॥

एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ ०१० ॥

एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
अनामयं स्याद्धर्मस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ०११ ॥

न चेत्स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः ।
पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तम् ॥ ०१२ ॥

अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
सभासदश्च तान्सर्वान्भेदयेयं दुरोदरान् ॥ ०१३ ॥

असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।
येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ ०१४ ॥

सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ ०१५ ॥

श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥ ०१६ ॥

अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ ०१७ ॥

सौभवधोपाख्यानम्

अध्याय ०१५

युधिष्ठिर उवाच ॥

असांनिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥ ००१ ॥

कृष्ण उवाच ॥

शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ ००२ ॥

महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशाः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ००३ ॥

यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ००४ ॥

श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ००५ ॥

स तत्र योधितो राजन्बालकैर्वृष्णिपुङ्गवैः ।
आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसकृत् ॥ ००६ ॥

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूंस्तदा ।
पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ००७ ॥

उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः ।
वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ००८ ॥

तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ००९ ॥

तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ ०१० ॥

क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ०११ ॥

अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयम् ॥ ०१२ ॥

मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।

शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ ०१३ ॥

भ्राता बालश्च राजा च न च सङ्ग्राममूर्धनि ।
प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ ०१४ ॥

एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ ०१५ ॥

तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकावतको नृपः ॥ ०१६ ॥

ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ ०१७ ॥

आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ ०१८ ॥

ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ ०१९ ॥

ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ ०२० ॥

सुमुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ ०२१ ॥

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।
श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०१६

युधिष्ठिर उवाच ॥

वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ ००१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।
उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ००२ ॥

अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्ठितः ॥ ००३ ॥

तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ००४ ॥

पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ००५ ॥

सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ००६ ॥

सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
समित्तृणकुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ००७ ॥

सभुशुण्ड्यश्मलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
लोहचर्मवती चापि साग्निः सहुडशृङ्गिका ॥ ००८ ॥

शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।

द्रव्यैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥ ००९ ॥

पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिबाधने ।
अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ ०१० ॥

मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसञ्ज्ञिता ।
उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्चैव पदातिभिः ॥ ०११ ॥

आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ ०१२ ॥

प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ ०१३ ॥

आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः ।
बहिर्विवासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसञ्चयान् ॥ ०१४ ॥

सङ्क्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ ०१५ ॥

उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ॥ ०१६ ॥

प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।
प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ ०१७ ॥

सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ ०१८ ॥

न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ ०१९ ॥

अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ ०२० ॥

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ ०२१ ॥

न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।
नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ ०२२ ॥

एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०१७

वासुदेव उवाच ॥

तां तूपयात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ ००१ ॥

समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ ००२ ॥

वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
वल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ००३ ॥

अनीकानां विभागेन पन्थानः षट्कृताभवन् ।
प्रवणा नव चैवासञ्शाल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ००४ ॥

सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसङ्कुलम् ॥ ००५ ॥

तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ००६ ॥

संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ००७ ॥

तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ००८ ॥

असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ००९ ॥

ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ ०१० ॥

गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ०११ ॥

तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ ०१२ ॥

तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ ०१३ ॥

ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्म ह ।
मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ ०१४ ॥

ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ ०१५ ॥

ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ ०१६ ॥

तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्बली ॥ ०१७ ॥

अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्वहः ।
वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ ०१८ ॥

स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ ०१९ ॥

तया त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ ०२० ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे ।
प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ ०२१ ॥

चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ ०२२ ॥

ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ ०२३ ॥

अन्योन्यस्याभिसङ्क्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ ०२४ ॥

रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।

अभिमन्त्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ ०२५ ॥

स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ ०२६ ॥

विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ ०२७ ॥

ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्बलम् ।
दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥ ०२८ ॥

ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्बलम् ।
आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२९ ॥

सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
निवारयन्तं सङ्ग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ०३० ॥

अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ०३१ ॥

आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति ।
मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ०३२ ॥

एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
विष्ठितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०१८

वासुदेव उवाच ॥

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ ००१ ॥

उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलङ्कृतम् ।
उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ ००२ ॥

विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ००३ ॥

स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ००४ ॥

नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
अन्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ००५ ॥

मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य; चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य; शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्र्यम् ॥ ००६ ॥

जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो; व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
वित्रासयन्राजति वाहमुख्ये; शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ००७ ॥

ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ००८ ॥

अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
नामर्षयत सङ्क्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ००९ ॥

स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।
प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरञ्जयः ॥ ०१० ॥

तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ०११ ॥

तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ ०१२ ॥

स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ ०१३ ॥

ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ ०१४ ॥

स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
शरान्दीप्ताग्निसङ्काशान्मुमोच तनये मम ॥ ०१५ ॥

स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ ०१६ ॥

तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
बिभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ ०१७ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ ०१८ ॥

हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
नष्टसञ्ज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ ०१९ ॥

तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।

मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ ०२० ॥

तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ ०२१ ॥

तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ ०२२ ॥

ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ ०२३ ॥

स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०१९

वासुदेव उवाच ॥

शाल्वबाणार्दिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
वृष्णयो भग्नसङ्कल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ ००१ ॥

हाहाकृतमभूत्सार्वं वृष्ण्यन्धकबलं तदा ।
प्रद्युम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥ ००२ ॥

तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।
रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्ततः ॥ ००३ ॥

नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।

धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसञ्ज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ००४ ॥

सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः ।
नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ००५ ॥

कच्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ००६ ॥

सूत उवाच ॥

जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ००७ ॥

सोऽपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।
मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ००८ ॥

आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ००९ ॥

एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥ ०१० ॥

वासुदेव उवाच ॥

एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ।
उवाच सूतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ०११ ॥

दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथञ्चन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ ०१२ ॥

न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरम् ।

यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ ०१३ ॥

तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
विरथं विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ ०१४ ॥

त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ ०१५ ॥

स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथञ्चन ॥ ०१६ ॥

अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ ०१७ ॥

केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ ०१८ ॥

किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः ।
अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिञ्जयः ॥ ०१९ ॥

चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ ०२० ॥

शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णीवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति सङ्गताः ॥ ०२१ ॥

प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ ०२२ ॥

धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ ०२३ ॥

भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।
यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ ०२४ ॥

कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ ०२५ ॥

स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ ०२६ ॥

उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ ०२७ ॥

सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ ०२८ ॥

त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथञ्चन ॥ ०२९ ॥

स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथञ्चन ॥ ०३० ॥

न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ०३१ ॥

कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्दितम् ।
अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ०३२ ॥

न युक्तं भवता त्यक्तुं सङ्ग्रामं दारुकात्मज ।
मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०२०

वासुदेव उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।
प्रद्युम्नमब्रवीच्छ्लक्ष्णं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ ००१ ॥

न मे भयं रौक्मिणेय सङ्ग्रामे यच्छतो हयान् ।
युद्धज्ञश्चास्मि वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतोऽन्यथा ॥ ००२ ॥

आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ००३ ॥

त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ००४ ॥

स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसञ्ज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ००५ ॥

दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥ ००६ ॥

एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्सञ्चोद्य सङ्गरे ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ००७ ॥

मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ००८ ॥

प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
उत्पतन्त इवाकाशं विबभुस्ते हयोत्तमाः ॥ ००९ ॥

ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ ०१० ॥

सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०११ ॥

अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।
यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥ ०१२ ॥

दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥ ०१३ ॥

ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराट् ।
मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ ०१४ ॥

तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ ०१५ ॥

छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।
आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ ०१६ ॥

प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ ०१७ ॥

ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।

रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ ०१९ ॥

तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै ;राशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं ; बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ ०२० ॥

ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सह धनेश्वराः ।
नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ ०२१ ॥

तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् ।
नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथञ्चन ॥ ०२२ ॥

संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्कचित् ॥ ०२३ ॥

मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
कृष्णः सङ्कल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ ०२४ ॥

ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
सञ्जहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ ०२५ ॥

तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ ०२६ ॥

स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०२१

वासुदेव उवाच ॥

आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ ००१ ॥

अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ ००२ ॥

अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ००३ ॥

अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृषम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ००५ ॥

ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ००६ ॥

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ॥ ००७ ॥

सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ॥ ००७ ॥

अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ ००८ ॥

नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।

सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ॥ ००९ ॥

त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥ ००९ ॥

ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ०१० ॥

तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ०११ ॥

सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ ०१२ ॥

प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।
क्लृप्तेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ ०१३ ॥

समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
सरांसि सरितश्चैव मार्त्तिकावतमासदम् ॥ ०१४ ॥

तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं नगरमन्तिकात् ।
प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥ ०१५ ॥

ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ ०१६ ॥

स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ ०१७ ॥

तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ ०१८ ॥

स चापि पापप्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप ।
मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ ०१९ ॥

सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ ०२० ॥

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ ०२१ ॥

ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
छादयामासुरसुरा बाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥ ०२२ ॥

न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥ ०२३ ॥

ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्बहून् ।
अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ ०२४ ॥

न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ ०२५ ॥

ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।
हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ ०२६ ॥

मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ ०२७ ॥

ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ ०२८ ॥

ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।

नदन्तो भैरवान्नादन्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ ०२९ ॥

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ०३० ॥

तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ०३१ ॥

ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ॥ ०३२ ॥

तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ०३३ ॥

ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ०३४ ॥

एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ॥ ०३५ ॥

यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ०३५ ॥

ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ०३६ ॥

ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ॥ ०३७ ॥

ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥ ०३७ ॥

तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।

लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०२२

वासुदेव उवाच ॥

एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥ ००१ ॥

ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च ; दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।
चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः ; शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ ००२ ॥

तानाशुगैरापततोऽहमाशु ; निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।
द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै ;स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ००३ ॥

ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ००४ ॥

ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ ००५ ॥

इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।
अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ००६ ॥

न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ००७ ॥

स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।

अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिर्गैरिकधातुमान् ॥ ००८ ॥

अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ००९ ॥

अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ ०१० ॥

आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ०११ ॥

द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ ०१३ ॥

तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ ०१४ ॥

इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ ०१५ ॥

सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥ ०१६ ॥

अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ ०१७ ॥

बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ।
सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ॥ ०१८ ॥

साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ ०१८ ॥

एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथञ्चन ।
शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ ०१९ ॥

हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ ०२० ॥

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ ०२१ ॥

ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ ०२२ ॥

तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ ०२३ ॥

विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
प्रपतन्दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ ०२४ ॥

ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ ०२५ ॥

ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ ०२६ ॥

प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ ०२७ ॥

तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।

अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥ ०२८ ॥

ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य सञ्ज्ञा ;महं तदा वीर महाविमर्दे ।
न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं ; पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ ०२९ ॥

ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशो विकिरञ्शरान् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०२३

वासुदेव उवाच ॥

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ ००१ ॥

शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
अप्रैषं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ ००२ ॥

ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह ।
अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ००३ ॥

अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रोशन्महाराज विष्ठिते मयि भारत ॥ ००४ ॥

ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ००५ ॥

हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।

शरैरादित्यसङ्काशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ००६ ॥

तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥ ००७ ॥

एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ००८ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ००९ ॥

ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ ०१० ॥

सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ०११ ॥

ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ ०१२ ॥

ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।
ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ०१३ ॥

ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥ ०१४ ॥

ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ ०१५ ॥

द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ ०१६ ॥

ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ ०१७ ॥

ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ ०१८ ॥

मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ ०१९ ॥

ततो मामब्रवीत्सूतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
साधु संपश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितम् ॥ ०२० ॥

अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर ।
मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥ ०२१ ॥

जहि शाल्वं महाबाहो मैनं जीवय केशव ।
सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् ॥ ०२२ ॥

न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ ०२३ ॥

स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥ ०२४ ॥

नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ ०२५ ॥

एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ ०२६ ॥

वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ ०२७ ॥

ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ ०२८ ॥

यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ ०२९ ॥

क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निबर्हणम् ॥ ०३० ॥

जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ०३१ ॥

रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥ ०३२ ॥

तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ०३३ ॥

द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम् ।
महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ०३४ ॥

तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
पुनश्चोद्धूय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ०३५ ॥

ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ०३६ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।

हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ॥ ०३७ ॥

ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ०३८ ॥

तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ०३९ ॥

एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपात्य च ।
आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ०४० ॥

एतस्मात्कारणाद्राजन्नागमं नागसाह्वयम् ।
यद्यगां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ०४१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ०४२ ॥

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ०४३ ॥

सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ०४४ ॥

सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ०४५ ॥

ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ०४६ ॥

धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ०४७ ॥

केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ०४८ ॥

ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ०४९ ॥

समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ०५० ॥

युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०२४

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते ; युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च ; रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ ००१ ॥

आस्थाय वीराः सहिता वनाय ; प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च ; प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ ००२ ॥

प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा ; धनूंषि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।
मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च ; सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ००३ ॥

ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या ; धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य ; जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ००४ ॥

ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः ; प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना ; मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ००५ ॥

स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः ; सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा ; दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ००६ ॥

पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं ; चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे ; तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ००७ ॥

ततः समासाद्य महाजनौघाः ; कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो ; ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ००८ ॥

वरः कुरूणामधिपः प्रजानां ; पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा ;न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ००९ ॥

धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं ; ससौबलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा ; ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ ०१० ॥

स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा ; पुरं महद्देवपुरप्रकाशम् ।
शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा ; हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ०११ ॥

चकार यामप्रतिमां महात्मा ; सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
तां देवगुप्तामिव देवमायां ; हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ०१२ ॥

तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा ; बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
आदास्यते वासमिमं निरुष्य ; वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ ०१३ ॥

द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च ; भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।
प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या ; यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ ०१४ ॥

इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ; ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
मुदाभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः ; प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ ०१५ ॥

आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च ; धनञ्जयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा ; युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०२५

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसङ्गरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातॄन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ ००२ ॥

बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ००३ ॥

एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनञ्जयः ।
गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ००४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ००५ ॥

त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ००६ ॥

यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी ।
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ००७ ॥

सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ००८ ॥

त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ००९ ॥

इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ ०१० ॥

अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
यदि तेऽनुमतं राजन्किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ ०१४ ॥

बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ ०१५ ॥

ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ ०१६ ॥

तच्छालतालाम्रमधूकनीप ; कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं ; महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ ०१७ ॥

महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु ;र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
मयूरदात्यूहचकोरसंघा ;स्तस्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ ०१८ ॥

करेणुयूथैः सह यूथपानां ; मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां ; तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ ०१९ ॥

मनोरमां भोगवतीमुपेत्य ; धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे ; ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ ०२० ॥

ततः स यानादवरुह्य राजा ; सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ ;स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ ०२१ ॥

तं सत्यसंधं सहिताभिपेतु ;र्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं ; मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ ०२२ ॥

स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा ;न्प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः ; कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ०२३ ॥

स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा ; तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।

प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले ; महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ ०२४ ॥

भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च ; यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य वाहानवरुह्य सर्वे ; तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥ ०२५ ॥

लतावतानावनतः स पाण्डवै ;र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि ;र्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०२६

वैशंपायन उवाच ॥

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः ; सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु ; सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ ००१ ॥

यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा ; तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां ; संतर्पयामास महानुभावः ॥ ००२ ॥

इष्टीश्च पित्र्याणि तथाग्रियाणि ; महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा ;श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ००३ ॥

अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा ;मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा ; मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ००४ ॥

स सर्वविद्द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां ; युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा ; तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ००५ ॥

तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी ;त्सर्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट ;स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ००६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

न तात हृष्यामि न च स्मयामि ; प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं ; सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ००७ ॥

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन ; वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव ; दृष्टो गिरेरृष्यमूकस्य सानौ ॥ ००८ ॥

सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा ; मयस्य जेत नमुचेश्च हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं ; वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ००९ ॥

स चापि शक्रस्य समप्रभावो ; महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्वनेषु ; नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ०१० ॥

नृपाश्च नाभागभगीरथादयो ; महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका ;न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ०११ ॥

अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं ; सत्यव्रतं काशिकरूषराजम् ।
विहाय राष्ट्राणि वसूनि चैव ; नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ०१२ ॥

धात्रा विधिर्यो विहितः पुराण ;स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति ; नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ०१३ ॥

महाबलान्पर्वतकूटमात्रा ;न्विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र ।
स्थितान्निदेशे नरवर्य धातु ;र्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ०१४ ॥

सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य ; यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावा ;न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ०१५ ॥

सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या ; ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।
यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं ; विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ ०१६ ॥

यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव ; कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता ;मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि ;स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थां ;स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०२७

वैशंपायन उवाच ॥

वसत्स्वथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ ००१ ॥

ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥ ००२ ॥

यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः ॥ ००३ ॥

ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ००४ ॥

अथाब्रवीद्बको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ००५ ॥

पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ००६ ॥

चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ००७ ॥

आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया ॥ ००८ ॥

इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ००९ ॥

ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ ०१० ॥

नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे ;दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोहं ; लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ०११ ॥

चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
नाध्यगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ ०१२ ॥

अनूनमासीदसुरस्य कामै ;र्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा ;त्तेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ ०१३ ॥

नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति ;र्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै ; यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ ०१४ ॥

कुञ्जरस्येव सङ्ग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ ०१५ ॥

ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ ०१६ ॥

यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ ०१७ ॥

ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥ ०१८ ॥

अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये ; यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं ; बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ ०१९ ॥

ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ ०२० ॥

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ।
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ ०२१ ॥

द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।
इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ ०२२ ॥

कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ ०२३ ॥

ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्व ऋतावसुः ।
ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ ०२४ ॥

एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।

अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०२८

वैशंपायन उवाच ॥

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ ००१ ॥

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ००३ ॥

यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
भ्रातृभिश्च तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ ००४ ॥

वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ००४ ॥

आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ००५ ॥

सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः ।
ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ००६ ॥

चतुर्णामेव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।

त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ००७ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ००८ ॥

इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ००९ ॥

इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ ०१० ॥

दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
दृष्ट्वा कुशबृसीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ०११ ॥

यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०१२ ॥

या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ ०१३ ॥

या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणम् ॥ ०१४ ॥

यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ ०१५ ॥

यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ॥ ०१६ ॥

तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०१६ ॥

यांस्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ ०१७ ॥

सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ ०१८ ॥

भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ ०१९ ॥

भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०२० ॥

सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०२१ ॥

कुरूनपि हि यः सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ ०२२ ॥

योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ ०२३ ॥

यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ ०२४ ॥

तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०२५ ॥

दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ ०२६ ॥

यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।

तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०२७ ॥

यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ ०२८ ॥

क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०२९ ॥

श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०३० ॥

दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०३१ ॥

द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ०३२ ॥

नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातॄंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ०३३ ॥

न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ०३४ ॥

यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ०३५ ॥

तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथञ्चन ।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ०३६ ॥

तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०२९

द्रौपद्युवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ ००१ ॥

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ ००२ ॥

क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ००३ ॥

श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ००४ ॥

तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ००५ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ००६ ॥

यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥ ००७ ॥

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ००८ ॥

अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ००९ ॥

यानं वस्त्राण्यलङ्काराञ्शयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ ०१० ॥

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ०११ ॥

न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ ०१२ ॥

क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ ०१३ ॥

अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ ०१४ ॥

तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ ०१५ ॥

एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावताम् ॥ ०१६ ॥

अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ ०१७ ॥

मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।

प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ ०१८ ॥

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ ०१९ ॥

क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ ०२० ॥

योऽपकर्तॄंश्च कर्तॄंश्च तेजसैवोपगच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ०२१ ॥

यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ ०२२ ॥

तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ ०२२ ॥

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ ०२३ ॥

क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ०२४ ॥

पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽगरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ०२५ ॥

अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ ०२६ ॥

अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ ०२७ ॥

सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ ०२८ ॥

अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ०२९ ॥

मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ०३० ॥

देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किञ्चित्स्याद्देशः कालः प्रतीक्ष्यते ॥ ०३१ ॥

तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ०३१ ॥

एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ०३२ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ०३३ ॥

न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ०३४ ॥

मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं ह्येतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०३०

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ ००१ ॥

यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ॥ ००२ ॥

तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ ००२ ॥

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ००३ ॥

क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ००४ ॥

वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ००५ ॥

हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ००६ ॥

एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ००७ ॥

तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ।
एतद्द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ००८ ॥

आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।

क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ००९ ॥

मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ ०१० ॥

तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ०११ ॥

विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
स नाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥ ०१२ ॥

तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ ०१३ ॥

मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ ०१४ ॥

सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ॥ ०१५ ॥

मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ ०१५ ॥

तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ ०१६ ॥

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ ०१७ ॥

क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ ०१८ ॥

हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून्रूक्षैस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ ०१९ ॥

दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ ०२० ॥

क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ ०२१ ॥

क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिधीयते ।
रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ ०२२ ॥

तस्माच्छश्वत्त्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ ०२३ ॥

यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तममेधसाम् ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते ॥ ०२४ ॥

यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ ०२५ ॥

अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ ०२६ ॥

आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ ०२७ ॥

हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।
हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ ०२८ ॥

एवं सङ्कुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।

प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ०२९ ॥

ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ०३० ॥

यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ०३१ ॥

क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्वापत्सु शोभने ।
क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ०३२ ॥

आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ०३३ ॥

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ०३४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ०३५ ॥

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ०३६ ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ०३७ ॥

अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ०३८ ॥

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ०३९ ॥

तां क्षमामीदृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्ठिताः ॥ ०४० ॥

भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ०४० ॥

क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०४१ ॥

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ०४२ ॥

येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ०४३ ॥

इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥ ०४४ ॥

पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ॥ ०४५ ॥

कृपश्च सञ्जयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ०४५ ॥

सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ०४६ ॥

एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ०४७ ॥

कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ०४८ ॥

सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।
अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ०४९ ॥

एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ०५० ॥

अध्याय ०३१

द्रौपद्युवाच ॥

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ ००१ ॥

नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ००२ ॥

त्वां चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ००३ ॥

न हि तेऽध्यगमज्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ००४ ॥

धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ००५ ॥

भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।

त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ००६ ॥

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ००७ ॥

अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।
बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ००८ ॥

नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ ००९ ॥

स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ०११ ॥

आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ ०१२ ॥

यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
तद्दत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥ ०१३ ॥

इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ ०१४ ॥

अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
राष्ट्रादपेत्य वसतो धार्मस्ते नावसीदति ॥ ०१५ ॥

अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ ०१६ ॥

राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्मां चासि निर्जितः ॥ ०१७ ॥

ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ ०१८ ॥

अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ ०१९ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ ०२० ॥

धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ ०२१ ॥

यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ ०२२ ॥

आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ ०२३ ॥

शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ ०२४ ॥

मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ ०२५ ॥

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कञ्चन ।
स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ॥ ०२६ ॥

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ ०२७ ॥

यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ ०२८ ॥

आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ ०२९ ॥

हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसञ्ज्ञितम् ।
येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ०३० ॥

पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ०३१ ॥

अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ०३२ ॥

अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ०३३ ॥

यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ०३४ ॥

एवं स भगवान्देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः ।
हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ०३५ ॥

संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवन्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ०३६ ॥

न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।

रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ०३७ ॥

आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्शितान् ।
अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ०३८ ॥

तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ०३९ ॥

आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ०४० ॥

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ०४१ ॥

अथ कर्म कृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०३२

युधिष्ठिर उवाच ॥

वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ ००१ ॥

नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ ००२ ॥

अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ००३ ॥

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।
आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ००४ ॥

धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ००४ ॥

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ००५ ॥

अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्किथाः ।
धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ००६ ॥

धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ००७ ॥

वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यशस्विनि ।
स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ००८ ॥

पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ००९ ॥

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ ०१० ॥

व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ०११ ॥

प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ ०१२ ॥

एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ ०१३ ॥

अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ ०१४ ॥

धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ ०१५ ॥

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ ०१६ ॥

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ ०१७ ॥

प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ०१८ ॥

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ ०१९ ॥

आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ ०२० ॥

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किथाः ।
पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ ०२१ ॥

धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ ०२२ ॥

अफालो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ ०२३ ॥

निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
विघातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किञ्चिदाप्नुयुः ॥ ०२४ ॥

तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ ०२५ ॥

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ ०२६ ॥

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ ०२७ ॥

फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मसनातनम् ॥ ०२८ ॥

स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ ०२९ ॥

त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ०३० ॥

एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।
कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ०३१ ॥

बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥ ०३२ ॥

कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।

प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ०३३ ॥

नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ०३४ ॥

कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ०३५ ॥

न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
यष्टव्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥ ०३६ ॥

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्म शाश्वतम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद कश्यपः ॥ ०३७ ॥

तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ०३८ ॥

ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा विचिक्षिपः ।
शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ०३९ ॥

यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
उत्तमं दैवतं कृष्णे मातिवोचः कथञ्चन ॥ ०४० ॥

अध्याय ०३३

द्रौपद्युवाच ॥

नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन ।

ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ ००१ ॥

आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ ००२ ॥

कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ००३ ॥

आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ००४ ॥

जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ००५ ॥

उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ००६ ॥

पश्यामि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ॥ ००७ ॥

स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥ ००८ ॥

तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥ ००९ ॥

उत्सीदेरन्प्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ॥ ०१० ॥

नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथञ्चन ॥ ०१० ॥

यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ०११ ॥

यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ ०१२ ॥

तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ ०१३ ॥

अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ ०१४ ॥

यच्चापि किञ्चित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति निश्चितम् ॥ ०१५ ॥

यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ ०१६ ॥

स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ ०१७ ॥

एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ ०१८ ॥

धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ ०१९ ॥

यद्ध्ययं पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
तद्धातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ ०२० ॥

कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।

स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ ०२१ ॥

तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ ०२२ ॥

मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ ०२३ ॥

संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ॥ ०२४ ॥

तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ ०२५ ॥

ततः प्रवर्तते पश्चात्करणेष्वस्य सिद्धये ।
तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ ०२६ ॥

कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ ०२७ ॥

इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ ०२८ ॥

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ ०२९ ॥

सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
पुरुषप्रयत्नजं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ०३० ॥

न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ०३१ ॥

दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ०३१ ॥

किञ्चिद्दैवाद्धठात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ।
पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ॥ ०३२ ॥

कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ०३२ ॥

तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ०३३ ॥

यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ०३४ ॥

त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ०३५ ॥

कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ०३६ ॥

कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥ ०३७ ॥

असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ०३८ ॥

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते ॥ ०३९ ॥

अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ०४० ॥

एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
न तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ०४१ ॥

अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
वृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ०४२ ॥

अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ०४३ ॥

पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ०४४ ॥

वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥ ०४५ ॥

तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ०४६ ॥

कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ॥ ०४७ ॥

सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ०४७ ॥

बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।
गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ॥ ०४८ ॥

अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ०४८ ॥

देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ०४९ ॥

अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ०५० ॥

यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ०५१ ॥

व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ०५२ ॥

उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ०५३ ॥

न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ०५४ ॥

एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ०५५ ॥

ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
सोऽस्मा अर्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ०५६ ॥

नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
तेषां साङ्कथ्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ०५७ ॥

स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०३४

वैशंपायन उवाच ॥

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निःश्वसन्नुपसङ्गम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ ००२ ॥

नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥ ००३ ॥

गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ००४ ॥

धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥ ००५ ॥

भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ००६ ॥

कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ००७ ॥

भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ००८ ॥

कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ ०१० ॥

अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।
अवीराचरितां राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥ ०११ ॥

यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतावुभौ ॥ ०१२ ॥

भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्शितः ।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥ ०१३ ॥

दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातिनम् ।
अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ ०१४ ॥

स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ ०१५ ॥

अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानेव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ ०१६ ॥

तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनाम् ।
सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोका.ण्ल्लभेमहि ॥ ०१७ ॥

अथ वा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ ०१८ ॥

सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ ०१९ ॥

आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।

अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ ०२० ॥

कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्म तत् ॥ ०२१ ॥

सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
जहतस्तात धर्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ ०२२ ॥

यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः ।
न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ ०२३ ॥

यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
रक्षते भृतकोऽरण्यं यथा स्यात्ताद्दगेव सः ॥ ०२४ ॥

अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ ०२५ ॥

सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ ०२६ ॥

तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ ०२७ ॥

तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ ०२८ ॥

सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ ०२९ ॥

द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
स कामश्चित्तसङ्कल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ०३० ॥

अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममृच्छति ।
अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छती ॥ ०३१ ॥

न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ०३२ ॥

इमाञ्शकुनिकान्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ०३३ ॥

कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।
स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ०३४ ॥

व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ०३५ ॥

तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ०३६ ॥

इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ०३७ ॥

स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ०३७ ॥

एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ।
न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ॥ ०३८ ॥

न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ०३८ ॥

धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ०३९ ॥

कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ०४० ॥

धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ०४१ ॥

मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ०४२ ॥

तद्वाशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ०४३ ॥

विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ०४४ ॥

दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ०४५ ॥

एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ०४६ ॥

धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्विशिष्यते ।
धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ०४७ ॥

न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ०४८ ॥

प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ०४९ ॥

भैक्षचर्या न विहिता न च विङ्शूद्रजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ०५० ॥

उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ०५१ ॥

अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ०५२ ॥

प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ०५३ ॥

तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ०५४ ॥

स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्वह धुर्यवत् ॥ ०५५ ॥

न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ०५६ ॥

जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ०५७ ॥

भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ०५८ ॥

एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ०५९ ॥

न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।

भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ०६० ॥

सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ०६१ ॥

सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ०६२ ॥

अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ०६३ ॥

अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।
न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥ ०६४ ॥

एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ०६५ ॥

अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ०६६ ॥

सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ०६७ ॥

सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ०६८ ॥

यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
अत्ति चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ०६९ ॥

एतद्ध्यपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।
विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ०७० ॥

अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ०७१ ॥

भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ०७२ ॥

इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ०७३ ॥

यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ०७४ ॥

यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ०७५ ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ०७६ ॥

पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
सवृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ०७७ ॥

श्वदृतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ०७८ ॥

इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
अपि चैतत्स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ०७९ ॥

स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
त्वरमाणोऽभिनिर्यातु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ०८० ॥

वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ०८१ ॥

आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ ०८१ ॥

अमित्रांस्तेजसा मृद्नन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ०८२ ॥

न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ०८३ ॥

न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ०८४ ॥

सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृषभेण च ।
कथं स्विद्युधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥ ०८५ ॥

अध्याय ०३५

युधिष्ठिर उवाच ॥

असंशयं भारत सत्यमेत ;द्यन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।
न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत ;न्ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ ००१ ॥

अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्ष ;न्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी ;त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ००२ ॥

महामायः शकुनिः पार्वतीयः ; सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।

अमायिनं मायया प्रत्यदेवी ;त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ००३ ॥

अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव ;त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।
शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा ; मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ००४ ॥

यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण ; मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।
न ते वाचं भीमसेनाभ्यसूये ; मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ००५ ॥

स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो ; न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् ।
दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन ; यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ००६ ॥

त्वं चापि तद्वेत्थ धनञ्जयश्च ; पुनर्द्यूतायागतानां सभां नः ।
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र ; एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ००७ ॥

वने समा द्वादश राजपुत्र ; यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
अथापरं चाविदितं चरेथाः ; सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ ००८ ॥

त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त ;मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।
अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्ततस्त्वं ; निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ ००९ ॥

चरैश्चेन्नोऽविदितः कालमेतं ; युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह ; तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ ०१० ॥

वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव ; त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
वसेम इत्याह पुरा स राजा ; मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ ०११ ॥

तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं ; तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
इत्थं च देशाननुसञ्चरामो ; वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ ०१२ ॥

सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ ;न्भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
उद्योजयामास कुरूंश्च सर्वा ;न्ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ ०१३ ॥

तं संधिमास्थाय सतां सकाशे ; को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो ; यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशिष्यात् ॥ ०१४ ॥

तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो ; यदा द्यूते परिघं पर्यमृक्षः ।
बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन ; किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ ०१५ ॥

प्रागेव चैवं समयक्रियायाः ; किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।
प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चा ;त्किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ ०१६ ॥

भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन ; दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
यद्याज्ञसेनीं परिकृष्यमाणां ; संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ ०१७ ॥

न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर ; कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य ; पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ ०१८ ॥

यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या ; वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
महागुणं हरति हि पौरुषेण ; तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ ०१९ ॥

श्रियं च लोके लभते समग्रां ; मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते ; देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ ०२० ॥

मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां ; वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च ; सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०३६

भीमसेन उवाच ॥

संधिं कृत्वैव कालेन अन्तकेन पतत्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ ००१ ॥

प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।
फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ ००२ ॥

निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ००३ ॥

यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ००४ ॥

प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ००५ ॥

शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ००६ ॥

यो न याति प्रसंख्यानमस्पष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ००७ ॥

यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ००८ ॥

हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।
हत्वा द्विषन्तं सङ्ग्रामे भुक्त्वा बाहुर्जितं वसु ॥ ००९ ॥

हत्वा चेत्पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ ०१० ॥

अमर्षजो हि संतापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ०११ ॥

अयं च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ ०१२ ॥

योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वा.ण्ल्लोके धनुर्भृतः ।
सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ ०१३ ॥

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।
तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ ०१४ ॥

सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ ०१५ ॥

प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किञ्चन ।
सर्वे ही व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ ०१६ ॥

नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ ०१७ ॥

शीलदोषाद्घृणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ ०१८ ॥

घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे अजायथाः ।
अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ ०१९ ॥

अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
क्रूरान्निकृतिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ ०२० ॥

कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।

बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ ०२१ ॥

तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ ०२२ ॥

अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ ०२३ ॥

बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ ०२४ ॥

इमौ च सिंहसङ्काशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ ०२५ ॥

पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ ०२६ ॥

मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ ०२७ ॥

तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ ०२८ ॥

न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।
अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ ०२९ ॥

तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूञ्जनान् ।
आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्यात्सुमहद्भयम् ॥ ०३० ॥

अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ०३१ ॥

अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ०३२ ॥

अथ वानडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ०३३ ॥

तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०३७

वैशंपायन उवाच ॥

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ ००१ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ००३ ॥

महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ००४ ॥

सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।

सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ००५ ॥

त्वं तु केवलचापल्याद्बलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ००६ ॥

भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ००७ ॥

धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ००८ ॥

राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ००९ ॥

दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ ०१० ॥

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ०११ ॥

दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति सङ्ग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ ०१२ ॥

समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ ०१३ ॥

अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
तस्मात्त्यक्ष्यन्ति सङ्ग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ ०१४ ॥

सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ ०१५ ॥

अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥ ०१६ ॥

अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ ०१७ ॥

न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥ ०१८ ॥

एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ॥ ०१९ ॥

तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ०२० ॥

सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदि मानसम् ।
मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ ०२२ ॥

भीष्माद्द्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्च भारत ।
यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥ ०२३ ॥

तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ ०२४ ॥

तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ ०२५ ॥

श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
येनाभिभविता शत्रूनणे पार्थो धनञ्जयः ॥ ०२६ ॥

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ०२७ ॥

यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ ०२७ ॥

अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ॥ ०२८ ॥

शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ०२८ ॥

ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।
पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातनः ॥ ०२९ ॥

अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ०३० ॥

वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्वः पृथिवीपते ॥ ०३१ ॥

एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ०३२ ॥

मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसङ्क्षयः ।
बिभर्षि हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ०३३ ॥

एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ०३४ ॥

धर्मराज्ञे तदा धीमान्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०३५ ॥

युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ०३६ ॥

स व्यासवाक्यमुदितो वनाद्द्वैतवनात्ततः ।
ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ०३७ ॥

तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविदस्तथा ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ०३८ ॥

ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।
न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ०३९ ॥

तत्र ते न्यवसन्राजन्कञ्चित्कालं मनस्विनः ।
धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम् ॥ ०४० ॥

चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ।
पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०३८

वैशंपायन उवाच ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।
सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ ००२ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
धनञ्जयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ००३ ॥

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ००४ ॥

ब्राह्मं दैवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ००५ ॥

ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥ ००६ ॥

सर्वयोधेषु चैवास्य सदा वृत्तिरनुत्तमा ।
शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ००७ ॥

अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥ ००८ ॥

तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ००८ ॥

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
तया प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ००९ ॥

तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥ ००९ ॥

देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ ०१० ॥

धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
न कस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ ०११ ॥

इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनञ्जय ॥ ०११ ॥

वृत्राद्भीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ ०१२ ॥

शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ ०१३ ॥

एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् ॥ ०१४ ॥

अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ ०१४ ॥

निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ०१५ ॥

कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥ ०१६ ॥

प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ ०१७ ॥

तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
अब्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ॥ ०१८ ॥

क्षिप्रं प्राप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ ०१८ ॥

तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।

मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनञ्जय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ ०२० ॥

मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ ०२१ ॥

नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ ०२२ ॥

नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ ०२३ ॥

त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ॥ ०२४ ॥

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ॥ ०२४ ॥

नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ॥ ०२५ ॥

दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ ०२५ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ०२६ ॥

तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥ ०२७ ॥

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाह्नैव महामनाः ।

मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ ०२८ ॥

हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ ०२९ ॥

इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्धनञ्जयः ।
अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ०३० ॥

ततोऽपश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ०३१ ॥

सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ॥ ०३२ ॥

निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ०३२ ॥

नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ०३३ ॥

नेहास्ति धनुषा कार्यं न सङ्ग्रामेण कर्हिचित् ।
निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ०३४ ॥

इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
तथा वाचमथाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ०३५ ॥

तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ०३६ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ।

प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्वहः ॥ ०३७ ॥

ईप्सितो ह्येष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ०३८ ॥

प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनञ्जय ॥ ०३९ ॥

कामान्वृणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ०३९ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनञ्जयः ।
न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ०४० ॥

न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
भ्रातृंस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ॥ ०४१ ॥

अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ०४१ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ०४२ ॥

यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ०४३ ॥

क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ०४४ ॥

इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०३९

जनमेजय उवाच ॥

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ ००१ ॥

कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनञ्जयः ।
वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ ००२ ॥

किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ००३ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ।
त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ००४ ॥

अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
भवेन सह सङ्ग्रामं चकाराप्रतिमं किल ॥ ००५ ॥

पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः सङ्ग्रामेष्वपराजितः ॥ ००५ ॥

यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ००६ ॥

यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ॥ ००७ ॥

चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ००८ ॥

गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।
पार्थस्य देवदेवेन श‍ृणु सम्यक्समागमम् ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शङ्करम् ॥ ०१० ॥

दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ ०११ ॥

दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ०११ ॥

ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ॥ ०१२ ॥

वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ ०१२ ॥

नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ०१३ ॥

ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितम् ।
शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्दिवि ॥ ०१४ ॥

पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ ०१५ ॥

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ ०१६ ॥

तत्रापश्यद्द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गु नादितान् ।
नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैडूर्यसंनिभाः ॥ ०१७ ॥

हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चबर्हिणनादिताः ॥ ०१८ ॥

मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ ०१९ ॥

रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ ०२० ॥

दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः ।
पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ॥ ०२१ ॥

द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ ०२१ ॥

तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् ॥ ०२२ ॥

चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ॥ ०२३ ॥

ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ ०२३ ॥

सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ ०२४ ॥

ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ॥ ०२५ ॥

सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फल्गुनस्य ह ॥ ०२५ ॥

एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ ०२६ ॥

तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।
संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ ०२७ ॥

महेश्वर उवाच ॥

शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
अहमस्य विजानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितम् ॥ ०२८ ॥

नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।
यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ ०२९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ते श्रुत्व शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०४०

वैशंपायन उवाच ॥

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ ००१ ॥

कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।
विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ ००२ ॥

श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महार्चिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ००३ ॥

देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ००४ ॥

किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीभिश्चानु सहस्रशः ।
अशोभत तदा राजन्स देवोऽतीव भारत ॥ ००५ ॥

क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।
नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ००६ ॥

स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ००७ ॥

वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् ।
हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ००८ ॥

गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ००९ ॥

यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ ०१० ॥

तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।

किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः ॥ ०११ ॥

मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ ०१२ ॥

किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ ०१३ ॥

तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ ०१४ ॥

यथाशनिविनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ ०१५ ॥

स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ ०१६ ॥

ददर्शाथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
किरातवेषप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ॥ ०१७ ॥

तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥ ०१७ ॥

को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
न त्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ ॥ ०१८ ॥

किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ ०१९ ॥

कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ॥ ०२० ॥

तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ ०२० ॥

इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ ०२१ ॥

ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यवरोपितः ॥ ०२२ ॥

दोषान्स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अभिषक्तोऽस्मि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ०२३ ॥

स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ ०२४ ॥

ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ॥ ०२५ ॥

ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शङ्करः ॥ ०२६ ॥

मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०२७ ॥

स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनञ्जयः ।
परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ ०२९ ॥

कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्रुद्रो यक्षः सुरेश्वरः ।
विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ०३० ॥

न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ०३१ ॥

देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ०३२ ॥

ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ०३३ ॥

तान्प्रसन्नेन मनसा भगवा.ण्ल्लोकभावनः ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ०३४ ॥

क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसङ्क्षयम् ॥ ०३५ ॥

चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ०३६ ॥

किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥ ०३७ ॥

अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ०३८ ॥

संप्रायुध्यद्धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥ ०३९ ॥

ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ०४० ॥

तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ०४१ ॥

तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ०४१ ॥

ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ ०४२ ॥

किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ॥ ०४३ ॥

प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ०४३ ॥

ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ०४४ ॥

ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ०४५ ॥

सुमुहूर्तं महद्युद्धमासीत्तल्लोमहर्षणम् ।
भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ०४६ ॥

जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बलात् ॥ ०४७ ॥

तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ०४८ ॥

तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ०४९ ॥

ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।
फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ०५० ॥

निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।
ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ०५१ ॥

भगवानुवाच ॥

भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ०५२ ॥

समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ०५३ ॥

ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।
विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान्दिवौकसः ॥ ०५४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ०५५ ॥

स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ०५६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शङ्कर ॥ ०५७ ॥

भवगद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ।

दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ०५८ ॥

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ०५९ ॥

कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शङ्कर ॥ ०६० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ०६१ ॥

अध्याय ०४१

भगवानुवाच ॥

नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥ ००१ ॥

त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ ००२ ॥

शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिस्वनम् ।
प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ००३ ॥

एतत्तदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ॥ ००४ ॥

तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ००४ ॥

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ००५ ॥

न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ००६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ००७ ॥

यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ००८ ॥

दहेयं येन सङ्ग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ००९ ॥

यतः शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ ०१० ॥

युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ ०११ ॥

एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ ०१२ ॥

भगवानुवाच ॥

ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।

समर्थौ धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ ०१३ ॥

नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ ०१४ ॥

न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनिर्दहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ ०१५ ॥

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
उपसङ्गृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

ततस्त्वध्यापयामास सरहस्य निवर्तनम् ।
तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ ०१८ ॥

उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ ०१९ ॥

ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ ०२० ॥

शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ ०२१ ॥

अथास्त्रं जाज्वलद्घोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
मूर्तिमद्विष्ठितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ ०२२ ॥

स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥ ०२३ ॥

स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्जुनः ।
प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ ०२४ ॥

ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी ; महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं ; ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ ०२५ ॥

ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा ; सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं ; जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०४२

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमेयिवान् ॥ ००१ ॥

ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ ००२ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ००३ ॥

कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वान्निर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ००४ ॥

ततो वैडूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ००५ ॥

नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ००६ ॥

अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।
कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ००७ ॥

विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ००८ ॥

तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः ॥ ००९ ॥

दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ ०१० ॥

त्री.ण्ल्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ।
द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ०११ ॥

भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ ०१२ ॥

ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ ०१३ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः ॥ ०१४ ॥

संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ ०१५ ॥

अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ ०१६ ॥

अर्जुनार्जुन पश्यास्मा.ण्ल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ ०१७ ॥

पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ॥ ०१८ ॥

त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ ०१८ ॥

क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ॥ ०१९ ॥

निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ ०१९ ॥

पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनञ्जय ॥ ०२० ॥

अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
तया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ॥ ०२१ ॥

गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ ०२१ ॥

अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ॥ ०२२ ॥

लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ ०२२ ॥

गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ ०२३ ॥

प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं सनिवर्तनम् ॥ ०२४ ॥

ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ ०२५ ॥

पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ ०२६ ॥

मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।
प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ ०२७ ॥

एभिस्तदा मया वीर सङ्ग्रामे तारकामये ।
दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ ०२८ ॥

तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ ०२९ ॥

अनेन त्वं यदास्त्रेण सङ्ग्रामे विचरिष्यसि ।
तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ०३० ॥

ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ०३१ ॥

सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
सहास्माभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ०३२ ॥

मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ०३३ ॥

ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ०३४ ॥

ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ०३५ ॥

कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ०३६ ॥

देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥ ०३७ ॥

रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ०३८ ॥

तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०३९ ॥

ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।
पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ०४० ॥

ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनञ्जयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ०४१ ॥

ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ०४२ ॥

इन्द्रलोकाभिगमनपर्व

अध्याय ०४३

वैशंपायन उवाच ॥

गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ ००१ ॥

ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ ००२ ॥

नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ००३ ॥

असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ००४ ॥

तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता बर्हिमेघनिभस्वनाः ॥ ००५ ॥

तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ००६ ॥

दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ००७ ॥

तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।
ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ००८ ॥

तस्मिन्रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ००९ ॥

तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ ०१० ॥

भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ०११ ॥

आह मामभरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ ०१२ ॥

एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ ०१३ ॥

अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।
आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ ०१४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ ०१५ ॥

पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।
दैवतैर्वा समारोढुं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ ०१६ ॥

नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
द्रष्टुं वाप्यथ वा स्प्रष्टुमारोढुं कुत एव तु ॥ ०१७ ॥

त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ ०१९ ॥

ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः ।
जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ ०२० ॥

ततः पितॄन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ०२१ ॥

साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ ०२२ ॥

त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ ०२३ ॥

अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।
गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥ ०२४ ॥

तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ ०२५ ॥

एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ ०२६ ॥

स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।

ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ ०२७ ॥

सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ ०२८ ॥

न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ ०२९ ॥

तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥ ०३० ॥

तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा ॥ ०३१ ॥

तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ०३२ ॥

गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ०३३ ॥

लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ०३४ ॥

एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ०३५ ॥

ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सितं वैजयिनं गजम् ।
ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ०३६ ॥

स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।
व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ०३७ ॥

अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरींताममरावतीम् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०४४

वैशंपायन उवाच ॥

स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ ००१ ॥

तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ ००२ ॥

नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ००३ ॥

नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्तॄणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥ ००४ ॥

नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ००५ ॥

नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ००६ ॥

स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।

प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ००७ ॥

तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यभियातानि ददर्शायुतशस्तदा ॥ ००८ ॥

संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।
पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ००९ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ ०१० ॥

आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ०११ ॥

नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ ०१२ ॥

तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनावपि ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ०१३ ॥

राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हहाहुहू ॥ ०१४ ॥

तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमम् ॥ ०१५ ॥

ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षाद्देवेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ ०१६ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ ०१७ ॥

विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ ०१८ ॥

ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्बली ।
स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ०१९ ॥

ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ ०२० ॥

मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
अङ्कमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ ०२१ ॥

सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ ०२२ ॥

ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ ०२३ ॥

परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।
ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ॥ ०२४ ॥

वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलसूदनः ।
मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू संस्फालयञ्शनैः ॥ ०२५ ॥

स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ ०२६ ॥

एकासनोपविष्टौ तौ शोभयां चक्रतुः सभाम् ।
सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ ०२७ ॥

तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ ०२८ ॥

घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
उर्वशी मिश्रकेशी च डुण्डुर्गौरी वरूथिनी ॥ ०२९ ॥

गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ०३० ॥

एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।
चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ०३१ ॥

महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहराः ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०४५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ ००१ ॥

पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ ००२ ॥

एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ००३ ॥

शक्रस्य हस्ताद्दयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
अशनीश्च महानादा मेघबर्हिणलक्षणाः ॥ ००४ ॥

गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातॄन्सस्मार पाण्डवः ।
पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ००५ ॥

ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थं कृतास्त्रं काल आगते ।
नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ००६ ॥

वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ००७ ॥

सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ००८ ॥

कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥ ००९ ॥

स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ ०१० ॥

ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ०११ ॥

तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ ०१२ ॥

किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।
य एवमुपसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ ०१३ ॥

तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ ०१४ ॥

ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ ०१५ ॥

महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ ०१६ ॥

अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ ०१७ ॥

नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ ०१८ ॥

यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥ ०१९ ॥

स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
यतः प्रववृते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ ०२० ॥

तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ ०२१ ॥

उद्वृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ ०२२ ॥

तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ ०२३ ॥

पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स्म तान् ॥ ०२४ ॥

योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ ०२५ ॥

येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ ०२६ ॥

तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।
पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ ०२७ ॥

अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ ०२८ ॥

भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ ०२९ ॥

स वाच्यो मम संदेशाद्धर्मात्मा सत्यसङ्गरः ।
नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ०३० ॥

नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ०३१ ॥

गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ०३२ ॥

भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ०३३ ॥

तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ०३४ ॥

भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ०३५ ॥

गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।
वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ०३६ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ०३७ ॥

ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०४६

जनमेजय उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।
द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

श्रुतं मे सूत कार्त्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
कच्चित्तवापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ००३ ॥

प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।

मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ००४ ॥

यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ००५ ॥

अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ००६ ॥

मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।
येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ००७ ॥

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ००८ ॥

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ००९ ॥

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ ०१० ॥

भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ०११ ॥

अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥ ०१२ ॥

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ ०१३ ॥

त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूये महाक्रतौ ॥ ०१४ ॥

शेषं कुर्याद्गिरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि सञ्जय ।
न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात किरीटिना ॥ ०१५ ॥

यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ ०१६ ॥

अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
प्रतिभाति विदीर्णैव सर्वतो भारती चमूः ॥ ०१७ ॥

यदुद्वपन्प्रवपंश्चैव बाणा ;न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा ; भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ ०१८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ ०१९ ॥

मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ०२० ॥

दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ ०२१ ॥

श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ ०२२ ॥

कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ ०२३ ॥

तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ ०२४ ॥

नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ ०२५ ॥

महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ ०२६ ॥

आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ ०२७ ॥

यत्र विस्फुरमाणोष्ठो भीमः प्राह वचो महत् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ ०२८ ॥

ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः ॥ ०२९ ॥

सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ०३० ॥

मन्ये मन्युसमुद्धूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥ ०३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ०३२ ॥

अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ०३३ ॥

ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ०३४ ॥

ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ०३५ ॥

स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
निर्दहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः ॥ ०३६ ॥

पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ०३७ ॥

यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ०३८ ॥

इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह सञ्जय ।
महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ०३९ ॥

प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
फल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥ ०४० ॥

सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।
क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०४७

जनमेजय उवाच ॥

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ ००१ ॥

कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ ००२ ॥

किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥ ००४ ॥

तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ००५ ॥

ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
दश मोक्षविदां तद्वद्यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ००६ ॥

रुरून्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्वनेचरान् ।
बाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ००७ ॥

न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ००८ ॥

पुत्रानिव प्रियाञ्ज्ञातीन्भ्रातॄनिव सहोदरान् ।
पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००९ ॥

पतींश्च द्रौपदी सर्वान्द्विजांश्चैव यशस्विनी ।

मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ ०१० ॥

प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो ; यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।
धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां ; क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ०११ ॥

तथा तेषां वसतां काम्यके वै ; विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयु ;रधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०४८

वैशंपायन उवाच ॥

सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अब्रवीत्सञ्जयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।
नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ००२ ॥

दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ००३ ॥

भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ००४ ॥

न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य सञ्जय ॥ ००४ ॥

तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।

द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ ००५ ॥

वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ॥ ००६ ॥

प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ००६ ॥

रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ००७ ॥

तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ००८ ॥

तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ००९ ॥

ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥ ०१० ॥

सञ्जय उवाच ॥

व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ ०११ ॥

श्रुत्वा हि निर्जितान्द्यूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ ०१२ ॥

द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ ०१३ ॥

तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।

चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ ०१४ ॥

समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ ०१५ ॥

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ ०१६ ॥

या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ ०१७ ॥

यत्र सर्वान्महीपालाञ्शस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोड्रान्सचोलद्रविडान्धकान् ॥ ०१८ ॥

सागरानूपगांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
सिंहलान्बर्बरान्म्लेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ ०१९ ॥

पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
पह्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्शकान् ॥ ०२० ॥

हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान्सैन्धवांस्तथा ।
जागुडान्रमठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् ॥ ०२१ ॥

एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ ०२२ ॥

सा ते समृद्धिर्यैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ ०२३ ॥

रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ॥ ०२४ ॥

धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ ०२४ ॥

दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ ०२५ ॥

ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ०२६ ॥

अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।
शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ०२७ ॥

प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ ०२८ ॥

वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ ०२९ ॥

तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ॥ ०३० ॥

केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥ ०३० ॥

पाञ्चालीं चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ०३१ ॥

प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ०३१ ॥

ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥ ०३२ ॥

पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ०३३ ॥

तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ०३४ ॥

परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ०३५ ॥

एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुषर्षभाः ।
सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ०३६ ॥

ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ०३७ ॥

रामश्च कृष्णश्च धनञ्जयश्च; प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः; पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ०३८ ॥

एतान्सर्वा.ण्ल्लोकवीरानजेया ;न्महात्मनः सानुबन्धान्ससैन्यान् ।
को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया ;त्क्रुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ०३९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यन्माब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले; त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो; महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ०४० ॥

मन्ये तथा तद्भवितेति सूत; यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
असंशयं भविता युद्धमेत ;द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०४९

जनमेजय उवाच ॥

अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥ ००२ ॥

ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।
दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ॥ ००३ ॥

धनञ्जयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥ ००३ ॥

तद्वियोगाद्धि तान्सर्वाञ्शोकः समभिपुप्लुवे ।
धनञ्जयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ००४ ॥

अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ॥ ००५ ॥

अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ००५ ॥

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ००६ ॥

योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ००७ ॥

यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ००८ ॥

यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ००९ ॥

ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ०१० ॥

वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ०११ ॥

भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तमाः ॥ ०१२ ॥

क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ ०१३ ॥

राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ ०१३ ॥

स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ ०१४ ॥

निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् ।
व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ॥ ०१५ ॥

धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ ०१५ ॥

सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ ०१६ ॥

मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनात्पुनः ।
एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ ०१७ ॥

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ ०१९ ॥

निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ ०२० ॥

तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ ०२१ ॥

तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ ०२२ ॥

यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ ०२३ ॥

कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ ०२४ ॥

एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच सान्त्वयन्राजा मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥ ०२५ ॥

असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ०२६ ॥

यच्च मा भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।

अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ०२७ ॥

अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ०२८ ॥

एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ ०२९ ॥

तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ०३० ॥

आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ०३१ ॥

अक्षद्यूतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ०३२ ॥

अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ०३३ ॥

अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ ०३४ ॥

न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ०३४ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ०३५ ॥

अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ०३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ०३७ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ०३८ ॥

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ०३९ ॥

स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ०४० ॥

न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
वने निवसतो राजञ्शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ०४१ ॥

भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ०४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ०४३ ॥

नलोपाख्यानम्

अध्याय ०५०

बृहदश्व उवाच ॥

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ ००१ ॥

अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ ००२ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ००३ ॥

ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ००४ ॥

तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ००५ ॥

स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ००६ ॥

तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ००७ ॥

तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ००८ ॥

दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ००९ ॥

दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ ०१० ॥

अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतम् ।
शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ०११ ॥

तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ०१२ ॥

अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ ०१२ ॥

न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ॥ ०१३ ॥

चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ ०१३ ॥

नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ ०१४ ॥

तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ ०१५ ॥

तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ ०१६ ॥

अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ ०१७ ॥

स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ ०१८ ॥

ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥ ०१९ ॥

दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ ०२० ॥

एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ ०२१ ॥

विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शाथ तान्खगान् ॥ ०२२ ॥

सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ०२३ ॥

अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ ०२४ ॥

दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ ०२५ ॥

दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ ०२६ ॥

तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ ०२७ ॥

वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।

दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ ०२८ ॥

त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान्भवेत् ॥ ०२९ ॥

एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अब्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ०३० ॥

तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०५१

बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ ००१ ॥

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ ००२ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥ ००३ ॥

न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जज्ञुरिङ्गितैः ॥ ००४ ॥

ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ००५ ॥

तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥ ००६ ॥

स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ००७ ॥

स संनिपातयामास महीपालान्विशां पते ।
अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ००८ ॥

श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ००९ ॥

हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलङ्कृतैः ॥ ०१० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ ०११ ॥

नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।
देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ ०१२ ॥

तावर्चित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ ०१३ ॥

नारद उवाच ॥

आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ ०१४ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ ०१५ ॥

शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।
अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ ०१६ ॥

क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।
आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ ०१७ ॥

एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे भगवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ ०१८ ॥

विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ ०१९ ॥

तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ ०२० ॥

तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ ०२१ ॥

एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः ।
आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ ०२२ ॥

ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वा चैवाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ ०२३ ॥

ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।

विदर्भानभितो जग्मुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥ ०२४ ॥

नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ ०२५ ॥

अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ ०२६ ॥

तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तस्थुर्विगतसङ्कल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ ०२७ ॥

ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ ०२८ ॥

भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०५२

बृहदश्व उवाच ॥

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैनान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ ००१ ॥

के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ ००२ ॥

एवमुक्ते नैषधेन मघवान्प्रत्यभाषत ।
अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ००३ ॥

अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ००४ ॥

स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ००५ ॥

प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ००६ ॥

एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ००७ ॥

देवा ऊचुः ॥

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध माचिरम् ॥ ००८ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ००९ ॥

प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ ०१० ॥

ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।
देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ०११ ॥

अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः स्वेन तेजसा ॥ ०१२ ॥

तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ ०१३ ॥

ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ ०१४ ॥

प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ ०१५ ॥

अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ ०१६ ॥

न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ ०१७ ॥

अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ ०१८ ॥

कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ ०१९ ॥

कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ ०२० ॥

एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ ०२१ ॥

देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ ०२२ ॥

तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ ०२३ ॥

एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०५३

बृहदश्व उवाच ॥

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ ००१ ॥

अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन ।
सर्वं तत्तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ ००२ ॥

हंसानां वचनं यत्तत्तन्मां दहति पार्थिव ।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ००३ ॥

यदि चेद्भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ००५ ॥

येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।

न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ००६ ॥

विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ००७ ॥

ततो बाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथञ्चन ॥ ००९ ॥

त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ ०१० ॥

ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर ।
वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ ०११ ॥

एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ ०१२ ॥

तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ ०१३ ॥

देवा ऊचुः ॥

कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ ०१४ ॥

नल उवाच ॥

भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।

प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ ०१५ ॥

प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ ०१६ ॥

सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥ ०१७ ॥

वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
मामेव गतसङ्कल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ ०१८ ॥

अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ ०१९ ॥

तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ०२० ॥

एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०५४

बृहदश्व उवाच ॥

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ ००१ ॥

तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।

त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ ००२ ॥

कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ००३ ॥

तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ००४ ॥

तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ००५ ॥

तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
आकारवन्तः सुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ००६ ॥

सुकेशान्तानि चारूणि सुनासानि शुभानि च ।
मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ००७ ॥

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ००८ ॥

तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ००९ ॥

ततः सङ्कीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ ०१० ॥

तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।
संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ॥ ०११ ॥

यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ०११ ॥

सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भामिनी ।
कथं नु देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ ०१२ ॥

एवं सञ्चिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ ०१३ ॥

देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ ०१४ ॥

सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ ०१५ ॥

वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ ०१७ ॥

वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ०१८ ॥

यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ०१९ ॥

स्वं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ ०२० ॥

निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ ०२१ ॥

मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।

यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ ०२२ ॥

सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ ०२३ ॥

छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ ०२४ ॥

सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ ०२५ ॥

विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजच्चास्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ ०२६ ॥

वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ ०२६ ॥

ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ॥ ०२७ ॥

विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ ०२७ ॥

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ०२८ ॥

प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ०२९ ॥

अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ०३० ॥

यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।

अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ०३१ ॥

स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ०३२ ॥

पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
दमयन्त्याः प्रमुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ०३३ ॥

अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
रेमे सह तया राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥ ०३४ ॥

अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोंऽशुमानिव ।
अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ०३५ ॥

ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्धीमान्बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ०३६ ॥

पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ०३७ ॥

एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०५५

बृहदश्व उवाच ॥

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ ००१ ॥

अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ ००२ ॥

ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ॥ ००३ ॥

तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
देवानामन्त्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ००५ ॥

देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ००६ ॥

एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ००७ ॥

कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ००८ ॥

यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ००९ ॥

आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
एवङ्गुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ ०१० ॥

कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ०११ ॥

ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ ०१२ ॥

भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०५६

बृहदश्व उवाच ॥

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ ००१ ॥

स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ ००२ ॥

कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स्म नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ००३ ॥

स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ००४ ॥

अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ॥ ००५ ॥

एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ००६ ॥

आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ००७ ॥

न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ००८ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ००९ ॥

तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥ ०१० ॥

ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ०११ ॥

ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ ०१२ ॥

निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ ०१३ ॥

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ ०१४ ॥

राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ ०१५ ॥

तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ ०१५ ॥

तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।

आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ ०१६ ॥

ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ ०१७ ॥

तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०५७

बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ ००१ ॥

भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ ००२ ॥

सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
आचक्ष्व यद्भूतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ००४ ॥

ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥ ००५ ॥

तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।

न्यवेदयद्व्रीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ००६ ॥

वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ००७ ॥

निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ००८ ॥

बृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात् ।
सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ००९ ॥

बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ०१० ॥

वार्ष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।
उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ०११ ॥

जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते ।
तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ ०१३ ॥

यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ ०१४ ॥

सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न श‍ृणोति च ।
नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ ०१५ ॥

यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ॥ ०१६ ॥

न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥ ०१६ ॥

नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा महाजवान् ।
इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ ०१८ ॥

दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः ।
न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ ०१९ ॥

तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना ॥ ०२० ॥

हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ ०२१ ॥

आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ ०२२ ॥

ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपते ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०५८

बृहदश्व उवाच ॥

ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ ००१ ॥

हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ ००२ ॥

शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्धृतं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ००३ ॥

पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ००४ ॥

ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ००५ ॥

एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ००६ ॥

दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ००७ ॥

पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ००८ ॥

पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ००९ ॥

स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।
त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ ०१० ॥

क्षुधा संपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।

अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ ०११ ॥

स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ ०१२ ॥

ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ ०१३ ॥

उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ ०१४ ॥

वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ ०१५ ॥

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥ ०१७ ॥

येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ ०१८ ॥

वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ ०१९ ॥

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ ०२० ॥

एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ ०२१ ॥

एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ ०२२ ॥

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ ०२३ ॥

उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
तव पार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ ०२४ ॥

हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ ०२५ ॥

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ ०२६ ॥

न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२७ ॥

नल उवाच ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ०२८ ॥

न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ ०२९ ॥

दमयन्त्युवाच ॥

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ०३० ॥

अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महापते ॥ ०३१ ॥

पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।
अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥ ०३२ ॥

यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्व्रजेदिति ।
सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ०३३ ॥

विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०५९

नल उवाच ॥

यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथञ्चन ॥ ००१ ॥

कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिद्यूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ ००२ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ ००३ ॥

तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां काञ्चिदुपेयतुः ॥ ००४ ॥

तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ००५ ॥

स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ००६ ॥

दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ००७ ॥

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ००८ ॥

स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ००९ ॥

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ०१० ॥

मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ०११ ॥

मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ ०१२ ॥

स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ ०१३ ॥

सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।

चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ ०१४ ॥

कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
चिन्त्यैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ ०१५ ॥

परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ ०१६ ॥

तेनार्धं वाससश्छित्त्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ ०१७ ॥

ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ ०१८ ॥

यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ ०१९ ॥

इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ ०२० ॥

कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ ०२१ ॥

गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ ०२२ ॥

द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥ ०२३ ॥

सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ॥ ०२४ ॥

नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०६०

बृहदश्व उवाच ॥

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ ००१ ॥

सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ ००२ ॥

हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ००३ ॥

ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ००४ ॥

कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ००५ ॥

शक्ष्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ००६ ॥

पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भीताहमस्मि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ००७ ॥

दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
आवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ००८ ॥

नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवङ्गतामिह ।
विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ००९ ॥

न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।
कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ०१० ॥

कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्शितः ।
सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ०११ ॥

ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ ०१२ ॥

मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ ०१३ ॥

सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ ०१४ ॥

यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ ०१५ ॥

अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ ०१६ ॥

एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेषति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ ०१७ ॥

उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ ०१८ ॥

तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ ०१९ ॥

सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ ०२० ॥

सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ ०२१ ॥

हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।
ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥ ०२२ ॥

कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ।
पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ ०२३ ॥

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ ०२४ ॥

तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ ०२५ ॥

तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ ०२६ ॥

मुखतः पातयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ ०२७ ॥

मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।

समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ ०२८ ॥

कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ ०२९ ॥

दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशां पते ।
सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत ॥ ०३० ॥

तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ०३१ ॥

अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ ०३२ ॥

तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपुर्वया ।
सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ०३३ ॥

दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ०३४ ॥

स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ०३५ ॥

दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषा किल ॥ ०३६ ॥

यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ०३७ ॥

उक्तमात्रे तु वचने तया स मृगजीवनः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०६१

बृहदश्व उवाच ॥

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ ००१ ॥

सिंहव्याघ्रवराहर्क्षरुरुद्वीपिनिषेवितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ ००२ ॥

शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः ।
अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥ ००३ ॥

जम्ब्वाम्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।
काश्मर्यामलकप्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ००४ ॥

बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
प्रियालतालखर्जूरहरीतकबिभीतकैः ॥ ००५ ॥

नानाधातुशतैर्नद्धान्विविधानपि चाचलान् ।
निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ००६ ॥

नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ ००६ ॥

सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ॥ ००७ ॥

सरितः सागरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ००७ ॥

यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
महिषान्वराहान्गोमायूनृक्षवानरपन्नगान् ॥ ००८ ॥

तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ ००९ ॥

नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकर्शिता ॥ ०१० ॥

विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ०११ ॥

दमयन्त्युवाच ॥

सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
क्व नु राजन्गतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥ ०१२ ॥

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ ०१३ ॥

यत्त्वयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
कर्तुमर्हसि कल्याण तदृतं पार्थिवर्षभ ॥ ०१४ ॥

यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ ०१५ ॥

चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ ०१६ ॥

तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ ०१७ ॥

हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।
अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ०१८ ॥

भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
अरण्यराड्क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ ०१९ ॥

न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीस्तदा ।
तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ ०२० ॥

उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ०२१ ॥

कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ ०२२ ॥

यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
न मानयसि मानार्ह रुदतीमरिकर्शन ॥ ०२३ ॥

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ०२४ ॥

कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ॥ ०२५ ॥

वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ ०२५ ॥

शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।

प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ ०२६ ॥

कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्शिता ।
कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये सङ्गत्येह नलो नृपः ॥ ०२७ ॥

को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्ठितं नलम् ।
अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ ०२८ ॥

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ ०२९ ॥

अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ०३० ॥

भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ०३१ ॥

निषधाधिपतेर्भार्यां नलस्यामित्रघातिनः ।
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्शिताम् ॥ ०३२ ॥

आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ०३२ ॥

अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ०३३ ॥

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराड्वयम् ।
यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरङ्गमाम् ॥ ०३४ ॥

इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ०३५ ॥

नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ०३६ ॥

सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ०३७ ॥

किंशुकाशोकबकुलपुंनागैरुपशोभितम् ।
सरिद्भिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ॥ ०३८ ॥

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ०३८ ॥

भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ०३९ ॥

प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
राज्ञः स्नुषां राजभार्यां दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ०४० ॥

राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ०४१ ॥

राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ०४२ ॥

ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।
शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ०४३ ॥

सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ०४४ ॥

निषधेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ०४५ ॥

तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ०४६ ॥

नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ०४७ ॥

यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।
तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ०४८ ॥

त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ०४९ ॥

खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ०५० ॥

गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशाः ॥ ०५१ ॥

निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ०५१ ॥

किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ०५२ ॥

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ०५३ ॥

कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचंताममृतोपमाम् ॥ ०५४ ॥

वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।

आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिबर्हिणीम् ॥ ०५५ ॥

इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ०५६ ॥

सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ०५७ ॥

वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ०५८ ॥

अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ०५९ ॥

वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ०६० ॥

सा दृष्ट्वैवाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
शाखामृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ०६१ ॥

सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥ ०६२ ॥

सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ०६३ ॥

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ०६४ ॥

पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ०६५ ॥

तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ॥ ०६६ ॥

कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ०६६ ॥

तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ०६७ ॥

दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ०६८ ॥

अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ०६९ ॥

साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ०७० ॥

मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ०७१ ॥

विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ०७२ ॥

निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः ।
वीरः सङ्ग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ०७३ ॥

देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।
गोप्ता निषधवंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ०७४ ॥

सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।

ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरञ्जयः ॥ ०७५ ॥

नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ०७६ ॥

आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ०७७ ॥

स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः ।
आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ॥ ०७८ ॥

देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ०७८ ॥

तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां राजर्षभस्य वै ।
दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ०७९ ॥

सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
पल्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ०८० ॥

अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ०८१ ॥

कच्चिद्भगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ०८२ ॥

यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ०८३ ॥

यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥ ०८४ ॥

को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ०८५ ॥

एवं विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ०८६ ॥

उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ०८७ ॥

निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ०८८ ॥

विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
तदेव नगरश्रेष्ठं प्रशासन्तमरिंदमम् ॥ ०८९ ॥

द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ०९० ॥

एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ०९१ ॥

सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता अभवत्तदा ।
दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ०९२ ॥

किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ॥ ०९३ ॥

क्व सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
नदी ते च नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ०९४ ॥

ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।

भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ०९५ ॥

सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ०९६ ॥

उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ ०९७ ॥

अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ०९८ ॥

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ ०९९ ॥

नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०० ॥

एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१ ॥

यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२ ॥

एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३ ॥

सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
नैकांश्च पर्वतान्रम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४ ॥

कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १०५ ॥

गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ॥ १०६ ॥

उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
सुशीततोयां विस्तीर्णां ह्रदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १०७ ॥

प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
कूर्मग्राहझषाकीर्णां पुलिनद्वीपशोभिताम् ॥ १०८ ॥

सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ १०९ ॥

उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११० ॥

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।
केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ १११ ॥

प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
चक्रुस्तस्यां दयां केचित्पप्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११२ ॥

कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥ ११३ ॥

वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४ ॥

यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५ ॥

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११६ ॥

तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ॥ ११७ ॥

सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥ ११७ ॥

यूनः स्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ॥ ११८ ॥

नृपस्नुषां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८ ॥

विदर्भराण्मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९ ॥

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
नलं पार्थिवशार्दूलममित्रगणसूदनम् ॥ १२० ॥

तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२१ ॥

अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२ ॥

कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि ।
पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिषेविते ॥ १२३ ॥

तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३ ॥

साब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।

क्व नु यास्यसि सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४ ॥

सार्थवाह उवाच ॥

सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५ ॥

अध्याय ०६२

बृहदश्व उवाच ॥

सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छत्तेन वै सार्धं भर्तृदर्शनलालसा ॥ ००१ ॥

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ ००२ ॥

ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥ ००३ ॥

तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ००४ ॥

संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ००५ ॥

अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।

सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ॥ ००६ ॥

पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ॥ ००६ ॥

मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ००७ ॥

हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ॥ ००८ ॥

केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता नराः ॥ ००८ ॥

गोखरोष्ट्राश्वबहुलं पदातिजनसङ्कुलम् ।
भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ००९ ॥

घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्वासज्य संभग्नाः पतिता विषमेषु च ॥ ०१० ॥

तथा तन्निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ ०१० ॥

अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ॥ ०११ ॥

भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥ ०११ ॥

अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ०१२ ॥

हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ ०१२ ॥

प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।

नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ ०१३ ॥

यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ॥ ०१४ ॥

न च मे बालभावेऽपि किञ्चिद्व्यपकृतं कृतम् ।
कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ ०१५ ॥

मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ॥ ०१६ ॥

नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ ०१६ ॥

एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ०१७ ॥

अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ ०१७ ॥

गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ॥ ०१८ ॥

वस्त्रार्धकर्तसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ०१८ ॥

तां विवर्णां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जनाम् ।
उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ ०१९ ॥

प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ ०२० ॥

सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ ०२१ ॥

सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥ ०२२ ॥

एवमप्यसुखाविष्टा बिभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ ०२३ ॥

न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ ०२४ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ ०२५ ॥

सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ ०२६ ॥

असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ ०२७ ॥

तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स्म देवने ।
द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ ०२८ ॥

तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ।
आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥ ०२९ ॥

स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ०३० ॥

तमेकवसनं नग्नमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ०३१ ॥

ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ०३२ ॥

तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिनक्षपाः ।
न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥ ०३३ ॥

तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
राजमाताब्रवीदार्तां भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ०३४ ॥

वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ०३५ ॥

अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ०३६ ॥

राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ०३७ ॥

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथञ्चन ॥ ०३८ ॥

प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ०३९ ॥

यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।
अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ०४० ॥

तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ०४१ ॥

एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।

उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ०४२ ॥

सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः स्वयम् ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०६३

बृहदश्व उवाच ॥

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ ००१ ॥

तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।
अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ ००२ ॥

मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ००३ ॥

स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
उवाच विद्धि मां राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ००४ ॥

मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ००५ ॥

तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ००६ ॥

सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।

लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ००७ ॥

एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ००८ ॥

आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ००९ ॥

पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।
तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ०१० ॥

ततः संख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ०११ ॥

स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ ०१२ ॥

ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥ ०१३ ॥

यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ ०१४ ॥

विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ ०१५ ॥

अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।
क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ ०१६ ॥

न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ ०१७ ॥

राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
सङ्ग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ ०१८ ॥

गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ॥ ०१९ ॥

अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ ०१९ ॥

स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ ०२० ॥

भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ०२१ ॥

राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२१ ॥

स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ ०२२ ॥

अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ ०२३ ॥

एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०६४

बृहदश्व उवाच ॥

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ ००१ ॥

स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ ००२ ॥

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ००३ ॥

यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ००४ ॥

ऋतुपर्ण उवाच ॥

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥ ००५ ॥

स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ००६ ॥

त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ००७ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ००८ ॥

स तत्र निवसन्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ००९ ॥

क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ ०१० ॥

एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ०११ ॥

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥ ०१२ ॥

स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ ०१३ ॥

दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ ०१४ ॥

स वै भ्रमन्महीं सर्वां क्वचिदासाद्य किञ्चन ।
वसत्यनर्हस्तद्दुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ ०१५ ॥

सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ ०१६ ॥

एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥ ०१७ ॥

श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ ०१८ ॥

इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।

अज्ञातवासमवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०६५

बृहदश्व उवाच ॥

हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ ००१ ॥

संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ००२ ॥

अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ००३ ॥

अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ००३ ॥

न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ००४ ॥

इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ॥ ००५ ॥

ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ ००६ ॥

पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ००६ ॥

मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ००७ ॥

तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ००८ ॥

सुदेव उवाच ॥

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ००९ ॥

पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ ०१० ॥

चारुपद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ०११ ॥

विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृताम् ।
मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव तां भृशम् ॥ ०१२ ॥

पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ ०१३ ॥

विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ।
हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ ०१४ ॥

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
दह्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ ०१५ ॥

रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ ०१६ ॥

कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ ०१७ ॥

भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ ०१८ ॥

दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ०१९ ॥

इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ ०२० ॥

कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ ०२१ ॥

अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ ०२२ ॥

तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ०२३ ॥

युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनलालसाम् ॥ ०२४ ॥

अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्पराम् ॥ ०२५ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।

उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा ।
भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ ०२७ ॥

कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।
आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ॥ ०२८ ॥

त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ ०२८ ॥

अभिज्ञाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ ०२९ ॥

रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्शिता ।
दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ०३० ॥

ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्शिताम् ।
सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ०३१ ॥

जनित्र्यै प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।
ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ०३२ ॥

अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ०३३ ॥

ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।
पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ०३४ ॥

कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवङ्गता सती ॥ ०३५ ॥

एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ०३६ ॥

एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०६६

सुदेव उवाच ॥

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ ००१ ॥

राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ ००२ ॥

स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ००३ ॥

ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ००४ ॥

अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।
अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ॥ ००५ ॥

श्यामायाः पद्मसङ्काशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ००५ ॥

मलेन संवृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणेव चन्द्रमाः ।

चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ ००६ ॥

प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ॥ ००७ ॥

असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ००७ ॥

अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन चैव ह ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ००८ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलम् ॥ ००९ ॥

स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत ।
दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ०१० ॥

पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ॥ ०११ ॥

उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ।
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ ०१२ ॥

भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ ०१३ ॥

यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि भामिनि ।
यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ ०१४ ॥

तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।
अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषितेह वै ।
सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ ०१६ ॥

सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
पित्रा विहीनौ शोकार्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ ०१८ ॥

यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ ०१९ ॥

बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ ०२० ॥

प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ ०२१ ॥

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ ०२२ ॥

सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ ०२३ ॥

देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।

विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥ ०२४ ॥

अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ ०२५ ॥

सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०६७

दमयन्त्युवाच ॥

मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ ००१ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
बाष्पेण पिहिता राजन्नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ००२ ॥

तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ००३ ॥

ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ००४ ॥

अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ००५ ॥

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ००६ ॥

ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः स्मेत्यथाब्रुवन् ॥ ००७ ॥

अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
ब्रुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ००८ ॥

क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ००९ ॥

सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ ०१० ॥

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ०११ ॥

एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ ०१२ ॥

भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ ०१३ ॥

ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसङ्क्षयात् ॥ ०१४ ॥

स कुरुष्व महेष्वास दयां मयि नरर्षभ ।
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतम् ॥ ०१५ ॥

एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥ ०१६ ॥

यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ ०१७ ॥

यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ०१८ ॥

यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।
यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ ०१९ ॥

एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
नलं मृगयितुं राजंस्तथा व्यसनिनं तदा ॥ ०२० ॥

ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाश्रमान् ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ ०२१ ॥

तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशां पते ।
श्रावयां चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०६८

बृहदश्व उवाच ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।
अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ ००२ ॥

श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ००३ ॥

तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किञ्चिदृतुपर्णो नराधिपः ।
न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ००४ ॥

अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ००५ ॥

सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ००६ ॥

स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ००७ ॥

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ ००८ ॥

रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥ ००८ ॥

विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ००९ ॥

प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ०१० ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ०११ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ ०१२ ॥

एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ ०१३ ॥

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथञ्चन ।
त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ ०१४ ॥

यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ ०१५ ॥

यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ॥ ०१६ ॥

समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ ०१६ ॥

विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ ०१७ ॥

नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ॥ ०१८ ॥

यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ ०१८ ॥

एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ ०१९ ॥

ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ ०२० ॥

गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ॥ ०२१ ॥

आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ ०२१ ॥

तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ ०२२ ॥

यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ॥ ०२३ ॥

न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ ०२३ ॥

एवं तया यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०६९

बृहदश्व उवाच ॥

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ ००१ ॥

विदर्भान्यातुमिच्छामि दमदन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ ००२ ॥

एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।

व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ००३ ॥

दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ००४ ॥

नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ००५ ॥

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ॥ ००६ ॥

मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ००६ ॥

न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ॥ ००७ ॥

ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ००७ ॥

इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ००८ ॥

प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ ००९ ॥

ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिनृपाज्ञया ॥ ०१० ॥

स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ०११ ॥

तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।

वर्जिता.ण्ल्लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ॥ ०१२ ॥

शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ ०१३ ॥

कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ ०१४ ॥

बाहुक उवाच ॥

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ ०१५ ॥

ऋतुपर्ण उवाच ॥

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ ०१६ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नरः ॥ ०१७ ॥

ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ ०१८ ॥

ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ ०१९ ॥

रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ ०२० ॥

ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ ०२१ ॥

तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
अयोध्याधिपतिर्धीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ ०२२ ॥

रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसङ्ग्रहणं च तत् ।
वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ ०२३ ॥

किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ ०२४ ॥

शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् ।
मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ ०२५ ॥

उताहो स्विद्भवेद्राजा नलः परपुरञ्जयः ।
सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ ०२६ ॥

अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ०२७ ॥

अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ ०२८ ॥

प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ ०२९ ॥

भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ०३० ॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ०३१ ॥

एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ०३२ ॥

ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ०३३ ॥

बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसङ्ग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०७०

बृहदश्व उवाच ॥

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ ००१ ॥

तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरञ्जयः ॥ ००२ ॥

ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ००३ ॥

निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ००४ ॥

नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ००५ ॥

एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
आससाद वने राजन्फलवन्तं बिभीतकम् ॥ ००६ ॥

तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ००७ ॥

सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ००८ ॥

वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ००९ ॥

एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ००९ ॥

पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ॥ ०१० ॥

आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ०१० ॥

ततो रथादवप्लुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥ ०११ ॥

अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये बिभीतकम् ॥ ०१२ ॥

अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ॥ ०१३ ॥

मुहूर्तमिव वार्ष्णेयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ ०१३ ॥

तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ ०१४ ॥

प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥ ०१५ ॥

अब्रवीदृतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ ०१६ ॥

त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।
विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे ॥ ०१८ ॥

अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्यायेमं बिभीतकम् ।
ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम ॥ ०१९ ॥

अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ ०२० ॥

ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ ०२१ ॥

अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानस्मि ते बलम् ।
श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ ०२२ ॥

तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने तदा ।
विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ ०२३ ॥

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ ०२४ ॥

ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवाब्रवीद्वचः ॥ ०२५ ॥

यथेष्टं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ॥ ०२६ ॥

एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ ०२६ ॥

तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्वमन् ॥ ०२७ ॥

कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ।
स तेन कर्शितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥ ०२८ ॥

ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
तं शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ ०२९ ॥

तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ ०३० ॥

इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥ ०३१ ॥

अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ०३२ ॥

ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ०३३ ॥

एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश बिभीतकम् ॥ ०३४ ॥

कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैषधेन वै ॥ ०३४ ॥

ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ०३५ ॥

मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ०३६ ॥

बिभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ०३६ ॥

हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
नलः सञ्चोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ०३७ ॥

विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महामनाः ।
नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहान् ॥ ०३८ ॥

ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपते ।
विमुक्तः कलिना राजन्रूपमात्रवियोजितः ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०७१

बृहदश्व उवाच ॥

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।
ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ ००१ ॥

स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
नादयन्रथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ ००२ ॥

ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ००३ ॥

दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ००४ ॥

नलेन सङ्गृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ००५ ॥

प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥ ००६ ॥

ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ००७ ॥

दमयन्त्युवाच ॥

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ००८ ॥

अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।

असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ००९ ॥

यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ०१० ॥

यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ०११ ॥

यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ०१२ ॥

न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ ०१३ ॥

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ ०१४ ॥

गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ ०१५ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवं विलपमाना सा नष्टसञ्ज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ ०१६ ॥

ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ष्णेयबाहुकम् ॥ ०१७ ॥

ततोऽवतीर्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ ०१८ ॥

सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ०१९ ॥

तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ ०२० ॥

किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतम् ॥ ०२१ ॥

ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कञ्चन ॥ ०२२ ॥

नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ ०२२ ॥

ततो विगणयन्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ ०२३ ॥

राजापि च स्मयन्भीमो मनसाभिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ ०२४ ॥

ग्रामान्बहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ ०२५ ॥

नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
विश्राम्यतामिति वदन्क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ ०२६ ॥

स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ ०२७ ॥

ऋतुपर्णे गते राजन्वार्ष्णेयसहिते नृपे ।
बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ ०२८ ॥

स मोचयित्वा तानश्वान्परिचार्य च शास्त्रतः ।
स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ०२९ ॥

दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
सूतपुत्रं च वार्ष्णेयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ०३० ॥

चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः ।
नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ०३१ ॥

वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ०३२ ॥

आहो स्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
ततोऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ०३३ ॥

एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशां पते ।
दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे नृप ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०७२

दमयन्त्युवाच ॥

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ ००१ ॥

अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ ००२ ॥

अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ००३ ॥

ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ००४ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥ ००५ ॥

केशिन्युवाच ॥

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ००६ ॥

कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ००७ ॥

बाहुक उवाच ॥

श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥ ००८ ॥

श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ००९ ॥

केशिन्युवाच ॥

अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ ०१० ॥

बाहुक उवाच ॥

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ।
स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ०११ ॥

अहमप्यश्वकुशलः सूदत्वे च सुनिष्ठितः ।
ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ ०१२ ॥

केशिन्युवाच ॥

अथ जानाति वार्ष्णेयः क्व नु राजा नलो गतः ।
कथञ्चित्त्वयि वैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ ०१३ ॥

बाहुक उवाच ॥

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ ०१४ ॥

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ ०१५ ॥

आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥ ०१६ ॥

केशिन्युवाच ॥

योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ ०१७ ॥

क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ०१८ ॥

सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना दिवारात्रं वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ ०१९ ॥

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ ०२० ॥

तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रब्रवीहि महामते ।
तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ ०२१ ॥

एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ०२२ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ ०२३ ॥

स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ ०२५ ॥

रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ ०२६ ॥

प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ०२७ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ ०२८ ॥

एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।
न बाष्पमशकत्सोढुं प्ररुरोद च भारत ॥ ०२९ ॥

ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०७३

बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
आब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥ ००२ ॥

यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र सञ्चेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ००३ ॥

न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥ ००४ ॥

एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ००५ ॥

दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ००६ ॥

सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ००७ ॥

केशिन्युवाच ॥

दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ००८ ॥

ह्रस्वमासाद्य सञ्चारं नासौ विनमते क्वचित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ॥ ००९ ॥

सङ्कटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ००९ ॥

ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ ०१० ॥

तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवत्तदा ॥ ०११ ॥

ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
तृणमुष्टिं समादाय आविध्यैनं समादधत् ॥ ०१२ ॥

अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ ०१३ ॥

अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥ ०१४ ॥

छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ ०१५ ॥

यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ ०१६ ॥

भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ ०१७ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ ०१८ ॥

सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छ्रृतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥ ०२० ॥

सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ॥ ०२१ ॥

दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ ०२१ ॥

सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूदं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ ०२२ ॥

वैक्लव्यं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ ०२३ ॥

इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् ॥ ०२४ ॥

बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सस्वरं प्ररुदोद ह ॥ ०२५ ॥

नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ ०२७ ॥

बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०७४

बृहदश्व उवाच ॥

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ ००१ ॥

दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ ००२ ॥

परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ००३ ॥

स वा प्रवेश्यतां मातर्मां वानुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ००४ ॥

एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ००५ ॥

सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ००६ ॥

तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ००७ ॥

ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ००९ ॥

अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ०१० ॥

किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया हृताम् ॥ ०११ ॥

साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।
अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ ०१२ ॥

अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ ०१३ ॥

दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥ ०१४ ॥

अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ ०१६ ॥

त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥ ०१७ ॥

स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः ।
त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नाविव समाहितः ॥ ०१८ ॥

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ ०१९ ॥

विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ ०२० ॥

कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ ०२१ ॥

दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ ०२२ ॥

स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ ०२३ ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।

प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०७५

दमयन्त्युवाच ॥

न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ ००१ ॥

तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ ००२ ॥

ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ००३ ॥

तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ००४ ॥

त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ००५ ॥

तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ००६ ॥

अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ००७ ॥

तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।

स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ००८ ॥

चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ००९ ॥

एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
विब्रुवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ ०१० ॥

एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ०११ ॥

राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ ०१२ ॥

उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वदृतेऽन्यः पुमानिह ॥ ०१३ ॥

उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
नात्र शङ्का त्वया कार्या सङ्गच्छ सह भार्यया ॥ ०१४ ॥

तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ०१५ ॥

तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिंदमः ॥ ०१६ ॥

ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ ०१७ ॥

स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ०१८ ॥

भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ०१९ ॥

ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ०२० ॥

तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्थौ साश्रुपरिप्लुता ॥ ०२१ ॥

ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ ०२२ ॥

ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ ०२३ ॥

ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ ०२४ ॥

स चतुर्थे ततो वर्षे सङ्गम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ ०२५ ॥

दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
अर्धसञ्जातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ ०२६ ॥

सैवं समेत्य व्यपनीततन्द्री ; शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा ; शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०७६

बृहदश्व उवाच ॥

अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलङ्कृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ ००१ ॥

ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ ००२ ॥

तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ॥ ००३ ॥

नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ००३ ॥

तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ००४ ॥

ततो बभूव नगरे सुमहान्हर्षनिस्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ००५ ॥

अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ००६ ॥

द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ००७ ॥

ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ००८ ॥

तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।

स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥ ००९ ॥

स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मयान्वितः ।
दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ०१० ॥

कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे निषधाधिप ॥ ०११ ॥

यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

नल उवाच ॥

न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ ०१३ ॥

पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ ०१४ ॥

सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ ०१५ ॥

इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ ०१६ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०१७ ॥

ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।

सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ ०१८ ॥

ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०७७

बृहदश्व उवाच ॥

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ ००१ ॥

रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षड्शतैश्च पदातिभिः ॥ ००२ ॥

स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ००३ ॥

ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ००४ ॥

दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ००५ ॥

पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ००६ ॥

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।

प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ००७ ॥

न चेद्वाञ्छसि तद्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ००८ ॥

वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ००९ ॥

द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ ०१० ॥

नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ०११ ॥

दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ ०१२ ॥

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिबर्हण ॥ ०१२ ॥

धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलङ्कृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ ०१३ ॥

नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ ०१४ ॥

जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ ०१५ ॥

श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ ०१६ ॥

स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ ०१७ ॥

ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ॥ ०१८ ॥

सरत्नकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ ०१८ ॥

जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ ०१९ ॥

वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ ०२० ॥

न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ॥ ०२१ ॥

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथञ्चन ॥ ०२१ ॥

यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ ०२२ ॥

सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सञ्जीवस्व शतं समाः ॥ ०२३ ॥

एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ ०२४ ॥

सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ०२५ ॥

कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ ०२६ ॥

स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ ०२७ ॥

महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ०२८ ॥

प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ॥ ०२९ ॥

प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०७८

बृहदश्व उवाच ॥

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ ००१ ॥

दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ००२ ॥

आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ००३ ॥

तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ००४ ॥

ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणैः ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ००५ ॥

दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरञ्जयः ।
देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ००६ ॥

एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ००७ ॥

त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ००९ ॥

इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ ०१० ॥

अस्थिरत्वं च सञ्चिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
तस्याये च व्यये चैव समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ०११ ॥

ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ॥ ०१२ ॥

अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ ०१२ ॥

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यते नृषु चाग्र्यताम् ॥ ०१३ ॥

अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ ०१३ ॥

भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।
अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ ०१४ ॥

वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ०१६ ॥

ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ॥ ०१७ ॥

बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।
वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ ०१८ ॥

ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भ्यस्ततस्ततः ।
तीर्थशैलवरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ ०१९ ॥

इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ ०२० ॥

यथा धनञ्जयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ ०२१ ॥

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ ०२२ ॥

दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०७९

जनमेजय उवाच ॥

भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ ००१ ॥

स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ ००२ ॥

तेनेन्द्रसमवीर्येण सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ००४ ॥

आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ००५ ॥

वनं च तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ००६ ॥

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ००७ ॥

ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ००८ ॥

नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ००९ ॥

एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनञ्जये ॥ ०१० ॥

अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ॥ ०१२ ॥

शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ ०१२ ॥

बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥ ०१३ ॥

नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ ०१४ ॥

यस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ ०१५ ॥

तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।
तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ ०१७ ॥

यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।
मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥ ०१८ ॥

निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ ०१९ ॥

यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ ०२० ॥

यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ०२१ ॥

तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ ०२२ ॥

नकुल उवाच ॥

य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
गन्धर्वमुख्याञ्शतशो हया.ण्ल्लेभे स वासविः ॥ ०२३ ॥

राजंस्तित्तिरिकल्माषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ ०२४ ॥

तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ ०२५ ॥

सहदेव उवाच ॥

यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ ०२६ ॥

यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ ०२७ ॥

तस्य जिष्णोर्बृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।
हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ ०२८ ॥

वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।
न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ ०२९ ॥

तीर्थयात्रापर्व

अध्याय ०८०

वैशंपायन उवाच ॥

धनञ्जयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ ००२ ॥

स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।
विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ००३ ॥

यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ००४ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ००५ ॥

उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ००६ ॥

अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ००७ ॥

त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ००८ ॥

यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्थं छेत्तुमर्हसि ॥ ००९ ॥

प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कार्त्स्न्येन तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥ ०१० ॥

नारद उवाच ॥

शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ०११ ॥

पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ ०१२ ॥

शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।

गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ ०१३ ॥

स पितॄंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०१४ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
ददर्शाद्भुतसङ्काशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ ०१५ ॥

स तं दृष्ट्वोग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥ ०१६ ॥

उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०१७ ॥

शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
नाम सङ्कीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ ०१८ ॥

भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ ०१९ ॥

एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ ०२० ॥

तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्शितम् ।
भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ ०२१ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सर्वशः ॥ ०२२ ॥

यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ ।
तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्चापि मम त्वयि ॥ ०२३ ॥

अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ ०२४ ॥

भीष्म उवाच ॥

प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ ०२५ ॥

यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतां वर ।
वक्ष्यामि हृत्स्थं संदेहं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ०२६ ॥

अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तमहं श्रोतुमिच्छामि पृथक्सङ्कीर्तितं त्वया ॥ ०२७ ॥

प्रदक्षिणं यः पृथिवीं करोत्यमितविक्रम ।
किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ०२८ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ ०२९ ॥

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ०३० ॥

प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः ।
अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ०३१ ॥

अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वदोषैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ०३२ ॥

अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ ०३३ ॥

ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ ०३४ ॥

न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ ०३५ ॥

प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ०३६ ॥

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर ॥ ०३७ ॥

ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ ०३८ ॥

अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ ०३९ ॥

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ०४० ॥

नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ ०४१ ॥

दश कोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महीपते ।

सांनिध्यं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनन्दन ॥ ०४२ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं संनिहिता विभो ॥ ०४३ ॥

यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महतान्विताः ॥ ०४४ ॥

मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ०४५ ॥

तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ०४६ ॥

पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ०४७ ॥

तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ०४८ ॥

अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ०४९ ॥

शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ॥ ०५० ॥

तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ ०५० ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ०५१ ॥

कार्त्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ०५२ ॥

सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ॥ ०५३ ॥

प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥ ०५३ ॥

जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ०५४ ॥

यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ०५५ ॥

उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।
क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ०५६ ॥

यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ०५७ ॥

दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ०५८ ॥

उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ०५९ ॥

जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ०६० ॥

तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥ ०६१ ॥

जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥ ०६२ ॥

अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०६३ ॥

शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ०६४ ॥

धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ०६५ ॥

अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ०६६ ॥

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ०६७ ॥

महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ०६८ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुमापतेः ।
नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ०६९ ॥

तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ०७० ॥

नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०७१ ॥

दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ०७२ ॥

चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०७३ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ०७४ ॥

तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०७५ ॥

पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ०७६ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ॥ ०७७ ॥

देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ०७७ ॥

तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०७८ ॥

ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ।
गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ ०७९ ॥

दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ०७९ ॥

त्रिरात्रमुषितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।
प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥ ०८० ॥

वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ॥ ०८१ ॥

वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ॥ ०८२ ॥

पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ०८२ ॥

तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिंदम ॥ ०८३ ॥

त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
महादेवस्य सांनिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ०८४ ॥

सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य भारत ।
तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ०८५ ॥

तर्पयित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ०८६ ॥

शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ०८७ ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ०८८ ॥

दृमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ०८८ ॥

यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ॥ ०८९ ॥

जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ०८९ ॥

दृमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ०९० ॥

जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ०९१ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ०९२ ॥

स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ०९३ ॥

तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ०९४ ॥

सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ०९५ ॥

ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ०९६ ॥

कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ०९७ ॥

रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ०९८ ॥

अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ०९९ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १०० ॥

देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
गवां शतसहस्रस्य फलं चैवाप्नुयान्महत् ॥ १०१ ॥

गिरिमुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३ ॥

तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवाप्नुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४ ॥

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५ ॥

चरुं नरेन्द्र सप्तार्चेर्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
पितॄणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६ ॥

गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषश्चरुः ॥ १०७ ॥

ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०८ ॥

मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०९ ॥

अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११० ॥

त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११ ॥

यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२ ॥

कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३ ॥

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥ ११४ ॥

अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावद्देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ११६ ॥

दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥ ११६ ॥

गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७ ॥

ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ॥ ११८ ॥

चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८ ॥

स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११९ ॥

नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ।
शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ १२० ॥

शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२० ॥

सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्त्तिकीं सदा ॥ १२१ ॥

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ १२२ ॥

कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२३ ॥

गवामयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२३ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ॥ १२४ ॥

प्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४ ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत ॥ १२५ ॥

ततो योगेष्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६ ॥

सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।

मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७ ॥

तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ॥ १२८ ॥

अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२८ ॥

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२९ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र सङ्गमं लोकविश्रुतम् ।
सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥ १३० ॥

यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१ ॥

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२ ॥

ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३ ॥

अध्याय ०८१

पुलस्त्य उवाच ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।

पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ ००१ ॥

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ ००२ ॥

तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ००३ ॥

गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ००४ ॥

मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ००५ ॥

गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ००६ ॥

ततो मचक्रुकं राजन्द्वारपालं महाबलम् ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ००७ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ००८ ॥

तत्र स्नात्वार्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ००९ ॥

ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०१० ॥

पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ ०११ ॥

दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ ०११ ॥

सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ ०१२ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०१३ ॥

ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ०१४ ॥

अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ ०१४ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ॥ ०१५ ॥

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०१५ ॥

ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥ ०१६ ॥

एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ॥ ०१७ ॥

पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ ०१७ ॥

ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ०१८ ॥

तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।

तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्या.ल्लोकानवाप्नुयात् ॥ ०१९ ॥

कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ ०२० ॥

संमिते पुष्कराणां च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः ।
जामदग्न्येन रामेण आहृते वै महात्मना ॥ ०२१ ॥

कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ॥ ०२१ ॥

ततो रामह्रदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ॥ ०२२ ॥

क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः ॥ ०२२ ॥

पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति नः श्रुतम् ।
पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ॥ ०२३ ॥

ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्महीपते ॥ ०२३ ॥

राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ॥ ०२४ ॥

वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ ०२४ ॥

एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन्स गगने स्थितान् ॥ ०२५ ॥

भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ ०२६ ॥

यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ॥ ०२७ ॥

ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ ०२७ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ ०२८ ॥

तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ ०२९ ॥

ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ०३० ॥

ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ॥ ०३१ ॥

ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ०३१ ॥

एवं दत्त्वा वरान्राजन्रामस्य पितरस्तदा ।
आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ०३२ ॥

एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ॥ ०३३ ॥

राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ०३३ ॥

वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ०३४ ॥

कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।

शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ॥ ०३५ ॥

शुद्धदेहश्च संयाति शुभा.ण्ल्लोकाननुत्तमान् ॥ ०३५ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ०३६ ॥

लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
स्नात्वा तीर्थवरे राज.ण्ल्लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ०३७ ॥

श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ०३७ ॥

कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितृंस्तथा ॥ ०३८ ॥

कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ०३८ ॥

सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ॥ ०३९ ॥

अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ०३९ ॥

गवांभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०४० ॥

शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ०४१ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ०४२ ॥

तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०४२ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ०४३ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ०४४ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ०४५ ॥

ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ०४६ ॥

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ०४६ ॥

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्नुते श्रियम् ॥ ०४७ ॥

ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ०४८ ॥

पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ०४९ ॥

तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ०५० ॥

श्वानलोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ।
प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ॥ ०५१ ॥

पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ॥ ०५२ ॥

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ०५२ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ॥ ०५३ ॥

अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ०५३ ॥

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ०५४ ॥

मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥ ०५५ ॥

श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ।
देवान्पितॄंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ॥ ०५६ ॥

एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ०५६ ॥

तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा ।
उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०५७ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ०५८ ॥

तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुङ्गव ।
केदारे चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ०५९ ॥

ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ०६० ॥

कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ०६१ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ०६२ ॥

लभते सर्वकामान्हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०६२ ॥

तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।
रुद्रकोटिस्तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते ॥ ०६३ ॥

इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ०६३ ॥

तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितृन्देवांश्च भारत ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ०६४ ॥

किंदाने च नरः स्नात्वा किञ्जप्ये च महीपते ।
अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ०६५ ॥

कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०६६ ॥

सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ०६७ ॥

तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ०६८ ॥

शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ०६९ ॥

ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ०७० ॥

तत्र स्नात्वार्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ०७१ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ॥ ०७२ ॥

तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ०७२ ॥

दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ०७३ ॥

तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०७४ ॥

पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ०७५ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ०७६ ॥

व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ०७७ ॥

ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०७८ ॥

गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
तत्र स्नात्वार्चयेद्देवान्पितॄंश्च प्रयतः शुचिः ॥ ०७९ ॥

स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०७९ ॥

कौशिक्याः सङ्गमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ।
स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०८० ॥

ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ०८१ ॥

कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।
अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०८२ ॥

किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह ॥ ०८३ ॥

अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ०८४ ॥

मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र गङ्गाह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ॥ ०८५ ॥

शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ०८५ ॥

देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ०८६ ॥

तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ०८७ ॥

कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ॥ ०८८ ॥

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ०८८ ॥

अमराणां ह्रदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ०८९ ॥

शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।
स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०९० ॥

श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०९१ ॥

ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरूद्वह ।
ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ॥ ०९२ ॥

तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ०९२ ॥

ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ०९३ ॥

तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ०९४ ॥

ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ०९५ ॥

ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ०९५ ॥

ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ०९६ ॥

सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
यत्र मङ्कणकः सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ ०९७ ॥

पुरा मङ्कणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ०९८ ॥

स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ०९९ ॥

ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १०० ॥

ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ॥ १०१ ॥

नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१ ॥

ततः प्रनृत्तमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२ ॥

अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ १०३ ॥

ऋषिरुवाच ॥

किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं स्रुतम् ।
यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५ ॥

एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६ ॥

ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १०७ ॥

नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८ ॥

त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९ ॥

देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११० ॥

सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ १११ ॥

एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११ ॥

ऋषिरुवाच ॥

त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ।
पुलस्त्य उवाच ॥

ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३ ॥

आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।
सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४ ॥

न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।
सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५ ॥

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६ ॥

कार्त्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७ ॥

कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८ ॥

अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११९ ॥

विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२० ॥

ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १२१ ॥

पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै नृप ॥ १२२ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२२ ॥

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३ ॥

तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४ ॥

पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५ ॥

उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ १२६ ॥

गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
वेदे च नियतं राजनभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७ ॥

पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नरोत्तम ।
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८ ॥

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ १२९ ॥

मधुस्रवं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३० ॥

ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
सरस्वत्यारुणायाश्च सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१ ॥

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ १३२ ॥

आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ।
अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह ॥ १३३ ॥

विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १३३ ॥

व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १३४ ॥

क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५ ॥

समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १३६ ॥

फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७ ॥

उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १३९ ॥

स्रवपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९ ॥

विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४० ॥

ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१ ॥

यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२ ॥

औजसं वरुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १४३ ॥

सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३ ॥

औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ।
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ १४४ ॥

सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥ १४४ ॥

स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५ ॥

ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४६ ॥

तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
अन्वास्यते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥ १४७ ॥

सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४८ ॥

तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९ ॥

नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।

शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५० ॥

तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१ ॥

ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ १५२ ॥

अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२ ॥

गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ॥ १५३ ॥

तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३ ॥

आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥ १५४ ॥

ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ १५५ ॥

बदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६ ॥

सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७ ॥

इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ १५८ ॥

एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः ।

नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १६० ॥

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१ ॥

सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३ ॥

यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ १६४ ॥

सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४ ॥

ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नुपवासपरायणः ॥ १६५ ॥

लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १६६ ॥

मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६ ॥

संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ १६७ ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥ १६८ ॥

उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९ ॥

यत्किञ्चिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ॥ १७० ॥

पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७० ॥

अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।
कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ १७१ ॥

गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १७२ ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२ ॥

पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३ ॥

पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४ ॥

दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५ ॥

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६ ॥

ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
तदावसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथञ्चन ॥ १७७ ॥

तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं ; रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।
एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं ; पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८ ॥

अध्याय ०८२

पुलस्त्य उवाच ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ॥ ००१ ॥

आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ ००१ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ कारापतनमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ ००२ ॥

सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ००३ ॥

सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ००४ ॥

ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
प्लक्षाद्देवी स्रुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ००५ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
अर्चयित्वा पितृन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ००६ ॥

ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ००७ ॥

कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ००८ ॥

सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ००९ ॥

त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ०१० ॥

गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ ०१० ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।
शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ०११ ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ ०१२ ॥

ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ॥ ०१३ ॥

ततः शाकम्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ ०१३ ॥

शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ ०१४ ॥

शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् ।
तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ ०१५ ॥

ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ ०१६ ॥

वरांश्च सुबहू.ण्ल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ ०१७ ॥

अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ ०१८ ॥

तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ ०१९ ॥

धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरत्रोपोषितो नरः ।
मनसा प्रार्थितान्कामा.ण्ल्लभते नात्र संशयः ॥ ०२० ॥

देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥ ०२१ ॥

महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ ०२१ ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ०२२ ॥

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ ०२२ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ ०२३ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ०२४ ॥

सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ ०२५ ॥

ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०२६ ॥

कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०२७ ॥

नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनाः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ०२८ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०२९ ॥

ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ०३० ॥

गङ्गासङ्गमयोश्चैव स्नाति यः सङ्गमे नरः ।
दशाश्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ०३१ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ०३२ ॥

रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ०३३ ॥

गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे ।

स्नातोऽश्वमेधमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०३४ ॥

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०३५ ॥

ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०३६ ॥

अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ०३७ ॥

गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ०३७ ॥

ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०३८ ॥

यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ०३९ ॥

दर्वीसङ्क्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०४० ॥

सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ०४१ ॥

अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ०४२ ॥

ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ०४३ ॥

ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।
यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ ०४४ ॥

भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०४५ ॥

कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ०४६ ॥

ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ०४७ ॥

महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ०४८ ॥

षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ०४९ ॥

अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ०५० ॥

अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ०५१ ॥

ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ०५२ ॥

ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ०५३ ॥

नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।

प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०५४ ॥

तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ०५५ ॥

अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ ०५६ ॥

पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ०५६ ॥

यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
स मोदेत्स्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः ॥ ०५७ ॥

नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ०५७ ॥

गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ०५८ ॥

सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ०५९ ॥

ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०६० ॥

ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् ।
पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ०६१ ॥

विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ०६२ ॥

गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ।

यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥ ०६३ ॥

देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ०६४ ॥

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ०६५ ॥

रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ०६६ ॥

शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ॥ ०६७ ॥

गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ०६७ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ॥ ०६८ ॥

गोसहस्रफलं विन्देत्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ०६८ ॥

ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ०६९ ॥

मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोकविश्रुते ॥ ०७० ॥

अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ०७० ॥

ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ ०७१ ॥

तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
पितॄणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ०७२ ॥

महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ०७३ ॥

ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्धर्मारण्योपशोभितम् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ०७४ ॥

तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।
यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ०७५ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।
एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ०७६ ॥

सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ॥ ०७६ ॥

तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।
कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ॥ ०७७ ॥

सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ०७७ ॥

तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ०७८ ॥

ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ०७९ ॥

ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ०८० ॥

गच्छेत तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ०८१ ॥

तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ०८२ ॥

योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसङ्करात् ॥ ०८३ ॥

कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ०८४ ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ०८५ ॥

ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ०८६ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ०८७ ॥

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ०८७ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ०८८ ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०८८ ॥

ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥ ०८९ ॥

यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भ्रूणहत्यया ॥ ०९० ॥

मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ०९१ ॥

दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०९२ ॥

ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं नृप ।
अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ॥ ०९३ ॥

अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ०९३ ॥

तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ०९४ ॥

जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ०९५ ॥

ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ०९६ ॥

गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ०९७ ॥

ततोऽधिवंश्यं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ०९८ ॥

कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।

पुण्डरीकमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ०९९ ॥

ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १०० ॥

अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०१ ॥

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२ ॥

महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३ ॥

तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ॥ १०४ ॥

ह्रियमाणाहृता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ॥ १०६ ॥

शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६ ॥

अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७ ॥

तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।

समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ॥ १०८ ॥

तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८ ॥

अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९ ॥

जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११० ॥

वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
ईप्सिता.ण्ल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १११ ॥

ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥

भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ॥ ११३ ॥

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३ ॥

ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४ ॥

अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५ ॥

तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ ११६ ॥

कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।

मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति भरतर्षभ ॥ ११७ ॥

कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ११८ ॥

निश्चीरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९ ॥

ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चीरासङ्गमे नराः ।
ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२० ॥

तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १२१ ॥

देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२२ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदम् ।
यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३ ॥

तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४ ॥

सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाह्रदे ।
न दुर्गतिमवाप्नोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ १२५ ॥

कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६ ॥

अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥ १२७ ॥

पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८ ॥

पितामहस्य सरसः प्रस्रुता लोकपावनी ।
कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९ ॥

यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १३० ॥

शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२ ॥

ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३ ॥

नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति कुरूद्वह ॥ १३४ ॥

कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५ ॥

उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।
कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६ ॥

स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३७ ॥

सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८ ॥

ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९ ॥

औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४० ॥

धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१ ॥

तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२ ॥

लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३ ॥

अध्याय ०८३

पुलस्त्य उवाच ॥

अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ ००१ ॥

रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ००२ ॥

करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ००३ ॥

गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ००४ ॥

गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ ००५ ॥

ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ००६ ॥

प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ००७ ॥

शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च सङ्गमे निवसञ्शुचिः ।
तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ००८ ॥

शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ००९ ॥

ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।
वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ०१० ॥

कोशलायां समासाद्य कालतीर्थ उपस्पृशेत् ।
वृशभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ०११ ॥

पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ०१२ ॥

ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।

दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०१३ ॥

ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ०१४ ॥

मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०१५ ॥

श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीर उपस्पृशेत् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०१६ ॥

श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥ ०१७ ॥

तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ ०१८ ॥

ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।
वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ०१९ ॥

ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०२० ॥

ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थ उपस्पृशेत् ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०२१ ॥

अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ०२२ ॥

यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ ०२३ ॥

सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।
सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ ०२४ ॥

तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ ०२५ ॥

उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ ०२५ ॥

तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०२६ ॥

निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
गायत्रीं पठते यस्तु योनिसङ्करजस्तथा ॥ ०२७ ॥

गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ ०२७ ॥

संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।
रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ ०२८ ॥

ततो वेण्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ०२९ ॥

ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमाप्नुयात् ॥ ०३० ॥

वेण्णायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
वरदासङ्गमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०३१ ॥

ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०३२ ॥

कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ०३३ ॥

ततो देवह्रदे रम्ये कृष्णवेण्णाजलोद्भवे ।
जातिमात्रह्रदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ०३४ ॥

यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गतः ।
अग्निष्टोमशतं विन्देद्गमनादेव भारत ॥ ०३५ ॥

सर्वदेवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
जातिमात्रह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ०३६ ॥

ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०३७ ॥

दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ०३८ ॥

शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ०३९ ॥

ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।
रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ०४० ॥

सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ०४१ ॥

ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ०४२ ॥

तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ०४३ ॥

तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ०४४ ॥

ओङ्कारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ०४५ ॥

ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ०४६ ॥

पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥ ०४७ ॥

ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०४८ ॥

आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवणं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ०४९ ॥

तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ०५० ॥

तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ०५१ ॥

मेधाविकं समासाद्य पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ०५२ ॥

ततः कालञ्जरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०५३ ॥

आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ०५४ ॥

ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ०५५ ॥

तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ०५६ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृपः ॥ ०५७ ॥

पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ०५८ ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ०५९ ॥

तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ०६० ॥

तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ०६१ ॥

ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ०६२ ॥

गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ०६३ ॥

अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ०६४ ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ०६५ ॥

लोकपालाश्च साध्याश्च नैरृताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ०६६ ॥

अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ०६७ ॥

सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ०६८ ॥

तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ०६९ ॥

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गया सार्धं सङ्गता लोकपावनी ॥ ०७० ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ०७१ ॥

प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ०७२ ॥

तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ॥ ०७३ ॥

यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ०७३ ॥

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ०७४ ॥

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ०७५ ॥

तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सङ्गमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ०७६ ॥

एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ०७७ ॥

न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ०७८ ॥

दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ०७९ ॥

चातुर्वेद्ये च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ ०८० ॥

तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ०८१ ॥

तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ०८२ ॥

यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ०८३ ॥

इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ०८४ ॥

इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ०८५ ॥

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ०८६ ॥

यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ०८७ ॥

गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ०८८ ॥

एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ०८९ ॥

एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ०९० ॥

भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ०९१ ॥

नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ०९२ ॥

त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ०९३ ॥

पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ०९४ ॥

अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ०९५ ॥

नारद उवाच ॥

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०९६ ॥

भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।
पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ०९७ ॥

अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं सञ्चरिष्यति ।
अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ०९८ ॥

अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ०९९ ॥

रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १०० ॥

इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१ ॥

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥ १०२ ॥

असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३ ॥

शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४ ॥

एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५ ॥

एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।
समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६ ॥

मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७ ॥

यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८ ॥

यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९ ॥

यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११० ॥

यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११ ॥

स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।

अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३ ॥

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४ ॥

अध्याय ०८४

वैशंपायन उवाच ॥

भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ ००२ ॥

स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ००३ ॥

अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ॥ ००४ ॥

त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ००४ ॥

नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ००५ ॥

शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।

इन्द्रादनवरः शक्तः सुरसूनुः सुराधिपम् ॥ ००६ ॥

द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ००६ ॥

भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलाः ॥ ००७ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ००७ ॥

योद्धुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥ ००८ ॥

सोऽश्ववेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिस्वनः ।
रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ००९ ॥

निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ ०१० ॥

तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
श्वेतवाजिबलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ०११ ॥

सततं शरधाराभिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ ०१२ ॥

स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरञ्जयः ।
दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते ॥ ०१३ ॥

अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ ०१४ ॥

तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनञ्जयम् ।

द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ ०१५ ॥

वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्द्विपदां वर ।
अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ ०१६ ॥

भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ ०१७ ॥

यत्र कञ्चिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वर्षकामा इवाम्बुदम् ॥ ०१८ ॥

विविधानाश्रमान्कांश्चिद्द्विजातिभ्यः परिश्रुतान् ।
सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ ०१९ ॥

आचक्ष्व न हि नो ब्रह्मन्रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥ ०२० ॥

अध्याय ०८५

वैशंपायन उवाच ॥

तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।
दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ ००२ ॥

पूर्वं प्राचीं दिशं राजन्राजर्षिगणसेविताम् ।
रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ००३ ॥

तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ००४ ॥

यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ००५ ॥

तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ००६ ॥

यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ००७ ॥

महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ००८ ॥

यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ००८ ॥

सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ००९ ॥

गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ०१० ॥

पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ॥ ०११ ॥

यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदग्न्यस्तथा जगौ ॥ ०११ ॥

विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ।
कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ०१२ ॥

ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोर्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतम् ॥ ०१३ ॥

यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ ०१४ ॥

अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ ०१५ ॥

अत्यन्यान्पर्वतान्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ ०१६ ॥

अयजद्यत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ ०१८ ॥

पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ ०१९ ॥

कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ ०२० ॥

यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥ ०२१ ॥

तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ ०२२ ॥

तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०८६

धौम्य उवाच ॥

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्यमानानि भारत ॥ ००१ ॥

यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥ ००२ ॥

वेण्णा भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ।
मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ००३ ॥

राजर्षेस्तत्र च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ ।
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ००४ ॥

अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
अनुवंष्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ००५ ॥

नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ००६ ॥

माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ ००७ ॥

प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ००८ ॥

वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।
रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ००९ ॥

अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ ०१० ॥

कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
ताम्रपर्णीं तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ०११ ॥

यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ०१२ ॥

शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ ०१३ ॥

तत्रैव तृणसोमाग्नेः संपन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ ०१४ ॥

वैडूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ ०१५ ॥

सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ ०१६ ॥

चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ ०१८ ॥

तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ०१९ ॥

पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥ ०२० ॥

पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ ०२१ ॥

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ ०२२ ॥

पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ०२३ ॥

त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०८७

धौम्य उवाच ॥

अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ००१ ॥

प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरवनमालिनी ।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ ००२ ॥

निकेतः ख्यायते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ००३ ॥

वैडूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शुभः ।
दिव्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ००४ ॥

तस्य शैलस्य शिखरे सरस्तत्र च धीमतः ।
प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ००५ ॥

बह्वाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥ ००६ ॥

ह्रदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरञ्जय ॥ ००७ ॥

यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।
पपात स पुनर्लोका.ण्ल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ ००८ ॥

तत्र पुण्यह्रदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥ ००९ ॥

आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ॥ ०१० ॥

तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ ०१० ॥

जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजगणायुतः ॥ ०११ ॥

ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गारण्यं च भूमिप ॥ ०१२ ॥

ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ ०१२ ॥

पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम भारत ।
वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ ०१३ ॥

अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ ०१४ ॥

मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पापाणि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०८८

धौम्य उवाच ॥

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ००१ ॥

सरस्वती पुण्यवहा ह्रदिनी वनमालिनी ।
समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ००२ ॥

तत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावतरणं शिवम् ।
यत्र सारस्वतैरिष्ट्वा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ००३ ॥

पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ००४ ॥

एतस्मिन्नेव चार्थेयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥ ००५ ॥

अग्नयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।
शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ००६ ॥

तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशाः ।
विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ००७ ॥

कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।
अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥ ००८ ॥

सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।
वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ ००९ ॥

दृषद्वती पुण्यतमा तत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
तत्र वैवर्ण्यवर्णौ च सुपुण्यौ मनुजाधिप ॥ ०१० ॥

वेदज्ञौ वेदविदितौ विद्यावेदविदावुभौ ।
यजन्तौ क्रतुभिर्नित्यं पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ ०११ ॥

समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
विशाखयूपेऽतप्यन्त तस्मात्पुण्यतमः स वै ॥ ०१२ ॥

ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशाः ।
पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजताभिभूः ॥ ०१३ ॥

यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ ०१४ ॥

अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य वीर्यं महात्मनः ॥ ०१५ ॥

यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।
आगम्य सरितः सर्वा मधुना समतर्पयन् ॥ ०१६ ॥

गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
किरातकिंनरावासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥ ०१७ ॥

बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।
पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ०१८ ॥

सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः ॥ ०१९ ॥

भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ।
स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ ०२० ॥

यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ ०२१ ॥

तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।

आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ०२२ ॥

उष्णतोयवहा गङ्ग शीततोयवहापरा ।
सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ ०२३ ॥

ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विभुम् ॥ ०२४ ॥

यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥ ०२५ ॥

तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ ०२६ ॥

आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥ ०२७ ॥

एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ ०२८ ॥

एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुद्भिश्विभिः ।
ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ ०२९ ॥

चरनेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ०३० ॥

अध्याय ०८९

वैशंपायन उवाच ॥

एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ ००१ ॥

तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ ००२ ॥

तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ००३ ॥

स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ००४ ॥

सञ्चरन्नस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ००५ ॥

तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ००६ ॥

आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥ ००६ ॥

आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥ ००७ ॥

वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ००८ ॥

भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।

यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥ ००९ ॥

तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ ०१० ॥

अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥ ०११ ॥

वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ॥ ०१२ ॥

अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ ०१२ ॥

विश्वावसोश्च तनयाद्गीतं नृत्तं च साम च ।
वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ ०१३ ॥

एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् ।
सुखं वसति बीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ ०१४ ॥

यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ ०१५ ॥

भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ ०१६ ॥

आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
सुरकार्यं महत्कृत्वा यदाशक्यं दिवौकसैः ॥ ०१७ ॥

तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ ०१८ ॥

अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
न स पार्थस्य सङ्ग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ ०१९ ॥

यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसिस्थमरिंदम ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ ०२० ॥

यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ ०२१ ॥

यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
महर्षिरेष यद्ब्रूयात्तच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०९०

लोमश उवाच ॥

धनञ्जयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेर्धर्म्यया श्रिया ॥ ००१ ॥

त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ ००२ ॥

स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ००३ ॥

यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥ ००४ ॥

भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ००५ ॥

दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ००६ ॥

यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेयुरन्तिकात् ॥ ००७ ॥

सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ००८ ॥

द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ००९ ॥

इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ ०१० ॥

नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ०११ ॥

त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ ०१२ ॥

यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।
यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
स्मरेद्धि देवराजो यं किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ ०१४ ॥

भवता सङ्गमो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः ।
वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ ०१५ ॥

यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ ०१६ ॥

तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तास्मि दृढमेष मे निश्चयः परः ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

बिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ ०१९ ॥

धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ ०२० ॥

स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।
विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ ०२२ ॥

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ ०२३ ॥

ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०९१

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ ००१ ॥

राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ ००२ ॥

अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ००३ ॥

श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ००४ ॥

भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ००५ ॥

भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥ ००६ ॥

तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृप ॥ ००७ ॥

भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ००८ ॥

भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापा.ण्ल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ००९ ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ॥ ०१० ॥

त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ ०१० ॥

यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ०११ ॥

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ॥ ०१३ ॥

विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेन च पालितः ॥ ०१४ ॥

स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ०१५ ॥

बाढमित्यब्रवीत्सर्वांस्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥ ०१५ ॥

लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ॥ ०१६ ॥

द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे ॥ ०१६ ॥

अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ ०१७ ॥

तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ ०१९ ॥

शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ ०२० ॥

मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ ०२१ ॥

ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ ०२२ ॥

ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ ०२३ ॥

लोमशस्योपसङ्गृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ ०२४ ॥

धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।

मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ ०२५ ॥

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥ ०२६ ॥

इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।
महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ ०२७ ॥

सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०९२

युधिष्ठिर उवाच ॥

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ ००१ ॥

परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।
ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन केतुना ॥ ००२ ॥

लोमश उवाच ॥

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथञ्चन ।
यदधर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥ ००३ ॥

वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ००४ ॥

मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ००५ ॥

पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ००६ ॥

तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ००७ ॥

दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधादह्रीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ००८ ॥

तानलज्जान्गतह्रीकान्हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ॥ ००९ ॥

लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप ॥ ००९ ॥

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ ०१० ॥

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ०११ ॥

मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।
निर्यशस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ ०१२ ॥

देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ ०१३ ॥

तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।

प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ ०१४ ॥

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ ०१५ ॥

तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।
पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः ॥ ०१६ ॥

यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः ॥ ०१७ ॥

चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ ०१८ ॥

अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥ ०१९ ॥

यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनबान्धवः ।
मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ ०२० ॥

कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।
देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ ०२१ ॥

धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।
नचिराद्विनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ ०२२ ॥

अगस्त्योपाख्यानम्

अध्याय ०९३

वैशंपायन उवाच ॥

ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ ००१ ॥

ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ ००२ ॥

तत्र देवान्पितॄन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ००३ ॥

वालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ००४ ॥

प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ००५ ॥

गङ्गायमुनयोश्चैव सङ्गमे सत्यसङ्गराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ००६ ॥

तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ००७ ॥

तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ००८ ॥

ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ००९ ॥

सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।
ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ ०१० ॥

अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ०११ ॥

सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ ०१२ ॥

तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ।
चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ ०१४ ॥

तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ ०१५ ॥

तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥ ०१६ ॥

अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ ०१७ ॥

यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः ।
यत्रान्नपर्वता राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१८ ॥

घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।

व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ ०१९ ॥

अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ ०२० ॥

तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।
न स्म प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ ०२१ ॥

पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः खं नभस्तथा ।
आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ ०२२ ॥

तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ ०२३ ॥

गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ ०२४ ॥

न स्म पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ ०२५ ॥

कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ ०२६ ॥

एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०९४

वैशंपायन उवाच ॥

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ ००१ ॥

तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।
अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ ००२ ॥

आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोद्गतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ००३ ॥

लोमश उवाच ॥

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ००४ ॥

स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ००५ ॥

तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ००६ ॥

समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रतिदृश्यते ॥ ००७ ॥

ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ००८ ॥

तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशां पते ॥ ००९ ॥

एवं स ब्राह्मणान्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ ०१० ॥

अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पितॄन्ददर्श गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ ०११ ॥

सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ०१२ ॥

ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ ०१३ ॥

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिम् ॥ ०१४ ॥

स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ०१५ ॥

ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ ०१६ ॥

स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ ०१७ ॥

स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ ०१८ ॥

सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
विभ्राजमाना वपुसा व्यवर्धत शुभानना ॥ ०१९ ॥

जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ ०२० ॥

अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ ०२१ ॥

ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ ०२२ ॥

तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलङ्कृताः ।
दाशीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ ०२३ ॥

सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ ०२४ ॥

यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
न वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ ०२५ ॥

सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ ०२६ ॥

वैदर्भीं तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०९५

लोमश उवाच ॥

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ ००१ ॥

राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ ००२ ॥

एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत ॥ ००३ ॥

ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ००४ ॥

तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ००६ ॥

दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥ ००७ ॥

प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ००८ ॥

ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ००९ ॥

ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ ०१० ॥

गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।

उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ०११ ॥

सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ ०१२ ॥

ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ ०१३ ॥

स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ ०१४ ॥

ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।
तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

असंशयं प्रजाहेतोर्भार्यां पतिरविन्दत ।
या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ ०१६ ॥

यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ ०१७ ॥

इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ ०१८ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ ०१९ ॥

लोपामुद्रोवाच ॥

ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।

क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥ ०२० ॥

अगस्त्य उवाच ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।
यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ ०२१ ॥

लोपामुद्रोवाच ॥

अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।
न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥ ०२२ ॥

न चापि धर्ममिच्छामि विलोप्तुं ते तपोधन ।
एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ ०२३ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०९६

लोमश उवाच ॥

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ ००१ ॥

स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।

विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ ००२ ॥

तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ००३ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ००४ ॥

लोमश उवाच ॥

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ००५ ॥

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ००६ ॥

स श्रुतर्वाणमादाय वध्र्यश्वमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ००७ ॥

तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वध्र्यश्वः प्रत्यवेदयत् ।
अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ००८ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ००९ ॥

लोमश उवाच ॥

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।
ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ०१० ॥

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ०११ ॥

पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्र्यश्वश्च महीपतिः ॥ ०१२ ॥

त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥ ०१३ ॥

अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।
समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ०१४ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ ०१५ ॥

लोमश उवाच ॥

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
अतो ज्ञात्वा समादद्ध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ०१६ ॥

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ०१७ ॥

ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ ०१८ ॥

अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान्भुवि ।
तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ ०१९ ॥

तेषां तदासीद्रुचितमिल्वलस्योपभिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०९७

लोमश उवाच ॥

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ।
उपस्थितान्सहामात्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ ००१ ॥

तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ ००२ ॥

ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ००३ ॥

अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्राजर्षीनृषिसत्तमः ।
विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ००४ ॥

धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।
तं पर्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ००५ ॥

अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ००६ ॥

ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
इल्वलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ००७ ॥

प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ००८ ॥

प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ।
ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ००९ ॥

इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ ०१० ॥

ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ०११ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ ०१२ ॥

मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ॥ ०१३ ॥

जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेष हिरण्मयः ॥ ०१३ ॥

लोमश उवाच ॥

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्धिरण्मयः ।
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ ०१४ ॥

विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्युक्तौ रथे हयौ ।
ऊहतुस्तौ वसून्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ॥ ०१५ ॥

सर्वान्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ ०१५ ॥

अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ ०१६ ॥

लोपामुद्रोवाच ॥

कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ ०१७ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां श‍ृणु ॥ ०१८ ॥

सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ ०१९ ॥

लोपामुद्रोवाच ॥

सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ ०२० ॥

लोमश उवाच ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्श्रद्दधानया ॥ ०२१ ॥

तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ ०२२ ॥

सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ॥ ०२३ ॥

साङ्गोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महायशाः ॥ ०२३ ॥

तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तेजस्वी महानृषिः ।
स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ॥ ०२४ ॥

इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ ०२४ ॥

तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ॥ ०२५ ॥

अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
प्राह्लादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ ०२६ ॥

तस्यायमाश्रमो राजन्रमणीयो गुणैर्युतः ।
एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०९८

युधिष्ठिर उवाच ॥

भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ ००१ ॥

लोमश उवाच ॥

श‍ृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ ००२ ॥

आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ००३ ॥

ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ००४ ॥

ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वंस्त्रिदशाः पुरा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ००५ ॥

कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ००६ ॥

तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ००७ ॥

तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ००८ ॥

स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥ ००९ ॥

स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ००९ ॥

तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संभ्रियतां दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षडश्रं भीमनिस्वनम् ॥ ०१० ॥

तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ०११ ॥

एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।
नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥ ०१२ ॥

सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव ॥ ०१३ ॥

पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवञ्जीवकनादितम् ॥ ०१३ ॥

महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ ०१४ ॥

करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सरोऽवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ ०१५ ॥

सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।
अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ ०१६ ॥

तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ ०१७ ॥

तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ ०१८ ॥

तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ ०१९ ॥

ततो दधीचः परमप्रतीतः ; सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।

करोमि यद्वो हितमद्य देवाः ; स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥ ०२० ॥

स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः ; प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
ततः सुरास्ते जगृहुः परासो ;रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ ०२१ ॥

प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा ;स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य ; प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ ०२२ ॥

चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं ; कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
अनेन वज्रप्रवरेण देव ; भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ॥ ०२३ ॥

ततो हतारिः सगणः सुखं वै ; प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ।
त्वष्ट्रा तथोक्तः स पुरंदरस्तु ; वज्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०९९

लोमश उवाच ॥

ततः स वज्री बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः ।
आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ ००१ ॥

कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतप्रहरणैः सशृङ्गैरिव पर्वतैः ॥ ००२ ॥

ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ००३ ॥

उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।

आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ००४ ॥

शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ००५ ॥

ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ००६ ॥

तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ००७ ॥

तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ००८ ॥

तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ००९ ॥

विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ०१० ॥

स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ ०११ ॥

ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु ; ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च ; खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ ०१२ ॥

ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः ; श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम् ।
भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच ; वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ ०१३ ॥

स शक्रवज्राभिहतः पपात ; महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
यथा महाञ्शैलवरः पुरस्ता ;त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ ०१४ ॥

तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः ; शक्रः पदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं ; वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥ ०१५ ॥

सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा ; महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
सर्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य ; जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ ०१६ ॥

ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं ; समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।
प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं ; झषाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ ०१७ ॥

तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु ;स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः ।
तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञा ;स्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ ०१८ ॥

तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा ;द्धोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना ;स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ ०१९ ॥

लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते ; तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ।
ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां ; तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ॥ ०२० ॥

तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव ; तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ ०२० ॥

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा ; जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।
दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं ; रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ ०२१ ॥

अध्याय १००

लोमश उवाच ॥

समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ ००१ ॥

ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुन्येष्वायतनेषु च ॥ ००२ ॥

वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ००३ ॥

च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ००४ ॥

एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ।
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ॥ ००५ ॥

वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ००५ ॥

एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
निशायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ॥ ००६ ॥

कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्बहून् ॥ ००६ ॥

न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।
एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ००७ ॥

प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकर्शिताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ००८ ॥

क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ००९ ॥

कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च ।
विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ ०१० ॥

निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ०११ ॥

एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ ०१२ ॥

केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्रानान्समुत्सृजन् ॥ ०१३ ॥

केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदर्पिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ ०१४ ॥

न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ ०१५ ॥

जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ ०१६ ॥

समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ ०१७ ॥

ततो देवाः समेतास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ।
त्वं नः स्रष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ॥ ०१८ ॥

त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ०१८ ॥

त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।

वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थे समुद्धृता ॥ ०१९ ॥

आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥ ०२० ॥

अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ ०२१ ॥

असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ ०२२ ॥

एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ ०२३ ॥

तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ ०२४ ॥

अध्याय १०१

देवा ऊचुः ॥

इतः प्रदानाद्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ ००१ ॥

लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।
त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ ००२ ॥

इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।

न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ००३ ॥

क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ००४ ॥

त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ००५ ॥

विष्णुरुवाच ॥

विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ००६ ॥

कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रबाधितम् ॥ ००७ ॥

ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ००८ ॥

ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ॥ ००९ ॥

न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ॥ ०१० ॥

अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥ ०१० ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ ०११ ॥

तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।

उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ ०१२ ॥

तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ ०१३ ॥

देवा ऊचुः ॥

नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
भ्रंशितश्च सुरैश्वर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥ ०१४ ॥

क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।
वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ ०१५ ॥

तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।
त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ ०१६ ॥

अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ ०१७ ॥

अध्याय १०२

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ ००१ ॥

लोमश उवाच ॥

अद्रिराजं महाशैलं मरुं कनकपर्वतम् ।
उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ००२ ॥

तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।
यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ००३ ॥

प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ००३ ॥

एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।
नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ॥ ००४ ॥

एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाचलः ।
सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ००५ ॥

ततो देवाः सहिताः सर्व एव ; सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
निवारयामासुरुपायतस्तं ; न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ००६ ॥

अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं ; तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं ; तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ००७ ॥

देवा ऊचुः ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ००८ ॥

तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम ।
ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ००९ ॥

लोमश उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ ०१० ॥

मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ०११ ॥

यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ ०१२ ॥

एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।
अद्यापि दक्षिणाद्देशाद्वारुणिर्न निवर्तते ॥ ०१३ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०१४ ॥

कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।
अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०१५ ॥

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥ ०१६ ॥

एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे ; महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
ततो वधिष्याम सहानुबन्धा ;न्कालेयसञ्ज्ञान्सुरविद्विषस्तान् ॥ ०१७ ॥

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ ०१८ ॥

एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।

ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ ०१९ ॥

मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।
अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ०२० ॥

ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिस्वनम् ।
नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ ०२१ ॥

हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।
नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ०२२ ॥

अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय १०३

लोमश उवाच ॥

समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ ००१ ॥

एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ ००२ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ००३ ॥

पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ००४ ॥

त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोककभावनः ।
त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ००५ ॥

संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा ; गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो ; महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ००६ ॥

दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं ; सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि ; तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ००७ ॥

ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि ;र्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।
न सेहिरे वेगवतां महात्मनां ; वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ००८ ॥

ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः ।
चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ००९ ॥

ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ ०१० ॥

ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
निहत्य बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ०११ ॥

हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥ ०१२ ॥

निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् ।
तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवाब्रुवन्वचः ॥ ०१३ ॥

त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।

त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ ०१४ ॥

पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ ०१५ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुङ्गवः ।
जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ॥ ०१६ ॥

पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ ०१६ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ ०१७ ॥

परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ।
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ०१८ ॥

त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ॥ ०१९ ॥

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय १०४

लोमश उवाच ॥

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ ००१ ॥

महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ००३ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ००५ ॥

लोमश उवाच ॥

इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ००६ ॥

स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ॥ ००७ ॥

तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ००९ ॥

स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ ०१० ॥

शङ्करं भवमीशानं शूलपानिं पिनाकिनम् ।
त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ०११ ॥

स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ ०१२ ॥

तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ ०१३ ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां तव नरोत्तम ॥ ०१४ ॥

ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०१५ ॥

स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ ०१६ ॥

तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलेक्षणे ।
वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ संबभूवतुः ॥ ०१७ ॥

ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।
शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ ०१८ ॥

तदालाबुं समुत्स्रष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनाम् ॥ ०१९ ॥

राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
अलाबुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ ०२० ॥

सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।
ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ ०२१ ॥

महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।
अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ ०२२ ॥

अध्याय १०५

लोमश उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्दधद्भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ००२ ॥

ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वा.ण्ल्लोकान्सहामरान् ॥ ००३ ॥

त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ००४ ॥

वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।

ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ००५ ॥

तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ००६ ॥

नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ००७ ॥

एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।
पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ००८ ॥

ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ॥ ००९ ॥

तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ००९ ॥

समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०१० ॥

ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ।
आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम् ॥ ०११ ॥

तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ०११ ॥

ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ ०१२ ॥

ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ ०१३ ॥

आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।

ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ॥ ०१४ ॥

सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ ०१४ ॥

अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ ०१५ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशान्नृप ॥ ०१६ ॥

अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ ०१७ ॥

प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ ०१८ ॥

अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
समासाद्य बिलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ॥ ०१९ ॥

कुद्दालैर्हेषुकैश्चैव समुद्रमखनंस्तदा ॥ ०१९ ॥

स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥ ०२० ॥

असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ ०२१ ॥

छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२२ ॥

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं मकरालयम् ।

व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ ०२३ ॥

ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ सङ्क्रुद्धाः सगरात्मजाः ॥ ०२४ ॥

अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ ०२४ ॥

कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
तपसा दीप्यमानं तं ज्वालाभिरिव पावकम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय १०६

लोमश उवाच ॥

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ॥ ००१ ॥

सङ्क्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ ००१ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ ००२ ॥

स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ००३ ॥

तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ००४ ॥

स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ००५ ॥

आत्मानमात्मनाश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ००५ ॥

अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ००७ ॥

तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ००९ ॥

लोमश उवाच ॥

असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥ ०१० ॥

खुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ ०१० ॥

ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ०११ ॥

त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ०१४ ॥

एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः ॥ ०१५ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ ०१६ ॥

अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ०१७ ॥

सगर उवाच ॥

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ ०१८ ॥

तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ ०१९ ॥

लोमश उवाच ॥

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ ०२० ॥

स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ ०२१ ॥

स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ०२२ ॥

ततः प्रीतो महातेजाः कलिपोंऽशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ ०२३ ॥

स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वव्रे पितृणां पावनेप्सया ॥ ०२४ ॥

तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ ०२५ ॥

त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ ०२६ ॥

तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ॥ ०२७ ॥

पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ०२७ ॥

हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुङ्गव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ ०२८ ॥

अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ०२९ ॥

सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।
मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ०३० ॥

यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।

तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ०३१ ॥

तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ०३२ ॥

समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ०३३ ॥

प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ०३४ ॥

अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ०३५ ॥

तस्य पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् ।
तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ०३६ ॥

दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् ।
पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ०३७ ॥

गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ०३८ ॥

तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ०३९ ॥

अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ॥ ०४० ॥

वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ०४० ॥

अध्याय १०७

लोमश उवाच ॥

स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ ००१ ॥

स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।
पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ ००२ ॥

स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ००३ ॥

आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ००४ ॥

शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलङ्कृतम् ।
पवनालम्बिभिर्मेघैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ००५ ॥

नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ००६ ॥

शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः ॥ ००७ ॥

मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।
चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ००८ ॥

जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च सङ्कुलम् ।
सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलङ्कृतम् ॥ ००९ ॥

किंनरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
दिशागजविषाणाग्रैः समन्ताद्घृष्टपादपम् ॥ ०१० ॥

विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
विषोल्बणैर्भुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ०११ ॥

क्वचित्कनकसङ्काशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ ०१२ ॥

स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ०१३ ॥

संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।
दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ ०१४ ॥

गङ्गोवाच ॥

किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।
तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ ०१५ ॥

लोमश उवाच ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ॥ ०१६ ॥

अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०१६ ॥

षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ ०१७ ॥

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥ ०१८ ॥

स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ ०१९ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ ०२० ॥

करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।
वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ ०२१ ॥

न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ ०२२ ॥

तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ॥ ०२३ ॥

करिष्यति च ते कामं पितॄणां हितकाम्यया ॥ ०२३ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।
कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करम् ॥ ०२४ ॥

ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणं नृप ॥ ०२५ ॥

स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः ॥ ०२५ ॥

अध्याय १०८

लोमश उवाच ॥

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ ००१ ॥

धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ ००२ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ००३ ॥

ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ॥ ००४ ॥

पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ००४ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ००५ ॥

ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ००६ ॥

तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदृक्षया ॥ ००७ ॥

ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ००८ ॥

तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ००९ ॥

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ०१० ॥

क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ॥ ०११ ॥

क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ०११ ॥

एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।
त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ०१३ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥ ०१४ ॥

पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ ०१४ ॥

गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ ०१५ ॥

समुद्रं च समासाद्य गङ्गया सहितो नृपः ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ ०१६ ॥

दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
पितॄणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ ०१७ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ ०१८ ॥

समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थे महात्मना ।
वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ॥ ०१९ ॥

अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०१९ ॥

अध्याय १०९

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ ००१ ॥

स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नृपः ॥ ००२ ॥

वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ।
नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ००३ ॥

वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ००४ ॥

एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।

लोमशं पुनरेव स्म पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ००५ ॥

लोमश उवाच ॥

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ।
तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ००६ ॥

अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ।
अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ००७ ॥

स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह ।
य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तदा ॥ ००८ ॥

वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ००९ ॥

एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ ०१० ॥

नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ०११ ॥

ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् ॥ ०१२ ॥

तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
नाशक्नुवनभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ ०१३ ॥

नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ ०१४ ॥

इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् ।
तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ०१५ ॥

कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशां पते ॥ ०१६ ॥

देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ०१७ ॥

इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ ०१८ ॥

ततो नन्दाप्लुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥ ०२० ॥

ऋश्यशृङ्गोपाख्यानम्

अध्याय ११०

लोमश उवाच ॥

एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।

विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ ००१ ॥

आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ ००२ ॥

तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ००३ ॥

मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ००४ ॥

निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ००६ ॥

किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ००७ ॥

कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ००८ ॥

लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ००९ ॥

एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋष्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ ०१० ॥

लोमश उवाच ॥

विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।
अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ०११ ॥

शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ ०१२ ॥

महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ ०१३ ॥

तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिबत्तदा ॥ ०१४ ॥

सह तोयेन तृषिता सा गर्भिण्यभवन्नृप ।
अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्मितात् ॥ ०१५ ॥

तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ ०१६ ॥

तस्यर्श्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ ०१७ ॥

न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ ०१८ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ ०१९ ॥

तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ ०२० ॥

पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।
न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ ०२१ ॥

स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥ ०२२ ॥

कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ ०२३ ॥

तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निस्कृतिं चर ॥ ०२४ ॥

ऋश्यश्रृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ ०२५ ॥

स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ ०२६ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निस्कृतिमात्मनः ।
स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ॥ ०२७ ॥

राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसञ्जगृहुः प्रजाः ॥ ०२७ ॥

ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
ऋश्यश्रृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ ०२८ ॥

सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ ०२९ ॥

तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।

वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ०३० ॥

ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ०३१ ॥

ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णा गतचेतसः ॥ ०३२ ॥

तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ०३३ ॥

अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्ञातुमर्हसि ।
ततः शक्ष्ये लोभयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ०३४ ॥

तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ०३५ ॥

ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ०३६ ॥

अध्याय १११

लोमश उवाच ॥

सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ ००१ ॥

नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितम् ।

नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ ००२ ॥

अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ००३ ॥

ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ००४ ॥

ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकृत्यताम् ।
दृष्ट्वान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ००५ ॥

सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ००६ ॥

वेश्योवाच ॥

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां; कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवान्रमते चाश्रमेऽस्मिं ;स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ००७ ॥

कच्चित्तपो वर्धते तापसानां; पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र; कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ००८ ॥

ऋश्यशृङ्ग उवाच ॥

ऋद्धो भवाञ्ज्योतिरिव प्रकाशते; मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा ;द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ००९ ॥

कौश्यां बृस्यामास्स्व यथोपजोषं; कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।
क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं; व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम् ॥ ०१० ॥

वेश्योवाच ॥

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य ;स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो ; न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ०११ ॥

ऋश्यशृङ्ग उवाच ॥

फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं ; भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
परूषकानीङ्गुदधन्वनानि ; प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ ०१२ ॥

लोमश उवाच ॥

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा ; भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गस्य महारसानि ; भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ ०१३ ॥

ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति ; चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पानानि चाग्र्याणि ततो मुमोद ; चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ ०१४ ॥

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले ; विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा ; समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ ०१५ ॥

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा ;न्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता ; प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ ०१६ ॥

अथर्श्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य ; पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम ; कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ ०१७ ॥

तस्यां गतायां मदनेन मत्तो ; विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्यो ; विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ ०१८ ॥

ततो मुहूर्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः ; प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो ; विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ ०१९ ॥

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ; ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरूर्ध्वदृष्टिं ; विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ ०२० ॥

न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात ; कच्चिद्धुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।
सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं होमधेनुः ; कच्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ ०२१ ॥

न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र ; चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु ; पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ॥

इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी ; न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः ; सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ ००१ ॥

समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः ; सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः ।
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा ; हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ ००२ ॥

आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे ; विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ ;मजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ००३ ॥

विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे ; कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथास्य चीरान्तरिता प्रभाति ; हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ००४ ॥

अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं ; विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।

पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निबद्धौ ; कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ००५ ॥

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि ; कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि ; नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ००६ ॥

वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं ; प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी ; तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ००७ ॥

यथा वनं माधवमासि मध्ये ; समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी ; निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ००८ ॥

सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता ; द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः ; समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ००९ ॥

तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं ; समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च ; समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ ०१० ॥

तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ ; वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णः ।
तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां ; प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ०११ ॥

स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं ; जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रम् ।
वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दं ; चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ ०१२ ॥

न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ ; फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच ;त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ ०१३ ॥

मयोपयुक्तानि फलानि तानि ; नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
न चापि तेषां त्वगियं यथैषां ; साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ ०१४ ॥

तोयानि चैवातिरसानि मह्यं ; प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो ; ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ ०१५ ॥

इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति ; माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव ; स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ ०१६ ॥

गतेन तेनास्मि कृतो विचेता ; गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं ; तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ ०१७ ॥

गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात ; का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं ; यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥ ०१८ ॥

अध्याय ११३

विभाण्डक उवाच ॥

रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र ; रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति ; विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ ००१ ॥

सुरूपरूपाणि च तानि तात ; प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति ; तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ ००२ ॥

न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा ; सतां लोकान्प्रार्थयानः कथञ्चित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते ; पापाचारास्तपसस्तान्यपाप ॥ ००३ ॥

असज्जनेनाचरितानि पुत्र ; पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां ; स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥ ००४ ॥

लोमश उवाच ॥

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं ; विभाण्डकस्तां मृगयां बभूव ।
नासादयामास यदा त्र्यहेण ; तदा स पर्याववृतेऽऽश्रमाय ॥ ००५ ॥

यदा पुनः काश्यपो वै जगाम ; फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
तदा पुनर्लोभयितुं जगाम ; सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ००६ ॥

दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः ; संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय ; गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ००७ ॥

ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं ; प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै ;राजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ००८ ॥

संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु ; संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
तीरादुपादाय तथैव चक्रे ; राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ००९ ॥

अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा ; विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट ;मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ ०१० ॥

स लोमपादः परिपूर्णकामः ; सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे ; गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ०११ ॥

विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा ; पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।
समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि ;र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ ०१२ ॥

स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः ; पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे ; दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ ०१३ ॥

अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः ; स्वमाश्रमं मूलफलानि गृह्य ।
अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ; ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ ०१४ ॥

ततः स कोपेन विदीर्यमाण ; आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाण ;स्तमङ्गराजं विषयं च तस्य ॥ ०१५ ॥

स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता ;न्घोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो ; राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ ०१६ ॥

संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः ; प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।
ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे ; धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ ०१७ ॥

देशे तु देशे तु स पूज्यमान ;स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः ; समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ ०१८ ॥

संपूजितस्तेन नरर्षभेण ; ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
शान्तां स्नुषां चैव ददर्श तत्र ; सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ ०१९ ॥

ग्रामांश्च घोषांश्च सुतं च दृष्ट्वा ; शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्मै परमं प्रसादं ; विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ ०२० ॥

स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि ;रुवाच सूर्याग्निसमप्रभावम् ।
जाते पुत्रे वनमेवाव्रजेथा ; राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ ०२१ ॥

स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो ; ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरद्यथाव ;त्खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ ०२२ ॥

अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं ; लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभू ;द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ ०२३ ॥

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव ; वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं ; प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नरेन्द्र ॥ ०२४ ॥

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति ; महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तेः ।

अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध ;स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ११४

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ ००१ ॥

स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥ ००२ ॥

ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ००३ ॥

लोमश उवाच ॥

एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्शरणमेत्य वै ॥ ००४ ॥

ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ००५ ॥

समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ००६ ॥

अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ००७ ॥

हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्नशीः ॥ ००८ ॥

ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयां चक्रिरे तदा ॥ ००९ ॥

ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ०१० ॥

अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ०११ ॥

इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागा तर्पयां चक्रिरे पितॄन् ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।
मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ ०१४ ॥

सर्वां.ण्ल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ ०१५ ॥

लोमश उवाच ॥

त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशां पते ॥ ०१६ ॥

एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ ०१७ ॥

यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ ०१८ ॥

अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ ०१९ ॥

न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिद्दातुमर्हसि ।
प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ ०२० ॥

विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
प्रसादयां बभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ ०२१ ॥

ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ ०२२ ॥

सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ ०२३ ॥

अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये ; यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽद्य ।
स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र ;मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ ०२४ ॥

अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो ; विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं ; वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा ; युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।
कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं ; महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ ०२६ ॥

कार्तवीर्योपाख्यानम्

अध्याय ११५

वैशंपायन उवाच ॥

स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ ००१ ॥

लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ ००२ ॥

तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ००३ ॥

कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।
तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ००४ ॥

अकृतव्रण उवाच ॥

आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ००५ ॥

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भवाननुगतो वीरं जामदग्न्यं महाबलम् ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ००७ ॥

स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ००८ ॥

अकृतव्रण उवाच ॥

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ००९ ॥

वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ ०१० ॥

तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ ०११ ॥

एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ ०१२ ॥

न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ ०१३ ॥

ऋचीक उवाच ॥

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।

दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ ०१४ ॥

अकृतव्रण उवाच ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ॥ ०१५ ॥

सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ ०१५ ॥

तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ ०१६ ॥

गङ्गायां कन्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।
ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्चासन्सुरास्तदा ॥ ०१७ ॥

लब्ध्वा हयसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ ०१७ ॥

धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया ॥ ०१८ ॥

तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ ०१९ ॥

भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ।
अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ ०२० ॥

ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ ०२१ ॥

सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ ०२२ ॥

भृगुरुवाच ॥

ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ ०२३ ॥

आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
कदाचिद्भृगुरागच्छत्तं च वेद विपर्ययम् ॥ ०२४ ॥

अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ ०२५ ॥

क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ ०२६ ॥

ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।
न मे पुत्रो भवेदीदृक्कामं पौत्रो भवेदिति ॥ ०२७ ॥

एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ॥ ०२८ ॥

तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ ०२८ ॥

स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
बहूनृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ ०२९ ॥

तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ११६

अकृतव्रण उवाच ॥

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥ ००१ ॥

स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ ००२ ॥

रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः ।
आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ००३ ॥

तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ००४ ॥

फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ००५ ॥

सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपम् ।
ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ००६ ॥

क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ००७ ॥

व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ००८ ॥

स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ००९ ॥

ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ ०१० ॥

तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसंमोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥ ०११ ॥

ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ ०१२ ॥

ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ ०१३ ॥

जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ ०१४ ॥

ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपो अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ ०१५ ॥

ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ ०१६ ॥

स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥ ०१७ ॥

अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ ०१८ ॥

कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ ०१९ ॥

तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ ०२० ॥

प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ ०२१ ॥

आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोरूयतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ ०२२ ॥

स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ ०२३ ॥

चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ।
सहस्रसंमितान्राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ०२४ ॥

अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ ०२५ ॥

ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ ०२६ ॥

कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
घातयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ ०२७ ॥

अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ ०२८ ॥

स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ ०२९ ॥

अध्याय ११७

राम उवाच ॥

ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ ००१ ॥

धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ ००२ ॥

किं नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ००३ ॥

किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ००४ ॥

अकृतव्रण उवाच ॥

विलप्यैवं स करुणं बहु नानाविधं नृप ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ००५ ॥

ददाह पितरं चाग्नौ रामः परपुरञ्जयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ००६ ॥

सङ्क्रुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जघ्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ००७ ॥

तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्नाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ००८ ॥

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ००९ ॥

स तेषु तर्पयामास पितॄन्भृगुकुलोद्वहः ।
साक्षाद्ददर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ ०१० ॥

ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ०११ ॥

वेदीं चाप्यददद्धैमीं कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ ०१२ ॥

तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥ ०१३ ॥

स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ ०१४ ॥

एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ ०१६ ॥

स तमानर्च राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ ०१७ ॥

अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ११८

वैशंपायन उवाच ॥

गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः ; पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि ; क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ ००१ ॥

स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः ; सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां ; जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ ००२ ॥

तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः ; संतर्पयामास पितॄन्सुरांश्च ।
द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य ; गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ००३ ॥

ततो विपाप्मा द्रविडेषु राज ;न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं ; नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ००४ ॥

तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य ; निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः ; परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ००५ ॥

स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः ; कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य ; रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ००६ ॥

ततः सहस्राणि गवां प्रदाय ; तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य ; सङ्कीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ००७ ॥

स तानि तीर्थानि च सागरस्य ; पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः ; शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ००८ ॥

तत्रोदधेः कञ्चिदतीत्य देशं ; ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता ;दिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ००९ ॥

स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य ; वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ।
ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः ; समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ ०१० ॥

ततो वसूनां वसुधाधिपः स ; मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा ;मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ०११ ॥

भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य ; पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
धातुः पितृणां च तथा महात्मा ; रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ ०१२ ॥

सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव ; पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ; ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ ०१३ ॥

तेषूपवासान्विविधानुपोष्य ; दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः ; पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ ०१४ ॥

स तेन तीर्थेन तु सागरस्य ; पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि ;स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ ०१५ ॥

तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः ; सहानुजैर्देवगणान्पितॄंश्च ।
संतर्पयामास तथैव कृष्णा ; ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ ०१६ ॥

स द्वादशाहं जलवायुभक्षः ; कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिषेकम् ।
समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा ; तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ०१७ ॥

तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं ; शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ ; युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ ०१८ ॥

ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य ; भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा ; सुदुःखिताश्चुक्रुशुरार्तनादम् ॥ ०१९ ॥

ततः स रामं च जनार्दनं च ; कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां ; चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ ०२० ॥

ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्थां ;स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज ;न्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ ०२१ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां ; वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थं ; कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥ ०२२ ॥

श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता ;स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्दशार्हा ; दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ११९

जनमेजय उवाच ॥

प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।
किमकुर्वन्कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ ००१ ॥

ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवार्योपतस्थिरे ॥ ००३ ॥

ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ००४ ॥

न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय ; जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा ; वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ००५ ॥

दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति ; न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया ;नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ००६ ॥

दुर्योधने चापि विवर्धमाने ; युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।
किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः ; शङ्का मिथः सञ्जनिता नराणाम् ॥ ००७ ॥

अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो ; धर्मे रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो ; धर्मादपेतश्च कथं विवर्धेत् ॥ ००८ ॥

कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो ; द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
प्रव्राज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति ; धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ००९ ॥

किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः ; पितॄन्समागम्य परत्र पापः ।
पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति ; पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ ०१० ॥

नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म ; किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।
जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु ; प्रव्राज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ०११ ॥

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ ; चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः ; कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ ०१२ ॥

व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा ;न्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को ; युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ ०१३ ॥

योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां ; निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य ; मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ ०१४ ॥

स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी ; समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं ; शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ ०१५ ॥

न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि ;त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गो ; न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ ०१६ ॥

प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा ; वृकोदरः सानुचरान्रणेषु ।
स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी ; सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ०१७ ॥

यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवा ;न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
तं पश्यतेमं सहदेवमद्य ; तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ ०१८ ॥

यः पार्थिवानेकरथेन वीरो ; दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।
सोऽयं वने मूलफलेन जीव ;ञ्जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ ०१९ ॥

सत्रे समृद्धेऽति रथस्य राज्ञो ; वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
सेयं वने वासमिमं सुदुःखं ; कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ ०२० ॥

त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य ; देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च ।
एषां सुराणां तनयाः कथं नु ; वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ ०२१ ॥

जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये ; सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
दुर्योधने चापि विवर्धमाने ; कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ ०२२ ॥

अध्याय १२०

सात्यकिरुवाच ॥

न राम कालः परिदेवनाय ; यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।
समाचरामो ह्यनतीतकालं ; युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ ००१ ॥

ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके ; ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।
तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः ; शैब्यादयो राम यथा ययातेः ॥ ००२ ॥

येषां तथा राम समारभन्ते ; कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा ; नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ००३ ॥

कस्मादयं रामजनार्दनौ च ; प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
वसत्यरण्ये सह सोदरीयै ;स्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ००४ ॥

निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना ; प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः ; सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ००५ ॥

त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां ; संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।
स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं ; वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ००६ ॥

भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च ; जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त ;त्करोति कर्माग्र्यमपारणीयम् ॥ ००७ ॥

तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै ;र्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः ; शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम ॥ ००८ ॥

खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये ; कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये ; दुर्योधनं चापि कुरूंश्च सर्वान् ॥ ००९ ॥

आत्तायुधं मामिह रौहिणेय ; पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
निघ्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या ;न्काले महाकक्षमिवान्तकाग्निः ॥ ०१० ॥

प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः ; सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य ; कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥ ०११ ॥

साम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां ; दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य ; रणेऽविषह्यं हि रणोत्कटस्य ॥ ०१२ ॥

एतेन बालेन हि शम्बरस्य ; दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।
वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु ;रेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ॥ ०१३ ॥

को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो ; गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥ ०१३ ॥

यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य ; काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये ; को नाम जीवन्पुनराव्रजेत ॥ ०१४ ॥

द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ ; सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः ; प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ ०१५ ॥

किं नाम लोकेष्वविषह्यमस्ति ; कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे ;श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ ०१६ ॥

ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि ;र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसञ्ज्ञैः ।
हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु ; कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ ०१७ ॥

गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः ; शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ ; कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ ०१८ ॥

सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या ; समागता क्षत्रियशूरसेना ।
हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा.ण्;ल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ ०१९ ॥

ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु ; यावद्व्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
युधिष्ठिरः पारयते महात्मा ; द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ ०२० ॥

अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि ;स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा ;मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ ०२१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

असंशयं माधव सत्यमेत ;द्गृह्णीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं ; नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथञ्चित् ॥ ०२२ ॥

न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा ;द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा ; तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ ०२३ ॥

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां ; वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च ।
कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे ;न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ ०२४ ॥

यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा ; सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै ; सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नैतच्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि ; सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः ; कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ ०२६ ॥

यदैव कालं पुरुषप्रवीरो ; वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर ; सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ ०२७ ॥

प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा ; दृढोऽस्मि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया ; द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ ०२८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य ; वृद्धान्परिस्वज्य शिशूंश्च सर्वान् ।
यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू ; राजापि तीर्थान्यनुसञ्चचार ॥ ०२९ ॥

विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो ; विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां ; ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ०३० ॥

अध्याय १२१

लोमश उवाच ॥

नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मदमभ्यगात् ॥ ००१ ॥

इह देवैः सहेन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।
इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ००२ ॥

आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।
तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ००३ ॥

तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयम् ।
वानस्पत्यं च भौमं च यद्द्रव्यं नियतं मखे ॥ ००४ ॥

तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।
सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ००५ ॥

तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ।
स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ००७ ॥

सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ००८ ॥

तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।
सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ ००९ ॥

भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ ०१० ॥

हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ०११ ॥

अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।
गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥ ०१२ ॥

स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥ ०१३ ॥

तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
वैडूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ ०१५ ॥

समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ ०१५ ॥

ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ ०१६ ॥

यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
ददमानोऽसकृद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

लोमश उवाच ॥

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
वैडूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥ ०१८ ॥

संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०१९ ॥

एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ ०२० ॥

चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ॥ ०२१ ॥

सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमिवाप्तवान् ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ ०२२ ॥

नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।
एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ ०२३ ॥

सुकन्योपाख्यानम्

अध्याय १२२

लोमश उवाच ॥

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।
समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ ००१ ॥

स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ ००२ ॥

स वल्मीकोऽभवदृषिर्लताभिरभिसंवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ००३ ॥

तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।
तप्यति स्म तपो राजन्वल्मीकेन समावृतः ॥ ००४ ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ००५ ॥

तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ००६ ॥

सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।
चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ००७ ॥

सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।
वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ००८ ॥

रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ००९ ॥

तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलङ्कृताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ ०१० ॥

तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ॥ ०११ ॥

तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ०११ ॥

ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कौतूहलात्कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ ०१२ ॥

किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
अक्रुध्यत्स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ॥ ०१३ ॥

ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रं समावृणोत् ॥ ०१३ ॥

ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ ०१४ ॥

तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ॥ ०१५ ॥

ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्दतं ब्रूत माचिरम् ॥ ०१५ ॥

तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ।
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ ०१६ ॥

ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ ०१७ ॥

आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ ०१९ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रवत् ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ ०२० ॥

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ ०२१ ॥

ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ ०२२ ॥

तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्दुहितरं तव ।
क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२३ ॥

ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ ०२४ ॥

प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
प्राप्तप्रसादो राजा स ससैन्यः पुनराव्रजत् ॥ ०२५ ॥

सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ ०२६ ॥

अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ ०२७ ॥

अध्याय १२३

लोमश उवाच ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ ००१ ॥

तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ ००२ ॥

कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।
इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ००३ ॥

ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
शर्यातितनयां वित्तं भार्यां च च्यवनस्य माम् ॥ ००४ ॥

अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ००५ ॥

भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ॥ ००६ ॥

सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्किनी ॥ ००७ ॥

कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतम् ॥ ००८ ॥

असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।
साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ ००९ ॥

पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ ००९ ॥

एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ ०१० ॥

तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ।
युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ०११ ॥

ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
एतेन समयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ ०१२ ॥

सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसङ्गम्य भार्गवम् ।
उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ ०१३ ॥

तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।

ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ ०१५ ॥

ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ ०१६ ॥

ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ ०१७ ॥

तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ ०१७ ॥

तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ ०१८ ॥

यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ ०१८ ॥

सा समीक्ष्य तु तान्सर्वांस्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् ॥ ०१९ ॥

लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ ०२० ॥

यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिमाम् ॥ ०२१ ॥

तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् ॥ ०२२ ॥

तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥ ०२३ ॥

अध्याय १२४

लोमश उवाच ॥

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम् ।
संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ ००१ ॥

च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ ००२ ॥

ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महामनाः ॥ ००३ ॥

अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ००४ ॥

ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ००५ ॥

प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ००६ ॥

तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ००७ ॥

अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ००८ ॥

इन्द्र उवाच ॥

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
भिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ००९ ॥

च्यवन उवाच ॥

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ ०१० ॥

ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ०११ ॥

इन्द्र उवाच ॥

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ ०१२ ॥

लोमश उवाच ॥

एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति वासवः ।
अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ ०१३ ॥

ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ ०१५ ॥

एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ ०१६ ॥

ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।

तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ ०१७ ॥

संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ ०१८ ॥

ततः कृत्या समभवदृषेस्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ॥ ०१९ ॥

शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ ०१९ ॥

तस्यास्यमभवद्घोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ ०२० ॥

चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ॥ ०२१ ॥

प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ ०२१ ॥

बाहू पर्वतसङ्काशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्रमन्तकसंनिभम् ॥ ०२२ ॥

लेलिहञ्जिह्वया वक्रं विद्युच्चपललोलया ।
व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ ०२३ ॥

स भक्षयिष्यन्सङ्क्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥ ०२४ ॥

अध्याय १२५

लोमश उवाच ॥

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ००१ ॥

भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ ००२ ॥

सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥ ००३ ॥

न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ००४ ॥

सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ००५ ॥

सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ००६ ॥

तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ००६ ॥

एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ००७ ॥

मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ००८ ॥

तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।

अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ००९ ॥

विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ ०१० ॥

तस्यैतद्द्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पय ॥ ०११ ॥

एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ॥ ०१२ ॥

पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ ०१२ ॥

आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ ०१३ ॥

चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ ०१४ ॥

शृङ्गाणि त्रीणि पुण्याणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ ०१५ ॥

शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ ०१६ ॥

इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

इह ते वै चरून्प्राश्नन्नृषयश्च विशां पते ।

यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ ०१८ ॥

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ ०१९ ॥

एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ ०२० ॥

इह ते न्यवसन्राजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ ०२१ ॥

एषा सा यमुना राजन्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ ०२२ ॥

अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ ०२३ ॥

मान्धात्रुपाख्यानम्

अध्याय १२६

युधिष्ठिर उवाच ॥

मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ॥ ००१ ॥

कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ ००१ ॥

यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ ००२ ॥

यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ००३ ॥

लोमश उवाच ॥

शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ००४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
सोऽयजत्पृथिवीपाल क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ००५ ॥

अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ ००६ ॥

अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ००७ ॥

शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ००८ ॥

तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ००९ ॥

संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ॥ ०१० ॥

यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ ०१० ॥

तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ।
रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ ०११ ॥

शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पाणीयार्थी भृशं नृपः ।
तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पाणीयं सोऽभ्ययाचत ॥ ०१२ ॥

तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ ०१३ ॥

ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ ०१४ ॥

स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
निर्वाणमगमद्धीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ ०१५ ॥

ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ ०१६ ॥

कस्य कर्मेदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
युवनाश्वो मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ ०१७ ॥

न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ ०१८ ॥

मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ ०१९ ॥

महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ ०२० ॥

अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
अब्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ ०२१ ॥

न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ ०२२ ॥

पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ॥ ०२३ ॥

ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनिष्यसि ॥ ०२३ ॥

विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ।
यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ ०२४ ॥

ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥ ०२५ ॥

निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२६ ॥

ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ ०२७ ॥

मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।
मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ ०२८ ॥

प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ ०२९ ॥

वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ०३० ॥

धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ०३१ ॥

सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत ।
धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ०३२ ॥

तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ०३३ ॥

तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ०३४ ॥

चितचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
शक्रस्यार्धासनं राज.णल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ०३५ ॥

एकाह्ना पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ०३६ ॥

तस्य चित्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किञ्चिदनावृतम् ॥ ०३७ ॥

तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ०३८ ॥

तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।
वृष्टं सस्यविवृद्ध्यर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ०३९ ॥

तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ०४० ॥

प्रजाश्चतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ०४१ ॥

तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ०४२ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०४३ ॥

अध्याय १२७

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

लोमश उवाच ॥

युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ ००२ ॥

स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥ ००३ ॥

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्स्त्रीशते समजायत ॥ ००४ ॥

तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।

सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशां पते ॥ ००५ ॥

ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिजि ।
स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ००६ ॥

ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ००७ ॥

तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजैः ॥ ००८ ॥

ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥ ००९ ॥

त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ ०१० ॥

सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ०११ ॥

सोमक उवाच ॥

धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ ०१२ ॥

इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥ ०१३ ॥

एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ ०१४ ॥

वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ ०१५ ॥

स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ ०१६ ॥

ऋत्विगुवाच ॥

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ ०१७ ॥

सोमक उवाच ॥

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ०१८ ॥

ऋत्विगुवाच ॥

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ ०१९ ॥

वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ ०२० ॥

तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ ०२१ ॥

जन्तूपाख्यानम्

अध्याय १२८

सोमक उवाच ॥

ब्रह्मन्यद्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।
पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ ००१ ॥

लोमश उवाच ॥

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ॥ ००२ ॥

हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ।
तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ००३ ॥

सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ००३ ॥

कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ००४ ॥

वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ॥ ००५ ॥

सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ००५ ॥

ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ००६ ॥

जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव भारत ।

स तासामिष्ट एवासीन्न तथान्ये निजाः सुताः ॥ ००७ ॥

तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैर्युतः ॥ ००८ ॥

ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ००९ ॥

अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ०१० ॥

तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ०११ ॥

एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ॥ ०१२ ॥

मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ ०१२ ॥

धर्म उवाच ॥

नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ ०१३ ॥

सोमक उवाच ॥

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ ०१४ ॥

नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ ०१५ ॥

धर्म उवाच ॥

यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलम् ।
तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ ०१६ ॥

लोमश उवाच ॥

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जिताञ्शुभान् ॥ ०१७ ॥

सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ ०१७ ॥

एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ ०१८ ॥

एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरूद्वह ॥ ०१९ ॥

श्येनकपोतीयम्

अध्याय १२९

लोमश उवाच ॥

अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ ००१ ॥

अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।
यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ ००२ ॥

देशो नाहुषयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥ ००३ ॥

सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्विह ॥ ००४ ॥

पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ००५ ॥

एषा शम्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।
पश्य रामह्रदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ००६ ॥

एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ००७ ॥

अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ००८ ॥

युगंधरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ००९ ॥

एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।
एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ ०१० ॥

अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ०११ ॥

अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।

ययातिर्बहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ ०१२ ॥

एतत्प्लक्षावतरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ ०१३ ॥

अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
यूपोलूखलिनस्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम् ॥ ०१४ ॥

अत्रैव भरतो राजा मेध्यमश्वमवासृजत् ।
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणावाप्य मेदिनीम् ॥ ०१५ ॥

अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम् ।
आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ ०१६ ॥

अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वा.ण्ल्लोकान्प्रपश्यति ।
पूयते दुष्कृताच्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

सर्वा.ण्ल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ ०१९ ॥

लोमश उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् ॥ ०२० ॥

यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यति ।

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ॥ ०२१ ॥

ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ ०२१ ॥

वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ ०२२ ॥

अध्याय १३०

लोमश उवाच ॥

इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ ००१ ॥

एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।
इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ ००२ ॥

एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोघवती नदी ।
एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ००३ ॥

द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ००४ ॥

एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ००५ ॥

एतत्सिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ००६ ॥

एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।
इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ००७ ॥

एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ००८ ॥

अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ००९ ॥

काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ ०१० ॥

अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ०११ ॥

एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ ०१२ ॥

एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
नाभ्यवर्तत यद्द्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥ ०१३ ॥

एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।
अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ०१४ ॥

ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ ०१५ ॥

समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ ०१६ ॥

जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥ ०१७ ॥

तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ ०१८ ॥

जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ ०१९ ॥

ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ ०२० ॥

अध्याय १३१

श्येन उवाच ॥

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ ००१ ॥

विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा भाङ्क्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ ००२ ॥

राजोवाच ॥

संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ००३ ॥

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।

अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं श्येन प्रपश्यसि ॥ ००४ ॥

प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ००५ ॥

श्येन उवाच ॥

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ००६ ॥

शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ००७ ॥

भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ००८ ॥

प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्नशिष्यसि ॥ ००९ ॥

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्म तत् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ ०१० ॥

विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥ ०११ ॥

गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ ०१२ ॥

राजोवाच ॥

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।

सुपर्णः पक्षिराड्कि त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ॥ ०१३ ॥

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभाषसे ॥ ०१३ ॥

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ ०१४ ॥

आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ ०१५ ॥

गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ ०१६ ॥

श्येन उवाच ॥

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ ०१७ ॥

यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुङ्गव ।
तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ ०१८ ॥

श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ ०१९ ॥

राजोवाच ॥

राज्यं शिबीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
यद्वा कामयसे किञ्चिच्छ्येन सर्वं ददानि ते ॥ ०२० ॥

विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ ०२० ॥

येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ ०२१ ॥

श्येन उवाच ॥

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ ०२२ ॥

यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।
तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ ०२३ ॥

राजोवाच ॥

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ ०२४ ॥

लोमश उवाच ॥

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ ०२५ ॥

ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ ०२६ ॥

न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ ०२७ ॥

श्येन उवाच ॥

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ ०२८ ॥

यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।
एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ०२९ ॥

यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ०३० ॥

लोमश उवाच ॥

तत्पाण्डवेय सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ०३१ ॥

अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ०३२ ॥

अष्टावक्रीयम्

अध्याय १३२

लोमश उवाच ॥

यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धि ;रौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं ; सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ ००१ ॥

साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श ; सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां ; सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ ००२ ॥

तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा ;वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनु ;रौद्दालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥ ००३ ॥

विदेहराजस्य महीपतेस्तौ ; विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे ; बन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयम् ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथंप्रभावः स बभूव विप्र ;स्तथायुक्तं यो निजग्राह बन्दिम् ।
अष्टावक्रः केन चासौ बभूव ; तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ००५ ॥

लोमश उवाच ॥

उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको ; नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।
शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती ; दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ००६ ॥

तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या ;स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।
तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च ; भार्यां च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ००७ ॥

तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः ; सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।
सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि ; नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ ००८ ॥

उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः ; स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि ; तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ००९ ॥

स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय ;दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः ; स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ ०१० ॥

संपीड्यमाना तु तदा सुजाता ; विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
उवाच भर्तारमिदं रहोगता ; प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ०११ ॥

कथं करिष्याम्यधना महर्षे ; मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
न चास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता ; येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ ०१२ ॥

उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो ; वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
स वै तदा वादविदा निगृह्य ; निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ ०१३ ॥

उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य ; सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।
उवाच तां तत्र ततः सुजाता ;मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ ०१४ ॥

ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं ; जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने ; अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ ०१५ ॥

ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु ;रष्टावक्रं पितुरङ्के निसन्नम् ।
अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं ; नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ ०१६ ॥

यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं ; हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
गृहं गत्वा मातरं रोदमानः ; पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ ०१७ ॥

ततः सुजाता परमार्तरूपा ; शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु ;रित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ ०१८ ॥

गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो ; बह्वाश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद ;मन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ ०१९ ॥

विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ ; शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ ०१९ ॥

तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ ; यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य ; उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ ०२० ॥

अध्याय १३३

अष्टावक्र उवाच ॥

अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः ; स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ; समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ००१ ॥

राजोवाच ॥

पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो ; येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।
न पावको विद्यते वै लघीया ;निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ ००२ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात ; कौतूहलं नौ बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं ; काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ००३ ॥

ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां ; विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू ।
न वै क्रोधाद्व्याधिनैवोत्तमेन ; संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ००४ ॥

द्वारपाल उवाच ॥

बन्देः समादेशकरा वयं स्म ; निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा ; वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाग्र्याः ॥ ००५ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो ; युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च ; वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ००६ ॥

शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ; ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहु ;र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ००७ ॥

द्वारपाल उवाच ॥

सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा ;मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं ; किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ००८ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि ;र्यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ।
ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो ; यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ००९ ॥

द्वारपाल उवाच ॥

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला ; गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।
न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं ; कस्माद्बालो वृद्ध इवावभाषसे ॥ ०१० ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ०११ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ०१२ ॥

दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।
निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ ०१३ ॥

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल ; मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे ।
उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा ; तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥ ०१४ ॥

द्वारपाल उवाच ॥

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं ; विनीतानां विदुषां संप्रवेश्यम् ।
उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं ; प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ ०१५ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ ; सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां ; ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ ०१६ ॥

विद्वान्बन्दी वेदविदो निगृह्य ; वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि ;र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ ०१७ ॥

स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा ;द्ब्रह्मोद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।
क्वासौ बन्दी यावदेनं समेत्य ; नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ ०१८ ॥

राजोवाच ॥

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु ;मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं ; दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ ०१९ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि ; सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।
समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य ; मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ ०२० ॥

राजोवाच ॥

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ ०२१ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

चतुर्विंशतिपर्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ ०२२ ॥

राजोवाच ॥

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ ०२३ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

मा स्म ते ते गृहे राजञ्शात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ ०२४ ॥

राजोवाच ॥

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ०२५ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ०२६ ॥

राजोवाच ॥

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं ; न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।
न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे ; तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ ०२७ ॥

अध्याय १३४

अष्टावक्र उवाच ॥

अत्रोग्रसेनसमितेषु राज ;न्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां ; महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ ००१ ॥

न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि ;न्ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः ; स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥ ००२ ॥

बन्द्युवाच ॥

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय ; आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य ; नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ००३ ॥

यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः ; सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते ; न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ००४ ॥

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा अनडुहो यथा ॥ ००५ ॥

लोमश उवाच ॥

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो ; जातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।
उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि ; वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ००६ ॥

बन्द्युवाच ॥

एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते ; एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।
एको वीरो देवराजो निहन्ता ; यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥ ००७ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ ; द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।
द्वावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे ; भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ००८ ॥

बन्द्युवाच ॥

त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं ; त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
अध्वर्यवस्त्रिषवणानि तन्वते ; त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ ००९ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं ; चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रश्चतुरश्च वर्णा ;श्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ०१० ॥

बन्द्युवाच ॥

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति ;र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च ; लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ०११ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

षडाधाने दक्षिणामाहुरेके ; षडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट्कृत्तिकाश्च ; षट्साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ ०१२ ॥

बन्द्युवाच ॥

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः ; सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।

सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि ; सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ ०१३ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति ; तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसूञ्शुश्रुम देवतासु ; यूपश्चाष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ ०१४ ॥

बन्द्युवाच ॥

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां ; तथा प्राहुर्नवयोगं विषर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा ; नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ ०१५ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके ; सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्बिभ्रति गर्भवत्यो ; दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥ ०१६ ॥

बन्द्युवाच ॥

एकादशैकादशिनः पशूना ;मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा ; एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ ०१७ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

संवत्सरं द्वादश मासमाहु ;र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो ; द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ ०१८ ॥

बन्द्युवाच ॥

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा ; त्रयोदशद्वीपवती मही च ।
लोमश उवाच ॥

एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी ; श्लोकस्यार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।
त्रयोदशाहानि ससार केशी ; त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ ०२० ॥

ततो महानुदतिष्ठन्निनाद ;स्तूष्णींभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।
अधोमुखं ध्यानपरं तदानी ;मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ ०२१ ॥

तस्मिंस्तथा सङ्कुले वर्तमाने ; स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।
अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु ;र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ ०२२ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो ; वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।
तानेव धर्मानयमद्य बन्दी ; प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ ०२३ ॥

बन्द्युवाच ॥

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ ;स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
सत्रेण ते जनक तुल्यकालं ; तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥ ०२४ ॥

एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं ; द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं ; यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ ०२५ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते ; वाचा जिता मेधया आविदानाः ।
तां मेधया वाचमथोज्जहार ; यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ ०२६ ॥

अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहा ;न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।
बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु ; तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ ०२७ ॥

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः श‍ृणोषि ; उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।
हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो ; न मामिकां वाचमिमां श‍ृणोषि ॥ ०२८ ॥

जनक उवाच ॥

श‍ृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा ;ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
अजैषीर्यद्बन्दिनं त्वं विवादे ; निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ ०२९ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।
पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ०३० ॥

बन्द्युवाच ॥

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो ; न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।
इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय ;मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ०३१ ॥

लोमश उवाच ॥

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ०३२ ॥

कहोड उवाच ॥

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।
यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ०३३ ॥

उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ०३४ ॥

बन्द्युवाच ॥

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
शिरांस्यपाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ०३५ ॥

महदुक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं ; सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन्भागान्प्रतिजगृहुश्च हृष्टाः ; साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ०३६ ॥

लोमश उवाच ॥

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज ;न्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा ; विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥ ०३७ ॥

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा ; संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं ; जित्वा बन्दिं सहितो मातुलेन ॥ ०३८ ॥

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं ; सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति ;र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ०३९ ॥

यवक्रीतोपाख्यानम्

अध्याय १३५

लोमश उवाच ॥

एषा मधुविला राजन्समङ्गा संप्रकाशते ।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ ००१ ॥

अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां व्यमुच्यत ॥ ००२ ॥

एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ००३ ॥

एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ००४ ॥

एते कनखला राजनृषीणां दयिता नगाः ।
एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ००५ ॥

सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ००६ ॥

अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।
तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ००७ ॥

आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ००८ ॥

एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथंयुक्तोऽभवद्दषिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ ०१० ॥

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।

कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ०११ ॥

लोमश उवाच ॥

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ ०१२ ॥

रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ ०१३ ॥

रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥ ०१४ ॥

यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ ०१५ ॥

पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ ०१६ ॥

सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ ०१७ ॥

तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ ०१८ ॥

यवक्रीरुवाच ॥

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ ०१९ ॥

स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।

तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ ०२० ॥

कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ ०२१ ॥

इन्द्र उवाच ॥

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ ०२२ ॥

लोमश उवाच ॥

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रम ॥ ०२३ ॥

घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ ०२४ ॥

तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ ०२५ ॥

अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ ०२६ ॥

यवक्रीरुवाच ॥

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ ०२७ ॥

समिद्धेऽग्नावुपकृत्याङ्गमङ्गं ; होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।
यद्येतदेवं न करोषि कामं ; ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ ०२८ ॥

लोमश उवाच ॥

निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुध्या सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् ॥ ०२९ ॥

तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ०३० ॥

यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ०३१ ॥

यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ०३२ ॥

वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ०३३ ॥

तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नवन्तं निबन्धने ।
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ०३४ ॥

किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
अतीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ०३५ ॥

इन्द्र उवाच ॥

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।
क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ०३६ ॥

यवक्रीरुवाच ॥

नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघः कथञ्चन ।
अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ०३७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥ ०३८ ॥

यवक्रीरुवाच ॥

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ०३९ ॥

क्रियतां यद्भवेच्छक्यं मया सुरगणेश्वर ।
वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ॥ ०४० ॥

लोमश उवाच ॥

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ०४१ ॥

यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
स लब्धकामः पितरमुपेत्याथ ततोऽब्रवीत् ॥ ०४२ ॥

अध्याय १३६

यवक्रीरुवाच ॥

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ ००१ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

दर्पस्ते भविता तात वरा.ण्ल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
ऋषिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ००३ ॥

स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ००४ ॥

तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ००५ ॥

बालधिरुवाच ॥

यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥ ००६ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।
स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ००७ ॥

विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
आससाद महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ००८ ॥

तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।

भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ००९ ॥

धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ ०१० ॥

स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ०११ ॥

लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ ०१२ ॥

न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथञ्चन ।
महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ०१३ ॥

एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तरस्विनः ।
क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ ०१४ ॥

एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥ ०१५ ॥

स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ०१६ ॥

यवक्रीरुवाच ॥

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथञ्चन ।
यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ ०१७ ॥

लोमश उवाच ॥

उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।

विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ ०१८ ॥

अध्याय १३७

लोमश उवाच ॥

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ ००१ ॥

स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं स्नुषां तस्य किंनरीमिव भारत ॥ ००२ ॥

यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ००३ ॥

सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती ।
तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ००४ ॥

तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ००५ ॥

रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ००७ ॥

शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ००८ ॥

स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ००९ ॥

ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ ०१० ॥

ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ०११ ॥

तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ ०१२ ॥

ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ ०१३ ॥

उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ ०१४ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ ०१५ ॥

जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ ०१६ ॥

स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।
अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥ ०१७ ॥

स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।

निगृहीतो बलाद्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥ ०१८ ॥

निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ०१९ ॥

यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहाचरत् ॥ ०२० ॥

अध्याय १३८

लोमश उवाच ॥

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ००१ ॥

तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ॥ ००२ ॥

वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ००३ ॥

किं नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
त्वं चापि न यथापूर्वं कच्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ००४ ॥

कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ॥ ००५ ॥

शूद्र उवाच ॥

रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ००६ ॥

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
अग्न्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ००७ ॥

ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ००८ ॥

लोमश उवाच ॥

भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ ०१० ॥

तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ०११ ॥

प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ ०१२ ॥

यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।
गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ ०१३ ॥

पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ ०१४ ॥

यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।

तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ ०१५ ॥

सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ ०१६ ॥

ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ।
शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ ०१७ ॥

परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्चेष्टः सखा मया ।
ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ ०१८ ॥

विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय १३९

लोमश उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युम्नो महीपतिः ।
सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ ००१ ॥

तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
वृतौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्युम्नेन धीमता ॥ ००२ ॥

तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ००३ ॥

अथावलोककोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः ।
कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ००४ ॥

जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ००५ ॥

मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ००६ ॥

स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ००७ ॥

इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथञ्चन ।
मया तु हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ००८ ॥

सोऽस्मदर्थे व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिंसनम् ।
समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ००९ ॥

अर्वावसुरुवाच ॥

करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्युम्नस्य धीमतः ।
ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ ०१० ॥

लोमश उवाच ॥

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ०११ ॥

ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
बृहद्युम्नमुवाचेदं वचनं परिषद्गतम् ॥ ०१२ ॥

एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वां न संशयः ॥ ०१३ ॥

प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ ०१४ ॥

उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ॥ ०१५ ॥

मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ ०१५ ॥

प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ ०१६ ॥

ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ ०१७ ॥

अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ ०१८ ॥

ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ ०१९ ॥

समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ॥ ०२० ॥

तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ ०२० ॥

देवा ऊचुः ॥

मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।

ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ ०२१ ॥

अनेन तु गुरून्दुःखात्तोषयित्वा स्वकर्मणा ।
कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ ०२२ ॥

लोमश उवाच ॥

यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
सञ्जीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ०२३ ॥

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।
अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ०२४ ॥

अध्याय १४०

लोमश उवाच ॥

उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ ००१ ॥

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
स्थानं विरजसं रम्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ ००२ ॥

एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।
समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ००३ ॥

श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।

यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ००४ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ००५ ॥

अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ००६ ॥

तेषामृद्धिरतीवाग्र्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ००७ ॥

तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ००८ ॥

कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ००९ ॥

कैलासः पर्वतो राजन्षड्योजनशतान्युत ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ०१० ॥

असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ०११ ॥

तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ ०१२ ॥

स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ ०१३ ॥

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे ; शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः ; सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ ०१४ ॥

भवस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य ; शैलानिमाञ्शैलसुते नृपस्य ॥ ०१४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य ; कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।
देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य ; तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं ; कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।
शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात ; त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ ०१६ ॥

ततो महात्मा यमजौ समेत्य ; मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।
उवाच तौ बाष्पकलं स राजा ; मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ ०१७ ॥

अध्याय १४१

युधिष्ठिर उवाच ॥

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ ००१ ॥

संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।
ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरूद्वह ॥ ००२ ॥

ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।

बुध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ००३ ॥

अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभो ।
सूदैः पौरोगवैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ००४ ॥

रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ००५ ॥

त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ००६ ॥

ममागमनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।
वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ००७ ॥

भीम उवाच ॥

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ००८ ॥

तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ००९ ॥

रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥ ०१० ॥

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
शैलेऽस्मिन्राक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ०११ ॥

इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ ०१२ ॥

तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ ०१३ ॥

अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ ०१४ ॥

यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ ०१५ ॥

अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति ।
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ ०१६ ॥

सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकरावुभौ ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ ०१७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ ०१८ ॥

यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ ०१९ ॥

यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ ०२१ ॥

लोमश उवाच ॥

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ ०२२ ॥

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।
अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ ०२४ ॥

किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दशतसङ्कुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्यसमाकुलम् ॥ ०२५ ॥

सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत ।
विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ ०२६ ॥

तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ।
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ ०२७ ॥

इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सूदांश्च परिबर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ ०२८ ॥

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्भिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ ०२९ ॥

ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनञ्जयम् ॥ ०३० ॥

अध्याय १४२

युधिष्ठिर उवाच ॥

भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ ००१ ॥

दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवीथेतरेतरम् ।
अशक्येऽपि व्रजामेति धनञ्जयदिदृक्षया ॥ ००२ ॥

तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिके ॥ ००३ ॥

तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ००४ ॥

नकुलात्पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौजसम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ००५ ॥

तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ००६ ॥

पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनञ्जयम् ।
यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ००७ ॥

तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ००८ ॥

कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
न पश्यामि नरश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ००९ ॥

चरन्तमरिसंघेषु कालं क्रुद्धमिवान्तकम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनञ्जयम् ॥ ०१० ॥

यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ०११ ॥

दुःखेन महताविष्टः स्वकृतेनानिवर्तिना ।
अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ ०१२ ॥

सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ ०१३ ॥

स तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः ।
अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ ०१४ ॥

शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ ०१५ ॥

सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ ०१६ ॥

रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ ०१७ ॥

यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ ०१८ ॥

वासुदेवसमं वीर्ये कार्तवीर्यसमं युधि ।

अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ ०१९ ॥

सङ्कर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ ०२० ॥

यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ ०२१ ॥

ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षवः ।
प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ०२२ ॥

विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ ०२३ ॥

कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
पद्भिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ ०२४ ॥

नातप्ततपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ ०२५ ॥

तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैषिणः ।
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥ ०२६ ॥

मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥ ०२७ ॥

ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनञ्जयदिदृक्षवः ॥ ०२८ ॥

अध्याय १४३

वैशंपायन उवाच ॥

ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ ००१ ॥

परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ ००२ ॥

सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
वृक्षांश्च बहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ००३ ॥

नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ॥ ००३ ॥

आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
चेरुरुच्चावचाकारान्देशान्विषमसङ्कटान् ॥ ००४ ॥

पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ००४ ॥

ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ००५ ॥

प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशां पते ॥ ००६ ॥

ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव तमसावृणोत् ॥ ००७ ॥

न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ००८ ॥

न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तमसा हतचक्षुषः ।
आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ००९ ॥

द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले भृशम् ।
अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ०१० ॥

द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ०११ ॥

ते यथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यिरे ॥ ०१२ ॥

ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
कृष्णामादाय सङ्गत्या तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ ०१३ ॥

धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ ०१४ ॥

नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ०१५ ॥

मन्दीभूते च पवने तस्मिन्रजसि शाम्यति ।
महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ ०१६ ॥

ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।
प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ ०१७ ॥

ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुसाः फेनवत्यो विशां पते ॥ ०१८ ॥

वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ ०२० ॥

निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय १४४

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पद्म्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ ००१ ॥

श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ ००२ ॥

सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।
वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ००३ ॥

आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ००४ ॥

तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ००५ ॥

नकुल उवाच ॥

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ००६ ॥

अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्शिताम् ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ००८ ॥

तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ००९ ॥

कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ ०१० ॥

सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ०११ ॥

किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ ०१२ ॥

सुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ ०१३ ॥

तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धि कर्शिता ।
शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ ०१४ ॥

तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ ०१५ ॥

ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ ०१६ ॥

पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ ०१७ ॥

सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ ०१८ ॥

परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
तदा विश्रामयामासुर्लब्धसञ्ज्ञां तपस्विनीम् ॥ ०१९ ॥

तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।
कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ ०२० ॥

पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ०२१ ॥

बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ ०२२ ॥

भीमसेन उवाच ॥

त्वां राजन्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ ०२३ ॥

अथ वासौ मया जातो विहगो मद्बलोपमः ।

वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घतोत्कचः ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ॥ ०२५ ॥

कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ॥ ०२५ ॥

ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ ०२६ ॥

स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ॥ ०२७ ॥

तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिषस्वजे ॥ ०२७ ॥

अध्याय १४५

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मज्ञो बलवाञ्शूरः सद्यो राक्षसपुङ्गवः ।
भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ ००१ ॥

तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रम ।
अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ००३ ॥

हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।
त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ००४ ॥

स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥ ००५ ॥

घटोत्कच उवाच ॥

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।
एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ००७ ॥

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ००९ ॥

एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ ०१० ॥

ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ ०११ ॥

देशान्म्लेच्छगणाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।
ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ ०१२ ॥

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिंनरैः ।
तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ ०१३ ॥

नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षिरुताकुलान् ।
नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ ०१४ ॥

ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ।
ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ ०१५ ॥

तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ ०१६ ॥

ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ ०१७ ॥

पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ ०१८ ॥

फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ॥ ०१९ ॥

मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ ०१९ ॥

अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।
नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ ०२० ॥

सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।

जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ ०२१ ॥

तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ ०२२ ॥

ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुङ्गवैः ॥ ०२३ ॥

तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
क्षुत्तृङ्शीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ ०२४ ॥

महर्षिगणसंबाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ ०२५ ॥

बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ ०२६ ॥

विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।
महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ०२७ ॥

शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ ०२७ ॥

दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ ०२८ ॥

फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ।
सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ ०२९ ॥

महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ०३० ॥

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः शुचिः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०३१ ॥

दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ॥ ०३२ ॥

आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ०३२ ॥

प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
उपाजह्रुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ०३३ ॥

स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०३४ ॥

तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ०३५ ॥

विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ०३६ ॥

तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ०३७ ॥

मधुस्रवफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ०३८ ॥

आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
हिरण्यशिखरं चैव तच्च बिन्दुसरः शिवम् ॥ ०३९ ॥

भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।
मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ०४० ॥

दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
वीक्षमाणा महात्मानो विजह्रुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ०४१ ॥

तत्र देवान्पितॄंश्चैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।
ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ०४२ ॥

कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ०४३ ॥

सौगन्धिकाहरणम्

अध्याय १४६

वैशंपायन उवाच ॥

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
षड्रात्रमवसन्वीरा धनञ्जयदिदृक्षया ॥ ००१ ॥

तस्मिन्विहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥ ००२ ॥

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ००३ ॥

सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ॥ ००४ ॥

पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ००४ ॥

पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ००५ ॥

ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ००६ ॥

तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ००७ ॥

तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ००८ ॥

पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ००९ ॥

एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ ०१० ॥

यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ०११ ॥

एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ ०१२ ॥

अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
प्रियायाः प्रियकामः स भीमो भीमपराक्रमः ॥ ०१३ ॥

वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।
आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ ०१४ ॥

रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
मृगराडिव सङ्क्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ०१५ ॥

द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ ०१६ ॥

स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
गिरिं चचारारिहरः किंनराचरितं शुभम् ॥ ०१७ ॥

नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ ०१८ ॥

सर्वर्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
सक्तचक्षुरभिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ ०१९ ॥

पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाभिरुतेषु च ।
बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ ०२० ॥

जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ।
गन्धमुद्दाममुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ ०२१ ॥

ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ ०२२ ॥

स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
विलोडयामास तदा पुष्पहेतोररिंदमः ॥ ०२३ ॥

विषमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाङ्गुलैः ।
विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ ०२४ ॥

सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ ०२५ ॥

अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम् ।
अप्सरोनूपुररवैः प्रनृत्तबहुबर्हिणम् ॥ ०२६ ॥

दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ ०२७ ॥

सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ ०२८ ॥

चालयन्नूरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ ०२९ ॥

प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ०३० ॥

मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ०३१ ॥

प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ०३२ ॥

नवावतारं रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ०३३ ॥

संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।

द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ०३४ ॥

सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ०३५ ॥

स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ०३६ ॥

कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ०३७ ॥

कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ०३८ ॥

सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।
उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥ ०३९ ॥

लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ॥ ०४० ॥

विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ०४० ॥

तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
त्रस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ०४१ ॥

अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ०४२ ॥

तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
महागज इवास्रावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् ॥ ०४३ ॥

उत्पाट्य कदलीस्कन्धान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनां वरः ॥ ०४४ ॥

ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
रुरुवारणसंघाश्च महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ०४५ ॥

सिंहव्याघ्राश्च सङ्क्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ०४६ ॥

ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ॥ ०४७ ॥

तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ०४७ ॥

ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्विससृपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥ ०४८ ॥

प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ०४९ ॥

तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ०५० ॥

तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ०५१ ॥

तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ०५२ ॥

काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ०५३ ॥

तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।
महागज इवोद्दामश्चिक्रीड बलवद्बली ॥ ०५४ ॥

विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः ॥ ०५४ ॥

ततोऽवगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ०५५ ॥

तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ०५६ ॥

तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ०५७ ॥

सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ०५८ ॥

तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुङ्गवः ।
प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ०५९ ॥

कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ॥ ०६० ॥

आस्फोटयत लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ०६० ॥

तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः ।
उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ०६१ ॥

स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनम् ।
अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ०६२ ॥

स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ०६३ ॥

कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ०६४ ॥

विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।
विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ०६५ ॥

बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।
स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ०६६ ॥

किञ्चिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ०६७ ॥

रक्तोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवम् ।
वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ०६८ ॥

वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलङ्कृतम् ।
केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ०६९ ॥

हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
दीप्यमानं स्ववपुषा अर्चिष्मन्तमिवानलम् ॥ ०७० ॥

निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।
तं वानरवरं वीरमतिकायं महाबलम् ॥ ०७१ ॥

अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
सिंहनादं समकरोद्बोधयिष्यन्कपिं तदा ॥ ०७२ ॥

तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ।
हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ॥ ०७३ ॥

अवैक्षदथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ०७३ ॥

स्मितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमब्रवीत् ।
किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ०७४ ॥

ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः ॥ ०७५ ॥

मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ।
क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ॥ ०७६ ॥

धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ०७६ ॥

न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ०७७ ॥

ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ०७८ ॥

अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ०७९ ॥

कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।
नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ०८० ॥

इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।
भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥ ०८१ ॥

अध्याय १४७

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥ ००१ ॥

को भवान्किंनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ ००२ ॥

कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ००३ ॥

स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ००४ ॥

वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ००५ ॥

भीम उवाच ॥

वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वा पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ००६ ॥

हनूमानुवाच ॥

नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ००७ ॥

भीम उवाच ॥

निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ००८ ॥

यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् ॥ ००९ ॥

हनूमानुवाच ॥

क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ ०१० ॥

भीम उवाच ॥

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुङ्गवः ॥ ०११ ॥

रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ ०१२ ॥

स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ ०१३ ॥

उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।
ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ ०१६ ॥

सावज्ञमथ वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना ।
न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ ०१७ ॥

उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ ०१८ ॥

उत्क्षिप्तभ्रूर्विवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक ह ॥ ०१९ ॥

यत्नवानपि तु श्रीमा.ण्ल्लाङ्गूलोद्धरणोद्धुतः ।
कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडादधोमुखः ॥ ०२० ॥

प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ ०२१ ॥

सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः ।
पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ ०२२ ॥

हनूमानुवाच ॥

यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ ०२३ ॥

अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ ०२४ ॥

सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।

सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ ०२५ ॥

उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ ०२६ ॥

निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ०२७ ॥

अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥ ०२८ ॥

स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ०२९ ॥

तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ।
वञ्चयित्वा महाबुद्धिं मृगरूपेण राघवम् ॥ ०३० ॥

हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
दृष्टवाञ्शैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ०३१ ॥

तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ॥ ०३२ ॥

स हरीन्प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥ ०३२ ॥

ततो वानरकोटीभिर्या वयं प्रस्थिता दिशम् ।
तत्र प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण प्रतिपादिता ॥ ०३३ ॥

ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ०३४ ॥

दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।
प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ०३५ ॥

ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
पुनः प्रत्याहृता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ ०३६ ॥

ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।
यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ॥ ०३७ ॥

तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ०३७ ॥

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्रामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ०३८ ॥

तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ ।
तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ०३९ ॥

अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ॥ ०४० ॥

धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ०४० ॥

दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्णं एव हि ॥ ०४१ ॥

अध्याय १४८

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ ००१ ॥

उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ ००१ ॥

मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥ ००२ ॥

एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।
यत्ते तदासीत्प्लवतः सागरं मकरालयम् ॥ ००३ ॥

रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ००३ ॥

एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ००४ ॥

न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥ ००५ ॥

अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः ।
अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ००६ ॥

भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥ ००७ ॥

बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ००७ ॥

तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह ।
युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ००८ ॥

भीम उवाच ॥

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च वर्ष्म वीर्यं भवाभवौ ॥ ००९ ॥

हनूमानुवाच ॥

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ ०१० ॥

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ०११ ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ ०१२ ॥

न सामयजुऋग्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ ०१३ ॥

न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ ०१४ ॥

न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
न भयं न च संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ ०१५ ॥

ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ ०१६ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ ०१७ ॥

समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीबलम् ।
तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥ ०१८ ॥

एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ ०१९ ॥

चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ ०२० ॥

आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ ०२१ ॥

एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ ०२२ ॥

पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ ०२३ ॥

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
त्रेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ ०२४ ॥

प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ ०२५ ॥

द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ ०२६ ॥

ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥ ०२७ ॥

एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।

तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ ०२८ ॥

एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ०२९ ॥

सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ०३० ॥

यैरर्द्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ॥ ०३१ ॥

एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ०३२ ॥

तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ०३३ ॥

ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ०३४ ॥

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ०३५ ॥

लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ०३६ ॥

एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ०३७ ॥

यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ०३८ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ०३९ ॥

अध्याय १४९

भीम उवाच ॥

पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवङ्गमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ ००२ ॥

भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ॥ ००३ ॥

तद्रूपं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ००४ ॥

समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ॥ ००५ ॥

दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ००५ ॥

तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ००६ ॥

तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ००७ ॥

आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ००८ ॥

वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ००९ ॥

तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ ०१० ॥

प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ०११ ॥

दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
संहरस्व महावीर्य स्वयमात्मानमात्मना ॥ ०१२ ॥

न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ०१३ ॥

विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ ०१४ ॥

त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥ ०१५ ॥

न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।

तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्प्लवगर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ ०१७ ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ ०१८ ॥

मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्टके ।
कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ ०१९ ॥

तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।
आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ ०२० ॥

तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ ०२१ ॥

एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ ०२२ ॥

न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ ०२३ ॥

बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ ०२४ ॥

मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ ०२५ ॥

न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ ०२६ ॥

अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसञ्ज्ञितः ।
विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ ०२७ ॥

आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ०२८ ॥

वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ ०२९ ॥

पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ०३० ॥

त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजानताम् ।
ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ०३१ ॥

सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ०३२ ॥

वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥ ०३३ ॥

द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः ।
यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ०३४ ॥

याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।
पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ०३५ ॥

शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ०३६ ॥

क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ०३७ ॥

वृद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ०३८ ॥

निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ०३९ ॥

तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ०४० ॥

राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ०४१ ॥

साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कार्याणि समासव्याससयोगतः ॥ ०४२ ॥

मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।
सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥ ०४३ ॥

स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
न मन्त्रयेत गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ०४४ ॥

मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ०४५ ॥

धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
स्त्रीषु क्लीबान्नियुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ०४६ ॥

स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।

बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥ ०४७ ॥

बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।
निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ०४८ ॥

निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ०४९ ॥

एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ०५० ॥

तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ०५१ ॥

क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ॥ ०५२ ॥

अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ०५२ ॥

अध्याय १५०

वैशंपायन उवाच ॥

ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ ००१ ॥

परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।

श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ००२ ॥

ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ००३ ॥

गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ००४ ॥

धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥ ००५ ॥

ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ००६ ॥

तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ००७ ॥

यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ००८ ॥

शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।
यावदद्य करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ००९ ॥

भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ०१० ॥

कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ ०११ ॥

सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥ ०१२ ॥

एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ ०१३ ॥

चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।
यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ॥ ०१४ ॥

तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ॥ ०१४ ॥

विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ०१५ ॥

गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ ०१६ ॥

अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ ०१७ ॥

स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ ०१८ ॥

फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत ॥ ०१९ ॥

वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ ०१९ ॥

हरिणैश्चञ्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ ०२० ॥

महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ ०२१ ॥

कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ ०२२ ॥

कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ ०२३ ॥

सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ ०२४ ॥

परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ०२५ ॥

मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ ०२६ ॥

तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ ०२७ ॥

तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय १५१

वैशंपायन उवाच ॥

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।

कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ ००१ ॥

कुबेरभवनाभ्याशे जातां पर्वतनिर्झरे ।
सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ ००२ ॥

हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ००३ ॥

तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ००४ ॥

तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।
जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ००५ ॥

वैडूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ००६ ॥

आक्रीडं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ००७ ॥

सेवितामृषिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
राक्षसैः किंनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ००८ ॥

तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ००९ ॥

तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ०१० ॥

ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ०११ ॥

सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिंदमम् ।
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ ०१२ ॥

अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।
यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ ०१३ ॥

ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ०१४ ॥

मुनिवेषधरश्चासि चीरवासाश्च लक्ष्यसे ।
यदर्थमसि संप्राप्तस्तदाचक्ष्व महाद्युते ॥ ०१५ ॥

अध्याय १५२

भीम उवाच ॥

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ ००१ ॥

अपश्यत्तत्र पञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ ००२ ॥

तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ००३ ॥

राक्षसा ऊचुः ॥

आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ००४ ॥

देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ॥ ००५ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ००५ ॥

अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ००६ ॥

तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ००७ ॥

भीम उवाच ॥

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ००८ ॥

न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथञ्चन ॥ ००९ ॥

इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ०१० ॥

तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
एवङ्गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।

ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ॥ ०१२ ॥

मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ ०१२ ॥

कदर्थीकृत्य तु स तान्राक्षसान्भीमविक्रमः ।
व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ ०१३ ॥

गृह्णीत बध्नीत निकृन्ततेमं ; पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽनुययुर्द्रुतं ते ; शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ ०१४ ॥

ततः स गुर्वीं यमदण्डकल्पां ; महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् ।
प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी ; ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ ०१५ ॥

ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यै ;र्व्याविध्य शस्त्रैः सहसाभिपेतुः ।
जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा ; भीमं समन्तात्परिवव्रुरुग्राः ॥ ०१६ ॥

वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः ; शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता ।
सत्ये च धर्मे च रतः सदैव ; पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ ०१७ ॥

तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा ; निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
यथाप्रवीरान्निजघान वीरः ; परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ ०१८ ॥

ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा ; विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
अशक्नुवन्तः सहिताः समन्ता ;द्धतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ ०१९ ॥

विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण ;माकाशमास्थाय विमूढसञ्ज्ञाः ।
कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते ; भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ ०२० ॥

स शक्रवद्दानवदैत्यसंघा ;न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् ।
विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः ; कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ ०२१ ॥

ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो ; भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
उत्पाट्य जग्राह ततोऽम्बुजानि ; सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ ०२२ ॥

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य ; धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये ; यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ ०२३ ॥

तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः ; प्रहस्य रक्षांशि ततोऽभ्युवाच ।
गृह्णातु भीमो जलजानि कामं ; कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ ०२४ ॥

ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते ; जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ।
भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां ; यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय १५३

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ ००१ ॥

ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
प्रादुरासीत्खरस्पर्शः सङ्ग्राममभिचोदयन् ॥ ००२ ॥

पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ००३ ॥

निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ००४ ॥

सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः ।
तमोवृतमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ००५ ॥

तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ००६ ॥

सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः ॥ ००७ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षां चक्रे समन्ततः ।
अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००८ ॥

तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ००९ ॥

कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किञ्चित्कृत्यं चिकीर्षति ।
कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ ०१० ॥

इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ०११ ॥

तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ ०१२ ॥

यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना ।
तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ ०१३ ॥

अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ ०१४ ॥

स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ ०१५ ॥

उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ ०१६ ॥

वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
त्वमप्यमरसङ्काश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ ०१७ ॥

व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ ०१८ ॥

तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ ०१९ ॥

तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।
पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ ०२० ॥

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ ०२२ ॥

ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ ०२३ ॥

तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥ ०२४ ॥

उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।

प्रजासङ्क्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ०२५ ॥

तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ ०२६ ॥

साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ०२७ ॥

अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
तस्यामेव नलिन्यां ते विजह्रुरमरोपमाः ॥ ०२८ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ०२९ ॥

ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ॥ ०३० ॥

विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ०३० ॥

सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुङ्गवाः ॥ ०३१ ॥

ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरूद्वहाः ॥ ०३१ ॥

जटासुरबधपर्व

अध्याय १५४

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ ००१ ॥

रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ ००२ ॥

ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥ ००३ ॥

परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।
अन्तरं समभिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ००४ ॥

स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदमे ।
अन्यद्रूपं समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ॥ ००५ ॥

गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ॥ ००६ ॥

सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ००७ ॥

तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ००८ ॥

येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।

गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ ००९ ॥

मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ००९ ॥

समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यते ।
इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ॥ ०१० ॥

पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ ०१० ॥

वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ०११ ॥

न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ ०१२ ॥

द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ ०१३ ॥

स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।
भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माञ्जिहीर्षसि ॥ ०१४ ॥

एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ ०१५ ॥

अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ ०१६ ॥

अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ०१७ ॥

एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।

विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ ०१८ ॥

ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ ०१९ ॥

अथाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हृता ॥ ०२० ॥

नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ ०२१ ॥

सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०२२ ॥

राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ ०२३ ॥

एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ ०२४ ॥

क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ ०२५ ॥

राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ ०२६ ॥

भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ।
हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ ०२७ ॥

तथैव तस्मिन्ब्रुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ०२८ ॥

सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ ०२९ ॥

मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥ ०३० ॥

भ्रातॄंस्तान्ह्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ०३१ ॥

विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्शस्त्रपरीक्षणे ।
आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ॥ ०३२ ॥

ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ०३२ ॥

प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ॥ ०३३ ॥

राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ०३३ ॥

अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी ॥ ०३४ ॥

दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ०३४ ॥

बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥ ०३५ ॥

यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं बकहिडिम्बयोः ॥ ०३६ ॥

एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ०३७ ॥

अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ०३८ ॥

श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
तेषामद्य करिष्यामि तवास्रेणोदकक्रियाम् ॥ ०३९ ॥

एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ॥ ०४० ॥

बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ०४० ॥

राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
अभिदुद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥ ०४१ ॥

वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ०४२ ॥

न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ०४३ ॥

आत्मना भ्रातृभिश्चाहं धर्मेण सुकृतेन च ।
इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ०४४ ॥

इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ०४५ ॥

तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ०४६ ॥

आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ०४७ ॥

बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनां वरौ ।
अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ०४८ ॥

तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ०४९ ॥

आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ०५० ॥

तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ०५१ ॥

तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ०५२ ॥

उग्राभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम् ।
वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ०५३ ॥

अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव ॥ ०५४ ॥

मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ०५५ ॥

ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ०५६ ॥

ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ०५७ ॥

तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ०५८ ॥

तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ०५९ ॥

संदष्टोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ॥ ०६० ॥

पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ०६० ॥

तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ०६१ ॥

यक्शायुद्धपर्व

अध्याय १५५

वैशंपायन उवाच ॥

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ००१ ॥

स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः ।

द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ ००२ ॥

समाश्वतस्तोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ००३ ॥

प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ००४ ॥

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ००५ ॥

तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ००६ ॥

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ॥ ००७ ॥

तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ००८ ॥

सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ००९ ॥

तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ ०१० ॥

द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ०११ ॥

क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ ०१२ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ ०१३ ॥

अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ ०१४ ॥

उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ ०१५ ॥

ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥ ०१६ ॥

सलिलावर्तसञ्जातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ ०१७ ॥

तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
पाण्डवा वृषपर्वाणमवन्दन्त गतक्लमाः ॥ ०१८ ॥

अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ ०१९ ॥

अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
आमन्त्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं समरोचयन् ॥ ०२० ॥

एकैकशश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे ।
न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ ०२१ ॥

ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ ०२२ ॥

अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ ०२३ ॥

तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ॥ ०२४ ॥

तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः ॥ ०२४ ॥

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ॥ ०२५ ॥

वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ ०२५ ॥

नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ०२६ ॥

नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ०२७ ॥

महाभ्रघनसङ्काशं सलिलोपहितं शुभम् ।
मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ ०२८ ॥

ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ ०२९ ॥

उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ०३० ॥

धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ०३१ ॥

ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ०३२ ॥

पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ०३३ ॥

ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ०३४ ॥

विद्याधरानुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ०३५ ॥

उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।
ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ०३६ ॥

मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ०३७ ॥

द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्शुभान् ॥ ०३८ ॥

श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ०३८ ॥

सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ०३९ ॥

आम्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ०४० ॥

पनसा.िल्लकुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान् ।
पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ०४१ ॥

बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
प्लक्षानुदुम्बरवटानश्वत्थान्क्षीरिणस्तथा ॥ ०४२ ॥

भल्लातकानामलकान्हरीतकबिभीतकान् ॥ ०४२ ॥

इङ्गुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ॥ ०४३ ॥

फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ।
तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ॥ ०४४ ॥

पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।
पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ०४५ ॥

पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरूंस्तथा ।
शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्बकुलांस्तथा ॥ ०४६ ॥

शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्शिंशपांस्तरलांस्तथा ॥ ०४६ ॥

चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ०४७ ॥

प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ०४८ ॥

सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ॥ ०४९ ॥

कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ०४९ ॥

कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः ।
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च ॥ ०५० ॥

एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ०५० ॥

हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ॥ ०५१ ॥

मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ०५२ ॥

तथैव पद्मषण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनीभिः सहिता.ण्ल्लतामण्डपकेषु च ॥ ०५३ ॥

मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ०५३ ॥

कृत्वैव केकामधुरं सङ्गीतमधुरस्वरम् ।
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ॥ ०५४ ॥

मयूरान्ददृशुश्चित्रान्नृत्यतो वनलासकान् ॥ ०५४ ॥

कान्ताभिः सहितानन्यानपश्यन्रमतः सुखम् ।
वल्लीलतासङ्कटेषु कटकेषु स्थितांस्तथा ॥ ०५५ ॥

कांश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ॥ ०५६ ॥

विवरेषु तरूणां च मुदितान्ददृशुश्च ते ॥ ०५६ ॥

सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ०५७ ॥

कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
अथापश्यन्कुरबकान्वनराजिषु पुष्पितान् ॥ ०५८ ॥

कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ०५८ ॥

तथैव वनराजीनामुदारान्रचितानिव ।
विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ०५९ ॥

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ०६० ॥

हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैडूर्यसदृशैरपि ॥ ०६१ ॥

तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च ।
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ०६२ ॥

एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ०६३ ॥

शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु ॥ ०६४ ॥

पीता भास्वरवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ॥ ०६५ ॥

स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ०६५ ॥

विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥ ०६६ ॥

सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ०६६ ॥

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ०६७ ॥

अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ०६७ ॥

एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ०६८ ॥

युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ०६९ ॥

पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ०७० ॥

लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ०७१ ॥

शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ०७२ ॥

चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ०७३ ॥

रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ०७४ ॥

हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ०७५ ॥

वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ०७६ ॥

चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।
एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ०७७ ॥

बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ०७८ ॥

भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ०७९ ॥

क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिङ्गुलकस्य च ॥ ०८० ॥

मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ०८१ ॥

सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ०८२ ॥

गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ०८३ ॥

गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ०८४ ॥

महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ०८५ ॥

धातुभिश्च सरिद्भिश्च किंनरैर्मृगपक्षिभिः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ०८६ ॥

व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ०८७ ॥

ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ०८८ ॥

उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ०८९ ॥

ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ ०९० ॥

अध्याय १५६

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ ००१ ॥

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ००२ ॥

तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ००३ ॥

अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ००४ ॥

कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ००५ ॥

नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मतापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ००६ ॥

कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ००७ ॥

सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ००८ ॥

यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ००९ ॥

कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।
दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ ०१० ॥

पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ०११ ॥

स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ ०१२ ॥

किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ ०१३ ॥

पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ ०१४ ॥

अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ ०१५ ॥

कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ ०१६ ॥

अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ ०१७ ॥

विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ ०१८ ॥

अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥ ०१९ ॥

इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथञ्चित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ ०२० ॥

न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ ०२१ ॥

ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ ०२२ ॥

अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।
गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ ०२३ ॥

चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।

अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ ०२४ ॥

अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ ०२५ ॥

शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ ०२६ ॥

देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ ०२७ ॥

उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ ०२८ ॥

एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ ०२९ ॥

भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ०३० ॥

न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथञ्चन ।
उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ॥ ०३१ ॥

ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ०३१ ॥

अध्याय १५७

जनमेजय उवाच ॥

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ ००१ ॥

कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ ००२ ॥

विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ॥ ००३ ॥

न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ००३ ॥

कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥ ००४ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ००६ ॥

भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ००७ ॥

मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ००८ ॥

तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ००९ ॥

कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ ०१० ॥

आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ०११ ॥

तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ ०१२ ॥

आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ ०१३ ॥

ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनम् ।
ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ ०१४ ॥

प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ ०१५ ॥

ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ ०१६ ॥

तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
ददृशुः पञ्च वर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ०१७ ॥

भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ ०१८ ॥

सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ॥ ०१९ ॥

प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ ०१९ ॥

खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ॥ ०२० ॥

हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ ०२० ॥

तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥ ०२१ ॥

त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ ०२२ ॥

ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ ०२३ ॥

एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ ०२४ ॥

ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।
नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः ॥ ०२५ ॥

सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ ०२६ ॥

लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ ०२७ ॥

महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ ०२८ ॥

केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ ०२९ ॥

तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ०३० ॥

द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ०३१ ॥

न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ०३२ ॥

तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ०३३ ॥

स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ॥ ०३४ ॥

तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वेश्मभिः समलङ्कृतम् ॥ ०३५ ॥

मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।
सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ०३६ ॥

चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ०३७ ॥

रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ०३८ ॥

गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।

भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०३९ ॥

ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ०४० ॥

ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ०४१ ॥

गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।
प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ०४२ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ॥ ०४३ ॥

भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ॥ ०४३ ॥

अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ०४४ ॥

सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ०४५ ॥

भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ०४६ ॥

प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ०४७ ॥

स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
सर्वानार्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ०४८ ॥

अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ०४९ ॥

ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ०५० ॥

उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान् ।
दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ०५१ ॥

तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ०५२ ॥

अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ०५३ ॥

एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ०५४ ॥

एवमाभाष्य तान्सर्वान्न्यवर्तत स राक्षसः ।
शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ०५५ ॥

तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ०५६ ॥

मणिमानपि सङ्क्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ०५७ ॥

विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
शरैर्बहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ०५८ ॥

प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।

न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ०५९ ॥

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ०६० ॥

ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ०६१ ॥

सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ०६२ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ०६३ ॥

तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ०६४ ॥

दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ०६५ ॥

भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ०६६ ॥

सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ०६७ ॥

सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ०६८ ॥

तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ०६९ ॥

तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ०७० ॥

अध्याय १५८

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ००१ ॥

धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ ००२ ॥

द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ००३ ॥

ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ००४ ॥

स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ००५ ॥

शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ००६ ॥

ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।

तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ००७ ॥

तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिश्रृङ्गमशोभत ।
लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ००८ ॥

कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ००९ ॥

साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ ०१० ॥

राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ०११ ॥

अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।
कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ॥ ०१२ ॥

पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ०१२ ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ०१३ ॥

ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ ०१४ ॥

ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ ०१५ ॥

न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।

प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ ०१६ ॥

गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ ०१७ ॥

प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ ०१८ ॥

प्रवरा रक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ ०१९ ॥

लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ०२० ॥

स तच्छ्रुत्वा तु सङ्क्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ ०२१ ॥

द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

अथाभ्रघनसङ्काशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ ०२३ ॥

तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ ०२४ ॥

शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।
हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ ०२५ ॥

स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ ०२६ ॥

तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसङ्काशा महाकाया महाबलाः ॥ ०२७ ॥

सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ०२८ ॥

तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ ०२९ ॥

कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ०३० ॥

ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ०३१ ॥

ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ०३२ ॥

पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ०३३ ॥

अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ०३४ ॥

शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।
विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ०३५ ॥

तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ०३६ ॥

शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ०३७ ॥

काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ०३८ ॥

न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ०३९ ॥

आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ०४० ॥

विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ०४१ ॥

न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ०४२ ॥

व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ०४३ ॥

न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ०४४ ॥

एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ॥ ०४५ ॥

यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ ०४५ ॥

मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ॥ ०४६ ॥

शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ०४६ ॥

अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ०४७ ॥

दृष्टो हि मम सङ्क्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।
न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि शत्रुहन् ॥ ०४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ०४९ ॥

इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ०५० ॥

वैश्रवण उवाच ॥

देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ॥ ०५१ ॥

यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ०५१ ॥

अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ०५२ ॥

नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ०५२ ॥

तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।
तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ०५३ ॥

राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ॥ ०५४ ॥

न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ०५४ ॥

स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।
मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ०५५ ॥

धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।
तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ०५६ ॥

त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।
तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ०५७ ॥

सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ॥ ०५८ ॥

एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादृषिसत्तमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ०५९ ॥

अध्याय १५९

वैश्रवण उवाच ॥

युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ ००१ ॥

धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ ००२ ॥

धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ००३ ॥

य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ००४ ॥

देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ००५ ॥

पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ००६ ॥

अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ००७ ॥

साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ००८ ॥

अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।
निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ००९ ॥

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ ०१० ॥

अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ॥ ०११ ॥

रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ०११ ॥

साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ ०१२ ॥

इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ ०१३ ॥

तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥ ०१४ ॥

यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ ०१५ ॥

आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ ०१६ ॥

अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ ०१७ ॥

याः काश्चन मता लोकेष्वग्र्याः परमसंपदः ।
जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनञ्जये ॥ ०१८ ॥

दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ ०१९ ॥

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ ०२० ॥

स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ ०२१ ॥

योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ॥ ०२२ ॥

प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ ०२२ ॥

सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
पितृन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ॥ ०२३ ॥

सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ ०२३ ॥

अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।
स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ ०२५ ॥

ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ ०२६ ॥

स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ ०२७ ॥

शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनञ्जयः ॥ ०२८ ॥

एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।
अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ ०२९ ॥

तं परिस्तोमसङ्कीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।

यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ०३० ॥

पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥ ०३१ ॥

ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ०३२ ॥

ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥ ०३३ ॥

तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ०३४ ॥

पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ०३५ ॥

अध्याय १६०

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ ००१ ॥

तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ ००२ ॥

ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।
शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ००४ ॥

इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ००५ ॥

एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः ॥ ००६ ॥

अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ००७ ॥

यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ००८ ॥

एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ००९ ॥

यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ ०१० ॥

एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ०११ ॥

उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ ०१२ ॥

यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।

भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किञ्चिज्जङ्गमागमम् ॥ ०१३ ॥

यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ ०१४ ॥

अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ ०१५ ॥

देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ ०१६ ॥

यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ ०१७ ॥

ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ ०१८ ॥

अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ ०१९ ॥

तद्वै ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।
स्वयं विभुरदीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥ ०२० ॥

यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ ०२१ ॥

योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥ ०२२ ॥

स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ ०२३ ॥

एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ ०२४ ॥

अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ ०२५ ॥

स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ०२६ ॥

स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ०२७ ॥

एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ ०२८ ॥

तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
मार्गमेतदसंबाधमादित्यः परिवर्तते ॥ ०२९ ॥

सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।
ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ०३० ॥

स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥ ०३१ ॥

ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ०३२ ॥

एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।
पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ०३३ ॥

वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ०३४ ॥

एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ०३५ ॥

संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ०३६ ॥

विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ०३७ ॥

अध्याय १६१

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां ; महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् ।
रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा ;माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ ००१ ॥

तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वां ;स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु ;र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ ००२ ॥

तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं ; नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
मनःप्रसादः परमो बभूव ; यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ००३ ॥

मयूरहंसस्वननादितानि ; पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना ; गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ००४ ॥

साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मि ;न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
कादम्बकारण्डवहंससजुष्टाः ; पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ००५ ॥

क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा ;न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च ; यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ००६ ॥

अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च ; महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
तपःप्रधानाः सततं चरन्तः ; श‍ृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ००७ ॥

स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य ; महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
विभक्तभावो न बभूव कश्चि ;दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ००८ ॥

यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि ; विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
तस्योदयं चास्तमयं च वीरा ;स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ००९ ॥

रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते ; तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य ; गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ ०१० ॥

स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च ; धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य ; सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ०११ ॥

इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां ; क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनञ्जयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते ; पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि ; किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां ; संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ ०१३ ॥

यदैव धौम्यानुमते महात्मा ; कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः ; कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ ०१४ ॥

भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य ; वनादसौ वारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु ;स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ ०१५ ॥

तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्व ;मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत ;स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ ०१६ ॥

ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं ; महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां ; हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ ०१७ ॥

स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं ; प्रकाशयन्मातलिसङ्गृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था ; शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ ०१८ ॥

तमास्थितः संददृशे किरीटी ; स्रग्वी वराण्याभरणानि बिभ्रत् ।
धनञ्जयो वज्रधरप्रभावः ; श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ ०१९ ॥

स शैलमासाद्य किरीटमाली ; महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व ;मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ ०२० ॥

वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ ; माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां ; प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ ०२१ ॥

बभूव तेषां परमः प्रहर्ष ;स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली ; ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ ०२२ ॥

यमास्थितः सप्त जघान पूगा ;न्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः ; प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ०२३ ॥

ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः ; सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता ;न्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ ०२४ ॥

तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द ;त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।

ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण ; पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ०२५ ॥

गते तु तस्मिन्वरदेववाहे ; शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा ; महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ॥ ०२६ ॥

दिवाकराभाणि विभूषणानि ; प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ ०२६ ॥

ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां ; तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये ; सर्वं यथावत्कथयां बभूव ॥ ०२७ ॥

एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि ; शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च ; प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ ०२८ ॥

सङ्क्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा ; तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी ; सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ ०२९ ॥

अध्याय १६२

वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ ००१ ॥

रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ ००२ ॥

तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

विमानैः सूर्यसङ्काशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ००३ ॥

ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ००४ ॥

पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।
आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ००५ ॥

तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ००६ ॥

पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ००७ ॥

धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ००८ ॥

आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ००९ ॥

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ ०१० ॥

तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ०११ ॥

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ०१२ ॥

अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन; सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चास्मि धनञ्जयेन; जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ ०१३ ॥

एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ०१४ ॥

धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ ०१५ ॥

संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ ०१६ ॥

अध्याय १६३

वैशंपायन उवाच ॥

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह सङ्गतः ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ ००१ ॥

अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ००३ ॥

सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ००४ ॥

यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ००५ ॥

यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ॥ ००६ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ००६ ॥

यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ॥ ००७ ॥

एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनञ्जय ॥ ००७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शङ्करम् ॥ ००८ ॥

विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ००९ ॥

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
एकरात्रोषितः कञ्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ०१० ॥

स मामपृच्छत्कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥ ०११ ॥

स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ ०१२ ॥

ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ ०१३ ॥

ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ ०१४ ॥

द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ ०१५ ॥

ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१६ ॥

चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ ०१७ ॥

निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ ०१८ ॥

अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ ०१९ ॥

ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ ०२० ॥

युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ ०२१ ॥

स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ ०२२ ॥

एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ ०२३ ॥

ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।

तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ ०२४ ॥

ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ ०२५ ॥

तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ ०२६ ॥

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ ०२७ ॥

अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ ०२८ ॥

यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ ०२९ ॥

न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ०३० ॥

भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ०३१ ॥

स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायाहमभ्ययाम् ॥ ०३२ ॥

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ०३२ ॥

तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ॥ ०३३ ॥

उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ०३३ ॥

ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ०३४ ॥

तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ०३५ ॥

ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ०३६ ॥

हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ०३७ ॥

व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहतौ ।
अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ०३८ ॥

ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ०३९ ॥

एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ०४० ॥

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ०४१ ॥

अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिदृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ०४२ ॥

स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ०४३ ॥

ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ०४४ ॥

तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ॥ ०४५ ॥

अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ०४५ ॥

ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ०४६ ॥

भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ॥ ०४७ ॥

ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ०४७ ॥

रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ०४८ ॥

उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथञ्चन ॥ ०४९ ॥

पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनञ्जय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ०५० ॥

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ०५१ ॥

उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ०५२ ॥

अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०५३ ॥

अध्याय १६४

अर्जुन उवाच ॥

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ ००१ ॥

व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्णिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ ००२ ॥

तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ००३ ॥

स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ००४ ॥

समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ००५ ॥

एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।
अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ००६ ॥

अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ००७ ॥

दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ००८ ॥

वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ००९ ॥

गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ ०१० ॥

मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च देवसद्मनिवासिनः ॥ ०११ ॥

ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलङ्कृतैः ।
शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ ०१२ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राज.ण्ल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ ०१३ ॥

दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ ०१४ ॥

ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ ०१५ ॥

सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शङ्करम् ।
अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ ०१६ ॥

ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥ ०१७ ॥

गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ ०१८ ॥

मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।
उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥ ०१९ ॥

पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनञ्जय ।
अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ ०२० ॥

त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ ०२१ ॥

भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।
उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥ ०२२ ॥

मातलिर्मन्नियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ०२३ ॥

ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ ०२४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

क्रूरं कर्मास्त्रवित्तात करिष्यसि परंतप ।
यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ ०२५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ ०२६ ॥

तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाल्लभेयं सुरपुङ्गव ॥ ०२७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनञ्जय ।
ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ ०२८ ॥

शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ ०२९ ॥

साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैरृतानि तथैव च ॥ ०३० ॥

मद्गतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥ ०३० ॥

अर्जुन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ॥ ०३१ ॥

दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ०३१ ॥

लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ०३२ ॥

संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ०३३ ॥

इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ०३४ ॥

चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ०३५ ॥

अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ०३६ ॥

अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ०३७ ॥

देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ०३८ ॥

त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ०३९ ॥

इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।
दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ०४० ॥

नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ०४१ ॥

ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलङ्कृताम् ॥ ०४२ ॥

न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ०४३ ॥

न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
दिवौकसां महाराज न च ग्लानिररिंदम ॥ ०४४ ॥

न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेश्मनि ॥ ०४५ ॥

नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ०४६ ॥

शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ०४७ ॥

मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ०४८ ॥

ततोऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ०४९ ॥

ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त सङ्ग्रामविजयेन च ॥ ०५० ॥

प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ०५१ ॥

ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ०५२ ॥

तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भुरिदक्षिण ।
अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ०५३ ॥

विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ०५४ ॥

ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।

सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ०५५ ॥

शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ०५६ ॥

तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ०५७ ॥

ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि ॥ ०५८ ॥

अध्याय १६५

अर्जुन उवाच ॥

कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ॥ ००२ ॥

अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ ००२ ॥

अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ००३ ॥

अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ००४ ॥

अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ००५ ॥

प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनञ्जय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ००६ ॥

तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ००७ ॥

ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ००८ ॥

ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ००९ ॥

निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ०१० ॥

तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ०११ ॥

ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ ०१२ ॥

बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ ०१३ ॥

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ०१४ ॥

ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ ०१५ ॥

ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधितः ।
मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ ०१६ ॥

तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ॥ ०१७ ॥

निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ ०१७ ॥

तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
रथेनानेन मघवा जितवाञ्शम्बरं युधि ॥ ०१८ ॥

नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ ०१८ ॥

बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ ०१९ ॥

त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ ०२० ॥

अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ ०२१ ॥

प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः ॥ ०२२ ॥

स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।

दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ ०२३ ॥

अध्याय १६६

अर्जुन उवाच ॥

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीमम‍पांपतिमथाव्ययम् ॥ ००१ ॥

फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ॥ ००२ ॥

नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ ००२ ॥

तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ००३ ॥

शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ००४ ॥

तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००५ ॥

तमतीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ००६ ॥

तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
नादयन्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ००७ ॥

रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥ ००८ ॥

सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥ ००९ ॥

ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ ०१० ॥

ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ०११ ॥

स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ ०१२ ॥

ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ ०१३ ॥

आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ ०१४ ॥

शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलङ्कृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ ०१५ ॥

ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१७ ॥

ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ ०१८ ॥

तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ ०१९ ॥

ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२० ॥

स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ ०२१ ॥

ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ ०२२ ॥

ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ ०२३ ॥

अध्याय १६७

अर्जुन उवाच ॥

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ ००१ ॥

आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।
आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ००२ ॥

ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ००३ ॥

तच्छूलवर्षं सुमहद्गदाशक्तिसमाकुलम् ।
अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ००४ ॥

अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ००५ ॥

तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ॥ ००६ ॥

ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ००६ ॥

ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
रथमार्गाद्बहूंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ॥ ००७ ॥

सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त दितेः सुतान् ॥ ००७ ॥

शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ००८ ॥

तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ००९ ॥

गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरङ्गमैः ॥ ०१० ॥

ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ०११ ॥

ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।
अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ ०१२ ॥

ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान्रणे ।
सायुधानच्छिनं राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१३ ॥

एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ ०१४ ॥

वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥ ०१५ ॥

स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ ०१६ ॥

ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ ०१८ ॥

ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ ०१९ ॥

ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ ०२० ॥

छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ ०२१ ॥

गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ ०२२ ॥

तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।
अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ ०२३ ॥

वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०२४ ॥

शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।
प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ ०२६ ॥

इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥ ०२७ ॥

शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ ०२८ ॥

अध्याय १६८

अर्जुन उवाच ॥

ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ ००१ ॥

तदहं वज्रसङ्काशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।
अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ ००२ ॥

चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ००३ ॥

ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षं महत्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ००४ ॥

नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ००५ ॥

धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ००६ ॥

धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ००७ ॥

तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ००८ ॥

हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ००९ ॥

ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ ०१० ॥

तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
प्राकुर्वन्विविधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ०११ ॥

ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।

अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ ०१२ ॥

सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ ०१३ ॥

तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।
तुरगा विमुखाश्चासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ ०१४ ॥

हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

मां च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

सुराणामसुराणां च सङ्ग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थे पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥ ०१७ ॥

शम्बरस्य वधे चापि सङ्ग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ ०१८ ॥

तथैव वृत्रस्य वधे सङ्गृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ ०१९ ॥

एते मया महाघोराः सङ्ग्रामाः पर्युपासिताः ।
न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ ०२० ॥

पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ ०२१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ ०२२ ॥

अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ ०२३ ॥

अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ ०२४ ॥

एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
मोहनीं सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ ०२५ ॥

पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।
पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥ ०२६ ॥

पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ ०२७ ॥

सुसङ्गृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ॥ ०२८ ॥

ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ ०२९ ॥

वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥ ०३० ॥

अध्याय १६९

अर्जुन उवाच ॥

अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ ००१ ॥

गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ ००२ ॥

ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ००३ ॥

व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ००४ ॥

विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।
कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ००५ ॥

हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ००६ ॥

ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ००७ ॥

अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ००८ ॥

विनिगृह्य हरीनश्वान्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ००९ ॥

पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।

स देशो यत्र वर्ताम गुहेव समपद्यत ॥ ०१० ॥

पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ०११ ॥

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ ०१२ ॥

ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ ०१३ ॥

अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥ ०१४ ॥

ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ ०१५ ॥

ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ ०१६ ॥

अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ ०१७ ॥

हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।
समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ०१८ ॥

न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१९ ॥

ततो मां प्रहसन्राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ ०२० ॥

हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ ०२१ ॥

ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ ०२२ ॥

तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
रथं च रविसङ्काशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ ०२३ ॥

ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ ०२४ ॥

वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ०२५ ॥

तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ ०२६ ॥

इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ ०२७ ॥

मातलिरुवाच ॥

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ ०२८ ॥

तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ ०२९ ॥

ततः शक्रेण भगवान्स्वयम्भूरभिचोदितः ।

विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ०३० ॥

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ०३१ ॥

तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ०३२ ॥

कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
एषामन्तकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ०३३ ॥

दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ०३४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसद्म तत् ॥ ०३५ ॥

अध्याय १७०

अर्जुन उवाच ॥

निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ ००१ ॥

द्रुमै रत्नमयैश्चैत्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ ००२ ॥

गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।
सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ००३ ॥

द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ००३ ॥

तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुसलायुधैः ॥ ००४ ॥

चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ००४ ॥

तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ००५ ॥

मातलिरुवाच ॥

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ॥ ००६ ॥

तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददाद्वरम् ॥ ००६ ॥

अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ००७ ॥

रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ॥ ००८ ॥

सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ००८ ॥

सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ००९ ॥

तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ ०१० ॥

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ०११ ॥

त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ॥ ०१२ ॥

मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ ०१२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमञ्जसा ॥ ०१३ ॥

त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
न कथञ्चिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ ०१४ ॥

उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ ०१५ ॥

ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ ०१६ ॥

ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः ।
अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ ०१७ ॥

तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ ०१८ ॥

व्यामोहयं च तान्सर्वान्रथमार्गैश्चरन्रणे ।
तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ ०१९ ॥

तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ ०२० ॥

ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ ०२१ ॥

ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ ०२२ ॥

तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ ०२३ ॥

अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ ०२४ ॥

अमरावतिसङ्काशं पुरं कामगमं तु तत् ।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ ०२५ ॥

ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः ।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं पुरमासुरम् ॥ ०२७ ॥

ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ।
पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ ०२८ ॥

ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ०२९ ॥

ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ०३० ॥

तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ०३१ ॥

नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ०३२ ॥

ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ०३३ ॥

रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
प्रत्यदृश्यन्त सङ्ग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०३४ ॥

विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ०३५ ॥

अहं तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
नाशक्नुवं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ०३६ ॥

तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ०३७ ॥

ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ॥ ०३८ ॥

यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ०३८ ॥

ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ॥ ०३९ ॥

लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षममित्रहन् ॥ ०३९ ॥

विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ०४० ॥

नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ०४१ ॥

मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ॥ ०४२ ॥

ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ०४२ ॥

गजानां सृमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।
ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ॥ ०४३ ॥

शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ०४३ ॥

गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ०४४ ॥

गुह्यकानां च सङ्ग्रामे नैरृतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ०४५ ॥

मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातु धानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ०४६ ॥

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ०४७ ॥

त्रिषिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसाशिभिः ॥ ०४८ ॥

अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ०४८ ॥

अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिविदारणैः ॥ ०४९ ॥

न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ०४९ ॥

गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान्गतासूनभसश्च्युतान् ।
दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ०५० ॥

तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ०५१ ॥

तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ०५२ ॥

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ॥ ०५३ ॥

न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ०५३ ॥

सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोबलात् ॥ ०५४ ॥

विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।

विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ०५५ ॥

प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄञ्शोचमाना महीतले ॥ ०५६ ॥

रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ०५७ ॥

तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विड्कं हतेश्वरम् ॥ ०५८ ॥

गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ०५९ ॥

मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ०६० ॥

हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ०६१ ॥

मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथा भूतं महाद्युते ॥ ०६२ ॥

हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।
निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ०६३ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ०६४ ॥

ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ०६५ ॥

अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्घ्नता मम ॥ ०६६ ॥

एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनञ्जय ।
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ०६७ ॥

अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ०६८ ॥

वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०६९ ॥

अध्याय १७१

अर्जुन उवाच ॥

ततो मामभिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ ००२ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।
सङ्ग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ००३ ॥

इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ००४ ॥

देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ००५ ॥

ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ००६ ॥

एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ००७ ॥

ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ००८ ॥

एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ००९ ॥

ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दिष्ट्या धनञ्जयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ०११ ॥

दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ ०१२ ॥

दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ ०१३ ॥

अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।

मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ ०१४ ॥

तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हता ॥ ०१५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनञ्जयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ ०१७ ॥

अध्याय १७२

वैशंपायन उवाच ॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ ००१ ॥

ततः सञ्चोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ ००२ ॥

ततो धनञ्जयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ००३ ॥

यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ॥ ००४ ॥

पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनञ्जयः ॥ ००४ ॥

ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ००५ ॥

शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ००६ ॥

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा ॥ ००७ ॥

क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ००८ ॥

न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथञ्चन ॥ ००९ ॥

अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ ०१० ॥

वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनञ्जयम् ॥ ०११ ॥

ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ ०१२ ॥

राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ ०१३ ॥

ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ ०१४ ॥

ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ ०१५ ॥

जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ ०१६ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
आगम्याह वचः पार्थं श्रवणीयमिदं नृप ॥ ०१७ ॥

अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ ०१८ ॥

अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ ०१९ ॥

एतानि रक्ष्यमाणानि धनञ्जय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ ०२० ॥

अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ ०२१ ॥

अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ ०२२ ॥

निवार्याथ ततः पार्थं सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ ०२३ ॥

तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ ०२४ ॥

आजगरपर्व

अध्याय १७३

जनमेजय उवाच ॥

तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने ; प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः ।
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ; समेत्य शूरेण धनञ्जयेन ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः ; सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये ; धनेश्वराक्रीडगता विजह्रुः ॥ ००२ ॥

वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्य ;न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः ; सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ००३ ॥

अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः ; प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज ;ञ्शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ००४ ॥

समेत्य पार्थेन यथैकरात्र ;मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
पूर्वाश्च षड्वा दश पाण्डवानां ; शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ००५ ॥

ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी ; जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।

यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा ;वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ००६ ॥

तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां ; चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य ; सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ००७ ॥

एकादशं वर्षमिदं वसामः ; सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील ;मज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ००८ ॥

तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का ; विहाय मानं विचरन्वनानि ।
समीपवासेन विलोभितास्ते ; ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ००९ ॥

संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं ; नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं ; तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ ०१० ॥

सुयोधनायानुचरैर्वृताय ; ततो महीमाहर धर्मराज ।
स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः ; शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ०११ ॥

कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा ; नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां ; शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ ०१२ ॥

इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र ; प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय ; कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ ०१३ ॥

तेजस्तवोग्रं न सहेत राज ;न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ ; समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ ०१४ ॥

त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ ; सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन ; तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ ०१५ ॥

तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ ; यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।
तथैव चावां नरदेववर्य ; यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ॥ ०१६ ॥

त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः ; समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ ०१६ ॥

ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा ; तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं ; चकार धर्मार्थविदुत्तमौजः ॥ ०१७ ॥

आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि ; सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
यथागतं मार्गमवेक्षमाणः ; पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ ०१८ ॥

समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि ;र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा ; द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ ०१९ ॥

वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च ; तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
उवाह चैनान्सगणांस्तथैव ; घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ ०२० ॥

तान्प्रस्थितान्प्रीतिमना महर्षिः ; पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
स लोमशः प्रीतमना जगाम ; दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ ०२१ ॥

तेनानुशिष्टार्ष्टिषेणेन चैव ; तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः ; संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ ०२२ ॥

अध्याय १७४

वैशंपायन उवाच ॥

नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं ; दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां ; न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ ००१ ॥

ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः ; कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां ; महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ ००२ ॥

समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा ;न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।
बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः ; स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ००३ ॥

तथैव चान्यानि महावनानि ; मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता ;स्ते धन्विनः खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ००४ ॥

वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो ; गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु ;र्निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ००५ ॥

ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य ; व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै ; तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ००६ ॥

समेत्य राज्ञा वृषपर्वणस्ते ; प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं ; शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ००७ ॥

सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं ; पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां ; सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ००८ ॥

ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा ; नारायणस्थानगता नराग्र्याः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः ; संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ००९ ॥

तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः ; पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य ; द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ ०१० ॥

ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा ; यथागतेनैव पथा समग्राः ।
विहृत्य मासं सुखिनो बदर्यां ; किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ०११ ॥

चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा ;न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं ; पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ ०१२ ॥

श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा ;न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा ; तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ ०१३ ॥

समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते ; सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च ; पौरोगवैर्ये च महानसस्थाः ॥ ०१४ ॥

सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं ; सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य ; ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ ०१५ ॥

तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने ; हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु ;स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ ०१६ ॥

वराहनानामृगपक्षिजुष्टं ; महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः ; संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः ॥ ०१७ ॥

तत्राससादातिबलं भुजङ्गं ; क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां ; विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ ०१८ ॥

द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य ; युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा ; ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ ०१९ ॥

ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं ; वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशा ;च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ ०२० ॥

ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं ; सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
सरस्वतीमेत्य निवासकामाः ; सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ ०२१ ॥

समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा ;न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।

तपोदमाचारसमाधियुक्ता ;स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ ०२२ ॥

प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च ; स्नुहा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
बिल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीराः ; सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ ०२३ ॥

तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता ;मायागभूतामिव देवतानाम् ।
सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः ; सुखं विजह्रुर्नरदेवपुत्राः ॥ ०२४ ॥

अध्याय १७५

जनमेजय उवाच ॥

कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ ००१ ॥

पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ ००२ ॥

तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ००४ ॥

यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ००५ ॥

स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ००६ ॥

चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ००७ ॥

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ००८ ॥

स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः ।
सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ००९ ॥

वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ ०१० ॥

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ०११ ॥

स ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ ०१२ ॥

पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ ०१३ ॥

गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥ ०१४ ॥

त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ ०१५ ॥

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ ०१६ ॥

तेन संस्पृष्टमात्रस्य भिमसेनस्य वै तदा ।
सञ्ज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ ०१७ ॥

दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ ०१८ ॥

स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ०१९ ॥

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ ०२० ॥

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशकद्वीरः कथञ्चित्प्रतिबाधितुम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय १७६

वैशंपायन उवाच ॥

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ ००१ ॥

उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ ००२ ॥

पाण्डवो भिमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ००३ ॥

सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ००४ ॥

दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ००५ ॥

किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ००६ ॥

असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ००७ ॥

इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ००८ ॥

निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥ ०१० ॥

यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजङ्गत्वमरिंदम ।
तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ०११ ॥

इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ ०१२ ॥

नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।

तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशकरः सुतः ॥ ०१३ ॥

सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ ०१४ ॥

त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।
अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ ०१५ ॥

न हि मे मुच्यते कश्चित्कथञ्चिद्ग्रहणं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ ०१६ ॥

नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ ०१७ ॥

पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्द्रुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ ०१८ ॥

स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ ०१९ ॥

ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ ०२० ॥

यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ ०२१ ॥

गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ ०२२ ॥

इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि सञ्जातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ ०२३ ॥

सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ ०२४ ॥

तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम् ।
न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ ०२५ ॥

यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ०२६ ॥

दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ ०२७ ॥

पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ ०२८ ॥

किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातृन्राज्यपरिच्युतान् ॥ ०२९ ॥

हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससङ्कुलः ।
मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ०३० ॥

विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ०३१ ॥

अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ०३२ ॥

समर्थः स महाबाहुरेकाह्ना सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ०३३ ॥

किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ०३४ ॥

मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ०३५ ॥

कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजङ्गम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ०३६ ॥

नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।
मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ०३७ ॥

निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ०३८ ॥

एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ ०३९ ॥

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेय बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ०४० ॥

दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ०४१ ॥

एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ०४२ ॥

प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ०४३ ॥

पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।

मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ०४४ ॥

हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ०४५ ॥

स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ०४६ ॥

शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ०४७ ॥

द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनञ्जयम् ।
नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ०४८ ॥

स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ०४९ ॥

धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।
ऊरुवातविनिर्भग्नान्द्रुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ०५० ॥

स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ०५१ ॥

अध्याय १७७

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।

दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ ००२ ॥

स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ००३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ००४ ॥

किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजङ्गम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ००५ ॥

सर्प उवाच ॥

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ००६ ॥

क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ००७ ॥

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ ००८ ॥

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ ००९ ॥

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।

तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ०१० ॥

षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकामये ॥ ०११ ॥

प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ ०१३ ॥

वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ ०१४ ॥

सर्प उवाच ॥

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ०१६ ॥

वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ ०१७ ॥

सर्प उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ॥ ०१८ ॥

आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ ०१८ ॥

वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ ०१९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ०२० ॥

यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ ०२१ ॥

यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ ०२२ ॥

एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ ०२३ ॥

एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ ०२४ ॥

सर्प उवाच ॥

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
सङ्करात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ०२६ ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ ०२७ ॥

इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ०२८ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ०२९ ॥

वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।
अस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ०३० ॥

कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
सङ्करस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ०३१ ॥

यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ०३२ ॥

सर्प उवाच ॥

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय १७८

युधिष्ठिर उवाच ॥

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ ००१ ॥

सर्प उवाच ॥

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ००३ ॥

सर्प उवाच ॥

दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ००४ ॥

कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिद्दानं विशिष्यते ॥ ००५ ॥

एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ००६ ॥

एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ००८ ॥

सर्प उवाच ॥

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ००९ ॥

तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः ।
अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ ०१० ॥

विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ०११ ॥

कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ ०१२ ॥

तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ ०१३ ॥

सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ ०१४ ॥

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ ०१६ ॥

किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ ०१७ ॥

सर्प उवाच ॥

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ ०१८ ॥

ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ ०१९ ॥

मनसा तात पर्यैति क्रमशो विषयानिमान् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ ०२० ॥

अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ ०२१ ॥

स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ ०२२ ॥

बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ ०२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ ०२४ ॥

सर्प उवाच ॥

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सञ्ज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ ०२५ ॥

बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ ०२६ ॥

एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ ०२७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ ०२८ ॥

सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ ०२९ ॥

सर्प उवाच ॥

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ०३० ॥

सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ०३१ ॥

कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ०३२ ॥

अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ०३३ ॥

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ०३४ ॥

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥ ०३५ ॥

ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ०३६ ॥

तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ०३७ ॥

ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ०३८ ॥

अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ०३९ ॥

ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ०४० ॥

अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ०४१ ॥

ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ०४२ ॥

सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ०४३ ॥

अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।

स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ०४४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ०४५ ॥

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन सङ्गतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ०४६ ॥

ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०४७ ॥

तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ०४८ ॥

ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ०४९ ॥

पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयां चक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ०५० ॥

मार्कण्डेयसमास्यापर्व

अध्याय १७९

वैशंपायन उवाच ॥

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृड्भमभिपद्यत ॥ ००१ ॥

छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ ००२ ॥

तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ००३ ॥

विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।
बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोऽरुणा ॥ ००४ ॥

न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ००५ ॥

क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयां चक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ००६ ॥

नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ००७ ॥

स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ००८ ॥

तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ००९ ॥

क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ ०१० ॥

विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ०११ ॥

पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ ०१२ ॥

कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलङ्कृताः ॥ ०१३ ॥

आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसङ्कुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ ०१४ ॥

ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ ०१५ ॥

तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्त्तिकी जनमेजय ॥ ०१६ ॥

पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।
तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ ०१७ ॥

तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १८०

वैशंपायन उवाच ॥

काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ ००१ ॥

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००२ ॥

अथाब्रवीद्द्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ००३ ॥

विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोऽन्वेषी च वो हरिः ॥ ००४ ॥

बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ००५ ॥

तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृष्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ००६ ॥

मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ००७ ॥

अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ००८ ॥

पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ००९ ॥

स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ ०१० ॥

तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्वजे ।
पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ०११ ॥

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ ०१२ ॥

कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा ;न्धनञ्जयेनासुरतर्जनेन ।
बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा ; समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ ०१३ ॥

ततः समस्तानि किरीटमाली ; वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ ;त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ ०१४ ॥

स पूजयित्वा मधुहा यथाव ;त्पार्थांश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
उवाच राजानमभिप्रशंस ;न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ ०१५ ॥

धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा ;त्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं ; जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ ०१६ ॥

अधीतमग्रे चरता व्रतानि ; सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा ; सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ ०१७ ॥

न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति ; कामान्न किञ्चित्कुरुषे नरेन्द्र ।
न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं ; तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ ०१८ ॥

दानं च सत्यं च तपश्च राज ;ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा ;नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ ०१९ ॥

यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां ; कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं ; सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ ०२० ॥

असंशयं सर्वसमृद्धकामः ; क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।

इमे वयं निग्रहणे कुरूणां ; यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ ०२१ ॥

धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च ; यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन ; प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ ०२२ ॥

प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं ; दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः ; सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ॥ ०२३ ॥

सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं ; चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ ०२३ ॥

राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः ; पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
न यज्ञसेनस्य न मातुलानां ; गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ ०२४ ॥

आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन ; गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य ; न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ ०२५ ॥

यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं ; प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
तेष्वप्रमादेन सदा करोति ; तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ ०२६ ॥

यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो ;र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे ; तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ ०२७ ॥

गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा ;नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्री ;स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ ०२८ ॥

स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा ;मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
तवात्मजानां च तथाभिमन्योः ; पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ०२९ ॥

यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः ; प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
एकैकमेषामनुयान्ति तत्र ; रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ०३० ॥

अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो ; दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
एते निदेशं तव पालयन्ति ; तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ०३१ ॥

आवर्ततां कार्मुकवेगवाता ; हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता ; ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ०३२ ॥

प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः ; सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च ; सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ०३३ ॥

कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि ;न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं ; प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ०३४ ॥

व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा ; विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः ; प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ०३५ ॥

ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा ; यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः ; कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ०३६ ॥

असंशयं केशव पाण्डवानां ; भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः ; कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ०३७ ॥

यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः ; सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य ; भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ०३८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ॥ ०३९ ॥

प्रत्यदृष्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ०३९ ॥

तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ०४० ॥

तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ०४१ ॥

शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ०४२ ॥

पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ०४३ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ०४४ ॥

तमप्यथ महात्मानं सर्वे तु पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ०४५ ॥

नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।
मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ०४६ ॥

उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ०४७ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ०४८ ॥

एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ०४९ ॥

अध्याय १८१

वैशंपायन उवाच ॥

तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथासञ्जननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ ००१ ॥

भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ ००२ ॥

सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ००३ ॥

भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ००४ ॥

कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ००५ ॥

अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ००६ ॥

देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।
कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ००७ ॥

ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ००८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ००९ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ ०१० ॥

निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ०११ ॥

अमोघबलसङ्कल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ ०१२ ॥

सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ ०१३ ॥

स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ ०१४ ॥

द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ ०१५ ॥

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ ०१६ ॥

कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ ०१७ ॥

अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ ०१८ ॥

मोघेष्टा मोघसङ्कल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ॥ ०१९ ॥

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ ०१९ ॥

दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ॥ ०२० ॥

नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ ०२० ॥

जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ ०२१ ॥

क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ ०२२ ॥

अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
शुभानामशुभानां च कुरुते सञ्चयं महत् ॥ ०२३ ॥

आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ ०२४ ॥

तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ ०२५ ॥

कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ ०२६ ॥

एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ ०२७ ॥

मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ ०२८ ॥

सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ ०२९ ॥

जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ०३० ॥

च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ॥ ०३१ ॥

कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ०३१ ॥

किञ्चिद्दैवाद्धठात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ०३२ ॥

इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ०३३ ॥

इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ०३४ ॥

धनानि येषां विपुलानि सन्ति ; नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको ; नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ०३५ ॥

ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः ; स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा ;स्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ०३६ ॥

ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति ; धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।

दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते ; तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ०३७ ॥

ये नैव विद्यां न तपो न दानं ; न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या ;स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ०३८ ॥

सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा ; दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः ; स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ०३९ ॥

कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा ;स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।
देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वा ;न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ०४० ॥

स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं ; क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र ; दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्ह ॥ ०४१ ॥

अध्याय १८२

वैशंपायन उवाच ॥

मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥ ००१ ॥

एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ००२ ॥

हैहयानां कुलकरो राजा परपुरञ्जयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्बली ॥ ००३ ॥

चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ॥ ००४ ॥

स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ००४ ॥

व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ००५ ॥

राज्ञां राजीवनेत्रोसौ कुमारः पृथिवीपते ।
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ००६ ॥

तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ००७ ॥

कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ००८ ॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ००९ ॥

ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ ०१० ॥

तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ०११ ॥

ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ॥ ०१२ ॥

अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ ०१२ ॥

तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरञ्जयः ।
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ॥ ०१३ ॥

पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ ०१३ ॥

ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ ०१४ ॥

मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ॥ ०१५ ॥

श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ ०१५ ॥

स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ ०१६ ॥

सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ ०१७ ॥

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।
नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ ०१८ ॥

अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ ०१९ ॥

एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ ०२० ॥

एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

अध्याय १८३

मार्कण्डेय उवाच ॥

भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ ००१ ॥

तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ ००१ ॥

भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।
सञ्चिन्त्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ॥ ००२ ॥

धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ००२ ॥

प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ००३ ॥

तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।
वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ॥ ००४ ॥

स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ००४ ॥

तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ॥ ००५ ॥

एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ००५ ॥

अत्रिरुवाच ॥

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ००६ ॥

किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ००७ ॥

तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ००८ ॥

गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसञ्चयम् ॥ ००९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ ०१० ॥

राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ०११ ॥

तमब्रवीदृषिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ॥ ०१२ ॥

अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ ०१२ ॥

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥ ०१३ ॥

त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ ०१३ ॥

गौतम उवाच ॥

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ ०१४ ॥

न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ ०१५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ ०१६ ॥

प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्ठितौ ॥ ०१७ ॥

ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ ०१८ ॥

अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुङ्गवाः ॥ ०१९ ॥

वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ ०१९ ॥

श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ ०२० ॥

स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ ०२१ ॥

सनत्कुमार उवाच ॥

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ॥ ०२२ ॥

स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ ०२२ ॥

प्रजापतिर्विराड्सम्राड्क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ०२३ ॥

पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्बभ्रुरिति राजाभिधीयते ॥ ०२४ ॥

सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ ०२५ ॥

आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ ०२६ ॥

अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ०२७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ०२८ ॥

यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ॥ ०२९ ॥

तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ ०२९ ॥

दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलङ्कृतम् ।
दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ॥ ०३० ॥

एतद्ददानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ०३० ॥

तदत्रिर्न्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ०३१ ॥

प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ०३२ ॥

अध्याय १८४

मार्कण्डेय उवाच ॥

अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरञ्जय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ ००१ ॥

तार्क्ष्य उवाच ॥

किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे ; कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं ; त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ ००२ ॥

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा ; कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि ; यथा लोकान्विरजाः सञ्चरेयम् ॥ ००३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन ; शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च ; सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ००४ ॥

सरस्वत्युवाच ॥

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं ; स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता ; सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ००५ ॥

तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः ; सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था ; हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ००६ ॥

तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा ; महीयमानः पृथगप्सरोभिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलङ्कृताभि ;र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ००७ ॥

परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति ; दत्त्वानड्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।
वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं ; दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ००८ ॥

धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां ; कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या ;स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ००९ ॥

अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति ; हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।
धुरंधरं बलवन्तं युवानं ; प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥ ०१० ॥

यः सप्त वर्षाणि जुहोति तार्क्ष्य ; हव्यं त्वग्नौ सुव्रतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति ; पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ ०११ ॥

तार्क्ष्य उवाच ॥

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण ;माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां ; यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ ०१२ ॥

सरस्वत्युवाच ॥

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि ;र्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा ; नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥ ०१३ ॥

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या ;न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य ; न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ ०१४ ॥

कृशानुं ये जुह्वति श्रद्दधानाः ; सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं ; पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ ०१५ ॥

तार्क्ष्य उवाच ॥

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे ; कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य ; पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ ०१६ ॥

सरस्वत्युवाच ॥

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि ; विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं ; भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ ०१७ ॥

तार्क्ष्य उवाच ॥

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति ; विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं ; प्रज्ञां च देवीं सुभगे बिभर्षि ॥ ०१८ ॥

सरस्वत्युवाच ॥

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ ; यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि ; आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ ०१९ ॥

यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह ; वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च ; तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ ०२० ॥

ताक्ष्र्य उवाच ॥

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना ; व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं ; मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ ०२१ ॥

सरस्वत्युवाच ॥

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः ; परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै ;स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ ०२२ ॥

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः ; सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति ; मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ ०२३ ॥

शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ ०२४ ॥

यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ ०२५ ॥

मत्स्योपाख्यानम्

अध्याय १८५

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ ००१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ ००२ ॥

ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ००३ ॥

ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ००४ ॥

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ००५ ॥

तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ००७ ॥

दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ००८ ॥

तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ००९ ॥

स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ ०१० ॥

उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ०११ ॥

स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ ०१२ ॥

अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ ०१३ ॥

अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ ०१४ ॥

उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ ०१५ ॥

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरञ्जय ।
अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ॥ ०१६ ॥

द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ॥ ०१७ ॥

विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ ०१७ ॥

मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।

नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ॥ ०१८ ॥

गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ ०१८ ॥

एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ ०१९ ॥

स तत्र ववृधे मत्स्यः किञ्चित्कालमरिंदम ।
ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ ०२१ ॥

उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ ०२२ ॥

सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ ०२३ ॥

यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ ०२५ ॥

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ ०२६ ॥

संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ ०२७ ॥

त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ ०२८ ॥

नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ ०२९ ॥

बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नावि सुसङ्गुप्तानि भागशः ॥ ०३० ॥

नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।
आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ०३१ ॥

एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ०३२ ॥

एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ०३३ ॥

ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ॥ ०३४ ॥

नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ०३४ ॥

चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरञ्जय ॥ ०३५ ॥

शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ०३५ ॥

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ०३६ ॥

वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ०३७ ॥

संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरञ्जय ।
वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ०३८ ॥

स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ०३९ ॥

क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरञ्जय ॥ ०४० ॥

नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुङ्गव ॥ ०४१ ॥

एवंभूते तदा लोके सङ्कुले भरतर्षभ ।
अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ०४२ ॥

एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसञ्चये ॥ ०४३ ॥

ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ०४४ ॥

ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ०४५ ॥

सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ०४६ ॥

तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।

ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ०४७ ॥

अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ॥ ०४८ ॥

मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ०४८ ॥

मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ०४९ ॥

तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ०५० ॥

इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ॥ ०५१ ॥

प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ०५१ ॥

तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ०५२ ॥

इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ०५३ ॥

य इदं श्रृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ०५४ ॥

अध्याय १८६

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ॥ ००२ ॥

वर्जयित्वा महात्मानं ब्राह्मणं परमेष्ठिनम् ॥ ००२ ॥

अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ००३ ॥

प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ००४ ॥

चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ००५ ॥

त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ००६ ॥

तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ००७ ॥

यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किञ्चन ॥ ००८ ॥

तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ००९ ॥

शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ०१० ॥

एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ०११ ॥

अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ ०१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ ०१३ ॥

य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ ०१४ ॥

अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ ०१५ ॥

एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ ०१६ ॥

सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ ०१७ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ ०१८ ॥

त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ ०१९ ॥

तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ ०२० ॥

सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।
तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ ०२१ ॥

संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ ०२१ ॥

क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ ०२२ ॥

एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ॥ ०२३ ॥

लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ ०२३ ॥

अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ ०२४ ॥

यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ ०२५ ॥

ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ ०२६ ॥

निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ०२७ ॥

अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ ०२८ ॥

बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ ०२९ ॥

आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥ ०३० ॥

न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।
क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ०३१ ॥

अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ०३२ ॥

बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ०३३ ॥

भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ०३३ ॥

युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ॥ ०३४ ॥

रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ०३४ ॥

बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०३५ ॥

अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०३६ ॥

अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ०३७ ॥

ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ०३८ ॥

लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ०३९ ॥

करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोषकाः ।
मुनिच्छद्माकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ०४० ॥

मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ०४१ ॥

आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ०४२ ॥

बहुपाषण्डसङ्कीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ०४३ ॥

यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
न तदा सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ॥ ०४४ ॥

अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ०४४ ॥

तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ०४५ ॥

भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ०४६ ॥

धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ०४७ ॥

अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ०४८ ॥

अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
सञ्चयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ०४९ ॥

धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ०५० ॥

पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ०५१ ॥

सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ०५२ ॥

भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ०५३ ॥

क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥ ०५४ ॥

विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ०५५ ॥

तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ०५६ ॥

ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ०५७ ॥

ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ०५८ ॥

यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ०५९ ॥

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ०६० ॥

ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ०६१ ॥

निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ०६२ ॥

ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ०६३ ॥

सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ०६४ ॥

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ०६५ ॥

केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
केचित्किञ्जल्कसङ्काशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ०६६ ॥

केचिद्धारिद्रसङ्काशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।

केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलकप्रभाः ॥ ०६७ ॥

केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
केचिदञ्जनसङ्काशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ॥ ०६८ ॥

विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ०६८ ॥

घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।
ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥ ०६९ ॥

तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ०७० ॥

ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ०७१ ॥

वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ०७२ ॥

ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ०७३ ॥

ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ०७४ ॥

सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ०७५ ॥

ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप ।
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ०७६ ॥

तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ०७७ ॥

निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाम्येकोऽहमादृतः ॥ ०७८ ॥

एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ०७९ ॥

ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ०८० ॥

ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ०८१ ॥

शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।
पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ०८२ ॥

उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ०८३ ॥

ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ०८४ ॥

तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ०८५ ॥

अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ०८६ ॥

ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।

श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ०८७ ॥

जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ०८८ ॥

अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ०८९ ॥

ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ०९० ॥

ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ०९१ ॥

ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ०९२ ॥

गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ०९३ ॥

सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
वस्वोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ०९४ ॥

नदीं ताम्रां च वेण्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।
सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ॥ ०९५ ॥

शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कम्पुनामपि ॥ ०९५ ॥

एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ०९६ ॥

ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ०९७ ॥

ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ॥ ०९८ ॥

पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ०९८ ॥

यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ०९९ ॥

वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १०० ॥

ततः परिपतन्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१ ॥

निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।
पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२ ॥

मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३ ॥

महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४ ॥

एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५ ॥

सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ॥ १०६ ॥

तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६ ॥

कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः सञ्चरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७ ॥

गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ॥ १०८ ॥

सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८ ॥

यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १०९ ॥

फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९ ॥

अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११० ॥

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११ ॥

ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२ ॥

ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३ ॥

ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४ ॥

तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।

आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५ ॥

ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६ ॥

अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७ ॥

मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८ ॥

तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलङ्कृतौ ॥ ११९ ॥

प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२० ॥

विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१ ॥

तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२ ॥

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिला.ण्ल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३ ॥

तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४ ॥

त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५ ॥

इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ॥ १२६ ॥

पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६ ॥

किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७ ॥

एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ॥ १२८ ॥

महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८ ॥

इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ १२९ ॥

अध्याय १८७

देव उवाच ॥

कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ ००१ ॥

पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।
अतो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ ००२ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ताः सञ्ज्ञानाम कृतं मया ।

तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्धयनं सदा ॥ ००३ ॥

अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ००४ ॥

अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ००५ ॥

अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ००६ ॥

अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ००७ ॥

मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ००८ ॥

पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ००९ ॥

चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ ०१० ॥

वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ०११ ॥

अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।
पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ ०१२ ॥

ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः ।
पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ ०१३ ॥

ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ ०१४ ॥

यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ ०१५ ॥

सत्त्वस्था निरहङ्कारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ०१६ ॥

अहं संवर्तको ज्योतिरहं सर्वर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यो अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ ०१७ ॥

तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ ०१८ ॥

रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ ०१९ ॥

कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ ०२० ॥

प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्मशोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ ०२१ ॥

मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ ०२२ ॥

सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ ०२३ ॥

प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ ०२४ ॥

तं मां महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ ०२५ ॥

यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ०२६ ॥

दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ ०२७ ॥

तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ ०२८ ॥

सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ ०२९ ॥

कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ०३० ॥

श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ०३१ ॥

त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ॥ ०३२ ॥

त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ०३२ ॥

अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ०३३ ॥

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै ।
शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ०३४ ॥

एवं प्रणिहितः सम्यङ्मयात्मा मुनिसत्तम ।
सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ०३५ ॥

यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेषात्मकं द्विज ।
सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ०३६ ॥

यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ०३७ ॥

अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ०३८ ॥

यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ०३९ ॥

एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ०४० ॥

मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ०४१ ॥

सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ०४२ ॥

अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ०४३ ॥

ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥ ०४४ ॥

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ०४५ ॥

ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥ ०४६ ॥

आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ०४७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ०४८ ॥

एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ०४९ ॥

यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ०५० ॥

अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ०५१ ॥

स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ०५२ ॥

एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ०५३ ॥

दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ०५४ ॥

सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ०५५ ॥

अध्याय १८८

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ ००१ ॥

स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ००३ ॥

आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ००४ ॥

अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ००५ ॥

किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।

किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ००६ ॥

कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ००७ ॥

इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ००८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ००९ ॥

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ ०१० ॥

अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ०११ ॥

त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ ०१२ ॥

आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ।
मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे ॥ ०१३ ॥

राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ ०१४ ॥

सत्यं सङ्क्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ ०१५ ॥

आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ ०१६ ॥

लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ ०१७ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ ०१८ ॥

अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०१९ ॥

वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०२० ॥

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०२१ ॥

अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०२२ ॥

सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०२३ ॥

श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ ०२४ ॥

पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०२५ ॥

न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।

न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ ०२६ ॥

निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ ०२७ ॥

पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ ०२८ ॥

म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ ०२९ ॥

प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ०३० ॥

अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ॥ ०३१ ॥

परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ०३१ ॥

संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥ ०३२ ॥

भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ०३२ ॥

अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०३३ ॥

आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ०३४ ॥

न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।

स्वयङ्ग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०३५ ॥

राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०३६ ॥

म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०३७ ॥

सत्यं सङ्क्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ०३८ ॥

भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविषादिनः ।
न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०३९ ॥

एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ०४० ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ०४१ ॥

न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ०४२ ॥

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०४३ ॥

स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०४४ ॥

म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
न श्राद्धैर्हि पितृंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ०४५ ॥

न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ०४६ ॥

परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०४७ ॥

पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ०४८ ॥

पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ०४९ ॥

अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ०५० ॥

अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ०५१ ॥

म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ०५२ ॥

क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ०५३ ॥

ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०५४ ॥

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।
भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसङ्क्षये ॥ ०५५ ॥

आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
भविता सङ्क्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ०५६ ॥

तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ०५७ ॥

हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ०५८ ॥

जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षेप्स्यते युगम् ॥ ०५९ ॥

आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ०६० ॥

दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ०६१ ॥

धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसङ्क्षये ।
विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ०६२ ॥

शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ०६३ ॥

विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
एडूकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ॥ ०६४ ॥

शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसङ्क्षये ॥ ०६४ ॥

आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।
देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ०६५ ॥

एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ०६६ ॥

यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा सङ्क्षेप्स्यते युगम् ॥ ०६७ ॥

पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज तदा सङ्क्षेप्स्यते युगम् ॥ ०६८ ॥

अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ॥ ०६९ ॥

विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ०६९ ॥

मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ०७० ॥

निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरर्दिताः ।
आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ०७१ ॥

एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ०७२ ॥

आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिबान्धवाः ॥ ०७३ ॥

अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ०७३ ॥

दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ॥ ०७४ ॥

उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ०७४ ॥

षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ॥ ०७५ ॥

कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ०७५ ॥

अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०७६ ॥

अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
भर्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ०७७ ॥

पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ०७८ ॥

अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरुपैष्यति ।
युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ०७९ ॥

पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।
न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ ०८० ॥

निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०८१ ॥

मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०८२ ॥

अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ०८३ ॥

हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ०८४ ॥

ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।
द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ०८५ ॥

ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ०८६ ॥

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ०८७ ॥

कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ॥ ०८८ ॥

क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ०८८ ॥

कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ०८९ ॥

संभूतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ॥ ०९० ॥

उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ०९० ॥

स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ०९१ ॥

उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
स सङ्क्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ०९२ ॥

स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ०९३ ॥

अध्याय १८९

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ ००१ ॥

स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयम्भुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ ००२ ॥

तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ००३ ॥

कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ००४ ॥

संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ००५ ॥

हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति सङ्क्षयम् ॥ ००६ ॥

ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।

भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ००७ ॥

आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।
आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ००९ ॥

जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ ०१० ॥

नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ॥ ०११ ॥

पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ ०११ ॥

व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ ०१२ ॥

शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ ०१३ ॥

पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ ०१३ ॥

सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ॥ ०१४ ॥

वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ ०१४ ॥

एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ ०१५ ॥

इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ ०१६ ॥

धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ ०१७ ॥

निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ॥ ०१८ ॥

ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ ०१९ ॥

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ ०२० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ॥ ०२१ ॥

चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय ॥ ०२१ ॥

प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्संयग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ ०२२ ॥

विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ।

एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ ०२३ ॥

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ ०२४ ॥

एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ०२५ ॥

मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ ०२६ ॥

जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ ०२७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ०२८ ॥

न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।
करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ०२९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ०३० ॥

तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ०३१ ॥

मण्डूकोपाख्यानम्

अध्याय १९०

वैशंपायन उवाच ॥

भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवीत्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ ०१ ॥
अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥ ००२ ॥
अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परिक्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ००३ ॥
तमेकाश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ००४ ॥
अथाध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वनषण्डमपश्यत् तच्च विवेश ॥ ००५ ॥
ततस्तस्य वनषण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत ॥ ००६ ॥
अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्वस्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ००७ ॥
ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ००८ ॥
स श्रुत्वाचिन्तयत्
नेह मनुष्यगतिं पश्यामि
कस्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ००९ ॥
अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीं च ॥ ०१० ॥
अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥ ०११ ॥
तामब्रवीद्राजा
कस्यासि सुभगे त्वमिति ॥ ०१२ ॥
सा प्रत्युवाच
कन्यास्मीति ॥ ०१३ ॥
तां राजोवाच
अर्थी त्वयाहमिति ॥ ०१४ ॥

अथोवाच कन्या
समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुम्
नान्यथेति ॥ ०१५ ॥
तां राजा समयमपृच्छत् ॥ ०१६ ॥
ततः कन्येदमुवाच
उदकं मे न दर्शयितव्यमिति ॥ ०१७ ॥
स राजा बाढमित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥ ०१८ ॥
तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत्
पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ ०१९ ॥
पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया
स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते
नान्यत्किञ्चनापश्यत् ॥ ०२० ॥
अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽपृच्छत्
किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ ०२१ ॥
अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः
अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयतेति ॥ ०२२ ॥
अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्
वनमिदमुदारमनुदकम्
साध्वत्र रम्यतामिति ॥ ०२३ ॥
स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत्
स कदाचित्तस्मिन्वने रम्ये तयैव सह व्यवहरत्
अथ क्षुत्तृष्णार्दितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्तागारमपश्यत् ॥ ०२४ ॥
तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत्
॥ ०२५ ॥
दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया देव्या व्यतिष्ठत् ॥ ०२६ ॥
अथ तां देवीं स राजाब्रवीत्
साध्ववतर वापीसलिलमिति ॥ ०२७ ॥
सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत्
न पुनरुदमज्जत् ॥ ०२८ ॥
तां मृगयमाणो राजा नापश्यत् ॥ ०२९ ॥
वापीमपि निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञापयामास

सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति
यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मामुपतिष्ठेदिति ॥ ०३० ॥
अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डूकान्भयमाविशत्
ते भीता मण्डूकराज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ ०३१ ॥
ततो मण्डूकराट्तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ०३२ ॥
उपेत्य चैनमुवाच
मा राजन्क्रोधवशं गमः
प्रसादं कुरु
नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥ ०३३ ॥
श्लोकौ चात्र भवतः
मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ०३४ ॥

प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ०३५ ॥

तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रोवाच
न हि क्षम्यते तन्मया
हनिष्याम्येतान्
एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता
सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः
नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ०३६ ॥
स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच
प्रसीद राजन्
अहमायुर्नाम मण्डूकराजः
मम सा दुहिता सुशोभना नाम
तस्या दौःशील्यमेतत्
बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ०३७ ॥
तमब्रवीद्राजा
तयास्म्यर्थी

सा मे दीयतामिति ॥ ०३८ ॥
अथैनां राज्ञे पितादात्
अब्रवीच्चैनाम्
एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ०३९ ॥
स उवाच दुहितरम्
यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥ ०४० ॥
स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत्
अनुगृहीतोऽस्मीति ॥ ०४१ ॥
स च मण्डूकराजो जामातरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ०४२ ॥
अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति
ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ ०४३ ॥
अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत्
मृगं चासाद्य रथेनान्वधावत् ॥ ०४४ ॥
सूतं चोवाच
शीघ्रं मां वहस्वेति ॥ ०४५ ॥
स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत्
मा क्रियतामनुबन्धः
नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ०४६ ॥
ततोऽब्रवीद्राजा सूतम्
आचक्ष्व मे वाम्यौ
हन्मि वा त्वामिति ॥ ०४७ ॥
स एवमुक्तो राजभयभीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे
वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ०४८ ॥
अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा
वामदेवाश्रमं याहीति ॥ ०४९ ॥
स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत्

भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते
तं संभावयेयम्
अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ०५० ॥
तमब्रवीदृषिः
ददानि ते वाम्यौ
कृतकार्येण भवता ममैव निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ०५१ ॥
स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम्
अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्मणानाम्
नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ०५२ ॥
एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ०५३ ॥
अथर्षिश्चिन्तयामास
तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पत्रमासाद्य रमते
न मे प्रतिनिर्यातयति
अहो कष्टमिति ॥ ०५४ ॥
मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत्
गच्छात्रेय
राजानं ब्रूहि
यदि पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ०५५ ॥
स गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ०५६ ॥
तं राजा प्रत्युवाच
राज्ञामेतद्वाहनम्
अनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामेवंविधानाम्
किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम्
साधु प्रतिगम्यतामिति ॥ ०५७ ॥
स गत्वैवमुपाध्यायायाचष्ट ॥ ०५८ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचोदयत्
न चादाद्राजा ॥ ०५९ ॥
वामदेव उवाच ॥

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं ; कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।

मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै ;र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ०६० ॥

राजोवाच ॥

अनड्वाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता ;वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे ; छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ०६१ ॥

वामदेव उवाच ॥

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति ; लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत ;दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ०६२ ॥

राजोवाच ॥

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु ; श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वा तुरङ्गाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो ; मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ०६३ ॥

वामदेव उवाच ॥

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु ;रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो ; वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ०६४ ॥

राजोवाच ॥

ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव ; वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु ; मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ०६५ ॥

वामदेव उवाच ॥

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति ; वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां ;स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ०६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्ते वामदेवेन राज ;न्समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा ; प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ०६७ ॥

इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा ; विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।
नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ ; नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ०६८ ॥

एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै ;र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित ;मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ०६९ ॥

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः ; प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय ;मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ०७० ॥

बिभेषि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र ; प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं ; स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ०७१ ॥

एकं हि मे सायकं चित्ररूपं ; दिग्धं विषेणाहर सङ्गृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत ; संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ०७२ ॥

वामदेव उवाच ॥

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं ; जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न ;स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ०७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तो वामदेवेन राज ;न्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः ; श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभाषे ॥ ०७४ ॥

इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं ; निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः ; पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ०७५ ॥

वामदेव उवाच ॥

यं त्वमेनं सायकं घोररूपं ; विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं ; संधातुं वा शक्ष्यसि मानवेन्द्र ॥ ०७६ ॥

राजोवाच ॥

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं ; न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि ; आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ०७७ ॥

वामदेव उवाच ॥

संस्पृशैनां महिषीं सायकेन ; ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ।
मार्कण्डेय उवाच ॥

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु ; ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।
यथा युक्तं वामदेवाहमेनं ; दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ॥ ०७९ ॥

ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सूनृतानि ; तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ०७९ ॥

वामदेव उवाच ॥

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे ; वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि ; इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ०८० ॥

राजपुत्र्युवाच ॥

वरं वृणे भगवन्नेकमेव ; विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।

शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं ; वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ०८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या ;स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव ; वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ०८२ ॥

इन्द्रद्युम्नोपाख्यानम्

अध्याय १९१

वैशंपायन उवाच ॥

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन्
अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ००१ ॥
स तानुवाच
अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः
कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति
स मामुपातिष्ठत्
अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ ००२ ॥
तमहमब्रुवम्
न वयं रासायनिकाः शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ००३ ॥
अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः
स भवन्तं यदि जानीयात्
प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान्
तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ००४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ००५ ॥
अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत्
प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ ००६ ॥
स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम्
नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ००७ ॥
स एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीत्
अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ००८ ॥
स एवमुक्तोऽब्रवीदेनम्
अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम
तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति
सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः
तं पृच्छेति ॥ ००९ ॥
तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूकं चादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव ॥ ०१० ॥
सोऽस्माभिः पृष्टः
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजानातीति ॥ ०११ ॥
स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा
नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ०१२ ॥
ततः सोऽस्माभिः पृष्टः
अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततर इति ॥ ०१३ ॥
स नोऽब्रवीदस्ति खल्विहैव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति
स मत्तश्चिरजाततर इति
स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ ०१४ ॥
ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास
अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुम्
साध्वागम्यतां तावदिति ॥ ०१५ ॥
एतच्छ्रुत्वा स कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे ॥ ०१६ ॥
आगतं चैनं वयमपृच्छाम
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ ०१७ ॥
स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसञ्ज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्

किमहमेनं न प्रत्यभिजानामि
अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचितिषूपहितपूर्वः
सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम्
अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ ०१८ ॥
अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीत् ॥ ०१९ ॥
वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं प्रति
प्रस्तुतस्ते स्वर्गः
यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व
कीर्तिमानसि
अव्यग्रो याहीति ॥ ०२० ॥
दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ०२१ ॥

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमा.ण्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ ०२२ ॥

तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ ०२३ ॥

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्
तिष्ठ तावद्यावदिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ ०२४ ॥
स मां प्राकारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं प्रतिपन्नः ॥ ०२५ ॥
एतन्मयानुभूतं चिरजीविना दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ ०२६ ॥
पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः
साधु
शोभनं कृतं भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ ०२७ ॥
अथैनानब्रवीदसौ

ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्धृत्य पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ ०२८ ॥

धुन्धुमारोपाख्यानम्

अध्याय १९२

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ ००१ ॥

विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ००२ ॥

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदस्मि.ण्ल्लोके द्विजोत्तम ॥ ००२ ॥

कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ००३ ॥

कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ००४ ॥

एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ००५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ००६ ॥

यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ००७ ॥

महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ००८ ॥

उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ००९ ॥

तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।
दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ ०१० ॥

त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ ०११ ॥

ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ०११ ॥

शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ॥ ०१२ ॥

बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ ०१२ ॥

ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ ०१३ ॥

इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ ०१४ ॥

त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ ०१५ ॥

त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ ०१६ ॥

देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ॥ ०१७ ॥

असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ ०१७ ॥

तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ ०१८ ॥

त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ ०१९ ॥

एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ ०२० ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ ०२१ ॥

विष्णुरुवाच ॥

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ ०२२ ॥

एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।

उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे वरं भरतसत्तम ॥ ०२३ ॥

यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ॥ ०२४ ॥

अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ ०२४ ॥

विष्णुरुवाच ॥

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ॥ ०२५ ॥

त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ ०२५ ॥

उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ ०२६ ॥

बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।
तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ॥ ०२७ ॥

स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ०२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ।

अध्याय १९३

मार्कण्डेय उवाच ॥

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्शशादः पृथिवीमिमाम् ।
प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ ००१ ॥

शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ ००२ ॥

विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान् ।
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ००३ ॥

जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ००४ ॥

बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ००४ ॥

कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ००५ ॥

कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ॥ ००६ ॥

कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ००६ ॥

पुत्रसङ्क्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ००७ ॥

अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ००८ ॥

तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरम् ।
न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥ ००९ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥ ०१० ॥

त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ०११ ॥

पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ०१२ ॥

ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥ ०१३ ॥

रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ ०१३ ॥

निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।
ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ ०१४ ॥

समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ ०१५ ॥

तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ ०१६ ॥

अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ ०१८ ॥

अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ॥ ०१९ ॥

अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ ०१९ ॥

तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥ ०२० ॥

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ॥ ०२१ ॥

यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ ०२१ ॥

तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ०२२ ॥

सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ ०२२ ॥

तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ॥ ०२३ ॥

लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥ ०२३ ॥

त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ ०२४ ॥

विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।

यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ॥ ०२५ ॥

तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ ०२५ ॥

तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ ०२६ ॥

न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ०२७ ॥

अध्याय १९४

मार्कण्डेय उवाच ॥

स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केनापराजितः ।
उत्तङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ००२ ॥

धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ००३ ॥

पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ ००४ ॥

तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।

स तमादिश्य तनयमुत्तङ्काय महात्मने ॥ ००५ ॥

क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ००६ ॥

एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ॥ ००७ ॥

सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ००७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ ००८ ॥

प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्शय्यामेक एव ह ॥ ००९ ॥

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ००९ ॥

लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ ०१० ॥

स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ॥ ०११ ॥

साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ०११ ॥

चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ ०१२ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥ ०१३ ॥

शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ ०१४ ॥

किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ॥ ०१५ ॥

सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ०१५ ॥

विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ ०१६ ॥

वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ॥ ०१७ ॥

अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ ०१७ ॥

अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
दृष्ट्वा तावब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ॥ ०१८ ॥

ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ ०१८ ॥

तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ ०१९ ॥

आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ०२० ॥

भगवानुवाच ॥

प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ ०२१ ॥

वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ ०२२ ॥

मधुकैटभावूचतुः ॥

अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ ०२३ ॥

बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।
धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ ०२४ ॥

उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ०२५ ॥

आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ ०२६ ॥

पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ ०२७ ॥

भगवानुवाच ॥

बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ।
मार्कण्डेय उवाच ॥

विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ ०२९ ॥

स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ॥ ०३० ॥

चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ०३० ॥

अध्याय १९५

मार्कण्डेय उवाच ॥

धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ ००१ ॥

अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ ००२ ॥

देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ००३ ॥

एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ००४ ॥

स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ००५ ॥

स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ००६ ॥

समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ००७ ॥

अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ००८ ॥

शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ००९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ ०१० ॥

सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ०११ ॥

तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ०१३ ॥

दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ ०१४ ॥

शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ ०१५ ॥

अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ ०१६ ॥

कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ ०१७ ॥

नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ ०१८ ॥

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ ०१९ ॥

सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ॥ ०२० ॥

दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ ०२० ॥

ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ ०२१ ॥

कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ ०२२ ॥

पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ ०२२ ॥

स वध्यमानः सङ्क्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ ०२३ ॥

आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ ०२४ ॥

मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ॥ ०२५ ॥

सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२५ ॥

तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ॥ ०२६ ॥

आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ ०२६ ॥

तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः ।
तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ॥ ०२७ ॥

योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ ०२७ ॥

ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।
ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ ०२८ ॥

सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुममित्रघ्नस्त्रिलोकेश इवापरः ॥ ०२९ ॥

धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ ०२९ ॥

प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ॥ ०३० ॥

अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३० ॥

दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ॥ ०३१ ॥

धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ०३१ ॥

तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्केन च धीमता ॥ ०३२ ॥

सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ०३३ ॥

तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ॥ ०३४ ॥

तेभ्यः परम्परा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ०३४ ॥

एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुर्दैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ०३५ ॥

कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ०३६ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ०३७ ॥

इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ०३८ ॥

आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किञ्चित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ०३९ ॥

पतिव्रतोपाख्यानम्

अध्याय १९६

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ ००१ ॥

श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ ००२ ॥

प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ००३ ॥

पिता माता च भगवन्गाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ००४ ॥

मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ००५ ॥

पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।
निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ॥ ००६ ॥

पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ००६ ॥

भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ००७ ॥

स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ॥ ००८ ॥

दुष्करं बत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ००८ ॥

एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ॥ ००९ ॥

नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ००९ ॥

संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ॥ ०१० ॥

पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ ०१० ॥

ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ०११ ॥

क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ ०१२ ॥

एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ ०१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ ०१४ ॥

मातरं सदृशीं तात पितॄनन्ये च मन्यते ।
दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ ०१५ ॥

तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ ०१६ ॥

एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ ०१७ ॥

आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ ०१८ ॥

तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ॥ ०१९ ॥

इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ ०१९ ॥

नैव यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्नुते ॥ ०२० ॥

एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ ०२१ ॥

अध्याय १९७

मार्कण्डेय उवाच ॥

कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ ००१ ॥

साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।
स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ ००२ ॥

उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ००३ ॥

तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ००४ ॥

अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्वसुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ॥ ००५ ॥

कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ००५ ॥

अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ००६ ॥

ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ००७ ॥

देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ००८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राजन्क्षुधासंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ००९ ॥

सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ ०१० ॥

प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ०११ ॥

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ ०१२ ॥

न कर्मणा न मनसा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ ०१३ ॥

साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ ०१४ ॥

देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ।
शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ ०१५ ॥

सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ ०१६ ॥

व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ ०१७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ ०१८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ ०२० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ ०२१ ॥

इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ ०२२ ॥

ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ ०२२ ॥

स्त्र्युवाच ॥

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।
अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ०२३ ॥

जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ ०२४ ॥

तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ ०२५ ॥

ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ ०२६ ॥

प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ ०२७ ॥

अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ ०२८ ॥

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ ०२९ ॥

शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ०३० ॥

क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३१ ॥

यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३२ ॥

जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३३ ॥

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३४ ॥

योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३५ ॥

ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३६ ॥

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ०३७ ॥

धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ०३८ ॥

सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ०३८ ॥

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ॥ ०३९ ॥

बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ ०४० ॥

न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ०४० ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ०४१ ॥

तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ०४१ ॥

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ०४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ॥ ०४३ ॥

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ०४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ०४४ ॥

ब्राह्मणव्याधसंवादः

अध्याय १९८

मार्कण्डेय उवाच ॥

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ ००१ ॥

चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ ००२ ॥

कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ००३ ॥

इति सञ्चिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ००४ ॥

संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ००४ ॥

अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ००५ ॥

धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ००६ ॥

प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ००७ ॥

अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ००८ ॥

सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ००९ ॥

अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ॥ ०१० ॥

आकुलत्वात्तु क्रेतृणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ ०१० ॥

स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ०११ ॥

व्याध उवाच ॥

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ ०१२ ॥

एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ ०१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ ०१४ ॥

अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्द्विजम् ।

गृहं गच्छाव भगवन्यदि रोचयसेऽनघ ॥ ०१५ ॥

बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ ०१६ ॥

प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ ०१७ ॥

ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ॥ ०१८ ॥

अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ ०१८ ॥

व्याध उवाच ॥

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ ०१९ ॥

धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।
प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ ०२० ॥

सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ ०२१ ॥

न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गर्हे बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजोत्तम ॥ ०२२ ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ ०२३ ॥

कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये सङ्ग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।

ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ ०२४ ॥

राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ ०२५ ॥

भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।
मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ०२६ ॥

जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ ०२७ ॥

स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ ०२८ ॥

सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ ०२९ ॥

राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ०३० ॥

परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ०३१ ॥

न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ०३२ ॥

अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ०३३ ॥

व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः सङ्कीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्धते चापि सङ्कीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ०३४ ॥

उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्लीबाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ॥ ०३५ ॥

पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ०३५ ॥

स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ०३६ ॥

ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ०३७ ॥

ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
न किञ्चिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ०३८ ॥

शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ॥ ०३९ ॥

त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ०३९ ॥

मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ०४० ॥

प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च सञ्ज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ०४१ ॥

कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ०४२ ॥

न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ०४३ ॥

कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ॥ ०४४ ॥

अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ०४४ ॥

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ॥ ०४५ ॥

दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ०४५ ॥

न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ०४६ ॥

अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ०४७ ॥

विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
नैतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ०४८ ॥

कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ०४९ ॥

पापान्यबुद्ध्वेह पुरा कृतानि ; प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां ; यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ०५० ॥

पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ०५१ ॥

वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ०५२ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ०५२ ॥

यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०५३ ॥

पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ॥ ०५४ ॥

अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ०५४ ॥

तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ०५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ ०५६ ॥

एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ०५६ ॥

व्याध उवाच ॥

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ०५७ ॥

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ०५८ ॥

न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ०५९ ॥

गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ०६० ॥

शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ०६१ ॥

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ०६२ ॥

ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ०६३ ॥

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ०६४ ॥

नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ०६५ ॥

नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ०६६ ॥

कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ०६७ ॥

क्रमेण सञ्चितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ०६८ ॥

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ०६९ ॥

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ०६९ ॥

सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ०७० ॥

यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥ ०७१ ॥

आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ०७२ ॥

अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ०७३ ॥

त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ०७४ ॥

तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।
स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ०७५ ॥

तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ०७६ ॥

आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ०७७ ॥

वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ०७८ ॥

पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ०७९ ॥

सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ०८० ॥

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसञ्चये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ०८१ ॥

न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ०८२ ॥

दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ०८३ ॥

सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दाननित्याः सुखा.ण्ल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ०८४ ॥

पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ०८५ ॥

लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ०८६ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ०८७ ॥

धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ०८८ ॥

त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ०८९ ॥

सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ०९० ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ०९० ॥

अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ०९१ ॥

कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ०९२ ॥

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ॥ ०९३ ॥

अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ०९३ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ०९४ ॥

अध्याय १९९

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ ००१ ॥

विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।

पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ ००२ ॥

दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥ ००२ ॥

विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ००३ ॥

येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ॥ ००४ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां प्रतिपूजनात् ॥ ००४ ॥

ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ००५ ॥

आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ००६ ॥

राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ००७ ॥

समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ॥ ००८ ॥

चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ००८ ॥

अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ००९ ॥

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ००९ ॥

यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ॥ ०१० ॥

अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितृणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ॥ ०११ ॥

यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ०११ ॥

अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ ०१२ ॥

सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ ०१३ ॥

शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०१३ ॥

स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ ०१४ ॥

स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ ०१५ ॥

पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ ०१६ ॥

द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ॥ ०१७ ॥

कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ ०१७ ॥

दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।

द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ ०१८ ॥

अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ ०१८ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।
कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ॥ ०१९ ॥

जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०१९ ॥

धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०२० ॥

अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ ०२१ ॥

जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०२२ ॥

सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०२३ ॥

सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०२४ ॥

चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०२५ ॥

उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०२६ ॥

जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।

अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०२७ ॥

अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवन्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥ ०२८ ॥

बहु सञ्चिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ ०२८ ॥

अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ ०२९ ॥

आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ०३० ॥

सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ०३१ ॥

समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ०३२ ॥

बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ०३३ ॥

वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ०३४ ॥

अध्याय २००

मार्कण्डेय उवाच ॥

धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ ००१ ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ ००२ ॥

प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ००३ ॥

यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ००४ ॥

यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ००५ ॥

विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ००६ ॥

मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ॥ ००७ ॥

नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ००७ ॥

यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ००८ ॥

संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।

दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ००९ ॥

भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ ०१० ॥

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कञ्चिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ०११ ॥

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ ०१२ ॥

अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसञ्चितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ ०१३ ॥

कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ ०१४ ॥

ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ ०१५ ॥

येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ ०१६ ॥

अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ ०१७ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ ०१८ ॥

न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ ०१९ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ०२० ॥

बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ ०२१ ॥

न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयङ्ग्राहस्य सत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ ०२२ ॥

यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ ०२३ ॥

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः सङ्क्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ ०२४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ ०२५ ॥

व्याध उवाच ॥

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे ; मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति ; दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ ०२६ ॥

अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म ; स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
यत्तेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म ; तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ ०२७ ॥

अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या ; नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वैः ;स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ ०२९ ॥

व्याध उवाच ॥

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ०३० ॥

यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ०३१ ॥

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ०३२ ॥

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ०३३ ॥

तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ०३४ ॥

जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥ ०३५ ॥

ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ०३६ ॥

अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसञ्ज्ञितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ॥ ०३७ ॥

परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ०३७ ॥

स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
प्राप्नोति सुकृता.णल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ०३८ ॥

पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत च पातकम् ॥ ०३९ ॥

अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ०४० ॥

संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ०४१ ॥

सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
असङ्क्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ०४२ ॥

सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसङ्करः ॥ ०४३ ॥

प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ०४४ ॥

तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ०४४ ॥

धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ०४५ ॥

शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ०४६ ॥

धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ०४७ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ०४८ ॥

सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ०४९ ॥

एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ०५० ॥

तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ०५१ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ०५२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ०५३ ॥

कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ०५४ ॥

अध्याय २०१

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ ००१ ॥

व्याध उवाच ॥

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ ००२ ॥

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ००३ ॥

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ००४ ॥

तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ००५ ॥

व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ००६ ॥

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ००६ ॥

सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ००७ ॥

अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ००८ ॥

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ००९ ॥

स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ ०१० ॥

यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ ०११ ॥

तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ०११ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ ०१२ ॥

व्याध उवाच ॥

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ ०१३ ॥

यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ ०१४ ॥

इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ ०१५ ॥

महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ ०१६ ॥

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।

पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ ०१७ ॥

षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहङ्कारस्ततः परम् ॥ ०१८ ॥

इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसञ्ज्ञकः ॥ ०१९ ॥

सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ॥ ०२० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयो श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२० ॥

अध्याय २०२

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ ००१ ॥

ब्राह्मण ॥

महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ ००२ ॥

व्याध उवाच ॥

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।

गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ००३ ॥

भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ००४ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ००५ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ००६ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ००७ ॥

एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ००८ ॥

अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ००८ ॥

यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ००९ ॥

आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ॥ ०१० ॥

यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ०१० ॥

इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ०११ ॥

यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ ०१२ ॥

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ ०१३ ॥

पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ ०१४ ॥

ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ ०१५ ॥

अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ ०१६ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ ०१६ ॥

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ ०१७ ॥

एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ ०१८ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ०१९ ॥

षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ०२० ॥

रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट ;मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै ;र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ०२१ ॥

षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ ०२२ ॥

इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद्ध्रुवम् ॥ ०२३ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ ०२४ ॥

येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय २०३

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ ००१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ ००२ ॥

व्याध उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ००३ ॥

मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।
प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ००४ ॥

अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ००५ ॥

प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ००६ ॥

प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ००७ ॥

सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ००८ ॥

वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहङ्कारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ००९ ॥

ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ ०१० ॥

शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ०११ ॥

आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।

अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ ०१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।
व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ ०१४ ॥

व्याध उवाच ॥

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ०१५ ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ ०१५ ॥

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ॥ ०१६ ॥

मनो बुद्धिरहङ्कारो भूतानां विषयश्च सः ॥ ०१६ ॥

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ०१७ ॥

बस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ०१८ ॥

प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ०१९ ॥

संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिष्यते ॥ ०२० ॥

धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ ०२१ ॥

प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ ०२२ ॥

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ ०२३ ॥

तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसञ्ज्ञितः ।
स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ ०२४ ॥

अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ ०२५ ॥

पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ ०२६ ॥

प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ ०२७ ॥

योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ ०२८ ॥

एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ ०२८ ॥

एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ ०२९ ॥

तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ०३० ॥

देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ०३१ ॥

जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ०३२ ॥

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति ; स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति ; प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ०३३ ॥

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ०३४ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ०३५ ॥

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ०३६ ॥

पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ०३७ ॥

प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥ ०३८ ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै सङ्क्रमो मतः ॥ ०३९ ॥

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ०४० ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।

आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ०४१ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ०४२ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ०४३ ॥

यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसञ्ज्ञितम् ॥ ०४४ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ०४५ ॥

आकिञ्चन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ०४६ ॥

परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ०४७ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ०४८ ॥

गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ०४९ ॥

परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ०५० ॥

यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०५१ ॥

अध्याय २०४

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं सङ्कथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ ००१ ॥

न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ ००२ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ००३ ॥

उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ००४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ००५ ॥

देवतागृहसङ्काशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ००६ ॥

तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ॥ ००७ ॥

धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ००७ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ००८ ॥

सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ००८ ॥

न तेऽन्यद्दैवतं किञ्चिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ००९ ॥

पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ ०१० ॥

मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ०११ ॥

जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ ०१२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ ०१३ ॥

प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ॥ ०१४ ॥

अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ ०१४ ॥

वृद्धावूचतुः ॥

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ ०१५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ ०१७ ॥

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ ०१८ ॥

उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ ०१९ ॥

एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ ०२० ॥

एतावेवाग्नयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ ०२१ ॥

एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ ०२२ ॥

स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।

आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ ०२३ ॥

अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ ०२४ ॥

धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ ०२५ ॥

पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ ०२६ ॥

एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ॥ ०२७ ॥

गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ ०२७ ॥

अध्याय २०५

मार्कण्डेय उवाच ॥

गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ ००२ ॥

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।

मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ००३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ००४ ॥

व्याध उवाच ॥

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ००५ ॥

त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च श्रृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ००६ ॥

त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ००७ ॥

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ००७ ॥

तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ००८ ॥

तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ००९ ॥

श्रद्दधस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ ०१० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचार गुणान्वित ॥ ०११ ॥

व्याध उवाच ॥

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ ०१२ ॥

अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे सङ्गतं त्वया ।
ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ ०१४ ॥

एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।
प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ ०१५ ॥

पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ ०१६ ॥

राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ ०१७ ॥

मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ ०१८ ॥

दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तता ।
न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ॥ ०१९ ॥

येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ ०१९ ॥

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ ०२० ॥

व्याध उवाच ॥

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ ०२१ ॥

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ॥ ०२२ ॥

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ ०२२ ॥

कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ ०२३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ॥ ०२४ ॥

ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ ०२४ ॥

अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ ०२५ ॥

भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥ ०२६ ॥

मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ ०२७ ॥

तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ ०२७ ॥

अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् ॥ ०२८ ॥

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ ०२८ ॥

ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ०२९ ॥

अध्याय २०६

व्याध उवाच ॥

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ ००१ ॥

अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ ००२ ॥

ऋषिरुवाच ॥

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किञ्चित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ००३ ॥

शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ००४ ॥

तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ००५ ॥

शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ००५ ॥

व्याध उवाच ॥

एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ००६ ॥

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ००७ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ००८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ ००९ ॥

दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ००९ ॥

कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कञ्चित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ॥ ०१० ॥

सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ०११ ॥

यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ ०१२ ॥

कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ ०१३ ॥

कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ ०१४ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ ०१५ ॥

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते अल्पबुद्धयः ॥ ०१६ ॥

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ०१७ ॥

अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ॥ ०१८ ॥

शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ॥ ०१८ ॥

परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥ ०१९ ॥

असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ॥ ०२० ॥

न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ ०२० ॥

न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ०२१ ॥

यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ ०२२ ॥

अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ ०२३ ॥

अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ ०२४ ॥

भूतेष्वभावं सञ्चिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ ०२५ ॥

न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ ०२६ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ ०२७ ॥

आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ ०२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ०२९ ॥

स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ०३० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ०३१ ॥

पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ०३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ०३३ ॥

सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ०३४ ॥

आ ण्गिरसम्

अध्याय २०७

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।

पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ ००२ ॥

अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ००३ ॥

कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ००४ ॥

एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ००५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ००६ ॥

यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ००७ ॥

आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ००८ ॥

तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ ००९ ॥

अथ सञ्चिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।

अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ॥ ०१० ॥

अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ ०१० ॥

कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ०११ ॥

सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ॥ ०१२ ॥

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ ०१२ ॥

त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ ०१३ ॥

अग्निरुवाच ॥

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ ०१४ ॥

निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ ०१५ ॥

अङ्गिरा उवाच ॥

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ ०१६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।

राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ ०१७ ॥

ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ ०१८ ॥

स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ ०१९ ॥

अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ ०२० ॥

अध्याय २०८

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ।
तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ ००१ ॥

बृहज्ज्योतिर्बृहत्कीर्तिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ ००२ ॥

प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ००३ ॥

भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ००४ ॥

यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।

तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ००५ ॥

पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ००६ ॥

महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ००७ ॥

यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ००८ ॥

अध्याय २०९

मार्कण्डेय उवाच ॥

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ ००१ ॥

आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ ००२ ॥

चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ००३ ॥

शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ००४ ॥

प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।

अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ००५ ॥

पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ००६ ॥

तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ००७ ॥

भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ००८ ॥

भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।
प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ००९ ॥

हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ ०१० ॥

सरय्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥ ०११ ॥

यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ ०१२ ॥

विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ ०१३ ॥

आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ ०१४ ॥

अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ ०१५ ॥

यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ ०१६ ॥

अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ ०१७ ॥

ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ ०१८ ॥

प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।
तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ ०१९ ॥

वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ ०२० ॥

उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ ०२१ ॥

यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ॥ ०२२ ॥

स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ ०२२ ॥

त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ ०२३ ॥

संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ ०२४ ॥

उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।

महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ ०२५ ॥

अध्याय २१०

मार्कण्डेय उवाच ॥

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिषुवर्चकः ॥ ००१ ॥

अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ ००२ ॥

महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ००३ ॥

समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ००४ ॥

पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ००५ ॥

दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत्पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ००६ ॥

बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ००७ ॥

बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।

एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत्सुतान् ॥ ००८ ॥

बृहदूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।
भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ००९ ॥

प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ ०१० ॥

अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ०११ ॥

सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ०१२ ॥

सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।
सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ ०१३ ॥

त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ ०१४ ॥

तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ ०१५ ॥

हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ ०१६ ॥

चितोऽग्निरुद्वहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।
मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ ०१७ ॥

बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ ०१८ ॥

रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ॥ ०१९ ॥

मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ ०१९ ॥

अध्याय २११

मार्कण्डेय उवाच ॥

गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ॥ ००१ ॥

भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ ००१ ॥

अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ ००२ ॥

तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ००३ ॥

ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ००४ ॥

शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ००५ ॥

ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ००६ ॥

प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
असुराञ्जनयन्घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् ॥ ००७ ॥

तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ००८ ॥

भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।
असृजेतां तु षट्पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥ ००९ ॥

दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ ०१० ॥

यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ०११ ॥

दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ ०१२ ॥

इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ ०१३ ॥

चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ ०१४ ॥

निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ ०१५ ॥

पूज्यते हविषाग्र्येण चातुर्मास्येषु पावकः ।

पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ ०१६ ॥

अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ॥ ०१७ ॥

ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ ०१७ ॥

कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।
कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ ०१८ ॥

प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ ०१९ ॥

शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ ०२० ॥

कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ ०२१ ॥

अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ ०२२ ॥

इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।
अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ ०२३ ॥

संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथञ्चिद्वायुनाग्नयः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ ०२४ ॥

दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ ०२५ ॥

यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ ०२६ ॥

अग्निं रजस्वला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ ०२७ ॥

मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ ०२८ ॥

आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ ०२९ ॥

दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ०३० ॥

सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ०३१ ॥

अध्याय २१२

मार्कण्डेय उवाच ॥

आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ ००१ ॥

भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ ००२ ॥

महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ००३ ॥

अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ००४ ॥

अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ००५ ॥

दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।
अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ००६ ॥

आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ००७ ॥

दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ॥ ००८ ॥

अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ००८ ॥

प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ ००९ ॥

भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ ०१० ॥

अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥ ०११ ॥

स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।

भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ ०१२ ॥

आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ ०१३ ॥

यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभुः प्रजाः ।
नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ॥ ०१४ ॥

शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ॥ ०१४ ॥

एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।
भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ ०१५ ॥

भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ ०१६ ॥

तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ ०१७ ॥

अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ ०१८ ॥

एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ ०१९ ॥

एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ।
विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ ०२० ॥

सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ ०२१ ॥

चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ ०२२ ॥

तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ ०२३ ॥

भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ॥ ०२४ ॥

एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ ०२४ ॥

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विडूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ ०२५ ॥

अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ ०२६ ॥

तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ ०२६ ॥

एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ ०२७ ॥

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ ०२८ ॥

एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ ०२९ ॥

इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ०३० ॥

अध्याय २१३

मार्कण्डेय उवाच ॥

अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्त्तिकेयस्य धीमतः ॥ ००१ ॥

अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।
जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ ००२ ॥

देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ००३ ॥

वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ००४ ॥

देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ००५ ॥

स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ००६ ॥

अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ००७ ॥

पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ००८ ॥

किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ००९ ॥

अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ ०१० ॥

केश्युवाच ॥

विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ०११ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।
तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ ०१२ ॥

अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ॥ ०१३ ॥

बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ ०१३ ॥

पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ ०१४ ॥

अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ ०१५ ॥

कन्योवाच ॥

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।

भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हृता ॥ ०१६ ॥

सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ ०१७ ॥

नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ ०१८ ॥

सा हृता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्बलेन तु ।
त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ ०१९ ॥

इन्द्र उवाच ॥

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ ०२० ॥

कन्योवाच ॥

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ०२१ ॥

इन्द्र उवाच ॥

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ०२२ ॥

कन्योवाच ॥

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
जेता स दृष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ ०२३ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।
स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ ०२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ ०२५ ॥

अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ ०२६ ॥

अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च सङ्ग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ ०२७ ॥

लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥ ०२८ ॥

भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ ०२९ ॥

पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ०३० ॥

समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ०३१ ॥

एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ॥ ०३२ ॥

जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ०३२ ॥

अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ०३३ ॥

एवं सञ्चिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ॥ ०३४ ॥

उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ०३४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ०३५ ॥

स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ०३६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।
तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ॥ ०३७ ॥

वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ०३७ ॥

भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ०३८ ॥

इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।
जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ०३९ ॥

समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।
विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ॥ ०४० ॥

आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ०४० ॥

स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ०४१ ॥

निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।
स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ०४२ ॥

रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ०४३ ॥

स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ०४४ ॥

स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ०४५ ॥

नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥ ०४६ ॥

संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ०४७ ॥

निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ०४८ ॥

कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।
अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥ ०४९ ॥

स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।

सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ॥ ०५० ॥

अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ०५० ॥

सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ०५१ ॥

अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ॥ ०५२ ॥

एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ०५२ ॥

अध्याय २१४

मार्कण्डेय उवाच ॥

शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥ ००१ ॥

जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ ००१ ॥

मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ ००२ ॥

अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ००३ ॥

अग्निरुवाच ॥

कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ००४ ॥

शिवोवाच ॥

अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ००५ ॥

मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ००६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ००७ ॥

अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ००८ ॥

तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ००९ ॥

सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ ०१० ॥

दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।
रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ॥ ०११ ॥

राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ०११ ॥

सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ ०१२ ॥

शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ ०१३ ॥

दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया ।
तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ ०१४ ॥

षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ।
तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ ०१५ ॥

तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ ०१६ ॥

षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ ०१७ ॥

द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ ०१८ ॥

लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ ०१९ ॥

गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ ०२० ॥

तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
संमोहयन्निवेमान्स त्री.ण्ल्लोकान्सचराचरान् ॥ ०२१ ॥

तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् ।

उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ ०२२ ॥

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ॥ ०२३ ॥

अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ ०२३ ॥

महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ।
गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ ०२४ ॥

द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ ०२५ ॥

द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
क्रीडन्भाति महासेनस्त्री.ण्ल्लोकान्वदनैः पिबन् ॥ ०२६ ॥

पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ ०२६ ॥

स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ॥ ०२७ ॥

स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥ ०२७ ॥

तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ ०२८ ॥

ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ ०२९ ॥

स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणाञ्श्वेते महागिरौ ॥ ०३० ॥

बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ०३१ ॥

स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरान्रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ०३२ ॥

स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ०३३ ॥

सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ०३४ ॥

स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ०३५ ॥

ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ०३६ ॥

पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ०३७ ॥

अध्याय २१५

मार्कण्डेय उवाच ॥

ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्पृथग्विधान् ।

अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ ००१ ॥

निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।
तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहृतो महान् ॥ ००२ ॥

सङ्गम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ ००२ ॥

अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ॥ ००३ ॥

न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ००३ ॥

सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ००४ ॥

अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः षट्तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ००५ ॥

षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ॥ ००६ ॥

अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ००६ ॥

विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ००७ ॥

तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ००७ ॥

विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ००८ ॥

मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ००९ ॥

षड्वक्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ ०१० ॥

विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्माद्दृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ०११ ॥

अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ॥ ०१२ ॥

श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ ०१२ ॥

स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ ०१३ ॥

यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ ०१४ ॥

स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ ०१५ ॥

सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ ०१६ ॥

तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ ०१७ ॥

ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः ॥ ०१८ ॥

ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ ०१९ ॥

स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ ०२० ॥

सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ ०२१ ॥

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ ०२२ ॥

अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः ।
रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ ०२३ ॥

अध्याय २१६

मार्कण्डेय उवाच ॥

ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ ००१ ॥

एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ ००२ ॥

संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।

आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ००३ ॥

विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ००३ ॥

उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ००४ ॥

प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलङ्कृतम् ॥ ००४ ॥

विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ॥ ००५ ॥

संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ००५ ॥

संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्त्तिकेयस्य वासवः ॥ ००६ ॥

सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ००७ ॥

तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभम् ।
बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ००८ ॥

जिघांसूनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ॥ ००९ ॥

ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ००९ ॥

ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ ०१० ॥

दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ०११ ॥

त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासृजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ॥ ०१२ ॥

बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य सञ्जातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ॥ ०१३ ॥

यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ ०१३ ॥

तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ ०१४ ॥

तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ ०१५ ॥

अध्याय २१७

मार्कण्डेय उवाच ॥

स्कन्दस्य पार्षदान्घोराञ्शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् ।
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ॥ ००१ ॥

ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ ००१ ॥

वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ ००२ ॥

स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।
वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ००३ ॥

मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ००४ ॥

रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ००५ ॥

यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ००६ ॥

मातर ऊचुः ॥

भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ००७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सोऽब्रवीद्बाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ००८ ॥

ततः सङ्कल्प्य पुत्रत्वे स्कंदं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ॥ ००९ ॥

आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ००९ ॥

एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।

स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः ॥ ०१० ॥

एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ०११ ॥

षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
षड्शिरोऽभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ ०१२ ॥

षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्यते ।
शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ ०१३ ॥

इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ ०१४ ॥

अध्याय २१८

मार्कण्डेय उवाच ॥

उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ ००१ ॥

लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ ००२ ॥

ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ००३ ॥

श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।

निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ००४ ॥

अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ००५ ॥

हिरण्यवर्ण भद्रं ते लोकानां शङ्करो भव ।
त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ००६ ॥

अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयङ्करः ॥ ००७ ॥

स्कन्द उवाच ॥

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ००८ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ००९ ॥

दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ ०१० ॥

असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ०११ ॥

एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ ०१२ ॥

शक्र उवाच ॥

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ ०१३ ॥

स्कन्द उवाच ॥

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किङ्करः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ ०१४ ॥

शक्र उवाच ॥

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ ०१५ ॥

इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ ०१६ ॥

भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ॥ ०१७ ॥

विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ ०१७ ॥

तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ ०१८ ॥

स्कन्द उवाच ॥

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ ०१९ ॥

शक्र उवाच ॥

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे श‍ृणु ॥ ०२० ॥

अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ ०२१ ॥

स्कन्द उवाच ॥

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ ०२२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ०२३ ॥

तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ ०२४ ॥

विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ ०२५ ॥

आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ ०२६ ॥

रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ॥ ०२७ ॥

पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ ०२७ ॥

पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ ०२८ ॥

अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ०२९ ॥

रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ०३० ॥

अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमान्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ०३१ ॥

कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलङ्कृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ०३२ ॥

विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ०३३ ॥

शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ०३४ ॥

निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ०३५ ॥

एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलङ्कृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ०३६ ॥

इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ०३७ ॥

एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलङ्कृतैः ।

क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ०३८ ॥

अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।
विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ०३९ ॥

अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ०४० ॥

ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ०४१ ॥

शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ०४२ ॥

अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलङ्कृताम् ॥ ०४३ ॥

स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ०४४ ॥

तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ०४५ ॥

एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ०४६ ॥

एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ॥ ०४७ ॥

सिनीवालीं कुहूं चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ०४७ ॥

यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ०४८ ॥

श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठी महातिथिः ॥ ०४९ ॥

अध्याय २१९

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
सप्तर्षिपत्न्यः षड्देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ ००१ ॥

ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ ००२ ॥

वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।
अकारणाद्रुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ००३ ॥

अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ००४ ॥

अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ००५ ॥

स्कन्द उवाच ॥

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।

यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ००६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ००७ ॥

अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ००८ ॥

तत्र मूढोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ००९ ॥

धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ ०१० ॥

एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ०११ ॥

विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ ०१२ ॥

स्कन्द उवाच ॥

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ ०१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ॥ ०१४ ॥

इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ ०१४ ॥

स्कन्द उवाच ॥

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ ०१५ ॥

मातर ऊचुः ॥

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ ०१६ ॥

भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ ०१७ ॥

स्कन्द उवाच ॥

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ ०१८ ॥

मातर ऊचुः ॥

इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ ०१९ ॥

स्कन्द उवाच ॥

प्रजा वो दद्मि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ ०२० ॥

मातर ऊचुः ॥

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ ०२१ ॥

स्कन्द उवाच ॥

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ ०२२ ॥

अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ ०२३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ ०२४ ॥

अपतत्स तदा भूमौ विसञ्ज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ॥ ०२५ ॥

स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ ०२५ ॥

विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ ०२६ ॥

कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ॥ ०२७ ॥

गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ ०२७ ॥

अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्शिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ ०२८ ॥

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ ०२९ ॥

कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ०३० ॥

तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान्रौद्रकर्मिणः ॥ ०३१ ॥

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ०३२ ॥

सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ०३३ ॥

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ०३४ ॥

इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ०३५ ॥

कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ०३६ ॥

गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ०३७ ॥

या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।

उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ०३८ ॥

लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ०३९ ॥

पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ०४० ॥

एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
यावत्षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ०४१ ॥

ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ०४२ ॥

तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ०४३ ॥

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ०४४ ॥

ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ०४५ ॥

यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ०४६ ॥

आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ०४७ ॥

अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ०४८ ॥

उपाघ्राति च यो गन्धान्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ०४९ ॥

गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ०५० ॥

आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ०५१ ॥

अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ०५२ ॥

यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ०५३ ॥

वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ०५४ ॥

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ०५५ ॥

यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ०५६ ॥

अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
आस्तिकं श्रद्दधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ०५७ ॥

इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ०५८ ॥

अध्याय २२०

मार्कण्डेय उवाच ॥

यदा स्कन्देन मातॄणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ ००१ ॥

इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ ००२ ॥

स्वाहोवाच ॥

दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ००३ ॥

न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ००४ ॥

स्कन्द उवाच ॥

हव्यं कव्यं च यत्किञ्चिद्द्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ००५ ॥

अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।
एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ००६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ००७ ॥

ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ००८ ॥

रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ००९ ॥

उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ ०१० ॥

संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ॥ ०११ ॥

आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ०११ ॥

त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ ०१२ ॥

एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ ०१३ ॥

अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ ०१४ ॥

मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ ०१५ ॥

स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।
वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ ०१६ ॥

एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ ०१७ ॥

ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ ०१८ ॥

एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
पताका कार्त्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ ०१९ ॥

यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ ०२० ॥

स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ ०२१ ॥

तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ ०२२ ॥

संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ ०२३ ॥

कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ ०२४ ॥

तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ ०२५ ॥

तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ ०२६ ॥

एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ ०२७ ॥

अध्याय २२१

मार्कण्डेय उवाच ॥

यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ॥ ००१ ॥

रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ ००१ ॥

सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तं रथोत्तमे ।
उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ ००२ ॥

ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ००३ ॥

तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ००४ ॥

अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ००५ ॥

ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ००६ ॥

जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलङ्कृतः ।

यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ००७ ॥

तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह सङ्गताः ॥ ००८ ॥

यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ००९ ॥

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलङ्कृतः ॥ ०१० ॥

तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ०११ ॥

पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ ०१२ ॥

पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥ ०१३ ॥

तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ ०१४ ॥

एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ ०१५ ॥

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ०१६ ॥

नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ ०१७ ॥

सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ ०१७ ॥

पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ॥ ०१८ ॥

चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्ठितौ ॥ ०१८ ॥

शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ ०१९ ॥

गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ ०२० ॥

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ ०२१ ॥

स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ॥ ०२२ ॥

पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ ०२२ ॥

एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ ०२३ ॥

रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ॥ ०२४ ॥

भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ ०२४ ॥

देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।

अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ ०२५ ॥

अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ ०२६ ॥

स्कन्द उवाच ॥

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ ०२७ ॥

रुद्र उवाच ॥

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ०२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेष्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ॥ ०२९ ॥

सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ ०२९ ॥

जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ०३० ॥

ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शङ्करस्तदा ।
उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ०३१ ॥

ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ०३२ ॥

तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शङ्करम् ॥ ०३३ ॥

तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥ ०३४ ॥

निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ०३५ ॥

निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ।
दानवैरर्दितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ०३६ ॥

असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ०३७ ॥

ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवौकसः ।
न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ०३८ ॥

अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ०३९ ॥

भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत् ॥ ०४० ॥

जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ०४१ ॥

शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ०४२ ॥

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।

प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ०४३ ॥

तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ०४४ ॥

तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
निष्पतन्तो अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ०४५ ॥

तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ०४६ ॥

ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ ०४७ ॥

अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ०४८ ॥

एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ०४९ ॥

अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ०५० ॥

ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ०५१ ॥

अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ०५२ ॥

ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ०५३ ॥

अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ॥ ०५४ ॥

भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ०५४ ॥

अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ०५५ ॥

तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ०५६ ॥

ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ०५७ ॥

यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ०५८ ॥

व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ०५९ ॥

तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ०६० ॥

महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ०६१ ॥

ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ०६२ ॥

लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।

लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ०६३ ॥

रथमादित्यसङ्काशमास्थितः कनकप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ०६४ ॥

स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।
मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ०६५ ॥

सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ०६६ ॥

क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ०६७ ॥

प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ॥ ०६८ ॥

स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ०६८ ॥

दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ०६९ ॥

तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।
तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ०७० ॥

संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ०७१ ॥

नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ०७२ ॥

ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ॥ ०७३ ॥

सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः ॥ ०७३ ॥

शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ०७४ ॥

तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।
अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ०७५ ॥

एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ॥ ०७६ ॥

वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ०७६ ॥

महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ०७७ ॥

गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ०७८ ॥

स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाह्नैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ०७९ ॥

स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ०८० ॥

द्रौपदिसत्यभामासंवादपर्व

अध्याय २२२

वैशंपायन उवाच ॥

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ॥ ००१ ॥

जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ ००१ ॥

चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदुक्षिताम् ॥ ००२ ॥

अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ००३ ॥

केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंमतान् ॥ ००४ ॥

कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ००४ ॥

तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ००५ ॥

व्रतचर्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥ ००६ ॥

मम आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।
येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ००७ ॥

एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ००८ ॥

असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ००९ ॥

अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ०१० ॥

यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ०११ ॥

उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥ ०१२ ॥

अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ।
मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ ०१३ ॥

जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ ०१४ ॥

जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ ०१५ ॥

पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथञ्चन ॥ ०१६ ॥

वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ ०१७ ॥

अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।

सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ ०१८ ॥

प्रणयं प्रतिसङ्गृह्य निधायात्मानमात्मनि ।
शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ ०१९ ॥

दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात् ।
दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ ०२० ॥

सूर्यवैश्वानरनिभान्सोमकल्पान्महारथान् ।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥ ०२१ ॥

देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः ।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ ०२२ ॥

नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ ०२३ ॥

क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ ०२४ ॥

प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ ०२५ ॥

अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ ०२६ ॥

अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ ०२७ ॥

अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ॥ ०२८ ॥

सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ॥ ०२८ ॥

यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ ०२९ ॥

यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ०३० ॥

यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलङ्कृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ०३१ ॥

ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ॥ ०३२ ॥

मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ०३२ ॥

तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।
विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ०३३ ॥

मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ०३४ ॥

पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ०३५ ॥

अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ०३६ ॥

अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ०३७ ॥

नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ०३८ ॥

नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ०३९ ॥

अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०४० ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ०४१ ॥

दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ०४२ ॥

तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ०४३ ॥

शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः ॥ ०४४ ॥

महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ०४५ ॥

तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ०४६ ॥

शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ०४७ ॥

शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ०४८ ॥

एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ०४९ ॥

अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ०५० ॥

सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ०५१ ॥

मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ०५२ ॥

तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ०५३ ॥

अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ०५४ ॥

अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ०५५ ॥

प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ०५६ ॥

एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ०५७ ॥

तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ०५८ ॥

अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥ ०५९ ॥

अध्याय २२३

द्रौपद्युवाच ॥

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं ; वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना ; भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ ००१ ॥

नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये ; सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा ; लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ ००२ ॥

तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः ; शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः ; स्वर्गश्च लोको विषमा च कीर्तिः ॥ ००३ ॥

सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं ; दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन ; प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ००४ ॥

तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यै ;दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा ; त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ००५ ॥

श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः ; प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन ; पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ००६ ॥

संप्रेषितायामथ चैव दास्या ;मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं ; सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ००७ ॥

त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते ; यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं ; प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ००८ ॥

प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु ;स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य ; भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ००९ ॥

मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा ; संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ ; नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ ०१० ॥

महाकुलीनाभिरपापिकाभिः ; स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च ; चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ०११ ॥

एतद्यशस्यं भगवेदनं च ; स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिबर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा ; भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ ०१२ ॥

अध्याय २२४

वैशंपायन उवाच ॥

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ ००१ ॥

ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ ००२ ॥

सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ००३ ॥

कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसङ्काशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ००४ ॥

न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।
प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ००५ ॥

अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वंद्वेति श्रुतं मया ॥ ००६ ॥

धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ००७ ॥

यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसङ्कल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ००८ ॥

तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वांस्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ००९ ॥

पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ ०१० ॥

सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ ०१० ॥

सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ०११ ॥

त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।

प्रीयते भावनिर्द्वंद्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ ०१२ ॥

भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः ॥ ०१३ ॥

भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ॥ ०१४ ॥

तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ ०१४ ॥

एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ ०१५ ॥

तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।
आरुरोह रथं शौरिः सत्यभामा च भामिनी ॥ ०१६ ॥

स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ ०१७ ॥

घोषयात्रापर्व

अध्याय २२५

जनमेजय उवाच ॥

एवं वने वर्तमाना नराग्र्याः ; शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं ; ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा ; जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च ; नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ ००२ ॥

तथा वने तान्वसतः प्रवीरा ;न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च ।
अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा ;स्तान्पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ००३ ॥

ततः कदाचित्कुशलः कथासु ; विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव ; वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ००४ ॥

अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च ; वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सन्कथयां बभूव ; धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ००५ ॥

कृशांश्च वातातपकर्शिताङ्गा ;न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां ; कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ००६ ॥

ततः कथां तस्य निशम्य राजा ; वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा ;ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ००७ ॥

प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा ; निःश्वासबाष्पोपहतः स पार्थान् ।
वाचं कथञ्चित्स्थिरतामुपेत्य ; तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ००८ ॥

कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो ; ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः ; शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥ ००९ ॥

प्रबोध्यते मागधसूतपूगै ;र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे ; प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ ०१० ॥

कथं नु वातातपकर्शिताङ्गो ; वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।

शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः ; कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ०११ ॥

तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी ; वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
विदूयमानैरिव सर्वगात्रै ;ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ ०१२ ॥

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च ; भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा ; ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ ०१३ ॥

तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ ; समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ ; धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ ०१४ ॥

समीरणेनापि समो बलेन ; समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा ; ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ ०१५ ॥

स चापि भूमौ परिवर्तमानो ; वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः ; कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ ०१६ ॥

अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या ; दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं ; दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ ०१७ ॥

न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो ; धनञ्जयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु ; भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ ०१८ ॥

स तेन कोपेन विदीर्यमाणः ; करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं ; दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ ०१९ ॥

गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च ; संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।
न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां ; शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ ०२० ॥

दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो ; दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं ; वृकोदरं चैव धनञ्जयं च ॥ ०२१ ॥

शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा ; प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन ; मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ ०२२ ॥

क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे ; देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि ;रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ ०२३ ॥

कृतं मताक्षेण यथा न साधु ; साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशानुगेन ; यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ ०२४ ॥

ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि ; ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश ;स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ ०२५ ॥

क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु ;र्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथञ्चित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः ; कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ ०२६ ॥

कथं न भिद्येत न च स्रवेत ; न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्ये ;द्ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ ०२७ ॥

गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं ; धनञ्जयः पश्यत वीर्यमस्य ।
अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि ; ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ ०२८ ॥

स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव ; को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
अन्यत्र कालोपहताननेका ;न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्षून् ॥ ०२९ ॥

धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची ; धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य ; त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ०३० ॥

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य ; दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं ; स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ०३१ ॥

अध्याय २२६

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।
भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥ ००२ ॥

प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ००३ ॥

या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ००४ ॥

इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्शिताः ॥ ००५ ॥

सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ००६ ॥

तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ००७ ॥

तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ॥ ००८ ॥

नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥ ००८ ॥

वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
पौरुषाद्दिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ००९ ॥

रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ ०१० ॥

ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञा नोद्विजन्ते कदा च न ।
पश्यामस्ताञ्श्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ०११ ॥

श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ ०१२ ॥

स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ ०१३ ॥

स्थितो राज्ये च्युतान्राज्याच्छ्रिया हीनाञ्श्रिया वृतः ।
असमृद्धान्समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ ०१४ ॥

महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥ ०१५ ॥

यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ ०१६ ॥

समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ ०१७ ॥

न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ ०१८ ॥

किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनञ्जयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ ०१९ ॥

सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥ ०२० ॥

विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ ०२० ॥

न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलङ्कृताः ॥ ०२१ ॥

एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ ०२२ ॥

अध्याय २२७

वैशंपायन उवाच ॥

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मे मनसि स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ ००२ ॥

परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ००३ ॥

अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ००४ ॥

न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ००५ ॥

जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ००६ ॥

तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ००७ ॥

ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ००८ ॥

न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ००९ ॥

किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।
द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ ०१० ॥

यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ०११ ॥

उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ ०१२ ॥

स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ ०१३ ॥

अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ ०१४ ॥

मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ ०१५ ॥

ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ ०१६ ॥

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ ०१७ ॥

ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ ०१८ ॥

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ ०१९ ॥

उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ ०२० ॥

तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ ०२१ ॥

उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।
अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ ०२२ ॥

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ ०२३ ॥

ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।

तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ ०२४ ॥

अध्याय २२८

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥ ००१ ॥

ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ ००२ ॥

अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ००३ ॥

रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥ ००४ ॥

मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।
दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ००५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ००६ ॥

ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ००७ ॥

छद्मना निर्जितास्ते हि कर्शिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ००८ ॥

धर्मराजो न सङ्क्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ००९ ॥

यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ ०१० ॥

अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ०११ ॥

अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथञ्चन ।
अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ ०१२ ॥

उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनञ्जयः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ ०१३ ॥

अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ ०१४ ॥

अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ ०१५ ॥

अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ ०१६ ॥

तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायाप्तकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ ०१७ ॥

शकुनिरुवाच ॥

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ ०१८ ॥

अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ ०१९ ॥

मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
स्मारणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ ०२० ॥

न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ ०२२ ॥

अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ ०२३ ॥

दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।
संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ ०२४ ॥

तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ ०२५ ॥

अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ ०२६ ॥

शकटापणवेश्याश्च वणिजो बन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२७ ॥

ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ ०२८ ॥

गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ ०२९ ॥

अध्याय २२९

वैशंपायन उवाच ॥

अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ ००१ ॥

रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ ००२ ॥

तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ००३ ॥

ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ००४ ॥

अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ००५ ॥

अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ००६ ॥

स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ००७ ॥

ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ॥ ००८ ॥

स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ००९ ॥

ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ ०१० ॥

स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बध्नन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ०११ ॥

गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ ०१२ ॥

मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ ०१३ ॥

ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ०१३ ॥

यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ॥ ०१४ ॥

दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ ०१४ ॥

कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ ०१५ ॥

ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ ०१६ ॥

ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।
चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ ०१७ ॥

सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ ०१८ ॥

तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ ०१९ ॥

गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ ०२० ॥

तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ ०२१ ॥

स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ ०२२ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ ०२३ ॥

राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ ०२४ ॥

एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।

प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ ०२५ ॥

न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ ०२६ ॥

यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥ ०२७ ॥

गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।
द्वेष्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ०२८ ॥

एवमुक्तास्तु गन्धर्वै राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
संप्राद्रवन्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ०२९ ॥

अध्याय २३०

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ ००१ ॥

गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ ००२ ॥

शासतैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥ ००३ ॥

दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।

सर्व एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ००४ ॥

ततः प्रमथ्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ००५ ॥

ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ॥ ००६ ॥

ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ००६ ॥

यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ००७ ॥

गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
अनार्याञ्शासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ००८ ॥

अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ ००९ ॥

तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
सर्वे ते प्राद्रवन्संख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ०१० ॥

तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ ०११ ॥

आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ ०१२ ॥

क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
गन्धर्वाञ्शतशोऽभ्यघ्न.णल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ ०१३ ॥

पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ ०१४ ॥

ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१५ ॥

गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ ०१६ ॥

अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ॥ ०१७ ॥

न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः ॥ ०१७ ॥

भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ।
महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ॥ ०१८ ॥

वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ ०१८ ॥

ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ ०१९ ॥

ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ ०२० ॥

गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ ०२१ ॥

ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ ०२२ ॥

एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ ०२३ ॥

ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०२४ ॥

भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०२५ ॥

दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयां चक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ ०२६ ॥

सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्रणे ॥ ०२७ ॥

असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०२८ ॥

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ ०२९ ॥

अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथापरे ।
गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ०३० ॥

ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ०३१ ॥

अध्याय २३१

वैशंपायन उवाच ॥

गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ००१ ॥

तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ ००२ ॥

तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ००३ ॥

अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००४ ॥

युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।
अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ००५ ॥

दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ००६ ॥

तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ००७ ॥

विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ००८ ॥

सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ००९ ॥

शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ ०१० ॥

प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ०११ ॥

दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्ध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ ०१२ ॥

इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ ०१३ ॥

तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।
वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ ०१४ ॥

अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ ०१५ ॥

दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ।
द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ ०१६ ॥

तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ॥ ०१७ ॥

येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ ०१७ ॥

शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ ०१८ ॥

अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ ०१९ ॥

अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ ०२० ॥

एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ ०२१ ॥

अध्याय २३२

युधिष्ठिर उवाच ॥

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ ००१ ॥

भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ ००२ ॥

यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ००३ ॥

जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ००४ ॥

दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ००५ ॥

शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ००६ ॥

अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ००७ ॥

एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ००८ ॥

एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ००९ ॥

य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ ०१० ॥

क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।
प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ०११ ॥

वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ ०१२ ॥

किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ ०१३ ॥

स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ ०१४ ॥

साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ ०१५ ॥

न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ ०१६ ॥

अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्धीम कौरवान् ।
सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ ०१७ ॥

एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः ।
प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ ०१९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ ०२१ ॥

अध्याय २३३

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ ००१ ॥

अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ ००२ ॥

ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ००३ ॥

तान्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ००४ ॥

ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ००५ ॥

जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ००६ ॥

न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ००७ ॥

तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ००८ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ००९ ॥

न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ ०१० ॥

ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे ॥ ०११ ॥

नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ ०१२ ॥

उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ०१४ ॥

एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ ०१५ ॥

तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ०१७ ॥

यदि साम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ ०१८ ॥

एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः ।
ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ ०१९ ॥

तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ ०२० ॥

ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ ०२१ ॥

अध्याय २३४

वैशंपायन उवाच ॥

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००१ ॥

चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००२ ॥

यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ००३ ॥

तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्शतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ००४ ॥

अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ००५ ॥

अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ००६ ॥

सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ००७ ॥

तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ००८ ॥

माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।

परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ००९ ॥

ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ ०१० ॥

तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ०११ ॥

ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।
ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ ०१२ ॥

गदाशक्त्यसिवृष्टीस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनञ्जयः ॥ ०१३ ॥

शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ ०१४ ॥

ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०१५ ॥

तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ ०१६ ॥

स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ ०१७ ॥

ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ ०१८ ॥

ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ ०१९ ॥

गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ ०२० ॥

तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ ०२१ ॥

स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ॥ ०२२ ॥

अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ ०२२ ॥

गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ॥ ०२३ ॥

ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ०२३ ॥

अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।
शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनञ्जयः ॥ ०२४ ॥

स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ ०२५ ॥

चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
सञ्जहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ ०२६ ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनञ्जयम् ।
सञ्जहुः प्रद्रुतानश्वाञ्शरवेगान्धनूंषि च ॥ ०२७ ॥

चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ ०२८ ॥

अध्याय २३५

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ ००१ ॥

किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ ००२ ॥

चित्रसेन उवाच ॥

विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनञ्जय ॥ ००३ ॥

वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ००४ ॥

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ००५ ॥

धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ००६ ॥

वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ००७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ००८ ॥

चित्रसेन उवाच ॥

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥ ००९ ॥

नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ०११ ॥

अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥ ०१२ ॥

दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ ०१३ ॥

उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ ०१४ ॥

आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ ०१५ ॥

अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ ०१६ ॥

देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ ०१७ ॥

ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ ०१८ ॥

सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्नयः ॥ ०१९ ॥

ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ ०२१ ॥

स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ ०२२ ॥

पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ ०२४ ॥

तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ ०२५ ॥

अध्याय २३६

जनमेजय उवाच ॥

शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्थस्य दुरात्मनः ॥ ००१ ॥

कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ ००२ ॥

दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहङ्कारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ००३ ॥

तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ००५ ॥

स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ००६ ॥

विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ॥ ००७ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ००७ ॥

अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसङ्क्षये ॥ ००८ ॥

उपगम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ००८ ॥

दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः सङ्गमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ००९ ॥

दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातॄंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्रणान्मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ ०१० ॥

अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ०११ ॥

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ ०१२ ॥

अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ ०१३ ॥

नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ ०१४ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाक्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ०१५ ॥

अध्याय २३७

दुर्योधन उवाच ॥

अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ ००१ ॥

आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ ००२ ॥

मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ००३ ॥

पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ॥ ००४ ॥

उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ००४ ॥

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ००५ ॥

एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ००६ ॥

तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ००७ ॥

एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ००८ ॥

अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ००९ ॥

यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।

ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ॥ ०१० ॥

मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ ०१० ॥

अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ०११ ॥

ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनञ्जयम् ॥ ०१२ ॥

समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनञ्जयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ ०१३ ॥

चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ ०१४ ॥

ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥ ०१५ ॥

अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनञ्जयौ ॥ ०१५ ॥

अध्याय २३८

दुर्योधन उवाच ॥

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ ००१ ॥

भ्रातॄनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ ००२ ॥

एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ००३ ॥

द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ००३ ॥

तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।
भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् ॥ ००५ ॥

स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ००६ ॥

ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ००७ ॥

प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ००८ ॥

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ००९ ॥

यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ॥ ०१० ॥

भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ०१० ॥

कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ०११ ॥

न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ ०१२ ॥

स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ ०१३ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः सञ्जयस्तथा ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ ०१४ ॥

ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ ०१५ ॥

रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ ०१६ ॥

दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ ०१७ ॥

अहो बत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ ०१८ ॥

तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।
चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ ०१९ ॥

शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ ०२१ ॥

प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ ०२२ ॥

भ्रातॄन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ ०२३ ॥

ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ ०२४ ॥

ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।
गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ ०२५ ॥

नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ ०२६ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ ०२७ ॥

सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ ०२७ ॥

प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ ०२८ ॥

उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ॥ ०२९ ॥

रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ०२९ ॥

वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ०३० ॥

न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ०३१ ॥

त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ०३१ ॥

एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सस्वनं प्ररुरोद ह ।
पादौ सङ्गृह्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ०३२ ॥

तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ०३३ ॥

विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ०३४ ॥

यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ॥ ०३५ ॥

धृतिं गृह्णीत मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ०३५ ॥

कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ॥ ०३६ ॥

पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ०३६ ॥

नार्हस्येवङ्गते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ॥ ०३७ ॥

उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ०३७ ॥

राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ॥ ०३८ ॥

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ०३८ ॥

सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ०३९ ॥

प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ०४० ॥

सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ०४१ ॥

यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ०४२ ॥

न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ०४३ ॥

शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ०४४ ॥

पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ॥ ०४५ ॥

उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ०४५ ॥

अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।

प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ०४६ ॥

मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ०४७ ॥

नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ०४८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ०४९ ॥

अध्याय २३९

वैशंपायन उवाच ॥

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ ००१ ॥

सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ॥ ००२ ॥

त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छसि ॥ ००२ ॥

अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ॥ ००३ ॥

स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ००३ ॥

अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ००४ ॥

सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ००५ ॥

यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ००६ ॥

प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ००७ ॥

क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ।
सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ॥ ००८ ॥

पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्नुहि ॥ ००८ ॥

शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ००९ ॥

बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ ०१० ॥

कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ०११ ॥

व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ०११ ॥

सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।

न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ॥ ०१२ ॥

नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ ०१२ ॥

निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।
गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ ०१३ ॥

त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् ।
या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ॥ ०१४ ॥

कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ ०१४ ॥

स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ ०१५ ॥

दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ ०१६ ॥

कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ॥ ०१७ ॥

मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ ०१७ ॥

अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ ०१८ ॥

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ ०१९ ॥

बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ॥ ०२० ॥

मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ ०२० ॥

जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ ०२१ ॥

कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ ०२३ ॥

तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ ०२४ ॥

समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ ०२५ ॥

तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ॥ ०२६ ॥

साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ ०२६ ॥

अध्याय २४०

दानवा ऊचुः ॥

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह ।

शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ ००१ ॥

अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ ००२ ॥

न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ००३ ॥

नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ००४ ॥

श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ००५ ॥

पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसञ्चयैः ॥ ००६ ॥

अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ००७ ॥

एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ००८ ॥

क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ००९ ॥

तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ ०१० ॥

भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ०११ ॥

नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥ ०१२ ॥

युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ ०१३ ॥

प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ॥ ०१४ ॥

अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ०१४ ॥

व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ॥ ०१५ ॥

श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ ०१५ ॥

तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ ०१६ ॥

दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ ०१७ ॥

गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ ०१७ ॥

यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ ०१८ ॥

हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ ०१९ ॥

स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः ॥ ०२० ॥

ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ ०२१ ॥

तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ॥ ०२२ ॥

प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ ०२२ ॥

असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ०२३ ॥

विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ ०२३ ॥

गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथञ्चन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ ०२५ ॥

स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ ०२६ ॥

तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ ०२७ ॥

प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।

अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०२८ ॥

गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ॥ ०२९ ॥

विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ ०२९ ॥

कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ०३० ॥

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ०३१ ॥

कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥ ०३२ ॥

संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ०३३ ॥

भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ॥ ०३४ ॥

न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ०३४ ॥

दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ०३५ ॥

न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ॥ ०३६ ॥

न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ०३६ ॥

परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ॥ ०३७ ॥

शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ०३७ ॥

अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ०३८ ॥

गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ०३९ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ॥ ०४० ॥

दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ०४० ॥

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसङ्कुलाम् ॥ ०४१ ॥

गङ्गौघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ०४२ ॥

रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव सङ्कुला ।
व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ०४३ ॥

जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ०४४ ॥

सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ०४५ ॥

दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ०४६ ॥

रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ॥ ०४७ ॥

कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ०४७ ॥

अध्याय २४१

जनमेजय उवाच ॥

वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ ००१ ॥

कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ॥ ००३ ॥

भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ००३ ॥

उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ००४ ॥

ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ००५ ॥

प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।
सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ॥ ००६ ॥

क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ००६ ॥

दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ००७ ॥

न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ००८ ॥

तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ००९ ॥

एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ०१० ॥

तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ०११ ॥

तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ०१२ ॥

गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ ०१३ ॥

किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।

कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ ०१४ ॥

कर्ण उवाच ॥

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा च तत्तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ ०१५ ॥

तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः ।
न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ०१७ ॥

सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ ०१८ ॥

राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ ०१९ ॥

एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ ०२० ॥

आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ०२१ ॥

ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ ०२२ ॥

बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।

प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ ०२३ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
पुरोहितं समानाय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ०२५ ॥

स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुङ्गवः ।
न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ ०२६ ॥

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ ०२६ ॥

दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ ०२७ ॥

अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ ०२८ ॥

य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ ०२९ ॥

तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ०३० ॥

तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ०३१ ॥

एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
एतेन नेष्टवान्कश्चिदृते विष्णुं पुरातनम् ॥ ०३२ ॥

राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ॥ ०३३ ॥

अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ०३३ ॥

एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णं च सौबलं चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ ०३४ ॥

रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥ ०३५ ॥

एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ०३६ ॥

हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ०३७ ॥

अध्याय २४२

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ ००१ ॥

सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ ००२ ॥

एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ००३ ॥

ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ००४ ॥

प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ००५ ॥

निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ००६ ॥

ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ००६ ॥

तत्र कश्चित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ॥ ००७ ॥

निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ००७ ॥

स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ००८ ॥

स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ००९ ॥

अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।
आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ०१० ॥

मनोऽभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ ०१० ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।

अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ॥ ०११ ॥

यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ०११ ॥

वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथञ्चन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ ०१२ ॥

श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ ०१४ ॥

यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ ०१५ ॥

शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ ०१६ ॥

अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ ०१७ ॥

ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ ०१८ ॥

धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ ०१९ ॥

यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ ०२० ॥

विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ ०२१ ॥

भक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।
वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ ०२२ ॥

कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ ०२३ ॥

विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ०२३ ॥

विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ ०२४ ॥

अध्याय २४३

वैशंपायन उवाच ॥

प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ ००१ ॥

लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ ००२ ॥

अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष तु क्रतुः ॥ ००३ ॥

नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ००३ ॥

एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ००४ ॥

ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ।
क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ००५ ॥

एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ००६ ॥

अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ००७ ॥

अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ००८ ॥

तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ००९ ॥

हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ ०१० ॥

तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ०११ ॥

निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ ०१२ ॥

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ ०१३ ॥

सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ॥ ०१४ ॥

निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ ०१४ ॥

तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ ०१५ ॥

अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ॥ ०१६ ॥

विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ ०१६ ॥

दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुङ्गवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ॥ ०१७ ॥

तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ ०१७ ॥

पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ ०१८ ॥

भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ ०१९ ॥

एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ॥ ०२० ॥

अनुस्मरंश्च सङ्क्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ ०२० ॥

तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।

बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ ०२१ ॥

धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ ०२२ ॥

सङ्गम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ॥ ०२३ ॥

पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ०२३ ॥

भ्रातृणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ०२४ ॥

मृगस्वप्नभयपर्व

अध्याय २४४

जनमेजय उवाच ॥

दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ ००२ ॥

तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ००३ ॥

एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ००४ ॥

वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ००५ ॥

भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ००६ ॥

बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ००७ ॥

तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००८ ॥

तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ००९ ॥

इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ ०१० ॥

उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ०११ ॥

ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्ज्महे ॥ ०१२ ॥

पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।

मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति ॥ ०१३ ॥

तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ ०१३ ॥

ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ॥ ०१४ ॥

इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ ०१४ ॥

ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥ ०१५ ॥

विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ ०१६ ॥

व्रीहिद्रौणिकपर्व

अध्याय २४५

वैशंपायन उवाच ॥

वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ००३ ॥

न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।
दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ००४ ॥

संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ००५ ॥

अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ००६ ॥

अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ००७ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ००८ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ००९ ॥

तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ ०१० ॥

तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्बाष्पगद्गदम् ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ ०१२ ॥

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ ०१३ ॥

प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ ०१४ ॥

सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ ०१५ ॥

तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ॥ ०१६ ॥

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ॥ ०१७ ॥

साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ०१७ ॥

अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ ०१८ ॥

इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ ०१९ ॥

यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ ०२० ॥

सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ ०२१ ॥

दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।

न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ ०२२ ॥

संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ ०२३ ॥

मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ ०२४ ॥

शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ ०२६ ॥

व्यास उवाच ॥

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ ०२७ ॥

परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।
प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ ०२८ ॥

कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ०२९ ॥

तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ०३० ॥

विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।

पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ०३१ ॥

अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ०३२ ॥

पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ०३३ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ०३४ ॥

अध्याय २४६

युधिष्ठिर उवाच ॥

व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ ००१ ॥

प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।
सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।
आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ००३ ॥

अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ००४ ॥

सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।
कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ००५ ॥

दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।
देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ००६ ॥

तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ००७ ॥

स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ००८ ॥

व्रीहिद्रोणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः ।
शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ००९ ॥

तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ ०१० ॥

तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ०११ ॥

बिभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।
विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ ०१२ ॥

अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ ०१३ ॥

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ ०१४ ॥

प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ ०१५ ॥

ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ ०१६ ॥

भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ ०१७ ॥

एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ ०१८ ॥

निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ ०१९ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ ०२० ॥

तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
उपतस्थे यथाकालं षङ्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ ०२१ ॥

न चास्य मानसं किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ ०२२ ॥

तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ ०२३ ॥

क्षुद्धर्मसञ्ज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ ०२४ ॥

आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ ०२५ ॥

श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ ०२६ ॥

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ ०२७ ॥

दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ०२८ ॥

अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ ०२९ ॥

इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ०३० ॥

हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ०३१ ॥

उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ०३२ ॥

तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ०३३ ॥

के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ०३४ ॥

सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ०३५ ॥

यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ०३६ ॥

अध्याय २४७

देवदूत उवाच ॥

महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ ००१ ॥

उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति सञ्ज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ ००२ ॥

नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ००३ ॥

धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ००४ ॥

तत्र गच्छन्ति कर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेवितान्नृभिः ॥ ००५ ॥

देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ००६ ॥

एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ००७ ॥

त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ००८ ॥

नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ००९ ॥

बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।
मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ ०१० ॥

शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ०११ ॥

ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ ०१२ ॥

तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ ०१३ ॥

न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ ०१४ ॥

न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ॥ ०१५ ॥

ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ ०१६ ॥

तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुङ्गव ।
उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ ०१७ ॥

पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ ०१८ ॥

ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ ०१९ ॥

स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ॥ ०२० ॥

न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।
तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ ०२१ ॥

न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ ०२२ ॥

जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ ०२३ ॥

देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ ०२४ ॥

त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ ०२५ ॥

सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ ०२६ ॥

एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ ०२७ ॥

कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।

न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ ०२८ ॥

सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ ०२९ ॥

असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥ ०३० ॥

सञ्ज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ०३१ ॥

आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।
नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ०३२ ॥

अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ०३३ ॥

तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ०३४ ॥

इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ०३५ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ०३६ ॥

व्यास उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ०३७ ॥

देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ०३८ ॥

पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ०३९ ॥

यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ०४० ॥

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ०४१ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ०४२ ॥

ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ०४३ ॥

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ०४४ ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ०४५ ॥

पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०४६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ०४७ ॥

द्रौपदीहरणपर्व

अध्याय २४८

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ॥ ००१ ॥

प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।
यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ ००२ ॥

पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कञ्चित्कालमरिंदमाः ॥ ००३ ॥

ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ००४ ॥

द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ००५ ॥

ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ००६ ॥

महता परिबर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ००७ ॥

तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ००८ ॥

विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ००९ ॥

अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ ०१० ॥

ततः स राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्धृष्टमानसः ॥ ०११ ॥

स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ ०१२ ॥

विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ ०१३ ॥

गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।
किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ ०१४ ॥

अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ ०१५ ॥

अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ ०१६ ॥

स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ ०१७ ॥

अध्याय २४९

कोटिकाश्य उवाच ॥

का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा ;मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं ; दोधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ ००१ ॥

अतीव रूपेण समन्विता त्वं ; न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा ; वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ ००२ ॥

वपुष्मती वोरगराजकन्या ; वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी ; यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ००३ ॥

धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा ; शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म ; न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ००४ ॥

वयं हि मानं तव वर्धयन्तः ; पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च ; तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ००५ ॥

अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो ; यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे ; रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ॥ ००६ ॥

त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि ; क्षेमङ्करो नाम स एष वीरः ॥ ००६ ॥

अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा ;न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः ; सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ००७ ॥

असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे ; श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।

इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः ; स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ००८ ॥

यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति ; सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे ; मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ ००९ ॥

अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च ; शत्रुञ्जयः सञ्जयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभङ्करोऽथ भ्रमरो रविश्च ; शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ ०१० ॥

यं षड्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति ; नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते ; सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ०११ ॥

तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा ; बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो ; राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ ०१२ ॥

एतैः सहायैरुपयाति राजा ; मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि ; कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ ०१३ ॥

अध्याय २५०

वैशंपायन उवाच ॥

अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री ; पृष्टा शिबीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां ; सङ्गृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ ००१ ॥

बुध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र ; न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।
न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्य ;मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ ००२ ॥

एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं ; ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।

अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका ; त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ००३ ॥

जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं ; यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्य ;माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ००४ ॥

अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः ; कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे ; ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ; माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो ; विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ००६ ॥

प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो ; जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां ; कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ००७ ॥

संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं ; विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा ; प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ००८ ॥

एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा ; शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां ; सञ्चिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ००९ ॥

अध्याय २५१

वैशंपायन उवाच ॥

अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।
सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ ००२ ॥

एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००३ ॥

दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ००४ ॥

कोटिकाश्य उवाच ॥

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ००५ ॥

सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
तया समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ००७ ॥

स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ००९ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ ०१० ॥

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ०११ ॥

ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
ऋश्यान्रुरूञ्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥ ०१२ ॥

वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

जयद्रथ उवाच ॥

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ ०१४ ॥

गतश्रीकांश्च्युतान्राज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ ०१५ ॥

न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः सङ्क्षये वसेत् ॥ ०१६ ॥

श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ ०१७ ॥

भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।

कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ ०१९ ॥

अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ ०२० ॥

सा काङ्क्षमाणा भर्तॄणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ ०२१ ॥

अध्याय २५२

वैशंपायन उवाच ॥

सरोषरागोपहतेन वल्गुना ; सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ; ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ ००१ ॥

यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा ;नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु ; स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ ००२ ॥

न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं ; वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं ; भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ००३ ॥

अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि ;देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं ; पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ००४ ॥

नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प ;मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं ; यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ००५ ॥

बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य ; सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ।
पदा समाहत्य पलायमानः ; क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ००६ ॥

महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं ; जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि ; यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ००७ ॥

कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ ; मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां ; जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ००८ ॥

यथा च वेणुः कदली नलो वा ; फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा ;मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ००९ ॥

जयद्रथ उवाच ॥

जानामि कृष्णे विदितं ममैत ;द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
न त्वेवमेतेन विभीषणेन ; शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ ०१० ॥

वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे ; कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना ;न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ०११ ॥

सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा ; न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती ; सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ ०१२ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

महाबला किं त्विह दुर्बलेव ; सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
याहं प्रमाथादिह संप्रतीता ; सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ ०१३ ॥

यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां ; समास्थितावेकरथे सहायौ ।
इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथं चि ;न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ ०१४ ॥

यदा किरीटी परवीरघाती ; निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि ।
मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा ; कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ ०१५ ॥

जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा ; महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
एते हि सर्वे मम राजपुत्राः ; प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ ०१६ ॥

मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्नुघोषा ; गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
हस्तं समाहत्य धनञ्जयस्य ; भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ ०१७ ॥

गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा ;न्पतङ्गसंघानिव शीघ्रवेगान् ।
सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो ; गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वमंश्च ॥ ०१८ ॥

यदा शरानर्पयिता तवोरसि ; तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ ०१८ ॥

गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं ; माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ ; दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ ०१९ ॥

यथा चाहं नातिचरे कथं चि ;त्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां ; द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ ०२० ॥

न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये ; त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताहं हि कुरुप्रवीरैः ; पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

साताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा ; जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता ; धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ ०२२ ॥

जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे ; जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः ; पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ ०२३ ॥

प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन ; मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह ; धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ ०२४ ॥

धौम्य उवाच ॥

नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ ०२५ ॥

क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ ०२७ ॥

अध्याय २५३

वैशंपायन उवाच ॥

ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था ; मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां ; पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ ००१ ॥

ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं ; महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः ; श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ ००२ ॥

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य ; मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।

आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो ; महाहवं शत्रुभिर्वावमानम् ॥ ००३ ॥

क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो ; मनो हि मे दूयति दह्यते च ।
बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु ;रुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ००४ ॥

सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा ; राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं ; शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ००५ ॥

ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगै ;र्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा ;स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ००६ ॥

तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो ; निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा ; प्रोवाच भीमं च धनञ्जयं च ॥ ००७ ॥

यथा वदत्येष विहीनयोनिः ; शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः ; कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ००८ ॥

इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो ; महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं ; धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ००९ ॥

तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य ; रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र ; धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ ०१० ॥

किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां ; किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः ; प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ॥ ०११ ॥

अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा ; शरीरतुल्या कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ०११ ॥

यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा ; दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था ;स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ ०१२ ॥

को हीदृशानामरिमर्दनानां ; क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे ;दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ॥ ०१३ ॥

न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य ; बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ ०१३ ॥

कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा ; महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि ; यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ॥ ०१४ ॥

निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रा ;न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ ०१४ ॥

अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य ; धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य ; पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ ०१५ ॥

तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि ; वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं ; न दूरयातैव हि राजपुत्री ॥ ०१६ ॥

संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा ; महान्ति चारूणि च दंशनानि ।
गृह्णीत चापानि महाधनानि ; शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ ०१७ ॥

पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता ; प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं ; वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् ॥ ०१८ ॥

पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः ; पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते ; शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ॥ ०१९ ॥

महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ; पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ ०१९ ॥

मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं ; चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी ; श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुङ्क्षीत् ॥ ०२० ॥

एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं ; मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भद्रे तूष्णीमास्स्व नियच्छ वाचं ; मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा ; बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं ; तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो ; ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ ०२२ ॥

ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु ;मुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं ; विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ ०२३ ॥

ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः ; सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता ; जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ ०२४ ॥

तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां ; संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च ; दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ ०२५ ॥

प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं ; वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा ;स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय २५४

वैशंपायन उवाच ॥

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ ००१ ॥

तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा ; स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच ; रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ ००२ ॥

आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो ; मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि ; परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ००३ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै ;रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।
एते वीराः पतयो मे समेता ; न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ००४ ॥

आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो ;र्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा ; संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ००५ ॥

यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ ; नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं ; सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ००६ ॥

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः ; प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति ; युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ००७ ॥

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य ; दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परैह्येनं मूढ जवेन भूतये ; त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ००८ ॥

अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं ; महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं ; वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ००९ ॥

आजानेया बलिनः साधु दान्ता ; महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि ; भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ ०१० ॥

नास्यापराद्धाः शेषमिहाप्नुवन्ति ; नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति ; पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ०११ ॥

मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी ; जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य ; धनञ्जयो नाम पतिर्ममैषः ॥ ०१२ ॥

यो वै न कामान्न भयान्न लोभा ;त्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः ; कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ ०१३ ॥

यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो ; भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां ; यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ ०१४ ॥

प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै ; स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।
यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो ; महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥ ०१५ ॥

यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व ; शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी ; प्रियङ्करो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ ०१६ ॥

य एष चन्द्रार्कसमानतेजा ; जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते ; वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ ०१७ ॥

स एष शूरो नित्यममर्षणश्च ; धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ।
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं ; न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ॥ ०१८ ॥

सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्टः ; कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ ०१८ ॥

विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते ; रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां ; विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ ०१९ ॥

इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा ; यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।

यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः ; पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा ;स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं ; चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ ०२१ ॥

अध्याय २५५

वैशंपायन उवाच ॥

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ ००१ ॥

ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ ००२ ॥

शिबिसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ००३ ॥

हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ००४ ॥

तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ००५ ॥

शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ००६ ॥

गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ००७ ॥

पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ००८ ॥

राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ००९ ॥

ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ ०१० ॥

सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ०११ ॥

ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो वाहान्राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ ०१२ ॥

तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ ०१३ ॥

स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ०१४ ॥

इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ ०१५ ॥

नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमङ्करमहामुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ ०१६ ॥

तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ ०१७ ॥

त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ ०१८ ॥

नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०१९ ॥

सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥ ०२० ॥

नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ ०२१ ॥

स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ ०२२ ॥

स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ ०२३ ॥

भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य सङ्गरे ।
सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ ०२४ ॥

न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।
तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ ०२५ ॥

विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ ०२६ ॥

द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः ।

चकर्त निषितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ ०२७ ॥

शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥ ०२८ ॥

सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ ०२९ ॥

प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ०३० ॥

श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ०३१ ॥

हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ०३२ ॥

स तस्मिन्सङ्कुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥ ०३३ ॥

द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ०३४ ॥

ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ०३५ ॥

सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ०३६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ०३७ ॥

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ०३८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ०३९ ॥

हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ०४० ॥

यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ०४१ ॥

न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ०४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ०४३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ०४४ ॥

कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।

सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ०४५ ॥

भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि सङ्ग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ०४६ ॥

इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ०४७ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ०४८ ॥

द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ०४९ ॥

ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।
जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ०५० ॥

स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ०५१ ॥

भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ०५२ ॥

इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ०५३ ॥

स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ०५४ ॥

ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनञ्जयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ०५५ ॥

सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनञ्जयम् ॥ ०५६ ॥

पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ०५६ ॥

सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०५७ ॥

अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ०५८ ॥

कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ०५८ ॥

इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ॥ ०५९ ॥

मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ०५९ ॥

अध्याय २५६

वैशंपायन उवाच ॥

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ ।
प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ ००१ ॥

तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ ००२ ॥

समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ००३ ॥

पुनः सञ्जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ००४ ॥

तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ००५ ॥

विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ००६ ॥

भीमसेन उवाच ॥

नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ००७ ॥

किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ००८ ॥

एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा ॥ ००९ ॥

विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ ०१० ॥

दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ०११ ॥

एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।

प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ ०१२ ॥

तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसञ्ज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥ ०१३ ॥

ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ ०१४ ॥

दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ ०१६ ॥

तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चैनमधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ ०१७ ॥

द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ ०१८ ॥

स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च सर्वान्मुनींस्तदा ॥ ०१९ ॥

तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ ०२० ॥

अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ॥ ०२१ ॥

एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ॥ ०२१ ॥

गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ ०२२ ॥

धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ ०२३ ॥

एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ।
जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ ०२४ ॥

स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ ०२५ ॥

बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ ०२६ ॥

समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ ०२८ ॥

यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ०२९ ॥

एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तदा ॥ ०३० ॥

अध्याय २५७

जनमेजय उवाच ॥

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसां चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००२ ॥

तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ००३ ॥

मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ००४ ॥

कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ००५ ॥

न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ००६ ॥

तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ॥ ००७ ॥

पराजयं च सङ्ग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ ००७ ॥

प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् ।
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ००८ ॥

दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।
हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ॥ ००९ ॥

ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ००९ ॥

अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ ०१० ॥

रामोपाख्यानम्

अध्याय २५८

मार्कण्डेय उवाच ॥

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ ००१ ॥

आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ ००२ ॥

प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ००३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।

रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ००४ ॥

एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ००५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्शुचिः ॥ ००६ ॥

अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ००७ ॥

रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ००८ ॥

विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ००९ ॥

एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ ०१० ॥

पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ०११ ॥

पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ ०१२ ॥

पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ ०१३ ॥

स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्धेन वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ ०१४ ॥

पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ ०१५ ॥

ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ ०१६ ॥

अध्याय २५९

मार्कण्डेय उवाच ॥

पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ ००१ ॥

बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ ००२ ॥

स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ००३ ॥

तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल नृत्तगीतविशारदाः ॥ ००४ ॥

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ००५ ॥

तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ००६ ॥

पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ००७ ॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ००८ ॥

विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ००९ ॥

दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ ०१० ॥

कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ०११ ॥

खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विद्पिशिताशनः ।
सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ ०१२ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ ०१३ ॥

ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।
पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ०१४ ॥

जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ ०१५ ॥

अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।

वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ ०१६ ॥

अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ ०१७ ॥

उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ ०१८ ॥

खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ ०१९ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ ०२० ॥

ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् ।
प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ ०२१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ ०२२ ॥

यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ ०२३ ॥

वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ ०२४ ॥

रावण उवाच ॥

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ ०२५ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ ०२६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ ०२७ ॥

कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ ०२८ ॥

तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ०२९ ॥

विभीषण उवाच ॥

परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ०३० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ०३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।

लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ०३२ ॥

हित्वा स भगवा.ण्ल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ०३३ ॥

विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ०३४ ॥

यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ०३५ ॥

विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ०३६ ॥

तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ०३७ ॥

राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चद्दशाननम् ॥ ०३८ ॥

दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहङ्गमः ॥ ०३९ ॥

रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ०४० ॥

अध्याय २६०

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ ००१ ॥

अग्निरुवाच ॥

यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ ००२ ॥

स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ००३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ००४ ॥

तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ००५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ००६ ॥

विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ००७ ॥

ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवततुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ००८ ॥

तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ००९ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ ०१० ॥

शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ ०११ ॥

तेऽन्ववर्तन्पितॄन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ०११ ॥

भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ ०१२ ॥

कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ॥ ०१३ ॥

यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ ०१३ ॥

एवं विधाय तत्सर्वं भगवा.ण्ल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ ०१४ ॥

सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ ०१५ ॥

अध्याय २६१

युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ००१ ॥

कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वनं ब्रह्म मैथिली च यशस्विनी ॥ ००२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
क्रियारतिर्धर्मपरः सततं वृद्धसेविता ॥ ००३ ॥

क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥ ००४ ॥

चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ००५ ॥

ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोषणः ॥ ००६ ॥

ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयोऽधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ००७ ॥

अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ००८ ॥

लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।

दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ००९ ॥

दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ ०१० ॥

सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ०११ ॥

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ ०१२ ॥

पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन ॥ ०१३ ॥

चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्रामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ ०१४ ॥

अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥ ०१५ ॥

इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।
कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीविषस्त्वां सङ्क्रुद्धश्चण्डो दशति दुर्भगे ॥ ०१७ ॥

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ ०१८ ॥

सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ०१९ ॥

विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व सङ्कटात् ॥ ०२१ ॥

राजोवाच ॥

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥ ०२२ ॥

धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः ।
ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किञ्चिद्वित्तमस्ति मे ॥ ०२३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ ०२४ ॥

आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ ०२५ ॥

स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्व्याजहार ह ॥ ०२६ ॥

ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ ०२७ ॥

तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्मा.णल्लक्ष्मणस्तदा ।
सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ ०२८ ॥

ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ०२९ ॥

रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ०३० ॥

गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ०३१ ॥

तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ०३२ ॥

अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ०३३ ॥

स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।
अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ०३४ ॥

कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ०३५ ॥

वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ०३६ ॥

ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलङ्कारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ०३७ ॥

विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ०३८ ॥

रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ०३९ ॥

सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ०४० ॥

वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ०४१ ॥

रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।
चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ०४२ ॥

दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ०४३ ॥

हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ०४४ ॥

ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ०४५ ॥

तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ०४६ ॥

स्वानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ०४७ ॥

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
कः शिरस्यग्निमादाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ०४८ ॥

आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।

सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ०४९ ॥

इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ०५० ॥

तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ०५१ ॥

स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ०५२ ॥

त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ०५३ ॥

तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ०५४ ॥

तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥ ०५५ ॥

अध्याय २६२

मार्कण्डेय उवाच ॥

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ ००१ ॥

विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।
उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ००२ ॥

न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव ।
कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ००३ ॥

किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ००४ ॥

शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ००५ ॥

अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ ००६ ॥

प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ००७ ॥

तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ००८ ॥

मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ००९ ॥

ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ ०१० ॥

तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ०११ ॥

ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।

अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ ०१२ ॥

तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ ०१३ ॥

इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ ०१४ ॥

ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ ०१५ ॥

रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ ०१६ ॥

दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ ०१७ ॥

रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ ०१८ ॥

स धन्वी बद्धतूणीरः खङ्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ ०१९ ॥

सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ ०२० ॥

निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ ०२१ ॥

स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ ०२२ ॥

शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ ०२३ ॥

अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विषहिष्यति ।
मुहूर्ताद्द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥ ०२४ ॥

इत्युक्त्वा सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ ०२५ ॥

सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ ०२६ ॥

अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।
पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् ॥ ०२७ ॥

रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथञ्चन ।
निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ ०२८ ॥

एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
पिधाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः ॥ ०२९ ॥

स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ ०२९ ॥

एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ॥ ०३० ॥

यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ०३० ॥

सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ०३१ ॥

अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ॥ ०३२ ॥

सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ०३३ ॥

तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ०३४ ॥

एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ०३५ ॥

प्रपतेद्द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ०३६ ॥

कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ०३७ ॥

कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ०३८ ॥

इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः ।
तामनुद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥ ०३९ ॥

भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ०४० ॥

तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ०४१ ॥

अध्याय २६३

मार्कण्डेय उवाच ॥

सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ ००१ ॥

स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ००२ ॥

अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ००३ ॥

न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ००३ ॥

उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ॥ ००४ ॥

चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ००४ ॥

स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ००५ ॥

निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ००६ ॥

यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ००७ ॥

सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् ।
तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ००८ ॥

तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ००९ ॥

एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ ०१० ॥

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ०११ ॥

मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ ०१२ ॥

गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ ०१३ ॥

तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ ०१४ ॥

दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ ०१५ ॥

राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ ०१६ ॥

स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ ०१७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सङ्गृह्य धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ ०१८ ॥

ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ ०१९ ॥

अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ ०२० ॥

दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ ०२१ ॥

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥ ०२२ ॥

दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ ०२३ ॥

वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ ०२४ ॥

शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ ०२४ ॥

अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
मेघपर्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम् ॥ ०२५ ॥

उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ ०२५ ॥

यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ०२६ ॥

स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।
विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ ०२७ ॥

हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ ०२८ ॥

नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ०२९ ॥

द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
अभिषिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रलवं यथा ॥ ०३० ॥

एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ०३१ ॥

मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ०३२ ॥

इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ०३३ ॥

ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ०३४ ॥

पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ०३५ ॥

तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ०३६ ॥

पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।

कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ०३७ ॥

तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ०३८ ॥

रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना ।
सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ०३९ ॥

एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ०४० ॥

संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ०४१ ॥

एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ०४२ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ०४३ ॥

अध्याय २६४

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ ००१ ॥

मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।

सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ००२ ॥

विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ००३ ॥

न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ००४ ॥

प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।
तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ००५ ॥

अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुङ्गवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ००६ ॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ००७ ॥

निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ००८ ॥

तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ००९ ॥

सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ ०१० ॥

तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ०११ ॥

तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ ०१२ ॥

तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ ०१३ ॥

प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ ०१४ ॥

इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ ०१५ ॥

सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥ ०१६ ॥

यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।
प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ ०१८ ॥

सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ ०१९ ॥

चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ ०२० ॥

हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ ०२१ ॥

भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ ०२२ ॥

मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ ०२३ ॥

सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ ०२४ ॥

तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ ०२५ ॥

तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ ०२६ ॥

असकृत्त्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ ०२७ ॥

इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ ०२८ ॥

हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ ०२९ ॥

एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ०३० ॥

उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।
उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ०३१ ॥

उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०३२ ॥

न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।

सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ०३३ ॥

स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ०३४ ॥

कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ०३५ ॥

विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ०३६ ॥

स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥ ०३७ ॥

गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ०३८ ॥

हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ०३९ ॥

रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ०४० ॥

रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ०४१ ॥

अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ॥ ०४१ ॥

भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ॥ ०४२ ॥

उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ०४२ ॥

दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।
प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ०४३ ॥

द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ०४४ ॥

एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ०४५ ॥

तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥ ०४६ ॥

खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ०४७ ॥

इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ०४८ ॥

आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ०४९ ॥

अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ०५० ॥

न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ०५१ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ०५२ ॥

गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ०५३ ॥

सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
भयं ते व्येतु वामोरु श्रृणु चेदं वचो मम ॥ ०५४ ॥

अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः ।
स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स मावदत् ॥ ०५५ ॥

सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।
भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ०५६ ॥

सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
कृतवान्राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ०५७ ॥

मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् ।
नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यस्यनिन्दिते ॥ ०५८ ॥

शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ।
न शक्तो विवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ०५९ ॥

क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ०६० ॥

स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ०६१ ॥

दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ०६२ ॥

स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ०६३ ॥

तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
असकृत्खरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ०६४ ॥

कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
कृष्यन्ते दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ०६५ ॥

श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यविभूषणः ।
श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ०६६ ॥

सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ०६७ ॥

रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ०६८ ॥

अस्थिसञ्चयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् ।
लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतोदिशः ॥ ०६९ ॥

रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ०७० ॥

हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ०७१ ॥

इति सा मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ०७२ ॥

यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।

दद्दशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ०७३ ॥

अध्याय २६५

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिनवाससम् ।
मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ ००१ ॥

राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ ००२ ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ००३ ॥

दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ००४ ॥

स कल्पवृक्षसद्दशो यत्नादपि विभूषितः ।
श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयङ्करः ॥ ००५ ॥

स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
दद्दशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ००६ ॥

स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ००७ ॥

सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ००८ ॥

भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ००९ ॥

सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ ०१० ॥

चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ०११ ॥

ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ ०१२ ॥

गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ ०१३ ॥

पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ ०१४ ॥

दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ ०१५ ॥

क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ ०१६ ॥

इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ ०१७ ॥

अशिवेनातिवामोरूरजस्रं नेत्रवारिणा ।

स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ॥ ०१८ ॥

उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ ०१८ ॥

असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ ०१९ ॥

तद्भद्रसुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
परदारास्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ ०२० ॥

न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ ०२१ ॥

प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ ०२२ ॥

भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ ०२३ ॥

इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ ०२४ ॥

तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ ०२५ ॥

तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ०२६ ॥

काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥ ०२७ ॥

किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ ०२८ ॥

इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥ ०२९ ॥

राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ०३० ॥

अध्याय २६६

मार्कण्डेय उवाच ॥

राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ ००१ ॥

स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ ००२ ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ००३ ॥

प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ००४ ॥

गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ००५ ॥

योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ००६ ॥

यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह ।
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ००७ ॥

कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
यो मामेवङ्गतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ००८ ॥

असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ००९ ॥

यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ ०१० ॥

अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः ।
तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ०११ ॥

इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।
प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ ०१२ ॥

किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ ०१२ ॥

सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ ०१३ ॥

पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ ०१३ ॥

तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ ०१४ ॥

सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ ०१५ ॥

नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ ०१६ ॥

दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ ०१७ ॥

यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ ०१८ ॥

स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ ०१९ ॥

इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ ०२० ॥

स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ ०२१ ॥

इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ ०२२ ॥

आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ ०२३ ॥

गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः ।
आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ ०२४ ॥

द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।

सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ ०२५ ॥

रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ ०२६ ॥

वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ ०२७ ॥

तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ ०२८ ॥

स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ ०२९ ॥

हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवङ्गमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ०३० ॥

गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ०३१ ॥

हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ०३२ ॥

तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ०३३ ॥

अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ०३४ ॥

अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपून्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ०३५ ॥

इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ०३६ ॥

विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ०३७ ॥

प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।
अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ०३८ ॥

गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ०३९ ॥

मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ०४० ॥

तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ०४१ ॥

निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ०४२ ॥

ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ०४३ ॥

अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ०४४ ॥

तत्रानशनसङ्कल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ०४५ ॥

ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ०४६ ॥

सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ०४७ ॥

संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ०४८ ॥

ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ॥ ०४९ ॥

निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ०४९ ॥

तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं सङ्क्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ०५० ॥

स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ०५१ ॥

कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ ०५२ ॥

तस्याहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ०५३ ॥

सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ०५४ ॥

दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ०५५ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ०५६ ॥

नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् ॥ ०५७ ॥

शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ०५७ ॥

तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ॥ ०५८ ॥

जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ०५८ ॥

निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ०५९ ॥

सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ०६० ॥

राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ०६१ ॥

कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ०६२ ॥

क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ०६३ ॥

मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ०६४ ॥

अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ०६५ ॥

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ०६६ ॥

प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ॥ ०६७ ॥

भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ०६७ ॥

श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ०६८ ॥

अध्याय २६७

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ ००१ ॥

वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ ००२ ॥

कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथगदृश्यताम् ॥ ००३ ॥

षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ००४ ॥

गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ००५ ॥

पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ००६ ॥

श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ००७ ॥

कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ००८ ॥

एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ००९ ॥

शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ ०१० ॥

गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ०११ ॥

उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ ०१२ ॥

स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ ०१३ ॥

ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।

तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ ०१४ ॥

तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ ०१५ ॥

मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ ०१६ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ ०१७ ॥

प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ ०१८ ॥

नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।
ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ०१९ ॥

विधिवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ ०२० ॥

निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ ०२१ ॥

द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ ०२२ ॥

ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ ०२३ ॥

उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ ०२४ ॥

तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ ०२५ ॥

केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचीच्च विविधैः प्लवैः ।
नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ ०२६ ॥

शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ ०२७ ॥

नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ ०२८ ॥

विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ ०२९ ॥

अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ०३० ॥

न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ०३१ ॥

इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।
प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ०३२ ॥

सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ०३३ ॥

कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ०३४ ॥

ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ०३६ ॥

यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ०३७ ॥

इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ०३८ ॥

नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ०३९ ॥

यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ०४० ॥

अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ०४१ ॥

स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ०४२ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्रामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ०४३ ॥

तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ०४४ ॥

नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।

रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ०४५ ॥

तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।
भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ०४६ ॥

प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ०४७ ॥

राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ०४८ ॥

सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ०४९ ॥

विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ०५० ॥

ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ०५१ ॥

तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ०५२ ॥

प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ०५३ ॥

निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ०५४ ॥

अध्याय २६८

मार्कण्डेय उवाच ॥

प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ ००१ ॥

रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।
प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ ००२ ॥

अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ००३ ॥

कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ००४ ॥

मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ००५ ॥

पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ००६ ॥

अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ००७ ॥

मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ००८ ॥

स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ००९ ॥

आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ ०१० ॥

अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ०११ ॥

त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ ०१२ ॥

ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ ०१३ ॥

राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहृताः स्त्रियः ।
तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ ०१४ ॥

हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ ०१५ ॥

मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ ०१६ ॥

इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ ०१७ ॥

इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ ०१८ ॥

तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ ०१९ ॥

वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।

भुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारपरिपीडिताः ॥ ०२० ॥

स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः ॥ ०२१ ॥

कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ ०२२ ॥

ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ ०२३ ॥

विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाद्दुरासदम् ॥ ०२४ ॥

करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ ०२५ ॥

उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ ०२६ ॥

शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ ०२७ ॥

प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।
राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ ०२८ ॥

बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ०२९ ॥

परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ०३० ॥

प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ०३१ ॥

ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ०३२ ॥

शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ०३३ ॥

स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ०३४ ॥

पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ०३५ ॥

केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ०३६ ॥

निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ०३७ ॥

रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान्रजनीचरान् ॥ ०३८ ॥

सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ०३९ ॥

ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ०४० ॥

अध्याय २६९

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ ००१ ॥

पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ ००२ ॥

ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ००३ ॥

ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ००४ ॥

अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ००५ ॥

राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ००६ ॥

समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ००७ ॥

विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ००८ ॥

विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।
युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ००९ ॥

स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ०१० ॥

रावणो राममानर्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ०११ ॥

तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं बिभेद बहुभिः शरैः ॥ ०१२ ॥

विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ ०१३ ॥

तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ ०१४ ॥

अध्याय २७०

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ ००१ ॥

स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ ००२ ॥

ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।
अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ००३ ॥

पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हृतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ००४ ॥

तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ००५ ॥

तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुङ्गवाः ॥ ००६ ॥

ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ००७ ॥

तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ००८ ॥

ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ००९ ॥

तस्मिन्प्रवृत्ते सङ्ग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्द्रावयामास पत्रिभिः ॥ ०१० ॥

तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ०११ ॥

तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ०१२ ॥

गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निवान्रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ ०१३ ॥

ततस्तमतिकायेन साश्वं सरथसारथिम् ।
धूम्राक्षमवधीद्धीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ०१४ ॥

ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
हरयो जातविस्रम्भा जघ्नुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ ०१५ ॥

ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
राक्षसा भग्नसङ्कल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ ०१६ ॥

तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ ०१७ ॥

श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ ०१८ ॥

सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ ०१९ ॥

इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ ०२० ॥

प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ॥ ०२१ ॥

ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ०२१ ॥

धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ ०२२ ॥

एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ ०२३ ॥

मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ ०२४ ॥

तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्शन ॥ ०२५ ॥

स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ।
रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम ॥ ०२६ ॥

दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ ०२७ ॥

इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ ०२८ ॥

तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ ०२९ ॥

अध्याय २७१

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।

अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ ००१ ॥

तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ॥ ००२ ॥

करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ ००२ ॥

बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवङ्गमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ००३ ॥

स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ००४ ॥

तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ००५ ॥

तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ००६ ॥

ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ००७ ॥

स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ००८ ॥

ततो विनद्य प्रहसञ्शालस्पर्शविबोधितः ।
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् ॥ ००९ ॥

ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ ०१० ॥

सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ।
प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ०११ ॥

स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ ०१२ ॥

तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ॥ ०१३ ॥

अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ ०१३ ॥

तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ ०१४ ॥

तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।
क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ ०१५ ॥

स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ ०१६ ॥

स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ०१७ ॥

तं दृष्ट्वा वृत्रसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ०१८ ॥

तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
अवस्थाप्याथ सौमित्रिं सङ्क्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ०१९ ॥

तावाद्रवन्तौ सङ्क्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ ०२० ॥

ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ ०२१ ॥

महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
तौ चापि वीरौ सङ्क्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ ०२२ ॥

मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ ०२३ ॥

अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ ०२४ ॥

नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ ०२५ ॥

ततः प्रावर्तत पुनः सङ्ग्रामः कटुकोदयः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ०२६ ॥

शतशो नैर्ऋतान्वन्या जघ्नुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः ।
नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ ०२७ ॥

अध्याय २७२

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।

प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ ००१ ॥

पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
जहि राममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ ००२ ॥

त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ००३ ॥

अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥ ००४ ॥

रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ००५ ॥

अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥ ००६ ॥

त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् ।
प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्ध्वेव वासवम् ॥ ००७ ॥

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ००८ ॥

तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः ।
आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ००९ ॥

तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ०१० ॥

तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।
दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ०११ ॥

रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां वरः ॥ ०१२ ॥

तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ॥ ०१३ ॥

ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ ०१३ ॥

तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ ०१४ ॥

तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ ०१५ ॥

तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुङ्गवम् ॥ ०१६ ॥

तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ ०१७ ॥

सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥ ०१८ ॥

ततो हताश्वात्प्रस्कन्द्य रथात्स हतसारथिः ।
तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ ०१९ ॥

अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ ०२० ॥

स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।

विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ०२१ ॥

तमदृश्यं शरैः शूरौ माययान्तर्हितं तदा ।
योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ ०२२ ॥

स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२३ ॥

तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ ०२४ ॥

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्माययावृतः ॥ ०२५ ॥

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ०२६ ॥

अध्याय २७३

मार्कण्डेय उवाच ॥

तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ ००१ ॥

तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ ००२ ॥

तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।

सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ००३ ॥

सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ००४ ॥

ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ००५ ॥

विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।
विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ००६ ॥

तौ लब्धसञ्ज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
गततन्द्रीक्लमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ००७ ॥

ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ००८ ॥

अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ००९ ॥

इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ ०१० ॥

अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ०११ ॥

तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ।
चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ ०१२ ॥

सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ ०१३ ॥

तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ ०१४ ॥

इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
निवेद्य पुनरागच्छत्त्वरयाजिशिरः प्रति ॥ ०१५ ॥

तमापतन्तं सङ्क्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ ०१६ ॥

अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
शरैर्जघान सङ्क्रुद्धः कृतसञ्ज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ ०१७ ॥

तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ ०१८ ॥

अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।
सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ ०१९ ॥

सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ ०२० ॥

तस्यासून्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०२१ ॥

एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ ०२२ ॥

तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ ०२३ ॥

विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥ ०२४ ॥

लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।
ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ ०२५ ॥

स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ ०२६ ॥

अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ ०२७ ॥

तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
शमयामास सङ्क्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ ०२८ ॥

महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ ०२९ ॥

न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ०३० ॥

न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ०३१ ॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ०३२ ॥

निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ०३३ ॥

अध्याय २७४

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ ००१ ॥

संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ ००२ ॥

तमाद्रवन्तं सङ्क्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ००३ ॥

ते दशग्रीवसैन्यं तदृक्षवानरयूथपाः ।
द्रुमैर्विध्वंसयां चक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ००४ ॥

ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ००५ ॥

तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ००६ ॥

तान्रामो जघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।
अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ००७ ॥

कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ००८ ॥

ततस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।

अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ००९ ॥

तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ ०१० ॥

जहीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ०११ ॥

ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ०१२ ॥

मातलिरुवाच ॥

अयं हर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ॥ ०१३ ॥

शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ ०१३ ॥

तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ ०१५ ॥

नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ ०१६ ॥

ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुषान्वितः ॥ ०१७ ॥

हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।

सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ ०१८ ॥

स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।
शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ०१९ ॥

तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ ०२० ॥

ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ ०२१ ॥

ततो भुशुण्डीः शूलांश्च मुसलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ॥ ०२२ ॥

तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ ०२३ ॥

ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ ०२४ ॥

तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ ०२५ ॥

अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ॥ ०२६ ॥

ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ०२७ ॥

स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ॥ ०२८ ॥

ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ०२९ ॥

तत्यजुस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।
भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ०३० ॥

शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ०३१ ॥

अध्याय २७५

मार्कण्डेय उवाच ॥

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ ००१ ॥

ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ ००२ ॥

रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ००३ ॥

पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसङ्काशमासीदाकाशमच्युत ॥ ००४ ॥

ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।

विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरञ्जयः ॥ ००५ ॥

ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ००६ ॥

उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मञ्जानकीमिति ॥ ००७ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।
बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ००८ ॥

तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ००९ ॥

उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ ०१० ॥

मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ०११ ॥

कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ ०१२ ॥

सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ ०१३ ॥

ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ ०१४ ॥

यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ ०१५ ॥

ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ ०१६ ॥

ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ ०१७ ॥

शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ ०१८ ॥

राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ०१९ ॥

ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसङ्कुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ ०२० ॥

तत उत्थाय वैदेहि तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ ०२१ ॥

राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।
गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ ०२२ ॥

अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ०२३ ॥

अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ०२४ ॥

ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ०२५ ॥

वायुरुवाच ॥

भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन्सङ्गच्छ सह भार्यया ॥ ०२६ ॥

अग्निरुवाच ॥

अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ ०२७ ॥

वरुण उवाच ॥

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ ०२८ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ ०२९ ॥

शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ०३० ॥

अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
कस्माच्चित्कारणात्पापः कञ्चित्कालमुपेक्षितः ॥ ०३१ ॥

वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ०३२ ॥

यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।
शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ०३३ ॥

नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ०३४ ॥

दशरथ उवाच ॥

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ०३५ ॥

राम उवाच ॥

अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ०३६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ०३७ ॥

ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ०३८ ॥

ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ०३९ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ०४० ॥

वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ०४१ ॥

ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ०४२ ॥

सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ०४३ ॥

दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ०४४ ॥

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ०४५ ॥

दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ०४६ ॥

देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ०४७ ॥

सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ०४८ ॥

इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ०४९ ॥

ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ०५० ॥

विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ०५१ ॥

पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।

कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ०५२ ॥

ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ०५३ ॥

अथैनान्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ०५४ ॥

गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ०५५ ॥

विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ०५६ ॥

किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ०५७ ॥

ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ०५८ ॥

अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ०५९ ॥

लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ०६० ॥

स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ०६१ ॥

समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ०६२ ॥

तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ०६३ ॥

तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ०६४ ॥

ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ०६५ ॥

सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ०६६ ॥

अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ०६७ ॥

पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ०६८ ॥

ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ०६९ ॥

अध्याय २७६

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।

प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ ००१ ॥

मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ ००२ ॥

न हि ते वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते परमण्वपि ।
अस्मिन्मार्गे विषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ००३ ॥

संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ००४ ॥

सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनञ्जयः ॥ ००५ ॥

अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ॥ ००६ ॥

एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥ ००६ ॥

य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ।
त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ॥ ००७ ॥

विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ००८ ॥

आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ००९ ॥

असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता ।

हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ ०१० ॥

यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा ।
जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ ०११ ॥

तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

सावित्र्युपाख्यानम्

अध्याय २७७

युधिष्ठिर उवाच ॥

नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ ००१ ॥

द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ ००२ ॥

अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ००३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ००४ ॥

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ००५ ॥

यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ००६ ॥

क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ००७ ॥

अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ००८ ॥

हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ००९ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ ०१० ॥

स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ ०१० ॥

अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ०११ ॥

ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ ०१२ ॥

वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथञ्चन ॥ ०१३ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ ०१४ ॥

तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ ०१५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ ०१६ ॥

प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।
कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ०१७ ॥

उत्तरं च न ते किञ्चिद्व्याहर्तव्यं कथञ्चन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेवं भवेदिति ॥ ०१९ ॥

अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ०२० ॥

कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ ०२१ ॥

राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ ०२२ ॥

प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ ०२३ ॥

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ ०२४ ॥

सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ ०२५ ॥

तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ ०२६ ॥

तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ ०२७ ॥

अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ ०२८ ॥

ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ ०२९ ॥

साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ०३० ॥

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।

अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ०३१ ॥

राजोवाच ॥

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ०३२ ॥

प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ०३३ ॥

श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः श्रृणु ॥ ०३४ ॥

अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ०३५ ॥

इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ०३६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ०३७ ॥

साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ०३८ ॥

सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगामह ॥ ०३९ ॥

मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।

वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ०४० ॥

एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ०४१ ॥

अध्याय २७८

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ ००१ ॥

ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ ००२ ॥

नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ००३ ॥

नारद उवाच ॥

क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ००४ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ००५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सञ्चोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ००७ ॥

विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ००८ ॥

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ००९ ॥

तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ ०१० ॥

नारद उवाच ॥

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ०११ ॥

सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ ०१२ ॥

बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ ०१३ ॥

राजोवाच ॥

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।

क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ ०१४ ॥

नारद उवाच ॥

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ ०१५ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ ०१६ ॥

नारद उवाच ॥

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ ०१७ ॥

ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ ०१८ ॥

स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।
स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ ०१९ ॥

नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
सङ्क्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ ०२० ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ ०२१ ॥

नारद उवाच ॥

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ ०२२ ॥

राजोवाच ॥

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ ०२३ ॥

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ ०२४ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ ०२५ ॥

दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ ०२६ ॥

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ ०२७ ॥

नारद उवाच ॥

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथञ्चन ॥ ०२८ ॥

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ०२९ ॥

राजोवाच ॥

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ०३० ॥

नारद उवाच ॥

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ०३१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ०३२ ॥

अध्याय २७९

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ ००१ ॥

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ ००२ ॥

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ००३ ॥

तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ००४ ॥

स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ००५ ॥

तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ००७ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ००८ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता ;श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे ; सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ००९ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं ; यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं ; विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ ०१० ॥

आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदाद्प्रणयेन च ।
अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ०११ ॥

अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुताम् ॥ ०१२ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ ०१३ ॥

अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ ०१४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ ०१५ ॥

दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ ०१६ ॥

सत्यवानपि भार्यां तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ ०१७ ॥

गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ ०१८ ॥

परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ ०१९ ॥

श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ ०२० ॥

तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ ०२१ ॥

एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ ०२२ ॥

सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ ०२३ ॥

अध्याय २८०

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ ००१ ॥

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ ००२ ॥

चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति सञ्चिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ००३ ॥

तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ००४ ॥

अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ००५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ००६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथञ्चन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ००७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ००८ ॥

श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ००९ ॥

अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ ०१० ॥

ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धाञ्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ०११ ॥

अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ ०१२ ॥

एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ ०१३ ॥

तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ ०१४ ॥

ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तस्थमिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ ०१५ ॥

श्वशुरावूचतुः ॥

व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ०१६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि सङ्कल्पः समयश्च कृतो मया ॥ ०१७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ ०१८ ॥

सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ ०१९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ ०२० ॥

सावित्र्युवाच ॥

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ ०२१ ॥

सत्यवानुवाच ॥

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ ०२२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ ०२३ ॥

इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ ०२४ ॥

गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ ०२५ ॥

संवत्सरः किञ्चिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ०२६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ ०२७ ॥

तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ ०२८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ ०२९ ॥

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ०३० ॥

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ०३१ ॥

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ०३२ ॥

अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ०३३ ॥

अध्याय २८१

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ ००१ ॥

तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ ००२ ॥

सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ००३ ॥

अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ००४ ॥

शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ००५ ॥

समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ००६ ॥

ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ००७ ॥

मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ००८ ॥

श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ००९ ॥

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ ०१० ॥

दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ०११ ॥

यम उवाच ॥

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ०१२ ॥

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।

नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ ०१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ ०१४ ॥

अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ ०१५ ॥

ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ ०१६ ॥

ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ ०१७ ॥

यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ ०१८ ॥

नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ ०१८ ॥

यम उवाच ॥

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ ०१९ ॥

सावित्र्युवाच ॥

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ०२० ॥

तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ ०२१ ॥

प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ०२२ ॥

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति ; धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति ; तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ ०२३ ॥

एकस्य धर्मेण सतां मतेन ; सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे ; तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ ०२४ ॥

यम उवाच ॥

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा ; स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ; ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ ०२५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो ; विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप ;स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ ०२६ ॥

यम उवाच ॥

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं ; यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये ; निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ०२७ ॥

सावित्र्युवाच ॥

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे ; यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः ; सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ ०२८ ॥

सतां सकृत्सङ्गतमीप्सितं परं ; ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण सङ्गतं ; ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ ०२९ ॥

यम उवाच ॥

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं ; त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं ; वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ०३० ॥

सावित्र्युवाच ॥

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः ; स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा ; द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ०३१ ॥

यम उवाच ॥

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा ;न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे ; निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ०३२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता ; नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं ; निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ०३३ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ०३४ ॥

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ०३५ ॥

यम उवाच ॥

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय ;स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं ; वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ०३६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता ; भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे ;त्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ०३७ ॥

यम उवाच ॥

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं ; शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे ; निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ०३८ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ ; मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां ; मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ०३९ ॥

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां ;स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा ;स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ०४० ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ०४१ ॥

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ०४२ ॥

यम उवाच ॥

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने ; शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।

अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं ; वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ०४३ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं ; भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिना ;मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ०४४ ॥

यम उवाच ॥

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां ; भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे ; निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ०४५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः ; सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः सङ्गमोऽस्ति ; सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ०४६ ॥

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं ; सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज ;न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ०४७ ॥

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ०४८ ॥

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो ; न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं ; तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ०४९ ॥

यम उवाच ॥

यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं ; मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा ; वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ॥ ०५० ॥

सावित्र्युवाच ॥

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत ;स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं ; यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ०५१ ॥

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं ; न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं ; न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ०५२ ॥

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम ; त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं ; तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ०५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ०५४ ॥

एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ०५५ ॥

चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ०५६ ॥

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ॥ ०५७ ॥

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ०५७ ॥

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥ ०५८ ॥

भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ०५८ ॥

एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ०५९ ॥

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ०६० ॥

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ०६१ ॥

सञ्ज्ञां च सत्यवा.ण्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ०६२ ॥

सत्यवानुवाच ॥

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां सञ्चकर्ष ह ॥ ०६३ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ०६४ ॥

विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ०६५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उपलभ्य ततः सञ्ज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ०६६ ॥

फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ०६७ ॥

शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ०६८ ॥

त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ०६९ ॥

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ०७० ॥

तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ०७१ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ०७२ ॥

नक्तञ्चराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ०७३ ॥

एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ०७४ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।
न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ०७५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ०७६ ॥

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ०७७ ॥

यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ०७८ ॥

श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ०७९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सङ्गमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ०८० ॥

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ०८१ ॥

दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ०८२ ॥

मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ०८३ ॥

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ०८४ ॥

पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ०८५ ॥

त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ०८६ ॥

वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ०८७ ॥

माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ०८८ ॥

निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ०८९ ॥

अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ०९० ॥

व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ०९१ ॥

नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ०९२ ॥

मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ॥ ०९३ ॥

तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ०९३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ०९४ ॥

ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ०९५ ॥

यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ०९६ ॥

न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ०९७ ॥

सत्यवानुवाच ॥

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ०९८ ॥

न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ०९८ ॥

यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ०९९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १०० ॥

उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१ ॥

तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२ ॥

कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३ ॥

वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४ ॥

सत्यवानुवाच ॥

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५ ॥

आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६ ॥

पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।
तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ १०७ ॥

स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥ १०७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ।

अध्याय २८२

मार्कण्डेय उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ ००१ ॥

स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ ००२ ॥

तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ००३ ॥

श्रुत्वा शब्दं तु यत्किञ्चिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ००४ ॥

भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ००५ ॥

ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ००६ ॥

तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।
आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ००७ ॥

ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ००८ ॥

पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ००९ ॥

सुवर्चा उवाच ॥

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ ०१० ॥

गौतम उवाच ॥

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे सञ्चितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ०११ ॥

समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ ०१२ ॥

अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ ०१३ ॥

शिष्य उवाच ॥

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ ०१४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ ०१५ ॥

भारद्वाज उवाच ॥

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ ०१६ ॥

दाल्भ्य उवाच ॥

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ ०१७ ॥

माण्डव्य उवाच ॥

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ ०१८ ॥

धौम्य उवाच ॥

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ ०१९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ ०२० ॥

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

पुत्रेण सङ्गतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ ०२२ ॥

समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ ०२३ ॥

सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ०२४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततोऽग्निं तत्र सञ्ज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।

उपासां चक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ ०२५ ॥

शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ ०२६ ॥

ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ ०२७ ॥

प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ ०२८ ॥

संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ०२९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ०३० ॥

सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ०३१ ॥

सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ०३२ ॥

गौतम उवाच ॥

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ०३३ ॥

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।

त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ०३४ ॥

त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ०३५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

एवमेतद्यथा वेत्थ सङ्कल्पो नान्यथा हि वः ।
न च किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ०३६ ॥

मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ०३७ ॥

सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ०३८ ॥

अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः श‍ृणुत तान्मम ॥ ०३९ ॥

चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ०४० ॥

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ०४१ ॥

एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।
यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ०४२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं ; कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।

त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया ; समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ०४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते ; वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा ; शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय २८३

मार्कण्डेय उवाच ॥

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ ००१ ॥

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ ००२ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ००३ ॥

तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।
न्यवेदयन्यथातत्त्वं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ००४ ॥

ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ००५ ॥

अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।

प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ००६ ॥

प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ००७ ॥

चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ००८ ॥

ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ००९ ॥

शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ ०१० ॥

ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ०११ ॥

ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ०१२ ॥

भ्रातृणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ ०१३ ॥

एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ ०१४ ॥

तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ ०१६ ॥

कुण्डलाहरणपर्व

अध्याय २८४

जनमेजय उवाच ॥

यत्तत्तदा महाब्रह्म.ण्ल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ००१ ॥

यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ ००२ ॥

किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ००४ ॥

द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ००५ ॥

अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।

कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ००६ ॥

महार्हे शयने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ००७ ॥

स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ००९ ॥

कर्ण मद्वचनं तात श्रृणु सत्यभृतां वर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ ०१० ॥

उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ०११ ॥

विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ ०१२ ॥

त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ ०१३ ॥

तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ ०१४ ॥

तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ ०१५ ॥

कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ ०१६ ॥

रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥ ०१७ ॥

यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपेष्यसि ॥ ०१८ ॥

कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ ०१९ ॥

अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ ०२० ॥

कर्ण उवाच ॥

को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।
कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ ०२२ ॥

कर्ण उवाच ॥

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ ०२३ ॥

प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ ०२४ ॥

व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ ०२५ ॥

यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छद्मनावृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ ०२६ ॥

दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ०२७ ॥

मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ ०२८ ॥

सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ ०२९ ॥

हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ०३० ॥

वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ०३१ ॥

कीर्तिर्हि पुरुषं लोके सञ्जीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ०३२ ॥

अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।
धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ०३३ ॥

पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ०३४ ॥

सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।

दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ०३५ ॥

हुत्वा शरीरं सङ्ग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ०३६ ॥

भीतानामभयं दत्त्वा सङ्ग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
वृद्धान्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ०३७ ॥

प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ०३८ ॥

सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ०३९ ॥

अध्याय २८५

सूर्य उवाच ॥

माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ ००१ ॥

शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ ००२ ॥

यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ००३ ॥

जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।

ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ ००४ ॥

राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ००४ ॥

कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ॥ ००५ ॥

मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ००५ ॥

मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ००६ ॥

भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ००७ ॥

ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ००७ ॥

अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ००८ ॥

देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ००९ ॥

पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ ०१० ॥

शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ०११ ॥

कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ ०१२ ॥

शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ ०१३ ॥

उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ ०१४ ॥

त्व हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ ०१५ ॥

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ ०१६ ॥

तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
सङ्ग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय २८६

कर्ण उवाच ॥

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथञ्चन ॥ ००१ ॥

न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ ००२ ॥

इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ००३ ॥

इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ००४ ॥

भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ००५ ॥

बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ॥ ००६ ॥

प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ००६ ॥

यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ॥ ००७ ॥

अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ००७ ॥

तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ००८ ॥

इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ००९ ॥

सूर्य उवाच ॥

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ ०१० ॥

नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ०११ ॥

अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ ०१२ ॥

स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ ०१३ ॥

अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिबर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ ०१४ ॥

इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
तया त्वं कर्ण सङ्ग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ ०१५ ॥

नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ ०१७ ॥

यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।
तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ ०१८ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ ०१९ ॥

ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ ०२० ॥

अध्याय २८७

जनमेजय उवाच ॥

किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ ००१ ॥

कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्गुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ००३ ॥

कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ००४ ॥

दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ००५ ॥

स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ००६ ॥

न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ००७ ॥

यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ००८ ॥

तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।

एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ००९ ॥

मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ ०१० ॥

उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ०११ ॥

एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ ०१२ ॥

अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ ०१३ ॥

त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ ०१४ ॥

अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ ०१६ ॥

अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ ०१७ ॥

सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ ०१८ ॥

जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ ०१९ ॥

तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ ०२० ॥

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ ०२१ ॥

संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ ०२२ ॥

वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ ०२३ ॥

वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ ०२४ ॥

तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।
सुखात्सुखमनुप्राप्ता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ॥ ०२५ ॥

दौष्कुलेया विशेषेण कथञ्चित्प्रग्रहं गताः ।
बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ ०२६ ॥

पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ ०२७ ॥

सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ ०२८ ॥

एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ ०२९ ॥

अध्याय २८८

कुन्त्युवाच ॥

ब्राह्मणं यन्त्रिता राजनुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ००१ ॥

एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ ००२ ॥

यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ००३ ॥

लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ००४ ॥

विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००५ ॥

यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ००६ ॥

ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ००७ ॥

साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ००८ ॥

अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ००९ ॥

नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ ०१० ॥

राजोवाच ॥

एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
मद्धितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ ०१२ ॥

इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किञ्चिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ ०१३ ॥

द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ ०१४ ॥

सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ ०१५ ॥

तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसङ्काशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ ०१६ ॥

तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ ०१७ ॥

निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ ०१८ ॥

तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचारार्हं देववत्पर्यतोषयत् ॥ ०१९ ॥

अध्याय २८९

वैशंपायन उवाच ॥

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ ००१ ॥

प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥ ००२ ॥

तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ००३ ॥

अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ००४ ॥

निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ००५ ॥

व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ००६ ॥

कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ००७ ॥

यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ००८ ॥

तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ००९ ॥

तां प्रभाते च साये च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ ०१० ॥

तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ०११ ॥

ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।
नापश्यद्दुष्कृतं किञ्चित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ ०१२ ॥

ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ ०१३ ॥

वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ ०१४ ॥

कुन्त्युवाच ॥

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वरं मत्तः शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ ०१६ ॥

यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ ०१७ ॥

अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ ०१९ ॥

ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ ०२० ॥

तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ ०२१ ॥

तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ०२२ ॥

स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ ०२३ ॥

अध्याय २९०

वैशंपायन उवाच ॥

गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ ००१ ॥

अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ ००२ ॥

एवं सञ्चिन्तयन्ती सा ददर्शर्तुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ००३ ॥

अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ००४ ॥

तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् ।
आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ००५ ॥

तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ००६ ॥

प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ००७ ॥

मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ००८ ॥

योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ ००९ ॥

आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ ०१० ॥

कुन्त्युवाच ॥

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।
कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ०११ ॥

सूर्य उवाच ॥

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ ०१२ ॥

तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ ०१३ ॥

सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासङ्कल्पमङ्गने ॥ ०१४ ॥

अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासङ्गम्य सुस्मिते ।
शप्स्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ ०१५ ॥

त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ ०१६ ॥

तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।
शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ ०१७ ॥

एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ ०१८ ॥

पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।

पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽपश्यत्त्रिदशान्राजपुत्री ; सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।
प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं ; यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ ०२० ॥

सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला ; सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं ; कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ ०२१ ॥

पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये ; देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके ; स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ ०२२ ॥

मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ ०२३ ॥

सूर्य उवाच ॥

बालेति कृत्वानुनयं तवाहं ; ददानि नान्यानुनयं लभेत ।
आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये ; शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ ०२४ ॥

न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् ॥ ०२५ ॥

सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ ०२५ ॥

सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥ ०२६ ॥

अध्याय २९१

वैशंपायन उवाच ॥

सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ ००१ ॥

न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।
भीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ ००२ ॥

अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ००३ ॥

बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्नवान्यपि ।
नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ००४ ॥

साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ००५ ॥

सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ००६ ॥

तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥ ००७ ॥

कुन्त्युवाच ॥

पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ००८ ॥

त्वया मे सङ्गमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।

मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेत्ततः ॥ ००९ ॥

अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।
ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ ०१० ॥

आत्मप्रदानं दुर्धर्ष तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ०११ ॥

सूर्य उवाच ॥

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते श्रृणु मे वचः ॥ ०१२ ॥

सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ ०१३ ॥

नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ ०१४ ॥

अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ ०१५ ॥

सा मया सह सङ्गम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ ०१६ ॥

कुन्त्युवाच ॥

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ ०१७ ॥

सूर्य उवाच ॥

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ ०१८ ॥

कुन्त्युवाच ॥

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ ०१९ ॥

अस्तु मे सङ्गमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ ०२० ॥

सूर्य उवाच ॥

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ ०२१ ॥

पृथोवाच ॥

परमं भगवन्देव सङ्गमिष्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहङ्गमः ।
स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ ०२३ ॥

ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ ०२४ ॥

सूर्य उवाच ॥

साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ ०२६ ॥

इति स्मोक्त्वा कुन्तिराजात्मजा सा ; विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात ; मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ ०२७ ॥

तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा ; योगेनाविष्यात्मसंस्थां चकार ।
न चैवैनां दूषयामास भानुः ; सञ्ज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ ०२८ ॥

अध्याय २९२

वैशंपायन उवाच ॥

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ ००१ ॥

सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।
धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ ००२ ॥

न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ००३ ॥

ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ००४ ॥

तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ००५ ॥

जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ००६ ॥

मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ००७ ॥

जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ००८ ॥

समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ००९ ॥

स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ ०१० ॥

शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ०११ ॥

पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ ०१२ ॥

पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ ०१३ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ०१४ ॥

रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥ ०१५ ॥

धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ ०१६ ॥

धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ ०१७ ॥

को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ ०१८ ॥

पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ ०१९ ॥

धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ ०२० ॥

धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ ०२१ ॥

एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ ०२२ ॥

रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ ०२३ ॥

विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ ०२४ ॥

मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ ०२५ ॥

गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।
स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ ०२६ ॥

अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।
धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ ०२७ ॥

अध्याय २९३

वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ ००१ ॥

तस्य भार्याभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ॥ ००२ ॥

अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ ००२ ॥

सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ।
दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् ॥ ००३ ॥

ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ००३ ॥

सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ००४ ॥

स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ००५ ॥

तरुणादित्यसङ्काशं हेमवर्मधरं तथा ।
मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ००६ ॥

स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अङ्कमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ००८ ॥

अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ००९ ॥

प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् ।
पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ ०१० ॥

पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्यवान् ।
ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ०११ ॥

वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ ०१२ ॥

एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ ०१३ ॥

स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।

चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ ०१४ ॥

सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ०१५ ॥

तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ ०१६ ॥

द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ ०१७ ॥

संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ ०१८ ॥

सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते ।
अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ ०१९ ॥

तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ ०२० ॥

यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ ०२१ ॥

तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ ०२२ ॥

तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ ०२३ ॥

अध्याय २९४

वैशंपायन उवाच ॥

देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ ००१ ॥

हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।
किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ ००२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ००३ ॥

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ००४ ॥

एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ००५ ॥

कर्ण उवाच ॥

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ००७ ॥

सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।

नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ००८ ॥

यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ००९ ॥

सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्ददाम्यहम् ॥ ०१० ॥

विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ०११ ॥

कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ ०१२ ॥

यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ ०१३ ॥

विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ ०१४ ॥

त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।
अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ ०१५ ॥

यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ ०१६ ॥

तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ ०१७ ॥

शक्र उवाच ॥

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ ०१८ ॥

काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ ०१९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ ०२० ॥

कर्ण उवाच ॥

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सञ्चिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ ०२३ ॥

अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ ०२४ ॥

सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ ०२५ ॥

कर्ण उवाच ॥

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ ०२६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ ०२७ ॥

यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ०२८ ॥

कर्ण उवाच ॥

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥ ०२९ ॥

उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ०३० ॥

इन्द्र उवाच ॥

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन ।
व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ०३१ ॥

यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ०३२ ॥

विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ०३३ ॥

कर्ण उवाच ॥

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०३४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ०३५ ॥

ततो देवा मानवा दानवाश्च ; निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु ;र्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥ ०३६ ॥

ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः ; पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।
दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं ; मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ०३७ ॥

ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गा ;त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते ; वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ०३८ ॥

ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा ; कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने ; ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ०३९ ॥

श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा ; दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं ; श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ०४० ॥

जनमेजय उवाच ॥

क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः ; कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते ; तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ०४१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा ; विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं ; देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ०४२ ॥

प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः ; सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा ; निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ०४३ ॥

आरणेयपर्व

अध्याय २९५

जनमेजय उवाच ॥

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ ००२ ॥

पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ००३ ॥

अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ००४ ॥

वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ००५ ॥

ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परंतपाः ॥ ००६ ॥

अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ००८ ॥

तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ००९ ॥

तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ०११ ॥

सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ ०१२ ॥

कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ ०१३ ॥

तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ ०१४ ॥

शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।

क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ०१५ ॥

तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ ०१६ ॥

नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो ; न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः ; संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ ०१७ ॥

अध्याय २९६

युधिष्ठिर उवाच ॥

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ ००१ ॥

भीम उवाच ॥

प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ००२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ००३ ॥

सहदेव उवाच ॥

शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।

स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ००५ ॥

पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ००६ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ००७ ॥

पश्यामि बहुलान्राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ००८ ॥

ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ००९ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ ०१० ॥

स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ०११ ॥

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ ०१२ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ ०१३ ॥

चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ ०१४ ॥

भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ ०१५ ॥

सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ ०१६ ॥

भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ ०१७ ॥

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ ०१८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ ०१९ ॥

अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते चिरगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ॥ ०२० ॥

तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ०२० ॥

एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ ०२१ ॥

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ ०२२ ॥

प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ ०२३ ॥

नापश्यत्तत्र किञ्चित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ ०२४ ॥

अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ ०२५ ॥

कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ ०२६ ॥

वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ ०२७ ॥

एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ ०२८ ॥

कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ ०२९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ०३० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडितः ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ०३१ ॥

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्चापराजितः ॥ ०३२ ॥

चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ०३३ ॥

भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ०३४ ॥

तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ०३५ ॥

स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ०३५ ॥

पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ०३६ ॥

यक्ष उवाच ॥

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ०३७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ०३८ ॥

ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।
समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ०३९ ॥

अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ०४० ॥

नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ०४१ ॥

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ०४२ ॥

उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ॥ ०४३ ॥

श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ०४३ ॥

यक्षप्रश्नाः

अध्याय २९७

वैशंपायन उवाच ॥

स ददर्श हतान्भ्रातॄ.ण्ल्लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ ००१ ॥

विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ ००२ ॥

स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।
बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ००३ ॥

नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।

भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ॥ ००४ ॥

एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ००४ ॥

स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ ००५ ॥

यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ००६ ॥

अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ००७ ॥

तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् ॥ ००८ ॥

एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ००९ ॥

एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ०१० ॥

यक्ष उवाच ॥

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो ; मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र ; न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ०११ ॥

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ०१३ ॥

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ ०१४ ॥

अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवतां वर ।
यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ॥ ०१५ ॥

विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ ०१५ ॥

न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।
कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ ०१६ ॥

येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।
पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ ०१७ ॥

यक्ष उवाच ॥

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।
यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ ०१९ ॥

विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।
ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ ०२० ॥

सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ ०२१ ॥

यक्ष उवाच ॥

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ ०२२ ॥

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ॥ ०२३ ॥

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ०२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ ०२४ ॥

यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ ०२५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ०२७ ॥

यक्ष उवाच ॥

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ ०२८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ ०२९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ०३१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ०३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ०३३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ०३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ०३५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।
किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥ ०३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ०३७ ॥

यक्ष उवाच ॥

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमा.ण्ल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ०३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ०३९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।

किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥ ०४० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।
मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ०४१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ०४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ०४३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ०४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ०४५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ०४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ०४७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ०४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ०४९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ०५० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ०५१ ॥

यक्ष उवाच ॥

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां किं स्विदुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्वित्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥ ०५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ०५३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ०५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ०५५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।
किं नु हित्वार्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥ ०५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ०५७ ॥

यक्ष उवाच ॥

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ०५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ०५९ ॥

यक्ष उवाच ॥

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ०६० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ०६१ ॥

यक्ष उवाच ॥

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ०६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ०६३ ॥

तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ ०६४ ॥

यक्ष उवाच ॥

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्तवैको भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ ०६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्गतः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ०६६ ॥

यक्ष उवाच ॥

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ०६७ ॥

यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ०६८ ॥

तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ०६९ ॥

यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ०७० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ०७१ ॥

धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ०७२ ॥

यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ०७३ ॥

यक्ष उवाच ॥

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ०७४ ॥

अध्याय २९८

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ ००२ ॥

वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ००३ ॥

मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ००४ ॥

सुखं प्रतिविबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ००५ ॥

यक्ष उवाच ॥

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ००६ ॥

यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ००७ ॥

अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ००८ ॥

दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ००९ ॥

धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ ०१० ॥

वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।
ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ ०१२ ॥

धर्म उवाच ॥

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ ०१४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ ०१६ ॥

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ०१७ ॥

वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरूद्वहाः ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ ०१८ ॥

यद्वः सङ्कल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ ०१९ ॥

अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ ०२० ॥

तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ ०२२ ॥

जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ ०२३ ॥

धर्म उवाच ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवा.ण्ल्लोकभावनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ ०२५ ॥

अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः ।
आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ ०२६ ॥

इदं समुत्थानसमागमं मह ;त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।
पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी ; सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ ०२७ ॥

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने ; परस्वहारे परदारमर्शने ।
कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा ; नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय २९९

वैशंपायन उवाच ॥

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।

अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ॥ ००१ ॥

उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ ००१ ॥

ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ००२ ॥

अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ ००२ ॥

विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ००३ ॥

उषिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ॥ ००४ ॥

तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ००४ ॥

सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ॥ ००५ ॥

युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ००५ ॥

अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ००६ ॥

इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ००७ ॥

तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ००८ ॥

राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्याञ्चिदापदि ॥ ००९ ॥

देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ।
तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ ०१० ॥

इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ०११ ॥

विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ ०१२ ॥

प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ ०१३ ॥

और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ०१४ ॥

प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ ०१५ ॥

हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ०१६ ॥

एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ ०१७ ॥

विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ ०१८ ॥

एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।

अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ ०१९ ॥

तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ ०२० ॥

अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ ०२१ ॥

अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ॥ ०२२ ॥

सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ ०२३ ॥

न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।
भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ ०२४ ॥

इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ ०२५ ॥

सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ०२६ ॥

सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ ०२७ ॥

क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ ०२८ ॥

पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ ०२९ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999

http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html
for further details

Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

विराट पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - विराट पर्व

वैराटपर्व १
अध्याय ००१ . . . . १
अध्याय ००२ . . . . ४
अध्याय ००३ . . . . ७
अध्याय ००४ . . . . ९
अध्याय ००५ . . . . १५
अध्याय ००६ . . . . १८
अध्याय ००७ . . . . २०
अध्याय ००८ . . . . २२
अध्याय ००९ . . . . २६
अध्याय ०१० . . . . २८
अध्याय ०११ . . . . ३०
अध्याय ०१२ . . . . ३१

कीचकवधपर्व ३५
अध्याय ०१३ . . . . ३५
अध्याय ०१४ . . . . ३७
अध्याय ०१५ . . . . ४०
अध्याय ०१६ . . . . ४५
अध्याय ०१७ . . . . ४७
अध्याय ०१८ . . . . ५०
अध्याय ०१९ . . . . ५४

अध्याय ०२० . . . . ५७
अध्याय ०२१ . . . . ६१
अध्याय ०२२ . . . . ६९
अध्याय ०२३ . . . . ७३

गोग्रहणपर्व ७६
अध्याय ०२४ . . . . ७६
अध्याय ०२५ . . . . ७८
अध्याय ०२६ . . . . ८०
अध्याय ०२७ . . . . ८२
अध्याय ०२८ . . . . ८५
अध्याय ०२९ . . . . ८६
अध्याय ०३० . . . . ८९
अध्याय ०३१ . . . . ९३
अध्याय ०३२ . . . . ९५
अध्याय ०३३ . . . . १०१
अध्याय ०३४ . . . . १०३
अध्याय ०३५ . . . . १०६
अध्याय ०३६ . . . . १०८
अध्याय ०३७ . . . . ११४
अध्याय ०३८ . . . . ११६
अध्याय ०३९ . . . . १२२
अध्याय ०४० . . . . १२५
अध्याय ०४१ . . . . १२९
अध्याय ०४२ . . . . १३२
अध्याय ०४३ . . . . १३५
अध्याय ०४४ . . . . १३७
अध्याय ०४५ . . . . १४०
अध्याय ०४६ . . . . १४३
अध्याय ०४७ . . . . १४५
अध्याय ०४८ . . . . १४७
अध्याय ०४९ . . . . १५०

अध्याय ०५० . . . . १५२
अध्याय ०५१ . . . . १५५
अध्याय ०५२ . . . . १५७
अध्याय ०५३ . . . . १६०
अध्याय ०५४ . . . . १६८
अध्याय ०५५ . . . . १७०
अध्याय ०५६ . . . . १७३
अध्याय ०५७ . . . . १७६
अध्याय ०५८ . . . . १७८
अध्याय ०५९ . . . . १८०
अध्याय ०६० . . . . १८४
अध्याय ०६१ . . . . १८७
अध्याय ०६२ . . . . १९०

वैवाहिकपर्व १९१
अध्याय ०६३ . . . . १९१
अध्याय ०६४ . . . . १९७
अध्याय ०६५ . . . . २०२
अध्याय ०६६ . . . . २०४
अध्याय ०६७ . . . . २०८

॥ महाभारत विराटपर्व ॥

वैराटपर्व

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा तु स वरा.ण्ल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।
गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ ००२ ॥

कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ००३ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ००४ ॥

द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विप्रोषिता वयम् ।

त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ००५ ॥

स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ।
यत्रेमा वसतीः सर्वा वसेमाविदिताः परैः ॥ ००६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

किं तु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किंचित्स्म रोचय ॥ ००८ ॥

सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ॥ ००९ ॥

दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ॥ ००९ ॥

एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
वत्स्यामो यत्र राजेन्द्र संवत्सरमिमं वयम् ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।
अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ०११ ॥

अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्द्रष्टव्यमकुतोभयम् ॥ ०१२ ॥

मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहाधनः ॥ ०१३ ॥

विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ ०१४ ॥

यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ ०१५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

नरदेव कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।
विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ ०१६ ॥

मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ।
राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥ ०१७ ॥

न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजन्वेद यथा जनः ।
स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः ।
विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ ०१९ ॥

सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविता ॥ ०२० ॥

वैडूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षा.ण्ल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ ०२१ ॥

आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ।
इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ ०२२ ॥

इत्येतद्वो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन कर्मणा ॥ ०२३ ॥

अध्याय ००२

भीम उवाच ॥

पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ ००१ ॥

सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥ ००२ ॥

तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ॥ ००२ ॥

आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ।
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ॥ ००३ ॥

द्विपा वा बलिनो राजन्वृषभा वा महाबलाः ।
विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ००४ ॥

ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ।
तानहं निहनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ००५ ॥

न त्वेतान्युध्यमानान्वै हनिष्यामि कथञ्चन ।
तथैतान्पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ००६ ॥

आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।
आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ००७ ॥

आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशां पते ।
इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरम् ।
दिधक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ००९ ॥

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् ।
सोऽयं किं कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनञ्जयः ॥ ०१० ॥

योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ।
विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ॥ ०११ ॥

श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ ०११ ॥

सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ ०१२ ॥

आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मी च गवां वरः ।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ ०१३ ॥

धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ॥ ०१४ ॥

यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।
एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ०१५ ॥

सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वो बीभत्सुः किं करिष्यति ॥ ०१६ ॥

उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्तानि देवरूपेण भास्वता ॥ ०१७ ॥

यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ॥ ०१८ ॥

दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ ०१८ ॥

हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।
त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ ०१९ ॥

मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ।
वरः संनह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति ॥ ०२० ॥

अर्जुन उवाच ॥

प्रतिज्ञां षण्ढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ ०२१ ॥

कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नडा ॥ ०२२ ॥

पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ ०२३ ॥

गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥ ०२४ ॥

प्रजानां समुदाचारं बहु कर्मकृतं वदन् ।
छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च भारत ॥ ०२६ ॥

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा नलः ।
विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ ०२७ ॥

अध्याय ००३

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ ००१ ॥

नकुल उवाच ॥

अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ ००२ ॥

कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ००३ ॥

ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ००५ ॥

सहदेव उवाच ॥

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ००६ ॥

तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।
निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ००७ ॥

अहं हि भवता गोषु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्र मे कौशलं कर्म अवबुद्धं विशां पते ॥ ००८ ॥

लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ००९ ॥

वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ ०१० ॥

सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ ०१२ ॥

केन स्म कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति ।
न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ ०१३ ॥

सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ ०१४ ॥

माल्यगन्धानलङ्कारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ ०१५ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

सैरन्ध्र्योऽरक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत ।
नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ ०१६ ॥

साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ ०१७ ॥

सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूद्दुःखमीदृशम् ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
न पापमभिजानासि साधु साध्वीव्रते स्थिता ॥ ०१९ ॥

अध्याय ००४

युधिष्ठिर उवाच ॥

कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।

मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चयात् ॥ ००१ ॥

पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूदपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ ००२ ॥

इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ००३ ॥

इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।
पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूदपौरोगवैः सह ॥ ००४ ॥

सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्रज्ञायन्त पाण्डवाः ।
गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ००५ ॥

धौम्य उवाच ॥

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ॥ ००६ ॥

हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।
यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रेष्यो न रिष्यति ॥ ००७ ॥

दुर्वसं त्वेव कौरव्या जानता राजवेश्मनि ।
अमानितैः सुमानार्हा अज्ञातैः परिवत्सरम् ॥ ००८ ॥

दिष्टद्वारो लभेद्द्वारं न च राजसु विश्वसेत् ।
तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत्परः ॥ ००९ ॥

नास्य यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ०१० ॥

अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
न तत्रोपविशेज्जातु स राजवसतिं वसेत् ॥ ०११ ॥

न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।
तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ ०१२ ॥

असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ ०१३ ॥

नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ ०१४ ॥

विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ ०१५ ॥

यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्च ह ।
अनृतेनोपचीर्णो हि हिंस्यादेनमसंशयम् ॥ ०१६ ॥

यच्च भर्तानुयुञ्जीत तदेवाभ्यनुवर्तयेत् ।
प्रमादमवहेलां च कोपं च परिवर्जयेत् ॥ ०१७ ॥

समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ ०१८ ॥

अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च ।
अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ ०१९ ॥

नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।
अप्रमत्तश्च यत्तश्च हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ ०२० ॥

नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।

स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ०२१ ॥

दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः ।
रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥ ०२२ ॥

नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं महत् ॥ ०२२ ॥

न च संदर्शने किञ्चित्प्रवृद्धमपि सञ्जपेत् ।
अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ॥ ०२३ ॥

न मृषाभिहितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ॥ ०२४ ॥

शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
प्रियमेवाचरन्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ ०२५ ॥

ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ।
अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ ०२६ ॥

यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ।
कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ ०२७ ॥

न चोष्ठौ निर्भुजेज्जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
सदा क्षुतं च वातं च ष्ठीवनं चाचरेच्छनैः ॥ ०२८ ॥

हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ ०२९ ॥

न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्तथा ।
स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ॥ ०३० ॥

लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ।
असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ०३१ ॥

राजानं राजपुत्रं वा संवर्तयति यः सदा ।
अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ०३२ ॥

प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।
न निर्बध्नाति राजानं लभते प्रग्रहं पुनः ॥ ०३३ ॥

प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः ।
उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये चापि यो वसेत् ॥ ०३४ ॥

अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः ।
न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ०३५ ॥

श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ।
विशेषयेन्न राजानं योग्याभूमिषु सर्वदा ॥ ०३६ ॥

अम्लानो बलवाञ्शूरश्छायेवानपगः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ०३७ ॥

अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।
अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ०३८ ॥

उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ०३९ ॥

यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ०४० ॥

समवेषं न कुर्वीत नात्युच्चैः संनिधौ हसेत् ।

मन्त्रं न बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ०४१ ॥

न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।
प्राप्नोति हि हरन्द्रव्यं बन्धनं यदि वा वधम् ॥ ०४२ ॥

यानं वस्त्रमलङ्कारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ०४३ ॥

संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषवः ।
अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ०४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।
कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं च महामतिम् ॥ ०४५ ॥

यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ०४६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।
अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ०४७ ॥

तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः ।
समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ०४८ ॥

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ०४९ ॥

अध्याय ००५

वैशंपायन उवाच ॥

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ ००१ ॥

ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ ००२ ॥

विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णास्ते पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ॥ ००३ ॥

अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पाण्डवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ००४ ॥

ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ।
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ००५ ॥

व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ।
वसामेह परां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ००८ ॥

स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ००९ ॥

सायुधाश्च वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ ०१० ॥

ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वनं पुनः ।
एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ ०११ ॥

अर्जुन उवाच ॥

इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ ०१२ ॥

न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।
उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ ०१३ ॥

समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुनन्दनः ॥ ०१६ ॥

तदुदारं महाघोषं सपत्नगणसूदनम् ।
अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवमभयङ्करम् ॥ ०१७ ॥

येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ ०१८ ॥

पाञ्चालान्येन सङ्ग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।
प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ ०१९ ॥

निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणे परे ।
पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ ०२० ॥

सैन्धवं येन राजानं परामृषत चानघ ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ ०२१ ॥

अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।
तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः सङ्क्रन्दनो युधि ॥ ०२२ ॥

दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ ०२३ ॥

खड्गांश्च पीतान्दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान्क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ ०२४ ॥

तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधत्स्वयम् ।
यानि तस्यावकाशानि दृढरूपाण्यमन्यत ॥ ०२५ ॥

यत्र चापश्यत स वै तिरो वर्षाणि वर्षति ।
तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ ०२६ ॥

शरीरं च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः ।

विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ॥ ०२७ ॥

आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ॥ ०२७ ॥

अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ।
कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ॥ ०२८ ॥

समासजाना वृक्षेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ ०२८ ॥

आ गोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ०२९ ॥

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ०३० ॥

ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ०३१ ॥

अध्याय ००६

वैशंपायन उवाच ॥

ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो ; राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ।
वैडूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काञ्चना ;नक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ ००१ ॥

नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं ; महायशाः कौरववंशवर्धनः ।
महानुभावो नरराजसत्कृतो ; दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ ००२ ॥

बालेन रूपेण नरर्षभो महा ;नथार्चिरूपेण यथामरस्तथा ।
महाभ्रजालैरिव संवृतो रवि ;र्यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ००३ ॥

तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं ; विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ।
मन्त्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथा ; ये चापि केचित्परिषत्समासते ॥ ००४ ॥

पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समेयिवा ;ननेन योऽयं प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ००४ ॥

न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः ; पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ।
न चास्य दासो न रथो न कुण्डले ; समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ००५
॥

शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं ; मूर्धाभिषिक्तोऽयमितीव मानसम् ।
समीपमायाति च मे गतव्यथो ; यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ००६ ॥

वितर्कयन्तं तु नरर्षभस्तदा ; युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
सम्राड्विजानात्विह जीवितार्थिनं ; विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ००७ ॥

इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके ; वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरं ; राजा प्रहृष्टः प्रतिसङ्गृहाण च ॥ ००८ ॥

कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां ; कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ।
गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः ; किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ ००९
॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा ; वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः ।
अक्षान्प्रवप्तुं कुशलोऽस्मि देविता ; कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ ०१० ॥

विराट उवाच ॥

ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि ; प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ।
प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा ; भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आप्तो विवादः परमो विशां पते ; न विद्यते किञ्चन मत्स्य हीनतः ।
न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं ; वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादतः ॥ ०१२ ॥

विराट उवाच ॥

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरे ;त्प्रव्राजयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा ।
शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः ; कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ ०१३ ॥

समानयानो भवितासि मे सखा ; प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ।
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा ; कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ ०१४ ॥

ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्शिता ; ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मे सदा ।
दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो ; न ते भयं विद्यति संनिधौ मम ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं ; विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।
उवास वीरः परमार्चितः सुखी ; न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ००७

वैशंपायन उवाच ॥

अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वल ;न्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ।
खजं च दर्वीं च करेण धारय ;न्नसिं च कालाङ्गमकोशमव्रणम् ॥ ००१ ॥

स सूदरूपः परमेण वर्चसा ; रविर्यथा लोकमिमं प्रभासयन् ।
सुकृष्णवासा गिरिराजसारवा ;न्स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ ००२ ॥

तं प्रेक्ष्य राजा वरयन्नुपागतं ; ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ।
सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवा ;न्प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ००३ ॥

अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा ; वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ।
तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कय ;न्नरर्षभस्याद्य न यामि तत्त्वतः ॥ ००४ ॥

ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः ; सुदीनरूपो वचनं महामनाः ।
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो ; भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ००५ ॥

विराट उवाच ॥

न सूदतां मानद श्रद्दधामि ते ; सहस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ।
श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च ; प्रभासि तातानवरो नरेष्विह ॥ ००६ ॥

भीम उवाच ॥

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते ; जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ।
आस्वादिता ये नृपते पुराभव ;न्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ००७ ॥

बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया ; नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ।
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं ; सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ ००८ ॥

विराट उवाच ॥

ददामि ते हन्त वरं महानसे ; तथा च कुर्याः कुशलं हि भाषसे ।
न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं ; समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ००९ ॥

यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतं ; महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ।
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा ; भवस्व तेषामधिपो मया कृतः ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा स भीमो विहितो महानसे ; विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।
उवास राजन्न च तं पृथग्जनो ; बुबोध तत्रानुचरश्च कश्चन ॥ ०११ ॥

अध्याय ००८

वैशंपायन उवाच ॥

ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ ००१ ॥

वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।
कृत्वा वेषं च सैरन्ध्र्याः कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ ००२ ॥

तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।
अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ००३ ॥

सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ००४ ॥

तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ।
नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ००५ ॥

विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।
अवलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ॥ ००६ ॥

सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।
समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ००७ ॥

सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ००८ ॥

सुदेष्णोवाच ॥

नैवंरूपा भवन्त्येवं यथा वदसि भामिनि ।
प्रेषयन्ति च वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्बहून् ॥ ००९ ॥

गूढगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता ।
रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ ०१० ॥

सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरङ्गमा ॥ ०११ ॥

स्वरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ ०१२ ॥

का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथञ्चन ।
यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ ०१३ ॥

अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी ।
इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ॥ ०१४ ॥

देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ ०१४ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१५ ॥

केशाञ्जानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् ।
ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ ०१६ ॥

आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् ॥ ०१७ ॥

तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।
वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ ०१८ ॥

मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ ०१९ ॥

सुदेष्णोवाच ॥

मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
नो चेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ ०२० ॥

स्त्रियो राजकुले पश्य याश्चेमा मम वेश्मनि ।
प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ ०२१ ॥

वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
तेऽपि त्वां संनमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ ०२२ ॥

राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।
विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ ०२३ ॥

यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।
प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ ०२४ ॥

यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि ।
एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ ०२५ ॥

यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ ०२६ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कथञ्चन ।
गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भामिनि ॥ ०२७ ॥

पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् ।
रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा न्वहम् ॥ ०२८ ॥

यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
प्रीयेयुस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ ०२९ ॥

यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृतस्त्रियः ।
तामेव स ततो रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ०३० ॥

न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत्तराः ॥ ०३१ ॥

सुदेष्णोवाच ॥

एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथञ्चन ॥ ०३२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ०३३ ॥

अध्याय ००९

वैशंपायन उवाच ॥

सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनुत्तमम् ।
भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ ००१ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।
समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ ००२ ॥

कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि ।
न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ००३ ॥

स प्राप्य राजानममित्रतापन ;स्ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ।
वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि ;र्गोसंख्य आसं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ००४ ॥

वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ ; तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् ।
न शक्यते जीवितुमन्यकर्मणा ; न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ००५ ॥

विराट उवाच ॥

त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि ; समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्शन ; न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ००६ ॥

कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ; किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।
कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा ; वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ००७ ॥

सहदेव उवाच ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शताः ॥ ००८ ॥

अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे ।
तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ ००९ ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं क्वचित् ।
न मेऽस्त्यविदितं किञ्चित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ ०१० ॥

गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।
आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति ; न तासु रोगो भवतीह कश्चित् ।
तैस्तैरुपायैर्विदितं मयैत ;देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ ०१२ ॥

वृषभांश्चापि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ ०१३ ॥

विराट उवाच ॥

शतं सहस्राणि समाहितानि ; वर्णस्य वर्णस्य विनिश्चिता गुणैः ।
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं ; त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा स राज्ञोऽविदितो विशां पते ; उवास तत्रैव सुखं नरेश्वरः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन ; प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०१०

वैशंपायन उवाच ॥

अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा ; स्त्रीणामलङ्कारधरो बृहत्पुमान् ।
प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले ; दीर्घे च कम्बू परिहाटके शुभे ॥ ००१ ॥

बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजा ;न्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ।
गतेन भूमिमभिकम्पयंस्तदा ; विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ ००२ ॥

तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले ; सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ।
विराजमानं परमेण वर्चसा ; सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ००३ ॥

सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः ; कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः ; सविस्मितं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ००४ ॥

सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः ; श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे ; विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ००५ ॥

शिखी सुकेशः परिधाय चान्यथा ; भवस्व धन्वी कवची शरी तथा ।
आरुह्य यानं परिधावतां भवा ;न्सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ००६ ॥

वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः ; सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः क्लीबरूपा भवन्ति ; कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ००७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

गायामि नृत्याम्यथ वादयामि ; भद्रोऽस्मि नृत्ते कुशलोऽस्मि गीते ।
त्वमुत्तरायाः परिदत्स्व मां स्वयं ; भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ००८ ॥

इदं तु रूपं मम येन किं नु त ;त्प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्धनम् ।
बृहन्नडां वै नरदेव विद्धि मां ; सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ००९ ॥

विराट उवाच ॥

ददामि ते हन्त वरं बृहन्नडे ; सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।
इदं तु ते कर्म समं न मे मतं ; समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

बृहन्नडां तामभिवीक्ष्य मत्स्यरा ;ट्कलासु नृत्ते च तथैव वादिते ।
अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं ; ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ०११ ॥

स शिक्षयामास च गीतवादितं ; सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ।
सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा ; प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः ॥ ०१२ ॥

तथा स सत्रेण धनञ्जयोऽवस ;त्प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।
तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना ; बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०११

वैशंपायन उवाच ॥

अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु ;र्विराटराज्ञस्तुरगान्समीक्षतः ।
तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो ; विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ ००१ ॥

स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः ; समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ।
ततोऽब्रवीत्ताननुगानमित्रहा ; कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ ००२ ॥

अयं हयान्वीक्षति मामकान्दृढं ; ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।
प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे ; विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ००३ ॥

अभ्येत्य राजानममित्रहाब्रवी ;ज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु च ।
हयेषु युक्तो नृप संमतः सदा ; तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ००४ ॥

विराट उवाच ॥

ददामि यानानि धनं निवेशनं ; ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः ; प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ००५ ॥

नकुल उवाच ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्शन ॥ ००६ ॥

अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ००७ ॥

न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं ; न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ।

जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो ; युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ००८ ॥

विराट उवाच ॥

यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं ; तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्मम वाजियोजका ;स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ००९ ॥

इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम ; ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ।
न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते ; प्रभासि राजेव हि संमतो मम ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे ; समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ।
कथं तु भृत्यैः स विनाकृतो वने ; वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा ; विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन ; प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ ०१२ ॥

एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा ; यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ।
अज्ञातचर्यां व्यचरन्समाहिताः ; समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०१२

जनमेजय उवाच ॥

एवं मत्स्यस्य नगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वन्त वै द्विज ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वन्त तच्छृणु ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशां पते ॥ ००३ ॥

स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ००४ ॥

अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं स्म प्रयच्छति ॥ ००५ ॥

भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ००६ ॥

वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ००७ ॥

सहदेवोऽपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः ।
दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ००८ ॥

नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ००९ ॥

कृष्णापि सर्वान्भ्रातॄंस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।
यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ ०१० ॥

एवं संपादयन्तस्ते तथान्योन्यं महारथाः ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिप ॥ ०११ ॥

अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ ०१२ ॥

तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ।
महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः ॥ ०१३ ॥

वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ।
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ॥ ०१४ ॥

असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसंनिधौ ॥ ०१४ ॥

तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयत् ।
आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ ०१५ ॥

यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ।
अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ ०१६ ॥

चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् ।
न हि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ ०१७ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिहर्षयन् ॥ ०१८ ॥

बबन्ध कक्ष्यां कौन्तेयस्ततस्तं हर्षयञ्जनम् ।
ततस्तं वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ ०१९ ॥

तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ०२० ॥

चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा ।

विनदन्तमभिक्रोशञ्शार्दूल इव वारणम् ॥ ०२१ ॥

तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान् ।
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ ०२२ ॥

भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ ०२४ ॥

संहर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ०२५ ॥

एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमावहदुत्तमाम् ॥ ०२६ ॥

यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।
ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ०२७ ॥

पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
योध्यते स्म विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ ०२८ ॥

बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।
विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ ०२९ ॥

अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
तोषयामास नकुलो राजानं राजसत्तम ॥ ०३० ॥

तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु ।
विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिभो ॥ ०३१ ॥

एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ।
कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ०३२ ॥

कीचकवधपर्व

अध्याय ०१३

वैशंपायन उवाच ॥

वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु छन्नेषु मासा दश समत्ययुः ॥ ००१ ॥

याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ ००२ ॥

तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ००३ ॥

तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ००४ ॥

स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा ; राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं ; गन्धेन जाता मदिरेव भामिनी ॥ ००६ ॥

का देवरूपा हृदयङ्गमा शुभे ; आचक्ष्व मे का च कुतश्च शोभना ।
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे ; न चान्यदत्रौषधमद्य मे मतम् ॥ ००७ ॥

अहो तवेयं परिचारिका शुभा ; प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते ; प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किञ्चन ॥ ००८ ॥

प्रभूतनागाश्वरथं महाधनं ; समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं ; गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ००९ ॥

ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचक ;स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा ; मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ ०१० ॥

इदं च रूपं प्रथमं च ते वयो ; निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ।
अधार्यमाणा स्रगिवोत्तमा यथा ; न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ०११ ॥

त्यजामि दारान्मम ये पुरातना ; भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः ; सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ ०१२ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
विहीनवर्णां सैरन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिकाम् ॥ ०१३ ॥

परदारास्मि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।
दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ ०१४ ॥

परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथञ्चन ।
विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ०१५ ॥

मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।

अयशः प्राप्नुयाद्धोरं सुमहत्प्राप्नुयाद्भयम् ॥ ०१६ ॥

मा सूतपुत्र हृष्यस्व माद्य त्यक्ष्यसि जीवितम् ।
दुर्लभामभिमन्वानो मां वीरैरभिरक्षिताम् ॥ ०१७ ॥

न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम ।
ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ ०१८ ॥

अशक्यरूपैः पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ।
यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ॥ ०१९ ॥

तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ ०१९ ॥

अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः ; समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।
तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि ; प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ ०२० ॥

त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः ; किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु ;श्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०१४

वैशंपायन उवाच ॥

प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।
अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ ००१ ॥

यथा कैकेयि सैरन्ध्र्या समेयां तद्विधीयताम् ।
तां सुदेष्णे परीप्सस्व माहं प्राणान्प्रहासिषम् ॥ ००२ ॥

तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।
विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ००३ ॥

स्वमर्थमभिसंधाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च ।
उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

पर्विणीं त्वं समुद्दिष्य सुरामन्नं च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ००५ ॥

तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहाम् ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि ॥ ००६ ॥

कीचकस्तु गृहं गत्वा भगिन्या वचनात्तदा ।
सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिस्रुताम् ॥ ००७ ॥

आजौरभ्रं च सुभृशं बहूंश्चोच्चावचान्मृगान् ।
कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ००८ ॥

तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।
सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ००९ ॥

सुदेष्णोवाच ॥

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ ०१० ॥

द्रौपद्युवाच ॥

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ०११ ॥

न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ ०१२ ॥

त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।
प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ ०१३ ॥

कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।
सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ ०१४ ॥

सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवमंस्यते ॥ ०१५ ॥

सुदेष्णोवाच ॥

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ।
वैशंपायन उवाच ॥

इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सपिधानं हिरण्मयम् ।
सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ॥ ०१७ ॥

प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ ०१७ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कञ्चन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशे कृथाः ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमबला ततः ।

स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ ०१९ ॥

अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।
तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ ०२० ॥

तां मृगीमिव वित्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०१५

कीचक उवाच ॥

स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ ००१ ॥

सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।
आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ ००२ ॥

अस्ति मे शयनं शुभ्रं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
एहि तत्र मया सार्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ००३ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमानय मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत् ॥ ००४ ॥

कीचक उवाच ॥

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः परिस्रुतम् ।
वैशंपायन उवाच ॥

इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् ।
सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ॥ ००६ ॥

सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ००६ ॥

तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ ००७ ॥

ततो योऽसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः ।
स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ००८ ॥

स पपात ततो भूमौ रक्षोबलसमाहतः ।
विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ००९ ॥

तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ ०१० ॥

तस्य भीमो वधप्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ ०११ ॥

अथाङ्गुष्ठेनावमृद्नादङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।
प्रबोधनभयाद्राजन्भीमस्य प्रत्यषेधयत् ॥ ०१२ ॥

सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ।
अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ ०१३ ॥

आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।
दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ ०१४ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

येषां वैरी न स्वपिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ ०१५ ॥

ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ ०१६ ॥

येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ ०१७ ॥

ये ते तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽभिमानिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ ०१८ ॥

सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ ०१९ ॥

शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ ०२० ॥

कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ ०२१ ॥

क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ ०२२ ॥

मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणम् ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ ०२३ ॥

न राजन्राजवत्किञ्चित्समाचरसि कीचके ।

दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ०२४ ॥

न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथञ्चन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ ०२५ ॥

नोपालभे त्वां नृपते विराट जनसंसदि ।
नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके ॥ ०२६ ॥

सभासदस्तु पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ०२६ ॥

विराट उवाच ॥

परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कुशलं मम ॥ ०२७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् ।
साधु साध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ ०२८ ॥

सभ्या ऊचुः ॥

यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा ।
परो लाभश्च तस्य स्यान्न स शोचेत्कदाचन ॥ ०२९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं संपूजयंस्तत्र कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ।
युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आसजत् ॥ ०३० ॥

अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।

गच्छ सैरन्ध्रि मात्र स्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ०३१ ॥

भर्तारमनुरुध्यन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ०३२ ॥

मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ०३३ ॥

अकालज्ञासि सैरन्ध्रि शैलूषीव विधावसि ।
विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ॥ ०३४ ॥

गच्छ सैरन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ॥ ०३४ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्येह ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।
केशान्मुक्त्वा तु सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ०३६ ॥

शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या विरतं तदा ।
मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ०३७ ॥

सुदेष्णोवाच ॥

कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ०३८ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतां तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने तथा ॥ ०३९ ॥

सुदेष्णोवाच ॥

घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसंमत्तो दुर्लभामभिमन्यते ॥ ०४० ॥

द्रौपद्युवाच ॥

अन्ये वै तं वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०१६

वैशंपायन उवाच ॥

सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत् ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ॥ ००१ ॥

जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ॥ ००१ ॥

कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ ००२ ॥

चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ।

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ००३ ॥

इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ।
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ००४ ॥

तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ००५ ॥

दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ००५ ॥

सा वै महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी ॥ ००६ ॥

उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागजम् ॥ ००६ ॥

सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।
बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता ॥ ००७ ॥

सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ००७ ॥

वीणेव मधुराभाषा गान्धारं साधु मूर्च्छिता ।
अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ ००८ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ ००९ ॥

तस्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ ०१० ॥

स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः ।
उपातिष्ठत मेघाभः पर्यङ्के सोपसङ्ग्रहे ॥ ०११ ॥

अथाब्रवीद्राजपुत्रीं कौरव्यो महिषीं प्रियाम् ।
केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ ०१२ ॥

न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ ०१३ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत्परम् ॥ ०१४ ॥

अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ।
अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ ०१५ ॥

शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्योऽवबुध्यते ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०१७

द्रौपद्युवाच ॥

अशोच्यं नु कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ००१ ॥

यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ ००२ ॥

पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवेत मादृशी ।

अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ००३ ॥

वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शं द्वितीयं च सोढुमुत्सहते नु का ॥ ००४ ॥

मत्स्यराज्ञः समक्षं च तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ००५ ॥

एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ००६ ॥

योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ।
सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्यालः परमदुर्मतिः ॥ ००७ ॥

स मां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ००८ ॥

तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ००९ ॥

भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् ।
यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ ०१० ॥

को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ०११ ॥

यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्बहून् ॥ ०१२ ॥

रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
अश्वाश्वतरसंघांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ ०१३ ॥

सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः ।
तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ ०१४ ॥

दश नागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ ०१५ ॥

तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
उपासते महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ ०१६ ॥

शतं दासीसहस्राणि यस्य नित्यं महानसे ।
पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ०१७ ॥

एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।
द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपावृतः ॥ ०१८ ॥

एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ०१९ ॥

सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ ०२० ॥

अन्धान्वृद्धांस्तथानाथान्सर्वान्राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
बिभर्त्यविमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ ०२१ ॥

स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ।
सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः ॥ ०२२ ॥

इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छति ॥ ०२३ ॥

पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ ०२४ ॥

प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ ०२५ ॥

यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ ०२६ ॥

अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंश्रितम् ।
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ०२७ ॥

उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीर वसुंधरा ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ ०२८ ॥

एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०१८

द्रौपद्युवाच ॥

इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ००१ ॥

शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे युध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ ००२ ॥

प्रेक्षासमुत्थिता चापि कैकेयी ताः स्त्रियो वदेत् ।
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ००३ ॥

स्नेहात्संवासजान्मन्ये सूदमेषा शुचिस्मिता ।
योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ॥ ००४ ॥

कल्याणरूपा सैरन्ध्री बल्लवश्चातिसुन्दरः ।
स्त्रीणां च चित्तं दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ ००५ ॥

सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवेदिनी ।
अस्मिन्राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ००६ ॥

इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेदयत् ।
क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि ॥ ००७ ॥

तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ।
शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ००८ ॥

यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ ००९ ॥

योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ ०१० ॥

यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनञ्जयः ॥ ०११ ॥

यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।
स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ ०१२ ॥

किरीटं सूर्यसङ्काशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ ०१३ ॥

यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ ०१४ ॥

यं स्म राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै ।
समरे नातिवर्तन्ते वेलामिव महार्णवः ॥ ०१५ ॥

सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ ०१६ ॥

यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी ।
सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ ०१७ ॥

यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ ०१८ ॥

भूषितं तमलङ्कारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ ०१९ ॥

तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् ।
कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ ०२० ॥

यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ ०२१ ॥

मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ०२२ ॥

नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनञ्जयम् ।

अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ०२३ ॥

तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधां पतिम् ।
गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ ०२४ ॥

सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ॥ ०२५ ॥

यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ ०२५ ॥

दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
गोषु गोवृषसङ्काशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ०२६ ॥

संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ ०२७ ॥

सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ।
महाभिजनसंपन्नो वृत्तवाञ्शीलवानिति ॥ ०२८ ॥

ह्रीनिषेधो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
स तेऽरण्येषु बोद्धव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ०२९ ॥

तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ०३० ॥

यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०३१ ॥

अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्षताम् ।
विनयन्तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ०३२ ॥

अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ०३३ ॥

किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।
एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ०३४ ॥

अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ०३५ ॥

युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०१९

द्रौपद्युवाच ॥

अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।
शौचदास्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ ००१ ॥

विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।
आसे कालमुपासीना सर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ ००२ ॥

अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ००३ ॥

य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ००४ ॥

दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ००५ ॥

न दैवस्यातिभारोऽस्ति न दैवस्यातिवर्तनम् ।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ००६ ॥

स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति ।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ००७ ॥

दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ००८ ॥

यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वमपृष्टा वा ब्रवीमि ते ॥ ००९ ॥

महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।
इमामवस्थां संप्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ ०१० ॥

कुरून्परिभवन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ ०११ ॥

भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परवीरहन् ।
एवं समुदिता नारी का न्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ ०१२ ॥

नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
यादृशो मे न तत्रासीद्दुःखे परमके तदा ॥ ०१४ ॥

त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।

साहं दासत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ ०१५ ॥

नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ ०१६ ॥

अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकमविचिन्तितम् ॥ ०१७ ॥

यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ ०१८ ॥

पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।
युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०१९ ॥

यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी ॥ ०२० ॥

यस्याः पुरःसरा आसन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ॥ ०२१ ॥

इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ ०२१ ॥

या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः ।
अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते साद्य पिंषामि चन्दनम् ॥ ०२२ ॥

पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं यौ भवतः पुरा ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्यस्य दर्शयामास किणबद्धौ करावुभौ ।
द्रौपद्युवाच ॥

बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ ०२४ ॥

किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ ०२६ ॥

सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
अभाग्या यत्तु जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ ०२८ ॥

ततस्तस्याः करौ शूनौ किणबद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ ०२९ ॥

तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०२०

भीमसेन उवाच ॥

धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ ००१ ॥

सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ॥ ००२ ॥

तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ००२ ॥

यच्च राष्ट्रात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ००३ ॥

दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
तन्मे दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ००४ ॥

मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ००४ ॥

इमं च समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ००५ ॥

धनञ्जयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ००६ ॥

सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने ।
वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ ००७ ॥

नाडायनी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ ००८ ॥

दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ ००९ ॥

रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ।
क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ ०१० ॥

लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ ०११ ॥

यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ०१२ ॥

मादीर्घं क्षम कालं त्वं मासमध्यर्धसंमितम् ।
पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ ०१३ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

आर्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पविमोक्षणम् ।
अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ ०१४ ॥

विमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो भव ॥ ०१५ ॥

ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया ।
नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ ०१६ ॥

तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ ०१७ ॥

तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ ०१८ ॥

गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया ।
ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्षाः शूराः साहसकारिणः ॥ ०१९ ॥

एवमुक्तः स दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
नाहं बिभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ ०२० ॥

शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।
समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ ०२१ ॥

इत्युक्ते चाब्रुवं सूतं कामातुरमहं पुनः ।
न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ ०२२ ॥

धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ।
नेच्छामि कञ्चिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ ०२३ ॥

एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ ०२४ ॥

पापात्मा पापभावश्च कामरागवशानुगः ।
अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ॥ ०२५ ॥

दर्शने दर्शने हन्यात्तथा जह्यां च जीवितम् ॥ ०२५ ॥

तद्धर्मे यतमानानां महान्धर्मो नशिष्यति ।
समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति ॥ ०२६ ॥

भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ०२७ ॥

वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।
क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ ०२८ ॥

पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ।

तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल ॥ ०२९ ॥

त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ।
जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ ०३० ॥

जहीममपि पापं त्वं योऽयं मामवमन्यते ।
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ ०३१ ॥

तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ०३२ ॥

तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ॥ ०३३ ॥

श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ०३३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ।
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ॥ ०३४ ॥

कीचकं मनसागच्छत्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०२१

भीमसेन उवाच ॥

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।

अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ ००१ ॥

अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन सङ्गमम् ।
दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ ००२ ॥

यैषा नर्तनशाला वै मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ००३ ॥

तत्रास्ति शयनं भीरु दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ००४ ॥

यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
रात्रिशेषं तदत्युग्रं धारयामासतुर्हृदा ॥ ००६ ॥

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम् ।
न चैवालभथास्त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ००८ ॥

प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ००९ ॥

सा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्ददाम्यहम् ॥ ०१० ॥

दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु सङ्गमः ॥ ०११ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

एकं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्सङ्गतं मया ॥ ०१२ ॥

अवबोधाद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ ०१३ ॥

कीचक उवाच ॥

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ ०१४ ॥

समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः ।
यथा त्वां नावभोत्स्यन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ०१५ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ०१६ ॥

तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते ।
तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमर्थं प्रतिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह ।
दिवसार्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ ०१८ ॥

कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ।
सैरन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तं नावबुद्धवान् ॥ ०१९ ॥

गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ।
अलञ्चकार सोऽऽत्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ ०२० ॥

तस्य तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ ०२१ ॥

आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ ०२२ ॥

कृतसंप्रत्ययस्तत्र कीचकः काममोहितः ।
नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ॥ ०२३ ॥

ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ।
उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ॥ ०२४ ॥

तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ।
सङ्गमो नर्तनागारे यथावोचः परंतप ॥ ०२५ ॥

शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ ०२६ ॥

तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ ०२७ ॥

दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ नडं नाग इवोद्धर ॥ ०२८ ॥

अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ ०२९ ॥

भीमसेन उवाच ॥

स्वागतं ते वरारोहे यन्मा वेदयसे प्रियम् ।
न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ०३० ॥

या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ।
हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ०३१ ॥

सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ०३२ ॥

तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् ।
अथ चेदवभोत्स्यन्ति हंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ०३३ ॥

ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुंधराम् ।
कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०३४ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा वीर कीचकं विनिपातय ॥ ०३५ ॥

भीमसेन उवाच ॥

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ॥ ०३६ ॥

नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।

अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ०३७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत्स कीचकम् ॥ ०३८ ॥

कीचकश्चाप्यलङ्कृत्य यथाकाममुपाव्रजत् ।
तां वेलां नर्तनागारे पाञ्चालीसङ्गमाशया ॥ ०३९ ॥

मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशच्च तम् ।
प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ०४० ॥

पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।
एकान्तमास्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ०४१ ॥

शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत् ।
जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ०४२ ॥

उपसङ्गम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ०४३ ॥

प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः ॥ ०४४ ॥

नाकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ।
सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ०४५ ॥

भीमसेन उवाच ॥

दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ।

ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ०४६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
समुत्पत्य च कौन्तेयः प्रहस्य च नराधमम् ॥ ०४७ ॥

भीमो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु सुगन्धिषु ॥ ०४७ ॥

स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ ०४८ ॥

बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
वसन्ते वाशिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ ०४९ ॥

ईषदागलितं चापि क्रोधाच्चलपदं स्थितम् ।
कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ०५० ॥

पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इवोरगः ॥ ०५१ ॥

स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निशि निर्जने ॥ ०५२ ॥

ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
बलवच्चापि सङ्क्रुद्धावन्योन्यं तावगर्जताम् ॥ ०५३ ॥

तलाभ्यां तु स भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।
कीचको रोषसंतप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ०५४ ॥

मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।

बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ०५५ ॥

तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
वक्षस्यानीय वेगेन ममन्थैनं विचेतसम् ॥ ०५६ ॥

क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ०५७ ॥

गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः ।
शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ०५८ ॥

तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ०५९ ॥

तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ०६० ॥

उवाच च महातेजा द्रौपदीं पाण्डुनन्दनः ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ०६१ ॥

तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ।
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ०६२ ॥

कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ०६३ ॥

कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तः समागच्छत पश्यत ॥ ०६४ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।
सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ०६५ ॥

ततो गत्वाथ तद्वेश्म कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ०६६ ॥

क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ।
इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ०६७ ॥

अध्याय ०२२

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ ००१ ॥

सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभुग्नं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ ००२ ॥

पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम् ।
संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ००३ ॥

ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ००४ ॥

समवेतेषु सूतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ ००५ ॥

अथ वा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।
मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ००६ ॥

ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहाद्यानेन दह्येत तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ००७ ॥

पराक्रमं तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत ।
सैरन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशां पते ॥ ००८ ॥

तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ००९ ॥

ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् ।
जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानमभितस्तदा ॥ ०१० ॥

ह्रियमाणा तु सा राजन्सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ०११ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ ०१२ ॥

येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम् ॥ ०१३ ॥

रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः ।
श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ ०१५ ॥

भीमसेन उवाच ॥

अहं श्ृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्ध्रि भाषिताम् ।
तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरु विद्यते ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च ॥ ०१७ ॥

अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ ०१७ ॥

स भीमसेनः प्राकारादारुज्य तरसा द्रुमम् ।
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ ०१८ ॥

स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ०१९ ॥

ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ।
भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥ ०२० ॥

तं सिंहमिव सङ्क्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
वित्रेसुः सर्वतः सूता विषादभयकम्पिताः ॥ ०२१ ॥

तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः ॥ ०२२ ॥

परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः ॥ ०२२ ॥

गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।

सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं महन्नो भयमागतम् ॥ ०२३ ॥

ते तु दृष्ट्वा तमाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ०२४ ॥

द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ०२५ ॥

तत आश्वासयत्कृष्णां प्रविमुच्य विशां पते ।
उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ॥ ०२६ ॥

अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ ०२६ ॥

एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ।
प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ ०२७ ॥

अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ०२७ ॥

पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत ।
महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ ०२८ ॥

एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषड्शतम् ॥ ०२९ ॥

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च सङ्गताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किञ्चन भारत ॥ ०३० ॥

अध्याय ०२३

वैशंपायन उवाच ॥

ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्राः परःशताः ॥ ००१ ॥

यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।
विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सूता महीतले ॥ ००२ ॥

सैरन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ००३ ॥

तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।
पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ००४ ॥

यथा सैरन्ध्रिवेषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ००५ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ॥ ००६ ॥

एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ००७ ॥

सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ।
सैरन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ००८ ॥

गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराबले ।
बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ००९ ॥

न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
स्त्रियस्त्वदोषास्तां वक्तुमतस्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ ०१० ॥

अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ०११ ॥

त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ ०१२ ॥

तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्रवन्त दिशो दश ।
गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टीर्न्यमीलयन् ॥ ०१३ ॥

ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ ०१४ ॥

तं विस्मयन्ती शनकैः सञ्ज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ ०१५ ॥

भीमसेन उवाच ॥

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सा नर्तनागारे धनञ्जयमपश्यत ।
राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ ०१७ ॥

ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः ।
कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ ०१८ ॥

कन्या ऊचुः ॥

दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता ।
दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥ ०१९ ॥

बृहन्नडोवाच ॥

कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।
इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ ०२० ॥

सैरन्ध्र्युवाच ॥

बृहन्नडे किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।
या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ ०२१ ॥

न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्नुते ।
तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ ०२२ ॥

बृहन्नडोवाच ॥

बृहन्नडापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।
प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमपलायिनी ॥ ०२४ ॥

तामब्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदम् ।
सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ ०२५ ॥

राजा बिभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।
त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ०२६ ॥

सैरन्ध्र्युवाच ॥

त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षमतु भामिनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ ०२७ ॥

ततो मां तेऽपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ।
ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ ०२८ ॥

गोग्रहणपर्व

अध्याय ०२४

वैशंपायन उवाच ॥

कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशां पते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ ००१ ॥

तस्मिन्पुरे जनपदे सञ्जल्पोऽभूच्च सर्वशः ।
शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ॥ ००२ ॥

आसीत्प्रहर्ता च नृणां दारामर्शी च दुर्मतिः ।
स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ००३ ॥

इत्यजल्पन्महाराज परानीकविशातनम् ।

देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ००४ ॥

अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ।
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ००५ ॥

संविधाय यथादिष्टं यथादेशप्रदर्शनम् ।
कृतचिन्ता न्यवर्तन्त ते च नागपुरं प्रति ॥ ००६ ॥

तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ।
द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ००७ ॥

सङ्गतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्तैश्च महारथैः ।
दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ००८ ॥

कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ००९ ॥

निर्जने मृगसङ्कीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ ०१० ॥

न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ०११ ॥

गिरिकूटेषु तुङ्गेषु नानाजनपदेषु च ।
जनाकीर्णेषु देशेषु खर्वटेषु पुरेषु च ॥ ०१२ ॥

नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ ०१३ ॥

वर्त्मान्यन्विष्यमाणास्तु रथानां रथसत्तम ।
कञ्चित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ ०१४ ॥

मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।
प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थैः परंतप ॥ ०१५ ॥

न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।
सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ।
पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्मापि वा कृतम् ॥ ०१७ ॥

स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशां पते ॥ ०१७ ॥

अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ।
इमां च नः प्रियामीक्ष वाचं भद्रवतीं शुभाम् ॥ ०१८ ॥

येन त्रिगर्ता निकृता बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन महात्मना ॥ ०१९ ॥

स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ ०२० ॥

प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां तु पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०२५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ ००१ ॥

सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः ।
तस्मात्सर्वे उदीक्षध्वं क्व नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ ००२ ॥

अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः ।
तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ००३ ॥

अस्य वर्षस्य शेषं चेद्व्यतीयुरिह पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ००४ ॥

क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे आशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ००५ ॥

अर्वाक्कालस्य विज्ञाताः कृच्छ्ररूपधराः पुनः ।
प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ००६ ॥

तस्मात्क्षिप्रं बुभुत्सध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ००७ ॥

अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।
अन्ये धूर्ततरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ००८ ॥

चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीष्वथान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ००९ ॥

परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च ।
विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ ०१० ॥

विविधैस्तत्परैः सम्यक्तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ।

अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ०११ ॥

नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ ०१२ ॥

अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमीक्षामहे तथा ।
यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ॥ ०१४ ॥

एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि ॥ ०१४ ॥

न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ।
अत्याहितं वा गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥ ०१५ ॥

व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ०१६ ॥

तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०२६

वैशंपायन उवाच ॥

अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
न तादृशा विनश्यन्ति नापि यान्ति पराभवम् ॥ ००१ ॥

शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ ००२ ॥

नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितम् ।
धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनम् ॥ ००३ ॥

अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृप ।
अजातशत्रुं ह्रीमन्तं तं च भ्रातॄननुव्रतम् ॥ ००४ ॥

तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
किमर्थं नीतिमान्पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ००५ ॥

तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् ।
न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ००६ ॥

सांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
क्रियतां साधु सञ्चिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ००७ ॥

यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते अपापास्तपसा वृताः ॥ ००८ ॥

शुद्धात्मा गुणवान्पार्थः सत्यवान्नीतिमाञ्शुचिः ।
तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषी ॥ ००९ ॥

विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ।
ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ ०१० ॥

अध्याय ०२७

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शांतनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ।
श्रुतवान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ००१ ॥

आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ।
हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंश्रिताम् ।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ॥ ००३ ॥

भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ ००३ ॥

यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ।
सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ००४ ॥

श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।
वृद्धानुशासने मग्नाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ००५ ॥

समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ।
नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् ॥ ००६ ॥

धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ।
न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ००७ ॥

तत्र बुद्धिं प्रणेष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ००८ ॥

यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै सञ्चिन्त्य पाण्डवान् ।

बुद्ध्या प्रवक्तुं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ००९ ॥

सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथञ्चन ।
वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ ०१० ॥

अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता ।
यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्सया ॥ ०११ ॥

तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ।
पुरे जनपदे वापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०१२ ॥

नासूयको न चापीर्षुर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ ०१३ ॥

ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ ०१४ ॥

सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
संपन्नसस्या च मही निरीतीका भविष्यति ॥ ०१५ ॥

रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ ०१६ ॥

वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।
भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०१७ ॥

गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दुहाः ।
पयांसि दधिसर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ ०१८ ॥

गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि रसवन्ति च ।
तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०१९ ॥

रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०२० ॥

स्वैः स्वैर्गुणैः सुसंयुक्तास्तस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ।
देशे तस्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ॥ ०२१ ॥

संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।
देवतातिथिपूजासु सर्वभूतानुरागवान् ॥ ०२२ ॥

इष्टदानो महोत्साहः शश्वद्धर्मपरायणः ।
अशुभद्विड्शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ॥ ०२३ ॥

भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०२३ ॥

त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः ।
शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०२४ ॥

भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ ०२४ ॥

धर्मात्मा स तदादृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ।
किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ॥ ०२५ ॥

यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ॥ ०२६ ॥

तस्मात्तत्र निवासं तु छन्नं सत्रेण धीमतः ।
गतिं वा परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ ०२७ ॥

एवमेतत्तु सञ्चिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०२८

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ ००१ ॥

धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुमत् ।
तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ ००२ ॥

तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ।
नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ००३ ॥

नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ००४ ॥

तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ००५ ॥

स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
उदये पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ००६ ॥

निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यतितेजसः ॥ ००७ ॥

तस्माद्बलं च कोशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ००८ ॥

तात मन्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ००९ ॥

उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ ०१० ॥

साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
न्यायेनानम्य च परान्बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ०११ ॥

सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम् ।
सकोशबलसंवृद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ०१२ ॥

योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्वबलवाहनैः ॥ ०१३ ॥

एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।
यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०२९

वैशंपायन उवाच ॥

अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ ००१ ॥

असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यैः साल्वेयकैः सह ।
सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ ००२ ॥

बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ००३ ॥

असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।
प्रणेता कीचकश्चास्य बलवानभवत्पुरा ॥ ००४ ॥

क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ००५ ॥

तस्मिंश्च निहते राजन्हीनदर्पो निराश्रयः ।
भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ००६ ॥

तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ००७ ॥

एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हितम् ।
राष्ट्रं तस्याभियात्वाशु बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ००८ ॥

आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ००९ ॥

अथ वा गोसहस्राणि बहूनि च शुभानि च ।
विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ ०१० ॥

कौरवैः सह सङ्गम्य त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
गास्तस्यापहरामाशु सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ०११ ॥

संधिं वा तेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् ।
हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमन्वानयामहे ॥ ०१२ ॥

तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ ०१३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् ।
सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ ०१४ ॥

तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ ०१५ ॥

प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ०१६ ॥

मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
संमन्त्र्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ॥ ०१७ ॥

किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
अत्यर्थं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ ०१८ ॥

यामो राजन्ननुद्विग्ना विराटविषयं वयम् ।
आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ ०१९ ॥

ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ।
वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ ०२० ॥

शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ।
सह वृद्धैस्तु संमन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ ०२१ ॥

यथोद्देशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ।
सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ ०२२ ॥

त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।

प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ ०२३ ॥

जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ ०२४ ॥

ते यात्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ ०२५ ॥

गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
वयमपि निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ ०२६ ॥

स स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपतिः ।
आदत्त गाः सुशर्माथ घर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ ०२७ ॥

अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां तान्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०३०

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ००१ ॥

व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ ००२ ॥

ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।

सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ००३ ॥

ततो जवेन महता गोपाः पुरमथाव्रजत् ।
अपश्यन्मत्स्यराजं च रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ००४ ॥

शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
सद्भिश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ००५ ॥

तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
सोऽब्रवीदुपसङ्गम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ००६ ॥

अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् ।
गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ॥ ००७ ॥

तान्परीप्स मनुष्येन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ ००७ ॥

तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ००८ ॥

राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यत्र भेजिरे ।
भानुमन्ति विचित्राणि सूपसेव्यानि भागशः ॥ ००९ ॥

सवज्रायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ ०१० ॥

सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् ॥ ०११ ॥

शतसूर्यं शतावर्तं शतबिन्दु शताक्षिमत् ।
अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ ०१२ ॥

उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ ०१३ ॥

दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ ०१४ ॥

शतशश्च तनुत्राणि यथास्वानि महारथाः ।
योत्स्यमानाभ्यनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः ॥ ०१५ ॥

सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ।
पृथक्काञ्चनसंनाहान्रथेष्वश्वानयोजयन् ॥ ०१६ ॥

सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मयः ।
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिश्रिये तदा ॥ ०१७ ॥

अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमविभूषितान् ।
यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ ०१८ ॥

अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ॥ ०१९ ॥

युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ ०१९ ॥

एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ॥ ०२० ॥

प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ ०२० ॥

वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ।
नेमे जातु न युध्येरन्निति मे धीयते मतिः ॥ ०२१ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।

शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान्राजन्समादिशत् ॥ ०२२ ॥

सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ ०२२ ॥

तान्प्रहृष्टास्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ।
निर्दिष्टान्नरदेवेन रथाञ्शीघ्रमयोजयन् ॥ ०२३ ॥

कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ०२४ ॥

तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ ०२४ ॥

तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुङ्गवाः ॥ ०२५ ॥

चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ ०२५ ॥

भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
क्षरन्त इव जीमूताः सुदन्ताः षष्टिहायनाः ॥ ०२६ ॥

स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ०२७ ॥

विशारदानां वश्यानां हृष्टानां चानुयायिनाम् ।
अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ॥ ०२८ ॥

षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ ०२८ ॥

तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
संप्रयातं महाराज निनीषन्तं गवां पदम् ॥ ०२९ ॥

तद्बलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।
दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसङ्कुलम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०३१

वैशंपायन उवाच ॥

निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ ००१ ॥

ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ ००२ ॥

भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।
ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ००३ ॥

तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ॥ ००४ ॥

उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किञ्चन ।
पक्षिणश्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसावृताः ॥ ००५ ॥

इषुभिर्व्यतिसंयद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ।
खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं व्यराजत ॥ ००६ ॥

रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषक्तानि धन्विनाम् ।
पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ००७ ॥

रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ।
सादिभिः सादिनश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ ००८ ॥

असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ।
संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ००९ ॥

निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ।
न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ ०१० ॥

क्लृप्तोत्तरोष्ठं सुनसं क्लृप्तकेशमलङ्कृतम् ।
अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ ०११ ॥

अदृश्यंस्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।
शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ ०१२ ॥

नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
आकीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ०१३ ॥

उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ।
कश्मलं प्राविशद्घोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०१४ ॥

शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।
प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ॥ ०१५ ॥

आर्च्छेतां बहुसंरब्धौ केशाकेशि नखानखि ॥ ०१५ ॥

लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ।
जग्मतुः सूर्यदत्तश्च मदिराश्वश्च पृष्ठतः ॥ ०१६ ॥

विराटस्तत्र सङ्ग्रामे हत्वा पञ्चशतान्रथान् ।

हयानां च शतान्यत्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥ ०१७ ॥

चरन्स विविधान्मार्गान्रथेषु रथयूथपः ।
त्रिगर्तानां सुशर्माणमार्च्छद्रुक्मरथं रणे ॥ ०१८ ॥

तौ व्यावहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ ०१९ ॥

ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतियाय समन्ततः ।
शरान्व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ ०२० ॥

अन्योन्यं चातिसंरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ।
कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ ०२१ ॥

ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ ०२२ ॥

तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
पञ्चाशता शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ ०२३ ॥

ततः सैन्यं समावृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानंस्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसावृते ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०३२

वैशंपायन उवाच ॥

तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।

व्यतिष्ठन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ००१ ॥

ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।
कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ ००२ ॥

ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ।
घोररूपं ततस्ते स्म नावेक्षन्त परस्परम् ॥ ००३ ॥

ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ।
अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ००४ ॥

ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां हयान् ॥ ००५ ॥

तथैव तेषां तु बलानि तानि; क्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च; प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ००६ ॥

बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा; सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं; विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ००७ ॥

तौ निहत्य पृथग्धुर्यावुभौ च पार्ष्णिसारथी ।
विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ००८ ॥

तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदतीं वधुकामिव ।
स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ००९ ॥

तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे ।
प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिता भृशम् ॥ ०१० ॥

तेषु संत्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ०११ ॥

मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्मणा ।
तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ ०१२ ॥

उषिताः स्मः सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।
भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ ०१३ ॥

भीमसेन उवाच ॥

अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ ०१४ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह ।
एकान्तमाश्रितो राजन्पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ०१५ ॥

सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः ।
एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१७ ॥

मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।
मा त्वा वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ॥ ०१८ ॥

जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ॥ ०१८ ॥

अन्यदेवायुधं किञ्चित्प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।
चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ॥ ०१९ ॥

यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ॥ ०२० ॥

यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
व्यूहतः समरे तात मत्स्यराजं परीप्सतः ॥ ०२१ ॥

ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ ०२२ ॥

तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवान्सा महाचमूः ।
वैराटी परमक्रुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ ०२३ ॥

सहस्रं न्यवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ॥ ०२४ ॥

नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ॥ ०२४ ॥

शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ।
युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ॥ ०२५ ॥

भित्त्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां नरर्षभ ॥ ०२५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यतुदद्भृशम् ॥ ०२६ ॥

सुशर्मापि सुसङ्क्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०२७ ॥

ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ ०२८ ॥

पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपाहरत् ॥ ०२९ ॥

चक्ररक्षश्च शूरश्च शोणाश्वो नाम विश्रुतः ।
स भयाद्द्वैरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्राजहत्तदा ॥ ०३० ॥

ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ।
गदामस्य परामृश्य तमेवाजघ्निवान्बली ॥ ०३१ ॥

स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ०३१ ॥

भीमस्तु भीमसङ्काशो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ०३२ ॥

तस्मिन्गृहीते विरथे त्रिगर्तानां महारथे ।
अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ०३३ ॥

निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ०३४ ॥

स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेधा यतव्रताः ।
सङ्ग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ॥ ०३५ ॥

ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् ।
अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ०३६ ॥

विराट उवाच ॥

यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत तैः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ०३७ ॥

दद्यान्यलङ्कृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्वः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ०३८ ॥

युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ०३९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ०४० ॥

प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशां पते ।
एतेनैव प्रतीताः स्मो यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ०४१ ॥

अथाब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।
पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ०४२ ॥

एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान् ॥ ०४२ ॥

मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिबर्हण ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ०४३ ॥

रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।
वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते ॥ ०४४ ॥

त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ ०४५ ॥

ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ।
प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥ ०४६ ॥

आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखः सततं भव ।
गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ॥ ०४७ ॥

सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ०४७ ॥

ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ।
आचक्षध्वं पुरं गत्वा सङ्ग्रामे विजयं मम ॥ ०४८ ॥

कुमाराः समलङ्कृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ॥ ०४९ ॥

ते गत्वा केवलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥ ०५० ॥

अध्याय ०३३

वैशंपायन उवाच ॥

याते त्रिगर्तं मत्स्ये तु पशूंस्तान्स्वान्परीप्सति ।
दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ ००१ ॥

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभुः ॥ ००२ ॥

विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ००३ ॥

एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।

घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा ॥ ००४ ॥

षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ००५ ॥

गोपालानां तु घोषेषु हन्यतां तैर्महारथैः ।
आरावः सुमहानासीत्संप्रहारे भयङ्करे ॥ ००६ ॥

गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ००७ ॥

स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ००८ ॥

दृष्ट्वा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ००९ ॥

षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ०१० ॥

राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ०११ ॥

त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ ०१२ ॥

इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ ०१३ ॥

आवर्तय कुरूञ्जित्वा पशून्पशुमतां वर ।
निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ ०१४ ॥

धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः संनतपर्वभिः ।
द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ ०१५ ॥

पाशोपधानां ज्यातन्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ ०१६ ॥

श्वेता रजतसङ्काशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तवाभिभोः ॥ ०१७ ॥

रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया ।
छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधिनः ॥ ०१८ ॥

रणे जित्वा कुरून्सर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।
यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ ०१९ ॥

त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ।
गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ ०२० ॥

स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयङ्करम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०३४

उत्तर उवाच ॥

अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ ००१ ॥

तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ ००२ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ००३ ॥

स लभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।
त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ००४ ॥

विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्कुरूञ्जित्वानये पशून् ॥ ००५ ॥

दुर्योधनं शांतनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ००६ ॥

वित्रासयित्वा सङ्ग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ००७ ॥

शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ००८ ॥

पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतः स्म पुनः पुनः ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ ०१० ॥

अथैनमुपसङ्गम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ।

व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नडेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ ०१२ ॥

धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।
दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ ०१३ ॥

यदा तत्पावको दावमदहत्खाण्डवं महत् ।
अर्जुनस्य तदानेन सङ्गृहीता हयोत्तमाः ॥ ०१४ ॥

तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ ०१५ ॥

येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः स वचनं वीर करिष्यति न संशयः ॥ ०१६ ॥

यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वानसंशयम् ।
जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ ०१७ ॥

एवमुक्तः स सैरन्ध्र्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नडाम् ॥ ०१८ ॥

सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम् ।
यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०३५

वैशंपायन उवाच ॥

स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजन्कुत्रागमनमित्युत ॥ ००१ ॥

तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् ।
प्रणयं भावयन्ती स्म सखीमध्य इदं वचः ॥ ००२ ॥

गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नडे ।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ००३ ॥

नचिरं च हतस्तस्य सङ्ग्रामे रथसारथिः ।
तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ००४ ॥

तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नडे ।
आचचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ००५ ॥

सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नडे ।
पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ००६ ॥

अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ००७ ॥

एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ।
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ ००८ ॥

तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूरिव ॥ ००९ ॥

दूरादेव तु तं प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ ०१० ॥

पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
सैरन्ध्री त्वां समाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ॥ ०११ ॥

संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नडे ।
कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ ०१२ ॥

अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ ०१३ ॥

एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नडा ।
का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं सङ्ग्राममूर्धनि ॥ ०१४ ॥

गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ ०१५ ॥

उत्तर उवाच ॥

बृहन्नडे गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदम ॥ ०१७ ॥

ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत ।
कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ ०१८ ॥

स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नडाम् ॥ ०१९ ॥

स बिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ ०२० ॥

धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ॥ ०२१ ॥

अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ।
बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ॥ ०२२ ॥

पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि चित्राणि विविधानि च ।
विजित्य सङ्ग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् ॥ ०२३ ॥

अथ ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ ०२४ ॥

यद्युत्तरोऽयं सङ्ग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ ०२५ ॥

एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् ।
कुरूनभिमुखाञ्शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०३६

वैशंपायन उवाच ॥

स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवीञ्जयः ।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ ००१ ॥

समवेतान्कुरून्यावज्जिगीषूनवजित्य वै ।
गाश्चैषां क्षिप्रमादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ ००२ ॥

ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ।
ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ॥ ००३ ॥

आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः ॥ ००३ ॥

नातिदूरमथो यात्वा मत्स्यपुत्रधनञ्जयौ ।
अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ॥ ००४ ॥

श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ००४ ॥

तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ००५ ॥

ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्नरसत्तम ॥ ००६ ॥

तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसङ्कुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शांतनवेन च ॥ ००७ ॥

द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ००८ ॥

नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ ००९ ॥

प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ॥ ००९ ॥

नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ०१० ॥

दृष्ट्वैव हि परानाजावात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ ०१० ॥

यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ०११ ॥

दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ।
द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अवियातो वियातस्य मौर्ख्याद्धूर्तस्य पश्यतः ।
परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ ०१४ ॥

त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।
सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ ०१५ ॥

सोऽहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नडे ॥ ०१६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत्कृतं किञ्चित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ ०१७ ॥

स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ ०१८ ॥

मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ ०१९ ॥

तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ ०२० ॥

न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि ।
प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च सङ्गताः ॥ ०२१ ॥

अहमप्यत्र सैरन्ध्र्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ ०२२ ॥

स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थिरो भव ॥ ०२३ ॥

उत्तर उवाच ॥

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसं कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नडे ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं स मन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ॥ ०२५ ॥

बृहन्नडोवाच ॥

नैष पूर्वैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्ते मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ॥ ०२७ ॥

दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ ०२७ ॥

विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।
सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् ॥ ०२८ ॥

तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।
क एष वेषप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥ ०२९ ॥

किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ।
सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ॥ ०३० ॥

तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ ०३१ ॥

अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनञ्जयात् ॥ ०३२ ॥

एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ।
स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ०३३ ॥

सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ०३४ ॥

स नो मन्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एष पलायति ।
तं नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ०३५ ॥

इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ०३६ ॥

छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ०३६ ॥

उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ०३७ ॥

सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ०३८ ॥

शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ०३९ ॥

हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रजैः ।
मत्तांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ॥ ०४० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ०४१ ॥

अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ॥ ०४२ ॥

एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ०४२ ॥

प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ।

अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ०४३ ॥

मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ०४४ ॥

प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
यन्ता भूस्त्वं नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ०४५ ॥

एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ०४६ ॥

तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०३७

वैशंपायन उवाच ॥

तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुङ्गवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ ००१ ॥

भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनञ्जयकृताद्भयात् ॥ ००२ ॥

तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ००३ ॥

चलाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाः परुषनिःस्वनाः ।
भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ००४ ॥

रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ००५ ॥

शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।
हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ००६ ॥

यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहून्यपि ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु स्याद्युद्धं समुपस्थितम् ॥ ००७ ॥

रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ००८ ॥

एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ००९ ॥

स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।
नायुद्धेन निवर्तेत सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ ०१० ॥

क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ०११ ॥

नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि कौरवाः ।
महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ॥ ०१२ ॥

कर्ण उवाच ॥

सदा भवान्फल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थसे ।
न चार्जुनः कला पूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ ०१३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यान्हि वत्सरान् ॥ ०१४ ॥

अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ।
शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परंतपे ।
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०३८

वैशंपायन उवाच ॥

तां शमीमुपसङ्गम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
सुकुमारं समाज्ञातं सङ्ग्रामे नातिकोविदम् ॥ ००१ ॥

समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ।
नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ ००२ ॥

भारं वापि गुरुं हर्तुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ।
मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ००३ ॥

तस्माद्भूमिञ्जयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ।

अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ००५ ॥

अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ००६ ॥

व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥ ००७ ॥

सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ॥ ००८ ॥

तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ॥ ००८ ॥

उत्तर उवाच ॥

अस्मिन्वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ ००९ ॥

नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ।
महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ ०१० ॥

स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नडे ॥ ०११ ॥

बृहन्नडोवाच ॥

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ ०१२ ॥

दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ ०१४ ॥

तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनञ्जयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ ०१५ ॥

तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ ०१६ ॥

तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ ०१७ ॥

स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ ०१८ ॥

संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

उत्तर उवाच ॥

बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ०२० ॥

वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ०२१ ॥

तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः ।
पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ०२२ ॥

सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ०२३ ॥

शालभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ ०२४ ॥

इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये ॥ ०२५ ॥

विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ।
हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ ०२६ ॥

कस्यायमसितावापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दश ॥ ०२७ ॥

कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ ०२८ ॥

कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः ।
उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०२९ ॥

कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ ०३० ॥

सुफलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्व्रणः ॥ ०३१ ॥

कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ॥ ०३२ ॥

कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसंनिभः ॥ ०३३ ॥

कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्व्रणः ॥ ०३४ ॥

निर्दिशस्व यथातत्त्वं मया पृष्टा बृहन्नडे ।
विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ ०३५ ॥

बृहन्नडोवाच ॥

यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ ०३६ ॥

सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
एतत्तदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ ०३७ ॥

यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विषहते मृधे ॥ ०३८ ॥

देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ०३९ ॥

ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ।
त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीति च पञ्च च ॥ ०४० ॥

सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ०४१ ॥

महावीर्यं महद्दिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ०४२ ॥

सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ।
येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ०४३ ॥

इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ ०४४ ॥

सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ०४५ ॥

शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ ०४६ ॥

ये त्विमे क्षुरसङ्काशाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ ०४७ ॥

एते ज्वलन्तः सङ्ग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ ०४८ ॥

ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्धदर्शनाः ।
एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ ०४९ ॥

हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ ०५० ॥

येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ ०५१ ॥

ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारशवाः शराः ।
एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ ०५२ ॥

ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ।
हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ ०५३ ॥

यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
अर्जुनस्यैष सङ्ग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ ०५४ ॥

वैयाघ्रकोशस्तु महान्भीमसेनस्य सायकः ।
गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयङ्करः ॥ ०५५ ॥

सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः ।
निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ ०५६ ॥

यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रसेवने ।
नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ ०५७ ॥

यस्त्वयं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०३९

उत्तर उवाच ॥

सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ ००१ ॥

क्व नु स्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ ००२ ॥

सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।
राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कदाचन ॥ ००३ ॥

द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ००४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ००५ ॥

अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ००६ ॥

उत्तर उवाच ॥

दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे ।
प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ००७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ।
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ॥ ००८ ॥

बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ००८ ॥

उत्तर उवाच ॥

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ ००९ ॥

अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च ।
धनञ्जयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ॥ ०१० ॥

श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ॥ ०१० ॥

अर्जुन उवाच ॥

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥ ०११ ॥

अभिप्रयामि सङ्ग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ ०१२ ॥

श्वेताः काञ्चनसंनाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ ०१३ ॥

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ ०१४ ॥

पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ ०१५ ॥

न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदुः ॥ ०१६ ॥

उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ ०१७ ॥

पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ ०१८ ॥

अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामास्मि विश्रुतः ॥ ०१९ ॥

कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः पार्थं स वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात् ।
अहं भूमिञ्जयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ ०२१ ॥

दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय ।
लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ॥ ०२२ ॥

यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥ ०२२ ॥

यतस्त्वया कृतं पूर्वं विचित्रं कर्म दुष्करम् ।
अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०४०

उत्तर उवाच ॥

आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।

कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ००१ ॥

अर्जुन उवाच ॥

प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
सर्वान्नुदामि ते शत्रूत्रणे रणविशारद ॥ ००२ ॥

स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं विमर्देऽस्मिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ००३ ॥

एतान्सर्वानुपासङ्गान्क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ।
एतं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ००४ ॥

अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ००४ ॥

सङ्कल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ।
त्रिदण्डतूणसंबाधमनेकध्वजसङ्कुलम् ॥ ००५ ॥

ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभि ।
नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ ००६ ॥

अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्वना ।
अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ००७ ॥

उत्तर उवाच ॥

बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
केशवेनापि सङ्ग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ००८ ॥

इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथञ्चन ॥ ००९ ॥

एवं वीराङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
केन कर्मविपाकेन क्लीबत्वमिदमागतम् ॥ ०१० ॥

मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ ०११ ॥

अर्जुन उवाच ॥

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१२ ॥

नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ ०१३ ॥

उत्तर उवाच ॥

परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
न हीदृशाः क्लीबरूपा भवन्तीह नरोत्तमाः ॥ ०१४ ॥

सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि ।
साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ ०१५ ॥

अहं ते सङ्ग्रहीष्यामि हयाञ्शत्रुरथारुजः ।
शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ ०१६ ॥

दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुङ्गव ॥ ०१७ ॥

यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ प्राप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणं यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ ०१८ ॥

योऽयं धुरं धुर्यवरो वामं वहति शोभनः ।
तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ ०१९ ॥

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः ।
वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ ०२० ॥

योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामञ्चितोद्यतः ।
बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ ०२१ ॥

त्वामेवायं रथो वोढुं सङ्ग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो निर्मुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्यवान् ।
चित्रे दुन्दुभिसंनादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ ०२३ ॥

कृष्णान्भङ्गीमतः केशाञ्श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ।
अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ ०२४ ॥

तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः ।
यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजघ्नुषः ॥ ०२५ ॥

सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
भ्रान्तद्विजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ ०२६ ॥

तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०४१

वैशंपायन उवाच ॥

उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनञ्जयः ॥ ००१ ॥

ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।
प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ ००२ ॥

दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वकर्मणा ।
काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ००३ ॥

मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ००४ ॥

सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महारथः ।
रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ००५ ॥

बद्धासिः सतनुत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ००६ ॥

स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।
प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ००७ ॥

ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।
उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ००८ ॥

संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।

उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ ००९ ॥

मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ ०१० ॥

श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ०११ ॥

स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ ०१२ ॥

उत्तर उवाच ॥

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ०१३ ॥

नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ॥ ०१४ ॥

धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ ०१४ ॥

अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ ०१५ ॥

व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ॥ ०१६ ॥

गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ ०१६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ ०१८ ॥

द्रोण उवाच ॥

यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।
कम्पते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ ०१९ ॥

शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः ।
अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ ०२० ॥

प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः ।
ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ॥ ०२१ ॥

शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ ०२१ ॥

गोमायुरेष सेनाया रुवन्मध्येऽनुधावति ।
अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ॥ ०२२ ॥

भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ ०२२ ॥

पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ।
विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ॥ ०२३ ॥

गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०४२

वैशंपायन उवाच ॥

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ ००१ ॥

उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ ००२ ॥

पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादश वत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ००३ ॥

तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासं बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ००४ ॥

अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ००५ ॥

लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ००६ ॥

अर्थानां तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ००७ ॥

उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यसेनां युयुत्सताम् ।
यदि बीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ००८ ॥

त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ।
मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मानकीर्तयन् ॥ ००९ ॥

तेषां भयाभिपन्नानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ ०१० ॥

सप्तमीमपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।
अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ०११ ॥

ते वा गावो न पश्यन्ति यदि व स्युः पराजिताः ।
अस्मान्वाप्यतिसंधाय कुर्युर्मत्स्येन सङ्गतम् ॥ ०१२ ॥

अथ वा तानुपायातो मत्स्यो जानपदैः सह ।
सर्वया सेनया सार्धमस्मान्योद्धुमुपागतः ॥ ०१३ ॥

तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।
अस्माञ्जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ ०१४ ॥

यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ ०१५ ॥

अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ ०१६ ॥

संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥ ०१७ ॥

आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
यमेन वापि सङ्ग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ ०१८ ॥

शरैरभिप्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।

को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ॥ ०१९ ॥

आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०१९ ॥

जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ।
अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ ०२० ॥

तथा हि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०२१ ॥

अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।
यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०२२ ॥

अश्वानां हेषितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा हेषन्ति वाजिनः ॥ ०२३ ॥

सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ ०२४ ॥

किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ ०२५ ॥

आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथञ्चन ॥ ०२६ ॥

प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीष्वावसथेषु च ।
कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ०२७ ॥

बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वस्त्रे चारुसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ०२८ ॥

परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ०२९ ॥

पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ०३० ॥

गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०४३

कर्ण उवाच ॥

सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।
अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ ००१ ॥

यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ००२ ॥

मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ००३ ॥

रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ००४ ॥

शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ००५ ॥

समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च ।
जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ००६ ॥

पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रशः ॥ ००७ ॥

एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
अहं चापि कुरुश्रेष्ठा अर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ००८ ॥

इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः ।
दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ००९ ॥

अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ ०१० ॥

अन्तरा छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ०११ ॥

इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् ।
अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ०१२ ॥

तमग्निमिव दुर्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् ।
पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ ०१३ ॥

अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् ।
शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ ०१४ ॥

मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ०१५ ॥

जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ ०१६ ॥

ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेन निहतो मया ।
अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान्रवान् ॥ ०१७ ॥

शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥ ०१८ ॥

अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्रथात् ॥ ०१९ ॥

हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ ०२० ॥

कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०४४

कृप उवाच ॥

सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
नार्थानां प्रकृतिं वेत्थ नानुबन्धमवेक्षसे ॥ ००१ ॥

नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तिताः ।
तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ ००२ ॥

देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।
हीनकालं तदेवेह फलवन्न भवत्युत ॥ ००३ ॥

देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ॥ ००३ ॥

आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ।
भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ००४ ॥

परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ००५ ॥

एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ॥ ००६ ॥

अस्मिन्नेव वने कृष्णो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ००६ ॥

एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सांयमिनीं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः ॥ ००७ ॥

एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ ००८ ॥

तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ ००९ ॥

एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशीकृताः ॥ ०१० ॥

इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।
यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ ०११ ॥

आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अविमृश्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ०१२ ॥

अथ वा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।
अनङ्कुशं समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि ॥ ०१३ ॥

समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् ।
घृताक्तश्चीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ॥ ०१४ ॥

आत्मानं यः समुद्बध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ ०१५ ॥

अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ ०१६ ॥

अस्माभिरेष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ ०१७ ॥

एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ।
सैन्यास्तिष्ठन्तु संनद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ०१९ ॥

द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम् ।
सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः ॥ ०२० ॥

वयं व्यवसितं पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ।
षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ ०२१ ॥

व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः ।

युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा वासवं यथा ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०४५

अश्वत्थामोवाच ॥

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकत्थसे ॥ ००१ ॥

सङ्ग्रामान्सुबहूञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च परां भूमिं नाहुः किञ्चन पौरुषम् ॥ ००२ ॥

पचत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ।
तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ ००३ ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि मनीषिभिः ।
धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ००४ ॥

अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत च ।
क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ॥ ००५ ॥

वैश्योऽधिगम्य द्रव्याणि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ ००५ ॥

वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्सुविगुणानपि ॥ ००६ ॥

प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ।
तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ००७ ॥

तथावाप्तेषु वित्तेषु को विकत्थेद्विचक्षणः ।
निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ००८ ॥

कतमद्वैरथं युद्धं यत्राजैषीर्धनञ्जयम् ।
नकुलं सहदेवं च धनं येषां त्वया हृतम् ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिरो जितः कस्मिन्भीमश्च बलिनां वरः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्सङ्ग्रामे निर्जितं पुरा ॥ ०१० ॥

तथैव कतमं युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।
एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रजस्वला ॥ ०११ ॥

मूलमेषां महत्कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
कर्म कारयिथाः शूर तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे ।
अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीटपिपीलिके ॥ ०१३ ॥

द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
दुःखाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ॥ ०१४ ॥

त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ।
वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ ०१५ ॥

नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०१६ ॥

यं यमेषोऽभिसङ्क्रुद्धः सङ्ग्रामेऽभिपतिष्यति ।
वृक्षं गरुडवेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ ०१७ ॥

त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराड्ढमम् ।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ ०१८ ॥

दैवं दैवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्रेणास्त्रं समाहन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ ०१९ ॥

पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ ०२० ॥

यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः ।
यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ ०२१ ॥

अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ ०२२ ॥

नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान्बाणांस्तीक्ष्णान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥ ०२३ ॥

न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्ववतिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥ ०२४ ॥

अन्तकः शमनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ ०२५ ॥

युध्यतां काममाचार्यो नाहं योत्स्ये धनञ्जयम् ।
मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०४६

भीष्म उवाच ॥

साधु पश्यति वै द्रोणः कृपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथावद्योद्धुमिच्छति ॥ ००१ ॥

आचार्यो नाभिषक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ ००२ ॥

यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ००३ ॥

स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
तस्माद्राजन्ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ००४ ॥

कर्णो यदभ्यवोचन्नस्तेजःसञ्जननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ००५ ॥

नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ००६ ॥

भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।
यथा चन्द्रमसो लक्ष्म सर्वथा नापकृष्यते ॥ ००७ ॥

एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ॥ ००७ ॥

चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ॥ ००८ ॥

अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ।

ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ ००९ ॥

आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालः स्वभेदने ।
सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ ०१० ॥

बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषां वै पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ०११ ॥

अश्वत्थामोवाच ॥

आचार्य एव क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
अभिषज्यमाने हि गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ ०१३ ॥

द्रोण उवाच ॥

यदेव प्रथमं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ ०१४ ॥

यथा दुर्योधनेऽयत्ते नागः स्पृशति सैनिकान् ।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०१५ ॥

वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनञ्जयः ।
धनं वालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ ०१६ ॥

यथा नायं समायुज्याद्धार्तराष्ट्रान्कथञ्चन ।
यथा च न पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०१७ ॥

उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
तदनुस्मृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०४७

भीष्म उवाच ॥

कलांशास्तात युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ ००१ ॥

ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।
एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ००२ ॥

तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ००३ ॥

तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ००४ ॥

सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् ।
एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ००५ ॥

सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥ ००६ ॥

अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ००७ ॥

तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ००८ ॥

यच्चानृत इति ख्यायेद्यच्च गच्छेत्पराभवम् ।
वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथञ्चन ॥ ००९ ॥

प्राप्ते तु काले प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ ०१० ॥

प्रतियुध्याम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ॥ ०११ ॥

तत्संविधीयतां क्षिप्रं मा नो ह्यर्थोऽतिगात्परान् ॥ ०११ ॥

न हि पश्यामि सङ्ग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनञ्जयः ॥ ०१२ ॥

संप्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ ०१३ ॥

तस्माद्युद्धावचरिकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तो हि धनञ्जयः ॥ ०१४ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
युद्धावचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र या मामकी बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ॥ ०१६ ॥

ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ ०१६ ॥

वयं त्वर्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।
मत्स्यं वा पुनरायातमथ वापि शतक्रतुम् ॥ ०१७ ॥

आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सव्यतः ।
कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ ०१८ ॥

अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।
अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०४८

वैशंपायन उवाच ॥

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।
उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ ००१ ॥

ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् ।
दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ ००२ ॥

ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ००३ ॥

एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।
एष घोषः सजलदो रोरवीति च वानरः ॥ ००४ ॥

एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठो रथे रथवरप्रणुत् ।
उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् ॥ ००५ ॥

इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ।
अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ००६ ॥

निरुष्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।
अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ००७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

इषुपाते च सेनाया हयान्संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ००८ ॥

सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ००९ ॥

एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।
भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ ०१० ॥

राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।
दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ ०११ ॥

उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।
तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् ॥ ०१२ ॥

तं जित्वा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः ।
नियम्य च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ ०१३ ॥

अचोदयत्ततो वाहान्यतो दुर्योधनस्ततः ॥ ०१३ ॥

उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ।
अभिप्रायं विदित्वास्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ।
तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ ०१५ ॥

न ह्येनमभिसङ्क्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ।
अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ ०१६ ॥

किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।
दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ ०१७ ॥

तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ।
शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ ०१८ ॥

कीर्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः ।
नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरिक्षं च पत्रिभिः ॥ ०१९ ॥

तेषां नात्मनिनो युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।
शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ ०२० ॥

ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम् ।
विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ०२१ ॥

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
अमानुषाणां तेषां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ ०२२ ॥

ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।
गावः प्रतिन्यवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०४९

वैशंपायन उवाच ॥

स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य ; गास्ता विजित्याथ धनुर्धराग्र्यः ।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो ; भूयोऽर्जुनः प्रियमाजौ चिकीर्षन् ॥ ००१ ॥

गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्या ;न्किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तं ; कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ ००२ ॥

तेषामनीकानि बहूनि गाढं ; व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ।
मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता ; वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ००३ ॥

एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमा ;ञ्श्वेतान्हयान्काञ्चनरश्मियोक्त्रान् ।
जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्न ;मासादयैतद्रथसिंहवृन्दम् ॥ ००४ ॥

गजो गजेनेव मया दुरात्मा ; यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ।
तमेव मां प्रापय राजपुत्र ; दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ००५ ॥

स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः ; पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्ष्यैः ।
विध्वंसयंस्तद्रथिनामनीकं ; ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ००६ ॥

तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः ; सङ्ग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ।
प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं ; महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ००७ ॥

ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः ; शरासनार्चिः शरवेगतापः ।
व्रातान्रथानामदहत्स मन्यु ;र्वनं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ००८ ॥

तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते ; पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन ।
विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो ; भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ००९ ॥

ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य ; जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम् ।
अपातयद्ध्वजमस्य प्रमथ्य ; छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ ०१० ॥

तं शात्रवाणां गणबाधितारं ; कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
शत्रुंतपः कोपममृष्यमाणः ; समर्पयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ ०११ ॥

स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो ; विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् ।
शत्रुंतपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा ; ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ ०१२ ॥

ततः स विद्धो भरतर्षभेण ; बाणेन गात्रावरणातिगेन ।
गतासुराजौ निपपात भूमौ ; नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ ०१३ ॥

रथर्षभास्ते तु रथर्षभेण ; वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ।
चकम्पिरे वातवशेन काले ; प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ ०१४ ॥

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा ; भूमौ युवानः सुषुपुः सुवेषाः ।
वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः ; पराजिता वासवजेन संख्ये ॥ ०१५ ॥

सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धा ; नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः ॥ ०१५ ॥

तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न ;न्गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ।

चचार संख्ये प्रदिशो दिशश्च ; दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ ०१६ ॥

प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते ; विशातयित्वात्यनिलो नुदन्खे ।
तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी ; चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ ०१७ ॥

शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य ; वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ।
एकेन सङ्ग्रामजितः शरेण ; शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रो ; वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ।
प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो ; महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ ०१९ ॥

स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कै ;र्वैकर्तनः शीघ्रमुपाजघान ।
विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वा ;न्विराटपुत्रं च शरैर्निजघ्ने ॥ ०२० ॥

स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः ; प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ।
आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य ; विव्याध बाणैरथ सूतपुत्रम् ॥ ०२१ ॥

अथास्य बाहूरुशिरोललाटं ; ग्रीवां रथाङ्गानि परावमर्दी ।
स्थितस्य बाणैर्युधि निर्बिभेद ; गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ ०२२ ॥

स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो ; गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
विहाय सङ्ग्रामशिरः प्रयातो ; वैकर्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०५०

वैशंपायन उवाच ॥

अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।
अनीकेन यथास्वेन शरैरार्च्छन्त पाण्डवम् ॥ ००१ ॥

बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ।
अभियानीयमाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ।
कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ००३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

लोहिताक्षमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ००४ ॥

कृपस्यैतद्रथानीकं प्रापयस्वैतदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ००५ ॥

कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष वै द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ००६ ॥

सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
अत्रैव चाविरोधेन एष धर्मः सनातनः ॥ ००७ ॥

यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भविष्यति ॥ ००८ ॥

अस्याविदूरे तु धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ००९ ॥

सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ ०१० ॥

य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ।
सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति ॥ ०११ ॥

यस्य नागो ध्वजाग्रे वै हेमकेतनसंश्रितः ।
धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ ०१२ ॥

एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजः ।
प्रापयस्वैष तेजोभिप्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ ०१३ ॥

एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रः प्रथमो मतः ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं शरैः ॥ ०१४ ॥

नागकक्ष्या तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ।
एष वैकर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ ०१५ ॥

एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ।
यत्तो भवेथाः सङ्ग्रामे स्पर्धत्येष मया सदा ॥ ०१६ ॥

यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ।
हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥ ०१७ ॥

यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ।
यस्यैतत्पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ ०१८ ॥

महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ।
बलाहकाग्रे सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः ॥ ०१९ ॥

हैमं चन्द्रार्कसङ्काशं कवचं यस्य दृश्यते ।
जातरूपशिरस्त्राणस्त्रासयन्निव मे मनः ॥ ०२० ॥

एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
राजश्रियावबद्धस्तु दुर्योधनवशानुगः ॥ ०२१ ॥

पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ ०२२ ॥

ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् ।
यत्रातिष्ठत्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनञ्जयम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०५१

वैशंपायन उवाच ॥

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् ।
संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ ००१ ॥

अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिभिः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ ००२ ॥

ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ।
सहोपायात्तदा राजन्विश्वाश्विमरुतां गणैः ॥ ००३ ॥

तद्देवयक्षगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।
शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहैरिव नभस्तलम् ॥ ००४ ॥

अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ।
तच्च घोरं महद्युद्धं भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ००५ ॥

शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयाः ।
मणिरत्नमयाश्चान्याः प्रासादमुपधारयन् ॥ ००६ ॥

तत्र कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ००७ ॥

तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः ।
गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ००८ ॥

तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ।
अष्टकश्च शिबिश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ००९ ॥

मनुः क्षुपो रघुर्भानुः कृशाश्वः सगरः शलः ।
विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ ०१० ॥

अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ०११ ॥

अलम्बुसोग्रसेनस्य गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः ।
यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ ०१२ ॥

सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः ॥ ०१३ ॥

दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः ।
प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव पुष्पिताम् ॥ ०१४ ॥

रक्तारक्तानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ ०१५ ॥

उपशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।

दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ ०१६ ॥

प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् ।
संपतद्भिः स्थितैश्चैव नानारत्नावभासितैः ॥ ०१७ ॥

विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०५२

वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र महावीर्यपराक्रमः ।
आजगाम महासत्त्वः कृपः शस्त्रभृतां वरः ॥ ००१ ॥

अर्जुनं प्रति संयोद्धुं युद्धार्थी स महारथः ॥ ००१ ॥

तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ योत्स्यमानौ महाबलौ ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ ००२ ॥

पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।
विकृष्य चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ ००३ ॥

तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैर्नाराचान्रक्तभोजनान् ।
कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००४ ॥

ततः पार्थश्च सङ्क्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ।
दिशः संछादयन्बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ ००५ ॥

एकच्छायमिवाकाशं प्रकुर्वन्सर्वतः प्रभुः ।
प्रच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ ००६ ॥

स शरैरर्पितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
तूर्णं शरसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ॥ ००७ ॥

अर्पयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः ॥ ००७ ॥

ततः कनकपुङ्खाग्रैर्वीरः संनतपर्वभिः ।
त्वरन्गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ॥ ००८ ॥

चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेषुभिः ॥ ००८ ॥

ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् ॥ ००९ ॥

च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
नाविध्यत्परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ ०१० ॥

स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०११ ॥

ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ।
चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्ताच्चापमथाहरत् ॥ ०१२ ॥

अथास्य कवचं बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ ०१३ ॥

तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आबभौ ।
समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ ०१४ ॥

छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१५ ॥

स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ।
एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ॥ ०१६ ॥

शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ ०१६ ॥

स छिन्नधनुरादाय अथ शक्तिं प्रतापवान् ।
प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ ०१७ ॥

तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ ०१८ ॥

सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता ॥ ०१८ ॥

युगमध्ये तु भल्लैस्तु ततः स सधनुः कृपः ।
तमाशु निशितैः पार्थं बिभेद दशभिः शरैः ॥ ०१९ ॥

ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः ।
चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ०२० ॥

अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
षष्ठेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ ०२१ ॥

त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षौ महाबलः ।
द्वादशेन तु भल्लेन चकर्तास्य ध्वजं तथा ॥ ०२२ ॥

ततो वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव ।
त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यताडयत् ॥ ०२३ ॥

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ॥ ०२४ ॥

सा तु मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ।
अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत् ॥ ०२५ ॥

ततो योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ।
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०२६ ॥

ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ ०२७ ॥

ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः ।
अपाजह्रुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०५३

अर्जुन उवाच ॥

यत्रैषा काञ्चनी वेदी प्रदीप्ताग्निशिखोपमा ।
उच्छ्रिता काञ्चने दण्डे पताकाभिरलङ्कृता ॥ ००१ ॥

तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय मारिष ॥ ००१ ॥

अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ।
स्निग्धविद्रुमसङ्काशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ॥ ००२ ॥

युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ ००२ ॥

दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ००३ ॥

बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ।
वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ००४ ॥

ससंहाराणि दिव्यानि सर्वाण्यस्त्राणि मारिष ।
धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ००५ ॥

क्षमा दमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवम् ।
एते चान्ये च बहवो गुणा यस्मिन्द्विजोत्तमे ॥ ००६ ॥

तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।
तस्मात्त्वं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषितान् ।
चोदयामास तानश्वान्भारद्वाजरथं प्रति ॥ ००८ ॥

तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ००९ ॥

ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादितम् ।
प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ ०१० ॥

अथ शोणान्सदश्वांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ।
मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे जनाः ॥ ०११ ॥

तौ रथौ वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा सङ्ग्राममूर्धनि ।
आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ ०१२ ॥

समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ ०१३ ॥

हर्षयुक्तस्तथा पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ ०१४ ॥

अभिवाद्य महाबाहुः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ ०१५ ॥

उषिताः स्म वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ ०१६ ॥

अहं तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ०१७ ॥

ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ०१८ ॥

ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ ०१९ ॥

एवं प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।
समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ ०२० ॥

तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे ।
उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ ०२१ ॥

क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् ॥ ०२१ ॥

व्यस्मयन्त ततो योधाः सर्वे तत्र समागताः ।
शरान्विसृजतोस्तूर्णं साधु साध्विति पूजयन् ॥ ०२२ ॥

द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फल्गुनात् ।
रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत ॥ ०२३ ॥

इत्यब्रुवञ्जनास्तत्र सङ्ग्रामशिरसि स्थिताः ॥ ०२३ ॥

वीरौ तावपि संरब्धौ संनिकृष्टौ महारथौ ।
छादयेतां शरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ ०२४ ॥

विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
संरब्धोऽथ भरद्वाजः फल्गुनं प्रत्ययुध्यत ॥ ०२५ ॥

स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।
भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्रच्छादयत्प्रभाम् ॥ ०२६ ॥

पार्थं च स महाबाहुर्महावेगैर्महारथः ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ ०२७ ॥

तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः ।
शत्रुघ्नं वेगवद्धृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ॥ ०२८ ॥

विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ॥ ०२८ ॥

नाशयञ्शरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ।
तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२९ ॥

स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ।
युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वशस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ०३० ॥

एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ।
नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ॥ ०३१ ॥

तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ।
जाज्वल्यमानस्य यथा पर्वतस्येव सर्वतः ॥ ०३२ ॥

दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ।
स विस्फार्य धनुश्चित्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ ०३३ ॥

अग्निचक्रोपमं घोरं विकर्षन्परमायुधम् ।
व्यशातयच्छरांस्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ॥ ०३४ ॥

महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ०३४ ॥

जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापवरातिगैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ०३५ ॥

ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ।
वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहुशः प्रजाः ॥ ०३६ ॥

द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ।
एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ०३७ ॥

एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् ।
आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ०३८ ॥

शरास्तयोश्च विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः ।
पङ्क्त्यः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ०३९ ॥

युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः ।

द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ०४० ॥

तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०४१ ॥

तौ व्यवाहरतां शूरौ संरब्धौ रणशोभिनौ ।
उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ०४२ ॥

अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्शिलाशितान् ।
न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ०४३ ॥

दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ०४४ ॥

जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ ०४५ ॥

अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः संनतपर्वभिः ॥ ०४५ ॥

दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजं महारणे ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फल्गुनः समयोधयत् ॥ ०४६ ॥

तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ०४७ ॥

ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ।
द्रोणेन मुक्तं मुक्तं तु ग्रसते स्म पुनः पुनः ॥ ०४८ ॥

एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताञ्शरान् ।
एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ०४९ ॥

ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां च शरीरिषु ।
पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ०५० ॥

ततो नागा रथाश्चैव सादिनश्च विशां पते ।
शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ०५१ ॥

बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ।
सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ०५२ ॥

योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीडितैः ।
बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ०५३ ॥

विधुन्वानौ तु तौ वीरौ धनुषी भारसाधने ।
आच्छादयेतामन्योन्यं तितक्षन्तौ रणेषुभिः ॥ ०५४ ॥

अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ०५५ ॥

प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
जेतारं देवदैत्यानां सर्पाणां च महारथम् ॥ ०५६ ॥

अविश्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातिताम् ।
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ०५७ ॥

अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ।
विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ०५८ ॥

तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतम् ।
न च बाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ०५९ ॥

अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तदा ।

ददृशे नान्तरं किञ्चित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ०६० ॥

तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे ।
शीघ्राच्छीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ०६१ ॥

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ०६२ ॥

अवकीर्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ०६३ ॥

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान्समपूजयत् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ०६४ ॥

ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः ।
आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ०६५ ॥

अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्भृशम् ॥ ०६६ ॥

स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।
किरञ्शरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ०६७ ॥

आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ।
अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ०६८ ॥

स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ।
छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ०६९ ॥

अध्याय ०५४

वैशंपायन उवाच ॥

तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ।
शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ ००१ ॥

तयोर्देवासुरसमः संनिपातो महानभूत् ।
किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ ००२ ॥

न स्म सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ।
शरगाढे कृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः ॥ ००३ ॥

महांश्चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ।
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरञ्जय ॥ ००४ ॥

हयानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ।
स राजन्न प्रजानाति दिशं काञ्चन मोहितः ॥ ००५ ॥

ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।
विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह ॥ ००६ ॥

तदस्यापूजयन्देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ००६ ॥

ततो द्रौणिर्धनूंष्यष्टौ व्यपक्रम्य नरर्षभम् ।
पुनरभ्याहनत्पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ००७ ॥

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ ००८ ॥

ततोऽर्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ।

वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ ००९ ॥

ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
रणमध्ये द्वयोरेव सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ ०१० ॥

तौ वीरौ कुरवः सर्वे ददृशुर्विस्मयान्विताः ।
युध्यमानौ महात्मानौ यूथपाविव सङ्गतौ ॥ ०११ ॥

तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ ०१२ ॥

अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०१३ ॥

अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
जग्मुः परिक्षयं शीघ्रमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ ०१४ ॥

ततः कर्णो महच्चापं विकृष्याभ्यधिकं रुषा ।
अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ ०१५ ॥

तत्र चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः ।
ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपोऽत्यवीवृधत् ॥ ०१६ ॥

स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
अवैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुङ्गवः ॥ ०१७ ॥

तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् ।
त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः ॥ ०१८ ॥

उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः ।
अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ ०१९ ॥

तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
कामयन्द्वैरथे युद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०५५

अर्जुन उवाच ॥

कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ ००१ ॥

अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ००२ ॥

यत्त्वया कथितं पूर्वं मामनासाद्य किञ्चन ।
तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ००३ ॥

यत्सभायां स्म पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः ।
दृष्टवानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ००४ ॥

धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा ।
तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ॥ ००५ ॥

एहि कर्ण मया सार्धं प्रतिपद्यस्व सङ्गरम् ।
प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु सहसैनिकाः ॥ ००६ ॥

कर्ण उवाच ॥

ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि वै वाचं कर्मेति प्रथितं भुवि ॥ ००७ ॥

यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् ।
इति गृह्णामि तत्पार्थ तव दृष्ट्वापराक्रमम् ॥ ००८ ॥

धर्मपाशनिबद्धेन यदि ते मर्षितं पुरा ।
तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ००९ ॥

यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।
तत्त्वं धर्मार्थवित्क्लिष्टः समयं भेत्तुमिच्छसि ॥ ०१० ॥

यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् ।
तथापि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ ०११ ॥

अयं कौन्तेय कामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ।
योत्स्यसे त्वं मया सार्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलम् ॥ ०१२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रणान्मम ।
तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ ०१३ ॥

भ्रातरं घातयित्वा च त्यक्त्वा रणशिरश्च कः ।
त्वदन्यः पुरुषः सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः ।
अभ्ययाद्विसृजन्बाणान्कायावरणभेदिनः ॥ ०१५ ॥

प्रतिजग्राह तान्कर्णः शरानग्निशिखोपमान् ।
शरवर्षेण महता वर्षमाण इवाम्बुदः ॥ ०१६ ॥

उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
अविध्यदश्वान्बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक्पृथक् ॥ ०१७ ॥

सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् ।
चिच्छेद निशिताग्रेण शरेण नतपर्वणा ॥ ०१८ ॥

उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् ।
विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥ ०१९ ॥

ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् ।
स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ ०२० ॥

ततोऽभिपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ।
तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ०२१ ॥

ततोऽस्याश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः ।
आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नंस्ते हताः प्रापतन्भुवि ॥ ०२२ ॥

अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महाभुजः ।
विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ ०२३ ॥

तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यपतच्छरः ।
ततः स तमसाविष्टो न स्म किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ ०२४ ॥

स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः ।
ततोऽर्जुन उपाक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०५६

वैशंपायन उवाच ॥

ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ ००१ ॥

अत्र शांतनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः ।
काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ॥ ००२ ॥

आदास्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ ००२ ॥

अस्यन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ।
शतह्रदामिवायान्तीं स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ ००३ ॥

सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम ।
दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदस्यति ॥ ००४ ॥

इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः ॥ ००४ ॥

शोणितोदां रथावर्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ।
नदीं प्रस्यन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् ॥ ००५ ॥

पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ।
वनं कुरूणां छेत्स्यामि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ००६ ॥

जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ।
शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने ॥ ००७ ॥

मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ ००७ ॥

असंभ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ।
दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भेत्स्यामि धारिभिः ॥ ००८ ॥

अहमिन्द्रस्य वचनात्सङ्ग्रामेऽभ्यहनं पुरा ।
पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ ००९ ॥

अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।
प्रगाढं तुमुलं चित्रमतिविद्धं प्रजापतेः ॥ ०१० ॥

अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजम् ।
जित्वा षष्टिसहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् ॥ ०११ ॥

ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथसिंहगणायुतम् ।
वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ ०१२ ॥

तानहं रथनीडेभ्यः शरैः संनतपर्वभिः ।
एकः सङ्कालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ०१३ ॥

रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ।
अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ॥ ०१४ ॥

वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ ०१४ ॥

धार्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् ।
अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ०१५ ॥

एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ।
व्यगाहत रथानीकं भीमं भीष्मस्य धीमतः ॥ ०१६ ॥

तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे परान् ।
अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा धनञ्जयम् ॥ ०१७ ॥

तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः ।
आगच्छन्भीमधन्वानं मौर्वीं पर्यस्य बाहुभिः ॥ ०१८ ॥

दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ०१९ ॥

दुःशासनस्तु भल्लेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरम् ।
द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०२० ॥

तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त गार्ध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ०२१ ॥

अथैनं पञ्चभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीडितः ॥ ०२२ ॥

तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः ।
विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ०२३ ॥

ततस्तमपि कौन्तेयः शरेणानतपर्वणा ।
ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ०२४ ॥

ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः ।
अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे ॥ ०२५ ॥

तावुभौ गार्ध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः ।
विद्ध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ ०२६ ॥

तौ हताश्वौ विविद्धाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ ।

अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ ०२७ ॥

सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः ।
किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०५७

वैशंपायन उवाच ॥

अथ सङ्गम्य सर्वे तु कौरवाणां महारथाः ।
अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्ययुध्यन्त भारत ॥ ००१ ॥

स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहार इव पर्वतान् ॥ ००२ ॥

नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ००३ ॥

नराश्वकायान्निर्भिद्य लोहानि कवचानि च ।
पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ००४ ॥

त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवः स बभौ रणे ।
मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ ००५ ॥

उपप्लवन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ००६ ॥

शरैः संताड्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ।

ताम्रराजतलोहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ००७ ॥

छन्नमायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ।
गजाश्वसादिभिस्तत्र शितबाणात्तजीवितैः ॥ ००८ ॥

रथोपस्थाभिपतितैरास्तृता मानवैर्मही ।
प्रनृत्यदिव सङ्ग्रामे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ००९ ॥

श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
त्रस्तानि सर्वभूतानि व्यगच्छन्त महाहवात् ॥ ०१० ॥

कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजानि च ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ०११ ॥

विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ ०१२ ॥

शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ।
अवरुद्धश्चरन्पार्थो दशवर्षाणि त्रीणि च ॥ ०१४ ॥

क्रोधाग्निमुत्सृजद्घोरं धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥ ०१४ ॥

तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ।
सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ०१५ ॥

वित्रासयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यवर्तत भारत ॥ ०१६ ॥

प्रावर्तयन्नदीं घोरां शोणितौघतरङ्गिणीम् ।
अस्थिशैवलसंबाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥ ०१७ ॥

शरचापप्लवां घोरां मांसशोणितकर्दमाम् ।
महारथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् ॥ ०१८ ॥

चकार महतीं पार्थो नदीमुत्तरशोणिताम् ॥ ०१८ ॥

आददानस्य हि शरान्संधाय च विमुञ्चतः ।
विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृश्यतेऽन्तरम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०५८

वैशंपायन उवाच ॥

अथ दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविंशती ।
द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चातिरथो रणे ॥ ००१ ॥

पुनरीयुः सुसंरब्धा धनञ्जयजिघांसया ।
विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ ००२ ॥

तान्प्रकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्चसा ।
प्रत्युद्ययौ महाराज समस्तान्वानरध्वजः ॥ ००३ ॥

ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ।
तं महास्त्रैर्महावीर्यं परिवार्य धनञ्जयम् ॥ ००४ ॥

शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ।

ववर्षुः शरवर्षाणि प्रपतन्तं किरीटिनम् ॥ ००५ ॥

इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः ।
अदूरात्पर्यवस्थाय पूरयामासुराद्दताः ॥ ००६ ॥

तथावकीर्णस्य हि तैर्दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः ।
न तस्य द्व्यङ्गुलमपि विवृतं समदृश्यत ॥ ००७ ॥

ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महारथः ।
अस्त्रमादित्यसङ्काशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ००८ ॥

स रश्मिभिरिवादित्यः प्रतपन्समरे बली ।
किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान्प्राच्छादयत्कुरून् ॥ ००९ ॥

यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये ।
तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ ०१० ॥

यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि ।
तथा दश दिशः सर्वाः पतद्गाण्डीवमावृणोत् ॥ ०११ ॥

त्रस्ताश्च रथिनः सर्वे बभूवुस्तत्र सर्वशः ।
सर्वे शान्तिपरा भूत्वा स्वचित्तानि न लेभिरे ॥ ०१२ ॥

सङ्ग्रामविमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ ०१२ ॥

एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।
प्राद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०५९

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शांतनवो भीष्मो दुराधर्षः प्रतापवान् ।
वध्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ ००१ ॥

प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् ।
शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदप्रमाथिनः ॥ ००२ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ००३ ॥

प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं समवारयत् ॥ ००४ ॥

तमुद्वीक्ष्य तथायान्तं कौन्तेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णात्प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ००५ ॥

ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ।
समपर्यन्महावेगाञ्श्वसमानानिवोरगान् ॥ ००६ ॥

ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
ज्वलन्तः कपिमाजघ्नुर्ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ००७ ॥

ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पाण्डवः ।
छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ००८ ॥

ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्दृढम् ।
शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ००९ ॥

तयोस्तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ ०१० ॥

भल्लैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ।
अन्तरिक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ ०११ ॥

अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ।
गाण्डीवमभवद्राजन्पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ ०१२ ॥

स तैः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ।
पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ॥ ०१३ ॥

तां स वेलामिवोद्धूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
व्यधमत्सायकैर्भीष्मो अर्जुनं संनिवारयत् ॥ ०१४ ॥

ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ।
समरेऽभिव्यशीर्यन्त फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ०१५ ॥

ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् ॥ ०१६ ॥

व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ ०१६ ॥

ततस्ते कुरवः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
दुष्करं कृतवान्भीष्मो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ०१७ ॥

बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ ०१८ ॥

ऋते शांतनवाद्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ ०१९ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडतः पुरुषर्षभौ ।
चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ ०२० ॥

प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं च सुदारुणम् ।
कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ ०२१ ॥

प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचेरतुः ॥ ०२१ ॥

विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् ॥ ०२२ ॥

नेदं युक्तं मनुष्येषु योऽयं संदृश्यते महान् ।
महास्त्राणां संप्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ ०२३ ॥

एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्तत ।
अथ जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ॥ ०२४ ॥

चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ०२४ ॥

निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ।
समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महाबलः ॥ ०२५ ॥

शरांश्च सुबहून्क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये ॥ ०२५ ॥

अर्जुनोऽपि शरांश्चित्रान्भीष्माय निशितान्बहून् ।
चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ ०२६ ॥

तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोरनिशं शरान् ।
न विशेषस्तदा राज.णल्लक्ष्यते स्म महात्मनोः ॥ ०२७ ॥

अथावृणोद्दश दिशः शरैरतिरथस्तदा ।
किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शांतनवस्तथा ॥ ०२८ ॥

अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ।
बभूव तस्मिन्सङ्ग्रामे राज.ण्ल्लोके तदद्भुतम् ॥ ०२९ ॥

पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ।
शेरते स्म तदा राजन्कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ ०३० ॥

ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ।
आगच्छन्पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ०३१ ॥

निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ।
आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ०३२ ॥

तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि प्रगाढं चित्रमस्यतः ।
प्रेक्षन्ते स्मान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ०३३ ॥

तद्दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ।
शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ०३४ ॥

पश्येमानरिनिर्दारान्संसक्तानिव गच्छतः ।
चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ०३५ ॥

नेदं मनुष्याः श्रद्दध्युर्न हीदं तेषु विद्यते ।
पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ०३६ ॥

मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ०३७ ॥

उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ युद्धविशारदौ ।

उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि दुरासदौ ॥ ०३८ ॥

इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् ।
पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ०३९ ॥

ततो भीष्मः शांतनवो वामे पार्श्वे समर्पयत् ।
अस्यतः प्रतिसंधाय विवृतं सव्यसाचिनः ॥ ०४० ॥

ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् ।
न्यकृन्तद्गार्ध्रपत्रेण भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ०४१ ॥

अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०४२ ॥

स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरम् ।
गाङ्गेयो युधि दुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवातुरः ॥ ०४३ ॥

तं विसञ्ज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०६०

वैशंपायन उवाच ॥

भीष्मे तु सङ्ग्रामशिरो विहाय ; पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ।
उच्छ्रित्य केतुं विनदन्महात्मा ; स्वयं विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ ००१ ॥

स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं ; धनञ्जयं शत्रुगणे चरन्तम् ।
आकर्णपूर्णायतचोदितेन ; भल्लेन विव्याध ललाटमध्ये ॥ ००२ ॥

स तेन बाणेन समर्पितेन ; जाम्बूनदाभेन सुसंशितेन ।
रराज राजन्महनीयकर्मा ; यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ००३ ॥

अथास्य बाणेन विदारितस्य ; प्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम् ।
सा तस्य जाम्बूनदपुष्पचित्रा ; मालेव चित्राभिविराजते स्म ॥ ००४ ॥

स तेन बाणाभिहतस्तरस्वी ; दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ।
शरानुपादाय विषाग्निकल्पा ;न्विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ००५ ॥

दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः ; पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ।
अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ ; समं समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ००६ ॥

ततः प्रभिन्नेन महागजेन ; महीधराभेन पुनर्विकर्णः ।
रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः ; कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ००७ ॥

तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं ; धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये ।
आकर्णपूर्णेन दृढायसेन ; बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ००८ ॥

पार्थेन सृष्टः स तु गार्ध्रपत्र ; आ पुङ्खदेशात्प्रविवेश नागम् ।
विदार्य शैलप्रवरप्रकाशं ; यथाशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ००९ ॥

शरप्रतप्तः स तु नागराजः ; प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा ।
संसीदमानो निपपात मह्यां ; वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ०१० ॥

निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां ; त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य ।
तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा ; विविंशतेः स्यन्दनमारुरोह ॥ ०११ ॥

निहत्य नागं तु शरेण तेन ; वज्रोपमेनाद्रिवराम्बुदाभम् ।

तथाविधेनैव शरेण पार्थो ; दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ॥ ०१२ ॥

ततो गजे राजनि चैव भिन्ने ; भग्ने विकर्णे च सपादरक्षे ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्ना ;स्ते योधमुख्याः सहसापजग्मुः ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वैव बाणेन हतं तु नागं ; योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ।
रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो ; रणात्प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ ०१४ ॥

तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं ; दुर्योधनं शत्रुसहो निषङ्गी ।
प्राक्ष्वेडयद्योद्धुमनाः किरीटी ; बाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ ०१५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

विहाय कीर्तिं विपुलं यशश्च ; युद्धात्परावृत्य पलायसे किम् ।
न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि ; यथावदुद्यान्ति गतस्य युद्धे ॥ ०१६ ॥

युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी ; पार्थस्तृतीयो युधि च स्थिरोऽस्मि ।
तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ ; नरेन्द्रवृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ ०१७ ॥

मोघं तवेदं भुवि नामधेयं ; दुर्योधनेतीह कृतं पुरस्तात् ।
न हीह दुर्योधनता तवास्ति ; पलायमानस्य रणं विहाय ॥ ०१८ ॥

न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा ; पश्यामि दुर्योधन रक्षितारम् ।
परैहि युद्धेन कुरुप्रवीर ; प्राणान्प्रियान्पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०६१

वैशंपायन उवाच ॥

आहूयमानस्तु स तेन संख्ये ; महामना धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
निवर्तितस्तस्य गिराङ्कुशेन ; गजो यथा मत्त इवाङ्कुशेन ॥ ००१ ॥

सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो ; महारथेनातिरथस्तरस्वी ।
पर्याववर्ताथ रथेन वीरो ; भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ ००२ ॥

तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानं ; निवर्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रः ।
दुर्योधनं दक्षिणतोऽभ्यगच्छ ;त्पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ००३ ॥

भीष्मस्ततः शांतनवो निवृत्य ; हिरण्यकक्ष्यांस्त्वरयंस्तुरङ्गान् ।
दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्ष ;त्पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ००४ ॥

द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च ; दुःशासनश्चैव निवृत्य शीघ्रम् ।
सर्वे पुरस्ताद्वितते षुचापा ; दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ००५ ॥

स तान्यनीकानि निवर्तमाना ;न्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः ।
हंसो यथा मेघमिवापतन्तं ; धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ००६ ॥

ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थ ;मस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ।
ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्ता ;न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ॥ ००७ ॥

ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषां ; गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानाम् ।
संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं ; प्रादुश्चकारैन्द्रिरपारणीयम् ॥ ००८ ॥

ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य ; शरैः सुधारैर्निशितैः सुपुङ्खैः ।
गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां ; महाबलः प्रव्यथयां चकार ॥ ००९ ॥

ततः पुनर्भीमरवं प्रगृह्य ; दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् ।
व्यनादयत्स प्रदिशो दिशः खं ; भुवं च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ ०१० ॥

ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः ; संमोहिताः पार्थसमीरितेन ।
उत्सृज्य चापानि दुरासदानि ; सर्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ०११ ॥

तथा विसञ्ज्ञेषु परेषु पार्थः ; स्मृत्वा तु वाक्यानि तथोत्तरायाः ।
निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्र ;मुवाच यावत्कुरवो विसञ्ज्ञाः ॥ ०१२ ॥

आचार्य शारद्वतयोः सुशुक्ले ; कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ।
द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले ; वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ ०१३ ॥

भीष्मस्य सञ्ज्ञां तु तथैव मन्ये ; जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः ।
एतस्य वाहान्कुरु सव्यतस्त्व ;मेवं हि यातव्यममूढसञ्ज्ञैः ॥ ०१४ ॥

रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा ; रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः ।
वस्त्राण्युपादाय महारथानां ; तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ ०१५ ॥

ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वा ;न्पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यान् ।
ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं ; श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ ०१६ ॥

तथा तु यान्तं पुरुषप्रवीरं ; भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी ।
स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य ; विव्याध पार्श्वे दशभिः पृषत्कैः ॥ ०१७ ॥

ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे ; विद्धास्य यन्तारमरिष्टधन्वा ।
तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्या ;द्राहुं विदार्येव सहस्ररश्मिः ॥ ०१८ ॥

लब्ध्वा तु सञ्ज्ञां च कुरुप्रवीरः ; पार्थं समीक्ष्याथ महेन्द्रकल्पम् ।
रणाद्विमुक्तं स्थितमेकमाजौ ; स धार्तराष्ट्रस्त्वरितो बभाषे ॥ ०१९ ॥

अयं कथं स्विद्भवतां विमुक्त ;स्तं वै प्रबध्नीत यथा न मुच्येत् ।
तमब्रवीच्छांतनवः प्रहस्य ; क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व वीर्यम् ॥ ०२० ॥

शान्तिं पराश्वस्य यथा स्थितोऽभू ;रुत्सृज्य बाणांश्च धनुश्च चित्रम् ।
न त्वेव बीभत्सुरलं नृशंसं ; कर्तुं न पापेऽस्य मनो निविष्टम् ॥ ०२१ ॥

त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत्स्वधर्मं ; तस्मान्न सर्वे निहता रणेऽस्मिन् ।
क्षिप्रं कुरून्याहि कुरुप्रवीर ; विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः ॥ ०२२ ॥

दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य ; पितामहस्यात्महितं वचोऽथ ।
अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी ; राजा विनिःश्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ ०२३ ॥

तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे ; धनञ्जयाग्निं च विवर्धमानम् ।
निवर्तनायैव मनो निदध्यु ;र्दुर्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ ०२४ ॥

तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थो ; धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ।
आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्तं ; संपूजयंस्तत्र गुरून्महात्मा ॥ ०२५ ॥

पितामहं शांतनवं स वृद्धं ; द्रोणं गुरुं च प्रतिपूज्य मूर्ध्ना ।
द्रौणिं कृपं चैव गुरूंश्च सर्वा ;ञ्शरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ ०२६ ॥

दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं ; चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ।
आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्या ;न्गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ ०२७ ॥

स देवदत्तं सहसा विनाद्य ; विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि ।
ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रू ;न्स हेमजालेन विराजमानः ॥ ०२८ ॥

दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून्किरीटी ; हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् ।
आवर्तयाश्वान्पशवो जितास्ते ; याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०६२

वैशंपायन उवाच ॥

ततो विजित्य सङ्ग्रामे कुरून्गोवृषभेक्षणः ।
समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ ००१ ॥

गतेषु च प्रभग्नेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरुसैनिकाः ॥ ००२ ॥

भयात्संत्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेशा व्यदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ००३ ॥

क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ।
ऊचुः प्रणम्य संभ्रान्ताः पार्थ किं करवाम ते ॥ ००४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

स्वस्ति व्रजत भद्रं वो न भेतव्यं कथञ्चन ।
नाहमार्ताञ्जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
आयुःकीर्तियशोदाभिस्तमाशिर्भिरनन्दयन् ॥ ००६ ॥

ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः ।
पन्थानमुपसङ्गम्य फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ।
गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह ॥ ००८ ॥

ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।
आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः ॥ ००९ ॥

गच्छन्तु त्वरिताश्चैव गोपालाः प्रेषितास्त्वया ।
नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

उत्तरस्त्वरमाणोऽथ दूतानाज्ञापयत्ततः ।
वचनादर्जुनस्यैव आचक्षध्वं जयं मम ॥ ०११ ॥

वैवाहिकपर्व

अध्याय ०६३

वैशंपायन उवाच ॥

अवजित्य धनं चापि विराटो वाहिनीपतिः ।
प्राविशन्नगरं हृष्टश्चतुर्भिः सह पाण्डवैः ॥ ००१ ॥

जित्वा त्रिगर्तान्सङ्ग्रामे गाश्चैवादाय केवलाः ।
अशोभत महाराजः सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ ००२ ॥

तमासनगतं वीरं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।

उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ता ब्राह्मणैः सह ॥ ००३ ॥

सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ मत्स्यराट् ।
विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ००४ ॥

ततः स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् ॥ ००५ ॥

आचख्युस्तस्य संहृष्टाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ।
अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ॥ ००६ ॥

विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ।
बृहन्नडासहायश्च निर्यातः पृथिवीञ्जयः ॥ ००७ ॥

उपयातानतिरथान्द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं च षड्रथान् ॥ ००८ ॥

राजा विराटोऽथ भृशं प्रतप्तः ; श्रुत्वा सुतं ह्येकरथेन यातम् ।
बृहन्नडासारथिमाजिवर्धनं ; प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ००९ ॥

सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।
त्रिगर्तान्निर्जिताञ्श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ ०१० ॥

तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।
उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ०११ ॥

हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं ; पदातिसंघांश्च ततः प्रवीरान् ।
प्रस्थापयामास सुतस्य हेतो ;र्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ ०१२ ॥

एवं स राजा मत्स्यानां विराटोऽक्षौहिणीपतिः ।
व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ ०१३ ॥

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं न स जीवति ॥ ०१४ ॥

तमब्रवीद्धर्मराजः प्रहस्य ; विराटमार्तं कुरुभिः प्रतप्तम् ।
बृहन्नडा सारथिश्चेन्नरेन्द्र ; परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ ०१५ ॥

सर्वान्महीपान्सहितान्कुरूंश्च ; तथैव देवासुरयक्षनागान् ।
अलं विजेतुं समरे सुतस्ते ; स्वनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ ०१६ ॥

अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।
विराटनगरं प्राप्य जयमावेदयंस्तदा ॥ ०१७ ॥

राज्ञस्ततः समाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् ।
पराजयं कुरूणां चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ ०१८ ॥

सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
उत्तरः सह सूतेन कुशली च परंतप ॥ ०१९ ॥

कङ्क उवाच ॥

दिष्ट्या ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
दिष्ट्या ते जीवितः पुत्रः श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥ ०२० ॥

नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ।
ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नडा ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
श्रुत्वा तु विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ॥ ०२२ ॥

आच्छादयित्वा दूतांस्तान्मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत् ॥ ०२२ ॥

राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलङ्कृताः ।
पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ ०२३ ॥

कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम ॥ ०२४ ॥

घण्टापणवकः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ।
शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ ०२५ ॥

उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिरभिसंवृता ।
शृङ्गारवेषाभरणा प्रत्युद्यातु बृहन्नडाम् ॥ ०२६ ॥

श्रुत्वा तु तद्वचनं पार्थिवस्य; सर्वे पुनः स्वस्तिकपाणयश्च ।
भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च; वेषैः परार्ध्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ ०२७ ॥

तथैव सूताः सह मागधैश्च; नन्दीवाद्याः पणवास्तूर्यवाद्याः ।
पुराद्विराटस्य महाबलस्य; प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यम् ॥ ०२८ ॥

प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ।
मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ॥ ०२९ ॥

अक्षानाहर सैरन्ध्रि कङ्क द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ ०२९ ॥

तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् ॥ ०३० ॥

न त्वामद्य मुदा युक्तमहं देवितुमुत्सहे ।
प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ०३१ ॥

विराट उवाच ॥

स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्वसु किञ्चन ।
न मे किञ्चित्त्वया रक्ष्यमन्तरेणापि देवितुम् ॥ ०३२ ॥

कङ्क उवाच ॥

किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ०३३ ॥

श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत्स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ०३४ ॥

द्यूते हारितवान्सर्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ।
अथ वा मन्यसे राजन्दीव्याव यदि रोचते ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रवर्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ०३६ ॥

ततोऽब्रवीन्मत्स्यराजं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बृहन्नडा यस्य यन्ता कथं स न विजेष्यति ॥ ०३७ ॥

इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
समं पुत्रेण मे षण्ढं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ०३८ ॥

वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ०३९ ॥

वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ।
नेदृशं ते पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ०४० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः कृपः ।
दुर्योधनश्च राजेन्द्र तथान्ये च महारथाः ॥ ०४१ ॥

मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि शतक्रतुः ।
कोऽन्यो बृहन्नडायास्तान्प्रतियुध्येत सङ्गतान् ॥ ०४२ ॥

विराट उवाच ॥

बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि ।
नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ०४३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम् ।
मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ०४४ ॥

बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमागमत् ।
तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ०४५ ॥

अवैक्षत च धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् ।
सा वेद तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ०४६ ॥

पूरयित्वा च सौवर्णं पात्रं कांस्यमनिन्दिता ।
तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्प्रसुस्राव पाण्डवात् ॥ ०४७ ॥

अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।

अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागमत् ॥ ०४८ ॥

सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ।
आसाद्य भवनद्वारं पित्रे स प्रत्यहारयत् ॥ ०४९ ॥

ततो द्वाःस्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ।
बृहन्नडासहायस्ते पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः ॥ ०५० ॥

ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
प्रवेश्यतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ०५१ ॥

क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्ण उपाजपत् ।
उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नडा ॥ ०५२ ॥

एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितम् ।
यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ ०५३ ॥

अन्यत्र सङ्ग्रामगतान्न स जीवेदसंशयम् ॥ ०५३ ॥

न मृष्याद्भृशसङ्क्रुद्धो मां दृष्ट्वैव सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनम् ॥ ०५४ ॥

अध्याय ०६४

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवीञ्जयः ।
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजमपश्यत ॥ ००१ ॥

स तं रुधिरसंसिक्तमनेकाग्रमनागसम् ।
भूमावासीनमेकान्ते सैरन्ध्र्या समुपस्थितम् ॥ ००२ ॥

ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ।
केनायं ताडितो राजन्केन पापमिदं कृतम् ॥ ००३ ॥

विराट उवाच ॥

मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यः शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ००४ ॥

उत्तर उवाच ॥

अकार्यं ते कृतं राजन्क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वा ब्रह्मविषं घोरं समूलमपि निर्दहेत् ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ००६ ॥

क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
चिरं क्षान्तमिदं राजन्न मन्युर्विद्यते मम ॥ ००७ ॥

यदि ह्येतत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः ।
सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ००८ ॥

न दूषयामि ते राजन्यच्च हन्याददूषकम् ।
बलवन्तं महाराज क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ००९ ॥

शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नडा ।
अभिवाद्य विराटं च कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ ०१० ॥

क्षमयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ।
प्रशशंस ततो मत्स्यः श‍ृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ०११ ॥

त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्धन ।
त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ०१२ ॥

पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात् ।
तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ०१३ ॥

मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ।
यः समुद्र इवाक्षोभ्यः कालाग्निरिव दुःसहः ॥ ०१४ ॥

तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ०१४ ॥

आचार्यो वृष्णिवीराणां पाण्डवानां च यो द्विजः ।
सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०१५ ॥

तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ०१५ ॥

आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ।
अश्वत्थामेति विख्यातः कथं तेन समागमः ॥ ०१६ ॥

रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ।
कृपेण तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ०१७ ॥

पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ।
दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ ०१८ ॥

उत्तर उवाच ॥

न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे ।
कृतं तु कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ ०१९ ॥

स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रहस्तनिभो युवा ॥ ०२० ॥

तेन ता निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो जिताः ।
तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ ०२१ ॥

स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च वीर्यवान् ।
सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखाञ्शरैः ॥ ०२२ ॥

दुर्योधनं च समरे सनागमिव यूथपम् ।
प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलम् ॥ ०२३ ॥

न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किञ्चन ।
व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ ०२४ ॥

न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन्युद्धे मनः कुरु ।
पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ ०२५ ॥

स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुञ्चन्वज्रनिभाञ्शरान् ।
सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ ०२६ ॥

तत्र मे रोमहर्षोऽभूदूरुस्तम्भश्च मारिष ।
यदभ्रघनसङ्काशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ ०२७ ॥

तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा ।
कुरूंस्तान्प्रहसन्राजन्वासांस्यपहरद्बली ॥ ०२८ ॥

एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिवारिताः ।
शार्दूलेनेव मत्तेन मृगास्तृणचरा वने ॥ ०२९ ॥

विराट उवाच ॥

क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः ।
यो मे धनमवाजैषीत्कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ०३० ॥

इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्चितुं च महाबलम् ।
येन मे त्वं च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ ०३१ ॥

उत्तर उवाच ॥

अन्तर्धानं गतस्तात देवपुत्रः प्रतापवान् ।
स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ ०३२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमाख्यायमानं तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् ।
वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटः पार्थमर्जुनम् ॥ ०३३ ॥

ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।
प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ०३४ ॥

उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि तनूनि च ।
प्रतिगृह्याभवत्प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥ ०३५ ॥

मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा ।
इतिकर्तव्यतां सर्वां राजन्यथ युधिष्ठिरे ॥ ०३६ ॥

ततस्तथा तद्यदधाद्यथावत्पुरुषर्षभ ।
सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टो भरतर्षभः ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०६५

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः ।
अभिपद्मा यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ ००२ ॥

विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ००३ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।
आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ००४ ॥

श्रीमतः पाण्डवान्दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
अथ मत्स्योऽब्रवीत्कङ्कं देवरूपमवस्थितम् ॥ ००५ ॥

मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ००५ ॥

स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया कृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टोऽस्यलङ्कृतः ॥ ००६ ॥

परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ।

स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

इन्द्रस्याप्यासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ००८ ॥

अयं कुरूणामृषभः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ ००९ ॥

संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य गभस्तयः ।
उदितस्येव सूर्यस्य तेजसोऽनु गभस्तयः ॥ ०१० ॥

एनं दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ ०११ ॥

त्रिंशदेनं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।
सदश्वैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुः सदा ॥ ०१२ ॥

एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
अस्तुवन्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ ०१३ ॥

एनं नित्यमुपासन्त कुरवः किङ्करा यथा ।
सर्वे च राजन्राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ ०१४ ॥

एष सर्वान्महीपालान्करमाहारयत्तदा ।
वैश्यानिव महाराज विवशान्स्ववशानपि ॥ ०१५ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् ॥ ०१६ ॥

एष वृद्धाननाथांश्च व्यङ्गान्पङ्गूंश्च मानवान् ।
पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेण चाभिभो ॥ ०१७ ॥

एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि यतव्रतः ।
महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ ०१८ ॥

श्रीप्रतापेन चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ।
सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि वा विभुः ॥ ०१९ ॥

न शक्यन्ते ह्यस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ।
एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः ॥ ०२० ॥

एवंयुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवर्षभः ।
कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपतिः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०६६

विराट उवाच ॥

यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ ००१ ॥

नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ।
यदा द्यूते जिताः पार्था न प्राज्ञायन्त ते क्वचित् ॥ ००२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप ।
एष भीमो महाबाहुर्भीमवेगपराक्रमः ॥ ००३ ॥

एष क्रोधवशान्हत्वा पर्वते गन्धमादने ।
सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ००४ ॥

गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् ।
व्याघ्रानृक्षान्वराहांश्च हतवान्स्त्रीपुरे तव ॥ ००५ ॥

यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परंतपः ।
गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ००६ ॥

शृङ्गारवेषाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ ।
नानारथसहस्राणां समर्थौ पुरुषर्षभौ ॥ ००७ ॥

एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।
सैरन्ध्री द्रौपदी राजन्यत्कृते कीचका हताः ॥ ००८ ॥

अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ००९ ॥

उषिताः स्म महाराज सुखं तव निवेशने ।
अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ।
तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ ०११ ॥

अयं स द्विषतां मध्ये मृगाणामिव केसरी ।
अचरद्रथवृन्देषु निघ्नंस्तेषां वरान्वरान् ॥ ०१२ ॥

अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः ।

हिरण्यकक्ष्यः सङ्ग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ॥ ०१३ ॥

अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ।
अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ ०१४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ ०१५ ॥

प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ।
उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि ते मतम् ॥ ०१६ ॥

उत्तर उवाच ॥

अर्च्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।
पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ ०१७ ॥

विराट उवाच ॥

अहं खल्वपि सङ्ग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ ०१८ ॥

एतेषां बाहुवीर्येण यदस्माकं जयो मृधे ।
वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०१९ ॥

प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ ०१९ ॥

यदस्माभिरजानद्भिः किञ्चिदुक्तो नराधिपः ।
क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो विराटः परमाभितुष्टः ; समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै ; सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ ०२१ ॥

पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

समुपाघ्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०२३ ॥

नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ ०२५ ॥

इदं च राज्यं नः पार्था यच्चान्यद्वसु किञ्चन ।
प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं कौन्तेया अविशङ्कया ॥ ०२६ ॥

उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनञ्जयः ।
अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ०२७ ॥

एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनञ्जयम् ।
ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्नुषां दुहितरं तव ।
युक्तश्चावां हि संबन्धो मत्स्यभारतसत्तमौ ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०६७

विराट उवाच ॥

किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ ००१ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ ००२ ॥

प्रियो बहुमतश्चाहं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ००३ ॥

वयःस्थया तया राजन्सह संवत्सरोषितः ।
अतिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्य चाभिभो ॥ ००४ ॥

तस्मान्निमन्त्रये त्वाहं दुहितुः पृथिवीपते ।
शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ००५ ॥

स्नुषाया दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ००६ ॥

अभिषङ्गादहं भीतो मिथ्याचारात्परंतप ।
स्नुषार्थमुत्तरां राजन्प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ ००७ ॥

स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुर्यथा ।
दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ००८ ॥

अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशां पते ।

जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ००९ ॥

विराट उवाच ॥

उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ।
य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ ०१० ॥

यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् ।
सर्वे कामाः समृद्धा मे संबन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ०११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्वजानात्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ ०१२ ॥

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ ०१३ ॥

ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ ०१४ ॥

तस्मिन्वसंश्च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
आनर्तेभ्योऽपि दाशार्हानभिमन्युं च पाण्डवः ॥ ०१५ ॥

काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ।
अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपते ॥ ०१६ ॥

अक्षौहिण्या च तेजस्वी यज्ञसेनो महाबलः ।
द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ ०१७ ॥

धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ०१८ ॥

सर्वे शस्त्रास्त्रसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ ०१८ ॥

तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ ०१९ ॥

ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।
तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ॥ ०२० ॥

कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ ०२० ॥

अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एव च ।
अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतपाः ॥ ०२१ ॥

इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ।
आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः ॥ ०२२ ॥

दश नागसहस्राणि हयानां च शतायुतम् ।
रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् ॥ ०२३ ॥

वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ।
अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ ०२४ ॥

पारिबर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ॥ ०२५ ॥

ततो विवाहो विधिवद्ववृते मत्स्यपार्थयोः ॥ ०२५ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ।
पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ ०२६ ॥

उच्चावचान्मृगाञ्जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् ।
सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ ०२७ ॥

गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ ०२८ ॥

सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ।
आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ०२९ ॥

वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ।
सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया ॥ ०३० ॥

परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलङ्कृताम् ।
सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ०३१ ॥

तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनञ्जयः ।
सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा ॥ ०३२ ॥

तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०३३ ॥

प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ०३४ ॥

तस्मै सप्त सहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।
द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहु धनं तदा ॥ ०३५ ॥

कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ०३६ ॥

गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ०३७ ॥

तन्महोत्सवसङ्काशं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ०३८ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

उद्योग पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - उद्योग पर्व

उद्योगपर्व १
अध्याय ००१ . . . . १
अध्याय ००२ . . . . ४
अध्याय ००३ . . . . ५
अध्याय ००४ . . . . ८
अध्याय ००५ . . . . ११
अध्याय ००६ . . . . १३
अध्याय ००७ . . . . १५
अध्याय ००८ . . . . १९
इन्द्रविजयोपाख्यानम् २३
अध्याय ००९ . . . . २३
अध्याय ०१० . . . . ३०
अध्याय ०११ . . . . ३६
अध्याय ०१२ . . . . ३८
अध्याय ०१३ . . . . ४२
अध्याय ०१४ . . . . ४५
अध्याय ०१५ . . . . ४७
अध्याय ०१६ . . . . ५१
अध्याय ०१७ . . . . ५५
अध्याय ०१८ . . . . ५८
अध्याय ०१९ . . . . ६१

अध्याय ०२० . . . . ६४
अध्याय ०२१ . . . . ६७

संजययानपर्व ६९
अध्याय ०२२ . . . . ६९
अध्याय ०२३ . . . . ७३
अध्याय ०२४ . . . . ७६
अध्याय ०२५ . . . . ७७
अध्याय ०२६ . . . . ७९
अध्याय ०२७ . . . . ८२
अध्याय ०२८ . . . . ८५
अध्याय ०२९ . . . . ८७
अध्याय ०३० . . . . ९३
अध्याय ०३१ . . . . ९७
अध्याय ०३२ . . . . १००

प्रजागरपर्व १०४
अध्याय ०३३ . . . . १०४
अध्याय ०३४ . . . . ११४
अध्याय ०३५ . . . . १२३
अध्याय ०३६ . . . . १३१
अध्याय ०३७ . . . . १३८
अध्याय ०३८ . . . . १४५
अध्याय ०३९ . . . . १४९
अध्याय ०४० . . . . १५६
अध्याय ०४१ . . . . १६०

सनत्सुजातपर्व १६२
अध्याय ०४२ . . . . १६२
अध्याय ०४३ . . . . १६५
अध्याय ०४४ . . . . १७०
अध्याय ०४५ . . . . १७३

यानसंधिपर्व १७७

अध्याय ०४६ . . . . १७७
अध्याय ०४७ . . . . १७९
अध्याय ०४८ . . . . १९०
अध्याय ०४९ . . . . १९५
अध्याय ०५० . . . . २००
अध्याय ०५१ . . . . २०६
अध्याय ०५२ . . . . २०८
अध्याय ०५३ . . . . २१०
अध्याय ०५४ . . . . २१३
अध्याय ०५५ . . . . २२०
अध्याय ०५६ . . . . २२२
अध्याय ०५७ . . . . २२८
अध्याय ०५८ . . . . २३१
अध्याय ०५९ . . . . २३५
अध्याय ०६० . . . . २३७
अध्याय ०६१ . . . . २४०
अध्याय ०६२ . . . . २४२
अध्याय ०६३ . . . . २४६
अध्याय ०६४ . . . . २४८
अध्याय ०६५ . . . . २४९
अध्याय ०६६ . . . . २५१
अध्याय ०६७ . . . . २५२
अध्याय ०६८ . . . . २५५
अध्याय ०६९ . . . . २५७

भगवद्यानपर्व २५८

अध्याय ०७० . . . . २५८
अध्याय ०७१ . . . . २६८
अध्याय ०७२ . . . . २७२
अध्याय ०७३ . . . . २७४
अध्याय ०७४ . . . . २७७

अध्याय ०७५ . . . . २७९
अध्याय ०७६ . . . . २८१
अध्याय ०७७ . . . . २८३
अध्याय ०७८ . . . . २८५
अध्याय ०७९ . . . . २८७
अध्याय ०८० . . . . २८९
अध्याय ०८१ . . . . २९४
अध्याय ०८२ . . . . ३०१
अध्याय ०८३ . . . . ३०४
अध्याय ०८४ . . . . ३०६
अध्याय ०८५ . . . . ३०८
अध्याय ०८६ . . . . ३१०
अध्याय ०८७ . . . . ३१३
अध्याय ०८८ . . . . ३१६
अध्याय ०८९ . . . . ३२६
अध्याय ०९० . . . . ३३१
अध्याय ०९१ . . . . ३३४
अध्याय ०९२ . . . . ३३६
अध्याय ०९३ . . . . ३४१
अध्याय ०९४ . . . . ३४८
अध्याय ०९५ . . . . ३५३
अध्याय ०९६ . . . . ३५५
अध्याय ०९७ . . . . ३५८
अध्याय ०९८ . . . . ३६०
अध्याय ०९९ . . . . ३६२
अध्याय १०० . . . . ३६४
अध्याय १०१ . . . . ३६६
अध्याय १०२ . . . . ३६९
अध्याय १०३ . . . . ३७२
गालवचरितम् ३७६
अध्याय १०४ . . . . ३७६
अध्याय १०५ . . . . ३७९

अध्याय १०६ . . . . ३८१
अध्याय १०७ . . . . ३८३
अध्याय १०८ . . . . ३८६
अध्याय १०९ . . . . ३८८
अध्याय ११० . . . . ३९१
अध्याय १११ . . . . ३९३
अध्याय ११२ . . . . ३९६
अध्याय ११३ . . . . ३९८
अध्याय ११४ . . . . ४००
अध्याय ११५ . . . . ४०३
अध्याय ११६ . . . . ४०५
अध्याय ११७ . . . . ४०७
अध्याय ११८ . . . . ४१०
अध्याय ११९ . . . . ४१२
अध्याय १२० . . . . ४१६
अध्याय १२१ . . . . ४१८
अध्याय १२२ . . . . ४२०
अध्याय १२३ . . . . ४२७
अध्याय १२४ . . . . ४३०
अध्याय १२५ . . . . ४३२
अध्याय १२६ . . . . ४३४
अध्याय १२७ . . . . ४३९
अध्याय १२८ . . . . ४४५
अध्याय १२९ . . . . ४५०
अध्याय १३० . . . . ४५४
विदुरापुत्रानुशासनम् ४५८
अध्याय १३१ . . . . ४५८
अध्याय १३२ . . . . ४६२
अध्याय १३३ . . . . ४६७
अध्याय १३४ . . . . ४७१
अध्याय १३५ . . . . ४७४
अध्याय १३६ . . . . ४७७

अध्याय १३७ . . . . ४८०

कर्णोपनिवादपर्व ४८३
अध्याय १३८ . . . . ४८३
अध्याय १३९ . . . . ४८६
अध्याय १४० . . . . ४९२
अध्याय १४१ . . . . ४९४
अध्याय १४२ . . . . ४९९
अध्याय १४३ . . . . ५०२
अध्याय १४४ . . . . ५०४

अभिनिर्याणपर्व ५०७
अध्याय १४५ . . . . ५०७
अध्याय १४६ . . . . ५१२
अध्याय १४७ . . . . ५१६
अध्याय १४८ . . . . ५२०
अध्याय १४९ . . . . ५२२
अध्याय १५० . . . . ५३१
अध्याय १५१ . . . . ५३४
अध्याय १५२ . . . . ५३७

भीष्माभिषेचनपर्व ५४०
अध्याय १५३ . . . . ५४०
अध्याय १५४ . . . . ५४४
अध्याय १५५ . . . . ५४८
अध्याय १५६ . . . . ५५२

उलूकयानपर्व ५५४
अध्याय १५७ . . . . ५५४
अध्याय १५८ . . . . ५५६
अध्याय १५९ . . . . ५६०
अध्याय १६० . . . . ५६२

रथातिरथसंख्यानपर्व ५६५

अध्याय १६१ . . . . ५६५
अध्याय १६२ . . . . ५६६
अध्याय १६३ . . . . ५७०
अध्याय १६४ . . . . ५७३
अध्याय १६५ . . . . ५७६
अध्याय १६६ . . . . ५८०
अध्याय १६७ . . . . ५८४
अध्याय १६८ . . . . ५८६
अध्याय १६९ . . . . ५८९

अम्बोपाख्यानपर्व ५९१

अध्याय १७० . . . . ५९१
अध्याय १७१ . . . . ५९४
अध्याय १७२ . . . . ५९५
अध्याय १७३ . . . . ५९८
अध्याय १७४ . . . . ६००
अध्याय १७५ . . . . ६०३
अध्याय १७६ . . . . ६०६
अध्याय १७७ . . . . ६११
अध्याय १७८ . . . . ६१४
अध्याय १७९ . . . . ६१८
अध्याय १८० . . . . ६२२
अध्याय १८१ . . . . ६२६
अध्याय १८२ . . . . ६३०
अध्याय १८३ . . . . ६३२
अध्याय १८४ . . . . ६३५
अध्याय १८५ . . . . ६३७
अध्याय १८६ . . . . ६३९
अध्याय १८७ . . . . ६४३
अध्याय १८८ . . . . ६४७
अध्याय १८९ . . . . ६५०

अध्याय १९० . . . . ६५२
अध्याय १९१ . . . . ६५५
अध्याय १९२ . . . . ६५७
अध्याय १९३ . . . . ६६०
अध्याय १९४ . . . . ६६८
अध्याय १९५ . . . . ६७०
अध्याय १९६ . . . . ६७२
अध्याय १९७ . . . . ६७५

॥ महाभारत उद्योगपर्व ॥

उद्योगपर्व

अध्याय ००१

वैशंपायन उवाच ॥

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा ;स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः ।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः ; सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ ००१ ॥

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा ; मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा ; तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ ००२ ॥

अथासनान्याविशतां पुरस्ता ;दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां ; पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ००३ ॥

पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु ; शिनिप्रवीरः सहरौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ ; जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ००४ ॥

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो ; भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ ; विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ००५ ॥

सर्वे च शूराः पितृभिः समाना ; वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः ; सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ००६ ॥

तथोपविष्टेषु महारथेषु ; विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा ; ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ००७ ॥

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः ; कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः ; कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ००८ ॥

कथान्तमासाद्य च माधवेन ; संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यश्रृण्व ;न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ००९ ॥

कृष्ण उवाच ॥

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं ; युधिष्ठिरः सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहृतं च राज्यं ; पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ ०१० ॥

शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च ; सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।
पाण्डोः सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं ; वर्षाणि षट्सप्त च भारताग्र्यैः ॥ ०११ ॥

त्रयोदशश्चैव सुदुस्तरोऽय ;मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणै ;र्यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ ०१२ ॥

एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो ; दुर्योधनस्यापि च यद्धितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां ; धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ ०१३ ॥

अधर्मयुक्तं च न कामयेत ; राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।
धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं ; ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ ०१४ ॥

पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां ; यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन ; कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ ०१५ ॥

न चापि पार्थो विजितो रणे तैः ; स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि ;रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ ०१६ ॥

यत्तत्स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य ; समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः ; कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ ०१७ ॥

बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैः ; संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः ; सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ ०१८ ॥

तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं ; धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां ; मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ ०१९ ॥

इमे च सत्येऽभिरताः सदैव ; तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा ; हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ ०२० ॥

तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः ; सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।
युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव ; तैर्वध्यमाना युधि तांश्च हन्युः ॥ ०२१ ॥

तथापि नेमेऽल्पतया समर्था ;स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि ;स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ ०२२ ॥

दुर्योधनस्यापि मतं यथाव ;न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य ; किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ ०२३ ॥

तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः ; शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां ; राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ ०२४ ॥

निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य ; धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य ; संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ००२

बलदेव उवाच ॥

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य ; वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च ; दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ ००१ ॥

अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः ; कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः ; सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ ००२ ॥

लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः ; सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु ;स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ००३ ॥

दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं ; वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि ;द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ००४ ॥

स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं ; वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च ; गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥ ००५ ॥

सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा ; बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।
स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु ; लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ००६ ॥

एतेषु सर्वेषु समागतेषु ; पौरेषु वृद्धेषु च सङ्गतेषु ।
ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं ; कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ००७ ॥

सर्वास्ववस्थासु च ते न कौट्या ;द्ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य ; द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ००८ ॥

निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः ; सर्वैः सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं ; समाह्वयेद्देवितुमाजमीढः ॥ ००९ ॥

दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये ; युधिष्ठिरो यान्विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान्सौबलमेव चायं ; समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ ०१० ॥

स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन ; अक्षेषु नित्यं सुपराङ्मुखेषु ।
संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य ; तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ ०११ ॥

तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु ; वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।
तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः ; स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे ; शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य ; समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ ०१३ ॥

अध्याय ००३

सात्यकिरुवाच ॥

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ ००१ ॥

सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ ००२ ॥

एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ००३ ॥

नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ००४ ॥

कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ००५ ॥

समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।
अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ ००६ ॥

यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ००७ ॥

समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ००८ ॥

कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ००९ ॥

यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्ययमत्यन्तं परान्नार्हति याचितुम् ॥ ०१० ॥

कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ०११ ॥

अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ ०१२ ॥

अहं तु ताञ्शितैर्बाणैरनुनीय रणे बलात् ।

पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ०१३ ॥

अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ ०१४ ॥

न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ ०१५ ॥

को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मां चापि विषहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ ०१६ ॥

यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
को जिजीविषुरासीदेद्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ०१७ ॥

पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ।
समप्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ ०१८ ॥

सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ ०१९ ॥

ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ ०२० ॥

नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।
अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ ०२१ ॥

हृद्गतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ ०२२ ॥

अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ ०२३ ॥

अध्याय ००४

द्रुपद उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ ००१ ॥

अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥ ००२ ॥

बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ००३ ॥

न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथञ्चन ।
न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ००४ ॥

गर्दभे मार्दवं कुर्याद्गोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ००५ ॥

मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ००६ ॥

एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।
प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ००७ ॥

शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।

केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ००८ ॥

स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ००९ ॥

तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ ०१० ॥

शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ०११ ॥

अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च ।
दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥ ०१२ ॥

आनीयतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ ०१३ ॥

बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ ०१४ ॥

शकानां पह्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ ०१५ ॥

जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।
क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ ०१६ ॥

जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्पौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ ०१७ ॥

औड्रश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ ०१८ ॥

बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरञ्जयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ ०१९ ॥

अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।
समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ ०२० ॥

महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ ०२१ ॥

दुर्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ ०२२ ॥

भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ ०२३ ॥

उद्धवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ०२४ ॥

कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ ०२५ ॥

अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः ।
प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ ०२६ ॥

यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शांतनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ००५

वासुदेव उवाच ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।
अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ ००१ ॥

एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ ००२ ॥

किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ००३ ॥

ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ००४ ॥

भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ००५ ॥

भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।
आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ००६ ॥

स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ००७ ॥

यदि तावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुङ्गवः ।
न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ००८ ॥

अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेः ॥ ००९ ॥

ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ ०११ ॥

द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुः साङ्ग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ ०१२ ॥

ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ ०१३ ॥

वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥ ०१४ ॥

तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम् ।
धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ ०१५ ॥

समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ ०१६ ॥

बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ ०१७ ॥

ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् ।
कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ ०१८ ॥

अध्याय ००६

द्रुपद उवाच ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ ००१ ॥

द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ ००२ ॥

कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ००३ ॥

विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ००५ ॥

शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ००६ ॥

ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
न कस्याञ्चिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ००७ ॥

भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ००८ ॥

विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं सञ्जनयिष्यति ॥ ००९ ॥

अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ ०१० ॥

एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सञ्चयम् ॥ ०११ ॥

भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ ०१२ ॥

एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
सङ्गत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥ ०१३ ॥

स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
कृपालुषु परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ ०१४ ॥

वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्येषामिति मे नात्र संशयः ॥ ०१५ ॥

न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ ०१६ ॥

स भवान्पुष्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय ००७

वैशंपायन उवाच ॥

गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ ००१ ॥

सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ ००२ ॥

स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ००३ ॥

तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।
आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः ॥ ००४ ॥

तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ००५ ॥

ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ००६ ॥

ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ००७ ॥

प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।
स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ॥ ००८ ॥

तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ००८ ॥

ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।

विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ००९ ॥

समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ ०१० ॥

अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ०११ ॥

त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सद्वृत्तमनुपालय ॥ ०१२ ॥

कृष्ण उवाच ॥

भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनञ्जयः ॥ ०१३ ॥

तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।
साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ ०१४ ॥

प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ ०१५ ॥

मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे सङ्ग्रामयोधिनः ॥ ०१६ ॥

ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः सङ्ग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ ०१७ ॥

आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्वृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अयुध्यमानं सङ्ग्रामे वरयामास केशवम् ॥ ०१९ ॥

सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ ०२० ॥

दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ ०२१ ॥

सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ०२२ ॥

विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ ०२३ ॥

निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ०२४ ॥

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ ०२५ ॥

नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ ०२६ ॥

जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ ०२७ ॥

इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ ०२८ ॥

सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ०२९ ॥

स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ०३० ॥

गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायाहं त्वया वृतः ॥ ०३१ ॥

अर्जुन उवाच ॥

भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ०३२ ॥

भवांस्तु कीर्तिमा.णल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ०३३ ॥

सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ०३४ ॥

वासुदेव उवाच ॥

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
वृतो दाशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ०३६ ॥

अध्याय ००८

वैशंपायन उवाच ॥

शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ००१ ॥

तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि बहुलां सेनां स बिभर्ति नरर्षभः ॥ ००२ ॥

विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ००३ ॥

स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ००४ ॥

व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ००५ ॥

ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।
उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ००६ ॥

कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलङ्कृताः ॥ ००७ ॥

स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ॥ ००८ ॥

आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ००८ ॥

स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ००९ ॥

पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ॥ ०१० ॥

आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ ०१० ॥

गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ।
तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ॥ ०११ ॥

परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ०११ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ ०१३ ॥

स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ ०१४ ॥

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ ०१५ ॥

समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ०१६ ॥

ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ ०१७ ॥

तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ ०१८ ॥

कुशलं राजशार्दूल कच्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासाद्दिष्ट्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ ०१९ ॥

सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया सह ॥ ०२० ॥

अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ ०२१ ॥

दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ ०२२ ॥

विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माल्लोभकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ ०२३ ॥

ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ ०२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ०२५ ॥

एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ ०२५ ॥

भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ॥ ०२६ ॥

कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ ०२६ ॥

तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।
तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ॥ ०२७ ॥

अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुमर्हसि मातुल ॥ ०२७ ॥

शल्य उवाच ॥

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ ०२८ ॥

अहं तस्य भविष्यामि सङ्ग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ ०२९ ॥

तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ०३० ॥

यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०३१ ॥

एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ०३२ ॥

यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ०३३ ॥

जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ०३४ ॥

सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ।
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ०३५ ॥

दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ०३६ ॥

इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ०३७ ॥

इन्द्रविजयोपाख्यानम्

अध्याय ००९

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ००१ ॥

शल्य उवाच ॥

शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।

सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ ००२ ॥

त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात्किलासृजत् ॥ ००३ ॥

ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।
तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ००४ ॥

वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।
एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ००५ ॥

स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।
तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥ ००६ ॥

तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।
विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ००७ ॥

कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।
विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ००८ ॥

इति सञ्चिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।
आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ००९ ॥

यथा स सज्जेत्त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ ०१० ॥

शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ०११ ॥

अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ ०१२ ॥

अप्सरस ऊचुः ॥

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥ ०१३ ॥

निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ॥ ०१४ ॥

यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ ०१४ ॥

शल्य उवाच ॥

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ॥ ०१५ ॥

नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ ०१५ ॥

विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ ०१६ ॥

तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ ०१७ ॥

न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ०१८ ॥

संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ ०१९ ॥

स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।

विनिश्चितमतिर्धीमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ ०२० ॥

वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ ०२१ ॥

शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ॥ ०२२ ॥

मुमोच वज्रं सङ्क्रुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ ०२२ ॥

स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ ०२३ ॥

तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ ०२४ ॥

हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ ०२४ ॥

अभितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ॥ ०२५ ॥

क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ ०२५ ॥

तक्षोवाच ॥

महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ ०२६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।

मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ०२७ ॥

तक्षोवाच ॥

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ०२८ ॥

इन्द्र उवाच ॥

अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।
कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ ०२९ ॥

तक्षोवाच ॥

क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।
ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ०३० ॥

इन्द्र उवाच ॥

पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।
शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ०३१ ॥

अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ०३२ ॥

शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ०३३ ॥

शल्य उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।

शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ०३४ ॥

निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ०३५ ॥

येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्रान्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ०३६ ॥

येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ०३७ ॥

यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ०३८ ॥

ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ०३९ ॥

त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०४० ॥

तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ०४१ ॥

तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ॥ ०४२ ॥

स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ०४२ ॥

उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ॥ ०४३ ॥

इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ०४३ ॥

सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ॥ ०४४ ॥

शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ०४४ ॥

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
सङ्क्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ०४५ ॥

ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ०४६ ॥

ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ०४७ ॥

विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
स्वान्यङ्गान्यभिसङ्क्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ॥ ०४८ ॥

ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ०४८ ॥

जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ॥ ०४९ ॥

संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ०४९ ॥

यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ०५० ॥

निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।
समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ॥ ०५१ ॥

अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ०५१ ॥

किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ॥ ०५२ ॥

उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ०५२ ॥

अध्याय ०१०

इन्द्र उवाच ॥

सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
न ह्यस्य सदृशं किञ्चित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ ००१ ॥

समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ।
कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ ००२ ॥

तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेत्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ००३ ॥

तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ॥ ००४ ॥

तेन संमन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ००४ ॥

शल्य उवाच ॥

एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ००५ ॥

ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ।
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ००६ ॥

अमृतं चाहृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ००७ ॥

त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ००८ ॥

गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ००९ ॥

विष्णुरुवाच ॥

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ ०१० ॥

गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ०११ ॥

भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ ०१२ ॥

गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ ०१३ ॥

शल्य उवाच ॥

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ ०१४ ॥

समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ ०१५ ॥

ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ ०१६ ॥

ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ ०१७ ॥

न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ ०१८ ॥

पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ॥ ०१९ ॥

अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ०१९ ॥

ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ ०२० ॥

सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
यद्ब्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि श्रृणुतानघाः ॥ ०२१ ॥

संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ ०२२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

सकृत्सतां सङ्गतं लिप्सितव्यं ; ततः परं भविता भव्यमेव ।
नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण सङ्गतं ; तस्मात्सतां सङ्गतं लिप्सितव्यम् ॥ ०२३ ॥

दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं ; ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत्सत्पुरुषेण सङ्गतं ; तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ ०२४ ॥

इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ ०२५ ॥

तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ ०२६ ॥

शल्य उवाच ॥

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ ०२७ ॥

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ ०२८ ॥

न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ ०२९ ॥

वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ०३० ॥

बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ०३१ ॥

यत्तः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।
वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ॥ ०३२ ॥

रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्बलवृत्रहा ॥ ०३२ ॥

स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ०३३ ॥

ततः सञ्चिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ॥ ०३४ ॥

वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ०३४ ॥

यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ०३५ ॥

एवं सञ्चिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ०३६ ॥

नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षेप्स्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ०३७ ॥

सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ०३८ ॥

निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ०३९ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ०४० ॥

नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ॥ ०४१ ॥

विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ०४१ ॥

ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयङ्करे ।
अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ॥ ०४२ ॥

त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ॥ ०४२ ॥

सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसञ्ज्ञो विचेतनः ।
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ॥ ०४३ ॥

प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ०४३ ॥

ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ।
भूमिः प्रध्वस्तसङ्काशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ॥ ०४४ ॥

विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ०४४ ॥

सङ्क्षोभश्चापि सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ०४५ ॥

अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ०४६ ॥

दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स्म कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०११

शल्य उवाच ॥

ऋषयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ००१ ॥

ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ ००१ ॥

स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ ००२ ॥

दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ००३ ॥

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ००४ ॥

परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ००५ ॥

देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ॥ ००६ ॥

तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ००६ ॥

धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ००७ ॥

सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ००८ ॥

देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ॥ ००९ ॥

सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ००९ ॥

अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ ०१० ॥

शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ०११ ॥

विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋतवः षड्व देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ॥ ०१२ ॥

मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ ०१२ ॥

एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ ०१३ ॥

स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ ०१४ ॥

अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।
आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ ०१५ ॥

तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मंस्तवास्मि शरणं गता ॥ ०१६ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तसुखभागिनीम् ॥ ०१७ ॥

अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ ०१८ ॥

नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किञ्चिदीश्वर ।
तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ ०१९ ॥

बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ ०२० ॥

द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२१ ॥

समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ ०२१ ॥

अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०१२

शल्य उवाच ॥

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ००१ ॥

देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ ००२ ॥

जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ००३ ॥

निवर्तय मनः पापात्परदाराभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ००४ ॥

एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ००५ ॥

अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।
जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ००६ ॥

बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ००७ ॥

उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ००८ ॥

देवा ऊचुः ॥

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ००९ ॥

शल्य उवाच ॥

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ ०१० ॥

जानीमः शरणं प्राप्तमिन्द्राणीं तव वेश्मनि ।
दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ०११ ॥

ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ ०१२ ॥

इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ ०१३ ॥

एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ ०१४ ॥

नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥ ०१५ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।
धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ ०१६ ॥

नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ ०१७ ॥

नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ ०१८ ॥

न तस्य बीजं रोहति बीजकाले; न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे; न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ ०१९ ॥

मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः; स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै; न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ ०२० ॥

प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले; सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे; सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ०२१ ॥

एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ०२२ ॥

अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ ०२३ ॥

शल्य उवाच ॥

अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।
कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ ०२४ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा ।
इन्द्राणीहितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति ॥ ०२५ ॥

बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।
दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ ०२६ ॥

शल्य उवाच ॥

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।
ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ॥ ०२७ ॥

एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ ०२७ ॥

ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ ०२८ ॥

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।

एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ ०२९ ॥

क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥ ०३० ॥

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ०३१ ॥

दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०१३

शल्य उवाच ॥

अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट्तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥ ००१ ॥

भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ ००१ ॥

एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ ००२ ॥

नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ००३ ॥

कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किञ्चित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥ ००४ ॥

तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००५ ॥

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ००५ ॥

नहुष उवाच ॥

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ००६ ॥

शल्य उवाच ॥

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ००७ ॥

तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साग्निपुरोगमाः ।
मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ००८ ॥

देवदेवेन सङ्गम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ००९ ॥

ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ॥ ०१० ॥

रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ०१० ॥

त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ०११ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ ०१२ ॥

पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ ०१३ ॥

स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कञ्चित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ ०१४ ॥

श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ ०१५ ॥

यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ ०१५ ॥

तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ ०१६ ॥

विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ ०१८ ॥

अकम्प्यं नहुषं स्थानाद्दृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ ०१९ ॥

ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ ०२० ॥

प्रनष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ ०२१ ॥

यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ ०२२ ॥

पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ ०२३ ॥

प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ ०२४ ॥

यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०१४

शल्य उवाच ॥

अथैनां रुपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ ००१ ॥

इन्द्राणी संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ ००२ ॥

उपश्रुतिरुवाच ॥

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ००३ ॥

पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।

दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ॥ ००४ ॥

क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ००४ ॥

शल्य उवाच ॥

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ॥ ००५ ॥

हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ००५ ॥

समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ००६ ॥

तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ००७ ॥

तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ००८ ॥

पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ।
बिसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ००९ ॥

तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ ०१० ॥

इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ०११ ॥

किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ ०१२ ॥

इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ॥ ०१३ ॥

उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ ०१३ ॥

यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ॥ ०१४ ॥

जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ ०१४ ॥

प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०१५

शल्य उवाच ॥

एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या पुनरथाब्रवीत् ।
विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ ००१ ॥

विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।
नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ ००२ ॥

गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ००३ ॥

ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।

एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ००४ ॥

इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ००५ ॥

नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ००६ ॥

भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ००७ ॥

न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
सत्येन वै शपे देवि कर्तास्मि वचनं तव ॥ ००८ ॥

इन्द्राण्युवाच ॥

यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ००९ ॥

कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय ।
वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ॥ ०१० ॥

वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ ०१० ॥

इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ॥ ०११ ॥

यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ०११ ॥

वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः सङ्गता विभो ।
सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ ०१२ ॥

नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
सर्वेषां तेज आदत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् ॥ ०१३ ॥

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ ०१३ ॥

शल्य उवाच ॥

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ ०१४ ॥

अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ ०१५ ॥

न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।
अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ०१६ ॥

मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ ०१७ ॥

न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।
चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ ०१८ ॥

तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।
सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ ०१९ ॥

पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ ०१९ ॥

एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ ०२० ॥

अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।
कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ ०२१ ॥

नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।
समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ॥ ०२२ ॥

शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ ०२२ ॥

बाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।
न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ ०२३ ॥

न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।
अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ ०२४ ॥

इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ।
शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ०२५ ॥

ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ ०२६ ॥

तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ ०२७ ॥

स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ॥ ०२८ ॥

निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ ०२८ ॥

अग्निरुवाच ॥

बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।

आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥ ०२९ ॥

न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ ०२९ ॥

शल्य उवाच ॥

तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ।
अग्निरुवाच ॥

नापः प्रवेष्टुं शक्ष्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ०३१ ॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०१६

बृहस्पतिरुवाच ॥

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ ००१ ॥

त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ ००२ ॥

कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ००३ ॥

त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ००४ ॥

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह ; प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति ;स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ००५ ॥

त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ००६ ॥

त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ००७ ॥

स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ००८ ॥

शल्य उवाच ॥

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ॥ ००९ ॥

दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००९ ॥

प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ ०१० ॥

अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।
अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं स्थितम् ॥ ०११ ॥

आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ ०१२ ॥

गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ ०१३ ॥

महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ ०१४ ॥

शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
उत्तिष्ठ वज्रिन्संपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ ०१५ ॥

महेन्द्र दानवान्हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ॥ ०१६ ॥

त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ ०१६ ॥

त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य ;स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र ; त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ ०१७ ॥

पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।
एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ ०१८ ॥

स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ ०१९ ॥

किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ ०२० ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।
देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ ०२१ ॥

इन्द्र उवाच ॥

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ ०२२ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

देवा भीताः शक्रमकामयन्त; त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।
तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च; गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ ०२३ ॥

गत्वाब्रुवन्नहुषं शक्र तत्र; त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।
तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त; आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ ०२४ ॥

एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै; राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः; कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ ०२५ ॥

तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं; मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता; न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ ०२६ ॥

शल्य उवाच ॥

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे; बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो; देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ ०२७ ॥

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु;र्दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च; पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ ०२८ ॥

स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः; सञ्चोदयन्नहुषस्यान्तरेण ।
राजा देवानां नहुषो घोररूप;स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ ०२९ ॥

ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो ; दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव ।
त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये ;स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ०३० ॥

इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति ;र्यमः कुबेरश्च महाभिषेकम् ।
संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन ; रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ०३१ ॥

ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं ; प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भविताग्ने तवापि ; ऐन्द्राग्नो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ०३२ ॥

एवं सञ्चिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ०३३ ॥

वैवस्वतं पितृणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०१७

शल्य उवाच ॥

अथ सञ्चिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ॥ ००१ ॥

तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ ००१ ॥

सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ ००२ ॥

दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ००३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ००४ ॥

शल्य उवाच ॥

पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ००५ ॥

एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ००६ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ००७ ॥

श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ००८ ॥

पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ००८ ॥

य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ॥ ००९ ॥

नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ००९ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ ०१० ॥

अगस्त्य उवाच ॥

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ०११ ॥

तेनाभूद्धततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमाविग्नमवोचं भयपीडितम् ॥ ०१२ ॥

यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ ०१३ ॥

यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ ०१४ ॥

ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ॥ ०१५ ॥

विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ०१५ ॥

एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ ०१६ ॥

त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ०१७ ॥

शल्य उवाच ॥

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ ०१८ ॥

गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ ०१९ ॥

उपगम्याब्रुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ॥ ०२० ॥

दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ ०२० ॥

अध्याय ०१८

शल्य उवाच ॥

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ ००१ ॥

पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ ००२ ॥

सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ००३ ॥

स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ००४ ॥

ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ००५ ॥

ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ००६ ॥

अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ००७ ॥

एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ००८ ॥

संपूज्य सर्वांस्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ००९ ॥

एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।
अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ ०१० ॥

नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ०११ ॥

एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ ०१२ ॥

दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट्पापचेतनः ।
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ ०१३ ॥

एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ ०१४ ॥

ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।

भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ ०१५ ॥

उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ ०१६ ॥

तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।
संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ०१८ ॥

आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ ०१९ ॥

न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्काञ्चिद्दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ ०२० ॥

सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ ०२१ ॥

श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ ०२२ ॥

भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ ०२३ ॥

शल्य उवाच ॥

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तत आमन्त्र्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०१९

वैशंपायन उवाच ॥

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ ००१ ॥

तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयां चक्रिरे बलम् ॥ ००२ ॥

परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ००३ ॥

खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ००४ ॥

तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ००५ ॥

अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ००६ ॥

तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ००७ ॥

मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ००८ ॥

तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।
वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ००९ ॥

तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं बलवत्तदा ॥ ०१० ॥

द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ०११ ॥

तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ ०१२ ॥

इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसङ्कुलाः ॥ ०१३ ॥

युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ ०१३ ॥

तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ ०१४ ॥

तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ ०१५ ॥

तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ ०१६ ॥

कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धकबलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ ०१७ ॥

तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ ०१८ ॥

जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ ०१९ ॥

तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ ०२० ॥

सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ ०२१ ॥

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ।
स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ ०२२ ॥

तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ ०२३ ॥

आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ ०२४ ॥

केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ ०२५ ॥

इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ ०२७ ॥

न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ ०२८ ॥

ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ ०२९ ॥

अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ०३० ॥

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ०३१ ॥

तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०२०

वैशंपायन उवाच ॥

स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ ००१ ॥

सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ ००२ ॥

सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ००३ ॥

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ००५ ॥

एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ००६ ॥

प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।
शेषवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ००७ ॥

पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनापहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ००८ ॥

तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ००९ ॥

सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ ०१० ॥

तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसङ्क्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ०११ ॥

ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ॥ ०१२ ॥

तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ ०१३ ॥

न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ ०१४ ॥

यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ ०१५ ॥

अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य सङ्गताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ ०१६ ॥

अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ ०१७ ॥

एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर्बहुरूपो धनञ्जयः ॥ ०१८ ॥

यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते ।
एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ ०१९ ॥

बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥ ०२० ॥

ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०२१

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ ००२ ॥

दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ००३ ॥

भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ००४ ॥

असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ००५ ॥

किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।
को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनञ्जयम् ॥ ००६ ॥

अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ००७ ॥

भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

न तन्न विदितं ब्रह्म.ण्लोके भूतेन केनचित् ।

पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ००९ ॥

दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान्पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०१० ॥

न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ०११ ॥

दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ ०१२ ॥

यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ ०१३ ॥

ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मौर्ख्याद्धि केवलम् ॥ ०१४ ॥

अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थः षड्रथाञ्जितवान्युधि ॥ ०१६ ॥

न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।

अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ ०१९ ॥

चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् ।
स भवान्प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ ०२० ॥

स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

संजययानपर्व

अध्याय ०२२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रा ;नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा ; दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ ००१ ॥

सर्वान्वदेः सञ्जय स्वस्तिमन्तः ; कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुष्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं ; मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ ००२ ॥

नाहं क्वचित्सञ्जय पाण्डवानां ; मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा ; पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ००३ ॥

दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परिक्ष ;न्नित्यं कञ्चिद्येन गर्हेय पार्थान् ।

धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं ; सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ००४ ॥

घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव ; निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय ; धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ००५ ॥

त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले ; न संवासाज्जीर्यति मैत्रमेषाम् ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्था ;स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य पक्षे ॥ ००६ ॥

अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धे ;र्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
तेषां हीमे हीनसुखप्रियाणां ; महात्मनां सञ्जनयन्ति तेजः ॥ ००७ ॥

उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो ; दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं यच्च मन्येत बालः ; शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ००८ ॥

यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च ; वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे ; पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ००९ ॥

स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची ; गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो ; लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ ०१० ॥

तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता ;द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्शरौघा ;न्पतङ्गसंघानिव शीघ्रवेगान् ॥ ०११ ॥

दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू ;न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत्सव्यसाची ; सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ ०१२ ॥

यश्चैव देवान्खाण्डवे सव्यसाची ; गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे ; यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ ०१३ ॥

गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा ;द्धस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं ; बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ ०१४ ॥

सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी ; दहेत्क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो ; युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ ०१५ ॥

सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ ; सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान्रुजन्तौ ; माद्रीपुत्रौ नेह कुरून्विशेताम् ॥ ०१६ ॥

तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी ; धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः ; संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ ०१७ ॥

सहोषितश्चरितार्थो वयःस्थः ; शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व ;द्युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ ०१८ ॥

अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो ; महेष्वासा भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा ; युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ ०१९ ॥

सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां ; समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि ; प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ ०२० ॥

गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च ; योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः ; समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ ०२१ ॥

पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो ; युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा ; लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ ०२२ ॥

अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवा ;त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं ; स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ ०२३ ॥

अपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च ; सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं ; श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ ०२४ ॥

अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं ; ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य ; प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ ०२५ ॥

यशोमानौ वर्धयन्यादवानां ; पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं ; करूषराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ ०२६ ॥

तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा ; सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय ; सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ ०२७ ॥

यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया ;दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु ;र्वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ ०२८ ॥

पराक्रमं मे यदवेदयन्त ; तेषामर्थे सञ्जय केशवस्य ।
अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णो ;र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ ०२९ ॥

न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत ; येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन ; श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ०३० ॥

नो चेद्गच्छेत्सङ्गरं मन्दबुद्धि ;स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
नो चेत्कुरून्सञ्जय निर्दहेता ;मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ॥ ०३१ ॥

मतो हि मे शक्रसमो धनञ्जयः ; सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ०३१ ॥

धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी ; कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी ; नो चेत्क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् ॥ ०३२ ॥

नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवा ;द्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत ; मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ०३३ ॥

अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः ; सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं सञ्जयाहं समीके ; स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ०३४ ॥

स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन ; पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः ; पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ०३५ ॥

जनार्दनं चापि समेत्य तात ; महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे ;धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ०३६ ॥

न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्या ;त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत ।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो ; विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ०३७ ॥

समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च ; जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः ; सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ०३८ ॥

यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य ;स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः सञ्जय राजमध्ये ; न मूर्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०२३

वैशंपायन उवाच ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः ।
उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ ००१ ॥

स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ ००२ ॥

गावल्गणिः सञ्जयः सूतसूनु ;रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।

दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये ; सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ००३ ॥

अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो ; वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो ; धनञ्जयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ००४ ॥

कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री ; सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व ;मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

गावल्गणे सञ्जय स्वागतं ते ; प्रीतात्माहं त्वाभिवदामि सूत ।
अनामयं प्रतिजाने तवाहं ; सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ००६ ॥

चिरादिदं कुशलं भारतस्य ; श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं ; दृष्ट्वैव त्वां सञ्जय प्रीतियोगात् ॥ ००७ ॥

पितामहो नः स्थविरो मनस्वी ; महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो ; यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ००८ ॥

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो ; वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।
महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः ; कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ००९ ॥

स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि ;द्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।
द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो ; महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ०१० ॥

महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता ; धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते ; धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ०११ ॥

सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति सञ्जय ; धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो ; महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ ०१२ ॥

वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि ;न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चि ;त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ ०१३ ॥

स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो ; महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो ; दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ ०१४ ॥

कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव ;त्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।
कच्चिद्दायान्मामकान्धार्तराष्ट्रो ; द्विजातीनां सञ्जय नोपहन्ति ॥ ०१५ ॥

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र ; उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।
कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत ; उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ ०१६ ॥

एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके ; शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेल्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः ; कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ ०१७ ॥

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो ; बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति ; सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ ०१८ ॥

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात ; ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंघान्समेता ;न्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ ०१९ ॥

मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात ; दोधूयमानेन धनुर्धरेण ।
गाण्डीवमुक्तान्स्तनयित्नुघोषा ;नजिह्मगान्कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ ०२० ॥

न ह्यपश्यं कञ्चिदहं पृथिव्यां ; श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन ।
यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः ; सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ ०२१ ॥

गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी ; प्रवेपयञ्शत्रुसंघाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलासु ; चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ ०२२ ॥

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा ;न्समागतानजयद्दन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै ; महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ ०२३ ॥

उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै ; गावल्गणे सञ्जय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे ; माद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ ०२४ ॥

अभ्याभवो द्वैतवने य आसी ;द्दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्शत्रुवशं प्रयाता ;नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ ०२५ ॥

अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं ; माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य ; स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ ०२६ ॥

न कर्मणा साधुनैकेन नूनं ; कर्तुं शक्यं भवतीह सञ्जय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे ;न्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०२४

सञ्जय उवाच ॥

यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव ; कुरून्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।
अनामयास्तात मनस्विनस्ते ; कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ ००१ ॥

सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे ; सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।
दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः ; कुतो दाया.ण्ल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ ००२ ॥

यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य ;मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।
मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो ; युष्मान्द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ००३ ॥

न चानुजानाति भृशं च तप्यते ; शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य ; मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ००४ ॥

स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव सङ्गमे ; युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्कृष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे ; गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ००५ ॥

माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये ; सर्वा दिशः संपतन्तौ स्मरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं ; महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ००६ ॥

न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज ;न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः ; प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ००७ ॥

त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः ; समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं ; पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ००८ ॥

त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो ; शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च ; ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ००९ ॥

यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशाया ;मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज ;न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ ०१० ॥

अध्याय ०२५

युधिष्ठिर उवाच ॥

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च ; जनार्दनो युयुधानो विराटः ।

यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं ; गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अजातशत्रुं च वृकोदरं च ; धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं ; युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ ००२ ॥

पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं ; धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां ; वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरूणाम् ॥ ००३ ॥

शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द ;न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ ;स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ००४ ॥

सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः ; प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले अनृशंसा वदान्या ; ह्रीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ००५ ॥

न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं ; सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्त ;च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ००६ ॥

सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः ; पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान ;न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ००७ ॥

ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं ; ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।
उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयु ;स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ००८ ॥

ते चेत्कुरूननुशास्य स्थ पार्था ; निनीय सर्वान्द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्या ;द्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ००९ ॥

को ह्येव युष्मान्सह केशवेन ; सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं ; लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ ०१० ॥

को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्ता ;नश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे प्रसोढुं विषहेत राज ;न्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ०११ ॥

महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः ; को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च ; निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥ ०१२ ॥

कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया ; निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं ; पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ ०१३ ॥

कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये ; कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
न ह्येव ते वचनं वासुदेवो ; धनञ्जयो वा जातु किञ्चिन्न कुर्यात् ॥ ०१४ ॥

प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य ;देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य ; मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०२६

युधिष्ठिर उवाच ॥

कां नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि ; युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः ; कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ ००१ ॥

अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य सञ्जय ; सिध्येत्सङ्कल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत ;दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ ००२ ॥

कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान ;न्को दैवशप्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था ; धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ००३ ॥

कर्मोदयं सुखमाशंसमानः ; कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं ; य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ॥ ००४ ॥

कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति ; यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ००४ ॥

यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो ; भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो ; न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ॥ ००५ ॥

संपश्येमं भोगचयं महान्तं ; सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ००५ ॥

नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां ; नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा ;न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ००६ ॥

नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते ; कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष ; कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ००७ ॥

स्वयं राजा विषमस्थः परेषु ; सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव ; तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ००८ ॥

आसन्नमग्निं तु निदाघकाले ; गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
यथा वृद्धं वायुवशेन शोचे ;त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ ००९ ॥

प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा ; लालप्यते सञ्जय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं ; पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ ०१० ॥

अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं ; सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी ; संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ०११ ॥

मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां ; बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो ; न सोऽस्मरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ ०१२ ॥

मानघ्नस्य आत्मकामस्य चेर्ष्योः ; संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य ; कामात्मनो दुर्हृदो भावनस्य ॥ ०१३ ॥

अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो ;र्मित्रद्रुहः सञ्जय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी ; प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ ०१४ ॥

तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभू ;न्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो ; न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ ०१५ ॥

क्षत्तुर्यदा अन्ववर्तन्त बुद्धिं ; कृच्छ्रं कुरून्न तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य ; तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ ०१६ ॥

तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य ; ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो ; गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ ०१७ ॥

सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः ; कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः ; प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ ०१८ ॥

आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो ; महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो ; अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ ०१९ ॥

यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं ; युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति ; कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ ०२० ॥

कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च ; द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति ; यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ ०२१ ॥

जानन्त्येते कुरवः सर्व एव ; ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
दुर्योधनं चापराधे चरन्त ;मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ ०२२ ॥

तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः ; शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
किरीटिना तालमात्रायुधेन ; तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ ०२३ ॥

गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा ;वशृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा ;त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ ०२४ ॥

इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु ;मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनञ्जये नकुले चैव सूत ; तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ ०२५ ॥

स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं ; वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा ; न नश्येयुः सञ्जय धार्तराष्ट्राः ॥ ०२६ ॥

जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं ; त्वां पूजयन्सञ्जयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं ; या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ ०२७ ॥

अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां ; शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं ; सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०२७

सञ्जय उवाच ॥

धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा ; लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं ; संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ ००१ ॥

न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा ;त्प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये ; श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ ००२ ॥

अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये ; महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं ; तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्षीः ॥ ००३ ॥

कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव ; धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न.ण्;ल्लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ००४ ॥

निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ ; तामेषतो बाध्यते धर्म एव ।
धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः ; कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ००५ ॥

धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं ; महाप्रतापः सवितेव भाति ।
हानेन धर्मस्य महीमपीमां ; लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ००६ ॥

वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं ; यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय ; आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ००७ ॥

सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं ; योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं ; दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ००८ ॥

एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो ; हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो ; हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ००९ ॥

न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र ; पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।
पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं ; पश्चात्त्वेतदनुयात्येव कर्ता ॥ ०१० ॥

न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं ; श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु ; तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ०११ ॥

इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं ; न वै किञ्चिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं ; पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ ०१२ ॥

जहाति मृत्युं च जरां भयं च ; न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किं चि ;दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ ०१३ ॥

एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र ; मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च ; लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ ०१४ ॥

अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा ; सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः ; पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ ०१५ ॥

तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः ; करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु ; दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ ०१६ ॥

अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता ;दात्माधीनं यद्बलं ते तदासीत् ।
नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे ; जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ ०१७ ॥

मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः ; प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता ;त्त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ ०१८ ॥

महासहायः प्रतपन्बलस्थः ; पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्द्विषतो रङ्गमध्ये ; व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ ०१९ ॥

बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य ; निजान्कस्मात्कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु ; युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ ०२० ॥

अप्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो ; अधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्व्यपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं ; संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ ०२१ ॥

नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि ;र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्धा किं तत्कारणं यस्य हेतोः ; प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ ०२२ ॥

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं ; यशोमुषं पापफलोदयं च ।

सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो ; मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ०२३ ॥

पापानुबन्धं को नु तं कामयेत ; क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या ;द्यत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ ०२४ ॥

कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो ; विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या ;द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ ०२५ ॥

लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां ; जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज ;न्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ ०२६ ॥

अमात्यानां यदि कामस्य हेतो ;रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो ; मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०२८

युधिष्ठिर उवाच ॥

असंशयं सञ्जय सत्यमेत ;द्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्त्वं ; यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ ००१ ॥

यत्राधर्मो धर्मरूपाणि बिभ्र ;द्धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं ; विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ ००२ ॥

एवमेतावापदि लिङ्गमेत ;द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण ;मापद्धर्मं सञ्जय तं निबोध ॥ ००३ ॥

लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म ; निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान ; उभौ गर्ह्यौ भवतः सञ्जयैतौ ॥ ००४ ॥

अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां ; प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना ;न्विकर्मस्थान्सञ्जय गर्हयेत ॥ ००५ ॥

मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय ; विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः ; सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ००६ ॥

तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे ; पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रु ;र्नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ००७ ॥

यत्किञ्चिदेतद्वित्तमस्यां पृथिव्यां ; यद्देवानां त्रिदशानां परत्र ।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं ; नाधर्मतः सञ्जय कामये तत् ॥ ००८ ॥

धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चा ;प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
नानाविधांश्चैव महाबलांश्च ; राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ००९ ॥

यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्ह्यो ; युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु ; वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ ०१० ॥

शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च ; वार्ष्णेयभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं ; निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ०११ ॥

वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै ; कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च ; महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ ०१२ ॥

काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो ; लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो ; ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ ०१३ ॥

ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो ; विद्मो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।

प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो ; नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०२९

वासुदेव उवाच ॥

अविनाशं सञ्जय पाण्डवाना ;मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत ; सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ ००१ ॥

कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव ; नान्यद्ब्रूयां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि ; मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ ००२ ॥

सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं ; प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन ।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः ; कस्मादेषां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ००३ ॥

तत्त्वं धर्मं विचरन्सञ्जयेह ; मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
अथो कस्मात्सञ्जय पाण्डवस्य ; उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ००४ ॥

यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं ; पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ००४ ॥

अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव ;दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र ; हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ॥ ००५ ॥

नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये ;द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ००५ ॥

या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म ; तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म ; पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ००६ ॥

सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव ; तद्वर्तते सञ्जय तत्र कर्म ।
तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये ;न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ००७ ॥

कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र ; कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव ; अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ००८ ॥

मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा ;नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः ; समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ००९ ॥

अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं ; बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति ; संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ ०१० ॥

अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः ; संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार ; श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानाम् ॥ ०११ ॥

हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि ; तेन शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो ; दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ॥ ०१२ ॥

एतानि सर्वाण्युपसेवमानो ; देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ ०१२ ॥

बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार ; समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि ; तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ ०१३ ॥

नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति ; रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो ; गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ॥ ०१४ ॥

ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च ; निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ ०१४ ॥

जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं ; ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स ;न्व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्थे ॥ ०१५ ॥

आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य ; तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
संयुज्यते धनुषा वर्मणा च ; हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ ०१६ ॥

ते चेदिमे कौरवाणामुपाय ;मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्या ;दार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ ०१७ ॥

ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना ; आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म ; तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ ०१८ ॥

उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव ; राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं ; तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ ०१९ ॥

चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग ;मवेक्ष्य त्वं सञ्जय स्वं च कर्म ।
निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म ; प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ ०२० ॥

अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत ; दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या ;न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ ०२१ ॥

तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां ; कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य ; दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ ०२२ ॥

वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै ;र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।
प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां ; धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्गृहान् ॥ ०२३ ॥

परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां ; नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या ;देष स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ ०२४ ॥

एतान्राजा पालयन्नप्रमत्तो ; नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु ; नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ ०२५ ॥

श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि ;दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।
स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान ;न्न चेद्गृध्येदिति तस्मिन्न साधु ॥ ०२६ ॥

यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो ; विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
ततो राज्ञां भविता युद्धमेत ;त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ ०२७ ॥

इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म ; उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ ०२७ ॥

स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः ; प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।
उभौ गर्ह्यौ भवतः सञ्जयैतौ ; किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ०२८ ॥

योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं ; यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥ ०२८ ॥

भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट ;स्तं नोऽकस्मादाददीरन्परे वै ।
अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि ; श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ॥ ०२९ ॥

एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा ;नाचक्षीथाः सञ्जय राज्यमध्ये ॥ ०२९ ॥

ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः ; समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव ; सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ०३० ॥

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां ; यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः ; कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ०३१ ॥

तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा ; अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।
मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य ;त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ०३२ ॥

दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय ; सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
सा तत्र नीता करुणान्यवोच ;न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कञ्चित् ॥ ०३३ ॥

कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो ; नाशक्नुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।

एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो ; धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ०३४ ॥

अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया ;मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं ; सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ॥ ०३५ ॥

येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुज्जहार ; तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ०३५ ॥

यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां ; कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि ; प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ॥ ०३६ ॥

पराजितास्ते पतयो न सन्ति ; पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ०३६ ॥

यो बीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी ;दस्थिप्रच्छिन्मर्मघाती सुघोरः ।
कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः ; प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ०३७ ॥

कृष्णाजिनानि परिधित्समाना ;न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्ढतिला विनष्टाः ; क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ०३८ ॥

गान्धारराजः शकुनिर्निकृत्या ; यदब्रवीद्द्यूतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति ; कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ०३९ ॥

जानासि त्वं सञ्जय सर्वमेत ;द्द्यूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं ; समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ०४० ॥

अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं ; शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं ; मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ०४१ ॥

अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां ; धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं ; मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ०४२ ॥

अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन ; भीमेन चैवाहवदंशितेन ।

परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि ; प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ०४३ ॥

पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो ; रौद्ररूपा भाषते धार्तराष्ट्रः ।
गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो ; दुर्योधनं स्मारयित्वा हि काले ॥ ०४४ ॥

सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः ; स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे ; मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ०४५ ॥

युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः ; स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे ; मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ०४६ ॥

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो ; व्याघ्रा वने सञ्जय पाण्डवेयाः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ०४७ ॥

निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ०४८ ॥

लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः सञ्जय पाण्डवाः ।
न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ०४९ ॥

स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ०५० ॥

स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०३०

सञ्जय उवाच ॥

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव ; गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किं चि ;दुच्चारितं मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ ००१ ॥

जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च ; माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः ; सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ ००२
॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनुज्ञातः सञ्जय स्वस्ति गच्छ ; न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किञ्चित् ।
विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे ; शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ००३ ॥

आप्तो दूतः सञ्जय सुप्रियोऽसि ; कल्याणवाक्शीलवान्दृष्टिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं सञ्जय जातु मत्या ; न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ००४ ॥

न मर्मगां जातु वक्तासि रूक्षां ; नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रा ;मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ००५ ॥

त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत ; इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं ; धनञ्जयस्यात्मसमः सखासि ॥ ००६ ॥

इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव ; उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।
विशुद्धवीर्यांश्चरणोपपन्ना ;न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ००७ ॥

स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च ; तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
अभिवाद्या वै मद्वचनेन वृद्धा ;स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ००८ ॥

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ ; आचार्याश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं ; सङ्गच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ००९ ॥

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो ; वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ; द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ ०१० ॥

अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो ; योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं ; तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ०११ ॥

शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा ; महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै ; कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्पृशेः ॥ ०१२ ॥

यस्मिञ्शौर्यमानृशंस्यं तपश्च ; प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य ; भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ ०१३ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां ; बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य ; आचक्षीथाः सञ्जय मामरोगम् ॥ ०१४ ॥

ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो ; मूर्खः शठः सञ्जय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा ; सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०१५ ॥

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द ;स्तथाशीलः सञ्जय सोऽपि शश्वत् ।
महेष्वासः शूरतमः कुरूणां ; दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०१६ ॥

वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं ; महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
न तस्य युद्धं रोचते वै कदा चि ;द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०१७ ॥

निकर्तने देवने योऽद्वितीय ;श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये ; स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ ०१८ ॥

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव ; नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म ।

स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी ; पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ ०१९ ॥

गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो ; विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
स्नेहादमर्षं सहते सदैव ; स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ ०२० ॥

अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः ; स नो भ्राता सञ्जय मत्सखा च ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः ; सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ०२१ ॥

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः ; पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां येन येनाभिगच्छे ;रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ ०२२ ॥

ये राजानः पाण्डवायोधनाय ; समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च ; तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ ०२३ ॥

प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा ;स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना ;स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०२४ ॥

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च ; पदातयश्चार्यसंघा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषा ;मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ ०२५ ॥

तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या ;न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता ; अर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ ०२६ ॥

गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो ; निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत ; मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०२७ ॥

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः ; समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो ; वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०२८ ॥

स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः ; स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी ; स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०२९ ॥

वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ; या ज्ञायन्ते सञ्जय मातरस्ताः ।
ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य ; स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ०३० ॥

कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य ;ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।
इति स्मोत्त्वा सञ्जय ब्रूहि पश्चा ;दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ०३१ ॥

या नो भार्याः सञ्जय वेत्थ तत्र ; तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसङ्गुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः ; कच्चिद्गृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ०३२ ॥

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः ; कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।
यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला ;स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ०३३ ॥

या नः स्नुषाः सञ्जय वेत्थ तत्र ; प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च ; युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ०३४ ॥

कन्याः स्वजेथाः सदनेषु सञ्जय ; अनामयं मद्वचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला ; यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ०३५ ॥

अलङ्कृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा ; अबीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्क लघ्वी ; वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०३६ ॥

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां ; तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो ; अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ०३७ ॥

कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी ; कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च ; आनृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ ०३८ ॥

अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव ; हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषा ;मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ०३९ ॥

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन ; नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य ; वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ०४० ॥

सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि ; भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव ; तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ०४१ ॥

ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल ;मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव ; अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ०४२ ॥

ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा ;न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा ;न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ०४३ ॥

एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च ; राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत ; पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ०४४ ॥

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां ; ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव ; महाबलः शत्रुनिबर्हणाय ॥ ०४५ ॥

इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं ; सुयोधनं सञ्जय श्रावयेथाः ।
यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति ; कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ०४६ ॥

न विद्यते युक्तिरेतस्य का चि ;न्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव ; युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०३१

युधिष्ठिर उवाच ॥

उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च सञ्जय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ ००१ ॥

उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ ००२ ॥

अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।
अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥ ००३ ॥

गावल्गणे कुरून्गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसङ्गृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ००४ ॥

ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ००५ ॥

तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ००६ ॥

सर्वमप्येतदेकस्य नालं सञ्जय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषद्भ्यो वशं गमः ॥ ००७ ॥

तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ००८ ॥

अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ००९ ॥

स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ ०१० ॥

तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ ०१२ ॥

अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ ०१३ ॥

एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ ०१४ ॥

यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ ०१५ ॥

यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ ०१६ ॥

यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।
निवर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ ०१७ ॥

शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ ०१८ ॥

कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ॥ ०१९ ॥

भ्रातृणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह सञ्जय ॥ ०२० ॥

भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

स्मयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ ०२१ ॥

अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ ०२२ ॥

अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय सञ्जय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०३२

वैशंपायन उवाच ॥

अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ ००१ ॥

संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।
अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ ; उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः ; प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ००३ ॥

द्वाःस्थ उवाच ॥

सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते ; दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा ;त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमस्मै ; प्रवेश्यतां स्वागतं सञ्जयाय ।
न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः ; स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य ; महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद ; वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः सूतपुत्रः ॥ ००६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सञ्जयोऽहं भूमिपते नमस्ते ; प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी ; युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ००७ ॥

स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः ; कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज ;न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ००८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अभ्येत्य त्वां तात वदामि सञ्जय ; अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।
कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः ; सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ००९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो ; भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी ; बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ ०१० ॥

परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंस्यं ; धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो ;ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ०११ ॥

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते ; सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य ; मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ ०१२ ॥

इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं ; पादोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं ; तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ ०१३ ॥

अजातशत्रुस्तु विहाय पापं ; जीर्णां त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन धीरो ; युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ ०१४ ॥

अङ्गात्मनः कर्म निबोध राज ;न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज ;न्नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ ०१५ ॥

स त्वमर्थं संशयितं विना तै ;राशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां ; नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ ०१६ ॥

हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो ; दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्षे ;द्धीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ ०१७ ॥

कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी ; बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्बिभर्ति ; नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ ०१८ ॥

कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी ; धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो ; अनानृशंस्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥ ०१९ ॥

तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य ; समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च ; कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ ०२० ॥

अकालिकं कुरवो नाभविष्य ;न्पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।
इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य ; निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ ०२१ ॥

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां ; यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या ;न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ ०२२ ॥

एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य ; भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो ; नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ ०२३ ॥

चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्क जिह्वा ; ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते ; तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ ०२४ ॥

न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म ; संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः ; संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ ०२५ ॥

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज ;न्निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे ; प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ ०२६ ॥

स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा ;दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा ;त्कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ ०२७ ॥

त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज ;न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।
कामात्मनां श्लाघसे द्यूतकाले ; नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ ०२८ ॥

अनाप्तानां प्रग्रहात्त्वं नरेन्द्र ; तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां ; न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ ०२९ ॥

अनुज्ञातो रथवेगावधूतः ; श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया ;मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ०३० ॥

प्रजागरपर्व

अध्याय ०३३

वैशंपायन उवाच ॥

द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ ००१ ॥

प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ ००२ ॥

एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ००३ ॥

द्वाःस्थ उवाच ॥

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ००५ ॥

द्वाःस्थ उवाच ॥

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ००७ ॥

विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ००८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सञ्जयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ००९ ॥

तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।
तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ ०१० ॥

जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ०११ ॥

यतः प्राप्तः सञ्जयः पाण्डवेभ्यो ; न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि ; किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ ०१२ ॥

विदुर उवाच ॥

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ ०१३ ॥

कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ ०१४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।
अस्मिन्राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ ०१५ ॥

विदुर उवाच ॥

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ ०१६ ॥

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ०१७ ॥

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ०१८ ॥

यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ ०१९ ॥

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ ०२० ॥

यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किञ्चिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति; विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे; तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ ०२२ ॥

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ०२३ ॥

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ ०२४ ॥

आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ०२५ ॥

न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ०२६ ॥

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ०२७ ॥

प्रवृत्तवाक्चित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ ०२८ ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ०२९ ॥

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ०३० ॥

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ०३१ ॥

अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ०३२ ॥

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ०३३ ॥

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ०३४ ॥

अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ०३५ ॥

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्स च मूढतमो नरः ॥ ०३६ ॥

आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ०३७ ॥

अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ०३८ ॥

अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ०३९ ॥

एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ०४० ॥

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ०४१ ॥

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ०४२ ॥

एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट्सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ०४३ ॥

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्रवः ॥ ०४४ ॥

एकः स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ०४५ ॥

एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ०४६ ॥

एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ०४७ ॥

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ०४८ ॥

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ०४९ ॥

द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मि.ण्ल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुषं किञ्चिदसतो नार्थयंस्तथा ॥ ०५० ॥

द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ०५१ ॥

द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ०५२ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ०५३ ॥

न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ०५४ ॥

त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ०५५ ॥

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ०५६ ॥

त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ०५७ ॥

चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन ; वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या ;न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ०५८ ॥

चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु ; श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः ; सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ०५९ ॥

चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ०६० ॥

देवतानां च सङ्कल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ०६१ ॥

पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ०६२ ॥

पञ्चैव पूजय.ण्ल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ०६३ ॥

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ०६४ ॥

पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ०६५ ॥

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ०६६ ॥

षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ०६७ ॥

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ०६८ ॥

षडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः ॥ ०६९ ॥

षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ०७० ॥

षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ०७१ ॥

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ०७२ ॥

सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ०७३ ॥

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ०७४ ॥

अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ०७५ ॥

ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।

रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ०७६ ॥

नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्या बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ ०७७ ॥

अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ०७८ ॥

समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ०७९ ॥

समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ०८० ॥

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ०८१ ॥

दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ०८२ ॥

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ०८३ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ०८४ ॥

यः काममन्यू प्रजहाति राजा ; पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी ; तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ०८५ ॥

जानाति विश्वासयितुं मनुष्या ;न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च ; तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ०८६ ॥

सुदुर्बलं नावजानाति कं चि ;द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः ; काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ०८७ ॥

प्राप्यापदं न व्यथते कदा चि ;दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा ; धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ०८८ ॥

अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः ; पापैः संधिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं ; न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ०८९ ॥

न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग ;माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं ; नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ०९० ॥

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च ; न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किञ्चित्क्षमते विवादं ; सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ०९१ ॥

यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं ; न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किं चि ;त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ०९२ ॥

न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं ; न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं ; तमार्यशीलं परमाहुरग्र्यम् ॥ ०९३ ॥

न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं ; नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं ; न कत्थते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ०९४ ॥

देशाचारान्समयाञ्जातिधर्मा ;न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव ; महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ०९५ ॥

दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं ; राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं ; यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ०९६ ॥

दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि ; प्रायश्चित्तं विविधा.ण्ल्लोकवादान् ।
एतानि यः कुरुते नैत्यकानि ; तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ०९७ ॥

समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः ; समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति ; विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ०९८ ॥

मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो ; मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं ;स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ०९९ ॥

चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य ; नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च ; स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १०० ॥

यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः ; सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव सञ्ज्ञायते ज्ञातिमध्ये ; महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१ ॥

य आत्मनापत्रपते भृशं नरः ; स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः ; स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२ ॥

वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः ; पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च ; तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३ ॥

प्रदायैषामुचितं तात राज्यं ; सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां ; भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४ ॥

अध्याय ०३४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ ००१ ॥

त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि ; प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व ; श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ ००२ ॥

पापाशङ्की पापमेवानुपश्य ;न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव ;न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ००३ ॥

विदुर उवाच ॥

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ००४ ॥

तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति ।
वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ००५ ॥

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ००६ ॥

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ००७ ॥

अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ००८ ॥

अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ००९ ॥

यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।

कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ ०१० ॥

यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ०११ ॥

न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ ०१२ ॥

भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ ०१३ ॥

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ ०१४ ॥

वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ ०१५ ॥

यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ ०१६ ॥

यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ ०१७ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ ०१८ ॥

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि सञ्चिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ ०१९ ॥

अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ ०२० ॥

काँश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ ०२१ ॥

ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ ०२२ ॥

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ ०२३ ॥

यस्मात्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ ०२४ ॥

पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ ०२५ ॥

धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ ०२६ ॥

अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ ०२७ ॥

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ०२८ ॥

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ०२९ ॥

अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ०३० ॥

सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
सञ्चिन्वन्धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ ०३१ ॥

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ०३२ ॥

भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां विनयन्त्यपि ॥ ०३३ ॥

यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ०३४ ॥

एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ०३५ ॥

पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ०३६ ॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ०३७ ॥

मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्षत्यनुक्रमः ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ०३८ ॥

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ०३९ ॥

य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ०४० ॥

अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।

अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ०४१ ॥

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ०४२ ॥

असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ०४३ ॥

गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ०४४ ॥

जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ०४५ ॥

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ०४६ ॥

आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ०४७ ॥

संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ०४८ ॥

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ०४९ ॥

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ०५० ॥

ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ०५१ ॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ०५२ ॥

यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ ०५३ ॥

अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ०५४ ॥

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ०५५ ॥

वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ०५६ ॥

रथः शरीरं पुरुषस्य राज ;न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशलः सदश्वै ;र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ०५७ ॥

एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ०५८ ॥

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ०५९ ॥

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्य क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ०६० ॥

अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ०६१ ॥

आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ०६२ ॥

क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ०६३ ॥

समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ०६४ ॥

यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रूनविजित्य मतिक्षयान् ।
जिगीषति रिपूनन्यान्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ०६५ ॥

दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ०६६ ॥

असंत्यागात्पापकृतामपापां ;स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा ;त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ०६७ ॥

निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ०६८ ॥

अनसूयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ०६९ ॥

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ०७० ॥

आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ०७१ ॥

हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।

शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ०७२ ॥

वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ०७३ ॥

अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ०७४ ॥

संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ०७५ ॥

कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ०७६ ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति ; यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति ; तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ०७७ ॥

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ०७८ ॥

बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ०७९ ॥

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ०८० ॥

राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ०८१ ॥

अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ०८२ ॥

आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ०८३ ॥

अध्याय ०३५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ ००२ ॥

आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ००३ ॥

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ००४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ००५ ॥

केशिन्युवाच ॥

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।
अथ केन स्म पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ००६ ॥

विरोचन उवाच ॥

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ००७ ॥

केशिन्युवाच ॥

इहैवास्स्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ००८ ॥

विरोचन उवाच ॥

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतौ ॥ ००९ ॥

सुधन्वोवाच ॥

अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्लादेऽहं तवासनम् ।
एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ ०१० ॥

विरोचन उवाच ॥

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा बृसीम् ।
सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ०११ ॥

सुधन्वोवाच ॥

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।

बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे ॥ ०१२ ॥

विरोचन उवाच ॥

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।
सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ ०१३ ॥

सुधन्वोवाच ॥

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।
प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ ०१४ ॥

विरोचन उवाच ॥

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ ०१५ ॥

सुधन्वोवाच ॥

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।
पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ॥ ०१६ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ ०१७ ॥

किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।
विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ ०१८ ॥

विरोचन उवाच ॥

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ ०१९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ ०२० ॥

सुधन्वोवाच ॥

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।
प्रह्लाद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ ०२१ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ ०२२ ॥

अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।
एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत् ॥ ०२३ ॥

सुधन्वोवाच ॥

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ ०२४ ॥

नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥ ०२५ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ०२६ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ०२७ ॥

प्रह्राद उवाच ॥

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तेन वै जितः ॥ ०२८ ॥

विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ ०२९ ॥

सुधन्वोवाच ॥

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्राद दुर्लभम् ॥ ०३० ॥

एष प्रह्राद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ०३१ ॥

विदुर उवाच ॥

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ०३२ ॥

न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ०३३ ॥

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ०३४ ॥

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति ; मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा ;श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ०३५ ॥

मत्तापानं कलहं पूगवैरं ; भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं ; वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ०३६ ॥

सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं ; शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च ; नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ०३७ ॥

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं ; मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयङ्कराणि ; भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ०३८ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ ०३९ ॥

भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ०४० ॥

स्रुवप्रग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ०४१ ॥

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं ; युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः ; कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ०४२ ॥

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा ; मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा ; ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ०४३ ॥

श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ०४४ ॥

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति ; प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च ; दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ०४५ ॥

एतान्गुणांस्तात महानुभावा ;नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं ; सर्वान्गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ०४६ ॥

अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके ; स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि ;श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ०४७ ॥

यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च ; चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।
दमः सत्यमार्जवमानृशंस्यं ; चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ०४८ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा ; न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति ; न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ०४९ ॥

सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।
शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ०५० ॥

पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।
पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्नुते फलम् ॥ ०५१ ॥

पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ०५२ ॥

पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ०५३ ॥

असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।
स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ०५४ ॥

अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।

अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥ ०५५ ॥

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ०५६ ॥

दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ०५७ ॥

पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ०५८ ॥

जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् ।
शूरं विगतसङ्ग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ०५९ ॥

धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ०६० ॥

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ०६१ ॥

ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ०६२ ॥

द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
क्षत्रियः स्वर्गभाग्राजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ०६३ ॥

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ०६४ ॥

बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ०६५ ॥

दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।
कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ०६६ ॥

सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितृवत्त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ०६७ ॥

अध्याय ०३६

विदुर उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ ००१ ॥

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ ००२ ॥

साध्या देवा वयमस्मो महर्षे ; दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः ; काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ००३ ॥

हंस उवाच ॥

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे ; धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।
ग्रन्थिं विनीय हृदयस्य सर्वं ; प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ००४ ॥

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षितः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ००५ ॥

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य ; मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो ; रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत ॥ ००६ ॥

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथासू ;न्घोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां ; धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ००७ ॥

अरुंतुदं परुषं रूक्षवाचं ; वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां ; मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ००८ ॥

परश्चेदेनमधिविध्येत बाणै ;र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो ; विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ००९ ॥

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं ; तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति ; तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ०१० ॥

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये ;द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे ;त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ०११ ॥

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः ; सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं ; धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ०१२ ॥

यादृशैः संविवदते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ०१३ ॥

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ ०१४ ॥

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या ;न्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो ; न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ ०१५ ॥

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ ०१६ ॥

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ ०१७ ॥

दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता ; नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा ; कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ ०१८ ॥

न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ ०१९ ॥

उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ०२० ॥

प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन ; नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां ; न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ ०२१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा ; धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं ; भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ ०२२ ॥

विदुर उवाच ॥

तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं वितानाः ; पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति ; सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ ०२३ ॥

येषां न वृत्तं व्यथते न योनि ;र्वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां ; त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ ०२४ ॥

अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ ०२५ ॥

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ०२६ ॥

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ ०२७ ॥

कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ०२८ ॥

वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ०२९ ॥

मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु ; राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा ; पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ०३० ॥

यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ।
न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥ ०३१ ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ०३२ ॥

श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ०३३ ॥

सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै ; शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति ; महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ०३४ ॥

न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति ; यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत ; तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ ०३५ ॥

यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ०३६ ॥

चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसङ्ग्रहः ॥ ०३७ ॥

चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ०३८ ॥

अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ०३९ ॥

सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ०४० ॥

अर्थयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ०४१ ॥

संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ०४२ ॥

अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ०४३ ॥

पुनर्नरो म्रियते जायते च ; पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च ; पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ०४४ ॥

सुखं च दुःखं च भवाभवौ च ; लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति ; तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ०४५ ॥

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि ; तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।
ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य ; छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ०४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तनुरुच्छः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ०४७ ॥

नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मे वद महामते ॥ ०४८ ॥

विदुर उवाच ॥

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ०४९ ॥

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ०५० ॥

अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ०५१ ॥

स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ०५२ ॥

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना ; न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन्रतिमाप्नुवन्ति ; न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ०५३ ॥

न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं ; न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति ; न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ०५४ ॥

न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं ; योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।
भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं ; न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥ ०५५ ॥

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ०५६ ॥

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ०५७ ॥

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ०५८ ॥

ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ०५९ ॥

महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ०६० ॥

अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ०६१ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ०६२ ॥

अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।
ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ०६३ ॥

अवध्या ब्राह्मणा गावः स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ०६४ ॥

न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ०६५ ॥

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं ; पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो ; मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ०६६ ॥

रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते ; न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव ; न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ०६७ ॥

पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे ; द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां ; कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ०६८ ॥

न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते ; मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री ;र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ०६९ ॥

धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु ; पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा ; जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ०७० ॥

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य ; त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता ;न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ०७१ ॥

संधत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै ;र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे ; दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ०७२ ॥

अध्याय ०३७

विदुर उवाच ॥

सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्य पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ ००१ ॥

तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्नमतस्तथा ॥ ००२ ॥

यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते ; यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते ; यश्चायाच्यं याचति यश्च कत्थते ॥ ००३ ॥

यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं ; यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति ; यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ००४ ॥

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते ; वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं ; स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ००५ ॥

यश्चैव लब्ध्वा न स्मरामीत्युवाच ; दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह ; एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ००६ ॥

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य ;स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः ; साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ००८ ॥

विदुर उवाच ॥

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिप ।
क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ ००९ ॥

एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ०१० ॥

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।
वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ०११ ॥

शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ ०१२ ॥

गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः ; शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्त्यक्तकलिः कृतज्ञः ; सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ०१३ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ०१४ ॥

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ ०१५ ॥

त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ०१६ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ०१७ ॥

उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज ;न्नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य ; न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ ०१८ ॥

काकैरिमांश्चित्रबर्हान्मयूरा ;न्पराजैष्ठाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः ; प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ ०१९ ॥

यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं ; भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति ; न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ ०२० ॥

न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन ; बाह्यं जनं सञ्जिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः ; स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ ०२१ ॥

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा ;ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।
सङ्गृह्णीयादनुरूपान्सहाया ;न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ ०२२ ॥

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः ; सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः ; शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ ०२३ ॥

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः ; प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी ; त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ ०२४ ॥

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं ; सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं ; दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ ०२५ ॥

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं ; गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो ; न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ ०२६ ॥

न निह्नवं सत्रगतस्य गच्छे ;त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति ; सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ ०२७ ॥

घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः ; पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव ; व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ ०२८ ॥

गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते ; बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च ; श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ ०२९ ॥

गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते ; आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।

अनाविलं चास्य भवेदपत्यं ; न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ०३० ॥

अकर्मशीलं च महाशनं च ; लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेष ;मेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥ ०३१ ॥

कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च ; वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्न ;मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ०३२ ॥

सङ्क्लिष्टकर्माणमतिप्रवादं ; नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।
विकृष्टरागं बहुमानिनं चा ;प्येतान्न सेवेत नराधमान्षट् ॥ ०३३ ॥

सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ०३४ ॥

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा ; वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा ; अरण्यसंस्थो मुनिवद्बुभूषेत् ॥ ०३५ ॥

हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।
तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ०३६ ॥

बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ०३७ ॥

पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं ; यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो ; यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ०३८ ॥

भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प ; द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः ; श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे ॥ ०३९ ॥

तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ०४० ॥

धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ०४१ ॥

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युरृते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ०४२ ॥

न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ०४३ ॥

अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ०४४ ॥

यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ०४५ ॥

यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ०४६ ॥

संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ०४७ ॥

बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ०४८ ॥

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ०४९ ॥

यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ०५० ॥

येन त्वेतानि सर्वाणि सङ्गृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ०५१ ॥

महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ०५२ ॥

स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ०५३ ॥

प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो ;श्चिकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि ; नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ०५४ ॥

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यतितेजसः ॥ ०५५ ॥

अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ०५६ ॥

स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ०५७ ॥

एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ०५८ ॥

लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ०५९ ॥

वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय ; सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये ;त्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ०६० ॥

अध्याय ०३८

विदुर उवाच ॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ ००१ ॥

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय; आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं; ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ ००२ ॥

यस्योदकं मधुपर्कं च गां च; नमन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा; तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ००३ ॥

चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी; स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च; भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ००४ ॥

अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं; दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं मूलफलानि शाकं; रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ००५ ॥

अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः; प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये; चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ००६ ॥

नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः; सुसंयतात्माग्निकार्येष्वचोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो; धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ००७ ॥

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ००८ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ००९ ॥

अनीर्ष्युर्गुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ ०१० ॥

पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ०११ ॥

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ ०१२ ॥

भृत्यैर्वणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ ०१२ ॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ०१३ ॥

नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ०१४ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ ०१५ ॥

करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ ०१६ ॥

गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ ०१७ ॥

नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ॥ ०१८ ॥

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ ०१८ ॥

कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ ०१९ ॥

अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ ०२० ॥

कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ ०२१ ॥

स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ ०२२ ॥

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥ ०२३ ॥

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ ०२४ ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ ०२५ ॥

न शत्रुरङ्कमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ ०२६ ॥

दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ ०२७ ॥

निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।

कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ ०२८ ॥

प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ ०२९ ॥

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ०३० ॥

विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ०३१ ॥

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ०३२ ॥

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ०३३ ॥

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि सङ्क्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ०३४ ॥

धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ०३५ ॥

असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ०३६ ॥

न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ०३७ ॥

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ०३८ ॥

येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पतितेषु च ।
ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ०३९ ॥

यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ०४० ॥

प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ०४१ ॥

यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ०४२ ॥

हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ०४३ ॥

तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०३९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे ; सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं ; तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ ००२ ॥

प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ००३ ॥

द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥ ००४ ॥

न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ००५ ॥

समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ००७ ॥

विदुर उवाच ॥

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ००८ ॥

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ००९ ॥

सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ ०१० ॥

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ०११ ॥

निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ॥ ०१२ ॥

यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ ०१३ ॥

तादृशैः सङ्गतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ ०१४ ॥

यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ ०१५ ॥

ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।
कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ ०१६ ॥

श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ०१७ ॥

किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ ०१८ ॥

दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ ०१९ ॥

वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ ०२० ॥

ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।

सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

संभोजनं सङ्कथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथञ्चन ॥ ०२२ ॥

ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ ०२३ ॥

सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ ०२४ ॥

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ ०२५ ॥

पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ ०२६ ॥

येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ ०२७ ॥

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ ०२८ ॥

दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ ०२९ ॥

तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ०३० ॥

सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ०३१ ॥

अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ०३२ ॥

परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ०३३ ॥

ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ०३४ ॥

दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ०३५ ॥

अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ०३६ ॥

कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥ ०३७ ॥

इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्दैवतान्यपि ॥ ०३८ ॥

मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ।
आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ०३९ ॥

अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषते ।
मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ०४० ॥

आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ०४१ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ०४२ ॥

मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ०४३ ॥

अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्नुते ॥ ०४४ ॥

नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ०४५ ॥

क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ०४६ ॥

यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ०४७ ॥

दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ०४८ ॥

आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।
अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ०४९ ॥

अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ०५० ॥

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ०५१ ॥

अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ०५२ ॥

कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ०५३ ॥

उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ०५४ ॥

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ०५५ ॥

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ०५६ ॥

न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
सङ्ग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ०५७ ॥

अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ०५८ ॥

स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
चौरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ०५९ ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशोबलम् ॥ ०६० ॥

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ०६१ ॥

अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ०६२ ॥

अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ०६३ ॥

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ०६४ ॥

सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ०६५ ॥

न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ०६६ ॥

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ०६७ ॥

सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्रं विमुञ्चेच्छां न कथञ्चिन्न जीव्यते ॥ ०६८ ॥

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ०६९ ॥

राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ०७० ॥

अध्याय ०४०

विदुर उवाच ॥

योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः ; करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तमलं ; प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ ००१ ॥

महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं ; यः संत्यजत्यनुपाक्रुष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते ; जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ ००२ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ००३ ॥

असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ००४ ॥

सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ००५ ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ००६ ॥

आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः ; क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राज ;न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ००७ ॥

अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं ; मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य ; एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ००८ ॥

अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ००९ ॥

गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ ०१० ॥

इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि ; पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभा ;द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ ०११ ॥

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये ; नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये ; संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ ०१२ ॥

महाबलान्पश्य महानुभावा ;न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा ;न्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ ०१३ ॥

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या ; उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त ;श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ ०१४ ॥

अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते ; वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र ; पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ ०१५ ॥

उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयङ्कृतम् ॥ ०१६ ॥

अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो ; महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां ; बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ ०१७ ॥

इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथाव ;न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके ; भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ ०१८ ॥

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था ; सत्योदका धृतिकूला दमोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा ; पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ ०१९ ॥

कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ०२० ॥

प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं ; विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।

कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य ; यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ ०२१ ॥

धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ०२२ ॥

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ; नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
ऋतं ब्रुवन्गुरवे कर्म कुर्व ;न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ ०२३ ॥

अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी ;निष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा ; हतः सङ्ग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ ०२४ ॥

वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च ; धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं ; प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ ०२५ ॥

ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः ; क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप ;स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ ०२६ ॥

चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो ; हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र ;स्तं त्वं राजन्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ ०२७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।
ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथात्थ माम् ॥ ०२८ ॥

सा तु बुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ ०२९ ॥

न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् ।
दिष्टमेव कृतं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०४१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ ००२ ॥

स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ००३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।
त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ००४ ॥

विदुर उवाच ॥

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ००५ ॥

ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ००८ ॥

स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ००९ ॥

भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।
यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ ०१० ॥

यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ ०१० ॥

लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ॥ ०११ ॥

अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ०११ ॥

सनत्सुजातपर्व

अध्याय ०४२

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ; संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा ; पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सनत्सुजात यदीदं शृणोमि ; मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य ;ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ ००२ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ००३ ॥

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते ; मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि ; सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ००४ ॥

प्रमादाद्वै असुराः पराभव ;न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू ;न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ००५ ॥

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु ;रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः ; शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ००६ ॥

आस्यादेष निःसरते नराणां ; क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना ; इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ००७ ॥

ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते ; अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा ;स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ००८ ॥

योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या ;दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा ; एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ००९ ॥

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ॥ ०१० ॥

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ०११ ॥

अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं ; कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति ; धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ०१२ ॥

अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्य ;न्नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
क्रोधाल्लोभान्मोहमयान्तरात्मा ; स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ ०१३ ॥

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ; ज्ञाने तिष्ठन्न बिभेतीह मृत्योः ।
विनश्यते विषये तस्य मृत्यु ;र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ ०१४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह के चि ;त्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्म ; उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ ०१५ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं ; धर्मस्यैवेतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा ;न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ ०१६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका ;न्द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या ;न्नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥ ०१७ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ ०१८ ॥

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।
अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसञ्ज्वरेत् ॥ ०१९ ॥

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ ०२० ॥

यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसञ्ज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ ०२१ ॥

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ ०२२ ॥

नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किञ्चन ॥ ०२३ ॥

को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
तस्माद्धि किञ्चित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ ०२४ ॥

अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ०२५ ॥

अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ०२६ ॥

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ ०२७ ॥

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसञ्ज्वरेत् ॥ ०२८ ॥

विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ॥ ०२९ ॥

न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ ०२९ ॥

न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मानस्य तद्विदुः ॥ ०३० ॥

श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ०३१ ॥

द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो ; बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः ; षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०४३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ ००१ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ००२ ॥

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति ; मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा ;श्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ००३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ००४ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

अस्मि.ण्ल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ००५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ००६ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा ;स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् ।
धर्मादयो द्वादश चातताना: ; शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ००७ ॥

क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा ;कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा ; वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ००८ ॥

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ००९ ॥

विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी ; बिभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।
एते प्राप्ताः षण्नरान्पापधर्मा ;न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ ०१० ॥

संभोगसंविद्विषमेधमानो ; दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा ; एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ०११ ॥

धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च ; अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च ; महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ ०१२ ॥

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्द्वादशेभ्यः ; सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो ; नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ ०१३ ॥

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ०१४ ॥

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।
अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थौ च तथा स्पृहा ॥ ०१५ ॥

क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।
मत्सरश्च विवित्सा च परितापस्तथा रतिः ॥ ०१६ ॥

अपस्मारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।
एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ ०१७ ॥

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।

अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चार्च्छति ॥ ०१८ ॥

इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ॥ ०१९ ॥

अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ ०१९ ॥

त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुङ्क्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्धीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ॥ ०२० ॥

सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ ०२० ॥

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ॥ ०२१ ॥

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ ०२१ ॥

दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ०२२ ॥

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ ०२३ ॥

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ ०२४ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ०२५ ॥

एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ ०२५ ॥

दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
सत्यात्प्रच्यवमानानां सङ्कल्पो वितथो भवेत् ॥ ०२६ ॥

ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ।
मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ॥ ०२७ ॥

सङ्कल्पसिद्धः पुरुषः सङ्कल्पानधितिष्ठति ॥ ०२७ ॥

अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ॥ ०२८ ॥

ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ ०२८ ॥

विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ॥ ०२९ ॥

य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ०२९ ॥

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा ; जगौ पुरस्तादृषिसर्ग एषः ।
छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य ; न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ०३० ॥

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति ; कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।
यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं ; सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ०३१ ॥

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।

यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ०३२ ॥

तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।
नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ्नादिशं तु कथञ्चन ॥ ०३३ ॥

तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ०३४ ॥

मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ०३५ ॥

सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ०३६ ॥

सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०४४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सनत्सुजात यदिमां परार्थां ; ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।
परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां ; तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ ००१ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं ; यन्मां पृच्छस्यभिहृष्यस्यतीव ।
अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं ; बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ ००२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं ; ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
अनारभ्या वसतीहार्य काले ; कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ००३ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

येऽस्मि.ण्ल्लोके विजयन्तीह कामा ;न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।
त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा ;न्मुञ्जादिषीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ००४ ॥

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ००५ ॥

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य ; भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति ; प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ००६ ॥

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा ;वृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च ; तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ००७ ॥

गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः ; स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानं न कुर्यान्न दधीत रोष ;मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ००८ ॥

आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ००९ ॥

समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ ०१० ॥

नाचार्यायेहोपकृत्वा प्रवादं ; प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत ; स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ०११ ॥

एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन ;माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
सतां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति ; गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ ०१२ ॥

एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह ; बहून्पुत्रा.ण्लभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च ; वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ ०१३ ॥

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ ०१४ ॥

गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ ०१५ ॥

य आशयेत्पाटयेच्चापि राज ;न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा ;न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ ०१६ ॥

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति ; लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं ; नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ ०१७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव ; अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।
तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वा ;न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ ०१८ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव ; अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे ; नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ ०१९ ॥

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं ; न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु ; न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ ०२० ॥

नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु ; न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।
रथंतरे बार्हते चापि राज ;न्महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ॥ ०२१ ॥

अपारणीयं तमसः परस्ता ;त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं क्षुरधारया त ;न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ ०२२ ॥

सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ ०२३ ॥

अनामयं तन्महदुद्यतं यशो ; वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ; ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०४५

सनत्सुजात उवाच ॥

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ॥ ००१ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००१ ॥

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ॥ ००२ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००२ ॥

आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये ; उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना ; उभे बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥ ००३ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००३ ॥

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च ; दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति ; तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ॥ ००४ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००४ ॥

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।
केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥ ००५ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००५ ॥

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य ; न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च ; य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ००६ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००६ ॥

द्वादशपूगां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा सञ्चरन्ति घोरम् ॥ ००७ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००७ ॥

तदर्धमासं पिबति सञ्चित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ॥ ००८ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००८ ॥

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ॥ ००९ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ००९ ॥

पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ०१० ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१० ॥

तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ०११ ॥

सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१२ ॥

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ॥ ०१३ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१३ ॥

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥ ०१४ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१४ ॥

एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥ ०१५ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१५ ॥

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ॥ ०१६ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१६ ॥

न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य ; पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्ये ;द्ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ०१७ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१७ ॥

गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि ; स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा ; यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ॥ ०१८ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१८ ॥

सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धने ; सतश्च योनिरसतश्चैक एव ॥ ०१९ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०१९ ॥

न साधुना नोत असाधुना वा ; समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्य विद्या ;देवंयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ॥ ०२० ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०२० ॥

नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति ; नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत ; प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ॥ ०२१ ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ०२१ ॥

एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ ०२२ ॥

यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।
एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ०२३ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा ; न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च ; स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ०२४ ॥

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ ०२५ ॥

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ ०२६ ॥

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ; वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ।
अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ ०२८ ॥

यानसंधिपर्व

अध्याय ०४६

वैशंपायन उवाच ॥

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ००१ ॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ ००२ ॥

शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ००३ ॥

सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ००४ ॥

रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ००५ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ००६ ॥

विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ००७ ॥

दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ ००८ ॥

कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ००९ ॥

आविशद्भिस्तदा राजञ्शूरैः परिघबाहुभिः ।
शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ ०१० ॥

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ०११ ॥

आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।

द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ ०१२ ॥

अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ ०१३ ॥

उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ ०१४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरून्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ ०१५ ॥

अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ ०१६ ॥

यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०४७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये ; किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
धनञ्जयस्तात युधां प्रणेता ; दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु ; यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा ; धनञ्जयः शृण्वतः केशवस्य ॥ ००२ ॥

अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान ; उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः ।
अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी ; मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ००३ ॥

ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय ; समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।
यथा समग्रं वचनं मयोक्तं ; सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ००४ ॥

यथा नूनं देवराजस्य देवाः ; शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च ; किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ००५ ॥

इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो ; गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो ; युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ००६ ॥

अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता ;दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ००६ ॥

येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां ; तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन ; धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव ; योऽपध्यानान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ००७ ॥

तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो ; निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्षीः पाण्डवार्थाय हेतो ;रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ००८ ॥

यां तां वने दुःखशय्यामुवास ; प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था ;मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ००९ ॥

ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन ; क्रोधेनाथो धर्मगुप्त्या धनेन ।
अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया ;नध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ ०१० ॥

मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां ; तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्यानृतेन ; तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ०११ ॥

यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा ; क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुषूद्वृत्तचेता ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०१२ ॥

कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो ; यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां ; युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ ०१३ ॥

यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं ; गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०१४ ॥

महासिंहो गाव इव प्रविश्य ; गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०१५ ॥

महाभये वीतभयः कृतास्त्रः ; समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा ;न्पदातिसंघान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ ०१६ ॥

सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्न ;न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।
छिन्दन्वनं परशुनेव शूर ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०१७ ॥

तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं ; ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।
पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं ; परासिक्तं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ ०१८ ॥

हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं ; पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।
शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०१९ ॥

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन ; परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।
यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०२० ॥

सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु ; दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।

आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०२१ ॥

त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय ; समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।
रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो ; दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥ ०२२ ॥

शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशा ;न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०२३ ॥

यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं ; सुवर्णतारं रथमाततायी ।
दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः ; शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ॥ ०२४ ॥

महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं ; विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
सर्वां दिशं संपतन्तं समीक्ष्य ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०२५ ॥

ह्रीनिषेधो निपुणः सत्यवादी ; महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धारिमार्च्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी ; क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ ०२६ ॥

यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषू ;ञ्शूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् ।
आशीविषान्घोरविषानिवायत ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०२७ ॥

यदाभिमन्युः परवीरघाती ; शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।
विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०२८ ॥

यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं ; द्विषच्चमूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०२९ ॥

प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो ; विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०३० ॥

वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ ; पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।

यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्यां ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०३१ ॥

यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व ;ञ्शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०३२ ॥

यदा विराटः परवीरघाती ; मर्मान्तरे शत्रुचमूं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०३३ ॥

ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं ; विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०३४ ॥

रणे हते कौरवाणां प्रवीरे ; शिखण्डिना सत्तमे शंतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु ;रसंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ०३५ ॥

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व ;न्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्नन्रथौघां ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०३६ ॥

यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके ; धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्मै गुह्यमुवाच धीमा ;न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ०३७ ॥

यदा स सेनापतिरप्रमेयः ; पराभवन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०३८ ॥

ह्रीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी ; स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर ;न्येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ०३९ ॥

ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके ; युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं ; महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ०४० ॥

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः ; शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।
प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधां ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०४१ ॥

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः ; स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावः ; संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्नेः ॥ ०४२ ॥

स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ; भिन्द्याद्गिरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो ; दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ०४३ ॥

चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य ; अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं ; सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ०४४ ॥

हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि ;र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकेर्वै सुयोधन ;स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ०४५ ॥

यदा रथं हेममणिप्रकाशं ; श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन ; तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ०४६ ॥

यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं ; महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया ; गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ०४७ ॥

तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र ;स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं ; प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ०४८ ॥

बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु ;त्सहस्रघ्नी द्विषतां सङ्गमेषु ।
अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०४९ ॥

यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्बाणसंघा ;न्गाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०५० ॥

यदा मन्दः परबाणान्विमुक्ता ;न्ममेषुभिर्ह्रियमाणान्प्रतीपम् ।
तिर्यग्विद्धांश्छिद्यमानान्क्षुरप्रै ;स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०५१ ॥

यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता ; द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०५२ ॥

यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो ; महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
शरैर्हतान्पातितांश्चैव रङ्गे ; तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ०५३ ॥

पदातिसंघान्रथसंघान्समन्ता ;द्व्यात्ताननः काल इवाततेषुः ।
प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैः ; शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ०५४ ॥

सर्वा दिशः संपतता रथेन ; रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं ; तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ०५५ ॥

कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसञ्ज्ञं ; दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं ; पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ०५६ ॥

आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च ; विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।
प्रजापतेः कर्म यथार्धनिष्ठितं ; तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ०५७ ॥

यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं ; दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।
तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च मां च ; द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ०५८ ॥

उद्धर्तयन्दस्युसंघान्समेता ;न्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगान्ते ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां ;स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ०५९ ॥

सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो ; भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।
दर्पस्यान्ते विहिते वेपमानः ; पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ०६० ॥

पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदा चि ;द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ ; योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ०६१ ॥

इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः ; पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।

सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते ; पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ०६२ ॥

वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा ;दस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो ; मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मे ॥ ०६३ ॥

अयुध्यमानो मनसापि यस्य ; जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा ;न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ०६४ ॥

स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्षे ;न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं ; युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ०६५ ॥

गिरिं य इच्छेत तलेन भेत्तुं ; शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये ;न्न चापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ०६६ ॥

अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां ; चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत ।
हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य ; युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ०६७ ॥

यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या ;मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।
उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं ; यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ०६८ ॥

अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमथ्य ; जित्वा पुत्रान्नग्नजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य ; सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ०६९ ॥

अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं ; तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा ; वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ०७० ॥

यं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय ;मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः ; शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ०७१ ॥

तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं ; वृष्ण्यन्धकानां मध्यगां तपन्तम् ।
अपातयद्बलदेवद्वितीयो ; हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ०७२ ॥

अयं सौभं योधयामास खस्थं ; विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं ; दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ०७३ ॥

प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं ; पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।
महाबलो नरकस्तत्र भौमो ; जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ०७४ ॥

न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे ; समागता आहरणाय भीताः ।
दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य ; बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ०७५ ॥

जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य ; न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर ;मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ०७६ ॥

निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा ; संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं ; निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ०७७ ॥

तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं ; महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासु ;र्वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ०७८ ॥

आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते ; हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा ;न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ०७९ ॥

तस्मै वरानददंस्तत्र देवा ; दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या ;दाकाशे वा अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ०८० ॥

शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर ;न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये ; महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ०८१ ॥

तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य ;माशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा ; तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ०८२ ॥

पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव ; यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं ; तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ०८३ ॥

नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे ; द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च ; योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ०८४ ॥

धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये ; यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः ; संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ०८५ ॥

अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये ; दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां ; न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ०८६ ॥

ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु ;र्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया ;निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ०८७ ॥

न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं ; न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।
आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो ; दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ०८८ ॥

न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं ; न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं ; पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ०८९ ॥

प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि ; युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स ;न्न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ०९० ॥

हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा ;न्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।
यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्व ;मिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्त ॥ ०९१ ॥

अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा ; बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता ; नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ०९२ ॥

उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं ; दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।

क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां ; निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ०९३ ॥

तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः ; संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।
जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो ; न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ ०९४ ॥

अहं च जानामि भविष्यरूपं ; पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी ; युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ०९५ ॥

अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु ;रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य ; मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ०९६ ॥

सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो ; हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति ; कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ०९७ ॥

गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ ; रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।
मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका ; गृध्रा बडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ०९८ ॥

सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा ;द्दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।
अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा ;ञ्शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ०९९ ॥

समाददानः पृथगस्त्रमार्गा ;न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं ; तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १०० ॥

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च ;न्नाहं प्रजाः किंचिदिवावशिष्ये ।
शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः ; स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१ ॥

नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच ;द्देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।
तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य ; स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२ ॥

वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च ; द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु ; आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३ ॥

अध्याय ०४८

वैशंपायन उवाच ॥

समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ ००२ ॥

आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ००३ ॥

नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।
परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ००४ ॥

तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ००५ ॥

बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्राह्मणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ००६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ००७ ॥

नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ००८ ॥

एतौ हि कर्मणा लोकान्नन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।
असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ ०१० ॥

तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ०११ ॥

तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ ०१२ ॥

ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ ०१३ ॥

नर इन्द्रस्य सङ्ग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।
पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ ०१४ ॥

एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्भल्लेनापहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ ०१५ ॥

एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान्रणे ॥ ०१६ ॥

एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरञ्जयः ।
अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ॥ ०१७ ॥

नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ ०१७ ॥

एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ ०१८ ॥

नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ०१९ ॥

एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।
नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ ०२० ॥

एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ ०२१ ॥

तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ ०२२ ॥

शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ ०२३ ॥

सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ ०२४ ॥

नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ ०२५ ॥

न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ ०२६ ॥

त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।

रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ ०२७ ॥

दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ ०२८ ॥

कर्ण उवाच ॥

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ ०२९ ॥

किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किञ्चिद्धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ०३० ॥

राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ०३१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ०३२ ॥

यदयं कत्थते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ०३३ ॥

अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ०३४ ॥

एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ०३५ ॥

किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।

तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ०३६ ॥

दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ०३७ ॥

सहितान्हि कुरून्सर्वानभियातो धनञ्जयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वावः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ०३८ ॥

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
क्व तदा सूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ०३९ ॥

ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ०४० ॥

एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ०४१ ॥

भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ०४२ ॥

यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।
न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ०४३ ॥

पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह सङ्गमम् ।
यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितम् ॥ ०४४ ॥

सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ०४५ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
ततः स सञ्जयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ०४६ ॥

तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०४९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ ००१ ॥

किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
कस्य स्विद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ ००२ ॥

के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ००४ ॥

पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ००५ ॥

तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ००६ ॥

आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ००७ ॥

ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ००८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सञ्जयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः सञ्चिन्तयन्निव ॥ ०१० ॥

तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ ०१० ॥

तदाचचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
सञ्जयोऽयं महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि ॥ ०११ ॥

वाचं न सृजते काञ्चिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ०११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अपश्यत्सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सञ्जयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ ०१३ ॥

दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्शितान् ॥ ०१४ ॥

शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०१४ ॥

यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात्कथञ्चन ॥ ०१५ ॥

यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०१६ ॥

यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ॥ ०१७ ॥

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०१७ ॥

निःसृतानां जतुगृहाद्धिडिम्बात्पुरुषादकात् ।
य एषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ०१८ ॥

याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ ०१९ ॥

यश्च तान्सङ्गतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ०२० ॥

कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ०२१ ॥

यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०२२ ॥

कृष्णाद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ ०२३ ॥

यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ ०२४ ॥

यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०२५ ॥

यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ ०२६ ॥

तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०२७ ॥

यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।
तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०२८ ॥

यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ ०२९ ॥

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ०३० ॥

तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ०३१ ॥

पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।

स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ०३२ ॥

यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ०३३ ॥

यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०३४ ॥

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ०३५ ॥

यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः ॥ ०३६ ॥

य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०३७ ॥

यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ०३८ ॥

शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।
आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०३९ ॥

यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०४० ॥

यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ॥ ०४१ ॥

तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०४१ ॥

यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ०४२ ॥

तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ०४३ ॥

जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ॥ ०४४ ॥

त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ०४४ ॥

एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०५०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ ००१ ॥

भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं सञ्जायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ ००२ ॥

जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ००३ ॥

न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।

सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ००४ ॥

अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ००५ ॥

महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ००६ ॥

ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ००७ ॥

शैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ००८ ॥

यथा रुरूणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ००९ ॥

सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ ०१० ॥

उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ०११ ॥

तस्य वीर्येण सङ्क्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ ०१२ ॥

ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ ०१३ ॥

अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।
सञ्जयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ ०१४ ॥

अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ ०१५ ॥

येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ ०१६ ॥

न स जातु वशे तस्थौ मम बालोऽपि सञ्जय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ ०१७ ॥

निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः ॥ ०१८ ॥

बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ ०१९ ॥

जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ ०२० ॥

इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ ०२१ ॥

आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ ०२२ ॥

अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
मम तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ ०२३ ॥

निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ ०२४ ॥

अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।
भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ ०२५ ॥

क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ ०२६ ॥

संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ ०२७ ॥

शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडस्रिममितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ ०२८ ॥

गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ ०२९ ॥

उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवान्रवान् ।
प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ०३० ॥

विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ०३१ ॥

वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ०३२ ॥

प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ०३३ ॥

कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।
आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ०३४ ॥

गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।

प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम सञ्जय ॥ ०३५ ॥

वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।
मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव सञ्जय ॥ ०३६ ॥

येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ०३७ ॥

कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ०३८ ॥

भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ०३९ ॥

स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ०४० ॥

दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम सञ्जय ॥ ०४१ ॥

महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ०४२ ॥

अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ०४३ ॥

अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ०४४ ॥

भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ०४५ ॥

आर्यव्रतं तु जानन्तः सङ्गरान्न बिभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ०४६ ॥

बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ०४७ ॥

ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ०४८ ॥

यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ०४९ ॥

यत्त्वस्मदाश्रयं किञ्चिद्दत्तमिष्टं च सञ्जय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ०५० ॥

आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ०५१ ॥

स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।
विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ०५२ ॥

न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय ।
भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥ ०५३ ॥

ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसङ्ग्रहान् ।
सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ०५४ ॥

किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ०५५ ॥

संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ०५६ ॥

द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ०५७ ॥

मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ०५८ ॥

किं नु कार्यं कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि सञ्जय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ०५९ ॥

अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ०६० ॥

यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो ; दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव ; हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ०६१ ॥

अध्याय ०५१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ००१ ॥

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ ००२ ॥

अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ००३ ॥

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ००४ ॥

घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ॥ ००५ ॥

भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ००५ ॥

सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ॥ ००६ ॥

वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ००६ ॥

न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ००७ ॥

अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ००८ ॥

त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेद्मि पराजयम् ॥ ००९ ॥

यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ ०१० ॥

कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ०११ ॥

नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ्ग योद्धा न च सारथिः ।
तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ ०१२ ॥

शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि सञ्जय ।
न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥ ०१३ ॥

अपि चास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फल्गुनः ।
उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ ०१४ ॥

अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
गाण्डीवेद्धं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ०१५ ॥

अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ ०१६ ॥

यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ ०१७ ॥

यदोद्वमन्निशितान्बाणसंघा ;न्स्थातातततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा ; यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ ०१८ ॥

यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारा ;ञ्श्रोतास्मि तानावसथे कुरूणाम् ।
तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे ; क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०५२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ ००१ ॥

त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ ००२ ॥

यश्च सेन्द्रानिमा.णल्लोकानिच्छन्कुर्याद्वशे बली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ००३ ॥

समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ००४ ॥

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ००६ ॥

अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय ॥ ००७ ॥

दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।
मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ००८ ॥

मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ००९ ॥

धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ ०१० ॥

बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।

तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ०११ ॥

तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतङ्गवत् ।
पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षुर्मूढचेतनः ॥ ०१२ ॥

तनुरुच्चः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ०१३ ॥

तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ ०१४ ॥

एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ ०१५ ॥

न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०५३

सञ्जय उवाच ॥

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ ००१ ॥

इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ ००२ ॥

नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।

त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ००४ ॥

इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ००५ ॥

परुषाण्युच्यमानान्स्म पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ००६ ॥

पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ००७ ॥

बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ००८ ॥

ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ००९ ॥

कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ ०१० ॥

प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ०११ ॥

अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ ०१२ ॥

वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।
एवमेतानि सरथो वहञ्श्वेतहयो रणे ॥ ०१३ ॥

क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ ०१३ ॥

तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ ०१४ ॥

तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ ०१५ ॥

न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ ०१६ ॥

मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।
शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ॥ ०१७ ॥

पार्थं ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ ०१७ ॥

अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ॥ ०१८ ॥

तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ०१९ ॥

अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०५४

दुर्योधन उवाच ॥

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परान्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ ००१ ॥

वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ ००२ ॥

केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ००३ ॥

इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च सङ्गम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ००४ ॥

ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ००५ ॥

प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ००६ ॥

श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ००८ ॥

ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ००९ ॥

समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ ०१० ॥

तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ०११ ॥

प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ ०१२ ॥

विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ ०१३ ॥

प्रणिपाते तु दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।
पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ॥ ०१४ ॥

मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ ०१४ ॥

कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ ०१५ ॥

ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ ०१६ ॥

ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥ ०१७ ॥

अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ ०१८ ॥

एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ ०१९ ॥

पुरैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
मृते पितर्यभिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ॥ ०२० ॥

जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।
ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ ०२१ ॥

स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ॥ ०२२ ॥

इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ ०२२ ॥

पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ॥ ०२३ ॥

छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ ०२३ ॥

अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ ०२४ ॥

अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ ०२५ ॥

उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥ ०२६ ॥

एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ ०२७ ॥

सर्वां समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयम्भुवा ॥ ०२८ ॥

युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ ०२९ ॥

समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ०३० ॥

मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ०३१ ॥

युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ०३२ ॥

दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
सङ्कर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपावसम् ॥ ०३३ ॥

युद्धे सङ्कर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ०३४ ॥

एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्घोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ०३५ ॥

इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ०३६ ॥

गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ०३७ ॥

गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ०३८ ॥

स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ०३९ ॥

तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ०४० ॥

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥ ०४१ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ०४२ ॥

एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
समस्तास्तु क्षणेनैतान्नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ०४३ ॥

समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनञ्जयम् ।
कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ०४४ ॥

शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ०४५ ॥

पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ॥ ०४६ ॥

पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ०४६ ॥

ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणो व्यजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ०४७ ॥

कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ०४८ ॥

अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ०४९ ॥

सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ०५० ॥

भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ०५१ ॥

कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।
ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ॥ ०५२ ॥

अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ०५२ ॥

तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनञ्जयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ॥ ०५३ ॥

अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ०५३ ॥

अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ०५४ ॥

संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं वयमस्मान्वा धनञ्जय इति स्म ह ॥ ०५५ ॥

तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवान्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ०५६ ॥

भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ०५७ ॥

पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ०५८ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ०५९ ॥

प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ०६० ॥

श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ०६१ ॥

अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।
न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ०६२ ॥

बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ०६३ ॥

गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ०६४ ॥

एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ०६५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ॥ ०६६ ॥

अध्याय ०५५

दुर्योधन उवाच ॥

अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह सञ्जय ।
किं स्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ ००२ ॥

रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्बीभत्सुः समयोजयत् ॥ ००३ ॥

तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ००४ ॥

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय ।
बीभत्सुर्मां यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥ ००५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ००६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।

रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ००७ ॥

ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ००८ ॥

सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं ; स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसज्जेत्तरुभिः संवृतोऽपि ; तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ००९ ॥

यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते ; न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन ; बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ०१० ॥

यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा ; वर्णान्बिभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन ; न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ०११ ॥

श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा ; दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं ; हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ ०१२ ॥

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो ; रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा ; रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ ०१३ ॥

कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा ; भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरङ्गैर्विशिष्टा ; मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ ०१४ ॥

माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं ; महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो ; वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ ०१५ ॥

तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण ; जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा ;न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०५६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कांस्तत्र सञ्जयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ ००२ ॥

पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ००३ ॥

अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ००४ ॥

द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ००५ ॥

विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ००६ ॥

सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ००७ ॥

जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ००८ ॥

केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।

अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ००९ ॥

एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ ०१० ॥

यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ०११ ॥

भीष्मः शांतनवो राजन्भागः क्लृप्तः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ ०१२ ॥

ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ ०१३ ॥

दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ ०१४ ॥

अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ०१५ ॥

अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ ०१६ ॥

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ०१७ ॥

तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकेकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ ०१८ ॥

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ ०१९ ॥

द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ ०२० ॥

चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ ०२१ ॥

सहदेवस्तु माद्रेयः शूरः सङ्क्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ ०२२ ॥

उलूकं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ ०२३ ॥

ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ ०२४ ॥

एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ ०२५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ ०२६ ॥

राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ ०२७ ॥

विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ ०२८ ॥

सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।

सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिञ्जयाः ॥ ०२९ ॥

येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ०३० ॥

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ०३१ ॥

उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ।
शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ०३२ ॥

काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
विराटपुत्रो बभ्रूश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ०३३ ॥

येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्वतानपि ॥ ०३४ ॥

तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति सञ्जय ॥ ०३५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ०३६ ॥

पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥ ०३७ ॥

सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ०३८ ॥

सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ०३९ ॥

न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ०४० ॥

मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ०४१ ॥

महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ०४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष सञ्जय ।
न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ०४३ ॥

जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ०४४ ॥

यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ०४५ ॥

कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ०४६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ०४७ ॥

ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचह्रदे ॥ ०४८ ॥

तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।
अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवौदकान् ॥ ०४९ ॥

भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ०५० ॥

तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ०५१ ॥

सर्वे समधिरूढाः स्म सङ्ग्रामान्नः समुद्धर ॥ ०५१ ॥

जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ॥ ०५२ ॥

भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ०५२ ॥

सङ्ग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ०५३ ॥

क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ०५३ ॥

स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।
भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ०५४ ॥

एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ०५५ ॥

सर्वाञ्जनपदान्सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।

सबाह्लीकान्कुरून्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ०५६ ॥

सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ०५७ ॥

भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु ; युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः ; क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ०५८ ॥

नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ०५९ ॥

देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स्म कृध्वं मनो युधि ॥ ०६० ॥

अध्याय ०५७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ ००१ ॥

दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ ००२ ॥

अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ००३ ॥

एतद्धि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।

यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ००४ ॥

अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
जात एव तव स्रावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ००५ ॥

न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सञ्जयः ॥ ००६ ॥

न सोमदत्तो न शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ००७ ॥

येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ००८ ॥

न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ००९ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न सञ्जये ।
न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ ०१० ॥

सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ०११ ॥

अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

रथो वेदी स्रुवः खड्गो गदा स्रुक्कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ ०१३ ॥

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ ०१४ ॥

अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ ०१५ ॥

अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ ०१६ ॥

त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ ०१७ ॥

यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ ०१८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ ०१९ ॥

रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ ०२० ॥

प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ ०२१ ॥

संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ०२२ ॥

सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ ०२३ ॥

यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ॥ ०२४ ॥

तानभिप्रेक्ष्य सङ्ग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।
भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ ०२५ ॥

निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ ०२६ ॥

महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ ०२७ ॥

महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां सङ्ग्रामे तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ ०२८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जयम् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०५८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

श‍ृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयौ ।
ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ००२ ॥

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ००३ ॥

नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ००४ ॥

उभौ मध्वासवक्षीबावुभौ चन्दनरूषितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ००५ ॥

नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ॥ ००६ ॥

अर्जुनोत्सङ्गगौ पादौ केशवस्योपलक्षये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ००७ ॥

काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।
तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ००८ ॥

ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ००९ ॥

श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ ०१० ॥

इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ०११ ॥

निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।
सङ्कल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ ०१२ ॥

सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ ०१३ ॥

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ ०१४ ॥

इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माभ्यभाषत ॥ ०१५ ॥

वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्लादिनीं वचनक्षमाम् ।
त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ ०१६ ॥

वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीम् ॥ ०१७ ॥

वासुदेव उवाच ॥

सञ्जयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ ०१८ ॥

यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतम् ॥ ०१९ ॥

अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ ०२० ॥

ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।

यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ ०२१ ॥

तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सव्यसाचिना ॥ ०२२ ॥

मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति ।
यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ ०२३ ॥

बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ०२४ ॥

देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ ०२५ ॥

यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ०२६ ॥

एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।
भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ०२७ ॥

बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ ०२८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्गिरा ।
गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ ०२९ ॥

केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०५९

वैशंपायन उवाच ॥

सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
ततः संख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ ००१ ॥

प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ ००२ ॥

बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।
शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ००३ ॥

देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरूञ्शक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ००४ ॥

दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ००५ ॥

आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ००६ ॥

एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे ।
इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ००७ ॥

अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।

अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ००८ ॥

जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ००९ ॥

भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ ०१० ॥

ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ०११ ॥

दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ ०१२ ॥

वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ ०१३ ॥

महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयङ्करः ॥ ०१४ ॥

यं चातिमानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ ०१५ ॥

शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ ०१६ ॥

यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ ०१७ ॥

युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः ।
अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ ०१८ ॥

क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ ०१९ ॥

तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ ०२० ॥

इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ ०२१ ॥

क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ ०२२ ॥

शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०६०

वैशंपायन उवाच ॥

पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ ००२ ॥

अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ००३ ॥

इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ००४ ॥

नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ००६ ॥

तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात्कदाचन ।
दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ००७ ॥

अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ००८ ॥

मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।
दिधक्षुः सकला.ण्ल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ००९ ॥

यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ ०१० ॥

प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ०११ ॥

चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महास्वनम् ॥ ०१२ ॥

अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ ०१३ ॥

स्तम्भितास्त्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ ०१४ ॥

अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।
तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ ०१५ ॥

भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयङ्कराः ॥ ०१६ ॥

निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सन्ति मे ॥ ०१७ ॥

अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ ०१८ ॥

यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्द्विषस्त्रातुमोजसा ।
न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ ०१९ ॥

नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२० ॥

यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।
नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ ०२१ ॥

भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप ।
नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ ०२२ ॥

लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ ०२३ ॥

न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।

असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ ०२४ ॥

पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ ०२५ ॥

सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ ०२६ ॥

परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ ०२७ ॥

पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ ०२८ ॥

इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०६१

वैशंपायन उवाच ॥

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्थान् ;वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं ; प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ ००१ ॥

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं ; रामाद्धृतं ब्रह्मपुरं पुरस्तात् ।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त ;स्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ ००२ ॥

महापराधे ह्यपि संनतेन ; महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।
शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः ; ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ००३ ॥

प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू ;च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं ; तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ००४ ॥

निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद ;मवाप्य पाञ्चालकरूषमत्स्यान् ।
निहत्य पार्थांश्च सपुत्रपौत्रा.ण् ;ल्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ००५ ॥

पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे ; द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
यथाप्रधानेन बलेन यात्वा ; पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ००६ ॥

एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः ; किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने ; हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ००७ ॥

यत्खाण्डवं दाहयता कृतं हि ; कृष्णद्वितीयेन धनञ्जयेन ।
श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा ; शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ००८ ॥

यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते ; ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां ; चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ००९ ॥

यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति ; सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
स पाण्डुपुत्राभिहतः शरौघैः ; सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ ०१० ॥

बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता ; किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च गरीयसां च ; हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ०११ ॥

कर्ण उवाच ॥

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त ;स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परुषं तु किं चि ;त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ ०१२ ॥

न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये ; पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं ; द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा ;न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज ;न्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ ०१४ ॥

सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्र ;स्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।
व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा ; लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ ०१५ ॥

आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु ; वेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।
अहं हनिष्यामि सदा परेषां ; सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ ०१६ ॥

यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये ; ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं ; वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ ०१७ ॥

अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे ; निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि ;र्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०६२

दुर्योधन उवाच ॥

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ ००१ ॥

सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ ००२ ॥

नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥ ००३ ॥

अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ००४ ॥

ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ००५ ॥

विदुर उवाच ॥

शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ००६ ॥

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ००७ ॥

तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥ ००८ ॥

तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ००९ ॥

तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ०१० ॥

विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।

प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ०११ ॥

शाकुनिक उवाच ॥

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ ०१२ ॥

विदुर उवाच ॥

तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
विगृह्य च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ ०१३ ॥

तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ ०१४ ॥

एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ ०१५ ॥

संभोजनं सङ्कथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ ०१६ ॥

यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ ०१७ ॥

येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ ०१८ ॥

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ०१९ ॥

इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।

श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ ०२० ॥

वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥ ०२१ ॥

कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ ०२२ ॥

तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ ०२३ ॥

आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ ०२४ ॥

अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ ०२५ ॥

ततः किरातास्तद्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ ०२६ ॥

तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ ०२७ ॥

दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ ०२८ ॥

एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ ०२९ ॥

द्रुपदो मत्स्यराजश्च सङ्क्रुद्धश्च धनञ्जयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥ ०३० ॥

अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०६३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथं मन्यसे मार्गमनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ ००१ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ००३ ॥

भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
रणान्तकं तर्कयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ००४ ॥

सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ००५ ॥

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ००६ ॥

सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।

ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ००७ ॥

यः पुनः प्रतिमानेन त्रीऽल्लोकानतिरिच्यते ।
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ००८ ॥

एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चेयमेकतश्च धनञ्जयः ॥ ००९ ॥

वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।
अविषह्यं पृथिव्यापि तद्बलं यत्र केशवः ॥ ०१० ॥

तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
वृद्धं शांतनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ०११ ॥

मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थवादिनम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ०१२ ॥

एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ ०१३ ॥

यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ ०१४ ॥

यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ०१५ ॥

अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।
सभ्रातॄनभिजानीहि वृत्त्या च प्रतिपादय ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०६४

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः सञ्जयं पर्यपृच्छत ॥ ००१ ॥

ब्रूहि सञ्जय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ००३ ॥

पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च सञ्जय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ००४ ॥

द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ००५ ॥

विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ००६ ॥

सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ००७ ॥

ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं; समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते; समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ००८ ॥

यथान्यायं कौशलं वन्दनं च; समागता मद्वचनेन वाच्याः ।

इदं ब्रूयाः सञ्जय राजमध्ये ; सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ००९ ॥

अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं ; पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं ; सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथाः ॥ ०१० ॥

एवं प्रतिष्ठाप्य धनञ्जयो मां ; ततोऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य ; पार्थो धीमा.ण्ल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ०११ ॥

यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो ; मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः ; समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ ०१२ ॥

शराग्निधूमे रथनेमिनादिते ; धनुःस्रुवेणास्त्रबलापहारिणा ।
यथा न होमः क्रियते महामृधे ; तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ ०१३ ॥

न चेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो ; युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा ;न्दिशं पितृणामशिवां शितैः शरैः ॥ ०१४ ॥

ततोऽहमामन्त्र्य चतुर्भुजं हरिं ; धनञ्जयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते ; तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०६५

वैशंपायन उवाच ॥

दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ ००१ ॥

उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।

रहिते सञ्जयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ००२ ॥

आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ००३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु; स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं; किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ००४ ॥

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी; धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
स मे पृष्टः सञ्जय ब्रूहि सर्वं; युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ००५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किं चि;दसूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
आनयस्व पितरं संशितव्रतं; गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ००६ ॥

तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र; धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं; कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तन्मतमाज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ००८ ॥

संपृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय; आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।
सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन्यथाव;द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ००९ ॥

अध्याय ०६६

सञ्जय उवाच ॥

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ ००१ ॥

द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ ००२ ॥

सापह्नवं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ००३ ॥

नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्घोरसङ्काशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ००४ ॥

पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ००५ ॥

भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ००६ ॥

एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ००७ ॥

भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ००८ ॥

यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ००९ ॥

पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ०१० ॥

स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ०११ ॥

कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ ०१२ ॥

कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।
ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१३ ॥

ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ ०१४ ॥

तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०६७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ ००२ ॥

विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ००३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ००५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।
आप्तो नः सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ००६ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अवाग्गान्धारि पुत्रास्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।

ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ००८ ॥

गान्धार्युवाच ॥

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ००९ ॥

वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ ०१० ॥

व्यास उवाच ॥

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ०११ ॥

जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ ०१२ ॥

वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ०१३ ॥

यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ ०१४ ॥

एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥ ०१५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अङ्ग सञ्जय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ ०१६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।
आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ ०१७ ॥

इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ ०१८ ॥

इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ ०१९ ॥

एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ ०२० ॥

अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०६८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छते ।
नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।

यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ ००२ ॥

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते ॥ ००३ ॥

मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ००४ ॥

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ००५ ॥

पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ००६ ॥

यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ००७ ॥

न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमाद्दामोदरं विदुः ॥ ००८ ॥

हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ००९ ॥

अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ॥ ०१० ॥

पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ ०१० ॥

असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।
सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ०११ ॥

सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥ ०१२ ॥

विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥ ०१३ ॥

अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ॥ ०१४ ॥

आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०६९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सञ्जय ; द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्राजमानं वपुषा परेण ; प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ ००१ ॥

ईरयन्तं भारतीं भारताना ;मभ्यर्चनीयां शङ्करीं सृञ्जयानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां ; परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ ००२ ॥

समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं ; प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां ; मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ००३ ॥

द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता ; महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां ; वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ००४ ॥

ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं ; वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।

अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं ; पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ००५ ॥

सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण ;मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं ; परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ००६ ॥

त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं ; देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान ;मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ००७ ॥

भगवद्यानपर्व

अध्याय ०७०

वैशंपायन उवाच ॥

सञ्जये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ ००१ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ ००२ ॥

त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ००३ ॥

यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ००४ ॥

भगवानुवाच ॥

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ००६ ॥

तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ००७ ॥

अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ००८ ॥

यत्तद्द्वादश वर्षाणि वने निर्व्युषिता वयम् ।
छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ००९ ॥

स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ०१० ॥

वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ०११ ॥

सुयोधनमते तिष्ठन्राजास्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्चरन्प्रियमिवात्मनः ॥ ०१२ ॥

इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ ०१३ ॥

काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।

भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ ०१४ ॥

कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं च गोविन्द किञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ ०१५ ॥

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ ०१६ ॥

न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ ०१७ ॥

कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ ०१८ ॥

ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ ०१९ ॥

अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदर्त्विजः ।
अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ ०२० ॥

एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ ०२१ ॥

नातः पापीयसीं काञ्चिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ ०२२ ॥

धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ ०२३ ॥

ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नन्ति नरं च तम् ॥ ०२४ ॥

एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ ०२५ ॥

उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ ०२६ ॥

आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ ०२७ ॥

यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ ०२८ ॥

न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥ ०२९ ॥

स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथञ्चन ॥ ०३० ॥

न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् ।
सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ०३१ ॥

तं तदा मन्युरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ०३२ ॥

पापकर्मात्ययायैव सङ्करं तेन पुष्यति ।
सङ्करो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ०३३ ॥

न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिष्यति ॥ ०३४ ॥

प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।

शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ०३५ ॥

ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ०३६ ॥

धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।
नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ०३७ ॥

अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ०३८ ॥

ह्रीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ०३९ ॥

तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ०४० ॥

ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ०४१ ॥

तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ०४२ ॥

तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।
यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ०४३ ॥

ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ०४४ ॥

ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ०४५ ॥

पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबान्धवाः ।
स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ०४६ ॥

शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ०४७ ॥

क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथागतः ॥ ०४८ ॥

युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
बलं तु नीतिमात्राय हठे जयपराजयौ ॥ ०४९ ॥

नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ०५० ॥

एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ०५१ ॥

जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ०५२ ॥

सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ।
हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ०५३ ॥

पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ०५४ ॥

अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातॄनपश्यतः ॥ ०५५ ॥

निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ०५५ ॥

ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ०५६ ॥

हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ०५७ ॥

शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ०५८ ॥

जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ०५९ ॥

जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ०६० ॥

उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ०६१ ॥

न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ०६२ ॥

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ०६३ ॥

अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ०६४ ॥

पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ०६५ ॥

अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् ॥ ०६६ ॥

या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तदृते वध एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद्द्विषतामात्मनस्तथा ॥ ०६७ ॥

न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ०६८ ॥

सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ०६९ ॥

प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ०७० ॥

लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ०७१ ॥

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ०७२ ॥

सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ०७३ ॥

पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ०७४ ॥

पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ०७५ ॥

तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ०७६ ॥

ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ०७७ ॥

प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक्सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ०७८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ०७९ ॥

शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ०८० ॥

मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ०८१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरून्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ०८२ ॥

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ०८३ ॥

न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥ ०८४ ॥

भगवानुवाच ॥

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ०८५ ॥

न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ०८६ ॥

अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किञ्चिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरून्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ०८७ ॥

न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ०८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ०८९ ॥

विष्वक्सेन कुरून्गत्वा भारताञ्शमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ०९० ॥

भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ०९१ ॥

अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ०९२ ॥

यद्यद्धर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ०९३ ॥

अध्याय ०७१

भगवानुवाच ॥

सञ्जयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ ००१ ॥

तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ ००२ ॥

न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
आहुराश्रमिणः सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ००३ ॥

जयो वधो वा सङ्ग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ००४ ॥

न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ००५ ॥

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ००६ ॥

न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ००७ ॥

यावच्च मार्दवेनैतान्राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ००८ ॥

नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ००९ ॥

एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ ०१० ॥

पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ०११ ॥

दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
यत्त्वामुपधिना राजन्द्यूतेनावञ्चयत्तदा ॥ ०१२ ॥

न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ ०१२ ॥

तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ ०१३ ॥

वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ ०१४ ॥

एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ ०१५ ॥

कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ ०१६ ॥

एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ ०१७ ॥

ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ ०१८ ॥

न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ ०१९ ॥

कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ ०२० ॥

तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ ०२१ ॥

ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ०२२ ॥

वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ ०२३ ॥

सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ ०२४ ॥

अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ ०२५ ॥

मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव सङ्कीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ ०२६ ॥

ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ ०२७ ॥

त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ ०२८ ॥

गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ ०२९ ॥

शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरून्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ०३० ॥

तस्मि.ण्ल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ०३१ ॥

यात्वा चाहं कुरून्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ०३२ ॥

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ०३३ ॥

सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ०३४ ॥

मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं ; हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु ।
घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि ;वर्णान्बहून्पुष्यति घोररूपान् ॥ ०३५ ॥

मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो ; नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ०३५ ॥

शस्त्राणि पत्रं कवचान्रथांश्च ; नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
योधाश्च सर्वे कृतनिश्रमास्ते ; भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ॥ ०३६ ॥

साङ्ग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं ; सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ०३६ ॥

दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं ; जीवंस्तवैतन्नृपते कथञ्चित् ।
यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं ; द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०७२

भीमसेन उवाच ॥

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ ००१ ॥

अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साम्नैवैनं समाचरेः ॥ ००२ ॥

प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ००३ ॥

अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ००४ ॥

म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ००५ ॥

सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ००६ ॥

स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ००७ ॥

दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ००८ ॥

पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ००९ ॥

दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ ०१० ॥

अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।
ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ०११ ॥

असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ ०१२ ॥

हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ ०१३ ॥

अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ ०१४ ॥

हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः ॥ ०१५ ॥

सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ ०१६ ॥

शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ ०१७ ॥

अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ ०१८ ॥

तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ ०१९ ॥

अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।
नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन् ॥ ०२० ॥

अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयः स्पृशेत् ॥ ०२१ ॥

वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
भ्रातृणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ ०२२ ॥

अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०७३

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ ००१ ॥

गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ ००२ ॥

संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ००३ ॥

त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ००४ ॥

न च स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।
घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ००५ ॥

निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ००६ ॥

एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ००७ ॥

आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ००८ ॥

नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ००९ ॥

अकस्मात्स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ ०१० ॥

भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ०११ ॥

यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ ०१२ ॥

तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ ०१३ ॥

इति स्म मध्ये भ्रातृणां सत्येनालभसे गदाम् ।
तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽद्य परंतप ॥ ०१४ ॥

अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ ०१५ ॥

अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ ०१६ ॥

अहो नाशंससे किञ्चित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ ०१७ ॥

उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ ०१८ ॥

अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।
वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ ०१९ ॥

तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यप्लवानिव ॥ ०२० ॥

इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं वचः ॥ ०२१ ॥

स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ ०२२ ॥

न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०७४

वैशंपायन उवाच ॥

तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
सदश्ववत्समाधावद्बभाषे तदनन्तरम् ॥ ००१ ॥

अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ ००२ ॥

वेत्थ दाशार्ह सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।
उत वा मां न जानासि प्लवन्ह्रद इवाल्पवः ॥ ००३ ॥

तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्छसि ॥ ००३ ॥

कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ००४ ॥

तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ००५ ॥

सर्वथा नार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ००६ ॥

पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ००७ ॥

यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ००८ ॥

पश्यैतदन्तरं बाह्वोर्महापरिघयोरिव ।
य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ००९ ॥

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ ०१० ॥

युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ०११ ॥

न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ ०१२ ॥

अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संबाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ ०१३ ॥

किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।
यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ ०१४ ॥

द्रष्टासि युधि संबाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गान्रथिनः सादिनस्तथा ॥ ०१५ ॥

तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ ०१६ ॥

न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ ०१७ ॥

किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वांस्तितिक्षे सङ्क्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०७५

भगवानुवाच ॥

भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ ००१ ॥

वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्बलम् ।
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ ००२ ॥

यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ००३ ॥

यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ००४ ॥

जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ००५ ॥

स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ००६ ॥

अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ००७ ॥

सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ००८ ॥

दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ००९ ॥

यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयङ्कृतम् ।
तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ ०१० ॥

लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ०११ ॥

य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ ०१२ ॥

तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ ०१३ ॥

नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद्ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ ०१४ ॥

श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ ०१५ ॥

शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ ०१६ ॥

ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ ०१७ ॥

अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूरर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ ०१८ ॥

अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनञ्जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ ०१९ ॥

तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०७६

अर्जुन उवाच ॥

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ ००१ ॥

नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ ००२ ॥

अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ००३ ॥

तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किञ्चन ॥ ००४ ॥

किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ००५ ॥

संपाद्यमानं सम्यक्क स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ००६ ॥

पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् ।
सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ००७ ॥

कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
अस्मद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ००८ ॥

एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ००९ ॥

चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ ०१० ॥

शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ०११ ॥

न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ ०१२ ॥

यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ ०१३ ॥

कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ ०१४ ॥

अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ ०१५ ॥

न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ ०१६ ॥

अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।

तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ ०१७ ॥

जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ ०१८ ॥

स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे सञ्जायते बुद्धिर्बीजमुप्तमिवोषरे ॥ ०१९ ॥

तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्धितम् ।
तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०७७

भगवानुवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ ००१ ॥

क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ ००२ ॥

तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम् ।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ००३ ॥

तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।
दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ००४ ॥

अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथञ्चन ॥ ००५ ॥

स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ००६ ॥

तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ००७ ॥

स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेष्यति ।
अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ००८ ॥

न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ००९ ॥

न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ ०१० ॥

तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ०११ ॥

मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ ०१२ ॥

विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ ०१३ ॥

असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ ०१४ ॥

जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।

प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ ०१५ ॥

स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ ०१६ ॥

यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ ०१७ ॥

यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ ०१८ ॥

कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छञ्शर्म तथाविधम् ।
याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ ०१९ ॥

तदैव ते पराभूता यदा सङ्कल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ ०२० ॥

सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०७८

नकुल उवाच ॥

उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।

संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ ००२ ॥

तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।
आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ००३ ॥

सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ००४ ॥

तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥ ००५ ॥

अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।
अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ००६ ॥

अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ००७ ॥

अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ००८ ॥

निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ००९ ॥

इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ ०१० ॥

स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ ०१२ ॥

सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ०१३ ॥

काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ ०१४ ॥

स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ ०१५ ॥

विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ ०१६ ॥

ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ ०१७ ॥

श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०७९

सहदेव उवाच ॥

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ ००१ ॥

यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ ००२ ॥

कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ००३ ॥

यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ००४ ॥

सात्यकिरुवाच ॥

सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ००५ ॥

जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ००६ ॥

तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ००८ ॥

सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ००९ ॥

अध्याय ०८०

वैशंपायन उवाच ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्षिता ॥ ००१ ॥

सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ ००२ ॥

भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ००३ ॥

विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ००६ ॥

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ००७ ॥

अवसानं महाबाहो किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ००८ ॥

तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ००९ ॥

अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ ०१० ॥

शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ०११ ॥

न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ ०१२ ॥

साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ ०१३ ॥

तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ ०१४ ॥

एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ ०१५ ॥

क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ ०१६ ॥

अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ ०१७ ॥

यथावध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ ०१८ ॥

यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ ०१९ ॥

पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।

का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ ०२० ॥

सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ ०२१ ॥

आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ ०२२ ॥

सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ ०२३ ॥

साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ ०२४ ॥

जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।
दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ ०२५ ॥

निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ ०२६ ॥

यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ ०२७ ॥

अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ ०२८ ॥

एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ ०२९ ॥

नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ०३० ॥

धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ०३१ ॥

यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ०३२ ॥

इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ०३३ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ०३४ ॥

पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ०३६ ॥

यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ०३७ ॥

पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ०३८ ॥

दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०३९ ॥

त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ०४० ॥

विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ०४१ ॥

इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ०४२ ॥

स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ०४३ ॥

तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ०४४ ॥

एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ०४५ ॥

अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ०४६ ॥

धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वशृगालादनीकृताः ॥ ०४७ ॥

चलेद्धि हिमवाञ्शैलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ०४८ ॥

सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्श्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ०४९ ॥

अध्याय ०८१

अर्जुन उवाच ॥

कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ ००१ ॥

पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ ००२ ॥

त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ००३ ॥

त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ००४ ॥

भगवानुवाच ॥

धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ००६ ॥

कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ००७ ॥

मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च सूनृताः ।
ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ००८ ॥

कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ००९ ॥

ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ ०१० ॥

तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नप्तारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ०११ ॥

रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ ०१२ ॥

दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ ०१३ ॥

ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ ०१४ ॥

तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलङ्कृतम् ॥ ०१५ ॥

अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ ०१६ ॥

तरुणादित्यसङ्काशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ ०१७ ॥

सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ ०१८ ॥

वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
स्नातैः संपादयां चक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ ०१९ ॥

महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।
सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ ०२० ॥

तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ ०२१ ॥

ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ ०२२ ॥

व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ ०२३ ॥

प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ ०२४ ॥

मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ ०२५ ॥

मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ ०२६ ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ ०२७ ॥

ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ ०२८ ॥

एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।

पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ ०२९ ॥

तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०३० ॥

चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ०३१ ॥

धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ०३२ ॥

ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ०३३ ॥

यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।
अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ०३४ ॥

धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ०३५ ॥

तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ०३६ ॥

या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ०३७ ॥

देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ०३८ ॥

सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसंबाधादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ०३९ ॥

अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयम् ॥ ०४० ॥

भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ०४१ ॥

ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ०४२ ॥

अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ०४३ ॥

प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ०४४ ॥

न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यानर्तसत्कृता ॥ ०४५ ॥

अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्वचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोऽधिकाः ॥ ०४६ ॥

भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्पृथक् ॥ ०४७ ॥

विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ०४८ ॥

इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ०४९ ॥

व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ०५० ॥

यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ०५१ ॥

तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ०५२ ॥

अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ०५३ ॥

एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।
मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ०५४ ॥

वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ०५५ ॥

तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ०५६ ॥

इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ०५७ ॥

तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
तूर्णमभ्यपतद्धृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ०५८ ॥

ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ०५९ ॥

अथापश्यन्महाबाहुर्ऋषीनध्वनि केशवः ।

ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ०६० ॥

सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ०६१ ॥

कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ०६२ ॥

तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ०६३ ॥

किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ०६४ ॥

तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् ।
परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ०६५ ॥

देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्ह मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ०६६ ॥

देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ०६७ ॥

सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ०६८ ॥

धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।
त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ०६९ ॥

भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ०७० ॥

तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ०७१ ॥

आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ०७२ ॥

अध्याय ०८२

वैशंपायन उवाच ॥

प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ ००१ ॥

पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।
भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ ००२ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।
तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ००४ ॥

अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।

अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ००५ ॥

प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिन्धुसत्तमाः ।
विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ००६ ॥

प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चञ्शतशो जलम् ॥ ००७ ॥

तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।
न दिशो नादिशो राजन्प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ००८ ॥

प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।
सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००९ ॥

प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिस्वनः ॥ ०१० ॥

यत्र यत्र तु वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत ।
तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ०११ ॥

ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ ०१२ ॥

स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ ०१३ ॥

तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ ०१४ ॥

स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्रम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्राष्ट्राणि विविधानि च ॥ ०१६ ॥

नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ ०१७ ॥

उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ ०१८ ॥

ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ ०१९ ॥

वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ ०२० ॥

अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥ ०२१ ॥

दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।
मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ ०२२ ॥

अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ ०२३ ॥

तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ ०२४ ॥

तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ ०२५ ॥

तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमम् ।
पूजां चक्रुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ ०२६ ॥

ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेश्मानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ ०२७ ॥

तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वेश्मानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ ०२८ ॥

सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०८३

वैशंपायन उवाच ॥

तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ ००१ ॥

द्रोणं च सञ्जयं चैव विदुरं च महामतिम् ।
दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमाब्रवीदिदम् ॥ ००२ ॥

अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ००३ ॥

सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ००४ ॥

उपयास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ००५ ॥

तस्मिन्हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन्धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ००६ ॥

स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ००७ ॥

स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ००८ ॥

तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।
सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ००९ ॥

यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ ०१० ॥

ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ०११ ॥

तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ०१२ ॥

ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ ०१३ ॥

आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलङ्कारान्सूक्ष्माणि वसनानि च ॥ ०१४ ॥

गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ ०१५ ॥

विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।
विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ ०१६ ॥

एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ०१७ ॥

ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात्कुरुसद्म तत् ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०८४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥ ००१ ॥

आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ ००२ ॥

स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ००३ ॥

वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ००४ ॥

तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ००५ ॥

एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान्रथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ००६ ॥

नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीषादन्तान्प्रहारिणः ।
अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ००७ ॥

दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ००८ ॥

आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ००९ ॥

अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ ०१० ॥

दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ०११ ॥

एकेनापि पतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ ०१२ ॥

यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ ०१३ ॥

मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलङ्कृताः ॥ ०१४ ॥

स्वलङ्कृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।

वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ ०१५ ॥

नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ ०१६ ॥

सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ ०१७ ॥

महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ ०१८ ॥

दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।
तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलङ्कृतम् ॥ ०१९ ॥

एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तु सुमहाधनम् ॥ ०२० ॥

सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हेत्स वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०८५

विदुर उवाच ॥

राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ ००१ ॥

यत्त्वमेवङ्गते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।

शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ ००२ ॥

लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महान्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ००३ ॥

सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ ००४ ॥

आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ००५ ॥

यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ००६ ॥

न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।
एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ००७ ॥

मायैषातत्त्वमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ००८ ॥

पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ००९ ॥

अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो बिभित्ससि ॥ ०१० ॥

न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनञ्जयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ०११ ॥

वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनञ्जयम् ॥ ०१२ ॥

अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ ०१३ ॥

यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ ०१४ ॥

आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ ०१५ ॥

शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ ०१६ ॥

पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०८६

दुर्योधन उवाच ॥

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ ००१ ॥

यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ ००२ ॥

देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।

मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चति मामिति ॥ ००३ ॥

अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ००४ ॥

स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ००५ ॥

न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहः समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ००८ ॥

यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ००९ ॥

स यद्ब्रूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०१० ॥

धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ०११ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्श्रियं निष्केवलामहम् ।

तैः सहेमामुपाश्नीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥ ०१२ ॥

इदं तु सुमहत्कार्यं श‍ृणु मे यत्समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ ०१३ ॥

तस्मिन्बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहेष्यति ॥ ०१४ ॥

अत्रोपायं यथा सम्यङ्न बुध्येत जनार्दनः ।
न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ ०१६ ॥

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ ०१७ ॥

दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।
अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ ०१८ ॥

भीष्म उवाच ॥

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ ०१९ ॥

इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ ०२० ॥

कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ ०२१ ॥

पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथञ्चन ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०८७

वैशंपायन उवाच ॥

प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ००१ ॥

तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ ००२ ॥

धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्वलङ्कृताः ।
दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ००३ ॥

पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ००४ ॥

स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।

द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ००५ ॥

कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलङ्कृतम् ।
बभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ००६ ॥

न स्म कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ००७ ॥

राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ००८ ॥

आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ००९ ॥

तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवन्राजमार्गे नरैर्वृते ॥ ०१० ॥

स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ०११ ॥

तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ ०१२ ॥

अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ०१३ ॥

कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ०१४ ॥

ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ ०१५ ॥

तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ ०१६ ॥

अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ ०१७ ॥

तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ ०१८ ॥

अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
उपजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ ०१९ ॥

कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरून् ।
आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ ०२० ॥

सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ ०२१ ॥

तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ ०२२ ॥

विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ ०२३ ॥

कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ ०२४ ॥

प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ ०२५ ॥

तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०८८

वैशंपायन उवाच ॥

अथोपगम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ।
पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥ ००१ ॥

सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥ ००२ ॥

तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ००३ ॥

साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ००४ ॥

ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ००५ ॥

निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ००६ ॥

त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।
अहार्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ००७ ॥

अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ००८ ॥

बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ००९ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ ०१० ॥

ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ०११ ॥

शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ ०१२ ॥

वस्त्रै रत्नैरलङ्कारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ०१३ ॥

अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ ०१४ ॥

ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
न स्मोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ ०१५ ॥

भेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ ०१६ ॥

बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ ०१७ ॥

ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ ०१८ ॥

अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ ०१९ ॥

राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्वहाम् ।
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः ॥ ०२० ॥

राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ ०२१ ॥

श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ ०२२ ॥

यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियङ्करः ॥ ०२३ ॥

कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ ०२४ ॥

पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ ०२५ ॥

क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।
जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ ०२६ ॥

तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ॥ ०२७ ॥

तं ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ ०२७ ॥

आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ॥ ०२८ ॥

द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ ०२८ ॥

क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ ०२९ ॥

तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ०३० ॥

आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ०३१ ॥

यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ०३२ ॥

योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनञ्जयः ॥ ०३३ ॥

दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेधो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ०३४ ॥

सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ०३५ ॥

सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ०३६ ॥

ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।

शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ०३७ ॥

सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
भ्रातॄणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ०३८ ॥

चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ०३९ ॥

सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ०४० ॥

पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ०४१ ॥

सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ०४२ ॥

पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ०४३ ॥

महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ०४४ ॥

पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ०४५ ॥

चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ०४६ ॥

न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ०४७ ॥

न प्रियो मम कृष्णाय बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ०४८ ॥

न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्द्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ०४९ ॥

आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।
सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ०५० ॥

तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ०५१ ॥

तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ०५२ ॥

तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलङ्कारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ०५३ ॥

सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ०५४ ॥

पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।
अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥ ०५५ ॥

तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ०५६ ॥

निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ॥ ०५७ ॥

अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ०५७ ॥

न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ०५८ ॥

दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ०५९ ॥

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
अस्माद्विमुक्तं सङ्ग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ॥ ०६० ॥

नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ०६० ॥

पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ०६१ ॥

बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ०६२ ॥

साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ०६३ ॥

यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ०६४ ॥

हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जयः ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ०६५ ॥

नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ०६६ ॥

धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ०६७ ॥

न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ०६८ ॥

याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०६९ ॥

इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
धनञ्जयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ०७० ॥

जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।
अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ०७१ ॥

ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ०७२ ॥

पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ०७३ ॥

अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ०७४ ॥

अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ०७५ ॥

नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ०७६ ॥

माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।

विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ०७७ ॥

विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ०७८ ॥

गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ०७९ ॥

विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ०८० ॥

तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ०८१ ॥

दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ०८२ ॥

न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।
सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ ०८३ ॥

यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्शत्रुकर्शनः ॥ ०८३ ॥

न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ०८४ ॥

यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
अशृणोत्परुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ०८५ ॥

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ०८६ ॥

यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ०८७ ॥

साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ०८८ ॥

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थसखः पृथाम् ॥ ०८९ ॥

का नु सीमन्तिनी त्वादृग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ०९० ॥

महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ०९१ ॥

वीरसूर्वीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ०९२ ॥

निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ०९३ ॥

त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ०९४ ॥

अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ०९५ ॥

अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ०९६ ॥

अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।

आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ०९७ ॥

अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्श्रिया वृतान् ॥ ०९८ ॥

एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ०९९ ॥

यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १०० ॥

अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१ ॥

व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२ ॥

त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३ ॥

तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४ ॥

अध्याय ०८९

वैशंपायन उवाच ॥

पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ ००१ ॥

लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ ००२ ॥

ततोऽभ्रघनसङ्काशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥ ००३ ॥

तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ००४ ॥

दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ००५ ॥

अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ००६ ॥

समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।
राजभिस्तत्र वार्ष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ००७ ॥

तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ००८ ॥

तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।
निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ००९ ॥

तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
उपासां चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ ०१० ॥

ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ।
न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ०११ ॥

ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ ०१२ ॥

कस्माद्न्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ ०१३ ॥

उभयोश्चाददः साह्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ ०१४ ॥

त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ ०१५ ॥

स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ ०१६ ॥

अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसङ्कुलम् ।
राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ ०१७ ॥

कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।
कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ ०१८ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।
न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ ०१९ ॥

कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।
यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ ०२० ॥

न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।
पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ ०२१ ॥

वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।
स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ ०२२ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ ०२३ ॥

नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथञ्चन ॥ ०२४ ॥

संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्गता वयम् ॥ ०२५ ॥

अकस्माद्द्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ ०२६ ॥

अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ ०२७ ॥

यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ ०२८ ॥

कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सते ।
गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ०२९ ॥

यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते ।
सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ०३० ॥

अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ०३१ ॥

सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।

क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ०३२ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ०३३ ॥

निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।
निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ०३४ ॥

तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ०३५ ॥

तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ०३६ ॥

तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ०३७ ॥

यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ०३८ ॥

ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ०३९ ॥

तैर्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ०४० ॥

ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०९०

वैशंपायन उवाच ॥

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ ००१ ॥

अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ ००२ ॥

धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ००३ ॥

कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ००४ ॥

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ००५ ॥

सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ००६ ॥

एकः कर्णः पराञ्जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ००७ ॥

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ००८ ॥

निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।
भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ००९ ॥

संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ ०१० ॥

न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ०११ ॥

यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ ०१२ ॥

अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ ०१३ ॥

सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ ०१४ ॥

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ ०१५ ॥

दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ ०१६ ॥

अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ ०१७ ॥

बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ ०१८ ॥

नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ ०१९ ॥

तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ ०२० ॥

मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो ; रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः ; कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ ०२१ ॥

आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो ; महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो ; बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ ०२२ ॥

पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्का ; दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां ; राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ ०२३ ॥

सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता ;त्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा ;न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ ०२४ ॥

त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन ; सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं ; न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ ०२५ ॥

तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ०२६ ॥

सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ ०२७ ॥

या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०९१

भगवानुवाच ॥

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ ००१ ॥

धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ ००२ ॥

सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ००३ ॥

दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ००४ ॥

पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ००५ ॥

धर्मकार्यं यतञ्शक्त्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ००६ ॥

मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ००७ ॥

सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरूणां सृञ्जयानां च सङ्ग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ००८ ॥

सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ००९ ॥

व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ ०१० ॥

आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ०११ ॥

तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ ०१२ ॥

हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ ०१३ ॥

हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ ०१४ ॥

ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ ०१५ ॥

न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ ०१६ ॥

उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।
तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ ०१७ ॥

मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ०१८ ॥

अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव ;च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं ; मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ०१९ ॥

अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां ; धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।

अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्थां ; मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ०२० ॥

न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०९२

वैशंपायन उवाच ॥

तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ००१ ॥

धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।
श्रृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ ००२ ॥

कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।
अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ००३ ॥

ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ००४ ॥

तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।

सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ००५ ॥

कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलङ्कृतः ।
तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ००६ ॥

अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ००७ ॥

आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।
कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान्राज्ञः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ००८ ॥

त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ००९ ॥

ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः ॥ ०१० ॥

विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
तिष्ठन्तमुपसङ्गम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ०११ ॥

तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ०१२ ॥

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ०१३ ॥

कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ ०१४ ॥

अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ ०१५ ॥

ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपम् ॥ ०१६ ॥

सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरपि ॥ ०१७ ॥

तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ ०१८ ॥

संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।
राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्श्रिया ज्वलन् ॥ ०१९ ॥

ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ ०२० ॥

प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परंतपाः ॥ ०२१ ॥

ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ ०२२ ॥

गजाः परःशतास्तत्र वराश्चाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ ०२३ ॥

पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
सवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ ०२४ ॥

वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ॥ ०२५ ॥

संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ ०२६ ॥

ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ ०२७ ॥

ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ ०२८ ॥

ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ०२९ ॥

आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।
अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ०३० ॥

नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ०३१ ॥

पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्प्रच्छादयञ्श्रिया ॥ ०३२ ॥

अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ०३३ ॥

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ०३४ ॥

अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ०३५ ॥

उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।

तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ०३६ ॥

आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ०३७ ॥

स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ०३८ ॥

तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ०३९ ॥

तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
अपश्यदन्तरिक्षस्थानृषीन्परपुरञ्जयः ॥ ०४० ॥

ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ०४१ ॥

पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ।
निमन्त्र्यन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ०४२ ॥

नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ०४३ ॥

ऋषीञ्शांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ०४४ ॥

आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ०४५ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घेषु भारत ।
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ०४६ ॥

दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ०४७ ॥

अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ ॥ ०४८ ॥

गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषसादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ०४९ ॥

विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ ०५० ॥

चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ०५१ ॥

अतसीपुष्पसङ्काशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ०५२ ॥

ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किञ्चिद्धि व्याजहार पुमान्क्वचित् ॥ ०५३ ॥

अध्याय ०९३

वैशंपायन उवाच ॥

तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ ००१ ॥

जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्सभाम् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ ००२ ॥

कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ००३ ॥

राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ००४ ॥

इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ००५ ॥

कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत ।
तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ००६ ॥

तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ००७ ॥

त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ००८ ॥

ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ००९ ॥

अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ ०१० ॥

सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ०११ ॥

शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।
न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ ०१३ ॥

आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ ०१४ ॥

तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ ०१५ ॥

स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ ०१६ ॥

धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ ०१७ ॥

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ ०१८ ॥

यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ०१९ ॥

सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ ०२० ॥

सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ ०२२ ॥

तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।
श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥ ०२३ ॥

स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ ०२४ ॥

एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ०२५ ॥

एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ ०२६ ॥

तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ ०२७ ॥

संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ ०२८ ॥

पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।
यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ ०२९ ॥

शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ ०३० ॥

न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
क्षीणानुभयतः शूरान्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ०३१ ॥

समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।

अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ०३२ ॥

त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ०३३ ॥

शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ०३४ ॥

शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।
सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ०३५ ॥

सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षांश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ०३६ ॥

हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ०३७ ॥

बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ०३८ ॥

भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ०३९ ॥

आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहानुगैः ॥ ०४० ॥

द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ०४१ ॥

स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ०४२ ॥

तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं सङ्क्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ०४३ ॥

त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्ष्महे ॥ ०४४ ॥

स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ०४५ ॥

पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ०४६ ॥

आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ०४७ ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ०४८ ॥

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ०४९ ॥

धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ०४९ ॥

ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ०५० ॥

शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।
ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ॥ ०५१ ॥

धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ०५१ ॥

प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ०५२ ॥

पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥ ०५३ ॥

अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ०५४ ॥

दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ०५५ ॥

स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ०५६ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।
राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ०५७ ॥

स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ०५८ ॥

अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात्सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ०५९ ॥

अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।
लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्व विशां पते ॥ ०६० ॥

स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ०६१ ॥

तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ०६२ ॥

अध्याय ०९४

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ ००१ ॥

कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ ००२ ॥

तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ००३ ॥

इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ००४ ॥

राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ००५ ॥

स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ००६ ॥

अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ००७ ॥

इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कञ्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ००८ ॥

तं स्म वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।
प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ००९ ॥

प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ ०१० ॥

तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ०११ ॥

अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ ०१२ ॥

एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किङ्कर्माणौ च कौ च तौ ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ ०१४ ॥

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ ०१५ ॥

राम उवाच ॥

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ ०१६ ॥

स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छत्तौ तापसावपराजितौ ॥ ०१७ ॥

तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।
शीतवातातपैश्चैव कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ॥ ०१८ ॥

अभिगम्योपसङ्गृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ०१८ ॥

तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ०१९ ॥

दम्भोद्भव उवाच ॥

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।
भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ॥ ०२० ॥

आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ ०२० ॥

नरनारायणावूचतुः ॥

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ॥ ०२१ ॥

अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ ०२१ ॥

राम उवाच ॥

उच्यमानस्तथापि स्म भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ॥ ०२२ ॥

दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ ०२२ ॥

ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ ०२३ ॥

सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ ०२४ ॥

दम्भोद्भव उवाच ॥

यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ ०२५ ॥

राम उवाच ॥

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ ०२६ ॥

तस्य तानस्यतो घोरानिषून्परतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ ०२७ ॥

ततोऽस्मै प्रासृजद्घोरमैषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२८ ॥

तेषामक्षीणि कर्णांश्च नस्तकांश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ ०२९ ॥

स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ०३० ॥

तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः ॥ ०३१ ॥

मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।
अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ०३२ ॥

कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहङ्कार आत्मवान् ।
दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ०३३ ॥

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।
कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ०३४ ॥

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ०३५ ॥

सुमहच्चापि तत्कर्म यन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ०३६ ॥

तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनञ्जयम् ॥ ०३७ ॥

काकुदीकं शुकं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ०३८ ॥

एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसञ्ज्ञा विचेतसः ॥ ०३९ ॥

स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ०४० ॥

असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ०४१ ॥

नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ०४२ ॥

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।
आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ०४३ ॥

अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ०४४ ॥

भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०९५

वैशंपायन उवाच ॥

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ००१ ॥

अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ ००२ ॥

आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।
अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ००३ ॥

निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ००४ ॥

ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ००५ ॥

मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ००६ ॥

भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये ।
मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ००७ ॥

स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ००८ ॥

बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ००९ ॥

न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ ०१० ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ०११ ॥

मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ ०१२ ॥

गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ ०१३ ॥

तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ ०१४ ॥

धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।

नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ ०१५ ॥

मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ ०१६ ॥

देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ ०१७ ॥

न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ ०१८ ॥

भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ ०१९ ॥

न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ ०२० ॥

इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०९६

कण्व उवाच ॥

मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ ००१ ॥

नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान्गन्तुमुद्यतः ।

स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ ००२ ॥

मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ००३ ॥

तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ००४ ॥

अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कञ्चिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ००५ ॥

अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ००६ ॥

तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ००७ ॥

तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ००८ ॥

नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ००९ ॥

नारद उवाच ॥

दृष्टस्ते वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ०१० ॥

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ०११ ॥

एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ ०१२ ॥

ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ ०१३ ॥

भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ ०१४ ॥

एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ ०१५ ॥

अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ ०१६ ॥

अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ ०१७ ॥

अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्ति वरुणह्रदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ ०१८ ॥

एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ ०१९ ॥

एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ ०२० ॥

अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ ०२१ ॥

एतच्छत्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भाषितम् ।

पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ ०२२ ॥

एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ ०२३ ॥

एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ ०२४ ॥

बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०९७

नारद उवाच ॥

एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ ००१ ॥

इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ ००२ ॥

अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ००३ ॥

अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।
अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ००४ ॥

अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभं वार्भिरापूरयञ्जगत् ॥ ००५ ॥

यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ००६ ॥

ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ००७ ॥

अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ००८ ॥

अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः सूत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ००९ ॥

उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।
अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात्सञ्जीवयति देहिनः ॥ ०१० ॥

अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ०११ ॥

अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ ०१२ ॥

अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ ०१३ ॥

यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ ०१४ ॥

ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ ०१५ ॥

पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।
वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ ०१६ ॥

अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ ०१७ ॥

नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ ०१८ ॥

अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ०१९ ॥

कण्व उवाच ॥

मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०९८

नारद उवाच ॥

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ ००१ ॥

अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ ००२ ॥

अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ००३ ॥

नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ००४ ॥

असुराः कालखञ्जाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।
नैरृता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ००५ ॥

दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च निवसन्त्यात्मरक्षिणः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ००६ ॥

निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्नोति बाधितुम् ॥ ००७ ॥

बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ००८ ॥

पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ००९ ॥

वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ ०१० ॥

पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ०११ ॥

सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ ०१२ ॥

नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ ०१३ ॥

आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ ०१४ ॥

जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ ०१५ ॥

मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ ०१६ ॥

कण्व उवाच ॥

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ ०१७ ॥

नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ ०१८ ॥

अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०९९

नारद उवाच ॥

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।

विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ ००१ ॥

वैनतेयसुतैः सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ ००२ ॥

सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ००३ ॥

पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ००४ ॥

सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ००५ ॥

कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसङ्क्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ००६ ॥

नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ००७ ॥

दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ००८ ॥

सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।
अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ००९ ॥

काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिषस्तथा ॥ ०१० ॥

त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्द्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ०११ ॥

सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ ०१२ ॥

गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ ०१३ ॥

सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ ०१४ ॥

एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ ०१५ ॥

यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ ०१६ ॥

अध्याय १००

नारद उवाच ॥

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ ००१ ॥

क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ ००२ ॥

अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा ।
पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ००३ ॥

यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ००४ ॥

पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ००५ ॥

फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।
उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ००६ ॥

अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ००७ ॥

पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ००८ ॥

पश्चिमा वारुणी दिक्क धार्यते वै सुभद्रया ।
महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ००९ ॥

सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसञ्ज्ञिताम् ॥ ०१० ॥

आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ०११ ॥

उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।
उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ ०१२ ॥

सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ ०१३ ॥

अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ ०१४ ॥

न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ ०१५ ॥

अध्याय १०१

नारद उवाच ॥

इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ ००१ ॥

एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ ००२ ॥

श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ००३ ॥

इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ००४ ॥

मणिस्वस्तिकचक्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ००५ ॥

सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्त्रिशिरसोऽपि च ॥ ००६ ॥

द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।
महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ००७ ॥

बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठांस्तु मे शृणु ॥ ००८ ॥

वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनञ्जयौ ।
कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ००९ ॥

बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ ०१० ॥

आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ०११ ॥

सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
आप्तः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठूरिकस्तथा ॥ ०१२ ॥

तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ ०१३ ॥

करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ ०१४ ॥

दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ ०१५ ॥

विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ ०१६ ॥

एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।

मातले पश्य यद्यत्र कश्चित्ते रोचते वरः ॥ ०१७ ॥

कण्व उवाच ॥

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ ०१८ ॥

स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ ०१९ ॥

कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ ०२० ॥

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ ०२१ ॥

मातलिं प्रीतिमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ ०२२ ॥

ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ ०२३ ॥

एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ ०२४ ॥

ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ ०२५ ॥

क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ ०२६ ॥

अध्याय १०२

नारद उवाच ॥

सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्बली ॥ ००१ ॥

शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ ००२ ॥

अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ००३ ॥

अनेन विजितानश्वैर्दोर्भ्यां जयति वासवः ।
अनेन प्रहृते पूर्वं बलभित्प्रहरत्युत ॥ ००४ ॥

अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ००५ ॥

तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।
सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ००६ ॥

यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम माचिरम् ।
क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥ ००७ ॥

यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ००८ ॥

पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ००९ ॥

पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ॥ ०१० ॥

सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ ०१० ॥

अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ०११ ॥

कण्व उवाच ॥

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
व्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ ०१२ ॥

न मे नैतद्बहुमतं देवर्षे वचनं तव ।
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ ०१३ ॥

कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ॥ ०१४ ॥

भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ ०१४ ॥

पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ ०१५ ॥

ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ ०१६ ॥

मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।
जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ ०१७ ॥

सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।
त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ ०१८ ॥

शेषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ ०१९ ॥

सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजङ्गम ॥ ०२० ॥

ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ ०२१ ॥

सङ्गत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ ०२२ ॥

ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ ०२३ ॥

मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ ०२४ ॥

पुरंदरोऽथ सञ्चिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ ०२५ ॥

विष्णुरुवाच ॥

ईशस्त्वमसि लोकानां चराणामचराश्च ये ।
त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ ०२६ ॥

कण्व उवाच ॥

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।
न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ ०२७ ॥

लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संबभूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥ ०२८ ॥

नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।
प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ ०२९ ॥

अध्याय १०३

कण्व उवाच ॥

गरुडस्तत्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ ००१ ॥

पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ ००२ ॥

गरुड उवाच ॥

भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधां प्रति भये मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ००३ ॥

निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।

आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ००४ ॥

वृतश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ००५ ॥

एतस्मिंस्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ००६ ॥

सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ००७ ॥

एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ००८ ॥

त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ००९ ॥

ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोढुमञ्जसा ॥ ०१० ॥

असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ०११ ॥

श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वान्रोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ ०१२ ॥

यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ ०१३ ॥

कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सबान्धवम् ॥ ०१४ ॥

अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्व्यपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ ०१५ ॥

अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेषां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥ ०१६ ॥

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।
विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ ०१७ ॥

कण्व उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदर्कदारुणम् ।
अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ ०१८ ॥

गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ ०१९ ॥

त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ ०२० ॥

इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।
यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकत्थितम् ॥ ०२१ ॥

ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।
निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ ०२२ ॥

यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ॥ ०२३ ॥

न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।

ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ ०२४ ॥

विपक्षः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ ०२५ ॥

स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

भगव.ण्ल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ ०२७ ॥

क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ ०२८ ॥

न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।
तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥ ०२९ ॥

ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।
मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ०३० ॥

तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतान्रणे ।
नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ०३१ ॥

भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ०३२ ॥

विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।
एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥ ०३३ ॥

तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।
वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ०३४ ॥

प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन्भृकुटीमुखः ।
राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ०३६ ॥

कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ०३७ ॥

यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।
तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ०३८ ॥

गालवचरितम्

अध्याय १०४

जनमेजय उवाच ॥

अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।
अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ ००१ ॥

ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ ००२ ॥

कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ००४ ॥

नारद उवाच ॥

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ००५ ॥

श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
न कर्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि सुदारुणः ॥ ००६ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा निर्बन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ००७ ॥

विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ००८ ॥

सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।
बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥ ००९ ॥

विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।
परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥ ०१० ॥

अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥ ०११ ॥

भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।
विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ ०१२ ॥

भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्बाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ ०१३ ॥

तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।
गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ ०१४ ॥

अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ ०१५ ॥

स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ ०१६ ॥

प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ ०१७ ॥

क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥ ०१८ ॥

विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच तम् ॥ ०१९ ॥

अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ ०१९ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ ०२० ॥

दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥ ०२१ ॥

दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ॥ ०२२ ॥

किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ ०२२ ॥

जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ ०२३ ॥

असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ ०२४ ॥

निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किञ्चिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ०२५ ॥

एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव माचिरम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय १०५

नारद उवाच ॥

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ ००१ ॥

त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ ००२ ॥

कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः सञ्चयः कुतः ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ००३ ॥

कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ००४ ॥

अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ००५ ॥

अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ००६ ॥

सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ००७ ॥

प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ००८ ॥

न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ००९ ॥

कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ०१० ॥

न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ०११ ॥

सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।
गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ॥ ०१२ ॥

सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ ०१२ ॥

अर्थना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् ।
मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ ०१३ ॥

अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ ०१४ ॥

भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।
प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि महायोगिनमव्ययम् ॥ ०१५ ॥

एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ ०१६ ॥

सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ ०१७ ॥

विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ ०१८ ॥

स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय १०६

सुपर्ण उवाच ॥

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
ब्रूहि कामनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ ००१ ॥

पूर्वां वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् ।
उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ ००२ ॥

यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ००३ ॥

यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ००४ ॥

हुतं यतोमुखैर्हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।
एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ००५ ॥

यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ००६ ॥

यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।
सुरराज्येन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ००७ ॥

एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।
यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेषावृता सुरैः ॥ ००८ ॥

अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ००९ ॥

अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवा.ण्ल्लोकभावनः ।
अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ ०१० ॥

अत्र दत्तानि सूर्येण यजूंषि द्विजसत्तम ।
अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ०११ ॥

अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ ०१२ ॥

अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ ०१३ ॥

ओङ्कारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशतीर्दश ।
पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥ ०१४ ॥

प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
शक्रेण यत्र भागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ ०१५ ॥

अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।
उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥ ०१६ ॥

एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
एष पूर्वो दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥ ०१७ ॥

प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १०७

सुपर्ण उवाच ॥

इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥ ००१ ॥

अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ ००२ ॥

अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ।
इज्यमानाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ००३ ॥

एतद्द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ००४ ॥

अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ००५ ॥

अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥ ००६ ॥

एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ००७ ॥

नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ००८ ॥

अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ००९ ॥

अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ ०१० ॥

अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।
मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ०११ ॥

अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।

रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ ०१२ ॥

अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ ०१३ ॥

अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ॥ ०१४ ॥

अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ॥ ०१४ ॥

अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
काष्ठां चासाद्य धानिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥ ०१५ ॥

अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।
लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ ०१६ ॥

अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनात्ताः सगरात्मजाः ॥ ०१७ ॥

अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥ ०१८ ॥

अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ ०१९ ॥

अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ ०२० ॥

एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ ०२१ ॥

अध्याय १०८

सुपर्ण उवाच ॥

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ ००१ ॥

अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ ००२ ॥

यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥ ००३ ॥

अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।
जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ००४ ॥

अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
निःश्वसन्तो महानागैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ००५ ॥

अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ००६ ॥

अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।
जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ॥ ००७ ॥

अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् ।
विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ००८ ॥

अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ००९ ॥

अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ ०१० ॥

अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ०११ ॥

सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ ०१२ ॥

अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ ०१३ ॥

अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चैव गालव ।
आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ॥ ०१४ ॥

अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ ०१४ ॥

अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ॥ ०१५ ॥

निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ ०१५ ॥

अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ ०१६ ॥

अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ ०१७ ॥

अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ ०१८ ॥

एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ ०१९ ॥

अध्याय १०९

सुपर्ण उवाच ॥

यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्नुते ।
तस्मादुत्तारणफलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ ००१ ॥

उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ ००२ ॥

अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।
नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥ ००३ ॥

अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ००४ ॥

अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यषिच्यत ॥ ००५ ॥

अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ॥ ००६ ॥

अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च संबभुः ॥ ००७ ॥

अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ ००८ ॥

अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।
अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥ ००९ ॥

अत्र सौगन्धिकवनं नैरृतैरभिरक्ष्यते ।
शाड्वलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥ ०१० ॥

अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ।
विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ ०११ ॥

अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ ०१२ ॥

अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ ०१३ ॥

अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ ०१४ ॥

न तेषां ज्ञायते सूतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ।
परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ ०१५ ॥

यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ ०१६ ॥

न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ ०१७ ॥

अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥ ०१८ ॥

अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ ०१९ ॥

अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥ ०२० ॥

जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महात्मनः ।
साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
वव्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ ०२२ ॥

अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ ०२३ ॥

एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ ०२४ ॥

एता विस्तरशस्तात तव सङ्कीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ ०२५ ॥

उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ ०२६ ॥

अध्याय ११०

गालव उवाच ॥

गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ ००१ ॥

पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
दैवतानां हि सांनिध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ ००२ ॥

अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्दैवतैरहम् ॥ ००३ ॥

भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ००३ ॥

नारद उवाच ॥

तमाह विनतासूनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ००४ ॥

गालव उवाच ॥

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
भास्करस्येव पूर्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ००५ ॥

पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ००६ ॥

ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।

आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ००७ ॥

समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ००८ ॥

तुल्यरूपाननान्मत्स्यांस्तिमिमत्स्यांस्तिमिङ्गिलान् ।
नागांश्च नरवक्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ००९ ॥

महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरीकृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् ॥ ०१० ॥

शनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ०११ ॥

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये ।
मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ ०१२ ॥

शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ ०१३ ॥

स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
तन्निवर्त महान्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥ ०१४ ॥

न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पन्नगाशन ।
संनिवर्त महावेग न वेगं विषहामि ते ॥ ०१५ ॥

गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ ०१६ ॥

तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ ०१७ ॥

नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ ०१८ ॥

नारद उवाच ॥

एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥ ०१९ ॥

नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ ०२० ॥

किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ ०२१ ॥

तदेष ऋषभो नाम पर्वतः सागरोरसि ।
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ ०२२ ॥

अध्याय १११

नारद उवाच ॥

ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् ॥ ००१ ॥

अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिषीदतुः ॥ ००२ ॥

सिद्धमन्नं तया क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ००३ ॥

मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ००४ ॥

मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥ ००५ ॥

किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ००६ ॥

किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ००७ ॥

सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।
इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ००८ ॥

यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ००९ ॥

सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ ०१० ॥

तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ ०११ ॥

सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम् ॥ ०१२ ॥

निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।

लोकेभ्यः स परिभ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ ०१३ ॥

हीनयालक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया ।
आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ ०१४ ॥

आचाराल्लभते धर्ममाचाराल्लभते धनम् ।
आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ०१५ ॥

तदायुष्मन्खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।
न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ ०१६ ॥

भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ ०१७ ॥

अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरङ्गमान् ॥ ०१८ ॥

विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥ ०१९ ॥

यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ ०२० ॥

प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निशम्यताम् ॥ ०२१ ॥

सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ ०२२ ॥

तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ११२

नारद् उवाच ॥

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा ॥ ००१ ॥

यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ ००१ ॥

धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतत्त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ ००२ ॥

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ००३ ॥

अजैकपादहिर्बुध्न्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ००४ ॥

ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ।
अर्थं याचात्र राजानं कञ्चिद्राजर्षिवंशजम् ॥ ००५ ॥

अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ००५ ॥

अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ००६ ॥

ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ।

स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ००७ ॥

विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव ।
एवं स तु धनं विद्वान्दानेनैव व्यशोधयत् ॥ ००८ ॥

तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ००९ ॥

प्रतिगृह्य च सत्कारमर्घादिं भोजनं वरम् ।
पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ ०१० ॥

अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ०११ ॥

सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।
तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ ०१२ ॥

असकृत्तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना ।
अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ ०१३ ॥

एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।
अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ ०१४ ॥

गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ०१५ ॥

सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ ०१६ ॥

प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ ०१७ ॥

तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ ०१८ ॥

यावन्ति रोमाणि हये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ ०१९ ॥

पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ११३

नारद उवाच ॥

एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ ००१ ॥

यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ००३ ॥

अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ००४ ॥

अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।
अद्यायं तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ ॥ ००५ ॥

वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ ००६ ॥

न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ००७ ॥

तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ००८ ॥

नातः परं वैनतेय किञ्चित्पापिष्ठमुच्यते ।
यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ००९ ॥

हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।
हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिनाम् ॥ ०१० ॥

तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।
इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ०११ ॥

सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ ०१२ ॥

अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ ०१३ ॥

स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ ०१४ ॥

प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ ०१५ ॥

उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
उक्त्वा गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं स्वकम् ॥ ०१६ ॥

गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।
चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ ०१७ ॥

सोऽगच्छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्वं राजसत्तमम् ।
अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ ०१८ ॥

कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।
प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ ०१९ ॥

तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोऽब्रवीत् ।
कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥ ०२० ॥

इयं शुल्केन भार्यार्थे हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यताम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ११४

नारद उवाच ॥

हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ ००१ ॥

उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।
गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥ ००२ ॥

बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।
बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ००३ ॥

समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।
ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ००४ ॥

गालव उवाच ॥

एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ००५ ॥

ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ ००६ ॥

नारद उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।
उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ००७ ॥

द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ००८ ॥

सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ००९ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ ०१० ॥

प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ०११ ॥

नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ ०१२ ॥

क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ ०१५ ॥

प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥ ०१६ ॥

ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
वसुप्रख्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ ०१७ ॥

अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
उपसङ्गम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतिमानसम् ॥ ०१८ ॥

जातो नृप सुतस्तेऽयं बालभास्करसंनिभः ।
कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ ०१९ ॥

हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
दुर्लभत्वाद्धयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ ०२० ॥

माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ०२१ ॥

त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ११५

गालव उवाच ॥

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ ००१ ॥

तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥ ००२ ॥

नारद उवाच ॥

तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ००३ ॥

दिवोदास उवाच ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्द्विजसत्तम ॥ ००४ ॥

एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।
मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ००५ ॥

स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।

अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ००६ ॥

नारद उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।
विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ००७ ॥

रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।
स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥ ००८ ॥

यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।
वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्द्ध्यां धनेश्वरः ॥ ००९ ॥

यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।
यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ ०१० ॥

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्यया यथा ॥ ०११ ॥

अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ ०१२ ॥

रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ ०१३ ॥

यथा भूम्यां भूमिपतिरुर्वश्यां च पुरूरवाः ।
ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ ०१४ ॥

तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ ०१५ ॥

अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ ०१७ ॥

दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ११६

नारद उवाच ॥

तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसङ्गरा ॥ ००१ ॥

गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ ००२ ॥

तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ००३ ॥

अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
सोमार्कप्रतिसङ्काशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ००४ ॥

शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ००५ ॥

गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥ ००६ ॥

अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
पितॄन्पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ००७ ॥

न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ००८ ॥

एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ००९ ॥

श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ ०१० ॥

शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ०११ ॥

अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ ०१२ ॥

मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।
पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ ०१३ ॥

कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ ०१४ ॥

सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ ०१५ ॥

तथा तु बहुकल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।

उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ ०१६ ॥

उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ ०१७ ॥

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ०१८ ॥

हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ ०१९ ॥

ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिबिर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ ०२० ॥

उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
कन्यां प्रयातस्तां राजन्दृष्टवान्विनतात्मजम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ११७

नारद उवाच ॥

गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ ००१ ॥

गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।
चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ ००२ ॥

सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।

प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ ००३ ॥

पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ००४ ॥

एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ००५ ॥

ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हया.ण्ल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ००६ ॥

इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥ ००७ ॥

अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्वितस्तया ॥ ००८ ॥

एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ००८ ॥

इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन्षड्भिरश्वशतैः सह ॥ ००९ ॥

ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥ ००९ ॥

गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ०१० ॥

गालव उवाच ॥

अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ ०११ ॥

अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ ०१२ ॥

पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखम् ॥ ०१३ ॥

नारद उवाच ॥

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ ०१४ ॥

किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ ०१५ ॥

प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।
अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ ०१६ ॥

स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ ०१७ ॥

जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ ०१८ ॥

अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ ०१९ ॥

गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ ०२० ॥

जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ।

सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ ०२१ ॥

तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥ ०२२ ॥

गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ ०२३ ॥

अध्याय ११८

नारद उवाच ॥

स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ ००१ ॥

गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।
पूरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ ००२ ॥

नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ००३ ॥

नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।
ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ००४ ॥

निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वांस्तान्वनं वृतवती वरम् ॥ ००५ ॥

अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ००६ ॥

उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ००७ ॥

वैडूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शष्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ००८ ॥

स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ००९ ॥

वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।
दावाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ ०१० ॥

चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ०११ ॥

ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुरयुजत्कालधर्मणा ॥ ०१२ ॥

पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥ ०१३ ॥

महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ ०१४ ॥

बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ ०१५ ॥

अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।

ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ ०१६ ॥

ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ ०१७ ॥

विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ ०१८ ॥

कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ ०१९ ॥

एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ ०२० ॥

विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्टा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ ०२१ ॥

सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
स मुहूर्तादथ नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥ ०२२ ॥

अध्याय ११९

नारद उवाच ॥

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ ००१ ॥

म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
विघूर्णन्स्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ ००२ ॥

अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।
शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ००३ ॥

किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ००४ ॥

ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥ ००५ ॥

अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ००६ ॥

अतीव मदमत्तस्त्वं न कश्चिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ००७ ॥

न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ००८ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥ ००९ ॥

प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ ०१० ॥

तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ ०११ ॥

भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ ०१२ ॥

श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥ ०१३ ॥

चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसङ्क्षये ॥ ०१४ ॥

तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ ०१५ ॥

यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥ ०१६ ॥

ययातिरुवाच ॥

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ ०१७ ॥

राजान ऊचुः ॥

सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।
सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ०१८ ॥

ययातिरुवाच ॥

नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ ०१९ ॥

नारद उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।
माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ ०२० ॥

किमागमनकृत्यं ते किं कुर्वः शासनं तव ।
आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ ०२१ ॥

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
पितरं समुपागच्छद्ययातिं सा ववन्द च ॥ ०२२ ॥

दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ॥ ०२३ ॥

इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ ०२३ ॥

अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।
मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ॥ ०२४ ॥

यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।
तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥ ०२५ ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।
अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ ०२६ ॥

उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मेदिनीम् ।
मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ ०२७ ॥

अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।
तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ ०२८ ॥

अध्याय १२०

नारद उवाच ॥

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुङ्गवः ।
ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ ००१ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ ००२ ॥

ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।
ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ००३ ॥

प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ।
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ००४ ॥

यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ००५ ॥

ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुङ्गवः ।
यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ००६ ॥

प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्भवं यशः ।
वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ००७ ॥

शिबिरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।
यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥ ००८ ॥

सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्व्यसनेषु च ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ००९ ॥

यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।
त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ ०१० ॥

यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ०११ ॥

अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
अनेकशतयज्वानं वचनं प्राह धर्मवित् ॥ ०१२ ॥

शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ ०१३ ॥

न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ ०१४ ॥

यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।
तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ ०१५ ॥

एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ ०१६ ॥

दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ॥ ०१७ ॥

मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ॥ ०१७ ॥

राजान ऊचुः ॥

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिवः ॥ ०१८ ॥

अध्याय १२१

नारद उवाच ॥

सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ ००१ ॥

अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ ००२ ॥

अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्मभिः स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ००३ ॥

उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ ००४ ॥

अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारणैः ।
अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ००५ ॥

प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ००६ ॥

चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोक्येन कर्मणा ।
अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ॥ ००७ ॥

पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ००७ ॥

आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥ ००८ ॥

प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।
स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ॥ ००९ ॥

अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ ००९ ॥

ययातिरुवाच ॥

भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ ०१० ॥

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ ०११ ॥

कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान् ॥ ०१२ ॥

पितामह उवाच ॥

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलम् ॥ ०१३ ॥

तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ ०१४ ॥

नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।

न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ ०१५ ॥

नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥ ०१६ ॥

पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ ०१७ ॥

नारद उवाच ॥

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।
निर्बन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥ ०१८ ॥

श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥ ०१९ ॥

तस्मात्त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
संधत्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ ०२० ॥

ददाति यत्पार्थिव यत्करोति; यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो; नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ ०२१ ॥

इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं; बहुश्रुतानां गतरोषरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता; त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्नुते ॥ ०२२ ॥

अध्याय १२२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।
स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ ००२ ॥

न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।
अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ००३ ॥

अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।
सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ००४ ॥

ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ।
अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ००५ ॥

दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।
समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ००६ ॥

महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ००७ ॥

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ००८ ॥

धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ।

अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ ०१० ॥

अनेकशस्त्वन्निमित्तमयशस्यं च भारत ।
तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ ०११ ॥

भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ ०१२ ॥

प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।
संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ ०१४ ॥

कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य सञ्जयस्य विशां पते ॥ ०१५ ॥

ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ ०१६ ॥

ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ ०१७ ॥

एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ ०१८ ॥

रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह सङ्गमः ।
सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ०१९ ॥

श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ ०२० ॥

यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ०२१ ॥

यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ ०२२ ॥

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ ०२३ ॥

सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ ०२४ ॥

मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ ०२५ ॥

योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥ ०२६ ॥

स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ ०२७ ॥

को हि शक्रसमाञ्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ ०२८ ॥

जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ०२९ ॥

मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ०३० ॥

त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ०३१ ॥

त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ०३२ ॥

पृथक्तु विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ०३३ ॥

इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ०३४ ॥

कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ०३५ ॥

उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ०३६ ॥

स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ०३७ ॥

आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥ ०३८ ॥

न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ०३९ ॥

त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ॥ ०४० ॥

अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिद्बुध्यते नरः ।

छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ०४१ ॥

श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह सङ्गमः ।
तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ०४२ ॥

पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ।
पाण्डवान्पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ०४३ ॥

दुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ ०४४ ॥

न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ०४५ ॥

न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ०४६ ॥

इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ०४७ ॥

भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ।
अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ॥ ०४८ ॥

अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ०४९ ॥

दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ०५० ॥

किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ०५१ ॥

यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥ ०५२ ॥

तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ०५३ ॥

तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ०५४ ॥

मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ ०५५ ॥

बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ०५६ ॥

पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄञ्ज्ञातीन्संबन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥ ०५७ ॥

अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ०५८ ॥

त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ०५९ ॥

मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ०६० ॥

पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ०६१ ॥

अध्याय १२३

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ००२ ॥

अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ००३ ॥

धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ००४ ॥

इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ००५ ॥

आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुबान्धवम् ।
सहमित्रमसद्बुद्ध्या जीविताद्भ्रंशयिष्यसि ॥ ००६ ॥

अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ००७ ॥

मा कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥ ००८ ॥

अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ००९ ॥

धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप ॥ ०१० ॥

प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥ ०११ ॥

अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।
मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥ ०१२ ॥

ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ ०१३ ॥

मा कुरूञ्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातॄंस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ ०१४ ॥

एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तप्स्यसि भारत ॥ ०१५ ॥

यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥ ०१६ ॥

किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ०१७ ॥

न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ ०१७ ॥

तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ०१८ ॥

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ ०१९ ॥

यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ०२० ॥

भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ ०२१ ॥

अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ०२२ ॥

दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ०२३ ॥

अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ०२४ ॥

सुसंहितः केशवेन गच्छ तात युधिष्ठिरम् ।
चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥ ०२५ ॥

वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व सङ्गमम् ।
कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ ०२६ ॥

शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ ०२७ ॥

अध्याय १२४

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ ००१ ॥

यावत्कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।
यावद्धौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ ००२ ॥

यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
ह्रीनिषेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ००३ ॥

यावन्न दृष्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः ।
भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ००४ ॥

यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिहर्षयन् ।
यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ ००५ ॥

गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।
कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ००६ ॥

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशिताः ॥ ००७ ॥

यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ।
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ००८ ॥

यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ००९ ॥

चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरःसु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ ०१० ॥

कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ०११ ॥

अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।
पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१२ ॥

ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ ०१४ ॥

शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ।
मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय प्रेम्णाभिवद पार्थिव ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह सङ्गतम् ।
यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ ०१७ ॥

घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्महीक्षिताम् ।
पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ ०१८ ॥

अध्याय १२५

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।
प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ ००१ ॥

प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।
मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ ००२ ॥

भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।
भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ००३ ॥

भवान्क्षत्ता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कञ्चन पार्थिवम् ॥ ००४ ॥

न चाहं लक्षये कञ्चिद्व्यभिचारमिहात्मनः ।
अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ००५ ॥

न चाहं कञ्चिदत्यर्थमपराधमरिंदम ।
विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ००६ ॥

प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ००७ ॥

यत्पुनर्द्रविणं किञ्चित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः ।
तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ००८ ॥

अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ००९ ॥

केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह ।
अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ ०१० ॥

किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ०११ ॥

न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ ०१२ ॥

न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिबर्हण ॥ ०१३ ॥

न हि भीष्मकृपद्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ ०१४ ॥

स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ ०१५ ॥

मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि सङ्ग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ ०१६ ॥

ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यति माधव ॥ ०१७ ॥

कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्यचित् ॥ ०१८ ॥

उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ०१९ ॥

इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।

धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ ०२० ॥

अचिन्तयन्कञ्चिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ ०२१ ॥

राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ ०२२ ॥

यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।
न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ ०२३ ॥

यद्यदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ ०२४ ॥

न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ।
ध्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ॥ ०२५ ॥

यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ ०२६ ॥

अध्याय १२६

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ००१ ॥

लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ ००२ ॥

यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ००३ ॥

श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत ॥ ००४ ॥

कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः ॥ ००५ ॥

अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ००६ ॥

तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।
असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ००७ ॥

कश्चान्यो ज्ञातिभार्यां वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ००८ ॥

कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ००९ ॥

जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ ०१० ॥

सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥ ०११ ॥

नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।

कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ ०१२ ॥

सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।
आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तव ॥ ०१३ ॥

ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ०१४ ॥

विषेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव ॥ ०१५ ॥

एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ०१६ ॥

कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ ०१७ ॥

मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ ०१८ ॥

शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।
न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ ०१९ ॥

न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ ०२० ॥

एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ०२१ ॥

न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
बद्ध्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ ०२२ ॥

वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ ०२३ ॥

भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ ०२४ ॥

विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ ०२५ ॥

सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ ०२६ ॥

तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ ०२७ ॥

सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ ०२९ ॥

दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ०३० ॥

कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ०३१ ॥

भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ०३२ ॥

सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।
प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ०३३ ॥

तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिंदमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानघाः ॥ ०३४ ॥

प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ०३५ ॥

भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मन्युवशं गतः ॥ ०३६ ॥

उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ०३७ ॥

आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ०३८ ॥

कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ०३९ ॥

अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।
व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ०४० ॥

द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवा.ण्ल्लोकभावनः ॥ ०४१ ॥

पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ०४२ ॥

देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।

अस्मिन्युद्धे सुसंयत्ता हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ०४३ ॥

इति मत्वाब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ०४४ ॥

एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्बद्ध्वा दैतेयदानवान् ॥ ०४५ ॥

तान्बद्ध्वा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ०४६ ॥

तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।
बद्ध्वा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ०४७ ॥

त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ०४८ ॥

राजन्दुर्योधनं बद्ध्वा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ०४९ ॥

अध्याय १२७

वैशंपायन उवाच ॥

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ ००१ ॥

गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।

आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ ००२ ॥

यदि सापि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णाय सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ००३ ॥

अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य समर्थं ब्रुवती वचः ॥ ००४ ॥

अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ००५ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ००७ ॥

अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।
अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ ०१० ॥

त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।

यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ०११ ॥

स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ॥ ०१२ ॥

राज्यप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ॥ ०१३ ॥

कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥ ०१४ ॥

या हि शक्या महाराज साम्ना दानेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ ०१५ ॥

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ ०१६ ॥

स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।
अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ०१७ ॥

तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सानुबन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ ०१९ ॥

भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ ०२० ॥

न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।
विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ ०२२ ॥

कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ ०२३ ॥

लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।
राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ ०२४ ॥

इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ ०२५ ॥

अविध्येयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ०२६ ॥

अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
अजितात्माजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ०२७ ॥

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ०२८ ॥

वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ०२९ ॥

क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ०३० ॥

याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ०३१ ॥

कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ०३२ ॥

सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ०३३ ॥

कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ०३४ ॥

एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिबर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ०३५ ॥

यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ०३६ ॥

प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ०३७ ॥

सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ०३८ ॥

न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ०३९ ॥

भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।
दत्तोंऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिंदम ॥ ०४० ॥

तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं सर्वां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ०४१ ॥

प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ।

यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्धं महीक्षिताम् ॥ ०४२ ॥

अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ०४३ ॥

श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ०४४ ॥

निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ०४५ ॥

अलमह्ना निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ०४६ ॥

न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।
सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ०४७ ॥

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनञ्जये ।
धृष्टद्युम्ने च सङ्क्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ०४८ ॥

अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः ।
सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥ ०४९ ॥

यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ०५० ॥

समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ०५१ ॥

राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ०५२ ॥

न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ०५३ ॥

अध्याय १२८

वैशंपायन उवाच ॥

तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।
पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ ००१ ॥

ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।
सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ ००२ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ००३ ॥

पुरायमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शांतनवेन च ॥ ००४ ॥

वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ००५ ॥

श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ००६ ॥

अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ॥ ००७ ॥

निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥ ००७ ॥

तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्ध्वा योत्स्यामहे रिपून् ॥ ००८ ॥

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।
इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ ००९ ॥

तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ ०१० ॥

व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।
यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ०११ ॥

स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ ०१२ ॥

धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।
तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षे स्मयन्निव ॥ ०१३ ॥

धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।
मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ ०१५ ॥

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ ०१६ ॥

सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।

धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ०१७ ॥

राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
अयशस्यमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥ ०१८ ॥

इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ ०१९ ॥

इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
आसाद्य न भविष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ ०२० ॥

अयमिच्छन्हि तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ ०२१ ॥

न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथञ्चन ।
न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ ०२२ ॥

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ ०२३ ॥

राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ।
एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ ०२४ ॥

एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियन्तुमहमुत्सहे ।
न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथञ्चन ॥ ०२५ ॥

पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्धास्यन्ति ते सुताः ।
एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ ०२६ ॥

अद्यैव ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ।
निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ ०२७ ॥

इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ।
संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥ ०२८ ॥

एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ।
अहं तु सर्वान्समयाननुजानामि भारत ॥ ०२९ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ०३० ॥

सहमित्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ।
शक्नुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ०३१ ॥

ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ०३२ ॥

अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ०३३ ॥

नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ०३४ ॥

अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।
यथा त्वादृशको मूढो व्यवस्येत्कुलपांसनः ॥ ०३५ ॥

त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ०३६ ॥

यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ०३७ ॥

देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुरगैश्च यः ।
न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ०३८ ॥

दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥ ०३९ ॥

इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ०४० ॥

सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ०४१ ॥

ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ०४२ ॥

निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ।
ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ०४३ ॥

प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ०४४ ॥

अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ०४५ ॥

अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ०४६ ॥

जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ०४७ ॥

वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।

पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ०४८ ॥

एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ०४९ ॥

अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ०५० ॥

तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ ०५१ ॥

प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ०५२ ॥

अध्याय १२९

वैशंपायन उवाच ॥

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ००१ ॥

एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ ००२ ॥

इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।
इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ००३ ॥

एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ॥ ००४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः ॥ ००४ ॥

तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ॥ ००५ ॥

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ॥ ००६ ॥

बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ००६ ॥

प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां सङ्कर्षणधनञ्जयौ ।
दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ००७ ॥

भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ००८ ॥

अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ ००९ ॥

अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।
नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ ०१० ॥

नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ॥ ०११ ॥

रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ ०११ ॥

तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।

न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ ०१२ ॥

ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
सञ्जयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ॥ ०१३ ॥

प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ ०१३ ॥

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ ०१४ ॥

चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रः सञ्जहार वपुः स्वकम् ।
तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥ ०१६ ॥

ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ ०१७ ॥

ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमभूत्तदा ॥ ०१८ ॥

तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ ०१९ ॥

अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ ०२० ॥

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ ०२१ ॥

सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ ०२२ ॥

तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥ ०२३ ॥

उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ०२४ ॥

यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्शन ॥ ०२५ ॥

कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ ०२६ ॥

न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।
ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ०२७ ॥

जानन्ति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ ०२८ ॥

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ ०२९ ॥

प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादसकृदुत्थितः ॥ ०३० ॥

वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ०३१ ॥

आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।

अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ०३२ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ०३३ ॥

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
कुरूणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥ ०३४ ॥

अध्याय १३०

वैशंपायन उवाच ॥

प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।
आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ००१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
ऋषिभिश्च मया चैव न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ००२ ॥

कालपक्वमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगम् ।
आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ००३ ॥

किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ००४ ॥

कुन्त्युवाच ॥

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ००५ ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ००६ ॥

अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ॥ ००७ ॥

क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ००७ ॥

शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ।
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददात्पृथिवीमिमाम् ॥ ००८ ॥

पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥ ००८ ॥

बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ ००९ ॥

मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ०१० ॥

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ०११ ॥

राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ ०१२ ॥

दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ ०१३ ॥

दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ ०१४ ॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ०१५ ॥

राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ ०१६ ॥

कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ ०१७ ॥

प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ ०१७ ॥

ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ ०१८ ॥

राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ ०१९ ॥

न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं किञ्चित्प्राप फलं नृपः ॥ ०२० ॥

न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ ०२१ ॥

यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ ०२२ ॥

नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुषदेवताः ।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ ०२३ ॥

पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ ०२४ ॥

एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
ते स्थ वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ ०२५ ॥

यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ०२६ ॥

दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतयापरम् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ०२७ ॥

ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ०२८ ॥

भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ ०२९ ॥

पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥ ०३० ॥

इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वामित्रनन्दन ॥ ०३१ ॥

युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ०३२ ॥

विदुरापुत्रानुशासनम्

अध्याय १३१

कुन्त्युवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ ००१ ॥

अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।
यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ ००२ ॥

क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ००३ ॥

विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ॥ ००४ ॥

अनन्दनमधर्मज्ञं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ ००४ ॥

न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
निर्मन्युरुपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥ ००५ ॥

यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
मात्मानमवमन्यस्व मैनमल्पेन बीभरः ॥ ००६ ॥

मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥ ००६ ॥

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ।
अमित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ००७ ॥

सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ००८ ॥

अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज ।
अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥ ००९ ॥

अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ ०१० ॥

त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ॥ ०११ ॥

मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥ ०१२ ॥

अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिः काकरङ्खा जिजीविषुः ॥ ०१३ ॥

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥ ०१३ ॥

मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् ॥ ०१४ ॥

धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ ०१४ ॥

अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥ ०१५ ॥

उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ ०१६ ॥

इष्टापूर्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता ।
विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ ०१७ ॥

शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत्कथञ्चन ॥ ०१८ ॥

उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥ ०१८ ॥

कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ ०१९ ॥

यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ०२० ॥

दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ ०२१ ॥

श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ ०२२ ॥

न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ ०२३ ॥

यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥ ०२४ ॥

अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥ ०२५ ॥

अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिञ्चनाः ॥ ०२६ ॥

अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
कलिं पुत्रप्रवादेन सञ्जय त्वामजीजनम् ॥ ०२७ ॥

निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ ०२८ ॥

मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥ ०२९ ॥

एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावान्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ०३० ॥

संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ॥ ०३१ ॥

एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ ०३२ ॥

पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ०३३ ॥

शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ०३४ ॥

य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ०३५ ॥

पुत्र उवाच ॥

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।

किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ०३६ ॥

मातोवाच ॥

किमद्यकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ।
ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्व्रजन्तु नः ॥ ०३७ ॥

भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ०३८ ॥

अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ०३९ ॥

यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय ।
पक्कं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ०४० ॥

यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ०४१ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ०४२ ॥

अध्याय १३२

विदुरोवाच ॥

अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।

निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ ००१ ॥

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ००२ ॥

अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ००३ ॥

सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।
दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ००४ ॥

सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।
अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ००५ ॥

तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।
काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नैवायमजरामरः ॥ ००६ ॥

सञ्जयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ००७ ॥

सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ००८ ॥

तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।
तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ००९ ॥

यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ ०१० ॥

समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ०११ ॥

नातः पापीयसीं काञ्चिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ ०१२ ॥

पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ ०१३ ॥

अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ॥ ०१४ ॥

महार्हमाल्याभरणां सुमृष्टाम्बरवाससम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥ ०१५ ॥

यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्जय ॥ ०१६ ॥

दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यर्त्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ ०१७ ॥

यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०१८ ॥

नेति चेद्ब्राह्मणान्ब्रूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ ०१९ ॥

वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ०२० ॥

अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्सञ्जीवयस्व नः ॥ ०२१ ॥

सर्वे ते शत्रवः सह्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ।
अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ ०२२ ॥

निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ ०२३ ॥

इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ ०२४ ॥

नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाहूय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ ०२५ ॥

यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ ०२६ ॥

त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।
अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ ०२७ ॥

राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ ०२८ ॥

स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥ ०२९ ॥

जहि शत्रून्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ॥ ०३० ॥

अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ॥ ०३१ ॥

उष्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।

मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ०३२ ॥

युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ०३३ ॥

वोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ०३३ ॥

यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०३४ ॥

नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥ ०३५ ॥

अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।
पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ०३६ ॥

यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ०३७ ॥

उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ०३८ ॥

मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च सञ्जय ॥ ०३९ ॥

नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ०४० ॥

अध्याय १३३

पुत्र उवाच ॥

कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ ००१ ॥

अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ ००२ ॥

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ००३ ॥

मातोवाच ॥

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
तानेवाभिसमीक्ष्याहं सञ्जय त्वामचूचुदम् ॥ ००४ ॥

स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ॥ ००५ ॥

असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ००५ ॥

तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि सञ्जय ।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ००६ ॥

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ००७ ॥

तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथञ्चन ॥ ००८ ॥

दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ ००८ ॥

यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनघृणा ।
अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ००९ ॥

अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ॥ ०१० ॥

युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः सञ्जयेह जयाय च ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ०११ ॥

जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ०११ ॥

न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥ ०१२ ॥

मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ ०१३ ॥

आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ ०१४ ॥

इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ ०१५ ॥

प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ ०१६ ॥

पुत्र उवाच ॥

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥ ०१७ ॥

मातोवाच ॥

अतो मे भूयसी नन्दिर्यद्देवमनुपश्यसि ।
चोद्यं मां चोदयस्येतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ ०१८ ॥

अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ ०१९ ॥

पुत्र उवाच ॥

अकोशस्यासहायस्य कुतः स्विद्विजयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ॥ ०२० ॥

राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ ०२० ॥

ईदृशं भवती कञ्चिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ॥ ०२१ ॥

करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ०२१ ॥

मातोवाच ॥

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ ०२२ ॥

अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ ०२३ ॥

अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ ०२४ ॥

ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ ०२५ ॥

यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।
नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ ०२६ ॥

उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ॥ ०२७ ॥

मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चेश्वरैः सह ॥ ०२७ ॥

प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ ०२८ ॥

निदर्शनान्युपायांश्च बहून्युद्धर्षणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ॥ ०२९ ॥

पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ ०२९ ॥

क्रुद्धा.ण्लुब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ ०३० ॥

एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ०३१ ॥

तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ०३२ ॥

यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ०३३ ॥

तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ०३४ ॥

निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ०३५ ॥

स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥ ०३६ ॥

शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ०३७ ॥

अध्याय १३४

मातोवाच ॥

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्याञ्चिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ ००१ ॥

दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक्कुर्वन्ति ते मतिम् ॥ ००२ ॥

शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ००३ ॥

य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ॥ ००४ ॥

शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ॥ ००४ ॥

अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ॥ ००५ ॥

मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ००५ ॥

प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।
उल्लपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ॥ ००६ ॥

यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वासौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ००७ ॥

अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ००८ ॥

सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव सञ्जय ।
सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥ ००९ ॥

तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
ईषदुज्जिहतः किञ्चित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥ ०१० ॥

पुत्र उवाच ॥

कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपहन्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ ०११ ॥

उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ ०१२ ॥

अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
किञ्चित्किञ्चित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ ०१३ ॥

अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥ ०१४ ॥

कुन्त्युवाच ॥

सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ०१५ ॥

इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ ०१६ ॥

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ ०१७ ॥

इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।
अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ ०१८ ॥

विद्याशूरं तपःशूरं दमशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन संमतम् ॥ ०१९ ॥

अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृष्टवन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ ०२० ॥

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
तदर्थं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय १३५

कुन्त्युवाच ॥

अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ ००१ ॥

अथान्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा ।
सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ ००२ ॥

एष जेष्यति सङ्ग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ॥ ००३ ॥

पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।
हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥ ००४ ॥

पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ००५ ॥

तं सत्यसंधं बीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ००६ ॥

तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत ॥ ००६ ॥

धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ००७ ॥

नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ००८ ॥

एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ००९ ॥

न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ ००९ ॥

विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ ०१० ॥

सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥ ०११ ॥

युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ ०१२ ॥

माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।
विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ०१३ ॥

विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ०१४ ॥

यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ ०१५ ॥

न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ०१६ ॥

यत्तु सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
अश्रौषीत्परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥ ०१७ ॥

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ०१८ ॥

तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ०१९ ॥

विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ०२० ॥

तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ॥ ०२१ ॥

पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ॥ ०२१ ॥

पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ॥ ०२२ ॥

अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ ०२३ ॥

ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुङ्गवान् ।
आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ ०२४ ॥

ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः सङ्गता मिथः ।
जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ ०२५ ॥

प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ ०२६ ॥

ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ ०२७ ॥

विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ०२८ ॥

ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ ०२९ ॥

ते व्यतीत्य तमध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः ।
उच्चैः सूर्यमुपप्लव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ०३० ॥

अध्याय १३६

वैशंपायन उवाच ॥

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ ००१ ॥

श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ ००२ ॥

तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥ ००३ ॥

क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।
सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ००४ ॥

कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्रमम् ।
गाण्डीवं चेषुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ॥ ००५ ॥

सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ००५ ॥

प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ००६ ॥

दानवान्घोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥ ००७ ॥

कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ००८ ॥

प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गताम् ॥ ००९ ॥

ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्शुचिः ।
तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ ०१० ॥

दृष्टश्चेत्त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ ०११ ॥

तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिंदम ॥ ०१२ ॥

अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।

प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

सिंहस्कन्धोरुबाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।
परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ ०१४ ॥

सिंहग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०१५ ॥

आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ ०१६ ॥

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
सङ्गच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ ०१७ ॥

प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्तं भ्रातृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ ०१८ ॥

अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ ०१९ ॥

ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ ०२० ॥

विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृतना तव ॥ ०२१ ॥

वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।
गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ ०२२ ॥

नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ ०२३ ॥

कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ ०२४ ॥

न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ ०२५ ॥

भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ ०२६ ॥

यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ ०२६ ॥

अध्याय १३७

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्व्याजहार ह ॥ ००१ ॥

तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

शुश्रूषुमनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यसङ्गरम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ००३ ॥

द्रोण उवाच ॥

अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये ।
बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥ ००४ ॥

तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्स्ये धनञ्जयम् ।
क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ००५ ॥

यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।
मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ००६ ॥

मित्रध्रुग्दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ००७ ॥

वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ००८ ॥

मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ००९ ॥

त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ ०१० ॥

अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।
सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥ ०११ ॥

वास एव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे ।
स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ०१२ ॥

द्रौपदीसहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥ ०१३ ॥

निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किङ्कराः ।
तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ ०१४ ॥

कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ०१५ ॥

दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ ०१६ ॥

त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ ०१७ ॥

द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोघोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ ०१८ ॥

मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ ०१९ ॥

सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ ०२० ॥

पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ ०२१ ॥

अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ ०२२ ॥

कर्णोपनिवादपर्व

अध्याय १३८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च सञ्जय ।
उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ ००१ ॥

किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।
कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ ००२ ॥

ओघमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।
मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

आनुपूर्व्येण वाक्यानि श्लक्ष्णानि च मृदूनि च ।
प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ००४ ॥

हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।
यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ००५ ॥

वासुदेव उवाच ॥

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ००६ ॥

त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान्सनातनान् ।
त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ००७ ॥

कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते ।
वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ००८ ॥

सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ००९ ॥

पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ ०१० ॥

मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ०११ ॥

पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ ०१२ ॥

राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ ०१३ ॥

हिरण्मयांश्च ते कुम्भान्राजतान्पार्थिवांस्तथा ।
ओषध्यः सर्वबीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ ०१४ ॥

राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
षष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ ०१५ ॥

अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ।
पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥ ०१६ ॥

तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ ०१७ ॥

अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।

युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०१८ ॥

गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०१९ ॥

छत्रं च ते महच्छ्वेतं भीमसेनो महाबलः ।
अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ ०२० ॥

किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ ०२१ ॥

अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥ ०२२ ॥

पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ ०२३ ॥

दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥ ०२३ ॥

भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ ०२४ ॥

पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ ०२५ ॥

स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ ०२६ ॥

स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ ०२७ ॥

मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ ०२८ ॥

अध्याय १३९

कर्ण उवाच ॥

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ ००१ ॥

सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ ००२ ॥

कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ००३ ॥

सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ००४ ॥

सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव अनयद्गृहान् ।
राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ००५ ॥

मत्स्नेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ००६ ॥

तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ००७ ॥

तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ००८ ॥

स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ००९ ॥

नाम मे वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥ ०१० ॥

तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।
तासु मे हृदयं कृष्ण सञ्जातं कामबन्धनम् ॥ ०११ ॥

न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥ ०१२ ॥

धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ०१३ ॥

इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृत् ।
आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥ ०१४ ॥

मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ ०१५ ॥

तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
वृतवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ ०१६ ॥

वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ ०१७ ॥

यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ ०१८ ॥

असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ ०१९ ॥

मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ ०२० ॥

यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ ०२१ ॥

प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ ०२२ ॥

स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ ०२३ ॥

पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ ०२४ ॥

उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ०२५ ॥

इन्द्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ।
इन्द्रायुधसवर्णश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥ ०२६ ॥

मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ ०२७ ॥

महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।

राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ०२८ ॥

धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।
अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥ ०२९ ॥

आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन्भविष्यति ॥ ०२९ ॥

होता चैवात्र बीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं स्रुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ०३० ॥

ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ०३१ ॥

अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥ ०३२ ॥

उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ०३३ ॥

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ०३४ ॥

शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ०३५ ॥

नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥ ०३६ ॥

कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ०३७ ॥

कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।
तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ०३८ ॥

असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ०३९ ॥

इध्माः परिधयश्चैव शक्त्योऽथ विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ०४० ॥

इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ०४१ ॥

प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ०४२ ॥

घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ०४३ ॥

दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ०४४ ॥

यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥ ०४५ ॥

यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ०४६ ॥

दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुत्यं भविष्यति ॥ ०४७ ॥

यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।

तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ०४८ ॥

दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ०४९ ॥

स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ॥ ०५० ॥

गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुरराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ०५१ ॥

विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ०५२ ॥

शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ०५३ ॥

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
यथा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ०५४ ॥

यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ०५५ ॥

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥ ०५६ ॥

समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥ ०५७ ॥

अध्याय १४०

सञ्जय उवाच ॥

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ ००१ ॥

अपि त्वां न तपेत्कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ ००२ ॥

ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं; न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य; समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ००३ ॥

दिव्या माया विहिता भौवनेन; समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि भयावहानि; दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ००४ ॥

न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य; ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमान्ध्वजः कर्ण धनञ्जयस्य; समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ००५ ॥

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥ ००६ ॥

गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ००७ ॥

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ००८ ॥

आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ००९ ॥

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ ०१० ॥

प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ०११ ॥

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ ०१२ ॥

विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ०१३ ॥

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ०१४ ॥

युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यसाचिना ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ०१५ ॥

ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ ०१६ ॥

पक्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ ०१७ ॥

सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।
सङ्ग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥ ०१८ ॥

तथा राज्ञो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।
यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयामि वः ॥ ०१९ ॥

राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।

प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ ०२० ॥

अध्याय १४१

सञ्जय उवाच ॥

केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ॥ ००१ ॥

जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ॥ ००१ ॥

योऽयं पृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ।
निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ॥ ००२ ॥

दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ००२ ॥

असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमम् ॥ ००३ ॥

राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ००४ ॥

स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ००५ ॥

पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वार्ष्णेय विविधा लोमहर्षणाः ॥ ००६ ॥

प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ००७ ॥

कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ००८ ॥

नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वार्ष्णेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ ००९ ॥

सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेष्यति ।
दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ ०१० ॥

निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ ०११ ॥

प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ ०१२ ॥

अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ ०१३ ॥

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ०१४ ॥

प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ ०१५ ॥

अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ ०१६ ॥

मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।

जीवं जीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ ०१७ ॥

गृध्राः काका बडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥ ०१८ ॥

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ ०१९ ॥

उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ ०२० ॥

मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ॥ ०२१ ॥

सप्राकारं सपरिखं सवप्रं चारुतोरणम् ॥ ०२१ ॥

कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ॥ ०२२ ॥

एका सृग्वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ ०२२ ॥

कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ ०२३ ॥

ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधुसूदन ।
भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ ०२४ ॥

पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।
आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ ०२५ ॥

प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।

महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ ०२६ ॥

सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स्म युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ ०२७ ॥

श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्लवाससः ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ ०२८ ॥

तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ ०२९ ॥

अस्थिसञ्चयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्घृतपायसम् ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।
त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥ ०३१ ॥

उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ०३२ ॥

क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०३३ ॥

पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनञ्जयः ।
त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ०३४ ॥

यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ०३५ ॥

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ०३६ ॥

अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।
त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ०३७ ॥

श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ०३८ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ०३९ ॥

उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ॥ ०४० ॥

अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ०४१ ॥

अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ०४२ ॥

कृष्ण उवाच ॥

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ०४३ ॥

सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ०४४ ॥

कर्ण उवाच ॥

अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥ ०४५ ॥

अथ वा सङ्गमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥ ०४६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ०४७ ॥

ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
सहास्माभिर्निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ०४८ ॥

ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।
पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ०४९ ॥

अध्याय १४२

वैशंपायन उवाच ॥

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृह्णीते वचनं मे सुयोधनः ॥ ००२ ॥

उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ००३ ॥

उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा ॥ ००४ ॥

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ००५ ॥

जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥ ००६ ॥

अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ००७ ॥

ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न सञ्ज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ००८ ॥

ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।
चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ००९ ॥

श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ ०१० ॥

धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाञ्ज्ञातिवधे क्षयः ।
वर्त्स्यते सुहृदां ह्येषां युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ०११ ॥

पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ ०१२ ॥

पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥ ०१३ ॥

पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।

कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ ०१४ ॥

नाचार्यः कामवाञ्शिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातु चित् ।
पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ ०१५ ॥

अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ ०१६ ॥

महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥ ०१७ ॥

आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ ०१८ ॥

तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि ॥ ०१९ ॥

साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ ०२० ॥

बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ ०२१ ॥

धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ।
दोषं परिहरन्ती च पितुश्चारित्ररक्षिणी ॥ ०२२ ॥

कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
भवेयमिति सञ्चिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ ०२३ ॥

कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।
कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ ०२४ ॥

योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।
कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ ०२५ ॥

इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।
कार्यार्थमभिनिर्याय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ ०२६ ॥

आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसङ्गिनः ।
गङ्गातीरे पृथाश्शृण्वदुपाध्ययननिस्वनम् ॥ ०२७ ॥

प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ ०२८ ॥

अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ ०२९ ॥

आ पृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।
दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ०३० ॥

यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ०३० ॥

अध्याय १४३

कर्ण उवाच ॥

राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ००१ ॥

कुन्त्युवाच ॥

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ ००२ ॥

कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ००३ ॥

प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ००४ ॥

कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ००५ ॥

स त्वं भ्रातॄनसंबुद्ध्वा मोहाद्यदुपसेवसे ।
धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ००६ ॥

एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ००७ ॥

अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ००८ ॥

अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ००९ ॥

कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ॥ ०१० ॥

कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।

वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ०११ ॥

उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ ०१२ ॥

अध्याय १४४

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ ००१ ॥

सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ ००२ ॥

एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ००३ ॥

कर्ण उवाच ॥

न ते न श्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ००४ ॥

अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।
अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ००५ ॥

अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।

त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ००६ ॥

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ००७ ॥

न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ००८ ॥

कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनञ्जयात् ।
कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ००९ ॥

अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ ०१० ॥

सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ०११ ॥

उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ ०१२ ॥

मम प्राणेन ये शत्रूञ्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्द्यां मनोरथम् ॥ ०१३ ॥

मया प्लवेन सङ्ग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ ०१४ ॥

अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ ०१५ ॥

कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ ०१६ ॥

राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ ०१७ ॥

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ ०१८ ॥

आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ ०१९ ॥

न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
वध्यान्विषह्यान्सङ्ग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ ०२० ॥

अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ।
अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ॥ ०२१ ॥

यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ ०२१ ॥

न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।
उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पितम् ॥ ०२३ ॥

एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ०२४ ॥

त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्शन ।
दत्तं तत्प्रतिजानीहि सङ्गरप्रतिमोचनम् ॥ ०२५ ॥

अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ ०२६ ॥

अभिनिर्याणपर्व

अध्याय १४५

वैशंपायन उवाच ॥

आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ ००१ ॥

संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
स्वमेवावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ ००२ ॥

विसृज्य सर्वान्नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।
पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तङ्गते सति ॥ ००३ ॥

संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।

किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ००५ ॥

वासुदेव उवाच ॥

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ॥ ००७ ॥

आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मभृतां वरः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ००८ ॥

किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ ००९ ॥

उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥ ०१० ॥

अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ।
तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ०११ ॥

यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।
भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ ०१२ ॥

वासुदेव उवाच ॥

श‍ृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।
मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ ०१३ ॥

मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मः सुसङ्क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ ०१५ ॥

मम तात पिता राजञ्शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ ०१६ ॥

तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ०१७ ॥

न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं यशः ।
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ ०१८ ॥

प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ॥ ०१९ ॥

प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ०१९ ॥

तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्वहः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥ ०२० ॥

स्वर्यातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।
विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ ०२१ ॥

तस्याहं सदृशान्दारान्राजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ ०२२ ॥

ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ॥ ०२३ ॥

दारेष्वतिप्रसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ॥ ०२३ ॥

यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीडिताः ॥ ०२४ ॥

प्रजा ऊचुः ॥

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शंतनोः कुलवर्धन ॥ ०२५ ॥

पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ ०२६ ॥

व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ ०२७ ॥

भीष्म उवाच ॥

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ ०२८ ॥

ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ ०२९ ॥

मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥ ०२९ ॥

प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।

स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ०३० ॥

इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ॥ ०३१ ॥

ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ०३१ ॥

ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
नाम्ब शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ॥ ०३२ ॥

प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥ ०३२ ॥

विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ०३३ ॥

एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ०३४ ॥

सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ॥ ०३५ ॥

त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ०३५ ॥

अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ०३६ ॥

स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात कलहं कार्षी राज्यस्यार्धं प्रदीयताम् ॥ ०३७ ॥

मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।
मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ ०३८ ॥

न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ०३९ ॥

श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ०४० ॥

अध्याय १४६

वासुदेव उवाच ॥

भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ ००१ ॥

प्रातीपः शंतनुस्तात कुलस्यार्थे यथोत्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ ००२ ॥

ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ००३ ॥

ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षत्तुः कुरुवंशविवर्धनः ॥ ००४ ॥

ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ००५ ॥

नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।

प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ००६ ॥

ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ००७ ॥

विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरञ्जयः ॥ ००८ ॥

कोशसञ्जनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसङ्गरः ॥ ००९ ॥

संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ ०१० ॥

सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ०११ ॥

कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥ ०१२ ॥

ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथञ्चन ।
भीष्मेण दत्तमश्नामि न त्वया राजसत्तम ॥ ०१३ ॥

नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ ०१४ ॥

दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ ०१५ ॥

अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०१६ ॥

एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसङ्गरः ॥ ०१७ ॥

पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ ०१७ ॥

देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ।
प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ ०१८ ॥

तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ ०१९ ॥

यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ॥ ०२० ॥

अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ ०२० ॥

एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।
यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ ०२१ ॥

मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ॥ ०२२ ॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ ०२२ ॥

नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ०२३ ॥

वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ ०२३ ॥

बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।

साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ ०२४ ॥

प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ ०२५ ॥

विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ ०२६ ॥

ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री ; धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं ; राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ ०२७ ॥

ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ; ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं ; पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ ०२८ ॥

राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं ; क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्म ;त्राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ ०२९ ॥

राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी ; तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं ; दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ०३० ॥

राजा च क्षत्ता च महानुभावौ ; भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा ; न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ०३१ ॥

राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं ; तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां ; पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ०३२ ॥

यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा ; देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
सर्वं तदस्माभिरहत्य धर्मं ; ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ०३३ ॥

अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य ; ब्रूयान्नृपो यद्विदुरस्तथैव ।
कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य ; धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ०३४ ॥

न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां ; युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा ; पुरस्कृतः शांतनवेन चैव ॥ ०३५ ॥

अध्याय १४७

वासुदेव उवाच ॥

एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥ ००१ ॥

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ ००२ ॥

सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्बभूव षष्ठो वै ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ००३ ॥

तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ००४ ॥

पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ ००५ ॥

यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ००६ ॥

यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।

अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ००७ ॥

न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
अवमेने च पितरं भ्रातॄंश्चाप्यपराजितः ॥ ००८ ॥

पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ००९ ॥

तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥ ०१० ॥

य चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ०११ ॥

यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ ०१२ ॥

एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ ०१३ ॥

तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।
प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ०१४ ॥

तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ ०१५ ॥

देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्लीकस्तदनन्तरम् ।
तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ ०१६ ॥

देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ ०१७ ॥

पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ॥ ०१८ ॥

प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ०१९ ॥

बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ ०२० ॥

अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ॥ ०२१ ॥

मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ ०२१ ॥

तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनम् ॥ ०२२ ॥

स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ ०२३ ॥

एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ ०२४ ॥

हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन्द्विजर्षभाः ॥ ०२५ ॥

ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥ ०२६ ॥

बाह्लीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।

पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्पुरमृद्धिमत् ॥ ०२७ ॥

बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
पितर्युपरते राजन्राजा राज्यमकारयत् ॥ ०२८ ॥

तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥ ०२९ ॥

पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ॥ ०३० ॥

मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा ; न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता ; प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ०३१ ॥

स सत्यसंधः सततप्रमत्तः ; शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी ; जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ०३२ ॥

क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च ; सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च ; युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ०३३ ॥

अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो ; लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
क्रमागतं राज्यमिदं परेषां ; हर्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीतः ॥ ०३४ ॥

प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः ; सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
ततोऽवशेषं तव जीवितस्य ; सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ०३५ ॥

अध्याय १४८

वासुदेव उवाच ॥

एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ ००१ ॥

अवधूयोत्थितः क्रुद्धो रोषात्संरक्तलोचनः ।
अन्वद्रवन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ ००२ ॥

अज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ००३ ॥

ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ००४ ॥

अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ००५ ॥

यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशां पते ॥ ००५ ॥

उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ॥ ००६ ॥

एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ००६ ॥

साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ००७ ॥

पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ००८ ॥

यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ ००९ ॥

अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।
अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ ०१० ॥

भर्त्सयित्वा तु राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।
राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ ०११ ॥

न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ ०१२ ॥

पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ ०१३ ॥

ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ ०१४ ॥

प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥ ०१५ ॥

सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ ०१७ ॥

निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ०१८ ॥

न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ ०१९ ॥

अध्याय १४९

वैशंपायन उवाच ॥

जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ ००१ ॥

श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।
केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ ००२ ॥

तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ००३ ॥

तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ००४ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ००५ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ००६ ॥

इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ००६ ॥

सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥ ००७ ॥

त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।
स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ००८ ॥

सहदेव उवाच ॥

संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ॥ ००९ ॥

मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
प्रसहिष्यति सङ्ग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ०११ ॥

वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
ह्रीमान्कुलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ०१२ ॥

वेद चास्त्रं भरद्वाजाद्दुर्धर्षः सत्यसङ्गरः ।
यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥ ०१३ ॥

श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ ०१४ ॥

यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ ०१५ ॥

पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनामग्रे प्रकर्षतु ॥ ०१६ ॥

स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ ०१७ ॥

माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ ०१८ ॥

योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ ०१९ ॥

धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।
दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ ०२० ॥

गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ ०२१ ॥

सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्षा महाबलः ।
सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ ०२२ ॥

सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ ०२३ ॥

अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ०२४ ॥

धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ०२५ ॥

यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।

रामेणाजौ विषहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ ०२६ ॥

पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ ०२७ ॥

क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ ०२८ ॥

भीम उवाच ॥

वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ ०२९ ॥

यस्य सङ्ग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ०३० ॥

न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ०३१ ॥

द्वैरथे विषहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ०३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेष्यच्च केशवः ॥ ०३३ ॥

यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ०३४ ॥

एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।

अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ०३५ ॥

एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ॥ ०३६ ॥

ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥ ०३६ ॥

ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ॥ ०३७ ॥

अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ०३७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ०३८ ॥

ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ०३९ ॥

सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥ ०३९ ॥

इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ०४० ॥

मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ॥ ०४१ ॥

धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ०४१ ॥

कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।

धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥ ०४२ ॥

युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनञ्जयम् ॥ ०४३ ॥

भीमसेनं च सङ्क्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ०४४ ॥

अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराटद्रुपदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥ ०४५ ॥

सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।
धार्तराष्ट्रबलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥ ०४६ ॥

एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्रहृष्यन्नरोत्तमाः ।
तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ०४७ ॥

योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ।
हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ॥ ०४८ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ०४८ ॥

प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ०४९ ॥

अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०५० ॥

प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ०५० ॥

ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ।

हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ०५१ ॥

प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०५२ ॥

शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ०५३ ॥

फल्गु यच्च बलं किञ्चित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
तत्सङ्गृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ०५४ ॥

उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता ॥ ०५५ ॥

कृत्वा मूलप्रतीकारान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ०५६ ॥

ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
स्तूयमाना ययू राजन्रथैर्मणिविभूषितैः ॥ ०५७ ॥

केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ०५८ ॥

हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलङ्कृताः ।
राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ०५९ ॥

जघनार्धे विराटश्च यज्ञसेनश्च सोमकिः ।
सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ०६० ॥

रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्ततः ।
पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि षट् ॥ ०६१ ॥

अनाधृष्टिश्चेकितानश्चेदिराजोऽथ सात्यकिः ।
परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ०६२ ॥

आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ०६३ ॥

तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान्दध्मुररिंदमाः ।
तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ०६४ ॥

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ०६५ ॥

शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ०६६ ॥

ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ०६७ ॥

परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ०६८ ॥

मधुरानूषरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०६९ ॥

ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ०७० ॥

विद्राव्य शतशो गुल्मान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ०७१ ॥

शिबिरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ०७२ ॥

आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।
सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ०७३ ॥

खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ०७४ ॥

विधिर्यः शिबिरस्यासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ०७५ ॥

प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०७६ ॥

शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ०७७ ॥

तत्रासञ्शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः ॥ ०७८ ॥

ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः ।
ससर्ज रसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ०७९ ॥

बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् ।
शिबिरे शिबिरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ ०८० ॥

महायन्त्राणि नाराचास्तोमरर्ष्टिपरश्वधाः ।
धनूंषि कवचादीनि हृद्यभूवन्नृणां तदा ॥ ०८१ ॥

गजाः कङ्कटसंनाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।

अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ ०८२ ॥

निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
अभिसस्रुर्यथोद्देशं सबलाः सहवाहनाः ॥ ०८३ ॥

चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ ०८४ ॥

अध्याय १५०

जनमेजय उवाच ॥

युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं युयुत्सया ।
संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ ००१ ॥

विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।
केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ ००२ ॥

महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ००३ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ००४ ॥

व्यथयेयुर्हि देवानां सेनामपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ००५ ॥

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
युयुधानश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ००६ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ००८ ॥

अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ००९ ॥

इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ ०१० ॥

अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ०११ ॥

विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ ०१२ ॥

भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्साङ्ग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ ०१३ ॥

शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ ०१४ ॥

आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोच्चयचितानि च ॥ ०१५ ॥

विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥ ०१५ ॥

समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥ ०१६ ॥

ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥ ०१७ ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ ०१८ ॥

बाहून्परिघसङ्काशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ।
काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरुभूषितान् ॥ ०१९ ॥

उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ ०२० ॥

ते रथान्रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षासु निष्ठिताः ॥ ०२१ ॥

अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।
विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥ ०२२ ॥

पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
उपजह्रुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ ०२३ ॥

तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।
नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥ ०२४ ॥

जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्वमीनवान् ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसञ्चयरत्नवान् ॥ ०२५ ॥

चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्रदः ॥ ०२६ ॥

योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।
अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ ०२७ ॥

अध्याय १५१

वैशंपायन उवाच ॥

वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।
पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ ००१ ॥

अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत ।
कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ ००२ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ००३ ॥

विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कार्त्स्न्येन ते श्रुता ॥ ००४ ॥

सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
यन्नः क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ००५ ॥

श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ००७ ॥

न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ००८ ॥

न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ००९ ॥

बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ ०१० ॥

न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ०११ ॥

शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ ०१२ ॥

किं च तेन मयोक्तेन यान्यभाषन्त कौरवाः ।
सङ्क्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ ०१३ ॥

न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ०१४ ॥

न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ ०१५ ॥

तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।

अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ ०१६ ॥

युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ ०१७ ॥

ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ ०१८ ॥

अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निष्टनन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ ०२० ॥

यस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ ०२१ ॥

कथं ह्यवध्यैः सङ्ग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।
कथं हत्वा गुरून्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ ०२२ ॥

तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ।
यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ ०२३ ॥

उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ ०२४ ॥

न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ।
न चापि युक्तं कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥ ०२५ ॥

तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।
स्मयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥ ०२६ ॥

ततस्ते धृतसङ्कल्पा युद्धाय सहसैनिकाः ।
पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ ०२७ ॥

अध्याय १५२

वैशंपायन उवाच ॥

व्युषितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ ००१ ॥

नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥ ००२ ॥

सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिषङ्गाः सपोथिकाः ॥ ००३ ॥

सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ००४ ॥

सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ००५ ॥

सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥ ००६ ॥

सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।

सकुठाराः सकुद्दालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ००७ ॥

चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ॥ ००८ ॥

कुलीना हययोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥ ००९ ॥

चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ।
संहृष्टवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ ०१० ॥

धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी ।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्तथा ॥ ०११ ॥

नगराणीव गुप्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
आसन्रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ ०१२ ॥

यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः स्वलङ्कृताः ।
बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ ०१३ ॥

द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपताकधृक् ॥ ०१४ ॥

गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सवर्मायुधकोशकैः ।
तद्बभूव बलं राजन्कौरव्यस्य सहस्रशः ॥ ०१५ ॥

विचित्रकवचामुक्तैः सपताकैः स्वलङ्कृतैः ।
सादिभिश्चोपसंपन्ना आसन्नयुतशो हयाः ॥ ०१६ ॥

सुसङ्ग्राहाः सुसंतोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
अनेकशतसाहस्रास्ते च सादिवशे स्थिताः ॥ ०१७ ॥

नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।
पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ ०१८ ॥

रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ ०१९ ॥

रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं हयाः ।
हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः ॥ ०२० ॥

सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
दशसेना च पृतना पृतना दशवाहिनी ॥ ०२१ ॥

वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी सादिनी चमूः ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ताथ वरूथिनी ॥ ०२२ ॥

एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ ०२२ ॥

अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव ह ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्बलम् ॥ ०२३ ॥

अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्बलम् ॥ ०२३ ॥

नराणां पञ्चपञ्चाशदेषा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसञ्ज्ञितः ॥ ०२४ ॥

दश गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ ०२५ ॥

तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ ०२६ ॥

पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेतॄन्नरसत्तमान् ।
विधिपूर्वं समानीय पार्थिवानभ्यषेचयत् ॥ ०२७ ॥

कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च महारथम् ।
सुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ ०२८ ॥

द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ ०२९ ॥

दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलं च भारत ।
चक्रे स विविधाः सञ्ज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ०३० ॥

तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
बभूवुः सैनिका राजन्राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ०३१ ॥

भीष्माभिषेचनपर्व

अध्याय १५३

वैशंपायन उवाच ॥

ततः शांतनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ ००२ ॥

न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
शौर्यं च नाम नेतॄणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ००३ ॥

श्रूयते च महाप्राज्ञ हैहयानमितौजसः ।
अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ००४ ॥

तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ००५ ॥

ते स्म युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ००६ ॥

ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ००७ ॥

वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ००८ ॥

ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ००९ ॥

एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।
सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ ०१० ॥

भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ०११ ॥

रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ ०१२ ॥

पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ ०१३ ॥

भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणेव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ ०१४ ॥

प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ ०१६ ॥

अपि चैव मय श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
योद्धव्यं तु तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ०१७ ॥

न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ ०१८ ॥

स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ ०१९ ॥

अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ ०२० ॥

न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ ०२१ ॥

एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ ०२२ ॥

सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ ०२३ ॥

कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ ०२४ ॥

कर्ण उवाच ॥

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथञ्चन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ ०२६ ॥

ततो भेरीश्च शङ्खांश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
वादयामासुरव्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ ०२७ ॥

सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निस्वनाः ।
प्रादुरासन्ननभ्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ ०२८ ॥

निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजबृंहितनिस्वनाः ।
आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ ०२९ ॥

वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।
शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्तस्वरा भृशम् ॥ ०३० ॥

सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि अभवञ्शतशो नृप ॥ ०३१ ॥

ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च भूरिशः ॥ ०३२ ॥

वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।
आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ ०३३ ॥

स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ०३३ ॥

परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
शिबिरं मापयामास समे देशे नराधिपः ॥ ०३४ ॥

मधुरानूषरे देशे प्रभूतयवसेन्धने ।
यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबिरमाबभौ ॥ ०३५ ॥

अध्याय १५४

जनमेजय उवाच ॥

आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ ००१ ॥

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिव गाम्भीर्ये हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ ००२ ॥

प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ००३ ॥

रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीले लोमहर्षणे ।
दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ००४ ॥

किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मविशारदः ।
भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यपद्यत ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
सर्वान्भ्रातॄन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ॥ ००६ ॥

उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ००६ ॥

पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।
पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ॥ ००७ ॥

तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन्मम पश्यत ॥ ००७ ॥

वासुदेव उवाच ॥

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
नायकास्तव सेनायामभिषिच्यन्तु सप्त वै ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुङ्गवम् ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ०१० ॥

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥ ०१० ॥

एतान्सप्त महेष्वासान्वीरान्युद्धाभिनन्दिनः ।
सेनाप्रणेतॄन्विधिवदभ्यषिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।
द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्जातवेदसः ॥ ०१२ ॥

सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।
सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनञ्जयम् ॥ ०१३ ॥

अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ।
सङ्कर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ ०१४ ॥

तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।
प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ ०१५ ॥

सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसाम्बोल्मुकादिभिः ।
रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ ०१६ ॥

वृष्णिमुख्यैरभिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोत्कटैः ।
अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ०१७ ॥

नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।
सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ॥ ०१८ ॥

तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।
उदतिष्ठत्तदा पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ ०१९ ॥

गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।
पूजयां चक्रुरभ्येत्य ते स्म सर्वे हलायुधम् ॥ ०२० ॥

ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तु सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ ०२१ ॥

विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ ०२२ ॥

ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ ०२३ ॥

भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ०२४ ॥

अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्जनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥ ०२५ ॥

समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्कमसंशयम् ।
विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ ०२६ ॥

उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ ०२७ ॥

पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥ ०२८ ॥

तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः ।
निविष्टः सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य च ॥ ०२९ ॥

ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ०३० ॥

न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ०३१ ॥

उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ०३२ ॥

तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।
न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ॥ ०३३ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनम् ॥ ०३४ ॥

अध्याय १५५

वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ ००१ ॥

आहृतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ ००२ ॥

यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ००३ ॥

यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥ ००४ ॥

त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ ००५ ॥

शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ००६ ॥

गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनिः ।
द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ००७ ॥

संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरमोजसा ।
निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ००८ ॥

षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ००९ ॥

रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघसमस्वनम् ।
विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ ०१० ॥

नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ०११ ॥

कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवम् ।
ततोऽन्वधावद्वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ०१२ ॥

सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।
विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ ०१३ ॥

स समासाद्य वार्ष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ ०१४ ॥

यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥ ०१५ ॥

सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।
पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ ०१६ ॥

स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।
अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥ ०१७ ॥

ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ ०१८ ॥

विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।
युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ ०१९ ॥

स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।
प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ॥ ०२० ॥

उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ०२० ॥

सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ ०२१ ॥

न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि फल्गुन ॥ ०२२ ॥

इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।
शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ ०२३ ॥

वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ ०२४ ॥

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ ०२५ ॥

तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसङ्कुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ ०२६ ॥

निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ ०२७ ॥

तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सङ्गरे ।
युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥ ०२८ ॥

उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ ०२९ ॥

धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ ०३० ॥

कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
द्रोणं व्यपदिशञ्शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ०३१ ॥

कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ०३२ ॥

नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ०३३ ॥

विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ०३४ ॥

तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नराधिपः ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ०३५ ॥

द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाद्व्यपेयतुः ।
रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥ ०३६ ॥

गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।
उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥ ०३७ ॥

समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ०३८ ॥

अध्याय १५६

जनमेजय उवाच ॥

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।
किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

एहि सञ्जय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।
सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ००३ ॥

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।

यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ००४ ॥

तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ००५ ॥

भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ००६ ॥

एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति सञ्जय ।
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥ ००७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ॥ ००८ ॥

शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ ००८ ॥

य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥ ००९ ॥

महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ ०१० ॥

निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥ ०११ ॥

हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ ०१२ ॥

स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।

यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ ०१३ ॥

न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ ०१४ ॥

केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्विकृष्यते ॥ ०१५ ॥

उलूकयानपर्व

अध्याय १५७

सञ्जय उवाच ॥

हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ ००१ ॥

सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशासनेन च ।
आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।
गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ००३ ॥

इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयङ्करम् ॥ ००४ ॥

यदेतत्कत्थनावाक्यं सञ्जयो महदब्रवीत् ।

मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ००५ ॥

यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ००५ ॥

अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ००६ ॥

यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।
बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ॥ ००७ ॥

पौरुषं दर्शयन्युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ००७ ॥

परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।
न स्फुटेद्धृदयं कस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य च ॥ ००८ ॥

कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
आच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ००९ ॥

यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ ०१० ॥

अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
द्वावर्थौ युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषम् ॥ ०११ ॥

अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥ ०१२ ॥

राष्ट्रात्प्रव्राजनं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ०१३ ॥

अप्रियाणां च वचने प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ।

अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ ०१४ ॥

क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
इह ते पार्थ दृश्यन्तां सङ्ग्रामे पुरुषो भव ॥ ०१५ ॥

तं च तूबरकं मूढं बह्वाशिनमविद्यकम् ।
उलूक मद्वचो ब्रूया असकृद्भीमसेनकम् ॥ ०१६ ॥

अशक्तेनैव यच्छप्तं सभामध्ये वृकोदर ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ ०१७ ॥

लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ०१८ ॥

अध्याय १५८

सञ्जय उवाच ॥

सेनानिवेशं संप्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००१ ॥

अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।
यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ००४ ॥

द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ००५ ॥

इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ००६ ॥

पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ००७ ॥

द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः ।
संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ००८ ॥

अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ००९ ॥

अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ ०१० ॥

लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ०११ ॥

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ०१२ ॥

द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।

अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तरं द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युतम् ॥ ०१४ ॥

द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीषसि तन्मृषा ।
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ ०१५ ॥

अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ ०१६ ॥

को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् ।
गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्व्रजेत् ॥ ०१७ ॥

कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।
रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ ०१८ ॥

किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां ; न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां ; गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ ०१९ ॥

प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै ;रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशै ;र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाञ्च्यैः ॥ ०२० ॥

नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं ; गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये ; युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ ०२१ ॥

इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत ॥ ०२२ ॥

अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कत्थनात् ॥ ०२३ ॥

यदीदं कत्थनात्सिध्येत्कर्म लोके धनञ्जय ।
सर्वे भवेयुः सिद्धार्था बहु कत्थेत दुर्गतः ॥ ०२४ ॥

जानामि ते वासुदेवं सहायं ; जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्येतत्त्वादृशो नास्ति योद्धा ; राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ ०२५ ॥

न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।
मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ॥ ०२६ ॥

त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ ०२७ ॥

क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणे जितः ।
क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ ०२८ ॥

सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चैव सगाण्डिवात् ।
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ०२९ ॥

सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
अमानुष्यसमायुक्तान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ॥ ०३० ॥

अवोचं यत्षण्ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ०३१ ॥

सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ०३२ ॥

एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥ ०३३ ॥

न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ०३४ ॥

न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी ।
आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ०३५ ॥

वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ०३६ ॥

संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ०३७ ॥

शारद्वतमहीमानं विविंशतिझषाकुलम् ।
बृहद्बलसमुच्चालं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ ०३८ ॥

दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं ; सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं ; दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ०३९ ॥

शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं ; यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव ;स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ०४० ॥

तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे ;र्निवर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया ; बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ०४१ ॥

अध्याय १५९

सञ्जय उवाच ॥

उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ ००१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् ।
प्रागेव भृशसङ्क्रुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः ॥ ००२ ॥

नासनेष्ववतिष्ठन्त बाहूंश्चैव विचिक्षिपुः ।
आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षां चक्रुः परस्परम् ॥ ००३ ॥

अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ।
नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥ ००४ ॥

आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ००५ ॥

प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ००६ ॥

मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।
श्व इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ००७ ॥

मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न बिभेषि च ॥ ००८ ॥

जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यत्सर्वपार्थिवान् ।
निर्दहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिरनियोगात्तु फल्गुनस्य महात्मनः ।
करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विदितात्मनः ॥ ०१० ॥

यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥ ०११ ॥

यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ ०१२ ॥

न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ ०१३ ॥

अध्याय १६०

सञ्जय उवाच ॥

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ ००१ ॥

स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ ००२ ॥

स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
अभीतः पूरयञ्शक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥ ००३ ॥

परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ००४ ॥

स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
स्वयं कापुरुषो मूढः परांश्च क्षेप्तुमिच्छसि ॥ ००५ ॥

यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।
मरणाय महाबुद्धिं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ००६ ॥

भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
न हनिष्यन्ति गङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति च ॥ ००७ ॥

यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्थसे ।
हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ००८ ॥

कैतव्य गत्वा भरतान्समेत्य ; सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
तथेत्याह अर्जुनः सव्यसाची ; निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ००९ ॥

यद्वोऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो ; मध्ये कुरूणां हर्षयन्सत्यसंधः ।
अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं ; शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ ०१० ॥

हन्यामहं द्रोणमृते हि लोकं ; न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं ; क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ०११ ॥

स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व ;मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।
तस्मादहं ते प्रथमं समूहे ; हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥ ०१२ ॥

सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य ; ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसंधम् ।
अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं ; रथाद्भीष्मं पातयितास्मि बाणैः ॥ ०१३ ॥

श्वोभूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ ०१४ ॥

यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥ ०१५ ॥

अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।

सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्रक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ ०१६ ॥

अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।
नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ ०१७ ॥

नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ ०१८ ॥

दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ॥ ०१९ ॥

वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप ।
आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ ०२० ॥

शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।
निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ ०२१ ॥

भ्रातॄणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च सुयोधन ।
भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ ०२२ ॥

न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ ०२३ ॥

इत्युक्तः कैतवो राजंस्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निववृते पुनरेव यथागतम् ॥ ०२४ ॥

उपावृत्य तु पाण्डुभ्यः कैतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गत्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुरुसंसदि ॥ ०२५ ॥

केशवार्जुनयोर्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥ ०२६ ॥

आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।
यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ ०२७ ॥

ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ ०२८ ॥

तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥ ०२९ ॥

रथातिरथसंख्यानपर्व

अध्याय १६१

सञ्जय उवाच ॥

उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ ००१ ॥

पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् ।
चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ ००२ ॥

भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ००३ ॥

तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।
द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥ ००४ ॥

यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ००५ ॥

अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।
सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानमुपादिशत् ॥ ००६ ॥

शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥ ००७ ॥

धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ।
द्रौपदेयांश्च पञ्चभ्यस्त्रिगर्तेभ्यः समादिशत् ॥ ००८ ॥

वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।
समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ००९ ॥

एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक्क सह चैव ह ।
ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ ०१० ॥

धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ०११ ॥

यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ ०१२ ॥

अध्याय १६२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य सञ्जय ।
किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ ००१ ॥

हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ ००२ ॥

स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ००३ ॥

सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।
किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तत्सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ००५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सेनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शांतनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ००६ ॥

नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।
अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ००७ ॥

सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ००८ ॥

यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ००९ ॥

व्यूहानपि महारम्भान्दैवगान्धर्वमानुषान् ।
तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥ ०१० ॥

सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०११ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

न विद्यते मे गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१२ ॥

किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सेनापत्ये व्यवस्थिते ।
द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ ०१३ ॥

भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ ०१४ ॥

रथसंख्यां तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ।
तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ ०१५ ॥

पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ ०१६ ॥

भीष्म उवाच ॥

गान्धारे श‍ृणु राजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ ०१७ ॥

बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे श‍ृणु ॥ ०१८ ॥

भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।
दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ ०१९ ॥

सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः ।
रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ ०२० ॥

संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।
इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ०२१ ॥

एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धदुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ ०२२ ॥

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ॥ ०२३ ॥

न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ ०२३ ॥

कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ ०२४ ॥

अस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥ ०२५ ॥

मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥ ०२६ ॥

भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।
एष योत्स्यति सङ्ग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥ ०२७ ॥

सागरोर्मिसमैर्वेगैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।

भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ ०२८ ॥

सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ ०२९ ॥

सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ०३० ॥

द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टः स पाण्डवैः ।
संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ०३१ ॥

एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ०३२ ॥

स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे ।
योत्स्यते पाण्डवांस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ०३३ ॥

अध्याय १६३

भीष्म उवाच ॥

सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्योत्स्यते समरे परैः ॥ ००१ ॥

एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ।
पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ ००२ ॥

एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।

काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ००३ ॥

नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मधरस्तव ।
रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥ ००४ ॥

कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।
योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थे कुरुसत्तम ॥ ००५ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ००६ ॥

एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।
गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्च भुजच्युतैः ॥ ००७ ॥

युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ००८ ॥

त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ००९ ॥

मकरा इव राजेन्द्र समुद्धततरङ्गिणीम् ।
गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ ०१० ॥

ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।
एते योत्स्यन्ति समरे संस्मरन्तः पुरा कृतम् ॥ ०११ ॥

व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
दिशो विजयता राजञ्श्वेतवाहेन भारत ॥ ०१२ ॥

ते हनिष्यन्ति पार्थानां समासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥ ०१३ ॥

लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥ ०१४ ॥

तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ ०१५ ॥

रथौ तौ रथशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ ०१६ ॥

दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभः ।
योत्स्यते समरं प्राप्य स्वेन सैन्येन पालितः ॥ ०१७ ॥

बृहद्बलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥ ०१८ ॥

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ ०१९ ॥

कृपः शारद्वतो राजन्रथयूथपयूथपः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥ ०२० ॥

गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्त्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥ ०२१ ॥

एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥ ०२२ ॥

अध्याय १६४

भीष्म उवाच ॥

शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ००१ ॥

एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ ००२ ॥

द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामति धन्विनाम् ।
समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ००३ ॥

एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ००४ ॥

नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महायशाः ॥ ००५ ॥

क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिना ।
द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ००६ ॥

दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ००७ ॥

जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ००८ ॥

हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।
वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ००९ ॥

असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ ०१० ॥

युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ०११ ॥

पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ०१२ ॥

अस्त्रवेगानिलोद्धूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥ ०१३ ॥

रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ ०१४ ॥

सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनञ्जयः ॥ ०१५ ॥

नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ ०१६ ॥

श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।
पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ ०१७ ॥

हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ ०१८ ॥

पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥ ०१९ ॥

स्वेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।

प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ ०२० ॥

सत्यव्रतो रथवरो राजपुत्रो महारथः ।
तव राजन्रिपुबले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ ०२१ ॥

एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।
विचरिष्यन्ति सङ्ग्रामे निघ्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ ०२२ ॥

वृषसेनो रथाग्र्यस्ते कर्णपुत्रो महारथः ।
प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलानि बलिनां वरः ॥ ०२३ ॥

जलसंधो महातेजा राजन्रथवरस्तव ।
त्यक्ष्यते समरे प्राणान्मागधः परवीरहा ॥ ०२४ ॥

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्शात्रुवाहिनीम् ॥ ०२५ ॥

रथ एष महाराज मतो मम नरर्षभः ।
त्वदर्थे त्यक्ष्यति प्राणान्सह सैन्यो महारणे ॥ ०२६ ॥

एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च सङ्गरे ।
वीतभीश्चापि ते राजञ्शात्रवैः सह योत्स्यते ॥ ०२७ ॥

बाह्लीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ ०२८ ॥

न ह्येष समरं प्राप्य निवर्तेत कथञ्चन ।
यथा सततगो राजन्नाभिहत्य परान्रणे ॥ ०२९ ॥

सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
रणेष्वद्भुतकर्मा च रथः पररथारुजः ॥ ०३० ॥

एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथञ्चन ।
उत्स्मयन्नभ्युपैत्येष परान्रथपथे स्थितान् ॥ ०३१ ॥

एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
कर्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ०३२ ॥

अलायुधो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महाबलः ।
हनिष्यति परान्राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ०३३ ॥

एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ०३४ ॥

प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ०३५ ॥

एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिवसान्सुबहून्राजन्नुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ०३६ ॥

ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।
अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ०३७ ॥

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ०३८ ॥

अध्याय १६५

भीष्म उवाच ॥

अचलो वृषकश्चैव भ्रातरौ सहितावुभौ ।
रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ ००१ ॥

बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ ००२ ॥

सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ००३ ॥

परुषः कत्थनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ००४ ॥

एष नैव रथः पूर्णो नाप्येवातिरथो नृप ।
वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ॥ ००५ ॥

कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥ ००५ ॥

अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ००६ ॥

नैष फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ००६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्तीति किञ्चन ॥ ००७ ॥

रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ००८ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ ००९ ॥

पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ॥ ०१० ॥

मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ॥ ०१० ॥

त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।
भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥ ०११ ॥

सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे ।
कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ ०१२ ॥

को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु ।
तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिषुराहवे ॥ ०१३ ॥

यथा त्वं गुणनिर्देशादपराधं चिकीर्षसि ॥ ०१३ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ ०१४ ॥

बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ ०१५ ॥

यथेच्छकं स्वयङ्ग्राहाद्रथानतिरथांस्तथा ।
कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ ०१६ ॥

दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥ ०१७ ॥

भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ।
मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ ०१८ ॥

एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ ०१९ ॥

रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।
अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०२० ॥

आसाद्य माममोघेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश ।
पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ ०२१ ॥

क्व च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृतानि वा ।
क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालमोहितः ॥ ०२२ ॥

स्पर्धते हि सदा नित्यं सर्वेण जगता सह ।
न चान्यं पुरुषं कञ्चिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ ०२३ ॥

श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।
न त्वेवाप्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ ०२४ ॥

अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान्नात्र संशयः ।
सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ ०२५ ॥

कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कथञ्चन ॥ ०२६ ॥

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथञ्चन ।
हते तु भीष्मे योधास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ ०२७ ॥

अध्याय १६६

भीष्म उवाच ॥

समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्सागरोपमः ।
धार्तराष्ट्रस्य सङ्ग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ ००१ ॥

तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।
मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ ००२ ॥

न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
युद्धश्रद्धां रणे छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ००३ ॥

जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
न मे व्यथाभवत्काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥ ००४ ॥

कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवम् ।
वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ००५ ॥

समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराज्ञः स्वयंवरे ।
निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हृताः ॥ ००६ ॥

ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ००७ ॥

त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।
उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ००८ ॥

युध्यस्व पार्थं समरे येन विस्पर्धसे सह ।

द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ००९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
मामवेक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ ०१० ॥

चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ०११ ॥

भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥ ०१२ ॥

बलाबलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।
य चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥ ०१४ ॥

यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
रथसंख्यां महाबाहो सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ ०१५ ॥

स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ ०१६ ॥

भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ ०१७ ॥

माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।

अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ ०१८ ॥

एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ०१९ ॥

सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।
प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ ०२० ॥

सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ॥ ०२१ ॥

ह्रीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ॥ ०२२ ॥

सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ ०२२ ॥

न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
विषहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्यपि कौरव ॥ ०२३ ॥

उद्यन्तुं वा गदां गुर्वीं शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥ ०२३ ॥

जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥ ०२४ ॥

ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह सङ्गमः ॥ ०२५ ॥

एकैकशस्ते सङ्ग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥ ०२६ ॥

द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ।

ते संस्मरन्तः सङ्ग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥ ०२७ ॥

लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥ ०२८ ॥

न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेषूरगेषु वा ।
राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ ०२९ ॥

भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥ ०३० ॥

वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनञ्जयः ।
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ०३१ ॥

अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ ०३२ ॥

याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि वै ॥ ०३३ ॥

दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ ०३४ ॥

एष हन्याद्धि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ।
तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ ०३५ ॥

अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनञ्जयम् ।
न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ॥ ०३६ ॥

य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियाद्रथी ॥ ०३६ ॥

जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।
समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ॥ ०३७ ॥

तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥ ०३७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वंसिरे तदा ।
काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूषिताः ॥ ०३८ ॥

मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।
सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ०३९ ॥

अध्याय १६७

भीष्म उवाच ॥

द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान्मतः ॥ ००१ ॥

अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ ००२ ॥

लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ००३ ॥

सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।

एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ००४ ॥

उत्तमौजास्तथा राजन्नथो मम महान्मतः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ००५ ॥

एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ००६ ॥

पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ००७ ॥

अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।
महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ००८ ॥

वयोवृद्धावपि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ००९ ॥

संबन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।
आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितावुभौ ॥ ०१० ॥

कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुङ्गव ॥ ०११ ॥

एकायनगतावेतौ पार्थेन दृढभक्तिकौ ।
त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्त्या घटितारौ नराधिप ॥ ०१२ ॥

पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ ०१३ ॥

लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ ०१४ ॥

अध्याय १६८

भीष्म उवाच ॥

पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुरञ्जयः ।
शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ ००१ ॥

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।
परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ ००२ ॥

एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ००३ ॥

धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ००४ ॥

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे सूदयन्वै परान्रणे ।
भगवानिव सङ्क्रुद्धः पिनाकी युगसङ्क्षये ॥ ००५ ॥

एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ००६ ॥

क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ००७ ॥

शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ००८ ॥

एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथेनासुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ००९ ॥

क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरञ्जयः ।
क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ॥ ०१० ॥

जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ ०१० ॥

महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ॥ ०११ ॥

अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे परं शक्त्या यतिष्यतः ॥ ०१२ ॥

शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ ०१२ ॥

केकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्व एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ ०१३ ॥

काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्वश्च नामतः ॥ ०१४ ॥

सर्व एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ ०१५ ॥

वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्मतः ।
चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ॥ ०१६ ॥

स हि सङ्ग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ ०१६ ॥

चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ ०१७ ॥

व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ ०१८ ॥

सेनाबिन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ॥ ०१९ ॥

स योत्स्यतीह विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ ०१९ ॥

मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ।
तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ ०२० ॥

काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरञ्जयः ॥ ०२१ ॥

अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ ०२२ ॥

गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥ ०२३ ॥

अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥ ०२४ ॥

दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ॥ ०२५ ॥

उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥ ०२५ ॥

अध्याय १६९

भीष्म उवाच ॥

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
योत्स्यतेऽमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥ ००१ ॥

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ ००२ ॥

एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुङ्गवः ॥ ००३ ॥

स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
योधाश्चास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ००४ ॥

भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति सङ्गरे ।
सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥ ००५ ॥

भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ००६ ॥

योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।
ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ००७ ॥

एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ००८ ॥

एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥ ००९ ॥

नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
महेन्द्रेणेव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ ०१० ॥

तैरहं समरे वीर त्वामायद्भिर्जयैषिभिः ।
योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ॥ ०११ ॥

पार्थं च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
संध्यागताविवार्केन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥ ०१२ ॥

ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ ०१३ ॥

एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं ; यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
तथा राजन्नर्धरथाश्च के चि ;त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ ०१४ ॥

अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।
सर्वानावारयिष्यामि यावद्द्रक्ष्यामि भारत ॥ ०१५ ॥

पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ ०१६ ॥

लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये धृतव्रतः ॥ ०१७ ॥

चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यषेचयम् ।
विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ०१८ ॥

देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।

नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथञ्चन ॥ ०१९ ॥

स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ ०२० ॥

सर्वांस्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।
यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान्नृप ॥ ०२१ ॥

अम्बोपाख्यानपर्व

अध्याय १७०

दुर्योधन उवाच ॥

किमर्थं भरतश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ ००१ ॥

पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः ।
वधिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु दुर्योधन कथां सहैभिर्वसुधाधिपैः ।
यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ००३ ॥

महाराजो मम पिता शंतनुर्भरतर्षभः ।
दिष्टान्तं प्राप धर्मात्मा समये पुरुषर्षभ ॥ ००४ ॥

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ००५ ॥

तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं राजानमभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ००६ ॥

मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ००७ ॥

तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।
अनुरूपादिव कुलादिति चिन्त्य मनो दधे ॥ ००८ ॥

तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।
रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ॥ ००९ ॥

अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ ००९ ॥

राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।
अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा ॥ ०१० ॥

अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ ०१० ॥

सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वलङ्कृताः ॥ ०११ ॥

राज्ञश्चैव समावृत्तान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ ०११ ॥

ततोऽहं तान्नृपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।
रथमारोपयां चक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ॥ ०१३ ॥

भीष्मः शांतनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥ ०१३ ॥

ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
प्रसह्य हि नयाम्येष मिषतां वो नराधिपाः ॥ ०१४ ॥

ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।
योगो योग इति क्रुद्धाः सारथींश्चाप्यचोदयन् ॥ ०१५ ॥

ते रथैर्मेघसङ्काशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
पृष्ठ्यैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ ०१६ ॥

ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशां पते ।
रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ०१७ ॥

तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
सर्वान्नृपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ ०१८ ॥

तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ ०१९ ॥

हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्पुरुषर्षभ ॥ ०२० ॥

ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं मम ।
अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ ०२१ ॥

अतोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय १७१

भीष्म उवाच ॥

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्योपसङ्गृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ ००१ ॥

इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ ००२ ॥

ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ००३ ॥

सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सव्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ००४ ॥

भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ००५ ॥

मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ००६ ॥

कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्शास्त्रमधीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ००७ ॥

एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ००८ ॥

स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ॥ ००९ ॥

त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ००९ ॥

अध्याय १७२

भीष्म उवाच ॥

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवतीं तदा ।
मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ॥ ००१ ॥

समनुज्ञासिषं कन्यां ज्येष्ठामम्बां नराधिप ॥ ००१ ॥

अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ॥ ००२ ॥

अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥ ००२ ॥

सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महाद्युते ॥ ००३ ॥

तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशां पते ।
त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ००४ ॥

गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ००५ ॥

त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता प्रीतिमती तदा ।
परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ॥ ००६ ॥

नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ००६ ॥

कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ॥ ००७ ॥

यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥ ००७ ॥

अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथञ्चन ॥ ००८ ॥

नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।
बलान्नीतास्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ००९ ॥

भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ ०१० ॥

साहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥ ०११ ॥

न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ ०१२ ॥

भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ ०१३ ॥

यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथञ्चन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ ०१४ ॥

न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ ०१५ ॥

भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ ०१६ ॥

तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥ ०१७ ॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ ।
नाश्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ ०१८ ॥

ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥ ०१९ ॥

त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाब्रुवम् ॥ ०२० ॥

एवं संभाषमाणां तु नृशंसः शाल्वराड्वदा ।
पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ ०२१ ॥

गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत ।
बिभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ ०२२ ॥

एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ॥ ०२३ ॥

अध्याय १७३

भीष्म उवाच ॥

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ॥ ००१ ॥

बान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ ००१ ॥

न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ ००२ ॥

किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।
आहो स्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥ ००३ ॥

ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ।
प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ॥ ००४ ॥

तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥ ००४ ॥

धिग्भीष्मं धिक्च मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवत्प्रवेरिता ॥ ००५ ॥

धिङ्मां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ००६ ॥

सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शांतनवो मम ॥ ००७ ॥

सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।
तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ॥ ००८ ॥

को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥ ००८ ॥

एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ ००९ ॥

ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ००९ ॥

आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।
विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ॥ ०१० ॥

हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥ ०१० ॥

ततस्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ०११ ॥

आर्तां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ ०१२ ॥

एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥ ०१३ ॥

सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रव्राजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ ०१४ ॥

मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ ०१५ ॥

नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥ ०१६ ॥

उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसङ्काशाः कृपा भवतु वो मयि ॥ ०१७ ॥

स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ ०१८ ॥

अध्याय १७४

भीष्म उवाच ॥

ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ ००१ ॥

केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः ।
केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ ००२ ॥

केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ००३ ॥

एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
पुनरूचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ००४ ॥

अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ००५ ॥

प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ॥ ००६ ॥

न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ॥ ००६ ॥

पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ।
गतिः पतिः समस्थाया विषमे तु पिता गतिः ॥ ००७ ॥

प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ००८ ॥

भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ००९ ॥

ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ॥ ०१० ॥

प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ ०१० ॥

अम्बोवाच ॥

न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ ०११ ॥

उषिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ॥ ०१२ ॥

तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ ०१२ ॥

यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।
दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहं तपः ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ ०१४ ॥

ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ ०१५ ॥

तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ ०१६ ॥

अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।
स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ॥ ०१७ ॥

तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्वासयत प्रभो ॥ ०१७ ॥

स तामपृच्छत्कात्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ ०१८ ॥

ततः स राजर्षिरभूद्दुःखशोकसमन्वितः ।
कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ ०१९ ॥

अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखितः ।
मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ ०२० ॥

दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥ ०२१ ॥

गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।
रामस्तव महद्दुःखं शोकं चापनयिष्यति ॥ ०२२ ॥

हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ॥ ०२२ ॥

तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ।
प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ॥ ०२३ ॥

ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ।
अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ॥ ०२४ ॥

अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात् ।
अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ॥ ०२५ ॥

कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि तत्र वै ॥ ०२६ ॥

अध्याय १७५

होत्रवाहन उवाच ॥

रामं द्रक्ष्यसि वत्से त्वं जामदग्न्यं महावने ।
उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलम् ॥ ००१ ॥

महेन्द्रे वै गिरिश्रेष्ठे रामं नित्यमुपासते ।
ऋषयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ००२ ॥

तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ००३ ॥

ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि सङ्कीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ००४ ॥

मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ।
जमदग्निसुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ००५ ॥

एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ००६ ॥

ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।
स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ००७ ॥

ततः पृष्ट्वा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ००८ ॥

ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ००९ ॥

ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ०१० ॥

क्व संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥ ०११ ॥

अकृतव्रण उवाच ॥

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ ०१२ ॥

इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ ०१३ ॥

इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ ०१४ ॥

होत्रवाहन उवाच ॥

दौहित्रीयं मम विभो काशिराजसुता शुभा ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्थौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ ०१५ ॥

इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥ ०१६ ॥

समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ ०१७ ॥

ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपान् ।
अवाक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ ०१८ ॥

निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाह्वयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥ ०१९ ॥

सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ ०२० ॥

ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ ०२१ ॥

मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ परचित्तां प्रदापितुम् ॥ ०२२ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्त्र्य सह मन्त्रिभिः ।
निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ०२३ ॥

अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।

कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपाद्य ।
मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ ०२५ ॥

प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ ०२६ ॥

मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ ०२७ ॥

अम्बोवाच ॥

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
शरीरकर्ता मातुर्मे सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ०२८ ॥

न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ ०२९ ॥

यत्तु मां भगवान्रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ०३० ॥

अध्याय १७६

अकृतव्रण उवाच ॥

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ ००२ ॥

अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ००३ ॥

सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ००४ ॥

अम्बोवाच ॥

अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्शाल्वगतं मनः ॥ ००५ ॥

एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।
विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ००६ ॥

भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन्यद्युक्तं तत्समाचर ॥ ००७ ॥

निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ००८ ॥

अकृतव्रण उवाच ॥

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ००९ ॥

यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ ०१० ॥

तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ०११ ॥

भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ ०१२ ॥

अम्बोवाच ॥

ममाप्येष महान्ब्रह्मन्हृदि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ ०१३ ॥

भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ ०१४ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ ०१५ ॥

ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥ ०१६ ॥

धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं बिभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात्सृञ्जयं नृपम् ॥ ०१७ ॥

ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥ ०१८ ॥

पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निषसाद सहैव तैः ॥ ०१९ ॥

ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृञ्जयश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥ ०२० ॥

ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ ०२१ ॥

रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ ०२२ ॥

परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साभ्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ०२३ ॥

सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ ०२४ ॥

रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।
प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ ०२५ ॥

राम उवाच ॥

यथासि सृञ्जयस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।
ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ ०२६ ॥

अम्बोवाच ॥

भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रत ।
शोकपङ्कार्णवाद्घोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥ ०२७ ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ०२८ ॥

किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।
इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ ०२९ ॥

कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।
सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ०३० ॥

तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ०३१ ॥

प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।
करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥ ०३२ ॥

न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ०३३ ॥

अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।
तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ०३४ ॥

अम्बोवाच ॥

विसर्जितास्मि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।
शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ०३५ ॥

सौभराजमुपेत्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः ।
न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशङ्कितः ॥ ०३६ ॥

एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ०३७ ॥

ममात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥ ०३८ ॥

भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ०३९ ॥

स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ०४० ॥

एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभवद्धृदि सङ्कल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ०४१ ॥

तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संवर्तयानघ ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ०४२ ॥

अध्याय १७७

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ ००१ ॥

काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ ००२ ॥

वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ००३ ॥

न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथञ्चिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ००४ ॥

अम्बोवाच ॥

मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तत्तु भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥ ००५ ॥

राम उवाच ॥

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ००६ ॥

अम्बोवाच ॥

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

तयोः संवदतोरेवं राजन्रामाम्बयोस्तदा ।
अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ००९ ॥

यदि भीष्मस्त्वयाहूतो रणे राम महामुने ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ ०१० ॥

कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।

वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ०११ ॥

इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतम् ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्मद्विड्भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ ०१३ ॥

शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्ष्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ ०१५ ॥

स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः ।
तेन युध्यस्व सङ्ग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ ०१६ ॥

राम उवाच ॥

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते ॥ ०१७ ॥

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ ०१८ ॥

यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।
हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ०१९ ॥

न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसङ्गरे ॥ ०२० ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।
प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महामनाः ॥ ०२१ ॥

ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।
हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ ०२२ ॥

अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ ०२३ ॥

न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।
तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ ०२४ ॥

अध्याय १७८

भीष्म उवाच ॥

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ ००१ ॥

तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ ००२ ॥

गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ००३ ॥

स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया ।
अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ००५ ॥

विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मावाप्तेः परावरात् ।
परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ००६ ॥

प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ००७ ॥

स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥ ००८ ॥

ततस्तं नातिमनसं समुदीक्ष्याहमब्रुवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथञ्चन ॥ ००९ ॥

शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामिह भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥ ०१० ॥

न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।
क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ०११ ॥

अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुङ्गव ॥ ०१२ ॥

हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।
संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ०१३ ॥

तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिंदमम् ।
अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ ०१४ ॥

तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रुवं कारणं किं तद्यत्त्वं योद्धुमिहेच्छसि ॥ ०१५ ॥

इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ ०१६ ॥

ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
जानीषे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ॥ ०१७ ॥

सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ ०१७ ॥

न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ॥ ०१८ ॥

त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाभिगच्छति ॥ ०१८ ॥

तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ ०१९ ॥

गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुरा मया ॥ ०२० ॥

को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्ययान् ॥ ०२१ ॥

न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥ ०२२ ॥

अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।
मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ ०२३ ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ ०२४ ॥

स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
गुरुवृत्तं न जानीषे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥ ०२५ ॥

गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ ०२६ ॥

उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।
यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ॥ ०२७ ॥

ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ ०२७ ॥

क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
यो यथा वर्तते यस्मिंस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ॥ ०२८ ॥

नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥ ०२८ ॥

अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।
अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥ ०२९ ॥

यस्मात्संशयितेऽर्थेऽस्मिन्यथान्यायं प्रवर्तसे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ॥ ०३० ॥

पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ०३० ॥

एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ॥ ०३१ ॥

द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महामुने ॥ ०३१ ॥

तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः ।
लप्स्यसे निर्जिता.ण्ल्लोकाञ्शस्त्रपूतो महारणे ॥ ०३२ ॥

स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ०३३ ॥

अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ०३४ ॥

तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव ॥ ०३५ ॥

यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परिषत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ०३६ ॥

न तदा जायते भीष्मो मद्विधः क्षत्रियोऽपि वा ।
यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥ ०३७ ॥

सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरञ्जयः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ०३८ ॥

अध्याय १७९

भीष्म उवाच ॥

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि सङ्गरे ॥ ००१ ॥

अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥ ००२ ॥

तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।
जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबडाशनम् ॥ ००३ ॥

कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
मया विनिहतं देवी रोदतामद्य पार्थिव ॥ ००४ ॥

अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ००५ ॥

एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमद्यैव वर्तताम् ।
गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ००६ ॥

इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
प्रणम्य शिरसा राजन्नेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ००७ ॥

एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ००८ ॥

ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यभिनन्दितः ।
द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ००९ ॥

रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ ०१० ॥

उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ।

तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ०११ ॥

युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।
दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ ०१२ ॥

पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ ०१३ ॥

पाण्डुरैश्चामरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप ।
शुक्लवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्लविभूषणः ॥ ०१४ ॥

स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ ०१६ ॥

गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ ०१७ ॥

ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।
प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ।
अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ०१९ ॥

ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ ०२० ॥

ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ ०२१ ॥

ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन्किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ ०२२ ॥

गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रयाचिष्ये कुरूद्वह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ ०२३ ॥

मा मैवं पुत्र निर्बन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ ०२४ ॥

किं न वै क्षत्रियहरो हरतुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ ०२५ ॥

ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ ०२६ ॥

यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रसादितः ।
काशिराजसुतायाश्च यथा कामः पुरातनः ॥ ०२७ ॥

ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ॥ ०२८ ॥

भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।
न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ ०२९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततो गङ्गा सुतस्नेहाद्भीष्मं पुनरुपागमत् ।
न चास्याः सोऽकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ०३० ॥

अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ०३१ ॥

अध्याय १८०

भीष्म उवाच ॥

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।
भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ ००१ ॥

आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।
बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ ००२ ॥

ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ।
रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ००३ ॥

सूतो मे मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।
सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ००४ ॥

एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ००५ ॥

ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ००६ ॥

मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्वयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ००७ ॥

ध्वजेन च महाबाहो सोमालङ्कृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ००८ ॥

सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ००९ ॥

आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ ०१० ॥

तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ०११ ॥

ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै ।
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ०१२ ॥

अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्द्विजसत्तमम् ।
अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ ०१३ ॥

योत्स्ये त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्स्व मे विभो ॥ ०१४ ॥

राम उवाच ॥

एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ ०१५ ॥

शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ ०१६ ॥

न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।

गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ ०१७ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।
प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेमविभूषितम् ॥ ०१८ ॥

ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
दिवसान्सुबहूत्राजन्परस्परजिगीषया ॥ ०१९ ॥

स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
षष्ट्या शतैश्च नवभिः शराणामग्निवर्चसाम् ॥ ०२० ॥

चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशां पते ।
प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ ०२१ ॥

नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ ०२२ ॥

आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसङ्ग्रहे ॥ ०२३ ॥

ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ ०२४ ॥

प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ ०२५ ॥

पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्बलं च मे ।
एष ते कार्मुकं वीर द्विधा कुर्मि ससायकम् ॥ ०२६ ॥

तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
तेनास्य धनुषः कोटिश्छिन्ना भूमिमथागमत् ॥ ०२७ ॥

नव चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ ०२८ ॥

काये विषक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ।
चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ ०२९ ॥

क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं व्रणैः ।
बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ ०३० ॥

हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तबकमण्डितः ।
बभौ रामस्तदा राजन्क्वचित्किंशुकसंनिभः ॥ ०३१ ॥

ततोऽन्यद्धनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।
हेमपुङ्खान्सुनिशिताञ्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ०३२ ॥

ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ॥ ०३३ ॥

ततोऽहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥ ०३४ ॥

स तैरग्न्यर्कसङ्काशैः शरैराशीविषोपमैः ।
शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ०३५ ॥

ततोऽहं कृपयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।
धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥ ०३६ ॥

असकृच्चाब्रुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।

अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥ ०३७ ॥

गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ०३८ ॥

अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससङ्क्षये ।
जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ०३९ ॥

अध्याय १८१

भीष्म उवाच ॥

आत्मनस्तु ततः सूतो हयानां च विशां पते ।
मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ ००१ ॥

स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।
प्रभात उदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ ००२ ॥

दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।
अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ००३ ॥

ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ००४ ॥

अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ००५ ॥

ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ००६ ॥

सङ्क्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ००७ ॥

तानहं निशितैर्भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ००८ ॥

ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥ ००९ ॥

अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम् ।
ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ ०१० ॥

ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ०११ ॥

ततोऽस्त्रमहमाग्नेयमनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान् ।
वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥ ०१२ ॥

एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ ०१३ ॥

ततो मां सव्यतो राजन्रामः कुर्वन्द्विजोत्तमः ।
उरस्यविध्यत्सङ्क्रुद्धो जामदग्न्यो महाबलः ॥ ०१४ ॥

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यषीदं रथोत्तमे ।
अथ मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमपावहत् ॥ ०१५ ॥

गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ ०१५ ॥

ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ।
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः ॥ ०१६ ॥

अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ ०१६ ॥

ततस्तु लब्धसञ्ज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।
याहि सूत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ ०१७ ॥

ततो मामवहत्सूतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ ०१८ ॥

ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥ ०१९ ॥

तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्मगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे ॥ ०२० ॥

ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।
रामबाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥ ०२१ ॥

ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ ०२२ ॥

तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥ ०२३ ॥

ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविग्नं यथार्कपतनेऽभवत् ॥ ०२४ ॥

तत एनं सुसंविग्नाः सर्व एवाभिदुद्रुवुः ।

तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ ०२५ ॥

त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ ०२६ ॥

ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय माब्रवीत् ।
तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥ ०२७ ॥

स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं पार्श्वे सव्ये महाहवे ।
येनाहं भृशसंविग्नो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ ०२८ ॥

हत्वा हयांस्ततो राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
अवाकिरन्मां विश्रब्धो बाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥ ०२९ ॥

ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणम् ।
अवासृजं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ॥ ०३० ॥

रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥ ०३० ॥

न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
मातरिश्वान्तरे तस्मिन्मेघरुद्ध इवानदत् ॥ ०३१ ॥

ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः ।
अभितापात्स्वभावाच्च पावकः समजायत ॥ ०३२ ॥

ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ॥ ०३३ ॥

तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ॥ ०३४ ॥

रामः शराणां सङ्क्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥ ०३४ ॥

ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः ।
संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ०३५ ॥

एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥ ०३६ ॥

अध्याय १८२

भीष्म उवाच ॥

समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ ००१ ॥

ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
अयोजयत धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ ००२ ॥

तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैरस्त्राणि भारत ।
व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ००३ ॥

अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
अक्रुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ००४ ॥

ततः शक्तिं प्राहिणोद्घोररूपा ;मस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां ; संदीप्ताग्रां तेजसावृत्य लोकान् ॥ ००५ ॥

ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः ; समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।

छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ ; ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ००६ ॥

तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः ; शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्द्वादशान्याः ।
तासां रूपं भारत नोत शक्यं ; तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ००७ ॥

किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य ; दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता ; यथादित्या द्वादश लोकसङ्क्षये ॥ ००८ ॥

ततो जालं बाणमयं विवृत्य ; संदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
द्वादशेषून्प्राहिणवं रणेऽहं ; ततः शक्तीर्व्यधमं घोररूपाः ॥ ००९ ॥

ततोऽपरा जामदग्न्यो महात्मा ; शक्तीर्घोराः प्राक्षिपद्धेमदण्डाः ।
विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा ; यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ ०१० ॥

ताश्चाप्युग्राश्चर्मणा वारयित्वा ; खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये ; दिव्यांश्चाश्वानभ्यवर्षं ससूतान् ॥ ०११ ॥

निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा ; दृष्ट्वा शक्तीर्हैमचित्रा निकृत्ताः ।
प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा ; क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ ०१२ ॥

ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः ; समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।
समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं ; हयान्सूतं सरथं चैव मह्यम् ॥ ०१३ ॥

रथः शरैर्मे निचितः सर्वतोऽभू ;त्तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
युगं रथेषा च तथैव चक्रे ; तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भग्नः ॥ ०१४ ॥

ततस्तस्मिन्बाणवर्षे व्यतीते ; शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशि ;र्देहादजस्त्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ ०१५ ॥

यथा रामो बाणजालाभितप्त ;स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
ततो युद्धं व्यरमच्चापराह्णे ; भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ ०१६ ॥

अध्याय १८३

भीष्म उवाच ॥

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ ००१ ॥

ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्रामः प्रहरतां वरः ।
ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥ ००२ ॥

तेन सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
निपपात रथोपस्थे मनो मम विषादयन् ॥ ००३ ॥

ततः सूतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ००४ ॥

ततः सूतोऽजहात्प्राणान्रामबाणप्रपीडितः ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ००५ ॥

ततः सूते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥ ००६ ॥

ततः सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ००७ ॥

स मे जत्र्वन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।
मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ००८ ॥

मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।
मेघवद्व्यनदच्चोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः ॥ ००९ ॥

तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।
उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ ०१० ॥

मम तत्राभवन्ये तु कौरवाः पार्श्वतः स्थिताः ।
आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ॥ ०११ ॥

आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥ ०११ ॥

ततोऽपश्यं पातितो राजसिंह ; द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
ते मां समन्तात्परिवार्य तस्थुः ; स्वबाहुभिः परिगृह्याजिमध्ये ॥ ०१२ ॥

रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् ।
अन्तरिक्षे स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ॥ ०१३ ॥

स्वपन्निवान्तरिक्षे च जलबिन्दुभिरुक्षितः ॥ ०१३ ॥

ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन्परिगृह्य माम् ।
मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥ ०१४ ॥

ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहसोत्थितः ।
मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ ०१५ ॥

हयाश्च मे सङ्गृहीतास्तया वै ; महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।
पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं ; तथार्ष्टिषेणं रथमभ्यरोहम् ॥ ०१६ ॥

ररक्ष सा मम रथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ ०१७ ॥

ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।
अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ ०१८ ॥

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ ०१९ ॥

ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ ०२० ॥

ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।
आवव्रुर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ ०२१ ॥

उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ ०२२ ॥

ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।
गृध्रा बडाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ ०२३ ॥

दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुहुरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥ ०२४ ॥

एतदौत्पातिकं घोरमासीद्भरतसत्तम ।
विसञ्ज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ ०२५ ॥

ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो ; जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता ; ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ ०२६ ॥

एवं राजन्नवहारो बभूव ; ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि ; तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ ०२७ ॥

अध्याय १८४

भीष्म उवाच ॥

ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
ब्राह्मणानां पितॄणां च देवतानां च सर्वशः ॥ ००१ ॥

नक्तञ्चराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ ००२ ॥

जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥ ००३ ॥

न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ००४ ॥

यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ००५ ॥

ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविक्षतः ।
दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये इव ॥ ००६ ॥

ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् ।
उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ००७ ॥

त एव मां महाराज स्वप्नदर्शनमेत्य वै ।
परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरूद्वह ॥ ००८ ॥

उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किञ्चन ।
रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ००९ ॥

न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथञ्चन ।
त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ ०१० ॥

इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ०११ ॥

प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्कचित् ॥ ०१२ ॥

तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ ०१३ ॥

एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद ।
स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्बाणबलपीडितः ॥ ०१४ ॥

ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ ०१५ ॥

एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रसुप्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ ०१६ ॥

न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ ०१७ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ ०१८ ॥

अध्याय १८५

भीष्म उवाच ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
तं च सञ्चिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ ००१ ॥

ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥ ००२ ॥

ततो बाणमयं वर्षं ववर्ष मयि भार्गवः ।
न्यवारयमहं तं च शरजालेन भारत ॥ ००३ ॥

ततः परमसङ्क्रुद्धः पुनरेव महातपाः ।
ह्यस्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ००४ ॥

इन्द्राशनिसमस्पर्शां यमदण्डोपमप्रभाम् ।
ज्वलन्तीमग्निवत्संख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥ ००५ ॥

ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशगं यथा ।
सा मामभ्यहनत्तूर्णमंसदेशे च भारत ॥ ००६ ॥

अथासृङ्मेऽस्रवद्घोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।
रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ००७ ॥

ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
प्रेषयं मृत्युसङ्काशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ००८ ॥

स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
अशोभत महाराज सश्रृङ्ग इव पर्वतः ॥ ००९ ॥

स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
संदधे बलवत्कृष्य घोरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ ०१० ॥

स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।
महीं राजंस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥ ०११ ॥

अवाप्य तु पुनः सञ्ज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ ०१२ ॥

सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ ०१३ ॥

तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ ०१४ ॥

समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ ०१५ ॥

ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ ०१६ ॥

तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।
असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ ०१७ ॥

ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।
भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥ ०१८ ॥

ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।

संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ ०१९ ॥

ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
संतप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥ ०२० ॥

प्रजज्वाल नभो राजन्धूमायन्ते दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ ०२१ ॥

ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।
इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ ०२२ ॥

प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ ०२३ ॥

अध्याय १८६

भीष्म उवाच ॥

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
प्रस्वापं भीष्म मा स्राक्षीरिति कौरवनन्दन ॥ ००१ ॥

अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ००३ ॥

रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।

तस्यावमानं कौरव्य मा स्म कार्षीः कथञ्चन ॥ ००४ ॥

ततोऽपश्यं दिविष्ठान्वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ००५ ॥

यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ००६ ॥

ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।
ब्रह्मास्त्रं दीपयां चक्रे तस्मिन्युधि यथाविधि ॥ ००७ ॥

ततो रामो रुषितो राजपुत्र ; दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि ;रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ००८ ॥

ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः ; पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।
त एवैनं संपरिवार्य तस्थु ;रूचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥ ००९ ॥

मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्षीः कथञ्चन ।
भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ ०१० ॥

क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।
स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ०११ ॥

इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमन्त्रितम् ।
शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ ०१२ ॥

वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।
विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ ०१३ ॥

पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।
विसर्जयैतद्दुर्धर्ष तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ ०१४ ॥

एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।
निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥ ०१५ ॥

रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।
न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरूद्वह ॥ ०१६ ॥

मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ ०१६ ॥

वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे ।
भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥ ०१७ ॥

गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः ।
कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥ ०१८ ॥

अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥ ०१९ ॥

सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ ०२० ॥

एवमुक्तः स पितृभिः पितॄन्रामोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं युधि निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ ०२१ ॥

न निवर्तितपूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात्पितामहाः ॥ ०२२ ॥

न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथञ्चन ॥ ०२२ ॥

ततस्ते मुनयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा ।
नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ ०२३ ॥

निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ ०२४ ॥

मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथञ्चन ।
विमुखो विनिवर्तेयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ०२५ ॥

नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ ०२६ ॥

ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ ०२७ ॥

तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ॥ ०२८ ॥

समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥ ०२८ ॥

नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम ॥ ०२९ ॥

अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ ०२९ ॥

एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।
न्यासयां चक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ०३० ॥

ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
अद्राक्षं दीप्यमानान्वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ॥ ०३१ ॥

ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन्समरे स्थितम् ।
प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ०३२ ॥

दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ०३३ ॥

ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ।
रामश्चाभ्युत्स्मयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ०३४ ॥

त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिंस्तोषितोऽहं भृशं त्वया ॥ ०३५ ॥

मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाम् ॥ ०३६ ॥

अध्याय १८७

राम उवाच ॥

प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥ ००१ ॥

न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ ००२ ॥

एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ००३ ॥

भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।
निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।
तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ००५ ॥

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।
अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ००६ ॥

यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।
अनिधाय रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ००७ ॥

न चैष शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।
न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथञ्चन ॥ ००८ ॥

गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।
समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ००९ ॥

एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।
तपसे धृतसङ्कल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥ ०१० ॥

ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
यथागतं ययौ रामो मामुपामन्त्र्य भारत ॥ ०११ ॥

ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ०१२ ॥

यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ ०१२ ॥

पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।
दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ॥ ०१३ ॥

प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥ ०१३ ॥

यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।
तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ ०१४ ॥

न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयेद्युधि ।
ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ ०१५ ॥

अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।
व्यासे चैव भयात्कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ ०१६ ॥

न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ ०१७ ॥

सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ ०१८ ॥

निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्किनी ।
षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ ०१९ ॥

यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ ०२० ॥

शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ ०२१ ॥

एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ ०२२ ॥

ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।

आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ ०२३ ॥

तत्र पुण्येषु देशेषु साप्लुताङ्गी दिवानिशम् ।
व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ ०२४ ॥

नन्दाश्रमे महाराज ततोलूकाश्रमे शुभे ।
च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ ०२५ ॥

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।
भोगवत्यां तथा राजन्कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ ०२६ ॥

माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।
रामह्रदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ ०२७ ॥

एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।
आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥ ०२८ ॥

तामब्रवीत्कौरवेय मम माता जलोत्थिता ।
किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ०२९ ॥

सैनामथाब्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।
भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥ ०३० ॥

कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषुं महीपतिम् ।
साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणम् ॥ ०३१ ॥

चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।
एतद्व्रतफलं देहे परस्मिन्स्याद्यथा हि मे ॥ ०३२ ॥

ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्मं चरसि भामिनि ।
नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाबले ॥ ०३३ ॥

यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ।
व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ॥ ०३४ ॥

नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ ०३४ ॥

दुस्तीर्था चानभिज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।
भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयङ्करी ॥ ०३५ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ।
माता मम महाभागा स्मयमानेव भामिनी ॥ ०३६ ॥

कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा ।
न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ०३७ ॥

सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।
पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥ ०३८ ॥

सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्बेति भारत ।
वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ०३९ ॥

सा कन्या तपसा तेन भागार्धेन व्यजायत ।
नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ०४० ॥

अध्याय १८८

भीष्म उवाच ॥

ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ ००१ ॥

तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तदा ।
निराकृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ ००२ ॥

वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ००३ ॥

यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् ।
पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ००४ ॥

नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निवर्तेयं तपोधनाः ।
एष मे हृदि सङ्कल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ००५ ॥

स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ००६ ॥

तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ००७ ॥

छन्द्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।
वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ००८ ॥

ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ॥ ००९ ॥

स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥ ००९ ॥

प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ॥ ०१० ॥

यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥ ०१० ॥

तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।
न मे वागनृतं भद्रे प्राह सत्यं भविष्यति ॥ ०११ ॥

वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ ०१२ ॥

द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ ०१३ ॥

यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ ०१४ ॥

एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०१५ ॥

ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ ०१६ ॥

चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ ०१७ ॥

उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १८९

दुर्योधन उवाच ॥

कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥ ००२ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शङ्करम् ॥ ००३ ॥

अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ००४ ॥

भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ००५ ॥

निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ००६ ॥

कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थे तपसा महान् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥ ००७ ॥

पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
न तदन्यद्धि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ००८ ॥

ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।

पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥ ००९ ॥

लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना ।
पार्षतात्सा महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ ०१० ॥

ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना ।
तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ॥ ०११ ॥

पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ॥ ०११ ॥

अपुत्रस्य ततो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।
कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप ॥ ०१२ ॥

अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य यशस्विनी ।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै ॥ ०१३ ॥

ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।
पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥ ०१४ ॥

रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ।
चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत ॥ ०१५ ॥

न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ ०१५ ॥

श्रद्दधानो हि तद्वाक्यं देवस्याद्भुततेजसः ।
छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।
पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥ ०१७ ॥

अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च ।

ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ ०१८ ॥

अध्याय १९०

भीष्म उवाच ॥

चकार यत्नं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परं गता ॥ ००१ ॥

इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥ ००१ ॥

तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥ ००२ ॥

ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ००३ ॥

द्रुपद उवाच ॥

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ००४ ॥

न तन्मिथ्या महाराज्ञि भविष्यति कथञ्चन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥ ००५ ॥

भार्योवाच ॥

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।

श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृषतात्मज ॥ ००६ ॥

क्रियतामस्य नृपते विधिवद्दारसङ्ग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दम्पती ।
वरयां चक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ००८ ॥

ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः ; सर्वान्राज्ञः कुलतः संनिशाम्य ।
दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां ; शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ००९ ॥

हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।
स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ ०१० ॥

स च राजा दशार्णेषु महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ०११ ॥

कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ ०१२ ॥

कृतदारः शिखण्डी तु काम्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां कञ्चित्कालं स्त्रियं किल ॥ ०१३ ॥

हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीम् ।
धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ॥ ०१४ ॥

कन्यां पञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ ०१४ ॥

ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।

जग्मुरार्तिं परां दुःखात्प्रेषयामासुरेव च ॥ ०१५ ॥

ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ ०१६ ॥

शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।
विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ ०१७ ॥

ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥ ०१८ ॥

ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥ ०१९ ॥

ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥ ०२१ ॥

अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे मोहाद्याचितवानसि ॥ ०२२ ॥

तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥ ०२३ ॥

अध्याय १९१

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।
चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ ००१ ॥

स यत्नमकरोत्तीव्रं संबन्धैरनुसान्त्वनैः ।
दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति संदिशन् ॥ ००२ ॥

स राजा भूय एवाथ कृत्वा तत्त्वत आगमम् ।
कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥ ००३ ॥

ततः संप्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।
दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ००४ ॥

ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ००५ ॥

ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ००६ ॥

तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।
तथ्यं चेद्भवति ह्येतत्कन्या राजञ्शिखण्डिनी ॥ ००७ ॥

बद्ध्वा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥ ००७ ॥

अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।
घातयिष्याम नृपतिं द्रुपदं सशिखण्डिनम् ॥ ००८ ॥

स तदा दूतमाज्ञाय पुनः क्षत्तारमीश्वरः ।

प्रास्थापयत्पार्षताय हन्मीति त्वां स्थिरो भव ॥ ००९ ॥

स प्रकृत्या च वै भीरुः किल्बिषी च नराधिपः ।
भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ ०१० ॥

विसृज्य दूतं दाशार्णं द्रुपदः शोककर्शितः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ०११ ॥

भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ ०१२ ॥

अभियास्यति मां कोपात्संबन्धी सुमहाबलः ।
हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ ०१३ ॥

किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ ०१४ ॥

इति निश्चित्य तत्त्वेन समित्रः सबलानुगः ।
वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ ०१५ ॥

किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ ०१६ ॥

अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ ०१७ ॥

सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यस्यास्य शुचिस्मिते ॥ ०१८ ॥

शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ ०१८ ॥

क्रिययाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।
मया दाशार्णको राजा वञ्चितश्च महीपतिः ॥ ०१९ ॥

तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥ ०१९ ॥

जानतापि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ०२० ॥

अध्याय १९२

भीष्म उवाच ॥

ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।
आचचक्षे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ ००१ ॥

अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।
कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ ००२ ॥

त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ००३ ॥

भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥ ००३ ॥

त्वया च प्रागभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥ ००४ ॥

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः ; सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य ।

मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राज ;न्यद्यद्युक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ००५ ॥

संबन्धकं चैव समर्थ्य तस्मि ;न्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।
स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव ;न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ००६ ॥

स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ।
गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ००७ ॥

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।
दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥ ००९ ॥

तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।
अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ ०१० ॥

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।
सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥ ०११ ॥

दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणैः ।
अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ ०१२ ॥

अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयाभिभो ।
देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ०१३ ॥

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया यत्पृथुलोचन ।
पुरस्यास्याविनाशाय तच्च राजंस्तथा कुरु ॥ ०१४ ॥

दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।
परस्परविरोधात्तु नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥ ०१५ ॥

तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।
अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशां पते ॥ ०१६ ॥

एवं संभाषमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥ ०१७ ॥

ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावुभौ ।
इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ ०१८ ॥

एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ ०१९ ॥

यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।
तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ ०२० ॥

तत्र स्थूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ ०२१ ॥

तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
अनश्नती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥ ०२२ ॥

दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ।
किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ ०२३ ॥

अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ ०२४ ॥

धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।
अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ०२५ ॥

ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ ०२६ ॥

आपन्नो मे पिता यक्ष नचिराद्विनशिष्यति ।
अभियास्यति सङ्क्रुद्धो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ ०२७ ॥

महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृपः ।
तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥ ०२८ ॥

प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।
भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ ०२९ ॥

यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ०३० ॥

अध्याय १९३

भीष्म उवाच ॥

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ॥ ००१ ॥

भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ ००१ ॥

भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।
किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ॥ ००२ ॥

आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००२ ॥

प्रभुः सङ्कल्पसिद्धोऽस्मि कामरूपी विहङ्गमः ।
मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥ ००३ ॥

स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।
सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ००४ ॥

शिखण्ड्युवाच ॥

प्रतिदास्यामि भगव.ण्लिङ्गं पुनरिदं तव ।
किञ्चित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ००५ ॥

प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे हेमवर्मणि ।
कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।
अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ सङ्क्रामयतां ततः ॥ ००७ ॥

स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।
यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ००८ ॥

ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।
विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ॥ ००९ ॥

यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥ ००९ ॥

द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।
सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥ ०१० ॥

ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।
पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धत्तां मे भवानिति ॥ ०११ ॥

अथ दाशार्णको राजा सहसाभ्यागमत्तदा ।
पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥ ०१२ ॥

ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।
प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ ०१३ ॥

ब्रूहि मद्वचनाद्दूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।
यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ॥ ०१४ ॥

फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ ०१४ ॥

एवमुक्तस्तु तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।
दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ ०१५ ॥

तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे ।
तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्घ्यं च सुसत्कृतम् ॥ ०१६ ॥

प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ ०१६ ॥

तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥ ०१७ ॥

यत्तेऽहमधमाचार दुहित्रर्थेऽस्मि वञ्चितः ।
तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ०१८ ॥

देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबान्धवम् ॥ ०१९ ॥

तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ ०२० ॥

अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संबन्धिवचनाद्वचः ॥ ०२१ ॥

तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥ ०२१ ॥

ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ ०२२ ॥

समागम्य तु राज्ञा स दशार्णपतिना तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ ०२३ ॥

आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रद्धेयमित्युत ॥ ०२४ ॥

ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा ; विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
संप्रेषयामास सुचारुरूपाः ; शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेत्तुम् ॥ ०२५ ॥

ताः प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा ; प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र ; दशार्णराजाय महानुभावम् ॥ ०२६ ॥

ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।
संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ ०२७ ॥

शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वरः ।
हस्तिनोऽश्वांश्च गाश्चैव दास्यो बहुशतास्तथा ॥ ०२८ ॥

पूजितश्च प्रतिययौ निवर्त्य तनयां किल ॥ ०२८ ॥

विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।
प्रतियाते तु दाशार्णे हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ ०२९ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
लोकानुयात्रां कुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ०३० ॥

स तद्गृहस्योपरि वर्तमान ; आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।
स्थूणस्य यक्षस्य निशाम्य वेश्म ; स्वलङ्कृतं माल्यगुणैर्विचित्रम् ॥ ०३१ ॥

लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानै ;रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
ध्वजैः पताकाभिरलङ्कृतं च ; भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तहोमम् ॥ ०३२ ॥

तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलङ्कृतम् ।
अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ०३३ ॥

स्वलङ्कृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्दधीः ॥ ०३४ ॥

यस्माज्जानन्सुमन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ०३५ ॥

यक्षा ऊचुः ॥

द्रुपदस्य सुता राजन्राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ०३६ ॥

अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ सव्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ०३७ ॥

एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।

श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ०३८ ॥

भीष्म उवाच ॥

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तास्मि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥ ०३९ ॥

सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ॥ ०४० ॥

तं शशाप सुसङ्क्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।
एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ०४१ ॥

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा ; यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।
शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे ; स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ०४२ ॥

अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।
तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री स पुरुषस्तथा ॥ ०४३ ॥

ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।
स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ०४४ ॥

ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।
सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ०४५ ॥

हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।
स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महामनाः ॥ ०४६ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः ।
प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ०४७ ॥

स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।
समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम् ॥ ०४८ ॥

सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ।
तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ०४९ ॥

आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे शिखण्डिने ॥ ०५० ॥

यक्ष उवाच ॥

शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥ ०५१ ॥

दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ०५२ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।
प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः ॥ ०५३ ॥

पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।
द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ०५४ ॥

द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥ ०५५ ॥

शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुङ्गव ।
शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ०५६ ॥

प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
शिखण्डी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०५७ ॥

मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
जडान्धबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥ ०५८ ॥

एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
संभूतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ०५९ ॥

ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ०६० ॥

नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ०६१ ॥

व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ०६२ ॥

न मुञ्चेयमहं बाणानिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ०६३ ॥

एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।
ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ०६४ ॥

यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्धन्यादात्मानमप्युत ।
नैनं तस्माद्धनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ०६५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ०६६ ॥

अध्याय १९४

सञ्जय उवाच ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ ००१ ॥

पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुत्तमम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ ००२ ॥

भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।
लोकपालोपमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ००३ ॥

अप्रधृष्यमनावार्यमुद्धूत्तमिव सागरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ००४ ॥

केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥ ००५ ॥

कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ००६ ॥

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
बलाबलममित्राणां स्वेषां च यदि पृच्छसि ॥ ००८ ॥

शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।
अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ००९ ॥

आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ ०१० ॥

हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥ ०११ ॥

योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
सहस्रं रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥ ०१२ ॥

अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ ०१३ ॥

यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ ०१४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ।
पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ ०१५ ॥

आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ ०१६ ॥

स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दप्राणविचेष्टितः ।

अस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०१७ ॥

यथा भीष्मः शांतनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ ०१८ ॥

द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ॥ ०१९ ॥

कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ०१९ ॥

तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ०२० ॥

न हि तावद्रणे पार्थं बाणखड्गधनुर्धरम् ।
वासुदेवसमायुक्तं रथेनोद्यन्तमच्युतम् ॥ ०२१ ॥

समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ ०२२ ॥

अध्याय १९५

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातॄनुपह्वरे ।
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।
ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युषितां निशाम् ॥ ००२ ॥

दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।
केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ००३ ॥

मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥ ००४ ॥

गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ००५ ॥

तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ००६ ॥

तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति संयुगे ॥ ००७ ॥

एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनञ्जयः ।
वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ००८ ॥

सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ।
असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥ ००९ ॥

अपैतु ते मनस्तापो यथासत्यं ब्रवीम्यहम् ।
हन्यामेकरथेनाहं वासुदेवसहायवान् ॥ ०१० ॥

सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्थावरजङ्गमान् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥ ०११ ॥

यत्तद्घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
कैराते द्वन्द्वयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥ ०१२ ॥

यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ ०१३ ॥

तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
न च द्रोणसुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ ०१४ ॥

न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।
आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ ०१५ ॥

तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।
सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ ०१६ ॥

वेदान्तावभृथस्नाताः सर्व एतेऽपराजिताः ।
निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ ०१७ ॥

शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ०१८ ॥

विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥ ०१९ ॥

क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युते ।
क्षिप्रं न स भवेद्व्यक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ ०२० ॥

अध्याय १९६

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।
दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ००१ ॥

आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः ।
गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः ॥ ००२ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ००३ ॥

आहवेषु परा.ण्ल्लोकाञ्जिगीषन्तो महाबलाः ।
एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्दधानाः परस्य च ॥ ००४ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।
प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ००५ ॥

अश्वत्थामा शांतनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥ ००६ ॥

गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।
शकाः किराता यवनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ००७ ॥

स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्बले ॥ ००८ ॥

कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्ताश्च महाबलाः ।
दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ००९ ॥

शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।
एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ ०१० ॥

ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ०११ ॥

दुर्योधनस्तु शिबिरं कारयामास भारत ।
यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलङ्कृतम् ॥ ०१२ ॥

न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिबिरस्य वा ।
कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ ०१३ ॥

तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१४ ॥

पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।
सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्शतसंघशः ॥ ०१५ ॥

तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।
विविशुः शिबिराण्याशु द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ ०१६ ॥

तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ ०१७ ॥

सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधबन्दिनः ॥ ०१८ ॥

वणिजो गणिका वारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
सर्वांस्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ ०१९ ॥

अध्याय १९७

वैशंपायन उवाच ॥

तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ ००१ ॥

चेदिकाशिकरूषाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ ००२ ॥

विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।
पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ००३ ॥

ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ॥ ००४ ॥

अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ००४ ॥

सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ००५ ॥

अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ००६ ॥

भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ००७ ॥

भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ००८ ॥

स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।

तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ००९ ॥

भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ ०१० ॥

ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान् ।
मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिस्रवम् ॥ ०११ ॥

द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ ०१२ ॥

दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥ ०१३ ॥

भीमसेनं च दुर्धर्षं प्रथमं प्रादिशद्बलम् ।
मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ ०१४ ॥

महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ॥ ०१५ ॥

अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ०१५ ॥

बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।
तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शूरैरधिष्ठिताः ॥ ०१६ ॥

पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ।
पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ॥ ०१७ ॥

सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।

तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ ०१८ ॥

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ॥ ०१९ ॥

यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ ०१९ ॥

ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ ०२० ॥

तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ ०२१ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

भीष्म पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - भीष्म पर्व

जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व १
- अध्याय ००१ . . . . १
- अध्याय ००२ . . . . ५
- अध्याय ००३ . . . . ८
- अध्याय ००४ . . . . १३
- अध्याय ००५ . . . . १७
- अध्याय ००६ . . . . २०
- अध्याय ००७ . . . . २२
- अध्याय ००८ . . . . २८
- अध्याय ००९ . . . . ३१
- अध्याय ०१० . . . . ३४
- अध्याय ०११ . . . . ४१

भूमिपर्व ४३
- अध्याय ०१२ . . . . ४३
- अध्याय ०१३ . . . . ४७

भगवद्गीतापर्व ५३
- अध्याय ०१४ . . . . ५३
- अध्याय ०१५ . . . . ५४
- अध्याय ०१६ . . . . ६२
- अध्याय ०१७ . . . . ६७

अध्याय ०१८ . . . . ७१
अध्याय ०१९ . . . . ७३
अध्याय ०२० . . . . ७८
अध्याय ०२१ . . . . ८०
अध्याय ०२२ . . . . ८२
अध्याय ०२३ . . . . ८४
अध्याय ०२४ . . . . ८९
अध्याय ०२५ . . . . ९७
अध्याय ०२६ . . . . १०२
अध्याय ०२७ . . . . १०६
अध्याय ०२८ . . . . १०९
अध्याय ०२९ . . . . ११४
अध्याय ०३० . . . . ११७
अध्याय ०३१ . . . . १२०
अध्याय ०३२ . . . . १२४
अध्याय ०३३ . . . . १२८
अध्याय ०३४ . . . . १३५
अध्याय ०३५ . . . . १३७
अध्याय ०३६ . . . . १४०
अध्याय ०३७ . . . . १४३
अध्याय ०३८ . . . . १४६
अध्याय ०३९ . . . . १४८
अध्याय ०४० . . . . १५१

भीष्मवधपर्व १५९
प्रथमयुद्धदिवसः १५९
अध्याय ०४१ . . . . १५९
अध्याय ०४२ . . . . १७२
अध्याय ०४३ . . . . १७५
अध्याय ०४४ . . . . १८४
अध्याय ०४५ . . . . १८९
द्वितीययुद्धदिवसः १९६

अध्याय ०४६ . . . . १९६
अध्याय ०४७ . . . . २०२
अध्याय ०४८ . . . . २०५
अध्याय ०४९ . . . . २१२
अध्याय ०५० . . . . २१६
अध्याय ०५१ . . . . २२९
तृतीययुद्धदिवसः २३३
अध्याय ०५२ . . . . २३३
अध्याय ०५३ . . . . २३६
अध्याय ०५४ . . . . २३९
अध्याय ०५५ . . . . २४४
चतुर्थयुद्धदिवसः २५८
अध्याय ०५६ . . . . २५८
अध्याय ०५७ . . . . २६१
पञ्चमयुद्धदिवसः २६५
अध्याय ०५८ . . . . २६५
अध्याय ०५९ . . . . २७१
अध्याय ०६० . . . . २७४
अध्याय ०६१ . . . . २८३
अध्याय ०६२ . . . . २९१
अध्याय ०६३ . . . . २९५
अध्याय ०६४ . . . . २९८
अध्याय ०६५ . . . . ३००
अध्याय ०६६ . . . . ३०३
अध्याय ०६७ . . . . ३०६
अध्याय ०६८ . . . . ३१०
अध्याय ०६९ . . . . ३१४
अध्याय ०७० . . . . ३१८
षष्ठयुद्धदिवसः ३२२
अध्याय ०७१ . . . . ३२२
अध्याय ०७२ . . . . ३२६
अध्याय ०७३ . . . . ३२९

अध्याय ०७४ . . . . ३३६
अध्याय ०७५ . . . . ३४०
सप्तमयुद्धदिवसः ३४७
अध्याय ०७६ . . . . ३४७
अध्याय ०७७ . . . . ३४९
अध्याय ०७८ . . . . ३५३
अध्याय ०७९ . . . . ३६०
अध्याय ०८० . . . . ३६६
अध्याय ०८१ . . . . ३७१
अध्याय ०८२ . . . . ३७६
अष्टमयुद्धदिवसः ३८२
अध्याय ०८३ . . . . ३८२
अध्याय ०८४ . . . . ३८६
अध्याय ०८५ . . . . ३९०
अध्याय ०८६ . . . . ३९४
अध्याय ०८७ . . . . ४०३
अध्याय ०८८ . . . . ४०७
अध्याय ०८९ . . . . ४११
अध्याय ०९० . . . . ४१६
अध्याय ०९१ . . . . ४२१
अध्याय ०९२ . . . . ४३०
नवमयुद्धदिवसः ४३८
अध्याय ०९३ . . . . ४३८
अध्याय ०९४ . . . . ४४२
अध्याय ०९५ . . . . ४४५
अध्याय ०९६ . . . . ४५१
अध्याय ०९७ . . . . ४५६
अध्याय ०९८ . . . . ४६२
अध्याय ०९९ . . . . ४६६
अध्याय १०० . . . . ४७१
अध्याय १०१ . . . . ४७५
अध्याय १०२ . . . . ४७९

दशमयुद्धदिवसः ४८७
अध्याय १०३ . . . . ४८७
अध्याय १०४ . . . . ४९८
अध्याय १०५ . . . . ५०५
अध्याय १०६ . . . . ५०९
अध्याय १०७ . . . . ५१४
अध्याय १०८ . . . . ५२०
अध्याय १०९ . . . . ५२४
अध्याय ११० . . . . ५२९
अध्याय १११ . . . . ५३४
अध्याय ११२ . . . . ५३९
अध्याय ११३ . . . . ५५३
अध्याय ११४ . . . . ५५८
अध्याय ११५ . . . . ५७०
अध्याय ११६ . . . . ५७८
अध्याय ११७ . . . . ५८३

॥ महाभारत भीष्मपर्व ॥

जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते ॥ ००२ ॥

अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः ।
कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ००३ ॥

वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
आशंसन्तो जयं युद्धे वधं वाभिमुखा रणे ॥ ००४ ॥

अभियाय च दुर्धर्षां धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ।

प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ००५ ॥

समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिबिराणि सहस्रशः ।
कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००६ ॥

शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
निरश्वपुरुषा चासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ००७ ॥

यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।
तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ००८ ॥

एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् ।
पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ००९ ॥

तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।
आदिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ ०१० ॥

सञ्ज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ।
एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ०११ ॥

अभिज्ञानानि सर्वेषां सञ्ज्ञाश्चाभरणानि च ।
योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थानां धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ॥ ०१३ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ०१४ ॥

दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः सर्वे पाण्डवसैनिकाः ।
दध्मुः सर्वे महाशङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः ॥ ०१५ ॥

ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः ।
बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ०१६ ॥

ततो योधान्हर्षयन्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥ ०१७ ॥

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः ।
श्रुत्वा सवाहना योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ०१८ ॥

यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः ।
त्रसेयुस्तद्वदेवासीद्धार्तराष्ट्रबलं तदा ॥ ०१९ ॥

उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ ०२० ॥

ववर्ष चात्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ।
व्युक्षन्सर्वाण्यनीकानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२१ ॥

वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः ।
विनिघ्नंस्तान्यनीकानि विधमंश्चैव तद्रजः ॥ ०२२ ॥

उभे सेने तदा राजन्युद्धाय मुदिते भृशम् ।
कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ ०२३ ॥

तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ ०२४ ॥

शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ ०२५ ॥

ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
धर्मांश्च स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

निवृत्ते चैव नो युद्धे प्रीतिश्च स्यात्परस्परम् ।
यथापुरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ ०२७ ॥

वाचा युद्धे प्रवृत्ते नो वाचैव प्रतियोधनम् ।
निष्क्रान्तः पृतनामध्यान्न हन्तव्यः कथञ्चन ॥ ०२८ ॥

रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत ॥ ०२९ ॥

यथायोगं यथावीर्यं यथोत्साहं यथावयः ।
समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ०३० ॥

परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा ।
क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कथञ्चन ॥ ०३१ ॥

न सूतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ।
न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथञ्चन ॥ ०३२ ॥

एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ०३३ ॥

निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ।
हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ०३४ ॥

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ।
सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ००१ ॥

भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ।
प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥ ००२ ॥

वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदम् ।
शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ००३ ॥

व्यास उवाच ॥

राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च भूमिपाः ।
ते हनिष्यन्ति सङ्ग्रामे समासाद्येतरेतरम् ॥ ००४ ॥

तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत ।
कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ००५ ॥

यदि त्विच्छसि सङ्ग्रामे द्रष्टुमेनं विशां पते ।
चक्षुर्ददानि ते हन्त युद्धमेतन्निशामय ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।
युद्धमेतत्त्वशेषेण श्रृणुयां तव तेजसा ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं सङ्ग्रामं श्रोतुमिच्छति ।
वराणामीश्वरो दाता सञ्जयाय वरं ददौ ॥ ००८ ॥

व्यास उवाच ॥

एष ते सञ्जयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ।
एतस्य सर्वं सङ्ग्रामे नपरोक्षं भविष्यति ॥ ००९ ॥

चक्षुषा सञ्जयो राजन्दिव्येनैष समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ ०१० ॥

प्रकाशं वा रहस्यं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः ॥ ०११ ॥

नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः ।
गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यते ॥ ०१२ ॥

अहं च कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ ०१३ ॥

दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि ।
न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः ।
पुनरेव महाबाहुं धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ ०१५ ॥

इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ।
यथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्षये ॥ ०१६ ॥

श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता बलैः ।
संपतन्ति वनान्तेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ ०१७ ॥

अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ ०१८ ॥

खटाखटेति वाशन्तो भैरवं भयवेदिनः ।
कह्वाः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ ०१९ ॥

उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।
उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ ०२० ॥

श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः ।
त्रिवर्णाः परिघाः संधौ भानुमावारयन्त्युत ॥ ०२१ ॥

ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् ।
अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ ०२२ ॥

अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीं च कार्त्तिकीम् ।
चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च समवर्णे नभस्तले ॥ ०२३ ॥

स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ॥ ०२४ ॥

अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ।
प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ ०२५ ॥

देवताप्रतिमाश्चापि कम्पन्ति च हसन्ति च ।
वमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ ०२६ ॥

अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशां पते ।

अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ ०२७ ॥

कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा ।
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ ०२८ ॥

गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ।
अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ ०२९ ॥

उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते ।
आसीद्रुधिरवर्षं च अस्थिवर्षं च भारत ॥ ०३० ॥

या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता ।
अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ०३१ ॥

रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्शनैश्चरः ।
व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ ०३२ ॥

अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशम् ।
वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ ०३३ ॥

अध्याय ००३

व्यास उवाच ॥

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।
अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ ००१ ॥

गर्भिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान् ।

क्रव्यादान्पक्षिणश्चैव गोमायूनपरान्मृगान् ॥ ००२ ॥

त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः ।
द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ००३ ॥

जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ००४ ॥

तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियश्च ब्रह्मवादिनाम् ।
वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ ००५ ॥

गोवत्सं वडवा सूते श्वा सृगालं महीपते ।
क्रकराञ्शारिकाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ००६ ॥

स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः ।
ता जातमात्रा नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ००७ ॥

पृथग्जनस्य कुडकाः स्तनपाः स्तेनवेश्मनि ।
नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ००८ ॥

प्रतिमाश्चालिखन्त्यन्ये सशस्त्राः कालचोदिताः ।
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ॥ ००९ ॥

उपरुन्धन्ति कृत्वा च नगराणि युयुत्सवः ॥ ००९ ॥

पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ।
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति ॥ ०१० ॥

अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथाग्रसत् ।
श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ॥ ०११ ॥

अभावं हि विशेषेण कुरूणां प्रतिपश्यति ।
धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति ॥ ०१२ ॥

सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ।
मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ ०१३ ॥

भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ।
शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विशां पते ॥ ०१४ ॥

उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः प्रत्युदीक्षते ॥ ०१४ ॥

श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सहपावकः ।
ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ०१५ ॥

ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।
चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः ॥ ०१६ ॥

वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणे पावकप्रभः ।
ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ ०१७ ॥

सर्वसस्यप्रतिच्छन्ना पृथिवी फलमालिनी ।
पञ्चशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः ॥ ०१८ ॥

प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ।
ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ ०१९ ॥

निश्चेरुरपिधानेभ्यः खड्गाः प्रज्वलिता भृशम् ।
व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्रामं समुपस्थितम् ॥ ०२० ॥

अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ।
कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान्क्षयः ॥ ०२१ ॥

दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ ०२२ ॥

एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्मुहुः ॥ ०२३ ॥

ग्रहौ ताम्रारुणशिखौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ ।
सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् ॥ ०२४ ॥

संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलिताावुभौ ।
विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ ०२५ ॥

कृत्तिकासु ग्रहस्तीव्रो नक्षत्रे प्रथमे ज्वलन् ।
वपूंष्यपहरन्भासा धूमकेतुरिव स्थितः ॥ ०२६ ॥

त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशां पते ।
बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्सुमहद्भयम् ॥ ०२७ ॥

चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् ।
इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ॥ ०२८ ॥

चन्द्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् ।
अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः सङ्क्षपयिष्यतः ॥ ०२९ ॥

रजोवृता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समन्ततः ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ ०३० ॥

मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ।
अर्धरात्रे महाघोरमतृप्यंस्तत्र राक्षसाः ॥ ०३१ ॥

प्रतिस्रोतोऽवहन्नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।
फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव ॥ ०३२ ॥

पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शुष्काशनिविमिश्रिताः ॥ ०३२ ॥

अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ।
ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्वतोदिशम् ॥ ०३३ ॥

आदित्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ०३४ ॥

कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवतो गिरेः ।
सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ॥ ०३५ ॥

महाभूता भूमिकम्पे चतुरः सागरान्पृथक् ।
वेलामुद्वर्तयन्ति स्म क्षोभयन्तः पुनः पुनः ॥ ०३६ ॥

वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ।
पतन्ति चैत्यवृक्षाश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ०३७ ॥

पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः ।
वामार्चिः शावगन्धी च धूमप्रायः खरस्वनः ॥ ०३८ ॥

स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ०३८ ॥

धूमायन्ते ध्वजा राज्ञां कम्पमाना मुहुर्मुहुः ।
मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षाणि भेर्योऽथ पटहास्तथा ॥ ०३९ ॥

प्रासादशिखराग्रेषु पुरद्वारेषु चैव हि ।
गृध्राः परिपतन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ०४० ॥

पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ।
निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ०४१ ॥

ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च वालान्वेपथुसंयुताः ।
रुदन्ति दीनास्तुरगा मातङ्गाश्च सहस्रशः ॥ ०४२ ॥

एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ।
यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ०४३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥ ०४४ ॥

क्षत्रियाः क्षत्रधर्मेण वध्यन्ते यदि संयुगे ।
वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ०४५ ॥

इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम् ।
प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ०४६ ॥

अध्याय ००४

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो मुनिस्तत्त्वं कवीन्द्रो राजसत्तम ।
पुत्रेण धृतराष्ट्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् ॥ ००१ ॥

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं कालवादी महातपाः ।

असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः सङ्क्षिपते जगत् ॥ ००२ ॥

सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ।
ज्ञातीनां च कुरूणां च संबन्धिसुहृदां तथा ॥ ००३ ॥

धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे ।
क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ००४ ॥

कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते ।
न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथञ्चन ॥ ००५ ॥

हन्यात्स एव यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुम् ।
कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापथि ॥ ००६ ॥

कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ।
अनर्थो राज्यरूपेण त्यज्यतामसुखावहः ॥ ००७ ॥

लुप्तप्रज्ञः परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् ।
किं ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ००८ ॥

यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ।
लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ००९ ॥

एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्पथेनाप्ययात्पुनः ॥ ०१० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यथा भवान्वेद तथास्मि वेत्ता ; भावाभावौ विदितौ मे यथावत् ।
स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको ; मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ०११ ॥

प्रसादये त्वामतुलप्रभावं ; त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।
न चापि ते वशगा मे महर्षे ; न कल्मषं कर्तुमिहार्हसे माम् ॥ ०१२ ॥

त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चासि पितामहः ॥ ०१३ ॥

व्यास उवाच ॥

वैचित्रवीर्य नृपते यत्ते मनसि वर्तते ।
अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् ॥ ०१४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यानि लिङ्गानि सङ्ग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ०१५ ॥

व्यास उवाच ॥

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः ; प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति ; जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ०१६ ॥

गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च ; शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।
विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च ; जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ०१७ ॥

इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां ; संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।
ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राज ;न्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ ०१८ ॥

कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः ; शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र ।
प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये ; ध्रुवं जयं तत्र वदन्ति विप्राः ॥ ०१९ ॥

अलङ्कारैः कवचैः केतुभिश्च ; मुखप्रसादैर्हेमवर्णैश्च नृणाम् ।

भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया ; येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ ०२० ॥

हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत ।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ ०२१ ॥

इष्टो वातः प्रविष्टस्य दक्षिणा प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधते ॥ ०२२ ॥

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः ।
सदा योधाश्च हृष्टाश्च येषां तेषां ध्रुवं जयः ॥ ०२३ ॥

अन्वेव वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च ॥ ०२४ ॥

एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते ।
भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप ॥ ०२५ ॥

अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चितम् ।
हर्षो योधगणस्यैकं जयलक्षणमुच्यते ॥ ०२६ ॥

एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ ०२७ ॥

दुर्निवारतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ।
अपामिव महावेगस्त्रस्ता मृगगणा इव ॥ ०२८ ॥

नैव शक्या समाधातुं संनिपाते महाचमूः ।
दीर्णा इत्येव दीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ ०२९ ॥

भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते ॥ ०२९ ॥

प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विभ्रामिता परैः ।
नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ ०३० ॥

संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः ।
उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ०३१ ॥

उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।
जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशां पते ॥ ०३२ ॥

महादोषः संनिपातस्ततो व्यङ्गः स उच्यते ॥ ०३२ ॥

परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः ।
पञ्चाशदपि ये शूरा मथ्नन्ति महतीं चमूम् ॥ ०३३ ॥

अथ वा पञ्च षट्सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ॥ ०३३ ॥

न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् ।
दृष्ट्वा सुपर्णोपचितिं महतीमपि भारत ॥ ०३४ ॥

न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति भारत ।
अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणम् ॥ ०३५ ॥

जयन्तो ह्यपि सङ्ग्रामे क्षयवन्तो भवन्त्युत ॥ ०३५ ॥

अध्याय ००५

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ००१ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
सञ्जयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

सञ्जयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ ००३ ॥

पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यक्तजीविताः ।
न च शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्तो यमक्षयम् ॥ ००४ ॥

भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् ।
मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००५ ॥

बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ००६ ॥

देशानां च परीमाणं नगराणां च सञ्जय ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ००७ ॥

दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ।
प्रसादात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ।
शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ ०१० ॥

त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ।
जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ०११ ॥

नानारूपाणि बिभ्राणास्तेषां भेदाश्चतुर्दश ।
अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ ०१२ ॥

सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥ ०१३ ॥

गौरजो मनुजो मेषो वाज्यश्वतरगर्दभाः ।
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ ०१४ ॥

एते वै पशवो राजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ०१५ ॥

ग्राम्याणां पुरुषः श्रेष्ठः सिंहश्चारण्यवासिनाम् ।
सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनाभिजीवनम् ॥ ०१६ ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।
वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ ०१७ ॥

एषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥ ०१८ ॥

य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोकान्न प्रणश्यति ॥ ०१९ ॥

भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रणश्यति ।
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ ०२० ॥

यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ००६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि सञ्जय ।
तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ ००१ ॥

प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या अपि सर्वशः ।
निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि सङ्ग्रहात् ।
जगत्स्थितानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ००३ ॥

भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ००४ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ००५ ॥

चत्वारोऽप्सु गुणा राजन्गन्धस्तत्र न विद्यते ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ॥ ००६ ॥

शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च ॥ ००६ ॥

एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ००७ ॥

अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ।
यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् ॥ ००८ ॥

तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ००८ ॥

आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ ००९ ॥

तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ०१० ॥

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ०११ ॥

सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनन्दन ।
परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ ०१२ ॥

नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः ।
पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ ०१३ ॥

वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् ।
लावणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः ॥ ०१४ ॥

यथा च पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः ।
एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ ०१५ ॥

द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ।

सर्वौषधिसमावापैः सर्वतः परिबृंहितः ॥ ०१६ ॥

आपस्ततोऽन्या विज्ञेया एष सङ्क्षेप उच्यते ॥ ०१६ ॥

अध्याय ००७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

उक्तो द्वीपस्य सङ्क्षेपो विस्तरं ब्रूहि सञ्जय ।
यावद्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ॥ ००१ ॥

तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः स राज्ञा तु सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।
प्रागायता महाराज षडेते रत्नपर्वताः ॥ ००२ ॥

अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ ००२ ॥

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ।
नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च रजतप्रभः ॥ ००३ ॥

सर्वधातुविनद्धश्च श्रृङ्गवान्नाम पर्वतः ॥ ००३ ॥

एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ।
तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ॥ ००४ ॥

तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ।
वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ ००५ ॥

इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ।
हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ॥ ००६ ॥

दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च ।
प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ ००७ ॥

ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ।
परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ ००८ ॥

आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ।
योजनानां सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ॥ ००९ ॥

उच्चैश्च चतुराशीतिर्योजनानां महीपते ।
ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ ०१० ॥

तस्य पार्श्वे त्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिताः प्रभो ।
भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत ॥ ०११ ॥

उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ०११ ॥

विहगः सुमुखो यत्र सुपर्णस्यात्मजः किल ।
स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्प्रेक्ष्य वायसान् ॥ ०१२ ॥

मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् ।
अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ ०१३ ॥

तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां पतिः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ ०१४ ॥

स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ।
भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥ ०१५ ॥

तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति नित्यशः ॥ ०१६ ॥

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ ०१७ ॥

तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठाः स्तवैः स्तुन्वन्ति चाभिभो ॥ ०१८ ॥

सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ ०१९ ॥

तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ।
तस्य हीमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ ०२० ॥

तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।
ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ ०२१ ॥

पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमं शिवम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥ ०२२ ॥

तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः ॥ ०२३ ॥

कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलम्बिनीम् ।
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ ०२४ ॥

तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ ०२५ ॥

तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर ।
त्रिंशद्बाहुपरिग्राह्या भीमनिर्घातनिस्वना ॥ ०२६ ॥

पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
पतत्यजस्रवेगेन ह्रदे चान्द्रमसे शुभे ॥ ०२७ ॥

तया ह्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः ॥ ०२७ ॥

तां धारयामास पुरा दुर्धरां पर्वतैरपि ।
शतं वर्षसहस्राणां शिरसा वै महेश्वरः ॥ ०२८ ॥

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ।
जम्बूषण्डश्च तत्रैव सुमहान्नन्दनोपमः ॥ ०२९ ॥

आयुर्दश सहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ०३० ॥

अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ०३१ ॥

गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ।
संवृतोऽप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ०३२ ॥

गन्धमादनपादेषु परेष्वपरगण्डिकाः ।
एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ ०३३ ॥

तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ०३४ ॥

नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम् ।
वर्षमैरावतं नाम ततः श्रृङ्गवतः परम् ॥ ०३५ ॥

धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव ह ॥ ०३६ ॥

उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ।
आयुष्प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ०३७ ॥

समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ०३८ ॥

हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥ ०३९ ॥

अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
हिरण्यश्रृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ०४० ॥

तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ ०४१ ॥

दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥ ०४१ ॥

यूपा मणिमयास्तत्र चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ॥ ०४२ ॥

सृष्ट्वा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः समागतैः ॥ ०४३ ॥

नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ०४३ ॥

तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ०४४ ॥

वस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ०४५ ॥

अचिन्त्या दिव्यसङ्कल्पा प्रभोरेषैव संविधिः ।
उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ०४६ ॥

दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।
एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ०४७ ॥

रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।
सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोधनाः ॥ ०४८ ॥

देवासुराणां च गृहं श्वेतः पर्वत उच्यते ।
गन्धर्वा निषधे शैले नीले ब्रह्मर्षयो नृप ॥ ०४९ ॥

श्रृङ्गवांस्तु महाराज पितृणां प्रतिसञ्चरः ॥ ०४९ ॥

इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।
भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ०५० ॥

तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।
अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ०५१ ॥

यां तु पृच्छसि मा राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।
पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभये दक्षिणोत्तरे ॥ ०५२ ॥

कर्णौ तु नागद्वीपं च कश्यपद्वीपमेव च ॥ ०५२ ॥

ताम्रवर्णः शिरो राजञ्श्रीमान्मलयपर्वतः ।
एतद्द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ०५३ ॥

अध्याय ००८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व सञ्जय ।
निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ।
उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ ००२ ॥

तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ००३ ॥

सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ।
अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ००४ ॥

ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमम् ।
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ००५ ॥

सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ॥ ००६ ॥

देवलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।
तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विषमेषु च ॥ ००७ ॥

मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसंनिभम् ॥ ००८ ॥

मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते ।
तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च ॥ ००९ ॥

एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं विभो ॥ ००९ ॥

निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ ०१० ॥

जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ ०१० ॥

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
ते निर्हरन्ति हि मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ ०११ ॥

उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः ।
मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ ०१२ ॥

तस्य पूर्वाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशां पते ।
भद्रसालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः ॥ ०१३ ॥

कालाम्रश्च महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः ।
द्वीपश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ ०१४ ॥

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ०१५ ॥

चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ ०१६ ॥

दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ।
कालाम्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः ॥ ०१७ ॥

दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्षः सनातनः ॥ ०१८ ॥

सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ।
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः ॥ ०१९ ॥

योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ ।
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृङ्मनुजेश्वर ॥ ०२० ॥

अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च ।
परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ ०२१ ॥

पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ।
मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्रजतसंनिभम् ॥ ०२२ ॥

तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।
मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरून् ॥ ०२३ ॥

पिबन्ति तद्रसं हृष्टा जना नित्यं जनाधिप ।
तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते च तान् ॥ ०२४ ॥

तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ।
तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ०२५ ॥

तथा माल्यवतः शृङ्गे दीप्यते तत्र हव्यवाट् ।

नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वान्तगण्डिका ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान्स्थितः ॥ ०२७ ॥

महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकाच्च्युताः सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः ॥ ०२८ ॥

तपस्तु तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ ०२९ ॥

षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ०३० ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ०३१ ॥

अध्याय ००९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च सञ्जय ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ००२ ॥

शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
रतिप्रधानाश्च तथा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ००३ ॥

दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ००४ ॥

दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।
वर्षं हैरण्वतं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ००५ ॥

यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ।
महाबलास्तत्र सदा राजन्मुदितमानसाः ॥ ००६ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ००७ ॥

शृङ्गाणि वै शृङ्गवतस्त्रीण्येव मनुजाधिप ।
एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ॥ ००८ ॥

सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।
तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ॥ ००९ ॥

उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ।
वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् ॥ ०१० ॥

न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यन्ति मानवाः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ॥ ०११ ॥

पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ०१२ ॥

अनिष्पन्दाः सुगन्धाश्च निराहारा जितेन्द्रियाः ।
देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥ ०१३ ॥

त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ ०१४ ॥

क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ।
हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकात्मके ॥ ०१५ ॥

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ।
अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ०१६ ॥

स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ ।
सङ्क्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता च सः ॥ ०१७ ॥

पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव ।
स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः सञ्जयेन धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ ०१९ ॥

स विचिन्त्य महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
असंशयं सूतपुत्र कालः सङ्क्षिपते जगत् ॥ ०२० ॥

सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ ०२० ॥

नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतभृत् ।
देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०१०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्छितं बलम् ।
यत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ००१ ॥

यत्र गृद्धाः पाण्डुसुता यत्र मे सज्जते मनः ।
एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ।
गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ००३ ॥

अपरे क्षत्रियाश्चापि नानाजनपदेश्वराः ।
ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ००४ ॥

अत्र ते वर्णयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ००५ ॥

पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ।
ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥ ००६ ॥

तथैव मुचुकुन्दस्य शिबेरौशीनरस्य च ।
ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ००७ ॥

अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् ।
सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ००८ ॥

तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ।
शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ००९ ॥

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ०१० ॥

तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्तु समीपतः ।
अभिज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ ०११ ॥

अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ।
आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ॥ ०१२ ॥

नदीः पिबन्ति बहुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।
गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् ॥ ०१३ ॥

शतद्रुं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ।
दृषद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् ॥ ०१४ ॥

नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगाम् ।
इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ ०१५ ॥

वेदस्मृतिं वेतसिनीं त्रिदिवामिष्कुमालिनीम् ।
करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥ ०१६ ॥

गोमतीं धूतपापां च वन्दनां च महानदीम् ।
कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां विचित्रां लोहतारिणीम् ॥ ०१७ ॥

रथस्थां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर ।

चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा ॥ ०१८ ॥

शतावरीं पयोष्णीं च परां भैमरथीं तथा ।
कावेरीं चुलुकां चापि वापीं शतबलामपि ॥ ०१९ ॥

निचीरां महितां चापि सुप्रयोगां नराधिप ।
पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥ ०२० ॥

पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा ।
पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पिप्पलावतीम् ॥ ०२१ ॥

पारिषेणामसिक्नीं च सरलां भारमर्दिनीम् ।
पुरुहीं प्रवरां मेनां मोघां घृतवतीं तथा ॥ ०२२ ॥

धूमत्यामतिकृष्णां च सूचीं छावीं च कौरव ।
सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥ ०२३ ॥

शशिकान्तां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।
वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ ०२४ ॥

हिरण्वतीं चित्रवतीं चित्रसेनां च निम्नगाम् ।
रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥ ०२५ ॥

उपेन्द्रां बहुलां चैव कुचरामम्बुवाहिनीम् ।
वैनन्दीं पिञ्जलां वेण्णां तुङ्गवेणां महानदीम् ॥ ०२६ ॥

विदिशां कृष्णवेण्णां च ताम्रां च कपिलामपि ।
शलुं सुवामां वेदाश्वां हरिस्रावां महापगाम् ॥ ०२७ ॥

शीघ्रां च पिच्छिलां चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् ।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्दनाम् ॥ ०२८ ॥

दुर्गामन्तःशिलां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।
चरक्षां महिरोहीं च तथा जम्बुनदीमपि ॥ ०२९ ॥

सुनसां तमसां दासीं त्रसामन्यां वराणसीम् ।
लोलोद्धृतकरां चैव पूर्णाशां च महानदीम् ॥ ०३० ॥

मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।
सदानिरामयां वृत्यां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ॥ ०३१ ॥

ब्रह्माणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ।
चित्रोपलां चित्रबर्हां मञ्जुं मकरवाहिनीम् ॥ ०३२ ॥

मन्दाकिनीं वैतरणीं कोकां चैव महानदीम् ।
शुक्तिमतीमरण्यां च पुष्पवेण्युत्पलावतीम् ॥ ०३३ ॥

लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम् ।
कुमारीमृषिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ॥ ०३४ ॥

सरस्वतीः सुपुण्याश्च सर्वा गङ्गाश्च मारिष ।
विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाबलाः ॥ ०३५ ॥

तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति ॥ ०३६ ॥

अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम ।
तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ॥ ०३७ ॥

शूरसेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मौकास्तथैव च ।
मत्स्याः सुकुट्यः सौबल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ॥ ०३८ ॥

चेदिवत्साः करूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ।
उत्तमौजा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ०३९ ॥

पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव एकपृष्ठा युगंधराः ।
सौधा मद्रा भुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥ ०४० ॥

जठराः कुक्कुशाश्चैव सुदाशार्णाश्च भारत ।
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ॥ ०४१ ॥

गोविन्दा मन्दकाः षण्डा विदर्भानूपवासिकाः ।
अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः पनीतकाः ॥ ०४२ ॥

आदिराष्ट्राः सुकुट्टाश्च बलिराष्ट्रं च केवलम् ।
वानरास्याः प्रवाहाश्च वक्रा वक्रभयाः शकाः ॥ ०४३ ॥

विदेहका मागधाश्च सुह्माश्च विजयास्तथा ।
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ॥ ०४४ ॥

मल्लाः सुदेष्णाः प्राह्रूतास्तथा माहिषकार्षिकाः ।
वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ ०४५ ॥

अपरन्ध्राश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।
अटवीशबराश्चैव मरुभौमाश्च मारिष ॥ ०४६ ॥

उपावृश्चानुपावृश्चसुराष्ट्राः केकयास्तथा ।
कुट्टापरान्ता द्वैधेयाः काक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ०४७ ॥

अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः ॥ ०४८ ॥

मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ।

पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदोष्णाः प्रमुदास्तथा ॥ ०४९ ॥

शका निषादा निषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ।
दुगूलाः प्रतिमत्स्याश्च कुशलाः कुनटास्तथा ॥ ०५० ॥

तीरग्राहास्तरतोया राजिका रस्यकागणाः ।
तिलकाः पारसीकाश्च मधुमन्तः प्रकुत्सकाः ॥ ०५१ ॥

काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ।
अभीसारा कुलूताश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ॥ ०५२ ॥

दर्वीकाः सकचा दर्वा वातजामरथोरगाः ।
बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ॥ ०५३ ॥

वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।
वनायवो दशापार्श्वा रोमाणः कुशबिन्दवः ॥ ०५४ ॥

कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः परवल्लकाः ।
किराता बर्बराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ॥ ०५५ ॥

ओष्ट्राः पुण्ड्राः ससैरन्ध्राः पार्वतीयाश्च मारिष ।
अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ०५६ ॥

द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूषिका वनवासिनः ।
उन्नत्यका माहिषका विकल्पा मूषकास्तथा ॥ ०५७ ॥

कर्णिकाः कुन्तिकाश्चैव सौद्भिदा नलकालकाः ।
कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवाणकाः ॥ ०५८ ॥

समङ्गाः कोपनाश्चैव कुकुराङ्गदमारिषाः ।
ध्वजिन्युत्सवसङ्केतास्त्रिगर्ताः सर्वसेनयः ॥ ०५९ ॥

त्र्यङ्गाः केकरकाः प्रोष्ठाः परसञ्चरकास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ॥ ०६० ॥

मालका मल्लकाश्चैव तथैवापरवर्तकाः ।
कुलिन्दाः कुलकाश्चैव करण्ठाः कुरकास्तथा ॥ ०६१ ॥

मूषका स्तनबालाश्च सतियः पत्तिपञ्जकाः ।
आदिदायाः सिरालाश्च स्तूबका स्तनपास्तथा ॥ ०६२ ॥

हृषीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ।
उत्तराश्चापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम ॥ ०६३ ॥

यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।
सक्षद्द्रुहः कुन्तलाश्च हूणाः पारतकैः सह ॥ ०६४ ॥

तथैव मरधाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ।
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ०६५ ॥

शूद्राभीराथ दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ।
खशिकाश्च तुखाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ॥ ०६६ ॥

आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोषिकाः ।
औपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ॥ ०६७ ॥

तामरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः ।
उद्देशमात्रेण मया देशाः सङ्कीर्तिताः प्रभो ॥ ०६८ ॥

यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ।
दुह्येद्धेनुः कामधुक्क भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ०६९ ॥

तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ।

ते त्यजन्त्याहवे प्राणान्रसागृद्धास्तरस्विनः ॥ ०७० ॥

देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ।
अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ०७१ ॥

राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधराम् ।
न चापि तृप्तिः कामानां विद्यते चेह कस्यचित् ॥ ०७२ ॥

तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव च पार्थिव ॥ ०७३ ॥

पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुङ्गव ।
भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ॥ ०७४ ॥

अध्याय ०११

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
प्रमाणमायुषः सूत फलं चापि शुभाशुभम् ॥ ००१ ॥

अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च सञ्जय ।
आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृतं त्रेता द्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन ॥ ००३ ॥

पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं विभो ।
सङ्क्षेपाद्वापरस्याथ ततः पुष्यं प्रवर्तते ॥ ००४ ॥

चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ००५ ॥

तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ।
द्विसहस्रं द्वापरे तु शते तिष्ठति संप्रति ॥ ००६ ॥

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।
गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ००७ ॥

महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः ।
अजायन्त कृते राजन्मुनयः सुतपोधनाः ॥ ००८ ॥

महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ।
जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ००९ ॥

आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि ।
जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः ॥ ०१० ॥

सर्ववर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति ।
महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैषिणः ॥ ०११ ॥

तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप ।
लुब्धाश्चानृतकाश्चैव पुष्ये जायन्ति भारत ॥ ०१२ ॥

ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च ।
पुष्ये भवन्ति मर्त्यानां रागो लोभश्च भारत ॥ ०१३ ॥

सङ्क्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप ।
गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ ०१४ ॥

भूमिपर्व

अध्याय ०१२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह सञ्जय ।
विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणं च तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन ।
शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च सञ्जय ॥ ००२ ॥

शाल्मलं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च ।
ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

राजन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् ।
सप्त त्वहं प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ००४ ॥

अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां पते ।
षट्शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ००५ ॥

लावणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।

नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ००६ ॥

नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ।
सिद्धचारणसङ्कीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ००७ ॥

शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ।
शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ००८ ॥

जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ।
विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ॥ ००९ ॥

क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ ००९ ॥

तत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते जनः ।
कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ ०१० ॥

शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावद्भरतर्षभ ।
उक्त एष महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ०११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावदिह सञ्जय ।
उक्तस्त्वया महाभाग विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ०१२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ०१३ ॥

अतीवगुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ ०१३ ॥

देवर्षिगन्धर्वयुतः परमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ॥ ०१४ ॥

यतो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ ०१४ ॥

ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ।
यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥ ०१५ ॥

यतो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर ॥ ०१५ ॥

उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ।
रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ ०१६ ॥

उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ।
यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ॥ ०१७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सुमहान्संशयो मेऽद्य प्रोक्तं सञ्जय यत्त्वया ।
प्रजाः कथं सूतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ ०१८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सर्वेष्वेव महाप्राज्ञ द्वीपेषु कुरुनन्दन ।
गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप ॥ ०१९ ॥

श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
आस्तेऽत्र भगवान्कृष्णस्तत्कान्त्या श्यामतां गतः ॥ ०२० ॥

ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः ।
केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवायति ॥ ०२१ ॥

तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।
वर्षाणि तेषु कौरव्य संप्रोक्तानि मनीषिभिः ॥ ०२२ ॥

महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।
जलधारात्परो राजन्सुकुमार इति स्मृतः ॥ ०२३ ॥

रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य तु मणीचकः ।
केसरस्याथ मोदाकी परेण तु महापुमान् ॥ ०२४ ॥

परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ।
जम्बूद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ ०२५ ॥

शाको नाम महाराज तस्य द्वीपस्य मध्यगः ।
तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शङ्करः ॥ ०२६ ॥

तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ।
धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत ॥ ०२७ ॥

वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ।
दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ ०२८ ॥

प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः ।
नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधागतिः ॥ ०२९ ॥

सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरका तथा ।
महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ॥ ०३० ॥

इक्षुवर्धनिका चैव तथा भरतसत्तम ॥ ०३० ॥

ततः प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह ।

सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ०३१ ॥

न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ॥ ०३२ ॥

तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ०३३ ॥

मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप ।
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ०३४ ॥

मानसेषु महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः ।
सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ॥ ०३५ ॥

शूद्रास्तु मन्दगे नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ०३५ ॥

न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकाः ।
स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ०३६ ॥

एतावदेव शक्यं तु तस्मिन्द्वीपे प्रभाषितुम् ।
एतावदेव श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०१३

सञ्जय उवाच ॥

उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।
यथाश्रुतं महाराज ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ००१ ॥

घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः ।
सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो घर्मसागरः ॥ ००२ ॥

परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ।
सर्वतश्च महाराज पर्वतैः परिवारिताः ॥ ००३ ॥

गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ।
पर्वतः पश्चिमः कृष्णो नारायणनिभो नृप ॥ ००४ ॥

तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ।
प्रजापतिमुपासीनः प्रजानां विदधे सुखम् ॥ ००५ ॥

कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य ह ।
संपूज्यते शल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥ ००६ ॥

क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः ।
संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ॥ ००७ ॥

गोमन्दः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान् ।
यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ॥ ००८ ॥

मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ ००८ ॥

कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ।
सुधामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ००९ ॥

द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ।
चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ ०१० ॥

षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ।

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ ०११ ॥

औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ।
तृतीयं वै रथाकारं चतुर्थं पालनं स्मृतम् ॥ ०१२ ॥

धृतिमत्पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ।
सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षपुञ्जकाः ॥ ०१३ ॥

एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ।
विहरन्ति रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः ॥ ०१४ ॥

न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप ।
गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ ०१५ ॥

अवशिष्टेषु वर्षेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ।
यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ ०१६ ॥

क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ ०१७ ॥

अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
मैनाकात्परतो राजन्गोविन्दो गिरिरुत्तमः ॥ ०१८ ॥

गोविन्दात्तु परो राजन्निबिडो नाम पर्वतः ।
परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन ॥ ०१९ ॥

देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ ०२० ॥

मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह ।
उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ॥ ०२१ ॥

अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ।
मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ०२२ ॥

सिद्धचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ।
एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः ॥ ०२३ ॥

पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नमान् ।
तत्र नित्यं निवसति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ ०२४ ॥

तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षिभिः ।
वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप ॥ ०२५ ॥

जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ।
द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन ॥ ०२६ ॥

विप्राणां ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ ०२७ ॥

एको जनपदो राजन्द्वीपेष्वेतेषु भारत ।
उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते ॥ ०२८ ॥

ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ ०२९ ॥

स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः ।
गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ०३० ॥

भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ।
सिद्धमेव महाराज भुञ्जते तत्र नित्यदा ॥ ०३१ ॥

ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
चतुरश्रा महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ०३२ ॥

तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः ।
दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ॥ ०३३ ॥

सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ०३३ ॥

तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ।
असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ०३४ ॥

तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च ।
असंबाधा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ॥ ०३५ ॥

पुष्करैः पद्मसङ्काशैर्वर्ष्मवद्भिर्महाप्रभैः ।
ते शनैः पुनरेवाशु वायून्मुञ्चन्ति नित्यशः ॥ ०३६ ॥

श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।
आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ०३७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया सञ्जय कीर्तितः ।
दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ॥ ०३८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान्मे शृणु तत्त्वतः ।
स्वर्भानुः कौरवश्रेष्ठ यावदेष प्रभावतः ॥ ०३९ ॥

परिमण्डलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः ।

योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ०४० ॥

परिणाहेन षड्विंशद्विपुलत्वेन चानघ ।
षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ०४१ ॥

चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ।
विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ०४२ ॥

एकोनषष्टिवैपुल्याच्छीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ०४२ ॥

सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन ।
विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशतं समम् ॥ ०४३ ॥

अष्टपञ्चाशतं राजन्विपुलत्वेन चानघ ।
श्रूयते परमोदारः पतङ्गोऽसौ विभावसुः ॥ ०४४ ॥

एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ०४४ ॥

स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।
चन्द्रादित्यौ महाराज सङ्क्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ०४५ ॥

इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ।
सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ॥ ०४६ ॥

यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्याणमिदं जगत् ।
तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ॥ ०४७ ॥

श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ।
श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ॥ ०४८ ॥

आयुर्बलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ०४८ ॥

यः श्रृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः ।
प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ०४९ ॥

इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तामहे वयम् ।
पूर्वं प्रवर्तते पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ०५० ॥

भगवद्गीतापर्व

अध्याय ०१४

वैशंपायन उवाच ॥

अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य सञ्जयः ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ ००१ ॥

ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः ।
आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानाममध्यमम् ॥ ००२ ॥

सञ्जयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।
हतो भीष्मः शांतनवो भरतानां पितामहः ॥ ००३ ॥

ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।
शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ००४ ॥

यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् ।
स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ००५ ॥

यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ।
जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथः ॥ ००६ ॥

जामदग्न्यं रणे राममायोध्य वसुसंभवः ।
न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ००७ ॥

महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ००८ ॥

शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः ।
नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ००९ ॥

पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे ।
प्रवेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ ०१० ॥

परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ।
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ०११ ॥

यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः ।
जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ ०१२ ॥

स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०१५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना ।
कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ ००१ ॥

कथमासंश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण सञ्जय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ ००२ ॥

तस्मिन्हते महासत्त्वे महेष्वासे महाबले ।
महारथे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ॥ ००३ ॥

आर्तिः परा माविशति यतः शंससि मे हतम् ।
कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ॥ ००४ ॥

के तं यान्तमनुप्रेयुः के चास्यासन्पुरोगमाः ।
केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त सञ्जय ॥ ००५ ॥

के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम् ।
रथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ००६ ॥

यस्तमोऽर्क इवापोहन्परसैन्यममित्रहा ।
सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ॥ ००७ ॥

अकरोद्दुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ॥ ००७ ॥

ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ।
कृतिनं तं दुराधर्षं सम्यग्यास्यन्तमन्तिके ॥ ००८ ॥

कथं शांतनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ००८ ॥

निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्विनम् ।
चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ ००९ ॥

अत्यन्यान्पुरुषव्याघ्रान्ह्रीमन्तमपराजितम् ।
पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ ०१० ॥

उग्रधन्वानमुग्रेषुं वर्तमानं रथोत्तमे ।
परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तं शितेषुभिः ॥ ०११ ॥

पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे ।
कालाग्निमिव दुर्धर्षं समवेष्टत नित्यशः ॥ ०१२ ॥

परिकृष्य स सेनां मे दशरात्रमनीकहा ।
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ०१३ ॥

यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन् ।
जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ ०१४ ॥

स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।
मम दुर्मन्त्रितेनासौ यथा नार्हः स भारतः ॥ ०१५ ॥

कथं शांतनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ।
प्रहर्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ०१६ ॥

कथं भीष्मेण सङ्ग्राममकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः ।
कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति सञ्जय ॥ ०१७ ॥

कृपे संनिहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।
भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ ०१८ ॥

कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।
भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरुत्सहः ॥ ०१९ ॥

यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ।
अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ०२० ॥

तं हतं समरे भीष्मं महारथबलोचितम् ।
सञ्जयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्महे ॥ ०२१ ॥

मामकाः के महेष्वासा नाजहुः सञ्जयाच्युतम् ।
दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०२२ ॥

यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ।
कच्चिन्न कुरवो भीतास्तत्यजुः सञ्जयाच्युतम् ॥ ०२३ ॥

मौर्वीघोषस्तनयित्नुः पृषत्कपृषतो महान् ।
धनुर्ह्रादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ ०२४ ॥

यदभ्यवर्षत्कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् ।
निघ्नन्पररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ ०२५ ॥

इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम् ।
कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं समरेऽप्लवम् ॥ ०२६ ॥

गदासिमकरावर्तं हयग्राहं गजाकुलम् ॥ ०२६ ॥

हयान्गजान्पदातांश्च रथांश्च तरसा बहून् ।
निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ ०२७ ॥

विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ।
वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०२८ ॥

भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे सञ्जयारिहा ।
दुर्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ ०२९ ॥

केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ।
पृष्ठतः के परान्वीरा उपासेधन्यतव्रताः ॥ ०३० ॥

के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके ।
केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ०३१ ॥

वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्सञ्जय सृञ्जयान् ।
समेताग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ॥ ०३२ ॥

पार्श्वतः केऽभ्यवर्तन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त सञ्जय ॥ ०३३ ॥

रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।
दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ०३४ ॥

सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः ।
कथं प्रहर्तुमपि ते शेकुः सञ्जय पाण्डवाः ॥ ०३५ ॥

यस्मिन्द्वीपे समाश्रित्य युध्यन्ति कुरवः परैः ।
तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि सञ्जय ॥ ०३६ ॥

यस्य वीर्ये समाश्वस्य मम पुत्रो बृहद्बलः ।
न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ०३७ ॥

यः पुरा विबुधैः सेन्द्रैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः ।
काङ्क्षितो दानवान्घ्नद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ०३८ ॥

यस्मिञ्जाते महावीर्ये शंतनुर्लोकशङ्करे ।
शोकं दुःखं च दैन्यं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ॥ ०३९ ॥

प्रज्ञा परायणं तज्ज्ञं सद्धर्मनिरतं शुचिम् ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ॥ ०४० ॥

सर्वास्त्रविनयोपेतं दान्तं शान्तं मनस्विनम् ।
हतं शांतनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं बलं हतम् ॥ ०४१ ॥

धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ।
यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ०४२ ॥

जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
अम्बार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ०४३ ॥

तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् ।
हतं शंससि भीष्मं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ०४४ ॥

असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः परवीरनिघातिना ॥ ०४५ ॥

तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ।
तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ ०४६ ॥

यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ।
परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ॥ ०४७ ॥

के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शत्रुसंसदि ।
शंस मे तद्यथा वृत्तं युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ॥ ०४८ ॥

योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य सञ्जय ।
अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्बलं मम ॥ ०४९ ॥

पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्य महाहवे ।

परासिक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ ०५० ॥

जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु सञ्जय ।
घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ ०५१ ॥

अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः ।
भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०५२ ॥

अद्रिसारमयं नूनं सुदृढं हृदयं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ ०५३ ॥

यस्मिन्नस्त्रं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ०५४ ॥

न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ ०५५ ॥

कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ।
यत्र शांतनवं भीष्मं हतं शंससि सञ्जय ॥ ०५६ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ।
आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छंतनुनन्दनात् ॥ ०५७ ॥

यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि सञ्जय ।
दुर्योधनः शांतनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ ०५८ ॥

नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या सञ्जय चिन्तयन् ।
शेषं किञ्चित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ॥ ०५९ ॥

दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ।
यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ०६० ॥

वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा पितामहम् ।
क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ॥ ०६१ ॥

एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु सञ्जय ।
पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ०६२ ॥

अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम् ।
कथं शांतनवं तात पाण्डुपुत्रा न्यपातयन् ॥ ०६३ ॥

कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
कथं वा निहतो भीष्मः पिता सञ्जय मे परैः ॥ ०६४ ॥

दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन् ॥ ०६५ ॥

यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ।
शरशक्तिगदाखड्गतोमराक्षां भयावहाम् ॥ ०६६ ॥

प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युधि दुरासदाम् ।
प्राणद्यूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ॥ ०६७ ॥

केऽजयन्के जितास्तत्र हृतलक्षा निपातिताः ।
अन्ये भीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०६८ ॥

न हि मे शान्तिरस्तीह युधि देवव्रतं हतम् ।
पितरं भीमकर्माणं श्रुत्वा मे दुःखमाविशत् ॥ ०६९ ॥

आर्तिं मे हृदये रूढां महतीं पुत्रकारिताम् ।
त्वं सिञ्चन्सर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसि सञ्जय ॥ ०७० ॥

महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम् ।
दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०७१ ॥

श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र सञ्जय ॥ ०७२ ॥

सङ्ग्रामे पृथिवीशानां मन्दस्याबुद्धिसंभवम् ।
अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०७३ ॥

यत्कृतं तत्र भीष्मेण सङ्ग्रामे जयमिच्छता ।
तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ॥ ०७४ ॥

यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा च तत् ॥ ०७५ ॥

अध्याय ०१६

सञ्जय उवाच ॥

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ॥ ००१ ॥

य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति ॥ ००२ ॥

महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ ००३ ॥

निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तं च सुचिरं वने ॥ ००४ ॥

हयानां च गजानां च शूराणां चामितौजसाम् ।
प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ००५ ॥

शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ।
दिष्टमेतत्पुरा नूनमेवंभावि नराधिप ॥ ००६ ॥

नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते ।
यस्य प्रसादाद्दिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ००७ ॥

दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्दूराच्छ्रवणमेव च ।
परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ००८ ॥

व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा ।
शस्त्रैरसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ००९ ॥

शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ।
भारतानां महद्युद्धं यथाभूल्लोमहर्षणम् ॥ ०१० ॥

तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ०११ ॥

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ ०१२ ॥

अयं मा समनुप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः ।
पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः ॥ ०१३ ॥

नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।
हन्याद्गुप्तो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च ससृञ्जयान् ॥ ०१४ ॥

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्वर्ज्यो रणे मम ॥ ०१५ ॥

तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ।
शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ ०१६ ॥

तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ ०१७ ॥

अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ।
मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ ०१८ ॥

वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ ०१९ ॥

संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ।
यथा न हन्याद्गाङ्गेयं दुःशासन तथा कुरु ॥ ०२० ॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ।
क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ ०२१ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भारत ।
हयहेषितशब्दैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ ०२२ ॥

गजानां बृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जताम् ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ ०२३ ॥

उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः ।

सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ०२४ ॥

तव राजेन्द्र पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च ॥ ०२४ ॥

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ ०२५ ॥

रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः ।
अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ ०२६ ॥

धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ।
योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ ०२७ ॥

गजा रथाः पदाताश्च तुरगाश्च विशां पते ।
व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२८ ॥

ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः ।
स्वेषां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः ॥ ०२९ ॥

काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः ।
अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजा राज्ञां सहस्रशः ॥ ०३० ॥

महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ।
संनद्धास्तेषु ते वीरा ददृशुर्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ०३१ ॥

उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलबद्धाः कलापिनः ।
ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता बभुः ॥ ०३२ ॥

शकुनिः सौबलः शल्यः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ०३३ ॥

श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः ।
बृहद्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ०३४ ॥

दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघबाहवः ।
अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ०३५ ॥

एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ।
राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महाबलाः ॥ ०३६ ॥

संनद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।
बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे ध्वजिनो मुञ्जमालिनः ॥ ०३७ ॥

सृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
समृद्धा दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ ०३८ ॥

एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः ॥ ०३९ ॥

श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ।
अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ०४० ॥

हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यन्दने स्थितम् ।
श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ ०४१ ॥

दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः ।
सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ०४२ ॥

जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ।
धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विविजिरे मुहुः ॥ ०४३ ॥

एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव भारत ।

पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ ०४४ ॥

उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ ।
युगान्ते समुपेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ ०४५ ॥

नैव नस्तादृशो राजन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
अनीकानां समेतानां समवायस्तथाविधः ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०१७

सञ्जय उवाच ॥

यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ ००१ ॥

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।
दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ ००२ ॥

द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।
ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमानुदितो दिवि ॥ ००३ ॥

ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ।
लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ००४ ॥

अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ००५ ॥

जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ।

युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ००६ ॥

सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।
गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ००८ ॥

एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैर्गतः ।
संभावयत चात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ००९ ॥

नाभागो हि ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः ।
संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ ०१० ॥

अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे ।
यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ०११ ॥

एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।
निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ ०१२ ॥

स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः ।
न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ।
निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ ०१४ ॥

श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
तान्यनीकान्यशोभन्त रथैरथ पदातिभिः ॥ ०१५ ॥

भेरीपणवशब्दैश्च पटहानां च निस्वनैः ।
रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ ०१६ ॥

काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जङ्गमाः पर्वता इव ॥ ०१७ ॥

तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना ।
विमलादित्यसङ्काशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥ ०१८ ॥

ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ।
अवर्तन्त यथादेशं राजञ्शांतनवस्य ते ॥ ०१९ ॥

स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः ।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥ ०२० ॥

पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः ॥ ०२० ॥

अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गूलकेतनः ।
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ०२१ ॥

शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ।
एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥ ०२२ ॥

स्यन्दनैर्वरवर्णाभैर्भीष्मस्यासन्पुरःसराः ॥ ०२२ ॥

तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः ॥ ०२३ ॥

जाम्बूनदमयी वेदिः कमण्डलुविभूषिता ।
केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ ०२४ ॥

अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ।
महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ ०२५ ॥

तस्य पौरवकालिङ्गौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
क्षेमधन्वा सुमित्रश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ ०२६ ॥

स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ।
प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च नृपो ययौ ॥ ०२७ ॥

तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च महात्मना ।
शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानामभवद्बलम् ॥ ०२८ ॥

अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः ।
शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ ०२९ ॥

शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ।
अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ॥ ०३० ॥

तत्सिन्धुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखम् ।
अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ०३१ ॥

षष्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ।
पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ०३२ ॥

तस्य पर्वतसङ्काशा व्यरोचन्त महागजाः ।
यन्त्रतोमरतूणीरैः पताकाभिश्च शोभिताः ॥ ०३३ ॥

शुशुभे केतुमुख्येन पादपेन कलिङ्गपः ।
श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ०३४ ॥

केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् ।
आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ०३५ ॥

तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ।
भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ०३६ ॥

गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ०३७ ॥

स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गोत्तमशीर्षवान् ।
वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्राहरत्सर्वतोमुखः ॥ ०३८ ॥

द्रोणेन विहितो राजन्राज्ञा शांतनवेन च ।
तथैवाचार्यपुत्रेण बाह्लीकेन कृपेण च ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०१८

सञ्जय उवाच ॥

ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः ।
अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ ००१ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वारणानां च बृंहितैः ।
रथानां नेमिघोषैश्च दीर्यतीव वसुंधरा ॥ ००२ ॥

हयानां हेषमाणानां योधानां तत्र गर्जताम् ।
क्षणेन खं दिशश्चैव शब्देनापूरितं तदा ॥ ००३ ॥

पुत्राणां तव दुर्धर्ष पाण्डवानां तथैव च ।
समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ००४ ॥

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ००५ ॥

ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ।
काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ००६ ॥

स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत ।
महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ००७ ॥

काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
संनद्धाः प्रत्यदृश्यन्त ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ००८ ॥

उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः ।
ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता बभुः ॥ ००९ ॥

पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ।
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा ॥ ०१० ॥

विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ०११ ॥

रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ०१२ ॥

शाल्वा मत्स्यास्तथाम्बष्ठास्त्रिगर्ताः केकयास्तथा ।
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ ०१३ ॥

द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।
महता रथवंशेन तेऽभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ ०१४ ॥

अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।

मागधो येन नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ ०१५ ॥

रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ।
अभूवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि षट् ॥ ०१६ ॥

पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ ०१७ ॥

अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
अदृश्यन्त महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०१९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अक्षौहिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ ००१ ॥

यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनञ्जयम् ॥ ००३ ॥

महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः ।
संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ ००४ ॥

सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ००५ ॥

एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव ।
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य प्रत्यभाषत फल्गुणः ॥ ००६ ॥

एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयम् ।
अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ००७ ॥

यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः ।
स नः पुरो योत्स्यति वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ००८ ॥

तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्नन्पुरुषसत्तमः ।
अग्रेऽग्रणीर्यास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ॥ ००९ ॥

यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्तिष्यन्ति संभ्रान्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ०१० ॥

तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम् ।
भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं वज्रपाणिमिवामराः ॥ ०११ ॥

न हि सोऽस्ति पुमा.ण्ल्लोके यः सङ्क्रुद्धं वृकोदरम् ।
द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् ॥ ०१२ ॥

भीमसेनो गदां बिभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ।
चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ ०१३ ॥

केकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
एत तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर ॥ ०१४ ॥

धृतराष्ट्रस्य दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत् ।
ब्रुवाणं तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि मारिष ॥ ०१५ ॥

अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनञ्जयः ।
व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा ॥ ०१६ ॥

संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ ०१७ ॥

भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ ०१८ ॥

समुद्योज्य ततः पश्चाद्राजाप्यक्षौहिणीवृतः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ ०१९ ॥

चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ ०२० ॥

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ।
सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ ०२१ ॥

शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ।
यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ ०२२ ॥

पृष्ठगोपोऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ।
चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ०२३ ॥

राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ ०२४ ॥

अक्षौहिण्या च पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।
विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ०२५ ॥

तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ।
नानाचिह्नधरा राजन्रथेष्वासन्महाध्वजाः ॥ ०२६ ॥

समुत्सर्प्य ततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नो महारथः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् ॥ ०२७ ॥

त्वदीयानां परेषां च रथेषु विविधान्ध्वजान् ।
अभिभूयार्जुनस्यैको ध्वजस्तस्थौ महाकपिः ॥ ०२८ ॥

पादातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ ०२९ ॥

वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ०३० ॥

क्षरन्त इव जीमूता मदार्द्राः पद्मगन्धिनः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ०३१ ॥

भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिघोपमाम् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ०३२ ॥

तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तं रश्मिमालिनम् ।
न शेकुः सर्वतो योधाः प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ०३३ ॥

वज्रो नामैष तु व्यूहो दुर्भिदः सर्वतोमुखः ।
चापविद्युद्ध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ०३४ ॥

यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ०३५ ॥

संध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
प्रावात्सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ ०३६ ॥

विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा नीचैः शर्करकर्षिणः ।
रजश्चोद्धूयमानं तु तमसाच्छादयज्जगत् ॥ ०३७ ॥

पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ ।
उद्यन्तं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ०३८ ॥

अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः सघोषो भूश्चचाल ह ॥ ०३९ ॥

व्यशीर्यत सनादा च तदा भरतसत्तम ॥ ०३९ ॥

निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ।
प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ०४० ॥

ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्वना ।
किङ्किणीजालनद्धानां काञ्चनस्रग्वतां रवैः ॥ ०४१ ॥

महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ।
सर्वं झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ ०४२ ॥

एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ।
व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ०४३ ॥

स्रंसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०२०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सूर्योदये सञ्जय के नु पूर्वं ; युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् ।
मामका वा भीष्मनेत्राः समीके ; पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ ००१ ॥

केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू ; केषां सेनां श्वापदा व्याभषन्त ।
केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः ; सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते ; उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।
उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे ; तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ॥ ००३ ॥

उभे सेने बृहती भीमरूपे ; तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये ।
तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे ; तथा ह्युभे सत्पुरुषार्यगुप्ते ॥ ००४ ॥

पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः ; स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः ।
दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां ; देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ००५ ॥

शुक्रो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां ; धार्तराष्ट्राञ्श्वापदा व्याभषन्त ।
गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रा ;न्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ००६ ॥

दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं ; सुवर्णकक्ष्यं जातिबलं प्रभिन्नम् ।
समास्थितो मध्यगतः कुरूणां ; संस्तूयमानो बन्दिभिर्मागधैश्च ॥ ००७ ॥

चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं ; सौवर्णी स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ।
तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः ; सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ॥ ००८ ॥

भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः ; श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशङ्खः ।
श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन ; श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ००९ ॥

तस्य सैन्यं धार्तराष्ट्राश्च सर्वे ; बाह्लीकानामेकदेशः शलश्च ।
ये चाम्बष्ठाः क्षत्रिया ये च सिन्धौ ; तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ ०१० ॥

शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा ; द्रोणो महाबाहुरदीनसत्त्वः ।
आस्ते गुरुः प्रयशाः सर्वराज्ञां ; पश्चाच्चमूमिन्द्र इवाभिरक्षन् ॥ ०११ ॥

वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये ; भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च ।
शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे ; गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ ०१२ ॥

शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा ; महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
शकैः किरातैर्यवनैः पह्लवैश्च ; सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिपाति ॥ ०१३ ॥

महारथैरन्धकवृष्णिभोजैः ; सौराष्ट्रकैर्नैरृतैरात्तशस्त्रैः ।
बृहद्बलः कृतवर्माभिगुप्तो ; बलं त्वदीयं दक्षिणतोऽभिपाति ॥ ०१४ ॥

संशप्तकानामयुतं रथानां ; मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः ; प्रयाता वै ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ ०१५ ॥

साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।
नागे नागे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे ॥ ०१६ ॥

अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ ०१७ ॥

अव्यूहन्मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवोऽग्रणीः ॥ ०१८ ॥

महारथौघविपुलः समुद्र इव पर्वणि ।
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि ॥ ०१९ ॥

अनन्तरूपा ध्वजिनी त्वदीया ; नरेन्द्र भीमा न तु पाण्डवानाम् ।
तां त्वेव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधृष्यां ; यस्या नेतारौ केशवश्चार्जुनश्च ॥ ०२० ॥

अध्याय ०२१

सञ्जय उवाच ॥

बृहतीं धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा सेनां समुद्यताम् ।
विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विषण्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

धनञ्जय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ।
धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ००३ ॥

अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्शिना ।
कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरितेजसा ॥ ००४ ॥

ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्शन ।
कथमस्मान्महाव्यूहादुद्यानं नो भविष्यति ॥ ००५ ॥

अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा ।
विषण्णमभिसंप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ००६ ॥

प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्शूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि ।
जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ॥ ००७ ॥

तत्तु ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ००८ ॥

एतमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ००९ ॥

न तथा बलवीर्याभ्यां विजयन्ते जिगीषवः ।
यथा सत्यानृशंस्याभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ ०१० ॥

त्यक्त्वाधर्मं च लोभं च मोहं चोद्यममास्थिताः ।
युध्यध्वमनहङ्कारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०११ ॥

एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।
यथा मे नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ०१२ ॥

गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति माधवम् ।
अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुणः ॥ ०१३ ॥

अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।
पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ०१४ ॥

पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।
सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्त्विति ॥ ०१५ ॥

अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।
तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ ०१६ ॥

तस्य ते न व्यथां काञ्चिदिह पश्यामि भारत ।
यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्त्रिदशेश्वरः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०२२

सञ्जय उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत् ।
प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
स्वर्गं परमभीप्सन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः ॥ ००२ ॥

मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ।
धृष्टद्युम्नस्य च स्वयं भीमेन परिपालितम् ॥ ००३ ॥

अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम् ।
श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ००४ ॥

महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु ; सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् ।
युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयोक्त्रं ; समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ००५ ॥

समुच्छ्रितं दान्तशलाकमस्य ; सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति ।
प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्ति ; महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेन्द्रम् ॥ ००६ ॥

पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो ; महर्षिवृद्धाः श्रुतवन्त एव ।
जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभिः ; समन्ततः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ ००७ ॥

ततः स वस्त्राणि तथैव गाश्च ; फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।
कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा ; कुर्वन्ययौ शक्र इवामरेभ्यः ॥ ००८ ॥

सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः ; परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ।
रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली ; विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ००९ ॥

तमास्थितः केशवसङ्गृहीतं ; कपिध्वजं गाण्डिवबाणहस्तः ।
धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां ; न विद्यते नो भविता वा कदाचित् ॥ ०१० ॥

उद्वर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेना ;मतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम् ।
अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां ; नराश्वनागान्युधि भस्म कुर्यात् ॥ ०११ ॥

स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां ; वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता ।
तं प्रेक्ष्य मत्तर्षभसिंहखेलं ; लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ ०१२ ॥

समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं ; प्रविव्यथुः पङ्कगता इवोष्ट्राः ।
वृकोदरं वारणराजदर्पं ; योधास्त्वदीया भयविग्नसत्त्वाः ॥ ०१३ ॥

अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ ०१४ ॥

वासुदेव उवाच ॥

य एष गोप्ता प्रतपन्बलस्थो ; यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतु ;र्येनाहृतास्त्रिंशतो वाजिमेधाः ॥ ०१५ ॥

एतान्यनीकानि महानुभावं ; गूहन्ति मेघा इव घर्मरश्मिम् ।

एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर ; काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ ०१६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति सञ्जय ।
उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ ०१७ ॥

के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने ।
मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०१८ ॥

कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः ।
वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ ०१९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे मुदा ।
स्रग्धूपपानगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ ०२० ॥

संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ।
संसर्पतामुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ॥ ०२१ ॥

वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।
कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०२३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ००३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ००४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ००५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ००६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य सञ्ज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ००७ ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ००८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ००९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ ०१० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ०११ ॥

तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ०१२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ०१३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ ०१४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ ०१५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ ०१६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ ०१७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ ०१८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ ०१९ ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ ०२० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ ०२१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ ०२२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ ०२३ ॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ ०२४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ ०२५ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ ०२६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ ०२७ ॥

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ॥ ०२८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ ०२९ ॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ०३० ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ०३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ०३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ०३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ०३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ०३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ०३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ०३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ०३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ०३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ०४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ ०४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ०४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ०४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ०४४ ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ०४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ०४६ ॥

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०२४

सञ्जय उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ ००१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ ००२ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ००३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ००४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावा ;ञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव ; भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ००५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो ; यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम ;स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ००६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ; पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ; शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ००७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या ;द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं ; राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ००९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ ०१० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ०११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ ०१२ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ ०१३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ ०१४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ०१५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ०१६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ ०१७ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ ०१८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ०१९ ॥

न जायते म्रियते वा कदा चि ;न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो ; न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ०२० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ ०२१ ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय ; नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा ;न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ०२२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ०२३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ०२४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ ०२५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ०२६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ०२७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ०२८ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन ;माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति ; श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ०२९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ०३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ०३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ०३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ०३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ०३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ०३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ०३६ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ०३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ०३८ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ०३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ०४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ०४१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ०४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ०४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ०४४ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ०४५ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ०४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ०४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ०४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ०४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ०५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ०५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ०५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ०५३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ०५४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ०५५ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ०५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ०५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ०५८ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ०५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ०६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ०६१ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ०६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ०६३ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ०६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ०६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ०६६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ०६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ०६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ०६९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं ; समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे ; स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ०७० ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ०७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ०७२ ॥

अध्याय ०२५

अर्जुन उवाच ॥

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ ००१ ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ००२ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ००३ ॥

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ००४ ॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ००५ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ००६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ००७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ००८ ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ००९ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ ०१० ॥

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ०११ ॥

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ ०१२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ ०१३ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ०१४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ०१५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ ०१६ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ०१७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ०१८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ०१९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ०२० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ०२१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ ०२२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ०२३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ ०२४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ ०२५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ ०२६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ०२७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ ०२८ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ ०२९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ०३० ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ०३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ०३२ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ०३३ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ०३४ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ०३५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ०३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ०३७ ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ०३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ०३९ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ०४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ०४१ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ०४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०२६

श्रीभगवानुवाच ॥

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ ००२ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ००३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ००४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ००५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ००६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ००७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ००८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ००९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ ०१० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ०११ ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ ०१२ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ ०१३ ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ०१४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ ०१५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ ०१६ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ ०१७ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ०१८ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ०१९ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ ०२० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ०२१ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ ०२२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ०२४ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ ०२५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ ०२६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ०२७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ ०२८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ ०२९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ०३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ०३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ०३२ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ०३३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ०३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ०३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ०३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ०३७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ०३८ ॥

श्रद्धावा.ण्ल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ०३९ ॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ०४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ०४१ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०२७

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ ००१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ ००२ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ००३ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ००४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ००५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ००६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ००७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ००८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ००९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ०१० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ०११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ०१२ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ ०१३ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ०१४ ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ०१५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ ०१६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ ०१७ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ०१८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ०१९ ॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ ०२० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ ०२१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ ०२२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ ०२३ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ ०२४ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ ०२५ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ ०२६ ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ ०२७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ ०२८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०२८

श्रीभगवानुवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ ००१ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ ००२ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ००३ ॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ००४ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ००५ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ००६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ००७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ००८ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ००९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ०१० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ०११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ ०१२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ ०१३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ ०१४ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ ०१५ ॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ ०१६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ०१७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ ०१८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ ०१९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ ०२० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ०२१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ ०२२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ ०२३ ॥

सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ ०२४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ०२५ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ ०२६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ ०२७ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ०२८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ०२९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ०३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ०३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ०३२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ०३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ०३४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ०३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ०३६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ०३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ०३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ०३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ०४० ॥

प्राप्य पुण्यकृता.ल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ०४१ ॥

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ०४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ०४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ०४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ०४५ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ०४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०२९

श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ ००१ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ ००२ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ००३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ००४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ००५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ००६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ००७ ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ००८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ००९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ ०१० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ०१२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ ०१३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ०१४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ ०१५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ ०१७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ ०१८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ०१९ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ ०२० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ ०२१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ ०२२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ ०२३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ ०२४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ ०२५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ ०२६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ ०२७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ ०२८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ ०२९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ०३० ॥

अध्याय ०३०

अर्जुन उवाच ॥

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ ००१ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ ००२ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ००३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ००४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ००५ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ००६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ००७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ००८ ॥

कविं पुराणमनुशासितार ;मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप ;मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ००९ ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन ; भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य ;क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ०१० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति ; विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ; तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ०११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ०१२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ०१३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ०१४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ ०१५ ॥

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ०१६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ०१७ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके ॥ ०१८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ ०१९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ०२० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ०२१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ०२२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ०२३ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ०२४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ ०२५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ ०२६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ ०२७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव ; दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा ; योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०३१

श्रीभगवानुवाच ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ ००१ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ ००२ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ००३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ००४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ००५ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ००६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ००७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ००८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ००९ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ०१० ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ०११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ ०१२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ०१३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ ०१४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ ०१५ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ ०१६ ॥

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ ०१७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ ०१८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ ०१९ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा ; यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक ;मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ ०२० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं ; क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना ; गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ०२१ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ०२२ ॥

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ०२३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ०२४ ॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ ०२५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ०२६ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ ०२७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ ०२८ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ ०२९ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ०३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ०३१ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ०३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ०३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०३२

श्रीभगवानुवाच ॥

भूय एव महाबाहो श्रृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ ००१ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ ००२ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ००३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ००४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ००५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ००६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ००७ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ००८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ००९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ ०१० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ०११ ॥

अर्जुन उवाच ॥

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ ०१२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ ०१३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ ०१४ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ ०१५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ ०१६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ ०१७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ ०१८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ ०१९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ ०२० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ ०२१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ ०२२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ ०२३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ ०२४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ ०२५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ ०२६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ ०२७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ ०२८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ ०२९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ०३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ०३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ०३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ०३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ०३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ०३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ०३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ०३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ०३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ०३९ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ०४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ०४१ ॥

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०३३

अर्जुन उवाच ॥

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ ००१ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ ००२ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ००३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ००४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ००५ ॥

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ००६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ००७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ००९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ०१० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ०११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ ०१३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ ०१४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

पश्यामि देवांस्तव देव देहे ; सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ ;मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ ०१५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं ; पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं ; पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ ०१६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च ; तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता ;द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ ०१७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं ; त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता ; सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ ०१८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य ;मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं ; स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ ०१९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि ; व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं ; लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ ०२० ॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति ; केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः ; स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ ०२१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या ; विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा ; वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ ०२२ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं ; महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं ; दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ ०२३ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं ; व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा ; धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ ०२४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि ; दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म ; प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ०२५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ; सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ ; सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ ०२६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति ; दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु ; संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ ०२७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः ; समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा ; विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ ०२८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा ; विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका ;स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ ०२९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता ;ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं ; भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ०३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो ; नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं ; न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ०३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो ; लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे ; येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ०३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व ; जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव ; निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ०३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च ; कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा ; युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ०३४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य ; कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं ; सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ०३५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या ; जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति ; सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ०३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म ;न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास ; त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ०३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण ;स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम ; त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ०३८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः ; प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः ; पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ०३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते ; नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं ; सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ०४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं ; हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं ; मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ०४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि ; विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं ; तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ०४२ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य ; त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो ; लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ०४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं ; प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः ; प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ०४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा ; भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं ; प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ०४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त ;मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन ; सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ०४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं ; रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं ; यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ०४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै ;र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके ; द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ०४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो ; दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं ; तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ०४९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा ; स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं ; भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ०५० ॥

अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ०५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ०५२ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ०५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ०५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०३४

अर्जुन उवाच ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ००१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ ००२ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ००३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ००४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ००५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ००६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ००७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ००८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ००९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ०१० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ०११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ ०१२ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ ०१३ ॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ०१४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ ०१५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ ०१६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ ०१७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ ०१८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ ०१९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ ०२० ॥

अध्याय ०३५

श्रीभगवानुवाच ॥

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ ००१ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ००२ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ००३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ००४ ॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ००५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ००६ ॥

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ००७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ००८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ००९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ०१० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ०११ ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ ०१२ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ०१३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ ०१४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ ०१५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ०१६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ ०१७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ ०१८ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ ०१९ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ ०२० ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ ०२१ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ ०२२ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ ०२३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ ०२४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ ०२५ ॥

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ ०२७ ॥

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ ०२८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ०२९ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०३० ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ०३१ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ०३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ०३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०३६

श्रीभगवानुवाच ॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ ००१ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ००२ ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ००३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ००४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ००५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ००६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ००७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ००८ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ००९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ ०१० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ०११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ ०१३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ ०१४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ ०१५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ ०१६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ ०१७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ ०१८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ ०१९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ ०२० ॥

अर्जुन उवाच ॥

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ ०२१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ ०२२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ ०२३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ ०२४ ॥

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ ०२५ ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ०२६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०३७

श्रीभगवानुवाच ॥

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ००१ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा ; गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि ; कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ ००२ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते ; नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल ;मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ००३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं ; यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये ; यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ००४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा ; अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञै ;र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ००५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ००६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ००७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ००८ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ००९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ०१० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ०११ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ ०१२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ ०१३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ ०१४ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो ; मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो ; वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ ०१५ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ०१६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ०१७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ०१८ ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ ०१९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ ०२० ॥

अध्याय ०३८

श्रीभगवानुवाच ॥

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ ००१ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ००२ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ००३ ॥

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ००४ ॥

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ००५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ००६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ००७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ००८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ००९ ॥

कामममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ ०१० ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ०११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ ०१२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ०१३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ ०१४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ०१५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ०१६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ ०१७ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ ०१८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ ०१९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ ०२० ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ०२१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ०२२ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ ०२३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०३९

अर्जुन उवाच ॥

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ ००१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ ००२ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ००३ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ००४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ००५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ००६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ००७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ००८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ००९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ ०१० ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ०११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ ०१२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ ०१३ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ ०१४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ ०१५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ ०१६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ ०१७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ ०१८ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ०१९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ०२० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ ०२१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ०२२ ॥

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ ०२३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ०२४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ०२५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ ०२६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ ०२७ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०४०

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ ००१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ ००२ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ००३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ००४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ००५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ००६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ००७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ००८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ००९ ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ ०१० ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ०११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ ०१२ ॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ ०१३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ ०१४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ ०१५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ ०१६ ॥

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमा.ण्ल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ ०१७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ ०१८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ ०१९ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ ०२० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ ०२१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ०२२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ ०२३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ ०२४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ ०२५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ ०२६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ ०२७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ ०२८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ ०२९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ०३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ०३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ०३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ०३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ०३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ०३५ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ०३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ०३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ०३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ०३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ०४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ०४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ०४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ०४३ ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ०४४ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ०४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ०४६ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ०४७ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ०४८ ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ०४९ ॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ०५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ०५१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ०५२ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ०५३ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ०५४ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ०५५ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ०५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ०५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ०५८ ॥

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ०५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ०६० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ०६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ०६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ०६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ०६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ०६५ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ०६६ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ०६७ ॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ०६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ०६९ ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ०७० ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभा.ण्ल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ०७१ ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ०७२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ०७३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ०७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ०७५ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ०७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ०७७ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ०७८ ॥

भीष्मवधपर्व

प्रथमयुद्धदिवसः

अध्याय ०४१

सञ्जय उवाच ॥

ततो धनञ्जयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम् ।
पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ ००१ ॥

पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ।
दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ ००२ ॥

ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ॥ ००३ ॥

अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर ।
सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ००४ ॥

ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।
समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ००५ ॥

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते ।
ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ००६ ॥

विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।
अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ॥ ००७ ॥

पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ००८ ॥

तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ ००९ ॥

वासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुकाः ॥ ०१० ॥

अर्जुन उवाच ॥

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।
पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ०११ ॥

भीमसेन उवाच ॥

क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः ।
दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातॄनुत्सृज्य पार्थिव ॥ ०१२ ॥

नकुल उवाच ॥

एवङ्गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।
भीर्मे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क्व नु ॥ ०१३ ॥

सहदेव उवाच ॥

अस्मिन्रणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ।
योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ ०१४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
नोवाच वाग्यतः किञ्चिद्गच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ ०१५ ॥

तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ।
अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ ०१६ ॥

एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्योत्स्यते पार्थिवोऽरिभिः ॥ ०१७ ॥

श्रूयते हि पुराकल्पे गुरूननुमान्य यः ।
युध्यते स भवेद्व्यक्तमपध्यातो महत्तरैः ॥ ०१८ ॥

अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।
ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ ०१९ ॥

एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।

हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् ॥ ०२० ॥

दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
मिथः सङ्कथयां चक्रुर्नेशोऽस्ति कुलपांसनः ॥ ०२१ ॥

व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकात् ।
युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ ०२२ ॥

धनञ्जये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे ।
नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः ॥ ०२३ ॥

न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि ।
यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ ०२४ ॥

ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् ॥ ०२५ ॥

व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशां पते ।
युधिष्ठिरं ससोदर्यं सहितं केशवेन ह ॥ ०२६ ॥

ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ।
निःशब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशां पते ॥ ०२७ ॥

किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ ०२८ ॥

विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ ०२९ ॥

स विगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ०३० ॥

तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
भीष्मं शांतनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ०३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष योत्स्ये तात त्वया सह ।
अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ॥ ०३२ ॥

भीष्म उवाच ॥

यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ०३३ ॥

प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ०३४ ॥

व्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।
एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ०३५ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ०३६ ॥

अतस्त्वां क्लीबवद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
हृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ०३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितैषी मम नित्यशः ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ०३८ ॥

भीष्म उवाच ॥

राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ०३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितम् ।
एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ०४० ॥

भीष्म उवाच ॥

न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।
विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ॥ ०४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते ।
जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ०४२ ॥

भीष्म उवाच ॥

न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् ।
न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ०४३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ०४४ ॥

प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ।

पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ०४५ ॥

स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
उवाच वाचा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ०४६ ॥

आमन्त्रये त्वां भगवन्योत्स्ये विगतकल्मषः ।
जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ०४७ ॥

द्रोण उवाच ॥

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ०४८ ॥

तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।
अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ०४९ ॥

करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ०५० ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ०५१ ॥

अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूमो युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।
योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ॥ ०५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

जयमाशास्स्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्धितम् ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥ ०५३ ॥

द्रोण उवाच ॥

ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव ।
अहं च त्वाभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ॥ ०५४ ॥

यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ०५५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् ।
कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ०५६ ॥

द्रोण उवाच ॥

न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे ।
ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ॥ ०५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ।
आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ०५८ ॥

द्रोण उवाच ॥

न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम् ।
युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणम् ॥ ०५९ ॥

ऋते प्रायगतं राजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।
हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०६० ॥

शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ०६१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।
अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ०६२ ॥

सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ०६३ ॥

अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।
जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ०६४ ॥

कृप उवाच ॥

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ०६५ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ०६६ ॥

तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।
अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूमि युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ०६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ।
सञ्जय उवाच ॥

इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।
तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ॥ ०६९ ॥

अवध्योऽहं महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ०६९ ॥

प्रीतस्त्वभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ।
आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०७० ॥

एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ।
अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥ ०७१ ॥

स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ०७२ ॥

अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।
जयेयं च महाराज अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ०७३ ॥

शल्य उवाच ॥

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ०७४ ॥

तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते ।
अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ०७५ ॥

ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ०७६ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ०७७ ॥

करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ।
ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ०७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम् ।
कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतद्वृणोम्यहम् ॥ ०७९ ॥

शल्य उवाच ॥

ब्रूहि किमत्र साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ०८० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स एव मे वरः सत्य उद्योगे यस्त्वया कृतः ।
सूतपुत्रस्य सङ्ग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ०८१ ॥

शल्य उवाच ॥

संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितः ।
गच्छ युध्यस्व विस्रब्धं प्रतिजाने जयं तव ॥ ०८२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् ।
निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ०८३ ॥

वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै ।
तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः ॥ ०८४ ॥

श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसि ।
अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ०८५ ॥

हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगे ।
धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ॥ ०८६ ॥

कर्ण उवाच ॥

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ०८७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ।
युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह सङ्गतः ॥ ०८८ ॥

अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः ।
योऽस्मान्वृणोति तदहं वरये साह्यकारणात् ॥ ०८९ ॥

अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।
प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०९० ॥

अहं योत्स्यामि मिषतः संयुगे धार्तराष्ट्रजान् ।
युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ०९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपण्डितान् ।
युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ०९२ ॥

वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ।
त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ०९३ ॥

भजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ।
न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ०९४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततो युयुत्सुः कौरव्यः परित्यज्य सुतांस्तव ।
जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ०९५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहानुजैः ।
जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् ॥ ०९६ ॥

प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ।
ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ०९७ ॥

अवादयन्दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ०९८ ॥

रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृषिरे मुदा ॥ ०९९ ॥

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयां चक्रिरे भृशम् ॥ १०० ॥

सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् ।
दयां च ज्ञातिषु परां कथयां चक्रिरे नृपाः ॥ १०१ ॥

साधु साध्विति सर्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः ।
वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षिणीः ॥ १०२ ॥

म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा ।
वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०३ ॥

ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्करान् ।
शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०४ ॥

अध्याय ०४२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ ००२ ॥

तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ००३ ॥

क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।
भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्वनाः ॥ ००४ ॥

उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ।
वयं प्रतिनदन्तश्च तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ००५ ॥

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये ; समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः ; प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ००६ ॥

नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलाना ;मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां ; वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ००७ ॥

तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृषो यथा ॥ ००८ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च बृंहितम् ।
सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ००९ ॥

हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः ।
सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमसेनस्य निस्वनः ॥ ०१० ॥

तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ।
जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ०११ ॥

वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ०१२ ॥

दर्शयन्घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ।
विभीषयंस्तव सुतांस्तव सेनां समभ्ययात् ॥ ०१३ ॥

तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ०१४ ॥

दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ।
दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ ०१५ ॥

विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ ०१६ ॥

महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः ।
आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ ०१७ ॥

अथ तान्द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०१८ ॥

धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः ।
वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्प्रथमसंमर्दे भीमज्यातलनिस्वने ।
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ०२० ॥

लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ।
निमित्तवेधिनां राजञ्शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ ०२१ ॥

नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा ।
विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् ॥ ०२२ ॥

सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ।
ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ ०२३ ॥

ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः ।
अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः ॥ ०२४ ॥

कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसङ्कुले ।
शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ ०२५ ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः ।

विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ ०२७ ॥

उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ।
अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ ०२८ ॥

प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्ततामपि ।
नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समजायत ॥ ०२९ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।
अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ०३० ॥

अध्याय ०४३

सञ्जय उवाच ॥

पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशां पते ।
प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ ००१ ॥

कुरूणां पाण्डवानां च सङ्ग्रामे विजिगीषताम् ।
सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् ॥ ००२ ॥

आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।
जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ००३ ॥

तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ ।
पत्तीनां पादशब्दाश्च वाजिनां च महास्वनाः ॥ ००४ ॥

तोत्त्राङ्कुशनिपाताश्च आयुधानां च निस्वनाः ।

घण्टाशब्दाश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ००५ ॥

तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ००६ ॥

ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ००७ ॥

स्वयं शांतनवो राजन्नभ्यधावद्धनञ्जयम् ।
प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ००८ ॥

अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ००९ ॥

तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ।
गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकम्पयद्बली ॥ ०१० ॥

तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि ॥ ०१० ॥

सात्यकिश्च महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ।
तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ०११ ॥

सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ।
आनर्छतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ ०१२ ॥

तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ।
वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०१३ ॥

अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ।
ततः कोसलको राजा सौभद्रस्य विशां पते ॥ ०१४ ॥

ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् ॥ ०१४ ॥

सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ।
बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ ०१५ ॥

अथापराभ्यां भल्लाभ्यां पीताभ्यामरिमर्दनः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिम् ॥ ०१६ ॥

अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैः क्रुद्धौ राजंस्ततक्षतुः ॥ ०१६ ॥

मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथम् ।
भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ ०१७ ॥

तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ।
अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ॥ ०१८ ॥

तौ तु वीक्ष्य महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।
विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ ०१९ ॥

दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथम् ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ०२० ॥

तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत ॥ ०२१ ॥

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्दयत् ॥ ०२१ ॥

पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे ।
युगेषां चिच्छिदे बाणैर्ध्वजं चैव न्यपातयत् ॥ ०२२ ॥

दुर्मुखः सहदेवं तु प्रत्युद्याय महाबलम् ।

विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ ०२३ ॥

सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ।
शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ ०२४ ॥

तावन्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् ।
तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष ॥ ०२६ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् ॥ ०२७ ॥

ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः संनतपर्वभिः ।
छादयामास सङ्क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत ।
तस्य द्रोणः सुसङ्क्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ॥ ०२९ ॥

त्रिधा चिच्छेद समरे यतमानस्य कार्मुकम् ॥ ०२९ ॥

शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ।
प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ ०३० ॥

अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ।
द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ॥ ०३१ ॥

तावन्योन्यं सुसङ्क्रुद्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ०३१ ॥

सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि ।

प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०३२ ॥

तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम् ।
सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ०३३ ॥

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।
दृप्तयोः समरे तूर्णं वृत्रवासवयोरिव ॥ ०३४ ॥

बाह्लीकं तु रणे क्रुद्धं क्रुद्धरूपो विशां पते ।
अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ ०३५ ॥

बाह्लीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुममर्षणम् ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्सिंहनादमथानदत् ॥ ०३६ ॥

चेदिराजस्तु सङ्क्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ०३७ ॥

तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः ।
समीयतुः सुसङ्क्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ॥ ०३८ ॥

राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः ।
अलम्बुसं प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ०३९ ॥

घटोत्कचस्तु सङ्क्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ०४० ॥

अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम् ।
बहुधा वारयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०४१ ॥

व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ।

यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ०४२ ॥

शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिनमवस्थितम् ॥ ०४३ ॥

नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्ध्वा व्यकम्पयत् ।
शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ०४४ ॥

सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे ॥ ०४५ ॥

भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ।
अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ०४६ ॥

विराटो भगदत्तेन शरवर्षेण ताडितः ।
अभ्यवर्षत्सुसङ्क्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ०४७ ॥

भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ।
छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ०४८ ॥

बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।
तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ०४९ ॥

गौतमं केकयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ।
तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य वै ॥ ०५० ॥

विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।
तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ०५१ ॥

द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ।
अभ्युद्ययौ संप्रहृष्टो हृष्टरूपं परंतप ॥ ०५२ ॥

ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।
ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ०५३ ॥

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ।
ईक्षितृप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ०५४ ॥

विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ०५५ ॥

विकर्णः सुतसोमं तु विद्ध्वा नाकम्पयच्छरैः ।
सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०५६ ॥

सुशर्माणं नरव्याघ्रं चेकितानो महारथः ।
अभ्यद्रवत्सुसङ्क्रुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ०५७ ॥

सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् ।
महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ०५८ ॥

चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ।
प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ०५९ ॥

शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।
अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ०६० ॥

यौधिष्ठिरस्तु सङ्क्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ।
व्यदारयत सङ्ग्रामे मघवानिव दानवम् ॥ ०६१ ॥

शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे ।
व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०६२ ॥

सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ।
श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे ॥ ०६३ ॥

सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम् ।
विद्ध्वा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ०६४ ॥

श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् ।
शरैर्बहुभिरानर्च्छद्दारयन्निव सर्वशः ॥ ०६५ ॥

इरावानथ सङ्क्रुद्धः श्रुतायुषममर्षणम् ।
प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपतरं ततः ॥ ०६६ ॥

आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्हत्वा महारथः ।
ननाद सुमहन्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ०६७ ॥

श्रुतायुस्त्वथ सङ्क्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ०६८ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ।
ससेनं ससुतं वीरं संससज्जतुराहवे ॥ ०६९ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम आवन्त्यानां पराक्रमम् ।
यदयुध्यन्स्थिरा भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ०७० ॥

अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।
कुन्तिभोजस्ततस्तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ०७१ ॥

कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।
स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०७२ ॥

केकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्पञ्च मारिष ।
ससैन्यास्ते ससैन्यांश्च योधयामासुराहवे ॥ ०७३ ॥

वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम् ।
उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०७४ ॥

उत्तरश्चापि तं धीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०७४ ॥

चेदिराड्समरे राजन्नुलूकं समभिद्रवत् ।
उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ०७५ ॥

तयोर्युद्धं समभवद्धोररूपं विशां पते ।
दारयेतां सुसङ्क्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ०७६ ॥

एवं द्वंद्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
पदातीनां च समरे तव तेषां च सङ्कुलम् ॥ ०७७ ॥

मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०७८ ॥

गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ।
अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम् ॥ ०७९ ॥

ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ।
शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् ॥ ०८० ॥

तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ।
प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुररणोपमम् ॥ ०८१ ॥

ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ।
अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ०८२ ॥

तत्र तत्रैव दृश्यन्ते रथवारणपत्तयः ।
सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ०८३ ॥

अध्याय ०४४

सञ्जय उवाच ॥

राजञ्शतसहस्राणि तत्र तत्र तदा तदा ।
निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ००१ ॥

न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।
न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयं न च मातुलः ॥ ००२ ॥

मातुलं न च स्वस्रीयो न सखायं सखा तथा ।
आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ००३ ॥

रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन्रथैः ।
अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ००४ ॥

रथेषाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः ।
संहताः संहतैः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ००५ ॥

न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः ।
प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य गजा गजैः ॥ ००६ ॥

बहुधादारयन्क्रुद्धा विषाणैरितरेतरम् ।
सतोमरपताकैश्च वारणाः परवारणैः ॥ ००७ ॥

अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः ।
दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ००८ ॥

अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्त्राङ्कुशसमाहताः ।
सुप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ००९ ॥

प्रभिन्नैरपि संसक्ताः केचित्तत्र महागजाः ।
क्रौञ्चवन्निनदं मुक्त्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥ ०१० ॥

सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ०११ ॥

विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ।
प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ०१२ ॥

गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः ।
ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ ०१३ ॥

गदाभिर्मुसलैश्चैव भिण्डिपालैः सतोमरैः ।
आयसैः परिघैश्चैव निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ ०१४ ॥

प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः ।
व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ ०१५ ॥

राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः ।
प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ०१६ ॥

अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः ।
सञ्जज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ ०१७ ॥

गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ।
दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः ॥ ०१८ ॥

तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् ।
शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ ०१९ ॥

हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ।
हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिदुद्रुवुः ॥ ०२० ॥

तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः ।
आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ ०२१ ॥

अश्वैरग्र्यजवैः केचिदाप्लुत्य महतो रथान् ।
शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ ०२२ ॥

बहूनपि हयारोहान्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
रथी जघान संप्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ ०२३ ॥

नगमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः ।
पादैरेवावमृद्नन्त मत्ताः कनकभूषणाः ॥ ०२४ ॥

पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ।
प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः ॥ ०२५ ॥

साश्वारोहान्हयान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः ।
सहसा चिक्षिपुस्तत्र सङ्कुले भैरवे सति ॥ ०२६ ॥

साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्द्विपाः ।
रथौघानवमृद्नन्तः सध्वजान्परिचक्रमुः ॥ ०२७ ॥

पुंस्त्वादभिमदत्वाच्च केचिदत्र महागजाः ।

साश्वारोहान्हयाञ्जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ॥ ०२८ ॥

केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ।
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः ॥ ०२९ ॥

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ।
नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च ॥ ०३० ॥

निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः ।
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते ॥ ०३१ ॥

द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि ।
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परान्रणे ॥ ०३२ ॥

अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वावदारितम् ।
विदर्शयन्तः संपेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः ॥ ०३३ ॥

शक्तिभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः ।
हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरङ्गमैः ॥ ०३४ ॥

रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ता निशितैः शरैः ।
विक्रोशन्ति नरा राजंस्तत्र तत्र स्म बान्धवान् ॥ ०३५ ॥

पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सह बान्धवैः ।
मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ॥ ०३६ ॥

विकीर्णान्त्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ।
बाहुभिः सुभुजाच्छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ॥ ०३७ ॥

क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृषिता जीवितेप्सवः ॥ ०३७ ॥

तृष्णापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते ।
भूमौ निपतिताः संख्ये जलमेव ययाचिरे ॥ ०३८ ॥

रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ।
व्यनिन्दन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च सङ्गतान् ॥ ०३९ ॥

अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् ।
नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष ॥ ०४० ॥

तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र परस्परम् ॥ ०४० ॥

निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वदशनच्छदान् ।
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्ते च परस्परम् ॥ ०४१ ॥

अपरे क्लिश्यमानास्तु व्रणार्ताः शरपीडिताः ।
निष्कूजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ ०४२ ॥

अन्ये तु विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ।
प्रार्थयाना निपतिताः सङ्क्षुण्णा वरवारणैः ॥ ०४३ ॥

अशोभन्त महाराज पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ०४३ ॥

संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ।
वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ०४४ ॥

अहनत्तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
स्वस्रीयो मातुलं चापि स्वस्रीयं चापि मातुलः ॥ ०४५ ॥

सखायं च सखा राजन्संबन्धी बान्धवं तथा ।
एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ०४६ ॥

वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाहवे ।
भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥ ०४७ ॥

केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ ।
राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ॥ ०४८ ॥

बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ०४८ ॥

अध्याय ०४५

सञ्जय उवाच ॥

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
वर्तमाने महारौद्रे महावीरवरक्षये ॥ ००१ ॥

दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः ।
भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ ००२ ॥

एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ ।
पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ००३ ॥

चेदिकाशिकरूषेषु पाञ्चालेषु च भारत ।
भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ॥ ००४ ॥

शिरांसि च तदा भीष्मो बाहूंश्चापि सहायुधान् ।
निचकर्त महावेगैर्भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ००५ ॥

नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ ।

केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ००६ ॥

अभिमन्युः सुसङ्क्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ००७ ॥

जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ।
अभ्यवर्षत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ००८ ॥

स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा ।
भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुचरैः सह ॥ ००९ ॥

कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिरायसैः ।
विद्ध्वा नवभिरानर्च्छच्छिताग्रैः प्रपितामहम् ॥ ०१० ॥

पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदविभूषितम् ॥ ०११ ॥

दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना ।
जहार सारथेः कायाच्छिरः संनतपर्वणा ॥ ०१२ ॥

धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्तस्वरविभूषितम् ।
कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ ०१३ ॥

जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः ।
तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि ॥ ०१४ ॥

लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णेः सर्वे भीष्ममुखा रथाः ।
सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनञ्जयम् ॥ ०१५ ॥

तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ।
दिशः पर्यपतच्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् ॥ ०१६ ॥

तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः ।
विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ ०१७ ॥

ध्वजं चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः ॥ ०१८ ॥

तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष ।
विद्ध्वा नाकम्पयत्कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ०१९ ॥

स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पञ्चरथान्प्रति ॥ ०२० ॥

ततस्तेषां महास्त्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ।
ननाद बलवान्कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजञ्शरान् ॥ ०२१ ॥

तत्रास्य सुमहद्राजन्बाह्वोर्बलमदृश्यत ।
यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ ०२२ ॥

पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् ।
स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्शरान् ॥ ०२३ ॥

ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः ।
चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०२४ ॥

स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः ।
सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ ०२५ ॥

ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतितं भरतर्षभ ।
दृष्ट्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ ०२६ ॥

अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च ।
प्रादुश्चक्रे महारौद्रः क्षणे तस्मिन्महाबलः ॥ ०२७ ॥

ततः शतसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ।
अवाकिरदमेयात्मा शराणां नतपर्वणाम् ॥ ०२८ ॥

ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ ०२९ ॥

विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ॥ ०३० ॥

जवेनापततां तेषां भीष्मः शांतनवो रणे ।
पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्छत्सात्यकिं निशितैः शरैः ॥ ०३१ ॥

पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ०३२ ॥

जाम्बूनदमयः केतुः केसरी नरसत्तम ।
पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ०३३ ॥

भीमसेनस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शांतनवं रणे ।
कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ०३४ ॥

प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।
अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ०३५ ॥

तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथी ।
शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ०३६ ॥

तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः ।

पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ०३७ ॥

स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ।
उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ०३८ ॥

तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ।
स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः ॥ ०३९ ॥

समादाय च शल्योऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ०४० ॥

भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ०४१ ॥

एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ०४२ ॥

उत्तरं निहतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं शुभम् ।
कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ॥ ०४३ ॥

शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ॥ ०४३ ॥

स विस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ॥ ०४४ ॥

महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ।
सृजन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ०४५ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०४६ ॥

मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ ०४६ ॥

ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा ।
तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ ०४७ ॥

तमुद्यतमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् ।
संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ॥ ०४८ ॥

तत्रार्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः ।
भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ॥ ०४९ ॥

हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ०५० ॥

अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् ।
शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ०५१ ॥

स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः ।
बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप्य ततः शान्तिमविन्दत ॥ ०५२ ॥

ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः ।
यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ॥ ०५३ ॥

पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान् ।
भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ॥ ०५४ ॥

उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम् ।
अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ॥ ०५५ ॥

प्रियं संबन्धिनं राजञ्शरानवकिरन्बहून् ॥ ०५५ ॥

अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये ।
शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह ॥ ०५६ ॥

अतिष्ठत रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ०५६ ॥

मध्यंदिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा ।
न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ०५७ ॥

वीक्षां चक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ॥ ०५८ ॥

हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिते ।
हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ०५९ ॥

ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ०६० ॥

शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ०६१ ॥

ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः ।
प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०६२ ॥

भीष्मं च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।
अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ०६३ ॥

द्वितीययुद्धदिवसः

अध्याय ०४६

सञ्जय उवाच ॥

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ।
भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ ००१ ॥

धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ ००२ ॥

शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ००३ ॥

कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ००४ ॥

कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ००५ ॥

एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् ।
दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ००६ ॥

शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ।
वरुणः पाशभृच्चापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ००७ ॥

न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ।
सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवः ॥ ००८ ॥

आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ।

वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितुम् ॥ ००९ ॥

न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे ।
क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ ०१० ॥

यथानलं प्रज्वलितं पतङ्गाः समभिद्रुताः ।
विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ॥ ०११ ॥

क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्शिताः शरपीडिताः ॥ ०१२ ॥

मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ।
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ ०१३ ॥

जीवितस्य हि शेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ।
न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ ०१४ ॥

रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ।
घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ ०१५ ॥

किं नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम् ।
मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ ०१६ ॥

एको भीमः परं शक्त्या युध्यत्येष महाभुजः ।
केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ०१७ ॥

गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ।
करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु ॥ ०१८ ॥

नालमेष क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष ।
आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि ॥ ०१९ ॥

एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ।
निर्दह्यमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ ०२० ॥

दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानि पुनः पुनः ॥ ०२१ ॥

कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः ।
क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ ०२२ ॥

स त्वं पश्य महेष्वासं योगीष्वर महारथम् ।
यो भीष्मं शमयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा ॥ ०२३ ॥

तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः ।
स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ति सबान्धवाः ॥ ०२४ ॥

एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ०२५ ॥

शोकार्तं पाण्डवं ज्ञात्वा दुःखेन हतचेतसम् ।
अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ ०२६ ॥

मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ।
यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ ०२७ ॥

अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०२८ ॥

तथैव सबलाः सर्वे राजानो राजसत्तम ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशां पते ॥ ०२९ ॥

एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ।
सेनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः ॥ ०३० ॥

शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ॥ ०३० ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो राजा धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ०३१ ॥

धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि मारिष ।
नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ०३२ ॥

भवान्सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन संमतः ।
कार्त्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ॥ ०३३ ॥

तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ॥ ०३३ ॥

स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान् ।
अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ०३४ ॥

माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ।
ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ०३५ ॥

तत उद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ।
अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शंभुना पुरा ॥ ०३६ ॥

रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् ।
सर्वानद्य रणे दृप्तान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ॥ ०३७ ॥

अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ।
समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने ॥ ०३८ ॥

तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ।
व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिबर्हणः ॥ ०३९ ॥

यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ।
तं यथावत्प्रतिव्यूह परानीकविनाशनम् ॥ ०४० ॥

अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ०४० ॥

तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव ।
प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनञ्जयम् ॥ ०४१ ॥

आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ।
शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ०४२ ॥

इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलङ्कृतः ।
आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ॥ ०४३ ॥

नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष ॥ ०४३ ॥

तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
बभूव परमोपेतः स्वयंभूरिव भानुना ॥ ०४४ ॥

शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ।
कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वर ॥ ०४५ ॥

दाशार्णकाः प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अनूपगाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ ०४६ ॥

पटच्चरैश्च हुण्डैश्च राजन्पौरवकैस्तथा ।
निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ ०४७ ॥

पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ०४८ ॥

पिशाचा दरदाश्चैव पुण्ड्राः कुण्डीविषैः सह ।
मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ०४९ ॥

बाह्लिकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ।
एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ०५० ॥

अग्निवेष्या जगत्तुण्डाः पलदाशाश्च भारत ।
शबरास्तुम्बुपाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ॥ ०५१ ॥

नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ॥ ०५१ ॥

रथानामयुतं पक्षौ शिरश्च नियुतं तथा ।
पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ॥ ०५२ ॥

ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ०५२ ॥

पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ।
जग्मुः परिवृता राजंश्चलन्त इव पर्वताः ॥ ०५३ ॥

जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः ।
काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ०५४ ॥

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ०५५ ॥

तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ।
श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ॥ ०५६ ॥

अध्याय ०४७

सञ्जय उवाच ॥

क्रौञ्चं ततो महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ ००१ ॥

आचार्यमुपसङ्गम्य कृपं शल्यं च मारिष ।
सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च ॥ ००२ ॥

दुःशासनादीन्भ्रातॄंश्च स सर्वानेव भारत ।
अन्यांश्च सुबहूञ्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ००३ ॥

प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शस्त्रास्त्रवेदिनः ॥ ००४ ॥

एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।
पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ००५ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ ००६ ॥

संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुकुरास्तथा ।
आरेवकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ००७ ॥

शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।
विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ००८ ॥

चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पाणिभद्रकैः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥ ००९ ॥

ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तव पुत्रश्च मारिष ।
अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिबाधने ॥ ०१० ॥

भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।
ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ०११ ॥

तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशां पते ॥ ०१२ ॥

विदर्भैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ ०१३ ॥

गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः ।
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ ०१४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।
अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा शर्मिलकोसलैः ॥ ०१५ ॥

दरदैश्चूचुपैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौबलेयस्य वाहिनीम् ॥ ०१६ ॥

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ ०१७ ॥

सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ ०१८ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ ०१९ ॥

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः ।
केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ ०२० ॥

ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांश्च नादयन् ॥ ०२१ ॥

तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ०२२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः ।
आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ०२३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ ०२४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ ०२५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ ०२६ ॥

काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महायशाः ॥ ०२७ ॥

पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ०२८ ॥

स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ ०२९ ॥

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
पुनर्युद्धाय सञ्जग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०४८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

समं व्यूढेष्वनीकेषु संनद्धा रुचिरध्वजाः ।
अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ ००२ ॥

तेषां मध्ये स्थितो राजा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ००३ ॥

ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ००४ ॥

ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ००५ ॥

मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजनाः ।
संनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ००६ ॥

तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ००७ ॥

सौभद्रे भीमसेने च शैनेये च महारथे ।
केकये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ००८ ॥

एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ००९ ॥

प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ ०१० ॥

सादितध्वजनागाश्च हतप्रवरवाजिनः ।
विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ०११ ॥

अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ ०१२ ॥

एष भीष्मः सुसङ्क्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् ।
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ ०१३ ॥

एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ ०१४ ॥

पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
सोऽहं भीष्मं गमिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ ०१५ ॥

तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय ।
एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ ०१६ ॥

एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।
प्रापयामास भीष्माय रथं प्रति जनेश्वर ॥ ०१७ ॥

चञ्चद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ॥ ०१८ ॥

महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ०१८ ॥

विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
आयाच्छरान्नुदञ्शीघ्रं सुहृच्छोषविनाशनः ॥ ०१९ ॥

तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
त्रासयानं रणे शूरान्पातयन्तं च सायकैः ॥ ०२० ॥

सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।
सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ ०२१ ॥

को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथः संयातुमर्हति ॥ ०२२ ॥

ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् ॥ ०२३ ॥

द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ ०२४ ॥

सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् ॥ ०२५ ॥

स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ॥ ०२६ ॥

स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ ०२७ ॥

आर्तायनिं त्रिभिर्बाणै राजानं चापि पञ्चभिः ।
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ॥ ०२८ ॥

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनञ्जयम् ॥ ०२९ ॥

ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ॥ ०३० ॥

भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवम् ।
अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ॥ ०३१ ॥

तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ।
प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ॥ ०३२ ॥

तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनञ्जयः ।
चिक्रीड धनुषा राज.ण्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ॥ ०३३ ॥

ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ।
पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ ०३४ ॥

एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ।
यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति ॥ ०३५ ॥

त्वयि जीवति गाङ्गेये द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ०३५ ॥

त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो महारथः ।

न युध्यति रणे पार्थं हितकामः सदा मम ॥ ०३६ ॥

स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फल्गुनः ।
एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ॥ ०३७ ॥

धिक्क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा ययौ पार्थरथं प्रति ॥ ०३७ ॥

उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः ।
सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खशब्दांश्च भारत ॥ ०३८ ॥

द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।
परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ०३९ ॥

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयम् ।
स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ॥ ०४० ॥

गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्छन्नवभिः शरैः ।
तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मवेधिभिः ॥ ०४१ ॥

ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ ०४२ ॥

शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन कौरव ।
वारयामास पार्थस्य भीष्मः शांतनवस्तथा ॥ ०४३ ॥

उभौ परमसंहृष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।
निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ०४४ ॥

भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ।
शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ ०४५ ॥

तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि भागशः ।
गाङ्गेयशरनुन्नानि न्यपतन्त महीतले ॥ ०४६ ॥

अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्च्छच्छितैः शरैः ।
भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ ०४७ ॥

अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा ध्वजौ च सुमहाबलौ ।
रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ०४८ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।
वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ०४९ ॥

भीष्मचापच्युतैर्बाणैर्निर्विद्धो मधुसूदनः ।
विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ०५० ॥

ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ।
गाङ्गेयसारथिं संख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः ॥ ०५१ ॥

यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ।
नाशक्नुतां तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ ०५२ ॥

मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ ०५३ ॥

अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ महारथौ ।
राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ ०५४ ॥

उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शङ्खशब्दं प्रचक्रतुः ।
तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ०५५ ॥

तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ।

दारिता सहसा भूमिश्चकम्प च ननाद च ॥ ०५६ ॥

न तयोरन्तरं कश्चिद्ददर्श भरतर्षभ ।
बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ ॥ ०५७ ॥

चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः ।
तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ ०५८ ॥

तयोर्नृवरयो राजन्दृश्य तादृक्पराक्रमम् ।
विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ॥ ०५९ ॥

न तयोर्विवरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ।
धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् ॥ ०६० ॥

उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ।
प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ॥ ०६१ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाश्च सहर्षिभिः ।
अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ०६२ ॥

न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ महारथौ ।
सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथञ्चन ॥ ०६३ ॥

आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ।
नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथञ्चन ॥ ०६४ ॥

नापि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।
सधनुश्च रथस्थश्च प्रवपन्सायकान्रणे ॥ ०६५ ॥

तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ।
न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ॥ ०६६ ॥

इति स्म वाचः श्रूयन्ते प्रोच्चरन्त्यस्ततस्ततः ।
गाङ्गेयार्जुनयोः संख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ॥ ०६७ ॥

त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत ।
अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ०६८ ॥

शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ।
शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ०६९ ॥

उभयोः सेनयोर्वीरा न्यकृन्तन्त परस्परम् ॥ ०६९ ॥

वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ।
द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ०७० ॥

अध्याय ०४९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः ।
रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय ।
यत्र शांतनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ ००२ ॥

भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्सञ्जयौजसा ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

श‍ृणु राजन्स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् ।
न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ००४ ॥

द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ००५ ॥

तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
पीडयामास सङ्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ००६ ॥

धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः ।
विव्याध प्रहसन्वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००७ ॥

ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ।
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ००८ ॥

आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति ।
शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ००९ ॥

हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ।
तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ ०१० ॥

तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् ।
यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०११ ॥

तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः ।
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ ०१२ ॥

तत उच्चुक्रुशुः सर्वे पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ ०१३ ॥

ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषिताम् ।
द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ ०१४ ॥

तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम् ।
त्रिधा चिक्षेप समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ ०१५ ॥

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ ०१६ ॥

शरवर्षं ततस्तं तु संनिवार्य महायशाः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ०१७ ॥

स च्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः ।
द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ ०१८ ॥

सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया ।
तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ ०१९ ॥

लाघवाद्व्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम् ।
व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षते ॥ ०२० ॥

भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ०२१ ॥

अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ०२२ ॥

रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ ।
वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०२३ ॥

अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्छिच्छेद कार्मुकम् ॥ ०२४ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ ०२५ ॥

सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ ०२६ ॥

पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ।
ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ ०२७ ॥

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषं महत् ॥ ०२८ ॥

तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२९ ॥

ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ॥ ०३० ॥

अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ०३१ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ।
लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ०३२ ॥

यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् ।
न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ०३३ ॥

तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् ।

वारयाणं शरौघांश्च चर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ०३४ ॥

ततो भीमो महाबाहुः सहसाभ्यपतद्बली ।
साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ०३५ ॥

स द्रोणं निशितैर्बाणै राजन्विव्याध सप्तभिः ।
पार्षतं च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ०३६ ॥

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत् ।
सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ॥ ०३७ ॥

ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर ।
भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ०३८ ॥

पाञ्चाल्यमभिसंत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास सङ्गतौ ॥ ०३९ ॥

धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ॥ ०३९ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ॥ ०४० ॥

जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ०४० ॥

अध्याय ०५०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा प्रतिसमादिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः ।
कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ ००१ ॥

चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् ।
योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्भीमरथं प्रति ॥ ००३ ॥

तामापतन्तीं सहसा कलिङ्गानां महाचमूम् ।
रथनागाश्वकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ००४ ॥

भीमसेनः कलिङ्गानामार्छद्भारत वाहिनीम् ।
केतुमन्तं च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ००५ ॥

ततः श्रुतायुः सङ्क्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह ।
आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ००६ ॥

रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां जनाधिपः ।
अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान् ॥ ००७ ॥

भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ००७ ॥

चेदिमत्स्यकरूषाश्च भीमसेनपुरोगमाः ।
अभ्यवर्तन्त सहसा निषादान्सह राजभिः ॥ ००८ ॥

ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
प्रजानन्न च योधान्स्वान्परस्परजिघांसया ॥ ००९ ॥

घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ।
यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ॥ ०१० ॥

तस्य सैन्यस्य सङ्ग्रामे युध्यमानस्य भारत ।
बभूव सुमहाञ्शब्दः सागरस्येव गर्जतः ॥ ०११ ॥

अन्योन्यस्य तदा योधा निकृन्तन्तो विशां पते ।
महीं चक्रुश्चितां सर्वां शशशोणितसंनिभाम् ॥ ०१२ ॥

योधांश्च स्वान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया ।
स्वानप्याददते स्वाश्च शूराः समरदुर्जयाः ॥ ०१३ ॥

विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ।
कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च विशां पते ॥ ०१४ ॥

कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ।
भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः ॥ ०१५ ॥

सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु ।
स्वबाहुबलमास्थाय न न्यवर्तत पाण्डवः ॥ ०१६ ॥

न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ।
शितैरवाकिरन्बाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् ॥ ०१७ ॥

कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ।
शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः ॥ ०१८ ॥

ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरं धनुः ।
योधयामास कालिङ्गान्स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ०१९ ॥

शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्बहून् ।

अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः ॥ ०२० ॥

ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा ॥ ०२० ॥

हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ।
शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् ॥ ०२१ ॥

स तया निहतो राजन्कलिङ्गस्य सुतो रथात् ।
सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् ॥ ०२२ ॥

हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ ०२३ ॥

ततो भीमो महाबाहुर्गुर्वीं त्यक्त्वा महागदाम् ।
उद्बबर्हाथ निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥ ०२४ ॥

चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ।
नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् ॥ ०२५ ॥

कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य ह ।
प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् ॥ ०२६ ॥

प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी जनेश्वरः ॥ ०२६ ॥

तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ॥ ०२७ ॥

उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ ०२७ ॥

कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ।
तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥ ०२८ ॥

तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ।
चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना ॥ ०२९ ॥

निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ ०३० ॥

भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ।
ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ॥ ०३१ ॥

न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ।
ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनम् ॥ ०३२ ॥

तेन शब्देन वित्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ।
न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ॥ ०३३ ॥

ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं स्वनम् ।
सासिर्वेगादवप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ॥ ०३४ ॥

आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ।
खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ॥ ०३५ ॥

सोऽन्तरायुधिनं हत्वा राजपुत्रमरिंदमः ।
गुरुभारसहस्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥ ०३६ ॥

छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ०३७ ॥

ततस्तस्मादवप्लुत्य गजाद्भारत भारतः ।
खड्गपाणिरदीनात्मा अतिष्ठद्भुवि दंशितः ॥ ०३८ ॥

स चचार बहून्मार्गानभीतः पातयन्गजान् ।
अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ०३९ ॥

अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
पदातीनां च संघेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः ॥ ०४० ॥

श्येनवद्व्यचरद्भीमो रणे रिपुबलोत्कटः ॥ ०४० ॥

छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः ।
खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ॥ ०४१ ॥

पदातिरेकः सङ्क्रुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः ।
मोहयामास च तदा कालान्तकयमोपमः ॥ ०४२ ॥

मूढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ।
सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ०४३ ॥

निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च ।
जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्दनः ॥ ०४४ ॥

भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतम् ॥ ०४५ ॥

संपातं समुदीर्यं च दर्शयामास पाण्डवः ॥ ०४५ ॥

केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ०४६ ॥

छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथापरे ।
वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ॥ ०४७ ॥

निपेतुरुर्व्यां च तथा विनदन्तो महारवान् ॥ ०४७ ॥

छिन्नांश्च तोमरांश्चापान्महामात्रशिरांसि च ।
परिस्तोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ०४८ ॥

ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा ।
तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥ ०४९ ॥

अग्निकुण्डानि शुभ्राणि तोत्त्रांश्चैवाङ्कुशैः सह ।
घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भांस्त्सरूनपि ॥ ०५० ॥

पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ०५० ॥

छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः ।
आसीत्तस्मिन्समास्तीर्णा पतितैर्भूर्नगैरिव ॥ ०५१ ॥

विमृद्यैवं महानागान्ममर्दाश्वान्नरर्षभः ।
अश्वारोहवरांश्चापि पातयामास भारत ॥ ०५२ ॥

तद्घोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ॥ ०५२ ॥

खलीनान्यथ योक्त्राणि कशाश्च कनकोज्ज्वलाः ।
परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ ०५३ ॥

कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ।
तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ०५४ ॥

प्रोथयन्त्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ।
स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलैः कुसुमैरिव ॥ ०५५ ॥

आप्लुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः ।

पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ॥ ०५६ ॥

मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ।
मार्गांश्च चरतश्चित्रान्व्यस्मयन्त रणे जनाः ॥ ०५७ ॥

निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ।
खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ०५८ ॥

ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ।
अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ॥ ०५९ ॥

एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ।
परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ०६० ॥

ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ॥ ०६१ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ।
भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०६२ ॥

कलिङ्गबाणाभिहतस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः ॥ ०६३ ॥

अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ।
भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ॥ ०६४ ॥

तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः ।
कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०६५ ॥

ततः श्रुतायुर्बलवान्भीमाय निशिताञ्शरान् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ०६६ ॥

स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ।
समाहतो भृशं राजन्कलिङ्गेन महायशाः ॥ ०६७ ॥

सञ्चुक्रुधे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ०६७ ॥

क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः ।
कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ०६८ ॥

क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबलौ ।
सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ०६९ ॥

ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ।
केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ०७० ॥

ततः कलिङ्गाः सङ्क्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् ।
अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ॥ ०७१ ॥

ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः ।
कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ॥ ०७२ ॥

संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः ॥ ०७३ ॥

भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ ०७३ ॥

पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०७४ ॥

एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ।
बिभेद समरे वीरः प्रेक्ष्य भीष्मं महाव्रतम् ॥ ०७५ ॥

हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन महात्मना ।
विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव ॥ ०७६ ॥

मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ॥ ०७६ ॥

ततो भीमो महाबाहुः शङ्खं प्राध्मापयद्बली ।
सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ॥ ०७७ ॥

मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ।
प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ ०७८ ॥

भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणेव सर्वतः ।
मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ॥ ०७९ ॥

मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समजायत ॥ ०७९ ॥

भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत ।
क्षोभ्यमाणमसंबाधं ग्राहेणेव महत्सरः ॥ ०८० ॥

त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ।
पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ॥ ०८१ ॥

सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः ।
अब्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ०८२ ॥

सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः ।
भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ०८३ ॥

धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः ।
महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ०८४ ॥

एवं सञ्चोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ।
भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ ०८५ ॥

न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ।
भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ०८६ ॥

सोऽपश्यत्तं कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनम् ।
भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ०८७ ॥

ननर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः ।
शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ०८८ ॥

स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते ।
कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ०८९ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् ।
भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ॥ ०९० ॥

तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ०९१ ॥

स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ।
पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ ०९२ ॥

स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ।
आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥ ०९३ ॥

कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् ।
रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ०९४ ॥

अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ।
संततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ ०९५ ॥

भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ।
कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते ॥ ०९६ ॥

ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ।
अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ ०९७ ॥

तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ०९८ ॥

परिवार्य च ते सर्वे गाङ्गेयं रभसं रणे ।
त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरञ्जसा ॥ ०९९ ॥

प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव ।
यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ १०० ॥

ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान् ।
हयान्काञ्चनसंनाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ १०१ ॥

हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०२ ॥

अप्राप्तामेव तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव ।
त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत ॥ १०३ ॥

ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवद्गदाम् ।
भीमसेनो रथात्तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभ ॥ १०४ ॥

सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ।

सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ १०५ ॥

भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः ।
वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरात् ॥ १०६ ॥

भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महाव्रते ।
प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिवैधितः ॥ १०७ ॥

स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत ।
नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ १०८ ॥

धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः ।
पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १०९ ॥

संपूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ।
धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११० ॥

अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
प्रहर्षयन्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १११ ॥

दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ।
शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ ११२ ॥

स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसङ्कुलः ।
महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ॥ ११३ ॥

एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिंदमः ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवम् ॥ ११४ ॥

ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव महारथः ।
तावकानवधीत्क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ॥ ११५ ॥

अध्याय ०५१

सञ्जय उवाच ॥

गतापराह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
रथनागाश्वपत्तीनां सादिनां च महाक्षये ॥ ००१ ॥

द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ।
समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः ॥ ००२ ॥

स लोकविदितानश्वान्निजघान महाबलः ।
द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ॥ ००३ ॥

ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ।
द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ००४ ॥

धृष्टद्युम्नं तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत ।
सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णं विकिरन्निशिताञ्शरान् ॥ ००५ ॥

स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुषर्षभ ॥ ००६ ॥

आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा ।
शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ००७ ॥

लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु तव पौत्रमवस्थितम् ।

अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ००८ ॥

दौर्योधनिस्तु सङ्क्रुद्धः सौभद्रं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००९ ॥

अभिमन्युस्तु सङ्क्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ ।
शरैः पञ्चाशता राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ ०१० ॥

लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ।
मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०११ ॥

तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ।
अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ ०१२ ॥

तौ तत्र समरे हृष्टौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ ०१३ ॥

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ।
पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥ ०१४ ॥

संनिवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः ।
आर्जुनिं रथवंशेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०१५ ॥

स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः ।
न स्म विव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ ०१६ ॥

सौभद्रमथ संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनञ्जयः ।
अभिदुद्राव सङ्क्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजम् ॥ ०१७ ॥

ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् ॥ ०१८ ॥

उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभिः ।
दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ ०१९ ॥

तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ।
तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ०२० ॥

प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः ।
कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः ॥ ०२१ ॥

नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ।
प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शरसंघैः किरीटिनः ॥ ०२२ ॥

सादितध्वजनागास्तु हताश्वा रथिनो भृशम् ।
विप्रद्रुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ ०२३ ॥

विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः ।
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः ॥ ०२४ ॥

हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः ।
अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ०२५ ॥

रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनताडिताः ॥ ०२६ ॥

सगदानुद्यतान्बाहून्सखड्गांश्च विशां पते ।
सप्रासांश्च सतूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ ०२७ ॥

साङ्कुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् ।
निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ॥ ०२८ ॥

परिघाणां प्रवृद्धानां मुद्गराणां च मारिष ।
प्रासानां भिण्डिपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे ॥ ०२९ ॥

परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ।
वर्मणां चापविद्धानां कवचानां च भूतले ॥ ०३० ॥

ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः ।
छत्राणां हेमदण्डानां चामराणां च भारत ॥ ०३१ ॥

प्रतोदानां कशानां च योक्त्राणां चैव मारिष ।
राशयश्चात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ॥ ०३२ ॥

नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत ।
योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथञ्चन ॥ ०३३ ॥

यो यो हि समरे पार्थं पत्युद्याति विशां पते ।
स स वै विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ०३४ ॥

तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ०३५ ॥

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ।
अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ०३६ ॥

एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ।
तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनञ्जयः ॥ ०३७ ॥

न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथञ्चन ।
यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ०३८ ॥

न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ।

अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ०३९ ॥

एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।
वपूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ०४० ॥

तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ ।
श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथञ्चन ॥ ०४१ ॥

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ०४२ ॥

ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ।
अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ॥ ०४३ ॥

तृतीययुद्धदिवसः

अध्याय ०५२

सञ्जय उवाच ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां भीष्मः शांतनवस्ततः ।
अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ ००१ ॥

गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शांतनवस्तदा ।
पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ००२ ॥

गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।

चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ००३ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ॥ ००४ ॥

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ००५ ॥

जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां संनिवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदरैः सानुगैर्वृतः ॥ ००६ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ००७ ॥

मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।
दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ००८ ॥

काननाश्च विकुञ्जाश्च मुक्ताः पुण्ड्राविषस्तथा ।
बृहद्बलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः ॥ ००९ ॥

व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ॥ ०१० ॥

अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ ०१० ॥

दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ।
नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ ०११ ॥

तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
तदनन्तरमेवासीन्नीलो नीलायुधैः सह ॥ ०१२ ॥

नीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्महारथः ।
चेदिकाशिकरूषैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥ ०१३ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ॥ ०१४ ॥

तथैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ।
ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ ०१५ ॥

अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावांश्च ततः परम् ।
भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः ॥ ०१६ ॥

ततोऽभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामं पार्श्वमुपाश्रितः ।
सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ ०१७ ॥

एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च सङ्गताः ॥ ०१८ ॥

ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०१९ ॥

हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते ।
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते निघ्नमानाः परस्परम् ॥ ०२० ॥

धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक्पृथक् ।
बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ ०२१ ॥

दिवस्पृङ्नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।
संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०५३

सञ्जय उवाच ॥

ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।
धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तव भारत ॥ ००१ ॥

शरैरतिरथो युद्धे पातयन्रथयूथपान् ॥ ००१ ॥

ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
धार्तराष्ट्रा रणे यत्ताः पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् ॥ ००२ ॥

प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ००२ ॥

एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम् ।
बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे ॥ ००३ ॥

द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्तद्भिरेव च ।
पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ००४ ॥

उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।
दिशः प्रतिदिशो वापि तत्र जज्ञुः कथञ्चन ॥ ००५ ॥

अनुमानेन सञ्ज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।
वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ॥ ००६ ॥

न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां कथञ्चन ।
रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन धीमता ॥ ००७ ॥

तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना ।
नाभिध्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ००८ ॥

सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
उभयोः सेनयो राजन्व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ ००९ ॥

हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे ।
ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ ०१० ॥

रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः ।
पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे ॥ ०११ ॥

गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ।
संसक्ताः पातयामासुस्तव तेषां च संघशः ॥ ०१२ ॥

पत्तिसंघा रणे पत्तीन्भिण्डिपालपरश्वधैः ।
न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ ०१३ ॥

पदाती रथिनं संख्ये रथी चापि पदातिनम् ।
न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ ०१४ ॥

गजारोहा हयारोहान्पातयां चक्रिरे तदा ।
हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१५ ॥

गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः ।
पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ ०१६ ॥

पत्तिसंघा हयारोहैः सादिसंघाश्च पत्तिभिः ।
पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा ।

प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा ॥ ०१८ ॥

शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरङ्कुशैरपि ।
निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा ॥ ०१९ ॥

परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ ०२० ॥

नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ०२१ ॥

प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ।
दिशश्च विमलाः सर्वाः संबभूवुर्जनेश्वर ॥ ०२२ ॥

उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ।
चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्युद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ ०२४ ॥

ततो द्रोणश्च भीष्मश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ०२५ ॥

एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुः स्म पुनः पुनः ॥ ०२६ ॥

तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ०२७ ॥

तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ।
द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ ०२८ ॥

तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः ।
रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव ॥ ०२९ ॥

विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि ।
व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ०३० ॥

ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अभ्ययात्पाण्डवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ०३१ ॥

तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ।
द्रोणभीष्मौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिंदमौ ॥ ०३२ ॥

किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समर्थान्पार्थिवोत्तमान् ।
आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलम् ॥ ०३३ ॥

ततः प्रववृते भूयः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ।
तावकानां परेषां च समरे विजिगीषताम् ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०५४

सञ्जय उवाच ॥

ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००१ ॥

अथैनं रथवृन्देन कोष्टकीकृत्य भारत ।
शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तादभ्यवारयन् ॥ ००२ ॥

शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह ।
प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि ॥ ००३ ॥

चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ००३ ॥

शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ।
रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ॥ ००४ ॥

तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषम् ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ००५ ॥

साधु साध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ००५ ॥

सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह ।
गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौबलाः ॥ ००६ ॥

तत्र सौबलकाः क्रुद्धा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमम् ।
तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ००७ ॥

सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाभये ।
अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ००८ ॥

तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीम् ।
व्यधमेतां शितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ००९ ॥

द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ०१० ॥

ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ ०११ ॥

तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ ०१२ ॥

कुर्वाणौ तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यवारयत् ॥ ०१३ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् ।
अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ ०१४ ॥

भीमसेनस्तु सङ्क्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम् ।
हृद्यविध्यत्पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ ०१५ ॥

ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरमोहितः ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ ०१६ ॥

तं विसञ्ज्ञमथो ज्ञात्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः ।
अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभिद्यत ॥ ०१७ ॥

ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां समन्ततः ।
निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ ०१८ ॥

पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः ॥ ०१९ ॥

जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविशातनैः ॥ ०१९ ॥

द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ।
नाशक्नुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ ०२० ॥

वार्यमाणं हि भीष्मेण द्रोणेन च विशां पते ।

विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ॥ ०२१ ॥

ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ।
तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुङ्गवौ ॥ ०२२ ॥

सौबलीं समरे सेनां शातयेतां समन्ततः ॥ ०२२ ॥

शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ ।
अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ ०२३ ॥

अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते ।
ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ ०२४ ॥

वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे ।
दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितम् ॥ ०२५ ॥

द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ ०२६ ॥

ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते ।
न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ ०२७ ॥

यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत ।
तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ ०२८ ॥

तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः ।
अन्योन्यस्पर्धया राज.णल्लज्जयान्येऽवतस्थिरे ॥ ०२९ ॥

पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते ।
पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ०३० ॥

संनिवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः ॥ ०३१ ॥

पितामह निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारत ।
नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ०३२ ॥

द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने ।
कृपे चैव महेष्वासे द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ०३३ ॥

न पाण्डवाः प्रतिबलास्तव राजन्कथञ्चन ।
तथा द्रोणस्य सङ्ग्रामे द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ ०३४ ॥

अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह ।
यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ०३५ ॥

सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे ।
न योत्स्ये पाण्डवान्संख्ये नापि पार्षतसात्यकी ॥ ०३६ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च ।
कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ०३७ ॥

यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ।
विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ०३८ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ।
अब्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी ॥ ०३९ ॥

बहुशो हि मया राजंस्तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ०४० ॥

यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ।

करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धवः ॥ ०४१ ॥

अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सह बन्धुभिः ।
मिषतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ०४२ ॥

एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ।
दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता भेरीश्च जघ्निरे भृशम् ॥ ०४३ ॥

पाण्डवापि ततो राजञ्श्रुत्वा तं निनदं महत् ।
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्च व्यनादयन् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०५५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

प्रतिज्ञाते तु भीष्मेण तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ।
क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ ००१ ॥

भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु सञ्जय ।
पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ००३ ॥

सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ००४ ॥

महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ००४ ॥

प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ००५ ॥

धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् ।
महान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥ ००६ ॥

तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्येनं निवर्तस्व स्थिरो भव ।
स्थितोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्त सर्वशः ॥ ००७ ॥

काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।
शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ॥ ००८ ॥

पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः ।
व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००९ ॥

हृतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ।
प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ ०१० ॥

प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।
मातङ्गाङ्गशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ ०११ ॥

वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ ०१२ ॥

न दृष्टं न श्रुतं चापि युद्धमेतादृशं नृप ।
यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ ०१३ ॥

नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः ।

गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतम् ॥ ०१४ ॥

विकीर्णैः कवचैश्चित्रैर्ध्वजैश्छत्रैश्च मारिष ।
शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ ०१५ ॥

विनिर्भिन्नाः शरैः केचिदन्तपीडाविकर्षिणः ।
अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दंशिताः ॥ ०१६ ॥

तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।
मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ ०१७ ॥

आधावाभ्येहि मा गच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि ।
स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ ०१८ ॥

तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ०१९ ॥

शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ०२० ॥

स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ ०२१ ॥

तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा ।
अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ ०२२ ॥

मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे ।
पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ ०२३ ॥

उदीच्यां चैनमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ।
एवं स समरे वीरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ ०२४ ॥

न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् ।
विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्बहून् ॥ ०२५ ॥

कुर्वाणं समरे कर्म सूदयानं च वाहिनीम् ।
व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ॥ ०२६ ॥

अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव ॥ ०२६ ॥

शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ।
भीष्माग्निमभि सङ्क्रुद्धं विनाशाय सहस्रशः ॥ ०२७ ॥

न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ।
नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुवेधिनः ॥ ०२८ ॥

भिनत्त्येकेन बाणेन सुमुक्तेन पतत्रिणा ।
गजकङ्कटसंनाहं वज्रेणेवाचलोत्तमम् ॥ ०२९ ॥

द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्वर्मितानपि ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ॥ ०३० ॥

यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ।
मुहूर्तदृष्टः स मया पातितो भुवि दृश्यते ॥ ०३१ ॥

एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ।
भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ०३२ ॥

प्रकीर्यत महासेना शरवर्षाभितापिता ।
पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ०३३ ॥

यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।

नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडिताः ॥ ०३४ ॥

महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ ०३५ ॥

आविद्धनरनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ ०३६ ॥

जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ ०३७ ॥

विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ ०३८ ॥

तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथयूथपम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ ०३९ ॥

प्रभज्यमानं तत्सैन्यं दृष्ट्वा देवकिनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ०४० ॥

अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ ०४१ ॥

यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ ०४२ ॥

सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ।
इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ ०४३ ॥

बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समन्ततः ।
द्रवतश्च महीपालान्सर्वान्यौधिष्ठिरे बले ॥ ०४४ ॥

दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
भयार्ताः संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ०४५ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनञ्जयः ।
चोदयाश्वान्यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवम् ॥ ०४६ ॥

ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मरथो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ०४७ ॥

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ०४८ ॥

ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनञ्जयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०४९ ॥

क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ०५० ॥

वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ।
चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ०५१ ॥

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा त्रिभिः शरैः ॥ ०५२ ॥

स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ०५३ ॥

विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ०५४ ॥

तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ०५५ ॥

त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनञ्जय ।
प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ०५६ ॥

इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ।
मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ०५७ ॥

अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलान्यचरल्लघु ॥ ०५८ ॥

तथापि भीष्मः सुदृढं वासुदेवधनञ्जयौ ।
विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ०५९ ॥

शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ०६० ॥

पुनश्चापि सुसङ्क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मो व्यावारयद्दिशः ॥ ०६१ ॥

वार्ष्णेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः ।
मुहुरभ्युत्स्मयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ०६२ ॥

ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ०६३ ॥

भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ।
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ०६४ ॥

वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।

युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ०६५ ॥

अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा ।
अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ०६६ ॥

एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ ०६७ ॥

द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्दृश्य सोमकान् ॥ ०६८ ॥

आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ ०६८ ॥

सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ।
भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ०६९ ॥

अर्जुनोऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानो हि संयुगे ।
कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ॥ ०७० ॥

तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ०७१ ॥

तेषां बहुत्वाद्धि भृशं शराणां ; दिशोऽथ सर्वाः पिहिता बभूवुः ।
न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमि ;र्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ॥ ०७२ ॥

ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा ; दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ॥ ०७२ ॥

द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च ; भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा ; विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ॥ ०७३ ॥

प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे ; वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ।

किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रु ;र्निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ ०७४ ॥

तं वाजिपादातरथौघजालै ;रनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ।
किरीटिनं संपरिवार्यमाणं ; शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च ॥ ०७५ ॥

ततस्तु दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ ; पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ।
अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ ; शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ॥ ०७६ ॥

स तान्यनीकानि महाधनुष्मा ;ञ्शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ।
चकार साहाय्यमथार्जुनस्य ; विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ॥ ०७७ ॥

विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघं ; भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ।
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं ; प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ॥ ०७८ ॥

क्व क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः ; सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ।
मा स्वां प्रतिज्ञां जहत प्रवीराः ; स्वं वीरधर्मं परिपालयध्वम् ॥ ०७९ ॥

तान्वासवानन्तरजो निशम्य ; नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात् ।
पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च ; भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ ०८० ॥

अमृष्यमाणः स ततो महात्मा ; यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ।
उवाच शैनेयमभिप्रशंस ;न्दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात् ॥ ०८१ ॥

ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर ; येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ।
भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं ; द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ॥ ०८२ ॥

नासौ रथः सात्वत कौरवाणां ; क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ।
तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं ; प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ॥ ०८३ ॥

निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ ; द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरम् ।
प्रीतिं करिष्यामि धनञ्जयस्य ; राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ॥ ०८४ ॥

निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रां ;स्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।
राज्येन राजानमजातशत्रुं ; संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ०८५ ॥

ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः ; सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ।
क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं ; रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ॥ ०८६ ॥

सङ्कम्पयन्गां चरणैर्महात्मा ; वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ।
मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पः ; सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ॥ ०८७ ॥

सोऽभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये ; क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।
व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे ; घनो यथा खेऽचिरभापिनद्धः ॥ ०८८ ॥

सुदर्शनं चास्य रराज शौरे ;स्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ।
यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं ; रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ०८९ ॥

तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं ; क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं ; रराज नारायणबाहुनालम् ॥ ०९० ॥

तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः ; क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः ; क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा ॥ ०९१ ॥

स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः ; संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।
अभ्युत्पत.ण्ल्लोकगुरुर्बभासे ; भूतानि धक्ष्यन्निव कालवह्निः ॥ ०९२ ॥

तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं ; समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम् ।
असंभ्रमात्कार्मुकबाणपाणी ; रथे स्थितः शांतनवोऽभ्युवाच ॥ ०९३ ॥

एह्येहि देवेश जगन्निवास ; नमोऽस्तु ते शार्ङ्गरथाङ्गपाणे ।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ ; रथोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ॥ ०९४ ॥

त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण ; श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ ; लोकैस्त्रिभिर्वीर तवाभियानात् ॥ ०९५ ॥

रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावा ;न्पार्थोऽप्यनुद्रुत्य यदुप्रवीरम् ।
जग्राह पीनोत्तमलम्बबाहुं ; बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ ०९६ ॥

निगृह्यमाणश्च तदादिदेवो ; भृशं सरोषः किल नाम योगी ।
आदाय वेगेन जगाम विष्णु ;र्जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ ०९७ ॥

पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ ; भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।
बलान्निजग्राह किरीटमाली ; पदेऽथ राजन्दशमे कथञ्चित् ॥ ०९८ ॥

अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं ; प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।
उवाच कोपं प्रतिसंहरेति ; गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ ०९९ ॥

न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं ; पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
अन्तं करिष्यामि यथा कुरूणां ; त्वयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥ १०० ॥

ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्मै ; जनार्दनः प्रीतमना निशम्य ।
स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य ; रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०१ ॥

स तानभीषून्पुनराददानः ; प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता ।
विनादयामास ततो दिशश्च ; स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०२ ॥

व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं ; रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रम् ।
विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं ; विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०३ ॥

मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा ; नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः ; सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ १०४ ॥

गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो ; जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ।

जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः ; सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०५ ॥

तं कौरवाणामधिपो बलेन ; भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः ; कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ १०६ ॥

अथार्जुनाय प्रजहार भल्ला ;न्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान् ।
दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं ; शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिम् ॥ १०७ ॥

स सप्तभिः सप्त शरप्रवेका ;न्संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।
शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं ; क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ १०८ ॥

ततः शुभामापततीं स शक्तिं ; विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्ताम् ।
गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां ; द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ १०९ ॥

ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य ; चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं ; प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११० ॥

तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा ; सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णै ;र्निवारयामास किरीटमाली ॥ १११ ॥

शिलीमुखाः पार्थधनुःप्रमुक्ता ; रथान्ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ।
निकृत्य देहान्विविशुः परेषां ; नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणाम् ॥ ११२ ॥

ततो दिशश्चानुदिशश्च पार्थः ; शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां ; किरीटमाली व्यथयां चकार ॥ ११३ ॥

तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते ; शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्वनेन ; भभूवुरुग्राश्च रणप्रणादाः ॥ ११४ ॥

गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा ; विराटराजप्रमुखा नृवीराः ।
पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीर ;स्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥ ११५ ॥

सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि ; यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः संनतिमेव जग्मु ;र्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ ११६ ॥

तस्मिन्सुघोरे नृपसंप्रहारे ; हताः प्रवीराः सरथाः ससूताः ।
गजाश्च नाराचनिपाततप्ता ; महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ ११७ ॥

परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः ; किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः ; पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ ११८ ॥

निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला ; ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु ।
पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये ; हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ॥ ११९ ॥

बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा ; विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् ।
ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राज ;न्महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः ॥ १२० ॥

ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना ; नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ।
नदी सुघोरा नरदेहफेना ; प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२१ ॥

वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा ; प्रसुस्रुता भैरवारावरूपा ।
परेतनागाश्वशरीररोधा ; नरान्त्रमज्जाभृतमांसपङ्का ॥ १२२ ॥

प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता ; शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला ।
शरीरसंघातसहस्रवाहिनी ; विशीर्णनानाकवचोर्मिसङ्कुला ॥ १२३ ॥

नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा ; विनाशपातालवती भयावहा ।
तां कङ्कमालावृतगृध्रकह्वैः ; क्रव्यादसंघैश्च तरक्षुभिश्च ॥ १२४ ॥

उपेतकूलां ददृशुः समन्ता ;त्क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ।
प्रवर्तितामर्जुनबाणसंघै ;र्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् ॥ १२५ ॥

ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः ; पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां ; सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान् ॥ १२६ ॥

विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ ; गाण्डीवधन्वा च जनार्दनश्च ॥ १२६ ॥

ततो रविं संहृतरश्मिजालं ; दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ।
तदैन्द्रमस्त्रं विततं सुघोर ;मसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पम् ॥ १२७ ॥

अथापयानं कुरवः सभीष्माः ; सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ।
चक्रुर्निशां संधिगतां समीक्ष्य ; विभावसोर्लोहितराजियुक्ताम् ॥ १२८ ॥

अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके ; विजित्य शत्रूंश्च धनञ्जयोऽपि ।
ययौ नरेन्द्रैः सह सोदरैश्च ; समाप्तकर्मा शिबिरं निशायाम् ॥ १२९ ॥

ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां ; निशामुखे घोरतरः प्रणादः ॥ १२९ ॥

रणे रथानामयुतं निहत्य ; हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे ; निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ॥ १३० ॥

महत्कृतं कर्म धनञ्जयेन ; कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ॥ १३० ॥

श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा ; तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
द्रोणः कृपः सैन्धवबाह्लिकौ च ; भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ॥ १३१ ॥

स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः ; किरीटिना लोकमहारथेन ॥ १३१ ॥

इति ब्रुवन्तः शिबिराणि जग्मुः ; सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तै ;र्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ॥ १३२ ॥

किरीटिवित्रासितसर्वयोधा ; चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् ॥ १३२ ॥

चतुर्थयुद्धदिवसः

अध्याय ०५६

सञ्जय उवाच ॥

व्युष्टां निशां भारत भारताना ;मनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।
ययौ सपत्नान्प्रति जातकोपो ; वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ ००१ ॥

तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ; तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
जयद्रथश्चातिबलो बलौघै ;र्नृपास्तथान्येऽनुययुः समन्तात् ॥ ००२ ॥

स तैर्महद्भिश्च महारथै ;श्च तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।
रराज राजोत्तम राजमुख्यै ;र्वृतः स देवैरिव वज्रपाणिः ॥ ००३ ॥

तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता ; दोधूयमानाश्च महापताकाः ।
सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा ; महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ००४ ॥

सा वाहिनी शांतनवेन राज्ञा ; महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।
बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा ; जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ००५ ॥

ततो रणायाभिमुखी प्रयाता ; प्रत्यर्जुनं शांतनवाभिगुप्ता ।
सेना महोग्रा सहसा कुरूणां ; वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ००६ ॥

तं व्यालनानाविधगूढसारं ; गजाश्वपादातरथौघपक्षम् ।
व्यूहं महामेघसमं महात्मा ; ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ००७ ॥

स निर्ययौ केतुमता रथेन ; नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ।
वरूथिना सैन्यमुखे महात्मा ; वधे धृतः सर्वसपत्नयूनाम् ॥ ००८ ॥

सूपस्करं सोत्तरबन्धुरेषं ; यत्तं यदूनामृषभेण संख्ये ।
कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ ; सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ००९ ॥

प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन ; किरीटिना लोकमहारथेन ।
तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीया ;श्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ ०१० ॥

यथा हि पूर्वेऽहनि धर्मराज्ञा ; व्यूहः कृतः कौरवनन्दनेन ।
तथा तथोद्देशमुपेत्य तस्थुः ; पाञ्चालमुख्यैः सह चेदिमुख्याः ॥ ०११ ॥

ततो महावेगसमाहतानि ; भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ।
शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ; सर्वेष्वनीकेषु ससिंहनादाः ॥ ०१२ ॥

ततः सबाणानि महास्वनानि ; विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ।
क्षणेन भेरीपणवप्रणादा ;नन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ॥ ०१३ ॥

तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्ष ;मुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम् ।
महावितानावततप्रकाश ;मालोक्य वीराः सहसाभिपेतुः ॥ ०१४ ॥

रथी रथेनाभिहतः ससूतः ; पपात साश्वः सरथः सकेतुः ।
गजो गजेनाभिहतः पपात ; पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ ०१५ ॥

आवर्तमानान्यभिवर्तमानै ;र्बाणैः क्षतान्यद्भुतदर्शनानि ।
प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि ; सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ॥ ०१६ ॥

सुवर्णतारागणभूषितानि ; शरावराणि प्रहितानि वीरैः ।
विदार्यमाणानि परश्वधैश्च ; प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम् ॥ ०१७ ॥

गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाः ; केचित्ससूता रथिनः प्रपेतुः ।
गजर्षभाश्चापि रथर्षभेण ; निपेतिरे बाणहताः पृथिव्याम् ॥ ०१८ ॥

गजौघवेगोद्धतसादितानां ; श्रुत्वा निषेदुर्वसुधां मनुष्याः ।
आर्तस्वरं सादिपदातियूनां ; विषाणगात्रावरताडितानाम् ॥ ०१९ ॥

संभ्रान्तनागाश्वरथे प्रसूते ; महाभये सादिपदातियूनाम् ।
महारथैः संपरिवार्यमाणं ; ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ ०२० ॥

तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः ; सदश्ववेगोद्धतवीर्ययातः ।
महास्त्रबाणाशनिदीप्तमार्गं ; किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् ॥ ०२१ ॥

तथैव शक्रप्रतिमानकल्प ;मिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः ।
कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च ; दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥ ०२२ ॥

ततो रथानीकमुखादुपेत्य ; सर्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्मा ।
जवेन शूरोऽभिससार सर्वा ;स्तथार्जुनस्यात्र सुतोऽभिमन्युः ॥ ०२३ ॥

तेषां महास्त्राणि महारथाना ;मसक्तकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः ।
बभौ महामन्त्रहुतार्चिमाली ; सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ॥ ०२४ ॥

ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनां ; कृत्वा नदीं वैशसने रिपूणाम् ।
जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो ; महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ॥ ०२५ ॥

ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन ; गाण्डीवनिर्ह्रादमहास्वनेन ।
विपाठजालेन महास्त्रजालं ; विनाशयामास किरीटमाली ॥ ०२६ ॥

तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणा ;मसक्तकर्मा कपिराजकेतुः ।
भीष्मं महात्माभिववर्ष तूर्णं ; शरौघजालैर्विमलैश्च भल्लैः ॥ ०२७ ॥

एवंविधं कार्मुकभीमनाद ;मदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।
ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च ; तद्वैरथं भीष्मधनञ्जयाभ्याम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०५७

सञ्जय उवाच ॥

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ ००१ ॥

संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ।
पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ ००२ ॥

नाभिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे ।
बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रे नापि च लाघवे ॥ ००३ ॥

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथोऽनदत् ॥ ००४ ॥

पीडयानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते ।
दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००५ ॥

ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ।
प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ००६ ॥

तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ।
व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ००७ ॥

स द्रौणिमिषुणैकेन विद्धा शल्यं च पञ्चभिः ।
ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिरपवर्जयत् ॥ ००८ ॥

रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ।
शितेनोरगसङ्काशां पत्रिणा विजहार ताम् ॥ ००९ ॥

शल्यस्य च महाघोरानस्यतः शतशः शरान् ।
निवार्यार्जुनदायादो जघान समरे हयान् ॥ ०१० ॥

भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः ।
नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः कार्ष्णेर्बाहुबलाश्रयात् ॥ ०११ ॥

ततस्त्रिगर्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः ।
पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ ०१२ ॥

धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि ।
सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ ०१३ ॥

तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ रथर्षभौ ।
ददर्श राजन्पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ॥ ०१४ ॥

स वारणरथौघानां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः ।
वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ ०१५ ॥

धनुर्विस्फार्य सङ्क्रुद्धश्चोदयित्वा वरूथिनीम् ।
ययौ तन्मद्रकानीकं केकयांश्च परंतपः ॥ ०१६ ॥

तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ।
प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ ०१७ ॥

सोऽर्जुनं प्रमुखे यान्तं पाञ्चाल्यः कुरुनन्दन ।
त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्पयत् ॥ ०१८ ॥

ततः स मद्रकान्हत्वा दशभिर्दशभिः शरैः ।
हृष्ट एको जघानाश्वं भल्लेन कृतवर्मणः ॥ ०१९ ॥

दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः ।
जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ ०२० ॥

ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ।
अविध्यत्त्रिंशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ ०२१ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् ॥ ०२२ ॥

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत् ।
अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ ०२३ ॥

स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ ।
पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ ०२४ ॥

स सङ्गृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम् ।
पदातिस्तूर्णमभ्यर्छद्रथस्थं द्रुपदात्मजम् ॥ ०२५ ॥

तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम् ।
भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ ०२६ ॥

दीप्यन्तमिव शस्त्रार्च्या मत्तवारणविक्रमम् ।
अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०२७ ॥

तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः ।

शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ ०२८ ॥

बाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः ।
त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ॥ ०२९ ॥

तस्य राजन्सनिस्त्रिंशं सुप्रभं च शरावरम् ।
हतस्य पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ०३० ॥

तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ०३१ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे ।
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ॥ ०३२ ॥

ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ०३३ ॥

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ।
ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ०३४ ॥

ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ।
आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ०३५ ॥

तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः ।
आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ०३६ ॥

पञ्चमयुद्धदिवसः

अध्याय ०५८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय ।
यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ ००१ ॥

नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि ।
अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ ००२ ॥

हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय ।
पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ००३ ॥

युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति ।
पाण्डवा विजयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ००४ ॥

सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ।
अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ००५ ॥

तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवाः ।
मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन सञ्जय ॥ ००६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् ।
शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ००७ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ।
पीडयामास सङ्क्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ००८ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् ।
न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ००९ ॥

नान्तरं ददृशे कश्चित्तयोः संरब्धयो रणे ।
मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् ॥ ०१० ॥

ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ०११ ॥

अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत ।
गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलधारिणः ॥ ०१२ ॥

अभिमन्युस्तु सङ्क्रुद्धो धृष्टद्युम्ने निपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ ०१३ ॥

ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः ।
आर्तायनिममेयात्मा विव्याध विशिखैस्त्रिभिः ॥ ०१४ ॥

ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽऽर्जुनिं रणे ।
मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ ०१५ ॥

दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती ।
दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ ०१६ ॥

सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत ।
एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ ०१७ ॥

तान्भीमसेनः सङ्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०१८ ॥

नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते ।
अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः ॥ ०१९ ॥

ते वै समीयुः सङ्ग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्दाशरथे युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ ०२० ॥

शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिनर्दन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ०२१ ॥

ते यत्ता जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः ।
महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ॥ ०२२ ॥

दुर्योधनस्तु सङ्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ।
विव्याध निशितैर्बाणैश्चतुर्भिस्त्वरितो भृशम् ॥ ०२३ ॥

दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।
दुर्मुखो नवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ॥ ०२४ ॥

विविंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ ०२४ ॥

तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ०२५ ॥

सत्यव्रतं तु समरे पुरुमित्रं च भारत ।
अभिमन्युरविध्यत्तौ दशभिर्दशभिः शरैः ॥ ०२६ ॥

माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
छादयेतां शरव्रातैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२७ ॥

ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रीयौ रथिनां वरौ ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ०२८ ॥

छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ ०२८ ॥

अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ ०२९ ॥

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ०३० ॥

दुर्योधनस्तु सङ्क्रुद्धो मागधं समचोदयत् ।
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ०३१ ॥

मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ०३१ ॥

आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ।
गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ॥ ०३२ ॥

अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ०३३ ॥

स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे बली ।
भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ०३४ ॥

तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना ।
व्यत्यचेष्टन्त संहत्य गजा भीमस्य नर्दतः ॥ ०३५ ॥

ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०३६ ॥

पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ।
अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ॥ ०३७ ॥

क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैरपि ।
पातयन्तोत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ०३८ ॥

शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ०३९ ॥

हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः ।
अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ०४० ॥

धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ०४१ ॥

मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमम् ।
प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ०४२ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य गजोत्तमम् ।
जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ०४३ ॥

तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरञ्जयः ।
राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापहरच्छिरः ॥ ०४४ ॥

विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः ।
व्यचरत्समरे मृद्नन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ०४५ ॥

एकप्रहाराभिहतान्भीमसेनेन कुञ्जरान् ।
अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ०४६ ॥

भग्नदन्तान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्च वारणान् ।

भग्नपृष्ठान्भग्नकुम्भान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ०४७ ॥

नदतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गजान् ।
विमूत्रान्भग्नसंविग्नांस्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ०४८ ॥

भीमसेनस्य मार्गेषु गतासून्पर्वतोपमान् ।
अपश्याम हतान्नागान्निष्टनन्तस्तथापरे ॥ ०४९ ॥

वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥ ०५० ॥

मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः ।
व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ०५१ ॥

गजानां रुधिराक्तां तां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ॥ ०५२ ॥

निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।
सहसा प्राद्रवञ्शिष्टा मृद्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ०५३ ॥

तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ०५४ ॥

शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितो गजशोणितैः ।
कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ॥ ०५५ ॥

व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत ।
नृत्यमानमपश्याम नृत्यन्तमिव शङ्करम् ॥ ०५६ ॥

यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ ०५७ ॥

विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च ।
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ०५८ ॥

यथा पशूनां संघातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयत् ॥ ०५९ ॥

गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
स्वान्यनीकानि मृद्नन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ०६० ॥

महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान् ।
अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ०६१ ॥

अध्याय ०५९

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्हते गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ ००१ ॥

ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् ।
अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ ००२ ॥

तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि दुरुत्सहम् ।
आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ००३ ॥

रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् ।
अथानन्तमपारं च नरेन्द्रस्तिमितह्रदम् ॥ ००४ ॥

तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ००५ ॥

तदाश्चर्यमपश्याम श्रद्धेयमपि चाद्भुतम् ।
भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुषम् ॥ ००६ ॥

उदीर्णां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
असंभ्रमं भीमसेनो गदया समताडयत् ॥ ००७ ॥

स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां वरः ।
अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ००८ ॥

तस्मिन्सुतुमुले घोरे काले परमदारुणे ।
भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ००९ ॥

द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी च महारथः ।
न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् ॥ ०१० ॥

ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ०११ ॥

पोथयन्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि चाभिभूः ॥ ०११ ॥

व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
विनिघ्नन्समरे सर्वान्युगान्ते कालवद्विभुः ॥ ०१२ ॥

ऊरुवेगेन सङ्कर्षन्रथजालानि पाण्डवः ।
प्रमर्दयन्गजान्सर्वान्नड्वलानीव कुञ्जरः ॥ ०१३ ॥

मृद्नन्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।

सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातिनः ॥ ०१४ ॥

तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
रणाङ्गणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभम् ॥ ०१५ ॥

पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् ॥ ०१६ ॥

ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ ०१६ ॥

आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये ॥ ०१७ ॥

तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः ।
दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ ०१८ ॥

यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ ०१९ ॥

प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम् ।
ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ०२० ॥

तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् ।
दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ ०२१ ॥

महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
छादयञ्शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ०२२ ॥

तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षणः ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः ; शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।
निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन ; स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ ०२४ ॥

तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशैः ; शरान्धमन्तं धनुषा दृढेन ।
नाशक्नुवन्वारयितुं तदानीं ; सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ ०२५ ॥

अविध्यदेनं निशितैः शराग्रै ;रलम्बुसो राजवरार्श्यशृङ्गिः ।
तं वै चतुर्भिः प्रतिविध्य वीरो ; नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ ०२६ ॥

अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य ; मध्ये रिपूणां परिवर्तमानम् ।
प्रावर्तयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च ; पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ ०२७ ॥

नाशक्नुवन्वारयितुं वरिष्ठं ; मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम् ।
न तत्र कश्चिन्नविषण्ण आसी ;दृते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् ॥ ०२८ ॥

स ह्याददानो धनुरुग्रवेगं ; भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ।
दृष्ट्वा रथान्स्वान्व्यपनीयमाना ;न्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०६०

सञ्जय उवाच ॥

ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः ।
अविध्यद्भृशसङ्क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ००१ ॥

कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ००२ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
सौमदत्तिं रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ००३ ॥

तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे ।
परिवार्य स्थिताः संख्ये समन्तात्सुमहौजसः ॥ ००४ ॥

भीमसेनस्तु सङ्क्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ॥ ००५ ॥

रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ॥ ००६ ॥

विव्याध निशितैः षड्भिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ००६ ॥

दुर्योधनस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ ००७ ॥

ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
मामेव भृशसङ्क्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ॥ ००९ ॥

एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।
तस्मान्ममाश्वान्सङ्ग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे ॥ ०१० ॥

एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ॥ ०११ ॥

नन्दकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०११ ॥

तं तु दुर्योधनः षष्ट्या विद्ध्वा भीमं महाबलम् ।
त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत ॥ ०१२ ॥

भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भास्वरम् ।
मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभी राजा हसन्निव ॥ ०१३ ॥

भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा ।
पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ ०१४ ॥

अमृष्यमाणः सङ्क्रुद्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् ।
पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

समादत्त च संरब्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् ।
तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ ०१६ ॥

सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् ॥ ०१७ ॥

संधत्त विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम् ।
तेनाजघान सङ्क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ ०१८ ॥

स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ।
स निषण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ ०१९ ॥

तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः ।
नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ ०२० ॥

ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् ।
पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ ०२१ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां भीमसेनो महाबलः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ०२२ ॥

शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ।
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ ०२३ ॥

प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ।
सेनापतिः सुषेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ ०२४ ॥

उग्रो भीमरथो भीमो भीमबाहुरलोलुपः ।
दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ ०२५ ॥

विसृजन्तो बहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ ०२६ ॥

पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ।
सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको यथा ॥ ०२७ ॥

सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ ०२७ ॥

जलसंधं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ।
सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०२८ ॥

उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ।
पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ०२९ ॥

भीमबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ।
निनाय समरे भीमः परलोकाय मारिष ॥ ०३० ॥

भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव ।
भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनम् ॥ ०३१ ॥

ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ।
मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ ०३२ ॥

पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ।
शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ॥ ०३३ ॥

विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ०३३ ॥

ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ।
एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ०३४ ॥

यथाप्राग्र्यान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च सङ्गतान् ।
निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रमथ्नीत पार्थिवाः ॥ ०३५ ॥

एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्क्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ०३६ ॥

भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते ।
अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ०३७ ॥

आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः ।
अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ०३८ ॥

अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः ।
भीमस्याच्छादनं संख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः ॥ ०३९ ॥

त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
गजं च शरवृष्ट्या तं बिभिदुस्ते समन्ततः ॥ ०४० ॥

स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः प्राद्रवद्द्विगुणं पदम् ।

प्राग्ज्योतिषगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ०४१ ॥

सञ्जातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ।
गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ०४२ ॥

स चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः ।
अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ॥ ०४३ ॥

द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ॥ ०४३ ॥

तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ।
असह्यं मन्यमानास्ते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ०४४ ॥

ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
आजघान नरव्याघ्र शरेण नतपर्वणा ॥ ०४५ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ०४६ ॥

तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितम् ।
ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ०४७ ॥

ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ।
सङ्क्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०४८ ॥

स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ।
अदृश्यत निमेषार्धाद्घोररूपं समाश्रितः ॥ ०४९ ॥

ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम् ।
तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः ॥ ०५० ॥

अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः ॥ ०५१ ॥

महाकायास्त्रिधा राजन्प्रस्रवन्तो मदं बहु ।
तेजोवीर्यबलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ ०५२ ॥

घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तं ततः ।
सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ॥ ०५३ ॥

ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ॥ ०५४ ॥

भगदत्तस्य तं नागं विषाणैस्तेऽभ्यपीडयन् ॥ ०५४ ॥

संपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शरातुरः ।
सोऽनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ०५५ ॥

तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनम् ।
श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानं च सुयोधनम् ॥ ०५६ ॥

एष युध्यति सङ्ग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना ।
भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥ ०५७ ॥

राक्षसश्च महामायः स च राजातिकोपनः ।
तौ समेतौ महावीर्यौ कालमृत्युसमावुभौ ॥ ०५८ ॥

श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः ।
हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुवतो ध्वनिः ॥ ०५९ ॥

तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ।
अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्ष्यते ॥ ०६० ॥

ते त्वरध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे ।
महान्हि वर्तते रौद्रः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ॥ ०६१ ॥

भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ।
युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युताः ॥ ०६२ ॥

भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः ।
सहिताः सर्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ॥ ०६३ ॥

उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ॥ ०६३ ॥

तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ॥ ०६४ ॥

तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ॥ ०६५ ॥

तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।
भीष्मः शांतनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ ०६६ ॥

न रोचते मे सङ्ग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ।
बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ॥ ०६७ ॥

नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ।
लब्धलक्ष्यः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः ॥ ०६८ ॥

पाञ्चालैः पाण्डवेयैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ०६८ ॥

तन्न मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
घुष्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ०६९ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्म कौरवाः ।
उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयार्दिताः ॥ ०७० ॥

कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ०७१ ॥

एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ।
पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ०७२ ॥

कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिबिरं स्वकम् ।
व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ॥ ०७३ ॥

शरविक्षतगात्राश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
युद्धे सुमनसो भूत्वा शिबिरायैव जग्मिरे ॥ ०७४ ॥

पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ ।
पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ०७५ ॥

नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ।
सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्राञ्शङ्खनिस्वनैः ॥ ०७६ ॥

विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।
घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ ०७७ ॥

प्रयाताः शिबिरायैव निशाकाले परंतपाः ॥ ०७७ ॥

दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ।
मुहूर्तं चिन्तयामास बाष्पशोकसमाकुलः ॥ ०७८ ॥

ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिबिरस्य यथाविधि ।

प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ ०७९ ॥

अध्याय ०६१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव सञ्जय ।
श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ ००१ ॥

पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा सञ्जय सर्वशः ।
चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ ००२ ॥

ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम ।
यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन सञ्जय ॥ ००३ ॥

यत्र भीष्ममुखाञ्शूरानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ।
पाण्डवानामनीकानि योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ००४ ॥

केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ॥ ००५ ॥

येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ॥ ००५ ॥

पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं स्म पाण्डवैः ।
मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ॥ ००६ ॥

यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन सञ्जय ॥ ००७ ॥

न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथञ्चन ।
समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ॥ ००८ ॥

पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ।
घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भीमो न संशयः ॥ ००९ ॥

न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतान्रणे ।
ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय ॥ ०१० ॥

तस्मान्मे कारणं सूत युक्तिं चैव विशेषतः ।
पृच्छतोऽद्य यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ०११ ॥

दुर्योधनोऽपि यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे ।
भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः ॥ ०१२ ॥

द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ ०१२ ॥

निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् ।
विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ॥ ०१३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।
नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम् ॥ ०१४ ॥

न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः ॥ ०१४ ॥

युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
धर्मेण सर्वकार्याणि कीर्तितानीति भारत ॥ ०१५ ॥

आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ०१५ ॥

न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः ।
श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०१६ ॥

तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ॥ ०१६ ॥

तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ।
निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे ॥ ०१७ ॥

सुबहूनि नृशंसानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ।
निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः ॥ ०१८ ॥

सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ।
सापह्नवाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ॥ ०१९ ॥

न चैनान्बहु मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते ॥ ०१९ ॥

तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ।
संप्राप्तं सुमहद्घोरं फलं किंपाकसंनिभम् ॥ ०२० ॥

स तद्भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ ०२० ॥

नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृज्जनैः ।
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ ०२१ ॥

तथा मया चाप्यसकृद्वार्यमाणो न गृह्णसि ।
वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ॥ ०२२ ॥

पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् ॥ ०२२ ॥

श‍ृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ॥ ०२३ ॥

तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ॥ ०२३ ॥

दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ।
दृष्ट्वा भ्रातॄन्रणे सर्वान्निर्जितान्सुमहारथान् ॥ ०२४ ॥

शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः ।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ॥ ०२५ ॥

यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे श‍ृणु जनेश्वर ॥ ०२५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

त्वं च द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ०२६ ॥

भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ०२७ ॥

त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।
पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ ०२८ ॥

तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे ॥ ०२९ ॥

भीष्म उवाच ॥

श‍ृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।

बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ०३० ॥

क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव चाभिभो ॥ ०३१ ॥

भुञ्जेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्नन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ०३२ ॥

न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डूनवमन्यसे ॥ ०३३ ॥

यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ०३४ ॥

नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति ।
यो जयेत्पाण्डवान्संख्ये पालिताञ्शार्ङ्गधन्वना ॥ ०३५ ॥

यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ०३६ ॥

पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।
पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ०३७ ॥

मध्ये तेषां समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
विमानं जाज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ०३८ ॥

ध्यानेनावेद्य तं ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा परमं परमेश्वरम् ॥ ०३९ ॥

ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ०४० ॥

यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ०४१ ॥

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो ; विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।
विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा ;द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ०४२ ॥

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत ।
जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ०४३ ॥

पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।
भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ०४४ ॥

असंख्येयगुणाजेय जय सर्वपरायण ।
नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ०४५ ॥

सर्वगुह्यगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।
विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ०४६ ॥

महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय ।
हरिवास विशामीश विश्वावासामिताव्यय ॥ ०४७ ॥

व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सेन्द्रिय ।
असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ०४८ ॥

अनन्त विदितप्रज्ञ नित्यं भूतविभावन ।
कृतकार्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयाजय ॥ ०४९ ॥

गुह्यात्मन्सर्वभूतात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ।
भूतार्थतत्त्व लोकेश जय भूतविभावन ॥ ०५० ॥

आत्मयोने महाभाग कल्पसङ्क्षेपतत्पर ।
उद्भावन मनोद्भाव जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ०५१ ॥

निसर्गसर्गाभिरत कामेश परमेश्वर ।
अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्ने विजयप्रद ॥ ०५२ ॥

प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।
आत्मभूत महाभूत कर्मात्मञ्जय कर्मद ॥ ०५३ ॥

पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः ।
मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ०५४ ॥

बलं तपश्च सत्यं च धर्मः कामात्मजः प्रभो ।
तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ॥ ०५५ ॥

अश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ।
वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ०५६ ॥

न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवम् ॥ ०५७ ॥

त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाहिताः ।
अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ०५८ ॥

ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ०५९ ॥

एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ॥ ०६० ॥

त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम् ।

त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ०६१ ॥

पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् ।
तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ०६२ ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च ।
जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे प्रभो ॥ ०६३ ॥

यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादमयं विभो ।
वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ०६४ ॥

सृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्वमात्मनास्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ॥ ०६५ ॥

प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।
अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ०६६ ॥

वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
विभज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो ॥ ०६७ ॥

तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ०६८ ॥

त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम ।
तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ०६९ ॥

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः ; कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो ।
अनादिमध्यान्तमपारयोगं ; लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ०७० ॥

अध्याय ०६२

भीष्म उवाच ॥

ततः स भगवान्देवो लोकानां परमेश्वरः ।
ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ ००१ ॥

विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।
तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ००२ ॥

ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।
कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ००३ ॥

को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।
वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।
देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ००५ ॥

यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ।
भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ००६ ॥

तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।
जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ००७ ॥

मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।
असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ००८ ॥

सङ्ग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ००९ ॥

तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ।
मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ ०१० ॥

नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती ॥ ०११ ॥

अजेयौ समरे यत्तौ सहितावमरैरपि ।
मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ ०१२ ॥

तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः ।
वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ ०१३ ॥

तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ।
नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ०१४ ॥

एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ।
एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ ०१५ ॥

एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं महत् ।
एतत्पुरुषसञ्ज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ ०१६ ॥

एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।
एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ ०१७ ॥

तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चामितविक्रमः ।
नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ ०१८ ॥

यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्सुमन्दधीः ।
हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ०१९ ॥

योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।

अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ ०२० ॥

देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्चसम् ।
पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥ ०२१ ॥

किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयङ्करम् ।
अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ ०२२ ॥

एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ ०२३ ॥

एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वान्देवगणान्पुरा ।
विसृज्य सर्वलोकात्मा जगाम भवनं स्वकम् ॥ ०२४ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।
कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ ०२५ ॥

एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ ०२६ ॥

जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ ०२७ ॥

एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।
वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् ॥ ०२८ ॥

यस्यासावात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।
कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ ०२९ ॥

वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्वेदपारगैः ।
मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धीमता ॥ ०३० ॥

मा पाण्डवैः सार्धमिति तच्च मोहान्न बुध्यसे ॥ ०३० ॥

मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।
यस्माद्विषसि गोविन्दं पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥ ०३१ ॥

नरनारायणौ देवौ नान्यो द्विष्याद्धि मानवः ॥ ०३१ ॥

तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः ।
सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ०३२ ॥

लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ०३३ ॥

राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०३४ ॥

तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च ।
धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ०३५ ॥

श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः ।
बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ०३६ ॥

स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ।
वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ०३७ ॥

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ०३८ ॥

द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।
सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ॥ ०३९ ॥

स एष सर्वासुरमर्त्यलोकं ; समुद्रकक्ष्यान्तरिताः पुरीश्च ।
युगे युगे मानुषं चैव वासं ; पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ०४० ॥

अध्याय ०६३

दुर्योधन उवाच ॥

वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ।
तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

वासुदेवो महद्भूतं संभूतं सह दैवतैः ।
न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ००२ ॥

सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ ००३ ॥

स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ००४ ॥

सर्वतोयमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ॥ ००४ ॥

मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च ।

सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ००५ ॥

एष लोकान्ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह ।
निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ॥ ००६ ॥

एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः ।
एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ॥ ००७ ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
उभे संध्ये दिशः खं च नियमं च जनार्दनः ॥ ००८ ॥

ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवानु कल्पयत् ।
स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ००९ ॥

अग्रजं सर्वभूतानां सङ्कर्षणमकल्पयत् ।
शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ ०१० ॥

यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।
ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ०११ ॥

कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम् ।
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ ०१२ ॥

तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ॥ ०१३ ॥

वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ ०१३ ॥

एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।

परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ ०१४ ॥

मुखतोऽसृजद्ब्राह्मणान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ।
वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ॥ ०१५ ॥

तपसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ ०१५ ॥

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन्केशवं महदाप्नुयात् ॥ ०१६ ॥

केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ।
एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ ०१७ ॥

एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम् ।
कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ ०१८ ॥

यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।
सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ ०१९ ॥

ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
भये महति ये मग्नाः पाति नित्यं जनार्दनः ॥ ०२० ॥

एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।
सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ॥ ०२१ ॥

प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०६४

भीष्म उवाच ॥

श्रृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतस्तवं मम ।
ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ ००१ ॥

साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।
लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ००२ ॥

भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ ००२ ॥

यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ।
देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ॥ ००३ ॥

पुराणे भैरवं रूपं विष्णो भूतपतेति वै ॥ ००३ ॥

वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ।
देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ००४ ॥

पूर्वे प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ००५ ॥

अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।
देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ ००६ ॥

शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ००७ ॥

एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चापि सत्तमः ॥ ००८ ॥

राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ ००९ ॥

एष ते विस्तरस्तात सङ्क्षेपश्च प्रकीर्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ ०१० ॥

सञ्जय उवाच ॥

पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव ।
केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ ०११ ॥

तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः ।
माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यदर्थं नृषु संभूतौ नरनारायणावुभौ ॥ ०१३ ॥

अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ।
यथा च पाण्डवा राजन्नगम्या युधि कस्यचित् ॥ ०१४ ॥

प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।
तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ ०१५ ॥

पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी ।
नरनारायणौ देवाववज्ञाय नशिष्यसि ॥ ०१६ ॥

एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते ।
व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ ०१७ ॥

राजापि शिबिरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने ।

शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०६५

सञ्जय उवाच ॥

व्युषितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ।
उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥ ००१ ॥

अभ्यधावंश्च सङ्क्रुद्धाः परस्परजिगीषवः ।
ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ ००२ ॥

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः संप्रयुद्धाः प्रहारिणः ॥ ००३ ॥

अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः ।
तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ००४ ॥

स निर्ययौ रथानीकं पिता देवव्रतस्तव ।
महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ००५ ॥

इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः ।
रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ००६ ॥

तान्दृष्ट्वा प्रोद्यतान्संख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः ।
श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ॥ ००७ ॥

अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ।
नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ००८ ॥

शीर्षं तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
विधुन्वन्गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ००९ ॥

अक्षौहिण्या समग्रा या वामपक्षोऽभवत्तदा ।
महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ ०१० ॥

दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ०११ ॥

पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभ्यां सहितो धीमान्यमाभ्यां चारुविक्रमः ॥ ०१२ ॥

प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा ।
भीष्ममासाद्य सङ्ग्रामे छादयामास सायकैः ॥ ०१३ ॥

ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत ।
मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे ॥ ०१४ ॥

संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः ।
भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ ०१५ ॥

परिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे ।
स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ ०१६ ॥

ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत ।
पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ॥ ०१७ ॥

भ्रातृणां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः ॥ ०१७ ॥

आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् ॥ ०१८ ॥

देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ ०१९ ॥

एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।
अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ ०२० ॥

सात्यकिस्तु तदा द्रोणं वारयामास भारत ।
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ०२१ ॥

शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे हसन्निव ॥ ०२२ ॥

भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत ।
संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् ॥ ०२३ ॥

ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष ।
भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयां चक्रिरे शरैः ॥ ०२४ ॥

तत्राभिमन्युः सङ्क्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् ॥ ०२५ ॥

भीष्मद्रोणौ च सङ्क्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ ।
प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ ०२६ ॥

प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ ०२७ ॥

शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः ।
अवर्जयत सङ्ग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ ०२८ ॥

ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे ।
रक्षमाणस्ततो भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ ०२९ ॥

शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ।
अवर्जयत सङ्ग्रामे युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ०३० ॥

ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशां पते ।
जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ०३१ ॥

तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनञ्जयम् ।
भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ०३२ ॥

तद्युद्धमभवद्घोरं देवानां दानवैरिव ।
जयं च काङ्क्षतां नित्यं यशश्च परमाद्भुतम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०६६

सञ्जय उवाच ॥

अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा ।
भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ ००१ ॥

पूर्वाह्णे तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ।
कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ ००२ ॥

तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्तमाने महाभये ।
अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महत् ॥ ००३ ॥

नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत ॥ ००४ ॥

युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षभाः ॥ ००५ ॥

शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ००६ ॥

कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ००८ ॥

कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्च समलङ्कृतैः ।
मुखैश्च चन्द्रसङ्काशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ॥ ००९ ॥

गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ।
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा ॥ ०१० ॥

रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशितैः ।
आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत् ॥ ०११ ॥

स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ।
प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।

ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ ०१३ ॥

क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।
तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ॥ ०१४ ॥

अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ ०१४ ॥

उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।
तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ ०१५ ॥

अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चातिवर्तताम् ।
संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ॥ ०१६ ॥

गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्च नतपर्वभिः ।
जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ०१७ ॥

अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।
बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ ०१८ ॥

मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ ०१९ ॥

विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ।
अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैषिणः ॥ ०२० ॥

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ ०२१ ॥

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०६७

सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् ।
तमभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ॥ ००१ ॥

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च ।
ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् ॥ ००२ ॥

असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ।
बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् ॥ ००३ ॥

अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवधन्वनः ॥ ००३ ॥

विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे ।
ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महारथे ॥ ००४ ॥

अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः ।
सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ००५ ॥

चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
दिशः संप्लावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ००६ ॥

अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः ।
दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥ ००७ ॥

कांदिग्भूताः श्रान्तपत्रा हतास्त्रा हतचेतसः ।
अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

भीष्ममेवाभिलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः ।
तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शंतनवो रणे ॥ ००९ ॥

समुत्पतन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ०१० ॥

श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ ०११ ॥

अथ काम्बोजमुख्यैस्तु बृहद्भिः शीघ्रगामिभिः ।
गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोवासनो वृतः ॥ ०१२ ॥

मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ॥ ०१३ ॥

नागा नरगणौघाश्च दुःशासनपुरःसराः ।
जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ ०१४ ॥

हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ।
चतुर्दश सहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् ॥ ०१५ ॥

ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः ।
पाण्डवान्समरे जग्मुस्तावका भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

रथिभिर्वारणैरश्वैः पदातैश्च समीरितम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः ॥ ०१७ ॥

तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् ।

बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना ॥ ०१८ ॥

आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः ।
अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ॥ ०१९ ॥

सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत ॥ ०१९ ॥

विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते ॥ ०२० ॥

द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ।
द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना ॥ ०२१ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टकेतुमभिद्रुतौ ॥ ०२१ ॥

एवं प्रजविताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च ।
सैन्यानि समसज्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ ०२२ ॥

निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः ।
प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते ॥ ०२३ ॥

प्रववौ च महावातः पांसुवर्षं पपात च ।
नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ ०२४ ॥

प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत ।
रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तुद्यताम् ॥ ०२५ ॥

वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् ।
संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ ०२६ ॥

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।

नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ ०२७ ॥

आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ।
संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ ०२८ ॥

सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ०२९ ॥

भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ।
हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ०३० ॥

परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ।
रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ०३१ ॥

शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः ।
युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ॥ ०३२ ॥

अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।
एकेन बलिना राजन्वारणेन हता रथाः ॥ ०३३ ॥

गन्धहस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे ।
संनिपाते बलौघानां वीतमाददिरे गजाः ॥ ०३४ ॥

सतोमरमहामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ।
बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ०३५ ॥

संनिपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ।
निपेतुर्युधि संभग्नाः सयोधाः सध्वजा रथाः ॥ ०३६ ॥

नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ।
व्यदृश्यन्त महाराज संभग्ना रथकूबराः ॥ ०३७ ॥

विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः ।
द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ०३८ ॥

रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ।
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ०३९ ॥

तेषां तथा कर्षतां च गजानां रूपमाबभौ ।
सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम् ॥ ०४० ॥

एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् ।
सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०६८

सञ्जय उवाच ॥

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते ।
भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ ००१ ॥

द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासान्महाबलान् ।
राज्ञश्चान्यान्रणे शूरान्बहूनार्छद्धनञ्जयः ॥ ००२ ॥

सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः ।
प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्षभ ॥ ००३ ॥

पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् ।

दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ००४ ॥

सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम् ।
पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ।
समवर्तत सङ्ग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ००६ ॥

माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः सङ्क्रन्दनो युधि ।
त्रिगर्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ॥ ००७ ॥

अभ्यवर्तन्त दुर्धर्षाः समरे शाल्वकेकयान् ।
सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महारथः ॥ ००८ ॥

धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।
पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ॥ ००९ ॥

सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
द्रोणेन समरे राजन्समियायेन्द्रकर्मणा ॥ ०१० ॥

एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ।
समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ०११ ॥

मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ०१२ ॥

ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे ।
सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ ०१३ ॥

समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ।
बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ०१४ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम् ।
यमकुर्वन्रणे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ०१५ ॥

नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन ।
विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ ०१६ ॥

शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् ।
निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ ०१७ ॥

कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा ।
खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ॥ ०१८ ॥

विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ ०१८ ॥

रथसिंहासनव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे ।
विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ ०१९ ॥

भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् ।
अवारयत सङ्क्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०२० ॥

ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः ॥ ०२१ ॥

तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ।
क्रुद्धाशीविषसङ्काशां प्रेषयामास भारत ॥ ०२२ ॥

तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् ।
चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०२३ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ।

कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ ०२४ ॥

सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्पितरं ते जनेश्वर ॥ ०२५ ॥

ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ।
वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिम् ॥ ०२६ ॥

तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ।
तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः ॥ ०२७ ॥

ततः सर्वस्य सैन्यस्य निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ।
हाहाकारश्च सञ्जज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ०२८ ॥

अभिद्रवत गृह्णीत हयान्यच्छत धावत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ ०२९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवः पुनः ।
व्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ॥ ०३० ॥

ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ ०३१ ॥

धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शांतनवं रणे ।
अभ्यधावञ्जिगीषन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ०३२ ॥

तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणमुखाः परान् ।
अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०६९

सञ्जय उवाच ॥

विराटोऽथ त्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्छन्महारथम् ।
विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः ॥ ००१ ॥

तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शांतनवः शरैः ।
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ ००२ ॥

द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः ।
अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ००३ ॥

कार्मुकं तस्य चिच्छेद फल्गुनः परवीरहा ।
अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ॥ ००४ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्छितः ।
अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ००५ ॥

अविध्यत्फल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः ।
वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ००६ ॥

ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फल्गुनः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ००७ ॥

धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
गाण्डीवधन्वा सङ्क्रुद्धः शितान्संनतपर्वणः ॥ ००८ ॥

जीवितान्तकरान्घोरान्समादत्त शिलीमुखान् ॥ ००८ ॥

तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतां वरम् ।

तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ००९ ॥

न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ।
तथैव शरवर्षाणि प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः ॥ ०१० ॥

तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ ०१० ॥

तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः पुरुषर्षभाः ।
यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यां नापत्रपत संयुगे ॥ ०११ ॥

स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।
अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ ०१२ ॥

ममायमाचार्यसुतो द्रोणस्यातिप्रियः सुतः ।
ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ ०१३ ॥

समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापनः ।
कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति ॥ ०१४ ॥

द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः शत्रुतापनः ।
युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ ०१५ ॥

दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्पयत् ॥ ०१६ ॥

भीमसेनस्तु सङ्क्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ।
चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ ०१७ ॥

आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजनैः ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ ०१८ ॥

तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः ।
रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ ०१९ ॥

पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः ।
नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ ०२० ॥

ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
भीमं विव्याध सङ्क्रुद्धस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ ०२१ ॥

तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ ।
पुत्रौ ते देवसङ्काशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ ०२२ ॥

चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ।
अविध्यद्दशभिर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ ०२३ ॥

सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि ।
नृत्यन्निव रणे वीर आर्तिं नः समजीजनत् ॥ ०२४ ॥

तं प्रत्यविद्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः ।
सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ ०२५ ॥

स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत् ।
चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ॥ ०२६ ॥

भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ॥ ०२६ ॥

ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ।
समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ०२७ ॥

तांश्च सर्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ ०२७ ॥

तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव ।
दहन्तं समरे सैन्यं तव कक्षं यथोल्बणम् ॥ ०२८ ॥

अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकः ।
अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ ०२९ ॥

तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते ।
लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ०३० ॥

अभिमन्युस्तु सङ्क्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
विव्याध विशिखैः षड्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ०३१ ॥

तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः ।
अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०३२ ॥

तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः ।
अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ०३३ ॥

हताश्वे तु रथे तुष्ठ.ण्ल्लक्ष्मणः परवीरहा ।
शक्तिं चिक्षेप सङ्क्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ०३४ ॥

तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् ।
अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ॥ ०३५ ॥

ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०३६ ॥

ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ।
अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ०३७ ॥

तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।

जुह्वन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ०३८ ॥

मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ०३९ ॥

ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सेनां जघान सङ्क्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ०४० ॥

हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ।
रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०७०

सञ्जय उवाच ॥

अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
विकृष्य चापं समरे भारसाधनमुत्तमम् ॥ ००१ ॥

प्रामुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविषोपमान् ।
प्रकाशं लघु चित्रं च दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ ००२ ॥

तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः ।
आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ००३ ॥

क्षिपतश्च शरानस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ।
ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ००४ ॥

तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ।

रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ००५ ॥

तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ००६ ॥

स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ।
आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ००७ ॥

स हि संदृश्य सेनां तां युयुधानेन पातिताम् ।
अभ्यधावत सङ्क्रुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ००८ ॥

इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य महद्धनुः ।
व्यसृजद्वज्रसङ्काशाञ्शरानाशीविषोपमान् ॥ ००९ ॥

सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ००९ ॥

शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तु पदानुगाः ।
न विषेहुस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः ॥ ०१० ॥

विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ ०१० ॥

तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः ।
महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ ०११ ॥

समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ।
ऊचुः सर्वे सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे ॥ ०१२ ॥

भो भो कौरवदायाद सहास्माभिर्महाबल ।
एहि युध्यस्व सङ्ग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ ०१३ ॥

अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ।

वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः ॥ ०१४ ॥

एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः ।
वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समुपस्थितान् ॥ ०१५ ॥

साध्विदं कथ्यते वीरा यदेवं मतिरद्य वः ।
युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे ॥ ०१६ ॥

एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ।
महता शरवर्षेण अभ्यवर्षन्नरिंदमम् ॥ ०१७ ॥

अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामस्तुमुलोऽभवत् ।
एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ ०१८ ॥

तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् ।
प्रावृषीव महाशैलं सिषिचुर्जलदा नृप ॥ ०१९ ॥

तैस्तु मुक्ताञ्शरौघांस्तान्यमदण्डाशनिप्रभान् ।
असंप्राप्तानसंप्राप्तांश्छिच्छेदाशु महारथः ॥ ०२० ॥

तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् ।
यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ ०२१ ॥

विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः ।
परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ ०२२ ॥

सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ।
चिच्छेद दशभिर्बाणैर्निमेषेण महारथः ॥ ०२३ ॥

अथैषां छिन्नधनुषां भल्लैः संनतपर्वभिः ।
चिच्छेद समरे राजञ्शिरांसि निशितैः शरैः ॥ ०२४ ॥

ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः ॥ ०२४ ॥

तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरात्रणे पुत्रान्महाबलान् ।
वार्ष्णेयो विनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ ०२५ ॥

रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ।
तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः ॥ ०२६ ॥

विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ ०२६ ॥

प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ ।
शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ ०२७ ॥

ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् ।
भीमसेनस्त्वरन्राजन्रथमारोपयत्तदा ॥ ०२८ ॥

तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ।
आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०२९ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ।
अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ०३० ॥

लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जयः ।
पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् ॥ ०३१ ॥

ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिबर्हणे ।
संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ॥ ०३२ ॥

ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ।
परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम् ॥ ०३३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सूर्येऽस्तमुपगच्छति ।
सर्वेषामेव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ०३४ ॥

अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ०३५ ॥

पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे ।
ते सेने भृशसंविग्ने ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ०३६ ॥

ततः स्वशिबिरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि ॥ ०३७ ॥

षष्ठयुद्धदिवसः

अध्याय ०७१

सञ्जय उवाच ॥

विहृत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ ००१ ॥

तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् ॥ ००२ ॥

संनह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत ।
शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ००३ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत ।
व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनम् ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।
व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ॥ ००५ ॥

शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ॥ ००६ ॥

तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ॥ ००६ ॥

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः ॥ ००७ ॥

पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः ॥ ००८ ॥

केकया भ्रातरः पञ्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ।
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रः करकर्षश्च वीर्यवान् ॥ ००९ ॥

दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ ००९ ॥

पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः ।
कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ ०१० ॥

शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली ।
इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ ०११ ॥

एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ ०१२ ॥

कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ।
समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चित्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ ०१३ ॥

व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ ०१४ ॥

तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर ॥ ०१५ ॥

कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजारट्टबाह्लिकैः ।
शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ०१६ ॥

ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च मारिष ।
दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ०१७ ॥

प्राग्ज्योतिषस्तु सहितः मद्रसौवीरकेकयैः ।
उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ ०१८ ॥

स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ।
वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ ०१९ ॥

तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ ०२० ॥

श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ।
व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ ०२१ ॥

ततो युद्धाय सञ्जग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह ।
सूर्योदये महाराज ततो युद्धमभून्महत् ॥ ०२२ ॥

प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः ।
हयारोहा हयारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ ०२३ ॥

सारथिं च रथी राजन्कुञ्जरांश्च महारणे ।
हस्त्यारोहा रथारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ ०२४ ॥

रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ ०२५ ॥

भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ।
शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ ०२६ ॥

तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ।
तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ ०२७ ॥

भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ ०२८ ॥

द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ।
विव्याध समरे राजन्मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ ०२९ ॥

दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ।
सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ०३० ॥

स सङ्गृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ०३१ ॥

ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ।
सृञ्जयाः केकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ०३२ ॥

तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् ।

मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ०३३ ॥

अभिद्येतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ०३४ ॥

तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ।
एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ०३५ ॥

प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते ।
युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०७२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम् ।
व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव सञ्जय ॥ ००१ ॥

पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा ।
प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् ॥ ००२ ॥

नातिवृद्धमबालं च न कृशं न च पीवरम् ।
लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ००३ ॥

आत्तसंनाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ००४ ॥

प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च ।

भिण्डिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ००५ ॥

कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ।
क्षेपणीषु च चित्रासु मुष्टियुद्धेषु कोविदम् ॥ ००६ ॥

अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामेषु कृतश्रमम् ।
शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ॥ ००७ ॥

आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ००८ ॥

नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ।
परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ००९ ॥

न गोष्ठ्या नोपचारेण न च बन्धुनिमित्ततः ।
न सौहृदबलैश्चापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ ०१० ॥

समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतबान्धवम् ।
कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ०११ ॥

सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः ॥ ०१२ ॥

बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः ।
अस्मानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ ०१३ ॥

महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
अपक्षैः पक्षसङ्काशै रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ ०१४ ॥

नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ ०१५ ॥

ध्वजभूषणसंबाधं रत्नपट्टेन सञ्चितम् ।
वाहनैः परिसर्पद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ ०१६ ॥

अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ।
द्रोणभीष्माभिसङ्गुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ ०१७ ॥

कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ।
भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलबाह्लिकैः ॥ ०१८ ॥

गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः ।
यदहन्यत सङ्ग्रामे दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ ०१९ ॥

नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ।
ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि सञ्जय ॥ ०२० ॥

ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसंपदा ।
वध्यते यत्र सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०२१ ॥

विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म सञ्जय ।
यत्रेदृशं बलं घोरं नातरद्युधि पाण्डवान् ॥ ०२२ ॥

अथ वा पाण्डवार्थाय देवास्तत्र समागताः ।
युध्यन्ते मामकं सैन्यं यदवध्यन्त सञ्जय ॥ ०२३ ॥

उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च सञ्जय ।
न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ०२४ ॥

तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः ।
आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ ०२५ ॥

अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्जयैतेन सर्वथा ।
पुरा धात्रा यथा सृष्टं तत्तथा न तदन्यथा ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०७३

सञ्जय उवाच ॥

आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ।
न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

यानि त्वं दृष्टवान्राजन्धर्मसङ्करकारिते ॥ ००१ ॥

तव दोषात्पुरा वृत्तं द्यूतमेतद्विशां पते ।
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ॥ ००२ ॥

त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मना ॥ ००२ ॥

आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।
इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ ००३ ॥

तस्माद्राजन्स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष ॥ ००४ ॥

भीमसेनस्तु निशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम् ।
आससाद ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ००५ ॥

दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम् ।
जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ००६ ॥

चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ।
एतानन्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ००७ ॥

धार्तराष्ट्रान्सुसङ्क्रुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महाबलः ।
भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ००८ ॥

अथाह्वयन्त तेऽन्योन्यमयं प्राप्तो वृकोदरः ।
जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ ००९ ॥

स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ।
प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ ०१० ॥

संप्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् ।
यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ॥ ०११ ॥

ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो ।
छादयानं शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे ॥ ०१२ ॥

स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ।
जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ ०१३ ॥

तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ।
समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ ०१४ ॥

ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।
जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ ०१५ ॥

भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ॥ ०१६ ॥

विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ।
आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ०१७ ॥

दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ ०१८ ॥

अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो निस्वनां वाचमीरयन् ।
मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥ ०१९ ॥

विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः ।
संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेयः प्रतापवान् ॥ ०२० ॥

प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम् ।
मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ ०२१ ॥

प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान्मुहूर्तकम् ।
यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्वधोद्यताः ॥ ०२२ ॥

ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् ।
सर्वेषामेव सैन्यानां संघर्षः समजायत ॥ ०२३ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ ०२४ ॥

विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ॥ ०२५ ॥

न हि मे विद्यते सूत जीवितेऽद्य प्रयोजनम् ।
भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ ०२६ ॥

यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ।

एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ ०२७ ॥

अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः साग्निपुरोगमाः ।
यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ०२८ ॥

मम भीमः सखा चैव संबन्धी च महाबलः ।
भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् ॥ ०२९ ॥

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ।
निघ्नन्तं मामरीन्पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ०३० ॥

एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारतीम् ।
भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ०३१ ॥

स ददर्श ततो भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
वातं वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ॥ ०३२ ॥

ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।
पादाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ०३३ ॥

हाहाकारश्च सञ्जज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ।
वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ०३४ ॥

ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ०३५ ॥

अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं ; समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः ।
सैन्येन घोरेण सुसङ्गतेन ; दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ०३६ ॥

अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं ; पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम् ।
आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं ; गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ०३७ ॥

निःशल्यमेनं च चकार तूर्ण ;मारोपयच्चात्मरथं महात्मा ।
भृशं परिष्वज्य च भीमसेन ;माश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ०३८ ॥

भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्र ;स्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ।
अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः ; समागतो भीमसेनेन सार्धम् ॥ ०३९ ॥

तं यात सर्वे सहिता निहन्तुं ; मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ ०३९ ॥

श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा ; ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः ।
वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते ; युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ॥ ०४० ॥

प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा ; ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ।
शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं ; यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ॥ ०४१ ॥

निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णै ;र्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ०४१ ॥

समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा ; निशाम्य वीरानभितः स्थितान्रणे ।
जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा ; प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ॥ ०४२ ॥

क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राज ;न्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ॥ ०४२ ॥

ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः ; प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।
प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे ; सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ॥ ०४३ ॥

परीतकालानिव नष्टसञ्ज्ञा ;न्मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशम्य ॥ ०४३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ०४४ ॥

सोऽतिविद्धस्तदा राजन्रणे द्रोणेन पार्थिवः ।

अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ०४५ ॥

जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।
तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ०४६ ॥

अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥ ०४७ ॥

ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभिययौ रणात् ।
तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ०४८ ॥

धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ॥ ०४८ ॥

मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ।
ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यशातयत् ॥ ०४९ ॥

अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ।
पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ०५० ॥

ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ।
गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ ०५१ ॥

सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ।
प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुध्यति मे मनः ॥ ०५२ ॥

त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ॥ ०५३ ॥

मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ०५३ ॥

केकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।

अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ०५४ ॥

ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः ।
बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ०५५ ॥

तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ०५६ ॥

न संधारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ।
मदमूर्छान्वितात्मानं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ०५७ ॥

तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ०५८ ॥

तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ०५९ ॥

दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः ।
नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ०६० ॥

ततो रथं समारोप्य केकयस्य वृकोदरम् ।
अभ्यधावत्सुसङ्क्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ०६१ ॥

तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ।
क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥ ०६२ ॥

अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते ।
दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ॥ ०६३ ॥

अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०६४ ॥

तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ।
हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ०६५ ॥

वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास वीर्यवान् ।
सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०६६ ॥

हताश्वात्स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ०६७ ॥

ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ०६८ ॥

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ०६९ ॥

वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः ।
व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ०७० ॥

तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव ।
दृष्ट्वाचार्यं च सङ्क्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ॥ ०७१ ॥

चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ०७१ ॥

अध्याय ०७४

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा ।
शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ ००१ ॥

एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः ।
समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ ००२ ॥

भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ।
समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ॥ ००३ ॥

प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढम् ।
चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतान् ॥ ००४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ००५ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना ।
क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकम् ॥ ००६ ॥

दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
स तथाभिहतो राजा नाचलद्गिरिराडिव ॥ ००७ ॥

तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् ।
दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ॥ ००८ ॥

संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ।
निश्चयं मनसा कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ००९ ॥

तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ।
प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ ०१० ॥

भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समर्पयत् ।
चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ०११ ॥

तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत ।
शरैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ ०१२ ॥

ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः ।
अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ ०१३ ॥

प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज तव पुत्रान्महाबलान् ॥ ०१४ ॥

दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ।
सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्श्रिया वृतान् ॥ ०१५ ॥

महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णकवचोज्ज्वलान् ।
तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ ०१६ ॥

तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।
अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत् ॥ ०१७ ॥

अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन सङ्गतम् ।
पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः ॥ ०१८ ॥

दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।
भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ ०१९ ॥

अपराह्णे ततो राजन्प्रावर्तत महान्रणः ।
तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ ०२० ॥

अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाजवान् ।

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् ॥ ०२१ ॥

हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।
आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् ॥ ०२२ ॥

स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्धनौ ।
आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत ॥ ०२३ ॥

दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः ।
विव्यधाते न चाकम्पत्कार्ष्णिर्मेरुरिवाचलः ॥ ०२४ ॥

दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिष ।
योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२५ ॥

द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ।
एकैकस्त्रिभिरानर्छत्पुत्रं तव विशां पते ॥ ०२६ ॥

पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे ।
सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक्पृथक् ॥ ०२७ ॥

तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ।
गिरिप्रस्रवणैर्यद्वद्गिरिर्धातुविमिश्रितैः ॥ ०२८ ॥

भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ।
कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ ०२९ ॥

ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्दिशां पते ।
दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ०३० ॥

उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि समन्ततः ।
कुरूणां चापि सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ०३१ ॥

शोणितोदं रथावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् ।
रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ०३२ ॥

छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।
पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०३३ ॥

निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ॥ ०३४ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ।
न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति ॥ ०३५ ॥

एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः ।
तावकाः पाण्डवैः सार्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०७५

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
सङ्ग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ ००१ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् ।
भीमसेनः सुसङ्क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः ।

अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ००३ ॥

अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ॥ ००४ ॥

यत्त्वं दुरोदरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ।
तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ००५ ॥

कर्णस्य मतमाज्ञाय सौबलस्य च यत्पुरा ।
अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ००६ ॥

याचमानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे ।
उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ००७ ॥

अद्य त्वा निहनिष्यामि सानुबन्धं सबान्धवम् ।
समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ००८ ॥

एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् ।
समादाय शरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ००९ ॥

षड्विंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने ।
ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ ०१० ॥

ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यधे ।
चतुर्भिरश्वाञ्जवनाननयद्यमसादनम् ॥ ०११ ॥

द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ।
छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् ॥ ०१२ ॥

त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् ।
छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ०१३ ॥

रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः ।
पपात सहसा भूमिं विद्युज्जलधरादिव ॥ ०१४ ॥

ज्वलन्तं सूर्यसङ्काशं नागं मणिमयं शुभम् ।
ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ ०१५ ॥

अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महागजम् ।
आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ ०१६ ॥

ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो जयद्रथः ।
दुर्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ ०१७ ॥

कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम् ।
आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ०१८ ॥

स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे ।
निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ०१९ ॥

परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ ०२० ॥

धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ ०२१ ॥

चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राश्वश्चित्रदर्शनः ।
चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ०२२ ॥

अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः ।
अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०२३ ॥

आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०२४ ॥

वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ ०२४ ॥

अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् ।
ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः ॥ ०२५ ॥

स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् ॥ ०२६ ॥

यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ ०२६ ॥

विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ।
चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ॥ ०२७ ॥

ध्वजं सूतं हयांश्चास्य छित्त्वा नृत्यन्निवाहवे ॥ ०२७ ॥

पुनश्चान्याञ्शरान्पीतानकुण्ठाग्राञ्शिलाशितान् ।
प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महाबलः ॥ ०२८ ॥

ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः ।
भित्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ ०२९ ॥

ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले ।
विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ०३० ॥

विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ।
अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥ ०३१ ॥

अभियात्वा तथैवाशु रथस्थान्सूर्यवर्चसः ।

अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ ०३२ ॥

दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ०३३ ॥

अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ।
जघान षड्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ०३४ ॥

स हताश्वे रथे तिष्ठञ्श्रुतकर्मा महारथः ।
शक्तिं चिक्षेप सङ्क्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ०३५ ॥

सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः ।
विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ॥ ०३६ ॥

तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ०३७ ॥

श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव ।
अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ०३८ ॥

तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महात्मनः ।
चिच्छेद समरे राजञ्जयत्सेनः सुतस्तव ॥ ०३९ ॥

क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ ०३९ ॥

तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ।
अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ०४० ॥

शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ।
विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ०४१ ॥

अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।
शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ०४२ ॥

तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ।
चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ॥ ०४३ ॥

अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।
समादत्त शितान्बाणाञ्शतानीको महाबलः ॥ ०४४ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ ०४५ ॥

ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष ।
चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ०४६ ॥

अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्माषान्वीतकल्मषः ।
जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ ०४७ ॥

अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेन निपातिना ।
दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ०४८ ॥

दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ।
जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ०४९ ॥

छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ।
अभ्यधावन्त संरब्धाः केकयाः पञ्च सोदराः ॥ ०५० ॥

तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान् ॥ ०५१ ॥

दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ।

शत्रुञ्जयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ॥ ०५२ ॥

प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समम् ॥ ०५२ ॥

रथैर्नगरसङ्काशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ।
नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतैः ॥ ०५३ ॥

वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ।
विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ॥ ०५४ ॥

तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अवर्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०५५ ॥

अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०५५ ॥

मुहूर्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ।
रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त सहस्रशः ॥ ०५६ ॥

ततः शांतनवः क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
नाशयामास सेनां वै भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ॥ ०५७ ॥

पाञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०५७ ॥

एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिबिरं नृप ॥ ०५८ ॥

धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय संहृष्टः शिबिरं ययौ ॥ ०५९ ॥

सप्तमयुद्धदिवसः

अध्याय ०७६

सञ्जय उवाच ॥

अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः ।
जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ००१ ॥

विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ।
संनद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया ॥ ००२ ॥

ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः ।
विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ००३ ॥

सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि ; व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ।
विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरा ;स्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ॥ ००४ ॥

संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो ; व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम् ।
प्रविश्य भीमेन निबर्हितोऽस्मि ; घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ००५ ॥

क्रुद्धं तमुद्वीक्ष्य भयेन राज ;न्संमूर्छितो नालभं शान्तिमद्य ।
इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध ; प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ००६ ॥

तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा ; दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा ।
तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी ; गङ्गासुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ००७ ॥

परेण यत्नेन विगाह्य सेनां ; सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ।
इच्छामि दातुं विजयं सुखं च ; न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ००८ ॥

एते तु रौद्रा बहवो महारथा ; यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।

ये पाण्डवानां समरे सहाया ; जितक्लमाः क्रोधविषं वमन्ति ॥ ००९ ॥

ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं ; वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च ।
अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राज ;न्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर ॥ ०१० ॥

रणे तवार्थाय महानुभाव ; न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य ।
सर्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्या.ण् ;ल्लोकान्दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥ ०११ ॥

तत्पाण्डवान्योधयिष्यामि राज ;न्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।
श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो ; दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ ०१२ ॥

सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो ; निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्द्रुतं ; रथाश्वपादातगजायुतानि ॥ ०१३ ॥

प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राज ;न्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति ; विरेजुराजौ तव राजन्बलानि ॥ ०१४ ॥

वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ता ;श्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ।
शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरदेव योधै ;रधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ ०१५ ॥

रथैश्च पादातगजाश्वसंघैः ; प्रयाद्भिराजौ विधिवत्प्रणुन्नैः ।
समुद्धतं वै तरुणार्कवर्णं ; रजो बभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ ०१६ ॥

रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था ; वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ।
नानारङ्गाः समरे तत्र राज ;न्मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ ०१७ ॥

धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां ; बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ।
विमथ्यतो देवमहासुरौघै ;र्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ ०१८ ॥

तदुग्रनादं बहुरूपवर्णं ; तवात्मजानां समुदीर्णमेवम् ।
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ ; युगान्तमेघौघनिभं तदानीम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०७७

सञ्जय उवाच ॥

अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ ००१ ॥

अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः ॥ ००२ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
त्रिगर्तराजश्च बली मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ००३ ॥

बृहद्बलश्च कौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ।
रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ॥ ००४ ॥

देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा हयसादिभिः ।
गजेन्द्राश्च मदोद्वृत्ताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ००५ ॥

पदाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः ।
नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ॥ ००६ ॥

एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ।
देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ००७ ॥

अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ।

अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ००८ ॥

वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ००८ ॥

सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ।
पाण्डवान्वा रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ००९ ॥

एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शुभाम् ।
ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा ॥ ०१० ॥

ततः प्रभाते विमले स्वेनानीकेन वीर्यवान् ।
अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ॥ ०११ ॥

मण्डलं मनुजश्रेष्ठ नानाशस्त्रसमाकुलम् ।
संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः ॥ ०१२ ॥

रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम् ।
अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः ॥ ०१३ ॥

नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।
अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चर्मिणः ॥ ०१४ ॥

एवंव्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ।
स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् ॥ ०१५ ॥

दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च ।
रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ॥ ०१६ ॥

चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ ०१६ ॥

रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।

संनद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ ०१७ ॥

दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ।
व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ०१८ ॥

ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।
रथघोषश्च तुमुलो वादित्राणां च निस्वनः ॥ ०१९ ॥

भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि ।
मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ॥ ०२० ॥

सर्वतः शुशुभे राजन्रणेऽरीणां दुरासदः ॥ ०२० ॥

मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम् ।
स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् ॥ ०२१ ॥

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ।
रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् ॥ ०२२ ॥

बिभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ।
इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः ॥ ०२३ ॥

भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् ।
स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ ०२४ ॥

नकुलः सहदेवश्च राजन्मद्रेशमीयतुः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ ॥ ०२५ ॥

सर्वे नृपास्तु समरे धनञ्जयमयोधयन् ।
भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ ०२६ ॥

चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो ।
आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् ॥ ०२७ ॥

प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः ।
अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ०२८ ॥

अलम्बुसस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् ॥ ०२९ ॥

भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०३० ॥

चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ।
शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् ॥ ०३१ ॥

ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनञ्जयम् ।
शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ ०३२ ॥

अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ॥ ०३३ ॥

व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ०३३ ॥

युद्धाभिकामाञ्शूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ।
त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ०३४ ॥

अद्यैतान्पातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ।
य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ०३५ ॥

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ०३६ ॥

तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ।
तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदा ॥ ०३७ ॥

हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते ।
छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ०३८ ॥

देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगाः ।
विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ०३९ ॥

ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदीरयत् ।
तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ०४० ॥

शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यदवारयत् ।
न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशां पते ॥ ०४१ ॥

तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा ।
द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्पार्थो विव्याध मारिष ॥ ०४२ ॥

ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शांतनवं ययुः ।
अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ०४३ ॥

आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलम् ।
सञ्चुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०७८

सञ्जय उवाच ॥

तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ ००१ ॥

क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव ।
प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ ००२ ॥

दृष्ट्वा दुर्योधनो राजन्रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ००३ ॥

तेषां च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम् ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ॥ ००४ ॥

एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनञ्जयम् ।
सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ००५ ॥

तं प्रयान्तं परानीकं सर्वसैन्येन भारतम् ।
संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ००६ ॥

बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः ।
नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ००७ ॥

ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ।
रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलम् ॥ ००८ ॥

महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ।
महता मेघनादेन रथेनाति विराजत ॥ ००९ ॥

समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयम् ।
अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ ०१० ॥

अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् ।
मध्यंदिनगतं संख्ये न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ०११ ॥

तथा शांतनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् ॥ ०१२ ॥

स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ।
भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ ०१३ ॥

भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ।
ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ ०१४ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ॥ ०१५ ॥

शरांश्चाशीविषाकाराञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ ०१५ ॥

द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः ॥ ०१६ ॥

धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥ ०१६ ॥

तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ ०१७ ॥

स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः ।
आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनां वरः ॥ ०१८ ॥

ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ ।
महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥ ०१९ ॥

भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम् ।
चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वर ॥ ०२० ॥

स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे ।
जगाम धरणिं बाणो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ॥ ०२१ ॥

स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः ।
धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ ०२२ ॥

हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् ।
उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ०२३ ॥

भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् ।
दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२४ ॥

शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ ०२५ ॥

स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः ।
शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ ०२६ ॥

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः ।
सूतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधं तथा ॥ ०२७ ॥

शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे ॥ ०२७ ॥

स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ।
खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरम् ॥ ०२८ ॥

श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ ०२८ ॥

सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे ।
नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२९ ॥

ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ०३० ॥

तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् ।
असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ॥ ०३१ ॥

ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् ।
चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ॥ ०३२ ॥

शितैः सुबहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ॥ ०३२ ॥

शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ ०३३ ॥

तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ०३४ ॥

शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ०३४ ॥

शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः ।
आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ०३५ ॥

सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
अलम्बुसं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ॥ ०३६ ॥

राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत ।
अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ॥ ०३७ ॥

मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०३७ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ।
नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ॥ ०३८ ॥

ऐन्द्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ।
विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ॥ ०३९ ॥

तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ।
अलम्बुसं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ॥ ०४० ॥

पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ०४० ॥

तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना ।
प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥ ०४१ ॥

तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि ।
शैनेयः प्राणदज्जित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ०४२ ॥

न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ॥ ०४३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली ।
धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम् ॥ ०४४ ॥

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०४४ ॥

संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ।
विव्यथे न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वरः ॥ ०४५ ॥

धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः ।

षष्ठ्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४६ ॥

तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः ॥ ०४७ ॥

शरैश्चैनं सुनिशितैः क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ०४७ ॥

स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य रथाद्बली ।
पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ०४८ ॥

शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः ।
राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ०४९ ॥

ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ।
न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥ ०५० ॥

कृतवर्मा रणे भीमं शरैरार्छन्महारथम् ।
प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ॥ ०५१ ॥

ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ०५२ ॥

तैरर्द्यमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ।
नाकम्पत महाराज भीमं चार्छच्छितैः शरैः ॥ ०५३ ॥

तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः ।
सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतम् ॥ ०५४ ॥

शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ।
शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वाविद्वत्समदृश्यत ॥ ०५५ ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ ।
स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ०५६ ॥

भीमसेनोऽपि सङ्क्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
निजघान च सङ्क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ०५७ ॥

अध्याय ०७९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

बहूनीह विचित्राणि द्वैरथानि स्म सञ्जय ।
पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ ००१ ॥

न चैव मामकं कच्चिद्धृष्टं शंससि सञ्जय ।
नित्यं पाण्डुसुतान्हृष्टानभग्नांश्चैव शंससि ॥ ००२ ॥

जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः ।
वदसे संयुगे सूत दिष्टमेतदसंशयम् ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः ।
दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ००४ ॥

गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ॥ ००५ ॥

तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् ।

प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ००६ ॥

घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् ।
न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्गन्तुमर्हसि ॥ ००७ ॥

तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते ।
पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ००८ ॥

आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ।
न हि रक्षन्ति राजानः सर्वार्थान्नापि जीवितम् ॥ ००९ ॥

युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः ।
चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ ०१० ॥

पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।
तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ०११ ॥

आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महात्मानौ महाबलौ ।
इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ॥ ०१२ ॥

तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ०१२ ॥

इरावांस्तु सुसङ्क्रुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ।
विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०१३ ॥

तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ ०१३ ॥

युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदृश्यत ।
यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम् ॥ ०१४ ॥

इरावांस्तु ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः ।

चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ ०१५ ॥

भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष ।
चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१६ ॥

त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः ।
धनुर्गृहीत्वा नवमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ ०१७ ॥

तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ ।
शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ ०१८ ॥

ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ ०१९ ॥

इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ ।
ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ ०२० ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ ।
रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः ॥ ०२१ ॥

तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः ।
पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ ०२२ ॥

सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ ०२३ ॥

हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ।
रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ ०२४ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः ।
यथा वज्रधरः पूर्वं सङ्ग्रामे तारकामये ॥ ०२५ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः ।
विशेषं न स्म विविदुर्हैडिम्बभगदत्तयोः ॥ ०२६ ॥

यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ।
तथैव समरे राजंस्त्रासयामास पाण्डवान् ॥ ०२७ ॥

तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशम् ।
त्रातारं नाभ्यविन्दन्त स्वेष्वनीकेषु भारत ॥ ०२८ ॥

भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ।
शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः ॥ ०२९ ॥

निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत ।
आसीन्निष्टानको घोरस्तव सैन्येषु संयुगे ॥ ०३० ॥

घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे ।
शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ॥ ०३१ ॥

निहत्य ताञ्शरान्राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् ।
भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ०३२ ॥

स ताड्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ०३३ ॥

तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्स चतुर्दश ।
प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ॥ ०३४ ॥

स तांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ।
भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ॥ ०३५ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषो राजन्प्रहसन्निव भारत ।
तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये पातयामास सायकैः ॥ ०३६ ॥

स हताश्वे रथे तिष्ठन्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ०३७ ॥

तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिताम् ।
त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ॥ ०३८ ॥

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् ।
यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तमः ॥ ०३९ ॥

तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् ।
अजेयं समरे राजन्यमेन वरुणेन च ॥ ०४० ॥

पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः ।
यथा वनगजो राजन्मृद्नंश्चरति पद्मिनीम् ॥ ०४१ ॥

मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह सङ्गतः ।
स्वस्रीयौ छादयां चक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ०४२ ॥

सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य सङ्गतम् ।
अवारयच्छरौघेण मेघो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ०४३ ॥

छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ०४४ ॥

ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः ।
अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ०४५ ॥

प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ ०४५ ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ ०४६ ॥

एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ।
मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयामासतुः क्षणात् ॥ ०४७ ॥

स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः ॥ ०४८ ॥

प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ०४८ ॥

सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान् ।
मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ०४९ ॥

स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान् ।
मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ०५० ॥

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ।
निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ०५१ ॥

तं विसञ्ज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ।
अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ॥ ०५२ ॥

दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखम् ।
सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ०५३ ॥

निर्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ ०५४ ॥

अभिदुद्रुवतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशां पते ।

यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०८०

सञ्जय उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ॥ ००१ ॥

अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिंदमम् ।
विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ ००२ ॥

स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना ।
शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ००३ ॥

ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।
असूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ००४ ॥

पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना ।
रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे ॥ ००५ ॥

अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः ।
रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ००६ ॥

केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ।
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ॥ ००७ ॥

ततः क्रोधात्प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥ ००८ ॥

क्रुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः ।
प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ००९ ॥

सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ।
त्री.ण्ल्लोकानद्य सङ्क्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ ०१० ॥

ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ।
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ०११ ॥

स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन् ।
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसंनिभम् ॥ ०१२ ॥

ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशां पते ।
निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ ०१३ ॥

स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य महायशाः ।
श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ ०१४ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे ।
निर्बिभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०१५ ॥

सत्वरं चरणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः ।
निजघान शरैः क्षिप्रं सूतं च सुमहाबलः ॥ ०१६ ॥

हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषम् ।
विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ ०१७ ॥

तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ।

दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०१८ ॥

एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ ०१९ ॥

चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ ०२० ॥

संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि ।
चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ ०२१ ॥

अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ।
सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ॥ ०२२ ॥

हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ०२२ ॥

सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ।
स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ॥ ०२३ ॥

गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ ०२३ ॥

भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ।
ते शराः सात्वतं भित्त्वा प्राविशन्त धरातलम् ॥ ०२४ ॥

चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् ।
गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरंदरः ॥ ०२५ ॥

तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भां महागदाम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ ०२६ ॥

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत ।

लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ ०२७ ॥

गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंशितम् ।
वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ ०२८ ॥

तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ ०२९ ॥

निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ॥ ०३० ॥

मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ ॥ ०३० ॥

ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया ।
चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदम् ॥ ०३१ ॥

रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०३१ ॥

तथैव शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशां पते ।
आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ०३२ ॥

सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः ।
नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन्विव्याध वक्षसि ॥ ०३३ ॥

सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत ।
मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ०३४ ॥

भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् ।
हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ०३५ ॥

विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ।

महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ०३६ ॥

स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः ।
आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ ०३७ ॥

चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ।
रथिनो हेमसंनाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ०३८ ॥

अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ।
शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ०३९ ॥

विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे ।
न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ०४० ॥

ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ।
संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ०४१ ॥

प्रयान्तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ॥ ०४२ ॥

वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ०४२ ॥

चोदयाश्वान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ।
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ०४३ ॥

यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ०४३ ॥

एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ०४४ ॥

निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।

यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ०४५ ॥

समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ।
सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ०४६ ॥

जानामि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् ।
पर्यायस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ॥ ०४७ ॥

अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ०४७ ॥

एवं सञ्जल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ।
श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः ॥ ०४८ ॥

न चैनमब्रवीत्किञ्चिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ०४८ ॥

अभि गत्वार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ०४९ ॥

परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रैः सहानघ ।
शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ०५० ॥

ततः प्रवृत्तः सुमहान्सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०८१

सञ्जय उवाच ॥

स तुद्यमानस्तु शरैर्धनञ्जयः ; पदा हतो नाग इव श्वसन्बली ।
बाणेन बाणेन महारथानां ; चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥ ००१ ॥

संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां ; तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा ; निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ ००२ ॥

निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा ;स्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा ; गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ००३ ॥

महीं गताः पार्थबलाभिभूता ; विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।
दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रां ;स्त्रिगर्तराजः प्रययौ क्षणेन ॥ ००४ ॥

तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा ; द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
तथैव ते संपरिवार्य पार्थं ; विकृष्य चापानि महारवाणि ॥ ००५ ॥

अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या ; यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ ००५ ॥

संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या ; धनञ्जयस्तान्युधि जातरोषः ।
षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतै ;र्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ ००६ ॥

षष्टिं रथांस्तानवजित्य संख्ये ; धनञ्जयः प्रीतमना यशस्वी ।
अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णु ;र्बलानि राज्ञां समरे निहत्य ॥ ००७ ॥

त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य ; महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ।
रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्ता ;ञ्जगाम पार्थं त्वरितो वधाय ॥ ००८ ॥

अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं ; धनञ्जयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ।
अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता ; रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य ॥ ००९ ॥

पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य ; त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नृवीरान् ।

विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मा ;न्गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ॥ ०१० ॥

भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श ; दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ ०१० ॥

आवारयिष्णूनभिसंप्रयाय ; मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो ; जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ॥ ०११ ॥

ययौ ततो भीमबलो मनस्वी ; गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा ; समाययौ त्वरितो जातकोपः ।
मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये ; स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ॥ ०१२ ॥

सार्धं स माद्रीसुतभीमसेनै ;र्भीष्मं ययौ शांतनवं रणाय ॥ ०१२ ॥

तैः संप्रयुक्तः स महारथाग्र्यै ;र्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
न विव्यथे शांतनवो महात्मा ; समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ ०१३ ॥

अथैत्य राजा युधि सत्यसंधो ; जयद्रथोऽत्युग्रबलो मनस्वी ।
चिच्छेद चापानि महारथानां ; प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ ०१४ ॥

युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च ; पार्थं तथा युधि सञ्जातकोपः ।
दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा ; जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ ०१५ ॥

कृपेण शल्येन शलेन चैव ; तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ ।
विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपै ;र्देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ ०१६ ॥

छिन्नायुधं शांतनवेन राजा ; शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
अजातशत्रुः समरे महात्मा ; शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ ०१७ ॥

उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मा ;महं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः ; सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ ०१८ ॥

त्वया न चैनां सफलां करोषि ; देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर ; रक्षस्व धर्मं च कुलं यशश्च ॥ ०१९ ॥

प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं ; सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसंघान् ।
शरौघजालैरतितिग्मतेजैः ; कालं यथा मृत्युकृतं क्षणेन ॥ ०२० ॥

निकृत्तचापः समरानपेक्षः ; पराजितः शांतनवेन राज्ञा ।
विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च ; क्व यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ ०२१ ॥

दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं ; भग्नं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र ; तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ ०२२ ॥

आज्ञायमानेऽपि धनञ्जयेन ; महाहवे संप्रसक्ते नृवीर ।
कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां ; भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ ०२३ ॥

स धर्मराजस्य वचो निशम्य ; रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम् ।
प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा ; प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ ०२४ ॥

तमापतन्तं महता जवेन ; शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
आवारयामास हि शल्य एनं ; शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ ०२५ ॥

स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाण ;मस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम् ।
नासौ व्यमुह्यद्द्रुपदस्य पुत्रो ; राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ ०२६ ॥

तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्मा ;ञ्शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ।
अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं ; शिखण्ड्यथोग्रं प्रतिघाताय तस्य ॥ ०२७ ॥

तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं ; खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ॥ ०२७ ॥

भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा ; धनुः सुचित्रं ध्वजमेव चापि ।

छित्त्वानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो ; युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ०२८ ॥

ततः समुत्सृज्य धनुः सबाणं ; युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ।
गदां प्रगृह्याभिपपात संख्ये ; जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥ ०२९ ॥

तमापतन्तं महता जवेन ; जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ।
विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः ; शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ॥ ०३० ॥

अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी ; वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ।
जघान वाहान्समरे समस्ता ;नारट्टजान्सिन्धुराजस्य संख्ये ॥ ०३१ ॥

ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभाव ;स्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ।
अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं ; समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ॥ ०३२ ॥

भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य ; प्रत्युद्ययौ गदया तर्जमानः ।
समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां ; दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् ॥ ०३३ ॥

विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं ; पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुमुले संविमर्दे ; सुदारुणे भारत मोहनीये ॥ ०३४ ॥

अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो ; महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ ; प्रगृह्य खड्गं विमलं च चर्म ॥ ०३५ ॥

अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्रा ;ज्जगाम चान्यं भुवि भूमिदेशम् ॥ ०३५ ॥

गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं ; साश्वं ससूतं विनिहत्य संख्ये ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का ; भ्रष्टाम्बराद्गामिव संपतन्ती ॥ ०३६ ॥

आश्चर्यभूतं सुमहत्त्वदीया ; दृष्ट्वैव तद्भारत संप्रहृष्टाः ।
सर्वे विनेदुः सहिताः समन्ता ;त्पुपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०८२

सञ्जय उवाच ॥

विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम् ।
रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ ००१ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले सङ्कुले भृशम् ।
भीष्मः शांतनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ००२ ॥

ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ००३ ॥

यिधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शांतनवं ययौ ॥ ००४ ॥

ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि ।
भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ००५ ॥

तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भारत ।
पतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००६ ॥

तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष ।
आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ००७ ॥

निमेषार्धाच्च कौन्तेयं भीष्मः शांतनवो युधि ।
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ००८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ।
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ००९ ॥

असंप्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः ।
चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ ०१० ॥

तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम् ।
निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ॥ ०११ ॥

हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

यमावपि सुसङ्क्रुद्धः समासाद्य रणे तदा ।
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ ०१३ ॥

तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ ।
जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ ०१४ ॥

ततो युधिष्ठिरो वश्यान्राज्ञस्तान्समचोदयत् ।
भीष्मं शांतनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् ॥ ०१५ ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ।
महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ ०१६ ॥

स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव ।
चिक्रीद धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ ०१७ ॥

तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ।
मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ ०१८ ॥

तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः ।

दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ ०१९ ॥

रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् ।
अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ ०२० ॥

शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे ।
तालेभ्य इव पक्वानि फलानि कुशलो नरः ॥ ०२१ ॥

पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ।
बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ ०२२ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ ०२३ ॥

भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् ।
एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ ०२४ ॥

शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२५ ॥

अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे ।
प्रययौ सृञ्जयान्क्रुद्धः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ ०२६ ॥

सृञ्जयास्तु ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ ०२७ ॥

ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ ०२८ ॥

धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ॥ ०२९ ॥

शस्त्रैश्च बहुभी राजञ्जघ्नतुस्तावकान्रणे ॥ ०२९ ॥

ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ ।
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम् ॥ ०३० ॥

यथोत्साहं च समरे जघ्नुर्लोकं महारथाः ॥ ०३० ॥

तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ॥ ०३१ ॥

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं पत्युपस्थितौ ॥ ०३२ ॥

तौ तस्य तुरगान्हत्वा त्वरमाणौ महारथौ ।
छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ०३३ ॥

अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः ।
आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ०३४ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः ।
आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परंतपौ ॥ ०३५ ॥

तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ०३६ ॥

अर्जुनश्चापि सङ्क्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
अयोधयत सङ्ग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ०३७ ॥

द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ।
व्यधमत्सर्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ०३८ ॥

दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ०३९ ॥

ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमिति भारत ॥ ०४० ॥

युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम् ।
अस्तं गिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ॥ ०४१ ॥

प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
गोमायुगणसङ्कीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥ ०४२ ॥

शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे भूतसंघसमाकुलम् ॥ ०४३ ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनाः ।
समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४४ ॥

अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान् ।
विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ॥ ०४५ ॥

युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ।
ययौ स्वशिबिरं राजा निशायां सेनया वृतः ॥ ०४६ ॥

भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखान्रथान् ।
अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिबिरं प्रति ॥ ०४७ ॥

दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे ।
भीष्मं शांतनवं तूर्णं प्रयातः शिबिरं प्रति ॥ ०४८ ॥

द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
परिवार्य चमूं सर्वां प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ०४९ ॥

तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिबिरं प्रति ॥ ०५० ॥

एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतपाः ॥ ०५१ ॥

ततः स्वशिबिरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ०५२ ॥

रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।
अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ०५३ ॥

कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च बन्दिभिः ।
गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ०५४ ॥

मुहूर्तमिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंनिभम् ।
न हि युद्धकथां काञ्चित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ ०५५ ॥

ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ०५६ ॥

अष्टमयुद्धदिवसः

अध्याय ०८३

सञ्जय उवाच ॥

परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः ।
कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ ००१ ॥

ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरपि ।
निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ ००२ ॥

ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः ।
भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ॥ ००३ ॥

एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूः ।
व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ॥ ००४ ॥

भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते ।
सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ००५ ॥

अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ।
मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ००६ ॥

ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ००७ ॥

द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ।
मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशां पते ॥ ००८ ॥

प्राग्ज्योतिषादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।

मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ००९ ॥

बृहद्बलात्ततः शूरस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।
काम्बोजैर्बहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ ०१० ॥

द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्तादनु भारत ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ०११ ॥

तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ।
द्रौणेरनन्तरं प्रायात्सोदर्यैः परिवारितः ॥ ०१२ ॥

दुर्योधनादनु कृपस्ततः शारद्वतो ययौ ।
एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ ०१३ ॥

रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि चाभिभो ।
अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च ॥ ०१४ ॥

तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः ।
युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ ०१५ ॥

पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् ।
प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत माचिरम् ॥ ०१६ ॥

ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् ।
शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ ०१७ ॥

शृङ्गेभ्यो भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ।
रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः ॥ ०१८ ॥

नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वो वानरध्वजः ।
मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०१९ ॥

अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः ।
व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ ०२० ॥

अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ।
द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ०२१ ॥

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ ०२२ ॥

भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिस्वनैः ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्टैः सुभीमाः सर्वतोदिशम् ॥ ०२३ ॥

ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त प्रकोपिताः ॥ ०२४ ॥

मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् ।
युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ ०२५ ॥

ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०२६ ॥

नाराचा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत ।
व्यात्तानना भयकरा उरगा इव संघशः ॥ ०२७ ॥

निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ।
अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ ०२८ ॥

गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः ।
पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः ॥ ०२९ ॥

निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसंनिभाः ॥ ०२९ ॥

आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ।
अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः ॥ ०३० ॥

तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ।
अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते ॥ ०३१ ॥

अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥ ०३१ ॥

रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे ।
युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ०३२ ॥

दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ।
दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशम् ॥ ०३३ ॥

प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः ।
पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिश्रृङ्गान्नगा इव ॥ ०३४ ॥

पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि परस्परम् ।
चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ०३५ ॥

अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ०३६ ॥

ततः शांतनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् ।
अभ्यागमद्रणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ०३७ ॥

पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवस्वनम् ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ०३८ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०८४

सञ्जय उवाच ॥

भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ००१ ॥

ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ॥ ००२ ॥

स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान् ।
पाञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ॥ ००३ ॥

ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ००४ ॥

स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शांतनवो युधि ।
चिच्छेद सहसा राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥ ००५ ॥

विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ००६ ॥

निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ।
अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ००७ ॥

न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवानां विशां पते ।
अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥ ००८ ॥

स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे ।
ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ००९ ॥

बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ।
तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ ०१० ॥

ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ०११ ॥

भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ।
विद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः ॥ ०१२ ॥

सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ ०१२ ॥

क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ॥ ०१३ ॥

नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्याः सप्त संयुगे ॥ ०१३ ॥

आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ ०१४ ॥

पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचध्वजाः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ ०१५ ॥

महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
नवभिर्वज्रसङ्काशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ ०१६ ॥

आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः ।
नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥ ०१७ ॥

अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः ।
शरैर्बहुभिरानर्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ ०१८ ॥

रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्दयत् ।
स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ ०१९ ॥

धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
शिरश्चिच्छेद समरे शरेण नतपर्वणा ॥ ०२० ॥

अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे ।
पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ ०२१ ॥

अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ०२२ ॥

ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ।
प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ ०२३ ॥

स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ।
यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ ०२४ ॥

विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूतले ।
त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनम् ॥ ०२५ ॥

महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ।
विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ०२६ ॥

आदित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा बाणेन संयुगे ।

भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ ०२७ ॥

बह्वाशिनं ततो भीमः शरेण नतपर्वणा ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ ०२८ ॥

प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते ।
मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ ०२९ ॥

ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्शितः ।
अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽयं युधि वध्यताम् ॥ ०३० ॥

एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते ।
भ्रातॄन्संदृश्य निहतान्प्रास्मरंस्ते हि तद्वचः ॥ ०३१ ॥

यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ०३२ ॥

लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ।
न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ०३३ ॥

तथैव हि वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली ।
नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्ति स्म कौरवान् ॥ ०३४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष ।
दुःखेन महताविष्टो विललापातिकर्शितः ॥ ०३५ ॥

निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ०३६ ॥

भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ०३७ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनम् ॥ ०३८ ॥

उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ॥ ०३९ ॥

समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्शन ।
नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथञ्चन ॥ ०४० ॥

यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।
हनिष्यति रणे तं तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०४१ ॥

स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिम् ।
योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ ०४२ ॥

न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०८५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दृष्ट्वा मम हतान्पुत्रान्बहूनेकेन सञ्जय ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ ००१ ॥

अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति सञ्जय ।

मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् ॥ ००२ ॥

यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत ।
यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ००३ ॥

सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनाम् ॥ ००४ ॥

अन्येषां चैव वीराणां मध्यगास्तनया मम ।
यदहन्यन्त सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ००५ ॥

न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ।
वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ००६ ॥

गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया ।
नावबुध्यत्पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ००७ ॥

यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ।
अहन्यहनि सङ्क्रुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इदं तत्समनुप्राप्तं क्षत्तुर्वचनमुत्तमम् ।
न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ॥ ००९ ॥

निवारय सुतान्द्यूतात्पाण्डवान्मा द्रुहेति च ।
सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च ॥ ०१० ॥

न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ०११ ॥

विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम् ।
अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ ०१२ ॥

तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव विशां पते ।
तस्मान्मे श्रृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत ॥ ०१३ ॥

मध्याह्ने सुमहारौद्रः सङ्ग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः श्रृणु ॥ ०१४ ॥

ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ ०१५ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ ०१६ ॥

अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च संयुगे ।
दुर्योधनसमादिष्टात्राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥ ०१७ ॥

अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः ।
भीमसेनश्च सङ्क्रुद्धस्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् ॥ ०१८ ॥

त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ।
तथैव कौरवे राजन्नवध्यन्त परे रणे ॥ ०१९ ॥

द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृञ्जयैः सह ।
अभ्यद्रवत सङ्क्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयम् ॥ ०२० ॥

तत्राक्रन्दो महानासीत्सृञ्जयानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ ०२१ ॥

द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ।

विवेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ ०२२ ॥

कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे ।
अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्कृशानां नृणामिव ॥ ०२३ ॥

तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ।
चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ ०२४ ॥

वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ।
प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ ०२५ ॥

स सङ्ग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् ।
कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ०२६ ॥

ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः ।
गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०२७ ॥

तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ।
पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः ॥ ०२८ ॥

छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नपादाश्च मारिष ।
क्रौञ्चवद्व्यनदन्भीताः पृथिवीमधिशिश्यिरे ॥ ०२९ ॥

नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ।
ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ॥ ०३० ॥

वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०३० ॥

पतद्भिश्च हयै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी ।
निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः ॥ ०३१ ॥

हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ०३१ ॥

अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत वाजिभिः ।
प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते ॥ ०३२ ॥

रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ।
हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ०३३ ॥

उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वषः ।
अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्त्रैश्चव्यसुरश्मिभिः ॥ ०३४ ॥

संछन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ०३४ ॥

एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत ।
क्रुद्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ॥ ०३५ ॥

अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि ।
तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०८६

सञ्जय उवाच ॥

वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ ००१ ॥

तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा ।
अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ००२ ॥

ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ।
आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ॥ ००३ ॥

वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।
ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः ॥ ००४ ॥

सुवर्णालङ्कृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली ॥ ००५ ॥

अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ००५ ॥

अर्जुनस्याथ दायाद इरावान्नाम वीर्यवान् ।
सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ००६ ॥

ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ।
पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ००७ ॥

भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् ।
एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ००८ ॥

स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः ।
पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ ००९ ॥

रूपवान्वीर्यसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ।
इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ ०१० ॥

सोऽभिगम्य महात्मानं पितरं सत्यविक्रमम् ।
अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः ॥ ०११ ॥

इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तवाभिभो ॥ ०११ ॥

मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः ॥ ०१२ ॥

परिष्वज्य सुतं चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः ।
प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने ॥ ०१३ ॥

सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ।
प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ॥ ०१४ ॥

युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो ॥ ०१४ ॥

बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ॥ ०१५ ॥

ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ।
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ॥ ०१६ ॥

ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंघान्महाजवान् ।
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् ॥ ०१७ ॥

निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥ ०१७ ॥

निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसंघैः परस्परम् ।
शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ ०१८ ॥

तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे ।
परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः ॥ ०१९ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने सङ्कुले तुमुले भृशम् ।
उभयोरपि संशान्ता हयसंघाः समन्ततः ॥ ०२० ॥

प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः ।
विलयं समनुप्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ ०२१ ॥

ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छेषे च भारत ।
सौबलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि ॥ ०२२ ॥

वायुवेगसमस्पर्शा जवे वायुसमांस्तथा ।
आरुह्य शीलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ ०२३ ॥

गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जवः शुकः ।
षडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ ०२४ ॥

वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ।
संनद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ ०२५ ॥

तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम् ।
बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ॥ ०२६ ॥

विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः ॥ ०२६ ॥

तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ।
अब्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् ॥ ०२७ ॥

यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ।
हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०२८ ॥

बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ।
जघ्नुस्ते वै परानीकं दुर्जयं समरे परैः ॥ ०२९ ॥

तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ।

अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे ॥ ०३० ॥

इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ०३० ॥

ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परम् ।
ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ०३१ ॥

इरावानथ निर्भिन्नः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ।
स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्त्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ०३२ ॥

उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः ।
एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ०३३ ॥

इरावानथ सङ्क्रुद्धः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः ।
मोहयामास समरे विद्ध्वा परपुरञ्जयः ॥ ०३४ ॥

प्रासानुद्धृत्य सर्वांश्च स्वशरीरादरिंदमः ।
तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान्रणे ॥ ०३५ ॥

निकृष्य निशितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् ।
पदातिस्तूर्णमागच्छज्जिघांसुः सौबलान्युधि ॥ ०३६ ॥

ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमथाद्रवन् ॥ ०३७ ॥

इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ॥ ०३८ ॥

लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
अन्तरं नाध्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगामिनः ॥ ०३९ ॥

भूमिष्ठमथ तं संख्ये संप्रदृश्य ततः पुनः ।
परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ०४० ॥

अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः ।
उपहस्तावहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकृन्तत ॥ ०४१ ॥

आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूषितान् ।
अपतन्त निकृत्ताङ्गा गता भूमिं गतासवः ॥ ०४२ ॥

वृषकस्तु महाराज बहुधा परिविक्षतः ।
अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ०४३ ॥

तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः ।
अभ्यभाषत सङ्क्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ०४४ ॥

आर्श्यशृङ्गिं महेष्वासं मायाविनमरिंदमम् ।
वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं बकवधेन वै ॥ ०४५ ॥

पश्य वीर यथा ह्येष फल्गुनस्य सुतो बली ।
मायावी विप्रियं घोरमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ०४६ ॥

त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः ।
कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ०४७ ॥

बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः ।
प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ०४८ ॥

स्वारूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ।
वीरैः प्रहारिभिर्युक्तः स्वैरनीकैः समावृतः ॥ ०४९ ॥

निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ०४९ ॥

इरावानपि सङ्क्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी ।
हन्तुकाममममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ०५० ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ।
त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ०५१ ॥

तेन मायामयाः क्लृप्ता हयास्तावन्त एव हि ।
स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ ०५२ ॥

ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ०५३ ॥

तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ ।
सङ्ग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ॥ ०५४ ॥

आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् ।
इरावान्क्रोधसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ०५५ ॥

समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः ।
चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पञ्चकम् ॥ ०५६ ॥

स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् ।
इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ०५७ ॥

ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् ।
विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ॥ ०५८ ॥

चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ॥ ०५८ ॥

तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ।

संबभूव महाराज समवाप च यौवनम् ॥ ०५९ ॥

माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् ।
एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत ॥ ०६० ॥

इरावानपि सङ्क्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ॥ ०६१ ॥

स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः ।
राक्षसो व्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ०६२ ॥

परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु ।
ततश्चुक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ॥ ०६३ ॥

आर्श्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ।
कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ ०६४ ॥

सङ्ग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ॥ ०६४ ॥

तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
इरावानपि सङ्क्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ०६५ ॥

तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ।
योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ॥ ०६६ ॥

स नागैर्बहुशो राजन्सर्वतः संवृतो रणे ।
दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान् ॥ ०६७ ॥

ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ०६७ ॥

छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः ।

सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ०६८ ॥

मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके ।
विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥ ०६९ ॥

सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् ।
इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ०७० ॥

तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ।
विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ०७१ ॥

तस्मिन्महति सङ्ग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ।
महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ०७२ ॥

हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः ।
रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ॥ ०७३ ॥

तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ।
रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च सङ्कुले ॥ ०७४ ॥

अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ।
जघान समरे शूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ०७५ ॥

तथैव तावका राजन्सृञ्जयाश्च महाबलाः ।
जुह्वतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ०७६ ॥

मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ०७७ ॥

तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ।
कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ०७८ ॥

तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ।
दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ०७९ ॥

तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ०८० ॥

तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
रौद्रमासीत्तदा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः ॥ ०८१ ॥

दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् ।
एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान्ससैनिकान् ॥ ०८२ ॥

किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः ।
इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ०८३ ॥

वर्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे भरतर्षभ ।
उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ०८४ ॥

आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूता महाबलाः ।
तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः ॥ ०८५ ॥

न स्म पश्यामहे कश्चिद्यः प्राणान्परिरक्षति ।
सङ्ग्रामे दैत्यसङ्काशे तस्मिन्योद्धा नराधिप ॥ ०८६ ॥

अध्याय ०८७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः ।
सङ्ग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इरावन्तं तु निहतं सङ्ग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ।
व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ००२ ॥

नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा ।
सपर्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा ॥ ००३ ॥

अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ॥ ००३ ॥

तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ।
ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च ॥ ००४ ॥

सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ।
सर्पवत्समवेष्टन्त सिंहभीता गजा इव ॥ ००५ ॥

निनदत्सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ।
ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ॥ ००६ ॥

नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः ।
आजगाम सुसङ्क्रुद्धः कालान्तकयमोपमः ॥ ००७ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सङ्क्रुद्धं भीमदर्शनम् ।
स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ००८ ॥

ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ००९ ॥

पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ।
कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम् ॥ ०१० ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ।
पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ॥ ०११ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ ०१२ ॥

गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम् ।
अभ्यधावन्त सङ्क्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ ०१३ ॥

नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ॥ ०१४ ॥

भिण्डिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ।
पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् ॥ ०१५ ॥

भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ ०१६ ॥

तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ ०१७ ॥

अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
मुमोच निशितान्बाणान्राक्षसेषु महाबलः ॥ ०१८ ॥

जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ।
सङ्क्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ०१९ ॥

वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ।
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः ॥ ०२० ॥

ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति ॥ ०२१ ॥

तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ॥ ०२२ ॥

विस्फार्य च महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिंदमम् ॥ ०२३ ॥

तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ।
न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ०२४ ॥

अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ।
ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ॥ ०२५ ॥

यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते पराजिताः ॥ ०२५ ॥

यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ॥ ०२६ ॥

तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ।
सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितॄन्मम ॥ ०२७ ॥

एतेषामवमानानामन्येषां च कुलाधम ।
अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ०२८ ॥

एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
संदश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ०२९ ॥

शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ०३० ॥

अध्याय ०८८

सञ्जय उवाच ॥

ततस्तद्बाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि ।
दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ ००१ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः ।
संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् ।
तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्राक्षसपुङ्गवे ॥ ००३ ॥

आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने ॥ ००३ ॥

स तैर्विद्धः स्रवन्रक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः ॥ ००४ ॥

जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारणीम् ॥ ००४ ॥

संप्रदीप्तां महोल्काभामशनीं मघवानिव ।
समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ००५ ॥

तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन् ।

कुञ्जरं गिरिसङ्काशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ००६ ॥

स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना ।
यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ॥ ००७ ॥

रथं च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ॥ ००७ ॥

मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ।
घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ००८ ॥

उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ ००८ ॥

स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया ।
सञ्जातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ००९ ॥

पतत्यथ गजे चापि वङ्गानामीश्वरो बली ।
जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ ०१० ॥

दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पातितं वरवारणम् ।
प्रभग्नं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ ०११ ॥

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् ।
प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०१२ ॥

संधाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेजसम् ।
मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरे निशाचरे ॥ ०१३ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम् ।
लाघवाद्वञ्चयामास महाकायो घटोत्कचः ॥ ०१४ ॥

भूय एव ननादोग्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

त्रासयन्सर्वभूतानि युगान्ते जलदो यथा ॥ ०१५ ॥

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीष्मस्य रक्षसः ।
आचार्यमुपसङ्गम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः ।
हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह ॥ ०१७ ॥

नैष शक्यो हि सङ्ग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ।
तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ ०१८ ॥

अभिद्रुतं महाभागं राक्षसेन दुरात्मना ।
एतद्धि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ ०१९ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ ०२० ॥

द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकश्च जयद्रथः ।
कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ॥ ०२१ ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च आवन्त्यश्च बृहद्बलः ।
रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ॥ ०२२ ॥

अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ ०२२ ॥

तदनीकमनाधृष्यं पालितं लोकसत्तमैः ।
आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ॥ ०२३ ॥

नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ ०२३ ॥

प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ।

शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ ०२४ ॥

ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च ॥ ०२५ ॥

धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत् ।
अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ ०२६ ॥

शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ।
शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव दीर्यताम् ॥ ०२७ ॥

वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते ।
रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणां सर्पतामिव ॥ ०२८ ॥

ततः परमसङ्क्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः ।
राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् ॥ ०२९ ॥

आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजमुन्मथ्य चानदत् ॥ ०३० ॥

बाह्लिकं च त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ०३१ ॥

पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ॥ ०३२ ॥

न्यषीदत्स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ॥ ०३२ ॥

ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ।
भूरिश्रवसि सङ्क्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ ०३३ ॥

ते वर्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन्मेदिनीतलम् ॥ ०३३ ॥

विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् ।
तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ०३४ ॥

सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् ।
उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ०३५ ॥

चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः ।
जघान चतुरो वाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ०३६ ॥

पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ।
निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ॥ ०३७ ॥

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ०३७ ॥

भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ।
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरानाशीविषोपमान् ॥ ०३८ ॥

बिभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०८९

सञ्जय उवाच ॥

विमुखीकृत्य तान्सर्वांस्तावकान्युधि राक्षसः ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ ००१ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् ।
अभ्यधावञ्जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ ००२ ॥

तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ।
तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसंघवत् ॥ ००३ ॥

अथैनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ॥ ००४ ॥

स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ००५ ॥

व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ।
दिशः खं प्रदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ००६ ॥

राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ००७ ॥

युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम् ॥ ००८ ॥

अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितम् ॥ ००८ ॥

पितामहश्च सङ्क्रुद्धः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ।
तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ॥ ००९ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ।
गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् ॥ ०१० ॥

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ॥ ०११ ॥

वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ ०११ ॥

तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ ०१२ ॥

अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः ।
क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ ०१३ ॥

अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ।
महता रथवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ ०१४ ॥

कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः षट्शतैः प्रहारिभिः ।
अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ ०१५ ॥

सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि ।
खुरशब्दनिनादैश्च कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ०१६ ॥

तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ।
भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ॥ ०१७ ॥

परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् ॥ ०१७ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तत्र तत्र महात्मनाम् ।
तावकानां परेषां च सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ०१८ ॥

नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ०१९ ॥

व्यतिषक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ ०१९ ॥

हया गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ०२० ॥

सहसा चाभवत्तीव्रं संनिपातान्महद्रजः ।
रथाश्वगजपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् ॥ ०२१ ॥

धूम्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ।
नैव स्वे न परे राजन्समजानन्परस्परम् ॥ ०२२ ॥

पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ।
निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ ०२३ ॥

शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् ।
सुमहानभवच्छब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ०२४ ॥

गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।
प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ ०२५ ॥

नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे ।
शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दः पततामश्मनामिव ॥ ०२६ ॥

विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ।
अश्वैः संभिन्नदेहैश्च सङ्कीर्णाभूद्वसुंधरा ॥ ०२७ ॥

नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ०२८ ॥

हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ।
समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ ०२९ ॥

नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ।

उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ०३० ॥

प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः ।
अभिघ्नन्ति विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ०३१ ॥

ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलङ्कृताः ।
संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ०३२ ॥

केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः ।
विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जन्तो जलदा इव ॥ ०३३ ॥

केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे ।
निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ०३४ ॥

पार्श्वैस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ।
मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ॥ ०३५ ॥

नाराचाभिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ।
हतारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ०३६ ॥

केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः ।
रथान्हयान्पदातांश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ०३७ ॥

तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ।
तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ०३८ ॥

रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ०३९ ॥

स्वयंवर इवामर्दे प्रजह्रुरितरेतरम् ।
प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ०४० ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०९०

सञ्जय उवाच ॥

स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
अभ्यधावत सङ्क्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ ००१ ॥

प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ ००२ ॥

अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् ।
भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ००३ ॥

तदन्तरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ।
संदधे निशितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ॥ ००४ ॥

तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् ॥ ००४ ॥

स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
समाललम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ००५ ॥

तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ॥ ००६ ॥

अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।
समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः ॥ ००७ ॥

संप्रेक्ष्य तानापततः सङ्क्रुद्धाञ्जातसंभ्रमान् ।
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ॥ ००८ ॥

क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ००९ ॥

एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपद्रुताः ॥ ०१० ॥

नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये रताः ।
नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमाम् ॥ ०११ ॥

तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ।
तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०१२ ॥

कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः ॥ ०१३ ॥

आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ ०१३ ॥

ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ ०१४ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ ०१५ ॥

भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः ॥ ०१६ ॥

तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ।
त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ ०१७ ॥

स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
प्रनष्टसञ्ज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ०१८ ॥

गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
द्रौणायनिश्च सङ्क्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ ०१९ ॥

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ ०२० ॥

अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदण्डोपमां रणे ॥ ०२१ ॥

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ ०२२ ॥

तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ।
अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ ०२३ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सङ्क्रुद्धं भीमदर्शनम् ।
समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ ०२४ ॥

भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ।
नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ॥ ०२५ ॥

सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः ॥ ०२५ ॥

तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ।

अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः ॥ ०२६ ॥

अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ०२६ ॥

अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा ।
नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः सङ्क्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ॥ ०२७ ॥

स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन यः ॥ ०२७ ॥

स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ।
यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् ॥ ०२८ ॥

विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयङ्करम् ।
येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा ॥ ०२९ ॥

तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पतत्रिणा ।
सञ्जातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ॥ ०३० ॥

स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ॥ ०३१ ॥

ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मारपायितान् ।
जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ॥ ०३२ ॥

सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ०३३ ॥

मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ।
घटोत्कचोऽपि सङ्क्रुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ०३४ ॥

अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ।

तथेतरे अभ्यधावन्राक्षसा युद्धदुर्मदाः ॥ ०३५ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ ०३६ ॥

निजघान च सङ्क्रुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ।
योऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ॥ ०३७ ॥

विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ।
अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ०३८ ॥

प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम् ।
मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ॥ ०३९ ॥

ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ।
अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्तान्मेदिनीतले ॥ ०४० ॥

विचेष्टमानान्कृपणाञ्शोणितेन समुक्षितान् ॥ ०४० ॥

द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च ।
प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ॥ ०४१ ॥

विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
हयाश्च सहयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ०४२ ॥

तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति ।
मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ०४३ ॥

युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे ।
घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ॥ ०४४ ॥

नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ॥ ०४४ ॥

तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ।
घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ॥ ०४५ ॥

शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च समन्तात्सस्वनुर्भृशम् ॥ ०४५ ॥

एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना ।
सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०९१

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्महति सङ्क्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।
गाङ्गेयमुपसङ्गम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ ००१ ॥

तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।
घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ ००२ ॥

कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः ।
अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ००३ ॥

भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः ।
पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ००४ ॥

एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम ।
निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ००५ ॥

सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः ।
घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ००६ ॥

तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ।
तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ००७ ॥

राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह ।
त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ००८ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ००९ ॥

शृणु राजन्मम वचो यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ ०१० ॥

आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।
धर्मराजेन सङ्ग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ०११ ॥

अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ।
राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति ॥ ०१२ ॥

अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ।
शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ ०१३ ॥

तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः ।
त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ ०१४ ॥

तस्मिन्रौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् ।
अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः ॥ ०१५ ॥

भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि ॥ ०१५ ॥

एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ।
समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ०१६ ॥

गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ।
वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०१७ ॥

राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ ०१७ ॥

तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ।
समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ ०१८ ॥

त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ।
स्वबलेन वृतो राजञ्जहि राक्षसपुङ्गवम् ॥ ०१९ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ।
प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ ०२० ॥

तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् ।
अभ्यवर्तन्त सङ्क्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ ०२१ ॥

भिमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ ०२२ ॥

चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् ॥ ०२३ ॥

ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०२४ ॥

प्रमुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः ।
ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ ०२५ ॥

प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः ।
परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥ ०२६ ॥

मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे ।
बिभिदुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् ॥ ०२७ ॥

हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् ॥ ०२८ ॥

पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ।
न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२९ ॥

रथिनश्च तथा राजन्कर्णिनालीकसायकैः ।
निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ०३० ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ०३१ ॥

कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।
पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वतः ॥ ०३२ ॥

किरञ्शरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ।
ऐरावतस्थो मघवान्वारिधारा इवानघ ॥ ०३३ ॥

स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ०३४ ॥

भीमसेनस्तु सङ्क्रुद्धः पादरक्षान्परःशतान् ।

निजघान महेष्वासः सङ्क्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ०३५ ॥

तान्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ।
चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ०३६ ॥

स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा ।
अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदमम् ॥ ०३७ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ०३८ ॥

केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ ०३९ ॥

चेदिपश्चित्रकेतुश्च सङ्क्रुद्धाः सर्व एव ते ॥ ०३९ ॥

उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०४० ॥

स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ।
सञ्जातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् ॥ ०४१ ॥

दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ।
समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ॥ ०४२ ॥

तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।
दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् ॥ ०४३ ॥

वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ।
साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवेयान्यपूजयन् ॥ ०४४ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ॥ ०४५ ॥

तस्य वर्म मुखत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ०४६ ॥

स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
उपावृत्तमदः क्षिप्रं स न्यवर्तत वेगतः ॥ ०४७ ॥

प्रदुद्राव च वेगेन प्रणदन्भैरवं स्वनम् ।
स मर्दमानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ ०४८ ॥

तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ ०४९ ॥

ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
किरन्तो विविधान्बाणाञ्शस्त्राणि विविधानि च ॥ ०५० ॥

तेषामापततां राजन्सङ्क्रुद्धानाममर्षिणाम् ।
श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः ॥ ०५१ ॥

भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ०५१ ॥

अङ्कुशाङ्गुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि ।
तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तक इवानलः ॥ ०५२ ॥

रथसंघांस्तथा नागान्हयांश्च सह सादिभिः ।
पादातांश्च सुसङ्क्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०५३ ॥

अमृद्नात्समरे राजन्संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ ०५३ ॥

तेन संलोड्यमानं तु पाण्डूनां तद्बलं महत् ।
सञ्चुकोच महाराज चर्मेवाग्नौ समाहितम् ॥ ०५४ ॥

भग्नं तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
घटोत्कचोऽथ सङ्क्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ ०५५ ॥

विकटः पुरुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ।
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ॥ ०५६ ॥

जग्राह विपुलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ।
नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ॥ ०५७ ॥

सविष्फुलिङ्गज्वालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ०५७ ॥

तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा ज्वालाकुलं रणे ।
चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं स पार्थिवः ॥ ०५८ ॥

चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवत् ॥ ०५८ ॥

निपपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ।
महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता ॥ ०५९ ॥

शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिवः ।
रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम् ॥ ०६० ॥

चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०६० ॥

तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव ।
उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ०६१ ॥

बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ।

पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०६२ ॥

तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ।
दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ०६३ ॥

पाण्डवाश्च महेष्वासा भीमसेनपुरोगमाः ।
साधु साध्विति नादेन पृथिवीमनुनादयन् ॥ ०६४ ॥

तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनाम् ।
नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ०६५ ॥

स विस्फार्य महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवानां महारथान् ॥ ०६६ ॥

विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचाञ्ज्वलनप्रभान् ॥ ०६६ ॥

भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ।
अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्पञ्चभिस्तथा ॥ ०६७ ॥

पूर्णायतविसृष्टेन स्वर्णपुङ्खेन पत्रिणा ।
बिभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ॥ ०६८ ॥

पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ०६८ ॥

द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् ।
भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरङ्गमान् ॥ ०६९ ॥

ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ।
निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ०७० ॥

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।

विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ०७१ ॥

ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः ।
गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ०७२ ॥

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ।
तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ०७३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
आजगाम महाराज निघ्नञ्शत्रून्सहस्रशः ॥ ०७४ ॥

यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ परंतपौ ।
प्राग्ज्योतिषेण संसक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ०७५ ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवो राजन्युध्यमानान्महारथान् ।
त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायाद्विकिरञ्शरान् ॥ ०७६ ॥

ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसङ्कुलाम् ॥ ०७७ ॥

तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ०७८ ॥

भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत ।
विमृद्नन्पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ०७९ ॥

तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष ।
पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ०८० ॥

भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ।
आश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ०८१ ॥

अध्याय ०९२

सञ्जय उवाच ॥

पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जयः ।
दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ ००१ ॥

अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ।
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ ००२ ॥

कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः ।
ततो निवारयितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ००३ ॥

अवध्या बहवो वीराः सङ्ग्रामे मधुसूदन ।
निहताः कौरवैः संख्ये तथास्माभिश्च ते हताः ॥ ००४ ॥

अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।
धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसङ्क्षयः ॥ ००५ ॥

अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ।
किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ००६ ॥

दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ००७ ॥

इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ।
कृतं राज्ञा महाबाहो याचता स्म सुयोधनम् ॥ ००८ ॥

राज्यार्धं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ॥ ००८ ॥

दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्शूराञ्शयानान्धरणीतले ।
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ००९ ॥

अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
युद्धं ममैभिरुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ ०१० ॥

सञ्चोदय हयान्क्षिप्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ॥ ०११ ॥

नायं क्लीबयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ ०११ ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ।
चोदयामास तानश्वान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ ०१२ ॥

अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ।
मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ ०१३ ॥

अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ ०१४ ॥

ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ।
परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ ०१५ ॥

ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।
भगदत्तः सुशर्मा च धनञ्जयमुपाद्रवन् ॥ ०१६ ॥

हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।
अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवारयत् ॥ ०१७ ॥

शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ ०१८ ॥

भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ।
प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ ०१९ ॥

पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयां चक्रिरे शरैः ।
प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा ॥ ०२० ॥

स च्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते ।
सृक्किणी विलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ ०२१ ॥

व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास पार्थिव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्गतजीवितः ॥ ०२२ ॥

अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ०२३ ॥

ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान् ।
स सप्त त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष ॥ ०२४ ॥

प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना ।
अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ ०२५ ॥

अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम् ।
दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् ॥ ०२६ ॥

प्रपतन्त स्म ते वीरा विरेजुर्भरतर्षभ ।
वसन्ते पुष्पशबलाश्चूताः प्रपतिता इव ॥ ०२७ ॥

ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव विशां पते ।
तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ ०२८ ॥

द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव ।
यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्व्यकिरच्छरैः ॥ ०२९ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् ।
द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ०३० ॥

यथा हि गोवृषो वर्षं संधारयति खात्पतत् ।
भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ०३१ ॥

अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ।
यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्ययोधयत् ॥ ०३२ ॥

पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ।
मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ॥ ०३३ ॥

यथा वा पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः ।
वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ०३४ ॥

गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः ।
पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ०३५ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे ।
प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०३६ ॥

अभिमन्युश्च राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम् ।
विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ॥ ०३७ ॥

विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना ।

अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीडो मनुजाधिपः ॥ ०३८ ॥

असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ।
आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥ ०३९ ॥

आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ।
लाघवाद्व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा ॥ ०४० ॥

व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा ।
साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशां पते ॥ ०४१ ॥

धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ।
तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ०४२ ॥

तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
निघ्नतां भृशमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ०४३ ॥

अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाक्षिप्य मारिष ।
नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ०४४ ॥

बाहुभिश्च तलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च सुसंशितैः ।
विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ०४५ ॥

न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
व्याकुलीकृतसङ्कल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ०४६ ॥

रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत ।
हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ॥ ०४७ ॥

जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैश्च शिताः शराः ।
तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ०४८ ॥

हस्तिदन्तत्सरून्खड्गाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
चर्माणि चापविद्धानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ॥ ०४९ ॥

सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ।
जातरूपमयाश्चर्ष्टीः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ०५० ॥

अपकृत्ताश्च पतिता मुसलानि गुरूणि च ।
परिघान्पट्टिशांश्चैव भिण्डिपालांश्च मारिष ॥ ०५१ ॥

पतितांस्तोमरांश्चापि चित्रा हेमपरिष्कृताः ।
कुथाश्च बहुधाकाराश्चामरव्यजनानि च ॥ ०५२ ॥

नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः ।
जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ०५३ ॥

गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ।
गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ०५४ ॥

तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा ।
संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वतः ॥ ०५५ ॥

समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः ।
निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयस्कुन्तैः परश्वधैः ॥ ०५६ ॥

परिघैर्भिण्डिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च ।
शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ०५७ ॥

निःशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः ।
गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही ॥ ०५८ ॥

सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ०५९ ॥

बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
पतितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ०६० ॥

कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः ।
रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ॥ ०६१ ॥

विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ।
विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ०६२ ॥

रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालमालिभिः ।
वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ०६३ ॥

अनुकर्षैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि ।
प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ०६४ ॥

स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही ।
नानारूपैरलङ्कारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ॥ ०६५ ॥

दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः ।
करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ॥ ०६६ ॥

विबभौ तद्रणस्थानं धम्यमानैरिवाचलैः ॥ ०६६ ॥

नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ।
वैडूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः ॥ ०६७ ॥

घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ।
विघाटितविचित्राभिः कुथाभी राङ्कवैस्तथा ॥ ०६८ ॥

ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरेव च ।
यन्त्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्च सकम्पनैः ॥ ०६९ ॥

अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः ।
सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ॥ ०७० ॥

प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ।
उष्णीषैश्च तथा छिन्नैः प्रविद्धैश्च ततस्ततः ॥ ०७१ ॥

विचित्रैरर्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ।
अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ॥ ०७२ ॥

नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ ०७३ ॥

पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ॥ ०७४ ॥

अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ।
ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ ०७५ ॥

एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ।
परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ॥ ०७६ ॥

तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।
रात्रिः समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ ०७७ ॥

ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ।
घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ०७८ ॥

अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविशन्त यथाकालं गत्वा स्वशिबिरं तदा ॥ ०७९ ॥

नवमयुद्धदिवसः

अध्याय ०९३

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ ००१ ॥

समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् ।
कथं पाण्डुसुता युद्धे जेतव्याः सगणा इति ॥ ००२ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मन्त्रिणः ।
सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलम् ॥ ००३ ॥

द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ।
न पार्थान्प्रतिबाधन्ते न जाने तत्र कारणम् ॥ ००४ ॥

अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम ।
सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ००५ ॥

निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि ।
सोऽहं संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ॥ ००६ ॥

तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ।
मा शुचो भरतश्रेष्ठ प्रकरिष्ये प्रियं तव ॥ ००७ ॥

भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ००८ ॥

अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ।
पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ००९ ॥

पाण्डवेषु दयां राजन्सदा भीष्मः करोति वै ।
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ ०१० ॥

अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः ।
स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात सङ्गतान् ॥ ०११ ॥

स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिबिरं प्रति ।
अनुमान्य रणे भीष्मं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ ०१२ ॥

न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् ।
मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ ०१४ ॥

अनुयात्रं यथा सज्जं सर्वं भवति सर्वतः ।
दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः ।
अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽहं द्विपदां वरम् ॥ ०१६ ॥

आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ।

ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकरिष्यसि संयुगम् ॥ ०१७ ॥

निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ ०१८ ॥

ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ ०१९ ॥

अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृपः ।
धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स महेन्द्रवत् ॥ ०२० ॥

भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ।
अनुलिप्तः परार्ध्येन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ ०२१ ॥

अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः ।
शुशुभे विमलार्चिष्मञ्शरदीव दिवाकरः ॥ ०२२ ॥

तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिरं प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ ०२३ ॥

भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् ॥ ०२३ ॥

हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ।
रथैरन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ ०२४ ॥

आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ।
प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ ०२५ ॥

संपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महारथः ।
प्रययौ सदनं राजन्गाङ्गेयस्य यशस्विनः ॥ ०२६ ॥

अन्वीयमानः सहितैः सोदरैः सर्वतो नृपः ॥ ०२६ ॥

दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा ।
हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ ०२७ ॥

प्रगृह्णन्नञ्जलीन्नृणामुद्यतान्सर्वतोदिशम् ।
शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ ०२८ ॥

संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ।
पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ०२९ ॥

प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचनैः ।
परिवव्रुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ०३० ॥

स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैः शुभैः ।
शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ ०३१ ॥

कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतोदिशम् ॥ ०३२ ॥

संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ।
अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ॥ ०३३ ॥

अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने ।
काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ॥ ०३४ ॥

उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ०३४ ॥

त्वां वयं समुपाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ०३५ ॥

किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबान्धवान् ।
तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ॥ ०३६ ॥

जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ०३६ ॥

पूर्वमुक्तं महाबाहो निहनिष्यामि सोमकान् ।
पाञ्चालान्पाण्डवैः सार्धं करूषांश्चेति भारत ॥ ०३७ ॥

तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ।
सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ०३८ ॥

दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो ।
मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ०३९ ॥

अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ०४० ॥

एतावदुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
नोवाच वचनं किञ्चिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०९४

सञ्जय उवाच ॥

वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धः पितामहः ।
दुःखेन महताविष्टो नोवाचाप्रियमण्वपि ॥ ००१ ॥

स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ।
श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वै शलाकया ॥ ००२ ॥

उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वरः ॥ ००३ ॥

अब्रवीत्तव पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वचः ॥ ००३ ॥

किं नु दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरुपविध्यसि ।
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम् ॥ ००४ ॥

जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव हितकाम्यया ॥ ००४ ॥

यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ००५ ॥

यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ००६ ॥

द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तथाभिभो ।
सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ००७ ॥

यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।
एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ००८ ॥

द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे ।
कर्णं च त्वां च द्रौणिं च कृपं च सुमहारथम् ॥ ००९ ॥

वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ००९ ॥

निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ।

जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ०१० ॥

को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं रणे ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ ०११ ॥

मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ ०१२ ॥

स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ।
युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ ०१३ ॥

अहं तु सोमकान्सर्वान्सपाञ्चालान्समागतान् ।
निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ ०१४ ॥

तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
तान्वा निहत्य सङ्ग्रामे प्रीतिं दास्यामि वै तव ॥ ०१५ ॥

पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
वरदानात्पुमाञ्जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ ०१६ ॥

तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ।
यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ ०१७ ॥

सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् ।
यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ ०१८ ॥

एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ ०१९ ॥

आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् ।
प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयङ्करः ॥ ०२० ॥

प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः ॥ ०२० ॥

अध्याय ०९५

सञ्जय उवाच ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां प्रातरुत्थाय वै नृपः ।
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह ॥ ००१ ॥

अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ ००१ ॥

दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ।
मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ ००२ ॥

निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् ।
दीर्घं दध्यौ शांतनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ ००३ ॥

इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ००४ ॥

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
द्वात्रिंशत्त्वमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ००५ ॥

इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ००६ ॥

तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।

स नो गुप्तः सुखाय स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे ॥ ००७ ॥

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्रीपूर्वको ह्यसौ जातस्तस्माद्वर्ज्यो रणे मया ॥ ००८ ॥

लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ॥ ००९ ॥

नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथञ्चन ।
हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०१० ॥

अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ०११ ॥

कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत ।
तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथञ्चन ॥ ०१२ ॥

युद्धे तु क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः ।
सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्बाणगोचरान् ॥ ०१३ ॥

एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् ।
तत्र सर्वात्मना मन्ये भीष्मस्यैवाभिपालनम् ॥ ०१४ ॥

अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महावने ।
मा वृकेणेव शार्दूलं घातयेम शिखण्डिना ॥ ०१५ ॥

मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ।
यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्गुप्ते ध्रुवो जयः ॥ ०१६ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु राजानो दुर्योधनवचस्तदा ।
सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ ०१७ ॥

पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा ।
कम्पयन्तो भुवं द्यां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ ०१८ ॥

ते रथैश्च सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः ।
परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ ०१९ ॥

यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् ।
सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ ०२० ॥

ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् ।
सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ॥ ०२१ ॥

गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ ०२१ ॥

स रक्ष्यमाणः पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः ।
यथा भीष्मं न नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु ॥ ०२२ ॥

भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ ०२३ ॥

भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा तमभिसंवृतम् ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ ०२४ ॥

शिखण्डिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखेऽनघ ।
स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमप्युत ॥ ०२५ ॥

ततः शांतनवो भीष्मो निर्ययौ सेनया सह ।
व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमाहवे ॥ ०२६ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः ।

शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ०२७ ॥

भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ ०२८ ॥

द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ०२९ ॥

अश्वत्थामा सोमदत्त आवन्त्यौ च महारथौ ।
महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ०३० ॥

दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ।
व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ०३१ ॥

अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।
पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ०३२ ॥

एवमेते तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
संनद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नयः ॥ ०३३ ॥

तथा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ ०३४ ॥

अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ०३४ ॥

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ॥ ०३५ ॥

शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ।
चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ॥ ०३६ ॥

स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ ०३६ ॥

अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महारथः ।
केकया भ्रातरः पञ्च स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ०३७ ॥

एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ।
पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ०३८ ॥

तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ।
अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ ०३९ ॥

तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मं युद्धपरिप्रेप्सुं सङ्ग्रामे विजिगीषवः ॥ ०४० ॥

क्ष्वेडाः किलिकिलाशब्दान्क्रकचान्गोविषाणिकाः ।
भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ॥ ०४१ ॥

पाण्डवा अभ्यधावन्त नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ०४१ ॥

भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निस्वनैः ।
उत्कृष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ ०४२ ॥

वयं प्रतिनदन्तस्तानभ्यगच्छाम सत्वराः ।
सहसैवाभिसङ्क्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ०४३ ॥

ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ ०४४ ॥

पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः ।
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ ०४५ ॥

ववुश्च तुमुला वाताः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।
घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ॥ ०४६ ॥

वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ ०४६ ॥

दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च ।
रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ ०४७ ॥

रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ।
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशां पते ॥ ०४८ ॥

अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान्रवान् ॥ ०४९ ॥

संपतन्तः स्म दृश्यन्ते गोमायुबकवायसाः ।
श्वानश्च विविधैर्नादैर्भषन्तस्तत्र तस्थिरे ॥ ०५० ॥

ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
निपेतुः सहसा भूमौ वेदयाना महद्भयम् ॥ ०५१ ॥

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये ; समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
प्रकाशिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः ; प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ०५२ ॥

नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलाना ;मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां ; वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ०५३ ॥

अध्याय ०९६

सञ्जय उवाच ॥

अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ॥ ००१ ॥

विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ॥ ००१ ॥

न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ।
शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ॥ ००२ ॥

निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुपुङ्गवाः ॥ ००२ ॥

तेन मुक्ता रणे राजञ्शराः शत्रुनिबर्हणाः ।
क्षत्रियाननयञ्शूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ००३ ॥

यमदण्डोपमान्घोराञ्ज्वलनाशीविषोपमान् ।
सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ००४ ॥

रथिनं च रथात्तूर्णं हयपृष्ठाच्च सादिनम् ।
गजारोहांश्च सगजान्पातयामास फाल्गुनिः ॥ ००५ ॥

तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्येऽद्भुतं नृपाः ।
पूजयां चक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ००६ ॥

तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयन्बह्वशोभत ।
तूलराशिमिवाधूय मारुतः सर्वतोदिशम् ॥ ००७ ॥

तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ००८ ॥

विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तमः ।
अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ००९ ॥

न चैनं तावकाः सर्वे विषेहुररिघातिनम् ।
प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतङ्गाः कालचोदिताः ॥ ०१० ॥

प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वज्रभृत् ॥ ०११ ॥

हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे चरतो दिशः ।
तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ ०१२ ॥

शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ ०१३ ॥

तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
रथेन मेघघोषेण ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ ०१४ ॥

मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च स बृहद्बलम् ।
सैन्धवं च महेष्वासं व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ ०१५ ॥

मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम मारिष ।
सूर्यमण्डलसङ्काशं तपतस्तव वाहिनीम् ॥ ०१६ ॥

तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं शरार्चिभिः ।
द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ ०१७ ॥

तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
बभ्राम तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ०१८ ॥

द्रावयित्वा च तत्सैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ ०१९ ॥

तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ०२० ॥

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य मारिष ।
मारुतोद्धूतवेगस्य समुद्रस्येव पर्वणि ॥ ०२१ ॥

दुर्योधनस्तदा राजा आर्श्यशृङ्गिमभाषत ॥ ०२१ ॥

एष कार्ष्णिर्महेष्वासो द्वितीय इव फल्गुनः ।
चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव ॥ ०२२ ॥

तस्य नान्यं प्रपश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् ॥ ०२३ ॥

स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ।
वयं पार्थान्हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ ०२४ ॥

स एवमुक्तो बलवान्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ०२५ ॥

नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ ०२५ ॥

तस्य शब्देन महता पाण्डवानां महद्बलम् ।
प्राचलत्सर्वतो राजन्पूर्यमाण इवार्णवः ॥ ०२६ ॥

बहवश्च नरा राजंस्तस्य नादेन भीषिताः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ०२७ ॥

कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृहीतशरासनः ।
नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ ०२८ ॥

ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिं रणे ।
नातिदूरे स्थितस्तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ ०२९ ॥

सा वध्यमाना समरे पाण्डवानां महाचमूः ।
प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलिम् ॥ ०३० ॥

विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष ।
रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ०३१ ॥

ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् ।
व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयद्वै पराक्रमम् ॥ ०३२ ॥

सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी ।
रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ०३३ ॥

तां प्रमृद्य ततः सेनां पद्मिनीं वारणो यथा ।
ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ०३४ ॥

ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ।
राक्षसं दुद्रुवुः सर्वे ग्रहाः पञ्च यथा रविम् ॥ ०३५ ॥

वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः ।
यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ०३६ ॥

प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारशवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ०३७ ॥

स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।

मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ०३८ ॥

विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आशर्यश्ङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तश्ङ्ग इवाचलः ॥ ०३९ ॥

ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ०४० ॥

स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।
अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ०४१ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष ।
प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ०४२ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
चिच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ०४३ ॥

एकैकं च त्रिभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव ।
अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ०४४ ॥

त्वरमाणश्च सङ्क्रुद्धो हयांस्तेषां महात्मनाम् ।
जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ०४५ ॥

बिभेद च सुसंहृष्टः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ।
शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४६ ॥

विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ०४७ ॥

तानर्दितान्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना ।
दृष्ट्वार्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ०४८ ॥

तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ०४९ ॥

तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् ।
महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥ ०५० ॥

परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ ०५० ॥

तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०९७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथम् ।
अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ ००१ ॥

आर्श्यशृङ्गिं कथं चापि सौभद्रः परवीरहा ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथा वृत्तं स्म संयुगे ॥ ००२ ॥

धनञ्जयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु सञ्जय ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ००३ ॥

नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रामं लोमहर्षणम् ।
यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ००५ ॥

अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ००६ ॥

तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ००७ ॥

अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् ।
विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ००८ ॥

अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००८ ॥

सौभद्रोऽपि रणे राजन्सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
आर्श्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ॥ ००९ ॥

ततः समेयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ।
रथाभ्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ॥ ०१० ॥

मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ॥ ०१० ॥

ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ।
आर्श्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ०११ ॥

अलम्बुसोऽपि सङ्क्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः ।
हृदि विव्याध वेगेन तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ०१२ ॥

ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।

अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ॥ ०१३ ॥

अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवतिं नतपर्वणाम् ।
चिक्षेप निशितान्बाणान्राक्षसस्य महोरसि ॥ ०१४ ॥

ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मणि ।
स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ॥ ०१५ ॥

पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ ०१५ ॥

स धारयञ्शरान्हेमपुङ्खानपि महाबलः ।
विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ ०१६ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज आर्श्यशृङ्गिर्महाबलः ।
महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः ॥ ०१७ ॥

तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ।
अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ ०१८ ॥

तथैवार्जुनिनिर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ॥ ०१९ ॥

सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः संनतपर्वभिः ।
चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ ०२० ॥

विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ।
प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः ॥ ०२१ ॥

ततस्ते तमसा सर्वे हृता ह्यासन्महीतले ।
नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परान्रणे ॥ ०२२ ॥

अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ।
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः ॥ ०२३ ॥

ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ।
तां चापि जघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ ०२४ ॥

सङ्क्रुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०२५ ॥

बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ।
सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः ॥ ०२६ ॥

हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः ।
रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् ॥ ०२७ ॥

तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह ॥ ०२८ ॥

मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥ ०२८ ॥

ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम् ।
महता रथवंशेन सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ ०२९ ॥

कोष्ठकीकृत्य तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ०३० ॥

स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ०३१ ॥

उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च ।
रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०३२ ॥

ततो धनञ्जयो राजन्विनिघ्नंस्तव सैनिकान् ।
आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ०३३ ॥

तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ०३४ ॥

ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवव्रू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ०३५ ॥

तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनञ्जयम् ।
रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ०३६ ॥

शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम् ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ॥ ०३७ ॥

पत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ।
पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ०३८ ॥

गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ।
हृदि विव्याध सङ्क्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ०३९ ॥

शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धो भृशं विद्धो महारथः ।
गौतमान्तकरं घोरं समादत्त शिलीमुखम् ॥ ०४० ॥

तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम् ।
द्विधा चिच्छेद सङ्क्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ०४१ ॥

समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ०४२ ॥

तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ।
अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ०४३ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् ।
द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०४४ ॥

स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ।
निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ०४५ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्दयत् ॥ ०४६ ॥

शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतलम् ।
वसन्तकाले बलवान्बिलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ०४७ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं ननाद च ॥ ०४८ ॥

पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ।
निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ०४९ ॥

सात्यकिश्च महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
द्रौणिमभ्यपतत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ०५० ॥

तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ।
विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ०५१ ॥

शराणां च सहस्रेण पुनरेनं समुद्यतम् ।
सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ०५२ ॥

दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् ।

अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ०५३ ॥

विव्याध च पृषत्केन सुतीक्ष्णेन महामृधे ।
परीप्सन्स्वसुतं राजन्वार्ष्णेयेनाभितापितम् ॥ ०५४ ॥

सात्यकिस्तु रणे जित्वा गुरुपुत्रं महारथम् ।
द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ॥ ०५५ ॥

तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ०५६ ॥

ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे ।
यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ०५७ ॥

अध्याय ०९८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
समीयतू रणे शूरौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ।
आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य सञ्जय ॥ ००२ ॥

तावुभौ रथिनौ संख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ ।
कथं समीयतुर्युद्धे भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ००४ ॥

न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् ।
निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ००५ ॥

रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः ।
नाचिन्तयत तान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ००६ ॥

शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे ।
प्रजज्वाल च रोषेण गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ००७ ॥

ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः ।
वारयामास राजेन्द्र नचिरादिव भारत ॥ ००८ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ००९ ॥

त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
छादयामास समरे पार्थं बाणैरयोमुखैः ॥ ०१० ॥

ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे ।
हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ०११ ॥

ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समस्ता विविशुः प्रभो ।
फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहङ्गमाः ॥ ०१२ ॥

अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः ।
त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ ०१३ ॥

ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ॥ ०१४ ॥

मुमुचुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति ॥ ०१४ ॥

शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षेण पाण्डवः ।
प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ ०१५ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवम् ।
विमुक्तां बहुभिः शूरैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ०१६ ॥

यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।
कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः ॥ ०१७ ॥

अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ।
मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे ॥ ०१८ ॥

प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ।
पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ॥ ०१९ ॥

ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ।
शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह ॥ ०२० ॥

द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे महामृधे ।
प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्चाभवन्दिशः ॥ ०२१ ॥

ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ।
निरुत्साहान्रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ॥ ०२२ ॥

ततो दुर्योधनो राजा कृपश्च रथिनां वरः ।
अश्वत्थामा ततः शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ०२३ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकश्च सबाह्लिकः ।
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः ॥ ०२४ ॥

तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ।
गजानीकेन भीमस्य तावวारयतां दिशः ॥ ०२५ ॥

भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशां पते ।
शरौघैर्विविधैस्तूर्णं माद्रीपुत्राववारयन् ॥ ०२६ ॥

भीष्मस्तु सहितः सर्वैर्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकैः ।
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ०२७ ॥

आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ।
लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ ०२८ ॥

ततस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीषयत् ॥ ०२९ ॥

तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ।
परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ॥ ०३० ॥

गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवश्च व्यराजत ।
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ॥ ०३१ ॥

व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ।
महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततम् ॥ ०३२ ॥

ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ।
आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ॥ ०३३ ॥

बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ।
फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ॥ ०३४ ॥

विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् ॥ ०३५ ॥

पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ०३५ ॥

शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ।
कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ०३६ ॥

एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः ।
प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्नन्तः स्वकं बलम् ॥ ०३७ ॥

द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०९९

सञ्जय उवाच ॥

मध्याह्ने तु महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ ००१ ॥

गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००२ ॥

संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।

धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ००३ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ।
भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ॥ ००४ ॥

धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च त्रिभिः शरैः ।
द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ००५ ॥

तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्शिना ।
चुक्रुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ००६ ॥

शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् ।
स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ००७ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधादग्निरिव ज्वलन् ।
पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ००८ ॥

द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ००९ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज भीष्मः संख्ये महात्मभिः ।
वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥ ०१० ॥

तान्प्रत्यविध्यद्गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ०११ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितै रणमूर्धनि ॥ ०१२ ॥

ततो भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥ ०१३ ॥

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरहितेप्सया ।
रिरक्षिषन्तः पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नमुखव्रणे ॥ ०१४ ॥

तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ।
प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ ०१५ ॥

तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च सङ्कुलम् ।
नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०१६ ॥

रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ ०१७ ॥

अनयन्परलोकाय शरैः संनतपर्वभिः ।
अस्त्रैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते ॥ ०१८ ॥

रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
विप्रद्रुताश्वाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ ०१९ ॥

मर्दमाना नरान्राजन्हयांश्च सुबहून्रणे ।
वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ ०२० ॥

रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।
कुण्डलोष्णीषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषिताः ॥ ०२१ ॥

देवपुत्रसमा रूपे शौर्ये शक्रसमा युधि ।
ऋद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ ०२२ ॥

सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते ।
विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ ०२३ ॥

दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ विहीना वरसादिभिः ।
मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ०२४ ॥

वर्मभिश्चामरैश्छत्रैः पताकाभिश्च मारिष ।
कक्ष्याभिरथ तोत्त्रैश्च घण्टाभिस्तोमरैस्तथा ॥ ०२५ ॥

विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश ।
नगमेघप्रतीकाशैर्जलदोदयनिस्वनैः ॥ ०२६ ॥

तथैव दन्तिभिर्हीनान्गजारोहान्विशां पते ।
प्रधावन्तोऽन्वपश्याम तव तेषां च सङ्कुले ॥ ०२७ ॥

नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ।
वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२८ ॥

अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः ।
द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ ०२९ ॥

गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महारणे ।
ययौ विमृद्नंस्तरसा पदातीन्वाजिनस्तथा ॥ ०३० ॥

तथैव च रथान्राजन्संममर्द रणे गजः ।
रथश्चैव समासाद्य पदातिं तुरगं तथा ॥ ०३१ ॥

व्यमृद्नात्समरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे ।
एवं ते बहुधा राजन्प्रमृद्नन्तः परस्परम् ॥ ०३२ ॥

तस्मिन्रौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ॥ ०३३ ॥

अस्थिसञ्चयसंघाटा केशशैवलशाद्वला ।

रथह्रदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ०३४ ॥

शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
कवचोष्णीषफेनाढ्या धनुर्द्वीपासिकच्छपा ॥ ०३५ ॥

पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारिणी ।
क्रव्यादसंघसङ्कीर्णा यमराष्ट्रविवर्धिनी ॥ ०३६ ॥

तां नदीं क्षत्रियाः शूरा हयनागरथप्लवैः ।
प्रतेरुर्बहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महाहवे ॥ ०३७ ॥

अपोवाह रणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् ।
यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ०३८ ॥

प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ।
दुर्योधनापराधेन क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ ०३९ ॥

गुणवत्सु कथं द्वेषं धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ०४० ॥

एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्मात्र भारत ।
पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ०४१ ॥

ता निशम्य तदा वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ०४२ ॥

भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत ।
युध्यध्वमनहङ्काराः किं चिरं कुरुथेति च ॥ ०४३ ॥

ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
अक्षद्यूतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं तदा ॥ ०४४ ॥

यत्पुरा न निगृह्णीषे वार्यमाणो महात्मभिः ।
वैचित्रवीर्य तस्येदं फलं पश्य तथाविधम् ॥ ०४५ ॥

न हि पाण्डुसुता राजन्ससैन्याः सपदानुगाः ।
रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वा विशां पते ॥ ०४६ ॥

एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्तते स्म जनक्षयः ।
दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ॥ ०४७ ॥

अध्याय १००

सञ्जय उवाच ॥

अर्जुनस्तु नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखान्नृपान् ।
अनयत्प्रेतराजस्य भवनं सायकैः शितैः ॥ ००१ ॥

सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे ।
वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवभिः पुनः ॥ ००२ ॥

तान्निवार्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः ।
सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ००३ ॥

ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ००४ ॥

उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष ।

गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ००५ ॥

अपरे तुद्यमानास्तु वाजिनागरथा रणात् ।
त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ॥ ००६ ॥

पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ।
निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ००७ ॥

वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा ।
तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ००८ ॥

तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ॥ ००९ ॥

सर्वोद्योगेन महता धनञ्जयमुपाद्रवत् ।
त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशां पते ॥ ०१० ॥

स एकः समरे तस्थौ किरन्बहुविधाञ्शरान् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा विप्रद्रुता नराः ॥ ०११ ॥

तथैव पण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ ०१२ ॥

जानन्तोऽपि रणे शौर्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः ।
हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ ०१३ ॥

ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०१४ ॥

एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः पाण्डवैः सह ।
अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ ०१५ ॥

सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः ॥ ०१६ ॥

तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ०१७ ॥

भीमसेनस्तु राजानं बाह्लिकं प्रपितामहम् ।
विद्ध्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ ०१८ ॥

आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः ।
चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध हृदये भृशम् ॥ ०१९ ॥

समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ।
यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ ॥ ०२० ॥

तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं च नवभिः शरैः ।
ननाद बलवन्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ ०२१ ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशां पते ॥ ०२२ ॥

द्रोणश्च द्रुपदं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ ०२३ ॥

पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे ।
अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ०२४ ॥

भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकम् ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०२५ ॥

ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ।
अवप्लुत्य ततो वाहाद्बाह्लिकः पुरुषोत्तमः ॥ ०२६ ॥

आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारथः ॥ ०२६ ॥

सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारथः ।
शरैर्बहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ ०२७ ॥

स विद्ध्वा भारतं षष्ट्या निशितैर्लोमवाहिभिः ।
ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः ॥ ०२८ ॥

तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।
हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ ०२९ ॥

तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुतेजनाम् ।
ध्वंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः ॥ ०३० ॥

अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ।
न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव गतप्रभा ॥ ०३१ ॥

वार्ष्णेयस्तु ततो राजन्स्वां शक्तिं घोरदर्शनाम् ।
वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ०३२ ॥

वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ०३३ ॥

तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ।
क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सान्वकीर्यत भूतले ॥ ०३४ ॥

छित्त्वा तु शक्तिं गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।

आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसञ्शत्रुकर्शनः ॥ ०३५ ॥

ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ॥ ०३६ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणाम् ॥ ०३७ ॥

अध्याय १०१

सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ ००१ ॥

दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत ।
एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शत्रुनिषूदनः ॥ ००२ ॥

छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ००३ ॥

रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ ००४ ॥

तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं पितामहः ॥ ००५ ॥

स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ।
समरे दुष्करं कर्म कुर्वाणं परिरक्षतु ॥ ००६ ॥

एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ००७ ॥

ततः शतसहस्रेण हयानां सुबलात्मजः ।
विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ००८ ॥

दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् ।
शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ००९ ॥

नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ।
न्यवारयन्नरश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ॥ ०१० ॥

ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् ।
अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ०११ ॥

तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ।
खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ ०१२ ॥

खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ।
महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ ०१३ ॥

उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्भूतं महद्रजः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ ०१४ ॥

वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभितं पाण्डवं बलम् ।
निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ॥ ०१५ ॥

हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०१५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् ॥ ०१६ ॥

उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेन पूर्यतः ।
पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ ०१७ ॥

ततस्ते रथिनो राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ०१८ ॥

ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः ।
नागैरिव महानागा यथा स्युर्गिरिगह्वरे ॥ ०१९ ॥

तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश ॥ ०२० ॥

अत्यासन्ना हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।
अच्छिनन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमात् ॥ ०२१ ॥

ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ।
पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२२ ॥

वध्यमाना हयास्ते तु प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
यथा सिंहान्समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ ०२३ ॥

पाण्डवास्तु महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे ।
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ ०२४ ॥

ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा दीनं सैन्यमवस्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः ॥ ०२५ ॥

एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो जित्वा मातुल मामकान् ।
पश्यतां नो महाबाहो सेनां द्रावयते बली ॥ ०२६ ॥

तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ।
त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ ०२७ ॥

पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
प्रययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०२८ ॥

तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ।
महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ ०२९ ॥

मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः ।
दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ॥ ०३० ॥

नकुलः सहदेवश्च त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ०३० ॥

मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ।
युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०३१ ॥

माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ॥ ०३१ ॥

ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
मद्रराजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ॥ ०३२ ॥

अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ०३२ ॥

ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ॥ ०३३ ॥

अध्याय १०२

सञ्जय उवाच ॥

ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः ।
आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ ००१ ॥

भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः ।
नकुलं च त्रिभिर्बाणैः सहदेवं च सप्तभिः ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विननाद महाबलः ॥ ००३ ॥

तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ।
धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च पञ्चभिः ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ००४ ॥

द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ००५ ॥

तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
तोत्त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवम् ॥ ००६ ॥

सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ००७ ॥

सङ्ग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ००७ ॥

तथैवान्ये वध्यमानाः पाण्डवेयैर्महात्मभिः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ॥ ००८ ॥

तथैव पाण्डवा राजन्परिवव्रुः पितामहम् ॥ ००८ ॥

स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् ॥ ००९ ॥

रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ ०१० ॥

सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलम् ॥ ०११ ॥

अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ०१२ ॥

निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०१३ ॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ ०१४ ॥

अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ०१५ ॥

हतवीरान्रथान्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्रणाजिरे ॥ ०१६ ॥

चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ०१७ ॥

अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ ०१७ ॥

सङ्ग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ ०१८ ॥

भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च सर्वशः ।
अपश्याम रथान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१९ ॥

सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः ।
शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशां पते ॥ ०२० ॥

गदाभिर्मुसलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च शिलीमुखैः ।
अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ ०२१ ॥

बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ०२२ ॥

चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ०२२ ॥

हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः ।
परिपेतुर्द्रुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२३ ॥

यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ ०२४ ॥

महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ ०२५ ॥

आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ ०२६ ॥

जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ ०२७ ॥

विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ ०२८ ॥

तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ ०२९ ॥

प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ०३० ॥

अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात्प्रमुह्यसे ॥ ०३१ ॥

यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ।
विराटनगरे पार्थ सञ्जयस्य समीपतः ॥ ०३२ ॥

भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ०३३ ॥

इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ।
क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व भरतर्षभ ॥ ०३४ ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ।
दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ ०३६ ॥

चोदयाश्वान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ।
पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ०३७ ॥

ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ०३८ ॥

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ०३९ ॥

ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०४० ॥

क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०४१ ॥

वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सात्वतः ।
चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ०४२ ॥

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ॥ ०४३ ॥

स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ०४४ ॥

विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ०४५ ॥

तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ॥ ०४६ ॥

समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।

मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ०४७ ॥

अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ०४८ ॥

शुशुभाते नरव्याघ्रौ भीष्मपार्थौ शरक्षतौ ।
गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ०४९ ॥

वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ।
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ०५० ॥

प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ०५१ ॥

युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ०५२ ॥

उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष ।
क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ०५३ ॥

अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली ॥ ०५३ ॥

प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः ॥ ०५४ ॥

क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः ।
ग्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे ॥ ०५५ ॥

दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यन्तमाहवे ।
हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र स्म सैनिकाः ॥ ०५६ ॥

क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयान्नराः ॥ ०५६ ॥

पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ।
शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ॥ ०५७ ॥

स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभम् ।
अभिदुद्राव तेजस्वी विनदन्यादवर्षभः ॥ ०५८ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे ।
असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ॥ ०५९ ॥

उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ०५९ ॥

एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ।
मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ०६० ॥

त्वया हि देव सङ्ग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
श्रेय एव परं कृष्ण लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ ०६१ ॥

संभावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ॥ ०६१ ॥

अन्वगेव ततः पार्थस्तमनुद्रुत्य केशवम् ।
निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ०६२ ॥

निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ०६३ ॥

पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ।
निजग्राह हृषीकेशं कथञ्चिद्दशमे पदे ॥ ०६४ ॥

तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् ।

निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः परवीरहा ॥ ०६५ ॥

निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।
यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ०६६ ॥

मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यति माधव ।
ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि यतव्रतम् ॥ ०६७ ॥

शपे माधव सख्येन सत्येन सुकृतेन च ।
अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ०६८ ॥

अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महाव्रतम् ।
तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ०६९ ॥

माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
नकिञ्चिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ॥ ०७० ॥

तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शांतनवः पुनः ।
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ ॥ ०७१ ॥

प्राणांश्चादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ०७२ ॥

यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्ज युधि पाण्डवः ।
तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता ॥ ०७३ ॥

हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ॥ ०७४ ॥

मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ॥ ०७४ ॥

ते वध्यमाना भीष्मेण कालेनेव युगक्षये ।
वीक्षां चक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ०७५ ॥

त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिना रणे ॥ ०७६ ॥

महारथं भारत दुष्प्रधर्षं; शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते; शरार्चिषं सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ०७७ ॥

विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेना ;मस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।
ततो बलानां श्रमकर्शितानां; मनोऽवहारं प्रति संबभूव ॥ ०७८ ॥

दशमयुद्धदिवसः

अध्याय १०३

सञ्जय उवाच ॥

युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते ।
संध्या समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ ००१ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत ।
वध्यमानं बलं चापि भीष्मेणामित्रघातिना ॥ ००२ ॥

मुक्तशस्त्रं परावृत्तं पलायनपरायणम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धमनुयान्तं महारथान् ॥ ००३ ॥

सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् ।
चिन्तयित्वा चिरं ध्यात्वा अवहारमरोचयत् ॥ ००४ ॥

ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ००५ ॥

ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः ।
न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ सङ्ग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ००६ ॥

भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः ।
नालभन्त तदा शान्तिं भृशं भीष्मेण पीडिताः ॥ ००७ ॥

भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृञ्जयैः ।
पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ००८ ॥

न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः ।
ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ००९ ॥

तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ ०१० ॥

आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः ।
मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ०११ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ०१२ ॥

पश्य कृष्ण महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम ॥ ०१३ ॥

न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् ।

लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ ०१४ ॥

यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः ।
तथा भीष्मो रणे कृष्ण तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ ०१५ ॥

गृहीतचापः समरे विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान् ।
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ ०१६ ॥

वरुणः पाशभृद्वापि सगदो वा धनेश्वरः ।
न तु भीष्मः सुसङ्क्रुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ ०१७ ॥

सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे ।
आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ ०१८ ॥

वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतम् ।
न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ ०१९ ॥

यथा प्रज्वलितं वह्निं पतङ्गः समभिद्रवन् ।
एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥ ०२० ॥

क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ ०२१ ॥

मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यात्प्रभ्रंशनं गताः ।
परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ ०२२ ॥

जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ ०२३ ॥

यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव ।
स्वधर्मस्याविरोधेन तदुदाहर केशव ॥ ०२४ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम् ।
प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ ०२५ ॥

धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसङ्गर ।
यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ ०२६ ॥

अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ।
माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ ०२७ ॥

मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव ।
त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन्किं न कुर्यां महाहवे ॥ ०२८ ॥

हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम् ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः ॥ ०२९ ॥

यदि भीष्मे हते राजञ्जयं पश्यसि पाण्डव ।
हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ०३० ॥

पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे ।
विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ०३१ ॥

यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।
मदर्था भवदर्था ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ०३२ ॥

तव भ्राता मम सखा संबन्धी शिष्य एव च ।
मांसान्युत्कृत्य वै दद्यामर्जुनार्थे महीपते ॥ ०३३ ॥

एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ ०३४ ॥

स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यावद्द्वीपो भवाम्यहम् ॥ ०३४ ॥

प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ।
घातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युलूकस्य संनिधौ ॥ ०३५ ॥

परिरक्ष्यं च मम तद्वचः पार्थस्य धीमतः ।
अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ ०३६ ॥

अथ वा फल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ।
निहनिष्यति सङ्ग्रामे भीष्मं परपुरञ्जयम् ॥ ०३७ ॥

अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ।
त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ॥ ०३८ ॥

निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ०३८ ॥

विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ।
भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ०३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगनिवारणे ॥ ०४० ॥

नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेव यथेप्सितम् ।
यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्नाथो महाबलः ॥ ०४१ ॥

सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर ।
त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महाहवे ॥ ०४२ ॥

न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वार्थगौरवात् ।

अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ०४३ ॥

समयस्तु कृतः कश्चिद्भीष्मेण मम माधव ।
मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथञ्चन ॥ ०४४ ॥

दुर्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ ०४४ ॥

स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ॥ ०४५ ॥

भवता सहिताः सर्वे पृच्छामो मधुसूदन ॥ ०४५ ॥

तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् ।
रुचिते तव वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ०४६ ॥

स वक्ष्यति हितं वाक्यं तथ्यं चैव जनार्दन ।
यथा स वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ॥ ०४७ ॥

स नो जयस्य दाता च मन्त्रस्य च धृतव्रतः ।
बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ॥ ०४८ ॥

तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव ।
पितुः पितरमिष्टं वै धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ०४९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
रोचते मे महाबाहो सततं तव भाषितम् ॥ ०५० ॥

देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ।
गम्यतां स वधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः ॥ ०५१ ॥

वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ॥ ०५१ ॥

ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ।
प्रणम्य शिरसा चैनं मन्त्रं पृच्छाम माधव ॥ ०५२ ॥

स नो दास्यति यं मन्त्रं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ०५२ ॥

एवं संमन्त्र्य वै वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ०५३ ॥

विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ॥ ०५३ ॥

प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ०५४ ॥

प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमन्वयुः ॥ ०५४ ॥

तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः ।
स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते धनञ्जय ॥ ०५५ ॥

स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ॥ ०५५ ॥

किं कार्यं वः करोम्यद्य युष्मत्प्रीतिविवर्धनम् ।
सर्वात्मना च कर्तास्मि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ०५६ ॥

तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०५७ ॥

कथं जयेम धर्मज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ।
प्रजानां सङ्क्षयो न स्यात्कथं तन्मे वदाभिभो ॥ ०५८ ॥

भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ।
भवन्तं समरे राजन्विषहेम कथं वयम् ॥ ०५९ ॥

न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
मण्डलेनैव धनुषा सदा दृश्योऽसि संयुगे ॥ ०६० ॥

नाददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ।
पश्यामस्त्वा महाबाहो रथे सूर्यमिव स्थितम् ॥ ०६१ ॥

नराश्वरथनागानां हन्तारं परवीरहन् ।
क इवोत्सहते हन्तुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ॥ ०६२ ॥

वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम ।
क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम ॥ ०६३ ॥

यथा युधि जयेयं त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ।
भवेत्सैन्यस्य वा शान्तिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०६४ ॥

ततोऽब्रवीच्छांतनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज ।
न कथञ्चन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे ॥ ०६५ ॥

युष्मासु दृश्यते वृद्धिः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ०६५ ॥

निर्जिते मयि युद्धे तु ध्रुवं जेष्यथ कौरवान् ।
क्षिप्रं मयि प्रहरत यदीच्छथ रणे जयम् ॥ ०६६ ॥

अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् ॥ ०६६ ॥

एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ।
हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ०६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ।
भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ०६८ ॥

शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ।
न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ०६९ ॥

भीष्म उवाच ॥

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
नाहं शक्यो रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ०७० ॥

आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ।
न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः ॥ ०७१ ॥

निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ ०७२ ॥

स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके ।
अप्रसूते च दुष्प्रेक्ष्ये न युद्धं रोचते मम ॥ ०७३ ॥

इमं च शृणु मे पार्थ सङ्कल्पं पूर्वचिन्तितम् ।
अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कथञ्चन ॥ ०७४ ॥

य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ।
शिखण्डी समराकाङ्क्षी शूरश्च समितिञ्जयः ॥ ०७५ ॥

यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागतः ।
जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ०७६ ॥

अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
मामेव विशिखैस्तूर्णमभिद्रवतु दंशितः ॥ ०७७ ॥

अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ।
न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुं कथञ्चन ॥ ०७८ ॥

तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनञ्जयः ।
शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ०७९ ॥

न तं पश्यामि लोकेषु यो मां हन्यात्समुद्यतम् ।
ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनञ्जयात् ॥ ०८० ॥

एष तस्मात्पुरोधाय कञ्चिदन्यं ममाग्रतः ।
मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते विजयो भवेत् ॥ ०८१ ॥

एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं वचनं मम ।
ततो जेष्यसि सङ्ग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ॥ ०८२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ।
अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ०८३ ॥

तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ।
अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ०८४ ॥

गुरुणा कुलवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
पितामहेन सङ्ग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥ ०८५ ॥

क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ।

पांसुरूषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ०८६ ॥

यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज ।
तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ०८७ ॥

नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत ।
इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ०८८ ॥

कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना ।
जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ०८९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ॥

प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ।
क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ०९० ॥

पातयैनं रथात्पार्थ वज्राहतमिव द्रुमम् ।
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ०९१ ॥

दिष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते ।
हन्ता भीष्मस्य पूर्वेन्द्र इति तन्न तदन्यथा ॥ ०९२ ॥

न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
त्वदन्यः शक्नुयाद्धन्तुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ०९३ ॥

जहि भीष्मं महाबाहो शृणु चेदं वचो मम ।
यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ०९४ ॥

ज्यायांसमपि चेच्छक्र गुणैरपि समन्वितम् ।
आततायिनमामन्त्र्य हन्याद्घातकमागतम् ॥ ०९५ ॥

शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनञ्जय ।
योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ॥ ०९६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् ।
दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ ०९७ ॥

ते वयं प्रमुखे तस्य स्थापयित्वा शिखण्डिनम् ।
गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ ०९८ ॥

अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ।
शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठो भीष्ममेवाभियास्यतु ॥ ०९९ ॥

श्रुतं ते कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
कन्या ह्येषा पुरा जाता पुरुषः समपद्यत ॥ १०० ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः ।
शयनानि यथास्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०१ ॥

अध्याय १०४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे ।
पाण्डवाश्च तथा भीष्मं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।
वाद्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ ००२ ॥

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ००३ ॥

कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ॥ ००४ ॥

चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनञ्जयौ ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ००५ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः ।
धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ००६ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ।
द्रुपदश्च महाराज ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ००८ ॥

केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
जघनं पालयामास पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ००९ ॥

एवं व्यूह्य महत्सैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ०१० ॥

तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महाबलम् ।

अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ०११ ॥

पुत्रैस्तव दुराधर्षै रक्षितः सुमहाबलैः ।
ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ ०१२ ॥

भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः ।
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ ०१३ ॥

काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ।
मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ ०१४ ॥

तथेतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः ।
जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ ०१५ ॥

दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवो युधि ।
आसुरानकरोद्व्यूहान्पैशाचानथ राक्षसान् ॥ ०१६ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०१७ ॥

अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥ ०१८ ॥

तत्र भारत भीमेन पीडितास्तावकाः शरैः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ ०१९ ॥

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ ०२० ॥

ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ।
नाशक्नुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ ०२१ ॥

ततस्तु तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्ततः ।
संप्राद्रवद्दिशो राजन्काल्यमानं महारथैः ॥ ०२२ ॥

त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ ।
वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ ०२३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

पीड्यमानं बलं पार्थैर्दृष्ट्वा भीष्मः पराक्रमी ।
यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०२४ ॥

कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतपः ।
विनिघ्नन्सोमकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०२५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पितामहः ।
पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ॥ ०२६ ॥

प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ०२७ ॥

तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् ।
नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ ०२८ ॥

स पाण्डवान्महेष्वासः पाञ्चालांश्च ससृञ्जयान् ।
अभ्यद्रवत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ०२९ ॥

स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे यत्तान्वारयामास सायकैः ॥ ०३० ॥

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ ०३० ॥

निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु ।
रथिनोऽपातयद्राजन्रथेभ्यः पुरुषर्षभः ॥ ०३१ ॥

सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान् ।
गजारोहान्गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ०३२ ॥

तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् ।
पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रपाणिमिवासुराः ॥ ०३३ ॥

शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुञ्चन्निशिताञ्शरान् ।
दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥ ०३४ ॥

मण्डलीकृतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत ।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापनिभं महत् ॥ ०३५ ॥

तद्दृष्ट्वा समरे कर्म तव पुत्रा विशां पते ।
विस्मयं परमं प्राप्ताः पितामहमपूजयन् ॥ ०३६ ॥

पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव ।
युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः ॥ ०३७ ॥

न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ०३७ ॥

दशमेऽहनि संप्राप्ते रथानीकं शिखण्डिनः ।
अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ ०३८ ॥

तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ ०३९ ॥

स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ।
अनिच्छन्नपि सङ्क्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ०४० ॥

काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथञ्चन ।
यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ॥ ०४१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्छितः ।
उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ०४२ ॥

जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयङ्करम् ।
मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ॥ ०४३ ॥

दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं स मया बहुशः श्रुतः ।
जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ॥ ०४४ ॥

पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ।
अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ०४५ ॥

ध्रुवं च त्वा हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ०४६ ॥

काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिञ्जय ॥ ०४७ ॥

एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
अविध्यत रणे राजन्प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ०४८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची परंतपः ।
कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ॥ ०४९ ॥

अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्शरैः ।
अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ०५० ॥

न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः ।
तस्मादद्य महाबाहो वीर भीष्ममभिद्रव ॥ ०५१ ॥

अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष ।
अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ०५२ ॥

नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे ।
तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ०५३ ॥

अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि परंतप ।
वारयन्रथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ॥ ०५४ ॥

द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम् ।
चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ०५५ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महारथम् ॥ ०५६ ॥

सौमदत्तिं रणे शूरमार्श्यशृङ्गिं च राक्षसम् ।
त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ॥ ०५७ ॥

अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ०५७ ॥

कुरूंश्च सहितान्सर्वान्ये चैषां सैनिकाः स्थिताः ।
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ०५८ ॥

अध्याय १०५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् ।
पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ ००१ ॥

केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधम् ।
त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ ००२ ॥

कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ।
अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ ००३ ॥

न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम् ।
कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

नाशीर्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् ।
युध्यमानस्य सङ्ग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

निघ्नतः समरे शत्रूञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ००५ ॥

अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
रथदन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसज्जिताः ॥ ००६ ॥

अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ००६ ॥

यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिञ्जयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ००७ ॥

युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्शरैः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्व एवाभ्यवारयन् ॥ ००८ ॥

दशमेऽहनि संप्राप्ते तताप रिपुवाहिनीम् ।
कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००९ ॥

न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अशक्नुवन्रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ०१० ॥

अथोपायान्महाराज सव्यसाची परंतपः ।
त्रासयन्रथिनः सर्वान्बीभत्सुरपराजितः ॥ ०११ ॥

सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः ।
शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ ०१२ ॥

तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ ०१३ ॥

जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् ।
दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ ०१४ ॥

एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ ०१५ ॥

पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः ।
पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ ०१६ ॥

यथा पशुगणान्पालः सङ्कालयति कानने ।
तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ ०१७ ॥

धनञ्जयशरैर्भग्नं द्रवमाणमितस्ततः ।

भीमो ह्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥ ०१८ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
अभिमन्युश्च विक्रान्तो वाहिनीं दहते मम ॥ ०१९ ॥

धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महाबलौ ॥ ०२० ॥

वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महाबलैः ।
नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ ०२१ ॥

ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रम ।
पर्याप्तश्च भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ ०२२ ॥

एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ ०२३ ॥

तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः ॥ ०२३ ॥

दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भव विशां पते ।
पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ॥ ०२४ ॥

हत्वा दश सहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
सङ्ग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम् ॥ ०२५ ॥

इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ ०२५ ॥

अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाहवे ।
अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् ॥ ०२६ ॥

अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं महत् ।

भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥ ०२७ ॥

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठः क्षत्रियान्प्रतपञ्शरैः ।
आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०२८ ॥

अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ ।
आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥ ०२९ ॥

दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ०३० ॥

पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महाबलाः ।
तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ०३१ ॥

हत्वा दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं पुनः ॥ ०३२ ॥

पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां नरोत्तमः ।
प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ०३३ ॥

न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम् ।
उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥ ०३४ ॥

ते पाण्डवेयाः संरब्धा महेष्वासेन पीडिताः ।
वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः ॥ ०३५ ॥

स युध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अवकीर्णो महाबाहुः शैलो मेघैरिवासितैः ॥ ०३६ ॥

पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन् ।
महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ०३७ ॥

अध्याय १०६

सञ्जय उवाच ॥

अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ।
शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ ००१ ॥

न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथञ्चन ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ ००२ ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ००३ ॥

धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ।
हृष्टावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ००४ ॥

विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ००५ ॥

नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ।
तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते ॥ ००६ ॥

समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ००६ ॥

प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतास्तान्महारथान् ।
यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ००७ ॥

चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ।
भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ००८ ॥

धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् ।
त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ००९ ॥

भीमसेनं सुसङ्क्रुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् ।
त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत् ॥ ०१० ॥

तथैव नकुलं वीरं किरन्तं सायकान्बहून् ।
विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ०११ ॥

सहदेवं तथा यान्तं यत्तं भीष्मरथं प्रति ।
वारयामास सङ्क्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ ०१२ ॥

राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम् ।
भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली ॥ ०१३ ॥

सात्यकिं समरे क्रुद्धमार्श्यश्रृङ्गिरवारयत् ।
अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ॥ ०१४ ॥

सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ॥ ०१४ ॥

विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ ०१५ ॥

तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ ०१६ ॥

अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

भीष्मप्रेप्सुं महाराज तापयन्तं दिशो दश ॥ ०१७ ॥

दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ ०१७ ॥

अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् ।
भीष्मायाभिमुखं यातान्वारयामासुराहवे ॥ ०१८ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशत पुनः पुनः ।
अभिद्रवत संरब्धा भीष्ममेकं महाबलम् ॥ ०१९ ॥

एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः ।
अभिद्रवत मा भैष्ट भीष्मो न प्राप्स्यते हि वः ॥ ०२० ॥

अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः ।
किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ ०२१ ॥

इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ ०२२ ॥

आगच्छतस्तान्समरे वार्योघान्प्रबलानिव ।
न्यवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ ०२३ ॥

दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ।
भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ ०२४ ॥

तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ।
अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे तव पुत्रान्महारथान् ॥ ०२५ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते ।
दुःशासनरथं प्राप्तो यत्पार्थो नात्यवर्तत ॥ ०२६ ॥

यथा वारयते वेला क्षुभितं वै महार्णवम् ।
तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ ०२७ ॥

उभौ हि रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्जयौ ।
उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ ०२८ ॥

तौ तथा जातसंरम्भावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ ०२९ ॥

दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ॥ ०३० ॥

ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितम् ।
दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्पयत् ॥ ०३१ ॥

ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ०३१ ॥

दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ।
ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३२ ॥

ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवोत्तमः ।
यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ०३३ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ।
व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ ०३४ ॥

दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
पर्वणीव सुसङ्क्रुद्धो राहुरुग्रो निशाकरम् ॥ ०३५ ॥

पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते ।

विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ०३६ ॥

तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा त्वरमाणः पराक्रमी ।
आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नवभिः शरैः ॥ ०३७ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०३८ ॥

तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुकर्शनः ।
अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदण्डोपमान्बहून् ॥ ०३९ ॥

अप्राप्तानेव तान्बाणांश्चिच्छेद तनयस्तव ।
यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४० ॥

पार्थं च निशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ०४० ॥

ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके ।
प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ॥ ०४१ ॥

न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ।
यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ०४२ ॥

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ।
हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाश्रयत् ॥ ०४३ ॥

अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ०४३ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां पुत्रस्तव विशां पते ।
अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ०४४ ॥

शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रः पुरंदरम् ।

निर्बिभेद महावीर्यो विव्यथे नैव चार्जुनात् ॥ ०४५ ॥

अध्याय १०७

सञ्जय उवाच ॥

सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं तदा ।
आर्श्यश्रृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ ००१ ॥

माधवस्तु सुसङ्क्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः ।
आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ ००२ ॥

तथैव राक्षसो राजन्माधवं निशितैः शरैः ।
अर्दयामास राजेन्द्र सङ्क्रुद्धः शिनिपुङ्गवम् ॥ ००३ ॥

शैनेयः शरसंघं तु प्रेषयामास संयुगे ।
राक्षसाय सुसङ्क्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ००४ ॥

ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ००५ ॥

माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा ।
धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ००६ ॥

भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ।
ताडयामास समरे तोत्त्रैरिव महागजम् ॥ ००७ ॥

विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः ।
प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ॥ ००८ ॥

तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥ ००९ ॥

अथान्यद्धनुरादाय वेगवत्परवीरहा ।
भगदत्तं रणे क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०१० ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ।
शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ॥ ०११ ॥

यमदण्डोपमां घोरां प्राहिणोत्सात्यकाय वै ॥ ०११ ॥

तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहोर्बलेरिताम् ।
सात्यकिः समरे राजंस्त्रिधा चिच्छेद सायकैः ॥ ०१२ ॥

सा पपात तदा भूमौ महोल्केव हतप्रभा ॥ ०१२ ॥

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ ०१३ ॥

तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथम् ।
दुर्योधनो भृशं हृष्टो भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ॥ ०१४ ॥

तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ।
न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात् ॥ ०१५ ॥

अस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् ॥ ०१५ ॥

तत्तथेति वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।

शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा ॥ ०१६ ॥

अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मायाभ्युद्यतं मृधे ।
काम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ॥ ०१७ ॥

आर्जुनिर्नृपतिं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध तं नृपम् ॥ ०१८ ॥

सुदक्षिणस्तु समरे कार्ष्णिं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ०१९ ॥

तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ।
यदभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ ०२० ॥

विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ ०२१ ॥

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समायाद्रथसत्तमः ।
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ ०२२ ॥

विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतप ।
यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ ०२३ ॥

द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तथा ।
गुरुपुत्रं समासाद्य भीष्मस्य पुरतः स्थितम् ॥ ०२४ ॥

अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध दशभिः शरैः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ ०२५ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ।
यद्द्रौणेः सायकान्घोरान्प्रत्यवारयतां युधि ॥ ०२६ ॥

सहदेवं तथा यान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।
यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥ ०२७ ॥

कृपश्च समरे राजन्माद्रीपुत्रं महारथम् ।
आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ ०२८ ॥

तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ ०२९ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ।
माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ०३० ॥

आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ०३० ॥

तथैव पाण्डवो राजञ्शारद्वतममर्षणम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ ०३१ ॥

तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहम् ॥ ०३१ ॥

नकुलं तु रणे क्रुद्धं विकर्णः शत्रुतापनः ।
विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ०३२ ॥

नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धन्विना ।
विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ॥ ०३३ ॥

तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ ०३४ ॥

घटोत्कचं रणे यत्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ।
दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ०३५ ॥

हैडिम्बस्तु ततो राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या निशितैः शरैः ॥ ०३६ ॥

भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
षष्ट्या वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ०३७ ॥

धृष्टद्युम्नं रणे यान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
हार्दिक्यो वारयामास रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ०३८ ॥

वार्ष्णेयः पार्षतं शूरं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ॥ ०३९ ॥

तथैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ०४० ॥

तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ।
अन्योन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ॥ ०४१ ॥

भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम् ।
भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०४२ ॥

सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे ॥ ०४३ ॥

उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ॥ ०४४ ॥

तौ शरान्सूर्यसङ्काशान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते मुहुर्मुहुः ॥ ०४५ ॥

भीमो भीष्मवधाकान्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ।
तथा भीष्मजये गृध्नुः सौमदत्तिश्च पाण्डवम् ॥ ०४६ ॥

कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ॥ ०४६ ॥

युधिष्ठिरं महाराज महत्या सेनया वृतम् ।
भीष्मायाभिमुखं यान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ०४७ ॥

द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ०४८ ॥

सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे ।
द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ०४९ ॥

चेकितानं रणे क्रुद्धं भीष्मं प्रति जनेश्वर ।
चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ०५० ॥

भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महारथः ।
चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ०५१ ॥

तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् ।
तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ०५२ ॥

अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तनयेन ते ।
विमुखीकृत्य पुत्रं ते तव सेनां ममर्द ह ॥ ०५३ ॥

दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ।
कथं भीष्मं परो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ०५४ ॥

सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ०५५ ॥

अध्याय १०८

सञ्जय उवाच ॥

अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ।
समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ ००१ ॥

विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं द्रावयाणो महारथान् ।
पृतनां पाण्डवेयानां पातयानो महारथः ॥ ००२ ॥

निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ००३ ॥

अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महारथः ।
जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ००४ ॥

उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव मे ।
योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ॥ ००५ ॥

दिक्षु शान्तासु घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ००६ ॥

नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः ।
रसते व्यथते भूमिरनुष्टनति वाहनम् ॥ ००७ ॥

कङ्का गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ००८ ॥

पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् ।
सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ००९ ॥

परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् ।
वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ ०१० ॥

देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः ।
कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ०११ ॥

अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं निशाकरम् ।
अवाक्शिराश्च भगवानुदतिष्ठत चन्द्रमाः ॥ ०१२ ॥

वपूंषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्षये ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ ०१३ ॥

सेनयोरुभयोश्चैव समन्ताच्छ्रूयते महान् ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निस्वनः ॥ ०१४ ॥

ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ।
अपास्यान्यान्रणे योधानभ्यस्यति पितामहम् ॥ ०१५ ॥

हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः ।
चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ ०१६ ॥

तं चैव निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् ।
पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ ०१७ ॥

अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ ०१८ ॥

अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महारथः ।
न चामङ्गलकेतोः स प्रहरेदापगासुतः ॥ ०१९ ॥

एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् ।
अद्यैव तु रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसमागमः ।
मम चास्त्राभिसंरम्भः प्रजानामशुभं ध्रुवम् ॥ ०२१ ॥

मनस्वी बलवाञ्शूरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः ।
दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ ०२२ ॥

अजेयः समरे चैव देवैरपि सवासवैः ।
बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ ०२३ ॥

विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ।
तस्य मार्गं परिहरन्द्रुतं गच्छ यतव्रतम् ॥ ०२४ ॥

पश्य चैतन्महाबाहो वैशसं समुपस्थितम् ।
हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च ॥ ०२५ ॥

कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः संनतपर्वभिः ।
छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराणि धनूंषि च ॥ ०२६ ॥

प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ।
वैजयन्त्यश्च नागानां सङ्क्रुद्धेन किरीटिना ॥ ०२७ ॥

नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः ।
याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ ०२८ ॥

हयनागरथावर्तां महाघोरां सुदुस्तराम् ।

रथेन सङ्ग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ ०२९ ॥

ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् ।
इहैव दृश्यते राज्ञो भ्राता यस्य धनञ्जयः ॥ ०३० ॥

भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ०३१ ॥

तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतान् ॥ ०३२ ॥

एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ।
दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ०३३ ॥

एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ।
महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव नदीमुखम् ॥ ०३४ ॥

हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ।
याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ०३५ ॥

दुर्लभं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः ।
समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ०३६ ॥

सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
परिरक्षन्ति राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ०३७ ॥

उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः ।
एष गच्छत्यनीकानि द्वितीय इव फल्गुनः ॥ ०३८ ॥

उत्तमास्त्राणि चादत्स्व गृहीत्वान्यन्महद्धनुः ।
पार्श्वतो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ०३९ ॥

को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य ततस्त्वा विनियुज्महे ॥ ०४० ॥

एष चापि रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् ।
युद्धे सुसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ०४१ ॥

अध्याय १०९

सञ्जय उवाच ॥

भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ००१ ॥

चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा ।
दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ ००२ ॥

महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ००३ ॥

शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ००४ ॥

चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्भल्लैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ००५ ॥

सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ००६ ॥

दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ००६ ॥

स तान्सर्वान्महाराज भ्राजमानान्पृथक्पृथक् ।
प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ००७ ॥

विव्याध बहुभिर्बाणैर्भीमसेनो महाबलः ॥ ००७ ॥

शल्यं पञ्चाशता विद्ध्वा कृतवर्माणमष्टभिः ।
कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ॥ ००८ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ००८ ॥

विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ॥ ००९ ॥

विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ।
विद्ध्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः ॥ ०१० ॥

अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ।
भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ०११ ॥

स विद्धो बहुभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपः ।
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ०१२ ॥

गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ ०१२ ॥

सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः ॥ ०१३ ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ ०१४ ॥

तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद भारत ।
भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः ॥ ०१५ ॥

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः ॥ ०१६ ॥

अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
महारथाञ्शरैर्विद्ध्वा वारयित्वा महारथः ॥ ०१७ ॥

विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ०१७ ॥

नातीव ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ।
स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् ॥ ०१८ ॥

भीमं विव्याध सप्तत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ ०१९ ॥

दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् ।
भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिंदमाः ॥ ०२० ॥

स तु तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः ॥ ०२१ ॥

तं शल्यो नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥ ०२२ ॥

विशोकं वीक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०२३ ॥

तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
ताडयामास समरे सिंहवच्च ननाद च ॥ ०२४ ॥

ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धदुर्मदम् ।
त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ ०२५ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ॥ ०२६ ॥

शल्यं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः ।
प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन्विव्याध वै दृढम् ॥ ०२७ ॥

ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ०२८ ॥

अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतप ॥ ०२९ ॥

भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः ।
भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ०३० ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां च विव्याध गौतमप्रभृतीन्रथान् ।
ते तु तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ०३१ ॥

स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वतस्तैर्महारथैः ।
मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ०३२ ॥

ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्शरान् ।

प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०३३ ॥

तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः ।
चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महाधनाम् ॥ ०३४ ॥

तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ।
शतघ्नीं च कृपो राजञ्शरं शल्यश्च संयुगे ॥ ०३५ ॥

अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ०३६ ॥

तोमरं स द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥ ०३७ ॥

स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।
मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महाबलः ॥ ०३८ ॥

शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे ।
तथेतराञ्शरान्घोराञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३९ ॥

भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ।
तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ०४० ॥

ततो धनञ्जयस्तत्र वर्तमाने महारणे ।
जगाम स रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ॥ ०४१ ॥

निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ॥ ०४१ ॥

तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ०४२ ॥

अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयन्वै महारथम् ।
भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ०४३ ॥

आससाद रणे योधांस्तावकान्दश भारत ।
ये स्म भीमं रणे राजन्योधयन्तो व्यवस्थिताः ॥ ०४४ ॥

बीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ०४४ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ०४५ ॥

सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ।
जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयवृकोदरौ ॥ ०४६ ॥

तच्छ्रुत्वा शासनं तस्य त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।
अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ०४७ ॥

रथैरनेकसाहस्रैः परिवव्रे समन्ततः ।
ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ०४८ ॥

अध्याय ११०

सञ्जय उवाच ॥

अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ००१ ॥

सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ००२ ॥

चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ।
दुर्मर्षणं च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ॥ ००३ ॥

एकैकं त्रिभिरानर्छत्कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ००४ ॥

जयद्रथो रणे पार्थं भित्त्वा भारत सायकैः ।
भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ००५ ॥

शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ।
विव्यधाते महाबाहुं बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ००६ ॥

चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ॥ ००७ ॥

आजघ्नुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिष ॥ ००७ ॥

तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् ॥ ००८ ॥

सुशर्मापि रणे पार्थं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
ननाद बलवन्नादं नादयन्वै नभस्तलम् ॥ ००९ ॥

अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः ॥ ०१० ॥

तेषां तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ रथिनां वरौ ।
क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यरोचताम् ॥ ०११ ॥

आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ०११ ॥

छित्त्वा धनूंषि वीराणां शरांश्च बहुधा रणे ।
पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ ०१२ ॥

रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः ।
गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महामृधे ॥ ०१३ ॥

रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निसूदिताः ।
दृश्यन्ते बहुधा राजन्वेष्टमानाः समन्ततः ॥ ०१४ ॥

हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्च निसूदितैः ।
रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ०१५ ॥

छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ ०१६ ॥

केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ।
उष्णीषैरपविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ ०१७ ॥

तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ०१८ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
शरैः संवार्य तान्वीरान्निजघान बलं तव ॥ ०१९ ॥

पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनसमागमम् ।
गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाभये ॥ ०२० ॥

कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यावाजग्मुः संयुगं तदा ॥ ०२१ ॥

ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः ।
कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ ०२२ ॥

ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ।
धनञ्जयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म संयुगे ॥ ०२३ ॥

ततस्ताञ्शरजालेन संनिवार्य महारथान् ।
पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०२४ ॥

शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ०२५ ॥

तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः ।
अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ ०२६ ॥

अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनम् ।
मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ॥ ०२७ ॥

त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः ।
भीमसेनं च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०२८ ॥

ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः ।
दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ ०२९ ॥

यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।
कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुस्तौ महारथौ ॥ ०३० ॥

जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युवा ।
विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ०३१ ॥

तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ०३२ ॥

उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः ।
मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०३३ ॥

द्रोणस्तु विवरं लब्ध्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।
विव्याध बाणैः सुशितैः पञ्चषष्ट्या तमायसैः ॥ ०३४ ॥

तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे ।
विव्याध नवभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत ॥ ०३५ ॥

अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ०३६ ॥

ततो भीष्मश्च राजा च सौबलश्च बृहद्बलः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्क्रुद्धा भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ०३७ ॥

तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अभ्यद्रवन्रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ०३८ ॥

शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् ।
अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा यतव्रतम् ॥ ०३९ ॥

युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
अयोधयन्रणे भीष्मं संहताः सह सृञ्जयैः ॥ ०४० ॥

तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ०४१ ॥

ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् ।
तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ०४२ ॥

तावकानां रणे भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते ।
तत्र हि द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ॥ ०४३ ॥

धृष्टद्युम्नो महाराज सर्वसैन्यान्यचोदयत् ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट नरसत्तमाः ॥ ०४४ ॥

सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ०४५ ॥

भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् ।
आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ०४६ ॥

अध्याय १११

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं शांतनवो भीष्मो दशमेऽहनि सञ्जय ।
अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ ००१ ॥

कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् ।
आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कुरवः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त भारत ।

यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि शृण्वतः ॥ ००३ ॥

प्रेषिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना ।
अहन्यहनि संप्राप्तास्तावकानां रथव्रजाः ॥ ००४ ॥

यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिञ्जयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ००५ ॥

कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं महारथम् ।
अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ॥ ००६ ॥

दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ।
अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ००७ ॥

तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः ।
भीष्मः शांतनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ००८ ॥

येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ।
ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ००९ ॥

दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् ।
निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतपः ॥ ०१० ॥

स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे ।
न हन्यां मानवश्रेष्ठान्सङ्ग्रामेऽभिमुखानिति ॥ ०११ ॥

चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ ०१३ ॥

निर्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत ।
घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥ ०१४ ॥

तस्मात्पार्थं पुरोधाय पाञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा ।
मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ०१५ ॥

तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः ।
भीष्मं प्रतिययौ यत्तः सङ्ग्रामे सह सृञ्जयैः ॥ ०१६ ॥

धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ ०१७ ॥

अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे ।
रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ ०१८ ॥

अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ।
भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ ०१९ ॥

न वै भीष्माद्भयं किञ्चित्कर्तव्यं युधि सृञ्जयाः ।
ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ०२० ॥

तथा तु समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः ।
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जग्मुः क्रोधमूर्छिताः ॥ ०२१ ॥

शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ ०२२ ॥

ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः ।
द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ ०२३ ॥

दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ।
भीष्मं समरमध्यस्थं पालयां चक्रिरे तदा ॥ ०२४ ॥

ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ०२५ ॥

चेदिभिश्च सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः ।
ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ०२६ ॥

द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् ।
युधामन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ ०२७ ॥

विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ।
वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतपः ॥ ०२८ ॥

मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ।
भीमसेनाभिगुप्तश्च नागानीकमुपाद्रवत् ॥ ०२९ ॥

अप्रधृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोमकैः ॥ ०३० ॥

कर्णिकारध्वजं चापि सिंहकेतुररिंदमः ।
प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ०३१ ॥

शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
राजभिः समरे सार्धमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ०३२ ॥

तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ।
संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ०३३ ॥

तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत ।

तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शांतनवं रणे ॥ ०३४ ॥

ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ०३५ ॥

शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः ।
सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ०३६ ॥

सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा ।
वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥ ०३७ ॥

रजोमेघाश्च सञ्जज्ञुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः ।
धनुषां चैव निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ०३८ ॥

बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
रथगोषश्च सञ्जग्मुः सेनयोरुभयोरपि ॥ ०३९ ॥

प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ।
निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ०४० ॥

अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ।
कुञ्जराः कुञ्जराञ्जघ्नुः पदातींश्च पदातयः ॥ ०४१ ॥

तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ॥ ०४२ ॥

तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत ।
अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां रणाजिरे ॥ ०४३ ॥

अध्याय ११२

सञ्जय उवाच ॥

अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।
महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ००१ ॥

दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः ।
आजघान रणे क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ ००२ ॥

तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ००३ ॥

तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ००४ ॥

तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ००५ ॥

पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे ।
दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्षणम् ॥ ००६ ॥

तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपं च भारत ।
ईक्षितृप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ००७ ॥

भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ।
युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुङ्गवौ ॥ ००८ ॥

सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुङ्गवः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ००९ ॥

शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ।
अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०१० ॥

अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ।
त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०११ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ।
द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः ॥ ०१२ ॥

पौरवो धृष्टकेतुं च शरैरासाद्य संयुगे ।
बहुधा दारयां चक्रे महेष्वासं महारथम् ॥ ०१३ ॥

तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याध सुमहाबलः ॥ ०१४ ॥

पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।
ननाद बलवन्नादं विव्याध दशभिः शरैः ॥ ०१५ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।
आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ ०१६ ॥

तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।
महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ ०१७ ॥

अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्हत्वा च भारत ।
विरथावसियुद्धाय सङ्गतौ तौ महारथौ ॥ ०१८ ॥

आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते ।
तारकाशतचित्रौ च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ ०१९ ॥

प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।

वाशितासङ्गमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ ०२० ॥

मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ ०२१ ॥

पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
ताडयामास सङ्क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ।
आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ ०२३ ॥

तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ ०२४ ॥

ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् ॥ ०२५ ॥

धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः ।
अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् ॥ ०२६ ॥

चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा नवभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ ०२७ ॥

सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशां पते ।
दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०२८ ॥

चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वणाम् ।
आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ०२९ ॥

भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ ०२९ ॥

सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्बलमयोधयत् ।
आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ॥ ०३० ॥

पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३० ॥

बृहद्बलं च सौभद्रो विद्ध्वा नवभिरायसैः ।
नाकम्पयत सङ्ग्रामे विव्याध च पुनः पुनः ॥ ०३१ ॥

कौसल्यस्य पुनश्चापि धनुश्चिच्छेद फाल्गुणिः ।
आजघान शरैश्चैव त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ॥ ०३२ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः ।
फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ०३३ ॥

तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप ।
संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ॥ ०३४ ॥

यथा देवासुरे युद्धे मयवासवयोरभूत् ॥ ०३४ ॥

भीमसेनो गजानीकं योधयन्बह्वशोभत ।
यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ०३५ ॥

ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसंनिभाः ।
निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुंधराम् ॥ ०३६ ॥

गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः ।
विरेजुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ०३७ ॥

युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे ।
महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास सङ्गतः ॥ ०३८ ॥

मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् ।
पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ०३९ ॥

विराटं सैन्धवो राजा विद्ध्वा संनतपर्वभिः ।
नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्दयत् ॥ ०४० ॥

विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीमुखे ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ०४१ ॥

चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ।
रेजतुश्चित्ररूपौ तौ सङ्ग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ०४२ ॥

द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदयं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०४३ ॥

ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः ।
छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ॥ ०४४ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ०४५ ॥

ताञ्शराञ्शरसंघैस्तु संनिवार्य महारथः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ०४६ ॥

तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ०४७ ॥

तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् ।
शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ०४८ ॥

सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ।

चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ०४९ ॥

गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुसूदनः ।
द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम् ॥ ०५० ॥

तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत ।
पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ०५१ ॥

एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् ।
भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ०५२ ॥

अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः ।
अभ्यद्रवत संयत्तं वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ०५३ ॥

प्रत्युद्ययौ च तं पार्थं भगदत्तः प्रतापवान् ।
त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ॥ ०५४ ॥

तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसंनिभम् ।
परं यत्नं समास्थाय बीभत्सुः प्रत्यपद्यत ॥ ०५५ ॥

ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ०५६ ॥

अर्जुनस्तु रणे नागमायान्तं रजतोपमम् ।
विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ०५७ ॥

शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् ।
भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ॥ ०५८ ॥

प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज ।
प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ०५९ ॥

ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम् ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ०६० ॥

ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं रणे ।
सर्वेऽभ्यधावन्क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०६१ ॥

नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ।
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ०६२ ॥

शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ॥ ०६३ ॥

सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् ।
न्यवारयत सैन्यं च पाण्डवानां महारथः ॥ ०६४ ॥

रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ०६५ ॥

यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।
तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ०६६ ॥

सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः ।
नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महायशाः ॥ ०६७ ॥

पातयन्रथिनो राजन्गजांश्च सह सादिभिः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ०६८ ॥

निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
चकार स तदा भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०६९ ॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ०७० ॥

अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ।
नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ०७१ ॥

निर्मनुष्यान्रथान्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
वातायमानान्पश्याम ह्रियमाणान्विशां पते ॥ ०७२ ॥

चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ०७३ ॥

अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
सङ्ग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ॥ ०७४ ॥

जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ०७४ ॥

न तत्रासीन्महाराज सोमकानां महारथः ।
यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ॥ ०७५ ॥

तांश्च सर्वान्रणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति ।
नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ०७६ ॥

न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ।
ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ०७७ ॥

शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ०७७ ॥

शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य भरतर्षभ ।
दशभिर्दशभिर्बाणैराजघान महाहवे ॥ ०७८ ॥

शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
अवैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ ०७९ ॥

स्त्रीत्वं तत्संस्मरन्राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
न जघान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ॥ ०८० ॥

अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत ।
अभित्वरस्व त्वरितो जहि चैनं पितामहम् ॥ ०८१ ॥

किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् ।
न ह्यन्यमनुपश्यामि कञ्चिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ०८२ ॥

यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत पितामहम् ।
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०८३ ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमुपाद्रवत् ॥ ०८४ ॥

अचिन्तयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्रतस्तव ।
अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ०८५ ॥

तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः ।
अप्रैषीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ०८६ ॥

तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः ।
भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ०८७ ॥

स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ ।
निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ॥ ०८८ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।

अयोधयत यत्पार्थं जुगोप च यतव्रतम् ॥ ०८९ ॥

कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ।
दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ ०९० ॥

यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ।
न चैनं पाण्डवा युद्धे वायरामासुरुल्बणम् ॥ ०९१ ॥

दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ।
सादिनश्च महाराज दन्तिनश्च महाबलाः ॥ ०९२ ॥

विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्धरणीतले ।
शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ ०९३ ॥

यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणः ।
तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डवान्वै विनिर्दहन् ॥ ०९४ ॥

तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः ।
जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यातुं कथञ्चन ॥ ०९५ ॥

ऋते महेन्द्रतनयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ०९५ ॥

स हि तं समरे राजन्विजित्य विजयोऽर्जुनः ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०९६ ॥

विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ।
पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत रणोत्कटः ॥ ०९७ ॥

अर्जुनं च रणे राजन्योधयन्स व्यराजत ॥ ०९७ ॥

शिखण्डी तु रणे राजन्विव्याधैव पितामहम् ।

शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ ०९८ ॥

न च तेऽस्य रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ।
स्मयमानश्च गाङ्गेयस्तान्बाणाञ्जगृहे तदा ॥ ०९९ ॥

उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीच्छति ।
तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ १०० ॥

तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे ।
भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १०१ ॥

ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ।
अभिद्रवत सङ्ग्रामे फल्गुनं सर्वतो रथैः ॥ १०२ ॥

भीष्मो वः समरे सर्वान्पलयिष्यति धर्मवित् ।
ते भयं सुमहत्त्वक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत ॥ १०३ ॥

एष तालेन दीप्तेन भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ।
सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां रणे शर्म च वर्म च ॥ १०४ ॥

त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् ।
किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूतास्तथाबलाः ॥ १०५ ॥

तस्माद्द्रवत हे योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ १०५ ॥

अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि फल्गुनम् ।
सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपाः ॥ १०६ ॥

तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ।
अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महारथाः ॥ १०७ ॥

ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ १०८ ॥

बाह्लिका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ १०९ ॥

शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
अभिपेतू रणे पार्थं पतङ्गा इव पावकम् ॥ ११० ॥

स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् ।
दिव्यान्यस्त्राणि सञ्चिन्त्य प्रसंधाय धनञ्जयः ॥ १११ ॥

स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः ।
शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतङ्गानिव पावकः ॥ ११२ ॥

तस्य बाणसहस्त्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।
दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ११३ ॥

ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णरथध्वजाः ।
नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ॥ ११४ ॥

सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ।
गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ॥ ११५ ॥

ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ॥ ११६ ॥

अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरूथिनीम् ।
दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ॥ ११७ ॥

ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।

धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११८ ॥

हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ११८ ॥

विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो ।
आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ११९ ॥

कृपं शल्यं विकर्णं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १२० ॥

एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिष ।
दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ॥ १२१ ॥

संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १२१ ॥

पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान् ।
प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ १२२ ॥

तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ।
अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् ॥ १२३ ॥

पराङ्मुखीकृत्य तदा शरवर्षैर्महारथान् ।
प्रावर्तयत सङ्ग्रामे शोणितोदां महानदीम् ॥ १२४ ॥

मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥ १२४ ॥

गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः ।
रथाश्च निहता नागैर्नागा हयपदातिभिः ॥ १२५ ॥

अन्तरा छिध्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ।
निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ १२६ ॥

छन्नमायोधनं रेजे कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ १२७ ॥

रथनेमिनिकृत्ताश्च गजैश्चैवावपोथिताः ।
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त साश्वाः सहयसादिनः ॥ १२८ ॥

गजाश्वरथसंघाश्च परिपेतुः समन्ततः ।
विशीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ १२९ ॥

तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् ।
छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ १३० ॥

श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ।
प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ १३१ ॥

ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ।
दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु विनदत्सु च ॥ १३२ ॥

काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः ।
धूमायमाना दृश्यन्ते सहसा मारुतेरिताः ॥ १३३ ॥

श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ।
विनिकीर्णाः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३४ ॥

सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ॥ १३४ ॥

क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ।
समन्ततो व्यदृश्यन्त पतिता धरणीतले ॥ १३५ ॥

ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ १३६ ॥

तं शिखण्डी रणे यत्तमभ्यधावत दंशितः ।
सञ्जहार ततो भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ १३७ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ १३८ ॥

अध्याय ११३

सञ्जय उवाच ॥

एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु ।
ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ ००१ ॥

न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत सङ्कुले ।
न रथा रथिभिः सार्धं न पदाताः पदातिभिः ॥ ००२ ॥

अश्वा नाश्वैरयुध्यन्त न गजा गजयोधिभिः ।
महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ ००३ ॥

नरनागरथेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वशः ।
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥ ००४ ॥

ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ।
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय सत्वराः ॥ ००५ ॥

पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ००५ ॥

सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः ।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले ॥ ००६ ॥

यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।
तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माण्यकृन्तत ॥ ००७ ॥

अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ।
नगमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ००८ ॥

मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः ।
इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ ००९ ॥

पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्र तत्र महागजाः ।
आबद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ ०१० ॥

छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये ॥ ०११ ॥

भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये ॥ ०११ ॥

ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् ।
न न्यवर्तन्त कौरव्या ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ ०१२ ॥

इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ०१३ ॥

पाण्डवापि महाराज स्मरन्तो विविधान्बहून् ।
क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ ०१४ ॥

भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ।
तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ ०१५ ॥

सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ॥ ०१६ ॥

सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः ।
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ०१७ ॥

वध्यमानस्ततो राजन्पिता शांतनवस्तव ।
अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् ॥ ०१८ ॥

तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी ॥ ०१९ ॥

स तां शिक्षामधिष्ठाय कृत्वा परबलक्षयम् ।
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ०२० ॥

भीष्मो दश सहस्राणि जघान परवीरहा ॥ ०२० ॥

तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ ।
भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ॥ ०२१ ॥

गजाश्वममितं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ ०२१ ॥

हत्वा पञ्च सहस्राणि रथिनां प्रपितामहः ।
नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ ०२२ ॥

तथा दन्तिसहस्रं च हयानामयुतं पुनः ।
शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते ॥ ०२३ ॥

ततः सर्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरूथिनीम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ ०२४ ॥

शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैर्न्यपातयत् ॥ ०२५ ॥

ये च केचन पार्थानामभियाता धनञ्जयम् ।
राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ ०२६ ॥

एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ ०२७ ॥

स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ ०२८ ॥

न चैनं पार्थिवा राजञ्शेकुः केचिन्निरीक्षितुम् ।
मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि ॥ ०२९ ॥

यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ०३० ॥

तथा च तं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।
उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयम् ॥ ०३१ ॥

एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
नानिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ०३२ ॥

यत्तः संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ।
न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ०३३ ॥

ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ।

सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ०३४ ॥

स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ।
शरव्रातैः शरव्रातान्बहुधा विदुधाव तान् ॥ ०३५ ॥

तेन पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०३६ ॥

यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव ह ।
सात्यकिश्च महाराज सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ॥ ०३७ ॥

द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ॥ ०३८ ॥

एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ०३९ ॥

ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ०४० ॥

ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्रणविभागवित् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ ०४१ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०४२ ॥

दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ ०४२ ॥

अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ०४३ ॥

ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्ममानर्छन्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥ ०४४ ॥

विधूय तान्बाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ।
पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ॥ ०४५ ॥

कृत्वा शरविघातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ०४५ ॥

नाभिसंधत्त पाञ्चाल्यं स्मयमानो मुहुर्मुहुः ।
स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्शिखण्डिनः ॥ ०४६ ॥

जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ॥ ०४६ ॥

ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ०४७ ॥

ते वराश्वरथव्रातैर्वारणैः सपदातिभिः ।
तमेकं छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ०४८ ॥

भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ०४८ ॥

ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ।
किरीटी भीष्ममानर्छत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ०४९ ॥

अध्याय ११४

सञ्जय उवाच ॥

एवं ते पण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ००१ ॥

शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैः सपरश्वधैः ।
मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः ॥ ००२ ॥

शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः ।
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च भारत ॥ ००३ ॥

अताडयन्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयाः ॥ ००३ ॥

स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ।
विव्यथे नैव गाङ्गेयो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ००४ ॥

स दीप्तशरचापार्चिरस्त्रप्रसृतमारुतः ।
नेमिनिर्ह्रादसंनादो महास्त्रोदयपावकः ॥ ००५ ॥

चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ।
युगान्ताग्निसमो भीष्मः परेषां समपद्यत ॥ ००६ ॥

निपत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः ।
दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ००७ ॥

ततः पाञ्चालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च ।
पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद स वेगितः ॥ ००८ ॥

ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ००९ ॥

भीमघोषैर्महावेगैर्वैरिवारणभेदिभिः ।
षडेतान्षड्भिरानर्छद्भास्करप्रतिमैः शरैः ॥ ०१० ॥

तस्य ते निशितान्बाणान्संनिवार्य महारथाः ।
दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ ०११ ॥

शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महाव्रते ।
ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ०१२ ॥

ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ०१३ ॥

भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ।
द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ०१४ ॥

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः ॥ ०१५ ॥

उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ।
अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्त स्म पाण्डवान् ॥ ०१६ ॥

तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति ।
उद्वृत्तानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ ०१७ ॥

हतानयत गृह्णीत युध्यतापि च कृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ०१८ ॥

तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ ॥ ०१९ ॥

सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ०२० ॥

अभिमन्युश्च सङ्क्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्छिताः ।
समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ ०२१ ॥

तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
सङ्ग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ ०२२ ॥

शिखण्डी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना ।
अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ॥ ०२३ ॥

सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ ०२३ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् ।
तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः ॥ ०२४ ॥

एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
धनुर्भीष्मस्य चिच्छेद सव्यसाची परंतपः ॥ ०२५ ॥

स च्छिन्नधन्वा सङ्क्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
शक्तिं जग्राह सङ्क्रुद्धो गिरीणामपि दारणीम् ॥ ०२६ ॥

तां च चिक्षेप सङ्क्रुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ०२६ ॥

तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव ।
समादत्त शितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ॥ ०२७ ॥

तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः ।
सङ्क्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुबलेरिताम् ॥ ०२८ ॥

सा पपात परिच्छिन्ना सङ्क्रुद्धेन किरीटिना ।
मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा ॥ ०२९ ॥

छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ।
अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरञ्जयः ॥ ०३० ॥

शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ।
यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ॥ ०३१ ॥

कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवैः ।
अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ॥ ०३२ ॥

पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत् ।
स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ॥ ०३३ ॥

तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ०३३ ॥

एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥ ०३४ ॥

यत्ते व्यवसितं वीर अस्माकं सुमहत्प्रियम् ।
तत्कुरुष्व महेष्वास युद्धाद्बुद्धिं निवर्तय ॥ ०३५ ॥

तस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः ॥ ०३६ ॥

देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः ।
पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि पार्थिव ॥ ०३७ ॥

न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ।
ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ०३८ ॥

संभ्रमश्च महानासीत्त्रिदशानां विशां पते ।
पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ०३९ ॥

इति देवगणानां च श्रुत्वा वाक्यं महामनाः ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ॥ ०४० ॥

भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ ०४० ॥

शिखण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ०४१ ॥

स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ।
नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ०४२ ॥

ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ।
गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ०४३ ॥

पुनः शरशतेनैनं त्वरमाणो धनञ्जयः ।
सर्वगात्रेषु सङ्क्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ०४४ ॥

एवमन्यैरपि भृशं वध्यमानो महारणे ।
न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ०४५ ॥

ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ०४६ ॥

अथैनं दशभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ।
सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥ ०४७ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादत्त गाङ्गेयो बलवत्तरम् ।
तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् ॥ ०४८ ॥

निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्तं महारणे ॥ ०४८ ॥

एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यपि ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ॥ ०४९ ॥

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्दयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ०५० ॥

एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे ॥ ०५१ ॥

न चैष शक्यः समरे जेतुं वज्रभृता अपि ।
न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ॥ ०५२ ॥

मां चैव शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्याः सुदुर्बलाः ॥ ०५२ ॥

एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ०५३ ॥

ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ०५४ ॥

वज्राशनिसमस्पर्शाः शिताग्राः संप्रवेशिताः ।
विमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ०५५ ॥

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ।
मुसलानीव मे घ्नन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ०५६ ॥

ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः ।
मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ०५७ ॥

भुजगा इव सङ्क्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः ।

ममाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ०५८ ॥

नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ।
गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ०५९ ॥

कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव ।
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ०६० ॥

सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ।
वीरं गण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ०६१ ॥

इति ब्रुवञ्शांतनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम् ।
सविष्फुलिङ्गां दीप्ताग्रां शक्तिं चिक्षेप भारत ॥ ०६२ ॥

तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ०६३ ॥

चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ०६४ ॥

तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमद्दंशितात्मनः ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०६५ ॥

विनद्योच्चैः सिंह इव स्वान्यनीकान्यचोदयत् ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं मां वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ०६६ ॥

अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्च समन्ततः ।
पट्टिशैश्च सनिस्त्रिंशैर्नानाप्रहरणैस्तथा ॥ ०६७ ॥

वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः ।
सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामजायत ॥ ०६८ ॥

तथैव तव पुत्राश्च राजन्भीष्मजयैषिणः ।
तमेकमभ्यवर्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ०६९ ॥

तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ।
दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ०७० ॥

आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ।
सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०७१ ॥

अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता तदाभवत् ।
समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०७२ ॥

योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि ।
अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ०७३ ॥

ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनञ्जयः ।
मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ०७४ ॥

वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ।
पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्रद्रवाम महारणात् ॥ ०७५ ॥

सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ०७६ ॥

शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः ॥ ०७७ ॥

सङ्ग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ॥ ०७७ ॥

ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः ।

परिकाल्य कुरून्सर्वाञ्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०७८ ॥

निपातयत गृह्णीत विध्यताथ च कर्षत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ०७९ ॥

अभिहत्य शरौघैस्तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रेष्वङ्गुलमात्रकम् ॥ ०८० ॥

एवं विभो तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ॥ ०८१ ॥

किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ०८१ ॥

हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च सर्वशः ।
पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ ०८२ ॥

तं पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ।
सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥ ०८३ ॥

स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ॥ ०८४ ॥

धरणीं नास्पृशच्चापि शरसंघैः समाचितः ॥ ०८४ ॥

शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम् ।
रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ०८५ ॥

अभ्यवर्षत पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
पतन्स ददृशे चापि खर्वितं च दिवाकरम् ॥ ०८६ ॥

सञ्ज्ञां चैवालभद्वीरः कालं सञ्चिन्त्य भारत ।

अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्यां वाचं समन्ततः ॥ ०८७ ॥

कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ ०८८ ॥

स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि हि भूतले ॥ ०८९ ॥

उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ०८९ ॥

तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता ।
महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ०९० ॥

ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः ।
आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ०९१ ॥

यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ०९१ ॥

ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः ।
अपश्यञ्शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ०९२ ॥

ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ॥ ०९३ ॥

इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ।
भीष्म एव महात्मा सन्संस्थाता दक्षिणायने ॥ ०९४ ॥

इत्युक्त्वा प्रस्थितान्हंसान्दक्षिणामभितो दिशम् ।
संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ॥ ०९५ ॥

तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गन्ता कथञ्चन ।

दक्षिणावृत्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ०९६ ॥

गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ।
उदगावृत्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ०९७ ॥

धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया ।
ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गे नियतो ह्यहम् ॥ ०९८ ॥

तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ ०९८ ॥

यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना ।
छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ ०९९ ॥

धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ।
इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसानशेत शरतल्पगः ॥ १०० ॥

एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०१ ॥

तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानाममध्यमे ।
न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ १०२ ॥

संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १०२ ॥

नृपा दुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्विगतेन्द्रियाः ॥ १०३ ॥

दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ।
ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् ॥ १०४ ॥

अवध्ये शंतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।

अभावः सुमहान्राजन्कुरूनागादतन्द्रितः ॥ १०५ ॥

हतप्रवीराश्च वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः ।
कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १०६ ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम् ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्शूराः परिघबाहवः ॥ १०७ ॥

सोमकाश्च सपञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ १०७ ॥

ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः ।
आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननर्त च ॥ १०८ ॥

सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये विनिपातिते ।
संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ १०९ ॥

प्राक्रोशन्प्रापतंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे ।
क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चैकेऽभ्यपूजयन् ॥ ११० ॥

ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् ।
भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ १११ ॥

महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।
जपञ्शांतनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ॥ ११२ ॥

अध्याय ११५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण सञ्जय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ ००१ ॥

तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।
न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे ॥ ००२ ॥

ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति ।
यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ॥ ००३ ॥

अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय ।
श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ००४ ॥

पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ।
न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स्म यः पुरा ॥ ००५ ॥

यदद्य निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता ।
चेष्टितं नरसिंहेन तन्मे कथय सञ्जय ॥ ००६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन् ।
पाञ्चालानां ददद्धर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ००७ ॥

स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ।
भीष्मो रथात्प्रपतितः प्रच्युतो धरणीतले ॥ ००८ ॥

हा हेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ।
सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिक्षये ॥ ००९ ॥

उभयोः सेनयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ।

भीष्मं शंतनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ॥ ०१० ॥

कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते ॥ ०१० ॥

खं तमोवृतमासीच्च नासीद्भानुमतः प्रभा ।
ररास पृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते ॥ ०११ ॥

अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां गतिः ।
इत्यभाषन्त भूतानि शयानं भरतर्षभम् ॥ ०१२ ॥

अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा ।
ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ ०१३ ॥

इति स्म शरतल्पस्थं भरतानाममध्यमम् ।
ऋषयः पर्यधावन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ ०१४ ॥

हते शांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ।
न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव च भारत ॥ ०१५ ॥

विवर्णवदनाश्चासन्गतश्रीकाश्च भारत ।
अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता ह्यधोमुखाः ॥ ०१६ ॥

पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा सङ्ग्रामशिरसि स्थिताः ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ ०१७ ॥

भृशं तूर्यनिनादेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
अपश्याम रणे राजन्भीमसेनं महाबलम् ॥ ०१८ ॥

आक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ॥ ०१८ ॥

निहत्य समरे शत्रून्महाबलसमन्वितान् ।

संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ ०१९ ॥

कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ।
तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ॥ ०२० ॥

हाहाकारमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०२० ॥

दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकं समाद्रवत् ॥ ०२१ ॥

भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ।
प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिचोदयन् ॥ ०२२ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।
दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति वै ॥ ०२३ ॥

ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
द्रोणस्तदप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् ॥ ०२४ ॥

स सञ्ज्ञामुपलभ्याथ भारद्वाजः प्रतापवान् ।
निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ ०२५ ॥

विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवापि स्वसैनिकान् ।
दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैरवहारमकारयन् ॥ ०२६ ॥

विनिवृत्तेषु सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ।
विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ ०२७ ॥

व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ ०२८ ॥

ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
अभिवाद्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ०२९ ॥

अथ पाण्डून्कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ ०३० ॥

स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।
तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ०३१ ॥

अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताब्रवीत् ।
शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ०३२ ॥

ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥ ०३३ ॥

अब्रवीच्च नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ०३४ ॥

ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ।
धनञ्जयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ०३५ ॥

धनञ्जय महाबाहो शिरसो मेऽस्य लम्बतः ।
दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ०३६ ॥

स संन्यस्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३७ ॥

आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ॥ ०३८ ॥

तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लम्बते ।

उपधानं कुरुश्रेष्ठ फल्गुनोपनयस्व मे ॥ ०३९ ॥

शयनस्यानुरूपं हि शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ॥ ०३९ ॥

त्वं हि पार्थ महाबाहो श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ ०४० ॥

फल्गुनस्तु तथेत्युक्त्वा व्यवसायपुरोजवः ।
प्रगृह्यामन्त्र्य गाण्डीवं शरांश्च नतपर्वणः ॥ ०४१ ॥

अनुमान्य महात्मानं भरतानाममध्यमम् ।
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ॥ ०४२ ॥

अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ।
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ०४३ ॥

उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनञ्जयम् ।
कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ०४४ ॥

अनुरूपं शयानस्य पाण्डवोपहितं त्वया ।
यद्यन्यथा प्रवर्तेथाः शपेयं त्वामहं रुषा ॥ ०४५ ॥

एवमेतन्महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठितम् ।
स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ०४६ ॥

एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः ।
राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवेनाभि संस्थितान् ॥ ०४७ ॥

शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ।
ये तदा पारयिष्यन्ति ते मां द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ॥ ०४८ ॥

दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।
अर्चिष्मान्प्रतप.ण्ल्लोकान्रथेनोत्तमतेजसा ॥ ०४९ ॥

विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानपि ॥ ०४९ ॥

परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ।
उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ॥ ०५० ॥

उपारमध्वं सङ्ग्रामाद्वैराण्युत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ०५० ॥

उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलास्ते सुशिक्षिताः ॥ ०५१ ॥

तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच वचनं तदा ।
दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ ०५२ ॥

एवङ्गते न हीदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति मे ।
क्षत्रधर्मप्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ ०५३ ॥

नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे ।
एतैरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽन्ते नराधिपाः ॥ ०५४ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ०५५ ॥

ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ।
स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ०५६ ॥

उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तव जनेश्वर ।
सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ०५७ ॥

उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ।
तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ ०५८ ॥

विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः ।
वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ॥ ०५९ ॥

निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ ०५९ ॥

निविष्टान्पाण्डवांश्चापि प्रीयमाणान्महारथान् ।
भीष्मस्य पतनाद्धृष्टानुपगम्य महारथान् ॥ ०६० ॥

उवाच यादवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०६० ॥

दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ।
अवध्यो मानुषैरेष सत्यसंधो महारथः ॥ ०६१ ॥

अथ वा दैवतैः पार्थ सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ ०६२ ॥

एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ॥ ०६३ ॥

त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्करः ॥ ०६३ ॥

अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ॥ ०६४ ॥

सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ॥ ०६४ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ।
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ०६५ ॥

अध्याय ११६

सञ्जय उवाच ॥

व्युष्टायां तु महाराज रजन्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च अभिजग्मुः पितामहम् ॥ ००१ ॥

तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ००२ ॥

कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ।
स्त्रियो बालास्तथा वृद्धाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ॥ ००३ ॥

समभ्ययुः शांतनवं भूतानीव तमोनुदम् ॥ ००३ ॥

तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः ।
उपानृत्यञ्जगुश्चैव वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ००४ ॥

उपारम्य च युद्धेभ्यः संनाहान्विप्रमुच्य च ।
आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ००५ ॥

अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिंदमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ००६ ॥

सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।
शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ००७ ॥

विबभौ च नृपाणां सा पितामहमुपासताम् ।
देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ००८ ॥

भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनाब्रवीत् ॥ ००९ ॥

शराभितप्तकायोऽहं शरसंतापमूर्छितः ।
पानीयमभिकाङ्क्षेऽहं राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ॥ ०१० ॥

ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजह्रुः समन्ततः ।
भक्ष्यानुच्चावचांस्तत्र वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ ०११ ॥

उपनीतं च तद्दृष्ट्वा भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
नाद्य तात मया शक्यं भोगान्कांश्चन मानुषान् ॥ ०१२ ॥

उपभोक्तुं मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहम् ।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः ॥ ०१३ ॥

एवमुक्त्वा शांतनवो दीनवाक्सर्वपार्थिवान् ।
धनञ्जयं महाबाहुमभ्यभाषत भारत ॥ ०१४ ॥

अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयम् ॥ ०१६ ॥

दह्यतेऽदः शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि महेषुभिः ।
मर्माणि परिदूयन्ते वदनं मम शुष्यति ॥ ०१७ ॥

ह्लादनार्थं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।

त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमम्भो यथाविधि ॥ ०१८ ॥

अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ ०१९ ॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि श्रुत्वा सर्वे च पार्थिवाः ॥ ०२० ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ०२१ ॥

संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य महायशाः ।
पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ०२२ ॥

अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ ०२२ ॥

उत्पपात ततो धारा विमला वारिणः शिवा ।
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ॥ ०२३ ॥

अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया वारिधारया ।
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमः ॥ ०२४ ॥

कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ।
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ॥ ०२५ ॥

तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषमद्भुतम् ।
संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव ॥ ०२६ ॥

विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ ०२७ ॥

तृप्तः शांतनवश्चापि राजन्बीभत्सुमब्रवीत् ।
सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव ॥ ०२८ ॥

नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युतिः ॥ ०२९ ॥

वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ॥ ०३० ॥

विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ०३१ ॥

मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां गरुडो वरः ।
सरसां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ०३२ ॥

आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ ०३३ ॥

न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं; संबोध्यमानं विदुरेण चैव ।
द्रोणेन रामेण जनार्दनेन; मुहुर्मुहुः सञ्जयेनापि चोक्तम् ॥ ०३४ ॥

परीतबुद्धिर्हि विसञ्ज्ञकल्पो; दुर्योधनो नाभ्यनन्दद्वचो मे ।
स शेष्यते वै निहतश्चिराय; शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ॥ ०३५ ॥

ततः श्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो; दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य; निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ०३६ ॥

दृष्टं दुर्योधनेदं ते यथा पार्थेन धीमता ।
जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ॥ ०३७ ॥

एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ०३७ ॥

आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ ०३८ ॥

धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ०३८ ॥

सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनञ्जयः ।
कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वै वेद कश्चन ॥ ०३९ ॥

न शक्याः पाण्डवास्तात युद्धे जेतुं कथञ्चन ॥ ०३९ ॥

अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ।
तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना ॥ ०४० ॥

कृतिना समरे राजन्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ०४० ॥

यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसंसदि ।
तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ०४१ ॥

यावच्चमूं न ते शेषां शरैः संनतपर्वभिः ।
नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ०४२ ॥

यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः ।
नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ०४३ ॥

न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम् ।
युधिष्ठिरो हि तावद्वै संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ०४४ ॥

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वशः ॥ ०४५ ॥

तावत्ते पाण्डवैः सार्धं सौभ्रात्रं तात रोचताम् ॥ ०४५ ॥

युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ।
एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ ०४६ ॥

एतत्क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ०४६ ॥

त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः ; पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन ।
भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं वा ; संप्रश्लेषः साधु राजन्प्रसीद ॥ ०४७ ॥

राज्यस्यार्धं दीयतां पाण्डवाना ;मिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽनुशास्तु ।
मा मित्रध्रुक्पार्थिवानां जघन्यः ; पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ०४८ ॥

ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां ; सङ्गच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ।
पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो ; भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतु राजन् ॥ ०४९ ॥

न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे ; मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या ।
भीष्मस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे ; सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥ ०५० ॥

एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो ; मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा ।
तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा ; यत्वात्मानं वेदनां संनिगृह्य ॥ ०५१ ॥

अध्याय ११७

सञ्जय उवाच ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शंतनुनन्दने ॥ ००१ ॥

श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ।
ईषदागतसंत्रासः त्वरयोपजगाम ह ॥ ००२ ॥

स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ।
जन्मशय्यागतं देवं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ००३ ॥

निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः ।
अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ००४ ॥

राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यं चाक्षिगतस्तव ।
द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ॥ ००५ ॥

तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः स बलात्संवृत्तलोचनः ।
शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः ।
पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिष्वज्यैकबाहुना ॥ ००७ ॥

एह्येहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह ।
यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो भवेद्ध्रुवम् ॥ ००८ ॥

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो विदितो नारदान्मम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव केशवाच्च न संशयः ॥ ००९ ॥

न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ।
तेजोवधनिमित्तं तु परुषाण्यहमुक्तवान् ॥ ०१० ॥

अकस्मात्पाण्डवान्हि त्वं द्विषसीति मतिर्मम ।
येनासि बहुशो रूक्षं चोदितः सूर्यनन्दन ॥ ०११ ॥

जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं तव ।
ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां गतिम् ॥ ०१२ ॥

न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ।
कुलभेदं च मत्वाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ ०१३ ॥

इष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।
सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना ॥ ०१४ ॥

कर्ण राजपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ।
तस्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ ०१५ ॥

तथा च बलवान्राजा जरासंधो दुरासदः ।
समरे समरश्लाघी त्वया न सदृशोऽभवत् ॥ ०१६ ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तेजसार्क इवापरः ।
देवगर्भोऽजितः संख्ये मनुष्यैरधिको भुवि ॥ ०१७ ॥

व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ०१८ ॥

सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन ।
सङ्गच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ०१९ ॥

मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन ।
पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ ०२० ॥

कर्ण उवाच ॥

जानाम्यहं महाप्राज्ञ सर्वमेतन्न संशयः ।
यथा वदसि दुर्धर्ष कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ ०२१ ॥

अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः ।
भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ ०२२ ॥

वसु चैव शरीरं च यदुदारं तथा यशः ।
सर्वं दुर्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ॥ ०२३ ॥

कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाश्रित्य सुयोधनम् ॥ ०२३ ॥

अवश्यभावी वै योऽर्थो न स शक्यो निवर्तितुम् ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ ०२४ ॥

पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ।
भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ ०२५ ॥

पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ।
अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ ०२६ ॥

अनुजानीष्व मां तात युद्धे प्रीतमनाः सदा ।
अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ ०२७ ॥

दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरम्भाच्चापलात्तथा ।
यन्मयापकृतं किञ्चित्तदनुक्षन्तुमर्हसि ॥ ०२८ ॥

भीष्म उवाच ॥

न चेच्छक्यमथोत्स्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
अनुजानामि कर्ण त्वां युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ ०२९ ॥

विमन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि ।
यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ०३० ॥

अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि ।
क्षत्रधर्मजिता.णल्लोकान्संप्राप्स्यसि न संशयः ॥ ०३१ ॥

युध्यस्व निरहङ्कारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
धर्मो हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ०३२ ॥

प्रशमे हि कृतो यत्नः सुचिरात्सुचिरं मया ।
न चैव शकितः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०३३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवं ब्रुवन्तं गाङ्गेयमभिवाद्य प्रसाद्य च ।
राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ०३४ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

द्रोण पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - द्रोण पर्व

द्रोणाभिषेकपर्व १
- अध्याय ००१ . . . . १
- अध्याय ००२ . . . . ६
- अध्याय ००३ . . . . १०
- अध्याय ००४ . . . . १३
- अध्याय ००५ . . . . १५
- अध्याय ००६ . . . . १९
- अध्याय ००७ . . . . २४
- अध्याय ००८ . . . . २८
- अध्याय ००९ . . . . ३२
- अध्याय ०१० . . . . ३९
- अध्याय ०११ . . . . ४४
- अध्याय ०१२ . . . . ४८
- अध्याय ०१३ . . . . ५१
- अध्याय ०१४ . . . . ५९
- अध्याय ०१५ . . . . ६३

संशप्तकवधपर्व ६८
- अध्याय ०१६ . . . . ६८
- अध्याय ०१७ . . . . ७४
- अध्याय ०१८ . . . . ७७
- अध्याय ०१९ . . . . ८१

अध्याय ०२० . . . . ८७
अध्याय ०२१ . . . . ९३
अध्याय ०२२ . . . . ९६
अध्याय ०२३ . . . . १०३
अध्याय ०२४ . . . . १०५
अध्याय ०२५ . . . . १११
अध्याय ०२६ . . . . ११७
अध्याय ०२७ . . . . १२०
अध्याय ०२८ . . . . १२३
अध्याय ०२९ . . . . १२८
अध्याय ०३० . . . . १३२
अध्याय ०३१ . . . . १३५

अभिमन्युवधपर्व १४३
अध्याय ०३२ . . . . १४३
अध्याय ०३३ . . . . १४६
अध्याय ०३४ . . . . १४९
अध्याय ०३५ . . . . १५२
अध्याय ०३६ . . . . १५७
अध्याय ०३७ . . . . १६०
अध्याय ०३८ . . . . १६३
अध्याय ०३९ . . . . १६६
अध्याय ०४० . . . . १७०
अध्याय ०४१ . . . . १७३
अध्याय ०४२ . . . . १७५
अध्याय ०४३ . . . . १७७
अध्याय ०४४ . . . . १८०
अध्याय ०४५ . . . . १८३
अध्याय ०४६ . . . . १८६
अध्याय ०४७ . . . . १८८
अध्याय ०४८ . . . . १९३
अध्याय ०४९ . . . . १९८

अध्याय ०५० . . . . २००
अध्याय ०५१ . . . . २०९

प्रतिज्ञापर्व २१४
अध्याय ०५२ . . . . २१४
अध्याय ०५३ . . . . २१७
अध्याय ०५४ . . . . २२३
अध्याय ०५५ . . . . २२६
अध्याय ०५६ . . . . २३०
अध्याय ०५७ . . . . २३५
अध्याय ०५८ . . . . २४३
अध्याय ०५९ . . . . २४७
अध्याय ०६० . . . . २४९

जयद्रथवधपर्व २५३
अध्याय ०६१ . . . . २५३
अध्याय ०६२ . . . . २५८
अध्याय ०६३ . . . . २६१
अध्याय ०६४ . . . . २६४
अध्याय ०६५ . . . . २७०
अध्याय ०६६ . . . . २७४
अध्याय ०६७ . . . . २७८
अध्याय ०६८ . . . . २८६
अध्याय ०६९ . . . . २९३
अध्याय ०७० . . . . ३०१
अध्याय ०७१ . . . . ३०६
अध्याय ०७२ . . . . ३०९
अध्याय ०७३ . . . . ३१३
अध्याय ०७४ . . . . ३१८
अध्याय ०७५ . . . . ३२४
अध्याय ०७६ . . . . ३२८
अध्याय ०७७ . . . . ३३२

अध्याय ०७८ . . . . ३३६
अध्याय ०७९ . . . . ३४१
अध्याय ०८० . . . . ३४५
अध्याय ०८१ . . . . ३४९
अध्याय ०८२ . . . . ३५४
अध्याय ०८३ . . . . ३५८
अध्याय ०८४ . . . . ३६२
अध्याय ०८५ . . . . ३६६
अध्याय ०८६ . . . . ३७६
अध्याय ०८७ . . . . ३८१
अध्याय ०८८ . . . . ३८९
अध्याय ०८९ . . . . ३९६
अध्याय ०९० . . . . ४००
अध्याय ०९१ . . . . ४०५
अध्याय ०९२ . . . . ४११
अध्याय ०९३ . . . . ४१६
अध्याय ०९४ . . . . ४२०
अध्याय ०९५ . . . . ४२२
अध्याय ०९६ . . . . ४२७
अध्याय ०९७ . . . . ४३२
अध्याय ०९८ . . . . ४३८
अध्याय ०९९ . . . . ४४४
अध्याय १०० . . . . ४४७
अध्याय १०१ . . . . ४५१
अध्याय १०२ . . . . ४५९
अध्याय १०३ . . . . ४७०
अध्याय १०४ . . . . ४७६
अध्याय १०५ . . . . ४७९
अध्याय १०६ . . . . ४८३
अध्याय १०७ . . . . ४८९
अध्याय १०८ . . . . ४९३
अध्याय १०९ . . . . ४९८

अध्याय ११० . . . . ५०१
अध्याय १११ . . . . ५०५
अध्याय ११२ . . . . ५०९
अध्याय ११३ . . . . ५१४
अध्याय ११४ . . . . ५१७
अध्याय ११५ . . . . ५२६
अध्याय ११६ . . . . ५२९
अध्याय ११७ . . . . ५३३
अध्याय ११८ . . . . ५३९
अध्याय ११९ . . . . ५४५
अध्याय १२० . . . . ५४८
अध्याय १२१ . . . . ५५७

घटोत्कचवधपर्व ५६३
अध्याय १२२ . . . . ५६३
अध्याय १२३ . . . . ५७२
अध्याय १२४ . . . . ५७७
अध्याय १२५ . . . . ५८०
अध्याय १२६ . . . . ५८४
अध्याय १२७ . . . . ५८८
अध्याय १२८ . . . . ५९१
अध्याय १२९ . . . . ५९५
अध्याय १३० . . . . ५९९
अध्याय १३१ . . . . ६०३
अध्याय १३२ . . . . ६१७
अध्याय १३३ . . . . ६२२
अध्याय १३४ . . . . ६२९
अध्याय १३५ . . . . ६३८
अध्याय १३६ . . . . ६४४
अध्याय १३७ . . . . ६४६
अध्याय १३८ . . . . ६५१
अध्याय १३९ . . . . ६५५

अध्याय १४० . . . . ६५९
अध्याय १४१ . . . . ६६३
अध्याय १४२ . . . . ६६९
अध्याय १४३ . . . . ६७४
अध्याय १४४ . . . . ६७९
अध्याय १४५ . . . . ६८३
अध्याय १४६ . . . . ६९०
अध्याय १४७ . . . . ६९५
अध्याय १४८ . . . . ६९९
अध्याय १४९ . . . . ७०६
अध्याय १५० . . . . ७१०
अध्याय १५१ . . . . ७२१
अध्याय १५२ . . . . ७२४
अध्याय १५३ . . . . ७२९
अध्याय १५४ . . . . ७३३

द्रोणवधपर्व ७४०
अध्याय १५५ . . . . ७४०
अध्याय १५६ . . . . ७४३
अध्याय १५७ . . . . ७४७
अध्याय १५८ . . . . ७५१
अध्याय १५९ . . . . ७५९
अध्याय १६० . . . . ७६४
अध्याय १६१ . . . . ७६८
अध्याय १६२ . . . . ७७३
अध्याय १६३ . . . . ७७९
अध्याय १६४ . . . . ७८४
अध्याय १६५ . . . . ८००

नारायणास्त्रमोक्षपर्व ८१४
अध्याय १६६ . . . . ८१४
अध्याय १६७ . . . . ८२०

अध्याय १६८ . . . . ८२५
अध्याय १६९ . . . . ८२९
अध्याय १७० . . . . ८३६
अध्याय १७१ . . . . ८४२
अध्याय १७२ . . . . ८४९
अध्याय १७३ . . . . ८६०

॥ महाभारत द्रोणपर्व ॥

द्रोणाभिषेकपर्व

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्रस्तदा राजा शोकव्याकुलचेतनः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे हते पितरि वीर्यवान् ॥ ००२ ॥

तस्य पुत्रो हि भगवन्भीष्मद्रोणमुखै रथैः ।
पराजित्य महेष्वासान्पाण्डवान्राज्यमिच्छति ॥ ००३ ॥

तस्मिन्हते तु भगवन्केतौ सर्वधनुष्मताम् ।
यदचेष्टत कौरव्यस्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।

लेभे न शान्तिं कौरव्यश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ००५ ॥

तस्य चिन्तयतो दुःखमनिशं पार्थिवस्य तत् ।
आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावल्गणिस्तदा ॥ ००६ ॥

शिबिरात्सञ्जयं प्राप्तं निशि नागाह्वयं पुरम् ।
आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽन्वपृच्छत ॥ ००७ ॥

श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमप्रहृष्टमना भृशम् ।
पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन्विललापातुरो यथा ॥ ००८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

संसाध्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
किमकार्षुः परं तात कुरवः कालचोदिताः ॥ ००९ ॥

तस्मिन्विनिहते शूरे दुराधर्षे महौजसि ।
किं नु स्वित्कुरवोऽकार्षुर्निमग्नाः शोकसागरे ॥ ०१० ॥

तदुदीर्णं महत्सैन्यं त्रैलोक्यस्यापि सञ्जय ।
भयमुत्पादयेत्तीव्रं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ०११ ॥

देवव्रते तु निहते कुरूणामृषभे तदा ।
यदकार्षुर्नृपतयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०१२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्नेकमना वचनं ब्रुवतो मम ।
यत्ते पुत्रास्तदाकार्षुर्हते देवव्रते मृधे ॥ ०१३ ॥

निहते तु तदा भीष्मे राजन्सत्यपराक्रमे ।

तावकाः पाण्डवेयाश्च प्राध्यायन्त पृथक्पृथक् ॥ ०१४ ॥

विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च क्षत्रधर्मं निशाम्य ते ।
स्वधर्मं निन्दमानाश्च प्रणिपत्य महात्मने ॥ ०१५ ॥

शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामिततेजसे ।
सोपधानं नरव्याघ्र शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०१६ ॥

विधाय रक्षां भीष्माय समाभाष्य परस्परम् ।
अनुमान्य च गाङ्गेयं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ ०१७ ॥

क्रोधसंरक्तनयनाः समवेक्ष्य परस्परम् ।
पुनर्युद्धाय निर्जग्मुः क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ०१८ ॥

ततस्तूर्यनिनादैश्च भेरीणां च महास्वनैः ।
तावकानामनीकानि परेषां चापि निर्ययुः ॥ ०१९ ॥

व्यावृत्तेऽहनि राजेन्द्र पतिते जाह्नवीसुते ।
अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ॥ ०२० ॥

अनादृत्य वचः पथ्यं गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
निर्ययुर्भरतश्रेष्ठाः शस्त्राण्यादाय सर्वशः ॥ ०२१ ॥

मोहात्तव सपुत्रस्य वधाच्छांतनवस्य च ।
कौरव्या मृत्युसाद्भूताः सहिताः सर्वराजभिः ॥ ०२२ ॥

अजावय इवागोपा वने श्वापदसङ्कुले ।
भृशमुद्विग्नमनसो हीना देवव्रतेन ते ॥ ०२३ ॥

पतिते भरतश्रेष्ठे बभूव कुरुवाहिनी ।
द्यौरिवापेतनक्षत्रा हीनं खमिव वायुना ॥ ०२४ ॥

विपन्नसस्येव मही वाक्चैवासंस्कृता यथा ।
आसुरीव यथा सेना निगृहीते पुरा बलौ ॥ ०२५ ॥

विधवेव वरारोहा शुष्कतोयेव निम्नगा ।
वृकैरिव वने रुद्धा पृषती हतयूथपा ॥ ०२६ ॥

स्वाधर्षा हतसिंहेव महती गिरिकन्दरा ।
भारती भरतश्रेष्ठ पतिते जाह्नवीसुते ॥ ०२७ ॥

विष्वग्वातहता रुग्णा नौरिवासीन्महार्णवे ।
बलिभिः पाण्डवैर्वीरैर्लब्धलक्षैर्भृशार्दिता ॥ ०२८ ॥

सा तदासीद्भृशं सेना व्याकुलाश्वरथद्विपा ।
विषण्णभूयिष्ठनरा कृपणा द्रष्टुमाबभौ ॥ ०२९ ॥

तस्यां त्रस्ता नृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः ।
पाताल इव मज्जन्तो हीना देवव्रतेन ते ॥ ०३० ॥

कर्णं हि कुरवोऽस्मार्षुः स हि देवव्रतोपमः ॥ ०३० ॥

सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिम् ।
बन्धुमापद्गतस्येव तमेवोपागमन्मनः ॥ ०३१ ॥

चुक्रुशुः कर्ण कर्णेति तत्र भारत पार्थिवाः ।
राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ०३२ ॥

स हि नायुध्यत तदा दशाहानि महायशाः ।
सामात्यबन्धुः कर्णो वै तमाह्वयत माचिरम् ॥ ०३३ ॥

भीष्मेण हि महाबाहुः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।

रथेषु गण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु ॥ ०३४ ॥

संख्यातोऽर्धरथः कर्णो द्विगुणः सन्नरर्षभः ॥ ०३४ ॥

रथातिरथसंख्यायां योऽग्रणीः शूरसंमतः ।
पितृवित्ताम्बुदेवेशानपि यो योद्धुमुत्सहेत् ॥ ०३५ ॥

स तु तेनैव कोपेन राजन्गाङ्गेयमुक्तवान् ।
त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्स्ये कथञ्चन ॥ ०३६ ॥

त्वया तु पाण्डवेयेषु निहतेषु महामृधे ।
दुर्योधनमनुज्ञाप्य वनं यास्यामि कौरव ॥ ०३७ ॥

पाण्डवैर्वा हते भीष्मे त्वयि स्वर्गमुपेयुषि ।
हन्तास्म्येकरथेनैव कृत्स्नान्यान्मन्यसे रथान् ॥ ०३८ ॥

एवमुक्त्वा महाराज दशाहानि महायशाः ।
नायुध्यत ततः कर्णः पुत्रस्य तव संमते ॥ ०३९ ॥

भीष्मः समरविक्रान्तः पाण्डवेयस्य पार्थिव ।
जघान समरे योधानसंख्येयपराक्रमः ॥ ०४० ॥

तस्मिंस्तु निहते शूरे सत्यसंधे महौजसि ।
त्वत्सुताः कर्णमस्मार्षुस्तर्तुकामा इव प्लवम् ॥ ०४१ ॥

तावकास्तव पुत्राश्च सहिताः सर्वराजभिः ।
हा कर्ण इति चाक्रन्दन्कालोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ०४२ ॥

जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्वारपौरुषम् ।
अगमन्नो मनः कर्णं बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥ ०४३ ॥

स हि शक्तो रणे राजंस्त्रातुमस्मान्महाभयात् ।
त्रिदशानिव गोविन्दः सततं सुमहाभयात् ॥ ०४४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा कर्णं युधि वरं कीर्तयन्तं पुनः पुनः ।
आशीविषवदुच्छ्वस्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ०४५ ॥

यत्तद्वैकर्तनं कर्णमगमद्वो मनस्तदा ।
अप्यपश्यत राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ०४६ ॥

अपि तन्न मृषाकार्षीद्युधि सत्यपराक्रमः ।
संभ्रान्तानां तदार्तानां त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ॥ ०४७ ॥

अपि तत्पूरयां चक्रे धनुर्धरवरो युधि ।
यत्तद्विनिहते भीष्मे कौरवाणामपावृतम् ॥ ०४८ ॥

तत्खण्डं पूरयामास परेषामादधद्भयम् ।
कृतवान्मम पुत्राणां जयाशां सफलामपि ॥ ०४९ ॥

अध्याय ००२

सञ्जय उवाच ॥

हतं भीष्ममाधिरथिर्विदित्वा ; भिन्नां नावमिवात्यगाधे कुरूणाम् ।
सोदर्यवद्व्यसनात्सूतपुत्रः ; संतारयिष्यंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ ००१ ॥

श्रुत्वा तु कर्णः पुरुषेन्द्रमच्युतं ; निपातितं शांतनवं महारथम् ।

अथोपायात्तूर्णममित्रकर्शनो ; धनुर्धराणां प्रवरस्तदा वृषः ॥ ००२ ॥

हते तु भीष्मे रथसत्तमे परै ;र्निमज्जतीं नावमिवार्णवे कुरून् ।
पितेव पुत्रांस्त्वरितोऽभ्ययात्ततः ; संतारयिष्यंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ ००३ ॥

कर्ण उवाच ॥

यस्मिन्धृतिर्बुद्धिपराक्रमौजो ; दमः सत्यं वीरगुणाश्च सर्वे ।
अस्त्राणि दिव्यान्यथ संनतिर्ह्रीः ; प्रिया च वागनपायीनि भीष्मे ॥ ००४ ॥

ब्रह्मद्विषघ्ने सततं कृतज्ञे ; सनातनं चन्द्रमसीव लक्ष्म ।
स चेत्प्रशान्तः परवीरहन्ता ; मन्ये हतानेव हि सर्वयोधान् ॥ ००५ ॥

नेह ध्रुवं किञ्चन जातु विद्यते ; अस्मि.ण्ल्लोके कर्मणोऽनित्ययोगात् ।
सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो ; भावं कुर्वीताद्य महाव्रते हते ॥ ००६ ॥

वसुप्रभावे वसुवीर्यसंभवे ; गते वसूनेव वसुंधराधिपे ।
वसूनि पुत्रांश्च वसुंधरां तथा ; कुरूंश्च शोचध्वमिमां च वाहिनीम् ॥ ००७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

महाप्रभावे वरदे निपातिते ; लोकश्रेष्ठे शांतनवे महौजसि ।
पराजितेषु भरतेषु दुर्मनाः ; कर्णो भृशं न्यश्वसदश्रु वर्तयन् ॥ ००८ ॥

इदं तु राधेयवचो निशम्य ते ; सुताश्च राजंस्तव सैनिकाश्च ह ।
परस्परं चुक्रुशुरार्तिजं भृशं ; तदाश्रु नेत्रैर्मुमुचुर्हि शब्दवत् ॥ ००९ ॥

प्रवर्तमाने तु पुनर्महाहवे ; विगाह्यमानासु चमूषु पार्थिवैः ।
अथाब्रवीद्धर्षकरं वचस्तदा ; रथर्षभान्सर्वमहारथर्षभः ॥ ०१० ॥

कर्ण उवाच ॥

जगत्यनित्ये सततं प्रधावति ; प्रचिन्तयन्नस्थिरमद्य लक्षये ।
भवत्सु तिष्ठत्स्विह पातितो रणे ; गिरिप्रकाशः कुरुपुङ्गवः कथम् ॥ ०११ ॥

निपातिते शांतनवे महारथे ; दिवाकरे भूतलमास्थिते यथा ।
न पार्थिवाः सोढुमलं धनञ्जयं ; गिरिप्रवोढारमिवानिलं द्रुमाः ॥ ०१२ ॥

हतप्रधानं त्विदमार्तरूपं ; परैर्हतोत्साहमनाथमद्य वै ।
मया कुरूणां परिपाल्यमाहवे ; बलं यथा तेन महात्मना तथा ॥ ०१३ ॥

समाहितं चात्मनि भारमीदृशं ; जगत्तथानित्यमिदं च लक्षये ।
निपातितं चाहवशौण्डमाहवे ; कथं नु कुर्यामहमाहवे भयम् ॥ ०१४ ॥

अहं तु तान्कुरुवृषभानजिह्मगैः ; प्रवेरयन्यमसदनं रणे चरन् ।
यशः परं जगति विभाव्य वर्तिता ; परैर्हतो युधि शयिताथ वा पुनः ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिरो धृतिमतिधर्मतत्त्ववा ;न्वृकोदरो गजशततुल्यविक्रमः ।
तथार्जुनस्त्रिदशवरात्मजो यतो ; न तद्बलं सुजयमथामरैरपि ॥ ०१६ ॥

यमौ रणे यत्र यमोपमौ बले ; ससात्यकिर्यत्र च देवकीसुतः ।
न तद्बलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवा ;न्निवर्तते मृत्युमुखादिवासकृत् ॥ ०१७ ॥

तपोऽभ्युदीर्णं तपसैव गम्यते ; बलं बलेनापि तथा मनस्विभिः ।
मनश्च मे शत्रुनिवारणे ध्रुवं ; स्वरक्षणे चाचलवद्व्यवस्थितम् ॥ ०१८ ॥

एवं चैषां बुध्यमानः प्रभावं ; गत्वैवाहं ताञ्जयाम्यद्य सूत ।
मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं ; भग्ने सैन्ये यः सहायः स मित्रम् ॥ ०१९ ॥

कर्तास्म्येतत्सत्पुरुषार्यकर्म ; त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि भीष्मम् ।
सर्वान्संख्ये शत्रुसंघान्हनिष्ये ; हतस्तैर्वा वीरलोकं गमिष्ये ॥ ०२० ॥

संप्राक्रुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे ; पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
मया कृत्यमिति जानामि सूत ; तस्माच्छत्रून्धार्तराष्ट्रस्य जेष्ये ॥ ०२१ ॥

कुरून्रक्षन्पाण्डुपुत्राञ्जिघांसं ;स्त्यक्त्वा प्राणान्घोररूपे रणेऽस्मिन् ।
सर्वान्संख्ये शत्रुसंघान्निहत्य ; दास्याम्यहं धार्तराष्ट्राय राज्यम् ॥ ०२२ ॥

निबध्यतां मे कवचं विचित्रं ; हैमं शुभ्रं मणिरत्नावभासि ।
शिरस्त्राणं चार्कसमानभासं ; धनुः शरांश्चापि विषाहिकल्पान् ॥ ०२३ ॥

उपासङ्गान्षोडश योजयन्तु ; धनूंषि दिव्यानि तथाहरन्तु ।
असींश्च शक्तीश्च गदाश्च गुर्वीः ; शङ्खं च जाम्बूनदचित्रभासम् ॥ ०२४ ॥

एतां रौक्मीं नागकक्ष्यां च जैत्रीं ; जैत्रं च मे ध्वजमिन्दीवराभम् ।
श्लक्ष्णैर्वस्त्रैर्विप्रमृज्यानयस्व ; चित्रां मालां चात्र बद्ध्वा सजालाम् ॥ ०२५ ॥

अश्वानग्र्यान्पाण्डुराभ्रप्रकाशा ;न्पुष्टान्स्नातान्मन्त्रपूताभिरद्भिः ।
तप्तैर्भाण्डैः काञ्चनैरभ्युपेता ;ञ्शीघ्राञ्शीघ्रं सूतपुत्रानयस्व ॥ ०२६ ॥

रथं चाग्र्यं हेमजालावनद्धं ; रत्नैश्चित्रं चन्द्रसूर्यप्रकाशैः ।
द्रव्यैर्युक्तं संप्रहारोपपन्नै ;र्वाहैर्युक्तं तूर्णमावर्तयस्व ॥ ०२७ ॥

चित्राणि चापानि च वेगवन्ति ; ज्याश्चोत्तमाः संहननोपपन्नाः ।
तूणांश्च पूर्णान्महतः शराणा ;मासज्य गात्रावरणानि चैव ॥ ०२८ ॥

प्रायात्रिकं चानयताशु सर्वं ; कन्याः पूर्णं वीरकांस्यं च हैमम् ।
आनीय मालामवबध्य चाङ्गे ; प्रवादयन्त्वाशु जयाय भेरीः ॥ ०२९ ॥

प्रयाहि सूताशु यतः किरीटी ; वृकोदरो धर्मसुतो यमौ च ।
तान्वा हनिष्यामि समेत्य संख्ये ; भीष्माय वैष्यामि हतो द्विषद्भिः ॥ ०३० ॥

यस्मिन्राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः ; समास्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।

वासुदेवः सात्यकिः सृञ्जयाश्च ; मन्ये बलं तदजय्यं महीपैः ॥ ०३१ ॥

तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षे ;त्सदाप्रमत्तः समरे किरीटिनम् ।
तथापि हन्तास्मि समेत्य संख्ये ; यास्यामि वा भीष्मपथा यमाय ॥ ०३२ ॥

न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां ; मध्ये शूराणां तत्तथाहं ब्रवीमि ।
मित्रद्रुहो दुर्बलभक्तयो ये ; पापात्मानो न ममैते सहायाः ॥ ०३३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

स सिद्धिमन्तं रथमुत्तमं दृढं ; सकूबरं हेमपरिष्कृतं शुभम् ।
पताकिनं वातजवैर्हयोत्तमै ;र्युक्तं समास्थाय ययौ जयाय ॥ ०३४ ॥

संपूज्यमानः कुरुभिर्महात्मा ; रथर्षभः पाण्डुरवाजियाता ।
ययौ तदायोधनमुग्रधन्वा ; यत्रावसानं भरतर्षभस्य ॥ ०३५ ॥

वरूथिना महता सध्वजेन ; सुवर्णमुक्तामणिवज्रशालिना ।
सदश्वयुक्तेन रथेन कर्णो ; मेघस्वनेनार्क इवामितौजाः ॥ ०३६ ॥

हुताशनाभः स हुताशनप्रभे ; शुभः शुभे वै स्वरथे धनुर्धरः ।
स्थितो रराजाधिरथिर्महारथः ; स्वयं विमाने सुरराडिव स्थितः ॥ ०३७ ॥

अध्याय ००३

सञ्जय उवाच ॥

शरतल्पे महात्मानं शयानममितौजसम् ।

महावातसमूहेन समुद्रमिव शोषितम् ॥ ००१ ॥

दिव्यैरस्त्रैर्महेष्वासं पातितं सव्यसाचिना ।
जयाशां तव पुत्राणां संभग्नां शर्म वर्म च ॥ ००२ ॥

अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छताम् ।
स्रोतसा यामुनेनेव शरौघेण परिप्लुतम् ॥ ००३ ॥

महान्तमिव मैनाकमसह्यं भुवि पातितम् ।
नभश्च्युतमिवादित्यं पतितं धरणीतले ॥ ००४ ॥

शतक्रतोरिवाचिन्त्यं पुरा वृत्रेण निर्जयम् ।
मोहनं सर्वसैन्यस्य युधि भीष्मस्य पातनम् ॥ ००५ ॥

ककुदं सर्वसैन्यानां लक्ष्म सर्वधनुष्मताम् ।
धनञ्जयशरव्याप्तं पितरं ते महाव्रतम् ॥ ००६ ॥

तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुषर्षभम् ।
भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भरतानाममध्यमम् ॥ ००७ ॥

अवतीर्य रथादार्तो बाष्पव्याकुलिताक्षरम् ।
अभिवाद्याञ्जलिं बद्ध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत ॥ ००८ ॥

कर्णोऽहमस्मि भद्रं ते अद्य मा वद भारत ।
पुण्यया क्षेमया वाचा चक्षुषा चावलोकय ॥ ००९ ॥

न नूनं सुकृतस्येह फलं कश्चित्समश्नुते ।
यत्र धर्मपरो वृद्धः शेते भुवि भवानिह ॥ ०१० ॥

कोशसञ्जनने मन्त्रे व्यूहप्रहरणेषु च ।
नाथमन्यं न पश्यामि कुरूणां कुरुसत्तम ॥ ०११ ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो यः कुरूंस्तारयेद्भयात् ।
योधांस्त्वमप्लवे हित्वा पितृलोकं गमिष्यसि ॥ ०१२ ॥

अद्य प्रभृति सङ्क्रुद्धा व्याघ्रा इव मृगक्षयम् ।
पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुक्षयम् ॥ ०१३ ॥

अद्य गाण्डीवघोषस्य वीर्यज्ञाः सव्यसाचिनः ।
कुरवः संत्रसिष्यन्ति वज्रपाणेरिवासुराः ॥ ०१४ ॥

अद्य गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्वनः ।
त्रासयिष्यति सङ्ग्रामे कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ॥ ०१५ ॥

समिद्धोऽग्निर्यथा वीर महाज्वालो द्रुमान्दहेत् ।
धार्तराष्ट्रान्प्रधक्ष्यन्ति तथा बाणाः किरीटिनः ॥ ०१६ ॥

येन येन प्रसरतो वाय्वग्नी सहितौ वने ।
तेन तेन प्रदहतो भगवन्तौ यदिच्छतः ॥ ०१७ ॥

यादृशोऽग्निः समिद्धो हि तादृक्पार्थो न संशयः ।
यथा वायुर्नरव्याघ्र तथा कृष्णो न संशयः ॥ ०१८ ॥

नदतः पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च ।
श्रुत्वा सर्वाणि सैन्यानि त्रासं यास्यन्ति भारत ॥ ०१९ ॥

कपिध्वजस्य चोत्पाते रथस्यामित्रकर्शिनः ।
शब्दं सोढुं न शक्ष्यन्ति त्वामृते वीर पार्थिवाः ॥ ०२० ॥

को ह्यर्जुनं रणे योद्धुं त्वदन्यः पार्थिवोऽर्हति ।
यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ०२१ ॥

अमानुषश्च सङ्ग्रामस्त्र्यम्बकेन च धीमतः ।
तस्माच्चैव वरः प्राप्तो दुष्प्रापश्चाकृतात्मभिः ॥ ०२२ ॥

तमद्याहं पाण्डवं युद्धशौण्ड ;ममृष्यमाणो भवतानुशिष्टः ।
आशीविषं दृष्टिहरं सुघोर ;मियां पुरस्कृत्य वधं जयं वा ॥ ०२३ ॥

अध्याय ००४

सञ्जय उवाच ॥

तस्य लालप्यतः श्रुत्वा वृद्धः कुरुपितामहः ।
देशकालोचितं वाक्यमब्रवीत्प्रीतमानसः ॥ ००१ ॥

समुद्र इव सिन्धूनां ज्योतिषामिव भास्करः ।
सत्यस्य च यथा सन्तो बीजानामिव चोर्वरा ॥ ००२ ॥

पर्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सुहृदां भव ।
बान्धवास्त्वानुजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः ॥ ००३ ॥

स्वबाहुबलवीर्येण धार्तराष्ट्रप्रियैषिणा ।
कर्ण राजपुरं गत्वा काम्बोजा निहतास्त्वया ॥ ००४ ॥

गिरिव्रजगताश्चापि नग्नजित्प्रमुखा नृपाः ।
अम्बष्ठाश्च विदेहाश्च गान्धाराश्च जितास्त्वया ॥ ००५ ॥

हिमवद्दुर्गनिलयाः किराता रणकर्कशाः ।
दुर्योधनस्य वशगाः कृताः कर्ण त्वया पुरा ॥ ००६ ॥

तत्र तत्र च सङ्ग्रामे दुर्योधनहितैषिणा ।
बहवश्च जिता वीरास्त्वया कर्ण महौजसा ॥ ००७ ॥

यथा दुर्योधनस्तात सज्ञातिकुलबान्धवः ।
तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवाणां गतिर्भव ॥ ००८ ॥

शिवेनाभिवदामि त्वां गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः ।
अनुशाधि कुरून्संख्ये धत्स्व दुर्योधने जयम् ॥ ००९ ॥

भवान्पौत्रसमोऽस्माकं यथा दुर्योधनस्तथा ।
तवापि धर्मतः सर्वे यथा तस्य वयं तथा ॥ ०१० ॥

यौनात्संबन्धकाल्लोके विशिष्टं सङ्गतं सताम् ।
सद्भिः सह नरश्रेष्ठ प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ०११ ॥

स सत्यसङ्गरो भूत्वा ममेदमिति निश्चितम् ।
कुरूणां पालय बलं यथा दुर्योधनस्तथा ॥ ०१२ ॥

इति श्रुत्वा वचः सोऽथ चरणावभिवाद्य च ।
ययौ वैकर्तनः कर्णस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ०१३ ॥

सोऽभिवीक्ष्य नरौघाणां स्थानमप्रतिमं महत् ।
व्यूढप्रहरणोरस्कं सैन्यं तत्समबृंहयत् ॥ ०१४ ॥

कर्णं दृष्ट्वा महेष्वासं युद्धाय समवस्थितम् ।
क्ष्वेडितास्फोटितरवैः सिंहनादरवैरपि ॥ ०१५ ॥

धनुःशब्दैश्च विविधैः कुरवः समपूजयन् ॥ ०१५ ॥

अध्याय ००५

सञ्जय उवाच ॥

रथस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितम् ।
हृष्टो दुर्योधनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

सनाथमिदमत्यर्थं भवता पालितं बलम् ।
मन्ये किं तु समर्थं यद्धितं तत्संप्रधार्यताम् ॥ ००२ ॥

कर्ण उवाच ॥

ब्रूहि तत्पुरुषव्याघ्र त्वं हि प्राज्ञतमो नृप ।
यथा चार्थपतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरः ॥ ००३ ॥

ते स्म सर्वे तव वचः श्रोतुकामा नरेश्वर ।
नान्याय्यं हि भवान्वाक्यं ब्रूयादिति मतिर्मम ॥ ००४ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

भीष्मः सेनाप्रणेतासीद्वयसा विक्रमेण च ।
श्रुतेन च सुसंपन्नः सर्वैर्योधगुणैस्तथा ॥ ००५ ॥

तेनातियशसा कर्ण घ्नता शत्रुगणान्मम ।
सुयुद्धेन दशाहानि पालिताः स्मो महात्मना ॥ ००६ ॥

तस्मिन्नसुकरं कर्म कृतवत्यास्थिते दिवम् ।
कं नु सेनाप्रणेतारं मन्यसे तदनन्तरम् ॥ ००७ ॥

न ऋते नायकं सेना मुहूर्तमपि तिष्ठति ।
आहवेष्वाहवश्रेष्ठ नेतृहीनेव नौर्जले ॥ ००८ ॥

यथा ह्यकर्णधारा नौ रथश्चासारथिर्यथा ।
द्रवेद्यथेष्टं तद्वत्स्यादृते सेनापतिं बलम् ॥ ००९ ॥

स भवान्वीक्ष्य सर्वेषु मामकेषु महात्मसु ।
पश्य सेनापतिं युक्तमनु शांतनवादिह ॥ ०१० ॥

यं हि सेनाप्रणेतारं भवान्वक्ष्यति संयुगे ।
तं वयं सहिताः सर्वे प्रकरिष्याम मारिष ॥ ०११ ॥

कर्ण उवाच ॥

सर्व एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः ।
सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ ०१२ ॥

कुलसंहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः ।
युक्ताः कृतज्ञा ह्रीमन्त आहवेष्वनिवर्तिनः ॥ ०१३ ॥

युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं सर्वे पुरःसराः ।
एक एवात्र कर्तव्यो यस्मिन्वैशेषिका गुणाः ॥ ०१४ ॥

अन्योन्यस्पर्धिनां तेषां यद्येकं सत्करिष्यसि ।
शेषा विमनसो व्यक्तं न योत्स्यन्ते हि भारत ॥ ०१५ ॥

अयं तु सर्वयोधानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
युक्तः सेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ ०१६ ॥

को हि तिष्ठति दुर्धर्षे द्रोणे ब्रह्मविदुत्तमे ।
सेनापतिः स्यादन्योऽस्माच्छुक्राङ्गिरसदर्शनात् ॥ ०१७ ॥

न च स ह्यस्ति ते योधः सर्वराजसु भारत ।
यो द्रोणं समरे यान्तं नानुयास्यति संयुगे ॥ ०१८ ॥

एष सेनाप्रणेतॄणामेष शस्त्रभृतामपि ।
एष बुद्धिमतां चैव श्रेष्ठो राजन्गुरुश्च ते ॥ ०१९ ॥

एवं दुर्योधनाचार्यमाशु सेनापतिं कुरु ।
जिगीषन्तोऽसुरान्संख्ये कार्त्तिकेयमिवामराः ॥ ०२० ॥

सञ्जय उवाच ॥

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सेनामध्यगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

वर्णश्रैष्ठ्यात्कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया ।
वीर्याद्दाक्ष्यादधृष्यत्वादर्थज्ञानान्नयाज्जयात् ॥ ०२२ ॥

तपसा च कृतज्ञत्वाद्वृद्धः सर्वगुणैरपि ।
युक्तो भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते ॥ ०२३ ॥

स भवान्पातु नः सर्वान्विबुधानिव वासवः ।
भवन्नेत्राः पराञ्जेतुमिच्छामो द्विजसत्तम ॥ ०२४ ॥

रुद्राणामिव कापाली वसूनामिव पावकः ।
कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ ०२५ ॥

वसिष्ठ इव विप्राणां तेजसामिव भास्करः ।
पितॄणामिव धर्मोऽथ आदित्यानामिवाम्बुराट् ॥ ०२६ ॥

नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोशनाः ।

श्रेष्ठः सेनाप्रणेतृणां स नः सेनापतिर्भव ॥ ०२७ ॥

अक्षौहिण्यो दशैका च वशगाः सन्तु तेऽनघ ।
ताभिः शत्रून्प्रतिव्यूह्य जहीन्द्रो दानवानिव ॥ ०२८ ॥

प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
अनुयास्यामहे त्वाजौ सौरभेया इवर्षभम् ॥ ०२९ ॥

उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यं विस्फारयन्धनुः ।
अग्रे भवन्तं दृष्ट्वा नो नार्जुनः प्रसहिष्यते ॥ ०३० ॥

ध्रुवं युधिष्ठिरं संख्ये सानुबन्धं सबान्धवम् ।
जेष्यामि पुरुषव्याघ्र भवान्सेनापतिर्यदि ॥ ०३१ ॥

एवमुक्ते ततो द्रोणे जयेत्यूचुर्नराधिपाः ।
सिंहनादेन महता हर्षयन्तस्तवात्मजम् ॥ ०३२ ॥

सैनिकाश्च मुदा युक्ता वर्धयन्ति द्विजोत्तमम् ।
दुर्योधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ०३३ ॥

द्रोण उवाच ॥

वेदं षडङ्गं वेदाहमर्थविद्यां च मानवीम् ।
त्रैयम्बकमथेष्वस्त्रमस्त्राणि विविधानि च ॥ ०३४ ॥

ये चाप्युक्ता मयि गुणा भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
चिकीर्षुस्तानहं सत्यान्योधयिष्यामि पाण्डवान् ॥ ०३५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

स एवमभ्यनुज्ञातश्चक्रे सेनापतिं ततः ।

द्रोणं तव सुतो राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०३६ ॥

अथाभिषिषिचुर्द्रोणं दुर्योधनमुखा नृपाः ।
सेनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शक्रमुखाः सुराः ॥ ०३७ ॥

ततो वादित्रघोषेण सह पुंसां महास्वनैः ।
प्रादुरासीत्कृते द्रोणे हर्षः सेनापतौ तदा ॥ ०३८ ॥

ततः पुण्याहघोषेण स्वस्तिवादस्वनेन च ।
संस्तवैर्गीतशब्दैश्च सूतमागधबन्दिनाम् ॥ ०३९ ॥

जयशब्दैर्द्विजाग्र्याणां सुभगानर्तितैस्तथा ।
सत्कृत्य विधिवद्द्रोणं जितान्मन्यन्त पाण्डवान् ॥ ०४० ॥

अध्याय ००६

सञ्जय उवाच ॥

सेनापत्यं तु संप्राप्य भारद्वाजो महारथः ।
युयुत्सुर्व्यूह्य सैन्यानि प्रायात्तव सुतैः सह ॥ ००१ ॥

सैन्धवश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तवात्मजः ।
दक्षिणं पार्श्वमास्थाय समतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ००२ ॥

प्रपक्षः शकुनिस्तेषां प्रवरैर्हयसादिभिः ।
ययौ गान्धारकैः सार्धं विमलप्रासयोधिभिः ॥ ००३ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च चित्रसेनो विविंशतिः ।
दुःशासनमुखा यत्ताः सव्यं पार्श्वमपालयन् ॥ ००४ ॥

तेषां प्रपक्षाः काम्बोजाः सुदक्षिणपुरःसराः ।
ययुरश्वैर्महावेगैः शकाश्च यवनैः सह ॥ ००५ ॥

मद्रास्त्रिगर्ताः साम्बष्ठाः प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
शिबयः शूरसेनाश्च शूद्राश्च मलदैः सह ॥ ००६ ॥

सौवीराः कितवाः प्राच्या दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
तवात्मजं पुरस्कृत्य सूतपुत्रस्य पृष्ठतः ॥ ००७ ॥

हर्षयन्सर्वसैन्यानि बलेषु बलमादधत् ।
ययौ वैकर्तनः कर्णः प्रमुखे सर्वधन्विनाम् ॥ ००८ ॥

तस्य दीप्तो महाकायः स्वान्यनीकानि हर्षयन् ।
हस्तिकक्ष्यामहाकेतुर्बभौ सूर्यसमद्युतिः ॥ ००९ ॥

न भीष्मव्यसनं कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत ।
विशोकाश्चाभवन्सर्वे राजानः कुरुभिः सह ॥ ०१० ॥

हृष्टाश्च बहवो योधास्तत्राजल्पन्त सङ्गताः ।
न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्थास्यन्ति पाण्डवाः ॥ ०११ ॥

कर्णो हि समरे शक्तो जेतुं देवान्सवासवान् ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ ०१२ ॥

भीष्मेण तु रणे पार्थाः पालिता बाहुशालिना ।
तांस्तु कर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्नाशयिष्यत्यसंशयम् ॥ ०१३ ॥

एवं ब्रुवन्तस्तेऽन्योन्यं हृष्टरूपा विशां पते ।

राधेयं पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्ययुः ॥ ०१४ ॥

अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत् ।
परेषां क्रौञ्च एवासीद्व्यूहो राजन्महात्मनाम् ॥ ०१५ ॥

प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत ॥ ०१५ ॥

व्यूहप्रमुखतस्तेषां तस्थतुः पुरुषर्षभौ ।
वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनञ्जयौ ॥ ०१६ ॥

ककुदं सर्वसैन्यानां लक्ष्म सर्वधनुष्मताम् ।
आदित्यपथगः केतुः पार्थस्यामिततेजसः ॥ ०१७ ॥

दीपयामास तत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
यथा प्रज्वलितः सूर्यो युगान्ते वै वसुंधराम् ॥ ०१८ ॥

अस्यतामर्जुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
वासुदेवश्च भूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ ०१९ ॥

चत्वार्येतानि तेजांसि वहञ्श्वेतहयो रथः ।
परेषामग्रतस्तस्थौ कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ ०२० ॥

एवमेतौ महात्मानौ बलसेनाग्रगावुभौ ।
तावकानां मुखं कर्णः परेषां च धनञ्जयः ॥ ०२१ ॥

ततो जाताभिसंरम्भौ परस्परवधैषिणौ ।
अवेक्षेतां तदान्योन्यं समरे कर्णपाण्डवौ ॥ ०२२ ॥

ततः प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे ।
अन्तर्नादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ॥ ०२३ ॥

ततस्तुमुलमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ।
वातोद्धूतं रजस्तीव्रं कौशेयनिकरोपमम् ॥ ०२४ ॥

अनभ्रे प्रववर्ष द्यौर्मांसास्थिरुधिराण्युत ।
गृध्राः श्येना बडाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

उपर्युपरि सेनां ते तदा पर्यपतन्नृप ॥ ०२५ ॥

गोमायवश्च प्राक्रोशन्भयदान्दारुणान्रवान् ।
अकार्षुरपसव्यं च बहुशः पृतनां तव ॥ ०२६ ॥

चिखादिषन्तो मांसानि पिपासन्तश्च शोणितम् ॥ ०२६ ॥

अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता सकम्पना ।
उल्का ज्वलन्ती सङ्ग्रामे पुच्छेनावृत्य सर्वशः ॥ ०२७ ॥

परिवेषो महांश्चापि सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
भास्करस्याभवद्राजन्प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ ०२८ ॥

एते चान्ये च बहवः प्रादुरासन्सुदारुणाः ।
उत्पाता युधि वीराणां जीवितक्षयकारकाः ॥ ०२९ ॥

ततः प्रववृते युद्धं परस्परवधैषिणाम् ।
कुरुपाण्डवसैन्यानां शब्देनानादयज्जगत् ॥ ०३० ॥

ते त्वन्योन्यं सुसंरब्धाः पाण्डवाः कौरवैः सह ।
प्रत्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्जयगृद्धाः प्रहारिणः ॥ ०३१ ॥

स पाण्डवानां महतीं महेष्वासो महाद्युतिः ।
वेगेनाभ्यद्रवत्सेनां किरञ्शरशतैः शितैः ॥ ०३२ ॥

द्रोणमभ्युद्यतं दृष्ट्वा पाण्डवाः सह सृञ्जयैः ।
प्रत्यगृह्णंस्तदा राजञ्शरवर्षैः पृथक्पृथक् ॥ ०३३ ॥

सङ्क्षोभ्यमाणा द्रोणेन भिद्यमाना महाचमूः ।
व्यशीर्यत सपाञ्चाला वातेनेव बलाहकाः ॥ ०३४ ॥

बहूनीह विकुर्वाणो दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे ।
अपीडयत्क्षणेनैव द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान् ॥ ०३५ ॥

ते वध्यमाना द्रोणेन वासवेनेव दानवाः ।
पाञ्चालाः समकम्पन्त धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ०३६ ॥

ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो याज्ञसेनिर्महारथः ।
अभिनच्छरवर्षेण द्रोणानीकमनेकधा ॥ ०३७ ॥

द्रोणस्य शरवर्षैस्तु शरवर्षाणि भागशः ।
संनिवार्य ततः सेनां कुरूनप्यवधीद्बली ॥ ०३८ ॥

संहृत्य तु ततो द्रोणः समवस्थाप्य चाहवे ।
स्वमनीकं महाबाहुः पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ ०३९ ॥

स बाणवर्षं सुमहदसृजत्पार्षतं प्रति ।
मघवान्समभिक्रुद्धः सहसा दानवेष्विव ॥ ०४० ॥

ते कम्प्यमाना द्रोणेन बाणैः पाण्डवसृञ्जयाः ।
पुनः पुनरभज्यन्त सिंहेनेवेतरे मृगाः ॥ ०४१ ॥

अथ पर्यपतद्द्रोणः पाण्डवानां बलं बली ।
अलातचक्रवद्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४२ ॥

खचरनगरकल्पं कल्पितं शास्त्रदृष्ट्या ; चलदनिलपताकं ह्लादिनं वल्गिताश्वम् ।

स्फटिकविमलकेतुं तापनं शात्रवाणां; रथवरमधिरूढः सञ्जहारारिसेनाम् ॥ ०४३ ॥

अध्याय ००७

सञ्जय उवाच ॥

तथा द्रोणमभिघ्नन्तं साश्वसूतरथद्विपान् ।
व्यथिताः पाण्डवा दृष्ट्वा न चैनं पर्यवारयन् ॥ ००१ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नधनञ्जयौ ।
अब्रवीत्सर्वतो यत्तैः कुम्भयोनिर्निवार्यताम् ॥ ००२ ॥

तत्रैनमर्जुनश्चैव पार्षतश्च सहानुगः ।
पर्यगृह्णंस्ततः सर्वे समायान्तं महारथाः ॥ ००३ ॥

केकया भीमसेनश्च सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ।
युधिष्ठिरो यमौ मत्स्या द्रुपदस्यात्मजास्तथा ॥ ००४ ॥

द्रौपदेयाश्च संहृष्टा धृष्टकेतुः ससात्यकिः ।
चेकितानश्च सङ्क्रुद्धो युयुत्सुश्च महारथः ॥ ००५ ॥

ये चान्ये पार्थिवा राजन्पाण्डवस्यानुयायिनः ।
कुलवीर्यानुरूपाणि चक्रुः कर्माण्यनेकशः ॥ ००६ ॥

सङ्गृह्यमाणां तां दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे ।
व्यावृत्य चक्षुषी कोपाद्भारद्वाजोऽन्ववैक्षत ॥ ००७ ॥

स तीव्रं कोपमास्थाय रथे समरदुर्मदः ।
व्यधमत्पाण्डवानीकमभ्राणीव सदागतिः ॥ ००८ ॥

रथानश्वान्नरान्नागानभिधावंस्ततस्ततः ।
चचारोन्मत्तवद्द्रोणो वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ००९ ॥

तस्य शोणितदिग्धाङ्गाः शोणास्ते वातरंहसः ।
आजानेया हया राजन्नविभ्रान्ताः श्रियं दधुः ॥ ०१० ॥

तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्तं यतव्रतम् ।
दृष्ट्वा संप्राद्रवन्योधाः पाण्डवस्य ततस्ततः ॥ ०११ ॥

तेषां प्रद्रवतां भीमः पुनरावर्ततामपि ।
वीक्षतां तिष्ठतां चासीच्छब्दः परमदारुणः ॥ ०१२ ॥

शूराणां हर्षजननो भीरूणां भयवर्धनः ।
द्यावापृथिव्योर्विवरं पूरयामास सर्वतः ॥ ०१३ ॥

ततः पुनरपि द्रोणो नाम विश्रावयन्युधि ।
अकरोद्रौद्रमात्मानं किरञ्शरशतैः परान् ॥ ०१४ ॥

स तथा तान्यनीकानि पाण्डवेयस्य धीमतः ।
कालवन्न्यवधीद्द्रोणो युवेव स्थविरो बली ॥ ०१५ ॥

उत्कृत्य च शिरांस्युग्रो बाहूनपि सभूषणान् ।
कृत्वा शून्यान्रथोपस्थानुदक्रोशन्महारथः ॥ ०१६ ॥

तस्य हर्षप्रणादेन बाणवेगेन चाभिभो ।
प्राकम्पन्त रणे योधा गावः शीतार्दिता इव ॥ ०१७ ॥

द्रोणस्य रथघोषेण मौर्वीनिष्पेषणेन च ।
धनुःशब्देन चाकाशे शब्दः समभवन्महान् ॥ ०१८ ॥

अथास्य बहुशो बाणा निश्चरन्तः सहस्रशः ।
व्याप्य सर्वा दिशः पेतुर्गजाश्वरथपत्तिषु ॥ ०१९ ॥

तं कार्मुकमहावेगमस्त्रज्वलितपावकम् ।
द्रोणमासादयां चक्रुः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ०२० ॥

तान्वै सरथहस्त्यश्वान्प्राहिणोद्यमसादनम् ।
द्रोणोऽचिरेणाकरोच्च महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ०२१ ॥

तन्वता परमास्त्राणि शरान्सततमस्यता ।
द्रोणेन विहितं दिक्षु बाणजालमदृश्यत ॥ ०२२ ॥

पदातिषु रथाश्वेषु वारणेषु च सर्वशः ।
तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चरन्केतुरदृश्यत ॥ ०२३ ॥

स केकयानां प्रवरांश्च पञ्च ; पाञ्चालराजं च शरैः प्रमृद्य ।
युधिष्ठिरानीकमदीनयोधी ; द्रोणोऽभ्ययात्कार्मुकबाणपाणिः ॥ ०२४ ॥

तं भीमसेनश्च धनञ्जयश्च ; शिनेश्च नप्ता द्रुपदात्मजश्च ।
शैब्यात्मजः काशिपतिः शिबिश्च ; हृष्टा नदन्तो व्यकिरञ्शरौघैः ॥ ०२५ ॥

तेषामथो द्रोणधनुर्विमुक्ताः ; पतत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खाः ।
भित्त्वा शरीराणि गजाश्वयूनां ; जग्मुर्महीं शोणितदिग्धवाजाः ॥ ०२६ ॥

सा योधसंघैश्च रथैश्च भूमिः ; शरैर्विभिन्नैर्गजवाजिभिश्च ।
प्रच्छाद्यमाना पतितैर्बभूव ; समन्ततो द्यौरिव कालमेघैः ॥ ०२७ ॥

शैनेयभीमार्जुनवाहिनीपा ;ञ्शैब्याभिमन्यू सह काशिराज्ञा ।

अन्यांश्च वीरान्समरे प्रमृद्य ;द्रोणः सुतानां तव भूतिकामः ॥ ०२८ ॥

एतानि चान्यानि च कौरवेन्द्र ; कर्माणि कृत्वा समरे महात्मा ।
प्रताप्य लोकानिव कालसूर्यो ; द्रोणो गतः स्वर्गमितो हि राजन् ॥ ०२९ ॥

एवं रुक्मरथः शूरो हत्वा शतसहस्रशः ।
पाण्डवानां रणे योधान्पार्षतेन निपातितः ॥ ०३० ॥

अक्षौहिणीमभ्यधिकां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
निहत्य पश्चाद्धृतिमानगच्छत्परमां गतिम् ॥ ०३१ ॥

पाण्डवैः सह पाञ्चालैरशिवैः क्रूरकर्मभिः ।
हतो रुक्मरथो राजन्कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ०३२ ॥

ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत ।
सैन्यानां च ततो राजन्नाचार्ये निहते युधि ॥ ०३३ ॥

द्यां धरां खं दिशो वारि प्रदिशश्चानुनादयन् ।
अहो धिगिति भूतानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ०३४ ॥

देवताः पितरश्चैव पूर्वे ये चास्य बान्धवाः ।
ददृशुर्निहतं तत्र भारद्वाजं महारथम् ॥ ०३५ ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सिंहनादान्प्रचक्रिरे ।
तेन नादेन महता समकम्पत मेदिनी ॥ ०३६ ॥

अध्याय ००८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किं कुर्वाणं रणे द्रोणं जघ्नुः पाण्डवसृञ्जयाः ।
तथा निपुणमस्त्रेषु सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ००१ ॥

रथभङ्गो बभूवास्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ।
प्रमत्तो वाभवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् ॥ ००२ ॥

कथं नु पार्षतस्तात शत्रुभिर्दुष्प्रधर्षणम् ।
किरन्तमिषुसंघातान्रुक्मपुङ्खाननेकशः ॥ ००३ ॥

क्षिप्रहस्तं द्विजश्रेष्ठं कृतिनं चित्रयोधिनम् ।
दूरेषुपातिनं दान्तमस्त्रयुद्धे च पारगम् ॥ ००४ ॥

पाञ्चालपुत्रो न्यवधीद्दिष्ट्या स वरमच्युतम् ।
कुर्वाणं दारुणं कर्म रणे यत्तं महारथम् ॥ ००५ ॥

व्यक्तं दिष्टं हि बलवत्पौरुषादिति मे मतिः ।
यद्द्रोणो निहतः शूरः पार्षतेन महात्मना ॥ ००६ ॥

अस्त्रं चतुर्विधं वीरे यस्मिन्नासीत्प्रतिष्ठितम् ।
तमिष्वस्त्रवराचार्यं द्रोणं शंससि मे हतम् ॥ ००७ ॥

श्रुत्वा हतं रुक्मरथं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
जातरूपपरिष्कारं नाद्य शोकमपानुदे ॥ ००८ ॥

न नूनं परदुःखेन कश्चिन्म्रियति सञ्जय ।
यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि न म्रिये ॥ ००९ ॥

अश्मसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
यच्छ्रुत्वा निहतं द्रोणं शतधा न विदीर्यते ॥ ०१० ॥

ब्राह्मे वेदे तथेष्वस्त्रे यमुपासन्गुणार्थिनः ।
ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स कथं मृत्युना हतः ॥ ०११ ॥

शोषणं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् ।
पतनं भास्करस्येव न मृष्ये द्रोणपातनम् ॥ ०१२ ॥

दृप्तानां प्रतिषेद्धासीद्धार्मिकानां च रक्षिता ।
योऽत्याक्षीत्कृपणस्यार्थे प्राणानपि परंतपः ॥ ०१३ ॥

मन्दानां मम पुत्राणां जयाशा यस्य विक्रमे ।
बृहस्पत्युशनस्तुल्यो बुद्ध्या स निहतः कथम् ॥ ०१४ ॥

ते च शोणा बृहन्तोऽश्वाः सैन्धवा हेममालिनः ।
रथे वातजवा युक्ताः सर्वशब्दातिगा रणे ॥ ०१५ ॥

बलिनो घोषिणो दान्ताः सैन्धवाः साधुवाहिनः ।
दृढाः सङ्ग्राममध्येषु कच्चिदासन्न विह्वलाः ॥ ०१६ ॥

करिणां बृंहतां युद्धे शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ।
ज्याक्षेपशरवर्षाणां शस्त्राणां च सहिष्णवः ॥ ०१७ ॥

आशंसन्तः पराञ्जेतुं जितश्वासा जितव्यथाः ।
हयाः प्रजविताः शीघ्रा भारद्वाजरथोद्वहाः ॥ ०१८ ॥

ते स्म रुक्मरथे युक्ता नरवीरसमाहिताः ।
कथं नाभ्यतरंस्तात पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०१९ ॥

जातरूपपरिष्कारमास्थाय रथमुत्तमम् ।

भारद्वाजः किमकरोच्छूरः सङ्क्रन्दनो युधि ॥ ०२० ॥

विद्यां यस्योपजीवन्ति सर्वलोकधनुर्भृतः ।
स सत्यसंधो बलवान्द्रोणः किमकरोद्युधि ॥ ०२१ ॥

दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महामात्रं धनुर्भृताम् ।
के नु तं रौद्रकर्माणं युद्धे प्रत्युद्ययू रथाः ॥ ०२२ ॥

ननु रुक्मरथं दृष्ट्वा प्रद्रवन्ति स्म पाण्डवाः ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं सेनां क्षिण्वन्तमव्ययम् ॥ ०२३ ॥

उताहो सर्वसैन्येन धर्मराजः सहानुजः ।
पाञ्चाल्यप्रग्रहो द्रोणं सर्वतः समवारयत् ॥ ०२४ ॥

नूनमावारयत्पार्थो रथिनोऽन्यानजिह्मगैः ।
ततो द्रोणं समारोहत्पार्षतः पापकर्मकृत् ॥ ०२५ ॥

न ह्यन्यं परिपश्यामि वधे कञ्चन शुष्मिणः ।
धृष्टद्युम्नादृते रौद्रात्पाल्यमानात्किरीटिना ॥ ०२६ ॥

तैर्वृतः सर्वतः शूरैः पाञ्चाल्यापसदस्ततः ।
केकयैश्चेदिकारूषैर्मत्स्यैरन्यैश्च भूमिपैः ॥ ०२७ ॥

व्याकुलीकृतमाचार्यं पिपीलैरुरगं यथा ।
कर्मण्यसुकरे सक्तं जघानेति मतिर्मम ॥ ०२८ ॥

योऽधीत्य चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
ब्राह्मणानां प्रतिष्ठासीत्स्रोतसामिव सागरः ॥ ०२९ ॥

स कथं ब्राह्मणो वृद्धः शस्त्रेण वधमाप्तवान् ॥ ०२९ ॥

अमर्षणो मर्षितवान्क्लिश्यमानः सदा मया ।
अनर्हमाणः कौन्तेयः कर्मणस्तस्य तत्फलम् ॥ ०३० ॥

यस्य कर्मानुजीवन्ति लोके सर्वधनुर्भृतः ।
स सत्यसंधः सुकृती श्रीकामैर्निहतः कथम् ॥ ०३१ ॥

दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासत्त्वो महाबलः ।
स कथं निहतः पार्थैः क्षुद्रमत्स्यैर्यथा तिमिः ॥ ०३२ ॥

क्षिप्रहस्तश्च बलवान्दृढधन्वारिमर्दनः ।
न यस्य जीविताकाङ्क्षी विषयं प्राप्य जीवति ॥ ०३३ ॥

यं द्वौ न जहतः शब्दौ जीवमानं कदाचन ।
ब्राह्मश्च वेदकामानां ज्याघोषश्च धनुर्भृताम् ॥ ०३४ ॥

नाहं मृष्ये हतं द्रोणं सिंहद्विरदविक्रमम् ।
कथं सञ्जय दुर्धर्षमनाधृष्ययशोबलम् ॥ ०३५ ॥

केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं सव्यं के च महात्मनः ।
पुरस्तात्के च वीरस्य युध्यमानस्य संयुगे ॥ ०३६ ॥

के च तत्र तनुं त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमाव्रजन् ।
द्रोणस्य समरे वीराः केऽकुर्वन्त परां धृतिम् ॥ ०३७ ॥

एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु सञ्जय ।
पराक्रमेद्यथाशक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ०३८ ॥

मुह्यते मे मनस्तात कथा तावन्निवर्त्यताम् ।
भूयस्तु लब्धसञ्ज्ञस्त्वा परिप्रक्ष्यामि सञ्जय ॥ ०३९ ॥

अध्याय ००९

वैशंपायन उवाच ॥

एवं पृष्ट्वा सूतपुत्रं हृच्छोकेनार्दितो भृशम् ।
जये निराशः पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपतत्क्षितौ ॥ ००१ ॥

तं विसञ्ज्ञं निपतितं सिषिचुः परिचारकाः ।
जलेनात्यर्थशीतेन वीजन्तः पुण्यगन्धिना ॥ ००२ ॥

पतितं चैनमाज्ञाय समन्ताद्भरतस्त्रियः ।
परिवव्रुर्महाराजमस्पृशंश्चैव पाणिभिः ॥ ००३ ॥

उत्थाप्य चैनं शनकै राजानं पृथिवीतलात् ।
आसनं प्रापयामासुर्बाष्पकण्ठ्यो वराङ्गनाः ॥ ००४ ॥

आसनं प्राप्य राजा तु मूर्छयाभिपरिप्लुतः ।
निश्चेष्टोऽतिष्ठत तदा वीज्यमानः समन्ततः ॥ ००५ ॥

स लब्ध्वा शनकैः सञ्ज्ञां वेपमानो महीपतिः ।
पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ००६ ॥

यत्तदुद्यन्निवादित्यो ज्योतिषा प्रणुदंस्तमः ।
आयादजातशत्रुर्वै कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ००७ ॥

प्रभिन्नमिव मातङ्गं तथा क्रुद्धं तरस्विनम् ।
आसक्तमनसं दीप्तं प्रतिद्विरदघातिनम् ॥ ००८ ॥

वाशितासङ्गमे यद्वद्जय्यं प्रतियूथपैः ॥ ००८ ॥

अति चान्यात्रणे योधान्वीरः पुरुषसत्तमः ।
यो ह्येको हि महाबाहुर्निर्दहेद्धोरचक्षुषा ॥ ००९ ॥

कृत्स्नं दुर्योधनबलं धृतिमान्सत्यसङ्गरः ॥ ००९ ॥

चक्षुर्हणं जये सक्तमिष्वासवररक्षितम् ।
दान्तं बहुमतं लोके के शूराः पर्यवारयन् ॥ ०१० ॥

के दुष्प्रधर्षं राजानमिष्वासवरमच्युतम् ।
समासेदुर्नरव्याघ्रं कौन्तेयं तत्र मामकाः ॥ ०११ ॥

तरसैवाभिपत्याथ यो वै द्रोणमुपाद्रवत् ।
तं भीमसेनमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ॥ ०१२ ॥

यदायाज्जलदप्रख्यो रथः परमवीर्यवान् ।
पर्जन्य इव बीभत्सुस्तुमुलामशनिं सृजन् ॥ ०१३ ॥

ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणि मघवानिव ।
इषुसंबाधमाकाशं कुर्वन्कपिवरध्वजः ॥ ०१४ ॥

अवस्फूर्जन्दिशः सर्वास्तलनेमिस्वनेन च ॥ ०१४ ॥

चापविद्युत्प्रभो घोरो रथगुल्मबलाहकः ।
रथनेमिघोषस्तनितः शरशब्दातिबन्धुरः ॥ ०१५ ॥

रोषनिर्जितजीमूतो मनोऽभिप्रायशीघ्रगः ।
मर्मातिगो बाणधारस्तुमुलः शोणितोदकः ॥ ०१६ ॥

संप्लावयन्महीं सर्वां मानवैरास्तरंस्तदा ।

गदानिष्टनितो रौद्रो दुर्योधनकृतोद्यमः ॥ ०१७ ॥

युद्धेऽभ्यषिञ्चद्विजयो गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
गाण्डीवं धारयन्धीमान्कीदृशं वो मनस्तदा ॥ ०१८ ॥

कच्चिद्गाण्डीवशब्देन न प्रणश्यत वै बलम् ।
यद्वः स भैरवं कुर्वन्नर्जुनो भृशमभ्यगात् ॥ ०१९ ॥

कच्चिन्नापानुदद्द्रोणादिषुभिर्वो धनञ्जयः ।
वातो मेघानिवाविध्यन्प्रवाञ्शरवनानिलः ॥ ०२० ॥

को हि गाण्डीवधन्वानं नरः सोढुं रणेऽर्हति ॥ ०२० ॥

यत्सेनाः समकम्पन्त यद्वीरानस्पृशद्भयम् ।
के तत्र नाजहुर्द्रोणं के क्षुद्राः प्राद्रवन्भयात् ॥ ०२१ ॥

के वा तत्र तनूस्त्यक्त्वा प्रतीपं मृत्युमाव्रजन् ।
अमानुषाणां जेतारं युद्धेष्वपि धनञ्जयम् ॥ ०२२ ॥

न च वेगं सिताश्वस्य विशक्ष्यन्तीह मामकाः ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषं प्रावृड्जलदनिस्वनम् ॥ ०२३ ॥

विष्वक्सेनो यस्य यन्ता योद्धा चैव धनञ्जयः ।
अशक्यः स रथो जेतुं मन्ये देवासुरैरपि ॥ ०२४ ॥

सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
मेधावी निपुणो धीमान्युधि सत्यपराक्रमः ॥ ०२५ ॥

आरावं विपुलं कुर्वन्व्यथयन्सर्वकौरवान् ।
यदायान्नकुलो धीमान्के शूराः पर्यवारयन् ॥ ०२६ ॥

आशीविष इव क्रुद्धः सहदेवो यदाभ्ययात् ।
शत्रूणां कदनं कुर्वञ्जेतासौ दुर्जयो युधि ॥ ०२७ ॥

आर्यव्रतममोघेषुं ह्रीमन्तमपराजितम् ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं के शूराः पर्यवारयन् ॥ ०२८ ॥

यः स सौवीरराजस्य प्रमथ्य महतीं चमूम् ।
आदत्त महिषीं भोज्यां काम्यां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ०२९ ॥

सत्यं धृतिश्च शौर्यं च ब्रह्मचर्यं च केवलम् ।
सर्वाणि युयुधानेऽस्मिन्नित्यानि पुरुषर्षभे ॥ ०३० ॥

बलिनं सत्यकर्माणमदीनमपराजितम् ।
वासुदेवसमं युद्धे वासुदेवादनन्तरम् ॥ ०३१ ॥

युक्तं धनञ्जयप्रेष्ये शूरमाचार्यकर्मणि ।
पार्थेन सममस्त्रेषु कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ०३२ ॥

वृष्णीनां प्रवरं वीरं शूरं सर्वधनुष्मताम् ।
रामेण सममस्त्रेषु यशसा विक्रमेण च ॥ ०३३ ॥

सत्यं धृतिर्दमः शौर्यं ब्रह्मचर्यमनुत्तमम् ।
सात्वते तानि सर्वाणि त्रैलोक्यमिव केशवे ॥ ०३४ ॥

तमेवङ्गुणसंपन्नं दुर्वारमपि दैवतैः ।
समासाद्य महेष्वासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०३५ ॥

पाञ्चालेषूत्तमं शूरमुत्तमाभिजनप्रियम् ।
नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमौजसमाहवे ॥ ०३६ ॥

युक्तं धनञ्जयहिते ममानर्थाय चोत्तमम् ।

यमवैश्रवणादित्यमहेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ०३७ ॥

महारथसमाख्यातं द्रोणायोद्यन्तमाहवे ।
त्यजन्तं तुमुले प्राणान्के शूराः पर्यवारयन् ॥ ०३८ ॥

एकोऽपसृत्य चेदिभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः ।
धृष्टकेतुं तमायान्तं द्रोणात्कः समवारयत् ॥ ०३९ ॥

योऽवधीत्केतुमाञ्शूरो राजपुत्रं सुदर्शनम् ।
अपरान्तगिरिद्वारे कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ०४० ॥

स्त्रीपूर्वो यो नरव्याघ्रो यः स वेद गुणागुणान् ।
शिखण्डिनं याज्ञसेनिमम्लानमनसं युधि ॥ ०४१ ॥

देवव्रतस्य समरे हेतुं मृत्योर्महात्मनः ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०४२ ॥

यस्मिन्नभ्यधिका वीरे गुणाः सर्वे धनञ्जयात् ।
यस्मिन्नस्त्राणि सत्यं च ब्रह्मचर्यं च नित्यदा ॥ ०४३ ॥

वासुदेवसमं वीर्ये धनञ्जयसमं बले ।
तेजसादित्यसदृशं बृहस्पतिसमं मतौ ॥ ०४४ ॥

अभिमन्युं महात्मानं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०४५ ॥

तरुणस्त्वरुणप्रख्यः सौभद्रः परवीरहा ।
यदाभ्याद्रवत द्रोणं तदासीद्वो मनः कथम् ॥ ०४६ ॥

द्रौपदेया नरव्याघ्राः समुद्रमिव सिन्धवः ।
यद्द्रोणमाद्रवन्संख्ये के वीरास्तानवारयन् ॥ ०४७ ॥

ये ते द्वादश वर्षाणि क्रीडामुत्सृज्य बालकाः ।
अस्त्रार्थमवसन्भीष्मे बिभ्रतो व्रतमुत्तमम् ॥ ०४८ ॥

क्षत्रञ्जयः क्षत्रदेवः क्षत्रधर्मा च मानिनः ।
धृष्टद्युम्नात्मजा वीराः के तान्द्रोणादवारयन् ॥ ०४९ ॥

शताद्विशिष्टं यं युद्धे समपश्यन्त वृष्णयः ।
चेकितानं महेष्वासं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ०५० ॥

वार्धक्षेमिः कलिङ्गानां यः कन्यामाहरद्युधि ।
अनाधृष्टिरदीनात्मा कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ०५१ ॥

भ्रातरः पञ्च कैकेया धार्मिकाः सत्यविक्रमाः ।
इन्द्रगोपकवर्णाश्च रक्तवर्मायुधध्वजाः ॥ ०५२ ॥

मातृष्वसुः सुता वीराः पाण्डवानां जयार्थिनः ।
तान्द्रोणं हन्तुमायातान्के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०५३ ॥

यं योधयन्तो राजानो नाजयन्वारणावते ।
षण्मासानभिसंरब्धा जिघांसन्तो युधां पतिम् ॥ ०५४ ॥

धनुष्मतां वरं शूरं सत्यसंधं महाबलम् ।
द्रोणात्कस्तं नरव्याघ्रं युयुत्सुं प्रत्यवारयत् ॥ ०५५ ॥

यः पुत्रं काशिराजस्य वाराणस्यां महारथम् ।
समरे स्त्रीषु गृध्यन्तं भल्लेनापहरद्रथात् ॥ ०५६ ॥

धृष्टद्युम्नं महेष्वासं पार्थानां मन्त्रधारिणम् ।
युक्तं दुर्योधनानर्थे सृष्टं द्रोणवधाय च ॥ ०५७ ॥

निर्दहन्तं रणे योधान्दारयन्तं च सर्वशः ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०५८ ॥

उत्सङ्ग इव संवृद्धं द्रुपदस्यास्त्रवित्तमम् ।
शैखण्डिनं क्षत्रदेवं के तं द्रोणादवारयन् ॥ ०५९ ॥

य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मवत्समवेष्टयत् ।
महता रथवंशेन मुख्यारिघ्नो महारथः ॥ ०६० ॥

दशाश्वमेधानाजह्रे स्वन्नपानाप्तदक्षिणान् ।
निरर्गलान्सर्वमेधान्पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥ ०६१ ॥

पिबन्त्यो दक्षिणां यस्य गङ्गास्रोतः समापिबन् ।
तावतीर्गा ददौ वीर उशीनरसुतोऽध्वरे ॥ ०६२ ॥

न पूर्वे नापरे चक्रुरिदं केचन मानवाः ।
इति सञ्चुक्रुशुर्देवाः कृते कर्मणि दुष्करे ॥ ०६३ ॥

पश्यामस्त्रिषु लोकेषु न तं संस्थास्नुचारिषु ।
जातं वापि जनिष्यं वा द्वितीयं वापि संप्रति ॥ ०६४ ॥

अन्यमौशीनराच्छैब्याद्धुरो वोढारमित्युत ।
गतिं यस्य न यास्यन्ति मानुषा लोकवासिनः ॥ ०६५ ॥

तस्य नप्तारमायान्तं शैब्यं कः समवारयत् ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ०६६ ॥

विराटस्य रथानीकं मत्स्यस्यामित्रघातिनः ।
प्रेप्सन्तं समरे द्रोणं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ०६७ ॥

सद्यो वृकोदराज्जातो महाबलपराक्रमः ।

मायावी राक्षसो घोरो यस्मान्मम महद्भयम् ॥ ०६८ ॥

पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मम कण्टकम् ।
घटोत्कचं महाबाहुं कस्तं द्रोणादवारयत् ॥ ०६९ ॥

एते चान्ये च बहवो येषामर्थाय सञ्जय ।
त्यक्तारः संयुगे प्राणान्किं तेषामजितं युधि ॥ ०७० ॥

येषां च पुरुषव्याघ्रः शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रयः ।
हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः ॥ ०७१ ॥

लोकानां गुरुरत्यन्तं लोकनाथः सनातनः ।
नारायणो रणे नाथो दिव्यो दिव्यात्मवान्प्रभुः ॥ ०७२ ॥

यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तान्यहं कीर्तयिष्यामि भक्त्या स्थैर्यार्थमात्मनः ॥ ०७३ ॥

अध्याय ०१०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

शृणु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य सञ्जय ।
कृतवान्यानि गोविन्दो यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ॥ ००१ ॥

संवर्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना ।
विख्यापितं बलं बाह्वोस्त्रिषु लोकेषु सञ्जय ॥ ००२ ॥

उच्चैःश्रवस्तुल्यबलं वायुवेगसमं जवे ।

जघान हयराजं यो यमुनावनवासिनम् ॥ ००३ ॥

दानवं घोरकर्माणं गवां मृत्युमिवोत्थितम् ।
वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह ॥ ००४ ॥

प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं चापि महासुरम् ।
मुरुं चाचलसङ्काशमवधीत्पुष्करेक्षणः ॥ ००५ ॥

तथा कंसो महातेजा जरासंधेन पालितः ।
विक्रमेणैव कृष्णेन सगणः शातितो रणे ॥ ००६ ॥

सुनामा नाम विक्रान्तः समग्राक्षौहिणीपतिः ।
भोजराजस्य मध्यस्थो भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ॥ ००७ ॥

बलदेवद्वितीयेन कृष्णेनामित्रघातिना ।
तरस्वी समरे दग्धः ससैन्यः शूरसेनराट् ॥ ००८ ॥

दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः ।
आराधितः सदारेण स चास्मै प्रददौ वरान् ॥ ००९ ॥

तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयंवरे ।
निर्जित्य पृथिवीपालानवहत्पुष्करेक्षणः ॥ ०१० ॥

अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव ।
रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदेन कृतव्रणाः ॥ ०११ ॥

जरासंधं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः ।
परेण घातयामास पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ०१२ ॥

चेदिराजं च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली ।
अर्घे विवदमानं च जघान पशुवत्तदा ॥ ०१३ ॥

सौभं दैत्यपुरं स्वस्थं शाल्वगुप्तं दुरासदम् ।
समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः ॥ ०१४ ॥

अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च मागधान्काशिकोसलान् ।
वत्सगर्गकरूषांश्च पुण्ड्रांश्चाप्यजयद्रणे ॥ ०१५ ॥

आवन्त्यान्दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयान्दशेरकान् ।
काश्मीरकानौरसकान्पिशाचांश्च समन्दरान् ॥ ०१६ ॥

काम्बोजान्वाटधानांश्च चोलान्पाण्ड्यांश्च सञ्जय ।
त्रिगर्तान्मालवांश्चैव दरदांश्च सुदुर्जयान् ॥ ०१७ ॥

नानादिग्भ्यश्च संप्राप्तान्व्रातानश्वशकान्प्रति ।
जितवान्पुण्डरीकाक्षो यवनांश्च सहानुगान् ॥ ०१८ ॥

प्रविश्य मकरावासं यादोभिरभिसंवृतम् ।
जिगाय वरुणं युद्धे सलिलान्तर्गतं पुरा ॥ ०१९ ॥

युधि पञ्चजनं हत्वा पातालतलवासिनम् ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दिव्यं शङ्खमवाप्तवान् ॥ ०२० ॥

खाण्डवे पार्थसहितस्तोषयित्वा हुताशनम् ।
आग्नेयमस्त्रं दुर्धर्षं चक्रं लेभे महाबलः ॥ ०२१ ॥

वैनतेयं समारुह्य त्रासयित्वामरावतीम् ।
महेन्द्रभवनाद्वीरः पारिजातमुपानयत् ॥ ०२२ ॥

तच्च मर्षितवाञ्शक्रो जानंस्तस्य पराक्रमम् ।
राज्ञां चाप्यजितं कश्चित्कृष्णेनेह न शुश्रुम ॥ ०२३ ॥

यच्च तन्महदाश्चर्यं सभायां मम सञ्जय ।
कृतवान्पुण्डरीकाक्षः कस्तदन्य इहार्हति ॥ ०२४ ॥

यच्च भक्त्या प्रपन्नोऽहमद्राक्षं कृष्णमीश्वरम् ।
तन्मे सुविदितं सर्वं प्रत्यक्षमिव चागमत् ॥ ०२५ ॥

नान्तो विक्रमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः ।
कर्मणः शक्यते गन्तुं हृषीकेशस्य सञ्जय ॥ ०२६ ॥

तथा गदश्च साम्बश्च प्रद्युम्नोऽथ विदूरथः ।
आगावहोऽनिरुद्धश्च चारुदेष्णश्च सारणः ॥ ०२७ ॥

उल्मुको निशठश्चैव झल्ली बभ्रुश्च वीर्यवान् ।
पृथुश्च विपृथुश्चैव समीकोऽथारिमेजयः ॥ ०२८ ॥

एते वै बलवन्तश्च वृष्णिवीराः प्रहारिणः ।
कथञ्चित्पाण्डवानीकं श्रयेयुः समरे स्थिताः ॥ ०२९ ॥

आहूता वृष्णिवीरेण केशवेन महात्मना ।
ततः संशयितं सर्वं भवेदिति मतिर्मम ॥ ०३० ॥

नागायुतबलो वीरः कैलासशिखरोपमः ।
वनमाली हली रामस्तत्र यत्र जनार्दनः ॥ ०३१ ॥

यमाहुः सर्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः ।
अपि वा ह्येष पाण्डूनां योत्स्यतेऽर्थाय सञ्जय ॥ ०३२ ॥

स यदा तात संनह्येत्पाण्डवार्थाय केशवः ।
न तदा प्रत्यनीकेषु भविता तस्य कश्चन ॥ ०३३ ॥

यदि स्म कुरवः सर्वे जयेयुः सर्वपाण्डवान् ।

वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषां वै गृह्णीयाच्छस्त्रमुत्तमम् ॥ ०३४ ॥

ततः सर्वान्नरव्याघ्रो हत्वा नरपतीन्रणे ।
कौरवांश्च महाबाहुः कुन्त्यै दद्यात्स मेदिनीम् ॥ ०३५ ॥

यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः ॥ ०३६ ॥

न केनचिदुपायेन कुरूणां दृश्यते जयः ।
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यथा युद्धमवर्तत ॥ ०३७ ॥

अर्जुनः केशवस्यात्मा कृष्णोऽप्यात्मा किरीटिनः ।
अर्जुने विजयो नित्यं कृष्णे कीर्तिश्च शाश्वती ॥ ०३८ ॥

प्राधान्येन हि भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ।
मोहाद्दुर्योधनः कृष्णं यन्न वेत्तीह माधवम् ॥ ०३९ ॥

मोहितो दैवयोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः ।
न वेद कृष्णं दाशार्हमर्जुनं चैव पाण्डवम् ॥ ०४० ॥

पूर्वदेवौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
एकात्मानौ द्विधाभूतौ दृश्येते मानवैर्भुवि ॥ ०४१ ॥

मनसापि हि दुर्धर्षौ सेनामेतां यशस्विनौ ।
नाशयेतामिहेच्छन्तौ मानुषत्वात्तु नेच्छतः ॥ ०४२ ॥

युगस्येव विपर्यासो लोकानामिव मोहनम् ।
भीष्मस्य च वधस्तात द्रोणस्य च महात्मनः ॥ ०४३ ॥

न ह्येव ब्रह्मचर्येण न वेदाध्ययनेन च ।
न क्रियाभिर्न शस्त्रेण मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ ०४४ ॥

लोकसंभावितौ वीरौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि सञ्जय ॥ ०४५ ॥

यां तां श्रियमसूयामः पुरा यातां युधिष्ठिरे ।
अद्य तामनुजानीमो भीष्मद्रोणवधेन च ॥ ०४६ ॥

तथा च मत्कृते प्राप्तः कुरूणामेष सङ्क्षयः ।
पक्वानां हि वधे सूत वज्रायन्ते तृणान्यपि ॥ ०४७ ॥

अनन्यमिदमैश्वर्यं लोके प्राप्तो युधिष्ठिरः ।
यस्य कोपान्महेष्वासौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ०४८ ॥

प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो नाधर्मो मानवान्प्रति ।
क्रूरः सर्वविनाशाय कालः समतिवर्तते ॥ ०४९ ॥

अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरैस्तात मनस्विभिः ।
अन्यथैव हि गच्छन्ति दैवादिति मतिर्मम ॥ ०५० ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे संप्राप्ते कृच्छ्र उत्तमे ।
अपारणीये दुश्चिन्त्ये यथाभूतं प्रचक्ष्व मे ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०११

सञ्जय उवाच ॥

हन्त ते वर्णयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
यथा स न्यपतद्द्रोणः सादितः पाण्डुसृञ्जयैः ॥ ००१ ॥

सेनापतित्वं संप्राप्य भारद्वाजो महारथः ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

यत्कौरवाणामृषभादापगेयादनन्तरम् ।
सेनापत्येन मां राजन्नद्य सत्कृतवानसि ॥ ००३ ॥

सदृशं कर्मणस्तस्य फलं प्राप्नुहि पार्थिव ।
करोमि कामं कं तेऽद्य प्रवृणीष्व यमिच्छसि ॥ ००४ ॥

ततो दुर्योधनश्चिन्त्य कर्णदुःशासनादिभिः ।
तमथोवाच दुर्धर्षमाचार्यं जयतां वरम् ॥ ००५ ॥

ददासि चेद्वरं मह्यं जीवग्राहं युधिष्ठिरम् ।
गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्समीपमिहानय ॥ ००६ ॥

ततः कुरूणामाचार्यः श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः ।
सेनां प्रहर्षयन्सर्वामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

धन्यः कुन्तीसुतो राजा यस्य ग्रहणमिच्छसि ।
न वधार्थं सुदुर्धर्ष वरमद्य प्रयाचसि ॥ ००८ ॥

किमर्थं च नरव्याघ्र न वधं तस्य काङ्क्षसि ।
नाशंससि क्रियामेतां मत्तो दुर्योधन ध्रुवम् ॥ ००९ ॥

आहो स्विद्धर्मपुत्रस्य द्वेष्टा तस्य न विद्यते ।
यदिच्छसि त्वं जीवन्तं कुलं रक्षसि चात्मनि ॥ ०१० ॥

अथ वा भरतश्रेष्ठ निर्जित्य युधि पाण्डवान् ।
राज्यांशं प्रतिदत्त्वा च सौभ्रात्रं कर्तुमिच्छसि ॥ ०११ ॥

धन्यः कुन्तीसुतो राजा सुजाता चास्य धीमतः ।
अजातशत्रुता सत्या तस्य यत्स्निह्यते भवान् ॥ ०१२ ॥

द्रोणेन त्वेवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत ।
सहसा निःसृतो भावो योऽस्य नित्यं प्रवर्तते ॥ ०१३ ॥

नाकारो गूहितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ।
तस्मात्तव सुतो राजन्प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

वधे कुन्तीसुतस्याजौ नाचार्य विजयो मम ।
हते युधिष्ठिरे पार्थो हन्यात्सर्वान्हि नो ध्रुवम् ॥ ०१५ ॥

न च शक्यो रणे सर्वैर्निहन्तुममरैरपि ।
य एव चैषां शेषः स्यात्स एवास्मान्न शेषयेत् ॥ ०१६ ॥

सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्द्यूतेन निर्जिते ।
पुनर्यास्यन्त्यरण्याय कौन्तेयास्तमनुव्रताः ॥ ०१७ ॥

सोऽयं मम जयो व्यक्तं दीर्घकालं भविष्यति ।
अतो न वधमिच्छामि धर्मराजस्य कर्हिचित् ॥ ०१८ ॥

तस्य जिह्मभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् ।
तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् ॥ ०१९ ॥

द्रोण उवाच ॥

न चेद्युधिष्ठिरं वीर पालयेदर्जुनो युधि ।
मन्यस्व पाण्डवं ज्येष्ठमानीतं वशमात्मनः ॥ ०२० ॥

न हि पार्थो रणे शक्यः सेन्द्रैर्देवासुरैरपि ।
प्रत्युद्यातुमतस्तात नैतदामर्षयाम्यहम् ॥ ०२१ ॥

असंशयं स शिष्यो मे मत्पूर्वश्चास्त्रकर्मणि ।
तरुणः कीर्तियुक्तश्च एकायनगतश्च सः ॥ ०२२ ॥

अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च भूयांसि समवाप्तवान् ।
अमर्षितश्च ते राजंस्तेन नामर्षयाम्यहम् ॥ ०२३ ॥

स चापक्रम्यतां युद्धाद्येनोपायेन शक्यते ।
अपनीते ततः पार्थे धर्मराजो जितस्त्वया ॥ ०२४ ॥

ग्रहणं चेज्जयं तस्य मन्यसे पुरुषर्षभ ।
एतेन चाभ्युपायेन ध्रुवं ग्रहणमेष्यति ॥ ०२५ ॥

अहं गृहीत्वा राजानं सत्यधर्मपरायणम् ।
आनयिष्यामि ते राजन्वशमद्य न संशयः ॥ ०२६ ॥

यदि स्थास्यति सङ्ग्रामे मुहूर्तमपि मेऽग्रतः ।
अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ॥ ०२७ ॥

फल्गुनस्य समक्षं तु न हि पार्थो युधिष्ठिरः ।
ग्रहीतुं समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ०२८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन निग्रहे ।
गृहीतं तममन्यन्त तव पुत्राः सुबालिशाः ॥ ०२९ ॥

पाण्डवेषु हि सापेक्षं द्रोणं जानाति ते सुतः ।
ततः प्रतिज्ञास्थैर्यार्थं स मन्त्रो बहुलीकृतः ॥ ०३० ॥

ततो दुर्योधनेनापि ग्रहणं पाण्डवस्य तत् ।

सैन्यस्थानेषु सर्वेषु व्याघोषितमरिंदम ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०१२

सञ्जय उवाच ॥

ततस्ते सैनिकाः श्रुत्वा तं युधिष्ठिरनिग्रहम् ।
सिंहनादरवांश्चक्रुर्बाणशङ्खरवैः सह ॥ ००१ ॥

तत्तु सर्वं यथावृत्तं धर्मराजेन भारत ।
आप्तैराशु परिज्ञातं भारद्वाजचिकीर्षितम् ॥ ००२ ॥

ततः सर्वान्समानाय्य भ्रातॄन्सैन्यांश्च सर्वशः ।
अब्रवीद्धर्मराजस्तु धनञ्जयमिदं वचः ॥ ००३ ॥

श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र द्रोणस्याद्य चिकीर्षितम् ।
यथा तन्न भवेत्सत्यं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ००४ ॥

सान्तरं हि प्रतिज्ञातं द्रोणेनामित्रकर्शन ।
तच्चान्तरममोघेषौ त्वयि तेन समाहितम् ॥ ००५ ॥

स त्वमद्य महाबाहो युध्यस्व मदनन्तरम् ।
यथा दुर्योधनः कामं नेमं द्रोणादवाप्नुयात् ॥ ००६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

यथा मे न वधः कार्य आचार्यस्य कथञ्चन ।

तथा तव परित्यागो न मे राजंश्चिकीर्षितः ॥ ००७ ॥

अप्येवं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि ।
प्रतीयां नाहमाचार्यं त्वां न जह्यां कथञ्चन ॥ ००८ ॥

त्वां निगृह्याहवे राजन्धार्तराष्ट्रो यमिच्छति ।
न स तं जीवलोकेऽस्मिन्कामं प्राप्तः कथञ्चन ॥ ००९ ॥

प्रपतेद्द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
न त्वां द्रोणो निगृह्णीयाज्जीवमाने मयि ध्रुवम् ॥ ०१० ॥

यदि तस्य रणे साह्यं कुरुते वज्रभृत्स्वयम् ।
देवैर्वा सहितो दैत्यैर्न त्वां प्राप्स्यत्यसौ मृधे ॥ ०११ ॥

मयि जीवति राजेन्द्र न भयं कर्तुमर्हसि ।
द्रोणादस्त्रभृतां श्रेष्ठात्सर्वशस्त्रभृतामपि ॥ ०१२ ॥

न स्मराम्यनृतां वाचं न स्मरामि पराजयम् ।
न स्मरामि प्रतिश्रुत्य किञ्चिदप्यनपाकृतम् ॥ ०१३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह ।
प्रावाद्यन्त महाराज पाण्डवानां निवेशने ॥ ०१४ ॥

सिंहनादश्च सञ्जज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्दश्च गगनस्पृक्सुभैरवः ॥ ०१५ ॥

तं श्रुत्वा शङ्खनिर्घोषं पाण्डवस्य महात्मनः ।
त्वदीयेष्वप्यनीकेषु वादित्राण्यभिजघ्निरे ॥ ०१६ ॥

ततो व्यूढान्यनीकानि तव तेषां च भारत ।
शनैरुपेयुरन्योन्यं योत्स्यमानानि संयुगे ॥ ०१७ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च द्रोणपाञ्चाल्ययोरपि ॥ ०१८ ॥

यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने ।
न शेकुः सृञ्जया राजंस्तद्धि द्रोणेन पालितम् ॥ ०१९ ॥

तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः ।
न शेकुः पाण्डवीं सेनां पाल्यमानां किरीटिना ॥ ०२० ॥

आस्तां ते स्तिमिते सेने रक्ष्यमाणे परस्परम् ।
संप्रसुप्ते यथा नक्तं वनराज्यौ सुपुष्पिते ॥ ०२१ ॥

ततो रुक्मरथो राजन्नर्केणेव विराजता ।
वरूथिना विनिष्पत्य व्यचरत्पृतनान्तरे ॥ ०२२ ॥

तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव संत्रासान्मेनिरे पाण्डुसृञ्जयाः ॥ ०२३ ॥

तेन मुक्ताः शरा घोरा विचेरुः सर्वतोदिशम् ।
त्रासयन्तो महाराज पाण्डवेयस्य वाहिनीम् ॥ ०२४ ॥

मध्यं दिनमनुप्राप्तो गभस्तिशतसंवृतः ।
यथादृश्यत घर्मांशुस्तथा द्रोणोऽप्यदृश्यत ॥ ०२५ ॥

न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति मारिष ।
वीक्षितुं समरे क्रुद्धं महेन्द्रमिव दानवाः ॥ ०२६ ॥

मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजः प्रतापवान् ।

धृष्टद्युम्नबलं तूर्णं व्यधमन्निशितैः शरैः ॥ ०२७ ॥

स दिशः सर्वतो रुद्ध्वा संवृत्य खमजिह्मगैः ।
पार्षतो यत्र तत्रैव ममृदे पाण्डुवाहिनीम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०१३

सञ्जय उवाच ॥

ततः स पाण्डवानीके जनयंस्तुमुलं महत् ।
व्यचरत्पाण्डवान्द्रोणो दहन्कक्षमिवानलः ॥ ००१ ॥

निर्दहन्तमनीकानि साक्षादग्निमिवोत्थितम् ।
दृष्ट्वा रुक्मरथं युद्धे समकम्पन्त सृञ्जयाः ॥ ००२ ॥

प्रततं चास्यमानस्य धनुषोऽस्याशुकारिणः ।
ज्याघोषः श्रूयतेऽत्यर्थं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ००३ ॥

रथिनः सादिनश्चैव नागानश्वान्पदातिनः ।
रौद्रा हस्तवता मुक्ताः प्रमथ्नन्ति स्म सायकाः ॥ ००४ ॥

नानद्यमानः पर्जन्यः सानिलः शुचिसङ्क्षये ।
अश्मवर्षमिवावर्षत्परेषामावहद्भयम् ॥ ००५ ॥

व्यचरत्स तदा राजन्सेनां विक्षोभयन्प्रभुः ।
वर्धयामास संत्रासं शात्रवाणाममानुषम् ॥ ००६ ॥

तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापं हेमपरिष्कृतम् ।
भ्रमद्रथाम्बुदे तस्मिन्दृश्यते स्म पुनः पुनः ॥ ००७ ॥

स वीरः सत्यवान्प्राज्ञो धर्मनित्यः सुदारुणः ।
युगान्तकाले यन्तेव रौद्रां प्रास्कन्दयन्नदीम् ॥ ००८ ॥

अमर्षवेगप्रभवां क्रव्यादगणसङ्कुलाम् ।
बलौघैः सर्वतः पूर्णां वीरवृक्षापहारिणीम् ॥ ००९ ॥

शोणितोदां रथावर्तां हस्त्यश्वकृतरोधसम् ।
कवचोडुपसंयुक्तां मांसपङ्कसमाकुलाम् ॥ ०१० ॥

मेदोमज्जास्थिसिकतामुष्णीषवरफेनिलाम् ।
सङ्ग्रामजलदापूर्णां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ॥ ०११ ॥

नरनागाश्वसंभूतां शरवेगौघवाहिनीम् ।
शरीरदारुशृङ्गाटां भुजनागसमाकुलाम् ॥ ०१२ ॥

उत्तमाङ्गोपलतलां निस्त्रिंशझषसेविताम् ।
रथनागह्रदोपेतां नानाभरणनीरजाम् ॥ ०१३ ॥

महारथशतावर्तां भूमिरेणूर्मिमालिनीम् ।
महावीर्यवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तराम् ॥ ०१४ ॥

शूरव्यालसमाकीर्णां प्राणिवाणिजसेविताम् ।
छिन्नच्छत्रमहाहंसां मुकुटाण्डजसङ्कुलाम् ॥ ०१५ ॥

चक्रकूर्मां गदानक्रां शरक्षुद्रझषाकुलाम् ।
बडगृध्रसृगालानां घोरसंघैर्निषेविताम् ॥ ०१६ ॥

निहतान्प्राणिनः संख्ये द्रोणेन बलिना शरैः ।

वहन्तीं पितृलोकाय शतशो राजसत्तम ॥ ०१७ ॥

शरीरशतसंबाधां केशशैवलशाद्वलाम् ।
नदीं प्रावर्तयद्राजन्भीरूणां भयवर्धिनीम् ॥ ०१८ ॥

तं जयन्तमनीकानि तानि तान्येव भारत ।
सर्वतोऽभ्यद्रवन्द्रोणं युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ०१९ ॥

तानभिद्रवतः शूरांस्तावका दृढकार्मुकाः ।
सर्वतः प्रत्यगृह्णन्त तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ ०२० ॥

शतमायस्तु शकुनिः सहदेवं समाद्रवत् ।
सनियन्तृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०२१ ॥

तस्य माद्रीसुतः केतुं धनुः सूतं हयानपि ।
नातिक्रुद्धः शरैश्छित्त्वा षष्ट्या विव्याध मातुलम् ॥ ०२२ ॥

सौबलस्तु गदां गृह्य प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ।
स तस्य गदया राजन्रथात्सूतमपातयत् ॥ ०२३ ॥

ततस्तौ विरथौ राजन्गदाहस्तौ महाबलौ ।
चिक्रीडतू रणे शूरौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ ०२४ ॥

द्रोणः पाञ्चालराजानं विद्ध्वा दशभिराशुगैः ।
बहुभिस्तेन चाभ्यस्तस्तं विव्याध शताधिकैः ॥ ०२५ ॥

विविंशतिं भीमसेनो विंशत्या निशितैः शरैः ।
विद्ध्वा नाकम्पयद्वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२६ ॥

विविंशतिस्तु सहसा व्यश्वकेतुशरासनम् ।
भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्यपूजयन् ॥ ०२७ ॥

स तन्न ममृषे वीरः शत्रोर्विजयमाहवे ।
ततोऽस्य गदया दान्तान्हयान्सर्वानपातयत् ॥ ०२८ ॥

शल्यस्तु नकुलं वीरः स्वस्रीयं प्रियमात्मनः ।
विव्याध प्रहसन्बाणैर्लाडयन्कोपयन्निव ॥ ०२९ ॥

तस्याश्वानातपत्रं च ध्वजं सूतमथो धनुः ।
निपात्य नकुलः संख्ये शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ०३० ॥

धृष्टकेतुः कृपेनास्तांश्छित्त्वा बहुविधाञ्शरान् ।
कृपं विव्याध सप्तत्या लक्ष्म चास्याहरत्त्रिभिः ॥ ०३१ ॥

तं कृपः शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
निवार्य च रणे विप्रो धृष्टकेतुमयोधयत् ॥ ०३२ ॥

सात्यकिः कृतवर्माणं नाराचेन स्तनान्तरे ।
विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या पुनरन्यैः स्मयन्निव ॥ ०३३ ॥

सप्तसप्ततिभिर्भोजस्तं विद्ध्वा निशितैः शरैः ।
नाकम्पयत शैनेयं शीघ्रो वायुरिवाचलम् ॥ ०३४ ॥

सेनापतिः सुशर्माणं शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ।
स चापि तं तोमरेण जत्रुदेशे अताडयत् ॥ ०३५ ॥

वैकर्तनं तु समरे विराटः प्रत्यवारयत् ।
सह मत्स्यैर्महावीर्यैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०३६ ॥

तत्पौरुषमभूत्तत्र सूतपुत्रस्य दारुणम् ।
यत्सैन्यं वारयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३७ ॥

द्रुपदस्तु स्वयं राजा भगदत्तेन सङ्गतः ।
तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् ॥ ०३८ ॥

भूतानां त्रासजननं चक्रातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ०३८ ॥

भूरिश्रवा रणे राजन्याज्ञसेनिं महारथम् ।
महता सायकौघेन छादयामास वीर्यवान् ॥ ०३९ ॥

शिखण्डी तु ततः क्रुद्धः सौमदत्तिं विशां पते ।
नवत्या सायकानां तु कम्पयामास भारत ॥ ०४० ॥

राक्षसौ भीमकर्माणौ हैडिम्बालम्बुसावुभौ ।
चक्रातेऽत्यद्भुतं युद्धं परस्परवधैषिणौ ॥ ०४१ ॥

मायाशतसृजौ दृप्तौ मायाभिरितरेतरम् ।
अन्तर्हितौ चेरतुस्तौ भृशं विस्मयकारिणौ ॥ ०४२ ॥

चेकितानोऽनुविन्देन युयुधे त्वतिभैरवम् ।
यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ०४३ ॥

लक्ष्मणः क्षत्रदेवेन विमर्दमकरोद्भृशम् ।
यथा विष्णुः पुरा राजन्हिरण्याक्षेण संयुगे ॥ ०४४ ॥

ततः प्रजविताश्वेन विधिवत्कल्पितेन च ।
रथेनाभ्यपतद्राजन्सौभद्रं पौरवो नदन् ॥ ०४५ ॥

ततोऽभियाय त्वरितो युद्धाकाङ्क्षी महाबलः ।
तेन चक्रे महद्युद्धमभिमन्युररिंदमः ॥ ०४६ ॥

पौरवस्त्वथ सौभद्रं शरव्रातैरवाकिरत् ।
तस्यार्जुनिर्ध्वजं छत्रं धनुश्चोर्व्यामपातयत् ॥ ०४७ ॥

सौभद्रः पौरवं त्वन्यैर्विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूतं च सायकैः ॥ ०४८ ॥

ततः संहर्षयन्सेनां सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
समादत्तार्जुनिस्तूर्णं पौरवान्तकरं शरम् ॥ ०४९ ॥

द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यश्चकर्त सशरं धनुः ।
तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ॥ ०५० ॥

उद्बबर्ह सितं खड्गमाददानः शरावरम् ॥ ०५० ॥

स तेनानेकतारेण चर्मणा कृतहस्तवत् ।
भ्रान्तासिरचरन्मार्गान्दर्शयन्वीर्यमात्मनः ॥ ०५१ ॥

भ्रामितं पुनरुद्भ्रान्तमाधूतं पुनरुच्छ्रितम् ।
चर्मनिस्त्रिंशयो राजन्निर्विशेषमदृश्यत ॥ ०५२ ॥

स पौरवरथस्येषामाप्लुत्य सहसा नदन् ।
पौरवं रथमास्थाय केशपक्षे परामृशत् ॥ ०५३ ॥

जघानास्य पदा सूतमसिनापातयद्ध्वजम् ।
विक्षोभ्याम्भोनिधिं तार्क्ष्यस्तं नागमिव चाक्षिपत् ॥ ०५४ ॥

तमाकलितकेशान्तं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
उक्षाणमिव सिंहेन पात्यमानमचेतनम् ॥ ०५५ ॥

तमार्जुनिवशं प्राप्तं कृष्यमाणमनाथवत् ।
पौरवं पतितं दृष्ट्वा नामृष्यत जयद्रथः ॥ ०५६ ॥

स बर्हिणमहावाजं किङ्किणीशतजालवत् ।

चर्म चादाय खड्गं च नदन्पर्यपतद्रथात् ॥ ०५७ ॥

ततः सैन्धवमालोक्य कार्ष्णिरुत्सृज्य पौरवम् ।
उत्पपात रथात्तूर्णं श्येनवन्निपपात च ॥ ०५८ ॥

प्रासपट्टिशनिस्त्रिंशाञ्शत्रुभिः संप्रवेरितान् ।
चिच्छेदाथासिना कार्ष्णिश्चर्मणा संरुरोध च ॥ ०५९ ॥

स दर्शयित्वा सैन्यानां स्वबाहुबलमात्मनः ।
तमुद्यम्य महाखड्गं चर्म चाथ पुनर्बली ॥ ०६० ॥

वृद्धक्षत्रस्य दायादं पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
ससाराभिमुखः शूरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ०६१ ॥

तौ परस्परमासाद्य खड्गदन्तनखायुधौ ।
हृष्टवत्संप्रजह्राते व्याघ्रकेसरिणाविव ॥ ०६२ ॥

संपातेष्वभिपातेषु निपातेष्वसिचर्मणोः ।
न तयोरन्तरं कश्चिद्ददर्श नरसिंहयोः ॥ ०६३ ॥

अवक्षेपोऽसिनिर्ह्रादः शस्त्रान्तरनिदर्शनम् ।
बाह्यान्तरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत ॥ ०६४ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चैव चरन्तौ मार्गमुत्तमम् ।
ददृशाते महात्मानौ सपक्षाविव पर्वतौ ॥ ०६५ ॥

ततो विक्षिपतः खड्गं सौभद्रस्य यशस्विनः ।
शरावरणपक्षान्ते प्रजहार जयद्रथः ॥ ०६६ ॥

रुक्मपक्षान्तरे सक्तस्तस्मिंश्चर्मणि भास्वरे ।
सिन्धुराजबलोद्धूतः सोऽभज्यत महानसिः ॥ ०६७ ॥

भग्नमाज्ञाय निस्त्रिंशमवप्लुत्य पदानि षट् ।
सोऽदृश्यत निमेषेण स्वरथं पुनरास्थितः ॥ ०६८ ॥

तं कार्ष्णिं समरान्मुक्तमास्थितं रथमुत्तमम् ।
सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ॥ ०६९ ॥

ततश्चर्म च खड्गं च समुत्क्षिप्य महाबलः ।
ननादार्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयद्रथम् ॥ ०७० ॥

सिन्धुराजं परित्यज्य सौभद्रः परवीरहा ।
तापयामास तत्सैन्यं भुवनं भास्करो यथा ॥ ०७१ ॥

तस्य सर्वायसीं शक्तिं शल्यः कनकभूषणाम् ।
चिक्षेप समरे घोरां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ०७२ ॥

तामवप्लुत्य जग्राह सकोशं चाकरोदसिम् ।
वैनतेयो यथा कार्ष्णिः पतन्तमुरगोत्तमम् ॥ ०७३ ॥

तस्य लाघवमाज्ञाय सत्त्वं चामिततेजसः ।
सहिताः सर्वराजानः सिंहनादमथानदन् ॥ ०७४ ॥

ततस्तामेव शल्यस्य सौभद्रः परवीरहा ।
मुमोच भुजवीर्येण वैडूर्यविकृताजिराम् ॥ ०७५ ॥

सा तस्य रथमासाद्य निर्मुक्तभुजगोपमा ।
जघान सूतं शल्यस्य रथाच्चैनमपातयत् ॥ ०७६ ॥

ततो विराटद्रुपदौ धृष्टकेतुर्युधिष्ठिरः ।
सात्यकिः केकया भीमो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ०७७ ॥

यमौ च द्रौपदेयाश्च साधु साध्विति चुक्रुशुः ॥ ०७७ ॥

बाणशब्दाश्च विविधाः सिंहनादाश्च पुष्कलाः ।
प्रादुरासन्हर्षयन्तः सौभद्रमपलायिनम् ॥ ०७८ ॥

तन्नामृष्यन्त पुत्रास्ते शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ ०७८ ॥

अथैनं सहसा सर्वे समन्तान्निशितैः शरैः ।
अभ्याकिरन्महाराज जलदा इव पर्वतम् ॥ ०७९ ॥

तेषां च प्रियमन्विच्छन्सूतस्य च पराभवात् ।
आर्तायनिरमित्रघ्नः क्रुद्धः सौभद्रमभ्ययात् ॥ ०८० ॥

अध्याय ०१४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

बहूनि सुविचित्राणि द्वंद्वयुद्धानि सञ्जय ।
त्वयोक्तानि निशम्याहं स्पृहयामि सचक्षुषाम् ॥ ००१ ॥

आश्चर्यभूतं लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः ।
कुरूणां पाण्डवानां च युद्धं देवासुरोपमम् ॥ ००२ ॥

न हि मे तृप्तिरस्तीह श‍ृण्वतो युद्धमुत्तमम् ।
तस्मादार्तायनेर्युद्धं सौभद्रस्य च शंस मे ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायषीं गदाम् ।
समुत्क्षिप्य नदन्क्रुद्धः प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ॥ ००४ ॥

तं दीप्तमिव कालाग्निं दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ००५ ॥

सौभद्रोऽप्यशनिप्रख्यां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
एह्येहीत्यब्रवीच्छल्यं यत्नाद्भीमेन वारितः ॥ ००६ ॥

वारयित्वा तु सौभद्रं भीमसेनः प्रतापवान् ।
शल्यमासाद्य समरे तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ००७ ॥

तथैव मद्रराजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलम् ।
ससाराभिमुखस्तूर्णं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ००८ ॥

ततस्तूर्यनिनादाश्च शङ्खानां च सहस्रशः ।
सिंहनादाश्च सञ्जज्ञुर्भेरीणां च महास्वनाः ॥ ००९ ॥

पश्यतां शतशो ह्यासीदन्योन्यसमचेतसाम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च साधु साध्विति निस्वनः ॥ ०१० ॥

न हि मद्राधिपादन्यः सर्वराजसु भारत ।
सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ०११ ॥

तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
सोढुमुत्सहते लोके कोऽन्यो युधि वृकोदरात् ॥ ०१२ ॥

पट्टैर्जाम्बूनदैर्बद्धा बभूव जनहर्षिणी ।
प्रजज्वाल तथाविद्धा भीमेन महती गदा ॥ ०१३ ॥

तथैव चरतो मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।

महाविद्युत्प्रतीकाशा शल्यस्य शुशुभे गदा ॥ ०१४ ॥

तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
आवर्जितगदाशृङ्गावुभौ शल्यवृकोदरौ ॥ ०१५ ॥

मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ०१६ ॥

ताडिता भीमसेनेन शल्यस्य महती गदा ।
साग्निज्वाला महारौद्रा गदाचूर्णमशीर्यत ॥ ०१७ ॥

तथैव भीमसेनस्य द्विषताभिहता गदा ।
वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृतो वृक्ष इवाबभौ ॥ ०१८ ॥

गदा क्षिप्ता तु समरे मद्रराजेन भारत ।
व्योम संदीपयाना सा ससृजे पावकं बहु ॥ ०१९ ॥

तथैव भीमसेनेन द्विषते प्रेषिता गदा ।
तापयामास तत्सैन्यं महोल्का पतती यथा ॥ ०२० ॥

ते चैवोभे गदे श्रेष्ठे समासाद्य परस्परम् ।
श्वसन्त्यौ नागकन्येव ससृजाते विभावसुम् ॥ ०२१ ॥

नखैरिव महाव्याघ्रौ दन्तैरिव महागजौ ।
तौ विचेरतुरासाद्य गदाभ्यां च परस्परम् ॥ ०२२ ॥

ततो गदाग्राभिहतौ क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०२३ ॥

शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
गदाभिघातसंह्रादः शक्राशनिरिवोपमः ॥ ०२४ ॥

गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः ।
नाकम्पत तदा भीमो भिद्यमान इवाचलः ॥ ०२५ ॥

तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो महाबलः ।
धैर्यान्मद्राधिपस्तस्थौ वज्रैर्गिरिरिवाहतः ॥ ०२६ ॥

आपेततुर्महावेगौ समुच्छ्रितमहागदौ ।
पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ ०२७ ॥

अथाप्लुत्य पदान्यष्टौ संनिपत्य गजाविव ।
सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०२८ ॥

तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशाहतौ ।
युगपत्पेततुर्वीरौ क्षिताविन्द्रध्वजाविव ॥ ०२९ ॥

ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
शल्यमभ्यपतत्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥ ०३० ॥

दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाभिनिपीडितम् ।
विचेष्टन्तं यथा नागं मूर्छयाभिपरिप्लुतम् ॥ ०३१ ॥

ततः सगदमारोप्य मद्राणामधिपं रथम् ।
अपोवाह रणात्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ॥ ०३२ ॥

क्षीबवद्विह्वलो वीरो निमेषात्पुनरुत्थितः ।
भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ॥ ०३३ ॥

ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखम् ।
सनागरथपत्त्यश्वाः समकम्पन्त मारिष ॥ ०३४ ॥

ते पाण्डवैरर्द्यमानास्तावका जितकाशिभिः ।
भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वातनुन्ना घना इव ॥ ०३५ ॥

निर्जित्य धार्तराष्ट्रांस्तु पाण्डवेया महारथाः ।
व्यरोचन्त रणे राजन्दीप्यमाना यशस्विनः ॥ ०३६ ॥

सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खान्दध्मुश्च हर्षिताः ।
भेरीश्च वादयामासुर्मृदङ्गांश्चानकैः सह ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०१५

सञ्जय उवाच ॥

तद्बलं सुमहद्दीर्णं त्वदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
दधारैको रणे पाण्डून्वृषसेनोऽस्त्रमायया ॥ ००१ ॥

शरा दश दिशो मुक्ता वृषसेनेन मारिष ।
विचेरुस्ते विनिर्भिद्य नरवाजिरथद्विपान् ॥ ००२ ॥

तस्य दीप्ता महाबाणा विनिश्चेरुः सहस्रशः ।
भानोरिव महाबाहो ग्रीष्मकाले मरीचयः ॥ ००३ ॥

तेनार्दिता महाराज रथिनः सादिनस्तथा ।
निपेतुरुर्व्यां सहसा वातनुन्ना इव द्रुमाः ॥ ००४ ॥

हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च समन्ततः ।
अपातयद्रणे राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००५ ॥

दृष्ट्वा तमेवं समरे विचरन्तमभीतवत् ।
सहिताः सर्वराजानः परिवव्रुः समन्ततः ॥ ००६ ॥

नाकुलिस्तु शतानीको वृषसेनं समभ्ययात् ।
विव्याध चैनं दशभिर्नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ००७ ॥

तस्य कर्णात्मजश्चापं छित्त्वा केतुमपातयत् ।
तं भ्रातरं परीप्सन्तो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ॥ ००८ ॥

कर्णात्मजं शरव्रातैश्चक्रुश्चादृश्यमञ्जसा ।
तान्नदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्रमुखा रथाः ॥ ००९ ॥

छादयन्तो महाराज द्रौपदेयान्महारथान् ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पर्वताञ्जलदा इव ॥ ०१० ॥

तान्पाण्डवाः प्रत्यगृह्णंस्त्वरिताः पुत्रगृद्धिनः ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः सृञ्जयाश्चोद्यतायुधाः ॥ ०११ ॥

तद्युद्धमभवद्घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
त्वदीयैः पाण्डुपुत्राणां देवानामिव दानवैः ॥ ०१२ ॥

एवमुत्तमसंरम्भा युयुधुः कुरुपाण्डवाः ।
परस्परमुदीक्षन्तः परस्परकृतागसः ॥ ०१३ ॥

तेषां ददृशिरे कोपाद्वपूंष्यमिततेजसाम् ।
युयुत्सूनामिवाकाशे पतत्रिवरभोगिनाम् ॥ ०१४ ॥

भीमकर्णकृपद्रोणद्रौणिपार्षतसात्यकैः ।
बभासे स रणोद्देशः कालसूर्यैरिवोदितैः ॥ ०१५ ॥

तदासीत्तुमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरम् ।

महाबलानां बलिभिर्दानवानां यथा सुरैः ॥ ०१६ ॥

ततो युधिष्ठिरानीकमुद्धूतार्णवनिस्वनम् ।
त्वदीयमवधीत्सैन्यं संप्रद्रुतमहारथम् ॥ ०१७ ॥

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा शत्रुभिर्भृशमर्दितम् ।
अलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ॥ ०१८ ॥

ततः शोणहयः क्रुद्धश्चतुर्दन्त इव द्विपः ।
प्रविश्य पाण्डवानीकं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ०१९ ॥

तमविध्यच्छितैर्बाणैः कङ्कपत्रैर्युधिष्ठिरः ।
तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा तं द्रुतं समुपाद्रवत् ॥ ०२० ॥

चक्ररक्षः कुमारस्तु पाञ्चालानां यशस्करः ।
दधार द्रोणमायान्तं वेलेव सरितां पतिम् ॥ ०२१ ॥

द्रोणं निवारितं दृष्ट्वा कुमारेण द्विजर्षभम् ।
सिंहनादरवो ह्यासीत्साधु साध्विति भाषताम् ॥ ०२२ ॥

कुमारस्तु ततो द्रोणं सायकेन महाहवे ।
विव्याधोरसि सङ्क्रुद्धः सिंहवच्चानदन्मुहुः ॥ ०२३ ॥

संवार्य तु रणे द्रोणः कुमारं वै महाबलः ।
शरैरनेकसाहस्रैः कृतहस्तो जितक्लमः ॥ ०२४ ॥

तं शूरमार्यव्रतिनमस्त्रार्थकृतनिश्रमम् ।
चक्ररक्षमपामृद्नात्कुमारं द्विजसत्तमः ॥ ०२५ ॥

स मध्यं प्राप्य सेनायाः सर्वाः परिचरन्दिशः ।
तव सैन्यस्य गोप्तासीद्भारद्वाजो रथर्षभः ॥ ०२६ ॥

शिखण्डिनं द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम् ।
नकुलं पञ्चभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तभिः ॥ ०२७ ॥

युधिष्ठिरं द्वादशभिर्द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
सात्यकिं पञ्चभिर्विद्ध्वा मत्स्यं च दशभिः शरैः ॥ ०२८ ॥

व्यक्षोभयद्रणे योधान्यथामुख्यानभिद्रवन् ।
अभ्यवर्तत संप्रेप्सुः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०२९ ॥

युगंधरस्ततो राजन्भारद्वाजं महारथम् ।
वारयामास सङ्क्रुद्धं वातोद्धूतमिवार्णवम् ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिरं स विद्ध्वा तु शरैः संनतपर्वभिः ।
युगंधरं च भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ०३१ ॥

ततो विराटद्रुपदौ केकयाः सात्यकिः शिबिः ।
व्याघ्रदत्तश्च पाञ्चाल्यः सिंहसेनश्च वीर्यवान् ॥ ०३२ ॥

एते चान्ये च बहवः परीप्सन्तो युधिष्ठिरम् ।
आवव्रुस्तस्य पन्थानं किरन्तः सायकान्बहून् ॥ ०३३ ॥

व्याघ्रदत्तश्च पाञ्चाल्यो द्रोणं विव्याध मार्गणैः ।
पञ्चाशद्भिः शितै राजंस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०३४ ॥

त्वरितं सिंहसेनस्तु द्रोणं विद्ध्वा महारथम् ।
प्राहसत्सहसा हृष्टस्त्रासयन्वै यतव्रतम् ॥ ०३५ ॥

ततो विस्फार्य नयने धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
तलशब्दं महत्कृत्वा द्रोणस्तं समुपाद्रवत् ॥ ०३६ ॥

ततस्तु सिंहसेनस्य शिरः कायात्सकुण्डलम् ।
व्याघ्रदत्तस्य चाक्रम्य भल्लाभ्यामहरद्बली ॥ ०३७ ॥

तान्प्रमृद्य शरव्रातैः पाण्डवानां महारथान् ।
युधिष्ठिरसमभ्याशे तस्थौ मृत्युरिवान्तकः ॥ ०३८ ॥

ततोऽभवन्महाशब्दो राजन्यौधिष्ठिरे बले ।
हृतो राजेति योधानां समीपस्थे यतव्रते ॥ ०३९ ॥

अब्रुवन्सैनिकास्तत्र दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमम् ।
अद्य राजा धार्तराष्ट्रः कृतार्थो वै भविष्यति ॥ ०४० ॥

आगमिष्यति नो नूनं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ॥ ०४० ॥

एवं सञ्जल्पतां तेषां तावकानां महारथः ।
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ॥ ०४१ ॥

शोणितोदां रथावर्तां कृत्वा विशसने नदीम् ।
शूरास्थिचयसङ्कीर्णां प्रेतकूलापहारिणीम् ॥ ०४२ ॥

तां शरौघमहाफेनां प्रासमत्स्यसमाकुलाम् ।
नदीमुत्तीर्य वेगेन कुरून्विद्राव्य पाण्डवः ॥ ०४३ ॥

ततः किरीटी सहसा द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ०४४ ॥

शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्संदधानस्य चानिशम् ।
नान्तरं ददृशे कश्चित्कौन्तेयस्य यशस्विनः ॥ ०४५ ॥

न दिशो नान्तरिक्षं च न द्यौर्नैव च मेदिनी ।
अदृश्यत महाराज बाणभूतमिवाभवत् ॥ ०४६ ॥

नादृश्यत तदा राजंस्तत्र किञ्चन संयुगे ।
बाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधन्वना ॥ ०४७ ॥

सूर्ये चास्तमनुप्राप्ते रजसा चाभिसंवृते ।
नाज्ञायत तदा शत्रुर्न सुहृन्न च किञ्चन ॥ ०४८ ॥

ततोऽवहारं चक्रुस्ते द्रोणदुर्योधनादयः ।
तान्विदित्वा भृशं त्रस्तानयुद्धमनसः परान् ॥ ०४९ ॥

स्वान्यनीकानि बीभत्सुः शनकैरवहारयत् ।
ततोऽभितुष्टुवुः पार्थं प्रहृष्टाः पाण्डुसृञ्जयाः ॥ ०५० ॥

पाञ्चालाश्च मनोज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्यमिवर्षयः ॥ ०५० ॥

एवं स्वशिबिरं प्रायाज्जित्वा शत्रून्धनञ्जयः ।
पृष्ठतः सर्वसैन्यानां मुदितो वै सकेशवः ॥ ०५१ ॥

मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्यै ;र्वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ।
चित्रे रथे पाण्डुसुतो बभासे ; नक्षत्रचित्रे वियतीव चन्द्रः ॥ ०५२ ॥

संशप्तकवधपर्व

अध्याय ०१६

सञ्जय उवाच ॥

ते सेने शिबिरं गत्वा न्यविशेतां विशां पते ।
यथाभागं यथान्यायं यथागुल्मं च सर्वशः ॥ ००१ ॥

कृत्वावहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्मनाः ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

उक्तमेतन्मया पूर्वं न तिष्ठति धनञ्जये ।
शक्यो ग्रहीतुं सङ्ग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः ॥ ००३ ॥

इति तद्वः प्रयततां कृतं पार्थेन संयुगे ।
मातिशङ्कीर्वचो मह्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ००४ ॥

अपनीते तु योगेन केनचिच्छ्वेतवाहने ।
तत एष्यति ते राजन्वशमद्य युधिष्ठिरः ॥ ००५ ॥

कश्चिदाह्वयतां संख्ये देशमन्यं प्रकर्षतु ।
तमजित्वा तु कौन्तेयो न निवर्तेत्कथञ्चन ॥ ००६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप ।
ग्रहीष्यामि चमूं भित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ००७ ॥

अर्जुनेन विहीनस्तु यदि नोत्सृजते रणम् ।
मामुपायान्तमालोक्य गृहीतमिति विद्धि तम् ॥ ००८ ॥

एवं ते सहसा राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
समानेष्यामि सगणं वशमद्य न संशयः ॥ ००९ ॥

यदि तिष्ठति सङ्ग्रामे मुहूर्तमपि पाण्डवः ।
अथापयाति सङ्ग्रामाद्विजयात्तद्विशिष्यते ॥ ०१० ॥

द्रोणस्य तु वचः श्रुत्वा त्रिगर्ताधिपतिस्ततः ।

भ्रातृभिः सहितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

वयं विनिकृता राजन्सदा गाण्डीवधन्वना ।
अनागःस्वपि चागस्कृदस्मासु भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

ते वयं स्मरमाणास्तान्विनिकारान्पृथग्विधान् ।
क्रोधाग्निना दह्यमाना न शेमहि सदा निशाः ॥ ०१३ ॥

स नो दिव्यास्त्रसंपन्नश्चक्षुर्विषयमागतः ।
कर्तारः स्म वयं सर्वं यच्चिकीर्षाम हृद्गतम् ॥ ०१४ ॥

भवतश्च प्रियं यत्स्यादस्माकं च यशस्करम् ।
वयमेनं हनिष्यामो निकृष्यायोधनाद्बहिः ॥ ०१५ ॥

अद्यास्त्वनर्जुना भूमिरत्रिगर्ताथ वा पुनः ।
सत्यं ते प्रतिजानीमो नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ०१६ ॥

एवं सत्यरथश्चोक्त्वा सत्यधर्मा च भारत ।
सत्यवर्मा च सत्येषुः सत्यकर्मा तथैव च ॥ ०१७ ॥

सहिता भ्रातरः पञ्च रथानामयुतेन च ।
न्यवर्तन्त महाराज कृत्वा शपथमाहवे ॥ ०१८ ॥

मालवास्तुण्डिकेराश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ।
सुशर्मा च नरव्याघ्रस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ ०१९ ॥

माचेल्लकैर्ललित्थैश्च सहितो मद्रकैरपि ।
रथानामयुतेनैव सोऽशपद्भ्रातृभिः सह ॥ ०२० ॥

नानाजनपदेभ्यश्च रथानामयुतं पुनः ।
समुत्थितं विशिष्टानां संशपार्थमुपागतम् ॥ ०२१ ॥

ततो ज्वलनमादाय हुत्वा सर्वे पृथक्पृथक् ।
जगृहुः कुशचीराणि चित्राणि कवचानि च ॥ ०२२ ॥

ते च बद्धतनुत्राणा घृताक्ताः कुशचीरिणः ।
मौर्वीमेखलिनो वीराः सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ०२३ ॥

यज्वानः पुत्रिणो लोक्याः कृतकृत्यास्तनुत्यजः ।
योक्ष्यमाणास्तदात्मानं यशसा विजयेन च ॥ ०२४ ॥

ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
प्राप्य लोकान्सुयुद्धेन क्षिप्रमेव यियासवः ॥ ०२५ ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्कान्दत्त्वा पृथक्पृथक् ।
गाश्च वासांसि च पुनः समाभाष्य परस्परम् ॥ ०२६ ॥

प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपागम्य रणे व्रतम् ।
तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः ॥ ०२७ ॥

शृण्वतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाचः स्म मेनिरे ।
धृत्वा धनञ्जयवधे प्रतिज्ञां चापि चक्रिरे ॥ ०२८ ॥

ये वै लोकाश्चानृतानां ये चैव ब्रह्मघातिनाम् ।
पानपस्य च ये लोका गुरुदाररतस्य च ॥ ०२९ ॥

ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः ।
शरणागतं च त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः ॥ ०३० ॥

अगारदाहिनां ये च ये च गां निघ्नतामपि ।
अपचारिणां च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि ॥ ०३१ ॥

जायां च ऋतुकाले वै ये मोहादभिगच्छताम् ।
श्राद्धसङ्गतिकानां च ये चाप्यात्मापहारिणाम् ॥ ०३२ ॥

न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयतां च ये ।
कोपेन युध्यमानानां ये च नीचानुसारिणाम् ॥ ०३३ ॥

नास्तिकानां च ये लोका येऽग्निहोरापितृत्यजाम् ।
तानाप्नुयामहे लोकान्ये च पापकृतामपि ॥ ०३४ ॥

यद्यहत्वा वयं युद्धे निवर्तेम धनञ्जयम् ।
तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेम हि पराङ्मुखाः ॥ ०३५ ॥

यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्याम संयुगे ।
इष्टान्पुण्यकृतां लोकान्प्राप्नुयाम न संशयः ॥ ०३६ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजंस्तेऽभ्यवर्तन्त संयुगे ।
आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति ॥ ०३७ ॥

आहूतस्तैर्नरव्याघ्रैः पार्थः परपुरञ्जयः ।
धर्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ०३८ ॥

आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
संशप्तकाश्च मां राजन्नाह्वयन्ति पुनः पुनः ॥ ०३९ ॥

एष च भ्रातृभिः सार्धं सुशर्माह्वयते रणे ।
वधाय सगणस्यास्य मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०४० ॥

नैतच्छक्नोमि संसोढुमाह्वानं पुरुषर्षभ ।
सत्यं ते प्रतिजानामि हतान्विद्धि परान्युधि ॥ ०४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतमेतत्त्वया तात यद्द्रोणस्य चिकीर्षितम् ।
यथा तदनृतं तस्य भवेत्तद्वत्समाचर ॥ ०४२ ॥

द्रोणो हि बलवाञ्शूरः कृतास्त्रश्च जितश्रमः ।
प्रतिज्ञातं च तेनैतद्ग्रहणं मे महारथ ॥ ०४३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अयं वै सत्यजिद्राजन्नद्य ते रक्षिता युधि ।
ध्रियमाणे हि पाञ्चाल्ये नाचार्यः काममाप्स्यति ॥ ०४४ ॥

हते तु पुरुषव्याघ्रे रणे सत्यजिति प्रभो ।
सर्वैरपि समेतैर्वा न स्थातव्यं कथञ्चन ॥ ०४५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अनुज्ञातस्ततो राज्ञा परिष्वक्तश्च फल्गुनः ।
प्रेम्णा दृष्टश्च बहुधा आशिषा च प्रयोजितः ॥ ०४६ ॥

विहायैनं ततः पार्थस्त्रिगर्तान्प्रत्ययाद्बली ।
क्षुधितः क्षुद्विघातार्थं सिंहो मृगगणानिव ॥ ०४७ ॥

ततो दौर्योधनं सैन्यं मुदा परमया युतम् ।
गतेऽर्जुने भृशं क्रुद्धं धर्मराजस्य निग्रहे ॥ ०४८ ॥

ततोऽन्योन्येन ते सेने समाजग्मतुरोजसा ।
गङ्गासरय्वोर्वेगेन प्रावृषीवोल्बणोदके ॥ ०४९ ॥

अध्याय ०१७

सञ्जय उवाच ॥

ततः संशप्तका राजन्समे देशे व्यवस्थिताः ।
व्यूह्यानीकं रथैरेव चन्द्रार्धाख्यं मुदान्विताः ॥ ००१ ॥

ते किरीटिनमायान्तं दृष्ट्वा हर्षेण मारिष ।
उदक्रोशन्नरव्याघ्राः शब्देन महता तदा ॥ ००२ ॥

स शब्दः प्रदिशः सर्वा दिशः खं च समावृणोत् ।
आवृतत्वाच्च लोकस्य नासीत्तत्र प्रतिस्वनः ॥ ००३ ॥

अतीव संप्रहृष्टांस्तानुपलभ्य धनञ्जयः ।
किञ्चिदभ्युत्स्मयन्कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

पश्यैतान्देवकीमातर्मुमूर्षूनद्य संयुगे ।
भ्रातृंस्त्रैगर्तकानेवं रोदितव्ये प्रहर्षितान् ॥ ००५ ॥

अथ वा हर्षकालोऽयं त्रैगर्तानामसंशयम् ।
कुनरैर्दुरवापान्हि लोकान्प्राप्स्यन्त्यनुत्तमान् ॥ ००६ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुर्हृषीकेशं ततोऽर्जुनः ।
आससाद रणे व्यूढां त्रैगर्तानामनीकिनीम् ॥ ००७ ॥

स देवदत्तमादाय शङ्खं हेमपरिष्कृतम् ।
दध्मौ वेगेन महता फल्गुनः पूरयन्दिशः ॥ ००८ ॥

तेन शब्देन वित्रस्ता संशप्तकवरूथिनी ।
निश्चेष्टावस्थिता सङ्ख्ये अश्मसारमयी यथा ॥ ००९ ॥

वाहास्तेषां विवृत्ताक्षाः स्तब्धकर्णशिरोधराः ।
विष्टब्धचरणा मूत्रं रुधिरं च प्रसुस्रुवुः ॥ ०१० ॥

उपलभ्य च ते सञ्ज्ञामवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
युगपत्पाण्डुपुत्राय चिक्षिपुः कङ्कपत्रिणः ॥ ०११ ॥

तान्यर्जुनः सहस्राणि दश पञ्चैव चाशुगैः ।
अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशुपराक्रमः ॥ ०१२ ॥

ततोऽर्जुनं शितैर्बाणैर्दशभिर्दशभिः पुनः ।
प्रत्यविध्यंस्ततः पार्थस्तानविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०१३ ॥

एकैकस्तु ततः पार्थं राजन्विव्याध पञ्चभिः ।
स च तान्प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ॥ ०१४ ॥

भूय एव तु संरब्धास्तेऽर्जुनं सहकेशवम् ।
आपूरयञ्शरैस्तीक्ष्णैस्तटाकमिव वृष्टिभिः ॥ ०१५ ॥

ततः शरसहस्राणि प्रापतन्नर्जुनं प्रति ।
भ्रमराणामिव व्राताः फुल्लद्रुमगणे वने ॥ ०१६ ॥

ततः सुबाहुस्त्रिंशद्भिरद्रिसारमयैर्दृढैः ।
अविध्यदिषुभिर्गाढं किरीटे सव्यसाचिनम् ॥ ०१७ ॥

तैः किरीटी किरीटस्थैर्हैमपुङ्खैरजिह्मगैः ।
शातकुम्भमयापीडो बभौ यूप इवोच्छ्रितः ॥ ०१८ ॥

हस्तावापं सुबाहोस्तु भल्लेन युधि पाण्डवः ।
चिच्छेद तं चैव पुनः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०१९ ॥

ततः सुशर्मा दशभिः सुरथश्च किरीटिनम् ।

सुधर्मा सुधनुश्चैव सुबाहुश्च समर्पयन् ॥ ०२० ॥

तांस्तु सर्वान्पृथग्बाणैर्वानरप्रवरध्वजः ।
प्रत्यविध्यद्ध्वजांश्चैषां भल्लैश्चिच्छेद काञ्चनान् ॥ ०२१ ॥

सुधन्वनो धनुश्छित्त्वा हयान्वै न्यवधीच्छरैः ।
अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ॥ ०२२ ॥

तस्मिंस्तु पतिते वीरे त्रस्तास्तस्य पदानुगाः ।
व्यद्रवन्त भयाद्भीता येन दौर्योधनं बलम् ॥ ०२३ ॥

ततो जघान सङ्क्रुद्धो वासविस्तां महाचमूम् ।
शरजालैरविच्छिन्नैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥ ०२४ ॥

ततो भग्ने बले तस्मिन्विप्रयाते समन्ततः ।
सव्यसाचिनि सङ्क्रुद्धे त्रैगर्तान्भयमाविशत् ॥ ०२५ ॥

ते वध्यमानाः पार्थेन शरैः संनतपर्वभिः ।
अमुह्यंस्तत्र तत्रैव त्रस्ता मृगगणा इव ॥ ०२६ ॥

ततस्त्रिगर्तराट्क्रुद्धस्तानुवाच महारथान् ।
अलं द्रुतेन वः शूरा न भयं कर्तुमर्हथ ॥ ०२७ ॥

शप्त्वा तु शपथान्घोरान्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
गत्वा दौर्योधनं सैन्यं किं वै वक्ष्यथ मुख्यगाः ॥ ०२८ ॥

नावहास्याः कथं लोके कर्मणानेन संयुगे ।
भवेम सहिताः सर्वे निवर्तध्वं यथाबलम् ॥ ०२९ ॥

एवमुक्तास्तु ते राजन्नुदक्रोशन्मुहुर्मुहुः ।
शङ्खांश्च दध्मिरे वीरा हर्षयन्तः परस्परम् ॥ ०३० ॥

ततस्ते संन्यवर्तन्त संशप्तकगणाः पुनः ।
नारायणाश्च गोपालाः कृत्वा मृत्युं निवर्तनम् ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०१८

सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु संनिवृत्तांस्तान्संशप्तकगणान्पुनः ।
वासुदेवं महात्मानमर्जुनः समभाषत ॥ ००१ ॥

चोदयाश्वान्हृषीकेश संशप्तकगणान्प्रति ।
नैते हास्यन्ति सङ्ग्रामं जीवन्त इति मे मतिः ॥ ००२ ॥

पश्य मेऽस्त्रबलं घोरं बाह्वोरिष्वसनस्य च ।
अद्यैतान्पातयिष्यामि क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ००३ ॥

ततः कृष्णः स्मितं कृत्वा परिणन्द्य शिवेन तम् ।
प्रावेशयत दुर्धर्षो यत्र यत्रैच्छदर्जुनः ॥ ००४ ॥

बभ्राजे स रथोऽत्यर्थमुह्यमानो रणे तदा ।
उह्यमानमिवाकाशे विमानं पाण्डुरैर्हयैः ॥ ००५ ॥

मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च ।
यथा शक्ररथो राजन्युद्धे देवासुरे पुरा ॥ ००६ ॥

अथ नारायणाः क्रुद्धा विविधायुधपाणयः ।

छादयन्तः शरव्रातैः परिवव्रुर्धनञ्जयम् ॥ ००७ ॥

अदृश्यं च मुहूर्तेन चक्रुस्ते भरतर्षभ ।
कृष्णेन सहितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ००८ ॥

क्रुद्धस्तु फल्गुनः संख्ये द्विगुणीकृतविक्रमः ।
गाण्डीवमुपसंमृज्य तूर्णं जग्राह संयुगे ॥ ००९ ॥

बद्ध्वा च भृकुटीं वक्त्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणम् ।
देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डवः ॥ ०१० ॥

अथास्त्रमरिसंघघ्नं त्वाष्ट्रमभ्यस्यदर्जुनः ।
ततो रूपसहस्राणि प्रादुरासन्पृथक्पृथक् ॥ ०११ ॥

आत्मनः प्रतिरूपैस्तैर्नानारूपैर्विमोहिताः ।
अन्योन्यमर्जुनं मत्वा स्वमात्मानं च जघ्निरे ॥ ०१२ ॥

अयमर्जुनोऽयं गोविन्द इमौ यादवपाण्डवौ ।
इति ब्रुवाणाः संमूढा जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ०१३ ॥

मोहिताः परमास्त्रेण क्षयं जग्मुः परस्परम् ।
अशोभन्त रणे योधाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ०१४ ॥

ततः शरसहस्राणि तैर्विमुक्तानि भस्मसात् ।
कृत्वा तदस्त्रं तान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ ०१५ ॥

अथ प्रहस्य बीभत्सुर्ललित्थान्मालवानपि ।
माचेल्लकांस्त्रिगर्तांश्च यौधेयांश्चार्दयच्छरैः ॥ ०१६ ॥

ते वध्यमाना वीरेण क्षत्रियाः कालचोदिताः ।
व्यसृजञ्शरवर्षाणि पार्थे नानाविधानि च ॥ ०१७ ॥

ततो नैवार्जुनस्तत्र न रथो न च केशवः ।
प्रत्यदृश्यत घोरेण शरवर्षेण संवृतः ॥ ०१८ ॥

ततस्ते लब्धलक्ष्यत्वादन्योन्यमभिचुक्रुशुः ।
हतौ कृष्णाविति प्रीता वासांस्यादुधुवुस्तदा ॥ ०१९ ॥

भेरीमृदङ्गशङ्खांश्च दध्मुर्वीराः सहस्रशः ।
सिंहनादरवांश्चोग्रांश्चक्रिरे तत्र मारिष ॥ ०२० ॥

ततः प्रसिष्विदे कृष्णः खिन्नश्चार्जुनमब्रवीत् ।
क्वासि पार्थ न पश्ये त्वां कच्चिज्जीवसि शत्रुहन् ॥ ०२१ ॥

तस्य तं मानुषं भावं भावज्ञोऽऽज्ञाय पाण्डवः ।
वायव्यास्त्रेण तैरस्तां शरवृष्टिमपाहरत् ॥ ०२२ ॥

ततः संशप्तकव्रातान्साश्वद्विपरथायुधान् ।
उवाह भगवान्वायुः शुष्कपर्णचयानिव ॥ ०२३ ॥

उह्यमानास्तु ते राजन्बह्वशोभन्त वायुना ।
प्रडीनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ॥ ०२४ ॥

तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
जघान निशितैर्बाणैः सहस्राणि शतानि च ॥ ०२५ ॥

शिरांसि भल्लैरहरद्बाहूनपि च सायुधान् ।
हस्तिहस्तोपमांश्चोरूञ्शरैरुर्व्यामपातयत् ॥ ०२६ ॥

पृष्ठच्छिन्नान्विचरणान्विमस्तिष्केक्षणाङ्गुलीन् ।
नानाङ्गावयवैर्हीनांश्चकारारीन्धनञ्जयः ॥ ०२७ ॥

गन्धर्वनगराकारान्विधिवत्कल्पितान्रथान् ।
शरैर्विशकलीकुर्वंश्चक्रे व्यश्वरथद्विपान् ॥ ०२८ ॥

मुण्डतालवनानीव तत्र तत्र चकाशिरे ।
छिन्नध्वजरथव्राताः केचित्केचित्क्वचित्क्वचित् ॥ ०२९ ॥

सोत्तरायुधिनो नागाः सपताकाङ्कुशायुधाः ।
पेतुः शक्राशनिहता द्रुमवन्त इवाचलाः ॥ ०३० ॥

चामरापीडकवचाः स्रस्तान्त्रनयनासवः ।
सारोहास्तुरगाः पेतुः पार्थबाणहताः क्षितौ ॥ ०३१ ॥

विप्रविद्धासिनखराश्छिन्नवर्मर्ष्टिशक्तयः ।
पत्तयश्छिन्नवर्माणः कृपणं शेरते हताः ॥ ०३२ ॥

तैर्हतैर्हन्यमानैश्च पतद्भिः पतितैरपि ।
भ्रमद्भिर्निष्टनद्भिश्च घोरमायोधनं बभौ ॥ ०३३ ॥

रजश्च महदुद्भूतं शान्तं रुधिरवृष्टिभिः ।
मही चाप्यभवद्दुर्गा कबन्धशतसङ्कुला ॥ ०३४ ॥

तद्बभौ रौद्रबीभत्सं बीभत्सोर्यानमाहवे ।
आक्रीड इव रुद्रस्य घ्नतः कालात्यये पशून् ॥ ०३५ ॥

ते वध्यमानाः पार्थेन व्याकुलाश्वरथद्विपाः ।
तमेवाभिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथितां गताः ॥ ०३६ ॥

सा भूमिर्भरतश्रेष्ठ निहतैस्तैर्महारथैः ।
आस्तीर्णा संबभौ सर्वा प्रेतीभूतैः समन्ततः ॥ ०३७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सव्यसाचिनि ।

व्यूढानीकस्ततो द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ०३८ ॥

तं प्रत्यगृह्णंस्त्वरिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
युधिष्ठिरं परीप्सन्तस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०१९

सञ्जय उवाच ॥

परिणाम्य निशां तां तु भारद्वाजो महारथः ।
बहूक्त्वा च ततो राजन्राजानं च सुयोधनम् ॥ ००१ ॥

विधाय योगं पार्थेन संशप्तकगणैः सह ।
निष्क्रान्ते च रणात्पार्थे संशप्तकवधं प्रति ॥ ००२ ॥

व्यूढानीकस्ततो द्रोणः पाण्डवानां महाचमूम् ।
अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठ धर्मराजजिघृक्षया ॥ ००३ ॥

व्यूहं दृष्ट्वा सुपर्णं तु भारद्वाजकृतं तदा ।
व्यूहेन मण्डलार्धेन प्रत्यव्यूहद्युधिष्ठिरः ॥ ००४ ॥

मुखमासीत्सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः ।
शिरो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैः सह ॥ ००५ ॥

चक्षुषी कृतवर्मा च गौतमश्चास्यतां वरः ।
भूतवर्मा क्षेमशर्मा करकर्षश्च वीर्यवान् ॥ ००६ ॥

कलिङ्गाः सिंहलाः प्राच्याः शूराभीरा दशेरकाः ।
शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपदाश्च ये ॥ ००७ ॥

ग्रीवायां शूरसेनाश्च दरदा मद्रकेकयाः ।
गजाश्वरथपत्त्यौघास्तस्थुः शतसहस्रशः ॥ ००८ ॥

भूरिश्रवाः शलः शल्यः सोमदत्तश्च बाह्लिकः ।
अक्षौहिण्या वृता वीरा दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ००९ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
वामं पक्षं समाश्रित्य द्रोणपुत्राग्रगाः स्थिताः ॥ ०१० ॥

पृष्ठे कलिङ्गाः साम्बष्ठा मागधाः पौन्द्रमद्रकाः ।
गान्धाराः शकुनिप्राग्याः पार्वतीया वसातयः ॥ ०११ ॥

पुच्छे वैकर्तनः कर्णः सपुत्रज्ञातिबान्धवः ।
महत्या सेनया तस्थौ नानाध्वजसमुत्थया ॥ ०१२ ॥

जयद्रथो भीमरथः सांयात्रिकसभो जयः ।
भूमिञ्जयो वृषक्राथो नैषधश्च महाबलः ॥ ०१३ ॥

वृता बलेन महता ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ।
व्यूहस्योपरि ते राजन्स्थिता युद्धविशारदाः ॥ ०१४ ॥

द्रोणेन विहितो व्यूहः पदात्यश्वरथद्विपैः ।
वातोद्धूतार्णवाकारः प्रवृत्त इव लक्ष्यते ॥ ०१५ ॥

तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः ।
सविद्युत्स्तनिता मेघाः सर्वदिग्भ्य इवोष्णगे ॥ ०१६ ॥

तस्य प्राग्ज्योतिषो मध्ये विधिवत्कल्पितं गजम् ।

आस्थितः शुशुभे राजन्नंशुमानुदये यथा ॥ ०१७ ॥

माल्यदामवता राजा श्वेतच्छत्रेण धार्यता ।
कृत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्यामिवेन्दुना ॥ ०१८ ॥

नीलाञ्जनचयप्रख्यो मदान्धो द्विरदो बभौ ।
अभिवृष्टो महामेघैर्यथा स्यात्पर्वतो महान् ॥ ०१९ ॥

नानानृपतिभिर्वीरैर्विविधायुधभूषणैः ।
समन्वितः पार्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ॥ ०२० ॥

ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य व्यूहं तमतिमानुषम् ।
अजय्यमरिभिः संख्ये पार्षतं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणस्य वशं नाहमियामद्य यथा प्रभो ।
पारावतसवर्णाश्व तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०२२ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच ॥

द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैष्यसि सुव्रत ।
अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगम् ॥ ०२३ ॥

मयि जीवति कौरव्य नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ।
न हि शक्तो रणे द्रोणो विजेतुं मां कथञ्चन ॥ ०२४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा किरन्बाणान्द्रुपदस्य सुतो बली ।
पारावतसवर्णाश्वः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ॥ ०२५ ॥

अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितम् ।

क्षणेनैवाभवद्द्रोणो नातिहृष्टमना इव ॥ ०२६ ॥

तं तु संप्रेक्ष्य पुत्रस्ते दुर्मुखः शत्रुकर्शनः ।
प्रियं चिकीर्षन्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ॥ ०२७ ॥

स संप्रहारस्तुमुलः समरूप इवाभवत् ।
पार्षतस्य च शूरस्य दुर्मुखस्य च भारत ॥ ०२८ ॥

पार्षतः शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखम् ।
भारद्वाजं शरौघेण महता समवारयत् ॥ ०२९ ॥

द्रोणमावारितं दृष्ट्वा भृशायस्तस्तवात्मजः ।
नानालिङ्गैः शरव्रातैः पार्षतं सममोहयत् ॥ ०३० ॥

तयोर्विषक्तयोः संख्ये पाञ्चाल्यकुरुमुख्ययोः ।
द्रोणो यौधिष्ठिरं सैन्यं बहुधा व्यधमच्छरैः ॥ ०३१ ॥

अनिलेन यथाभ्राणि विच्छिन्नानि समन्ततः ।
तथा पार्थस्य सैन्यानि विच्छिन्नानि क्वचित्क्वचित् ॥ ०३२ ॥

मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०३३ ॥

नैव स्वे न परे राजन्नज्ञायन्त परस्परम् ।
अनुमानेन सञ्ज्ञाभिर्युद्धं तत्समवर्तत ॥ ०३४ ॥

चूडामणिषु निष्केषु भूषणेष्वसिचर्मसु ।
तेषामादित्यवर्णाभा मरीच्यः प्रचकाशिरे ॥ ०३५ ॥

तत्प्रकीर्णपताकानां रथवारणवाजिनाम् ।
बलाकाशबलाभ्राभं ददृशे रूपमाहवे ॥ ०३६ ॥

नरानेव नरा जघ्नुरुदग्राश्च हया हयान् ।
रथांश्च रथिनो जघ्नुर्वारणा वरवारणान् ॥ ०३७ ॥

समुच्छ्रितपताकानां गजानां परमद्विपैः ।
क्षणेन तुमुलो घोरः सङ्ग्रामः समवर्तत ॥ ०३८ ॥

तेषां संसक्तगात्राणां कर्षतामितरेतरम् ।
दन्तसंघातसंघर्षात्सधूमोऽग्निरजायत ॥ ०३९ ॥

विप्रकीर्णपताकास्ते विषाणजनिताग्नयः ।
बभूवुः खं समासाद्य सविद्युत इवाम्बुदाः ॥ ०४० ॥

विक्षरद्भिर्नदद्भिश्च निपतद्भिश्च वारणैः ।
संबभूव मही कीर्णा मेघैर्द्यौरिव शारदी ॥ ०४१ ॥

तेषामाहन्यमानानां बाणतोमरवृष्टिभिः ।
वारणानां रवो जज्ञे मेघानामिव संप्लवे ॥ ०४२ ॥

तोमराभिहताः केचिद्बाणैश्च परमद्विपाः ।
वित्रेसुः सर्वभूतानां शब्दमेवापरेऽव्रजन् ॥ ०४३ ॥

विषाणाभिहताश्चापि केचित्तत्र गजा गजैः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरमुत्पातजलदा इव ॥ ०४४ ॥

प्रतीपं ह्रियमाणाश्च वारणा वरवारणैः ।
उन्मथ्य पुनराजह्रुः प्रेरिताः परमाङ्कुशैः ॥ ०४५ ॥

महामात्रा महामात्रैस्ताडिताः शरतोमरैः ।
गजेभ्यः पृथिवीं जग्मुर्मुक्तप्रहरणाङ्कुशाः ॥ ०४६ ॥

निर्मनुष्याश्च मातङ्गा विनदन्तस्ततस्ततः ।
छिन्नाभ्राणीव संपेतुः संप्रविश्य परस्परम् ॥ ०४७ ॥

हतान्परिवहन्तश्च यन्त्रिताः परमायुधैः ।
दिशो जग्मुर्महानागाः केचिदेकचरा इव ॥ ०४८ ॥

ताडितास्ताड्यमानाश्च तोमरर्ष्टिपरश्वधैः ।
पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तदा विशसने गजाः ॥ ०४९ ॥

तेषां शैलोपमैः कायैर्निपतद्भिः समन्ततः ।
आहता सहसा भूमिश्चकम्पे च ननाद च ॥ ०५० ॥

सादितैः सगजारोहैः सपताकैः समन्ततः ।
मातङ्गैः शुशुभे भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ०५१ ॥

गजस्थाश्च महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे ।
रथिभिः पातिता भल्लैर्विकीर्णाङ्कुशतोमराः ॥ ०५२ ॥

क्रौञ्चवद्विनदन्तोऽन्ये नाराचाभिहता गजाः ।
परान्स्वांश्चापि मृद्नन्तः परिपेतुर्दिशो दश ॥ ०५३ ॥

गजाश्वरथसंघानां शरीरौघसमावृता ।
बभूव पृथिवी राजन्मांसशोणितकर्दमा ॥ ०५४ ॥

प्रमथ्य च विषाणाग्रैः समुत्क्षिप्य च वारणैः ।
सचक्राश्च विचक्राश्च रथैरेव महारथाः ॥ ०५५ ॥

रथाश्च रथिभिर्हीना निर्मनुष्याश्च वाजिनः ।
हतारोहाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ॥ ०५६ ॥

जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।

इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ०५७ ॥

आ गुल्फेभ्योऽवसीदन्त नराः शोणितकर्दमे ।
दीप्यमानैः परिक्षिप्ता दावैरिव महाद्रुमाः ॥ ०५८ ॥

शोणितैः सिच्यमानानि वस्त्राणि कवचानि च ।
छत्राणि च पताकाश्च सर्वं रक्तमदृश्यत ॥ ०५९ ॥

हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्च निपातिताः ।
संवृत्ताः पुनरावृत्ता बहुधा रथनेमिभिः ॥ ०६० ॥

स गजौघमहावेगः परासुनरशैवलः ।
रथौघतुमुलावर्तः प्रबभौ सैन्यसागरः ॥ ०६१ ॥

तं वाहनमहानौभिर्योधा जयधनैषिणः ।
अवगाह्यावमज्जन्तो नैव मोहं प्रचक्रिरे ॥ ०६२ ॥

शरवर्षाभिवृष्टेषु योधेष्वजितलक्ष्मसु ।
न हि स्वचित्ततां लेभे कश्चिदाहतलक्षणः ॥ ०६३ ॥

वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयङ्करे ।
मोहयित्वा परान्द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ०६४ ॥

अध्याय ०२०

सञ्जय उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो द्रोणं दृष्ट्वान्तिकमुपागतम् ।

महता शरवर्षेण प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ ००१ ॥

ततो हलहलाशब्द आसीद्यौधिष्ठिरे बले ।
जिघृक्षति महासिंहे गजानामिव यूथपम् ॥ ००२ ॥

दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूरः सत्यजित्सत्यविक्रमः ।
युधिष्ठिरं परिप्रेप्सुमाचार्यं समुपाद्रवत् ॥ ००३ ॥

तत आचार्यपाञ्चाल्यौ युयुधाते परस्परम् ।
विक्षोभयन्तौ तत्सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ॥ ००४ ॥

ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
अविध्यच्छीघ्रमाचार्यश्छित्त्वास्य सशरं धनुः ॥ ००५ ॥

स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत्प्रतापवान् ।
द्रोणं सोऽभिजघानाशु विंशद्भिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ००६ ॥

ज्ञात्वा सत्यजिता द्रोणं ग्रस्यमानमिवाहवे ।
वृकः शरशतैस्तीक्ष्णैः पाञ्चाल्यो द्रोणमर्दयत् ॥ ००७ ॥

संछाद्यमानं समरे द्रोणं दृष्ट्वा महारथम् ।
चुक्रुशुः पाण्डवा राजन्वस्त्राणि दुधुवुश्च ह ॥ ००८ ॥

वृकस्तु परमक्रुद्धो द्रोणं षष्ट्या स्तनान्तरे ।
विव्याध बलवान्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००९ ॥

द्रोणस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ।
वेगं चक्रे महावेगः क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी ॥ ०१० ॥

ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा द्रोणो वृकस्य च ।
षड्भिः ससूतं सहयं शरैर्द्रोणोऽवधीद्वृकम् ॥ ०११ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्वं ससूतं विशिखैर्द्रोणं विव्याध सध्वजम् ॥ ०१२ ॥

स तन्न ममृषे द्रोणः पाञ्चाल्येनार्दनं मृधे ।
ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान् ॥ ०१३ ॥

हयान्ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ च पार्ष्णिसारथी ।
अवाकिरत्ततो द्रोणः शरवर्षैः सहस्रशः ॥ ०१४ ॥

तथा संछिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
पाञ्चाल्यः परमास्त्रज्ञः शोणाश्वं समयोधयत् ॥ ०१५ ॥

स सत्यजितमालक्ष्य तथोदीर्णं महाहवे ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद शिरस्तस्य महात्मनः ॥ ०१६ ॥

तस्मिन्हते महामात्रे पाञ्चालानां रथर्षभे ।
अपायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणात्त्रस्तो युधिष्ठिरः ॥ ०१७ ॥

पाञ्चालाः केकया मत्स्याश्चेदिकारूषकोसलाः ।
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तो हृष्टा द्रोणमुपाद्रवन् ॥ ०१८ ॥

ततो युधिष्ठिरप्रेप्सुराचार्यः शत्रुपूगहा ।
व्यधमत्तान्यनीकानि तूलराशिमिवानिलः ॥ ०१९ ॥

निर्दहन्तमनीकानि तानि तानि पुनः पुनः ।
द्रोणं मत्स्यादवरजः शतानीकोऽभ्यवर्तत ॥ ०२० ॥

सूर्यरश्मिप्रतीकाशैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
षड्भिः ससूतं सहयं द्रोणं विद्ध्वानदद्भृशम् ॥ ०२१ ॥

तस्य नानदतो द्रोणः शिरः कायात्सकुण्डलम् ।
क्षुरेणापाहरत्तूर्णं ततो मत्स्याः प्रदुद्रुवुः ॥ ०२२ ॥

मत्स्याञ्जित्वाजयच्चेदीन्कारूषान्केकयानपि ।
पाञ्चालान्सृञ्जयान्पाण्डून्भारद्वाजः पुनः पुनः ॥ ०२३ ॥

तं दहन्तमनीकानि क्रुद्धमग्निं यथा वनम् ।
दृष्ट्वा रुक्मरथं क्रुद्धं समकम्पन्त सृञ्जयाः ॥ ०२४ ॥

उत्तमं ह्यादधानस्य धनुरस्याशुकारिणः ।
ज्याघोषो निघ्नतोऽमित्रान्दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ ०२५ ॥

नागानश्वान्पदातींश्च रथिनो गजसादिनः ।
रौद्रा हस्तवता मुक्ताः प्रमथ्नन्ति स्म सायकाः ॥ ०२६ ॥

नानद्यमानः पर्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यये ।
अश्मवर्षमिवावर्षत्परेषां भयमादधत् ॥ ०२७ ॥

सर्वा दिशः समचरत्सैन्यं विक्षोभयन्निव ।
बली शूरो महेष्वासो मित्राणामभयङ्करः ॥ ०२८ ॥

तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापं हेमपरिष्कृतम् ।
दिक्षु सर्वास्वपश्याम द्रोणस्यामिततेजसः ॥ ०२९ ॥

द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार कदनं महत् ।
यथा दैत्यगणे विष्णुः सुरासुरनमस्कृतः ॥ ०३० ॥

स शूरः सत्यवाक्प्राज्ञो बलवान्सत्यविक्रमः ।
महानुभावः कालान्ते रौद्रीं भीरुविभीषणाम् ॥ ०३१ ॥

कवचोर्मिध्वजावर्तां मर्त्यकूलापहारिणीम् ।

गजवाजिमहाग्राहामसिमीनां दुरासदाम् ॥ ०३२ ॥

वीरास्थिशर्करां रौद्रां भेरीमुरजकच्छपाम् ।
चर्मवर्मप्लवां घोरां केशशैवलशाड्वलाम् ॥ ०३३ ॥

शरौघिणीं धनुःस्रोतां बाहुपन्नगसङ्कुलाम् ।
रणभूमिवहां घोरां कुरुसृञ्जयवाहिनीम् ॥ ०३४ ॥

मनुष्यशीर्षपाषाणां शक्तिमीनां गदोडुपाम् ॥ ०३४ ॥

उष्णीषफेनवसनां निष्कीर्णान्त्रसरीसृपाम् ।
वीरापहारिणीमुग्रां मांसशोणितकर्दमाम् ॥ ०३५ ॥

हस्तिग्राहां केतुवृक्षां क्षत्रियाणां निमज्जनीम् ।
क्रूरां शरीरसंघाटां सादिनक्रां दुरत्ययाम् ॥ ०३६ ॥

द्रोणः प्रावर्तयत्तत्र नदीमन्तकगामिनीम् ॥ ०३६ ॥

क्रव्यादगणसंघुष्टां श्वशृगालगणायुताम् ।
निषेवितां महारौद्रैः पिशिताशैः समन्ततः ॥ ०३७ ॥

तं दहन्तमनीकानि रथोदारं कृतान्तवत् ।
सर्वतोऽभ्यद्रवन्द्रोणं कुन्तीपुत्रपुरोगमाः ॥ ०३८ ॥

तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तावकाभ्युद्यतायुधाः ।
राजानो राजपुत्राश्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०३९ ॥

ततो द्रोणः सत्यसंधः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
अभ्यतीत्य रथानीकं दृढसेनमपातयत् ॥ ०४० ॥

ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् ।

अविध्यन्नवभिः क्षेमं स हतः प्रापतद्रथात् ॥ ०४१ ॥

स मध्यं प्राप्य सैन्यानां सर्वाः प्रविचरन्दिशः ।
त्राता ह्यभवदन्येषां न त्रातव्यः कथञ्चन ॥ ०४२ ॥

शिखण्डिनं द्वादशभिर्विंशत्या चोत्तमौजसम् ।
वसुदानं च भल्लेन प्रेषयद्यमसादनम् ॥ ०४३ ॥

अशीत्या क्षत्रवर्माणं षड्विंशत्या सुदक्षिणम् ।
क्षत्रदेवं तु भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ०४४ ॥

युधामन्युं चतुःषष्ट्या त्रिंशता चैव सात्यकिम् ।
विद्ध्वा रुक्मरथस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ०४५ ॥

ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं कितवो राजसत्तमः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः पाञ्चाल्यो द्रोणमभ्ययात् ॥ ०४६ ॥

तं द्रोणः सधनुष्कं तु साश्वयन्तारमक्षिणोत् ।
स हतः प्रापतद्भूमौ रथाज्ज्योतिरिवाम्बरात् ॥ ०४७ ॥

तस्मिन्हते राजपुत्रे पाञ्चालानां यशस्करे ।
हत द्रोणं हत द्रोणमित्यासीत्तुमुलं महत् ॥ ०४८ ॥

तांस्तथा भृशसङ्क्रुद्धान्पाञ्चालान्मत्स्यकेकयान् ।
सृञ्जयान्पाण्डवांश्चैव द्रोणो व्यक्षोभयद्बली ॥ ०४९ ॥

सात्यकिं चेकितानं च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
वार्धक्षेमिं चित्रसेनं सेनाबिन्दुं सुवर्चसम् ॥ ०५० ॥

एतांश्चान्यांश्च सुबहून्नानाजनपदेश्वरान् ।
सर्वान्द्रोणोऽजयद्युद्धे कुरुभिः परिवारितः ॥ ०५१ ॥

तावकास्तु महाराज जयं लब्ध्वा महाहवे ।
पाण्डवेयान्रणे जघ्नुर्द्रवमाणान्समन्ततः ॥ ०५२ ॥

ते दानवा इवेन्द्रेण वध्यमाना महात्मना ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः समकम्पन्त भारत ॥ ०५३ ॥

अध्याय ०२१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महामृधे ।
पाञ्चालेषु च सर्वेषु कश्चिदन्योऽभ्यवर्तत ॥ ००१ ॥

आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा क्षत्रियाणां यशस्करीम् ।
असेवितां कापुरुषैः सेवितां पुरुषर्षभैः ॥ ००२ ॥

स हि वीरो नरः सूत यो भग्नेषु निवर्तते ।
अहो नासीत्पुमान्कश्चिद्दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितम् ॥ ००३ ॥

जृम्भमाणमिव व्याघ्रं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
त्यजन्तमाहवे प्राणान्संनद्धं चित्रयोधिनम् ॥ ००४ ॥

महेष्वासं नरव्याघ्रं द्विषतामघवर्धनम् ।
कृतज्ञं सत्यनिरतं दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ००५ ॥

भारद्वाजं तथानीके दृष्ट्वा शूरमवस्थितम् ।

के वीराः संन्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तान्दृष्ट्वा चलितान्संख्ये प्रणुन्नान्द्रोणसायकैः ।
पाञ्चालान्पाण्डवान्मत्स्यान्सृञ्जयांश्चेदिकेकयान् ॥ ००७ ॥

द्रोणचापविमुक्तेन शरौघेणासुहारिणा ।
सिन्धोरिव महौघेन ह्रियमाणान्यथा प्लवान् ॥ ००८ ॥

कौरवाः सिंहनादेन नानावाद्यस्वनेन च ।
रथद्विपनराश्वैश्च सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ००९ ॥

तान्पश्यन्सैन्यमध्यस्थो राजा स्वजनसंवृतः ।
दुर्योधनोऽब्रवीत्कर्णं प्रहृष्टः प्रहसन्निव ॥ ०१० ॥

पश्य राधेय पाञ्चालान्प्रणुन्नान्द्रोणसायकैः ।
सिंहेनेव मृगान्वन्यांस्त्रासितान्दृढधन्वना ॥ ०११ ॥

नैते जातु पुनर्युद्धमीहेयुरिति मे मतिः ।
यथा तु भग्ना द्रोणेन वातेनेव महाद्रुमाः ॥ ०१२ ॥

अर्द्यमानाः शरैरेते रुक्मपुङ्खैर्महात्मना ।
पथा नैकेन गच्छन्ति घूर्णमानास्ततस्ततः ॥ ०१३ ॥

संनिरुद्धाश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना ।
एतेऽन्ये मण्डलीभूताः पावकेनेव कुञ्जराः ॥ ०१४ ॥

भ्रमरैरिव चाविष्टा द्रोणस्य निशितैः शरैः ।
अन्योन्यं समलीयन्त पलायनपरायणाः ॥ ०१५ ॥

एष भीमो दृढक्रोधो हीनः पाण्डवसृञ्जयैः ।
मदीयैरावृतो योधैः कर्ण तर्जयतीव माम् ॥ ०१६ ॥

व्यक्तं द्रोणमयं लोकमद्य पश्यति दुर्मतिः ।
निराशो जीवितान्नूनमद्य राज्याच्च पाण्डवः ॥ ०१७ ॥

कर्ण उवाच ॥

नैष जातु महाबाहुर्जीवन्नाहवमुत्सृजेत् ।
न चेमान्पुरुषव्याघ्र सिंहनादान्विशक्ष्यते ॥ ०१८ ॥

न चापि पाण्डवा युद्धे भज्येरन्निति मे मतिः ।
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ०१९ ॥

विषाग्निद्यूतसङ्क्लेशान्वनवासं च पाण्डवाः ।
स्मरमाणा न हास्यन्ति सङ्ग्राममिति मे मतिः ॥ ०२० ॥

निकृतो हि महाबाहुरमितौजा वृकोदरः ।
वरान्वरान्हि कौन्तेयो रथोदारान्हनिष्यति ॥ ०२१ ॥

असिना धनुषा शक्त्या हयैर्नागैर्नरै रथैः ।
आयसेन च दण्डेन व्रातान्व्रातान्हनिष्यति ॥ ०२२ ॥

तमेते चानुवर्तन्ते सात्यकिप्रमुखा रथाः ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः पाण्डवाश्च विशेषतः ॥ ०२३ ॥

शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः ।
विशेषतश्च भीमेन संरब्धेनाभिचोदिताः ॥ ०२४ ॥

ते द्रोणमभिवर्तन्ते सर्वतः कुरुपुङ्गवाः ।
वृकोदरं परीप्सन्तः सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ०२५ ॥

एकायनगता ह्येते पीडयेयुर्यतव्रतम् ।
अरक्ष्यमाणं शलभा यथा दीपं मुमूर्षवः ॥ ०२६ ॥

असंशयं कृतास्त्राश्च पर्याप्ताश्चापि वारणे ॥ ०२६ ॥

अतिभारं त्वहं मन्ये भारद्वाजे समाहितम् ।
ते शीघ्रमनुगच्छामो यत्र द्रोणो व्यवस्थितः ॥ ०२७ ॥

काका इव महानागं मा वै हन्युर्यतव्रतम् ॥ ०२७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्प्रायाद्द्रोणरथं प्रति ॥ ०२८ ॥

तत्रारावो महानासीदेकं द्रोणं जिघांसताम् ।
पाण्डवानां निवृत्तानां नानावर्णैर्हयोत्तमैः ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०२२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सर्वेषामेव मे ब्रूहि रथचिह्नानि सञ्जय ।
ये द्रोणमभ्यवर्तन्त क्रुद्धा भीमपुरोगमाः ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ऋश्यवर्णैर्हयैर्दृष्ट्वा व्यायच्छन्तं वृकोदरम् ।
रजताश्वस्ततः शूरः शैनेयः संन्यवर्तत ॥ ००२ ॥

दर्शनीयास्तु काम्बोजाः शुकपत्रपरिच्छदाः ।
वहन्तो नकुलं शीघ्रं तावकानभिदुद्रुवुः ॥ ००३ ॥

कृष्णास्तु मेघसङ्काशाः सहदेवमुदायुधम् ।
भीमवेगा नरव्याघ्रमवहन्वातरंहसः ॥ ००४ ॥

हेमोत्तमप्रतिच्छन्नैर्हयैर्वातसमैर्जवे ।
अभ्यवर्तन्त सैन्यानि सर्वाण्येव युधिष्ठिरम् ॥ ००५ ॥

राज्ञस्त्वनन्तरं राजा पाञ्चाल्यो द्रुपदोऽभवत् ।
जातरूपमयच्छत्रः सर्वैः स्वैरभिरक्षितः ॥ ००६ ॥

ललामैर्हरिभिर्युक्तैः सर्वशब्दक्षमैर्युधि ।
राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरभ्यवर्तत ॥ ००७ ॥

तं विराटोऽन्वयात्पश्चात्सह शूरैर्महारथैः ।
केकयाश्च शिखण्डी च धृष्टकेतुस्तथैव च ॥ ००८ ॥

स्वैः स्वैः सैन्यैः परिवृता मत्स्यराजानमन्वयुः ॥ ००८ ॥

ते तु पाटलपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ।
वहमाना व्यराजन्त मत्स्यस्यामित्रघातिनः ॥ ००९ ॥

हारिद्रसमवर्णास्तु जवना हेममालिनः ।
पुत्रं विराटराजस्य सत्वराः समुदावहन् ॥ ०१० ॥

इन्द्रगोपकवर्णैस्तु भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
जातरूपसमाभासः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ ०११ ॥

ते हेममालिनः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः प्रत्यदृश्यन्त दंशिताः ॥ ०१२ ॥

आमपात्रनिभाकाराः पाञ्चाल्यममितौजसम् ।
दान्तास्ताम्रारुणा युक्ताः शिखण्डिनमुदावहन् ॥ ०१३ ॥

तथा द्वादशसाहस्राः पाञ्चालानां महारथाः ।
तेषां तु षड्सहस्राणि ये शिखण्डिनमन्वयुः ॥ ०१४ ॥

पुत्रं तु शिशुपालस्य नरसिंहस्य मारिष ।
आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशबला हयाः ॥ ०१५ ॥

धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः ।
काम्बोजैः शबलैरश्वैरभ्यवर्तत दुर्जयः ॥ ०१६ ॥

बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं सुकुमारं हयोत्तमाः ।
पलालधूमवर्णाभाः सैन्धवाः शीघ्रमावहन् ॥ ०१७ ॥

मल्लिकाक्षाः पद्मवर्णा बाह्लिजाताः स्वलङ्कृताः ।
शूरं शिखण्डिनः पुत्रं क्षत्रदेवमुदावहन् ॥ ०१८ ॥

युवानमवहन्युद्धे क्रौञ्चवर्णा हयोत्तमाः ।
काश्यस्याभिभुवः पुत्रं सुकुमारं महारथम् ॥ ०१९ ॥

श्वेतास्तु प्रतिविन्ध्यं तं कृष्णग्रीवा मनोजवाः ।
यन्तुः प्रेष्यकरा राजन्राजपुत्रमुदावहन् ॥ ०२० ॥

सुतसोमं तु यं धौम्यात्पार्थः पुत्रमयाचत ।
माषपुष्पसवर्णास्तमवहन्वाजिनो रणे ॥ ०२१ ॥

सहस्रसोमप्रतिमा बभूवुः ; पुरे कुरूणामुदयेन्दुनाम्नि ।
तस्मिञ्जातः सोमसङ्क्रन्दमध्ये ; यस्मात्तस्मात्सुतसोमोऽभवत्सः ॥ ०२२ ॥

नाकुलिं तु शतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः ।
आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् ॥ ०२३ ॥

काञ्चनप्रतिमैर्योक्त्रैर्मयूरग्रीवसंनिभाः ।
द्रौपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकर्माणमावहन् ॥ ०२४ ॥

श्रुतकीर्तिं श्रुतनिधिं द्रौपदेयं हयोत्तमाः ।
ऊहुः पार्थसमं युद्धे चाषपत्त्रनिभा हयाः ॥ ०२५ ॥

यमाहुरध्यर्धगुणं कृष्णात्पार्थाच्च संयुगे ।
अभिमन्युं पिशङ्गास्तं कुमारमवहन्रणे ॥ ०२६ ॥

एकस्तु धार्तराष्ट्रेभ्यः पाण्डवान्यः समाश्रितः ।
तं बृहन्तो महाकाया युयुत्सुमवहन्रणे ॥ ०२७ ॥

पलालकाण्डवर्णास्तु वार्धक्षेमिं तरस्विनम् ।
ऊहुः सुतुमुले युद्धे हया हृष्टाः स्वलङ्कृताः ॥ ०२८ ॥

कुमारं शितिपादास्तु रुक्मपत्त्रैरुरश्छदैः ।
सौचित्तिमवहन्युद्धे यन्तुः प्रेष्यकरा हयाः ॥ ०२९ ॥

रुक्मपृष्ठावकीर्णास्तु कौशेयसदृशा हयाः ।
सुवर्णमालिनः क्षान्ताः श्रेणिमन्तमुदावहन् ॥ ०३० ॥

रुक्ममालाधराः शूरा हेमवर्णाः स्वलङ्कृताः ।
काशिराजं हयश्रेष्ठाः श्लाघनीयमुदावहन् ॥ ०३१ ॥

अस्त्राणां च धनुर्वेदे ब्राह्मे वेदे च पारगम् ।

तं सत्यधृतिमायान्तमरुणाः समुदावहन् ॥ ०३२ ॥

यः स पाञ्चालसेनानीर्द्रोणमंशमकल्पयत् ।
पारावतसवर्णाश्वा धृष्टद्युम्नमुदावहन् ॥ ०३३ ॥

तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभो ॥ ०३४ ॥

युक्तैः परमकाम्बोजैर्जवनैर्हेममालिभिः ।
भीषयन्तो द्विषत्सैन्यं यमवैश्रवणोपमाः ॥ ०३५ ॥

प्रभद्रकास्तु पाञ्चालाः षट्सहस्राण्युदायुधाः ।
नानावर्णैर्हयश्रेष्ठैर्हेमचित्ररथध्वजाः ॥ ०३६ ॥

शरव्रातैर्विधुन्वन्तः शत्रून्विततकार्मुकाः ।
समानमृत्यवो भूत्वा धृष्टद्युम्नं समन्वयुः ॥ ०३७ ॥

बभ्रुकौशेयवर्णास्तु सुवर्णवरमालिनः ।
ऊहुरग्लानमनसश्चेकितानं हयोत्तमाः ॥ ०३८ ॥

इन्द्रायुधसवर्णैस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः ।
आयात्सुवश्यैः पुरुजिन्मातुलः सव्यसाचिनः ॥ ०३९ ॥

अन्तरिक्षसवर्णास्तु तारकाचित्रिता इव ।
राजानं रोचमानं ते हयाः संख्ये समावहन् ॥ ०४० ॥

कर्बुराः शितिपादास्तु स्वर्णजालपरिच्छदाः ।
जारासंधिं हयश्रेष्ठाः सहदेवमुदावहन् ॥ ०४१ ॥

ये तु पुष्करनालस्य समवर्णा हयोत्तमाः ।
जवे श्येनसमाश्चित्राः सुदामानमुदावहन् ॥ ०४२ ॥

शशलोहितवर्णास्तु पाण्डुरोद्गतराजयः ।
पाञ्चाल्यं गोपतेः पुत्रं सिंहसेनमुदावहन् ॥ ०४३ ॥

पाञ्चालानां नरव्याघ्रो यः ख्यातो जनमेजयः ।
तस्य सर्षपपुष्पाणां तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ॥ ०४४ ॥

माषवर्णास्तु जवना बृहन्तो हेममालिनः ।
दधिपृष्ठाश्चन्द्रमुखाः पाञ्चाल्यमवहन्द्रुतम् ॥ ०४५ ॥

शूराश्च भद्रकाश्चैव शरकाण्डनिभा हयाः ।
पद्मकिञ्जल्कवर्णाभा दण्डधारमुदावहन् ॥ ०४६ ॥

बिभ्रतो हेममालाश्च चक्रवाकोदरा हयाः ।
कोसलाधिपतेः पुत्रं सुक्षत्रं वाजिनोऽवहन् ॥ ०४७ ॥

शबलास्तु बृहन्तोऽश्वा दान्ता जाम्बूनदस्रजः ।
युद्धे सत्यधृतिं क्षैमिमवहन्प्रांशवः शुभाः ॥ ०४८ ॥

एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च ।
अश्वैश्च धनुषा चैव शुक्लैः शुक्लो न्यवर्तत ॥ ०४९ ॥

समुद्रसेनपुत्रं तु सामुद्रा रुद्रतेजसम् ।
अश्वाः शशाङ्कसदृशाश्चन्द्रदेवमुदावहन् ॥ ०५० ॥

नीलोत्पलसवर्णास्तु तपनीयविभूषिताः ।
शैब्यं चित्ररथं युद्धे चित्रमाल्यावहन्हयाः ॥ ०५१ ॥

कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
रथसेनं हयश्रेष्ठाः समूहुर्युद्धदुर्मदम् ॥ ०५२ ॥

यं तु सर्वमनुष्येभ्यः प्राहुः शूरतरं नृपम् ।
तं पटच्चरहन्तारं शुकवर्णावहन्हयाः ॥ ०५३ ॥

चित्रायुधं चित्रमाल्यं चित्रवर्मायुधध्वजम् ।
ऊहुः किंशुकपुष्पाणां तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ॥ ०५४ ॥

एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च ।
धनुषा रथवाहैश्च नीलैर्नीलोऽभ्यवर्तत ॥ ०५५ ॥

नानारूपै रत्नचित्रैर्वरूथध्वजकार्मुकैः ।
वाजिध्वजपताकाभिश्चित्रैश्चित्रोऽभ्यवर्तत ॥ ०५६ ॥

ये तु पुष्करपत्रस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ।
ते रोचमानस्य सुतं हेमवर्णमुदावहन् ॥ ०५७ ॥

योधाश्च भद्रकाराश्च शरदण्डानुदण्डजाः ।
श्वेताण्डाः कुक्कुटाण्डाभा दण्डकेतुमुदावहन् ॥ ०५८ ॥

आटरूषकपुष्पाभा हयाः पाण्ड्यानुयायिनाम् ।
अवहन्रथमुख्यानामयुतानि चतुर्दश ॥ ०५९ ॥

नानारूपेण वर्णेन नानाकृतिमुखा हयाः ।
रथचक्रध्वजं वीरं घटोत्कचमुदावहन् ॥ ०६० ॥

सुवर्णवर्णा धर्मज्ञमनीकस्थं युधिष्ठिरम् ।
राजश्रेष्ठं हयश्रेष्ठाः सर्वतः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ०६१ ॥

वर्णैश्चोच्चावचैर्दिव्यैः सदश्वानां प्रभद्रकाः ॥ ०६१ ॥

ते यत्ता भीमसेनेन सहिताः काञ्चनध्वजाः ।
प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥ ०६२ ॥

अत्यरोचत तान्सर्वान्धृष्टद्युम्नः समागतान् ।
सर्वाण्यपि च सैन्यानि भारद्वाजोऽत्यरोचत ॥ ०६३ ॥

अध्याय ०२३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

व्यथयेयुरिमे सेनां देवानामपि संयुगे ।
आहवे ये न्यवर्तन्त वृकोदरमुखा रथाः ॥ ००१ ॥

संप्रयुक्तः किलैवायं दिष्टैर्भवति पूरुषः ।
तस्मिन्नेव तु सर्वार्था दृश्यन्ते वै पृथग्विधाः ॥ ००२ ॥

दीर्घं विप्रोषितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनी ।
अज्ञातश्चैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः ॥ ००३ ॥

स एव महतीं सेनां समावर्तयदाहवे ।
किमन्यद्दैवसंयोगान्मम पुत्रस्य चाभवत् ॥ ००४ ॥

युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते नरः ।
स तथाकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥ ००५ ॥

द्यूतव्यसनमासाद्य क्लेशितो हि युधिष्ठिरः ।
स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलब्धवान् ॥ ००६ ॥

अर्धं मे केकया लब्धाः काशिकाः कोसलाश्च ये ।

चेदयश्चापरे वङ्गा मामेव समुपाश्रिताः ॥ ००७ ॥

पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा ।
इति मामब्रवीत्सूत मन्दो दुर्योधनस्तदा ॥ ००८ ॥

तस्य सेनासमूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः ।
निहतः पार्षतेनाजौ किमन्यद्भागधेयतः ॥ ००९ ॥

मध्ये राज्ञां महाबाहुं सदा युद्धाभिनन्दिनम् ।
सर्वास्त्रपारगं द्रोणं कथं मृत्युरुपेयिवान् ॥ ०१० ॥

समनुप्राप्तकृच्छ्रोऽहं संमोहं परमं गतः ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ०११ ॥

यन्मा क्षत्ताब्रवीत्तात प्रपश्यन्पुत्रगृद्धिनम् ।
दुर्योधनेन तत्सर्वं प्राप्तं सूत मया सह ॥ ०१२ ॥

नृशंसं तु परं तत्स्यात्त्यक्त्वा दुर्योधनं यदि ।
पुत्रशेषं चिकीर्षेयं कृच्छ्रं न मरणं भवेत् ॥ ०१३ ॥

यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः ।
सोऽस्माच्च हीयते लोकात्क्षुद्रभावं च गच्छति ॥ ०१४ ॥

अद्य चाप्यस्य राष्ट्रस्य हतोत्साहस्य सञ्जय ।
अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥ ०१५ ॥

कथं स्यादवशेषं हि धुर्ययोरभ्यतीतयोः ।
यौ नित्यमनुजीवामः क्षमिणौ पुरुषर्षभौ ॥ ०१६ ॥

व्यक्तमेव च मे शंस यथा युद्धमवर्तत ।
केऽयुध्यन्के व्यपाकर्षन्के क्षुद्राः प्राद्रवन्भयात् ॥ ०१७ ॥

धनञ्जयं च मे शंस यद्यच्चक्रे रथर्षभः ।
तस्माद्धयं नो भूयिष्ठं भ्रातृव्याच्च विशेषतः ॥ ०१८ ॥

यथासीच्च निवृत्तेषु पाण्डवेषु च सञ्जय ।
मम सैन्यावशेषस्य संनिपातः सुदारुणः ॥ ०१९ ॥

मामकानां च ये शूराः कांस्तत्र समवारयन् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०२४

सञ्जय उवाच ॥

महद्भैरवमासीन्नः संनिवृत्तेषु पाण्डुषु ।
दृष्ट्वा द्रोणं छाद्यमानं तैर्भास्करमिवाम्बुदैः ॥ ००१ ॥

तैश्चोद्धूतं रजस्तीव्रमवचक्रे चमूं तव ।
ततो हतममन्याम द्रोणं दृष्टिपथे हते ॥ ००२ ॥

तांस्तु शूरान्महेष्वासान्क्रूरं कर्म चिकीर्षतः ।
दृष्ट्वा दुर्योधनस्तूर्णं स्वसैन्यं समचूचुदत् ॥ ००३ ॥

यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं नराधिपाः ।
वारयध्वं यथायोगं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ००४ ॥

ततो दुर्मर्षणो भीममभ्यगच्छत्सुतस्तव ।
आराद्दृष्ट्वा किरन्बाणैरिच्छन्द्रोणस्य जीवितम् ॥ ००५ ॥

तं बाणैरवतस्तार क्रुद्धो मृत्युमिवाहवे ।
तं च भीमोऽतुदद्बाणैस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ००६ ॥

त ईश्वरसमादिष्टाः प्राज्ञाः शूराः प्रहारिणः ।
बाह्यं मृत्युभयं कृत्वा प्रत्यतिष्ठन्परान्युधि ॥ ००७ ॥

कृतवर्मा शिनेः पुत्रं द्रोणप्रेप्सुं विशां पते ।
पर्यवारयदायान्तं शूरं समितिशोभनम् ॥ ००८ ॥

तं शैनेयः शरव्रातैः क्रुद्धः क्रुद्धमवारयत् ।
कृतवर्मा च शैनेयं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ००९ ॥

सैन्धवः क्षत्रधर्माणमापतन्तं शरौघिणम् ।
उग्रधन्वा महेष्वासं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥ ०१० ॥

क्षत्रधर्मा सिन्धुपतेश्छित्त्वा केतनकार्मुके ।
नाराचैर्बहुभिः क्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ०११ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सैन्धवः कृतहस्तवत् ।
विव्याध क्षत्रधर्माणं रणे सर्वायसैः शरैः ॥ ०१२ ॥

युयुत्सुं पाण्डवार्थाय यतमानं महारथम् ।
सुबाहुर्भ्रातरं शूरं यत्तो द्रोणादवारयत् ॥ ०१३ ॥

सुबाहोः सधनुर्बाणावस्यतः परिघोपमौ ।
युयुत्सुः शितपीताभ्यां क्षुराभ्यामच्छिनद्भुजौ ॥ ०१४ ॥

राजानं पाण्डवश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
वेलेव सागरं क्षुब्धं मद्रराट्समवारयत् ॥ ०१५ ॥

तं धर्मराजो बहुभिर्मर्मभिद्भिरवाकिरत् ।
मद्रेशस्तं चतुःषष्ट्या शरैर्विद्ध्वानदद्भृशम् ॥ ०१६ ॥

तस्य नानदतः केतुमुच्चकर्त सकार्मुकम् ।
क्षुराभ्यां पाण्डवश्रेष्ठस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०१७ ॥

तथैव राजा बाह्लीको राजानं द्रुपदं शरैः ।
आद्रवन्तं सहानीकं सहानीको न्यवारयत् ॥ ०१८ ॥

तद्युद्धमभवद्घोरं वृद्धयोः सहसेनयोः ।
यथा महायूथपयोर्द्विपयोः संप्रभिन्नयोः ॥ ०१९ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं मत्स्यमार्च्छताम् ।
सहसैन्यौ सहानीकं यथेन्द्राग्नी पुरा बलिम् ॥ ०२० ॥

तदुत्पिञ्जलकं युद्धमासीद्देवासुरोपमम् ।
मत्स्यानां केकयैः सार्धमभीताश्वरथद्विपम् ॥ ०२१ ॥

नाकुलिं तु शतानीकं भूतकर्मा सभापतिः ।
अस्यन्तमिषुजालानि यान्तं द्रोणादवारयत् ॥ ०२२ ॥

ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्भल्लैः सुसंशितैः ।
चक्रे विबाहुशिरसं भूतकर्माणमाहवे ॥ ०२३ ॥

सुतसोमं तु विक्रान्तमापतन्तं शरौघिणम् ।
द्रोणायाभिमुखं वीरं विविंशतिरवारयत् ॥ ०२४ ॥

सुतसोमस्तु सङ्क्रुद्धः स्वपितृव्यमजिह्मगैः ।
विविंशतिं शरैर्विद्ध्वा नाभ्यवर्तत दंशितः ॥ ०२५ ॥

अथ भीमरथः शाल्वमाशुगैरायसैः शितैः ।

षड्भिः साश्वनियन्तारमनयद्यमसादनम् ॥ ०२६ ॥

श्रुतकर्माणमायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः ।
चैत्रसेनिर्महाराज तव पौत्रो न्यवारयत् ॥ ०२७ ॥

तौ पौत्रौ तव दुर्धर्षौ परस्परवधैषिणौ ।
पितृणामर्थसिद्ध्यर्थं चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ०२८ ॥

तिष्ठन्तमग्रतो दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्यं तमाहवे ।
द्रौणिर्मानं पितुः कुर्वन्मार्गणैः समवारयत् ॥ ०२९ ॥

तं क्रुद्धः प्रतिविव्याध प्रतिविन्ध्यः शितैः शरैः ।
सिंहलाङ्गूललक्ष्माणं पितुरर्थे व्यवस्थितम् ॥ ०३० ॥

प्रवपन्निव बीजानि बीजकाले नरर्षभ ।
द्रौणायनिर्द्रौपदेयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०३१ ॥

यस्तु शूरतमो राजन्सेनयोरुभयोर्मतः ।
तं पटच्चरहन्तारं लक्ष्मणः समवारयत् ॥ ०३२ ॥

स लक्ष्मणस्येष्वसनं छित्त्वा लक्ष्म च भारत ।
लक्ष्मणे शरजालानि विसृजन्बह्वशोभत ॥ ०३३ ॥

विकर्णस्तु महाप्राज्ञो याज्ञसेनिं शिखण्डिनम् ।
पर्यवारयदायान्तं युवानं समरे युवा ॥ ०३४ ॥

ततस्तमिषुजालेन याज्ञसेनिः समावृणोत् ।
विधूय तद्बाणजालं बभौ तव सुतो बली ॥ ०३५ ॥

अङ्गदोऽभिमुखः शूरमुत्तमौजसमाहवे ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं वत्सदन्तैरवारयत् ॥ ०३६ ॥

स संप्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः ।
सैनिकानां च सर्वेषां तयोश्च प्रीतिवर्धनः ॥ ०३७ ॥

दुर्मुखस्तु महेष्वासो वीरं पुरुजितं बली ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं कुन्तिभोजमवारयत् ॥ ०३८ ॥

स दुर्मुखं भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन व्यताडयत् ।
तस्य तद्विबभौ वक्त्रं सनालमिव पङ्कजम् ॥ ०३९ ॥

कर्णस्तु केकयान्भ्रातॄन्पञ्च लोहितकध्वजान् ।
द्रोणायाभिमुखं याताञ्शरवर्षैरवारयत् ॥ ०४० ॥

ते चैनं भृशसङ्क्रुद्धाः शरव्रातैरवाकिरन् ।
स च तांश्छादयामास शरजालैः पुनः पुनः ॥ ०४१ ॥

नैव कर्णो न ते पञ्च ददृशुर्बाणसंवृताः ।
साश्वसूतध्वजरथाः परस्परशराचिताः ॥ ०४२ ॥

पुत्रस्ते दुर्जयश्चैव जयश्च विजयश्च ह ।
नीलं काश्यं जयं शूरास्त्रयस्त्रीन्प्रत्यवारयन् ॥ ०४३ ॥

तद्युद्धमभवद्घोरमीक्षितृप्रीतिवर्धनम् ।
सिंहव्याघ्रतरक्षूणां यथेभमहिषर्षभैः ॥ ०४४ ॥

क्षेमधूर्तिबृहन्तौ तौ भ्रातरौ सात्वतं युधि ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्ततक्षतुः ॥ ०४५ ॥

तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यद्भुतमिवाभवत् ।
सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने ॥ ०४६ ॥

राजानं तु तथाम्बष्ठमेकं युद्धाभिनन्दिनम् ।
चेदिराजः शरानस्यन्क्रुद्धो द्रोणादवारयत् ॥ ०४७ ॥

तमम्बष्ठोऽस्थिभेदिन्या निरविध्यच्छलाकया ।
स त्यक्त्वा सशरं चापं रथाद्भूमिमथापतत् ॥ ०४८ ॥

वार्धक्षेमिं तु वार्ष्णेयं कृपः शारद्वतः शरैः ।
अक्षुद्रः क्षुद्रकैर्द्रोणात्क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ०४९ ॥

युध्यन्तौ कृपवार्ष्णेयौ येऽपश्यंश्चित्रयोधिनौ ।
ते युद्धसक्तमनसो नान्या बुबुधिरे क्रियाः ॥ ०५० ॥

सौमदत्तिस्तु राजानं मणिमन्तमतन्द्रितम् ।
पर्यवारयदायान्तं यशो द्रोणस्य वर्धयन् ॥ ०५१ ॥

स सौमदत्तेस्त्वरितश्छित्त्वेष्वसनकेतने ।
पुनः पताकां सूतं च छत्रं चापातयद्रथात् ॥ ०५२ ॥

अथाप्लुत्य रथात्तूर्णं यूपकेतुरमित्रहा ।
साश्वसूतध्वजरथं तं चकर्त वरासिना ॥ ०५३ ॥

रथं च स्वं समास्थाय धनुरादाय चापरम् ।
स्वयं यच्छन्हयान्राजन्व्यधमत्पाण्डवीं चमूम् ॥ ०५४ ॥

मुसलैर्मुद्गरैश्चक्रैर्भिण्डिपालैः परश्वधैः ।
पांसुवाताग्निसलिलैर्भस्मलोष्ठतृणद्रुमैः ॥ ०५५ ॥

आरुजन्प्ररुजन्भञ्जन्निघ्नन्विद्रावयन्क्षिपन् ।
सेनां विभीषयन्नायाद्द्रोणप्रेप्सुर्घटोत्कचः ॥ ०५६ ॥

तं तु नानाप्रहरणैर्नानायुद्धविशेषणैः ।

राक्षसं राक्षसः क्रुद्धः समाजघ्ने ह्यलम्बुसः ॥ ०५७ ॥

तयोस्तदभवद्युद्धं रक्षोग्रामणिमुख्ययोः ।
तादृग्यादृक्पुरा वृत्तं शम्बरामरराजयोः ॥ ०५८ ॥

एवं द्वंद्वशतान्यासन्रथवारणवाजिनाम् ।
पदातीनां च भद्रं ते तव तेषां च सङ्कुलम् ॥ ०५९ ॥

नैतादृशो दृष्टपूर्वः सङ्ग्रामो नैव च श्रुतः ।
द्रोणस्याभावभावेषु प्रसक्तानां यथाभवत् ॥ ०६० ॥

इदं घोरमिदं चित्रमिदं रौद्रमिति प्रभो ।
तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रततानि बहूनि च ॥ ०६१ ॥

अध्याय ०२५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तेष्वेवं संनिवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः ।
कथं युयुधिरे पार्था मामकाश्च तरस्विनः ॥ ००१ ॥

किमर्जुनश्चाप्यकरोत्संशप्तकबलं प्रति ।
संशप्तका वा पार्थस्य किमकुर्वत सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथा तेषु निवृत्तेषु प्रत्युद्यातेषु भागशः ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमं नागानीकेन ते सुतः ॥ ००३ ॥

स नाग इव नागेन गोवृषेणेव गोवृषः ।
समाहूतः स्वयं राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत् ॥ ००४ ॥

स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चान्वितः ।
अभिनत्कुञ्जरानीकमचिरेणैव मारिष ॥ ००५ ॥

ते गजा गिरिसङ्काशाः क्षरन्तः सर्वतो मदम् ।
भीमसेनस्य नाराचैर्विमुखा विमदीकृताः ॥ ००६ ॥

विधमेदभ्रजालानि यथा वायुः समन्ततः ।
व्यधमत्तान्यनीकानि तथैव पवनात्मजः ॥ ००७ ॥

स तेषु विसृजन्बाणान्भीमो नागेष्वशोभत ।
भुवनेष्विव सर्वेषु गभस्तीनुदितो रविः ॥ ००८ ॥

ते भीमबाणैः शतशः संस्यूता विबभुर्गजाः ।
गभस्तिभिरिवार्कस्य व्योम्नि नानाबलाहकाः ॥ ००९ ॥

तथा गजानां कदनं कुर्वाणमनिलात्मजम् ।
क्रुद्धो दुर्योधनोऽभ्येत्य प्रत्यविध्यच्छितैः शरैः ॥ ०१० ॥

ततः क्षणेन क्षितिपं क्षतजप्रतिमेक्षणः ।
क्षयं निनीषुर्निशितैर्भीमो विव्याध पत्रिभिः ॥ ०११ ॥

स शरार्पितसर्वाङ्गः क्रुद्धो विव्याध पाण्डवम् ।
नाराचैरर्करश्म्याभैर्भीमसेनं स्मयन्निव ॥ ०१२ ॥

तस्य नागं मणिमयं रत्नचित्रं ध्वजे स्थितम् ।
भल्लाभ्यां कार्मुकं चैव क्षिप्रं चिच्छेद पाण्डवः ॥ ०१३ ॥

दुर्योधनं पीड्यमानं दृष्ट्वा भीमेन मारिष ।
चुक्षोभयिषुरभ्यागादङ्गो मातङ्गमास्थितः ॥ ०१४ ॥

तमापतन्तं मातङ्गमम्बुदप्रतिमस्वनम् ।
कुम्भान्तरे भीमसेनो नाराचेनार्दयद्भृशम् ॥ ०१५ ॥

तस्य कायं विनिर्भिद्य ममज्ज धरणीतले ।
ततः पपात द्विरदो वज्राहत इवाचलः ॥ ०१६ ॥

तस्यावर्जितनागस्य म्लेच्छस्यावपतिष्यतः ।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन क्षिप्रकारी वृकोदरः ॥ ०१७ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे संप्राद्रवत सा चमूः ।
संभ्रान्ताश्वद्विपरथा पदातीनवमृद्नती ॥ ०१८ ॥

तेष्वनीकेषु सर्वेषु विद्रवत्सु समन्ततः ।
प्राग्ज्योतिषस्ततो भीमं कुञ्जरेण समाद्रवत् ॥ ०१९ ॥

येन नागेन मघवानजयद्दैत्यदानवान् ।
स नागप्रवरो भीमं सहसा समुपाद्रवत् ॥ ०२० ॥

श्रवणाभ्यामथो पद्भ्यां संहतेन करेण च ।
व्यावृत्तनयनः क्रुद्धः प्रदहन्निव पाण्डवम् ॥ ०२१ ॥

ततः सर्वस्य सैन्यस्य नादः समभवन्महान् ।
हा हा विनिहतो भीमः कुञ्जरेणेति मारिष ॥ ०२२ ॥

तेन नादेन वित्रस्ता पाण्डवानामनीकिनी ।
सहसाभ्यद्रवद्राजन्यत्र तस्थौ वृकोदरः ॥ ०२३ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा वृकोदरम् ।

भगदत्तं सपाञ्चालः सर्वतः समवारयत् ॥ ०२४ ॥

तं रथै रथिनां श्रेष्ठाः परिवार्य समन्ततः ।
अवाकिरञ्शरैस्तीक्ष्णैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

स विघातं पृषत्कानामङ्कुशेन समाचरन् ।
गजेन पाण्डुपाञ्चालान्व्यधमत्पर्वतेश्वरः ॥ ०२६ ॥

तदद्भुतमपश्याम भगदत्तस्य संयुगे ।
तथा वृद्धस्य चरितं कुञ्जरेण विशां पते ॥ ०२७ ॥

ततो राजा दशार्णानां प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ।
तिर्यग्यातेन नागेन समदेनाशुगामिना ॥ ०२८ ॥

तयोर्युद्धं समभवन्नागयोर्भीमरूपयोः ।
सपक्षयोः पर्वतयोर्यथा सद्रुमयोः पुरा ॥ ०२९ ॥

प्राग्ज्योतिषपतेर्नागः संनिपत्यापवृत्य च ।
पार्श्वे दशार्णाधिपतेर्भित्त्वा नागमपातयत् ॥ ०३० ॥

तोमरैः सूर्यरश्म्याभैर्भगदत्तोऽथ सप्तभिः ।
जघान द्विरदस्थं तं शत्रुं प्रचलितासनम् ॥ ०३१ ॥

उपसृत्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः ।
रथानीकेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ०३२ ॥

स कुञ्जरस्थो रथिभिः शुशुभे सर्वतो वृतः ।
पर्वते वनमध्यस्थो ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ०३३ ॥

मण्डलं सर्वतः श्लिष्टं रथिनामुग्रधन्विनाम् ।
किरतां शरवर्षाणि स नागः पर्यवर्तत ॥ ०३४ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा परिगृह्य द्विपर्षभम् ।
प्रेषयामास सहसा युयुधानरथं प्रति ॥ ०३५ ॥

शिनेः पौत्रस्य तु रथं परिगृह्य महाद्विपः ।
अभिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाक्रमत् ॥ ०३६ ॥

बृहतः सैन्धवानश्वान्समुत्थाप्य तु सारथिः ।
तस्थौ सात्यकिमासाद्य संप्लुतस्तं रथं पुनः ॥ ०३७ ॥

स तु लब्ध्वान्तरं नागस्त्वरितो रथमण्डलात् ।
निश्चक्राम ततः सर्वान्परिचिक्षेप पार्थिवान् ॥ ०३८ ॥

ते त्वाशुगतिना तेन त्रास्यमाना नरर्षभाः ।
तमेकं द्विरदं संख्ये मेनिरे शतशो नृपाः ॥ ०३९ ॥

ते गजस्थेन काल्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवाः ।
ऐरावतस्थेन यथा देवराजेन दानवाः ॥ ०४० ॥

तेषां प्रद्रवतां भीमः पाञ्चालानामितस्ततः ।
गजवाजिकृतः शब्दः सुमहान्समजायत ॥ ०४१ ॥

भगदत्तेन समरे काल्यमानेषु पाण्डुषु ।
प्राग्ज्योतिषमभिक्रुद्धः पुनर्भीमः समभ्ययात् ॥ ०४२ ॥

तस्याभिद्रवतो वाहान्हस्तमुक्तेन वारिणा ।
सिक्त्वा व्यत्रासयन्नागस्ते पार्थमहरंस्ततः ॥ ०४३ ॥

ततस्तमभ्ययात्तूर्णं रुचिपर्वाकृतीसुतः ।
समुक्षञ्शरवर्षेण रथस्थोऽन्तकसंनिभः ॥ ०४४ ॥

ततो रुचिरपर्वाणं शरेण नतपर्वणा ।
सुपर्वा पर्वतपतिर्निन्ये वैवस्वतक्षयम् ॥ ०४५ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे सौभद्रो द्रौपदीसुताः ।
चेकितानो धृष्टकेतुर्युयुत्सुश्चार्दयन्द्विपम् ॥ ०४६ ॥

त एनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदाः ।
सिषिचुर्भैरवान्नादान्विनदन्तो जिघांसवः ॥ ०४७ ॥

ततः पार्ष्ण्यङ्कुशाङ्गुष्ठैः कृतिना चोदितो द्विपः ।
प्रसारितकरः प्रायात्स्तब्धकर्णेक्षणो द्रुतम् ॥ ०४८ ॥

सोऽधिष्ठाय पदा वाहान्युयुत्सोः सूतमारुजत् ।
पुत्रस्तु तव संभ्रान्तः सौभद्रस्याप्लुतो रथम् ॥ ०४९ ॥

स कुञ्जरस्थो विसृजन्निषूनरिषु पार्थिवः ।
बभौ रश्मीनिवादित्यो भुवनेषु समुत्सृजन् ॥ ०५० ॥

तमार्जुनिर्द्वादशभिर्युयुत्सुर्दशभिः शरैः ।
त्रिभिस्त्रिभिर्द्रौपदेया धृष्टकेतुश्च विव्यधुः ॥ ०५१ ॥

सोऽरियत्नार्पितैर्बाणैराचितो द्विरदो बभौ ।
संस्यूत इव सूर्यस्य रश्मिभिर्जलदो महान् ॥ ०५२ ॥

नियन्तुः शिल्पयत्नाभ्यां प्रेषितोऽरिशरार्दितः ।
परिचिक्षेप तान्नागः स रिपून्सव्यदक्षिणम् ॥ ०५३ ॥

गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ।
आवेष्टयत तां सेनां भगदत्तस्तथा मुहुः ॥ ०५४ ॥

क्षिप्रं श्येनाभिपन्नानां वायसानामिव स्वनः ।

बभूव पाण्डवेयानां भृशं विद्रवतां स्वनः ॥ ०५५ ॥

स नागराजः प्रवराङ्कुशाहतः ; पुरा सपक्षोऽद्रिवरो यथा नृप ।
भयं तथा रिपुषु समादधद्भृशं ; वणिग्गणानां क्षुभितो यथार्णवः ॥ ०५६ ॥

ततो ध्वनिर्द्विरदरथाश्वपार्थिवै ;र्भयाद्द्रवद्भिर्जनितोऽतिभैरवः ।
क्षितिं वियद्द्यां विदिशो दिशस्तथा ; समावृणोत्पार्थिव संयुगे तदा ॥ ०५७ ॥

स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो ; भृशं जगाहे द्विषतामनीकिनीम् ।
पुरा सुगुप्तां विबुधैरिवाहवे ; विरोचनो देववरूथिनीमिव ॥ ०५८ ॥

भृशं ववौ ज्वलनसखो वियद्रजः ; समावृणोन्मुहुरपि चैव सैनिकान् ।
तमेकनागं गणशो यथा गजाः ; समन्ततो द्रुतमिव मेनिरे जनाः ॥ ०५९ ॥

अध्याय ०२६

सञ्जय उवाच ॥

यन्मां पार्थस्य सङ्ग्रामे कर्माणि परिपृच्छसि ।
तच्छृणुष्व महाराज पार्थो यदकरोन्मृधे ॥ ००१ ॥

रजो दृष्ट्वा समुद्भूतं श्रुत्वा च गजनिस्वनम् ।
भज्यतां भगदत्तेन कौन्तेयः कृष्णमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन ।
त्वरमाणोऽभ्यतिक्रान्तो ध्रुवं तस्यैष निस्वनः ॥ ००३ ॥

इन्द्राद्‌नवरः संख्ये गजयानविशारदः ।
प्रथमो वा द्वितीयो वा पृथिव्यामिति मे मतिः ॥ ००४ ॥

स चापि द्विरदश्रेष्ठः सदाप्रतिगजो युधि ।
सर्वशब्दातिगः संख्ये कृतकर्मा जितक्लमः ॥ ००५ ॥

सहः शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डवबलं व्यक्तमद्यैको नाशयिष्यति ॥ ००६ ॥

न चावाभ्यामृतेऽन्योऽस्ति शक्तस्तं प्रतिबाधितुम् ।
त्वरमाणस्ततो याहि यतः प्राग्ज्योतिषाधिपः ॥ ००७ ॥

शक्रसख्याद्द्विपबलैर्वयसा चापि विस्मितम् ।
अद्यैनं प्रेषयिष्यामि बलहन्तुः प्रियातिथिम् ॥ ००८ ॥

वचनादथ कृष्णस्तु प्रययौ सव्यसाचिनः ।
दार्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी ॥ ००९ ॥

तं प्रयान्तं ततः पश्चादाह्वयन्तो महारथाः ।
संशप्तकाः समारोहन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ०१० ॥

दशैव तु सहस्राणि त्रिगर्तानां नराधिप ।
चत्वारि तु सहस्राणि वासुदेवस्य येऽनुगाः ॥ ०११ ॥

दार्यमाणां चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ।
आह्वयमानस्य च तैरभवद्धृदयं द्विधा ॥ ०१२ ॥

किं नु श्रेयस्करं कर्म भवेदिति विचिन्तयन् ।
इतो वा विनिवर्तेयं गच्छेयं वा युधिष्ठिरम् ॥ ०१३ ॥

तस्य बुद्ध्या विचार्यैतदर्जुनस्य कुरूद्वह ।

अभवद्भूयसी बुद्धिः संशप्तकवधे स्थिरा ॥ ०१४ ॥

स संनिवृत्तः सहसा कपिप्रवरकेतनः ।
एको रथसहस्राणि निहन्तुं वासवी रणे ॥ ०१५ ॥

सा हि दुर्योधनस्यासीन्मतिः कर्णस्य चोभयोः ।
अर्जुनस्य वधोपाये तेन द्वैधमकल्पयत् ॥ ०१६ ॥

स तु संवर्तयामास द्वैधीभावेन पाण्डवः ।
रथेन तु रथाग्र्याणामकरोत्तां मृषा तदा ॥ ०१७ ॥

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
व्यसृजन्नर्जुने राजन्संशप्तकमहारथाः ॥ ०१८ ॥

नैव कुन्तीसुतः पार्थो नैव कृष्णो जनार्दनः ।
न हया न रथो राजन्दृश्यन्ते स्म शरैश्चिताः ॥ ०१९ ॥

यदा मोहमनुप्राप्तः सस्वेदश्च जनार्दनः ।
ततस्तान्प्रायशः पार्थो वज्रास्त्रेण निजघ्निवान् ॥ ०२० ॥

शतशः पाणयश्छिन्नाः सेषुज्यातलकार्मुकाः ।
केतवो वाजिनः सूता रथिनश्चापतन्क्षितौ ॥ ०२१ ॥

द्रुमाचलाग्राम्बुधरैः समरूपाः सुकल्पिताः ।
हतारोहाः क्षितौ पेतुर्द्विपाः पार्थशराहताः ॥ ०२२ ॥

विप्रविद्धकुथावल्गाश्छिन्नभाण्डाः परासवः ।
सारोहास्तुरगाः पेतुर्मथिताः पार्थमार्गणैः ॥ ०२३ ॥

सर्ष्टिचर्मासिनखराः समुद्गरपरश्वधाः ।
संछिन्ना बाहवः पेतुर्नृणां भल्लैः किरीटिना ॥ ०२४ ॥

बालादित्याम्बुजेन्दूनां तुल्यरूपाणि मारिष ।
संछिन्नान्यर्जुनशरैः शिरांस्युर्वीं प्रपेदिरे ॥ ०२५ ॥

जज्वालालङ्कृतैः सेना पत्रिभिः प्राणभोजनैः ।
नानालिङ्गैस्तदामित्रान्क्रुद्धे निघ्नति फल्गुने ॥ ०२६ ॥

क्षोभयन्तं तदा सेनां द्विरदं नलिनीमिव ।
धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ ०२७ ॥

दृष्ट्वा तत्कर्म पार्थस्य वासवस्येव माधवः ।
विस्मयं परमं गत्वा तलमाहत्य पूजयत् ॥ ०२८ ॥

ततः संशप्तकान्हत्वा भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः ।
भगदत्ताय याहीति पार्थः कृष्णमचोदयत् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०२७

सञ्जय उवाच ॥

यियासतस्ततः कृष्णः पार्थस्याश्वान्मनोजवान् ।
अप्रैषीद्धेमसंछन्नान्द्रोणानीकाय पाण्डुरान् ॥ ००१ ॥

तं प्रयान्तं कुरुश्रेष्ठं स्वांस्त्रातुं द्रोणतापितान् ।
सुशर्मा भ्रातृभिः सार्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ ००२ ॥

ततः श्वेतहयः कृष्णमब्रवीदजितं जयः ।

एष मां भ्रातृभिः सार्धं सुशर्माह्वयतेऽच्युत ॥ ००३ ॥

दीर्यते चोत्तरेणैतत्सैन्यं नः शत्रुसूदन ।
द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य कृतं संशप्तकैरिदम् ॥ ००४ ॥

किं नु संशप्तकान्हन्मि स्वान्रक्षाम्यहितार्दितान् ।
इति मे त्वं मतं वेत्थ तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ००५ ॥

एवमुक्तस्तु दाशार्हः स्यन्दनं प्रत्यवर्तयत् ।
येन त्रिगर्ताधिपतिः पाण्डवं समुपाह्वयत् ॥ ००६ ॥

ततोऽर्जुनः सुशर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजं धनुश्चास्य तथा क्षुराभ्यां समकृन्तत ॥ ००७ ॥

त्रिगर्ताधिपतेश्चापि भ्रातरं षड्भिरायसैः ।
साश्वं ससूतं त्वरितः पार्थः प्रैषीद्यमक्षयम् ॥ ००८ ॥

ततो भुजगसङ्काशां सुशर्मा शक्तिमायसीम् ।
चिक्षेपार्जुनमादिश्य वासुदेवाय तोमरम् ॥ ००९ ॥

शक्तिं त्रिभिः शरैश्छित्त्वा तोमरं त्रिभिरर्जुनः ।
सुशर्माणं शरव्रातैर्मोहयित्वा न्यवर्तत ॥ ०१० ॥

तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षशरौघिणम् ।
राजंस्तावकसैन्यानां नोग्रं कश्चिदवारयत् ॥ ०११ ॥

ततो धनञ्जयो बाणैस्तत एव महारथान् ।
आयाद्विनिघ्नन्कौरव्यान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ०१२ ॥

तस्य वेगमसह्यं तु कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
नाशक्नुवंस्ते संसोढुं स्पर्शमग्नेरिव प्रजाः ॥ ०१३ ॥

संवेष्टयन्ननीकानि शरवर्षेण पाण्डवः ।
सुपर्णपातवद्राजन्नायात्प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ ०१४ ॥

यत्तदानामयज्जिष्णुर्भरतानामपायिनाम् ।
धनुः क्षेमकरं संख्ये द्विषतामश्रुवर्धनम् ॥ ०१५ ॥

तदेव तव पुत्रस्य राजन्दुर्द्यूतदेविनः ।
कृते क्षत्रविनाशाय धनुरायच्छदर्जुनः ॥ ०१६ ॥

तथा विक्षोभ्यमाणा सा पार्थेन तव वाहिनी ।
व्यदीर्यत महाराज नौरिवासाद्य पर्वतम् ॥ ०१७ ॥

ततो दश सहस्राणि न्यवर्तन्त धनुष्मताम् ।
मतिं कृत्वा रणे क्रुद्धा वीरा जयपराजये ॥ ०१८ ॥

व्यपेतहृदयत्रास आपद्धर्मातिगो रथः ।
आर्छत्पार्थो गुरुं भारं सर्वभारसहो युधि ॥ ०१९ ॥

यथा नडवनं क्रुद्धः प्रभिन्नः षष्टिहायनः ।
मृद्गीयात्तद्वदायस्तः पार्थोऽमृद्गाच्चमूं तव ॥ ०२० ॥

तस्मिन्प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिपः ।
तेन नागेन सहसा धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ ०२१ ॥

तं रथेन नरव्याघ्रः प्रत्यगृह्णादभीतवत् ।
स संनिपातस्तुमुलो बभूव रथनागयोः ॥ ०२२ ॥

कल्पिताभ्यां यथाशास्त्रं रथेन च गजेन च ।
सङ्ग्रामे चेरतुर्वीरौ भगदत्तधनञ्जयौ ॥ ०२३ ॥

ततो जीमूतसङ्काशान्नागादिन्द्र इवाभिभूः ।
अभ्यवर्षच्छरौघेण भगदत्तो धनञ्जयम् ॥ ०२४ ॥

स चापि शरवर्षं तच्छरवर्षेण वासविः ।
अप्राप्तमेव चिच्छेद भगदत्तस्य वीर्यवान् ॥ ०२५ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा शरवर्षं निवार्य तत् ।
शरैर्जघ्ने महाबाहुं पार्थं कृष्णं च भारत ॥ ०२६ ॥

ततः स शरजालेन महताभ्यवकीर्य तौ ।
चोदयामास तं नागं वधायाच्युतपार्थयोः ॥ ०२७ ॥

तमापतन्तं द्विरदं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तकम् ।
चक्रेऽपसव्यं त्वरितः स्यन्दनेन जनार्दनः ॥ ०२८ ॥

संप्राप्तमपि नेयेष परावृत्तं महाद्विपम् ।
सारोहं मृत्युसात्कर्तुं स्मरन्धर्मं धनञ्जयः ॥ ०२९ ॥

स तु नागो द्विपरथान्हयांश्चारुज्य मारिष ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय ततोऽक्रुध्यद्धनञ्जयः ॥ ०३० ॥

अध्याय ०२८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा क्रुद्धः किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः ।
प्राग्ज्योतिषो वा पार्थस्य तन्मे शंस यथातथम् ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

प्राग्ज्योतिषेण संसक्तावुभौ दाशार्हपाण्डवौ ।
मृत्योरिवान्तिकं प्राप्तौ सर्वभूतानि मेनिरे ॥ ००२ ॥

तथा हि शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो ।
भगदत्तो गजस्कन्धात्कृष्णयोः स्यन्दनस्थयोः ॥ ००३ ॥

अथ कार्ष्णायसैर्बाणैः पूर्णकार्मुकनिःसृतैः ।
अविध्यद्देवकीपुत्रं हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ००४ ॥

अग्निस्पर्शसमास्तीक्ष्णा भगदत्तेन चोदिताः ।
निर्भिद्य देवकीपुत्रं क्षितिं जग्मुः शरास्ततः ॥ ००५ ॥

तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा शरावापं निहत्य च ।
लाडयन्निव राजानं भगदत्तमयोधयत् ॥ ००६ ॥

सोऽर्करश्मिनिभांस्तीक्ष्णांस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
प्रेरयत्सव्यसाची तांस्त्रिधैकैकमथाच्छिनत् ॥ ००७ ॥

ततो नागस्य तद्वर्म व्यधमत्पाकशासनिः ।
शरजालेन स बभौ व्यभ्रः पर्वतराडिव ॥ ००८ ॥

ततः प्राग्ज्योतिषः शक्तिं हेमदण्डामयस्मयीम् ।
व्यसृजद्वासुदेवाय द्विधा तामर्जुनोऽच्छिनत् ॥ ००९ ॥

ततश्छत्रं ध्वजं चैव छित्त्वा राज्ञोऽर्जुनः शरैः ।
विव्याध दशभिस्तूर्णमुत्स्मयन्पर्वताधिपम् ॥ ०१० ॥

सोऽतिविद्धोऽर्जुनशरैः सुपुङ्खैः कङ्कपत्रिभिः ।

भगदत्तस्ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ०११ ॥

व्यसृजत्तोमरान्मूर्ध्नि श्वेताश्वस्योन्ननाद च ।
तैरर्जुनस्य समरे किरीटं परिवर्तितम् ॥ ०१२ ॥

परिवृत्तं किरीटं तं यमयन्नेव फल्गुनः ।
सुदृष्टः क्रियतां लोक इति राजानमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तस्तु सङ्क्रुद्धः शरवर्षेण पाण्डवम् ।
अभ्यवर्षत्सगोविन्दं धनुरादाय भास्वरम् ॥ ०१४ ॥

तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान्संनिकृत्य च ।
त्वरमाणो द्विसप्तत्या सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ०१५ ॥

विद्धस्तथाप्यव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् ।
अभिमन्त्र्याङ्कुशं क्रुद्धो व्यसृजत्पाण्डवोरसि ॥ ०१६ ॥

विसृष्टं भगदत्तेन तदस्त्रं सर्वघातकम् ।
उरसा प्रतिजग्राह पार्थं संछाद्य केशवः ॥ ०१७ ॥

वैजयन्त्यभवन्माला तदस्त्रं केशवोरसि ।
ततोऽर्जुनः क्लान्तमनाः केशवं प्रत्यभाषत ॥ ०१८ ॥

अयुध्यमानस्तुरगान्संयन्तास्मि जनार्दन ।
इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिज्ञां स्वां न रक्षसि ॥ ०१९ ॥

यद्यहं व्यसनी वा स्यामशक्तो वा निवारणे ।
ततस्त्वयैवं कार्यं स्यान्न तु कार्यं मयि स्थिते ॥ ०२० ॥

सबाणः सधनुश्चाहं ससुरासुरमानवान् ।
शक्तो लोकानिमाञ्जेतुं तच्चापि विदितं तव ॥ ०२१ ॥

ततोऽर्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचार्थवद्वचः ।
शृणु गुह्यमिदं पार्थ यथा वृत्तं पुरानघ ॥ ०२२ ॥

चतुर्मूर्तिरहं शश्वल्लोकत्राणार्थमुद्यतः ।
आत्मानं प्रविभज्येह लोकानां हितमादधे ॥ ०२३ ॥

एका मूर्तिस्तपश्चर्यां कुरुते मे भुवि स्थिता ।
अपरा पश्यति जगत्कुर्वाणं साध्वसाधुनी ॥ ०२४ ॥

अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता ।
शेते चतुर्थी त्वपरा निद्रां वर्षसहस्रिकाम् ॥ ०२५ ॥

यासौ वर्षसहस्रान्ते मूर्तिरुत्तिष्ठते मम ।
वरार्हेभ्यो वराञ्श्रेष्ठांस्तस्मिन्काले ददाति सा ॥ ०२६ ॥

तं तु कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवी तदा ।
प्रायाचत वरं यं मां नरकार्थाय तं शृणु ॥ ०२७ ॥

देवानामसुराणां च अवध्यस्तनयोऽस्तु मे ।
उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे त्वं दातुमर्हसि ॥ ०२८ ॥

एवं वरमहं श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा ।
अमोघमस्त्रमददं वैष्णवं तदहं पुरा ॥ ०२९ ॥

अवोचं चैतदस्त्रं वै ह्यमोघं भवतु क्षमे ।
नरकस्याभिरक्षार्थं नैनं कश्चिद्वधिष्यति ॥ ०३० ॥

अनेनास्त्रेण ते गुप्तः सुतः परबलार्दनः ।
भविष्यति दुराधर्षः सर्वलोकेषु सर्वदा ॥ ०३१ ॥

तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा मनस्विनी ।
स चाप्यासीद्दुराधर्षो नरकः शत्रुतापनः ॥ ०३२ ॥

तस्मात्प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रं पार्थ मामकम् ।
नास्यावध्योऽस्ति लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ॥ ०३३ ॥

तन्मया त्वत्कृतेनैतदन्यथा व्यपनाशितम् ।
वियुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् ॥ ०३४ ॥

वैरिणं युधि दुर्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम् ।
यथाहं जघ्निवान्पूर्वं हितार्थं नरकं तथा ॥ ०३५ ॥

एवमुक्तस्ततः पार्थः केशवेन महात्मना ।
भगदत्तं शितैर्बाणैः सहसा समवाकिरत् ॥ ०३६ ॥

ततः पार्थो महाबाहुरसंभ्रान्तो महामनाः ।
कुम्भयोरन्तरे नागं नाराचेन समार्पयत् ॥ ०३७ ॥

समासाद्य तु तं नागं बाणो वज्र इवाचलम् ।
अभ्यगात्सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ॥ ०३८ ॥

स तु विष्टभ्य गात्राणि दन्ताभ्यामवनिं ययौ ।
नदन्नार्तस्वरं प्राणानुत्ससर्ज महाद्विपः ॥ ०३९ ॥

ततश्चन्द्रार्धबिम्बेन शरेण नतपर्वणा ।
बिभेद हृदयं राज्ञो भगदत्तस्य पाण्डवः ॥ ०४० ॥

स भिन्नहृदयो राजा भगदत्तः किरीटिना ।
शरासनं शरांश्चैव गतासुः प्रमुमोच ह ॥ ०४१ ॥

शिरसस्तस्य विभ्रष्टः पपात च वराङ्कुशः ।

नालताडनविभ्रष्टं पलाशं नलिनादिव ॥ ०४२ ॥

स हेममाली तपनीयभाण्डा ;त्पपात नागाद्गिरिसंनिकाशात् ।
सुपुष्पितो मारुतवेगरुग्णो ; महीधराग्रादिव कर्णिकारः ॥ ०४३ ॥

निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं ; सखायमिन्द्रस्य तथैन्द्रिराहवे ।
ततोऽपरांस्तव जयकाङ्क्षिणो नरा ;न्बभञ्ज वायुर्बलवान्द्रुमानिव ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०२९

सञ्जय उवाच ॥

प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितौजसम् ।
हत्वा प्राग्ज्योतिषं पार्थः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ००१ ॥

ततो गान्धारराजस्य सुतौ परपुरञ्जयौ ।
आर्छेतामर्जुनं संख्ये भ्रातरौ वृषकाचलौ ॥ ००२ ॥

तौ समेत्यार्जुनं वीरौ पुरः पश्चाच्च धन्विनौ ।
अविध्येतां महावेगैर्निशितैराशुगैर्भृशम् ॥ ००३ ॥

वृषकस्य हयान्सूतं धनुश्छत्रं रथं ध्वजम् ।
तिलशो व्यधमत्पार्थः सौबलस्य शितैः शरैः ॥ ००४ ॥

ततोऽर्जुनः शरव्रातैर्नानाप्रहरणैरपि ।
गान्धारान्व्याकुलांश्चक्रे सौबलप्रमुखान्पुनः ॥ ००५ ॥

ततः पञ्चशतान्वीरान्गान्धारानुद्यतायुधान् ।

प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्रुद्धो बाणैर्धनञ्जयः ॥ ००६ ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवतीर्य महाभुजः ।
आरुरोह रथं भ्रातुरन्यच्च धनुराददे ॥ ००७ ॥

तावेकरथमारूढौ भ्रातरौ वृषकाचलौ ।
शरवर्षेण बीभत्सुमविध्येतां पुनः पुनः ॥ ००८ ॥

स्यालौ तव महात्मानौ राजानौ वृषकाचलौ ।
भृशं निजघ्नतुः पार्थमिन्द्रं वृत्रबलाविव ॥ ००९ ॥

लब्धलक्ष्यौ तु गान्धारावहतां पाण्डवं पुनः ।
निदाघवार्षिकौ मासौ लोकं घर्माम्बुभिर्यथा ॥ ०१० ॥

तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृषकाचलौ ।
संश्लिष्टाङ्गौ स्थितौ राजञ्जघानैकेषुणार्जुनः ॥ ०११ ॥

तौ रथात्सिंहसङ्काशौ लोहिताक्षौ महाभुजौ ।
गतासू पेततुर्वीरौ सोदर्यावेकलक्षणौ ॥ ०१२ ॥

तयोर्देहौ रथाद्भूमिं गतौ बन्धुजनप्रियौ ।
यशो दश दिशः पुण्यं गमयित्वा व्यवस्थितौ ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वा विनिहतौ संख्ये मातुलावपलायिनौ ।
भृशं मुमुचुरश्रूणि पुत्रास्तव विशां पते ॥ ०१४ ॥

निहतौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मायाशतविशारदः ।
कृष्णौ संमोहयन्मायां विदधे शकुनिस्ततः ॥ ०१५ ॥

लगुडायोगुडाश्मानः शतघ्न्यश्च सशक्तयः ।
गदापरिघनिस्त्रिंशशूलमुद्गरपट्टिशाः ॥ ०१६ ॥

सकम्पनर्ष्टिनखरा मुसलानि परश्वधाः ।
क्षुराः क्षुरप्रनालीका वत्सदन्तास्त्रिसंधिनः ॥ ०१७ ॥

चक्राणि विशिखाः प्रासा विविधान्यायुधानि च ।
प्रपेतुः सर्वतो दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यश्चार्जुनं प्रति ॥ ०१८ ॥

खरोष्ट्रमहिषाः सिंहा व्याघ्राः सृमरचिल्लिकाः ।
ऋक्षाः सालावृका गृध्राः कपयोऽथ सरीसृपाः ॥ ०१९ ॥

विविधानि च रक्षांसि क्षुधितान्यर्जुनं प्रति ।
सङ्क्रुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि वयांसि च ॥ ०२० ॥

ततो दिव्यास्त्रविच्छूरः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
विसृजन्निषुजालानि सहसा तान्यताडयत् ॥ ०२१ ॥

ते हन्यमानाः शूरेण प्रवरैः सायकैर्दृढैः ।
विरुवन्तो महारावान्विनेशुः सर्वतो हताः ॥ ०२२ ॥

ततस्तमः प्रादुरभूदर्जुनस्य रथं प्रति ।
तस्माच्च तमसो वाचः क्रूराः पार्थमभर्त्सयन् ॥ ०२३ ॥

तत्तमोऽस्त्रेण महता ज्योतिषेणार्जुनोऽवधीत् ।
हते तस्मिञ्जलौघास्तु प्रादुरासन्भयानकाः ॥ ०२४ ॥

अम्भसस्तस्य नाशार्थमादित्यास्त्रमथार्जुनः ।
प्रायुङ्क्ताम्भस्ततस्तेन प्रायशोऽस्त्रेण शोषितम् ॥ ०२५ ॥

एवं बहुविधा मायाः सौबलस्य कृताः कृताः ।
जघानास्त्रबलेनाशु प्रहसन्नर्जुनस्तदा ॥ ०२६ ॥

तथा हतासु मायासु त्रस्तोऽर्जुनशराहतः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः शकुनिः प्राकृतो यथा ॥ ०२७ ॥

ततोऽर्जुनोऽस्त्रविच्छ्रैष्ठ्यं दर्शयन्नात्मनोऽरिषु ।
अभ्यवर्षच्छरौघेण कौरवाणामनीकिनीम् ॥ ०२८ ॥

सा हन्यमाना पार्थेन पुत्रस्य तव वाहिनी ।
द्वैधीभूता महाराज गङ्गेवासाद्य पर्वतम् ॥ ०२९ ॥

द्रोणमेवान्वपद्यन्त केचित्तत्र महारथाः ।
केचिद्दुर्योधनं राजन्नर्द्यमानाः किरीटिना ॥ ०३० ॥

नापश्याम ततस्त्वेतत्सैन्यं वै तमसावृतम् ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया ॥ ०३१ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वादित्राणां च निस्वनम् ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषो व्यतिक्रम्यास्पृशद्दिवम् ॥ ०३२ ॥

ततः पुनर्दक्षिणतः सङ्ग्रामश्चित्रयोधिनाम् ।
सुयुद्धमर्जुनस्यासीदहं तु द्रोणमन्वगाम् ॥ ०३३ ॥

नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां तव भारत ।
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ०३४ ॥

तं वासवमिवायान्तं भूरिवर्षशरौघिणम् ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं नोग्रं कश्चिदवारयत् ॥ ०३५ ॥

ते हन्यमानाः पार्थेन त्वदीया व्यथिता भृशम् ।
स्वानेव बहवो जघ्नुर्विद्रवन्तस्ततस्ततः ॥ ०३६ ॥

तेऽर्जुनेन शरा मुक्ताः कङ्कपत्रास्तनुच्छिदः ।

शलभा इव संपेतुः संवृण्वाना दिशो दश ॥ ०३७ ॥

तुरगं रथिनं नागं पदातिमपि मारिष ।
विनिर्भिद्य क्षितिं जग्मुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ०३८ ॥

न च द्वितीयं व्यसृजत्कुञ्जराश्वनरेषु सः ।
पृथगेकशरारुग्णा निपेतुस्ते गतासवः ॥ ०३९ ॥

हतैर्मनुष्यैस्तुरगैश्च सर्वतः ; शराभिवृष्टैर्द्विरदैश्च पातितैः ।
तदा श्वगोमायुबडाभिनादितं ; विचित्रमायोधशिरो बभूव ह ॥ ०४० ॥

पिता सुतं त्यजति सुहृद्वरं सुहृ ;त्तथैव पुत्रः पितरं शरातुरः ।
स्वरक्षणे कृतमतयस्तदा जना ;स्त्यजन्ति वाहानपि पार्थपीडिताः ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०३०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्रेण सञ्जय ।
चलितानां द्रुतानां च कथमासीन्मनो हि वः ॥ ००१ ॥

अनीकानां प्रभग्नानां व्यवस्थानमपश्यताम् ।
दुष्करं प्रतिसंधानं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथापि तव पुत्रस्य प्रियकामा विशां पते ।
यशः प्रवीरा लोकेषु रक्षन्तो द्रोणमन्वयुः ॥ ००३ ॥

समुद्यतेषु शस्त्रेषु संप्राप्ते च युधिष्ठिरे ।
अकुर्वन्नार्यकर्माणि भैरवे सत्यभीतवत् ॥ ००४ ॥

अन्तरं भीमसेनस्य प्रापतन्नमितौजसः ।
सात्यकेश्चैव शूरस्य धृष्टद्युम्नस्य चाभिभो ॥ ००५ ॥

द्रोणं द्रोणमिति क्रूराः पाञ्चालाः समचोदयन् ।
मा द्रोणमिति पुत्रास्ते कुरून्सर्वानचोदयन् ॥ ००६ ॥

द्रोणं द्रोणमिति ह्येके मा द्रोणमिति चापरे ।
कुरूणां पाण्डवानां च द्रोणद्यूतमवर्तत ॥ ००७ ॥

यं यं स्म भजते द्रोणः पाञ्चालानां रथव्रजम् ।
तत्र तत्र स्म पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नोऽथ धीयते ॥ ००८ ॥

यथाभागविपर्यासे सङ्ग्रामे भैरवे सति ।
वीराः समासदन्वीरानगच्छन्भीरवः परान् ॥ ००९ ॥

अकम्पनीयाः शत्रूणां बभूवुस्तत्र पाण्डवाः ।
अकम्पयंस्त्वनीकानि स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ॥ ०१० ॥

ते त्वमर्षवशं प्राप्ता ह्रीमन्तः सत्त्वचोदिताः ।
त्यक्त्वा प्राणान्न्यवर्तन्त घ्नन्तो द्रोणं महाहवे ॥ ०११ ॥

अयसामिव संपातः शिलानामिव चाभवत् ।
दीव्यतां तुमुले युद्धे प्राणैरमिततेजसाम् ॥ ०१२ ॥

न तु स्मरन्ति सङ्ग्राममपि वृद्धास्तथाविधम् ।
दृष्टपूर्वं महाराज श्रुतपूर्वमथापि वा ॥ ०१३ ॥

प्राकम्पतेव पृथिवी तस्मिन्वीरावसादने ।
प्रवर्तता बलौघेन महता भारपीडिता ॥ ०१४ ॥

घूर्णतो हि बलौघस्य दिवं स्तब्ध्वेव निस्वनः ।
अजातशत्रोः क्रुद्धस्य पुत्रस्य तव चाभवत् ॥ ०१५ ॥

समासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रशः ।
द्रोणेन चरता संख्ये प्रभग्नानि शितैः शरैः ॥ ०१६ ॥

तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाद्भुतकर्मणा ।
पर्यवारयदासाद्य द्रोणं सेनापतिः स्वयम् ॥ ०१७ ॥

तदद्भुतमभूद्युद्धं द्रोणपाञ्चाल्ययोस्तदा ।
नैव तस्योपमा काचित्संभवेदिति मे मतिः ॥ ०१८ ॥

ततो नीलोऽनलप्रख्यो ददाह कुरुवाहिनीम् ।
शरस्फुलिङ्गश्चापार्चिर्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ०१९ ॥

तं दहन्तमनीकानि द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
पूर्वाभिभाषी सुश्लक्ष्णं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ०२० ॥

नील किं बहुभिर्दग्धैस्तव योधैः शरार्चिषा ।
मयैकेन हि युध्यस्व क्रुद्धः प्रहर चाशुगैः ॥ ०२१ ॥

तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
व्याकोशपद्माभमुखं नीलो विव्याध सायकैः ॥ ०२२ ॥

तेनातिविद्धः सहसा द्रौणिर्भल्लैः शितैस्त्रिभिः ।
धनुर्ध्वजं च छत्रं च द्विषतः स न्यकृन्तत ॥ ०२३ ॥

सोत्प्लुत्य स्यन्दनात्तस्मान्नीलश्चर्मवरासिधृक् ।

द्रोणायनेः शिरः कायाद्धर्तुमैच्छत्पतत्रिवत् ॥ ०२४ ॥

तस्योद्यतासेः सुनसं शिरः कायात्सकुण्डलम् ।
भल्लेनापाहरद्द्रौणिः स्मयमान इवानघ ॥ ०२५ ॥

संपूर्णचन्द्राभमुखः पद्मपत्रनिभेक्षणः ।
प्रांशुरुत्पलगर्भाभो निहतो न्यपतत्क्षितौ ॥ ०२६ ॥

ततः प्रविव्यथे सेना पाण्डवी भृशमाकुला ।
आचार्यपुत्रेण हते नीले ज्वलिततेजसि ॥ ०२७ ॥

अचिन्तयंश्च ते सर्वे पाण्डवानां महारथाः ।
कथं नो वासविस्त्रायाच्छत्रुभ्य इति मारिष ॥ ०२८ ॥

दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं बली ।
संशप्तकावशेषस्य नारायणबलस्य च ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०३१

सञ्जय उवाच ॥

प्रतिघातं तु सैन्यस्य नामृष्यत वृकोदरः ।
सोऽभिनद्बाह्लिकं षष्ट्या कर्णं च दशभिः शरैः ॥ ००१ ॥

तस्य द्रोणः शितैर्बाणैस्तीक्ष्णधारैरयस्मयैः ।
जीवितान्तमभिप्रेप्सुर्मर्मण्याशु जघान ह ॥ ००२ ॥

कर्णो द्वादशभिर्बाणैरश्वत्थामा च सप्तभिः ।
षड्भिर्दुर्योधनो राजा तत एनमवाकिरत् ॥ ००३ ॥

भीमसेनोऽपि तान्सर्वान्प्रत्यविध्यन्महाबलः ।
द्रोणं पञ्चाशतेषूणां कर्णं च दशभिः शरैः ॥ ००४ ॥

दुर्योधनं द्वादशभिर्द्रौणिं चाष्टाभिराशुगैः ।
आरावं तुमुलं कुर्वन्नभ्यवर्तत तान्रणे ॥ ००५ ॥

तस्मिन्संत्यजति प्राणान्मृत्युसाधारणीकृते ।
अजातशत्रुस्तान्योधान्भीमं त्रातेत्यचोदयत् ॥ ००६ ॥

ते ययुर्भीमसेनस्य समीपममितौजसः ।
युयुधानप्रभृतयो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ००७ ॥

ते समेत्य सुसंरब्धाः सहिताः पुरुषर्षभाः ।
महेष्वासवरैर्गुप्तं द्रोणानीकं बिभित्सवः ॥ ००८ ॥

समापेतुर्महावीर्या भीमप्रभृतयो रथाः ।
तान्प्रत्यगृह्णादव्यग्रो द्रोणोऽपि रथिनां वरः ॥ ००९ ॥

महाबलानतिरथान्वीरान्समरशोभिनः ।
बाह्यं मृत्युभयं कृत्वा तावकाः पाण्डवान्ययुः ॥ ०१० ॥

सादिनः सादिनोऽभ्यघ्नंस्तथैव रथिनो रथान् ।
आसीच्छक्त्यसिसंपातो युद्धमासीत्परश्वधैः ॥ ०११ ॥

निकृष्टमसियुद्धं च बभूव कटुकोदयम् ।
कुञ्जराणां च संघातैर्युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ०१२ ॥

अपतत्कुञ्जरादन्यो हयादन्यस्त्ववाक्शिराः ।

नरो बाणेन निर्भिन्नो रथादन्यश्च मारिष ॥ ०१३ ॥

तत्रान्यस्य च संमर्दे पतितस्य विवर्मणः ।
शिरः प्रध्वंसयामास वक्षस्याक्रम्य कुञ्जरः ॥ ०१४ ॥

अपरेऽप्यपराञ्जघ्नुर्वारणाः पतितान्नरान् ।
विषाणैश्चावनिं गत्वा व्यभिन्दन्रथिनो बहून् ॥ ०१५ ॥

नरान्त्रैः केचिदपरे विषाणालग्नसंस्रवैः ।
बभ्रमुः शतशो नागा मृद्नन्तः शतशो नरान् ॥ ०१६ ॥

कांस्यायसतनुत्राणान्नराश्वरथकुञ्जरान् ।
पतितान्पोथयां चक्रुर्द्विपाः स्थूलनडानिव ॥ ०१७ ॥

गृध्रपत्राधिवासांसि शयनानि नराधिपाः ।
ह्रीमन्तः कालसंपक्वाः सुदुःखान्यधिशेरते ॥ ०१८ ॥

हन्ति स्मात्र पिता पुत्रं रथेनाभ्यतिवर्तते ।
पुत्रश्च पितरं मोहान्निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०१९ ॥

अक्षो भग्नो ध्वजश्छिन्नश्छत्रमुर्व्यां निपातितम् ।
युगार्धं छिन्नमादाय प्रदुद्राव तथा हयः ॥ ०२० ॥

सासिर्बाहुर्निपतितः शिरश्छिन्नं सकुण्डलम् ।
गजेनाक्षिप्य बलिना रथः सञ्चूर्णितः क्षितौ ॥ ०२१ ॥

रथिना ताडितो नागो नाराचेनापतद्व्यसुः ।
सारोहश्चापतद्वाजी गजेनाताडितो भृशम् ॥ ०२२ ॥

निर्मर्यादं महद्युद्धमवर्तत सुदारुणम् ।
हा तात हा पुत्र सखे क्वासि तिष्ठ क्व धावसि ॥ ०२३ ॥

प्रहराहर जह्येनं स्मितक्ष्वेडितगर्जितैः ।
इत्येवमुच्चरन्त्यः स्म श्रूयन्ते विविधा गिरः ॥ ०२४ ॥

नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितम् ।
उपाशाम्यद्रजो भौमं भीरून्कश्मलमाविशत् ॥ ०२५ ॥

आसीत्केशपरामर्शो मुष्टियुद्धं च दारुणम् ।
नखैर्दन्तैश्च शूराणमद्वीपे द्वीपमिच्छताम् ॥ ०२६ ॥

तत्राच्छिद्यत वीरस्य सखड्गो बाहुरुद्यतः ।
सधनुश्चापरस्यापि सशरः साङ्कुशस्तथा ॥ ०२७ ॥

प्राक्रोशदन्यमन्योऽत्र तथान्यो विमुखोऽद्रवत् ।
अन्यः प्राप्तस्य चान्यस्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ०२८ ॥

शब्दमभ्यद्रवच्चान्यः शब्दादन्योऽद्रवद्भृशम् ।
स्वानन्योऽथ परानन्यो जघान निशितैः शरैः ॥ ०२९ ॥

गिरिशृङ्गोपमश्चात्र नाराचेन निपातितः ।
मातङ्गो न्यपतद्भूमौ नदीरोध इवोष्णगे ॥ ०३० ॥

तथैव रथिनं नागः क्षरन्गिरिरिवारुजत् ।
अध्यतिष्ठत्पदा भूमौ सहाश्वं सहसारथिम् ॥ ०३१ ॥

शूरान्प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्त्रान्रुधिरोक्षितान् ।
बहूनप्याविशन्मोहो भीरून्हृदयदुर्बलान् ॥ ०३२ ॥

सर्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन ।
सैन्ये च रजसा ध्वस्ते निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०३३ ॥

ततः सेनापतिः शीघ्रमयं काल इति ब्रुवन् ।
नित्याभित्वरितानेव त्वरयामास पाण्डवान् ॥ ०३४ ॥

कुर्वन्तः शासनं तस्य पाण्डवेया यशस्विनः ।
सरो हंसा इवापेतुर्घ्नन्तो द्रोणरथं प्रति ॥ ०३५ ॥

गृह्णीताद्रवतान्योन्यं विभीता विनिकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो दुर्धर्षस्य रथं प्रति ॥ ०३६ ॥

ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणी राजा जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दाववन्त्यौ शल्यश्चैनानवारयन् ॥ ०३७ ॥

ते त्वार्यधर्मसंरब्धा दुर्निवार्या दुरासदाः ।
शरार्ता न जुहुर्द्रोणं पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ०३८ ॥

ततो द्रोणोऽभिसङ्क्रुद्धो विसृजञ्शतशः शरान् ।
चेदिपाञ्चालपाण्डूनामकरोत्कदनं महत् ॥ ०३९ ॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे दिक्षु मारिष ।
वज्रसंघातसङ्काशस्त्रासयन्पाण्डवान्बहून् ॥ ०४० ॥

एतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्हत्वा संशप्तकान्बली ।
अभ्ययात्तत्र यत्र स्म द्रोणः पाण्डून्प्रमर्दति ॥ ०४१ ॥

तं शरौघमहावर्तं शोणितोदं महाह्रदम् ।
तीर्णः संशप्तकान्हत्वा प्रत्यदृश्यत फल्गुनः ॥ ०४२ ॥

तस्य कीर्तिमतो लक्ष्म सूर्यप्रतिमतेजसः ।
दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजम् ॥ ०४३ ॥

संशप्तकसमुद्रं तमुच्छोष्यास्त्रगभस्तिभिः ।

स पाण्डवयुगान्तार्कः कुरूनप्यभ्यतीतपत् ॥ ०४४ ॥

प्रददाह कुरून्सर्वानर्जुनः शस्त्रतेजसा ।
युगान्ते सर्वभूतानि धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ०४५ ॥

तेन बाणसहस्रौघैर्गजाश्वरथयोधिनः ।
ताड्यमानाः क्षितिं जग्मुर्मुक्तशस्त्राः शरार्दिताः ॥ ०४६ ॥

केचिदार्तस्वरं चक्रुर्विनेदुरपरे पुनः ।
पार्थबाणहताः केचिन्निपेतुर्विगतासवः ॥ ०४७ ॥

तेषामुत्पततां कांश्चित्पतितांश्च पराङ्मुखान् ।
न जघानार्जुनो योधान्योधव्रतमनुस्मरन् ॥ ०४८ ॥

ते विशीर्णरथाश्वेभाः प्रायशश्च पराङ्मुखाः ।
कुरवः कर्ण कर्णेति हा हेति च विचुक्रुशुः ॥ ०४९ ॥

तमाधिरथिराक्रन्दं विज्ञाय शरणैषिणाम् ।
मा भैष्टेति प्रतिश्रुत्य ययावभिमुखोऽर्जुनम् ॥ ०५० ॥

स भारतरथश्रेष्ठः सर्वभारतहर्षणः ।
प्रादुश्चक्रे तदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ ०५१ ॥

तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च ।
शरौघाञ्शरजालेन विदुधाव धनञ्जयः ॥ ०५२ ॥

अस्त्रमस्त्रेण संवार्य प्राणदद्विसृजञ्शरान् ॥ ०५२ ॥

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सात्यकिश्च महारथः ।
विव्यधुः कर्णमासाद्य त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ०५३ ॥

अर्जुनास्त्रं तु राधेयः संवार्य शरवृष्टिभिः ।
तेषां त्रयाणां चापानि चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ॥ ०५४ ॥

ते निकृत्तायुधाः शूरा निर्विषा भुजगा इव ।
रथशक्तीः समुत्क्षिप्य भृशं सिंहा इवानदन् ॥ ०५५ ॥

ता भुजाग्रैर्महावेगा विसृष्टा भुजगोपमाः ।
दीप्यमाना महाशक्त्यो जग्मुराधिरथिं प्रति ॥ ०५६ ॥

ता निकृत्य शितैर्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
ननाद बलवान्कर्णः पार्थाय विसृजञ्शरान् ॥ ०५७ ॥

अर्जुनश्चापि राधेयं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
कर्णादवरजं बाणैर्जघान निशितैस्त्रिभिः ॥ ०५८ ॥

ततः शत्रुञ्जयं हत्वा पार्थः षड्भिरजिह्मगैः ।
जहार सद्यो भल्लेन विपाटस्य शिरो रथात् ॥ ०५९ ॥

पश्यतां धार्तराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना ।
प्रमुखे सूतपुत्रस्य सोदर्या निहतास्त्रयः ॥ ०६० ॥

ततो भीमः समुत्पत्य स्वरथाद्वैनतेयवत् ।
वरासिना कर्णपक्षाञ्जघान दश पञ्च च ॥ ०६१ ॥

पुनः स्वरथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ।
विव्याध दशभिः कर्णं सूतमश्वांश्च पञ्चभिः ॥ ०६२ ॥

धृष्टद्युम्नोऽप्यसिवरं चर्म चादाय भास्वरम् ।
जघान चन्द्रवर्माणं बृहत्क्षत्रं च पौरवम् ॥ ०६३ ॥

ततः स्वरथमास्थाय पाञ्चाल्योऽन्यच्च कार्मुकम् ।

आदाय कर्णं विव्याध त्रिसप्तत्या नदन्रणे ॥ ०६४ ॥

शैनेयोऽप्यन्यदादाय धनुरिन्द्रायुधद्युति ।
सूतपुत्रं चतुःषष्ट्या विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥ ०६५ ॥

भल्लभ्यां साधुमुक्ताभ्यां छित्त्वा कर्णस्य कार्मुकम् ।
पुनः कर्णं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०६६ ॥

ततो दुर्योधनो द्रोणो राजा चैव जयद्रथः ।
निमज्जमानं राधेयमुज्जह्रुः सात्यकार्णवात् ॥ ०६७ ॥

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौभद्रोऽर्जुन एव च ।
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिं जुगुपू रणे ॥ ०६८ ॥

एवमेष महारौद्रः क्षयार्थं सर्वधन्विनाम् ।
तावकानां परेषां च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः ॥ ०६९ ॥

पदातिरथनागाश्वैर्गजाश्वरथपत्तयः ।
रथिनो नागपत्त्यश्वै रथपत्ती रथद्विपैः ॥ ०७० ॥

अश्वैरश्वा गजैर्नागा रथिनो रथिभिः सह ।
संसक्ताः समदृश्यन्त पत्तयश्चापि पत्तिभिः ॥ ०७१ ॥

एवं सुकलिलं युद्धमासीत्क्रव्यादहर्षणम् ।
महद्भिस्तैरभीतानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०७२ ॥

ततो हता नररथवाजिकुञ्जरै ;रनेकशो द्विपरथवाजिपत्तयः ।
गजैर्गजा रथिभिरुदायुधा रथा ; हयैर्हयाः पत्तिगणैश्च पत्तयः ॥ ०७३ ॥

रथैर्द्विपा द्विरदवरैर्महाहया ; हयैर्नरा वररथिभिश्च वाजिनः ।
निरस्तजिह्वादशनेक्षणाः क्षितौ ; क्षयं गताः प्रमथितवर्मभूषणाः ॥ ०७४ ॥

तथा परैर्बहुकरणैर्वरायुधैः;हता गताः प्रतिभयदर्शनाः क्षितिम् ।
विपोथिता हयगजपादताडिता ; भृशाकुला रथखुरनेमिभिर्हताः ॥ ०७५ ॥

प्रमोदने श्वापदपक्षिरक्षसां ; जनक्षये वर्तति तत्र दारुणे ।
महाबलास्ते कुपिताः परस्परं ; निषूदयन्तः प्रविचेरुरोजसा ॥ ०७६ ॥

ततो बले भृशलुलिते परस्परं ; निरीक्षमाणे रुधिरौघसंप्लुते ।
दिवाकरेऽस्तङ्गिरिमास्थिते शनैः;रुभे प्रयाते शिबिराय भारत ॥ ०७७ ॥

अभिमन्युवधपर्व

अध्याय ०३२

सञ्जय उवाच ॥

पूर्वमस्मासु भग्नेषु फल्गुनेनामितौजसा ।
द्रोणे च मोघसङ्कल्पे रक्षिते च युधिष्ठिरे ॥ ००१ ॥

सर्वे विध्वस्तकवचास्तावका युधि निर्जिताः ।
रजस्वला भृशोद्विग्ना वीक्षमाणा दिशो दश ॥ ००२ ॥

अवहारं ततः कृत्वा भारद्वाजस्य संमते ।
लब्धलक्ष्यैः परैर्दीना भृशावहसिता रणे ॥ ००३ ॥

श्लाघमानेषु भूतेषु फल्गुनस्यामितान्गुणान् ।
केशवस्य च सौहार्दे कीर्त्यमानेऽर्जुनं प्रति ॥ ००४ ॥

अभिशस्ता इवाभूवन्ध्यानमूकत्वमास्थिताः ॥ ००४ ॥

ततः प्रभातसमये द्रोणं दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
प्रणयादभिमानाच्च द्विषद्वृद्ध्या च दुर्मनाः ॥ ००५ ॥

शृण्वतां सर्वभूतानां संरब्धो वाक्यकोविदः ॥ ००५ ॥

नूनं वयं वध्यपक्षे भवतो ब्रह्मवित्तम ।
तथा हि नाग्रहीः प्राप्तं समीपेऽद्य युधिष्ठिरम् ॥ ००६ ॥

इच्छतस्ते न मुच्येत चक्षुःप्राप्तो रणे रिपुः ।
जिघृक्षतो रक्ष्यमाणः सामरैरपि पाण्डवैः ॥ ००७ ॥

वरं दत्त्वा मम प्रीतः पश्चाद्विकृतवानसि ।
आशाभङ्गं न कुर्वन्ति भक्तस्यार्याः कथञ्चन ॥ ००८ ॥

ततोऽप्रीतस्तथोक्तः स भारद्वाजोऽब्रवीन्नृपम् ।
नार्हसे मान्यथा ज्ञातुं घटमानं तव प्रिये ॥ ००९ ॥

ससुरासुरगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
नालं लोका रणे जेतुं पाल्यमानं किरीटिना ॥ ०१० ॥

विश्वसृग्यत्र गोविन्दः पृतनारिस्तहार्जुनः ।
तत्र कस्य बलं क्रामेदन्यत्र त्र्यम्बकात्प्रभोः ॥ ०११ ॥

सत्यं तु ते ब्रवीम्यद्य नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
अद्यैषां प्रवरं वीरं पातयिष्ये महारथम् ॥ ०१२ ॥

तं च व्यूहं विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि ।
योगेन केनचिद्राजन्नर्जुनस्त्वपनीयताम् ॥ ०१३ ॥

न ह्यज्ञातमसाध्यं वा तस्य संख्येऽस्ति किञ्चन ।
तेन ह्युपात्तं बलवत्सर्वज्ञानमितस्ततः ॥ ०१४ ॥

द्रोणेन व्याहृते त्वेवं संशप्तकगणाः पुनः ।
आह्वयन्नर्जुनं संख्ये दक्षिणामभितो दिशम् ॥ ०१५ ॥

तत्रार्जुनस्याथ परैः सार्धं समभवद्रणः ।
तादृशो यादृशो नान्यः श्रुतो दृष्टोऽपि वा क्वचित् ॥ ०१६ ॥

ततो द्रोणेन विहितो राजन्व्यूहो व्यरोचत ।
चरन्मध्यंदिने सूर्यः प्रतपन्निव दुर्दृशः ॥ ०१७ ॥

तं चाभिमन्युर्वचनात्पितुर्ज्येष्ठस्य भारत ।
बिभेद दुर्भिदं संख्ये चक्रव्यूहमनेकधा ॥ ०१८ ॥

स कृत्वा दुष्करं कर्म हत्वा वीरान्सहस्रशः ।
षट्सु वीरेषु संसक्तो दौःशासनिवशं गतः ॥ ०१९ ॥

वयं परमसंहृष्टाः पाण्डवाः शोककर्शिताः ।
सौभद्रे निहते राजन्नवहारमकुर्वत ॥ ०२० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

पुत्रं पुरुषसिंहस्य सञ्जयाप्राप्तयौवनम् ।
रणे विनिहतं श्रुत्वा भृशं मे दीर्यते मनः ॥ ०२१ ॥

दारुणः क्षत्रधर्मोऽयं विहितो धर्मकर्तृभिः ।
यत्र राज्येप्सवः शूरा बाले शस्त्रमपातयन् ॥ ०२२ ॥

बालमत्यन्तसुखिनं विचरन्तमभीतवत् ।

कृतास्त्रा बहवो जघ्नुर्ब्रूहि गावल्गणे कथम् ॥ ०२३ ॥

बिभित्सता रथानीकं सौभद्रेणामितौजसा ।
विक्रीडितं यथा संख्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०२४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र सौभद्रस्य निपातनम् ।
तत्ते कार्त्स्न्येन वक्ष्यामि शृणु राजन्समाहितः ॥ ०२५ ॥

विक्रीडितं कुमारेण यथानीकं बिभित्सता ॥ ०२५ ॥

दावाग्न्यभिपरीतानां भूरिगुल्मतृणद्रुमे ।
वनौकसामिवारण्ये त्वदीयानामभूद्भयम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०३३

सञ्जय उवाच ॥

समरेऽत्युग्रकर्माणः कर्मभिर्व्यञ्जितश्रमाः ।
सकृष्णाः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासदाः ॥ ००१ ॥

सत्त्वकर्मान्वयैर्बुद्ध्या प्रकृत्या यशसा श्रिया ।
नैव भूतो न भविता कृष्णतुल्यगुणः पुमान् ॥ ००२ ॥

सत्यधर्मपरो दाता विप्रपूजादिभिर्गुणैः ।
सदैव त्रिदिवं प्राप्तो राजा किल युधिष्ठिरः ॥ ००३ ॥

युगान्ते चान्तको राजञ्जामदग्न्यश्च वीर्यवान् ।
रणस्थो भीमसेनश्च कथ्यन्ते सदृशास्त्रयः ॥ ००४ ॥

प्रतिज्ञाकर्मदक्षस्य रणे गाण्डीवधन्वनः ।
उपमां नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशीं क्षितौ ॥ ००५ ॥

गुरुवात्सल्यमत्यन्तं नैभृत्यं विनयो दमः ।
नकुलेऽप्रातिरूप्यं च शौर्यं च नियतानि षट् ॥ ००६ ॥

श्रुतगाम्भीर्यमाधुर्यसत्त्ववीर्यपराक्रमैः ।
सदृशो देवयोर्वीरः सहदेवः किलाश्विनोः ॥ ००७ ॥

ये च कृष्णे गुणाः स्फीताः पाण्डवेषु च ये गुणाः ।
अभिमन्यौ किलैकस्था दृश्यन्ते गुणसञ्चयाः ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिरस्य धैर्येण कृष्णस्य चरितेन च ।
कर्मभिर्भीमसेनस्य सदृशो भीमकर्मणः ॥ ००९ ॥

धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च ।
विनयात्सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ॥ ०१० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अभिमन्युमहं सूत सौभद्रमपराजितम् ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कथमायोधने हतः ॥ ०११ ॥

सञ्जय उवाच ॥

चक्रव्यूहो महाराज आचार्येणाभिकल्पितः ।
तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ॥ ०१२ ॥

संघातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ।
कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ ०१३ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ।
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः ॥ ०१४ ॥

तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ।
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ॥ ०१५ ॥

अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ।
अन्योन्यं स्पर्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः ॥ ०१६ ॥

कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः ।
देवराजोपमः श्रीमाञ्श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ॥ ०१७ ॥

चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ॥ ०१७ ॥

प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायके ।
सिन्धुराजस्तथातिष्ठच्छ्रीमान्मेरुरिवाचलः ॥ ०१८ ॥

सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ।
सुतास्तव महाराज त्रिंशत्त्रिदशसंनिभाः ॥ ०१९ ॥

गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥ ०२० ॥

अध्याय ०३४

सञ्जय उवाच ॥

तदनीकमनाधृष्यं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
पार्थाः समभ्यवर्तन्त भीमसेनपुरोगमाः ॥ ००१ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
कुन्तिभोजश्च विक्रान्तो द्रुपदश्च महारथः ॥ ००२ ॥

आर्जुनिः क्षत्रधर्मा च बृहत्क्षत्रश्च वीर्यवान् ।
चेदिपो धृष्टकेतुश्च माद्रीपुत्रौ घटोत्कचः ॥ ००३ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्तः शिखण्डी चापराजितः ।
उत्तमौजाश्च दुर्धर्षो विराटश्च महारथः ॥ ००४ ॥

द्रौपदेयाश्च संरब्धाः शैशुपालिश्च वीर्यवान् ।
केकयाश्च महावीर्याः सृञ्जयाश्च सहस्रशः ॥ ००५ ॥

एते चान्ये च सगणाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
समभ्यधावन्सहसा भारद्वाजं युयुत्सवः ॥ ००६ ॥

समवेतांस्तु तान्सर्वान्भारद्वाजोऽपि वीर्यवान् ।
असंभ्रान्तः शरौघेण महता समवारयत् ॥ ००७ ॥

महौघाः सलिलस्येव गिरिमासाद्य दुर्भिदम् ।
द्रोणं ते नाभ्यवर्तन्त वेलामिव जलाशयाः ॥ ००८ ॥

पीड्यमानाः शरै राजन्द्रोणचापविनिःसृतैः ।
न शेकुः प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाण्डवाः ॥ ००९ ॥

तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्बलम् ।
यदेनं नाभ्यवर्तन्त पाञ्चालाः सृञ्जयैः सह ॥ ०१० ॥

तमायान्तमभिक्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
बहुधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ॥ ०११ ॥

अशक्यं तु तमन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः ।
अविषह्यं गुरुं भारं सौभद्रे समवासृजत् ॥ ०१२ ॥

वासुदेवादनवरं फल्गुनाच्चामितौजसम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नमभिमन्युमिदं वचः ॥ ०१३ ॥

एत्य नो नार्जुनो गर्हेद्यथा तात तथा कुरु ।
चक्रव्यूहस्य न वयं विद्म भेदं कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

त्वं वार्जुनो वा कृष्णो वा भिन्द्यात्प्रद्युम्न एव वा ।
चक्रव्यूहं महाबाहो पञ्चमोऽन्यो न विद्यते ॥ ०१५ ॥

अभिमन्यो वरं तात याचतां दातुमर्हसि ।
पितृणां मातुलानां च सैन्यानां चैव सर्वशः ॥ ०१६ ॥

धनञ्जयो हि नस्तात गर्हयेदेत्य संयुगात् ।
क्षिप्रमस्त्रं समादाय द्रोणानीकं विशातय ॥ ०१७ ॥

अभिमन्युरुवाच ॥

द्रोणस्य दृढमव्यग्रमनीकप्रवरं युधि ।
पितृणां जयमाकाङ्क्षन्नवगाहे भिनद्मि च ॥ ०१८ ॥

उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकस्य भेदने ।
नोत्सहे तु विनिर्गन्तुमहं कस्याञ्चिदापदि ॥ ०१९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भिन्ध्यनीकं युधा श्रेष्ठ द्वारं सञ्जनयस्व नः ।
वयं त्वानुगमिष्यामो येन त्वं तात यास्यसि ॥ ०२० ॥

धनञ्जयसमं युद्धे त्वां वयं तात संयुगे ।
प्रणिधायानुयास्यामो रक्षन्तः सर्वतोमुखाः ॥ ०२१ ॥

भीम उवाच ॥

अहं त्वानुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्यास्तथा सर्वे प्रभद्रकाः ॥ ०२२ ॥

सकृद्भिन्नं त्वया व्यूहं तत्र तत्र पुनः पुनः ।
वयं प्रध्वंसयिष्यामो निघ्नमाना वरान्वरान् ॥ ०२३ ॥

अभिमन्युरुवाच ॥

अहमेतत्प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुरासदम् ।
पतङ्ग इव सङ्क्रुद्धो ज्वलितं जातवेदसम् ॥ ०२४ ॥

तत्कर्माद्य करिष्यामि हितं यद्वंशयोर्द्वयोः ।
मातुलस्य च या प्रीतिर्भविष्यति पितुश्च मे ॥ ०२५ ॥

शिशुनैकेन सङ्ग्रामे काल्यमानानि संघशः ।
अद्य द्रक्ष्यन्ति भूतानि द्विषत्सैन्यानि वै मया ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवं ते भाषमाणस्य बलं सौभद्र वर्धताम् ।

यस्त्वमुत्सहसे भेत्तुं द्रोणानीकं सुदुर्भिदम् ॥ ०२७ ॥

रक्षितं पुरुषव्याघ्रैर्महेष्वासैः प्रहारिभिः ।
साध्यरुद्रमरुत्कल्पैर्वस्वग्न्यादित्यविक्रमैः ॥ ०२८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् ।
सुमित्राश्वान्रणे क्षिप्रं द्रोणानीकाय चोदय ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०३५

सञ्जय उवाच ॥

सौभद्रस्तु वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
अचोदयत यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ॥ ००१ ॥

तेन सञ्चोद्यमानस्तु याहि याहीति सारथिः ।
प्रत्युवाच ततो राजन्नभिमन्युमिदं वचः ॥ ००२ ॥

अतिभारोऽयमायुष्मन्नाहितस्त्वयि पाण्डवैः ।
संप्रधार्य क्षमं बुद्ध्या ततस्त्वं योद्धुमर्हसि ॥ ००३ ॥

आचार्यो हि कृती द्रोणः परमास्त्रे कृतश्रमः ।
अत्यन्तसुखसंवृद्धस्त्वं च युद्धविशारदः ॥ ००४ ॥

ततोऽभिमन्युः प्रहसन्सारथिं वाक्यमब्रवीत् ।
सारथे को न्वयं द्रोणः समग्रं क्षत्रमेव वा ॥ ००५ ॥

ऐरावतगतं शक्रं सहामरगणैरहम् ।
योधयेयं रणमुखे न मे क्षत्रेऽद्य विस्मयः ॥ ००६ ॥

न ममैतद्द्विषत्सैन्यं कलामर्हति षोडशीम् ॥ ००६ ॥

अपि विश्वजितं विष्णुं मातुलं प्राप्य सूतज ।
पितरं चार्जुनं संख्ये न भीर्मामुपयास्यति ॥ ००७ ॥

ततोऽभिमन्युस्तां वाचं कदर्थीकृत्य सारथेः ।
याहीत्येवाब्रवीदेनं द्रोणानीकाय माचिरम् ॥ ००८ ॥

ततः सञ्चोदयामास हयानस्य त्रिहायनान् ।
नातिहृष्टमनाः सूतो हेमभाण्डपरिच्छदान् ॥ ००९ ॥

ते प्रेषिताः सुमित्रेण द्रोणानीकाय वाजिनः ।
द्रोणमभ्यद्रवन्राजन्महावेगपराक्रमाः ॥ ०१० ॥

तमुदीक्ष्य तथायान्तं सर्वे द्रोणपुरोगमाः ।
अभ्यवर्तन्त कौरव्याः पाण्डवाश्च तमन्वयुः ॥ ०११ ॥

स कर्णिकारप्रवरोच्छ्रितध्वजः ; सुवर्णवर्मार्जुनिरर्जुनाद्वरः ।
युयुत्सया द्रोणमुखान्महारथा ;न्समासदत्सिंहशिशुर्यथा गजान् ॥ ०१२ ॥

ते विंशतिपदे यत्ताः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ॥ ०१३ ॥

शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ।
सङ्ग्रामस्तुमुलो राजन्प्रावर्तत सुदारुणः ॥ ०१४ ॥

प्रवर्तमाने सङ्ग्रामे तस्मिन्नतिभयङ्करे ।

द्रोणस्य मिषतो व्यूहं भित्त्वा प्राविशदार्जुनिः ॥ ०१५ ॥

तं प्रविष्टं परान्घ्नन्तं शत्रुमध्ये महाबलम् ।
हस्त्यश्वरथपत्त्यौघाः परिवव्रुरुदायुधाः ॥ ०१६ ॥

नानावादित्रनिनदैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
हुङ्कारैः सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठेति निस्वनैः ॥ ०१७ ॥

घोरैर्हलहलाशब्दैर्मा गास्तिष्ठैहि मामिति ।
असावहममुत्रेति प्रवदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ०१८ ॥

बृंहितैः शिञ्जितैर्हासैः खुरनेमिस्वनैरपि ।
संनादयन्तो वसुधामभिदुद्रुवुरार्जुनिम् ॥ ०१९ ॥

तेषामापततां वीरः पूर्वं शीघ्रमथो दृढम् ।
क्षिप्रास्त्रो न्यवधीद्व्रातान्मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ॥ ०२० ॥

ते हन्यमानाश्च तथा नानालिङ्गैः शितैः शरैः ।
अभिपेतुस्तमेवाजौ शलभा इव पावकम् ॥ ०२१ ॥

ततस्तेषां शरीरैश्च शरीरावयवैश्च सः ।
संतस्तार क्षितिं क्षिप्रं कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ ०२२ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणान्सशरावरकार्मुकान् ।
सासिचर्माङ्कुशाभीशून्सतोमरपरश्वधान् ॥ ०२३ ॥

सगुडायोमुखप्रासान्सर्ष्टितोमरपट्टिशान् ।
सभिण्डिपालपरिघान्सशक्तिवरकम्पनान् ॥ ०२४ ॥

सप्रतोदमहाशङ्खान्सकुन्तान्सकचग्रहान् ।
समुद्गरक्षेपणीयान्सपाशपरिघोपलान् ॥ ०२५ ॥

सकेयूराङ्गदान्बाहून्हृद्यगन्धानुलेपनान् ।
सञ्चिच्छेदार्जुनिर्वृत्तांस्त्वदीयानां सहस्रशः ॥ ०२६ ॥

तैः स्फुरद्भिर्महाराज शुशुभे लोहितोक्षितैः ।
पञ्चास्यैः पन्नगैश्छिन्नैर्गरुडेनेव मारिष ॥ ०२७ ॥

सुनासाननकेशान्तैरव्रणैश्चारुकुण्डलैः ।
संदष्टौष्ठपुटैः क्रोधात्क्षरद्भिः शोणितं बहु ॥ ०२८ ॥

चारुस्रङ्मुकुटोष्णीषैर्मणिरत्नविराजितैः ।
विनालनलिनाकारैर्दिवाकरशशिप्रभैः ॥ ०२९ ॥

हितप्रियंवदैः काले बहुभिः पुण्यगन्धिभिः ।
द्विषच्छिरोभिः पृथिवीमवतस्तार फाल्गुणिः ॥ ०३० ॥

गन्धर्वनगराकारान्विधिवत्कल्पितान्रथान् ।
वीषामुखान्वित्रिवेणून्व्यस्तदण्डकबन्धुरान् ॥ ०३१ ॥

विजङ्घकूबराक्षांश्च विनेमीननरानपि ।
विचक्रोपस्करोपस्थान्भग्नोपकरणानपि ॥ ०३२ ॥

प्रशातितोपकरणान्हतयोधान्सहस्रशः ।
शरैर्विशकलीकुर्वन्दिक्षु सर्वास्वदृश्यत ॥ ०३३ ॥

पुनर्द्विपान्द्विपारोहान्वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान् ।
तूणान्वर्माण्यथो कक्ष्या ग्रैवेयानथ कम्बलान् ॥ ०३४ ॥

घण्टाः शुण्डान्विषाणाग्रान्क्षुरपालान्पदानुगान् ।
शरैर्निशितधाराग्रैः शात्रवाणामशातयत् ॥ ०३५ ॥

वनायुजान्पार्वतीयान्काम्बोजारट्टबाह्लिकान् ।
स्थिरवालधिकर्णाक्षाञ्जवनान्साधुवाहिनः ॥ ०३६ ॥

स्वारूढाञ्शिक्षितैर्योधैः शक्त्यृष्टिप्रासयोधिभिः ।
विध्वस्तचामरकुथान्विप्रकीर्णप्रकीर्णकान् ॥ ०३७ ॥

निरस्तजिह्वानयनान्निष्कीर्णान्त्रयकृद्घनान् ।
हतारोहान्भिन्नभाण्डान्क्रव्यादगणमोदनान् ॥ ०३८ ॥

निकृत्तवर्मकवचाञ्शकृन्मूत्रासृगाप्लुतान् ।
निपातयन्नश्ववरांस्तावकान्सोऽभ्यरोचत ॥ ०३९ ॥

एको विष्णुरिवाचिन्त्यः कृत्वा प्राक्कर्म दुष्करम् ।
तथा विमथितं तेन त्र्यङ्गं तव बलं महत् ॥ ०४० ॥

व्यहनत्स पदात्योघांस्त्वदीयानेव भारत ॥ ०४० ॥

एवमेकेन तां सेनां सौभद्रेण शितैः शरैः ।
भृशं विप्रहतां दृष्ट्वा स्कन्देनेवासुरीं चमूम् ॥ ०४१ ॥

त्वदीयास्तव पुत्राश्च वीक्षमाणा दिशो दश ।
संशुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रस्विन्ना लोमहर्षणाः ॥ ०४२ ॥

पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ।
गोत्रनामभिरन्योन्यं क्रन्दन्तो जीवितैषिणः ॥ ०४३ ॥

हतान्पुत्रांस्तथा पितॄन्सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ।
प्रातिष्ठन्त समुत्सृज्य त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०३६

सञ्जय उवाच ॥

तां प्रभग्नां चमूं दृष्ट्वा सौभद्रेणामितौजसा ।
दुर्योधनो भृशं क्रुद्धः स्वयं सौभद्रमभ्ययात् ॥ ००१ ॥

ततो राजानमावृत्तं सौभद्रं प्रति संयुगे ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्योधान्पर्याप्नुत नराधिपम् ॥ ००२ ॥

पुराभिमन्युर्लक्ष्यं नः पश्यतां हन्ति वीर्यवान् ।
तमाद्रवत मा भैष्ट क्षिप्रं रक्षत कौरवम् ॥ ००३ ॥

ततः कृतज्ञा बलिनः सुहृदो जितकाशिनः ।
त्रास्यमाना भयाद्वीरं परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ ००४ ॥

द्रोणो द्रौणिः कृपः कर्णः कृतवर्मा च सौबलः ।
बृहद्बलो मद्रराजो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ ००५ ॥

पौरवो वृषसेनश्च विसृजन्तः शिताञ्शरान् ।
सौभद्रं शरवर्षेण महता समवाकिरन् ॥ ००६ ॥

संमोहयित्वा तमथ दुर्योधनममोचयन् ।
आस्याद्ग्रासमिवाक्षिप्तं ममृषे नार्जुनात्मजः ॥ ००७ ॥

ताञ्शरौघेण महता साश्वसूतान्महारथान् ।
विमुखीकृत्य सौभद्रः सिंहनादमथानदत् ॥ ००८ ॥

तस्य नादं ततः श्रुत्वा सिंहस्येवामिषैषिणः ।
नामृष्यन्त सुसंरब्धाः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ॥ ००९ ॥

त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ।
व्यसृजन्निषुजालानि नानालिङ्गानि संघशः ॥ ०१० ॥

तान्यन्तरिक्षे चिच्छेद पौत्रस्तव शितैः शरैः ।
तांश्चैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०११ ॥

ततस्ते कोपितास्तेन शरैराशीविषोपमैः ।
परिवव्रुर्जिघांसन्तः सौभद्रमपलायिनम् ॥ ०१२ ॥

समुद्रमिव पर्यस्तं त्वदीयं तद्बलार्णवम् ।
अभिमन्युर्दधारैको वेलेव मकरालयम् ॥ ०१३ ॥

शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ।
अभिमन्योः परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ०१४ ॥

तस्मिंस्तु घोरे सङ्ग्रामे वर्तमाने भयङ्करे ।
दुःसहो नवभिर्बाणैरभिमन्युमविध्यत ॥ ०१५ ॥

दुःशासनो द्वादशभिः कृपः शारद्वतस्त्रिभिः ।
द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराशीविषोपमैः ॥ ०१६ ॥

विविंशतिस्तु विंशत्या कृतवर्मा च सप्तभिः ।
बृहद्बलस्तथाष्टाभिरश्वत्थामा च सप्तभिः ॥ ०१७ ॥

भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्मद्रेशः षड्भिराशुगैः ।
द्वाभ्यां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्योधनो नृपः ॥ ०१८ ॥

स तु तान्प्रतिविव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
नृत्यन्निव महाराज चापहस्तः प्रतापवान् ॥ ०१९ ॥

ततोऽभिमन्युः सङ्क्रुद्धस्ताप्यमानस्तवात्मजैः ।

विदर्शयन्वै सुमहच्छिक्षौरसकृतं बलम् ॥ ०२० ॥

गरुडानिलरंहोभिर्यन्तुर्वाक्यकरैर्हयैः ।
दान्तैरश्मकदायादं त्वरमाणोऽभ्यहारयत् ॥ ०२१ ॥

विव्याध चैनं दशभिर्बाणैस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

तस्याभिमन्युर्दशभिर्बाणैः सूतं हयान्ध्वजम् ।
बाहू धनुः शिरश्चोर्व्यां स्मयमानोऽभ्यपातयत् ॥ ०२२ ॥

ततस्तस्मिन्हते वीरे सौभद्रेणाश्मकेश्वरे ।
सञ्चचाल बलं सर्वं पलायनपरायणम् ॥ ०२३ ॥

ततः कर्णः कृपो द्रोणो द्रौणिर्गान्धारराड्शलः ।
शल्यो भूरिश्रवाः क्राथः सोमदत्तो विविंशतिः ॥ ०२४ ॥

वृषसेनः सुषेणश्च कुण्डभेदी प्रतर्दनः ।
वृन्दारको ललित्थश्च प्रबाहुर्दीर्घलोचनः ॥ ०२५ ॥

दुर्योधनश्च सङ्क्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०२५ ॥

सोऽतिक्रुद्धो महेष्वासैरभिमन्युरजिह्मगैः ।
शरमादत्त कर्णाय परकायावभेदनम् ॥ ०२६ ॥

तस्य भित्त्वा तनुत्राणं देहं निर्भिद्य चाशुगः ।
प्राविशद्धरणीं राजन्वल्मीकमिव पन्नगः ॥ ०२७ ॥

स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलन्निव ।
सञ्चचाल रणे कर्णः क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ०२८ ॥

अथान्यैर्निशितैर्बाणैः सुषेणं दीर्घलोचनम् ।

कुण्डभेदिं च सङ्क्रुद्धस्त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली ॥ ०२९ ॥

कर्णस्तं पञ्चविंशत्या नाराचानां समर्पयत् ।
अश्वत्थामा च विंशत्या कृतवर्मा च सप्तभिः ॥ ०३० ॥

स शरार्दितसर्वाङ्गः क्रुद्धः शक्रात्मजात्मजः ।
विचरन्दृश्यते सैन्ये पाशहस्त इवान्तकः ॥ ०३१ ॥

शल्यं च बाणवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् ।
उदक्रोशन्महाबाहुस्तव सैन्यानि भीषयन् ॥ ०३२ ॥

ततः स विद्धोऽस्त्रविदा मर्मभिद्भिरजिह्मगैः ।
शल्यो राजन्रथोपस्थे निषसाद मुमोह च ॥ ०३३ ॥

तं हि विद्धं तथा दृष्ट्वा सौभद्रेण यशस्विना ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ०३४ ॥

प्रेक्षन्तस्तं महाबाहुं रुक्मपुङ्खैः समावृतम् ।
त्वदीयाश्च पलायन्ते मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ०३५ ॥

स तु रणयशसाभिपूज्यमानः ; पितृसुरचारणसिद्धयक्षसंघैः ।
अवनितलगतैश्च भूतसंघै ;रतिविबभौ हुतभुग्यथाज्यसिक्तः ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०३७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा प्रमथमानं तं महेष्वासमजिह्मगैः ।

आर्जुनिं मामकाः सर्वे के त्वेनं समवाकिरन् ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्कुमारस्य रणे विक्रीडितं महत् ।
बिभित्सतो रथानीकं भारद्वाजेन रक्षितम् ॥ ००२ ॥

मद्रेशं सादितं दृष्ट्वा सौभद्रेणाशुगै रणे ।
शल्यादवरजः क्रुद्धः किरन्बाणान्समभ्ययात् ॥ ००३ ॥

स विद्ध्वा दशभिर्बाणैः साश्वयन्तारमार्जुनिम् ।
उदक्रोशन्महाशब्दं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००४ ॥

तस्यार्जुनिः शिरोग्रीवं पाणिपादं धनुर्हयान् ।
छत्रं ध्वजं नियन्तारं त्रिवेणुं शम्युपस्करम् ॥ ००५ ॥

चक्रे युगेषां तूणीराननुकर्षं च सायकैः ।
पताकां चक्रगोप्तारौ सर्वोपकरणानि च ॥ ००६ ॥

व्यधमल्लाघवात्तच्च ददृशे नास्य कश्चन ॥ ००६ ॥

स पपात क्षितौ क्षीणः प्रविद्धाभरणाम्बरः ।
वायुनेव महाचैत्यः संभग्नोऽमिततेजसा ॥ ००७ ॥

अनुगाश्चास्य वित्रस्ताः प्राद्रवन्सर्वतोदिशम् ॥ ००७ ॥

आर्जुनेः कर्म तद्दृष्ट्व प्रणेदुश्च समन्ततः ।
नादेन सर्वभूतानि साधु साध्विति भारत ॥ ००८ ॥

शल्यभ्रातर्यथारुग्णे बहुशस्तस्य सैनिकाः ।
कुलाधिवासनामानि श्रावयन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥ ००९ ॥

अभ्यवर्तन्त सङ्क्रुद्धा विविधायुधपाणयः ।
रथैरश्वैर्गजैश्चान्ये पादातैश्च बलोत्कटाः ॥ ०१० ॥

बाणशब्देन महता खुरनेमिस्वनेन च ।
हुङ्कारैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टैः सिंहनादैः सगर्जितैः ॥ ०११ ॥

ज्यातलत्रस्वनैरन्ये गर्जन्तोऽर्जुननन्दनम् ।
ब्रुवन्तश्च न नो जीवन्मोक्ष्यसे जीवतामिति ॥ ०१२ ॥

तांस्तथा ब्रुवतो दृष्ट्वा सौभद्रः प्रहसन्निव ।
यो यः स्म प्राहरत्पूर्वं तं तं विव्याध पत्रिभिः ॥ ०१३ ॥

संदर्शयिष्यन्नस्त्राणि चित्राणि च लघूनि च ।
आर्जुनिः समरे शूरो मृदुपूर्वमयुध्यत ॥ ०१४ ॥

वासुदेवादुपात्तं यद्यदस्त्रं च धनञ्जयात् ।
अदर्शयत तत्कार्ष्णिः कृष्णाभ्यामविशेषयन् ॥ ०१५ ॥

दूरमस्यन्गुरुं भारं साधयंश्च पुनः पुनः ।
संदधद्विसृजंश्चेषून्निर्विशेषमदृश्यत ॥ ०१६ ॥

चापमण्डलमेवास्य विस्फुरद्दिक्ष्वदृश्यत ।
तमो घ्नतः सुदीप्तस्य सवितुर्मण्डलं यथा ॥ ०१७ ॥

ज्याशब्दः शुश्रुवे तस्य तलशब्दश्च दारुणः ।
महाशनिमुचः काले पयोदस्येव निस्वनः ॥ ०१८ ॥

ह्रीमानमर्षी सौभद्रो मानकृत्प्रियदर्शनः ।
संमिमानयिषुर्वीरानिष्वासांश्चाप्ययुध्यत ॥ ०१९ ॥

मृदुर्भूत्वा महाराज दारुणः समपद्यत ।
वर्षाभ्यतीतो भगवाञ्शरदीव दिवाकरः ॥ ०२० ॥

शरान्विचित्रान्महतो रुक्मपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
मुमोच शतशः क्रुद्धो गभस्तीनिव भास्करः ॥ ०२१ ॥

क्षुरप्रैर्वत्सदन्तैश्च विपाठैश्च महायशाः ।
नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ॥ ०२२ ॥

अवाकिरद्रथानीकं भारद्वाजस्य पश्यतः ।
ततस्तत्सैन्यमभवद्विमुखं शरपीडितम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०३८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

द्वैधीभवति मे चित्तं ह्रिया तुष्ट्या च सञ्जय ।
मम पुत्रस्य यत्सैन्यं सौभद्रः समवारयत् ॥ ००१ ॥

विस्तरेणैव मे शंस सर्वं गावल्गणे पुनः ।
विक्रीडितं कुमारस्य स्कन्दस्येवासुरैः सह ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि विमर्दमतिदारुणम् ।
एकस्य च बहूनां च यथासीत्तुमुलो रणः ॥ ००३ ॥

अभिमन्युः कृतोत्साहः कृतोत्साहानरिंदमान् ।
रथस्थो रथिनः सर्वांस्तावकानप्यहर्षयत् ॥ ००४ ॥

द्रोणं कर्णं कृपं शल्यं द्रौणिं भोजं बृहद्बलम् ।
दुर्योधनं सौमदत्तिं शकुनिं च महाबलम् ॥ ००५ ॥

नानानृपान्नृपसुतान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्वांश्चरन्बाणैः समभ्ययात् ॥ ००६ ॥

निघ्नन्नमित्रान्सौभद्रः परमास्त्रः प्रतापवान् ।
अदर्शयत तेजस्वी दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ००७ ॥

तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सौभद्रस्यामितौजसः ।
समकम्पन्त सैन्यानि त्वदीयानि पुनः पुनः ॥ ००८ ॥

अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनः कृपमाभाष्य सत्वरम् ॥ ००९ ॥

घट्टयन्निव मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ।
अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा रणविशारदम् ॥ ०१० ॥

एष गच्छति सौभद्रः पार्थानामग्रतो युवा ।
नन्दयन्सुहृदः सर्वान्राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ ०११ ॥

नकुलं सहदेवं च भीमसेनं च पाण्डवम् ।
बन्धून्संबन्धिनश्चान्यान्मध्यस्थान्सुहृदस्तथा ॥ ०१२ ॥

नास्य युद्धे समं मन्ये कञ्चिदन्यं धनुर्धरम् ।
इच्छन्हन्यादिमां सेनां किमर्थमपि नेच्छति ॥ ०१३ ॥

द्रोणस्य प्रीतिसंयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तवात्मजः ।

आर्जुनिं प्रति सङ्क्रुद्धो द्रोणं दृष्ट्वा स्मयन्निव ॥ ०१४ ॥

अथ दुर्योधनः कर्णमब्रवीद्बाह्लिकं कृपम् ।
दुःसासनं मद्रराजं तांस्तांश्चान्यान्महारथान् ॥ ०१५ ॥

सर्वमूर्धावसिक्तानामाचार्यो ब्रह्मवित्तमः ।
अर्जुनस्य सुतं मूढं नाभिहन्तुमिहेच्छति ॥ ०१६ ॥

न ह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ।
किमङ्ग पुनरेवान्यो मर्त्यः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ०१७ ॥

अर्जुनस्य सुतं त्वेष शिष्यत्वादभिरक्षति ।
पुत्राः शिष्याश्च दयितास्तदपत्यं च धर्मिणाम् ॥ ०१८ ॥

संरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्यमात्मनः ।
आत्मसंभावितो मूढस्तं प्रमथ्नीत माचिरम् ॥ ०१९ ॥

एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सात्वतीपुत्रमभ्ययुः ।
संरब्धास्तं जिघांसन्तो भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ०२० ॥

दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कुरुशार्दूलो दुर्योधनमिदं वचः ॥ ०२१ ॥

अहमेनं हनिष्यामि महाराज ब्रवीमि ते ।
मिषतां पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानां च पश्यताम् ॥ ०२२ ॥

ग्रसिष्याम्यद्य सौभद्रं यथा राहुर्दिवाकरम् ॥ ०२२ ॥

उत्क्रुश्य चाब्रवीद्वाक्यं कुरुराजमिदं पुनः ।
श्रुत्वा कृष्णौ मया ग्रस्तं सौभद्रमतिमानिनौ ॥ ०२३ ॥

गमिष्यतः प्रेतलोकं जीवलोकान्न संशयः ॥ ०२३ ॥

तौ च श्रुत्वा मृतौ व्यक्तं पाण्डोः क्षेत्रोद्भवाः सुताः ।
एकाह्ना ससुहृद्वर्गाः क्लैब्याद्धास्यन्ति जीवितम् ॥ ०२४ ॥

तस्मादस्मिन्हते शत्रौ हताः सर्वेऽहितास्तव ।
शिवेन ध्याहि मा राजन्नेष हन्मि रिपुं तव ॥ ०२५ ॥

एवमुक्त्वा नदन्राजन्पुत्रो दुःशासनस्तव ।
सौभद्रमभ्ययात्क्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०२६ ॥

तमभिक्रुद्धमायान्तं तव पुत्रमरिंदमः ।
अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैः षड्विंशत्या समर्पयत् ॥ ०२७ ॥

दुःशासनस्तु सङ्क्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
अयोधयत सौभद्रमभिमन्युश्च तं रणे ॥ ०२८ ॥

तौ मण्डलानि चित्राणि रथाभ्यां सव्यदक्षिणम् ।
चरमाणावयुध्येतां रथशिक्षाविशारदौ ॥ ०२९ ॥

अथ पणवमृदङ्गदुन्दुभीनां ; कृकरमहानकभेरिझर्झराणाम् ।
निनदमतिभृशं नराः प्रचक्रु ;र्लवणजलोद्भवसिंहनादमिश्रम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०३९

सञ्जय उवाच ॥

शरविक्षतगात्रस्तु प्रत्यमित्रमवस्थितम् ।
अभिमन्युः स्मयन्धीमान्दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

दिष्ट्या पश्यामि सङ्ग्रामे मानिनं शत्रुमागतम् ।
निष्ठुरं त्यक्तधर्माणमाक्रोशनपरायणम् ॥ ००२ ॥

यत्सभायां त्वया राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः ।
कोपितः परुषैर्वाक्यैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००३ ॥

जयोन्मत्तेन भीमश्च बह्वबद्धं प्रभाषता ॥ ००३ ॥

परवित्तापहारस्य क्रोधस्याप्रशमस्य च ।
लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यात्याहितस्य च ॥ ००४ ॥

पितॄणां मम राज्यस्य हरणस्योग्रधन्विनाम् ।
तत्त्वामिदमनुप्राप्तं तत्कोपाद्वै महात्मनाम् ॥ ००५ ॥

सद्यश्चोग्रमधर्मस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
शासितास्म्यद्य ते बाणैः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ००६ ॥

अद्याहमनृणस्तस्य कोपस्य भविता रणे ।
अमर्षितायाः कृष्णायाः काङ्क्षितस्य च मे पितुः ॥ ००७ ॥

अद्य कौरव्य भीमस्य भवितास्म्यनृणो युधि ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ००८ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुर्बाणं दुःशासनान्तकम् ।
संदधे परवीरघ्नः कालाग्न्यनिलवर्चसम् ॥ ००९ ॥

तस्योरस्तूर्णमासाद्य जत्रुदेशे विभिद्य तम् ।
अथैनं पञ्चविंशत्या पुनश्चैव समर्पयत् ॥ ०१० ॥

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
दुःशासनो महाराज कश्मलं चाविशन्महत् ॥ ०११ ॥

सारथिस्त्वरमाणस्तु दुःशासनमचेतसम् ।
रणमध्यादपोवाह सौभद्रशरपीडितम् ॥ ०१२ ॥

पाण्डवा द्रौपदेयाश्च विराटश्च समीक्ष्य तम् ।
पाञ्चालाः केकयाश्चैव सिंहनादमथानदन् ॥ ०१३ ॥

वादित्राणि च सर्वाणि नानालिङ्गानि सर्वशः ।
प्रावादयन्त संहृष्टाः पाण्डूनां तत्र सैनिकाः ॥ ०१४ ॥

पश्यन्तः स्मयमानाश्च सौभद्रस्य विचेष्टितम् ।
अत्यन्तवैरिणं दृप्तं दृष्ट्वा शत्रुं पराजितम् ॥ ०१५ ॥

धर्ममारुतशक्राणामाश्विनोः प्रतिमास्तथा ।
धारयन्तो ध्वजाग्रेषु द्रौपदेया महारथाः ॥ ०१६ ॥

सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
केकया धृष्टकेतुश्च मत्स्यपाञ्चालसृञ्जयाः ॥ ०१७ ॥

पाण्डवाश्च मुदा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
अभ्यवर्तन्त सहिता द्रोणानीकं बिभित्सवः ॥ ०१८ ॥

ततोऽभवन्महद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ।
जयमाकाङ्क्षमाणानां शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ०१९ ॥

दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य दुःशासनं वीरमभिमन्युवशं गतम् ॥ ०२० ॥

प्रतपन्तमिवादित्यं निघ्नन्तं शात्रवान्रणे ।
सौभद्रमुद्यतास्त्रातुमभिधावन्ति पाण्डवाः ॥ ०२१ ॥

ततः कर्णः शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्युं दुरासदम् ।
अभ्यवर्षत सङ्क्रुद्धः पुत्रस्य हितकृत्तव ॥ ०२२ ॥

तस्य चानुचरांस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेषुभिः ।
अवज्ञापूर्वकं वीरः सौभद्रस्य रणाजिरे ॥ ०२३ ॥

अभिमन्युस्तु राधेयं त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ।
अविध्यत्त्वरितो राजन्द्रोणं प्रेप्सुर्महामनाः ॥ ०२४ ॥

तं तदा नाशकत्कश्चिद्द्रोणाद्वारयितुं रणे ।
आरुजन्तं रथश्रेष्ठान्वज्रहस्तमिवासुरान् ॥ ०२५ ॥

ततः कर्णो जयप्रेप्सुर्मानी सर्वधनुर्भृताम् ।
सौभद्रं शतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ ०२६ ॥

सोऽस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो रामशिष्यः प्रतापवान् ।
समरे शत्रुदुर्धर्षमभिमन्युमपीडयत् ॥ ०२७ ॥

स तथा पीड्यमानस्तु राधेयेनास्त्रवृष्टिभिः ।
समरेऽमरसङ्काशः सौभद्रो न व्यषीदत ॥ ०२८ ॥

ततः शिलाशितैस्तीक्ष्णैर्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
छित्त्वा धनूंषि शूराणामार्जुनिः कर्णमार्दयत् ॥ ०२९ ॥

स ध्वजं कार्मुकं चास्य छित्त्वा भूमौ न्यपातयत् ॥ ०२९ ॥

ततः कृच्छ्रगतं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरः ।
सौभद्रमभ्ययात्तूर्णं दृढमुद्यम्य कार्मुकम् ॥ ०३० ॥

तत उच्चुक्रुशुः पार्थास्तेषां चानुचरा जनाः ।
वादित्राणि च सञ्जघ्नुः सौभद्रं चापि तुष्टुवुः ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०४०

सञ्जय उवाच ॥

सोऽभिगर्जन्धनुष्पाणिर्ज्यां विकर्षन्पुनः पुनः ।
तयोर्महात्मनोस्तूर्णं रथान्तरमवापतत् ॥ ००१ ॥

सोऽविध्यद्दशभिर्बाणैरभिमन्युं दुरासदम् ।
सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयन्निव ॥ ००२ ॥

पितृपैतामहं कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् ।
दृष्ट्वार्दितं शरैः कार्ष्णिं त्वदीया हृषिताभवन् ॥ ००३ ॥

तस्याभिमन्युरायम्य स्मयन्नेकेन पत्रिणा ।
शिरः प्रच्यावयामास स रथात्प्रापतद्भुवि ॥ ००४ ॥

कर्णिकारमिवोद्धूतं वातेन मथितं नगात् ।
भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजन्कर्णो व्यथां ययौ ॥ ००५ ॥

विमुखीकृत्य कर्णं तु सौभद्रः कङ्कपत्रिभिः ।
अन्यानपि महेष्वासांस्तूर्णमेवाभिदुद्रुवे ॥ ००६ ॥

ततस्तद्विततं जालं हस्त्यश्वरथपत्तिमत् ।

झषः क्रुद्ध इवाभिन्ददभिमन्युर्महायशाः ॥ ००७ ॥

कर्णस्तु बहुभिर्बाणैरर्द्यमानोऽभिमन्युना ।
अपायाज्जवनैरश्वैस्ततोऽनीकमभिद्यत ॥ ००८ ॥

शलभैरिव चाकाशे धाराभिरिव चावृते ।
अभिमन्योः शरै राजन्न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ००९ ॥

तावकानां तु योधानां वध्यतां निशितैः शरैः ।
अन्यत्र सैन्धवाद्राजन्न स्म कश्चिदतिष्ठत ॥ ०१० ॥

सौभद्रस्तु ततः शङ्खं प्रध्माप्य पुरुषर्षभः ।
शीघ्रमभ्यपतत्सेनां भारतीं भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

स कक्षेऽग्निरिवोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसा रिपून् ।
मध्ये भारतसैन्यानामार्जुनिः पर्यवर्तत ॥ ०१२ ॥

रथनागाश्वमनुजानर्दयन्निशितैः शरैः ।
स प्रविश्याकरोद्भूमिं कबन्धगणसङ्कुलाम् ॥ ०१३ ॥

सौभद्रचापप्रभवैर्निकृत्ताः परमेषुभिः ।
स्वानेवाभिमुखान्घ्नन्तः प्राद्रवञ्जीवितार्थिनः ॥ ०१४ ॥

ते घोरा रौद्रकर्माणो विपाठाः पृथवः शिताः ।
निघ्नन्तो रथनागाश्वाञ्जग्मुराशु वसुंधराम् ॥ ०१५ ॥

सायुधाः साङ्गुलित्राणाः सखड्गाः साङ्गदा रणे ।
दृश्यन्ते बाहवश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ॥ ०१६ ॥

शराश्चापानि खड्गाश्च शरीराणि शिरांसि च ।
सकुण्डलानि स्रग्वीणि भूमावासन्सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

अपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः ।
अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्भग्नैश्च बहुधा रथैः ॥ ०१८ ॥

शक्तिचापायुधैश्चापि पतितैश्च महाध्वजैः ॥ ०१८ ॥

निहतैः क्षत्रियैरश्वैर्वारणैश्च विशां पते ।
अगम्यकल्पा पृथिवी क्षणेनासीत्सुदारुणा ॥ ०१९ ॥

वध्यतां राजपुत्राणां क्रन्दतामितरेतरम् ।
प्रादुरासीन्महाशब्दो भीरूणां भयवर्धनः ॥ ०२० ॥

स शब्दो भरतश्रेष्ठ दिशः सर्वा व्यनादयत् ॥ ०२० ॥

सौभद्रश्चाद्रवत्सेनां निघ्नन्नश्वरथद्विपान् ।
व्यचरत्स दिशः सर्वाः प्रदिशश्चाहितान्रुजन् ॥ ०२१ ॥

तं तदा नानुपश्याम सैन्येन रजसावृतम् ।
आददानं गजाश्वानां नृणां चायूंषि भारत ॥ ०२२ ॥

क्षणेन भूयोऽपश्याम सूर्यं मध्यंदिने यथा ।
अभिमन्युं महाराज प्रतपन्तं द्विषद्गणान् ॥ ०२३ ॥

स वासवसमः संख्ये वासवस्यात्मजात्मजः ।
अभिमन्युर्महाराज सैन्यमध्ये व्यरोचत ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०४१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

बालमत्यन्तसुखिनमवार्यबलदर्पितम् ।
युद्धेषु कुशलं वीरं कुलपुत्रं तनुत्यजम् ॥ ००१ ॥

गाहमानमनीकानि सदश्वैस्तं त्रिहायनैः ।
अपि यौधिष्ठिरात्सैन्यात्कश्चिदन्वपतद्रथी ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

युधिष्ठिरो भीमसेनः शिखण्डी सात्यकिर्यमौ ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च सकेकयः ॥ ००३ ॥

धृष्टकेतुश्च संरब्धो मत्स्याश्चान्वपतन्रणे ॥ ००३ ॥

अभ्यद्रवन्परीप्सन्तो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
तान्दृष्ट्वा द्रवतः शूरांस्त्वदीया विमुखाभवन् ॥ ००४ ॥

ततस्तद्विमुखं दृष्ट्वा तव सूनोर्महद्बलम् ।
जामाता तव तेजस्वी विष्टम्भयिषुराद्रवत् ॥ ००५ ॥

सैन्धवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथः ।
स पुत्रगृद्धिनः पार्थान्सहसैन्यानवारयत् ॥ ००६ ॥

उग्रधन्वा महेष्वासो दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
वार्धक्षत्रिरुपासेधत्प्रवणादिव कुञ्जरान् ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अतिभारमहं मन्ये सैन्धवे सञ्जयाहितम् ।
यदेकः पाण्डवान्क्रुद्धान्पुत्रगृद्धीनवारयत् ॥ ००८ ॥

अत्यद्भुतमिदं मन्ये बलं शौर्यं च सैन्धवे ।
तदस्य ब्रूहि मे वीर्यं कर्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ ००९ ॥

किं दत्तं हुतमिष्टं वा सुतप्तमथ वा तपः ।
सिन्धुराजेन येनैकः क्रुद्धान्पार्थानवारयत् ॥ ०१० ॥

सञ्जय उवाच ॥

द्रौपदीहरणे यत्तद्भीमसेनेन निर्जितः ।
मानात्स तप्तवान्राजा वरार्थी सुमहत्तपः ॥ ०११ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रियेभ्यः संनिवर्त्य सः ।
क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसंततः ॥ ०१२ ॥

देवमाराधयच्छर्वं गृणन्ब्रह्म सनातनम् ॥ ०१२ ॥

भक्तानुकम्पी भगवांस्तस्य चक्रे ततो दयाम् ।
स्वप्नान्तेऽप्यथ चैवाह हरः सिन्धुपतेः सुतम् ॥ ०१३ ॥

वरं वृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तस्तु शर्वेण सिन्धुराजो जयद्रथः ।
उवाच प्रणतो रुद्रं प्राञ्जलिर्नियतात्मवान् ॥ ०१४ ॥

पाण्डवेयानहं संख्ये भीमवीर्यपराक्रमान् ।
एको रणे धारयेयं समस्तानिति भारत ॥ ०१५ ॥

एवमुक्तस्तु देवेशो जयद्रथमथाब्रवीत् ।

ददामि ते वरं सौम्य विना पार्थं धनञ्जयम् ॥ ०१६ ॥

धारयिष्यसि सङ्ग्रामे चतुरः पाण्डुनन्दनान् ।
एवमस्त्विति देवेशमुक्त्वाबुध्यत पार्थिवः ॥ ०१७ ॥

स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रबलेन च ।
एकः संधारयामास पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०१८ ॥

तस्य ज्यातलघोषेण क्षत्रियान्भयमाविशत् ।
परांस्तु तव सैन्यस्य हर्षः परमकोऽभवत् ॥ ०१९ ॥

दृष्ट्वा तु क्षत्रिया भारं सैन्धवे सर्वमर्पितम् ।
उत्क्रुश्याभ्यद्रवन्राजन्येन यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०४२

सञ्जय उवाच ॥

यन्मा पृच्छसि राजेन्द्र सिन्धुराजस्य विक्रमम् ।
शृणु तत्सर्वमाख्यास्ये यथा पाण्डूनयोधयत् ॥ ००१ ॥

तमूहुः सारथेर्वश्याः सैन्धवाः साधुवाहिनः ।
विकुर्वाणा बृहन्तोऽश्वाः श्वसनोपमरंहसः ॥ ००२ ॥

गन्धर्वनगराकारं विधिवत्कल्पितं रथम् ।
तस्याभ्यशोभयत्केतुर्वाराहो राजतो महान् ॥ ००३ ॥

श्वेतच्छत्रपताकाभिश्चामरव्यजनेन च ।
स बभौ राजलिङ्गैस्तैस्तारापतिरिवाम्बरे ॥ ००४ ॥

मुक्तावज्रमणिस्वर्णैर्भूषितं तदयस्मयम् ।
वरूथं विबभौ तस्य ज्योतिर्भिः खमिवावृतम् ॥ ००५ ॥

स विस्फार्य महच्चापं किरन्निषुगणान्बहून् ।
तत्खण्डं पूरयामास यद्व्यदारयदार्जुनिः ॥ ००६ ॥

स सात्यकिं त्रिभिर्बाणैरष्टभिश्च वृकोदरम् ।
धृष्टद्युम्नं तथा षष्ट्या विराटं दशभिः शरैः ॥ ००७ ॥

द्रुपदं पञ्चभिस्तीक्ष्णैर्दशभिश्च शिखण्डिनम् ।
केकयान्पञ्चविंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिरं च सप्तत्या ततः शेषानपानुदत् ।
इषुजालेन महता तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००९ ॥

अथास्य शितपीतेन भल्लेनादिश्य कार्मुकम् ।
चिच्छेद प्रहसन्राजा धर्मपुत्रः प्रतापवान् ॥ ०१० ॥

अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
विव्याध दशभिः पार्थं तांश्चैवान्यांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०११ ॥

तस्य तल्लाघवं ज्ञात्वा भीमो भल्लैस्त्रिभिः पुनः ।
धनुर्ध्वजं च छत्रं च क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ ०१२ ॥

सोऽन्यदादाय बलवान्सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् ।
भीमस्यापोथयत्केतुं धनुरश्वांश्च मारिष ॥ ०१३ ॥

स हताश्वादवप्लुत्य छिन्नधन्वा रथोत्तमात् ।

सात्यकेराप्लुतो यानं गिर्यग्रमिव केसरी ॥ ०१४ ॥

ततस्त्वदीयाः संहृष्टाः साधु साध्विति चुक्रुशुः ।
सिन्धुराजस्य तत्कर्म प्रेक्ष्याश्रद्धेयमुत्तमम् ॥ ०१५ ॥

सङ्क्रुद्धान्पाण्डवानेको यद्दधारास्त्रतेजसा ।
तत्तस्य कर्म भूतानि सर्वाण्येवाभ्यपूजयन् ॥ ०१६ ॥

सौभद्रेण हतैः पूर्वं सोत्तरायुधिभिर्द्विपैः ।
पाण्डूनां दर्शितः पन्थाः सैन्धवेन निवारितः ॥ ०१७ ॥

यतमानास्तु ते वीरा मत्स्यपाञ्चालकेकयाः ।
पाण्डवाश्चान्वपद्यन्त प्रत्यैकश्येन सैन्धवम् ॥ ०१८ ॥

यो यो हि यतते भेत्तुं द्रोणानीकं तवाहितः ।
तं तं देववरप्राप्त्या सैन्धवः प्रत्यवारयत् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०४३

सञ्जय उवाच ॥

सैन्धवेन निरुद्धेषु जयगृद्धिषु पाण्डुषु ।
सुघोरमभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥ ००१ ॥

प्रविश्य त्वार्जुनिः सेनां सत्यसंधो दुरासदाम् ।
व्यक्षोभयत तेजस्वी मकरः सागरं यथा ॥ ००२ ॥

तं तथा शरवर्षेण क्षोभयन्तमरिंदमम् ।
यथाप्रधानाः सौभद्रमभ्ययुः कुरुसत्तमाः ॥ ००३ ॥

तेषां तस्य च संमर्दो दारुणः समपद्यत ।
सृजतां शरवर्षाणि प्रसक्तममितौजसाम् ॥ ००४ ॥

रथव्रजेन संरुद्धस्तैरमित्रैरथार्जुनिः ।
वृषसेनस्य यन्तारं हत्वा चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ००५ ॥

तस्य विव्याध बलवाञ्शरैरश्वानजिह्मगैः ।
वातायमानैरथ तैरश्वैरपहृतो रणात् ॥ ००६ ॥

तेनान्तरेणाभिमन्योर्यन्तापासारयद्रथम् ।
रथव्रजास्ततो हृष्टाः साधु साध्विति चुक्रुशुः ॥ ००७ ॥

तं सिंहमिव सङ्क्रुद्धं प्रमथ्नन्तं शरैररीन् ।
आरादायान्तमभ्येत्य वसातीयोऽभ्ययाद्द्रुतम् ॥ ००८ ॥

सोऽभिमन्युं शरैः षष्ट्या रुक्मपुङ्खैरवाकिरत् ।
अब्रवीच्च न मे जीवञ्जीवतो युधि मोक्ष्यसे ॥ ००९ ॥

तमयस्मयवर्माणमिषुणा आशुपातिना ।
विव्याध हृदि सौभद्रः स पपात व्यसुः क्षितौ ॥ ०१० ॥

वसात्यं निहतं दृष्ट्वा क्रुद्धाः क्षत्रियपुङ्गवाः ।
परिवव्रुस्तदा राजंस्तव पौत्रं जिघांसवः ॥ ०११ ॥

विस्फारयन्तश्चापानि नानारूपाण्यनेकशः ।
तद्युद्धमभवद्रौद्रं सौभद्रस्यारिभिः सह ॥ ०१२ ॥

तेषां शरान्सेष्वसनाञ्शरीराणि शिरांसि च ।

सकुण्डलानि स्रग्वीणि क्रुद्धश्चिच्छेद फाल्गुनिः ॥ ०१३ ॥

सखड्गाः साङ्गुलित्राणाः सपट्टिशपरश्वधाः ।
अदृश्यन्त भुजाश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ॥ ०१४ ॥

स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पतितैश्च महाध्वजैः ।
वर्मभिश्चर्मभिर्हारैर्मुकुटैश्छत्रचामरैः ॥ ०१५ ॥

अपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः ।
अक्षैर्विमथितैश्चक्रैर्भग्नैश्च बहुधा युगैः ॥ ०१६ ॥

अनुकर्षैः पताकाभिस्तथा सारथिवाजिभिः ।
रथैश्च भग्नैर्नागैश्च हतैः कीर्णाभवन्मही ॥ ०१७ ॥

निहतैः क्षत्रियैः शूरैर्नानाजनपदेश्वरैः ।
जयगृद्धैर्वृता भूमिर्दारुणा समपद्यत ॥ ०१८ ॥

दिशो विचरतस्तस्य सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ।
रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमन्तरधीयत ॥ ०१९ ॥

काञ्चनं यद्यदस्यासीद्वर्म चाभरणानि च ।
धनुषश्च शराणां च तदपश्याम केवलम् ॥ ०२० ॥

तं तदा नाशकत्कश्चिच्चक्षुर्भ्यामभिवीक्षितुम् ।
आददानं शरैर्योधान्मध्ये सूर्यमिव स्थितम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०४४

सञ्जय उवाच ॥

आददानस्तु शूराणामायूंष्यभवदार्जुनिः ।
अन्तकः सर्वभूतानां प्राणान्काल इवागते ॥ ००१ ॥

स शक्र इव विक्रान्तः शक्रसूनोः सुतो बली ।
अभिमन्युस्तदानीकं लोडयन्बह्वशोभत ॥ ००२ ॥

प्रविश्यैव तु राजेन्द्र क्षत्रियेन्द्रान्तकोपमः ।
सत्यश्रवसमादत्त व्याघ्रो मृगमिवोल्बणम् ॥ ००३ ॥

सत्यश्रवसि चाक्षिप्ते त्वरमाणा महारथाः ।
प्रगृह्य विपुलं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन् ॥ ००४ ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमिति क्षत्रियपुङ्गवाः ।
स्पर्धमानाः समाजग्मुर्जिघांसन्तोऽर्जुनात्मजम् ॥ ००५ ॥

क्षत्रियाणामनीकानि प्रद्रुतान्यभिधावताम् ।
जग्रास तिमिरासाद्य क्षुद्रमत्स्यानिवार्णवे ॥ ००६ ॥

ये केचन गतास्तस्य समीपमपलायिनः ।
न ते प्रतिन्यवर्तन्त समुद्रादिव सिन्धवः ॥ ००७ ॥

महाग्राहगृहीतेव वातवेगभयार्दिता ।
समकम्पत सा सेना विभ्रष्टा नौरिवार्णवे ॥ ००८ ॥

अथ रुक्मरथो नाम मद्रेश्वरसुतो बली ।
त्रस्तामाश्वासयन्सेनामत्रस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

अलं त्रासेन वः शूरा नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं ग्रहीष्यामि जीवग्राहं न संशयः ॥ ०१० ॥

एवमुक्त्वा तु सौभद्रमभिदुद्राव वीर्यवान् ।
सुकल्पितेनोह्यमानः स्यन्दनेन विराजता ॥ ०११ ॥

सोऽभिमन्युं त्रिभिर्बाणैर्विद्ध्वा वक्षस्यथानदत् ।
त्रिभिश्च दक्षिणे बाहौ सव्ये च निशितैस्त्रिभिः ॥ ०१२ ॥

स तस्येष्वसनं छित्त्वा फाल्गुणिः सव्यदक्षिणौ ।
भुजौ शिरश्च स्वक्षिभ्रु क्षितौ क्षिप्रमपातयत् ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वा रुक्मरथं रुग्णं पुत्रं शल्यस्य मानिनम् ।
जीवग्राहं जिघृक्षन्तं सौभद्रेण यशस्विना ॥ ०१४ ॥

सङ्ग्रामदुर्मदा राजन्राजपुत्राः प्रहारिणः ।
वयस्याः शल्यपुत्रस्य सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ ०१५ ॥

तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः ।
आर्जुनिं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०१६ ॥

शूरैः शिक्षाबलोपेतैस्तरुणैरत्यमर्षणैः ।
दृष्ट्वैकं समरे शूरं सौभद्रमपराजितम् ॥ ०१७ ॥

छाद्यमानं शरव्रातैर्हृष्टो दुर्योधनोऽभवत् ।
वैवस्वतस्य भवनं गतमेनममन्यत ॥ ०१८ ॥

सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नानालिङ्गैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अदृश्यमार्जुनिं चक्रुर्निमेषात्ते नृपात्मजाः ॥ ०१९ ॥

ससूताश्वध्वजं तस्य स्यन्दनं तं च मारिष ।

आचितं समपश्याम श्वाविधं शललैरिव ॥ ०२० ॥

स गाढविद्धः क्रुद्धश्च तोत्त्रैर्गज इवार्दितः ।
गान्धर्वमस्त्रमायच्छद्रथमायां च योजयत् ॥ ०२१ ॥

अर्जुनेन तपस्तप्त्वा गन्धर्वेभ्यो यदाहृतम् ।
तुम्बुरुप्रमुखेभ्यो वै तेनामोहयताहितान् ॥ ०२२ ॥

एकः स शतधा राजन्दृश्यते स्म सहस्रधा ।
अलातचक्रवत्संख्ये क्षिप्रमस्त्राणि दर्शयन् ॥ ०२३ ॥

रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परंतपः ।
बिभेद शतधा राजञ्शरीराणि महीक्षिताम् ॥ ०२४ ॥

प्राणाः प्राणभृतां संख्ये प्रेषिता निशितैः शरैः ।
राजन्प्रापुरमुं लोकं शरीराण्यवनिं ययुः ॥ ०२५ ॥

धनूंष्यश्वान्नियन्तॄंश्च ध्वजान्बाहूंश्च साङ्गदान् ।
शिरांसि च शितैर्भल्लैस्तेषां चिच्छेद फाल्गुनिः ॥ ०२६ ॥

चूतारामो यथा भग्नः पञ्चवर्षफलोपगः ।
राजपुत्रशतं तद्वत्सौभद्रेणापतद्धतम् ॥ ०२७ ॥

क्रुद्धाशीविषसङ्काशान्सुकुमारान्सुखोचितान् ।
एकेन निहतान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनोऽभवत् ॥ ०२८ ॥

रथिनः कुञ्जरानश्वान्पदातींश्चावमर्दितान् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनः क्षिप्रमुपायात्तममर्षितः ॥ ०२९ ॥

तयोः क्षणमिवापूर्णः सङ्ग्रामः समपद्यत ।
अथाभवत्ते विमुखः पुत्रः शरशतार्दितः ॥ ०३० ॥

अध्याय ०४५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यथा वदसि मे सूत एकस्य बहुभिः सह ।
सङ्ग्रामं तुमुलं घोरं जयं चैव महात्मनः ॥ ००१ ॥

अश्रद्धेयमिवाश्चर्यं सौभद्रस्याथ विक्रमम् ।
किं तु नात्यद्भुतं तेषां येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ ००२ ॥

दुर्योधनेऽथ विमुखे राजपुत्रशते हते ।
सौभद्रे प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपद्यन्त मामकाः ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

संशुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रस्विन्ना लोमहर्षिणः ।
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥ ००४ ॥

हतान्भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ।
उत्सृज्योत्सृज्य समियुस्त्वरयन्तो हयद्विपान् ॥ ००५ ॥

तान्प्रभग्नांस्तथा दृष्ट्वा द्रोणो द्रौणिर्बृहद्बलः ।
कृपो दुर्योधनः कर्णः कृतवर्माथ सौबलः ॥ ००६ ॥

अभिद्रुताः सुसङ्क्रुद्धाः सौभद्रमपराजितम् ।
तेऽपि पौत्रेण ते राजन्प्रायशो विमुखीकृताः ॥ ००७ ॥

एकस्तु सुखसंवृद्धो बाल्याद्दर्पाच्च निर्भयः ।
इष्वस्त्रविन्महातेजा लक्ष्मणोऽऽर्जुनिमभ्ययात् ॥ ००८ ॥

तमन्वगेवास्य पिता पुत्रगृद्धी न्यवर्तत ।
अनु दुर्योधनं चान्ये न्यवर्तन्त महारथाः ॥ ००९ ॥

तं तेऽभिषिषिचुर्बाणैर्मेघा गिरिमिवाम्बुभिः ।
स च तान्प्रममाथैको विष्वग्वातो यथाम्बुदान् ॥ ०१० ॥

पौत्रं तु तव दुर्धर्षं लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
पितुः समीपे तिष्ठन्तं शूरमुद्यतकार्मुकम् ॥ ०११ ॥

अत्यन्तसुखसंवृद्धं धनेश्वरसुतोपमम् ।
आससाद रणे कार्ष्णिर्मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ०१२ ॥

लक्ष्मणेन तु सङ्गम्य सौभद्रः परवीरहा ।
शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैर्बाह्वोरुरसि चार्पितः ॥ ०१३ ॥

सङ्क्रुद्धो वै महाबाहुर्दण्डाहत इवोरगः ।
पौत्रस्तव महाराज तव पौत्रमभाषत ॥ ०१४ ॥

सुदृष्टः क्रियतां लोको अमुं लोकं गमिष्यसि ।
पश्यतां बान्धवानां त्वां नयामि यमसादनम् ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा ततो भल्लं सौभद्रः परवीरहा ।
उद्बबर्ह महाबाहुर्निर्मुक्तोरगसंनिभम् ॥ ०१६ ॥

स तस्य भुजनिर्मुक्तो लक्ष्मणस्य सुदर्शनम् ।
सुनसं सुभ्रु केशान्तं शिरोऽहार्षीत्सकुण्डलम् ॥ ०१७ ॥

लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा हा हेत्युच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०१७ ॥

ततो दुर्योधनः क्रुद्धः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
हतैनमिति चुक्रोश क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ ०१८ ॥

ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रोणपुत्रो बृहद्बलः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः षड्रथाः पर्यवारयन् ॥ ०१९ ॥

स तान्विद्ध्वा शितैर्बाणैर्विमुखीकृत्य चार्जुनिः ।
वेगेनाभ्यपतत्क्रुद्धः सैन्धवस्य महद्बलम् ॥ ०२० ॥

आवव्रुस्तस्य पन्थानं गजानीकेन दंशिताः ।
कलिङ्गाश्च निषादाश्च क्राथपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ०२१ ॥

तत्प्रसक्तमिवात्यर्थं युद्धमासीद्विशां पते ॥ ०२१ ॥

ततस्तत्कुञ्जरानीकं व्यधमद्धृष्टमार्जुनिः ।
यथा विवान्नित्यगतिर्जलदाञ्शतशोऽम्बरे ॥ ०२२ ॥

ततः क्राथः शरव्रातैरार्जुनिं समवाकिरत् ।
अथेतरे संनिवृत्ताः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ॥ ०२३ ॥

परमास्त्राणि धुन्वानाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ०२३ ॥

तान्निवार्यार्जुनिर्बाणैः क्राथपुत्रमथार्दयत् ।
शरौघेणाप्रमेयेण त्वरमाणो जिघांसया ॥ ०२४ ॥

सधनुर्बाणकेयूरौ बाहू समुकुटं शिरः ।
छत्रं ध्वजं नियन्तारमश्वांश्चास्य न्यपातयत् ॥ ०२५ ॥

कुलशीलश्रुतबलैः कीर्त्या चास्त्रबलेन च ।

युक्ते तस्मिन्हते वीराः प्रायशो विमुखाभवन् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०४६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा प्रविष्टं तरुणं सौभद्रमपराजितम् ।
कुलानुरूपं कुर्वाणं सङ्ग्रामेष्वपलायिनम् ॥ ००१ ॥

आजानेयैः सुबलिभिर्युक्तमश्वैस्त्रिहायनैः ।
प्लवमानमिवाकाशे के शूराः समवारयन् ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अभिमन्युः प्रविश्यैव तावकान्निशितैः शरैः ।
अकरोद्विमुखान्सर्वान्पार्थिवान्पाण्डुनन्दनः ॥ ००३ ॥

तं तु द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिश्च सबृहद्बलः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः षड्रथाः पर्यवारयन् ॥ ००४ ॥

दृष्ट्वा तु सैन्धवे भारमतिमात्रं समाहितम् ।
सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ००५ ॥

सौभद्रमितरे वीरमभ्यवर्षञ्शराम्बुभिः ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः ॥ ००६ ॥

तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सर्वविद्यासु निष्ठितान् ।

व्यष्टम्भयद्रणे बाणैः सौभद्रः परवीरहा ॥ ००७ ॥

द्रोणं पञ्चाशता विद्ध्वा विंशत्या च बृहद्बलम् ।
अशीत्या कृतवर्माणं कृपं षष्ट्या शिलीमुखैः ॥ ००८ ॥

रुक्मपुङ्खैर्महावेगैराकर्णसमचोदितैः ।
अविध्यद्दशभिर्बाणैरश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ ००९ ॥

स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन निशितेन च ।
फाल्गुनिर्द्विषतां मध्ये विव्याध परमेषुणा ॥ ०१० ॥

पातयित्वा कृपस्याश्वांस्तथोभौ पार्ष्णिसारथी ।
अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०११ ॥

ततो वृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्तिवर्धनम् ।
पुत्राणां तव वीराणां पश्यतामवधीद्बली ॥ ०१२ ॥

तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ।
वरं वरममित्राणामारुजन्तमभीतवत् ॥ ०१३ ॥

स तु बाणैः शितैस्तूर्णं प्रत्यविध्यत मारिष ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणामश्वत्थामानमार्जुनिः ॥ ०१४ ॥

षष्ट्या शराणां तं द्रौणिस्तिग्मधारैः सुतेजनैः ।
उग्रैर्नाकम्पयद्विद्ध्वा मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ०१५ ॥

स तु द्रौणिं त्रिसप्तत्या हेमपुङ्खैरजिह्मगैः ।
प्रत्यविध्यन्महातेजा बलवानपकारिणम् ॥ ०१६ ॥

तस्मिन्द्रोणो बाणशतं पुत्रगृद्धी न्यपातयत् ।
अश्वत्थामा तथाष्टौ च परीप्सन्पितरं रणे ॥ ०१७ ॥

कर्णो द्वाविंशतिं भल्लान्कृतवर्मा चतुर्दश ।
बृहद्बलस्तु पञ्चाशत्कृपः शारद्वतो दश ॥ ०१८ ॥

तांस्तु प्रत्यवधीत्सर्वान्दशभिर्दशभिः शरैः ।
तैरर्द्यमानः सौभद्रः सर्वतो निशितैः शरैः ॥ ०१९ ॥

तं कोसलानामधिपः कर्णिनाताडयद्धृदि ।
स तस्याश्वान्ध्वजं चापं सूतं चापातयत्क्षितौ ॥ ०२० ॥

अथ कोसलराजस्तु विरथः खड्गचर्मधृत् ।
इयेष फाल्गुनेः कायाच्छिरो हर्तुं सकुण्डलम् ॥ ०२१ ॥

स कोसलानां भर्तारं राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
हृदि विव्याध बाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ०२२ ॥

बभञ्ज च सहस्राणि दश राजन्महात्मनाम् ।
सृजतामशिवा वाचः खड्गकार्मुकधारिणाम् ॥ ०२३ ॥

तथा बृहद्बलं हत्वा सौभद्रो व्यचरद्रणे ।
विष्टम्भयन्महेष्वासान्योधांस्तव शराम्बुभिः ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०४७

सञ्जय उवाच ॥

स कर्णं कर्णिना कर्णे पुनर्विव्याध फाल्गुनिः ।

शरैः पञ्चाशता चैनमविध्यत्कोपयन्भृशम् ॥ ००१ ॥

प्रतिविव्याध राधेयस्तावद्भिरथ तं पुनः ।
स तैराचितसर्वाङ्गो बह्वशोभत भारत ॥ ००२ ॥

कर्णं चाप्यकरोत्क्रुद्धो रुधिरोत्पीडवाहिनम् ।
कर्णोऽपि विबभौ शूरः शरैश्चित्रोऽसृगाप्लुतः ॥ ००३ ॥

तावुभौ शरचित्राङ्गौ रुधिरेण समुक्षितौ ।
बभूवतुर्महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ००४ ॥

अथ कर्णस्य सचिवान्षड्शूरांश्चित्रयोधिनः ।
साश्वसूतध्वजरथान्सौभद्रो निजघान ह ॥ ००५ ॥

अथेतरान्महेष्वासान्दशभिर्दशभिः शरैः ।
प्रत्यविध्यदसंभ्रान्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००६ ॥

मागधस्य पुनः पुत्रं हत्वा षड्भिरजिह्मगैः ।
साश्वं ससूतं तरुणमश्वकेतुमपातयत् ॥ ००७ ॥

मार्तिकावतकं भोजं ततः कुञ्जरकेतनम् ।
क्षुरप्रेण समुन्मथ्य ननाद विसृजञ्शरान् ॥ ००८ ॥

तस्य दौःशासनिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
सूतमेकेन विव्याध दशभिश्चार्जुनात्मजम् ॥ ००९ ॥

ततो दौःशासनिं कार्ष्णिर्विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
संरम्भाद्रक्तनयनो वाक्यमुच्चैरथाब्रवीत् ॥ ०१० ॥

पिता तवाहवं त्यक्त्वा गतः कापुरुषो यथा ।
दिष्ट्या त्वमपि जानीषे योद्धुं न त्वद्य मोक्ष्यसे ॥ ०११ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं कर्मारपरिमार्जितम् ।
नाराचं विससर्जास्मै तं द्रौणिस्त्रिभिराच्छिनत् ॥ ०१२ ॥

तस्यार्जुनिर्ध्वजं छित्त्वा शल्यं त्रिभिरताडयत् ।
तं शल्यो नवभिर्बाणैर्गार्ध्रपत्रैरताडयत् ॥ ०१३ ॥

तस्यार्जुनिर्ध्वजं छित्त्वा उभौ च पार्ष्णिसारथी ।
तं विव्याधायसैः षड्भिः सोऽपक्रामद्रथान्तरम् ॥ ०१४ ॥

शत्रुञ्जयं चन्द्रकेतुं मेघवेगं सुवर्चसम् ।
सूर्यभासं च पञ्चैतान्हत्वा विव्याध सौबलम् ॥ ०१५ ॥

तं सौबलस्त्रिभिर्विद्ध्वा दुर्योधनमथाब्रवीत् ।
सर्व एनं प्रमथ्नीमः पुरैकैकं हिनस्ति नः ॥ ०१६ ॥

अथाब्रवीत्तदा द्रोणं कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
पुरा सर्वान्प्रमथ्नाति ब्रूह्यस्य वधमाशु नः ॥ ०१७ ॥

ततो द्रोणो महेष्वासः सर्वांस्तान्प्रत्यभाषत ।
अस्ति वोऽस्यान्तरं कश्चित्कुमारस्य प्रपश्यति ॥ ०१८ ॥

अन्वस्य पितरं ह्यद्य चरतः सर्वतोदिशम् ।
शीघ्रतां नरसिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ॥ ०१९ ॥

धनुर्मण्डलमेवास्य रथमार्गेषु दृश्यते ।
संदधानस्य विशिखाञ्शीघ्रं चैव विमुञ्चतः ॥ ०२० ॥

आरुजन्निव मे प्राणान्मोहयन्नपि सायकैः ।
प्रहर्षयति मा भूयः सौभद्रः परवीरहा ॥ ०२१ ॥

अति मा नन्दयत्येष सौभद्रो विचरन्रणे ।
अन्तरं यस्य संरब्धा न पश्यन्ति महारथाः ॥ ०२२ ॥

अस्यतो लघुहस्तस्य दिशः सर्वा महेषुभिः ।
न विशेषं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्वनः ॥ ०२३ ॥

अथ कर्णः पुनर्द्रोणमाहार्जुनिशरार्दितः ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि पीड्यमानोऽभिमन्युना ॥ ०२४ ॥

तेजस्विनः कुमारस्य शराः परमदारुणाः ।
क्षिण्वन्ति हृदयं मेऽद्य घोराः पावकतेजसः ॥ ०२५ ॥

तमाचार्योऽब्रवीत्कर्णं शनकैः प्रहसन्निव ।
अभेद्यमस्य कवचं युवा चाशुपराक्रमः ॥ ०२६ ॥

उपदिष्टा मया अस्य पितुः कवचधारणा ।
तामेष निखिलां वेत्ति ध्रुवं परपुरञ्जयः ॥ ०२७ ॥

शक्यं त्वस्य धनुश्छेत्तुं ज्यां च बाणैः समाहितैः ।
अभीशवो हयाश्चैव तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ०२८ ॥

एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदि शक्यते ।
अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात्प्रहरणं कुरु ॥ ०२९ ॥

सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः ।
विरथं विधनुष्कं च कुरुष्वैनं यदीच्छसि ॥ ०३० ॥

तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्तनस्त्वरन् ।
अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् ॥ ०३१ ॥

अश्वानस्यावधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी ।

शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०३२ ॥

त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः ।
शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् ॥ ०३३ ॥

स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् ।
खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसम् ॥ ०३४ ॥

मार्गैः स कैशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च ।
आर्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव ॥ ०३५ ॥

मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्ध्वदृष्टयः ।
विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः ॥ ०३६ ॥

तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् ।
राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् ॥ ०३७ ॥

व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरिक्षात्पुनः क्षितिम् ।
आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत ॥ ०३८ ॥

स चक्ररेणूज्ज्वलशोभिताङ्गो ; बभावतीवोन्नतचक्रपाणिः ।
रणेऽभिमन्युः क्षणदासुभद्रः ; स वासुभद्रानुकृतिं प्रकुर्वन् ॥ ०३९ ॥

स्रुतरुधिरकृतैकरागवक्त्रो ; भ्रुकुटिपुटाकुटिलोऽतिसिंहनादः ।
प्रभुरमितबलो रणेऽभिमन्यु ;र्नृपवरमध्यगतो भृशं व्यराजत् ॥ ०४० ॥

अध्याय ०४८

सञ्जय उवाच ॥

विष्णोः स्वसानन्दिकरः स विष्ण्वायुधभूषितः ।
रराजातिरथः संख्ये जनार्दन इवापरः ॥ ००१ ॥

मारुतोद्धूतकेशान्तमुद्यतारिवरायुधम् ।
वपुः समीक्ष्य पृथ्वीशा दुःसमीक्ष्यं सुरैरपि ॥ ००२ ॥

तच्चक्रं भृशमुद्विग्नाः सञ्चिच्छिदुरनेकधा ।
महारथस्ततः कार्ष्णिः सञ्जग्राह महागदाम् ॥ ००३ ॥

विधनुःस्यन्दनासिस्तैर्विचक्रश्चारिभिः कृतः ।
अभिमन्युर्गदापाणिरश्वत्थामानमाद्रवत् ॥ ००४ ॥

स गदामुद्यतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमशनीमिव ।
अपाक्रामद्रथोपस्थाद्विक्रमांस्त्रीन्नरर्षभः ॥ ००५ ॥

तस्याश्वान्गदया हत्वा तथोभौ पार्ष्णिसारथी ।
शराचिताङ्गः सौभद्रः श्वाविद्वत्प्रत्यदृश्यत ॥ ००६ ॥

ततः सुबलदायादं कालकेयमपोथयत् ।
जघान चास्यानुचरान्गान्धारान्सप्तसप्ततिम् ॥ ००७ ॥

पुनर्ब्रह्मवसातीयाञ्जघान रथिनो दश ।
केकयानां रथान्सप्त हत्वा च दश कुञ्जरान् ॥ ००८ ॥

दौःशासनिरथं साश्वं गदया समपोथयत् ॥ ००८ ॥

ततो दौःशासनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष ।

अभिदुद्राव सौभद्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००९ ॥

तावुद्यतगदौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
भ्रातृव्यौ संप्रजह्राते पुरेव त्र्यम्बकान्तकौ ॥ ०१० ॥

तावन्योन्यं गदाग्राभ्यां संहत्य पतितौ क्षितौ ।
इन्द्रध्वजाविवोत्सृष्टौ रणमध्ये परंतपौ ॥ ०११ ॥

दौःशासनिरथोत्थाय कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
प्रोत्तिष्ठमानं सौभद्रं गदया मूर्ध्न्यताडयत् ॥ ०१२ ॥

गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहितः ।
विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा ॥ ०१३ ॥

एवं विनिहतो राजन्नेको बहुभिराहवे ॥ ०१३ ॥

क्षोभयित्वा चमूं सर्वां नलिनीमिव कुञ्जरः ।
अशोभत हतो वीरो व्याधैर्वनगजो यथा ॥ ०१४ ॥

तं तथा पतितं शूरं तावकाः पर्यवारयन् ।
दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये ॥ ०१५ ॥

विमृद्य तरुशृङ्गाणि संनिवृत्तमिवानिलम् ।
अस्तं गतमिवादित्यं तप्त्वा भारतवाहिनीम् ॥ ०१६ ॥

उपप्लुतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरम् ।
पूर्णचन्द्राभवदनं काकपक्षवृताक्षकम् ॥ ०१७ ॥

तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः ।
मुदा परमया युक्ताश्चुक्रुशुः सिंहवन्मुहुः ॥ ०१८ ॥

आसीत्परमको हर्षस्तावकानां विशां पते ।
इतरेषां तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ०१९ ॥

अभिक्रोशन्ति भूतानि अन्तरिक्षे विशां पते ।
दृष्ट्वा निपतितं वीरं च्युतं चन्द्रमिवाम्बरात् ॥ ०२० ॥

द्रोणकर्णमुखैः षड्भिर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
एकोऽयं निहतः शेते नैष धर्मो मतो हि नः ॥ ०२१ ॥

तस्मिंस्तु निहते वीरे बह्वशोभत मेदिनी ।
द्यौर्यथा पूर्णचन्द्रेण नक्षत्रगणमालिनी ॥ ०२२ ॥

रुक्मपुङ्खैश्च संपूर्णा रुधिरौघपरिप्लुता ।
उत्तमाङ्गैश्च वीराणां भ्राजमानैः सकुण्डलैः ॥ ०२३ ॥

विचित्रैश्च परिस्तोमैः पताकाभिश्च संवृता ।
चामरैश्च कुथाभिश्च प्रविद्धैश्चाम्बरोत्तमैः ॥ ०२४ ॥

रथाश्वनरनागानामलङ्कारैश्च सुप्रभैः ।
खड्गैश्च निशितैः पीतैर्निर्मुक्तैर्भुजगैरिव ॥ ०२५ ॥

चापैश्च विशिखैश्छिन्नैः शक्त्यृष्टिप्रासकम्पनैः ।
विविधैरायुधैश्चान्यैः संवृता भूरशोभत ॥ ०२६ ॥

वाजिभिश्चापि निर्जीवैः स्वपद्भिः शोणितोक्षितैः ।
सारोहैर्विषमा भूमिः सौभद्रेण निपातितैः ॥ ०२७ ॥

साङ्कुशैः समहामात्रैः सवर्मायुधकेतुभिः ।
पर्वतैरिव विध्वस्तैर्विशिखोन्मथितैर्गजैः ॥ ०२८ ॥

पृथिव्यामनुकीर्णैश्च व्यश्वसारथियोधिभिः ।

ह्रदैरिव प्रक्षुभितैर्हतनागै रथोत्तमैः ॥ ०२९ ॥

पदातिसंघैश्च हतैर्विविधायुधभूषणैः ।
भीरूणां त्रासजननी घोररूपाभवन्मही ॥ ०३० ॥

तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
तावकानां परा प्रीतिः पाण्डूनां चाभवद्व्यथा ॥ ०३१ ॥

अभिमन्यौ हते राजञ्शिशुकेऽप्राप्तयौवने ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धर्मराजस्य पश्यतः ॥ ०३२ ॥

दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा सौभद्रे विनिपातिते ।
अजातशत्रुः स्वान्वीरानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३३ ॥

स्वर्गमेष गतः शूरो यो हतो नपराङ्मुखः ।
संस्तम्भयत मा भैष्ट विजेष्यामो रणे रिपून् ॥ ०३४ ॥

इत्येवं स महातेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः ।
धर्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन्दुःखमपानुदत् ॥ ०३५ ॥

युद्धे ह्याशीविषाकारान्राजपुत्रान्रणे बहून् ।
पूर्वं निहत्य सङ्ग्रामे पश्चादार्जुनिरन्वगात् ॥ ०३६ ॥

हत्वा दशसहस्राणि कौसल्यं च महारथम् ।
कृष्णार्जुनसमः कार्ष्णिः शक्रसद्म गतो ध्रुवम् ॥ ०३७ ॥

रथाश्वनरमातङ्गान्विनिहत्य सहस्रशः ।
अवितृप्तः स सङ्ग्रामादशोच्यः पुण्यकर्मकृत् ॥ ०३८ ॥

वयं तु प्रवरं हत्वा तेषां तैः शरपीडिताः ।
निवेशायाभ्युपायाम सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ ०३९ ॥

निरीक्षमाणास्तु वयं परे चायोधनं शनैः ।
अपयाता महाराज ग्लानिं प्राप्ता विचेतसः ॥ ०४० ॥

ततो निशाया दिवसस्य चाशिवः ; शिवारुतः संधिरवर्तताद्भुतः ।
कुशेशयापीडनिभे दिवाकरे ; विलम्बमानेऽस्तमुपेत्य पर्वतम् ॥ ०४१ ॥

वरासिशक्त्यृष्टिवरूथचर्मणां ; विभूषणानां च समाक्षिपन्प्रभाम् ।
दिवं च भूमिं च समानयन्निव ; प्रियां तनुं भानुरुपैति पावकम् ॥ ०४२ ॥

महाभ्रकूटाचलशृङ्गसंनिभै ;र्गजैरनेकैरिव वज्रपातितैः ।
सवैजयन्त्यङ्कुशवर्मयन्तृभि ;र्निपातितैर्निष्टनतीव गौश्चिता ॥ ०४३ ॥

हतेश्वरैश्चूर्णितपत्त्युपस्करै ;र्हताश्वसूतैर्विपताककेतुभिः ।
महारथैर्भूः शुशुभे विचूर्णितैः ; पुरैरिवामित्रहतैर्नराधिप ॥ ०४४ ॥

रथाश्ववृन्दैः सहसादिभिर्हतैः ; प्रविद्धभाण्डाभरणैः पृथग्विधैः ।
निरस्तजिह्वादशनान्त्रलोचनै ;र्धरा बभौ घोरविरूपदर्शना ॥ ०४५ ॥

प्रविद्धवर्माभरणा वरायुधा ; विपन्नहस्त्यश्वरथानुगा नराः ।
महार्हशय्यास्तरणोचिताः सदा ; क्षितावनाथा इव शेरते हताः ॥ ०४६ ॥

अतीव हृष्टाः श्वसृगालवायसा ; बडाः सुपर्णाश्च वृकास्तरक्षवः ।
वयांस्यसृक्पान्यथ रक्षसां गणाः ; पिशाचसंघाश्च सुदारुणा रणे ॥ ०४७ ॥

त्वचो विनिर्भिद्य पिबन्वसामसृ ;क्तथैव मज्जां पिशितानि चाश्नुवन् ।
वपां विलुम्पन्ति हसन्ति गान्ति च ; प्रकर्षमाणाः कुणपान्यनेकशः ॥ ०४८ ॥

शरीरसंघाटवहा असृग्जला ; रथोडुपा कुञ्जरशैलसङ्कटा ।
मनुष्यशीर्षोपलमांसकर्दमा ; प्रविद्धनानाविधशस्त्रमालिनी ॥ ०४९ ॥

महाभया वैतरणीव दुस्तरा ; प्रवर्तिता योधवरैस्तदा नदी ।
उवाह मध्येन रणाजिरं भृशं ; भयावहा जीवमृतप्रवाहिनी ॥ ०५० ॥

पिबन्ति चाश्नन्ति च यत्र दुर्दृशाः ; पिशाचसंघा विविधाः सुभैरवाः ।
सुनन्दिताः प्राणभृतां भयङ्कराः ; समानभक्षाः श्वसृगालपक्षिणः ॥ ०५१ ॥

तथा तदायोधनमुग्रदर्शनं ; निशामुखे पितृपतिराष्ट्रसंनिभम् ।
निरीक्षमाणाः शनकैर्जहुर्नराः ; समुत्थितारुण्डकुलोपसङ्कुलम् ॥ ०५२ ॥

अपेतविध्वस्तमहार्हभूषणं ; निपातितं शक्रसमं महारथम् ।
रणेऽभिमन्युं ददृशुस्तदा जना ; व्यपोढहव्यं सदसीव पावकम् ॥ ०५३ ॥

अध्याय ०४९

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिंस्तु निहते वीरे सौभद्रे रथयूथपे ।
विमुक्तरथसंनाहाः सर्वे निक्षिप्तकार्मुकाः ॥ ००१ ॥

उपोपविष्टा राजानं परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
तदेव दुःखं ध्यायन्तः सौभद्रगतमानसाः ॥ ००२ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखितः ।
अभिमन्यौ हते वीरे भ्रातुः पुत्रे महारथे ॥ ००३ ॥

द्रोणानीकमसंबाधं मम प्रियचिकीर्षया ।
भित्त्वा व्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमध्यमिव केसरी ॥ ००४ ॥

यस्य शूरा महेष्वासाः प्रत्यनीकगता रणे ।
प्रभग्ना विनिवर्तन्ते कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ ००५ ॥

अत्यन्तशत्रुरस्माकं येन दुःशासनः शरैः ।
क्षिप्रं ह्यभिमुखः सङ्ख्ये विसञ्ज्ञो विमुखीकृतः ॥ ००६ ॥

स तीर्त्वा दुस्तरं वीरो द्रोणानीकमहार्णवम् ।
प्राप्य दौःशासनिं कार्ष्णिर्यातो वैवस्वतक्षयम् ॥ ००७ ॥

कथं द्रक्ष्यामि कौन्तेयं सौभद्रे निहतेऽर्जुनम् ।
सुभद्रां वा महाभागां प्रियं पुत्रमपश्यतीम् ॥ ००८ ॥

किं स्विद्वयमपेतार्थमश्लिष्टमसमञ्जसम् ।
तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनञ्जयौ ॥ ००९ ॥

अहमेव सुभद्रायाः केशवार्जुनयोरपि ।
प्रियकामो जयाकाङ्क्षी कृतवानिदमप्रियम् ॥ ०१० ॥

न लुब्धो बुध्यते दोषान्मोहाल्लोभः प्रवर्तते ।
मधु लिप्सुर्हि नापश्यं प्रपातमिदमीदृशम् ॥ ०११ ॥

यो हि भोज्ये पुरस्कार्यो यानेषु शयनेषु च ।
भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृतः ॥ ०१२ ॥

कथं हि बालस्तरुणो युद्धानामविशारदः ।
सदश्व इव संबाधे विषमे क्षेममर्हति ॥ ०१३ ॥

नो चेद्धि वयमप्येनं महीमनुशयीमहि ।
बीभत्सोः कोपदीप्तस्य दग्धाः कृपणचक्षुषा ॥ ०१४ ॥

अलुब्धो मतिमान्ह्रीमान्क्षमावान्रूपवान्बली ।
वपुष्मान्मानकृद्वीरः प्रियः सत्यपरायणः ॥ ०१५ ॥

यस्य श्लाघन्ति विबुधाः कर्माण्यूर्जितकर्मणः ।
निवातकवचाञ्जघ्ने कालकेयांश्च वीर्यवान् ॥ ०१६ ॥

महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्यपुरवासिनः ।
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण पौलोमाः सगणा हताः ॥ ०१७ ॥

परेभ्योऽप्यभयार्थिभ्यो यो ददात्यभयं विभुः ।
तस्यास्माभिर्न शकितस्त्रातुमद्यात्मजो भयात् ॥ ०१८ ॥

भयं तु सुमहत्प्राप्तं धार्तराष्ट्रं महद्बलम् ।
पार्थः पुत्रवधात्क्रुद्धः कौरवाञ्शोषयिष्यति ॥ ०१९ ॥

क्षुद्रः क्षुद्रसहायश्च स्वपक्षक्षयमातुरः ।
व्यक्तं दुर्योधनो दृष्ट्वा शोचन्हास्यति जीवितम् ॥ ०२० ॥

न मे जयः प्रीतिकरो न राज्यं ; न चामरत्वं न सुरैः सलोकता ।
इमं समीक्ष्याप्रतिवीर्यपौरुषं ; निपातितं देववरात्मजात्मजम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०५०

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते घोरे प्राणभृतां क्षये ।
आदित्येऽस्तङ्गते श्रीमान्संध्याकाल उपस्थिते ॥ ००१ ॥

व्यपयातेषु सैन्येषु वासाय भरतर्षभ ।
हत्वा संशप्तकव्रातान्दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः ॥ ००२ ॥

प्रायात्स्वशिबिरं जिष्णुर्जैत्रमास्थाय तं रथम् ।
गच्छन्नेव च गोविन्दं सन्नकण्ठोऽभ्यभाषत ॥ ००३ ॥

किं नु मे हृदयं त्रस्तं वाक्यं सज्जति केशव ।
स्पन्दन्ति चाप्यनिष्टानि गात्रं सीदति चाच्युत ॥ ००४ ॥

अनिष्टं चैव मे श्लिष्टं हृदयान्नापसर्पति ।
भुवि यद्दिक्षु चाप्युग्रा उत्पातास्त्रासयन्ति माम् ॥ ००५ ॥

बहुप्रकारा दृश्यन्ते सर्व एवाघशंसिनः ।
अपि स्वस्ति भवेद्राज्ञः सामात्यस्य गुरोर्मम ॥ ००६ ॥

वासुदेव उवाच ॥

व्यक्तं शिवं तव भ्रातुः सामात्यस्य भविष्यति ।
मा शुचः किञ्चिदेवान्यत्तत्रानिष्टं भविष्यति ॥ ००७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततः संध्यामुपास्यैव वीरौ वीरावसादने ।
कथयन्तौ रणे वृत्तं प्रयातौ रथमास्थितौ ॥ ००८ ॥

ततः स्वशिबिरं प्राप्तौ हतानन्दं हतत्विषम् ।
वासुदेवोऽर्जुनश्चैव कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ००९ ॥

ध्वस्ताकारं समालक्ष्य शिबिरं परवीरहा ।
बीभत्सुरब्रवीत्कृष्णमस्वस्थहृदयस्ततः ॥ ०१० ॥

नाद्य नन्दन्ति तूर्याणि मङ्गल्यानि जनार्दन ।
मिश्रा दुन्दुभिनिर्घोषैः शङ्खाश्चाडम्बरैः सह ॥ ०११ ॥

वीणा वा नाद्य वाद्यन्ते शम्यातालस्वनैः सह ॥ ०११ ॥

मङ्गल्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च ।
स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानीकेषु बन्दिनः ॥ ०१२ ॥

योधाश्चापि हि मां दृष्ट्वा निवर्तन्ते ह्यधोमुखाः ।
कर्माणि च यथापूर्वं कृत्वा नाभिवदन्ति माम् ॥ ०१३ ॥

अपि स्वस्ति भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव ।
न हि शुध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलम् ॥ ०१४ ॥

अपि पाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद ।
सर्वेषां चैव योधानां सामग्र्यं स्यान्ममाच्युत ॥ ०१५ ॥

न च मामद्य सौभद्रः प्रहृष्टो भ्रातृभिः सह ।
रणादायान्तमुचितं प्रत्युद्याति हसन्निव ॥ ०१६ ॥

एवं सङ्कथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिबिरं स्वकम् ।
ददृशाते भृशास्वस्थान्पाण्डवान्नष्टचेतसः ॥ ०१७ ॥

दृष्ट्वा भ्रातृंश्च पुत्रांश्च विमना वानरध्वजः ।
अपश्यंश्चैव सौभद्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

मुखवर्णोऽप्रसन्नो वः सर्वेषामेव लक्ष्यते ।
न चाभिमन्युं पश्यामि न च मां प्रतिनन्दथ ॥ ०१९ ॥

मया श्रुतश्च द्रोणेन चक्रव्यूहो विनिर्मितः ।

न च वस्तस्य भेत्तास्ति ऋते सौभद्रमाहवे ॥ ०२० ॥

न चोपदिष्टस्तस्यासीन्मयानीकविनिर्गमः ।
कच्चिन्न बालो युष्माभिः परानीकं प्रवेशितः ॥ ०२१ ॥

भित्त्वानीकं महेष्वासः परेषां बहुशो युधि ।
कच्चिन्न निहतः शेते सौभद्रः परवीरहा ॥ ०२२ ॥

लोहिताक्षं महाबाहुं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।
उपेन्द्रसदृशं ब्रूत कथमायोधने हतः ॥ ०२३ ॥

सुकुमारं महेष्वासं वासवस्यात्मजात्मजम् ।
सदा मम प्रियं ब्रूत कथमायोधने हतः ॥ ०२४ ॥

वार्ष्णेयीदयितं शूरं मया सततलालितम् ।
अम्बायाश्च प्रियं नित्यं कोऽवधीत्कालचोदितः ॥ ०२५ ॥

सदृशो वृष्णिसिंहस्य केशवस्य महात्मनः ।
विक्रमश्रुतमाहात्म्यैः कथमायोधने हतः ॥ ०२६ ॥

सुभद्रायाः प्रियं नित्यं द्रौपद्याः केशवस्य च ।
यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥ ०२७ ॥

मृदुकुञ्चितकेशान्तं बालं बालमृगेक्षणम् ।
मत्तद्विरदविक्रान्तं शालपोतमिवोद्गतम् ॥ ०२८ ॥

स्मिताभिभाषिणं दान्तं गुरुवाक्यकरं सदा ।
बाल्येऽप्यबालकर्माणं प्रियवाक्यममत्सरम् ॥ ०२९ ॥

महोत्साहं महाबाहुं दीर्घराजीवलोचनम् ।
भक्तानुकम्पिनं दान्तं न च नीचानुसारिणम् ॥ ०३० ॥

कृतज्ञं ज्ञानसंपन्नं कृतास्त्रमनिवर्तिनम् ।
युद्धाभिनन्दिनं नित्यं द्विषतामघवर्धनम् ॥ ०३१ ॥

स्वेषां प्रियहिते युक्तं पितृणां जयगृद्धिनम् ।
न च पूर्वप्रहर्तारं सङ्ग्रामे नष्टसंभ्रमम् ॥ ०३२ ॥

यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥ ०३२ ॥

सुललाटं सुकेशान्तं सुभ्र्वक्षिदशनच्छदम् ।
अपश्यतस्तद्वदनं का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०३३ ॥

तन्त्रीस्वनसुखं रम्यं पुंस्कोकिलसमध्वनिम् ।
अशृण्वतः स्वनं तस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०३४ ॥

रूपं चाप्रतिरूपं तत्त्रिदशेष्वपि दुर्लभम् ।
अपश्यतोऽद्य वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०३५ ॥

अभिवादनदक्षं तं पितृणां वचने रतम् ।
नाद्याहं यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ०३६ ॥

सुकुमारः सदा वीरो महार्हशयनोचितः ।
भूमावनाथवच्छेते नूनं नाथवतां वरः ॥ ०३७ ॥

शयानं समुपासन्ति यं पुरा परमस्त्रियः ।
तमद्य विप्रविद्धाङ्गमुपासन्त्यशिवाः शिवाः ॥ ०३८ ॥

यः पुरा बोध्यते सुप्तः सूतमागधबन्दिभिः ।
बोधयन्त्यद्य तं नूनं श्वापदा विकृतैः स्वरैः ॥ ०३९ ॥

छत्रच्छायासमुचितं तस्य तद्वदनं शुभम् ।

नूनमद्य रजोध्वस्तं रणे रेणुः करिष्यति ॥ ०४० ॥

हा पुत्रकावितृप्तस्य सततं पुत्रदर्शने ।
भाग्यहीनस्य कालेन यथा मे नीयसे बलात् ॥ ०४१ ॥

साद्य संयमनी नूनं सदा सुकृतिनां गतिः ।
स्वभाभिर्भासिता रम्या त्वयात्यर्थं विराजते ॥ ०४२ ॥

नूनं वैवस्वतश्च त्वा वरुणश्च प्रियातिथिः ।
शतक्रतुर्धनेशश्च प्राप्तमर्चन्त्यभीरुकम् ॥ ०४३ ॥

एवं विलप्य बहुधा भिन्नपोतो वणिग्यथा ।
दुःखेन महताविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत ॥ ०४४ ॥

कच्चित्स कदनं कृत्वा परेषां पाण्डुनन्दन ।
स्वर्गतोऽभिमुखः संख्ये युध्यमानो नरर्षभः ॥ ०४५ ॥

स नूनं बहुभिर्यत्तैर्युध्यमानो नरर्षभैः ।
असहायः सहायार्थी मामनुध्यातवान्ध्रुवम् ॥ ०४६ ॥

पीड्यमानः शरैर्बालस्तात साध्वभिधाव माम् ।
इति विप्रलपन्मन्ये नृशंसैर्बहुभिर्हतः ॥ ०४७ ॥

अथ वा मत्प्रसूतश्च स्वस्त्रीयो माधवस्य च ।
सुभद्रायां च संभूतो नैवं वक्तुमिहार्हति ॥ ०४८ ॥

वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
अपश्यतो दीर्घबाहुं रक्ताक्षं यन्न दीर्यते ॥ ०४९ ॥

कथं बाले महेष्वासे नृशंसा मर्मभेदिनः ।
स्वस्त्रीये वासुदेवस्य मम पुत्रेऽक्षिपञ्शरान् ॥ ०५० ॥

यो मां नित्यमदीनात्मा प्रत्युद्गम्याभिनन्दति ।
उपयान्तं रिपून्हत्वा सोऽद्य मां किं न पश्यति ॥ ०५१ ॥

नूनं स पतितः शेते धरण्यां रुधिरोक्षितः ।
शोभयन्मेदिनीं गात्रैरादित्य इव पातितः ॥ ०५२ ॥

रणे विनिहतं श्रुत्वा शोकार्ता वै विनङ्क्ष्यति ।
सुभद्रा वक्ष्यते किं मामभिमन्युमपश्यती ॥ ०५३ ॥

द्रौपदी चैव दुःखार्ते ते च वक्ष्यामि किं न्वहम् ॥ ०५३ ॥

वज्रसारमयं नूनं हृदयं यन्न यास्यति ।
सहस्रधा वधूं दृष्ट्वा रुदतीं शोककर्शिताम् ॥ ०५४ ॥

हृष्टानां धार्तराष्ट्राणां सिंहनादो मया श्रुतः ।
युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन् ॥ ०५५ ॥

अशक्नुवन्तो बीभत्सुं बालं हत्वा महारथाः ।
किं नदध्वमधर्मज्ञाः पार्थे वै दृश्यतां बलम् ॥ ०५६ ॥

किं तयोर्विप्रियं कृत्वा केशवार्जुनयोर्मृधे ।
सिंहवन्नदत प्रीताः शोककाल उपस्थिते ॥ ०५७ ॥

आगमिष्यति वः क्षिप्रं फलं पापस्य कर्मणः ।
अधर्मो हि कृतस्तीव्रः कथं स्यादफलश्चिरम् ॥ ०५८ ॥

इति तान्प्रति भाषन्वै वैश्यापुत्रो महामतिः ।
अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदुःखसमन्वितः ॥ ०५९ ॥

किमर्थमेतन्नाख्यातं त्वया कृष्ण रणे मम ।

अधक्ष्यं तानहं सर्वांस्तदा क्रूरान्महारथान् ॥ ०६० ॥

निगृह्य वासुदेवस्तं पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णस्तीव्रशोकसमन्वितम् ॥ ०६१ ॥

सर्वेषामेष वै पन्थाः शूराणामनिवर्तिनाम् ।
क्षत्रियाणां विशेषेण येषां युद्धेन जीविका ॥ ०६२ ॥

एषा वै युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
विहिता धर्मशास्त्रज्ञैर्गतिर्गतिमतां वर ॥ ०६३ ॥

ध्रुवं युद्धे हि मरणं शूराणामनिवर्तिनाम् ।
गतः पुण्यकृतां लोकानभिमन्युर्न संशयः ॥ ०६४ ॥

एतच्च सर्ववीराणां काङ्क्षितं भरतर्षभ ।
सङ्ग्रामेऽभिमुखा मृत्युं प्राप्नुयामेति मानद ॥ ०६५ ॥

स च वीरान्रणे हत्वा राजपुत्रान्महाबलान् ।
वीरैराकाङ्क्षितं मृत्युं संप्राप्तोऽभिमुखो रणे ॥ ०६६ ॥

मा शुचः पुरुषव्याघ्र पूर्वैरेष सनातनः ।
धर्मकृद्भिः कृतो धर्मः क्षत्रियाणां रणे क्षयः ॥ ०६७ ॥

इमे ते भ्रातरः सर्वे दीना भरतसत्तम ।
त्वयि शोकसमाविष्टे नृपाश्च सुहृदस्तव ॥ ०६८ ॥

एतांस्त्वं वचसा साम्ना समाश्वासय मानद ।
विदितं वेदितव्यं ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ०६९ ॥

एवमाश्वासितः पार्थः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
ततोऽब्रवीत्तदा भ्रातॄन्सर्वान्पार्थः सगद्गदान् ॥ ०७० ॥

स दीर्घबाहुः पृथ्वंसो दीर्घराजीवलोचनः ।
अभिमन्युर्यथा वृत्तः श्रोतुमिच्छाम्यहं तथा ॥ ०७१ ॥

सनागस्यन्दनहयान्द्रक्ष्यध्वं निहतान्मया ।
सङ्ग्रामे सानुबन्धांस्तान्मम पुत्रस्य वैरिणः ॥ ०७२ ॥

कथं च वः कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनाम् ।
सौभद्रो निधनं गच्छेद्वज्रिणापि समागतः ॥ ०७३ ॥

यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तात्रक्षणे मम ।
पुत्रस्य पाण्डुपाञ्चालान्मया गुप्तो भवेत्ततः ॥ ०७४ ॥

कथं च वो रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
नीतोऽभिमन्युर्निधनं कदर्थीकृत्य वः परैः ॥ ०७५ ॥

अहो वः पौरुषं नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रमः ।
यत्राभिमन्युः समरे पश्यतां वो निपातितः ॥ ०७६ ॥

आत्मानमेव गर्हेयं यदहं वः सुदुर्बलान् ।
युष्मानाज्ञाय निर्यातो भीरूनकृतनिश्रमान् ॥ ०७७ ॥

आहो स्विद्भूषणार्थाय वर्मशस्त्रायुधानि वः ।
वाचश्च वक्तुं संसत्सु मम पुत्रमरक्षताम् ॥ ०७८ ॥

एवमुक्त्वा ततो वाक्यं तिष्ठंश्चापवरासिमान् ।
न स्माशक्यत बीभत्सुः केनचित्प्रसमीक्षितुम् ॥ ०७९ ॥

तमन्तकमिव क्रुद्धं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तमश्रुपूर्णमुखं तदा ॥ ०८० ॥

नाभिभाष्टुं शक्नुवन्ति द्रष्टुं वा सुहृदोऽर्जुनम् ।
अन्यत्र वासुदेवाद्वा ज्येष्ठाद्वा पाण्डुनन्दनात् ॥ ०८१ ॥

सर्वास्ववस्थासु हितावर्जुनस्य मनोनुगौ ।
बहुमानात्प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हतः ॥ ०८२ ॥

ततस्तं पुत्रशोकेन भृशं पीडितमानसम् ।
राजीवलोचनं क्रुद्धं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ०८३ ॥

अध्याय ०५१

युधिष्ठिर उवाच ॥

त्वयि याते महाबाहो संशप्तकबलं प्रति ।
प्रयत्नमकरोत्तीव्रमाचार्यो ग्रहणे मम ॥ ००१ ॥

व्याढानीकं वयं द्रोणं वरयामः स्म सर्वशः ।
प्रतिव्यूह्य रथानीकं यतमानं तथा रणे ॥ ००२ ॥

स वार्यमाणो रथिभी रक्षितेन मया तथा ।
अस्मानपि जघानाशु पीडयन्निशितैः शरैः ॥ ००३ ॥

ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीकं न शक्नुमः ।
प्रतिवीक्षितुमप्याजौ भेत्तुं तत्कुत एव तु ॥ ००४ ॥

वयं त्वप्रतिमं वीर्ये सर्वे सौभद्रमात्मजम् ।
उक्तवन्तः स्म ते तात भिन्ध्यनीकमिति प्रभो ॥ ००५ ॥

स तथा चोदितोऽस्माभिः सदश्व इव वीर्यवान् ।
असह्यमपि तं भारं वोढुमेवोपचक्रमे ॥ ००६ ॥

स तवास्त्रोपदेशेन वीर्येण च समन्वितः ।
प्राविशत्तद्बलं बालः सुपर्ण इव सागरम् ॥ ००७ ॥

तेऽनुयाता वयं वीरं सात्वतीपुत्रमाहवे ।
प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चमूम् ॥ ००८ ॥

ततः सैन्धवको राजा क्षुद्रस्तात जयद्रथः ।
वरदानेन रुद्रस्य सर्वान्नः समवारयत् ॥ ००९ ॥

ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिश्च स बृहद्बलः ।
कृतवर्मा च सौभद्रं षड्रथाः पर्यवारयन् ॥ ०१० ॥

परिवार्य तु तैः सर्वैर्युधि बालो महारथैः ।
यतमानः परं शक्त्या बहुभिर्विरथीकृतः ॥ ०११ ॥

ततो दौःशासनिः क्षिप्रं तथा तैर्विरथीकृतम् ।
संशयं परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत् ॥ ०१२ ॥

स तु हत्वा सहस्राणि द्विपाश्वरथसादिनाम् ।
राजपुत्रशतं चाग्र्यं वीरांश्चालक्षितान्बहून् ॥ ०१३ ॥

बृहद्बलं च राजानं स्वर्गेणाजौ प्रयोज्य ह ।
ततः परमधर्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ॥ ०१४ ॥

एतावदेव निर्वृत्तमस्माकं शोकवर्धनम् ।
स चैवं पुरुषव्याघ्रः स्वर्गलोकमवाप्तवान् ॥ ०१५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततोऽर्जुनो वचः श्रुत्वा धर्मराजेन भाषितम् ।
हा पुत्र इति निःश्वस्य व्यथितो न्यपतद्भुवि ॥ ०१६ ॥

विषण्णवदनाः सर्वे परिगृह्य धनञ्जयम् ।
नेत्रैरनिमिषैर्दीनाः प्रत्यवेक्षन्परस्परम् ॥ ०१७ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां वासविः क्रोधमूर्छितः ।
कम्पमानो ज्वरेणेव निःश्वसंश्च मुहुर्मुहुः ॥ ०१८ ॥

पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य श्वसमानोऽश्रुनेत्रवान् ।
उन्मत्त इव विप्रेक्षन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

सत्यं वः प्रतिजानामि श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ।
न चेद्वधभयाद्भीतो धार्तराष्ट्रान्प्रहास्यति ॥ ०२० ॥

न चास्माञ्शरणं गच्छेत्कृष्णं वा पुरुषोत्तमम् ।
भवन्तं वा महाराज श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ ०२१ ॥

धार्तराष्ट्रप्रियकरं मयि विस्मृतसौहृदम् ।
पापं बालवधे हेतुं श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ ०२२ ॥

रक्षमाणाश्च तं संख्ये ये मां योत्स्यन्ति केचन ।
अपि द्रोणकृपौ वीरौ छादयिष्यामि ताञ्शरैः ॥ ०२३ ॥

यद्येतदेवं सङ्ग्रामे न कुर्यां पुरुषर्षभाः ।
मा स्म पुण्यकृतां लोकान्प्राप्नुयां शूरसंमतान् ॥ ०२४ ॥

ये लोका मातृहन्तॄणां ये चापि पितृघातिनाम् ।
गुरुदारगामिनां ये च पिशुनानां च ये तथा ॥ ०२५ ॥

साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनाम् ।
ये च निक्षेपहर्तॄणां ये च विश्वासघातिनाम् ॥ ०२६ ॥

भुक्तपूर्वां स्त्रियं ये च निन्दतामघशंसिनाम् ।
ब्रह्मघ्नानां च ये लोका ये च गोघातिनामपि ॥ ०२७ ॥

पायसं वा यवान्नं वा शाकं कृसरमेव वा ।
संयावापूपमांसानि ये च लोका वृथाश्नताम् ॥ ०२८ ॥

तानह्नैवाधिगच्छेयं न चेद्धन्यां जयद्रथम् ॥ ०२८ ॥

वेदाध्यायिनमत्यर्थं संशितं वा द्विजोत्तमम् ।
अवमन्यमानो यान्याति वृद्धान्साधूंस्तथा गुरून् ॥ ०२९ ॥

स्पृशतां ब्राह्मणं गां च पादेनाग्निं च यां लभेत् ।
याप्सु श्लेष्म पुरीषं वा मूत्रं वा मुञ्चतां गतिः ॥ ०३० ॥

तां गच्छेयं गतिं घोरां न चेद्धन्यां जयद्रथम् ॥ ०३० ॥

नग्नस्य स्नायमानस्य या च वन्ध्यातिथेर्गतिः ।
उत्कोचिनां मृषोक्तीनां वञ्चकानां च या गतिः ॥ ०३१ ॥

आत्मापहारिणां या च या च मिथ्याभिशंसिनाम् ॥ ०३१ ॥

भृत्यैः संदृश्यमानानां पुत्रदाराश्रितैस्तथा ।
असंविभज्य क्षुद्राणां या गतिर्मृष्टमश्नताम् ॥ ०३२ ॥

तां गच्छेयं गतिं घोरां न चेद्धन्यां जयद्रथम् ॥ ०३२ ॥

संश्रितं वापि यस्त्यक्त्वा साधुं तद्वचने रतम् ।
न बिभर्ति नृशंसात्मा निन्दते चोपकारिणम् ॥ ०३३ ॥

अर्हते प्रातिवेश्याय श्राद्धं यो न ददाति च ।
अनर्हते च यो दद्याद्वृषलीपत्युरेव च ॥ ०३४ ॥

मद्यपो भिन्नमर्यादः कृतघ्नो भ्रातृनिन्दकः ।
तेषां गतिमियां क्षिप्रं न चेद्धन्यां जयद्रथम् ॥ ०३५ ॥

धर्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्तिताः ।
ये चानुकीर्तिताः क्षिप्रं तेषां गतिमवाप्नुयाम् ॥ ०३६ ॥

यदि व्युष्टामिमां रात्रिं श्वो न हन्यां जयद्रथम् ॥ ०३६ ॥

इमां चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत ।
यद्यस्मिन्नहते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति ॥ ०३७ ॥

इहैव संप्रवेष्टाहं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ ०३७ ॥

असुरसुरमनुष्याः पक्षिणो वोरगा वा ; पितृरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा ।
चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मा ;त्तदपि मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ॥ ०३८ ॥

यदि विशति रसातलं तदग्र्यं ; वियदपि देवपुरं दितेः पुरं वा ।
तदपि शरशतैरहं प्रभाते ; भृशमभिपत्य रिपोः शिरोऽभिहर्ता ॥ ०३९ ॥

एवमुक्त्वा विचिक्षेप गाण्डीवं सव्यदक्षिणम् ।
तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्दोऽस्पृशद्दिवम् ॥ ०४० ॥

अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यं जनार्दनः ।
प्रदध्मौ तत्र सङ्क्रुद्धो देवदत्तं धनञ्जयः ॥ ०४१ ॥

स पाञ्चजन्योऽच्युतवक्त्रवायुना ; भृशं सुपूर्णोदरनिःसृतध्वनिः ।

जगत्सपातालवियद्दिगीश्वरं ; प्रकम्पयामास युगात्यये यथा ॥ ०४२ ॥

ततो वादित्रघोषाश्च प्रादुरासन्समन्ततः ।
सिंहनादाश्च पाण्डूनां प्रतिज्ञाते महात्मना ॥ ०४३ ॥

प्रतिज्ञापर्व

अध्याय ०५२

सञ्जय उवाच ॥

श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डूनां पुत्रगृद्धिनाम् ।
चारैः प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथः ॥ ००१ ॥

शोकसंमूढहृदयो दुःखेनाभिहतो भृशम् ।
मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ॥ ००२ ॥

जगाम समितिं राज्ञां सैन्धवो विमृशन्बहु ।
स तेषां नरदेवानां सकाशे परिदेवयन् ॥ ००३ ॥

अभिमन्योः पितुर्भीतः सव्रीडो वाक्यमब्रवीत् ।
योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे जातः शक्रेण कामिना ॥ ००४ ॥

स निनीषति दुर्बुद्धिर्मां किलैकं यमक्षयम् ।
तत्स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि स्वगृहं जीवितेप्सया ॥ ००५ ॥

अथ वा स्थ प्रतिबलास्त्रातुं मां क्षत्रियर्षभाः ।

पार्थेन प्रार्थितं वीरास्ते ददन्तु ममाभयम् ॥ ००६ ॥

द्रोणदुर्योधनकृपाः कर्णमद्रेशबाह्लिकाः ।
दुःशासनादयः शक्तास्त्रातुमप्यन्तकाद्रितम् ॥ ००७ ॥

किमङ्ग पुनरेकेन फल्गुनेन जिघांसता ।
न त्रायेयुर्भवन्तो मां समस्ताः पतयः क्षितेः ॥ ००८ ॥

प्रहर्षं पाण्डवेयानां श्रुत्वा मम महद्भयम् ।
सीदन्तीव च मेऽङ्गानि मुमूर्षोरिव पार्थिवाः ॥ ००९ ॥

वधो नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डीवधन्वना ।
तथा हि हृष्टाः क्रोशन्ति शोककालेऽपि पाण्डवाः ॥ ०१० ॥

न देवा न च गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं कुत एव नराधिपाः ॥ ०११ ॥

तस्मान्मामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः ।
अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ०१२ ॥

एवं विलपमानं तं भयाद्व्याकुलचेतसम् ।
आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

न भेतव्यं नरव्याघ्र को हि त्वा पुरुषर्षभ ।
मध्ये क्षत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ॥ ०१४ ॥

अहं वैकर्तनः कर्णश्चित्रसेनो विविंशतिः ।
भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनो दुरासदः ॥ ०१५ ॥

पुरुमित्रो जयो भोजः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
सत्यव्रतो महाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखः सहः ॥ ०१६ ॥

दुःशासनः सुबाहुश्च कलिङ्गश्चाप्युदायुधः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ द्रोणो द्रौणिः ससौबलः ॥ ०१७ ॥

त्वं चापि रथिनां श्रेष्ठः स्वयं शूरोऽमितद्युतिः ।
स कथं पाण्डवेयेभ्यो भयं पश्यसि सैन्धव ॥ ०१८ ॥

अक्षौहिण्यो दशैका च मदीयास्तव रक्षणे ।
यत्ता योत्स्यन्ति मा भैस्त्वं सैन्धव व्येतु ते भयम् ॥ ०१९ ॥

एवमाश्वासितो राजन्पुत्रेण तव सैन्धवः ।
दुर्योधनेन सहितो द्रोणं रात्रावुपागमत् ॥ ०२० ॥

उपसङ्ग्रहणं कृत्वा द्रोणाय स विशां पते ।
उपोपविश्य प्रणतः पर्यपृच्छदिदं तदा ॥ ०२१ ॥

निमित्ते दूरपातित्वे लघुत्वे दृढवेधने ।
मम ब्रवीतु भगवान्विशेषं फल्गुनस्य च ॥ ०२२ ॥

विद्याविशेषमिच्छामि ज्ञातुमाचार्य तत्त्वतः ।
ममार्जुनस्य च विभो यथातत्त्वं प्रचक्ष्व मे ॥ ०२३ ॥

द्रोण उवाच ॥

सममाचार्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च ।
योगाद्दुःखोचितत्वाच्च तस्मात्त्वत्तोऽधिकोऽर्जुनः ॥ ०२४ ॥

न तु ते युधि संत्रासः कार्यः पार्थात्कथञ्चन ।
अहं हि रक्षिता तात भयात्त्वां नात्र संशयः ॥ ०२५ ॥

न हि मद्बाहुगुप्तस्य प्रभवन्त्यमरा अपि ।

व्यूहिष्यामि च तं व्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति ॥ ०२६ ॥

तस्माद्युध्यस्व मा भैस्त्वं स्वधर्ममनुपालय ।
पितृपैतामहं मार्गमनुयाहि नराधिप ॥ ०२७ ॥

अधीत्य विधिवद्वेदानग्नयः सुहुतास्त्वया ।
इष्टं च बहुभिर्यज्ञैर्न ते मृत्युभयाद्भयम् ॥ ०२८ ॥

दुर्लभं मानुषैर्मन्दैर्महाभाग्यमवाप्य तु ।
भुजवीर्यार्जिता.ण्ल्लोकान्दिव्यान्प्राप्स्यस्यनुत्तमान् ॥ ०२९ ॥

कुरवः पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवाः ।
अहं च सह पुत्रेण अध्रुवा इति चिन्त्यताम् ॥ ०३० ॥

पर्यायेण वयं सर्वे कालेन बलिना हताः ।
परलोकं गमिष्यामः स्वैः स्वैः कर्मभिरन्विताः ॥ ०३१ ॥

तपस्तप्त्वा तु या.ण्ल्लोकान्प्राप्नुवन्ति तपस्विनः ।
क्षत्रधर्माश्रिताः शूराः क्षत्रियाः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ०३२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमाश्वासितो राजन्भारद्वाजेन सैन्धवः ।
अपानुदद्भयं पार्थाद्युद्धाय च मनो दधे ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०५३

सञ्जय उवाच ॥

प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजवधे तदा ।
वासुदेवो महाबाहुर्धनञ्जयमभाषत ॥ ००१ ॥

भ्रातॄणां मतमाज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
सैन्धवं श्वोऽस्मि हन्तेति तत्साहसतमं कृतम् ॥ ००२ ॥

असंमन्त्र्य मया सार्धमतिभारोऽयमुद्यतः ।
कथं नु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि ॥ ००३ ॥

धार्तराष्ट्रस्य शिबिरे मया प्रणिहिताश्चराः ।
त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ॥ ००४ ॥

त्वया वै संप्रतिज्ञाते सिन्धुराजवधे तदा ।
सिंहनादः सवादित्रः सुमहानिह तैः श्रुतः ॥ ००५ ॥

तेन शब्देन वित्रस्ता धार्तराष्ट्राः ससैन्धवाः ।
नाकस्मात्सिंहनादोऽयमिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥ ००६ ॥

सुमहाञ्शब्दसंपातः कौरवाणां महाभुज ।
आसीन्नागाश्वपत्तीनां रथघोषश्च भैरवः ॥ ००७ ॥

अभिमन्युवधं श्रुत्वा ध्रुवमार्तो धनञ्जयः ।
रात्रौ निर्यास्यति क्रोधादिति मत्वा व्यवस्थिताः ॥ ००८ ॥

तैर्यतद्भिरियं सत्या श्रुता सत्यवतस्तव ।
प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ॥ ००९ ॥

ततो विमनसः सर्वे त्रस्ताः क्षुद्रमृगा इव ।
आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः ॥ ०१० ॥

अथोत्थाय सहामात्यैर्दीनः शिबिरमात्मनः ।
आयात्सौवीरसिन्धूनामीश्वरो भृशदुःखितः ॥ ०११ ॥

स मन्त्रकाले संमन्त्र्य सर्वा नैःश्रेयसीः क्रियाः ।
सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंसदि ॥ ०१२ ॥

मामसौ पुत्रहन्तेति श्वोऽभियाता धनञ्जयः ।
प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन वधो मम ॥ ०१३ ॥

तां न देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुं प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ॥ ०१४ ॥

ते मां रक्षत सङ्ग्रामे मा वो मूर्ध्नि धनञ्जयः ।
पदं कृत्वाप्नुयाल्लक्ष्यं तस्मादत्र विधीयताम् ॥ ०१५ ॥

अथ रक्षा न मे संख्ये क्रियते कुरुनन्दन ।
अनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि गृहान्प्रति ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तस्त्ववाक्शीर्षो विमनाः स सुयोधनः ।
श्रुत्वाभिशप्तवन्तं त्वां ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ०१७ ॥

तमार्तमभिसंप्रेक्ष्य राजा किल स सैन्धवः ।
मृदु चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान् ॥ ०१८ ॥

नाहं पश्यामि भवतां तथावीर्यं धनुर्धरम् ।
योऽर्जुनस्यास्त्रमस्त्रेण प्रतिहन्यान्महाहवे ॥ ०१९ ॥

वासुदेवसहायस्य गाण्डीवं धुन्वतो धनुः ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेत्साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ०२० ॥

महेश्वरोऽपि पार्थेन श्रूयते योधितः पुरा ।

पदातिना महातेजा गिरौ हिमवति प्रभुः ॥ ०२१ ॥

दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
जघानेकरथेनैव देवराजप्रचोदितः ॥ ०२२ ॥

समायुक्तो हि कौन्तेयो वासुदेवेन धीमता ।
सामरानपि लोकांस्त्रीन्निहन्यादिति मे मतिः ॥ ०२३ ॥

सोऽहमिच्छाम्यनुज्ञातुं रक्षितुं वा महात्मना ।
द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्यसे ॥ ०२४ ॥

स राज्ञा स्वयमाचार्यो भृशमाक्रन्दितोऽर्जुन ।
संविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिताः ॥ ०२५ ॥

कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिर्वृषसेनश्च दुर्जयः ।
कृपश्च मद्रराजश्च षडेतेऽस्य पुरोगमाः ॥ ०२६ ॥

शकटः पद्मपश्चार्धो व्यूहो द्रोणेन कल्पितः ।
पद्मकर्णिकमध्यस्थः सूचीपाशे जयद्रथः ॥ ०२७ ॥

स्थास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराड्युद्धदुर्मदैः ॥ ०२७ ॥

धनुष्यस्त्रे च वीर्ये च प्राणे चैव तथोरसि ।
अविषह्यतमा ह्येते निश्चिताः पार्थ षड्रथाः ॥ ०२८ ॥

एतानजित्वा सगणान्नैव प्राप्यो जयद्रथः ॥ ०२८ ॥

तेषामेकैकशो वीर्यं षण्णां त्वमनुचिन्तय ।
सहिता हि नरव्याघ्रा न शक्या जेतुमञ्जसा ॥ ०२९ ॥

भूयश्च चिन्तयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै ।

मन्त्रज्ञैः सचिवैः सार्धं सुहृद्भिः कार्यसिद्धये ॥ ०३० ॥

अर्जुन उवाच ॥

षड्रथान्धार्तराष्ट्रस्य मन्यसे यान्बलाधिकान् ।
तेषां वीर्यं ममार्धेन न तुल्यमिति लक्षये ॥ ०३१ ॥

अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामेतेषां मधुसूदन ।
मया द्रक्ष्यसि निर्भिन्नं जयद्रथवधैषिणा ॥ ०३२ ॥

द्रोणस्य मिषतः सोऽहं सगणस्य विलप्यतः ।
मूर्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ॥ ०३३ ॥

यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सहाश्विनः ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथासुराः ॥ ०३४ ॥

पितरः सहगन्धर्वाः सुपर्णाः सागराद्रयः ।
द्यौर्वियत्पृथिवी चेयं दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ०३५ ॥

ग्राम्यारण्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्रातारः सिन्धुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ॥ ०३६ ॥

तथापि बाणैर्निहतं श्वो द्रष्टासि रणे मया ।
सत्येन ते शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे ॥ ०३७ ॥

यश्च गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः ।
तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ॥ ०३८ ॥

तस्मिन्द्यूतमिदं बद्धं मन्यते स्म सुयोधनः ।
तस्मात्तस्यैव सेनाग्रं भित्त्वा यास्यामि सैन्धवम् ॥ ०३९ ॥

द्रष्टासि श्वो महेष्वासान्नाराचैस्तिग्मतेजनैः ।
शृङ्गाणीव गिरेर्वज्रैर्दार्यमाणान्मया युधि ॥ ०४० ॥

नरनागाश्वदेहेभ्यो विस्रविष्यति शोणितम् ।
पतद्भ्यः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः शितैः शरैः ॥ ०४१ ॥

गाण्डीवप्रेषिता बाणा मनोनिलसमा जवे ।
नृनागाश्वान्विदेहासून्कर्तारश्च सहस्रशः ॥ ०४२ ॥

यमात्कुबेराद्वरुणाद्रुद्रादिन्द्राच्च यन्मया ।
उपात्तमस्त्रं घोरं वै तद्द्रष्टारो नरा युधि ॥ ०४३ ॥

ब्राह्मेणास्त्रेण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे ।
मया द्रष्टासि सर्वेषां सैन्धवस्याभिरक्षिणाम् ॥ ०४४ ॥

शरवेगसमुत्कृत्तै राज्ञां केशव मूर्धभिः ।
आस्तीर्यमाणां पृथिवीं द्रष्टासि श्वो मया युधि ॥ ०४५ ॥

क्रव्यादांस्तर्पयिष्यामि द्रावयिष्यामि शात्रवान् ।
सुहृदो नन्दयिष्यामि पातयिष्यामि सैन्धवम् ॥ ०४६ ॥

बह्वागस्कृत्कुसंबन्धी पापदेशसमुद्भवः ।
मया सैन्धवको राजा हतः स्वाञ्शोचयिष्यति ॥ ०४७ ॥

सर्वक्षीरान्नभोक्तारः पापाचारा रणाजिरे ।
मया सराजका बाणैर्नुन्ना नङ्क्ष्यन्ति सैन्धवाः ॥ ०४८ ॥

तथा प्रभाते कर्तास्मि यथा कृष्ण सुयोधनः ।
नान्यं धनुर्धरं लोके मंस्यते मत्समं युधि ॥ ०४९ ॥

गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरर्षभ ।

त्वं च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया ॥ ०५० ॥

यथा हि लक्ष्म चन्द्रे वै समुद्रे च यथा जलम् ।
एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां विद्धि जनार्दन ॥ ०५१ ॥

मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्दृढम् ।
मावमंस्था बलं बाह्वोर्मावमंस्था धनञ्जयम् ॥ ०५२ ॥

यथा हि यात्वा सङ्ग्रामे न जीये विजयामि च ।
तेन सत्येन सङ्ग्रामे हतं विद्धि जयद्रथम् ॥ ०५३ ॥

ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा साधुषु संनतिः ।
श्रीर्ध्रुवा चापि दक्षेषु ध्रुवो नारायणे जयः ॥ ०५४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशं स्वयमात्मानमात्मना ।
संदिदेशार्जुनो नर्दन्वासविः केशवं प्रभुम् ॥ ०५५ ॥

यथा प्रभातां रजनीं कल्पितः स्याद्रथो मम ।
तथा कार्यं त्वया कृष्ण कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ ०५६ ॥

अध्याय ०५४

सञ्जय उवाच ॥

तां निशां दुःखशोकार्तौ श्वसन्ताविव चोरगौ ।

निद्रां नैवोपलेभाते वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ००१ ॥

नरनारायणौ क्रुद्धौ ज्ञात्वा देवाः सवासवाः ।
व्यथिताश्चिन्तयामासुः किं स्विदेतद्भविष्यति ॥ ००२ ॥

ववुश्च दारुणा वाता रूक्षा गोराभिशंसिनः ।
सकबन्धस्तथादित्ये परिघः समदृश्यत ॥ ००३ ॥

शुष्काशन्यश्च निष्पेतुः सनिर्घाताः सविद्युतः ।
चचाल चापि पृथिवी सशैलवनकानना ॥ ००४ ॥

चुक्षुभुश्च महाराज सागरा मकरालयाः ।
प्रतिस्रोतः प्रवृत्ताश्च तथा गन्तुं समुद्रगाः ॥ ००५ ॥

रथाश्वनरनागानां प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
क्रव्यादानां प्रमोदार्थं यमराष्ट्रविवृद्धये ॥ ००६ ॥

वाहनानि शकृन्मूत्रे मुमुचू रुरुदुश्च ह ।
तान्दृष्ट्वा दारुणान्सर्वानुत्पाता.ण्ल्लोमहर्षणान् ॥ ००७ ॥

सर्वे ते व्यथिताः सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ ।
श्रुत्वा महाबलस्योग्रां प्रतिज्ञां सव्यसाचिनः ॥ ००८ ॥

अथ कृष्णं महाबाहुरब्रवीत्पाकशासनिः ।
आश्वासय सुभद्रां त्वं भगिनीं स्नुषया सह ॥ ००९ ॥

स्नुषा श्वश्र्वानघायस्ते विशोके कुरु माधव ।
साम्ना सत्येन युक्तेन वचसाश्वासय प्रभो ॥ ०१० ॥

ततोऽर्जुनगृहं गत्वा वासुदेवः सुदुर्मनाः ।
भगिनीं पुत्रशोकार्तामाश्वासयत दुःखिताम् ॥ ०११ ॥

मा शोकं कुरु वार्ष्णेयि कुमारं प्रति सस्नुषा ।
सर्वेषां प्राणिनां भीरु निष्ठैषा कालनिर्मिता ॥ ०१२ ॥

कुले जतस्य वीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः ।
सदृशं मरणं ह्येतत्तव पुत्रस्य मा शुचः ॥ ०१३ ॥

दिष्ट्या महारथो वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
क्षात्रेण विधिना प्राप्तो वीराभिलषितां गतिम् ॥ ०१४ ॥

जित्वा सुबहुशः शत्रून्प्रेषयित्वा च मृत्यवे ।
गतः पुण्यकृतां लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ ०१५ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन प्रज्ञयापि च ।
सन्तो यां गतिमिच्छन्ति प्राप्तस्तां तव पुत्रकः ॥ ०१६ ॥

वीरसूर्वीरपत्नी त्वं वीरश्वशुरबान्धवा ।
मा शुचस्तनयं भद्रे गतः स परमां गतिम् ॥ ०१७ ॥

प्राप्स्यते चाप्यसौ क्षुद्रः सैन्धवो बालघातकः ।
अस्यावलेपस्य फलं ससुहृद्गणबान्धवः ॥ ०१८ ॥

व्युष्टायां तु वरारोहे रजन्यां पापकर्मकृत् ।
न हि मोक्ष्यति पार्थात्स प्रविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥ ०१९ ॥

श्वः शिरः श्रोष्यसे तस्य सैन्धवस्य रणे हृतम् ।
समन्तपञ्चकाद्बाह्यं विशोका भव मा रुदः ॥ ०२० ॥

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः सतां गतिम् ।
यां वयं प्राप्नुयामेह ये चान्ये शस्त्रजीविनः ॥ ०२१ ॥

व्यूढोरस्को महाबाहुरनिवर्ती वरप्रणुत् ।
गतस्तव वरारोहे पुत्रः स्वर्गं ज्वरं जहि ॥ ०२२ ॥

अनु जातश्च पितरं मातृपक्षं च वीर्यवान् ।
सहस्रशो रिपून्हत्वा हतः शूरो महारथः ॥ ०२३ ॥

आश्वासय स्नुषां राज्ञि मा शुचः क्षत्रिये भृषम् ।
श्वः प्रियं सुमहच्छ्रुत्वा विशोका भव नन्दिनि ॥ ०२४ ॥

यत्पार्थेन प्रतिज्ञातं तत्तथा न तदन्यथा ।
चिकीर्षितं हि ते भर्तुर्न भवेज्जातु निष्फलम् ॥ ०२५ ॥

यदि च मनुजपन्नगाः पिशाचा ; रजनिचराः पतगाः सुरासुराश्च ।
रणगतमभियान्ति सिन्धुराजं ; न स भविता सह तैरपि प्रभाते ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०५५

सञ्जय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।
सुभद्रा पुत्रशोकार्ता विललाप सुदुःखिता ॥ ००१ ॥

हा पुत्र मम मन्दायाः कथं संयुगमेत्य ह ।
निधनं प्राप्तवांस्तात पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ००२ ॥

कथमिन्दीवरश्यामं सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् ।
मुखं ते दृश्यते वत्स गुण्ठितं रणरेणुना ॥ ००३ ॥

नूनं शूरं निपतितं त्वां पश्यन्त्यनिवर्तिनम् ।
सुशिरोग्रीवबाह्वंसं व्यूढोरस्कं निरूदरम् ॥ ००४ ॥

चारूपचितसर्वाङ्गं स्वक्षं शस्त्रक्षताचितम् ।
भूतानि त्वा निरीक्षन्ते नूनं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ००५ ॥

शयनीयं पुरा यस्य स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
भूमावद्य कथं शेषे विप्रविद्धः सुखोचितः ॥ ००६ ॥

योऽन्वास्यत पुरा वीरो वरस्त्रीभिर्महाभुजः ।
कथमन्वास्यते सोऽद्य शिवाभिः पतितो मृधे ॥ ००७ ॥

योऽस्तूयत पुरा हृष्टैः सूतमागधबन्दिभिः ।
सोऽद्य क्रव्याद्गणैर्घोरैर्विनदद्भिरुपास्यते ॥ ००८ ॥

पाण्डवेषु च नाथेषु वृष्णिवीरेषु चाभिभो ।
पाञ्चालेषु च वीरेषु हतः केनास्यनाथवत् ॥ ००९ ॥

अतृप्तदर्शना पुत्र दर्शनस्य तवानघ ।
मन्दभाग्या गमिष्यामि व्यक्तमद्य यमक्षयम् ॥ ०१० ॥

विशालाक्षं सुकेशान्तं चारुवाक्यं सुगन्धि च ।
तव पुत्र कदा भूयो मुखं द्रक्ष्यामि निर्व्रणम् ॥ ०११ ॥

धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
धिग्वीर्यं वृष्णिवीराणां पाञ्चालानां च धिग्बलम् ॥ ०१२ ॥

धिक्केकयांस्तथा चेदीन्मत्स्यांश्चैवाथ सृञ्जयान् ।
ये त्वा रणे गतं वीरं न जानन्ति निपातितम् ॥ ०१३ ॥

अद्य पश्यामि पृथिवीं शून्यामिव हतत्विषम् ।

अभिमन्युमपश्यन्ती शोकव्याकुललोचना ॥ ०१४ ॥

स्वस्त्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ।
कथं त्वा विरथं वीरं द्रक्ष्याम्यन्यैर्निपातितम् ॥ ०१५ ॥

हा वीर दृष्टो नष्टश्च धनं स्वप्न इवासि मे ।
अहो ह्यनित्यं मानुष्यं जलबुद्बुदचञ्चलम् ॥ ०१६ ॥

इमां ते तरुणीं भार्यां त्वदाधिभिरभिप्लुताम् ।
कथं संधारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकाम् ॥ ०१७ ॥

अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक ।
विहाय फलकाले मां सुगृद्धां तव दर्शने ॥ ०१८ ॥

नूनं गतिः कृतान्तस्य प्राज्ञैरपि सुदुर्विदा ।
यत्र त्वं केशवे नाथे सङ्ग्रामेऽनाथवद्धतः ॥ ०१९ ॥

यज्वनां दानशीलानां ब्राह्मणानां कृतात्मनाम् ।
चरितब्रह्मचर्याणां पुण्यतीर्थावगाहिनाम् ॥ ०२० ॥

कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
सहस्रदक्षिणानां च या गतिस्तामवाप्नुहि ॥ ०२१ ॥

या गतिर्युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
हत्वारीन्निहतानां च सङ्ग्रामे तां गतिं व्रज ॥ ०२२ ॥

गोसहस्रप्रदातॄणां क्रतुदानां च या गतिः ।
नैवेशिकं चाभिमतं ददतां या गतिः शुभा ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मचर्येण यां यान्ति मुनयः संशितव्रता ।
एकपत्न्यश्च यां यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ०२४ ॥

राज्ञां सुचरितैर्या च गतिर्भवति शाश्वती ।
चतुराश्रमिणां पुण्यैः पावितानां सुरक्षितैः ॥ ०२५ ॥

दीनानुकम्पिनां या च सततं संविभागिनाम् ।
पैशुन्याच्च निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ०२६ ॥

व्रतिनां धर्मशीलानां गुरुशुश्रूषिणामपि ।
अमोघातिथिनां या च तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ०२७ ॥

ऋतुकाले स्वकां पत्नीं गच्छतां या मनस्विनाम् ।
न चान्यदारसेवीनां तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ०२८ ॥

साम्ना ये सर्वभूतानि गच्छन्ति गतमत्सराः ।
नारुंतुदानां क्षमिणां या गतिस्तामवाप्नुहि ॥ ०२९ ॥

मधुमांसनिवृत्तानां मदाद्दम्भात्तथानृतात् ।
परोपतापत्यक्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ०३० ॥

ह्रीमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानतृप्ता जितेन्द्रियाः ।
यां गतिं साधवो यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक ॥ ०३१ ॥

एवं विलपतीं दीनां सुभद्रां शोककर्शिताम् ।
अभ्यपद्यत पाञ्चाली वैराटीसहिता तदा ॥ ०३२ ॥

ताः प्रकामं रुदित्वा च विलप्य च सुदुःखिताः ।
उन्मत्तवत्तदा राजन्विसञ्ज्ञा न्यपतन्क्षितौ ॥ ०३३ ॥

सोपचारस्तु कृष्णस्तां दुःखितां भृशदुःखितः ।
सिक्त्वाम्भसा समाश्वास्य तत्तदुक्त्वा हितं वचः ॥ ०३४ ॥

विसञ्ज्ञकल्पां रुदतीमपविद्धां प्रवेपतीम् ।
भगिनीं पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

सुभद्रे मा शुचः पुत्रं पाञ्चाल्याश्वासयोत्तराम् ।
गतोऽभिमन्युः प्रथितां गतिं क्षत्रियपुङ्गवः ॥ ०३६ ॥

ये चान्येऽपि कुले सन्ति पुरुषा नो वरानने ।
सर्वे ते वै गतिं यान्तु अभिमन्योर्यशस्विनः ॥ ०३७ ॥

कुर्याम तद्वयं कर्म क्रियासुः सुहृदश्च नः ।
कृतवान्यादृगद्यैकस्तव पुत्रो महारथः ॥ ०३८ ॥

एवमाश्वास्य भगिनीं द्रौपदीमपि चोत्तराम् ।
पार्थस्यैव महाबाहुः पार्श्वमागादरिंदमः ॥ ०३९ ॥

ततोऽभ्यनुज्ञाय नृपान्कृष्णो बन्धूंस्तथाभिभूः ।
विवेशान्तःपुरं राजंस्तेऽन्ये जग्मुर्यथालयम् ॥ ०४० ॥

अध्याय ०५६

सञ्जय उवाच ॥

ततोऽर्जुनस्य भवनं प्रविश्याप्रतिमं विभुः ।
स्पृष्ट्वाम्भः पुण्डरीकाक्षः स्थण्डिले शुभलक्षणे ॥ ००१ ॥

संतस्तार शुभां शय्यां दर्भैर्वैडूर्यसंनिभैः ॥ ००१ ॥

ततो माल्येन विधिवल्लाजैर्गन्धैः सुमङ्गलैः ।

अलञ्चकार तां शय्यां परिवार्यायुधोत्तमैः ॥ ००२ ॥

ततः स्पृष्टोदकं पार्थं विनीताः परिचारकाः ।
दर्शयां नैत्यकं चक्रुर्नैशं त्रैयम्बकं बलिम् ॥ ००३ ॥

ततः प्रीतमनाः पार्थो गन्धैर्माल्यैश्च माधवम् ।
अलङ्कृत्योपहारं तं नैशमस्मै न्यवेदयत् ॥ ००४ ॥

स्मयमानस्तु गोविन्दः फल्गुनं प्रत्यभाषत ।
सुप्यतां पार्थ भद्रं ते कल्याणाय व्रजाम्यहम् ॥ ००५ ॥

स्थापयित्वा ततो द्वाःस्थान्गोप्तॄंश्चात्तायुधान्नरान् ।
दारुकानुगतः श्रीमान्विवेश शिबिरं स्वकम् ॥ ००६ ॥

शिश्ये च शयने शुभ्रे बहुकृत्यं विचिन्तयन् ॥ ००६ ॥

न पाण्डवानां शिबिरे कश्चित्सुष्वाप तां निशाम् ।
प्रजागरः सर्वजनमाविवेश विशां पते ॥ ००७ ॥

पुत्रशोकाभिभूतेन प्रतिज्ञातो महात्मना ।
सहसा सिन्धुराजस्य वधो गाण्डीवधन्वना ॥ ००८ ॥

तत्कथं नु महाबाहुर्वासविः परवीरहा ।
प्रतिज्ञां सफलां कुर्यादिति ते समचिन्तयन् ॥ ००९ ॥

कष्टं हीदं व्यवसितं पाण्डवेन महात्मना ।
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञा महती कृता ॥ ०१० ॥

भ्रातरश्चापि विक्रान्ता बहुलानि बलानि च ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सर्वं तस्मै निवेदितम् ॥ ०११ ॥

स हत्वा सैन्धवं संख्ये पुनरेतु धनञ्जयः ।
जित्वा रिपुगणांश्चैव पारयत्वर्जुनो व्रतम् ॥ ०१२ ॥

अहत्वा सिन्धुराजं हि धूमकेतुं प्रवेक्ष्यति ।
न ह्येतदनृतं कर्तुमर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ ०१३ ॥

धर्मपुत्रः कथं राजा भविष्यति मृतेऽर्जुने ।
तस्मिन्हि विजयः कृत्स्नः पाण्डवेन समाहितः ॥ ०१४ ॥

यदि नः सुकृतं किञ्चिद्यदि दत्तं हुतं यदि ।
फलेन तस्य सर्वस्य सव्यसाची जयत्वरीन् ॥ ०१५ ॥

एवं कथयतां तेषां जयमाशंसतां प्रभो ।
कृच्छ्रेण महता राजन्रजनी व्यत्यवर्तत ॥ ०१६ ॥

तस्यां रजन्यां मध्ये तु प्रतिबुद्धो जनार्दनः ।
स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत ॥ ०१७ ॥

अर्जुनेन प्रतिज्ञातमार्तेन हतबन्धुना ।
जयद्रथं हनिष्यामि श्वोभूत इति दारुक ॥ ०१८ ॥

तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति ।
यथा जयद्रथं पार्थो न हन्यादिति संयुगे ॥ ०१९ ॥

अक्षौहिण्यो हि ताः सर्वा रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् ।
द्रोणश्च सह पुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः ॥ ०२० ॥

एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवमर्दिता ।
सोऽपि तं नोत्सहेताजौ हन्तुं द्रोणेन रक्षितम् ॥ ०२१ ॥

सोऽहं श्वस्तत्करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः ।

अप्राप्तेऽस्तं दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् ॥ ०२२ ॥

न हि दारा न मित्राणि ज्ञातयो न च बान्धवाः ।
कश्चिन्नान्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् ॥ ०२३ ॥

अनर्जुनमिमं लोकं मुहूर्तमपि दारुक ।
उदीक्षितुं न शक्तोऽहं भविता न च तत्तथा ॥ ०२४ ॥

अहं ध्वजिन्यः शत्रूणां सहयाः सरथद्विपाः ।
अर्जुनार्थे हनिष्यामि सकर्णाः ससुयोधनाः ॥ ०२५ ॥

श्वो निरीक्षन्तु मे वीर्यं त्रयो लोका महाहवे ।
धनञ्जयार्थं समरे पराक्रान्तस्य दारुक ॥ ०२६ ॥

श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च ।
साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यन्ति दारुक ॥ ०२७ ॥

श्वस्तां चक्रप्रमथितां द्रक्ष्यसे नृपवाहिनीम् ।
मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थे निपातिताम् ॥ ०२८ ॥

श्वः सदेवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
ज्ञास्यन्ति लोकाः सर्वे मां सुहृदं सव्यसाचिनः ॥ ०२९ ॥

यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तमनु स मामनु ।
इति सङ्कल्प्यतां बुद्ध्या शरीरार्धं ममार्जुनः ॥ ०३० ॥

यथा त्वमप्रभातायामस्यां निशि रथोत्तमम् ।
कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रतसंयतः ॥ ०३१ ॥

गदां कौमोदकीं दिव्यां शक्तिं चक्रं धनुः शरान् ।
आरोप्य वै रथे सूत सर्वोपकरणानि च ॥ ०३२ ॥

स्थानं हि कल्पयित्वा च रथोपस्थे ध्वजस्य मे ।
वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः ॥ ०३३ ॥

छत्रं जाम्बूनदैर्जालैरर्कज्वलनसंनिभैः ।
विश्वकर्मकृतैर्दिव्यैरश्वानपि च भूषितान् ॥ ०३४ ॥

बलाहकं मेघपुष्पं सैन्यं सुग्रीवमेव च ।
युक्त्वा वाजिवरान्यत्तः कवची तिष्ठ दारुक ॥ ०३५ ॥

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्षभेणैव पूरितम् ।
श्रुत्वा तु भैरवं नादमुपयाया जवेन माम् ॥ ०३६ ॥

एकाह्नाहममर्षं च सर्वदुःखानि चैव ह ।
भ्रातुः पितृष्वसेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक ॥ ०३७ ॥

सर्वोपायैर्यतिष्यामि यथा बीभत्सुराहवे ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथम् ॥ ०३८ ॥

यस्य यस्य च बीभत्सुर्वधे यत्नं करिष्यति ।
आशंसे सारथे तत्र भवितास्य ध्रुवो जयः ॥ ०३९ ॥

दारुक उवाच ॥

जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः ।
यस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ०४० ॥

एवं चैतत्करिष्यामि यथा मामनुशाससि ।
सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य हि ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०५७

सञ्जय उवाच ॥

कुन्तीपुत्रस्तु तं मन्त्रं स्मरन्नेव धनञ्जयः ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचिन्त्यविक्रमः ॥ ००१ ॥

तं तु शोकेन संतप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजम् ।
आससाद महातेजा ध्यायन्तं गरुडध्वजः ॥ ००२ ॥

प्रत्युत्थानं तु कृष्णस्य सर्वावस्थं धनञ्जयः ।
नालोपयत धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा ॥ ००३ ॥

प्रत्युत्थाय च गोविन्दं स तस्मायासनं ददौ ।
न चासने स्वयं बुद्धिं बीभत्सुर्व्यदधात्तदा ॥ ००४ ॥

ततः कृष्णो महातेजा जानन्पार्थस्य निश्चयम् ।
कुन्तीपुत्रमिदं वाक्यमासीनः स्थितमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

मा विषादे मनः पार्थ कृथाः कालो हि दुर्जयः ।
कालः सर्वाणि भूतानि नियच्छति परे विधौ ॥ ००६ ॥

किमर्थं च विषादस्ते तद्ब्रूहि वदतां वर ।
न शोचितव्यं विदुषा शोकः कार्यविनाशनः ॥ ००७ ॥

शोचन्नन्दयते शत्रून्कर्शयत्यपि बान्धवान् ।
क्षीयते च नरस्तस्मान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ००८ ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन बीभत्सुरपराजितः ।
आबभाषे तदा विद्वानिदं वचनमर्थवत् ॥ ००९ ॥

मया प्रतिज्ञा महती जयद्रथवधे कृता ।
श्वोऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्रघ्नमिति केशव ॥ ०१० ॥

मत्प्रतिज्ञाविघातार्थं धार्तराष्ट्रैः किलाच्युत ।
पृष्ठतः सैन्धवः कार्यः सर्वैर्गुप्तो महारथैः ॥ ०११ ॥

दश चैका च ताः कृष्ण अक्षौहिण्यः सुदुर्जयाः ।
प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवेत मद्विधः ॥ ०१२ ॥

दुःखोपायस्य मे वीर विकाङ्क्षा परिवर्तते ।
द्रुतं च याति सविता तत एतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ०१३ ॥

शोकस्थानं तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतनः ।
संस्पृश्याम्भस्ततः कृष्णः प्राङ्मुखः समवस्थितः ॥ ०१४ ॥

इदं वाक्यं महातेजा बभाषे पुष्करेक्षणः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्रस्य सैन्धवस्य वधे वृतः ॥ ०१५ ॥

पार्थ पाशुपतं नाम परमास्त्रं सनातनम् ।
येन सर्वान्मृधे दैत्याञ्जघ्ने देवो महेश्वरः ॥ ०१६ ॥

यदि तद्विदितं तेऽद्य श्वो हन्तासि जयद्रथम् ।
अथ ज्ञातुं प्रपद्यस्व मनसा वृषभध्वजम् ॥ ०१७ ॥

तं देवं मनसा ध्यायञ्जोषमास्स्व धनञ्जय ।
ततस्तस्य प्रसादात्त्वं भक्तः प्राप्स्यसि तन्महत् ॥ ०१८ ॥

ततः कृष्णवचः श्रुत्वा संस्पृश्याम्भो धनञ्जयः ।

भूमावासीन एकाग्रो जगाम मनसा भवम् ॥ ०१९ ॥

ततः प्रणिहिते ब्राह्मे मुहूर्ते शुभलक्षणे ।
आत्मानमर्जुनोऽपश्यद्गगने सहकेशवम् ॥ ०२० ॥

ज्योतिर्भिश्च समाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ।
वायुवेगगतिः पार्थः खं भेजे सहकेशवः ॥ ०२१ ॥

केशवेन गृहीतः स दक्षिणे विभुना भुजे ।
प्रेक्षमाणो बहून्भावाञ्जगामाद्भुतदर्शनान् ॥ ०२२ ॥

उदीच्यां दिशि धर्मात्मा सोऽपश्यच्छ्वेतपर्वतम् ।
कुबेरस्य विहारे च नलिनीं पद्मभूषिताम् ॥ ०२३ ॥

सरिच्छ्रेष्ठां च तां गङ्गां वीक्षमाणो बहूदकाम् ।
सदापुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतां स्फटिकोपलाम् ॥ ०२४ ॥

सिंहव्याघ्रसमाकीर्णां नानामृगगणाकुलाम् ।
पुण्याश्रमवतीं रम्यां मनोज्ञाण्डजसेविताम् ॥ ०२५ ॥

मन्दरस्य प्रदेशांश्च किंनरोद्गीतनादितान् ।
हेमरूप्यमयैः शृङ्गैर्नानौषधिविदीपितान् ॥ ०२६ ॥

तथा मन्दारवृक्षैश्च पुष्पितैरुपशोभितान् ॥ ०२६ ॥

स्निग्धाञ्जनचयाकारं संप्राप्तः कालपर्वतम् ।
पुण्यं हिमवतः पादं मणिमन्तं च पर्वतम् ॥ ०२७ ॥

ब्रह्मतुङ्गं नदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि ॥ ०२७ ॥

सुशृङ्गं शतशृङ्गं च शर्यातिवनमेव च ।

पुण्यमश्वशिरःस्थानं स्थानमाथर्वणस्य च ॥ ०२८ ॥

वृषदंशं च शैलेन्द्रं महामन्दरमेव च ।
अप्सरोभिः समाकीर्णं किंनरैश्चोपशोभितम् ॥ ०२९ ॥

तांश्च शैलान्व्रजन्पार्थः प्रेक्षते सहकेशवः ।
शुभैः प्रस्रवणैर्जुष्टान्हेमधातुविभूषितान् ॥ ०३० ॥

चन्द्ररश्मिप्रकाशाङ्गीं पृथिवीं पुरमालिनीम् ।
समुद्रांश्चाद्भुताकारानपश्यद्बहुलाकरान् ॥ ०३१ ॥

वियद्द्यां पृथिवीं चैव पश्यन्विष्णुपदे व्रजन् ।
विस्मितः सह कृष्णेन क्षिप्तो बाण इवात्यगात् ॥ ०३२ ॥

ग्रहनक्षत्रसोमानां सूर्याग्न्योश्च समत्विषम् ।
अपश्यत तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतम् ॥ ०३३ ॥

समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितम् ।
तपोनित्यं महात्मानमपश्यद्वृषभध्वजम् ॥ ०३४ ॥

सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
शूलिनं जटिलं गौरं वल्कलाजिनवाससम् ॥ ०३५ ॥

नयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महौजसम् ।
पार्वत्या सहितं देवं भूतसंघैश्च भास्वरैः ॥ ०३६ ॥

गीतवादित्रसंह्रादैस्ताललास्यसमन्वितम् ।
वल्गितास्फोटितोत्क्रुष्टैः पुण्यगन्धैश्च सेवितम् ॥ ०३७ ॥

स्तूयमानं स्तवैर्दिव्यैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
गोप्तारं सर्वभूतानामिष्वासधरमच्युतम् ॥ ०३८ ॥

वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसा क्षितिम् ।
पार्थेन सह धर्मात्मा गृणन्ब्रह्म सनातनम् ॥ ०३९ ॥

लोकादिं विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययम् ।
मनसः परमां योनिं खं वायुं ज्योतिषां निधिम् ॥ ०४० ॥

स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं पराम् ।
देवदानवयक्षाणां मानवानां च साधनम् ॥ ०४१ ॥

योगिनां परमं ब्रह्म व्यक्तं ब्रह्मविदां निधिम् ।
चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिहर्तारमेव च ॥ ०४२ ॥

कालकोपं महात्मानं शक्रसूर्यगुणोदयम् ।
अवन्दत तदा कृष्णो वाङ्मनोबुद्धिकर्मभिः ॥ ०४३ ॥

यं प्रपश्यन्ति विद्वांसः सूक्ष्माध्यात्मपदैषिणः ।
तमजं कारणात्मानं जग्मतुः शरणं भवम् ॥ ०४४ ॥

अर्जुनश्चापि तं देवं भूयो भूयोऽभ्यवन्दत ।
ज्ञात्वैकं भूतभव्यादिं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ०४५ ॥

ततस्तावागतौ शर्वः प्रोवाच प्रहसन्निव ।
स्वागतं वां नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठेतां गतक्लमौ ॥ ०४६ ॥

किं च वामीप्सितं वीरौ मनसः क्षिप्रमुच्यताम् ॥ ०४६ ॥

येन कार्येण संप्राप्तौ युवां तत्साधयामि वाम् ।
व्रियतामात्मनः श्रेयस्तत्सर्वं प्रददानि वाम् ॥ ०४७ ॥

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जली ।

वासुदेवार्जुनौ शर्वं तुष्टुवाते महामती ॥ ०४८ ॥

नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूनां पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने ॥ ०४९ ॥

महादेवाय भीमाय त्र्यम्बकाय च शम्भवे ।
ईशानाय भगघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने ॥ ०५० ॥

कुमारगुरवे नित्यं नीलग्रीवाय वेधसे ।
विलोहिताय धूम्राय व्याधायानपराजिते ॥ ०५१ ॥

नित्यं नीलशिखण्डाय शूलिने दिव्यचक्षुषे ।
हन्त्रे गोप्त्रे त्रिनेत्राय व्याधाय वसुरेतसे ॥ ०५२ ॥

अचिन्त्यायाम्बिकाभर्त्रे सर्वदेवस्तुताय च ।
वृषध्वजाय पिङ्गाय जटिने ब्रह्मचारिणे ॥ ०५३ ॥

तप्यमानाय सलिले ब्रह्मण्यायाजिताय च ।
विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमावृत्य तिष्ठते ॥ ०५४ ॥

नमो नमस्ते सेव्याय भूतानां प्रभवे सदा ।
ब्रह्मवक्त्राय शर्वाय शङ्कराय शिवाय च ॥ ०५५ ॥

नमोऽस्तु वाचस्पतये प्रजानां पतये नमः ।
नमो विश्वस्य पतये महतां पतये नमः ॥ ०५६ ॥

नमः सहस्रशिरसे सहस्रभुजमन्यवे ।
सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसंख्येयकर्मणे ॥ ०५७ ॥

नमो हिरण्यवर्णाय हिरण्यकवचाय च ।
भक्तानुकम्पिने नित्यं सिध्यतां नौ वरः प्रभो ॥ ०५८ ॥

एवं स्तुत्वा महादेवं वासुदेवः सहार्जुनः ।
प्रसादयामास भवं तदा ह्यस्त्रोपलब्धये ॥ ०५९ ॥

ततोऽर्जुनः प्रीतमना ववन्दे वृषभध्वजम् ।
ददर्शोत्फुल्लनयनः समस्तं तेजसां निधिम् ॥ ०६० ॥

तं चोपहारं स्वकृतं नैशं नैत्यकमात्मनः ।
ददर्श त्र्यम्बकाभ्याशे वासुदेवनिवेदितम् ॥ ०६१ ॥

ततोऽभिपूज्य मनसा शर्वं कृष्णं च पाण्डवः ।
इच्छाम्यहं दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शङ्करम् ॥ ०६२ ॥

ततः पार्थस्य विज्ञाय वरार्थे वचनं प्रभुः ।
वासुदेवार्जुनौ देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ०६३ ॥

सरोऽमृतमयं दिव्यमभ्याशे शत्रुसूदनौ ।
तत्र मे तद्धनुर्दिव्यं शरश्च निहितः पुरा ॥ ०६४ ॥

येन देवारयः सर्वे मया युधि निपातिताः ।
तत आनीयतां कृष्णौ सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ०६५ ॥

तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ तं शर्वं पार्षदैः सह ।
प्रस्थितौ तत्सरो दिव्यं दिव्याश्चर्यशतैर्वृतम् ॥ ०६६ ॥

निर्दिष्टं यद्वृषाङ्केन पुण्यं सर्वार्थसाधकम् ।
तज्जग्मतुरसंभ्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ०६७ ॥

ततस्तु तत्सरो गत्वा सूर्यमण्डलसंनिभम् ।
नागमन्तर्जले घोरं ददृशातेऽर्जुनाच्युतौ ॥ ०६८ ॥

द्वितीयं चापरं नागं सहस्रशिरसं वरम् ।
वमन्तं विपुलां ज्वालां ददृशातेऽग्निवर्चसम् ॥ ०६९ ॥

ततः कृष्णश्च पार्थश्च संस्पृश्यापः कृताञ्जली ।
तौ नागावुपतस्थाते नमस्यन्तौ वृषध्वजम् ॥ ०७० ॥

गृणन्तौ वेदविदुषौ तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् ।
अप्रमेयं प्रणमन्तौ गत्वा सर्वात्मना भवम् ॥ ०७१ ॥

ततस्तौ रुद्रमाहात्म्याद्धित्वा रूपं महोरगौ ।
धनुर्बाणश्च शत्रुघ्नं तद्द्वंद्वं समपद्यत ॥ ०७२ ॥

ततो जगृहतुः प्रीतौ धनुर्बाणं च सुप्रभम् ।
आजह्रतुर्महात्मानौ ददतुश्च महात्मने ॥ ०७३ ॥

ततः पार्श्वाद्वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी न्यवर्तत ।
पिङ्गाक्षस्तपसः क्षेत्रं बलवान्नीललोहितः ॥ ०७४ ॥

स तद्गृह्य धनुःश्रेष्ठं तस्थौ स्थानं समाहितः ।
व्यकर्षच्चापि विधिवत्सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ०७५ ॥

तस्य मौर्वीं च मुष्टिं च स्थानं चालक्ष्य पाण्डवः ।
श्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तं जग्राहाचिन्त्यविक्रमः ॥ ०७६ ॥

सरस्येव च तं बाणं मुमोचातिबलः प्रभुः ।
चकार च पुनर्वीरस्तस्मिन्सरसि तद्धनुः ॥ ०७७ ॥

ततः प्रीतं भवं ज्ञात्वा स्मृतिमानर्जुनस्तदा ।
वरमारण्यकं दत्तं दर्शनं शङ्करस्य च ॥ ०७८ ॥

मनसा चिन्तयामास तन्मे संपद्यतामिति ॥ ०७८ ॥

तस्य तन्मतमाज्ञाय प्रीतः प्रादाद्वरं भवः ।
तच्च पाशुपतं घोरं प्रतिज्ञायाश्च पारणम् ॥ ०७९ ॥

संहृष्टरोमा दुर्धर्षः कृतं कार्यममन्यत ।
ववन्दतुश्च संहृष्टौ शिरोभ्यां तौ महेश्वरम् ॥ ०८० ॥

अनुज्ञातौ क्षणे तस्मिन्भवेनार्जुनकेशवौ ।
प्राप्तौ स्वशिबिरं वीरौ मुदा परमया युतौ ॥ ०८१ ॥

इन्द्राविष्णू यथा प्रीतौ जम्भस्य वधकाङ्क्षिणौ ॥ ०८१ ॥

अध्याय ०५८

सञ्जय उवाच ॥

तयोः संवदतोरेव कृष्णदारुकयोस्तदा ।
सात्यगाद्रजनी राजन्नथ राजान्वबुध्यत ॥ ००१ ॥

पठन्ति पाणिस्वनिका मागधा मधुपर्किकाः ।
वैतालिकाश्च सूताश्च तुष्टुवुः पुरुषर्षभम् ॥ ००२ ॥

नर्तकाश्चाप्यनृत्यन्त जगुर्गीतानि गायकाः ।
कुरुवंशस्तवार्थानि मधुरं रक्तकण्ठिनः ॥ ००३ ॥

मृदङ्गा झर्झरा भेर्यः पणवानकगोमुखाः ।
आडम्बराश्च शङ्खाश्च दुन्दुभ्यश्च महास्वनाः ॥ ००४ ॥

एवमेतानि सर्वाणि तथान्यान्यपि भारत ।
वादयन्ति स्म संहृष्टाः कुशलाः साधुशिक्षिताः ॥ ००५ ॥

स मेघसमनिर्घोषो महाञ्शब्दोऽस्पृशद्दिवम् ।
पार्थिवप्रवरं सुप्तं युधिष्ठिरमबोधयत् ॥ ००६ ॥

प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महार्हे शयनोत्तमे ।
उत्थायावश्यकार्यार्थं ययौ स्नानगृहं ततः ॥ ००७ ॥

ततः शुक्लाम्बराः स्नातास्तरुणाष्टोत्तरं शतम् ।
स्नापकाः काञ्चनैः कुम्भैः पूर्णैः समुपतस्थिरे ॥ ००८ ॥

भद्रासने सूपविष्टः परिधायाम्बरं लघु ।
सस्नौ चन्दनसंयुक्तैः पानीयैरभिमन्त्रितैः ॥ ००९ ॥

उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः ।
आप्लुतः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ॥ ०१० ॥

हरिणा चन्दनेनाङ्गमनुलिप्य महाभुजः ।
स्रग्वी चाक्लिष्टवसनः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ०११ ॥

जजाप जप्यं कौन्तेयः सतां मार्गमनुष्ठितः ।
ततोऽग्निशरणं दीप्तं प्रविवेश विनीतवत् ॥ ०१२ ॥

समिद्धं स पवित्राभिरग्निमाहुतिभिस्तथा ।
मन्त्रपूताभिरर्चित्वा निश्चक्राम गृहात्ततः ॥ ०१३ ॥

द्वितीयां पुरुषव्याघ्रः कक्ष्यां निष्क्रम्य पार्थिवः ।
तत्र वेदविदो विप्रानपश्यद्ब्राह्मणर्षभान् ॥ ०१४ ॥

दान्तान्वेदव्रतस्नातान्स्नातानवभृथेषु च ।

सहस्रानुचरान्सौरानष्टौ दशशतानि च ॥ ०१५ ॥

अक्षतैः सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुजः ।
तान्द्विजान्मधुसर्पिर्भ्यां फलैः श्रेष्ठैः सुमङ्गलैः ॥ ०१६ ॥

प्रादात्काञ्चनमेकैकं निष्कं विप्राय पाण्डवः ।
अलङ्कृतं चाश्वशतं वासांसीष्टाश्च दक्षिणाः ॥ ०१७ ॥

तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः ।
हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ ०१८ ॥

स्वस्तिकान्वर्धमानांश्च नन्द्यावर्तांश्च काञ्चनान् ।
माल्यं च जलकुम्भांश्च ज्वलितं च हुताशनम् ॥ ०१९ ॥

पूर्णान्यक्षतपात्राणि रुचकान्रोचनांस्तथा ।
स्वलङ्कृताः शुभाः कन्या दधिसर्पिर्मधूदकम् ॥ ०२० ॥

मङ्गल्यान्पक्षिणश्चैव यच्चान्यदपि पूजितम् ।
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च कौन्तेयो बाह्यां कक्ष्यामगात्ततः ॥ ०२१ ॥

ततस्तस्य महाबाहोस्तिष्ठतः परिचारकाः ।
सौवर्णं सर्वतोभद्रं मुक्तावैडूर्यमण्डितम् ॥ ०२२ ॥

परार्ध्यास्तरणास्तीर्णं सोत्तरच्छदमृद्धिमत् ।
विश्वकर्मकृतं दिव्यमुपजह्रुर्वरासनम् ॥ ०२३ ॥

तत्र तस्योपविष्टस्य भूषणानि महात्मनः ।
उपजह्रुर्महार्हाणि प्रेष्याः शुभ्राणि सर्वशः ॥ ०२४ ॥

युक्ताभरणवेषस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
रूपमासीन्महाराज द्विषतां शोकवर्धनम् ॥ ०२५ ॥

पाण्डरैश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैश्च चामरैः ।
दोधूयमानः शुशुभे विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ ०२६ ॥

संस्तूयमानः सूतैश्च वन्द्यमानश्च बन्दिभिः ।
उपगीयमानो गन्धर्वैरास्ते स्म कुरुनन्दनः ॥ ०२७ ॥

ततो मुहूर्तादासीत्तु बन्दिनां निस्वनो महान् ।
नेमिघोषश्च रथिनां खुरघोषश्च वाजिनाम् ॥ ०२८ ॥

ह्लादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
नराणां पदशब्दैश्च कम्पतीव स्म मेदिनी ॥ ०२९ ॥

ततः शुद्धान्तमासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥ ०३० ॥

कुण्डली बद्धनिस्त्रिंशः संनद्धकवचो युवा ।
अभिप्रणम्य शिरसा द्वाःस्थो धर्मात्मजाय वै ॥ ०३१ ॥

न्यवेदयद्धृषीकेशमुपयातं महात्मने ॥ ०३१ ॥

सोऽब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः स्वागतेनैव माधवम् ।
अर्घ्यं चैवासनं चास्मै दीयतां परमार्चितम् ॥ ०३२ ॥

ततः प्रवेश्य वार्ष्णेयमुपवेश्य वरासने ।
सत्कृत्य सत्कृतस्तेन पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०५९

युधिष्ठिर उवाच ॥

सुखेन रजनी व्युष्टा कच्चित्ते मधुसूदन ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

वासुदेवोऽपि तद्युक्तं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरम् ।
ततः क्षत्ता प्रकृतयो न्यवेदयदुपस्थिताः ॥ ००२ ॥

अनुज्ञातश्च राज्ञा स प्रावेशयत तं जनम् ।
विराटं भीमसेनं च धृष्टद्युम्नं च सात्यकिम् ॥ ००३ ॥

शिखण्डिनं यमौ चैव चेकितानं च केकयान् ।
युयुत्सुं चैव कौरव्यं पाञ्चाल्यं चोत्तमौजसम् ॥ ००४ ॥

एते चान्ये च बहवः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ।
उपतस्थुर्महात्मानं विविशुश्चासनेषु ते ॥ ००५ ॥

एकस्मिन्नासने वीरावुपविष्टौ महाबलौ ।
कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महाद्युती ॥ ००६ ॥

ततो युधिष्ठिरस्तेषां शृण्वतां मधुसूदनम् ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षमाभाष्य मधुरं वचः ॥ ००७ ॥

एकं त्वां वयमाश्रित्य सहस्राक्षमिवामराः ।
प्रार्थयामो जयं युद्धे शाश्वतानि सुखानि च ॥ ००८ ॥

त्वं हि राज्यविनाशं च द्विषद्भिश्च निराक्रियाम् ।

क्लेशांश्च विविधान्कृष्ण सर्वांस्तानपि वेत्थ नः ॥ ००९ ॥

त्वयि सर्वेश सर्वेषामस्माकं भक्तवत्सल ।
सुखमायत्तमत्यर्थं यात्रा च मधुसूदन ॥ ०१० ॥

स तथा कुरु वार्ष्णेय यथा त्वयि मनो मम ।
अर्जुनस्य यथा सत्या प्रतिज्ञा स्याच्चिकीर्षिता ॥ ०११ ॥

स भवांस्तारयत्वस्माद्दुःखामर्षमहार्णवात् ।
पारं तितीर्षतामद्य प्लवो नो भव माधव ॥ ०१२ ॥

न हि तत्कुरुते संख्ये कार्तवीर्यसमस्त्वपि ।
रथी यत्कुरुते कृष्ण सारथिर्यत्नमास्थितः ॥ ०१३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

सामरेष्वपि लोकेषु सर्वेषु न तथाविधः ।
शरासनधरः कश्चिद्यथा पार्थो धनञ्जयः ॥ ०१४ ॥

वीर्यवानस्त्रसंपन्नः पराक्रान्तो महाबलः ।
युद्धशौण्डः सदामर्षी तेजसा परमो नृणाम् ॥ ०१५ ॥

स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घबाहुर्महाबलः ।
सिंहर्षभगतिः श्रीमान्द्विषतस्ते हनिष्यति ॥ ०१६ ॥

अहं च तत्करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि धक्ष्यत्यग्निरिवोत्थितः ॥ ०१७ ॥

अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं सौभद्रघातिनम् ।
अपुनर्दर्शनं मार्गमिषुभिः क्षेप्स्यतेऽर्जुनः ॥ ०१८ ॥

तस्याद्य गृध्राः श्येनाश्च वडगोमायवस्तथा ।
भक्षयिष्यन्ति मांसानि ये चान्ये पुरुषादकाः ॥ ०१९ ॥

यद्यस्य देवा गोप्तारः सेन्द्राः सर्वे तथाप्यसौ ।
राजधानीं यमस्याद्य हतः प्राप्स्यति सङ्कुले ॥ ०२० ॥

निहत्य सैन्धवं जिष्णुरद्य त्वामुपयास्यति ।
विशोको विज्वरो राजन्भव भूतिपुरस्कृतः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०६०

सञ्जय उवाच ॥

तथा संभाषतां तेषां प्रादुरासीद्धनञ्जयः ।
दिदृक्षुर्भरतश्रेष्ठं राजानं ससुहृद्गणम् ॥ ००१ ॥

तं प्रविष्टं शुभां कक्ष्यामभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
समुत्थायार्जुनं प्रेम्णा सस्वजे पाण्डवर्षभः ॥ ००२ ॥

मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय परिष्वज्य च बाहुना ।
आशिषः परमाः प्रोच्य स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ००३ ॥

व्यक्तमर्जुन सङ्ग्रामे ध्रुवस्ते विजयो महान् ।
यादृग्रूपा हि ते छाया प्रसन्नश्च जनार्दनः ॥ ००४ ॥

तमब्रवीत्ततो जिष्णुर्महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
दृष्टवानस्मि भद्रं ते केशवस्य प्रसादजम् ॥ ००५ ॥

ततस्तत्कथयामास यथादृष्टं धनञ्जयः ।
आश्वासनार्थं सुहृदां त्र्यम्बकेन समागमम् ॥ ००६ ॥

ततः शिरोभिरवनिं स्पृष्ट्वा सर्वे च विस्मिताः ।
नमस्कृत्य वृषाङ्काय साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ००७ ॥

अनुज्ञातास्ततः सर्वे सुहृदो धर्मसूनुना ।
त्वरमाणाः सुसंनद्धा हृष्टा युद्धाय निर्ययुः ॥ ००८ ॥

अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाच्युतार्जुनाः ।
हृष्टा विनिर्ययुस्ते वै युधिष्ठिरनिवेशनात् ॥ ००९ ॥

रथेनैकेन दुर्धर्षौ युयुधानजनार्दनौ ।
जग्मतुः सहितौ वीरावर्जुनस्य निवेशनम् ॥ ०१० ॥

तत्र गत्वा हृषीकेशः कल्पयामास सूतवत् ।
रथं रथवरस्याजौ वानरर्षभलक्षणम् ॥ ०११ ॥

स मेघसमनिर्घोषस्तप्तकाञ्चनसप्रभः ।
बभौ रथवरः क्लृप्तः शिशुर्दिवसकृद्यथा ॥ ०१२ ॥

ततः पुरुषशार्दूलः सज्जः सज्जं पुरःसरः ।
कृताह्निकाय पार्थाय न्यवेदयत तं रथम् ॥ ०१३ ॥

तं तु लोके वरः पुंसां किरीटी हेमवर्मभृत् ।
बाणबाणासनी वाहं प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ०१४ ॥

ततो विद्यावयोवृद्धैः क्रियावद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
स्तूयमानो जयाशीभिरारुरोह महारथम् ॥ ०१५ ॥

जैत्रैः साङ्ग्रामिकैर्मन्त्रैः पूर्वमेव रथोत्तमम् ।

अभिमन्त्रितमर्चिष्मानुदयं भास्करो यथा ॥ ०१६ ॥

स रथे रथिनां श्रेष्ठः काञ्चने काञ्चनावृतः ।
विबभौ विमलोऽर्चिष्मान्मेराविव दिवाकरः ॥ ०१७ ॥

अन्वारुरोहतुः पार्थं युयुधानजनार्दनौ ।
शर्यातेर्यज्ञमायान्तं यथेन्द्रं देवमश्विनौ ॥ ०१८ ॥

अथ जग्राह गोविन्दो रश्मीन्रश्मिवतां वरः ।
मातलिर्वासवस्येव वृत्रं हन्तुं प्रयास्यतः ॥ ०१९ ॥

स ताभ्यां सहितः पार्थो रथप्रवरमास्थितः ।
सहितो बुधशुक्राभ्यां तमो निघ्नन्यथा शशी ॥ ०२० ॥

सैन्धवस्य वधप्रेप्सुः प्रयातः शत्रुपूगहा ।
सहाम्बुपतिमित्राभ्यां यथेन्द्रस्तारकामये ॥ ०२१ ॥

ततो वादित्रनिर्घोषैर्मङ्गल्यैश्च स्तवैः शुभैः ।
प्रयान्तमर्जुनं सूता मागधाश्चैव तुष्टुवुः ॥ ०२२ ॥

सजयाशीः सपुण्याहः सूतमागधनिस्वनः ।
युक्तो वादित्रघोषेण तेषां रतिकरोऽभवत् ॥ ०२३ ॥

तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवहः शुचिः ।
ववौ संहर्षयन्पार्थं द्विषतश्चापि शोषयन् ॥ ०२४ ॥

प्रादुरासन्निमित्तानि विजयाय बहूनि च ।
पाण्डवानां त्वदीयानां विपरीतानि मारिष ॥ ०२५ ॥

दृष्ट्वार्जुनो निमित्तानि विजयाय प्रदक्षिणम् ।
युयुधानं महेष्वासमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

युयुधानाद्य युद्धे मे दृश्यते विजयो ध्रुवः ।
यथा हीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते शिनिपुङ्गव ॥ ०२७ ॥

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्धवको नृपः ।
यियासुर्यमलोकाय मम वीर्यं प्रतीक्षते ॥ ०२८ ॥

यथा परमकं कृत्यं सैन्धवस्य वधे मम ।
तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणे ॥ ०२९ ॥

स त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय ।
यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्तथा ॥ ०३० ॥

त्वयि चाहं पराश्वस्य प्रद्युम्ने वा महारथे ।
शक्नुयां सैन्धवं हन्तुमनपेक्षो नरर्षभ ॥ ०३१ ॥

मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथञ्चिदपि सात्वत ।
राजन्येव परा गुप्तिः कार्या सर्वात्मना त्वया ॥ ०३२ ॥

न हि यत्र महाबाहुर्वासुदेवो व्यवस्थितः ।
किञ्चिद्व्यापद्यते तत्र यत्राहमपि च ध्रुवम् ॥ ०३३ ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन सात्यकिः परवीरहा ।
तथेत्युक्त्वागमत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०३४ ॥

जयद्रथवधपर्व

अध्याय ०६१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

श्वोभूते किमकार्षुस्ते दुःखशोकसमन्विताः ।
अभिमन्यौ हते तत्र के वायुध्यन्त मामकाः ॥ ००१ ॥

जानन्तस्तस्य कर्माणि कुरवः सव्यसाचिनः ।
कथं तत्किल्बिषं कृत्वा निर्भया ब्रूहि मामकाः ॥ ००२ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकम् ।
आयान्तं पुरुषव्याघ्रं कथं ददृशुराहवे ॥ ००३ ॥

कपिराजध्वजं संख्ये विधुन्वानं महद्धनुः ।
दृष्ट्वा पुत्रपरिद्यूनं किमकुर्वन्त मामकाः ॥ ००४ ॥

किं नु सञ्जय सङ्ग्रामे वृत्तं दुर्योधनं प्रति ।
परिदेवो महानत्र श्रुतो मे नाभिनन्दनम् ॥ ००५ ॥

बभूवुर्ये मनोग्राह्याः शब्दाः श्रुतिसुखावहाः ।
न श्रूयन्तेऽद्य ते सर्वे सैन्धवस्य निवेशने ॥ ००६ ॥

स्तुवतां नाद्य श्रूयन्ते पुत्राणां शिबिरे मम ।
सूतमागधसंघानां नर्तकानां च सर्वशः ॥ ००७ ॥

शब्देन नादिताभीक्ष्णमभवद्यत्र मे श्रुतिः ।
दीनानामद्य तं शब्दं न शृणोमि समीरितम् ॥ ००८ ॥

निवेशने सत्यधृतेः सोमदत्तस्य सञ्जय ।
आसीनोऽहं पुरा तात शब्दमश्रौषमुत्तमम् ॥ ००९ ॥

तदद्य हीनपुण्योऽहमार्तस्वरनिनादितम् ।
निवेशनं हतोत्साहं पुत्राणां मम लक्षये ॥ ०१० ॥

विविंशतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेनविकर्णयोः ।
अन्येषां च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः ॥ ०११ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यं शिष्याः पर्युपासते ।
द्रोणपुत्रं महेष्वासं पुत्राणां मे परायणम् ॥ ०१२ ॥

वितण्डालापसंलापैर्हुतयाचितवन्दितैः ।
गीतैश्च विविधैरिष्टै रमते यो दिवानिशम् ॥ ०१३ ॥

उपास्यमानो बहुभिः कुरुपाण्डवसात्वतैः ।
सूत तस्य गृहे शब्दो नाद्य द्रौणेर्यथा पुरा ॥ ०१४ ॥

द्रोणपुत्रं महेष्वासं गायना नर्तकाश्च ये ।
अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ॥ ०१५ ॥

विन्दानुविन्दयोः सायं शिबिरे यो महाध्वनिः ।
श्रूयते सोऽद्य न तथा केकयानां च वेश्मसु ॥ ०१६ ॥

नित्यप्रमुदितानां च तालगीतस्वनो महान् ।
नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न ध्वनिः ॥ ०१७ ॥

सप्ततन्तून्वितन्वाना यमुपासन्ति याजकाः ।
सौमदत्तिं श्रुतनिधिं तेषां न श्रूयते ध्वनिः ॥ ०१८ ॥

ज्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तोमरासिरथध्वनिः ।

द्रोणस्यासीदविरतो गृहे तन्न शृणोम्यहम् ॥ ०१९ ॥

नानादेशसमुत्थानां गीतानां योऽभवत्स्वनः ।
वादित्रनादितानां च सोऽद्य न श्रूयते महान् ॥ ०२० ॥

यदा प्रभृत्युपप्लव्याच्छान्तिमिच्छञ्जनार्दनः ।
आगतः सर्वभूतानामनुकम्पार्थमच्युतः ॥ ०२१ ॥

ततोऽहमब्रुवं सूत मन्दं दुर्योधनं तदा ।
वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०२२ ॥

कालप्राप्तमहं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ।
शमे चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ॥ ०२३ ॥

हितार्थमभिजल्पन्तं न तथास्त्यपराजयः ॥ ०२३ ॥

प्रत्याचष्ट स दाशार्हमृषभं सर्वधन्विनाम् ।
अनुनेयानि जल्पन्तमनयान्नान्वपद्यत ॥ ०२४ ॥

ततो दुःशासनस्यैव कर्णस्य च मतं द्वयोः ।
अन्ववर्तत हित्वा मां कृष्टः कालेन दुर्मतिः ॥ ०२५ ॥

न ह्यहं द्यूतमिच्छामि विदुरो न प्रशंसति ।
सैन्धवो नेच्छते द्यूतं भीष्मो न द्यूतमिच्छति ॥ ०२६ ॥

शल्यो भूरिश्रवाश्चैव पुरुमित्रो जयस्तथा ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणो द्यूतं नेच्छन्ति सञ्जय ॥ ०२७ ॥

एतेषां मतमाज्ञाय यदि वर्तेत पुत्रकः ।
सज्ञातिमित्रः ससुहृच्चिरं जीवेदनामयः ॥ ०२८ ॥

श्लक्ष्णा मधुरसंभाषा ज्ञातिमध्ये प्रियंवदाः ।
कुलीनाः संमताः प्राज्ञाः सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ०२९ ॥

धर्मापेक्षो नरो नित्यं सर्वत्र लभते सुखम् ।
प्रेत्यभावे च कल्याणं प्रसादं प्रतिपद्यते ॥ ०३० ॥

अर्हन्त्यर्धं पृथिव्यास्ते भोक्तुं सामर्थ्यसाधनाः ।
तेषामपि समुद्रान्ता पितृपैतामही मही ॥ ०३१ ॥

नियुज्यमानाः स्थास्यन्ति पाण्डवा धर्मवर्त्मनि ।
सन्ति नो ज्ञातयस्तात येषां श्रोष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ०३२ ॥

शल्यस्य सोमदत्तस्य भीष्मस्य च महात्मनः ।
द्रोणस्याथ विकर्णस्य बाह्लिकस्य कृपस्य च ॥ ०३३ ॥

अन्येषां चैव वृद्धानां भरतानां महात्मनाम् ।
त्वदर्थं ब्रुवतां तात करिष्यन्ति वचो हितम् ॥ ०३४ ॥

कं वा त्वं मन्यसे तेषां यस्त्वा ब्रूयादतोऽन्यथा ।
कृष्णो न धर्मं सञ्जह्यात्सर्वे ते च त्वदन्वयाः ॥ ०३५ ॥

मयापि चोक्तास्ते वीरा वचनं धर्मसंहितम् ।
नान्यथा प्रकरिष्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ०३६ ॥

इत्यहं विलपन्सूत बहुशः पुत्रमुक्तवान् ।
न च मे श्रुतवान्मूढो मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ०३७ ॥

वृकोदरार्जुनौ यत्र वृष्णिवीरश्च सात्यकिः ।
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ॥ ०३८ ॥

धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः शिखण्डी चापराजितः ।

अश्मकाः केकयाश्चैव क्षत्रधर्मा च सौमकिः ॥ ०३९ ॥

चैद्यश्च चेकितानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभुः ।
द्रौपदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ०४० ॥

यमौ च पुरुषव्याघ्रौ मन्त्री च मधुसूदनः ॥ ०४० ॥

क एताञ्जातु युध्येत लोकेऽस्मिन्वै जिजीविषुः ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणान्संहरेयुररिंदमाः ॥ ०४१ ॥

अन्यो दुर्योधनात्कर्णाच्छकुनेश्चापि सौबलात् ।
दुःशासनचतुर्थानां नान्यं पश्यामि पञ्चमम् ॥ ०४२ ॥

येषामभीशुहस्तः स्याद्विष्वक्सेनो रथे स्थितः ।
संनद्धश्चार्जुनो योद्धा तेषां नास्ति पराजयः ॥ ०४३ ॥

तेषां मम विलापानां न हि दुर्योधनः स्मरेत् ।
हतौ हि पुरुषव्याघ्रौ भीष्मद्रोणौ त्वमात्थ मे ॥ ०४४ ॥

तेषां विदुरवाक्यानामुक्तानां दीर्घदर्शिनाम् ।
दृष्ट्वेमां फलनिर्वृत्तिं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०४५ ॥

हिमात्यये यथा कक्षं शुष्कं वातेरितो महान् ।
अग्निर्दहेत्तथा सेनां मामिकां स धनञ्जयः ॥ ०४६ ॥

आचक्ष्व तद्धि नः सर्वं कुशलो ह्यसि सञ्जय ।
यदुपायात्तु सायाह्ने कृत्वा पार्थस्य किल्बिषम् ॥ ०४७ ॥

अभिमन्यौ हते तात कथमासीन्मनो हि वः ॥ ०४७ ॥

न जातु तस्य कर्माणि युधि गाण्डीवधन्वनः ।

अपकृत्वा महत्तात सोढुं शक्ष्यन्ति मामकाः ॥ ०४८ ॥

किं नु दुर्योधनः कृत्यं कर्णः कृत्यं किमब्रवीत् ।
दुःशासनः सौबलश्च तेषामेवं गते अपि ॥ ०४९ ॥

सर्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम सञ्जय ॥ ०४९ ॥

यद्वृत्तं तात सङ्ग्रामे मन्दस्यापनयैर्भृशम् ।
लोभानुगतदुर्बुद्धेः क्रोधेन विकृतात्मनः ॥ ०५० ॥

राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः ।
दुर्नीतं वा सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०६२

सञ्जय उवाच ॥

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव ह्यपनयो महान् ॥ ००१ ॥

गतोदके सेतुबन्धो यादृक्तादृगयं तव ।
विलापो निष्फलो राजन्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

अनतिक्रमणीयोऽयं कृतान्तस्याद्भुतो विधिः ।
मा शुचो भरतश्रेष्ठ दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ ००३ ॥

यदि हि त्वं पुरा द्यूतात्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

निवर्तयेथाः पुत्रांश्च न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ००४ ॥

युद्धकाले पुनः प्राप्ते तदैव भवता यदि ।
निवर्तिताः स्युः संरब्धा न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ००५ ॥

दुर्योधनं चाविधेयं बध्नीतेति पुरा यदि ।
कुरूनचोदयिष्यस्त्वं न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ००६ ॥

तत्ते बुद्धिव्यभीचारमुपलप्स्यन्ति पाण्डवाः ।
पाञ्चाला वृष्णयः सर्वे ये चान्येऽपि महाजनाः ॥ ००७ ॥

स कृत्वा पितृकर्म त्वं पुत्रं संस्थाप्य सत्पथे ।
वर्तेथा यदि धर्मेण न त्वां व्यसनमाव्रजेत् ॥ ००८ ॥

त्वं तु प्राज्ञतमो लोके हित्वा धर्मं सनातनम् ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्चान्वगा मतम् ॥ ००९ ॥

तत्ते विलपितं सर्वं मया राजन्निशामितम् ।
अर्थे निविशमानस्य विषमिश्रं यथा मधु ॥ ०१० ॥

न तथा मन्यते कृष्णो राजानं पाण्डवं पुरा ।
न भीष्मं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यते नृप ॥ ०११ ॥

व्यजानत यदा तु त्वां राजधर्मादधश्च्युतम् ।
तदा प्रभृति कृष्णस्त्वां न तथा बहु मन्यते ॥ ०१२ ॥

परुषाण्युच्यमानांश्च यथा पार्थानुपेक्षसे ।
तस्यानुबन्धः प्राप्तस्त्वां पुत्राणां राज्यकामुकम् ॥ ०१३ ॥

पितृपैतामहं राज्यमपवृत्तं तदानघ ।
अथ पार्थैर्जितां कृत्स्नां पृथिवीं प्रत्यपद्यथाः ॥ ०१४ ॥

पाण्डुनावर्जितं राज्यं कौरवाणां यशस्तथा ।
ततश्चाभ्यधिकं भूयः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ ०१५ ॥

तेषां तत्तादृशं कर्म त्वामासाद्य सुनिष्फलम् ।
यत्पित्र्याद्भ्रंशिता राज्यात्त्वयेहामिषगृद्धिना ॥ ०१६ ॥

यत्पुनर्युद्धकाले त्वं पुत्रान्गर्हयसे नृप ।
बहुधा व्याहरन्दोषान्न तदद्योपपद्यते ॥ ०१७ ॥

न हि रक्षन्ति राजानो युध्यन्तो जीवितं रणे ।
चमूं विगाह्य पार्थानां युध्यन्ते क्षत्रियर्षभाः ॥ ०१८ ॥

यां तु कृष्णार्जुनौ सेनां यां सात्यकिवृकोदरौ ।
रक्षेरन्को नु तां युध्येच्चमूमन्यत्र कौरवैः ॥ ०१९ ॥

येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्त्री जनार्दनः ।
येषां च सात्यकिर्गोप्ता येषां गोप्ता वृकोदरः ॥ ०२० ॥

को हि तान्विषहेद्योद्धुं मर्त्यधर्मा धनुर्धरः ।
अन्यत्र कौरवेयेभ्यो ये वा तेषां पदानुगाः ॥ ०२१ ॥

यावत्तु शक्यते कर्तुमनुरक्तैर्जनाधिपैः ।
क्षत्रधर्मरतैः शूरैस्तावत्कुर्वन्ति कौरवाः ॥ ०२२ ॥

यथा तु पुरुषव्याघ्रैर्युद्धं परमसङ्कटम् ।
कुरूणां पाण्डवैः सार्धं तत्सर्वं शृणु तत्त्वतः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०६३

सञ्जय उवाच ॥

तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
स्वान्यनीकानि सर्वाणि प्राक्रामद्व्यूहितुं ततः ॥ ००१ ॥

शूराणां गर्जतां राजन्सङ्क्रुद्धानाममर्षिणाम् ।
श्रूयन्ते स्म गिरश्चित्राः परस्परवधैषिणाम् ॥ ००२ ॥

विस्फार्य च धनूंष्याजौ ज्याः करैः परिमृज्य च ।
विनिःश्वसन्तः प्राक्रोशन्क्वेदानीं स धनञ्जयः ॥ ००३ ॥

विकोशान्सुत्सरूनन्ये कृतधारान्समाहितान् ।
पीतानाकाशसङ्काशानसीन्केचिच्च चिक्षिपुः ॥ ००४ ॥

चरन्तस्त्वसिमार्गांश्च धनुर्मार्गांश्च शिक्षया ।
सङ्ग्राममनसः शूरा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥ ००५ ॥

सघण्टाश्चन्दनादिग्धाः स्वर्णवज्रविभूषिताः ।
समुत्क्षिप्य गदाश्चान्ये पर्यपृच्छन्त पाण्डवम् ॥ ००६ ॥

अन्ये बलमदोन्मत्ताः परिघैर्बाहुशालिनः ।
चक्रुः संबाधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमैः ॥ ००७ ॥

नानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रस्रगलङ्कृताः ।
सङ्ग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥ ००८ ॥

क्वार्जुनः क्व च गोविन्दः क्व च मानी वृकोदरः ।
क्व च ते सुहृदस्तेषामाह्वयन्तो रणे तदा ॥ ००९ ॥

ततः शङ्खमुपाध्माय त्वरयन्वाजिनः स्वयम् ।
इतस्ततस्तान्रचयन्द्रोणश्चरति वेगितः ॥ ०१० ॥

तेष्वनीकेषु सर्वेषु स्थितेष्वाहवनन्दिषु ।
भारद्वाजो महाराज जयद्रथमथाब्रवीत् ॥ ०११ ॥

त्वं चैव सौमदत्तिश्च कर्णश्चैव महारथः ।
अश्वत्थामा च शल्यश्च वृषसेनः कृपस्तथा ॥ ०१२ ॥

शतं चाश्वसहस्राणां रथानामयुतानि षट् ।
द्विरदानां प्रभिन्नानां सहस्राणि चतुर्दश ॥ ०१३ ॥

पदातीनां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः ।
गव्यूतिषु त्रिमात्रेषु मामनासाद्य तिष्ठत ॥ ०१४ ॥

तत्रस्थं त्वां न संसोढुं शक्ता देवाः सवासवाः ।
किं पुनः पाण्डवाः सर्वे समाश्वसिहि सैन्धव ॥ ०१५ ॥

एवमुक्तः समाश्वस्तः सिन्धुराजो जयद्रथः ।
संप्रायात्सह गान्धारैर्वृतस्तैश्च महारथैः ॥ ०१६ ॥

वर्मिभिः सादिभिर्यत्तैः प्रासपाणिभिरास्थितैः ॥ ०१६ ॥

चामरापीडिनः सर्वे जाम्बूनदविभूषिताः ।
जयद्रथस्य राजेन्द्र हयाः साधुप्रवाहिनः ॥ ०१७ ॥

ते चैव सप्तसाहस्रा द्विसाहस्राश्च सैन्धवाः ॥ ०१७ ॥

मत्तानामधिरूढानां हस्त्यारोहैर्विशारदैः ।
नागानां भीमरूपाणां वर्मिणां रौद्रकर्मिणाम् ॥ ०१८ ॥

अध्यर्धेन सहस्रेण पुत्रो दुर्मर्षणस्तव ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ०१९ ॥

ततो दुःशासनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजौ ।
सिन्धुराजार्थसिद्ध्यर्थमग्रानीके व्यवस्थितौ ॥ ०२० ॥

दीर्घो द्वादशगव्यूतिः पश्चार्धे पञ्च विस्तृतः ।
व्यूहः स चक्रशकटो भारद्वाजेन निर्मितः ॥ ०२१ ॥

नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र तत्र व्यवस्थितैः ।
रथाश्वगजपत्त्योघैर्द्रोणेन विहितः स्वयम् ॥ ०२२ ॥

पश्चार्धे तस्य पद्मस्तु गर्भव्यूहः सुदुर्भिदः ।
सूची पद्मस्य मध्यस्थो गूढो व्यूहः पुनः कृतः ॥ ०२३ ॥

एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य द्रोणो व्यवस्थितः ।
सूचीमुखे महेष्वासः कृतवर्मा व्यवस्थितः ॥ ०२४ ॥

अनन्तरं च काम्बोजो जलसंधश्च मारिष ।
दुर्योधनः सहामात्यस्तदनन्तरमेव च ॥ ०२५ ॥

ततः शतसहस्राणि योधानामनिवर्तिनाम् ।
व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे सूचिरक्षिणः ॥ ०२६ ॥

तेषां च पृष्ठतो राज बलेन महता वृतः ।
जयद्रथस्ततो राजन्सूचिपाशे व्यवस्थितः ॥ ०२७ ॥

शकटस्य तु राजेन्द्र भारद्वाजो मुखे स्थितः ।
अनु तस्याभवद्भोजो जुगोपैनं ततः स्वयम् ॥ ०२८ ॥

श्वेतवर्माम्बरोष्णीषो व्यूढोरस्को महाभुजः ।

धनुर्विस्फारयन्द्रोणस्तस्थौ क्रुद्ध इवान्तकः ॥ ०२९ ॥

पताकिनं शोणहयं वेदीकृष्णाजिनध्वजम् ।
द्रोणस्य रथमालोक्य प्रहृष्टाः कुरवोऽभवन् ॥ ०३० ॥

सिद्धचारणसंघानां विस्मयः सुमहानभूत् ।
द्रोणेन विहितं दृष्ट्वा व्यूहं क्षुब्धार्णवोपमम् ॥ ०३१ ॥

सशैलसागरवनां नानाजनपदाकुलाम् ।
ग्रसेद्व्यूहः क्षितिं सर्वामिति भूतानि मेनिरे ॥ ०३२ ॥

बहुरथमनुजाश्वपत्तिनागं; प्रतिभयनिस्वनमद्भुताभरूपम् ।
अहितहृदयभेदनं महद्वै; शकटमवेक्ष्य कृतं ननन्द राजा ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०६४

सञ्जय उवाच ॥

ततो व्यूढेष्वनीकेषु समुत्क्रुष्टेषु मारिष ।
ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेषु नदत्सु च ॥ ००१ ॥

अनीकानां च संह्रादे वादित्राणां च निस्वने ।
प्रध्मापितेषु शङ्खेषु संनादे लोमहर्षणे ॥ ००२ ॥

अभिहारयत्सु शनकैर्भरतेषु युयुत्सुषु ।
रौद्रे मुहूर्ते संप्राप्ते सव्यसाची व्यदृश्यत ॥ ००३ ॥

वडानां वायसानां च पुरस्तात्सव्यसाचिनः ।
बहुलानि सहस्राणि प्राक्रीडंस्तत्र भारत ॥ ००४ ॥

मृगाश्च घोरसंनादाः शिवाश्चाशिवदर्शनाः ।
दक्षिणेन प्रयातानामस्माकं प्राणदंस्तथा ॥ ००५ ॥

सनिर्घाता ज्वलन्त्यश्च पेतुरुल्काः समन्ततः ।
चचाल च मही कृत्स्ना भये घोरे समुत्थिते ॥ ००६ ॥

विष्वग्वाताः सनिर्घाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः ।
ववुरायाति कौन्तेये सङ्ग्रामे समुपस्थिते ॥ ००७ ॥

नाकुलिस्तु शतानीको धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
पाण्डवानामनीकानि प्राज्ञौ तौ व्यूहतुस्तदा ॥ ००८ ॥

ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतेन च ।
त्रिभिरश्वसहस्रैश्च पदातीनां शतैः शतैः ॥ ००९ ॥

अध्यर्धमात्रे धनुषां सहस्रे तनयस्तव ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थित्वा दुर्मर्षणोऽब्रवीत् ॥ ०१० ॥

अद्य गाण्डीवधन्वानं तपन्तं युद्धदुर्मदम् ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ०११ ॥

अद्य पश्यन्तु सङ्ग्रामे धनञ्जयममर्षणम् ।
विषक्तं मयि दुर्धर्षमश्मकूटमिवाश्मनि ॥ ०१२ ॥

एवं ब्रुवन्महाराज महात्मा स महामतिः ।
महेष्वासैर्वृतो राजन्महेष्वासो व्यवस्थितः ॥ ०१३ ॥

ततोऽन्तक इव क्रुद्धः सवज्र इव वासवः ।

दण्डपाणिरिवासह्यो मृत्युः कालेन चोदितः ॥ ०१४ ॥

शूलपाणिरिवाक्षोभ्यो वरुणः पाशवानिव ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्प्रधक्ष्यन्वै पुनः प्रजाः ॥ ०१५ ॥

क्रोधामर्षबलोद्धूतो निवातकवचान्तकः ।
जयो जेता स्थितः सत्ये पारयिष्यन्महाव्रतम् ॥ ०१६ ॥

आमुक्तकवचः खड्गी जाम्बूनदकिरीटभृत् ।
शुभ्रवर्माम्बरधरः स्वङ्गदी चारुकुण्डली ॥ ०१७ ॥

रथप्रवरमास्थाय नरो नारायणानुगः ।
विधुन्वन्गाण्डिवं संख्ये बभौ सूर्य इवोदितः ॥ ०१८ ॥

सोऽग्रानीकस्य महत इषुपाते धनञ्जयः ।
व्यवस्थाप्य रथं सज्जं शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ०१९ ॥

अथ कृष्णोऽप्यसंभ्रान्तः पार्थेन सह मारिष ।
प्राध्मापयत्पाञ्चजन्यं शङ्खप्रवरमोजसा ॥ ०२० ॥

तयोः शङ्खप्रणादेन तव सैन्ये विशां पते ।
आसन्संहृष्टरोमाणः कम्पिता गतचेतसः ॥ ०२१ ॥

यथा त्रसन्ति भूतानि सर्वाण्यशनिनिस्वनात् ।
तथा शङ्खप्रणादेन वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ ०२२ ॥

प्रसुस्रुवुः शकृन्मूत्रं वाहनानि च सर्वशः ।
एवं सवाहनं सर्वमाविग्नमभवद्बलम् ॥ ०२३ ॥

व्यषीदन्त नरा राजञ्शङ्खशब्देन मारिष ।
विसञ्ज्ञाश्चाभवन्केचित्केचिद्राजन्वितत्रसुः ॥ ०२४ ॥

ततः कपिर्महानादं सह भूतैर्ध्वजालयैः ।
अकरोद्व्यादितास्यश्च भीषयंस्तव सैनिकान् ॥ ०२५ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह ।
पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव सैन्यप्रहर्षणाः ॥ ०२६ ॥

नानावादित्रसंह्रादैः क्ष्वेडितास्फोटिताकुलैः ।
सिंहनादैः सवादित्रैः समाहूतैर्महारथैः ॥ ०२७ ॥

तस्मिन्सुतुमुले शब्दे भीरूणां भयवर्धने ।
अतीव हृष्टो दाशार्हमब्रवीत्पाकशासनिः ॥ ०२८ ॥

चोदयाश्वान्हृषीकेश यत्र दुर्मर्षणः स्थितः ।
एतद्भित्त्वा गजानीकं प्रवेक्ष्याम्यरिवाहिनीम् ॥ ०२९ ॥

एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना ।
अचोदयद्धयांस्तत्र यत्र दुर्मर्षणः स्थितः ॥ ०३० ॥

स संप्रहारस्तुमुलः संप्रवृत्तः सुदारुणः ।
एकस्य च बहूनां च रथनागनरक्षयः ॥ ०३१ ॥

ततः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
परानवाकिरत्पार्थः पर्वतानिव नीरदः ॥ ०३२ ॥

ते चापि रथिनः सर्वे त्वरिताः कृतहस्तवत् ।
अवाकिरन्बाणजालैस्ततः कृष्णधनञ्जयौ ॥ ०३३ ॥

ततः क्रुद्धो महाबाहुर्वार्यमाणः परैर्युधि ।
शिरांसि रथिनां पार्थः कायेभ्योऽपाहरच्छरैः ॥ ०३४ ॥

उद्भ्रान्तनयनैर्वक्त्रैः संदष्टोष्ठपुटैः शुभैः ।
सकुण्डलशिरस्त्राणैर्वसुधा समकीर्यत ॥ ०३५ ॥

पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः ।
विनिकीर्णानि योधानां वदनानि चकाशिरे ॥ ०३६ ॥

तपनीयविचित्राणि सिक्तानि रुधिरेण च ।
अदृश्यन्त यथा राजन्मेघसंघाः सविद्युतः ॥ ०३७ ॥

शिरसां पततां राजञ्शब्दोऽभूत्पृथिवीतले ।
कालेन परिपक्वानां तालानां पततामिव ॥ ०३८ ॥

ततः कबन्धः कश्चित्तु धनुरालम्ब्य तिष्ठति ।
कश्चित्खड्गं विनिष्कृष्य भुजेनोद्यम्य तिष्ठति ॥ ०३९ ॥

नाजानन्त शिरांस्युर्व्यां पतितानि नरर्षभाः ।
अमृष्यमाणाः कौन्तेयं सङ्ग्रामे जयगृद्धिनः ॥ ०४० ॥

हयानामुत्तमाङ्गैश्च हस्तिहस्तैश्च मेदिनी ।
बाहुभिश्च शिरोभिश्च वीराणां समकीर्यत ॥ ०४१ ॥

अयं पार्थः कुतः पार्थ एष पार्थ इति प्रभो ।
तव सैन्येषु योधानां पार्थभूतमिवाभवत् ॥ ०४२ ॥

अन्योन्यमपि चाजघ्नुरात्मानमपि चापरे ।
पार्थभूतममन्यन्त जगत्कालेन मोहिताः ॥ ०४३ ॥

निष्टनन्तः सरुधिरा विसञ्ज्ञा गाढवेदनाः ।
शयाना बहवो वीराः कीर्तयन्तः सुहृज्जनम् ॥ ०४४ ॥

सभिण्डिपालाः सप्रासाः सशक्त्यृष्टिपरश्वधाः ।

सनिर्यूहाः सनिस्त्रिंशाः सशरासनतोमराः ॥ ०४५ ॥

सबाणवर्माभरणाः सगदाः साङ्गदा रणे ।
महाभुजगसङ्काशा बाहवः परिघोपमाः ॥ ०४६ ॥

उद्वेष्टन्ति विचेष्टन्ति संवेष्टन्ति च सर्वशः ।
वेगं कुर्वन्ति संरब्धा निकृत्ताः परमेषुभिः ॥ ०४७ ॥

यो यः स्म समरे पार्थं प्रतिसंरभते नरः ।
तस्य तस्यान्तको बाणः शरीरमुपसर्पति ॥ ०४८ ॥

नृत्यतो रथमार्गेषु धनुर्व्यायच्छतस्तथा ।
न कश्चित्तत्र पार्थस्य ददर्शान्तरमण्वपि ॥ ०४९ ॥

यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विक्षिपतः शरान् ।
लाघवात्पाण्डुपुत्रस्य व्यस्मयन्त परे जनाः ॥ ०५० ॥

हस्तिनं हस्तियन्तारमश्वमाश्विकमेव च ।
अभिनत्फल्गुनो बाणै रथिनं च ससारथिम् ॥ ०५१ ॥

आवर्तमानमावृत्तं युध्यमानं च पाण्डवः ।
प्रमुखे तिष्ठमानं च न कञ्चिन्न निहन्ति सः ॥ ०५२ ॥

यथोदयन्वै गगने सूर्यो हन्ति महत्तमः ।
तथार्जुनो गजानीकमवधीत्कङ्कपत्रिभिः ॥ ०५३ ॥

हस्तिभिः पतितैर्भिन्नैस्तव सैन्यमदृश्यत ।
अन्तकाले यथा भूमिर्विनिकीर्णैर्महीधरैः ॥ ०५४ ॥

यथा मध्यंदिने सूर्यो दुष्प्रेक्ष्यः प्राणिभिः सदा ।
तथा धनञ्जयः क्रुद्धो दुष्प्रेक्ष्यो युधि शत्रुभिः ॥ ०५५ ॥

तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं युधि परंतप ।
प्रभग्नं द्रुतमाविग्नमतीव शरपीडितम् ॥ ०५६ ॥

मारुतेनेव महता मेघानीकं विधूयता ।
प्रकाल्यमानं तत्सैन्यं नाशकत्प्रतिवीक्षितुम् ॥ ०५७ ॥

प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहितैः ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च ॥ ०५८ ॥

चोदयन्तो हयांस्तूर्णं पलायन्ते स्म तावकाः ।
सादिनो रथिनश्चैव पत्तयश्चार्जुनार्दिताः ॥ ०५९ ॥

पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशैर्नागांश्चोदयन्तस्तथापरे ।
शरैः संमोहिताश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययौ ॥ ०६० ॥

तव योधा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तदा ॥ ०६० ॥

अध्याय ०६५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तस्मिन्प्रभग्ने सैन्याग्रे वध्यमाने किरीटिना ।
के नु तत्र रणे वीराः प्रत्युदीयुर्धनञ्जयम् ॥ ००१ ॥

आहो स्विच्छकटव्यूहं प्रविष्टा मोघनिश्चयाः ।
द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तः प्राकारमकुतोभयाः ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथार्जुनेन संभग्ने तस्मिंस्तव बले तदा ।
हतवीरे हतोत्साहे पलायनकृतक्षणे ॥ ००३ ॥

पाकशासनिनाभीक्ष्णं वध्यमाने शरोत्तमैः ।
न तत्र कश्चित्सङ्ग्रामे शशाकार्जुनमीक्षितुम् ॥ ००४ ॥

ततस्तव सुतो राजन्दृष्ट्वा सैन्यं तथागतम् ।
दुःशासनो भृशं क्रुद्धो युद्धायार्जुनमभ्ययात् ॥ ००५ ॥

स काञ्चनविचित्रेण कवचेन समावृतः ।
जाम्बूनदशिरस्त्राणः शूरस्तीव्रपराक्रमः ॥ ००६ ॥

नागानीकेन महता ग्रसन्निव महीमिमाम् ।
दुःशासनो महाराज सव्यसाचिनमावृणोत् ॥ ००७ ॥

ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
ज्याक्षेपनिनदैश्चैव विरावेण च दन्तिनाम् ॥ ००८ ॥

भूर्दिशश्चान्तरिक्षं च शब्देनासीत्समावृतम् ।
स मुहूर्तं प्रतिभयो दारुणः समपद्यत ॥ ००९ ॥

तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमङ्कुशैरभिचोदितान् ।
व्यालम्बहस्तान्संरब्धान्सपक्षानिव पर्वतान् ॥ ०१० ॥

सिंहनादेन महता नरसिंहो धनञ्जयः ।
गजानीकममित्राणामभितो व्यधमच्छरैः ॥ ०११ ॥

महोर्मिणमिवोद्धूतं श्वसनेन महार्णवम् ।

किरीटी तद्गजानीकं प्राविशन्मकरो यथा ॥ ०१२ ॥

काष्ठातीत इवादित्यः प्रतपन्युगसङ्क्षये ।
ददृशे दिक्षु सर्वासु पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ०१३ ॥

खुरशब्देन चाश्वानां नेमिघोषेण तेन च ।
तेन चोत्क्रुष्टशब्देन ज्यानिनादेन तेन च ॥ ०१४ ॥

देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ॥ ०१४ ॥

मन्दवेगतरा नागा बभूवुस्ते विचेतसः ।
शरैराशीविषस्पर्शैर्निर्भिन्नाः सव्यसाचिना ॥ ०१५ ॥

ते गजा विशिखैस्तीक्ष्णैर्युधि गाण्डीवचोदितैः ।
अनेकशतसाहस्रैः सर्वाङ्गेषु समर्पिताः ॥ ०१६ ॥

आरावं परमं कृत्वा वध्यमानाः किरीटिना ।
निपेतुरनिशं भूमौ छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ०१७ ॥

अपरे दन्तवेष्टेषु कुम्भेषु च कटेषु च ।
शरैः समर्पिता नागाः क्रौञ्चवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ०१८ ॥

गजस्कन्धगतानां च पुरुषाणां किरीटिना ।
आच्छिद्यन्तोत्तमाङ्गानि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ०१९ ॥

सकुण्डलानां पततां शिरसां धरणीतले ।
पद्मानामिव संघातैः पार्थश्चक्रे निवेदनम् ॥ ०२० ॥

यन्त्रबद्धा विकवचा व्रणार्ता रुधिरोक्षिताः ।
भ्रमत्सु युधि नागेषु मनुष्या विललम्बिरे ॥ ०२१ ॥

केचिदेकेन बाणेन सुमुक्तेन पतत्रिणा ।
द्वौ त्रयश्च विनिर्भिन्ना निपेतुर्धरणीतले ॥ ०२२ ॥

मौर्वीं धनुर्ध्वजं चैव युगानीषास्तथैव च ।
रथिनां कुट्टयामास भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ०२३ ॥

न संदधन्न चाप्यस्यन्न विमुञ्चन्न चोद्धरन् ।
मण्डलेनैव धनुषा नृत्यन्पार्थः स्म दृश्यते ॥ ०२४ ॥

अतिविद्धाश्च नाराचैर्वमन्तो रुधिरं मुखैः ।
मुहूर्तान्निपतन्त्यन्ये वारणा वसुधातले ॥ ०२५ ॥

उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ।
अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसङ्कुले ॥ ०२६ ॥

सचापाः साङ्गुलित्राणाः सखड्गाः साङ्गदा रणे ।
अदृश्यन्त भुजाश्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ॥ ०२७ ॥

सूपस्करैरधिष्ठानैरीषादण्डकबन्धुरैः ।
चक्रैर्विमथितैरक्षै भग्नैश्च बहुधा युगैः ॥ ०२८ ॥

वर्मचापशरैश्चैव व्यवकीर्णैस्ततस्ततः ।
स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैः पतितैश्च महाध्वजैः ॥ ०२९ ॥

निहतैर्वारणैरश्वैः क्षत्रियैश्च निपातितैः ।
अदृश्यत मही तत्र दारुणप्रतिदर्शना ॥ ०३० ॥

एवं दुःशासनबलं वध्यमानं किरीटिना ।
संप्राद्रवन्महाराज व्यथितं वै सनायकम् ॥ ०३१ ॥

ततो दुःशासनस्त्रस्तः सहानीकः शरार्दितः ।

द्रोणं त्रातारमाकाङ्क्षञ्शकटव्यूहमभ्यगात् ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०६६

सञ्जय उवाच ॥

दुःशासनबलं हत्वा सव्यसाची धनञ्जयः ।
सिन्धुराजं परीप्सन्वै द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ००१ ॥

स तु द्रोणं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत् ॥ ००२ ॥

शिवेन ध्याहि मां ब्रह्मन्स्वस्ति चैव वदस्व मे ।
भवत्प्रसादादिच्छामि प्रवेष्टुं दुर्भिदां चमूम् ॥ ००३ ॥

भवान्पितृसमो मह्यं धर्मराजसमोऽपि च ।
तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००४ ॥

अश्वत्थामा यथा तात रक्षणीयस्तवानघ ।
तथाहमपि ते रक्ष्यः सदैव द्विजसत्तम ॥ ००५ ॥

तव प्रसादादिच्छामि सिन्धुराजानमाहवे ।
निहन्तुं द्विपदां श्रेष्ठ प्रतिज्ञां रक्ष मे विभो ॥ ००६ ॥

एवमुक्तस्तदाचार्यः प्रत्युवाच स्मयन्निव ।
मामजित्वा न बीभत्सो शक्यो जेतुं जयद्रथः ॥ ००७ ॥

एतावदुक्त्वा तं द्रोणः शरव्रातैरवाकिरत् ।

सरथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन्वै ससारथिम् ॥ ००८ ॥

ततोऽर्जुनः शरव्रातान्द्रोणस्यावार्य सायकैः ।
द्रोणमभ्यर्दयद्बाणैर्घोररूपैर्महत्तरैः ॥ ००९ ॥

विव्याध च रणे द्रोणमनुमान्य विशां पते ।
क्षत्रधर्मं समास्थाय नवभिः सायकैः पुनः ॥ ०१० ॥

तस्येषूनिषुभिश्छित्त्वा द्रोणो विव्याध तावुभौ ।
विषाग्निज्वलनप्रख्यैरिषुभिः कृष्णपाण्डवौ ॥ ०११ ॥

इयेष पाण्डवस्तस्य बाणैश्छेत्तुं शरासनम् ।
तस्य चिन्तयतस्त्वेवं फल्गुनस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

द्रोणः शरैरसंभ्रान्तो ज्यां चिच्छेदाशु वीर्यवान् ॥ ०१२ ॥

विव्याध च हयानस्य ध्वजं सारथिमेव च ।
अर्जुनं च शरैर्वीरं स्मयमानोऽभ्यवाकिरत् ॥ ०१३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे पार्थः सज्जं कृत्वा महद्धनुः ।
विशेषयिष्यन्नाचार्यं सर्वास्त्रविदुषां वरम् ॥ ०१४ ॥

मुमोच षड्शतान्बाणान्गृहीत्वैकमिव द्रुतम् ॥ ०१४ ॥

पुनः सप्त शतानन्यान्सहस्रं चानिवर्तिनाम् ।
चिक्षेपायुतशश्चान्यांस्तेऽघ्नन्द्रोणस्य तां चमूम् ॥ ०१५ ॥

तैः सम्यगस्तैर्बलिना कृतिना चित्रयोधिना ।
मनुष्यवाजिमातङ्गा विद्धाः पेतुर्गतासवः ॥ ०१६ ॥

विद्रुताश्च रणे पेतुः संछिन्नायुधजीविताः ।

रथिनो रथमुख्येभ्यः सहयाः शरपीडिताः ॥ ०१७ ॥

चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलहुताशनैः ।
तुल्यरूपा गजाः पेतुर्गिर्यग्राम्बुदवेश्मनाम् ॥ ०१८ ॥

पेतुरश्वसहस्राणि प्रहतान्यर्जुनेषुभिः ।
हंसा हिमवतः पृष्ठे वारिविप्रहता इव ॥ ०१९ ॥

रथाश्वद्विपपत्त्योघाः सलिलौघा इवाद्भुताः ।
युगान्तादित्यरश्म्याभैः पाण्डवास्तशरैर्हताः ॥ ०२० ॥

तं पाण्डवादित्यशरांशुजालं ; कुरुप्रवीरान्युधि निष्टपन्तम् ।
स द्रोणमेघः शरवर्षवेगैः ; प्राच्छादयन्मेघ इवार्करश्मीन् ॥ ०२१ ॥

अथात्यर्थविसृष्टेन द्विषतामसुभोजिना ।
आजघ्ने वक्षसि द्रोणो नाराचेन धनञ्जयम् ॥ ०२२ ॥

स विह्वलितसर्वाङ्गः क्षितिकम्पे यथाचलः ।
धैर्यमालम्ब्य बीभत्सुर्द्रोणं विव्याध पत्रिभिः ॥ ०२३ ॥

द्रोणस्तु पञ्चभिर्बाणैर्वासुदेवमताडयत् ।
अर्जुनं च त्रिसप्तत्या ध्वजं चास्य त्रिभिः शरैः ॥ ०२४ ॥

विशेषयिष्यञ्शिष्यं च द्रोणो राजन्पराक्रमी ।
अदृश्यमर्जुनं चक्रे निमेषाच्छरवृष्टिभिः ॥ ०२५ ॥

प्रसक्तान्पततोऽद्राक्ष्म भारद्वाजस्य सायकान् ।
मण्डलीकृतमेवास्य धनुश्चादृश्यताद्भुतम् ॥ ०२६ ॥

तेऽभ्ययुः समरे राजन्वासुदेवधनञ्जयौ ।
द्रोणसृष्टाः सुबहवः कङ्कपत्रपरिच्छदाः ॥ ०२७ ॥

तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं द्रोणपाण्डवयोस्तदा ।
वासुदेवो महाबुद्धिः कार्यवत्तामचिन्तयत् ॥ ०२८ ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनञ्जयमिदं वचः ।
पार्थ पार्थ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत् ॥ ०२९ ॥

द्रोणमुत्सृज्य गच्छामः कृत्यमेतन्महत्तरम् ।
पार्थश्चाप्यब्रवीत्कृष्णं यथेष्टमिति केशव ॥ ०३० ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्रायान्महाभुजः ।
परिवृत्तश्च बीभत्सुरगच्छद्विसृजञ्शरान् ॥ ०३१ ॥

ततोऽब्रवीत्स्मयन्द्रोणः क्वेदं पाण्डव गम्यते ।
ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्तसे ॥ ०३२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

गुरुर्भवान्न मे शत्रुः शिष्यः पुत्रसमोऽस्मि ते ।
न चास्ति स पुमा.ण्ल्लोके यस्त्वां युधि पराजयेत् ॥ ०३३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्जयद्रथवधोत्सुकः ।
त्वरायुक्तो महाबाहुस्तत्सैन्यं समुपाद्रवत् ॥ ०३४ ॥

तं चक्ररक्षौ पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
अन्वयातां महात्मानौ विशन्तं तावकं बलम् ॥ ०३५ ॥

ततो जयो महाराज कृतवर्मा च सात्त्वतः ।
काम्बोजश्च श्रुतायुश्च धनञ्जयमवारयन् ॥ ०३६ ॥

तेषां दशसहस्राणि रथानामनुयायिनाम् ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ०३७ ॥

माचेल्लका ललित्थाश्च केकया मद्रकास्तथा ।
नारायणाश्च गोपालाः काम्बोजानां च ये गणाः ॥ ०३८ ॥

कर्णेन विजिताः पूर्वं सङ्ग्रामे शूरसंमताः ।
भारद्वाजं पुरस्कृत्य त्यक्तात्मानोऽर्जुनं प्रति ॥ ०३९ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकम् ।
त्यजन्तं तुमुले प्राणान्संनद्धं चित्रयोधिनम् ॥ ०४० ॥

गाहमानमनीकानि मातङ्गमिव यूथपम् ।
महेष्वासं पराक्रान्तं नरव्याघ्रमवारयन् ॥ ०४१ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
अन्योन्यं वै प्रार्थयतां योधानामर्जुनस्य च ॥ ०४२ ॥

जयद्रथवधप्रेप्सुमायान्तं पुरुषर्षभम् ।
न्यवारयन्त सहिताः क्रिया व्याधिमिवोत्थितम् ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०६७

सञ्जय उवाच ॥

संनिरुद्धस्तु तैः पार्थो महाबलपराक्रमः ।
द्रुतं समनुयातश्च द्रोणेन रथिनां वरः ॥ ००१ ॥

किरन्निषुगणांस्तिक्ष्णान्स्वरश्मीनिव भास्करः ।
तापयामास तत्सैन्यं देहं व्याधिगणो यथा ॥ ००२ ॥

अश्वो विद्धो ध्वजश्छिन्नः सारोहः पतितो गजः ।
छत्राणि चापविद्धानि रथाश्चक्रैर्विना कृताः ॥ ००३ ॥

विद्रुतानि च सैन्यानि शरार्तानि समन्ततः ।
इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ००४ ॥

तेषामायच्छतां संख्ये परस्परमजिह्मगैः ।
अर्जुनो ध्वजिनीं राजन्नभीक्ष्णं समकम्पयत् ॥ ००५ ॥

सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां सत्यसङ्गरः ।
अभ्यद्रवद्रथश्रेष्ठं शोणाश्वं श्वेतवाहनः ॥ ००६ ॥

तं द्रोणः पञ्चविंशत्या मर्मभिद्भिरजिह्मगैः ।
अन्तेवासिनमाचार्यो महेष्वासं समर्दयत् ॥ ००७ ॥

तं तूर्णमिव बीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
अभ्यधावदिषूनस्यन्निषुवेगविघातकान् ॥ ००८ ॥

तस्याशु क्षिपतो भल्लान्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्रं समुदीरयन् ॥ ००९ ॥

तदद्भुतमपश्याम द्रोणस्याचार्यकं युधि ।
यतमानो युवा नैनं प्रत्यविध्यद्यदर्जुनः ॥ ०१० ॥

क्षरन्निव महामेघो वारिधाराः सहस्रशः ।
द्रोणमेघः पार्थशैलं ववर्ष शरवृष्टिभिः ॥ ०११ ॥

अर्जुनः शरवर्षं तद्ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष ।
प्रतिजग्राह तेजस्वी बाणैर्बाणान्विशातयन् ॥ ०१२ ॥

द्रोणस्तु पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमार्दयत् ।
वासुदेवं च सप्तत्या बाह्वोरुरसि चाशुगैः ॥ ०१३ ॥

पार्थस्तु प्रहसन्धीमानाचार्यं स शरौघिणम् ।
विसृजन्तं शितान्बाणानवारयत तं युधि ॥ ०१४ ॥

अथ तौ वध्यमानौ तु द्रोणेन रथसत्तमौ ।
आवर्जयेतां दुर्धर्षं युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ०१५ ॥

वर्जयन्निशितान्बाणान्द्रोणचापविनिःसृतान् ।
किरीटमाली कौन्तेयो भोजानीकं न्यपातयत् ॥ ०१६ ॥

सोऽन्तरा कृतवर्माणं काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
अभ्ययाद्वर्जयन्द्रोणं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ०१७ ॥

ततो भोजो नरव्याघ्रं दुःसहः कुरुसत्तम ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रो दशभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०१८ ॥

तमर्जुनः शितेनाजौ राजन्विव्याध पत्रिणा ।
पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मोहयन्निव सात्वतम् ॥ ०१९ ॥

भोजस्तु प्रहसन्पार्थं वासुदेवं च माधवम् ।
एकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् ॥ ०२० ॥

तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं त्रिसप्तभिः ।
शरैरग्निशिखाकारैः क्रुद्धाशीविषसंनिभैः ॥ ०२१ ॥

अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा महारथः ।

पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं विव्याधोरसि भारत ॥ ०२२ ॥

पुनश्च निशितैर्बाणैः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ।
तं पार्थो नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ०२३ ॥

विषक्तं दृश्य कौन्तेयं कृतवर्मरथं प्रति ।
चिन्तयामास वार्ष्णेयो न नः कालात्ययो भवेत् ॥ ०२४ ॥

ततः कृष्णोऽब्रवीत्पार्थं कृतवर्मणि मा दयाम् ।
कुरुसांबन्धिकं कृत्वा प्रमथ्यैनं विशातय ॥ ०२५ ॥

ततः स कृतवर्माणं मोहयित्वार्जुनः शरैः ।
अभ्यगाज्जवनैरश्वैः काम्बोजानामनीकिनीम् ॥ ०२६ ॥

अमर्षितस्तु हार्दिक्यः प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
विधुन्वन्सशरं चापं पाञ्चाल्याभ्यां समागतः ॥ ०२७ ॥

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यावर्जुनस्य पदानुगौ ।
पर्यवारयदायान्तौ कृतवर्मा रथेषुभिः ॥ ०२८ ॥

तावविध्यत्ततो भोजः सर्वपारशवैः शरैः ।
त्रिभिरेव युधामन्युं चतुर्भिश्चोत्तमौजसम् ॥ ०२९ ॥

तावप्येनं विव्यधतुर्दशभिर्दशभिः शरैः ।
सञ्चिच्छिदतुरप्यस्य ध्वजं कार्मुकमेव च ॥ ०३० ॥

अथान्यद्धनुरादाय हार्दिक्यः क्रोधमूर्छितः ।
कृत्वा विधनुषौ वीरौ शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०३१ ॥

तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा भोजं विजघ्नतुः ।
तेनान्तरेण बीभत्सुर्विवेशामित्रवाहिनीम् ॥ ०३२ ॥

न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्मणा ।
धार्तराष्ट्रेष्वनीकेषु यतमानौ नरर्षभौ ॥ ०३३ ॥

अनीकान्यर्दयन्युद्धे त्वरितः श्वेतवाहनः ।
नावधीत्कृतवर्माणं प्राप्तमप्यरिसूदनः ॥ ०३४ ॥

तं दृष्ट्वा तु तथायान्तं शूरो राजा श्रुतायुधः ।
अभ्यद्रवत्सुसङ्क्रुद्धो विधुन्वानो महद्धनुः ॥ ०३५ ॥

स पार्थं त्रिभिरानर्छत्सप्तत्या च जनार्दनम् ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन पार्थकेतुमताडयत् ॥ ०३६ ॥

तमर्जुनो नवत्या तु शराणां नतपर्वणाम् ।
आजघान भृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ०३७ ॥

स तन्न ममृषे राजन्पाण्डवेयस्य विक्रमम् ।
अथैनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समार्पयत् ॥ ०३८ ॥

तस्यार्जुनो धनुश्छित्त्वा शरावापं निकृत्य च ।
आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तभिर्नतपर्वभिः ॥ ०३९ ॥

अथान्यद्धनुरादाय स राजा क्रोधमूर्छितः ।
वासविं नवभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०४० ॥

ततोऽर्जुनः स्मयन्नेव श्रुतायुधमरिंदमः ।
शरैरनेकसाहस्रैः पीडयामास भारत ॥ ०४१ ॥

अश्वांश्चास्यावधीत्तूर्णं सारथिं च महारथः ।
विव्याध चैनं सप्तत्या नाराचानां महाबलः ॥ ०४२ ॥

हताश्वं रथमुत्सृज्य स तु राजा श्रुतायुधः ।
अभ्यद्रवद्रणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ ०४३ ॥

वरुणस्यात्मजो वीरः स तु राजा श्रुतायुधः ।
पर्णाशा जननी यस्य शीततोया महानदी ॥ ०४४ ॥

तस्य माताब्रवीद्वाक्यं वरुणं पुत्रकारणात् ।
अवध्योऽयं भवेल्लोके शत्रूणां तनयो मम ॥ ०४५ ॥

वरुणस्त्वब्रवीत्प्रीतो ददाम्यस्मै वरं हितम् ।
दिव्यमस्त्रं सुतस्तेऽयं यनावध्यो भविष्यति ॥ ०४६ ॥

नास्ति चाप्यमरत्वं वै मनुष्यस्य कथञ्चन ।
सर्वेणावश्यमर्तव्यं जातेन सरितां वरे ॥ ०४७ ॥

दुर्धर्षस्त्वेष शत्रूणां रणेषु भविता सदा ।
अस्त्रस्यास्य प्रभावाद्वै व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०४८ ॥

इत्युक्त्वा वरुणः प्रादाद्गदां मन्त्रपुरस्कृताम् ।
यामासाद्य दुराधर्षः सर्वलोके श्रुतायुधः ॥ ०४९ ॥

उवाच चैनं भगवान्पुनरेव जलेश्वरः ।
अयुध्यति न मोक्तव्या सा त्वय्येव पतेदिति ॥ ०५० ॥

स तया वीरघातिन्या जनार्दनमताडयत् ।
प्रतिजग्राह तां कृष्णः पीनेनांसेन वीर्यवान् ॥ ०५१ ॥

नाकम्पयत शौरिं सा विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ।
प्रत्यभ्ययात्तं विप्रोढा कृत्येव दुरधिष्ठिता ॥ ०५२ ॥

जघान चास्थितं वीरं श्रुतायुधममर्षणम् ।

हत्वा श्रुतायुधं वीरं जगतीमन्वपद्यत ॥ ०५३ ॥

हाहाकारो महांस्तत्र सैन्यानां समजायत ।
स्वेनास्त्रेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिंदमम् ॥ ०५४ ॥

अयुध्यमानाय हि सा केशवाय नराधिप ।
क्षिप्ता श्रुतायुधेनाथ तस्मात्तमवधीद्गदा ॥ ०५५ ॥

यथोक्तं वरुणेनाजौ तथा स निधनं गतः ।
व्यसुश्चाप्यपतद्भूमौ प्रेक्षतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०५६ ॥

पतमानस्तु स बभौ पर्णाशायाः प्रियः सुतः ।
संभग्न इव वातेन बहुशाखो वनस्पतिः ॥ ०५७ ॥

ततः सर्वाणि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्वशः ।
प्राद्रवन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिंदमम् ॥ ०५८ ॥

तथ काम्बोजराजस्य पुत्रः शूरः सुदक्षिणः ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैः फल्गुनं शत्रुसूदनम् ॥ ०५९ ॥

तस्य पार्थः शरान्सप्त प्रेषयामास भारत ।
ते तं शूरं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ ०६० ॥

सोऽतिविद्धः शरैस्तीक्ष्णैर्गाण्डीवप्रेषितैर्मृधे ।
अर्जुनं प्रतिविव्याध दशभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०६१ ॥

वासुदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनः पार्थं च पञ्चभिः ।
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा केतुं चिच्छेद मारिष ॥ ०६२ ॥

भल्लाभ्यां भृशतीक्ष्णाभ्यां तं च विव्याध पाण्डवः ।
स तु पार्थं त्रिभिर्विद्ध्वा सिंहनादमथानदत् ॥ ०६३ ॥

सर्वपारशवीं चैव शक्तिं शूरः सुदक्षिणः ।
सघण्टां प्राहिणोद्घोरां क्रुद्धो गाण्डीवधन्वने ॥ ०६४ ॥

सा ज्वलन्ती महोल्केव तमासाद्य महारथम् ।
सविस्फुलिङ्गा निर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ०६५ ॥

तं चतुर्दशभिः पार्थो नाराचैः कङ्कपत्रिभिः ।
साश्वध्वजधनुःसूतं विव्याधाचिन्त्यविक्रमः ॥ ०६६ ॥

रथं चान्यैः सुबहुभिश्चक्रे विशकलं शरैः ॥ ०६६ ॥

सुदक्षिणं तु काम्बोजं मोघसङ्कल्पविक्रमम् ।
बिभेद हृदि बाणेन पृथुधारेण पाण्डवः ॥ ०६७ ॥

स भिन्नमर्मा स्रस्ताङ्गः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
पपाताभिमुखः शूरो यन्त्रमुक्त इव ध्वजः ॥ ०६८ ॥

गिरेः शिखरजः श्रीमान्सुशाखः सुप्रतिष्ठितः ।
निर्भग्न इव वातेन कर्णिकारो हिमात्यये ॥ ०६९ ॥

शेते स्म निहतो भूमौ काम्बोजास्तरणोचितः ।
सुदर्शनीयस्ताम्राक्षः कर्णिना स सुदक्षिणः ॥ ०७० ॥

पुत्रः काम्बोजराजस्य पार्थेन विनिपातितः ॥ ०७० ॥

ततः सर्वाणि सैन्यानि व्यद्रवन्त सुतस्य ते ।
हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा काम्बोजं च सुदक्षिणम् ॥ ०७१ ॥

अध्याय ०६८

सञ्जय उवाच ॥

हते सुदक्षिणे राजन्वीरे चैव श्रुतायुधे ।
जवेनाभ्यद्रवन्पार्थं कुपिताः सैनिकास्तव ॥ ००१ ॥

अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ।
अभ्यवर्षंस्ततो राजञ्शरवर्षैर्धनञ्जयम् ॥ ००२ ॥

तेषां षष्टिशतानार्यान्प्रामथ्नात्पाण्डवः शरैः ।
ते स्म भीताः पलायन्त व्याघ्रात्क्षुद्रमृगा इव ॥ ००३ ॥

ते निवृत्य पुनः पार्थं सर्वतः पर्यवारयन् ।
रणे सपत्नान्निघ्नन्तं जिगीषन्तन्परान्युधि ॥ ००४ ॥

तेषामापततां तूर्णं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
शिरांसि पातयामास बाहूंश्चैव धनञ्जयः ॥ ००५ ॥

शिरोभिः पतितैस्तत्र भूमिरासीन्निरन्तरा ।
अभ्रच्छायेव चैवासीद्ध्वाङ्क्षगृध्रवडैर्युधि ॥ ००६ ॥

तेषु तूत्साद्यमानेषु क्रोधामर्षसमन्वितौ ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च धनञ्जयमयुध्यताम् ॥ ००७ ॥

बलिनौ स्पर्धिनौ वीरौ कुलजौ बाहुशालिनौ ।
तावेनं शरवर्षाणि सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ००८ ॥

त्वरायुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यशः ।
अर्जुनस्य वधप्रेप्सू पुत्रार्थे तव धन्विनौ ॥ ००९ ॥

तावर्जुनं सहस्रेण पत्रिणां नतपर्वणाम् ।
पूरयामासतुः क्रुद्धौ तडागं जलदौ यथा ॥ ०१० ॥

श्रुतायुश्च ततः क्रुद्धस्तोमरेण धनञ्जयम् ।
आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च ॥ ०११ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः ।
आजगाम परं मोहं मोहयन्केशवं रणे ॥ ०१२ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सोऽच्युतायुर्महारथः ।
शूलेन भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पाण्डवम् ॥ ०१३ ॥

क्षते क्षारं स हि ददौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
पार्थोऽपि भृशसंविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ ०१४ ॥

ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशां पते ।
सिंहनादो महानासीद्धतं मत्वा धनञ्जयम् ॥ ०१५ ॥

कृष्णश्च भृशसंतप्तो दृष्ट्वा पार्थं विचेतसम् ।
आश्वासयत्सुहृद्याभिर्वाग्भिस्तत्र धनञ्जयम् ॥ ०१६ ॥

ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ लब्धलक्षौ धनञ्जयम् ।
वासुदेवं च वार्ष्णेयं शरवर्षैः समन्ततः ॥ ०१७ ॥

सचक्रकूबररथं साश्वध्वजपताकिनम् ।
अदृश्यं चक्रतुर्युद्धे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१८ ॥

प्रत्याश्वस्तस्तु बीभत्सुः शनकैरिव भारत ।
प्रेतराजपुरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा ॥ ०१९ ॥

संछन्नं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेशवम् ।

शत्रू चाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमानाविवानलौ ॥ ०२० ॥

प्रादुश्चक्रे ततः पार्थः शाक्रमस्त्रं महारथः ।
तस्मादासन्सहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥ ०२१ ॥

ते जघ्नुस्तौ महेष्वासौ ताभ्यां सृष्टांश्च सायकान् ।
विचेरुराकाशगताः पार्थबाणविदारिताः ॥ ०२२ ॥

प्रतिहत्य शरांस्तूर्णं शरवेगेन पाण्डवः ।
प्रतस्थे तत्र तत्रैव योधयन्वै महारथान् ॥ ०२३ ॥

तौ च फल्गुनबाणौघैर्विबाहुशिरसौ कृतौ ।
वसुधामन्वपद्येतां वातनुन्नाविव द्रुमौ ॥ ०२४ ॥

श्रुतायुषश्च निधनं वधश्चैवाच्युतायुषः ।
लोकविस्मापनमभूत्समुद्रस्येव शोषणम् ॥ ०२५ ॥

तयोः पदानुगान्हत्वा पुनः पञ्चशतान्रथान् ।
अभ्यगाद्भारतीं सेनां निघ्नन्पार्थो वरान्वरान् ॥ ०२६ ॥

श्रुतायुषं च निहतं प्रेक्ष्य चैवाच्युतायुषम् ।
अयुतायुश्च सङ्क्रुद्धो दीर्घायुश्चैव भारत ॥ ०२७ ॥

पुत्रौ तयोर्नरश्रेष्ठौ कौन्तेयं प्रतिजग्मतुः ।
किरन्तौ विविधान्बाणान्पितृव्यसनकर्शितौ ॥ ०२८ ॥

तावर्जुनो मुहूर्तेन शरैः संनतपर्वभिः ।
प्रेषयत्परमक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ ०२९ ॥

लोडयन्तमनीकानि द्विपं पद्मसरो यथा ।
नाशक्नुवन्वारयितुं पार्थं क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ ०३० ॥

अङ्गास्तु गजवारेण पाण्डवं पर्यवारयन् ।
क्रुद्धाः सहस्रशो राजञ्शिखिता हस्तिसादिनः ॥ ०३१ ॥

दुर्योधनसमादिष्टाः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च कलिङ्गप्रमुखा नृपाः ॥ ०३२ ॥

तेषामापततां शीघ्रं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
निचकर्त शिरांस्युग्रौ बाहूनपि सुभूषणान् ॥ ०३३ ॥

तैः शिरोभिर्मही कीर्णा बाहुभिश्च सहाङ्गदैः ।
बभौ कनकपाषाणा भुजगैरिव संवृता ॥ ०३४ ॥

बाहवो विशिखैश्छिन्नाः शिरांस्युन्मथितानि च ।
च्यवमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिणः ॥ ०३५ ॥

शरैः सहस्रशो विद्धा द्विपाः प्रस्रुतशोणिताः ।
व्यदृश्यन्ताद्रयः काले गैरिकाम्बुस्रवा इव ॥ ०३६ ॥

निहताः शेरते स्मान्ये बीभत्सोर्निशितैः शरैः ।
गजपृष्ठगता म्लेच्छा नानाविकृतदर्शनाः ॥ ०३७ ॥

नानावेषधरा राजन्नानाशस्त्रौघसंवृताः ।
रुधिरेणानुलिप्ताङ्गा भान्ति चित्रैः शरैर्हताः ॥ ०३८ ॥

शोणितं निर्वमन्ति स्म द्विपाः पार्थशराहताः ।
सहस्रशश्छिन्नगात्राः सारोहाः सपदानुगाः ॥ ०३९ ॥

चुक्रुशुश्च निपेतुश्च बभ्रमुश्चापरे दिशः ।
भृशं त्रस्ताश्च बहुधा स्वानेन ममृदुर्गजाः ॥ ०४० ॥

सान्तरायुधिका मत्ता द्विपास्तीक्ष्णविषोपमाः ॥ ०४० ॥

विदन्त्यसुरमायां ये सुघोरा घोरचक्षुषः ।
यवनाः पारदाश्चैव शकाश्च सुनिकैः सह ॥ ०४१ ॥

गोयोनिप्रभवा म्लेच्छाः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
दार्वाभिसारा दरदाः पुण्ड्राश्च सह बाह्लिकैः ॥ ०४२ ॥

न ते स्म शक्याः संख्यातुं व्राताः शतसहस्रशः ।
वृष्टिस्तथाविधा ह्यासीच्छलभानामिवायतिः ॥ ०४३ ॥

अभ्रच्छायामिव शरैः सैन्ये कृत्वा धनञ्जयः ।
मुण्डार्धमुण्डजटिलानशुचीञ्जटिलाननान् ॥ ०४४ ॥

म्लेच्छानशातयत्सर्वान्समेतानस्त्रमायया ॥ ०४४ ॥

शरैश्च शतशो विद्धास्ते संघाः संघचारिणः ।
प्राद्रवन्त रणे भीता गिरिगह्वरवासिनः ॥ ०४५ ॥

गजाश्वसादिम्लेच्छानां पतितानां शतैः शरैः ।
वडाः कङ्का वृका भूमावपिबन्रुधिरं मुदा ॥ ०४६ ॥

पत्त्यश्वरथनागैश्च प्रच्छन्नकृतसङ्क्रमाम् ।
शरवर्षप्लवां घोरां केशशैवलशाड्वलाम् ॥ ०४७ ॥

प्रावर्तयन्नदीमुग्रां शोणितौघतरङ्गिणीम् ॥ ०४७ ॥

शिरस्त्राणक्षुद्रमत्स्यां युगान्ते कालसंभृताम् ।
अकरोद्गजसंबाधां नदीमुत्तरशोणिताम् ॥ ०४८ ॥

देहेभ्यो राजपुत्राणां नागाश्वरथसादिनाम् ॥ ०४८ ॥

यथा स्थलं च निम्नं च न स्याद्वर्षति वासवे ।
तथासीत्पृथिवी सर्वा शोणितेन परिप्लुता ॥ ०४९ ॥

षट्सहस्रान्वरान्वीरान्पुनर्दशशतान्वरान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ ०५० ॥

शरैः सहस्रशो विद्धा विधिवत्कल्पिता द्विपाः ।
शेरते भूमिमासाद्य शैला वज्रहता इव ॥ ०५१ ॥

स वाजिरथमातङ्गान्निघ्नन्व्यचरदर्जुनः ।
प्रभिन्न इव मातङ्गो मृद्नन्नडवनं यथा ॥ ०५२ ॥

भूरिद्रुमलतागुल्मं शुष्केन्धनतृणोलपम् ।
निर्दहेदनलोऽरण्यं यथा वायुसमीरितः ॥ ०५३ ॥

सैन्यारण्यं तव तथा कृष्णानिलसमीरितः ।
शरार्चिरदहत्क्रुद्धः पाण्डवाग्निर्धनञ्जयः ॥ ०५४ ॥

शून्यान्कुर्वन्रथोपस्थान्मानवैः संस्तरन्महीम् ।
प्रानृत्यदिव संबाधे चापहस्तो धनञ्जयः ॥ ०५५ ॥

वज्रकल्पैः शरैर्भूमिं कुर्वन्नुत्तरशोणिताम् ।
प्राविशद्भारतीं सेनां सङ्क्रुद्धो वै धनञ्जयः ॥ ०५६ ॥

तं श्रुतायुस्तथाम्बष्ठो व्रजमानं न्यवारयत् ॥ ०५६ ॥

तस्यार्जुनः शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ।
न्यपातयद्धयाञ्शीघ्रं यतमानस्य मारिष ॥ ०५७ ॥

धनुश्चास्यापरैश्छित्त्वा शरैः पार्थो विचक्रमे ॥ ०५७ ॥

अम्बष्ठस्तु गदां गृह्य क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
आससाद रणे पार्थं केशवं च महारथम् ॥ ०५८ ॥

ततः स प्रहसन्वीरो गदामुद्यम्य भारत ।
रथमावार्य गदया केशवं समताडयत् ॥ ०५९ ॥

गदया ताडितं दृष्ट्वा केशवं परवीरहा ।
अर्जुनो भृशसङ्क्रुद्धः सोऽम्बष्ठं प्रति भारत ॥ ०६० ॥

ततः शरैर्हेमपुङ्खैः सगदं रथिनां वरम् ।
छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ०६१ ॥

ततोऽपरैः शरैश्चापि गदां तस्य महात्मनः ।
अचूर्णयत्तदा पार्थस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०६२ ॥

अथ तां पतितां दृष्ट्वा गृह्यान्यां महतीं गदाम् ।
अर्जुनं वासुदेवं च पुनः पुनरताडयत् ॥ ०६३ ॥

तस्यार्जुनः क्षुरप्राभ्यां सगदावुद्यतौ भुजौ ।
चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ शिरश्चान्येन पत्रिणा ॥ ०६४ ॥

स पपात हतो राजन्वसुधामनुनादयन् ।
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टो यन्त्रनिर्मुक्तबन्धनः ॥ ०६५ ॥

रथानीकावगाढश्च वारणाश्वशतैर्वृतः ।
सोऽदृश्यत तदा पार्थो घनैः सूर्य इवावृतः ॥ ०६६ ॥

अध्याय ०६९

सञ्जय उवाच ॥

ततः प्रविष्टे कौन्तेये सिन्धुराजजिघांसया ।
द्रोणानीकं विनिर्भिद्य भोजानीकं च दुस्तरम् ॥ ००१ ॥

काम्बोजस्य च दायादे हते राजन्सुदक्षिणे ।
श्रुतायुधे च विक्रान्ते निहते सव्यसाचिना ॥ ००२ ॥

विप्रद्रुतेष्वनीकेषु विध्वस्तेषु समन्ततः ।
प्रभग्नं स्वबलं दृष्ट्वा पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ००३ ॥

त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् ।
गतः स पुरुषव्याघ्रः प्रमथ्येमां महाचमूम् ॥ ००४ ॥

अत्र बुद्ध्या समीक्षस्व किं नु कार्यमनन्तरम् ।
अर्जुनस्य विघाताय दारुणेऽस्मिञ्जनक्षये ॥ ००५ ॥

यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्रथः ।
तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ००६ ॥

असौ धनञ्जयाग्निर्हि कोपमारुतचोदितः ।
सेनाकक्षं दहति मे वह्निः कक्षमिवोत्थितः ॥ ००७ ॥

अतिक्रान्ते हि कौन्तेये भित्त्वा सैन्यं परंतप ।
जयद्रथस्य गोप्तारः संशयं परमं गताः ॥ ००८ ॥

स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्राणामासीद्ब्रह्मविदां वर ।
नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवन्धनञ्जयः ॥ ००९ ॥

सोऽसौ पार्थो व्यतिक्रान्तो मिषतस्ते महाद्युते ।
सर्वं ह्यद्यातुरं मन्ये नैतदस्ति बलं मम ॥ ०१० ॥

जानामि त्वां महाभाग पाण्डवानां हिते रतम् ।
तथा मुह्यामि च ब्रह्मन्कार्यवत्तां विचिन्तयन् ॥ ०११ ॥

यथाशक्ति च ते ब्रह्मन्वर्तये वृत्तिमुत्तमाम् ।
प्रीणामि च यथाशक्ति तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ०१२ ॥

अस्मान्न त्वं सदा भक्तानिच्छस्यमितविक्रम ।
पाण्डवान्सततं प्रीणास्यस्माकं विप्रिये रतान् ॥ ०१३ ॥

अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः ।
न ह्यहं त्वां विजानामि मधुदिग्धमिव क्षुरम् ॥ ०१४ ॥

नादास्यच्चेद्वरं मह्यं भवान्पाण्डवनिग्रहे ।
नावारयिष्यं गच्छन्तमहं सिन्धुपतिं गृहान् ॥ ०१५ ॥

मया त्वाशंसमानेन त्वत्तस्त्राणमबुद्धिना ।
आश्वासितः सिन्धुपतिर्मोहाद्दत्तश्च मृत्यवे ॥ ०१६ ॥

यमदंष्ट्रान्तरं प्राप्तो मुच्येतापि हि मानवः ।
नार्जुनस्य वशं प्राप्तो मुच्येताजौ जयद्रथः ॥ ०१७ ॥

स तथा कुरु शोणाश्व यथा रक्ष्येत सैन्धवः ।
मम चार्तप्रलापानां मा क्रुधः पाहि सैन्धवम् ॥ ०१८ ॥

द्रोण उवाच ॥

नाभ्यसूयामि ते वाचमश्वत्थाम्नासि मे समः ।
सत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि तज्जुषस्व विशां पते ॥ ०१९ ॥

सारथिः प्रवरः कृष्णः शीघ्राश्चास्य हयोत्तमाः ।
अल्पं च विवरं कृत्वा तूर्णं याति धनञ्जयः ॥ ०२० ॥

किं नु पश्यसि बाणौघान्क्रोशमात्रे किरीटिनः ।
पश्चाद्रथस्य पतितान्क्षिप्ताञ्शीघ्रं हि गच्छतः ॥ ०२१ ॥

न चाहं शीघ्रयानेऽद्य समर्थो वयसान्वितः ।
सेनामुखे च पार्थानामेतद्बलमुपस्थितम् ॥ ०२२ ॥

युधिष्ठिरश्च मे ग्राह्यो मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
एवं मया प्रतिज्ञातं क्षत्रमध्ये महाभुज ॥ ०२३ ॥

धनञ्जयेन चोत्सृष्टो वर्तते प्रमुखे मम ।
तस्माद्व्यूहमुखं हित्वा नाहं यास्यामि फल्गुनम् ॥ ०२४ ॥

तुल्याभिजनकर्माणं शत्रुमेकं सहायवान् ।
गत्वा योधय मा भैस्त्वं त्वं ह्यस्य जगतः पतिः ॥ ०२५ ॥

राजा शूरः कृती दक्षो वैरमुत्पाद्य पाण्डवैः ।
वीर स्वयं प्रयाह्याशु यत्र यातो धनञ्जयः ॥ ०२६ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
धनञ्जयो मया शक्य आचार्य प्रतिबाधितुम् ॥ ०२७ ॥

अपि शक्यो रणे जेतुं वज्रहस्तः पुरंदरः ।
नार्जुनः समरे शक्यो जेतुं परपुरञ्जयः ॥ ०२८ ॥

येन भोजश्च हार्दिक्यो भवांश्च त्रिदशोपमः ।

अस्त्रप्रतापेन जितौ श्रुतायुश्च निबर्हितः ॥ ०२९ ॥

सुदक्षिणश्च निहतः स च राजा श्रुतायुधः ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च म्लेच्छाश्च शतशो हताः ॥ ०३० ॥

तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्तमहितान्बहून् ।
प्रतियोत्स्यामि दुर्धर्षं तन्मे शंसास्त्रकोविद ॥ ०३१ ॥

क्षमं चेन्मन्यसे युद्धं मम तेनाद्य शाधि माम् ।
परवानस्मि भवति प्रेष्यकृद्रक्ष मे यशः ॥ ०३२ ॥

द्रोण उवाच ॥

सत्यं वदसि कौरव्य दुराधर्षो धनञ्जयः ।
अहं तु तत्करिष्यामि यथैनं प्रसहिष्यसि ॥ ०३३ ॥

अद्भुतं चाद्य पश्यन्तु लोके सर्वधनुर्धराः ।
विषक्तं त्वयि कौन्तेयं वासुदेवस्य पश्यतः ॥ ०३४ ॥

एष ते कवचं राजंस्तथा बध्नामि काञ्चनम् ।
यथा न बाणा नास्त्राणि विषहिष्यन्ति ते रणे ॥ ०३५ ॥

यदि त्वां सासुरसुराः सयक्षोरगराक्षसाः ।
योधयन्ति त्रयो लोकाः सनरा नास्ति ते भयम् ॥ ०३६ ॥

न कृष्णो न च कौन्तेयो न चान्यः शस्त्रभृद्रणे ।
शरानर्पयितुं कश्चित्कवचे तव शक्ष्यति ॥ ०३७ ॥

स त्वं कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणेऽर्जुनम् ।
त्वरमाणः स्वयं याहि न चासौ त्वां सहिष्यते ॥ ०३८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा त्वरन्द्रोणः स्पृष्ट्वाम्भो वर्म भास्वरम् ।
आबबन्धाद्भुततमं जपन्मन्त्रं यथाविधि ॥ ०३९ ॥

रणे तस्मिन्सुमहति विजयाय सुतस्य ते ।
विसिस्मापयिषुर्लोकं विद्यया ब्रह्मवित्तमः ॥ ०४० ॥

द्रोण उवाच ॥

करोतु स्वस्ति ते ब्रह्मा स्वस्ति चापि द्विजातयः ।
सरीसृपाश्च ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति भारत ॥ ०४१ ॥

ययातिर्नहुषश्चैव धुन्धुमारो भगीरथः ।
तुभ्यं राजर्षयः सर्वे स्वस्ति कुर्वन्तु सर्वशः ॥ ०४२ ॥

स्वस्ति तेऽस्त्वेकपादेभ्यो बहुपादेभ्य एव च ।
स्वस्त्यस्त्वपादकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ॥ ०४३ ॥

स्वाहा स्वधा शची चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ।
लक्ष्मीररुन्धती चैव कुरुतां स्वस्ति तेऽनघ ॥ ०४४ ॥

असितो देवलश्चैव विश्वामित्रस्तथाङ्गिराः ।
वसिष्ठः कश्यपश्चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते नृप ॥ ०४५ ॥

धाता विधाता लोकेशो दिशश्च सदिगीश्वराः ।
स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छन्तु कार्त्तिकेयश्च षण्मुखः ॥ ०४६ ॥

विवस्वान्भगवान्स्वस्ति करोतु तव सर्वशः ।
दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिः खं गगनं ग्रहाः ॥ ०४७ ॥

अधस्ताद्धरणीं योऽसौ सदा धारयते नृप ।
स शेषः पन्नगश्रेष्ठः स्वस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ॥ ०४८ ॥

गान्धारे युधि विक्रम्य निर्जिताः सुरसत्तमाः ।
पुरा वृत्रेण दैत्येन भिन्नदेहाः सहस्रशः ॥ ०४९ ॥

हृततेजोबलाः सर्वे तदा सेन्द्रा दिवौकसः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्वृत्राद्भीता महासुरात् ॥ ०५० ॥

देवा ऊचुः ॥

प्रमर्दितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम ।
गतिर्भव सुरश्रेष्ठ त्राहि नो महतो भयात् ॥ ०५१ ॥

द्रोण उवाच ॥

अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् ।
प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान्सुरसत्तमान् ॥ ०५२ ॥

रक्ष्या मे सततं देवाः सहेन्द्राः सद्विजातयः ।
त्वष्टुः सुदुर्धरं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः ॥ ०५३ ॥

त्वष्ट्रा पुरा तपस्तप्त्वा वर्षायुतशतं तदा ।
वृत्रो विनिर्मितो देवाः प्राप्यानुज्ञां महेश्वरात् ॥ ०५४ ॥

स तस्यैव प्रसादाद्वै हन्यादेव रिपुर्बली ।
नागत्वा शङ्करस्थानं भगवान्दृश्यते हरः ॥ ०५५ ॥

दृष्ट्वा हनिष्यथ रिपुं क्षिप्रं गच्छत मन्दरम् ।
यत्रास्ते तपसां योनिर्दक्षयज्ञविनाशनः ॥ ०५६ ॥

पिनाकी सर्वभूतेशो भगनेत्रनिपातनः ॥ ०५६ ॥

ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरम् ।
अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ०५७ ॥

सोऽब्रवीत्स्वागतं देवा ब्रूत किं करवाण्यहम् ।
अमोघं दर्शनं मह्यं कामप्राप्तिरतोऽस्तु वः ॥ ०५८ ॥

एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौकसः ।
तेजो हृतं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौकसाम् ॥ ०५९ ॥

मूर्तीरीक्षष्व नो देव प्रहारैर्जर्जरीकृताः ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भव महेश्वर ॥ ०६० ॥

महेश्वर उवाच ॥

विदितं मे यथा देवाः कृत्येयं सुमहाबला ।
त्वष्टुस्तेजोभवा घोरा दुर्निवार्याकृतात्मभिः ॥ ०६१ ॥

अवश्यं तु मया कार्यं साह्यं सर्वदिवौकसाम् ।
ममेदं गात्रजं शक्र कवचं गृह्य भास्वरम् ॥ ०६२ ॥

बधानानेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ॥ ०६२ ॥

द्रोण उवाच ॥

इत्युक्त्वा वरदः प्रादाद्वर्म तन्मन्त्रमेव च ।
स तेन वर्मणा गुप्तः प्रायाद्वृत्रचमूं प्रति ॥ ०६३ ॥

नानाविधैश्च शस्त्रौघैः पात्यमानैर्महारणे ।
न संधिः शक्यते भेत्तुं वर्मबन्धस्य तस्य तु ॥ ०६४ ॥

ततो जघान समरे वृत्रं देवपतिः स्वयम् ।
तं च मन्त्रमयं बन्धं वर्म चाङ्गिरसे ददौ ॥ ०६५ ॥

अङ्गिराः प्राह पुत्रस्य मन्त्रज्ञस्य बृहस्पतेः ।
बृहस्पतिरथोवाच अग्निवेश्याय धीमते ॥ ०६६ ॥

अग्निवेश्यो मम प्रादात्तेन बध्नामि वर्म ते ।
तवाद्य देहरक्षार्थं मन्त्रेण नृपसत्तम ॥ ०६७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा ततो द्रोणस्तव पुत्रं महाद्युतिः ।
पुनरेव वचः प्राह शनैराचार्यपुङ्गवः ॥ ०६८ ॥

ब्रह्मसूत्रेण बध्नामि कवचं तव पार्थिव ।
हिरण्यगर्भेण यथा बद्धं विष्णोः पुरा रणे ॥ ०६९ ॥

यथा च ब्रह्मणा बद्धं सङ्ग्रामे तारकामये ।
शक्रस्य कवचं दिव्यं तथा बध्नाम्यहं तव ॥ ०७० ॥

बद्ध्वा तु कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।
प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते द्विजः ॥ ०७१ ॥

स संनद्धो महाबाहुराचार्येण महात्मना ।
रथानां च सहस्रेण त्रिगर्तानां प्रहारिणाम् ॥ ०७२ ॥

तथा दन्तिसहस्रेण मत्तानां वीर्यशालिनाम् ।
अश्वानामयुतेनैव तथान्यैश्च महारथैः ॥ ०७३ ॥

वृतः प्रायान्महाबाहुरर्जुनस्य रथं प्रति ।

नानावादित्रघोषेण यथा वैरोचनिस्तथा ॥ ०७४ ॥

ततः शब्दो महानासीत्सैन्यानां तव भारत ।
अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौरवम् ॥ ०७५ ॥

अध्याय ०७०

सञ्जय उवाच ॥

प्रविष्टयोर्महाराज पार्थवार्ष्णेययोस्तदा ।
दुर्योधने प्रयाते च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ॥ ००१ ॥

जवेनाभ्यद्रवन्द्रोणं महता निस्वनेन च ।
पाण्डवाः सोमकैः सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ००२ ॥

तद्युद्धमभवद्घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाञ्चालानां कुरूणां च व्यूहस्य पुरतोऽद्भुतम् ॥ ००३ ॥

राजन्कदाचिन्नास्माभिर्दृष्टं तादृङ्न च श्रुतम् ।
यादृङ्मध्यगते सूर्ये युद्धमासीद्विशां पते ॥ ००४ ॥

धृष्टद्युम्नमुखाः पार्था व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
द्रोणस्य सैन्यं ते सर्वे शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ००५ ॥

वयं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
पार्षतप्रमुखान्पार्थानभ्यवर्षाम सायकैः ॥ ००६ ॥

महामेघाविवोदीर्णौ मिश्रवातौ हिमात्यये ।

सेनाग्रे विप्रकाशेते रुचिरे रथभूषिते ॥ ००७ ॥

समेत्य तु महासेने चक्रतुर्वेगमुत्तमम् ।
जाह्नवीयमुने नद्यौ प्रावृषीवोल्बणोदके ॥ ००८ ॥

नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपाश्वरथसंवृतः ।
गदाविद्युन्महारौद्रः सङ्ग्रामजलदो महान् ॥ ००९ ॥

भारद्वाजानिलोद्धूतः शरधारासहस्रवान् ।
अभ्यवर्षन्महारौद्रः पाण्डुसेनाग्निमुद्धतम् ॥ ०१० ॥

समुद्रमिव घर्मान्ते विवान्घोरो महानिलः ।
व्यक्षोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजोत्तमः ॥ ०११ ॥

तेऽपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् ।
बिभित्सन्तो महासेतुं वार्योघाः प्रबला इव ॥ ०१२ ॥

वारयामास तान्द्रोणो जलौघानचलो यथा ।
पाण्डवान्समरे क्रुद्धान्पाञ्चालांश्च सकेकयान् ॥ ०१३ ॥

अथापरेऽपि राजानः परावृत्य समन्ततः ।
महाबला रणे शूराः पाञ्चालानन्ववारयन् ॥ ०१४ ॥

ततो रणे नरव्याघ्रः पार्षतः पाण्डवैः सह ।
सञ्जघानासकृद्द्रोणं बिभित्सुररिवाहिनीम् ॥ ०१५ ॥

यथैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्षते ।
तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्षत ॥ ०१६ ॥

सनिस्त्रिंशपुरोवातः शक्तिप्रासर्ष्टिसंवृतः ।
ज्याविद्युच्चापसंह्रादो धृष्टद्युम्नबलाहकः ॥ ०१७ ॥

शरधाराश्मवर्षाणि व्यसृजत्सर्वतोदिशम् ।
निघ्नन्रथवराश्वौघांश्छादयामास वाहिनीम् ॥ ०१८ ॥

यं यमार्छच्छरैर्द्रोणः पाण्डवानां रथव्रजम् ।
ततस्ततः शरैर्द्रोणमपाकर्षत पार्षतः ॥ ०१९ ॥

तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारत ।
धृष्टद्युम्नं समासाद्य त्रिधा सैन्यमभिद्यत ॥ ०२० ॥

भोजमेके न्यवर्तन्त जलसंधमथापरे ।
पाण्डवैर्हन्यमानाश्च द्रोणमेवापरेऽव्रजन् ॥ ०२१ ॥

सैन्यान्यघटयद्यानि द्रोणस्तु रथिनां वरः ।
व्यधमच्चापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ०२२ ॥

धार्तराष्ट्रास्त्रिधाभूता वध्यन्ते पाण्डुसृञ्जयैः ।
अगोपाः पशवोऽरण्ये बहुभिः श्वापदैरिव ॥ ०२३ ॥

कालः सङ्ग्रसते योधान्धृष्टद्युम्नेन मोहितान् ।
सङ्ग्रामे तुमुले तस्मिन्निति संमेनिरे जनाः ॥ ०२४ ॥

कुनृपस्य यथा राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितस्करैः ।
द्राव्यते तद्वदापन्ना पाण्डवैस्तव वाहिनी ॥ ०२५ ॥

अर्करश्मिप्रभिन्नेषु शस्त्रेषु कवचेषु च ।
चक्षूंषि प्रतिहन्यन्ते सैन्येन रजसा तथा ॥ ०२६ ॥

त्रिधाभूतेषु सैन्येषु वध्यमानेषु पाण्डवैः ।
अमर्षितस्ततो द्रोणः पाञ्चालान्व्यधमच्छरैः ॥ ०२७ ॥

मृद्गतस्तान्यनीकानि निघ्नतश्चापि सायकैः ।
बभूव रूपं द्रोणस्य कालाग्नेरिव दीप्यतः ॥ ०२८ ॥

रथं नागं हयं चापि पत्तिनश्च विशां पते ।
एकैकेनेषुणा संख्ये निर्बिभेद महारथः ॥ ०२९ ॥

पाण्डवानां तु सैन्येषु नास्ति कश्चित्स भारत ।
दधार यो रणे बाणान्द्रोणचापच्युताञ्शितान् ॥ ०३० ॥

तत्पच्यमानमर्केण द्रोणसायकतापितम् ।
बभ्राम पार्षतं सैन्यं तत्र तत्रैव भारत ॥ ०३१ ॥

तथैव पार्षतेनापि काल्यमानं बलं तव ।
अभवत्सर्वतो दीप्तं शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ ०३२ ॥

वध्यमानेषु सैन्येषु द्रोणपार्षतसायकैः ।
त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्त्या प्रायुध्यन्त स्म सैनिकाः ॥ ०३३ ॥

तावकानां परेषां च युध्यतां भरतर्षभ ।
नासीत्कश्चिन्महाराज योऽत्याक्षीत्संयुगं भयात् ॥ ०३४ ॥

भीमसेनं तु कौन्तेयं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ॥ ०३५ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ।
त्रयाणां तव पुत्राणां त्रय एवानुयायिनः ॥ ०३६ ॥

बाह्लीकराजस्तेजस्वी कुलपुत्रो महारथः ।
सहसेनः सहामात्यो द्रौपदेयानवारयत् ॥ ०३७ ॥

शैब्यो गोवासनो राजा योधैर्दशशतावरैः ।

काश्यस्याभिभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ॥ ०३८ ॥

अजातशत्रुं कौन्तेयं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
मद्राणामीश्वरः शल्यो राजा राजानमावृणोत् ॥ ०३९ ॥

दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनीकममर्षणः ।
सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः शूरो रथवरं युधि ॥ ०४० ॥

स्वकेनाहमनीकेन संनद्धकवचावृतः ।
चतुःशतैर्महेष्वासैश्चेकितानमवारयम् ॥ ०४१ ॥

शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत् ।
गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्तिशरासिभिः ॥ ०४२ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं मत्स्यमार्छताम् ।
प्राणांस्त्यक्त्वा महेष्वासौ मित्रार्थेऽभ्युद्यतौ युधि ॥ ०४३ ॥

शिखण्डिनं याज्ञसेनिं रुन्धानमपराजितम् ।
बाह्लिकः प्रतिसंयत्तः पराक्रान्तमवारयत् ॥ ०४४ ॥

धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं क्रूरैः सार्धं प्रभद्रकैः ।
आवन्त्यः सह सौवीरैः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ०४५ ॥

घटोत्कचं तथा शूरं राक्षसं क्रूरयोधिनम् ।
अलायुधोऽद्रवत्तूर्णं क्रुद्धमायान्तमाहवे ॥ ०४६ ॥

अलम्बुसं राक्षसेन्द्रं कुन्तिभोजो महारथः ।
सैन्येन महता युक्तः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ०४७ ॥

सैन्धवः पृष्ठतस्त्वासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ।
रक्षितः परमेष्वासैः कृपप्रभृतिभी रथैः ॥ ०४८ ॥

तस्यास्तां चक्ररक्षौ द्वौ सैन्धवस्य बृहत्तमौ ।
द्रौणिर्दक्षिणतो राजन्सूतपुत्रश्च वामतः ॥ ०४९ ॥

पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्सौमदत्तिपुरोगमाः ।
कृपश्च वृषसेनश्च शलः शल्यश्च दुर्जयः ॥ ०५० ॥

नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
सैन्धवस्य विधायैवं रक्षां युयुधिरे तदा ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०७१

सञ्जय उवाच ॥

राजन्सङ्ग्राममाश्चर्यं शृणु कीर्तयतो मम ।
कुरूणां पाण्डवानां च यथा युद्धमवर्तत ॥ ००१ ॥

भारद्वाजं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितम् ।
अयोधयन्रणे पार्था द्रोणानीकं बिभित्सवः ॥ ००२ ॥

रक्षमाणाः स्वकं व्यूहं द्रोणस्यापि च सैनिकाः ।
अयोधयन्रणे पार्थान्प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ००३ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटं दशभिः शरैः ।
आजघ्नतुः सुसङ्क्रुद्धौ तव पुत्रहितैषिणौ ॥ ००४ ॥

विराटश्च महाराज तावुभौ समरे स्थितौ ।

पराक्रान्तौ पराक्रम्य योधयामास सानुगौ ॥ ००५ ॥

तेषां युद्धं समभवद्दारुणं शोणितोदकम् ।
सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने ॥ ००६ ॥

बाह्लीकं रभसं युद्धे याज्ञसेनिर्महाबलः ।
आजघ्ने विशिखैस्तीक्ष्णैर्घोरैर्मर्मास्थिभेदिभिः ॥ ००७ ॥

बाह्लीको याज्ञसेनिं तु हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ।
आजघान भृशं क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः ॥ ००८ ॥

तद्युद्धमभवद्घोरं शरशक्तिसमाकुलम् ।
भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ००९ ॥

ताभ्यां तत्र शरैर्मुक्तैरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।
अभवत्संवृतं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०१० ॥

शैब्यो गोवासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथम् ।
ससैन्यो योधयामास गजः प्रतिगजं यथा ॥ ०११ ॥

बाह्लीकराजः संरब्धो द्रौपदेयान्महारथान् ।
मनः पञ्चेन्द्रियाणीव शुशुभे योधयन्रणे ॥ ०१२ ॥

अयोधयंस्ते च भृशं तं शरौघैः समन्ततः ।
इन्द्रियार्था यथा देहं शश्वद्देहभृतां वर ॥ ०१३ ॥

वार्ष्णेयं सात्यकिं युद्धे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
आजघ्ने सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ ०१४ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता महेष्वासेन धन्विना ।
ईषन्मूर्छां जगामाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ०१५ ॥

समाश्वस्तस्तु वार्ष्णेयस्तव पुत्रं महारथम् ।
विव्याध दशभिस्तूर्णं सायकैः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०१६ ॥

तावन्योन्यं दृढं विद्धावन्योन्यशरविक्षतौ ।
रेजतुः समरे राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०१७ ॥

अलम्बुसस्तु सङ्क्रुद्धः कुन्तिभोजशरार्दितः ।
अशोभत परं लक्ष्म्या पुष्पाढ्य इव किंशुकः ॥ ०१८ ॥

कुन्तिभोजं ततो रक्षो विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
अनदद्भैरवं नादं वाहिन्याः प्रमुखे तव ॥ ०१९ ॥

ततस्तौ समरे शूरौ योधयन्तौ परस्परम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि शक्रजम्भौ यथा पुरा ॥ ०२० ॥

शकुनिं रभसं युद्धे कृतवैरं च भारत ।
माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ शरैरर्दयतां मृधे ॥ ०२१ ॥

तन्मूलः स महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।
त्वया सञ्जनितोऽत्यर्थं कर्णेन च विवर्धितः ॥ ०२२ ॥

उद्धुक्षितश्च पुत्रेण तव क्रोधहुताशनः ।
य इमां पृथिवीं राजन्दग्धुं सर्वां समुद्यतः ॥ ०२३ ॥

शकुनिः पाण्डुपुत्राभ्यां कृतः स विमुखः शरैः ।
नाभ्यजानत कर्तव्यं युधि किञ्चित्पराक्रमम् ॥ ०२४ ॥

विमुखं चैनमालोक्य माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
ववर्षतुः पुनर्बाणैर्यथा मेघौ महागिरिम् ॥ ०२५ ॥

स वध्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
संप्रायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सौबलः ॥ ०२६ ॥

घटोत्कचस्तथा शूरं राक्षसं तमलायुधम् ।
अभ्ययाद्रभसं युद्धे वेगमास्थाय मध्यमम् ॥ ०२७ ॥

तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् ।
यादृशं हि पुरा वृत्तं रामरावणयोर्मृधे ॥ ०२८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा मद्रराजानमाहवे ।
विद्ध्वा पञ्चाशता बाणैः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ०२९ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तयोरत्यद्भुतं नृप ।
यथा पूर्वं महद्युद्धं शम्बरामरराजयोः ॥ ०३० ॥

विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च तवात्मजः ।
अयोधयन्भीमसेनं महत्या सेनया वृताः ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०७२

सञ्जय उवाच ॥

तथा तस्मिन्प्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
कौरवेयांस्त्रिधाभूतान्पाण्डवाः समुपाद्रवन् ॥ ००१ ॥

जलसंधं महाबाहुर्भीमसेनो न्यवारयत् ।

युधिष्ठिरः सहानीकः कृतवर्माणमाहवे ॥ ००२ ॥

किरन्तं शरवर्षाणि रोचमान इवांशुमान् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमभ्यद्रवद्रणे ॥ ००३ ॥

ततः प्रववृते युद्धं त्वरतां सर्वधन्विनाम् ।
कुरूणां सोमकानां च सङ्क्रुद्धानां परस्परम् ॥ ००४ ॥

सङ्क्षये तु तथा भूते वर्तमाने महाभये ।
द्वंद्वीभूतेषु सैन्येषु युध्यमानेष्वभीतवत् ॥ ००५ ॥

द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण बली बलवता सह ।
विचिक्षेप पृषत्कौघांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००६ ॥

पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः ।
चक्राते द्रोणपाञ्चाल्यौ नृणां शीर्षाण्यनेकशः ॥ ००७ ॥

विनिकीर्णानि वीराणामनीकेषु समन्ततः ।
वस्त्राभरणशस्त्राणि ध्वजवर्मायुधानि च ॥ ००८ ॥

तपनीयविचित्राङ्गाः संसिक्ता रुधिरेण च ।
संसक्ता इव दृश्यन्ते मेघसंघाः सविद्युतः ॥ ००९ ॥

कुञ्जराश्वनरान्संख्ये पातयन्तः पतत्रिभिः ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः ॥ ०१० ॥

असिचर्माणि चापानि शिरांसि कवचानि च ।
विप्रकीर्यन्त शूराणां संप्रहारे महात्मनाम् ॥ ०११ ॥

उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ।
अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसङ्कुले ॥ ०१२ ॥

गृध्राः कङ्का वडाः श्येना वायसा जम्बुकास्तथा ।
बहवः पिशिताशाश्च तत्रादृश्यन्त मारिष ॥ ०१३ ॥

भक्षयन्तः स्म मांसानि पिबन्तश्चापि शोणितम् ।
विलुम्पन्तः स्म केशांश्च मज्जाश्च बहुधा नृप ॥ ०१४ ॥

आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा ।
नराश्वगजसंघानां शिरांसि च ततस्ततः ॥ ०१५ ॥

कृतास्त्रा रणदीक्षाभिर्दीक्षिताः शरधारिणः ।
रणे जयं प्रार्थयन्तो भृशं युयुधिरे तदा ॥ ०१६ ॥

असिमार्गान्बहुविधान्विचेरुस्तावका रणे ।
ऋष्टिभिः शक्तिभिः प्रासैः शूलतोमरपट्टिशैः ॥ ०१७ ॥

गदाभिः परिघैश्चान्ये व्यायुधाश्च भुजैरपि ।
अन्योन्यं जघ्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गगता नराः ॥ ०१८ ॥

रथिनो रथिभिः सार्धमश्वारोहाश्च सादिभिः ।
मातङ्गा वरमातङ्गैः पदाताश्च पदातिभिः ॥ ०१९ ॥

क्षीबा इवान्ये चोन्मत्ता रङ्गेष्विव च चारणाः ।
उच्चुक्रुशुस्तथान्योन्यं जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ०२० ॥

वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे विशां पते ।
धृष्टद्युम्नो हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् ॥ ०२१ ॥

ते हया साध्वशोभन्त विमिश्रा वातरंहसः ।
पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च संयुगे ॥ ०२२ ॥

हयाः शुशुभिरे राजन्मेघा इव सविद्युतः ॥ ०२२ ॥

धृष्टद्युम्नश्च संप्रेक्ष्य द्रोणमभ्याशमागतम् ।
असिचर्माददे वीरो धनुरुत्सृज्य भारत ॥ ०२३ ॥

चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म पार्षतः परवीरहा ।
ईषया समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् ॥ ०२४ ॥

अतिष्ठद्युगमध्ये स युगसंनहनेषु च ।
जघानार्धेषु चाश्वानां तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन् ॥ ०२५ ॥

खड्गेन चरतस्तस्य शोणाश्वानधितिष्ठतः ।
न ददर्शान्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२६ ॥

यथा श्येनस्य पतनं वनेष्वामिषगृद्धिनः ।
तथैवासीदभीसारस्तस्य द्रोणं जिघांसतः ॥ ०२७ ॥

ततः शरशतेनास्य शतचन्द्रं समाक्षिपत् ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य खड्गं च दशभिः शरैः ॥ ०२८ ॥

हयांश्चैव चतुःषष्ट्या शराणां जघ्निवान्बली ।
ध्वजं छत्रं च भल्लाभ्यां तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ०२९ ॥

अथास्मै त्वरितो बाणमपरं जीवितान्तकम् ।
आकर्णपूर्णं चिक्षेप वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ०३० ॥

तं चतुर्दशभिर्बाणैर्बाणं चिच्छेद सात्यकिः ।
ग्रस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नममोचयत् ॥ ०३१ ॥

सिंहेनेव मृगं ग्रस्तं नरसिंहेन मारिष ।
द्रोणेन मोचयामास पाञ्चाल्यं शिनिपुङ्गवः ॥ ०३२ ॥

सात्यकिं प्रेक्ष्य गोप्तारं पाञ्चाल्यस्य महाहवे ।
शराणां त्वरितो द्रोणः षड्विंशत्या समर्पयत् ॥ ०३३ ॥

ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो ग्रसन्तमिव सृञ्जयान् ।
प्रत्यविध्यच्छितैर्बाणैः षड्विंशत्या स्तनान्तरे ॥ ०३४ ॥

ततः सर्वे रथास्तूर्णं पाञ्चाला जयगृद्धिनः ।
सात्वताभिसृते द्रोणे धृष्टद्युम्नममोचयन् ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०७३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

बाणे तस्मिन्निकृत्ते तु धृष्टद्युम्ने च मोक्षिते ।
तेन वृष्णिप्रवीरेण युयुधानेन सञ्जय ॥ ००१ ॥

अमर्षितो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
नरव्याघ्रः शिनेः पौत्रे द्रोणः किमकरोद्युधि ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

संप्रद्रुतः क्रोधविषो व्यादितास्यशरासनः ।
तीक्ष्णधारेषुदशनः शितनाराचदंष्ट्रवान् ॥ ००३ ॥

संरम्भामर्षताम्राक्षो महाहिरिव निःश्वसन् ।
नरवीरप्रमुदितैः शोणैरश्वैर्महाजवैः ॥ ००४ ॥

उत्पतद्भिरिवाकाशं क्रमद्भिरिव सर्वतः ।
रुक्मपुङ्खाञ्शरानस्यन्युयुधानमुपाद्रवत् ॥ ००५ ॥

शरपातमहावर्षं रथघोषबलाहकम् ।
कार्मुकाकर्षविक्षिप्तं नाराचबहुविद्युतम् ॥ ००६ ॥

शक्तिखड्गाशनिधरं क्रोधवेगसमुत्थितम् ।
द्रोणमेघमनावार्यं हयमारुतचोदितम् ॥ ००७ ॥

दृष्ट्वैवाभिपतन्तं तं शूरः परपुरञ्जयः ।
उवाच सूतं शैनेयः प्रहसन्युद्धदुर्मदः ॥ ००८ ॥

एतं वै ब्राह्मणं क्रूरं स्वकर्मण्यनवस्थितम् ।
आश्रयं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञो दुःखभयावहम् ॥ ००९ ॥

शीघ्रं प्रजवितैरश्वैः प्रत्युद्याहि प्रहृष्टवत् ।
आचार्यं राजपुत्राणां सततं शूरमानिनम् ॥ ०१० ॥

ततो रजतसङ्काशा माधवस्य हयोत्तमाः ।
द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन्वातरंहसः ॥ ०११ ॥

इषुजालावृतं घोरमन्धकारमनन्तरम् ।
अनाधृष्यमिवान्येषां शूराणामभवत्तदा ॥ ०१२ ॥

ततः शीघ्रास्त्रविदुषोर्द्रोणसात्वतयोस्तदा ।
नान्तरं शरवृष्टीनां दृश्यते नरसिंहयोः ॥ ०१३ ॥

इषूणां संनिपातेन शब्दो धाराभिघातजः ।
शुश्रुवे शक्रमुक्तानामशनीनामिव स्वनः ॥ ०१४ ॥

नाराचैरतिविद्धानां शराणां रूपमाबभौ ।

आशीविषविदष्टानां सर्पाणामिव भारत ॥ ०१५ ॥

तयोर्ज्यातलनिर्घोषो व्यश्रूयत सुदारुणः ।
अजस्त्रं शैलशृङ्गाणां वज्रेणाहन्यतामिव ॥ ०१६ ॥

उभयोस्तौ रथौ राजंस्ते चाश्वास्तौ च सारथी ।
रुक्मपुङ्खैः शरैश्छन्नाश्चित्ररूपा बभुस्तदा ॥ ०१७ ॥

निर्मलानामजिह्मानां नाराचानां विशां पते ।
निर्मुक्ताशीविषाभानां संपातोऽभूत्सुदारुणः ॥ ०१८ ॥

उभयोः पतिते छत्रे तथैव पतितौ ध्वजौ ।
उभौ रुधिरसिक्ताङ्गावुभौ च विजयैषिणौ ॥ ०१९ ॥

स्त्रवद्भिः शोणितं गात्रैः प्रस्त्रुताविव वारणौ ।
अन्योन्यमभिविध्येतां जीवितान्तकरैः शरैः ॥ ०२० ॥

गर्जितोत्क्रुष्टसंनादाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
उपारमन्महाराज व्याजहार न कश्चन ॥ ०२१ ॥

तूष्णींभूतान्यनीकानि योधा युद्धादुपारमन् ।
ददृशे द्वैरथं ताभ्यां जातकौतूहलो जनः ॥ ०२२ ॥

रथिनो हस्तियन्तारो हयारोहाः पदातयः ।
अवैक्षन्ताचलैर्नेत्रैः परिवार्य रथर्षभौ ॥ ०२३ ॥

हस्त्यनीकान्यतिष्ठन्त तथानीकानि वाजिनाम् ।
तथैव रथवाहिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः ॥ ०२४ ॥

मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकाञ्चनभूषितैः ।
ध्वजैराभरणैश्चित्रैः कवचैश्च हिरण्मयैः ॥ ०२५ ॥

वैजयन्तीपताकाभिः परिस्तोमाङ्गकम्बलैः ।
विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्हयानां च प्रकीर्णकैः ॥ ०२६ ॥

जातरूपमयीभिश्च राजतीभिश्च मूर्धसु ।
गजानां कुम्भमालाभिर्दन्तवेष्टैश्च भारत ॥ ०२७ ॥

सबलाकाः सखद्योताः सैरावतशतह्रदाः ।
अदृश्यन्तोष्णपर्याये मेघानामिव वागुराः ॥ ०२८ ॥

अपश्यन्नस्मदीयाश्च ते च यौधिष्ठिराः स्थिताः ।
तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ ०२९ ॥

विमानाग्रगता देवा ब्रह्मशक्रपुरोगमाः ।
सिद्धचारणसंघाश्च विद्याधरमहोरगाः ॥ ०३० ॥

गतप्रत्यागताक्षेपैश्चित्रैः शस्त्रविघातिभिः ।
विविधैर्विस्मयं जग्मुस्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ०३१ ॥

हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महाबलौ ।
अन्योन्यं समविध्येतां शरैस्तौ द्रोणसात्यकी ॥ ०३२ ॥

ततो द्रोणस्य दाशार्हः शरांश्चिच्छेद संयुगे ।
पत्रिभिः सुदृढैराशु धनुश्चैव महाद्युते ॥ ०३३ ॥

निमेषान्तरमात्रेण भारद्वाजोऽपरं धनुः ।
सज्यं चकार तच्चाशु चिच्छेदास्य स सात्यकिः ॥ ०३४ ॥

ततस्त्वरन्पुनर्द्रोणो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ।
सज्यं सज्यं पुनश्चास्य चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ०३५ ॥

ततोऽस्य संयुगे द्रोणो दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् ।
युयुधानस्य राजेन्द्र मनसेदमचिन्तयत् ॥ ०३६ ॥

एतदस्त्रबलं रामे कार्तवीर्ये धनञ्जये ।
भीष्मे च पुरुषव्याघ्रे यदिदं सात्वतां वरे ॥ ०३७ ॥

तं चास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमम् ।
लाघवं वासवस्येव संप्रेक्ष्य द्विजसत्तमः ॥ ०३८ ॥

तुतोषास्त्रविदां श्रेष्ठस्तथा देवाः सवासवाः ।
न तामालक्षयामासुर्लघुतां शीघ्रकारिणः ॥ ०३९ ॥

देवाश्च युयुधानस्य गन्धर्वाश्च विशां पते ।
सिद्धचारणसंघाश्च विदुर्द्रोणस्य कर्म तत् ॥ ०४० ॥

ततोऽन्यद्धनुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
अस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो योधयामास भारत ॥ ०४१ ॥

तस्यास्त्राण्यस्त्रमायाभिः प्रतिहन्य स सात्यकिः ।
जघान निशितैर्बाणैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४२ ॥

तस्यातिमानुषं कर्म दृष्ट्वान्यैरसमं रणे ।
युक्तं योगेन योगज्ञास्तावकाः समपूजयन् ॥ ०४३ ॥

यदस्त्रमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति सात्यकिः ।
तमाचार्योऽप्यसंभ्रान्तोऽयोधयच्छत्रुतापनः ॥ ०४४ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज धनुर्वेदस्य पारगः ।
वधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ ०४५ ॥

तदाग्नेयं महाघोरं रिपुघ्नमुपलक्ष्य सः ।

अस्त्रं दिव्यं महेष्वासो वारुणं समुदैरयत् ॥ ०४६ ॥

हाहाकारो महानासीद्दृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ ।
न विचेरुस्तदाकाशे भूतान्याकाशगान्यपि ॥ ०४७ ॥

अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्यां बाणसमाहिते ।
न तावदभिषज्येते व्यावर्तदथ भास्करः ॥ ०४८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च पर्यरक्षन्त सात्यकिम् ॥ ०४९ ॥

धृष्टद्युम्नमुखैः सार्धं विराटश्च सकेकयः ।
मत्स्याः शाल्वेयसेनाश्च द्रोणमाजग्मुरञ्जसा ॥ ०५० ॥

दुःशासनं पुरस्कृत्य राजपुत्राः सहस्रशः ।
द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपत्नैः परिवारितम् ॥ ०५१ ॥

ततो युद्धमभूद्राजंस्तव तेषां च धन्विनाम् ।
रजसा संवृते लोके शरजालसमावृते ॥ ०५२ ॥

सर्वमाविग्नमभवन्न प्राज्ञायत किञ्चन ।
सैन्येन रजसा ध्वस्ते निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०५३ ॥

अध्याय ०७४

सञ्जय उवाच ॥

परिवर्तमाने त्वादित्ये तत्र सूर्यस्य रश्मिभिः ।

रजसा कीर्यमाणाश्च मन्दीभूताश्च सैनिकाः ॥ ००१ ॥

तिष्ठतां युध्यमानानां पुनरावर्ततामपि ।
भज्यतां जयतां चैव जगाम तदहः शनैः ॥ ००२ ॥

तथा तेषु विषक्तेषु सैन्येषु जयगृद्धिषु ।
अर्जुनो वासुदेवश्च सैन्धवायैव जग्मतुः ॥ ००३ ॥

रथमार्गप्रमाणं तु कौन्तेयो निशितैः शरैः ।
चकार तत्र पन्थानं ययौ येन जनार्दनः ॥ ००४ ॥

यत्र यत्र रथो याति पाण्डवस्य महात्मनः ।
तत्र तत्रैव दीर्यन्ते सेनास्तव विशां पते ॥ ००५ ॥

रथशिक्षां तु दाशार्हो दर्शयामास वीर्यवान् ।
उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ००६ ॥

ते तु नामाङ्किताः पीताः कालज्वलनसंनिभाः ।
स्नायुनद्धाः सुपर्वाणः पृथवो दीर्घगामिनः ॥ ००७ ॥

वैणवायस्मयशराः स्वायता विविधाननाः ।
रुधिरं पतगैः सार्धं प्राणिनां पपुराहवे ॥ ००८ ॥

रथस्थितः क्रोशमात्रे यानस्यत्यर्जुनः शरान् ।
रथे क्रोशमतिक्रान्ते तस्य ते घ्नन्ति शात्रवान् ॥ ००९ ॥

तार्क्ष्यमारुतरंहोभिर्वाजिभिः साधुवाहिभिः ।
तथागच्छद्धृषीकेशः कृत्स्नं विस्मापयञ्जगत् ॥ ०१० ॥

न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विशां पते ।
नेन्द्रस्य न च रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च ॥ ०११ ॥

नान्यस्य समरे राजन्गतपूर्वस्तथा रथः ।
यथा ययावर्जुनस्य मनोभिप्रायशीघ्रगः ॥ ०१२ ॥

प्रविश्य तु रणे राजन्केशवः परवीरहा ।
सेनामध्ये हयांस्तूर्णं चोदयामास भारत ॥ ०१३ ॥

ततस्तस्य रथौघस्य मध्यं प्राप्य हयोत्तमाः ।
कृच्छ्रेण रथमूहुस्तं क्षुत्पिपासाश्रमान्विताः ॥ ०१४ ॥

क्षताश्च बहुभिः शस्त्रैर्युद्धशौण्डैरनेकशः ।
मण्डलानि विचित्राणि विचेरुस्ते मुहुर्मुहुः ॥ ०१५ ॥

हतानां वाजिनागानां रथानां च नरैः सह ।
उपरिष्टादतिक्रान्ताः शैलाभानां सहस्रशः ॥ ०१६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वीरावावन्त्यौ भ्रातरौ नृप ।
सहसेनौ समार्छेतां पाण्डवं क्लान्तवाहनम् ॥ ०१७ ॥

तावर्जुनं चतुःषष्ट्या सप्तत्या च जनार्दनम् ।
शराणां च शतेनाश्वानविध्येतां मुदान्वितौ ॥ ०१८ ॥

तावर्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः ।
आजघान रणे क्रुद्धो मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ॥ ०१९ ॥

ततस्तौ तु शरौघेण बीभत्सुं सहकेशवम् ।
आच्छादयेतां संरब्धौ सिंहनादं च नेदतुः ॥ ०२० ॥

तयोस्तु धनुषी चित्रे भल्लाभ्यां श्वेतवाहनः ।
चिच्छेद समरे तूर्णं ध्वजौ च कनकोज्ज्वलौ ॥ ०२१ ॥

अथान्ये धनुषी राजन्प्रगृह्य समरे तदा ।
पाण्डवं भृशसङ्क्रुद्धावर्दयामासतुः शरैः ॥ ०२२ ॥

तयोस्तु भृशसङ्क्रुद्धः शराभ्यां पाण्डुनन्दनः ।
चिच्छेद धनुषी तूर्णं भूय एव धनञ्जयः ॥ ०२३ ॥

तथान्यैर्विशिखैस्तूर्णं हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ।
जघानाश्वान्सपदातांस्तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ०२४ ॥

ज्येष्ठस्य च शिरः कायात्क्षुरप्रेण न्यकृन्तत ।
स पपात हतः पृथ्व्यां वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ०२५ ॥

विन्दं तु निहतं दृष्ट्वा अनुविन्दः प्रतापवान् ।
हताश्वं रथमुत्सृज्य गदां गृह्य महाबलः ॥ ०२६ ॥

अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ।
गदया गदिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथः ॥ ०२७ ॥

अनुविन्दस्तु गदया ललाटे मधुसूदनम् ।
स्पृष्ट्वा नाकम्पयत्क्रुद्धो मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ०२८ ॥

तस्यार्जुनः शरैः षड्भिर्ग्रीवां पादौ भुजौ शिरः ।
निचकर्त स संछिन्नः पपाताद्रिचयो यथा ॥ ०२९ ॥

ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तयो राजन्पदानुगाः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्क्रुद्धाः किरन्तः शतशः शरान् ॥ ०३० ॥

तानर्जुनः शरैस्तूर्णं निहत्य भरतर्षभ ।
व्यरोचत यथा वह्निर्दावं दग्ध्वा हिमात्यये ॥ ०३१ ॥

तयोः सेनामतिक्रम्य कृच्छ्रान्निर्याद्धनञ्जयः ।

विबभौ जलदान्भित्त्वा दिवाकर इवोदितः ॥ ०३२ ॥

तं दृष्ट्वा कुरवस्त्रस्ताः प्रहृष्टाश्चाभवन्पुनः ।
अभ्यवर्षंस्तदा पार्थं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ०३३ ॥

श्रान्तं चैनं समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च सैन्धवम् ।
सिंहनादेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ०३४ ॥

तांस्तु दृष्ट्वा सुसंरब्धानुत्स्मयन्पुरुषर्षभः ।
शनकैरिव दाशार्हमर्जुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

शरार्दिताश्च ग्लानाश्च हया दूरे च सैन्धवः ।
किमिहानन्तरं कार्यं ज्यायिष्ठं तव रोचते ॥ ०३६ ॥

ब्रूहि कृष्ण यथातत्त्वं त्वं हि प्राज्ञतमः सदा ।
भवन्नेत्रा रणे शत्रून्विजेष्यन्तीह पाण्डवाः ॥ ०३७ ॥

मम त्वनन्तरं कृत्यं यद्वै तत्संनिबोध मे ।
हयान्विमुच्य हि सुखं विशल्यान्कुरु माधव ॥ ०३८ ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः प्रत्युवाच तम् ।
ममाप्येतन्मतं पार्थ यदिदं ते प्रभाषितम् ॥ ०३९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अहमावारयिष्यामि सर्वसैन्यानि केशव ।
त्वमप्यत्र यथान्यायं कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ०४० ॥

सञ्जय उवाच ॥

सोऽवतीर्य रथोपस्थादसंभ्रान्तो धनञ्जयः ।

गाण्डीवं धनुरादाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ०४१ ॥

तमभ्यधावन्क्रोशन्तः क्षत्रिया जयकाङ्क्षिणः ।
इदं छिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीस्थं धनञ्जयम् ॥ ०४२ ॥

तमेकं रथवंशेन महता पर्यवारयन् ।
विकर्षन्तश्च चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ॥ ०४३ ॥

अस्त्राणि च विचित्राणि क्रुद्धास्तत्र व्यदर्शयन् ।
छादयन्तः शरैः पार्थं मेघा इव दिवाकरम् ॥ ०४४ ॥

अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ।
रथसिंहं रथोदाराः सिंहं मत्ता इव द्विपाः ॥ ०४५ ॥

तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्बलमदृश्यत ।
यत्क्रुद्धो बहुलाः सेनाः सर्वतः समवारयत् ॥ ०४६ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विषतां सर्वतो विभुः ।
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं सर्वानेव समावृणोत् ॥ ०४७ ॥

तत्रान्तरिक्षे बाणानां प्रगाढानां विशां पते ।
संघर्षेण महार्चिष्मान्पावकः समजायत ॥ ०४८ ॥

तत्र तत्र महेष्वासैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः ।
हयैर्नागैश्च संभिन्नैर्नदद्भिश्चारिकर्शनैः ॥ ०४९ ॥

संरब्धैश्चारिभिर्वीरैः प्रार्थयद्भिर्जयं मृधे ।
एकस्थैर्बहुभिः क्रुद्धैरूष्मेव समजायत ॥ ०५० ॥

शरोर्मिणं ध्वजावर्तं नागनक्रं दुरत्ययम् ।
पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ॥ ०५१ ॥

असंख्येयमपारं च रजोऽऽभीलमतीव च ।
उष्णीषकमठच्छन्नं पताकाफेनमालिनम् ॥ ०५२ ॥

रथसागरमक्षोभ्यं मातङ्गाङ्गशिलाचितम् ।
वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिभिः समवारयत् ॥ ०५३ ॥

ततो जनार्दनः संख्ये प्रियं पुरुषसत्तमम् ।
असंभ्रान्तो महाबाहुरर्जुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०५४ ॥

उदपानमिहाश्वानां नालमस्ति रणेऽर्जुन ।
परीप्सन्ते जलं चेमे पेयं न त्ववगाहनम् ॥ ०५५ ॥

इदमस्तीत्यसंभ्रान्तो ब्रुवन्नस्त्रेण मेदिनीम् ।
अभिहत्यार्जुनश्चक्रे वाजिपानं सरः शुभम् ॥ ०५६ ॥

शरवंशं शरस्थूणं शराच्छादनमद्भुतम् ।
शरवेश्माकरोत्पार्थस्त्वष्टेवाद्भुतकर्मकृत् ॥ ०५७ ॥

ततः प्रहस्य गोविन्दः साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ।
शरवेश्मनि पार्थेन कृते तस्मिन्महारणे ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०७५

सञ्जय उवाच ॥

सलिले जनिते तस्मिन्कौन्तेयेन महात्मना ।

निवारिते द्विषत्सैन्ये कृते च शरवेश्मनि ॥ ००१ ॥

वासुदेवो रथात्तूर्णमवतीर्य महाद्युतिः ।
मोचयामास तुरगान्वितुन्नान्कङ्कपत्रिभिः ॥ ००२ ॥

अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा सिंहनादो महानभूत् ।
सिद्धचारणसंघानां सैनिकानां च सर्वशः ॥ ००३ ॥

पदातिनं तु कौन्तेयं युध्यमानं नरर्षभाः ।
नाशक्नुवन्वारयितुं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००४ ॥

आपतत्सु रथौघेषु प्रभूतगजवाजिषु ।
नासंभ्रमत्तदा पार्थस्तदस्य पुरुषानति ॥ ००५ ॥

व्यसृजन्त शरौघांस्ते पाण्डवं प्रति पार्थिवाः ।
न चाव्यथत धर्मात्मा वासविः परवीरहा ॥ ००६ ॥

स तानि शरजालानि गदाः प्रासांश्च वीर्यवान् ।
आगतानग्रसत्पार्थः सरितः सागरो यथा ॥ ००७ ॥

अस्त्रवेगेन महता पार्थो बाहुबलेन च ।
सर्वेषां पार्थिवेन्द्राणामग्रसत्ताञ्शरोत्तमान् ॥ ००८ ॥

तत्तु पार्थस्य विक्रान्तं वासुदेवस्य चोभयोः ।
अपूजयन्महाराज कौरवाः परमाद्भुतम् ॥ ००९ ॥

किमद्भुततरं लोके भविताप्यथ वाप्यभूत् ।
यदश्वान्पार्थगोविन्दौ मोचयामासतू रणे ॥ ०१० ॥

भयं विपुलमस्मासु तावधत्तां नरोत्तमौ ।
तेजो विदधतुश्चोग्रं विस्रब्धौ रणमूर्धनि ॥ ०११ ॥

अथोत्स्मयन्हृषीकेशः स्त्रीमध्य इव भारत ।
अर्जुनेन कृते संख्ये शरगर्भगृहे तदा ॥ ०१२ ॥

उपावर्तयदव्यग्रस्तानश्वान्पुष्करेक्षणः ।
मिषतां सर्वसैन्यानां त्वदीयानां विशां पते ॥ ०१३ ॥

तेषां श्रमं च ग्लानिं च वेपथुं वमथुं व्रणान् ।
सर्वं व्यपानुदत्कृष्णः कुशलो ह्यश्वकर्मणि ॥ ०१४ ॥

शल्यानुद्धृत्य पाणिभ्यां परिमृज्य च तान्हयान् ।
उपावृत्य यथान्यायं पाययामास वारि सः ॥ ०१५ ॥

स ता.ण्ल्लब्धोदकान्स्नाताञ्जग्धान्नान्विगतक्लमान् ।
योजयामास संहृष्टः पुनरेव रथोत्तमे ॥ ०१६ ॥

स तं रथवरं शौरिः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
समास्थाय महातेजाः सार्जुनः प्रययौ द्रुतम् ॥ ०१७ ॥

रथं रथवरस्याजौ युक्तं लब्धोदकैर्हयैः ।
दृष्ट्वा कुरुबलश्रेष्ठाः पुनर्विमनसोऽभवन् ॥ ०१८ ॥

विनिःश्वसन्तस्ते राजन्भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ।
धिगहो धिग्गतः पार्थः कृष्णश्चेत्यब्रुवन्पृथक् ॥ ०१९ ॥

सर्वक्षत्रस्य मिषतो रथेनैकेन दंशितौ ।
बालक्रीडनकेनेव कदर्थीकृत्य नो बलम् ॥ ०२० ॥

क्रोशतां यतमानानामसंसक्तौ परंतपौ ।
दर्शयित्वात्मनो वीर्यं प्रयातौ सर्वराजसु ॥ ०२१ ॥

तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा तदान्ये सैनिकाब्रुवन् ।
त्वरध्वं कुरवः सर्वे वधे कृष्णकिरीटिनोः ॥ ०२२ ॥

रथं युक्त्वा हि दाशार्हो मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
जयद्रथाय यात्येष कदर्थीकृत्य नो रणे ॥ ०२३ ॥

तत्र केचिन्मिथो राजन्समभाषन्त भूमिपाः ।
अदृष्टपूर्वं सङ्ग्रामे तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ ०२४ ॥

सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽत्ययं गतः ।
दुर्योधनापराधेन क्षत्रं कृत्स्ना च मेदिनी ॥ ०२५ ॥

विलयं समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते ।
इत्येवं क्षत्रियास्तत्र ब्रुवन्त्यन्ये च भारत ॥ ०२६ ॥

सिन्धुराजस्य यत्कृत्यं गतस्य यमसादनम् ।
तत्करोतु वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ॥ ०२७ ॥

ततः शीघ्रतरं प्रायात्पाण्डवः सैन्धवं प्रति ।
निवर्तमाने तिग्मांशौ हृष्टैः पीतोदकैर्हयैः ॥ ०२८ ॥

तं प्रयान्तं महाबाहुं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं योधाः क्रुद्धमिवान्तकम् ॥ ०२९ ॥

विद्राव्य तु ततः सैन्यं पाण्डवः शत्रुतापनः ।
यथा मृगगणान्सिंहः सैन्धवार्थे व्यलोडयत् ॥ ०३० ॥

गाहमानस्त्वनीकानि तूर्णमश्वानचोदयत् ।
बलाकवर्णान्दाशार्हः पाञ्चजन्यं व्यनादयत् ॥ ०३१ ॥

कौन्तेयेनाग्रतः सृष्टा न्यपतन्पृष्ठतः शराः ।

तूर्णात्तूर्णतरं ह्यश्वास्तेऽवहन्वातरंहसः ॥ ०३२ ॥

वातोद्धूतपताकान्तं रथं जलदनिस्वनम् ।
घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषण्णा रथिनोऽभवन् ॥ ०३३ ॥

दिवाकरेऽथ रजसा सर्वतः संवृते भृशम् ।
शरार्ताश्च रणे योधा न कृष्णौ शेकुरीक्षितुम् ॥ ०३४ ॥

ततो नृपतयः क्रुद्धाः परिवव्रुर्धनञ्जयम् ।
क्षत्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथवधैषिणम् ॥ ०३५ ॥

अपनीयत्सु शल्येषु धिष्ठितं पुरुषर्षभम् ।
दुर्योधनस्त्वगात्पार्थं त्वरमाणो महाहवे ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०७६

सञ्जय उवाच ॥

स्रंसन्त इव मज्ज्ञानस्तावकानां भयान्नृप ।
तौ दृष्ट्वा समतिक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ००१ ॥

सर्वे तु प्रतिसंरब्धा ह्रीमन्तः सत्त्वचोदिताः ।
स्थिरीबूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनञ्जयम् ॥ ००२ ॥

ये गताः पाण्डवं युद्धे क्रोधामर्षसमन्विताः ।
तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव ॥ ००३ ॥

असन्तस्तु न्यवर्तन्त वेदेभ्य इव नास्तिकाः ।
नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यन्त किल्बिषम् ॥ ००४ ॥

तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ पुरुषर्षभौ ।
ददृशाते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥ ००५ ॥

मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतज्वरौ ।
तथा कृष्णावदृश्येतां सेनाजालं विदार्य तत् ॥ ००६ ॥

विमुक्तौ शस्त्रसंबाधाद्द्रोणानीकात्सुदुर्भिदात् ।
अदृश्येतां महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ ००७ ॥

अस्त्रसंबाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रसङ्कटात् ।
अदृश्येतां महात्मानौ शत्रुसंबाधकारिणौ ॥ ००८ ॥

विमुक्तौ ज्वलनस्पर्शान्मकरास्याज्झषाविव ।
व्यक्षोभयेतां सेनां तौ समुद्रं मकराविव ॥ ००९ ॥

तावकास्तव पुत्राश्च द्रोणानीकस्थयोस्तयोः ।
नैतौ तरिष्यतो द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिम् ॥ ०१० ॥

तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती ।
नाशशंसुर्महाराज सिन्धुराजस्य जीवितम् ॥ ०११ ॥

आशा बलवती राजन्पुत्राणामभवत्तव ।
द्रोणहार्दिक्ययोः कृष्णौ न मोक्ष्येते इति प्रभो ॥ ०१२ ॥

तामाशां विफलां कृत्वा निस्तीर्णौ तौ परंतपौ ।
द्रोणानीकं महाराज भोजानीकं च दुस्तरम् ॥ ०१३ ॥

अथ दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ ज्वलिताविव पावकौ ।

निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं नाशशंसिरे ॥ ०१४ ॥

मिथश्च समभाषेतामभीतौ भयवर्धनौ ।
जयद्रथवधे वाचस्तास्ताः कृष्णधनञ्जयौ ॥ ०१५ ॥

असौ मध्ये कृतः षड्भिर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
चक्षुर्विषयसंप्राप्तो न नौ मोक्ष्यति सैन्धवः ॥ ०१६ ॥

यद्यस्य समरे गोप्ता शक्रो देवगणैः सह ।
तथाप्येनं हनिष्याव इति कृष्णावभाषताम् ॥ ०१७ ॥

इति कृष्णौ महाबाहू मिथः कथयतां तदा ।
सिन्धुराजमवेक्षन्तौ तत्पुत्रास्तव शुश्रुवुः ॥ ०१८ ॥

अतीत्य मरुधन्वेव प्रयान्तौ तृषितौ गजौ ।
पीत्वा वारि समाश्वस्तौ तथैवास्तामरिंदमौ ॥ ०१९ ॥

व्याघ्रसिंहगजाकीर्णानतिक्रम्येव पर्वतान् ।
अदृश्येतां महाबाहू यथा मृत्युजरातिगौ ॥ ०२० ॥

तथा हि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे ।
तावका दृश्य मुक्तौ तौ विक्रोशन्ति स्म सर्वतः ॥ ०२१ ॥

द्रोणादाशीविषाकाराज्ज्वलितादिव पावकात् ।
अन्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भास्वन्ताविव भास्करौ ॥ ०२२ ॥

तौ मुक्तौ सागरप्रख्याद्द्रोणानीकादरिंदमौ ।
अदृश्येतां मुदा युक्तौ समुत्तीर्यार्णवं यथा ॥ ०२३ ॥

शस्त्रौघान्महतो मुक्तौ द्रोणहार्दिक्यरक्षितान् ।
रोचमानावदृश्येतामिन्द्राग्न्योः सदृशौ रणे ॥ ०२४ ॥

उद्भिन्नरुधिरौ कृष्णौ भारद्वाजस्य सायकैः ।
शितैश्चितौ व्यरोचेतां कर्णिकारैरिवाचलौ ॥ ०२५ ॥

द्रोणग्राहह्रदान्मुक्तौ शक्त्याशीविषसङ्कटात् ।
अयःशरोग्रमकरात्क्षत्रियप्रवराम्भसः ॥ ०२६ ॥

ज्याघोषतलनिर्ह्रादाद्गदानिस्त्रिंशविद्युतः ।
द्रोणास्त्रमेघान्निर्मुक्तौ सूर्येन्दू तिमिरादिव ॥ ०२७ ॥

बाहुभ्यामिव संतीर्णौ सिन्धुषष्ठाः समुद्रगाः ।
तपान्ते सरितः पूर्णा महाग्राहसमाकुलाः ॥ ०२८ ॥

इति कृष्णौ महेष्वासौ यशसा लोकविश्रुतौ ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्रबलविस्मयात् ॥ ०२९ ॥

जयद्रथं समीपस्थमवेक्षन्तौ जिघांसया ।
रुरुं निपाने लिप्सन्तौ व्याघ्रवत्तावतिष्ठताम् ॥ ०३० ॥

यथा हि मुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे ।
तव योधा महाराज हतमेव जयद्रथम् ॥ ०३१ ॥

लोहिताक्षौ महाबाहू संयत्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
सिन्धुराजमभिप्रेक्ष्य हृष्टौ व्यनदतां मुहुः ॥ ०३२ ॥

शौरेरभीशुहस्तस्य पार्थस्य च धनुष्मतः ।
तयोरासीत्प्रतिभ्राजः सूर्यपावकयोरिव ॥ ०३३ ॥

हर्ष एव तयोरासीद्द्रोणानीकप्रमुक्तयोः ।
समीपे सैन्धवं दृष्ट्वा श्येनयोरामिषं यथा ॥ ०३४ ॥

तौ तु सैन्धवमालोक्य वर्तमानमिवान्तिके ।
सहसा पेततुः क्रुद्धौ क्षिप्रं श्येनाविवामिषे ॥ ०३५ ॥

तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ हृषीकेशधनञ्जयौ ।
सिन्धुराजस्य रक्षार्थं पराक्रान्तः सुतस्तव ॥ ०३६ ॥

द्रोणेनाबद्धकवचो राजा दुर्योधनस्तदा ।
ययावेकरथेनाजौ हयसंस्कारवित्प्रभो ॥ ०३७ ॥

कृष्णपार्थौ महेष्वासौ व्यतिक्रम्याथ ते सुतः ।
अग्रतः पुण्डरीकाक्षं प्रतीयाय नराधिप ॥ ०३८ ॥

ततः सर्वेषु सैन्येषु वादित्राणि प्रहृष्टवत् ।
प्रावाद्यन्समतिक्रान्ते तव पुत्रे धनञ्जयम् ॥ ०३९ ॥

सिंहनादरवाश्चासञ्शङ्खदुन्दुभिमिश्रिताः ।
दृष्ट्वा दुर्योधनं तत्र कृष्णयोः प्रमुखे स्थितम् ॥ ०४० ॥

ये च ते सिन्धुराजस्य गोप्तारः पावकोपमाः ।
ते प्रहृष्यन्त समरे दृष्ट्वा पुत्रं तवाभिभो ॥ ०४१ ॥

दृष्ट्वा दुर्योधनं कृष्णस्त्वतिक्रान्तं सहानुगम् ।
अब्रवीदर्जुनं राजन्प्राप्तकालमिदं वचः ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०७७

वासुदेव उवाच ॥

सुयोधनमतिक्रान्तमेनं पश्य धनञ्जय ।
आपद्गतमिमं मन्ये नास्त्यस्य सदृशो रथः ॥ ००१ ॥

दूरपाती महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
दृढास्त्रश्चित्रयोधी च धार्तराष्ट्रो महाबलः ॥ ००२ ॥

अत्यन्तसुखसंवृद्धो मानितश्च महारथैः ।
कृती च सततं पार्थ नित्यं द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ ००३ ॥

तेन युद्धमहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ ।
अत्र वो द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ॥ ००४ ॥

अत्र क्रोधविषं पार्थ विमुञ्च चिरसंभृतम् ।
एष मूलमनर्थानां पाण्डवानां महारथः ॥ ००५ ॥

सोऽयं प्राप्तस्तवाक्षेपं पश्य साफल्यमात्मनः ।
कथं हि राजा राज्यार्थी त्वया गच्छेत संयुगम् ॥ ००६ ॥

दिष्ट्या त्विदानीं संप्राप्त एष ते बाणगोचरम् ।
स यथा जीवितं जह्यात्तथा कुरु धनञ्जय ॥ ००७ ॥

ऐश्वर्यमदसंमूढो नैष दुःखमुपेयिवान् ।
न च ते संयुगे वीर्यं जानाति पुरुषर्षभ ॥ ००८ ॥

त्वां हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमानुषाः ।
नोत्सहन्ते रणे जेतुं किमुतैकः सुयोधनः ॥ ००९ ॥

स दिष्ट्या समनुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकम् ।
जह्येनं वै महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ०१० ॥

एष ह्यनर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ ।

निकृत्या धर्मराजं च द्यूते वञ्चितवानयम् ॥ ०११ ॥

बहूनि सुनृशंसानि कृतान्येतेन मानद ।
युष्मासु पापमतिना अपापेष्वेव नित्यदा ॥ ०१२ ॥

तमनार्यं सदा क्षुद्रं पुरुषं कामचारिणम् ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि पार्थाविचारयन् ॥ ०१३ ॥

निकृत्या राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
परिक्लेशं च कृष्णाया हृदि कृत्वा पराक्रम ॥ ०१४ ॥

दिष्ट्यैष तव बाणानां गोचरे परिवर्तते ।
प्रतिघाताय कार्यस्य दिष्ट्या च यततेऽग्रतः ॥ ०१५ ॥

दिष्ट्या जानाति सङ्ग्रामे योद्धव्यं हि त्वया सह ।
दिष्ट्या च सफलाः पार्थ सर्वे कामा हि कामिताः ॥ ०१६ ॥

तस्माज्जहि रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुलाधमम् ।
यथेन्द्रेण हतः पूर्वं जम्भो देवासुरे मृधे ॥ ०१७ ॥

अस्मिन्हते त्वया सैन्यमनाथं भिद्यतामिदम् ।
वैरस्यास्यास्त्ववभृथो मूलं छिन्धि दुरात्मनाम् ॥ ०१८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तं तथेत्यब्रवीत्पार्थः कृत्यरूपमिदं मम ।
सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ॥ ०१९ ॥

येनैतद्दीर्घकालं नो भुक्तं राज्यमकण्टकम् ।
अप्यस्य युधि विक्रम्य छिन्द्यां मूर्धानमाहवे ॥ ०२० ॥

अपि तस्या अनर्हायाः परिक्लेशस्य माधव ।
कृष्णायाः शक्नुयां गन्तुं पदं केशप्रधर्षणे ॥ ०२१ ॥

इत्येवं वादिनौ हृष्टौ कृष्णौ श्वेतान्हयोत्तमान् ।
प्रेषयामासतुः संख्ये प्रेप्सन्तौ तं नराधिपम् ॥ ०२२ ॥

तयोः समीपं संप्राप्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
न चकार भयं प्राप्ते भये महति मारिष ॥ ०२३ ॥

तदस्य क्षत्रियास्तत्र सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
यदर्जुनहृषीकेशौ प्रत्युद्यातोऽविचारयन् ॥ ०२४ ॥

ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशां पते ।
महान्नादो ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ॥ ०२५ ॥

तस्मिञ्जनसमुन्नादे प्रवृत्ते भैरवे सति ।
कदर्थीकृत्य ते पुत्रः प्रत्यमित्रमवारयत् ॥ ०२६ ॥

आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धन्विना ।
संरम्भमगमद्भूयः स च तस्मिन्परंतपः ॥ ०२७ ॥

तौ दृष्ट्वा प्रतिसंरब्धौ दुर्योधनधनञ्जयौ ।
अभ्यवैक्षन्त राजानो भीमरूपाः समन्ततः ॥ ०२८ ॥

दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवं च मारिष ।
प्रहसन्निव पुत्रस्ते योद्धुकामः समाह्वयत् ॥ ०२९ ॥

ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
व्याक्रोशेतां महानादं दध्मतुश्चाम्बुजोत्तमौ ॥ ०३० ॥

तौ हृष्टरूपौ संप्रेक्ष्य कौरवेयाश्च सर्वशः ।

निराशाः समपद्यन्त पुत्रस्य तव जीविते ॥ ०३१ ॥

शोकमीयुः परं चैव कुरवः सर्व एव ते ।
अमन्यन्त च पुत्रं ते वैश्वानरमुखे हुतम् ॥ ०३२ ॥

तथा तु दृष्ट्वा योधास्ते प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।
हतो राजा हतो राजेत्यूचुरेवं भयार्दिताः ॥ ०३३ ॥

जनस्य संनिनादं तु श्रुत्वा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
व्येतु वो भीरहं कृष्णौ प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥ ०३४ ॥

इत्युक्त्वा सैनिकान्सर्वाञ्जयापेक्षी नराधिपः ।
पार्थमाभाष्य संरम्भादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

पार्थ यच्छिक्षितं तेऽस्त्रं दिव्यं मानुषमेव च ।
तद्दर्शय मयि क्षिप्रं यदि जातोऽसि पाण्डुना ॥ ०३६ ॥

यद्बलं तव वीर्यं च केशवस्य तथैव च ।
तत्कुरुष्व मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषम् ॥ ०३७ ॥

अस्मत्परोक्षं कर्माणि प्रवदन्ति कृतानि ते ।
स्वामिसत्कारयुक्तानि यानि तानीह दर्शय ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०७८

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वार्जुनं राजा त्रिभिर्मर्मातिगैः शरैः ।
प्रत्यविध्यन्महावेगैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ००१ ॥

वासुदेवं च दशभिः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
प्रतोदं चास्य भल्लेन छित्त्वा भूमावपातयत् ॥ ००२ ॥

तं चतुर्दशभिः पार्थश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रस्तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्मणः ॥ ००३ ॥

तेषां वैफल्यमालोक्य पुनर्नव च पञ्च च ।
प्राहिणोन्निशितान्बाणांस्ते चाभ्रश्यन्त वर्मणः ॥ ००४ ॥

अष्टाविंशत्तु तान्बाणानस्तान्विप्रेक्ष्य निष्फलान् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नः कृष्णोऽर्जुनमिदं वचः ॥ ००५ ॥

अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिव सर्पणम् ।
त्वया संप्रेषिताः पार्थ नार्थं कुर्वन्ति पत्रिणः ॥ ००६ ॥

कच्चिद्गाण्डीवतः प्राणास्तथैव भरतर्षभ ।
मुष्टिश्च ते यथापूर्वं भुजयोश्च बलं तव ॥ ००७ ॥

न चेद्विधेरयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः ।
तव चैवास्य शत्रोश्च तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ००८ ॥

विस्मयो मे महान्पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान् ।
व्यर्थान्निपततः संख्ये दुर्योधनरथं प्रति ॥ ००९ ॥

वज्राशनिसमा घोराः परकायावभेदिनः ।
शराः कुर्वन्ति ते नार्थं पार्थ काद्य विडम्बना ॥ ०१० ॥

अर्जुन उवाच ॥

द्रोणेनैषा मतिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेशिता ।
अन्ते विहितमस्त्राणामेतत्कवचधारणम् ॥ ०११ ॥

अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण त्रैलोक्यमपि वर्मणि ।
एको द्रोणो हि वेदैतदहं तस्माच्च सत्तमात् ॥ ०१२ ॥

न शक्यमेतत्कवचं बाणैर्भेत्तुं कथञ्चन ।
अपि वज्रेण गोविन्द स्वयं मघवता युधि ॥ ०१३ ॥

जानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहयसे कथम् ।
यद्वृत्तं त्रिषु लोकेषु यच्च केशव वर्तते ॥ ०१४ ॥

तथा भविष्यद्यच्चैव तत्सर्वं विदितं तव ।
न त्वेवं वेद वै कश्चिद्यथा त्वं मधुसूदन ॥ ०१५ ॥

एष दुर्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमाम् ।
तिष्ठत्यभीतवत्संख्ये बिभ्रत्कवचधारणाम् ॥ ०१६ ॥

यत्त्वत्र विहितं कार्यं नैष तद्वेत्ति माधव ।
स्त्रीवदेष बिभर्त्येतां युक्तां कवचधारणाम् ॥ ०१७ ॥

पश्य बाह्वोश्च मे वीर्यं धनुषश्च जनार्दन ।
पराजयिष्ये कौरव्यं कवचेनापि रक्षितम् ॥ ०१८ ॥

इदमङ्गिरसे प्रादाद्देवेशो वर्म भास्वरम् ।
पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वर्म ससङ्ग्रहम् ॥ ०१९ ॥

दैवं यद्यस्य वर्मैतद्ब्रह्मणा वा स्वयं कृतम् ।
नैतद्गोप्स्यति दुर्बुद्धिमद्य बाणहतं मया ॥ ०२० ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वार्जुनो बाणानभिमन्त्र्य व्यकर्षयत् ।
विकृष्यमाणांस्तेनैवं धनुर्मध्यगताञ्शरान् ॥ ०२१ ॥

तानस्यास्त्रेण चिच्छेद द्रौणिः सर्वास्त्रघातिना ॥ ०२१ ॥

तान्निकृत्तानिषून्दृष्ट्वा दूरतो ब्रह्मवादिना ।
न्यवेदयत्केशवाय विस्मितः श्वेतवाहनः ॥ ०२२ ॥

नैतदस्त्रं मया शक्यं द्विः प्रयोक्तुं जनार्दन ।
अस्त्रं मामेव हन्याद्धि पश्य त्वद्य बलं मम ॥ ०२३ ॥

ततो दुर्योधनः कृष्णौ नवभिर्नतपर्वभिः ।
अविध्यत रणे राजञ्शरैराशीविषोपमैः ॥ ०२४ ॥

भूय एवाभ्यवर्षच्च समरे कृष्णपाण्डवौ ॥ ०२४ ॥

शरवर्षेण महता ततोऽहृष्यन्त तावकाः ।
चक्रुर्वादित्रनिनदान्सिंहनादरवांस्तथा ॥ ०२५ ॥

ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सृक्कणी परिसंलिहन् ।
नापश्यत ततोऽस्याङ्गं यन्न स्याद्वर्मरक्षितम् ॥ ०२६ ॥

ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सुमुक्तैरन्तकोपमैः ।
हयांश्चकार निर्देहानुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ०२७ ॥

धनुरस्याच्छिनच्चित्रं हस्तावापं च वीर्यवान् ।
रथं च शकलीकर्तुं सव्यसाची प्रचक्रमे ॥ ०२८ ॥

दुर्योधनं च बाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरथीकृतम् ।

अविध्यद्धस्ततलयोरुभयोरर्जुनस्तदा ॥ ०२९ ॥

तं कृच्छ्रामापदं प्राप्तं दृष्ट्वा परमधन्विनः ।
समापेतुः परीप्सन्तो धनञ्जयशरार्दितम् ॥ ०३० ॥

ते रथैर्बहुसाहस्रैः कल्पितैः कुञ्जरैर्हयैः ।
पदात्योघैश्च संरब्धैः परिवव्रुर्धनञ्जयम् ॥ ०३१ ॥

अथ नार्जुनगोविन्दौ रथो वापि व्यदृश्यत ।
अस्त्रवर्षेण महता जनौघैश्चापि संवृतौ ॥ ०३२ ॥

ततोऽर्जुनोऽस्त्रवीर्येण निजघ्ने तां वरूथिनीम् ।
तत्र व्यङ्गीकृताः पेतुः शतशोऽथ रथद्विपाः ॥ ०३३ ॥

ते हता हन्यमानाश्च न्यगृह्णंस्तं रथोत्तमम् ।
स रथस्तम्भितस्तस्थौ क्रोशमात्रं समन्ततः ॥ ०३४ ॥

ततोऽर्जुनं वृष्णिवीरस्त्वरितो वाक्यमब्रवीत् ।
धनुर्विस्फारयात्यर्थमहं ध्मास्यामि चाम्बुजम् ॥ ०३५ ॥

ततो विस्फार्य बलवद्गाण्डीवं जघ्निवान्रिपून् ।
महता शरवर्षेण तलशब्देन चार्जुनः ॥ ०३६ ॥

पाञ्चजन्यं च बलवद्दध्मौ तारेण केशवः ।
रजसा ध्वस्तपक्ष्मान्तः प्रस्विन्नवदनो भृशम् ॥ ०३७ ॥

तस्य शङ्खस्य नादेन धनुषो निस्वनेन च ।
निःसत्त्वाश्च ससत्त्वाश्च क्षितौ पेतुस्तदा जनाः ॥ ०३८ ॥

तैर्विमुक्तो रथो रेजे वाय्वीरित इवाम्बुदः ।
जयद्रथस्य गोप्तारस्ततः क्षुब्धाः सहानुगाः ॥ ०३९ ॥

ते दृष्ट्वा सहसा पार्थं गोप्तारः सैन्धवस्य तु ।
चक्रुर्नादान्बहुविधान्कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ०४० ॥

बाणशब्दरवांश्चोग्रान्विमिश्राञ्शङ्खनिस्वनैः ।
प्रादुश्चक्रुर्महात्मानः सिंहनादरवानपि ॥ ०४१ ॥

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां समुत्थितम् ।
प्रदध्मतुस्तदा शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ०४२ ॥

तेन शब्देन महता पूरितेयं वसुंधरा ।
सशैला सार्णवद्वीपा सपाताला विशां पते ॥ ०४३ ॥

स शब्दो भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
प्रतिसस्वान तत्रैव कुरुपाण्डवयोर्बले ॥ ०४४ ॥

तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा कृष्णधनञ्जयौ ।
संरम्भं परमं प्राप्तास्त्वरमाणा महारथाः ॥ ०४५ ॥

अथ कृष्णौ महाभागौ तावका दृश्य दंशितौ ।
अभ्यद्रवन्त सङ्क्रुद्धास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०७९

सञ्जय उवाच ॥

तावकास्तु समीक्ष्यैव वृष्ण्यन्धककुरूत्तमौ ।
प्रागत्वरञ्जिघांसन्तस्तथैव विजयः परान् ॥ ००१ ॥

सुवर्णचित्रैर्वैयाघ्रैः स्वनवद्भिर्महारथैः ।
दीपयन्तो दिशः सर्वा ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ००२ ॥

रुक्मपृष्ठैश्च दुष्प्रेक्ष्यैः कार्मुकैः पृथिवीपते ।
कूजद्भिरतुलान्नादान्रोषितैरुरगैरिव ॥ ००३ ॥

भूरिश्रवाः शलः कर्णो वृषसेनो जयद्रथः ।
कृपश्च मद्रराजश्च द्रौणिश्च रथिनां वरः ॥ ००४ ॥

ते पिबन्त इवाकाशमश्वैरष्टौ महारथाः ।
व्यराजयन्दश दिशो वैयाघ्रैर्हेमचन्द्रकैः ॥ ००५ ॥

ते दंशिताः सुसंरब्धा रथैर्मेघौघनिस्वनैः ।
समावृण्वन्दिशः सर्वाः पार्थं च विशिखैः शितैः ॥ ००६ ॥

कौलूतका हयाश्चित्रा वहन्तस्तान्महारथान् ।
व्यशोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दश ॥ ००७ ॥

आजानेयैर्महावेगैर्नानादेशसमुत्थितैः ।
पार्वतीयैर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च हयोत्तमैः ॥ ००८ ॥

कुरुयोधवरा राजंस्तव पुत्रं परीप्सवः ।
धनञ्जयरथं शीघ्रं सर्वतः समुपाद्रवन् ॥ ००९ ॥

ते प्रगृह्य महाशङ्खान्दध्मुः पुरुषसत्तमाः ।
पूरयन्तो दिवं राजन्पृथिवीं च ससागराम् ॥ ०१० ॥

तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ।
प्रवरौ सर्वभूतानां सर्वशङ्खवरौ भुवि ॥ ०११ ॥

देवदत्तं च कौन्तेयः पाञ्चजन्यं च केशवः ॥ ०११ ॥

शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयसमीरितः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्चैव समावृणोत् ॥ ०१२ ॥

तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरितः ।
सर्वशब्दानतिक्रम्य पूरयामास रोदसी ॥ ०१३ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे नादसङ्कुले ।
भीरूणां त्रासजनने शूराणां हर्षवर्धने ॥ ०१४ ॥

प्रवादितासु भेरीषु झर्झरेष्वानकेषु च ।
मृदङ्गेषु च राजेन्द्र वाद्यमानेष्वनेकशः ॥ ०१५ ॥

महारथसमाख्याता दुर्योधनहितैषिणः ।
अमृष्यमाणास्तं शब्दं क्रुद्धाः परमधन्विनः ॥ ०१६ ॥

नानादेश्या महीपालाः स्वसैन्यपरिरक्षिणः ॥ ०१६ ॥

अमर्षिता महाशङ्खान्दध्मुर्वीरा महारथाः ।
कृते प्रतिकरिष्यन्तः केशवस्यार्जुनस्य च ॥ ०१७ ॥

बभूव तव तत्सैन्यं शङ्खशब्दसमीरितम् ।
उद्विग्नरथनागाश्वमस्वस्थमिव चाभिभो ॥ ०१८ ॥

तत्प्रयुक्तमिवाकाशं शूरैः शङ्खनिनादितम् ।
बभूव भृशमुद्विग्नं निर्घातैरिव नादितम् ॥ ०१९ ॥

स शब्दः सुमहान्राजन्दिशः सर्वा व्यनादयत् ।
त्रासयामास तत्सैन्यं युगान्त इव संभृतः ॥ ०२० ॥

ततो दुर्योधनोऽष्टौ च राजानस्ते महारथाः ।
जयद्रथस्य रक्षार्थं पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ ०२१ ॥

ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् ।
अर्जुनं च त्रिभिर्भल्लैर्ध्वजमश्वांश्च पञ्चभिः ॥ ०२२ ॥

तमर्जुनः पृषत्कानां शतैः षड्भिरताडयत् ।
अत्यर्थमिव सङ्क्रुद्धः प्रतिविद्धे जनार्दने ॥ ०२३ ॥

कर्णं द्वादशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिस्तथा ।
शल्यस्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद वीर्यवान् ॥ ०२४ ॥

गृहीत्वा धनुरन्यत्तु शल्यो विव्याध पाण्डवम् ।
भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०२५ ॥

कर्णो द्वात्रिंशता चैव वृषसेनश्च पञ्चभिः ।
जयद्रथस्त्रिसप्तत्या कृपश्च दशभिः शरैः ॥ ०२६ ॥

मद्रराजश्च दशभिर्विव्यधुः फल्गुनं रणे ॥ ०२६ ॥

ततः शराणां षष्ट्या तु द्रौणिः पार्थमवाकिरत् ।
वासुदेवं च सप्तत्या पुनः पार्थं च पञ्चभिः ॥ ०२७ ॥

प्रहसंस्तु नरव्याघ्रः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
प्रत्यविध्यत्स तान्सर्वान्दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ०२८ ॥

कर्णं द्वादशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं त्रिभिः शरैः ।
शल्यस्य समरे चापं मुष्टिदेशे न्यकृन्तत ॥ ०२९ ॥

सौमदत्तिं त्रिभिर्विद्ध्वा शल्यं च दशभिः शरैः ।
शितैरग्निशिखाकारैर्द्रौणिं विव्याध चाष्टभिः ॥ ०३० ॥

गौतमं पञ्चविंशत्या शैन्धवं च शतेन ह ।
पुनर्द्रौणिं च सप्तत्या शराणां सोऽभ्यताडयत् ॥ ०३१ ॥

भूरिश्रवास्तु सङ्क्रुद्धः प्रतोदं चिच्छिदे हरेः ।
अर्जुनं च त्रिसप्तत्या बाणानामाजघान ह ॥ ०३२ ॥

ततः शरशतैस्तीक्ष्णैस्तानरीञ्श्वेतवाहनः ।
प्रत्यषेधद्द्रुतं क्रुद्धो महावातो घनानिव ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०८०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ध्वजान्बहुविधाकारान्भ्राजमानानतिश्रिया ।
पार्थानां मामकानां च तान्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ध्वजान्बहुविधाकाराञ्शृणु तेषां महात्मनाम् ।
रूपतो वर्णतश्चैव नामतश्च निबोध मे ॥ ००२ ॥

तेषां तु रथमुख्यानां रथेषु विविधा ध्वजाः ।
प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र ज्वलिता इव पावकाः ॥ ००३ ॥

काञ्चनाः काञ्चनापीडाः काञ्चनस्रगलङ्कृताः ।
काञ्चनानीव शृङ्गाणि काञ्चनस्य महागिरेः ॥ ००४ ॥

ते ध्वजाः संवृतास्तेषां पताकाभिः समन्ततः ।
नानावर्णविरागाभिर्विबभुः सर्वतो वृताः ॥ ००५ ॥

पताकाश्च ततस्तास्तु श्वसनेन समीरिताः ।
नृत्यमानाः व्यदृश्यन्त रङ्गमध्ये विलासिकाः ॥ ००६ ॥

इन्द्रायुधसवर्णाभाः पताका भरतर्षभ ।
दोधूयमाना रथिनां शोभयन्ति महारथान् ॥ ००७ ॥

सिंहलाङ्गूलमुग्रास्यं धजं वानरलक्षणम् ।
धनञ्जयस्य सङ्ग्रामे प्रत्यपश्याम भैरवम् ॥ ००८ ॥

स वानरवरो राजन्पताकाभिरलङ्कृतः ।
त्रासयामास तत्सैन्यं ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥ ००९ ॥

तथैव सिंहलाङ्गूलं द्रोणपुत्रस्य भारत ।
ध्वजाग्रं समपश्याम बालसूर्यसमप्रभम् ॥ ०१० ॥

काञ्चनं पवनोद्धूतं शक्रध्वजसमप्रभम् ।
नन्दनं कौरवेन्द्राणां द्रौणेर्लक्षणमुच्छ्रितम् ॥ ०११ ॥

हस्तिकक्ष्या पुनर्हैमी बभूवाधिरथेर्ध्वजे ।
आहवे खं महाराज ददृशे पूरयन्निव ॥ ०१२ ॥

पताकी काञ्चनस्रग्वी ध्वजः कर्णस्य संयुगे ।
नृत्यतीव रथोपस्थे श्वसनेन समीरितः ॥ ०१३ ॥

आचार्यस्य च पाण्डूनां ब्राह्मणस्य यशस्विनः ।
गोवृषो गौतमस्यासीत्कृपस्य सुपरिष्कृतः ॥ ०१४ ॥

स तेन भ्राजते राजन्गोवृषेण महारथः ।
त्रिपुरघ्नरथो यद्वद्गोवृषेण विराजते ॥ ०१५ ॥

मयूरो वृषसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ।
व्याहरिष्यन्निवातिष्ठत्सेनाग्रमपि शोभयन् ॥ ०१६ ॥

तेन तस्य रथो भाति मयूरेण महात्मनः ।
यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता ॥ ०१७ ॥

मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजाग्रेऽग्निशिखामिव ।
सौवर्णीं प्रतिपश्याम सीतामप्रतिमां शुभाम् ॥ ०१८ ॥

सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष ।
सर्वबीजविरूढेव यथा सीता श्रिया वृता ॥ ०१९ ॥

वराहः सिन्धुराजस्य राजतोऽभिविराजते ।
ध्वजाग्रेऽलोहितार्काभो हेमजालपरिष्कृतः ॥ ०२० ॥

शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथः ।
यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा स्म शोभते ॥ ०२१ ॥

सौमदत्तेः पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य धीमतः ।
ध्वजः सूर्य इवाभाति सोमश्चात्र प्रदृश्यते ॥ ०२२ ॥

स यूपः काञ्चनो राजन्सौमदत्तेर्विराजते ।
राजसूये मखश्रेष्ठे यथा यूपः समुच्छ्रितः ॥ ०२३ ॥

शलस्य तु महाराज राजतो द्विरदो महान् ।
केतुः काञ्चनचित्राङ्गैर्मयूरैरुपशोभितः ॥ ०२४ ॥

स केतुः शोभयामास सैन्यं ते भरतर्षभ ।
यथा श्वेतो महानागो देवराजचमूं तथा ॥ ०२५ ॥

नागो मणिमयो राज्ञो ध्वजः कनकसंवृतः ।
किङ्किणीशतसंह्रादो भ्राजंश्चित्रे रथोत्तमे ॥ ०२६ ॥

व्यभ्राजत भृशं राजन्पुत्रस्तव विशां पते ।
ध्वजेन महता संख्ये कुरूणामृषभस्तदा ॥ ०२७ ॥

नवैते तव वाहिन्यामुच्छ्रिताः परमध्वजाः ।
व्यदीपयंस्ते पृतनां युगान्तादित्यसंनिभाः ॥ ०२८ ॥

दशमस्त्वर्जुनस्यासीदेक एव महाकपिः ।
अदीप्यतार्जुनो येन हिमवानिव वह्निना ॥ ०२९ ॥

ततश्चित्राणि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथाः ।
कार्मुकाण्याददुस्तूर्णमर्जुनार्थे परंतपाः ॥ ०३० ॥

तथैव धनुरायच्छत्पार्थः शत्रुविनाशनः ।
गाण्डीवं दिव्यकर्मा तद्राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०३१ ॥

तवापराधाद्धि नरा निहता बहुधा युधि ।
नानादिग्भ्यः समाहूताः सहयाः सरथद्विपाः ॥ ०३२ ॥

तेषामासीद्व्यतिक्षेपो गर्जतामितरेतरम् ।
दुर्योधनमुखानां च पाण्डूनामृषभस्य च ॥ ०३३ ॥

तत्राद्भुतं परं चक्रे कौन्तेयः कृष्णसारथिः ।
यदेको बहुभिः सार्धं समागच्छदभीतवत् ॥ ०३४ ॥

अशोभत महाबाहुर्गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।

जिगीषुस्तान्नरव्याघ्राञ्जिघांसुश्च जयद्रथम् ॥ ०३५ ॥

तत्रार्जुनो महाराज शरैर्मुक्तैः सहस्रशः ।
अदृश्यानकरोद्योधांस्तावकाञ्शत्रुतापनः ॥ ०३६ ॥

ततस्तेऽपि नरव्याघ्राः पार्थं सर्वे महारथाः ।
अदृश्यं समरे चक्रुः सायकौघैः समन्ततः ॥ ०३७ ॥

संवृते नरसिंहैस्तैः कुरूणामृषभेऽर्जुने ।
महानासीत्समुद्भूतस्तस्य सैन्यस्य निस्वनः ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०८१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अर्जुने सैन्धवं प्राप्ते भारद्वाजेन संवृताः ।
पाञ्चालाः कुरुभिः सार्धं किमकुर्वत सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
पाञ्चालानां कुरूणां च द्रोणे द्यूतमवर्तत ॥ ००२ ॥

पाञ्चाला हि जिघांसन्तो द्रोणं संहृष्टचेतसः ।
अभ्यवर्षन्त गर्जन्तः शरवर्षाणि मारिष ॥ ००३ ॥

ततः सुतुमुलस्तेषां सङ्ग्रामोऽवर्तताद्भुतः ।
पाञ्चालानां कुरूणां च घोरो देवासुरोपमः ॥ ००४ ॥

सर्वे द्रोणरथं प्राप्य पाञ्चालाः पण्डवैः सह ।
तदनीकं बिभित्सन्तो महास्त्राणि व्यदर्शयन् ॥ ००५ ॥

द्रोणस्य रथपर्यन्तं रथिनो रथमास्थिताः ।
कम्पयन्तोऽभ्यवर्तन्त वेगमास्थाय मध्यमम् ॥ ००६ ॥

तमभ्यगाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः ।
प्रवपन्निशितान्बाणान्महेन्द्राशनिसंनिभान् ॥ ००७ ॥

तं तु प्रत्युदियाच्छीघ्रं क्षेमधूर्तिर्महायशाः ।
विमुञ्चन्निशितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००८ ॥

धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः ।
त्वरितोऽभ्यद्रवद्द्रोणं महेन्द्र इव शम्बरम् ॥ ००९ ॥

तमापतन्तं सहसा व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
वीरधन्वा महेष्वासस्त्वरमाणः समभ्ययात् ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिरं महाराज जिगीषुं समवस्थितम् ।
सहानीकं ततो द्रोणो न्यवारयत वीर्यवान् ॥ ०११ ॥

नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी ।
अभ्यगच्छत्समायान्तं विकर्णस्ते सुतः प्रभो ॥ ०१२ ॥

सहदेवं तथायान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्शनः ।
शरैरनेकसाहस्रैः समवाकिरदाशुगैः ॥ ०१३ ॥

सात्यकिं तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदत्तस्त्ववारयत् ।
शरैः सुनिशितैस्तीक्ष्णैः कम्पयन्वै मुहुर्मुहुः ॥ ०१४ ॥

द्रौपदेयान्नरव्याघ्रान्मुञ्चतः सायकोत्तमान् ।
संरब्धान्रथिनां श्रेष्ठान्सौमदत्तिरवारयत् ॥ ०१५ ॥

भीमसेनं तथा क्रुद्धं भीमरूपो भयानकम् ।
प्रत्यवारयदायान्तमार्ष्यश्शृङ्गिर्महारथः ॥ ०१६ ॥

तयोः समभवद्युद्धं नरराक्षसयोर्मृधे ।
यादृगेव पुरा वृत्तं रामरावणयोर्नृप ॥ ०१७ ॥

ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवत्या नतपर्वणाम् ।
आजघ्ने भरतश्रेष्ठ सर्वमर्मसु भारत ॥ ०१८ ॥

तं द्रोणः पञ्चविंशत्या निजघान स्तनान्तरे ।
रोषितो भरतश्रेष्ठ कौन्तेयेन यशस्विना ॥ ०१९ ॥

भूय एव तु विंशत्या सायकानां समाचिनोत् ।
साश्वसूतध्वजं द्रोणः पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०२० ॥

ताञ्शरान्द्रोणमुक्तांस्तु शरवर्षेण पाण्डवः ।
अवारयत धर्मात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ०२१ ॥

ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्मराजस्य संयुगे ।
चिच्छेद सहसा धन्वी धनुस्तस्य महात्मनः ॥ ०२२ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैः पुरयामास सर्वतः ॥ ०२३ ॥

अदृश्यं दृश्य राजानं भारद्वाजस्य सायकैः ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त हतमेव युधिष्ठिरम् ॥ ०२४ ॥

केचिच्चैनममन्यन्त तथा वै विमुखीकृतम् ।

हृतो राजेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन यशस्विना ॥ ०२५ ॥

स कृच्छ्रं परमं प्राप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्यक्त्वा तत्कार्मुकं छिन्नं भारद्वाजेन संयुगे ॥ ०२६ ॥

आददेऽन्यद्धनुर्दिव्यं भारघ्नं वेगवत्तरम् ॥ ०२६ ॥

ततस्तान्सायकान्सर्वान्द्रोणमुक्तान्सहस्रशः ।
चिच्छेद समरे वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२७ ॥

छित्त्वा च ताञ्शरान्राजा क्रोधसंरक्तलोचनः ।
शक्तिं जग्राह समरे गिरीणामपि दारणीम् ॥ ०२८ ॥

स्वर्णदण्डां महाघोरामष्टघण्टां भयावहाम् ॥ ०२८ ॥

समुत्क्षिप्य च तां हृष्टो ननाद बलवद्बली ।
नादेन सर्वभूतानि त्रासयन्निव भारत ॥ ०२९ ॥

शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे ।
स्वस्ति द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्यथाब्रुवन् ॥ ०३० ॥

सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा ।
प्रज्वालयन्ती गगनं दिशश्च विदिशस्तथा ॥ ०३१ ॥

द्रोणान्तिकमनुप्राप्ता दीप्तास्या पन्नगी यथा ॥ ०३१ ॥

तामापतन्तीं सहसा प्रेक्ष्य द्रोणो विशां पते ।
प्रादुश्चक्रे ततो ब्राह्ममस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ ०३२ ॥

तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनाम् ।
जगाम स्यन्दनं तूर्णं पाण्डवस्य यशस्विनः ॥ ०३३ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणास्त्रं तत्समुद्यतम् ।
अशामयन्महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव भारत ॥ ०३४ ॥

विव्याध च रणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
क्षुरप्रेण च तीक्ष्णेन चिच्छेदास्य महद्धनुः ॥ ०३५ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
गदां चिक्षेप सहसा धर्मपुत्राय मारिष ॥ ०३६ ॥

तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
गदामेवाग्रहीत्क्रुद्धश्चिक्षेप च परंतपः ॥ ०३७ ॥

ते गदे सहसा मुक्ते समासाद्य परस्परम् ।
संघर्षात्पावकं मुक्त्वा समेयातां महीतले ॥ ०३८ ॥

ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धो धर्मराजस्य मारिष ।
चतुर्भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्हयाञ्जघ्ने शरोत्तमैः ॥ ०३९ ॥

धनुश्चैकेन बाणेन चिच्छेदेन्द्रध्वजोपमम् ।
केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवं चार्दयत्त्रिभिः ॥ ०४० ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य युधिष्ठिरः ।
तस्थावूर्ध्वभुजो राजा व्यायुधो भरतर्षभ ॥ ०४१ ॥

विरथं तं समालोक्य व्यायुधं च विशेषतः ।
द्रोणो व्यमोहयच्छत्रून्सर्वसैन्यानि चाभिभो ॥ ०४२ ॥

मुञ्चन्निषुगणांस्तीक्ष्णा.ण्लघुहस्तो दृढव्रतः ।
अभिदुद्राव राजानं सिंहो मृगमिवोल्बणः ॥ ०४३ ॥

तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामित्रघातिना ।
हा हेति सहसा शब्दः पाण्डूनां समजायत ॥ ०४४ ॥

हतो राजा हतो राजा भारद्वाजेन मारिष ।
इत्यासीत्सुमहाञ्शब्दः पाण्डुसैन्यस्य सर्वतः ॥ ०४५ ॥

ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०८२

सञ्जय उवाच ॥

बृहत्क्षत्रमथायान्तं केकयं दृढविक्रमम् ।
क्षेमधूर्तिर्महाराज विव्याधोरसि मार्गणैः ॥ ००१ ॥

बृहत्क्षत्रस्तु तं राजा नवत्या नतपर्वणाम् ।
आजघ्ने त्वरितो युद्धे द्रोणानीकबिभित्सया ॥ ००२ ॥

क्षेमधूर्तिस्तु सङ्क्रुद्धः केकयस्य महात्मनः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ००३ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं शरेण नतपर्वणा ।
विव्याध हृदये तूर्णं प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥ ००४ ॥

अथान्यद्धनुरादाय बृहत्क्षत्रो हसन्निव ।
व्यश्वसूतध्वजं चक्रे क्षेमधूर्तिं महारथम् ॥ ००५ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
जहार नृपतेः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ ००६ ॥

तच्छिन्नं सहसा तस्य शिरः कुञ्चितमूर्धजम् ।
सकिरीटं महीं प्राप्य बभौ ज्योतिरिवाम्बरात् ॥ ००७ ॥

तं निहत्य रणे हृष्टो बृहत्क्षत्रो महारथः ।
सहसाभ्यपतत्सैन्यं तावकं पार्थकारणात् ॥ ००८ ॥

धृष्टकेतुमथायान्तं द्रोणहेतोः पराक्रमी ।
वीरधन्वा महेष्वासो वारयामास भारत ॥ ००९ ॥

तौ परस्परमासाद्य शरदंष्ट्रौ तरस्विनौ ।
शरैरनेकसाहस्रैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०१० ॥

तावुभौ नरशार्दूलौ युयुधाते परस्परम् ।
महावने तीव्रमदौ वारणाविव यूथपौ ॥ ०११ ॥

गिरिगह्वरमासाद्य शार्दूलाविव रोषितौ ।
युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघांसया ॥ ०१२ ॥

तद्युद्धमासीत्तुमुलं प्रेक्षणीयं विशां पते ।
सिद्धचारणसंघानां विस्मयाद्भुतदर्शनम् ॥ ०१३ ॥

वीरधन्वा ततः क्रुद्धो धृष्टकेतोः शरासनम् ।
द्विधा चिच्छेद भल्लेन प्रहसन्निव भारत ॥ ०१४ ॥

तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं चेदिराजो महारथः ।
शक्तिं जग्राह विपुलां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ॥ ०१५ ॥

तां तु शक्तिं महावीर्यां दोर्भ्यामायम्य भारत ।
चिक्षेप सहसा यत्तो वीरधन्वरथं प्रति ॥ ०१६ ॥

स तया वीरघातिन्या शक्त्या त्वभिहतो भृशम् ।
निर्भिन्नहृदयस्तूर्णं निपपात रथान्महीम् ॥ ०१७ ॥

तस्मिन्विनिहते शूरे त्रिगर्तानां महारथे ।
बलं तेऽभज्यत विभो पाण्डवेयैः समन्ततः ॥ ०१८ ॥

सहदेवे ततः षष्टिं सायकान्दुर्मुखोऽक्षिपत् ।
ननाद च महानादं तर्जयन्पाण्डवं रणे ॥ ०१९ ॥

मद्रेयस्तु ततः क्रुद्धो दुर्मुखं दशभिः शरैः ।
भ्राता भ्रातरमायान्तं विव्याध प्रहसन्निव ॥ ०२० ॥

तं रणे रभसं दृष्ट्वा सहदेवं महाबलम् ।
दुर्मुखो नवभिर्बाणैस्ताडयामास भारत ॥ ०२१ ॥

दुर्मुखस्य तु भल्लेन छित्त्वा केतुं महाबलः ।
जघान चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ ०२२ ॥

अथापरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
चिच्छेद सारथेः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ ०२३ ॥

क्षुरप्रेण च तीक्ष्णेन कौरव्यस्य महद्धनुः ।
सहदेवो रणे छित्त्वा तं च विव्याध पञ्चभिः ॥ ०२४ ॥

हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा ।
आरुरोह रथं राजन्निरमित्रस्य भारत ॥ ०२५ ॥

सहदेवस्ततः क्रुद्धो निरमित्रं महाहवे ।

जघान पृतनामध्ये भल्लेन परवीरहा ॥ ०२६ ॥

स पपात रथोपस्थान्निरमित्रो जनेश्वरः ।
त्रिगर्तराजस्य सुतो व्यथयंस्तव वाहिनीम् ॥ ०२७ ॥

तं तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत ।
यथा दाशरथी रामः खरं हत्वा महाबलम् ॥ ०२८ ॥

हाहाकारो महानासीत्त्रिगर्तानां जनेश्वर ।
राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमित्रं महाबलम् ॥ ०२९ ॥

नकुलस्ते सुतं राजन्विकर्णं पृथुलोचनम् ।
मुहूर्ताज्जितवान्संख्ये तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०३० ॥

सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरैः संनतपर्वभिः ।
चक्रेऽदृश्यं साश्वसूतं सध्वजं पृतनान्तरे ॥ ०३१ ॥

तान्निवार्य शराञ्शूरः शैनेयः कृतहस्तवत् ।
साश्वसूतध्वजं बाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत् ॥ ०३२ ॥

कुमारे निहते तस्मिन्मगधस्य सुते प्रभो ।
मागधाः सर्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रवन् ॥ ०३३ ॥

विसृजन्तः शरांश्चैव तोमरांश्च सहस्रशः ।
भिण्डिपालांस्तथा प्रासान्मुद्गरान्मुसलानपि ॥ ०३४ ॥

अयोधयन्रणे शूराः सात्वतं युद्धदुर्मदम् ।
तांस्तु सर्वान्स बलवान्सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ ०३५ ॥

नातिकृच्छ्राद्धसन्नेव विजिग्ये पुरुषर्षभ ॥ ०३५ ॥

मागधान्द्रवतो दृष्ट्वा हतशेषान्समन्ततः ।
बलं तेऽभज्यत विभो युयुधानशरार्दितम् ॥ ०३६ ॥

नाशयित्वा रणे सैन्यं त्वदीयं माधवोत्तमः ।
विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठं व्यभ्राजत महायशाः ॥ ०३७ ॥

भज्यमानं बलं राजन्सात्वतेन महात्मना ।
नाभ्यवर्तत युद्धाय त्रासितं दीर्घबाहुना ॥ ०३८ ॥

ततो द्रोणो भृशं क्रुद्धः सहसोद्वृत्य चक्षुषी ।
सात्यकिं सत्यकर्माणं स्वयमेवाभिदुद्रुवे ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०८३

सञ्जय उवाच ॥

द्रौपदेयान्महेष्वासान्सौमदत्तिर्महायशाः ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ००१ ॥

ते पीडिता भृशं तेन रौद्रेण सहसा विभो ।
प्रमूढा नैव विविदुर्मृधे कृत्यं स्म किञ्चन ॥ ००२ ॥

नाकुलिस्तु शतानीकः सौमदत्तिं नरर्षभम् ।
द्वाभ्यां विद्ध्वानदद्धृष्टः शराभ्यां शत्रुतापनः ॥ ००३ ॥

तथेतरे रणे यत्तास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
विव्यधुः समरे तूर्णं सौमदत्तिममर्षणम् ॥ ००४ ॥

स तान्प्रति महाराज चिक्षिपे पञ्च सायकान् ।
एकैकं हृदि चाजघ्ने एकैकेन महायशाः ॥ ००५ ॥

ततस्ते भ्रातरः पञ्च शरैर्विद्धा महात्मना ।
परिवार्य रथैर्वीरं विव्यधुः सायकैर्भृशम् ॥ ००६ ॥

आर्जुनिस्तु हयांस्तस्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ ००७ ॥

भैमसेनिर्धनुश्छित्त्वा सौमदत्तेर्महात्मनः ।
ननाद बलवन्नादं विव्याध च शितैः शरैः ॥ ००८ ॥

यौधिष्ठिरो ध्वजं तस्य छित्त्वा भूमावपातयत् ।
नाकुलिश्चाश्वयन्तारं रथनीडादपाहरत् ॥ ००९ ॥

साहदेविस्तु तं ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखीकृतम् ।
क्षुरप्रेण शिरो राजन्निचकर्त महामनाः ॥ ०१० ॥

तच्छिरो न्यपतद्भूमौ तपनीयविभूषितम् ।
भ्राजयन्तं रणोद्देशं बालसूर्यसमप्रभम् ॥ ०११ ॥

सौमदत्तेः शिरो दृष्ट्वा निपतत्तन्महात्मनः ।
वित्रस्तास्तावका राजन्प्रदुद्रुवुरनेकधा ॥ ०१२ ॥

अलम्बुसस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
योधयामास सङ्क्रुद्धो लक्ष्मणं रावणिर्यथा ॥ ०१३ ॥

संप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावुभौ नरराक्षसौ ।
विस्मयः सर्वभूतानां प्रहर्षश्चाभवत्तदा ॥ ०१४ ॥

आर्ष्यशृङ्गिं ततो भीमो नवभिर्निशितैः शरैः ।

विव्याध प्रहसन्राजन्राक्षसेन्द्रममर्षणम् ॥ ०१५ ॥

तद्रक्षः समरे विद्धं कृत्वा नादं भयावहम् ।
अभ्यद्रवत्ततो भीमं ये च तस्य पदानुगाः ॥ ०१६ ॥

स भीमं पञ्चभिर्विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।
भीमानुगाञ्जघानाशु रथांस्त्रिंशदरिंदमः ॥ ०१७ ॥

पुनश्चतुःशतान्हत्वा भीमं विव्याध पत्रिणा ॥ ०१७ ॥

सोऽतिविद्धस्तदा भीमो राक्षसेन महाबलः ।
निषसाद रथोपस्थे मूर्छयाभिपरिप्लुतः ॥ ०१८ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां मारुतिः क्रोधमूर्छितः ।
विकृष्य कार्मुकं घोरं भारसाधनमुत्तमम् ॥ ०१९ ॥

अलम्बुसं शरैस्तीक्ष्णैरर्दयामास सर्वतः ॥ ०१९ ॥

स विद्धो बहुभिर्बाणैर्नीलाञ्जनचयोपमः ।
शुशुभे सर्वतो राजन्प्रदीप्त इव किंशुकः ॥ ०२० ॥

स वध्यमानः समरे भीमचापच्युतैः शरैः ।
स्मरन्भ्रातृवधं चैव पाण्डवेन महात्मना ॥ ०२१ ॥

घोरं रूपमथो कृत्वा भीमसेनमभाषत ।
तिष्ठेदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ०२२ ॥

बको नाम सुदुर्बुद्धे राक्षसप्रवरो बली ।
परोक्षं मम तद्वृत्तं यद्भ्राता मे हतस्त्वया ॥ ०२३ ॥

एवमुक्त्वा ततो भीममन्तर्धानगतस्तदा ।

महाता शरवर्षेण भृशं तं समवाकिरत् ॥ ०२४ ॥

भीमस्तु समरे राजन्नदृश्ये राक्षसे तदा ।
आकाशं पूरयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०२५ ॥

स वध्यमानो भीमेन निमेषाद्रथमास्थितः ।
जगाम धरणीं क्षुद्रः खं चैव सहसागमत् ॥ ०२६ ॥

उच्चावचानि रूपाणि चकार सुबहूनि च ।
उच्चावचास्तथा वाचो व्याजहार समन्ततः ॥ ०२७ ॥

तेन पाण्डवसैन्यानां मृदिता युधि वारणाः ।
हयाश्च बहवो राजन्पत्तयश्च तथा पुनः ॥ ०२८ ॥

रथेभ्यो रथिनः पेतुस्तस्य नुन्नाः स्म सायकैः ॥ ०२८ ॥

शोणितोदां रथावर्तां हस्तिग्राहसमाकुलाम् ।
छत्रहंसां कर्दमिनीं बाहुपन्नगसङ्कुलाम् ॥ ०२९ ॥

नदीं प्रवर्तयामास रक्षोगणसमाकुलाम् ।
वहन्तीं बहुधा राजंश्चेदिपाञ्चालसृञ्जयान् ॥ ०३० ॥

तं तथा समरे राजन्विचरन्तमभीतवत् ।
पाण्डवा भृशसंविग्नाः प्रापश्यंस्तत्स्य विक्रमम् ॥ ०३१ ॥

तावकानां तु सैन्यानां प्रहर्षः समजायत ।
वादित्रनिनदश्चोग्रः सुमहा.ण्ल्लोमहर्षणः ॥ ०३२ ॥

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः ।
नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ ०३३ ॥

ततः क्रोधाभिताम्राक्षो निर्दहन्निव पावकः ।
संदधे त्वाष्ट्रमस्त्रं स स्वयं त्वष्टेव मारिष ॥ ०३४ ॥

ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन्समन्ततः ।
तैः शरैस्तव सैन्यस्य विद्रावः सुमहानभूत् ॥ ०३५ ॥

तदस्त्रं प्रेषितं तेन भीमसेनेन संयुगे ।
राक्षसस्य महामायां हत्वा राक्षसमार्दयत् ॥ ०३६ ॥

स वध्यमानो बहुधा भीमसेनेन राक्षसः ।
संत्यज्य संयुगे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ०३७ ॥

तस्मिंस्तु निर्जिते राजन्राक्षसेन्द्रे महात्मना ।
अनादयन्सिंहनादैः पाण्डवाः सर्वतोदिशम् ॥ ०३८ ॥

अपूजयन्मारुतिं च संहृष्टास्ते महाबलम् ।
प्रह्रादं समरे जित्वा यथा शक्रं मरुद्गणाः ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०८४

सञ्जय उवाच ॥

अलम्बुसं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् ।
हैडिम्बः प्रययौ तूर्णं विव्याध च शितैः शरैः ॥ ००१ ॥

तयोः प्रतिभयं युद्धमासीद्राक्षससिंहयोः ।
कुर्वतोर्विविधा मायाः शक्रशम्बरयोरिव ॥ ००२ ॥

अलम्बुसो भृशं क्रुद्धो घटोत्कचमताडयत् ।
घटोत्कचस्तु विंशत्या नाराचानां स्तनान्तरे ॥ ००३ ॥

अलम्बुसमथो विद्ध्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ००३ ॥

तथैवालम्बुसो राजन्हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ।
विद्ध्वा विद्ध्वानदद्धृष्टः पूरयन्खं समन्ततः ॥ ००४ ॥

तथा तौ भृशसङ्क्रुद्धौ राक्षसेन्द्रौ महाबलौ ।
निर्विशेषमयुध्येतां मायाभिरितरेतरम् ॥ ००५ ॥

मायाशतसृजौ दृप्तौ मोहयन्तौ परस्परम् ।
मायायुद्धे सुकुशलौ मायायुद्धमयुध्यताम् ॥ ००६ ॥

यां यां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप ।
तां तामलम्बुसो राजन्माययैव निजघ्निवान् ॥ ००७ ॥

तं तथा युध्यमानं तु मायायुद्धविशारदम् ।
अलम्बुसं राक्षसेन्द्रं दृष्ट्वाक्रुध्यन्त पाण्डवाः ॥ ००८ ॥

त एनं भृशसङ्क्रुद्धाः सर्वतः प्रवरा रथैः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्क्रुद्धा भीमसेनादयो नृप ॥ ००९ ॥

त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ।
सर्वतो व्यकिरन्बाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ०१० ॥

स तेषामस्त्रवेगं तं प्रतिहत्यास्त्रमायया ।
तस्माद्रथव्रजान्मुक्तो वनदाहादिव द्विपः ॥ ०११ ॥

स विस्फार्य धनुर्घोरमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।

मारुतिं पञ्चविंशत्या भैमसेनिं च पञ्चभिः ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तभिः ॥ ०१२ ॥

नकुलं च त्रिसप्तत्या द्रुपदेयांश्च मारिष ।
पञ्चभिः पञ्चभिर्विद्ध्वा घोरं नादं ननाद ह ॥ ०१३ ॥

तं भीमसेनो नवभिः सहदेवश्च पञ्चभिः ।
युधिष्ठिरः शतेनैव राक्षसं प्रत्यविध्यत ॥ ०१४ ॥

नकुलश्च चतुःषष्ठ्या द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०१४ ॥

हैडिम्बो राक्षसं विद्ध्वा युद्धे पञ्चाशता शरैः ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या ननाद च महाबलः ॥ ०१५ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासः सर्वतस्तैर्महारथैः ।
प्रतिविव्याध तान्सर्वान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ०१६ ॥

तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिक्रुद्धस्तु राक्षसः ।
हैडिम्बो भरतश्रेष्ठ शरैर्विव्याध सप्तभिः ॥ ०१७ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता राक्षसेन्द्रो महाबलः ।
व्यसृजत्सायकांस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ॥ ०१८ ॥

ते शरा नतपर्वाणो विविशू राक्षसं तदा ।
रुषिताः पन्नगा यद्वद्गिरिमुग्रा महाबलाः ॥ ०१९ ॥

ततस्ते पाण्डवा राजन्समन्तान्निशिताञ्शरान् ।
प्रेषयामासुरुद्विग्ना हैडिम्बश्च घटोत्कचः ॥ ०२० ॥

स वध्यमानः समरे पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।

दग्धाद्रिकूटशृङ्गाभं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ॥ ०२१ ॥

समुत्क्षिप्य च बाहुभ्यामाविध्य च पुनः पुनः ।
निष्पिपेष क्षितौ क्षिप्रं पूर्णकुम्भमिवाश्मनि ॥ ०२२ ॥

बललाघवसंपन्नः संपन्नो विक्रमेण च ।
भैमसेनी रणे क्रुद्धः सर्वसैन्यान्यभीषयत् ॥ ०२३ ॥

स विस्फुटितसर्वाङ्गश्चूर्णितास्थिविभूषणः ।
घटोत्कचेन वीरेण हतः सालकटङ्कटः ॥ ०२४ ॥

ततः सुमनसः पार्था हते तस्मिन्निशाचरे ।
चुक्रुशुः सिंहनादांश्च वासांस्यादुधुवुश्च ह ॥ ०२५ ॥

तावकाश्च हतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महाबलम् ।
अलम्बुसं भीमरूपं विशीर्णमिव पर्वतम् ॥ ०२६ ॥

हाहाकारमकुर्वन्त सैन्यानि भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

जनाश्च तद्ददृशिरे रक्षः कौतूहलान्विताः ।
यदृच्छया निपतितं भूमावङ्गारकं यथा ॥ ०२७ ॥

घटोत्कचस्तु तद्धत्वा रक्षो बलवतां वरम् ।
मुमोच बलवन्नादं बलं हत्वेव वासवः ॥ ०२८ ॥

स पूज्यमानः पितृभिः सबान्धवै ;र्घटोत्कचः कर्मणि दुष्करे कृते ।
रिपुं निहत्याभिननन्द वै तदा ; अलम्बुसं पक्वमलम्बुसं यथा ॥ ०२९ ॥

ततो निनादः सुमहान्समुत्थितः ; सशङ्खनानाविधबाणघोषवान् ।
निशम्य तं प्रत्यनदंस्तु कौरवा ;स्ततो ध्वनिर्भुवनमथास्पृशद्भृशम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०८५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

भारद्वाजं कथं युद्धे युयुधानोऽभ्यवारयत् ।
सञ्जयाचक्ष्व तत्त्वेन परं कौतूहलं हि मे ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्महाप्राज्ञ सङ्ग्रामं लोमहर्षणम् ।
द्रोणस्य पाण्डवैः सार्धं युयुधानपुरोगमैः ॥ ००२ ॥

वध्यमानं बलं दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष ।
अभ्यद्रवत्स्वयं द्रोणः सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥ ००३ ॥

तमापतन्तं सहसा भारद्वाजं महारथम् ।
सात्यकिः पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥ ००४ ॥

द्रोणोऽपि युधि विक्रान्तो युयुधानं समाहितः ।
अविध्यत्पञ्चभिस्तूर्णं हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ००५ ॥

ते वर्म भित्त्वा सुदृढं द्विषत्पिशितभोजनाः ।
अभ्यगुर्धरणीं राजञ्श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ ००६ ॥

दीर्घबाहुरभिक्रुद्धस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
द्रोणं पञ्चाशताविध्यन्नाराचैरग्निसंनिभैः ॥ ००७ ॥

भारद्वाजो रणे विद्धो युयुधानेन सत्वरम् ।

सात्यकिं बहुभिर्बाणैर्यतमानमविध्यत ॥ ००८ ॥

ततः क्रुद्धो महेष्वासो भूय एव महाबलः ।
सात्वतं पीडयामास शतेन नतपर्वणा ॥ ००९ ॥

स वध्यमानः समरे भारद्वाजेन सात्यकिः ।
नाभ्यपद्यत कर्तव्यं किञ्चिदेव विशां पते ॥ ०१० ॥

विषण्णवदनश्चापि युयुधानोऽभवन्नृप ।
भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विसृजन्तं शिताञ्शरान् ॥ ०११ ॥

तं तु संप्रेक्ष्य ते पुत्राः सैनिकाश्च विशां पते ।
प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ०१२ ॥

तं श्रुत्वा निनदं घोरं पीड्यमानं च माधवम् ।
युधिष्ठिरोऽब्रवीद्राजन्सर्वसैन्यानि भारत ॥ ०१३ ॥

एष वृष्णिवरो वीरः सात्यकिः सत्यकर्मकृत् ।
ग्रस्यते युधि वीरेण भानुमानिव राहुणा ॥ ०१४ ॥

अभिद्रवत गच्छध्वं सात्यकिर्यत्र युध्यते ॥ ०१४ ॥

धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यमिदमाह जनाधिप ।
अभिद्रव द्रुतं द्रोणं किं नु तिष्ठसि पार्षत ॥ ०१५ ॥

न पश्यसि भयं घोरं द्रोणान्नः समुपस्थितम् ॥ ०१५ ॥

असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन संयुगे ।
क्रीडते सूत्रबद्धेन पक्षिणा बालको यथा ॥ ०१६ ॥

तत्रैव सर्वे गच्छन्तु भीमसेनमुखा रथाः ।

त्वयैव सहिता यत्ता युयुधानरथं प्रति ॥ ०१७ ॥

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः ।
सात्यकिं मोक्षयस्वाद्य यमदंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ ०१८ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजा सर्वसैन्येन पाण्डवः ।
अभ्यद्रवद्रणे द्रोणं युयुधानस्य कारणात् ॥ ०१९ ॥

तत्रारावो महानासीद्द्रोणमेकं युयुत्सताम् ।
पाण्डवानां च भद्रं ते सृञ्जयानां च सर्वशः ॥ ०२० ॥

ते समेत्य नरव्याघ्रा भारद्वाजं महारथम् ।
अभ्यवर्षञ्शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ ०२१ ॥

स्मयन्नेव तु तान्वीरान्द्रोणः प्रत्यग्रहीत्स्वयम् ।
अतिथीनागतान्यद्वत्सलिलेनासनेन च ॥ ०२२ ॥

तर्पितास्ते शरैस्तस्य भारद्वाजस्य धन्विनः ।
आतिथेयगृहं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ॥ ०२३ ॥

भारद्वाजं च ते सर्वे न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ।
मध्यंदिनमनुप्राप्तं सहस्रांशुमिव प्रभो ॥ ०२४ ॥

तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
अतापयच्छरव्रातैर्गभस्तिभिरिवांशुमान् ॥ ०२५ ॥

वध्यमाना रणे राजन्पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः ॥ ०२६ ॥

द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त विसर्पन्तो महाशराः ।
घभस्तय इवार्कस्य प्रतपन्तः समन्ततः ॥ ०२७ ॥

तस्मिन्द्रोणेन निहताः पाञ्चालाः पञ्चविंशतिः ।
महारथसमाख्याता धृष्टद्युम्नस्य संमताः ॥ ०२८ ॥

पाण्डूनां सर्वसैन्येषु पाञ्चालानां तथैव च ।
द्रोणं स्म ददृशुः शूरं विनिघ्नन्तं वरान्वरान् ॥ ०२९ ॥

केकयानां शतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः ।
द्रोणस्तस्थौ महाराज व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ०३० ॥

पाञ्चालान्सृञ्जयान्मत्स्यान्केकयान्पाण्डवानपि ।
द्रोणोऽजयन्महाबाहुः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०३१ ॥

तेषां समभवच्छब्दो वध्यतां द्रोणसायकैः ।
वनौकसामिवारण्ये दह्यतां धूमकेतुना ॥ ०३२ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वाः पितरश्चाब्रुवन्नृप ।
एते द्रवन्ति पाञ्चालाः पाण्डवाश्च ससैनिकाः ॥ ०३३ ॥

तं तथा समरे द्रोणं निघ्नन्तं सोमकान्रणे ।
न चाप्यभिययुः केचिदपरे नैव विव्यधुः ॥ ०३४ ॥

वर्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन्वीरवरक्षये ।
अशृणोत्सहसा पार्थः पाञ्चजन्यस्य निस्वनम् ॥ ०३५ ॥

पूरितो वासुदेवेन शङ्खराड्स्वनते भृशम् ।
युध्यमानेषु वीरेषु सैन्धवस्याभिरक्षिषु ॥ ०३६ ॥

नदत्सु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथं प्रति ॥ ०३६ ॥

गाण्डीवस्य च निर्घोषे विप्रनष्टे समन्ततः ।

कश्मलाभिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डवः ॥ ०३७ ॥

न नूनं स्वस्ति पार्थस्य यथा नदति शङ्खराट् ।
कौरवाश्च यथा हृष्टा विनदन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ०३८ ॥

एवं सञ्चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना ।
अजातशत्रुः कौन्तेयः सात्वतं प्रत्यभाषत ॥ ०३९ ॥

बाष्पगद्गदया वाचा मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ।
कृत्यस्यानन्तरापेक्षी शैनेयं शिनिपुङ्गवम् ॥ ०४० ॥

यः स धर्मः पुरा दृष्टः सद्भिः शैनेय शाश्वतः ।
सांपराये सुहृत्कृत्ये तस्य कालोऽयमागतः ॥ ०४१ ॥

सर्वेष्वपि च योधेषु चिन्तयञ्शिनिपुङ्गव ।
त्वत्तः सुहृत्तमं कञ्चिन्नाभिजानामि सात्यके ॥ ०४२ ॥

यो हि प्रीतमना नित्यं यश्च नित्यमनुव्रतः ।
स कार्ये सांपराये तु नियोज्य इति मे मतिः ॥ ०४३ ॥

यथा च केशवो नित्यं पाण्डवानां परायणम् ।
तथा त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ ०४४ ॥

सोऽहं भारं समाधास्ये त्वयि तं वोढुमर्हसि ।
अभिप्रायं च मे नित्यं न वृथा कर्तुमर्हसि ॥ ०४५ ॥

स त्वं भ्रातुर्वयस्यस्य गुरोरपि च संयुगे ।
कुरु कृच्छ्रे सहायार्थमर्जुनस्य नरर्षभ ॥ ०४६ ॥

त्वं हि सत्यव्रतः शूरो मित्राणामभयङ्करः ।
लोके विख्यायसे वीर कर्मभिः सत्यवागिति ॥ ०४७ ॥

यो हि शैनेय मित्रार्थे युध्यमानस्त्यजेत्तनुम् ।
पृथिवीं वा द्विजातिभ्यो यो दद्यात्सममेव तत् ॥ ०४८ ॥

श्रुताश्च बहवोऽस्माभी राजानो ये दिवं गताः ।
दत्त्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ०४९ ॥

एवं त्वामपि धर्मात्मन्प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः ।
पृथिवीदानतुल्यं स्यादधिकं वा फलं विभो ॥ ०५० ॥

एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयङ्करः ।
रणे संत्यजति प्राणान्द्वितीयस्त्वं च सात्यके ॥ ०५१ ॥

विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे प्रार्थयतो यशः ।
शूर एव सहायः स्यान्नेतरः प्राकृतो जनः ॥ ०५२ ॥

ईदृशे तु परामर्दे वर्तमानस्य माधव ।
त्वदन्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते ॥ ०५३ ॥

श्लाघन्नेव हि कर्माणि शतशस्तव पाण्डवः ।
मम सञ्जनयन्हर्षं पुनः पुनरकीर्तयत् ॥ ०५४ ॥

लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च तथा लघुपराक्रमः ।
प्राज्ञः सर्वास्त्रविच्छूरो मुह्यते न च संयुगे ॥ ०५५ ॥

महास्कन्धो महोरस्को महाबाहुर्महाधनुः ।
महाबलो महावीर्यः स महात्मा महारथः ॥ ०५६ ॥

शिष्यो मम सखा चैव प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे ।
युयुधानः सहायो मे प्रमथिष्यति कौरवान् ॥ ०५७ ॥

अस्मदर्थं च राजेन्द्र संनह्येद्यदि केशवः ।
रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रद्युम्नो वा महारथः ॥ ०५८ ॥

गदो वा सारणो वापि साम्बो वा सह वृष्णिभिः ।
सहायार्थं महाराज सङ्ग्रामोत्तममूर्धनि ॥ ०५९ ॥

तथाप्यहं नरव्याघ्रं शैनेयं सत्यविक्रमम् ।
साहाय्ये विनियोक्ष्यामि नास्ति मेऽन्यो हि तत्समः ॥ ०६० ॥

इति द्वैतवने तात मामुवाच धनञ्जयः ।
परोक्षं त्वद्गुणांस्तथ्यान्कथयन्नार्यसंसदि ॥ ०६१ ॥

तस्य त्वमेवं सङ्कल्पं न वृथा कर्तुमर्हसि ।
धनञ्जयस्य वार्ष्णेय मम भीमस्य चोभयोः ॥ ०६२ ॥

यच्चापि तीर्थानि चरन्नगच्छं द्वारकां प्रति ।
तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुनं प्रति दृष्टवान् ॥ ०६३ ॥

न तत्सौहृदमन्येषु मया शैनेय लक्षितम् ।
यथा त्वमस्मान्भजसे वर्तमानानुपप्लवे ॥ ०६४ ॥

सोऽभिजात्या च भक्त्या च सख्यस्याचार्यकस्य च ।
सौहृदस्य च वीर्यस्य कुलीनत्वस्य माधव ॥ ०६५ ॥

सत्यस्य च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च ।
अनुरूपं महेष्वास कर्म त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ०६६ ॥

सोयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दंशितः ।
पूर्वमेव तु यातास्ते कौरवाणां महारथाः ॥ ०६७ ॥

सुमहान्निनदश्चैव श्रूयते विजयं प्रति ।

स शैनेय जवेनात्र गन्तुमर्हसि माधव ॥ ०६८ ॥

भीमसेनो वयं चैव संयत्ताः सहसैनिकाः ।
द्रोणमावारयिष्यामो यदि त्वां प्रति यास्यति ॥ ०६९ ॥

पश्य शैनेय सैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे ।
महान्तं च रणे शब्दं दीर्यमाणां च भारतीम् ॥ ०७० ॥

महामारुतवेगेन समुद्रमिव पर्वसु ।
धार्तराष्ट्रबलं तात विक्षिप्तं सव्यसाचिना ॥ ०७१ ॥

रथैर्विपरिधावद्भिर्मनुष्यैश्च हयैश्च ह ।
सैन्यं रजःसमुद्धूतमेतत्संपरिवर्तते ॥ ०७२ ॥

संवृतः सिन्धुसौवीरैर्नखरप्रासयोधिभिः ।
अत्यन्तापचितैः शूरैः फल्गुनः परवीरहा ॥ ०७३ ॥

नैतद्बलमसंवार्य शक्यो हन्तुं जयद्रथः ।
एते हि सैन्धवस्यार्थे सर्वे संत्यक्तजीविताः ॥ ०७४ ॥

शरशक्तिध्वजवनं हयनागसमाकुलम् ।
पश्यैतद्धार्तराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदम् ॥ ०७५ ॥

श्रृणु दुन्दुभिनिर्घोषं शङ्खशब्दांश्च पुष्कलान् ।
सिंहनादरवांश्चैव रथनेमिस्वनांस्तथा ॥ ०७६ ॥

नागानां श्रृणु शब्दं च पत्तीनां च सहस्रशः ।
सादिनां द्रवतां चैव श्रृणु कम्पयतां महीम् ॥ ०७७ ॥

पुरस्तात्सैन्धवानीकं द्रोणानीकस्य पृष्ठतः ।
बहुत्वाद्धि नरव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ॥ ०७८ ॥

अपर्यन्ते बले मग्नो जह्यादपि च जीवितम् ।
तस्मिंश्च निहते युद्धे कथं जीवेत मादृशः ॥ ०७९ ॥

सर्वथाहमनुप्राप्तः सुकृच्छ्रं बत जीवितम् ॥ ०७९ ॥

श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च प्रविष्टस्तात भारतीम् ॥ ०८० ॥

सूर्योदये महाबाहुर्दिवसश्चातिवर्तते ।
तन्न जानामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा न वा ॥ ०८१ ॥

कुरूणां चापि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ॥ ०८१ ॥

एक एव च बीभत्सुः प्रविष्टस्तात भारतीम् ।
अविषह्यां महाबाहुः सुरैरपि महामृधे ॥ ०८२ ॥

न च मे वर्तते बुद्धिरद्य युद्धे कथञ्चन ।
द्रोणोऽपि रभसो युद्धे मम पीडयते बलम् ॥ ०८३ ॥

प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथासौ चरति द्विजः ॥ ०८३ ॥

युगपच्च समेतानां कार्याणां त्वं विचक्षणः ।
महार्थं लघुसंयुक्तं कर्तुमर्हसि माधव ॥ ०८४ ॥

तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यमेतन्मतं सदा ।
अर्जुनस्य परित्राणं कर्तव्यमिति संयुगे ॥ ०८५ ॥

नाहं शोचामि दाशार्हं गोप्तारं जगतः प्रभुम् ।
स हि शक्तो रणे तात त्री.ण्ल्लोकानपि सङ्गतान् ॥ ०८६ ॥

विजेतुं पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्रस्य बलमेतत्सुदुर्बलम् ॥ ०८७ ॥

अर्जुनस्त्वेव वार्ष्णेय पीडितो बहुभिर्युधि ।
प्रजह्यात्समरे प्राणांस्तस्माद्विन्दामि कश्मलम् ॥ ०८८ ॥

तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा ।
तादृशस्येदृशे काले मादृशेनाभिचोदितः ॥ ०८९ ॥

रणे वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ स्मृतौ ।
प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं च सात्वत विश्रुतः ॥ ०९० ॥

अस्त्रे नारायणसमः सङ्कर्षणसमो बले ।
वीरतायां नरव्याघ्र धनञ्जयसमो ह्यसि ॥ ०९१ ॥

भीष्मद्रोणावतिक्रम्य सर्वयुद्धविशारदम् ।
त्वामद्य पुरुषव्याघ्रं लोके सन्तः प्रचक्षते ॥ ०९२ ॥

नासाध्यं विद्यते लोके सात्यकेरिति माधव ।
तत्त्वां यदभिवक्ष्यामि तत्कुरुष्व महाबल ॥ ०९३ ॥

संभावना हि लोकस्य तव पार्थस्य चोभयोः ।
नान्यथा तां महाबाहो संप्रकर्तुमिहार्हसि ॥ ०९४ ॥

परित्यज्य प्रियान्प्राणान्रणे विचर वीरवत् ।
न हि शैनेय दाशार्हा रणे रक्षन्ति जीवितम् ॥ ०९५ ॥

अयुद्धमनवस्थानं सङ्ग्रामे च पलायनम् ।
भीरूणामसतां मार्गो नैष दाशार्हसेवितः ॥ ०९६ ॥

तवार्जुनो गुरुस्तात धर्मात्मा शिनिपुङ्गव ।

वासुदेवो गुरुश्चापि तव पार्थस्य धीमतः ॥ ०९७ ॥

कारणद्वयमेतद्धि जानानस्त्वाहमब्रुवम् ।
मावमंस्था वचो मह्यं गुरुस्तव गुरोर्ह्यहम् ॥ ०९८ ॥

वासुदेवमतं चैतन्मम चैवार्जुनस्य च ।
सत्यमेतन्मयोक्तं ते याहि यत्र धनञ्जयः ॥ ०९९ ॥

एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यपराक्रम ।
प्रविशैतद्बलं तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १०० ॥

प्रविश्य च यथान्यायं सङ्गम्य च महारथैः ।
यथार्हमात्मनः कर्म रणे सात्वत दर्शय ॥ १०१ ॥

अध्याय ०८६

सञ्जय उवाच ॥

प्रीतियुक्तं च हृद्यं च मधुराक्षरमेव च ।
कालयुक्तं च चित्रं च स्वतया चाभिभाषितम् ॥ ००१ ॥

धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः ।
सात्यकिर्भरतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ००२ ॥

श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेतन्मयाच्युत ।
न्याययुक्तं च चित्रं च फल्गुनार्थे यशस्करम् ॥ ००३ ॥

एवंविधे तथा काले मादृशं प्रेक्ष्य संमतम् ।

वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थं तथैव माम् ॥ ००४ ॥

न मे धनञ्जयस्यार्थे प्राणा रक्ष्याः कथञ्चन ।
त्वत्प्रयुक्तः पुनरहं किं न कुर्यां महाहवे ॥ ००५ ॥

लोकत्रयं योधयेयं सदेवासुरमानुषम् ।
त्वत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतैतत्सुदुर्बलम् ॥ ००६ ॥

सुयोधनबलं त्वद्य योधयिष्ये समन्ततः ।
विजेष्ये च रणे राजन्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००७ ॥

कुशल्यहं कुशलिनं समासाद्य धनञ्जयम् ।
हते जयद्रथे राजन्पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् ॥ ००८ ॥

अवश्यं तु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्वं नराधिप ।
वासुदेवस्य यद्वाक्यं फल्गुनस्य च धीमतः ॥ ००९ ॥

दृढं त्वभिपरीतोऽहमर्जुनेन पुनः पुनः ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ०१० ॥

अद्य माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा यावद्धन्मि जयद्रथम् ॥ ०११ ॥

त्वयि वाहं महाबाहो प्रद्युम्ने वा महारथे ।
नृपं निक्षिप्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथम् ॥ ०१२ ॥

जानीषे हि रणे द्रोणं रभसं श्रेष्ठसंमतम् ।
प्रतिज्ञा चापि ते नित्यं श्रुता द्रोणस्य माधव ॥ ०१३ ॥

ग्रहणं धर्मराजस्य भारद्वाजोऽनुगृध्यति ।
शक्तश्चापि रणे द्रोणो निगृहीतुं युधिष्ठिरम् ॥ ०१४ ॥

एवं त्वयि समाधाय धर्मराजं नरोत्तमम् ।
अहमद्य गमिष्यामि सैन्धवस्य वधाय हि ॥ ०१५ ॥

जयद्रथमहं हत्वा ध्रुवमेष्यामि माधव ।
धर्मराजं यथा द्रोणो निगृह्णीयाद्रणे बलात् ॥ ०१६ ॥

निगृहीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन माधव ।
सैन्धवस्य वधो न स्यान्ममाप्रीतिस्तथा भवेत् ॥ ०१७ ॥

एवं गते नरश्रेष्ठ पाण्डवे सत्यवादिनि ।
अस्माकं गमनं व्यक्तं वनं प्रति भवेत्पुनः ॥ ०१८ ॥

सोऽयं मम जयो व्यक्तं व्यर्थ एव भविष्यति ।
यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निगृह्णीयाद्युधिष्ठिरम् ॥ ०१९ ॥

स त्वमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम माधव ।
जयार्थं च यशोर्थं च रक्ष राजानमाहवे ॥ ०२० ॥

स भवान्मयि निक्षेपो निक्षिप्तः सव्यसाचिना ।
भारद्वाजाद्भयं नित्यं पश्यमानेन ते प्रभो ॥ ०२१ ॥

तस्यापि च महाबाहो नित्यं पश्यति संयुगे ।
नान्यं हि प्रतियोद्धारं रौक्मिणेयादृते प्रभो ॥ ०२२ ॥

मां वापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमतः ॥ ०२२ ॥

सोऽहं संभावनां चैतामाचार्यवचनं च तत् ।
पृष्ठतो नोत्सहे कर्तुं त्वां वा त्यक्तुं महीपते ॥ ०२३ ॥

आचार्यो लघुहस्तत्वादभेद्यकवचावृतः ।

उपलभ्य रणे क्रीडेद्यथा शकुनिना शिशुः ॥ ०२४ ॥

यदि कार्ष्णिर्धनुष्पाणिरिह स्यान्मकरध्वजः ।
तस्मै त्वां विसृजेयं वै स त्वां रक्षेद्यथार्जुनः ॥ ०२५ ॥

कुरु त्वमात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि ।
यः प्रतीयाद्रणे द्रोणं यावद्गच्छामि पाण्डवम् ॥ ०२६ ॥

मा च ते भयमद्यास्तु राजन्नर्जुनसंभवम् ।
न स जातु महाबाहुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ ०२७ ॥

ये च सौवीरका योधास्तथा सैन्धवपौरवाः ।
उदीच्या दाक्षिणात्याश्च ये चान्येऽपि महारथाः ॥ ०२८ ॥

ये च कर्णमुखा राजन्रथोदाराः प्रकीर्तिताः ।
एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ०२९ ॥

उद्युक्ता पृथिवी सर्वा ससुरासुरमानुषा ।
सराक्षसगणा राजन्सकिंनरमहोरगा ॥ ०३० ॥

जङ्गमाः स्थावरैः सार्धं नालं पार्थस्य संयुगे ।
एवं ज्ञात्वा महाराज व्येतु ते भीर्धनञ्जये ॥ ०३१ ॥

यत्र वीरौ महेष्वासौ कृष्णौ सत्यपराक्रमौ ।
न तत्र कर्मणो व्यापत्कथञ्चिदपि विद्यते ॥ ०३२ ॥

दैवं कृतास्त्रतां योगममर्षमपि चाहवे ।
कृतज्ञतां दयां चैव भ्रातुस्त्वमनुचिन्तय ॥ ०३३ ॥

मयि चाप्यपयाते वै गच्छमानेऽर्जुनं प्रति ।
द्रोणे चित्रास्त्रतां संख्ये राजंस्त्वमनुचिन्तय ॥ ०३४ ॥

आचार्यो हि भृशं राजन्निग्रहे तव गृध्यति ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्यां कर्तुं च भारत ॥ ०३५ ॥

कुरुष्वाद्यात्मनो गुप्तिं कस्ते गोप्ता गते मयि ।
यस्याहं प्रत्ययात्पार्थ गच्छेयं फल्गुनं प्रति ॥ ०३६ ॥

न ह्यहं त्वा महाराज अनिक्षिप्य महाहवे ।
क्वचिद्यास्यामि कौरव्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०३७ ॥

एतद्विचार्य बहुशो बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन्प्रशाधि माम् ॥ ०३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
न तु मे शुध्यते भावः श्वेताश्वं प्रति मारिष ॥ ०३९ ॥

करिष्ये परमं यत्नमात्मनो रक्षणं प्रति ।
गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र यातो धनञ्जयः ॥ ०४० ॥

आत्मसंरक्षणं संख्ये गमनं चार्जुनं प्रति ।
विचार्यैतद्द्वयं बुद्ध्या गमनं तत्र रोचये ॥ ०४१ ॥

स त्वमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनञ्जयः ।
ममापि रक्षणं भीमः करिष्यति महाबलः ॥ ०४२ ॥

पार्षतश्च ससोदर्यः पार्थिवाश्च महाबलाः ।
द्रौपदेयाश्च मां तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ॥ ०४३ ॥

केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।

विराटो द्रुपदश्चैव शिखण्डी च महारथः ॥ ०४४ ॥

धृष्टकेतुश्च बलवान्कुन्तिभोजश्च मारिष ।
नकुलः सहदेवश्च पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ॥ ०४५ ॥

एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ॥ ०४५ ॥

न द्रोणः सह सैन्येन कृतवर्मा च संयुगे ।
समासादयितुं शक्तो न च मां धर्षयिष्यति ॥ ०४६ ॥

धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं क्रुद्धं परंतपः ।
वारयिष्यति विक्रम्य वेलेव मकरालयम् ॥ ०४७ ॥

यत्र स्थास्यति सङ्ग्रामे पार्षतः परवीरहा ।
न द्रोणसैन्यं बलवत्क्रामेत्तत्र कथञ्चन ॥ ०४८ ॥

एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् ।
कवची स शरी खड्गी धन्वी च वरभूषणः ॥ ०४९ ॥

विश्रब्धो गच्छ शैनेय मा कार्षीर्मयि संभ्रमम् ।
धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धो द्रोणमावारयिष्यति ॥ ०५० ॥

अध्याय ०८७

सञ्जय उवाच ॥

धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः ।
पार्थाच्च भयमाशङ्कन्परित्यागान्महीपतेः ॥ ००१ ॥

अपवादं ह्यात्मनश्च लोकाद्रक्षन्विशेषतः ।
न मां भीत इति ब्रूयुरायान्तं फल्गुनं प्रति ॥ ००२ ॥

निश्चित्य बहुधैवं स सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
धर्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत्पुरुषर्षभ ॥ ००३ ॥

कृतां चेन्मन्यसे रक्षां स्वस्ति तेऽस्तु विशां पते ।
अनुयास्यामि बीभत्सुं करिष्ये वचनं तव ॥ ००४ ॥

न हि मे पाण्डवात्कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
यो वै प्रियतरो राजन्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००५ ॥

तस्याहं पदवीं यास्ये संदेशात्तव मानद ।
त्वत्कृते न च मे किञ्चिदकर्तव्यं कथञ्चन ॥ ००६ ॥

यथा हि मे गुरोर्वाक्यं विशिष्टं द्विपदां वर ।
तथा तवापि वचनं विशिष्टतरमेव मे ॥ ००७ ॥

प्रिये हि तव वर्तेते भ्रातरौ कृष्णपाण्डवौ ।
तयोः प्रिये स्थितं चैव विद्धि मां राजपुङ्गव ॥ ००८ ॥

तवाज्ञां शिरसा गृह्य पाण्डवार्थमहं प्रभो ।
भित्त्वेदं दुर्भिदं सैन्यं प्रयास्ये नरसत्तम ॥ ००९ ॥

द्रोणानीकं विशाम्येष क्रुद्धो झष इवार्णवम् ।
तत्र यास्यामि यत्रासौ राजन्राजा जयद्रथः ॥ ०१० ॥

यत्र सेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात् ।
गुप्तो रथवरश्रेष्ठैर्द्रौणिकर्णकृपादिभिः ॥ ०११ ॥

इतस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विशां पते ।
यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ जयद्रथवधोद्यतः ॥ ०१२ ॥

त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदम् ।
आसैन्धववधाद्राजन्सुदृढेनान्तरात्मना ॥ ०१३ ॥

अनादिष्टस्तु गुरुणा को नु युध्येत मानवः ।
आदिष्टस्तु त्वया राजन्को न युध्येत मादृशः ॥ ०१४ ॥

अभिजानामि तं देशं यत्र यास्याम्यहं प्रभो ॥ ०१४ ॥

हुडशक्तिगदाप्रासखड्गचर्मर्ष्टितोमरम् ।
इष्वस्त्रवरसंबाधं क्षोभयिष्ये बलार्णवम् ॥ ०१५ ॥

यदेतत्कुञ्जरानीकं साहस्रमनुपश्यसि ।
कुलमञ्जनकं नाम यत्रैते वीर्यशालिनः ॥ ०१६ ॥

आस्थिता बहुभिर्म्लेच्छैर्युद्धशौण्डैः प्रहारिभिः ।
नागा मेघनिभा राजन्क्षरन्त इव तोयदाः ॥ ०१७ ॥

नैते जातु निवर्तेरन्प्रेषिता हस्तिसादिभिः ।
अन्यत्र हि वधादेषां नास्ति राजन्पराजयः ॥ ०१८ ॥

अथ यान्रथिनो राजन्समन्तादनुपश्यसि ।
एते रुक्मरथा नाम राजपुत्रा महारथाः ॥ ०१९ ॥

रथेष्वस्त्रेषु निपुणा नागेषु च विशां पते ।
धनुर्वेदे गताः पारं मुष्टियुद्धे च कोविदाः ॥ ०२० ॥

गदायुद्धविशेषज्ञा नियुद्धकुशलास्तथा ।
खड्गप्रहरणे युक्ताः संपाते चासिचर्मणोः ॥ ०२१ ॥

शूराश्च कृतविद्याश्च स्पर्धन्ते च परस्परम् ।
नित्यं च समरे राजन्विजिगीषन्ति मानवान् ॥ ०२२ ॥

कर्णेन विजिता राजन्दुःशासनमनुव्रताः ।
एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान्प्रशंसति ॥ ०२३ ॥

सततं प्रियकामाश्च कर्णस्यैते वशे स्थिताः ।
तस्यैव वचनाद्राजन्निवृत्ताः श्वेतवाहनात् ॥ ०२४ ॥

ते न क्षता न च श्रान्ता दृढावरणकार्मुकाः ।
मदर्थं विष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ०२५ ॥

एतान्प्रमथ्य सङ्ग्रामे प्रियार्थं तव कौरव ।
प्रयास्यामि ततः पश्चात्पदवीं सव्यसाचिनः ॥ ०२६ ॥

यांस्त्वेतानपरान्राजन्नागान्सप्तशतानि च ।
प्रेक्षसे वर्मसंछन्नान्किरातैः समधिष्ठितान् ॥ ०२७ ॥

किरातराजो यान्प्रादाद्गृहीतः सव्यसाचिना ।
स्वलङ्कृतांस्तथा प्रेष्यानिच्छञ्जीवितमात्मनः ॥ ०२८ ॥

आसन्नेते पुरा राजंस्तव कर्मकरा दृढम् ।
त्वामेवाद्य युयुत्सन्ते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०२९ ॥

तेषामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्मदाः ।
हस्तिशिक्षाविदश्चैव सर्वे चैवाग्नियोनयः ॥ ०३० ॥

एते विनिर्जिताः सर्वे सङ्ग्रामे सव्यसाचिना ।
मदर्थमद्य संयत्ता दुर्योधनवशानुगाः ॥ ०३१ ॥

एतान्भित्त्वा शरै राजन्किरातान्युद्धदुर्मदान् ।
सैन्धवस्य वधे युक्तमनुयास्यामि पाण्डवम् ॥ ०३२ ॥

ये त्वेते सुमहानागा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः ।
कर्कशाश्च विनीताश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ०३३ ॥

जाम्बूनदमयैः सर्वैर्वर्मभिः सुविभूषिताः ।
लब्धलक्ष्या रणे राजन्नैरावणसमा युधि ॥ ०३४ ॥

उत्तरात्पर्वतादेते तीक्ष्णैर्दस्युभिरास्थिताः ।
कर्कशैः प्रवरैर्योधैः कार्ष्णायसतनुच्छदैः ॥ ०३५ ॥

सन्ति गोयोनयश्चात्र सन्ति वानरयोनयः ।
अनेकयोनयश्चान्ये तथा मानुषयोनयः ॥ ०३६ ॥

अनीकमसतामेतद्धूमवर्णमुदीर्यते ।
म्लेच्छानां पापकर्तॄणां हिमवद्दुर्गवासिनाम् ॥ ०३७ ॥

एतद्दुर्योधनो लब्ध्वा समग्रं नागमण्डलम् ।
कृपं च सौमदत्तिं च द्रोणं च रथिनां वरम् ॥ ०३८ ॥

सिन्धुराजं तथा कर्णमवमन्यत पाण्डवान् ।
कृतार्थमथ चात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ०३९ ॥

ते च सर्वेऽनुसंप्राप्ता मम नाराचगोचरम् ।
न विमोक्ष्यन्ति कौन्तेय यद्यपि स्युर्मनोजवाः ॥ ०४० ॥

तेन संभाविता नित्यं परवीर्योपजीविना ।
विनाशमुपयास्यन्ति मच्छरौघनिपीडिताः ॥ ०४१ ॥

ये त्वेते रथिनो राजन्दृश्यन्ते काञ्चनध्वजाः ।

एते दुर्वारणा नाम काम्बोजा यदि ते श्रुताः ॥ ०४२ ॥

शूराश्च कृतविद्याश्च धनुर्वेदे च निष्ठिताः ।
संहताश्च भृशं ह्येते अन्योन्यस्य हितैषिणः ॥ ०४३ ॥

अक्षौहिण्यश्च संरब्धा धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
यत्ता मदर्थं तिष्ठन्ति कुरुवीराभिरक्षिताः ॥ ०४४ ॥

अप्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिताः ।
तांस्त्वहं प्रमथिष्यामि तृणानीव हुताशनः ॥ ०४५ ॥

तस्मात्सर्वानुपासङ्गान्सर्वोपकरणानि च ।
रथे कुर्वन्तु मे राजन्यथावद्रथकल्पकाः ॥ ०४६ ॥

अस्मिंस्तु खलु सङ्ग्रामे ग्राह्यं विविधमायुधम् ।
यथोपदिष्टमाचार्यैः कार्यः पञ्चगुणो रथः ॥ ०४७ ॥

काम्बोजैर्हि समेष्यामि क्रुद्धैराशीविषोपमैः ।
नानाशस्त्रसमावापैर्विविधायुधयोधिभिः ॥ ०४८ ॥

किरातैश्च समेष्यामि विषकल्पैः प्रहारिभिः ।
लालितैः सततं राज्ञा दुर्योधनहितैषिभिः ॥ ०४९ ॥

शकैश्चापि समेष्यामि शक्रतुल्यपराक्रमैः ।
अग्निकल्पैर्दुराधर्षैः प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ ०५० ॥

तथान्यैर्विविधैर्योधैः कालकल्पैर्दुरासदैः ।
समेष्यामि रणे राजन्बहुभिर्युद्धदुर्मदैः ॥ ०५१ ॥

तस्माद्वै वाजिनो मुख्या विश्रान्ताः शुभलक्षणाः ।
उपावृत्ताश्च पीताश्च पुनर्युज्यन्तु मे रथे ॥ ०५२ ॥

तस्य सर्वानुपासङ्गान्सर्वोपकरणानि च ।
रथे प्रास्थापयद्राजा शस्त्राणि विविधानि च ॥ ०५३ ॥

ततस्तान्सर्वतो मुक्त्वा सदश्वांश्चतुरो जनाः ।
रसवत्पाययामासुः पानं मदसमीरिणम् ॥ ०५४ ॥

पीतोपवृत्तान्स्नातांश्च जग्धान्नान्समलङ्कृतान् ।
विनीतशल्यांस्तुरगांश्चतुरो हेममालिनः ॥ ०५५ ॥

तान्यत्तान्रुक्मवर्णाभान्विनीताञ्शीघ्रगामिनः ।
संहृष्टमनसोऽव्यग्रान्विधिवत्कल्पिते रथे ॥ ०५६ ॥

महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमालिना ।
संवृते केतनैर्हैमैर्मणिविद्रुमचित्रितैः ॥ ०५७ ॥

पाण्डुराभ्रप्रकाशाभिः पताकाभिरलङ्कृते ॥ ०५७ ॥

हेमदण्डोच्छ्रितच्छत्रे बहुशस्त्रपरिच्छदे ।
योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् ॥ ०५८ ॥

दारुकस्यानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रियः सखा ।
न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्येव मातलिः ॥ ०५९ ॥

ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गलः ।
स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानदापयत् ॥ ०६० ॥

आशीर्वादैः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां वरः ॥ ०६० ॥

ततः स मधुपर्कार्हः पीत्वा कैलावतं मधु ।
लोहिताक्षो बभौ तत्र मदविह्वललोचनः ॥ ०६१ ॥

आलभ्य वीरकांस्यं च हर्षेण महतान्वितः ।
द्विगुणीकृततेजा हि प्रज्वलन्निव पावकः ॥ ०६२ ॥

उत्सङ्गे धनुरादाय सशरं रथिनां वरः ॥ ०६२ ॥

कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः कवची समलङ्कृतः ।
लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यैः कन्याभिश्चाभिनन्दितः ॥ ०६३ ॥

युधिष्ठिरस्य चरणावभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
तेन मूर्धन्युपाघ्रात आरुरोह महारथम् ॥ ०६४ ॥

ततस्ते वाजिनो हृष्टाः सुपुष्टा वातरंहसः ।
अजय्या जैत्रमूहुस्तं विकुर्वन्तः स्म सैन्धवाः ॥ ०६५ ॥

अथ हर्षपरीताङ्गः सात्यकिर्भीममब्रवीत् ।
त्वं भीम रक्ष राजानमेतत्कार्यतमं हि ते ॥ ०६६ ॥

अहं भित्त्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्वमिदं बलम् ।
आयत्यां च तदात्वे च श्रेयो राज्ञोऽभिरक्षणम् ॥ ०६७ ॥

जानीषे मम वीर्यं त्वं तव चाहमरिंदम ।
तस्माद्भीम निवर्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ०६८ ॥

तथोक्तः सात्यकिं प्राह व्रज त्वं कार्यसिद्धये ।
अहं राज्ञः करिष्यामि रक्षां पुरुषसत्तम ॥ ०६९ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच भीमसेनं स माधवः ।
गच्छ गच्छ द्रुतं पार्थ ध्रुवोऽद्य विजयो मम ॥ ०७० ॥

यन्मे स्निग्धोऽनुरक्तश्च त्वमद्य वशगः स्थितः ।

निमित्तानि च धन्यानि यथा भीम वदन्ति मे ॥ ०७१ ॥

निहते सैन्धवे पापे पाण्डवेन महात्मना ।
परिष्वजिष्ये राजानं धर्मात्मानं न संशयः ॥ ०७२ ॥

एतावदुक्त्वा भीमं तु विसृज्य च महामनाः ।
संप्रैक्षत्तावकं सैन्यं व्याघ्रो मृगगणानिव ॥ ०७३ ॥

तं दृष्ट्वा प्रविविक्षन्तं सैन्यं तव जनाधिप ।
भूय एवाभवन्मूढं सुभृशं चाप्यकम्पत ॥ ०७४ ॥

ततः प्रयातः सहसा सैन्यं तव स सात्यकिः ।
दिदृक्षुरर्जुनं राजन्धर्मराजस्य शासनात् ॥ ०७५ ॥

अध्याय ०८८

सञ्जय उवाच ॥

प्रयाते तव सैन्यं तु युयुधाने युयुत्सया ।
धर्मराजो महाराज स्वेनानीकेन संवृतः ॥ ००१ ॥

प्रायाद्द्रोणरथप्रेप्सुर्युयुधानस्य पृष्ठतः ॥ ००१ ॥

ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः समरदुर्मदः ।
प्राक्रोशत्पाण्डवानीके वसुदानश्च पार्थिवः ॥ ००२ ॥

आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।

यथा सुखेन गच्छेत सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ ००३ ॥

महारथा हि बहवो यतिष्यन्त्यस्य निर्जये ।
इति ब्रुवन्तो वेगेन समापेतुर्बलं तव ॥ ००४ ॥

वयं प्रतिजिगीषन्तस्तत्र तान्समभिद्रुताः ।
ततः शब्दो महानासीद्युयुधानरथं प्रति ॥ ००५ ॥

प्रकम्प्यमाना महती तव पुत्रस्य वाहिनी ।
सात्वतेन महाराज शतधाभिव्यदीर्यत ॥ ००६ ॥

तस्यां विदीर्यमाणायां शिनेः पौत्रो महारथः ।
सप्त वीरान्महेष्वासानग्रानीके व्यपोथयत् ॥ ००७ ॥

ते भीता मृद्यमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ।
आयोधनं जहुर्वीरा दृष्ट्वा तमतिमानुषम् ॥ ००८ ॥

रथैर्विमथिताक्षैश्च भग्ननीडैश्च मारिष ।
चक्रैर्विमथितैश्छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ००९ ॥

अनुकर्षैः पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकाञ्चनैः ।
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैश्च विशां पते ॥ ०१० ॥

हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजगाभोगसंनिभैः ।
ऊरुभिः पृथिवी छन्ना मनुजानां नरोत्तम ॥ ०११ ॥

शशाङ्कसंनिकाशैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
पतितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ०१२ ॥

गजैश्च बहुधा छिन्नैः शयानैः पर्वतोपमैः ।
रराजातिभृशं भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ०१३ ॥

तपनीयमयैर्योक्त्रैर्मुक्ताजालविभूषितैः ।
उरश्छदैर्विचित्रैश्च व्यशोभन्त तुरङ्गमाः ॥ ०१४ ॥

गतसत्त्वा महीं प्राप्य प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ ०१४ ॥

नानाविधानि सैन्यानि तव हत्वा तु सात्वतः ।
प्रविष्टस्तावकं सैन्यं द्रावयित्वा चमूं भृशम् ॥ ०१५ ॥

ततस्तेनैव मार्गेण येन यातो धनञ्जयः ।
इयेष सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ॥ ०१६ ॥

भरद्वाजं समासाद्य युयुधानस्तु मारिष ।
नाभ्यवर्तत सङ्क्रुद्धो वेलामिव जलाशयः ॥ ०१७ ॥

निवार्य तु रणे द्रोणो युयुधानं महारथम् ।
विव्याध निशितैर्बाणैः पञ्चभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ०१८ ॥

सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन्विव्याध सप्तभिः ।
हेमपुङ्खैः शिलाधौतैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ ०१९ ॥

तं षड्भिः सायकैर्द्रोणः साश्वयन्तारमार्दयत् ।
स तं न ममृषे द्रोणं युयुधानो महारथः ॥ ०२० ॥

सिंहनादं ततः कृत्वा द्रोणं विव्याध सात्यकिः ।
दशभिः सायकैश्चान्यैः षड्भिरष्टाभिरेव च ॥ ०२१ ॥

युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध दशभिः शरैः ।
एकेन सारथिं चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०२२ ॥

ध्वजमेकेन बाणेन विव्याध युधि मारिष ॥ ०२२ ॥

तं द्रोणः साश्वयन्तारं सरथध्वजमाशुगैः ।
त्वरन्प्राच्छादयद्बाणैः शलभानामिव व्रजैः ॥ ०२३ ॥

तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बहुभिराशुगैः ।
प्राच्छादयदसंभ्रान्तस्ततो द्रोण उवाच ह ॥ ०२४ ॥

तवाचार्यो रणं हित्वा गतः कापुरुषो यथा ।
युध्यमानं हि मां हित्वा प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ०२५ ॥

त्वं हि मे युध्यतो नाद्य जीवन्मोक्ष्यसि माधव ।
यदि मां त्वं रणे हित्वा न यास्याचार्यवद्द्रुतम् ॥ ०२६ ॥

सात्यकिरुवाच ॥

धनञ्जयस्य पदवीं धर्मराजस्य शासनात् ।
गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्मन्न मे कालात्ययो भवेत् ॥ ०२७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतावदुक्त्वा शैनेय आचार्यं परिवर्जयन् ।
प्रयातः सहसा राजन्सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

द्रोणः करिष्यते यत्नं सर्वथा मम वारणे ।
यत्तो याहि रणे सूत श‍ृणु चेदं वचः परम् ॥ ०२९ ॥

एतदालोक्यते सैन्यमावन्त्यानां महाप्रभम् ।
अस्यानन्तरतस्त्वेतद्दाक्षिणात्यं महाबलम् ॥ ०३० ॥

तदनन्तरमेतच्च बाह्लिकानां बलं महत् ।
बाह्लिकाभ्याशतो युक्तं कर्णस्यापि महद्बलम् ॥ ०३१ ॥

अन्योन्येन हि सैन्यानि भिन्नान्येतानि सारथे ।
अन्योन्यं समुपाश्रित्य न त्यक्ष्यन्ति रणाजिरम् ॥ ०३२ ॥

एतदन्तरमासाद्य चोदयाश्वान्प्रहृष्टवत् ।
मध्यमं जवमास्थाय वह मामत्र सारथे ॥ ०३३ ॥

बाह्लिका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यताः ।
दाक्षिणात्याश्च बहवः सूतपुत्रपुरोगमाः ॥ ०३४ ॥

हस्त्यश्वरथसंबाधं यच्चानीकं विलोक्यते ।
नानादेशसमुत्थैश्च पदातिभिरधिष्ठितम् ॥ ०३५ ॥

एतावदुक्त्वा यन्तारं ब्रह्माणं परिवर्जयन् ।
स व्यतीयाय यत्रोग्रं कर्णस्य सुमहद्बलम् ॥ ०३६ ॥

तं द्रोणोऽनुययौ क्रुद्धो विकिरन्विशिखान्बहून् ।
युयुधानं महाबाहुं गच्छन्तमनिवर्तिनम् ॥ ०३७ ॥

कर्णस्य सैन्यं सुमहदभिहत्य शितैः शरैः ।
प्राविशद्भारतीं सेनामपर्यन्तां स सात्यकिः ॥ ०३८ ॥

प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च ।
अमर्षी कृतवर्मा तु सात्यकिं पर्यवारयत् ॥ ०३९ ॥

तमापतन्तं विशिखैः षड्भिराहत्य सात्यकिः ।
चतुर्भिश्चतुरोऽस्याश्वानाजघानाशु वीर्यवान् ॥ ०४० ॥

ततः पुनः षोडशभिर्नतपर्वभिराशुगैः ।
सात्यकिः कृतवर्माणं प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०४१ ॥

स तुद्यमानो विशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजनैः ।
सात्वतेन महाराज कृतवर्मा न चक्षमे ॥ ०४२ ॥

स वत्सदन्तं संधाय जिह्मगानलसंनिभम् ।
आकृष्य राजन्नाकर्णाद्विव्याधोरसि सात्यकिम् ॥ ०४३ ॥

स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
सपत्रपुङ्खः पृथिवीं विवेश रुधिरोक्षितः ॥ ०४४ ॥

अथास्य बहुभिर्बाणैरच्छिनत्परमास्त्रवित् ।
समार्गणगुणं राजन्कृतवर्मा शरासनम् ॥ ०४५ ॥

विव्याध च रणे राजन्सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
दशभिर्विशिखैस्तीक्ष्णैरभिक्रुद्धः स्तनान्तरे ॥ ०४६ ॥

ततः प्रशीर्णे धनुषि शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
अभ्यहन्दक्षिणं बाहुं सात्यकिः कृतवर्मणः ॥ ०४७ ॥

ततोऽन्यत्सुदृढं वीरो धनुरादाय सात्यकिः ।
व्यसृजद्विशिखांस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४८ ॥

सरथं कृतवर्माणं समन्तात्पर्यवाकिरत् ।
छादयित्वा रणेऽत्यर्थं हार्दिक्यं तु स सात्यकिः ॥ ०४९ ॥

अथास्य भल्लेन शिरः सारथेः समकृन्तत ।
स पपात हतः सूतो हार्दिक्यस्य महारथात् ॥ ०५० ॥

ततस्ते यन्तरि हते प्राद्रवंस्तुरगा भृशम् ॥ ०५० ॥

अथ भोजस्त्वसंभ्रान्तो निगृह्य तुरगान्स्वयम् ।
तस्थौ शरधनुष्पाणिस्तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन् ॥ ०५१ ॥

स मुहूर्तमिवाश्वस्य सदश्वान्समचोदयत् ।
व्यपेतभीरमित्राणामावहत्सुमहद्भयम् ॥ ०५२ ॥

सात्यकिश्चाभ्यगात्तस्मात्स तु भीममुपाद्रवत् ॥ ०५२ ॥

युयुधानोऽपि राजेन्द्र द्रोणानीकाद्विनिःसृतः ।
प्रययौ त्वरितस्तूर्णं काम्बोजानां महाचमूम् ॥ ०५३ ॥

स तत्र बहुभिः शूरैः संनिरुद्धो महारथैः ।
न चचाल तदा राजन्सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ०५४ ॥

संधाय च चमूं द्रोणो भोजे भारं निवेश्य च ।
अन्वधावद्रणे यत्तो युयुधानं युयुत्सया ॥ ०५५ ॥

तथा तमनुधावन्तं युयुधानस्य पृष्ठतः ।
न्यवारयन्त सङ्क्रुद्धाः पाण्डुसैन्ये बृहत्तमाः ॥ ०५६ ॥

समासाद्य तु हार्दिक्यं रथानां प्रवरं रथम् ।
पाञ्चाला विगतोत्साहा भीमसेनपुरोगमाः ॥ ०५७ ॥

विक्रम्य वारिता राजन्वीरेण कृतवर्मणा ॥ ०५७ ॥

यतमानांस्तु तान्सर्वानीषद्विगतचेतसः ।
अभितस्ताञ्शरौघेण क्लान्तवाहानवारयत् ॥ ०५८ ॥

निगृहीतास्तु भोजेन भोजानीकेप्सवो रणे ।
अतिष्ठन्नार्यवद्वीराः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ०५९ ॥

अध्याय ०८९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एवं बहुविधं सैन्यमेवं प्रविचितं वरम् ।
व्यूढमेवं यथान्यायमेवं बहु च सञ्जय ॥ ००१ ॥

नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामं च नः सदा ।
प्रौढमत्यद्भुताकारं पुरस्ताद्दृढविक्रमम् ॥ ००२ ॥

नातिवृद्धमबालं च न कृशं नातिपीवरम् ।
लघुवृत्तायतप्राणं सारगात्रमनामयम् ॥ ००३ ॥

आत्तसंनाहसंपन्नं बहुशस्त्रपरिच्छदम् ।
शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितम् ॥ ००४ ॥

आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ००५ ॥

नागेष्वश्वेषु बहुशो रथेषु च परीक्षितम् ।
परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ००६ ॥

न गोष्ठ्या नोपचारेण न संबन्धनिमित्ततः ।
नानाहूतो न ह्यभृतो मम सैन्ये बभूव ह ॥ ००७ ॥

कुलीनार्यजनोपेतं तुष्टपुष्टमनुद्धतम् ।
कृतमानोपकारं च यशस्वि च मनस्वि च ॥ ००८ ॥

सचिवैश्चापरैर्मुख्यैर्बहुभिर्मुख्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं नरसत्तमैः ॥ ००९ ॥

बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः ।
अस्मानभिसृतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ ०१० ॥

महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
अपक्षैः पक्षिसङ्काशै रथैरश्वैश्च संवृतम् ॥ ०११ ॥

योधाक्षय्यजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्रासझषाकुलम् ॥ ०१२ ॥

ध्वजभूषणसंबाधं रत्नपट्टेन सञ्चितम् ।
वाहनैरपि धावद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ ०१३ ॥

द्रोणगम्भीरपातालं कृतवर्ममहाह्रदम् ।
जलसंधमहाग्राहं कर्णचन्द्रोदयोद्धतम् ॥ ०१४ ॥

गते सैन्यार्णवं भित्त्वा तरसा पाण्डवर्षभे ।
सञ्जयैकरथेनैव युयुधाने च मामकम् ॥ ०१५ ॥

तत्र शेषं न पश्यामि प्रविष्टे सव्यसाचिनि ।
सात्वते च रथोदारे मम सैन्यस्य सञ्जय ॥ ०१६ ॥

तौ तत्र समतिक्रान्तौ दृष्ट्वाभीतौ तरस्विनौ ।
सिन्धुराजं च संप्रेक्ष्य गाण्डीवस्येषुगोचरे ॥ ०१७ ॥

किं तदा कुरवः कृत्यं विदधुः कालचोदिताः ।
दारुणैकायने काले कथं वा प्रतिपेदिरे ॥ ०१८ ॥

ग्रस्तान्हि कौरवान्मन्ये मृत्युना तात सङ्गतान् ।
विक्रमो हि रणे तेषां न तथा दृश्यतेऽद्य वै ॥ ०१९ ॥

अक्षतौ संयुगे तत्र प्रविष्टौ कृष्णपाण्डवौ ।

न च वारयिता कश्चित्तयोरस्तीह सञ्जय ॥ ०२० ॥

भृताश्च बहवो योधाः परीक्ष्यैव महारथाः ।
वेतनेन यथायोग्यं प्रियवादेन चापरे ॥ ०२१ ॥

अकारणभृतस्तात मम सैन्ये न विद्यते ।
कर्मणा ह्यनुरूपेण लभ्यते भक्तवेतनम् ॥ ०२२ ॥

न च योधोऽभवत्कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय ।
अल्पदानभृतस्तात न कुप्यभृतको नरः ॥ ०२३ ॥

पूजिता हि यथाशक्त्या दानमानासनैर्मया ।
तथा पुत्रैश्च मे तात ज्ञातिभिश्च सबान्धवैः ॥ ०२४ ॥

ते च प्राप्यैव सङ्ग्रामे निर्जिताः सव्यसाचिना ।
शैनेयेन परामृष्टाः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०२५ ॥

रक्ष्यते यश्च सङ्ग्रामे ये च सञ्जय रक्षिणः ।
एकः साधारणः पन्था रक्ष्यस्य सह रक्षिभिः ॥ ०२६ ॥

अर्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्धवस्याग्रतः स्थितम् ।
पुत्रो मम भृशं मूढः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ०२७ ॥

सात्यकिं च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभीतवत् ।
किं नु दुर्योधनः कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ॥ ०२८ ॥

सर्वशस्त्रातिगौ सेनां प्रविष्टौ रथसत्तमौ ।
दृष्ट्वा कां वै धृतिं युद्धे प्रत्यपद्यन्त मामकाः ॥ ०२९ ॥

दृष्ट्वा कृष्णं तु दाशार्हमर्जुनार्थे व्यवस्थितम् ।
शिनीनामृषभं चैव मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३० ॥

दृष्ट्वा सेनां व्यतिक्रान्तां सात्वतेनार्जुनेन च ।
पलायमानांश्च कुरून्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३१ ॥

विद्रुतान्रथिनो दृष्ट्वा निरुत्साहान्द्विषज्जये ।
पलायने कृतोत्साहान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३२ ॥

शून्यान्कृतान्रथोपस्थान्सात्वतेनार्जुनेन च ।
हतांश्च योधान्संदृश्य मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३३ ॥

व्यश्वनागरथान्दृष्ट्वा तत्र वीरान्सहस्रशः ।
धावमानान्रणे व्यग्रान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३४ ॥

विवीरांश्च कृतानश्वान्विरथांश्च कृतान्नरान् ।
तत्र सात्यकिपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३५ ॥

पत्तिसंघान्रणे दृष्ट्वा धावमानांश्च सर्वशः ।
निराशा विजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३६ ॥

द्रोणस्य समतिक्रान्तावनीकमपराजितौ ।
क्षणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ०३७ ॥

संमूढोऽस्मि भृशं तात श्रुत्वा कृष्णधनञ्जयौ ।
प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सात्वतेन सहाच्युतौ ॥ ०३८ ॥

तस्मिन्प्रविष्टे पृतनां शिनीनां प्रवरे रथे ।
भोजानीकं व्यतिक्रान्ते कथमासन्हि कौरवाः ॥ ०३९ ॥

तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु ।
कथं युद्धमभूत्तत्र तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०४० ॥

द्रोणो हि बलवाञ्शूरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः ।
पाञ्चालास्तं महेष्वासं प्रत्ययुध्यन्कथं रणे ॥ ०४१ ॥

बद्धवैरास्तथा द्रोणे धर्मराजजयैषिणः ।
भारद्वाजस्तथा तेषु कृतवैरो महारथः ॥ ०४२ ॥

अर्जुनश्चापि यच्चक्रे सिन्धुराजवधं प्रति ।
तन्मे सर्वं समाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०९०

सञ्जय उवाच ॥

आत्मापराधात्संभूतं व्यसनं भरतर्षभ ।
प्राप्य प्राकृतवद्वीर न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ००१ ॥

तव निर्गुणतां ज्ञात्वा पक्षपातं सुतेषु च ।
द्वैधीभावं तथा धर्मे पाण्डवेषु च मत्सरम् ॥ ००२ ॥

आर्तप्रलापांश्च बहून्मनुजाधिपसत्तम ॥ ००२ ॥

सर्वलोकस्य तत्त्वज्ञः सर्वलोकगुरुः प्रभुः ।
वासुदेवस्ततो युद्धं कुरूणामकरोन्महत् ॥ ००३ ॥

आत्मापराधात्सुमहान्प्राप्तस्ते विपुलः क्षयः ।
न हि ते सुकृतं किञ्चिदादौ मध्ये च भारत ॥ ००४ ॥

दृश्यते पृष्ठतश्चैव त्वन्मूलो हि पराजयः ॥ ००४ ॥

तस्मादद्य स्थिरो भूत्वा ज्ञात्वा लोकस्य निर्णयम् ।
शृणु युद्धं यथा वृत्तं घोरं देवासुरोपमम् ॥ ००५ ॥

प्रविष्टे तव सैन्यं तु शैनेये सत्यविक्रमे ।
भीमसेनमुखाः पार्थाः प्रतीयुर्वाहिनीं तव ॥ ००६ ॥

आगच्छतस्तान्सहसा क्रुद्धरूपान्सहानुगान् ।
दधारैको रणे पाण्डून्कृतवर्मा महारथः ॥ ००७ ॥

यथोद्वृत्तं धारयते वेला वै सलिलार्णवम् ।
पाण्डुसैन्यं तथा संख्ये हार्दिक्यः समवारयत् ॥ ००८ ॥

तत्राद्भुतममन्यन्त हार्दिक्यस्य पराक्रमम् ।
यदेनं सहिताः पार्था नातिचक्रमुराहवे ॥ ००९ ॥

ततो भीमस्त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्माणमायसैः ।
शङ्खं दध्मौ महाबाहुर्हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ ०१० ॥

सहदेवस्तु विंशत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ।
शतेन नकुलश्चापि हार्दिक्यं समविध्यत ॥ ०११ ॥

द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या सप्तभिश्च घटोत्कचः ।
धृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापि कृतवर्माणमार्दयत् ॥ ०१२ ॥

विराटो द्रुपदश्चैव याज्ञसेनिश्च पञ्चभिः ॥ ०१२ ॥

शिखण्डी चापि हार्दिक्यं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध विंशत्या सायकानां हसन्निव ॥ ०१३ ॥

कृतवर्मा ततो राजन्सर्वतस्तान्महारथान् ।

एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा भीमं विव्याध सप्तभिः ॥ ०१४ ॥

धनुर्ध्वजं च संयत्तो रथाद्भूमावपातयत् ॥ ०१४ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महारथः ।
आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तत्या निशितैः शरैः ॥ ०१५ ॥

स गाढविद्धो बलवान्हार्दिक्यस्य शरोत्तमैः ।
चचाल रथमध्यस्थः क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ०१६ ॥

भीमसेनं तथा दृष्ट्वा धर्मराजपुरोगमाः ।
विसृजन्तः शरान्घोरान्कृतवर्माणमार्दयन् ॥ ०१७ ॥

तं तथा कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष ।
विव्यधुः सायकैर्हृष्टा रक्षार्थं मारुतेर्मृधे ॥ ०१८ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां भीमसेनो महाबलः ।
शक्तिं जग्राह समरे हेमदण्डामयस्मयीम् ॥ ०१९ ॥

चिक्षेप च रथात्तूर्णं कृतवर्मरथं प्रति ॥ ०१९ ॥

सा भीमभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा ।
कृतवर्माणमभितः प्रजज्वाल सुदारुणा ॥ ०२० ॥

तामापतन्तीं सहसा युगान्ताग्निसमप्रभाम् ।
द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यो निचकर्त द्विधा तदा ॥ ०२१ ॥

सा छिन्ना पतिता भूमौ शक्तिः कनकभूषणा ।
द्योतयन्ती दिशो राजन्महोल्केव दिवश्च्युता ॥ ०२२ ॥

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा भीमश्चुक्रोध वै भृशम् ॥ ०२२ ॥

ततोऽन्यद्धनुरादाय वेगवत्सुमहास्वनम् ।
भीमसेनो रणे क्रुद्धो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ ०२३ ॥

अथैनं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ।
भीमो भीमबलो राजंस्तव दुर्मन्त्रितेन ह ॥ ०२४ ॥

भोजस्तु क्षतसर्वाङ्गो भीमसेनेन मारिष ।
रक्ताशोक इवोत्फुल्लो व्यभ्राजत रणाजिरे ॥ ०२५ ॥

ततः क्रुद्धस्त्रिभिर्बाणैर्भीमसेनं हसन्निव ।
अभिहत्य दृढं युद्धे तान्सर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ ०२६ ॥

त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो यतमानान्महारथान् ।
तेऽपि तं प्रत्यविध्यन्त सप्तभिः सप्तभिः शरैः ॥ ०२७ ॥

शिखण्डिनस्ततः क्रुद्धः क्षुरप्रेण महारथः ।
धनुश्चिच्छेद समरे प्रहसन्निव भारत ॥ ०२८ ॥

शिखण्डी तु ततः क्रुद्धश्छिन्ने धनुषि सत्वरम् ।
असिं जग्राह समरे शतचन्द्रं च भास्वरम् ॥ ०२९ ॥

भ्रामयित्वा महाचर्म चामीकरविभूषितम् ।
तमसिं प्रेषयामास कृतवर्मरथं प्रति ॥ ०३० ॥

स तस्य सशरं चापं छित्त्वा संख्ये महानसिः ।
अभ्यगाद्धरणीं राजंश्च्युतं ज्योतिरिवाम्बरात् ॥ ०३१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु त्वरमाणा महारथाः ।
विव्यधुः सायकैर्गाढं कृतवर्माणमाहवे ॥ ०३२ ॥

अथान्यद्धनुरादाय त्यक्त्वा तच्च महद्धनुः ।
विशीर्णं भरतश्रेष्ठ हार्दिक्यः परवीरहा ॥ ०३३ ॥

विव्याध पाण्डवान्युद्धे त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
शिखण्डिनं च विव्याध त्रिभिः पञ्चभिरेव च ॥ ०३४ ॥

धनुरन्यत्समादाय शिखण्डी तु महायशाः ।
अवारयत्कूर्मनखैराशुगैर्हृदिकात्मजम् ॥ ०३५ ॥

ततः क्रुद्धो रणे राजन्हृदिकस्यात्मसंभवः ।
अभिदुद्राव वेगेन याज्ञसेनिं महारथम् ॥ ०३६ ॥

भीष्मस्य समरे राजन्मृत्योर्हेतुं महात्मनः ।
विदर्शयन्बलं शूरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ०३७ ॥

तौ दिशागजसङ्काशौ ज्वलिताविव पावकौ ।
समासेदतुरन्योन्यं शरसंघैररिंदमौ ॥ ०३८ ॥

विधुन्वानौ धनुःश्रेष्ठे संदधानौ च सायकान् ।
विसृजन्तौ च शतशो गभस्तीनिव भास्करौ ॥ ०३९ ॥

तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैरन्योन्यं तौ महारथौ ।
युगान्तप्रतिमौ वीरौ रेजतुर्भास्कराविव ॥ ०४० ॥

कृतवर्मा तु रभसं याज्ञसेनिं महारथम् ।
विद्ध्वेषूणां त्रिसप्तत्या पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ०४१ ॥

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृजन्सशरं चापं मूर्छयाभिपरिप्लुतः ॥ ०४२ ॥

तं विषण्णं रथे दृष्ट्वा तावका भरतर्षभ ।

हार्दिक्यं पूजयामासुर्वासांस्याढुधुवुश्च ह ॥ ०४३ ॥

शिखण्डिनं तथा ज्ञात्वा हार्दिक्यशरपीडितम् ।
अपोवाह रणाद्यन्ता त्वरमाणो महारथम् ॥ ०४४ ॥

सादितं तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पार्थाः शिखण्डिनम् ।
परिवव्रू रथैस्तूर्णं कृतवर्माणमाहवे ॥ ०४५ ॥

तत्राद्भुतं परं चक्रे कृतवर्मा महारथः ।
यदेकः समरे पार्थान्वारयामास सानुगान् ॥ ०४६ ॥

पार्थाञ्जित्वाजयच्चेदीन्पाञ्चालान्सृञ्जयानपि ।
केकयांश्च महावीर्यान्कृतवर्मा महारथः ॥ ०४७ ॥

ते वध्यमानाः समरे हार्दिक्येन स्म पाण्डवाः ।
इतश्चेतश्च धावन्तो नैव चक्रुर्धृतिं रणे ॥ ०४८ ॥

जित्वा पाण्डुसुतान्युद्धे भीमसेनपुरोगमान् ।
हार्दिक्यः समरेऽतिष्ठद्विधूम इव पावकः ॥ ०४९ ॥

ते द्राव्यमाणाः समरे हार्दिक्येन महारथाः ।
विमुखाः समपद्यन्त शरवृष्टिभिरर्दिताः ॥ ०५० ॥

अध्याय ०९१

सञ्जय उवाच ॥

श‍ृणुष्वैकमना राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
द्राव्यमाणे बले तस्मिन्हार्दिक्येन महात्मना ॥ ००१ ॥

लज्जयावनते चापि प्रहृष्टैश्चैव तावकैः ।
द्वीपो य आसीत्पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम् ॥ ००२ ॥

श्रुत्वा तु निनदं भीमं तावकानां महाहवे ।
शैनेयस्त्वरितो राजन्कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ००३ ॥

कृतवर्मा तु हार्दिक्यः शैनेयं निशितैः शरैः ।
अवाकिरत्सुसङ्क्रुद्धस्ततोऽक्रुध्यत सात्यकिः ॥ ००४ ॥

ततः सुनिशितं भल्लं शैनेयः कृतवर्मणे ।
प्रेषयामास समरे शरांश्च चतुरोऽपरान् ॥ ००५ ॥

ते तस्य जघ्निरे वाहान्भल्लेनास्याच्छिनद्धनुः ।
पृष्ठरक्षं तथा सूतमविध्यन्निशितैः शरैः ॥ ००६ ॥

ततस्तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
सेनामस्यार्दयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ००७ ॥

साभज्यताथ पृतना शैनेयशरपीडिता ।
ततः प्रायाद्वै त्वरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ००८ ॥

श‍ृणु राजन्यदकरोत्तव सैन्येषु वीर्यवान् ।
अतीत्य स महाराज द्रोणानीकमहार्णवम् ॥ ००९ ॥

पराजित्य च संहृष्टः कृतवर्माणमाहवे ।
यन्तारमब्रवीच्छूरः शनैर्याहीत्यसंभ्रमम् ॥ ०१० ॥

दृष्ट्वा तु तव तत्सैन्यं रथाश्वद्विपसङ्कुलम् ।

पदातिजनसंपूर्णमब्रवीत्सारथिं पुनः ॥ ०११ ॥

यदेतन्मेघसङ्काशं द्रोणानीकस्य सव्यतः ।
सुमहत्कुञ्जरानीकं यस्य रुक्मरथो मुखम् ॥ ०१२ ॥

एते हि बहवः सूत दुर्निवार्याश्च संयुगे ।
दुर्योधनसमादिष्टा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ ०१३ ॥

राजपुत्रा महेष्वासाः सर्वे विक्रान्तयोधिनः ॥ ०१३ ॥

त्रिगर्तानां रथोदाराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
मामेवाभिमुखा वीरा योत्स्यमाना व्यवस्थिताः ॥ ०१४ ॥

अत्र मां प्रापय क्षिप्रमश्वांश्चोदय सारथे ।
त्रिगर्तैः सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ०१५ ॥

ततः प्रायाच्छनैः सूतः सात्वतस्य मते स्थितः ।
रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना ॥ ०१६ ॥

तमूहुः सारथेर्वश्या वल्गमाना हयोत्तमाः ।
वायुवेगसमाः संख्ये कुन्देन्दुरजतप्रभाः ॥ ०१७ ॥

आपतन्तं रथं तं तु शङ्खवर्णैर्हयोत्तमैः ।
परिवव्रुस्ततः शूरा गजानीकेन सर्वतः ॥ ०१८ ॥

किरन्तो विविधांस्तीक्ष्णान्सायका.ण्ल्लघुवेधिनः ॥ ०१८ ॥

सात्वतोऽपि शितैर्बाणैर्गजानीकमयोधयत् ।
पर्वतानिव वर्षेण तपान्ते जलदो महान् ॥ ०१९ ॥

वज्राशनिसमस्पर्शैर्वध्यमानाः शरैर्गजाः ।

प्राद्रवन्रणमुत्सृज्य शिनिवीर्यसमीरितैः ॥ ०२० ॥

शीर्णदन्ता विरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डकाः ।
विशीर्णकर्णास्यकरा विनियन्तृपताकिनः ॥ ०२१ ॥

संभिन्नवर्मघण्टाश्च संनिकृत्तमहाध्वजाः ।
हतारोहा दिशो राजन्भेजिरे भ्रष्टकम्बलाः ॥ ०२२ ॥

रुवन्तो विविधान्रावाञ्जलदोपमनिस्वनाः ।
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च सात्वतेन विदारिताः ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्द्रुते गजानीके जलसंधो महारथः ।
यत्तः संप्रापयन्नागं रजताश्वरथं प्रति ॥ ०२४ ॥

रुक्मवर्णकरः शूरस्तपनीयाङ्गदः शुचिः ।
कुण्डली मुकुटी शङ्खी रक्तचन्दनरूषितः ॥ ०२५ ॥

शिरसा धारयन्दीप्तां तपनीयमयीं स्रजम् ।
उरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रं च भास्वरम् ॥ ०२६ ॥

चापं च रुक्मविकृतं विधुन्वन्गजमूर्धनि ।
अशोभत महाराज सविद्युदिव तोयदः ॥ ०२७ ॥

तमापतन्तं सहसा मागधस्य गजोत्तमम् ।
सात्यकिर्वारयामास वेलेवोद्धृत्तमर्णवम् ॥ ०२८ ॥

नागं निवारितं दृष्ट्वा शैनेयस्य शरोत्तमैः ।
अक्रुध्यत रणे राजञ्जलसंधो महाबलः ॥ ०२९ ॥

ततः क्रुद्धो महेष्वासो मार्गणैर्भारसाधनैः ।
अविध्यत शिनेः पौत्रं जलसंधो महोरसि ॥ ०३० ॥

ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
अस्यतो वृष्णिवीरस्य निचकर्त शरासनम् ॥ ०३१ ॥

सात्यकिं छिन्नधन्वानं प्रहसन्निव भारत ।
अविध्यन्मागधो वीरः पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ ०३२ ॥

स विद्धो बहुभिर्बाणैर्जलसंधेन वीर्यवान् ।
नाकम्पत महाबाहुस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०३३ ॥

अचिन्तयन्वै स शरान्नात्यर्थं संभ्रमाद्बली ।
धनुरन्यत्समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच ह ॥ ०३४ ॥

एतावदुक्त्वा शैनेयो जलसंधं महोरसि ।
विव्याध षष्ट्या सुभृशं शराणां प्रहसन्निव ॥ ०३५ ॥

क्षुरप्रेण च पीतेन मुष्टिदेशे महद्धनुः ।
जलसंधस्य चिच्छेद विव्याध च त्रिभिः शरैः ॥ ०३६ ॥

जलसंधस्तु तत्त्यक्त्वा सशरं वै शरासनम् ।
तोमरं व्यसृजत्तूर्णं सात्यकिं प्रति मारिष ॥ ०३७ ॥

स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महारणे ।
अभ्यगाद्धरणीं घोरः श्वसन्निव महोरगः ॥ ०३८ ॥

निर्भिन्ने तु भुजे सव्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
त्रिंशद्भिर्विशिखैस्तीक्ष्णैर्जलसंधमताडयत् ॥ ०३९ ॥

प्रगृह्य तु ततः खड्गं जलसंधो महाबलः ।
आर्षभं चर्म च महच्छतचन्द्रमलङ्कृतम् ॥ ०४० ॥

तत आविध्य तं खड्गं सात्वतायोत्ससर्ज ह ॥ ०४० ॥

शैनेयस्य धनुश्छित्त्वा स खड्गो न्यपतन्महीम् ।
अलातचक्रवच्चैव व्यरोचत महीं गतः ॥ ०४१ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सर्वकायावदारणम् ।
शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ०४२ ॥

विस्फार्य विव्यधे क्रुद्धो जलसंधं शरेण ह ॥ ०४२ ॥

ततः साभरणौ बाहू क्षुराभ्यां माधवोत्तमः ।
साङ्गदौ जलसंधस्य चिच्छेद प्रहसन्निव ॥ ०४३ ॥

तौ बाहू परिघप्रख्यौ पेततुर्गजसत्तमात् ।
वसुंधरधराद्भ्रष्टौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ ०४४ ॥

ततः सुदंष्ट्रं सुहनु चारुकुण्डलमुन्नसम् ।
क्षुरेणास्य तृतीयेन शिरश्चिच्छेद सात्यकिः ॥ ०४५ ॥

तत्पातितशिरोबाहुकबन्धं भीमदर्शनम् ।
द्विरदं जलसंधस्य रुधिरेणाभ्यषिञ्चत ॥ ०४६ ॥

जलसंधं निहत्याजौ त्वरमाणस्तु सात्वतः ।
नैषादिं पातयामास गजस्कन्धाद्विशां पते ॥ ०४७ ॥

रुधिरेणावसिक्ताङ्गो जलसंधस्य कुञ्जरः ।
विलम्बमानमवहत्संश्लिष्टं परमासनम् ॥ ०४८ ॥

शरार्दितः सात्वतेन मर्दमानः स्ववाहिनीम् ।
घोरमार्तस्वरं कृत्वा विदुद्राव महागजः ॥ ०४९ ॥

हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
जलसंधं हतं दृष्ट्वा वृष्णीनामृषभेण ह ॥ ०५० ॥

विमुखाश्चाभ्यधावन्त तव योधाः समन्ततः ।
पलायने कृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥ ०५१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्युयुधानं महारथम् ॥ ०५२ ॥

तमुदीर्णं तथा दृष्ट्वा शैनेयं कुरुपुङ्गवाः ।
द्रोणेनैव सह क्रुद्धाः सात्यकिं पर्यवारयन् ॥ ०५३ ॥

ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां सात्वतस्य च ।
द्रोणस्य च रणे राजन्घोरं देवासुरोपमम् ॥ ०५४ ॥

अध्याय ०९२

सञ्जय उवाच ॥

ते किरन्तः शरव्रातान्सर्वे यत्ताः प्रहारिणः ।
त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयन् ॥ ००१ ॥

तं द्रोणः सप्तसप्तत्या जघान निशितैः शरैः ।
दुर्मर्षणो द्वादशभिर्दुःसहो दशभिः शरैः ॥ ००२ ॥

विकर्णश्चापि निशितैस्त्रिंशद्भिः कङ्कपत्रिभिः ।
विव्याध सव्ये पार्श्वे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा ॥ ००३ ॥

दुर्मुखो दशभिर्बाणैस्तथा दुःशासनोऽष्टभिः ।
चित्रसेनश्च शैनेयं द्वाभ्यां विव्याध मारिष ॥ ००४ ॥

दुर्योधनश्च महता शरवर्षेण माधवम् ।
अपीडयद्रणे राजञ्शूराश्चान्ये महारथाः ॥ ००५ ॥

सर्वतः प्रतिविद्धस्तु तव पुत्रैर्महारथैः ।
तान्प्रत्यविध्यच्छैनेयः पृथक्पृथगजिह्मगैः ॥ ००६ ॥

भारद्वाजं त्रिभिर्बाणैर्दुःसहं नवभिस्तथा ।
विकर्णं पञ्चविंशत्या चित्रसेनं च सप्तभिः ॥ ००७ ॥

दुर्मर्षणं द्वादशभिश्चतुर्भिश्च विविंशतिम् ।
सत्यव्रतं च नवभिर्विजयं दशभिः शरैः ॥ ००८ ॥

ततो रुक्माङ्गदं चापं विधुन्वानो महारथः ।
अभ्ययात्सात्यकिस्तूर्णं पुत्रं तव महारथम् ॥ ००९ ॥

राजानं सर्वलोकस्य सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
शरैरभ्याहनद्गाढं ततो युद्धमभूत्तयोः ॥ ०१० ॥

विमुञ्चन्तौ शरांस्तीक्ष्णान्संदधानौ च सायकान् ।
अदृश्यं समरेऽन्योन्यं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ०११ ॥

सात्यकिः कुरुराजेन निर्विद्धो बह्वशोभत ।
अस्रवद्रुधिरं भूरि स्वरसं चन्दनो यथा ॥ ०१२ ॥

सात्वतेन च बाणौघैर्निर्विद्धस्तनयस्तव ।
शातकुम्भमयापीडो बभौ यूप इवोच्छ्रितः ॥ ०१३ ॥

माधवस्तु रणे राजन्कुरुराजस्य धन्विनः ।

धनुश्चिच्छेद सहसा क्षुरप्रेण हसन्निव ॥ ०१४ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं शरैर्बहुभिराचिनोत् ॥ ०१४ ॥

निर्भिन्नश्च शरैस्तेन द्विषता क्षिप्रकारिणा ।
नामृष्यत रणे राजा शत्रोर्विजयलक्षणम् ॥ ०१५ ॥

अथान्यद्धनुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
विव्याध सात्यकिं तूर्णं सायकानां शतेन ह ॥ ०१६ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता पुत्रेण तव धन्विना ।
अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत् ॥ ०१७ ॥

पीडितं नृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथाः ।
सात्वतं शरवर्षेण छादयामासुरञ्जसा ॥ ०१८ ॥

स छाद्यमानो बहुभिस्तव पुत्रैर्महारथैः ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ०१९ ॥

दुर्योधनं च त्वरितो विव्याधाष्टभिराशुगैः ।
प्रहसंश्चास्य चिच्छेद कार्मुकं रिपुभीषणम् ॥ ०२० ॥

नागं मणिमयं चैव शरैर्ध्वजमपातयत् ।
हत्वा तु चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ ०२१ ॥

सारथिं पातयामास क्षुरप्रेण महायशाः ॥ ०२१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे चैव कुरुराजं महारथम् ।
अवाकिरच्छरैर्हृष्टो बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ०२२ ॥

स वध्यमानः समरे शैनेयस्य शरोत्तमैः ।

प्राद्रवत्सहसा राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ०२३ ॥

आप्लुतश्च ततो यानं चित्रसेनस्य धन्विनः ॥ ०२३ ॥

हाहाभूतं जगच्चासीद्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
ग्रस्यमानं सात्यकिना खे सोममिव राहुणा ॥ ०२४ ॥

तं तु शब्दं महच्छ्रुत्वा कृतवर्मा महारथः ।
अभ्ययात्सहसा तत्र यत्रास्ते माधवः प्रभुः ॥ ०२५ ॥

विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठं चोदयंश्चैव वाजिनः ।
भर्त्सयन्सारथिं चोग्रं याहि याहीति सत्वरः ॥ ०२६ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

कृतवर्मा रथेनैष द्रुतमापतते शरी ।
प्रत्युद्याहि रथेनैनं प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥ ०२८ ॥

ततः प्रजविताश्वेन विधिवत्कल्पितेन च ।
आससाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ०२९ ॥

ततः परमसङ्क्रुद्धौ ज्वलन्ताविव पावकौ ।
समेयातां नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ॥ ०३० ॥

कृतवर्मा तु शैनेयं षड्विंशत्या समार्पयत् ।
निशितैः सायकैस्तीक्ष्णैर्यन्तारं चास्य सप्तभिः ॥ ०३१ ॥

चतुरश्च हयोदारांश्चतुर्भिः परमेषुभिः ।
अविध्यत्साधुदान्तान्वै सैन्धवान्सात्वतस्य ह ॥ ०३२ ॥

रुक्मध्वजो रुक्मपृष्ठं महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
रुक्माङ्गदी रुक्मवर्मा रुक्मपुङ्खानवाकिरत् ॥ ०३३ ॥

ततोऽशीतिं शिनेः पौत्रः सायकान्कृतवर्मणे ।
प्राहिणोत्त्वरया युक्तो द्रष्टुकामो धनञ्जयम् ॥ ०३४ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।
समकम्पत दुर्धर्षः क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ०३५ ॥

त्रिषष्ट्या चतुरोऽस्याश्वान्सप्तभिः सारथिं शरैः ।
विव्याध निशितैस्तूर्णं सात्यकिः कृतवर्मणः ॥ ०३६ ॥

सुवर्णपुङ्खं विशिखं समाधाय स सात्यकिः ।
व्यसृजत्तं महाज्वालं सङ्क्रुद्धमिव पन्नगम् ॥ ०३७ ॥

सोऽविशत्कृतवर्माणं यमदण्डोपमः शरः ।
जाम्बूनदविचित्रं च वर्म निर्भिद्य भानुमत् ॥ ०३८ ॥

अभ्यगाद्धरणीमुग्रो रुधिरेण समुक्षितः ॥ ०३८ ॥

सञ्जातरुधिरश्चाजौ सात्वतेषुभिरर्दितः ।
प्रचलन्धनुरुत्सृज्य न्यपतत्स्यन्दनोत्तमे ॥ ०३९ ॥

स सिंहदंष्ट्रो जानुभ्यामापन्नोऽमितविक्रमः ।
शरार्दितः सात्यकिना रथोपस्थे नरर्षभः ॥ ०४० ॥

सहस्रबाहोः सदृशमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
निवार्य कृतवर्माणं सात्यकिः प्रययौ ततः ॥ ०४१ ॥

खड्गशक्तिधनुःकीर्णां गजाश्वरथसङ्कुलाम् ।
प्रवर्तितोग्ररुधिरां शतशः क्षत्रियर्षभैः ॥ ०४२ ॥

प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां मध्येन शिनिपुङ्गवः ।
अभ्यगाद्वाहिनीं भित्त्वा वृत्रहेवासुरीं चमूम् ॥ ०४३ ॥

समाश्वास्य च हार्दिक्यो गृह्य चान्यन्महद्धनुः ।
तस्थौ तत्रैव बलवान्वारयन्युधि पाण्डवान् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०९३

सञ्जय उवाच ॥

काल्यमानेषु सैन्येषु शैनेयेन ततस्ततः ।
भारद्वाजः शरव्रातैर्महद्भिः समवाकिरत् ॥ ००१ ॥

स संप्रहारस्तुमुलो द्रोणसात्वतयोरभूत् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां बलिवासवयोरिव ॥ ००२ ॥

ततो द्रोणः शिनेः पौत्रं चित्रैः सर्वायसैः शरैः ।
त्रिभिराशीविषाकारैर्ललाटे समविध्यत ॥ ००३ ॥

तैर्ललाटार्पितैर्बाणैर्युयुधानस्त्वजिह्मगैः ।
व्यरोचत महाराज त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ००४ ॥

ततोऽस्य बाणानपरानिन्द्राशनिसमस्वनान् ।
भारद्वाजोऽन्तरप्रेक्षी प्रेषयामास संयुगे ॥ ००५ ॥

तान्द्रोणचापनिर्मुक्तान्दाशार्हः पततः शरान् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां सुपुङ्खाभ्यां चिच्छेद परमास्त्रवित् ॥ ००६ ॥

तामस्य लघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विशां पते ।
प्रहस्य सहसाविध्यद्विंशत्या शिनिपुङ्गवम् ॥ ००७ ॥

पुनः पञ्चाशतेषूणां शतेन च समार्पयत् ।
लघुतां युयुधानस्य लाघवेन विशेषयन् ॥ ००८ ॥

समुत्पतन्ति वल्मीकाद्यथा क्रुद्धा महोरगाः ।
तथा द्रोणरथाद्राजन्नुत्पतन्ति तनुच्छिदः ॥ ००९ ॥

तथैव युयुधानेन सृष्टाः शतसहस्रशः ।
अवाकिरन्द्रोणरथं शरा रुधिरभोजनाः ॥ ०१० ॥

लाघवाद्द्विजमुख्यस्य सात्वतस्य च मारिष ।
विशेषं नाध्यगच्छाम समावास्तां नरर्षभौ ॥ ०११ ॥

सात्यकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्नतपर्वभिः ।
आजघान भृशं क्रुद्धो ध्वजं च निशितैः शरैः ॥ ०१२ ॥

सारथिं च शतेनैव भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ०१२ ॥

लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथः ।
सप्तत्या सात्यकिं विद्ध्वा तुरगांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०१३ ॥

ध्वजमेकेन विव्याध माधवस्य रथे स्थितम् ॥ ०१३ ॥

अथापरेण भल्लेन हेमपुङ्खेन पत्रिणा ।
धनुश्चिच्छेद समरे माधवस्य महात्मनः ॥ ०१४ ॥

सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धनुस्त्यक्त्वा महारथः ।
गदां जग्राह महतीं भारद्वाजाय चाक्षिपत् ॥ ०१५ ॥

तामापतन्तीं सहसा पट्टबद्धामयस्मयीम् ।
न्यवारयच्छरैर्द्रोणो बहुभिर्बहुरूपिभिः ॥ ०१६ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
विव्याध बहुभिर्वीरं भारद्वाजं शिलाशितैः ॥ ०१७ ॥

स विद्धा समरे द्रोणं सिंहनादममुञ्चत ।
तं वै न ममृषे द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०१८ ॥

तथः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तरसा प्रेषयामास माधवस्य रथं प्रति ॥ ०१९ ॥

अनासाद्य तु शैनेयं सा शक्तिः कालसंनिभा ।
भित्त्वा रथं जगामोग्रा धरणीं दारुणस्वना ॥ ०२० ॥

ततो द्रोणं शिनेः पौत्रो राजन्विव्याध पत्रिणा ।
दक्षिणं भुजमासाद्य पीडयन्भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

द्रोणोऽपि समरे राजन्माधवस्य महद्धनुः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद रथशक्त्या च सारथिम् ॥ ०२२ ॥

मुमोह सरथिस्तस्य रथशक्त्या समाहतः ।
स रथोपस्थमासाद्य मुहूर्तं संन्यषीदत ॥ ०२३ ॥

चकार सात्यकी राजंस्तत्र कर्मातिमानुषम् ।
अयोधयच्च यद्द्रोणं रश्मीञ्जग्राह च स्वयम् ॥ ०२४ ॥

ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथः ।
अविध्यद्ब्राह्मणं संख्ये हृष्टरूपो विशां पते ॥ ०२५ ॥

तस्य द्रोणः शरान्पञ्च प्रेषयामास भारत ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ०२६ ॥

निर्विद्धस्तु शरैर्घोरैरक्रुध्यत्सात्यकिर्भृशम् ।
सायकान्व्यसृजच्चापि वीरो रुक्मरथं प्रति ॥ ०२७ ॥

ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेषुणा भुवि ।
अश्वान्व्यद्रावयद्बाणैर्हतसूतान्महात्मनः ॥ ०२८ ॥

स रथः प्रद्रुतः संख्ये मण्डलानि सहस्रशः ।
चकार राजतो राजन्भ्राजमान इवांशुमान् ॥ ०२९ ॥

अभिद्रवत गृह्णीत हयान्द्रोणस्य धावत ।
इति स्म चुक्रुशुः सर्वे राजपुत्राः सराजकाः ॥ ०३० ॥

ते सात्यकिमपास्याशु राजन्युधि महारथाः ।
यतो द्रोणस्ततः सर्वे सहसा समुपाद्रवन् ॥ ०३१ ॥

तान्दृष्ट्वा प्रद्रुतान्सर्वान्सात्वतेन शरार्दितान् ।
प्रभग्नं पुनरेवासीत्तव सैन्यं समाकुलम् ॥ ०३२ ॥

व्यूहस्यैव पुनर्द्वारं गत्वा द्रोणो व्यवस्थितः ।
वातायमानैस्तैरश्वैर्हतो वृष्णिशरार्दितैः ॥ ०३३ ॥

पाण्डुपाञ्चालसंभग्नं व्यूहमालोक्य वीर्यवान् ।
शैनेये नाकरोद्यत्नं व्यूहस्यैवाभिरक्षणे ॥ ०३४ ॥

निवार्य पाण्डुपाञ्चालान्द्रोणाग्निः प्रदहन्निव ।
तस्थौ क्रोधाग्निसंदीप्तः कालसूर्य इवोदितः ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०९४

सञ्जय उवाच ॥

द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीर ;स्तथैव हार्दिक्यमुखांस्त्वदीयान् ।
प्रहस्य सूतं वचनं बभाषे ; शिनिप्रवीरः कुरुपुङ्गवाग्र्य ॥ ००१ ॥

निमित्तमात्रं वयमत्र सूत ; दग्धारयः केशवफल्गुनाभ्याम् ।
हतान्निहन्मेह नरर्षभेण ; वयं सुरेशात्मसमुद्भवेन ॥ ००२ ॥

तमेवमुक्त्वा शिनिपुङ्गवस्तदा ; महामृधे सोऽग्र्यधनुर्धरोऽरिहा ।
किरन्समन्तात्सहसा शरान्बली ; समापतच्छ्येन इवामिषं यथा ॥ ००३ ॥

तं यान्तमश्वैः शशिशङ्खवर्णै ;र्विगाह्य सैन्यं पुरुषप्रवीरम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समन्ता ;दादित्यरश्मिप्रतिमं नराग्र्यम् ॥ ००४ ॥

असह्यविक्रान्तमदीनसत्त्वं ; सर्वे गणा भारत दुर्विषह्यम् ।
सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं ; दिवीव सूर्यं जलदव्यपाये ॥ ००५ ॥

अमर्षपूर्णस्त्वतिचित्रयोधी ; शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।
सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं ; न्यवारयद्राजवरः प्रसह्य ॥ ००६ ॥

तयोरभूद्भरत संप्रहारः ; सुदारुणस्तं समभिप्रशंसन् ।
योधास्त्वदीयाश्च हि सोमकाश्च ; वृत्रेन्द्रयोर्युद्धमिवामरौघाः ॥ ००७ ॥

शरैः सुतीक्ष्णैः शतशोऽभ्यविध्य ;त्सुदर्शनः सात्वतमुख्यमाजौ ।
अनागतानेव तु तान्पृषत्कां ;श्चिच्छेद बाणैः शिनिपुङ्गवोऽपि ॥ ००८ ॥

तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्यकिः ; सुदर्शने यान्क्षिपति स्म सायकान् ।
द्विधा त्रिधा तानकरोत्सुदर्शनः ; शरोत्तमैः स्यन्दनवर्यमास्थितः ॥ ००९ ॥

संप्रेक्ष्य बाणान्निहतांस्तदानीं ; सुदर्शनः सात्यकिबाणवेगैः ।
क्रोधाद्दिधक्षन्निव तिग्मतेजाः ; शरानमुञ्चत्तपनीयचित्रान् ॥ ०१० ॥

पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पै ;राकर्णपूर्णैर्निशितैः सुपुङ्खैः ।
विव्याध देहावरणं विभिद्य ; ते सात्यकेराविविशुः शरीरम् ॥ ०११ ॥

तथैव तस्यावनिपालपुत्रः ; संधाय बाणैरपरैर्ज्वलद्भिः ।
आजघ्निवांस्तान्रजतप्रकाशां ;श्चतुर्भिरश्वांश्चतुरः प्रसह्य ॥ ०१२ ॥

तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी ; नप्ता शिनेरिन्द्रसमानवीर्यः ।
सुदर्शनस्येषुगणैः सुतीक्ष्णै ;र्हयान्निहत्याशु ननाद नादम् ॥ ०१३ ॥

अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य ; भल्लेन वज्राशनिसंनिभेन ।
सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीरः ; क्षुरेण चिच्छेद शिरः प्रसह्य ॥ ०१४ ॥

सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं ; भ्राजिष्णु वक्त्रं निचकर्त देहात् ।
यथा पुरा वज्रधरः प्रसह्य ; बलस्य संख्येऽतिबलस्य राजन् ॥ ०१५ ॥

निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं ; रणे यदूनामृषभस्तरस्वी ।
मुदा समेतः परया महात्मा ; रराज राजन्सुरराजकल्पः ॥ ०१६ ॥

ततो ययावर्जुनमेव येन ; निवार्य सैन्यं तव मार्गणौघैः ।
सदश्वयुक्तेन रथेन निर्या ;ल्लोकान्विसिस्मापयिषुर्नृवीरः ॥ ०१७ ॥

तत्तस्य विस्मापयनीयमग्र्य ;मपूजयन्योधवराः समेताः ।
यद्वर्तमानानिषुगोचरेऽरी ;न्ददाह बाणैर्हुतभुग्यथैव ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०९५

सञ्जय उवाच ॥

ततः स सात्यकिर्धीमान्महात्मा वृष्णिपुङ्गवः ।
सुदर्शनं निहत्याजौ यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

रथाश्वनागकलिलं शरशक्त्यूर्मिमालिनम् ।
खड्गमत्स्यं गदाग्राहं शूरायुधमहास्वनम् ॥ ००२ ॥

प्राणापहारिणं रौद्रं वादित्रोत्क्रुष्टनादितम् ।
योधानामसुखस्पर्शं दुर्धर्षमजयैषिणाम् ॥ ००३ ॥

तीर्णाः स्म दुस्तरं तात द्रोणानीकमहार्णवम् ।
जलसंधबलेनाजौ पुरुषादैरिवावृतम् ॥ ००४ ॥

अतोऽन्यं पृतनाशेषं मन्ये कुनदिकामिव ।
तर्तव्यामल्पसलिलां चोदयाश्वानसंभ्रमम् ॥ ००५ ॥

हस्तप्राप्तमहं मन्ये सांप्रतं सव्यसाचिनम् ।
निर्जित्य दुर्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ॥ ००६ ॥

हार्दिक्यं योधवर्यं च प्राप्तं मन्ये धनञ्जयम् ।
न हि मे जायते त्रासो दृष्ट्वा सैन्यान्यनेकशः ॥ ००७ ॥

वह्नेरिव प्रदीप्तस्य ग्रीष्मे शुष्कं तृणोलपम् ॥ ००७ ॥

पश्य पाण्डवमुख्येन यातां भूमिं किरीटिना ।

पत्त्यश्वरथनागौघैः पतितैर्विषमीकृताम् ॥ ००८ ॥

अभ्याशस्थमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
स एष श्रूयते शब्दो गाण्डीवस्यामितौजसः ॥ ००९ ॥

यादृशानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै ।
अनस्तङ्गत आदित्ये हन्ता सैन्धवमर्जुनः ॥ ०१० ॥

शनैर्विश्रम्भयन्नश्वान्याहि यत्तोऽरिवाहिनीम् ।
यत्रैते सतनुत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः ॥ ०११ ॥

दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धदुर्मदाः ।
शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः ॥ ०१२ ॥

शकाः किराता दरदा बर्बरास्ताम्रलिप्तकाः ।
अन्ये च बहवो म्लेच्छा विविधायुधपाणयः ॥ ०१३ ॥

मामेवाभिमुखाः सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः ॥ ०१३ ॥

एतान्सरथनागाश्वान्निहत्याजौ सपत्तिनः ।
इदं दुर्गं महाघोरं तीर्णमेवोपधारय ॥ ०१४ ॥

सूत उवाच ॥

न संभ्रमो मे वार्ष्णेय विद्यते सत्यविक्रम ।
यद्यपि स्यात्सुसङ्क्रुद्धो जामदग्न्योऽग्रतः स्थितः ॥ ०१५ ॥

द्रोणो वा रथिनां श्रेष्ठः कृपो मद्रेश्वरोऽपि वा ।
तथापि संभ्रमो न स्यात्त्वामाश्रित्य महाभुज ॥ ०१६ ॥

त्वया सुबहवो युद्धे निर्जिताः शत्रुसूदन ।

न च मे संभ्रमः कश्चिद्भूतपूर्वः कदाचन ॥ ०१७ ॥

किमु चैतत्समासाद्य वीर संयुगगोष्पदम् ॥ ०१७ ॥

आयुष्मन्कतरेण त्वा प्रापयामि धनञ्जयम् ।
केषां क्रुद्धोऽसि वार्ष्णेय केषां मृत्युरुपस्थितः ॥ ०१८ ॥

केषां संयमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मनः ॥ ०१८ ॥

के त्वां युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमम् ।
दृष्ट्वा विक्रमसंपन्नं विद्रविष्यन्ति संयुगे ॥ ०१९ ॥

केषां वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज ॥ ०१९ ॥

सात्यकिरुवाच ॥

मुण्डानेतान्हनिष्यामि दानवानिव वासवः ।
प्रतिज्ञां पारयिष्यामि काम्बोजानेव मा वह ॥ ०२० ॥

अद्यैषां कदनं कृत्वा क्षिप्रं यास्यामि पाण्डवम् ॥ ०२० ॥

अद्य द्रक्ष्यन्ति मे वीर्यं कौरवाः ससुयोधनाः ।
मुण्डानीके हते सूत सर्वसैन्येषु चासकृत् ॥ ०२१ ॥

अद्य कौरवसैन्यस्य दीर्यमाणस्य संयुगे ।
श्रुत्वा विरावं बहुधा संतप्स्यति सुयोधनः ॥ ०२२ ॥

अद्य पाण्डवमुख्यस्य श्वेताश्वस्य महात्मनः ।
आचार्यककृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे ॥ ०२३ ॥

अद्य मद्बाणनिहतान्योधमुख्यान्सहस्रशः ।

दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा पश्चात्तापं गमिष्यति ॥ ०२४ ॥

अद्य मे क्षिप्रहस्तस्य क्षिपतः सायकोत्तमान् ।
अलातचक्रप्रतिमं धनुर्द्रक्ष्यन्ति कौरवाः ॥ ०२५ ॥

मत्सायकचिताङ्गानां रुधिरं स्रवतां बहु ।
सैनिकानां वधं दृष्ट्वा संतप्स्यति सुयोधनः ॥ ०२६ ॥

अद्य मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान्वरान् ।
द्विरर्जुनमिमं लोकं मंस्यते स सुयोधनः ॥ ०२७ ॥

अद्य राजसहस्राणि निहतानि मया रणे ।
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा संतप्स्यति महामृधे ॥ ०२८ ॥

अद्य स्नेहं च भक्तिं च पाण्डवेषु महात्मसु ।
हत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु ॥ ०२९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्तस्तदा सूतः शिक्षितान्साधुवाहिनः ।
शशाङ्कसंनिकाशान्वै वाजिनोऽचूचुदद्भृशम् ॥ ०३० ॥

ते पिबन्त इवाकाशं युयुधानं हयोत्तमाः ।
प्रापयन्यवनाञ्शीघ्रं मनःपवनरंहसः ॥ ०३१ ॥

सात्यकिं ते समासाद्य पृतनास्वनिवर्तिनम् ।
बहवो लघुहस्ताश्च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०३२ ॥

तेषामिषूनथास्त्राणि वेगवन्नतपर्वभिः ।
अच्छिनत्सात्यकी राजन्नैनं ते प्राप्नुवञ्शराः ॥ ०३३ ॥

रुक्मपुङ्खैः सुनिशितैर्गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः ।
उच्चकर्त शिरांस्युग्रो यवनानां भुजानपि ॥ ०३४ ॥

शैक्यायसानि वर्माणि कांस्यानि च समन्ततः ।
भित्त्वा देहांस्तथा तेषां शरा जग्मुर्महीतलम् ॥ ०३५ ॥

ते हन्यमाना वीरेण म्लेच्छाः सात्यकिना रणे ।
शतशो न्यपतंस्तत्र व्यसवो वसुधातले ॥ ०३६ ॥

सुपूर्णायतमुक्तैस्तानव्यवच्छिन्नपिण्डितैः ।
पञ्च षट्सप्त चाष्टौ च बिभेद यवनाञ्शरैः ॥ ०३७ ॥

काम्बोजानां सहस्रैस्तु शकानां च विशां पते ।
शबराणां किरातानां बर्बराणां तथैव च ॥ ०३८ ॥

अगम्यरूपां पृथिवीं मांसशोणितकर्दमाम् ।
कृतवांस्तत्र शैनेयः क्षपयंस्तावकं बलम् ॥ ०३९ ॥

दस्यूनां सशिरस्त्राणैः शिरोभिर्लूनमूर्धजैः ।
तत्र तत्र मही कीर्णा विबर्हैरण्डजैरिव ॥ ०४० ॥

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गैस्तैस्तदायोधनं बभौ ।
कबन्धैः संवृतं सर्वं ताम्राभ्रैः खमिवावृतम् ॥ ०४१ ॥

वज्राशनिसमस्पर्शैः सुपर्वभिरजिह्मगैः ।
ते साश्वयाना निहताः समावव्रुर्वसुंधराम् ॥ ०४२ ॥

अल्पावशिष्टाः संभग्नाः कृच्छ्रप्राणा विचेतसः ।
जिताः संख्ये महाराज युयुधानेन दंशिताः ॥ ०४३ ॥

पार्ष्णिभिश्च कशाभिश्च ताडयन्तस्तुरङ्गमान् ।

जवमुत्तममास्थाय सर्वतः प्राद्रवन्भयात् ॥ ०४४ ॥

काम्बोजसैन्यं विद्राव्य दुर्जयं युधि भारत ।
यवनानां च तत्सैन्यं शकानां च महद्बलम् ॥ ०४५ ॥

स ततः पुरुषव्याघ्रः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
प्रहृष्टस्तावकाञ्जित्वा सूतं याहीत्यचोदयत् ॥ ०४६ ॥

तं यान्तं पृष्ठगोप्तारमर्जुनस्य विशां पते ।
चारणाः प्रेक्ष्य संहृष्टास्त्वदीयाश्चाप्यपूजयन् ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०९६

सञ्जय उवाच ॥

जित्वा यवनकाम्बोजान्युयुधानस्ततोऽर्जुनम् ।
जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनां वरः ॥ ००१ ॥

शरदंष्ट्रो नरव्याघ्रो विचित्रकवचच्छविः ।
मृगान्व्याघ्र इवाजिघ्रंस्तव सैन्यमभीषयत् ॥ ००२ ॥

स रथेन चरन्मार्गान्धनुरभ्रामयद्भृशम् ।
रुक्मपृष्ठं महावेगं रुक्मचन्द्रकसङ्कुलम् ॥ ००३ ॥

रुक्माङ्गदशिरस्त्राणो रुक्मवर्मसमावृतः ।
रुक्मध्वजवरः शूरो मेरुशृङ्ग इवाबभौ ॥ ००४ ॥

सधनुर्मण्डलः संख्ये तेजोभास्वररश्मिवान् ।

शरदीवोदितः सूर्यो नृसूर्यो विरराज ह ॥ ००५ ॥

वृषभस्कन्धविक्रान्तो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
तावकानां बभौ मध्ये गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ००६ ॥

मत्तद्विरदसङ्काशं मत्तद्विरदगामिनम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं यूथमध्ये व्यवस्थितम् ॥ ००७ ॥

व्याघ्रा इव जिघांसन्तस्त्वदीयाभ्यद्रवन्रणे ॥ ००७ ॥

द्रोणानीकमतिक्रान्तं भोजानीकं च दुस्तरम् ।
जलसंधार्णवं तीर्त्वा काम्बोजानां च वाहिनीम् ॥ ००८ ॥

हार्दिक्यमकरान्मुक्तं तीर्णं वै सैन्यसागरम् ।
परिवव्रुः सुसङ्क्रुद्धास्त्वदीयाः सात्यकिं रथाः ॥ ००९ ॥

दुर्योधनश्चित्रसेनो दुःशासनविविंशती ।
शकुनिर्दुःसहश्चैव युवा दुर्मर्षणः क्रथः ॥ ०१० ॥

अन्ये च बहवः शूराः शस्त्रवन्तो दुरासदाः ।
पृष्ठतः सात्यकिं यान्तमन्वधावन्नमर्षिताः ॥ ०११ ॥

अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ ०१२ ॥

तानभिद्रवतः सर्वान्समीक्ष्य शिनिपुङ्गवः ।
शनैर्याहीति यन्तारमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ०१३ ॥

इदमेति समुद्धूतं धार्तराष्ट्रस्य यद्बलम् ।
मामेवाभिमुखं तूर्णं गजाश्वरथपत्तिमत् ॥ ०१४ ॥

नादयन्वै दिशः सर्वा रथघोषेण सारथे ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च कम्पयन्सागरानपि ॥ ०१५ ॥

एतद्बलार्णवं तात वारयिष्ये महारणे ।
पौर्णमास्यामिवोद्धूतं वेलेव सलिलाशयम् ॥ ०१६ ॥

पश्य मे सूत विक्रान्तमिन्द्रस्येव महामृधे ।
एष सैन्यानि शत्रूणां विधमामि शितैः शरैः ॥ ०१७ ॥

निहतानाहवे पश्य पदात्यश्वरथद्विपान् ।
मच्छरैरग्निसङ्काशैर्विदेहासून्सहस्रशः ॥ ०१८ ॥

इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकेरमितौजसः ।
समीपं सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुर्युयुत्सवः ॥ ०१९ ॥

जह्याद्रवस्व तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिनः ॥ ०१९ ॥

तानेवं ब्रुवतो वीरान्सात्यकिर्निशितैः शरैः ।
जघान त्रिशतानश्वान्कुञ्जरांश्च चतुःशतान् ॥ ०२० ॥

स संप्रहारस्तुमुलस्तस्य तेषां च धन्विनाम् ।
देवासुररणप्रख्यः प्रावर्तत जनक्षयः ॥ ०२१ ॥

मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष ।
प्रत्यगृह्णाच्छिनेः पौत्रः शरैराशीविषोपमैः ॥ ०२२ ॥

प्रच्छाद्यमानः समरे शरजालैः स वीर्यवान् ।
असंभ्रमं महाराज तावकानवधीद्बहून् ॥ ०२३ ॥

आश्चर्यं तत्र राजेन्द्र सुमहद्दृष्टवानहम् ।
न मोघः सायकः कश्चित्सात्यकेरभवत्प्रभो ॥ ०२४ ॥

रथनागाश्वकलिलः पदात्यूर्मिसमाकुलः ।
शैनेयवेलामासाद्य स्थितः सैन्यमहार्णवः ॥ ०२५ ॥

संभ्रान्तनरनागाश्वमावर्तत मुहुर्मुहुः ।
तत्सैन्यमिषुभिस्तेन वध्यमानं समन्ततः ॥ ०२६ ॥

बभ्राम तत्र तत्रैव गावः शीतार्दिता इव ॥ ०२६ ॥

पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगं तथा ।
अविद्धं तत्र नाद्राक्षं युयुधानस्य सायकैः ॥ ०२७ ॥

न तादृक्कदनं राजन्कृतवांस्तत्र फल्गुनः ।
यादृक्क्षयमनीकानामकरोत्सात्यकिर्नृप ॥ ०२८ ॥

अत्यर्जुनं शिनेः पौत्रो युध्यते भरतर्षभ ॥ ०२८ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सात्वतस्य त्रिभिः शरैः ।
विव्याध सूतं निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०२९ ॥

सात्यकिं च त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सोऽष्टभिः ।
दुःशासनः षोडशभिर्विव्याध शिनिपुङ्गवम् ॥ ०३० ॥

शकुनिः पञ्चविंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।
दुःसहः पञ्चदशभिर्विव्याधोरसि सात्यकिम् ॥ ०३१ ॥

उत्स्मयन्वृष्णिशार्दूलस्तथा बाणैः समाहतः ।
तानविध्यन्महाराज सर्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०३२ ॥

गाढविद्धानरीन्कृत्वा मार्गणैः सोऽतितेजनैः ।
शैनेयः श्येनवत्संख्ये व्यचरल्लघुविक्रमः ॥ ०३३ ॥

सौबलस्य धनुश्छित्त्वा हस्तावापं निकृत्य च ।
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०३४ ॥

चित्रसेनं शतेनैव दशभिर्दुःसहं तथा ।
दुःशासनं च विंशत्या विव्याध शिनिपुङ्गवः ॥ ०३५ ॥

अथान्यद्धनुरादाय स्यालस्तव विशां पते ।
अष्टभिः सात्यकिं विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ०३६ ॥

दुःशासनश्च दशभिर्दुःसहश्च त्रिभिः शरैः ।
दुर्मुखश्च द्वादशभी राजन्विव्याध सात्यकिम् ॥ ०३७ ॥

दुर्योधनस्त्रिसप्तत्या विद्ध्वा भारत माधवम् ।
ततोऽस्य निशितैर्बाणैस्त्रिभिर्विव्याध सारथिम् ॥ ०३८ ॥

तान्सर्वान्सहिताञ्शूरान्यतमानान्महारथान् ।
पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैः पुनर्विव्याध सात्यकिः ॥ ०३९ ॥

ततः स रथिनां श्रेष्ठस्तव पुत्रस्य सारथिम् ।
आजघानाशु भल्लेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ०४० ॥

पातिते सारथौ तस्मिंस्तव पुत्ररथः प्रभो ।
वातायमानैस्तैरश्वैरपानीयत सङ्गरात् ॥ ०४१ ॥

ततस्तव सुता राजन्सैनिकाश्च विशां पते ।
राज्ञो रथमभिप्रेक्ष्य विद्रुताः शतशोऽभवन् ॥ ०४२ ॥

विद्रुतं तत्र तत्सैन्यं दृष्ट्वा भारत सात्यकिः ।
अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णै रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०४३ ॥

विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि समन्ततः ।
प्रययौ सात्यकी राजञ्श्वेताश्वस्य रथं प्रति ॥ ०४४ ॥

तं शरानाददानं च रक्षमाणं च सारथिम् ।
आत्मानं मोचयन्तं च तावकाः समपूजयन् ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०९७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

संप्रमृद्य महत्सैन्यं यान्तं शैनेयमर्जुनम् ।
निर्ह्रीका मम ते पुत्राः किमकुर्वत सञ्जय ॥ ००१ ॥

कथं चैषां तथा युद्धे धृतिरासीन्मुमूर्षताम् ।
शैनेयचरितं दृष्ट्वा सदृशं सव्यसाचिनः ॥ ००२ ॥

किं नु वक्ष्यन्ति ते क्षात्रं सैन्यमध्ये पराजिताः ।
कथं च सात्यकिर्युद्धे व्यतिक्रान्तो महायशाः ॥ ००३ ॥

कथं च मम पुत्राणां जीवतां तत्र सञ्जय ।
शैनेयोऽभिययौ युद्धे तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ००४ ॥

अत्यद्भुतमिदं तात त्वत्सकाशाच्छृणोम्यहम् ।
एकस्य बहुभिर्युद्धं शत्रुभिर्वै महारथैः ॥ ००५ ॥

विपरीतमहं मन्ये मन्दभाग्यान्सुतान्प्रति ।
यत्रावध्यन्त समरे सात्वतेन महात्मना ॥ ००६ ॥

एकस्य हि न पर्याप्तं मत्सैन्यं तस्य सञ्जय ।
क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्वे तिष्ठन्तु पाण्डवाः ॥ ००७ ॥

निर्जित्य समरे द्रोणं कृतिनं युद्धदुर्मदम् ।
यथा पशुगणान्सिंहस्तद्वद्धन्ता सुतान्मम ॥ ००८ ॥

कृतवर्मादिभिः शूरैर्यत्तैर्बहुभिराहवे ।
युयुधानो न शकितो हन्तुं यः पुरुषर्षभः ॥ ००९ ॥

नैतदीदृशकं युद्धं कृतवांस्तत्र फल्गुनः ।
यादृशं कृतवान्युद्धं शिनेर्नप्ता महायशाः ॥ ०१० ॥

सञ्जय उवाच ॥

तव दुर्मन्त्रिते राजन्दुर्योधनकृतेन च ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ०११ ॥

ते पुनः संन्यवर्तन्त कृत्वा संशप्तकान्मिथः ।
परां युद्धे मतिं कृत्वा पुत्रस्य तव शासनात् ॥ ०१२ ॥

त्रीणि सादिसहस्राणि दुर्योधनपुरोगमाः ।
शकाः काम्बोजबाह्लीका यवनाः पारदास्तथा ॥ ०१३ ॥

कुणिन्दास्तङ्गणाम्बष्ठाः पैशाचाश्च समन्दराः ।
अभ्यद्रवन्त शैनेयं शलभाः पावकं यथा ॥ ०१४ ॥

युक्ताश्च पार्वतीयानां रथाः पाषाणयोधिनाम् ।
शूराः पञ्चशता राजञ्शैनेयं समुपाद्रवन् ॥ ०१५ ॥

ततो रथसहस्रेण महारथशतेन च ।

द्विरदानां सहस्रेण द्विसाहस्रैश्च वाजिभिः ॥ ०१६ ॥

शरवर्षाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त शैनेयमसंख्येयाश्च पत्तयः ॥ ०१७ ॥

तांश्च सञ्चोदयन्सर्वान्घ्नतैनमिति भारत ।
दुःशासनो महाराज सात्यकिं पर्यवारयत् ॥ ०१८ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरितं महत् ।
यदेको बहुभिः सार्धमसंभ्रान्तमयुध्यत ॥ ०१९ ॥

अवधीच्च रथानीकं द्विरदानां च तद्बलम् ।
सादिनश्चैव तान्सर्वान्दस्यूनपि च सर्वशः ॥ ०२० ॥

तत्र चक्रैर्विमथितैर्भग्नैश्च परमायुधैः ।
अक्षैश्च बहुधा भग्नैरीषादण्डकबन्धुरैः ॥ ०२१ ॥

कूबरैर्मथितैश्चापि ध्वजैश्चापि निपातितैः ।
वर्मभिश्चामरैश्चैव व्यवकीर्णा वसुंधरा ॥ ०२२ ॥

स्रग्भिराभरणैर्वस्त्रैरनुकर्षैश्च मारिष ।
संछन्ना वसुधा तत्र द्यौर्ग्रहैरिव भारत ॥ ०२३ ॥

गिरिरूपधराश्चापि पतिताः कुञ्जरोत्तमाः ।
अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ॥ ०२४ ॥

सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा ॥ ०२४ ॥

ऐरावणकुले चैव तथान्येषु कुलेषु च ।
जाता दन्तिवरा राजञ्शेरते बहवो हताः ॥ ०२५ ॥

वनायुजान्पार्वतीयान्काम्बोजारट्टबाह्लिकान् ।
तथा हयवरान्राजन्निजघ्ने तत्र सात्यकिः ॥ ०२६ ॥

नानादेशसमुत्थांश्च नानाजात्यांश्च पत्तिनः ।
निजघ्ने तत्र शैनेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२७ ॥

तेषु प्रकाल्यमानेषु दस्यून्दुःशासनोऽब्रवीत् ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ ०२८ ॥

तांश्चापि सर्वान्संप्रेक्ष्य पुत्रो दुःशासनस्तव ।
पाषाणयोधिनः शूरान्पार्वतीयानचोदयत् ॥ ०२९ ॥

अश्मयुद्धेषु कुशला नैतज्जानाति सात्यकिः ।
अश्मयुद्धमजानन्तं घ्नतैनं युद्धकामुकम् ॥ ०३० ॥

तथैव कुरवः सर्वे नाश्मयुद्धविशारदाः ।
अभिद्रवत मा भैष्ट न वः प्राप्स्यति सात्यकिः ॥ ०३१ ॥

ततो गजशिशुप्रख्यैरुपलैः शैलवासिनः ।
उद्यतैर्युयुधानस्य स्थिता मरणकाङ्क्षिणः ॥ ०३२ ॥

क्षेपणीयैस्तथाप्यन्ये सात्वतस्य वधैषिणः ।
चोदितास्तव पुत्रेण रुरुधुः सर्वतोदिशम् ॥ ०३३ ॥

तेषामापततामेव शिलायुद्धं चिकीर्षताम् ।
सात्यकिः प्रतिसंधाय त्रिंशतं प्राहिणोच्छरान् ॥ ०३४ ॥

तामश्मवृष्टिं तुमुलां पार्वतीयैः समीरिताम् ।
बिभेदोरगसङ्काशैर्नाराचैः शिनिपुङ्गवः ॥ ०३५ ॥

तैरश्मचूर्णैर्दीप्यद्भिः खद्योतानामिव व्रजैः ।

प्रायः सैन्यान्यवध्यन्त हाहाभूतानि मारिष ॥ ०३६ ॥

ततः पञ्चशताः शूराः समुद्यतमहाशिलाः ।
निकृत्तबाहवो राजन्निपेतुर्धरणीतले ॥ ०३७ ॥

पाषाणयोधिनः शूरान्यतमानानवस्थितान् ।
अवधीद्बहुसाहस्रांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०३८ ॥

ततः पुनर्बस्तमुखैरश्मवृष्टिं समन्ततः ।
अयोहस्तैः शूलहस्तैर्दरदैः खशतङ्गणैः ॥ ०३९ ॥

अम्बष्ठैश्च कुणिन्दैश्च क्षिप्तां क्षिप्तां स सात्यकिः ।
नाराचैः प्रतिविव्याध प्रेक्षमाणो महाबलः ॥ ०४० ॥

अद्रीणां भिद्यमानानामन्तरिक्षे शितैः शरैः ।
शब्देन प्राद्रवन्राजन्गजाश्वरथपत्तयः ॥ ०४१ ॥

अश्मचूर्णैः समाकीर्णा मनुष्याश्च वयांसि च ।
नाशक्नुवन्नवस्थातुं भ्रमरैरिव दंशिताः ॥ ०४२ ॥

हतशिष्टा विरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डिकाः ।
कुञ्जराः संन्यवर्तन्त युयुधानरथं प्रथि ॥ ०४३ ॥

ततः शब्दः समभवत्तव सैन्यस्य मारिष ।
माधवेनार्द्यमानस्य सागरस्येव दारुणः ॥ ०४४ ॥

तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणो यन्तारमब्रवीत् ।
एष सूत रणे क्रुद्धः सात्वतानां महारथः ॥ ०४५ ॥

दारयन्बहुधा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।
यत्रैष शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत रथं नय ॥ ०४६ ॥

पाषाणयोधिभिर्नूनं युयुधानः समागतः ।
तथा हि रथिनः सर्वे ह्रियन्ते विद्रुतैर्हयैः ॥ ०४७ ॥

विशस्त्रकवचा रुग्णास्तत्र तत्र पतन्ति च ।
न शक्नुवन्ति यन्तारः संयन्तुं तुमुले हयान् ॥ ०४८ ॥

इत्येवं ब्रुवतो राजन्भारद्वाजस्य धीमतः ।
प्रत्युवाच ततो यन्ता द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ०४९ ॥

आयुष्मन्द्रवते सैन्यं कौरवेयं समन्ततः ।
पश्य योधान्रणे भिन्नान्धावमानांस्ततस्ततः ॥ ०५० ॥

एते च सहिताः शूराः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
त्वामेव हि जिघांसन्तः प्राद्रवन्ति समन्ततः ॥ ०५१ ॥

अत्र कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमरिंदम ।
स्थाने वा गमने वापि दूरं यातश्च सात्यकिः ॥ ०५२ ॥

तथैवं वदतस्तस्य भारद्वाजस्य मारिष ।
प्रत्यदृश्यत शैनेयो निघ्नन्बहुविधान्रथान् ॥ ०५३ ॥

ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ।
युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानीकाय दुद्रुवुः ॥ ०५४ ॥

यैस्तु दुःशासनः सार्धं रथैः पूर्वं न्यवर्तत ।
ते भीतास्त्वभ्यधावन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०९८

सञ्जय उवाच ॥

दुःशासनरथं दृष्ट्वा समीपे पर्यवस्थितम् ।
भारद्वाजस्ततो वाक्यं दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

दुःशासन रथाः सर्वे कस्मादेते प्रविद्रुताः ।
कच्चित्क्षेमं तु नृपतेः कच्चिज्जीवति सैन्धवः ॥ ००२ ॥

राजपुत्रो भवानत्र राजभ्राता महारथः ।
किमर्थं द्रवसे युद्धे यौवराज्यमवाप्य हि ॥ ००३ ॥

स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाञ्चालैः पाण्डवैः सह ।
एकं सात्यकिमासाद्य कथं भीतोऽसि संयुगे ॥ ००४ ॥

न जानीषे पुरा त्वं तु गृह्णन्नक्षान्दुरोदरे ।
शरा ह्येते भविष्यन्ति दारुणाशीविषोपमाः ॥ ००५ ॥

अप्रियाणां च वचनं पाण्डवेषु विशेषतः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशस्त्वन्मूलो ह्यभवत्पुरा ॥ ००६ ॥

क्व ते मानश्च दर्पश्च क्व च तद्वीर गर्जितम् ।
आशीविषसमान्पार्थान्कोपयित्वा क्व यास्यसि ॥ ००७ ॥

शोच्येयं भारती सेना राजा चैव सुयोधनः ।
यस्य त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ॥ ००८ ॥

ननु नाम त्वया वीर दीर्यमाणा भयार्दिता ।
स्वबाहुबलमास्थाय रक्षितव्या ह्यनीकिनी ॥ ००९ ॥

स त्वमद्य रणं त्यक्त्वा भीतो हर्षयसे परान् ॥ ००९ ॥

विद्रुते त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुसूदन ।
कोऽन्यः स्थास्यति सङ्ग्रामे भीतो भीते व्यपाश्रये ॥ ०१० ॥

एकेन सात्वतेनाद्य युध्यमानस्य चानघ ।
पलायने तव मतिः सङ्ग्रामाद्धि प्रवर्तते ॥ ०११ ॥

यदा गाण्डीवधन्वानं भीमसेनं च कौरव ।
यमौ च युधि द्रष्टासि तदा त्वं किं करिष्यसि ॥ ०१२ ॥

युधि फल्गुनबाणानां सूर्याग्निसमतेजसाम् ।
न तुल्याः सात्यकिशरा येषां भीतः पलायसे ॥ ०१३ ॥

यदि तावत्कृता बुद्धिः पलायनपरायणा ।
पृथिवी धर्मराजस्य शमेनैव प्रदीयताम् ॥ ०१४ ॥

यावत्फल्गुननाराचा निर्मुक्तोरगसंनिभाः ।
नाविशन्ति शरीरं ते तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०१५ ॥

यावत्ते पृथिवीं पार्था हत्वा भ्रातृशतं रणे ।
नाक्षिपन्ति महात्मानस्तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०१६ ॥

यावन्न क्रुध्यते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कृष्णश्च समरश्लाघी तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०१७ ॥

यावद्भीमो महाबाहुर्विगाह्य महतीं चमूम् ।
सोदरांस्ते न मृद्नाति तावत्संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०१८ ॥

पूर्वमुक्तश्च ते भ्राता भीष्मेण स सुयोधनः ।
अजेयाः पाण्डवाः संख्ये सौम्य संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०१९ ॥

न च तत्कृतवान्मन्दस्तव भ्राता सुयोधनः ॥ ०१९ ॥

स युद्धे धृतिमास्थाय यत्तो युध्यस्व पाण्डवैः ।
गच्छ तूर्णं रथेनैव तत्र तिष्ठति सात्यकिः ॥ ०२० ॥

त्वया हीनं बलं ह्येतद्विद्रविष्यति भारत ।
आत्मार्थं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥ ०२१ ॥

एवमुक्तस्तव सुतो नाब्रवीत्किञ्चिदप्यसौ ।
श्रुतं चाश्रुतवत्कृत्वा प्रायाद्येन स सात्यकिः ॥ ०२२ ॥

सैन्येन महता युक्तो म्लेच्छानामनिवर्तिनाम् ।
आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् ॥ ०२३ ॥

द्रोणोऽपि रथिनां श्रेष्ठः पाञ्चालान्पाण्डवांस्तथा ।
अभ्यद्रवत सङ्क्रुद्धो जवमास्थाय मध्यमम् ॥ ०२४ ॥

प्रविश्य च रणे द्रोणः पाञ्चालानां वरूथिनीम् ।
द्रावयामास योधान्वै शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य संयुगे ।
पाण्डुपाञ्चालमत्स्यानां प्रचक्रे कदनं महत् ॥ ०२६ ॥

तं जयन्तमनीकानि भारद्वाजं ततस्ततः ।
पाञ्चालपुत्रो द्युतिमान्वीरकेतुः समभ्ययात् ॥ ०२७ ॥

स द्रोणं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ०२८ ॥

तत्राद्भुतं महाराज दृष्टवानस्मि संयुगे ।

यद्द्रोणो रभसं युद्धे पाञ्चाल्यं नाभ्यवर्तत ॥ ०२९ ॥

संनिरुद्धं रणे द्रोणं पाञ्चाला वीक्ष्य मारिष ।
आवव्रुः सर्वतो राजन्धर्मपुत्रजयैषिणः ॥ ०३० ॥

ते शरैरग्निसङ्काशैस्तोमरैश्च महाधनैः ।
शस्त्रैश्च विविधै राजन्द्रोणमेकमवाकिरन् ॥ ०३१ ॥

निहत्य तान्बाणगणान्द्रोणो राजन्समन्ततः ।
महाजलधरान्व्योम्नि मातरिश्वा विवानिव ॥ ०३२ ॥

ततः शरं महाघोरं सूर्यपावकसंनिभम् ।
संदधे परवीरघ्नो वीरकेतुरथं प्रति ॥ ०३३ ॥

स भित्त्वा तु शरो राजन्पाञ्चाल्यं कुलनन्दनम् ।
अभ्यगाद्धरणीं तूर्णं लोहितार्द्रो ज्वलन्निव ॥ ०३४ ॥

ततोऽपतद्रथात्तूर्णं पाञ्चाल्यः कुलनन्दनः ।
पर्वताग्रादिव महांश्चम्पको वायुपीडितः ॥ ०३५ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महाबले ।
पाञ्चालास्त्वरिता द्रोणं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०३६ ॥

चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्मा च भारत ।
तथा चित्ररथश्चैव भ्रातृव्यसनकर्षिताः ॥ ०३७ ॥

अभ्यद्रवन्त सहिता भारद्वाजं युयुत्सवः ।
मुञ्चन्तः शरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव ॥ ०३८ ॥

स वध्यमानो बहुधा राजपुत्रैर्महारथैः ।
व्यश्वसूतरथांश्चक्रे कुमारान्कुपितो रणे ॥ ०३९ ॥

तथापरैः सुनिशितैर्भल्लैस्तेषां महायशाः ।
पुष्पाणीव विचिन्वन्हि सोत्तमाङ्गान्यपातयत् ॥ ०४० ॥

ते रथेभ्यो हताः पेतुः क्षितौ राजन्सुवर्चसः ।
देवासुरे पुरा युद्धे यथा दैतेयदानवाः ॥ ०४१ ॥

तान्निहत्य रणे राजन्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
कार्मुकं भ्रामयामास हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ ०४२ ॥

पाञ्चालान्निहतान्दृष्ट्वा देवकल्पान्महारथान् ।
धृष्टद्युम्नो भृशं क्रुद्धो नेत्राभ्यां पातयञ्जलम् ॥ ०४३ ॥

अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ॥ ०४३ ॥

ततो हा हेति सहसा नादः समभवन्नृप ।
पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः ॥ ०४४ ॥

संछाद्यमानो बहुधा पार्षतेन महात्मना ।
न विव्यथे ततो द्रोणः स्मयन्नेवान्वयुध्यत ॥ ०४५ ॥

ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः क्रोधमूर्छितः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या नतपर्वणाम् ॥ ०४६ ॥

स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशाः ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ ०४७ ॥

तं वै तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः पराक्रमी ।
समुत्सृज्य धनुस्तूर्णमसिं जग्राह वीर्यवान् ॥ ०४८ ॥

अवप्लुत्य रथाच्चापि त्वरितः स महारथः ।

आरुरोह रथं तूर्णं भारद्वाजस्य मारिष ॥ ०४९ ॥

हर्तुमैच्छच्छिरः कायात्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ०४९ ॥

प्रत्याश्वस्तस्ततो द्रोणो धनुर्गृह्य महाबलः ।
शरैर्वैतस्तिकै राजन्नित्यमासन्नयोधिभिः ॥ ०५० ॥

योधयामास समरे धृष्टद्युम्नं महारथम् ॥ ०५० ॥

ते हि वैतस्तिका नाम शरा आसन्नयोधिनः ।
द्रोणस्य विदिता राजन्धृष्टद्युम्नमवाक्षिपन् ॥ ०५१ ॥

स वध्यमानो बहुभिः सायकैस्तैर्महाबलः ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं भग्नवेगः पराक्रमी ॥ ०५२ ॥

आरुह्य स्वरथं वीरः प्रगृह्य च महद्धनुः ।
विव्याध समरे द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ०५३ ॥

तदद्भुतं तयोर्युद्धं भूतसंघा ह्यपूजयन् ।
क्षत्रियाश्च महाराज ये चान्ये तत्र सैनिकाः ॥ ०५४ ॥

अवश्यं समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नेन सङ्गतः ।
वशमेष्यति नो राज्ञः पाञ्चाला इति चुक्रुशुः ॥ ०५५ ॥

द्रोणस्तु त्वरितो युद्धे धृष्टद्युम्नस्य सारथेः ।
शिरः प्रच्यावयामास फलं पक्वं तरोरिव ॥ ०५६ ॥

ततस्ते प्रद्रुता वाहा राजंस्तस्य महात्मनः ॥ ०५६ ॥

तेषु प्रद्रवमाणेषु पाञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा ।
व्यद्रावयद्रणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ॥ ०५७ ॥

विजित्य पाण्डुपाञ्चालान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
स्वं व्यूहं पुनरास्थाय स्थिरोऽभवदरिंदमः ॥ ०५८ ॥

न चैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सहिरे प्रभो ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०९९

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुःशासनो राजञ्शैनेयं समुपाद्रवत् ।
किरञ्शरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ००१ ॥

स विद्ध्वा सात्यकिं षष्ट्या तथा षोडशभिः शरैः ।
नाकम्पयत्स्थितं युद्धे मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ००२ ॥

स तु दुःशासनं वीरः सायकैरावृणोद्भृशम् ।
मशकं समनुप्राप्तमूर्णनाभिरिवोर्णया ॥ ००३ ॥

दृष्ट्वा दुःशासनं राजा तथा शरशताचितम् ।
त्रिगर्तांश्चोदयामास युयुधानरथं प्रति ॥ ००४ ॥

तेऽगच्छन्युयुधानस्य समीपं क्रूरकारिणः ।
त्रिगर्तानां त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदाः ॥ ००५ ॥

ते तु तं रथवंशेन महता पर्यवारयन् ।
स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धे भूत्वा संशप्तका मिथः ॥ ००६ ॥

तेषां प्रयततां युद्धे शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
योधान्पञ्चशतान्मुख्यानग्रानीके व्यपोथयत् ॥ ००७ ॥

तेऽपतन्त हतास्तूर्णं शिनिप्रवरसायकैः ।
महामारुतवेगेन रुग्णा इव महाद्रुमाः ॥ ००८ ॥

रथैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्चैव विशां पते ।
हयैश्च कनकापीडैः पतितैस्तत्र मेदिनी ॥ ००९ ॥

शैनेयशरसङ्कृत्तैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पितैः ॥ ०१० ॥

ते वध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव द्विपाः ॥ ०११ ॥

ततस्ते पर्यवर्तन्त सर्वे द्रोणरथं प्रति ।
भयात्पतगराजस्य गर्तानीव महोरगाः ॥ ०१२ ॥

हत्वा पञ्चशतान्योधाञ्शरैराशीविषोपमैः ।
प्रायात्स शनकैर्वीरो धनञ्जयरथं प्रति ॥ ०१३ ॥

तं प्रयान्तं नरश्रेष्ठं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
विव्याध नवभिस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०१४ ॥

स तु तं प्रतिविव्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासो गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः ॥ ०१५ ॥

सात्यकिं तु महाराज प्रहसन्निव भारत ।
दुःशासनस्त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ०१६ ॥

शैनेयस्तव पुत्रं तु विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ।
धनुश्चास्य रणे छित्त्वा विस्मयन्नर्जुनं ययौ ॥ ०१७ ॥

ततो दुःशासनः क्रुद्धो वृष्णिवीराय गच्छते ।
सर्वपारशवीं शक्तिं विससर्ज जिघांसया ॥ ०१८ ॥

तां तु शक्तिं तदा घोरां तव पुत्रस्य सात्यकिः ।
चिच्छेद शतधा राजन्निशितैः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०१९ ॥

अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्तव जनेश्वर ।
सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा सिंहनादं ननाद ह ॥ ०२० ॥

सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतं तव ।
शरैरग्निशिखाकारैराजघान स्तनान्तरे ॥ ०२१ ॥

सर्वायसैस्तीक्ष्णवक्त्रैरष्टाभिर्विव्यधे पुनः ॥ ०२१ ॥

दुःशासनस्तु विंशत्या सात्यकिं प्रत्यविध्यत ।
सात्वतोऽपि महाराज तं विव्याध स्तनान्तरे ॥ ०२२ ॥

त्रिभिरेव महावेगैः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०२२ ॥

ततोऽस्य वाहान्निशितैः शरैर्जघ्ने महारथः ।
सारथिं च सुसङ्क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०२३ ॥

धनुरेकेन भल्लेन हस्तावापं च पञ्चभिः ।
ध्वजं च रथशक्तिं च भल्लाभ्यां परमास्त्रवित् ॥ ०२४ ॥

चिच्छेद विशिखैस्तीक्ष्णैस्तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ०२४ ॥

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।

त्रिगर्तसेनापतिना स्वरथेनापवाहितः ॥ ०२५ ॥

तमभिद्रुत्य शैनेयो मुहूर्तमिव भारत ।
न जघान महाबाहुर्भीमसेनवचः स्मरन् ॥ ०२६ ॥

भीमसेनेन हि वधः सुतानां तव भारत ।
प्रतिज्ञातः सभामध्ये सर्वेषामेव संयुगे ॥ ०२७ ॥

तथा दुःशासनं जित्वा सात्यकिः संयुगे प्रभो ।
जगाम त्वरितो राजन्येन यातो धनञ्जयः ॥ ०२८ ॥

अध्याय १००

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किं तस्यां मम सेनायां नासन्केचिन्महारथाः ।
ये तथा सात्यकिं यान्तं नैवाघ्नन्नाप्यवारयन् ॥ ००१ ॥

एको हि समरे कर्म कृतवान्सत्यविक्रमः ।
शक्रतुल्यबलो युद्धे महेन्द्रो दानवेष्विव ॥ ००२ ॥

अथ वा शून्यमासीत्तद्येन यातः स सात्यकिः ।
एको वै बहुलाः सेनाः प्रमृद्नन्पुरुषर्षभः ॥ ००३ ॥

कथं च युध्यमानानामपक्रान्तो महात्मनाम् ।
एको बहूनां शैनेयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

राजन्सेनासमुद्योगो रथनागाश्वपत्तिमान् ।
तुमुलस्तव सैन्यानां युगान्तसदृशोऽभवत् ॥ ००५ ॥

आह्निकेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानद ।
नास्ति लोके समः कश्चित्समूह इति मे मतिः ॥ ००६ ॥

तत्र देवाः स्म भाषन्ते चारणाश्च समागताः ।
एतदन्ताः समूहा वै भविष्यन्ति महीतले ॥ ००७ ॥

न चैव तादृशः कश्चिद्व्यूह आसीद्विशां पते ।
यादृग्जयद्रथवधे द्रोणेन विहितोऽभवत् ॥ ००८ ॥

चण्डवाताभिपन्नानां समुद्राणामिव स्वनः ।
रणेऽभवद्बलौघानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ००९ ॥

पार्थिवानां समेतानां बहून्यासन्नरोत्तम ।
त्वद्बले पाण्डवानां च सहस्राणि शतानि च ॥ ०१० ॥

संरब्धानां प्रवीराणां समरे दृढकर्मणाम् ।
तत्रासीत्सुमहाञ्शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ ०११ ॥

अथाक्रन्दद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च मारिष ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ ०१२ ॥

आगच्छत प्रहरत बलवत्परिधावत ।
प्रविष्टावरिसेनां हि वीरौ माधवपाण्डवौ ॥ ०१३ ॥

यथा सुखेन गच्छेतां जयद्रथवधं प्रति ।
तथा प्रकुरुत क्षिप्रमिति सैन्यान्यचोदयत् ॥ ०१४ ॥

तयोरभावे कुरवः कृतार्थाः स्युर्वयं जिताः ॥ ०१४ ॥

ते यूयं सहिता भूत्वा तूर्णमेव बलार्णवम् ।
क्षोभयध्वं महावेगाः पवनाः सागरं यथा ॥ ०१५ ॥

भीमसेनेन ते राजन्पाञ्चाल्येन च चोदिताः ।
आजघ्नुः कौरवान्संख्ये त्यक्त्वासूनात्मनः प्रियान् ॥ ०१६ ॥

इच्छन्तो निधनं युद्धे शस्त्रैरुत्तमतेजसः ।
स्वर्गार्थं मित्रकार्यार्थं नाभ्यरक्षन्त जीवितम् ॥ ०१७ ॥

तथैव तावका राजन्प्रार्थयन्तो महद्यशः ।
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ ०१८ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।
हत्वा सर्वाणि सैन्यानि प्रायात्सात्यकिरर्जुनम् ॥ ०१९ ॥

कवचानां प्रभास्तत्र सूर्यरश्मिविचित्रिताः ।
दृष्टीः संख्ये सैनिकानां प्रतिजघ्नुः समन्ततः ॥ ०२० ॥

तथा प्रयतमानेषु पाण्डवेयेषु निर्भयः ।
दुर्योधनो महाराज व्यगाहत महद्बलम् ॥ ०२१ ॥

स संनिपातस्तुमुलस्तेषां तस्य च भारत ।
अभवत्सर्वसैन्यानामभावकरणो महान् ॥ ०२२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा गतेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगतः स्वयम् ।
कच्चिद्दुर्योधनः सूत नाकार्षीत्पृष्ठतो रणम् ॥ ०२३ ॥

एकस्य च बहूनां च संनिपातो महाहवे ।
विशेषतो नृपतिना विषमः प्रतिभाति मे ॥ ०२४ ॥

सोऽत्यन्तसुखसंवृद्धो लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वरः ।
एको बहून्समासाद्य कच्चिन्नासीत्पराङ्मुखः ॥ ०२५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

राजन्सङ्ग्राममाश्चर्यं तव पुत्रस्य भारत ।
एकस्य च बहूनां च शृणुष्व गदतोऽद्भुतम् ॥ ०२६ ॥

दुर्योधनेन सहसा पाण्डवी पृतना रणे ।
नलिनी द्विरदेनेव समन्ताद्विप्रलोडिता ॥ ०२७ ॥

तथा सेनां कृतां दृष्ट्वा तव पुत्रेण कौरव ।
भीमसेनपुरोगास्तं पाञ्चालाः समुपाद्रवन् ॥ ०२८ ॥

स भीमसेनं दशभिर्माद्रीपुत्रौ त्रिभिस्त्रिभिः ।
विराटद्रुपदौ षड्भिः शतेन च शिखण्डिनम् ॥ ०२९ ॥

धृष्टद्युम्नं च विंशत्या धर्मपुत्रं च सप्तभिः ।
केकयान्दशभिर्विद्ध्वा द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०३० ॥

शतशश्चापरान्योधान्सद्विपांश्च रथान्रणे ।
शरैरवचकर्तोग्रैः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ॥ ०३१ ॥

न संदधन्विमुञ्चन्वा मण्डलीकृतकार्मुकः ।
अदृश्यत रिपून्निघ्नञ्शिक्षयास्त्रबलेन च ॥ ०३२ ॥

तस्य तान्निघ्नतः शत्रून्हेमपृष्ठं महद्धनुः ।

भल्लाभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्त्रिधा चिच्छेद मारिष ॥ ०३३ ॥

विव्याध चैनं बहुभिः सम्यगस्तैः शितैः शरैः ।
वर्माण्याशु समासाद्य ते भग्नाः क्षितिमाविशन् ॥ ०३४ ॥

ततः प्रमुदिताः पार्थाः परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
यथा वृत्रवधे देवा मुदा शक्रं महर्षिभिः ॥ ०३५ ॥

अथ दुर्योधनो राजा दृढमादाय कार्मुकम् ।
तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ब्रुवन्पाण्डवमभ्ययात् ॥ ०३६ ॥

तं तथा वादिनं राजंस्तव पुत्रं महारथम् ।
प्रत्युद्ययुः प्रमुदिताः पाञ्चाला जयगृद्धिनः ॥ ०३७ ॥

तान्द्रोणः प्रतिजग्राह परीप्सन्युधि पाण्डवम् ।
चण्डवातोद्धुतान्मेघान्सजलानचलो यथा ॥ ०३८ ॥

तत्र राजन्महानासीत्सङ्ग्रामो भूरिवर्धनः ।
रुद्रस्याक्रीडसङ्काशः संहारः सर्वदेहिनाम् ॥ ०३९ ॥

अध्याय १०१

सञ्जय उवाच ॥

अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषः पुनर्द्रोणस्य सोमकैः ॥ ००१ ॥

शोणाश्वं रथमास्थाय नरवीरः समाहितः ।

समरेऽभ्यद्रवत्पाण्डूञ्जवमास्थाय मध्यमम् ॥ ००२ ॥

तव प्रियहिते युक्तो महेष्वासो महाबलः ।
चित्रपुङ्खैः शितैर्बाणैः कलशोत्तमसंभवः ॥ ००३ ॥

वरान्वरान्हि योधानां विचिन्वन्निव भारत ।
अक्रीडत रणे राजन्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ००४ ॥

तमभ्ययाद्बृहत्क्षत्रः केकयानां महारथः ।
भ्रातृणां वीरपञ्चानां ज्येष्ठः समरकर्कशः ॥ ००५ ॥

विमुञ्चन्विशिखांस्तीक्ष्णानाचार्यं छादयन्भृशम् ।
महामेघो यथा वर्षं विमुञ्चन्गन्धमादने ॥ ००६ ॥

तस्य द्रोणो महाराज स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धः सायकान्दश सप्त च ॥ ००७ ॥

तांस्तु द्रोणधनुर्मुक्तान्घोरानाशीविषोपमान् ।
एकैकं दशभिर्बाणैर्युधि चिच्छेद हृष्टवत् ॥ ००८ ॥

तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा प्रहसन्द्विजसत्तमः ।
प्रेषयामास विशिखानष्टौ संनतपर्वणः ॥ ००९ ॥

तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रं द्रोणचापच्युताञ्शरान् ।
अवारयच्छरैरेव तावद्भिर्निशितैर्दृढैः ॥ ०१० ॥

ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य विस्मयः ।
बृहत्क्षत्रेण तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ ०११ ॥

ततो द्रोणो महाराज केकयं वै विशेषयन् ।
प्रादुश्चक्रे रणे दिव्यं ब्राह्ममस्त्रं महातपाः ॥ ०१२ ॥

तदस्य राजन्कैकेयः प्रत्यवारयदच्युतः ।
ब्राह्मेणैव महाबाहुराहवे समुदीरितम् ॥ ०१३ ॥

प्रतिहन्य तदस्त्रं तु भारद्वाजस्य संयुगे ।
विव्याध ब्राह्मणं षष्ट्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०१४ ॥

तं द्रोणो द्विपदां श्रेष्ठो नाराचेन समर्पयत् ।
स तस्य कवचं भित्त्वा प्राविशद्धरणीतलम् ॥ ०१५ ॥

कृष्णसर्पो यथा मुक्तो वल्मीकं नृपसत्तम ।
तथाभ्यगान्महीं बाणो भित्त्वा कैकेयमाहवे ॥ ०१६ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज द्रोणेनास्त्रविदा भृशम् ।
क्रोधेन महताविष्टो व्यावृत्य नयने शुभे ॥ ०१७ ॥

द्रोणं विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।
सारथिं चास्य भल्लेन बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०१८ ॥

द्रोणस्तु बहुधा विद्धो बृहत्क्षत्रेण मारिष ।
असृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान्केकयस्य रथं प्रति ॥ ०१९ ॥

व्याकुलीकृत्य तं द्रोणो बृहत्क्षत्रं महारथम् ।
व्यसृजत्सायकं तीक्ष्णं केकयं प्रति भारत ॥ ०२० ॥

स गाढविद्धस्तेनाशु महाराज स्तनान्तरे ।
रथात्पुरुषशार्दूलः संभिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ०२१ ॥

बृहत्क्षत्रे हते राजन्केकयानां महारथे ।
शैशुपालिः सुसङ्क्रुद्धो यन्तारमिदमब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

सारथे याहि यत्रैष द्रोणस्तिष्ठति दंशितः ।
विनिघ्नन्केकयान्सर्वान्पाञ्चालानां च वाहिनीम् ॥ ०२३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सारथी रथिनां वरम् ।
द्रोणाय प्रापयामास काम्बोजैर्जवनैर्हयैः ॥ ०२४ ॥

धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः ।
सहसा प्रापतद्द्रोणं पतङ्ग इव पावकम् ॥ ०२५ ॥

सोऽभ्यविध्यत्ततो द्रोणं षष्ट्या साश्वरथध्वजम् ।
पुनश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सुप्तं व्याघ्रं तुदन्निव ॥ ०२६ ॥

तस्य द्रोणो धनुर्मध्ये क्षुरप्रेण शितेन ह ।
चिच्छेद राज्ञो बलिनो यतमानस्य संयुगे ॥ ०२७ ॥

अथान्यद्धनुरादाय शैशुपालिर्महारथः ।
विव्याध सायकैर्द्रोणं पुनः सुनिशितैर्दृढैः ॥ ०२८ ॥

तस्य द्रोणो हयान्हत्वा सारथिं च महाबलः ।
अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् ॥ ०२९ ॥

विरथो विधनुष्कश्च चेदिराजोऽपि संयुगे ।
गदां चिक्षेप सङ्क्रुद्धो भारद्वाजरथं प्रति ॥ ०३० ॥

तामापतन्तीं सहसा घोररूपां भयावहाम् ।
अश्मसारमयीं गुर्वीं तपनीयविभूषिताम् ॥ ०३१ ॥

शरैरनेकसाहस्रैर्भारद्वाजो न्यपातयत् ॥ ०३१ ॥

सा पपात गदा भूमौ भारद्वाजेन सादिता ।
रक्तमाल्याम्बरधरा तारेव नभसस्तलात् ॥ ०३२ ॥

गदां विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकेतुरमर्षणः ।
तोमरं व्यसृजत्तूर्णं शक्तिं च कनकोज्ज्वलाम् ॥ ०३३ ॥

तोमरं तु त्रिभिर्बाणैर्द्रोणश्छित्त्वा महामृधे ।
शक्तिं चिच्छेद सहसा कृतहस्तो महाबलः ॥ ०३४ ॥

ततोऽस्य विशिखं तीक्ष्णं वधार्थं वधकाङ्क्षिणः ।
प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ०३५ ॥

स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयं चामितौजसः ।
अभ्यगाद्धरणीं बाणो हंसः पद्मसरो यथा ॥ ०३६ ॥

पतङ्गं हि ग्रसेच्चाषो यथा राजन्बुभुक्षितः ।
तथा द्रोणोऽग्रसच्छूरो धृष्टकेतुं महामृधे ॥ ०३७ ॥

निहते चेदिराजे तु तत्खण्डं पित्र्यमाविशत् ।
अमर्षवशमापन्नः पुत्रोऽस्य परमास्त्रवित् ॥ ०३८ ॥

तमपि प्रहसन्द्रोणः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
महाव्याघ्रो महारण्ये मृगशावं यथा बली ॥ ०३९ ॥

तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेयेषु भारत ।
जरासंधसुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ॥ ०४० ॥

स तु द्रोणं महाराज छादयन्सायकैः शितैः ।
अदृश्यमकरोत्तूर्णं जलदो भास्करं यथा ॥ ०४१ ॥

तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
व्यसृजत्सायकांस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४२ ॥

छादयित्वा रणे द्रोणो रथस्थं रथिनां वरम् ।
जारासंधिमथो जघ्ने मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०४३ ॥

यो यः स्म लीयते द्रोणं तं तं द्रोणोऽन्तकोपमः ।
आदत्त सर्वभूतानि प्राप्ते काले यथान्तकः ॥ ०४४ ॥

ततो द्रोणो महेष्वासो नाम विश्राव्य संयुगे ।
शरैरनेकसाहस्रैः पाण्डवेयान्व्यमोहयत् ॥ ०४५ ॥

ततो द्रोणाङ्किता बाणाः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ।
नरान्नागान्हयांश्चैव निजघ्नुः सर्वतो रणे ॥ ०४६ ॥

ते वध्यमाना द्रोणेन शक्रेणेव महासुराः ।
समकम्पन्त पाञ्चाला गावः शीतार्दिता इव ॥ ०४७ ॥

ततो निष्टानको घोरः पाण्डवानामजायत ।
द्रोणेन वध्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ ०४८ ॥

मोहिताः शरवर्षेण भारद्वाजस्य संयुगे ।
ऊरुग्राहगृहीता हि पाञ्चालानां महारथाः ॥ ०४९ ॥

चेदयश्च महाराज सृञ्जयाः सोमकास्तथा ।
अभ्यद्रवन्त संहृष्टा भारद्वाजं युयुत्सया ॥ ०५० ॥

हत द्रोणं हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्ययुः ।
यतन्तः पुरुषव्याघ्राः सर्वशक्त्या महाद्युतिम् ॥ ०५१ ॥

निनीषन्तो रणे द्रोणं यमस्य सदनं प्रति ॥ ०५१ ॥

यतमानांस्तु तान्वीरान्भारद्वाजः शिलीमुखैः ।
यमाय प्रेषयामास चेदिमुख्यान्विशेषतः ॥ ०५२ ॥

तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुख्येषु भारत ।
पाञ्चालाः समकम्पन्त द्रोणसायकपीडिताः ॥ ०५३ ॥

प्राक्रोशन्भीमसेनं ते धृष्टद्युम्नरथं प्रति ।
दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्माणि तथारूपाणि मारिष ॥ ०५४ ॥

ब्राह्मणेन तपो नूनं चरितं दुश्चरं महत् ।
तथा हि युधि विक्रान्तो दहति क्षत्रियर्षभान् ॥ ०५५ ॥

धर्मो युद्धं क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य परं तपः ।
तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ॥ ०५६ ॥

द्रोणास्त्रमग्निसंस्पर्शं प्रविष्टाः क्षत्रियर्षभाः ।
बहवो दुस्तरं घोरं यत्रादह्यन्त भारत ॥ ०५७ ॥

यथाबलं यथोत्साहं यथासत्त्वं महाद्युतिः ।
मोहयन्सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति बलानि नः ॥ ०५८ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्षत्रधर्मा व्यवस्थितः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद द्रोणस्य सशरं धनुः ॥ ०५९ ॥

स संरब्धतरो भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय भास्वरं वेगवत्तरम् ॥ ०६० ॥

तत्राधाय शरं तीक्ष्णं भारघ्नं विमलं दृढम् ।
आकर्णपूर्णमाचार्यो बलवानभ्यवासृजत् ॥ ०६१ ॥

स हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतलम् ।
स भिन्नहृदयो वाहादपतन्मेदिनीतले ॥ ०६२ ॥

ततः सैन्यान्यकम्पन्त धृष्टद्युम्नसुते हते ।
अथ द्रोणं समारोहच्चेकितानो महारथः ॥ ०६३ ॥

स द्रोणं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
चतुर्भिः सारथिं चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०६४ ॥

तस्याचार्यः षोडशभिरविध्यद्दक्षिणं भुजम् ।
ध्वजं षोडशभिर्बाणैर्यन्तारं चास्य सप्तभिः ॥ ०६५ ॥

तस्य सूते हते तेऽश्वा रथमादाय विद्रुताः ।
समरे शरसंवीता भारद्वाजेन मारिष ॥ ०६६ ॥

चेकितानरथं दृष्ट्वा विद्रुतं हतसारथिम् ।
पाञ्चालान्पाण्डवांश्चैव महद्भयमथाविशत् ॥ ०६७ ॥

तान्समेतान्रणे शूरांश्चेदिपाञ्चालसृञ्जयान् ।
समन्ताद्द्रावयन्द्रोणो बह्वशोभत मारिष ॥ ०६८ ॥

आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिकात्परः ।
रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ ०६९ ॥

अथ द्रोणं महाराज विचरन्तमभीतवत् ।
वज्रहस्तममन्यन्त शत्रवः शत्रुसूदनम् ॥ ०७० ॥

ततोऽब्रवीन्महाराज द्रुपदो बुद्धिमान्नृप ।
लुब्धोऽयं क्षत्रियान्हन्ति व्याघ्रः क्षुद्रमृगानिव ॥ ०७१ ॥

कृच्छ्रान्दुर्योधनो लोकान्पापः प्राप्स्यति दुर्मतिः ।
यस्य लोभाद्विनिहताः समरे क्षत्रियर्षभाः ॥ ०७२ ॥

शतशः शेरते भूमौ निकृत्ता गोवृषा इव ।

रुधिरेण परीताङ्गाः श्वसृगालादनीकृताः ॥ ०७३ ॥

एवमुक्त्वा महाराज द्रुपदोऽक्षौहिणीपतिः ।
पुरस्कृत्य रणे पार्थान्द्रोणमभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ ०७४ ॥

अध्याय १०२

सञ्जय उवाच ॥

व्यूहेष्वालोड्यमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः ।
सुदूरमन्वयुः पार्थाः पाञ्चालाः सह सोमकैः ॥ ००१ ॥

वर्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ।
प्रक्षये जगतस्तीव्रे युगान्त इव भारत ॥ ००२ ॥

द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्दमाने मुहुर्मुहुः ।
पाञ्चालेषु च क्षीणेषु वध्यमानेषु पाण्डुषु ॥ ००३ ॥

नापश्यच्छरणं किञ्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्भविष्यति ॥ ००४ ॥

तत्रावेक्ष्य दिशः सर्वाः सव्यसाचिदिदृक्षया ।
युधिष्ठिरो ददर्शाथ नैव पार्थं न माधवम् ॥ ००५ ॥

सोऽपश्यन्नरशार्दूलं वानरर्षभलक्षणम् ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषमशृण्वन्व्यथितेन्द्रियः ॥ ००६ ॥

अपश्यन्सात्यकिं चापि वृष्णीनां प्रवरं रथम् ।
चिन्तयाभिपरीताङ्गो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००७ ॥

नाध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नरर्षभौ ॥ ००७ ॥

लोकोपक्रोशभीरुत्वाद्धर्मराजो महायशाः ।
अचिन्तयन्महाबाहुः शैनेयस्य रथं प्रति ॥ ००८ ॥

पदवीं प्रेषितश्चैव फल्गुनस्य मया रणे ।
शैनेयः सात्यकिः सत्यो मित्राणामभयङ्करः ॥ ००९ ॥

तदिदं ह्येकमेवासीद्द्विधा जातं ममाद्य वै ।
सात्यकिश्च हि मे ज्ञेयः पाण्डवश्च धनञ्जयः ॥ ०१० ॥

सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदानुगम् ।
सात्वतस्यापि कं युद्धे प्रेषयिष्ये पदानुगम् ॥ ०११ ॥

करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेषणं यदि ।
युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति ॥ ०१२ ॥

भ्रातुरन्वेषणं कृत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
परित्यजति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥ ०१३ ॥

लोकापवादभीरुत्वात्सोऽहं पार्थं वृकोदरम् ।
पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मनः ॥ ०१४ ॥

यथैव च मम प्रीतिरर्जुने शत्रुसूदने ।
तथैव वृष्णिवीरेऽपि सात्वते युद्धदुर्मदे ॥ ०१५ ॥

अतिभारे नियुक्तश्च मया शैनेयनन्दनः ।
स तु मित्रोपरोधेन गौरवाच्च महाबलः ॥ ०१६ ॥

प्रविष्टो भारतीं सेनां मकरः सागरं यथा ॥ ०१६ ॥

असौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्तिनाम् ।
मिथः संयुध्यमानानां वृष्णिवीरेण धीमता ॥ ०१७ ॥

प्राप्तकालं सुबलवन्निश्चित्य बहुधा हि मे ।
तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विनः ॥ ०१८ ॥

गमनं रोचते मह्यं यत्र यातौ महारथौ ॥ ०१८ ॥

न चाप्यसह्यं भीमस्य विद्यते भुवि किञ्चन ।
शक्तो ह्येष रणे यत्तान्पृथिव्यां सर्वधन्विनः ॥ ०१९ ॥

स्वबाहुबलमास्थाय प्रतिव्यूहितुमञ्जसा ॥ ०१९ ॥

यस्य बाहुबलं सर्वे समाश्रित्य महात्मनः ।
वनवासान्निवृत्ताः स्म न च युद्धेषु निर्जिताः ॥ ०२० ॥

इतो गते भीमसेने सात्वतं प्रति पाण्डवे ।
सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्वतफल्गुनौ ॥ ०२१ ॥

कामं त्वशोचनीयौ तौ रणे सात्वतफल्गुनौ ।
रक्षितौ वासुदेवेन स्वयं चास्त्रविशारदौ ॥ ०२२ ॥

अवश्यं तु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनम् ।
तस्माद्भीमं नियोक्ष्यामि सात्वतस्य पदानुगम् ॥ ०२३ ॥

ततः प्रतिकृतं मन्ये विधानं सात्यकिं प्रति ॥ ०२३ ॥

एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यन्तारमब्रवीद्राजन्भीमं प्रति नयस्व माम् ॥ ०२४ ॥

धर्मराजवचः श्रुत्वा सारथिर्हयकोविदः ।
रथं हेमपरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत् ॥ ०२५ ॥

भीमसेनमनुप्राप्य प्राप्तकालमनुस्मरन् ।
कश्मलं प्राविशद्राजा बहु तत्र समादिशन् ॥ ०२६ ॥

यः सदेवान्सगन्धर्वान्दैत्यांश्चैकरथोऽजयत् ।
तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते ॥ ०२७ ॥

ततोऽब्रवीद्धर्मराजं भीमसेनस्तथागतम् ।
नैवाद्राक्षं न चाश्रौषं तव कश्मलमीदृशम् ॥ ०२८ ॥

पुरा हि दुःखदीर्णानां भवान्गतिरभूद्धि नः ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र शाधि किं करवाणि ते ॥ ०२९ ॥

न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते मम मानद ।
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ॥ ०३० ॥

तमब्रवीदश्रुपूर्णः कृष्णसर्प इव श्वसन् ।
भीमसेनमिदं वाक्यं प्रम्लानवदनो नृपः ॥ ०३१ ॥

यथा शङ्खस्य निर्घोषः पाञ्चजन्यस्य श्रूयते ।
प्रेरितो वासुदेवेन संरब्धेन यशस्विना ॥ ०३२ ॥

नूनमद्य हतः शेते तव भ्राता धनञ्जयः ॥ ०३२ ॥

तस्मिन्विनिहते नूनं युध्यतेऽसौ जनार्दनः ।
यस्य सत्त्ववतो वीर्यमुपजीवन्ति पाण्डवाः ॥ ०३३ ॥

यं भयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्षमिवामराः ।
स शूरः सैन्धवप्रेप्सुरन्वयाद्भारतीं चमूम् ॥ ०३४ ॥

तस्य वै गमनं विद्मो भीम नावर्तनं पुनः ।
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयो महाभुजः ॥ ०३५ ॥

व्यूढोरस्को महास्कन्धो मत्तद्विरदविक्रमः ।
चकोरनेत्रस्ताम्राक्षो द्विषतामघवर्धनः ॥ ०३६ ॥

तदिदं मम भद्रं ते शोकस्थानमरिंदम ।
अर्जुनार्थं महाबाहो सात्वतस्य च कारणात् ॥ ०३७ ॥

वर्धते हविषेवाग्निरिध्यमानः पुनः पुनः ।
तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्दामि कश्मलम् ॥ ०३८ ॥

तं विद्धि पुरुषव्याघ्रं सात्वतं च महारथम् ।
स तं महारथं पश्चादनुयातस्तवानुजम् ॥ ०३९ ॥

तमपश्यन्महाबाहुमहं विन्दामि कश्मलम् ॥ ०३९ ॥

तस्मात्कृष्णो रणे नूनं युध्यते युद्धकोविदः ।
यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपजीवन्ति पाण्डवाः ॥ ०४० ॥

स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातो धनञ्जयः ।
सात्यकिश्च महावीर्यः कर्तव्यं यदि मन्यसे ॥ ०४१ ॥

वचनं मम धर्मज्ञ ज्येष्ठो भ्राता भवामि ते ॥ ०४१ ॥

न तेऽर्जुनस्तथा ज्ञेयो ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा ।
चिकीर्षुर्मत्प्रियं पार्थ प्रयातः सव्यसाचिनः ॥ ०४२ ॥

पदवीं दुर्गमां घोरामगम्यामकृतात्मभिः ॥ ०४२ ॥

भीमसेन उवाच ॥

ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणानवहद्यः पुरा रथः ।
तमास्थाय गतौ कृष्णौ न तयोर्विद्यते भयम् ॥ ०४३ ॥

आज्ञां तु शिरसा बिभ्रदेष गच्छामि मा शुचः ।
समेत्य तान्नरव्याघ्रांस्तव दास्यामि संविदम् ॥ ०४४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतावदुक्त्वा प्रययौ परिदाय युधिष्ठिरम् ।
धृष्टद्युम्नाय बलवान्सुहृद्भ्यश्च पुनः पुनः ॥ ०४५ ॥

धृष्टद्युम्नं चेदमाह भीमसेनो महाबलः ॥ ०४५ ॥

विदितं ते महाबाहो यथा द्रोणो महारथः ।
ग्रहणे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्तते ॥ ०४६ ॥

न च मे गमने कृत्यं तादृक्पार्षत विद्यते ।
यादृशं रक्षणे राज्ञः कार्यमात्ययिकं हि नः ॥ ०४७ ॥

एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुं स्म नोत्सहे ।
प्रयास्ये तत्र यत्रासौ मुमूर्षुः सैन्धवः स्थितः ॥ ०४८ ॥

धर्मराजस्य वचने स्थातव्यमविशङ्कया ॥ ०४८ ॥

सोऽद्य यत्तो रणे पार्थं परिरक्ष युधिष्ठिरम् ।
एतद्धि सर्वकार्याणां परमं कृत्यमाहवे ॥ ०४९ ॥

तमब्रवीन्महाराज धृष्टद्युम्नो वृकोदरम् ।
ईप्सितेन महाबाहो गच्छ पार्थाविचारयन् ॥ ०५० ॥

नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नं कथञ्चन ।
निग्रहं धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे ॥ ०५१ ॥

ततो निक्षिप्य राजानं धृष्टद्युम्नाय पाण्डवः ।
अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं प्रययौ यत्र फल्गुनः ॥ ०५२ ॥

परिष्वक्तस्तु कौन्तेयो धर्मराजेन भारत ।
आघ्रातश्च तथा मूर्ध्नि श्रावितश्चाशिषः शुभाः ॥ ०५३ ॥

भीमसेनो महाबाहुः कवची शुभकुण्डली ।
साङ्गदः सतनुत्राणः सशरी रथिनां वरः ॥ ०५४ ॥

तस्य कार्ष्णायसं वर्म हेमचित्रं महर्द्धिमत् ।
विबभौ पर्वतश्लिष्टः सविद्युदिव तोयदः ॥ ०५५ ॥

पीतरक्तासितसितैर्वासोभिश्च सुवेष्टितः ।
कण्ठत्राणेन च बभौ सेन्द्रायुध इवाम्बुदः ॥ ०५६ ॥

प्रयाते भीमसेने तु तव सैन्यं युयुत्सया ।
पाञ्चजन्यरवो घोरः पुनरासीद्विशां पते ॥ ०५७ ॥

तं श्रुत्वा निनदं घोरं त्रैलोक्यत्रासनं महत् ।
पुनर्भीमं महाबाहुर्धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ ०५८ ॥

एष वृष्णिप्रवीरेण ध्मातः सलिलजो भृशम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विनादयति शङ्खराट् ॥ ०५९ ॥

नूनं व्यसनमापन्ने सुमहत्सव्यसाचिनि ।

कुरुभिर्युध्यते सार्धं सर्वैश्चक्रगदाधरः ॥ ०६० ॥

नूनमार्या महत्कुन्ती पापमद्य निदर्शनम् ।
द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यन्ति सह बन्धुभिः ॥ ०६१ ॥

स भीमस्त्वरया युक्तो याहि यत्र धनञ्जयः ।
मुह्यन्तीव हि मे सर्वा धनञ्जयदिदृक्षया ॥ ०६२ ॥

दिशः सप्रदिशः पार्थ सात्वतस्य च कारणात् ॥ ०६२ ॥

गच्छ गच्छेति च पुनर्भीमसेनमभाषत ।
भृशं स प्रहितो भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः प्रियङ्करः ॥ ०६३ ॥

आहत्य दुन्दुभिं भीमः शङ्खं प्रध्माय चासकृत् ॥ ०६३ ॥

विनद्य सिंहनादं च ज्यां विकर्षन्पुनः पुनः ।
दर्शयन्घोरमात्मानममित्रान्सहसाभ्ययात् ॥ ०६४ ॥

तमूहुर्जवना दान्ता विकुर्वाणा हयोत्तमाः ।
विशोकेनाभिसंयत्ता मनोमारुतरंहसः ॥ ०६५ ॥

आरुजन्विरुजन्पार्थो ज्यां विकर्षंश्च पाणिना ।
सोऽवकर्षन्विकर्षंश्च सेनाग्रं समलोडयत् ॥ ०६६ ॥

तं प्रयान्तं महाबाहुं पाञ्चालाः सहसोमकाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः शूरा मघवन्तमिवामराः ॥ ०६७ ॥

तं ससेना महाराज सोदर्याः पर्यवारयन् ।
दुःशलश्चित्रसेनश्च कुण्डभेदी विविंशतिः ॥ ०६८ ॥

दुर्मुखो दुःसहश्चैव विकर्णश्च शलस्तथा ।

विन्दानुविन्दौ सुमुखो दीर्घबाहुः सुदर्शनः ॥ ०६९ ॥

वृन्दारकः सुहस्तश्च सुषेणो दीर्घलोचनः ।
अभयो रौद्रकर्मा च सुवर्मा दुर्विमोचनः ॥ ०७० ॥

विविधै रथिनां श्रेष्ठाः सह सैन्यैः सहानुगैः ।
संयत्ताः समरे शूरा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ०७१ ॥

तान्समीक्ष्य तु कौन्तेयो भीमसेनः पराक्रमी ।
अभ्यवर्तत वेगेन सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ०७२ ॥

ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन् ।
वारयन्तः शरैर्भीमं मेघाः सूर्यमिवोदितम् ॥ ०७३ ॥

स तानतीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
अग्रतश्च गजानीकं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०७४ ॥

सोऽचिरेणैव कालेन तद्गजानीकमाशुगैः ।
दिशः सर्वाः समभ्यस्य व्यधमत्पवनात्मजः ॥ ०७५ ॥

त्रासिताः शरभस्येव गर्जितेन वने मृगाः ।
प्राद्रवन्द्विरदाः सर्वे नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ०७६ ॥

पुनश्चातीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
तमवारयदाचार्यो वेलेवोद्वृत्तमर्णवम् ॥ ०७७ ॥

ललाटेऽताडयच्चैनं नाराचेन स्मयन्निव ।
ऊर्ध्वरश्मिरिवादित्यो विबभौ तत्र पाण्डवः ॥ ०७८ ॥

स मन्यमानस्त्वाचार्यो ममायं फल्गुनो यथा ।
भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरम् ॥ ०७९ ॥

भीमसेन न ते शक्यं प्रवेष्टुमरिवाहिनीम् ।
मामनिर्जित्य समरे शत्रुमध्ये महाबल ॥ ०८० ॥

यदि ते सोऽनुजः कृष्णः प्रविष्टोऽनुमते मम ।
अनीकं न तु शक्यं भोः प्रवेष्टुमिह वै त्वया ॥ ०८१ ॥

अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमपेतभीः ।
क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेक्षणः श्वसन् ॥ ०८२ ॥

तवार्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरम् ।
प्रविष्टः स हि दुर्धर्षः शक्रस्यापि विशेद्बलम् ॥ ०८३ ॥

येन वै परमां पूजां कुर्वता मानितो ह्यसि ।
नार्जुनोऽहं घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः ॥ ०८४ ॥

पिता नस्त्वं गुरुर्बन्धुस्तथा पुत्रा हि ते वयम् ।
इति मन्यामहे सर्वे भवन्तं प्रणताः स्थिताः ॥ ०८५ ॥

अद्य तद्विपरीतं ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ।
यदि शत्रुं त्वमात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्विह ॥ ०८६ ॥

एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करोम्यहम् ॥ ०८६ ॥

अथोद्भ्राम्य गदां भीमः कालदण्डमिवान्तकः ।
द्रोणायावसृजद्राजन्स रथादवपुप्लुवे ॥ ०८७ ॥

साश्वसूतध्वजं यानं द्रोणस्यापोथयत्तदा ।
प्रामृद्नाच्च बहून्योधान्वायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ ०८८ ॥

तं पुनः परिवव्रुस्ते तव पुत्रा रथोत्तमम् ।

अन्यं च रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतां वरः ॥ ०८९ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः पराक्रमी ।
अग्रतः स्यन्दनानीकं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०९० ॥

ते वध्यमानाः समरे तव पुत्रा महारथाः ।
भीमं भीमबलं युद्धेऽयोधयंस्तु जयैषिणः ॥ ०९१ ॥

ततो दुःशासनः क्रुद्धो रथशक्तिं समाक्षिपत् ।
सर्वपारशवीं तीक्ष्णां जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ०९२ ॥

आपतन्तीं महाशक्तिं तव पुत्रप्रचोदिताम् ।
द्विधा चिच्छेद तां भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०९३ ॥

अथान्यैर्निशितैर्बाणैः सङ्क्रुद्धः कुण्डभेदिनम् ।
सुषेणं दीर्घनेत्रं च त्रिभिस्त्रीनवधीद्बली ॥ ०९४ ॥

ततो वृन्दारकं वीरं कुरूणां कीर्तिवर्धनम् ।
पुत्राणां तव वीराणां युध्यतामवधीत्पुनः ॥ ०९५ ॥

अभयं रौद्रकर्माणं दुर्विमोचनमेव च ।
त्रिभिस्त्रीनवधीद्भीमः पुनरेव सुतांस्तव ॥ ०९६ ॥

वध्यमाना महाराज पुत्रास्तव बलीयसा ।
भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०९७ ॥

विन्दानुविन्दौ सहितौ सुवर्माणं च ते सुतम् ।
प्रहसन्निव कौन्तेयः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०९८ ॥

ततः सुदर्शनं वीरं पुत्रं ते भरतर्षभ ।
विव्याध समरे तूर्णं स पपात ममार च ॥ ०९९ ॥

सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः ।
दिशः सर्वाः समभ्यस्य व्यधमत्पाण्डुनन्दनः ॥ १०० ॥

ततो वै रथघोषेण गर्जितेन मृगा इव ।
वध्यमानाश्च समरे पुत्रास्तव विशां पते ॥ १०१ ॥

प्राद्रवन्सरथाः सर्वे भीमसेनभयार्दिताः ॥ १०१ ॥

अनुयाय तु कौन्तेयः पुत्राणां ते महद्बलम् ।
विव्याध समरे राजन्कौरवेयान्समन्ततः ॥ १०२ ॥

वध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः ।
त्यक्त्वा भीमं रणे यान्ति चोदयन्तो हयोत्तमान् ॥ १०३ ॥

तांस्तु निर्जित्य समरे भीमसेनो महाबलः ।
सिंहनादरवं चक्रे बाहुशब्दं च पाण्डवः ॥ १०४ ॥

तलशब्दं च सुमहत्कृत्वा भीमो महाबलः ।
व्यतीत्य रथिनश्चापि द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ १०५ ॥

अध्याय १०३

सञ्जय उवाच ॥

तमुत्तीर्णं रथानीकात्तमसो भास्करं यथा ।
दिधारयिषुराचार्यः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ००१ ॥

पिबन्निव शरौघांस्तान्द्रोणचापवरातिगान् ।
सोऽभ्यवर्तत सोदर्यान्मायया मोहयन्बलम् ॥ ००२ ॥

तं मृधे वेगमास्थाय परं परमधन्विनः ।
चोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ००३ ॥

स तथा संवृतो भीमः प्रहसन्निव भारत ।
उदयच्छद्गदां तेभ्यो घोरां तां सिंहवन्नदन् ॥ ००४ ॥

अवासृजच्च वेगेन तेषु तान्प्रमथद्बली ॥ ००४ ॥

सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण प्रविद्धा संहतात्मना ।
घोषेण महता राजन्पूरयित्वेव मेदिनीम् ॥ ००५ ॥

ज्वलन्ती तेजसा भीमा त्रासयामास ते सुतान् ॥ ००५ ॥

तां पतन्तीं महावेगां दृष्ट्वा तेजोभिसंवृताम् ।
प्राद्रवंस्तावकाः सर्वे नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ००६ ॥

तं च शब्दमसंसह्यं तस्याः संलक्ष्य मारिष ।
प्रापतन्मनुजास्तत्र रथेभ्यो रथिनस्तदा ॥ ००७ ॥

स तान्विद्राव्य कौन्तेयः संख्येऽमित्रान्दुरासदः ।
सुपर्ण इव वेगेन पक्षिराडत्यगाच्चमूम् ॥ ००८ ॥

तथा तं विप्रकुर्वाणं रथयूथपयूथपम् ।
भारद्वाजो महाराज भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ००९ ॥

द्रोणस्तु समरे भीमं वारयित्वा शरोर्मिभिः ।
अकरोत्सहसा नादं पाण्डूनां भयमादधत् ॥ ०१० ॥

तद्युद्धमासीत्सुमहद्घोरं देवासुरोपमम् ।
द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः ॥ ०११ ॥

यदा तु विशिखैस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनिःसृतैः ।
वध्यन्ते समरे वीराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१२ ॥

ततो रथादवप्लुत्य वेगमास्थाय पाण्डवः ।
निमील्य नयने राजन्पदातिर्द्रोणमभ्ययात् ॥ ०१३ ॥

यथा हि गोवृषो वर्षं प्रतिगृह्णाति लीलया ।
तथा भीमो नरव्याघ्रः शरवर्षं समग्रहीत् ॥ ०१४ ॥

स वध्यमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष ।
ईषायां पाणिना गृह्य प्रचिक्षेप महाबलः ॥ ०१५ ॥

द्रोणस्तु सत्वरो राजन्क्षिप्तो भीमेन संयुगे ।
रथमन्यं समास्थाय व्यूहद्वारमुपाययौ ॥ ०१६ ॥

तस्मिन्क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वानचोदयत् ।
भीमसेनस्य कौरव्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१७ ॥

ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबलः ।
अभ्यवर्तत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ०१८ ॥

स मृद्नन्क्षत्रियानाजौ वातो वृक्षानिवोद्धतः ।
अगच्छद्दारयन्सेनां सिन्धुवेगो नगानिव ॥ ०१९ ॥

भोजानीकं समासाद्य हार्दिक्येनाभिरक्षितम् ।
प्रमथ्य बहुधा राजन्भीमसेनः समभ्ययात् ॥ ०२० ॥

संत्रासयन्ननीकानि तलशब्देन मारिष ।

अजयत्सर्वसैन्यानि शार्दूल इव गोवृषान् ॥ ०२१ ॥

भोजानीकमतिक्रम्य काम्बोजानां च वाहिनीम् ।
तथा म्लेच्छगणांश्चान्यान्बहून्युद्धविशारदान् ॥ ०२२ ॥

सात्यकिं चापि संप्रेक्ष्य युध्यमानं नरर्षभम् ।
रथेन यत्तः कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा ॥ ०२३ ॥

भीमसेनो महाराज द्रष्टुकामो धनञ्जयम् ।
अतीत्य समरे योधांस्तावकान्पाण्डुनन्दनः ॥ ०२४ ॥

सोऽपश्यदर्जुनं तत्र युध्यमानं नरर्षभम् ।
सैन्धवस्य वधार्थं हि पराक्रान्तं पराक्रमी ॥ ०२५ ॥

अर्जुनं तत्र दृष्ट्वाथ चुक्रोश महतो रवान् ।
तं तु तस्य महानादं पार्थः शुश्राव नर्दतः ॥ ०२६ ॥

ततः पार्थो महानादं मुञ्चन्वै माधवश्च ह ।
अभ्ययातां महाराज नर्दन्तौ गोवृषाविव ॥ ०२७ ॥

वासुदेवार्जुनौ श्रुत्वा निनादं तस्य शुष्मिणः ।
पुनः पुनः प्रणदतां दिदृक्षन्तौ वृकोदरम् ॥ ०२८ ॥

भीमसेनरवं श्रुत्वा फल्गुनस्य च धन्विनः ।
अप्रीयत महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०२९ ॥

विशोकश्चाभवद्राजा श्रुत्वा तं निनदं महत् ।
धनञ्जयस्य च रणे जयमाशास्तवान्विभुः ॥ ०३० ॥

तथा तु नर्दमाने वै भीमसेने रणोत्कटे ।
स्मितं कृत्वा महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०३१ ॥

हृद्गतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्मभृतां वरः ।
दत्ता भीम त्वया संवित्कृतं गुरुवचस्तथा ॥ ०३२ ॥

न हि तेषां जयो युद्धे येषां द्वेष्टासि पाण्डव ।
दिष्ट्या जीवति सङ्ग्रामे सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ०३३ ॥

दिष्ट्या च कुशली वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
दिष्ट्या शृणोमि गर्जन्तौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ०३४ ॥

येन शक्रं रणे जित्वा तर्पितो हव्यवाहनः ।
स हन्ता द्विषतां संख्ये दिष्ट्या जीवति फल्गुनः ॥ ०३५ ॥

यस्य बाहुबलं सर्वे वयमाश्रित्य जीविताः ।
स हन्ता रिपुसैन्यानां दिष्ट्या जीवति फल्गुनः ॥ ०३६ ॥

निवातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जयाः ।
निर्जिता रथिनैकेन दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ०३७ ॥

कौरवान्सहितान्सर्वान्गोग्रहार्थे समागतान् ।
योऽजयन्मत्स्यनगरे दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ०३८ ॥

कालकेयसहस्राणि चतुर्दश महारणे ।
योऽवधीद्भुजवीर्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ०३९ ॥

गन्धर्वराजं बलिनं दुर्योधनकृतेन वै ।
जितवान्योऽस्त्रवीर्येण दिष्ट्या पार्थः स जीवति ॥ ०४० ॥

किरीटमाली बलवाञ्श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
मम प्रियश्च सततं दिष्ट्या जीवति फल्गुनः ॥ ०४१ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तश्चिकीर्षुः कर्म दुष्करम् ।
जयद्रथवधान्वेषी प्रतिज्ञां कृतवान्हि यः ॥ ०४२ ॥

कच्चित्स सैन्धवं संख्ये हनिष्यति धनञ्जयः ॥ ०४२ ॥

कच्चित्तीर्णप्रतिज्ञं हि वासुदेवेन रक्षितम् ।
अनस्तमित आदित्ये समेष्याम्यहमर्जुनम् ॥ ०४३ ॥

कच्चित्सैन्धवको राजा दुर्योधनहिते रतः ।
नन्दयिष्यत्यमित्राणि फल्गुनेन निपातितः ॥ ०४४ ॥

कच्चिद्दुर्योधनो राजा फल्गुनेन निपातितम् ।
दृष्ट्वा सैन्धवकं संख्ये शममस्मासु धास्यति ॥ ०४५ ॥

दृष्ट्वा विनिहतान्भ्रातॄन्भीमसेनेन संयुगे ।
कच्चिद्दुर्योधनो मन्दः शममस्मासु धास्यति ॥ ०४६ ॥

दृष्ट्वा चान्यान्बहून्योधान्पातितान्धरणीतले ।
कच्चिद्दुर्योधनो मन्दः पश्चात्तापं करिष्यति ॥ ०४७ ॥

कच्चिद्भीष्मेण नो वैरमेकेनैव प्रशाम्यति ।
शेषस्य रक्षणार्थं च संधास्यति सुयोधनः ॥ ०४८ ॥

एवं बहुविधं तस्य चिन्तयानस्य पार्थिव ।
कृपयाभिपरीतस्य घोरं युद्धमवर्तत ॥ ०४९ ॥

अध्याय १०४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महाबलम् ।
मेघस्तनितनिर्घोषं के वीराः पर्यवारयन् ॥ ००१ ॥

न हि पश्याम्यहं तं वै त्रिषु लोकेषु सञ्जय ।
क्रुद्धस्य भिमसेनस्य यस्तिष्ठेदग्रतो रणे ॥ ००२ ॥

गदामुद्यच्छमानस्य कालस्येव महामृधे ।
न हि पश्याम्यहं तात यस्तिष्ठेत रणाजिरे ॥ ००३ ॥

रथं रथेन यो हन्यात्कुञ्जरं कुञ्जरेण च ।
कस्तस्य समरे स्थाता साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ००४ ॥

क्रुद्धस्य भीमसेनस्य मम पुत्राञ्जिघांसतः ।
दुर्योधनहिते युक्ताः समतिष्ठन्त केऽग्रतः ॥ ००५ ॥

भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्रतृणोलपम् ।
प्रधक्ष्यतो रणमुखे के वीराः प्रमुखे स्थिताः ॥ ००६ ॥

काल्यमानान्हि मे पुत्रान्भीमेनावेक्ष्य संयुगे ।
कालेनेव प्रजाः सर्वाः के भीमं पर्यवारयन् ॥ ००७ ॥

भीमवह्नेः प्रदीप्तस्य मम पुत्रान्दिधक्षतः ।
के शूराः पर्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महारथम् ।

तुमुलेनैव शब्देन कर्णोऽप्यभ्यपतद्बली ॥ ००९ ॥

व्याक्षिपन्बलवच्चापमतिमात्रममर्षणः ।
कर्णस्तु युद्धमाकाङ्क्षन्दर्शयिष्यन्बलं बली ॥ ०१० ॥

प्रावेपन्निव गात्राणि कर्णभीमसमागमे ।
रथिनां सादिनां चैव तयोः श्रुत्वा तलस्वनम् ॥ ०११ ॥

भीमसेनस्य निनदं घोरं श्रुत्वा रणाजिरे ।
खं च भूमिं च संबद्धां मेनिरे क्षत्रियर्षभाः ॥ ०१२ ॥

पुनर्घोरेण नादेन पाण्डवस्य महात्मनः ।
समरे सर्वयोधानां धनूंष्यभ्यपतन्क्षितौ ॥ ०१३ ॥

वित्रस्तानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
वाहनानि महाराज बभूवुर्विमनांसि च ॥ ०१४ ॥

प्रादुरासन्निमित्तानि घोराणि च बहूनि च ।
तस्मिंस्तु तुमुले राजन्भीमकर्णसमागमे ॥ ०१५ ॥

ततः कर्णस्तु विंशत्या शराणां भीममार्दयत् ।
विव्याध चास्य त्वरितः सूतं पञ्चभिराशुगैः ॥ ०१६ ॥

प्रहस्य भीमसेनस्तु कर्णं प्रत्यर्पयद्रणे ।
सायकानां चतुःषष्ट्या क्षिप्रकारी महाबलः ॥ ०१७ ॥

तस्य कर्णो महेष्वासः सायकांश्चतुरोऽक्षिपत् ।
असंप्राप्तांस्तु तान्भीमः सायकैर्नतपर्वभिः ॥ ०१८ ॥

चिच्छेद बहुधा राजन्दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ०१८ ॥

तं कर्णश्छादयामास शरव्रातैरनेकशः ।
संछाद्यमानः कर्णेन बहुधा पाण्डुनन्दनः ॥ ०१९ ॥

चिच्छेद चापं कर्णस्य मुष्टिदेशे महारथः ।
विव्याध चैनं बहुभिः सायकैर्नतपर्वभिः ॥ ०२० ॥

अथान्यद्धनुरादाय सज्यं कृत्वा च सूतजः ।
विव्याध समरे भीमं भीमकर्मा महारथः ॥ ०२१ ॥

तस्य भीमो भृशं क्रुद्धस्त्रीञ्शरान्नतपर्वणः ।
निचखानोरसि तदा सूतपुत्रस्य वेगितः ॥ ०२२ ॥

तैः कर्णोऽभ्राजत शरैरुरोमध्यगतैस्तदा ।
महीधर इवोदग्रस्त्रिशृङ्गो भरतर्षभ ॥ ०२३ ॥

सुस्राव चास्य रुधिरं विद्धस्य परमेषुभिः ।
धातुप्रस्यन्दिनः शैलाद्यथा गैरिकराजयः ॥ ०२४ ॥

किञ्चिद्विचलितः कर्णः सुप्रहाराभिपीडितः ।
ससायकं धनुः कृत्वा भीमं विव्याध मारिष ॥ ०२५ ॥

चिक्षेप च पुनर्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

स छाद्यमानः सहसा कर्णेन दृढधन्विना ।
धनुर्ज्यामच्छिनत्तूर्णमुत्स्मयन्पाण्डुनन्दनः ॥ ०२६ ॥

सारथिं चास्य भल्लेन प्राहिणोद्यमसादनम् ।
वाहांश्च चतुरः संख्ये व्यसूंश्चक्रे महारथः ॥ ०२७ ॥

हताश्वात्तु रथात्कर्णः समाप्लुत्य विशां पते ।
स्यन्दनं वृषसेनस्य समारोहन्महारथः ॥ ०२८ ॥

निर्जित्य तु रणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ।
ननाद सुमहानादं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ ०२९ ॥

तस्य तं निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः ।
कर्णं च निर्जितं मत्वा भीमसेनेन भारत ॥ ०३० ॥

समन्ताच्छङ्खनिनदं पाण्डुसेनाकरोत्तदा ।
शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावका ह्यपि नानदन् ॥ ०३१ ॥

गाण्डीवं प्राक्षिपत्पार्थः कृष्णोऽप्यब्जमवादयत् ॥ ०३१ ॥

तमन्तर्धाय निनदं ध्वनिर्भीमस्य नर्दतः ।
अश्रूयत महाराज सर्वसैन्येषु भारत ॥ ०३२ ॥

ततो व्यायच्छतामस्त्रैः पृथक्पृथगरिंदमौ ।
मृदुपूर्वं च राधेयो दृढपूर्वं च पाण्डवः ॥ ०३३ ॥

अध्याय १०५

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्विलुलिते सैन्ये सैन्धवायार्जुने गते ।
सात्वते भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्ययात् ॥ ००१ ॥

त्वरन्नेकरथेनैव बहुकृत्यं विचिन्तयन् ॥ ००१ ॥

स रथस्तव पुत्रस्य त्वरया परया युतः ।
तूर्णमभ्यपतद्द्रोणं मनोमारुतवेगवान् ॥ ००२ ॥

उवाच चैनं पुत्रस्ते संरम्भाद्रक्तलोचनः ।
अर्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ ००३ ॥

विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः ।
संप्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमरिकर्शनाः ॥ ००४ ॥

व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्व एवापराजिताः ॥ ००४ ॥

यदि तावद्रणे पार्थो व्यतिक्रान्तो महारथः ।
कथं सात्यकिभीमाभ्यां व्यतिक्रान्तोऽसि मानद ॥ ००५ ॥

आश्चर्यभूतं लोकेऽस्मिन्समुद्रस्येव शोषणम् ।
निर्जयं तव विप्राग्र्य सात्वतेनार्जुनेन च ॥ ००६ ॥

तथैव भीमसेनेन लोकः संवदते भृशम् ।
कथं द्रोणो जितः संख्ये धनुर्वेदस्य पारगः ॥ ००७ ॥

नाश एव तु मे नूनं मन्दभाग्यस्य संयुगे ।
यत्र त्वां पुरुषव्याघ्रमतिक्रान्तास्त्रयो रथाः ॥ ००८ ॥

एवं गते तु कृत्येऽस्मिन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
यद्गतं गतमेवेह शेषं चिन्तय मानद ॥ ००९ ॥

यत्कृत्यं सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरम् ।
तद्ब्रवीतु भवान्क्षिप्रं साधु तत्संविधीयताम् ॥ ०१० ॥

द्रोण उवाच ॥

चिन्त्यं बहु महाराज कृत्यं यत्तत्र मे शृणु ।
त्रयो हि समतिक्रान्ताः पाण्डवानां महारथाः ॥ ०११ ॥

यावदेव भयं पश्चात्तावदेषां पुरःसरम् ॥ ०११ ॥

तद्गरीयस्तरं मन्ये यत्र कृष्णधनञ्जयौ ।
सा पुरस्ताच्च पश्चाच्च गृहीता भारती चमूः ॥ ०१२ ॥

तत्र कृत्यमहं मन्ये सैन्धवस्याभिरक्षणम् ।
स नो रक्ष्यतमस्तात क्रुद्धाद्भीतो धनञ्जयात् ॥ ०१३ ॥

गतौ हि सैन्धवं वीरौ युयुधानवृकोदरौ ।
संप्राप्तं तदिदं द्यूतं यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ०१४ ॥

न सभायां जयो वृत्तो नापि तत्र पराजयः ।
इह नो ग्लहमानानामद्य तात जयाजयौ ॥ ०१५ ॥

यान्स्म तान्ग्लहते घोराञ्शकुनिः कुरुसंसदि ।
अक्षान्संमन्यमानः स प्रा क्शरास्ते दुरासदाः ॥ ०१६ ॥

यत्र ते बहवस्तात कुरवः पर्यवस्थिताः ।
सेनां दुरोदरं विद्धि शरानक्षान्विशां पते ॥ ०१७ ॥

ग्लहं च सैन्धवं राजन्नत्र द्यूतस्य निश्चयः ।
सैन्धवे हि महाद्यूतं समासक्तं परैः सह ॥ ०१८ ॥

अत्र सर्वे महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
सैन्धवस्य रणे रक्षां विधिवत्कर्तुमर्हथ ॥ ०१९ ॥

तत्र नो ग्लहमानानां ध्रुवौ तात जयाजयौ ॥ ०१९ ॥

यत्र ते परमेष्वासा यत्ता रक्षन्ति सैन्धवम् ।
तत्र याहि स्वयं शीघ्रं तांश्च रक्षस्व रक्षिणः ॥ ०२० ॥

इहैव त्वहमासिष्ये प्रेषयिष्यामि चापरान् ।
निरोत्स्यामि च पाञ्चालान्सहितान्पाण्डुसृञ्जयैः ॥ ०२१ ॥

ततो दुर्योधनः प्रायात्तूर्णमाचार्यशासनात् ।
उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे सपदानुगः ॥ ०२२ ॥

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
बाह्येन सेनामभ्येत्य जग्मतुः सव्यसाचिनम् ॥ ०२३ ॥

तौ हि पूर्वं महाराज वारितौ कृतवर्मणा ।
प्रविष्टे त्वर्जुने राजंस्तव सैन्यं युयुत्सया ॥ ०२४ ॥

ताभ्यां दुर्योधनः सार्धमगच्छद्युद्धमुत्तमम् ।
त्वरितस्त्वरमाणाभ्यां भ्रातृभ्यां भारतो बली ॥ ०२५ ॥

तावभिद्रवतामेनमुभावुद्यतकार्मुकौ ।
महारथसमाख्यातौ क्षत्रियप्रवरौ युधि ॥ ०२६ ॥

युधामन्युस्तु सङ्क्रुद्धः शरांस्त्रिंशतमायसान् ।
व्यसृजत्तव पुत्रस्य त्वरमाणः स्तनान्तरे ॥ ०२७ ॥

दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्योत्तमौजसः ।
जघान चतुरश्चाश्वानुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ०२८ ॥

उत्तमौजा हताश्वस्तु हतसूतश्च संयुगे ।
आरुरोह रथं भ्रातुर्युधामन्योरभित्वरन् ॥ ०२९ ॥

स रथं प्राप्य तं भ्रातुर्दुर्योधनहयाञ्शरैः ।

बहुभिस्ताडयामास ते हताः प्रापतन्भुवि ॥ ०३० ॥

हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेषुणा ।
युधामन्युर्धनुः शीघ्रं शरावापं च संयुगे ॥ ०३१ ॥

हताश्वसूतात्स रथादवप्लुत्य महारथः ।
गदामादाय ते पुत्रः पाञ्चाल्यावभ्यधावत ॥ ०३२ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धं परपुरञ्जयम् ।
अवप्लुतौ रथोपस्थाद्युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ०३३ ॥

ततः स हेमचित्रं तं स्यन्दनप्रवरं गदी ।
गदया पोथयामास साश्वसूतध्वजं रणे ॥ ०३४ ॥

हत्वा चैनं स पुत्रस्ते हताश्वो हतसारथिः ।
मद्रराजरथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ०३५ ॥

पाञ्चालानां तु मुख्यौ तौ राजपुत्रौ महाबलौ ।
रथमन्यं समारुह्य धनञ्जयमभीयतुः ॥ ०३६ ॥

अध्याय १०६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यौ तौ कर्णश्च भीमश्च संप्रयुद्धौ महाबलौ ।
अर्जुनस्य रथोपान्ते कीदृशः सोऽभवद्रणः ॥ ००१ ॥

पूर्वं हि निर्जितः कर्णो भीमसेनेन संयुगे ।
कथं भूयस्तु राधेयो भीममागान्महारथः ॥ ००२ ॥

भीमो वा सूततनयं प्रत्युद्यातः कथं रणे ।
महारथसमाख्यातं पृथिव्यां प्रवरं रथम् ॥ ००३ ॥

भीष्मद्रोणावतिक्रम्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नान्यतो भयमादत्त विना कर्णं धनुर्धरम् ॥ ००४ ॥

भयान्न शेते सततं चिन्तयन्वै महारथम् ।
तं कथं सूतपुत्रं हि भीमोऽयुध्यत संयुगे ॥ ००५ ॥

ब्रह्मण्यं वीर्यसंपन्नं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
कथं कर्णं युधां श्रेष्ठं भीमोऽयुध्यत संयुगे ॥ ००६ ॥

यौ तौ समीयतुर्वीरावर्जुनस्य रथं प्रति ।
कथं नु तावयुध्येतां सूतपुत्रवृकोदरौ ॥ ००७ ॥

भ्रातृत्वं दर्शितं पूर्वं घृणी चापि स सूतजः ।
कथं भीमेन युयुधे कुन्त्या वाक्यमनुस्मरन् ॥ ००८ ॥

भीमो वा सूतपुत्रेण स्मरन्वैरं पुरा कृतम् ।
सोऽयुध्यत कथं वीरः कर्णेन सह संयुगे ॥ ००९ ॥

आशास्ते च सदा सूत पुत्रो दुर्योधनो मम ।
कर्णो जेष्यति सङ्ग्रामे सहितान्पाण्डवानिति ॥ ०१० ॥

जयाशा यत्र मन्दस्य पुत्रस्य मम संयुगे ।
स कथं भीमकर्माणं भीमसेनमयुध्यत ॥ ०११ ॥

यं समाश्रित्य पुत्रैर्मे कृतं वैरं महारथैः ।

तं सूततनयं तात कथं भीमो ह्ययोधयत् ॥ ०१२ ॥

अनेकान्विप्रकारांश्च सूतपुत्रसमुद्भवान् ।
स्मरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना ॥ ०१३ ॥

योऽजयत्पृथिवीं सर्वां रथेनैकेन वीर्यवान् ।
तं सूततनयं युद्धे कथं भीमो ह्ययोधयत् ॥ ०१४ ॥

यो जातः कुण्डलाभ्यां च कवचेन सहैव च ।
तं सूतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ॥ ०१५ ॥

यथा तयोर्युद्धमभूद्यश्चासीद्विजयी तयोः ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ०१६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

भीमसेनस्तु राधेयमुत्सृज्य रथिनां वरम् ।
इयेष गन्तुं यत्रास्तां वीरौ कृष्णधनञ्जयौ ॥ ०१७ ॥

तं प्रयान्तमभिद्रुत्य राधेयः कङ्कपत्रिभिः ।
अभ्यवर्षन्महाराज मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ ०१८ ॥

फुल्लता पङ्कजेनेव वक्त्रेणाभ्युत्स्मयन्बली ।
आजुहाव रणे यान्तं भीममाधिरथिस्तदा ॥ ०१९ ॥

भीमसेनस्तदाह्वानं कर्णान्नामर्षयद्युधि ।
अर्धमण्डलमावृत्य सूतपुत्रमयोधयत् ॥ ०२० ॥

अवक्रगामिभिर्बाणैरभ्यवर्षन्महायसैः ।
द्वैरथे दंशितं यत्तं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ०२१ ॥

विधित्सुः कलहस्यान्तं जिघांसुः कर्णमक्षिणोत् ।
तं च हत्वेतरान्सर्वान्हन्तुकामो महाबलः ॥ ०२२ ॥

तस्मै प्रासृजदुग्राणि विविधानि परंतपः ।
अमर्षी पाण्डवः क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिष ॥ ०२३ ॥

तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तद्विरदगामिनः ।
सूतपुत्रोऽस्त्रमायाभिरग्रसत्सुमहायशाः ॥ ०२४ ॥

स यथावन्महाराज विद्यया वै सुपूजितः ।
आचार्यवन्महेष्वासः कर्णः पर्यचरद्रणे ॥ ०२५ ॥

संरम्भेण तु युध्यन्तं भीमसेनं स्मयन्निव ।
अभ्यपद्यत राधेयस्तममर्षी वृकोदरम् ॥ ०२६ ॥

तन्नामृष्यत कौन्तेयः कर्णस्य स्मितमाहवे ।
युध्यमानेषु वीरेषु पश्यत्सु च समन्ततः ॥ ०२७ ॥

तं भीमसेनः संप्राप्तं वत्सदन्तैः स्तनान्तरे ।
विव्याध बलवान्क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ०२८ ॥

सूतं तु सूतपुत्रस्य सुपुङ्खैर्निशितैः शरैः ।
सुमुक्तैश्चित्रवर्माणं निर्बिभेद त्रिसप्तभिः ॥ ०२९ ॥

कर्णो जाम्बूनदैर्जालैः संछन्नान्वातरंहसः ।
विव्याध तुरगान्वीरः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ०३० ॥

ततो बाणमयं जालं भीमसेनरथं प्रति ।
कर्णेन विहितं राजन्निमेषार्धाददृश्यत ॥ ०३१ ॥

सरथः सध्वजस्तत्र ससूतः पाण्डवस्तदा ।

प्राच्छादयत महाराज कर्णचापच्युतैः शरैः ॥ ०३२ ॥

तस्य कर्णश्चतुःषष्ट्या व्यधमत्कवचं दृढम् ।
क्रुद्धश्चाप्यहनत्पार्श्वे नाराचैर्मर्मभेदिभिः ॥ ०३३ ॥

ततोऽचिन्त्य महावेगान्कर्णकार्मुकनिःसृतान् ।
समाश्लिष्यदसंभ्रान्तः सूतपुत्रं वृकोदरः ॥ ०३४ ॥

स कर्णचापप्रभवानिषूनाशीविषोपमान् ।
बिभ्रद्भीमो महाराज न जगाम व्यथां रणे ॥ ०३५ ॥

ततो द्वात्रिंशता भल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ।
विव्याध समरे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ०३६ ॥

अयत्नेनैव तं कर्णः शरैरुप समाकिरत् ।
भीमसेनं महाबाहुं सैन्धवस्य वधैषिणम् ॥ ०३७ ॥

मृदुपूर्वं च राधेयो भीममाजावयोधयत् ।
क्रोधपूर्वं तथा भीमः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ०३८ ॥

तं भीमसेनो नामृष्यदवमानममर्षणः ।
स तस्मै व्यसृजत्तूर्णं शरवर्षममित्रजित् ॥ ०३९ ॥

ते शराः प्रेषिता राजन्भीमसेनेन संयुगे ।
निपेतुः सर्वतो भीमाः कूजन्त इव पक्षिणः ॥ ०४० ॥

हेमपुङ्खा महाराज भीमसेनधनुश्च्युताः ।
अभ्यद्रवंस्ते राधेयं वृकाः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ०४१ ॥

कर्णस्तु रथिनां श्रेष्ठश्छाद्यमानः समन्ततः ।
राजन्व्यसृजदुग्राणि शरवर्षाणि संयुगे ॥ ०४२ ॥

तस्य तानशनिप्रख्यानिषून्समरशोभिनः ।
चिच्छेद बहुभिर्भल्लैरसंप्राप्तान्वृकोदरः ॥ ०४३ ॥

पुनश्च शरवर्षेण छादयामास भारत ।
कर्णो वैकर्तनो युद्धे भीमसेनं महारथम् ॥ ०४४ ॥

तत्र भारत भीमं तु दृष्टवन्तः स्म सायकैः ।
समाचिततनुं संख्ये श्वाविधं शललैरिव ॥ ०४५ ॥

हेमपुङ्खाञ्शिलाधौतान्कर्णचापच्युताञ्शरान् ।
दधार समरे वीरः स्वरश्मीनिव भास्करः ॥ ०४६ ॥

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो भीमसेनो व्यरोचत ।
तपनीयनिभैः पुष्पैः पलाश इव कानने ॥ ०४७ ॥

तत्तु भीमो महाराज कर्णस्य चरितं रणे ।
नामृष्यत महेष्वासः क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी ॥ ०४८ ॥

स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्पयत् ।
महीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोल्बणैः ॥ ०४९ ॥

तं विव्याध पुनर्भीमः षड्भिरष्टाभिरेव च ।
मर्मस्वमरविक्रान्तः सूतपुत्रं महारणे ॥ ०५० ॥

ततः कर्णस्य सङ्क्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् ।
चिच्छेद कार्मुकं तूर्णं सर्वोपकरणानि च ॥ ०५१ ॥

जघान चतुरश्चाश्वान्सूतं च त्वरितः शरैः ।
नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्णं विव्याध चोरसि ॥ ०५२ ॥

ते जग्मुर्धरणीं सर्वे कर्णं निर्भिद्य मारिष ।
यथा हि जलदं भित्त्वा राजन्सूर्यस्य रश्मयः ॥ ०५३ ॥

स वैकल्यं महत्प्राप्य छिन्नधन्वा शरार्दितः ।
तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ॥ ०५४ ॥

अध्याय १०७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यस्मिञ्जयाशा सततं पुत्राणां मम सञ्जय ।
तं दृष्ट्वा विमुखं संख्ये किं नु दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

कर्णो वा समरे तात किमकार्षीदतः परम् ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

भीमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकम् ।
रथमन्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ॥ ००२ ॥

अभ्ययात्पाण्डवं कर्णो वातोद्धूत इवार्णवः ॥ ००२ ॥

क्रुद्धमाधिरथिं दृष्ट्वा पुत्रास्तव विशां पते ।
भीमसेनममन्यन्त वैवस्वतमुखे हुतम् ॥ ००३ ॥

चापशब्दं महत्कृत्वा तलशब्दं च भैरवम् ।
अभ्यवर्तत राधेयो भीमसेनरथं प्रति ॥ ००४ ॥

पुनरेव ततो राजन्महानासीत्सुदारुणः ।
विमर्दः सूतपुत्रस्य भीमस्य च विशां पते ॥ ००५ ॥

संरब्धौ हि महाबाहू परस्परवधैषिणौ ।
अन्योन्यमीक्षां चक्राते दहन्ताविव लोचनैः ॥ ००६ ॥

क्रोधरक्तेक्षणौ क्रुद्धौ निःश्वसन्तौ महारथौ ।
युद्धेऽन्योन्यं समासाद्य ततक्षतुररिंदमौ ॥ ००७ ॥

व्याघ्राविव सुसंरब्धौ श्येनाविव च शीघ्रगौ ।
शरभाविव सङ्क्रुद्धौ युयुधाते परस्परम् ॥ ००८ ॥

ततो भीमः स्मरन्क्लेशानक्षद्यूते वनेऽपि च ।
विराटनगरे चैव प्राप्तं दुःखमरिंदमः ॥ ००९ ॥

राष्ट्राणां स्फीतरत्नानां हरणं च तवात्मजैः ।
सततं च परिक्लेशान्सपुत्रेण त्वया कृतान् ॥ ०१० ॥

दग्धुमैच्छश्च यत्कुन्तीं सपुत्रां त्वमनागसम् ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं सभामध्ये दुरात्मभिः ॥ ०११ ॥

पतिमन्यं परीप्सस्व न सन्ति पतयस्तव ।
नरकं पतिताः पार्थाः सर्वे षण्ढतिलोपमाः ॥ ०१२ ॥

समक्षं तव कौरव्य यदूचुः कुरवस्तदा ।
दासीभोगेन कृष्णां च भोक्तुकामाः सुतास्तव ॥ ०१३ ॥

यच्चापि तान्प्रव्रजतः कृष्णाजिननिवासिनः ।
परुषाण्युक्तवान्कर्णः सभायां संनिधौ तव ॥ ०१४ ॥

तृणीकृत्य च यत्पार्थांस्तव पुत्रो ववल्ग ह ।

विषमस्थान्समस्थो हि संरम्भाद्गतचेतसः ॥ ०१५ ॥

बाल्यात्प्रभृति चारिघ्नस्तानि दुःखानि चिन्तयन् ।
निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन वृकोदरः ॥ ०१६ ॥

ततो विस्फार्य सुमहद्धेमपृष्ठं दुरासदम् ।
चापं भरतशार्दूलस्त्यक्तात्मा कर्णमभ्ययात् ॥ ०१७ ॥

स सायकमयैर्जालैर्भीमः कर्णरथं प्रति ।
भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्रच्छादयत्प्रभाम् ॥ ०१८ ॥

ततः प्रहस्याधिरथिस्तूर्णमस्यञ्शिताञ्शरान् ।
व्यधमद्भीमसेनस्य शरजालानि पत्रिभिः ॥ ०१९ ॥

महारथो महाबाहुर्महावेगैर्महाबलः ।
विव्याधाधिरथिर्भीमं नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ०२० ॥

स तोत्त्रैरिव मातङ्गो वार्यमाणः पतत्रिभिः ।
अभ्यधावदसंभ्रान्तः सूतपुत्रं वृकोदरः ॥ ०२१ ॥

तमापतन्तं वेगेन रभसं पाण्डवर्षभम् ।
कर्णः प्रत्युद्ययौ योद्धुं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ०२२ ॥

ततः प्रध्माप्य जलजं भेरीशतनिनादितम् ।
अक्षुभ्यत बलं हर्षादुद्धूत इव सागरः ॥ ०२३ ॥

तदुद्धूतं बलं दृष्ट्वा रथनागाश्वपत्तिमत् ।
भीमः कर्णं समासाद्य छादयामास सायकैः ॥ ०२४ ॥

अश्वानृश्यसवर्णांस्तु हंसवर्णैर्हयोत्तमैः ।
व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवं छादयञ्शरैः ॥ ०२५ ॥

ऋश्यवर्णान्हयान्कर्कैर्मिश्रान्मारुतरंहसः ।
निरीक्ष्य तव पुत्राणां हाहाकृतमभूद्बलम् ॥ ०२६ ॥

ते हया बह्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः ।
सितासिता महाराज यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥ ०२७ ॥

संरब्धौ क्रोधताम्राक्षौ प्रेक्ष्य कर्णवृकोदरौ ।
संत्रस्ताः समकम्पन्त त्वदीयानां महारथाः ॥ ०२८ ॥

यमराष्ट्रोपमं घोरमासीदायोधनं तयोः ।
दुर्दर्शं भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ॥ ०२९ ॥

समाजमिव तच्चित्रं प्रेक्षमाणा महारथाः ।
नालक्षयञ्जयं व्यक्तमेकैकस्य निवारणे ॥ ०३० ॥

तयोः प्रैक्षन्त संमर्दं संनिकृष्टमहास्त्रयोः ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्सपुत्रस्य विशां पते ॥ ०३१ ॥

छादयन्तौ हि शत्रुघ्नावन्योन्यं सायकैः शितैः ।
शरजालावृतं व्योम चक्राते शरवृष्टिभिः ॥ ०३२ ॥

तावन्योन्यं जिघांसन्तौ शरैस्तीक्ष्णैर्महारथौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्तां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ ०३३ ॥

सुवर्णविकृतान्बाणान्प्रमुञ्चन्तावरिंदमौ ।
भास्वरं व्योम चक्राते वह्न्युल्काभिरिव प्रभो ॥ ०३४ ॥

ताभ्यां मुक्ता व्यकाशन्त कङ्कबर्हिणवाससः ।
पङ्क्त्यः शरदि मत्तानां सारसानामिवाम्बरे ॥ ०३५ ॥

संसक्तं सूतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिंदमम् ।
अतिभारममन्येतां भीमे कृष्णधनञ्जयौ ॥ ०३६ ॥

तत्राधिरथिभीमाभ्यां शरैर्मुक्तैर्दृढाहताः ।
इषुपातमतिक्रम्य पेतुरश्वनरद्विपाः ॥ ०३७ ॥

पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकशः ।
कृतो महान्महाराज पुत्राणां ते जनक्षयः ॥ ०३८ ॥

मनुष्याश्वगजानां च शरीरैर्गतजीवितैः ।
क्षणेन भूमिः सञ्जज्ञे संवृता भरतर्षभ ॥ ०३९ ॥

अध्याय १०८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अत्यद्भुतमहं मन्ये भीमसेनस्य विक्रमम् ।
यत्कर्णं योधयामास समरे लघुविक्रमम् ॥ ००१ ॥

त्रिदशानपि चोद्युक्तान्सर्वशस्त्रधरान्युधि ।
वारयेद्यो रणे कर्णः सयक्षासुरमानवान् ॥ ००२ ॥

स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया ।
नातरत्संयुगे तात तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००३ ॥

कथं च युद्धं भूयोऽभूत्तयोः प्राणदुरोदरे ।
अत्र मन्ये समायत्तो जयो वाजय एव वा ॥ ००४ ॥

कर्णं प्राप्य रणे सूत मम पुत्रः सुयोधनः ।
जेतुमुत्सहते पार्थान्सगोविन्दान्ससात्वतान् ॥ ००५ ॥

श्रुत्वा तु निर्जितं कर्णमसकृद्भीमकर्मणा ।
भीमसेनेन समरे मोह आविशतीव माम् ॥ ००६ ॥

विनष्टान्कौरवान्मन्ये मम पुत्रस्य दुर्नयैः ।
न हि कर्णो महेष्वासान्पार्थाञ्जेष्यति सञ्जय ॥ ००७ ॥

कृतवान्यानि युद्धानि कर्णः पाण्डुसुतैः सह ।
सर्वत्र पाण्डवाः कर्णमजयन्त रणाजिरे ॥ ००८ ॥

अजय्याः पाण्डवास्तात देवैरपि सवासवैः ।
न च तद्बुध्यते मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ००९ ॥

धनं धनेश्वरस्येव हृत्वा पार्थस्य मे सुतः ।
मधुप्रेप्सुरिवाबुद्धिः प्रपातं नावबुध्यते ॥ ०१० ॥

निकृत्या निकृतिप्रज्ञो राज्यं हृत्वा महात्मनाम् ।
जितानित्येव मन्वानः पाण्डवानवमन्यते ॥ ०११ ॥

पुत्रस्नेहाभिभूतेन मया चाप्यकृतात्मना ।
धर्मे स्थिता महात्मानो निकृताः पाण्डुनन्दनाः ॥ ०१२ ॥

शमकामः सदा पार्थो दीर्घप्रेक्षी युधिष्ठिरः ।
अशक्त इति मन्वानैः पुत्रैर्मम निराकृतः ॥ ०१३ ॥

तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकारांश्च सर्वशः ।
हृदि कृत्वा महाबाहुर्भीमोऽयुध्यत सूतजम् ॥ ०१४ ॥

तस्मान्मे सञ्जय ब्रूहि कर्णभीमौ यथा रणे ।
अयुध्येतां युधि श्रेष्ठौ परस्परवधैषिणौ ॥ ०१५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्यथा वृत्तः सङ्ग्रामः कर्णभीमयोः ।
परस्परवधप्रेप्स्वोर्वने कुञ्जरयोरिव ॥ ०१६ ॥

राजन्वैकर्तनो भीमं क्रुद्धः क्रुद्धमरिंदमम् ।
पराक्रान्तं पराक्रम्य विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ ०१७ ॥

महावेगैः प्रसन्नाग्रैः शातकुम्भपरिष्कृतैः ।
आहनद्भरतश्रेष्ठ भीमं वैकर्तनः शरैः ॥ ०१८ ॥

तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त निशितैस्त्रिभिः ।
रथनीडाच्च यन्तारं भल्लेनापातयत्क्षितौ ॥ ०१९ ॥

स काङ्क्षन्भीमसेनस्य वधं वैकर्तनो वृषः ।
शक्तिं कनकवैडूर्यचित्रदण्डां परामृशत् ॥ ०२० ॥

प्रगृह्य च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापराम् ।
समुत्क्षिप्य च राधेयः संधाय च महाबलः ॥ ०२१ ॥

चिक्षेप भीमसेनाय जीवितान्तकरीमिव ॥ ०२१ ॥

शक्तिं विसृज्य राधेयः पुरंदर इवाशनिम् ।
ननाद सुमहानादं बलवान्सूतनन्दनः ॥ ०२२ ॥

तं च नादं ततः श्रुत्वा पुत्रास्ते हृषिताभवन् ॥ ०२२ ॥

तां कर्णभुजनिर्मुक्तामर्कवैश्वानरप्रभाम् ।

शक्तिं वियति चिच्छेद भीमः सप्तभिराशुगैः ॥ ०२३ ॥

छित्त्वा शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तोरगसंनिभाम् ।
मार्गमाण इव प्राणान्सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ०२४ ॥

प्राहिणोन्नव संरब्धः शरान्बर्हिणवाससः ।
स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाधौतान्यमदण्डोपमान्मृधे ॥ ०२५ ॥

कर्णोऽप्यन्यद्धनुर्गृह्य हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
विकृष्य च महातेजा व्यसृजत्सायकान्नव ॥ ०२६ ॥

तान्पाण्डुपुत्रश्चिच्छेद नवभिर्नतपर्वभिः ।
वसुषेणेन निर्मुक्तान्नव राजन्महाशरान् ॥ ०२७ ॥

छित्त्वा भीमो महाराज नादं सिंह इवानदत् ॥ ०२७ ॥

तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वाशितान्तरे ।
शार्दूलाविव चान्योन्यमत्यर्थं च ह्यगर्जताम् ॥ ०२८ ॥

अन्योन्यं प्रजिहीर्षन्तावन्योन्यस्यान्तरैषिणौ ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ ॥ ०२९ ॥

महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०३० ॥

निर्दहन्तौ महाराज शरवृष्ट्या परस्परम् ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ कोपाद्विवृतलोचनौ ॥ ०३१ ॥

प्रहसन्तौ तथान्योन्यं भर्त्सयन्तौ मुहुर्मुहुः ।
शङ्खशब्दं च कुर्वाणौ युयुधाते परस्परम् ॥ ०३२ ॥

तस्य भीमः पुनश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
शङ्खवर्णाश्च तानश्वान्बाणैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०३३ ॥

तथा कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्योधनो नृपः ।
वेपमान इव क्रोधाद्व्यादिदेशाथ दुर्जयम् ॥ ०३४ ॥

गच्छ दुर्जय राधेयं पुरा ग्रसति पाण्डवः ।
जहि तूबरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत् ॥ ०३५ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तव पुत्रस्तवात्मजम् ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं व्यासक्तं विकिरञ्शरान् ॥ ०३६ ॥

स भीमं नवभिर्बाणैरश्वानष्टभिरर्दयत् ।
षड्भिः सूतं त्रिभिः केतुं पुनस्तं चापि सप्तभिः ॥ ०३७ ॥

भीमसेनोऽपि सङ्क्रुद्धः साश्वयन्तारमाशुगैः ।
दुर्जयं भिन्नमर्माणमनयद्यमसादनम् ॥ ०३८ ॥

स्वलङ्कृतं क्षितौ क्षुण्णं चेष्टमानं यथोरगम् ।
रुदन्नार्तस्तव सुतं कर्णश्चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ ०३९ ॥

स तु तं विरथं कृत्वा स्मयन्नत्यन्तवैरिणम् ।
समाचिनोद्बाणगणैः शतघ्नीमिव शङ्कुभिः ॥ ०४० ॥

तथाप्यतिरथः कर्णो भिद्यमानः स्म सायकैः ।
न जहौ समरे भीमं क्रुद्धरूपं परंतपः ॥ ०४१ ॥

अध्याय १०९

सञ्जय उवाच ॥

स तथा विरथः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः ।
रथमन्यं समास्थाय सद्यो विव्याध पाण्डवम् ॥ ००१ ॥

महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ००२ ॥

अथ कर्णः शरव्रातैर्भीमं बलवदर्दयत् ।
ननाद बलवन्नादं पुनर्विव्याध चोरसि ॥ ००३ ॥

तं भीमो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्मगैः ।
पुनर्विव्याध विंशत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ००४ ॥

कर्णस्तु नवभिर्भीमं विद्ध्वा राजन्स्तनान्तरे ।
ध्वजमेकेन विव्याध सायकेन शितेन ह ॥ ००५ ॥

सायकानां ततः पार्थस्त्रिषष्ट्या प्रत्यविध्यत ।
तोत्त्रैरिव महानागं कशाभिरिव वाजिनम् ॥ ००६ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज पाण्डवेन यशस्विना ।
सृक्किणी लेलिहन्वीरः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ००७ ॥

ततः शरं महाराज सर्वकायावदारणम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय बलायेन्द्र इवाशनिम् ॥ ००८ ॥

स निर्भिद्य रणे पार्थं सूतपुत्रधनुश्च्युतः ।
अगच्छद्दारयन्भूमिं चित्रपुङ्खः शिलीमुखः ॥ ००९ ॥

सर्वशैक्यां चतुष्किष्कुं गुर्वीं रुक्माङ्गदां गदाम् ।

प्राहिणोत्सूतपुत्राय षडस्त्रामविचारयन् ॥ ०१० ॥

तया जघानाधिरथेः सदश्वान्साधुवाहिनः ।
गदया भारतः क्रुद्धो वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ ०११ ॥

ततो भीमो महाबाहुः क्षुराभ्यां भरतर्षभ ।
ध्वजमाधिरथेश्छित्त्वा सूतमभ्यहनत्तदा ॥ ०१२ ॥

हताश्वसूतमुत्सृज्य रथं स पतितध्वजम् ।
विस्फारयन्धनुः कर्णस्तस्थौ भारत दुर्मनाः ॥ ०१३ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम राधेयस्य पराक्रमम् ।
विरथो रथिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुम् ॥ ०१४ ॥

विरथं तं रथश्रेष्ठं दृष्ट्वाधिरथिमाहवे ।
दुर्योधनस्ततो राजन्नभ्यभाषत दुर्मुखम् ॥ ०१५ ॥

एष दुर्मुख राधेयो भीमेन विरथीकृतः ।
तं रथेन नरश्रेष्ठं संपादय महारथम् ॥ ०१६ ॥

दुर्योधनवचः श्रुत्वा ततो भारत दुर्मुखः ।
त्वरमाणोऽभ्ययात्कर्णं भीमं चावारयच्छरैः ॥ ०१७ ॥

दुर्मुखं प्रेक्ष्य सङ्ग्रामे सूतपुत्रपदानुगम् ।
वायुपुत्रः प्रहृष्टोऽभूत्सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ०१८ ॥

ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलीमुखैः ।
दुर्मुखाय रथं शीघ्रं प्रेषयामास पाण्डवः ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्क्षणे महाराज नवभिर्नतपर्वभिः ।
सुपुङ्खैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०२० ॥

ततस्तमेवाधिरथिः स्यन्दनं दुर्मुखे हते ।
आस्थितः प्रबभौ राजन्दीप्यमान इवांशुमान् ॥ ०२१ ॥

शयानं भिन्नमर्माणं दुर्मुखं शोणितोक्षितम् ।
दृष्ट्वा कर्णोऽश्रुपूर्णाक्षो मुहूर्तं नाभ्यवर्तत ॥ ०२२ ॥

तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदक्षिणम् ।
दीर्घमुष्णं श्वसन्वीरो न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ॥ ०२३ ॥

तस्मिंस्तु विवरे राजन्नाराचान्गार्ध्रवाससः ।
प्राहिणोत्सूतपुत्राय भीमसेनश्चतुर्दश ॥ ०२४ ॥

ते तस्य कवचं भित्त्वा स्वर्णपुङ्खा महौजसः ।
हेमचित्रा महाराज द्योतयन्तो दिशो दश ॥ ०२५ ॥

अपिबन्सूतपुत्रस्य शोणितं रक्तभोजनाः ।
क्रुद्धा इव मनुष्येन्द्र भुजगाः कालचोदिताः ॥ ०२६ ॥

प्रसर्पमाणा मेदिन्यां ते व्यरोचन्त मार्गणाः ।
अर्धप्रविष्टाः संरब्धा बिलानीव महोरगाः ॥ ०२७ ॥

तं प्रत्यविध्यद्राधेयो जाम्बूनदविभूषितैः ।
चतुर्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरविचारयन् ॥ ०२८ ॥

ते भीमसेनस्य भुजं सव्यं निर्भिद्य पत्रिणः ।
प्राविशन्मेदिनीं भीमाः क्रौञ्चं पत्ररथा इव ॥ ०२९ ॥

ते व्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुंधराम् ।
गच्छत्यस्तं दिनकरे दीप्यमाना इवांशवः ॥ ०३० ॥

स निर्भिन्नो रणे भीमो नाराचैर्मर्मभेदिभिः ।
सुस्राव रुधिरं भूरि पर्वतः सलिलं यथा ॥ ०३१ ॥

स भीमस्त्रिभिरायस्तः सूतपुत्रं पतत्रिभिः ।
सुपर्णवेगैर्विव्याध सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ०३२ ॥

स विह्वलो महाराज कर्णो भीमबलार्दितः ।
प्राद्रवज्जवनैरश्वै रणं हित्वा महायशाः ॥ ०३३ ॥

भीमसेनस्तु विस्फार्य चापं हेमपरिष्कृतम् ।
आहवेऽतिरथोऽतिष्ठज्ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ०३४ ॥

अध्याय ११०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ।
यत्राधिरथिरायस्तो नातरत्पाण्डवं रणे ॥ ००१ ॥

कर्णः पार्थान्सगोविन्दाञ्जेतुमुत्सहते रणे ।
न च कर्णसमं योधं लोके पश्यामि कञ्चन ॥ ००२ ॥

इति दुर्योधनस्याहमश्रौषं जल्पतो मुहुः ॥ ००२ ॥

कर्णो हि बलवाञ्शूरो दृढधन्वा जितक्लमः ।
इति मामब्रवीत्सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा ॥ ००३ ॥

वसुषेणसहायं मां नालं देवापि संयुगे ।

किमु पाण्डुसुता राजन्गतसत्त्वा विचेतसः ॥ ००४ ॥

तत्र तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्विषम् ।
युद्धात्कर्णमपक्रान्तं किं स्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ००५ ॥

अहो दुर्मुखमेवैकं युद्धानामविशारदम् ।
प्रावेशयद्धुतवहं पतङ्गमिव मोहितः ॥ ००६ ॥

अश्वत्थामा मद्रराजः कृपः कर्णश्च सङ्गताः ।
न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य सञ्जय ॥ ००७ ॥

तेऽपि चास्य महाघोरं बलं नागायुतोपमम् ।
जानन्तो व्यवसायं च क्रूरं मारुततेजसः ॥ ००८ ॥

किमर्थं क्रूरकर्माणं यमकालान्तकोपमम् ।
बलसंरम्भवीर्यज्ञाः कोपयिष्यन्ति संयुगे ॥ ००९ ॥

कर्णस्त्वेको महाबाहुः स्वबाहुबलमाश्रितः ।
भीमसेनमनादृत्य रणेऽयुध्यत सूतजः ॥ ०१० ॥

योऽजयत्समरे कर्णं पुरंदर इवासुरम् ।
न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाहवे ॥ ०११ ॥

द्रोणं यः संप्रमथ्यैकः प्रविष्टो मम वाहिनीम् ।
भीमो धनञ्जयान्वेषी कस्तमर्छेज्जिजीविषुः ॥ ०१२ ॥

को हि सञ्जय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ।
उद्यताशनिवज्रस्य महेन्द्रस्येव दानवः ॥ ०१३ ॥

प्रेतराजपुरं प्राप्य निवर्तेतापि मानवः ।
न भीमसेनं संप्राप्य निवर्तेत कदाचन ॥ ०१४ ॥

पतङ्गा इव वह्निं ते प्राविशन्नल्पचेतसः ।
ये भीमसेनं सङ्क्रुद्धमभ्यधावन्विमोहिताः ॥ ०१५ ॥

यत्तत्सभायां भीमेन मम पुत्रवधाश्रयम् ।
शप्तं संरम्भिणोग्रेण कुरूणां शृण्वतां तदा ॥ ०१६ ॥

तन्नूनमभिसञ्चिन्त्य दृष्ट्वा कर्णं च निर्जितम् ।
दुःशासनः सह भ्रात्रा भयाद्भीमादुपारमत् ॥ ०१७ ॥

यश्च सञ्जय दुर्बुद्धिरब्रवीत्समितौ मुहुः ।
कर्णो दुःशासनोऽहं च जेष्यामो युधि पाण्डवान् ॥ ०१८ ॥

स नूनं विरथं दृष्ट्वा कर्णं भीमेन निर्जितम् ।
प्रत्याख्यानाच्च कृष्णस्य भृशं तप्यति सञ्जय ॥ ०१९ ॥

दृष्ट्वा भ्रातॄन्हतान्युद्धे भीमसेनेन दंशितान् ।
आत्मापराधात्सुमहन्नूनं तप्यति पुत्रकः ॥ ०२० ॥

को हि जीवितमन्विच्छन्प्रतीपं पाण्डवं व्रजेत् ।
भीमं भीमायुधं क्रुद्धं साक्षात्कालमिव स्थितम् ॥ ०२१ ॥

वडवामुखमध्यस्थो मुच्येतापि हि मानवः ।
न भीममुखसंप्राप्तो मुच्येतेति मतिर्मम ॥ ०२२ ॥

न पाण्डवा न पाञ्चाला न च केशवसात्यकी ।
जानन्ति युधि संरब्धा जीवितं परिरक्षितुम् ॥ ०२३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

यत्संशोचसि कौरव्य वर्तमाने जनक्षये ।

त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ॥ ०२४ ॥

स्वयं वैरं महत्कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः ।
उच्यमानो न गृह्णीषे मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ॥ ०२५ ॥

स्वयं पीत्वा महाराज कालकूटं सुदुर्जरम् ।
तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ॥ ०२६ ॥

यत्तु कुत्सयसे योधान्युध्यमानान्यथाबलम् ।
अत्र ते वर्णयिष्यामि यथा युद्धमवर्तत ॥ ०२७ ॥

दृष्ट्वा कर्णं तु पुत्रास्ते भीमसेनपराजितम् ।
नामृष्यन्त महेष्वासाः सोदर्याः पञ्च मारिष ॥ ०२८ ॥

दुर्मर्षणो दुःसहश्च दुर्मदो दुर्धरो जयः ।
पाण्डवं चित्रसंनाहास्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥ ०२९ ॥

ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य वृकोदरम् ।
दिशः शरैः समावृण्वञ्शलभानामिव व्रजैः ॥ ०३० ॥

आगच्छतस्तान्सहसा कुमारान्देवरूपिणः ।
प्रतिजग्राह समरे भीमसेनो हसन्निव ॥ ०३१ ॥

तव दृष्ट्वा तु तनयान्भीमसेनसमीपगान् ।
अभ्यवर्तत राधेयो भीमसेनं महाबलम् ॥ ०३२ ॥

विसृजन्विशिखान्राजन्स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
तं तु भीमोऽभ्ययात्तूर्णं वार्यमाणः सुतैस्तव ॥ ०३३ ॥

कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य समन्ततः ।
अवाकिरन्भीमसेनं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३४ ॥

तान्बाणैः पञ्चविंशत्या साश्वान्राजन्नरर्षभान् ।
ससूतान्भीमधनुषो भीमो निन्ये यमक्षयम् ॥ ०३५ ॥

प्रापतन्स्यन्दनेभ्यस्ते सार्धं सूतैर्गतासवः ।
चित्रपुष्पधरा भग्ना वातेनेव महाद्रुमाः ॥ ०३६ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
संवार्याधिरथिं बाणैर्यज्जघान तवात्मजान् ॥ ०३७ ॥

स वार्यमाणो भीमेन शितैर्बाणैः समन्ततः ।
सूतपुत्रो महाराज भीमसेनमवैक्षत ॥ ०३८ ॥

तं भीमसेनः संरम्भात्क्रोधसंरक्तलोचनः ।
विस्फार्य सुमहच्चापं मुहुः कर्णमवैक्षत ॥ ०३९ ॥

अध्याय १११

सञ्जय उवाच ॥

तवात्मजांस्तु पतितान्दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् ।
क्रोधेन महताविष्टो निर्विण्णोऽभूत्स जीवितात् ॥ ००१ ॥

आगस्कृतमिवात्मानं मेने चाधिरथिस्तदा ।
भीमसेनं ततः क्रुद्धः समाद्रवत संभ्रमात् ॥ ००२ ॥

स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा राधेयः प्रहसन्निव ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ००३ ॥

अवहासं तु तं पार्थो नामृष्यत वृकोदरः ।
ततो विव्याध राधेयं शतेन नतपर्वणाम् ॥ ००४ ॥

पुनश्च विशिखैस्तीक्ष्णैर्विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ००५ ॥

अथान्यद्धनुरादाय कर्णो भारत दुर्मनाः ।
इषुभिश्छादयामास भीमसेनं समन्ततः ॥ ००६ ॥

तस्य भीमो हयान्हत्वा विनिहत्य च सारथिम् ।
प्रजहास महाहासं कृते प्रतिकृतं पुनः ॥ ००७ ॥

इषुभिः कार्मुकं चास्य चकर्त पुरुषर्षभः ।
तत्पपात महाराज स्वर्णपृष्ठं महास्वनम् ॥ ००८ ॥

अवारोहद्रथात्तस्मादथ कर्णो महारथः ।
गदां गृहीत्वा समरे भीमसेनाय चाक्षिपत् ॥ ००९ ॥

तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा वृकोदरः ।
शरैरवारयद्राजन्सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०१० ॥

ततो बाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः ।
सूतपुत्रवधाकाङ्क्षी त्वरमाणः पराक्रमी ॥ ०११ ॥

तानिषूनिषुभिः कर्णो वारयित्वा महामृधे ।
कवचं भीमसेनस्य पातयामास सायकैः ॥ ०१२ ॥

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ।
पश्यतां सर्वभूतानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१३ ॥

ततो भीमो महाराज नवभिर्नतपर्वणाम् ।
रणेऽप्रेषयत क्रुद्धः सूतपुत्रस्य मारिष ॥ ०१४ ॥

ते तस्य कवचं भित्त्वा तथा बाहुं च दक्षिणम् ।
अभ्यगुर्धरणीं तीक्ष्णा वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ०१५ ॥

राधेयं तु रणे दृष्ट्वा पदातिनमवस्थितम् ।
भीमसेनेन संरब्धं राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

त्वरध्वं सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथं प्रति ॥ ०१६ ॥

ततस्तव सुता राजञ्श्रुत्वा भ्रातुर्वचो द्रुतम् ।
अभ्ययुः पाण्डवं युद्धे विसृजन्तः शिताञ्शरान् ॥ ०१७ ॥

चित्रोपचित्रश्चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ।
चित्रायुधश्चित्रवर्मा समरे चित्रयोधिनः ॥ ०१८ ॥

आगच्छतस्तान्सहसा भीमो राजन्महारथः ।
साश्वसूतध्वजान्यत्तान्पातयामास संयुगे ॥ ०१९ ॥

ते हता न्यपतन्भूमौ वातनुन्ना इव द्रुमाः ॥ ०१९ ॥

दृष्ट्वा विनिहतान्पुत्रांस्तव राजन्महारथान् ।
अश्रुपूर्णमुखः कर्णः कश्मलं समपद्यत ॥ ०२० ॥

रथमन्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ।
अभ्ययात्पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ॥ ०२१ ॥

तावन्योन्यं शरैर्विद्धा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।
व्यभ्राजेतां महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०२२ ॥

षट्त्रिंशद्भिस्ततो भल्लैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ।
व्यधमत्कवचं क्रुद्धः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ॥ ०२३ ॥

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ शरैः कृतमहाव्रणौ ।
शोणिताक्तौ व्यराजेतां कालसूर्याविवोदितौ ॥ ०२४ ॥

तौ शोणितोक्षितैर्गात्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ।
विवर्माणौ व्यराजेतां निर्मुक्ताविव पन्नगौ ॥ ०२५ ॥

व्याघ्राविव नरव्याघ्रौ दंष्ट्राभिरितरेतरम् ।
शरदंष्ट्रा विधुन्वानौ ततक्षतुररिंदमौ ॥ ०२६ ॥

वारणाविव संसक्तौ रङ्गमध्ये विरेजतुः ।
तुदन्तौ विशिखैस्तीक्ष्णैर्मत्तवारणविक्रमौ ॥ ०२७ ॥

प्रच्छादयन्तौ समरे शरजालैः परस्परम् ।
रथाभ्यां नादयन्तौ च दिशः सर्वा विचेरतुः ॥ ०२८ ॥

तौ रथाभ्यां महाराज मण्डलावर्तनादिषु ।
व्यरोचेतां महात्मानौ वृत्रवज्रधराविव ॥ ०२९ ॥

सहस्ताभरणाभ्यां तु भुजाभ्यां विक्षिपन्धनुः ।
व्यरोचत रणे भीमः सविद्युदिव तोयदः ॥ ०३० ॥

स चापघोषस्तनितः शरधाराम्बुदो महान् ।
भीममेघो महाराज कर्णपर्वतमभ्ययात् ॥ ०३१ ॥

ततः शरसहस्रेण धनुर्मुक्तेन भारत ।
पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं घनोऽद्रिमिव वृष्टिभिः ॥ ०३२ ॥

तत्रावैक्षन्त पुत्रास्ते भीमसेनस्य विक्रमम् ।

सुपुङ्खैः कङ्कवासोभिर्यत्कर्णं छादयच्छरैः ॥ ०३३ ॥

स नन्दयन्रणे पार्थं केशवं च यशस्विनम् ।
सात्यकिं चक्ररक्षौ च भीमः कर्णमयोधयत् ॥ ०३४ ॥

विक्रमं भुजयोर्वीर्यं धैर्यं च विदितात्मनः ।
पुत्रास्तव महाराज ददृशुः पाण्डवस्य ह ॥ ०३५ ॥

अध्याय ११२

सञ्जय उवाच ॥

भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्यातलनिस्वनम् ।
नामृष्यत यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्वनम् ॥ ००१ ॥

अपक्रम्य स भीमस्य मुहूर्तं शरगोचरात् ।
तव चाधिरथिर्दृष्ट्वा स्यन्दनेभ्यश्च्युतान्सुतान् ॥ ००२ ॥

भीमसेनेन निहतान्विमना दुःखितोऽभवत् ।
निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च पुनः पाण्डवमभ्ययात् ॥ ००३ ॥

स ताम्रनयनः क्रोधाच्छ्वसन्निव महोरगः ।
बभौ कर्णः शरानस्यन्रश्मिवानिव भास्करः ॥ ००४ ॥

रश्मिजालैरिवार्कस्य विततैर्भरतर्षभ ।
कर्णचापच्युतैर्बाणैः प्राच्छाद्यत वृकोदरः ॥ ००५ ॥

कर्णचापच्युताश्चित्राः शरा बर्हिणवाससः ।
विविशुः सर्वतः पार्थं वासायेवाण्डजा द्रुमम् ॥ ००६ ॥

कर्णचापच्युता बाणाः संपतन्तस्ततस्ततः ।
रुक्मपुङ्खा व्यराजन्त हंसाः श्रेणीकृता इव ॥ ००७ ॥

चापध्वजोपस्करेभ्यश्छत्रादीषामुखाद्युगात् ।
प्रभवन्तो व्यदृश्यन्त राजन्नाधिरथेः शराः ॥ ००८ ॥

खं पूरयन्महावेगान्खगमान्खगवाससः ।
सुवर्णविकृतांश्चित्रान्मुमोचाधिरथिः शरान् ॥ ००९ ॥

तमन्तकमिवायस्तमापतन्तं वृकोदरः ।
त्यक्त्वा प्राणानभिक्रुध्य विव्याध नवभिः शरैः ॥ ०१० ॥

तस्य वेगमसंसह्यं दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः ।
महतश्च शरौघांस्तान्नैवाव्यथत वीर्यवान् ॥ ०११ ॥

ततो विधम्याधिरथेः शरजालानि पाण्डवः ।
विव्याध कर्णं विंशत्या पुनरन्यैः शितैः शरैः ॥ ०१२ ॥

यथैव हि शरैः पार्थः सूतपुत्रेण छादितः ।
तथैव कर्णं समरे छादयामास पाण्डवः ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं युधि भारत ।
अभ्यनन्दंस्त्वदीयाश्च संप्रहृष्टाश्च चारणाः ॥ ०१४ ॥

भूरिश्रवाः कृपो द्रौणिर्मद्रराजो जयद्रथः ।
उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिः केशवार्जुनौ ॥ ०१५ ॥

कुरुपाण्डवानां प्रवरा दश राजन्महारथाः ।

साधु साध्विति वेगेन सिंहनादमथानदन् ॥ ०१६ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले शब्दे प्रवृत्ते लोमहर्षणे ।
अभ्यभाषत पुत्रांस्ते राजन्दुर्योधनस्त्वरन् ॥ ०१७ ॥

राज्ञश्च राजपुत्रांश्च सोदर्यांश्च विशेषतः ।
कर्णं गच्छत भद्रं वः परीप्सन्तो वृकोदरात् ॥ ०१८ ॥

पुरा निघ्नन्ति राधेयं भीमचापच्युताः शराः ।
ते यतध्वं महेष्वासाः सूतपुत्रस्य रक्षणे ॥ ०१९ ॥

दुर्योधनसमादिष्टाः सोदर्याः सप्त मारिष ।
भीमसेनमभिद्रुत्य संरब्धाः पर्यवारयन् ॥ ०२० ॥

ते समासाद्य कौन्तेयमावृण्वञ्शरवृष्टिभिः ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः ॥ ०२१ ॥

तेऽपीडयन्भीमसेनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः ।
प्रजासंहरणे राजन्सोमं सप्त ग्रहा इव ॥ ०२२ ॥

ततो वामेन कौन्तेयः पीडयित्वा शरासनम् ।
मुष्टिना पाण्डवो राजन्दृढेन सुपरिष्कृतम् ॥ ०२३ ॥

मनुष्यसमतां ज्ञात्वा सप्त संधाय सायकान् ।
तेभ्यो व्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिनिभान्प्रभुः ॥ ०२४ ॥

निरस्यन्निव देहेभ्यस्तनयानामसूंस्तव ।
भीमसेनो महाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ०२५ ॥

ते क्षिप्ता भीमसेनेन शरा भारत भारतान् ।
विदार्य खं समुत्पेतुः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ०२६ ॥

तेषां विदार्य चेतांसि शरा हेमविभूषिताः ।
व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचराः ॥ ०२७ ॥

शोणितादिग्धवाजाग्राः सप्त हेमपरिष्कृताः ।
पुत्राणां तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्गताः ॥ ०२८ ॥

ते शरैर्भिन्नमर्माणो रथेभ्यः प्रापतन्क्षितौ ।
गिरिसानुरुहा भग्ना द्विपेनेव महाद्रुमाः ॥ ०२९ ॥

शत्रुञ्जयः शत्रुसहश्चित्रश्चित्रायुधो दृढः ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सप्तैते विनिपातिताः ॥ ०३० ॥

तान्निहत्य महाबाहू राधेयस्यैव पश्यतः ।
सिंहनादरवं घोरमसृजत्पाण्डुनन्दनः ॥ ०३१ ॥

स रवस्तस्य शूरस्य धर्मराजस्य भारत ।
आचख्याविव तद्युद्धं विजयं चात्मनो महत् ॥ ०३२ ॥

तं श्रुत्वा सुमहानादं भीमसेनस्य धन्विनः ।
बभूव परमा प्रीतिर्धर्मराजस्य संयुगे ॥ ०३३ ॥

ततो हृष्टो महाराज वादित्राणां महास्वनैः ।
भीमसेनरवं पार्थः प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ०३४ ॥

अभ्ययाच्चैव समरे द्रोणमस्त्रभृतां वरम् ।
हर्षेण महता युक्तः कृतसञ्ज्ञे वृकोदरे ॥ ०३५ ॥

एकत्रिंशन्महाराज पुत्रांस्तव महारथान् ।
हतान्दुर्योधनो दृष्ट्वा क्षत्तुः सस्मार तद्वचः ॥ ०३६ ॥

तदिदं समनुप्राप्तं क्षत्तुर्हितकरं वचः ।
इति सञ्चिन्त्य राजासौ नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ ०३७ ॥

यद्द्यूतकाले दुर्बुद्धिरब्रवीत्तनयस्तव ।
यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णां सभायां परुषं वचः ॥ ०३८ ॥

प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां तव चैव विशां पते ।
कौरवाणां च सर्वेषामाचार्यस्य च संनिधौ ॥ ०३९ ॥

विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः ।
पतिमन्यं वृणीष्वेति तस्येदं फलमागतम् ॥ ०४० ॥

यत्स्म तां परुषाण्याहुः सभामानाय्य द्रौपदीम् ।
पाण्डवानुग्रधनुषः क्रोधयन्तस्तवात्मजाः ॥ ०४१ ॥

तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदश समाः स्थितम् ।
विसृजंस्तव पुत्राणामन्तं गच्छति कौरव ॥ ०४२ ॥

विलपंश्च बहु क्षत्ता शमं नालभत त्वयि ।
सपुत्रो भरतश्रेष्ठ तस्य भुङ्क्ष्व फलोदयम् ॥ ०४३ ॥

हतो विकर्णो राजेन्द्र चित्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ०४३ ॥

प्रवरानात्मजानां ते सुतांश्चान्यान्महारथान् ।
यान्यांश्च ददृशे भीमश्चक्षुर्विषयमागतान् ॥ ०४४ ॥

पुत्रांस्तव महाबाहो त्वरया ताञ्जघान ह ॥ ०४४ ॥

त्वत्कृते ह्यहमद्राक्षं दह्यमानां वरूथिनीम् ।
सहस्रशः शरैर्मुक्तैः पाण्डवेन वृषेण च ॥ ०४५ ॥

अध्याय ११३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

महानपनयः सूत ममैवात्र विशेषतः ।
स इदानीमनुप्राप्तो मन्ये सञ्जय शोचतः ॥ ००१ ॥

यद्गतं तद्गतमिति ममासीन्मनसि स्थितम् ।
इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि सञ्जय ॥ ००२ ॥

यथा त्वेष क्षयो वृत्तो ममापनयसंभवः ।
वीराणां तन्ममाचक्ष्व स्थिरीभूतोऽस्मि सञ्जय ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कर्णभीमौ महाराज पराक्रान्तौ महाहवे ।
बाणवर्षाण्यवर्षेतां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ ००४ ॥

भीमनामाङ्किता बाणाः स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ।
विविशुः कर्णमासाद्य भिन्दन्त इव जीवितम् ॥ ००५ ॥

तथैव कर्णनिर्मुक्तैः सविषैरिव पन्नगैः ।
आकीर्यत रणे भीमः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००६ ॥

तयोः शरैर्महाराज संपतद्भिः समन्ततः ।
बभूव तव सैन्यानां सङ्क्षोभः सागरोपमः ॥ ००७ ॥

भीमचापच्युतैर्बाणैस्तव सैन्यमरिंदम ।

अवध्यत चमूमध्ये घोरैराशीविषोपमैः ॥ ००८ ॥

वारणैः पतितै राजन्वाजिभिश्च नरैः सह ।
अदृश्यत मही कीर्णा वातनुन्नैर्द्रुमैरिव ॥ ००९ ॥

ते वध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः ।
प्राद्रवंस्तावका योधाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ०१० ॥

ततो व्युदस्तं तत्सैन्यं सिन्धुसौवीरकौरवम् ।
प्रोत्सारितं महावेगैः कर्णपाण्डवयोः शरैः ॥ ०११ ॥

ते शरातुरभूयिष्ठा हताश्वनरवाहनाः ।
उत्सृज्य कर्णं भीमं च प्राद्रवन्सर्वतोदिशम् ॥ ०१२ ॥

नूनं पार्थार्थमेवास्मान्मोहयन्ति दिवौकसः ।
यत्कर्णभीमप्रभवैर्वध्यते नो बलं शरैः ॥ ०१३ ॥

एवं ब्रुवन्तो योधास्ते तावका भयपीडिताः ।
शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धदिदृक्षवः ॥ ०१४ ॥

ततः प्रावर्तत नदी घोररूपा महाहवे ।
बभूव च विशेषेण भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ०१५ ॥

वारणाश्वमनुष्याणां रुधिरौघसमुद्भवा ।
संवृता गतसत्त्वैश्च मनुष्यगजवाजिभिः ॥ ०१६ ॥

सानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्वरथभूषणैः ।
स्यन्दनैरपविद्धैश्च भग्नचक्राक्षकूबरैः ॥ ०१७ ॥

जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भिः सुमहाधनैः ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नाराचैश्च सहस्रशः ॥ ०१८ ॥

कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ।
प्रासतोमरसंघातैः खड्गैश्च सपरश्वधैः ॥ ०१९ ॥

सुवर्णविकृतैश्चापि गदामुसलपट्टिशैः ।
वज्रैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिघैरपि ॥ ०२० ॥

शतघ्नीभिश्च चित्राभिर्बभौ भारत मेदिनी ॥ ०२० ॥

कनकाङ्गदकेयूरैः कुण्डलैर्मणिभिः शुभैः ।
तनुत्रैः सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च भारत ॥ ०२१ ॥

वस्त्रैश्छत्रैश्च विध्वस्तैश्चामरव्यजनैरपि ।
गजाश्वमनुजैर्भिन्नैः शस्त्रैः स्यन्दनभूषणैः ॥ ०२२ ॥

तैस्तैश्च विविधैर्भावैस्तत्र तत्र वसुंधरा ।
पतितैरपविद्धैश्च संबभौ द्यौरिव ग्रहैः ॥ ०२३ ॥

अचिन्त्यमद्भुतं चैव तयोः कर्मातिमानुषम् ।
दृष्ट्वा चारणसिद्धानां विस्मयः समपद्यत ॥ ०२४ ॥

अग्नेर्वायुसहायस्य गतिः कक्ष इवाहवे ।
आसीद्भीमसहायस्य रौद्रमाधिरथेर्गतम् ॥ ०२५ ॥

निपातितध्वजरथं हतवाजिनरद्विपम् ॥ ०२५ ॥

गजाभ्यां संप्रयुक्ताभ्यामासीन्नडवनं यथा ।
तथाभूतं महत्सैन्यमासीद्भारत संयुगे ॥ ०२६ ॥

विमर्दः कर्णभीमाभ्यामासीच्च परमो रणे ॥ ०२६ ॥

अध्याय ११४

सञ्जय उवाच ॥

ततः कर्णो महाराज भीमं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः ।
मुमोच शरवर्षाणि चित्राणि च बहूनि च ॥ ००१ ॥

वध्यमानो महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः ।
न विव्यथे भीमसेनो भिद्यमान इवाचलः ॥ ००२ ॥

स कर्णं कर्णिना कर्णे पीतेन निशितेन च ।
विव्याध युधि राजेन्द्र भीमसेनः पतत्रिणा ॥ ००३ ॥

स कुण्डलं महत्कर्णात्कर्णस्यापातयद्भुवि ।
तपनीयं महाराज दीप्तं ज्योतिरिवाम्बरात् ॥ ००४ ॥

अथापरेण भल्लेन सूतपुत्रं स्तनान्तरे ।
आजघान भृशं भीमः स्मयन्निव महाबलः ॥ ००५ ॥

पुनरस्य त्वरन्भीमो नाराचान्दश भारत ।
रणे प्रैषीन्महावेगान्यमदण्डोपमांस्तथा ॥ ००६ ॥

ते ललाटं समासाद्य सूतपुत्रस्य मारिष ।
विविशुश्चोदितास्तेन वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ००७ ॥

ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः सूतपुत्रो व्यरोचत ।
नीलोत्पलमयीं मालां धारयन्स पुरा यथा ॥ ००८ ॥

ततः क्रुद्धो रणे कर्णः पीडितो दृढधन्वना ।
वेगं चक्रे महावेगो भीमसेनवधं प्रति ॥ ००९ ॥

तस्मै कर्णः शतं राजन्निषूणां गार्ध्रवाससाम् ।
अमर्षी बलवान्क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ॥ ०१० ॥

ततः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
समरे तमनादृत्य नास्य वीर्यमचिन्तयत् ॥ ०११ ॥

ततः कर्णो महाराज पाण्डवं निशितैः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परंतपः ॥ ०१२ ॥

जीमूताविव चान्योन्यं तौ ववर्षतुराहवे ।
तलशब्दरवैश्चैव त्रासयन्तौ परस्परम् ॥ ०१३ ॥

शरजालैश्च विविधैश्छादयामासतुर्मृधे ।
अन्योन्यं समरे क्रुद्धौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ०१४ ॥

ततो भीमो महाबाहू राधेयस्य महात्मनः ।
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा कर्णं विव्याध पत्रिणा ॥ ०१५ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं सूतपुत्रो महामनाः ।
अन्यत्कार्मुकमादत्त वेगघ्नं भारसाधनम् ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा च कुरुसौवीरसैन्धवानां बलक्षयम् ।
सवर्मध्वजशस्त्रैश्च पतितैः संवृतां महीम् ॥ ०१७ ॥

हस्त्यश्वनरदेहांश्च गतासून्प्रेक्ष्य सर्वतः ।
सूतपुत्रस्य संरम्भाद्दीप्तं वपुरजायत ॥ ०१८ ॥

स विस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।

भीमं प्रैक्षत राधेयो राजन्घोरेण चक्षुषा ॥ ०१९ ॥

ततः क्रुद्धः शरानस्यन्सूतपुत्रो व्यरोचत ।
मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ ०२० ॥

मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपुः ।
आसीदाधिरथेर्घोरं वपुः शरशतार्चिषः ॥ ०२१ ॥

कराभ्यामाददानस्य संदधानस्य चाशुगान् ।
विकर्षतो मुञ्चतो वा नान्तरं ददृशू रणे ॥ ०२२ ॥

अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलीकृतमायुधम् ।
कर्णस्यासीन्महाराज सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ ०२३ ॥

स्वर्णपुङ्खाः सुनिशिताः कर्णचापच्युताः शराः ।
प्राच्छादयन्महाराज दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ०२४ ॥

ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ।
धनुश्च्युतानां वियति ददृशे बहुधा व्रजः ॥ ०२५ ॥

शरासनादाधिरथेः प्रभवन्तः स्म सायकाः ।
श्रेणीकृता व्यराजन्त राजन्क्रौञ्चा इवाम्बरे ॥ ०२६ ॥

गार्ध्रपत्राञ्शिलाधौतान्कार्तस्वरविभूषितान् ।
महावेगान्प्रदीप्ताग्रान्मुमोचाधिरथिः शरान् ॥ ०२७ ॥

ते तु चापबलोद्धूताः शातकुम्भविभूषिताः ।
अजस्रमन्वकीर्यन्त शराः पार्थरथं प्रति ॥ ०२८ ॥

ते व्योम्नि रत्नविकृता व्यकाशन्त सहस्रशः ।
शलभानामिव व्राताः शराः कर्णसमीरिताः ॥ ०२९ ॥

चापादाधिरथेर्मुक्ताः प्रपतन्तः स्म सायकाः ।
एको दीर्घ इव प्रांशुः प्रभवन्दृश्यते शरः ॥ ०३० ॥

पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ।
कर्णः प्राच्छादयत्क्रुद्धो भीमं सायकवृष्टिभिः ॥ ०३१ ॥

तत्र भारत भीमस्य बलवीर्यपराक्रमम् ।
व्यवसायं च पुत्रास्ते प्रैक्षन्त कुरुभिः सह ॥ ०३२ ॥

तां समुद्रमिवोद्धूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
अचिन्तयित्वा भीमस्तु क्रुद्धः कर्णमुपाद्रवत् ॥ ०३३ ॥

रुक्मपृष्ठं महच्चापं भीमस्यासीद्विशां पते ।
आकर्षान्मण्डलीभूतं शक्रचापमिवापरम् ॥ ०३४ ॥

तस्माच्छराः प्रादुरासन्पूरयन्त इवाम्बरम् ॥ ०३४ ॥

सुवर्णपुङ्खैर्भीमेन सायकैर्नतपर्वभिः ।
गगने रचिता माला काञ्चनीव व्यराजत ॥ ०३५ ॥

ततो व्योम्नि विषक्तानि शरजालानि भागशः ।
आहतानि व्यशीर्यन्त भीमसेनस्य पत्रिभिः ॥ ०३६ ॥

कर्णस्य शरजालौघैर्भीमसेनस्य चोभयोः ।
अग्निस्फुलिङ्गसंस्पर्शैरञ्जोगतिभिराहवे ॥ ०३७ ॥

तैस्तैः कनकपुङ्खानां द्यौरासीत्संवृता व्रजैः ॥ ०३७ ॥

स भीमं छादयन्बाणैः सूतपुत्रः पृथग्विधैः ।
उपारोहदनादृत्य तस्य वीर्यं महात्मनः ॥ ०३८ ॥

तयोर्विसृजतोस्तत्र शरजालानि मारिष ।
वायुभूतान्यदृश्यन्त संसक्तानीतरेतरम् ॥ ०३९ ॥

तस्मै कर्णः शितान्बाणान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
सुवर्णविकृतान्क्रुद्धः प्राहिणोद्वधकाङ्क्षया ॥ ०४० ॥

तानन्तरिक्षे विशिखैस्त्रिधैकैकमशातयत् ।
विशेषयन्सूतपुत्रं भीमस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०४१ ॥

पुनश्चासृजदुग्राणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
अमर्षी बलवान्क्रुद्धो दिधक्षन्निव पावकः ॥ ०४२ ॥

तस्य तान्याददे कर्णः सर्वाण्यस्त्राण्यभीतवत् ।
युध्यतः पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रोऽस्त्रमायया ॥ ०४३ ॥

तस्येषुधी धनुर्ज्यां च बाणैः संनतपर्वभिः ।
रश्मीन्योक्त्राणि चाश्वानां कर्णो वैकर्तनोऽच्छिनत् ॥ ०४४ ॥

अथास्याश्वान्पुनर्हत्वा त्रिभिर्विव्याध सारथिम् ।
सोऽवप्लुत्य द्रुतं सूतो युयुधानरथं ययौ ॥ ०४५ ॥

उत्स्मयन्निव भीमस्य क्रुद्धः कालानलप्रभः ।
ध्वजं चिच्छेद राधेयः पताकाश्च न्यपातयत् ॥ ०४६ ॥

स विधन्वा महाराज रथशक्तिं परामृशत् ।
तामवासृजदाविध्य क्रुद्धः कर्णरथं प्रति ॥ ०४७ ॥

तामाधिरथिरायस्तः शक्तिं हेमपरिष्कृताम् ।
आपतन्तीं महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ ०४८ ॥

सापतद्दशधा राजन्निकृत्ता कर्णसायकैः ।
अस्यतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थे चित्रयोधिनः ॥ ०४९ ॥

स चर्मादत्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
खड्गं चान्यतरप्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयस्य वा ॥ ०५० ॥

तदस्य सहसा कर्णो व्यधमत्प्रहसन्निव ॥ ०५० ॥

स विचर्मा महाराज विरथः क्रोधमूर्छितः ।
असिं प्रासृजदाविध्य त्वरन्कर्णरथं प्रति ॥ ०५१ ॥

स धनुः सूतपुत्रस्य छित्त्वा ज्यां च सुसंशितः ।
अपतद्भुवि निस्त्रिंशश्च्युतः सर्प इवाम्बरात् ॥ ०५२ ॥

ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादत्त कार्मुकम् ।
शत्रुघ्नं समरे क्रुद्धो दृढज्यं वेगवत्तरम् ॥ ०५३ ॥

स भीमसेनः कुपितो बलवान्सत्यविक्रमः ।
विहायसं प्राक्रमद्वै कर्णस्य व्यथयन्मनः ॥ ०५४ ॥

तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा सङ्ग्रामे विजयैषिणः ।
लयमास्थाय राधेयो भीमसेनमवञ्चयत् ॥ ०५५ ॥

तमदृष्ट्वा रथोपस्थे निलीनं व्यथितेन्द्रियम् ।
ध्वजमस्य समासाद्य तस्थौ स धरणीतले ॥ ०५६ ॥

तदस्य कुरवः सर्वे चारणाश्चाभ्यपूजयन् ।
यदियेष रथात्कर्णं हन्तुं तार्क्ष्य इवोरगम् ॥ ०५७ ॥

स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् ।
स्वरथं पृष्ठतः कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थितः ॥ ०५८ ॥

तद्विहत्यास्य राधेयस्तत एनं समभ्ययात् ।
संरब्धः पाण्डवं संख्ये युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ०५९ ॥

तौ समेतौ महारङ्गे स्पर्धमानौ महाबलौ ।
जीमूताविव घर्मान्ते गर्जमानौ नभस्तले ॥ ०६० ॥

तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ०६१ ॥

क्षीणशस्त्रस्तु कौन्तेयः कर्णेन समभिद्रुतः ।
दृष्ट्वार्जुनहतान्नागान्पतितान्पर्वतोपमान् ॥ ०६२ ॥

रथमार्गविघातार्थं व्यायुधः प्रविवेश ह ॥ ०६२ ॥

हस्तिनां व्रजमासाद्य रथदुर्गं प्रविश्य च ।
पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राधेयं नाभ्यहारयत् ॥ ०६३ ॥

व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन्धनञ्जयशरैर्हतम् ।
उद्यम्य कुञ्जरं पार्थस्तस्थौ परपुरञ्जयः ॥ ०६४ ॥

तमस्य विशिखैः कर्णो व्यधमत्कुञ्जरं पुनः ।
हस्त्यङ्गान्यथ कर्णाय प्राहिणोत्पाण्डवो नदन् ॥ ०६५ ॥

चक्राण्यश्वांस्तथा वाहान्यद्यत्पश्यति भूतले ।
तत्तदादाय चिक्षेप क्रुद्धः कर्णाय पाण्डवः ॥ ०६६ ॥

तदस्य सर्वं चिच्छेद क्षिप्तं क्षिप्तं शितैः शरैः ।
व्यायुधं नावधीच्चैनं कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन् ॥ ०६७ ॥

धनुषोऽग्रेण तं कर्णस्त्वभिद्रुत्य परामृशत् ।

उत्स्मयन्निव राधेयो भीमसेनमुवाच ह ॥ ०६८ ॥

पुनः पुनस्तूबरक मूढ औदरिकेति च ।
अकृतास्त्रक मा योत्सीर्बाल सङ्ग्रामकातर ॥ ०६९ ॥

यत्र भोज्यं बहुविधं भक्ष्यं पेयं च पाण्डव ।
तत्र त्वं दुर्मते योग्यो न युद्धेषु कथञ्चन ॥ ०७० ॥

मुनिर्भूत्वाथ वा भीम फलान्यद्धि सुदुर्मते ।
वनाय व्रज कौन्तेय न त्वं युद्धविशारदः ॥ ०७१ ॥

फलमूलाशने युक्तस्त्वं तथातिथिभोजने ।
न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं मन्ये वृकोदर ॥ ०७२ ॥

पुष्पमूलफलाहारो व्रतेषु नियमेषु च ।
उचितस्त्वं वने भीम न त्वं युद्धविशारदः ॥ ०७३ ॥

क्व युद्धं क्व मुनित्वं च वनं गच्छ वृकोदर ।
न त्वं युद्धोचितस्तात वनवासरतिर्भव ॥ ०७४ ॥

सूदान्भृत्यजनान्दासांस्त्वं गृहे त्वरयन्भृशम् ।
योग्यस्ताडयितुं क्रोधाद्भोजनार्थं वृकोदर ॥ ०७५ ॥

कौमारे यानि चाप्यासन्नप्रियाणि विशां पते ।
पूर्ववृत्तानि चाप्येनं रूक्षाण्यश्रावयद्भृशम् ॥ ०७६ ॥

अथैनं तत्र संलीनमस्पृशद्धनुषा पुनः ।
प्रहसंश्च पुनर्वाक्यं भीममाह वृषस्तदा ॥ ०७७ ॥

योद्धव्यमाविशान्यत्र न योद्धव्यं तु मादृशैः ।
मादृशैर्युध्यमानानामेतच्चान्यच्च विद्यते ॥ ०७८ ॥

गच्छ वा यत्र तौ कृष्णौ तौ त्वा रक्षिष्यतो रणे ।
गृहं वा गच्छ कौन्तेय किं ते युद्धेन बालक ॥ ०७९ ॥

एवं तं विरथं कृत्वा कर्णो राजन्व्यकत्थत ।
प्रमुखे वृष्णिसिंहस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ०८० ॥

ततो राजञ्शिलाधौताञ्शराञ्शाखामृगध्वजः ।
प्राहिणोत्सूतपुत्राय केशवेन प्रचोदितः ॥ ०८१ ॥

ततः पार्थभुजोत्सृष्टाः शराः काञ्चनभूषणाः ।
गाण्डीवप्रभवाः कर्णं हंसाः क्रौञ्चमिवाविशन् ॥ ०८२ ॥

स भुजङ्गैरिवायस्तैर्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
भीमसेनादपासेधत्सूतपुत्रं धनञ्जयः ॥ ०८३ ॥

स छिन्नधन्वा भीमेन धनञ्जयशराहतः ।
कर्णो भीमादपायासीद्रथेन महता द्रुतम् ॥ ०८४ ॥

भीमोऽपि सात्यकेर्वाहं समारुह्य नरर्षभः ।
अन्वयाद्भ्रातरं संख्ये पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ ०८५ ॥

ततः कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
नाराचं क्रोधताम्राक्षः प्रैषीन्मृत्युमिवान्तकः ॥ ०८६ ॥

स गरुत्मानिवाकाशे प्रार्थयन्भुजगोत्तमम् ।
नाराचोऽभ्यपतत्कर्णं तूर्णं गाण्डीवचोदितः ॥ ०८७ ॥

तमन्तरिक्षे नाराचं द्रौणिश्चिच्छेद पत्रिणा ।
धनञ्जयभयात्कर्णमुज्जिहीर्षुर्महारथः ॥ ०८८ ॥

ततो द्रौणिं चतुःषष्ट्या विव्याध कुपितोऽर्जुनः ।
शिलीमुखैर्महाराज मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०८९ ॥

स तु मत्तगजाकीर्णमनीकं रथसङ्कुलम् ।
तूर्णमभ्याविशद्द्रौणिर्धनञ्जयशरार्दितः ॥ ०९० ॥

ततः सुवर्णपृष्ठानां धनुषां कूजतां रणे ।
शब्दं गाण्डीवघोषेण कौन्तेयोऽभ्यभवद्बली ॥ ०९१ ॥

धनञ्जयस्तथा यान्तं पृष्ठतो द्रौणिमभ्ययात् ।
नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः संत्रासयन्बलम् ॥ ०९२ ॥

विदार्य देहान्नाराचैर्नरवारणवाजिनाम् ।
कङ्कबर्हिणवासोभिर्बलं व्यधमदर्जुनः ॥ ०९३ ॥

तद्बलं भरतश्रेष्ठ सवाजिद्विपमानवम् ।
पाकशासनिरायस्तः पार्थः संनिजघान ह ॥ ०९४ ॥

अध्याय ११५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अहन्यहनि मे दीप्तं यशः पतति सञ्जय ।
हता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ००१ ॥

धनञ्जयस्तु सङ्क्रुद्धः प्रविष्टो मामकं बलम् ।
रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामप्रवेश्यं सुरैरपि ॥ ००२ ॥

ताभ्यामूर्जितवीर्याभ्यामाप्यायितपराक्रमः ।
सहितः कृष्णभीमाभ्यां शिनीनामृषभेण च ॥ ००३ ॥

तदा प्रभृति मा शोको दहत्यग्निरिवाशयम् ।
ग्रस्तान्हि प्रतिपश्यामि भूमिपालान्ससैन्धवान् ॥ ००४ ॥

अप्रियं सुमहत्कृत्वा सिन्धुराजः किरीटिनः ।
चक्षुर्विषयमापन्नः कथं मुच्येत जीवितः ॥ ००५ ॥

अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सैन्धवः ।
युद्धं तु तद्यथा वृत्तं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ००६ ॥

यच्च विक्षोभ्य महतीं सेनां संलोड्य चासकृत् ।
एकः प्रविष्टः सङ्क्रुद्धो नलिनीमिव कुञ्जरः ॥ ००७ ॥

तस्य वृष्णिप्रवीरस्य ब्रूहि युद्धं यथातथम् ।
धनञ्जयार्थे यत्तस्य कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथा तु वैकर्तनपीडितं तं ; भीमं प्रयान्तं पुरुषप्रवीरम् ।
समीक्ष्य राजन्नरवीरमध्ये ; शिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन ॥ ००९ ॥

नदन्यथा वज्रधरस्तपान्ते ; ज्वलन्यथा जलदान्ते च सूर्यः ।
निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन ; सङ्कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ ०१० ॥

तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशै ;रायोधने नरवीरं चरन्तम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं त्वदीयाः ; सर्वे रथा भारत माधवाग्र्यम् ॥ ०११ ॥

अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी ; शरासनी काञ्चनवर्मधारी ।

अलम्बुसः सात्यकिं माधवाग्र्य ;मवारयद्राजवरोऽभिपत्य ॥ ०१२ ॥

तयोरभूद्भारत संप्रहार ;स्तथागतो नैव बभूव कश्चित् ।
प्रैक्षन्त एवाहवशोभिनौ तौ ; योधास्त्वदीयाश्च परे च सर्वे ॥ ०१३ ॥

अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कै ;रलम्बुसो राजवरः प्रसह्य ।
अनागतानेव तु तान्पृषत्कां ;श्चिच्छेद बाणैः शिनिपुङ्गवोऽपि ॥ ०१४ ॥

पुनः स बाणैस्त्रिभिरग्निकल्पै ;राकर्णपूर्णैर्निशितैः सुपुङ्खैः ।
विव्याध देहावरणं विदार्य ; ते सात्यकेराविविशुः शरीरम् ॥ ०१५ ॥

तैः कायमस्याग्न्यनिलप्रभावै ;र्विदार्य बाणैरपरैर्ज्वलद्भिः ।
आजघ्निवांस्तान्रजतप्रकाशा ;नश्वांश्चतुर्भिश्चतुरः प्रसह्य ॥ ०१६ ॥

तथा तु तेनाभिहतस्तरस्वी ; नप्ता शिनेश्चक्रधरप्रभावः ।
अलम्बुसस्योत्तमवेगवद्भि ;र्हयांश्चतुर्भिर्निजघान बाणैः ॥ ०१७ ॥

अथास्य सूतस्य शिरो निकृत्य ; भल्लेन कालानलसंनिभेन ।
सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं ; भ्राजिष्णु वक्त्रं निचकर्त देहात् ॥ ०१८ ॥

निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रं ; संख्ये मधूनामृषभः प्रमाथी ।
ततोऽन्वयादर्जुनमेव वीरः ; सैन्यानि राजंस्तव संनिवार्य ॥ ०१९ ॥

अन्वागतं वृष्णिवरं समीक्ष्य ; तथारिमध्ये परिवर्तमानम् ।
घ्नन्तं कुरूणामिषुभिर्बलानि ; पुनः पुनर्वायुरिवाभ्रपूगान् ॥ ०२० ॥

ततोऽवहन्सैन्धवाः साधु दान्ता ; गोक्षीरकुन्देन्दुहिमप्रकाशाः ।
सुवर्णजालावतताः सदश्वा ; यतो यतः कामयते नृसिंहः ॥ ०२१ ॥

अथात्मजास्ते सहिताभिपेतु ;रन्ये च योधास्त्वरितास्त्वदीयाः ।
कृत्वा मुखं भारत योधमुख्यं ; दुःशासनं त्वत्सुतमाजमीढ ॥ ०२२ ॥

ते सर्वतः संपरिवार्य संख्ये ; शैनेयमाजघ्नुरनीकसाहाः ।
स चापि तान्प्रवरः सात्वतानां ; न्यवारयद्बाणजालेन वीरः ॥ ०२३ ॥

निवार्य तांस्तूर्णममित्रघाती ; नप्ता शिनेः पत्रिभिरग्निकल्पैः ।
दुःशासनस्यापि जघान वाहा ;नुद्यम्य बाणासनमाजमीढ ॥ ०२४ ॥

अध्याय ११६

सञ्जय उवाच ॥

तमुद्यतं महाबाहुं दुःशासनरथं प्रति ।
त्वरितं त्वरणीयेषु धनञ्जयहितैषिणम् ॥ ००१ ॥

त्रिगर्तानां महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
सेनासमुद्रमाविष्टमानर्तं पर्यवारयन् ॥ ००२ ॥

अथैनं रथवंशेन सर्वतः संनिवार्य ते ।
अवाकिरञ्शरव्रातैः क्रुद्धाः परमधन्विनः ॥ ००३ ॥

अजयद्राजपुत्रांस्तान्यतमानान्महारणे ।
एकः पञ्चाशतं शत्रून्सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ००४ ॥

संप्राप्य भारतीमध्यं तलघोषसमाकुलम् ।
असिशक्तिगदापूर्णमप्लवं सलिलं यथा ॥ ००५ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयचरितं रणे ।

प्रतीच्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्राच्यां पश्याम लाघवात् ॥ ००६ ॥

उदीचीं दक्षिणां प्राचीं प्रतीचीं प्रसृतस्तथा ।
नृत्यन्निवाचरच्छूरो यथा रथशतं तथा ॥ ००७ ॥

तद्दृष्ट्वा चरितं तस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
त्रिगर्ताः संन्यवर्तन्त संतप्ताः स्वजनं प्रति ॥ ००८ ॥

तमन्ये शूरसेनानां शूराः संख्ये न्यवारयन् ।
नियच्छन्तः शरव्रातैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ ००९ ॥

तान्यवारयदायस्तान्मुहूर्तमिव सात्यकिः ।
ततः कलिङ्गैर्युयुधे सोऽचिन्त्यबलविक्रमः ॥ ०१० ॥

तां च सेनामतिक्रम्य कलिङ्गानां दुरत्ययाम् ।
अथ पार्थं महाबाहुर्धनञ्जयमुपासदत् ॥ ०११ ॥

तरन्निव जले श्रान्तो यथा स्थलमुपेयिवान् ।
तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं युयुधानः समाश्वसत् ॥ ०१२ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
असावायाति शैनेयस्तव पार्थ पदानुगः ॥ ०१३ ॥

एष शिष्यः सखा चैव तव सत्यपराक्रमः ।
सर्वान्योधांस्तृणीकृत्य विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ ०१४ ॥

एष कौरवयोधानां कृत्वा घोरमुपद्रवम् ।
तव प्राणैः प्रियतरः किरीटिन्नेति सात्यकिः ॥ ०१५ ॥

एष द्रोणं तथा भोजं कृतवर्माणमेव च ।
कदर्थीकृत्य विशिखैः फल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ ०१६ ॥

धर्मराजप्रियान्वेषी हत्वा योधान्वरान्वरान् ।
शूरश्चैव कृतास्त्रश्च फल्गुनाभ्येति सात्यकिः ॥ ०१७ ॥

कृत्वा सुदुष्करं कर्म सैन्यमध्ये महाबलः ।
तव दर्शनमन्विच्छन्पाण्डवाभ्येति सात्यकिः ॥ ०१८ ॥

बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् ।
आचार्यप्रमुखान्पार्थ आयात्येष हि सात्यकिः ॥ ०१९ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य विदार्य च वरूथिनीम् ।
प्रेषितो धर्मपुत्रेण पर्थैषोऽभ्येति सात्यकिः ॥ ०२० ॥

यस्य नास्ति समो योधः कौरवेषु कथञ्चन ।
सोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ०२१ ॥

कुरुसैन्याद्विमुक्तो वै सिंहो मध्याद्गवामिव ।
निहत्य बहुलाः सेनाः पार्थैषोऽभ्येति सात्यकिः ॥ ०२२ ॥

एष राजसहस्राणां वक्त्रैः पङ्कजसंनिभैः ।
आस्तीर्य वसुधां पार्थ क्षिप्रमायाति सात्यकिः ॥ ०२३ ॥

एष दुर्योधनं जित्वा भ्रातृभिः सहितं रणे ।
निहत्य जलसंधं च क्षिप्रमायाति सात्यकिः ॥ ०२४ ॥

रुधिरौघवतीं कृत्वा नदीं शोणितकर्दमाम् ।
तृणवन्न्यस्य कौरव्यानेष आयाति सात्यकिः ॥ ०२५ ॥

ततोऽप्रहृष्टः कौन्तेयः केशवं वाक्यमब्रवीत् ।
न मे प्रियं महाबाहो यन्मामभ्येति सात्यकिः ॥ ०२६ ॥

न हि जानामि वृत्तान्तं धर्मराजस्य केशव ।
सात्वतेन विहीनः स यदि जीवति वा न वा ॥ ०२७ ॥

एतेन हि महाबाहो रक्षितव्यः स पार्थिवः ।
तमेष कथमुत्सृज्य मम कृष्ण पदानुगः ॥ ०२८ ॥

राजा द्रोणाय चोत्सृष्टः सैन्धवश्चानिपातितः ।
प्रत्युद्यातश्च शैनेयमेष भूरिश्रवा रणे ॥ ०२९ ॥

सोऽयं गुरुतरो भारः सैन्धवान्मे समाहितः ।
ज्ञातव्यश्च हि मे राजा रक्षितव्यश्च सात्यकिः ॥ ०३० ॥

जयद्रथश्च हन्तव्यो लम्बते च दिवाकरः ।
श्रान्तश्चैष महाबाहुरल्पप्राणश्च सांप्रतम् ॥ ०३१ ॥

परिश्रान्ता हयाश्चास्य हययन्ता च माधव ।
न च भूरिश्रवाः श्रान्तः ससहायश्च केशव ॥ ०३२ ॥

अपीदानीं भवेदस्य क्षेममस्मिन्समागमे ।
कच्चिन्न सागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ०३३ ॥

गोष्पदं प्राप्य सीदेत महौजाः शिनिपुङ्गवः ॥ ०३३ ॥

अपि कौरवमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ।
समेत्य भूरिश्रवसा स्वस्तिमान्सात्यकिर्भवेत् ॥ ०३४ ॥

व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजस्य केशव ।
आचार्याद्भयमुत्सृज्य यः प्रेषयति सात्यकिम् ॥ ०३५ ॥

ग्रहणं धर्मराजस्य खगः श्येन इवामिषम् ।
नित्यमाशंसते द्रोणः कच्चित्स्यात्कुशली नृपः ॥ ०३६ ॥

अध्याय ११७

सञ्जय उवाच ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सात्वतं युद्धदुर्मदम् ।
क्रोधाद्भूरिश्रवा राजन्सहसा समुपाद्रवत् ॥ ००१ ॥

तमब्रवीन्महाबाहुः कौरव्यः शिनिपुङ्गवम् ।
अद्य प्राप्तोऽसि दिष्ट्या मे चक्षुर्विषयमित्युत ॥ ००२ ॥

चिराभिलषितं काममद्य प्राप्स्यामि संयुगे ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ००३ ॥

अद्य त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनम् ।
नन्दयिष्यामि दाशार्ह कुरुराजं सुयोधनम् ॥ ००४ ॥

अद्य मद्बाणनिर्दग्धं पतितं धरणीतले ।
द्रक्ष्यतस्त्वां रणे वीरौ सहितौ केशवार्जुनौ ॥ ००५ ॥

अद्य धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहतं मया ।
सव्रीडो भविता सद्यो येनासीह प्रवेशितः ॥ ००६ ॥

अद्य मे विक्रमं पार्थो विज्ञास्यति धनञ्जयः ।
त्वयि भूमौ विनिहते शयाने रुधिरोक्षिते ॥ ००७ ॥

चिराभिलषितो ह्यद्य त्वया सह समागमः ।
पुरा देवासुरे युद्धे शक्रस्य बलिना यथा ॥ ००८ ॥

अद्य युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्वत ।
ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन मद्वीर्यबलपौरुषम् ॥ ००९ ॥

अद्य संयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे ।
यथा रामानुजेनाजौ रावणिर्लक्ष्मणेन वै ॥ ०१० ॥

अद्य कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजश्च माधव ।
हते त्वयि निरुत्साहा रणं त्यक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ ०११ ॥

अद्य तेऽपचितिं कृत्वा शितैर्माधव सायकैः ।
तत्स्त्रियो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे ॥ ०१२ ॥

चक्षुर्विषयसंप्राप्तो न त्वं माधव मोक्ष्यसे ।
सिंहस्य विषयं प्राप्तो यथा क्षुद्रमृगस्तथा ॥ ०१३ ॥

युयुधानस्तु तं राजन्प्रत्युवाच हसन्निव ।
कौरवेय न संत्रासो विद्यते मम संयुगे ॥ ०१४ ॥

स मां निहन्यात्सङ्ग्रामे यो मां कुर्यान्निरायुधम् ।
समास्तु शाश्वतीर्हन्याद्यो मां हन्याद्धि संयुगे ॥ ०१५ ॥

किं मृषोक्तेन बहुना कर्मणा तु समाचर ।
शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते ॥ ०१६ ॥

श्रुत्वैतद्गर्जितं वीर हास्यं हि मम जायते ।
चिरकालेप्सितं लोके युद्धमद्यास्तु कौरव ॥ ०१७ ॥

त्वरते मे मतिस्तात त्वयि युद्धाभिकाङ्क्षिणि ।
नाहत्वा संनिवर्तिष्ये त्वामद्य पुरुषाधम ॥ ०१८ ॥

अन्योन्यं तौ तदा वाग्भिस्तक्षन्तौ नरपुङ्गवौ ।
जिघांसू परमक्रुद्धावभिजघ्नतुराहवे ॥ ०१९ ॥

समेतौ तौ नरव्याघ्रौ शुष्मिणौ स्पर्धिनौ रणे ।
द्विरदाविव सङ्क्रुद्धौ वाशितार्थे मदोत्कटौ ॥ ०२० ॥

भूरिश्रवाः सात्यकिश्च ववर्षतुररिंदमौ ।
शरवर्षाणि भीमानि मेघाविव परस्परम् ॥ ०२१ ॥

सौमदत्तिस्तु शैनेयं प्रच्छाद्येषुभिराशुगैः ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०२२ ॥

दशभिः सात्यकिं विद्ध्वा सौमदत्तिरथापरान् ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ ०२३ ॥

तानस्य विशिखांस्तीक्ष्णानन्तरिक्षे विशां पते ।
अप्राप्तानस्त्रमायाभिरग्रसत्सात्यकिः प्रभो ॥ ०२४ ॥

तौ पृथक्शरवर्षाभ्यामवर्षेतां परस्परम् ।
उत्तमाभिजनौ वीरौ कुरुवृष्णियशस्करौ ॥ ०२५ ॥

तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ।
रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्चाप्यकृन्तताम् ॥ ०२६ ॥

निर्भिदन्तौ हि गात्राणि विक्षरन्तौ च शोणितम् ।
व्यष्टम्भयेतामन्योन्यं प्राणद्यूताभिदेविनौ ॥ ०२७ ॥

एवमुत्तमकर्माणौ कुरुवृष्णियशस्करौ ।
परस्परमयुध्येतां वारणाविव यूथपौ ॥ ०२८ ॥

तावदीर्घेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ।

जिगीषन्तौ परं स्थानमन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०२९ ॥

सात्यकिः सौमदत्तिश्च शरवृष्ट्या परस्परम् ।
हृष्टवद्धार्तराष्ट्राणां पश्यतामभ्यवर्षताम् ॥ ०३० ॥

संप्रैक्षन्त जनास्तत्र युध्यमानौ युधां पती ।
यूथपौ वाशिताहेतोः प्रयुद्धाविव कुञ्जरौ ॥ ०३१ ॥

अन्योन्यस्य हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य च ।
विरथावसियुद्धाय समेयातां महारणे ॥ ०३२ ॥

आर्षभे चर्मणी चित्रे प्रगृह्य विपुले शुभे ।
विकोशौ चाप्यसी कृत्वा समरे तौ विचेरतुः ॥ ०३३ ॥

चरन्तौ विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
मुहुराजघ्नतुः क्रुद्धावन्योन्यमरिमर्दनौ ॥ ०३४ ॥

सखड्गौ चित्रवर्माणौ सनिष्काङ्गदभूषणौ ।
रणे रणोत्कटौ राजन्नन्योन्यं पर्यकर्षताम् ॥ ०३५ ॥

मुहूर्तमिव राजेन्द्र परिकृष्य परस्परम् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां वीरावाश्वसतां पुनः ॥ ०३६ ॥

असिभ्यां चर्मणी शुभ्रे विपुले च शरावरे ।
निकृत्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः ॥ ०३७ ॥

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ ०३८ ॥

तयोरासन्भुजाघाता निग्रहप्रग्रहौ तथा ।
शिक्षाबलसमुद्भूताः सर्वयोधप्रहर्षणाः ॥ ०३९ ॥

तयोर्नृवरयो राजन्समरे युध्यमानयोः ।
भीमोऽभवन्महाशब्दो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ०४० ॥

द्विपाविव विषाणाग्रैः शृङ्गैरिव महर्षभौ ।
युयुधाते महात्मानौ कुरुसात्वतपुङ्गवौ ॥ ०४१ ॥

क्षीणायुधे सात्वते युध्यमाने ; ततोऽब्रवीदर्जुनं वासुदेवः ।
पश्यस्वैनं विरथं युध्यमानं ; रणे केतुं सर्वधनुर्धराणाम् ॥ ०४२ ॥

प्रविष्टो भारतीं सेनां तव पाण्डव पृष्ठतः ।
योधितश्च महावीर्यैः सर्वैर्भारत भारतैः ॥ ०४३ ॥

परिश्रान्तो युधां श्रेष्ठः संप्राप्तो भूरिदक्षिणम् ।
युद्धकाङ्क्षिणमायान्तं नैतत्सममिवार्जुन ॥ ०४४ ॥

ततो भूरिश्रवाः क्रुद्धः सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
उद्यम्य न्यहनद्राजन्मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ०४५ ॥

रथस्थयोर्द्वयोर्युद्धे क्रुद्धयोर्योधमुख्ययोः ।
केशवार्जुनयो राजन्समरे प्रेक्षमाणयोः ॥ ०४६ ॥

अथ कृष्णो महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ।
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ॥ ०४७ ॥

परिश्रान्तं गतं भूमौ कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
तवान्तेवासिनं शूरं पालयार्जुन सात्यकिम् ॥ ०४८ ॥

न वशं यज्ञशीलस्य गच्छेदेष वरारिहन् ।
त्वत्कृते पुरुषव्याघ्र तदाशु क्रियतां विभो ॥ ०४९ ॥

अथाब्रवीद्धृष्टमना वासुदेवं धनञ्जयः ।
पश्य वृष्णिप्रवीरेण क्रीडन्तं कुरुपुङ्गवम् ॥ ०५० ॥

महाद्विपेनेव वने मत्तेन हरियूथपम् ॥ ०५० ॥

हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ।
यदुद्यम्य महाबाहुः सात्यकिं न्यहनद्भुवि ॥ ०५१ ॥

स सिंह इव मातङ्गं विकर्षन्भूरिदक्षिणः ।
व्यरोचत कुरुश्रेष्ठः सात्वतप्रवरं युधि ॥ ०५२ ॥

अथ कोशाद्विनिष्कृष्य खड्गं भूरिश्रवा रणे ।
मूर्धजेषु निजग्राह पदा चोरस्यताडयत् ॥ ०५३ ॥

तथा तु परिकृष्यन्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
वासुदेवस्ततो राजन्भूयोऽर्जुनमभाषत ॥ ०५४ ॥

पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ।
तव शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ॥ ०५५ ॥

असत्यो विक्रमः पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे ।
विशेषयति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ॥ ०५६ ॥

एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः ।
मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ॥ ०५७ ॥

विकर्षन्सात्वतश्रेष्ठं क्रीडमान इवाहवे ।
संहर्षयति मां भूयः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ०५८ ॥

प्रवरं वृष्णिवीराणां यन्न हन्याद्धि सात्यकिम् ।
महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ॥ ०५९ ॥

एवं तु मनसा राजन्पार्थः संपूज्य कौरवम् ।
वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः प्रत्यभाषत ॥ ०६० ॥

सैन्धवासक्तदृष्टित्वान्नैनं पश्यामि माधव ।
एष त्वसुकरं कर्म यादवार्थे करोम्यहम् ॥ ०६१ ॥

इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन्वासुदेवस्य पाण्डवः ।
सखड्गं यज्ञशीलस्य पत्रिणा बाहुमच्छिनत् ॥ ०६२ ॥

अध्याय ११८

सञ्जय उवाच ॥

स बाहुरपतद्भूमौ सखड्गः सशुभाङ्गदः ।
आदधज्जीवलोकस्य दुःखमुत्तममुत्तमः ॥ ००१ ॥

प्रहरिष्यन्हृतो बाहुरदृश्येन किरीटिना ।
वेगेनाभ्यपतद्भूमौ पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ००२ ॥

स मोघं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवः ।
उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्गर्हयामास पाण्डवम् ॥ ००३ ॥

नृशंसं बत कौन्तेय कर्मेदं कृतवानसि ।
अपश्यतो विषक्तस्य यन्मे बाहुमचिच्छिदः ॥ ००४ ॥

किं नु वक्ष्यसि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

किं कुर्वाणो मया संख्ये हतो भूरिश्रवा इति ॥ ००५ ॥

इदमिन्द्रेण ते साक्षादुपदिष्टं महात्मना ।
अस्त्रं रुद्रेण वा पार्थ द्रोणेनाथ कृपेण वा ॥ ००६ ॥

ननु नाम स्वधर्मज्ञस्त्वं लोकेऽभ्यधिकः परैः ।
अयुध्यमानस्य कथं रणे प्रहृतवानसि ॥ ००७ ॥

न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचते ।
व्यसने वर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ॥ ००८ ॥

इदं तु नीचाचरितमसत्पुरुषसेवितम् ।
कथमाचरितं पार्थ त्वया कर्म सुदुष्करम् ॥ ००९ ॥

आर्येण सुकरं ह्याहुरार्यकर्म धनञ्जय ।
अनार्यकर्म त्वार्येण सुदुष्करतरं भुवि ॥ ०१० ॥

येषु येषु नरः पार्थ यत्र यत्र च वर्तते ।
आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ॥ ०११ ॥

कथं हि राजवंश्यस्त्वं कौरवेयो विशेषतः ।
क्षत्रधर्मादपक्रान्तः सुवृत्तश्चरितव्रतः ॥ ०१२ ॥

इदं तु यदतिक्षुद्रं वार्ष्णेयार्थे कृतं त्वया ।
वासुदेवमतं नूनं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ०१३ ॥

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते ।
ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न कृष्णसखो भवेत् ॥ ०१४ ॥

व्रात्याः संश्लिष्टकर्माणः प्रकृत्यैव विगर्हिताः ।
वृष्ण्यन्धकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुर्यूपकेतुर्महायशाः ।
युयुधानं परित्यज्य रणे प्रायमुपाविशत् ॥ ०१६ ॥

शरानास्तीर्य सव्येन पाणिना पुण्यलक्षणः ।
यियासुर्ब्रह्मलोकाय प्राणान्प्राणेष्वथाजुहोत् ॥ ०१७ ॥

सूर्ये चक्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः ।
ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्तोऽभवन्मुनिः ॥ ०१८ ॥

ततः स सर्वसेनायां जनः कृष्णधनञ्जयौ ।
गर्हयामास तं चापि शशंस पुरुषर्षभम् ॥ ०१९ ॥

निन्द्यमानौ तथा कृष्णौ नोचतुः किञ्चिदप्रियम् ।
प्रशस्यमानश्च तथा नाहृष्यद्यूपकेतनः ॥ ०२० ॥

तांस्तथा वादिनो राजन्पुत्रांस्तव धनञ्जयः ।
अमृष्यमाणो मनसा तेषां तस्य च भाषितम् ॥ ०२१ ॥

असङ्क्रुद्धमना वाचा स्मारयन्निव भारत ।
उवाच पाण्डुतनयः साक्षेपमिव फल्गुनः ॥ ०२२ ॥

मम सर्वेऽपि राजानो जानन्त्येतन्महाव्रतम् ।
न शक्यो मामको हन्तुं यो मे स्याद्बाणगोचरे ॥ ०२३ ॥

यूपकेतो समीक्ष्य त्वं न मां गर्हितुमर्हसि ।
न हि धर्ममविज्ञाय युक्तं गर्हयितुं परम् ॥ ०२४ ॥

आत्तशस्त्रस्य हि रणे वृष्णिवीरं जिघांसतः ।
यदहं बाहुमच्छैत्सं न स धर्मो विगर्हितः ॥ ०२५ ॥

न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्मणः ।
अभिमन्योर्वधं तात धार्मिकः को न पूजयेत् ॥ ०२६ ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन शिरसा भूमिमस्पृशत् ।
पाणिना चैव सव्येन प्राहिणोदस्य दक्षिणम् ॥ ०२७ ॥

एतत्पार्थस्य तु वचस्ततः श्रुत्वा महाद्युतिः ।
यूपकेतुर्महाराज तूष्णीमासीदवाङ्मुखः ॥ ०२८ ॥

अर्जुन उवाच ॥

या प्रीतिर्धर्मराजे मे भीमे च वदतां वरे ।
नकुले सहदेवे च सा मे त्वयि शलाग्रज ॥ ०२९ ॥

मया तु समनुज्ञातः कृष्णेन च महात्मना ।
गच्छ पुण्यकृता.ल्लोकाञ्शिबिरौशीनरो यथा ॥ ०३० ॥

सञ्जय उवाच ॥

तत उत्थाय शैनेयो विमुक्तः सौमदत्तिना ।
खड्गमादाय चिच्छित्सुः शिरस्तस्य महात्मनः ॥ ०३१ ॥

निहतं पाण्डुपुत्रेण प्रमत्तं भूरिदक्षिणम् ।
इयेष सात्यकिर्हन्तुं शलाग्रजमकल्मषम् ॥ ०३२ ॥

निकृत्तभुजमासीनं छिन्नहस्तमिव द्विपम् ।
क्रोशतां सर्वसैन्यानां निन्द्यमानः सुदुर्मनाः ॥ ०३३ ॥

वार्यमाणः स कृष्णेन पार्थेन च महात्मना ।
भीमेन चक्ररक्षाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ॥ ०३४ ॥

कर्णेन वृषसेनेन सैन्धवेन तथैव च ।
विक्रोशतां च सैन्यानामवधीत्तं यतव्रतम् ॥ ०३५ ॥

प्रायोपविष्टाय रणे पार्थेन छिन्नबाहवे ।
सात्यकिः कौरवेन्द्राय खड्गेनापाहरच्छिरः ॥ ०३६ ॥

नाभ्यनन्दन्त तत्सैन्याः सात्यकिं तेन कर्मणा ।
अर्जुनेन हतं पूर्वं यज्जघान कुरूद्वहम् ॥ ०३७ ॥

सहस्राक्षसमं तत्र सिद्धचारणमानवाः ।
भूरिश्रवसमालोक्य युद्धे प्रायगतं हतम् ॥ ०३८ ॥

अपूजयन्त तं देवा विस्मितास्तस्य कर्मभिः ।
पक्षवादांश्च बहुशः प्रावदंस्तस्य सैनिकाः ॥ ०३९ ॥

न वार्ष्णेयस्यापराधो भवितव्यं हि तत्तथा ।
तस्मान्मन्युर्न वः कार्यः क्रोधो दुःखकरो नृणाम् ॥ ०४० ॥

हन्तव्यश्चैष वीरेण नात्र कार्या विचारणा ।
विहितो ह्यस्य धात्रैव मृत्युः सात्यकिराहवे ॥ ०४१ ॥

सात्यकिरुवाच ॥

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति यन्मां प्रभाषथ ।
धर्मवादैरधर्मिष्ठा धर्मकञ्चुकमास्थिताः ॥ ०४२ ॥

यदा बालः सुभद्रायाः सुतः शस्त्रविनाकृतः ।
युष्माभिर्निहतो युद्धे तदा धर्मः क्व वो गतः ॥ ०४३ ॥

मया त्वेतत्प्रतिज्ञातं क्षेपे कस्मिंश्चिदेव हि ।
यो मां निष्पिष्य सङ्ग्रामे जीवन्हन्यात्पदा रुषा ॥ ०४४ ॥

स मे वध्यो भवेच्छत्रुर्यद्यपि स्यान्मुनिव्रतः ॥ ०४४ ॥

चेष्टमानं प्रतीघाते सभुजं मां सचक्षुषः ।
मन्यध्वं मृतमित्येवमेतद्वो बुद्धिलाघवम् ॥ ०४५ ॥

युक्तो ह्यस्य प्रतीघातः कृतो मे कुरुपुङ्गवाः ॥ ०४५ ॥

यत्तु पार्थेन मत्स्नेहात्स्वां प्रतिज्ञां च रक्षता ।
सखड्गोऽस्य हृतो बाहुरेतेनैवास्मि वञ्चितः ॥ ०४६ ॥

भवितव्यं च यद्भावि दैवं चेष्टयतीव च ।
सोऽयं हतो विमर्देऽस्मिन्किमत्राधर्मचेष्टितम् ॥ ०४७ ॥

अपि चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि ।
पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ ०४८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्ते महाराज सर्वे कौरवपाण्डवाः ।
न स्म किञ्चिदभाषन्त मनसा समपूजयन् ॥ ०४९ ॥

मन्त्रैर्हि पूतस्य महाध्वरेषु ; यशस्विनो भूरिसहस्रदस्य ।
मुनेरिवारण्यगतस्य तस्य ; न तत्र कश्चिद्वधमभ्यनन्दत् ॥ ०५० ॥

सुनीलकेशं वरदस्य तस्य ; शूरस्य पारावतलोहिताक्षम् ।
अश्वस्य मेध्यस्य शिरो निकृत्तं ; न्यस्तं हविर्धानमिवोत्तरेण ॥ ०५१ ॥

स तेजसा शस्त्रहतेन पूतो ; महाहवे देहवरं विसृज्य ।
आक्रामदूर्ध्वं वरदो वरार्हो ; व्यावृत्य धर्मेण परेण रोदसी ॥ ०५२ ॥

अध्याय ११९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अजितो द्रोणराधेयविकर्णकृतवर्मभिः ।
तीर्णः सैन्यार्णवं वीरः प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरे ॥ ००१ ॥

स कथं कौरवेयेण समरेष्वनिवारितः ।
निगृह्य भूरिश्रवसा बलाद्भुवि निपातितः ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्निहोत्पत्तिं शैनेयस्य यथा पुरा ।
यथा च भूरिश्रवसो यत्र ते संशयो नृप ॥ ००३ ॥

अत्रेः पुत्रोऽभवत्सोमः सोमस्य तु बुधः स्मृतः ।
बुधस्यासीन्महेन्द्राभः पुत्र एकः पुरूरवाः ॥ ००४ ॥

पुरूरवस आयुस्तु आयुषो नहुषः स्मृतः ।
नहुषस्य ययातिस्तु राजर्षिर्देवसंमितः ॥ ००५ ॥

ययातेर्देवयान्यां तु यदुर्ज्येष्ठोऽभवत्सुतः ।
यदोरभूदन्ववाये देवमीढ इति श्रुतः ॥ ००६ ॥

यादवस्तस्य च सुतः शूरस्त्रैलोक्यसंमतः ।
शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशाः ॥ ००७ ॥

धनुष्यनवरः शूरः कार्तवीर्यसमो युधि ।

तद्वीर्यश्चापि तत्रैव कुले शिनिरभून्नृपः ॥ ००८ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मनः ।
दुहितुः स्वयंवरे राजन्सर्वक्षत्रसमागमे ॥ ००९ ॥

तत्र वै देवकीं देवीं वसुदेवार्थमाप्तवान् ।
निर्जित्य पार्थिवान्सर्वान्रथमारोपयच्छिनिः ॥ ०१० ॥

तां दृष्ट्वा देवकीं शौरे रथस्थां पुरुषर्षभः ।
नामृष्यत महातेजाः सोमदत्तः शिनेर्नृप ॥ ०११ ॥

तयोर्युद्धमभूद्राजन्दिनार्धं चित्रमद्भुतम् ।
बाहुयुद्धं सुबलिनोः शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ ०१२ ॥

शिनिना सोमदत्तस्तु प्रसह्य भुवि पातितः ।
असिमुद्यम्य केशेषु प्रगृह्य च पदा हतः ॥ ०१३ ॥

मध्ये राजसहस्राणां प्रेक्षकाणां समन्ततः ।
कृपया च पुनस्तेन जीवेति स विसर्जितः ॥ ०१४ ॥

तदवस्थः कृतस्तेन सोमदत्तोऽथ मारिष ।
प्रसादयन्महादेवममर्षवशमास्थितः ॥ ०१५ ॥

तस्य तुष्टो महादेवो वराणां वरदः प्रभुः ।
वरेण छन्दयामास स तु वव्रे वरं नृपः ॥ ०१६ ॥

पुत्रमिच्छामि भगवन्यो निहन्याच्छिनेः सुतम् ।
मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्याच्च संयुगे ॥ ०१७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव ।
एवमस्त्विति तत्रोक्त्वा स देवोऽन्तरधीयत ॥ ०१८ ॥

स तेन वरदानेन लब्धवान्भूरिदक्षिणम् ।
न्यपातयच्च समरे सौमदत्तिः शिनेः सुतम् ॥ ०१९ ॥

एतत्ते कथितं राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
न हि शक्या रणे जेतुं सात्वता मनुजर्षभ ॥ ०२० ॥

लब्धलक्ष्याश्च सङ्ग्रामे बहवश्चित्रयोधिनः ।
देवदानवगन्धर्वान्विजेतारो ह्यविस्मिताः ॥ ०२१ ॥

स्ववीर्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहाः ॥ ०२१ ॥

न तुल्यं वृष्णिभिरिह दृश्यते किञ्चन प्रभो ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च बलेन भरतर्षभ ॥ ०२२ ॥

न ज्ञातिमवमन्यन्ते वृद्धानां शासने रताः ।
न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ ०२३ ॥

जेतारो वृष्णिवीराणां न पुनर्मानुषा रणे ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मद्रव्ये गुरुद्रव्ये ज्ञातिद्रव्येऽप्यहिंसकाः ।
एतेषां रक्षितारश्च ये स्युः कस्याञ्चिदापदि ॥ ०२४ ॥

अर्थवन्तो न चोत्सिक्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
समर्थान्नावमन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च ॥ ०२५ ॥

नित्यं देवपरा दान्ता दातारश्चाविकत्थनाः ।
तेन वृष्णिप्रवीराणां चक्रं न प्रतिहन्यते ॥ ०२६ ॥

अपि मेरुं वहेत्कश्चित्तरेद्वा मकरालयम् ।
न तु वृष्णिप्रवीराणां समेत्यान्तं व्रजेन्नृप ॥ ०२७ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्र ते संशयो विभो ।
कुरुराज नरश्रेष्ठ तव ह्यपनयो महान् ॥ ०२८ ॥

अध्याय १२०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तदवस्थे हते तस्मिन्भूरिश्रवसि कौरवे ।
यथा भूयोऽभवद्युद्धं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

भूरिश्रवसि सङ्क्रान्ते परलोकाय भारत ।
वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः समचूचुदत् ॥ ००२ ॥

चोदयाश्वान्भृशं कृष्ण यतो राजा जयद्रथः ।
अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ००३ ॥

एतद्धि पुरुषव्याघ्र महदभ्युद्यतं मया ।
कार्यं संरक्ष्यते चैष कुरुसेनामहारथैः ॥ ००४ ॥

नास्तमेति यथा सूर्यो यथा सत्यं भवेद्वचः ।
चोदयाश्वांस्तथा कृष्ण यथा हन्यां जयद्रथम् ॥ ००५ ॥

ततः कृष्णो महाबाहू रजतप्रतिमान्हयान् ।
हयज्ञश्चोदयामास जयद्रथरथं प्रति ॥ ००६ ॥

तं प्रयान्तममोघेषुमुत्पतद्भिरिवाशुगैः ।
त्वरमाणा महाराज सेनामुख्याः समाव्रजन् ॥ ००७ ॥

दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः ॥ ००८ ॥

समासाद्य तु बीभत्सुः सैन्धवं प्रमुखे स्थितम् ।
नेत्राभ्यां क्रोधदीप्ताभ्यां संप्रेक्षन्निर्दहन्निव ॥ ००९ ॥

ततो दुर्योधनो राजा राधेयं त्वरितोऽब्रवीत् ।
अर्जुनं वीक्ष्य संयान्तं जयद्रथरथं प्रति ॥ ०१० ॥

अयं स वैकर्तन युद्धकालो ; विदर्शयस्वात्मबलं महात्मन् ।
यथा न वध्येत रणेऽर्जुनेन ; जयद्रथः कर्ण तथा कुरुष्व ॥ ०११ ॥

अल्पावशिष्टं दिवसं नृवीर ; विघातयस्वाद्य रिपुं शरौघैः ।
दिनक्षयं प्राप्य नरप्रवीर ; ध्रुवं हि नः कर्ण जयो भविष्यति ॥ ०१२ ॥

सैन्धवे रक्ष्यमाणे तु सूर्यस्यास्तमयं प्रति ।
मिथ्याप्रतिज्ञः कौन्तेयः प्रवेक्ष्यति हुताशनम् ॥ ०१३ ॥

अनर्जुनायां च भुवि मुहूर्तमपि मानद ।
जीवितुं नोत्सहेरन्वै भ्रातरोऽस्य सहानुगाः ॥ ०१४ ॥

विनष्टैः पाण्डवेयैश्च सशैलवनकाननाम् ।
वसुंधरामिमां कर्ण भोक्ष्यामो हतकण्टकाम् ॥ ०१५ ॥

दैवेनोपहतः पार्थो विपरीतश्च मानद ।
कार्याकार्यमजानन्वै प्रतिज्ञां कृतवान्रणे ॥ ०१६ ॥

नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरीटिना ।

प्रतिज्ञेयं कृता कर्ण जयद्रथवधं प्रति ॥ ०१७ ॥

कथं जीवति दुर्धर्षे त्वयि राधेय फल्गुनः ।
अनस्तङ्गत आदित्ये हन्यात्सैन्धवकं नृपम् ॥ ०१८ ॥

रक्षितं मद्रराजेन कृपेण च महात्मना ।
जयद्रथं रणमुखे कथं हन्याद्धनञ्जयः ॥ ०१९ ॥

द्रौणिना रक्ष्यमाणं च मया दुःशासनेन च ।
कथं प्राप्स्यति बीभत्सुः सैन्धवं कालचोदितः ॥ ०२० ॥

युध्यन्ते बहवः शूरा लम्बते च दिवाकरः ।
शङ्के जयद्रथं पार्थो नैव प्राप्स्यति मानद ॥ ०२१ ॥

स त्वं कर्ण मया सार्धं शूरैश्चान्यैर्महारथैः ।
युध्यस्व यत्नमास्थाय परं पार्थेन संयुगे ॥ ०२२ ॥

एवमुक्तस्तु राधेयस्तव पुत्रेण मारिष ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं प्रत्युवाच कुरूत्तमम् ॥ ०२३ ॥

दृढलक्ष्येण शूरेण भीमसेनेन धन्विना ।
भृशमुद्वेजितः संख्ये शरजालैरनेकशः ॥ ०२४ ॥

स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे संप्रति मानद ।
नैवाङ्गमिङ्गति किञ्चिन्मे संतप्तस्य रणेषुभिः ॥ ०२५ ॥

योत्स्यामि तु तथा राजञ्शक्त्याहं परया रणे ।
यथा पाण्डवमुख्योऽसौ न हनिष्यति सैन्धवम् ॥ ०२६ ॥

न हि मे युध्यमानस्य सायकांश्चास्यतः शितान् ।
सैन्धवं प्राप्स्यते वीरः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ ०२७ ॥

यत्तु शक्तिमता कार्यं सततं हितकारिणा ।
तत्करिष्यामि कौरव्य जयो दैवे प्रतिष्ठितः ॥ ०२८ ॥

अद्य योत्स्येऽर्जुनमहं पौरुषं स्वं व्यपाश्रितः ।
त्वदर्थं पुरुषव्याघ्र जयो दैवे प्रतिष्ठितः ॥ ०२९ ॥

अद्य युद्धं कुरुश्रेष्ठ मम पार्थस्य चोभयोः ।
पश्यन्तु सर्वभूतानि दारुणं लोमहर्षणम् ॥ ०३० ॥

कर्णकौरवयोरेवं रणे संभाषमाणयोः ।
अर्जुनो निशितैर्बाणैर्जघान तव वाहिनीम् ॥ ०३१ ॥

चिच्छेद तीक्ष्णाग्रमुखैः शूराणामनिवर्तिनाम् ।
भुजान्परिघसङ्काशान्हस्तिहस्तोपमान्रणे ॥ ०३२ ॥

शिरांसि च महाबाहुश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
हस्तिहस्तान्हयग्रीवा रथाक्षांश्च समन्ततः ॥ ०३३ ॥

शोणिताक्तान्हयारोहान्गृहीतप्रासतोमरान् ।
क्षुरैश्चिच्छेद बीभत्सुर्द्विधैकैकं त्रिधैव च ॥ ०३४ ॥

हयवारणमुख्याश्च प्रापतन्त सहस्रशः ।
ध्वजाश्छत्राणि चापानि चामराणि शिरांसि च ॥ ०३५ ॥

कक्षमग्निमिवोद्धूतः प्रदहंस्तव वाहिनीम् ।
अचिरेण महीं पार्थश्चकार रुधिरोत्तराम् ॥ ०३६ ॥

हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली ।
आससाद दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ॥ ०३७ ॥

बीभत्सुर्भीमसेनेन सात्वतेन च रक्षितः ।
स बभौ भरतश्रेष्ठ ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ०३८ ॥

तं तथावस्थितं दृष्ट्वा त्वदीया वीर्यसंमताः ।
नामृष्यन्त महेष्वासाः फल्गुनं पुरुषर्षभाः ॥ ०३९ ॥

दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽथ मद्रराट् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्धवः ॥ ०४० ॥

संरब्धाः सैन्धवस्यार्थे समावृण्वन्किरीटिनम् ।
नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनिस्वनैः ॥ ०४१ ॥

सङ्ग्रामकोविदं पार्थं सर्वे युद्धविशारदाः ।
अभीताः पर्यवर्तन्त व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ०४२ ॥

सैन्धवं पृष्ठतः कृत्वा जिघांसन्तोऽर्जुनाच्युतौ ।
सूर्यास्तमयमिच्छन्तो लोहितायति भास्करे ॥ ०४३ ॥

ते भुजैर्भोगिभोगाभैर्धनूंष्यायम्य सायकान् ।
मुमुचुः सूर्यरश्म्याभाञ्शतशः फल्गुनं प्रति ॥ ०४४ ॥

तानस्तानस्यमानांश्च किरीटी युद्धदुर्मदः ।
द्विधा त्रिधाष्टधैकैकं छित्त्वा विव्याध तान्रणे ॥ ०४५ ॥

सिंहलाङ्गूलकेतुस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
शारद्वतीसुतो राजन्नर्जुनं प्रत्यवारयत् ॥ ०४६ ॥

स विद्ध्वा दशभिः पार्थं वासुदेवं च सप्तभिः ।
अतिष्ठद्रथमार्गेषु सैन्धवं परिपालयन् ॥ ०४७ ॥

अथैनं कौरवश्रेष्ठाः सर्व एव महारथाः ।
महता रथवंशेन सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ०४८ ॥

विस्फारयन्तश्चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ।
सैन्धवं पर्यरक्षन्त शासनात्तनयस्य ते ॥ ०४९ ॥

तत्र पार्थस्य शूरस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत ।
इषूणामक्षयत्वं च धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ ०५० ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ।
एकैकं नवभिर्बाणैः सर्वानेव समर्पयत् ॥ ०५१ ॥

तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या वृषसेनश्च सप्तभिः ।
दुर्योधनश्च विंशत्या कर्णशल्यौ त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०५२ ॥

त एनमभिगर्जन्तो विध्यन्तश्च पुनः पुनः ।
विधुन्वन्तश्च चापानि सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ०५३ ॥

श्लिष्टं तु सर्वतश्चक्रू रथमण्डलमाशु ते ।
सूर्यास्तमयमिच्छन्तस्त्वरमाणा महारथाः ॥ ०५४ ॥

त एनमभिनर्दन्तो विधुन्वाना धनूंषि च ।
सिषिचुर्मार्गणैर्घोरैर्गिरिं मेघा इवाम्बुभिः ॥ ०५५ ॥

ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन्व्यदर्शयन् ।
धनञ्जयस्य गात्रेषु शूराः परिघबाहवः ॥ ०५६ ॥

हतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली ।
आससाद दुराधर्षः सैन्धवं सत्यविक्रमः ॥ ०५७ ॥

तं कर्णः संयुगे राजन्प्रत्यवारयदाशुगैः ।

मिषतो भीमसेनस्य सात्वतस्य च भारत ॥ ०५८ ॥

तं पार्थो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यद्रणाजिरे ।
सूतपुत्रं महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०५९ ॥

सात्वतश्च त्रिभिर्बाणैः कर्णं विव्याध मारिष ।
भीमसेनस्त्रिभिश्चैव पुनः पार्थश्च सप्तभिः ॥ ०६० ॥

तान्कर्णः प्रतिविव्याध षष्ट्या षष्ट्या महारथः ।
तद्युद्धमभवद्राजन्कर्णस्य बहुभिः सह ॥ ०६१ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य मारिष ।
यदेकः समरे क्रुद्धस्त्रीन्रथान्पर्यवारयत् ॥ ०६२ ॥

फल्गुनस्तु महाबाहुः कर्णं वैकर्तनं रणे ।
सायकानां शतेनैव सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ०६३ ॥

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
शरैः पञ्चाशता वीरः फल्गुनं प्रत्यविध्यत ॥ ०६४ ॥

तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा नामृष्यत रणेऽर्जुनः ॥ ०६४ ॥

ततः पार्थो धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं स्तनान्तरे ।
सायकैर्नवभिर्वीरस्त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ ०६५ ॥

वधार्थं चास्य समरे सायकं सूर्यवर्चसम् ।
चिक्षेप त्वरया युक्तस्त्वराकाले धनञ्जयः ॥ ०६६ ॥

तमापतन्तं वेगेन द्रौणिश्चिच्छेद सायकम् ।
अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन स छिन्नः प्रापतद्भुवि ॥ ०६७ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
कर्णोऽपि द्विषतां हन्ता छादयामास फल्गुनम् ॥ ०६८ ॥

सायकैर्बहुसाहस्रैः कृतप्रतिकृतेप्सया ॥ ०६८ ॥

तौ वृषाविव नर्दन्तौ नरसिंहौ महारथौ ।
सायकौघप्रतिच्छन्नं चक्रतुः खमजिह्मगैः ॥ ०६९ ॥

अदृश्यौ च शरौघैस्तौ निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०६९ ॥

पार्थोऽहमस्मि तिष्ठ त्वं कर्णोऽहं तिष्ठ फल्गुन ।
इत्येवं तर्जयन्तौ तौ वाक्शल्यैस्तुदतां तथा ॥ ०७० ॥

युध्येतां समरे वीरौ चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
प्रेक्षणीयौ चाभवतां सर्वयोधसमागमे ॥ ०७१ ॥

प्रशस्यमानौ समरे सिद्धचारणवातिकैः ।
अयुध्येतां महाराज परस्परवधैषिणौ ॥ ०७२ ॥

ततो दुर्योधनो राजंस्तावकानभ्यभाषत ।
यत्ता रक्षत राधेयं नाहत्वा समरेऽर्जुनम् ॥ ०७३ ॥

निवर्तिष्यति राधेय इति मामुक्तवान्वृषः ॥ ०७३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राजन्दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
आकर्णमुक्तैरिषुभिः कर्णस्य चतुरो हयान् ॥ ०७४ ॥

अनयन्मृत्युलोकाय चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ०७४ ॥

सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ।
छादयामास च शरैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ०७५ ॥

स छाद्यमानः समरे हताश्वो हतसारथिः ।
मोहितः शरजालेन कर्तव्यं नाभ्यपद्यत ॥ ०७६ ॥

तं तथा विरथं दृष्ट्वा रथमारोप्य स्वं तदा ।
अश्वत्थामा महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् ॥ ०७७ ॥

मद्रराजस्तु कौन्तेयमविध्यत्त्रिंशता शरैः ।
शारद्वतस्तु विंशत्या वासुदेवं समार्पयत् ॥ ०७८ ॥

धनञ्जयं द्वादशभिराजघान शिलीमुखैः ॥ ०७८ ॥

चतुर्भिः सिन्धुराजश्च वृषसेनश्च सप्तभिः ।
पृथक्पृथङ्महाराज कृष्णपार्थावविध्यताम् ॥ ०७९ ॥

तथैव तान्प्रत्यविध्यत्कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
द्रोणपुत्रं चतुःषष्ट्या मद्रराजं शतेन च ॥ ०८० ॥

सैन्धवं दशभिर्भल्लैर्वृषसेनं त्रिभिः शरैः ।
शारद्वतं च विंशत्या विद्ध्वा पार्थः समुन्नदत् ॥ ०८१ ॥

ते प्रतिज्ञाप्रतीघातमिच्छन्तः सव्यसाचिनः ।
सहितास्तावकास्तूर्णमभिपेतुर्धनञ्जयम् ॥ ०८२ ॥

अथार्जुनः सर्वतोधारमस्त्रं ; प्रादुश्चक्रे त्रासयन्धार्तराष्ट्रान् ।
तं प्रत्युदीयुः कुरवः पाण्डुसूनुं ; रथैर्महार्हैः शरवर्षाण्यवर्षन् ॥ ०८३ ॥

ततस्तु तस्मिंस्तुमुले समुत्थिते ; सुदारुणे भारत मोहनीये ।
नामुह्यत प्राप्य स राजपुत्रः ; किरीटमाली विसृजन्पृषत्कान् ॥ ०८४ ॥

राज्यप्रेप्सुः सव्यसाची कुरूणां ; स्मरन्क्लेशान्द्वादशवर्षवृत्तान् ।

गाण्डीवमुक्तैरिषुभिर्महात्मा ; सर्वा दिशो व्यावृणोदप्रमेयैः ॥ ०८५ ॥

प्रदीप्तोल्कमभवच्चान्तरिक्षं ; देहेषु भूरीण्यपतन्वयांसि ।
यत्पिङ्गलज्येन किरीटमाली ; क्रुद्धो रिपूनाजगवेन हन्ति ॥ ०८६ ॥

किरीटमाली महता महायशाः ; शरासनेनास्य शराननीकजित् ।
हयप्रवेकोत्तमनागधूर्गता ;न्कुरुप्रवीरानिषुभिर्न्यपातयत् ॥ ०८७ ॥

गदाश्च गुर्वीः परिघानयस्मया ;नसींश्च शक्तीश्च रणे नराधिपाः ।
महान्ति शस्त्राणि च भीमदर्शनाः ; प्रगृह्य पार्थं सहसाभिदुद्रुवुः ॥ ०८८ ॥

स तानुदीर्णान्सरथाश्ववारणा ;न्पदातिसंघांश्च महाधनुर्धरः ।
विपन्नसर्वायुधजीवितान्रणे ; चकार वीरो यमराष्ट्रवर्धनान् ॥ ०८९ ॥

अध्याय १२१

सञ्जय उवाच ॥

स रणे व्यचरत्पार्थः प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ।
युगपद्दिक्षु सर्वासु चित्राण्यस्त्राणि दर्शयन् ॥ ००१ ॥

मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
न शेकुः सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ००२ ॥

प्रसृतांस्तस्य गाण्डीवाच्छरव्रातान्महात्मनः ।
सङ्ग्रामे समपश्याम हंसपङ्क्तीरिवाम्बरे ॥ ००३ ॥

विनिवार्य स वीराणामस्त्रैरस्त्राणि सर्वशः ।

दर्शयन्रौद्रमात्मानमुग्रे कर्मणि धिष्ठितः ॥ ००४ ॥

स तान्रथवरान्राजन्नभ्यतिक्रामदर्जुनः ।
मोहयन्निव नाराचैर्जयद्रथवधेप्सया ॥ ००५ ॥

विसृजन्दिक्षु सर्वासु शरानसितसारथिः ।
स रणे व्यचरत्तूर्णं प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ॥ ००६ ॥

भ्रमन्त इव शूरस्य शरव्राता महात्मनः ।
अदृश्यन्तान्तरिक्षस्थाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००७ ॥

आददानं महेष्वासं संदधानं च पाण्डवम् ।
विसृजन्तं च कौन्तेयं नानुपश्यामहे तदा ॥ ००८ ॥

तथा सर्वा दिशो राजन्सर्वांश्च रथिनो रणे ।
आकुलीकृत्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ॥ ००९ ॥

विव्याध च चतुःषष्ट्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ००९ ॥

सैन्धवस्तु तथा विद्धः शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
न चक्षमे सुसङ्क्रुद्धस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ॥ ०१० ॥

स वराहध्वजस्तूर्णं गार्ध्रपत्रानजिह्मगान् ।
आशीविषसमप्रख्यान्कर्मारपरिमार्जितान् ॥ ०११ ॥

मुमोच निशितान्संख्ये सायकान्सव्यसाचिनि ॥ ०११ ॥

त्रिभिस्तु विद्ध्वा गाण्डीवं नाराचैः षड्भिरर्जुनम् ।
अष्टाभिर्वाजिनोऽविध्यद्ध्वजं चैकेन पत्रिणा ॥ ०१२ ॥

स विक्षिप्यार्जुनस्तीक्ष्णान्सैन्धवप्रेषिताञ्शरान् ।

युगपत्तस्य चिच्छेद शराभ्यां सैन्धवस्य ह ॥ ०१३ ॥

सारथेश्च शिरः कायाद्ध्वजं च समलङ्कृतम् ॥ ०१३ ॥

स छिन्नयष्टिः सुमहाञ्शीर्यमाणः शराहतः ।
वराहः सिन्धुराजस्य पपाताग्निशिखोपमः ॥ ०१४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे ।
अब्रवीत्पाण्डवं तत्र त्वरमाणो जनार्दनः ॥ ०१५ ॥

धनञ्जय शिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः ।
अस्तं महीधरश्रेष्ठं यियासति दिवाकरः ॥ ०१६ ॥

शृणुष्वैव च मे वाक्यं जयद्रथवधं प्रति ॥ ०१६ ॥

वृद्धक्षत्रः सैन्धवस्य पिता जगति विश्रुतः ।
स कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान्सुतम् ॥ ०१७ ॥

जयद्रथममित्रघ्नं तं चोवाच ततो नृपम् ।
अन्तर्हिता तदा वाणी मेघदुन्दुभिनिस्वना ॥ ०१८ ॥

तवात्मजोऽयं मर्त्येषु कुलशीलदमादिभिः ।
गुणैर्भविष्यति विभो सदृशो वंशयोर्द्वयोः ॥ ०१९ ॥

क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्कृतः ॥ ०१९ ॥

शत्रुभिर्युध्यमानस्य सङ्ग्रामे त्वस्य धन्विनः ।
शिरश्छेत्स्यति सङ्क्रुद्धः शत्रुर्नालक्षितो भुवि ॥ ०२० ॥

एतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो ध्यात्वा चिरमरिंदम ।
ज्ञातीन्सर्वानुवाचेदं पुत्रस्नेहाभिपीडितः ॥ ०२१ ॥

सङ्ग्रामे युध्यमानस्य वहतो महतीं धुरम् ।
धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः ॥ ०२२ ॥

तस्यापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ ०२२ ॥

एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् ।
वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपश्चेष्टं समास्थितः ॥ ०२३ ॥

सोऽयं तप्यति तेजस्वी तपो घोरं दुरासदम् ।
समन्तपञ्चकादस्माद्बहिर्वानरकेतन ॥ ०२४ ॥

तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महामृधे ।
दिव्येनास्त्रेण रिपुहन्घोरेणाद्भुतकर्मणा ॥ ०२५ ॥

सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज ।
उत्सङ्गे पातयस्वाशु वृद्धक्षत्रस्य भारत ॥ ०२६ ॥

अथ त्वमस्य मूर्धानं पातयिष्यसि भूतले ।
तवापि शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ ०२७ ॥

यथा चैतन्न जानीयात्स राजा पृथिवीपतिः ।
तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः ॥ ०२८ ॥

न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते तव किञ्चन ।
समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन ॥ ०२९ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सृक्किणी परिसंलिहन् ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ ०३० ॥

सर्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्चितं शरम् ।

विससर्जार्जुनस्तूर्णं सैन्धवस्य वधे वृतः ॥ ०३१ ॥

स तु गाण्डीवनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः ।
शकुन्तमिव वृक्षाग्रात्सैन्धवस्य शिरोऽहरत् ॥ ०३२ ॥

अहरत्तत्पुनश्चैव शरैरूर्ध्वं धनञ्जयः ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥ ०३३ ॥

शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिंश्च पाण्डवः ।
समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिरस्तद्व्यहरत्ततः ॥ ०३४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपतिः ।
संध्यामुपास्ते तेजस्वी संबन्धी तव मारिष ॥ ०३५ ॥

उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेशं सकुण्डलम् ।
सिन्धुराजस्य मूर्धानमुत्सङ्गे समपातयत् ॥ ०३६ ॥

तस्योत्सङ्गे निपतितं शिरस्तच्चारुकुण्डलम् ।
वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिंदम ॥ ०३७ ॥

कृतजप्यस्य तस्याथ वृद्धक्षत्रस्य धीमतः ।
उत्तिष्ठतस्तत्सहसा शिरोऽगच्छद्धरातलम् ॥ ०३८ ॥

ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्धनि भूतलम् ।
गते तस्यापि शतधा मूर्धागच्छदरिंदम ॥ ०३९ ॥

ततः सर्वाणि भूतानि विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ।
वासुदेवश्च बीभत्सुं प्रशशंस महारथम् ॥ ०४० ॥

ततो दृष्ट्वा विनिहतं सिन्धुराजं जयद्रथम् ।
पुत्राणां तव नेत्रेभ्यो दुःखाद्बह्वपतज्जलम् ॥ ०४१ ॥

भीमसेनोऽपि सङ्ग्रामे बोधयन्निव पाण्डवम् ।
सिंहनादेन महता पूरयामास रोदसी ॥ ०४२ ॥

तं श्रुत्वा तु महानादं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सैन्धवं निहतं मेने फल्गुनेन महात्मना ॥ ०४३ ॥

ततो वादित्रघोषेण स्वान्योधानभिहर्षयन् ।
अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे भारद्वाजं युयुत्सया ॥ ०४४ ॥

ततः प्रववृते राजन्नस्तं गच्छति भास्करे ।
द्रोणस्य सोमकैः सार्धं सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ॥ ०४५ ॥

ते तु सर्वप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।
सैन्धवे निहते राजन्नयुध्यन्त महारथाः ॥ ०४६ ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सैन्धवं विनिहत्य च ।
अयोधयंस्ततो द्रोणं जयोन्मत्तास्ततस्ततः ॥ ०४७ ॥

अर्जुनोऽपि रणे योधांस्तावकान्रथसत्तमान् ।
अयोधयन्महाराज हत्वा सैन्धवकं नृपम् ॥ ०४८ ॥

स देवशत्रूनिव देवराजः ; किरीटमाली व्यधमत्समन्तात् ।
यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः ; पूर्वां प्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥ ०४९ ॥

घटोत्कचवधपर्व

अध्याय १२२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तस्मिन्विनिहते वीरे सैन्धवे सव्यसाचिना ।
मामका यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा रणे पार्थेन मारिष ।
अमर्षवशमापन्नः कृपः शारद्वतस्तदा ॥ ००२ ॥

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ।
द्रौणिश्चाभ्यद्रवत्पार्थं रथमास्थाय फल्गुनम् ॥ ००३ ॥

तावेनं रथिनां श्रेष्ठौ रथाभ्यां रथसत्तमम् ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्विशिखैरभ्यवर्षताम् ॥ ००४ ॥

स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां महाभुजः ।
पीड्यमानः परामार्तिमगमद्रथिनां वरः ॥ ००५ ॥

सोऽजिघांसुर्गुरुं संख्ये गुरोस्तनयमेव च ।
चकाराचार्यकं तत्र कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ००६ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ।
मन्दवेगानिषूंस्ताभ्यामजिघांसुरवासृजत् ॥ ००७ ॥

ते नातिभृशमभ्यघ्नन्विशिखा जयचोदिताः ।
बहुत्वात्तु परामार्तिं शराणां तावगच्छताम् ॥ ००८ ॥

अथ शारद्वतो राजन्कौन्तेयशरपीडितः ।
अवासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम ह ॥ ००९ ॥

विह्वलं तमभिज्ञाय भर्तारं शरपीडितम् ।
हतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपावहत् ॥ ०१० ॥

तस्मिन्सन्ने महाराज कृपे शारद्वते युधि ।
अश्वत्थामाप्यपायासीत्पाण्डवेयाद्रथान्तरम् ॥ ०११ ॥

दृष्ट्वा शारद्वतं पार्थो मूर्छितं शरपीडितम् ।
रथ एव महेष्वासः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ०१२ ॥

पश्यन्निदं महाप्राज्ञः क्षत्ता राजानमुक्तवान् ।
कुलान्तकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने ॥ ०१३ ॥

नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ।
अस्माद्धि कुरुमुख्यानां महदुत्पत्स्यते भयम् ॥ ०१४ ॥

तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
तत्कृते ह्यद्य पश्यामि शरतल्पगतं कृपम् ॥ ०१५ ॥

धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् ।
को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिद्रुह्येत मादृशः ॥ ०१६ ॥

ऋषिपुत्रो ममाचार्यो द्रोणस्य दयितः सखा ।
एष शेते रथोपस्थे मद्बाणैरभिपीडितः ॥ ०१७ ॥

अकामयानेन मया विशिखैरर्दितो भृशम् ।
अवासीदद्रथोपस्थे प्राणान्पीडयतीव मे ॥ ०१८ ॥

शरार्दितेन हि मया प्रेक्षणीयो महाद्युतिः ।
प्रत्यस्तो बहुभिर्बाणैर्दशधर्मगतेन वै ॥ ०१९ ॥

शोचयत्येष निपतन्भूयः पुत्रवधाद्धि माम् ।
कृपणं स्वरथे सन्नं पश्य कृष्ण यथा गतम् ॥ ०२० ॥

उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्येभ्यो नरर्षभाः ।
प्रयच्छन्तीह ये कामान्देवत्वमुपयान्ति ते ॥ ०२१ ॥

ये तु विद्यामुपादाय गुरुभ्यः पुरुषाधमाः ।
घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ०२२ ॥

तदिदं नरकायाद्य कृतं कर्म मया ध्रुवम् ।
आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता कृपम् ॥ ०२३ ॥

यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्नस्त्रं मामब्रवीत्कृपः ।
न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्तव्यं गुराविति ॥ ०२४ ॥

तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ।
नानुष्ठितं तमेवाजौ विशिखैरभिवर्षता ॥ ०२५ ॥

नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने ।
धिगस्तु मम वार्ष्णेय यो ह्यस्मै प्रहराम्यहम् ॥ ०२६ ॥

तथा विलपमाने तु सव्यसाचिनि तं प्रति ।
सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् ॥ ०२७ ॥

उपायान्तं तु राधेयं दृष्ट्वा पार्थो महारथः ।
प्रहसन्देवकीपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

एष प्रयात्याधिरथिः सात्यकेः स्यन्दनं प्रति ।

न मृष्यति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे ॥ ०२९ ॥

यत्र यात्येष तत्र त्वं चोदयाश्वाञ्जनार्दन ।
मा सोमदत्तेः पदवीं गमयेत्सात्यकिं वृषः ॥ ०३० ॥

एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सव्यसाचिना ।
प्रत्युवाच महातेजाः कालयुक्तमिदं वचः ॥ ०३१ ॥

अलमेष महाबाहुः कर्णायैको हि पाण्डव ।
किं पुनर्द्रौपदेयाभ्यां सहितः सात्वतर्षभः ॥ ०३२ ॥

न च तावत्क्षमः पार्थ कर्णेन तव सङ्गरः ।
प्रज्वलन्ती महोल्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवी ॥ ०३३ ॥

त्वदर्थं पूज्यमानैषा रक्ष्यते परवीरहन् ॥ ०३३ ॥

अतः कर्णः प्रयात्वत्र सात्वतस्य यथा तथा ।
अहं ज्ञास्यामि कौरव्य कालमस्य दुरात्मनः ॥ ०३४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

योऽसौ कर्णेन वीरेण वार्ष्णेयस्य समागमः ।
हते तु भूरिश्रवसि सैन्धवे च निपातिते ॥ ०३५ ॥

सात्यकिश्चापि विरथः कं समारूढवान्रथम् ।
चक्ररक्षौ च पाञ्चाल्यौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०३६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हन्त ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं महारणे ।
शुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा दुराचरितमात्मनः ॥ ०३७ ॥

पूर्वमेव हि कृष्णस्य मनोगतमिदं प्रभो ।
विजेतव्यो यथा वीरः सात्यकिर्यूपकेतुना ॥ ०३८ ॥

अतीतानागतं राजन्स हि वेत्ति जनार्दनः ।
अतः सूतं समाहूय दारुकं संदिदेश ह ॥ ०३९ ॥

रथो मे युज्यतां काल्यमिति राजन्महाबलः ॥ ०३९ ॥

न हि देवा न गन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ।
मानवा वा विजेतारः कृष्णयोः सन्ति केचन ॥ ०४० ॥

पितामहपुरोगाश्च देवाः सिद्धाश्च तं विदुः ।
तयोः प्रभावमतुलं शृणु युद्धं च तद्यथा ॥ ०४१ ॥

सात्यकिं विरथं दृष्ट्वा कर्णं चाभ्युद्यतायुधम् ।
दध्मौ शङ्खं महावेगमार्षभेणाथ माधवः ॥ ०४२ ॥

दारुकोऽवेत्य संदेशं श्रुत्वा शङ्खस्य च स्वनम् ।
रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोच्छ्रितकेतनम् ॥ ०४३ ॥

स केशवस्यानुमते रथं दारुकसंयुतम् ।
आरुरोह शिनेः पौत्रो ज्वलनादित्यसंनिभम् ॥ ०४४ ॥

कामगैः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
हयोदग्रैर्महावेगैर्हेमभाण्डविभूषितैः ॥ ०४५ ॥

युक्तं समारुह्य च तं विमानप्रतिमं रथम् ।
अभ्यद्रवत राधेयं प्रवपन्सायकान्बहून् ॥ ०४६ ॥

चक्ररक्षावपि तदा युधामन्यूत्तमौजसौ ।

धनञ्जयरथं हित्वा राधेयं प्रत्युदीययुः ॥ ०४७ ॥

राधेयोऽपि महाराज शरवर्षं समुत्सृजन् ।
अभ्यद्रवत्सुसङ्क्रुद्धो रणे शैनेयमच्युतम् ॥ ०४८ ॥

नैव दैवं न गान्धर्वं नासुरोरगराक्षसम् ।
तादृशं भुवि वा युद्धं दिवि वा श्रुतमित्युत ॥ ०४९ ॥

उपारमत तत्सैन्यं सरथाश्वनरद्विपम् ।
तयोर्दृष्ट्वा महाराज कर्म संमूढचेतनम् ॥ ०५० ॥

सर्वे च समपश्यन्त तद्युद्धमतिमानुषम् ।
तयोर्नृवरयो राजन्सारथ्यं दारुकस्य च ॥ ०५१ ॥

गतप्रत्यागतावृत्तैर्मण्डलैः संनिवर्तनैः ।
सारथेस्तु रथस्थस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः ॥ ०५२ ॥

नभस्तलगताश्चैव देवगन्धर्वदानवाः ।
अतीवावहिता द्रष्टुं कर्णशैनेययो रणम् ॥ ०५३ ॥

मित्रार्थे तौ पराक्रान्तौ स्पर्धिनौ शुष्मिणौ रणे ।
कर्णश्चामरसङ्काशो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ ०५४ ॥

अन्योन्यं तौ महाराज शरवर्षैरवर्षताम् ।
प्रममाथ शिनेः पौत्रं कर्णः सायकवृष्टिभिः ॥ ०५५ ॥

अमृष्यमाणो निधनं कौरव्यजलसंधयोः ।
कर्णः शोकसमाविष्टो महोरग इव श्वसन् ॥ ०५६ ॥

स शैनेयं रणे क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ।
अभ्यद्रवत वेगेन पुनः पुनररिंदमः ॥ ०५७ ॥

तं तु संप्रेक्ष्य सङ्क्रुद्धं सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।
महता शरवर्षेण गजः प्रतिगजं यथा ॥ ०५८ ॥

तौ समेत्य नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ।
अन्योन्यं संततक्षाते रणेऽनुपमविक्रमौ ॥ ०५९ ॥

ततः कर्णं शिनेः पौत्रः सर्वपारशवैः शरैः ।
बिभेद सर्वगात्रेषु पुनः पुनररिंदमः ॥ ०६० ॥

सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ।
अश्वांश्च चतुरः श्वेतान्निजघ्ने निशितैः शरैः ॥ ०६१ ॥

छित्त्वा ध्वजं शतेनैव शतधा पुरुषर्षभः ।
चकार विरथं कर्णं तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ०६२ ॥

ततो विमनसो राजंस्तावकाः पुरुषर्षभाः ।
वृषसेनः कर्णसुतः शल्यो मद्राधिपस्तथा ॥ ०६३ ॥

द्रोणपुत्रश्च शैनेयं सर्वतः पर्यवारयन् ।
ततः पर्याकुलं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०६४ ॥

तथा सात्यकिना वीरे विरथे सूतजे कृते ।
हाहाकारस्ततो राजन्सर्वसैन्येषु चाभवत् ॥ ०६५ ॥

कर्णोऽपि विह्वलो राजन्सात्वतेनार्दितः शरैः ।
दुर्योधनरथं राजन्नारुरोह विनिःश्वसन् ॥ ०६६ ॥

मानयंस्तव पुत्रस्य बाल्यात्प्रभृति सौहृदम् ।
कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञां परिपालयन् ॥ ०६७ ॥

तथा तु विरथे कर्णे पुत्रान्वै तव पार्थिव ।
दुःशासनमुखाञ्शूरान्नावधीत्सात्यकिर्वशी ॥ ०६८ ॥

रक्षन्प्रतिज्ञां च पुनर्भीमसेनकृतां पुरा ।
विरथान्विह्वलांश्चक्रे न तु प्राणैर्व्ययोजयत् ॥ ०६९ ॥

भीमसेनेन तु वधः पुत्राणां ते प्रतिश्रुतः ।
पुनर्द्यूते च पार्थेन वधः कर्णस्य शंश्रुतः ॥ ०७० ॥

वधे त्वकुर्वन्यत्नं ते तस्य कर्णमुखास्तदा ।
नाशक्नुवंश्च तं हन्तुं सात्यकिं प्रवरा रथाः ॥ ०७१ ॥

द्रौणिश्च कृतवर्मा च तथैवान्ये महारथाः ।
निर्जिता धनुषैकेन शतशः क्षत्रियर्षभाः ॥ ०७२ ॥

काङ्क्षता परलोकं च धर्मराजस्य च प्रियम् ॥ ०७२ ॥

कृष्णयोः सदृशो वीर्ये सात्यकिः शत्रुकर्शनः ।
कृष्णो वापि भवेल्लोके पार्थो वापि धनुर्धरः ॥ ०७३ ॥

शैनेयो वा नरव्याघ्रश्चतुर्थो नोपलभ्यते ॥ ०७३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अजय्यं रथमास्थाय वासुदेवस्य सात्यकिः ।
विरथं कृतवान्कर्णं वासुदेवसमो युवा ॥ ०७४ ॥

दारुकेण समायुक्तं स्वबाहुबलदर्पितः ।
कच्चिदन्यं समारूढः स रथं सात्यकिः पुनः ॥ ०७५ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कुशलो ह्यसि भाषितुम् ।

असह्यं तमहं मन्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०७६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्यथा तस्य रथमन्यं महामतिः ।
दारुकस्यानुजस्तूर्णं कल्पनाविधिकल्पितम् ॥ ०७७ ॥

आयसैः काञ्चनैश्चापि पट्टैर्नद्धं सकूबरम् ।
तारासहस्रखचितं सिंहध्वजपताकिनम् ॥ ०७८ ॥

अश्वैर्वातजवैर्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः ।
पाण्डुरैरिन्दुसङ्काशैः सर्वशब्दातिगैर्दृढैः ॥ ०७९ ॥

चित्रकाञ्चनसंनाहैर्वाजिमुख्यैर्विशां पते ।
घण्टाजालाकुलरवं शक्तितोमरविद्युतम् ॥ ०८० ॥

वृतं साङ्ग्रामिकैर्द्रव्यैर्बहुशस्त्रपरिच्छदम् ।
रथं संपादयामास मेघगम्भीरनिस्वनम् ॥ ०८१ ॥

तं समारुह्य शैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
दारुकोऽपि यथाकामं प्रययौ केशवान्तिकम् ॥ ०८२ ॥

कर्णस्यापि महाराज शङ्खगोक्षीरपाण्डुरैः ।
चित्रकाञ्चनसंनाहैः सदश्वैर्वेगवत्तरैः ॥ ०८३ ॥

हेमकक्ष्याध्वजोपेतं क्लृप्तयन्त्रपताकिनम् ।
अग्र्यं रथं सुयन्तारं बहुशस्त्रपरिच्छदम् ॥ ०८४ ॥

उपाजह्रुस्तमास्थाय कर्णोऽप्यभ्यद्रवद्रिपून् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०८५ ॥

भूयश्चापि निबोध त्वं तवापनयजं क्षयम् ।
एकत्रिंशत्तव सुता भीमसेनेन पातिताः ॥ ०८६ ॥

दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा सततं चित्रयोधिनम् ।
शतशो निहताः शूराः सात्वतेनार्जुनेन च ॥ ०८७ ॥

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा भगदत्तं च मारिष ।
एवमेष क्षयो वृत्तो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०८८ ॥

अध्याय १२३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा गतेषु शूरेषु तेषां मम च सञ्जय ।
किं वै भीमस्तदाकार्षीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

विरथो भीमसेनो वै कर्णवाक्शल्यपीडितः ।
अमर्षवशमापन्नः फल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

पुनः पुनस्तूबरक मूढ औदरिकेति च ।
अकृतास्त्रक मा योधीर्बाल सङ्ग्रामकातर ॥ ००३ ॥

इति मामब्रवीत्कर्णः पश्यतस्ते धनञ्जय ।
एवं वक्ता च मे वध्यस्तेन चोक्तोऽस्मि भारत ॥ ००४ ॥

एतद्व्रतं महाबाहो त्वया सह कृतं मया ।
यथैतन्मम कौन्तेय तथा तव न संशयः ॥ ००५ ॥

तद्वधाय नरश्रेष्ठ स्मरैतद्वचनं मम ।
यथा भवति तत्सत्यं तथा कुरु धनञ्जय ॥ ००६ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भीमस्यामितविक्रमः ।
ततोऽर्जुनोऽब्रवीत्कर्णं किञ्चिदभ्येत्य संयुगे ॥ ००७ ॥

कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्रात्मसंस्तुत ।
अधर्मबुद्धे शृणु मे यत्त्वा वक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ ००८ ॥

द्विविधं कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ ।
तौ चाप्यनित्यौ राधेय वासवस्यापि युध्यतः ॥ ००९ ॥

मुमूर्षुर्युयुधानेन विरथोऽसि विसर्जितः ।
यदृच्छया भीमसेनं विरथं कृतवानसि ॥ ०१० ॥

अधर्मस्त्वेष राधेय यत्त्वं भीममवोचथाः ।
युद्धधर्मं विजानन्वै युध्यन्तमपलायिनम् ॥ ०११ ॥

पूरयन्तं यथाशक्ति शूरकर्माहवे तथा ॥ ०११ ॥

पश्यतां सर्वसैन्यानां केशवस्य ममैव च ।
विरथो भीमसेनेन कृतोऽसि बहुशो रणे ॥ ०१२ ॥

न च त्वां परुषं किञ्चिदुक्तवान्पण्डुनन्दनः ॥ ०१२ ॥

यस्मात्तु बहु रूक्षं च श्रावितस्ते वृकोदरः ।
परोक्षं यच्च सौभद्रो युष्माभिर्निहतो मम ॥ ०१३ ॥

तस्मादस्यावलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ।
त्वया तस्य धनुश्छिन्नमात्मनाशाय दुर्मते ॥ ०१४ ॥

तस्माद्वध्योऽसि मे मूढ सभृत्यबलवाहनः ।
कुरु त्वं सर्वकृत्यानि महत्ते भयमागतम् ॥ ०१५ ॥

हन्तास्मि वृषसेनं ते प्रेक्षमाणस्य संयुगे ।
ये चान्येऽप्युपयास्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ॥ ०१६ ॥

तांश्च सर्वान्हनिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ ०१६ ॥

त्वां च मूढाकृतप्रज्ञमतिमानिनमाहवे ।
दृष्ट्वा दुर्योधनो मन्दो भृशं तप्स्यति पातितम् ॥ ०१७ ॥

अर्जुनेन प्रतिज्ञाते वधे कर्णसुतस्य तु ।
महान्सुतुमुलः शब्दो बभूव रथिनां तदा ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्नाकुलसङ्ग्रामे वर्तमाने महाभये ।
मन्दरश्मिः सहस्रांशुरस्तं गिरिमुपागमत् ॥ ०१९ ॥

ततो राजन्हृषीकेशः सङ्ग्रामशिरसि स्थितम् ।
तीर्णप्रतिज्ञं बीभत्सुं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

दिष्ट्या संपादिता जिष्णो प्रतिज्ञा महती त्वया ।
दिष्ट्या च निहतः पापो वृद्धक्षत्रः सहात्मजः ॥ ०२१ ॥

धार्तराष्ट्रबलं प्राप्य देवसेनापि भारत ।
सीदेत समरे जिष्णो नात्र कार्या विचारणा ॥ ०२२ ॥

न तं पश्यामि लोकेषु चिन्तयन्पुरुषं क्वचित् ।
त्वदृते पुरुषव्याघ्र य एतद्योधयेद्बलम् ॥ ०२३ ॥

महाप्रभावा बहवस्त्वया तुल्याधिकापि वा ।
समेताः पृथिवीपाला धार्तराष्ट्रस्य कारणात् ॥ ०२४ ॥

ते त्वां प्राप्य रणे क्रुद्धं नाभ्यवर्तन्त दंशिताः ॥ ०२४ ॥

तव वीर्यं बलं चैव रुद्रशक्रान्तकोपमम् ।
नेदृशं शक्नुयात्कश्चिद्रणे कर्तुं पराक्रमम् ॥ ०२५ ॥

यादृशं कृतवानद्य त्वमेकः शत्रुतापनः ॥ ०२५ ॥

एवमेव हते कर्णे सानुबन्धे दुरात्मनि ।
वर्धयिष्यामि भूयस्त्वां विजितारिं हतद्विषम् ॥ ०२६ ॥

तमर्जुनः प्रत्युवाच प्रसादात्तव माधव ।
प्रतिज्ञेयं मयोत्तीर्णा विबुधैरपि दुस्तरा ॥ ०२७ ॥

अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां नाथोऽसि माधव ।
त्वत्प्रसादान्महीं कृत्स्नां संप्राप्स्यति युधिष्ठिरः ॥ ०२८ ॥

तवैव भारो वार्ष्णेय तवैव विजयः प्रभो ।
वर्धनीयास्तव वयं प्रेष्याश्च मधुसूदन ॥ ०२९ ॥

एवमुक्तः स्मयन्कृष्णः शनकैर्वाहयन्हयान् ।
दर्शयामास पार्थाय क्रूरमायोधनं महत् ॥ ०३० ॥

श्रीकृष्ण उवाच ॥

प्रार्थयन्तो जयं युद्धे प्रथितं च महद्यशः ।
पृथिव्यां शेरते शूराः पार्थिवास्त्वच्छरैर्हताः ॥ ०३१ ॥

विकीर्णशस्त्राभरणा विपन्नाश्वरथद्विपाः ।
संछिन्नभिन्नवर्माणो वैक्लव्यं परमं गताः ॥ ०३२ ॥

ससत्त्वा गतसत्त्वाश्च प्रभया परया युताः ।
सजीवा इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वा नराधिपाः ॥ ०३३ ॥

तेषां शरैः स्वर्णपुङ्खैः शस्त्रैश्च विविधैः शितैः ।
वाहनैरायुधैश्चैव संपूर्णां पश्य मेदिनीम् ॥ ०३४ ॥

वर्मभिश्चर्मभिर्हारैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
उष्णीषैर्मुकुटैः स्रग्भिश्चूडामणिभिरम्बरैः ॥ ०३५ ॥

कण्ठसूत्रैरङ्गदैश्च निष्कैरपि च सुप्रभैः ।
अन्यैश्चाभरणैश्चित्रैर्भाति भारत मेदिनी ॥ ०३६ ॥

चामरैर्व्यजनैश्चित्रैर्ध्वजैश्चाश्वरथद्विपैः ।
विविधैश्च परिस्तोमैरश्वानां च प्रकीर्णकैः ॥ ०३७ ॥

कुथाभिश्च विचित्राभिर्वरूथैश्च महाधनैः ।
संस्तीर्णां वसुधां पश्य चित्रपट्टैरिवावृताम् ॥ ०३८ ॥

नागेभ्यः पतितानन्यान्कल्पितेभ्यो द्विपैः सह ।
सिंहान्वज्रप्रणुन्नेभ्यो गिर्यग्रेभ्य इव च्युतान् ॥ ०३९ ॥

संस्यूतान्वाजिभिः सार्धं धरण्यां पश्य चापरान् ।
पदातिसादिसंघांश्च क्षतजौघपरिप्लुतान् ॥ ०४० ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवं संदर्शयन्कृष्णो रणभूमिं किरीटिनः ।
स्वैः समेतः स मुदितः पाञ्चजन्यं व्यनादयत् ॥ ०४१ ॥

अध्याय १२४

सञ्जय उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा रथादाप्लुत्य भारत ।
पर्यष्वजत्तदा कृष्णावानन्दाश्रुपरिप्लुतः ॥ ००१ ॥

प्रमृज्य वदनं शुभ्रं पुण्डरीकसमप्रभम् ।
अब्रवीद्वासुदेवं च पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥ ००२ ॥

दिष्ट्या पश्यामि सङ्ग्रामे तीर्णभारौ महारथौ ।
दिष्ट्या च निहतः पापः सैन्धवः पुरुषाधमः ॥ ००३ ॥

कृष्ण दिष्ट्या मम प्रीतिर्महती प्रतिपादिता ।
दिष्ट्या शत्रुगणाश्चैव निमग्नाः शोकसागरे ॥ ००४ ॥

न तेषां दुष्करं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
सर्वलोकगुरुर्येषां त्वं नाथो मधुसूदन ॥ ००५ ॥

तव प्रसादाद्गोविन्द वयं जेष्यामहे रिपून् ।
यथा पूर्वं प्रसादात्ते दानवान्पाकशासनः ॥ ००६ ॥

पृथिवीविजयो वापि त्रैलोक्यविजयोऽपि वा ।
ध्रुवो हि तेषां वार्ष्णेय येषां तुष्टोऽसि माधव ॥ ००७ ॥

न तेषां विद्यते पापं सङ्ग्रामे वा पराजयः ।

त्रिदशेश्वरनाथस्त्वं येषां तुष्टोऽसि माधव ॥ ००८ ॥

त्वत्प्रसादाद्धृषीकेश शक्रः सुरगणेश्वरः ।
त्रैलोक्यविजयं श्रीमान्प्राप्तवान्रणमूर्धनि ॥ ००९ ॥

तव चैव प्रसादेन त्रिदशास्त्रिदशेश्वर ।
अमरत्वं गताः कृष्ण लोकांश्चाश्नुवतेऽक्षयान् ॥ ०१० ॥

त्वत्प्रसादसमुत्थेन विक्रमेणारिसूदन ।
सुरेशत्वं गतः शक्रो हत्वा दैत्यान्सहस्रशः ॥ ०११ ॥

त्वत्प्रसादाद्धृषीकेश जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
स्ववर्त्मनि स्थितं वीर जपहोमेषु वर्तते ॥ ०१२ ॥

एकार्णवमिदं पूर्वं सर्वमासीत्तमोमयम् ।
त्वत्प्रसादात्प्रकाशत्वं जगत्प्राप्तं नरोत्तम ॥ ०१३ ॥

स्रष्टारं सर्वलोकानां परमात्मानमच्युतम् ।
ये प्रपन्ना हृषीकेशं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् ॥ ०१४ ॥

अनादिनिधनं देवं लोककर्तारमव्ययम् ।
त्वां भक्ता ये हृषीकेश दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१५ ॥

परं पुराणं पुरुषं पुराणानां परं च यत् ।
प्रपद्यतस्तं परमं परा भूतिर्विधीयते ॥ ०१६ ॥

योऽगात चतुरो वेदान्यश्च वेदेषु गीयते ।
तं प्रपद्य महात्मानं भूतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ ०१७ ॥

धनञ्जयसखा यश्च धनञ्जयहितश्च यः ।
तं धनञ्जयगोप्तारं प्रपद्य सुखमेधते ॥ ०१८ ॥

इत्युक्तौ तौ महात्मानावुभौ केशवपाण्डवौ ।
तावब्रूतां तदा हृष्टौ राजानं पृथिवीपतिम् ॥ ०१९ ॥

तव कोपाग्निना दग्धः पापो राजा जयद्रथः ।
उदीर्णं चापि सुमहद्धार्तराष्ट्रबलं रणे ॥ ०२० ॥

हन्यते निहतं चैव विनङ्क्ष्यति च भारत ।
तव क्रोधहता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन ॥ ०२१ ॥

त्वां हि चक्षुर्हणं वीरं कोपयित्वा सुयोधनः ।
समित्रबन्धुः समरे प्राणांस्त्यक्ष्यति दुर्मतिः ॥ ०२२ ॥

तव क्रोधहतः पूर्वं देवैरपि सुदुर्जयः ।
शरतल्पगतः शेते भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ०२३ ॥

दुर्लभो हि जयस्तेषां सङ्ग्रामे रिपुसूदन ।
याता मृत्युवशं ते वै येषां क्रुद्धोऽसि पाण्डव ॥ ०२४ ॥

राज्यं प्राणाः प्रियाः पुत्राः सौख्यानि विविधानि च ।
अचिरात्तस्य नश्यन्ति येषां क्रुद्धोऽसि मानद ॥ ०२५ ॥

विनष्टान्कौरवान्मन्ये सपुत्रपशुबान्धवान् ।
राजधर्मपरे नित्यं त्वयि क्रुद्धे युधिष्ठिर ॥ ०२६ ॥

ततो भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः ।
अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं मार्गणैः क्षतविक्षतौ ॥ ०२७ ॥

स्थितावास्तां महेष्वासौ पाञ्चाल्यैः परिवारितौ ॥ ०२७ ॥

तौ दृष्ट्वा मुदितौ वीरौ प्राञ्जली चाग्रतः स्थितौ ।

अभ्यनन्दत कौन्तेयस्तावुभौ भीमसात्यकी ॥ ०२८ ॥

दिष्ट्या पश्यामि वां वीरौ विमुक्तौ सैन्यसागरात् ।
द्रोणग्राहाद्दुराधर्षाद्धार्दिक्यमकरालयात् ॥ ०२९ ॥

दिष्ट्या च निर्जिताः संख्ये पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ ०२९ ॥

युवां विजयिनौ चापि दिष्ट्या पश्यामि संयुगे ।
दिष्ट्या द्रोणो जितः संख्ये हार्दिक्यश्च महाबलः ॥ ०३० ॥

सैन्यार्णवं समुत्तीर्णौ दिष्ट्या पश्यामि चानघौ ।
समरश्लाघिनौ वीरौ समरेष्वपलायिनौ ॥ ०३१ ॥

मम प्राणसमौ चैव दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ ०३१ ॥

इत्युक्त्वा पाण्डवो राजा युयुधानवृकोदरौ ।
सस्वजे पुरुषव्याघ्रौ हर्षाद्बाष्पं मुमोच ह ॥ ०३२ ॥

ततः प्रमुदितं सर्वं बलमासीद्विशां पते ।
पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा युद्धाय च मनो दधे ॥ ०३३ ॥

अध्याय १२५

सञ्जय उवाच ॥

सैन्धवे निहते राजन्पुत्रस्तव सुयोधनः ।
अश्रुक्लिन्नमुखो दीनो निरुत्साहो द्विषज्जये ॥ ००१ ॥

अमन्यतार्जुनसमो योधो भुवि न विद्यते ॥ ००१ ॥

न द्रोणो न च राधेयो नाश्वत्थामा कृपो न च ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं पर्याप्ता इति मारिष ॥ ००२ ॥

निर्जित्य हि रणे पार्थः सर्वान्मम महारथान् ।
अवधीत्सैन्धवं संख्ये नैनं कश्चिदवारयत् ॥ ००३ ॥

सर्वथा हतमेवैतत्कौरवाणां महद्बलम् ।
न ह्यस्य विद्यते त्राता साक्षादपि पुरंदरः ॥ ००४ ॥

यमुपाश्रित्य सङ्ग्रामे कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
स कर्णो निर्जितः संख्ये हतश्चैव जयद्रथः ॥ ००५ ॥

परुषाणि सभामध्ये प्रोक्तवान्यः स्म पाण्डवान् ।
स कर्णो निर्जितः संख्ये सैन्धवश्च निपातितः ॥ ००६ ॥

यस्य वीर्यं समाश्रित्य शमं याचन्तमच्युतम् ।
तृणवत्तमहं मन्ये स कर्णो निर्जितो युधि ॥ ००७ ॥

एवं क्लान्तमना राजन्नुपायाद्द्रोणमीक्षितुम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरूणां वैशसं महत् ।
परान्विजयतश्चापि धार्तराष्ट्रान्निमज्जतः ॥ ००९ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

पश्य मूर्धावसिक्तानामाचार्य कदनं कृतम् ।
कृत्वा प्रमुखतः शूरं भीष्मं मम पितामहम् ॥ ०१० ॥

तं निहत्य प्रलुब्धोऽयं शिखण्डी पूर्णमानसः ।
पाञ्चालैः सहितः सर्वैः सेनाग्रमभिकर्षति ॥ ०११ ॥

अपरश्चापि दुर्धर्षः शिष्यस्ते सव्यसाचिना ।
अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ॥ ०१२ ॥

अस्मद्विजयकामानां सुहृदामुपकारिणाम् ।
गन्तास्मि कथमानृण्यं गतानां यमसादनम् ॥ ०१३ ॥

ये मदर्थं परीप्सन्ति वसुधां वसुधाधिपाः ।
ते हित्वा वसुधैश्वर्यं वसुधामधिशेरते ॥ ०१४ ॥

सोऽहं कापुरुषः कृत्वा मित्राणां क्षयमीदृशम् ।
नाश्वमेधसहस्रेण पातुमात्मानमुत्सहे ॥ ०१५ ॥

मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्मापचायिनः ।
व्यायच्छन्तो जिगीषन्तः प्राप्ता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०१६ ॥

कथं पतितवृत्तस्य पृथिवी सुहृदां द्रुहः ।
विवरं नाशकद्दातुं मम पार्थिवसंसदि ॥ ०१७ ॥

सोऽहं रुधिरसिक्ताङ्गं राज्ञां मध्ये पितामहम् ।
शयानं नाशकं त्रातुं भीष्ममायोधने हतम् ॥ ०१८ ॥

तं मामनार्यपुरुषं मित्रद्रुहमधार्मिकम् ।
किं स वक्ष्यति दुर्धर्षः समेत्य परलोकजित् ॥ ०१९ ॥

जलसंधं महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतम् ।
मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणांस्त्यक्त्वा महारथम् ॥ ०२० ॥

काम्बोजं निहतं दृष्ट्वा तथालम्बुसमेव च ।

अन्यान्बहूंश्च सुहृदो जीवितार्थोऽद्य को मम ॥ ०२१ ॥

व्यायच्छन्तो हताः शूरा मदर्थे येऽपराङ्मुखाः ।
यतमानाः परं शक्त्या विजेतुमहितान्मम ॥ ०२२ ॥

तेषां गत्वाहमानृण्यमद्य शक्त्या परंतप ।
तर्पयिष्यामि तानेव जलेन यमुनामनु ॥ ०२३ ॥

सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वशस्त्रभृतां वर ।
इष्टापूर्तेन च शपे वीर्येण च सुतैरपि ॥ ०२४ ॥

निहत्य तान्रणे सर्वान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ।
शान्तिं लब्धास्मि तेषां वा रणे गन्ता सलोकताम् ॥ ०२५ ॥

न हीदानीं सहाया मे परीप्सन्त्यनुपस्कृताः ।
श्रेयो हि पाण्डून्मन्यन्ते न तथास्मान्महाभुज ॥ ०२६ ॥

स्वयं हि मृत्युर्विहितः सत्यसंधेन संयुगे ।
भवानुपेक्षां कुरुते सुशिष्यत्वाद्धनञ्जये ॥ ०२७ ॥

अतो विनिहताः सर्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षवः ।
कर्णमेव तु पश्यामि संप्रत्यस्मज्जयैषिणम् ॥ ०२८ ॥

यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्दधीः ।
मित्रार्थे योजयत्येनं तस्य सोऽर्थोऽवसीदति ॥ ०२९ ॥

तादृग्रूपमिदं कार्यं कृतं मम सुहृद्ब्रुवैः ।
मोहाल्लुब्धस्य पापस्य जिह्माचारैस्ततस्ततः ॥ ०३० ॥

हतो जयद्रथश्चैव सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ०३१ ॥

सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
हता मदर्थं सङ्ग्रामे युध्यमानाः किरीटिना ॥ ०३२ ॥

न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते पुरुषर्षभान् ।
आचार्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान् ॥ ०३३ ॥

अध्याय १२६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सिन्धुराजे हते तात समरे सव्यसाचिना ।
तथैव भूरिश्रवसि किमासीद्वो मनस्तदा ॥ ००१ ॥

दुर्योधनेन च द्रोणस्तथोक्तः कुरुसंसदि ।
किमुक्तवान्परं तस्मात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

निष्टानको महानासीत्सैन्यानां तव भारत ।
सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवसमेव च ॥ ००३ ॥

मन्त्रितं तव पुत्रस्य ते सर्वमवमेनिरे ।
येन मन्त्रेण निहताः शतशः क्षत्रियर्षभाः ॥ ००४ ॥

द्रोणस्तु तद्वचः श्रुत्वा पुत्रस्य तव दुर्मनाः ।
मुहूर्तमिव तु ध्यात्वा भृशमार्तोऽभ्यभाषत ॥ ००५ ॥

दुर्योधन किमेवं मां वाक्शरैरभिकृन्तसि ।
अजय्यं समरे नित्यं ब्रुवाणं सव्यसाचिनम् ॥ ००६ ॥

एतेनैवार्जुनं ज्ञातुमलं कौरव संयुगे ।
यच्छिखण्ड्यवधीद्भीष्मं पाल्यमानः किरीटिना ॥ ००७ ॥

अवध्यं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवमानुषैः ।
तदैवाज्ञासिषमहं नेयमस्तीति भारती ॥ ००८ ॥

यं पुंसां त्रिषु लोकेषु सर्वशूरममंस्महि ।
तस्मिन्विनिहते शूरे किं शेषं पर्युपास्महे ॥ ००९ ॥

यान्स्म तान्ग्लहते तातः शकुनिः कुरुसंसदि ।
अक्षान्न तेऽक्षा निशिता बाणास्ते शत्रुतापनाः ॥ ०१० ॥

त एते घ्नन्ति नस्तात विशिखा जयचोदिताः ।
यांस्तदा ख्याप्यमानांस्त्वं विदुरेण न बुध्यसे ॥ ०११ ॥

तास्ता विलपतश्चापि विदुरस्य महात्मनः ।
धीरस्य वाचो नाश्रौषीः क्षेमाय वदतः शिवाः ॥ ०१२ ॥

तदिदं वर्तते घोरमागतं वैशसं महत् ।
तस्यावमानाद्वाक्यस्य दुर्योधन कृते तव ॥ ०१३ ॥

यच्च नः प्रेक्षमाणानां कृष्णामानाययः सभाम् ।
अनर्हतीं कुले जातां सर्वधर्मानुचारिणीम् ॥ ०१४ ॥

तस्याधर्मस्य गान्धारे फलं प्राप्तमिदं त्वया ।
नो चेत्पापं परे लोके त्वमच्छैथास्ततोऽधिकम् ॥ ०१५ ॥

यच्च तान्पाण्डवान्द्यूते विषमेण विजित्य ह ।
प्राव्राजयस्तदारण्ये रौरवाजिनवाससः ॥ ०१६ ॥

पुत्राणामिव चैतेषां धर्ममाचरतां सदा ।
द्रुह्येत्को नु नरो लोके मदन्यो ब्राह्मणब्रुवः ॥ ०१७ ॥

पाण्डवानामयं कोपस्त्वया शकुनिना सह ।
आहृतो धृतराष्ट्रस्य संमते कुरुसंसदि ॥ ०१८ ॥

दुःशासनेन संयुक्तः कर्णेन परिवर्धितः ।
क्षत्तुर्वाक्यमनादृत्य त्वयाभ्यस्तः पुनः पुनः ॥ ०१९ ॥

यत्तत्सर्वैः पराभूय पर्यवारयतार्जुनिम् ।
सिन्धुराजानमाश्रित्य स वो मध्ये कथं हतः ॥ ०२० ॥

कथं त्वयि च कर्णे च कृपे शल्ये च जीवति ।
अश्वत्थाम्नि च कौरव्य निधनं सैन्धवोऽगमत् ॥ ०२१ ॥

यद्वस्तत्सर्वराजानस्तेजस्तिग्ममुपासते ।
सिन्धुराजं परित्रातुं स वो मध्ये कथं हतः ॥ ०२२ ॥

मय्येव हि विशेषेण तथा दुर्योधन त्वयि ।
आशंसत परित्राणमर्जुनात्स महीपतिः ॥ ०२३ ॥

ततस्तस्मिन्परित्राणमलब्धवति फल्गुनात् ।
न किञ्चिदनुपश्यामि जीवितत्राणमात्मनः ॥ ०२४ ॥

मज्जन्तमिव चात्मानं धृष्टद्युम्नस्य किल्बिषे ।
पश्याम्यहत्वा पाञ्चालान्सह तेन शिखण्डिना ॥ ०२५ ॥

तन्मा किमभितप्यन्तं वाक्शरैरभिकृन्तसि ।

अशक्तः सिन्धुराजस्य भूत्वा त्राणाय भारत ॥ ०२६ ॥

सौवर्णं सत्यसंधस्य ध्वजमक्लिष्टकर्मणः ।
अपश्यन्युधि भीष्मस्य कथमाशंससे जयम् ॥ ०२७ ॥

मध्ये महारथानां च यत्राहन्यत सैन्धवः ।
हतो भूरिश्रवाश्चैव किं शेषं तत्र मन्यसे ॥ ०२८ ॥

कृप एव च दुर्धर्षो यदि जीवति पार्थिव ।
यो नागात्सिन्धुराजस्य वर्त्म तं पूजयाम्यहम् ॥ ०२९ ॥

यच्चापश्यं हतं भीष्मं पश्यतस्तेऽनुजस्य वै ।
दुःशासनस्य कौरव्य कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ॥ ०३० ॥

अवध्यकल्पं सङ्ग्रामे देवैरपि सवासवैः ॥ ०३० ॥

न ते वसुंधरास्तीति तदहं चिन्तये नृप ।
इमानि पाण्डवानां च सृञ्जयानां च भारत ॥ ०३१ ॥

अनीकान्याद्रवन्ते मां सहितान्यद्य मारिष ॥ ०३१ ॥

नाहत्वा सर्वपाञ्चालान्कवचस्य विमोक्षणम् ।
कर्तास्मि समरे कर्म धार्तराष्ट्र हितं तव ॥ ०३२ ॥

राजन्ब्रूयाः सुतं मे त्वमश्वत्थामानमाहवे ।
न सोमकाः प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ॥ ०३३ ॥

यच्च पित्रानुशिष्टोऽसि तद्वचः परिपालय ।
आनृशंस्ये दमे सत्ये आर्जवे च स्थिरो भव ॥ ०३४ ॥

धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावप्यपीडयन् ।

धर्मप्रधानः कार्याणि कुर्याश्चेति पुनः पुनः ॥ ०३५ ॥

चक्षुर्मनोभ्यां संतोष्या विप्राः सेव्याश्च शक्तितः ।
न चैषां विप्रियं कार्यं ते हि वह्निशिखोपमाः ॥ ०३६ ॥

एष त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिसूदन ।
रणाय महते राजंस्त्वया वाक्शल्यपीडितः ॥ ०३७ ॥

त्वं च दुर्योधन बलं यदि शक्नोषि धारय ।
रात्रावपि हि योत्स्यन्ते संरब्धाः कुरुसृञ्जयाः ॥ ०३८ ॥

एवमुक्त्वा ततः प्रायाद्द्रोणः पाण्डवसृञ्जयान् ।
मुष्णन्क्षत्रियतेजांसि नक्षत्राणामिवांशुमान् ॥ ०३९ ॥

अध्याय १२७

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुर्योधनो राजा द्रोणेनैवं प्रचोदितः ।
अमर्षवशमापन्नो युद्धायैव मनो दधे ॥ ००१ ॥

अब्रवीच्च तदा कर्णं पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
पश्य कृष्णसहायेन पाण्डवेन किरीटिना ॥ ००२ ॥

आचार्यविहितं व्यूहं भिन्नं देवैः सुदुर्भिदम् ॥ ००२ ॥

तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
मिषतां योधमुख्यानां सैन्धवो विनिपातितः ॥ ००३ ॥

पश्य राधेय राजानः पृथिव्यां प्रवरा युधि ।
पार्थेनैकेन निहताः सिंहेनेवेतरा मृगाः ॥ ००४ ॥

मम व्यायच्छमानस्य समरे शत्रुसूदन ।
अल्पावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मजेन ह ॥ ००५ ॥

कथं ह्यनिच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फल्गुनः ।
भिन्द्यात्सुदुर्भिदं व्यूहं यतमानोऽपि संयुगे ॥ ००६ ॥

प्रियो हि फल्गुनो नित्यमाचार्यस्य महात्मनः ।
ततोऽस्य दत्तवान्द्वारं नयुद्धेनारिमर्दन ॥ ००७ ॥

अभयं सैन्धवस्याजौ दत्त्वा द्रोणः परंतपः ।
प्रादात्किरीटिने द्वारं पश्य निर्गुणतां मम ॥ ००८ ॥

यद्यदास्यमनुज्ञां वै पूर्वमेव गृहान्प्रति ।
सिन्धुराजस्य समरे नाभविष्यज्जनक्षयः ॥ ००९ ॥

जयद्रथो जीवितार्थी गच्छमानो गृहान्प्रति ।
मयानार्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभयं रणे ॥ ०१० ॥

अद्य मे भ्रातरः क्षीणाश्चित्रसेनादयो युधि ।
भीमसेनं समासाद्य पश्यतां नो दुरात्मनाम् ॥ ०११ ॥

कर्ण उवाच ॥

आचार्यं मा विगर्हस्व शक्त्या युध्यत्यसौ द्विजः ।
अजय्यान्पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्रविदा मृधे ॥ ०१२ ॥

तथा ह्येनमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः ।

दैवदृष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये विद्यते क्वचित् ॥ ०१३ ॥

ततो नो युध्यमानानां परं शक्त्या सुयोधन ।
सैन्धवो निहतो राजन्दैवमत्र परं स्मृतम् ॥ ०१४ ॥

परं यत्नं कुर्वतां च त्वया सार्धं रणाजिरे ।
हत्वास्माकं पौरुषं हि दैवं पश्चात्करोति नः ॥ ०१५ ॥

सततं चेष्टमानानां निकृत्या विक्रमेण च ॥ ०१५ ॥

दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म कुरुते क्वचित् ।
कृतं कृतं स्म तत्तस्य दैवेन विनिहन्यते ॥ ०१६ ॥

यत्कर्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवता सता ।
तत्कार्यमविशङ्केन सिद्धिर्दैवे प्रतिष्ठिता ॥ ०१७ ॥

निकृत्या निकृताः पार्था विषयोगैश्च भारत ।
दग्धा जतुगृहे चापि द्यूतेन च पराजिताः ॥ ०१८ ॥

राजनीतिं व्यपाश्रित्य प्रहिताश्चैव काननम् ।
यत्नेन च कृतं यत्ते दैवेन विनिपातितम् ॥ ०१९ ॥

युध्यस्व यत्नमास्थाय मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ।
यततस्तव तेषां च दैवं मार्गेण यास्यति ॥ ०२० ॥

न तेषां मतिपूर्वं हि सुकृतं दृश्यते क्वचित् ।
दुष्कृतं तव वा वीर बुद्ध्या हीनं कुरूद्वह ॥ ०२१ ॥

दैवं प्रमाणं सर्वस्य सुकृतस्येतरस्य वा ।
अनन्यकर्म दैवं हि जागर्ति स्वपतामपि ॥ ०२२ ॥

बहूनि तव सैन्यानि योधाश्च बहवस्तथा ।
न तथा पाण्डुपुत्राणामेवं युद्धमवर्तत ॥ ०२३ ॥

तैरल्पैर्बहवो यूयं क्षयं नीताः प्रहारिणः ।
शङ्के दैवस्य तत्कर्म पौरुषं येन नाशितम् ॥ ०२४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवं संभाषमाणानां बहु तत्तज्जनाधिप ।
पाण्डवानामनीकानि समदृश्यन्त संयुगे ॥ ०२५ ॥

ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
तावकानां परैः सार्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०२६ ॥

अध्याय १२८

सञ्जय उवाच ॥

तदुदीर्णगजाश्वौघं बलं तव जनाधिप ।
पाण्डुसेनामभिद्रुत्य योधयामास सर्वतः ॥ ००१ ॥

पाञ्चालाः कुरवश्चैव योधयन्तः परस्परम् ।
यमराष्ट्राय महते परलोकाय दीक्षिताः ॥ ००२ ॥

शूराः शूरैः समागम्य शरतोमरशक्तिभिः ।
विव्यधुः समरे तूर्णं निन्युश्चैव यमक्षयम् ॥ ००३ ॥

रथिनां रथिभिः सार्धं रुधिरस्त्रावि दारुणम् ।
प्रावर्तत महद्युद्धं निघ्नतामितरेतरम् ॥ ००४ ॥

वारणाश्च महाराज समासाद्य परस्परम् ।
विषाणैर्दारयामासुः सङ्क्रुद्धाश्च मदोत्कटाः ॥ ००५ ॥

हयारोहान्हयारोहाः प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
बिभिदुस्तुमुले युद्धे प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ००६ ॥

पत्तयश्च महाबाहो शतशः शस्त्रपाणयः ।
अन्योन्यमार्दयन्राजन्नित्ययत्ताः पराक्रमे ॥ ००७ ॥

गोत्राणां नामधेयानां कुलानां चैव मारिष ।
श्रवणाद्धि विजानीमः पाञ्चालान्कुरुभिः सह ॥ ००८ ॥

अन्योन्यं समरे योधाः शरशक्तिपरश्वधैः ।
प्रेषयन्परलोकाय विचरन्तो ह्यभीतवत् ॥ ००९ ॥

शरैर्दश दिशो राजंस्तेषां मुक्तैः सहस्रशः ।
न भ्राजन्त यथापूर्वं भास्करेऽस्तं गतेऽपि च ॥ ०१० ॥

तथा प्रयुध्यमानेषु पाण्डवेयेषु निर्भयः ।
दुर्योधनो महाराज व्यवगाहत तद्बलम् ॥ ०११ ॥

सैन्धवस्य वधेनैव भृशं दुःखसमन्वितः ।
मर्तव्यमिति सञ्चिन्त्य प्राविशत्तु द्विषद्बलम् ॥ ०१२ ॥

नादयन्रथघोषेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
अभ्यवर्तत पुत्रस्ते पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०१३ ॥

स संनिपातस्तुमुलस्तस्य तेषां च भारत ।

अभवत्सर्वसैन्यानामभावकरणो महान् ॥ ०१४ ॥

मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तं गभस्तिभिः ।
तथा तव सुतं मध्ये प्रतपन्तं शरोर्मिभिः ॥ ०१५ ॥

न शेकुर्भारतं युद्धे पाण्डवाः समवेक्षितुम् ।
पलायने कृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥ ०१६ ॥

पर्यधावन्त पाञ्चाला वध्यमाना महात्मना ।
रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ ०१७ ॥

अर्द्यमानाः शरैस्तूर्णं न्यपतन्पाण्डुसैनिकाः ॥ ०१७ ॥

न तादृशं रणे कर्म कृतवन्तस्तु तावकाः ।
यादृशं कृतवान्राजा पुत्रस्तव विशां पते ॥ ०१८ ॥

पुत्रेण तव सा सेना पाण्डवी मथिता रणे ।
नलिनी द्विरदेनेव समन्तात्फुल्लपङ्कजा ॥ ०१९ ॥

क्षीणतोयानिलार्काभ्यां हतत्विडिव पद्मिनी ।
बभूव पाण्डवी सेना तव पुत्रस्य तेजसा ॥ ०२० ॥

पाण्डुसेनां हतां दृष्ट्वा तव पुत्रेण भारत ।
भीमसेनपुरोगास्तु पाञ्चालाः समुपाद्रवन् ॥ ०२१ ॥

स भीमसेनं दशभिर्माद्रीपुत्रौ त्रिभिस्त्रिभिः ।
विराटद्रुपदौ षड्भिः शतेन च शिखण्डिनम् ॥ ०२२ ॥

धृष्टद्युम्नं च सप्तत्या धर्मपुत्रं च सप्तभिः ।
केकयांश्चैव चेदींश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ०२३ ॥

सात्वतं पञ्चभिर्विद्ध्वा द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
घटोत्कचं च समरे विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥ ०२४ ॥

शतशश्चापरान्योधान्सद्विपाश्वरथान्रणे ।
शरैरवचकर्तोग्रैः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ॥ ०२५ ॥

तस्य तान्निघ्नतः शत्रून्रुक्मपृष्ठं महद्धनुः ।
भल्लाभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्त्रिधा चिच्छेद मारिष ॥ ०२६ ॥

विव्याध चैनं दशभिः सम्यगस्तैः शितैः शरैः ।
मर्माणि भित्त्वा ते सर्वे संभग्नाः क्षितिमाविशन् ॥ ०२७ ॥

ततः प्रमुदिता योधाः परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
वृत्रहत्यै यथा देवाः परिवव्रुः पुरंदरम् ॥ ०२८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रस्य मारिष ।
शरं परमदुर्वारं प्रेषयामास संयुगे ॥ ०२९ ॥

स तेन भृशसंविद्धो निषसाद रथोत्तमे ॥ ०२९ ॥

ततः पाञ्चालसैन्यानां भृशमासीद्रवो महान् ।
हतो राजेति राजेन्द्र मुदितानां समन्ततः ॥ ०३० ॥

बाणशब्दरवश्चोग्रः शुश्रुवे तत्र मारिष ।
अथ द्रोणो द्रुतं तत्र प्रत्यदृश्यत संयुगे ॥ ०३१ ॥

हृष्टो दुर्योधनश्चापि दृढमादाय कार्मुकम् ।
तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ब्रुवन्पाण्डवमभ्ययात् ॥ ०३२ ॥

प्रत्युद्ययुस्तं त्वरिताः पाञ्चाला राजगृद्धिनः ।
तान्द्रोणः प्रतिजग्राह परीप्सन्कुरुसत्तमम् ॥ ०३३ ॥

चण्डवातोद्धतान्मेघान्निघ्नन्रश्मिमुचो यथा ॥ ०३३ ॥

ततो राजन्महानासीत्सङ्ग्रामो भूरिवर्धनः ।
तावकानां परेषां च समेतानां युयुत्सया ॥ ०३४ ॥

अध्याय १२९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यत्तदा प्राविशत्पाण्डूनाचार्यः कुपितो वशी ।
उक्त्वा दुर्योधनं सम्यङ्मम शास्त्रातिगं सुतम् ॥ ००१ ॥

प्रविश्य विचरन्तं च रणे शूरमवस्थितम् ।
कथं द्रोणं महेष्वासं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥ ००२ ॥

केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रमाचार्यस्य महात्मनः ।
के चोत्तरमरक्षन्त निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ००३ ॥

नृत्यन्स रथमार्गेषु सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सायाह्ने सैन्धवं हत्वा राज्ञा पार्थः समेत्य च ।
सात्यकिश्च महेष्वासो द्रोणमेवाभ्यधावताम् ॥ ००५ ॥

तथा युधिष्ठिरस्तूर्णं भीमसेनश्च पाण्डवः ।

पृथक्चमूभ्यां संसक्तौ द्रोणमेवाभ्यधावताम् ॥ ००६ ॥

तथैव नकुलो धीमान्सहदेवश्च दुर्जयः ।
धृष्टद्युम्नः शतानीको विराटश्च सकेकयः ॥ ००७ ॥

मत्स्याः शाल्वेयसेनाश्च द्रोणमेव ययुर्युधि ॥ ००७ ॥

द्रुपदश्च तथा राजा पाञ्चालैरभिरक्षितः ।
धृष्टद्युम्नपिता राजन्द्रोणमेवाभ्यवर्तत ॥ ००८ ॥

द्रौपदेया महेष्वासा राक्षसश्च घटोत्कचः ।
ससेनास्तेऽभ्यवर्तन्त द्रोणमेव महाद्युतिम् ॥ ००९ ॥

प्रभद्रकाश्च पाञ्चालाः षट्सहस्राः प्रहारिणः ।
द्रोणमेवाभ्यवर्तन्त पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ०१० ॥

तथेतरे नरव्याघ्राः पाण्डवानां महारथाः ।
सहिताः संन्यवर्तन्त द्रोणमेव द्विजर्षभम् ॥ ०११ ॥

तेषु शूरेषु युद्धाय गतेषु भरतर्षभ ।
बभूव रजनी घोरा भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ०१२ ॥

योधानामशिवा रौद्रा राजन्नन्तकगामिनी ।
कुञ्जराश्वमनुष्याणां प्राणान्तकरणी तदा ॥ ०१३ ॥

तस्यां रजन्यां घोरायां नदन्त्यः सर्वतः शिवाः ।
न्यवेदयन्भयं घोरं सज्वालकवलैर्मुखैः ॥ ०१४ ॥

उलूकाश्चाप्यदृश्यन्त शंसन्तो विपुलं भयम् ।
विशेषतः कौरवाणां ध्वजिन्यामतिदारुणम् ॥ ०१५ ॥

ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभवन्महान् ।
भेरीशब्देन महता मृदङ्गानां स्वनेन च ॥ ०१६ ॥

गजानां गर्जितैश्चापि तुरङ्गाणां च हेषितैः ।
खुरशब्दनिपातैश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ०१७ ॥

ततः समभवद्युद्धं संध्यायामतिदारुणम् ।
द्रोणस्य च महाराज सृञ्जयानां च सर्वशः ॥ ०१८ ॥

तमसा चावृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन ।
सैन्येन रजसा चैव समन्तादुत्थितेन ह ॥ ०१९ ॥

नरस्याश्वस्य नागस्य समसज्जत शोणितम् ।
नापश्याम रजो भौमं कश्मलेनाभिसंवृताः ॥ ०२० ॥

रात्रौ वंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ।
घोरश्चटचटाशब्दः शस्त्राणां पततामभूत् ॥ ०२१ ॥

नैव स्वे न परे राजन्प्राज्ञायन्त तमोवृते ।
उन्मत्तमिव तत्सर्वं बभूव रजनीमुखे ॥ ०२२ ॥

भौमं रजोऽथ राजेन्द्र शोणितेन प्रशामितम् ।
शातकौम्भैश्च कवचैर्भूषणैश्च तमोऽभ्यगात् ॥ ०२३ ॥

ततः सा भारती सेना मणिहेमविभूषिता ।
द्यौरिवासीत्सनक्षत्रा रजन्यां भरतर्षभ ॥ ०२४ ॥

गोमायुबडसंघुष्टा शक्तिध्वजसमाकुला ।
दारुणाभिरुता घोरा क्ष्वेडितोत्क्रुष्टनादिता ॥ ०२५ ॥

ततोऽभवन्महाशब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ।

समावृण्वन्दिशः सर्वा महेन्द्राशनिनिस्वनः ॥ ०२६ ॥

सा निशीथे महाराज सेनादृश्यत भारती ।
अङ्गदैः कुण्डलैर्निष्कैः शस्त्रैश्चैवावभासिता ॥ ०२७ ॥

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
निशायां प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ०२८ ॥

ऋष्टिशक्तिगदाबाणमुसलप्रासपट्टिशाः ।
संपतन्तो व्यदृश्यन्त भ्राजमाना इवाग्नयः ॥ ०२९ ॥

दुर्योधनपुरोवातां रथनागबलाहकाम् ।
वादित्रघोषस्तनितां चापविद्युद्ध्वजैर्वृताम् ॥ ०३० ॥

द्रोणपाण्डवपर्जन्यां खड्गशक्तिगदाशनिम् ।
शरधारास्त्रपवनां भृशं शीतोष्णसङ्कुलाम् ॥ ०३१ ॥

घोरां विस्मापनीमुग्रां जीवितच्छिदमप्लवाम् ।
तां प्राविशन्नतिभयां सेनां युद्धचिकीर्षवः ॥ ०३२ ॥

तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे महाशब्दनिनादिते ।
भीरूणां त्रासजनने शूराणां हर्षवर्धने ॥ ०३३ ॥

रात्रियुद्धे तदा घोरे वर्तमाने सुदारुणे ।
द्रोणमभ्यद्रवन्क्रुद्धाः सहिताः पाण्डुसृञ्जयाः ॥ ०३४ ॥

ये ये प्रमुखतो राजन्न्यवर्तन्त महात्मनः ।
तान्सर्वान्विमुखांश्चक्रे कांश्चिन्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०३५ ॥

अध्याय १३०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तस्मिन्प्रविष्टे दुर्धर्षे सृञ्जयानमितौजसि ।
अमृष्यमाणे संरब्धे का वोऽभूद्वै मतिस्तदा ॥ ००१ ॥

दुर्योधनं तथा पुत्रमुक्त्वा शास्त्रातिगं मम ।
यत्प्राविशदमेयात्मा किं पार्थः प्रत्यपद्यत ॥ ००२ ॥

निहते सैन्धवे वीरे भूरिश्रवसि चैव हि ।
यदभ्यगान्महातेजाः पाञ्चालानपराजितः ॥ ००३ ॥

किममन्यत दुर्धर्षः प्रविष्टे शत्रुतापने ।
दुर्योधनश्च किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ॥ ००४ ॥

के च तं वरदं वीरमन्वयुर्द्विजसत्तमम् ।
के चास्य पृष्ठतोऽगच्छन्वीराः शूरस्य युध्यतः ॥ ००५ ॥

के पुरस्तादयुध्यन्त निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ००५ ॥

मन्येऽहं पाण्डवान्सर्वान्भारद्वाजशरार्दितान् ।
शिशिरे कम्पमाना वै कृशा गाव इवाभिभो ॥ ००६ ॥

प्रविश्य स महेष्वासः पाञ्चालानरिमर्दनः ।
कथं नु पुरुषव्याघ्रः पञ्चत्वमुपजग्मिवान् ॥ ००७ ॥

सर्वेषु सैन्येषु च सङ्गतेषु; रात्रौ समेतेषु महारथेषु ।
संलोड्यमानेषु पृथग्विधेषु; के वस्तदानीं मतिमन्त आसन् ॥ ००८ ॥

हतांश्चैव विषक्तांश्च पराभूतांश्च शंससि ।

रथिनो विरथांश्चैव कृतान्युद्धेषु मामकान् ॥ ००९ ॥

कथमेषां तदा तत्र पार्थानामपलायिनाम् ।
प्रकाशमभवद्रात्रौ कथं कुरुषु सञ्जय ॥ ०१० ॥

सञ्जय उवाच ॥

रात्रियुद्धे तदा राजन्वर्तमाने सुदारुणे ।
द्रोणमभ्यद्रवन्रात्रौ पाण्डवाः सहसैनिकाः ॥ ०११ ॥

ततो द्रोणः केकयांश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् ।
प्रेषयन्मृत्युलोकाय सर्वानिषुभिराशुगैः ॥ ०१२ ॥

तस्य प्रमुखतो राजन्येऽवर्तन्त महारथाः ।
तान्सर्वान्प्रेषयामास परलोकाय भारत ॥ ०१३ ॥

प्रमथ्नन्तं तदा वीरं भारद्वाजं महारथम् ।
अभ्यवर्तत सङ्क्रुद्धः शिबी राजन्प्रतापवान् ॥ ०१४ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथम् ।
विव्याध दशभिर्द्रोणः सर्वपारशवैः शरैः ॥ ०१५ ॥

तं शिबिः प्रतिविव्याध त्रिंशता निशितैः शरैः ।
सारथिं चास्य भल्लेन स्मयमानो न्यपातयत् ॥ ०१६ ॥

तस्य द्रोणो हयान्हत्वा सारथिं च महात्मनः ।
अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ॥ ०१७ ॥

कलिङ्गानां च सैन्येन कलिङ्गस्य सुतो रणे ।
पूर्वं पितृवधात्क्रुद्धो भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ०१८ ॥

स भीमं पञ्चभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
विशोकं त्रिभिराजघ्ने ध्वजमेकेन पत्रिणा ॥ ०१९ ॥

कलिङ्गानां तु तं शूरं क्रुद्धं क्रुद्धो वृकोदरः ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य मुष्टिनाभिजघान ह ॥ ०२० ॥

तस्य मुष्टिहतस्याजौ पाण्डवेन बलीयसा ।
सर्वाण्यस्थीनि सहसा प्रापतन्वै पृथक्पृथक् ॥ ०२१ ॥

तं कर्णो भ्रातरश्चास्य नामृष्यन्त महारथाः ।
ते भीमसेनं नाराचैर्जघ्नुराशीविषोपमैः ॥ ०२२ ॥

ततः शत्रुरथं त्यक्त्वा भीमो ध्रुवरथं गतः ।
ध्रुवं चास्यन्तमनिशं मुष्टिना समपोथयत् ॥ ०२३ ॥

स तथा पाण्डुपुत्रेण बलिना निहतोऽपतत् ॥ ०२३ ॥

तं निहत्य महाराज भीमसेनो महाबलः ।
जयरातरथं प्राप्य मुहुः सिंह इवानदत् ॥ ०२४ ॥

जयरातमथाक्षिप्य नदन्सव्येन पाणिना ।
तलेन नाशयामास कर्णस्यैवाग्रतः स्थितम् ॥ ०२५ ॥

कर्णस्तु पाण्डवे शक्तिं काञ्चनीं समवासृजत् ।
ततस्तामेव जग्राह प्रहसन्पाण्डुनन्दनः ॥ ०२६ ॥

कर्णायैव च दुर्धर्षश्चिक्षेपाजौ वृकोदरः ।
तामन्तरिक्षे चिच्छेद शकुनिस्तैलपायिना ॥ ०२७ ॥

ततस्तव सुता राजन्भीमस्य रथमाव्रजन् ।
महता शरवर्षेण छादयन्तो वृकोदरम् ॥ ०२८ ॥

दुर्मदस्य ततो भीमः प्रहसन्निव संयुगे ।
सारथिं च हयांश्चैव शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०२९ ॥

दुर्मदस्तु ततो यानं दुष्कर्णस्यावपुप्लुवे ॥ ०२९ ॥

तावेकरथमारूढौ भ्रातरौ परतापनौ ।
सङ्ग्रामशिरसो मध्ये भीमं द्वावभ्यधावताम् ॥ ०३० ॥

यथाम्बुपतिमित्रौ हि तारकं दैत्यसत्तमम् ॥ ०३० ॥

ततस्तु दुर्मदश्चैव दुष्कर्णश्च तवात्मजौ ।
रथमेकं समारुह्य भीमं बाणैरविध्यताम् ॥ ०३१ ॥

ततः कर्णस्य मिषतो द्रौणेर्दुर्योधनस्य च ।
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च पाण्डवः ॥ ०३२ ॥

दुर्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्णस्य च तं रथम् ।
पादप्रहारेण धरां प्रावेशयदरिंदमः ॥ ०३३ ॥

ततः सुतौ ते बलिनौ शूरौ दुष्कर्णदुर्मदौ ।
मुष्टिनाहत्य सङ्क्रुद्धो ममर्द चरणेन च ॥ ०३४ ॥

ततो हाहाकृते सैन्ये दृष्ट्वा भीमं नृपाब्रुवन् ।
रुद्रोऽयं भीमरूपेण धार्तराष्ट्रेषु गृध्यति ॥ ०३५ ॥

एवमुक्त्वापलायन्त सर्वे भारत पार्थिवाः ।
विसञ्ज्ञावाहयन्वाहान्न च द्वौ सह धावतः ॥ ०३६ ॥

ततो बले भृशलुलिते निशामुखे ; सुपूजितो नृपवृषभैर्वृकोदरः ।
महाबलः कमलविबुद्धलोचनो ; युधिष्ठिरं नृपतिमपूजयद्बली ॥ ०३७ ॥

ततो यमौ द्रुपदविराटकेकया ; युधिष्ठिरश्चापि परां मुदं ययुः ।
वृकोदरं भृशमभिपूजयंश्च ते ; यथान्धके प्रतिनिहते हरं सुराः ॥ ०३८ ॥

ततः सुतास्तव वरुणात्मजोपमा ; रुषान्विताः सह गुरुणा महात्मना ।
वृकोदरं सरथपदातिकुञ्जरा ; युयुत्सवो भृशमभिपर्यवारयन् ॥ ०३९ ॥

ततोऽभवत्तिमिरघनैरिवावृतं ; महाभये भयदमतीव दारुणम् ।
निशामुखे बडवृकगृध्रमोदनं ; महात्मनां नृपवरयुद्धमद्भुतम् ॥ ०४० ॥

अध्याय १३१

सञ्जय उवाच ॥

प्रायोपविष्टे तु हते पुत्रे सात्यकिना ततः ।
सोमदत्तो भृशं क्रुद्धः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

क्षत्रधर्मः पुरा दृष्टो यस्तु देवैर्महात्मभिः ।
तं त्वं सात्वत संत्यज्य दस्युधर्मे कथं रतः ॥ ००२ ॥

पराङ्मुखाय दीनाय न्यस्तशस्त्राय याचते ।
क्षत्रधर्मरतः प्राज्ञः कथं नु प्रहरेद्रणे ॥ ००३ ॥

द्वावेव किल वृष्णीनां तत्र ख्यातौ महारथौ ।
प्रद्युम्नश्च महाबाहुस्त्वं चैव युधि सात्वत ॥ ००४ ॥

कथं प्रायोपविष्टाय पार्थेन छिन्नबाहवे ।

नृशंसं पतनीयं च तादृशं कृतवानसि ॥ ००५ ॥

शपे सात्वत पुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च ।
अनतीतामिमां रात्रिं यदि त्वां वीरमानिनम् ॥ ००६ ॥

अरक्ष्यमाणं पार्थेन जिष्णुना ससुतानुजम् ।
न हन्यां निरये घोरे पतेयं वृष्णिपांसन ॥ ००७ ॥

एवमुक्त्वा सुसङ्क्रुद्धः सोमदत्तो महाबलः ।
दध्मौ शङ्खं च तारेण सिंहनादं ननाद च ॥ ००८ ॥

ततः कमलपत्राक्षः सिंहदंष्ट्रो महाबलः ।
सात्वतो भृशसङ्क्रुद्धः सोमदत्तमथाब्रवीत् ॥ ००९ ॥

हतो भूरिश्रवा वीरस्तव पुत्रो महारथः ।
शलश्चैव तथा राजन्भ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ ०१० ॥

त्वां चाप्यद्य वधिष्यामि सपुत्रपशुबान्धवम् ।
तिष्ठेदानीं रणे यत्तः कौरवोऽसि विशेषतः ॥ ०११ ॥

यस्मिन्दानं दमः शौचमहिंसा ह्रीर्धृतिः क्षमा ।
अनपायीनि सर्वाणि नित्यं राज्ञि युधिष्ठिरे ॥ ०१२ ॥

मृदङ्गकेतोस्तस्य त्वं तेजसा निहतः पुरा ।
सकर्णसौबलः संख्ये विनाशं समुपेष्यसि ॥ ०१३ ॥

शपेऽहं कृष्णचरणैरिष्टापूर्तेन चैव ह ।
यदि त्वां ससुतं पापं न हन्यां युधि रोषितः ॥ ०१४ ॥

अपयास्यसि चेत्त्यक्त्वा ततो मुक्तो भविष्यसि ॥ ०१४ ॥

एवमाभाष्य चान्योन्यं क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
प्रवृत्तौ शरसंपातं कर्तुं पुरुषसत्तमौ ॥ ०१५ ॥

ततो गजसहस्रेण रथानामयुतेन च ।
दुर्योधनः सोमदत्तं परिवार्य व्यवस्थितः ॥ ०१६ ॥

शकुनिश्च सुसङ्क्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतो भ्रातृभिश्चेन्द्रविक्रमैः ॥ ०१७ ॥

स्यालस्तव महाबाहुर्वज्रसंहननो युवा ॥ ०१७ ॥

साग्रं शतसहस्रं तु हयानां तस्य धीमतः ।
सोमदत्तं महेष्वासं समन्तात्पर्यरक्षत ॥ ०१८ ॥

रक्ष्यमाणश्च बलिभिश्छादयामास सात्यकिम् ।
तं छाद्यमानं विशिखैर्दृष्ट्वा संनतपर्वभिः ॥ ०१९ ॥

धृष्टद्युम्नोऽभ्ययात्क्रुद्धः प्रगृह्य महतीं चमूम् ॥ ०१९ ॥

चण्डवाताभिसृष्टानामुदधीनामिव स्वनः ।
आसीद्राजन्बलौघानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ ०२० ॥

विव्याध सोमदत्तस्तु सात्वतं नवभिः शरैः ।
सात्यकिर्दशभिश्चैनमवधीत्कुरुपुङ्गवम् ॥ ०२१ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता समरे दृढधन्वना ।
रथोपस्थं समासाद्य मुमोह गतचेतनः ॥ ०२२ ॥

तं विमूढं समालक्ष्य सारथिस्त्वरयान्वितः ।
अपोवाह रणाद्वीरं सोमदत्तं महारथम् ॥ ०२३ ॥

तं विसञ्ज्ञं समालोक्य युयुधानशरार्दितम् ।
द्रौणिरभ्यद्रवत्क्रुद्धः सात्वतं रणमूर्धनि ॥ ०२४ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शैनेयस्य रथं प्रति ।
भैमसेनिः सुसङ्क्रुद्धः प्रत्यमित्रमवारयत् ॥ ०२५ ॥

कार्ष्णायसमयं घोरमृक्षचर्मावृतं महत् ।
युक्तं गजनिभैर्वाहैर्न हयैर्नापि वा गजैः ॥ ०२६ ॥

विक्षिप्तमष्टचक्रेण विवृताक्षेण कूजता ।
ध्वजेनोच्छ्रिततुण्डेन गृध्रराजेन राजता ॥ ०२७ ॥

लोहितार्द्रपताकं तमन्त्रमालाविभूषितम् ।
अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय विपुलं रथम् ॥ ०२८ ॥

शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ।
रक्षसां घोररूपाणामक्षौहिण्या समावृतः ॥ ०२९ ॥

तमुद्यतमहाचापं निशाम्य व्यथिता नृपाः ।
युगान्तकालसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ०३० ॥

भयार्दिता प्रचुक्षोभ पुत्रस्य तव वाहिनी ।
वायुना क्षोभितावर्ता गङ्गेवोर्ध्वतरङ्गिणी ॥ ०३१ ॥

घटोत्कचप्रयुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः ।
प्रसुस्रुवुर्गजा मूत्रं विव्यथुश्च नरा भृशम् ॥ ०३२ ॥

ततोऽश्मवृष्टिरत्यर्थमासीत्तत्र समन्ततः ।
संध्याकालाधिकबलैः प्रमुक्ता राक्षसैः क्षितौ ॥ ०३३ ॥

आयसानि च चक्राणि भुशुण्ड्यः प्रासतोमराः ।

पतन्त्यविरलाः शूलाः शतघ्न्यः पट्टिशास्तथा ॥ ०३४ ॥

तदुग्रमतिरौद्रं च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः ।
तनयास्तव कर्णश्च व्यथिताः प्राद्रवन्दिशः ॥ ०३५ ॥

तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी द्रौणिर्मानी न विव्यथे ।
व्यधमच्च शरैर्मायां घटोत्कचविनिर्मिताम् ॥ ०३६ ॥

निहतायां तु मायायाममर्षी स घटोत्कचः ।
विससर्ज शरान्घोरांस्तेऽश्वत्थामानमाविशन् ॥ ०३७ ॥

भुजगा इव वेगेन वल्मीकं क्रोधमूर्छिताः ।
ते शरा रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा शारद्वतीसुतम् ॥ ०३८ ॥

विविशुर्धरणीं शीघ्रा रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ०३८ ॥

अश्वत्थामा तु सङ्क्रुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् ।
घटोत्कचमभिक्रुद्धं बिभेद दशभिः शरैः ॥ ०३९ ॥

घटोत्कचोऽतिविद्धस्तु द्रोणपुत्रेण मर्मसु ।
चक्रं शतसहस्रारमगृह्णाद्व्यथितो भृशम् ॥ ०४० ॥

क्षुरान्तं बालसूर्याभं मणिवज्रविभूषितम् ।
अश्वत्थाम्नस्तु चिक्षेप भैमसेनिर्जिघांसया ॥ ०४१ ॥

वेगेन महता गच्छद्विक्षिप्तं द्रौणिना शरैः ।
अभाग्यस्येव सङ्कल्पस्तन्मोघं न्यपतद्भुवि ॥ ०४२ ॥

घटोत्कचस्ततस्तूर्णं दृष्ट्वा चक्रं निपातितम् ।
द्रौणिं प्राच्छादयद्बाणैः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ०४३ ॥

घटोत्कचसुतः श्रीमान्भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
रुरोध द्रौणिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ॥ ०४४ ॥

पौत्रेण भीमसेनस्य शरैः सोऽञ्जनपर्वणा ।
बभौ मेघेन धाराभिर्गिरिर्मेरुरिवार्दितः ॥ ०४५ ॥

अश्वत्थामा त्वसंभ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः ।
ध्वजमेकेन बाणेन चिच्छेदाञ्जनपर्वणः ॥ ०४६ ॥

द्वाभ्यां तु रथयन्तारं त्रिभिश्चास्य त्रिवेणुकम् ।
धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०४७ ॥

विरथस्योद्यतं हस्ताद्धेमबिन्दुभिराचितम् ।
विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य द्विधाकरोत् ॥ ०४८ ॥

गदा हेमाङ्गदा राजंस्तूर्णं हैडिम्बसूनुना ।
भ्राम्योत्क्षिप्ता शरैः सापि द्रौणिनाभ्याहतापतत् ॥ ०४९ ॥

ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य कालमेघ इवोन्नदन् ।
ववर्षाञ्जनपर्वा स द्रुमवर्षं नभस्तलात् ॥ ०५० ॥

ततो मायाधरं द्रौणिर्घटोत्कचसुतं दिवि ।
मार्गणैरभिविव्याध घनं सूर्य इवांशुभिः ॥ ०५१ ॥

सोऽवतीर्य पुनस्तस्थौ रथे हेमपरिष्कृते ।
महीधर इवात्युच्चः श्रीमानञ्जनपर्वतः ॥ ०५२ ॥

तमयस्मयवर्माणं द्रौणिर्भीमात्मजात्मजम् ।
जघानाञ्जनपर्वाणं महेश्वर इवान्धकम् ॥ ०५३ ॥

अथ दृष्ट्वा हतं पुत्रमश्वत्थाम्ना महाबलम् ।

द्रौणेः सकाशमभ्येत्य रोषात्प्रचलिताङ्गदः ॥ ०५४ ॥

प्राह वाक्यमसंभ्रान्तो वीरं शारद्वतीसुतम् ।
दहन्तं पाण्डवानीकं वनमग्निमिवोद्धतम् ॥ ०५५ ॥

तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
त्वामद्य निहनिष्यामि क्रौञ्चमग्निसुतो यथा ॥ ०५६ ॥

अश्वत्थामोवाच ॥

गच्छ वत्स सहान्यैस्त्वं युध्यस्वामरविक्रम ।
न हि पुत्रेण हैडिम्बे पिता न्याय्यं प्रबाधितुम् ॥ ०५७ ॥

कामं खलु न मे रोषो हैडिम्बे विद्यते त्वयि ।
किं तु रोषान्वितो जन्तुर्हन्यादात्मानमप्युत ॥ ०५८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

श्रुत्वैतत्क्रोधताम्राक्षः पुत्रशोकसमन्वितः ।
अश्वत्थामानमायस्तो भैमसेनिरभाषत ॥ ०५९ ॥

किमहं कातरो द्रौणे पृथग्जन इवाहवे ।
भीमात्खल्वहमुत्पन्नः कुरूणां विपुले कुले ॥ ०६० ॥

पाण्डवानामहं पुत्रः समरेष्वनिवर्तिनाम् ।
रक्षसामधिराजोऽहं दशग्रीवसमो बले ॥ ०६१ ॥

तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ॥ ०६२ ॥

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो राक्षसः सुमहाबलः ।

द्रौणिमभ्यद्रवत्क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ०६३ ॥

रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ।
रथिनामृषभं द्रौणिं धाराभिरिव तोयदः ॥ ०६४ ॥

शरवृष्टिं शरैर्द्रौणिरप्राप्तां तां व्यशातयत् ।
ततोऽन्तरिक्षे बाणानां सङ्ग्रामोऽन्य इवाभवत् ॥ ०६५ ॥

अथास्त्रसंघर्षकृतैर्विस्फुलिङ्गैः समाबभौ ।
विभावरीमुखे व्योम खद्योतैरिव चित्रितम् ॥ ०६६ ॥

निशाम्य निहतां मायां द्रौणिना रणमानिना ।
घटोत्कचस्ततो मायां ससर्जान्तर्हितः पुनः ॥ ०६७ ॥

सोऽभवद्गिरिरत्युच्चः शिखरैस्तरुसङ्कटैः ।
शूलप्रासासिमुसलजलप्रस्रवणो महान् ॥ ०६८ ॥

तमञ्जनचयप्रख्यं द्रौणिर्दृष्ट्वा महीधरम् ।
प्रपतद्भिश्च बहुभिः शस्त्रसंघैर्न चुक्षुभे ॥ ०६९ ॥

ततः स्मयन्निव द्रौणिर्वज्रमस्त्रमुदीरयत् ।
स तेनास्त्रेण शैलेन्द्रः क्षिप्तः क्षिप्रमनश्यत ॥ ०७० ॥

ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि ।
अश्मवृष्टिभिरत्युग्रो द्रौणिमाच्छादयद्रणे ॥ ०७१ ॥

अथ संधाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
व्यधमद्द्रोणतनयो नीलमेघं समुत्थितम् ॥ ०७२ ॥

स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सर्वतः ।
शतं रथसहस्राणां जघान द्विपदां वरः ॥ ०७३ ॥

स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेनायतकार्मुकम् ।
घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ०७४ ॥

सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तद्विरदविक्रमैः ।
गजस्थैश्च रथस्थैश्च वाजिपृष्ठगतैरपि ॥ ०७५ ॥

विवृतास्यशिरोग्रीवैर्हैडिम्बानुचरैः सह ।
पौलस्त्यैर्यातुधानैश्च तामसैश्चोग्रविक्रमैः ॥ ०७६ ॥

नानाशस्त्रधरैर्वीरैर्नानाकवचभूषणैः ।
महाबलैर्भीमरवैः संरम्भोद्वृत्तलोचनैः ॥ ०७७ ॥

उपस्थितैस्ततो युद्धे राक्षसैर्युद्धदुर्मदैः ।
विषण्णमभिसंप्रेक्ष्य पुत्रं ते द्रौणिरब्रवीत् ॥ ०७८ ॥

तिष्ठ दुर्योधनाद्य त्वं न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
सहैभिर्भ्रातृभिर्वीरैः पार्थिवैश्चेन्द्रविक्रमैः ॥ ०७९ ॥

निहनिष्याम्यमित्रांस्ते न तवास्ति पराजयः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि पर्याश्वासय वाहिनीम् ॥ ०८० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

न त्वेतदद्भुतं मन्ये यत्ते महदिदं मनः ।
अस्मासु च परा भक्तिस्तव गौतमिनन्दन ॥ ०८१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अश्वत्थामानमुक्त्वैवं ततः सौबलमब्रवीत् ।
वृतः शतसहस्रेण रथानां रणशोभिनाम् ॥ ०८२ ॥

षष्ट्या गजसहस्रैश्च प्रयाहि त्वं धनञ्जयम् ।
कर्णश्च वृषसेनश्च कृपो नीलस्तथैव च ॥ ०८३ ॥

उदीच्याः कृतवर्मा च पुरुमित्रः श्रुतार्पणः ।
दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदी उरुक्रमः ॥ ०८४ ॥

पुरञ्जयो दृढरथः पताकी हेमपङ्कजः ।
शल्यारुणीन्द्रसेनाश्च सञ्जयो विजयो जयः ॥ ०८५ ॥

कमलाक्षः पुरुः क्राथी जयवर्मा सुदर्शनः ।
एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तीनामयुतानि षट् ॥ ०८६ ॥

जहि भीमं यमौ चोभौ धर्मराजं च मातुल ।
असुरानिव देवेन्द्रो जयाशा मे त्वयि स्थिता ॥ ०८७ ॥

दारितान्द्रौणिना बाणैर्भृशं विक्षतविग्रहान् ।
जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकिः ॥ ०८८ ॥

एवमुक्तो ययौ शीघ्रं पुत्रेण तव सौबलः ।
पिप्रीषुस्ते सुतान्राजन्दिधक्षुश्चैव पाण्डवान् ॥ ०८९ ॥

अथ प्रववृते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मृधे ।
विभावर्यां सुतुमुलं शक्रप्रह्रादयोरिव ॥ ०९० ॥

ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्गौतमीसुतम् ।
जघानोरसि सङ्क्रुद्धो विषाग्निप्रतिमैर्दृढैः ॥ ०९१ ॥

स तैरभ्याहतो गाढं शरैर्भीमसुतेरितैः ।
चचाल रथमध्यस्थो वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ ०९२ ॥

भूयश्चाञ्जलिकेनास्य मार्गणेन महाप्रभम् ।
द्रौणिहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः ॥ ०९३ ॥

ततोऽन्यद्द्रौणिरादाय धनुर्भारसहं महत् ।
ववर्ष विशिखांस्तीक्ष्णान्वारिधारा इवाम्बुदः ॥ ०९४ ॥

ततः शारद्वतीपुत्रः प्रेषयामास भारत ।
सुवर्णपुङ्खाञ्शत्रुघ्नान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ ०९५ ॥

तद्बाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहैरिव बभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलम् ॥ ०९६ ॥

विधम्य राक्षसान्बाणैः साश्वसूतरथान्विभुः ।
ददाह भगवान्वह्निर्भूतानीव युगक्षये ॥ ०९७ ॥

स दग्ध्वाक्षौहिणीं बाणैर्नैरृतान्रुरुचे भृशम् ।
पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ॥ ०९८ ॥

युगान्ते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुरुल्बणः ।
रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रस्तवाहितान् ॥ ०९९ ॥

तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु भारत ।
नैनं निरीक्षितुं कश्चिच्छक्नोति द्रौणिमाहवे ॥ १०० ॥

ऋते घटोत्कचाद्वीराद्राक्षसेन्द्रान्महाबलात् ॥ १०० ॥

स पुनर्भरतश्रेष्ठ क्रोधाद्रक्तान्तलोचनः ।
तलं तलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदम् ॥ १०१ ॥

स्वसूतमब्रवीत्क्रुद्धो द्रोणपुत्राय मां वह ॥ १०१ ॥

स ययौ घोररूपेण तेन जैत्रपताकिना ।
द्वैरथं द्रोणपुत्रेण पुनरप्यरिसूदनः ॥ १०२ ॥

स चिक्षेप ततः क्रुद्धो द्रोणपुत्राय राक्षसः ।
अष्टचक्रां महारौद्रामशनीं रुद्रनिर्मिताम् ॥ १०३ ॥

तामवप्लुत्य जग्राह द्रौणिर्न्यस्य रथे धनुः ।
चिक्षेप चैनां तस्यैव स्यन्दनात्सोऽवपुप्लुवे ॥ १०४ ॥

साश्वसूतध्वजं वाहं भस्म कृत्वा महाप्रभा ।
विवेश वसुधां भित्त्वा साशनिर्भृशदारुणा ॥ १०५ ॥

द्रौणेस्तत्कर्म दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यपूजयन् ।
यदवप्लुत्य जग्राह घोरां शङ्करनिर्मिताम् ॥ १०६ ॥

धृष्टद्युम्नरथं गत्वा भैमसेनिस्ततो नृप ।
मुमोच निशितान्बाणान्पुनर्द्रौणेर्महोरसि ॥ १०७ ॥

धृष्टद्युम्नोऽप्यसंभ्रान्तो मुमोचाशीविषोपमान् ।
सुवर्णपुङ्खान्विशिखान्द्रोणपुत्रस्य वक्षसि ॥ १०८ ॥

ततो मुमोच नाराचान्द्रौणिस्ताभ्यां सहस्रशः ।
तावप्यग्निशिखाप्रख्यैर्जघ्नतुस्तस्य मार्गणान् ॥ १०९ ॥

अतितीव्रमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।
योधानां प्रीतिजननं द्रौणेश्च भरतर्षभ ॥ ११० ॥

ततो रथसहस्रेण द्विरदानां शतैस्त्रिभिः ।
षड्भिर्वाजिसहस्रैश्च भीमस्तं देशमाव्रजत् ॥ १११ ॥

ततो भीमात्मजं रक्षो धृष्टद्युम्नं च सानुगम् ।

अयोधयत धर्मात्मा द्रौणिरक्लिष्टकर्मकृत् ॥ ११२ ॥

तत्राद्भुततमं द्रौणिर्दर्शयामास विक्रमम् ।
अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ॥ ११३ ॥

निमेषान्तरमात्रेण साश्वसूतरथद्विपाम् ।
अक्षौहिणीं राक्षसानां शितैर्बाणैरशातयत् ॥ ११४ ॥

मिषतो भीमसेनस्य हैडिम्बेः पार्षतस्य च ।
यमयोर्धर्मपुत्रस्य विजयस्याच्युतस्य च ॥ ११५ ॥

प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नाराचैरभिताडिताः ।
निपेतुर्द्विरदा भूमौ द्विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ११६ ॥

निकृत्तैर्हस्तिहस्तैश्च विचलद्भिरितस्ततः ।
रराज वसुधा कीर्णा विसर्पद्भिरिवोरगैः ॥ ११७ ॥

क्षिप्तैः काञ्चनदण्डैश्च नृपच्छत्रैः क्षितिर्बभौ ।
द्यौरिवोदितचन्द्रार्का ग्रहाकीर्णा युगक्षये ॥ ११८ ॥

प्रवृद्धध्वजमण्डूकां भेरीविस्तीर्णकच्छपाम् ।
छत्रहंसावलीजुष्टां फेनचामरमालिनीम् ॥ ११९ ॥

कङ्कगृध्रमहाग्राहां नैकायुधझषाकुलाम् ।
रथक्षिप्तमहावप्रां पताकारुचिरद्रुमाम् ॥ १२० ॥

शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्त्युग्रडुण्डुभाम् ।
मज्जामांसमहापङ्कां कबन्धावर्जितोडुपाम् ॥ १२१ ॥

केशशैवलकल्माषां भीरूणां कश्मलावहाम् ।
नागेन्द्रहययोधानां शरीरव्ययसंभवाम् ॥ १२२ ॥

शोणितौघमहावेगां द्रौणिः प्रावर्तयन्नदीम् ।
योधार्तरवनिर्घोषां क्षतजोर्मिसमाकुलाम् ॥ १२३ ॥

प्रायादतिमहाघोरं यमक्षयमहोदधिम् ।
निहत्य राक्षसान्बाणैर्द्रौणिर्हैडिम्बमार्दयत् ॥ १२४ ॥

पुनरप्यतिसङ्क्रुद्धः सवृकोदरपार्षतान् ।
स नाराचगणैः पार्थान्द्रौणिर्विद्ध्वा महाबलः ॥ १२५ ॥

जघान सुरथं नाम द्रुपदस्य सुतं विभुः ।
पुनः श्रुतञ्जयं नाम सुरथस्यानुजं रणे ॥ १२६ ॥

बलानीकं जयानीकं जयाश्वं चाभिजघ्निवान् ।
श्रुताह्वयं च राजेन्द्र द्रौणिर्निन्ये यमक्षयम् ॥ १२७ ॥

त्रिभिश्चान्यैः शरैस्तीक्ष्णैः सुपुङ्खै रुक्ममालिनम् ।
शत्रुञ्जयं च बलिनं शक्रलोकं निनाय ह ॥ १२८ ॥

जघान स पृषध्रं च चन्द्रदेवं च मानिनम् ।
कुन्तिभोजसुतांश्चाजौ दशभिर्दश जघ्निवान् ॥ १२९ ॥

अश्वत्थामा सुसङ्क्रुद्धः संधायोग्रमजिह्मगम् ।
मुमोचाकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमम् ॥ १३० ॥

यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचम् ॥ १३० ॥

स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य महाशरः ।
विवेश वसुधां शीघ्रं सपुङ्खः पृथिवीपते ॥ १३१ ॥

तं हतं पतितं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नो महारथः ।

द्रौणेः सकाशाद्राजेन्द्र अपनिन्ये रथान्तरम् ॥ १३२ ॥

तथा पराङ्मुखरथं सैन्यं यौधिष्ठिरं नृप ।
पराजित्य रणे वीरो द्रोणपुत्रो ननाद ह ॥ १३३ ॥

पूजितः सर्वभूतैश्च तव पुत्रैश्च भारत ॥ १३३ ॥

अथ शरशतभिन्नकृत्तदेहै ;र्हतपतितैः क्षणदाचरैः समन्तात् ।
निधनमुपगतैर्मही कृताभू ;द्गिरिशिखरैरिव दुर्गमातिरौद्रा ॥ १३४ ॥

तं सिद्धगन्धर्वपिशाचसंघा ; नागाः सुपर्णाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च द्रौणि ;मपूजयन्नप्सरसः सुराश्च ॥ १३५ ॥

अध्याय १३२

सञ्जय उवाच ॥

द्रुपदस्यात्मजान्दृष्ट्वा कुन्तिभोजसुतांस्तथा ।
द्रोणपुत्रेण निहतान्राक्षसांश्च सहस्रशः ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिरो भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
युयुधानश्च संयत्ता युद्धायैव मनो दधुः ॥ ००२ ॥

सोमदत्तः पुनः क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ।
महता शरवर्षेण छादयामास सर्वतः ॥ ००३ ॥

ततः समभवद्युद्धमतीव भयवर्धनम् ।

त्वदीयानां परेषां च घोरं विजयकाङ्क्षिणाम् ॥ ००४ ॥

दशभिः सात्वतस्यार्थे भीमो विव्याध कौरवम् ।
सोमदत्तोऽपि तं वीरं शतेन प्रत्यविध्यत ॥ ००५ ॥

सात्वतस्त्वभिसङ्क्रुद्धः पुत्राधिभिरभिप्लुतम् ।
वृद्धमृद्धं गुणैः सर्वैर्ययातिमिव नाहुषम् ॥ ००६ ॥

विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैर्वज्रनिपातिभिः ।
शक्त्या चैनमथाहत्य पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ००७ ॥

ततस्तु सात्यकेरर्थे भीमसेनो नवं दृढम् ।
मुमोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य मूर्धनि ॥ ००८ ॥

सात्यकिश्चाग्निसङ्काशं मुमोच शरमुत्तमम् ।
सोमदत्तोरसि क्रुद्धः सुपत्रं निशितं युधि ॥ ००९ ॥

युगपत्पेततुरथ घोरौ परिघमार्गणौ ।
शरीरे सोमदत्तस्य स पपात महारथः ॥ ०१० ॥

व्यामोहिते तु तनये बाह्लीकः समुपाद्रवत् ।
विसृजञ्शरवर्षाणि कालवर्षीव तोयदः ॥ ०११ ॥

भीमोऽथ सात्वतस्यार्थे बाह्लीकं नवभिः शरैः ।
पीडयन्वै महात्मानं विव्याध रणमूर्धनि ॥ ०१२ ॥

प्रातिपीयस्तु सङ्क्रुद्धः शक्तिं भीमस्य वक्षसि ।
निचखान महाबाहुः पुरंदर इवाशनिम् ॥ ०१३ ॥

स तयाभिहतो भीमश्चकम्पे च मुमोह च ।
प्राप्य चेतश्च बलवान्गदामस्मै ससर्ज ह ॥ ०१४ ॥

सा पाण्डवेन प्रहिता बाह्लीकस्य शिरोऽहरत् ।
स पपात हतः पृथ्व्यां वज्राहत इवाद्रिराट् ॥ ०१५ ॥

तस्मिन्विनिहते वीरे बाह्लीके पुरुषर्षभे ।
पुत्रास्तेऽभ्यर्दयन्भीमं दश दाशरथेः समाः ॥ ०१६ ॥

नाराचैर्दशभिर्भीमस्तान्निहत्य तवात्मजान् ।
कर्णस्य दयितं पुत्रं वृषसेनमवाकिरत् ॥ ०१७ ॥

ततो वृषरथो नाम भ्राता कर्णस्य विश्रुतः ।
जघान भीमं नाराचैस्तमप्यभ्यवधीद्बली ॥ ०१८ ॥

ततः सप्त रथान्वीरः स्यालानां तव भारत ।
निहत्य भीमो नाराचैः शतचन्द्रमपोथयत् ॥ ०१९ ॥

अमर्षयन्तो निहतं शतचन्द्रं महारथम् ।
शकुनेर्भ्रातरो वीरा गजाक्षः शरभो विभुः ॥ ०२० ॥

अभिद्रुत्य शरैस्तीक्ष्णैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ०२० ॥

स तुद्यमानो नाराचैर्वृष्टिवेगैरिवर्षभः ।
जघान पञ्चभिर्बाणैः पञ्चैवातिबलो रथान् ॥ ०२१ ॥

तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरान्विचेलुर्नृपसत्तमाः ॥ ०२१ ॥

ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तवानीकमशातयत् ।
मिषतः कुम्भयोनेश्च पुत्राणां च तवानघ ॥ ०२२ ॥

अम्बष्ठान्मालवाञ्शूरांस्त्रिगर्तान्सशिबीनपि ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान्युद्धे युधिष्ठिरः ॥ ०२३ ॥

अभीषाहाञ्शूरसेनान्बाह्लीकान्सवसातिकान् ।
निकृत्य पृथिवीं राजा चक्रे शोणितकर्दमाम् ॥ ०२४ ॥

यौधेयारट्टराजन्यमद्रकाणां गणान्युधि ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय शूरान्बाणैर्युधिष्ठिरः ॥ ०२५ ॥

हताहरत गृह्णीत विध्यत व्यवकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युधिष्ठिररथं प्रति ॥ ०२६ ॥

सैन्यानि द्रावयन्तं तं द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम् ।
चोदितस्तव पुत्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ॥ ०२७ ॥

द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वायव्यास्त्रेण पार्थिवम् ।
विव्याध सोऽस्य तद्दिव्यमस्त्रमस्त्रेण जघ्निवान् ॥ ०२८ ॥

तस्मिन्विनिहते चास्त्रे भारद्वाजो युधिष्ठिरे ।
वारुणं याम्यमाग्नेयं त्वाष्ट्रं सावित्रमेव च ॥ ०२९ ॥

चिक्षेप परमक्रुद्धो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ०२९ ॥

क्षिप्तानि क्षिप्यमाणानि तानि चास्त्राणि धर्मजः ।
जघानास्त्रैर्महाबाहुः कुम्भयोनेरवित्रसन् ॥ ०३० ॥

सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां कुम्भसंभवः ।
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमैन्द्रं वै प्राजापत्यं च भारत ॥ ०३१ ॥

जिघांसुर्धर्मतनयं तव पुत्रहिते रतः ॥ ०३१ ॥

पतिः कुरूणां गजसिंहगामी ; विशालवक्षाः पृथुलोहिताक्षः ।
प्रादुश्चकारास्त्रमहीनतेजा ; माहेन्द्रमन्यत्स जघान तेऽस्त्रे ॥ ०३२ ॥

विहन्यमानेष्वस्त्रेषु द्रोणः क्रोधसमन्वितः ।
युधिष्ठिरवधप्रेप्सुर्ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ॥ ०३३ ॥

ततो नाज्ञासिषं किञ्चिद्घोरेण तमसावृते ।
सर्वभूतानि च परं त्रासं जग्मुर्महीपते ॥ ०३४ ॥

ब्रह्मास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ०३५ ॥

ततः सैनिकमुख्यास्ते प्रशशंसुर्नरर्षभौ ।
द्रोणपार्थौ महेष्वासौ सर्वयुद्धविशारदौ ॥ ०३६ ॥

ततः प्रमुच्य कौन्तेयं द्रोणो द्रुपदवाहिनीम् ।
व्यधमद्रोषताम्राक्षो वायव्यास्त्रेण भारत ॥ ०३७ ॥

ते हन्यमाना द्रोणेन पाञ्चालाः प्राद्रवन्भयात् ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ०३८ ॥

ततः किरीटी भीमश्च सहसा संन्यवर्तताम् ।
महद्भ्यां रथवंशाभ्यां परिगृह्य बलं तव ॥ ०३९ ॥

बीभत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरं तु वृकोदरः ।
भारद्वाजं शरौघाभ्यां महद्भ्यामभ्यवर्षताम् ॥ ०४० ॥

तौ तदा सृञ्जयाश्चैव पाञ्चालाश्च महौजसः ।
अन्वगच्छन्महाराज मत्स्याश्च सह सात्वतैः ॥ ०४१ ॥

ततः सा भारती सेना वध्यमाना किरीटिना ।
द्रोणेन वार्यमाणास्ते स्वयं तव सुतेन च ॥ ०४२ ॥

नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितुं तदा ॥ ०४२ ॥

अध्याय १३३

सञ्जय उवाच ॥

उदीर्यमाणं तद्दृष्ट्वा पाण्डवानां महद्बलम् ।
अविषह्यं च मन्वानः कर्णं दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल ।
त्रायस्व समरे कर्ण सर्वान्योधान्महाबल ॥ ००२ ॥

पाञ्चालैर्मत्स्यकैकेयैः पाण्डवैश्च महारथैः ।
वृतान्समन्तात्सङ्क्रुद्धैर्निःश्वसद्भिरिवोरगैः ॥ ००३ ॥

एते नदन्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः ।
शक्रोपमाश्च बहवः पाञ्चालानां रथव्रजाः ॥ ००४ ॥

कर्ण उवाच ॥

परित्रातुमिह प्राप्तो यदि पार्थं पुरंदरः ।
तमप्याशु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवम् ॥ ००५ ॥

सत्यं ते प्रतिजानामि समाश्वसिहि भारत ।
हन्तास्मि पाण्डुतनयान्पाञ्चालांश्च समागतान् ॥ ००६ ॥

जयं ते प्रतिजानामि वासवस्येव पावकिः ।
प्रियं तव मया कार्यमिति जीवामि पार्थिव ॥ ००७ ॥

सर्वेषामेव पार्थानां फल्गुनो बलवत्तरः ।
तस्यामोघां विमोक्ष्यामि शक्तिं शक्रविनिर्मिताम् ॥ ००८ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे भ्रातरस्तस्य मानद ।
तव वश्या भविष्यन्ति वनं यास्यन्ति वा पुनः ॥ ००९ ॥

मयि जीवति कौरव्य विषादं मा कृथाः क्वचित् ।
अहं जेष्यामि समरे सहितान्सर्वपाण्डवान् ॥ ०१० ॥

पाञ्चालान्केकयांश्चैव वृष्णींश्चापि समागतान् ।
बाणौघैः शकलीकृत्य तव दास्यामि मेदिनीम् ॥ ०११ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवं ब्रुवाणं कर्णं तु कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निव महाबाहुः सूतपुत्रमिदं वचः ॥ ०१२ ॥

शोभनं शोभनं कर्ण सनाथः कुरुपुङ्गवः ।
त्वया नाथेन राधेय वचसा यदि सिध्यति ॥ ०१३ ॥

बहुशः कत्थसे कर्ण कौरव्यस्य समीपतः ।
न तु ते विक्रमः कश्चिद्दृश्यते बलमेव वा ॥ ०१४ ॥

समागमः पाण्डुसुतैर्दृष्टस्ते बहुशो युधि ।
सर्वत्र निर्जितश्चासि पाण्डवैः सूतनन्दन ॥ ०१५ ॥

ह्रियमाणे तदा कर्ण गन्धर्वैर्धृतराष्ट्रजे ।
तदायुध्यन्त सैन्यानि त्वमेकस्तु पलायथाः ॥ ०१६ ॥

विराटनगरे चापि समेताः सर्वकौरवाः ।

पार्थेन निर्जिता युद्धे त्वं च कर्ण सहानुजः ॥ ०१७ ॥

एकस्याप्यसमर्थस्त्वं फल्गुनस्य रणाजिरे ।
कथमुत्सहसे जेतुं सकृष्णान्सर्वपाण्डवान् ॥ ०१८ ॥

अब्रुवन्कर्ण युध्यस्व बहु कत्थसि सूतज ।
अनुक्त्वा विक्रमेद्यस्तु तद्वै सत्पुरुषव्रतम् ॥ ०१९ ॥

गर्जित्वा सूतपुत्र त्वं शारदाभ्रमिवाजलम् ।
निष्फलो दृश्यसे कर्ण तच्च राजा न बुध्यते ॥ ०२० ॥

तावद्गर्जसि राधेय यावत्पार्थं न पश्यसि ।
पुरा पार्थं हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं गर्जितं भवेत् ॥ ०२१ ॥

त्वमनासाद्य तान्बाणान्फल्गुनस्य विगर्जसि ।
पार्थसायकविद्धस्य दुर्लभं गर्जितं भवेत् ॥ ०२२ ॥

बाहुभिः क्षत्रियाः शूरा वाग्भिः शूरा द्विजातयः ।
धनुषा फल्गुनः शूरः कर्णः शूरो मनोरथैः ॥ ०२३ ॥

एवं परुषितस्तेन तदा शारद्वतेन सः ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः कृपं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

शूरा गर्जन्ति सततं प्रावृषीव बलाहकाः ।
फलं चाशु प्रयच्छन्ति बीजमुप्तमृताविव ॥ ०२५ ॥

दोषमत्र न पश्यामि शूराणां रणमूर्धनि ।
तत्तद्विकत्थमानानां भारं चोद्वहतां मृधे ॥ ०२६ ॥

यं भारं पुरुषो वोढुं मनसा हि व्यवस्यति ।
दैवमस्य ध्रुवं तत्र साहाय्यायोपपद्यते ॥ ०२७ ॥

व्यवसायद्वितीयोऽहं मनसा भारमुद्वहन् ।
गर्जामि यद्यहं विप्र तव किं तत्र नश्यति ॥ ०२८ ॥

वृथा शूरा न गर्जन्ति सजला इव तोयदाः ।
सामर्थ्यमात्मनो ज्ञात्वा ततो गर्जन्ति पण्डिताः ॥ ०२९ ॥

सोऽहमद्य रणे यत्तः सहितौ कृष्णपाण्डवौ ।
उत्सहे तरसा जेतुं ततो गर्जामि गौतम ॥ ०३० ॥

पश्य त्वं गर्जितस्यास्य फलं मे विप्र सानुगः ।
हत्वा पाण्डुसुतानाजौ सहकृष्णान्ससात्वतान् ॥ ०३१ ॥

दुर्योधनाय दास्यामि पृथिवीं हतकण्टकाम् ॥ ०३१ ॥

कृप उवाच ॥

मनोरथप्रलापो मे न ग्राह्यस्तव सूतज ।
यदा क्षिपसि वै कृष्णौ धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ०३२ ॥

ध्रुवस्तत्र जयः कर्ण यत्र युद्धविशारदौ ।
देवगन्धर्वयक्षाणां मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ०३३ ॥

दंशितानामपि रणे अजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ०३३ ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तो गुरुदैवतपूजकः ।
नित्यं धर्मरतश्चैव कृतास्त्रश्च विशेषतः ॥ ०३४ ॥

धृतिमांश्च कृतज्ञश्च धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०३४ ॥

भ्रातरश्चास्य बलिनः सर्वास्त्रेषु कृतश्रमाः ।

गुरुवृत्तिरताः प्राज्ञा धर्मनित्या यशस्विनः ॥ ०३५ ॥

संबन्धिनश्चेन्द्रवीर्याः स्वनुरक्ताः प्रहारिणः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दौर्मुखिर्जनमेजयः ॥ ०३६ ॥

चन्द्रसेनो भद्रसेनः कीर्तिधर्मा ध्रुवो धरः ।
वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुवेधनः ॥ ०३७ ॥

द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित् ।
येषामर्थाय संयत्तो मत्स्यराजः सहानुगः ॥ ०३८ ॥

शतानीकः सुदशनः श्रुतानीकः श्रुतध्वजः ।
बलानीको जयानीको जयाश्वो रथवाहनः ॥ ०३९ ॥

चन्द्रोदयः कामरथो विराटभ्रातरः शुभाः ।
यमौ च द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ०४० ॥

येषामर्थाय युध्यन्ते न तेषां विद्यते क्षयः ॥ ०४० ॥

कामं खलु जगत्सर्वं सदेवासुरमानवम् ।
सयक्षराक्षसगणं सभूतभुजगद्विपम् ॥ ०४१ ॥

निःशेषमस्त्रवीर्येण कुर्यातां भीमफल्गुनौ ॥ ०४१ ॥

युधिष्ठिरश्च पृथिवीं निर्दहेद्घोरचक्षुषा ।
अप्रमेयबलः शौरिर्येषामर्थे च दंशितः ॥ ०४२ ॥

कथं तान्संयुगे कर्ण जेतुमुत्सहसे परान् ॥ ०४२ ॥

महानपनयस्त्वेष तव नित्यं हि सूतज ।
यस्त्वमुत्सहसे योद्धुं समरे शौरिणा सह ॥ ०४३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्तस्तु राधेयः प्रहसन्भरतर्षभ ।
अब्रवीच्च तदा कर्णो गुरुं शारद्वतं कृपम् ॥ ०४४ ॥

सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मन्पाण्डवान्प्रति यद्वचः ।
एते चान्ये च बहवो गुणाः पाण्डुसुतेषु वै ॥ ०४५ ॥

अजय्याश्च रणे पार्था देवैरपि सवासवैः ।
सदैत्ययक्षगन्धर्वपिशाचोरगराक्षसैः ॥ ०४६ ॥

तथापि पार्थाञ्जेष्यामि शक्त्या वासवदत्तया ॥ ०४६ ॥

ममाप्यमोघा दत्तेयं शक्तिः शक्रेण वै द्विज ।
एतया निहनिष्यामि सव्यसाचिनमाहवे ॥ ०४७ ॥

हते तु पाण्डवे कृष्णो भ्रातरश्चास्य सोदराः ।
अनर्जुना न शक्ष्यन्ति महीं भोक्तुं कथञ्चन ॥ ०४८ ॥

तेषु नष्टेषु सर्वेषु पृथिवीयं ससागरा ।
अयत्नात्कौरवेयस्य वशे स्थास्यति गौतम ॥ ०४९ ॥

सुनीतैरिह सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ।
एतमर्थमहं ज्ञात्वा ततो गर्जामि गौतम ॥ ०५० ॥

त्वं तु वृद्धश्च विप्रश्च अशक्तश्चापि संयुगे ।
कृतस्नेहश्च पार्थेषु मोहान्मामवमन्यसे ॥ ०५१ ॥

यद्येवं वक्ष्यसे भूयो मामप्रियमिह द्विज ।
ततस्ते खड्गमुद्यम्य जिह्वां छेत्स्यामि दुर्मते ॥ ०५२ ॥

यच्चापि पाण्डवान्विप्र स्तोतुमिच्छसि संयुगे ।
भीषयन्सर्वसैन्यानि कौरवेयाणि दुर्मते ॥ ०५३ ॥

अत्रापि शृणु मे वाक्यं यथावद्वदतो द्विज ॥ ०५३ ॥

दुर्योधनश्च द्रोणश्च शकुनिर्दुर्मुखो जयः ।
दुःशासनो वृषसेनो मद्रराजस्त्वमेव च ॥ ०५४ ॥

सोमदत्तश्च भूरिश्च तथा द्रौणिर्विविंशतिः ॥ ०५४ ॥

तिष्ठेयुर्दंशिता यत्र सर्वे युद्धविशारदाः ।
जयेदेतान्रणे को नु शक्रतुल्यबलोऽप्यरिः ॥ ०५५ ॥

शूराश्च हि कृतास्त्राश्च बलिनः स्वर्गलिप्सवः ।
धर्मज्ञा युद्धकुशला हन्युर्युद्धे सुरानपि ॥ ०५६ ॥

एते स्थास्यन्ति सङ्ग्रामे पाण्डवानां वधार्थिनः ।
जयमाकाङ्क्षमाणा हि कौरवेयस्य दंशिताः ॥ ०५७ ॥

दैवायत्तमहं मन्ये जयं सुबलिनामपि ।
यत्र भीष्मो महाबाहुः शेते शरशताचितः ॥ ०५८ ॥

विकर्णश्चित्रसेनश्च बाह्लीकोऽथ जयद्रथः ।
भूरिश्रवा जयश्चैव जलसंधः सुदक्षिणः ॥ ०५९ ॥

शलश्च रथिनां श्रेष्ठो भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
एते चान्ये च राजानो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ०६० ॥

निहताः समरे शूराः पाण्डवैर्बलवत्तराः ।
किमन्यद्दैवसंयोगान्मन्यसे पुरुषाधम ॥ ०६१ ॥

यांश्च तान्स्तौषि सततं दुर्योधनरिपून्द्विज ।
तेषामपि हताः शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०६२ ॥

क्षीयन्ते सर्वसैन्यानि कुरूणां पाण्डवैः सह ।
प्रभावं नात्र पश्यामि पाण्डवानां कथञ्चन ॥ ०६३ ॥

यांस्तान्बलवतो नित्यं मन्यसे त्वं द्विजाधम ।
यतिष्येऽहं यथाशक्ति योद्धुं तैः सह संयुगे ॥ ०६४ ॥

दुर्योधनहितार्थाय जयो दैवे प्रतिष्ठितः ॥ ०६४ ॥

अध्याय १३४

सञ्जय उवाच ॥

तथा परुषितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मातुलम् ।
खड्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिरभ्यपतद्द्रुतम् ॥ ००१ ॥

अश्वत्थामोवाच ॥

कर्ण पश्य सुदुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम ।
एष तेऽद्य शिरः कायादुद्धरामि सुदुर्मते ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तमुत्पतन्तं वेगेन राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
न्यवारयन्महाराज कृपश्च द्विपदां वरः ॥ ००३ ॥

कर्ण उवाच ॥

शूरोऽयं समरश्लाघी दुर्मतिश्च द्विजाधमः ।
आसादयतु मद्वीर्यं मुञ्चेमं कुरुसत्तम ॥ ००४ ॥

अश्वत्थामोवाच ॥

तवैतत्क्षम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते ।
दर्पमुत्सिक्तमेतत्ते फल्गुनो नाशयिष्यति ॥ ००५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अश्वत्थामन्प्रसीदस्व क्षन्तुमर्हसि मानद ।
कोपः खलु न कर्तव्यः सूतपुत्रे कथञ्चन ॥ ००६ ॥

त्वयि कर्णे कृपे द्रोणे मद्रराजेऽथ सौबले ।
महत्कार्यं समायत्तं प्रसीद द्विजसत्तम ॥ ००७ ॥

एते ह्यभिमुखाः सर्वे राधेयेन युयुत्सवः ।
आयान्ति पाण्डवा ब्रह्मन्नाह्वयन्तः समन्ततः ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कर्णोऽपि रथिनां श्रेष्ठश्चापमुद्यम्य वीर्यवान् ।
कौरवाग्र्यैः परिवृतः शक्रो देवगणैरिव ॥ ००९ ॥

पर्यतिष्ठत तेजस्वी स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ००९ ॥

ततः प्रववृते युद्धं कर्णस्य सह पाण्डवैः ।
संरब्धस्य महाराज सिंहनादविनादितम् ॥ ०१० ॥

ततस्ते पाण्डवा राजन्पाञ्चालाश्च यशस्विनः ।
दृष्ट्वा कर्णं महाबाहुमुच्चैः शब्दमथानदन् ॥ ०११ ॥

अयं कर्णः कुतः कर्णस्तिष्ठ कर्ण महारणे ।
युध्यस्व सहितोऽस्माभिर्दुरात्मन्पुरुषाधम ॥ ०१२ ॥

अन्ये तु दृष्ट्वा राधेयं क्रोधरक्तेक्षणाब्रुवन् ।
हन्यतामयमुत्सिक्तः सूतपुत्रोऽल्पचेतनः ॥ ०१३ ॥

सर्वैः पार्थिवशार्दूलैर्नानेनार्थोऽस्ति जीवता ।
अत्यन्तवैरी पार्थानां सततं पापपूरुषः ॥ ०१४ ॥

एष मूलं ह्यनर्थानां दुर्योधनमते स्थितः ।
हतैनमिति जल्पन्तः क्षत्रियाः समुपाद्रवन् ॥ ०१५ ॥

महता शरवर्षेण छादयन्तो महारथाः ।
वधार्थं सूतपुत्रस्य पाण्डवेयेन चोदिताः ॥ ०१६ ॥

तांस्तु सर्वांस्तथा दृष्ट्वा धावमानान्महारथान् ।
न विव्यथे सूतपुत्रो न च त्रासमगच्छत ॥ ०१७ ॥

दृष्ट्वा नगरकल्पं तमुद्धूतं सैन्यसागरम् ।
पिप्रीषुस्तव पुत्राणां सङ्ग्रामेष्वपराजितः ॥ ०१८ ॥

सायकौघेन बलवान्क्षिप्रकारी महाबलः ।
वारयामास तत्सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ०१९ ॥

ततस्तु शरवर्षेण पार्थिवास्तमवारयन् ।
धनूंषि ते विधुन्वानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२० ॥

अयोधयन्त राधेयं शक्रं दैत्यगणा इव ॥ ०२० ॥

शरवर्षं तु तत्कर्णः पार्थिवैः समुदीरितम् ।
शरवर्षेण महता समन्ताद्व्यकिरत्प्रभो ॥ ०२१ ॥

तद्युद्धमभवत्तेषां कृतप्रतिकृतैषिणाम् ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रस्य सह दानवैः ॥ ०२२ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम सूतपुत्रस्य लाघवम् ।
यदेनं समरे यत्ता नाप्नुवन्त परे युधि ॥ ०२३ ॥

निवार्य च शरौघांस्तान्पार्थिवानां महारथः ।
युगेष्वीषासु छत्रेषु ध्वजेषु च हयेषु च ॥ ०२४ ॥

आत्मनामाङ्कितान्बाणान्राधेयः प्राहिणोच्छितान् ॥ ०२४ ॥

ततस्ते व्याकुलीभूता राजानः कर्णपीडिताः ।
बभ्रमुस्तत्र तत्रैव गावः शीतार्दिता इव ॥ ०२५ ॥

हयानां वध्यमानानां गजानां रथिनां तथा ।
तत्र तत्राभ्यवेक्षामः संघान्कर्णेन पातितान् ॥ ०२६ ॥

शिरोभिः पतितै राजन्बाहुभिश्च समन्ततः ।
आस्तीर्णा वसुधा सर्वा शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ०२७ ॥

हतैश्च हन्यमानैश्च निष्टनद्भिश्च सर्वशः ।
बभूवायोधनं रौद्रं वैवस्वतपुरोपमम् ॥ ०२८ ॥

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
अश्वत्थामानमासाद्य तदा वाक्यमुवाच ह ॥ ०२९ ॥

युध्यतेऽसौ रणे कर्णो दंशितः सर्वपार्थिवैः ।
पश्यैतां द्रवतीं सेनां कर्णसायकपीडिताम् ॥ ०३० ॥

कार्त्तिकेयेन विध्वस्तामासुरीं पृतनामिव ॥ ०३० ॥

दृष्ट्वैतां निर्जितां सेनां रणे कर्णेन धीमता ।
अभियात्येष बीभत्सुः सूतपुत्रजिघांसया ॥ ०३१ ॥

तद्यथा पश्यमानानां सूतपुत्रं महारथम् ।
न हन्यात्पाण्डवः संख्ये तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०३२ ॥

ततो द्रौणिः कृपः शल्यो हार्दिक्यश्च महारथः ।
प्रत्युद्ययुस्तदा पार्थं सूतपुत्रपरीप्सया ॥ ०३३ ॥

आयान्तं दृश्य कौन्तेयं वृत्रं देवचमूमिव ।
प्रत्युद्ययौ तदा कर्णो यथा शक्रः प्रतापवान् ॥ ०३४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

संरब्धं फल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम् ।
कर्णो वैकर्तनः सूत प्रत्यपद्यत्किमुत्तरम् ॥ ०३५ ॥

स ह्यस्पर्धत पार्थेन नित्यमेव महारथः ।
आशंसते च बीभत्सुं युद्धे जेतुं सुदारुणे ॥ ०३६ ॥

स तु तं सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्तवैरिणम् ।
कर्णो वैकर्तनः सूत किमुत्तरमपद्यत ॥ ०३७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

आयान्तं पाण्डवं दृष्ट्वा गजः प्रतिगजं यथा ।

असंभ्रान्ततरः कर्णः पर्त्युदीयाद्धनञ्जयम् ॥ ०३८ ॥

तमापतन्तं वेगेन वैकर्तनमजिह्मगैः ।
वारयामास तेजस्वी पाण्डवः शत्रुतापनः ॥ ०३९ ॥

तं कर्णः शरजालेन छादयामास मारिष ।
विव्याध च सुसङ्क्रुद्धः शरैस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ०४० ॥

तस्य तल्लाघवं पार्थो नामृष्यत महाबलः ।
तस्मै बाणाञ्शिलाधौतान्प्रसन्नाग्रानजिह्मगान् ॥ ०४१ ॥

प्राहिणोत्सूतपुत्राय त्रिंशतं शत्रुतापनः ।
विव्याध चैनं संरब्धो बाणेनैकेन वीर्यवान् ॥ ०४२ ॥

सव्ये भुजाग्रे बलवान्नाराचेन हसन्निव ।
तस्य विद्धस्य वेगेन कराच्चापं पपात ह ॥ ०४३ ॥

पुनरादाय तच्चापं निमेषार्धान्महाबलः ।
छादयामास बाणौघैः फल्गुनं कृतहस्तवत् ॥ ०४४ ॥

शरवृष्टिं तु तां मुक्तां सूतपुत्रेण भारत ।
व्यधमच्छरवर्षेण स्मयन्निव धनञ्जयः ॥ ०४५ ॥

तौ परस्परमासाद्य शरवर्षेण पार्थिव ।
छादयेतां महेष्वासौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ०४६ ॥

तदद्भुतमभूद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्मृधे ।
क्रुद्धयोर्वाशिताहेतोर्वन्ययोर्गजयोरिव ॥ ०४७ ॥

ततः पार्थो महेष्वासो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
मुष्टिदेशे धनुस्तस्य चिच्छेद त्वरयान्वितः ॥ ०४८ ॥

अश्वांश्च चतुरो भल्लैरनयद्यमसादनम् ।
सारथेश्च शिरः कायादहरच्छत्रुतापनः ॥ ०४९ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं हताश्वं हतसारथिम् ।
विव्याध सायकैः पार्थश्चतुर्भिः पाण्डुनन्दनः ॥ ०५० ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य नरर्षभः ।
आरुरोह रथं तूर्णं कृपस्य शरपीडितः ॥ ०५१ ॥

राधेयं निर्जितं दृष्ट्वा तावका भरतर्षभ ।
धनञ्जयशरैर्नुन्नाः प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ०५२ ॥

द्रवतस्तान्समालोक्य राजा दुर्योधनो नृप ।
निवर्तयामास तदा वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ०५३ ॥

अलं द्रुतेन वः शूरास्तिष्ठध्वं क्षत्रियर्षभाः ।
एष पार्थवधायाहं स्वयं गच्छामि संयुगे ॥ ०५४ ॥

अहं पार्थान्हनिष्यामि सपाञ्चालान्ससोमकान् ॥ ०५४ ॥

अद्य मे युध्यमानस्य सह गाण्डीवधन्वना ।
द्रक्ष्यन्ति विक्रमं पार्थाः कालस्येव युगक्षये ॥ ०५५ ॥

अद्य मद्बाणजालानि विमुक्तानि सहस्रशः ।
द्रक्ष्यन्ति समरे योधाः शलभानामिवायतीः ॥ ०५६ ॥

अद्य बाणमयं वर्षं सृजतो मम धन्विनः ।
जीमूतस्येव घर्मान्ते द्रक्ष्यन्ति युधि सैनिकाः ॥ ०५७ ॥

जेष्याम्यद्य रणे पार्थं सायकैर्नतपर्वभिः ।

तिष्ठध्वं समरे शूरा भयं त्यजत फल्गुनात् ॥ ०५८ ॥

न हि मद्वीर्यमासाद्य फल्गुनः प्रसहिष्यति ।
यथा वेलां समासाद्य सागरो मकरालयः ॥ ०५९ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन महता वृतः ।
फल्गुनं प्रति दुर्धर्षः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ०६० ॥

तं प्रयान्तं महाबाहुं दृष्ट्वा शारद्वतस्तदा ।
अश्वत्थामानमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ०६१ ॥

एष राजा महाबाहुरमर्षी क्रोधमूर्छितः ।
पतङ्गवृत्तिमास्थाय फल्गुनं योद्धुमिच्छति ॥ ०६२ ॥

यावन्नः पश्यमानानां प्राणान्पार्थेन सङ्गतः ।
न जह्यात्पुरुषव्याघ्रस्तावद्वारय कौरवम् ॥ ०६३ ॥

यावत्फल्गुनबाणानां गोचरं नाधिगच्छति ।
कौरवः पार्थिवो वीरस्तावद्वारय तं द्रुतम् ॥ ०६४ ॥

यावत्पार्थशरैर्घोरैर्निर्मुक्तोरगसंनिभैः ।
न भस्मीक्रियते राजा तावद्युद्धान्निवार्यताम् ॥ ०६५ ॥

अयुक्तमिव पश्यामि तिष्ठत्स्वस्मासु मानद ।
स्वयं युद्धाय यद्राजा पार्थं यात्यसहायवान् ॥ ०६६ ॥

दुर्लभं जीवितं मन्ये कौरव्यस्य किरीटिना ।
युध्यमानस्य पार्थेन शार्दूलेनेव हस्तिनः ॥ ०६७ ॥

मातुलेनैवमुक्तस्तु द्रौणिः शस्त्रभृतां वरः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं त्वरितं समभाषत ॥ ०६८ ॥

मयि जीवति गान्धारे न युद्धं गन्तुमर्हसि ।
मामनादृत्य कौरव्य तव नित्यं हितैषिणम् ॥ ०६९ ॥

न हि ते संभ्रमः कार्यः पार्थस्य विजयं प्रति ।
अहमावारयिष्यामि पार्थं तिष्ठ सुयोधन ॥ ०७० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

आचार्यः पाण्डुपुत्रान्वै पुत्रवत्परिरक्षति ।
त्वमप्युपेक्षां कुरुषे तेषु नित्यं द्विजोत्तम ॥ ०७१ ॥

मम वा मन्दभाग्यत्वान्मन्दस्ते विक्रमो युधि ।
धर्मराजप्रियार्थं वा द्रौपद्या वा न विद्म तत् ॥ ०७२ ॥

धिगस्तु मम लुब्धस्य यत्कृते सर्वबान्धवाः ।
सुखार्हाः परमं दुःखं प्राप्नुवन्त्यपराजिताः ॥ ०७३ ॥

को हि शस्त्रभृतां मुख्यो महेश्वरसमो युधि ।
शत्रून्न क्षपयेच्छक्तो यो न स्याद्गौतमीसुतः ॥ ०७४ ॥

अश्वत्थामन्प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् ।
तवास्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवापि नानघ ॥ ०७५ ॥

पाञ्चालान्सोमकांश्चैव जहि द्रौणे सहानुगान् ।
वयं शेषान्हनिष्यामस्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ ०७६ ॥

एते हि सोमका विप्र पाञ्चालाश्च यशस्विनः ।
मम सैन्येषु संरब्धा विचरन्ति दवाग्निवत् ॥ ०७७ ॥

तान्वारय महाबाहो केकयांश्च नरोत्तम ।

पुरा कुर्वन्ति निःशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना ॥ ०७८ ॥

आदौ वा यदि वा पश्चात्तवेदं कर्म मारिष ।
त्वमुत्पन्नो महाबाहो पाञ्चालानां वधं प्रति ॥ ०७९ ॥

करिष्यसि जगत्सर्वमपाञ्चालं किलाच्युत ।
एवं सिद्धाब्रुवन्वाचो भविष्यति च तत्तथा ॥ ०८० ॥

न तेऽस्त्रगोचरे शक्ताः स्थातुं देवाः सवासवाः ।
किमु पार्थाः सपाञ्चालाः सत्यमेतद्वचो मम ॥ ०८१ ॥

अध्याय १३५

सञ्जय उवाच ॥

दुर्योधनेनैवमुक्तो द्रौणिराहवदुर्मदः ।
प्रत्युवाच महाबाहो यथा वदसि कौरव ॥ ००१ ॥

प्रिया हि पाण्डवा नित्यं मम चापि पितुश्च मे ।
तथैवावां प्रियौ तेषां न तु युद्धे कुरूद्वह ॥ ००२ ॥

शक्तितस्तात युध्यामस्त्यक्त्वा प्राणानभीतवत् ॥ ००२ ॥

अहं कर्णश्च शल्यश्च कृपो हार्दिक्य एव च ।
निमेषात्पाण्डवीं सेनां क्षपयेम नृपोत्तम ॥ ००३ ॥

ते चापि कौरवीं सेनां निमेषार्धात्कुरूद्वह ।
क्षपयेयुर्महाबाहो न स्याम यदि संयुगे ॥ ००४ ॥

युध्यतां पाण्डवाञ्शक्त्या तेषां चास्मान्युयुत्सताम् ।
तेजस्तु तेज आसाद्य प्रशमं याति भारत ॥ ००५ ॥

अशक्या तरसा जेतुं पाण्डवानामनीकिनी ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ००६ ॥

आत्मार्थं युध्यमानास्ते समर्थाः पाण्डुनन्दनाः ।
किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत ॥ ००७ ॥

त्वं हि लुब्धतमो राजन्निकृतिज्ञश्च कौरव ।
सर्वातिशङ्की मानी च ततोऽस्मानतिशङ्कसे ॥ ००८ ॥

अहं तु यत्नमास्थाय त्वदर्थे त्यक्तजीवितः ।
एष गच्छामि सङ्ग्रामं त्वत्कृते कुरुनन्दन ॥ ००९ ॥

योत्स्येऽहं शत्रुभिः सार्धं जेष्यामि च वरान्वरान् ।
पाञ्चालैः सह योत्स्यामि सोमकैः केकयैस्तथा ॥ ०१० ॥

पाण्डवेयैश्च सङ्ग्रामे त्वत्प्रियार्थमरिंदम ॥ ०१० ॥

अद्य मद्बाणनिर्दग्धाः पाञ्चालाः सोमकास्तथा ।
सिंहेनेवार्दिता गावो विद्रविष्यन्ति सर्वतः ॥ ०११ ॥

अद्य धर्मसुतो राजा दृष्ट्वा मम पराक्रमम् ।
अश्वत्थाममयं लोकं मंस्यते सह सोमकैः ॥ ०१२ ॥

आगमिष्यति निर्वेदं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा विनिहतान्संख्ये पाञ्चालान्सोमकैः सह ॥ ०१३ ॥

ये मां युद्धेऽभियोत्स्यन्ति तान्हनिष्यामि भारत ।

न हि ते वीर मुच्येरन्मद्बाह्वन्तरमागताः ॥ ०१४ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
अभ्यवर्तत युद्धाय द्रावयन्सर्वधन्विनः ॥ ०१५ ॥

चिकीर्षुस्तव पुत्राणां प्रियं प्राणभृतां वरः ॥ ०१५ ॥

ततोऽब्रवीत्सकैकेयान्पाञ्चालान्गौतमीसुतः ।
प्रहरध्वमितः सर्वे मम गात्रे महारथाः ॥ ०१६ ॥

स्थिरीभूताश्च युध्यध्वं दर्शयन्तोऽस्त्रलाघवम् ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तास्तु ते सर्वे शस्त्रवृष्टिमपातयन् ।
द्रौणिं प्रति महाराज जलं जलधरा इव ॥ ०१७ ॥

तान्निहत्य शरान्द्रौणिर्दश वीरानपोथयत् ।
प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां धृष्टद्युम्नस्य चाभिभो ॥ ०१८ ॥

ते हन्यमानाः समरे पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्रवन्त दिशो दश ॥ ०१९ ॥

तान्दृष्ट्वा द्रवतः शूरान्पाञ्चालान्सहसोमकान् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवद्युधि ॥ ०२० ॥

ततः काञ्चनचित्राणां सजलाम्बुदनादिनाम् ।
वृतः शतेन शूराणां रथानामनिवर्तिनाम् ॥ ०२१ ॥

पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ।
द्रौणिमित्यब्रवीद्वाक्यं दृष्ट्वा योधान्निपातितान् ॥ ०२२ ॥

आचार्यपुत्र दुर्बुद्धे किमन्यैर्निहतैस्तव ।

समागच्छ मया सार्धं यदि शूरोऽसि संयुगे ॥ ०२३ ॥

अहं त्वां निहनिष्यामि तिष्ठेदानीं ममाग्रतः ॥ ०२३ ॥

ततस्तमाचार्यसुतं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
मर्मभिद्भिः शरैस्तीक्ष्णैर्जघान भरतर्षभ ॥ ०२४ ॥

ते तु पङ्क्तीकृता द्रौणिं शरा विविशुराशुगाः ।
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्राः सर्वकायावदारणाः ॥ ०२५ ॥

मध्वर्थिन इवोद्दामा भ्रमराः पुष्पितं द्रुमम् ॥ ०२५ ॥

सोऽतिविद्धो भृशं क्रुद्धः पदाक्रान्त इवोरगः ।
मानी द्रौणिरसंभ्रान्तो बाणपाणिरभाषत ॥ ०२६ ॥

धृष्टद्युम्न स्थिरो भूत्वा मुहूर्तं प्रतिपालय ।
यावत्त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ ०२७ ॥

द्रौणिरेवमथाभाष्य पार्षतं परवीरहा ।
छादयामास बाणौघैः समन्ताल्लघुहस्तवत् ॥ ०२८ ॥

स छाद्यमानः समरे द्रौणिना युद्धदुर्मदः ।
द्रौणिं पाञ्चालतनयो वाग्भिरातर्जयत्तदा ॥ ०२९ ॥

न जानीषे प्रतिज्ञां मे विप्रोत्पत्तिं तथैव च ।
द्रोणं हत्वा किल मया हन्तव्यस्त्वं सुदुर्मते ॥ ०३० ॥

ततस्त्वाहं न हन्म्यद्य द्रोणे जीवति संयुगे ॥ ०३० ॥

इमां तु रजनीं प्राप्तामप्रभातां सुदुर्मते ।
निहत्य पितरं तेऽद्य ततस्त्वामपि संयुगे ॥ ०३१ ॥

नेष्यामि मृत्युलोकायेत्येवं मे मनसि स्थितम् ॥ ०३१ ॥

यस्ते पार्थेषु विद्वेषो या भक्तिः कौरवेषु च ।
तां दर्शय स्थिरो भूत्वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ०३२ ॥

यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य क्षत्रधर्मरतो द्विजः ।
स वध्यः सर्वलोकस्य यथा त्वं पुरुषाधम ॥ ०३३ ॥

इत्युक्तः परुषं वाक्यं पार्षतेन द्विजोत्तमः ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०३४ ॥

निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां पार्षतं सोऽभ्यवैक्षत ।
छादयामास च शरैर्निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ ०३५ ॥

स छाद्यमानः समरे द्रौणिना राजसत्तम ।
सर्वपाञ्चालसेनाभिः संवृतो रथसत्तमः ॥ ०३६ ॥

नाकम्पत महाबाहुः स्वधैर्यं समुपाश्रितः ।
सायकांश्चैव विविधानश्वत्थाम्नि मुमोच ह ॥ ०३७ ॥

तौ पुनः संन्यवर्तेतां प्राणद्यूतपरे रणे ।
निवारयन्तौ बाणौघैः परस्परममर्षिणौ ॥ ०३८ ॥

उत्सृजन्तौ महेष्वासौ शरवृष्टीः समन्ततः ॥ ०३८ ॥

द्रौणिपार्षतयोर्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
दृष्ट्वा संपूजयामासुः सिद्धचारणवातिकाः ॥ ०३९ ॥

शरौघैः पूरयन्तौ तावाकाशं प्रदिशस्तथा ।
अलक्ष्यौ समयुध्येतां महत्कृत्वा शरैस्तमः ॥ ०४० ॥

नृत्यमानाविव रणे मण्डलीकृतकार्मुकौ ।
परस्परवधे यत्तौ परस्परजयैषिणौ ॥ ०४१ ॥

अयुध्येतां महाबाहू चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
संपूज्यमानौ समरे योधमुख्यैः सहस्रशः ॥ ०४२ ॥

तौ प्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव ।
उभयोः सेनयोर्हर्षस्तुमुलः समपद्यत ॥ ०४३ ॥

सिंहनादरवाश्चासन्दध्मुः शङ्खांश्च मारिष ।
वादित्राण्यभ्यवाद्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४४ ॥

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे भीरूणां भयवर्धने ।
मुहूर्तमिव तद्युद्धं समरूपं तदाभवत् ॥ ०४५ ॥

ततो द्रौणिर्महाराज पार्षतस्य महात्मनः ।
ध्वजं धनुस्तथा छत्रमुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ०४६ ॥

सूतमश्वांश्च चतुरो निहत्याभ्यद्रवद्रणे ॥ ०४६ ॥

पाञ्चालांश्चैव तान्सर्वान्बाणैः संनतपर्वभिः ।
व्यद्रावयदमेयात्मा शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४७ ॥

ततः प्रविव्यथे सेना पाण्डवी भरतर्षभ ।
दृष्ट्वा द्रौणेर्महत्कर्म वासवस्येव संयुगे ॥ ०४८ ॥

शतेन च शतं हत्वा पाञ्चालानां महारथः ।
त्रिभिश्च निशितैर्बाणैर्हत्वा त्रीन्वै महारथान् ॥ ०४९ ॥

द्रौणिर्द्रुपदपुत्रस्य फल्गुनस्य च पश्यतः ।

नाशयामास पाञ्चालान्भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः ॥ ०५० ॥

ते वध्यमानाः पाञ्चालाः समरे सह सृञ्जयैः ।
अगच्छन्द्रौणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजाः ॥ ०५१ ॥

स जित्वा समरे शत्रून्द्रोणपुत्रो महारथः ।
ननाद सुमहानादं तपान्ते जलदो यथा ॥ ०५२ ॥

स निहत्य बहूञ्शूरानश्वत्थामा व्यरोचत ।
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ ०५३ ॥

संपूज्यमानो युधि कौरवेयै ;र्विजित्य संख्येऽरिगणान्सहस्रशः ।
व्यरोचत द्रोणसुतः प्रतापवा ;न्यथा सुरेन्द्रोऽरिगणान्निहत्य ॥ ०५४ ॥

अध्याय १३६

सञ्जय उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरश्चैव भीमसेनश्च पाण्डवः ।
द्रोणपुत्रं महाराज समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००१ ॥

ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजेन संवृतः ।
अभ्ययात्पाण्डवान्संख्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ ००२ ॥

घोररूपं महाराज भीरूणां भयवर्धनम् ॥ ००२ ॥

अम्बष्ठान्मालवान्वङ्गाञ्शिबींस्त्रैगर्तकानपि ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान्क्रुद्धो युधिष्ठिरः ॥ ००३ ॥

अभीषाहाञ्शूरसेनान्क्षत्रियान्युद्धदुर्मदान् ।
निकृत्य पृथिवीं चक्रे भीमः शोणितकर्दमाम् ॥ ००४ ॥

यौधेयारट्टराजन्यान्मद्रकांश्च गणान्युधि ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटी निशितैः शरैः ॥ ००५ ॥

प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नाराचैरभिपीडिताः ।
निपेतुर्द्विरदा भूमौ द्विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ००६ ॥

निकृत्तैर्हस्तिहस्तैश्च लुठमानैस्ततस्ततः ।
रराज वसुधा कीर्णा विसर्पद्भिरिवोरगैः ॥ ००७ ॥

क्षिप्तैः कनकचित्रैश्च नृपच्छत्रैः क्षितिर्बभौ ।
द्यौरिवादित्यचन्द्राद्यैर्ग्रहैः कीर्णा युगक्षये ॥ ००८ ॥

हत प्रहरताभीता विध्यत व्यवकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दः शोणाश्वस्य रथं प्रति ॥ ००९ ॥

द्रोणस्तु परमक्रुद्धो वायव्यास्त्रेण संयुगे ।
व्यधमत्तान्यथा वायुर्मेघानिव दुरत्ययः ॥ ०१० ॥

ते हन्यमाना द्रोणेन पाञ्चालाः प्राद्रवन्भयात् ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ०११ ॥

ततः किरीटी भीमश्च सहसा संन्यवर्तताम् ।
महता रथवंशेन परिगृह्य बलं तव ॥ ०१२ ॥

बीभत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरं तु वृकोदरः ।
भारद्वाजं शरौघाभ्यां महद्भ्यामभ्यवर्षताम् ॥ ०१३ ॥

तौ तदा सृञ्जयाश्चैव पाञ्चालाश्च महारथाः ।
अन्वगच्छन्महाराज मत्स्याश्च सह सोमकैः ॥ ०१४ ॥

तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः ।
महत्या सेनया सार्धं जग्मुर्द्रोणरथं प्रति ॥ ०१५ ॥

ततः सा भरती सेना वध्यमाना किरीटिना ।
तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत ॥ ०१६ ॥

द्रोणेन वार्यमाणास्ते स्वयं तव सुतेन च ।
न शक्यन्ते महाराज योधा वारयितुं तदा ॥ ०१७ ॥

सा पाण्डुपुत्रस्य शरैर्दार्यमाणा महाचमूः ।
तमसा संवृते लोके व्यद्रवत्सर्वतोमुखी ॥ ०१८ ॥

उत्सृज्य शतशो वाहांस्तत्र केचिन्नराधिपाः ।
प्राद्रवन्त महाराज भयाविष्टाः समन्ततः ॥ ०१९ ॥

अध्याय १३७

सञ्जय उवाच ॥

सोमदत्तं तु संप्रेक्ष्य विधुन्वानं महद्धनुः ।
सात्यकिः प्राह यन्तारं सोमदत्ताय मां वह ॥ ००१ ॥

न ह्यहत्वा रणे शत्रुं बाह्लीकं कौरवाधमम् ।
निवर्तिष्ये रणात्सूत सत्यमेतद्वचो मम ॥ ००२ ॥

ततः संप्रेषयद्यन्ता सैन्धवांस्तान्महाजवान् ।
तुरङ्गमाञ्शङ्खवर्णान्सर्वशब्दातिगान्रणे ॥ ००३ ॥

तेऽवहन्युयुधानं तु मनोमारुतरंहसः ।
यथेन्द्रं हरयो राजन्पुरा दैत्यवधोद्यतम् ॥ ००४ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य सात्वतं रभसं रणे ।
सोमदत्तो महाबाहुरसंभ्रान्तोऽभ्यवर्तत ॥ ००५ ॥

विमुञ्चञ्शरवर्षाणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
छादयामास शैनेयं जलदो भास्करं यथा ॥ ००६ ॥

असंभ्रान्तश्च समरे सात्यकिः कुरुपुङ्गवम् ।
छादयामास बाणौघैः समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

सोमदत्तस्तु तं षष्ट्या विव्याधोरसि माधवम् ।
सात्यकिश्चापि तं राजन्नविध्यत्सायकैः शितैः ॥ ००८ ॥

तावन्योन्यं शरैः कृत्तौ व्यराजेतां नरर्षभौ ।
सुपुष्पौ पुष्पसमये पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ००९ ॥

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ कुरुवृष्णियशस्करौ ।
परस्परमवेक्षेतां दहन्ताविव लोचनैः ॥ ०१० ॥

रथमण्डलमार्गेषु चरन्तावरिमर्दनौ ।
घोररूपौ हि तावास्तां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ॥ ०११ ॥

शरसंभिन्नगात्रौ तौ सर्वतः शकलीकृतौ ।
श्वाविधाविव राजेन्द्र व्यदृश्येतां शरक्षतौ ॥ ०१२ ॥

सुवर्णपुङ्खैरिषुभिराचितौ तौ व्यरोचताम् ।
खद्योतैरावृतौ राजन्प्रावृषीव वनस्पती ॥ ०१३ ॥

संप्रदीपितसर्वाङ्गौ सायकैस्तौ महारथौ ।
अदृश्येतां रणे क्रुद्धावुल्काभिरिव कुञ्जरौ ॥ ०१४ ॥

ततो युधि महाराज सोमदत्तो महारथः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद माधवस्य महद्धनुः ॥ ०१५ ॥

अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् ।
त्वरमाणस्त्वराकाले पुनश्च दशभिः शरैः ॥ ०१६ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिर्वेगवत्तरम् ।
पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं सोमदत्तमविध्यत ॥ ०१७ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ।
बाह्लीकस्य रणे राजन्सात्यकिः प्रहसन्निव ॥ ०१८ ॥

सोमदत्तस्त्वसंभ्रान्तो दृष्ट्वा केतुं निपातितम् ।
शैनेयं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ॥ ०१९ ॥

सात्वतोऽपि रणे क्रुद्धः सोमदत्तस्य धन्विनः ।
धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरप्रेण शितेन ह ॥ ०२० ॥

अथैनं रुक्मपुङ्खानां शतेन नतपर्वणाम् ।
आचिनोद्बहुधा राजन्भग्नदंष्ट्रमिव द्विपम् ॥ ०२१ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सोमदत्तो महारथः ।
सात्यकिं छादयामास शरवृष्ट्या महाबलः ॥ ०२२ ॥

सोमदत्तं तु सङ्क्रुद्धो रणे विव्याध सात्यकिः ।

सात्यकिं चेषुजालेन सोमदत्तो अपीडयत् ॥ ०२३ ॥

दशभिः सात्वतस्यार्थे भीमोऽहन्बाह्लिकात्मजम् ।
सोमदत्तोऽप्यसंभ्रान्तः शैनेयमवधीच्छरैः ॥ ०२४ ॥

ततस्तु सात्वतस्यार्थे भैमसेनिर्नवं दृढम् ।
मुमोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य वक्षसि ॥ ०२५ ॥

तमापतन्तं वेगेन परिघं घोरदर्शनम् ।
द्विधा चिच्छेद समरे प्रहसन्निव कौरवः ॥ ०२६ ॥

स पपात द्विधा छिन्न आयसः परिघो महान् ।
महीधरस्येव महच्छिखरं वज्रदारितम् ॥ ०२७ ॥

ततस्तु सात्यकी राजन्सोमदत्तस्य संयुगे ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन हस्तावापं च पञ्चभिः ॥ ०२८ ॥

चतुर्भिस्तु शरैस्तूर्णं चतुरस्तुरगोत्तमान् ।
समीपं प्रेषयामास प्रेतराजस्य भारत ॥ ०२९ ॥

सारथेश्च शिरः कायाद्भल्लेन नतपर्वणा ।
जहार रथशार्दूलः प्रहसञ्शिनिपुङ्गवः ॥ ०३० ॥

ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
मुमोच सात्वतो राजन्स्वर्णपुङ्खं शिलाशितम् ॥ ०३१ ॥

स विमुक्तो बलवता शैनेयेन शरोत्तमः ।
घोरस्तस्योरसि विभो निपपाताशु भारत ॥ ०३२ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता सात्वतेन महारथः ।
सोमदत्तो महाबाहुर्निपपात ममार च ॥ ०३३ ॥

तं दृष्ट्वा निहतं तत्र सोमदत्तं महारथाः ।
महता शरवर्षेण युयुधानमुपाद्रवन् ॥ ०३४ ॥

छाद्यमानं शरैर्दृष्ट्वा युयुधानं युधिष्ठिरः ।
महत्या सेनया सार्धं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ॥ ०३५ ॥

ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तावकानां महाबलम् ।
शरैर्विद्रावयामास भारद्वाजस्य पश्यतः ॥ ०३६ ॥

सैन्यानि द्रावयन्तं तु द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरम् ।
अभिदुद्राव वेगेन क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ०३७ ॥

ततः सुनिशितैर्बाणैः पार्थं विव्याध सप्तभिः ।
सोऽतिविद्धो महाबाहुः सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ०३८ ॥

युधिष्ठिरस्य चिच्छेद ध्वजं कार्मुकमेव च ॥ ०३८ ॥

स छिन्नधन्वा त्वरितस्त्वराकाले नृपोत्तमः ।
अन्यदादत्त वेगेन कार्मुकं समरे दृढम् ॥ ०३९ ॥

ततः शरसहस्रेण द्रोणं विव्याध पार्थिवः ।
साश्वसूतध्वजरथं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४० ॥

ततो मुहूर्तं व्यथितः शरघातप्रपीडितः ।
निषसाद रथोपस्थे द्रोणो भरतसत्तम ॥ ०४१ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां मुहूर्ताद्द्विजसत्तमः ।
क्रोधेन महताविष्टो वायव्यास्त्रमवासृजत् ॥ ०४२ ॥

असंभ्रान्तस्ततः पार्थो धनुराकृष्य वीर्यवान् ।
तदस्त्रमस्त्रेण रणे स्तम्भयामास भारत ॥ ०४३ ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
युधिष्ठिर महाबाहो यत्त्वा वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ०४४ ॥

उपारमस्व युद्धाय द्रोणाद्भरतसत्तम ।
गृध्यते हि सदा द्रोणो ग्रहणे तव संयुगे ॥ ०४५ ॥

नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह ।
योऽस्य सृष्टो विनाशाय स एनं श्वो हनिष्यति ॥ ०४६ ॥

परिवर्ज्य गुरुं याहि यत्र राजा सुयोधनः ।
भीमश्च रथशार्दूलो युध्यते कौरवैः सह ॥ ०४७ ॥

वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
मुहूर्तं चिन्तयित्वा तु ततो दारुणमाहवम् ॥ ०४८ ॥

प्रायाद्द्रुतममित्रघ्नो यत्र भीमो व्यवस्थितः ।
विनिघ्नंस्तावकान्योधान्व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ०४९ ॥

रथघोषेण महता नादयन्वसुधातलम् ।
पर्जन्य इव घर्मान्ते नादयन्वै दिशो दश ॥ ०५० ॥

भीमस्य निघ्नतः शत्रून्पार्ष्णिं जग्राह पाण्डवः ।
द्रोणोऽपि पाण्डुपाञ्चालान्व्यधमद्रजनीमुखे ॥ ०५१ ॥

अध्याय १३८

सञ्जय उवाच ॥

वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयावहे ।
तमसा संवृते लोके रजसा च महीपते ॥ ००१ ॥

नापश्यन्त रणे योधाः परस्परमवस्थिताः ॥ ००१ ॥

अनुमानेन सञ्ज्ञाभिर्युद्धं तद्ववृते महत् ।
नरनागाश्वमथनं परमं लोमहर्षणम् ॥ ००२ ॥

द्रोणकर्णकृपा वीरा भीमपार्षतसात्यकाः ।
अन्योन्यं क्षोभयामासुः सैन्यानि नृपसत्तम ॥ ००३ ॥

वध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्तैर्महारथैः ।
तमसा रजसा चैव समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ००४ ॥

ते सर्वतो विद्रवन्तो योधा वित्रस्तचेतसः ।
अहन्यन्त महाराज धावमानाश्च संयुगे ॥ ००५ ॥

महारथसहस्राणि जघ्नुरन्योन्यमाहवे ।
अन्धे तमसि मूढानि पुत्रस्य तव मन्त्रिते ॥ ००६ ॥

ततः सर्वाणि सैन्यानि सेनागोपाश्च भारत ।
व्यमुह्यन्त रणे तत्र तमसा संवृते सति ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तेषां संलोड्यमानानां पाण्डवैर्निहतौजसाम् ।
अन्धे तमसि मग्नानामासीत्का वो मतिस्तदा ॥ ००८ ॥

कथं प्रकाशस्तेषां वा मम सैन्येषु वा पुनः ।
बभूव लोके तमसा तथा सञ्जय संवृते ॥ ००९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततः सर्वाणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै ।
सेनागोप्तॄनथादिश्य पुनर्व्यूहमकल्पयत् ॥ ०१० ॥

द्रोणः पुरस्ताज्जघने तु शल्य ;स्तथा द्रौणिः पार्श्वतः सौबलश्च ।
स्वयं तु सर्वाणि बलानि राज ;न्राजाभ्ययाद्गोपयन्वै निशायाम् ॥ ०११ ॥

उवाच सर्वांश्च पदातिसंघा ;न्दुर्योधनः पार्थिव सान्त्वपूर्वम् ।
उत्सृज्य सर्वे परमायुधानि ; गृह्णीत हस्तैर्ज्वलितान्प्रदीपान् ॥ ०१२ ॥

ते चोदिताः पार्थिवसत्तमेन ; ततः प्रहृष्टा जगृहुः प्रदीपान् ।
सा भूय एव ध्वजिनी विभक्ता ; व्यरोचताग्निप्रभया निशायाम् ॥ ०१३ ॥

महाधनैराभरणैश्च दिव्यैः ; शस्त्रैः प्रदीप्तैरभिसंपतद्भिः ।
क्षणेन सर्वे विहिताः प्रदीपा ; व्यदीपयंश्च ध्वजिनीं तदाशु ॥ ०१४ ॥

सर्वास्तु सेना व्यतिसेव्यमानाः ; पदातिभिः पावकतैलहस्तैः ।
प्रकाश्यमाना ददृशुर्निशायां ; यथान्तरिक्षे जलदास्तडिद्भिः ॥ ०१५ ॥

प्रकाशितायां तु तथा ध्वजिन्यां ; द्रोणोऽग्निकल्पः प्रतपन्समन्तात् ।
रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्मा ; मध्यं गतः सूर्य इवांशुमाली ॥ ०१६ ॥

जाम्बूनदेष्वाभरणेषु चैव ; निष्केषु शुद्धेषु शरावरेषु ।
पीतेषु शस्त्रेषु च पावकस्य ; प्रतिप्रभास्तत्र ततो बभूवुः ॥ ०१७ ॥

गदाश्च शैक्याः परिघाश्च शुभ्रा ; रथेषु शक्त्यश्च विवर्तमानाः ।
प्रतिप्रभा रश्मिभिराजमीढ ; पुनः पुनः सञ्जनयन्ति दीप्ताः ॥ ०१८ ॥

छत्राणि बालव्यजनानुषङ्गा ; दीप्ता महोल्काश्च तथैव राजन् ।

व्याघूर्णमानाश्च सुवर्णमाला ; व्यायच्छतां तत्र तदा विरेजुः ॥ ०१९ ॥

शस्त्रप्रभाभिश्च विराजमानं ; दीपप्रभाभिश्च तदा बलं तत् ।
प्रकाशितं चाभरणप्रभाभि ;र्भृशं प्रकाशं नृपते बभूव ॥ ०२० ॥

पीतानि शस्त्राण्यसृगुक्षितानि ; वीरावधूतानि तनुद्रुहाणि ।
दीप्तां प्रभां प्राजनयन्त तत्र ; तपात्यये विद्युदिवान्तरिक्षे ॥ ०२१ ॥

प्रकम्पितानामभिघातवेगै ;रभिघ्नतां चापततां जवेन ।
वक्त्राण्यशोभन्त तदा नराणां ; वाय्वीरितानीव महाम्बुजानि ॥ ०२२ ॥

महावने दाव इव प्रदीप्ते ; यथा प्रभा भास्करस्यापि नश्येत् ।
तथा तवासीद्ध्वजिनी प्रदीप्ता ; महाभये भारत भीमरूपा ॥ ०२३ ॥

तत्संप्रदीप्तं बलमस्मदीयं ; निशाम्य पार्थास्त्वरितास्तथैव ।
सर्वेषु सैन्येषु पदातिसंघा ;न्नचोदयंस्तेऽथ चक्रुः प्रदीपान् ॥ ०२४ ॥

गजे गजे सप्त कृताः प्रदीपा ; रथे रथे चैव दश प्रदीपाः ।
द्वावश्वपृष्ठे परिपार्श्वतोऽन्ये ; ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्ये ॥ ०२५ ॥

सेनासु सर्वासु च पार्श्वतोऽन्ये ; पश्चात्पुरस्ताच्च समन्ततश्च ।
मध्ये तथान्ये ज्वलिताग्निहस्ताः ; सेनाद्वयेऽपि स्म नरा विचेरुः ॥ ०२६ ॥

सर्वेषु सैन्येषु पदातिसंघा ; व्यामिश्रिता हस्तिरथाश्ववृन्दैः ।
मध्ये तथान्ये ज्वलिताग्निहस्ता ; व्यदीपयन्पाण्डुसुतस्य सेनाम् ॥ ०२७ ॥

तेन प्रदीप्तेन तथा प्रदीप्तं ; बलं तदासीद्बलवद्बलेन ।
भाः कुर्वता भानुमता ग्रहेण ; दिवाकरेणाग्निरिवाभितप्तः ॥ ०२८ ॥

तयोः प्रभाः पृथिवीमन्तरिक्षं ; सर्वा व्यतिक्रम्य दिशश्च वृद्धाः ।
तेन प्रकाशेन भृशं प्रकाशं ; बभूव तेषां तव चैव सैन्यम् ॥ ०२९ ॥

तेन प्रकाशेन दिवङ्गमेन ; संबोधिता देवगणाश्च राजन् ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः ; समागमन्नप्सरसश्च सर्वाः ॥ ०३० ॥

तद्देवगन्धर्वसमाकुलं च ; यक्षासुरेन्द्राप्सरसां गणैश्च ।
हतैश्च वीरैर्दिवमारुहद्भि ;रायोधनं दिव्यकल्पं बभूव ॥ ०३१ ॥

रथाश्वनागाकुलदीपदीप्तं ; संरब्धयोधाहतविद्रुताश्वम् ।
महद्बलं व्यूढरथाश्वनागं ; सुरासुरव्यूहसमं बभूव ॥ ०३२ ॥

तच्छक्तिसंघाकुलचण्डवातं ; महारथाभ्रं रथवाजिघोषम् ।
शस्त्रौघवर्षं रुधिराम्बुधारं ; निशि प्रवृत्तं नरदेवयुद्धम् ॥ ०३३ ॥

तस्मिन्महाग्निप्रतिमो महात्मा ; संतापयन्पाण्डवान्विप्रमुख्यः ।
गभस्तिभिर्मध्यगतो यथार्को ; वर्षात्यये तद्वदभून्नरेन्द्र ॥ ०३४ ॥

अध्याय १३९

सञ्जय उवाच ॥

प्रकाशिते तथा लोके रजसा च तमोवृते ।
समाजग्मुरथो वीराः परस्परवधैषिणः ॥ ००१ ॥

ते समेत्य रणे राजञ्शस्त्रप्रासासिधारिणः ।
परस्परमुदैक्षन्त परस्परकृतागसः ॥ ००२ ॥

प्रदीपानां सहस्रैश्च दीप्यमानैः समन्ततः ।
विरराज तदा भूमिर्द्यौर्ग्रहैरिव भारत ॥ ००३ ॥

उल्काशतैः प्रज्वलितै रणभूमिर्व्यराजत ।
दह्यमानेव लोकानामभावे वै वसुंधरा ॥ ००४ ॥

प्रादीप्यन्त दिशः सर्वाः प्रदीपैस्तैः समन्ततः ।
वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्वृता वृक्षा इवाबभुः ॥ ००५ ॥

असज्जन्त ततो वीरा वीरेष्वेव पृथक्पृथक् ।
नागा नागैः समाजग्मुस्तुरगाः सह वाजिभिः ॥ ००६ ॥

रथा रथवरैरेव समाजग्मुर्मुदान्विताः ।
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पुत्रस्य तव शासनात् ॥ ००७ ॥

ततोऽर्जुनो महाराज कौरवाणामनीकिनीम् ।
व्यधमत्त्वरया युक्तः क्षपयन्सर्वपार्थिवान् ॥ ००८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तस्मिन्प्रविष्टे संरब्धे मम पुत्रस्य वाहिनीम् ।
अमृष्यमाणे दुर्धर्षे किं व आसीन्मनस्तदा ॥ ००९ ॥

किममन्यन्त सैन्यानि प्रविष्टे शत्रुतापने ।
दुर्योधनश्च किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ॥ ०१० ॥

के चैनं समरे वीरं प्रत्युद्ययुररिंदमम् ।
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं के च द्रोणस्य सव्यतः ॥ ०११ ॥

के पृष्ठतोऽस्य ह्यभवन्वीरा वीरस्य युध्यतः ।
के पुरस्तादगच्छन्त निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ०१२ ॥

यत्प्राविशन्महेष्वासः पाञ्चालानपराजितः ।

नृत्यन्निव नरव्याघ्रो रथमार्गेषु वीर्यवान् ॥ ०१३ ॥

ददाह च शरैर्द्रोणः पाञ्चालानां रथव्रजान् ।
धूमकेतुरिव क्रुद्धः स कथं मृत्युमीयिवान् ॥ ०१४ ॥

अव्यग्रानेव हि परान्कथयस्यपराजितान् ।
हतांश्चैव विषण्णांश्च विप्रकीर्णांश्च शंससि ॥ ०१५ ॥

रथिनो विरथांश्चैव कृतान्युद्धेषु मामकान् ॥ ०१५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

द्रोणस्य मतमाज्ञाय योद्धुकामस्य तां निशाम् ।
दुर्योधनो महाराज वश्यान्भ्रातॄनभाषत ॥ ०१६ ॥

विकर्णं चित्रसेनं च महाबाहुं च कौरवम् ।
दुर्धर्षं दीर्घबाहुं च ये च तेषां पदानुगाः ॥ ०१७ ॥

द्रोणं यत्ताः पराक्रान्ताः सर्वे रक्षत पृष्ठतः ।
हार्दिक्यो दक्षिणं चक्रं शल्यश्चैवोत्तरं तथा ॥ ०१८ ॥

त्रिगर्तानां च ये शूरा हतशिष्टा महारथाः ।
तांश्चैव सर्वान्पुत्रस्ते समचोदयदग्रतः ॥ ०१९ ॥

आचार्यो हि सुसंयत्तो भृशं यत्ताश्च पाण्डवाः ।
तं रक्षत सुसंयत्ता निघ्नन्तं शात्रवान्रणे ॥ ०२० ॥

द्रोणो हि बलवान्युद्धे क्षिप्रहस्तः पराक्रमी ।
निर्जयेत्त्रिदशान्युद्धे किमु पार्थान्ससोमकान् ॥ ०२१ ॥

ते यूयं सहिताः सर्वे भृशं यत्ता महारथाः ।

द्रोणं रक्षत पाञ्चाल्याद्धृष्टद्युम्नान्महारथात् ॥ ०२२ ॥

पाण्डवेयेषु सैन्येषु योधं पश्याम्यहं न तम् ।
यो जयेत रणे द्रोणं धृष्टद्युम्नादृते नृपाः ॥ ०२३ ॥

तस्य सर्वात्मना मन्ये भारद्वाजस्य रक्षणम् ।
स गुप्तः सोमकान्हन्यात्सृञ्जयांश्च सराजकान् ॥ ०२४ ॥

सृञ्जयेष्वथ सर्वेषु निहतेषु चमूमुखे ।
धृष्टद्युम्नं रणे द्रौणिर्नाशयिष्यत्यसंशयम् ॥ ०२५ ॥

तथार्जुनं रणे कर्णो विजेष्यति महारथः ।
भीमसेनमहं चापि युद्धे जेष्यामि दंशितः ॥ ०२६ ॥

सोऽयं मम जयो व्यक्तं दीर्घकालं भविष्यति ।
तस्माद्रक्षत सङ्ग्रामे द्रोणमेव महारथाः ॥ ०२७ ॥

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
व्यादिदेश ततः सैन्यं तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ०२८ ॥

ततः प्रववृते युद्धं रात्रौ तद्भरतर्षभ ।
उभयोः सेनयोर्घोरं विजयं प्रति काङ्क्षिणोः ॥ ०२९ ॥

अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनं चापि कौरवाः ।
नानाशस्त्रसमावापैरन्योन्यं पर्यपीडयन् ॥ ०३० ॥

द्रौणिः पाञ्चालराजानं भारद्वाजश्च सृञ्जयान् ।
छादयामासतुः संख्ये शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३१ ॥

पाण्डुपाञ्चालसेनानां कौरवाणां च मारिष ।
आसीन्निष्टानको घोरो निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०३२ ॥

नैवास्माभिर्न पूर्वैर्नो दृष्टं पूर्वं तथाविधम् ।
युद्धं यादृशमेवासीत्तां रात्रिं सुमहाभयम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय १४०

सञ्जय उवाच ॥

वर्तमाने तथा रौद्रे रात्रियुद्धे विशां पते ।
सर्वभूतक्षयकरे धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

अब्रवीत्पाण्डवांश्चैव पाञ्चालांश्च ससोमकान् ।
अभ्यद्रवत गच्छध्वं द्रोणमेव जिघांसया ॥ ००२ ॥

राज्ञस्ते वचनाद्राजन्पाञ्चालाः सोमकास्तथा ।
द्रोणमेवाभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ००३ ॥

तान्वयं प्रतिगर्जन्तः प्रत्युद्यातास्त्वमर्षिताः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं च संयुगे ॥ ००४ ॥

कृतवर्मा च हार्दिक्यो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
द्रोणं प्रति जिघांसन्तं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ००५ ॥

शैनेयं शरवर्षाणि विकिरन्तं समन्ततः ।
अभ्ययात्कौरवो राजन्भूरिः सङ्ग्राममूर्धनि ॥ ००६ ॥

सहदेवमथायान्तं द्रोणप्रेप्सुं महारथम् ।
कर्णो वैकर्तनो राजन्वारयामास पाण्डवम् ॥ ००७ ॥

भीमसेनमथायान्तं व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
स्वयं दुर्योधनो युद्धे प्रतीपं मृत्युमाव्रजत् ॥ ००८ ॥

नकुलं च युधां श्रेष्ठं सर्वयुद्धविशारदम् ।
शकुनिः सौबलो राजन्वारयामास सत्वरः ॥ ००९ ॥

शिखण्डिनमथायान्तं रथेन रथिनां वरम् ।
कृपो शारद्वतो राजन्वारयामास संयुगे ॥ ०१० ॥

प्रतिविन्ध्यमथायान्तं मयूरसदृशैर्हयैः ।
दुःशासनो महाराज यत्तो यत्तमवारयत् ॥ ०११ ॥

भैमसेनिमथायान्तं मायाशतविशारदम् ।
अश्वत्थामा पितुर्मानं कुर्वाणः प्रत्यषेधयत् ॥ ०१२ ॥

द्रुपदं वृषसेनस्तु ससैन्यं सपदानुगम् ।
वारयामास समरे द्रोणप्रेप्सुं महारथम् ॥ ०१३ ॥

विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणस्य निधनं प्रति ।
मद्रराजः सुसङ्क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ ०१४ ॥

शतानीकमथायान्तं नाकुलिं रभसं रणे ।
चित्रसेनो रुरोधाशु शरैर्द्रोणवधेप्सया ॥ ०१५ ॥

अर्जुनं च युधां श्रेष्ठं प्राद्रवन्तं महारथम् ।
अलम्बुसो महाराज राक्षसेन्द्रो न्यवारयत् ॥ ०१६ ॥

तथा द्रोणं महेष्वासं निघ्नन्तं शात्रवान्रणे ।
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यो हृष्टरूपमवारयत् ॥ ०१७ ॥

तथान्यान्पाण्डुपुत्राणां समायातान्महारथान् ।
तावका रथिनो राजन्वारयामासुरोजसा ॥ ०१८ ॥

गजारोहा गजैस्तूर्णं संनिपत्य महामृधे ।
योधयन्तः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१९ ॥

निशीथे तुरगा राजन्नाद्रवन्तः परस्परम् ।
समदृश्यन्त वेगेन पक्षवन्त इवाद्रयः ॥ ०२० ॥

सादिनः सादिभिः सार्धं प्रासशक्त्यृष्टिपाणयः ।
समागच्छन्महाराज विनदन्तः पृथक्पृथक् ॥ ०२१ ॥

नरास्तु बहवस्तत्र समाजग्मुः परस्परम् ।
गदाभिर्मुसलैश्चैव नानाशस्त्रैश्च संघशः ॥ ०२२ ॥

कृतवर्मा तु हार्दिक्यो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
वारयामास सङ्क्रुद्धो वेलेवोद्धृत्तमर्णवम् ॥ ०२३ ॥

युधिष्ठिरस्तु हार्दिक्यं विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध विंशत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

कृतवर्मा तु सङ्क्रुद्धो धर्मपुत्रस्य मारिष ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ०२५ ॥

अथान्यद्धनुरादाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
हार्दिक्यं दशभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०२६ ॥

माधवस्तु रणे विद्धो धर्मपुत्रेण मारिष ।
प्राकम्पत च रोषेण सप्तभिश्चार्दयच्छरैः ॥ ०२७ ॥

तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं निकृत्य च ।

प्राहिणोन्निशितान्बाणान्पञ्च राजञ्शिलाशितान् ॥ ०२८ ॥

ते तस्य कवचं भित्त्वा हेमचित्रं महाधनम् ।
प्राविशन्धरणीमुग्रा वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ०२९ ॥

अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
विव्याध पाण्डवं षष्ट्या सूतं च नवभिः शरैः ॥ ०३० ॥

तस्य शक्तिममेयात्मा पाण्डवो भुजगोपमाम् ।
चिक्षेप भरतश्रेष्ठ रथे न्यस्य महद्धनुः ॥ ०३१ ॥

सा हेमचित्रा महती पाण्डवेन प्रवेरिता ।
निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं प्राविशद्धरणीतलम् ॥ ०३२ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु गृह्य पार्थः पुनर्धनुः ।
हार्दिक्यं छादयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३३ ॥

ततस्तु समरे शूरो वृष्णीनां प्रवरो रथी ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे निमेषार्धाद्युधिष्ठिरम् ॥ ०३४ ॥

ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठः खड्गचर्म समाददे ।
तदस्य निशितैर्बाणैर्व्यधमन्माधवो रणे ॥ ०३५ ॥

तोमरं तु ततो गृह्य स्वर्णदण्डं दुरासदम् ।
प्रेषयत्समरे तूर्णं हार्दिक्यस्य युधिष्ठिरः ॥ ०३६ ॥

तमापतन्तं सहसा धर्मराजभुजच्युतम् ।
द्विधा चिच्छेद हार्दिक्यः कृतहस्तः स्मयन्निव ॥ ०३७ ॥

ततः शरशतेनाजौ धर्मपुत्रमवाकिरत् ।
कवचं चास्य सङ्क्रुद्धः शरैस्तीक्ष्णैरदारयत् ॥ ०३८ ॥

हार्दिक्यशरसंछिन्नं कवचं तन्महात्मनः ।
व्यशीर्यत रणे राजंस्ताराजालमिवाम्बरात् ॥ ०३९ ॥

स छिन्नधन्वा विरथः शीर्णवर्मा शरार्दितः ।
अपायासीद्रणात्तूर्णं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०४० ॥

कृतवर्मा तु निर्जित्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
पुनर्द्रोणस्य जुगुपे चक्रमेव महाबलः ॥ ०४१ ॥

अध्याय १४१

सञ्जय उवाच ॥

भूरिस्तु समरे राजञ्शैनेयं रथिनां वरम् ।
आपतन्तमपासेधत्प्रपानादिव कुञ्जरम् ॥ ००१ ॥

अथैनं सात्यकिः क्रुद्धः पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
विव्याध हृदये तूर्णं प्रास्रवत्तस्य शोणितम् ॥ ००२ ॥

तथैव कौरवो युद्धे शैनेयं युद्धदुर्मदम् ।
दशभिर्विशिखैस्तीक्ष्णैरविध्यत भुजान्तरे ॥ ००३ ॥

तावन्योन्यं महाराज ततक्षाते शरैर्भृशम् ।
क्रोधसंरक्तनयनौ क्रोधाद्विस्फार्य कार्मुके ॥ ००४ ॥

तयोरासीन्महाराज शस्त्रवृष्टिः सुदारुणा ।

क्रुद्धयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः ॥ ००५ ॥

तावन्योन्यं शरै राजन्प्रच्छाद्य समरे स्थितौ ।
मुहूर्तं चैव तद्युद्धं समरूपमिवाभवत् ॥ ००६ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज शैनेयः प्रहसन्निव ।
धनुश्चिच्छेद समरे कौरव्यस्य महात्मनः ॥ ००७ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं नवभिर्निशितैः शरैः ।
विव्याध हृदये तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००८ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।
धनुरन्यत्समादाय सात्वतं प्रत्यविध्यत ॥ ००९ ॥

स विद्ध्वा सात्वतं बाणैस्त्रिभिरेव विशां पते ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सुतीक्ष्णेन हसन्निव ॥ ०१० ॥

छिन्नधन्वा महाराज सात्यकिः क्रोधमूर्छितः ।
प्रजहार महावेगां शक्तिं तस्य महोरसि ॥ ०११ ॥

स तु शक्त्या विभिन्नाङ्गो निपपात रथोत्तमात् ।
लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ०१२ ॥

तं तु दृष्ट्वा हतं शूरमश्वत्थामा महारथः ।
अभ्यधावत वेगेन शैनेयं प्रति संयुगे ॥ ०१३ ॥

अभ्यवर्षच्छरौघेण मेरुं वृष्ट्या यथाम्बुदः ॥ ०१३ ॥

तमापतन्तं संरब्धं शैनेयस्य रथं प्रति ।
घटोत्कचोऽब्रवीद्राजन्नादं मुक्त्वा महारथः ॥ ०१४ ॥

तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
एष त्वाद्य हनिष्यामि महिषं स्कन्दराडिव ॥ ०१५ ॥

युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ॥ ०१५ ॥

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो राक्षसः परवीरहा ।
द्रौणिमभ्यद्रवत्क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ०१६ ॥

रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ।
रथिनामृषभं द्रौणिं धाराभिरिव तोयदः ॥ ०१७ ॥

शरवृष्टिं तु तां प्राप्तां शरैराशीविषोपमैः ।
शातयामास समरे तरसा द्रौणिरुत्स्मयन् ॥ ०१८ ॥

ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मर्मभेदिभिराशुगैः ।
समाचिनोद्राक्षसेन्द्रं घटोत्कचमरिंदम ॥ ०१९ ॥

स शरैराचितस्तेन राक्षसो रणमूर्धनि ।
व्यकाशत महाराज श्वाविच्छललितो यथा ॥ ०२० ॥

ततः क्रोधसमाविष्टो भैमसेनिः प्रतापवान् ।
शरैरवचकर्तोग्रैर्द्रौणिं वज्राशनिस्वनैः ॥ ०२१ ॥

क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च नाराचैः सशिलीमुखैः ।
वराहकर्णैर्नालीकैस्तीक्ष्णैश्चापि विकर्णिभिः ॥ ०२२ ॥

तां शस्त्रवृष्टिमतुलां वज्राशनिसमस्वनाम् ।
पतन्तीमुपरि क्रुद्धो द्रौणिरव्यथितेन्द्रियः ॥ ०२३ ॥

सुदुःसहां शरैर्घोरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।
व्यधमत्स महातेजा महाभ्राणीव मारुतः ॥ ०२४ ॥

ततोऽन्तरिक्षे बाणानां सङ्ग्रामोऽन्य इवाभवत् ।
घोररूपो महाराज योधानां हर्षवर्धनः ॥ ०२५ ॥

ततोऽस्त्रसंघर्षकृतैर्विस्फुलिङ्गैः समन्ततः ।
बभौ निशामुखे व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ०२६ ॥

स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सर्वतः ।
प्रियार्थं तव पुत्राणां राक्षसं समवाकिरत् ॥ ०२७ ॥

ततः प्रववृते युद्धं द्रौणिराक्षसयोर्मृधे ।
विगाढे रजनीमध्ये शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ ०२८ ॥

ततो घटोत्कचो बाणैर्दशभिर्द्रौणिमाहवे ।
जघानोरसि सङ्क्रुद्धः कालज्वलनसंनिभैः ॥ ०२९ ॥

स तैरभ्यायतैर्विद्धो राक्षसेन महाबलः ।
चचाल समरे द्रौणिर्वातनुन्न इव द्रुमः ॥ ०३० ॥

स मोहमनुसंप्राप्तो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ ०३० ॥

ततो हाहाकृतं सैन्यं तव सर्वं जनाधिप ।
हतं स्म मेनिरे सर्वे तावकास्तं विशां पते ॥ ०३१ ॥

तं तु दृष्ट्वा तथावस्थमश्वत्थामानमाहवे ।
पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ ०३२ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञामश्वत्थामा महाबलः ।
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ॥ ०३३ ॥

मुमोचाकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमम् ।

यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याशु घटोत्कचम् ॥ ०३४ ॥

स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य शरोत्तमः ।
विवेश वसुधामुग्रः सुपुङ्खः पृथिवीपते ॥ ०३५ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ।
राक्षसेन्द्रः सुबलवान्द्रौणिना रणमानिना ॥ ०३६ ॥

दृष्ट्वा विमूढं हैडिम्बं सारथिस्तं रणाजिरात् ।
द्रौणेः सकाशात्संभ्रान्तस्त्वपनिन्ये त्वरान्वितः ॥ ०३७ ॥

तथा तु समरे विद्ध्वा राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ।
ननाद सुमहानादं द्रोणपुत्रो महाबलः ॥ ०३८ ॥

पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्वयोधैश्च भारत ।
वपुषा प्रतिजज्वाल मध्याह्न इव भास्करः ॥ ०३९ ॥

भीमसेनं तु युध्यन्तं भारद्वाजरथं प्रति ।
स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यविध्यच्छितैः शरैः ॥ ०४० ॥

तं भीमसेनो नवभिः शरैर्विव्याध मारिष ।
दुर्योधनोऽपि विंशत्या शराणां प्रत्यविध्यत ॥ ०४१ ॥

तौ सायकैरवच्छन्नावदृश्येतां रणाजिरे ।
मेघजालसमाच्छन्नौ नभसीवेन्दुभास्करौ ॥ ०४२ ॥

अथ दुर्योधनो राजा भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
पञ्चभिर्भरतश्रेष्ठ तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०४३ ॥

तस्य भीमो धनुश्छित्त्वा ध्वजं च नवभिः शरैः ।
विव्याध कौरवश्रेष्ठं नवत्या नतपर्वणाम् ॥ ०४४ ॥

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो भीमसेनस्य मारिष ।
चिक्षेप स शरान्राजन्पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०४५ ॥

तान्निहत्य शरान्भीमो दुर्योधनधनुश्च्युतान् ।
कौरवं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत् ॥ ०४६ ॥

दुर्योधनस्तु सङ्क्रुद्धो भीमसेनस्य मारिष ।
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा दशभिः प्रत्यविध्यत ॥ ०४७ ॥

अथान्यद्धनुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
विव्याध नृपतिं तूर्णं सप्तभिर्निशितैः शरैः ॥ ०४८ ॥

तदप्यस्य धनुः क्षिप्रं चिच्छेद लघुहस्तवत् ।
द्वितीयं च तृतीयं च चतुर्थं पञ्चमं तथा ॥ ०४९ ॥

आत्तमात्तं महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत् ।
तव पुत्रो महाराज जितकाशी मदोत्कटः ॥ ०५० ॥

स तदा छिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
शक्तिं चिक्षेप समरे सर्वपारशवीं शुभाम् ॥ ०५१ ॥

अप्राप्तामेव तां शक्तिं त्रिधा चिच्छेद कौरवः ।
पश्यतः सर्वलोकस्य भीमस्य च महात्मनः ॥ ०५२ ॥

ततो भीमो महाराज गदां गुर्वीं महाप्रभाम् ।
चिक्षेपाविध्य वेगेन दुर्योधनरथं प्रति ॥ ०५३ ॥

ततः सा सहसा वाहांस्तव पुत्रस्य संयुगे ।
सारथिं च गदा गुर्वी ममर्द भरतर्षभ ॥ ०५४ ॥

पुत्रस्तु तव राजेन्द्र रथाद्धेमपरिष्कृतात् ।
आप्लुतः सहसा यानं नन्दकस्य महात्मनः ॥ ०५५ ॥

ततो भीमो हतं मत्वा तव पुत्रं महारथम् ।
सिंहनादं महच्चक्रे तर्जयन्निव कौरवान् ॥ ०५६ ॥

तावकाः सैनिकाश्चापि मेनिरे निहतं नृपम् ।
ततो विचुक्रुशुः सर्वे हा हेति च समन्ततः ॥ ०५७ ॥

तेषां तु निनदं श्रुत्वा त्रस्तानां सर्वयोधिनाम् ।
भीमसेनस्य नादं च श्रुत्वा राजन्महात्मनः ॥ ०५८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा सुयोधनम् ।
अभ्यवर्तत वेगेन यत्र पार्थो वृकोदरः ॥ ०५९ ॥

पाञ्चालाः केकया मत्स्याः सृञ्जयाश्च विशां पते ।
सर्वोद्योगेनाभिजग्मुर्द्रोणमेव युयुत्सया ॥ ०६० ॥

तत्रासीत्सुमहद्युद्धं द्रोणस्याथ परैः सह ।
घोरे तमसि मग्नानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०६१ ॥

अध्याय १४२

सञ्जय उवाच ॥

सहदेवमथायान्तं द्रोणप्रेप्सुं विशां पते ।
कर्णो वैकर्तनो युद्धे वारयामास भारत ॥ ००१ ॥

सहदेवस्तु राधेयं विद्धा नवभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध दशभिर्निशितैर्नतपर्वभिः ॥ ००२ ॥

तं कर्णः प्रतिविव्याध शतेन नतपर्वणाम् ।
सज्यं चास्य धनुः शीघ्रं चिच्छेद लघुहस्तवत् ॥ ००३ ॥

ततोऽन्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
कर्णं विव्याध विंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००४ ॥

तस्य कर्णो हयान्हत्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन द्रुतं निन्ये यमक्षयम् ॥ ००५ ॥

विरथः सहदेवस्तु खड्गं चर्म समाददे ।
तदप्यस्य शरैः कर्णो व्यधमत्प्रहसन्निव ॥ ००६ ॥

ततो गुर्वीं महाघोरां हेमचित्रां महागदाम् ।
प्रेषयामास समरे वैकर्तनरथं प्रति ॥ ००७ ॥

तामापतन्तीं सहसा सहदेवप्रवेरिताम् ।
व्यष्टम्भयच्छरैः कर्णो भूमौ चैनामपातयत् ॥ ००८ ॥

गदां विनिहतां दृष्ट्वा सहदेवस्त्वरान्वितः ।
शक्तिं चिक्षेप कर्णाय तामप्यस्याच्छिनच्छरैः ॥ ००९ ॥

ससंभ्रमस्ततस्तूर्णमवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
सहदेवो महाराज दृष्ट्वा कर्णं व्यवस्थितम् ॥ ०१० ॥

रथचक्रं ततो गृह्य मुमोचाधिरथिं प्रति ॥ ०१० ॥

तमापतन्तं सहसा कालचक्रमिवोद्यतम् ।
शरैरनेकसाहस्रैरच्छिनत्सूतनन्दनः ॥ ०११ ॥

तस्मिंस्तु वितथे चक्रे कृते तेन महात्मना ।
वार्यमाणश्च विशिखैः सहदेवो रणं जहौ ॥ ०१२ ॥

तमभिद्रुत्य राधेयो मुहूर्ताद्भरतर्षभ ।
अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सहदेवं विशां पते ॥ ०१३ ॥

मा युध्यस्व रणे वीर विशिष्टै रथिभिः सह ।
सदृशैर्युध्य माद्रेय वचो मे मा विशङ्किथाः ॥ ०१४ ॥

अथैनं धनुषोऽग्रेण तुदन्भूयोऽब्रवीद्वचः ।
एषोऽर्जुनो रणे यत्तो युध्यते कुरुभिः सह ॥ ०१५ ॥

तत्र गच्छस्व माद्रेय गृहं वा यदि मन्यसे ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा तु तं कर्णो रथेन रथिनां वरः ।
प्रायात्पाञ्चालपाण्डूनां सैन्यानि प्रहसन्निव ॥ ०१६ ॥

वधप्राप्तं तु माद्रेयं नावधीत्समरेऽरिहा ।
कुन्त्याः स्मृत्वा वचो राजन्सत्यसंधो महारथः ॥ ०१७ ॥

सहदेवस्ततो राजन्विमनाः शरपीडितः ।
कर्णवाक्शल्यतप्तश्च जीवितान्निरविद्यत ॥ ०१८ ॥

आरुरोह रथं चापि पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ।
जनमेजयस्य समरे त्वरायुक्तो महारथः ॥ ०१९ ॥

विराटं सहसेनं तु द्रोणार्थे द्रुतमागतम् ।
मद्रराजः शरौघेण छादयामास धन्विनम् ॥ ०२० ॥

तयोः समभवद्युद्धं समरे दृढधन्विनोः ।

यादृशं ह्यभवद्राजञ्जम्भवासवयोः पुरा ॥ ०२१ ॥

मद्रराजो महाराज विराटं वाहिनीपतिम् ।
आजघ्ने त्वरितं तीक्ष्णैः शतेन नतपर्वणाम् ॥ ०२२ ॥

प्रतिविव्याध तं राजा नवभिर्निशितैः शरैः ।
पुनश्चैव त्रिसप्तत्या भूयश्चैव शतेन ह ॥ ०२३ ॥

तस्य मद्राधिपो हत्वा चतुरो रथवाजिनः ।
सूतं ध्वजं च समरे रथोपस्थादपातयत् ॥ ०२४ ॥

हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
तस्थौ विस्फारयंश्चापं विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान् ॥ ०२५ ॥

शतानीकस्ततो दृष्ट्वा भ्रातरं हतवाहनम् ।
रथेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ०२६ ॥

शतानीकमथायान्तं मद्रराजो महामृधे ।
विशिखैर्बहुभिर्विद्ध्वा ततो निन्ये यमक्षयम् ॥ ०२७ ॥

तस्मिंस्तु निहते वीरे विराटो रथसत्तमः ।
आरुरोह रथं तूर्णं तमेव ध्वजमालिनम् ॥ ०२८ ॥

ततो विस्फार्य नयने क्रोधाद्द्विगुणविक्रमः ।
मद्रराजरथं तूर्णं छादयामास पत्रिभिः ॥ ०२९ ॥

ततो मद्राधिपः क्रुद्धः शतेन नतपर्वणाम् ।
आजघानोरसि दृढं विराटं वाहिनीपतिम् ॥ ०३० ॥

सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ।
कश्मलं चाविशत्तीव्रं विराटो भरतर्षभ ॥ ०३१ ॥

सारथिस्तमपोवाह समरे शरविक्षतम् ॥ ०३१ ॥

ततः सा महती सेना प्राद्रवन्निशि भारत ।
वध्यमाना शरशतैः शल्येनाहवशोभिना ॥ ०३२ ॥

तां दृष्ट्वा विद्रुतां सेनां वासुदेवधनञ्जयौ ।
प्रायातां तत्र राजेन्द्र यत्र शल्यो व्यवस्थितः ॥ ०३३ ॥

तौ तु प्रत्युद्ययौ राजन्राक्षसेन्द्रो ह्यलम्बुसः ।
अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय प्रवरं रथम् ॥ ०३४ ॥

तुरङ्गममुखैर्युक्तं पिशाचैर्घोरदर्शनैः ।
लोहितार्द्रपताकं तं रक्तमाल्यविभूषितम् ॥ ०३५ ॥

कार्ष्णायसमयं घोरमृक्षचर्मावृतं महत् ॥ ०३५ ॥

रौद्रेण चित्रपक्षेण विवृताक्षेण कूजता ।
ध्वजेनोच्छ्रिततुण्डेन गृध्रराजेन राजता ॥ ०३६ ॥

स बभौ राक्षसो राजन्भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
रुरोधार्जुनमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ॥ ०३७ ॥

किरन्बाणगणान्राजञ्शतशोऽर्जुनमूर्धनि ॥ ०३७ ॥

अतितीव्रमभूद्युद्धं नरराक्षसयोर्मृधे ।
द्रष्टॄणां प्रीतिजननं सर्वेषां भरतर्षभ ॥ ०३८ ॥

तमर्जुनः शतेनैव पत्रिणामभ्यताडयत् ।
नवभिश्च शितैर्बाणैश्चिच्छेद ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ ०३९ ॥

सारथिं च त्रिभिर्बाणैस्त्रिभिरेव त्रिवेणुकम् ।
धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०४० ॥

विरथस्योद्यतं खड्गं शरेणास्य द्विधाच्छिनत् ॥ ०४० ॥

अथैनं निशितैर्बाणैश्चतुर्भिर्भरतर्षभ ।
पार्थोऽर्दयद्राक्षसेन्द्रं स विद्धः प्राद्रवद्भयात् ॥ ०४१ ॥

तं विजित्यार्जुनस्तूर्णं द्रोणान्तिकमुपाययौ ।
किरञ्शरगणान्राजन्नरवारणवाजिषु ॥ ०४२ ॥

वध्यमाना महाराज पाण्डवेन यशस्विना ।
सैनिका न्यपतन्नुर्व्यां वातनुन्ना इव द्रुमाः ॥ ०४३ ॥

तेषु तूत्साद्यमानेषु फल्गुनेन महात्मना ।
संप्राद्रवद्बलं सर्वं पुत्राणां ते विशां पते ॥ ०४४ ॥

अध्याय १४३

सञ्जय उवाच ॥

शतानीकं शरैस्तूर्णं निर्दहन्तं चमूं तव ।
चित्रसेनस्तव सुतो वारयामास भारत ॥ ००१ ॥

नाकुलिश्चित्रसेनं तु नाराचेनार्दयद्भृशम् ।
स च तं प्रतिविव्याध दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ००२ ॥

चित्रसेनो महाराज शतानीकं पुनर्युधि ।
नवभिर्निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ००३ ॥

नाकुलिस्तस्य विशिखैर्वर्म संनतपर्वभिः ।
गात्रात्सञ्च्यावयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००४ ॥

सोऽपेतवर्मा पुत्रस्ते विरराज भृशं नृप ।
उत्सृज्य काले राजेन्द्र निर्मोकमिव पन्नगः ॥ ००५ ॥

ततोऽस्य निशितैर्बाणैर्ध्वजं चिच्छेद नाकुलिः ।
धनुश्चैव महाराज यतमानस्य संयुगे ॥ ००६ ॥

स छिन्नधन्वा समरे विवर्मा च महारथः ।
धनुरन्यन्महाराज जग्राहारिविदारणम् ॥ ००७ ॥

ततस्तूर्णं चित्रसेनो नाकुलिं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे क्रुद्धो भरतानां महारथः ॥ ००८ ॥

शतानीकोऽथ सङ्क्रुद्धश्चित्रसेनस्य मारिष ।
जघान चतुरो वाहान्सारथिं च नरोत्तमः ॥ ००९ ॥

अवप्लुत्य रथात्तस्माच्चित्रसेनो महारथः ।
नाकुलिं पञ्चविंशत्या शराणामार्दयद्बली ॥ ०१० ॥

तस्य तत्कुर्वतः कर्म नकुलस्य सुतो रणे ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चापं रत्नविभूषितम् ॥ ०११ ॥

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
आरुरोह रथं तूर्णं हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

द्रुपदं तु सहानीकं द्रोणप्रेप्सुं महारथम् ।

वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं किरञ्शरशतैस्तदा ॥ ०१३ ॥

यज्ञसेनस्तु समरे कर्णपुत्रं महारथम् ।
षष्ट्या शराणां विव्याध बाह्वोरुरसि चानघ ॥ ०१४ ॥

वृषसेनस्तु सङ्क्रुद्धो यज्ञसेनं रथे स्थितम् ।
बहुभिः सायकैस्तीक्ष्णैराजघान स्तनान्तरे ॥ ०१५ ॥

तावुभौ शरनुन्नाङ्गौ शरकण्टकिनौ रणे ।
व्यभ्राजेतां महाराज श्वाविधौ शललैरिव ॥ ०१६ ॥

रुक्मपुङ्खैरजिह्माग्रैः शरैश्छिन्नतनुच्छदौ ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नौ व्यभ्राजेतां महामृधे ॥ ०१७ ॥

तपनीयनिभौ चित्रौ कल्पवृक्षाविवाद्भुतौ ।
किंशुकाविव चोत्फुल्लौ व्यकाशेतां रणाजिरे ॥ ०१८ ॥

वृषसेनस्ततो राजन्नवभिर्द्रुपदं शरैः ।
विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या पुनश्चान्यैस्त्रिभिः शरैः ॥ ०१९ ॥

ततः शरसहस्राणि विमुञ्चन्विबभौ तदा ।
कर्णपुत्रो महाराज वर्षमाण इवाम्बुदः ॥ ०२० ॥

ततस्तु द्रुपदानीकं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् ।
संप्राद्रवद्रणे राजन्निशीथे भैरवे सति ॥ ०२१ ॥

प्रदीपैर्हि परित्यक्तैर्ज्वलद्भिस्तैः समन्ततः ।
व्यराजत मही राजन्वीताभ्रा द्यौरिव ग्रहैः ॥ ०२२ ॥

तथाङ्गदैर्निपतितैर्व्यराजत वसुंधरा ।
प्रावृट्काले महाराज विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ ०२३ ॥

ततः कर्णसुतत्रस्ताः सोमका विप्रदुद्रुवुः ।
यथेन्द्रभयवित्रस्ता दानवास्तारकामये ॥ ०२४ ॥

तेनार्द्यमानाः समरे द्रवमाणाश्च सोमकाः ।
व्यराजन्त महाराज प्रदीपैरवभासिताः ॥ ०२५ ॥

तांस्तु निर्जित्य समरे कर्णपुत्रो व्यरोचत ।
मध्यंदिनमनुप्राप्तो घर्मांशुरिव भारत ॥ ०२६ ॥

तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
एक एव ज्वलंस्तस्थौ वृषसेनः प्रतापवान् ॥ ०२७ ॥

स विजित्य रणे शूरान्सोमकानां महारथान् ।
जगाम त्वरितस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०२८ ॥

प्रतिविन्ध्यमथ क्रुद्धं प्रदहन्तं रणे रिपून् ।
दुःशासनस्तव सुतः प्रत्युद्गच्छन्महारथः ॥ ०२९ ॥

तयोः समागमो राजंश्चित्ररूपो बभूव ह ।
व्यपेतजलदे व्योम्नि बुधभार्गवयोरिव ॥ ०३० ॥

प्रतिविन्ध्यं तु समरे कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ।
दुःशासनस्त्रिभिर्बाणैर्ललाटे समविध्यत ॥ ०३१ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता पुत्रेण तव धन्विना ।
विरराज महाबाहुः सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ०३२ ॥

दुःशासनं तु समरे प्रतिविन्ध्यो महारथः ।
नवभिः सायकैर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ०३३ ॥

तत्र भारत पुत्रस्ते कृतवान्कर्म दुष्करम् ।
प्रतिविन्ध्यहयानुग्रैः पातयामास यच्छरैः ॥ ०३४ ॥

सारथिं चास्य भल्लेन ध्वजं च समपातयत् ।
रथं च शतशो राजन्व्यधमत्तस्य धन्विनः ॥ ०३५ ॥

पताकाश्च स तूणीरान्रश्मीन्योक्त्राणि चाभिभो ।
चिच्छेद तिलशः क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३६ ॥

विरथः स तु धर्मात्मा धनुष्पाणिरवस्थितः ।
अयोधयत्तव सुतं किरञ्शरशतान्बहून् ॥ ०३७ ॥

क्षुरप्रेण धनुस्तस्य चिच्छेद कृतहस्तवत् ।
अथैनं दशभिर्भल्लैश्छिन्नधन्वानमार्दयत् ॥ ०३८ ॥

तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भ्रातरोऽस्य महारथाः ।
अन्ववर्तन्त वेगेन महत्या सेनया सह ॥ ०३९ ॥

आप्लुतः स ततो यानं सुतसोमस्य भास्वरम् ।
धनुर्गृह्य महाराज विव्याध तनयं तव ॥ ०४० ॥

ततस्तु तावकाः सर्वे परिवार्य सुतं तव ।
अभ्यवर्तन्त सङ्ग्रामे महत्या सेनया वृताः ॥ ०४१ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
निशीथे दारुणे काले यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०४२ ॥

अध्याय १४४

सञ्जय उवाच ॥

नकुलं रभसं युद्धे निघ्नन्तं वाहिनीं तव ।
अभ्ययात्सौबलः क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

कृतवैरौ तु तौ वीरावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ००२ ॥

यथैव सौबलः क्षिप्रं शरवर्षाणि मुञ्चति ।
तथैव नकुलो राजञ्शिक्षां संदर्शयन्युधि ॥ ००३ ॥

तावुभौ समरे शूरौ शरकण्टकिनौ तदा ।
व्यराजेतां महाराज कण्टकैरिव शाल्मली ॥ ००४ ॥

सुजिह्मं प्रेक्षमाणौ च राजन्विवृतलोचनौ ।
क्रोधसंरक्तनयनौ निर्दहन्तौ परस्परम् ॥ ००५ ॥

स्यालस्तु तव सङ्क्रुद्धो माद्रीपुत्रं हसन्निव ।
कर्णिनैकेन विव्याध हृदये निशितेन ह ॥ ००६ ॥

नकुलस्तु भृशं विद्धः स्यालेन तव धन्विना ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं चैनमाविशत् ॥ ००७ ॥

अत्यन्तवैरिणं दृप्तं दृष्ट्वा शत्रुं तथागतम् ।
ननाद शकुनी राजंस्तपान्ते जलदो यथा ॥ ००८ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
अभ्ययात्सौबलं भूयो व्यात्तानन इवान्तकः ॥ ००९ ॥

सङ्क्रुद्धः शकुनिं षष्ट्या विव्याध भरतर्षभ ।
पुनश्चैव शतेनैव नाराचानां स्तनान्तरे ॥ ०१० ॥

ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे स चिच्छिदे ।
ध्वजं च त्वरितं छित्त्वा रथाद्भूमावपातयत् ॥ ०११ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ।
तं विसञ्ज्ञं निपतितं दृष्ट्वा स्यालं तवानघ ॥ ०१२ ॥

अपोवाह रथेनाशु सारथिर्ध्वजिनीमुखात् ॥ ०१२ ॥

ततः सञ्चुक्रुशुः पार्था ये च तेषां पदानुगाः ।
निर्जित्य च रणे शत्रून्नकुलः शत्रुतापनः ॥ ०१३ ॥

अब्रवीत्सारथिं क्रुद्धो द्रोणानीकाय मां वह ॥ ०१३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
प्रायात्तेन रणे राजन्येन द्रोणोऽन्वयुध्यत ॥ ०१४ ॥

शिखण्डिनं तु समरे द्रोणप्रेप्सुं विशां पते ।
कृपः शारद्वतो यत्तः प्रत्युद्गच्छत्सुवेगितः ॥ ०१५ ॥

गौतमं द्रुतमायान्तं द्रोणान्तिकमरिंदमम् ।
विव्याध नवभिर्भल्लैः शिखण्डी प्रहसन्निव ॥ ०१६ ॥

तमाचार्यो महाराज विद्ध्वा पञ्चभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध विंशत्या पुत्राणां प्रियकृत्तव ॥ ०१७ ॥

महद्युद्धं तयोरासीद्घोररूपं विशां पते ।
यथा देवासुरे युद्धे शम्बरामरराजयोः ॥ ०१८ ॥

शरजालावृतं व्योम चक्रतुस्तौ महारथौ ।
प्रकृत्या घोररूपं तदासीद्घोरतरं पुनः ॥ ०१९ ॥

रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधानां युद्धशालिनाम् ।
कालरात्रिनिभा ह्यासीद्घोररूपा भयावहा ॥ ०२० ॥

शिखण्डी तु महाराज गौतमस्य महद्धनुः ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद सज्यं सविशिखं तदा ॥ ०२१ ॥

तस्य क्रुद्धः कृपो राजञ्शक्तिं चिक्षेप दारुणाम् ।
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां कर्मारपरिमार्जिताम् ॥ ०२२ ॥

तामापतन्तीं चिच्छेद शिखण्डी बहुभिः शरैः ।
सापतन्मेदिनीं दीप्ता भासयन्ती महाप्रभा ॥ ०२३ ॥

अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ।
प्राच्छादयच्छितैर्बाणैर्महाराज शिखण्डिनम् ॥ ०२४ ॥

स छाद्यमानः समरे गौतमेन यशस्विना ।
व्यषीदत रथोपस्थे शिखण्डी रथिनां वरः ॥ ०२५ ॥

सीदन्तं चैनमालोक्य कृपः शारद्वतो युधि ।
आजघ्ने बहुभिर्बाणैर्जिघांसन्निव भारत ॥ ०२६ ॥

विमुखं तं रणे दृष्ट्वा याज्ञसेनिं महारथम् ।
पाञ्चालाः सोमकाश्चैव परिवव्रुः समन्ततः ॥ ०२७ ॥

तथैव तव पुत्राश्च परिवव्रुर्द्विजोत्तमम् ।
महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमभूत्पुनः ॥ ०२८ ॥

रथानां च रणे राजन्नन्योन्यमभिधावताम् ।

बभूव तुमुलः शब्दो मेघानां नदतामिव ॥ ०२९ ॥

द्रवतां सादिनां चैव गजानां च विशां पते ।
अन्योन्यमभितो राजन्क्रूरमायोधनं बभौ ॥ ०३० ॥

पत्तीनां द्रवतां चैव पदशब्देन मेदिनी ।
अकम्पत महाराज भयत्रस्तेव चाङ्गना ॥ ०३१ ॥

रथा रथान्समासाद्य प्रद्रुता वेगवत्तरम् ।
न्यगृह्णन्बहवो राजञ्शलभान्वायसा इव ॥ ०३२ ॥

तथा गजान्प्रभिन्नांश्च सुप्रभिन्ना महागजाः ।
तस्मिन्नेव पदे यत्ता निगृह्णन्ति स्म भारत ॥ ०३३ ॥

सादी सादिनमासाद्य पदाती च पदातिनम् ।
समासाद्य रणेऽन्योन्यं संरब्धा नातिचक्रमुः ॥ ०३४ ॥

धावतां द्रवतां चैव पुनरावर्ततामपि ।
बभूव तत्र सैन्यानां शब्दः सुतुमुलो निशि ॥ ०३५ ॥

दीप्यमानाः प्रदीपाश्च रथवारणवाजिषु ।
अदृश्यन्त महाराज महोल्का इव खाच्च्युताः ॥ ०३६ ॥

सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभासिता ।
दिवसप्रतिमा राजन्बभूव रणमूर्धनि ॥ ०३७ ॥

आदित्येन यथा व्याप्तं तमो लोके प्रणश्यति ।
तथा नष्टं तमो घोरं दीपैर्दीप्तैरलङ्कृतम् ॥ ०३८ ॥

शस्त्राणां कवचानां च मणीनां च महात्मनाम् ।
अन्तर्दधुः प्रभाः सर्वा दीपैस्तैरवभासिताः ॥ ०३९ ॥

तस्मिन्कोलाहले युद्धे वर्तमाने निशामुखे ।
अवधीत्समरे पुत्रं पिता भरतसत्तम ॥ ०४० ॥

पुत्रश्च पितरं मोहात्सखायं च सखा तथा ।
संबन्धिनं च संबन्धी स्वस्त्रीयं चापि मातुलः ॥ ०४१ ॥

स्वे स्वान्परे परांश्चापि निजघ्नुरितरेतरम् ।
निर्मर्यादमभूद्युद्धं रात्रौ घोरं भयावहम् ॥ ०४२ ॥

अध्याय १४५

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमेवाभ्यवर्तत ॥ ००१ ॥

संमृजानो धनुः श्रेष्ठं ज्यां विकर्षन्पुनः पुनः ।
अभ्यवर्तत द्रोणस्य रथं रुक्मविभूषितम् ॥ ००२ ॥

धृष्टद्युम्नं तदायान्तं द्रोणस्यान्तचिकीर्षया ।
परिवव्रुर्महाराज पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ००३ ॥

तथा परिवृतं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
पुत्रास्ते सर्वतो यत्ता ररक्षुर्द्रोणमाहवे ॥ ००४ ॥

बलार्णवौ ततस्तौ तु समेयातां निशामुखे ।

वातोद्धूतौ क्षुब्धसत्त्वौ भैरवौ सागराविव ॥ ००५ ॥

ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः पञ्चभिः शरैः ।
विव्याध हृदये तूर्णं सिंहनादं ननाद च ॥ ००६ ॥

तं द्रोणः पञ्चविंशत्या विद्ध्वा भारत संयुगे ।
चिच्छेदान्येन भल्लेन धनुरस्य महाप्रभम् ॥ ००७ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ ।
उत्ससर्ज धनुस्तूर्णं संदश्य दशनच्छदम् ॥ ००८ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
आददेऽन्यद्धनुः श्रेष्ठं द्रोणस्यान्तचिकीर्षया ॥ ००९ ॥

विकृष्य च धनुश्चित्रमाकर्णात्परवीरहा ।
द्रोणस्यान्तकरं घोरं व्यसृजत्सायकं ततः ॥ ०१० ॥

स विसृष्टो बलवता शरो घोरो महामृधे ।
भासयामास तत्सैन्यं दिवाकर इवोदितः ॥ ०११ ॥

तं दृष्ट्वा तु शरं घोरं देवगन्धर्वमानवाः ।
स्वस्त्यस्तु समरे राजन्द्रोणायेत्यब्रुवन्वचः ॥ ०१२ ॥

तं तु सायकमप्राप्तमाचार्यस्य रथं प्रति ।
कर्णो द्वादशधा राजंश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ०१३ ॥

स छिन्नो बहुधा राजन्सूतपुत्रेण मारिष ।
निपपात शरस्तूर्णं निकृत्तः कर्णसायकैः ॥ ०१४ ॥

छित्त्वा तु समरे बाणं शरैः संनतपर्वभिः ।
धृष्टद्युम्नं रणे कर्णो विव्याध दशभिः शरैः ॥ ०१५ ॥

पञ्चभिर्द्रोणपुत्रस्तु स्वयं द्रोणश्च सप्तभिः ।
शल्यश्च नवभिर्बाणैस्त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ ०१६ ॥

दुर्योधनश्च विंशत्या शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
पाञ्चाल्यं त्वरिताविध्यन्सर्व एव महारथाः ॥ ०१७ ॥

स विद्धः सप्तभिर्वीरैर्द्रोणत्राणार्थमाहवे ।
सर्वानसंभ्रमाद्राजन्प्रत्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०१८ ॥

द्रोणं द्रौणिं च कर्णं च विव्याध तव चात्मजम् ॥ ०१८ ॥

ते विद्धा धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे ।
विव्यधुः पञ्चभिस्तूर्णमेकैको रथिनां वरः ॥ ०१९ ॥

द्रुमसेनस्तु सङ्क्रुद्धो राजन्विव्याध पत्रिणा ।
त्रिभिश्चान्यैः शरैस्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२० ॥

स तु तं प्रतिविव्याध त्रिभिस्तीक्ष्णैरजिह्मगैः ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैः प्राणान्तकरणैर्युधि ॥ ०२१ ॥

भल्लेनान्येन तु पुनः सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलम् ।
उन्ममाथ शिरः कायाद्द्रुमसेनस्य वीर्यवान् ॥ ०२२ ॥

तच्छिरो न्यपतद्भूमौ संदष्टौष्ठपुटं रणे ।
महावातसमुद्धूतं पक्वं तालफलं यथा ॥ ०२३ ॥

तांश्च विद्धा पुनर्वीरान्वीरः सुनिशितैः शरैः ।
राधेयस्याच्छिनद्भल्लैः कार्मुकं चित्रयोधिनः ॥ ०२४ ॥

न तु तन्ममृषे कर्णो धनुषश्छेदनं तथा ।

निकर्तनमिवात्युग्रो लाङ्गूलस्य यथा हरिः ॥ ०२५ ॥

सोऽन्यद्धनुः समादाय क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ।
अभ्यवर्षच्छरौघैस्तं धृष्टद्युम्नं महाबलम् ॥ ०२६ ॥

दृष्ट्वा तु कर्णं संरब्धं ते वीराः षड्रथर्षभाः ।
पाञ्चाल्यपुत्रं त्वरिताः परिवव्रुर्जिघांसया ॥ ०२७ ॥

षण्णां योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतम् ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं धृष्टद्युम्नममंस्महि ॥ ०२८ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु दाशार्हो विकिरञ्शरान् ।
धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं सात्यकिः प्रत्यपद्यत ॥ ०२९ ॥

तमायान्तं महेष्वासं सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
राधेयो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्मगैः ॥ ०३० ॥

तं सात्यकिर्महाराज विव्याध दशभिः शरैः ।
पश्यतां सर्ववीराणां मा गास्तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०३१ ॥

स सात्यकेस्तु बलिनः कर्णस्य च महात्मनः ।
आसीत्समागमो घोरो बलिवासवयोरिव ॥ ०३२ ॥

त्रासयंस्तलघोषेण क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
राजीवलोचनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत ॥ ०३३ ॥

कम्पयन्निव घोषेण धनुषो वसुधां बली ।
सूतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोधयत् ॥ ०३४ ॥

विपाठकर्णिनाराचैर्वत्सदन्तैः क्षुरैरपि ।
कर्णः शरशतैश्चापि शैनेयं प्रत्यविध्यत ॥ ०३५ ॥

तथैव युयुधानोऽपि वृष्णीनां प्रवरो रथः ।
अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं तद्युद्धमभवत्समम् ॥ ०३६ ॥

तावकाश्च महाराज कर्णपुत्रश्च दंशितः ।
सात्यकिं विव्यधुस्तूर्णं समन्तान्निशितैः शरैः ॥ ०३७ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां कर्णस्य चाभिभो ।
अविध्यत्सात्यकिः क्रुद्धो वृषसेनं स्तनान्तरे ॥ ०३८ ॥

तेन बाणेन निर्विद्धो वृषसेनो विशां पते ।
न्यपतत्स रथे मूढो धनुरुत्सृज्य वीर्यवान् ॥ ०३९ ॥

ततः कर्णो हतं मत्वा वृषसेनं महारथः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः सात्यकिं प्रत्यपीडयत् ॥ ०४० ॥

पीड्यमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः ।
विव्याध बहुभिः कर्णं त्वरमाणः पुनः पुनः ॥ ०४१ ॥

स कर्णं दशभिर्विद्ध्वा वृषसेनं च सप्तभिः ।
सहस्तावापधनुषी तयोश्चिच्छेद सात्वतः ॥ ०४२ ॥

तावन्ये धनुषी सज्ये कृत्वा शत्रुभयङ्करे ।
युयुधानमविध्येतां समन्तान्निशितैः शरैः ॥ ०४३ ॥

वर्तमाने तु सङ्ग्रामे तस्मिन्वीरवरक्षये ।
अतीव शुश्रुवे राजन्गाण्डीवस्य महास्वनः ॥ ०४४ ॥

श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
सूतपुत्रोऽब्रवीद्राजन्दुर्योधनमिदं वचः ॥ ०४५ ॥

एष सर्वाञ्शिबीन्हत्वा मुख्यशश्च नरर्षभान् ।
पौरवांश्च महेष्वासान्गाण्डीवनिनदो महान् ॥ ०४६ ॥

श्रूयते रथघोषश्च वासवस्येव नर्दतः ।
करोति पाण्डवो व्यक्तं कर्मौपयिकमात्मनः ॥ ०४७ ॥

एषा विदीर्यते राजन्बहुधा भारती चमूः ।
विप्रकीर्णान्यनीकानि नावतिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥ ०४८ ॥

वातेनेव समुद्धूतमभ्रजालं विदीर्यते ।
सव्यसाचिनमासाद्य भिन्ना नौरिव सागरे ॥ ०४९ ॥

द्रवतां योधमुख्यानां गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
विद्धानां शतशो राजञ्श्रूयते निनदो महान् ॥ ०५० ॥

निशीथे राजशार्दूल स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ ०५० ॥

हाहाकाररवांश्चैव सिंहनादांश्च पुष्कलान् ।
शृणु शब्दान्बहुविधानर्जुनस्य रथं प्रति ॥ ०५१ ॥

अयं मध्ये स्थितोऽस्माकं सात्यकिः सात्वताधमः ।
इह चेल्लभ्यते लक्ष्यं कृत्स्नाञ्जेष्यामहे परान् ॥ ०५२ ॥

एष पाञ्चालराजस्य पुत्रो द्रोणेन सङ्गतः ।
सर्वतः संवृतो योधै राजन्पुरुषसत्तमैः ॥ ०५३ ॥

सात्यकिं यदि हन्यामो धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
असंशयं महाराज ध्रुवो नो विजयो भवेत् ॥ ०५४ ॥

सौभद्रवदिमौ वीरौ परिवार्य महारथौ ।
प्रयतामो महाराज निहन्तुं वृष्णिपार्षतौ ॥ ०५५ ॥

सव्यसाची पुरोऽभ्येति द्रोणानीकाय भारत ।
संसक्तं सात्यकिं ज्ञात्वा बहुभिः कुरुपुङ्गवैः ॥ ०५६ ॥

तत्र गच्छन्तु बहवः प्रवरा रथसत्तमाः ।
यावत्पार्थो न जानाति सात्यकिं बहुभिर्वृतम् ॥ ०५७ ॥

ते त्वरध्वं यथा शूराः शराणां मोक्षणे भृशम् ।
यथा तूर्णं व्रजत्येष परलोकाय माधवः ॥ ०५८ ॥

कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रस्ते प्राह सौबलम् ।
यथेन्द्रः समरे राजन्प्राह विष्णुं यशस्विनम् ॥ ०५९ ॥

वृतः सहस्रैर्दशभिर्गजानामनिवर्तिनाम् ।
रथैश्च दशसाहस्रैर्वृतो याहि धनञ्जयम् ॥ ०६० ॥

दुःशासनो दुर्विषहः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ।
एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तिभिर्बहुभिर्वृताः ॥ ०६१ ॥

जहि कृष्णौ महाबाहो धर्मराजं च मातुल ।
नकुलं सहदेवं च भीमसेनं च भारत ॥ ०६२ ॥

देवानामिव देवेन्द्रे जयाशा मे त्वयि स्थिता ।
जहि मातुल कौन्तेयानसुरानिव पावकिः ॥ ०६३ ॥

एवमुक्तो ययौ पार्थान्पुत्रेण तव सौबलः ।
महत्या सेनया सार्धं तव पुत्रैस्तथा विभो ॥ ०६४ ॥

प्रियार्थं तव पुत्राणां दिधक्षुः पाण्डुनन्दनान् ।
ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह ॥ ०६५ ॥

प्रयाते सौबले राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ।
बलेन महता युक्तः सूतपुत्रस्तु सात्वतम् ॥ ०६६ ॥

अभ्ययात्त्वरितं युद्धे किरञ्शरशतान्बहून् ।
तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं पर्यवारयन् ॥ ०६७ ॥

महद्युद्धं तदासीत्तु द्रोणस्य निशि भारत ।
धृष्टद्युम्नेन शूरेण पाञ्चालैश्च महात्मनः ॥ ०६८ ॥

अध्याय १४६

सञ्जय उवाच ॥

ततस्ते प्राद्रवन्सर्वे त्वरिता युद्धदुर्मदाः ।
अमृष्यमाणाः संरब्धा युयुधानरथं प्रति ॥ ००१ ॥

ते रथैः कल्पितै राजन्हेमरूप्यविभूषितैः ।
सादिभिश्च गजैश्चैव परिवव्रुः स्म सात्वतम् ॥ ००२ ॥

अथैनं कोष्ठकीकृत्य सर्वतस्ते महारथाः ।
सिंहनादांस्तदा चक्रुस्तर्जयन्तः स्म सात्यकिम् ॥ ००३ ॥

तेऽभ्यवर्षञ्शरैस्तीक्ष्णैः सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
त्वरमाणा महावीर्या माधवस्य वधैषिणः ॥ ००४ ॥

तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णं शैनेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णान्महाबाहुः प्रमुञ्चन्विशिखान्बहून् ॥ ००५ ॥

तत्र वीरो महेष्वासः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
निचकर्त शिरांस्युग्रैः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ००६ ॥

हस्तिहस्तान्हयग्रीवान्बाहूनपि च सायुधान् ।
क्षुरप्रैः पातयामास तावकानां स माधवः ॥ ००७ ॥

पतितैश्चामरैश्चैव श्वेतच्छत्रैश्च भारत ।
बभूव धरणी पूर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिव प्रभो ॥ ००८ ॥

तेषां तु युयुधानेन युध्यतां युधि भारत ।
बभूव तुमुलः शब्दः प्रेतानामिव क्रन्दताम् ॥ ००९ ॥

तेन शब्देन महता पूरितासीद्वसुंधरा ।
रात्रिः समभवच्चैव तीव्ररूपा भयावहा ॥ ०१० ॥

दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा युयुधानशराहतम् ।
श्रुत्वा च विपुलं नादं निशीथे लोमहर्षणम् ॥ ०११ ॥

सुतस्तवाब्रवीद्राजन्सारथिं रथिनां वरः ।
यत्रैष शब्दस्तत्राश्वांश्चोदयेति पुनः पुनः ॥ ०१२ ॥

तेन सञ्चोद्यमानस्तु ततस्तांस्तुरगोत्तमान् ।
सूतः सञ्चोदयामास युयुधानरथं प्रति ॥ ०१३ ॥

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो दृढधन्वा जितक्लमः ।
शीघ्रहस्तश्चित्रयोधी युयुधानमुपाद्रवत् ॥ ०१४ ॥

ततः पूर्णायतोत्सृष्टैर्मांसशोणितभोजनैः ।
दुर्योधनं द्वादशभिर्माधवः प्रत्यविध्यत ॥ ०१५ ॥

दुर्योधनस्तेन तथा पूर्वमेवार्दितः शरैः ।

शैनेयं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदमर्षितः ॥ ०१६ ॥

ततः समभवद्युद्धमाकुलं भरतर्षभ ।
पाञ्चालानां च सर्वेषां भारतानां च दारुणम् ॥ ०१७ ॥

शैनेयस्तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं महारथम् ।
सायकानामशीत्या तु विव्याधोरसि भारत ॥ ०१८ ॥

ततोऽस्य वाहान्समरे शरैर्निन्ये यमक्षयम् ।
सारथिं च रथात्तूर्णं पातयामास पत्रिणा ॥ ०१९ ॥

हताश्वे तु रथे तिष्ठन्पुत्रस्तव विशां पते ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्शैनेयस्य रथं प्रति ॥ ०२० ॥

शरान्पञ्चाशतस्तांस्तु शैनेयः कृतहस्तवत् ।
चिच्छेद समरे राजन्प्रेषितांस्तनयेन ते ॥ ०२१ ॥

अथापरेण भल्लेन मुष्टिदेशे महद्धनुः ।
चिच्छेद रभसो युद्धे तव पुत्रस्य मारिष ॥ ०२२ ॥

विरथो विधनुष्कश्च सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ०२३ ॥

दुर्योधने परावृत्ते शैनेयस्तव वाहिनीम् ।
द्रावयामास विशिखैर्निशामध्ये विशां पते ॥ ०२४ ॥

शकुनिश्चार्जुनं राजन्परिवार्य समन्ततः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्गजैश्चैव सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

तथा हयसहस्रैश्च तुमुलं सर्वतोऽकरोत् ॥ ०२५ ॥

ते महास्त्राणि दिव्यानि विकिरन्तोऽर्जुनं प्रति ।
अर्जुनं योधयन्ति स्म क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ०२६ ॥

तान्यर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
प्रत्यवारयदायस्तः प्रकुर्वन्विपुलं क्षयम् ॥ ०२७ ॥

ततस्तु समरे शूरः शकुनिः सौबलस्तदा ।
विव्याध निशितैर्बाणैरर्जुनं प्रहसन्निव ॥ ०२८ ॥

पुनश्चैव शतेनास्य संरुरोध महारथम् ।
तमर्जुनस्तु विंशत्या विव्याध युधि भारत ॥ ०२९ ॥

अथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
संवार्य तान्बाणगणैर्युधि राजन्धनञ्जयः ॥ ०३० ॥

अवधीत्तावकान्योधान्वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ०३० ॥

भुजैश्छिन्नैर्महाराज शरीरैश्च सहस्रशः ।
समास्तीर्णा धरा तत्र बभौ पुष्पैरिवाचिता ॥ ०३१ ॥

स विद्ध्वा शकुनिं भूयः पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
उलूकं त्रिभिराजघ्ने त्रिभिरेव महायसैः ॥ ०३२ ॥

तमुलूकस्तथा विद्ध्वा वासुदेवमताडयत् ।
ननाद च महानादं पूरयन्वसुधातलम् ॥ ०३३ ॥

अर्जुनस्तु द्रुतं गत्वा शकुनेर्धनुराच्छिनत् ।
निन्ये च चतुरो वाहान्यमस्य सदनं प्रति ॥ ०३४ ॥

ततो रथादवप्लुत्य सौबलो भरतर्षभ ।
उलूकस्य रथं तूर्णमारुरोह विशां पते ॥ ०३५ ॥

तावेकरथमारूढौ पितापुत्रौ महारथौ ।
पार्थं सिषिचतुर्बाणैर्गिरिं मेघाविवोत्थितौ ॥ ०३६ ॥

तौ तु विद्ध्वा महाराज पाण्डवो निशितैः शरैः ।
विद्रावयंस्तव चमूं शतशो व्यधमच्छरैः ॥ ०३७ ॥

अनिलेन यथाभ्राणि विच्छिन्नानि समन्ततः ।
विच्छिन्नानि तथा राजन्बलान्यासन्विशां पते ॥ ०३८ ॥

तद्बलं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं तथा निशि ।
प्रदुद्राव दिशः सर्वा वीक्षमाणं भयार्दितम् ॥ ०३९ ॥

उत्सृज्य वाहान्समरे चोदयन्तस्तथापरे ।
संभ्रान्ताः पर्यधावन्त तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ०४० ॥

विजित्य समरे योधांस्तावकान्भरतर्षभ ।
दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ०४१ ॥

धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः ।
चिच्छेद धनुषस्तूर्णं ज्यां शरेण शितेन ह ॥ ०४२ ॥

तन्निधाय धनुर्नीडे द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
आददेऽन्यद्धनुः शूरो वेगवत्सारवत्तरम् ॥ ०४३ ॥

धृष्टद्युम्नं ततो द्रोणो विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
सारथिं पञ्चभिर्बाणै राजन्विव्याध संयुगे ॥ ०४४ ॥

तं निवार्य शरैस्तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
व्यधमत्कौरवीं सेनां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४५ ॥

वध्यमाने बले तस्मिंस्तव पुत्रस्य मारिष ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ॥ ०४६ ॥

उभयोः सेनयोर्मध्ये नराश्वद्विपवाहिनी ।
यथा वैतरणी राजन्यमराष्ट्रपुरं प्रति ॥ ०४७ ॥

द्रावयित्वा तु तत्सैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
अत्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेष्विव ॥ ०४८ ॥

अथ दध्मुर्महाशङ्खान्धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
यमौ च युयुधानश्च पाण्डवश्च वृकोदरः ॥ ०४९ ॥

जित्वा रथसहस्राणि तावकानां महारथाः ।
सिंहनादरवांश्चक्रुः पाण्डवा जितकाशिनः ॥ ०५० ॥

पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च मदोत्कटाः ।
तथा द्रोणस्य शूरस्य द्रौणेश्चैव विशां पते ॥ ०५१ ॥

अध्याय १४७

सञ्जय उवाच ॥

विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा वध्यमानं महात्मभिः ।
क्रोधेन महताविष्टः पुत्रस्तव विशां पते ॥ ००१ ॥

अभ्येत्य सहसा कर्णं द्रोणं च जयतां वरम् ।
अमर्षवशमापन्नो वाक्यज्ञो वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

भवद्भ्यामिह सङ्ग्रामो क्रुद्धाभ्यां संप्रवर्तितः ।
आहवे निहतं दृष्ट्वा सैन्धवं सव्यसाचिना ॥ ००३ ॥

निहन्यमानां पाण्डूनां बलेन मम वाहिनीम् ।
भूत्वा तद्विजये शक्तावशक्ताविव पश्यतः ॥ ००४ ॥

यद्यहं भवतोस्त्याज्यो न वाच्योऽस्मि तदैव हि ।
आवां पाण्डुसुतान्संख्ये जेष्याव इति मानदौ ॥ ००५ ॥

तदैवाहं वचः श्रुत्वा भवद्भ्यामनुसंमतम् ।
कृतवान्पाण्डवैः सार्धं वैरं योधविनाशनम् ॥ ००६ ॥

यदि नाहं परित्याज्यो भवद्भ्यां पुरुषर्षभौ ।
युध्येतामनुरूपेण विक्रमेण सुविक्रमौ ॥ ००७ ॥

वाक्प्रतोदेन तौ वीरौ प्रणुन्नौ तनयेन ते ।
प्रावर्तयेतां तौ युद्धं घट्टिताविव पन्नगौ ॥ ००८ ॥

ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ सर्वलोकधनुर्धरौ ।
शैनेयप्रमुखान्पार्थानभिदुद्रुवतू रणे ॥ ००९ ॥

तथैव सहिताः पार्थाः स्वेन सैन्येन संवृताः ।
अभ्यवर्तन्त तौ वीरौ नर्दमानौ मुहुर्मुहुः ॥ ०१० ॥

अथ द्रोणो महेष्वासो दशभिः शिनिपुङ्गवम् ।
अविध्यत्त्वरितं क्रुद्धः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०११ ॥

कर्णश्च दशभिर्बाणैः पुत्रश्च तव सप्तभिः ।
दशभिर्वृषसेनश्च सौबलश्चापि सप्तभिः ॥ ०१२ ॥

एते कौरव सङ्क्रन्दे शैनेयं पर्यवारयन् ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निघ्नन्तं पाण्डवीं चमूम् ।
विव्यधुः सोमकास्तूर्णं समन्ताच्छरवृष्टिभिः ॥ ०१३ ॥

ततो द्रोणोऽहरत्प्राणान्क्षत्रियाणां विशां पते ।
रश्मिभिर्भास्करो राजंस्तमसामिव भारत ॥ ०१४ ॥

द्रोणेन वध्यमानानां पाञ्चालानां विशां पते ।
शुश्रुवे तुमुलः शब्दः क्रोशतामितरेतरम् ॥ ०१५ ॥

पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄनन्ये च मातुलान् ।
भागिनेयान्वयस्यांश्च तथा संबन्धिबान्धवान् ॥ ०१६ ॥

उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति त्वरिता जीवितेप्सवः ॥ ०१६ ॥

अपरे मोहिता मोहात्तमेवाभिमुखा ययुः ।
पाण्डवानां रणे योधाः परलोकं तथापरे ॥ ०१७ ॥

सा तथा पाण्डवी सेना वध्यमाना महात्मभिः ।
निशि संप्राद्रवद्राजन्नुत्सृज्योल्काः सहस्रशः ॥ ०१८ ॥

पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याच्युतस्य च ।
यमयोर्धर्मपुत्रस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ०१९ ॥

तमसा संवृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन ।
कौरवाणां प्रकाशेन दृश्यन्ते तु द्रुताः परे ॥ ०२० ॥

द्रवमाणं तु तत्सैन्यं द्रोणकर्णौ महारथौ ।
जघ्नतुः पृष्ठतो राजन्किरन्तौ सायकान्बहून् ॥ ०२१ ॥

पाञ्चालेषु प्रभग्नेषु दीर्यमाणेषु सर्वशः ।

जनार्दनो दीनमनाः प्रत्यभाषत फल्गुनम् ॥ ०२२ ॥

द्रोणकर्णौ महेष्वासावेतौ पार्षतसात्यकी ।
पाञ्चालांश्चैव सहितौ जघ्नतुः सायकैर्भृशम् ॥ ०२३ ॥

एतयोः शरवर्षेण प्रभग्ना नो महारथाः ।
वार्यमाणापि कौन्तेय पृतना नावतिष्ठते ॥ ०२४ ॥

एतावावां सर्वसैन्यैर्व्यूढैः सम्यगुदायुधैः ।
द्रोणं च सूतपुत्रं च प्रयतावः प्रबाधितुम् ॥ ०२५ ॥

एतौ हि बलिनौ शूरौ कृतास्त्रौ जितकाशिनौ ।
उपेक्षितौ बलं क्रुद्धौ नाशयेतां निशामिमाम् ॥ ०२६ ॥

एष भीमोऽभियात्युग्रः पुनरावर्त्य वाहिनीम् ॥ ०२६ ॥

वृकोदरं तथायान्तं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्राजन्हर्षयन्निव पाण्डवम् ॥ ०२७ ॥

एष भीमो रणश्लाघी वृतः सोमकपाण्डवैः ।
रुषितोऽभ्येति वेगेन द्रोणकर्णौ महाबलौ ॥ ०२८ ॥

एतेन सहितो युध्य पाञ्चालैश्च महारथैः ।
आश्वासनार्थं सर्वेषां सैन्यानां पाण्डुनन्दन ॥ ०२९ ॥

ततस्तौ पुरुषव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ।
द्रोणकर्णौ समासाद्य धिष्ठितौ रणमूर्धनि ॥ ०३० ॥

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
ततो द्रोणश्च कर्णश्च परान्ममृदतुर्युधि ॥ ०३१ ॥

स संप्रहारस्तुमुलो निशि प्रत्यभवन्महान् ।
यथा सागरयो राजंश्चन्द्रोदयविवृद्धयोः ॥ ०३२ ॥

तत उत्सृज्य पाणिभ्यः प्रदीपांस्तव वाहिनी ।
युयुधे पाण्डवैः सार्धमुन्मत्तवदहःक्षये ॥ ०३३ ॥

रजसा तमसा चैव संवृते भृशदारुणे ।
केवलं नामगोत्रेण प्रायुध्यन्त जयैषिणः ॥ ०३४ ॥

अश्रूयन्त हि नामानि श्राव्यमाणानि पार्थिवैः ।
प्रहरद्भिर्महाराज स्वयंवर इवाहवे ॥ ०३५ ॥

निःशब्दमासीत्सहसा पुनः शब्दो महानभूत् ।
क्रुद्धानां युध्यमानानां जयतां जीयतामपि ॥ ०३६ ॥

यत्र यत्र स्म दृश्यन्ते प्रदीपाः कुरुसत्तम ।
तत्र तत्र स्म ते शूरा निपतन्ति पतङ्गवत् ॥ ०३७ ॥

तथा संयुध्यमानानां विगाढाभून्महानिशा ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र कौरवाणां च सर्वशः ॥ ०३८ ॥

अध्याय १४८

सञ्जय उवाच ॥

ततः कर्णो रणे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा ।
आजघानोरसि शरैर्दशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ००१ ॥

प्रतिविव्याध तं तूर्णं धृष्टद्युम्नोऽपि मारिष ।
पञ्चभिः सायकैर्हृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००२ ॥

तावन्योन्यं शरैः संख्ये संछाद्य सुमहारथौ ।
पुनः पूर्णायतोत्सृष्टैर्विव्यधाते परस्परम् ॥ ००३ ॥

ततः पाञ्चालमुख्यस्य धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
सारथिं चतुरश्चाश्वान्कर्णो विव्याध सायकैः ॥ ००४ ॥

कार्मुकप्रवरं चास्य प्रचिच्छेद शितैः शरैः ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ००५ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गृहीत्वा परिघं घोरं कर्णस्याश्वानपीपिषत् ॥ ००६ ॥

विद्धश्च बहुभिस्तेन शरैराशीविषोपमैः ।
ततो युधिष्ठिरानीकं पद्म्यामेवान्ववर्तत ॥ ००७ ॥

आरुरोह रथं चापि सहदेवस्य मारिष ॥ ००७ ॥

कर्णस्यापि रथे वाहानन्यान्सूतो न्ययोजयत् ।
शङ्खवर्णान्महावेगान्सैन्धवान्साधुवाहिनः ॥ ००८ ॥

लब्धलक्ष्यस्तु राधेयः पाञ्चालानां महारथान् ।
अभ्यपीडयदायस्तः शरैर्मेघ इवाचलान् ॥ ००९ ॥

सा पीड्यमाना कर्णेन पाञ्चालानां महाचमूः ।
संप्राद्रवत्सुसंत्रस्ता सिंहेनेवार्दिता मृगी ॥ ०१० ॥

पतितास्तुरगेभ्यश्च गजेभ्यश्च महीतले ।

रथेभ्यश्च नरास्तूर्णमदृश्यन्त ततस्ततः ॥ ०११ ॥

धावमानस्य योधस्य क्षुरप्रैः स महामृधे ।
बाहू चिच्छेद वै कर्णः शिरश्चैव सकुण्डलम् ॥ ०१२ ॥

ऊरू चिच्छेद चान्यस्य गजस्थस्य विशां पते ।
वाजिपृष्ठगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष ॥ ०१३ ॥

नाज्ञासिषुर्धावमाना बहवश्च महारथाः ।
संछिन्नान्यात्मगात्राणि वाहनानि च संयुगे ॥ ०१४ ॥

ते वध्यमानाः समरे पाञ्चालाः सृञ्जयैः सह ।
तृणप्रस्पन्दनाच्चापि सूतपुत्रं स्म मेनिरे ॥ ०१५ ॥

अपि स्वं समरे योधं धावमानं विचेतसः ।
कर्णमेवाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति ते ॥ ०१६ ॥

तान्यनीकानि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
अभ्यद्रवद्द्रुतं कर्णः पृष्ठतो विकिरञ्शरान् ॥ ०१७ ॥

अवेक्षमाणास्तेऽन्योन्यं सुसंमूढा विचेतसः ।
नाशक्नुवन्नवस्थातुं काल्यमाना महात्मना ॥ ०१८ ॥

कर्णेनाभ्याहता राजन्पाञ्चालाः परमेषुभिः ।
द्रोणेन च दिशः सर्वा वीक्षमाणाः प्रदुद्रुवुः ॥ ०१९ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वसैन्यं प्रेक्ष्य विद्रुतम् ।
अपयाने मतिं कृत्वा फल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

पश्य कर्णं महेष्वासं धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
निशीथे दारुणे काले तपन्तमिव भास्करम् ॥ ०२१ ॥

कर्णसायकनुन्नानां क्रोशतामेष निस्वनः ।
अनिशं श्रूयते पार्थ त्वद्बन्धूनामनाथवत् ॥ ०२२ ॥

यथा विसृजतश्चास्य संदधानस्य चाशुगान् ।
पश्यामि जयविक्रान्तं क्षपयिष्यति नो ध्रुवम् ॥ ०२३ ॥

यदत्रानन्तरं कार्यं प्राप्तकालं प्रपश्यसि ।
कर्णस्य वधसंयुक्तं तत्कुरुष्व धनञ्जय ॥ ०२४ ॥

एवमुक्तो महाबाहुः पार्थः कृष्णमथाब्रवीत् ।
भीतः कुन्तीसुतो राजा राधेयस्यातिविक्रमात् ॥ ०२५ ॥

एवं गते प्राप्तकालं कर्णानीके पुनः पुनः ।
भवान्व्यवस्यतां क्षिप्रं द्रवते हि वरूथिनी ॥ ०२६ ॥

द्रोणसायकनुन्नानां भग्नानां मधुसूदन ।
कर्णेन त्रास्यमानानामवस्थानं न विद्यते ॥ ०२७ ॥

पश्यामि च तथा कर्णं विचरन्तमभीतवत् ।
द्रवमाणान्रथोदारान्किरन्तं विशिखैः शितैः ॥ ०२८ ॥

नैतदस्योत्सहे सोढुं चरितं रणमूर्धनि ।
प्रत्यक्षं वृष्णिशार्दूल पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ०२९ ॥

स भवानत्र यात्वाशु यत्र कर्णो महारथः ।
अहमेनं वधिष्यामि मां वैष मधुसूदन ॥ ०३० ॥

वासुदेव उवाच ॥

पश्यामि कर्णं कौन्तेय देवराजमिवाहवे ।

विचरन्तं नरव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ ०३१ ॥

नैतस्यान्योऽस्ति समरे प्रत्युद्याता धनञ्जय ।
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र राक्षसाद्वा घटोत्कचात् ॥ ०३२ ॥

न तु तावदहं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ ।
समागमं महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ॥ ०३३ ॥

दीप्यमाना महोल्केव तिष्ठत्यस्य हि वासवी ।
त्वदर्थं हि महाबाहो रौद्ररूपं बिभर्ति च ॥ ०३४ ॥

घटोत्कचस्तु राधेयं प्रत्युद्यातु महाबलः ।
स हि भीमेन बलिना जातः सुरपराक्रमः ॥ ०३५ ॥

तस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि राक्षसान्यासुराणि च ।
सततं चानुरक्तो वो हितैषी च घटोत्कचः ॥ ०३६ ॥

विजेष्यति रणे कर्णमिति मे नात्र संशयः ॥ ०३६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुः पार्थं पुष्करलोचनः ।
आजुहावाथ तद्रक्षः तच्चासीत्प्रादुरग्रतः ॥ ०३७ ॥

कवची स शरी खड्गी सधन्वा च विशां पते ।
अभिवाद्य ततः कृष्णं पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥ ०३८ ॥

अब्रवीत्तं तदा हृष्टस्त्वयमस्म्यनुशाधि माम् ॥ ०३८ ॥

ततस्तं मेघसङ्काशं दीप्तास्यं दीप्तकुण्डलम् ।
अभ्यभाषत हैडिम्बं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ ०३९ ॥

घटोत्कच विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
प्राप्तो विक्रमकालोऽयं तव नान्यस्य कस्यचित् ॥ ०४० ॥

स भवान्मज्जमानानां बन्धूनां त्वं प्लवो यथा ।
विविधानि तवास्त्राणि सन्ति माया च राक्षसी ॥ ०४१ ॥

पश्य कर्णेन हैडिम्ब पाण्डवानामनीकिनी ।
काल्यमाना यथा गावः पालेन रणमूर्धनि ॥ ०४२ ॥

एष कर्णो महेष्वासो मतिमान्दृढविक्रमः ।
पाण्डवानामनीकेषु निहन्ति क्षत्रियर्षभान् ॥ ०४३ ॥

किरन्तः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः ।
न शक्नुवन्त्यवस्थातुं पीड्यमानाः शरार्चिषा ॥ ०४४ ॥

निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः ।
एते द्रवन्ति पाञ्चालाः सिंहस्येव भयान्मृगाः ॥ ०४५ ॥

एतस्यैवं प्रवृद्धस्य सूतपुत्रस्य संयुगे ।
निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्वदृते भीमविक्रम ॥ ०४६ ॥

स त्वं कुरु महाबाहो कर्म युक्तमिहात्मनः ।
मातुलानां पितॄणां च तेजसोऽस्त्रबलस्य च ॥ ०४७ ॥

एतदर्थं हि हैडिम्ब पुत्रानिच्छन्ति मानवाः ।
कथं नस्तारयेद्दुःखात्स त्वं तारय बान्धवान् ॥ ०४८ ॥

तव ह्यस्त्रबलं भीमं मायाश्च तव दुस्तराः ।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य सततं भीमनन्दन ॥ ०४९ ॥

पाण्डवानां प्रभग्नानां कर्णेन शितसायकैः ।

मज्जतां धार्तराष्ट्रेषु भव पारं परंतप ॥ ०५० ॥

रात्रौ हि राक्षसा भूयो भवन्त्यमितविक्रमाः ।
बलवन्तः सुदुर्धर्षाः शूरा विक्रान्तचारिणः ॥ ०५१ ॥

जहि कर्णं महेष्वासं निशीथे मायया रणे ।
पार्था द्रोणं वधिष्यन्ति धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ०५२ ॥

केशवस्य वचः श्रुत्वा बीभत्सुरपि राक्षसम् ।
अभ्यभाषत कौरव्य घटोत्कचमरिंदमम् ॥ ०५३ ॥

घटोत्कच भवांश्चैव दीर्घबाहुश्च सात्यकिः ।
मतौ मे सर्वसैन्येषु भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ ०५४ ॥

स भवान्यातु कर्णेन द्वैरथं युध्यतां निशि ।
सात्यकिः पृष्ठगोपस्ते भविष्यति महारथः ॥ ०५५ ॥

जहि कर्णं रणे शूरं सात्वतेन सहायवान् ।
यथेन्द्रस्तारकं पूर्वं स्कन्देन सह जघ्निवान् ॥ ०५६ ॥

घटोत्कच उवाच ॥

अलमेवास्मि कर्णाय द्रोणायालं च सत्तम ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणां महात्मनाम् ॥ ०५७ ॥

अद्य दास्यामि सङ्ग्रामं सूतपुत्राय तं निशि ।
यं जनाः संप्रवक्ष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ०५८ ॥

न चात्र शूरान्मोक्ष्यामि न भीतान्न कृताञ्जलीन् ।
सर्वानेव वधिष्यामि राक्षसं धर्ममास्थितः ॥ ०५९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुर्हैडिम्बः परवीरहा ।
अभ्ययात्तुमुले कर्णं तव सैन्यं विभीषयन् ॥ ०६० ॥

तमापतन्तं सङ्क्रुद्धं दीप्तास्यमिव पन्नगम् ।
अभ्यस्यन्परमेष्वासः प्रतिजग्राह सूतजः ॥ ०६१ ॥

तयोः समभवद्युद्धं कर्णराक्षसयोर्निशि ।
गर्जतो राजशार्दूल शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ ०६२ ॥

अध्याय १४९

सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा घटोत्कचं राजन्सूतपुत्ररथं प्रति ।
प्रयान्तं त्वरया युक्तं जिघांसुं कर्णमाहवे ॥ ००१ ॥

अब्रवीत्तव पुत्रस्तु दुःशासनमिदं वचः ।
एतद्रक्षो रणे तूर्णं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥ ००२ ॥

अभियाति द्रुतं कर्णं तद्वारय महारथम् ।
वृतः सैन्येन महता याहि यत्र महाबलः ॥ ००३ ॥

कर्णो वैकर्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सति ।
रक्ष कर्णं रणे यत्तो वृतः सैन्येन मानद ॥ ००४ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राजञ्जटासुरसुतो बली ।
दुर्योधनमुपागम्य प्राह प्रहरतां वरः ॥ ००५ ॥

दुर्योधन तवामित्रान्प्रख्यातान्युद्धदुर्मदान् ।
पाण्डवान्हन्तुमिच्छामि त्वयाज्ञप्तः सहानुगान् ॥ ००६ ॥

जटासुरो मम पिता रक्षसामग्रणीः पुरा ।
प्रयुज्य कर्म रक्षोघ्नं क्षुद्रैः पार्थैर्निपातितः ॥ ००७ ॥

तस्यापचितिमिच्छामि त्वद्दिष्टो गन्तुमीश्वर ॥ ००७ ॥

तमब्रवीत्ततो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
द्रोणकर्णादिभिः सार्धं पर्याप्तोऽहं द्विषद्वधे ॥ ००८ ॥

त्वं तु गच्छ मयाज्ञप्तो जहि युद्धे घटोत्कचम् ॥ ००८ ॥

तथेत्युक्त्वा महाकायः समाहूय घटोत्कचम् ।
जटासुरिर्भैमसेनिं नानाशस्त्रैरवाकिरत् ॥ ००९ ॥

अलंबलं च कर्णं च कुरुसैन्यं च दुस्तरम् ।
हैडिम्बः प्रममाथैको महावातोऽम्बुदानिव ॥ ०१० ॥

ततो मायामयं दृष्ट्वा रथं तूर्णमलंबलः ।
घटोत्कचं शरव्रातैर्नानालिङ्गैः समार्दयत् ॥ ०११ ॥

विद्ध्वा च बहुभिर्बाणैर्भैमसेनिमलंबलः ।
व्यद्रावयच्छरव्रातैः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०१२ ॥

तेन विद्राव्यमाणानि पाण्डुसैन्यानि मारिष ।
निशीथे विप्रकीर्यन्त वातनुन्ना घना इव ॥ ०१३ ॥

घटोत्कचशरैर्नुन्ना तथैव कुरुवाहिनी ।
निशीथे प्राद्रवद्राजन्नुत्सृज्योल्काः सहस्रशः ॥ ०१४ ॥

अलंबलस्ततः क्रुद्धो भैमसेनिं महामृधे ।
आजघ्ने निशितैर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ०१५ ॥

तिलशस्तस्य तद्यानं सूतं सर्वायुधानि च ।
घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्राणदच्चातिदारुणम् ॥ ०१६ ॥

ततः कर्णं शरव्रातैः कुरूनन्यान्सहस्रशः ।
अलंबलं चाभ्यवर्षन्मेघो मेरुमिवाचलम् ॥ ०१७ ॥

ततः सञ्चुक्षुभे सैन्यं कुरूणां राक्षसार्दितम् ।
उपर्युपरि चान्योन्यं चतुरङ्गं ममर्द ह ॥ ०१८ ॥

जटासुरिर्महाराज विरथो हतसारथिः ।
घटोत्कचं रणे क्रुद्धो मुष्टिनाभ्यहनद्दृढम् ॥ ०१९ ॥

मुष्टिनाभिहतस्तेन प्रचचाल घटोत्कचः ।
क्षितिकम्पे यथा शैलः सवृक्षगणगुल्मवान् ॥ ०२० ॥

ततः स परिघाभेन द्विड्संघघ्नेन बाहुना ।
जटासुरिं भैमसेनिरवधीन्मुष्टिना भृशम् ॥ ०२१ ॥

तं प्रमथ्य ततः क्रुद्धस्तूर्णं हैडिम्बिराक्षिपत् ।
दोर्भ्यामिन्द्रध्वजाभाभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ ०२२ ॥

अलंबलोऽपि विक्षिप्य समुत्क्षिप्य च राक्षसम् ।
घटोत्कचं रणे रोषान्निष्पिपेष महीतले ॥ ०२३ ॥

तयोः समभवद्युद्धं गर्जतोरतिकाययोः ।

घटोत्कचालंबलयोस्तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ०२४ ॥

विशेषयन्तावन्योन्यं मायाभिरतिमायिनौ ।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवैरोचनाविव ॥ ०२५ ॥

पावकाम्बुनिधी भूत्वा पुनर्गरुडतक्षकौ ।
पुनर्मेघमहावातौ पुनर्वज्रमहाचलौ ॥ ०२६ ॥

पुनः कुञ्जरशार्दूलौ पुनः स्वर्भानुभास्करौ ॥ ०२६ ॥

एवं मायाशतसृजावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
भृशं चित्रमयुध्येतामलंबलघटोत्कचौ ॥ ०२७ ॥

परिघैश्च गदाभिश्च प्रासमुद्गरपट्टिशैः ।
मुसलैः पर्वताग्रैश्च तावन्योन्यं निजघ्नतुः ॥ ०२८ ॥

हयाभ्यां च गजाभ्यां च पदातिरथिनौ पुनः ।
युयुधाते महामायौ राक्षसप्रवरौ युधि ॥ ०२९ ॥

ततो घटोत्कचो राजन्नलंबलवधेप्सया ।
उत्पपात भृशं क्रुद्धः श्येनवन्निपपात ह ॥ ०३० ॥

गृहीत्वा च महाकायं राक्षसेन्द्रमलंबलम् ।
उद्यम्य न्यवधीद्भूमौ मयं विष्णुरिवाहवे ॥ ०३१ ॥

ततो घटोत्कचः खड्गमुद्गृह्याद्भुतदर्शनम् ।
चकर्त कायाद्धि शिरो भीमं विकृतदर्शनम् ॥ ०३२ ॥

तच्छिरो रुधिराभ्यक्तं गृह्य केशेषु राक्षसः ।
घटोत्कचो ययावाशु दुर्योधनरथं प्रति ॥ ०३३ ॥

अभ्येत्य च महाबाहुः स्मयमानः स राक्षसः ।
रथेऽस्य निक्षिप्य शिरो विकृताननमूर्धजम् ॥ ०३४ ॥

प्राणदद्भैरवं नादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ ०३४ ॥

अब्रवीच्च ततो राजन्दुर्योधनमिदं वचः ।
एष ते निहतो बन्धुस्त्वया दृष्टोऽस्य विक्रमः ॥ ०३५ ॥

पुनर्द्रष्टासि कर्णस्य निष्ठामेतां तथात्मनः ॥ ०३५ ॥

एवमुक्त्वा ततः प्रायात्कर्णं प्रति जनेश्वर ।
किरञ्शरशतांस्तीक्ष्णान्विमुञ्चन्कर्णमूर्धनि ॥ ०३६ ॥

ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
विस्मापनं महाराज नरराक्षसयोर्मृधे ॥ ०३७ ॥

अध्याय १५०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यत्र वैकर्तनः कर्णो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
निशीथे समसज्जेतां तद्युद्धमभवत्कथम् ॥ ००१ ॥

कीदृशं चाभवद्युद्धं तस्य घोरस्य रक्षसः ।
रथश्च कीदृशस्तस्य मायाः सर्वायुधानि च ॥ ००२ ॥

किंप्रमाणा हयास्तस्य रथकेतुर्धनुस्तथा ।

कीदृशं वर्म चैवास्य कण्ठत्राणं च कीदृशम् ॥ ००३ ॥

पृष्टस्त्वमेतदाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

लोहिताक्षो महाकायस्ताम्रास्यो निम्नितोदरः ।
ऊर्ध्वरोमा हरिश्मश्रुः शङ्कुकर्णो महाहनुः ॥ ००४ ॥

आकर्णाद्दारितास्यश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः करालवान् ।
सुदीर्घताम्रजिह्वोष्ठो लम्बभ्रूः स्थूलनासिकः ॥ ००५ ॥

नीलाङ्गो लोहितग्रीवो गिरिवर्ष्मा भयङ्करः ।
महाकायो महाबाहुर्महाशीर्षो महाबलः ॥ ००६ ॥

विकचः परुषस्पर्शो विकटोद्बद्धपिण्डिकः ।
स्थूलस्फिग्गूढनाभिश्च शिथिलोपचयो महान् ॥ ००७ ॥

तथैव हस्ताभरणी महामायोऽङ्गदी तथा ।
उरसा धारयन्निष्कमग्निमालां यथाचलः ॥ ००८ ॥

तस्य हेममयं चित्रं बहुरूपाङ्गशोभितम् ।
तोरणप्रतिमं शुभ्रं किरीटं मूर्ध्न्यशोभत ॥ ००९ ॥

कुण्डले बालसूर्याभे मालां हेममयीं शुभाम् ।
धारयन्विपुलं कांस्यं कवचं च महाप्रभम् ॥ ०१० ॥

किङ्किणीशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनम् ।
ऋक्षचर्मावनद्धाङ्गं नल्वमात्रं महारथम् ॥ ०११ ॥

सर्वायुधवरोपेतमास्थितो ध्वजमालिनम् ।

अष्टचक्रसमायुक्तं मेघगम्भीरनिस्वनम् ॥ ०१२ ॥

तत्र मातङ्गसङ्काशा लोहिताक्षा विभीषणाः ।
कामवर्णजवा युक्ता बलवन्तोऽवहन्हयाः ॥ ०१३ ॥

राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सूतो दीप्तास्यकुण्डलः ।
रश्मिभिः सूर्यरश्म्याभैः सञ्जग्राह हयान्रणे ॥ ०१४ ॥

स तेन सहितस्तस्थावरुणेन यथा रविः ॥ ०१४ ॥

संसक्त इव चाभ्रेण यथाद्रिर्महता महान् ।
दिवस्पृक्सुमहान्केतुः स्यन्दनेऽस्य समुच्छ्रितः ॥ ०१५ ॥

रक्तोत्तमाङ्गः क्रव्यादो गृध्रः परमभीषणः ॥ ०१५ ॥

वासवाशनिनिर्घोषं दृढज्यमभिविक्षिपन् ।
व्यक्तं किष्कुपरीणाहं द्वादशारत्नि कार्मुकम् ॥ ०१६ ॥

रथाक्षमात्रैरिषुभिः सर्वाः प्रच्छादयन्दिशः ।
तस्यां वीरापहारिण्यां निशायां कर्णमभ्ययात् ॥ ०१७ ॥

तस्य विक्षिपतश्चापं रथे विष्टभ्य तिष्ठतः ।
अश्रूयत धनुर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ०१८ ॥

तेन वित्रास्यमानानि तव सैन्यानि भारत ।
समकम्पन्त सर्वाणि सिन्धोरिव महोर्मयः ॥ ०१९ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणम् ।
उत्स्मयन्निव राधेयस्त्वरमाणोऽभ्यवारयत् ॥ ०२० ॥

ततः कर्णोऽभ्ययादेनमस्यन्नस्यन्तमन्तिकात् ।

मातङ्ग इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभम् ॥ ०२१ ॥

स संनिपातस्तुमुलस्तयोरासीद्विशां पते ।
कर्णराक्षसयो राजन्निन्द्रशम्बरयोरिव ॥ ०२२ ॥

तौ प्रगृह्य महावेगे धनुषी भीमनिस्वने ।
प्राच्छादयेतामन्योन्यं तक्षमाणौ महेषुभिः ॥ ०२३ ॥

ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यवारयेतामन्योन्यं कांस्ये निर्भिद्य वर्मणी ॥ ०२४ ॥

तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ।
रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्च ततक्षतुः ॥ ०२५ ॥

संछिन्दन्तौ हि गात्राणि संदधानौ च सायकान् ।
धक्ष्यमाणौ शरव्रातैर्नोदीक्षितुमशक्नुताम् ॥ ०२६ ॥

तौ तु विक्षतसर्वाङ्गौ रुधिरौघपरिप्लुतौ ।
व्यभ्राजेतां यथा वारिप्रस्रुतौ गैरिकाचलौ ॥ ०२७ ॥

तौ शराग्रविभिन्नाङ्गौ निर्भिन्दन्तौ परस्परम् ।
नाकम्पयेतामन्योन्यं यतमानौ महाद्युती ॥ ०२८ ॥

तत्प्रवृत्तं निशायुद्धं चिरं सममिवाभवत् ।
प्राणयोर्दीव्यतो राजन्कर्णराक्षसयोर्मृधे ॥ ०२९ ॥

तस्य संदधतस्तीक्ष्णाञ्शरांश्चासक्तमस्यतः ।
धनुर्घोषेण वित्रस्ताः स्वे परे च तदाभवन् ॥ ०३० ॥

घटोत्कचं यदा कर्णो विशेषयति नो नृप ॥ ०३० ॥

ततः प्रादुष्करोद्दिव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
कर्णेन विहितं दृष्ट्वा दिव्यमस्त्रं घटोत्कचः ॥ ०३१ ॥

प्रादुश्चक्रे महामायां राक्षसः पाण्डुनन्दनः ॥ ०३१ ॥

शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ।
रक्षसां घोररूपाणां महत्या सेनया वृतः ॥ ०३२ ॥

तमुद्यतमहाचापं दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपाः ।
भूतान्तकमिवायान्तं कालदण्डोग्रधारिणम् ॥ ०३३ ॥

घटोत्कचप्रमुक्तेन सिंहनादेन भीषिताः ।
प्रसुस्रुवुर्गजा मूत्रं विव्यथुश्च नरा भृशम् ॥ ०३४ ॥

ततोऽश्मवृष्टिरत्युग्रा महत्यासीत्समन्ततः ।
अर्धरात्रेऽधिकबलैर्विमुक्ता रक्षसां बलैः ॥ ०३५ ॥

आयसानि च चक्राणि भुशुण्ड्यः शक्तितोमराः ।
पतन्त्यविरलाः शूलाः शतघ्न्यः पट्टिशास्तथा ॥ ०३६ ॥

तदुग्रमतिरौद्रं च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः ।
पुत्राश्च तव योधाश्च व्यथिता विप्रदुद्रुवुः ॥ ०३७ ॥

तत्रैकोऽस्त्रबलश्लाघी कर्णो मानी न विव्यथे ।
व्यधमच्च शरैर्मायां घटोत्कचविनिर्मिताम् ॥ ०३८ ॥

मायायां तु प्रहीणायाममर्षात्स घटोत्कचः ।
विससर्ज शरान्घोरान्सूतपुत्रं त आविशन् ॥ ०३९ ॥

ततस्ते रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा कर्णं महाहवे ।
विविशुर्धरणीं बाणाः सङ्क्रुद्धा इव पन्नगाः ॥ ०४० ॥

सूतपुत्रस्तु सङ्क्रुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् ।
घटोत्कचमतिक्रम्य बिभेद दशभिः शरैः ॥ ०४१ ॥

घटोत्कचो विनिर्भिन्नः सूतपुत्रेण मर्मसु ।
चक्रं दिव्यं सहस्रारमगृह्णाद्व्यथितो भृशम् ॥ ०४२ ॥

क्षुरान्तं बालसूर्याभं मणिरत्नविभूषितम् ।
चिक्षेपाधिरथेः क्रुद्धो भैमसेनिर्जिघांसया ॥ ०४३ ॥

प्रविद्धमतिवेगेन विक्षिप्तं कर्णसायकैः ।
अभाग्यस्येव सङ्कल्पस्तन्मोघमपतद्भुवि ॥ ०४४ ॥

घटोत्कचस्तु सङ्क्रुद्धो दृष्ट्वा चक्रं निपातितम् ।
कर्णं प्राच्छादयद्बाणैः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ०४५ ॥

सूतपुत्रस्त्वसंभ्रान्तो रुद्रोपेन्द्रेन्द्रविक्रमः ।
घटोत्कचरथं तूर्णं छादयामास पत्रिभिः ॥ ०४६ ॥

घटोत्कचेन क्रुद्धेन गदा हेमाङ्गदा तदा ।
क्षिप्ता भ्राम्य शरैः सापि कर्णेनाभ्याहतापतत् ॥ ०४७ ॥

ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य कालमेघ इवोन्नदन् ।
प्रववर्ष महाकायो द्रुमवर्षं नभस्तलात् ॥ ०४८ ॥

ततो मायाविनं कर्णो भीमसेनसुतं दिवि ।
मार्गणैरभिविव्याध घनं सूर्य इवांशुभिः ॥ ०४९ ॥

तस्य सर्वान्हयान्हत्वा संछिद्य शतधा रथम् ।
अभ्यवर्षच्छरैः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ०५० ॥

न चास्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
सोऽदृश्यत मुहूर्तेन श्वाविच्छललितो यथा ॥ ०५१ ॥

न हयान्न रथं तस्य न ध्वजं न घटोत्कचम् ।
दृष्टवन्तः स्म समरे शरौघैरभिसंवृतम् ॥ ०५२ ॥

स तु कर्णस्य तद्दिव्यमस्त्रमस्त्रेण शातयन् ।
मायायुद्धेन मायावी सूतपुत्रमयोधयत् ॥ ०५३ ॥

सोऽयोधयत्तदा कर्णं मायया लाघवेन च ।
अलक्ष्यमाणोऽथ दिवि शरजालेषु संपतन् ॥ ०५४ ॥

भैमसेनिर्महामायो मायया कुरुसत्तम ।
प्रचकार महामायां मोहयन्निव भारत ॥ ०५५ ॥

स स्म कृत्वा विरूपाणि वदनान्यशुभाननः ।
अग्रसत्सूतपुत्रस्य दिव्यान्यस्त्राणि मायया ॥ ०५६ ॥

पुनश्चापि महाकायः संछिन्नः शतधा रणे ।
गतसत्त्वो निरुत्साहः पतितः खाद्व्यदृश्यत ॥ ०५७ ॥

हतं तं मन्यमानाः स्म प्राणदन्कुरुपुङ्गवाः ॥ ०५७ ॥

अथ देहैर्नवैरन्यैर्दिक्षु सर्वास्वदृश्यत ।
पुनश्चापि महाकायः शतशीर्षः शतोदरः ॥ ०५८ ॥

व्यदृश्यत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षसः ॥ ०५९ ॥

सागरोर्मिरिवोद्धूतस्तिर्यगूर्ध्वमवर्तत ॥ ०५९ ॥

वसुधां दारयित्वा च पुनरप्सु न्यमज्जत ।
अदृश्यत तदा तत्र पुनरुन्मज्जितोऽन्यतः ॥ ०६० ॥

सोऽवतीर्य पुनस्तस्थौ रथे हेमपरिष्कृते ।
क्षितिं द्यां च दिशश्चैव माययावृत्य दंशितः ॥ ०६१ ॥

गत्वा कर्णरथाभ्याशं विचलत्कुण्डलाननः ।
प्राह वाक्यमसंभ्रान्तः सूतपुत्रं विशां पते ॥ ०६२ ॥

तिष्ठेदानीं न मे जीवन्सूतपुत्र गमिष्यसि ।
युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ॥ ०६३ ॥

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षं रक्षः क्रूरपराक्रमम् ।
उत्पपातान्तरिक्षं च जहास च सुविस्वरम् ॥ ०६४ ॥

कर्णमभ्याहनच्चैव गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ०६४ ॥

रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ।
रथिनामृषभं कर्णं धाराभिरिव तोयदः ॥ ०६५ ॥

शरवृष्टिं च तां कर्णो दूरप्राप्तामशातयत् ॥ ०६५ ॥

दृष्ट्वा च विहतां मायां कर्णेन भरतर्षभ ।
घटोत्कचस्ततो मायां ससर्जान्तर्हितः पुनः ॥ ०६६ ॥

सोऽभवद्गिरिरित्युच्चः शिखरैस्तरुसङ्कटैः ।
शूलप्रासासिमुसलजलप्रस्रवणो महान् ॥ ०६७ ॥

तमञ्जनचयप्रख्यं कर्णो दृष्ट्वा महीधरम् ।
प्रपातैरायुधान्युग्राण्युद्वहन्तं न चुक्षुभे ॥ ०६८ ॥

स्मयन्निव ततः कर्णो दिव्यमस्त्रमुदीरयत् ।
ततः सोऽस्त्रेण शैलेन्द्रो विक्षिप्तो वै व्यनश्यत ॥ ०६९ ॥

ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि ।
अश्मवृष्टिभिरत्युग्रः सूतपुत्रमवाकिरत् ॥ ०७० ॥

अथ संधाय वायव्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
व्यधमत्कालमेघं तं कर्णो वैकर्तनो वृषा ॥ ०७१ ॥

स मार्गणगणैः कर्णो दिशः प्रच्छाद्य सर्वशः ।
जघानास्त्रं महाराज घटोत्कचसमीरितम् ॥ ०७२ ॥

ततः प्रहस्य समरे भैमसेनिर्महाबलः ।
प्रादुश्चक्रे महामायां कर्णं प्रति महारथम् ॥ ०७३ ॥

स दृष्ट्वा पुनरायान्तं रथेन रथिनां वरम् ।
घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ०७४ ॥

सिंहशार्दूलसदृशैर्मत्तद्विरदविक्रमैः ।
गजस्थैश्च रथस्थैश्च वाजिपृष्ठगतैस्तथा ॥ ०७५ ॥

नानाशस्त्रधरैर्घोरैर्नानाकवचभूषणैः ।
वृतं घटोत्कचं क्रूरैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ०७६ ॥

दृष्ट्वा कर्णो महेष्वासो योधयामास राक्षसम् ॥ ०७६ ॥

घटोत्कचस्ततः कर्णं विद्धा पञ्चभिराशुगैः ।
ननाद भैरवं नादं भीषयन्सर्वपार्थिवान् ॥ ०७७ ॥

भूयश्चाञ्जलिकेनाथ समार्गणगणं महत् ।
कर्णहस्तस्थितं चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः ॥ ०७८ ॥

अथान्यद्धनुरादाय दृढं भारसहं महत् ।
व्यकर्षत बलात्कर्ण इन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ॥ ०७९ ॥

ततः कर्णो महाराज प्रेषयामास सायकान् ।
सुवर्णपुङ्खाञ्शत्रुघ्नान्खचरान्राक्षसान्प्रति ॥ ०८० ॥

तद्बाणैरर्दितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसाम् ।
सिंहेनेवार्दितं वन्यं गजानामाकुलं कुलम् ॥ ०८१ ॥

विधम्य राक्षसान्बाणैः साश्वसूतगजान्विभुः ।
ददाह भगवान्वह्निर्भूतानीव युगक्षये ॥ ०८२ ॥

स हत्वा राक्षसीं सेनां शुशुभे सूतनन्दनः ।
पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ॥ ०८३ ॥

तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु मारिष ।
नैनं निरीक्षितुमपि कश्चिच्छक्नोति पार्थिव ॥ ०८४ ॥

ऋते घटोत्कचाद्राजन्राक्षसेन्द्रान्महाबलात् ।
भीमवीर्यबलोपेतात्क्रुद्धाद्वैवस्वतादिव ॥ ०८५ ॥

तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां पावकः समजायत ।
महोल्काभ्यां यथा राजन्सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ ०८६ ॥

तलं तलेन संहत्य संदश्य दशनच्छदम् ।
रथमास्थाय च पुनर्मायया निर्मितं पुनः ॥ ०८७ ॥

युक्तं गजनिभैर्वाहैः पिशाचवदनैः खरैः ।
स सूतमब्रवीत्क्रुद्धः सूतपुत्राय मा वह ॥ ०८८ ॥

स ययौ घोररूपेण रथेन रथिनां वरः ।
द्वैरथं सूतपुत्रेण पुनरेव विशां पते ॥ ०८९ ॥

स चिक्षेप पुनः क्रुद्धः सूतपुत्राय राक्षसः ।
अष्टचक्रां महाघोरामशनिं रुद्रनिर्मिताम् ॥ ०९० ॥

तामवप्लुत्य जग्राह कर्णो न्यस्य रथे धनुः ।
चिक्षेप चैनां तस्यैव स्यन्दनात्सोऽवपुप्लुवे ॥ ०९१ ॥

साश्वसूतध्वजं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा ।
विवेश वसुधां भित्त्वा सुरास्तत्र विसिस्मियुः ॥ ०९२ ॥

कर्णं तु सर्वभूतानि पूजयामासुरञ्जसा ।
यदवप्लुत्य जग्राह देवसृष्टां महाशनिम् ॥ ०९३ ॥

एवं कृत्वा रणे कर्ण आरुरोह रथं पुनः ।
ततो मुमोच नाराचान्सूतपुत्रः परंतपः ॥ ०९४ ॥

अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु मानद ।
यदकार्षीत्तदा कर्णः सङ्ग्रामे भीमदर्शने ॥ ०९५ ॥

स हन्यमानो नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतः ।
गन्धर्वनगराकारः पुनरन्तरधीयत ॥ ०९६ ॥

एवं स वै महामायो मायया लाघवेन च ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि जघान रिपुसूदनः ॥ ०९७ ॥

निहन्यमानेष्वस्त्रेषु मायया तेन रक्षसा ।
असंभ्रान्तस्ततः कर्णस्तद्रक्षः प्रत्ययुध्यत ॥ ०९८ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज भैमसेनिर्महाबलः ।

चकार बहुधात्मानं भीषयाणो नराधिपान् ॥ ०९९ ॥

ततो दिग्भ्यः समापेतुः सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
अग्निजिह्वाश्च भुजगा विहगाश्चाप्ययोमुखाः ॥ १०० ॥

स कीर्यमाणो निशितैः कर्णचापच्युतैः शरैः ।
नगराद्रिवनप्रख्यस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०१ ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च यातुधानाः शलावृकाः ।
ते कर्णं भक्षयिष्यन्तः सर्वतः समुपाद्रवन् ॥ १०२ ॥

अथैनं वाग्भिरुग्राभिस्त्रासयां चक्रिरे तदा ॥ १०२ ॥

उद्यतैर्बहुभिर्घोरैरायुधैः शोणितोक्षितैः ।
तेषामनेकैरेकैकं कर्णो विव्याध चाशुगैः ॥ १०३ ॥

प्रतिहत्य तु तां मायां दिव्येनास्त्रेण राक्षसीम् ।
आजघान हयानस्य शरैः संनतपर्वभिः ॥ १०४ ॥

ते भग्ना विकृताङ्गाश्च छिन्नपृष्ठाश्च सायकैः ।
वसुधामन्वपद्यन्त पश्यतस्तस्य रक्षसः ॥ १०५ ॥

स भग्नमायो हैडिम्बः कर्णं वैकर्तनं ततः ।
एष ते विदधे मृत्युमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १०६ ॥

अध्याय १५१

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने कर्णराक्षसयोर्मृधे ।
अलायुधो राक्षसेन्द्रो वीर्यवानभ्यवर्तत ॥ ००१ ॥

महत्या सेनया युक्तः सुयोधनमुपागमत् ।
राक्षसानां विरूपाणां सहस्रैः परिवारितः ॥ ००२ ॥

नानारूपधरैर्वीरैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ००२ ॥

तस्य ज्ञातिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणादो बको हतः ।
किर्मीरश्च महातेजा हिडिम्बश्च सखा तथा ॥ ००३ ॥

स दीर्घकालाध्युषितं पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
विज्ञायैतन्निशायुद्धं जिघांसुर्भीममाहवे ॥ ००४ ॥

स मत्त इव मातङ्गः सङ्क्रुद्ध इव चोरगः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीद्युद्धलालसः ॥ ००५ ॥

विदितं ते महाराज यथा भीमेन राक्षसाः ।
हिडिम्बबककिर्मीरा निहता मम बान्धवाः ॥ ००६ ॥

परामर्शश्च कन्याया हिडिम्बायाः कृतः पुरा ।
किमन्यद्राक्षसानन्यानस्मांश्च परिभूय ह ॥ ००७ ॥

तमहं सगणं राजन्सवाजिरथकुञ्जरम् ।
हैडिम्बं च सहामात्यं हन्तुमभ्यागतः स्वयम् ॥ ००८ ॥

अद्य कुन्तीसुतान्सर्वान्वासुदेवपुरोगमान् ।
हत्वा संभक्षयिष्यामि सर्वैरनुचरैः सह ॥ ००९ ॥

निवारय बलं सर्वं वयं योत्स्याम पाण्डवान् ॥ ००९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टो दुर्योधनस्तदा ।
प्रतिपूज्याब्रवीद्वाक्यं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ०१० ॥

त्वां पुरस्कृत्य सगणं वयं योत्स्यामहे परान् ।
न हि वैरान्तमनसः स्थास्यन्ति मम सैनिकाः ॥ ०११ ॥

एवमस्त्विति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गवः ।
अभ्ययात्त्वरितो भीमं सहितः पुरुषाशनैः ॥ ०१२ ॥

दीप्यमानेन वपुषा रथेनादित्यवर्चसा ।
तादृशेनैव राजेन्द्र यादृशेन घटोत्कचः ॥ ०१३ ॥

तस्याप्यतुलनिर्घोषो बहुतोरणचित्रितः ।
ऋक्षचर्मावनद्धाङ्गो नल्वमात्रो महारथः ॥ ०१४ ॥

तस्यापि तुरगाः शीघ्रा हस्तिकायाः खरस्वनाः ।
शतं युक्ता महाकाया मांसशोणितभोजनाः ॥ ०१५ ॥

तस्यापि रथनिर्घोषो महामेघरवोपमः ।
तस्यापि सुमहच्चापं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ ०१६ ॥

तस्याप्यक्षसमा बाणा रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
सोऽपि वीरो महाबाहुर्यथैव स घटोत्कचः ॥ ०१७ ॥

तस्यापि गोमायुबडाभिगुप्तो; बभूव केतुर्ज्वलनार्कतुल्यः ।
स चापि रूपेण घटोत्कचस्य; श्रीमत्तमो व्याकुलदीपितास्यः ॥ ०१८ ॥

दीप्ताङ्गदो दीप्तकिरीटमाली; बद्धस्रगुष्णीषनिबद्धखड्गः ।
गदी भुशुण्डी मुसली हली च; शरासनी वारणतुल्यवर्ष्मा ॥ ०१९ ॥

रथेन तेनानलवर्चसा च ; विद्रावयन्पाण्डववाहिनीं ताम् ।
रराज संख्ये परिवर्तमानो ; विद्युन्माली मेघ इवान्तरिक्षे ॥ ०२० ॥

ते चापि सर्वे प्रवरा नरेन्द्रा ; महाबला वर्मिणश्चर्मिणश्च ।
हर्षान्विता युयुधुस्तत्र राज ;न्समन्ततः पाण्डवयोधवीराः ॥ ०२१ ॥

अध्याय १५२

सञ्जय उवाच ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्माणमाहवे ।
हर्षमाहारयां चक्रुः कुरवः सर्व एव ते ॥ ००१ ॥

तथैव तव पुत्रास्ते दुर्योधनपुरोगमाः ।
अप्लवाः प्लवमासाद्य तर्तुकामा इवार्णवम् ॥ ००२ ॥

पुनर्जातमिवात्मानं मन्वानाः पार्थिवास्तदा ।
अलायुधं राक्षसेन्द्रं स्वागतेनाभ्यपूजयन् ॥ ००३ ॥

तस्मिंस्त्वमानुषे युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
कर्णराक्षसयोर्नक्तं दारुणप्रतिदर्शने ॥ ००४ ॥

उपप्रैक्षन्त पाञ्चालाः स्मयमानाः सराजकाः ।
तथैव तावका राजन्घूर्णमानास्ततस्ततः ॥ ००५ ॥

चुक्रुशुर्नेदमस्तीति द्रोणद्रौणिकृपादयः ।
तत्कर्म दृष्ट्वा संभ्रान्ता हैडिम्बस्य रणाजिरे ॥ ००६ ॥

सर्वमाविग्नमभवद्धाहाभूतमचेतनम् ।
तव सैन्यं महाराज निराशं कर्णजीविते ॥ ००७ ॥

दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य कर्णमार्तिं परां गतम् ।
अलायुधं राक्षसेन्द्रमाहूयेदमथाब्रवीत् ॥ ००८ ॥

एष वैकर्तनः कर्णो हैडिम्बेन समागतः ।
कुरुते कर्म सुमहद्यदस्यौपयिकं मृधे ॥ ००९ ॥

पश्यैतान्पार्थिवाञ्शूरान्निहतान्भैमसेनिना ।
नानाशस्त्रैरभिहतान्पादपानिव दन्तिना ॥ ०१० ॥

तवैष भागः समरे राजमध्ये मया कृतः ।
तवैवानुमते वीर तं विक्रम्य निबर्हय ॥ ०११ ॥

पुरा वैकर्तनं कर्णमेष पापो घटोत्कचः ।
मायाबलमुपाश्रित्य कर्शयत्यरिकर्शनः ॥ ०१२ ॥

एवमुक्तः स राज्ञा तु राक्षसस्तीव्रविक्रमः ।
तथेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ॥ ०१३ ॥

ततः कर्णं समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो ।
प्रत्यमित्रमुपायान्तं मर्दयामास मार्गणैः ॥ ०१४ ॥

तयोः समभवद्युद्धं क्रुद्धयो राक्षसेन्द्रयोः ।
मत्तयोर्वाशिताहेतोर्द्विपयोरिव कानने ॥ ०१५ ॥

रक्षसा विप्रमुक्तस्तु कर्णोऽपि रथिनां वरः ।
अभ्यद्रवद्भीमसेनं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ०१६ ॥

तमायान्तमनादृत्य दृष्ट्वा ग्रस्तं घटोत्कचम् ।

अलायुधेन समरे सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ०१७ ॥

रथेनादित्यवपुषा भीमः प्रहरतां वरः ।
किरञ्शरौघान्प्रययावलायुधरथं प्रति ॥ ०१८ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदालायुधः प्रभो ।
घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं समाह्वयत् ॥ ०१९ ॥

तं भीमः सहसाभ्येत्य राक्षसान्तकरः प्रभो ।
सगणं राक्षसेन्द्रं तं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०२० ॥

तथैवालायुधो राजञ्शिलाधौतैरजिह्मगैः ।
अभ्यवर्षत कौन्तेयं पुनः पुनररिंदमः ॥ ०२१ ॥

तथा ते राक्षसाः सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् ।
नानाप्रहरणा भीमास्त्वत्सुतानां जयैषिणः ॥ ०२२ ॥

स ताड्यमानो बलिभिर्भीमसेनो महाबलः ।
पञ्चभिः पञ्चभिः सर्वांस्तानविध्यच्छितैः शरैः ॥ ०२३ ॥

ते वध्यमाना भीमेन राक्षसाः खरयोनयः ।
विनेदुस्तुमुलान्नादान्दुद्रुवुश्च दिशो दश ॥ ०२४ ॥

तांस्त्रास्यमानान्भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलम् ।
अभिदुद्राव वेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ०२५ ॥

तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णाग्रैरक्षिणोच्छरैः ।
अलायुधस्तु तानस्तान्भीमेन विशिखान्रणे ॥ ०२६ ॥

चिच्छेद कांश्चित्समरे त्वरया कांश्चिदग्रहीत् ॥ ०२६ ॥

स तं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ।
गदां चिक्षेप वेगेन वज्रपातोपमां तदा ॥ ०२७ ॥

तामापतन्तीं वेगेन गदां ज्वालाकुलां ततः ।
गदया ताडयामास सा गदा भीममाव्रजत् ॥ ०२८ ॥

स राक्षसेन्द्रं कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ।
तानप्यस्याकरोन्मोघान्राक्षसो निशितैः शरैः ॥ ०२९ ॥

ते चापि राक्षसाः सर्वे सैनिका भीमरूपिणः ।
शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजघ्नू रथकुञ्जरान् ॥ ०३० ॥

पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव वाजिनः परमद्विपाः ।
न शान्तिं लेभिरे तत्र रक्षसैर्भृशपीडिताः ॥ ०३१ ॥

तं तु दृष्ट्वा महाघोरं वर्तमानं महाहवे ।
अब्रवीत्पुरुषश्रेष्ठो धनञ्जयमिदं वचः ॥ ०३२ ॥

पश्य भीमं महाबाहो राक्षसेन्द्रवशं गतम् ।
पदवीमस्य गच्छ त्वं मा विचारय पाण्डव ॥ ०३३ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च युधामन्यूत्तमौजसौ ।
सहिता द्रौपदेयाश्च कर्णं यान्तु महारथाः ॥ ०३४ ॥

नकुलः सहदेवश्च युयुधानश्च वीर्यवान् ।
इतरान्राक्षसान्घ्नन्तु शासनात्तव पाण्डव ॥ ०३५ ॥

त्वमपीमां महाबाहो चमूं द्रोणपुरस्कृताम् ।
वारयस्व नरव्याघ्र महद्धि भयमागतम् ॥ ०३६ ॥

एवमुक्ते तु कृष्णेन यथोद्दिष्टा महारथाः ।

जग्मुर्वैकर्तनं कर्णं राक्षसांश्चेतरान्रणे ॥ ०३७ ॥

अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैराशीविषोपमैः ।
धनुश्चिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ०३८ ॥

हयांश्चास्य शितैर्बाणैः सारथिं च महाबलः ।
जघान मिषतः संख्ये भीमसेनस्य भारत ॥ ०३९ ॥

सोऽवतीर्य रथोपस्थाद्धताश्वो हतसारथिः ।
तस्मै गुर्वीं गदां घोरां स विनद्योत्ससर्ज ह ॥ ०४० ॥

ततस्तां भीमनिर्घोषामापतन्तीं महागदाम् ।
गदया राक्षसो घोरो निजघान ननाद च ॥ ०४१ ॥

तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोरं कर्म भयावहम् ।
भीमसेनः प्रहृष्टात्मा गदामाशु परामृशत् ॥ ०४२ ॥

तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं नरराक्षसोः ।
गदानिपातसंह्रादैर्भुवं कम्पयतोर्भृशम् ॥ ०४३ ॥

गदाविमुक्तौ तौ भूयः समासाद्येतरेतरम् ।
मुष्टिभिर्वज्रसंह्रादैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०४४ ॥

रथचक्रैर्युगैरक्षैरधिष्ठानैरुपस्करैः ।
यथासन्नमुपादाय निजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ०४५ ॥

तौ विक्षरन्तौ रुधिरं समासाद्येतरेतरम् ।
मत्ताविव महानागावकृष्येतां पुनः पुनः ॥ ०४६ ॥

तमपश्यद्धृषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ।
स भीमसेनरक्षार्थं हैडिम्बं प्रत्यचोदयत् ॥ ०४७ ॥

अध्याय १५३

सञ्जय उवाच ॥

संप्रेक्ष्य समरे भीमं रक्षसा ग्रस्तमन्तिकात् ।
वासुदेवोऽब्रवीद्वाक्यं घटोत्कचमिदं तदा ॥ ००१ ॥

पश्य भीमं महाबाहो रक्षसा ग्रस्तमन्तिकात् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तव चैव महाद्युते ॥ ००२ ॥

स कर्णं त्वं समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधम् ।
जहि क्षिप्रं महाबाहो पश्चात्कर्णं वधिष्यसि ॥ ००३ ॥

स वार्ष्णेयवचः श्रुत्वा कर्णमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
युयुधे राक्षसेन्द्रेण बकभ्रात्रा घटोत्कचः ॥ ००४ ॥

तयोः सुतुमुलं युद्धं बभूव निशि रक्षसोः ॥ ००४ ॥

अलायुधस्य योधांस्तु राक्षसान्भीमदर्शनान् ।
वेगेनापततः शूरान्प्रगृहीतशरासनान् ॥ ००५ ॥

आत्तायुधः सुसङ्क्रुद्धो युयुधानो महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च चिच्छिदुर्निशितैः शरैः ॥ ००६ ॥

सर्वांश्च समरे राजन्किरीटी क्षत्रियर्षभान् ।
परिचिक्षेप बीभत्सुः सर्वतः प्रक्षिपञ्शरान् ॥ ००७ ॥

कर्णश्च समरे राजन्व्यद्रावयत पार्थिवान् ।
धृष्टद्युम्नशिखण्ड्यादीन्पाञ्चालानां महारथान् ॥ ००८ ॥

तान्वध्यमानान्दृष्ट्वा तु भीमो भीमपराक्रमः ।
अभ्ययात्त्वरितः कर्णं विशिखान्विकिरन्रणे ॥ ००९ ॥

ततस्तेऽप्याययुर्हत्वा राक्षसान्यत्र सूतजः ।
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ०१० ॥

ते कर्णं योधयामासुः पाञ्चाला द्रोणमेव च ॥ ०१० ॥

अलायुधस्तु सङ्क्रुद्धो घटोत्कचमरिंदमम् ।
परिघेणातिकायेन ताडयामास मूर्धनि ॥ ०११ ॥

स तु तेन प्रहारेण भैमसेनिर्महाबलः ।
ईषन्मूर्छान्वितोऽऽत्मानं संस्तम्भयत वीर्यवान् ॥ ०१२ ॥

ततो दीप्ताग्निसङ्काशां शतघण्टामलङ्कृताम् ।
चिक्षेप समरे तस्मै गदां काञ्चनभूषणाम् ॥ ०१३ ॥

सा हयान्सारथिं चैव रथं चास्य महास्वना ।
चूर्णयामास वेगेन विसृष्टा भीमकर्मणा ॥ ०१४ ॥

स भग्नहयचक्राक्षो विशीर्णध्वजकूबरः ।
उत्पपात रथात्तूर्णं मायामास्थाय राक्षसीम् ॥ ०१५ ॥

स समास्थाय मायां तु ववर्ष रुधिरं बहु ।
विद्युद्विभ्राजितं चासीत्तिमिराभ्राकुलं नभः ॥ ०१६ ॥

ततो वज्रनिपाताश्च साशनिस्तनयित्नवः ।
महांश्चटचटाशब्दस्तत्रासीद्धि महाहवे ॥ ०१७ ॥

तां प्रेक्ष्य विहितां मायां राक्षसो राक्षसेन तु ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य हैडिम्बस्तां मायां माययावधीत् ॥ ०१८ ॥

सोऽभिवीक्ष्य हतां मायां मायावी माययैव हि ।
अश्मवर्षं सुतुमुलं विससर्ज घटोत्कचे ॥ ०१९ ॥

अश्मवर्षं स तद्घोरं शरवर्षेण वीर्यवान् ।
दिशो विध्वंसयामास तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२० ॥

ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षताम् ।
आयसैः परिघैः शूलैर्गदामुसलमुद्गरैः ॥ ०२१ ॥

पिनाकैः करवालैश्च तोमरप्रासकम्पनैः ।
नाराचैर्निशितैर्भल्लैः शरैश्चक्रैः परश्वधैः ॥ ०२२ ॥

अयोगुडैर्भिण्डिपालैर्गोशीर्षोलूखलैरपि ।
उत्पाट्य च महाशाखैर्विविधैर्जगतीरुहैः ॥ ०२३ ॥

शमीपीलुकरीरैश्च शम्याकैश्चैव भारत ।
इङ्गुदैर्बदरीभिश्च कोविदारैश्च पुष्पितैः ॥ ०२४ ॥

पलाशैररिमेदैश्च प्लक्षन्यग्रोधपिप्पलैः ।
महद्भिः समरे तस्मिन्नन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०२५ ॥

विविधैः पर्वताग्रैश्च नानाधातुभिराचितैः ।
तेषां शब्दो महानासीद्वज्राणां भिद्यतामिव ॥ ०२६ ॥

युद्धं तदभवद्घोरं भैम्यलायुधयोर्नृप ।
हरीन्द्रयोर्यथा राजन्वालिसुग्रीवयोः पुरा ॥ ०२७ ॥

तौ युद्ध्वा विविधैर्घोरैरायुधैर्विशिखैस्तथा ।
प्रगृह्य निशितौ खड्गावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०२८ ॥

तावन्योन्यमभिद्रुत्य केशेषु सुमहाबलौ ।
भुजाभ्यां पर्यगृह्णीतां महाकायौ महाबलौ ॥ ०२९ ॥

तौ भिन्नगात्रौ प्रस्वेदं सुस्रुवाते जनाधिप ।
रुधिरं च महाकायावभिवृष्टाविवाचलौ ॥ ०३० ॥

अथाभिपत्य वेगेन समुद्भ्राम्य च राक्षसम् ।
बलेनाक्षिप्य हैडिम्बश्चकर्तास्य शिरो महत् ॥ ०३१ ॥

सोऽपहृत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ।
तदा सुतुमुलं नादं ननाद सुमहाबलः ॥ ०३२ ॥

हतं दृष्ट्वा महाकायं बकज्ञातिमरिंदमम् ।
पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ०३३ ॥

ततो भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
अवादयन्पाण्डवेयास्तस्मिन्रक्षसि पातिते ॥ ०३४ ॥

अतीव सा निशा तेषां बभूव विजयावहा ।
विद्योतमाना विबभौ समन्ताद्दीपमालिनी ॥ ०३५ ॥

अलायुधस्य तु शिरो भैमसेनिर्महाबलः ।
दुर्योधनस्य प्रमुखे चिक्षेप गतचेतनम् ॥ ०३६ ॥

अथ दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा हतमलायुधम् ।
बभूव परमोद्विग्नः सह सैन्येन भारत ॥ ०३७ ॥

तेन ह्यस्य प्रतिज्ञातं भीमसेनमहं युधि ।

हन्तेति स्वयमागम्य स्मरता वैरमुत्तमम् ॥ ०३८ ॥

ध्रुवं स तेन हन्तव्य इत्यमन्यत पार्थिवः ।
जीवितं चिरकालाय भ्रातॄणां चाप्यमन्यत ॥ ०३९ ॥

स तं दृष्ट्वा विनिहतं भीमसेनात्मजेन वै ।
प्रतिज्ञां भीमसेनस्य पूर्णामेवाभ्यमन्यत ॥ ०४० ॥

अध्याय १५४

सञ्जय उवाच ॥

निहत्यालायुधं रक्षः प्रहृष्टात्मा घटोत्कचः ।
ननाद विविधान्नादान्वाहिन्याः प्रमुखे स्थितः ॥ ००१ ॥

तस्य तं तुमुलं शब्दं श्रुत्वा कुञ्जरकम्पनम् ।
तावकानां महाराज भयमासीत्सुदारुणम् ॥ ००२ ॥

अलायुधविषक्तं तु भैमसेनिं महाबलम् ।
दृष्ट्वा कर्णो महाबाहुः पाञ्चालान्समुपाद्रवत् ॥ ००३ ॥

दशभिर्दशभिर्बाणैर्धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
दृढैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्बिभेद नतपर्वभिः ॥ ००४ ॥

ततः परमनाराचैर्युधामन्यूत्तमौजसौ ।
सात्यकिं च रथोदारं कम्पयामास मार्गणैः ॥ ००५ ॥

तेषामभ्यस्यतां तत्र सर्वेषां सव्यदक्षिणम् ।
मण्डलान्येव चापानि व्यदृश्यन्त जनाधिप ॥ ००६ ॥

तेषां ज्यातलनिर्घोषो रथनेमिस्वनश्च ह ।
मेघानामिव घर्मान्ते बभूव तुमुलो निशि ॥ ००७ ॥

ज्यानेमिघोषस्तनयित्नुमान्वै ; धनुस्तडिन्मण्डलकेतुशृङ्गः ।
शरौघवर्षाकुलवृष्टिमांश्च ; सङ्ग्राममेघः स बभूव राजन् ॥ ००८ ॥

तदुद्धतं शैल इवाप्रकम्प्यो ; वर्षं महच्छैलसमानसारः ।
विध्वंसयामास रणे नरेन्द्र ; वैकर्तनः शत्रुगणावमर्दी ॥ ००९ ॥

ततोऽतुलैर्वज्रनिपातकल्पैः ; शितैः शरैः काञ्चनचित्रपुङ्खैः ।
शत्रून्व्यपोहत्समरे महात्मा ; वैकर्तनः पुत्रहिते रतस्ते ॥ ०१० ॥

संछिन्नभिन्नध्वजिनश्च के चि ;त्केचिच्छरैरर्दितभिन्नदेहाः ।
केचिद्विसूता विहयाश्च के चि ;द्वैकर्तनेनाशु कृता बभूवुः ॥ ०११ ॥

अविन्दमानास्त्वथ शर्म संख्ये ; यौधिष्ठिरं ते बलमन्वपद्यन् ।
तान्प्रेक्ष्य भग्नान्विमुखीकृतांश्च ; घटोत्कचो रोषमतीव चक्रे ॥ ०१२ ॥

आस्थाय तं काञ्चनरत्नचित्रं ; रथोत्तमं सिंह इवोन्ननाद ।
वैकर्तनं कर्णमुपेत्य चापि ; विव्याध वज्रप्रतिमैः पृषत्कैः ॥ ०१३ ॥

तौ कर्णिनाराचशिलीमुखैश्च ; नालीकदण्डैश्च सवत्सदन्तैः ।
वराहकर्णैः सविषाणशृङ्गैः ; क्षुरप्रवर्षैश्च विनेदतुः खम् ॥ ०१४ ॥

तद्बाणधारावृतमन्तरिक्षं ; तिर्यग्गताभिः समरे रराज ।
सुवर्णपुङ्खज्वलितप्रभाभि ;र्विचित्रपुष्पाभिरिव स्रजाभिः ॥ ०१५ ॥

समं हि तावप्रतिमप्रभावा ;वन्योन्यमाजघ्नतुरुत्तमास्त्रैः ।

तयोर्हि वीरोत्तमयोर्न कश्चि ;द्ददर्श तस्मिन्समरे विशेषम् ॥ ०१६ ॥

अतीव तच्चित्रमतीव रूपं ; बभूव युद्धं रविभीमसून्वोः ।
समाकुलं शस्त्रनिपातघोरं ; दिवीव राह्वंशुमतोः प्रतप्तम् ॥ ०१७ ॥

घटोत्कचो यदा कर्णं न विशेषयते नृप ।
तदा प्रादुश्चकारोग्रमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ ०१८ ॥

तेनास्त्रेण हयान्पूर्वं हत्वा कर्णस्य राक्षसः ।
सारथिं चैव हैडिम्बः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ०१९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा ह्यन्तर्हिते तस्मिन्कूटयोधिनि राक्षसे ।
मामकैः प्रतिपन्नं यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०२० ॥

सञ्जय उवाच ॥

अन्तर्हितं राक्षसं तं विदित्वा ; संप्राक्रोशन्कुरवः सर्व एव ।
कथं नायं राक्षसः कूटयोधी ; हन्यात्कर्णं समरेऽदृश्यमानः ॥ ०२१ ॥

ततः कर्णो लघुचित्रास्त्रयोधी ; सर्वा दिशो व्यावृणोद्बाणजालैः ।
न वै किञ्चिद्व्यापतत्तत्र भूतं ; तमोभूते सायकैरन्तरिक्षे ॥ ०२२ ॥

न चाददानो न च संदधानो ; न चेषुधी स्पृशमानः कराग्रैः ।
अदृश्यद्वै लाघवात्सूतपुत्रः ; सर्वं बाणैश्छादयानोऽन्तरिक्षम् ॥ ०२३ ॥

ततो मायां विहितामन्तरिक्षे ; घोरां भीमां दारुणां राक्षसेन ।
संपश्यामो लोहिताभ्रप्रकाशां ; देदीप्यन्तीमग्निशिखामिवोग्राम् ॥ ०२४ ॥

ततस्तस्या विद्युतः प्रादुरास ;न्नुल्काश्चापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र ।

घोषश्चान्यः प्रादुरासीत्सुघोरः ; सहस्रशो नदतां दुन्दुभीनाम् ॥ ०२५ ॥

ततः शराः प्रापतन्रुक्मपुङ्खाः ; शक्त्यः प्रासा मुसलान्यायुधानि ।
परश्वधास्तैलधौताश्च खड्गाः ; प्रदीप्ताग्राः पट्टिशास्तोमराश्च ॥ ०२६ ॥

मयूखिनः परिघा लोहबद्धा ; गदाश्चित्राः शितधाराश्च शूलाः ।
गुर्व्यो गदा हेमपट्टावनद्धाः ; शतघ्न्यश्च प्रादुरासन्समन्तात् ॥ ०२७ ॥

महाशिलाश्चापतंस्तत्र तत्र ; सहस्रशः साशनयः सवज्राः ।
चक्राणि चानेकशतक्षुराणि ; प्रादुर्बभूवुर्ज्वलनप्रभाणि ॥ ०२८ ॥

तां शक्तिपाषाणपरश्वधानां ; प्रासासिवज्राशनिमुद्गराणाम् ।
वृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं ; कर्णः शरौघैर्न शशाक हन्तुम् ॥ ०२९ ॥

शराहतानां पततां हयानां ; वज्राहतानां पततां गजानाम् ।
शिलाहतानां च महारथानां ; महान्निनादः पततां बभूव ॥ ०३० ॥

सुभीमनानाविधशस्त्रपातै ;र्घटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् ।
दौर्योधनं तद्बलमार्तरूप ;मावर्तमानं ददृशे भ्रमन्तम् ॥ ०३१ ॥

हाहाकृतं संपरिवर्तमानं ; संलीयमानं च विषण्णरूपम् ।
ते त्वार्यभावात्पुरुषप्रवीराः ; पराङ्मुखा न बभूवुस्तदानीम् ॥ ०३२ ॥

तां राक्षसीं घोरतरां सुभीमां ; वृष्टिं महाशस्त्रमयीं पतन्तीम् ।
दृष्ट्वा बलौघांश्च निपात्यमाना ;न्महद्भयं तव पुत्रान्विवेश ॥ ०३३ ॥

शिवाश्च वैश्वानरदीप्तजिह्वाः ; सुभीमनादाः शतशो नदन्त्यः ।
रक्षोगणान्नर्दतश्चाभिवीक्ष्य ; नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ॥ ०३४ ॥

ते दीप्तजिह्वाननतीक्ष्णदंष्ट्रा ; विभीषणाः शैलनिकाशकायाः ।
नभोगताः शक्तिविषक्तहस्ता ; मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमार्गम् ॥ ०३५ ॥

तैराहतास्ते शरशक्तिशूलै ;र्गदाभिरुग्रैः परिघैश्च दीप्तैः ।
वज्रैः पिनाकैरशनिप्रहारै ;श्चक्रैः शतघ्न्युन्मथिताश्च पेतुः ॥ ०३६ ॥

हुडा भुशुण्ड्योऽश्मगुडाः शतघ्न्यः ; स्थूणाश्च कार्ष्णायसपट्टनद्धाः ।
अवाकिरंस्तव पुत्रस्य सैन्यं ; तथा रौद्रं कश्मलं प्रादुरासीत् ॥ ०३७ ॥

निष्कीर्णान्त्रा विहतैरुत्तमाङ्गैः ; संभग्नाङ्गाः शेरते तत्र शूराः ।
भिन्ना हयाः कुञ्जराश्चावभग्नाः ; सञ्चूर्णिताश्चैव रथाः शिलाभिः ॥ ०३८ ॥

एवं महच्छस्त्रवर्षं सृजन्त ;स्ते यातुधाना भुवि घोररूपाः ।
मायाः सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन ; नामुञ्चन्वै याचमानं न भीतम् ॥ ०३९ ॥

तस्मिन्घोरे कुरुवीरावमर्दे ; कालोत्सृष्टे क्षत्रियाणामभावे ।
ते वै भग्नाः सहसा व्यद्रवन्त ; प्राक्रोशन्तः कौरवाः सर्व एव ॥ ०४० ॥

पलायध्वं कुरवो नैतदस्ति ; सेन्द्रा देवा घ्नन्ति नः पाण्डवार्थे ।
तथा तेषां मज्जतां भारतानां ; न स्म द्वीपस्तत्र कश्चिद्बभूव ॥ ०४१ ॥

तस्मिन्सङ्क्रन्दे तुमुले वर्तमाने ; सैन्ये भग्ने लीयमाने कुरूणाम् ।
अनीकानां प्रविभागेऽप्रकाशे ; न ज्ञायन्ते कुरवो नेतरे वा ॥ ०४२ ॥

निर्मर्यादे विद्रवे घोररूपे ; सर्वा दिशः प्रेक्षमाणाः स्म शून्याः ।
तां शस्त्रवृष्टिमुरसा गाहमानं ; कर्णं चैकं तत्र राजन्नपश्यम् ॥ ०४३ ॥

ततो बाणैरावृणोदन्तरिक्षं ; दिव्यां मायां योधयन्राक्षसस्य ।
ह्रीमान्कुर्वन्दुष्करमार्यकर्म ; नैवामुह्यत्संयुगे सूतपुत्रः ॥ ०४४ ॥

ततो भीताः समुदैक्षन्त कर्णं ; राजन्सर्वे सैन्धवा बाह्लिकाश्च ।
असंमोहं पूजयन्तोऽस्य संख्ये ; संपश्यन्तो विजयं राक्षसस्य ॥ ०४५ ॥

तेनोत्सृष्टा चक्रयुक्ता शतघ्नी ; समं सर्वांश्चतुरोऽश्वाञ्जघान ।
ते जानुभिर्जगतीमन्वपद्य ;न्गतासवो निर्दशनाक्षिजिह्वाः ॥ ०४६ ॥

ततो हताश्वादवरुह्य वाहा ;दन्तर्मनाः कुरुषु प्राद्रवत्सु ।
दिव्ये चास्त्रे मायया वध्यमाने ; नैवामुह्यच्चिन्तयन्प्राप्तकालम् ॥ ०४७ ॥

ततोऽब्रुवन्कुरवः सर्व एव ; कर्णं दृष्ट्वा घोररूपां च मायाम् ।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं ; नश्यन्त्येते कुरवो धार्तराष्ट्राः ॥ ०४८ ॥

करिष्यतः किं च नो भीमपार्थौ ; तपन्तमेनं जहि रक्षो निशीथे ।
यो नः सङ्ग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्ये ;त्स नः पार्थान्समरे योधयेत ॥ ०४९ ॥

तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं ; जहि शक्त्या दत्तया वासवेन ।
मा कौरवाः सर्व एवेन्द्रकल्पा ; रात्रीमुखे कर्ण नेशुः सयोधाः ॥ ०५० ॥

स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे ; दृष्ट्वा राजन्नश्यमानं बलं च ।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां ; मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥ ०५१ ॥

स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी ; नामर्षयत्प्रतिघातं रणे तम् ।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां ; समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ॥ ०५२ ॥

यासौ राजन्निहिता वर्षपूगा ;न्वधायाजौ सत्कृता फल्गुनस्य ।
यां वै प्रादात्सूतपुत्राय शक्रः ; शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय ॥ ०५३ ॥

तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां ; पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम् ।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां ; वैकर्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय ॥ ०५४ ॥

तामुत्तमां परकायापहन्त्रीं ; दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राज ;न्कृत्वात्मानं विन्ध्यपादप्रमाणम् ॥ ०५५ ॥

दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां ; नेदुर्भूतान्यन्तरिक्षे नरेन्द्र ।

ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राज ;न्सनिर्घाता चाशानिर्गां जगाम ॥ ०५६ ॥

सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती ; भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां ; नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती ॥ ०५७ ॥

युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै ;र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च ।
नदन्नादान्विविधान्भैरवांश्च ; प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या ॥ ०५८ ॥

इदं चान्यच्चित्रमाश्चर्यरूपं ; चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय ।
तस्मिन्काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मा ; बभौ राजन्मेघशैलप्रकाशः ॥ ०५९ ॥

ततोऽन्तरिक्षादपतद्गतासुः ; स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः ।
अवाक्शिराः स्तब्धगात्रो विजिह्वो ; घटोत्कचो महदास्थाय रूपम् ॥ ०६० ॥

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा ; भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात ।
हतोऽप्येवं तव सैन्येकदेश ;मपोथयत्कौरवान्भीषयाणः ॥ ०६१ ॥

ततो मिश्राः प्राणदन्सिंहनादै ;र्भेर्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च ।
दग्धां मायां निहतं राक्षसं च ; दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन्कौरवेयाः ॥ ०६२ ॥

ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो ; यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः ।
अन्वारूढस्तव पुत्रं रथस्थं ; हृष्टश्चापि प्राविशत्स्वं स सैन्यम् ॥ ०६३ ॥

द्रोणवधपर्व

अध्याय १५५

सञ्जय उवाच ॥

हैडिम्बं निहतं दृष्ट्वा विकीर्णमिव पर्वतम् ।
पाण्डवा दीनमनसः सर्वे बाष्पाकुलेक्षणाः ॥ ००१ ॥

वासुदेवस्तु हर्षेण महताभिपरिप्लुतः ।
ननाद सिंहवन्नादं व्यथयन्निव भारत ॥ ००२ ॥

विनद्य च महानादं पर्यष्वजत फल्गुनम् ॥ ००२ ॥

स विनद्य महानादमभीशून्संनियम्य च ।
ननर्त हर्षसंवीतो वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ ००३ ॥

ततो विनिर्भ्राम्य पुनः पार्थमास्फोट्य चासकृत् ।
रथोपस्थगतो भीमं प्राणदत्पुनरच्युतः ॥ ००४ ॥

प्रहृष्टमनसं ज्ञात्वा वासुदेवं महाबलम् ।
अब्रवीदर्जुनो राजन्नातिहृष्टमना इव ॥ ००५ ॥

अतिहर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधुसूदन ।
शोकस्थाने परे प्राप्ते हैडिम्बस्य वधेन वै ॥ ००६ ॥

विमुखानि च सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कचम् ।
वयं च भृशमाविग्ना हैडिम्बस्य निपातनात् ॥ ००७ ॥

नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति जनार्दन ।

तदद्य शंस मे पृष्टः सत्यं सत्यवतां वर ॥ ००८ ॥

यद्येतन्न रहस्यं ते वक्तुमर्हस्यरिंदम ।
धैर्यस्य वैकृतं ब्रूहि त्वमद्य मधुसूदन ॥ ००९ ॥

समुद्रस्येव सङ्क्षोभो मेरोरिव विसर्पणम् ।
तथैतल्लाघवं मन्ये तव कर्म जनार्दन ॥ ०१० ॥

वासुदेव उवाच ॥

अतिहर्षमिमं प्राप्तं शृणु मे त्वं धनञ्जय ।
अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमम् ॥ ०११ ॥

शक्तिं घटोत्कचेनेमां व्यंसयित्वा महाद्युते ।
कर्णं निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो धनञ्जय ॥ ०१२ ॥

शक्तिहस्तं पुनः कर्णं को लोकेऽस्ति पुमानिह ।
य एनमभितस्तिष्ठेत्कार्त्तिकेयमिवाहवे ॥ ०१३ ॥

दिष्ट्यापनीतकवचो दिष्ट्यापहृतकुण्डलः ।
दिष्ट्या च व्यंसिता शक्तिरमोघास्य घटोत्कचे ॥ ०१४ ॥

यदि हि स्यात्सकवचस्तथैव च सकुण्डलः ।
सामरानपि लोकांस्त्रीनेकः कर्णो जयेद्बली ॥ ०१५ ॥

वासवो वा कुबेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः ।
यमो वा नोत्सहेत्कर्णं रणे प्रतिसमासितुम् ॥ ०१६ ॥

गाण्डीवमायम्य भवांश्चक्रं वाहं सुदर्शनम् ।
न शक्तौ स्वो रणे जेतुं तथायुक्तं नरर्षभम् ॥ ०१७ ॥

त्वद्धितार्थं तु शक्रेण मायया हृतकुण्डलः ।
विहीनकवचश्चायं कृतः परपुरञ्जयः ॥ ०१८ ॥

उत्कृत्य कवचं यस्मात्कुण्डले विमले च ते ।
प्रादाच्छक्राय कर्णो वै तेन वैकर्तनः स्मृतः ॥ ०१९ ॥

आशीविष इव क्रुद्धः स्तम्भितो मन्त्रतेजसा ।
तथाद्य भाति कर्णो मे शान्तज्वाल इवानलः ॥ ०२० ॥

यदा प्रभृति कर्णाय शक्तिर्दत्ता महात्मना ।
वासवेन महाबाहो प्राप्ता यासौ घटोत्कचे ॥ ०२१ ॥

कुण्डलाभ्यां निमायाथ दिव्येन कवचेन च ।
तां प्राप्यामन्यत वृषा सततं त्वां हतं रणे ॥ ०२२ ॥

एवं गतेऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्येन केनचित् ।
ऋते त्वा पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः ।
रिपुष्वपि दयावांश्च तस्मात्कर्णो वृषा स्मृतः ॥ ०२४ ॥

युद्धशौण्डो महाबाहुर्नित्योद्यतशरासनः ।
केसरीव वने मर्दन्मत्तमातङ्गयूथपान् ॥ ०२५ ॥

विमदान्रथशार्दूलान्कुरुते रणमूर्धनि ॥ ०२५ ॥

मध्यङ्गत इवादित्यो यो न शक्यो निरीक्षितुम् ।
त्वदीयैः पुरुषव्याघ्र योधमुख्यैर्महात्मभिः ॥ ०२६ ॥

शरजालसहस्रांशुः शरदीव दिवाकरः ॥ ०२६ ॥

तपान्ते तोयदो यद्वच्छरधाराः क्षरत्यसौ ।
दिव्यास्त्रजलदः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ०२७ ॥

सोऽद्य मानुषतां प्राप्तो विमुक्तः शक्रदत्तया ॥ ०२७ ॥

एको हि योगोऽस्य भवेद्वधाय ; छिद्रे ह्येनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तम् ।
कृच्छ्रप्राप्तं रथचक्रे निमग्ने ; हन्याः पूर्वं त्वं तु सञ्ज्ञां विचार्य ॥ ०२८ ॥

जरासंधश्चेदिराजो महात्मा ; महाबलश्चैकलव्यो निषादः ।
एकैकशो निहताः सर्व एव ; योगैस्तैस्तैस्त्वद्धितार्थं मयैव ॥ ०२९ ॥

अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा ; हिडिम्बकिर्मीरबकप्रधानाः ।
अलायुधः परसैन्यावमर्दी ; घटोत्कचश्चोग्रकर्मा तरस्वी ॥ ०३० ॥

अध्याय १५६

अर्जुन उवाच ॥

कथमस्मद्धितार्थं ते कैश्च योगैर्जनार्दन ।
जरासंधप्रभृतयो घातिताः पृथिवीष्वराः ॥ ००१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

जरासंधश्चेदिराजो नैषादिश्च महाबलः ।
यदि स्युर्न हताः पूर्वमिदानीं स्युर्भयङ्कराः ॥ ००२ ॥

सुयोधनस्तानवश्यं वृणुयाद्रथसत्तमान् ।
तेऽस्माभिर्नित्यसंदुष्टाः संश्रयेयुश्च कौरवान् ॥ ००३ ॥

ते हि वीरा महात्मानः कृतास्त्रा दृढयोधिनः ।
धार्तराष्ट्रीं चमूं कृत्स्नां रक्षेयुरमरा इव ॥ ००४ ॥

सूतपुत्रो जरासंधश्चेदिराजो निषादजः ।
सुयोधनं समाश्रित्य तपेरन्पृथिवीमिमाम् ॥ ००५ ॥

योगैरपि हता यैस्ते तान्मे शृणु धनञ्जय ।
अजय्या हि विना योगैर्मृधे ते दैवतैरपि ॥ ००६ ॥

एकैको हि पृथक्तेषां समस्तां सुरवाहिनीम् ।
योधयेत्समरे पार्थ लोकपालाभिरक्षिताम् ॥ ००७ ॥

जरासंधो हि रुषितो रौहिणेयप्रधर्षितः ।
अस्मद्वधार्थं चिक्षेप गदां वै लोहितामुखीम् ॥ ००८ ॥

सीमन्तमिव कुर्वाणां नभसः पावकप्रभाम् ।
व्यदृश्यतापतन्ती सा शक्रमुक्ता यथाशनिः ॥ ००९ ॥

तामापतन्तीं दृष्ट्वैव गदां रोहिणिनन्दनः ।
प्रतिघातार्थमस्त्रं वै स्थूणाकर्णमवासृजत् ॥ ०१० ॥

अस्त्रवेगप्रतिहता सा गदा प्रापतद्भुवि ।
दारयन्ती धरां देवीं कम्पयन्तीव पर्वतान् ॥ ०११ ॥

तत्र स्म राक्षसी घोरा जरा नामाशुविक्रमा ।
संधयामास तं जातं जरासंधमरिंदमम् ॥ ०१२ ॥

द्वाभ्यां जातो हि मातृभ्यामर्धदेहः पृथक्पृथक् ।
तया स संधितो यस्माज्जरासंधस्ततः स्मृतः ॥ ०१३ ॥

सा तु भूमिगता पार्थ हता ससुतबान्धवा ।
गदया तेन चास्त्रेण स्थूणाकर्णेन राक्षसी ॥ ०१४ ॥

विनाभूतः स गदया जरासंधो महामृधे ।
निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनञ्जय ॥ ०१५ ॥

यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासंधः प्रतापवान् ।
सेन्द्रा देवा न तं हन्तुं रणे शक्ता नरोत्तम ॥ ०१६ ॥

त्वद्धितार्थं हि नैषादिरङ्गुष्ठेन वियोजितः ।
द्रोणेनाचार्यकं कृत्वा छद्मना सत्यविक्रमः ॥ ०१७ ॥

स तु बद्धाङ्गुलित्राणो नैषादिर्दृढविक्रमः ।
अस्यन्नेको वनचरो बभौ राम इवापरः ॥ ०१८ ॥

एकलव्यं हि साङ्गुष्ठमशक्ता देवदानवाः ।
सराक्षसोरगाः पार्थ विजेतुं युधि कर्हिचित् ॥ ०१९ ॥

किमु मानुषमात्रेण शक्यः स्यात्प्रतिवीक्षितुम् ।
दृढमुष्टिः कृती नित्यमस्यमानो दिवानिशम् ॥ ०२० ॥

त्वद्धितार्थं तु स मया हतः सङ्ग्राममूर्धनि ।
चेदिराजश्च विक्रान्तः प्रत्यक्षं निहतस्तव ॥ ०२१ ॥

स चाप्यशक्यः सङ्ग्रामे जेतुं सर्वैः सुरासुरैः ।
वधार्थं तस्य जातोऽहमन्येषां च सुरद्विषाम् ॥ ०२२ ॥

त्वत्सहायो नरव्याघ्र लोकानां हितकाम्यया ।
हिडिम्बबककिर्मीरा भीमसेनेन पातिताः ॥ ०२३ ॥

रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशनाः ॥ ०२३ ॥

हतस्तथैव मायावी हैडिम्बेनाप्यलायुधः ।
हैडिम्बश्चाप्युपायेन शक्त्या कर्णेन घातितः ॥ ०२४ ॥

यदि ह्येनं नाहनिष्यत्कर्णः शक्त्या महामृधे ।
मया वध्योऽभविष्यत्स भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ०२५ ॥

मया न निहतः पूर्वमेष युष्मत्प्रियेप्सया ।
एष हि ब्राह्मणद्वेषी यज्ञद्वेषी च राक्षसः ॥ ०२६ ॥

धर्मस्य लोप्ता पापात्मा तस्मादेष निपातितः ।
व्यंसिता चाप्युपायेन शक्रदत्ता मयानघ ॥ ०२७ ॥

ये हि धर्मस्य लोप्तारो वध्यास्ते मम पाण्डव ।
धर्मसंस्थापनार्थं हि प्रतिज्ञैषा ममाव्यया ॥ ०२८ ॥

ब्रह्म सत्यं दमः शौचं धर्मो ह्रीः श्रीर्धृतिः क्षमा ।
यत्र तत्र रमे नित्यमहं सत्येन ते शपे ॥ ०२९ ॥

न विषादस्त्वया कार्यः कर्णं वैकर्तनं प्रति ।
उपदेक्ष्याम्युपायं ते येन तं प्रसहिष्यसि ॥ ०३० ॥

सुयोधनं चापि रणे हनिष्यति वृकोदरः ।
तस्य चापि वधोपायं वक्ष्यामि तव पाण्डव ॥ ०३१ ॥

वर्धते तुमुलस्त्वेष शब्दः परचमूं प्रति ।
विद्रवन्ति च सैन्यानि त्वदीयानि दिशो दश ॥ ०३२ ॥

लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विधमन्ति चमूं तव ।
दहत्येष च वः सैन्यं द्रोणः प्रहरतां वरः ॥ ०३३ ॥

अध्याय १५७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एकवीरवधे मोघा शक्तिः सूतात्मजे यदा ।
कस्मात्सर्वान्समुत्सृज्य स तां पार्थे न मुक्तवान् ॥ ००१ ॥

तस्मिन्हते हता हि स्युः सर्वे पाण्डवसृञ्जयाः ।
एकवीरवधे कस्मान्न युद्धे जयमादधत् ॥ ००२ ॥

आहूतो न निवर्तेयमिति तस्य महाव्रतम् ।
स्वयमाह्वयितव्यः स सूतपुत्रेण फल्गुनः ॥ ००३ ॥

ततो द्वैरथमानीय फल्गुनं शक्रदत्तया ।
न जघान वृषा कस्मात्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००४ ॥

नूनं बुद्धिविहीनश्चाप्यसहायश्च मे सुतः ।
शत्रुभिर्व्यंसितोपायः कथं नु स जयेदरीन् ॥ ००५ ॥

या ह्यस्य परमा शक्तिर्जयस्य च परायणम् ।
सा शक्तिर्वासुदेवेन व्यंसितास्य घटोत्कचे ॥ ००६ ॥

कुणेर्यथा हस्तगतं ह्रियेद्बिल्वं बलीयसा ।
तथा शक्तिरमोघा सा मोघीभूता घटोत्कचे ॥ ००७ ॥

यथा वराहस्य शुनश्च युध्यतो ;स्तयोरभावे श्वपचस्य लाभः ।
मन्ये विद्वन्वासुदेवस्य तद्व ;द्युद्धे लाभः कर्णहैडिम्बयोर्वै ॥ ००८ ॥

घटोत्कचो यदि हन्याद्धि कर्णं ; परो लाभः स भवेत्पाण्डवानाम् ।
वैकर्तनो वा यदि तं निहन्या ;त्तथापि कृत्यं शक्तिनाशात्कृतं स्यात् ॥ ००९ ॥

इति प्राज्ञः प्रज्ञयैतद्विचार्य ; घटोत्कचं सूतपुत्रेण युद्धे ।
अयोधयद्वासुदेवो नृसिंहः ; प्रियं कुर्वन्पाण्डवानां हितं च ॥ ०१० ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतच्चिकीर्षितं ज्ञात्वा कर्णे मधुनिहा नृप ।
नियोजयामास तदा द्वैरथे राक्षसेश्वरम् ॥ ०११ ॥

घटोत्कचं महावीर्यं महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
अमोघाया विघातार्थं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०१२ ॥

तदैव कृतकार्या हि वयं स्याम कुरूद्वह ।
न रक्षेद्यदि कृष्णस्तं पार्थं कर्णान्महारथात् ॥ ०१३ ॥

साश्वध्वजरथः संख्ये धृतराष्ट्र पतेद्भुवि ।
विना जनार्दनं पार्थो योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ ०१४ ॥

तैस्तैरुपायैर्बहुभी रक्ष्यमाणः स पार्थिव ।
जयत्यभिमुखः शत्रून्पार्थः कृष्णेन पालितः ॥ ०१५ ॥

सविशेषं त्वमोघायाः कृष्णोऽरक्षत पाण्डवम् ।
हन्यात्क्षिप्ता हि कौन्तेयं शक्तिर्वृक्षमिवाशनिः ॥ ०१६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

विरोधी च कुमन्त्री च प्राज्ञमानी ममात्मजः ।
यस्यैष समतिक्रान्तो वधोपायो जयं प्रति ॥ ०१७ ॥

तवापि समतिक्रान्तमेतद्गावल्गणे कथम् ।
एतमर्थं महाबुद्धे यत्त्वया नावबोधितः ॥ ०१८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

दुर्योधनस्य शकुनेर्मम दुःशासनस्य च ।
रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ॥ ०१९ ॥

श्वः सर्वसैन्यानुत्सृज्य जहि कर्ण धनञ्जयम् ।
प्रेष्यवत्पाण्डुपाञ्चालानुपभोक्ष्यामहे ततः ॥ ०२० ॥

अथ वा निहते पार्थे पाण्डुष्वन्यतमं ततः ।
स्थापयेद्युधि वार्ष्णेयस्तस्मात्कृष्णो निपात्यताम् ॥ ०२१ ॥

कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्गतः ।
शाखा इवेतरे पार्थाः पाञ्चालाः पत्रसञ्ज्ञिताः ॥ ०२२ ॥

कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णनाथाश्च पाण्डवाः ।
कृष्णः परायणं चैषां ज्योतिषामिव चन्द्रमाः ॥ ०२३ ॥

तस्मात्पर्णानि शाखाश्च स्कन्धं चोत्सृज्य सूतज ।
कृष्णं निकृन्धि पाण्डूनां मूलं सर्वत्र सर्वदा ॥ ०२४ ॥

हन्याद्यदि हि दाशार्हं कर्णो यादवनन्दनम् ।
कृत्स्ना वसुमती राजन्वशे ते स्यान्न संशयः ॥ ०२५ ॥

यदि हि स निहतः शयीत भूमौ ; यदुकुलपाण्डवनन्दनो महात्मा ।
ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्वा ; सगिरिसमुद्रवना वशं व्रजेत ॥ ०२६ ॥

सा तु बुद्धिः कृताप्येवं जाग्रति त्रिदशेश्वरे ।
अप्रमेये हृषीकेशे युद्धकाले व्यमुह्यत ॥ ०२७ ॥

अर्जुनं चापि कौन्तेयं सदा रक्षति केशवः ।
न ह्येनमैच्छत्प्रमुखे सौतेः स्थापयितुं रणे ॥ ०२८ ॥

अन्यांश्चास्मै रथोदारानुपस्थापयदच्युतः ।
अमोघां तां कथं शक्तिं मोघां कुर्यामिति प्रभो ॥ ०२९ ॥

ततः कृष्णं महाबाहुः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
पप्रच्छ रथशार्दूल कर्णं प्रति महारथम् ॥ ०३० ॥

अयं च प्रत्ययः कर्णे शक्त्या चामितविक्रम ।
किमर्थं सूतपुत्रेण न मुक्ता फल्गुने तु सा ॥ ०३१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

दुःषासनश्च कर्णश्च शकुनिश्च ससैन्धवः ।
सततं मन्त्रयन्ति स्म दुर्योधनपुरोगमाः ॥ ०३२ ॥

कर्ण कर्ण महेष्वास रणेऽमितपराक्रम ।
नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्तव्या जयतां वर ॥ ०३३ ॥

ऋते महारथात्पार्थात्कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ।
स हि तेषामतियशा देवानामिव वासवः ॥ ०३४ ॥

तस्मिन्विनिहते सर्वे पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
भविष्यन्ति गतात्मानः सुरा इव निरग्नयः ॥ ०३५ ॥

तथेति च प्रतिज्ञातं कर्णेन शिनिपुङ्गव ।
हृदि नित्यं तु कर्णस्य वधो गाण्डीवधन्वनः ॥ ०३६ ॥

अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधां वर ।

यतो नावसृजच्छक्तिं पाण्डवे श्वेतवाहने ॥ ०३७ ॥

फल्गुनस्य हि तां मृत्युमवगम्य युयुत्सतः ।
न निद्रा न च मे हर्षो मनसोऽस्ति युधां वर ॥ ०३८ ॥

घटोत्कचे व्यंसितां तु दृष्ट्वा तां शिनिपुङ्गव ।
मृत्योरास्यान्तरान्मुक्तं पश्याम्यद्य धनञ्जयम् ॥ ०३९ ॥

न पिता न च मे माता न यूयं भ्रातरस्तथा ।
न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा बीभत्सुराहवे ॥ ०४० ॥

त्रैलोक्यराज्याद्यत्किञ्चिद्भवेदन्यत्सुदुर्लभम् ।
नेच्छेयं सात्वताहं तद्विना पार्थं धनञ्जयम् ॥ ०४१ ॥

अतः प्रहर्षः सुमहान्युयुधानाद्य मेऽभवत् ।
मृतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थं धनञ्जयम् ॥ ०४२ ॥

अतश्च प्रहितो युद्धे मया कर्णाय राक्षसः ।
न ह्यन्यः समरे रात्रौ शक्तः कर्णं प्रबाधितुम् ॥ ०४३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इति सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दनः ।
धनञ्जयहिते युक्तस्तत्प्रिये सततं रतः ॥ ०४४ ॥

अध्याय १५८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कर्णदुर्योधनादीनां शकुनेः सौबलस्य च ।
अपनीतं महत्तात तव चैव विशेषतः ॥ ००१ ॥

यदाजानीत तां शक्तिमेकघ्नीं सततं रणे ।
अनिवार्यामसह्यां च देवैरपि सवासवैः ॥ ००२ ॥

सा किमर्थं न कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा ।
न देवकीसुते मुक्ता फल्गुने वापि सञ्जय ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

सङ्ग्रामाद्विनिवृत्तानां सर्वेषां नो विशां पते ।
रात्रौ कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रोऽयं समजायत ॥ ००४ ॥

प्रभातमात्रे श्वोभूते केशवायार्जुनाय वा ।
शक्तिरेषा विमोक्तव्या कर्ण कर्णेति नित्यशः ॥ ००५ ॥

ततः प्रभातसमये राजन्कर्णस्य दैवतैः ।
अन्येषां चैव योधानां सा बुद्धिर्नश्यते पुनः ॥ ००६ ॥

दैवमेव परं मन्ये यत्कर्णो हस्तसंस्थया ।
न जघान रणे पार्थं कृष्णं वा देवकीसुतम् ॥ ००७ ॥

तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवोद्यता ।
दैवोपहतबुद्धित्वान्न तां कर्णो विमुक्तवान् ॥ ००८ ॥

कृष्णे वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया ।
पार्थे वा शक्रकल्पे वै वधार्थं वासवीं प्रभो ॥ ००९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दैवेनैव हता यूयं स्वबुद्ध्या केशवस्य च ।
गता हि वासवी हत्वा तृणभूतं घटोत्कचम् ॥ ०१० ॥

कर्णश्च मम पुत्राश्च सर्वे चान्ये च पार्थिवाः ।
अनेन दुष्प्रणीतेन गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०११ ॥

भूय एव तु मे शंस यथा युद्धमवर्तत ।
कुरूणां पाण्डवानां च हैडिम्बे निहते तदा ॥ ०१२ ॥

ये च तेऽभ्यद्रवन्द्रोणं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
सृञ्जयाः सह पाञ्चालैस्तेऽप्यकुर्वन्कथं रणम् ॥ ०१३ ॥

सौमदत्तेर्वधाद्द्रोणमायस्तं सैन्धवस्य च ।
अमर्षाज्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं वरूथिनीम् ॥ ०१४ ॥

जृम्भमाणमिव व्याघ्रं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
कथं प्रत्युद्ययुर्द्रोणमस्यन्तं पाण्डुसृञ्जयाः ॥ ०१५ ॥

आचार्यं ये च तेऽरक्षन्दुर्योधनपुरोगमाः ।
द्रौणिकर्णकृपास्तात तेऽप्यकुर्वन्किमाहवे ॥ ०१६ ॥

भारद्वाजं जिघांसन्तौ सव्यसाचिवृकोदरौ ।
समार्छन्मामका युद्धे कथं सञ्जय शंस मे ॥ ०१७ ॥

सिन्धुराजवधेनेमे घटोत्कचवधेन ते ।
अमर्षिताः सुसङ्क्रुद्धा रणं चक्रुः कथं निशि ॥ ०१८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हते घटोत्कचे राजन्कर्णेन निशि राक्षसे ।

प्रणदत्सु च हृष्टेषु तावकेषु युयुत्सुषु ॥ ०१९ ॥

आपतत्सु च वेगेन वध्यमाने बलेऽपि च ।
विगाढायां रजन्यां च राजा दैन्यं परं गतः ॥ ०२० ॥

अब्रवीच्च महाबाहुर्भीमसेनं परंतपः ।
आवारय महाबाहो धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ ०२१ ॥

हैडिम्बस्याभिघातेन मोहो मामाविशन्महान् ॥ ०२१ ॥

एवं भीमं समादिश्य स्वरथे समुपाविशत् ।
अश्रुपूर्णमुखो राजा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ ०२२ ॥

कश्मलं प्राविशद्घोरं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ॥ ०२२ ॥

तं तथा व्यथितं दृष्ट्वा कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
मा व्यथां कुरु कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ०२३ ॥

वैक्लव्यं भरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपूरुषे ॥ ०२३ ॥

उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व वह गुर्वीं धुरं विभो ।
त्वयि वैक्लव्यमापन्ने संशयो विजये भवेत् ॥ ०२४ ॥

श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ०२५ ॥

विदिता ते महाबाहो धर्माणां परमा गतिः ।
ब्रह्महत्याफलं तस्य यः कृतं नावबुध्यते ॥ ०२६ ॥

अस्माकं हि वनस्थानां हैडिम्बेन महात्मना ।
बालेनापि सता तेन कृतं साह्यं जनार्दन ॥ ०२७ ॥

अस्त्रहेतोर्गतं ज्ञात्वा पाण्डवं श्वेतवाहनम् ।
असौ कृष्ण महेष्वासः काम्यके मामुपस्थितः ॥ ०२८ ॥

उषितश्च सहास्माभिर्यावन्नासीद्धनञ्जयः ॥ ०२८ ॥

गन्धमादनयात्रायां दुर्गेभ्यश्च स्म तारिताः ।
पाञ्चाली च परिश्रान्ता पृष्ठेनोढा महात्मना ॥ ०२९ ॥

आरम्भाच्चैव युद्धानां यदेष कृतवान्प्रभो ।
मदर्थं दुष्करं कर्म कृतं तेन महात्मना ॥ ०३० ॥

स्वभावाद्या च मे प्रीतिः सहदेवे जनार्दन ।
सैव मे द्विगुणा प्रीती राक्षसेन्द्रे घटोत्कचे ॥ ०३१ ॥

भक्तश्च मे महाबाहुः प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे ।
येन विन्दामि वार्ष्णेय कश्मलं शोकतापितः ॥ ०३२ ॥

पश्य सैन्यानि वार्ष्णेय द्राव्यमाणानि कौरवैः ।
द्रोणकर्णौ च संयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ ॥ ०३३ ॥

निशीथे पाण्डवं सैन्यमाभ्यां पश्य प्रमर्दितम् ।
गजाभ्यामिव मत्ताभ्यां यथा नडवनं महत् ॥ ०३४ ॥

अनादृत्य बलं बाह्वोर्भीमसेनस्य माधव ।
चित्रास्त्रतां च पार्थस्य विक्रमन्ते स्म कौरवाः ॥ ०३५ ॥

एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः ।
निहत्य राक्षसं युद्धे हृष्टा नर्दन्ति संयुगे ॥ ०३६ ॥

कथमस्मासु जीवत्सु त्वयि चैव जनार्दन ।

हैडिम्बः प्राप्तवान्मृत्युं सूतपुत्रेण सङ्गतः ॥ ०३७ ॥

कदर्थीकृत्य नः सर्वान्पश्यतः सव्यसाचिनः ।
निहतो राक्षसः कृष्ण भैमसेनिर्महाबलः ॥ ०३८ ॥

यदाभिमन्युर्निहतो धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
नासीत्तत्र रणे कृष्ण सव्यसाची महारथः ॥ ०३९ ॥

निरुद्धाश्च वयं सर्वे सैन्धवेन दुरात्मना ।
निमित्तमभवद्द्रोणः सपुत्रस्तत्र कर्मणि ॥ ०४० ॥

उपदिष्टो वधोपायः कर्णस्य गुरुणा स्वयम् ।
व्यायच्छतश्च खड्गेन द्विधा खड्गं चकार ह ॥ ०४१ ॥

व्यसने वर्तमानस्य कृतवर्मा नृशंसवत् ।
अश्वाञ्जघान सहसा तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ०४२ ॥

तथेतरे महेष्वासाः सौभद्रं युध्यपातयन् ॥ ०४२ ॥

अल्पे च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवधन्वना ।
सैन्धवो यादवश्रेष्ठ तच्च नातिप्रियं मम ॥ ०४३ ॥

यदि शत्रुवधे न्याय्यो भवेत्कर्तुं च पाण्डवैः ।
द्रोणकर्णौ रणे पूर्वं हन्तव्याविति मे मतिः ॥ ०४४ ॥

एतौ मूलं हि दुःखानामस्माकं पुरुषर्षभ ।
एतौ रणे समासाद्य पराश्वस्तः सुयोधनः ॥ ०४५ ॥

यत्र वध्यो भवेद्द्रोणः सूतपुत्रश्च सानुगः ।
तत्रावधीन्महाबाहुः सैन्धवं दूरवासिनम् ॥ ०४६ ॥

अवश्यं तु मया कार्यः सूतपुत्रस्य निग्रहः ।
ततो यास्याम्यहं वीर स्वयं कर्णजिघांसया ॥ ०४७ ॥

भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानीकेन सङ्गतः ॥ ०४७ ॥

एवमुक्त्वा ययौ तूर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः ।
स विस्फार्य महच्चापं शङ्खं प्रध्माप्य भैरवम् ॥ ०४८ ॥

ततो रथसहस्रेण गजानां च शतैस्त्रिभिः ।
वाजिभिः पञ्चसाहस्रैस्त्रिसाहस्रैः प्रभद्रकैः ॥ ०४९ ॥

वृतः शिखण्डी त्वरितो राजानं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ ०४९ ॥

ततो भेरीः समाजघ्नुः शङ्खान्दध्मुश्च दंशिताः ।
पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ०५० ॥

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्वासुदेवो धनञ्जयम् ।
एष प्रयाति त्वरितो क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः ॥ ०५१ ॥

जिघांसुः सूतपुत्रस्य तस्योपेक्षा न युज्यते ॥ ०५१ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशः शीघ्रमश्वानचोदयत् ।
दूरं च यातं राजानमन्वगच्छज्जनार्दनः ॥ ०५२ ॥

तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं सूतपुत्रजिघांसया ।
शोकोपहतसङ्कल्पं दह्यमानमिवाग्निना ॥ ०५३ ॥

अभिगम्याब्रवीद्व्यासो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०५३ ॥

कर्णमासाद्य सङ्ग्रामे दिष्ट्या जीवति फल्गुनः ।
सव्यसाचिवधाकाङ्क्षी शक्तिं रक्षितवान्हि सः ॥ ०५४ ॥

न चागाद्वैरथं जिष्णुर्दिष्ट्या तं भरतर्षभ ।
सृजेतां स्पर्धिनावेतौ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ०५५ ॥

वध्यमानेषु चास्त्रेषु पीडितः सूतनन्दनः ।
वासवीं समरे शक्तिं ध्रुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिर ॥ ०५६ ॥

ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम ।
दिष्ट्या रक्षो हतं युद्धे सूतपुत्रेण मानद ॥ ०५७ ॥

वासवीं कारणं कृत्वा कालेनापहतो ह्यसौ ।
तवैव कारणाद्रक्षो निहतं तात संयुगे ॥ ०५८ ॥

मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
प्राणिनामिह सर्वेषामेषा निष्ठा युधिष्ठिर ॥ ०५९ ॥

भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पार्थिवैश्च महात्मभिः ।
कौरवान्समरे राजन्नभियुध्यस्व भारत ॥ ०६० ॥

पञ्चमे दिवसे चैव पृथिवी ते भविष्यति ॥ ०६० ॥

नित्यं च पुरुषव्याघ्र धर्ममेव विचिन्तय ।
आनृशंस्यं तपो दानं क्षमां सत्यं च पाण्डव ॥ ०६१ ॥

सेवेथाः परमप्रीतो यतो धर्मस्ततो जयः ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०६२ ॥

अध्याय १५९

सञ्जय उवाच ॥

घटोत्कचे तु निहते सूतपुत्रेण तां निशाम् ।
दुःखामर्षवशं प्राप्तो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

दृष्ट्वा भीमेन महतीं वार्यमाणां चमूं तव ।
धृष्टद्युम्नमुवाचेदं कुम्भयोनिं निवारय ॥ ००२ ॥

त्वं हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो हुताशनात् ।
सशरः कवची खड्गी धन्वी च परतापनः ॥ ००३ ॥

अभिद्रव रणे हृष्टो न च ते भीः कथञ्चन ॥ ००३ ॥

जनमेजयः शिखण्डी च दौर्मुखिश्च यशोधनः ।
अभिद्रवन्तु संहृष्टाः कुम्भयोनिं समन्ततः ॥ ००४ ॥

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रभ्रातृसमन्वितौ ॥ ००५ ॥

सात्यकिः केकयाश्चैव पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
अभिद्रवन्तु वेगेन भारद्वाजवधेप्सया ॥ ००६ ॥

तथैव रथिनः सर्वे हस्त्यश्वं यच्च किञ्चन ।
पादाताश्च रणे द्रोणं प्रापयन्तु महारथम् ॥ ००७ ॥

तथाज्ञप्तास्तु ते सर्वे पाण्डवेन महात्मना ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन कुम्भयोनिं युयुत्सया ॥ ००८ ॥

आगच्छतस्तान्सहसा सर्वोद्योगेन पाण्डवान् ।

प्रतिजग्राह समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ ००९ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सर्वोद्योगेन पाण्डवान् ।
अभ्यद्रवत्सुसङ्क्रुद्ध इच्छन्द्रोणस्य जीवितम् ॥ ०१० ॥

ततः प्रववृते युद्धं श्रान्तवाहनसैनिकम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च गर्जतामितरेतरम् ॥ ०११ ॥

निद्रान्धास्ते महाराज परिश्रान्ताश्च संयुगे ।
नाभ्यपद्यन्त समरे काञ्चिच्चेष्टां महारथाः ॥ ०१२ ॥

त्रियामा रजनी चैषा घोररूपा भयानका ।
सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी ॥ ०१३ ॥

वध्यतां च तथा तेषां क्षतानां च विशेषतः ॥ ०१३ ॥

अहो रात्रिः समाजज्ञे निद्रान्धानां विशेषतः ।
सर्वे ह्यासन्निरुत्साहाः क्षत्रिया दीनचेतसः ॥ ०१४ ॥

तव चैव परेषां च गतास्त्रा विगतेषवः ॥ ०१४ ॥

ते तथा पारयन्तश्च ह्रीमन्तश्च विशेषतः ।
स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जहुः स्वामनीकिनीम् ॥ ०१५ ॥

शस्त्राण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रान्धाः शेरते जनाः ।
गजेष्वन्ये रथेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत ॥ ०१६ ॥

निद्रान्धा नो बुबुधिरे काञ्चिच्चेष्टां नराधिपाः ।
तेऽन्योन्यं समरे योधाः प्रेषयन्त यमक्षयम् ॥ ०१७ ॥

स्वप्नायमानास्त्वपरे परानिति विचेतसः ।

आत्मानं समरे जघ्नुः स्वानेव च परानपि ॥ ०१८ ॥

नानावाचो विमुञ्चन्तो निद्रान्धास्ते महारणे ।
योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रासंसक्तलोचनाः ॥ ०१९ ॥

संमर्द्यान्ये रणे केचिन्निद्रान्धाश्च परस्परम् ।
जघ्नुः शूरा रणे राजंस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ०२० ॥

हन्यमानं तथात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः ।
नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिता भृशम् ॥ ०२१ ॥

तेषामेतादृशीं चेष्टां विज्ञाय पुरुषर्षभः ।
उवाच वाक्यं बीभत्सुरुच्चैः संनादयन्दिशः ॥ ०२२ ॥

श्रान्ता भवन्तो निद्रान्धाः सर्व एव सवाहनाः ।
तमसा चावृते सैन्ये रजसा बहुलेन च ॥ ०२३ ॥

ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः ।
निमीलयत चात्रैव रणभूमौ मुहूर्तकम् ॥ ०२४ ॥

ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुनः ।
संसाधयिष्यथान्योन्यं स्वर्गाय कुरुपाण्डवाः ॥ ०२५ ॥

तद्वचः सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य निशम्य ते ।
अरोचयन्त सैन्यानि तथा चान्योन्यमब्रुवन् ॥ ०२६ ॥

चुक्रुशुः कर्ण कर्णेति राजन्दुर्योधनेति च ।
उपारमत पाण्डूनां विरता हि वरूथिनी ॥ ०२७ ॥

तथा विक्रोशमानस्य फल्गुनस्य ततस्ततः ।
उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत ॥ ०२८ ॥

तामस्य वाचं देवाश्च ऋषयश्च महात्मनः ।
सर्वसैन्यानि चाक्षुद्राः प्रहृष्टाः प्रत्यपूजयन् ॥ ०२९ ॥

तत्संपूज्य वचोऽक्रूरं सर्वसैन्यानि भारत ।
मुहूर्तमस्वपन्राजञ्श्रान्तानि भरतर्षभ ॥ ०३० ॥

सा तु संप्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत ।
सुखमाप्तवती वीरमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ॥ ०३१ ॥

त्वयि वेदास्तथास्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ ।
धर्मस्त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ ॥ ०३२ ॥

यच्चाश्वस्तास्तवेच्छामः शर्म पार्थ तदस्तु ते ।
मनसश्च प्रियानर्थान्वीर क्षिप्रमवाप्नुहि ॥ ०३३ ॥

इति ते तं नरव्याघ्रं प्रशंसन्तो महारथाः ।
निद्रया समवाक्षिप्तास्तूष्णीमासन्विशां पते ॥ ०३४ ॥

अश्वपृष्ठेषु चाप्यन्ये रथनीडेषु चापरे ।
गजस्कन्धगताश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ ॥ ०३५ ॥

सायुधाः सगदाश्चैव सखड्गाः सपरश्वधाः ।
सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सुप्ताः पृथक्पृथक् ॥ ०३६ ॥

गजास्ते पन्नगाभोगैर्हस्तैर्भूरेणुरूषितैः ।
निद्रान्धा वसुधां चक्रुर्घ्राणनिःश्वासशीतलाम् ॥ ०३७ ॥

गजाः शुशुभिरे तत्र निःश्वसन्तो महीतले ।
विशीर्णा गिरयो यद्वन्निःश्वसद्भिर्महोरगैः ॥ ०३८ ॥

समां च विषमां चक्रुः खुराग्रैर्विक्षतां महीम् ।
हयाः काञ्चनयोक्त्राश्च केसरालम्बिभिर्युगैः ॥ ०३९ ॥

सुषुपुस्तत्र राजेन्द्र युक्ता वाहेषु सर्वशः ॥ ०३९ ॥

तत्तथा निद्रया भग्नमवाचमस्वपद्बलम् ।
कुशलैरिव विन्यस्तं पटे चित्रमिवाद्भुतम् ॥ ०४० ॥

ते क्षत्रियाः कुण्डलिनो युवानः ; परस्परं सायकविक्षताङ्गाः ।
कुम्भेषु लीनाः सुषुपुर्गजानां ; कुचेषु लग्ना इव कामिनीनाम् ॥ ०४१ ॥

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥ ०४२ ॥

ततो मुहूर्ताद्भगवान्पुरस्ताच्छशलक्षणः ।
अरुणं दर्शयामास ग्रसञ्ज्योतिःप्रभं प्रभुः ॥ ०४३ ॥

अरुणस्य तु तस्यानु जातरूपसमप्रभम् ।
रश्मिजालं महच्चन्द्रो मन्दं मन्दमवासृजत् ॥ ०४४ ॥

उत्सारयन्तः प्रभया तमस्ते चन्द्ररश्मयः ।
पर्यगच्छञ्शनैः सर्वा दिशः खं च क्षितिं तथा ॥ ०४५ ॥

ततो मुहूर्ताद्भुवनं ज्योतिर्भूतमिवाभवत् ।
अप्रख्यमप्रकाशं च जगामाशु तमस्तथा ॥ ०४६ ॥

प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे ।
विचेरुर्न विचेरुश्च राजन्नक्तञ्चरास्ततः ॥ ०४७ ॥

बोध्यमानं तु तत्सैन्यं राजंश्चन्द्रस्य रश्मिभिः ।
बुबुधे शतपत्राणां वनं महदिवाम्भसि ॥ ०४८ ॥

यथा चन्द्रोदयोद्धूतः क्षुभितः सागरो भवेत् ।
तथा चन्द्रोदयोद्धूतः स बभूव बलार्णवः ॥ ०४९ ॥

ततः प्रववृते युद्धं पुनरेव विशां पते ।
लोके लोकविनाशाय परं लोकमभीप्सताम् ॥ ०५० ॥

अध्याय १६०

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुर्योधनो द्रोणमभिगम्येदमब्रवीत् ।
अमर्षवशमापन्नो जनयन्हर्षतेजसी ॥ ००१ ॥

न मर्षणीयाः सङ्ग्रामे विश्रमन्तः श्रमान्विताः ।
सपत्ना ग्लानमनसो लब्धलक्ष्या विशेषतः ॥ ००२ ॥

तत्तु मर्षितमस्माभिर्भवतः प्रियकाम्यया ।
त एते परिविश्रान्ताः पाण्डवा बलवत्तराः ॥ ००३ ॥

सर्वथा परिहीनाः स्म तेजसा च बलेन च ।
भवता पाल्यमानास्ते विवर्धन्ते पुनः पुनः ॥ ००४ ॥

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मास्त्रादीनि यान्यपि ।
तानि सर्वाणि तिष्ठन्ति भवत्येव विशेषतः ॥ ००५ ॥

न पाण्डवेया न वयं नान्ये लोके धनुर्धराः ।
युध्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००६ ॥

ससुरासुरगन्धर्वानिमा.ल्लोकान्द्विजोत्तम ।
सर्वास्त्रविद्भवान्हन्याद्दिव्यैरस्त्रैर्न संशयः ॥ ००७ ॥

स भवान्मर्षयत्येनांस्त्वत्तो भीतान्विशेषतः ।
शिष्यत्वं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यताम् ॥ ००८ ॥

एवमुद्धर्षितो द्रोणः कोपितश्चात्मजेन ते ।
समन्युरब्रवीद्राजन्दुर्योधनमिदं वचः ॥ ००९ ॥

स्थविरः सन्परं शक्त्या घटे दुर्योधनाहवे ।
अतः परं मया कार्यं क्षुद्रं विजयगृद्धिना ॥ ०१० ॥

अनस्त्रविदयं सर्वो हन्तव्योऽस्त्रविदा जनः ॥ ०१० ॥

यद्भवान्मन्यते चापि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
तद्वै कर्तास्मि कौरव्य वचनात्तव नान्यथा ॥ ०११ ॥

निहत्य सर्वपाञ्चालान्युद्धे कृत्वा पराक्रमम् ।
विमोक्ष्ये कवचं राजन्सत्येनायुधमालभे ॥ ०१२ ॥

मन्यसे यच्च कौन्तेयमर्जुनं श्रान्तमाहवे ।
तस्य वीर्यं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव ॥ ०१३ ॥

तं न देवा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसाः ।
उत्सहन्ते रणे सोढुं कुपितं सव्यसाचिनम् ॥ ०१४ ॥

खाण्डवे येन भगवान्प्रत्युद्यातः सुरेश्वरः ।
सायकैर्वारितश्चापि वर्षमाणो महात्मना ॥ ०१५ ॥

यक्षा नागास्तथा दैत्या ये चान्ये बलगर्विताः ।

निहताः पुरुषेन्द्रेण तच्चापि विदितं तव ॥ ०१६ ॥

गन्धर्वा घोषयात्रायां चित्रसेनादयो जिताः ।
यूयं तैर्ह्रियमाणाश्च मोक्षिता दृढधन्वना ॥ ०१७ ॥

निवातकवचाश्चापि देवानां शत्रवस्तथा ।
सुरैरवध्याः सङ्ग्रामे तेन वीरेण निर्जिताः ॥ ०१८ ॥

दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
विजिग्ये पुरुषव्याघ्रः स शक्यो मानुषैः कथम् ॥ ०१९ ॥

प्रत्यक्षं चैव ते सर्वं यथा बलमिदं तव ।
क्षपितं पाण्डुपुत्रेण चेष्टतां नो विशां पते ॥ ०२० ॥

तं तथाभिप्रशंसन्तमर्जुनं कुपितस्तदा ।
द्रोणं तव सुतो राजन्पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

अहं दुःशासनः कर्णः शकुनिर्मातुलश्च मे ।
हनिष्यामोऽर्जुनं संख्ये द्वैधीकृत्याद्य भारतीम् ॥ ०२२ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजो हसन्निव ।
अन्ववर्तत राजानं स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ०२३ ॥

को हि गाण्डीवधन्वानं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
अक्षयं क्षपयेत्कश्चित्क्षत्रियः क्षत्रियर्षभम् ॥ ०२४ ॥

तं न वित्तपतिर्नेन्द्रो न यमो न जलेश्वरः ।
नासुरोरगरक्षांसि क्षपयेयुः सहायुधम् ॥ ०२५ ॥

मूढास्त्वेतानि भाषन्ते यानीमान्यात्थ भारत ।
युद्धे ह्यर्जुनमासाद्य स्वस्तिमान्को व्रजेद्गृहान् ॥ ०२६ ॥

त्वं तु सर्वातिशङ्कित्वान्निष्ठुरः पापनिश्चयः ।
श्रेयसस्त्वद्धिते युक्तांस्तत्तद्वक्तुमिहेच्छसि ॥ ०२७ ॥

गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मार्थेभ्यो हि माचिरम् ।
त्वमप्याशंससे योद्धुं कुलजः क्षत्रियो ह्यसि ॥ ०२८ ॥

इमान्किं पार्थिवान्सर्वान्घातयिष्यस्यनागसः ।
त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादासादयार्जुनम् ॥ ०२९ ॥

एष ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ।
दूर्द्यूतदेवी गान्धारिः प्रयात्वर्जुनमाहवे ॥ ०३० ॥

एषोऽक्षकुशलो जिह्मो द्यूतकृत्कितवः शठः ।
देविता निकृतिप्रज्ञो युधि जेष्यति पाण्डवान् ॥ ०३१ ॥

त्वया कथितमत्यन्तं कर्णेन सह हृष्टवत् ।
असकृच्छ्रून्यवन्मोहाद्धृतराष्ट्रस्य शृण्वतः ॥ ०३२ ॥

अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डुपुत्रान्हनिष्यामः सहिताः समरे त्रयः ॥ ०३३ ॥

इति ते कत्थमानस्य श्रुतं संसदि संसदि ।
अनुतिष्ठ प्रतिज्ञां तां सत्यवाग्भव तैः सह ॥ ०३४ ॥

एष ते पाण्डवः शत्रुरविषह्योऽग्रतः स्थितः ।
क्षत्रधर्ममवेक्षस्व श्लाघ्यस्तव वधो जयात् ॥ ०३५ ॥

दत्तं भुक्तमधीतं च प्राप्तमैश्वर्यमीप्सितम् ।
कृतकृत्योऽनृणश्चासि मा भैर्युध्यस्व पाण्डवम् ॥ ०३६ ॥

इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्तत यतः परे ।
द्वैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं समभवत्तदा ॥ ०३७ ॥

अध्याय १६१

सञ्जय उवाच ॥

त्रिभागमात्रशेषायां रात्र्यां युद्धमवर्तत ।
कुरूणां पाण्डवानां च संहृष्टानां विशां पते ॥ ००१ ॥

अथ चन्द्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः ।
अरुणोऽभ्युदयां चक्रे ताम्रीकुर्वन्निवाम्बरम् ॥ ००२ ॥

ततो द्वैधीकृते सैन्ये द्रोणः सोमकपाण्डवान् ।
अभ्यद्रवत्सपाञ्चालान्दुर्योधनपुरोगमः ॥ ००३ ॥

द्वैधीभूतान्कुरून्दृष्ट्वा माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
सपत्नान्सव्यतः कुर्मि सव्यसाचिन्निमान्कुरून् ॥ ००४ ॥

स माधवमनुज्ञाय कुरुष्वेति धनञ्जयः ।
द्रोणकर्णौ महेष्वासौ सव्यतः पर्यवर्तत ॥ ००५ ॥

अभिप्रायं तु कृष्णस्य ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ।
आजिशीर्षगतं दृष्ट्वा भीमसेनं समासदत् ॥ ००६ ॥

भीम उवाच ॥

अर्जुनार्जुन बीभत्सो शृणु मे तत्त्वतो वचः ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ००७ ॥

अस्मिंश्चेदागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्यसे ।
असंभावितरूपः सन्नानृशंस्यं करिष्यसि ॥ ००८ ॥

सत्यश्रीधर्मयशसां वीर्येणानृण्यमाप्नुहि ।
भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ सव्यसाचिन्निमान्कुरु ॥ ००९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

स सव्यसाची भीमेन चोदितः केशवेन च ।
कर्णद्रोणावतिक्रम्य समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ०१० ॥

तमाजिशीर्षमायान्तं दहन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
पराक्रान्तं पराक्रम्य यतन्तः क्षत्रियर्षभाः ॥ ०११ ॥

नाशक्नुवन्वारयितुं वर्धमानमिवानलम् ॥ ०११ ॥

अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अभ्यवर्षञ्शरव्रातैः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ०१२ ॥

तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदां वरः ।
कदर्थीकृत्य राजेन्द्र शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०१३ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य लघुहस्तो धनञ्जयः ।
सर्वानविध्यन्निशितैर्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ ०१४ ॥

उद्धूता रजसो वृष्टिः शरवृष्टिस्तथैव च ।
तमश्च घोरं शब्दश्च तदा समभवन्महान् ॥ ०१५ ॥

न द्यौर्न भूमिर्न दिशः प्राज्ञायन्त तथा गते ।
सैन्येन रजसा मूढं सर्वमन्धमिवाभवत् ॥ ०१६ ॥

नैव ते न वयं राजन्प्रज्ञासिष्म परस्परम् ।
उद्देशेन हि तेन स्म समयुध्यन्त पार्थिवाः ॥ ०१७ ॥

विरथा रथिनो राजन्समासाद्य परस्परम् ।
केषेशु समसज्जन्त कवचेषु भुजेषु च ॥ ०१८ ॥

हताश्वा हतसूताश्च निश्चेष्टा रथिनस्तदा ।
जीवन्त इव तत्र स्म व्यदृश्यन्त भयार्दिताः ॥ ०१९ ॥

हतान्गजान्समाश्लिष्य पर्वतानिव वाजिनः ।
गतसत्त्वा व्यदृश्यन्त तथैव सह सादिभिः ॥ ०२० ॥

ततस्त्वभ्यवसृत्यैव सङ्ग्रामादुत्तरां दिशम् ।
अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूम इव पावकः ॥ ०२१ ॥

तमाजिशीर्षादेकान्तमपक्रान्तं निशाम्य तु ।
समकम्पन्त सैन्यानि पाण्डवानां विशां पते ॥ ०२२ ॥

भ्राजमानं श्रिया युक्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
द्रोणं दृष्ट्वारयस्त्रेसुश्चेलुर्मम्लुश्च मारिष ॥ ०२३ ॥

आह्वयन्तं परानीकं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
नैनं शशंसिरे जेतुं दानवा वासवं यथा ॥ ०२४ ॥

केचिदासन्निरुत्साहाः केचित्क्रुद्धा मनस्विनः ।
विस्मिताश्चाभवन्केचित्केचिदासन्नमर्षिताः ॥ ०२५ ॥

हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिंषन्नराधिपाः ।

अपरे दशनैरोष्ठानदशन्क्रोधमूर्छिताः ॥ ०२६ ॥

व्याक्षिपन्नायुधानन्ये ममृदुश्चापरे भुजान् ।
अन्ये चान्वपतन्द्रोणं त्यक्तात्मानो महौजसः ॥ ०२७ ॥

पाञ्चालास्तु विशेषेण द्रोणसायकपीडिताः ।
समसज्जन्त राजेन्द्र समरे भृशवेदनाः ॥ ०२८ ॥

ततो विराटद्रुपदौ द्रोणं प्रतिययू रणे ।
तथा चरन्तं सङ्ग्रामे भृशं समरदुर्जयम् ॥ ०२९ ॥

द्रुपदस्य ततः पौत्रास्त्रय एव विशां पते ।
चेदयश्च महेष्वासा द्रोणमेवाभ्ययुर्युधि ॥ ०३० ॥

तेषां द्रुपदपौत्राणां त्रयाणां निशितैः शरैः ।
त्रिभिर्द्रोणोऽहरत्प्राणांस्ते हता न्यपतन्भुवि ॥ ०३१ ॥

ततो द्रोणोऽजयद्युद्धे चेदिकेकयसृञ्जयान् ।
मत्स्यांश्चैवाजयत्सर्वान्भारद्वाजो महारथः ॥ ०३२ ॥

ततस्तु द्रुपदः क्रोधाच्छरवर्षमवाकिरत् ।
द्रोणं प्रति महाराज विराटश्चैव संयुगे ॥ ०३३ ॥

ततो द्रोणः सुपीताभ्यां भल्लाभ्यामरिमर्दनः ।
द्रुपदं च विराटं च प्रैषीद्वैवस्वतक्षयम् ॥ ०३४ ॥

हते विराटे द्रुपदे केकयेषु तथैव च ।
तथैव चेदिमत्स्येषु पाञ्चालेषु तथैव च ॥ ०३५ ॥

हतेषु त्रिषु वीरेषु द्रुपदस्य च नप्तृषु ॥ ०३५ ॥

द्रोणस्य कर्म तद्दृष्ट्वा कोपदुःखसमन्वितः ।
शशाप रथिनां मध्ये धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ०३६ ॥

इष्टापूर्तात्तथा क्षात्राद्ब्राह्मण्याच्च स नश्यतु ।
द्रोणो यस्याद्य मुच्येत यो वा द्रोणात्पराङ्मुखः ॥ ०३७ ॥

इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्वधनुष्मताम् ।
आयाद्द्रोणं सहानीकः पाञ्चाल्यः परवीरहा ॥ ०३८ ॥

पाञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन्पाण्डवान्यतः ॥ ०३८ ॥

दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
सोदर्याश्च यथा मुख्यास्तेऽरक्षन्द्रोणमाहवे ॥ ०३९ ॥

रक्ष्यमाणं तथा द्रोणं समरे तैर्महात्मभिः ।
यतमानापि पाञ्चाला न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ०४० ॥

तत्राक्रुध्यद्भीमसेनो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ।
स एनं वाग्भिरुग्राभिस्ततक्ष पुरुषर्षभ ॥ ०४१ ॥

द्रुपदस्य कुले जातः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
कः क्षत्रियो मन्यमानः प्रेक्षेतारिमवस्थितम् ॥ ०४२ ॥

पितृपुत्रवधं प्राप्य पुमान्कः परिहापयेत् ।
विशेषतस्तु शपथं शपित्वा राजसंसदि ॥ ०४३ ॥

एष वैश्वानर इव समिद्धः स्वेन तेजसा ।
शरचापेन्धनो द्रोणः क्षत्रं दहति तेजसा ॥ ०४४ ॥

पुरा करोति निःशेषां पाण्डवानामनीकिनीम् ।

स्थिताः पश्यत मे कर्म द्रोणमेव व्रजाम्यहम् ॥ ०४५ ॥

इत्युक्त्वा प्राविशत्क्रुद्धो द्रोणानीकं वृकोदरः ।
दृढैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्द्रावयंस्तव वाहिनीम् ॥ ०४६ ॥

धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः प्रविश्य महतीं चमूम् ।
आससाद रणे द्रोणं तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ०४७ ॥

नैव नस्तादृशं युद्धं दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ।
यथा सूर्योदये राजन्समुत्पिञ्जोऽभवन्महान् ॥ ०४८ ॥

संसक्तानि व्यदृश्यन्त रथवृन्दानि मारिष ।
हतानि च विकीर्णानि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ०४९ ॥

केचिदन्यत्र गच्छन्तः पथि चान्यैरुपद्रुताः ।
विमुखाः पृष्ठतश्चान्ये ताड्यन्ते पार्श्वतोऽपरे ॥ ०५० ॥

तथा संसक्तयुद्धं तदभवद्भृशदारुणम् ।
अथ संध्यागतः सूर्यः क्षणेन समपद्यत ॥ ०५१ ॥

अध्याय १६२

सञ्जय उवाच ॥

ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ।
संध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ ००१ ॥

उदिते तु सहस्रांशौ तप्तकाञ्चनसप्रभे ।
प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्तत ॥ ००२ ॥

द्वंद्वानि यानि तत्रासन्संसक्तानि पुरोदयात् ।
तान्येवाभ्युदिते सूर्ये समसज्जन्त भारत ॥ ००३ ॥

रथैर्हया हयैर्नागाः पादाताश्चापि कुञ्जरैः ।
हया हयैः समाजग्मुः पादाताश्च पदातिभिः ॥ ००४ ॥

संसक्ताश्च वियुक्ताश्च योधाः संन्यपतन्रणे ॥ ००४ ॥

ते रात्रौ कृतकर्माणः श्रान्ताः सूर्यस्य तेजसा ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गा विसञ्ज्ञा बहवोऽभवन् ॥ ००५ ॥

शङ्खभेरीमृदङ्गानां कुञ्जराणां च गर्जताम् ।
विस्फारितविकृष्टानां कार्मुकाणां च कूजताम् ॥ ००६ ॥

शब्दः समभवद्राजन्दिविस्पृग्भरतर्षभ ।
द्रवतां च पदातीनां शस्त्राणां विनिपात्यताम् ॥ ००७ ॥

हयानां हेषतां चैव रथानां च निवर्तताम् ।
क्रोशतां गर्जतां चैव तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ००८ ॥

विवृद्धस्तुमुलः शब्दो द्यामगच्छन्महास्वनः ।
नानायुधनिकृत्तानां चेष्टतामातुरः स्वनः ॥ ००९ ॥

भूमावश्रूयत महांस्तदासीत्कृपणं महत् ।
पततां पतितानां च पत्त्यश्वरथहस्तिनाम् ॥ ०१० ॥

तेषु सर्वेष्वनीकेषु व्यतिषक्तेष्वनेकशः ।
स्वे स्वाञ्जघ्नुः परे स्वांश्च स्वे परांश्च परान्परे ॥ ०११ ॥

वीरबाहुविसृष्टाश्च योधेषु च गजेषु च ।
असयः प्रत्यदृश्यन्त वाससां नेजनेष्विव ॥ ०१२ ॥

उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
स एव शब्दस्तद्रूपो वाससां निज्यतामिव ॥ ०१३ ॥

अर्धासिभिस्तथा खड्गैस्तोमरैः सपरश्वधैः ।
निकृष्टयुद्धं संसक्तं महदासीत्सुदारुणम् ॥ ०१४ ॥

गजाश्वकायप्रभवां नरदेहप्रवाहिनीम् ।
शस्त्रमत्स्यसुसंपूर्णां मांसशोणितकर्दमाम् ॥ ०१५ ॥

आर्तनादस्वनवतीं पताकावस्त्रफेनिलाम् ।
नदीं प्रावर्तयन्वीराः परलोकप्रवाहिनीम् ॥ ०१६ ॥

शरशक्त्यर्दिताः क्लान्ता रात्रिमूढाल्पचेतसः ।
विष्टभ्य सर्वगात्राणि व्यतिष्ठन्गजवाजिनः ॥ ०१७ ॥

संशुष्कवदना वीराः शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ॥ ०१७ ॥

युद्धोपकरणैश्चान्यैस्तत्र तत्र प्रकाशितैः ।
क्रव्यादसंघैराकीर्णं मृतैरर्धमृतैरपि ॥ ०१८ ॥

नासीद्रथपथस्तत्र सर्वमायोधनं प्रति ॥ ०१८ ॥

मज्जत्सु चक्रेषु रथान्सत्त्वमास्थाय वाजिनः ।
कथञ्चिदवहञ्श्रान्ता वेपमानाः शरार्दिताः ॥ ०१९ ॥

कुलसत्त्वबलोपेता वाजिनो वारणोपमाः ॥ ०१९ ॥

विह्वलं तत्समुद्भ्रान्तं सभयं भारतातुरम् ।
बलमासीत्तदा सर्वमृते द्रोणार्जुनावुभौ ॥ ०२० ॥

तावेवास्तां निलयनं तावार्तायनमेव च ।
तावेवान्ये समासाद्य जग्मुर्वैवस्वतक्षयम् ॥ ०२१ ॥

आविग्नमभवत्सर्वं कौरवाणां महद्बलम् ।
पाञ्चालानां च संसक्तं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०२२ ॥

अन्तकाक्रीडसदृशे भीरूणां भयवर्धने ।
पृथिव्यां राजवंशानामुत्थिते महति क्षये ॥ ०२३ ॥

न तत्र कर्णं न द्रोणं नार्जुनं न युधिष्ठिरम् ।
न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चाल्यं न सात्यकिम् ॥ ०२४ ॥

न च दुःशासनं द्रौणिं न दुर्योधनसौबलौ ।
न कृपं मद्रराजं वा कृतवर्माणमेव च ॥ ०२५ ॥

न चान्यान्नैव चात्मानं न क्षितिं न दिशस्तथा ।
पश्याम राजन्संसक्तान्सैन्येन रजसावृतान् ॥ ०२६ ॥

संभ्रान्ते तुमुले घोरे रजोमेघे समुत्थिते ।
द्वितीयामिव संप्राप्तामन्यन्त निशां तदा ॥ ०२७ ॥

न ज्ञायन्ते कौरवेया न पाञ्चाला न पाण्डवाः ।
न दिशो न दिवं नोर्वीं न समं विषमं तथा ॥ ०२८ ॥

हस्तसंस्पर्शमापन्नान्परान्वाप्यथ वा स्वकान् ।
न्यपातयंस्तदा युद्धे नराः स्म विजयैषिणः ॥ ०२९ ॥

उद्धूतत्वात्तु रजसः प्रसेकाच्छोणितस्य च ।

प्रशशाम रजो भौमं शीघ्रत्वादनिलस्य च ॥ ०३० ॥

तत्र नागा हया योधा रथिनोऽथ पदातयः ।
पारिजातवनानीव व्यरोचन्रुधिरोक्षिताः ॥ ०३१ ॥

ततो दुर्योधनः कर्णो द्रोणो दुःशासनस्तथा ।
पाण्डवैः समसज्जन्त चतुर्भिश्चतुरो रथाः ॥ ०३२ ॥

दुर्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां समसज्जत ।
वृकोदरेण राधेयो भारद्वाजेन चार्जुनः ॥ ०३३ ॥

तद्घोरं महदाश्चर्यं सर्वे प्रैक्षन्समन्ततः ।
रथर्षभाणामुग्राणां संनिपातममानुषम् ॥ ०३४ ॥

रथमार्गैर्विचित्रैश्च विचित्ररथसङ्कुलम् ।
अपश्यन्रथिनो युद्धं विचित्रं चित्रयोधिनाम् ॥ ०३५ ॥

यतमानाः पराक्रान्ताः परस्परजिगीषवः ।
जीमूता इव घर्मान्ते शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०३६ ॥

ते रथान्सूर्यसङ्काशानास्थिताः पुरुषर्षभाः ।
अशोभन्त यथा मेघाः शारदाः समुपस्थिताः ॥ ०३७ ॥

स्पर्धिनस्ते महेष्वासाः कृतयत्ना धनुर्धराः ।
अभ्यगच्छंस्तथान्योन्यं मत्ता गजवृषा इव ॥ ०३८ ॥

न नूनं देहभेदोऽस्ति काले तस्मिन्समागते ।
यत्र सर्वे न युगपद्व्यशीर्यन्त महारथाः ॥ ०३९ ॥

बाहुभिश्चरणैश्छिन्नैः शिरोभिश्चारुकुण्डलैः ।
कार्मुकैर्विशिखैः प्रासैः खड्गैः परशुपट्टिशैः ॥ ०४० ॥

नालीकक्षुरनाराचैर्नखरैः शक्तितोमरैः ।
अन्यैश्च विविधाकारैर्धौतैः प्रहरणोत्तमैः ॥ ०४१ ॥

चित्रैश्च विविधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भग्नैर्हतैश्च गजवाजिभिः ॥ ०४२ ॥

शून्यैश्च नगराकारैर्हतयोधध्वजै रथैः ।
अमनुष्यैर्हयैस्त्रस्तैः कृष्यमाणैस्ततस्ततः ॥ ०४३ ॥

वातायमानैरसकृद्धतवीरैरलङ्कृतैः ।
व्यजनैः कङ्कटैश्चैव ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ०४४ ॥

छत्रैराभरणैर्वस्त्रैर्माल्यैश्च सुसुगन्धिभिः ।
हारैः किरीटैर्मुकुटैरुष्णीषैः किङ्किणीगणैः ॥ ०४५ ॥

उरस्यैर्मणिभिर्निष्कैश्चूडामणिभिरेव च ।
आसीदायोधनं तत्र नभस्तारागणैरिव ॥ ०४६ ॥

ततो दुर्योधनस्यासीन्नकुलेन समागमः ।
अमर्षितेन क्रुद्धस्य क्रुद्धेनामर्षितस्य च ॥ ०४७ ॥

अपसव्यं चकाराथ माद्रीपुत्रस्तवात्मजम् ।
किरञ्शरशतैर्हृष्टस्तत्र नादो महानभूत् ॥ ०४८ ॥

अपसव्यं कृतः संख्ये भ्रातृव्येनात्यमर्षिणा ।
सोऽमर्षितस्तमप्याजौ प्रतिचक्रेऽपसव्यतः ॥ ०४९ ॥

ततः प्रतिचिकीर्षन्तमपसव्यं तु ते सुतम् ।
न्यवारयत तेजस्वी नकुलश्चित्रमार्गवित् ॥ ०५० ॥

सर्वतो विनिवार्यैनं शरजालेन पीडयन् ।
विमुखं नकुलश्चक्रे तत्सैन्याः समपूजयन् ॥ ०५१ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति नकुलो बभाषे तनयं तव ।
संस्मृत्य सर्वदुःखानि तव दुर्मन्त्रितेन च ॥ ०५२ ॥

अध्याय १६३

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुःशासनः क्रुद्धः सहदेवमुपाद्रवत् ।
रथवेगेन तीव्रेण कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ००१ ॥

तस्यापतत एवाशु भल्लेनामित्रकर्शनः ।
माद्रीसुतः शिरो यन्तुः सशिरस्त्राणमच्छिनत् ॥ ००२ ॥

नैनं दुःशासनः सूतं नापि कश्चन सैनिकः ।
हृतोत्तमाङ्गमाशुत्वात्सहदेवेन बुद्धवान् ॥ ००३ ॥

यदा त्वसङ्गृहीतत्वात्प्रयान्त्यश्वा यथासुखम् ।
ततो दुःशासनः सूतं बुद्धवान्गतचेतसम् ॥ ००४ ॥

स हयान्संनिगृह्याजौ स्वयं हयविशारदः ।
युयुधे रथिनां श्रेष्ठश्चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ ००५ ॥

तदस्यापूजयन्कर्म स्वे परे चैव संयुगे ।
हतसूतरथेनाजौ व्यचरद्यदभीतवत् ॥ ००६ ॥

सहदेवस्तु तानश्वांस्तीक्ष्णैर्बाणैरवाकिरत् ।
पीड्यमानाः शरैश्चाशु प्राद्रवंस्ते ततस्ततः ॥ ००७ ॥

स रश्मिषु विषक्तत्वादुत्ससर्ज शरासनम् ।
धनुषा कर्म कुर्वंस्तु रश्मीन्स पुनरुत्सृजत् ॥ ००८ ॥

छिद्रेषु तेषु तं बाणैर्माद्रीपुत्रोऽभ्यवाकिरत् ।
परीप्संस्त्वत्सुतं कर्णस्तदन्तरमवापतत् ॥ ००९ ॥

वृकोदरस्ततः कर्णं त्रिभिर्भल्लैः समाहितैः ।
आकर्णपूर्णैरभ्यघ्नन्बाह्वोरुरसि चानदत् ॥ ०१० ॥

संन्यवर्तत तं कर्णः संघट्टित इवोरगः ।
तदभूत्तुमुलं युद्धं भीमराधेययोस्तदा ॥ ०११ ॥

तौ वृषाविव सङ्क्रुद्धौ विवृत्तनयनावुभौ ।
वेगेन महतान्योन्यं संरब्धावभिपेततुः ॥ ०१२ ॥

अभिसंश्लिष्टयोस्तत्र तयोराहवशौण्डयोः ।
अभिन्नशरपातत्वाद्गदायुद्धमवर्तत ॥ ०१३ ॥

गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूबरम् ।
बिभेदाशु तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१४ ॥

ततो भीमस्य राधेयो गदामादाय वीर्यवान् ।
अवासृजद्रथे तां तु बिभेद गदया गदाम् ॥ ०१५ ॥

ततो भीमः पुनर्गुर्वीं चिक्षेपाधिरथेर्गदाम् ।
तां शरैर्दशभिः कर्णः सुपुङ्खैः सुसमाहितैः ॥ ०१६ ॥

प्रत्यविध्यत्पुनश्चान्यैः सा भीमं पुनराव्रजत् ॥ ०१६ ॥

तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः ।
पपात सारथिश्चास्य मुमोह गदया हतः ॥ ०१७ ॥

स कर्णे सायकानष्टौ व्यसृजत्क्रोधमूर्छितः ।
ध्वजे शरासने चैव शरावापे च भारत ॥ ०१८ ॥

ततः पुनस्तु राधेयो हयानस्य रथेषुभिः ।
ऋष्यवर्णाञ्जघानाशु तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ०१९ ॥

स विपन्नरथो भीमो नकुलस्याप्लुतो रथम् ।
हरिर्यथा गिरेः शृङ्गं समाक्रामदरिंदमः ॥ ०२० ॥

तथा द्रोणार्जुनौ चित्रमयुध्येतां महारथौ ।
आचार्यशिष्यौ राजेन्द्र कृतप्रहरणौ युधि ॥ ०२१ ॥

लघुसंधानयोगाभ्यां रथयोश्च रणेन च ।
मोहयन्तौ मनुष्याणां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ०२२ ॥

उपारमन्त ते सर्वे योधास्माकं परे तथा ।
अदृष्टपूर्वं पश्यन्तस्तद्युद्धं गुरुशिष्ययोः ॥ ०२३ ॥

विचित्रान्पृतनामध्ये रथमार्गानुदीर्यतः ।
अन्योन्यमपसव्यं च कर्तुं वीरौ तदैषतुः ॥ ०२४ ॥

पराक्रमं तयोर्योधा ददृशुस्तं सुविस्मिताः ॥ ०२४ ॥

तयोः समभवद्युद्धं द्रोणपाण्डवयोर्महत् ।
आमिषार्थं महाराज गगने श्येनयोरिव ॥ ०२५ ॥

यद्यच्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ।

तत्तत्प्रतिजघानाशु प्रहसंस्तस्य पाण्डवः ॥ ०२६ ॥

यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवस्य विशेषणे ।
ततः प्रादुश्चकारास्त्रमस्त्रमार्गविशारदः ॥ ०२७ ॥

ऐन्द्रं पाशुपतं त्वाष्ट्रं वायव्यमथ वारुणम् ।
मुक्तं मुक्तं द्रोणचापात्तज्जघान धनञ्जयः ॥ ०२८ ॥

अस्त्राण्यस्त्रैर्यदा तस्य विधिवद्धन्ति पाण्डवः ।
ततोऽस्त्रैः परमैर्दिव्यैर्द्रोणः पार्थमवाकिरत् ॥ ०२९ ॥

यद्यदस्त्रं स पार्थाय प्रयुङ्क्ते विजिगीषया ।
तस्यास्त्रस्य विघातार्थं तत्तत्स कुरुतेऽर्जुनः ॥ ०३० ॥

स वध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्येष्वपि यथाविधि ।
अर्जुनेनार्जुनं द्रोणो मनसैवाभ्यपूजयत् ॥ ०३१ ॥

मेने चात्मानमधिकं पृथिव्यामपि भारत ।
तेन शिष्येण सर्वेभ्यः शस्त्रविद्भ्यः समन्ततः ॥ ०३२ ॥

वार्यमाणस्तु पार्थेन तथा मध्ये महात्मनाम् ।
यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्स्मयन् ॥ ०३३ ॥

ततोऽन्तरिक्षे देवाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
ऋषयः सिद्धसंघाश्च व्यतिष्ठन्त दिदृक्षया ॥ ०३४ ॥

तदप्सरोभिराकीर्णं यक्षराक्षससङ्कुलम् ।
श्रीमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुलं यथा ॥ ०३५ ॥

तत्र स्मान्तर्हिता वाचो व्यचरन्त पुनः पुनः ।
द्रोणस्य स्तवसंयुक्ताः पार्थस्य च महात्मनः ॥ ०३६ ॥

विसृज्यमानेष्वस्त्रेषु ज्वालयत्सु दिशो दश ॥ ०३६ ॥

नैवेदं मानुषं युद्धं नासुरं न च राक्षसम् ।
न दैवं न च गान्धर्वं ब्राह्मं ध्रुवमिदं परम् ॥ ०३७ ॥

विचित्रमिदमाश्चर्यं न नो दृष्टं न च श्रुतम् ॥ ०३७ ॥

अति पाण्डवमाचार्यो द्रोणं चाप्यति पाण्डवः ।
नानयोरन्तरं द्रष्टुं शक्यमस्त्रेण केनचित् ॥ ०३८ ॥

यदि रुद्रो द्विधाकृत्य युध्येतात्मानमात्मना ।
तत्र शक्योपमा कर्तुमन्यत्र तु न विद्यते ॥ ०३९ ॥

ज्ञानमेकस्थमाचार्ये ज्ञानं योगश्च पाण्डवे ।
शौर्यमेकस्थमाचार्ये बलं शौर्यं च पाण्डवे ॥ ०४० ॥

नेमौ शक्यौ महेष्वासौ रणे क्षेपयितुं परैः ।
इच्छमानौ पुनरिमौ हन्येतां सामरं जगत् ॥ ०४१ ॥

इत्यब्रुवन्महाराज दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।
अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च संघशः ॥ ०४२ ॥

ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्रं प्रादुश्चक्रे महामतिः ।
संतापयन्रणे पार्थं भूतान्यन्तर्हितानि च ॥ ०४३ ॥

ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
ववौ च विषमो वायुः सागराश्चापि चुक्षुभुः ॥ ०४४ ॥

ततस्त्रासो महानासीत्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
सर्वेषां चैव भूतानामुद्यतेऽस्त्रे महात्मना ॥ ०४५ ॥

ततः पार्थोऽप्यसंभ्रान्तस्तदस्त्रं प्रतिजघ्निवान् ।
ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ततः सर्वमशीशमत् ॥ ०४६ ॥

यदा न गम्यते पारं तयोरन्यतरस्य वा ।
ततः सङ्कुलयुद्धेन तद्युद्धं व्यकुलीकृतम् ॥ ०४७ ॥

नाज्ञायत ततः किञ्चित्पुनरेव विशां पते ।
प्रवृत्ते तुमुले युद्धे द्रोणपाण्डवयोर्मृधे ॥ ०४८ ॥

शरजालैः समाकीर्णे मेघजालैरिवाम्बरे ।
न स्म संपतते कश्चिदन्तरिक्षचरस्तदा ॥ ०४९ ॥

अध्याय १६४

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने नराश्वगजसङ्क्षये ।
दुःशासनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ००१ ॥

स तु रुक्मरथासक्तो दुःशासनशरार्दितः ।
अमर्षात्तव पुत्रस्य शरैर्वाहानवाकिरत् ॥ ००२ ॥

क्षणेन स रथस्तस्य सध्वजः सहसारथिः ।
नादृश्यत महाराज पार्षतस्य शरैश्चितः ॥ ००३ ॥

दुःशासनस्तु राजेन्द्र पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ।
नाशकत्प्रमुखे स्थातुं शरजालप्रपीडितः ॥ ००४ ॥

स तु दुःशासनं बाणैर्विमुखीकृत्य पार्षतः ।
किरञ्शरसहस्राणि द्रोणमेवाभ्ययाद्रणे ॥ ००५ ॥

प्रत्यपद्यत हार्दिक्यः कृतवर्मा तदन्तरम् ।
सोदर्याणां त्रयश्चैव त एनं पर्यवारयन् ॥ ००६ ॥

तं यमौ पृष्ठतोऽन्वैतां रक्षन्तौ पुरुषर्षभौ ।
द्रोणायाभिमुखं यान्तं दीप्यमानमिवानलम् ॥ ००७ ॥

संप्रहारमकुर्वंस्ते सर्वे सप्त महारथाः ।
अमर्षिताः सत्त्ववन्तः कृत्वा मरणमग्रतः ॥ ००८ ॥

शुद्धात्मानः शुद्धवृत्ता राजन्स्वर्गपुरस्कृताः ।
आर्यं युद्धमकुर्वन्त परस्परजिगीषवः ॥ ००९ ॥

शुक्लाभिजनकर्माणो मतिमन्तो जनाधिपाः ।
धर्मयुद्धमयुध्यन्त प्रेक्षन्तो गतिमुत्तमाम् ॥ ०१० ॥

न तत्रासीदधर्मिष्ठमशस्त्रं युद्धमेव च ।
नात्र कर्णी न नालीको न लिप्तो न च वस्तकः ॥ ०११ ॥

न सूची कपिशो नात्र न गवास्थिर्गजास्थिकः ।
इषुरासीन्न संश्लिष्टो न पूतिर्न च जिह्मगः ॥ ०१२ ॥

ऋजून्येव विशुद्धानि सर्वे शस्त्राण्यधारयन् ।
सुयुद्धेन परा.ण्ल्लोकानीप्सन्तः कीर्तिमेव च ॥ ०१३ ॥

तदासीत्तुमुलं युद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ।
चतुर्णां तव योधानां तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह ॥ ०१४ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु तान्हित्वा तव राजन्नृथर्षभान् ।
यमाभ्यां वारितान्दृष्ट्वा शीघ्रास्त्रो द्रोणमभ्ययात् ॥ ०१५ ॥

निवारितास्तु ते वीरास्तयोः पुरुषसिंहयोः ।
समसज्जन्त चत्वारो वाताः पर्वतयोरिव ॥ ०१६ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमौ सार्धं रथाभ्यां रथपुङ्गवौ ।
समासक्तौ ततो द्रोणं धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्तत ॥ ०१७ ॥

दृष्ट्वा द्रोणाय पाञ्चाल्यं व्रजन्तं युद्धदुर्मदम् ।
यमाभ्यां तांश्च संसक्तांस्तदन्तरमुपाद्रवत् ॥ ०१८ ॥

दुर्योधनो महाराज किरञ्शोणितभोजनान् ।
तं सात्यकिः शीघ्रतरं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ ०१९ ॥

तौ परस्परमासाद्य समीपे कुरुमाधवौ ।
हसमानौ नृशार्दूलावभीतौ समगच्छताम् ॥ ०२० ॥

बाल्ये वृत्तानि सर्वाणि प्रीयमाणौ विचिन्त्य तौ ।
अन्योन्यं प्रेक्षमाणौ च हसमानौ पुनः पुनः ॥ ०२१ ॥

अथ दुर्योधनो राजा सात्यकिं प्रत्यभाषत ।
प्रियं सखायं सततं गर्हयन्वृत्तमात्मनः ॥ ०२२ ॥

धिक्क्रोधं धिक्सखे लोभं धिङ्मोहं धिगमर्षितम् ।
धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसम् ॥ ०२३ ॥

यत्त्वं मामभिसंधत्से त्वां चाहं शिनिपुङ्गव ।
त्वं हि प्राणैः प्रियतरो ममाहं च सदा तव ॥ ०२४ ॥

स्मरामि तानि सर्वाणि बाल्ये वृत्तानि यानि नौ ।

तानि सर्वाणि जीर्णानि सांप्रतं नौ रणाजिरे ॥ ०२५ ॥

किमन्यत्क्रोधलोभाभ्यां युध्यामि त्वाद्य सात्वत ॥ ०२५ ॥

तं तथावादिनं राजन्सात्यकिः प्रत्यभाषत ।
प्रहसन्विशिखांस्तीक्ष्णानुद्यम्य परमास्त्रवित् ॥ ०२६ ॥

नेयं सभा राजपुत्र न चाचार्यनिवेशनम् ।
यत्र क्रीडितमस्माभिस्तदा राजन्समागतैः ॥ ०२७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

क्व सा क्रीडा गतास्माकं बाल्ये वै शिनिपुङ्गव ।
क्व च युद्धमिदं भूयः कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ०२८ ॥

किं नु नो विद्यते कृत्यं धनेन धनलिप्सया ।
यत्र युध्यामहे सर्वे धनलोभात्समागताः ॥ ०२९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तं तथावादिनं तत्र राजानं माधवोऽब्रवीत् ।
एवंवृत्तं सदा क्षत्रं यद्धन्तीह गुरूनपि ॥ ०३० ॥

यदि तेऽहं प्रियो राजञ्जहि मां मा चिरं कृथाः ।
त्वत्कृते सुकृता.ण्ल्लोकान्गच्छेयं भरतर्षभ ॥ ०३१ ॥

या ते शक्तिर्बलं चैव तत्क्षिप्रं मयि दर्शय ।
नेच्छाम्येतदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ॥ ०३२ ॥

इत्येवं व्यक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्यकिः ।
अभ्ययात्तूर्णमव्यग्रो निरपेक्षो विशां पते ॥ ०३३ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य प्रत्यगृह्णात्तवात्मजः ।
शरैश्चावाकिरद्राजञ्शैनेयं तनयस्तव ॥ ०३४ ॥

ततः प्रववृते युद्धं कुरुमाधवसिंहयोः ।
अन्योन्यं क्रुद्धयोर्घोरं यथा द्विरदसिंहयोः ॥ ०३५ ॥

ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः सात्वतं युद्धदुर्मदम् ।
दुर्योधनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ०३६ ॥

तं सात्यकिः प्रत्यविद्धत्तथैव दशभिः शरैः ।
पञ्चाशता पुनश्चाजौ त्रिंशता दशभिश्च ह ॥ ०३७ ॥

तस्य संदधतश्चेषून्संहितेषुं च कार्मुकम् ।
अच्छिनत्सात्यकिस्तूर्णं शरैश्चैवाभ्यवीवृषत् ॥ ०३८ ॥

स गाढविद्धो व्यथितः प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ।
दुर्योधनो महाराज दाशार्हशरपीडितः ॥ ०३९ ॥

समाश्वस्य तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्ययात् ।
विसृजन्निषुजालानि युयुधानरथं प्रति ॥ ०४० ॥

तथैव सात्यकिर्बाणान्दुर्योधनरथं प्रति ।
प्रततं व्यसृजद्राजंस्तत्सङ्कुलमवर्तत ॥ ०४१ ॥

तत्रेषुभिः क्षिप्यमाणैः पतद्भिश्च समन्ततः ।
अग्नेरिव महाकक्षे शब्दः समभवन्महान् ॥ ०४२ ॥

तत्राभ्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमम् ।
क्षिप्रमभ्यपतत्कर्णः परीप्संस्तनयं तव ॥ ०४३ ॥

न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाबलः ।
अभ्ययात्त्वरितः कर्णं विसृजन्सायकान्बहून् ॥ ०४४ ॥

तस्य कर्णः शितान्बाणान्प्रतिहन्य हसन्निव ।
धनुः शरांश्च चिच्छेद सूतं चाभ्यहनच्छरैः ॥ ०४५ ॥

भीमसेनस्तु सङ्क्रुद्धो गदामादाय पाण्डवः ।
ध्वजं धनुश्च सूतं च संममर्दाहवे रिपोः ॥ ०४६ ॥

अमृष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमयुध्यत ।
विविधैरिषुजालैश्च नानाशस्त्रैश्च संयुगे ॥ ०४७ ॥

सङ्कुले वर्तमाने तु राजा धर्मसुतोऽब्रवीत् ।
पाञ्चालानां नरव्याघ्रान्मत्स्यानां च नरर्षभान् ॥ ०४८ ॥

ये नः प्राणाः शिरो ये नो ये नो योधा महाबलाः ।
त एते धार्तराष्ट्रेषु विषक्ताः पुरुषर्षभाः ॥ ०४९ ॥

किं तिष्ठत यथा मूढाः सर्वे विगतचेतसः ।
तत्र गच्छत यत्रैते युध्यन्ते मामका रथाः ॥ ०५० ॥

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य सर्व एव गतज्वराः ।
जयन्तो वध्यमाना वा गतिमिष्टां गमिष्यथ ॥ ०५१ ॥

जित्वा च बहुभिर्यज्ञैर्यक्ष्यध्वं भूरिदक्षिणैः ।
हता वा देवसाद्भूत्वा लोकान्प्राप्स्यथ पुष्कलान् ॥ ०५२ ॥

ते राज्ञा चोदिता वीरा योत्स्यमाना महारथाः ।
चतुर्धा वहिनीं कृत्वा त्वरिता द्रोणमभ्ययुः ॥ ०५३ ॥

पाञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन्बहुभिः शरैः ।

भीमसेनपुरोगाश्च एकतः पर्यवारयन् ॥ ०५४ ॥

आसंस्तु पाण्डुपुत्राणां त्रयोऽजिह्मा महारथाः ।
यमौ च भीमसेनश्च प्राक्रोशन्त धनञ्जयम् ॥ ०५५ ॥

अभिद्रवार्जुन क्षिप्रं कुरून्द्रोणादपानुद ।
तत एनं हनिष्यन्ति पाञ्चाला हतरक्षिणम् ॥ ०५६ ॥

कौरवेयांस्ततः पार्थः सहसा समुपाद्रवत् ।
पाञ्चालानेव तु द्रोणो धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥ ०५७ ॥

पाञ्चालानां ततो द्रोणोऽप्यकरोत्कदनं महत् ।
यथा क्रुद्धो रणे शक्रो दानवानां क्षयं पुरा ॥ ०५८ ॥

द्रोणास्त्रेण महाराज वध्यमानाः परे युधि ।
नात्रसन्त रणे द्रोणात्सत्त्ववन्तो महारथाः ॥ ०५९ ॥

वध्यमाना महाराज पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा ।
द्रोणमेवाभ्ययुर्युद्धे मोहयन्तो महारथम् ॥ ०६० ॥

तेषां तूत्साद्यमानानां पाञ्चालानां समन्ततः ।
अभवद्भैरवो नादो वध्यतां शरशक्तिभिः ॥ ०६१ ॥

वध्यमानेषु सङ्ग्रामे पाञ्चालेषु महात्मना ।
उदीर्यमाणे द्रोणास्त्रे पाण्डवान्भयमाविशत् ॥ ०६२ ॥

दृष्ट्वाश्वनरसंघानां विपुलं च क्षयं युधि ।
पाण्डवेया महाराज नाशंसुर्विजयं तदा ॥ ०६३ ॥

कच्चिद्द्रोणो न नः सर्वान्क्षपयेत्परमास्त्रवित् ।
समिद्धः शिशिरापाये दहन्कक्षमिवानलः ॥ ०६४ ॥

न चैनं संयुगे कश्चित्समर्थः प्रतिवीक्षितुम् ।
न चैनमर्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्मवित् ॥ ०६५ ॥

त्रस्तान्कुन्तीसुतान्दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान् ।
मतिमाञ्श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ०६६ ॥

नैष युद्धेन सङ्ग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन ।
अपि वृत्रहणा युद्धे रथयूथपयूथपः ॥ ०६७ ॥

आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डव ।
यथा वः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः ॥ ०६८ ॥

अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ।
तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः ॥ ०६९ ॥

एतन्नारोचयद्राजन्कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अन्ये त्वरोचयन्सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ॥ ०७० ॥

ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् ।
जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत ॥ ०७१ ॥

भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे ।
अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह ॥ ०७२ ॥

अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् ।
कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा ॥ ०७३ ॥

भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् ।
मनसा सन्नगात्रोऽभूद्यथा सैकतमम्भसि ॥ ०७४ ॥

शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्यज्ञः स्वसुतस्य वै ।
हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत ॥ ०७५ ॥

स लब्ध्वा चेतनां द्रोणः क्षणेनैव समाश्वसत् ।
अनुचिन्त्यात्मनः पुत्रमविषह्यमरातिभिः ॥ ०७६ ॥

स पार्षतमभिद्रुत्य जिघांसुर्मृत्युमात्मनः ।
अवाकिरत्सहस्रेण तीक्ष्णानां कङ्कपत्रिणाम् ॥ ०७७ ॥

तं वै विंशतिसाहस्राः पाञ्चालानां नरर्षभाः ।
तथा चरन्तं सङ्ग्रामे सर्वतो व्यकिरञ्शरैः ॥ ०७८ ॥

ततः प्रादुष्करोद्द्रोणो ब्राह्ममस्त्रं परंतपः ।
वधाय तेषां शूराणां पाञ्चालानाममर्षितः ॥ ०७९ ॥

ततो व्यरोचत द्रोणो विनिघ्नन्सर्वसोमकान् ।
शिरांस्यपातयच्चापि पाञ्चालानां महामृधे ॥ ०८० ॥

तथैव परिघाकारान्बाहून्कनकभूषणान् ॥ ०८० ॥

ते वध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः ।
मेदिन्यामन्वकीर्यन्त वातनुन्ना इव द्रुमाः ॥ ०८१ ॥

कुञ्जराणां च पततां हयौघानां च भारत ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ०८२ ॥

हत्वा विंशतिसाहस्रान्पाञ्चालानां रथव्रजान् ।
अतिष्ठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ०८३ ॥

तथैव च पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
वसुदानस्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत् ॥ ०८४ ॥

पुनः पञ्चशतान्मत्स्यान्षट्सहस्रांश्च सृञ्जयान् ।
हस्तिनामयुतं हत्वा जघानाश्वायुतं पुनः ॥ ०८५ ॥

क्षत्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितम् ।
ऋषयोऽभ्यागमंस्तूर्णं हव्यवाहपुरोगमाः ॥ ०८६ ॥

विश्वामित्रो जमदग्निर्भारद्वाजोऽथ गौतमः ।
वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिश्च ब्रह्मलोकं निनीषवः ॥ ०८७ ॥

सिकताः पृश्नयो गर्गा बालखिल्या मरीचिपाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चैव सूक्ष्माश्चान्ये महर्षयः ॥ ०८८ ॥

त एनमब्रुवन्सर्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ।
अधर्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥ ०८९ ॥

न्यस्यायुधं रणे द्रोण समेत्यास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ०९० ॥

वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मपरस्य च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नोपपद्यते ॥ ०९१ ॥

न्यस्यायुधममोघेषो तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ।
परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तुं लोकेऽद्य मानुषे ॥ ०९२ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा भीमसेनवचश्च तत् ।
धृष्टद्युम्नं च संप्रेक्ष्य रणे स विमनाभवत् ॥ ०९३ ॥

स दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ॥ ०९४ ॥

स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् ।
त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्यार्थे कथञ्चन ॥ ०९५ ॥

तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्विशेषतः ।
तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे ॥ ०९६ ॥

ततो निष्पाण्डवामुर्वीं करिष्यन्तं युधां पतिम् ।
द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ ०९७ ॥

यद्यर्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः ।
सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति ॥ ०९८ ॥

स भवांस्त्रातु नो द्रोणात्सत्याज्ज्यायोऽनृतं भवेत् ।
अनृतं जीवितस्यार्थे वदन्न स्पृश्यतेऽनृतैः ॥ ०९९ ॥

तयोः संवदतोरेवं भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
श्रुत्वैव तं महाराज वधोपायं महात्मनः ॥ १०० ॥

गाहमानस्य ते सेनां मालवस्येन्द्रवर्मणः ।
अश्वत्थामेति विख्यातो गजः शक्रगजोपमः ॥ १०१ ॥

निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं द्रोणमब्रुवम् ।
अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्तस्वाहवादिति ॥ १०२ ॥

नूनं नाश्रद्दधद्वाक्यमेष मे पुरुषर्षभः ।
स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः ॥ १०३ ॥

द्रोणाय निहतं शंस राजञ्शारद्वतीसुतम् ।
त्वयोक्तो नैष युध्येत जातु राजन्द्विजर्षभः ॥ १०४ ॥

सत्यवान्हि नृलोकेऽस्मिन्भवान्ख्यातो जनाधिप ॥ १०४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदितः ।
भावित्वाच्च महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ १०५ ॥

तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः ।
अव्यक्तमब्रवीद्राजन्हतः कुञ्जर इत्युत ॥ १०६ ॥

तस्य पूर्वं रथः पृथ्व्याश्चतुरङ्गुल उत्तरः ।
बभूवैवं तु तेनोक्ते तस्य वाहास्पृशन्महीम् ॥ १०७ ॥

युधिष्ठिरात्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा द्रोणो महारथः ।
पुत्रव्यसनसंतप्तो निराशो जीवितेऽभवत् ॥ १०८ ॥

आगस्कृतमिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
ऋषिवाक्यं च मन्वानः श्रुत्वा च निहतं सुतम् ॥ १०९ ॥

विचेताः परमोद्विग्नो धृष्टद्युम्नमवेक्ष्य च ।
योद्धुं नाशक्नुवद्राजन्यथापूर्वमरिंदम ॥ ११० ॥

तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसम् ।
पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नः समाद्रवत् ॥ १११ ॥

य इष्ट्वा मनुजेन्द्रेण द्रुपदेन महामखे ।
लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्धव्यवाहनात् ॥ ११२ ॥

स धनुर्जैत्रमादाय घोरं जलदनिस्वनम् ।
दृढज्यमजरं दिव्यं शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ ११३ ॥

संदधे कार्मुके तस्मिञ्शरमाशीविषोपमम् ।
द्रोणं जिघांसुः पाञ्चाल्यो महाज्वालमिवानलम् ॥ ११४ ॥

तस्य रूपं शरस्यासीद्धनुर्ज्यामण्डलान्तरे ।
द्योततो भास्करस्येव घनान्ते परिवेशिनः ॥ ११५ ॥

पार्षतेन परामृष्टं ज्वलन्तमिव तद्धनुः ।
अन्तकालमिव प्राप्तं मेनिरे वीक्ष्य सैनिकाः ॥ ११६ ॥

तमिषुं संहितं तेन भारद्वाजः प्रतापवान् ।
दृष्ट्वामन्यत देहस्य कालपर्यायमागतम् ॥ ११७ ॥

ततः स यत्नमातिष्ठदाचार्यस्तस्य वारणे ।
न चास्यास्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मनः ॥ ११८ ॥

तस्य त्वहानि चत्वारि क्षपा चैकास्यतो गता ।
तस्य चाह्नस्त्रिभागेन क्षयं जग्मुः पतत्रिणः ॥ ११९ ॥

स शरक्षयमासाद्य पुत्रशोकेन चार्दितः ।
विविधानां च दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ॥ १२० ॥

उत्स्रष्टुकामः शस्त्राणि विप्रवाक्याभिचोदितः ।
तेजसा प्रेर्यमाणश्च युयुधे सोऽतिमानुषम् ॥ १२१ ॥

अथान्यत्स समादाय दिव्यमाङ्गिरसं धनुः ।
शरांश्च ब्रह्मदण्डाभान्धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ १२२ ॥

ततस्तं शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
व्यशातयच्च सङ्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नममर्षणः ॥ १२३ ॥

तं शरं शतधा चास्य द्रोणश्चिच्छेद सायकैः ।
ध्वजं धनुश्च निशितैः सारथिं चाप्यपातयत् ॥ १२४ ॥

धृष्टद्युम्नः प्रहस्यान्यत्पुनरादाय कार्मुकम् ।

शितेन चैनं बाणेन प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ १२५ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासः संभ्रान्त इव संयुगे ।
भल्लेन शितधारेण चिच्छेदास्य महद्धनुः ॥ १२६ ॥

यच्चास्य बाणं विकृतं धनूंषि च विशां पते ।
सर्वं संछिद्य दुर्धर्षो गदां खड्गमथापि च ॥ १२७ ॥

धृष्टद्युम्नं ततोऽविध्यन्नवभिर्निशितैः शरैः ।
जीवितान्तकरैः क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परंतपः ॥ १२८ ॥

धृष्टद्युम्नरथस्याश्वान्स्वरथाश्वैर्महारथः ।
अमिश्रयदमेयात्मा ब्राह्ममस्त्रमुदीरयन् ॥ १२९ ॥

ते मिश्रा बह्वशोभन्त जवना वातरंहसः ।
पारावतसवर्णाश्च शोणाश्च भरतर्षभ ॥ १३० ॥

यथा सविद्युतो मेघा नदन्तो जलदागमे ।
तथा रेजुर्महाराज मिश्रिता रणमूर्धनि ॥ १३१ ॥

ईषाबन्धं चक्रबन्धं रथबन्धं तथैव च ।
प्रणाशयदमेयात्मा धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ॥ १३२ ॥

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
उत्तमामापदं प्राप्य गदां वीरः परामृशत् ॥ १३३ ॥

तामस्य विशिखैस्तीक्ष्णैः क्षिप्यमाणां महारथः ।
निजघान शरैर्द्रोणः क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ॥ १३४ ॥

तां दृष्ट्वा तु नरव्याघ्रो द्रोणेन निहतां शरैः ।
विमलं खड्गमादत्त शतचन्द्रं च भानुमत् ॥ १३५ ॥

असंशयं तथाभूते पाञ्चाल्यः साध्वमन्यत ।
वधमाचार्यमुख्यस्य प्राप्तकालं महात्मनः ॥ १३६ ॥

ततः स्वरथनीडस्थः स्वरथस्य रथेषया ।
अगच्छदसिमुद्यम्य शतचन्द्रं च भानुमत् ॥ १३७ ॥

चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म धृष्टद्युम्नो महारथः ।
इयेष वक्षो भेत्तुं च भारद्वाजस्य संयुगे ॥ १३८ ॥

सोऽतिष्ठद्युगमध्ये वै युगसंनहनेषु च ।
शोणानां जघनार्धेषु तत्सैन्याः समपूजयन् ॥ १३९ ॥

तिष्ठतो युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठतः ।
नापश्यदन्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४० ॥

क्षिप्रं श्येनस्य चरतो यथैवामिषगृद्धिनः ।
तद्वदासीदभीसारो द्रोणं प्रार्थयतो रणे ॥ १४१ ॥

तस्याश्वान्रथशक्त्यासौ तदा क्रुद्धः पराक्रमी ।
सर्वानेकैकशो द्रोणः कपोताभानजीघनत् ॥ १४२ ॥

ते हता न्यपतन्भूमौ धृष्टद्युम्नस्य वाजिनः ।
शोणाश्च पर्यमुच्यन्त रथबन्धाद्विशां पते ॥ १४३ ॥

तान्हयान्निहतान्दृष्ट्वा द्विजाग्र्येण स पार्षतः ।
नामृष्यत युधां श्रेष्ठो याज्ञसेनिर्महारथः ॥ १४४ ॥

विरथः स गृहीत्वा तु खड्गं खड्गभृतां वरः ।
द्रोणमभ्यपतद्राजन्वैनतेय इवोरगम् ॥ १४५ ॥

तस्य रूपं बभौ राजन्भारद्वाजं जिघांसतः ।
यथा रूपं परं विष्णोर्हिरण्यकशिपोर्वधे ॥ १४६ ॥

सोऽचरद्विविधान्मार्गान्प्रकारानेकविंशतिम् ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतम् ॥ १४७ ॥

परिवृत्तं निवृत्तं च खड्गं चर्म च धारयन् ।
संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास पार्षतः ॥ १४८ ॥

ततः शरसहस्रेण शतचन्द्रमपातयत् ।
खड्गं चर्म च संबाधे धृष्टद्युम्नस्य स द्विजः ॥ १४९ ॥

ते तु वैतस्तिका नाम शरा ह्यासन्नघातिनः ।
निकृष्टयुद्धे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति ते शराः ॥ १५० ॥

शारद्वतस्य पार्थस्य द्रौणेर्वैकर्तनस्य च ।
प्रद्युम्नयुयुधानाभ्यामभिमन्योश्च ते शराः ॥ १५१ ॥

अथास्येषुं समाधत्त दृढं परमसंशितम् ।
अन्तेवासिनमाचार्यो जिघांसुः पुत्रसंमितम् ॥ १५२ ॥

तं शरैर्दशभिस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद शिनिपुङ्गवः ।
पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मनः ॥ १५३ ॥

ग्रस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नममोचयत् ॥ १५३ ॥

चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
द्रोणकर्णान्तरगतं कृपस्यापि च भारत ॥ १५४ ॥

अपश्येतां महात्मानौ विष्वक्सेनधनञ्जयौ ॥ १५४ ॥

अपूजयेतां वार्ष्णेयं ब्रुवाणौ साधु साध्विति ।
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वेषां युधि निघ्नन्तमच्युतम् ॥ १५५ ॥

अभिपत्य ततः सेनां विष्वक्सेनधनञ्जयौ ॥ १५५ ॥

धनञ्जयस्ततः कृष्णमब्रवीत्पश्य केशव ।
आचार्यवरमुख्यानां मध्ये क्रीडन्मधूद्वहः ॥ १५६ ॥

आनन्दयति मां भूयः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
माद्रीपुत्रौ च भीमं च राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ १५७ ॥

यच्छिक्षयानुद्धतः सन्रणे चरति सात्यकिः ।
महारथानुपक्रीडन्वृष्णीनां कीर्तिवर्धनः ॥ १५८ ॥

तमेते प्रतिनन्दन्ति सिद्धाः सैन्याश्च विस्मिताः ।
अजय्यं समरे दृष्ट्वा साधु साध्विति सात्वतम् ॥ १५९ ॥

योधाश्चोभयतः सर्वे कर्मभिः समपूजयन् ॥ १५९ ॥

अध्याय १६५

सञ्जय उवाच ॥

क्रूरमायोधनं जज्ञे तस्मिन्राजसमागमे ।
रुद्रस्येव हि क्रुद्धस्य निघ्नतस्तु पशून्यथा ॥ ००१ ॥

हस्तानामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां च भारत ।
छत्राणां चापविद्धानां चामराणां च संयुगे ॥ ००२ ॥

भग्नचक्रै रथैश्चापि पातितैश्च महाध्वजैः ।
सादिभिश्च हतैः शूरैः सङ्कीर्णा वसुधाभवत् ॥ ००३ ॥

बाणपातनिकृत्तास्तु योधास्ते कुरुसत्तम ।
चेष्टन्तो विविधाश्चेष्टा व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ००४ ॥

वर्तमाने तथा युद्धे घोरे देवासुरोपमे ।
अब्रवीत्क्षत्रियांस्तत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००५ ॥

अभिद्रवत संयत्ताः कुम्भयोनिं महारथाः ॥ ००५ ॥

एष वै पार्षतो वीरो भारद्वाजेन सङ्गतः ।
घटते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने ॥ ००६ ॥

यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्ते नो महारणे ।
अद्य द्रोणं रणे क्रुद्धः पातयिष्यति पार्षतः ॥ ००७ ॥

ते यूयं सहिता भूत्वा कुम्भयोनिं परीप्सत ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिरसमाज्ञप्ताः सृञ्जयानां महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता भारद्वाजं जिघांसवः ॥ ००८ ॥

तान्समापततः सर्वान्भारद्वाजो महारथः ।
अभ्यद्रवत वेगेन मर्तव्यमिति निश्चितः ॥ ००९ ॥

प्रयाते सत्यसंधे तु समकम्पत मेदिनी ।
ववुर्वाताः सनिर्घातास्त्रासयन्तो वरूथिनीम् ॥ ०१० ॥

पपात महती चोल्का आदित्यान्निर्गतेव ह ।
दीपयन्तीव तापेन शंसन्तीव महद्भयम् ॥ ०११ ॥

जज्वलुश्चैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ।
रथाः स्वनन्ति चात्यर्थं हयाश्चाश्रूण्यवासृजन् ॥ ०१२ ॥

हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथः ।
ऋषीणां ब्रह्मवादानां स्वर्गस्य गमनं प्रति ॥ ०१३ ॥

सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्स्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ०१३ ॥

ततश्चतुर्दिशं सैन्यैर्द्रुपदस्याभिसंवृतः ।
निर्दहन्क्षत्रियव्रातान्द्रोणः पर्यचरद्रणे ॥ ०१४ ॥

हत्वा विंशतिसाहस्रान्क्षत्रियानरिमर्दनः ।
दशायुतानि तीक्ष्णाग्रैरवधीद्विशिखैः शितैः ॥ ०१५ ॥

सोऽतिष्ठदाहवे यत्तो विधूम इव पावकः ।
क्षत्रियाणामभावाय ब्राह्ममात्मानमास्थितः ॥ ०१६ ॥

पाञ्चाल्यं विरथं भीमो हतसर्वायुधं वशी ।
अविषण्णं महात्मानं त्वरमाणः समभ्ययात् ॥ ०१७ ॥

ततः स्वरथमारोप्य पाञ्चाल्यमरिमर्दनः ।
अब्रवीदभिसंप्रेक्ष्य द्रोणमस्यन्तमन्तिकात् ॥ ०१८ ॥

न त्वदन्य इहाचार्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
त्वरस्व प्राग्वधायैव त्वयि भारः समाहितः ॥ ०१९ ॥

स तथोक्तो महाबाहुः सर्वभारसहं नवम् ।
अभिपत्याददे क्षिप्रमायुधप्रवरं दृढम् ॥ ०२० ॥

संरब्धश्च शरानस्यन्द्रोणं दुर्वारणं रणे ।

विवारयिषुराचार्यं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०२१ ॥

तौ न्यवारयतां श्रेष्ठौ संरब्धौ रणशोभिनौ ।
उदीरयेतां ब्राह्माणि दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ॥ ०२२ ॥

स महास्त्रैर्महाराज द्रोणमाच्छादयद्रणे ।
निहत्य सर्वाण्यस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्षतः ॥ ०२३ ॥

स वसातीञ्शिबींश्चैव बाह्लीकान्कौरवानपि ।
रक्षिष्यमाणान्सङ्ग्रामे द्रोणं व्यधमदच्युतः ॥ ०२४ ॥

धृष्टद्युम्नस्तदा राजन्गभस्तिभिरिवांशुमान् ।
बभौ प्रच्छादयन्नाशाः शरजालैः समन्ततः ॥ ०२५ ॥

तस्य द्रोणो धनुश्छित्त्वा विद्ध्वा चैनं शिलीमुखैः ।
मर्माण्यभ्यहनद्भूयः स व्यथां परमामगात् ॥ ०२६ ॥

ततो भीमो दृढक्रोधो द्रोणस्याश्लिष्य तं रथम् ।
शनकैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

यदि नाम न युध्येरञ्शिक्षिता ब्रह्मबन्धवः ।
स्वकर्मभिरसंतुष्टा न स्म क्षत्रं क्षयं व्रजेत् ॥ ०२८ ॥

अहिंसा सर्वभूतेषु धर्मं ज्यायस्तरं विदुः ।
तस्य च ब्राह्मणो मूलं भवांश्च ब्रह्मवित्तमः ॥ ०२९ ॥

श्वपाकवन्म्लेच्छगणान्हत्वा चान्यान्पृथग्विधान् ।
अज्ञानान्मूढवद्ब्रह्मन्पुत्रदारधनेप्सया ॥ ०३० ॥

एकस्यार्थे बहून्हत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यथा ।
स्वकर्मस्थान्विकर्मस्थो न व्यपत्रपसे कथम् ॥ ०३१ ॥

स चाद्य पतितः शेते पृष्टेनावेदितस्तव ।
धर्मराजेन तद्वाक्यं नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ ०३२ ॥

एवमुक्तस्ततो द्रोणो भीमेनोत्सृज्य तद्धनुः ।
सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा हातुकामोऽभ्यभाषत ॥ ०३३ ॥

कर्ण कर्ण महेष्वास कृप दुर्योधनेति च ॥ ०३३ ॥

सङ्ग्रामे क्रियतां यत्नो ब्रवीम्येष पुनः पुनः ।
पाण्डवेभ्यः शिवं वोऽस्तु शस्त्रमभ्युत्सृजाम्यहम् ॥ ०३४ ॥

इति तत्र महाराज प्राक्रोशद्द्रौणिमेव च ।
उत्सृज्य च रणे शस्त्रं रथोपस्थे निवेश्य च ॥ ०३५ ॥

अभयं सर्वभूतानां प्रददौ योगयुक्तवान् ॥ ०३५ ॥

तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः समुत्थितः ।
खड्गी रथादवप्लुत्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥ ०३६ ॥

हाहाकृतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च ।
द्रोणं तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥ ०३७ ॥

हाहाकारं भृशं चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं साम्यमास्थितः ॥ ०३८ ॥

तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
दिवमाक्रामदाचार्यः सद्भिः सह दुराक्रमम् ॥ ०३९ ॥

द्वौ सूर्याविति नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथा गते ।
एकाग्रमिव चासीद्धि ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ॥ ०४० ॥

समपद्यत चार्काभे भारद्वाजनिशाकरे ॥ ०४० ॥

निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत्किलकिलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौकसाम् ॥ ०४१ ॥

ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ॥ ०४१ ॥

वयमेव तदाद्राक्ष्म पञ्च मानुषयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥ ०४२ ॥

अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारद्वतो द्विजः ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डवः ॥ ०४३ ॥

अन्ये तु सर्वे नापश्यन्भारद्वाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज योगमुक्तस्य गच्छतः ॥ ०४४ ॥

गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो नृयोनयः ।
नापश्यन्गच्छमानं हि तं सार्धमृषिपुङ्गवैः ॥ ०४५ ॥

आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिंदमम् ॥ ०४५ ॥

वितुन्नाङ्गं शरशतैर्न्यस्तायुधमसृक्क्षरम् ।
धिक्कृतः पार्षतस्तं तु सर्वभूतैः परामृशत् ॥ ०४६ ॥

तस्य मूर्धानमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिनः ।
किञ्चिदब्रुवतः कायाद्विचकर्तासिना शिरः ॥ ०४७ ॥

हर्षेण महता युक्तो भारद्वाजे निपातिते ।
सिंहनादरवं चक्रे भ्रामयन्खड्गमाहवे ॥ ०४८ ॥

आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चकः ।
त्वत्कृते व्यचरत्संख्ये स तु षोडशवर्षवत् ॥ ०४९ ॥

उक्तवांश्च महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
जीवन्तमानयाचार्यं मा वधीर्द्रुपदात्मज ॥ ०५० ॥

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह ।
उत्क्रोशन्नर्जुनश्चैव सानुक्रोशस्तमाद्रवत् ॥ ०५१ ॥

क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नरर्षभम् ॥ ०५२ ॥

शोणितेन परिक्लिन्नो रथाद्भूमिमरिंदमः ।
लोहिताङ्ग इवादित्यो दुर्दर्शः समपद्यत ॥ ०५३ ॥

एवं तं निहतं संख्ये ददृशे सैनिको जनः ॥ ०५३ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु तद्राजन्भारद्वाजशिरो महत् ।
तावकानां महेष्वासः प्रमुखे तत्समाक्षिपत् ॥ ०५४ ॥

ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन्भारद्वाजस्य तावकाः ।
पलायनकृतोत्साहा दुद्रुवुः सर्वतोदिशम् ॥ ०५५ ॥

द्रोणस्तु दिवमास्थाय नक्षत्रपथमाविशत् ।
अहमेव तदाद्राक्षं द्रोणस्य निधनं नृप ॥ ०५६ ॥

ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य सत्यवत्याः सुतस्य च ।
विधूमामिव संयान्तीमुल्कां प्रज्वलितामिव ॥ ०५७ ॥

अपश्याम दिवं स्तब्ध्वा गच्छन्तं तं महाद्युतिम् ॥ ०५७ ॥

हते द्रोणे निरुत्साहान्कुरून्पाण्डवसृञ्जयाः ।
अभ्यद्रवन्महावेगास्ततः सैन्यं व्यदीर्यत ॥ ०५८ ॥

निहता हयभूयिष्ठाः सङ्ग्रामे निशितैः शरैः ।
तावका निहते द्रोणे गतासव इवाभवन् ॥ ०५९ ॥

पराजयमथावाप्य परत्र च महद्भयम् ।
उभयेनैव ते हीना नाविन्दन्धृतिमात्मनः ॥ ०६० ॥

अन्विच्छन्तः शरीरं तु भारद्वाजस्य पार्थिवाः ।
नाध्यगच्छंस्तदा राजन्कबन्धायुतसङ्कुले ॥ ०६१ ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च महद्यशः ।
बाणशब्दरवांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ ०६२ ॥

भीमसेनस्ततो राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
वरूथिन्यामनृत्येतां परिष्वज्य परस्परम् ॥ ०६३ ॥

अब्रवीच्च तदा भीमः पार्षतं शत्रुतापनम् ।
भूयोऽहं त्वां विजयिनं परिष्वक्ष्यामि पार्षत ॥ ०६४ ॥

सूतपुत्रे हते पापे धार्तराष्ट्रे च संयुगे ॥ ०६४ ॥

एतावदुक्त्वा भीमस्तु हर्षेण महता युतः ।
बाहुशब्देन पृथिवीं कम्पयामास पाण्डवः ॥ ०६५ ॥

तस्य शब्देन वित्रस्ताः प्राद्रवंस्तावका युधि ।
क्षत्रधर्मं समुत्सृज्य पलायनपरायणाः ॥ ०६६ ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा हृष्टा ह्यासन्विशां पते ।
अरिक्षयं च सङ्ग्रामे तेन ते सुखमाप्नुवन् ॥ ०६७ ॥

ततो द्रोणे हते राजन्कुरवः शस्त्रपीडिताः ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता भृशं शोकपरायणाः ॥ ०६८ ॥

विचेतसो हतोत्साहाः कश्मलाभिहतौजसः ।
आर्तस्वरेण महता पुत्रं ते पर्यवारयन् ॥ ०६९ ॥

रजस्वला वेपमाना वीक्षमाणा दिशो दश ।
अश्रुकण्ठा यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ॥ ०७० ॥

स तैः परिवृतो राजा त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ।
अशक्नुवन्नवस्थातुमपायात्तनयस्तव ॥ ०७१ ॥

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तास्ते योधास्तव भारत ।
आदित्येन च संतप्ता भृशं विमनसोऽभवन् ॥ ०७२ ॥

भास्करस्येव पतनं समुद्रस्येव शोषणम् ।
विपर्यासं यथा मेरोर्वासवस्येव निर्जयम् ॥ ०७३ ॥

अमर्षणीयं तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनम् ।
त्रस्तरूपतरा राजन्कौरवाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ०७४ ॥

गान्धारराजः शकुनिस्त्रस्तस्त्रस्ततरैः सह ।
हतं रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवत्सहितो रथैः ॥ ०७५ ॥

वरूथिनीं वेगवतीं विद्रुतां सपताकिनीम् ।
परिगृह्य महासेनां सूतपुत्रोऽपयाद्भयात् ॥ ०७६ ॥

रथनागाश्वकलिलां पुरस्कृत्य तु वाहिनीम् ।
मद्राणामीश्वरः शल्यो वीक्षमाणोऽपयाद्भयात् ॥ ०७७ ॥

हतप्रवीरैर्भूयिष्ठं द्विपैर्बहुपदातिभिः ।
वृतः शारद्वतोऽगच्छत्कष्टं कष्टमिति ब्रुवन् ॥ ०७८ ॥

भोजानीकेन शिष्टेन कलिङ्गारट्टबाह्लिकैः ।
कृतवर्मा वृतो राजन्प्रायात्सुजवनैर्हयैः ॥ ०७९ ॥

पदातिगणसंयुक्तस्त्रस्तो राजन्भयार्दितः ।
उलूकः प्राद्रवत्तत्र दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥ ०८० ॥

दर्शनीयो युवा चैव शौर्ये च कृतलक्षणः ।
दुःशासनो भृशोद्विग्नः प्राद्रवद्गजसंवृतः ॥ ०८१ ॥

गजाश्वरथसंयुक्तो वृतश्चैव पदातिभिः ।
दुर्योधनो महाराज प्रायात्तत्र महारथः ॥ ०८२ ॥

गजान्रथान्समारुह्य परस्यापि हयाञ्जनाः ।
प्रकीर्णकेशा विध्वस्ता न द्वावेकत्र धावतः ॥ ०८३ ॥

नेदमस्तीति पुरुषा हतोत्साहा हतौजसः ।
उत्सृज्य कवचानन्ये प्राद्रवंस्तावका विभो ॥ ०८४ ॥

अन्योन्यं ते समाक्रोशन्सैनिका भरतर्षभ ।
तिष्ठ तिष्ठेति न च ते स्वयं तत्रावतस्थिरे ॥ ०८५ ॥

धुर्यान्प्रमुच्य तु रथाद्धतसूतान्स्वलङ्कृतान् ।
अधिरुह्य हयान्योधाः क्षिप्रं पद्भिरचोदयन् ॥ ०८६ ॥

द्रवमाणे तथा सैन्ये त्रस्तरूपे हतौजसि ।
प्रतिस्रोत इव ग्राहो द्रोणपुत्रः परानियात् ॥ ०८७ ॥

हत्वा बहुविधां सेनां पाण्डूनां युद्धदुर्मदः ।

कथञ्चित्सङ्कटान्मुक्तो मत्तद्विरदविक्रमः ॥ ०८८ ॥

द्रवमाणं बलं दृष्ट्वा पलायनकृतक्षणम् ।
दुर्योधनं समासाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ०८९ ॥

किमियं द्रवते सेना त्रस्तरूपेव भारत ।
द्रवमाणां च राजेन्द्र नावस्थापयसे रणे ॥ ०९० ॥

त्वं चापि न यथापूर्वं प्रकृतिस्थो नराधिप ।
कर्णप्रभृतयश्चेमे नावतिष्ठन्ति पार्थिवाः ॥ ०९१ ॥

अन्येष्वपि च युद्धेषु नैव सेनाद्रवत्तदा ।
कच्चित्क्षेमं महाबाहो तव सैन्यस्य भारत ॥ ०९२ ॥

कस्मिन्निदं हते राजन्रथसिंहे बलं तव ।
एतामवस्थां संप्राप्तं तन्ममाचक्ष्व कौरव ॥ ०९३ ॥

तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितम् ।
घोरमप्रियमाख्यातुं नाशकत्पार्थिवर्षभः ॥ ०९४ ॥

भिन्ना नौरिव ते पुत्रो निमग्नः शोकसागरे ।
बाष्पेण पिहितो दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं रथे स्थितम् ॥ ०९५ ॥

ततः शारद्वतं राजा सव्रीडमिदमब्रवीत् ।
शंसेह सर्वं भद्रं ते यथा सैन्यमिदं द्रुतम् ॥ ०९६ ॥

अथ शारद्वतो राजन्नार्तिं गच्छन्पुनः पुनः ।
शशंस द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातितः ॥ ०९७ ॥

कृप उवाच ॥

वयं द्रोणं पुरस्कृत्य पृथिव्यां प्रवरं रथम् ।
प्रावर्तयाम सङ्ग्रामं पाञ्चालैरेव केवलैः ॥ ०९८ ॥

ततः प्रवृत्ते सङ्ग्रामे विमिश्राः कुरुसोमकाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तः शस्त्रैर्देहानपातयन् ॥ ०९९ ॥

ततो द्रोणो ब्राह्ममस्त्रं विकुर्वाणो नरर्षभः ।
अहनच्छात्रवान्भल्लैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १०० ॥

पाण्डवाः केकया मत्स्याः पाञ्चालाश्च विशेषतः ।
संख्ये द्रोणरथं प्राप्य व्यनशन्कालचोदिताः ॥ १०१ ॥

सहस्रं रथसिंहानां द्विसाहस्रं च दन्तिनाम् ।
द्रोणो ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धं प्रेषयामास मृत्यवे ॥ १०२ ॥

आकर्णपलितः श्यामो वयसाशीतिपञ्चकः ।
रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ॥ १०३ ॥

क्लिश्यमानेषु सैन्येषु वध्यमानेषु राजसु ।
अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चाला विमुखाभवन् ॥ १०४ ॥

तेषु किञ्चित्प्रभग्नेषु विमुखेषु सपत्नजित् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणो बभूवार्क इवोदितः ॥ १०५ ॥

स मध्यं प्राप्य पाण्डूनां शररश्मिः प्रतापवान् ।
मध्यङ्गत इवादित्यो दुष्प्रेक्ष्यस्ते पिताभवत् ॥ १०६ ॥

ते दह्यमाना द्रोणेन सूर्येणेव विराजता ।
दग्धवीर्या निरुत्साहा बभूवुर्गतचेतसः ॥ १०७ ॥

तान्दृष्ट्वा पीडितान्बाणैर्द्रोणेन मधुसूदनः ।

जयैषी पाण्डुपुत्राणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०८ ॥

नैष जातु परैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृतां वरः ।
अपि वृत्रहणा संख्ये रथयूथपयूथपः ॥ १०९ ॥

ते यूयं धर्ममुत्सृज्य जयं रक्षत पाण्डवाः ।
यथा वः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः ॥ ११० ॥

अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम ।
हतं तं संयुगे कश्चिदाख्यात्वस्मै मृषा नरः ॥ १११ ॥

एतन्नारोचयद्वाक्यं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अरोचयंस्तु सर्वेऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ॥ ११२ ॥

भीमसेनस्तु सव्रीडमब्रवीत्पितरं तव ।
अश्वत्थामा हत इति तच्चाबुध्यत ते पिता ॥ ११३ ॥

स शङ्कमानस्तन्मिथ्या धर्मराजमपृच्छत ।
हतं वाप्यहतं वाजौ त्वां पिता पुत्रवत्सलः ॥ ११४ ॥

तदतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः ।
अश्वत्थामानमाहेदं हतः कुञ्जर इत्युत ॥ ११५ ॥

भीमेन गिरिवर्ष्माणं मालवस्येन्द्रवर्मणः ॥ ११५ ॥

उपसृत्य तदा द्रोणमुच्चैरिदमभाषत ।
यस्यार्थे शस्त्रमाधत्से यमवेक्ष्य च जीवसि ॥ ११६ ॥

पुत्रस्ते दयितो नित्यं शोऽश्वत्थामा निपातितः ॥ ११६ ॥

तच्छ्रुत्वा विमनास्तत्र आचार्यो महदप्रियम् ।

नियम्य दिव्यान्यस्त्राणि नायुध्यत यथा पुरा ॥ ११७ ॥

तं दृष्ट्वा परमोद्विग्नं शोकोपहतचेतसम् ।
पाञ्चालराजस्य सुतः क्रूरकर्मा समाद्रवत् ॥ ११८ ॥

तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं लोकतत्त्वविचक्षणः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यथोत्सृज्य रणे प्राय उपाविशत् ॥ ११९ ॥

ततोऽस्य केशान्सव्येन गृहीत्वा पाणिना तदा ।
पार्षतः क्रोशमानानां वीराणामच्छिनच्छिरः ॥ १२० ॥

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽब्रुवन् ।
तथैव चार्जुनो वाहादवरुह्यैनमाद्रवत् ॥ १२१ ॥

उद्यम्य बाहू त्वरितो ब्रुवाणश्च पुनः पुनः ।
जीवन्तमानयाचार्यं मा वधीरिति धर्मवित् ॥ १२२ ॥

तथापि वार्यमाणेन कौरवैरर्जुनेन च ।
हत एव नृशंसेन पिता तव नरर्षभ ॥ १२३ ॥

सैनिकाश्च ततः सर्वे प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
वयं चापि निरुत्साहा हते पितरि तेऽनघ ॥ १२४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्तु निधनं पितुराहवे ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं पदाहत इवोरगः ॥ १२५ ॥

नारायणास्त्रमोक्षपर्व

अध्याय १६६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अधर्मेण हतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
ब्राह्मणं पितरं वृद्धमश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

मानुषं वारुणाग्नेयं ब्राह्ममस्त्रं च वीर्यवान् ।
ऐन्द्रं नारायणं चैव यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ००२ ॥

तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यमश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

येन रामादवाप्येह धनुर्वेदं महात्मना ।
प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि पुत्राय गुरुकाङ्क्षिणे ॥ ००४ ॥

एकमेव हि लोकेऽस्मिन्नात्मनो गुणवत्तरम् ।
इच्छन्ति पुत्रं पुरुषा लोके नान्यं कथञ्चन ॥ ००५ ॥

आचार्याणां भवन्त्येव रहस्यानि महात्मनाम् ।
तानि पुत्राय वा दद्युः शिष्यायानुगताय वा ॥ ००६ ॥

स शिल्पं प्राप्य तत्सर्वं सविशेषं च सञ्जय ।
शूरः शारद्वतीपुत्रः संख्ये द्रोणादनन्तरः ॥ ००७ ॥

रामस्यानुमतः शास्त्रे पुरंदरसमो युधि ।
कार्तवीर्यसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ॥ ००८ ॥

महीधरसमो धृत्या तेजसाग्निसमो युवा ।

समुद्र इव गाम्भीर्ये क्रोधे सर्पविषोपमः ॥ ००९ ॥

स रथी प्रथमो लोके दृढधन्वा जितक्लमः ।
शीघ्रोऽनिल इवाक्रन्दे चरन्क्रुद्ध इवान्तकः ॥ ०१० ॥

अस्यता येन सङ्ग्रामे धरण्यभिनिपीडिता ।
यो न व्यथति सङ्ग्रामे वीरः सत्यपराक्रमः ॥ ०११ ॥

वेदस्नातो व्रतस्नातो धनुर्वेदे च पारगः ।
महोदधिरिवाक्षोभ्यो रामो दाशरथिर्यथा ॥ ०१२ ॥

तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यमश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

धृष्टद्युम्नस्य यो मृत्युः सृष्टस्तेन महात्मना ।
यथा द्रोणस्य पाञ्चाल्यो यज्ञसेनसुतोऽभवत् ॥ ०१४ ॥

तं नृशंसेन पापेन क्रूरेणात्यल्पदर्शिना ।
श्रुत्वा निहतमाचार्यमश्वत्थामा किमब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

छद्मना निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्मणा ।
बाष्पेणापूर्यत द्रौणी रोषेण च नरर्षभ ॥ ०१६ ॥

तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्दिव्यमदृश्यत ।
अन्तकस्येव भूतानि जिहीर्षोः कालपर्यये ॥ ०१७ ॥

अश्रुपूर्णे ततो नेत्रे अपमृज्य पुनः पुनः ।
उवाच कोपान्निःश्वस्य दुर्योधनमिदं वचः ॥ ०१८ ॥

पिता मम यथा क्षुद्रैर्न्यस्तशस्त्रो निपातितः ।
धर्मध्वजवता पापं कृतं तद्विदितं मम ॥ ०१९ ॥

अनार्यं सुनृशंसस्य धर्मपुत्रस्य मे श्रुतम् ॥ ०१९ ॥

युद्धेष्वपि प्रवृत्तानां ध्रुवौ जयपराजयौ ।
द्वयमेतद्भवेद्राजन्वधस्तत्र प्रशस्यते ॥ ०२० ॥

न्यायवृत्तो वधो यस्तु सङ्ग्रामे युध्यतो भवेत् ।
न स दुःखाय भवति तथा दृष्टो हि स द्विजः ॥ ०२१ ॥

गतः स वीरलोकाय पिता मम न संशयः ।
न शोच्यः पुरुषव्याघ्रस्तथा स निधनं गतः ॥ ०२२ ॥

यत्तु धर्मप्रवृत्तः सन्केशग्रहणमाप्तवान् ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ ०२३ ॥

कामात्क्रोधादवज्ञानाद्दर्पाद्बाल्येन वा पुनः ।
वैधर्मिकानि कुर्वन्ति तथा परिभवेन च ॥ ०२४ ॥

तदिदं पार्षतेनेह महदाधर्मिकं कृतम् ।
अवज्ञाय च मां नूनं नृशंसेन दुरात्मना ॥ ०२५ ॥

तस्यानुबन्धं स द्रष्टा धृष्टद्युम्नः सुदारुणम् ।
अनार्यं परमं कृत्वा मिथ्यावादी च पाण्डवः ॥ ०२६ ॥

यो ह्यसौ छद्मनाचार्यं शस्त्रं संन्यासयत्तदा ।
तस्याद्य धर्मराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ०२७ ॥

सर्वोपायैर्यतिष्यामि पाञ्चालानामहं वधे ।
धृष्टद्युम्नं च समरे हन्ताहं पापकारिणम् ॥ ०२८ ॥

कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा ।
पाञ्चालानां वधं कृत्वा शान्तिं लब्धास्मि कौरव ॥ ०२९ ॥

यदर्थं पुरुषव्याघ्र पुत्रमिच्छन्ति मानवाः ।
प्रेत्य चेह च संप्राप्तं त्राणाय महतो भयात् ॥ ०३० ॥

पित्रा तु मम सावस्था प्राप्ता निर्बन्धुना यथा ।
मयि शैलप्रतीकाशे पुत्रे शिष्ये च जीवति ॥ ०३१ ॥

धिङ्ममास्त्राणि दिव्यानि धिग्बाहू धिक्पराक्रमम् ।
यन्मां द्रोणः सुतं प्राप्य केशग्रहणमाप्तवान् ॥ ०३२ ॥

स तथाहं करिष्यामि यथा भरतसत्तम ।
परलोकगतस्यापि गमिष्याम्यनृणः पितुः ॥ ०३३ ॥

आर्येण तु न वक्तव्या कदाचित्स्तुतिरात्मनः ।
पितुर्वधममृष्यंस्तु वक्ष्याम्यद्येह पौरुषम् ॥ ०३४ ॥

अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं पाण्डवाः सजनार्दनाः ।
मृद्नतः सर्वसैन्यानि युगान्तमिव कुर्वतः ॥ ०३५ ॥

न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
अद्य शक्ता रणे जेतुं रथस्थं मां नरर्षभ ॥ ०३६ ॥

मदन्यो नास्ति लोकेऽस्मिन्नर्जुनाद्वास्त्रवित्तमः ।
अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवांशुमान् ॥ ०३७ ॥

प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्त्राणां पृतनागतः ॥ ०३७ ॥

कृशाश्वतनया ह्यद्य मत्प्रयुक्ता महामृधे ।

दर्शयन्तोऽऽत्मनो वीर्यं प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान् ॥ ०३८ ॥

अद्य सर्वा दिशो राजन्धाराभिरिव सङ्कुलाः ।
आवृताः पत्रिभिस्तीक्ष्णैर्द्रष्टारो मामकैरिह ॥ ०३९ ॥

किरन्हि शरजालानि सर्वतो भैरवस्वरम् ।
शत्रून्निपातयिष्यामि महावात इव द्रुमान् ॥ ०४० ॥

न च जानाति बीभत्सुस्तदस्त्रं न जनार्दनः ।
न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिरः ॥ ०४१ ॥

न पार्षतो दुरात्मासौ न शिखण्डी न सात्यकिः ।
यदिदं मयि कौरव्य सकल्पं सनिवर्तनम् ॥ ०४२ ॥

नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
उपहारः पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थिते ॥ ०४३ ॥

तं स्वयं प्रतिगृह्याथ भगवान्स वरं ददौ ।
वव्रे पिता मे परममस्त्रं नारायणं ततः ॥ ०४४ ॥

अथैनमब्रवीद्राजन्भगवान्देवसत्तमः ।
भविता त्वत्समो नान्यः कश्चिद्युधि नरः क्वचित् ॥ ०४५ ॥

न त्विदं सहसा ब्रह्मन्प्रयोक्तव्यं कथञ्चन ।
न ह्येतदस्त्रमन्यत्र वधाच्छत्रोर्निवर्तते ॥ ०४६ ॥

न चैतच्छक्यते ज्ञातुं को न वध्येदिति प्रभो ।
अवध्यमपि हन्याद्धि तस्मान्नैतत्प्रयोजयेत् ॥ ०४७ ॥

वधः संख्ये द्रवश्चैव शस्त्राणां च विसर्जनम् ।
प्रयाचनं च शत्रूणां गमनं शरणस्य च ॥ ०४८ ॥

एते प्रशमने योगा महास्त्रस्य परंतप ।
सर्वथा पीडितो हि स्यादवध्यान्पीडयन्रणे ॥ ०४९ ॥

तज्जग्राह पिता मह्यमब्रवीच्चैव स प्रभुः ।
त्वं वर्षिष्यसि दिव्यानि शस्त्रवर्षाण्यनेकशः ॥ ०५० ॥

अनेनास्त्रेण सङ्ग्रामे तेजसा च ज्वलिष्यसि ॥ ०५० ॥

एवमुक्त्वा स भगवान्दिवमाचक्रमे प्रभुः ।
एतन्नारायणादस्त्रं तत्प्राप्तं मम बन्धुना ॥ ०५१ ॥

तेनाहं पाण्डवांश्चैव पाञ्चालान्मत्स्यकेकयान् ।
विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिरिवासुरान् ॥ ०५२ ॥

यथा यथाहमिच्छेयं तथा भूत्वा शरा मम ।
निपतेयुः सपत्नेषु विक्रमत्स्वपि भारत ॥ ०५३ ॥

यथेष्टमश्मवर्षेण प्रवर्षिष्ये रणे स्थितः ।
अयोमुखैश्च विहगैर्द्रावयिष्ये महारथान् ॥ ०५४ ॥

परश्वधांश्च विविधान्प्रसक्ष्येऽहमसंशयम् ॥ ०५४ ॥

सोऽहं नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापन ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ॥ ०५५ ॥

मित्रब्रह्मगुरुद्वेषी जाल्मकः सुविगर्हितः ।
पाञ्चालापसदश्चाद्य न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ०५६ ॥

तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पर्यवर्तत वाहिनी ।
ततः सर्वे महाशङ्खान्दध्मुः पुरुषसत्तमाः ॥ ०५७ ॥

भेरीश्चाभ्यहनन्हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः ।
तथा ननाद वसुधा खुरनेमिप्रपीडिता ॥ ०५८ ॥

स शब्दस्तुमुलः खं द्यां पृथिवीं च व्यनादयत् ॥ ०५८ ॥

तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पर्जन्यनिनदोपमम् ।
समेत्य रथिनां श्रेष्ठाः सहिताः संन्यमन्त्रयन् ॥ ०५९ ॥

तथोक्त्वा द्रोणपुत्रोऽपि तदोपस्पृश्य भारत ।
प्रादुश्चकार तद्दिव्यमस्त्रं नारायणं तदा ॥ ०६० ॥

अध्याय १६७

सञ्जय उवाच ॥

प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्नस्त्रे नारायणे तदा ।
प्रावात्सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ ००१ ॥

चचाल पृथिवी चापि चुक्षुभे च महोदधिः ।
प्रतिस्रोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुं तत्र समुद्रगाः ॥ ००२ ॥

शिखराणि व्यदीर्यन्त गिरीणां तत्र भारत ।
अपसव्यं मृगाश्चैव पाण्डुपुत्रान्प्रचक्रिरे ॥ ००३ ॥

तमसा चावकीर्यन्त सूर्यश्च कलुषोऽभवत् ।
संपतन्ति च भूतानि क्रव्यादानि प्रहृष्टवत् ॥ ००४ ॥

देवदानवगन्धर्वास्त्रस्ता आसन्विशां पते ।
कथं कथाभवत्तीव्रा दृष्ट्वा तद्व्याकुलं महत् ॥ ००५ ॥

व्यथिताः सर्वराजानस्तदा ह्यासन्विचेतसः ।
तद्दृष्ट्वा घोररूपं तु द्रौणेरस्त्रं भयावहम् ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

निवर्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगे ।
भृशं शोकाभितप्तेन पितुर्वधममृष्यता ॥ ००७ ॥

कुरूनापततो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य रक्षणे ।
को मन्त्रः पाण्डवेष्वासीत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

प्रागेव विद्रुतान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्युधिष्ठिरः ।
पुनश्च तुमुलं शब्दं श्रुत्वार्जुनमभाषत ॥ ००९ ॥

आचार्ये निहते द्रोणे धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
निहते वज्रहस्तेन यथा वृत्रे महासुरे ॥ ०१० ॥

नाशंसन्त जयं युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय ।
आत्मत्राणे मतिं कृत्वा प्राद्रवन्कुरवो यथा ॥ ०११ ॥

केचिद्भ्रान्तै रथैस्तूर्णं निहतपार्ष्णियन्तृभिः ।
विपताकध्वजच्छत्रैः पार्थिवाः शीर्णकूबरैः ॥ ०१२ ॥

भग्ननीडैराकुलाश्वैरारुह्यान्ये विचेतसः ।
भीताः पादैर्हयान्केचित्त्वरयन्तः स्वयं रथैः ॥ ०१३ ॥

युगचक्राक्षभग्नैश्च द्रुताः केचिद्भयातुराः ॥ ०१३ ॥

गजस्कन्धेषु संस्यूता नाराचैश्चलितासनाः ।
शरार्तैर्विद्रुतैर्नागैर्हृताः केचिद्दिशो दश ॥ ०१४ ॥

विशस्त्रकवचाश्चान्ये वाहनेभ्यः क्षितिं गताः ।
संछिन्ना नेमिषु गता मृदिताश्च हयद्विपैः ॥ ०१५ ॥

क्रोशन्तस्तात पुत्रेति पलायन्तोऽपरे भयात् ।
नाभिजानन्ति चान्योन्यं कश्मलाभिहतौजसः ॥ ०१६ ॥

पुत्रान्पितॄन्सखीन्भ्रातॄन्समारोप्य दृढक्षतान् ।
जलेन क्लेदयन्त्यन्ये विमुच्य कवचान्यपि ॥ ०१७ ॥

अवस्थां तादृशीं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं बलम् ।
पुनरावर्तितं केन यदि जानासि शंस मे ॥ ०१८ ॥

हयानां हेषतां शब्दः कुञ्जराणां च बृंहताम् ।
रथनेमिस्वनश्चात्र विमिश्रः श्रूयते महान् ॥ ०१९ ॥

एते शब्दा भृशं तीव्राः प्रवृत्ताः कुरुसागरे ।
मुहुर्मुहुरुदीर्यन्तः कम्पयन्ति हि मामकान् ॥ ०२० ॥

य एष तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ।
सेन्द्रानप्येष लोकांस्त्रीन्भञ्ज्यादिति मतिर्मम ॥ ०२१ ॥

मन्ये वज्रधरस्यैष निनादो भैरवस्वनः ।
द्रोणे हते कौरवार्थं व्यक्तमभ्येति वासवः ॥ ०२२ ॥

प्रहृष्टलोमकूपाः स्म संविग्नरथकुञ्जराः ।
धनञ्जय गुरुं श्रुत्वा तत्र नादं सुभीषणम् ॥ ०२३ ॥

क एष कौरवान्दीर्णानवस्थाप्य महारथः ।
निवर्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ॥ ०२४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे धैर्यमास्थिताः ।
धमन्ति कौरवाः शङ्खान्यस्य वीर्यमुपाश्रिताः ॥ ०२५ ॥

यत्र ते संशयो राजन्न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते ।
धार्तराष्ट्रानवस्थाप्य क एष नदतीति ह ॥ ०२६ ॥

ह्रीमन्तं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनम् ।
व्याख्यास्याम्युग्रकर्माणं कुरूणामभयङ्करम् ॥ ०२७ ॥

यस्मिञ्जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनम् ।
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यः सोऽश्वत्थामैष गर्जति ॥ ०२८ ॥

जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैःश्रवसा इव ।
हेषता कम्पिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रयः ॥ ०२९ ॥

तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतं नाम चास्याकरोत्तदा ।
अश्वत्थामेति सोऽद्यैष शूरो नदति पाण्डव ॥ ०३० ॥

योऽद्यानाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ।
कर्मणा सुनृशंसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ०३१ ॥

गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्यः केशपक्षे परामृशत् ।
तन्न जातु क्षमेद्द्रौणिर्जानन्पौरुषमात्मनः ॥ ०३२ ॥

उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् ।

धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्मः सुमहान्कृतः ॥ ०३३ ॥

सर्वधर्मोपपन्नोऽयं मम शिष्यश्च पाण्डवः ।
नायं वक्ष्यति मिथ्येति प्रत्ययं कृतवांस्त्वयि ॥ ०३४ ॥

स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतम् ।
आचार्य उक्तो भवता हतः कुञ्जर इत्युत ॥ ०३५ ॥

ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतनः ।
आसीत्स विह्वलो राजन्यथा दृष्टस्त्वया विभुः ॥ ०३६ ॥

स तु शोकेन चाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः ।
शाश्वतं धर्ममुत्सृज्य गुरुः शिष्येण घातितः ॥ ०३७ ॥

न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् ।
रक्षत्विदानीं सामात्यो यदि शक्नोषि पार्षतम् ॥ ०३८ ॥

ग्रस्तमाचार्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतबन्धुना ।
सर्वे वयं परित्रातुं न शक्ष्यामोऽद्य पार्षतम् ॥ ०३९ ॥

सौहार्दं सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमात्रशः ।
सोऽद्य केशग्रहं श्रुत्वा पितुर्धक्ष्यति नो रणे ॥ ०४० ॥

विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्यगृद्धिनि ।
अवकीर्य स्वधर्मं हि शिष्येण निहतो गुरुः ॥ ०४१ ॥

यदा गतं वयो भूयः शिष्टमल्पतरं च नः ।
तस्येदानीं विकारोऽयमधर्मो यत्कृतो महान् ॥ ०४२ ॥

पितेव नित्यं सौहार्दात्पितेव स हि धर्मतः ।
सोऽल्पकालस्य राज्यस्य कारणान्निहतो गुरुः ॥ ०४३ ॥

धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशां पते ।
विसृष्टा पृथिवी सर्वा सह पुत्रैश्च तत्परैः ॥ ०४४ ॥

स प्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः सततं परैः ।
अवृणीत सदा पुत्रान्मामेवाभ्यधिकं गुरुः ॥ ०४५ ॥

अक्षीयमाणो न्यस्तास्त्रस्त्वद्वाक्येनाहवे हतः ।
न त्वेनं युध्यमानं वै हन्यादपि शतक्रतुः ॥ ०४६ ॥

तस्याचार्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः ।
कृतो ह्यनार्यैरस्माभी राज्यार्थे लघुबुद्धिभिः ॥ ०४७ ॥

पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्दाराञ्जीवितं चैव वासविः ।
त्यजेत्सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येतद्धि मे गुरुः ॥ ०४८ ॥

स मया राज्यकामेन हन्यमानोऽप्युपेक्षितः ।
तस्मादवाक्शिरा राजन्प्राप्तोऽस्मि नरकं विभो ॥ ०४९ ॥

ब्राह्मणं वृद्धमाचार्यं न्यस्तशस्त्रं यथा मुनिम् ।
घातयित्वाद्य राज्यार्थे मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ ०५० ॥

अध्याय १६८

सञ्जय उवाच ॥

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नोचुस्तत्र महारथाः ।
अप्रियं वा प्रियं वापि महाराज धनञ्जयम् ॥ ००१ ॥

ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनोऽभ्यभाषत ।
उत्स्मयन्निव कौन्तेयमर्जुनं भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

मुनिर्यथारण्यगतो भाषसे धर्मसंहितम् ।
न्यस्तदण्डो यथा पार्थ ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ००३ ॥

क्षतात्त्राता क्षताज्जीवन्क्षान्तस्त्रिष्वपि साधुषु ।
क्षत्रियः क्षितिमाप्नोति क्षिप्रं धर्मं यशः श्रियम् ॥ ००४ ॥

स भवान्क्षत्रियगुणैर्युक्तः सर्वैः कुलोद्वहः ।
अविपश्चिद्यथा वाक्यं व्याहरन्नाद्य शोभसे ॥ ००५ ॥

पराक्रमस्ते कौन्तेय शक्रस्येव शचीपतेः ।
न चातिवर्तसे धर्मं वेलामिव महोदधिः ॥ ००६ ॥

न पूजयेत्त्वा कोऽन्वद्य यत्त्रयोदशवार्षिकम् ।
अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा धर्ममेवाभिकाङ्क्षसे ॥ ००७ ॥

दिष्ट्या तात मनस्तेऽद्य स्वधर्ममनुवर्तते ।
आनृशंस्ये च ते दिष्ट्या बुद्धिः सततमच्युत ॥ ००८ ॥

यत्तु धर्मप्रवृत्तस्य हृतं राज्यमधर्मतः ।
द्रौपदी च परामृष्टा सभामानीय शत्रुभिः ॥ ००९ ॥

वनं प्रव्राजिताश्चास्म वल्कलाजिनवाससः ।
अनर्हमाणास्तं भावं त्रयोदश समाः परैः ॥ ०१० ॥

एतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि त्वयानघ ।
क्षत्रधर्मप्रसक्तेन सर्वमेतदनुष्ठितम् ॥ ०११ ॥

तमधर्ममपाक्रष्टुमारब्धः सहितस्त्वया ।
सानुबन्धान्हनिष्यामि क्षुद्रान्राज्यहरानहम् ॥ ०१२ ॥

त्वया तु कथितं पूर्वं युद्धायाभ्यागता वयम् ।
घटामश्च यथाशक्ति त्वं तु नोऽद्य जुगुप्ससे ॥ ०१३ ॥

स्वधर्मं नेच्छसे ज्ञातुं मिथ्या वचनमेव ते ।
भयार्दितानामस्माकं वाचा मर्माणि कृन्तसि ॥ ०१४ ॥

वपन्व्रणे क्षारमिव क्षतानां शत्रुकर्शन ।
विदीर्यते मे हृदयं त्वया वाक्शल्यपीडितम् ॥ ०१५ ॥

अधर्ममेतद्विपुलं धार्मिकः सन्न बुध्यसे ।
यत्त्वमात्मानमस्मांश्च प्रशंस्यान्न प्रशंससि ॥ ०१६ ॥

यः कलां षोडशीं त्वत्तो नार्हते तं प्रशंससि ॥ ०१६ ॥

स्वयमेवात्मनो वक्तुं न युक्तं गुणसंस्तवम् ।
दारयेयं महीं क्रोधाद्विकिरेयं च पर्वतान् ॥ ०१७ ॥

आविध्य च गदां गुर्वीं भीमां काञ्चनमालिनीम् ।
गिरिप्रकाशान्क्षितिजान्भञ्जेयमनिलो यथा ॥ ०१८ ॥

स त्वमेवंविधं जानन्भ्रातरं मां नरर्षभ ।
द्रोणपुत्राद्भयं कर्तुं नार्हस्यमितविक्रम ॥ ०१९ ॥

अथ वा तिष्ठ बीभत्सो सह सर्वैर्नरर्षभैः ।
अहमेनं गदापाणिर्जेष्याम्येको महाहवे ॥ ०२० ॥

ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः पार्थमथाब्रवीत् ।
सङ्क्रुद्धमिव नर्दन्तं हिरण्यकशिपुं हरिः ॥ ०२१ ॥

बीभत्सो विप्रकर्माणि विदितानि मनीषिणाम् ।
याजनाध्यापने दानं तथा यज्ञप्रतिग्रहौ ॥ ०२२ ॥

षष्ठमध्ययनं नाम तेषां कस्मिन्प्रतिष्ठितः ।
हतो द्रोणो मया यत्तत्किं मां पार्थ विगर्हसे ॥ ०२३ ॥

अपक्रान्तः स्वधर्माच्च क्षत्रधर्ममुपाश्रितः ।
अमानुषेण हन्त्यस्मानस्त्रेण क्षुद्रकर्मकृत् ॥ ०२४ ॥

तथा मायां प्रयुञ्जानमसह्यं ब्राह्मणब्रुवम् ।
माययैव निहन्याद्यो न युक्तं पार्थ तत्र किम् ॥ ०२५ ॥

तस्मिंस्तथा मया शस्ते यदि द्रौणायनी रुषा ।
कुरुते भैरवं नादं तत्र किं मम हीयते ॥ ०२६ ॥

न चाद्भुतमिदं मन्ये यद्द्रौणिः शुद्धगर्जया ।
घातयिष्यति कौरव्यान्परित्रातुमशक्नुवन् ॥ ०२७ ॥

यच्च मां धार्मिको भूत्वा ब्रवीषि गुरुघातिनम् ।
तदर्थमहमुत्पन्नः पाञ्चाल्यस्य सुतोऽनलात् ॥ ०२८ ॥

यस्य कार्यमकार्यं वा युध्यतः स्यात्समं रणे ।
तं कथं ब्राह्मणं ब्रूयाः क्षत्रियं वा धनञ्जय ॥ ०२९ ॥

यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रैः क्रोधमूर्छितः ।
सर्वोपायैर्न स कथं वध्यः पुरुषसत्तम ॥ ०३० ॥

विधर्मिणं धर्मविद्भिः प्रोक्तं तेषां विषोपमम् ।
जानन्धर्मार्थतत्त्वज्ञः किमर्जुन विगर्हसे ॥ ०३१ ॥

नृशंसः स मयाक्रम्य रथ एव निपातितः ।
तन्माभिनन्द्यं बीभत्सो किमर्थं नाभिनन्दसे ॥ ०३२ ॥

कृते रणे कथं पार्थ ज्वलनार्कविषोपमम् ।
भीमं द्रोणशिरश्छेदे प्रशस्यं न प्रशंससि ॥ ०३३ ॥

योऽसौ ममैव नान्यस्य बान्धवान्युधि जघ्निवान् ।
छित्त्वापि तस्य मूर्धानं नैवास्मि विगतज्वरः ॥ ०३४ ॥

तच्च मे कृन्तते मर्म यन्न तस्य शिरो मया ।
निषादविषये क्षिप्तं जयद्रथशिरो यथा ॥ ०३५ ॥

अवधश्चापि शत्रूणामधर्मः शिष्यतेऽर्जुन ।
क्षत्रियस्य ह्ययं धर्मो हन्याद्धन्येत वा पुनः ॥ ०३६ ॥

स शत्रुर्निहतः संख्ये मया धर्मेण पाण्डव ।
यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः सखा ॥ ०३७ ॥

पितामहं रणे हत्वा मन्यसे धर्ममात्मनः ।
मया शत्रौ हते कस्मात्पापे धर्मं न मन्यसे ॥ ०३८ ॥

नानृतः पाण्डवो ज्येष्ठो नाहं वाधार्मिकोऽर्जुन ।
शिष्यध्रुङ्निहतः पापो युध्यस्व विजयस्तव ॥ ०३९ ॥

अध्याय १६९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

साङ्गा वेदा यथान्यायं येनाधीता महात्मना ।
यस्मिन्साक्षाद्धनुर्वेदो ह्रीनिषेधे प्रतिष्ठितः ॥ ००१ ॥

तस्मिन्नाक्रुश्यति द्रोणे महर्षितनये तदा ।
नीचात्मना नृशंसेन क्षुद्रेण गुरुघातिना ॥ ००२ ॥

यस्य प्रसादात्कर्माणि कुर्वन्ति पुरुषर्षभाः ।
अमानुषाणि सङ्ग्रामे देवैरसुकराणि च ॥ ००३ ॥

तस्मिन्नाक्रुश्यति द्रोणे समक्षं पापकर्मिणः ।
नामर्षं तत्र कुर्वन्ति धिक्क्षत्रं धिगमर्षितम् ॥ ००४ ॥

पार्थाः सर्वे च राजानः पृथिव्यां ये धनुर्धराः ।
श्रुत्वा किमाहुः पाञ्चाल्यं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

श्रुत्वा द्रुपदपुत्रस्य ता वाचः क्रूरकर्मणः ।
तूष्णीं बभूवू राजानः सर्व एव विशां पते ॥ ००६ ॥

अर्जुनस्तु कटाक्षेण जिह्मं प्रेक्ष्य च पार्षतम् ।
सबाष्पमभिनिःश्वस्य धिग्धिग्धिगिति चाब्रवीत् ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिरश्च भीमश्च यमौ कृष्णस्तथापरे ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्सात्यकिरिदमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

नेहास्ति पुरुषः कश्चिद्य इमं पापपूरुषम् ।
भाषमाणमकल्याणं शीघ्रं हन्यान्नराधमम् ॥ ००९ ॥

कथं च शतधा जिह्वा न ते मूर्धा च दीर्यते ।
गुरुमाक्रोशतः क्षुद्र न चाधर्मेण पात्यसे ॥ ०१० ॥

याप्यस्त्वमसि पार्थैश्च सर्वैश्चान्धकवृष्णिभिः ।
यत्कर्म कलुषं कृत्वा श्लाघसे जनसंसदि ॥ ०११ ॥

अकार्यं तादृशं कृत्वा पुनरेव गुरुं क्षिपन् ।
वध्यस्त्वं न त्वयार्थोऽस्ति मुहूर्तमपि जीवता ॥ ०१२ ॥

कस्त्वेतद्व्यवसेदार्यस्त्वदन्यः पुरुषाधमः ।
निगृह्य केशेषु वधं गुरोर्धर्मात्मनः सतः ॥ ०१३ ॥

सप्तावरे तथा पूर्वे बान्धवास्ते निपातिताः ।
यशसा च परित्यक्तास्त्वां प्राप्य कुलपांसनम् ॥ ०१४ ॥

उक्तवांश्चापि यत्पार्थं भीष्मं प्रति नरर्षभम् ।
तथान्तो विहितस्तेन स्वयमेव महात्मना ॥ ०१५ ॥

तस्यापि तव सोदर्यो निहन्ता पापकृत्तमः ।
नान्यः पाञ्चालपुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत् ॥ ०१६ ॥

स चापि सृष्टः पित्रा ते भीष्मस्यान्तकरः किल ।
शिखण्डी रक्षितस्तेन स च मृत्युर्महात्मनः ॥ ०१७ ॥

पाञ्चालाश्चलिता धर्मात्क्षुद्रा मित्रगुरुद्रुहः ।
त्वां प्राप्य सहसोदर्यं धिक्कृतं सर्वसाधुभिः ॥ ०१८ ॥

पुनश्चेदीदृशीं वाचं मत्समीपे वदिष्यसि ।
शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ॥ ०१९ ॥

सात्वतेनैवमाक्षिप्तः पार्षतः परुषाक्षरम् ।
संरब्धः सात्यकिं प्राह सङ्क्रुद्धः प्रहसन्निव ॥ ०२० ॥

श्रूयते श्रूयते चेति क्षम्यते चेति माधव ।
न चानार्यं शुभं साधुं पुरुषं क्षेप्तुमर्हसि ॥ ०२१ ॥

क्षमा प्रशस्यते लोके न तु पापोऽर्हति क्षमाम् ।
क्षमावन्तं हि पापात्मा जितोऽयमिति मन्यते ॥ ०२२ ॥

स त्वं क्षुद्रसमाचारो नीचात्मा पापनिश्चयः ।
आ केशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्यो वक्तुमिच्छसि ॥ ०२३ ॥

यः स भूरिश्रवाश्छिन्ने भुजे प्रायगतस्त्वया ।
वार्यमाणेन निहतस्ततः पापतरं नु किम् ॥ ०२४ ॥

व्यूहमानो मया द्रोणो दिव्येनास्त्रेण संयुगे ।
विसृष्टशस्त्रो निहतः किं तत्र क्रूर दुष्कृतम् ॥ ०२५ ॥

अयुध्यमानं यस्त्वाजौ तथा प्रायगतं मुनिम् ।
छिन्नबाहुं परैर्हन्यात्सात्यके स कथं भवेत् ॥ ०२६ ॥

निहत्य त्वां यदा भूमौ स विक्रामति वीर्यवान् ।
किं तदा न निहंस्येनं भूत्वा पुरुषसत्तमः ॥ ०२७ ॥

त्वया पुनरनार्येण पूर्वं पार्थेन निर्जितः ।
यदा तदा हतः शूरः सौमदत्तिः प्रतापवान् ॥ ०२८ ॥

यत्र यत्र तु पाण्डूनां द्रोणो द्रावयते चमूम् ।
किरञ्शरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयाम्यहम् ॥ ०२९ ॥

स त्वमेवंविधं कृत्वा कर्म चाण्डालवत्स्वयम् ।
वक्तुमिच्छसि वक्तव्यः कस्मान्मां परुषाण्यथ ॥ ०३० ॥

कर्ता त्वं कर्मणोग्रस्य नाहं वृष्णिकुलाधम ।

पापानां च त्वमावासः कर्मणां मा पुनर्वद ॥ ०३१ ॥

जोषमास्स्व न मां भूयो वक्तुमर्हस्यतः परम् ।
अधरोत्तरमेतद्धि यन्मा त्वं वक्तुमिच्छसि ॥ ०३२ ॥

अथ वक्ष्यसि मां मौर्ख्याद्भूयः परुषमीदृशम् ।
गमयिष्यामि बाणैस्त्वां युधि वैवस्वतक्षयम् ॥ ०३३ ॥

न चैव मूर्ख धर्मेण केवलेनैव शक्यते ।
तेषामपि ह्यधर्मेण चेष्टितं शृणु यादृशम् ॥ ०३४ ॥

वञ्चितः पाण्डवः पूर्वमधर्मेण युधिष्ठिरः ।
द्रौपदी च परिक्लिष्टा तथाधर्मेण सात्यके ॥ ०३५ ॥

प्रव्राजिता वनं सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया ।
सर्वस्वमपकृष्टं च तथाधर्मेण बालिश ॥ ०३६ ॥

अधर्मेणापकृष्टश्च मद्रराजः परैरितः ।
इतोऽप्यधर्मेण हतो भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ०३७ ॥

भूरिश्रवा ह्यधर्मेण त्वया धर्मविदा हतः ॥ ०३७ ॥

एवं परैराचरितं पाण्डवेयैश्च संयुगे ।
रक्षमाणैर्जयं वीरैर्धर्मज्ञैरपि सात्वत ॥ ०३८ ॥

दुर्ज्ञेयः परमो धर्मस्तथाधर्मः सुदुर्विदः ।
युध्यस्व कौरवैः सार्धं मा गाः पितृनिवेशनम् ॥ ०३९ ॥

एवमादीनि वाक्यानि क्रूराणि परुषाणि च ।
श्रावितः सात्यकिः श्रीमानाकम्पित इवाभवत् ॥ ०४० ॥

तच्छ्रुत्वा क्रोधताम्राक्षः सात्यकिस्त्वाददे गदाम् ।
विनिःश्वस्य यथा सर्पः प्रणिधाय रथे धनुः ॥ ०४१ ॥

ततोऽभिपत्य पाञ्चाल्यं संरम्भेणेदमब्रवीत् ।
न त्वां वक्ष्यामि परुषं हनिष्ये त्वां वधक्षमम् ॥ ०४२ ॥

तमापतन्तं सहसा महाबलममर्षणम् ।
पाञ्चाल्यायाभिसङ्क्रुद्धमन्तकायान्तकोपमम् ॥ ०४३ ॥

चोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबलः ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं बाहुभ्यां समवारयत् ॥ ०४४ ॥

द्रवमाणं तथा क्रुद्धं सात्यकिं पाण्डवो बली ।
प्रस्कन्दमानमादाय जगाम बलिनं बलात् ॥ ०४५ ॥

स्थित्वा विष्टभ्य चरणौ भीमेन शिनिपुङ्गवः ।
निगृहीतः पदे षष्ठे बलेन बलिनां वरः ॥ ०४६ ॥

अवरुह्य रथात्तं तु ह्रियमाणं बलीयसा ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा सहदेवो विशां पते ॥ ०४७ ॥

अस्माकं पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न विद्यते ।
परमन्धकवृष्णिभ्यः पाञ्चालेभ्यश्च माधव ॥ ०४८ ॥

तथैवान्धकवृष्णीनां तव चैव विशेषतः ।
कृष्णस्य च तथास्मत्तो मित्रमन्यन्न विद्यते ॥ ०४९ ॥

पाञ्चालानां च वार्ष्णेय समुद्रान्तां विचिन्वताम् ।
नान्यदस्ति परं मित्रं यथा पाण्डववृष्णयः ॥ ०५० ॥

स भवानीदृशं मित्रं मन्यते च यथा भवान् ।

भवन्तश्च यथास्माकं भवतां च तथा वयम् ॥ ०५१ ॥

स एवं सर्वधर्मज्ञो मित्रधर्ममनुस्मरन् ।
नियच्छ मन्युं पाञ्चाल्यात्प्रशाम्य शिनिपुङ्गव ॥ ०५२ ॥

पार्षतस्य क्षम त्वं वै क्षमतां तव पार्षतः ।
वयं क्षमयितारश्च किमन्यत्र शमाद्भवेत् ॥ ०५३ ॥

प्रशाम्यमाने शैनेये सहदेवेन मारिष ।
पाञ्चालराजस्य सुतः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ०५४ ॥

मुञ्च मुञ्च शिनेः पौत्रं भीम युद्धमदान्वितम् ।
आसादयतु मामेष धराधरमिवानिलः ॥ ०५५ ॥

यावदस्य शितैर्बाणैः संरम्भं विनयाम्यहम् ।
युद्धश्रद्धां च कौन्तेय जीवितस्य च संयुगे ॥ ०५६ ॥

किं नु शक्यं मया कर्तुं कार्यं यदिदमुद्यतम् ।
सुमहत्पाण्डुपुत्राणामायान्त्येते हि कौरवाः ॥ ०५७ ॥

अथ वा फल्गुनः सर्वान्वारयिष्यति संयुगे ।
अहमप्यस्य मूर्धानं पातयिष्यामि सायकैः ॥ ०५८ ॥

मन्यते छिन्नबाहुं मां भूरिश्रवसमाहवे ।
उत्सृजैनमहं वैनमेष मां वा हनिष्यति ॥ ०५९ ॥

श्टण्वन्पाञ्चालवाक्यानि सात्यकिः सर्पवच्छ्वसन् ।
भीमबाह्वन्तरे सक्तो विस्फुरत्यनिशं बली ॥ ०६० ॥

त्वरया वासुदेवश्च धर्मराजश्च मारिष ।
यत्नेन महता वीरौ वारयामासतुस्ततः ॥ ०६१ ॥

निवार्य परमेष्वासौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
युयुत्सवः परान्संख्ये प्रतीयुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ०६२ ॥

अध्याय १७०

सञ्जय उवाच ॥

ततः स कदनं चक्रे रिपूणां द्रोणनन्दनः ।
युगान्ते सर्वभूतानां कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ००१ ॥

ध्वजद्रुमं शस्त्रशृङ्गं हतनागमहाशिलम् ।
अश्वकिंपुरुषाकीर्णं शरासनलतावृतम् ॥ ००२ ॥

शूलक्रव्यादसंघुष्टं भूतयक्षगणाकुलम् ।
निहत्य शात्रवान्भल्लैः सोऽचिनोद्देहपर्वतम् ॥ ००३ ॥

ततो वेगेन महता विनद्य स नरर्षभः ।
प्रतिज्ञां श्रावयामास पुनरेव तवात्मजम् ॥ ००४ ॥

यस्माद्युध्यन्तमाचार्यं धर्मकञ्चुकमास्थितः ।
मुञ्च शस्त्रमिति प्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००५ ॥

तस्मात्संपश्यतस्तस्य द्रावयिष्यामि वाहिनीम् ।
विद्राव्य सत्यं हन्तास्मि पापं पाञ्चाल्यमेव तु ॥ ००६ ॥

सर्वानेतान्हनिष्यामि यदि योत्स्यन्ति मां रणे ।

सत्यं ते प्रतिजानामि परावर्तय वाहिनीम् ॥ ००७ ॥

तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्तु वाहिनीं पर्यवर्तयत् ।
सिंहनादेन महता व्यपोह्य सुमहद्भयम् ॥ ००८ ॥

ततः समागमो राजन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
पुनरेवाभवत्तीव्रः पूर्णसागरयोरिव ॥ ००९ ॥

संरब्धा हि स्थिरीभूता द्रोणपुत्रेण कौरवाः ।
उदग्राः पाण्डुपाञ्चाला द्रोणस्य निधनेन च ॥ ०१० ॥

तेषां परमहृष्टानां जयमात्मनि पश्यताम् ।
संरब्धानां महावेगः प्रादुरासीद्रणाजिरे ॥ ०११ ॥

यथा शिलोच्चये शैलः सागरे सागरो यथा ।
प्रतिहन्येत राजेन्द्र तथासन्कुरुपाण्डवाः ॥ ०१२ ॥

ततः शङ्खसहस्राणि भेरीणामयुतानि च ।
अवादयन्त संहृष्टाः कुरुपाण्डवसैनिकाः ॥ ०१३ ॥

ततो निर्मथ्यमानस्य सागरस्येव निस्वनः ।
अभवत्तस्य सैन्यस्य सुमहानद्भुतोपमः ॥ ०१४ ॥

प्रादुश्चक्रे ततो द्रौणिरस्त्रं नारायणं तदा ।
अभिसंधाय पाण्डूनां पाञ्चालानां च वाहिनीम् ॥ ०१५ ॥

प्रादुरासंस्ततो बाणा दीप्providerाग्राः खे सहस्रशः ।
पाण्डवान्भक्षयिष्यन्तो दीप्तास्या इव पन्नगाः ॥ ०१६ ॥

ते दिशः खं च सैन्यं च समावृण्वन्महाहवे ।
मुहूर्ताद्भास्करस्येव राज.ण्ल्लोकं गभस्तयः ॥ ०१७ ॥

तथापरे द्योतमाना ज्योतींषीवाम्बरेऽमले ।
प्रादुरासन्महीपाल कार्ष्णायसमया गुडाः ॥ ०१८ ॥

चतुर्दिशं विचित्राश्च शतघ्न्योऽथ हुताशदाः ।
चक्राणि च क्षुरान्तानि मण्डलानीव भास्वतः ॥ ०१९ ॥

शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव भरतर्षभ ।
दृष्ट्वान्तरिक्षमाविग्नाः पाण्डुपाञ्चालसृञ्जयाः ॥ ०२० ॥

यथा यथा ह्ययुध्यन्त पाण्डवानां महारथाः ।
तथा तथा तदस्त्रं वै व्यवर्धत जनाधिप ॥ ०२१ ॥

वध्यमानास्तथास्त्रेण तेन नारायणेन वै ।
दह्यमानानलेनेव सर्वतोऽभ्यर्दिता रणे ॥ ०२२ ॥

यथा हि शिशिरापाये दहेत्कक्षं हुताशनः ।
तथा तदस्त्रं पाण्डूनां ददाह ध्वजिनीं प्रभो ॥ ०२३ ॥

आपूर्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति चाभिभो ।
जगाम परमं त्रासं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०२४ ॥

द्रवमाणं तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनम् ।
मध्यस्थतां च पार्थस्य धर्मपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ०२५ ॥

धृष्टद्युम्न पलायस्व सह पाञ्चालसेनया ।
सात्यके त्वं च गच्छस्व वृष्ण्यन्धकवृतो गृहान् ॥ ०२६ ॥

वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मनः क्षमम् ।
उपदेष्टुं समर्थोऽयं लोकस्य किमुतात्मनः ॥ ०२७ ॥

सङ्ग्रामस्तु न कर्तव्यः सर्वसैन्यान्ब्रवीमि वः ।
अहं हि सह सोदर्यैः प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ ०२८ ॥

भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा सङ्ग्रामं भीरुदुस्तरम् ।
अवसत्स्याम्यसलिले सगणो द्रौणिगोष्पदे ॥ ०२९ ॥

कामः संपद्यतामस्य बीभत्सोराशु मां प्रति ।
कल्याणवृत्त आचार्यो मया युधि निपातितः ॥ ०३० ॥

येन बालः स सौभद्रो युद्धानामविशारदः ।
समर्थैर्बहुभिः क्रूरैर्घातितो नाभिपालितः ॥ ०३१ ॥

येनाविब्रुवता प्रश्नं तथा कृष्णा सभां गता ।
उपेक्षिता सपुत्रेण दासभावं नियच्छती ॥ ०३२ ॥

जिघांसुर्धार्तराष्ट्रश्च श्रान्तेष्वश्वेषु फल्गुनम् ।
कवचेन तथा युक्तो रक्षार्थं सैन्धवस्य च ॥ ०३३ ॥

येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाञ्चालाः सत्यजिन्मुखाः ।
कुर्वाणा मज्जये यत्नं समूला विनिपातिताः ॥ ०३४ ॥

येन प्रव्राज्यमानाश्च राज्याद्वयमधर्मतः ।
निवार्यमाणेनास्माभिरनुगन्तुं तदेषिताः ॥ ०३५ ॥

योऽसावत्यन्तमस्मासु कुर्वाणः सौहृदं परम् ।
हतस्तदर्थे मरणं गमिष्यामि सबान्धवः ॥ ०३६ ॥

एवं ब्रुवति कौन्तेये दाशार्हस्त्वरितस्ततः ।
निवार्य सैन्यं बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०३७ ॥

शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि वाहेभ्यश्चावरोहत ।

एष योगोऽत्र विहितः प्रतिघातो महात्मना ॥ ०३८ ॥

द्विपाश्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वेऽवरोहत ।
एवमेतन्न वो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधान् ॥ ०३९ ॥

यथा यथा हि युध्यन्ते योधा ह्यस्त्रबलं प्रति ।
तथा तथा भवन्त्येते कौरवा बलवत्तराः ॥ ०४० ॥

निक्षेप्स्यन्ति च शस्त्राणि वाहनेभ्योऽवरुह्य ये ।
तान्नैतदस्त्रं सङ्ग्रामे निहनिष्यति मानवान् ॥ ०४१ ॥

ये त्वेतत्प्रतियोत्स्यन्ति मनसापीह केचन ।
निहनिष्यति तान्सर्वान्रसातलगतानपि ॥ ०४२ ॥

ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत ।
ईषुः सर्वेऽस्त्रमुत्स्रष्टुं मनोभिः करणेन च ॥ ०४३ ॥

तत उत्स्रष्टुकामांस्तानस्त्राण्यालक्ष्य पाण्डवः ।
भीमसेनोऽब्रवीद्राजन्निदं संहर्षयन्वचः ॥ ०४४ ॥

न कथञ्चन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित् ।
अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः ॥ ०४५ ॥

अथ वाप्यनया गुर्व्या हेमविग्रहया रणे ।
कालवद्विचरिष्यामि द्रौणेरस्त्रं विशातयन् ॥ ०४६ ॥

न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह ।
यथैव सवितुस्तुल्यं ज्योतिरन्यन्न विद्यते ॥ ०४७ ॥

पश्यध्वं मे दृढौ बाहू नागराजकरोपमा ।
समर्थौ पर्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने ॥ ०४८ ॥

नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह ।
शक्रो यथा प्रतिद्वंद्वो दिवि देवेषु विश्रुतः ॥ ०४९ ॥

अद्य पश्यत मे वीर्यं बाह्वोः पीनांसयोर्युधि ।
ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे ॥ ०५० ॥

यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते ।
अद्यैनं प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु ॥ ०५१ ॥

एवमुक्त्वा ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिंदमः ।
अभ्ययान्मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ॥ ०५२ ॥

स एनमिषुजालेन लघुत्वाच्छीघ्रविक्रमः ।
निमेषमात्रेणासाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत् ॥ ०५३ ॥

ततो द्रौणिः प्रहस्यैनमुदासमभिभाष्य च ।
अवाकिरत्प्रदीप्ताग्रैः शरैस्तैरभिमन्त्रितैः ॥ ०५४ ॥

पन्नगैरिव दीप्तास्यैर्वमद्भिरनलं रणे ।
अवकीर्णोऽभवत्पार्थः स्फुलिङ्गैरिव काञ्चनैः ॥ ०५५ ॥

तस्य रूपमभूद्राजन्भीमसेनस्य संयुगे ।
खद्योतैरावृतस्येव पर्वतस्य दिनक्षये ॥ ०५६ ॥

तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन्प्रतिसमस्यति ।
अवर्धत महाराज यथाग्निरनिलोद्धतः ॥ ०५७ ॥

विवर्धमानमालक्ष्य तदस्त्रं भीमविक्रमम् ।
पाण्डुसैन्यमृते भीमं सुमहद्भयमाविशत् ॥ ०५८ ॥

ततः शस्त्राणि ते सर्वे समुत्सृज्य महीतले ।
अवारोहन्रथेभ्यश्च हस्त्यश्वेभ्यश्च सर्वशः ॥ ०५९ ॥

तेषु निक्षिप्तशस्त्रेषु वाहनेभ्यश्च्युतेषु च ।
तदस्त्रवीर्यं विपुलं भीममूर्धन्यथापतत् ॥ ०६० ॥

हाहाकृतानि भूतानि पाण्डवाश्च विशेषतः ।
भीमसेनमपश्यन्त तेजसा संवृतं तदा ॥ ०६१ ॥

अध्याय १७१

सञ्जय उवाच ॥

भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वास्त्रेण धनञ्जयः ।
तेजसः प्रतिघातार्थं वारुणेन समावृणोत् ॥ ००१ ॥

नालक्षयत तं कश्चिद्वारुणास्त्रेण संवृतम् ।
अर्जुनस्य लघुत्वाच्च संवृतत्वाच्च तेजसः ॥ ००२ ॥

साश्वसूतरथो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंवृतः ।
अग्नावग्निरिव न्यस्तो ज्वालामाली सुदुर्दृशः ॥ ००३ ॥

यथा रात्रिक्षये राजञ्ज्योतींष्यस्तगिरिं प्रति ।
समापेतुस्तथा बाणा भीमसेनरथं प्रति ॥ ००४ ॥

स हि भीमो रथश्चास्य हयाः सूतश्च मारिष ।
संवृता द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गताभवन् ॥ ००५ ॥

यथा दग्ध्वा जगत्कृत्स्नं समये सचराचरम् ।
गच्छेदग्निर्विभोरास्यं तथास्त्रं भीममावृणोत् ॥ ००६ ॥

सूर्यमग्निः प्रविष्टः स्याद्यथा चाग्निं दिवाकरः ।
तथा प्रविष्टं तत्तेजो न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ००७ ॥

विकीर्णमस्त्रं तद्दृष्ट्वा तथा भीमरथं प्रति ।
उदीर्यमाणं द्रौणिं च निष्प्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ ००८ ॥

सर्वसैन्यानि पाण्डूनां न्यस्तशस्त्राण्यचेतसः ।
युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान् ॥ ००९ ॥

अर्जुनो वासुदेवश्च त्वरमाणौ महाद्युती ।
अवप्लुत्य रथाद्वीरौ भीममाद्रवतां ततः ॥ ०१० ॥

ततस्तद्द्रोणपुत्रस्य तेजोऽस्त्रबलसंभवम् ।
विगाह्य तौ सुबलिनौ माययाविशतां तदा ॥ ०११ ॥

न्यस्तशस्त्रौ ततस्तौ तु नादहदस्त्रजोऽनलः ।
वारुणास्त्रप्रयोगाच्च वीर्यवत्त्वाच्च कृष्णयोः ॥ ०१२ ॥

ततश्चकृषतुर्भीमं तस्य सर्वायुधानि च ।
नारायणास्त्रशान्त्यर्थं नरनारायणौ बलात् ॥ ०१३ ॥

अपकृष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारथः ।
वर्धते चैव तद्घोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ ०१४ ॥

तमब्रवीद्वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन ।
वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्धान्न निवर्तसे ॥ ०१५ ॥

यदि युद्धेन जेयाः स्युरिमे कौरवनन्दनाः ।
वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरर्षभाः ॥ ०१६ ॥

रथेभ्यस्त्ववतीर्णास्तु सर्व एव स्म तावकाः ।
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथात्तूर्णमपाक्रम ॥ ०१७ ॥

एवमुक्त्वा ततः कृष्णो रथाद्भूमिमपातयत् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं क्रोधसंरक्तलोचनम् ॥ ०१८ ॥

यदापकृष्टः स रथान्न्यासितश्चायुधं भुवि ।
ततो नारायणास्त्रं तत्प्रशान्तं शत्रुतापनम् ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्प्रशान्ते विधिना तदा तेजसि दुःसहे ।
बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशः प्रदिश एव च ॥ ०२० ॥

प्रववुश्च शिवा वाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः ।
वाहनानि च हृष्टानि योधाश्च मनुजेश्वर ॥ ०२१ ॥

व्यपोढे च ततो घोरे तस्मिंस्तेजसि भारत ।
बभौ भीमो निशापाये धीमान्सूर्य इवोदितः ॥ ०२२ ॥

हतशेषं बलं तत्र पाण्डवानामतिष्ठत ।
अस्त्रव्युपरमाद्धृष्टं तव पुत्रजिघांसया ॥ ०२३ ॥

व्यवस्थिते बले तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते तथा ।
दुर्योधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

अश्वत्थामन्पुनः शीघ्रमस्त्रमेतत्प्रयोजय ।
व्यवस्थिता हि पाञ्चालाः पुनरेव जयैषिणः ॥ ०२५ ॥

अश्वत्थामा तथोक्तस्तु तव पुत्रेण मारिष ।

सुदीनमभिनिःश्वस्य राजानमिदमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

नैतदावर्तते राजन्नस्त्रं द्विर्नोपपद्यते ।
आवर्तयन्निहन्त्येतत्प्रयोक्तारं न संशयः ॥ ०२७ ॥

एष चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् ।
अन्यथा विहितः संख्ये वधः शत्रोर्जनाधिप ॥ ०२८ ॥

पराजयो वा मृत्युर्वा श्रेयो मृत्युर्न निर्जयः ।
निर्जिताश्चारयो ह्येते शस्त्रोत्सर्गान्मृतोपमाः ॥ ०२९ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

आचार्यपुत्र यद्येतद्विरस्त्रं न प्रयुज्यते ।
अन्यैर्गुरुघ्ना वध्यन्तामस्त्रैरस्त्रविदां वर ॥ ०३० ॥

त्वयि ह्यस्त्राणि दिव्यानि यथा स्युस्त्र्यम्बके तथा ।
इच्छतो न हि ते मुच्येत्क्रुद्धस्यापि पुरंदरः ॥ ०३१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तस्मिन्नस्त्रे प्रतिहते द्रोणे चोपधिना हते ।
तथा दुर्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत्पुनः ॥ ०३२ ॥

दृष्ट्वा पार्थांश्च सङ्ग्रामे युद्धाय समवस्थितान् ।
नारायणास्त्रनिर्मुक्तांश्चरतः पृतनामुखे ॥ ०३३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

जानन्पितुः स निधनं सिंहलाङ्गूलकेतनः ।
सक्रोधो भयमुत्सृज्य अभिदुद्राव पार्षतम् ॥ ०३४ ॥

अभिद्रुत्य च विंशत्या क्षुद्रकाणां नरर्षभः ।
पञ्चभिश्चातिवेगेन विव्याध पुरुषर्षभम् ॥ ०३५ ॥

धृष्टद्युम्नस्ततो राजञ्ज्वलन्तमिव पावकम् ।
द्रोणपुत्रं त्रिषष्ट्या तु राजन्विव्याध पत्रिणाम् ॥ ०३६ ॥

सारथिं चास्य विंशत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।
हयांश्च चतुरोऽविध्यच्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ ०३७ ॥

विद्ध्वा विद्ध्वानदद्द्रौणिः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
आददत्सर्वलोकस्य प्राणानिव महारणे ॥ ०३८ ॥

पार्षतस्तु बली राजन्कृतास्त्रः कृतनिश्रमः ।
द्रौणिमेवाभिदुद्राव कृत्वा मृत्युं निवर्तनम् ॥ ०३९ ॥

ततो बाणमयं वर्षं द्रोणपुत्रस्य मूर्धनि ।
अवासृजदमेयात्मा पाञ्चाल्यो रथिनां वरः ॥ ०४० ॥

तं द्रौणिः समरे क्रुद्धश्छादयामास पत्रिभिः ।
विव्याध चैनं दशभिः पितुर्वधमनुस्मरन् ॥ ०४१ ॥

द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां क्षुराभ्यां ध्वजकार्मुके ।
छित्त्वा पाञ्चालराजस्य द्रौणिरन्यैः समार्दयत् ॥ ०४२ ॥

व्यश्वसूतरथं चैनं द्रौणिश्चक्रे महाहवे ।
तस्य चानुचरान्सर्वान्क्रुद्धः प्राच्छादयच्छरैः ॥ ०४३ ॥

प्रदुद्राव ततः सैन्यं पाञ्चालानां विशां पते ।
संभ्रान्तरूपमार्तं च शरवर्षपरिक्षतम् ॥ ०४४ ॥

दृष्ट्वा च विमुखान्योधान्धृष्टद्युम्नं च पीडितम् ।
शैनेयोऽचोदयत्तूर्णं रणं द्रौणिरथं प्रति ॥ ०४५ ॥

अष्टभिर्निशितैश्चैव सोऽश्वत्थामानमार्दयत् ।
विंशत्या पुनराहत्य नानारूपैरमर्षणम् ॥ ०४६ ॥

विव्याध च तथा सूतं चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०४६ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासो नानालिङ्गैरमर्षणः ।
युयुधानेन वै द्रौणिः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ०४७ ॥

शैनेयाभ्यवपत्तिं ते जानाम्याचार्यघातिनः ।
न त्वेनं त्रास्यसि मया ग्रस्तमात्मानमेव च ॥ ०४८ ॥

एवमुक्त्वार्करश्म्याभं सुपर्वाणं शरोत्तमम् ।
व्यसृजत्सात्वते द्रौणिर्वज्रं वृत्रे यथा हरिः ॥ ०४९ ॥

स तं निर्भिद्य तेनास्तः सायकः सशरावरम् ।
विवेश वसुधां भित्त्वा श्वसन्बिलमिवोरगः ॥ ०५० ॥

स भिन्नकवचः शूरस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
विमुच्य सशरं चापं भूरिव्रणपरिस्रवः ॥ ०५१ ॥

सीदन्रुधिरसिक्तश्च रथोपस्थ उपाविशत् ।
सूतेनापहृतस्तूर्णं द्रोणपुत्राद्रथान्तरम् ॥ ०५२ ॥

अथान्येन सुपुङ्खेन शरेण नतपर्वणा ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये धृष्टद्युम्नं परंतपः ॥ ०५३ ॥

स पूर्वमतिविद्धश्च भृशं पश्चाच्च पीडितः ।
ससाद युधि पाञ्चाल्यो व्यपाश्रयत च ध्वजम् ॥ ०५४ ॥

तं मत्तमिव सिंहेन राजन्कुञ्जरमर्दितम् ।
जवेनाभ्यद्रवञ्शूराः पञ्च पाण्डवतो रथाः ॥ ०५५ ॥

किरीटी भीमसेनश्च वृद्धक्षत्रश्च पौरवः ।
युवराजश्च चेदीनां मालवश्च सुदर्शनः ॥ ०५६ ॥

पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैरभ्यघ्नन्सर्वतः समम् ॥ ०५६ ॥

आशीविषाभैर्विंशद्भिः पञ्चभिश्चापि ताञ्शरैः ।
चिच्छेद युगपद्द्रौणिः पञ्चविंशतिसायकान् ॥ ०५७ ॥

सप्तभिश्च शितैर्बाणैः पौरवं द्रौणिरार्दयत् ।
मालवं त्रिभिरेकेन पार्थं षड्भिर्वृकोदरम् ॥ ०५८ ॥

ततस्ते विव्यधुः सर्वे द्रौणिं राजन्महारथाः ।
युगपच्च पृथक्चैव रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०५९ ॥

युवराजस्तु विंशत्या द्रौणिं विव्याध पत्रिणाम् ।
पार्थश्च पुनरष्टाभिस्तथा सर्वे त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०६० ॥

ततोऽर्जुनं षड्भिरथाजघान; द्रौणायनिर्दशभिर्वासुदेवम् ।
भीमं दशार्धैर्युवराजं चतुर्भि ;र्द्वाभ्यां छित्त्वा कार्मुकं च ध्वजं च ॥ ०६१ ॥

पुनः पार्थं शरवर्षेण विद्ध्वा ; द्रौणिर्घोरं सिंहनादं ननाद ॥ ०६१ ॥

तस्यास्यतः सुनिशितान्पीतधारा ;न्द्रौणेः शरान्पृष्ठतश्चाग्रतश्च ।
धरा वियद्यौः प्रदिशो दिशश्च ; छन्ना बाणैरभवन्घोररूपैः ॥ ०६२ ॥

आसीनस्य स्वरथं तूग्रतेजाः ; सुदर्शनस्येन्द्रकेतुप्रकाशौ ।
भुजौ शिरश्चेन्द्रसमानवीर्य ;स्त्रिभिः शरैर्युगपत्सञ्चकर्त ॥ ०६३ ॥

स पौरवं रथशक्त्या निहत्य ; छित्त्वा रथं तिलशश्चापि बाणैः ।
छित्त्वास्य बाहू वरचन्दनाक्तौ ; भल्लेन कायाच्छिर उच्चकर्त ॥ ०६४ ॥

युवानमिन्दीवरदामवर्णं ; चेदिप्रियं युवराजं प्रहस्य ।
बाणैस्त्वरावाञ्ज्वलिताग्निकल्पै ;र्विद्ध्वा प्रादान्मृत्यवे साश्वसूतम् ॥ ०६५ ॥

तान्निहत्य रणे वीरो द्रोणपुत्रो युधां पतिः ।
दध्मौ प्रमुदितः शङ्खं बृहन्तमपराजितः ॥ ०६६ ॥

ततः सर्वे च पाञ्चाला भीमसेनश्च पाण्डवः ।
धृष्टद्युम्नरथं भीतास्त्यक्त्वा संप्राद्रवन्दिशः ॥ ०६७ ॥

तान्प्रभग्नांस्तथा द्रौणिः पृष्ठतो विकिरञ्शरैः ।
अभ्यवर्तत वेगेन कालवत्पाण्डुवाहिनीम् ॥ ०६८ ॥

ते वध्यमानाः समरे द्रोणपुत्रेण क्षत्रियाः ।
द्रोणपुत्रं भयाद्राजन्दिक्षु सर्वासु मेनिरे ॥ ०६९ ॥

अध्याय १७२

सञ्जय उवाच ॥

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
न्यवारयदमेयात्मा द्रोणपुत्रवधेप्सया ॥ ००१ ॥

ततस्ते सैनिका राजन्नैव तत्रावतस्थिरे ।
संस्थाप्यमाना यत्नेन गोविन्देनार्जुनेन च ॥ ००२ ॥

एक एव तु बीभत्सुः सोमकावयवैः सह ।
मत्स्यैरन्यैश्च संधाय कौरवैः संन्यवर्तत ॥ ००३ ॥

ततो द्रुतमतिक्रम्य सिंहलाङ्गूलकेतनम् ।
सव्यसाची महेष्वासमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

या शक्तिर्यच्च ते वीर्यं यज्ज्ञानं यच्च पौरुषम् ।
धार्तराष्ट्रेषु या प्रीतिः प्रद्वेषोऽस्मासु यश्च ते ॥ ००५ ॥

यच्च भूयोऽस्ति तेजस्तत्परमं मम दर्शय ॥ ००५ ॥

स एव द्रोणहन्ता ते दर्पं भेत्स्यति पार्षतः ।
कालानलसमप्रख्यो द्विषतामन्तको युधि ॥ ००६ ॥

समासादय पाञ्चाल्यं मां चापि सहकेशवम् ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आचार्यपुत्रो मानार्हो बलवांश्चापि सञ्जय ।
प्रीतिर्धनञ्जये चास्य प्रियश्चापि स वासवेः ॥ ००७ ॥

न भूतपूर्वं बीभत्सोर्वाक्यं परुषमीदृशम् ।
अथ कस्मात्स कौन्तेयः सखायं रूक्षमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

युवराजे हते चैव वृद्धक्षत्रे च पौरवे ।
इष्वस्त्रविधिसंपन्ने मालवे च सुदर्शने ॥ ००९ ॥

धृष्टद्युम्ने सात्यकौ च भीमे चापि पराजिते ।

युधिष्ठिरस्य तैर्वाक्यैर्मर्मण्यपि च घट्टिते ॥ ०१० ॥

अन्तर्भेदे च सञ्जाते दुःखं संस्मृत्य च प्रभो ।
अभूतपूर्वो बीभत्सोर्दुःखान्मन्युरजायत ॥ ०११ ॥

तस्मादनर्हमश्लीलमप्रियं द्रौणिमुक्तवान् ।
मान्यमाचार्यतनयं रूक्षं कापुरुषो यथा ॥ ०१२ ॥

एवमुक्तः श्वसन्क्रोधान्महेष्वासतमो नृप ।
पार्थेन परुषं वाक्यं सर्वमर्मघ्नया गिरा ॥ ०१३ ॥

द्रौणिश्चुकोप पार्थाय कृष्णाय च विशेषतः ॥ ०१३ ॥

स तु यत्तो रथे स्थित्वा वार्युपस्पृश्य वीर्यवान् ।
देवैरपि सुदुर्धर्षमस्त्रमाग्नेयमाददे ॥ ०१४ ॥

दृश्यादृश्यानरिगणानुद्दिश्याचार्यनन्दनः ।
सोऽभिमन्त्र्य शरं दीप्तं विधूममिव पावकम् ॥ ०१५ ॥

सर्वतः क्रोधमाविश्य चिक्षेप परवीरहा ॥ ०१५ ॥

ततस्तुमुलमाकाशे शरवर्षमजायत ।
ववुश्च शिशिरा वाताः सूर्यो नैव तताप च ॥ ०१६ ॥

चुक्रुशुर्दानवाश्चापि दिक्षु सर्वासु भैरवम् ।
रुधिरं चापि वर्षन्तो विनेदुस्तोयदाम्बरे ॥ ०१७ ॥

पक्षिणः पशवो गावो मुनयश्चापि सुव्रताः ।
परमं प्रयतात्मानो न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ०१८ ॥

भ्रान्तसर्वमहाभूतमावर्जितदिवाकरम् ।

त्रैलोक्यमभिसंतप्तं ज्वराविष्टमिवातुरम् ॥ ०१९ ॥

शरतेजोऽभिसंतप्ता नागा भूमिशयास्तथा ।
निःश्वसन्तः समुत्पेतुस्तेजो घोरं मुमुक्षवः ॥ ०२० ॥

जलजानि च सत्त्वानि दह्यमानानि भारत ।
न शान्तिमुपजग्मुर्हि तप्यमानैर्जलाशयैः ॥ ०२१ ॥

दिशः खं प्रदिशश्चैव भुवं च शरवृष्टयः ।
उच्चावचा निपेतुर्वै गरुडानिलरंहसः ॥ ०२२ ॥

तैः शरैर्द्रोणपुत्रस्य वज्रवेगसमाहितैः ।
प्रदग्धाः शत्रवः पेतुरग्निदग्धा इव द्रुमाः ॥ ०२३ ॥

दह्यमाना महानागाः पेतुरुर्व्यां समन्ततः ।
नदन्तो भैरवान्नादाञ्जलदोपमनिस्वनान् ॥ ०२४ ॥

अपरे प्रद्रुतास्तत्र दह्यमाना महागजाः ।
त्रेसुस्तथापरे घोरे वने दावाग्निसंवृताः ॥ ०२५ ॥

द्रुमाणां शिखराणीव दावदग्धानि मारिष ।
अश्ववृन्दान्यदृश्यन्त रथवृन्दानि चाभिभो ॥ ०२६ ॥

अपतन्त रथौघाश्च तत्र तत्र सहस्रशः ॥ ०२६ ॥

तत्सैन्यं भगवानग्निर्ददाह युधि भारत ।
युगान्ते सर्वभूतानि संवर्तक इवानलः ॥ ०२७ ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां दह्यमानां महाहवे ।
प्रहृष्टास्तावका राजन्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ०२८ ॥

ततस्तूर्यसहस्राणि नानालिङ्गानि भारत ।
तूर्णमाजघ्निरे हृष्टास्तावका जितकाशिनः ॥ ०२९ ॥

कृत्स्ना ह्यक्षौहिणी राजन्सव्यसाची च पाण्डवः ।
तमसा संवृते लोके नादृश्यत महाहवे ॥ ०३० ॥

नैव नस्तादृशं राजन्दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ।
यादृशं द्रोणपुत्रेण सृष्टमस्त्रममर्षिणा ॥ ०३१ ॥

अर्जुनस्तु महाराज ब्राह्ममस्त्रमुदैरयत् ।
सर्वास्त्रप्रतिघाताय विहितं पद्मयोनिना ॥ ०३२ ॥

ततो मुहूर्तादिव तत्तमो व्युपशशाम ह ।
प्रववौ चानिलः शीतो दिशश्च विमलाभवन् ॥ ०३३ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम कृत्स्नामक्षौहिणीं हताम् ।
अनभिज्ञेयरूपां च प्रदग्धामस्त्रमायया ॥ ०३४ ॥

ततो वीरौ महेष्वासौ विमुक्तौ केशवार्जुनौ ।
सहितौ संप्रदृश्येतां नभसीव तमोनुदौ ॥ ०३५ ॥

सपताकध्वजहयः सानुकर्षवरायुधः ।
प्रबभौ स रथो मुक्तस्तावकानां भयङ्करः ॥ ०३६ ॥

ततः किलकिलाशब्दः शङ्खभेरीरवैः सह ।
पाण्डवानां प्रहृष्टानां क्षणेन समजायत ॥ ०३७ ॥

हताविति तयोरासीत्सेनयोरुभयोर्मतिः ।
तरसाभ्यागतौ दृष्ट्वा विमुक्तौ केशवार्जुनौ ॥ ०३८ ॥

तावक्षतौ प्रमुदितौ दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ।

दृष्ट्वा प्रमुदितान्पार्थांस्त्वदीया व्यथिताभवन् ॥ ०३९ ॥

विमुक्तौ च महात्मानौ दृष्ट्वा द्रौणिः सुदुःखितः ।
मुहूर्तं चिन्तयामास किं त्वेतदिति मारिष ॥ ०४० ॥

चिन्तयित्वा तु राजेन्द्र ध्यानशोकपरायणः ।
निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च विमनाश्चाभवत्तदा ॥ ०४१ ॥

ततो द्रौणिर्धनुर्न्यस्य रथात्प्रस्कन्द्य वेगितः ।
धिग्धिक्सर्वमिदं मिथ्येत्युक्त्वा संप्राद्रवद्रणात् ॥ ०४२ ॥

ततः स्निग्धाम्बुदाभासं वेदव्यासमकल्मषम् ।
आवासं च सरस्वत्याः स वै व्यासं ददर्श ह ॥ ०४३ ॥

तं द्रौणिरग्रतो दृष्ट्वा स्थितं कुरुकुलोद्वह ।
सन्नकण्ठोऽब्रवीद्वाक्यमभिवाद्य सुदीनवत् ॥ ०४४ ॥

भो भो माया यदृच्छा वा न विद्मः किमिदं भवेत् ।
अस्त्रं त्विदं कथं मिथ्या मम कश्च व्यतिक्रमः ॥ ०४५ ॥

अधरोत्तरमेतद्वा लोकानां वा पराभवः ।
यदिमौ जीवतः कृष्णौ कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ०४६ ॥

नासुरामरगन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न सर्पयक्षपतगा न मनुष्याः कथञ्चन ॥ ०४७ ॥

उत्सहन्तेऽन्यथा कर्तुमेतदस्त्रं मयेरितम् ।
तदिदं केवलं हत्वा युक्तामक्षौहिणीं ज्वलत् ॥ ०४८ ॥

केनेमौ मर्त्यधर्माणौ नावधीत्केशवार्जुनौ ।
एतत्प्रब्रूहि भगवन्मया पृष्टो यथातथम् ॥ ०४९ ॥

व्यास उवाच ॥

महान्तमेतमर्थं मां यं त्वं पृच्छसि विस्मयात् ।
तत्प्रवक्ष्यामि ते सर्वं समाधाय मनः शृणु ॥ ०५० ॥

योऽसौ नारायणो नाम पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
अजायत च कार्यार्थं पुत्रो धर्मस्य विश्वकृत् ॥ ०५१ ॥

स तपस्तीव्रमातस्थे मैनाकं गिरिमास्थितः ।
ऊर्ध्वबाहुर्महातेजा ज्वलनादित्यसंनिभः ॥ ०५२ ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
अशोषयत्तदात्मानं वायुभक्षोऽम्बुजेक्षणः ॥ ०५३ ॥

अथापरं तपस्तप्त्वा द्विस्ततोऽन्यत्पुनर्महत् ।
द्यावापृथिव्योर्विवरं तेजसा समपूरयत् ॥ ०५४ ॥

स तेन तपसा तात ब्रह्मभूतो यदाभवत् ।
ततो विश्वेश्वरं योनिं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥ ०५५ ॥

ददर्श भृशदुर्दर्शं सर्वदेवैरपीश्वरम् ।
अणीयसामणीयांसं बृहद्भ्यश्च बृहत्तरम् ॥ ०५६ ॥

रुद्रमीशानमृषभं चेकितानमजं परम् ।
गच्छतस्तिष्ठतो वापि सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥ ०५७ ॥

दुर्वारणं दुर्दृशं तिग्ममन्युं ; महात्मानं सर्वहरं प्रचेतसम् ।
दिव्यं चापमिषुधी चाददानं ; हिरण्यवर्माणमनन्तवीर्यम् ॥ ०५८ ॥

पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलं ; परश्वधिं गदिनं स्वायतासिम् ।

सुभ्रुं जटामण्डलचन्द्रमौलिं ; व्याघ्राजिनं परिघं दण्डपाणिम् ॥ ०५९ ॥

शुभाङ्गदं नागयज्ञोपवीतिं ; विश्वैर्गणैः शोभितं भूतसंघैः ।
एकीभूतं तपसां संनिधानं ; वयोतिगैः सुष्टुतमिष्टवाग्भिः ॥ ०६० ॥

जलं दिवं खं क्षितिं चन्द्रसूर्यौ ; तथा वाय्वग्नी प्रतिमानं जगच्च ।
नालं द्रष्टुं यमजं भिन्नवृत्ता ; ब्रह्मद्विषघ्नममृतस्य योनिम् ॥ ०६१ ॥

यं पश्यन्ति ब्राह्मणाः साधुवृत्ताः ; क्षीणे पापे मनसा ये विशोकाः ।
स तन्निष्ठस्तपसा धर्ममीड्यं ; तद्भक्त्या वै विश्वरूपं ददर्श ॥ ०६२ ॥

दृष्ट्वा चैनं वाङ्मनोबुद्धिदेहैः ; संहृष्टात्मा मुमुदे देवदेवम् ॥ ०६२ ॥

अक्षमालापरिक्षिप्तं ज्योतिषां परमं निधिम् ।
ततो नारायणो दृष्ट्वा ववन्दे विश्वसंभवम् ॥ ०६३ ॥

वरदं पृथुचार्वङ्ग्या पार्वत्या सहितं प्रभुम् ।
अजमीशानमव्यग्रं कारणात्मानमच्युतम् ॥ ०६४ ॥

अभिवाद्याथ रुद्राय सद्योऽन्धकनिपातिने ।
पद्माक्षस्तं विरूपाक्षमभितुष्टाव भक्तिमान् ॥ ०६५ ॥

त्वत्संभूता भूतकृतो वरेण्य ; गोप्तारोऽद्य भुवनं पूर्वदेवाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्ष ;न्पुरा पुराणां तव देव सृष्टिम् ॥ ०६६ ॥

सुरासुरान्नागरक्षःपिशाचा ;न्नरान्सुपर्णानथ गन्धर्वयक्षान् ।
पृथग्विधान्भूतसंघांश्च विश्वां ;स्त्वत्संभूतान्विद्म सर्वांस्तथैव ॥ ०६७ ॥

ऐन्द्रं याम्यं वारुणं वैत्तपाल्यं ; मैत्रं त्वाष्ट्रं कर्म सौम्यं च तुभ्यम् ॥ ०६७ ॥

रूपं ज्योतिः शब्द आकाशवायुः ; स्पर्शः स्वाद्यं सलिलं गन्ध उर्वी ।

कामो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ; त्वत्संभूतं स्थास्नु चरिष्णु चेदम् ॥ ०६८ ॥

अद्भ्यः स्तोका यान्ति यथा पृथक्त्वं ; ताभिश्चैक्यं सङ्क्षये यान्ति भूयः ।
एवं विद्वान्प्रभवं चाप्ययं च ; हित्वा भूतानां तत्र सायुज्यमेति ॥ ०६९ ॥

दिव्यावृतौ मानसौ द्वौ सुपर्णा ;ववाक्शाखः पिप्पलः सप्त गोपाः ।
दशाप्यन्ये ये पुरं धारयन्ति ; त्वया सृष्टास्ते हि तेभ्यः परस्त्वम् ॥ ०७० ॥

भूतं भव्यं भविता चाप्यधृष्यं ; त्वत्संभूता भुवनानीह विश्वा ॥ ०७० ॥

भक्तं च मां भजमानं भजस्व ; मा रीरिषो मामहिताहितेन ।
आत्मानं त्वामात्मनोऽनन्यभावो ; विद्वानेवं गच्छति ब्रह्म शुक्रम् ॥ ०७१ ॥

अस्तौषं त्वां तव संमानमिच्छ ;न्विचिन्वन्वै सवृषं देववर्य ।
सुदुर्लभान्देहि वरान्ममेष्टा ;नभिष्टुतः प्रतिकार्षीश्च मा माम् ॥ ०७२ ॥

तस्मै वरानचिन्त्यात्मा नीलकण्ठः पिनाकधृक् ।
अर्हते देवमुख्याय प्रायच्छदृषिसंस्तुतः ॥ ०७३ ॥

नीलकण्ठ उवाच ॥

मत्प्रसादान्मनुष्येषु देवगन्धर्वयोनिषु ।
अप्रमेयबलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ॥ ०७४ ॥

न च त्वा प्रसहिष्यन्ति देवासुरमहोरगाः ।
न पिशाचा न गन्धर्वा न नरा न च राक्षसाः ॥ ०७५ ॥

न सुपर्णास्तथा नागा न च विश्वे वियोनिजाः ।
न कश्चित्त्वां च देवोऽपि समरेषु विजेष्यति ॥ ०७६ ॥

न शस्त्रेण न वज्रेण नाग्निना न च वायुना ।

नार्द्रेण न च शुष्केण त्रसेन स्थावरेण वा ॥ ०७७ ॥

कश्चित्तव रुजं कर्ता मत्प्रसादात्कथञ्चन ।
अपि चेत्समरं गत्वा भविष्यसि ममाधिकः ॥ ०७८ ॥

व्यास उवाच ॥

एवमेते वरा लब्धाः पुरस्ताद्विद्धि शौरिणा ।
स एष देवश्चरति मायया मोहयञ्जगत् ॥ ०७९ ॥

तस्यैव तपसा जातं नरं नाम महामुनिम् ।
तुल्यमेतेन देवेन तं जानीह्यर्जुनं सदा ॥ ०८० ॥

तावेतौ पूर्वदेवानां परमोपचितावृषी ।
लोकयात्राविधानार्थं सञ्जायेते युगे युगे ॥ ०८१ ॥

तथैव कर्मणः कृत्स्नं महतस्तपसोऽपि च ।
तेजोमन्युश्च विद्वंस्त्वं जातो रौद्रो महामते ॥ ०८२ ॥

स भवान्देववत्प्राज्ञो ज्ञात्वा भवमयं जगत् ।
अवाकर्षस्त्वमात्मानं नियमैस्तत्प्रियेप्सया ॥ ०८३ ॥

शुभमौर्वं नवं कृत्वा महापुरुषविग्रहम् ।
ईजिवांस्त्वं जपैर्होमैरुपहारैश्च मानद ॥ ०८४ ॥

स तथा पूज्यमानस्ते पूर्वदेवोऽप्यतूतुषत् ।
पुष्कलांश्च वरान्प्रादात्तव विद्वन्हृदि स्थितान् ॥ ०८५ ॥

जन्मकर्मतपोयोगास्तयोस्तव च पुष्कलाः ।
ताभ्यां लिङ्गेऽर्चितो देवस्त्वयार्चायां युगे युगे ॥ ०८६ ॥

सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिङ्गे योऽर्चयति प्रभुम् ।
आत्मयोगाश्च तस्मिन्वै शास्त्रयोगाश्च शाश्वताः ॥ ०८७ ॥

एवं देवा यजन्तो हि सिद्धाश्च परमर्षयः ।
प्रार्थयन्ति परं लोके स्थानमेव च शाश्वतम् ॥ ०८८ ॥

स एष रुद्रभक्तश्च केशवो रुद्रसंभवः ।
कृष्ण एव हि यष्टव्यो यज्ञैश्चैष सनातनः ॥ ०८९ ॥

सर्वभूतभवं ज्ञात्वा लिङ्गेऽर्चयति यः प्रभुम् ।
तस्मिन्नभ्यधिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः ॥ ०९० ॥

सञ्जय उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रोणपुत्रो महारथः ।
नमश्चकार रुद्राय बहु मेने च केशवम् ॥ ०९१ ॥

हृष्टलोमा च वश्यात्मा नमस्कृत्य महर्षये ।
वरूथिनीमभिप्रेत्य अवहारमकारयत् ॥ ०९२ ॥

ततः प्रत्यवहारोऽभूत्पाण्डवानां विशां पते ।
कौरवाणां च दीनानां द्रोणे युधि निपातिते ॥ ०९३ ॥

युद्धं कृत्वा दिनान्पञ्च द्रोणो हत्वा वरूथिनीम् ।
ब्रह्मलोकं गतो राजन्ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ०९४ ॥

अध्याय १७३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते तत्र सञ्जय ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्नतः परम् ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्षतेन वै ।
कौरवेषु च भग्नेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ००२ ॥

दृष्ट्वा सुमहदाश्चर्यमात्मनो विजयावहम् ।
यदृच्छयागतं व्यासं पप्रच्छ भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

सङ्ग्रामे निघ्नतः शत्रूञ्शरौघैर्विमलैरहम् ।
अग्रतो लक्षये यान्तं पुरुषं पावकप्रभम् ॥ ००४ ॥

ज्वलन्तं शूलमुद्यम्य यां दिशं प्रतिपद्यते ।
तस्यां दिशि विशीर्यन्ते शत्रवो मे महामुने ॥ ००५ ॥

न पद्भ्यां स्पृशते भूमिं न च शूलं विमुञ्चति ।
शूलाच्छूलसहस्राणि निष्पेतुस्तस्य तेजसा ॥ ००६ ॥

तेन भग्नानरीन्सर्वान्मद्भग्नान्मन्यते जनः ।
तेन दग्धानि सैन्यानि पृष्ठतोऽनुदहाम्यहम् ॥ ००७ ॥

भगवंस्तन्ममाचक्ष्व को वै स पुरुषोत्तमः ।
शूलपाणिर्महान्कृष्ण तेजसा सूर्यसंनिभः ॥ ००८ ॥

व्यास उवाच ॥

प्रजापतीनां प्रथमं तैजसं पुरुषं विभुम् ।
भुवनं भूर्भुवं देवं सर्वलोकेश्वरं प्रभुम् ॥ ००९ ॥

ईशानं वरदं पार्थ दृष्टवानसि शङ्करम् ।
तं गच्छ शरणं देवं सर्वादिं भुवनेश्वरम् ॥ ०१० ॥

महादेवं महात्मानमीशानं जटिलं शिवम् ।
त्र्यक्षं महाभुजं रुद्रं शिखिनं चीरवाससम् ॥ ०११ ॥

दातारं चैव भक्तानां प्रसादविहितान्वरान् ॥ ०११ ॥

तस्य ते पार्षदा दिव्या रूपैर्नानाविधैः विभोः ।
वामना जटिला मुण्डा ह्रस्वग्रीवा महोदराः ॥ ०१२ ॥

महाकाया महोत्साहा महाकर्णास्तथापरे ।
आननैर्विकृतैः पादैः पार्थ वेषैश्च वैकृतैः ॥ ०१३ ॥

ईदृशैः स महादेवः पूज्यमानो महेश्वरः ।
स शिवस्तात तेजस्वी प्रसादाद्याति तेऽग्रतः ॥ ०१४ ॥

तस्मिन्घोरे तदा पार्थ सङ्ग्रामे लोमहर्षणे ॥ ०१४ ॥

द्रोणकर्णकृपैर्गुप्तां महेष्वासैः प्रहारिभिः ।
कस्तां सेनां तदा पार्थ मनसापि प्रधर्षयेत् ॥ ०१५ ॥

ऋते देवान्महेष्वासाद्बहुरूपान्महेश्वरात् ॥ ०१५ ॥

स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नग्रतः स्थिते ।
न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ०१६ ॥

गन्धेनापि हि सङ्ग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
विसञ्ज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥ ०१७ ॥

तस्मै नमस्तु कुर्वन्तो देवास्तिष्ठन्ति वै दिवि ।
ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितो नराः ॥ ०१८ ॥

ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिम् ।
इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ०१९ ॥

नमस्कुरुष्व कौन्तेय तस्मै शान्ताय वै सदा ।
रुद्राय शितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्चसे ॥ ०२० ॥

कपर्दिने करालाय हर्यक्ष्णे वरदाय च ।
याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्वृत्ते शङ्कराय च ॥ ०२१ ॥

काम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ।
हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तरणाय च ॥ ०२२ ॥

भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ।
बहुरूपाय शर्वाय प्रियाय प्रियवाससे ॥ ०२३ ॥

उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
गिरिशाय प्रशान्ताय पतये चीरवाससे ॥ ०२४ ॥

हिरण्यबाहवे चैव उग्राय पतये दिशाम् ।
पर्जन्यपतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ ०२५ ॥

वृक्षाणां पतये चैव अपां च पतये तथा ।
वृक्षैरावृतकायाय सेनान्ये मध्यमाय च ॥ ०२६ ॥

स्रुवहस्ताय देवाय धन्विने भार्गवाय च ।

बहुरूपाय विश्वस्य पतये चीरवाससे ॥ ०२७ ॥

सहस्रशिरसे चैव सहस्रनयनाय च ।
सहस्रबाहवे चैव सहस्रचरणाय च ॥ ०२८ ॥

शरणं प्राप्य कौन्तेय वरदं भुवनेश्वरम् ।
उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिबर्हणम् ॥ ०२९ ॥

प्रजानां पतिमव्यग्रं भूतानां पतिमव्ययम् ॥ ०२९ ॥

कपर्दिनं वृषावर्तं वृषनाभं वृषध्वजम् ।
वृषदर्पं वृषपतिं वृषशृङ्गं वृषर्षभम् ॥ ०३० ॥

वृषाङ्कं वृषभोदारं वृषभं वृषभेक्षणम् ।
वृषायुधं वृषशरं वृषभूतं महेश्वरम् ॥ ०३१ ॥

महोदरं महाकायं द्वीपिचर्मनिवासिनम् ।
लोकेशं वरदं मुण्डं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ॥ ०३२ ॥

त्रिशूलपाणिं वरदं खड्गचर्मधरं प्रभुम् ।
पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम् ॥ ०३३ ॥

प्रपद्ये शरणं देवं शरण्यं चीरवाससम् ॥ ०३३ ॥

नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवणः सखा ।
सुवाससे नमो नित्यं सुव्रताय सुधन्विने ॥ ०३४ ॥

स्रुवहस्ताय देवाय सुखधन्वाय धन्विने ।
धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय धन्विने ॥ ०३५ ॥

उग्रायुधाय देवाय नमः सुरवराय च ।

नमोऽस्तु बहुरूपाय नमश्च बहुधन्विने ॥ ०३६ ॥

नमोऽस्तु स्थाणवे नित्यं सुव्रताय सुधन्विने ।
नमोऽस्तु त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय च वै नमः ॥ ०३७ ॥

वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ।
अपां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ॥ ०३८ ॥

पूष्णो दन्तविनाशाय त्र्यक्षाय वरदाय च ।
नीलकण्ठाय पिङ्गाय स्वर्णकेशाय वै नमः ॥ ०३९ ॥

कर्माणि चैव दिव्यानि महादेवस्य धीमतः ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ॥ ०४० ॥

न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न राक्षसाः ।
सुखमेधन्ति कुपिते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ ०४१ ॥

विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥ ०४२ ॥

ते न शर्म कुतः शान्तिं लेभिरे स्म सुरास्तदा ।
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ ०४३ ॥

तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुर्वशगाः पार्थ निपेतुश्च सुरासुराः ॥ ०४४ ॥

आपश्चुक्षुभिरे सर्वाश्चकम्पे च वसुंधरा ।
पर्वताश्च व्यशीर्यन्त दिशो नागाश्च मोहिताः ॥ ०४५ ॥

अन्धाश्च तमसा लोका न प्रकाशन्त संवृताः ।
जघ्निवान्सह सूर्येण सर्वेषां ज्योतिषां प्रभाः ॥ ०४६ ॥

चुक्रुशुर्भयभीताश्च शान्तिं चक्रुस्तथैव च ।
ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च सुखैषिणः ॥ ०४७ ॥

पूषाणमभ्यद्रवत शङ्करः प्रहसन्निव ।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत् ॥ ०४८ ॥

ततो निश्चक्रमुर्देवा वेपमाना नताः स्म तम् ।
पुनश्च संदधे दीप्तं देवानां निशितं शरम् ॥ ०४९ ॥

रुद्रस्य यज्ञभागं च विशिष्टं ते न्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥ ०५० ॥

तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः संधितस्तदा ।
यत्ताश्चापि सुरा आसन्यत्ताश्चाद्यापि तं प्रति ॥ ०५१ ॥

असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
आयसं राजतं चैव सौवर्णमपरं महत् ॥ ०५२ ॥

आयसं तारकाक्षस्य कमलाक्षस्य राजतम् ।
सौवर्णं परमं ह्यासीद्विद्युन्मालिन एव च ॥ ०५३ ॥

न शक्तस्तानि मघवान्भेत्तुं सर्वायुधैरपि ।
अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ ०५४ ॥

ते तमूचुर्महात्मानं सर्वे देवाः सवासवाः ।
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ॥ ०५५ ॥

निपातयिष्यसे चैनानसुरान्भुवनेश्वर ॥ ०५५ ॥

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा देवानां हितकाम्यया ।

अतिष्ठत्स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ०५६ ॥

यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि वै ।
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि बिभेद सः ॥ ०५७ ॥

पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितुम् ।
शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम् ॥ ०५८ ॥

बालमङ्कगतं कृत्वा स्वयं पञ्चशिखं पुनः ।
उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्सुरान् ॥ ०५९ ॥

बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः ।
स एष भगवान्देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ०६० ॥

न संबुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
सप्रजापतयः सर्वे बालार्कसदृशप्रभम् ॥ ०६१ ॥

अथाभ्येत्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा च स महेश्वरम् ।
अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तं पितामहः ॥ ०६२ ॥

ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
अभवच्च पुनर्बाहुर्यथाप्रकृति वज्रिणः ॥ ०६३ ॥

तेषां प्रसन्नो भगवान्सपत्नीको वृषध्वजः ।
देवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशनः ॥ ०६४ ॥

स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः शर्वः स सर्ववित् ।
स चेन्द्रश्चैव वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ॥ ०६५ ॥

स भवः स च पर्जन्यो महादेवः स चानघः ।
स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ ०६६ ॥

स कालः सोऽन्तको मृत्युः स यमो रात्र्यहानि च ।
मासार्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ०६७ ॥

स च धाता विधाता च विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ।
सर्वासां देवतानां च धारयत्यवपुर्वपुः ॥ ०६८ ॥

सर्वैर्देवैः स्तुतो देवः सैकधा बहुधा च सः ।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ०६९ ॥

ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानजः ।
न हि सर्वे मया शक्या वक्तुं भगवतो गुणाः ॥ ०७० ॥

सर्वैर्ग्रहैर्गृहीतान्वै सर्वपापसमन्वितान् ।
स मोचयति सुप्रीतः शरण्यः शरणागतान् ॥ ०७१ ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ।
स ददाति मनुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः ॥ ०७२ ॥

सेन्द्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ।
स चैव व्याहृते लोके मनुष्याणां शुभाशुभे ॥ ०७३ ॥

ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ।
महेश्वरश्च भूतानां महतामीश्वरश्च सः ॥ ०७४ ॥

बहुभिर्बहुधा रूपैर्विश्वं व्याप्नोति वै जगत् ।
अस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे तदतिष्ठत ॥ ०७५ ॥

एष चैव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्त्येनं जनास्तत्र वीरस्थान इतीश्वरम् ॥ ०७६ ॥

अस्य दीप्तानि रूपाणि घोराणि च बहूनि च ।
लोके यान्यस्य कुर्वन्ति मनुष्याः प्रवदन्ति च ॥ ०७७ ॥

नामधेयानि लोकेषु बहून्यत्र यथार्थवत् ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥ ०७८ ॥

वेदे चास्य समाम्नातं शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
नाम्ना चानन्तरुद्रेति उपस्थानं महात्मनः ॥ ०७९ ॥

स कामानां प्रभुर्देवो ये दिव्या ये च मानुषाः ।
स विभुः स प्रभुर्देवो विश्वं व्याप्नुवते महत् ॥ ०८० ॥

ज्येष्ठं भूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा मुनयस्तथा ।
प्रथमो ह्येष देवानां मुखादस्यानलोऽभवत् ॥ ०८१ ॥

सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ ०८२ ॥

नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
महयन्ति च लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ०८३ ॥

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमस्यार्चयन्ति स्म तच्चाप्यूर्ध्वं समास्थितम् ॥ ०८४ ॥

पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।
सुखी प्रीतश्च भवति प्रहृष्टश्चैव शङ्करः ॥ ०८५ ॥

यदस्य बहुधा रूपं भूतभव्यभवत्स्थितम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ ०८६ ॥

एकाक्षो जाज्वलन्नास्ते सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।

क्रोधाद्यश्चाविशल्लोकांस्तस्माच्छर्व इति स्मृतः ॥ ०८७ ॥

धूम्रं रूपं च यत्तस्य धूर्जटिस्तेन उच्यते ।
विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ ०८८ ॥

तिस्रो देवीर्यदा चैव भजते भुवनेश्वरः ।
द्यामपः पृथिवीं चैव त्र्यम्बकश्च ततः स्मृतः ॥ ०८९ ॥

समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु ।
शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेश शिवः स्मृतः ॥ ०९० ॥

सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।
यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ०९१ ॥

दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिस्थितश्च यत् ।
स्थितलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥ ०९२ ॥

विषमस्थः शरीरेषु समश्च प्राणिनामिह ।
स वायुर्विषमस्थेषु प्राणापानशरीरिषु ॥ ०९३ ॥

पूजयेद्विग्रहं यस्तु लिङ्गं वापि समर्चयेत् ।
लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ ०९४ ॥

ऊरुभ्यामर्धमाग्नेयं सोमार्धं च शिवा तनुः ।
आत्मनोऽर्धं च तस्याग्निः सोमोऽर्धं पुनरुच्यते ॥ ०९५ ॥

तैजसी महती दीप्ता देवेभ्यश्च शिवा तनुः ।
भास्वती मानुषेष्वस्य तनुर्घोराग्निरुच्यते ॥ ०९६ ॥

ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तया ।
यास्य घोरतरा मूर्तिः सर्वानत्ति तयेश्वरः ॥ ०९७ ॥

यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ०९८ ॥

एष देवो महादेवो योऽसौ पार्थ तवाग्रतः ।
सङ्ग्रामे शात्रवान्निघ्नंस्त्वया दृष्टः पिनाकधृक् ॥ ०९९ ॥

एष वै भगवान्देवः सङ्ग्रामे याति तेऽग्रतः ।
येन दत्तानि तेऽस्त्राणि यैस्त्वया दानवा हताः ॥ १०० ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च सम्मितम् ।
देवदेवस्य ते पार्थ व्याख्यातं शतरुद्रियम् ॥ १०१ ॥

सर्वार्थसाधकं पुण्यं सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखभयापहम् ॥ १०२ ॥

चतुर्विधमिदं स्तोत्रं यः शृणोति नरः सदा ।
विजित्य सर्वाञ्शत्रून्स रुद्रलोके महीयते ॥ १०३ ॥

चरितं महात्मनो दिव्यं साङ्ग्रामिकमिदं शुभम् ।
पठन्वै शतरुद्रीयं शृण्वंश्च सततोत्थितः ॥ १०४ ॥

भक्तो विश्वेश्वरं देवं मानुषेषु तु यः सदा ।
वरान्स कामा.ण्ल्लभते प्रसन्ने त्र्यम्बके नरः ॥ १०५ ॥

गच्छ युध्यस्व कौन्तेय न तवास्ति पराजयः ।
यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वतस्ते जनार्दनः ॥ १०६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वार्जुनं संख्ये पराशरसुतस्तदा ।

जगाम भरतश्रेष्ठ यथागतमरिंदम ॥ १०७ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

कर्ण पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - कर्ण पर्व

धृतराष्ट्रसंजयसंवादः १

अध्याय ००१ . . . . १

अध्याय ००२ . . . . ६

धृतराष्ट्रशोकः ८

अध्याय ००३ . . . . ८

अध्याय ००४ . . . . १०

संजयवचनम् २२

धृतराष्ट्रजल्पनम् २२

अध्याय ००५ . . . . २२

कर्णाभिषेकः ३४

अध्याय ००६ . . . . ३४

षोडशयुद्धदिवसः ३९

अध्याय ००७ . . . . ३९

अध्याय ००८ . . . . ४३

अध्याय ००९ . . . . ४८

अध्याय ०१० . . . . ५२

अध्याय ०११ . . . . ५६

अध्याय ०१२ . . . . ६०
अध्याय ०१३ . . . . ६७
अध्याय ०१४ . . . . ७०
अध्याय ०१५ . . . . ७७
अध्याय ०१६ . . . . ८१
अध्याय ०१७ . . . . ८५
अध्याय ०१८ . . . . ९८
अध्याय ०१९ . . . . १०६
अध्याय ०२० . . . . ११४
अध्याय ०२१ . . . . ११८

सप्तदशयुद्धदिवसः १२२
अध्याय ०२२ . . . . १२२
शल्यसारथ्याभ्युपगमः १२९
अध्याय ०२३ . . . . १२९
त्रिपुरवधोपाख्यानम् १३५
अध्याय ०२४ . . . . १३५
अध्याय ०२५ . . . . १५३
अध्याय ०२६ . . . . १५४
मद्रककुत्सनम् १६२
अध्याय ०२७ . . . . १६२
हंसकाकीयोपाख्यानम् १७३
अध्याय ०२८ . . . . १७३
अध्याय ०२९ . . . . १८१
बाल्हीकमद्रककुत्सनम् १८५
अध्याय ०३० . . . . १८५
अध्याय ०३१ . . . . १९४
अध्याय ०३२ . . . . २०२
अध्याय ०३३ . . . . २१०
अध्याय ०३४ . . . . २१८
अध्याय ०३५ . . . . २२३
अध्याय ०३६ . . . . २३०

अध्याय ०३७ . . . . २३४
अध्याय ०३८ . . . . २३८
अध्याय ०३९ . . . . २४३
अध्याय ०४० . . . . २४७
अध्याय ०४१ . . . . २६०
अध्याय ०४२ . . . . २६१
अध्याय ०४३ . . . . २६८
अध्याय ०४४ . . . . २७६
अध्याय ०४५ . . . . २८२
अध्याय ०४६ . . . . २९०
अध्याय ०४७ . . . . २९५
युधिष्ठिरार्जुनयोः विवादः २९७
कृष्णकृतम् सांत्वनम् २९७
अध्याय ०४८ . . . . २९७
अध्याय ०४९ . . . . २९९
अध्याय ०५० . . . . ३१२
अध्याय ०५१ . . . . ३१९
अध्याय ०५२ . . . . ३३०
अध्याय ०५३ . . . . ३३४
अध्याय ०५४ . . . . ३३६
अध्याय ०५५ . . . . ३३९
अध्याय ०५६ . . . . ३४७
अध्याय ०५७ . . . . ३५३
अध्याय ०५८ . . . . ३६१
अध्याय ०५९ . . . . ३६४
दुःशासनवधः ३६९
अध्याय ०६० . . . . ३६९
अध्याय ०६१ . . . . ३७२
अध्याय ०६२ . . . . ३७४
कर्णार्जुनयुद्धम् ३८१
अध्याय ०६३ . . . . ३८१
अध्याय ०६४ . . . . ३९०

अध्याय ०६५ . . . . ३९३
अध्याय ०६६ . . . . ३९८
कर्णवधः ४०५
अध्याय ०६७ . . . . ४०५

रणभूमिवर्णनम् ४०९
अध्याय ०६८ . . . . ४०९

युधिष्ठिरानन्दः ४१६
अध्याय ०६९ . . . . ४१६

॥ महाभारत कर्णपर्व ॥

धृतराष्ट्रसंजयसंवादः

अध्याय ००१

वैशंपायन उवाच ॥

ततो द्रोणे हते राजन्दुर्योधनमुखा नृपाः ।
भृशमुद्विग्नमनसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ ००१ ॥

ते द्रोणमुपशोचन्तः कश्मलाभिहतौजसः ।
पर्युपासन्त शोकार्तास्ततः शारद्वतीसुतम् ॥ ००२ ॥

मुहूर्तं ते समाश्वास्य हेतुभिः शास्त्रसंमितैः ।
रात्र्यागमे महीपालाः स्वानि वेश्मानि भेजिरे ॥ ००३ ॥

विशेषतः सूतपुत्रो राजा चैव सुयोधनः ।
दुःशासनोऽथ शकुनिर्न निद्रामुपलेभिरे ॥ ००४ ॥

ते वेश्मस्वपि कौरव्य पृथ्वीशा नाप्नुवन्सुखम् ।
चिन्तयन्तः क्षयं तीव्रं निद्रां नैवोपलेभिरे ॥ ००५ ॥

सहितास्ते निशायां तु दुर्योधननिवेशने ।
अतिप्रचण्डाद्विद्वेषात्पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ००६ ॥

यत्तद्यूतपरिक्लिष्टां कृष्णामानिन्यिरे सभाम् ।
तत्स्मरन्तोऽन्वतप्यन्त भृशमुद्विग्नचेतसः ॥ ००७ ॥

चिन्तयन्तश्च पार्थानां तान्क्लेशान्द्यूतकारितान् ।
कृच्छ्रेण क्षणदां राजन्निन्युरब्दशतोपमाम् ॥ ००८ ॥

ततः प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य शासने ।
चक्रुरावश्यकं सर्वे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ००९ ॥

ते कृत्वावश्यकार्याणि समाश्वस्य च भारत ।
योगमाज्ञापयामासुर्युद्धाय च विनिर्ययुः ॥ ०१० ॥

कर्णं सेनापतिं कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलाः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्दधिपात्रघृताक्षतैः ॥ ०११ ॥

निष्कैर्गोभिर्हिरण्येन वासोभिश्च महाधनैः ।
वर्ध्यमाना जयाशीर्भिः सूतमागधबन्दिभिः ॥ ०१२ ॥

तथैव पाण्डवा राजन्कृतसर्वाह्णिकक्रियाः ।
शिबिरान्निर्ययू राजन्युद्धाय कृतनिश्चयाः ॥ ०१३ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
कुरूणां पाण्डवानां च परस्परवधैषिणाम् ॥ ०१४ ॥

तयोर्द्वे दिवसे युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
कर्णे सेनापतौ राजन्नभूदद्भुतदर्शनम् ॥ ०१५ ॥

ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे वृषः ।

पश्यतां धार्तराष्ट्राणां फल्गुनेन निपातितः ॥ ०१६ ॥

ततस्तत्सञ्जयः सर्वं गत्वा नागाह्वयं पुरम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय यद्वृत्तं कुरुजाङ्गले ॥ ०१७ ॥

जनमेजय उवाच ॥

आपगेयं हतं श्रुत्वा द्रोणं च समरे परैः ।
यो जगाम परामार्तिं वृद्धो राजाम्बिकासुतः ॥ ०१८ ॥

स श्रुत्वा निहतं कर्णं दुर्योधनहितैषिणम् ।
कथं द्विजवर प्राणानधारयत दुःखितः ॥ ०१९ ॥

यस्मिञ्जयाशां पुत्राणाममन्यत स पार्थिवः ।
तस्मिन्हते स कौरव्यः कथं प्राणानधारयत् ॥ ०२० ॥

दुर्मरं बत मन्येऽहं नृणां कृच्छ्रेऽपि वर्तताम् ।
यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा नात्यजज्जीवितं नृपः ॥ ०२१ ॥

तथा शांतनवं वृद्धं ब्रह्मन्बाह्लिकमेव च ।
द्रोणं च सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ ०२२ ॥

तथैव चान्यान्सुहृदः पुत्रपौत्रांश्च पातितान् ।
श्रुत्वा यन्नाजहात्प्राणांस्तन्मन्ये दुष्करं द्विज ॥ ०२३ ॥

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण तपोधन ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

हते कर्णे महाराज निशि गावल्गणिस्तदा ।

दीनो ययौ नागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवे ॥ ०२५ ॥

स हास्तिनपुरं गत्वा भृशमुद्विग्नमानसः ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रक्षीणबान्धवम् ॥ ०२६ ॥

स समुद्वीक्ष्य राजानं कश्मलाभिहतौजसम् ।
ववन्दे प्राञ्जलिर्भूत्वा मूर्ध्ना पादौ नृपस्य ह ॥ ०२७ ॥

संपूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
हा कष्टमिति चोक्त्वा स ततो वचनमाददे ॥ ०२८ ॥

सञ्जयोऽहं क्षितिपते कच्चिदास्ते सुखं भवान् ।
स्वदोषेणापदं प्राप्य कच्चिन्नाद्य विमुह्यसि ॥ ०२९ ॥

हितान्युक्तानि विदुरद्रोणगाङ्गेयकेशवैः ।
अगृहीतान्यनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ॥ ०३० ॥

रामनारदकण्वैश्च हितमुक्तं सभातले ।
नगृहीतमनुस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ॥ ०३१ ॥

सुहृदस्त्वद्धिते युक्तान्भीष्मद्रोणमुखान्परैः ।
निहतान्युधि संस्मृत्य कच्चिन्न कुरुषे व्यथाम् ॥ ०३२ ॥

तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिम् ।
सुदीर्घमभिनिःश्वस्य दुःखार्त इदमब्रवीत् ॥ ०३३ ॥

गाङ्गेये निहते शूरे दिव्यास्त्रवति सञ्जय ।
द्रोणे च परमेष्वासे भृशं मे व्यथितं मनः ॥ ०३४ ॥

यो रथानां सहस्राणि दंशितानां दशैव हि ।
अहन्यहनि तेजस्वी निजघ्ने वसुसंभवः ॥ ०३५ ॥

स हतो यज्ञसेनस्य पुत्रेणेह शिखण्डिना ।
पाण्डवेयाभिगुप्तेन भृशं मे व्यथितं मनः ॥ ०३६ ॥

भार्गवः प्रददौ यस्मै परमास्त्रं महात्मने ।
साक्षाद्रामेण यो बाल्ये धनुर्वेद उपाकृतः ॥ ०३७ ॥

यस्य प्रसादात्कौन्तेया राजपुत्रा महाबलाः ।
महारथत्वं संप्राप्तास्तथान्ये वसुधाधिपाः ॥ ०३८ ॥

तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे ।
सत्यसंधं महेष्वासं भृशं मे व्यथितं मनः ॥ ०३९ ॥

त्रैलोक्ये यस्य शास्त्रेषु न पुमान्विद्यते समः ।
तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा किमकुर्वत मामकाः ॥ ०४० ॥

संशप्तकानां च बले पाण्डवेन महात्मना ।
धनञ्जयेन विक्रम्य गमिते यमसादनम् ॥ ०४१ ॥

नारायणास्त्रे निहते द्रोणपुत्रस्य धीमतः ।
हतशेषेष्वनीकेषु किमकुर्वत मामकाः ॥ ०४२ ॥

विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नः शोकसागरे ।
प्लवमानान्हते द्रोणे सन्ननौकानिवार्णवे ॥ ०४३ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्मणः ।
मद्रराजस्य शल्यस्य द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ ०४४ ॥

मत्पुत्रशेषस्य तथा तथान्येषां च सञ्जय ।
विप्रकीर्णेष्वनीकेषु मुखवर्णोऽभवत्कथम् ॥ ०४५ ॥

एतत्सर्वं यथा वृत्तं तत्त्वं गावल्गणे रणे ।
आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानां च सर्वशः ॥ ०४६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

पाण्डवेयैर्हि यद्वृत्तं कौरवेयेषु मारिष ।
तच्छ्रुत्वा मा व्यथां कार्षीर्दिष्टे न व्यथते मनः ॥ ०४७ ॥

यस्मादभावी भावी वा भवेदर्थो नरं प्रति ।
अप्राप्तौ तस्य वा प्राप्तौ न कश्चिद्व्यथते बुधः ॥ ०४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

न व्यथा शृण्वतः काचिद्विद्यते मम सञ्जय ।
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकम् ॥ ०४९ ॥

अध्याय ००२

सञ्जय उवाच ॥

हते द्रोणे महेष्वासे तव पुत्रा महारथाः ।
बभूवुराश्वस्तमुखा विषण्णा गतचेतसः ॥ ००१ ॥

अवाङ्मुखाः शस्त्रभृतः सर्व एव विशां पते ।
अप्रेक्षमाणाः शोकार्ता नाभ्यभाषन्परस्परम् ॥ ००२ ॥

तान्दृष्ट्वा व्यथिताकारान्सैन्यानि तव भारत ।

ऊर्ध्वमेवाभ्यवेक्षन्त दुःखत्रस्तान्यनेकशः ॥ ००३ ॥

शस्त्राण्येषां च राजेन्द्र शोणिताक्तान्यशेषतः ।
प्राभ्रश्यन्त कराग्रेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं निपातितम् ॥ ००४ ॥

तानि बद्धान्यनिष्टानि लम्बमानानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ००५ ॥

तथार्तं स्तिमितं दृष्ट्वा गतसत्त्वमिव स्थितम् ।
स्वं बलं तन्महाराज राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ००६ ॥

भवतां बाहुवीर्यं हि समाश्रित्य मया युधि ।
पाण्डवेयाः समाहूता युद्धं चेदं प्रवर्तितम् ॥ ००७ ॥

तदिदं निहते द्रोणे विषण्णमिव लक्ष्यते ।
युध्यमानाश्च समरे योधा वध्यन्ति सर्वतः ॥ ००८ ॥

जयो वापि वधो वापि युध्यमानस्य संयुगे ।
भवेत्किमत्र चित्रं वै युध्यध्वं सर्वतोमुखाः ॥ ००९ ॥

पश्यध्वं च महात्मानं कर्णं वैकर्तनं युधि ।
प्रचरन्तं महेष्वासं दिव्यैरस्त्रैर्महाबलम् ॥ ०१० ॥

यस्य वै युधि संत्रासात्कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
निवर्तते सदामर्षात्सिंहात्क्षुद्रमृगो यथा ॥ ०११ ॥

येन नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
मानुषेणैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ॥ ०१२ ॥

येन दिव्यास्त्रविच्छूरो मायावी स घटोत्कचः ।
अमोघया रणे शक्त्या निहतो भैरवं नदन् ॥ ०१३ ॥

तस्य दुष्पारवीर्यस्य सत्यसंधस्य धीमतः ।
बाह्वोर्द्रविणमक्षय्यमद्य द्रक्ष्यथ संयुगे ॥ ०१४ ॥

द्रोणपुत्रस्य विक्रान्तं राधेयस्यैव चोभयोः ।
पाण्डुपाञ्चालसैन्येषु द्रक्ष्यथापि महात्मनोः ॥ ०१५ ॥

सर्व एव भवन्तश्च शूराः प्राज्ञाः कुलोद्गताः ।
शीलवन्तः कृतास्त्राश्च द्रक्ष्यथाद्य परस्परम् ॥ ०१६ ॥

एवमुक्ते महाराज कर्णो वैकर्तनो नृपः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः प्रायुध्यत महाबलः ॥ ०१७ ॥

स सृञ्जयानां सर्वेषां पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
केकयानां विदेहानामकरोत्कदनं महत् ॥ ०१८ ॥

तस्येषुधाराः शतशः प्रादुरासञ्शरासनात् ।
अग्रे पुङ्खे च संसक्ता यथा भ्रमरपङ्क्तयः ॥ ०१९ ॥

स पीडयित्वा पाञ्चालान्पाण्डवांश्च तरस्विनः ।
हत्वा सहस्रशो योधानर्जुनेन निपातितः ॥ ०२० ॥

धृतराष्ट्रशोकः

अध्याय ००३

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
शोकस्यान्तमपश्यन्वै हतं मत्वा सुयोधनम् ॥ ००१ ॥

विह्वलः पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः ॥ ००१ ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ विह्वले राजसत्तमे ।
आर्तनादो महानासीत्स्त्रीणां भरतसत्तम ॥ ००२ ॥

स शब्दः पृथिवीं सर्वां पूरयामास सर्वशः ।
शोकार्णवे महाघोरे निमग्ना भरतस्त्रियः ॥ ००३ ॥

राजानं च समासाद्य गान्धारी भरतर्षभ ।
निःसञ्ज्ञा पतिता भूमौ सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ ००४ ॥

ततस्ताः सञ्जयो राजन्समाश्वासयदातुराः ।
मुह्यमानाः सुबहुशो मुञ्चन्त्यो वारि नेत्रजम् ॥ ००५ ॥

समाश्वस्ताः स्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुहुर्मुहुः ।
कदल्य इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ॥ ००६ ॥

राजानं विदुरश्चापि प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
आश्वासयामास तदा सिञ्चंस्तोयेन कौरवम् ॥ ००७ ॥

स लब्ध्वा शनकैः सञ्ज्ञां ताश्च दृष्ट्वा स्त्रियो नृप ।
उन्मत्त इव राजा स स्थितस्तूष्णीं विशां पते ॥ ००८ ॥

ततो ध्यात्वा चिरं कालं निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
स्वान्पुत्रान्गर्हयामास बहु मेने च पाण्डवान् ॥ ००९ ॥

गर्हयित्वात्मनो बुद्धिं शकुनेः सौबलस्य च ।

ध्यात्वा च सुचिरं कालं वेपमानो मुहुर्मुहुः ॥ ०१० ॥

संस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्यसमन्वितः ।
पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छत सञ्जयम् ॥ ०११ ॥

यत्त्वया कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्जय तन्मया ।
कच्चिद्दुर्योधनः सूत न गतो वै यमक्षयम् ॥ ०१२ ॥

ब्रूहि सञ्जय तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम् ॥ ०१२ ॥

एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतो राजानं जनमेजय ।
हतो वैकर्तनो राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ०१३ ॥

भ्रातृभिश्च महेष्वासैः सूतपुत्रैस्तनुत्यजैः ॥ ०१३ ॥

दुःशासनश्च निहतः पाण्डवेन यशस्विना ।
पीतं च रुधिरं कोपाद्भीमसेनेन संयुगे ॥ ०१४ ॥

अध्याय ००४

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अब्रवीत्सञ्जयं सूतं शोकव्याकुलचेतनः ॥ ००१ ॥

दुष्प्रणीतेन मे तात मनसाभिप्लुतात्मनः ।
हतं वैकर्तनं श्रुत्वा शोको मर्माणि कृन्तति ॥ ००२ ॥

कृतास्त्रपरमाः शल्ये दुःखपारं तितीर्षवः ।
कुरूणां सृञ्जयानां च के नु जीवन्ति के मृताः ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हतः शांतनवो राजन्दुराधर्षः प्रतापवान् ।
हत्वा पाण्डवयोधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ ००४ ॥

ततो द्रोणो महेष्वासः पाञ्चालानां रथव्रजान् ।
निहत्य युधि दुर्धर्षः पश्चाद्रुक्मरथो हतः ॥ ००५ ॥

हतशिष्टस्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
अर्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्तनो हतः ॥ ००६ ॥

विविंशतिर्महाराज राजपुत्रो महाबलः ।
आनर्तयोधाञ्शतशो निहत्य निहतो रणे ॥ ००७ ॥

अथ पुत्रो विकर्णस्ते क्षत्रव्रतमनुस्मरन् ।
क्षीणवाहायुधः शूरः स्थितोऽभिमुखतः परान् ॥ ००८ ॥

घोररूपान्परिक्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पातितः ॥ ००९ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ राजपुत्रौ महाबलौ ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ ०१० ॥

सिन्धुराष्ट्रमुखानीह दश राष्ट्राणि यस्य वै ।
वशे तिष्ठन्ति वीरस्य यः स्थितस्तव शासने ॥ ०११ ॥

अक्षौहिणीर्दशैकां च निर्जित्य निशितैः शरैः ।

अर्जुनेन हतो राजन्महावीर्यो जयद्रथः ॥ ०१२ ॥

तथा दुर्योधनसुतस्तरस्वी युद्धदुर्मदः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे सौभद्रेण निपातितः ॥ ०१३ ॥

तथा दौःशासनिर्वीरो बाहुशाली रणोत्कटः ।
द्रौपदेयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०१४ ॥

किरातानामधिपतिः सागरानूपवासिनाम् ।
देवराजस्य धर्मात्मा प्रियो बहुमतः सखा ॥ ०१५ ॥

भगदत्तो महीपालः क्षत्रधर्मरतः सदा ।
धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०१६ ॥

तथा कौरवदायादः सौमदत्तिर्महायशाः ।
हतो भूरिश्रवा राजञ्शूरः सात्यकिना युधि ॥ ०१७ ॥

श्रुतायुरपि चाम्बष्ठः क्षत्रियाणां धनुर्धरः ।
चरन्नभीतवत्संख्ये निहतः सव्यसाचिना ॥ ०१८ ॥

तव पुत्रः सदा संख्ये कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥ ०१९ ॥

यस्य राजन्गजानीकं बहुसाहस्रमद्भुतम् ।
सुदक्षिणः स सङ्ग्रामे निहतः सव्यसाचिना ॥ ०२० ॥

कोसलानामधिपतिर्हत्वा बहुशतान्परान् ।
सौभद्रेण हि विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०२१ ॥

बहुशो योधयित्वा च भीमसेनं महारथः ।
चित्रसेनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ॥ ०२२ ॥

मद्रराजात्मजः शूरः परेषां भयवर्धनः ।
असिचर्मधरः श्रीमान्सौभद्रेण निपातितः ॥ ०२३ ॥

समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः ।
वृषसेनो महातेजाः शीघ्रास्त्रः कृतनिश्चयः ॥ ०२४ ॥

अभिमन्योर्वधं स्मृत्वा प्रतिज्ञामपि चात्मनः ।
धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०२५ ॥

नित्यप्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः पृथिवीपतिः ।
विश्राव्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः ॥ ०२६ ॥

शल्यपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष ।
हतो रुक्मरथो राजन्भ्राता मातुलजो युधि ॥ ०२७ ॥

राजा भगीरथो वृद्धो बृहत्क्षत्रश्च केकयः ।
पराक्रमन्तौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्यवत्तरौ ॥ ०२८ ॥

भगदत्तसुतो राजन्कृतप्रज्ञो महाबलः ।
श्येनवच्चरता संख्ये नकुलेन निपातितः ॥ ०२९ ॥

पितामहस्तव तथा बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०३० ॥

जयत्सेनस्तथा राजञ्जारासंधिर्महाबलः ।
मागधो निहतः संख्ये सौभद्रेण महात्मना ॥ ०३१ ॥

पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन्दुःसहश्च महारथः ।
गदया भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ॥ ०३२ ॥

दुर्मर्षणो दुर्विषहो दुर्जयश्च महारथः ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०३३ ॥

सचिवो वृषवर्मा ते सूतः परमवीर्यवान् ।
भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०३४ ॥

नागायुतबलो राजा नागायुतबलो महान् ।
सगणः पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना ॥ ०३५ ॥

वसातयो महाराज द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
शूरसेनाश्च विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः ॥ ०३६ ॥

अभीषाहाः कवचिनः प्रहरन्तो मदोत्कटाः ।
शिबयश्च रथोदाराः कलिङ्गसहिता हताः ॥ ०३७ ॥

गोकुले नित्यसंवृद्धा युद्धे परमकोविदाः ।
श्रेणयो बहुसाहस्राः संशप्तकगणाश्च ये ॥ ०३८ ॥

ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०३८ ॥

स्यालौ तव महाराज राजानौ वृषकाचलौ ।
त्वदर्थे संपराक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना ॥ ०३९ ॥

उग्रकर्मा महेष्वासो नामतः कर्मतस्तथा ।
शाल्वराजो महाराज भीमसेनेन पातितः ॥ ०४० ॥

ओघवांश्च महाराज बृहन्तः सहितो रणे ।
पराक्रमन्तौ मित्रार्थे गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ ०४१ ॥

तथैव रथिनां श्रेष्ठः क्षेमधूर्तिर्विशां पते ।
निहतो गदया राजन्भीमसेनेन संयुगे ॥ ०४२ ॥

तथा राजा महेष्वासो जलसंधो महाबलः ।
सुमहत्कदनं कृत्वा हतः सात्यकिना रणे ॥ ०४३ ॥

अलायुधो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरयानगः ।
घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०४४ ॥

राधेयाः सूतपुत्राश्च भ्रातरश्च महारथाः ।
केकयाः सर्वशश्चापि निहताः सव्यसाचिना ॥ ०४५ ॥

मालवा मद्रकाश्चैव द्रविडाश्चोग्रविक्रमाः ।
यौधेयाश्च ललित्थाश्च क्षुद्रकाश्चाप्युशीनराः ॥ ०४६ ॥

मावेल्लकास्तुण्डिकेराः सावित्रीपुत्रकाञ्चलाः ।
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च मारिष ॥ ०४७ ॥

पत्तीनां निहताः संघा हयानामयुतानि च ।
रथव्रजाश्च निहता हताश्च वरवारणाः ॥ ०४८ ॥

सध्वजाः सायुधाः शूराः सवर्माम्बरभूषणाः ।
कालेन महता यत्ताः कुले ये च विवर्धिताः ॥ ०४९ ॥

ते हताः समरे राजन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
अन्ये तथामितबलाः परस्परवधैषिणः ॥ ०५० ॥

एते चान्ये च बहवो राजानः सगणा रणे ।
हताः सहस्रशो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०५१ ॥

एवमेष क्षयो वृत्तः कर्णार्जुनसमागमे ॥ ०५१ ॥

महेन्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावणः ।

यथा कृष्णेन निहतो मुरो रणनिपातितः ॥ ०५२ ॥

कार्तवीर्यश्च रामेण भार्गवेण हतो यथा ॥ ०५२ ॥

सज्ञातिबान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्मदः ।
रणे कृत्वा महायुद्धं घोरं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ०५३ ॥

तथार्जुनेन निहतो द्वैरथे युद्धदुर्मदः ।
सामात्यबान्धवो राजन्कर्णः प्रहरतां वरः ॥ ०५४ ॥

जयाशा धार्तराष्ट्राणां वैरस्य च मुखं यतः ।
तीर्णं तत्पाण्डवै राजन्यत्पुरा नावबुध्यसे ॥ ०५५ ॥

उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।
तदिदं समनुप्राप्तं व्यसनं त्वां महात्ययम् ॥ ०५६ ॥

पुत्राणां राज्यकामानां त्वया राजन्हितैषिणा ।
अहितानीव चीर्णानि तेषां ते फलमागतम् ॥ ०५७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आख्याता मामकास्तात निहता युधि पाण्डवैः ।
निहतान्पाण्डवेयानां मामकैर्ब्रूहि सञ्जय ॥ ०५८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः ।
सानुबन्धाः सहामात्या भीष्मेण युधि पातिताः ॥ ०५९ ॥

समः किरीटिना संख्ये वीर्येण च बलेन च ।
सत्यजित्सत्यसंधेन द्रोणेन निहतो रणे ॥ ०६० ॥

तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ सहसुतौ नृपौ ।
पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ॥ ०६१ ॥

यो बाल एव समरे संमितः सव्यसाचिना ।
केशवेन च दुर्धर्षो बलदेवेन चाभिभूः ॥ ०६२ ॥

स एष कदनं कृत्वा महद्रणविशारदः ।
परिवार्य महामात्रैः षड्भिः परमकै रथैः ॥ ०६३ ॥

अशक्नुवद्भिर्बीभत्सुमभिमन्युर्निपातितः ॥ ०६३ ॥

तं कृतं विरथं वीरं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
दौःशासनिर्महाराज सौभद्रं हतवान्रणे ॥ ०६४ ॥

बृहन्तस्तु महेष्वासः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
दुःशासनेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०६५ ॥

मणिमान्दण्डधारश्च राजानौ युद्धदुर्मदौ ।
पराक्रमन्तौ मित्रार्थे द्रोणेन विनिपातितौ ॥ ०६६ ॥

अंशुमान्भोजराजस्तु सहसैन्यो महारथः ।
भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०६७ ॥

चित्रायुधश्चित्रयोधी कृत्वा तौ कदनं महत् ।
चित्रमार्गेण विक्रम्य कर्णेन निहतौ युधि ॥ ०६८ ॥

वृकोदरसमो युद्धे दृढः केकयजो युधि ।
केकयेनैव विक्रम्य भ्रात्रा भ्राता निपातितः ॥ ०६९ ॥

जनमेजयो गदायोधी पार्वतीयः प्रतापवान् ।

दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातितः ॥ ०७० ॥

रोचमानौ नरव्याघ्रौ रोचमानौ ग्रहाविव ।
द्रोणेन युगपद्राजन्दिवं संप्रेषितौ शरैः ॥ ०७१ ॥

नृपाश्च प्रतियुध्यन्तः पराक्रान्ता विशां पते ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०७२ ॥

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च मातुलः सव्यसाचिनः ।
सङ्ग्रामनिर्जिता.ण्ल्लोकान्गमितो द्रोणसायकैः ॥ ०७३ ॥

अभिभूः काशिराजश्च काशिकैर्बहुभिर्वृतः ।
वसुदानस्य पुत्रेण न्यासितो देहमाहवे ॥ ०७४ ॥

अमितौजा युधामन्युरुत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
निहत्य शतशः शूरान्परैर्विनिहतौ रणे ॥ ०७५ ॥

क्षत्रधर्मा च पाञ्चाल्यः क्षत्रवर्मा च मारिष ।
द्रोणेन परमेष्वासौ गमितौ यमसादनम् ॥ ०७६ ॥

शिखण्डितनयो युद्धे क्षत्रदेवो युधां पतिः ।
लक्ष्मणेन हतो राजंस्तव पौत्रेण भारत ॥ ०७७ ॥

सुचित्रश्चित्रधर्मा च पितापुत्रौ महारथौ ।
प्रचरन्तौ महावीर्यौ द्रोणेन निहतौ रणे ॥ ०७८ ॥

वार्धक्षेमिर्महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
बाह्लिकेन महाराज कौरवेण निपातितः ॥ ०७९ ॥

धृष्टकेतुर्महाराज चेदीनां प्रवरो रथः ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ०८० ॥

तथा सत्यधृतिस्तात कृत्वा कदनमाहवे ।
पाण्डवार्थे पराक्रान्तो गमितो यमसादनम् ॥ ०८१ ॥

पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतुः पृथिवीपते ।
निहत्य शात्रवान्संख्ये द्रोणेन निहतो युधि ॥ ०८२ ॥

तथा सत्यधृतिर्वीरो मदिराश्वश्च वीर्यवान् ।
सूर्यदत्तश्च विक्रान्तो निहतो द्रोणसायकैः ॥ ०८३ ॥

श्रेणिमांश्च महाराज युध्यमानः पराक्रमी ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ०८४ ॥

तथैव युधि विक्रान्तो मागधः परवीरहा ।
भीष्मेण निहतो राजन्युध्यमानः पराक्रमी ॥ ०८५ ॥

वसुदानश्च कदनं कुर्वाणोऽतीव संयुगे ।
भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ०८६ ॥

एते चान्ये च बहवः पाण्डवानां महारथाः ।
हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०८७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन्मामके वदतां वर ।
अहताञ्शंस मे सूत येऽत्र जीवन्ति केचन ॥ ०८८ ॥

एतेषु निहतेष्वद्य ये त्वया परिकीर्तिताः ।
अहतान्मन्यसे यांस्त्वं तेऽपि स्वर्गजितो मताः ॥ ०८९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि ; चित्राणि शुभ्राणि चतुर्विधानि ।
दिव्यानि राजन्निहितानि चैव ; द्रोणेन वीरद्विजसत्तमेन ॥ ०९० ॥

महारथः कृतिमान्क्षिप्रहस्तो ; दृढायुधो दृढमुष्टिर्दृढेषुः ।
स वीर्यवान्द्रोणपुत्रस्तरस्वी ; व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ०९१ ॥

आनर्तवासी हृदिकात्मजोऽसौ ; महारथः सात्वतानां वरिष्ठः ।
स्वयं भोजः कृतवर्मा कृतास्त्रो ; व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ०९२ ॥

शारद्वतो गौतमश्चापि राज ;न्महाबलो बहुचित्रास्त्रयोधी ।
धनुश्चित्रं सुमहद्भारसाहं ; व्यवस्थितो योत्स्यमानः प्रगृह्य ॥ ०९३ ॥

आर्तायनिः समरे दुष्प्रकम्प्यः ; सेनाग्रणीः प्रथमस्तावकानाम् ।
स्वस्रेयांस्तान्पाण्डवेयान्विसृज्य ; सत्यां वाचं तां चिकीर्षुस्तरस्वी ॥ ०९४ ॥

तेजोवधं सूतपुत्रस्य संख्ये ; प्रतिश्रुत्वाजातशत्रोः पुरस्तात् ।
दुराधर्षः शक्रसमानवीर्यः ; शल्यः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ०९५ ॥

आजानेयैः सैन्धवैः पार्वतीयै ;र्नदीजकाम्बोजवनायुबाह्लिकैः ।
गान्धारराजः स्वबलेन युक्तो ; व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ०९६ ॥

तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्णं ; रथं समास्थाय कुरुप्रवीर ।
व्यवस्थितः कुरुमित्रो नरेन्द्र ; व्यभ्रे सूर्यो भ्राजमानो यथा वै ॥ ०९७ ॥

दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये ; महावीर्यः सह सैन्यप्रवीरैः ।
रथेन जाम्बूनदभूषणेन ; व्यवस्थितः समरे योद्धुकामः ॥ ०९८ ॥

स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो ; रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा ।
पद्मप्रभो वह्निरिवाल्पधूमो ; मेघान्तरे सूर्य इव प्रकाशः ॥ ०९९ ॥

तथा सुषेणोऽप्यसिचर्मपाणि ;स्तवात्मजः सत्यसेनश्च वीरः ।
व्यवस्थितौ चित्रसेनेन सार्धं ; हृष्टात्मानौ समरे योद्धुकामौ ॥ १०० ॥

ह्रीनिषेधा भरता राजपुत्रा ;श्चित्रायुधः श्रुतकर्मा जयश्च ।
शलश्च सत्यव्रतदुःशलौ च ; व्यवस्थिता बलिनो योद्धुकामाः ॥ १०१ ॥

कैतव्यानामधिपः शूरमानी ; रणे रणे शत्रुहा राजपुत्रः ।
पत्री हयी नागरथप्रयायी ; व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ १०२ ॥

वीरः श्रुतायुश्च श्रुतायुधश्च ; चित्राङ्गदश्चित्रवर्मा स वीरः ।
व्यवस्थिता ये तु सैन्ये नराग्र्याः ; प्रहारिणो मानिनः सत्यसंधाः ॥ १०३ ॥

कर्णात्मजः सत्यसेनो महात्मा ; व्यवस्थितः समरे योद्धुकामः ।
अथापरौ कर्णसुतौ वरार्हौ ; व्यवस्थितौ लघुहस्तौ नरेन्द्र ॥ १०४ ॥

बलं महद्दुर्भिदमल्पधैर्यैः ; समाश्रितौ योत्स्यमानौ त्वदर्थे ॥ १०४ ॥

एतैश्च मुख्यैरपरैश्च राज ;न्योधप्रवीरैरमितप्रभावैः ।
व्यवस्थितो नागकुलस्य मध्ये ; यथा महेन्द्रः कुरुराजो जयाय ॥ १०५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आख्याता जीवमाना ये परेभ्योऽन्ये यथातथम् ।
इतीदमभिगच्छामि व्यक्तमर्थाभिपत्तितः ॥ १०६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
हतप्रवीरं विध्वस्तं किञ्चिच्छेषं स्वकं बलम् ॥ १०७ ॥

श्रुत्वा व्यामोहमगमच्छोकव्याकुलितेन्द्रियः ॥ १०७ ॥

मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि मुहूर्तं तिष्ठ सञ्जय ।
व्याकुलं मे मनस्तात श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ॥ १०८ ॥

नष्टचित्तस्ततः सोऽथ बभूव जगतीपतिः ॥ १०८ ॥

संजयवचनम्

धृतराष्ट्रजल्पनम्

अध्याय ००५

जनमेजय उवाच ॥

श्रुत्वा कर्णं हतं युद्धे पुत्रांश्चैवापलायिनः ।
नरेन्द्रः किञ्चिदाश्वस्तो द्विजश्रेष्ठ किमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

प्राप्तवान्परमं दुःखं पुत्रव्यसनजं महत् ।
तस्मिन्यदुक्तवान्काले तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रद्धेयमिवाद्भुतम् ।
भूतसंमोहनं भीमं मेरोः पर्यसनं यथा ॥ ००३ ॥

चित्तमोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामतेः ।
पराजयमिवेन्द्रस्य द्विषद्भ्यो भीमकर्मणः ॥ ००४ ॥

दिवः प्रपतनं भानोरुर्व्यामिव महाद्युतेः ।
संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याक्षयाम्भसः ॥ ००५ ॥

महीवियद्दिगीशानां सर्वनाशमिवाद्भुतम् ।
कर्मणोरिव वैफल्यमुभयोः पुण्यपापयोः ॥ ००६ ॥

सञ्चिन्त्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
नेदमस्तीति सञ्चिन्त्य कर्णस्य निधनं प्रति ॥ ००७ ॥

प्राणिनामेतदात्मत्वात्स्यादपीति विनाशनम् ।
शोकाग्निना दह्यमानो धम्यमान इवाशयः ॥ ००८ ॥

विध्वस्तात्मा श्वसन्दीनो हा हेत्युक्त्वा सुदुःखितः ।
विललाप महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ००९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सञ्जयाधिरथो वीरः सिंहद्विरदविक्रमः ।
वृषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिस्वनः ॥ ०१० ॥

वृषभो वृषभस्येव यो युद्धे न निवर्तते ।
शत्रोरपि महेन्द्रस्य वज्रसंहननो युवा ॥ ०११ ॥

यस्य ज्यातलशब्देन शरवृष्टिरवेण च ।
रथाश्वनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ॥ ०१२ ॥

यमाश्रित्य महाबाहुं द्विषत्संघघ्नमच्युतम् ।
दुर्योधनोऽकरोद्वैरं पाण्डुपुत्रैर्महाबलैः ॥ ०१३ ॥

स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थेन संयुगे ।

निहतः पुरुषव्याघ्रः प्रसह्यासह्यविक्रमः ॥ ०१४ ॥

यो नामन्यत वै नित्यमच्युतं न धनञ्जयम् ।
न वृष्णीनपि तानन्यान्स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ०१५ ॥

शार्ङ्गगाण्डीवधन्वानौ सहितावपराजितौ ।
अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ॥ ०१६ ॥

इति यः सततं मन्दमवोचल्लोभमोहितम् ।
दुर्योधनमपादीनं राज्यकामुकमातुरम् ॥ ०१७ ॥

यश्चाजैषीदतिबलानमित्रानपि दुर्जयान् ।
गान्धारान्मद्रकान्मत्स्यांस्त्रिगर्तांस्तङ्गणाञ्शकान् ॥ ०१८ ॥

पाञ्चालांश्च विदेहांश्च कुणिन्दान्काशिकोसलान् ।
सुह्मानङ्गांश्च पुण्ड्रांश्च निषादान्वङ्गकीचकान् ॥ ०१९ ॥

वत्सान्कलिङ्गांस्तरलानश्मकानृषिकांस्तथा ।
यो जित्वा समरे वीरश्चक्रे बलिभृतः पुरा ॥ ०२० ॥

उच्चैःश्रवा वरोऽश्वानां राज्ञां वैश्रवणो वरः ।
वरो महेन्द्रो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः ॥ ०२१ ॥

यं लब्ध्वा मागधो राजा सान्त्वमानार्थगौरवैः ।
अरौत्सीत्पार्थिवं क्षत्रमृते कौरवयादवान् ॥ ०२२ ॥

तं श्रुत्वा निहतं कर्णं द्वैरथे सव्यसाचिना ।
शोकार्णवे निमग्नोऽहमप्लवः सागरे यथा ॥ ०२३ ॥

ईदृशैर्यद्यहं दुःखैर्न विनश्यामि सञ्जय ।
वज्राद्दृढतरं मन्ये हृदयं मम दुर्भिदम् ॥ ०२४ ॥

ज्ञातिसंबन्धिमित्राणामिमं श्रुत्वा पराजयम् ।
को मदन्यः पुमा.ण्ल्लोके न जह्यात्सूत जीवितम् ॥ ०२५ ॥

विषमग्निं प्रपातं वा पर्वताग्रादहं वृणे ।
न हि शक्ष्यामि दुःखानि सोढुं कष्टानि सञ्जय ॥ ०२६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन च ।
त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते ययातिमिव नाहुषम् ॥ ०२७ ॥

श्रुते महर्षिप्रतिमः कृतकृत्योऽसि पार्थिव ।
पर्यवस्थापयात्मानं मा विषादे मनः कृथाः ॥ ०२८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

दैवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकम् ।
यत्र रामप्रतीकाशः कर्णोऽहन्यत संयुगे ॥ ०२९ ॥

हत्वा युधिष्ठिरानीकं पाञ्चालानां रथव्रजान् ।
प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ०३० ॥

मोहयित्वा रणे पार्थान्वज्रहस्त इवासुरान् ।
स कथं निहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ०३१ ॥

शोकस्यान्तं न पश्यामि समुद्रस्येव विप्लुकाः ।
चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चापि जायते ॥ ०३२ ॥

कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फल्गुनस्य च ।
अश्रद्धेयमहं मन्ये वधं कर्णस्य सञ्जय ॥ ०३३ ॥

वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं कर्णं न दीर्यते ॥ ०३४ ॥

आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा ।
यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ॥ ०३५ ॥

धिग्जीवितमिदं मेऽद्य सुहृद्धीनस्य सञ्जय ।
अद्य चाहं दशामेतां गतः सञ्जय गर्हिताम् ॥ ०३६ ॥

कृपणं वर्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः ॥ ०३६ ॥

अहमेव पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः ।
परिभूतः कथं सूत पुनः शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ०३७ ॥

दुःखात्सुदुःखं व्यसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय ॥ ०३७ ॥

तस्माद्भीष्मवधे चैव द्रोणस्य च महात्मनः ।
नात्र शेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ॥ ०३८ ॥

स हि पारं महानासीत्पुत्राणां मम सञ्जय ।
युद्धे विनिहतः शूरो विसृजन्सायकान्बहून् ॥ ०३९ ॥

को हि मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
रथादतिरथो नूनमपतत्सायकार्दितः ॥ ०४० ॥

पर्वतस्येव शिखरं वज्रपातविदारितम् ।
शयीत पृथिवीं नूनं शोभयन्रुधिरोक्षितः ॥ ०४१ ॥

मातङ्ग इव मत्तेन मातङ्गेन निपातितः ॥ ०४१ ॥

यद्बलं धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयम् ।
सोऽर्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ०४२ ॥

स हि वीरो महेष्वासः पुत्राणामभयङ्करः ।
शेते विनिहतो वीरः शक्रेणेव यथा बलः ॥ ०४३ ॥

पङ्गोरिवाध्वगमनं दरिद्रस्येव कामितम् ।
दुर्योधनस्य चाकूतं तृषितस्येव विप्रुषः ॥ ०४४ ॥

अन्यथा चिन्तितं कार्यमन्यथा तत्तु जायते ।
अहो नु बलवद्दैवं कालश्च दुरतिक्रमः ॥ ०४५ ॥

पलायमानः कृपणं दीनात्मा दीनपौरुषः ।
कच्चिन्न निहतः सूत पुत्रो दुःशासनो मम ॥ ०४६ ॥

कच्चिन्न नीचाचरितं कृतवांस्तात संयुगे ।
कच्चिन्न निहतः शूरो यथा न क्षत्रिया हताः ॥ ०४७ ॥

युधिष्ठिरस्य वचनं मा युद्धमिति सर्वदा ।
दुर्योधनो नाभ्यगृह्णान्मूढः पथ्यमिवौषधम् ॥ ०४८ ॥

शरतल्पे शयानेन भीष्मेण सुमहात्मना ।
पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्मेदिनीतलम् ॥ ०४९ ॥

जलस्य धारां विहितां दृष्ट्वा तां पाण्डवेन ह ।
अब्रवीत्स महाबाहुस्तात संशाम्य पाण्डवैः ॥ ०५० ॥

प्रशमाद्धि भवेच्छान्तिर्मदन्तं युद्धमस्तु च ।
भ्रातृभावेन पृथिवीं भुङ्क्ष्व पाण्डुसुतैः सह ॥ ०५१ ॥

अकुर्वन्वचनं तस्य नूनं शोचति मे सुतः ।

तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दीर्घदर्शिनः ॥ ०५२ ॥

अहं तु निहतामात्यो हतपुत्रश्च सञ्जय ।
द्यूततः कृच्छ्रमापन्नो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ ०५३ ॥

यथा हि शकुनिं गृह्य छित्त्वा पक्षौ च सञ्जय ।
विसर्जयन्ति संहृष्टाः क्रीडमानाः कुमारकाः ॥ ०५४ ॥

छिन्नपक्षतया तस्य गमनं नोपपद्यते ।
तथाहमपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ ०५५ ॥

क्षीणः सर्वार्थहीनश्च निर्बन्धुर्ज्ञातिवर्जितः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुवशं गतः ॥ ०५६ ॥

दुर्योधनस्य वृद्ध्यर्थं पृथिवीं योऽजयत्प्रभुः ।
स जितः पाण्डवैः शूरैः समर्थैर्वीर्यशालिभिः ॥ ०५७ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे कर्णे युधि किरीटिना ।
के वीराः पर्यवर्तन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०५८ ॥

कच्चिन्नैकः परित्यक्तः पाण्डवैर्निहतो रणे ।
उक्तं त्वया पुरा वीर यथा वीरा निपातिताः ॥ ०५९ ॥

भीष्ममप्रतियुध्यन्तं शिखण्डी सायकोत्तमैः ।
पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ ०६० ॥

तथा द्रौपदिना द्रोणो न्यस्तसर्वायुधो युधि ।
युक्तयोगो महेष्वासः शरैर्बहुभिराचितः ॥ ०६१ ॥

निहतः खड्गमुद्यम्य धृष्टद्युम्नेन सञ्जय ॥ ०६१ ॥

अन्तरेण हतावेतौ छलेन च विशेषतः ।
अश्रौषमहमेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ०६२ ॥

भीष्मद्रोणौ हि समरे न हन्याद्वज्रभृत्स्वयम् ।
न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ०६३ ॥

कर्णं त्वस्यन्तमस्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च ।
कथमिन्द्रोपमं वीरं मृत्युर्युद्धे समस्पृशत् ॥ ०६४ ॥

यस्य विद्युत्प्रभां शक्तिं दिव्यां कनकभूषणाम् ।
प्रायच्छद्द्विषतां हन्त्रीं कुण्डलाभ्यां पुरंदरः ॥ ०६५ ॥

यस्य सर्पमुखो दिव्यः शरः कनकभूषणः ।
अशेत निहतः पत्री चन्दनेष्वरिसूदनः ॥ ०६६ ॥

भीष्मद्रोणमुखान्वीरान्योऽवमन्य महारथान् ।
जामदग्न्यान्महाघोरं ब्राह्ममस्त्रमशिक्षत ॥ ०६७ ॥

यश्च द्रोणमुखान्दृष्ट्वा विमुखानर्दिताञ्शरैः ।
सौभद्रस्य महाबाहुर्व्यधमत्कार्मुकं शरैः ॥ ०६८ ॥

यश्च नागायुतप्राणं वातरंहसमच्युतम् ।
विरथं भ्रातरं कृत्वा भीमसेनमुपाहसत् ॥ ०६९ ॥

सहदेवं च निर्जित्य शरैः संनतपर्वभिः ।
कृपया विरथं कृत्वा नाहनद्धर्मवित्तया ॥ ०७० ॥

यश्च मायासहस्राणि ध्वंसयित्वा रणोत्कटम् ।
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं शक्रशक्त्याभिजघ्निवान् ॥ ०७१ ॥

एतानि दिवसान्यस्य युद्धे भीतो धनञ्जयः ।

नागमद्वैरथं वीरः स कथं निहतो रणे ॥ ०७२ ॥

रथसङ्गो न चेत्तस्य धनुर्वा न व्यशीर्यत ।
न चेदस्त्राणि निर्णेशुः स कथं निहतः परैः ॥ ०७३ ॥

को हि शक्तो रणे कर्णं विधुन्वानं महद्धनुः ।
विमुञ्चन्तं शरान्घोरान्दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ॥ ०७४ ॥

जेतुं पुरुषशार्दूलं शार्दूलमिव वेगितम् ॥ ०७४ ॥

ध्रुवं तस्य धनुश्छिन्नं रथो वापि गतो महीम् ।
अस्त्राणि वा प्रनष्टानि यथा शंससि मे हतम् ॥ ०७५ ॥

न ह्यन्यदनुपश्यामि कारणं तस्य नाशने ॥ ०७५ ॥

न हन्यामर्जुनं यावत्तावत्पादौ न धावये ।
इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः ॥ ०७६ ॥

यस्य भीतो वने नित्यं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्रयोदश समा निद्रां न लेभे पुरुषर्षभः ॥ ०७७ ॥

यस्य वीर्यवतो वीर्यं समाश्रित्य महात्मनः ।
मम पुत्रः सभां भार्यां पाण्डूनां नीतवान्बलात् ॥ ०७८ ॥

तत्र चापि सभामध्ये पाण्डवानां च पश्यताम् ।
दासभार्येति पाञ्चालीमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ०७९ ॥

यश्च गाण्डीवमुक्तानां स्पर्शमुग्रमचिन्तयन् ।
अपतिर्ह्यसि कृष्णेति ब्रुवन्पार्थानवैक्षत ॥ ०८० ॥

यस्य नासीद्भयं पार्थैः सपुत्रैः सजनार्दनैः ।

स्वबाहुबलमाश्रित्य मुहूर्तमपि सञ्जय ॥ ०८१ ॥

तस्य नाहं वधं मन्ये देवैरपि सवासवैः ।
प्रतीपमुपधावद्भिः किं पुनस्तात पाण्डवैः ॥ ०८२ ॥

न हि ज्यां स्पृशमानस्य तलत्रे चापि गृह्णतः ।
पुमानाधिरथेः कश्चित्प्रमुखे स्थातुमर्हति ॥ ०८३ ॥

अपि स्यान्मेदिनी हीना सोमसूर्यप्रभांशुभिः ।
न वधः पुरुषेन्द्रस्य समरेष्वपलायिनः ॥ ०८४ ॥

यदि मन्दः सहायेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
वासुदेवस्य दुर्बुद्धिः प्रत्याख्यानमरोचयत् ॥ ०८५ ॥

स नूनमृषभस्कन्धं दृष्ट्वा कर्णं निपातितम् ।
दुःशासनं च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः ॥ ०८६ ॥

हतं वैकर्तनं श्रुत्वा द्वैरथे सव्यसाचिना ।
जयतः पाण्डवान्दृष्ट्वा किं स्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ०८७ ॥

दुर्मर्षणं हतं श्रुत्वा वृषसेनं च संयुगे ।
प्रभग्नं च बलं दृष्ट्वा वध्यमानं महारथैः ॥ ०८८ ॥

पराङ्मुखांस्तथा राज्ञः पलायनपरायणान् ।
विद्रुतान्रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः ॥ ०८९ ॥

अनेयश्चाभिमानेन बालबुद्धिरमर्षणः ।
हतोत्साहं बलं दृष्ट्वा किं स्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ०९० ॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
रुधिरं पीयमानेन किं स्विद्दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ०९१ ॥

सह गान्धारराजेन सभायां यद्भाषत ।
कर्णोऽर्जुनं रणे हन्ता हते तस्मिन्किमब्रवीत् ॥ ०९२ ॥

द्यूतं कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवान् ।
शकुनिः सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ॥ ०९३ ॥

कृतवर्मा महेष्वासः सात्वतानां महारथः ।
कर्णं विनिहतं दृष्ट्वा हार्दिक्यः किमभाषत ॥ ०९४ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यस्य शिक्षामुपासते ।
धनुर्वेदं चिकीर्षन्तो द्रोणपुत्रस्य धीमतः ॥ ०९५ ॥

युवा रूपेण संपन्नो दर्शनीयो महायशाः ।
अश्वत्थामा हते कर्णे किमभाषत सञ्जय ॥ ०९६ ॥

आचार्यत्वं धनुर्वेदे गतः परमतत्त्ववित् ।
कृपः शारद्वतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ॥ ०९७ ॥

मद्रराजो महेष्वासः शल्यः समितिशोभनः ।
दिष्टं तेन हि तत्सर्वं यथा कर्णो निपातितः ॥ ०९८ ॥

ये च केचन राजानः पृथिव्यां योद्धुमागताः ।
वैकर्तनं हतं दृष्ट्वा किमभाषन्त सञ्जय ॥ ०९९ ॥

कर्णे तु निहते वीरे रथव्याघ्रे नरर्षभे ।
किं वो मुखमनीकानामासीत्सञ्जय भागशः ॥ १०० ॥

मद्रराजः कथं शल्यो नियुक्तो रथिनां वरः ।
वैकर्तनस्य सारथ्ये तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १०१ ॥

केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य संयुगे ।
वामं चक्रं ररक्षुर्वा के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ १०२ ॥

के कर्णं वाजहुः शूराः के क्षुद्राः प्राद्रवन्भयात् ।
कथं च वः समेतानां हतः कर्णो महारथः ॥ १०३ ॥

पाण्डवाश्च कथं शूराः प्रत्युदीयुर्महारथम् ।
सृजन्तं शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदम् ॥ १०४ ॥

स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तदा ।
व्यर्थः कथं समभवत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १०५ ॥

मामकस्यास्य सैन्यस्य हृतोत्सेधस्य सञ्जय ।
अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति ॥ १०६ ॥

तौ हि वीरौ महेष्वासौ मदर्थे कुरुसत्तमौ ।
भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा को न्वर्थो जीवितेन मे ॥ १०७ ॥

न मृष्यामि च राधेयं हतमाहवशोभिनम् ।
यस्य बाह्वोर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतम् ॥ १०८ ॥

द्रोणे हते च यद्वृत्तं कौरवाणां परैः सह ।
सङ्ग्रामे नरवीराणां तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १०९ ॥

यथा च कर्णः कौन्तेयैः सह युद्धमयोजयत् ।
यथा च द्विषतां हन्ता रणे शान्तस्तदुच्यताम् ॥ ११० ॥

कर्णाभिषेकः

अध्याय ००६

सञ्जय उवाच ॥

हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत ।
कृते च मोघसङ्कल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ॥ ००१ ॥

द्रवमाणे महाराज कौरवाणां बले तथा ।
व्यूह्य पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्भ्रातृभिः सह ॥ ००२ ॥

तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
द्रवच्च स्वबलं दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ॥ ००३ ॥

स्वमनीकमवस्थाप्य बाहुवीर्ये व्यवस्थितः ।
युद्ध्वा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ॥ ००४ ॥

लब्धलक्षैः परैर्हृष्टैर्व्यायच्छद्भिश्चिरं तदा ।
संध्याकालं समासाद्य प्रत्याहारमकारयत् ॥ ००५ ॥

कृत्वावहारं सैन्यानां प्रविश्य शिबिरं स्वकम् ।
कुरवोऽऽत्महितं मन्त्रं मन्त्रयां चक्रिरे तदा ॥ ००६ ॥

पर्यङ्केषु परार्ध्येषु स्पर्ध्यास्तरणवत्सु च ।
वरासनेषूपविष्टाः सुखशय्यास्विवामराः ॥ ००७ ॥

ततो दुर्योधनो राजा साम्ना परमवल्गुना ।
तानाभाष्य महेष्वासान्प्राप्तकालमभाषत ॥ ००८ ॥

मतिं मतिमतां श्रेष्ठाः सर्वे प्रब्रूत माचिरम् ।

एवं गते तु यत्कार्यं भवेत्कार्यकरं नृपाः ॥ ००९ ॥

एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरसिंहा युयुत्सवः ।
चक्रुर्नानाविधाश्चेष्टाः सिंहासनगतास्तदा ॥ ०१० ॥

तेषां निशम्येङ्गितानि युद्धे प्राणाञ्जुहूषताम् ।
समुद्वीक्ष्य मुखं राज्ञो बालार्कसमवर्चसः ॥ ०११ ॥

आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे ॥ ०११ ॥

रागो योगस्तथा दाक्ष्यं नयश्चेत्यर्थसाधकाः ।
उपायाः पण्डितैः प्रोक्ताः सर्वे दैवसमाश्रिताः ॥ ०१२ ॥

लोकप्रवीरा येऽस्माकं देवकल्पा महारथाः ।
नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्ताश्च ते हताः ॥ ०१३ ॥

न त्वेव कार्यं नैराश्यमस्माभिर्विजयं प्रति ।
सुनीतैरिह सर्वार्थैर्दैवमप्यनुलोम्यते ॥ ०१४ ॥

ते वयं प्रवरं नृणां सर्वैर्गुणगणैर्युतम् ।
कर्णं सेनापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून् ॥ ०१५ ॥

ततो दुर्योधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वा वचस्तदा ।
प्रीतिसंस्कारसंयुक्तं तथ्यमात्महितं शुभम् ॥ ०१६ ॥

स्वं मनः समवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः ।
दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

कर्ण जानामि ते वीर्यं सौहृदं च परं मयि ।
तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः ॥ ०१८ ॥

श्रुत्वा यथेष्टं च कुरु वीर यत्तव रोचते ।
भवान्प्राज्ञतमो नित्यं मम चैव परा गतिः ॥ ०१९ ॥

भीष्मद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापती मम ।
सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ॥ ०२० ॥

वृद्धौ च तौ महेष्वासौ सापेक्षौ च धनञ्जये ।
मानितौ च मया वीरौ राधेय वचनात्तव ॥ ०२१ ॥

पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारणे ।
रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव ह ॥ ०२२ ॥

न्यस्तशस्त्रे च भवति हतो भीष्मः पितामहः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फल्गुनेन महाहवे ॥ ०२३ ॥

हते तस्मिन्महाभागे शरतल्पगते तदा ।
त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ह्यासीत्पुरःसरः ॥ ०२४ ॥

तेनापि रक्षिताः पार्थाः शिष्यत्वादिह संयुगे ।
स चापि निहतो वृद्धो धृष्टद्युम्नेन सत्वरम् ॥ ०२५ ॥

निहताभ्यां प्रधानाभ्यां ताभ्याममितविक्रम ।
त्वत्समं समरे योधं नान्यं पश्यामि चिन्तयन् ॥ ०२६ ॥

भवानेव तु नः शक्तो विजयाय न संशयः ।
पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तवैव विदितं हि तत् ॥ ०२७ ॥

स भवान्धुर्यवत्संख्ये धुरमुद्वोढुमर्हसि ।
अभिषेचय सेनान्ये स्वयमात्मानमात्मना ॥ ०२८ ॥

देवतानां यथा स्कन्दः सेनानीः प्रभुरव्ययः ।

तथा भवानिमां सेनां धार्तराष्ट्रीं बिभर्तु मे ॥ ०२९ ॥

जहि शत्रुगणान्सर्वान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ०२९ ॥

अवस्थितं रणे ज्ञात्वा पाण्डवास्त्वां महारथम् ।
द्रविष्यन्ति सपाञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः ॥ ०३० ॥

तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकर्षेथा महाचमूम् ॥ ०३० ॥

भवत्यवस्थिते यत्ते पाण्डवा गतचेतसः ।
भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालैः सृञ्जयैः सह ॥ ०३१ ॥

यथा ह्यभ्युदितः सूर्यः प्रतपन्स्वेन तेजसा ।
व्यपोहति तमस्तीव्रं तथा शत्रून्व्यपोह नः ॥ ०३२ ॥

कर्ण उवाच ॥

उक्तमेतन्मया पूर्वं गान्धारे तव संनिधौ ।
जेष्यामि पाण्डवान्राजन्सपुत्रान्सजनार्दनान् ॥ ०३३ ॥

सेनापतिर्भविष्यामि तवाहं नात्र संशयः ।
स्थिरो भव महाराज जितान्विद्धि च पाण्डवान् ॥ ०३४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्तो महातेजास्ततो दुर्योधनो नृपः ।
उत्तस्थौ राजभिः सार्धं देवैरिव शतक्रतुः ॥ ०३५ ॥

सेनापत्येन सत्कर्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः ॥ ०३५ ॥

ततोऽभिषिषिचुस्तूर्णं विधिदृष्टेन कर्मणा ।

दुर्योधनमुखा राजन्राजानो विजयैषिणः ॥ ०३६ ॥

शातकौम्भमयैः कुम्भैर्माहेयैश्चाभिमन्त्रितैः ॥ ०३६ ॥

तोयपूर्णैर्विषाणैश्च द्वीपिखड्गमहर्षभैः ।
मणिमुक्तामयैश्चान्यैः पुण्यगन्धैस्तथौषधैः ॥ ०३७ ॥

औदुम्बरे समासीनमासने क्षौमसंवृतम् ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना संभारैश्च सुसंभृतैः ॥ ०३८ ॥

जय पार्थान्सगोविन्दान्सानुगांस्त्वं महाहवे ।
इति तं बन्दिनः प्राहुर्द्विजाश्च भरतर्षभ ॥ ०३९ ॥

जहि पार्थान्सपाञ्चालान्राधेय विजयाय नः ।
उद्यन्निव सदा भानुस्तमांस्युग्रैर्गभस्तिभिः ॥ ०४० ॥

न ह्यलं त्वद्विसृष्टानां शराणां ते सकेशवाः ।
कृतघ्नाः सूर्यरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने ॥ ०४१ ॥

न हि पार्थाः सपाञ्चालाः स्थातुं शक्तास्तवाग्रतः ।
आत्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्येव दानवाः ॥ ०४२ ॥

अभिषिक्तस्तु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः ।
व्यत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ॥ ०४३ ॥

सेनापत्येन राधेयमभिषिच्य सुतस्तव ।
अमन्यत तदात्मानं कृतार्थं कालचोदितः ॥ ०४४ ॥

कर्णोऽपि राजन्संप्राप्य सेनापत्यमरिंदमः ।
योगमाज्ञापयामास सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ०४५ ॥

तव पुत्रैर्वृतः कर्णः शुशुभे तत्र भारत ।
देवैरिव यथा स्कन्दः सङ्ग्रामे तारकामये ॥ ०४६ ॥

षोडशयुद्धदिवसः

अध्याय ००७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सेनापत्यं तु संप्राप्य कर्णो वैकर्तनस्तदा ।
तथोक्तश्च स्वयं राज्ञा स्निग्धं भ्रातृसमं वचः ॥ ००१ ॥

योगमाज्ञाप्य सेनाया आदित्येऽभ्युदिते तदा ।
अकरोत्किं महाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
योगमाज्ञापयामास नान्दीतूर्यपुरःसरम् ॥ ००३ ॥

महत्यपररात्रे तु तव पुत्रस्य मारिष ।
योगो योगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ००४ ॥

नागानां कल्पमानानां रथानां च वरूथिनाम् ।
संनह्यतां पदातीनां वाजिनां च विशां पते ॥ ००५ ॥

क्रोशतां चापि योधानां त्वरितानां परस्परम् ।

बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक्सुमहांस्तदा ॥ ००६ ॥

ततः श्वेतपताकेन बालार्काकारवाजिना ।
हेमपृष्ठेन धनुषा हस्तिकक्ष्येण केतुना ॥ ००७ ॥

तूणेन शरपूर्णेन साङ्गदेन वरूथिना ।
शतघ्नीकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ॥ ००८ ॥

कार्मुकेणोपपन्नेन विमलादित्यवर्चसा ।
रथेनातिपताकेन सूतपुत्रो व्यदृश्यत ॥ ००९ ॥

धमन्तं वारिजं तात हेमजालविभूषितम् ।
विधुन्वानं महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ॥ ०१० ॥

दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं रथस्थं रथिनां वरम् ।
भानुमन्तमिवोद्यन्तं तमो घ्नन्तं सहस्रशः ॥ ०११ ॥

न भीष्मव्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष ।
नान्येषां पुरुषव्याघ्र मेनिरे तत्र कौरवाः ॥ ०१२ ॥

ततस्तु त्वरयन्योधाञ्शङ्खशब्देन मारिष ।
कर्णो निष्कासयामास कौरवाणां वरूथिनीम् ॥ ०१३ ॥

व्यूहं व्यूह्य महेष्वासो माकरं शत्रुतापनः ।
प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान्विजिगीषया ॥ ०१४ ॥

मकरस्य तु तुण्डे वै कर्णो राजन्व्यवस्थितः ।
नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ॥ ०१५ ॥

द्रोणपुत्रस्तु शिरसि ग्रीवायां सर्वसोदराः ।
मध्ये दुर्योधनो राजा बलेन महता वृतः ॥ ०१६ ॥

वामे पादे तु राजेन्द्र कृतवर्मा व्यवस्थितः ।
नारायणबलैर्युक्तो गोपालैर्युद्धदुर्मदः ॥ ०१७ ॥

पादे तु दक्षिणे राजन्गौतमः सत्यविक्रमः ।
त्रिगर्तैश्च महेष्वासैर्दाक्षिणात्यैश्च संवृतः ॥ ०१८ ॥

अनुपादस्तु यो वामस्तत्र शल्यो व्यवस्थितः ।
महत्या सेनया सार्धं मद्रदेशसमुत्थया ॥ ०१९ ॥

दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसङ्गरः ।
वृतो रथसहस्रैश्च दन्तिनां च शतैस्तथा ॥ ०२० ॥

पुच्छे आस्तां महावीरौ भ्रातरौ पार्थिवौ तदा ।
चित्रसेनश्च चित्रश्च महत्या सेनया वृतौ ॥ ०२१ ॥

ततः प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरवरोत्तमे ।
धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ०२२ ॥

पश्य पार्थ महासेनां धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
कर्णेन निर्मितां वीर गुप्तां वीरैर्महारथैः ॥ ०२३ ॥

हतवीरतमा ह्येषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
फल्गुशेषा महाबाहो तृणैस्तुल्या मता मम ॥ ०२४ ॥

एको ह्यत्र महेष्वासः सूतपुत्रो व्यवस्थितः ।
सदेवासुरगन्धर्वैः सकिंनरमहोरगैः ॥ ०२५ ॥

चराचरैस्त्रिभिर्लोकैर्योऽजय्यो रथिनां वरः ॥ ०२५ ॥

तं हत्वाद्य महाबाहो विजयस्तव फल्गुन ।

उद्धृतश्च भवेच्छल्यो मम द्वादशवार्षिकः ॥ ०२६ ॥

एवं ज्ञात्वा महाबाहो व्यूहं व्यूह यथेच्छसि ॥ ०२६ ॥

भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
अर्धचन्द्रेण व्यूहेन प्रत्यव्यूहत तां चमूम् ॥ ०२७ ॥

वामपार्श्वेऽभवद्राजन्भीमसेनो व्यवस्थितः ।
दक्षिणे च महेष्वासो धृष्टद्युम्नो महाबलः ॥ ०२८ ॥

मध्ये व्यूहस्य साक्षात्तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पृष्ठतः ॥ ०२९ ॥

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
नार्जुनं जहतुर्युद्धे पाल्यमानौ किरीटिना ॥ ०३० ॥

शेषा नृपतयो वीराः स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
यथाभावं यथोत्साहं यथासत्त्वं च भारत ॥ ०३१ ॥

एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
तावकाश्च महेष्वासा युद्धायैव मनो दधुः ॥ ०३२ ॥

दृष्ट्वा व्यूढां तव चमूं सूतपुत्रेण संयुगे ।
निहतान्पाण्डवान्मेने तव पुत्रः सहान्वयः ॥ ०३३ ॥

तथैव पाण्डवीं सेनां व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
धार्तराष्ट्रान्हतान्मेने सकर्णान्वै जनाधिप ॥ ०३४ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दाश्च समन्ततः ॥ ०३५ ॥

सेनयोरुभयो राजन्प्रावाद्यन्त महास्वनाः ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणां जयगृद्धिनाम् ॥ ०३६ ॥

हयहेषितशब्दाश्च वारणानां च बृंहितम् ।
रथनेमिस्वनाश्चोग्राः संबभूवुर्जनाधिप ॥ ०३७ ॥

न द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते भरतर्षभ ।
दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं मुखे व्यूहस्य दंशितम् ॥ ०३८ ॥

उभे सेने महासत्त्वे प्रहृष्टनरकुञ्जरे ।
योद्धुकामे स्थिते राजन्हन्तुमन्योन्यमञ्जसा ॥ ०३९ ॥

तत्र यत्तौ सुसंरब्धौ दृष्ट्वान्योन्यं व्यवस्थितौ ।
अनीकमध्ये राजेन्द्र रेजतुः कर्णपाण्डवौ ॥ ०४० ॥

नृत्यमाने तु ते सेने समेयातां परस्परम् ।
तयोः पक्षैः प्रपक्षैश्च निर्जग्मुर्वै युयुत्सवः ॥ ०४१ ॥

ततः प्रववृते युद्धं नरवारणवाजिनाम् ।
रथिनां च महाराज अन्योन्यं निघ्नतां दृढम् ॥ ०४२ ॥

अध्याय ००८

सञ्जय उवाच ॥

ते सेनेऽन्योन्यमासाद्य प्रहृष्टाश्वनरद्विपे ।
बृहत्यौ संप्रजह्राते देवासुरचमूपमे ॥ ००१ ॥

ततो गजा रथाश्चाश्वाः पत्तयश्च महाहवे ।
संप्रहारं परं चक्रुर्देहपाप्मप्रणाशनम् ॥ ००२ ॥

पूर्णचन्द्रार्कपद्मानां कान्तित्विड्गन्धतः समैः ।
उत्तमाङ्गैर्नृसिंहानां नृसिंहास्तस्तरुर्महीम् ॥ ००३ ॥

अर्धचन्द्रैस्तथा भल्लैः क्षुरप्रैरसिपट्टिशैः ।
परश्वधैश्चाप्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि युध्यताम् ॥ ००४ ॥

व्यायतायतबाहूनां व्यायतायतबाहुभिः ।
व्यायता बाहवः पेतुश्छिन्नमुष्ट्यायुधाङ्गदाः ॥ ००५ ॥

तैः स्फुरद्भिर्मही भाति रक्ताङ्गुलितलैस्तदा ।
गरुडप्रहतैरुग्रैः पञ्चास्यैरिव पन्नगैः ॥ ००६ ॥

हयस्यन्दननागेभ्यः पेतुर्वीरा द्विषद्धताः ।
विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्ये स्वर्गसदस्तथा ॥ ००७ ॥

गदाभिरन्यैर्गुर्वीभिः परिघैर्मुसलैरपि ।
पोथिताः शतशः पेतुर्वीरा वीरतरै रणे ॥ ००८ ॥

रथा रथैर्विनिहता मत्ता मत्तैर्द्विपैर्द्विपाः ।
सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन्परमसङ्कुले ॥ ००९ ॥

रथा वररथैर्नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभिः ।
अश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शेरते ॥ ०१० ॥

रथाश्वपत्तयो नागै रथैर्नागाश्च पत्तयः ।
रथपत्तिद्विपाश्चाश्वैर्नृभिश्चाश्वरथद्विपाः ॥ ०११ ॥

रथाश्वेभनराणां च नराश्वेभरथैः कृतम् ।

पाणिपादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कदनं महत् ॥ ०१२ ॥

तथा तस्मिन्बले शूरैर्वध्यमाने हतेऽपि च ।
अस्मानभ्यागमन्पार्था वृकोदरपुरोगमाः ॥ ०१३ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
सात्यकिश्चेकितानश्च द्रविडैः सैनिकैः सह ॥ ०१४ ॥

भृता वित्तेन महता पाण्ड्याश्चौड्राः सकेरलाः ।
व्यूढोरस्का दीर्घभुजाः प्रांशवः प्रियदर्शनाः ॥ ०१५ ॥

आपीडिनो रक्तदन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः ।
नानाविरागवसना गन्धचूर्णावचूर्णिताः ॥ ०१६ ॥

बद्धासयः पाशहस्ता वारणप्रतिवारणाः ।
समानमृत्यवो राजन्ननीकस्थाः परस्परम् ॥ ०१७ ॥

कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियाहवाः ।
पत्तयः सात्यकेरन्ध्रा घोररूपपराक्रमाः ॥ ०१८ ॥

अथापरे पुनः शूराश्चेदिपाञ्चालकेकयाः ।
करूषाः कोसलाः काश्या मागधाश्चापि दुद्रुवुः ॥ ०१९ ॥

तेषां रथाश्च नागाश्च प्रवराश्चापि पत्तयः ।
नानाविधरवैर्हृष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥ ०२० ॥

तस्य सैन्यस्य महतो महामात्रवरैर्वृतः ।
मध्यं वृकोदरोऽभ्यागात्त्वदीयं नागधूर्गतः ॥ ०२१ ॥

स नागप्रवरोऽत्युग्रो विधिवत्कल्पितो बभौ ।
उदयाद्र्यग्र्यभवनं यथाभ्युदितभास्करम् ॥ ०२२ ॥

तस्यायसं वर्मवरं वररत्नविभूषितम् ।
तारोद्भासस्य नभसः शारदस्य समत्विषम् ॥ ०२३ ॥

स तोमरप्रासकरश्चारुमौलिः स्वलङ्कृतः ।
चरन्मध्यंदिनार्काभस्तेजसा व्यदहद्रिपून् ॥ ०२४ ॥

तं दृष्ट्वा द्विरदं दूरात्क्षेमधूर्तिर्द्विपस्थितः ।
आह्वयानोऽभिदुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरम् ॥ ०२५ ॥

तयोः समभवद्युद्धं द्विपयोरुग्ररूपयोः ।
यदृच्छया द्रुमवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ०२६ ॥

संसक्तनागौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरम् ।
बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्भित्त्वा भित्त्वा विनेदतुः ॥ ०२७ ॥

व्यपसृत्य तु नागाभ्यां मण्डलानि विचेरतुः ।
प्रगृह्य चैव धनुषी जघ्नतुर्वै परस्परम् ॥ ०२८ ॥

क्ष्वेडितास्फोटितरवैर्बाणशब्दैश्च सर्वशः ।
तौ जनान्हर्षयित्वा च सिंहनादान्प्रचक्रतुः ॥ ०२९ ॥

समुद्यतकराभ्यां तौ द्विपाभ्यां कृतिनावुभौ ।
वातोद्धूतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलौ ॥ ०३० ॥

तावन्योन्यस्य धनुषी छित्त्वान्योन्यं विनेदतुः ।
शक्तितोमरवर्षेण प्रावृण्मेघाविवाम्बुभिः ॥ ०३१ ॥

क्षेमधूर्तिस्तदा भीमं तोमरेण स्तनान्तरे ।
निर्बिभेद तु वेगेन षड्भिश्चाप्यपरैर्नदन् ॥ ०३२ ॥

स भीमसेनः शुशुभे तोमरैरङ्गमाश्रितैः ।
क्रोधदीप्तवपुर्मेघैः सप्तसप्तिरिवांशुमान् ॥ ०३३ ॥

ततो भास्करवर्णाभमञ्जोगतिमयस्मयम् ।
ससर्ज तोमरं भीमः प्रत्यमित्राय यत्नवान् ॥ ०३४ ॥

ततः कुलूताधिपतिश्चापमायम्य सायकैः ।
दशभिस्तोमरं छित्त्वा शक्त्या विव्याध पाण्डवम् ॥ ०३५ ॥

अथ कार्मुकमादाय महाजलदनिस्वनम् ।
रिपोरभ्यर्दयन्नागमुन्मदः पाण्डवः शरैः ॥ ०३६ ॥

स शरौघार्दितो नागो भीमसेनेन संयुगे ।
निगृह्यमाणो नातिष्ठद्वातध्वस्त इवाम्बुदः ॥ ०३७ ॥

तामभ्यधावद्द्विरदं भीमसेनस्य नागराट् ।
महावातेरितं मेघं वातोद्धूत इवाम्बुदः ॥ ०३८ ॥

संनिवर्त्यात्मनो नागं क्षेमधूर्तिः प्रयत्नतः ।
विव्याधाभिद्रुतं बाणैर्भीमसेनं सकुञ्जरम् ॥ ०३९ ॥

ततः साधुविसृष्टेन क्षुरेण पुरुषर्षभः ।
छित्त्वा शरासनं शत्रोर्नागमामित्रमार्दयत् ॥ ०४० ॥

ततः खजाकया भीमं क्षेमधूर्तिः पराभिनत् ।
जघान चास्य द्विरदं नाराचैः सर्वमर्मसु ॥ ०४१ ॥

पुरा नागस्य पतनादवप्लुत्य स्थितो महीम् ।
भीमसेनो रिपोर्नागं गदया समपोथयत् ॥ ०४२ ॥

तस्मात्प्रमथितान्नागात्क्षेमधूर्तिमवद्रुतम् ।

उद्यतासिमुपायान्तं गदयाहन्वृकोदरः ॥ ०४३ ॥

स पपात हतः सासिर्व्यसुः स्वमभितो द्विपम् ।
वज्रप्ररुग्णमचलं सिंहो वज्रहतो यथा ॥ ०४४ ॥

निहतं नृपतिं दृष्ट्वा कुलूतानां यशस्करम् ।
प्राद्रवद्व्यथिता सेना त्वदीया भरतर्षभ ॥ ०४५ ॥

अध्याय ००९

सञ्जय उवाच ॥

ततः कर्णो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
जघान समरे शूरः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ००१ ॥

तथैव पाण्डवा राजंस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा विनिजघ्नुर्महारथाः ॥ ००२ ॥

कर्णो राजन्महाबाहुर्न्यवधीत्पाण्डवीं चमूम् ।
नाराचैरर्करश्म्याभैः कर्मारपरिमार्जितैः ॥ ००३ ॥

तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजाः ।
नेदुः सेदुश्च मम्लुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ॥ ००४ ॥

वध्यमाने बले तस्मिन्सूतपुत्रेण मारिष ।
नकुलोऽभ्यद्रवत्तूर्णं सूतपुत्रं महारणे ॥ ००५ ॥

भीमसेनस्तथा द्रौणिं कुर्वाणं कर्म दुष्करम् ।
विन्दानुविन्दौ कैकेयौ सात्यकिः समवारयत् ॥ ००६ ॥

श्रुतकर्माणमायान्तं चित्रसेनो महीपतिः ।
प्रतिविन्ध्यं तथा चित्रश्चित्रकेतनकार्मुकः ॥ ००७ ॥

दुर्योधनस्तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
संशप्तकगणान्क्रुद्धो अभ्यधावद्धनञ्जयः ॥ ००८ ॥

धृष्टद्युम्नः कृपं चाथ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
शिखण्डी कृतवर्माणं समासादयदच्युतम् ॥ ००९ ॥

श्रुतकीर्तिस्तथा शल्यं माद्रीपुत्रः सुतं तव ।
दुःशासनं महाराज सहदेवः प्रतापवान् ॥ ०१० ॥

केकयौ सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भास्वता ।
सात्यकिः केकयौ चैव छादयामास भारत ॥ ०११ ॥

तावेनं भ्रातरौ वीरं जघ्नतुर्हृदये भृशम् ।
विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महाहवे ॥ ०१२ ॥

शरसंभिन्नवर्माणौ तावुभौ भ्रातरौ रणे ।
सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन्विव्यधतुः शरैः ॥ ०१३ ॥

तौ सात्यकिर्महाराज प्रहसन्सर्वतोदिशम् ।
छादयञ्शरवर्षेण वारयामास भारत ॥ ०१४ ॥

वार्यमाणौ ततस्तौ तु शैनेयशरवृष्टिभिः ।
शैनेयस्य रथं तूर्णं छादयामासतुः शरैः ॥ ०१५ ॥

तयोस्तु धनुषी चित्रे छित्त्वा शौरिर्महाहवे ।

अथ तौ सायकैस्तीक्ष्णैश्छादयामास दुःसहैः ॥ ०१६ ॥

अथान्ये धनुषी मृष्टे प्रगृह्य च महाशरान् ।
सात्यकिं पूरयन्तौ तौ चेरतुर्लघु सुष्ठु च ॥ ०१७ ॥

ताभ्यां मुक्ता महाबाणाः कङ्कबर्हिणवाससः ।
द्योतयन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः स्वर्णभूषणाः ॥ ०१८ ॥

बाणान्धकारमभवत्तयो राजन्महाहवे ।
अन्योन्यस्य धनुश्चैव चिच्छिदुस्ते महारथाः ॥ ०१९ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज सात्वतो युद्धदुर्मदः ।
धनुरन्यत्समादाय सज्यं कृत्वा च संयुगे ॥ ०२० ॥

क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन अनुविन्दशिरोऽहरत् ॥ ०२० ॥

तच्छिरो न्यपतद्भूमौ कुण्डलोत्पीडितं महत् ।
शम्बरस्य शिरो यद्वन्निहतस्य महारणे ॥ ०२१ ॥

शोषयन्केकयान्सर्वाञ्जगामाशु वसुंधराम् ॥ ०२१ ॥

तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः ।
सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा शैनेयं प्रत्यवारयत् ॥ ०२२ ॥

स शक्त्या सात्यकिं विद्ध्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।
ननाद बलवन्नादं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२३ ॥

स सात्यकिं पुनः क्रुद्धः केकयानां महारथः ।
शरैरग्निशिखाकारैर्बाह्वोरुरसि चार्दयत् ॥ ०२४ ॥

स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्वतः सत्त्वकोविदः ।

रराज समरे राजन्सपत्र इव किंशुकः ॥ ०२५ ॥

सात्यकिः समरे विद्धः केकयेन महात्मना ।
केकयं पञ्चविंशत्या विव्याध प्रहसन्निव ॥ ०२६ ॥

शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी सुभुजौ तु तौ ।
व्यरोचेतां महारङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणौ ॥ ०२७ ॥

यथा देवासुरे युद्धे जम्भशक्रौ महाबलौ ॥ ०२७ ॥

मण्डलानि ततस्तौ च विचरन्तौ महारणे ।
अन्योन्यमसिभिस्तूर्णं समाजघ्नतुराहवे ॥ ०२८ ॥

केकयस्य ततश्चर्म द्विधा चिच्छेद सात्वतः ।
सात्यकेश्च तथैवासौ चर्म चिच्छेद पार्थिवः ॥ ०२९ ॥

चर्म च्छित्त्वा तु कैकेयस्तारागणशतैर्वृतम् ।
चचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतानि च ॥ ०३० ॥

तं चरन्तं महारङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणम् ।
अपहस्तेन चिच्छेद शैनेयस्त्वरयान्वितः ॥ ०३१ ॥

सवर्मा केकयो राजन्द्विधा छिन्नो महाहवे ।
निपपात महेष्वासो वज्रनुन्न इवाचलः ॥ ०३२ ॥

तं निहत्य रणे शूरः शैनेयो रथसत्तमः ।
युधामन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ०३३ ॥

ततोऽन्यं रथमास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ।
केकयानां महत्सैन्यं व्यधमत्सात्यकिः शरैः ॥ ०३४ ॥

सा वध्यमाना समरे केकयस्य महाचमूः ।
तमुत्सृज्य रथं शत्रुं प्रदुद्राव दिशो दश ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०१०

सञ्जय उवाच ॥

श्रुतकर्मा महाराज चित्रसेनं महीपतिम् ।
आजघ्ने समरे क्रुद्धः पञ्चाशद्भिः शिलीमुखैः ॥ ००१ ॥

अभिसारस्तु तं राजा नवभिर्निशितैः शरैः ।
श्रुतकर्माणमाहत्य सूतं विव्याध पञ्चभिः ॥ ००२ ॥

श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धश्चित्रसेनं चमूमुखे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन मर्मदेशे समर्दयत् ॥ ००३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्तिर्महायशाः ।
नवत्या जगतीपालं छादयामास पत्रिभिः ॥ ००४ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां चित्रसेनो महारथः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ००५ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगघ्नं रुक्मभूषणम् ।
चित्ररूपतरं चक्रे चित्रसेनं शरोर्मिभिः ॥ ००६ ॥

स शरैश्चित्रितो राजंश्चित्रमाल्यधरो युवा ।
युवेव समशोभत्स गोष्ठीमध्ये स्वलङ्कृतः ॥ ००७ ॥

श्रुतकर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे ।
बिभेद समरे क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००८ ॥

श्रुतकर्मापि समरे नाराचेन समर्दितः ।
सुस्राव रुधिरं भूरि गैरिकाम्भ इवाचलः ॥ ००९ ॥

ततः स रुधिराक्ताङ्गो रुधिरेण कृतच्छविः ।
रराज समरे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ०१० ॥

श्रुतकर्मा ततो राजञ्शत्रूणां समभिद्रुतः ।
शत्रुसंवरणं कृत्वा द्विधा चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ०११ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचानां त्रिभिः शतैः ।
विव्याध भरतश्रेष्ठ श्रुतकर्मा महायशाः ॥ ०१२ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन भृशं तीक्ष्णेन सत्वरः ।
जहार सशिरस्त्राणं शिरस्तस्य महात्मनः ॥ ०१३ ॥

तच्छिरो न्यपतद्भूमौ सुमहच्चित्रवर्मणः ।
यदृच्छया यथा चन्द्रश्च्युतः स्वर्गान्महीतले ॥ ०१४ ॥

राजानं निहतं दृष्ट्वा अभिसारं च मारिष ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिकाः ॥ ०१५ ॥

ततः क्रुद्धो महेष्वासस्तत्सैन्यं प्राद्रवच्छरैः ।
अन्तकाले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ॥ ०१६ ॥

द्रावयन्निषुभिस्तूर्णं श्रुतकर्मा व्यरोचत ॥ ०१६ ॥

प्रतिविन्ध्यस्ततश्चित्रं भित्त्वा पञ्चभिराशुगैः ।

सारथिं त्रिभिरानर्च्छद्ध्वजमेकेषुणा ततः ॥ ०१७ ॥

तं चित्रो नवभिर्भल्लैर्बाह्वोरुरसि चार्दयत् ।
स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ ०१८ ॥

प्रतिविन्ध्यो धनुस्तस्य छित्त्वा भारत सायकैः ।
पञ्चभिर्निशितैर्बाणैरथैनं संप्रजघ्निवान् ॥ ०१९ ॥

ततः शक्तिं महाराज हेमदण्डां दुरासदाम् ।
प्राहिणोत्तव पुत्राय घोरामग्निशिखामिव ॥ ०२० ॥

तामापतन्तीं सहसा शक्तिमुल्कामिवाम्बरात् ।
द्विधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्यो हसन्निव ॥ ०२१ ॥

सा पपात तदा छिन्ना प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः ।
युगान्ते सर्वभूतानि त्रासयन्ती यथाशनिः ॥ ०२२ ॥

शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महागदाम् ।
प्रतिविन्ध्याय चिक्षेप रुक्मजालविभूषिताम् ॥ ०२३ ॥

सा जघान हयांस्तस्य सारथिं च महारणे ।
रथं प्रमृद्य वेगेन धरणीमन्वपद्यत ॥ ०२४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रथादाप्लुत्य भारत ।
शक्तिं चिक्षेप चित्राय स्वर्णघण्टामलङ्कृताम् ॥ ०२५ ॥

तामापतन्तीं जग्राह चित्रो राजन्महामनाः ।
ततस्तामेव चिक्षेप प्रतिविन्ध्याय भारत ॥ ०२६ ॥

समासाद्य रणे शूरं प्रतिविन्ध्यं महाप्रभा ।
निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं निपपात महीतले ॥ ०२७ ॥

पतिताभासयच्चैव तं देशमशनिर्यथा ॥ ०२७ ॥

प्रतिविन्ध्यस्ततो राजंस्तोमरं हेमभूषितम् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धश्चित्रस्य वधकाम्यया ॥ ०२८ ॥

स तस्य देवावरणं भित्त्वा हृदयमेव च ।
जगाम धरणीं तूर्णं महोरग इवाशयम् ॥ ०२९ ॥

स पपात तदा राजंस्तोमरेण समाहतः ।
प्रसार्य विपुलौ बाहू पीनौ परिघसंनिभौ ॥ ०३० ॥

चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणशोभिनः ।
अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्यं समन्ततः ॥ ०३१ ॥

सृजन्तो विविधान्बाणाञ्शतघ्नीश्च सकिङ्किणीः ।
त एनं छादयामासुः सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ०३२ ॥

तानपास्य महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।
व्यद्रावयत्तव चमूं वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ०३३ ॥

ते वध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डवैर्नृप ।
विप्रकीर्यन्त सहसा वातनुन्ना घना इव ॥ ०३४ ॥

विप्रद्रुते बले तस्मिन्वध्यमाने समन्ततः ।
द्रौणिरेकोऽभ्ययात्तूर्णं भीमसेनं महाबलम् ॥ ०३५ ॥

ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तयोः ।
यथा देवासुरे युद्धे वृत्रवासवयोरभूत् ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०११

सञ्जय उवाच ॥

भीमसेनं ततो द्रौणी राजन्विव्याध पत्रिणा ।
त्वरया परया युक्तो दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ ००१ ॥

अथैनं पुनराजघ्ने नवत्या निशितैः शरैः ।
सर्वमर्माणि संप्रेक्ष्य मर्मज्ञो लघुहस्तवत् ॥ ००२ ॥

भीमसेनः समाकीर्णो द्रौणिना निशितैः शरैः ।
रराज समरे राजन्रश्मिवानिव भास्करः ॥ ००३ ॥

ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादममुञ्चत ॥ ००४ ॥

शरैः शरांस्ततो द्रौणिः संवार्य युधि पाण्डवम् ।
ललाटेऽभ्यहनद्राजन्नाराचेन स्मयन्निव ॥ ००५ ॥

ललाटस्थं ततो बाणं धारयामास पाण्डवः ।
यथा शृङ्गं वने दृप्तः खड्गो धारयते नृप ॥ ००६ ॥

ततो द्रौणिं रणे भीमो यतमानं पराक्रमी ।
त्रिभिर्विव्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ॥ ००७ ॥

ललाटस्थैस्ततो बाणैर्ब्राह्मणः स व्यरोचत ।
प्रावृषीव यथा सिक्तस्त्रिशृङ्गः पर्वतोत्तमः ॥ ००८ ॥

ततः शरशतैर्द्रौणिमर्दयामास पाण्डवः ।

न चैनं कम्पयामास मातरिश्वेव पर्वतम् ॥ ००९ ॥

तथैव पाण्डवं युद्धे द्रौणिः शरशतैः शितैः ।
नाकम्पयत संहृष्टो वार्योघ इव पर्वतम् ॥ ०१० ॥

तावन्योन्यं शरैर्घोरैश्छादयानौ महारथौ ।
रथचर्यागतौ शूरौ शुशुभाते रणोत्कटौ ॥ ०११ ॥

आदित्याविव संदीप्तौ लोकक्षयकरावुभौ ।
स्वरश्मिभिरिवान्योन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः ॥ ०१२ ॥

कृतप्रतिकृते यत्नं कुर्वाणौ च महारणे ।
कृतप्रतिकृते यत्नं चक्राते तावभीतवत् ॥ ०१३ ॥

व्याघ्राविव च सङ्ग्रामे चेरतुस्तौ महारथौ ।
शरदंष्ट्रौ दुराधर्षौ चापव्यात्तौ भयानकौ ॥ ०१४ ॥

अभूतां तावदृश्यौ च शरजालैः समन्ततः ।
मेघजालैरिव च्छन्नौ गगने चन्द्रभास्करौ ॥ ०१५ ॥

प्रकाशौ च मुहूर्तेन तत्रैवास्तामरिंदमौ ।
विमुक्तौ मेघजालेन शशिसूर्यौ यथा दिवि ॥ ०१६ ॥

अपसव्यं ततश्चक्रे द्रौणिस्तत्र वृकोदरम् ।
किरञ्शरशतैरुग्रैर्धाराभिरिव पर्वतम् ॥ ०१७ ॥

न तु तन्ममृषे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणम् ।
प्रतिचक्रे च तं राजन्पाण्डवोऽप्यपसव्यतः ॥ ०१८ ॥

मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ।
बभूव तुमुलं युद्धं तयोस्तत्र महामृधे ॥ ०१९ ॥

चरित्वा विविधान्मार्गान्मण्डलं स्थानमेव च ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ०२० ॥

अन्योन्यस्य वधे यत्नं चक्रतुस्तौ महारथौ ।
ईषतुर्विरथं चैव कर्तुमन्योन्यमाहवे ॥ ०२१ ॥

ततो द्रौणिर्महास्त्राणि प्रादुश्चक्रे महारथः ।
तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽस्य पाण्डवः ॥ ०२२ ॥

ततो घोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्तत ।
ग्रहयुद्धं यथा घोरं प्रजासंहरणे अभूत् ॥ ०२३ ॥

ते बाणाः समसज्जन्त क्षिप्तास्ताभ्यां तु भारत ।
द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तच्च सैन्यं समन्ततः ॥ ०२४ ॥

बाणसंघावृतं घोरमाकाशं समपद्यत ।
उल्कापातकृतं यद्वत्प्रजानां सङ्क्षये नृप ॥ ०२५ ॥

बाणाभिघातात्सञ्जज्ञे तत्र भारत पावकः ।
सविस्फुलिङ्गो दीप्तार्चिः सोऽदहद्वाहिनीद्वयम् ॥ ०२६ ॥

तत्र सिद्धा महाराज संपतन्तोऽब्रुवन्वचः ।
अति युद्धानि सर्वाणि युद्धमेतत्ततोऽधिकम् ॥ ०२७ ॥

सर्वयुद्धानि चैतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
नैतादृशं पुनर्युद्धं न भूतं न भविष्यति ॥ ०२८ ॥

अहो ज्ञानेन संयुक्तावुभौ चोग्रपराक्रमौ ।
अहो भीमे बलं भीममेतयोश्च कृतास्त्रता ॥ ०२९ ॥

अहो वीर्यस्य सारत्वमहो सौष्ठवमेतयोः ।
स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमोपमौ ॥ ०३० ॥

रुद्रौ द्वाविव संभूतौ यथा द्वाविव भास्करौ ।
यमौ वा पुरुषव्याघ्रौ घोररूपाविमौ रणे ॥ ०३१ ॥

श्रूयन्ते स्म तदा वाचः सिद्धानां वै मुहुर्मुहुः ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे समेतानां दिवौकसाम् ॥ ०३२ ॥

अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च दृष्ट्वा कर्म तयोर्मृधे ॥ ०३२ ॥

तौ शूरौ समरे राजन्परस्परकृतागसौ ।
परस्परमुदैक्षेतां क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी ॥ ०३३ ॥

क्रोधरक्तेक्षणौ तौ तु क्रोधात्प्रस्फुरिताधरौ ।
क्रोधात्संदष्टदशनौ संदष्टदशनच्छदौ ॥ ०३४ ॥

अन्योन्यं छादयन्तौ स्म शरवृष्ट्या महारथौ ।
शराम्बुधारौ समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ॥ ०३५ ॥

तावन्योन्यं ध्वजौ विद्ध्वा सारथी च महारथौ ।
अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा बिभिदाते परस्परम् ॥ ०३६ ॥

ततः क्रुद्धौ महाराज बाणौ गृह्य महाहवे ।
उभौ चिक्षिपतुस्तूर्णमन्योन्यस्य वधैषिणौ ॥ ०३७ ॥

तौ सायकौ महाराज द्योतमानौ चमूमुखे ।
आजघ्नाते समासाद्य वज्रवेगौ दुरासदौ ॥ ०३८ ॥

तौ परस्परवेगाच्च शराभ्यां च भृशाहतौ ।
निपेततुर्महावीरौ स्वरथोपस्थयोस्तदा ॥ ०३९ ॥

ततस्तु सारथिर्ज्ञात्वा द्रोणपुत्रमचेतनम् ।
अपोवाह रणाद्राजन्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ०४० ॥

तथैव पाण्डवं राजन्विह्वलन्तं मुहुर्मुहुः ।
अपोवाह रथेनाजौ सारथिः शत्रुतापनम् ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०१२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यथा संशप्तकैः सार्धमर्जुनस्याभवद्रणः ।
अन्येषां च मदीयानां पाण्डवैस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्यथावृत्तं सङ्ग्रामं ब्रुवतो मम ।
वीराणां शत्रुभिः सार्धं देहपाप्मप्रणाशनम् ॥ ००२ ॥

पार्थः संशप्तकगणं प्रविश्यार्णवसंनिभम् ।
व्यक्षोभयदमित्रघ्नो महावात इवार्णवम् ॥ ००३ ॥

शिरांस्युन्मथ्य वीराणां शितैर्भल्लैर्धनञ्जयः ।
पूर्णचन्द्राभवक्त्राणि स्वक्षिभ्रूदशनानि च ॥ ००४ ॥

संतस्तार क्षितिं क्षिप्रं विनालैर्नलिनैरिव ॥ ००४ ॥

सुवृत्तानायतान्पुष्टांश्चन्दनागुरुभूषितान् ।
सायुधान्सतनुत्राणान्पञ्चास्योरगसंनिभान् ॥ ००५ ॥

बाहून्क्षुरैरमित्राणां विचकर्तार्जुनो रणे ॥ ००५ ॥

धुर्यान्धुर्यतरान्सूतान्ध्वजांश्चापानि सायकान् ।
पाणीनरत्नीनसकृद्भल्लैश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ ००६ ॥

द्विपान्हयान्रथांश्चैव सारोहानर्जुनो रणे ।
शरैरनेकसाहस्रै राजन्निन्ये यमक्षयम् ॥ ००७ ॥

तं प्रवीरं प्रतीयाता नर्दमाना इवर्षभाः ।
वाशितार्थमभिक्रुद्धा हुङ्कृत्वा चाभिदुद्रुवुः ॥ ००८ ॥

निघ्नन्तमभिजघ्नुस्ते शरैः शृङ्गैरिवर्षभाः ॥ ००८ ॥

तस्य तेषां च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
त्रैलोक्यविजये यादृग्दैत्यानां सह वज्रिणा ॥ ००९ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विषतां सर्वतोऽर्जुनः ।
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं विद्ध्वा प्राणान्ररास सः ॥ ०१० ॥

छिन्नत्रिवेणुचक्राक्षान्हतयोधाश्वसारथीन् ।
विध्वस्तायुधतूणीरान्समुन्मथितकेतनान् ॥ ०११ ॥

संछिन्नयोक्त्ररश्मीकान्वित्रिवेणून्विकूबरान् ।
विध्वस्तबन्धुरयुगान्विशस्तायुधमण्डलान् ॥ ०१२ ॥

रथान्विशकलीकुर्वन्महाभ्राणीव मारुतः ॥ ०१२ ॥

विस्मापयन्प्रेक्षणीयं द्विषातां भयवर्धनम् ।

महारथसहस्रस्य समं कर्मार्जुनोऽकरोत् ॥ ०१३ ॥

सिद्धदेवर्षिसंघाश्च चारणाश्चैव तुष्टुवुः ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षाणि चापतन् ॥ ०१४ ॥

केशवार्जुनयोर्मूर्ध्नि प्राह वाक्काशरीरिणी ॥ ०१४ ॥

चन्द्रार्कानिलवह्नीनां कान्तिदीप्तिबलद्युतीः ।
यौ सदा बिभ्रतुर्वीरौ ताविमौ केशवार्जुनौ ॥ ०१५ ॥

ब्रह्मेशानाविवाजय्यौ वीरावेकरथे स्थितौ ।
सर्वभूतवरौ वीरौ नरनारायणावुभौ ॥ ०१६ ॥

इत्येतन्महदाश्चर्यं दृष्ट्वा श्रुत्वा च भारत ।
अश्वत्थामा सुसंयत्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रणे ॥ ०१७ ॥

अथ पाण्डवमस्यन्तं यमकालान्तकाञ्शरान् ।
सेषुणा पाणिनाहूय हसन्द्रौणिरथाब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

यदि मां मन्यसे वीर प्राप्तमर्हमिवातिथिम् ।
ततः सर्वात्मनाद्य त्वं युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे ॥ ०१९ ॥

एवमाचार्यपुत्रेण समाहूतो युयुत्सया ।
बहु मेनेऽर्जुनोऽऽत्मानमिदं चाह जनार्दनम् ॥ ०२० ॥

संशप्तकाश्च मे वध्या द्रौणिराह्वयते च माम् ।
यदत्रानन्तरं प्राप्तं प्रशाधि त्वं महाभुज ॥ ०२१ ॥

एवमुक्तोऽवहत्पार्थं कृष्णो द्रोणात्मजान्तिकम् ।
जैत्रेण विधिनाहूतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे ॥ ०२२ ॥

तमामन्त्र्यैकमनसा केशवो द्रौणिमब्रवीत् ।
अश्वत्थामन्स्थिरो भूत्वा प्रहराशु सहस्व च ॥ ०२३ ॥

निर्वेष्टुं भर्तृपिण्डं हि कालोऽयमुपजीविनाम् ।
सूक्ष्मो विवादो विप्राणां स्थूलौ क्षात्रौ जयाजयौ ॥ ०२४ ॥

यां न सङ्क्रमसे मोहाद्दिव्यां पार्थस्य सत्क्रियाम् ।
तामाप्तुमिच्छन्युध्यस्व स्थिरो भूत्वाद्य पाण्डवम् ॥ ०२५ ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तमः ।
विव्याध केशवं षष्ट्या नाराचैरर्जुनं त्रिभिः ॥ ०२६ ॥

तस्यार्जुनः सुसङ्क्रुद्धस्त्रिभिर्भल्लैः शरासनम् ।
चिच्छेदाथान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनुः ॥ ०२७ ॥

सज्यं कृत्वा निमेषात्तद्विव्याधार्जुनकेशवौ ।
त्रिभिः शरैर्वासुदेवं सहस्रेण च पाण्डवम् ॥ ०२८ ॥

ततः शरसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ससृजे द्रौणिरायस्तः संस्तभ्य च रणेऽर्जुनम् ॥ ०२९ ॥

इषुधेर्धनुषो ज्याया अङ्गुलीभ्यश्च मारिष ।
बाह्वोः कराभ्यामुरसो वदनघ्राणनेत्रतः ॥ ०३० ॥

कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गेभ्यो लोमवर्त्मभ्य एव च ।
रथध्वजेभ्यश्च शरा निष्पेतुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ०३१ ॥

शरजालेन महता विद्ध्वा केशवपाण्डवौ ।
ननाद मुदितो द्रौणिर्महामेघौघनिस्वनः ॥ ०३२ ॥

तस्य नानदतः श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् ।

पश्य माधव दौरात्म्यं द्रोणपुत्रस्य मां प्रति ॥ ०३३ ॥

वधप्राप्तौ मन्यते नौ प्रवेश्य शरवेश्मनि ।
एषोऽस्य हन्मि सङ्कल्पं शिक्षया च बलेन च ॥ ०३४ ॥

अश्वत्थाम्नः शरानस्तांश्छित्त्वैकैकं त्रिधा त्रिधा ।
व्यधमद्भरतश्रेष्ठो नीहारमिव मारुतः ॥ ०३५ ॥

ततः संशप्तकान्भूयः साश्वसूतरथद्विपान् ।
ध्वजपत्तिगणानुग्रैर्बाणैर्विव्याध पाण्डवः ॥ ०३६ ॥

ये ये ददृशिरे तत्र यद्यद्रूपं यथा यथा ।
ते ते तत्तच्छरैर्व्याप्तं मेनिरेऽऽत्मानमेव च ॥ ०३७ ॥

ते गाण्डीवप्रणुदिता नानारूपाः पतत्रिणः ।
क्रोशे साग्रे स्थितान्घ्नन्ति द्विपांश्च पुरुषात्रणे ॥ ०३८ ॥

भल्लैश्छिन्नाः कराः पेतुः करिणां मदकर्षिणाम् ।
छिन्ना यथा परशुभिः प्रवृद्धाः शरदि द्रुमाः ॥ ०३९ ॥

पश्चात्तु शैलवत्पेतुस्ते गजाः सह सादिभिः ।
वज्रिवज्रप्रमथिता यथैवाद्रिचयास्तथा ॥ ०४० ॥

गन्धर्वनगराकारान्विधिवत्कल्पितान्रथान् ।
विनीतजवनान्युक्तानास्थितान्युद्धदुर्मदान् ॥ ०४१ ॥

शरैर्विशकलीकुर्वन्नमित्रानभ्यवीवृषत् ।
अलङ्कृतानश्वसादीन्पत्तींश्चाहन्धनञ्जयः ॥ ०४२ ॥

धनञ्जययुगान्तार्कः संशप्तकमहार्णवम् ।
व्यशोषयत दुःशोषं तीव्रैः शरगभस्तिभिः ॥ ०४३ ॥

पुनर्द्रौणिमहाशैलं नाराचैः सूर्यसंनिभैः ।
निर्बिभेद महावेगैस्त्वरन्वज्रीव पर्वतम् ॥ ०४४ ॥

तमाचार्यसुतः क्रुद्धः साश्वयन्तारमाशुगैः ।
युयुत्सुर्नाशकद्योद्धुं पार्थस्तानन्तराच्छिनत् ॥ ०४५ ॥

ततः परमसङ्क्रुद्धः काण्डकोशानवासृजत् ।
अश्वत्थामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा ॥ ०४६ ॥

अथ संशप्तकांस्त्यक्त्वा पाण्डवो द्रौणिमभ्ययात् ।
अपाङ्क्तेयमिव त्यक्त्वा दाता पाङ्क्तेयमर्थिनम् ॥ ०४७ ॥

ततः समभवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्चसोः ।
नक्षत्रमभितो व्योम्नि शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ०४८ ॥

संतापयन्तावन्योन्यं दीप्तैः शरगभस्तिभिः ।
लोकत्रासकरावास्तां विमार्गस्थौ ग्रहाविव ॥ ०४९ ॥

ततोऽविध्यद्भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनार्जुनो भृशम् ।
स तेन विबभौ द्रौणिरूर्ध्वरश्मिर्यथा रविः ॥ ०५० ॥

अथ कृष्णौ शरशतैरश्वत्थाम्नार्दितौ भृशम् ।
सरश्मिजालनिकरौ युगान्तार्काविवासतुः ॥ ०५१ ॥

ततोऽर्जुनः सर्वतोधारमस्त्र ;मवासृजद्वासुदेवाभिगुप्तः ।
द्रौणायनिं चाभ्यहनत्पृषत्कै ;र्वज्राग्निवैवस्वतदण्डकल्पैः ॥ ०५२ ॥

स केशवं चार्जुनं चातितेजा ; विव्याध मर्मस्वतिरौद्रकर्मा ।
बाणैः सुमुक्तैरतितीव्रवेगै ;र्यैराहतो मृत्युरपि व्यथेत ॥ ०५३ ॥

द्रौणेरिषूनर्जुनः संनिवार्य ; व्यायच्छतस्तद्द्विगुणैः सुपुङ्खैः ।
तं साश्वसूतध्वजमेकवीर ;मावृत्य संशप्तकसैन्यमार्छत् ॥ ०५४ ॥

धनूंषि बाणानिषुधीर्धनुर्ज्याः ; पाणीन्भुजान्पाणिगतं च शस्त्रम् ।
छत्राणि केतूंस्तुरगानथैषां ; वस्त्राणि माल्यान्यथ भूषणानि ॥ ०५५ ॥

चर्माणि वर्माणि मनोरथांश्च ; प्रियाणि सर्वाणि शिरांसि चैव ।
चिच्छेद पार्थो द्विषतां प्रमुक्तै ;र्बाणैः स्थितानामपराङ्मुखानाम् ॥ ०५६ ॥

सुकल्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः ; समास्थिताः कृतयत्नैर्नृवीरैः ।
पार्थेरितैर्बाणगणैर्निरस्ता ;स्तैरेव सार्धं नृवरैर्निपेतुः ॥ ०५७ ॥

पद्मार्कपूर्णेन्दुसमाननानि ; किरीटमालामुकुटोत्कटानि ।
भल्लार्धचन्द्रक्षुरहिंसितानि ; प्रपेतुरुर्व्यां नृशिरांस्यजस्रम् ॥ ०५८ ॥

अथ द्विपैर्देवपतिद्विपाभै ;र्देवारिदर्पोल्बणमन्युदर्पैः ।
कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादवीरा ; जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ॥ ०५९ ॥

तेषां द्विपानां विचकर्त पार्थो ; वर्माणि मर्माणि करान्नियन्तॄन् ।
ध्वजाः पताकाश्च ततः प्रपेतु ;र्वज्राहतानीव गिरेः शिरांसि ॥ ०६० ॥

तेषु प्ररुग्णेषु गुरोस्तनूजं ; बाणैः किरीटी नवसूर्यवर्णैः ।
प्रच्छादयामास महाभ्रजालै ;र्वायुः समुद्युक्तमिवांशुमन्तम् ॥ ०६१ ॥

ततोऽर्जुनेषूनिषुभिर्निरस्य ; द्रौणिः शरैरर्जुनवासुदेवौ ।
प्रच्छादयित्व दिवि चन्द्रसूर्यौ ; ननाद सोऽम्भोद इवातपान्ते ॥ ०६२ ॥

तमर्जुनस्तांश्च पुनस्त्वदीया ;नभ्यर्दितस्तैरविकृत्तशस्त्रैः ।
बाणान्धकारं सहसैव कृत्वा ; विव्याध सर्वानिषुभिः सुपुङ्खैः ॥ ०६३ ॥

नाप्याददत्संदधन्नैव मुञ्च ;न्बाणान्रणेऽदृश्यत सव्यसाची ।

हतांश्च नागांस्तुरगान्पदाती ;न्संस्यूतदेहान्ददृशू रथांश्च ॥ ०६४ ॥

संधाय नाराचवरान्दशाशु ; द्रौणिस्त्वरन्नेकमिवोत्ससर्ज ।
तेषां च पञ्चार्जुनमभ्यविध्य ;न्पञ्चाच्युतं निर्बिभिदुः सुमुक्ताः ॥ ०६५ ॥

तैराहतौ सर्वमनुष्यमुख्या ;वसृक्क्षरन्तौ धनदेन्द्रकल्पौ ।
समाप्तविद्येन यथाभिभूतौ ; हतौ स्विदेतौ किमु मेनिरेऽन्ये ॥ ०६६ ॥

अथार्जुनं प्राह दशार्हनाथः ; प्रमाद्यसे किं जहि योधमेतम् ।
कुर्याद्धि दोषं समुपेक्षितोऽसौ ; कष्टो भवेद्व्याधिरिवाक्रियावान् ॥ ०६७ ॥

तथेति चोक्त्वाच्युतमप्रमादी ; द्रौणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततक्ष ।
छित्त्वाश्वरश्मींस्तुरगानविध्य ;त्ते तं रणादूहुरतीव दूरम् ॥ ०६८ ॥

आवृत्य नेयेष पुनस्तु युद्धं ; पार्थेन सार्धं मतिमान्विमृश्य ।
जानञ्जयं नियतं वृष्णिवीरे ; धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः ॥ ०६९ ॥

प्रतीपकाये तु रणादश्वत्थाम्नि हृते हयैः ।
मन्त्रौषधिक्रियादानैर्व्याधौ देहादिवाहृते ॥ ०७० ॥

संशप्तकानभिमुखौ प्रयातौ केशवार्जुनौ ।
वातोद्धूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना ॥ ०७१ ॥

अध्याय ०१३

सञ्जय उवाच ॥

अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः ।
रथनागाश्वपत्तीनां दण्डधारेण वध्यताम् ॥ ००१ ॥

निवर्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
वाहयन्नेव तुरगान्गरुडानिलरंहसः ॥ ००२ ॥

मागधोऽथाप्यतिक्रान्तो द्विरदेन प्रमाथिना ।
भगदत्तादनवरः शिक्षया च बलेन च ॥ ००३ ॥

एनं हत्वा निहन्तासि पुनः संशप्तकानिति ।
वाक्यान्ते प्रापयत्पार्थं दण्डधारान्तिकं प्रति ॥ ००४ ॥

स मागधानां प्रवरोऽङ्कुशग्रहो ; ग्रहेष्वसह्यो विकचो यथा ग्रहः ।
सपत्नसेनां प्रममाथ दारुणो ; महीं समग्रां विकचो यथा ग्रहः ॥ ००५ ॥

सुकल्पितं दानवनागसंनिभं ; महाभ्रसंह्रादममित्रमर्दनम् ।
रथाश्वमातङ्गगणान्सहस्रशः ; समास्थितो हन्ति शरैर्द्विपानपि ॥ ००६ ॥

रथानधिष्ठाय सवाजिसारथी ;न्रथांश्च पद्भिस्त्वरितो व्यपोथयत् ।
द्विपांश्च पद्भ्यां चरणैः करेण च ; द्विपास्थितो हन्ति स कालचक्रवत् ॥ ००७ ॥

नरांश्च कार्ष्णायसवर्मभूषणा ;न्निपात्य साश्वानपि पत्तिभिः सह ।
व्यपोथयद्दन्तिवरेण शुष्मिणा ; सशब्दवत्स्थूलनडान्यथा तथा ॥ ००८ ॥

अथार्जुनो ज्यातलनेमिनिस्वने ; मृदङ्गभेरीबहुशङ्खनादिते ।
नराश्वमातङ्गसहस्रनादितै ; रथोत्तमेनाभ्यपतद्द्विपोत्तमम् ॥ ००९ ॥

ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमै ;र्जनार्दनं षोडशभिः समार्दयत् ।
स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभि ;स्ततो ननाद प्रजहास चासकृत् ॥ ०१० ॥

ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं ; चकर्त भल्लैर्ध्वजमप्यलङ्कृतम् ।

पुनर्नियन्तॄन्सह पादगोप्तृभि ;स्ततस्तु चुक्रोध गिरिव्रजेश्वरः ॥ ०११ ॥

ततोऽर्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना ; घनाघनेनानिलतुल्यरंहसा ।
अतीव चुक्षोभयिषुर्जनार्दनं ; धनञ्जयं चाभिजघान तोमरैः ॥ ०१२ ॥

अथास्य बाहू द्विपहस्तसंनिभौ ; शिरश्च पूर्णेन्दुनिभाननं त्रिभिः ।
क्षुरैः प्रचिच्छेद सहैव पाण्डव ;स्ततो द्विपं बाणशतैः समार्दयत् ॥ ०१३ ॥

स पार्थबाणैस्तपनीयभूषणैः ; समारुचत्काञ्चनवर्मभृद्द्विपः ।
तथा चकाशे निशि पर्वतो यथा ; दवाग्निना प्रज्वलितौषधिद्रुमः ॥ ०१४ ॥

स वेदनार्तोऽम्बुदनिस्वनो नदं ;श्चलन्भ्रमन्प्रस्खलितोऽऽतुरो द्रवन् ।
पपात रुग्णः सनियन्तृकस्तथा ; यथा गिरिर्वज्रनिपातचूर्णितः ॥ ०१५ ॥

हिमावदातेन सुवर्णमालिना ; हिमाद्रिकूटप्रतिमेन दन्तिना ।
हते रणे भ्रातरि दण्ड आव्रज ;ज्जिघांसुरिन्द्रावरजं धनञ्जयम् ॥ ०१६ ॥

स तोमरैरर्ककरप्रभैस्त्रिभि ;र्जनार्दनं पञ्चभिरेव चार्जुनम् ।
समर्पयित्वा विननाद चार्दयं ;स्ततोऽस्य बाहू विचकर्त पाण्डवः ॥ ०१७ ॥

क्षुरप्रकृत्तौ सुभृशं सतोमरौ ; च्च्युताङ्गदौ चन्दनरूषितौ भुजौ ।
गजात्पतन्तौ युगपद्विरेजतु ;र्यथाद्रिशृङ्गात्पतितौ महोरगौ ॥ ०१८ ॥

अथार्धचन्द्रेण हृतं किरीटिना ; पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं द्विपात् ।
तच्छोणिताभं निपतद्विरेजे ; दिवाकरोऽस्तादिव पश्चिमां दिशम् ॥ ०१९ ॥

अथ द्विपं श्वेतनगाग्रसंनिभं ; दिवाकरांशुप्रतिमैः शरोत्तमैः ।
बिभेद पार्थः स पपात नानद ;न्हिमाद्रिकूटः कुलिशाहतो यथा ॥ ०२० ॥

ततोऽपरे तत्प्रतिमा गजोत्तमा ; जिगीषवः संयति सव्यसाचिनम् ।
तथा कृतास्तेन यथैव तौ द्विपौ ; ततः प्रभग्नं सुमहद्रिपोर्बलम् ॥ ०२१ ॥

गजा रथाश्वाः पुरुषाश्च संघशः ; परस्परघ्नाः परिपेतुराहवे ।
परस्परप्रस्खलिताः समाहता ; भृशं च तत्तत्कुलभाषिणो हताः ॥ ०२२ ॥

अथार्जुनं स्वे परिवार्य सैनिकाः ; पुरंदरं देवगणा इवाब्रुवन् ।
अभैष्म यस्मान्मरणादिव प्रजाः ; स वीर दिष्ट्या निहतस्त्वया रिपुः ॥ ०२३ ॥

न चेत्परित्रास्य इमाञ्जनान्भया ;द्विषद्भिरेवं बलिभिः प्रपीडितान् ।
तथाभविष्यद्द्विषतां प्रमोदनं ; यथा हतेष्वेष्विह नोऽरिषु त्वया ॥ ०२४ ॥

इतीव भूयश्च सुहृद्भिरीरिता ; निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽर्जुनः ।
यथानुरूपं प्रतिपूज्य तं जनं ; जगाम संशप्तकसंघहा पुनः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०१४

सञ्जय उवाच ॥

प्रत्यागत्य पुनर्जिष्णुरहन्संशप्तकान्बहून् ।
वक्रानुवक्रगमनादङ्गारक इव ग्रहः ॥ ००१ ॥

पार्थबाणहता राजन्नराश्वरथकुञ्जराः ।
विचेलुर्बभ्रमुर्नेदुः पेतुर्मम्लुश्च मारिष ॥ ००२ ॥

धुर्यं धुर्यतरान्सूतान्रथांश्च परिसङ्क्षिपन् ।
पाणीन्पाणिगतं शस्त्रं बाहूनपि शिरांसि च ॥ ००३ ॥

भल्लैः क्षुरैरर्धचन्द्रैर्वत्सदन्तैश्च पाण्डवः ।
चिच्छेदामित्रवीराणां समरे प्रतियुध्यताम् ॥ ००४ ॥

वाशितार्थे युयुत्सन्तो वृषभा वृषभं यथा ।
आपतन्त्यर्जुनं शूराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००५ ॥

तेषां तस्य च तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
त्रैलोक्यविजये यादृग्दैत्यानां सह वज्रिणा ॥ ००६ ॥

तमविध्यत्त्रिभिर्बाणैर्दन्दशूकैरिवाहिभिः ।
उग्रायुधस्ततस्तस्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ००७ ॥

तेऽर्जुनं सर्वतः क्रुद्धा नानाशस्त्रैरवीवृषन् ।
मरुद्भिः प्रेषिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णगे ॥ ००८ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य द्विषतां सर्वतोऽर्जुनः ।
सम्यगस्तैः शरैः सर्वान्सहितानहनद्बहून् ॥ ००९ ॥

छिन्नत्रिवेणुजङ्घेषान्निहतपार्ष्णिसारथीन् ।
संछिन्नरश्मियोक्त्राक्षान्व्यनुकर्षयुगान्रथान् ॥ ०१० ॥

विध्वस्तसर्वसंनाहान्बाणैश्चक्रेऽर्जुनस्त्वरन् ॥ ०१० ॥

ते रथास्तत्र विध्वस्ताः परार्ध्या भान्त्यनेकशः ।
धनिनामिव वेश्मानि हतान्यग्न्यनिलाम्बुभिः ॥ ०११ ॥

द्विपाः संभिन्नमर्माणो वज्राशनिसमैः शरैः ।
पेतुर्गिर्यग्रवेश्मानि वज्रवाताग्निभिर्यथा ॥ ०१२ ॥

सारोहास्तुरगाः पेतुर्बहवोऽर्जुनताडिताः ।
निर्जिह्वान्त्राः क्षितौ क्षीणा रुधिरार्द्राः सुदुर्दृशः ॥ ०१३ ॥

नराश्वनागा नाराचैः संस्यूताः सव्यसाचिना ।

बभ्रमुश्चस्खलुः पेतुर्नेदुर्मम्लुश्च मारिष ॥ ०१४ ॥

अणकैश्च शिलाधौतैर्वज्राशनिविषोपमैः ।
शरैर्निजघ्निवान्पार्थो महेन्द्र इव दानवान् ॥ ०१५ ॥

महार्हवर्माभरणा नानारूपाम्बरायुधाः ।
सरथाः सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ॥ ०१६ ॥

विजिताः पुण्यकर्माणो विशिष्टाभिजनश्रुताः ।
गताः शरीरैर्वसुधामूर्जितैः कर्मभिर्दिवम् ॥ ०१७ ॥

अथार्जुनरथं वीरास्त्वदीयाः समुपाद्रवन् ।
नानाजनपदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः ॥ ०१८ ॥

उह्यमाना रथाश्वैस्ते पत्तयश्च जिघांसवः ।
समभ्यधावन्नस्यन्तो विविधं क्षिप्रमायुधम् ॥ ०१९ ॥

तदायुधमहावर्षं क्षिप्तं योधमहाम्बुदैः ।
व्यधमन्निशितैर्बाणैः क्षिप्रमर्जुनमारुतः ॥ ०२० ॥

साश्वपत्तिद्विपरथं महाशस्त्रौघमप्लवम् ।
सहसा संतितीर्षन्तं पार्थं शस्त्रास्त्रसेतुना ॥ ०२१ ॥

अथाब्रवीद्वासुदेवः पार्थं किं क्रीडसेऽनघ ।
संशप्तकान्प्रमथ्यैतांस्ततः कर्णवधे त्वर ॥ ०२२ ॥

तथेत्युक्त्वार्जुनः क्षिप्रं शिष्टान्संशप्तकांस्तदा ।
आक्षिप्य शस्त्रेण बलाद्दैत्यानिन्द्र इवावधीत् ॥ ०२३ ॥

आदधत्संदधन्नेषून्दृष्टः कैश्चिद्रणेऽर्जुनः ।
विमुञ्चन्वा शराञ्शीघ्रं दृश्यते स्म हि कैरपि ॥ ०२४ ॥

आश्चर्यमिति गोविन्दो ब्रुवन्नश्वानचोदयत् ।
हंसांसगौरास्ते सेनां हंसाः सर इवाविशन् ॥ ०२५ ॥

ततः सङ्ग्रामभूमिं तां वर्तमाने जनक्षये ।
अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

एष पार्थ महारौद्रो वर्तते भरतक्षयः ।
पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्योधनकृते महान् ॥ ०२७ ॥

पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ।
महतामपविद्धानि कलापानिषुधीस्तथा ॥ ०२८ ॥

जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांश्च नतपर्वणः ।
तैलधौतांश्च नाराचान्निर्मुक्तानिव पन्नगान् ॥ ०२९ ॥

हस्तिदन्तत्सरून्खड्गाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
आकीर्णांस्तोमरांश्चापांश्चित्रान्हेमविभूषितान् ॥ ०३० ॥

वर्माणि चापविद्धानि रुक्मपृष्ठानि भारत ।
सुवर्णविकृतान्प्रासाञ्शक्तीः कनकभूषिताः ॥ ०३१ ॥

जाम्बूनदमयैः पट्टैर्बद्धाश्च विपुला गदाः ।
जातरूपमयीश्चर्ष्टीः पट्टिशान्हेमभूषितान् ॥ ०३२ ॥

दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान्परश्वधान् ।
अयस्कुशान्तान्पतितान्मुसलानि गुरूणि च ॥ ०३३ ॥

शतघ्नीः पश्य चित्राश्च विपुलान्परिघांस्तथा ।
चक्राणि चापविद्धानि मुद्गरांश्च बहूञ्रणे ॥ ०३४ ॥

नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृद्धिनः ।
जीवन्त इव लक्ष्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः ॥ ०३५ ॥

गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकान् ।
गजवाजिरथक्षुण्णान्पश्य योधान्सहस्रशः ॥ ०३६ ॥

मनुष्यगजवाजीनां शरशक्त्यृष्टितोमरैः ।
निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैर्नखरैर्लगुडैरपि ॥ ०३७ ॥

शरीरैर्बहुधा भिन्नैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
गतासुभिरमित्रघ्न संवृता रणभूमयः ॥ ०३८ ॥

बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः साङ्गदैः शुभभूषणैः ।
सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ॥ ०३९ ॥

साङ्गुलित्रैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः ।
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ०४० ॥

बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
निकृत्तैर्वृषभाक्षाणां विराजति वसुंधरा ॥ ०४१ ॥

कबन्धैः शोणितादिग्धैश्छिन्नगात्रशिरोधरैः ।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ शान्तार्चिर्भिरिवाग्निभिः ॥ ०४२ ॥

रथान्बहुविधान्भग्नान्हेमकिङ्किणिनः शुभान् ।
अश्वांश्च बहुधा पश्य शोणितेन परिप्लुतान् ॥ ०४३ ॥

योधानां च महाशङ्खान्पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् ।
निरस्तजिह्वान्मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ॥ ०४४ ॥

वैजयन्तीविचित्रांश्च हतांश्च गजयोधिनः ।

वारणानां परिस्तोमान्सुयुक्ताम्बरकम्बलान् ॥ ०४५ ॥

विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुथास्तथा ।
भिन्नाश्च बहुधा घण्टाः पतद्भिश्चूर्णिता गजैः ॥ ०४६ ॥

वैडूर्यमणिदण्डांश्च पतितानङ्कुशान्भुवि ।
बद्धाः सादिध्वजाग्रेषु सुवर्णविकृताः कशाः ॥ ०४७ ॥

विचित्रान्मणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
अश्वास्तरपरिस्तोमान्राङ्कवान्पतितान्भुवि ॥ ०४८ ॥

चूडामणीन्नरेन्द्राणां विचित्राः काञ्चनस्रजः ।
छत्राणि चापविद्धानि चामरव्यजनानि च ॥ ०४९ ॥

चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः ॥ ०५० ॥

वदनैः पश्य संछन्नां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ०५० ॥

सजीवांश्च नरान्पश्य कूजमानान्समन्ततः ।
उपास्यमानान्बहुभिर्न्यस्तशस्त्रैर्विशां पते ॥ ०५१ ॥

ज्ञातिभिः सहितैस्तत्र रोदमानैर्मुहुर्मुहुः ।
व्युत्क्रान्तानपरान्योधांश्छादयित्वा तरस्विनः ॥ ०५२ ॥

पुनर्युद्धाय गच्छन्ति जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ०५२ ॥

अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानिनः ।
ज्ञातिभिः पतितैः शूरैर्याच्यमानास्तथोदकम् ॥ ०५३ ॥

जलार्थं च गताः केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्जुन ।

संनिवृत्ताश्च ते शूरास्तान्दृष्ट्वैव विचेतसः ॥ ०५४ ॥

जलं दृष्ट्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परम् ।
जलं पीत्वा मृतान्पश्य पिबतोऽन्यांश्च भारत ॥ ०५५ ॥

परित्यज्य प्रियानन्ये बान्धवान्बान्धवप्रिय ।
व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ॥ ०५६ ॥

पश्यापरान्नरश्रेष्ठ संदष्टौष्ठपुटान्पुनः ।
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षमाणान्समन्ततः ॥ ०५७ ॥

एतत्तवैवानुरूपं कर्मार्जुन महाहवे ।
दिवि वा देवराजस्य त्वया यत्कृतमाहवे ॥ ०५८ ॥

एवं तां दर्शयन्कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने ।
गच्छन्नेवाशृणोच्छब्दं दुर्योधनबले महत् ॥ ०५९ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषान्भेरीपणवमिश्रितान् ।
रथाश्वगजनादांश्च शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् ॥ ०६० ॥

प्रविश्य तद्बलं कृष्णस्तुरगैर्वातवेगिभिः ।
पाण्ड्येनाभ्यर्दितां सेनां त्वदीयां वीक्ष्य धिष्ठितः ॥ ०६१ ॥

स हि नानाविधैर्बाणैरिष्वासप्रवरो युधि ।
न्यहनद्द्विषतां व्रातान्गतासूनन्तको यथा ॥ ०६२ ॥

गजवाजिमनुष्याणां शरीराणि शितैः शरैः ।
भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठो विदेहासूंश्चकार सः ॥ ०६३ ॥

शत्रुप्रवीरैरस्तानि नानाशस्त्राणि सायकैः ।
भित्त्वा तानहनत्पाण्ड्यः शत्रूञ्शक्र इवासुरान् ॥ ०६४ ॥

अध्याय ०१५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः ।
न त्वस्य कर्म सङ्ग्रामे त्वया सञ्जय कीर्तितम् ॥ ००१ ॥

तस्य विस्तरतो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमम् ।
शिक्षां प्रभावं वीर्यं च प्रमाणं दर्पमेव च ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

द्रोणभीष्मकृपद्रौणिकर्णार्जुनजनार्दनान् ।
समाप्तविद्यान्धनुषि श्रेष्ठान्यान्मन्यसे युधि ॥ ००३ ॥

तुल्यता कर्णभीष्माभ्यामात्मनो येन दृश्यते ।
वासुदेवार्जुनाभ्यां च न्यूनतां नात्मनीच्छति ॥ ००४ ॥

स पाण्ड्यो नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
कर्णस्यानीकमवधीत्परिभूत इवान्तकः ॥ ००५ ॥

तदुदीर्णरथाश्वं च पत्तिप्रवरकुञ्जरम् ।
कुलालचक्रवद्भ्रान्तं पाण्ड्येनाधिष्ठितं बलम् ॥ ००६ ॥

व्यश्वसूतध्वजरथान्विप्रविद्धायुधान्रिपून् ।
सम्यगस्तैः शरैः पाण्ड्यो वायुर्मेघानिवाक्षिपत् ॥ ००७ ॥

द्विरदान्प्रहतप्रोथान्विपताकध्वजायुधान् ।
सपादरक्षानवधीद्वज्रेणारीनिवारिहा ॥ ००८ ॥

सशक्तिप्रासतूणीरानश्वारोहान्हयानपि ।
पुलिन्दखशबाह्लीकान्निषादान्ध्रकतङ्गणान् ॥ ००९ ॥

दाक्षिणात्यांश्च भोजांश्च क्रूरान्सङ्ग्रामकर्कशान् ।
विशस्त्रकवचान्बाणैः कृत्वा पाण्ड्योऽकरोद्व्यसून् ॥ ०१० ॥

चतुरङ्गं बलं बाणैर्निघ्नन्तं पाण्ड्यमाहवे ।
दृष्ट्वा द्रौणिरसंभ्रान्तमसंभ्रान्ततरोऽभ्ययात् ॥ ०११ ॥

आभाष्य चैनं मधुरमभि नृत्यन्नभीतवत् ।
प्राह प्रहरतां श्रेष्ठः स्मितपूर्वं समाह्वयन् ॥ ०१२ ॥

राजन्कमलपत्राक्ष प्रधानायुधवाहन ।
वज्रसंहननप्रख्य प्रधानबलपौरुष ॥ ०१३ ॥

मुष्टिश्लिष्टायुधाभ्यां च व्यायताभ्यां महद्धनुः ।
दोर्भ्यां विस्फारयन्भासि महाजलदवद्भृशम् ॥ ०१४ ॥

शरवर्षैर्महावेगैरमित्रानभिवर्षतः ।
मदन्यं नानुपश्यामि प्रतिवीरं तवाहवे ॥ ०१५ ॥

रथद्विरदपत्त्यश्वानेकः प्रमथसे बहून् ।
मृगसंघानिवारण्ये विभीर्भीमबलो हरिः ॥ ०१६ ॥

महता रथघोषेण दिवं भूमिं च नादयन् ।
वर्षान्ते सस्यहा पीथो भाभिरापूरयन्निव ॥ ०१७ ॥

संस्पृशानः शरांस्तीक्ष्णांस्तूणादाशीविषोपमान् ।
मयैवैकेन युध्यस्व त्र्यम्बकेणान्धको यथा ॥ ०१८ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा प्रहरेति च ताडितः ।
कर्णिना द्रोणतनयं विव्याध मलयध्वजः ॥ ०१९ ॥

मर्मभेदिभिरत्युग्रैर्बाणैरग्निशिखोपमैः ।
स्मयन्नभ्यहनद्द्रौणिः पाण्ड्यमाचार्यसत्तमः ॥ ०२० ॥

ततो नवापरांस्तीक्ष्णान्नाराचान्कङ्कवाससः ।
गत्या दशम्या संयुक्तानश्वत्थामा व्यवासृजत् ॥ ०२१ ॥

तेषां पञ्चाच्छिनत्पाण्ड्यः पञ्चभिर्निशितैः शरैः ।
चत्वारोऽभ्याहनन्वाहानाशु ते व्यसवोऽभवन् ॥ ०२२ ॥

अथ द्रोणसुतस्येषूंस्तांश्छित्त्वा निशितैः शरैः ।
धनुर्ज्यां विततां पाण्ड्यश्चिच्छेदादित्यवर्चसः ॥ ०२३ ॥

विज्यं धनुरथाधिज्यं कृत्वा द्रौणिरमित्रहा ।
ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास पाण्ड्यतः ॥ ०२४ ॥

इषुसंबाधमाकाशमकरोद्दिश एव च ॥ ०२४ ॥

ततस्तानस्यतः सर्वान्द्रौणेर्बाणान्महात्मनः ।
जानानोऽप्यक्षयान्पाण्ड्योऽशातयत्पुरुषर्षभः ॥ ०२५ ॥

प्रहितांस्तान्प्रयत्नेन छित्त्वा द्रौणेरिषूनरिः ।
चक्ररक्षौ ततस्तस्य प्राणुदन्निशितैः शरैः ॥ ०२६ ॥

अथारेर्लाघवं दृष्ट्वा मण्डलीकृतकार्मुकः ।
प्रास्यद्द्रोणसुतो बाणान्वृष्टिं पूषानुजो यथा ॥ ०२७ ॥

अष्टावष्टगवान्यूहुः शकटानि यदायुधम् ।
अह्नस्तदष्टभागेन द्रौणिश्चिक्षेप मारिष ॥ ०२८ ॥

तमन्तकमिव क्रुद्धमन्तकालान्तकोपमम् ।
ये ये ददृशिरे तत्र विसञ्ज्ञाः प्रायशोऽभवन् ॥ ०२९ ॥

पर्जन्य इव घर्मान्ते वृष्ट्या साद्रिद्रुमां महीम् ।
आचार्यपुत्रस्तां सेनां बाणवृष्ट्याभ्यवीवृषत् ॥ ०३० ॥

द्रौणिपर्जन्यमुक्तां तां बाणवृष्टिं सुदुःसहाम् ।
वायव्यास्त्रेण स क्षिप्रं रुद्ध्वा पाण्ड्यानिलोऽनदत् ॥ ०३१ ॥

तस्य नानदतः केतुं चन्दनागुरुभूषितम् ।
मलयप्रतिमं द्रौणिश्छित्त्वाश्वांश्चतुरोऽहनत् ॥ ०३२ ॥

सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिस्वनम् ।
धनुश्छित्त्वार्धचन्द्रेण व्यधमत्तिलशो रथम् ॥ ०३३ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य छित्त्वा सर्वायुधानि च ।
प्राप्तमप्यहितं द्रौणिर्न जघान रणेप्सया ॥ ०३४ ॥

हतेश्वरो दन्तिवरः सुकल्पित ;स्त्वराभिसृष्टः प्रतिशर्मगो बली ।
तमध्यतिष्ठन्मलयेश्वरो महा ;न्यथाद्रिशृङ्गं हरिरुन्नदंस्तथा ॥ ०३५ ॥

स तोमरं भास्कररश्मिसंनिभं ; बलास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः ।
ससर्ज शीघ्रं प्रतिपीडयन्गजं ; गुरोः सुतायाद्रिपतीश्वरो नदन् ॥ ०३६ ॥

मणिप्रतानोत्तमवज्रहाटकै ;रलङ्कृतं चांशुकमाल्यमौक्तिकैः ।
हतोऽस्यसावित्यसकृन्मुदा नद ;न्पराभिनद्द्रौणिवराङ्गभूषणम् ॥ ०३७ ॥

तदर्कचन्द्रग्रहपावकत्विषं ; भृशाभिघातात्पतितं विचूर्णितम् ।
महेन्द्रवज्राभिहतं महावनं ; यथाद्रिशृङ्गं धरणीतले तथा ॥ ०३८ ॥

ततः प्रजज्वाल परेण मन्युना ; पदाहतो नागपतिर्यथा तथा ।
समादधे चान्तकदण्डसंनिभा ;निषूनमित्रान्तकरांश्चतुर्दश ॥ ०३९ ॥

द्विपस्य पादाग्रकरान्स पञ्चभि ;र्नृपस्य बाहू च शिरोऽथ च त्रिभिः ।
जघान षड्भिः षड्ऋतूत्तमत्विषः ; स पाण्ड्यराजानुचरान्महारथान् ॥ ०४० ॥

सुदीर्घवृत्तौ वरचन्दनोक्षितौ ; सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितौ ।
भुजौ धरायां पतितौ नृपस्य तौ ; विवेष्टतुस्तार्क्ष्यहताविवोरगौ ॥ ०४१ ॥

शिरश्च तत्पूर्णशशिप्रभाननं ; सरोषताम्रायतनेत्रमुन्नसम् ।
क्षितौ विबभ्राज पतत्सकुण्डलं ; विशाखयोर्मध्यगतः शशी यथा ॥ ०४२ ॥

समाप्तविद्यं तु गुरोः सुतं नृपः ; समाप्तकर्माणमुपेत्य ते सुतः ।
सुहृद्वृतोऽत्यर्थमपूजयन्मुदा ; जिते बलौ विष्णुमिवामरेश्वरः ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०१६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

पाण्ड्ये हते किमकरोदर्जुनो युधि सञ्जय ।
एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ॥ ००१ ॥

समाप्तविद्यो बलवान्युक्तो वीरश्च पाण्डवः ।
सर्वभूतेष्वनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ॥ ००२ ॥

तस्मान्महद्भयं तीव्रममित्रघ्नाद्धनञ्जयात् ।
स यत्तत्राकरोत्पार्थस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हते पाण्ड्येऽर्जुनं कृष्णस्त्वरन्नाह वचो हितम् ।
पश्यातिमान्यं राजानमपयातांश्च पाण्डवान् ॥ ००४ ॥

अश्वत्थाम्नश्च सङ्कल्पाद्धताः कर्णेन सृञ्जयाः ।
तथाश्वनरनागानां कृतं च कदनं महत् ॥ ००५ ॥

इत्याचष्ट सुदुर्धर्षो वासुदेवः किरीटिने ॥ ००५ ॥

एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातुर्घोरं महद्भयम् ।
वाहयाश्वान्हृषीकेश क्षिप्रमित्याह पाण्डवः ॥ ००६ ॥

ततः प्रायाद्धृषीकेशो रथेनाप्रतियोधिना ।
दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत्समागमः ॥ ००७ ॥

ततः प्रववृते भूयः सङ्ग्रामो राजसत्तम ।
कर्णस्य पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ००८ ॥

धनूंषि बाणान्परिघानसितोमरपट्टिशान् ।
मुसलानि भुशुण्डीश्च शक्तिऋष्टिपरश्वधान् ॥ ००९ ॥

गदाः प्रासानसीन्कुन्तान्भिण्डिपालान्महाङ्कुशान् ।
प्रगृह्य क्षिप्रमापेतुः परस्परजिगीषया ॥ ०१० ॥

बाणज्यातलशब्देन द्यां दिशः प्रदिशो वियत् ।
पृथिवीं नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान् ॥ ०११ ॥

तेन शब्देन महता संहृष्टाश्वकुराहवम् ।
वीरा वीरैर्महाघोरं कलहान्तं तितीर्षवः ॥ ०१२ ॥

ज्यातलत्रधनुःशब्दाः कुञ्जराणां च बृंहितम् ।
ताडितानां च पततां निनादः सुमहानभूत् ॥ ०१३ ॥

बाणशब्दांश्च विविधाञ्शूराणामभिगर्जताम् ।
श्रुत्वा शब्दं भृशं त्रेसुर्जग्मुर्मम्लुश्च भारत ॥ ०१४ ॥

तेषां नानद्यतां चैव शस्त्रवृष्टिं च मुञ्चताम् ।
बहूनाधिरथिः कर्णः प्रममाथ रणेषुभिः ॥ ०१५ ॥

पञ्च पाञ्चालवीराणां रथान्दश च पञ्च च ।
साश्वसूतध्वजान्कर्णः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०१६ ॥

योधमुख्या महावीर्याः पाण्डूनां कर्णमाहवे ।
शीघ्रास्त्रा दिवमावृत्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ०१७ ॥

ततः कर्णो द्विषत्सेनां शरवर्षैर्विलोडयन् ।
विजगाहेऽण्डजापूर्णां पद्मिनीमिव यूथपः ॥ ०१८ ॥

द्विषन्मध्यमवस्कन्द्य राधेयो धनुरुत्तमम् ।
विधुन्वानः शितैर्बाणैः शिरांस्युन्मथ्य पातयत् ॥ ०१९ ॥

चर्मवर्माणि संछिन्द्य निर्वापमिव देहिनाम् ।
विषेहुर्नास्य संपर्कं द्वितीयस्य पतत्रिणः ॥ ०२० ॥

वर्मदेहासुमथनैर्धनुषः प्रच्युतैः शरैः ।
मौर्व्या तलत्रैर्न्यवधीत्कशया वाजिनो यथा ॥ ०२१ ॥

पाण्डुसृञ्जयपाञ्चालाञ्शरगोचरमानयत् ।
ममर्द कर्णस्तरसा सिंहो मृगगणानिव ॥ ०२२ ॥

ततः पाञ्चालपुत्राश्च द्रौपदेयाश्च मारिष ।
यमौ च युयुधानश्च सहिताः कर्णमभ्ययुः ॥ ०२३ ॥

व्यायच्छमानाः सुभृशं कुरुपाण्डवसृञ्जयाः ।
प्रियानसून्रणे त्यक्त्वा योधा जग्मुः परस्परम् ॥ ०२४ ॥

सुसंनद्धाः कवचिनः सशिरस्त्राणभूषणाः ।
गदाभिर्मुसलैश्चान्ये परिघैश्च महारथाः ॥ ०२५ ॥

समभ्यधावन्त भृशं देवा दण्डैरिवोद्यतैः ।
नदन्तश्चाह्वयन्तश्च प्रवल्गन्तश्च मारिष ॥ ०२६ ॥

ततो निजघ्नुरन्योन्यं पेतुश्चाहवताडिताः ।
वमन्तो रुधिरं गात्रैर्विमस्तिष्केक्षणा युधि ॥ ०२७ ॥

दन्तपूर्णैः सरुधिरैर्वक्त्रैर्दाडिमसंनिभैः ।
जीवन्त इव चाप्येते तस्थुः शस्त्रोपबृंहिताः ॥ ०२८ ॥

परस्परं चाप्यपरे पट्टिशैरसिभिस्तथा ।
शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च नखरप्रासतोमरैः ॥ ०२९ ॥

ततक्षुश्चिच्छिदुश्चान्ये बिभिदुश्चिक्षिपुस्तथा ।
सञ्चकर्तुश्च जघ्नुश्च क्रुद्धा निर्बिभिदुश्च ह ॥ ०३० ॥

पेतुरन्योन्यनिहता व्यसवो रुधिरोक्षिताः ।
क्षरन्तः स्वरसं रक्तं प्रकृताश्चन्दना इव ॥ ०३१ ॥

रथै रथा विनिहता हस्तिनश्चापि हस्तिभिः ।

नरा नरवरैः पेतुरश्वाश्चाश्वैः सहस्रशः ॥ ०३२ ॥

ध्वजाः शिरांसि च्छत्राणि द्विपहस्ता नृणां भुजाः ।
क्षुरैर्भल्लार्धचन्द्रैश्च छिन्नाः शस्त्राणि तत्यजुः ॥ ०३३ ॥

नरांश्च नागांश्च रथान्हयान्ममृदुराहवे ।
अश्वारोहैर्हताः शूराश्छिन्नहस्ताश्च दन्तिनः ॥ ०३४ ॥

सपताका ध्वजाः पेतुर्विशीर्णा इव पर्वताः ।
पत्तिभिश्च समाप्लुत्य द्विरदाः स्यन्दनास्तथा ॥ ०३५ ॥

प्रहता हन्यमानाश्च पतिताश्चैव सर्वशः ।
अश्वारोहाः समासाद्य त्वरिताः पत्तिभिर्हताः ॥ ०३६ ॥

सादिभिः पत्तिसंघाश्च निहता युधि शेरते ॥ ०३६ ॥

मृदितानीव पद्मानि प्रम्लाना इव च स्रजः ।
हतानां वदनान्यासन्गात्राणि च महामते ॥ ०३७ ॥

रूपाण्यत्यर्थकाम्यानि द्विरदाश्वनृणां नृप ।
समुन्नानीव वस्त्राणि प्रापुर्दुर्दर्शतां परम् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०१७

सञ्जय उवाच ॥

हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ।
धृष्टद्युम्नं जिघांसन्तः क्रुद्धाः पार्षतमभ्ययुः ॥ ००१ ॥

प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रवीरा गजयोधिनः ।
अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च मागधास्ताम्रलिप्तकाः ॥ ००२ ॥

मेकलाः कोशला मद्रा दशार्णा निषधास्तथा ।
गजयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ॥ ००३ ॥

शरतोमरनाराचैर्वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ।
सिषिचुस्ते ततः सर्वे पाञ्चालाचलमाहवे ॥ ००४ ॥

तान्संमिमर्दिषुर्नागान्पार्ष्ण्यङ्गुष्ठाङ्कुशैर्भृशम् ।
पोथितान्पार्षतो बाणैर्नाराचैश्चाभ्यवीवृषत् ॥ ००५ ॥

एकैकं दशभिः षड्भिरष्टाभिरपि भारत ।
द्विरदानभिविव्याध क्षिप्तैर्गिरिनिभाञ्शरैः ॥ ००६ ॥

प्रच्छाद्यमानो द्विरदैर्मेघैरिव दिवाकरः ॥ ००६ ॥

पर्यासुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः ।
तान्नागानभिवर्षन्तो ज्यातन्त्रीशरनादितैः ॥ ००७ ॥

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
सात्यकिश्च शिखण्डी च चेकितानश्च वीर्यवान् ॥ ००८ ॥

ते म्लेच्छैः प्रेषिता नागा नरानश्वान्रथानपि ।
हस्तैराक्षिप्य ममृदुः पद्भिश्चाप्यतिमन्यवः ॥ ००९ ॥

बिभिदुश्च विषाणाग्रैः समाक्षिप्य च चिक्षिपुः ।
विषाणलग्नैश्चाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणाः ॥ ०१० ॥

प्रमुखे वर्तमानं तु द्विपं वङ्गस्य सात्यकिः ।

नाराचेनोग्रवेगेन भित्त्वा मर्मण्यपातयत् ॥ ०११ ॥

तस्यावर्जितनागस्य द्विरदादुत्पतिष्यतः ।
नाराचेनाभिनद्वक्षः सोऽपतद्भुवि सात्यकेः ॥ ०१२ ॥

पुण्ड्रस्यापततो नागं चलन्तमिव पर्वतम् ।
सहदेवः प्रयत्नात्तैर्नाराचैर्व्यहनत्त्रिभिः ॥ ०१३ ॥

विपताकं वियन्तारं विवर्मध्वजजीवितम् ।
तं कृत्वा द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्यगात् ॥ ०१४ ॥

सहदेवं तु नकुलो वारयित्वाङ्गमार्दयत् ।
नाराचैर्यमदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन च ॥ ०१५ ॥

दिवाकरकरप्रख्यानङ्गश्चिक्षेप तोमरान् ।
नकुलाय शतान्यष्टौ त्रिधैकैकं तु सोऽच्छिनत् ॥ ०१६ ॥

तथार्धचन्द्रेण शिरस्तस्य चिच्छेद पाण्डवः ।
स पपात हतो म्लेच्छस्तेनैव सह दन्तिना ॥ ०१७ ॥

आचार्यपुत्रे निहते हस्तिशिक्षाविशारदे ।
अङ्गाः क्रुद्धा महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययुः ॥ ०१८ ॥

चलत्पताकैः प्रमुखैर्हेमकक्ष्यातनुच्छदैः ।
मिमर्दिशन्तस्त्वरिताः प्रदीप्तैरिव पर्वतैः ॥ ०१९ ॥

मेकलोत्कलकालिङ्गा निषादास्ताम्रलिप्तकाः ।
शरतोमरवर्षाणि विमुञ्चन्तो जिघांसवः ॥ ०२० ॥

तैश्छाद्यमानं नकुलं दिवाकरमिवाम्बुदैः ।
परि पेतुः सुसंरब्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ०२१ ॥

ततस्तदभवद्युद्धं रथिनां हस्तिभिः सह ।
सृजतां शरवर्षाणि तोमरांश्च सहस्रशः ॥ ०२२ ॥

नागानां प्रस्फुटुः कुम्भा मर्माणि विविधानि च ।
दन्ताश्चैवातिविद्धानां नाराचैर्भूषणानि च ॥ ०२३ ॥

तेषामष्टौ महानागांश्चतुःषष्ट्या सुतेजनैः ।
सहदेवो जघानाशु ते पेतुः सह सादिभिः ॥ ०२४ ॥

अञ्जोगतिभिरायम्य प्रयत्नाद्धनुरुत्तमम् ।
नाराचैरहनन्नागान्नकुलः कुरनन्दन ॥ ०२५ ॥

ततः शैनेयपाञ्चाल्यौ द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
शिखण्डी च महानागान्सिषिचुः शरवृष्टिभिः ॥ ०२६ ॥

ते पाण्डुयोधाम्बुधरैः शत्रुद्विरदपर्वताः ।
बाणवर्षैर्हताः पेतुर्वज्रवर्षैरिवाचलाः ॥ ०२७ ॥

एवं हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुनरकुञ्जराः ।
द्रुतं सेनामवैक्षन्त भिन्नकूलामिवापगाम् ॥ ०२८ ॥

ते तां सेनामवालोक्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
विक्षोभयित्वा च पुनः कर्णमेवाभिदुद्रुवुः ॥ ०२९ ॥

सहदेवं ततः क्रुद्धं दहन्तं तव वाहिनीम् ।
दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात् ॥ ०३० ॥

तौ समेतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र नराधिपाः ।
सिंहनादरवांश्चक्रुर्वासांस्याद्दुधुवुश्च ह ॥ ०३१ ॥

ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धन्विना ।
पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्बाणैर्वक्षस्यभिहतो बली ॥ ०३२ ॥

सहदेवस्ततो राजन्नाराचेन तवात्मजम् ।
विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या सारथिं च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०३३ ॥

दुःशासनस्तदा राजंश्छित्त्वा चापं महाहवे ।
सहदेवं त्रिसप्तत्या बाह्वोरुरसि चार्दयत् ॥ ०३४ ॥

सहदेवस्ततः क्रुद्धः खड्गं गृह्य महाहवे ।
व्याविध्यत युधां श्रेष्ठः श्रीमांस्तव सुतं प्रति ॥ ०३५ ॥

समार्गणगणं चापं छित्त्वा तस्य महानसिः ।
निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प इवाम्बरात् ॥ ०३६ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सहदेवः प्रतापवान् ।
दुःशासनाय चिक्षेप बाणमन्तकरं ततः ॥ ०३७ ॥

तमापतन्तं विशिखं यमदण्डोपमत्विषम् ।
खड्गेन शितधारेण द्विधा चिच्छेद कौरवः ॥ ०३८ ॥

तमापतन्तं सहसा निस्त्रिंशं निशितैः शरैः ।
पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ०३९ ॥

ततो बाणांश्चतुःषष्टिं तव पुत्रो महारणे ।
सहदेवरथे तूर्णं पातयामास भारत ॥ ०४० ॥

ताञ्शरान्समरे राजन्वेगेनापततो बहून् ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यकृन्तत ॥ ०४१ ॥

स निवार्य महाबाणांस्तव पुत्रेण प्रेषितान् ।
अथास्मै सुबहून्बाणान्माद्रीपुत्रः समाचिनोत् ॥ ०४२ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
समाधत्त शरं घोरं मृत्युकालान्तकोपमम् ॥ ०४३ ॥

विकृष्य बलवच्चापं तव पुत्राय सोऽसृजत् ॥ ०४३ ॥

स तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत् ।
प्राविशद्धरणीं राजन्वल्मीकमिव पन्नगः ॥ ०४४ ॥

ततः स मुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथः ॥ ०४४ ॥

मूढं चैनं समालक्ष्य सारथिस्त्वरितो रथम् ।
अपोवाह भृशं त्रस्तो वध्यमानं शितैः शरैः ॥ ०४५ ॥

पराजित्य रणे तं तु पाण्डवः पाण्डुपूर्वज ।
दुर्योधनबलं हृष्टः प्रामथद्वै समन्ततः ॥ ०४६ ॥

पिपीलिकापुटं राजन्यथामृद्नान्नरो रुषा ।
तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत ॥ ०४७ ॥

नकुलं रभसं युद्धे दारयन्तं वरूथिनीम् ।
कर्णो वैकर्तनो राजन्वारयामास वै तदा ॥ ०४८ ॥

नकुलश्च तदा कर्णं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
चिरस्य बत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा ॥ ०४९ ॥

यस्य मे त्वं रणे पाप चक्षुर्विषयमागतः ।
त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ॥ ०५० ॥

त्वद्दोषात्कुरवः क्षीणाः समासाद्य परस्परम् ।
त्वामद्य समरे हत्वा कृतकृत्योऽस्मि विज्वरः ॥ ०५१ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः ।
सदृशं राजपुत्रस्य धन्विनश्च विशेषतः ॥ ०५२ ॥

प्रहरस्व रणे बाल पश्यामस्तव पौरुषम् ।
कर्म कृत्वा रणे शूर ततः कत्थितुमर्हसि ॥ ०५३ ॥

अनुक्त्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तितः ।
स युध्यस्व मया शक्त्या विनेष्ये दर्पमद्य ते ॥ ०५४ ॥

इत्युक्त्वा प्राहरत्तूर्णं पाण्डुपुत्राय सूतजः ।
विव्याध चैनं समरे त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ ०५५ ॥

नकुलस्तु ततो विद्धः सूतपुत्रेण भारत ।
अशीत्याशीविषप्रख्यैः सूतपुत्रमविध्यत ॥ ०५६ ॥

तस्य कर्णो धनुश्छित्त्वा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ।
त्रिंशता परमेष्वासः शरैः पाण्डवमार्दयत् ॥ ०५७ ॥

ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।
आशीविषा यथा नागा भित्त्वा गां सलिलं पपुः ॥ ०५८ ॥

अथान्यद्धनुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
कर्णं विव्याध विंशत्या सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ०५९ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कर्णस्य धनुरच्छिनत् ॥ ०६० ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं सायकानां शतैस्त्रिभिः ।

आजघ्ने प्रहसन्वीरः सर्वलोकमहारथम् ॥ ०६१ ॥

कर्णमभ्यर्दितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष ।
विस्मयं परमं जग्मू रथिनः सह दैवतैः ॥ ०६२ ॥

अथान्यद्धनुरादाय कर्णो वैकर्तनस्तदा ।
नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्जत्रुदेशे समार्दयत् ॥ ०६३ ॥

उरःस्थैरथ तैर्बाणैर्माद्रीपुत्रो व्यरोचत ।
स्वरश्मिभिरिवादित्यो भुवने विसृजन्प्रभाम् ॥ ०६४ ॥

नकुलस्तु ततः कर्णं विद्ध्वा सप्तभिरायसैः ।
अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ॥ ०६५ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरम् ।
नकुलस्य ततो बाणैः सर्वतोऽवारयद्दिशः ॥ ०६६ ॥

संछाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः शरैः ।
चिच्छेद स शरांस्तूर्णं शरैरेव महारथः ॥ ०६७ ॥

ततो बाणमयं जालं विततं व्योम्न्यदृश्यत ।
खद्योतानां गणैरेव संपतद्भिर्यथा नभः ॥ ०६८ ॥

तैर्विमुक्तैः शरशतैश्छादितं गगनं तदा ।
शलभानां यथा व्रातैस्तद्वदासीत्समाकुलम् ॥ ०६९ ॥

ते शरा हेमविकृताः संपतन्तो मुहुर्मुहुः ।
श्रेणीकृता अभासन्त हंसाः श्रेणीगता इव ॥ ०७० ॥

बाणजालावृते व्योम्नि छादिते च दिवाकरे ।
समसर्पत्ततो भूतं किञ्चिदेव विशां पते ॥ ०७१ ॥

निरुद्धे तत्र मार्गे तु शरसंघैः समन्ततः ।
व्यरोचतां महाभागौ बालसूर्याविवोदितौ ॥ ०७२ ॥

कर्णचापच्युतैर्बाणैर्वध्यमानास्तु सोमकाः ।
अवालीयन्त राजेन्द्र वेदनार्ताः शरार्दिताः ॥ ०७३ ॥

नकुलस्य तथा बाणैर्वध्यमाना चमूस्तव ।
व्यशीर्यत दिशो राजन्वातनुन्ना इवाम्बुदाः ॥ ०७४ ॥

ते सेने वध्यमाने तु ताभ्यां दिव्यैर्महाशरैः ।
शरपातमपक्रम्य ततः प्रेक्षकवत्स्थिते ॥ ०७५ ॥

प्रोत्सारिते जने तस्मिन्कर्णपाण्डवयोः शरैः ।
विव्याधाते महात्मानावन्योन्यं शरवृष्टिभिः ॥ ०७६ ॥

निदर्शयन्तौ त्वस्त्राणि दिव्यानि रणमूर्धनि ।
छादयन्तौ च सहसा परस्परवधैषिणौ ॥ ०७७ ॥

नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कबर्हिणवाससः ।
ते तु कर्णमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्त यथा परे ॥ ०७८ ॥

शरवेश्मप्रविष्टौ तौ ददृशाते न कैश्चन ।
चन्द्रसूर्यौ यथा राजंश्छाद्यमानौ जलागमे ॥ ०७९ ॥

ततः क्रुद्धो रणे कर्णः कृत्वा घोरतरं वपुः ।
पाण्डवं छादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ॥ ०८० ॥

स च्छाद्यमानः समरे सूतपुत्रेण पाण्डवः ।
न चकार व्यथां राजन्भास्करो जलदैर्यथा ॥ ०८१ ॥

ततः प्रहस्याधिरथिः शरजालानि मारिष ।
प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०८२ ॥

एकच्छायमभूत्सर्वं तस्य बाणैर्महात्मनः ।
अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे संपतद्भिः शरोत्तमैः ॥ ०८३ ॥

ततः कर्णो महाराज धनुश्छित्त्वा महात्मनः ।
सारथिं पातयामास रथनीडाद्धसन्निव ॥ ०८४ ॥

तथाश्वांश्चतुरश्चास्य चतुर्भिर्निशितैः शरैः ।
यमस्य सदनं तूर्णं प्रेषयामास भारत ॥ ०८५ ॥

अथास्य तं रथं तूर्णं तिलशो व्यधमच्छरैः ।
पताकां चक्ररक्षौ च ध्वजं खड्गं च मारिष ॥ ०८६ ॥

शतचन्द्रं ततश्चर्म सर्वोपकरणानि च ॥ ०८६ ॥

हताश्वो विरथश्चैव विवर्मा च विशां पते ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं परिघं गृह्य विष्ठितः ॥ ०८७ ॥

तमुद्यतं महाघोरं परिघं तस्य सूतजः ।
व्यहनत्सायकै राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०८८ ॥

व्यायुधं चैनमालक्ष्य शरैः संनतपर्वभिः ।
आर्दयद्बहुशः कर्णो न चैनं समपीडयत् ॥ ०८९ ॥

स वध्यमानः समरे कृतास्त्रेण बलीयसा ।
प्राद्रवत्सहसा राजन्नकुलो व्याकुलेन्द्रियः ॥ ०९० ॥

तमभिद्रुत्य राधेयः प्रहसन्वै पुनः पुनः ।
सज्यमस्य धनुः कण्ठे सोऽवासृजत भारत ॥ ०९१ ॥

ततः स शुशुभे राजन्कण्ठासक्तमहाधनुः ।
परिवेषमनुप्राप्तो यथा स्याद्व्योम्नि चन्द्रमाः ॥ ०९२ ॥

यथैव च सितो मेघः शक्रचापेन शोभितः ॥ ०९२ ॥

तमब्रवीत्तदा कर्णो व्यर्थं व्याहृतवानसि ।
वदेदानीं पुनर्हृष्टो वध्यं मां त्वं पुनः पुनः ॥ ०९३ ॥

मा योत्सीर्गुरुभिः सार्धं बलवद्भिश्च पाण्डव ।
सदृशैस्तात युध्यस्व व्रीडां मा कुरु पाण्डव ॥ ०९४ ॥

गृहं वा गच्छ माद्रेय यत्र वा कृष्णफल्गुनौ ॥ ०९४ ॥

एवमुक्त्वा महाराज व्यसर्जयत तं ततः ।
वधप्राप्तं तु तं राजन्नावधीत्सूतनन्दनः ॥ ०९५ ॥

स्मृत्वा कुन्त्या वचो राजंस्तत एनं व्यसर्जयत् ॥ ०९५ ॥

विसृष्टः पाण्डवो राजन्सूतपुत्रेण धन्विना ।
व्रीडन्निव जगामाथ युधिष्ठिररथं प्रति ॥ ०९६ ॥

आरुरोह रथं चापि सूतपुत्रप्रतापितः ।
निःश्वसन्दुःखसंतप्तः कुम्भे क्षिप्त इवोरगः ॥ ०९७ ॥

तं विसृज्य रणे कर्णः पाञ्चालांस्त्वरितो ययौ ।
रथेनातिपताकेन चन्द्रवर्णहयेन च ॥ ०९८ ॥

तत्राक्रन्दो महानासीत्पाण्डवानां विशां पते ।
दृष्ट्वा सेनापतिं यान्तं पाञ्चालानां रथव्रजान् ॥ ०९९ ॥

तत्राकरोन्महाराज कदनं सूतनन्दनः ।
मध्यं गते दिनकरे चक्रवत्प्रचरन्प्रभुः ॥ १०० ॥

भग्नचक्रै रथैः केचिच्छिन्नध्वजपताकिभिः ।
ससूतैर्हतसूतैश्च भग्नाक्षैश्चैव मारिष ॥ १०१ ॥

ह्रियमाणानपश्याम पाञ्चालानां रथव्रजान् ॥ १०१ ॥

तत्र तत्र च संभ्रान्ता विचेरुर्मत्तकुञ्जराः ।
दवाग्निना परीताङ्गा यथैव स्युर्महावने ॥ १०२ ॥

भिन्नकुम्भा विरुधिराश्छिन्नहस्ताश्च वारणाः ।
भिन्नगात्रवराश्चैव च्छिन्नवालाश्च मारिष ॥ १०३ ॥

छिन्नाभ्राणीव संपेतुर्वध्यमाना महात्मना ॥ १०३ ॥

अपरे त्रासिता नागा नाराचशततोमरैः ।
तमेवाभिमुखा यान्ति शलभा इव पावकम् ॥ १०४ ॥

अपरे निष्टनन्तः स्म व्यदृश्यन्त महाद्विपाः ।
क्षरन्तः शोणितं गात्रैर्नगा इव जलप्लवम् ॥ १०५ ॥

उरश्छदैर्विमुक्ताश्च वालबन्धैश्च वाजिनः ।
राजतैश्च तथा कांस्यैः सौवर्णैश्चैव भूषणैः ॥ १०६ ॥

हीना आस्तरणैश्चैव खलीनैश्च विवर्जिताः ।
चामरैश्च कुथाभिश्च तूणीरैः पतितैरपि ॥ १०७ ॥

निहतैः सादिभिश्चैव शूरैराहवशोभिभिः ।
अपश्याम रणे तत्र भ्राम्यमाणान्हयोत्तमान् ॥ १०८ ॥

प्रासैः खड्गैश्च संस्यूतानृष्टिभिश्च नराधिप ।
हययोधानपश्याम कञ्चुकोष्णीषधारिणः ॥ १०९ ॥

रथान्हेमपरिष्कारान्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
भ्रममाणानपश्याम हतेषु रथिषु द्रुतम् ॥ ११० ॥

भग्नाक्षकूबरान्कांश्चिच्छिन्नचक्रांश्च मारिष ।
विपताकाध्वजांश्चान्याञ्छिन्नेषायुगबन्धुरान् ॥ १११ ॥

विहीनात्रथिनस्तत्र धावमानान्समन्ततः ।
सूर्यपुत्रशरैस्त्रस्तानपश्याम विशां पते ॥ ११२ ॥

विशस्त्रांश्च तथैवान्यान्सशस्त्रांश्च बहून्हतान् ।
तावकाञ्जालसंछन्नानुरोघण्टाविभूषितान् ॥ ११३ ॥

नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतान् ।
पदातीनन्वपश्याम धावमानान्समन्ततः ॥ ११४ ॥

शिरांसि बाहूनूरूंश्च छिन्नानन्यांस्तथा युधि ।
कर्णचापच्युतैर्बाणैरपश्याम विनाकृतान् ॥ ११५ ॥

महान्व्यतिकरो रौद्रो योधानामन्वदृश्यत ।
कर्णसायकनुन्नानां हतानां निशितैः शरैः ॥ ११६ ॥

ते वध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः ।
तमेवाभिमुखा यान्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ ११७ ॥

तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महारथम् ।
क्षत्रिया वर्जयामासुर्युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ११८ ॥

हतशेषास्तु ये वीराः पाञ्चालानां महारथाः ।

तान्प्रभग्नान्द्रुतान्कर्णः पृष्ठतो विकिरञ्शरैः ॥ ११९ ॥

अभ्यधावत तेजस्वी विशीर्णकवचध्वजान् ॥ ११९ ॥

तापयामास तान्बाणैः सूतपुत्रो महारथः ।
मध्यंदिनमनुप्राप्तो भूतानीव तमोनुदः ॥ १२० ॥

अध्याय ०१८

सञ्जय उवाच ॥

युयुत्सुं तव पुत्रं तु प्राद्रवन्तं महद्बलम् ।
उलूकोऽभ्यपतत्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

युयुत्सुस्तु ततो राजञ्शितधारेण पत्रिणा ।
उलूकं ताडयामास वज्रेणेन्द्र इवाचलम् ॥ ००२ ॥

उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे ।
क्षुरप्रेण धनुश्छित्त्वा ताडयामास कर्णिना ॥ ००३ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं युयुत्सुर्वेगवत्तरम् ।
अन्यदादत्त सुमहच्चापं संरक्तलोचनः ॥ ००४ ॥

शाकुनिं च ततः षष्ट्या विव्याध भरतर्षभ ।
सारथिं त्रिभिरानर्छत्तं च भूयो व्यविध्यत ॥ ००५ ॥

उलूकस्तं तु विंशत्या विद्ध्वा हेमविभूषितैः ।
अथास्य समरे क्रुद्धो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ००६ ॥

स च्छिन्नयष्टिः सुमहाञ्शीर्यमाणो महाध्वजः ।
पपात प्रमुखे राजन्युयुत्सोः काञ्चनोज्ज्वलः ॥ ००७ ॥

ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्छितः ।
उलूकं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ००८ ॥

उलूकस्तस्य भल्लेन तैलधौतेन मारिष ।
शिरश्चिच्छेद सहसा यन्तुर्भरतसत्तम ॥ ००९ ॥

जघान चतुरोऽश्वांश्च तं च विव्याध पञ्चभिः ।
सोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ॥ ०१० ॥

तं निर्जित्य रणे राजन्नुलूकस्त्वरितो ययौ ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव विनिघ्नन्निशितैः शरैः ॥ ०११ ॥

शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे निमेषार्धादसंभ्रमम् ॥ ०१२ ॥

हताश्वे तु रथे तिष्ठञ्शतानीको महाबलः ।
गदां चिक्षेप सङ्क्रुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ॥ ०१३ ॥

सा कृत्वा स्यन्दनं भस्म हयांश्चैव ससारथीन् ।
पपात धरणीं तूर्णं दारयन्तीव भारत ॥ ०१४ ॥

तावुभौ विरथौ वीरौ कुरूणां कीर्तिवर्धनौ ।
अपाक्रमेतां युद्धार्तौ प्रेक्षमाणौ परस्परम् ॥ ०१५ ॥

पुत्रस्तु तव संभ्रान्तो विवित्सो रथमाविशत् ।
शतानीकोऽपि त्वरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः ॥ ०१६ ॥

सुतसोमस्तु शकुनिं विव्याध निशितैः शरैः ।
नाकम्पयत संरब्धो वार्योघ इव पर्वतम् ॥ ०१७ ॥

सुतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणम् ।
शरैरनेकसाहस्रैश्छादयामास भारत ॥ ०१८ ॥

ताञ्शराञ्शकुनिस्तूर्णं चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः ।
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च जितकाशी च संयुगे ॥ ०१९ ॥

निवार्य समरे चापि शरांस्तान्निशितैः शरैः ।
आजघान सुसङ्क्रुद्धः सुतसोमं त्रिभिः शरैः ॥ ०२० ॥

तस्याश्वान्केतनं सूतं तिलशो व्यधमच्छरैः ।
स्यालस्तव महावीर्यस्ततस्ते चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०२१ ॥

हताश्वो विरथश्चैव छिन्नधन्वा च मारिष ।
धन्वी धनुर्वरं गृह्य रथाद्भूमावतिष्ठत ॥ ०२२ ॥

व्यसृजत्सायकांश्चैव स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ॥ ०२२ ॥

छादयामासुरथ ते तव स्यालस्य तं रथम् ।
पतङ्गानामिव व्राताः शरव्राता महारथम् ॥ ०२३ ॥

रथोपस्थान्समीक्ष्यापि विव्यथे नैव सौबलः ।
प्रमृद्नंश्च शरांस्तांस्ताञ्शरव्रातैर्महायशाः ॥ ०२४ ॥

तत्रातुष्यन्त योधाश्च सिद्धाश्चापि दिवि स्थिताः ।
सुतसोमस्य तत्कर्म दृष्ट्वाश्रद्धेयमद्भुतम् ॥ ०२५ ॥

रथस्थं नृपतिं तं तु पदातिः सन्नयोधयत् ॥ ०२५ ॥

तस्य तीक्ष्णैर्महावेगैर्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
व्यहनत्कार्मुकं राजा तूणीरं चैव सर्वशः ॥ ०२६ ॥

स च्छिन्नधन्वा समरे खड्गमुद्यम्य नानदन् ।
वैडूर्योत्पलवर्णाभं हस्तिदन्तमयत्सरुम् ॥ ०२७ ॥

भ्राम्यमाणं ततस्तं तु विमलाम्ब्बरवर्चसम् ।
कालोपमं ततो मेने सुतसोमस्य धीमतः ॥ ०२८ ॥

सोऽचरत्सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः ।
चतुर्विंशन्महाराज शिक्षाबलसमन्वितः ॥ ०२९ ॥

सौबलस्तु ततस्तस्य शरांश्चिक्षेप वीर्यवान् ।
तानापतत एवाशु चिच्छेद परमासिना ॥ ०३० ॥

ततः क्रुद्धो महाराज सौबलः परवीरहा ।
प्राहिणोत्सुतसोमस्य शरानाशीविषोपमान् ॥ ०३१ ॥

चिच्छेद तांश्च खड्गेन शिक्षया च बलेन च ।
दर्शय.ण्ल्लाघवं युद्धे तार्क्ष्यवीर्यसमद्युतिः ॥ ०३२ ॥

तस्य सञ्चरतो राजन्मण्डलावर्तने तदा ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन खड्गं चिच्छेद सुप्रभम् ॥ ०३३ ॥

स च्छिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानसिः ।
अवशस्य स्थितं हस्ते तं खड्गं सत्सरुं तदा ॥ ०३४ ॥

छिन्नमाज्ञाय निस्त्रिंशमवप्लुत्य पदानि षट् ।
प्राविध्यत ततः शेषं सुतसोमो महारथः ॥ ०३५ ॥

स च्छित्त्वा सगुणं चापं रणे तस्य महात्मनः ।

पपात धरणीं तूर्णं स्वर्णवज्रविभूषितः ॥ ०३६ ॥

सुतसोमस्ततोऽगच्छच्छ्रुतकीर्तेर्महारथम् ॥ ०३६ ॥

सौबलोऽपि धनुर्गृह्य घोरमन्यत्सुदुःसहम् ।
अभ्ययात्पाण्डवानीकं निघ्नञ्शत्रुगणान्बहून् ॥ ०३७ ॥

तत्र नादो महानासीत्पाण्डवानां विशां पते ।
सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभीतवत् ॥ ०३८ ॥

तान्यनीकानि दृप्तानि शस्त्रवन्ति महान्ति च ।
द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त सौबलेन महात्मना ॥ ०३९ ॥

यथा दैत्यचमूं राजन्देवराजो ममर्द ह ।
तथैव पाण्डवीं सेनां सौबलेयो व्यनाशयत् ॥ ०४० ॥

धृष्टद्युम्नं कृपो राजन्वारयामास संयुगे ।
यथा दृप्तं वने नागं शरभो वारयेद्युधि ॥ ०४१ ॥

निरुद्धः पार्षतस्तेन गौतमेन बलीयसा ।
पदात्पदं विचलितुं नाशक्नोत्तत्र भारत ॥ ०४२ ॥

गौतमस्य वपुर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि क्षयं प्राप्तं च मेनिरे ॥ ०४३ ॥

तत्रावोचन्विमनसो रथिनः सादिनस्तथा ।
द्रोणस्य निधने नूनं सङ्क्रुद्धो द्विपदां वरः ॥ ०४४ ॥

शारद्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः ।
अपि स्वस्ति भवेदद्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ॥ ०४५ ॥

अपीयं वाहिनी कृत्स्ना मुच्येत महतो भयात् ।
अप्ययं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात्समागतान् ॥ ०४६ ॥

यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भृशम् ।
गमिष्यत्यद्य पदवीं भारद्वाजस्य संयुगे ॥ ०४७ ॥

आचार्यः क्षिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि ।
अस्त्रवान्वीर्यसंपन्नः क्रोधेन च समन्वितः ॥ ०४८ ॥

पार्षतश्च भृशं युद्धे विमुखोऽद्यापि लक्ष्यते ।
इत्येवं विविधा वाचस्तावकानां परैः सह ॥ ०४९ ॥

विनिःश्वस्य ततः क्रुद्धः कृपः शारद्वतो नृप ।
पार्षतं छादयामास निश्चेष्टं सर्वमर्मसु ॥ ०५० ॥

स वध्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
कर्तव्यं न प्रजानाति मोहितः परमाहवे ॥ ०५१ ॥

तमब्रवीत्ततो यन्ता कच्चित्क्षेमं नु पार्षत ।
ईदृशं व्यसनं युद्धे न ते दृष्टं कदाचन ॥ ०५२ ॥

दैवयोगात्तु ते बाणा नातरन्मर्मभेदिनः ।
प्रेषिता द्विजमुख्येन मर्माण्युद्दिश्य सर्वशः ॥ ०५३ ॥

व्यावर्तये तत्र रथं नदीवेगमिवार्णवात् ।
अवध्यं ब्राह्मणं मन्ये येन ते विक्रमो हतः ॥ ०५४ ॥

धृष्टद्युम्नस्ततो राजञ्शनकैरब्रवीद्वचः ।
मुह्यते मे मनस्तात गात्रे स्वेदश्च जायते ॥ ०५५ ॥

वेपथुं च शरीरे मे रोमहर्षं च पश्य वै ।

वर्जयन्ब्राह्मणं युद्धे शनैर्याहि यतोऽच्युतः ॥ ०५६ ॥

अर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य सारथे ।
क्षेममद्य भवेद्यन्तरिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ०५७ ॥

ततः प्रायान्महाराज सारथिस्त्वरयन्हयान् ।
यतो भीमो महेष्वासो युयुधे तव सैनिकैः ॥ ०५८ ॥

प्रद्रुतं तु रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष ।
किरञ्शरशतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा ॥ ०५९ ॥

शङ्खं च पूरयामास मुहुर्मुहुररिंदमः ।
पार्षतं प्राद्रवद्यन्तं महेन्द्र इव शम्बरम् ॥ ०६० ॥

शिखण्डिनं तु समरे भीष्ममृत्युं दुरासदम् ।
हार्दिक्यो वारयामास स्मयन्निव मुहुर्मुहुः ॥ ०६१ ॥

शिखण्डी च समासाद्य हृदिकानां महारथम् ।
पञ्चभिर्निशितैर्भल्लैर्जत्रुदेशे समार्दयत् ॥ ०६२ ॥

कृतवर्मा तु सङ्क्रुद्धो भित्त्वा षष्टिभिराशुगैः ।
धनुरेकेन चिच्छेद हसन्राजन्महारथः ॥ ०६३ ॥

अथान्यद्धनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली ।
तिष्ठ तिष्ठेति सङ्क्रुद्धो हार्दिक्यं प्रत्यभाषत ॥ ०६४ ॥

ततोऽस्य नवतिं बाणान्रुक्मपुङ्खान्सुतेजनान् ।
प्रेषयामास राजेन्द्र तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्मणः ॥ ०६५ ॥

वितथांस्तान्समालक्ष्य पतितांश्च महीतले ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्मुकं चिच्छिदे बली ॥ ०६६ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं भग्नश्रृङ्गमिवर्षभम् ।
अशीत्या मार्गणैः क्रुद्धो बाह्वोरुरसि चार्दयत् ॥ ०६७ ॥

कृतवर्मा तु सङ्क्रुद्धो मार्गणैः कृतविक्षतः ।
धनुरन्यत्समादाय समार्गणगणं प्रभो ॥ ०६८ ॥

शिखण्डिनं बाणवरैः स्कन्धदेशेऽभ्यताडयत् ॥ ०६८ ॥

स्कन्धदेशे स्थितैर्बाणैः शिखण्डी च रराज ह ।
शाखाप्रतानैर्विमलैः सुमहान्स यथा द्रुमः ॥ ०६९ ॥

तावन्योन्यं भृशं विद्ध्वा रुधिरेण समुक्षितौ ।
अन्योन्यश्रृङ्गाभिहतौ रेजतुर्वृषभाविव ॥ ०७० ॥

अन्योन्यस्य वधे यत्नं कुर्वाणौ तौ महारथौ ।
रथाभ्यां चेरतुस्तत्र मण्डलानि सहस्रशः ॥ ०७१ ॥

कृतवर्मा महाराज पार्षतं निशितैः शरैः ।
रणे विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०७२ ॥

ततोऽस्य समरे बाणं भोजः प्रहरतां वरः ।
जीवितान्तकरं घोरं व्यसृजत्त्वरयान्वितः ॥ ०७३ ॥

स तेनाभिहतो राजन्मूर्छामाशु समाविशत् ।
ध्वजयष्टिं च सहसा शिश्रिये कश्मलावृतः ॥ ०७४ ॥

अपोवाह रणात्तं तु सारथी रथिनां वरम् ।
हार्दिक्यशरसंतप्तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ०७५ ॥

पराजिते ततः शूरे द्रुपदस्य सुते प्रभो ।

प्राद्रवत्पाण्डवी सेना वध्यमाना समन्ततः ॥ ०७६ ॥

अध्याय ०१९

सञ्जय उवाच ॥

श्वेताश्वोऽपि महाराज व्यधमत्तावकं बलम् ।
यथा वायुः समासाद्य तूलराशिं समन्ततः ॥ ००१ ॥

प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्तास्तं शिबयः कौरवैः सह ।
शाल्वाः संशप्तकाश्चैव नारायणबलं च यत् ॥ ००२ ॥

सत्यसेनः सत्यकीर्तिर्मित्रदेवः श्रुतञ्जयः ।
सौश्रुतिश्चित्रसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ॥ ००३ ॥

त्रिगर्तराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।
पुत्रैश्चैव महेष्वासैर्नानाशस्त्रधरैर्युधि ॥ ००४ ॥

ते सृजन्तः शरव्रातान्किरन्तोऽर्जुनमाहवे ।
अभ्यद्रवन्त समरे वार्योघा इव सागरम् ॥ ००५ ॥

ते त्वर्जुनं समासाद्य योधाः शतसहस्रशः ।
अगच्छन्विलयं सर्वे तार्क्ष्यं दृष्ट्वेव पन्नगाः ॥ ००६ ॥

ते वध्यमानाः समरे नाजहुः पाण्डवं तदा ।
दह्यमाना यथा राजञ्शलभा इव पावकम् ॥ ००७ ॥

सत्यसेनस्त्रिभिर्बाणैर्विव्याध युधि पाण्डवम् ।
मित्रदेवस्त्रिषष्ट्या च चन्द्रदेवश्च सप्तभिः ॥ ००८ ॥

मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या सौश्रुतिश्चापि पञ्चभिः ।
शत्रुञ्जयश्च विंशत्या सुशर्मा नवभिः शरैः ॥ ००९ ॥

शत्रुञ्जयं च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः ।
सौश्रुतेः सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ॥ ०१० ॥

त्वरितश्चन्द्रदेवं च शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०१० ॥

अथेतरान्महाराज यतमानान्महारथान् ।
पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैरेकैकं प्रत्यवारयत् ॥ ०११ ॥

सत्यसेनस्तु सङ्क्रुद्धस्तोमरं व्यसृजन्महत् ।
समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं ननाद च ॥ ०१२ ॥

स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महात्मनः ।
अयस्मयो महाचण्डो जगाम धरणीं तदा ॥ ०१३ ॥

माधवस्य तु विद्धस्य तोमरेण महारणे ।
प्रतोदः प्रापतद्धस्ताद्रश्मयश्च विशां पते ॥ ०१४ ॥

स प्रतोदं पुनर्गृह्य रश्मींश्चैव महायशाः ।
वाहयामास तानश्वान्सत्यसेनरथं प्रति ॥ ०१५ ॥

विष्वक्सेनं तु निर्भिन्नं प्रेक्ष्य पार्थो धनञ्जयः ।
सत्यसेनं शरैस्तीक्ष्णैर्दारयित्वा महाबलः ॥ ०१६ ॥

ततः सुनिशितैर्बाणै राज्ञस्तस्य महच्छिरः ।
कुण्डलोपचितं कायाच्चकर्त पृतनान्तरे ॥ ०१७ ॥

तं निहत्य शितैर्बाणैर्मित्रवर्माणमाक्षिपत् ।
वत्सदन्तेन तीक्ष्णेन सारथिं चास्य मारिष ॥ ०१८ ॥

ततः शरशतैर्भूयः संशप्तकगणान्वशी ।
पातयामास सङ्क्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१९ ॥

ततो रजतपुङ्खेन राज्ञः शीर्षं महात्मनः ।
मित्रदेवस्य चिच्छेद क्षुरप्रेण महायशाः ॥ ०२० ॥

सुशर्माणं च सङ्क्रुद्धो जत्रुदेशे समार्दयत् ॥ ०२० ॥

ततः संशप्तकाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयम् ।
शस्त्रौघैर्ममृदुः क्रुद्धा नादयन्तो दिशो दश ॥ ०२१ ॥

अभ्यर्दितस्तु तैर्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे महारथः ॥ ०२२ ॥

ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन्विशां पते ॥ ०२२ ॥

ध्वजानां छिद्यमानानां कार्मुकाणां च संयुगे ।
रथानां सपताकानां तूणीराणां शरैः सह ॥ ०२३ ॥

अक्षाणामथ योक्त्राणां चक्राणां रश्मिभिः सह ।
कूबराणां वरूथानां पृषत्कानां च संयुगे ॥ ०२४ ॥

अश्मनां पततां चैव प्रासानामृष्टिभिः सह ।
गदानां परिघाणां च शक्तीनां तोमरैः सह ॥ ०२५ ॥

शतघ्नीनां सचक्राणां भुजानामूरुभिः सह ।
कण्ठसूत्राङ्गदानां च केयूराणां च मारिष ॥ ०२६ ॥

हाराणामथ निष्काणां तनुत्राणां च भारत ।
छत्राणां व्यजनानां च शिरसां मुकुटैः सह ॥ ०२७ ॥

अश्रूयत महाञ्शब्दस्तत्र तत्र विशां पते ॥ ०२७ ॥

सकुण्डलानि स्वक्षीणि पूर्णचन्द्रनिभानि च ।
शिरांस्युर्व्यामदृश्यन्त तारागण इवाम्बरे ॥ ०२८ ॥

सुस्रग्वीणि सुवासांसि चन्दनेनोक्षितानि च ।
शरीराणि व्यदृश्यन्त हतानां च महीतले ॥ ०२९ ॥

गन्धर्वनगराकारं घोरमायोधनं तदा ॥ ०२९ ॥

निहतै राजपुत्रैश्च क्षत्रियैश्च महाबलैः ।
हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरगैश्चाभवन्मही ॥ ०३० ॥

अगम्यमार्गा समरे विशीर्णैरिव पर्वतैः ॥ ०३० ॥

नासीच्चक्रपथश्चैव पाण्डवस्य महात्मनः ।
निघ्नतः शात्रवान्भल्लैर्हस्त्यश्वं चामितं महत् ॥ ०३१ ॥

आ तुम्बादवसीदन्ति रथचक्राणि मारिष ।
रणे विचरतस्तस्य तस्मिं.ल्लोहितकर्दमे ॥ ०३२ ॥

सीदमानानि चक्राणि समूहुस्तुरगा भृशम् ।
श्रमेण महता युक्ता मनोमारुतरंहसः ॥ ०३३ ॥

वध्यमानं तु तत्सैन्यं पाण्डुपुत्रेण धन्विना ।
प्रायशो विमुखं सर्वं नावतिष्ठत संयुगे ॥ ०३४ ॥

ताञ्जित्वा समरे जिष्णुः संशप्तकगणान्बहून् ।
रराज स महाराज विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ०३५ ॥

युधिष्ठिरं महाराज विसृजन्तं शरान्बहून् ।
स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ ०३६ ॥

तमापतन्तं सहसा तव पुत्रं महाबलम् ।
धर्मराजो द्रुतं विद्धा तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०३७ ॥

सा च तं प्रतिविव्याध नवभिर्निशितैः शरैः ।
सारथिं चास्य भल्लेन भृशं क्रुद्धोऽभ्यताडयत् ॥ ०३८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा हेमपुङ्खाञ्शिलीमुखान् ।
दुर्योधनाय चिक्षेप त्रयोदश शिलाशितान् ॥ ०३९ ॥

चतुर्भिश्चतुरो वाहांस्तस्य हत्वा महारथः ।
पञ्चमेन शिरः कायात्सारथेस्तु समाक्षिपत् ॥ ०४० ॥

षष्ठेन च ध्वजं राज्ञः सप्तमेन च कार्मुकम् ।
अष्टमेन तथा खड्गं पातयामास भूतले ॥ ०४१ ॥

पञ्चभिर्नृपतिं चापि धर्मराजोऽर्दयद्भृशम् ॥ ०४१ ॥

हताश्वात्तु रथात्तस्मादवप्लुत्य सुतस्तव ।
उत्तमं व्यसनं प्राप्तो भूमावेव व्यतिष्ठत ॥ ०४२ ॥

तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणिकृपादयः ।
अभ्यवर्तन्त सहिताः परीप्सन्तो नराधिपम् ॥ ०४३ ॥

अथ पाण्डुसुताः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
अभ्ययुः समरे राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ०४४ ॥

अथ तूर्यसहस्राणि प्रावाद्यन्त महामृधे ।
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः प्रादुरासन्महीपते ॥ ०४५ ॥

यदभ्यगच्छन्समरे पाञ्चालाः कौरवैः सह ॥ ०४५ ॥

नरा नरैः समाजग्मुर्वारणा वरवारणैः ।
रथाश्च रथिभिः सार्धं हयाश्च हयसादिभिः ॥ ०४६ ॥

द्वंद्वान्यासन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे ।
विस्मापनान्यचिन्त्यानि शस्त्रवन्त्युत्तमानि च ॥ ०४७ ॥

अयुध्यन्त महावेगाः परस्परवधैषिणः ।
अन्योन्यं समरे जघ्नुर्योधव्रतमनुष्ठिताः ॥ ०४८ ॥

न हि ते समरं चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ॥ ०४८ ॥

मुहूर्तमेव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०४९ ॥

रथी नागं समासाद्य विचरन्रणमूर्धनि ।
प्रेषयामास कालाय शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०५० ॥

नागा हयान्समासाद्य विक्षिपन्तो बहूनथ ।
द्रावयामासुरत्युग्रास्तत्र तत्र तदा तदा ॥ ०५१ ॥

विद्राव्य च बहूनश्वान्नागा राजन्बलोत्कटाः ।
विषाणैश्चापरे जघ्नुर्ममृदुश्चापरे भृशम् ॥ ०५२ ॥

साश्वारोहांश्च तुरगान्विषाणैर्बिभिदू रणे ।
अपरांश्चिक्षिपुर्वेगात्प्रगृह्यातिबलास्तथा ॥ ०५३ ॥

पादातैराहता नागा विवरेषु समन्ततः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं व्यद्रवन्त दिशो दश ॥ ०५४ ॥

पदातीनां तु सहसा प्रद्रुतानां महामृधे ।
उत्सृज्याभरणं तूर्णमवप्लुत्य रणाजिरे ॥ ०५५ ॥

निमित्तं मन्यमानास्तु परिणम्य महागजाः ।
जगृहुर्बिभिदुश्चैव चित्राण्याभरणानि च ॥ ०५६ ॥

प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमरशक्तिभिः ॥ ०५७ ॥

निगृह्य च गदाः केचित्पार्श्वस्थैर्भृशदारुणैः ।
रथाश्वसादिभिस्तत्र संभिन्ना न्यपतन्भुवि ॥ ०५८ ॥

सरथं सादिनं तत्र अपरे तु महागजाः ।
भूमावमृद्नन्वेगेन सवर्माणं पताकिनम् ॥ ०५९ ॥

रथं नागाः समासाद्य धुरि गृह्य च मारिष ।
व्याक्षिपन्सहसा तत्र घोररूपे महामृधे ॥ ०६० ॥

नाराचैर्निहतश्चापि निपपात महागजः ।
पर्वतस्येव शिखरं वज्रभग्नं महीतले ॥ ०६१ ॥

योधा योधान्समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन्युधि ।
केशेष्वन्योन्यमाक्षिप्य चिच्छिदुर्बिभिदुः सह ॥ ०६२ ॥

उद्यम्य च भुजावन्यो निक्षिप्य च महीतले ।
पदा चोरः समाक्रम्य स्फुरतो व्यहनच्छिरः ॥ ०६३ ॥

मृतमन्यो महाराज पद्भ्यां ताडितवांस्तदा ।
जीवतश्च तथैवान्यः शस्त्रं काये न्यमज्जयत् ॥ ०६४ ॥

मुष्टियुद्धं महच्चासीद्योधानां तत्र भारत ।
तथा केशग्रहश्चोग्रो बाहुयुद्धं च केवलम् ॥ ०६५ ॥

समासक्तस्य चान्येन अविज्ञातस्तथापरः ।
जहार समरे प्राणान्नानाशस्त्रैरनेकधा ॥ ०६६ ॥

संसक्तेषु च योधेषु वर्तमाने च सङ्कुले ।
कबन्धान्युत्थितानि स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०६७ ॥

लोहितैः सिच्यमानानि शस्त्राणि कवचानि च ।
महारङ्गानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाशिरे ॥ ०६८ ॥

एवमेतन्महायुद्धं दारुणं भृशसङ्कुलम् ।
उन्मत्तरङ्गप्रतिमं शब्देनापूरयज्जगत् ॥ ०६९ ॥

नैव स्वे न परे राजन्विज्ञायन्ते शरातुराः ।
योद्धव्यमिति युध्यन्ते राजानो जयगृद्धिनः ॥ ०७० ॥

स्वान्स्वे जघ्नुर्महाराज परांश्चैव समागतान् ।
उभयोः सेनयोर्वीरैर्व्याकुलं समपद्यत ॥ ०७१ ॥

रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः ।
हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः ॥ ०७२ ॥

अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
क्षणेनासीन्महाराज क्षतजौघप्रवर्तिनी ॥ ०७३ ॥

पाञ्चालानवधीत्कर्णस्त्रिगर्तांश्च धनञ्जयः ।

भीमसेनः कुरून्राजन्हस्त्यनीकं च सर्वशः ॥ ०७४ ॥

एवमेष क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अपराह्णे महाराज काङ्क्षन्त्योर्विपुलं जयम् ॥ ०७५ ॥

अध्याय ०२०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अतितीव्राणि दुःखानि दुःसहानि बहूनि च ।
तवाहं सञ्जयाश्रौषं पुत्राणां मम सङ्क्षयम् ॥ ००१ ॥

तथा तु मे कथयसे यथा युद्धं तु वर्तते ।
न सन्ति सूत कौरव्या इति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ००२ ॥

दुर्योधनस्तु विरथः कृतस्तत्र महारणे ।
धर्मपुत्रः कथं चक्रे तस्मिन्वा नृपतिः कथम् ॥ ००३ ॥

अपराह्णे कथं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

संसक्तेषु च सैन्येषु युध्यमानेषु भागशः ।
रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशां पते ॥ ००५ ॥

क्रोधेन महताविष्टः सविषो भुजगो यथा ।

दुर्योधनस्तु दृष्ट्वा वै धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ००६ ॥

उवाच सूत त्वरितं याहि याहीति भारत ॥ ००६ ॥

अत्र मां प्रापय क्षिप्रं सारथे यत्र पाण्डवः ।
ध्रियमाणेन छत्रेण राजा राजति दंशितः ॥ ००७ ॥

स सूतश्चोदितो राज्ञा राज्ञः स्यन्दनमुत्तमम् ।
युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास संयुगे ॥ ००८ ॥

ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रमत्त इव सद्गवः ।
सारथिं चोदयामास याहि यत्र सुयोधनः ॥ ००९ ॥

तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथसत्तमौ ।
समेत्य च महावीर्यौ संनद्धौ युद्धदुर्मदौ ॥ ०१० ॥

ततक्षतुर्महेष्वासौ शरैरन्योन्यमाहवे ॥ ०१० ॥

ततो दुर्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष ।
शिलाशितेन भल्लेन धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ०११ ॥

तं नामृष्यत सङ्क्रुद्धो व्यवसायं युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

अपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय धर्मपुत्रश्चमूमुखे ॥ ०१२ ॥

दुर्योधनस्य चिच्छेद ध्वजं कार्मुकमेव च ।
अथान्यद्धनुरादाय प्रत्यविध्यत पाण्डवम् ॥ ०१३ ॥

तावन्योन्यं सुसंरब्धौ शरवर्षाण्यमुञ्चताम् ।
सिंहाविव सुसङ्क्रुद्धौ परस्परजिगीषया ॥ ०१४ ॥

अन्योन्यं जघ्नतुश्चैव नर्दमानौ वृषाविव ।
अन्योन्यं प्रेक्षमाणौ च चेरतुस्तौ महारथौ ॥ ०१५ ॥

ततः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यं सुकृतव्रणौ ।
विरेजतुर्महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०१६ ॥

ततो राजन्प्रतिभयान्सिंहनादान्मुहुर्मुहुः ।
तलयोश्च तथा शब्दान्धनुषोश्च महाहवे ॥ ०१७ ॥

शङ्खशब्दरवांश्चैव चक्रतुस्तौ रथोत्तमौ ।
अन्योन्यं च महाराज पीडयां चक्रतुर्भृशम् ॥ ०१८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रं त्रिभिः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगो दुरासदः ॥ ०१९ ॥

प्रतिविव्याध तं तूर्णं तव पुत्रो महीपतिम् ।
पञ्चभिर्निशितैर्बाणैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ०२० ॥

ततो दुर्योधनो राजा शक्तिं चिक्षेप भारत ।
सर्वपारशवीं तीक्ष्णां महोल्काप्रतिमां तदा ॥ ०२१ ॥

तामापतन्तीं सहसा धर्मराजः शिलाशितैः ।
त्रिभिश्चिच्छेद सहसा तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ०२२ ॥

निपपात ततः साथ हेमदण्डा महाघना ।
निपतन्ती महोल्केव व्यराजच्छिखिसंनिभा ॥ ०२३ ॥

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
नवभिर्निशितैर्भल्लैर्निजघान युधिष्ठिरम् ॥ ०२४ ॥

सोऽतिविद्धो बलवतामग्रणीः शत्रुतापनः ।
दुर्योधनं समुद्दिश्य बाणं जग्राह सत्वरः ॥ ०२५ ॥

समाधत्त च तं बाणं धनुष्युग्रं महाबलः ।
चिक्षेप च ततो राजा राज्ञः क्रुद्धः पराक्रमी ॥ ०२६ ॥

स तु बाणः समासाद्य तव पुत्रं महारथम् ।
व्यमोहयत राजानं धरणीं च जगाम ह ॥ ०२७ ॥

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगितः ।
विधित्सुः कलहस्यान्तमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ०२८ ॥

तमालक्ष्योद्यतगदं दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
धर्मराजो महाशक्तिं प्राहिणोत्तव सूनवे ॥ ०२९ ॥

दीप्यमानां महावेगां महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ०२९ ॥

रथस्थः स तया विद्धो वर्म भित्त्वा महाहवे ।
भृशं संविग्नहृदयः पपात च मुमोह च ॥ ०३० ॥

ततस्त्वरितमागत्य कृतवर्मा तवात्मजम् ।
प्रत्यपद्यत राजानं मग्नं वै व्यसनार्णवे ॥ ०३१ ॥

भीमोऽपि महतीं गृह्य गदां हेमपरिष्कृताम् ।
अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्माणमाहवे ॥ ०३२ ॥

एवं तदभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०२१

सञ्जय उवाच ॥

ततः कर्णं पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदाः ।
पुनरावृत्य सङ्ग्रामं चक्रुर्देवासुरोपमम् ॥ ००१ ॥

द्विरदरथनराश्वशङ्खशब्दैः ; परिहृषिता विविधैश्च शस्त्रपातैः ।
द्विरदरथपदातिसार्थवाहाः ; परिपतिताभिमुखाः प्रजह्रिरे ते ॥ ००२ ॥

शरपरशुवरासिपट्टिशै ;रिषुभिरनेकविधैश्च सादिताः ।
द्विरदरथहया महाहवे ; वरपुरुषैः पुरुषाश्च वाहनैः ॥ ००३ ॥

कमलदिनकरेन्दुसंनिभैः ; सितदशनैः सुमुखाक्षिनासिकैः ।
रुचिरमुकुटकुण्डलैर्मही ; पुरुषशिरोभिरवस्तृता बभौ ॥ ००४ ॥

परिघमुसलशक्तितोमरै ;र्नखरभुशुण्डिगदाशतैर्द्रुताः ।
द्विरदनरहयाः सहस्रशो ; रुधिरनदीप्रवहास्तदाभवन् ॥ ००५ ॥

प्रहतनररथाश्वकुञ्जरं ; प्रतिभयदर्शनमुल्बणं तदा ।
तदहितनिहतं बभौ बलं ; पितृपतिराष्ट्रमिव प्रजाक्षये ॥ ००६ ॥

अथ तव नरदेव सैनिका ;स्तव च सुताः सुरसूनुसंनिभाः ।
अमितबलपुरःसरा रणे ; कुरुवृषभाः शिनिपुत्रमभ्ययुः ॥ ००७ ॥

तदतिरुचिरभीममाबभौ ; पुरुषवराश्वरथद्विपाकुलम् ।
लवणजलसमुद्धतस्वनं ; बलममरासुरसैन्यसंनिभम् ॥ ००८ ॥

सुरपतिसमविक्रमस्तत ;स्त्रिदशवरावरजोपमं युधि ।
दिनकरकिरणप्रभैः पृषत्कै ; रवितनयोऽभ्यहनच्छिनिप्रवीरम् ॥ ००९ ॥

तमपि सरथवाजिसारथिं ; शिनिवृषभो विविधैः शरैस्त्वरन् ।
भुजगविषसमप्रभै रणे ; पुरुषवरं समवास्तृणोत्तदा ॥ ०१० ॥

शिनिवृषभशरप्रपीडितं ; तव सुहृदो वसुषेणमभ्ययुः ।
त्वरितमतिरथा रथर्षभं ; द्विरदरथाश्वपदातिभिः सह ॥ ०११ ॥

तमुदधिनिभमाद्रवद्बली ; त्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः ।
द्रुपदसुतसखस्तदाकरो ;त्पुरुषरथाश्वगजक्षयं महत् ॥ ०१२ ॥

अथ पुरुषवरौ कृताह्निकौ ; भवमभिपूज्य यथाविधि प्रभुम् ।
अरिवधकृतनिश्चयौ द्रुतं ; तव बलमर्जुनकेशवौ सृतौ ॥ ०१३ ॥

जलदनिनदनिस्वनं रथं ; पवनविधूतपताककेतनम् ।
सितहयमुपयान्तमन्तिकं ; हृतमनसो ददृशुस्तदारयः ॥ ०१४ ॥

अथ विस्फार्य गाण्डीवं रणे नृत्यन्निवार्जुनः ।
शरसंबाधमकरोत्खं दिशः प्रदिशस्तथा ॥ ०१५ ॥

रथान्विमानप्रतिमान्सज्जयन्त्रायुधध्वजान् ।
ससारथींस्तदा बाणैरभ्राणीवानिलोऽवधीत् ॥ ०१६ ॥

गजान्गजप्रयन्तॄंश्च वैजयन्त्यायुधध्वजान् ।
सादिनोऽश्वांश्च पत्तींश्च शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०१७ ॥

तमन्तकमिव क्रुद्धमनिवार्यं महारथम् ।
दुर्योधनोऽभ्ययादेको निघ्नन्बाणैः पृथग्विधैः ॥ ०१८ ॥

तस्यार्जुनो धनुः सूतं केतुमश्वांश्च सायकैः ।
हत्वा सप्तभिरेकैकं छत्रं चिच्छेद पत्रिणा ॥ ०१९ ॥

नवमं च समासाद्य व्यसृजत्प्रतिघातिनम् ।

दुर्योधनायेषुवरं तं द्रौणिः सप्तधाच्छिनत् ॥ ०२० ॥

ततो द्रौणेर्धनुश्छित्त्वा हत्वा चाश्ववराञ्शरैः ।
कृपस्यापि तथात्युग्रं धनुश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ ०२१ ॥

हार्दिक्यस्य धनुश्छित्त्वा ध्वजं चाश्वं तथावधीत् ।
दुःशासनस्येषुवरं छित्त्वा राधेयमभ्ययात् ॥ ०२२ ॥

अथ सात्यकिमुत्सृज्य त्वरन्कर्णोऽर्जुनं त्रिभिः ।
विद्ध्वा विव्याध विंशत्या कृष्णं पार्थं पुनस्त्रिभिः ॥ ०२३ ॥

अथ सात्यकिरागत्य कर्णं विद्ध्वा शितैः शरैः ।
नवत्या नवभिश्चोग्रैः शतेन पुनरार्दयत् ॥ ०२४ ॥

ततः प्रवीराः पाण्डूनां सर्वे कर्णमपीडयन् ।
युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ०२५ ॥

उत्तमौजा युयुत्सुश्च यमौ पार्षत एव च ।
चेदिकारूषमत्स्यानां केकयानां च यद्बलम् ॥ ०२६ ॥

चेकितानश्च बलवान्धर्मराजश्च सुव्रतः ॥ ०२६ ॥

एते रथाश्वद्विरदैः पत्तिभिश्चोग्रविक्रमैः ।
परिवार्य रणे कर्णं नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ०२७ ॥

भाषन्तो वाग्भिरुग्राभिः सर्वे कर्णवधे वृताः ॥ ०२७ ॥

तां शस्त्रवृष्टिं बहुधा छित्त्वा कर्णः शितैः शरैः ।
अपोवाह स्म तान्सर्वान्द्रुमान्भङ्क्त्वेव मारुतः ॥ ०२८ ॥

रथिनः समहामात्रान्गाजानश्वान्ससादिनः ।

शरव्रातांश्च सङ्क्रुद्धो निघ्नन्कर्णो व्यदृश्यत ॥ ०२९ ॥

तद्वध्यमानं पाण्डूनां बलं कर्णास्त्रतेजसा ।
विशस्त्रक्षतदेहं च प्राय आसीत्पराङ्मुखम् ॥ ०३० ॥

अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुनः स्वयम् ।
दिशः खं चैव भूमिं च प्रावृणोच्छरवृष्टिभिः ॥ ०३१ ॥

मुसलानीव निष्पेतुः परिघा इव चेषवः ।
शतघ्न्य इव चाप्यन्ये वज्राण्युग्राणि वापरे ॥ ०३२ ॥

तैर्वध्यमानं तत्सैन्यं सपत्त्यश्वरथद्विपम् ।
निमीलिताक्षमत्यर्थमुदभ्राम्यत्समन्ततः ॥ ०३३ ॥

निष्कैवल्यं तदा युद्धं प्रापुरश्वनरद्विपाः ।
वध्यमानाः शरैरन्ये तदा भीताः प्रदुद्रुवुः ॥ ०३४ ॥

एवं तेषां तदा युद्धे संसक्तानां जयैषिणाम् ।
गिरिमस्तं समासाद्य प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥ ०३५ ॥

तमसा च महाराज रजसा च विशेषतः ।
न किञ्चित्प्रत्यपश्याम शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ०३६ ॥

ते त्रसन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत ।
अपयानं ततश्चक्रुः सहिताः सर्ववाजिभिः ॥ ०३७ ॥

कौरवेषु च यातेषु तदा राजन्दिनक्षये ।
जयं सुमनसः प्राप्य पार्थाः स्वशिबिरं ययुः ॥ ०३८ ॥

वादित्रशब्दैर्विविधैः सिंहनादैश्च नर्तितैः ।
परानवहसन्तश्च स्तुवन्तश्चाच्युतार्जुनौ ॥ ०३९ ॥

कृतेऽवहारे तैर्वीरैः सैनिकाः सर्व एव ते ।
आशिषः पाण्डवेयेषु प्रायुज्यन्त नरेश्वराः ॥ ०४० ॥

ततः कृतेऽवहारे च प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
निशायां शिबिरं गत्वा न्यविशन्त नरेश्वराः ॥ ०४१ ॥

यक्षरक्षःपिशाचाश्च श्वापदानि च संघशः ।
जग्मुरायोधनं घोरं रुद्रस्यानर्तनोपमम् ॥ ०४२ ॥

सप्तदशयुद्धदिवसः

अध्याय ०२२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

स्वेन च्छन्देन नः सर्वान्नावधीद्व्यक्तमर्जुनः ।
न ह्यस्य समरे मुच्येतान्तकोऽप्याततायिनः ॥ ००१ ॥

पार्थो ह्येकोऽहरद्भद्रामेकश्चाग्निमतर्पयत् ।
एकश्चेमां महीं जित्वा चक्रे बलिभृतो नृपान् ॥ ००२ ॥

एको निवातकवचानवधीद्दिव्यकार्मुकः ।
एकः किरातरूपेण स्थितं शर्वमयोधयत् ॥ ००३ ॥

एकोऽभ्यरक्षद्भरतानेको भवमतोषयत् ।
तेनैकेन जिताः सर्वे मदीया उग्रतेजसः ॥ ००४ ॥

ते न निन्द्याः प्रशस्याश्च यत्ते चक्रुर्ब्रवीहि तत् ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हतप्रहतविध्वस्ता विवर्मायुधवाहनाः ।
दीनस्वरा दूयमाना मानिनः शत्रुभिर्जिताः ॥ ००५ ॥

शिबिरस्थाः पुनर्मन्त्रं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः ।
भग्नदंष्ट्रा हतविषाः पदाक्रान्ता इवोरगाः ॥ ००६ ॥

तानब्रवीत्ततः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
करं करेणाभिपीड्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजम् ॥ ००७ ॥

यत्तो दृढश्च दक्षश्च धृतिमानर्जुनः सदा ।
स बोधयति चाप्येनं प्राप्तकालमधोक्षजः ॥ ००८ ॥

सहसास्त्रविसर्गेण वयं तेनाद्य वञ्चिताः ।
श्वस्त्वहं तस्य सङ्कल्पं सर्वं हन्ता महीपते ॥ ००९ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् ।
सुखोषितास्ते रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्ययुः ॥ ०१० ॥

तेऽपश्यन्विहितं व्यूहं धर्मराजेन दुर्जयम् ।
प्रयत्नात्कुरुमुख्येन बृहस्पत्युशनोमतात् ॥ ०११ ॥

अथ प्रतीपकर्तारं सततं विजितात्मनाम् ।
सस्मार वृषभस्कन्धं कर्णं दुर्योधनस्तदा ॥ ०१२ ॥

पुरंदरसमं युद्धे मरुद्गणसमं बले ।
कार्तवीर्यसमं वीर्ये कर्णं राज्ञोऽगमन्मनः ॥ ०१३ ॥

सूतपुत्रं महेष्वासं बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥ ०१३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यद्वोऽगमन्मनो मन्दाः कर्णं वैकर्तनं तदा ।
अप्यद्राक्षत तं यूयं शीतार्ता इव भास्करम् ॥ ०१४ ॥

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः ।
कथं वैकर्तनः कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय ॥ ०१५ ॥

कथं च पाण्डवाः सर्वे युयुधुस्तत्र सूतजम् ॥ ०१५ ॥

कर्णो ह्येको महाबाहुर्हन्यात्पार्थान्ससोमकान् ।
कर्णस्य भुजयोर्वीर्यं शक्रविष्णुसमं मतम् ॥ ०१६ ॥

तथास्त्राणि सुघोराणि विक्रमश्च महात्मनः ॥ ०१६ ॥

दुर्योधनं तदा दृष्ट्वा पाण्डवेन भृशार्दितम् ।
पराक्रान्तान्पाण्डुसुतान्दृष्ट्वा चापि महाहवे ॥ ०१७ ॥

कर्णमाश्रित्य सङ्ग्रामे दर्पो दुर्योधने पुनः ।
जेतुमुत्सहते पार्थान्सपुत्रान्सहकेशवान् ॥ ०१८ ॥

अहो बत महद्दुःखं यत्र पाण्डुसुतान्रणे ।
नातरद्रभसः कर्णो दैवं नूनं परायणम् ॥ ०१९ ॥

अहो द्यूतस्य निष्ठेयं घोरा संप्रति वर्तते ॥ ०१९ ॥

अहो दुःखानि तीव्राणि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
सहिष्यामि सुघोराणि शल्यभूतानि सञ्जय ॥ ०२० ॥

सौबलं च तथा तात नीतिमानिति मन्यते ।
युद्धेषु नाम दिव्येषु वर्तमानेषु सञ्जय ।
अश्रौषं निहतान्पुत्रान्नित्यमेव च निर्जितान् ॥ ०२२ ॥

न पाण्डवानां समरे कश्चिदस्ति निवारकः ।
स्त्रीमध्यमिव गाहन्ति दैवं हि बलवत्तरम् ॥ ०२३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अतिक्रान्तं हि यत्कार्यं पश्चाच्चिन्तयतीति च ।
तच्चास्य न भवेत्कार्यं चिन्तया च विनश्यति ॥ ०२४ ॥

तदिदं तव कार्यं तु दूरप्राप्तं विजानता ।
न कृतं यत्त्वया पूर्वं प्राप्ताप्राप्तविचारणे ॥ ०२५ ॥

उक्तोऽसि बहुधा राजन्मा युध्यस्वेति पाण्डवैः ।
गृह्णीषे न च तन्मोहात्पाण्डवेषु विशां पते ॥ ०२६ ॥

त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डुषु ।
त्वत्कृते वर्तते घोरः पार्थिवानां जनक्षयः ॥ ०२७ ॥

तत्त्विदानीमतिक्रम्य मा शुचो भरतर्षभ ।
शृणु सर्वं यथावृत्तं घोरं वैशसमच्युत ॥ ०२८ ॥

प्रभातायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ।
समेत्य च महाबाहुर्दुर्योधनमभाषत ॥ ०२९ ॥

अद्य राजन्समेष्यामि पाण्डवेन यशस्विना ।
हनिष्यामि च तं वीरं स वा मां निहनिष्यति ॥ ०३० ॥

बहुत्वान्मम कार्याणां तथा पार्थस्य पार्थिव ।
नाभूत्समागमो राजन्मम चैवार्जुनस्य च ॥ ०३१ ॥

इदं तु मे यथाप्रज्ञं शृणु वाक्यं विशां पते ।
अनिहत्य रणे पार्थं नाहमेष्यामि भारत ॥ ०३२ ॥

हतप्रवीरे सैन्येऽस्मिन्मयि चैव स्थिते युधि ।
अभियास्यति मां पार्थः शक्रशक्त्या विनाकृतम् ॥ ०३३ ॥

ततः श्रेयस्करं यत्ते तन्निबोध जनेश्वर ।
आयुधानां च यद्वीर्यं द्रव्याणामर्जुनस्य च ॥ ०३४ ॥

कायस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने ।
सौष्ठवे चास्त्रयोगे च सव्यसाची न मत्समः ॥ ०३५ ॥

सर्वायुधमहामात्रं विजयं नाम तद्धनुः ।
इन्द्रार्थमभिकामेन निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ०३६ ॥

येन दैत्यगणान्राजञ्जितवान्वै शतक्रतुः ।
यस्य घोषेण दैत्यानां विमुह्यन्ति दिशो दश ॥ ०३७ ॥

तद्भार्गवाय प्रायच्छच्छक्रः परमसंमतम् ॥ ०३७ ॥

तद्दिव्यं भार्गवो मह्यमददाद्धनुरुत्तमम् ।
येन योत्स्ये महाबाहुमर्जुनं जयतां वरम् ॥ ०३८ ॥

यथेन्द्रः समरे सर्वान्दैतेयान्वै समागतान् ॥ ०३८ ॥

धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी धनुषा तेन निर्जिता ॥ ०३९ ॥

धनुषो यस्य कर्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः ।
तद्रामो ह्यददान्मह्यं येन योत्स्यामि पाण्डवम् ॥ ०४० ॥

अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सबान्धवम् ।
निहत्य समरे वीरमर्जुनं जयतां वरम् ॥ ०४१ ॥

सपर्वतवनद्वीपा हतद्विड्भूः ससागरा ।
पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ॥ ०४२ ॥

नासाध्यं विद्यते मेऽद्य त्वत्प्रियार्थं विशेषतः ।
सम्यग्धर्मानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो यथा ॥ ०४३ ॥

न हि मां समरे सोढुं स शक्तोऽग्निं तरुर्यथा ।
अवश्यं तु मया वाच्यं येन हीनोऽस्मि फल्गुनात् ॥ ०४४ ॥

ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमजरं युधि ॥ ०४५ ॥

विजयं च महद्दिव्यं ममापि धनुरुत्तमम् ।
तत्राहमधिकः पार्थाद्धनुषा तेन पार्थिव ॥ ०४६ ॥

मया चाभ्यधिको वीरः पाण्डवस्तन्निबोध मे ।
रश्मिग्राहश्च दाशार्हः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ०४७ ॥

अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः ।
अच्छेद्यः सर्वतो वीर वाजिनश्च मनोजवाः ॥ ०४८ ॥

ध्वजश्च दिव्यो द्युतिमान्वानरो विस्मयङ्करः ॥ ०४८ ॥

कृष्णश्च स्रष्टा जगतो रथं तमभिरक्षति ।
एभिर्द्रव्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवम् ॥ ०४९ ॥

अयं तु सदृशो वीरः शल्यः समितिशोभनः ।
सारथ्यं यदि मे कुर्याद्ध्रुवस्ते विजयो भवेत् ॥ ०५० ॥

तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसुकरः परैः ।
नाराचान्गार्ध्रपत्रांश्च शकटानि वहन्तु मे ॥ ०५१ ॥

रथाश्च मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः ।
आयान्तु पश्चात्सततं मामेव भरतर्षभ ॥ ०५२ ॥

एवमभ्यधिकः पार्थाद्भविष्यामि गुणैरहम् ।
शल्यो ह्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादधिको ह्यहम् ॥ ०५३ ॥

यथाश्वहृदयं वेद दाशार्हः परवीरहा ।
तथा शल्योऽपि जानीते हयानां वै महारथः ॥ ०५४ ॥

बाहुवीर्ये समो नास्ति मद्रराजस्य कश्चन ।
तथास्त्रैर्मत्समो नास्ति कश्चिदेव धनुर्धरः ॥ ०५५ ॥

तथा शल्यसमो नास्ति हययाने ह कश्चन ।
सोऽयमभ्यधिकः पार्थाद्भविष्यति रथो मम ॥ ०५६ ॥

एतत्कृतं महाराज त्वयेच्छामि परंतप ।
एवं कृते कृतं मह्यं सर्वकामैर्भविष्यति ॥ ०५७ ॥

ततो द्रष्टासि समरे यत्करिष्यामि भारत ।
सर्वथा पाण्डवान्सर्वाञ्जेष्याम्यद्य समागतान् ॥ ०५८ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

सर्वमेतत्करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे ।

सोपासङ्गा रथाः साश्वा अनुयास्यन्ति सूतज ॥ ०५९ ॥

नाराचान्गार्ध्रपक्षांश्च शकटानि वहन्तु ते ।
अनुयास्याम कर्ण त्वां वयं सर्वे च पार्थिवाः ॥ ०६० ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्राः प्रतापवान् ।
अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ॥ ०६१ ॥

शल्यसारथ्याभ्युपगमः

अध्याय ०२३

सञ्जय उवाच ॥

पुत्रस्तव महाराज मद्रराजमिदं वचः ।
विनयेनोपसङ्गम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

सत्यव्रत महाभाग द्विषतामघवर्धन ।
मद्रेश्वर रणे शूर परसैन्यभयङ्कर ॥ ००२ ॥

श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रुवतो वदतां वर ।
यथा नृपतिसिंहानां मध्ये त्वां वरयत्ययम् ॥ ००३ ॥

तस्मात्पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि ।
सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ सुमनाः कर्तुमर्हसि ॥ ००४ ॥

अस्याभीशुग्रहो लोके नान्योऽस्ति भवता समः ।
स पातु सर्वतः कर्णं भवान्ब्रह्मेव शङ्करम् ॥ ००५ ॥

पार्थस्य सचिवः कृष्णो यथाभीशुग्रहो वरः ।
तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ॥ ००६ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो भवान्भोजश्च वीर्यवान् ।
शकुनिः सौबलो द्रौणिरहमेव च नो बलम् ॥ ००७ ॥

एषामेव कृतो भागो नवधा पृतनापते ॥ ००७ ॥

नैव भागोऽत्र भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः ॥ ००८ ॥

वृद्धौ हि तौ नरव्याघ्रौ छलेन निहतौ च तौ ।
कृत्वा नसुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ ॥ ००९ ॥

तथान्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि ।
अस्मदीयाश्च बहवः स्वर्गायोपगता रणे ॥ ०१० ॥

त्यक्त्वा प्राणान्यथाशक्ति चेष्टाः कृत्वा च पुष्कलाः ॥ ०१० ॥

कर्णो ह्येको महाबाहुरस्मत्प्रियहिते रतः ।
भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः ॥ ०११ ॥

तस्मिञ्जयाशा विपुला मम मद्रजनाधिप ॥ ०११ ॥

पार्थस्य समरे कृष्णो यथाभीशुवरग्रहः ।
तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणश्च पार्थिव ॥ ०१२ ॥

यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तथैव ते ॥ ०१२ ॥

पूर्वं न समरे ह्येवमवधीदर्जुनो रिपून् ।
अहन्यहनि मद्रेश द्रावयन्दृश्यते युधि ॥ ०१३ ॥

भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महाद्युते ।
तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाहवे ॥ ०१४ ॥

सूर्यारुणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष ।
तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाञ्चालाः ससृञ्जयाः ॥ ०१५ ॥

रथानां प्रवरः कर्णो यन्तॄणां प्रवरो भवान् ।
संनिपातः समो लोके भवतोर्नास्ति कश्चन ॥ ०१६ ॥

यथा सर्वास्ववस्थासु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवम् ।
तथा भवान्परित्रातु कर्णं वैकर्तनं रणे ॥ ०१७ ॥

त्वया सारथिना ह्येष अप्रधृष्यो भविष्यति ।
देवतानामपि रणे सशक्राणां महीपते ॥ ०१८ ॥

किं पुनः पाण्डवेयानां मातिशङ्कीर्वचो मम ॥ ०१८ ॥

दुर्योधनवचः श्रुत्वा शल्यः क्रोधसमन्वितः ।
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा धुन्वन्हस्तौ पुनः पुनः ॥ ०१९ ॥

क्रोधरक्ते महानेत्रे परिवर्त्य महाभुजः ।
कुलैश्वर्यश्रुतिबलैर्दृप्तः शल्योऽब्रवीदिदम् ॥ ०२० ॥

अवमन्यसे मां गान्धारे ध्रुवं मां परिशङ्कसे ।
यन्मां ब्रवीषि विस्रब्धं सारथ्यं क्रियतामिति ॥ ०२१ ॥

अस्मत्तोऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि ।
न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मना ॥ ०२२ ॥

आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते ।
तमहं समरे हत्वा गमिष्यामि यथागतम् ॥ ०२३ ॥

अथ वाप्येक एवाहं योत्स्यामि कुरुनन्दन ।
पश्य वीर्यं ममाद्य त्वं सङ्ग्रामे दहतो रिपून् ॥ ०२४ ॥

न चाभिकामान्कौरव्य विधाय हृदये पुमान् ।
अस्मद्विधः प्रवर्तेत मा मा त्वमतिशङ्किथाः ॥ ०२५ ॥

युधि चाप्यवमानो मे न कर्तव्यः कथञ्चन ।
पश्य हीमौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ ॥ ०२६ ॥

धनुः पश्य च मे चित्रं शरांश्चाशीविषोपमान् ।
रथं पश्य च मे क्लृप्तं सदश्वैर्वातवेगितैः ॥ ०२७ ॥

गदां च पश्य गान्धारे हेमपट्टविभूषिताम् ॥ ०२७ ॥

दारयेयं महीं क्रुद्धो विकिरेयं च पर्वतान् ।
शोषयेयं समुद्रांश्च तेजसा स्वेन पार्थिव ॥ ०२८ ॥

तन्मामेवंविधं जानन्समर्थमरिनिग्रहे ।
कस्माद्युनक्षि सारथ्ये न्यूनस्याधिरथेर्नृप ॥ ०२९ ॥

न नाम धुरि राजेन्द्र प्रयोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
न हि पापीयसः श्रेयान्भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे ॥ ०३० ॥

यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वशे स्थितम् ।
वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरम् ॥ ०३१ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मणा सृष्टा मुखात्क्षत्रमथोरसः ।
ऊरुभ्यामसृजद्वैश्याञ्शूद्रान्पद्भ्यामिति श्रुतिः ॥ ०३२ ॥

तेभ्यो वर्णविशेषाश्च प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ०३२ ॥

अथान्योन्यस्य संयोगाच्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
गोप्तारः सङ्ग्रहीतारो दातारः क्षत्रियाः स्मृताः ॥ ०३३ ॥

याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च प्रतिग्रहैः ।
लोकस्यानुग्रहार्थाय स्थापिता ब्रह्मणा भुवि ॥ ०३४ ॥

कृषिश्च पाशुपाल्यं च विशां दानं च सर्वशः ।
ब्रह्मक्षत्रविशां शूद्रा विहिताः परिचारकाः ॥ ०३५ ॥

ब्रह्मक्षत्रस्य विहिताः सूता वै परिचारकाः ।
न विड्शूद्रस्य तत्रैव शृणु वाक्यं ममानघ ॥ ०३६ ॥

सोऽहं मूर्धावसिक्तः सन्राजर्षिकुलसंभवः ।
महारथः समाख्यातः सेव्यः स्तव्यश्च बन्दिनाम् ॥ ०३७ ॥

सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिकुलमर्दन ।
सूतपुत्रस्य सङ्ग्रामे सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ॥ ०३८ ॥

अवमानमहं प्राप्य न योत्स्यामि कथञ्चन ।
आपृच्छ्य त्वाद्य गान्धारे गमिष्यामि यथागतम् ॥ ०३९ ॥

एवमुक्त्वा नरव्याघ्रः शल्यः समितिशोभनः ।
उत्थाय प्रययौ तूर्णं राजमध्यादमर्षितः ॥ ०४० ॥

प्रणयाद्बहुमानाच्च तं निगृह्य सुतस्तव ।

अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साम सर्वार्थसाधकम् ॥ ०४१ ॥

यथा शल्य त्वमात्थेदमेवमेतदसंशयम् ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ०४२ ॥

न कर्णोऽभ्यधिकस्त्वत्तः शङ्के नैव कथञ्चन ।
न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्याद्यदनृतं भवेत् ॥ ०४३ ॥

ऋतमेव हि पूर्वास्ते वहन्ति पुरुषोत्तमाः ।
तस्मादार्तायनिः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम ॥ ०४४ ॥

शल्यभूतश्च शत्रूणां यस्मात्त्वं भुवि मानद ।
तस्माच्छल्येति ते नाम कथ्यते पृथिवीपते ॥ ०४५ ॥

यदेव व्याहृतं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण ।
तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यसे ॥ ०४६ ॥

न च त्वत्तो हि राधेयो न चाहमपि वीर्यवान् ।
वृणीमस्त्वां हयाग्र्याणां यन्तारमिति संयुगे ॥ ०४७ ॥

यथा ह्यभ्यधिकं कर्णं गुणैस्तात धनञ्जयात् ।
वासुदेवादपि त्वां च लोकोऽयमिति मन्यते ॥ ०४८ ॥

कर्णो ह्यभ्यधिकः पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ ।
भवानप्यधिकः कृष्णादश्वयाने बले तथा ॥ ०४९ ॥

यथाश्वहृदयं वेद वासुदेवो महामनाः ।
द्विगुणं त्वं तथा वेत्थ मद्रराज न संशयः ॥ ०५० ॥

शल्य उवाच ॥

यन्मा ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव ।
विशिष्टं देवकीपुत्रात्प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि ॥ ०५१ ॥

एष सारथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः ।
युध्यतः पाण्डवाग्र्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ॥ ०५२ ॥

समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्तनं प्रति ।
उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य संनिधौ ॥ ०५३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथेति राजन्पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत ।
अब्रवीन्मद्रराजस्य सुतं भरतसत्तम ॥ ०५४ ॥

त्रिपुरवधोपाख्यानम्

अध्याय ०२४

दुर्योधन उवाच ॥

भूय एव तु मद्रेश यत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ।
यथा पुरा वृत्तमिदं युद्धे देवासुरे विभो ॥ ००१ ॥

यदुक्तवान्पितुर्मह्यं मार्कण्डेयो महानृषिः ।
तदशेषेण ब्रुवतो मम राजर्षिसत्तम ॥ ००२ ॥

त्वं निबोध न चाप्यत्र कर्तव्या ते विचारणा ॥ ००२ ॥

देवानामसुराणां च महानासीत्समागमः ।
बभूव प्रथमो राजन्सङ्ग्रामस्तारकामयः ॥ ००३ ॥

निर्जिताश्च तदा दैत्या दैवतैरिति नः श्रुतम् ॥ ००३ ॥

निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः ।
ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव ॥ ००४ ॥

तप उग्रं समास्थाय नियमे परमे स्थिताः ।
तपसा कर्शयामासुर्देहान्स्वाञ्शत्रुतापन ॥ ००५ ॥

दमेन तपसा चैव नियमेन च पार्थिव ।
तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरान् ॥ ००६ ॥

अवध्यत्वं च ते राजन्सर्वभूतेषु सर्वदा ।
सहिता वरयामासुः सर्वलोकपितामहम् ॥ ००७ ॥

तानब्रवीत्तदा देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः ।
नास्ति सर्वामरत्वं हि निवर्तध्वमतोऽसुराः ॥ ००८ ॥

वरमन्यं वृणीध्वं वै यादृशं संप्ररोचते ॥ ००८ ॥

ततस्ते सहिता राजन्संप्रधार्यासकृद्बहु ।
सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्यैनमथाब्रुवन् ॥ ००९ ॥

अस्माकं त्वं वरं देव प्रयच्छेमं पितामह ।
वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम् ॥ ०१० ॥

विचरिष्याम लोकेऽस्मिंस्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः ॥ ०१० ॥

ततो वर्षसहस्रे तु समेष्यामः परस्परम् ।
एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ॥ ०११ ॥

समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा ।
एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति ॥ ०१२ ॥

एवमस्त्विति तान्देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवम् ॥ ०१२ ॥

ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य परस्परम् ।
पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मयं वव्रुर्महासुरम् ॥ ०१३ ॥

विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् ॥ ०१३ ॥

ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान्पुराणि ह ।
त्रीणि काञ्चनमेकं तु रौप्यं कार्ष्णायसं तथा ॥ ०१४ ॥

काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरिक्षे च राजतम् ।
आयसं चाभवद्भूमौ चक्रस्थं पृथिवीपते ॥ ०१५ ॥

एकैकं योजनशतं विस्तारायामसंमितम् ।
गृहाट्टाट्टालकयुतं बृहत्प्राकारतोरणम् ॥ ०१६ ॥

गुणप्रसवसंबाधमसंबाधमनामयम् ।
प्रासादैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम् ॥ ०१७ ॥

पुरेषु चाभवन्राजन्राजानो वै पृथक्पृथक् ।
काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः ॥ ०१८ ॥

राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम् ॥ ०१८ ॥

त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्री.ण्ल्लोकानाशु तेजसा ।

आक्रम्य तस्थुर्वर्षाणां पूगान्नाम प्रजापतिः ॥ ०१९ ॥

तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
कोट्यश्चाप्रतिवीराणां समाजग्मुस्ततस्ततः ॥ ०२० ॥

महदैश्वर्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः ॥ ०२० ॥

सर्वेषां च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः ।
तमाश्रित्य हि ते सर्वे अवर्तन्ताकुतोभयाः ॥ ०२१ ॥

यो हि यं मनसा कामं दध्यौ त्रिपुरसंश्रयः ।
तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा ॥ ०२२ ॥

तारकाक्षसुतश्चासीद्धरिर्नाम महाबलः ।
तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत्पितामहः ॥ ०२३ ॥

स तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे ।
शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः ॥ ०२४ ॥

स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः ।
ससृजे तत्र वापीं तां मृतानां जीवनीं प्रभो ॥ ०२५ ॥

येन रूपेण दैत्यस्तु येन वेषेण चैव ह ।
मृतस्तस्यां परिक्षिप्तस्तादृशेनैव जज्ञिवान् ॥ ०२६ ॥

तां प्राप्य त्रैपुरस्थास्तु सर्वा.ण्ल्लोकान्बबाधिरे ।
महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्धनाः ॥ ०२७ ॥

न तेषामभवद्राजन्क्षयो युद्धे कथञ्चन ॥ ०२७ ॥

ततस्ते लोभमोहाभ्यामभिभूता विचेतसः ।

निर्ह्रीकाः संस्थितिं सर्वे स्थापितां समलूलुपन् ॥ ०२८ ॥

विद्राव्य सगणान्देवांस्तत्र तत्र तदा तदा ।
विचेरुः स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिताः ॥ ०२९ ॥

देवारण्यानि सर्वाणि प्रियाणि च दिवौकसाम् ।
ऋषीणामाश्रमान्पुण्यान्यूपाञ्जनपदांस्तथा ॥ ०३० ॥

व्यनाशयन्त मर्यादा दानवा दुष्टचारिणः ॥ ०३० ॥

ते देवाः सहिताः सर्वे पितामहमरिंदम ।
अभिजग्मुस्तदाख्यातुं विप्रकारं सुरेतरैः ॥ ०३१ ॥

ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरसाभिप्रणम्य च ।
वधोपायमपृच्छन्त भगवन्तं पितामहम् ॥ ०३२ ॥

श्रुत्वा तद्भगवान्देवो देवानिदमुवाच ह ।
असुराश्च दुरात्मानस्ते चापि विबुधद्विषः ॥ ०३३ ॥

अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान्पीडयन्त्युत ॥ ०३३ ॥

अहं हि तुल्यः सर्वेषां भूतानां नात्र संशयः ।
अधार्मिकास्तु हन्तव्या इत्यहं प्रब्रवीमि वः ॥ ०३४ ॥

ते यूयं स्थाणुमीशानं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ।
योद्धारं वृणुतादित्याः स तान्हन्ता सुरेतरान् ॥ ०३५ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा वृषाङ्कं शरणं ययुः ॥ ०३६ ॥

तपः परं समातस्थुर्गृणन्तो ब्रह्म शाश्वतम् ।

ऋषिभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्वात्मना गताः ॥ ०३७ ॥

तुष्टुवुर्वाग्भिरर्थ्याभिर्भयेष्वभयकृत्तमम् ।
सर्वात्मानं महात्मानं येनाप्तं सर्वमात्मना ॥ ०३८ ॥

तपोविशेषैर्बहुभिर्योगं यो वेद चात्मनः ।
यः सांख्यमात्मनो वेद यस्य चात्मा वशे सदा ॥ ०३९ ॥

ते तं ददृशुरीशानं तेजोराशिमुमापतिम् ।
अनन्यसदृशं लोके व्रतवन्तमकल्मषम् ॥ ०४० ॥

एकं च भगवन्तं ते नानारूपमकल्पयन् ।
आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मनि ॥ ०४१ ॥

परस्परस्य चापश्यन्सर्वे परमविस्मिताः ॥ ०४१ ॥

सर्वभूतमयं चेशं तमजं जगतः पतिम् ।
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणीं गताः ॥ ०४२ ॥

तान्स्वस्तिवाक्येनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शङ्करः ।
ब्रूत ब्रूतेति भगवान्स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ०४३ ॥

त्र्यम्बकेणाभ्यनुज्ञातास्ततस्तेऽस्वस्थचेतसः ।
नमो नमस्तेऽस्तु विभो तत इत्यब्रुवन्भवम् ॥ ०४४ ॥

नमो देवातिदेवाय धन्विने चातिमन्यवे ।
प्रजापतिमखघ्नाय प्रजापतिभिरीड्यसे ॥ ०४५ ॥

नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय मृत्यवे ।
विलोहिताय रुद्राय नीलग्रीवाय शूलिने ॥ ०४६ ॥

अमोघाय मृगाक्षाय प्रवरायुधयोधिने ।
दुर्वारणाय शुक्राय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे ॥ ०४७ ॥

ईशानायाप्रमेयाय नियन्त्रे चर्मवाससे ।
तपोनित्याय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवाससे ॥ ०४८ ॥

कुमारपित्रे त्र्यक्षाय प्रवरायुधधारिणे ।
प्रपन्नार्तिविनाशाय ब्रह्मद्विट्संघघातिने ॥ ०४९ ॥

वनस्पतीनां पतये नराणां पतये नमः ।
गवां च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ॥ ०५० ॥

नमोऽस्तु ते ससैन्याय त्र्यम्बकायोग्रतेजसे ।
मनोवाक्कर्मभिर्देव त्वां प्रपन्नान्भजस्व नः ॥ ०५१ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान्स्वागतेनाभिनन्द्य तान् ।
प्रोवाच व्येतु वस्त्रासो ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ०५२ ॥

पितृदेवर्षिसंघेभ्यो वरे दत्ते महात्मना ।
सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः ॥ ०५३ ॥

तवातिसर्गाद्देवेश प्राजापत्यमिदं पदम् ।
मयाधितिष्ठता दत्तो दानवेभ्यो महान्वरः ॥ ०५४ ॥

तानतिक्रान्तमर्यादान्नान्यः संहर्तुमर्हति ।
त्वामृते भूतभव्येश त्वं ह्येषां प्रत्यरिर्वधे ॥ ०५५ ॥

स त्वं देव प्रपन्नानां याचतां च दिवौकसाम् ।
कुरु प्रसादं देवेश दानवाञ्जहि शूलभृत् ॥ ०५६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः ।
न त्वेकोऽहं वधे तेषां समर्थो वै सुरद्विषाम् ॥ ०५७ ॥

ते यूयं सहिताः सर्वे मदीयेनास्त्रतेजसा ।
जयध्वं युधि ताञ्शत्रून्संघातो हि महाबलः ॥ ०५८ ॥

देवा ऊचुः ॥

अस्मत्तेजोबलं यावत्तावद्द्विगुणमेव च ।
तेषामिति ह मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ॥ ०५९ ॥

भगवानुवाच ॥

वध्यास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः ।
मम तेजोबलार्धेन सर्वांस्तान्घ्नत शात्रवान् ॥ ०६० ॥

देवा ऊचुः ॥

बिभर्तुं तेजसोऽर्धं ते न शक्ष्यामो महेश्वर ।
सर्वेषां नो बलार्धेन त्वमेव जहि शात्रवान् ॥ ०६१ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

ततस्तथेति देवेशस्तैरुक्तो राजसत्तम ।
अर्धमादाय सर्वेभ्यस्तेजसाभ्यधिकोऽभवत् ॥ ०६२ ॥

स तु देवो बलेनासीत्सर्वेभ्यो बलवत्तरः ।
महादेव इति ख्यातस्तदाप्रभृति शङ्करः ॥ ०६३ ॥

ततोऽब्रवीन्महादेवो धनुर्बाणधरस्त्वहम् ।

हनिष्यामि रथेनाजौ तान्रिपून्वै दिवौकसः ॥ ०६४ ॥

ते यूयं मे रथं चैव धनुर्बाणं तथैव च ।
पश्यध्वं यावदद्यैतान्पातयामि महीतले ॥ ०६५ ॥

देवा ऊचुः ॥

मूर्तिसर्वस्वमादाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः ।
रथं ते कल्पयिष्याम देवेश्वर महौजसम् ॥ ०६६ ॥

तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं शुभम् ।
ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन् ॥ ०६७ ॥

वन्धुरं पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम् ।
सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा ॥ ०६८ ॥

मन्दरं पर्वतं चाक्षं जङ्घास्तस्य महानदीः ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारं रथस्य हि ॥ ०६९ ॥

अनुकर्षान्ग्रहान्दीप्तान्वरूथं चापि तारकाः ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं चापि बन्धुरम् ॥ ०७० ॥

ओषधीर्विविधास्तत्र नानापुष्पफलोद्गमाः ॥ ०७० ॥

सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे ।
पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे ॥ ०७१ ॥

दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखान्दृढाम् ।
द्यां युगं युगचर्माणि संवर्तकबलाहकान् ॥ ०७२ ॥

शम्यां धृतिं च मेधां च स्थितिं संनतिमेव च ।

ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम् ॥ ०७३ ॥

सुराम्बुप्रेतवित्तानां पती.ण्ल्लोकेश्वरान्हयान् ।
सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकां च सुव्रताम् ॥ ०७४ ॥

योक्त्राणि चक्रुर्वाहानां रोहकांश्चापि कण्ठकम् ॥ ०७४ ॥

कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः ।
अधिष्ठानं मनस्त्वासीत्परिरथ्यं सरस्वती ॥ ०७५ ॥

नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः ।
विद्युदिन्द्रधनुर्नद्धं रथं दीप्तं व्यदीपयत् ॥ ०७६ ॥

एवं तस्मिन्महाराज कल्पिते रथसत्तमे ।
देवैर्मनुजशार्दूल द्विषतामभिमर्दने ॥ ०७७ ॥

स्वान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छङ्करो रथे ।
रथयष्टिं वियत्कृष्टां स्थापयामास गोवृषम् ॥ ०७८ ॥

ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः ।
परिस्कन्दा रथस्यास्य सर्वतोदिशमुद्यताः ॥ ०७९ ॥

अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः ।
ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणं च पुरःसराः ॥ ०८० ॥

इतिहासयजुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः ।
दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्श्वचराः कृताः ॥ ०८१ ॥

तोत्त्रादयश्च राजेन्द्र वषट्कारस्तथैव च ।
ओङ्कारश्च मुखे राजन्नतिशोभाकरोऽभवत् ॥ ०८२ ॥

विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः ।
तस्मान्नृणां कालरात्रिर्ज्या कृता धनुषोऽजरा ॥ ०८३ ॥

इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च ।
अग्नीषोमौ जगत्कृत्स्नं वैष्णवं चोच्यते जगत् ॥ ०८४ ॥

विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः ।
तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं न विषेहुर्हरस्य ते ॥ ०८५ ॥

तस्मिञ्शरे तिग्ममन्युर्मुमोचाविषहं प्रभुः ।
भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् ॥ ०८६ ॥

स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासा भयङ्करः ।
आदित्यायुतसङ्काशस्तेजोज्वालावृतो ज्वलन् ॥ ०८७ ॥

दुश्च्यावश्च्यावनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः ।
नित्यं त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रिताञ्जनान् ॥ ०८८ ॥

प्रमाथिभिर्घोररूपैर्भीमोदग्रैर्गणैर्वृतः ।
विभाति भगवान्स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्वृतः ॥ ०८९ ॥

तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् ।
जङ्गमाजङ्गमं राजञ्शुशुभेऽद्भुतदर्शनम् ॥ ०९० ॥

दृष्ट्वा तु तं रथं दिव्यं कवची स शरासनी ।
बाणमादत्त तं दिव्यं सोमविष्ण्वग्निसंभवम् ॥ ०९१ ॥

तस्य वाजांस्ततो देवाः कल्पयां चक्रिरे विभोः ।
पुण्यगन्धवहं राजञ्श्वसनं राजसत्तम ॥ ०९२ ॥

तमास्थाय महादेवस्त्रासयन्दैवतान्यपि ।

आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव रोदसी ॥ ०९३ ॥

स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी ।
हसन्निवाब्रवीद्देवो सारथिः को भविष्यति ॥ ०९४ ॥

तमब्रुवन्देवगणा यं भवान्संनियोक्ष्यते ।
स भविष्यति देवेश सारथिस्ते न संशयः ॥ ०९५ ॥

तानब्रवीत्पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।
तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य माचिरम् ॥ ०९६ ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना ।
गत्वा पितामहं देवं प्रसाद्यैवं वचोऽब्रुवन् ॥ ०९७ ॥

देव त्वयेदं कथितं त्रिदशारिनिबर्हणम् ।
तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो वृषभध्वजः ॥ ०९८ ॥

रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुधसंवृतः ।
सारथिं तु न जानीमः कः स्यात्तस्मिन्रथोत्तमे ॥ ०९९ ॥

तस्माद्विधीयतां कश्चित्सारथिर्देवसत्तम ।
सफलां तां गिरं देव कर्तुमर्हसि नो विभो ॥ १०० ॥

एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि ।
हितं कर्तास्मि भवतामिति तत्कर्तुमर्हसि ॥ १०१ ॥

स देव युक्तो रथसत्तमो नो ; दुरावरो द्रावणः शात्रवाणाम् ।
पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा ; विभीषयन्दानवानुद्यतोऽसौ ॥ १०२ ॥

तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या ; धरा सशैला च रथो महात्मन् ।
नक्षत्रवंशोऽनुगतो वरूथे ; यस्मिन्योद्धा सारथिनाभिरक्ष्यः ॥ १०३ ॥

तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वैरेतैर्विशेषवान् ।
तत्प्रतिष्ठो रथो देव हया योद्धा तथैव च ॥ १०४ ॥

कवचानि च शस्त्राणि कार्मुकं च पितामह ॥ १०४ ॥

त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् ।
त्वं हि सर्वैर्गुणैर्युक्तो देवताभ्योऽधिकः प्रभो ॥ १०५ ॥

सारथ्ये तूर्णमारोह संयच्छ परमान्हयान् ॥ १०५ ॥

इति ते शिरसा नत्वा त्रिलोकेशं पितामहम् ।
देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम् ॥ १०६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं वो दिवौकसः ।
संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्दिनः ॥ १०७ ॥

ततः स भगवान्देवो लोकस्रष्टा पितामहः ।
सारथ्ये कल्पितो देवैरीशानस्य महात्मनः ॥ १०८ ॥

तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं स्यन्दनं लोकपूजिते ।
शिरोभिरगमंस्तूर्णं ते हया वातरंहसः ॥ १०९ ॥

महेश्वरे त्वारुहति जानुभ्यामगमन्महीम् ।
अभीशून्हि त्रिलोकेशः सङ्गृह्य प्रपितामहः ।
तानश्वांश्चोदयामास मनोमारुतरंहसः ॥ १११ ॥

ततोऽधिरूढे वरदे प्रयाते चासुरान्प्रति ।
साधु साध्विति विश्वेशः स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ११२ ॥

याहि देव यतो दैत्याश्चोदयाश्वानतन्द्रितः ।
पश्य बाह्वोर्बलं मेऽद्य निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ११३ ॥

ततस्तांश्चोदयामास वायुवेगसमाञ्जवे ।
येन तत्त्रिपुरं राजन्दैत्यदानवरक्षितम् ॥ ११४ ॥

अथाधिज्यं धनुः कृत्वा शर्वः संधाय तं शरम् ।
युक्त्वा पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं समचिन्तयत् ॥ ११५ ॥

तस्मिन्स्थिते तदा राजन्क्रुद्धे विधृतकार्मुके ।
पुराणि तानि कालेन जग्मुरेकत्वतां तदा ॥ ११६ ॥

एकीभावं गते चैव त्रिपुरे समुपागते ।
बभूव तुमुलो हर्षो दैवतानां महात्मनाम् ॥ ११७ ॥

ततो देवगणाः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ।
जयेति वाचो मुमुचुः संस्तुवन्तो मुदान्विताः ॥ ११८ ॥

ततोऽग्रतः प्रादुरभूत्त्रिपुरं जघ्नुषोऽसुरान् ।
अनिर्देश्योग्रवपुषो देवस्यासह्यतेजसः ॥ ११९ ॥

स तद्विकृष्य भगवान्दिव्यं लोकेश्वरो धनुः ।
त्रैलोक्यसारं तमिषुं मुमोच त्रिपुरं प्रति ॥ १२० ॥

तत्सासुरगणं दग्ध्वा प्राक्षिपत्पश्चिमार्णवे ॥ १२० ॥

एवं तत्त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः ।
महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा ॥ १२१ ॥

स चात्मक्रोधजो वह्निर्हाहेत्युक्त्वा निवारितः ।

मा कार्षीर्भस्मसाल्लोकानिति त्र्यक्षोऽब्रवीच्च तम् ॥ १२२ ॥

ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्तथर्षयः ।
तुष्टुवुर्वाग्भिरर्थ्याभिः स्थाणुमप्रतिमौजसम् ॥ १२३ ॥

तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्वे यथागतम् ।
कृतकामाः प्रसन्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः ॥ १२४ ॥

यथैव भगवान्ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।
संयच्छ त्वं हयानस्य राधेयस्य महात्मनः ॥ १२५ ॥

त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फल्गुनाच्च विशेषतः ।
विशिष्टो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा ॥ १२६ ॥

युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वं च ब्रह्मसमोऽनघ ।
तस्माच्छक्तौ युवां जेतुं मच्छत्रूंस्ताविवासुरान् ॥ १२७ ॥

यथा शल्याद्य कर्णोऽयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
प्रमथ्य हन्यात्कौन्तेयं तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ १२८ ॥

त्वयि कर्णश्च राज्यं च वयं चैव प्रतिष्ठिताः ॥ १२८ ॥

इमं चाप्यपरं भूय इतिहासं निबोध मे ।
पितुर्मम सकाशे यं ब्राह्मणः प्राह धर्मवित् ॥ १२९ ॥

श्रुत्वा चैतद्वचश्चित्रं हेतुकार्यार्थसंहितम् ।
कुरु शल्य विनिश्चित्य मा भूदत्र विचारणा ॥ १३० ॥

भार्गवाणां कुले जातो जमदग्निर्महातपाः ।
तस्य रामेति विख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः ॥ १३१ ॥

स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान्भवम् ।
अस्त्रहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः ॥ १३२ ॥

तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या च प्रशमेन च ।
हृद्गतं चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ॥ १३३ ॥

ईश्वर उवाच ॥

राम तुष्टोऽस्मि भद्रं ते विदितं मे तवेप्सितम् ।
कुरुष्व पूतमात्मानं सर्वमेतदवाप्स्यसि ॥ १३४ ॥

दास्यामि ते तदास्त्राणि यदा पूतो भविष्यसि ।
अपात्रमसमर्थं च दहन्त्यस्त्राणि भार्गव ॥ १३५ ॥

इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना ।
प्रत्युवाच महात्मानं शिरसावनतः प्रभुम् ॥ १३६ ॥

यदा जानासि देवेश पात्रं मामस्त्रधारणे ।
तदा शुश्रूषतेऽस्त्राणि भवान्मे दातुमर्हति ॥ १३७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

ततः स तपसा चैव दमेन नियमेन च ।
पूजोपहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः ॥ १३८ ॥

आराधयितवाञ्शर्वं बहून्वर्षगणांस्तदा ।
प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः ॥ १३९ ॥

अब्रवीत्तस्य बहुशो गुणान्देव्याः समीपतः ।
भक्तिमानेष सततं मयि रामो दृढव्रतः ॥ १४० ॥

एवं तस्य गुणान्प्रीतो बहुशोऽकथयत्प्रभुः ।
देवतानां पितॄणां च समक्षमरिसूदनः ॥ १४१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या आसन्महाबलाः ।
तैस्तदा दर्पमोहान्धैरबाध्यन्त दिवौकसः ॥ १४२ ॥

ततः संभूय विबुधास्तान्हन्तुं कृतनिश्चयाः ।
चक्रुः शत्रुवधे यत्नं न शेकुर्जेतुमेव ते ॥ १४३ ॥

अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमथाब्रुवन् ।
प्रसादयन्तस्तं भक्त्या जहि शत्रुगणानिति ॥ १४४ ॥

प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुक्षयम् ।
रामं भार्गवमाहूय सोऽभ्यभाषत शङ्करः ॥ १४५ ॥

रिपून्भार्गव देवानां जहि सर्वान्समागतान् ।
लोकानां हितकामार्थं मत्प्रीत्यर्थं तथैव च ॥ १४६ ॥

राम उवाच ॥

अकृतास्त्रस्य देवेश का शक्तिर्मे महेश्वर ।
निहन्तुं दानवान्सर्वान्कृतास्त्रान्युद्धदुर्मदान् ॥ १४७ ॥

ईश्वर उवाच ॥

गच्छ त्वं मदनुध्यानान्निहनिष्यसि दानवान् ।
विजित्य च रिपून्सर्वान्गुणान्प्राप्स्यसि पुष्कलान् ॥ १४८ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा च वचनं प्रतिगृह्य च सर्वशः ।

रामः कृतस्वस्त्ययनः प्रययौ दानवान्प्रति ॥ १४९ ॥

अवधीद्देवशत्रूंस्तान्मदद्र्पबलान्वितान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शैः प्रहारैरेव भार्गवः ॥ १५० ॥

स दानवैः क्षततनुर्जामदग्न्यो द्विजोत्तमः ।
संस्पृष्टः स्थाणुना सद्यो निर्व्रणः समजायत ॥ १५१ ॥

प्रीतश्च भगवान्देवः कर्मणा तेन तस्य वै ।
वरान्प्रादाद्ब्रह्मविदे भार्गवाय महात्मने ॥ १५२ ॥

उक्तश्च देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूलिना ।
निपातात्तव शस्त्राणां शरीरे याभवद्रुजा ॥ १५३ ॥

तया ते मानुषं कर्म व्यपोढं भृगुनन्दन ।
गृहाणास्त्राणि दिव्यानि मत्सकाशाद्यथेप्सितम् ॥ १५४ ॥

ततोऽस्त्राणि समस्तानि वरांश्च मनसेप्सितान् ।
लब्ध्वा बहुविधान्रामः प्रणम्य शिरसा शिवम् ॥ १५५ ॥

अनुज्ञां प्राप्य देवेशाज्जगाम स महातपाः ।
एवमेतत्पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ॥ १५६ ॥

भार्गवोऽप्यददात्सर्वं धनुर्वेदं महात्मने ।
कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १५७ ॥

वृजिनं हि भवेत्किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव ।
नास्मै ह्यस्त्राणि दिव्यानि प्रादास्यद्भृगुनन्दनः ॥ १५८ ॥

नापि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन ।
देवपुत्रमहं मन्ये क्षत्रियाणां कुलोद्भवम् ॥ १५९ ॥

सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथम् ।
कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १६० ॥

पश्य ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपमौ ।
वक्षः पश्य विशालं च सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ १६१ ॥

अध्याय ०२५

दुर्योधन उवाच ॥

एवं स भगवान्देवः सर्वलोकपितामहः ।
सारथ्यमकरोत्तत्र यत्र रुद्रोऽभवद्रथी ॥ ००१ ॥

रथिनाभ्यधिको वीरः कर्तव्यो रथसारथिः ।
तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान्युधि ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततः शल्यः परिष्वज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत् ।
दुर्योधनममित्रघ्नः प्रीतो मद्राधिपस्तदा ॥ ००३ ॥

एवं चेन्मन्यसे राजन्गान्धारे प्रियदर्शन ।
तस्मात्ते यत्प्रियं किञ्चित्तत्सर्वं करवाण्यहम् ॥ ००४ ॥

यत्रास्मि भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित् ।
तत्र सर्वात्मना युक्तो वक्ष्ये कार्यधुरं तव ॥ ००५ ॥

यत्तु कर्णमहं ब्रूयां हितकामः प्रियाप्रियम् ।
मम तत्क्षमतां सर्वं भवान्कर्णश्च सर्वशः ॥ ००६ ॥

कर्ण उवाच ॥

ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः ।
तथा नित्यं हिते युक्तो मद्रराज भजस्व नः ॥ ००७ ॥

शल्य उवाच ॥

आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
अनाचरितमार्याणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ ००८ ॥

यत्तु विद्वन्प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्थमहं तव ।
आत्मनः स्तवसंयुक्तं तन्निबोध यथातथम् ॥ ००९ ॥

अहं शक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत्प्रभो ।
अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सितैः ॥ ०१० ॥

ततः पार्थेन सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ ।
वाहयिष्यामि तुरगान्विज्वरो भव सूतज ॥ ०११ ॥

अध्याय ०२६

दुर्योधन उवाच ॥

अयं ते कर्ण सारथ्यं मद्रराजः करिष्यति ।
कृष्णादभ्यधिको यन्ता देवेन्द्रस्येव मातलिः ॥ ००१ ॥

यथा हरिहयैर्युक्तं सङ्गृह्णाति स मातलिः ।
शल्यस्तव तथाद्यायं संयन्ता रथवाजिनाम् ॥ ००२ ॥

योधे त्वयि रथस्थे च मद्रराजे च सारथौ ।
रथश्रेष्ठो ध्रुवं संख्ये पार्थो नाभिभविष्यति ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुर्योधनो भूयो मद्रराजं तरस्विनम् ।
उवाच राजन्सङ्ग्रामे संयच्छन्तं हयोत्तमान् ॥ ००४ ॥

त्वयाभिगुप्तो राधेयो विजेष्यति धनञ्जयम् ।
इत्युक्तो रथमास्थाय तथेति प्राह भारत ॥ ००५ ॥

शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथिं सुमनोऽब्रवीत् ।
स्वं सूत स्यन्दनं मह्यं कल्पयेत्यसकृत्त्वरन् ॥ ००६ ॥

ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरोपमम् ।
विधिवत्कल्पितं भर्त्रे जयेत्युक्त्वा न्यवेदयत् ॥ ००७ ॥

तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णोऽभ्यर्च्य यथाविधि ।
संपादितं ब्रह्मविदा पूर्वमेव पुरोधसा ॥ ००८ ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादुपस्थाय च भास्करम् ।
समीपस्थं मद्रराजं समारोपयदग्रतः ॥ ००९ ॥

ततः कर्णस्य दुर्धर्षं स्यन्दनप्रवरं महत् ।
आरुरोह महातेजाः शल्यः सिंह इवाचलम् ॥ ०१० ॥

ततः शल्यास्थितं राजन्कर्णः स्वरथमुत्तमम् ।

अध्यतिष्ठद्यथाम्भोदं विद्युत्वन्तं दिवाकरः ॥ ०११ ॥

तावेकरथमारूढावादित्याग्निसमत्विषौ ।
व्यभ्राजेतां यथा मेघं सूर्याग्नी सहितौ दिवि ॥ ०१२ ॥

संस्तूयमानौ तौ वीरौ तदास्तां द्युतिमत्तरौ ।
ऋत्विक्सदस्यैरिन्द्राग्नी हूयमानाविवाध्वरे ॥ ०१३ ॥

स शल्यसङ्गृहीताश्वे रथे कर्णः स्थितोऽभवत् ।
धनुर्विस्फारयन्घोरं परिवेषीव भास्करः ॥ ०१४ ॥

आस्थितः स रथश्रेष्ठं कर्णः शरगभस्तिमान् ।
प्रबभौ पुरुषव्याघ्रो मन्दरस्थ इवांशुमान् ॥ ०१५ ॥

तं रथस्थं महावीरं यान्तं चामिततेजसम् ।
दुर्योधनः स्म राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

अकृतं द्रोणभीष्माभ्यां दुष्करं कर्म संयुगे ।
कुरुष्वाधिरथे वीर मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०१७ ॥

मनोगतं मम ह्यासीद्भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
अर्जुनं भीमसेनं च निहन्ताराविति ध्रुवम् ॥ ०१८ ॥

ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म महामृधे ।
तत्कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः ॥ ०१९ ॥

गृहाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयम् ।
भीमसेनं च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ ०२० ॥

जयश्च तेऽस्तु भद्रं च प्रयाहि पुरुषर्षभ ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्वाणि भस्मसात् ॥ ०२१ ॥

ततस्तूर्यसहस्राणि भेरीणामयुतानि च ।
वाद्यमानान्यरोचन्त मेघशब्दा यथा दिवि ॥ ०२२ ॥

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं रथस्थो रथसत्तमः ।
अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ०२३ ॥

चोदयाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनञ्जयम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ ०२४ ॥

अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं धनञ्जयः ।
अस्यतः कङ्कपत्राणां सहस्राणि शतानि च ॥ ०२५ ॥

अद्य क्षेप्स्याम्यहं शल्य शरान्परमतेजनान् ।
पाण्डवानां विनाशाय दुर्योधनजयाय च ॥ ०२६ ॥

शल्य उवाच ॥

सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे ।
सर्वास्त्रज्ञान्महेष्वासान्सर्वानेव महारथान् ॥ ०२७ ॥

अनिवर्तिनो महाभागानजेयान्सत्यविक्रमान् ।
अपि सञ्जनयेयुर्ये भयं साक्षाच्छतक्रतोः ॥ ०२८ ॥

यदा श्रोष्यसि निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
राधेय गाण्डिवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ०२९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं मद्रराजेन भाषितम् ।
द्रक्ष्यस्यद्येत्यवोचद्वै शल्यं कर्णो नरेश्वर ॥ ०३० ॥

दृष्ट्वा कर्णं महेष्वासं युयुत्सुं समवस्थितम् ।
चुक्रुशुः कुरवः सर्वे हृष्टरूपाः परंतप ॥ ०३१ ॥

ततो दुन्दुभिघोषेण भेरीणां निनदेन च ।
बाणशब्दैश्च विविधैर्गर्जितैश्च तरस्विनाम् ॥ ०३२ ॥

निर्ययुस्तावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ०३२ ॥

प्रयाते तु ततः कर्णे योधेषु मुदितेषु च ।
चचाल पृथिवी राजन्ररास च सुविस्वरम् ॥ ०३३ ॥

निश्चरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्यात्सप्त महाग्रहाः ।
उल्कापातश्च सञ्जज्ञे दिशां दाहस्तथैव च ॥ ०३४ ॥

तथाशन्यश्च संपेतुर्ववुर्वाताश्च दारुणाः ॥ ०३४ ॥

मृगपक्षिगणाश्चैव बहुशः पृतनां तव ।
अपसव्यं तदा चक्रुर्वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ०३५ ॥

प्रस्थितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि ।
अस्थिवर्षं च पतितमन्तरिक्षाद्भयानकम् ॥ ०३६ ॥

जज्वलुश्चैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव चकम्पिरे ।
अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विशां पते ॥ ०३७ ॥

एते चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र मारिष ।
समुत्पेतुर्विनाशाय कौरवाणां सुदारुणाः ॥ ०३८ ॥

न च तान्गणयामासुः सर्वे ते दैवमोहिताः ।
प्रस्थितं सूतपुत्रं च जयेत्यूचुर्नरा भुवि ॥ ०३९ ॥

निर्जितान्पाण्डवांश्चैव मेनिरे तव कौरवाः ॥ ०३९ ॥

ततो रथस्थः परवीरहन्ता ; भीष्मद्रोणावात्तवीर्यौ निरीक्ष्य ।
समज्वलद्भारत पावकाभो ; वैकर्तनोऽसौ रथकुञ्जरो वृषः ॥ ०४० ॥

स शल्यमाभाष्य जगाद वाक्यं ; पार्थस्य कर्माप्रतिमं च दृष्ट्वा ।
मानेन दर्पेण च दह्यमानः ; क्रोधेन दीप्यन्निव निःश्वसित्वा ॥ ०४१ ॥

नाहं महेन्द्रादपि वज्रपाणेः ; क्रुद्धाद्बिभेम्यात्तधनू रथस्थः ।
दृष्ट्वा तु भीष्मप्रमुखाञ्शयाना ;न्न त्वेव मां स्थिरता सञ्जहाति ॥ ०४२ ॥

महेन्द्रविष्णुप्रतिमावनिन्दितौ ; रथाश्वनागप्रवरप्रमाथिनौ ।
अवध्यकल्पौ निहतौ यदा परै ;स्ततो ममाद्यापि रणेऽस्ति साध्वसम् ॥ ०४३ ॥

समीक्ष्य संख्येऽतिबलान्नराधिपै ;र्नराश्वमातङ्गरथाञ्शरैर्हतान् ।
कथं न सर्वानहितान्रणेऽवधी ;न्महास्त्रविद्ब्राह्मणपुङ्गवो गुरुः ॥ ०४४ ॥

स संस्मरन्द्रोणहवं महाहवे ; ब्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत ।
न वो मदन्यः प्रसहेद्रणेऽर्जुनं ; क्रमागतं मृत्युमिवोग्ररूपिणम् ॥ ०४५ ॥

शिक्षा प्रसादश्च बलं धृतिश्च ; द्रोणे महास्त्राणि च संनतिश्च ।
स चेदगान्मृत्युवशं महात्मा ; सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ॥ ०४६ ॥

नेह ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्त्यं ; विदुर्लोके कर्मणोऽनित्ययोगात् ।
सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो ; गर्वं कुर्वीताद्य गुरौ निपातिते ॥ ०४७ ॥

न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः ; क्रिया सुनीतं परमायुधानि वा ।
अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्तितुं ; तथा हि युद्धे निहतः परैर्गुरुः ॥ ०४८ ॥

हुताशनादित्यसमानतेजसं ; पराक्रमे विष्णुपुरंदरोपमम् ।
नये बृहस्पत्युशनःसमं सदा ; न चैनमस्त्रं तदपात्सुदुःसहम् ॥ ०४९ ॥

संप्रक्रुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे ; पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे ।
मया कृत्यमिति जानामि शल्य ; प्रयाहि तस्माद्द्विषतामनीकम् ॥ ०५० ॥

यत्र राजा पाण्डवः सत्यसंधो ; व्यवस्थितो भीमसेनार्जुनौ च ।
वासुदेवः सृञ्जयाः सात्यकिश्च ; यमौ च कस्तौ विषहेन्मदन्यः ॥ ०५१ ॥

तस्मात्क्षिप्रं मद्रपते प्रयाहि ; रणे पाञ्चालान्पाण्डवान्सृञ्जयांश्च ।
तान्वा हनिष्यामि समेत्य संख्ये ; यास्यामि वा द्रोणमुखाय मन्ये ॥ ०५२ ॥

न त्वेवाहं न गमिष्यामि मध्यं ; तेषां शूराणामिति मा शल्य विद्धि ।
मित्रद्रोहो मर्षणीयो न मेऽयं ; त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि द्रोणम् ॥ ०५३ ॥

प्राज्ञस्य मूढस्य च जीवितान्ते ; प्राणप्रमोक्षोऽन्तकवक्त्रगस्य ।
अतो विद्वन्नभियास्यामि पार्थं ; दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्तितुं वै ॥ ०५४ ॥

कल्याणवृत्तः सततं हि राज ;न्वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममासीत् ।
तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहं त्यजामि ; प्रियान्भोगान्दुस्त्यजं जीवितं च ॥ ०५५ ॥

वैयाघ्रचर्माणमकूजनाक्षं ; हैमत्रिकोशं रजतत्रिवेणुम् ।
रथप्रबर्हं तुरगप्रबर्है ;र्युक्तं प्रादान्मह्यमिदं हि रामः ॥ ०५६ ॥

धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शल्य ; ध्वजं गदां सायकांश्चोग्ररूपान् ।
असिं च दीप्तं परमायुधं च ; शङ्खं च शुभ्रं स्वनवन्तमुग्रम् ॥ ०५७ ॥

पताकिनं वज्रनिपातनिस्वनं ; सिताश्वयुक्तं शुभतूणशोभितम् ।
इमं समास्थाय रथं रथर्षभं ; रणे हनिष्याम्यहमर्जुनं बलात् ॥ ०५८ ॥

तं चेन्मृत्युः सर्वहरोऽभिरक्षते ; सदाप्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रम् ।

तं वा हनिष्यामि समेत्य युद्धे ; यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ॥ ०५९ ॥

यमवरुणकुबेरवासवा वा ; यदि युगपत्सगणा महाहवे ।
जुगुपिषव इहैत्य पाण्डवं ; किमु बहुना सह तैर्जयामि तम् ॥ ०६० ॥

इति रणरभसस्य कत्थत ;स्तदुपनिशम्य वचः स मद्रराट् ।
अवहसदवमन्य वीर्यवा ;न्प्रतिषिषिधे च जगाद चोत्तरम् ॥ ०६१ ॥

विरम विरम कर्ण कत्थना ;दतिरभसोऽस्यति चाप्ययुक्तवाक् ।
क्व च हि नरवरो धनञ्जयः ; क्व पुनरिह त्वमुपारमाबुध ॥ ०६२ ॥

यदुसदनमुपेन्द्रपालितं ; त्रिदिवमिवामरराजरक्षितम् ।
प्रसभमिह विलोक्य को हरे ;त्पुरुषवरावरजामृतेऽर्जुनात् ॥ ०६३ ॥

त्रिभुवनसृजमीश्वरेश्वरं ; क इह पुमान्भवमाह्वयेद्युधि ।
मृगवधकलहे ऋतेऽर्जुना ;त्सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ॥ ०६४ ॥

असुरसुरमहोरगान्नरा ;न्गरुडपिशाचसयक्षराक्षसान् ।
इषुभिरजयदग्निगौरवा ;त्स्वभिलषितं च हविर्ददौ जयः ॥ ०६५ ॥

स्मरसि ननु यदा परैर्हृतः ; स च धृतराष्ट्रसुतो विमोक्षितः ।
दिनकरज नरोत्तमैर्यदा ; मरुषु बहून्विनिहत्य तानरीन् ॥ ०६६ ॥

प्रथममपि पलायिते त्वयि ; प्रियकलहा धृतराष्ट्रसूनवः ।
स्मरसि ननु यदा प्रमोचिताः ; खचरगणानवजित्य पाण्डवैः ॥ ०६७ ॥

समुदितबलवाहनाः पुनः ; पुरुषवरेण जिताः स्थ गोग्रहे ।
सगुरुगुरुसुताः सभीष्मकाः ; किमु न जितः स तदा त्वयार्जुनः ॥ ०६८ ॥

इदमपरमुपस्थितं पुन ;स्तव निधनाय सुयुद्धमद्य वै ।
यदि न रिपुभयात्पलायसे ; समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ॥ ०६९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इति बहुपरुषं प्रभाषति ; प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ।
भृशमतिरुषितः परं वृषः ; कुरुपृतनापतिराह मद्रपम् ॥ ०७० ॥

भवतु भवतु किं विकत्थसे ; ननु मम तस्य च युद्धमुद्यतम् ।
यदि स जयति मां महाहवे ; तत इदमस्तु सुकत्थितं तव ॥ ०७१ ॥

एवमस्त्विति मद्रेश उक्त्वा नोत्तरमुक्तवान् ।
याहि मद्रेश चाप्येनं कर्णः प्राह युयुत्सया ॥ ०७२ ॥

स रथः प्रययौ शत्रूञ्श्वेताश्वः शल्यसारथिः ।
निघ्नन्नमित्रान्समरे तमो घ्नन्सविता यथा ॥ ०७३ ॥

ततः प्रायात्प्रीतिमान्वै रथेन ; वैयाघ्रेण श्वेतयुजाथ कर्णः ।
स चालोक्य ध्वजिनीं पाण्डवानां ; धनञ्जयं त्वरया पर्यपृच्छत् ॥ ०७४ ॥

मद्रककुत्सनम्

अध्याय ०२७

सञ्जय उवाच ॥

प्रयानेव तदा कर्णो हर्षयन्वाहिनीं तव ।
एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवं पर्यपृच्छत ॥ ००१ ॥

यो ममाद्य महात्मानं दर्शयेच्छ्वेतवाहनम् ।
तस्मै दद्यामभिप्रेतं वरं यं मनसेच्छति ॥ ००२ ॥

स चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः ।
शकटं रत्नसंपूर्णं यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ ००३ ॥

स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
अन्यं तस्मै पुनर्दद्यां सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ॥ ००४ ॥

तथा तस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलङ्कृतम् ।
श्यामानां निष्ककण्ठीनां गीतवाद्यविपश्चिताम् ॥ ००५ ॥

स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
अन्यं तस्मै वरं दद्यां श्वेतान्पञ्चशतान्हयान् ॥ ००६ ॥

हेमभाण्डपरिच्छन्नान्सुमृष्टमणिकुण्डलान् ।
सुदान्तानपि चैवाहं दद्यामष्टशतान्परान् ॥ ००७ ॥

रथं च शुभ्रं सौवर्णं दद्यां तस्मै स्वलङ्कृतम् ।
युक्तं परमकाम्बोजैर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ ००८ ॥

अन्यं तस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि षट् ।
काञ्चनैर्विविधैर्भाण्डैराच्छन्नान्हेममालिनः ॥ ००९ ॥

उत्पन्नानपरान्तेषु विनीतान्हस्तिशिक्षकैः ॥ ००९ ॥

स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत्स्वयम् ॥ ०१० ॥

पुत्रदारान्विहारांश्च यदन्यद्वित्तमस्ति मे ।

तच्च तस्मै पुनर्दद्यां यद्यत्स मनसेच्छति ॥ ०११ ॥

हत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्वित्तानि सर्वशः ।
तस्मै दद्यामहं यो मे प्रब्रूयात्केशवार्जुनौ ॥ ०१२ ॥

एता वाचः सुबहुशः कर्ण उच्चारयन्युधि ।
दध्मौ सागरसंभूतं सुस्वनं शङ्खमुत्तमम् ॥ ०१३ ॥

ता वाचः सूतपुत्रस्य तथा युक्ता निशाम्य तु ।
दुर्योधनो महाराज प्रहृष्टः सानुगोऽभवत् ॥ ०१४ ॥

ततो दुन्दुभिनिर्घोषो मृदङ्गानां च सर्वशः ।
सिंहनादः सवादित्रः कुञ्जराणां च निस्वनः ॥ ०१५ ॥

प्रादुरासीत्तदा राजंस्त्वत्सैन्ये भरतर्षभ ।
योधानां संप्रहृष्टानां तथा समभवत्स्वनः ॥ ०१६ ॥

तथा प्रहृष्टे सैन्ये तु प्लवमानं महारथम् ।
विकत्थमानं समरे राधेयमरिकर्शनम् ॥ ०१७ ॥

मद्रराजः प्रहस्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ०१७ ॥

मा सूतपुत्र मानेन सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ।
प्रयच्छ पुरुषायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनञ्जयम् ॥ ०१८ ॥

बाल्यादिव त्वं त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा ।
अयत्नेनैव राधेय द्रष्टास्यद्य धनञ्जयम् ॥ ०१९ ॥

परासृजसि मिथ्या किं किं च त्वं बहु मूढवत् ।
अपात्रदाने ये दोषास्तान्मोहान्नावबुध्यसे ॥ ०२० ॥

यत्प्रवेदयसे वित्तं बहुत्वेन खलु त्वया ।
शक्यं बहुविधैर्यज्ञैर्यष्टुं सूत यजस्व तैः ॥ ०२१ ॥

यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृष्णौ मोहान्मृषैव तत् ।
न हि शुश्रुम संमर्दे क्रोष्ट्रा सिंहौ निपातितौ ॥ ०२२ ॥

अप्रार्थितं प्रार्थयसे सुहृदो न हि सन्ति ते ।
ये त्वां न वारयन्त्याशु प्रपतन्तं हुताशने ॥ ०२३ ॥

कालकार्यं न जानीषे कालपक्वोऽस्यसंशयम् ।
बह्वबद्धमकर्णीयं को हि ब्रूयाज्जिजीविषुः ॥ ०२४ ॥

समुद्रतरणं दोर्भ्यां कण्ठे बद्ध्वा यथा शिलाम् ।
गिर्यग्राद्वा निपतनं तादृक्तव चिकीर्षितम् ॥ ०२५ ॥

सहितः सर्वयोधैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः ।
धनञ्जयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत्प्राप्तुमिच्छसि ॥ ०२६ ॥

हितार्थं धार्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वा न हिंसया ।
श्रद्धत्स्वैतन्मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा ॥ ०२७ ॥

कर्ण उवाच ॥

स्ववीर्येऽहं पराश्वस्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे ।
त्वं तु मित्रमुखः शत्रुर्मां भीषयितुमिच्छसि ॥ ०२८ ॥

न मामस्मादभिप्रायात्कश्चिदद्य निवर्तयेत् ।
अपीन्द्रो वज्रमुद्यम्य किं नु मर्त्यः करिष्यति ॥ ०२९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्राहोत्तरं वचः ।
चुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्रेश्वरः पुनः ॥ ०३० ॥

यदा वै त्वां फल्गुनवेगनुन्ना ; ज्याचोदिता हस्तवता विसृष्टाः ।
अन्वेतारः कङ्कपत्राः शिताग्रा ;स्तदा तप्स्यस्यर्जुनस्याभियोगात् ॥ ०३१ ॥

यदा दिव्यं धनुरादाय पार्थः ; प्रभासयन्पृतनां सव्यसाची ।
त्वामर्दयेत निशितैः पृषत्कै ;स्तदा पश्चात्तप्स्यसे सूतपुत्र ॥ ०३२ ॥

बालश्चन्द्रं मातुरङ्के शयानो ; यथा कश्चित्प्रार्थयतेऽपहर्तुम् ।
तद्वन्मोहाद्यतमानो रथस्थ ;स्त्वं प्रार्थयस्यर्जुनमद्य जेतुम् ॥ ०३३ ॥

त्रिशूलमाश्लिष्य सुतीक्ष्णधारं ; सर्वाणि गात्राणि निघर्षसि त्वम् ।
सुतीक्ष्णधारोपमकर्मणा त्वं ; युयुत्ससे योऽर्जुनेनाद्य कर्ण ॥ ०३४ ॥

सिद्धं सिंहं केसरिणं बृहन्तं ; बालो मूढः क्षुद्रमृगस्तरस्वी ।
समाह्वयेत्तद्वदेतत्तवाद्य ; समाह्वानं सूतपुत्रार्जुनस्य ॥ ०३५ ॥

मा सूतपुत्राह्वय राजपुत्रं ; महावीर्यं केसरिणं यथैव ।
वने सृगालः पिशितस्य तृप्तो ; मा पार्थमासाद्य विनङ्क्ष्यसि त्वम् ॥ ०३६ ॥

ईषादन्तं महानागं प्रभिन्नकरटामुखम् ।
शशकाह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ ०३७ ॥

बिलस्थं कृष्णसर्पं त्वं बाल्यात्काष्ठेन विध्यसि ।
महाविषं पूर्णकोशं यत्पार्थं योद्धुमिच्छसि ॥ ०३८ ॥

सिंहं केसरिणं क्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्दसि ।
सृगाल इव मूढत्वान्नृसिंहं कर्ण पाण्डवम् ॥ ०३९ ॥

सुपर्णं पतगश्रेष्ठं वैनतेयं तरस्विनम् ।
लट्वेवाह्वयसे पाते कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ ०४० ॥

सर्वाम्भोनिलयं भीममूर्मिमन्तं झषायुतम् ।
चन्द्रोदये विवर्तन्तमप्लवः संतितीर्षसि ॥ ०४१ ॥

ऋषभं दुन्दुभिग्रीवं तीक्ष्णशृङ्गं प्रहारिणम् ।
वत्स आह्वयसे युद्धे कर्ण पार्थं धनञ्जयम् ॥ ०४२ ॥

महाघोषं महामेघं दर्दुरः प्रतिनर्दसि ।
कामतोयप्रदं लोके नरपर्जन्यमर्जुनम् ॥ ०४३ ॥

यथा च स्वगृहस्थः श्वा व्याघ्रं वनगतं भषेत् ।
तथा त्वं भषसे कर्ण नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ ०४४ ॥

सृगालोऽपि वने कर्ण शशैः परिवृतो वसन् ।
मन्यते सिंहमात्मानं यावत्सिंहं न पश्यति ॥ ०४५ ॥

तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि ।
अपश्यञ्शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ ०४६ ॥

व्याघ्रं त्वं मन्यसेऽऽत्मानं यावत्कृष्णौ न पश्यसि ।
समास्थितावेकरथे सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ०४७ ॥

यावद्गाण्डीवनिर्घोषं न शृणोषि महाहवे ।
तावदेव त्वया कर्ण शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ॥ ०४८ ॥

रथशब्दधनुःशब्दैर्नादयन्तं दिशो दश ।
नर्दन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ॥ ०४९ ॥

नित्यमेव सृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः ।

वीरप्रद्वेषणान्मूढ नित्यं क्रोष्टेव लक्ष्यसे ॥ ०५० ॥

यथाखुः स्याद्विडालश्च श्वा व्याघ्रश्च बलाबले ।
यथा सृगालः सिंहश्च यथा च शशकुञ्जरौ ॥ ०५१ ॥

यथानृतं च सत्यं च यथा चापि विषामृते ।
तथा त्वमपि पार्थश्च प्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥ ०५२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अधिक्षिप्तस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा ।
शल्यमाह सुसङ्क्रुद्धो वाक्शल्यमवधारयन् ॥ ०५३ ॥

गुणान्गुणवतः शल्य गुणवान्वेत्ति नागुणः ।
त्वं तु नित्यं गुणैर्हीनः किं ज्ञास्यस्यगुणो गुणान् ॥ ०५४ ॥

अर्जुनस्य महास्त्राणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् ।
अहं शल्याभिजानामि न त्वं जानासि तत्तथा ॥ ०५५ ॥

एवमेवात्मनो वीर्यमहं वीर्यं च पाण्डवे ।
जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य नाग्निं पतङ्गवत् ॥ ०५६ ॥

अस्ति चायमिषुः शल्य सुपुङ्खो रक्तभोजनः ।
एकतूणीशयः पत्री सुधौतः समलङ्कृतः ॥ ०५७ ॥

शेते चन्दनपूर्णेन पूजितो बहुलाः समाः ।
आहेयो विषवानुग्रो नराश्वद्विपसंघहा ॥ ०५८ ॥

एकवीरो महारौद्रस्तनुत्रास्थिविदारणः ।
निर्भिन्द्यां येन रुष्टोऽहमपि मेरुं महागिरिम् ॥ ०५९ ॥

तमहं जातु नास्येयमन्यस्मिन्फल्गुनादृते ।
कृष्णाद्वा देवकीपुत्रात्सत्यं चात्र शृणुष्व मे ॥ ०६० ॥

तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयौ ।
योत्स्ये परमसङ्क्रुद्धस्तत्कर्म सदृशं मम ॥ ०६१ ॥

सर्वेषां वासुदेवानां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ।
सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ॥ ०६२ ॥

उभयं तत्समासाद्य कोऽतिवर्तितुमर्हति ॥ ०६२ ॥

तावेतौ पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यन्दने स्थितौ ।
मामेकमभिसंयातौ सुजातं शल्य पश्य मे ॥ ०६३ ॥

पितृष्वसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ।
मणी सूत्र इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया ॥ ०६४ ॥

अर्जुने गाण्डिवं कृष्णे चक्रं तार्क्ष्यकपिध्वजौ ।
भीरूणां त्रासजननौ शल्य हर्षकरौ मम ॥ ०६५ ॥

त्वं तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्वकोविदः ।
भयावतीर्णः संत्रासादबद्धं बहु भाषसे ॥ ०६६ ॥

संस्तौषि त्वं तु केनापि हेतुना तौ कुदेशज ।
तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्धा सहबान्धवम् ॥ ०६७ ॥

पापदेशज दुर्बुद्धे क्षुद्र क्षत्रियपांसन ।
सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां कृष्णाभ्यां भीषयन्नसि ॥ ०६८ ॥

तौ वा ममाद्य हन्तारौ हन्तास्मि समरे स्थितौ ।
नाहं बिभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलम् ॥ ०६९ ॥

वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि च ।
अहमेको हनिष्यामि जोषमास्स्व कुदेशज ॥ ०७० ॥

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः ।
या गाथाः संप्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ ०७१ ॥

ता गाथाः शृणु मे शल्य मद्रकेषु दुरात्मसु ॥ ०७१ ॥

ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथावद्राजसंनिधौ ।
श्रुत्वा चैकमना मूढ क्षम वा ब्रूहि वोत्तरम् ॥ ०७२ ॥

मित्रध्रुङ्मद्रको नित्यं यो नो द्वेष्टि स मद्रकः ।
मद्रके सङ्गतं नास्ति क्षुद्रवाक्ये नराधमे ॥ ०७३ ॥

दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यं चानृतिकोऽनृजुः ।
यावदन्तं हि दौरात्म्यं मद्रकेष्विति नः श्रुतम् ॥ ०७४ ॥

पिता माता च पुत्रश्च श्वश्रूश्वशुरमातुलाः ।
जामाता दुहिता भ्राता नप्ता ते ते च बान्धवाः ॥ ०७५ ॥

वयस्याभ्यागताश्चान्ये दासीदासं च सङ्गतम् ।
पुंभिर्विमिश्रा नार्यश्च ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया ॥ ०७६ ॥

येषां गृहेषु शिष्टानां सक्तुमन्थाशिनां सदा ।
पीत्वा सीधुं सगोमांसं नर्दन्ति च हसन्ति च ॥ ०७७ ॥

यानि चैवाप्यबद्धानि प्रवर्तन्ते च कामतः ।
कामप्रलापिनोऽन्योन्यं तेषु धर्मः कथं भवेत् ॥ ०७८ ॥

मद्रकेषु विलुप्तेषु प्रख्याताशुभकर्मसु ।

नापि वैरं न सौहार्दं मद्रकेषु समाचरेत् ॥ ०७९ ॥

मद्रके सङ्गतं नास्ति मद्रको हि सचापलः ।
मद्रकेषु च दुःस्पर्शं शौचं गान्धारकेषु च ॥ ०८० ॥

राजयाजकयाज्येन नष्टं दत्तं हविर्भवेत् ।
शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवम् ।
तथा ब्रह्मद्विषो नित्यं गच्छन्तीह पराभवम् ॥ ०८२ ॥

मद्रके सङ्गतं नास्ति हतं वृश्चिकतो विषम् ।
आथर्वणेन मन्त्रेण सर्वा शान्तिः कृता भवेत् ॥ ०८३ ॥

इति वृश्चिकदष्टस्य नानाविषहतस्य च ।
कुर्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तच्चापि दृश्यते ॥ ०८४ ॥

एवं विद्वञ्जोषमास्स्व श‍ृणु चात्रोत्तरं वचः ॥ ०८४ ॥

वासांस्युत्सृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मद्यमोहिताः ।
मिथुनेऽसंयताश्चापि यथाकामचराश्च ताः ॥ ०८५ ॥

तासां पुत्रः कथं धर्मं मद्रको वक्तुमर्हति ॥ ०८५ ॥

यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यथैवोष्ट्रीदशेरके ।
तासां विभ्रष्टलज्जानां निर्लज्जानां ततस्ततः ॥ ०८६ ॥

त्वं पुत्रस्तादृशीनां हि धर्मं वक्तुमिहेच्छसि ॥ ०८६ ॥

सुवीरकं याच्यमाना मद्रका कषति स्फिजौ ।
अदातुकामा वचनमिदं वदति दारुणम् ॥ ०८७ ॥

मा मा सुवीरकं कश्चिद्याचतां दयितो मम ।

पुत्रं दद्यां प्रतिपदं न तु दद्यां सुवीरकम् ॥ ०८८ ॥

नार्यो बृहत्यो निर्ह्रीका मद्रकाः कम्बलावृताः ।
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम ॥ ०८९ ॥

एवमादि मयान्यैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्बहु ।
आ केशाग्रान्नखाग्राच्च वक्तव्येषु कुवर्त्मसु ॥ ०९० ॥

मद्रकाः सिन्धुसौवीरा धर्मं विद्युः कथं त्विह ।
पापदेशोद्भवा म्लेच्छा धर्माणामविचक्षणाः ॥ ०९१ ॥

एष मुख्यतमो धर्मः क्षत्रियस्येति नः श्रुतम् ।
यदाजौ निहतः शेते सद्भिः समभिपूजितः ॥ ०९२ ॥

आयुधानां संपराये यन्मुच्येयमहं ततः ।
न मे स प्रथमः कल्पो निधने स्वर्गमिच्छतः ॥ ०९३ ॥

सोऽहं प्रियः सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ।
तदर्थे हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ॥ ०९४ ॥

व्यक्तं त्वमप्युपहितः पाण्डवैः पापदेशज ।
यथा ह्यमित्रवत्सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्तसे ॥ ०९५ ॥

कामं न खलु शक्योऽहं त्वद्विधानां शतैरपि ।
सङ्ग्रामाद्विमुखः कर्तुं धर्मज्ञ इव नास्तिकैः ॥ ०९६ ॥

सारङ्ग इव घर्मार्तः कामं विलप शुष्य च ।
नाहं भीषयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते व्यवस्थितः ॥ ०९७ ॥

तनुत्यजां नृसिंहानामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
या गतिर्गुरुणा प्राङ्मे प्रोक्ता रामेण तां स्मर ॥ ०९८ ॥

स्वेषां त्राणार्थमुद्युक्तं वधाय द्विषतामपि ।
विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरूरवसमुत्तमम् ॥ ०९९ ॥

न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रक ।
यो मामस्मादभिप्रायाद्वारयेदिति मे मतिः ॥ १०० ॥

एवं विद्वञ्जोषमास्स्व त्रासात्किं बहु भाषसे ।
मा त्वा हत्वा प्रदास्यामि क्रव्याद्भ्यो मद्रकाधम ॥ १०१ ॥

मित्रप्रतीक्षया शल्य धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
अपवादतितिक्षाभिस्त्रिभिरेतैर्हि जीवसि ॥ १०२ ॥

पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रराज वदिष्यसि ।
शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ॥ १०३ ॥

श्रोतारस्त्विदमद्येह द्रष्टारो वा कुदेशज ।
कर्णं वा जघ्नतुः कृष्णौ कर्णो वापि जघान तौ ॥ १०४ ॥

एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशां पते ।
अब्रवीन्मद्रराजानं याहि याहीत्यसंभ्रमम् ॥ १०५ ॥

हंसकाकीयोपाख्यानम्

अध्याय ०२८

सञ्जय उवाच ॥

मारिषाधिरथेः श्रुत्वा वचो युद्धाभिनन्दिनः ।
शल्योऽब्रवीत्पुनः कर्णं निदर्शनमुदाहरन् ॥ ००१ ॥

यथैव मत्तो मद्येन त्वं तथा न च वा तथा ।
तथाहं त्वां प्रमाद्यन्तं चिकित्सामि सुहृत्तया ॥ ००२ ॥

इमां काकोपमां कर्ण प्रोच्यमानां निबोध मे ।
श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं विहीन कुलपांसन ॥ ००३ ॥

नाहमात्मनि किञ्चिद्वै किल्बिषं कर्ण संस्मरे ।
येन त्वं मां महाबाहो हन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥ ००४ ॥

अवश्यं तु मया वाच्यं बुध्यतां यदि ते हितम् ।
विशेषतो रथस्थेन राज्ञश्चैव हितैषिणा ॥ ००५ ॥

समं च विषमं चैव रथिनश्च बलाबलम् ।
श्रमः खेदश्च सततं हयानां रथिना सह ॥ ००६ ॥

आयुधस्य परिज्ञानं रुतं च मृगपक्षिणाम् ।
भारश्चाप्यतिभारश्च शल्यानां च प्रतिक्रिया ॥ ००७ ॥

अस्त्रयोगश्च युद्धं च निमित्तानि तथैव च ।
सर्वमेतन्मया ज्ञेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना ॥ ००८ ॥

अतस्त्वां कथये कर्ण निदर्शनमिदं पुनः ॥ ००८ ॥

वैश्यः किल समुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान् ।
यज्वा दानपतिः क्षान्तः स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचिः ॥ ००९ ॥

बहुपुत्रः प्रियापत्यः सर्वभूतानुकम्पकः ।

राज्ञो धर्मप्रधानस्य राष्ट्रे वसति निर्भयः ॥ ०१० ॥

पुत्राणां तस्य बालानां कुमाराणां यशस्विनाम् ।
काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः ॥ ०११ ॥

तस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः ।
मांसोदनं दधि क्षीरं पायसं मधुसर्पिषी ॥ ०१२ ॥

स चोच्छिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः ।
सदृशान्पक्षिणो दृप्तः श्रेयसश्चावमन्यते ॥ ०१३ ॥

अथ हंसाः समुद्रान्ते कदाचिदभिपातिनः ।
गरुडस्य गतौ तुल्याश्चक्राङ्गा हृष्टचेतसः ॥ ०१४ ॥

कुमारकास्ततो हंसान्दृष्ट्वा काकमथाब्रुवन् ।
भवानेव विशिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहङ्गम ॥ ०१५ ॥

प्रतार्यमाणस्तु स तैरल्पबुद्धिभिरण्डजः ।
तद्वचः सत्यमित्येव मौर्ख्याद्दर्पाच्च मन्यते ॥ ०१६ ॥

तान्सोऽभिपत्य जिज्ञासुः क एषां श्रेष्ठभागिति ।
उच्छिष्टदर्पितः काको बहूनां दूरपातिनाम् ॥ ०१७ ॥

तेषां यं प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनाम् ।
तमाह्वयत दुर्बुद्धिः पताम इति पक्षिणम् ॥ ०१८ ॥

तच्छ्रुत्वा प्राहसन्हंसा ये तत्रासन्समागताः ।
भाषतो बहु काकस्य बलिनः पततां वराः ॥ ०१९ ॥

इदमूचुश्च चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः ॥ ०१९ ॥

वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।
पक्षिणां च वयं नित्यं दूरपातेन पूजिताः ॥ ०२० ॥

कथं नु हंसं बलिनं वज्राङ्गं दूरपातिनम् ।
काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्मते ॥ ०२१ ॥

कथं त्वं पतनं काक सहास्माभिर्ब्रवीषि तत् ॥ ०२१ ॥

अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः ।
प्रजगादोत्तरं काकः कत्थनो जातिलाघवात् ॥ ०२२ ॥

शतमेकं च पातानां पतितास्मि न संशयः ।
शतयोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ॥ ०२३ ॥

उड्डीनमवडीनं च प्रडीनं डीनमेव च ।
निडीनमथ संडीनं तिर्यक्कातिगतानि च ॥ ०२४ ॥

विडीनं परिडीनं च पराडीनं सुडीनकम् ।
अतिडीनं महाडीनं निडीनं परिडीनकम् ॥ ०२५ ॥

गतागतप्रतिगता बह्वीश्च निकुडीनिकाः ।
कर्तास्मि मिषतां वोऽद्य ततो द्रक्ष्यथ मे बलम् ॥ ०२६ ॥

एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहङ्गमः ।
उवाच हंसस्तं काकं वचनं तन्निबोध मे ॥ ०२७ ॥

शतमेकं च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवम् ।
एकमेव तु ये पातं विदुः सर्वे विहङ्गमाः ॥ ०२८ ॥

तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कञ्चन ।
पत त्वमपि रक्ताक्ष येन वा तेन मन्यसे ॥ ०२९ ॥

अथ काकाः प्रजहसुर्ये तत्रासन्समागताः ।
कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ॥ ०३० ॥

एकेनैव शतस्यैकं पातेनाभिभविष्यति ।
हंसस्य पतितं काको बलवानाशुविक्रमः ॥ ०३१ ॥

प्रपेततुः स्पर्धयाथ ततस्तौ हंसवायसौ ।
एकपाती च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ॥ ०३२ ॥

पेतिवानथ चक्राङ्गः पेतिवानथ वायसः ।
विसिस्मापयिषुः पातैराचक्षाणोऽऽत्मनः क्रियाम् ॥ ०३३ ॥

अथ काकस्य चित्राणि पतितानीतराणि च ।
दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका विनेदुरथ तैः स्वरैः ॥ ०३४ ॥

हंसांश्चावहसन्ति स्म प्रावदन्नप्रियाणि च ।
उत्पत्योत्पत्य च प्राहुर्मुहूर्तमिति चेति च ॥ ०३५ ॥

वृक्षाग्रेभ्यः स्थलेभ्यश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च ।
कुर्वाणा विविधान्रावानाशंसन्तस्तदा जयम् ॥ ०३६ ॥

हंसस्तु मृदुकेनैव विक्रान्तुमुपचक्रमे ।
प्रत्यहीयत काकाच्च मुहूर्तमिव मारिष ॥ ०३७ ॥

अवमन्य रयं हंसानिदं वचनमब्रवीत् ।
योऽसावुत्पतितो हंसः सोऽसावेव प्रहीयते ॥ ०३८ ॥

अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत्पश्चिमां दिशम् ।
उपर्युपरि वेगेन सागरं वरुणालयम् ॥ ०३९ ॥

ततो भीः प्राविशत्काकं तदा तत्र विचेतसम् ।
द्वीपद्रुमानपश्यन्तं निपतन्तं श्रमान्वितम् ॥ ०४० ॥

निपतेयं क्व नु श्रान्त इति तस्मिञ्जलार्णवे ॥ ०४० ॥

अविषह्यः समुद्रो हि बहुसत्त्वगणालयः ।
महाभूतशतोद्भासी नभसोऽपि विशिष्यते ॥ ०४१ ॥

गाम्भीर्याद्धि समुद्रस्य न विशेषः कुलाधम ।
दिगम्बराम्भसां कर्ण समुद्रस्था हि दुर्जयाः ॥ ०४२ ॥

विदूरपातात्तोयस्य किं पुनः कर्ण वायसः ॥ ०४२ ॥

अथ हंसोऽभ्यतिक्रम्य मुहूर्तमिति चेति च ।
अवेक्षमाणस्तं काकं नाशक्नोद्व्यपसर्पितुम् ॥ ०४३ ॥

अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुदैक्षत ॥ ०४३ ॥

तं तथा हीयमानं च हंसो दृष्ट्वाब्रवीदिदम् ।
उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं स्मरन्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ०४४ ॥

बहूनि पतनानि त्वमाचक्षाणो मुहुर्मुहुः ।
पतस्यव्याहरंश्चेदं न नो गुह्यं प्रभाषसे ॥ ०४५ ॥

किं नाम पतनं काक यत्त्वं पतसि सांप्रतम् ।
जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः ॥ ०४६ ॥

स पक्षाभ्यां स्पृशन्नार्तस्तुण्डेन जलमर्णवे ।
काको दृढं परिश्रान्तः सहसा निपपात ह ॥ ०४७ ॥

हंस उवाच ॥

शतमेकं च पातानां यत्प्रभाषसि वायस ।
नानाविधानीह पुरा तच्चानृतमिहाद्य ते ॥ ०४८ ॥

काक उवाच ॥

उच्छिष्टदर्पितो हंस मन्येऽऽत्मानं सुपर्णवत् ।
अवमन्य बहूंश्चाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥ ०४९ ॥

प्राणैर्हंस प्रपद्ये त्वां द्वीपान्तं प्रापयस्व माम् ॥ ०४९ ॥

यद्यहं स्वस्तिमान्हंस स्वदेशं प्राप्नुयां पुनः ।
न कञ्चिदवमन्येयमापदो मां समुद्धर ॥ ०५० ॥

तमेवंवादिनं दीनं विलपन्तमचेतनम् ।
काक काकेति वाशन्तं निमज्जन्तं महार्णवे ॥ ०५१ ॥

तथैत्य वायसं हंसो जलक्लिन्नं सुदुर्दशम् ।
पद्भ्यामुत्क्षिप्य वेपन्तं पृष्ठमारोपयच्छनैः ॥ ०५२ ॥

आरोप्य पृष्ठं काकं तं हंसः कर्ण विचेतसम् ।
आजगाम पुनर्द्वीपं स्पर्धया पेततुर्यतः ॥ ०५३ ॥

संस्थाप्य तं चापि पुनः समाश्वास्य च खेचरम् ।
गतो यथेप्सितं देशं हंसो मन इवाशुगः ॥ ०५४ ॥

उच्छिष्टभोजनात्काको यथा वैश्यकुले तु सः ।
एवं त्वमुच्छिष्टभृतो धार्तराष्ट्रैर्न संशयः ॥ ०५५ ॥

सदृशाञ्श्रेयसश्चापि सर्वान्कर्णातिमन्यसे ॥ ०५५ ॥

द्रोणद्रौणिकृपैर्गुप्तो भीष्मेणान्यैश्च कौरवैः ।
विराटनगरे पार्थमेकं किं नावधीस्तदा ॥ ०५६ ॥

यत्र व्यस्ताः समस्ताश्च निर्जिताः स्थ किरीटिना ।
सृगाला इव सिंहेन क्व ते वीर्यमभूत्तदा ॥ ०५७ ॥

भ्रातरं च हतं दृष्ट्वा निर्जितः सव्यसाचिना ।
पश्यतां कुरुवीराणां प्रथमं त्वं पलायथाः ॥ ०५८ ॥

तथा द्वैतवने कर्ण गन्धर्वैः समभिद्रुतः ।
कुरून्समग्रानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायथाः ॥ ०५९ ॥

हत्वा जित्वा च गन्धर्वांश्चित्रसेनमुखान्रणे ।
कर्ण दुर्योधनं पार्थः सभार्यं सममोचयत् ॥ ०६० ॥

पुनः प्रभावः पार्थस्य पुराणः केशवस्य च ।
कथितः कर्ण रामेण सभायां राजसंसदि ॥ ०६१ ॥

सततं च तदश्रौषीर्वचनं द्रोणभीष्मयोः ।
अवध्यौ वदतोः कृष्णौ संनिधौ वै महीक्षिताम् ॥ ०६२ ॥

कियन्तं तत्र वक्ष्यामि येन येन धनञ्जयः ।
त्वत्तोऽतिरिक्तः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा ॥ ०६३ ॥

इदानीमेव द्रष्टासि प्रधने स्यन्दने स्थितौ ।
पुत्रं च वसुदेवस्य पाण्डवं च धनञ्जयम् ॥ ०६४ ॥

देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरर्षभौ ।
प्रकाशेनाभिविख्यातौ त्वं तु खद्योतवन्नृषु ॥ ०६५ ॥

एवं विद्वान्मावमंस्थाः सूतपुत्राच्युतार्जुनौ ।

नृसिंहौ तौ नरश्वा त्वं जोषमास्स्व विकत्थन ॥ ०६६ ॥

अध्याय ०२९

सञ्जय उवाच ॥

मद्राधिपस्याधिरथिस्तदेवं ; वचो निशम्याप्रियमप्रतीतः ।
उवाच शल्यं विदितं ममैत ;द्यथाविधावर्जुनवासुदेवौ ॥ ००१ ॥

शौरे रथं वाहयतोऽर्जुनस्य ; बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य ।
अहं विजानामि यथावदद्य ; परोक्षभूतं तव तत्तु शल्य ॥ ००२ ॥

तौ चाप्रधृष्यौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ ; व्यपेतभीर्योधयिष्यामि कृष्णौ ।
संतापयत्यभ्यधिकं तु रामा ;च्छापोऽद्य मां ब्राह्मणसत्तमाच्च ॥ ००३ ॥

अवात्सं वै ब्राह्मणच्छद्मनाहं ; रामे पुरा दिव्यमस्त्रं चिकीर्षुः ।
तत्रापि मे देवराजेन विघ्नो ; हितार्थिना फल्गुनस्यैव शल्य ॥ ००४ ॥

कृतोऽवभेदेन ममोरुमेत्य ; प्रविश्य कीटस्य तनुं विरूपाम् ।
गुरोर्भयाच्चापि न चेलिवानहं ; तच्चावबुद्धो ददृशे स विप्रः ॥ ००५ ॥

पृष्टश्चाहं तमवोचं महर्षिं ; सूतोऽहमस्मीति स मां शशाप ।
सूतोपधावाप्तमिदं त्वयास्त्रं ; न कर्मकाले प्रतिभास्यति त्वाम् ॥ ००६ ॥

अन्यत्र यस्मात्तव मृत्युकाला ;दब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् ।
तदद्य पर्याप्तमतीव शस्त्र ;मस्मिन्सङ्ग्रामे तुमुले तात भीमे ॥ ००७ ॥

अपां पतिर्वेगवानप्रमेयो ; निमज्जयिष्यन्निवहान्प्रजानाम् ।
महानगं यः कुरुते समुद्रं ; वेलैव तं वारयत्यप्रमेयम् ॥ ००८ ॥

प्रमुञ्चन्तं बाणसंघानमोघा ;न्मर्मच्छिदो वीरहणः सपत्रान् ।
कुन्तीपुत्रं प्रतियोत्स्यामि युद्धे ; ज्याकर्षिणामुत्तममद्य लोके ॥ ००९ ॥

एवं बलेनातिबलं महास्त्रं ; समुद्रकल्पं सुदुरापमुग्रम् ।
शरौघिणं पार्थिवान्मज्जयन्तं ; वेलेव पार्थमिषुभिः संसहिष्ये ॥ ०१० ॥

अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं ; मन्ये मनुष्यं धनुराददानम् ।
सुरासुरान्वै युधि यो जयेत ; तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुघोरम् ॥ ०११ ॥

अतिमानी पाण्डवो युद्धकामो ; अमानुषैरेष्यति मे महास्त्रैः ।
तस्यास्त्रमस्त्रैरभिहत्य संख्ये ; शरोत्तमैः पातयिष्यामि पार्थम् ॥ ०१२ ॥

दिवाकरेणापि समं तपन्तं ; समाप्तरश्मिं यशसा ज्वलन्तम् ।
तमोनुदं मेघ इवातिमात्रो ; धनञ्जयं छादयिष्यामि बाणैः ॥ ०१३ ॥

वैश्वानरं धूमशिखं ज्वलन्तं ; तेजस्विनं लोकमिमं दहन्तम् ।
मेघो भूत्वा शरवर्षैर्यथाग्निं ; तथा पार्थं शमयिष्यामि युद्धे ॥ ०१४ ॥

प्रमाथिनं बलवन्तं प्रहारिणं ; प्रभञ्जनं मातरिश्वानमुग्रम् ।
युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो ; धनञ्जयं क्रुद्धममृष्यमाणम् ॥ ०१५ ॥

विशारदं रथमार्गेष्वसक्तं ; धुर्यं नित्यं समरेषु प्रवीरम् ।
लोके वरं सर्वधनुर्धराणां ; धनञ्जयं संयुगे संसहिष्ये ॥ ०१६ ॥

अद्याहवे यस्य न तुल्यमन्यं ; मध्येमनुष्यं धनुराददानम् ।
सर्वामिमां यः पृथिवीं सहेत ; तथा विद्वान्योत्स्यमानोऽस्मि तेन ॥ ०१७ ॥

यः सर्वभूतानि सदेवकानि ; प्रस्थेऽजयत्खाण्डवे सव्यसाची ।

को जीवितं रक्षमाणो हि तेन; युयुत्सते मामृते मानुषोऽन्यः ॥ ०१८ ॥

अहं तस्य पौरुषं पाण्डवस्य; ब्रूयां हृष्टः समितौ क्षत्रियाणाम्।
किं त्वं मूर्खः प्रभषन्मूढचेता; मामवोचः पौरुषमर्जुनस्य ॥ ०१९ ॥

अप्रियो यः परुषो निष्ठुरो हि; क्षुद्रः क्षेप्ता क्षमिणश्चाक्षमावान्।
हन्यामहं तादृशानां शतानि; क्षमामि त्वां क्षमया कालयोगात् ॥ ०२० ॥

अवोचस्त्वं पाण्डवार्थेऽप्रियाणि; प्रधर्षयन्मां मूढवत्पापकर्मन्।
मय्यार्जवे जिह्मगतिर्हतस्त्वं; मित्रद्रोही सप्तपदं हि मित्रम् ॥ ०२१ ॥

कालस्त्वयं मृत्युमयोऽतिदारुणो; दुर्योधनो युद्धमुपागमद्यत्।
तस्यार्थसिद्धिमभिकाङ्क्षमाण;स्तमभ्येष्ये यत्र नैकान्त्यमस्ति ॥ ०२२ ॥

मित्रं मिदेर्नन्दतेः प्रीयतेर्वा; संत्रायतेर्मानद मोदतेर्वा।
ब्रवीति तच्चामुत विप्रपूर्वा;त्तच्चापि सर्वं मम दुर्योधनेऽस्ति ॥ ०२३ ॥

शत्रुः शदेः शासतेः शायतेर्वा; शृणातेर्वा श्वयतेर्वापि सर्गे।
उपसर्गाद्बहुधा सूदतेश्च; प्रायेण सर्वं त्वयि तच्च मह्यम् ॥ ०२४ ॥

दुर्योधनार्थं तव चाप्रियार्थं; यशोर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थम्।
तस्मादहं पाण्डववासुदेवौ; योत्स्ये यत्नात्कर्म तत्पश्य मेऽद्य ॥ ०२५ ॥

अस्त्राणि पश्याद्य ममोत्तमानि; ब्राह्माणि दिव्यान्यथ मानुषाणि।
आसादयिष्याम्यहमुग्रवीर्यं; द्विपोत्तमं मत्तमिवाभिमत्तः ॥ ०२६ ॥

अस्त्रं ब्राह्मं मनसा तद्ध्यजय्यं; क्षेप्स्ये पार्थायाप्रतिमं जयाय।
तेनापि मे नैव मुच्येत युद्धे; न चेत्पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रम् ॥ ०२७ ॥

वैवस्वताद्दण्डहस्ताद्वरुणाद्वापि पाशिनः।
सगदाद्वा धनपतेः सवज्राद्वापि वासवात् ॥ ०२८ ॥

नान्यस्मादपि कस्माच्चिद्बिभिमो ह्याततायिनः ।
इति शल्य विजानीहि यथा नाहं बिभेम्यभीः ॥ ०२९ ॥

तस्माद्भयं न मे पार्थान्नापि चैव जनार्दनात् ।
अद्य युद्धं हि ताभ्यां मे संपराये भविष्यति ॥ ०३० ॥

श्वभ्रे ते पततां चक्रमिति मे ब्राह्मणोऽवदत् ।
युध्यमानस्य सङ्ग्रामे प्राप्तस्यैकायने भयम् ॥ ०३१ ॥

तस्माद्बिभेमि बलवद्ब्राह्मणव्याहृतादहम् ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ०३२ ॥

होमधेन्वा वत्समस्य प्रमत्त इषुणाहनम् ।
चरन्तमजने शल्य ब्राह्मणात्तपसो निधेः ॥ ०३३ ॥

ईषादन्तान्सप्तशतान्दासीदासशतानि च ।
ददतो द्विजमुख्याय प्रसादं न चकार मे ॥ ०३४ ॥

कृष्णानां श्वेतवत्सानां सहस्राणि चतुर्दश ।
आहरन्न लभे तस्मात्प्रसादं द्विजसत्तमात् ॥ ०३५ ॥

ऋद्धं गेहं सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन ।
तत्सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि न चेच्छति ॥ ०३६ ॥

ततोऽब्रवीन्मां याचन्तमपराद्धं प्रयत्नतः ।
व्याहृतं यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा ॥ ०३७ ॥

अनृतोक्तं प्रजा हन्यात्ततः पापमवाप्नुयात् ।
तस्माद्धर्माभिरक्षार्थं नानृतं वक्तुमुत्सहे ॥ ०३८ ॥

मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंस्याः प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
मद्वाक्यं नानृतं लोके कश्चित्कुर्यात्समाप्नुहि ॥ ०३९ ॥

इत्येतत्ते मया प्रोक्तं क्षिप्तेनापि सुहृत्तया ।
जानामि त्वाधिक्षिपन्तं जोषमास्स्वोत्तरं शृणु ॥ ०४० ॥

बाल्हीकमद्रककुत्सनम्

अध्याय ०३०

सञ्जय उवाच ॥

ततः पुनर्महाराज मद्रराजमरिंदमम् ।
अभ्यभाषत राधेयः संनिवार्योत्तरं वचः ॥ ००१ ॥

यत्त्वं निदर्शनार्थं मां शल्य जल्पितवानसि ।
नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे ॥ ००२ ॥

यदि मां देवताः सर्वा योधयेयुः सवासवाः ।
तथापि मे भयं न स्यात्किमु पार्थात्सकेशवात् ॥ ००३ ॥

नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन ।
अन्यं जानीहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे ॥ ००४ ॥

नीचस्य बलमेतावत्पारुष्यं यत्त्वमात्थ माम् ।
अशक्तोऽस्मद्गुणान्प्राप्तुं वल्गसे बहु दुर्मते ॥ ००५ ॥

न हि कर्णः समुद्भूतो भयार्थमिह मारिष ।
विक्रमार्थमहं जातो यशोर्थं च तथैव च ॥ ००६ ॥

इदं तु मे त्वमेकाग्रः शृणु मद्रजनाधिप ।
संनिधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतम् ॥ ००७ ॥

देशांश्च विविधांश्चित्रान्पूर्ववृत्तांश्च पार्थिवान् ।
ब्राह्मणाः कथयन्तः स्म धृतराष्ट्रमुपासते ॥ ००८ ॥

तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः काश्चिद्द्विजोत्तमः ।
बाह्लीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

बहिष्कृता हिमवता गङ्गया च तिरस्कृताः ।
सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥ ०१० ॥

पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।
तान्धर्मबाह्यानशुचीन्बाह्लीकान्परिवर्जयेत् ॥ ०११ ॥

गोवर्धनो नाम वटः सुभाण्डं नाम चत्वरम् ।
एतद्राजकुलद्वारमाकुमारः स्मराम्यहम् ॥ ०१२ ॥

कार्येणात्यर्थगाढेन बाह्लीकेषूषितं मया ।
तत एषां समाचारः संवासाद्विदितो मम ॥ ०१३ ॥

शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।
जर्तिका नाम बाह्लीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥ ०१४ ॥

धानागौडासवे पीत्वा गोमांसं लशुनैः सह ।
अपूपमांसवाट्यानामाशिनः शीलवर्जिताः ॥ ०१५ ॥

हसन्ति गान्ति नृत्यन्ति स्त्रीभिर्मत्ता विवाससः ।

नगरागारवप्रेषु बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ०१६ ॥

मत्तावगीतैर्विविधैः खरोष्ट्रनिनदोपमैः ।
आहुरन्योन्यमुक्तानि प्रब्रुवाणा मदोत्कटाः ॥ ०१७ ॥

हा हते हा हतेत्येव स्वामिभर्तृहतेति च ।
आक्रोशन्त्यः प्रनृत्यन्ति मन्दाः पर्वस्वसंयताः ॥ ०१८ ॥

तेषां किलावलिप्तानां निवसन्कुरुजाङ्गले ।
कश्चिद्बाह्लीकमुख्यानां नातिहृष्टमना जगौ ॥ ०१९ ॥

सा नूनं बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी ।
मामनुस्मरती शेते बाह्लीकं कुरुवासिनम् ॥ ०२० ॥

शतद्रुकनदीं तीर्त्वा तां च रम्यामिरावतीम् ।
गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खाः शुभाः स्त्रियः ॥ ०२१ ॥

मनःशिलोज्ज्वलापाङ्गा गौर्यस्त्रिककुदाञ्जनाः ।
केवलाजिनसंवीताः कूर्दन्त्यः प्रियदर्शनाः ॥ ०२२ ॥

मृदङ्गानकशङ्खानां मर्दलानां च निस्वनैः ।
खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥ ०२३ ॥

शमीपीलुकरीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ।
अपूपान्सक्तुपिण्डीश्च खादन्तो मथितान्विताः ॥ ०२४ ॥

पथिषु प्रबला भूत्वा कदासमृदितेऽध्वनि ।
खलोपहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयसः ॥ ०२५ ॥

एवं हीनेषु व्रात्येषु बाह्लीकेषु दुरात्मसु ।
कश्चेतयानो निवसेन्मुहूर्तमपि मानवः ॥ ०२६ ॥

ईदृशा ब्राह्मणेनोक्ता बाह्लीका मोघचारिणः ।
येषां षड्भागहर्ता त्वमुभयोः शुभपापयोः ॥ ०२७ ॥

इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुरुत्तरं पुनरुक्तवान् ।
बाह्लीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोधत ॥ ०२८ ॥

तत्र स्म राक्षसी गाति सदा कृष्णचतुर्दशीम् ।
नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ॥ ०२९ ॥

कदा वा घोषिका गाथाः पुनर्गास्यन्ति शाकले ।
गव्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौडं महासवम् ॥ ०३० ॥

गौरीभिः सह नारीभिर्बृहतीभिः स्वलङ्कृताः ।
पलाण्डुगण्डूषयुतान्खादन्ते चैडकान्बहून् ॥ ०३१ ॥

वाराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गार्दभमौष्ट्रकम् ।
ऐडं च ये न खादन्ति तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ ०३२ ॥

इति गायन्ति ये मत्ताः शीधुना शाकलावतः ।
सबालवृद्धाः कूर्दन्तस्तेषु वृत्तं कथं भवेत् ॥ ०३३ ॥

इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
यदन्योऽप्युक्तवानस्मान्ब्राह्मणः कुरुसंसदि ॥ ०३४ ॥

पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पीलुवनान्यपि ।
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयेरावती तथा ॥ ०३५ ॥

चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गताः ॥ ०३५ ॥

आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्मान्न तान्व्रजेत् ।

व्रात्यानां दासमीयानां विदेहानामयज्वनाम् ॥ ०३६ ॥

न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा ।
तेषां प्रनष्टधर्माणां बाह्लीकानामिति श्रुतिः ॥ ०३७ ॥

ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि ।
काष्ठकुण्डेषु बाह्लीका मृणमयेषु च भुञ्जते ॥ ०३८ ॥

सक्तुवाट्यावलिप्तेषु श्वादिलीढेषु निर्घृणाः ॥ ०३८ ॥

आविकं चौष्ट्रिकं चैव क्षीरं गार्दभमेव च ।
तद्विकारांश्च बाह्लीकाः खादन्ति च पिबन्ति च ॥ ०३९ ॥

पुत्रसङ्करिणो जाल्माः सर्वान्नक्षीरभोजनाः ।
आरट्टा नाम बाह्लीका वर्जनीया विपश्चिता ॥ ०४० ॥

उत शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
यदन्योऽप्युक्तवान्सभ्यो ब्राह्मणः कुरुसंसदि ॥ ०४१ ॥

युगंधरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति ॥ ०४२ ॥

पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ।
आरट्टा नाम बाह्लीका न तेष्वार्यो द्व्यहं वसेत् ॥ ०४३ ॥

बहिश्च नाम ह्लीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ।
तयोरपत्यं बाह्लीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ॥ ०४४ ॥

कारस्करान्महिषकान्कलिङ्गान्कीकटाटवीन् ।
कर्कोटकान्वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत् ॥ ०४५ ॥

इति तीर्थानुसर्तारं राक्षसी काचिदब्रवीत् ।
एकरात्रा शमीगेहे महोलूखलमेखला ॥ ०४६ ॥

आरट्टा नाम ते देशा बाह्लीका नाम ते जनाः ।
वसातिसिन्धुसौवीरा इति प्रायो विकुत्सिताः ॥ ०४७ ॥

उत शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
उच्यमानं मया सम्यक्तदेकाग्रमनाः शृणु ॥ ०४८ ॥

ब्राह्मणः शिल्पिनो गेहमभ्यगच्छत्पुरातिथिः ।
आचारं तत्र संप्रेक्ष्य प्रीतः शिल्पिनमब्रवीत् ॥ ०४९ ॥

मया हिमवतः शृङ्गमेकेनाध्युषितं चिरम् ।
दृष्टाश्च बहवो देशा नानाधर्मसमाकुलाः ॥ ०५० ॥

न च केन च धर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः ।
सर्वे हि तेऽब्रुवन्धर्मं यथोक्तं वेदपारगैः ॥ ०५१ ॥

अटता तु सदा देशान्नानाधर्मसमाकुलान् ।
आगच्छता महाराज बाह्लीकेषु निशामितम् ॥ ०५२ ॥

तत्रैव ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः ।
वैश्यः शूद्रश्च बाह्लीकस्ततो भवति नापितः ॥ ०५३ ॥

नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः ।
द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽपि जायते ॥ ०५४ ॥

भवत्येकः कुले विप्रः शिष्टान्ये कामचारिणः ।
गान्धारा मद्रकाश्चैव बाह्लीकाः केऽप्यचेतसः ॥ ०५५ ॥

एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसङ्करकारकम् ।

कृत्स्नामटित्वा पृथिवीं बाह्लीकेषु विपर्ययः ॥ ०५६ ॥

उत शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
यदप्यन्योऽब्रवीद्वाक्यं बाह्लीकानां विकुत्सितम् ॥ ०५७ ॥

सती पुरा हृता काचिदारट्टा किल दस्युभिः ।
अधर्मतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ॥ ०५८ ॥

बालां बन्धुमतीं यन्मामधर्मेणोपगच्छथ ।
तस्मान्नार्यो भविष्यन्ति बन्धक्यो वै कुलेषु वः ॥ ०५९ ॥

न चैवास्मात्प्रमोक्ष्यध्वं घोरात्पापान्नराधमाः ॥ ०५९ ॥

कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः ।
कोसलाः काशयोऽङ्गाश्च कलिङ्गा मगधास्तथा ॥ ०६० ॥

चेदयश्च महाभागा धर्मं जानन्ति शाश्वतम् ।
नानादेशेषु सन्तश्च प्रायो बाह्या लयादृते ॥ ०६१ ॥

आ मत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या ; आ नैमिषाच्चेदयो ये विशिष्टाः ।
धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो ; मद्रानृते पञ्चनदांश्च जिह्मान् ॥ ०६२ ॥

एवं विद्वन्धर्मकथांश्च राजं ;स्तूष्णींभूतो जडवच्छल्य भूयाः ।
त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा ; षड्भागहर्ता शुभदुष्कृतस्य ॥ ०६३ ॥

अथ वा दुष्कृतस्य त्वं हर्ता तेषामरक्षिता ।
रक्षिता पुण्यभाग्राजा प्रजानां त्वं त्वपुण्यभाक् ॥ ०६४ ॥

पूज्यमाने पुरा धर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते ।
धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ॥ ०६५ ॥

व्रात्यानां दाशमीयानां कृतेऽप्यशुभकर्मणाम् ।
इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः ॥ ०६६ ॥

स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु सोऽप्येतं नाभिपूजयेत् ॥ ०६६ ॥

उत शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
कल्माषपादः सरसि निमज्जन्राक्षसोऽब्रवीत् ॥ ०६७ ॥

क्षत्रियस्य मलं भैक्षं ब्राह्मणस्यानृतं मलम् ।
मलं पृथिव्या बाह्लीकाः स्त्रीणां मद्रस्त्रियो मलम् ॥ ०६८ ॥

निमज्जमानमुद्धृत्य कश्चिद्राजा निशाचरम् ।
अपृच्छत्तेन चाख्यातं प्रोक्तवान्यन्निबोध तत् ॥ ०६९ ॥

मानुषाणां मलं म्लेच्छा म्लेच्छानां मौष्टिका मलम् ।
मौष्टिकानां मलं शण्डाः शण्डानां राजयाजकाः ॥ ०७० ॥

राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणां च यन्मलम् ।
तद्भवेद्वै तव मलं यद्यस्मान्न विमुञ्चसि ॥ ०७१ ॥

इति रक्षोपसृष्टेषु विषवीर्यहतेषु च ।
राक्षसं भेषजं प्रोक्तं संसिद्धं वचनोत्तरम् ॥ ०७२ ॥

ब्राह्मं पाञ्चालाः कौरवेयाः स्वधर्मः ; सत्यं मत्स्याः शूरसेनाश्च यज्ञः ।
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः ; स्तेना बाह्लीकाः सङ्करा वै सुराष्ट्राः ॥ ०७३ ॥

कृतघ्नता परवित्तापहारः ; सुरापानं गुरुदारावमर्शः ।
येषां धर्मस्तान्प्रति नास्त्यधर्म ; आरट्टकान्पाञ्चनदान्धिगस्तु ॥ ०७४ ॥

आ पाञ्चालेभ्यः कुरवो नैमिषाश्च ; मत्स्याश्चैवाप्यथ जानन्ति धर्मम् ।

कलिङ्गकाश्चाङ्गका मागधाश्च ; शिष्टान्धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः ॥ ०७५ ॥

प्राचीं दिशं श्रिता देवा जातवेदःपुरोगमाः ।
दक्षिणां पितरो गुप्तां यमेन शुभकर्मणा ॥ ०७६ ॥

प्रतीचीं वरुणः पाति पालयन्नसुरान्बली ।
उदीचीं भगवान्सोमो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणैः सह ॥ ०७७ ॥

रक्षःपिशाचान्हिमवान्गुह्यकान्गन्धमादनः ।
ध्रुवः सर्वाणि भूतानि विष्णुर्लोकाञ्जनार्दनः ॥ ०७८ ॥

इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाश्च कोसलाः ।
अर्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः शाल्वाः कृत्स्नानुशासनाः ॥ ०७९ ॥

पार्वतीयाश्च विषमा यथैव गिरयस्तथा ॥ ०७९ ॥

सर्वज्ञा यवना राजञ्शूराश्चैव विशेषतः ।
म्लेच्छाः स्वसञ्ज्ञानियता नानुक्त इतरो जनः ॥ ०८० ॥

प्रतिरब्धास्तु बाह्लीका न च केचन मद्रकाः ।
स त्वमेतादृशः शल्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ ०८१ ॥

एतज्ज्ञात्वा जोषमास्स्व प्रतीपं मा स्म वै कृथाः ।
स त्वां पूर्वमहं हत्वा हनिष्ये केशवार्जुनौ ॥ ०८२ ॥

शल्य उवाच ॥

आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः ।
अङ्गेषु वर्तते कर्ण येषामधिपतिर्भवान् ॥ ०८३ ॥

रथातिरथसंख्यायां यत्त्वा भीष्मस्तदाब्रवीत् ।

तान्विदित्वात्मनो दोषान्निर्मन्युर्भव मा क्रुधः ॥ ०८४ ॥

सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रियाः ।
वैश्याः शूद्रास्तथा कर्ण स्त्रियः साध्व्यश्च सुव्रताः ॥ ०८५ ॥

रमन्ते चोपहासेन पुरुषाः पुरुषैः सह ।
अन्योन्यमवतक्षन्तो देशे देशे समैथुनाः ॥ ०८६ ॥

परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ।
आत्मवाच्यं न जानीते जानन्नपि विमुह्यति ॥ ०८७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कर्णोऽपि नोत्तरं प्राह शल्योऽप्यभिमुखः परान् ।
पुनः प्रहस्य राधेयः पुनर्याहीत्यचोदयत् ॥ ०८८ ॥

अध्याय ०३१

सञ्जय उवाच ॥

ततः परानीकभिदं व्यूहमप्रतिमं परैः ।
समीक्ष्य कर्णः पार्थानां धृष्टद्युम्नाभिरक्षितम् ॥ ००१ ॥

प्रययौ रथघोषेण सिंहनादरवेण च ।
वादित्राणां च निनदैः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ००२ ॥

वेपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्डः परंतपः ।

पतिव्यूह्य महातेजा यथावद्भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

व्यधमत्पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव ।
युधिष्ठिरं चाभिभवन्नसपव्यं चकार ह ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं सञ्जय राधेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान्भीमसेनाभिरक्षितान् ॥ ००५ ॥

के च प्रपक्षौ पक्षौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ।
प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः ॥ ००६ ॥

कथं पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यव्यूहन्त मामकान् ।
कथं चैतन्महायुद्धं प्रावर्तत सुदारुणम् ॥ ००७ ॥

क्व च बीभत्सुरभवद्यत्कर्णोऽयाद्युधिष्ठिरम् ।
को ह्यर्जुनस्य सांनिध्ये शक्तोऽभ्येतुं युधिष्ठिरम् ॥ ००८ ॥

सर्वभूतानि यो ह्येकः खाण्डवे जितवान्पुरा ।
कस्तमन्यत्र राधेयात्प्रतियुध्येज्जिजीविषुः ॥ ००९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु व्यूहस्य रचनामर्जुनश्च यथा गतः ।
परिदाय नृपं तेभ्यः सङ्ग्रामश्चाभवद्यथा ॥ ०१० ॥

कृपः शारद्वतो राजन्मागधश्च तरस्विनः ।
सात्वतः कृतवर्मा च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ०११ ॥

तेषां प्रपक्षे शकुनिरुलूकश्च महारथः ।

सादिभिर्विमलप्रासैस्तवानीकमरक्षताम् ॥ ०१२ ॥

गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वतीयैश्च दुर्जयैः ।
शलभानामिव व्रातैः पिशाचैरिव दुर्दशैः ॥ ०१३ ॥

चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि रथानामनिवर्तिनाम् ।
संशप्तका युद्धशौण्डा वामं पार्श्वमपालयन् ॥ ०१४ ॥

समुच्चितास्तव सुतैः कृष्णार्जुनजिघांसवः ।
तेषां प्रपक्षः काम्बोजाः शकाश्च यवनैः सह ॥ ०१५ ॥

निदेशात्सूतपुत्रस्य सरथाः साश्वपत्तयः ।
आह्वयन्तोऽर्जुनं तस्थुः केशवं च महाबलम् ॥ ०१६ ॥

मध्येसेनामुखं कर्णो व्यवातिष्ठत दंशितः ।
चित्रवर्माङ्गदः स्रग्वी पालयन्ध्वजिनीमुखम् ॥ ०१७ ॥

रक्ष्यमाणः सुसंरब्धैः पुत्रैः शस्त्रभृतां वरः ।
वाहिनीप्रमुखं वीरः संप्रकर्षन्नशोभत ॥ ०१८ ॥

अयोरत्निर्महाबाहुः सूर्यवैश्वानरद्युतिः ।
महाद्विपस्कन्धगतः पिङ्गलः प्रियदर्शनः ॥ ०१९ ॥

दुःशासनो वृतः सैन्यैः स्थितो व्यूहस्य पृष्ठतः ॥ ०१९ ॥

तमन्वयान्महाराज स्वयं दुर्योधनो नृपः ।
चित्राश्वैश्चित्रसंनाहैः सोदर्यैरभिरक्षितः ॥ ०२० ॥

रक्ष्यमाणो महावीर्यैः सहितैर्मद्रकेकयैः ।
अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतुः ॥ ०२१ ॥

अश्वत्थामा कुरूणां च ये प्रवीरा महारथाः ।
नित्यमत्ताश्च मातङ्गाः शूरैर्म्लेच्छैरधिष्ठिताः ॥ ०२२ ॥

अन्वयुस्तद्रथानीकं क्षरन्त इव तोयदाः ॥ ०२२ ॥

ते ध्वजैर्वैजयन्तीभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः ।
सादिभिश्चास्थिता रेजुर्द्रुमवन्त इवाचलाः ॥ ०२३ ॥

तेषां पदातिनागानां पादरक्षाः सहस्रशः ।
पट्टिशासिधराः शूरा बभूवुरनिवर्तिनः ॥ ०२४ ॥

सादिभिः स्यन्दनैर्नागैरधिकं समलङ्कृतैः ।
स व्यूहराजो विबभौ देवासुरचमूपमः ॥ ०२५ ॥

बार्हस्पत्यः सुविहितो नायकेन विपश्चिता ।
नृत्यतीव महाव्यूहः परेषामादधद्भयम् ॥ ०२६ ॥

तस्य पक्षप्रपक्षेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः ।
पत्त्यश्वरथमातङ्गाः प्रावृषीव बलाहकाः ॥ ०२७ ॥

ततः सेनामुखे कर्णं दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः ।
धनञ्जयममित्रघ्नमेकवीरमुवाच ह ॥ ०२८ ॥

पश्यार्जुन महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे ।
युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च सेनानीकं प्रकाशते ॥ ०२९ ॥

तदेतद्वै समालोक्य प्रत्यमित्रं महद्बलम् ।
यथा नाभिभवत्यस्मांस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ०३० ॥

एवमुक्तोऽर्जुनो राज्ञा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् ।
यथा भवानाह तथा तत्सर्वं न तदन्यथा ॥ ०३१ ॥

यस्त्वस्य विहितो घातस्तं करिष्यामि भारत ।
प्रधानवध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहम् ॥ ०३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

तस्मात्त्वमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनम् ।
वृषसेनं च नकुलः सहदेवोऽपि सौबलम् ॥ ०३३ ॥

दुःशासनं शतानीको हार्दिक्यं शिनिपुङ्गवः ।
धृष्टद्युम्नस्तथा द्रौणिं स्वयं यास्याम्यहं कृपम् ॥ ०३४ ॥

द्रौपदेया धार्तराष्ट्राञ्शिष्टान्सह शिखण्डिना ।
ते ते च तांस्तानहितानस्माकं घ्नन्तु मामकाः ॥ ०३५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जयः ।
व्यादिदेश स्वसैन्यानि स्वयं चागाच्चमूमुखम् ॥ ०३६ ॥

अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वात्यद्भुतदर्शनम् ।
उवाचाधिरथिं शल्यः पुनस्तं युद्धदुर्मदम् ॥ ०३७ ॥

अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
निघ्नन्नमित्रान्कौन्तेयो यं यं त्वं परिपृच्छसि ॥ ०३८ ॥

श्रूयते तुमुलः शब्दो रथनेमिस्वनो महान् ।
एष रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति ॥ ०३९ ॥

चक्रनेमिप्रणुन्ना च कम्पते कर्ण मेदिनी ।
प्रवात्येष महावायुरभितस्तव वाहिनीम् ॥ ०४० ॥

क्रव्यादा व्याहरन्त्येते मृगाः कुर्वन्ति भैरवम् ॥ ०४० ॥

पश्य कर्ण महाघोरं भयदं लोमहर्षणम् ।
कबन्धं मेघसङ्काशं भानुमावृत्य संस्थितम् ॥ ०४१ ॥

पश्य यूथैर्बहुविधैर्मृगाणां सर्वतोदिशम् ।
बलिभिर्दृप्तशार्दूलैरादित्योऽभिनिरीक्ष्यते ॥ ०४२ ॥

पश्य कङ्कांश्च गृध्रांश्च समवेतान्सहस्रशः ।
स्थितानभिमुखान्घोरानन्योन्यमभिभाषतः ॥ ०४३ ॥

सिताश्चाश्वाः समायुक्तास्तव कर्ण महारथे ।
प्रदराः प्रज्वलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते ॥ ०४४ ॥

उदीर्यतो हयान्पश्य महाकायान्महाजवान् ।
प्लवमानान्दर्शनीयानाकाशे गरुडानिव ॥ ०४५ ॥

ध्रुवमेषु निमित्तेषु भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
स्वप्स्यन्ति निहताः कर्ण शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४६ ॥

शङ्खानां तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ।
आनकानां च राधेय मृदङ्गानां च सर्वशः ॥ ०४७ ॥

बाणशब्दान्बहुविधान्नराश्वरथनिस्वनान् ।
ज्यातलत्रेषुशब्दांश्च शृणु कर्ण महात्मनाम् ॥ ०४८ ॥

हेमरूप्यप्रमृष्टानां वाससां शिल्पिनिर्मिताः ।
नानावर्णा रथे भान्ति श्वसनेन प्रकम्पिताः ॥ ०४९ ॥

सहेमचन्द्रतारार्काः पताकाः किङ्किणीयुताः ।

पश्य कर्णार्जुनस्यैताः सौदामिन्य इवाम्बुदे ॥ ०५० ॥

ध्वजाः कणकणायन्ते वातेनाभिसमीरिताः ।
सपताका रथाश्चापि पाञ्चालानां महात्मनाम् ॥ ०५१ ॥

नागाश्वरथपत्त्यौघांस्तावकान्समभिघ्नतः ।
ध्वजाग्रं दृश्यते त्वस्य ज्याशब्दश्चापि श्रूयते ॥ ०५२ ॥

अद्य द्रष्टासि तं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
निघ्नन्तं शात्रवान्संख्ये यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ ०५३ ॥

अद्य तौ पुरुषव्याघ्रौ लोहिताक्षौ परंतपौ ।
वासुदेवार्जुनौ कर्ण द्रष्टास्येकरथस्थितौ ॥ ०५४ ॥

सारथिर्यस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
तं चेद्धन्तासि राधेय त्वं नो राजा भविष्यसि ॥ ०५५ ॥

एष संशप्तकाहूतस्तानेवाभिमुखो गतः ।
करोति कदनं चैषां सङ्ग्रामे द्विषतां बली ॥ ०५६ ॥

इति ब्रुवाणं मद्रेशं कर्णः प्राहातिमन्युमान् ॥ ०५६ ॥

पश्य संशप्तकैः क्रुद्धैः सर्वतः समभिद्रुतः ।
एष सूर्य इवाम्भोदैश्छन्नः पार्थो न दृश्यते ॥ ०५७ ॥

एतदन्तोऽर्जुनः शल्य निमग्नः शोकसागरे ॥ ०५७ ॥

शल्य उवाच ॥

वरुणं कोऽम्भसा हन्यादिन्धनेन च पावकम् ।
को वानिलं निगृह्णीयात्पिबेद्वा को महार्णवम् ॥ ०५८ ॥

ईदृग्रूपमहं मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहम् ।
न हि शक्योऽर्जुनो जेतुं सेन्द्रैः सर्वैः सुरासुरैः ॥ ०५९ ॥

अथैवं परितोषस्ते वाचोक्त्वा सुमना भव ।
न स शक्यो युधा जेतुमन्यं कुरु मनोरथम् ॥ ०६० ॥

बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ०६१ ॥

पश्य कुन्तीसुतं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिवाचलम् ॥ ०६२ ॥

अमर्षी नित्यसंरब्धश्चिरं वैरमनुस्मरन् ।
एष भीमो जयप्रेप्सुर्युधि तिष्ठति वीर्यवान् ॥ ०६३ ॥

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
तिष्ठत्यसुकरः संख्ये परैः परपुरञ्जयः ॥ ०६४ ॥

एतौ च पुरुषव्याघ्रावश्विनाविव सोदरौ ।
नकुलः सहदेवश्च तिष्ठतो युधि दुर्जयौ ॥ ०६५ ॥

दृश्यन्त एते कार्ष्णेयाः पञ्च पञ्चाचला इव ।
व्यवस्थिता योत्स्यमानाः सर्वेऽर्जुनसमा युधि ॥ ०६६ ॥

एते द्रुपदपुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
हीनाः सत्यजिता वीरास्तिष्ठन्ति परमौजसः ॥ ०६७ ॥

इति संवदतोरेव तयोः पुरुषसिंहयोः ।
ते सेने समसज्जेतां गङ्गायमुनवद्भृशम् ॥ ०६८ ॥

अध्याय ०३२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा व्यूढेष्वनीकेषु संसक्तेषु च सञ्जय ।
संशप्तकान्कथं पार्थो गतः कर्णश्च पाण्डवान् ॥ ००१ ॥

एतद्विस्तरतो युद्धं प्रब्रूहि कुशलो ह्यसि ।
न हि तृप्यामि वीराणां शृण्वानो विक्रमान्रणे ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तत्स्थाने समवस्थाप्य प्रत्यमित्रं महाबलम् ।
अव्यूहतार्जुनो व्यूहं पुत्रस्य तव दुर्नये ॥ ००३ ॥

तत्सादिनागकलिलं पदातिरथसङ्कुलम् ।
धृष्टद्युम्नमुखैर्व्यूढमशोभत महद्बलम् ॥ ००४ ॥

पारावतसवर्णाश्वश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
पार्षतः प्रबभौ धन्वी कालो विग्रहवानिव ॥ ००५ ॥

पार्षतं त्वभि संतस्थुर्द्रौपदेया युयुत्सवः ।
सानुगा भीमवपुषश्चन्द्रं तारागणा इव ॥ ००६ ॥

अथ व्यूढेष्वनीकेषु प्रेक्ष्य संशप्तकान्रणे ।
क्रुद्धोऽर्जुनोऽभिदुद्राव व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ॥ ००७ ॥

अथ संशप्तकाः पार्थमभ्यधावन्वधैषिणः ।
विजये कृतसङ्कल्पा मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ००८ ॥

तदश्वसंघबहुलं मत्तनागरथाकुलम् ।
पत्तिमच्छूरवीरौघैर्द्रुतमर्जुनमाद्रवत् ॥ ००९ ॥

स संप्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत्किरीटिना ।
तस्यैव नः श्रुतो यादृङ्निवातकवचैः सह ॥ ०१० ॥

रथानश्वान्ध्वजान्नागान्पत्तीन्रथपतीनपि ।
इषून्धनूंषि खड्गांश्च चक्राणि च परश्वधान् ॥ ०११ ॥

सायुधानुद्यतान्बाहूनुद्यतान्यायुधानि च ।
चिच्छेद द्विषतां पार्थः शिरांसि च सहस्रशः ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्सैन्ये महावर्ते पातालावर्तसंनिभे ।
निमग्नं तं रथं मत्वा नेदुः संशप्तका मुदा ॥ ०१३ ॥

स पुरस्तादरीन्हत्वा पश्चार्धेनोत्तरेण च ।
दक्षिणेन च बीभत्सुः क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ०१४ ॥

अथ पाञ्चालचेदीनां सृञ्जयानां च मारिष ।
त्वदीयैः सह सङ्ग्राम आसीत्परमदारुणः ॥ ०१५ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
हृष्टसेनाः सुसंरब्धा रथानीकैः प्रहारिणः ॥ ०१६ ॥

कोसलैः काशिमत्स्यैश्च कारूषैः केकयैरपि ।
शूरसेनैः शूरवीरैर्युयुधुर्युद्धदुर्मदाः ॥ ०१७ ॥

तेषामन्तकरं युद्धं देहपाप्मप्रणाशनम् ।

शूद्रविट्क्षत्रवीराणां धर्म्यं स्वर्ग्यं यशस्करम् ॥ ०१८ ॥

दुर्योधनोऽपि सहितो भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।
गुप्तः कुरुप्रवीरैश्च मद्राणां च महारथैः ॥ ०१९ ॥

पाण्डवैः सहपाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च ।
युध्यमानं रणे कर्णं कुरुवीरोऽभ्यपालयत् ॥ ०२० ॥

कर्णोऽपि निशितैर्बाणैर्विनिहत्य महाचमूम् ।
प्रमृद्य च रथश्रेष्ठान्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ०२१ ॥

विपत्रायुधदेहासून्कृत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
युक्त्वा स्वर्गयशोभ्यां च स्वेभ्यो मुदमुदावहत् ॥ ०२२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यत्तत्प्रविश्य पार्थानां सेनां कुर्वञ्जनक्षयम् ।
कर्णो राजानमभ्यर्च्छत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ०२३ ॥

के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन् ।
कांश्च प्रमथ्याधिरथिर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ०२४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

धृष्टद्युम्नमुखान्पार्थान्दृष्ट्वा कर्णो व्यवस्थितान् ।
समभ्यधावत्त्वरितः पाञ्चालाञ्शत्रुकर्शनः ॥ ०२५ ॥

तं तूर्णमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकाशिनः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज हंसा इव महार्णवम् ॥ ०२६ ॥

ततः शङ्खसहस्राणां निस्वनो हृदयङ्गमः ।

प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दश्च दारुणः ॥ ०२७ ॥

नानावादित्रनादश्च द्विपाश्वरथनिस्वनः ।
सिंहनादश्च वीराणामभवद्दारुणस्तदा ॥ ०२८ ॥

साद्रिद्रुमार्णवा भूमिः सवाताम्बुदमम्बरम् ।
सार्केन्दुग्रहनक्षत्रा द्यौश्च व्यक्तं व्यघूर्णत ॥ ०२९ ॥

अति भूतानि तं शब्दं मेनिरेऽति च विव्यथुः ।
यानि चाप्लवसत्त्वानि प्रायस्तानि मृतानि च ॥ ०३० ॥

अथ कर्णो भृशं क्रुद्धः शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् ।
जघान पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव ॥ ०३१ ॥

स पाण्डवरथांस्तूर्णं प्रविश्य विसृजञ्शरान् ।
प्रभद्रकाणां प्रवरानहनत्सप्तसप्ततिम् ॥ ०३२ ॥

ततः सुपुङ्खैर्निशितै रथश्रेष्ठो रथेषुभिः ।
अवधीत्पञ्चविंशत्या पाञ्चालान्पञ्चविंशतिम् ॥ ०३३ ॥

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदारणैः ।
चेदिकानवधीद्वीरः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०३४ ॥

तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् ।
परिवव्रुर्महाराज पाञ्चालानां रथव्रजाः ॥ ०३५ ॥

ततः संधाय विशिखान्पञ्च भारत दुःसहान् ।
पाञ्चालानवधीत्पञ्च कर्णो वैकर्तनो वृषः ॥ ०३६ ॥

भानुदेवं चित्रसेनं सेनाबिन्दुं च भारत ।
तपनं शूरसेनं च पाञ्चालानवधीद्रणे ॥ ०३७ ॥

पाञ्चालेषु च शूरेषु वध्यमानेषु सायकैः ।
हाहाकारो महानासीत्पाञ्चालानां महाहवे ॥ ०३८ ॥

तेषां सङ्कीर्यमाणानां हाहाकारकृता दिशः ।
पुनरेव च तान्कर्णो जघानाशु पतत्रिभिः ॥ ०३९ ॥

चक्ररक्षौ तु कर्णस्य पुत्रौ मारिष दुर्जयौ ।
सुषेणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुध्यताम् ॥ ०४० ॥

पृष्ठगोपस्तु कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः ।
वृषसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पर्यपालयत् ॥ ०४१ ॥

धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः ।
जनमेजयः शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ॥ ०४२ ॥

चेदिकेकयपाञ्चाला यमौ मत्स्याश्च दंशिताः ।
समभ्यधावन्राधेयं जिघांसन्तः प्रहारिणः ॥ ०४३ ॥

त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च ।
अभ्यवर्षन्विमृद्नन्तः प्रावृषीवाम्बुदा गिरिम् ॥ ०४४ ॥

पितरं तु परीप्सन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः ।
त्वदीयाश्चापरे राजन्वीरा वीरानवारयन् ॥ ०४५ ॥

सुषेणो भीमसेनस्य छित्त्वा भल्लेन कार्मुकम् ।
नाराचैः सप्तभिर्विद्ध्वा हृदि भीमं ननाद ह ॥ ०४६ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सुदृढं भीमविक्रमः ।
सज्यं वृकोदरः कृत्वा सुषेणस्याच्छिनद्धनुः ॥ ०४७ ॥

विव्याध चैनं नवभिः क्रुद्धो नृत्यन्निवेषुभिः ।
कर्णं च तूर्णं विव्याध त्रिसप्तत्या शितैः शरैः ॥ ०४८ ॥

सत्यसेनं च दशभिः साश्वसूतध्वजायुधम् ।
पश्यतां सुहृदां मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् ॥ ०४९ ॥

क्षुरप्रणुन्नं तत्तस्य शिरश्चन्द्रनिभाननम् ।
शुभदर्शनमेवासीन्नालभ्रष्टमिवाम्बुजम् ॥ ०५० ॥

हत्वा कर्णसुतं भीमस्तावकान्पुनरार्दयत् ।
कृपहार्दिक्ययोश्छित्त्वा चापे तावप्यथार्दयत् ॥ ०५१ ॥

दुःशासनं त्रिभिर्विद्ध्वा शकुनिं षड्भिरायसैः ।
उलूकं च पतत्रिं च चकार विरथावुभौ ॥ ०५२ ॥

हे सुषेण हतोऽसीति ब्रुवन्नादत्त सायकम् ।
तमस्य कर्णश्चिच्छेद त्रिभिश्चैनमताडयत् ॥ ०५३ ॥

अथान्यमपि जग्राह सुपर्वाणं सुतेजनम् ।
सुषेणायासृजद्भीमस्तमप्यस्याच्छिनद्वृषः ॥ ०५४ ॥

पुनः कर्णस्त्रिसप्तत्या भीमसेनं रथेषुभिः ।
पुत्रं परीप्सन्विव्याध क्रूरं क्रूरैर्जिघांसया ॥ ०५५ ॥

सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमम् ।
नकुलं पञ्चभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्दयत् ॥ ०५६ ॥

नकुलस्तं तु विंशत्या विद्ध्वा भारसहैर्दृढैः ।
ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भयमादधत् ॥ ०५७ ॥

तं सुषेणो महाराज विद्ध्वा दशभिराशुगैः ।

चिच्छेद च धनुः शीघ्रं क्षुरप्रेण महारथः ॥ ०५८ ॥

अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ।
सुषेणं बहुभिर्बाणैर्वारयामास संयुगे ॥ ०५९ ॥

स तु बाणैर्दिशो राजन्नाच्छाद्य परवीरहा ।
आजघ्ने सारथिं चास्य सुषेणं च ततस्त्रिभिः ॥ ०६० ॥

चिच्छेद चास्य सुदृढं धनुर्भल्लैस्त्रिभिस्त्रिधा ॥ ०६० ॥

अथान्यद्धनुरादाय सुषेणः क्रोधमूर्छितः ।
अविध्यन्नकुलं षष्ट्या सहदेवं च सप्तभिः ॥ ०६१ ॥

तद्युद्धं सुमहद्घोरमासीद्देवासुरोपमम् ।
निघ्नतां सायकैस्तूर्णमन्योन्यस्य वधं प्रति ॥ ०६२ ॥

सात्यकिर्वृषसेनस्य हत्वा सूतं त्रिभिः शरैः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन जघानाश्वांश्च सप्तभिः ॥ ०६३ ॥

ध्वजमेकेषुणोन्मथ्य त्रिभिस्तं हृद्यताडयत् ॥ ०६३ ॥

अथावसन्नः स्वरथे मुहूर्तात्पुनरुत्थितः ।
अथो जिघांसुः शैनेयं खड्गचर्मभृदभ्ययात् ॥ ०६४ ॥

तस्य चाप्लवतः शीघ्रं वृषसेनस्य सात्यकिः ।
वराहकर्णैर्दशभिरविध्यदसिचर्मणी ॥ ०६५ ॥

दुःशासनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं व्यायुधं कृतम् ।
आरोप्य स्वरथे तूर्णमपोवाह रथान्तरम् ॥ ०६६ ॥

अथान्यं रथमास्थाय वृषसेनो महारथः ।

कर्णस्य युधि दुर्धर्षः पुनः पृष्ठमपालयत् ॥ ०६७ ॥

दुःशासनं तु शैनेयो नवैर्नवभिराशुगैः ।
विसूताश्वरथं कृत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् ॥ ०६८ ॥

स त्वन्यं रथमास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः ।
युयुधे पाण्डुभिः सार्धं कर्णस्याप्याययन्बलम् ॥ ०६९ ॥

धृष्टद्युम्नस्ततः कर्णमविध्यद्दशभिः शरैः ।
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः ॥ ०७० ॥

भीमसेनश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च पञ्चभिः ।
नकुलस्त्रिंशता बाणैः शतानीकश्च सप्तभिः ॥ ०७१ ॥

शिखण्डी दशभिर्वीरो धर्मराजः शतेन तु ॥ ०७१ ॥

एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृद्धिनः ।
अभ्यर्दयन्महेष्वासं सूतपुत्रं महामृधे ॥ ०७२ ॥

तान्सूतपुत्रो विशिखैर्दशभिर्दशभिः शितैः ।
रथे चारु चरन्वीरः प्रत्यविध्यदरिंदमः ॥ ०७३ ॥

तत्रास्त्रवीर्यं कर्णस्य लाघवं च महात्मनः ।
अपश्याम महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०७४ ॥

न ह्याददानं ददृशुः संदधानं च सायकान् ।
विमुञ्चन्तं च संरम्भाद्ददृशुस्ते महारथम् ॥ ०७५ ॥

द्यौर्वियद्भूर्दिशश्चाशु प्रणुन्ना निशितैः शरैः ।
अरुणाभ्रावृताकारं तस्मिन्देशे बभौ वियत् ॥ ०७६ ॥

नृत्यन्निव हि राधेयश्चापहस्तः प्रतापवान् ।
यैर्विद्धः प्रत्यविध्यत्तानेकैकं त्रिगुणैः शरैः ॥ ०७७ ॥

दशभिर्दशभिश्चैनान्पुनर्विद्धा ननाद ह ।
साश्वसूतध्वजच्छत्रास्ततस्ते विवरं ददुः ॥ ०७८ ॥

तान्प्रमृद्नन्महेष्वासान्राधेयः शरवृष्टिभिः ।
राजानीकमसंबाधं प्राविशच्छत्रुकर्शनः ॥ ०७९ ॥

स रथांस्त्रिशतान्हत्वा चेदीनामनिवर्तिनाम् ।
राधेयो निशितैर्बाणैस्ततोऽभ्यार्च्छद्युधिष्ठिरम् ॥ ०८० ॥

ततस्ते पाण्डवा राजञ्शिखण्डी च ससात्यकिः ।
राधेयात्परिरक्षन्तो राजानं पर्यवारयन् ॥ ०८१ ॥

तथैव तावकाः सर्वे कर्णं दुर्वारणं रणे ।
यत्ताः सेनामहेष्वासाः पर्यरक्षन्त सर्वशः ॥ ०८२ ॥

नानावादित्रघोषाश्च प्रादुरासन्विशां पते ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ०८३ ॥

ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुपाण्डवाः ।
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयम् ॥ ०८४ ॥

अध्याय ०३३

सञ्जय उवाच ॥

विदार्य कर्णस्तां सेनां धर्मराजमुपाद्रवत् ।
रथहस्त्यश्वपत्तीनां सहस्रैः परिवारितः ॥ ००१ ॥

नानायुधसहस्राणि प्रेषितान्यरिभिर्वृषः ।
छित्त्वा बाणशतैरुग्रैस्तानविध्यदसंभ्रमः ॥ ००२ ॥

निचकर्त शिरांस्येषां बाहूनूरूंश्च सर्वशः ।
ते हता वसुधां पेतुर्भग्नाश्चान्ये विदुद्रुवुः ॥ ००३ ॥

द्रविडान्ध्रनिषादास्तु पुनः सात्यकिचोदिताः ।
अभ्यर्दयञ्जिघांसन्तः पत्तयः कर्णमाहवे ॥ ००४ ॥

ते विबाहुशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः ।
पेतुः पृथिव्यां युगपच्छिन्नं शालवनं यथा ॥ ००५ ॥

एवं योधशतान्याजौ सहस्राण्ययुतानि च ।
हतानीयुर्महीं देहैर्यशसापूरयन्दिशः ॥ ००६ ॥

अथ वैकर्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमिवान्तकम् ।
रुरुधुः पाण्डुपाञ्चाला व्याधिं मन्त्रौषधैरिव ॥ ००७ ॥

स तान्प्रमृद्याभ्यपतत्पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
मन्त्रौषधिक्रियातीतो व्याधिरत्युल्बणो यथा ॥ ००८ ॥

स राजगृद्धिभी रुद्धः पाण्डुपाञ्चालकेकयैः ।
नाशकत्तानतिक्रान्तुं मृत्युर्ब्रह्मविदो यथा ॥ ००९ ॥

ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ०१० ॥

कर्ण कर्ण वृथादृष्टे सूतपुत्र वचः शृणु ।
सदा स्पर्धसि सङ्ग्रामे फल्गुनेन यशस्विना ॥ ०११ ॥

तथास्मान्बाधसे नित्यं धार्तराष्ट्रमते स्थितः ॥ ०११ ॥

यद्बलं यच्च ते वीर्यं प्रद्वेषो यश्च पाण्डुषु ।
तत्सर्वं दर्शयस्वाद्य पौरुषं महदास्थितः ॥ ०१२ ॥

युद्धश्रद्धां स तेऽद्याहं विनेष्यामि महाहवे ॥ ०१२ ॥

एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतस्तदा ।
सुवर्णपुङ्खैर्दशभिर्विव्याधायस्मयैः शितैः ॥ ०१३ ॥

तं सूतपुत्रो नवभिः प्रत्यविध्यदरिंदमः ।
वत्सदन्तैर्महेष्वासः प्रहसन्निव भारत ॥ ०१४ ॥

ततः क्षुराभ्यां पाञ्चाल्यौ चक्ररक्षौ महात्मनः ।
जघान समरे शूरः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०१५ ॥

तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परिपार्श्वतः ।
रथाभ्याशे चकाशेते चन्द्रस्येव पुनर्वसू ॥ ०१६ ॥

युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यत्त्रिंशता शरैः ।
सुषेणं सत्यसेनं च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ०१७ ॥

शल्यं नवत्या विव्याध त्रिसप्तत्या च सूतजम् ।
तांश्चास्य गोप्तॄन्विव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ०१८ ॥

ततः प्रहस्याधिरथिर्विधुन्वानः स कार्मुकम् ।
भित्त्वा भल्लेन राजानं विद्ध्वा षष्ट्यानदन्मुदा ॥ ०१९ ॥

ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्युधिष्ठिरम् ।
सूतपुत्रात्परीप्सन्तः कर्णमभ्यर्दयञ्शरैः ॥ ०२० ॥

सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सुः पाण्ड्य एव च ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ ०२१ ॥

यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य चात्मजः ।
कारूषा मत्स्यशेषाश्च केकयाः काशिकोसलाः ॥ ०२२ ॥

एते च त्वरिता वीरा वसुषेणमवारयन् ॥ ०२२ ॥

जनमेजयश्च पाञ्चाल्यः कर्णं विव्याध सायकैः ।
वराहकर्णैर्नाराचैर्नालीकैर्निशितैः शरैः ॥ ०२३ ॥

वत्सदन्तैर्विपाठैश्च क्षुरप्रैश्चटकामुखैः ॥ ०२३ ॥

नानाप्रहरणैश्चोग्रै रथहस्त्यश्वसादिनः ।
सर्वतोऽभ्याद्रवन्कर्णं परिवार्य जिघांसया ॥ ०२४ ॥

स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभिद्रुतः ।
उदैरयद्ब्राह्ममस्त्रं शरैः संपूरयन्दिशः ॥ ०२५ ॥

ततः शरमहाज्वालो वीर्योष्मा कर्णपावकः ।
निर्दहन्पाण्डववनं चारु पर्यचरद्रणे ॥ ०२६ ॥

स संवार्य महास्त्राणि महेष्वासो महात्मनाम् ।
प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ०२७ ॥

ततः संधाय नवतिं निमेषान्नतपर्वणाम् ।
बिभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः शितैः शरैः ॥ ०२८ ॥

तद्वर्म हेमविकृतं रराज निपतत्तदा ।
सविद्युदभ्रं सवितुः शिष्टं वातहतं यथा ॥ ०२९ ॥

तदङ्गं पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टवर्म व्यरोचत ।
रत्नैरलङ्कृतं दिव्यैर्व्यभ्रं निशि यथा नभः ॥ ०३० ॥

स विवर्मा शरैः पार्थो रुधिरेण समुक्षितः ।
क्रुद्धः सर्वायसीं शक्तिं चिक्षेपाधिरथिं प्रति ॥ ०३१ ॥

तां ज्वलन्तीमिवाकाशे शरैश्चिच्छेद सप्तभिः ।
सा छिन्ना भूमिमपतन्महेष्वासस्य सायकैः ॥ ०३२ ॥

ततो बाह्वोर्ललाटे च हृदि चैव युधिष्ठिरः ।
चतुर्भिस्तोमरैः कर्णं ताडयित्वा मुदानदत् ॥ ०३३ ॥

उद्भिन्नरुधिरः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
ध्वजं चिच्छेद भल्लेन त्रिभिर्विव्याध पाण्डवम् ॥ ०३४ ॥

इषुधी चास्य चिच्छेद रथं च तिलशोऽच्छिनत् ॥ ०३४ ॥

एवं पार्थो व्यपायात्स निहतप्रार्ष्टिसारथिः ।
अशक्नुवन्प्रमुखतः स्थातुं कर्णस्य दुर्मनाः ॥ ०३५ ॥

तमभिद्रुत्य राधेयः स्कन्धं संस्पृश्य पाणिना ।
अब्रवीत्प्रहसन्राजन्कुत्सयन्निव पाण्डवम् ॥ ०३६ ॥

कथं नाम कुले जातः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
प्रजह्यात्समरे शत्रून्प्राणान्रक्षन्महाहवे ॥ ०३७ ॥

न भवान्क्षत्रधर्मेषु कुशलोऽसीति मे मतिः ।
ब्राह्मे बले भवान्युक्तः स्वाध्याये यज्ञकर्मणि ॥ ०३८ ॥

मा स्म युध्यस्व कौन्तेय मा च वीरान्समासदः ।
मा चैनानप्रियं ब्रूहि मा च व्रज महारणम् ॥ ०३९ ॥

एवमुक्त्वा ततः पार्थं विसृज्य च महाबलः ।
न्यहनत्पाण्डवीं सेनां वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ०४० ॥

ततः प्रायाद्द्रुतं राजन्व्रीडन्निव जनेश्वरः ॥ ०४० ॥

अथ प्रयान्तं राजानमन्वयुस्ते तदाच्युतम् ।
चेदिपाण्डवपाञ्चालाः सात्यकिश्च महारथः ॥ ०४१ ॥

द्रौपदेयास्तथा शूरा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०४१ ॥

ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखम् ।
कुरुभिः सहितो वीरैः पृष्ठगैः पृष्ठमन्वयात् ॥ ०४२ ॥

शङ्खभेरीनिनादैश्च कार्मुकाणां च निस्वनैः ।
बभूव धार्तराष्ट्राणां सिंहनादरवस्तदा ॥ ०४३ ॥

युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमारुह्य सत्वरः ।
श्रुतकीर्तेर्महाराज दृष्टवान्कर्णविक्रमम् ॥ ०४४ ॥

काल्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
तान्योधानब्रवीत्क्रुद्धो हतैनं वै सहस्रशः ॥ ०४५ ॥

ततो राज्ञाभ्यनुज्ञाताः पाण्डवानां महारथाः ।
भीमसेनमुखाः सर्वे पुत्रांस्ते प्रत्युपाद्रवन् ॥ ०४६ ॥

अभवत्तुमुलः शब्दो योधानां तत्र भारत ।
हस्त्यश्वरथपत्तीनां शस्त्राणां च ततस्ततः ॥ ०४७ ॥

उत्तिष्ठत प्रहरत प्रैताभिपततेति च ।
इति ब्रुवाणा अन्योन्यं जघ्नुर्योधा रणाजिरे ॥ ०४८ ॥

अभ्रच्छायेव तत्रासीच्छरवृष्टिभिरम्बरे ।
समावृत्तैर्नरवरैर्निघ्नद्भिरितरेतरम् ॥ ०४९ ॥

विपताकाध्वजच्छत्रा व्यश्वसूतायुधा रणे ।
व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुः क्षितौ क्षीणा हतेश्वराः ॥ ०५० ॥

प्रवराणीव शैलानां शिखराणि द्विपोत्तमाः ।
सारोहा निहताः पेतुर्वज्रभिन्ना इवाद्रयः ॥ ०५१ ॥

छिन्नभिन्नविपर्यस्तैर्वर्मालङ्कारविग्रहैः ।
सारोहास्तुरगाः पेतुर्हतवीराः सहस्रशः ॥ ०५२ ॥

विप्रविद्धायुधाङ्गाश्च द्विरदाश्वरथैर्हताः ।
प्रतिवीरैश्च संमर्दे पत्तिसंघाः सहस्रशः ॥ ०५३ ॥

विशालायतताम्राक्षैः पद्मेन्दुसदृशाननैः ।
शिरोभिर्युद्धशौण्डानां सर्वतः संस्तृता मही ॥ ०५४ ॥

तथा तु वितते व्योम्नि निस्वनं शुश्रुवुर्जनाः ।
विमानैरप्सरःसंघैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ ०५५ ॥

हतान्कृत्तानभिमुखान्वीरान्वीरैः सहस्रशः ।
आरोप्यारोप्य गच्छन्ति विमानेष्वप्सरोगणाः ॥ ०५६ ॥

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं प्रत्यक्षं स्वर्गलिप्सया ।
प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जग्मुः परस्परम् ॥ ०५७ ॥

रथिनो रथिभिः सार्धं चित्रं युयुधुराहवे ।
पत्तयः पत्तिभिर्नागा नागैः सह हयैर्हयाः ॥ ०५८ ॥

एवं प्रवृत्ते सङ्ग्रामे गजवाजिजनक्षये ।
सैन्ये च रजसा व्याप्ते स्वे स्वाञ्जघ्नुः परे परान् ॥ ०५९ ॥

कचाकचि बभौ युद्धं दन्तादन्ति नखानखि ।
मुष्टियुद्धं नियुद्धं च देहपाप्मविनाशनम् ॥ ०६० ॥

तथा वर्तति सङ्ग्रामे गजवाजिजनक्षये ।
नराश्वगजदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा ॥ ०६१ ॥

नराश्वगजदेहान्सा व्युवाह पतितान्बहून् ॥ ०६१ ॥

नराश्वगजसंबाधे नराश्वगजसादिनाम् ।
लोहितोदा महाघोरा नदी लोहितकर्दमा ॥ ०६२ ॥

नराश्वगजदेहान्सा वहन्ती भीरुभीषणी ॥ ०६२ ॥

तस्याः परमपारं च व्रजन्ति विजयैषिणः ।
गाधेन च प्लवन्तश्च निमज्ज्योन्मज्ज्य चापरे ॥ ०६३ ॥

ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बराः ।
सस्नुस्तस्यां पपुश्चासृङ्मम्लुश्च भरतर्षभ ॥ ०६४ ॥

रथानश्वान्नरान्नागानायुधाभरणानि च ।
वसनान्यथ वर्माणि हन्यमानान्हतानपि ॥ ०६५ ॥

भूमिं खं द्यां दिशश्चैव प्रायः पश्याम लोहितम् ॥ ०६५ ॥

लोहितस्य तु गन्धेन स्पर्शेन च रसेन च ।

रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विसर्पता ॥ ०६६ ॥

विषादः सुमहानासीत्प्रायः सैन्यस्य भारत ॥ ०६६ ॥

तत्तु विप्रहतं सैन्यं भीमसेनमुखैस्तव ।
भूयः समाद्रवन्वीराः सात्यकिप्रमुखा रथाः ॥ ०६७ ॥

तेषामापततां वेगमविषह्य महात्मनाम् ।
पुत्राणां ते महत्सैन्यमासीद्राजन्पराङ्मुखम् ॥ ०६८ ॥

तत्प्रकीर्णरथाश्वेभं नरवाजिसमाकुलम् ।
विध्वस्तचर्मकवचं प्रविद्धायुधकार्मुकम् ॥ ०६९ ॥

व्यद्रवत्तावकं सैन्यं लोड्यमानं समन्ततः ।
सिंहार्दितं महारण्ये यथा गजकुलं तथा ॥ ०७० ॥

अध्याय ०३४

सञ्जय उवाच ॥

तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलम् ।
क्रोशतस्तव पुत्रस्य न स्म राजन्न्यवर्तत ॥ ००१ ॥

ततः पक्षात्प्रपक्षाच्च प्रपक्षैश्चापि दक्षिणात् ।
उदस्तशस्त्राः कुरवो भीममभ्यद्रवन्रणे ॥ ००२ ॥

कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
हंसवर्णान्हयाग्र्यांस्तान्प्रैषीद्यत्र वृकोदरम् ॥ ००३ ॥

ते प्रेषिता महाराज शल्येनाहवशोभिना ।
भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वाजिनः ॥ ००४ ॥

दृष्ट्वा कर्णं समायान्तं भीमः क्रोधसमन्वितः ।
मतिं दध्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

सोऽब्रवीत्सात्यकिं वीरं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
एनं रक्षत राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ००६ ॥

संशयान्महतो मुक्तं कथञ्चित्प्रेक्षतो मम ॥ ००६ ॥

अग्रतो मे कृतो राजा छिन्नसर्वपरिच्छदः ।
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना ॥ ००७ ॥

अन्तमद्य करिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्षत ।
हन्ता वास्मि रणे कर्णं स वा मां निहनिष्यति ॥ ००८ ॥

सङ्ग्रामेण सुघोरेण सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ००८ ॥

राजानमद्य भवतां न्यासभूतं ददामि वै ।
अस्य संरक्षणे सर्वे यतध्वं विगतज्वराः ॥ ००९ ॥

एवमुक्त्वा महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति ।
सिंहनादेन महता सर्वाः संनादयन्दिशः ॥ ०१० ॥

दृष्ट्वा त्वरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनम् ।
सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ॥ ०११ ॥

पश्य कर्ण महाबाहुं क्रुद्धं पाण्डवनन्दनम् ।
दीर्घकालार्जितं क्रोधं मोक्तुकामं त्वयि ध्रुवम् ॥ ०१२ ॥

ईदृशं नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन ।
अभिमन्यौ हते कर्ण राक्षसे वा घटोत्कचे ॥ ०१३ ॥

त्रैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तः क्रुद्धो निवारणे ।
बिभर्ति यादृशं रूपं कालाग्निसदृशं शुभम् ॥ ०१४ ॥

इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप ।
अभ्यवर्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तो वृकोदरः ॥ ०१५ ॥

तथागतं तु संप्रेक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनम् ।
अब्रवीद्वचनं शल्यं राधेयः प्रहसन्निव ॥ ०१६ ॥

यदुक्तं वचनं मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर ।
भीमसेनं प्रति विभो तत्सत्यं नात्र संशयः ॥ ०१७ ॥

एष शूरश्च वीरश्च क्रोधनश्च वृकोदरः ।
निरपेक्षः शरीरे च प्राणतश्च बलाधिकः ॥ ०१८ ॥

अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा ।
द्रौपद्याः प्रियकामेन केवलं बाहुसंश्रयात् ॥ ०१९ ॥

गूढभावं समाश्रित्य कीचकः सगणो हतः ॥ ०१९ ॥

सोऽद्य सङ्ग्रामशिरसि संनद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
किङ्करोद्यतदण्डेन मृत्युनापि व्रजेद्रणम् ॥ ०२० ॥

चिरकालाभिलषितो ममायं तु मनोरथः ।
अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्धनञ्जयः ॥ ०२१ ॥

स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भीमसमागमात् ॥ ०२१ ॥

निहते भीमसेने तु यदि वा विरथीकृते ।
अभियास्यति मां पार्थस्तन्मे साधु भविष्यति ॥ ०२२ ॥

अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं संप्रधारय ॥ ०२२ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्य महात्मनः ।
उवाच वचनं शल्यः सूतपुत्रं तथागतम् ॥ ०२३ ॥

अभियासि महाबाहो भीमसेनं महाबलम् ।
निरस्य भीमसेनं तु ततः प्राप्स्यसि फल्गुनम् ॥ ०२४ ॥

यस्ते कामोऽभिलषितश्चिरात्प्रभृति हृद्गतः ।
स वै संपत्स्यते कर्ण सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२५ ॥

एवमुक्ते ततः कर्णः शल्यं पुनरभाषत ।
हन्ताहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्ता धनञ्जयः ॥ ०२६ ॥

युद्धे मनः समाधाय याहि याहीत्यचोदयत् ॥ ०२६ ॥

ततः प्रायाद्रथेनाशु शल्यस्तत्र विशां पते ।
यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनीम् ॥ ०२७ ॥

ततस्तूर्यनिनादश्च भेरीणां च महास्वनः ।
उदतिष्ठत राजेन्द्र कर्णभीमसमागमे ॥ ०२८ ॥

भीमसेनोऽथ सङ्क्रुद्धस्तव सैन्यं दुरासदम् ।
नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्दिशः प्राद्रावयद्बली ॥ ०२९ ॥

स संनिपातस्तुमुलो भीमरूपो विशां पते ।
आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ०३० ॥

ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् ॥ ०३० ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कर्णो वैकर्तनो वृषः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन स्तनान्तरे ॥ ०३१ ॥

पुनश्चैनममेयात्मा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०३१ ॥

स विद्धः सूतपुत्रेण छादयामास पत्रिभिः ।
विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः ॥ ०३२ ॥

तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद पत्रिणा ।
अथ तं छिन्नधन्वानमभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०३३ ॥

नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ॥ ०३३ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः ।
राजन्मर्मसु मर्मज्ञो विद्ध्वा सुनिशितैः शरैः ॥ ०३४ ॥

ननाद बलवन्नादं कम्पयन्निव रोदसी ॥ ०३४ ॥

तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्दयत् ।
मदोत्कटं वने दृप्तमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ०३५ ॥

ततः सायकभिन्नाङ्गः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः ।
संरम्भामर्षताम्राक्षः सूतपुत्रवधेच्छया ॥ ०३६ ॥

स कार्मुके महावेगं भारसाधनमुत्तमम् ।
गिरीणामपि भेत्तारं सायकं समयोजयत् ॥ ०३७ ॥

विकृष्य बलवच्चापमा कर्णादतिमारुतिः ।

तं मुमोच महेष्वासः क्रुद्धः कर्णजिघांसया ॥ ०३८ ॥

स विसृष्टो बलवता बाणो वज्राशनिस्वनः ।
अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेग इवाचलम् ॥ ०३९ ॥

स भीमसेनाभिहतो सूतपुत्रः कुरूद्वह ।
निषसाद रथोपस्थे विसञ्ज्ञः पृतनापतिः ॥ ०४० ॥

ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विसञ्ज्ञं सूतनन्दनम् ।
अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवशोभिनम् ॥ ०४१ ॥

ततः पराजिते कर्णे धार्तराष्ट्रीं महाचमूम् ।
व्यद्रावयद्भीमसेनो यथेन्द्रो दानवीं चमूम् ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०३५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।
येन कर्णो महाबाहू रथोपस्थे निपातितः ॥ ००१ ॥

कर्णो ह्येको रणे हन्ता सृञ्जयान्पाण्डवैः सह ।
इति दुर्योधनः सूत प्राब्रवीन्मां मुहुर्मुहुः ॥ ००२ ॥

पराजितं तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन संयुगे ।
ततः परं किमकरोत्पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ००३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

विभ्रान्तं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे ।
महत्या सेनया राजन्सोदर्यान्समभाषत ॥ ००४ ॥

शीघ्रं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिरक्षत ।
भीमसेनभयागाधे मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ००५ ॥

ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमसेनजिघांसवः ।
अभ्यवर्तन्त सङ्क्रुद्धाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ ००६ ॥

श्रुतायुर्दुर्धरः क्राथो विवित्सुर्विकटः समः ।
निषङ्गी कवची पाशी तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ००७ ॥

दुष्प्रधर्षः सुबाहुश्च वातवेगसुवर्चसौ ।
धनुर्ग्राहो दुर्मदश्च तथा सत्त्वसमः सहः ॥ ००८ ॥

एते रथैः परिवृता वीर्यवन्तो महाबलाः ।
भीमसेनं समासाद्य समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००९ ॥

ते व्यमुञ्चञ्शरव्रातान्नानालिङ्गान्समन्ततः ॥ ००९ ॥

स तैरभ्यर्द्यमानस्तु भीमसेनो महाबलः ।
तेषामापततां क्षिप्रं सुतानां ते नराधिप ॥ ०१० ॥

रथैः पञ्चाशता सार्धं पञ्चाशन्न्यहनद्रथान् ॥ ०१० ॥

विवित्सोस्तु ततः क्रुद्धो भल्लेनापाहरच्छिरः ।
सकुण्डलशिरस्त्राणं पूर्णचन्द्रोपमं तदा ॥ ०११ ॥

भीमेन च महाराज स पपात हतो भुवि ॥ ०११ ॥

तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो ।
अभ्यद्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ०१२ ॥

ततोऽपराभ्यां भल्लाभ्यां पुत्रयोस्ते महाहवे ।
जहार समरे प्राणान्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ०१३ ॥

तौ धरामन्वपद्येतां वातरुग्णाविव द्रुमौ ।
विकटश्च समश्चोभौ देवगर्भसमौ नृप ॥ ०१४ ॥

ततस्तु त्वरितो भीमः क्राथं निन्ये यमक्षयम् ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ०१५ ॥

हाहाकारस्ततस्तीव्रः संबभूव जनेश्वर ।
वध्यमानेषु ते राजंस्तदा पुत्रेषु धन्विषु ॥ ०१६ ॥

तेषां संलुलिते सैन्ये भीमसेनो महाबलः ।
नन्दोपनन्दौ समरे प्रापयद्यमसादनम् ॥ ०१७ ॥

ततस्ते प्राद्रवन्भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः ।
भीमसेनं रणे दृष्ट्वा कालान्तकयमोपमम् ॥ ०१८ ॥

पुत्रांस्ते निहतान्दृष्ट्वा सूतपुत्रो महामनाः ।
हंसवर्णान्हयान्भूयः प्राहिणोद्यत्र पाण्डवः ॥ ०१९ ॥

ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः ।
भीमसेनरथं प्राप्य समसज्जन्त वेगिताः ॥ ०२० ॥

स संनिपातस्तुमुलो घोररूपो विशां पते ।
आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ ०२१ ॥

दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ ।
आसीद्बुद्धिः कथं नूनमेतदद्य भविष्यति ॥ ०२२ ॥

ततो मुहूर्ताद्राजेन्द्र नातिकृच्छ्राद्धसन्निव ।
विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ॥ ०२३ ॥

विरथो भरतश्रेष्ठः प्रहसन्ननिलोपमः ।
गदाहस्तो महाबाहुरपतत्स्यन्दनोत्तमात् ॥ ०२४ ॥

नागान्सप्तशतान्राजन्नीषादन्तान्प्रहारिणः ।
व्यधमत्सहसा भीमः क्रुद्धरूपः परंतपः ॥ ०२५ ॥

दन्तवेष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु स कटेषु च ।
मर्मस्वपि च मर्मज्ञो निनदन्व्यधमद्भृशम् ॥ ०२६ ॥

ततस्ते प्राद्रवन्भीताः प्रतीपं प्रहिताः पुनः ।
महामात्रैस्तमावव्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ०२७ ॥

तान्स सप्तशतान्नागान्सारोहायुधकेतनान् ।
भूमिष्ठो गदया जघ्ने शरन्मेघानिवानिलः ॥ ०२८ ॥

ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान्पुनः ।
पोथयामास कौन्तेयो द्वापञ्चाशतमाहवे ॥ ०२९ ॥

तथा रथशतं साग्रं पत्तींश्च शतशोऽपरान् ।
न्यहनत्पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वाहिनीम् ॥ ०३० ॥

प्रताप्यमानं सूर्येण भीमेन च महात्मना ।
तव सैन्यं सञ्चुकोच चर्म वह्निगतं यथा ॥ ०३१ ॥

ते भीमभयसंत्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।

विहाय समरे भीमं दुद्रुवुर्वै दिशो दश ॥ ०३२ ॥

रथाः पञ्चशताश्चान्ये ह्रादिनश्चर्मवर्मिणः ।
भीममभ्यद्रवंस्तूर्णं शरपूगैः समन्ततः ॥ ०३३ ॥

तान्ससूतरथान्सर्वान्सपताकाध्वजायुधान् ।
पोथयामास गदया भीमो विष्णुरिवासुरान् ॥ ०३४ ॥

ततः शकुनिनिर्दिष्टाः सादिनः शूरसंमताः ।
त्रिसाहस्रा ययुर्भीमं शक्त्यृष्टिप्रासपाणयः ॥ ०३५ ॥

तान्प्रत्युद्गम्य यवनानश्वारोहान्वरारिहा ।
विचरन्विविधान्मार्गान्घातयामास पोथयन् ॥ ०३६ ॥

तेषामासीन्महाञ्शब्दस्ताडितानां च सार्वशः ।
असिभिश्छिद्यमानानां नडानामिव भारत ॥ ०३७ ॥

एवं सुबलपुत्रस्य त्रिसाहस्रान्हयोत्तमान् ।
हत्वान्यं रथमास्थाय क्रुद्धो राधेयमभ्ययात् ॥ ०३८ ॥

कर्णोऽपि समरे राजन्धर्मपुत्रमरिंदमम् ।
शरैः प्रच्छादयामास सारथिं चाप्यपातयत् ॥ ०३९ ॥

ततः संप्रद्रुतं संख्ये रथं दृष्ट्वा महारथः ।
अन्वधावत्किरन्बाणैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ०४० ॥

राजानमभि धावन्तं शरैरावृत्य रोदसी ।
क्रुद्धः प्रच्छादयामास शरजालेन मारुतिः ॥ ०४१ ॥

संनिवृत्तस्ततस्तूर्णं राधेयः शत्रुकर्शनः ।
भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निशितैः शरैः ॥ ०४२ ॥

भीमसेनरथव्यग्रं कर्णं भारत सात्यकिः ।
अभ्यर्दयदमेयात्मा पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ०४३ ॥

अभ्यवर्तत कर्णस्तमर्दितोऽपि शरैर्भृशम् ॥ ०४३ ॥

तावन्योन्यं समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
विसृजन्तौ शरांश्चित्रान्विभ्राजेतां मनस्विनौ ॥ ०४४ ॥

ताभ्यां वियति राजेन्द्र विततं भीमदर्शनम् ।
क्रौञ्चपृष्ठारुणं रौद्रं बाणजालं व्यदृश्यत ॥ ०४५ ॥

नैव सूर्यप्रभां खं वा न दिशः प्रदिशः कुतः ।
प्राज्ञासिष्म वयं ताभ्यां शरैर्मुक्तैः सहस्रशः ॥ ०४६ ॥

मध्याह्ने तपतो राजन्भास्करस्य महाप्रभाः ।
हृताः सर्वाः शरौघैस्तैः कर्णमाधवयोस्तदा ॥ ०४७ ॥

सौबलं कृतवर्माणं द्रौणिमाधिरथिं कृपम् ।
संसक्तान्पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः ॥ ०४८ ॥

तेषामापततां शब्दस्तीव्र आसीद्विशां पते ।
उद्धूतानां यथा वृष्ट्या सागराणां भयावहः ॥ ०४९ ॥

ते सेने भृशसंविग्ने दृष्ट्वान्योन्यं महारणे ।
हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परम् ॥ ०५० ॥

ततः प्रववृते युद्धं मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ॥ ०५१ ॥

बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहसा रणे ।

उपासर्पत वेगेन जलौघ इव सागरम् ॥ ०५२ ॥

आसीन्निनादः सुमहान्बलौघानां परस्परम् ।
गर्जतां सागरौघाणां यथा स्यान्निस्वनो महान् ॥ ०५३ ॥

ते तु सेने समासाद्य वेगवत्यौ परस्परम् ।
एकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागमे ॥ ०५४ ॥

ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं विशां पते ।
कुरूणां पाण्डवानां च लिप्सतां सुमहद्यशः ॥ ०५५ ॥

कुरूणां गर्जतां तत्र अविच्छेदकृता गिरः ।
श्रूयन्ते विविधा राजन्नामान्युद्दिश्य भारत ॥ ०५६ ॥

यस्य यद्धि रणे न्यङ्गं पितृतो मातृतोऽपि वा ।
कर्मतः शीलतो वापि स तच्छ्रावयते युधि ॥ ०५७ ॥

तान्दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्जयानान्परस्परम् ।
अभवन्मे मती राजन्नैषामस्तीति जीवितम् ॥ ०५८ ॥

तेषां दृष्ट्वा तु क्रुद्धानां वपूंष्यमिततेजसाम् ।
अभवन्मे भयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति ॥ ०५९ ॥

ततस्ते पाण्डवा राजन्कौरवाश्च महारथाः ।
ततक्षुः सायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नन्तो हि परस्परम् ॥ ०६० ॥

अध्याय ०३६

सञ्जय उवाच ॥

क्षत्रियास्ते महाराज परस्परवधैषिणः ।
अन्योन्यं समरे जघ्नुः कृतवैराः परस्परम् ॥ ००१ ॥

रथौघाश्च हयौघाश्च नरौघाश्च समन्ततः ।
गजौघाश्च महाराज संसक्ताः स्म परस्परम् ॥ ००२ ॥

गदानां परिघाणां च कणपानां च सर्पताम् ।
प्रासानां भिण्डिपालानां भुशुण्डीनां च सर्वशः ॥ ००३ ॥

संपातं चान्वपश्याम सङ्ग्रामे भृशदारुणे ।
शलभा इव संपेतुः समन्ताच्छरवृष्टयः ॥ ००४ ॥

नागा नागान्समासाद्य व्यधमन्त परस्परम् ।
हया हयांश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ॥ ००५ ॥

पत्तयः पत्तिसंघैश्च हयसंघैर्हयास्तथा ॥ ००५ ॥

पत्तयो रथमातङ्गान्रथा हस्त्यश्वमेव च ।
नागाश्च समरे त्र्यङ्गं ममृदुः शीघ्रगा नृप ॥ ००६ ॥

पततां तत्र शूराणां क्रोशतां च परस्परम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे पशूनां वैशसं यथा ॥ ००७ ॥

रुधिरेण समास्तीर्णा भाति भारत मेदिनी ।
शक्रगोपगणाकीर्णा प्रावृषीव यथा धरा ॥ ००८ ॥

यथा वा वाससी शुक्ले महारजनरञ्जिते ।
बिभृयाद्युवतिः श्यामा तद्वदासीद्वसुंधरा ॥ ००९ ॥

मांसशोणितचित्रेव शातकौम्भमयीव च ॥ ००९ ॥

छिन्नानां चोत्तमाङ्गानां बाहूनां चोरुभिः सह ।
कुण्डलानां प्रविद्धानां भूषणानां च भारत ॥ ०१० ॥

निष्काणामधिसूत्राणां शरीराणां च धन्विनाम् ।
वर्मणां सपताकानां संघास्तत्रापतन्भुवि ॥ ०११ ॥

गजान्गजाः समासाद्य विषाणाग्रैरदारयन् ।
विषाणाभिहतास्ते च भ्राजन्ते द्विरदा यथा ॥ ०१२ ॥

रुधिरेणावसिक्ताङ्गा गैरिकप्रस्रवा इव ।
यथा भ्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः ॥ ०१३ ॥

तोमरान्गजिभिर्मुक्तान्प्रतीपानास्थितान्बहून् ।
हस्तैर्विचेरुस्ते नागा बभञ्जुश्चापरे तथा ॥ ०१४ ॥

नाराचैश्छिन्नवर्माणो भ्राजन्ते स्म गजोत्तमाः ।
हिमागमे महाराज व्यभ्रा इव महीधराः ॥ ०१५ ॥

शरैः कनकपुङ्खैस्तु चिता रेजुर्गजोत्तमाः ।
उल्काभिः संप्रदीप्ताग्राः पर्वता इव मारिष ॥ ०१६ ॥

केचिदभ्याहता नागा नागैर्नगनिभा भुवि ।
निपेतुः समरे तस्मिन्पक्षवन्त इवाद्रयः ॥ ०१७ ॥

अपरे प्राद्रवन्नागाः शल्यार्ता व्रणपीडिताः ।
प्रतिमानैश्च कुम्भैश्च पेतुरुर्व्यां महाहवे ॥ ०१८ ॥

निषेदुः सिंहवच्चान्ये नदन्तो भैरवान्रवान् ।

मम्लुश्च बहवो राजंश्चुकूजुश्चापरे तथा ॥ ०१९ ॥

हयाश्च निहता बाणैः स्वर्णभाण्डपरिच्छदाः ।
निषेदुश्चैव मम्लुश्च बभ्रमुश्च दिशो दश ॥ ०२० ॥

अपरे कृष्यमाणाश्च विवेष्टन्तो महीतले ।
भावान्बहुविधांश्चक्रुस्ताडिताः शरतोमरैः ॥ ०२१ ॥

नरास्तु निहता भूमौ कूजन्तस्तत्र मारिष ।
दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितॄनन्ये पितामहान् ॥ ०२२ ॥

धावमानान्परांश्चैव दृष्ट्वान्ये तत्र भारत ।
गोत्रनामानि ख्यातानि शशंसुरितरेतरम् ॥ ०२३ ॥

तेषां छिन्ना महाराज भुजाः कनकभूषणाः ।
उद्वेष्टन्ते विवेष्टन्ते पतन्ते चोत्पतन्ति च ॥ ०२४ ॥

निपतन्ति तथा भूमौ स्फुरन्ति च सहस्रशः ।
वेगांश्चान्ये रणे चक्रुः स्फुरन्त इव पन्नगाः ॥ ०२५ ॥

ते भुजा भोगिभोगाभाश्चन्दनाक्ता विशां पते ।
लोहितार्द्रा भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव ॥ ०२६ ॥

वर्तमाने तथा घोरे सङ्कुले सर्वतोदिशम् ।
अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥ ०२७ ॥

भौमेन रजसा कीर्णे शस्त्रसंपातसङ्कुले ।
नैव स्वे न परे राजन्व्यज्ञायन्त तमोवृते ॥ ०२८ ॥

तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
शोणितोदा महानद्यः प्रसस्रुस्तत्र चासकृत् ॥ ०२९ ॥

शीर्षपाषाणसंछन्नाः केशशैवलशाद्वलाः ।
अस्थिसंघातसङ्कीर्णा धनुःशरवरोत्तमाः ॥ ०३० ॥

मांसकर्दमपङ्काश्च शोणितौघाः सुदारुणाः ।
नदीः प्रवर्तयामासुर्यमराष्ट्रविवर्धनीः ॥ ०३१ ॥

ता नद्यो घोररूपाश्च नयन्त्यो यमसादनम् ।
अवगाढा मज्जयन्त्यः क्षत्रस्याजनयन्भयम् ॥ ०३२ ॥

क्रव्यादानां नरव्याघ्र नर्दतां तत्र तत्र ह ।
घोरमायोधनं जज्ञे प्रेतराजपुरोपमम् ॥ ०३३ ॥

उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ।
नृत्यन्ति वै भूतगणाः संतृप्ता मांसशोणितैः ॥ ०३४ ॥

पीत्वा च शोणितं तत्र वसां पीत्वा च भारत ।
मेदोमज्जावसातृप्तास्तृप्ता मांसस्य चैव हि ॥ ०३५ ॥

धावमानाश्च दृश्यन्ते काकगृध्रबलास्तथा ॥ ०३५ ॥

शूरास्तु समरे राजन्भयं त्यक्त्वा सुदुस्त्यजम् ।
योधव्रतसमाख्याताश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ०३६ ॥

शरशक्तिसमाकीर्णे क्रव्यादगणसङ्कुले ।
व्यचरन्त गणैः शूराः ख्यापयन्तः स्वपौरुषम् ॥ ०३७ ॥

अन्योन्यं श्रावयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत ।
पितृनामानि च रणे गोत्रनामानि चाभितः ॥ ०३८ ॥

श्रावयन्तो हि बहवस्तत्र योधा विशां पते ।

अन्योन्यमवमृद्नन्तः शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ ०३९ ॥

वर्तमाने तदा युद्धे घोररूपे सुदारुणे ।
व्यषीदत्कौरवी सेना भिन्ना नौरिव सागरे ॥ ०४० ॥

अध्याय ०३७

सञ्जय उवाच ॥

वर्तमाने तदा युद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने ।
गाण्डीवस्य महान्घोषः शुश्रुवे युधि मारिष ॥ ००१ ॥

संशप्तकानां कदनमकरोद्यत्र पाण्डवः ।
कोसलानां तथा राजन्नारायणबलस्य च ॥ ००२ ॥

संशप्तकास्तु समरे शरवृष्टिं समन्ततः ।
अपातयन्पार्थमूर्ध्नि जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ००३ ॥

तां वृष्टिं सहसा राजंस्तरसा धारयन्प्रभुः ।
व्यगाहत रणे पार्थो विनिघ्नन्रथिनां वरः ॥ ००४ ॥

निगृह्य तु रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
आससाद रणे पार्थः सुशर्माणं महारथम् ॥ ००५ ॥

स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष रथिनां वरः ।
तथा संशप्तकाश्चैव पार्थस्य समरे स्थिताः ॥ ००६ ॥

सुशर्मा तु ततः पार्थं विद्ध्वा नवभिराशुगैः ।

जनार्दनं त्रिभिर्बाणैरभ्यहन्दक्षिणे भुजे ॥ ००७ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन केतुं विव्याध मारिष ॥ ००७ ॥

स वानरवरो राजन्विश्वकर्मकृतो महान् ।
ननाद सुमहन्नादं भीषयन्वै ननर्द च ॥ ००८ ॥

कपेस्तु निनदं श्रुत्वा संत्रस्ता तव वाहिनी ।
भयं विपुलमादाय निश्चेष्टा समपद्यत ॥ ००९ ॥

ततः सा शुशुभे सेना निश्चेष्टावस्थिता नृप ।
नानापुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ०१० ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां योधास्ते कुरुसत्तम ।
अर्जुनं सिषिचुर्बाणैः पर्वतं जलदा इव ॥ ०११ ॥

परिवव्रुस्तदा सर्वे पाण्डवस्य महारथम् ॥ ०११ ॥

ते हयान्रथचक्रे च रथेषाश्चापि भारत ।
निगृह्य बलवत्तूर्णं सिंहनादमथानदन् ॥ ०१२ ॥

अपरे जगृहुश्चैव केशवस्य महाभुजौ ।
पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृहुर्मुदा ॥ ०१३ ॥

केशवस्तु तदा बाहू विधुन्वन्रणमूर्धनि ।
पातयामास तान्सर्वान्दुष्टहस्तीव हस्तिनः ॥ ०१४ ॥

ततः क्रुद्धो रणे पार्थः संवृतस्तैर्महारथैः ।
निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवं चाप्यभिद्रुतम् ॥ ०१५ ॥

रथारूढांश्च सुबहून्पदातींश्चाप्यपातयत् ॥ ०१५ ॥

आसन्नांश्च ततो योधाञ्शरैरासन्नयोधिभिः ।
च्यावयामास समरे केशवं चेदमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

पश्य कृष्ण महाबाहो संशप्तकगणान्मया ।
कुर्वाणान्दारुणं कर्म वध्यमानान्सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

रथबन्धमिमं घोरं पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यः सहेत पुमा.ण्ल्लोके मदन्यो यदुपुङ्गव ॥ ०१८ ॥

इत्येवमुक्त्वा बीभत्सुर्देवदत्तमथाधमत् ।
पाञ्चजन्यं च कृष्णोऽपि पूरयन्निव रोदसी ॥ ०१९ ॥

तं तु शङ्खस्वनं श्रुत्वा संशप्तकवरूथिनी ।
सञ्चचाल महाराज वित्रस्ता चाभवद्भृशम् ॥ ०२० ॥

पदबन्धं ततश्चक्रे पाण्डवः परवीरहा ।
नागमस्त्रं महाराज संप्रोदीर्य मुहुर्मुहुः ॥ ०२१ ॥

यानुद्दिश्य रणे पार्थः पदबन्धं चकार ह ।
ते बद्धाः पदबन्धेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ०२२ ॥

निश्चेष्टा अभवन्राजन्नश्मसारमया इव ॥ ०२२ ॥

निश्चेष्टांस्तु ततो योधानवधीत्पाण्डुनन्दनः ।
यथेन्द्रः समरे दैत्यांस्तारकस्य वधे पुरा ॥ ०२३ ॥

ते वध्यमानाः समरे मुमुचुस्तं रथोत्तमम् ।
आयुधानि च सर्वाणि विस्रष्टुमुपचक्रमुः ॥ ०२४ ॥

ततः सुशर्मा राजेन्द्र गृहीतां वीक्ष्य वाहिनीम् ।

सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुश्चक्रे महारथः ॥ ०२५ ॥

ततः सुपर्णाः संपेतुर्भक्षयन्तो भुजङ्गमान् ।
ते वै विदुद्रुवुर्नागा दृष्ट्वा तान्खचरान्नृप ॥ ०२६ ॥

बभौ बलं तद्विमुक्तं पदबन्धाद्विशां पते ।
मेघवृन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन्प्रजाः ॥ ०२७ ॥

विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फल्गुनस्य रथं प्रति ।
ससृजुर्बाणसंघांश्च शस्त्रसंघांश्च मारिष ॥ ०२८ ॥

तां महास्त्रमयीं वृष्टिं संछिद्य शरवृष्टिभिः ।
व्यवातिष्ठत्ततो योधान्वासविः परवीरहा ॥ ०२९ ॥

सुशर्मा तु ततो राजन्बाणेनानतपर्वणा ।
अर्जुनं हृदये विद्ध्वा विव्याधान्यैस्त्रिभिः शरैः ॥ ०३० ॥

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ०३० ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
ऐन्द्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुश्चक्रे त्वरान्वितः ॥ ०३१ ॥

ततो बाणसहस्राणि समुत्पन्नानि मारिष ॥ ०३१ ॥

सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त सूदयन्तो नृप द्विपान् ।
हयान्रथांश्च समरे शस्त्रैः शतसहस्रशः ॥ ०३२ ॥

वध्यमाने ततः सैन्ये विपुला भीः समाविशत् ।
संशप्तकगणानां च गोपालानां च भारत ॥ ०३३ ॥

न हि कश्चित्पुमांस्तत्र योऽर्जुनं प्रत्ययुध्यत ॥ ०३३ ॥

पश्यतां तत्र वीराणामहन्यत महद्बलम् ।
हन्यमानमपश्यंश्च निश्चेष्टाः स्म पराक्रमे ॥ ०३४ ॥

अयुतं तत्र योधानां हत्वा पाण्डुसुतो रणे ।
व्यभ्राजत रणे राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ०३५ ॥

चतुर्दश सहस्राणि यानि शिष्टानि भारत ।
रथानामयुतं चैव त्रिसाहस्राश्च दन्तिनः ॥ ०३६ ॥

ततः संशप्तका भूयः परिवव्रुर्धनञ्जयम् ।
मर्तव्यमिति निश्चित्य जयं वापि निवर्तनम् ॥ ०३७ ॥

तत्र युद्धं महद्ध्यासीत्तावकानां विशां पते ।
शूरेण बलिना सार्धं पाण्डवेन किरीटिना ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०३८

सञ्जय उवाच ॥

कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सूतपुत्रश्च मारिष ।
उलूकः सौबलश्चैव राजा च सह सोदरैः ॥ ००१ ॥

सीदमानां चमूं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्दिताम् ।
समुज्जिहीर्षुर्वेगेन भिन्नां नावमिवार्णवे ॥ ००२ ॥

ततो युद्धमतीवासीन्मुहूर्तमिव भारत ।

भीरूणां त्रासजननं शूराणां हर्षवर्धनम् ॥ ००३ ॥

कृपेण शरवर्षाणि विप्रमुक्तानि संयुगे ।
सृञ्जयाः शातयामासुः शलभानां व्रजा इव ॥ ००४ ॥

शिखण्डी तु ततः क्रुद्धो गौतमं त्वरितो ययौ ।
ववर्ष शरवर्षाणि समन्तादेव ब्राह्मणे ॥ ००५ ॥

कृपस्तु शरवर्षं तद्विनिहत्य महास्त्रवित् ।
शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विव्याध दशभिः शरैः ॥ ००६ ॥

ततः शिखण्डी कुपीतः शरैः सप्तभिराहवे ।
कृपं विव्याध सुभृशं कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ ००७ ॥

ततः कृपः शरैस्तीक्ष्णैः सोऽतिविद्धो महारथः ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे पार्षतं तु द्विजोत्तमः ॥ ००८ ॥

हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः ।
चर्मखड्गे च सङ्गृह्य सत्वरं ब्राह्मणं ययौ ॥ ००९ ॥

तमापतन्तं सहसा शरैः संनतपर्वभिः ।
छादयामास समरे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१० ॥

तत्राद्भुतमपश्याम शिलानां प्लवनं यथा ।
निश्चेष्टो यद्रणे राजञ्शिखण्डी समतिष्ठत ॥ ०११ ॥

कृपेण छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तम शिखण्डिनम् ।
प्रत्युद्ययौ कृपं तूर्णं धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ०१२ ॥

धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारद्वतरथं प्रति ।
प्रतिजग्राह वेगेन कृतवर्मा महारथः ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिरमथायान्तं शारद्वतरथं प्रति ।
सपुत्रं सहसेनं च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ॥ ०१४ ॥

नकुलं सहदेवं च त्वरमाणौ महारथौ ।
प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ॥ ०१५ ॥

भीमसेनं करूषांश्च केकयान्सहसृञ्जयान् ।
कर्णो वैकर्तनो युद्धे वारयामास भारत ॥ ०१६ ॥

शिखण्डिनस्ततो बाणान्कृपः शारद्वतो युधि ।
प्राहिणोत्त्वरया युक्तो दिधक्षुरिव मारिष ॥ ०१७ ॥

ताञ्शरान्प्रेषितांस्तेन समन्ताद्धेमभूषणान् ।
चिच्छेद खड्गमाविध्य भ्रामयंश्च पुनः पुनः ॥ ०१८ ॥

शतचन्द्रं ततश्चर्म गौतमः पार्षतस्य ह ।
व्यधमत्सायकैस्तूर्णं तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०१९ ॥

स विचर्मा महाराज खड्गपाणिरुपाद्रवत् ।
कृपस्य वशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुरः ॥ ०२० ॥

शारद्वतशरैर्ग्रस्तं क्लिश्यमानं महाबलम् ।
चित्रकेतुसुतो राजन्सुकेतुस्त्वरितो ययौ ॥ ०२१ ॥

विकिरन्ब्राह्मणं युद्धे बहुभिर्निशितैः शरैः ।
अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्य रथं प्रति ॥ ०२२ ॥

दृष्ट्वाविषह्यं तं युद्धे ब्राह्मणं चरितव्रतम् ।
अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी राजसत्तम ॥ ०२३ ॥

सुकेतुस्तु ततो राजन्गौतमं नवभिः शरैः ।
विद्ध्वा विव्याध सप्तत्या पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ ०२४ ॥

अथास्य सशरं चापं पुनश्चिच्छेद मारिष ।
सारथिं च शरेणास्य भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ०२५ ॥

गौतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्गृह्य नवं दृढम् ।
सुकेतुं त्रिंशता बाणैः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ०२६ ॥

स विह्वलितसर्वाङ्गः प्रचचाल रथोत्तमे ।
भूमिचाले यथा वृक्षश्चलत्याकम्पितो भृशम् ॥ ०२७ ॥

चलतस्तस्य कायात्तु शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
सोष्णीषं सशिरस्त्राणं क्षुरप्रेणान्वपातयत् ॥ ०२८ ॥

तच्छिरः प्रापतद्भूमौ श्येनाहृतमिवामिषम् ।
ततोऽस्य कायो वसुधां पश्चात्प्राप तदा च्युतः ॥ ०२९ ॥

तस्मिन्हते महाराज त्रस्तास्तस्य पदानुगाः ।
गौतमं समरे त्यक्त्वा दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ०३० ॥

धृष्टद्युम्नं तु समरे संनिवार्य महाबलः ।
कृतवर्माब्रवीद्धृष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति पार्षतम् ॥ ०३१ ॥

तदभूत्तुमुलं युद्धं वृष्णिपार्षतयो रणे ।
आमिषार्थे यथा युद्धं श्येनयोर्गृद्धयोर्नृप ॥ ०३२ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्धः पीडयन्हृदिकात्मजम् ॥ ०३३ ॥

कृतवर्मा तु समरे पार्षतेन दृढाहतः ।

पार्षतं सरथं साश्वं छादयामास सायकैः ॥ ०३४ ॥

सरथश्छादितो राजन्धृष्टद्युम्नो न दृश्यते ।
मेघैरिव परिच्छन्नो भास्करो जलदागमे ॥ ०३५ ॥

विधूय तं बाणगणं शरैः कनकभूषणैः ।
व्यरोचत रणे राजन्धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ॥ ०३६ ॥

ततस्तु पार्षतः क्रुद्धः शस्त्रवृष्टिं सुदारुणाम् ।
कृतवर्माणमासाद्य व्यसृजत्पृतनापतिः ॥ ०३७ ॥

तामापतन्तीं सहसा शस्त्रवृष्टिं निरन्तराम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्हार्दिक्यो व्यधमद्युधि ॥ ०३८ ॥

दृष्ट्वा तु दारितां युद्धे शस्त्रवृष्टिं दुरुत्तराम् ।
कृतवर्माणमभ्येत्य वारयामास पार्षतः ॥ ०३९ ॥

सारथिं चास्य तरसा प्राहिणोद्यमसादनम् ।
भल्लेन शितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ॥ ०४० ॥

धृष्टद्युम्नस्तु बलवाञ्जित्वा शत्रुं महारथम् ।
कौरवान्समरे तूर्णं वारयामास सायकैः ॥ ०४१ ॥

ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् ।
सिंहनादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्तत ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०३९

सञ्जय उवाच ॥

द्रौणिर्युधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितम् ।
द्रौपदेयैस्तथा शूरैरभ्यवर्तत हृष्टवत् ॥ ००१ ॥

किरन्निषुगणान्घोरान्स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
दर्शयन्विविधान्मार्गाञ्शिक्षार्थं लघुहस्तवत् ॥ ००२ ॥

ततः खं पूरयामास शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः ।
युधिष्ठिरं च समरे पर्यवारयदस्त्रवित् ॥ ००३ ॥

द्रौणायनिशरच्छन्नं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
बाणभूतमभूत्सर्वमायोधनशिरो हि तत् ॥ ००४ ॥

बाणजालं दिविष्ठं तत्स्वर्णजालविभूषितम् ।
शुशुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव विष्ठितम् ॥ ००५ ॥

तेन छन्ने रणे राजन्बाणजालेन भास्वता ।
अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे बाणरुद्धे नभस्तले ॥ ००६ ॥

तत्राश्चर्यमपश्याम बाणभूते तथाविधे ।
न स्म संपतते भूमौ दृष्ट्वा द्रौणेः पराक्रमम् ॥ ००७ ॥

लाघवं द्रोणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
व्यस्मयन्त महाराज न चैनं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ००८ ॥

शेकुस्ते सर्वराजानस्तपन्तमिव भास्करम् ॥ ००८ ॥

सात्यकिर्यतमानस्तु धर्मराजश्च पाण्डवः ।

तथेतराणि सैन्यानि न स्म चक्रुः पराक्रमम् ॥ ००९ ॥

वध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महारथाः ।
सात्यकिर्धर्मराजश्च पाञ्चालाश्चापि सङ्गताः ॥ ०१० ॥

त्यक्त्वा मृत्युभयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ॥ ०१० ॥

सात्यकिः पञ्चविंशत्या द्रौणिं विद्ध्वा शिलामुखैः ।
पुनर्विव्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्णभूषितैः ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्यश्च सप्तभिः ।
श्रुतकर्मा त्रिभिर्बाणैः श्रुतकीर्तिस्तु सप्तभिः ॥ ०१२ ॥

सुतसोमश्च नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः ।
अन्ये च बहवः शूरा विव्यधुस्तं समन्ततः ॥ ०१३ ॥

सोऽतिक्रुद्धस्ततो राजन्नाशीविष इव श्वसन् ।
सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलाशितैः ॥ ०१४ ॥

श्रुतकीर्तिं च नवभिः सुतसोमं च पञ्चभिः ।
अष्टभिः श्रुतकर्माणं प्रतिविन्ध्यं त्रिभिः शरैः ॥ ०१५ ॥

शतानीकं च नवभिर्धर्मपुत्रं च सप्तभिः ॥ ०१५ ॥

अथेतरांस्ततः शूरान्द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ।
श्रुतकीर्तेस्तथा चापं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ०१६ ॥

अथान्यद्धनुरादाय श्रुतकीर्तिर्महारथः ।
द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्ध्वा विव्याधान्यैः शितैः शरैः ॥ ०१७ ॥

ततो द्रौणिर्महाराज शरवर्षेण भारत ।

छादयामास तत्सैन्यं समन्ताच्च शरैर्नृपान् ॥ ०१८ ॥

ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकम् ।
द्रौणिश्चिच्छेद विहसन्विव्याध च शरैस्त्रिभिः ॥ ०१९ ॥

ततो धर्मसुतो राजन्प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ।
द्रौणिं विव्याध सप्तत्या बाह्वोरुरसि चार्दयत् ॥ ०२० ॥

सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे ।
अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन धनुश्छित्त्वानदद्भृशम् ॥ ०२१ ॥

छिन्नधन्वा ततो द्रौणिः शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
सारथिं पातयामास शैनेयस्य रथाद्द्रुतम् ॥ ०२२ ॥

अथान्यद्धनुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
शैनेयं शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ०२३ ॥

तस्याश्वाः प्रद्रुताः संख्ये पतिते रथसारथौ ।
तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत ॥ ०२४ ॥

युधिष्ठिरपुरोगास्ते द्रौणिं शस्त्रभृतां वरम् ।
अभ्यवर्षन्त वेगेन विसृजन्तः शिताञ्शरान् ॥ ०२५ ॥

आगच्छमानांस्तान्दृष्ट्वा रौद्ररूपान्परंतपः ।
प्रहसन्प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारणे ॥ ०२६ ॥

ततः शरशतज्वालः सेनाकक्षं महारथः ।
द्रौणिर्ददाह समरे कक्षमग्निर्यथा वने ॥ ०२७ ॥

तद्बलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रप्रतापितम् ।
चुक्षुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखम् ॥ ०२८ ॥

दृष्ट्वा ते च महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमम् ।
निहतान्मेनिरे सर्वान्पाण्डून्द्रोणसुतेन वै ॥ ०२९ ॥

युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रौणिं श्लिष्य महारथम् ।
अब्रवीद्द्रोणपुत्रं तु रोषामर्षसमन्वितः ॥ ०३० ॥

नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतज्ञता ।
यतस्त्वं पुरुषव्याघ्र मामेवाद्य जिघांससि ॥ ०३१ ॥

ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययनं तथा ।
क्षत्रियेण धनुर्नाम्यं स भवान्ब्राह्मणब्रुवः ॥ ०३२ ॥

मिषतस्ते महाबाहो जेष्यामि युधि कौरवान् ।
कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्मबन्धुरसि ध्रुवम् ॥ ०३३ ॥

एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्मयन्निव ।
युक्तत्वं तच्च सञ्चिन्त्य नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ०३४ ॥

अनुक्त्वा च ततः किञ्चिच्छरवर्षेण पाण्डवम् ।
छादयामास समरे क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ॥ ०३५ ॥

संछाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिष ।
पार्थोऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूम् ॥ ०३६ ॥

अपयाते ततस्तस्मिन्धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
द्रोणपुत्रः स्थितो राजन्प्रत्यादेशान्महात्मनः ॥ ०३७ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा त्यक्त्वा द्रौणिं महाहवे ।
प्रययौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०४०

सञ्जय उवाच ॥

भीमसेनं सपाञ्चाल्यं चेदिकेकयसंवृतम् ।
वैकर्तनः स्वयं रुद्ध्वा वारयामास सायकैः ॥ ००१ ॥

ततस्तु चेदिकारूषान्सृञ्जयांश्च महारथान् ।
कर्णो जघान सङ्क्रुद्धो भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ००२ ॥

भीमसेनस्ततः कर्णं विहाय रथसत्तमम् ।
प्रययौ कौरवं सैन्यं कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ००३ ॥

सूतपुत्रोऽपि समरे पाञ्चालान्केकयांस्तथा ।
सृञ्जयांश्च महेष्वासान्निजघान सहस्रशः ॥ ००४ ॥

संशप्तकेषु पार्थश्च कौरवेषु वृकोदरः ।
पाञ्चालेषु तथा कर्णः क्षयं चक्रुर्महारथाः ॥ ००५ ॥

ते क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिस्तैः पावकोपमैः ।
जग्मुर्विनाशं समरे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ००६ ॥

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो नकुलं नवभिः शरैः ।
विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरश्चास्य वाजिनः ॥ ००७ ॥

ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिपः ।
क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ००८ ॥

नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रं त्रिसप्तभिः ।
जघान समरे राजन्सहदेवश्च पञ्चभिः ॥ ००९ ॥

तावुभौ भरतश्रेष्ठौ श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
विव्याधोरसि सङ्क्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ०१० ॥

ततोऽपराभ्यां भल्लाभ्यां धनुषी समकृन्तत ।
यमयोः प्रहसन्राजन्विव्याधैव च सप्तभिः ॥ ०११ ॥

तावन्ये धनुषी श्रेष्ठे शक्रचापनिभे शुभे ।
प्रगृह्य रेजतुः शूरौ देवपुत्रसमौ युधि ॥ ०१२ ॥

ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं नृप ।
शरैर्ववर्षतुर्घोरैर्महामेघौ यथाचलम् ॥ ०१३ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथः ।
पाण्डुपुत्रौ महेष्वासौ वारयामास पत्रिभिः ॥ ०१४ ॥

धनुर्मण्डलमेवास्य दृश्यते युधि भारत ।
सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्तः समन्ततः ॥ ०१५ ॥

तस्य सायकसंछन्नौ चकाशेतां च पाण्डवौ ।
मेघच्छन्नौ यथा व्योम्नि चन्द्रसूर्यौ हतप्रभौ ॥ ०१६ ॥

ते तु बाणा महाराज हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
आच्छादयन्दिशः सर्वाः सूर्यस्येवांशवस्तदा ॥ ०१७ ॥

बाणभूते ततस्तस्मिन्संछन्ने च नभस्तले ।
यमाभ्यां ददृशे रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ०१८ ॥

पराक्रमं तु तं दृष्ट्वा तव सूनोर्महारथाः ।

मृत्योरुपान्तिकं प्राप्तौ माद्रीपुत्रौ स्म मेनिरे ॥ ०१९ ॥

ततः सेनापती राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
पार्षतः प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ ०२० ॥

माद्रीपुत्रौ ततः शूरौ व्यतिक्रम्य महारथौ ।
धृष्टद्युम्नस्तव सुतं ताडयामास सायकैः ॥ ०२१ ॥

तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रोऽत्यमर्षणः ।
पाञ्चाल्यं पञ्चविंशत्या प्रहस्य पुरुषर्षभ ॥ ०२२ ॥

ततः पुनरमेयात्मा पुत्रस्ते पृथिवीपते ।
विद्ध्वा ननाद पाञ्चाल्यं षष्ट्या पञ्चभिरेव च ॥ ०२३ ॥

अथास्य सशरं चापं हस्तावापं च मारिष ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन राजा चिच्छेद संयुगे ॥ ०२४ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं पाञ्चाल्यः शत्रुकर्शनः ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं नवम् ॥ ०२५ ॥

प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्रुधिरेक्षणः ।
अशोभत महेष्वासो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः ॥ ०२६ ॥

स पञ्चदश नाराचाञ्श्वसतः पन्नगानिव ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्नो व्यवासृजत् ॥ ०२७ ॥

ते वर्म हेमविकृतं भित्त्वा राज्ञः शिलाशिताः ।
विविशुर्वसुधां वेगात्कङ्कबर्हिणवाससः ॥ ०२८ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज पुत्रस्तेऽतिव्यराजत ।
वसन्ते पुष्पशबलः सपुष्प इव किंशुकः ॥ ०२९ ॥

स छिन्नवर्मा नाराचैः प्रहारैर्जर्जरच्छविः ।
धृष्टद्युम्नस्य भल्लेन क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ०३० ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं त्वरमाणो महीपतिः ।
सायकैर्दशभी राजन्भ्रुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ०३१ ॥

तस्य तेऽशोभयन्वक्त्रं कर्मारपरिमार्जिताः ।
प्रफुल्लं चम्पकं यद्वद्भ्रमरा मधुलिप्सवः ॥ ०३२ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भल्लांश्च षोडश ॥ ०३३ ॥

ततो दुर्योधनस्याश्वान्हत्वा सूतं च पञ्चभिः ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ०३४ ॥

रथं सोपस्करं छत्रं शक्तिं खड्गं गदां ध्वजम् ।
भल्लैश्चिच्छेद नवभिः पुत्रस्य तव पार्षतः ॥ ०३५ ॥

तपनीयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शुभम् ।
ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ ०३६ ॥

दुर्योधनं तु विरथं छिन्नसर्वायुधं रणे ।
भ्रातरः पर्यरक्षन्त सोदर्या भरतर्षभ ॥ ०३७ ॥

तमारोप्य रथे राजन्दण्डधारो जनाधिपम् ।
अपोवाह च संभ्रान्तो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ ०३८ ॥

कर्णस्तु सात्यकिं जित्वा राजगृद्धी महाबलः ।
द्रोणहन्तारमुग्रेषुं ससाराभिमुखं रणे ॥ ०३९ ॥

तं पृष्ठतोऽभ्ययात्तूर्णं शैनेयो वितुदञ्शरैः ।
वारणं जघनोपान्ते विषाणाभ्यामिव द्विपः ॥ ०४० ॥

स भारत महानासीद्योधानां सुमहात्मनाम् ।
कर्णपार्षतयोर्मध्ये त्वदीयानां महारणः ॥ ०४१ ॥

न पाण्डवानां नास्माकं योधः कश्चित्पराङ्मुखः ।
प्रत्यदृश्यत यत्कर्णः पाञ्चालांस्त्वरितो ययौ ॥ ०४२ ॥

तस्मिन्क्षणे नरश्रेष्ठ गजवाजिनरक्षयः ।
प्रादुरासीदुभयतो राजन्मध्यङ्गतेऽहनि ॥ ०४३ ॥

पाञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगीषवः ।
सर्वतोऽभ्यद्रवन्कर्णं पतत्रिण इव द्रुमम् ॥ ०४४ ॥

तेषामाधिरथिः क्रुद्धो यतमानान्मनस्विनः ।
विचिन्वन्नेव बाणाग्रैः समासादयदग्रतः ॥ ०४५ ॥

व्याघ्रकेतुं सुशर्माणं शङ्कुं चोग्रं धनञ्जयम् ।
शुक्लं च रोचमानं च सिंहसेनं च दुर्जयम् ॥ ०४६ ॥

ते वीरा रथवेगेन परिवव्रुर्नरोत्तमम् ।
सृजन्तं सायकान्क्रुद्धं कर्णमाहवशोभिनम् ॥ ०४७ ॥

युध्यमानांस्तु ताञ्शूरान्मनुजेन्द्रः प्रतापवान् ।
अष्टाभिरष्टौ राधेयो न्यहनन्निशितैः शरैः ॥ ०४८ ॥

अथापरान्महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
जघान बहुसाहस्रान्योधान्युद्धविशारदः ॥ ०४९ ॥

विष्णुं च विष्णुकर्माणं देवापिं भद्रमेव च ।

दण्डं च समरे राजंश्चित्रं चित्रायुधं हरिम् ॥ ०५० ॥

सिंहकेतुं रोचमानं शलभं च महारथम् ।
निजघान सुसङ्क्रुद्धश्चेदीनां च महारथान् ॥ ०५१ ॥

तेषामाददतः प्राणानासीदाधिरथेर्वपुः ।
शोणिताभ्युक्षिताङ्गस्य रुद्रस्येवोर्जितं महत् ॥ ०५२ ॥

तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताडिताः शरैः ।
सर्वतोऽभ्यद्रवन्भीताः कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ०५३ ॥

निपेतुरुर्व्यां समरे कर्णसायकपीडिताः ।
कुर्वन्तो विविधान्नादान्वज्रनुन्ना इवाचलाः ॥ ०५४ ॥

गजवाजिमनुष्यैश्च निपतद्भिः समन्ततः ।
रथैश्चावगतैर्मार्गे पर्यस्तीर्यत मेदिनी ॥ ०५५ ॥

नैव भीष्मो न च द्रोणो नाप्यन्ये युधि तावकाः ।
चक्रुः स्म तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं रणे ॥ ०५६ ॥

सूतपुत्रेण नागेषु रथेषु च हयेषु च ।
नरेषु च नरव्याघ्र कृतं स्म कदनं महत् ॥ ०५७ ॥

मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयश्चरन् ।
पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत् ॥ ०५८ ॥

यथा मृगगणांस्त्रस्तान्सिंहो द्रावयते दिशः ।
पाञ्चालानां रथव्रातान्कर्णो द्रावयते तथा ॥ ०५९ ॥

सिंहास्यं च यथा प्राप्य न जीवन्ति मृगाः क्वचित् ।
तथा कर्णमनुप्राप्य न जीवन्ति महारथाः ॥ ०६० ॥

वैश्वानरं यथा दीप्तं दह्यन्ते प्राप्य वै जनाः ।
कर्णाग्निना रणे तद्वद्दग्धा भारत सृञ्जयाः ॥ ०६१ ॥

कर्णेन चेदिष्वेकेन पाञ्चालेषु च भारत ।
विश्राव्य नाम निहता बहवः शूरसंमताः ॥ ०६२ ॥

मम चासीन्मनुष्येन्द्र दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
नैकोऽप्याधिरथेर्जीवन्पाञ्चाल्यो मोक्ष्यते युधि ॥ ०६३ ॥

पाञ्चालान्विधमन्संख्ये सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
अभ्यधावत सङ्क्रुद्धो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०६४ ॥

धृष्टद्युम्नश्च राजानं द्रौपदेयाश्च मारिष ।
परिवव्रुरमित्रघ्नं शतशश्चापरे जनाः ॥ ०६५ ॥

शिखण्डी सहदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा ।
जनमेजयः शिनेर्नप्ता बहवश्च प्रभद्रकाः ॥ ०६६ ॥

एते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
कर्णमस्यन्तमिष्वस्त्रैर्विचेरुरमितौजसः ॥ ०६७ ॥

तांस्तत्राधिरथिः संख्ये चेदिपाञ्चालपाण्डवान् ।
एको बहूनभ्यपतद्गरुत्मन्पन्नगानिव ॥ ०६८ ॥

भीमसेनस्तु सङ्क्रुद्धः कुरून्मद्रान्सकेकयान् ।
एकः संख्ये महेष्वासो योधयन्बह्वशोभत ॥ ०६९ ॥

तत्र मर्मसु भीमेन नाराचैस्ताडिता गजाः ।
प्रपतन्तो हतारोहाः कम्पयन्ति स्म मेदिनीम् ॥ ०७० ॥

वाजिनश्च हतारोहाः पत्तयश्च गतासवः ।
शेरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ॥ ०७१ ॥

सहस्रशश्च रथिनः पतिताः पतितायुधाः ।
अक्षताः समदृश्यन्त भीमाद्भीता गतासवः ॥ ०७२ ॥

रथिभिर्वाजिभिः सूतैः पत्तिभिश्च तथा गजैः ।
भीमसेनशरच्छिन्नैरास्तीर्णा वसुधाभवत् ॥ ०७३ ॥

तत्स्तम्भितमिवातिष्ठद्भीमसेनबलार्दितम् ।
दुर्योधनबलं राजन्निरुत्साहं कृतव्रणम् ॥ ०७४ ॥

निश्चेष्टं तुमुले दीनं बभौ तस्मिन्महारणे ।
प्रसन्नसलिलः काले यथा स्यात्सागरो नृप ॥ ०७५ ॥

मन्युवीर्यबलोपेतं बलात्पर्यवरोपितम् ।
अभवत्तव पुत्रस्य तत्सैन्यमिषुभिस्तदा ॥ ०७६ ॥

रुधिरौघपरिक्लिन्नं रुधिरार्द्रं बभूव ह ॥ ०७६ ॥

सूतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
भीमसेनः कुरूंश्चापि द्रावयन्बह्वशोभत ॥ ०७७ ॥

वर्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामेऽद्भुतदर्शने ।
निहत्य पृतनामध्ये संशप्तकगणान्बहून् ॥ ०७८ ॥

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो वासुदेवमथाब्रवीत् ।
प्रभग्नं बलमेतद्धि योत्स्यमानं जनार्दन ॥ ०७९ ॥

एते धावन्ति सगणाः संशप्तकमहारथाः ।
अपारयन्तो मद्बाणान्सिंहशब्दान्मृगा इव ॥ ०८० ॥

दीर्यते च महत्सैन्यं सृञ्जयानां महारणे ।
हस्तिकक्ष्यो ह्यसौ कृष्ण केतुः कर्णस्य धीमतः ॥ ०८१ ॥

दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुहुः ॥ ०८१ ॥

न च कर्णं रणे शक्ता जेतुमन्ये महारथाः ।
जानीते हि भवान्कर्णं वीर्यवन्तं पराक्रमे ॥ ०८२ ॥

तत्र याहि यतः कर्णो द्रावयत्येष नो बलम् ।
वर्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथम् ।
श्रमो मा बाधते कृष्ण यथा वा तव रोचते ॥ ०८४ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाराज गोविन्दः प्रहसन्निव ।
अब्रवीदर्जुनं तूर्णं कौरवाञ्जहि पाण्डव ॥ ०८५ ॥

ततस्तव महत्सैन्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः ।
हंसवर्णाः प्रविविशुर्वहन्तः कृष्णपाण्डवौ ॥ ०८६ ॥

केशवप्रहितैरश्वैः श्वेतैः काञ्चनभूषणैः ।
प्रविशद्भिस्तव बलं चतुर्दिशमभिद्यत ॥ ०८७ ॥

तौ विदार्य महासेनां प्रविष्टौ केशवार्जुनौ ।
क्रुद्धौ संरम्भरक्ताक्षौ व्यभ्राजेतां महाद्युती ॥ ०८८ ॥

युद्धशौण्डौ समाहूतावरिभिस्तौ रणाध्वरम् ।
यज्वभिर्विधिनाहूतौ मखे देवाविवाश्विनौ ॥ ०८९ ॥

क्रुद्धौ तौ तु नरव्याघ्रौ वेगवन्तौ बभूवतुः ।
तलशब्देन रुषितौ यथा नागौ महाहवे ॥ ०९० ॥

विगाहन्स रथानीकमश्वसंघांश्च फल्गुनः ।
व्यचरत्पृतनामध्ये पाशहस्त इवान्तकः ॥ ०९१ ॥

तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्तं सेनायां तव भारत ।
संशप्तकगणान्भूयः पुत्रस्ते समचोदयत् ॥ ०९२ ॥

ततो रथसहस्रेण द्विरदानां त्रिभिः शतैः ।
चतुर्दशसहस्रैश्च तुरगाणां महाहवे ॥ ०९३ ॥

द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां पदातीनां च धन्विनाम् ।
शूराणां नामलब्धानां विदितानां समन्ततः ॥ ०९४ ॥

अभ्यवर्तन्त तौ वीरौ छादयन्तो महारथाः ॥ ०९४ ॥

स छाद्यमानः समरे शरैः परबलार्दनः ।
दर्शयन्रौद्रमात्मानं पाशहस्त इवान्तकः ॥ ०९५ ॥

निघ्नन्संशप्तकान्पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् ॥ ०९५ ॥

ततो विद्युत्प्रभैर्बाणैः कार्तस्वरविभूषितैः ।
निरन्तरमिवाकाशमासीन्नुन्नैः किरीटिना ॥ ०९६ ॥

किरीटिभुजनिर्मुक्तैः संपतद्भिर्महाशरैः ।
समाच्छन्नं बभौ सर्वं काद्रवेयैरिव प्रभो ॥ ०९७ ॥

रुक्मपुङ्खान्प्रसन्नाग्राञ्शरान्संनतपर्वणः ।
अदर्शयदमेयात्मा दिक्षु सर्वासु पाण्डवः ॥ ०९८ ॥

हत्वा दश सहस्राणि पार्थिवानां महारथः ।
संशप्तकानां कौन्तेयः प्रपक्षं त्वरितोऽभ्ययात् ॥ ०९९ ॥

प्रपक्षं स समासाद्य पार्थः काम्बोजरक्षितम् ।
प्रममाथ बलाद्बाणैर्दानवानिव वासवः ॥ १०० ॥

प्रचिच्छेदाशु भल्लैश्च द्विषतामाततायिनाम् ।
शस्त्रपाणींस्तथा बाहूंस्तथापि च शिरांस्युत ॥ १०१ ॥

अङ्गाङ्गावयवैश्छिन्नैर्व्यायुधास्तेऽपतन्क्षितौ ।
विष्वग्वाताभिसंभग्ना बहुशाखा इव द्रुमाः ॥ १०२ ॥

हस्त्यश्वरथपत्तीनां व्रातान्निघ्नन्तमर्जुनम् ।
सुदक्षिणादवरजः शरवृष्ट्याभ्यवीवृषत् ॥ १०३ ॥

अस्यास्यतोऽर्धचन्द्राभ्यां स बाहू परिघोपमौ ।
पूर्णचन्द्राभवक्रं च क्षुरेणाभ्यहनच्छिरः ॥ १०४ ॥

स पपात ततो वाहात्स्वलोहितपरिस्रवः ।
मनःशिलागिरेः श्रृङ्गं वज्रेणेवावदारितम् ॥ १०५ ॥

सुदक्षिणादवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतम् ।
प्रांशुं कमलपत्राक्षमत्यर्थं प्रियदर्शनम् ॥ १०६ ॥

काञ्चनस्तम्भसङ्काशं भिन्नं हेमगिरिं यथा ॥ १०६ ॥

ततोऽभवत्पुनर्युद्धं घोरमद्भुतदर्शनम् ।
नानावस्थाश्च योधानां बभूवुस्तत्र युध्यताम् ॥ १०७ ॥

एतेष्वावर्जितैरश्वैः काम्बोजैर्यवनैः शकैः ।
शोणिताक्तैस्तदा रक्तं सर्वमासीद्विशां पते ॥ १०८ ॥

रथै रथाश्वसूतैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः ।
द्विरदैश्च हतारोहैर्महामात्रैर्हतद्विपैः ॥ १०९ ॥

अन्योन्येन महाराज कृतो घोरो जनक्षयः ॥ १०९ ॥

तस्मिन्प्रपक्षे पक्षे च वध्यमाने महात्मना ।
अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिराययौ ॥ ११० ॥

विधुन्वानो महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
आददानः शरान्घोरान्स्वरश्मीनिव भास्करः ॥ १११ ॥

तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः ।
संछादितौ रथस्थौ तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ ॥ ११२ ॥

ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
निश्चेष्टौ तावुभौ चक्रे युद्धे माधवपाण्डवौ ॥ ११३ ॥

हाहाकृतमभूत्सर्वं जङ्गमं स्थावरं तथा ।
चराचरस्य गोप्तारौ दृष्ट्वा संछादितौ शरैः ॥ ११४ ॥

सिद्धचारणसंघाश्च संपेतुर्वै समन्ततः ।
चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वस्त्यपीत्यह ॥ ११५ ॥

न मया तादृशो राजन्दृष्टपूर्वः पराक्रमः ।
सञ्जज्ञे यादृशो द्रौणेः कृष्णौ संछादयिष्यतः ॥ ११६ ॥

द्रौणेस्तु धनुषः शब्दमहितत्रासनं रणे ।
अश्रौषं बहुशो राजन्सिंहस्य नदतो यथा ॥ ११७ ॥

ज्या चास्य चरतो युद्धे सव्यदक्षिणमस्यतः ।
विद्युदम्बुदमध्यस्था भ्राजमानेव साभवत् ॥ ११८ ॥

स तथा क्षिप्रकारी च दृढहस्तश्च पाण्डवः ।

संमोहं परमं गत्वा प्रैक्षत द्रोणजं ततः ॥ ११९ ॥

स विक्रमं हृतं मेने आत्मनः सुमहात्मना ।
तथास्य समरे राजन्वपुरासीत्सुदुर्दृशम् ॥ १२० ॥

द्रौणिपाण्डवयोरेवं वर्तमाने महारणे ।
वर्धमाने च राजेन्द्र द्रोणपुत्रे महाबले ॥ १२१ ॥

हीयमाने च कौन्तेये कृष्णं रोषः समभ्ययात् ॥ १२१ ॥

स रोषान्निःश्वसन्राजन्निर्दहन्निव चक्षुषा ।
द्रौणिं ह्यपश्यत्सङ्ग्रामे फल्गुनं च मुहुर्मुहुः ॥ १२२ ॥

ततः क्रुद्धोऽब्रवीत्कृष्णः पार्थं सप्रणयं तदा ।
अत्यद्भुतमिदं पार्थ तव पश्यामि संयुगे ॥ १२३ ॥

अतिशेते हि यत्र त्वा द्रोणपुत्रोऽद्य भारत ॥ १२३ ॥

कच्चित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठसि चार्जुन ।
कच्चित्कुशलिनौ बाहू कच्चिद्वीर्यं तदेव ते ॥ १२४ ॥

एवमुक्तस्तु कृष्णेन क्षिप्त्वा भल्लांश्चतुर्दश ।
त्वरमाणस्त्वराकाले द्रौणेर्धनुरथाच्छिनत् ॥ १२५ ॥

ध्वजं छत्रं पताकां च रथं शक्तिं गदां तथा ॥ १२५ ॥

जत्रुदेशे च सुभृशं वत्सदन्तैरताडयत् ।
स मूर्च्छां परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ॥ १२६ ॥

तं विसञ्ज्ञं महाराज किरीटिभयपीडितम् ।
अपोवाह रणात्सूतो रक्षमाणो धनञ्जयात् ॥ १२७ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विजयः शत्रुतापनः ।
न्यवधीत्तावकं सैन्यं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२८ ॥

पश्यतस्तव पुत्रस्य तस्य वीरस्य भारत ॥ १२८ ॥

एवमेष क्षयो वृत्तस्तावकानां परैः सह ।
क्रूरो विशसनो घोरो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ १२९ ॥

संशप्तकांश्च कौन्तेयः कुरूंश्चापि वृकोदरः ।
वसुषेणं च पाञ्चालः कृत्स्नेन व्यधमद्रणे ॥ १३० ॥

अध्याय ०४१

सञ्जय उवाच ॥

त्वरमाणः पुनः कृष्णः पार्थमभ्यवदच्छनैः ।
पश्य कौरव्य राजानमपयातांश्च पाण्डवान् ॥ ००१ ॥

कर्णं पश्य महारङ्गे ज्वलन्तमिव पावकम् ।
असौ भीमो महेष्वासः संनिवृत्तो रणं प्रति ॥ ००२ ॥

तमेतेऽनु निवर्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
पाञ्चालानां सृञ्जयानां पाण्डवानां च यन्मुखम् ॥ ००३ ॥

निवृत्तैश्च तथा पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् ॥ ००३ ॥

कौरवान्द्रवतो ह्येष कर्णो धारयतेऽर्जुन ।

अन्तकप्रतिमो वेगे शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ००४ ॥

असौ गच्छति कौरव्य द्रौणिरस्त्रभृतां वरः ।
तमेष प्रद्रुतः संख्ये धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ००५ ॥

सर्वं व्याचष्ट दुर्धर्षो वासुदेवः किरीटिने ।
ततो राजन्प्रादुरासीन्महाघोरो महारणः ॥ ००६ ॥

सिंहनादरवाश्चात्र प्रादुरासन्समागमे ।
उभयोः सेनयो राजन्मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ००७ ॥

अध्याय ०४२

सञ्जय उवाच ॥

ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुरुसृञ्जयाः ।
युधिष्ठिरमुखाः पार्था वैकर्तनमुखा वयम् ॥ ००१ ॥

ततः प्रववृते भीमः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ।
कर्णस्य पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ००२ ॥

तस्मिन्प्रवृत्ते सङ्ग्रामे तुमुले शोणितोदके ।
संशप्तकेषु शूरेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ॥ ००३ ॥

धृष्टद्युम्नो महाराज सहितः सर्वराजभिः ।
कर्णमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ००४ ॥

आगच्छमानांस्तान्संख्ये प्रहृष्टान्विजयैषिणः ।

दधारैको रणे कर्णो जलौघानिव पर्वतः ॥ ००५ ॥

तमासाद्य तु ते कर्णं व्यशीर्यन्त महारथाः ।
यथाचलं समासाद्य जलौघाः सर्वतोदिशम् ॥ ००६ ॥

तयोरासीन्महाराज सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ॥ ००६ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरेण नतपर्वणा ।
ताडयामास सङ्क्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ००७ ॥

विजयं तु धनुःश्रेष्ठं विधुन्वानो महारथः ।
पार्षतस्य धनुश्छित्त्वा शरानाशीविषोपमान् ॥ ००८ ॥

ताडयामास सङ्क्रुद्धः पार्षतं नवभिः शरैः ॥ ००८ ॥

ते वर्म हेमविकृतं भित्त्वा तस्य महात्मनः ।
शोणिताक्ता व्यराजन्त शक्रगोपा इवानघ ॥ ००९ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
अन्यद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ ०१० ॥

कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०१० ॥

तथैव राजन्कर्णोऽपि पार्षतं शत्रुतापनम् ।
द्रोणशत्रुं महेष्वासो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०११ ॥

तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूषणम् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ०१२ ॥

तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशां पते ।
चिच्छेद सप्तधा राजञ्शैनेयः कृतहस्तवत् ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वा विनिहितं बाणं शरैः कर्णो विशां पते ।
सात्यकिं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ०१४ ॥

विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः ।
तं प्रत्यविध्यच्छैनेयः शरैर्हेमविभूषितैः ॥ ०१५ ॥

ततो युद्धमतीवासीच्चक्षुःश्रोत्रभयावहम् ।
राजन्घोरं च चित्रं च प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ ०१६ ॥

सर्वेषां तत्र भूतानां लोमहर्षो व्यजायत ।
तद्दृष्ट्वा समरे कर्म कर्णशैनेययोर्नृप ॥ ०१७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिरभ्ययात्सुमहाबलम् ।
पार्षतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्यासुनाशनम् ॥ ०१८ ॥

अभ्यभाषत सङ्क्रुद्धो द्रौणिर्दूरे धनञ्जये ।
तिष्ठ तिष्ठाद्य ब्रह्मघ्न न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ०१९ ॥

इत्युक्त्वा सुभृशं वीरः शीघ्रकृन्निशितैः शरैः ।
पार्षतं छादयामास घोररूपैः सुतेजनैः ॥ ०२० ॥

यतमानं परं शक्त्या यतमानो महारथः ॥ ०२० ॥

यथा हि समरे द्रौणिः पार्षतं वीक्ष्य मारिष ।
तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्षतः परवीरहा ॥ ०२१ ॥

नातिहृष्टमना भूत्वा मन्यते मृत्युमात्मनः ॥ ०२१ ॥

द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नं रणे स्थितम् ।
क्रोधेन निःश्वसन्वीरः पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ ०२२ ॥

तावन्योन्यं तु दृष्ट्वैव संरम्भं जग्मतुः परम् ॥ ०२२ ॥

अथाब्रवीन्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
धृष्टद्युम्नं समीपस्थं त्वरमाणो विशां पते ॥ ०२३ ॥

पाञ्चालापसदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥ ०२३ ॥

पापं हि यत्त्वया कर्म घ्नता द्रोणं पुरा कृतम् ।
अद्य त्वा पत्स्यते तद्वै यथा ह्यकुशलं तथा ॥ ०२४ ॥

अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे ।
नापक्रमसि वा मूढ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२५ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
प्रतिवाक्यं स एवासिर्मामको दास्यते तव ॥ ०२६ ॥

येनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य संयुगे ॥ ०२६ ॥

यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणब्रुवः ।
त्वामिदानीं कथं युद्धे न हनिष्यामि विक्रमात् ॥ ०२७ ॥

एवमुक्त्वा महाराज सेनापतिरमर्षणः ।
निशितेनाथ बाणेन द्रौणिं विव्याध पार्षतः ॥ ०२८ ॥

ततो द्रोणिः सुसङ्क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
प्राच्छादयद्दिशो राजन्धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ॥ ०२९ ॥

नैवान्तरिक्षं न दिशो नैव योधाः समन्ततः ।
दृश्यन्ते वै महाराज शरैश्छन्नाः सहस्रशः ॥ ०३० ॥

तथैव पार्षतो राजन्द्रौणिमाहवशोभिनम् ।
शरैः संछादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः ॥ ०३१ ॥

राधेयोऽपि महाराज पाञ्चालान्सह पाण्डवैः ।
द्रौपदेयान्युधामन्युं सात्यकिं च महारथम् ॥ ०३२ ॥

एकः स वारयामास प्रेक्षणीयः समन्ततः ॥ ०३२ ॥

धृष्टद्युम्नोऽपि समरे द्रौणेश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
तदपास्य धनुश्छिन्नमन्यदादत्त कार्मुकम् ॥ ०३३ ॥

वेगवत्समरे घोरं शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ ०३३ ॥

स पार्षतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजम् ।
हयान्सूतं रथं चैव निमेषाद्व्यधमच्छरैः ॥ ०३४ ॥

स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
खड्गमादत्त विपुलं शतचन्द्रं च भानुमत् ॥ ०३५ ॥

द्रौणिस्तदपि राजेन्द्र भल्लैः क्षिप्रं महारथः ।
चिच्छेद समरे वीरः क्षिप्रहस्तो दृढायुधः ॥ ०३६ ॥

रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०३६ ॥

धृष्टद्युम्नं तु विरथं हताश्वं छिन्नकार्मुकम् ।
शरैश्च बहुधा विद्धमस्त्रैश्च शकलीकृतम् ॥ ०३७ ॥

नातरद्भरतश्रेष्ठ यतमानो महारथः ॥ ०३७ ॥

तस्यान्तमिषुभी राजन्यदा द्रौणिर्न जग्मिवान् ।
अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः पार्षतं त्वरितोऽन्वगात् ॥ ०३८ ॥

आसीदाद्रवतो राजन्वेगस्तस्य महात्मनः ।
गरुडस्येव पततो जिघृक्षोः पन्नगोत्तमम् ॥ ०३९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्षतस्य वधं प्रति ॥ ०४० ॥

यत्नं करोति विपुलं हन्याच्चैनमसंशयम् ॥ ०४० ॥

तं मोचय महाबाहो पार्षतं शत्रुतापनम् ।
द्रौणेरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ॥ ०४१ ॥

एवमुक्त्वा महाराज वासुदेवः प्रतापवान् ।
प्रैषयत्तत्र तुरगान्यत्र द्रौणिर्व्यवस्थितः ॥ ०४२ ॥

ते हयाश्चन्द्रसङ्काशाः केशवेन प्रचोदिताः ।
पिबन्त इव तद्व्योम जग्मुर्द्रौणिरथं प्रति ॥ ०४३ ॥

दृष्ट्वायान्तौ महावीर्यावुभौ कृष्णधनञ्जयौ ।
धृष्टद्युम्नवधे राजंश्चक्रे यत्नं महाबलः ॥ ०४४ ॥

विकृष्यमाणं दृष्ट्वैव धृष्टद्युम्नं जनेश्वर ।
शरांश्चिक्षेप वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः ॥ ०४५ ॥

ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भृशम् ।
द्रौणिमासाद्य विविशुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ०४६ ॥

स विध्वस्तैः शरैर्घोरैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
रथमारुरुहे वीरो धनञ्जयशरार्दितः ॥ ०४७ ॥

प्रगृह्य च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विव्याध सायकैः ॥ ०४७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वीरः सहदेवो जनाधिप ।
अपोवाह रथेनाजौ पार्षतं शत्रुतापनम् ॥ ०४८ ॥

अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पत्रिभिः ।
तं द्रोणपुत्रः सङ्क्रुद्धो बाह्वोरुरसि चार्दयत् ॥ ०४९ ॥

क्रोधितस्तु रणे पार्थो नाराचं कालसंमितम् ।
द्रोणपुत्राय चिक्षेप कालदण्डमिवापरम् ॥ ०५० ॥

स ब्राह्मणस्यांसदेशे निपपात महाद्युतिः ॥ ०५० ॥

स विह्वलो महाराज शरवेगेन संयुगे ।
निषसाद रथोपस्थे वैक्लव्यं च परं ययौ ॥ ०५१ ॥

ततः कर्णो महाराज व्याक्षिपद्विजयं धनुः ।
अर्जुनं समरे क्रुद्धः प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ०५२ ॥

द्वैरथं चापि पार्थेन कामयानो महारणे ॥ ०५२ ॥

तं तु हित्वा हतं वीरं सारथिः शत्रुकर्शनम् ।
अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ॥ ०५३ ॥

अथोत्क्रुष्टं महाराज पाञ्चालैर्जितकाशिभिः ।
मोक्षितं पार्षतं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं च पीडितम् ॥ ०५४ ॥

वादित्राणि च दिव्यानि प्रावाद्यन्त सहस्रशः ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे दृष्ट्वा घोरं महाद्भुतम् ॥ ०५५ ॥

एवं कृत्वाब्रवीत्पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः ।
याहि संशप्तकान्कृष्ण कार्यमेतत्परं मम ॥ ०५६ ॥

ततः प्रयातो दाशार्हः श्रुत्वा पाण्डवभाषितम् ।
रथेनातिपताकेन मनोमारुतरंहसा ॥ ०५७ ॥

अध्याय ०४३

सञ्जय उवाच ॥

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् ।
दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ००१ ॥

एष पाण्डव ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
जिघांसुभिर्महेष्वासैर्द्रुतं पार्थानुसर्यते ॥ ००२ ॥

तथानुयान्ति संरब्धाः पाञ्चाला युद्धदुर्मदाः ।
युधिष्ठिरं महात्मानं परीप्सन्तो महाजवाः ॥ ००३ ॥

एष दुर्योधनः पार्थ रथानीकेन दंशितः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ॥ ००४ ॥

जिघांसुः पुरुषव्याघ्रं भ्रातृभिः सहितो बली ।
आशीविषसमस्पर्शैः सर्वयुद्धविशारदैः ॥ ००५ ॥

एते जिघृक्षवो यान्ति द्विपाश्वरथपत्तयः ।
युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रा रत्नोत्तममिवार्थिनः ॥ ००६ ॥

पश्य सात्वतभीमाभ्यां निरुद्धाधिष्ठितः प्रभुः ।

जिहीर्षवोऽमृतं दैत्याः शक्राग्निभ्यामिवावशाः ॥ ००७ ॥

एते बहुत्वात्त्वरिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवम् ।
समुद्रमिव वार्योघाः प्रावृड्काले महारथाः ॥ ००८ ॥

नदन्तः सिंहनादांश्च धमन्तश्चापि वारिजान् ।
बलवन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनूंषि च ॥ ००९ ॥

मृत्योर्मुखगतं मन्ये कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
हुतमग्नौ च भद्रं ते दुर्योधनवशं गतम् ॥ ०१० ॥

यथायुक्तमनीकं हि धार्तराष्ट्रस्य पाण्डव ।
नास्य शक्रोऽपि मुच्येत संप्राप्तो बाणगोचरम् ॥ ०११ ॥

दुर्योधनस्य शूरस्य द्रौणेः शारद्वतस्य च ।
कर्णस्य चेषुवेगो वै पर्वतानपि दारयेत् ॥ ०१२ ॥

दुर्योधनस्य शूरस्य शरौघाञ्शीघ्रमस्यतः ।
सङ्क्रुद्धस्यान्तकस्येव को वेगं संसहेद्रणे ॥ ०१३ ॥

कर्णेन च कृतो राजा विमुखः शत्रुतापनः ।
बलवा.णल्लघुहस्तश्च कृती युद्धविशारदः ॥ ०१४ ॥

राधेयः पाण्डवश्रेष्ठं शक्तः पीडयितुं रणे ।
सहितो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः शूरो महात्मभिः ॥ ०१५ ॥

तस्यैवं युध्यमानस्य सङ्ग्रामे संयतात्मनः ।
अन्यैरपि च पार्थस्य हृतं वर्म महारथैः ॥ ०१६ ॥

उपवासकृशो राजा भृशं भरतसत्तम ।
ब्राह्मे बले स्थितो ह्येष न क्षत्रेऽतिबले विभो ॥ ०१७ ॥

न जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः ।
यद्भीमसेनः सहते सिंहनादममर्षणः ॥ ०१८ ॥

नर्दतां धार्तराष्ट्राणां पुनः पुनररिंदम ।
धमतां च महाशङ्खान्सङ्ग्रामे जितकाशिनाम् ॥ ०१९ ॥

युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति भरतर्षभ ।
सञ्चोदयत्यसौ कर्णो धार्तराष्ट्रान्महाबलान् ॥ ०२० ॥

स्थूणाकर्णेन्द्रजालेन पार्थ पाशुपतेन च ।
प्रच्छादयन्तो राजानमनुयान्ति महारथाः ॥ ०२१ ॥

आतुरो मे मतो राजा संनिषेव्यश्च भारत ॥ ०२१ ॥

यथैनमनुवर्तन्ते पाञ्चालाः सह पाण्डवैः ।
त्वरमाणास्त्वराकाले सर्वशस्त्रभृतां वराः ॥ ०२२ ॥

मज्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिहीर्षवः ॥ ०२२ ॥

न केतुर्दृश्यते राज्ञः कर्णेन निहतः शरैः ।
पश्यतोर्यमयोः पार्थ सात्यकेश्च शिखण्डिनः ॥ ०२३ ॥

धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य शतानीकस्य वा विभो ।
पाञ्चालानां च सर्वेषां चेदीनां चैव भारत ॥ ०२४ ॥

एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानामनीकिनीम् ।
शरैर्विध्वंसयति वै नलिनीमिव कुञ्जरः ॥ ०२५ ॥

एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन ।
पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ॥ ०२६ ॥

एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहता रणे ।
आर्तनादान्विकुर्वाणा विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ०२७ ॥

रथानां द्रवतां वृन्दं पश्य पार्थ समन्ततः ।
द्राव्यमाणं रणे चैव कर्णेनामित्रकर्शिना ॥ ०२८ ॥

हस्तिकक्ष्यां रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह ।
रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वर ॥ ०२९ ॥

असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति ।
किरञ्शरशतानीव विनिघ्नंस्तव वाहिनीम् ॥ ०३० ॥

एतान्पश्य च पाञ्चालान्द्राव्यमाणान्महात्मना ।
शक्रेणेव यथा दैत्यान्हन्यमानान्महाहवे ॥ ०३१ ॥

एष कर्णो रणे जित्वा पाञ्चालान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
दिशो विप्रेक्षते सर्वास्त्वदर्थमिति मे मतिः ॥ ०३२ ॥

पश्य पार्थ धनुः श्रेष्ठं विकर्षन्साधु शोभते ।
शत्रूञ्जित्वा यथा शक्रो देवसंघैः समावृतः ॥ ०३३ ॥

एते नदन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
त्रासयन्तो रणे पार्थान्सृञ्जयांश्च सहस्रशः ॥ ०३४ ॥

एष सर्वात्मना पाण्डूंस्त्रासयित्वा महारणे ।
अभिभाषति राधेयः सर्वसैन्यानि मानदः ॥ ०३५ ॥

अभिद्रवत गच्छध्वं द्रुतं द्रवत कौरवाः ।
यथा जीवन्न वः कश्चिन्मुच्यते युधि सृञ्जयः ॥ ०३६ ॥

तथा कुरुत संयत्ता वयं यास्याम पृष्ठतः ।
एवमुक्त्वाययावेष पृष्ठतो विकिरञ्शरैः ॥ ०३७ ॥

पश्य कर्णं रणे पार्थ श्वेतच्छविविराजितम् ।
उदयं पर्वतं यद्वच्छोभयन्वै दिवाकरः ॥ ०३८ ॥

पूर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्ध्नि छत्रेण भारत ।
ध्रियमाणेन समरे तथा शतशलाकिना ॥ ०३९ ॥

एष त्वां प्रेक्षते कर्णः सकटाक्षो विशां पते ।
उत्तमं यत्नमास्थाय ध्रुवमेष्यति संयुगे ॥ ०४० ॥

पश्य ह्येनं महाबाहो विधुन्वानं महद्धनुः ।
शरांश्चाशीविषाकारान्विसृजन्तं महाबलम् ॥ ०४१ ॥

असौ निवृत्तो राधेयो दृश्यते वानरध्वज ।
वधाय चात्मनोऽभ्येति दीपस्य शलभो यथा ॥ ०४२ ॥

कर्णमेकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत ।
रिरक्षिषुः सुसंयत्तो धार्तराष्ट्रोऽभिवर्तते ॥ ०४३ ॥

सार्वैः सहैभिर्दुष्टात्मा वध्य एष प्रयत्नतः ।
त्वया यशश्च राज्यं च सुखं चोत्तममिच्छता ॥ ०४४ ॥

आत्मानं च कृतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ ।
कृतागसं च राधेयं धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ॥ ०४५ ॥

प्रतिपद्यस्व राधेयं प्राप्तकालमनन्तरम् ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपम् ॥ ०४६ ॥

पञ्च ह्येतानि मुख्यानां रथानां रथसत्तम ।

शतान्यायान्ति वेगेन बलिनां भीमतेजसाम् ॥ ०४७ ॥

पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ।
अभिसंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि च ॥ ०४८ ॥

अन्योन्यरक्षितं वीर बलं त्वामभिवर्तते ॥ ०४८ ॥

सूतपुत्रे महेष्वासे दर्शयात्मानमात्मना ।
उत्तमं यत्नमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ॥ ०४९ ॥

असौ कर्णः सुसंरब्धः पाञ्चालानभिधावति ।
केतुमस्य हि पश्यामि धृष्टद्युम्नरथं प्रति ॥ ०५० ॥

समुच्छेत्स्यति पाञ्चालानिति मन्ये परंतप ॥ ०५० ॥

आचक्षे ते प्रियं पार्थ तदेवं भरतर्षभ ।
राजा जीवति कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०५१ ॥

असौ भिमो महाबाहुः संनिवृत्तश्चमूमुखे ।
वृतः सृञ्जयसैन्येन सात्यकेन च भारत ॥ ०५२ ॥

वध्यन्त एते समरे कौरवा निशितैः शरैः ।
भीमसेनेन कौन्तेय पाञ्चालैश्च महात्मभिः ॥ ०५३ ॥

सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा चाभवद्रणात् ।
विप्रधावति वेगेन भीमस्य निहता शरैः ॥ ०५४ ॥

विपन्नसस्येव मही रुधिरेण समुक्षिता ।
भारती भरतश्रेष्ठ सेना कृपणदर्शना ॥ ०५५ ॥

निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधां पतिम् ।

आशीविषमिव क्रुद्धं तस्माद्द्रवति वाहिनी ॥ ०५६ ॥

पीतरक्तासितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिताः ।
पताका विप्रकीर्यन्ते छत्राण्येतानि चार्जुन ॥ ०५७ ॥

सौवर्णा राजताश्चैव तैजसाश्च पृथग्विधाः ।
केतवो विनिपात्यन्ते हस्त्यश्वं विप्रकीर्यते ॥ ०५८ ॥

रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः ।
नानावर्णैर्हता बाणैः पाञ्चालैरपलायिभिः ॥ ०५९ ॥

निर्मनुष्यान्गजानश्वान्रथांश्चैव धनञ्जय ।
समाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्तराष्ट्रांस्तरस्विनः ॥ ०६० ॥

मृद्नन्ति च नरव्याघ्रा भीमसेनव्यपाश्रयात् ।
बलं परेषां दुर्धर्षं त्यक्त्वा प्राणानरिंदम ॥ ०६१ ॥

एते नदन्ति पाञ्चाला धमन्त्यपि च वारिजान् ।
अभिद्रवन्ति च रणे निघ्नन्तः सायकैः परान् ॥ ०६२ ॥

पश्य स्वर्गस्य माहात्म्यं पाञ्चाला हि परंतप ।
धार्तराष्ट्रान्विनिघ्नन्ति क्रुद्धाः सिंहा इव द्विपान् ॥ ०६३ ॥

सर्वतश्चाभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
पाञ्चालैर्मानसादेत्य हंसैर्गङ्गेव वेगितैः ॥ ०६४ ॥

सुभृशं च पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवारणे ।
कृपकर्णादयो वीरा ऋषभाणामिवर्षभाः ॥ ०६५ ॥

सुनिमग्नांश्च भीमास्त्रैर्धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा घ्नन्ति शत्रून्सहस्रशः ॥ ०६६ ॥

विषण्णभूयिष्ठरथा धार्तराष्ट्री महाचमूः ॥ ०६६ ॥

पश्य भीमेन नाराचैश्छिन्ना नागाः पतन्त्यमी ।
वज्रिवज्राहतानीव शिखराणि महीभृताम् ॥ ०६७ ॥

भीमसेनस्य निर्विद्धा बाणैः संनतपर्वभिः ।
स्वान्यनीकानि मृद्नन्तो द्रवन्त्येते महागजाः ॥ ०६८ ॥

नाभिजानासि भीमस्य सिंहनादं दुरुत्सहम् ।
नदतोऽर्जुन सङ्ग्रामे वीरस्य जितकाशिनः ॥ ०६९ ॥

एष नैषादिरभ्येति द्विपमुख्येन पाण्डवम् ।
जिघांसुस्तोमरैः क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ०७० ॥

सतोमरावस्य भुजौ छिन्नौ भीमेन गर्जतः ।
तीक्ष्णैरग्निशिखाप्रख्यैर्नाराचैर्दशभिर्हतः ॥ ०७१ ॥

हत्वैनं पुनरायाति नागानन्यान्प्रहारिणः ।
पश्य नीलाम्बुदनिभान्महामात्रैरधिष्ठितान् ॥ ०७२ ॥

शक्तितोमरसङ्काशैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरम् ॥ ०७२ ॥

सप्त सप्त च नागांस्तान्वैजयन्तीश्च सध्वजाः ।
निहत्य निशितैर्बाणैश्छिन्नाः पार्थाग्रजेन ते ॥ ०७३ ॥

दशभिर्दशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गजः ॥ ०७३ ॥

न चासौ धार्तराष्ट्राणां श्रूयते निनदस्तथा ।
पुरंदरसमे क्रुद्धे निवृत्ते भरतर्षभे ॥ ०७४ ॥

अक्षौहिण्यस्तथा तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य संहताः ।
क्रुद्धेन नरसिंहेन भीमसेनेन वारिताः ॥ ०७५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

भीमसेनेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ।
अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानहितान्निशितैः शरैः ॥ ०७६ ॥

ते वध्यमानाः समरे संशप्तकगणाः प्रभो ।
शक्रस्यातिथितां गत्वा विशोका ह्यभवन्मुदा ॥ ०७७ ॥

पार्थश्च पुरुषव्याघ्रः शरैः संनतपर्वभिः ।
जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबलां चमूम् ॥ ०७८ ॥

अध्याय ०४४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे ।
वध्यमाने बले चापि मामके पाण्डुसृञ्जयैः ॥ ००१ ॥

द्रवमाणे बलौघे च निराक्रन्दे मुहुर्मुहुः ।
किमकुर्वन्त कुरवस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

दृष्ट्वा भीमं महाबाहुं सूतपुत्रः प्रतापवान् ।

क्रोधरक्तेक्षणो राजन्भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ००३ ॥

तावकं च बलं दृष्ट्वा भीमसेनात्पराङ्मुखम् ।
यत्नेन महता राजन्पर्यवस्थापयद्बली ॥ ००४ ॥

व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान्युद्धदुर्मदान् ॥ ००५ ॥

प्रत्युद्ययुस्तु राधेयं पाण्डवानां महारथाः ।
धुन्वानाः कार्मुकाण्याजौ विक्षिपन्तश्च सायकान् ॥ ००६ ॥

भीमसेनः शिनेर्नप्ता शिखण्डी जनमेजयः ।
धृष्टद्युम्नश्च बलवान्सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ ००७ ॥

पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राः समन्तात्तव वाहिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त सङ्क्रुद्धाः समरे जितकाशिनः ॥ ००८ ॥

तथैव तावका राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसन्तो महारथाः ॥ ००९ ॥

रथनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ।
बभूव पुरुषव्याघ्र सैन्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ०१० ॥

शिखण्डी च ययौ कर्णं धृष्टद्युम्नः सुतं तव ।
दुःशासनं महाराज महत्या सेनया वृतम् ॥ ०११ ॥

नकुलो वृषसेनं च चित्रसेनं युधिष्ठिरः ।
उलूकं समरे राजन्सहदेवः समभ्ययात् ॥ ०१२ ॥

सात्यकिः शकुनिं चापि भीमसेनश्च कौरवान् ।
अर्जुनं च रणे यत्तं द्रोणपुत्रो महारथः ॥ ०१३ ॥

युधामन्युं महेष्वासं गौतमोऽभ्यपतद्रणे ।
कृतवर्मा च बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ॥ ०१४ ॥

भीमसेनः कुरून्सर्वान्पुत्रांश्च तव मारिष ।
सहानीकान्महाबाहुरेक एवाभ्यवारयत् ॥ ०१५ ॥

शिखण्डी च ततः कर्णं विचरन्तमभीतवत् ।
भीष्महन्ता महाराज वारयामास पत्रिभिः ॥ ०१६ ॥

प्रतिरब्धस्ततः कर्णो रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
शिखण्डिनं त्रिभिर्बाणैर्भ्रुवोर्मध्ये व्यताडयत् ॥ ०१७ ॥

धारयंस्तु स तान्बाणाञ्शिखण्डी बह्वशोभत ।
राजतः पर्वतो यद्वत्त्रिभिः शृङ्गैः समन्वितः ॥ ०१८ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासः सूतपुत्रेण संयुगे ।
कर्णं विव्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः ॥ ०१९ ॥

तस्य कर्णो हयान्हत्वा सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
उन्ममाथ ध्वजं चास्य क्षुरप्रेण महारथः ॥ ०२० ॥

हताश्वात्तु ततो यानादवप्लुत्य महारथः ।
शक्तिं चिक्षेप कर्णाय सङ्क्रुद्धः शत्रुतापनः ॥ ०२१ ॥

तां छित्त्वा समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकैः ।
शिखण्डिनमथाविध्यन्नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ०२२ ॥

कर्णचापच्युतान्बाणान्वर्जयंस्तु नरोत्तमः ।
अपयातस्ततस्तूर्णं शिखण्डी जयतां वरः ॥ ०२३ ॥

ततः कर्णो महाराज पाण्डुसैन्यान्यशातयत् ।
तूलराशिं समासाद्य यथा वायुर्महाजवः ॥ ०२४ ॥

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीडितः ।
दुःशासनं त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०२५ ॥

तस्य दुःशासनो बाहुं सव्यं विव्याध मारिष ।
शितेन रुक्मपुङ्खेन भल्लेन नतपर्वणा ॥ ०२६ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु निर्विद्धः शरं घोरममर्षणः ।
दुःशासनाय सङ्क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ॥ ०२७ ॥

आपतन्तं महावेगं धृष्टद्युम्नसमीरितम् ।
शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ते त्रिभिरेव विशां पते ॥ ०२८ ॥

अथापरैः सप्तदशैर्भल्लैः कनकभूषणैः ।
धृष्टद्युम्नं समासाद्य बाह्वोरुरसि चार्दयत् ॥ ०२९ ॥

ततः स पार्षतः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०३० ॥

अथान्यद्धनुरादाय पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
धृष्टद्युम्नं शरव्रातैः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ०३१ ॥

तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा विक्रमं तं महात्मनः ।
व्यहसन्त रणे योधाः सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ०३२ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तावकानां परैः सह ।
घोरं प्राणभृतां काले घोररूपं परंतप ॥ ०३३ ॥

नकुलं वृषसेनस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।

पितुः समीपे तिष्ठन्तं त्रिभिरन्यैरविध्यत ॥ ०३४ ॥

नकुलस्तु ततः क्रुद्धो वृषसेनं स्मयन्निव ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये दृढम् ॥ ०३५ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः ।
शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः ॥ ०३६ ॥

ततः शरसहस्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ ।
अन्योन्यमाच्छादयतामथाभज्यत वाहिनी ॥ ०३७ ॥

दृष्ट्वा तु प्रद्रुतां सेनां धार्तराष्ट्रस्य सूतजः ।
निवारयामास बलादनुपत्य विशां पते ॥ ०३८ ॥

निवृत्ते तु ततः कर्णे नकुलः कौरवान्ययौ ॥ ०३८ ॥

कर्णपुत्रस्तु समरे हित्वा नकुलमेव तु ।
जुगोप चक्रं त्वरितं राधेयस्यैव मारिष ॥ ०३९ ॥

उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ।
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सहदेवः प्रतापवान् ॥ ०४० ॥

सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ०४० ॥

उलूकस्तु ततो यानादवप्लुत्य विशां पते ।
त्रिगर्तानां बलं पूर्णं जगाम पितृनन्दनः ॥ ०४१ ॥

सात्यकिः शकुनिं विद्ध्वा विंशत्या निशितैः शरैः ।
ध्वजं चिच्छेद भल्लेन सौबलस्य हसन्निव ॥ ०४२ ॥

सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजन्प्रतापवान् ।

विदार्य कवचं भूयो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ०४३ ॥

अथैनं निशितैर्बाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।
सारथिं च महाराज त्रिभिरेव समार्दयत् ॥ ०४४ ॥

अथास्य वाहांस्त्वरितः शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०४४ ॥

ततोऽवप्लुत्य सहसा शकुनिर्भरतर्षभ ।
आरुरोह रथं तूर्णमुलूकस्य महारथः ॥ ०४५ ॥

अपोवाहाथ शीघ्रं स शैनेयाद्युद्धशालिनः ॥ ०४५ ॥

सात्यकिस्तु रणे राजंस्तावकानामनीकिनीम् ।
अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभिद्यत ॥ ०४६ ॥

शैनेयशरनुन्नं तु ततः सैन्यं विशां पते ।
भेजे दश दिशस्तूर्णं न्यपतच्च गतासुवत् ॥ ०४७ ॥

भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे ।
तं तु भीमो मुहूर्तेन व्यश्वसूतरथध्वजम् ॥ ०४८ ॥

चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेनातुष्यन्त चारणाः ॥ ०४८ ॥

ततोऽपायान्नृपस्तत्र भीमसेनस्य गोचरात् ।
कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ०४९ ॥

तत्र रावो महानासीद्भीममेकं जिघांसताम् ॥ ०४९ ॥

युधामन्युः कृपं विद्ध्वा धनुरस्याशु चिच्छिदे ।
अथान्यद्धनुरादाय कृपः शस्त्रभृतां वरः ॥ ०५० ॥

युधामन्योर्ध्वजं सूतं छत्रं चापातयत्क्षितौ ।
ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्महारथः ॥ ०५१ ॥

उत्तमौजास्तु हार्दिक्यं शरैर्भीमपराक्रमम् ।
छादयामास सहसा मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ॥ ०५२ ॥

तद्युद्धं सुमहच्चासीद्घोररूपं परंतप ।
यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विशां पते ॥ ०५३ ॥

कृतवर्मा ततो राजन्नुत्तमौजसमाहवे ।
हृदि विव्याध स तदा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ०५४ ॥

सारथिस्तमपोवाह रथेन रथिनां वरम् ।
ततस्तु सत्वरं राजन्पाण्डुसैन्यमुपाद्रवत् ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०४५

सञ्जय उवाच ॥

द्रौणिस्तु रथवंशेन महता परिवारितः ।
आपतत्सहसा राजन्यत्र राजा व्यवस्थितः ॥ ००१ ॥

तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान् ।
दधार सहसा पार्थो वेलेव मकरालयम् ॥ ००२ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
अर्जुनं वासुदेवं च छादयामास पत्रिभिः ॥ ००३ ॥

अवच्छन्नौ ततः कृष्णौ दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
विस्मयं परमं गत्वा प्रैक्षन्त कुरवस्तदा ॥ ००४ ॥

अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्रं चक्रे हसन्निव ।
तदस्त्रं ब्राह्मणो युद्धे वारयामास भारत ॥ ००५ ॥

यद्यद्धि व्याक्षिपद्युद्धे पाण्डवोऽस्त्रं जिघांसया ।
तत्तदस्त्रं महेष्वासो द्रोणपुत्रो व्यशातयत् ॥ ००६ ॥

अस्त्रयुद्धे ततो राजन्वर्तमाने भयावहे ।
अपश्याम रणे द्रौणिं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ००७ ॥

स दिशो विदिशश्चैव छादयित्वा विजिह्मगैः ।
वासुदेवं त्रिभिर्बाणैरविध्यद्दक्षिणे भुजे ॥ ००८ ॥

ततोऽर्जुनो हयान्हत्वा सर्वांस्तस्य महात्मनः ।
चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीम् ॥ ००९ ॥

निहता रथिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः ।
हयाश्च पर्यधावन्त मुक्तयोक्त्रास्ततस्ततः ॥ ०१० ॥

तद्दृष्ट्वा कर्म पार्थस्य द्रौणिराहवशोभिनः ।
अवाकिरद्रणे कृष्णं समन्तान्निशितैः शरैः ॥ ०११ ॥

ततोऽर्जुनं महाराज द्रौणिरायम्य पत्रिणा ।
वक्षोदेशे समासाद्य ताडयामास संयुगे ॥ ०१२ ॥

सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत ।
आदत्त परिघं घोरं द्रौणेश्चैनमवाक्षिपत् ॥ ०१३ ॥

तमापतन्तं परिघं कार्तस्वरविभूषितम् ।
द्रौणिश्चिच्छेद सहसा तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०१४ ॥

सोऽनेकधापतद्भूमौ भारद्वाजस्य सायकैः ।
विशीर्णः पर्वतो राजन्यथा स्यान्मातरिश्वना ॥ ०१५ ॥

ततोऽर्जुनो रणे द्रौणिं विव्याध दशभिः शरैः ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ०१६ ॥

स सङ्गृह्य स्वयं वाहान्कृष्णौ प्राच्छादयच्छरैः ।
तत्राद्भुतमपश्याम द्रौणेराशु पराक्रमम् ॥ ०१७ ॥

अयच्छत्तुरगान्यच्च फल्गुनं चाप्ययोधयत् ।
तदस्य समरे राजन्सर्वे योधा अपूजयन् ॥ ०१८ ॥

यदा त्वग्रस्यत रणे द्रोणपुत्रेण फल्गुनः ।
ततो रश्मीन्रथाश्वानां क्षुरप्रैश्चिच्छिदे जयः ॥ ०१९ ॥

प्राद्रवंस्तुरगास्ते तु शरवेगप्रबाधिताः ।
ततोऽभून्निनदो भूयस्तव सैन्यस्य भारत ॥ ०२० ॥

पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा तव सैन्यमुपाद्रवन् ।
समन्तान्निशितान्बाणान्विमुञ्चन्तो जयैषिणः ॥ ०२१ ॥

पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
पुनः पुनरथो वीरैरभज्यत जयोद्धतैः ॥ ०२२ ॥

पश्यतां ते महाराज पुत्राणां चित्रयोधिनाम् ।
शकुनेः सौबलेयस्य कर्णस्य च महात्मनः ॥ ०२३ ॥

वार्यमाणा महासेना पुत्रैस्तव जनेश्वर ।
नावतिष्ठत सङ्ग्रामे ताड्यमाना समन्ततः ॥ ०२४ ॥

ततो योधैर्महाराज पलायद्भिस्ततस्ततः ।
अभवद्व्याकुलं भीतैः पुत्राणां ते महद्बलम् ॥ ०२५ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति सततं सूतपुत्रस्य जल्पतः ।
नावतिष्ठत सा सेना वध्यमाना महात्मभिः ॥ ०२६ ॥

अथोत्क्रुष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा द्रवमाणं समन्ततः ॥ ०२७ ॥

ततो दुर्योधनः कर्णमब्रवीत्प्रणयादिव ।
पश्य कर्ण यथा सेना पाण्डवैरर्दिता भृशम् ॥ ०२८ ॥

त्वयि तिष्ठति संत्रासात्पलायति समन्ततः ।
एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कुरु प्राप्तमरिंदम ॥ ०२९ ॥

सहस्राणि च योधानां त्वामेव पुरुषर्षभ ।
क्रोशन्ति समरे वीर द्राव्यमाणानि पाण्डवैः ॥ ०३० ॥

एतच्छ्रुत्वा तु राधेयो दुर्योधनवचो महत् ।
मद्रराजमिदं वाक्यमब्रवीत्सूतनन्दनः ॥ ०३१ ॥

पश्य मे भुजयोर्वीर्यमस्त्राणां च जनेश्वर ।
अद्य हन्मि रणे सर्वान्पाञ्चालान्पाण्डुभिः सह ॥ ०३२ ॥

वाहयाश्वान्नरव्याघ्र भद्रेणैव जनेश्वर ॥ ०३२ ॥

एवमुक्त्वा महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
प्रगृह्य विजयं वीरो धनुःश्रेष्ठं पुरातनम् ॥ ०३३ ॥

सज्यं कृत्वा महाराज संमृज्य च पुनः पुनः ॥ ०३३ ॥

संनिवार्य च योधान्स्वान्सत्येन शपथेन च ।
प्रायोजयदमेयात्मा भार्गवास्त्रं महाबलः ॥ ०३४ ॥

ततो राजन्सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
कोटिशश्च शरास्तीक्ष्णा निरगच्छन्महामृधे ॥ ०३५ ॥

ज्वलितैस्तैर्महाघोरैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
संछन्ना पाण्डवी सेना न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०३६ ॥

हाहाकारो महानासीत्पाञ्चालानां विशां पते ।
पीडितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे ॥ ०३७ ॥

निपतद्भिर्गजै राजन्नरैश्चापि सहस्रशः ।
रथैश्चापि नरव्याघ्र हयैश्चापि समन्ततः ॥ ०३८ ॥

प्राकम्पत मही राजन्निहतैस्तैस्ततस्ततः ।
व्याकुलं सर्वमभवत्पाण्डवानां महद्बलम् ॥ ०३९ ॥

कर्णस्त्वेको युधां श्रेष्ठो विधूम इव पावकः ।
दहञ्शत्रून्नरव्याघ्र शुशुभे स परंतपः ॥ ०४० ॥

ते वध्यमानाः कर्णेन पाञ्चालाश्चेदिभिः सह ।
तत्र तत्र व्यमुह्यन्त वनदाहे यथा द्विपाः ॥ ०४१ ॥

चुक्रुशुस्ते नरव्याघ्र यथाप्राग्वा नरोत्तमाः ॥ ०४१ ॥

तेषां तु क्रोशतां श्रुत्वा भीतानां रणमूर्धनि ।
धावतां च दिशो राजन्वित्रस्तानां समन्ततः ॥ ०४२ ॥

आर्तनादो महांस्तत्र प्रेतानामिव संप्लवे ॥ ०४२ ॥

वध्यमानांस्तु तान्दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ ०४३ ॥

ते वध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृञ्जयाः ।
अर्जुनं वासुदेवं च व्याक्रोशन्त मुहुर्मुहुः ॥ ०४४ ॥

प्रेतराजपुरे यद्वत्प्रेतराजं विचेतसः ॥ ०४४ ॥

अथाब्रवीद्वासुदेवं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
भार्गवास्त्रं महाघोरं दृष्ट्वा तत्र सभीरितम् ॥ ०४५ ॥

पश्य कृष्ण महाबाहो भार्गवास्त्रस्य विक्रमम् ।
नैतदस्त्रं हि समरे शक्यं हन्तुं कथञ्चन ॥ ०४६ ॥

सूतपुत्रं च संरब्धं पश्य कृष्ण महारणे ।
अन्तकप्रतिमं वीरं कुर्वाणं कर्म दारुणम् ॥ ०४७ ॥

सुतीक्ष्णं चोदयन्नश्वान्प्रेक्षते मां मुहुर्मुहुः ।
न च पश्यामि समरे कर्णस्य प्रपलायितम् ॥ ०४८ ॥

जीवन्प्राप्नोति पुरुषः संख्ये जयपराजयौ ।
जितस्य तु हृषीकेश वध एव कुतो जयः ॥ ०४९ ॥

ततो जनार्दनः प्रायाद्द्रष्टुमिच्छन्युधिष्ठिरम् ।
श्रमेण ग्राहयिष्यंश्च कर्णं युद्धेन मारिष ॥ ०५० ॥

अर्जुनं चाब्रवीत्कृष्णो भृशं राजा परिक्षतः ।
तमाश्वास्य कुरुश्रेष्ठ ततः कर्णं हनिष्यसि ॥ ०५१ ॥

ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं बाणपीडितम् ।
रथेन प्रययौ क्षिप्रं सङ्ग्रामे केशवाज्ञया ॥ ०५२ ॥

गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृक्षया ।
सैन्यमालोकयामास नापश्यत्तत्र चाग्रजम् ॥ ०५३ ॥

युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण भारत ।
दुःसहं वज्रिणा संख्ये पराजिग्ये भृगोः सुतम् ॥ ०५४ ॥

द्रौणिं पराजित्य ततोग्रधन्वा ; कृत्वा महद्दुष्करमार्यकर्म ।
आलोकयामास ततः स्वसैन्यं ; धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ ०५५ ॥

स युध्यमानः पृतनामुखस्था ;ञ्शूराञ्शूरो हर्षयन्सव्यसाची ।
पूर्वापदानैः प्रथितैः प्रशंस ;न्स्थिरांश्चकारात्मरथाननीके ॥ ०५६ ॥

अपश्यमानस्तु किरीटमाली ; युधि ज्येष्ठं भ्रातरमाजमीढम् ।
उवाच भीमं तरसाभ्युपेत्य ; राज्ञः प्रवृत्तिस्त्विह केति राजन् ॥ ०५७ ॥

भीम उवाच ॥

अपयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कर्णबाणविभुग्नाङ्गो यदि जीवेत्कथञ्चन ॥ ०५८ ॥

अर्जुन उवाच ॥

तस्माद्भवाञ्शीघ्रमितः प्रयातु ; राज्ञः प्रवृत्त्यै कुरुसत्तमस्य ।
नूनं हि विद्धोऽतिभृशं पृषत्कैः ; कर्णेन राजा शिबिरं गतोऽसौ ॥ ०५९ ॥

यः संप्रहारे निशि संप्रवृत्ते ; द्रोणेन विद्धोऽतिभृशं तरस्वी ।
तस्थौ च तत्रापि जयप्रतीक्षो ; द्रोणेन यावन्न हतः किलासीत् ॥ ०६० ॥

स संशयं गमितः पाण्डवाग्र्यः ; संख्येऽद्य कर्णेन महानुभावः ।
ज्ञातुं प्रयाह्याशु तमद्य भीम ; स्थास्याम्यहं शत्रुगणान्निरुध्य ॥ ०६१ ॥

भीम उवाच ॥

त्वमेव जानीहि महानुभाव ; राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य ।
अहं हि यद्यर्जुन यामि तत्र ; वक्ष्यन्ति मां भीत इति प्रवीराः ॥ ०६२ ॥

ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं ; संशप्तकाः प्रत्यनीकं स्थिता मे ।
एतानहत्वा न मया तु शक्य ;मितोऽपयातुं रिपुसंघगोष्ठात् ॥ ०६३ ॥

अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः ; स्ववीर्यमाश्रित्य कुरुप्रवीर ।
संशप्तकान्प्रतियोत्स्यामि संख्ये ; सर्वानहं याहि धनञ्जयेति ॥ ०६४ ॥

तद्भीमसेनस्य वचो निशम्य ; सुदुर्वचं भ्रातुरमित्रमध्ये ।
द्रष्टुं कुरुश्रेष्ठमभिप्रयातुं ; प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीम् ॥ ०६५ ॥

चोदयाश्वान्हृषीकेश विगाह्यैतं रथार्णवम् ।
अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ ०६६ ॥

ततो हयान्सर्वदाशार्हमुख्यः ; प्राचोदयद्भीममुवाच चेदम् ।
नैतच्चित्रं तव कर्माद्य वीर ; यास्यामहे जहि भीमारिसंघान् ॥ ०६७ ॥

ततो ययौ हृषीकेशो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
शीघ्राच्छीघ्रतरं राजन्वाजिभिर्गरुडोपमैः ॥ ०६८ ॥

प्रत्यनीके व्यवस्थाप्य भीमसेनमरिंदमम् ।
संदिश्य चैव राजेन्द्र युद्धं प्रति वृकोदरम् ॥ ०६९ ॥

ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ ; राजानमासाद्य शयानमेकम् ।
रथादुभौ प्रत्यवरुह्य तस्मा ;द्ववन्दतुर्धर्मराजस्य पादौ ॥ ०७० ॥

तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ क्षेमिणौ पुरुषर्षभ ।
मुदाभ्युपगतौ कृष्णावश्विनाविव वासवम् ॥ ०७१ ॥

तावभ्यनन्दद्राजा हि विवस्वानश्विनाविव ।
हते महासुरे जम्भे शक्रविष्णू यथा गुरुः ॥ ०७२ ॥

मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रीतः प्राह परंतपौ ॥ ०७३ ॥

अध्याय ०४६

सञ्जय उवाच ॥

महासत्त्वौ तु तौ दृष्ट्वा सहितौ केशवार्जुनौ ।
हतमाधिरथिं मेने संख्ये गाण्डीवधन्वना ॥ ००१ ॥

तावभ्यनन्दत्कौन्तेयः साम्ना परमवल्गुना ।
स्मितपूर्वममित्रघ्नः पूजयन्भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वागतं देवकीपुत्र स्वागतं ते धनञ्जय ।
प्रियं मे दर्शनं बाढं युवयोरच्युतार्जुनौ ॥ ००३ ॥

अक्षताभ्यामरिष्टाभ्यां कथं युध्य महारथम् ।
आशीविषसमं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ००४ ॥

अग्रगं धार्तराष्ट्राणां सर्वेषां शर्म वर्म च ।
रक्षितं वृषसेनेन सुषेणेन च धन्विना ॥ ००५ ॥

अनुज्ञातं महावीर्यं रमेणास्त्रेषु दुर्जयम् ।
त्रातारं धार्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनीमुखे ॥ ००६ ॥

हन्तारमरिसैन्यानाममित्रगणमर्दनम् ।
दुर्योधनहिते युक्तमस्मद्युद्धाय चोद्यतम् ॥ ००७ ॥

अप्रधृष्यं महायुद्धे देवैरपि सवासवैः ।
अनलानिलयोस्तुल्यं तेजसा च बलेन च ॥ ००८ ॥

पातालमिव गम्भीरं सुहृदानन्दवर्धनम् ।
अन्तकाभममित्राणां कर्णं हत्वा महाहवे ॥ ००९ ॥

दिष्ट्या युवामनुप्राप्तौ जित्वासुरमिवामरौ ॥ ००९ ॥

तेन युद्धमदीनेन मया ह्यद्याच्युतार्जुनौ ।
कुपितेनान्तकेनेव प्रजाः सर्वा जिघांसता ॥ ०१० ॥

तेन केतुश्च मे छिन्नो हतौ च पार्ष्णिसारथी ।
हतवाहः कृतश्चास्मि युयुधानस्य पश्यतः ॥ ०११ ॥

धृष्टद्युम्नस्य यमयोर्वीरस्य च शिखण्डिनः ।
पश्यतां द्रौपदेयानां पाञ्चालानां च सर्वशः ॥ ०१२ ॥

एताञ्जित्वा महावीर्यान्कर्णः शत्रुगणान्बहून् ।
जितवान्मां महाबाहो यतमानं महारणे ॥ ०१३ ॥

अनुसृत्य च मां युद्धे परुषाण्युक्तवान्बहु ।

तत्र तत्र युधां श्रेष्ठः परिभूय न संशयः ॥ ०१४ ॥

भीमसेनप्रभावात्तु यज्जीवामि धनञ्जय ।
बहुनात्र किमुक्तेन नाहं तत्सोढुमुत्सहे ॥ ०१५ ॥

त्रयोदशाहं वर्षाणि यस्माद्भीतो धनञ्जय ।
न स्म निद्रां लभे रात्रौ न चाहनि सुखं क्वचित् ॥ ०१६ ॥

तस्य द्वेषेण संयुक्तः परिदह्ये धनञ्जय ।
आत्मनो मरणं जानन्वाध्रीणस इव द्विपः ॥ ०१७ ॥

यस्यायमगमत्कालश्चिन्तयानस्य मे विभो ।
कथं शक्यो मया कर्णो युद्धे क्षपयितुं भवेत् ॥ ०१८ ॥

जाग्रत्स्वपंश्च कौन्तेय कर्णमेव सदा ह्यहम् ।
पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत् ॥ ०१९ ॥

यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भीतो धनञ्जय ।
तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवाग्रतः स्थितम् ॥ ०२० ॥

सोऽहं तेनैव वीरेण समरेष्वपलायिना ।
सहयः सरथः पार्थ जित्वा जीवन्विसर्जितः ॥ ०२१ ॥

को नु मे जीवितेनार्थो राज्येनार्थोऽथ वा पुनः ।
ममैवं धिक्कृतस्येह कर्णेनाहवशोभिना ॥ ०२२ ॥

न प्राप्तपूर्वं यद्भीष्मात्कृपाद्द्रोणाच्च संयुगे ।
तत्प्राप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्महारथात् ॥ ०२३ ॥

तत्त्वा पृच्छामि कौन्तेय यथा ह्यकुशलस्तथा ।
तन्ममाचक्ष्व कार्त्स्न्येन यथा कर्णस्त्वया हतः ॥ ०२४ ॥

शक्रवीर्यसमो युद्धे यमतुल्यपराक्रमः ।
रामतुल्यस्तथास्त्रे यः स कथं वै निषूदितः ॥ ०२५ ॥

महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशारदः ।
धनुर्धराणां प्रवरः सर्वेषामेकपूरुषः ॥ ०२६ ॥

पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशां पते ।
सदा त्वदर्थं राधेयः स कथं निहतस्त्वया ॥ ०२७ ॥

धृतराष्ट्रो हि योधेषु सर्वेष्वेव सदार्जुन ।
तव मृत्युं रणे कर्णं मन्यते पुरुषर्षभः ॥ ०२८ ॥

स त्वया पुरुषव्याघ्र कथं युद्धे निषूदितः ।
तं ममाचक्ष्व बीभत्सो यथा कर्णो हतस्त्वया ॥ ०२९ ॥

सोत्सेधमस्य च शिरः पश्यतां सुहृदां हृतम् ।
त्वया पुरुषशार्दूल शार्दूलेन यथा रुरोः ॥ ०३० ॥

यः पर्युपासीत्प्रदिशो दिशश्च; त्वां सूतपुत्रः समरे परीप्सन् ।
दित्सुः कर्णः समरे हस्तिपूगं; स हीदानीं कङ्कपत्रैः सुतीक्ष्णैः ॥ ०३१ ॥

त्वया रणे निहतः सूतपुत्रः; कच्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा ।
कच्चित्प्रियं मे परमं त्वयाद्य; कृतं रणे सूतपुत्रं निहत्य ॥ ०३२ ॥

यः सर्वतः पर्यपतत्त्वदर्थे; मदान्वितो गर्वितः सूतपुत्रः ।
स शूरमानी समरे समेत्य; कच्चित्त्वया निहतः संयुगेऽद्य ॥ ०३३ ॥

रौक्मं रथं हस्तिवरैश्च युक्तं; रथं दित्सुर्यः परेभ्यस्त्वदर्थे ।
सदा रणे स्पर्धते यः स पापः; कच्चित्त्वया निहतस्तात युद्धे ॥ ०३४ ॥

योऽसौ नित्यं शूरमदेन मत्तो ; विकत्थते संसदि कौरवाणाम् ।
प्रियोऽत्यर्थं तस्य सुयोधनस्य ; कच्चित्स पापो निहतस्त्वयाद्य ॥ ०३५ ॥

कच्चित्समागम्य धनुःप्रमुक्तै ;स्त्वत्प्रेषितैर्लोहितार्थैर्विहङ्गैः ।
शेतेऽद्य पापः स विभिन्नगात्रः ; कच्चिद्भग्नो धार्तराष्ट्रस्य बाहुः ॥ ०३६ ॥

योऽसौ सदा श्लाघते राजमध्ये ; दुर्योधनं हर्षयन्दर्पपूर्णः ।
अहं हन्ता फल्गुनस्येति मोहा ;त्कच्चिद्धतस्तस्य न वै तथा रथः ॥ ०३७ ॥

नाहं पादौ धावयिष्ये कदा चि ;द्यावत्स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धिः ।
व्रतं तस्यैतत्सर्वदा शक्रसूनो ; कच्चित्त्वया निहतः सोऽद्य कर्णः ॥ ०३८ ॥

योऽसौ कृष्णामब्रवीद्दुष्टबुद्धिः ; कर्णः सभायां कुरुवीरमध्ये ।
किं पाण्डवांस्त्वं न जहासि कृष्णे ; सुदुर्बलान्पतितान्हीनसत्त्वान् ॥ ०३९ ॥

यत्तत्कर्णः प्रत्यजानात्त्वदर्थे ; नाहत्वाहं सह कृष्णेन पार्थम् ।
इहोपयातेति स पापबुद्धिः ; कच्चिच्छेते शरसंभिन्नगात्रः ॥ ०४० ॥

कच्चित्सङ्ग्रामे विदितो वा तदायं ; समागमः सृञ्जयकौरवाणाम् ।
यत्रावस्थामीदृशीं प्रापितोऽहं ; कच्चित्त्वया सोऽद्य हतः समेत्य ॥ ०४१ ॥

कच्चित्त्वया तस्य सुमन्दबुद्धे ;र्गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैर्ज्वलद्भिः ।
सकुण्डलं भानुमदुत्तमाङ्गं ; कायात्प्रकृत्तं युधि सव्यसाचिन् ॥ ०४२ ॥

यत्तन्मया बाणसमर्पितेन ; ध्यातोऽसि कर्णस्य वधाय वीर ।
तन्मे त्वया कच्चिदमोघमद्य ; ध्यातं कृतं कर्णनिपातनेन ॥ ०४३ ॥

यद्दर्पपूर्णः स सुयोधनोऽस्मा ;नवेक्षते कर्णसमाश्रयेण ।
कच्चित्त्वया सोऽद्य समाश्रयोऽस्य ; भग्नः पराक्रम्य सुयोधनस्य ॥ ०४४ ॥

यो नः पुरा षण्ढतिलानवोच ;त्सभामध्ये पार्थिवानां समक्षम् ।

स दुर्मतिः कच्चिदुपेत्य संख्ये ; त्वया हतः सूतपुत्रोऽत्यमर्षी ॥ ०४५ ॥

यः सूतपुत्रः प्रहसन्दुरात्मा ; पुराब्रवीन्निर्जितां सौबलेन ।
स्वयं प्रसह्यानय याज्ञसेनी ;मपीह कच्चित्स हतस्त्वयाद्य ॥ ०४६ ॥

यः शस्त्रभृच्छ्रेष्ठतमं पृथिव्यां ; पितामहं व्याक्षिपदल्पचेताः ।
संख्यायमानोऽर्धरथः स कच्चि ;त्त्वया हतोऽद्याधिरथिर्दुरात्मा ॥ ०४७ ॥

अमर्षणं निकृतिसमीरणेरितं ; हृदि श्रितं ज्वलनमिमं सदा मम ।
हतो मया सोऽद्य समेत्य पापधी ;रिति ब्रुवन्प्रशमय मेऽद्य फल्गुन ॥ ०४८ ॥

अध्याय ०४७

सञ्जय उवाच ॥

तद्धर्मशीलस्य वचो निशम्य ; राज्ञः क्रुद्धस्याधिरथौ महात्मा ।
उवाच दुर्धर्षमदीनसत्त्वं ; युधिष्ठिरं जिष्णुरनन्तवीर्यः ॥ ००१ ॥

संशप्तकैर्युध्यमानस्य मेऽद्य ; सेनाग्रयायी कुरुसैन्यस्य राजन् ।
आशीविषाभान्खगमान्प्रमुञ्च ;न्द्रौणिः पुरस्तात्सहसा व्यतिष्ठत् ॥ ००२ ॥

दृष्ट्वा रथं मेघनिभं ममेम ;मम्बष्ठसेना मरणे व्यतिष्ठत् ।
तेषामहं पञ्च शतानि हत्वा ; ततो द्रौणिमगमं पार्थिवाग्र्य ॥ ००३ ॥

ततोऽपरान्बाणसंघाननेका ;नाकर्णपूर्णायतविप्रमुक्तान् ।
ससर्ज शिक्षास्त्रबलप्रयत्नै ;स्तथा यथा प्रावृषि कालमेघः ॥ ००४ ॥

नैवाददानं न च संदधानं ; जानीमहे कतरेणास्यतीति ।
वामेन वा यदि वा दक्षिणेन ; स द्रोणपुत्रः समरे पर्यवर्तत् ॥ ००५ ॥

अविध्यन्मां पञ्चभिर्द्रोणपुत्रः ; शितैः शरैः पञ्चभिर्वासुदेवम् ।
अहं तु तं त्रिंशता वज्रकल्पैः ; समार्दयं निमिषस्यान्तरेण ॥ ००६ ॥

स विक्षरन्रुधिरं सर्वगात्रै ; रथानीकं सूतसूनोर्विवेश ।
मयाभिभूतः सैनिकानां प्रबर्हा ;नसावपश्यन्रुधिरेण प्रदिग्धान् ॥ ००७ ॥

ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं ; विध्वस्तयोधं द्रुतवाजिनागम् ।
पञ्चाशता रथमुख्यैः समेतः ; कर्णस्त्वरन्मामुपायात्प्रमाथी ॥ ००८ ॥

तान्सूदयित्वाहमपास्य कर्णं ; द्रष्टुं भवन्तं त्वरयाभियातः ।
सर्वे पाञ्चाला ह्युद्विजन्ते स्म कर्णा ;द्गन्धाद्गावः केसरिणो यथैव ॥ ००९ ॥

महाझषस्येव मुखं प्रपन्नाः ; प्रभद्रकाः कर्णमभि द्रवन्ति ।
मृत्योरास्यं व्यात्तमिवान्वपद्य ;न्प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् ॥ ०१० ॥

आयाहि पश्याद्य युयुत्समानं ; मां सूतपुत्रं च वृतौ जयाय ।
षट्साहस्रा भारत राजपुत्राः ; स्वर्गाय लोकाय रथा निमग्नाः ॥ ०११ ॥

समेत्याहं सूतपुत्रेण संख्ये ; वृत्रेण वज्रीव नरेन्द्रमुख्य ।
योत्स्ये भृशं भारत सूतपुत्र ;मस्मिन्सङ्ग्रामे यदि वै दृश्यतेऽद्य ॥ ०१२ ॥

कर्णं न चेदद्य निहन्मि राज ;न्सबान्धवं युध्यमानं प्रसह्य ।
प्रतिश्रुत्याकुर्वतां वै गतिर्या ; कष्टां गच्छेयं तामहं राजसिंह ॥ ०१३ ॥

आमन्त्रये त्वां ब्रूहि जयं रणे मे ; पुरा भीमं धार्तराष्ट्रा ग्रसन्ते ।
सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह ; सैन्यं तथा शत्रुगणांश्च सर्वान् ॥ ०१४ ॥

युधिष्ठिरार्जुनयोः विवादः

कृष्णकृतम् सांत्वनम्

अध्याय ०४८

सञ्जय उवाच ॥

श्रुत्वा कर्णं कल्यमुदारवीर्यं ; क्रुद्धः पार्थः फल्गुनस्यामितौजाः ।
धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं ; युधिष्ठिरः कर्णशराभितप्तः ॥ ००१ ॥

इदं यदि द्वैतवने ह्यवक्ष्यः ; कर्णं योद्धुं न प्रसहे नृपेति ।
वयं तदा प्राप्तकालानि सर्वे ; वृत्तान्युपैष्याम तदैव पार्थ ॥ ००२ ॥

मयि प्रतिश्रुत्य वधं हि तस्य ; बलस्य चाप्तस्य तथैव वीर ।
आनीय नः शत्रुमध्यं स कस्मा ;त्समुत्क्षिप्य स्थण्डिले प्रत्यपिंष्ठाः ॥ ००३ ॥

अन्वाशिष्म वयमर्जुन त्वयि ; यियासवो बहु कल्याणमिष्टम् ।
तन्नः सर्वं विफलं राजपुत्र ; फलार्थिनां निचुल इवातिपुष्पः ॥ ००४ ॥

प्रच्छादितं बडिशमिवामिषेण ; प्रच्छादितो गवय इवापवाचा ।
अनर्थकं मे दर्शितवानसि त्वं ; राज्यार्थिनो राज्यरूपं विनाशम् ॥ ००५ ॥

यत्तत्पृथां वागुवाचान्तरिक्षे ; सप्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ ।
जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं ; सर्वाञ्शूराञ्शात्रवाञ्जेष्यतीति ॥ ००६ ॥

अयं जेता खाण्डवे देवसंघा ;न्सर्वाणि भूतान्यपि चोत्तमौजाः ।

अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकया ;नयं कुरून्हन्ति च राजमध्ये ॥ ००७ ॥

अस्मात्परो न भविता धनुर्धरो ; न वै भूतः कश्चन जातु जेता ।
इच्छन्नार्यः सर्वभूतानि कुर्या ;द्वशे वशी सर्वसमाप्तविद्यः ॥ ००८ ॥

कान्त्या शशाङ्कस्य जवेन वायोः ; स्थैर्येण मेरोः क्षमया पृथिव्याः ।
सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या ; शौर्येण शक्रस्य बलेन विष्णोः ॥ ००९ ॥

तुल्यो महात्मा तव कुन्ति पुत्रो ; जातोऽदितेर्विष्णुरिवारिहन्ता ।
स्वेषां जयाय द्विषतां वधाय ; ख्यातोऽमितौजाः कुलतन्तुकर्ता ॥ ०१० ॥

इत्यन्तरिक्षे शतशृङ्गमूर्ध्नि ; तपस्विनां शृण्वतां वागुवाच ।
एवंविधं त्वां तच्च नाभूत्तवाद्य ; देवा हि नूनमनृतं वदन्ति ॥ ०११ ॥

तथापरेषामृषिसत्तमानां ; श्रुत्वा गिरं पूजयतां सदैव ।
न संनतिं प्रैमि सुयोधनस्य ; न त्वा जानाम्याधिरथेर्भयार्तम् ॥ ०१२ ॥

त्वष्ट्रा कृतं वाहमकूजनाक्षं ; शुभं समास्थाय कपिध्वजं त्वम् ।
खड्गं गृहीत्वा हेमचित्रं समिद्धं ; धनुश्चेदं गाण्डिवं तालमात्रम् ॥ ०१३ ॥

स केशवेनोह्यमानः कथं नु ; कर्णाद्भीतो व्यपयातोऽसि पार्थ ॥ ०१३ ॥

धनुश्चैतत्केशवाय प्रदाय ; यन्ताभविष्यस्त्वं रणे चेद्दुरात्मन् ।
ततोऽहनिष्यत्केशवः कर्णमुग्रं ; मरुत्पतिर्वृत्रमिवात्तवज्रः ॥ ०१४ ॥

मासेऽपतिष्यः पञ्चमे त्वं प्रकृच्छ्रे ; न वा गर्भोऽप्यभविष्यः पृथायाः ।
तत्ते श्रमो राजपुत्राभविष्य ;न्न सङ्ग्रामादपयातुं दुरात्मन् ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०४९

सञ्जय उवाच ॥

युधिष्ठिरेणैवमुक्तः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
असिं जग्राह सङ्क्रुद्धो जिघांसुर्भरतर्षभम् ॥ ००१ ॥

तस्य कोपं समुद्वीक्ष्य चित्तज्ञः केशवस्तदा ।
उवाच किमिदं पार्थ गृहीतः खड्ग इत्युत ॥ ००२ ॥

नेह पश्यामि योद्धव्यं तव किञ्चिद्धनञ्जय ।
ते ध्वस्ता धार्तराष्ट्रा हि सर्वे भीमेन धीमता ॥ ००३ ॥

अपयातोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि ।
स राजा भवता दृष्टः कुशली च युधिष्ठिरः ॥ ००४ ॥

तं दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
हर्षकाले तु संप्राप्ते कस्मात्त्वा मन्युराविशत् ॥ ००५ ॥

न तं पश्यामि कौन्तेय यस्ते वध्यो भवेदिह ।
कस्माद्भवान्महाखड्गं परिगृह्णाति सत्वरम् ॥ ००६ ॥

तत्त्वा पृच्छामि कौन्तेय किमिदं ते चिकीर्षितम् ।
परामृशसि यत्क्रुद्धः खड्गमद्भुतविक्रम ॥ ००७ ॥

एवमुक्तस्तु कृष्णेन प्रेक्षमाणो युधिष्ठिरम् ।
अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ००८ ॥

दद गाण्डीवमन्यस्मा इति मां योऽभिचोदयेत् ।
छिन्द्यामहं शिरस्तस्य इत्युपांशुव्रतं मम ॥ ००९ ॥

तदुक्तोऽहमदीनात्मन्त्राज्ञामितपराक्रम ।
समक्षं तव गोविन्द न तत्क्षन्तुमिहोत्सहे ॥ ०१० ॥

तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकम् ।
प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हत्वेमं नरसत्तमम् ॥ ०११ ॥

एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन ॥ ०११ ॥

सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्येऽप्यानृण्यतां गतः ।
विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनार्दन ॥ ०१२ ॥

किं वा त्वं मन्यसे प्राप्तमस्मिन्काले समुत्थिते ।
त्वमस्य जगतस्तात वेत्थ सर्वं गतागतम् ॥ ०१३ ॥

तत्तथा प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान् ॥ ०१३ ॥

कृष्ण उवाच ॥

इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
अकाले पुरुषव्याघ्र संरम्भक्रिययानया ॥ ०१४ ॥

न हि धर्मविभागज्ञः कुर्यादेवं धनञ्जय ॥ ०१४ ॥

अकार्याणां च कार्याणां संयोगं यः करोति वै ।
कार्याणामक्रियाणां च स पार्थ पुरुषाधमः ॥ ०१५ ॥

अनुसृत्य तु ये धर्मं कवयः समुपस्थिताः ।
समासविस्तरविदां न तेषां वेत्थ निश्चयम् ॥ ०१६ ॥

अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये ।
अवशो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु ॥ ०१७ ॥

न हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन ।
श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ०१८ ॥

अविज्ञानाद्भवान्यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् ।
प्राणिनां हि वधं पार्थ धार्मिको नावबुध्यते ॥ ०१९ ॥

प्राणिनामवधस्तात सर्वज्यायान्मतो मम ।
अनृतं तु भवेद्वाच्यं न च हिंस्यात्कथञ्चन ॥ ०२० ॥

स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्मकोविदम् ।
हन्याद्भवान्नरश्रेष्ठ प्राकृतोऽन्यः पुमानिव ॥ ०२१ ॥

अयुध्यमानस्य वधस्तथाशत्रस्य भारत ।
पराङ्मुखस्य द्रवतः शरणं वाभिगच्छतः ॥ ०२२ ॥

कृताञ्जलेः प्रपन्नस्य न वधः पूज्यते बुधैः ॥ ०२२ ॥

त्वया चैव व्रतं पार्थ बालेनैव कृतं पुरा ।
तस्मादधर्मसंयुक्तं मौढ्यात्कर्म व्यवस्यसि ॥ ०२३ ॥

स गुरुं पार्थ कस्मात्त्वं हन्या धर्ममनुस्मरन् ।
असंप्रधार्य धर्माणां गतिं सूक्ष्मां दुरन्वयाम् ॥ ०२४ ॥

इदं धर्मरहस्यं च वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
यद्ब्रूयात्तव भीष्मो वा धर्मज्ञो वा युधिष्ठिरः ॥ ०२५ ॥

विदुरो वा तथा क्षत्ता कुन्ती वापि यशस्विनी ।
तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वेन तन्निबोध धनञ्जय ॥ ०२६ ॥

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।

तत्त्वेनैतत्सुदुर्ज्ञेयं यस्य सत्यमनुष्ठितम् ॥ ०२७ ॥

भवेत्सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
सर्वस्वस्यापहारे तु वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ ०२८ ॥

प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत् ॥ ०२९ ॥

तादृशं पश्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितम् ।
सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ०३० ॥

किमाश्चर्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ ०३१ ॥

किमाश्चर्यं पुनर्मूढो धर्मकामोऽप्यपण्डितः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगामिव कौशिकः ॥ ०३२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

आचक्ष्व भगवन्नेतद्यथा विद्यामहं तथा ।
बलाकान्धाभिसंबद्धं नदीनां कौशिकस्य च ॥ ०३३ ॥

कृष्ण उवाच ॥

मृगव्याधोऽभवत्कश्चिद्बलाको नाम भारत ।
यात्रार्थं पुत्रदारस्य मृगान्हन्ति न कामतः ॥ ०३४ ॥

सोऽन्धौ च मातापितरौ बिभर्त्यन्यांश्च संश्रितान् ।
स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्यवागनसूयकः ॥ ०३५ ॥

स कदाचिन्मृगा.ल्लिप्सुर्नान्वविन्दत्प्रयत्नवान् ।

अथापश्यत्स पीतोदं श्वापदं घ्राणचक्षुषम् ॥ ०३६ ॥

अदृष्टपूर्वमपि तत्सत्त्वं तेन हतं तदा ।
अन्वेव च ततो व्योम्नः पुष्पवर्षमवापतत् ॥ ०३७ ॥

अप्सरोगीतवादित्रैर्नादितं च मनोरमम् ।
विमानमागमत्स्वर्गान्मृगव्याधनिनीषया ॥ ०३८ ॥

तद्भूतं सर्वभूतानामभावाय किलार्जुन ।
तपस्तप्त्वा वरं प्राप्तं कृतमन्धं स्वयंभुवा ॥ ०३९ ॥

तद्धत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम् ।
ततो बलाकः स्वरगादेवं धर्मः सुदुर्विदः ॥ ०४० ॥

कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वी न बहुश्रुतः ।
नदीनां सङ्गमे ग्रामाददूरे स किलावसत् ॥ ०४१ ॥

सत्यं मया सदा वाच्यमिति तस्याभवद्व्रतम् ।
सत्यवादीति विख्यातः स तदासीद्धनञ्जय ॥ ०४२ ॥

अथ दस्युभयात्केचित्तदा तद्वनमाविशन् ।
दस्यवोऽपि गताः क्रूरा व्यमार्गन्त प्रयत्नतः ॥ ०४३ ॥

अथ कौशिकमभ्येत्य प्राहुस्तं सत्यवादिनम् ।
कतमेन पथा याता भगवन्बहवो जनाः ॥ ०४४ ॥

सत्येन पृष्टः प्रब्रूहि यदि तान्वेत्थ शंस नः ॥ ०४४ ॥

स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह ।
बहुवृक्षलतागुल्ममेतद्वनमुपाश्रिताः ॥ ०४५ ॥

ततस्ते तान्समासाद्य क्रूरा जघ्नुरिति श्रुतिः ॥ ०४५ ॥

तेनाधर्मेण महता वाग्दुरुक्तेन कौशिकः ।
गतः सुकष्टं नरकं सूक्ष्मधर्मेष्वकोविदः ॥ ०४६ ॥

अप्रभूतश्रुतो मूढो धर्माणामविभागवित् ॥ ०४६ ॥

वृद्धानपृष्ट्वा संदेहं महच्छ्वभ्रमितोऽर्हति ।
तत्र ते लक्षणोद्देशः कश्चिदेव भविष्यति ॥ ०४७ ॥

दुष्करं परमज्ञानं तर्केणात्र व्यवस्यति ।
श्रुतिर्धर्म इति ह्येके वदन्ति बहवो जनाः ॥ ०४८ ॥

न त्वेतत्प्रतिसूयामि न हि सर्वं विधीयते ।
प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ०४९ ॥

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयति प्रजाः ।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ ०५० ॥

येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो जना इच्छन्ति कर्हिचित् ।
अकूजनेन चेन्मोक्षो नात्र कूजेत्कथञ्चन ॥ ०५१ ॥

अवश्यं कूजितव्यं वा शङ्केरन्वाप्यकूजतः ।
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ॥ ०५२ ॥

प्राणात्यये विवाहे वा सर्वज्ञातिधनक्षये ।
नर्मण्यभिप्रवृत्ते वा प्रवक्तव्यं मृषा भवेत् ॥ ०५३ ॥

अधर्मं नात्र पश्यन्ति धर्मतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ०५३ ॥

यः स्तेनैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथैरपि ।

श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितम् ॥ ०५४ ॥

न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन ।
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ ०५५ ॥

तस्माद्धर्मार्थमनृतमुक्त्वा नानृतवाग्भवेत् ॥ ०५५ ॥

एष ते लक्षणोद्देशः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
एतच्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि वध्यो युधिष्ठिरः ॥ ०५६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः ।
हितं चैव यथास्माकं तथैतद्वचनं तव ॥ ०५७ ॥

भवान्मातृसमोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च ।
गतिश्च परमा कृष्ण तेन ते वाक्यमद्भुतम् ॥ ०५८ ॥

न हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदितं क्वचित् ।
तस्माद्भवान्परं धर्मं वेद सर्वं यथातथम् ॥ ०५९ ॥

अवध्यं पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
तस्मिन्समयसंयोगे ब्रूहि किञ्चिदनुग्रहम् ॥ ०६० ॥

इदं चापरमत्रैव श‍ृणु हृत्स्थं विवक्षितम् ॥ ०६० ॥

जानासि दाशार्ह मम व्रतं त्वं; यो मां ब्रूयात्कश्चन मानुषेषु ।
अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ; यस्त्वत्तोऽस्त्रैर्भविता वा विशिष्टः ॥ ०६१ ॥

हन्यामहं केशव तं प्रसह्य; भीमो हन्यात्तूबरकेति चोक्तः ।
तन्मे राजा प्रोक्तवांस्ते समक्षं; धनुर्देहीत्यसकृद्वृष्णिसिंह ॥ ०६२ ॥

तं हत्वा चेत्केशव जीवलोके ; स्थाता कालं नाहमप्यल्पमात्रम् ।
सा च प्रतिज्ञा मम लोकप्रबुद्धा ; भवेत्सत्या धर्मभृतां वरिष्ठ ॥ ०६३ ॥

यथा जीवेत्पाण्डवोऽहं च कृष्ण ; तथा बुद्धिं दातुमद्यार्हसि त्वम् ॥ ०६३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

राजा श्रान्तो जगतो विक्षतश्च ; कर्णेन संख्ये निशितैर्बाणसंघैः ।
तस्मात्पार्थ त्वां परुषाण्यवोच ;त्कर्णे द्यूतं ह्यद्य रणे निबद्धम् ॥ ०६४ ॥

तस्मिन्हते कुरवो निर्जिताः स्यु ;रेवंबुद्धिः पार्थिवो धर्मपुत्रः ।
यदावमानं लभते महान्तं ; तदा जीवन्मृत इत्युच्यते सः ॥ ०६५ ॥

तन्मानितः पार्थिवोऽयं सदैव ; त्वया सभीमेन तथा यमाभ्याम् ।
वृद्धैश्च लोके पुरुषप्रवीरै ;स्तस्यावमानं कलया त्वं प्रयुङ्क्ष्व ॥ ०६६ ॥

त्वमित्यत्रभवन्तं त्वं ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम् ।
त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ॥ ०६७ ॥

एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुष्वैवं कुरूद्वह ॥ ०६८ ॥

अथर्वाङ्गिरसी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः ।
अविचार्यैव कार्यैषा श्रेयःकामैर्नरैः सदा ॥ ०६९ ॥

वधो ह्ययं पाण्डव धर्मराज्ञ ;स्त्वत्तो युक्तो वेत्स्यते चैवमेषः ।
ततोऽस्य पादावभिवाद्य पश्चा ;च्छमं ब्रूयाः सान्त्वपूर्वं च पार्थम् ॥ ०७० ॥

भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु ; कुर्याद्राजा कश्चन पाण्डवेयः ।
मुक्तोऽनृताद्भ्रातृवधाच्च पार्थ ; हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रम् ॥ ०७१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन ; पार्थः प्रशस्याथ सुहृद्वधं तम् ।
ततोऽब्रवीदर्जुनो धर्मराज ;मनुक्तपूर्वं परुषं प्रसह्य ॥ ०७२ ॥

मा त्वं राजन्व्याहर व्याहरत्सु ; न तिष्ठसे क्रोशमात्रे रणार्धे ।
भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय ; यो युध्यते सर्वयोधप्रवीरः ॥ ०७३ ॥

काले हि शत्रून्प्रतिपीड्य संख्ये ; हत्वा च शूरान्पृथिवीपतींस्तान् ।
यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं ; हत्वानदत्तुमुलं सिंहनादम् ॥ ०७४ ॥

सुदुष्करं कर्म करोति वीरः ; कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् ।
रथादवप्लुत्य गदां परामृशं ;स्तया निहन्त्यश्वनरद्विपान्रणे ॥ ०७५ ॥

वरासिना वाजिरथाश्वकुञ्जरां ;स्तथा रथाङ्गैर्धनुषा च हन्त्यरीन् ।
प्रमृद्य पद्भ्यामहितान्निहन्ति यः ; पुनश्च दोर्भ्यां शतमन्युविक्रमः ॥ ०७६ ॥

महाबलो वैश्रवणान्तकोपमः ; प्रसह्य हन्ता द्विषतां यथार्हम् ।
स भीमसेनोऽर्हति गर्हणां मे ; न त्वं नित्यं रक्ष्यसे यः सुहृद्भिः ॥ ०७७ ॥

महारथान्नागवरान्हयांश्च ; पदातिमुख्यानपि च प्रमथ्य ।
एको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मग्नः ; स मामुपालब्धुमरिंदमोऽर्हति ॥ ०७८ ॥

कलिङ्गवङ्गाङ्गनिषादमागधा ;न्सदामदान्नीलबलाहकोपमान् ।
निहन्ति यः शत्रुगणाननेकशः ; स माभिवक्तुं प्रभवत्यनागसम् ॥ ०७९ ॥

सुयुक्तमास्थाय रथं हि काले ; धनुर्विकर्षञ्शरपूर्णमुष्टिः ।
सृजत्यसौ शरवर्षाणि वीरो ; महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ॥ ०८० ॥

बलं तु वाचि द्विजसत्तमानां ; क्षात्रं बुधा बाहुबलं वदन्ति ।

त्वं वाग्बलो भारत निष्ठुरश्च ; त्वमेव मां वेत्सि यथाविधोऽहम् ॥ ०८१ ॥

यतामि नित्यं तव कर्तुमिष्टं ; दारैः सुतैर्जीवितेनात्मना च ।
एवं च मां वाग्विशिखैर्निहंसि ; त्वत्तः सुखं न वयं विद्म किञ्चित् ॥ ०८२ ॥

अवामंस्था मां द्रौपदीतल्पसंस्थो ; महारथान्प्रतिहन्मि त्वदर्थे ।
तेनातिशङ्की भारत निष्ठुरोऽसि ; त्वत्तः सुखं नाभिजानामि किञ्चित् ॥ ०८३ ॥

प्रोक्तः स्वयं सत्यसंधेन मृत्यु ;स्तव प्रियार्थं नरदेव युद्धे ।
वीरः शिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा ; मयाभिगुप्तेन हतश्च तेन ॥ ०८४ ॥

न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं ; यतस्त्वमक्षेष्वहिताय सक्तः ।
स्वयं कृत्वा पापमनार्यजुष्ट ;मेभिर्युद्धे तर्तुमिच्छस्यरींस्तु ॥ ०८५ ॥

अक्षेषु दोषा बहवो विधर्माः ; श्रुतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीद्यान् ।
तान्नैषि संतर्तुमसाधुजुष्टा ;न्येन स्म सर्वे निरयं प्रपन्नाः ॥ ०८६ ॥

त्वं देविता त्वत्कृते राज्यनाश ;स्त्वत्संभवं व्यसनं नो नरेन्द्र ।
मास्मान्क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुद त्वं ; भूयो राजन्कोपयन्नल्पभाग्यान् ॥ ०८७ ॥

एता वाचः परुषाः सव्यसाची ; स्थिरप्रज्ञं श्रावयित्वा ततक्ष ।
तदानुतेपे सुरराजपुत्रो ; विनिःश्वसंश्चाप्यसिमुद्बबर्ह ॥ ०८८ ॥

तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवा ;न्विकोशमाकाशनिभं करोत्यसिम् ।
प्रब्रूहि सत्यं पुनरुत्तरं विधे ;र्वचः प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये ॥ ०८९ ॥

इत्येव पृष्टः पुरुषोत्तमेन ; सुदुःखितः केशवमाह वाक्यम् ।
अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव ; प्रसह्य येनाहितमाचरं वै ॥ ०९० ॥

निशम्य तत्पार्थवचोऽब्रवीदिदं ; धनञ्जयं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
प्रब्रूहि पार्थ स्वगुणानिहात्मन ;स्तथा स्वहार्दं भवतीह सद्यः ॥ ०९१ ॥

तथास्तु कृष्णेत्यभिनन्द्य वाक्यं ; धनञ्जयः प्राह धनुर्विनाम्य ।
युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं ; श्रृणुष्व राजन्निति शक्रसूनुः ॥ ०९२ ॥

न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते ; धनुर्धरो देवमृते पिनाकिनम् ।
अहं हि तेनानुमतो महात्मना ; क्षणेन हन्यां सचराचरं जगत् ॥ ०९३ ॥

मया हि राजन्सदिगीश्वरा दिशो ; विजित्य सर्वा भवतः कृता वशे ।
स राजसूयश्च समाप्तदक्षिणः ; सभा च दिव्या भवतो ममौजसा ॥ ०९४ ॥

पाणौ पृषत्का लिखिता ममेमे ; धनुश्च संख्ये विततं सबाणम् ।
पादौ च मे सशरौ सहध्वजौ ; न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ॥ ०९५ ॥

हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः ; प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ताः ।
संशप्तकानां किञ्चिदेवावशिष्टं ; सर्वस्य सैन्यस्य हतं मयार्धम् ॥ ०९६ ॥

शेते मया निहता भारती च ; चमू राजन्देवचमूप्रकाशा ।
ये नास्त्रज्ञास्तानहं हन्मि शस्त्रै ;स्तस्माल्लोकं नेह करोमि भस्मसात् ॥ ०९७ ॥

इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्थो ; युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
अप्यपुत्रा तेन राधा भवित्री ; कुन्ती मया वा तदृतं विद्धि राजन् ॥ ०९८ ॥

प्रसीद राजन्क्षम यन्मयोक्तं ; काले भवान्वेत्स्यति तन्नमस्ते ॥ ०९८ ॥

प्रसाद्य राजानममित्रसाहं ; स्थितोऽब्रवीच्चैनमभिप्रपन्नः ।
याम्येष भीमं समरात्प्रमोक्तुं ; सर्वात्मना सूतपुत्रं च हन्तुम् ॥ ०९९ ॥

तव प्रियार्थं मम जीवितं हि ; ब्रवीमि सत्यं तदवेहि राजन् ।
इति प्रायादुपसङ्गृह्य पादौ ; समुत्थितो दीप्ततेजाः किरीटी ॥ १०० ॥

नेदं चिरात्क्षिप्रमिदं भविष्य ;त्यावर्ततेऽसावभियामि चैनम् ॥ १०० ॥

एतच्छ्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो ; भ्रातुर्वाक्यं परुषं फल्गुनस्य ।
उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच ; पार्थं ततो दुःखपरीतचेताः ॥ १०१ ॥

कृतं मया पार्थ यथा न साधु ; येन प्राप्तं व्यसनं वः सुघोरम् ।
तस्माच्छिरश्छिन्द्धि ममेदमद्य ; कुलान्तकस्याधमपूरुषस्य ॥ १०२ ॥

पापस्य पापव्यसनान्वितस्य ; विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः ।
वृद्धावमन्तुः परुषस्य चैव ; किं ते चिरं मामनुवृत्य रूक्षम् ॥ १०३ ॥

गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः ; सुखं भवान्वर्ततां मद्विहीनः ।
योग्यो राजा भीमसेनो महात्मा ; क्लीबस्य वा मम किं राज्यकृत्यम् ॥ १०४ ॥

न चास्मि शक्तः परुषाणि सोढुं ; पुनस्तवेमानि रुषान्वितस्य ।
भीमोऽस्तु राजा मम जीवितेन ; किं कार्यमद्यावमतस्य वीर ॥ १०५ ॥

इत्येवमुक्त्वा सहसोत्पपात ; राजा ततस्तच्छयनं विहाय ।
इयेष निर्गन्तुमथो वनाय ; तं वासुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ॥ १०६ ॥

राजन्विदितमेतत्ते यथा गाण्डीवधन्वनः ।
प्रतिज्ञा सत्यसंधस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता ॥ १०७ ॥

ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवं देह्यन्यस्मै त्वमित्युत ।
स वध्योऽस्य पुमा.ण्ल्लोके त्वया चोक्तोऽयमीदृशम् ॥ १०८ ॥

अतः सत्यां प्रतिज्ञां तां पार्थेन परिरक्षता ।
मच्छन्दादवमानोऽयं कृतस्तव महीपते ॥ १०९ ॥

गुरूणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते ॥ १०९ ॥

तस्मात्त्वं वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः ।

व्यतिक्रममिमं राजन्सङ्गमस्वार्जुनं प्रति ॥ ११० ॥

शरणं त्वां महाराज प्रपन्नौ स्व उभावपि ।
क्षन्तुमर्हसि मे राजन्प्रणतस्याभियाचतः ॥ १११ ॥

राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि हतं विद्ध्यद्य सूतजम् ॥ ११२ ॥

यस्येच्छसि वधं तस्य गतमेवाद्य जीवितम् ॥ ११२ ॥

इति कृष्णवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ससंभ्रमं हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणतं तदा ॥ ११३ ॥

कृताञ्जलिमिदं वाक्यमुवाचानन्तरं वचः ॥ ११३ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमस्त्येषोऽतिक्रमो मम ।
अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चाद्य माधव ॥ ११४ ॥

मोक्षिता व्यसनाद्घोराद्वयमद्य त्वयाच्युत ॥ ११४ ॥

भवन्तं नाथमासाद्य आवां व्यसनसागरात् ।
घोरादद्य समुत्तीर्णावुभावज्ञानमोहितौ ॥ ११५ ॥

त्वद्बुद्धिप्लवमासाद्य दुःखशोकार्णवाद्वयम् ।
समुत्तीर्णाः सहामात्याः सनाथाः स्म त्वयाच्युत ॥ ११६ ॥

अध्याय ०५०

सञ्जय उवाच ॥

इति स्म कृष्णवचनात्प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरम् ।
बभूव विमनाः पार्थः किञ्चित्कृत्वेव पातकम् ॥ ००१ ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवम् ।
कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजम् ॥ ००२ ॥

असिना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ००२ ॥

त्वमित्युक्त्वैव राजानमेवं कश्मलमाविशः ।
हत्वा तु नृपतिं पार्थ अकरिष्यः किमुत्तरम् ॥ ००३ ॥

एवं सुदुर्विदो धर्मो मन्दप्रज्ञैर्विशेषतः ॥ ००३ ॥

स भवान्धर्मभीरुत्वाद्ध्रुवमैष्यन्महत्तमः ।
नरकं घोररूपं च भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वै वधात् ॥ ००४ ॥

स त्वं धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्मसंहितम् ।
प्रसादय कुरुश्रेष्ठमेतदत्र मतं मम ॥ ००५ ॥

प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीतं चैव युधिष्ठिरम् ।
प्रयामस्त्वरिता योद्धुं सूतपुत्ररथं प्रति ॥ ००६ ॥

हत्वा सुदुर्जयं कर्णं त्वमद्य निशितैः शरैः ।
विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ॥ ००७ ॥

एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम ।
एवं कृते कृतं चैव तव कार्यं भविष्यति ॥ ००८ ॥

ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः ।
धर्मराजस्य चरणौ प्रपेदे शिरसानघ ॥ ००९ ॥

उवाच भरतश्रेष्ठ प्रसीदेति पुनः पुनः ।
क्षमस्व राजन्यत्प्रोक्तं धर्मकामेन भीरुणा ॥ ०१० ॥

पादयोः पतितं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
धनञ्जयममित्रघ्नं रुदन्तं भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयम् ।
समाश्लिष्य च सस्नेहं प्ररुरोद महीपतिः ॥ ०१२ ॥

रुदित्वा तु चिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युती ।
कृतशौचौ नरव्याघ्रौ प्रीतिमन्तौ बभूवतुः ॥ ०१३ ॥

तत आश्लिष्य स प्रेम्णा मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डवम् ।
प्रीत्या परमया युक्तः प्रस्मयंश्चाब्रवीज्जयम् ॥ ०१४ ॥

कर्णेन मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
कवचं च ध्वजश्चैव धनुः शक्तिर्हया गदा ॥ ०१५ ॥

शरैः कृत्ता महेष्वास यतमानस्य संयुगे ॥ ०१५ ॥

सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च फल्गुन ।
व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियम् ॥ ०१६ ॥

तमद्य यदि वै वीर न हनिष्यसि सूतजम् ।
प्राणानेव परित्यक्ष्ये जीवितार्थो हि को मम ॥ ०१७ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ ।

सत्येन ते शपे राजन्प्रसादेन तवैव च ॥ ०१८ ॥

भीमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्यां च महीपते ॥ ०१८ ॥

यथाद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽथ वा ।
महीतले पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ ०१९ ॥

एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः ।
अद्य कर्णं रणे कृष्ण सूदयिष्ये न संशयः ॥ ०२० ॥

तदनुध्याहि भद्रं ते वधं तस्य दुरात्मनः ॥ ०२० ॥

एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थं केशवो राजसत्तम ।
शक्तोऽस्मि भरतश्रेष्ठ यत्नं कर्तुं यथाबलम् ॥ ०२१ ॥

एवं चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ ।
कथं भवान्रणे कर्णं निहन्यादिति मे मतिः ॥ ०२२ ॥

भूयश्चोवाच मतिमान्माधवो धर्मनन्दनम् ।
युधिष्ठिरेमं बीभत्सुं त्वं सान्त्वयितुमर्हसि ॥ ०२३ ॥

अनुज्ञातुं च कर्णस्य वधायाद्य दुरात्मनः ॥ ०२३ ॥

श्रुत्वा ह्ययमहं चैव त्वां कर्णशरपीडितम् ।
प्रवृत्तिं ज्ञातुमायाताविह पाण्डवनन्दन ॥ ०२४ ॥

दिष्ट्यासि राजन्निरुजो दिष्ट्या न ग्रहणं गतः ।
परिसान्त्वय बीभत्सुं जयमाशाधि चानघ ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एह्येहि पार्थ बीभत्सो मां परिष्वज पाण्डव ।
वक्तव्यमुक्तोऽस्म्यहितं त्वया क्षान्तं च तन्मया ॥ ०२६ ॥

अहं त्वामनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय ।
मन्युं च मा कृथाः पार्थ यन्मयोक्तोऽसि दारुणम् ॥ ०२७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततो धनञ्जयो राजञ्शिरसा प्रणतस्तदा ।
पादौ जग्राह पाणिभ्यां भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मारिष ॥ ०२८ ॥

समुत्थाप्य ततो राजा परिष्वज्य च पीडितम् ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ॥ ०२९ ॥

धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि दृढं त्वया ।
माहात्म्यं विजयं चैव भूयः प्राप्नुहि शाश्वतम् ॥ ०३० ॥

अर्जुन उवाच ॥

अद्य तं पापकर्माणं सानुबन्धं रणे शरैः ।
नयाम्यन्तं समासाद्य राधेयं बलगर्वितम् ॥ ०३१ ॥

येन त्वं पीडितो बाणैर्दृढमायम्य कार्मुकम् ।
तस्याद्य कर्मणः कर्णः फलं प्राप्स्यति दारुणम् ॥ ०३२ ॥

अद्य त्वामहमेष्यामि कर्णं हत्वा महीपते ।
सभाजयितुमाक्रन्दादिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ०३३ ॥

नाहत्वा विनिवर्तेऽहं कर्णमद्य रणाजिरात् ।
इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ॥ ०३४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रवधोद्यतः ॥ ०३५ ॥

कल्प्यतां च रथो भूयो युज्यन्तां च हयोत्तमाः ।
आयुधानि च सर्वाणि सज्ज्यन्तां वै महारथे ॥ ०३६ ॥

उपावृत्ताश्च तुरगाः शिक्षिताश्चाश्वसादिनः ।
रथोपकरणैः सर्वैरुपायान्तु त्वरान्विताः ॥ ०३७ ॥

एवमुक्ते महाराज फल्गुनेन महात्मना ।
उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्वं यथाब्रवीत् ॥ ०३८ ॥

अर्जुनो भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ०३८ ॥

आज्ञप्तस्त्वथ कृष्णेन दारुको राजसत्तम ।
योजयामास स रथं वैयाघ्रं शत्रुतापनम् ॥ ०३९ ॥

युक्तं तु रथमास्थाय दारुकेण महात्मना ।
आपृच्छ्य धर्मराजानं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ०४० ॥

समङ्गलस्वस्त्ययनमारुरोह रथोत्तमम् ॥ ०४० ॥

तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
आशिषोऽयुङ्क्त परमा युक्ताः कर्णवधं प्रति ॥ ०४१ ॥

तं प्रयान्तं महेष्वासं दृष्ट्वा भूतानि भारत ।
निहतं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ॥ ०४२ ॥

बभूवुर्विमलाः सर्वा दिशो राजन्समन्ततः ।

चाषाश्च शतपत्राश्च क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर ॥ ०४३ ॥

प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनम् ॥ ०४३ ॥

बहवः पक्षिणो राजन्पुंनामानः शुभाः शिवाः ।
त्वरयन्तोऽर्जुनं युद्धे हृष्टरूपा ववाशिरे ॥ ०४४ ॥

कङ्का गृध्रा वडाश्चैव वायसाश्च विशां पते ।
अग्रतस्तस्य गच्छन्ति भक्ष्यहेतोर्भयानकाः ॥ ०४५ ॥

निमित्तानि च धन्यानि पार्थस्य प्रशशंसिरे ।
विनाशमरिसैन्यानां कर्णस्य च वधं तथा ॥ ०४६ ॥

प्रयातस्याथ पार्थस्य महान्स्वेदो व्यजायत ।
चिन्ता च विपुला जज्ञे कथं न्वेतद्भविष्यति ॥ ०४७ ॥

ततो गाण्डीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदनः ।
दृष्ट्वा पार्थं तदायस्तं चिन्तापरिगतं तदा ॥ ०४८ ॥

गाण्डीवधन्वन्सङ्ग्रामे ये त्वया धनुषा जिताः ।
न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ॥ ०४९ ॥

दृष्टा हि बहवः शूराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
त्वां प्राप्य समरे वीरं ये गताः परमां गतिम् ॥ ०५० ॥

को हि द्रोणं च भीष्मं च भगदत्तं च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम् ॥ ०५१ ॥

श्रुतायुषं महावीर्यमच्युतायुषमेव च ।
प्रत्युद्गम्य भवेत्क्षेमी यो न स्यात्त्वमिव क्षमी ॥ ०५२ ॥

तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि लाघवं बलमेव च ।
वेधः पातश्च लक्षश्च योगश्चैव तवार्जुन ॥ ०५३ ॥

असंमोहश्च युद्धेषु विज्ञानस्य च संनतिः ॥ ०५३ ॥

भवान्देवासुरान्सर्वान्हन्यात्सहचराचरान् ।
पृथिव्यां हि रणे पार्थ न योद्धा त्वत्समः पुमान् ॥ ०५४ ॥

धनुर्ग्रहा हि ये केचित्क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ।
आ देवात्त्वत्समं तेषां न पश्यामि शृणोमि वा ॥ ०५५ ॥

ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डीवं च महाद्भुतम् ।
येन त्वं युध्यसे पार्थ तस्मान्नास्ति त्वया समः ॥ ०५६ ॥

अवश्यं तु मया वाच्यं यत्पथ्यं तव पाण्डव ।
मावमंस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिनम् ॥ ०५७ ॥

कर्णो हि बलवान्धृष्टः कृतास्त्रश्च महारथः ।
कृती च चित्रयोधी च देशे काले च कोविदः ॥ ०५८ ॥

तेजसा वह्निसदृशो वायुवेगसमो जवे ।
अन्तकप्रतिमः क्रोधे सिंहसंहननो बली ॥ ०५९ ॥

अयोरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्कः सुदुर्जयः ।
अतिमानी च शूरश्च प्रवीरः प्रियदर्शनः ॥ ०६० ॥

सर्वैर्योधगुणैर्युक्तो मित्राणामभयङ्करः ।
सततं पाण्डवद्वेषी धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ ०६१ ॥

सर्वैरवध्यो राधेयो देवैरपि सवासवैः ।
ऋते त्वामिति मे बुद्धिस्त्वमद्य जहि सूतजम् ॥ ०६२ ॥

देवैरपि हि संयत्तैर्बिभ्रद्भिर्मांसशोणितम् ।
अशक्यः समरे जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ॥ ०६३ ॥

दुरात्मानं पापमतिं नृशंसं; दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेयेषु नित्यम् ।
हीनस्वार्थं पाण्डवेयैर्विरोधे; हत्वा कर्णं धिष्ठितार्थो भवाद्य ॥ ०६४ ॥

वीरं मन्यत आत्मानं येन पापः सुयोधनः ।
तमद्य मूलं पापानां जय सौतिं धनञ्जय ॥ ०६५ ॥

अध्याय ०५१

सञ्जय उवाच ॥

ततः पुनरमेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
कृतसङ्कल्पमायस्तं वधे कर्णस्य सर्वशः ॥ ००१ ॥

अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
विनाशस्यातिघोरस्य नरवारणवाजिनाम् ॥ ००२ ॥

भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह ।
अन्योन्यं समरे प्राप्य किञ्चिच्छेषा विशां पते ॥ ००३ ॥

भूत्वा हि कौरवाः पार्थ प्रभूतगजवाजिनः ।
त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्धनि ॥ ००४ ॥

एते च सर्वे पाञ्चालाः सृञ्जयाश्च सहान्वयाः ।

त्वां समासाद्य दुर्धर्षं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः ॥ ००५ ॥

पाञ्चालैः पाण्डवैर्मत्स्यैः कारूषैश्चेदिकेकयैः ।
त्वया गुप्तैरमित्रघ्न कृतः शत्रुगणक्षयः ॥ ००६ ॥

को हि शक्तो रणे जेतुं कौरवांस्तात सङ्गतान् ।
अन्यत्र पाण्डवान्युद्धे त्वया गुप्तान्महारथान् ॥ ००७ ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् ।
त्री.ण्ल्लोकान्सममुद्युक्तान्किं पुनः कौरवं बलम् ॥ ००८ ॥

भगदत्तं हि राजानं कोऽन्यः शक्तस्त्वया विना ।
जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्याद्वासवोपमः ॥ ००९ ॥

तथेमां विपुलां सेनां गुप्तां पार्थ त्वयानघ ।
न शेकुः पार्थिवाः सर्वे चक्षुर्भिरभिवीक्षितुम् ॥ ०१० ॥

तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्यां त्वया रणे ।
धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ०११ ॥

को हि शक्तो रणे पार्थ पाञ्चालानां महारथौ ।
भीष्मद्रोणौ युधा जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ ॥ ०१२ ॥

को हि शांतनवं संख्ये द्रोणं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रौणिं च सौमदत्तिं च कृतवर्माणमेव च ॥ ०१३ ॥

सैन्धवं मद्रराजं च राजानं च सुयोधनम् ॥ ०१३ ॥

वीरान्कृतास्त्रान्समरे सर्वानेवानुवर्तिनः ।
अक्षौहिणीपतीनुग्रान्संरब्धान्युद्धदुर्मदान् ॥ ०१४ ॥

श्रेण्यश्च बहुलाः क्षीणाः प्रदीर्णाश्वरथद्विपाः ।
नानाजनपदाश्चोग्राः क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ ०१५ ॥

गोवासदासमीयानां वसातीनां च भारत ।
व्रात्यानां वाटधानानां भोजानां चापि मानिनाम् ॥ ०१६ ॥

उदीर्णाश्च महासेना ब्रह्मक्षत्रस्य भारत ।
त्वां समासाद्य निधनं गताः साश्वरथद्विपाः ॥ ०१७ ॥

उग्राश्च क्रूरकर्माणस्तुखारा यवनाः खशाः ।
दार्वाभिसारा दरदाः शका रमठतङ्गणाः ॥ ०१८ ॥

अन्ध्रकाश्च पुलिन्दाश्च किराताश्चोग्रविक्रमाः ।
म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च सागरानूपवासिनः ॥ ०१९ ॥

संरम्भिणो युद्धशौण्डा बलिनो दृब्धपाणयः ॥ ०१९ ॥

एते सुयोधनस्यार्थे संरब्धाः कुरुभिः सह ।
न शक्या युधि निर्जेतुं त्वदन्येन परंतप ॥ ०२० ॥

धार्तराष्ट्रमुदग्रं हि व्यूढं दृष्ट्वा महाबलम् ।
यस्य त्वं न भवेस्त्राता प्रतीयात्को नु मानवः ॥ ०२१ ॥

तत्सागरमिवोद्धूतं रजसा संवृतं बलम् ।
विदार्य पाण्डवैः क्रुद्धैस्त्वया गुप्तैर्हतं विभो ॥ ०२२ ॥

मागधानामधिपतिर्जयत्सेनो महाबलः ।
अद्य सप्तैव चाहानि हतः संख्येऽभिमन्युना ॥ ०२३ ॥

ततो दश सहस्राणि गजानां भीमकर्मणाम् ।
जघान गदया भीमस्तस्य राज्ञः परिच्छदम् ॥ ०२४ ॥

ततोऽन्येऽपि हता नागा रथाश्च शतशो बलात् ॥ ०२४ ॥

तदेवं समरे तात वर्तमाने महाभये ।
भीमसेनं समासाद्य त्वां च पाण्डव कौरवाः ॥ ०२५ ॥

सवाजिरथनागाश्च मृत्युलोकमितो गताः ॥ ०२५ ॥

तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः ।
भीष्मः प्रासृजदुग्राणि शरवर्षाणि मारिष ॥ ०२६ ॥

स चेदिकाशिपाञ्चालान्करूषान्मत्स्यकेकयान् ।
शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत्परुषास्त्रवित् ॥ ०२७ ॥

तस्य चापच्युतैर्बाणैः परदेहविदारणैः ।
पूर्णमाकाशमभवद्रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः ॥ ०२८ ॥

गत्या दशम्या ते गत्वा जघ्नुर्वाजिरथद्विपान् ।
हित्वा नव गतीर्दुष्टाः स बाणान्व्यायतोऽमुचत् ॥ ०२९ ॥

दिनानि दश भीष्मेण निघ्नता तावकं बलम् ।
शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिनः ॥ ०३० ॥

दर्शयित्वात्मनो रूपं रुद्रोपेन्द्रसमं युधि ।
पाण्डवानामनीकानि प्रविगाह्य व्यशातयत् ॥ ०३१ ॥

विनिघ्नन्पृथिवीपालांश्चेदिपाञ्चालकेकयान् ।
व्यदहत्पाण्डवीं सेनां नराश्वगजसङ्कुलाम् ॥ ०३२ ॥

मज्जन्तमप्लवे मन्दमुज्जिहीर्षुः सुयोधनम् ।
तथा चरन्तं समरे तपन्तमिव भास्करम् ॥ ०३३ ॥

न शेकुः सृञ्जया द्रष्टुं तथैवान्ये महीक्षितः ॥ ०३३ ॥

विचरन्तं तथा तं तु सङ्ग्रामे जितकाशिनम् ।
सर्वोद्योगेन सहसा पाण्डवाः समुपाद्रवन् ॥ ०३४ ॥

स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान्सृञ्जयानपि ।
एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः ॥ ०३५ ॥

तं शिखण्डी समासाद्य त्वया गुप्तो महारथम् ।
जघान पुरुषव्याघ्रं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३६ ॥

स एष पतितः शेते शरतल्पे पितामहः ।
त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्र गृध्रः प्राप्येव वायसम् ॥ ०३७ ॥

द्रोणः पञ्च दिनान्युग्रो विधम्य रिपुवाहिनीः ।
कृत्वा व्यूहं महायुद्धे पातयित्वा महारथान् ॥ ०३८ ॥

जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महारथः ।
अन्तकप्रतिमश्चोग्रां रात्रिं युद्धादहत्प्रजाः ॥ ०३९ ॥

अद्येति द्वे दिने वीरो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
धृष्टद्युम्नं समासाद्य स गतः परमां गतिम् ॥ ०४० ॥

यदि चैव परान्युद्धे सूतपुत्रमुखान्रथान् ।
नावारयिष्यः सङ्ग्रामे न स्म द्रोणो व्यनङ्क्ष्यत ॥ ०४१ ॥

भवता तु बलं सर्वं धार्तराष्ट्रस्य वारितम् ।
ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्षतेन धनञ्जय ॥ ०४२ ॥

क इवान्यो रणे कुर्यात्त्वदन्यः क्षत्रियो युधि ।

यादृशं ते कृतं पार्थ जयद्रथवधं प्रति ॥ ०४३ ॥

निवार्य सेनां महतीं हत्वा शूरांश्च पार्थिवान् ।
निहतः सैन्धवो राजा त्वयास्त्रबलतेजसा ॥ ०४४ ॥

आश्चर्यं सिन्धुराजस्य वधं जानन्ति पार्थिवाः ।
अनाश्चर्यं हि तत्त्वत्तस्त्वं हि पार्थ महारथः ॥ ०४५ ॥

त्वां हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत ।
तप्यमानमसंयुक्तं न भवेदिति मे मतिः ॥ ०४६ ॥

सेयं पार्थ चमूर्घोरा धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
हता ससर्ववीरा हि भीष्मद्रोणौ यदा हतौ ॥ ०४७ ॥

शीर्णप्रवरयोधाद्य हतवाजिनरद्विपा ।
हीना सूर्येन्दुनक्षत्रैर्द्यौरिवाभाति भारती ॥ ०४८ ॥

विध्वस्ता हि रणे पार्थ सेनेयं भीमविक्रमात् ।
आसुरीव पुरा सेना शक्रस्येव पराक्रमैः ॥ ०४९ ॥

तेषां हतावशिष्टास्तु पञ्च सन्ति महारथाः ।
अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः ॥ ०५० ॥

तांस्त्वमद्य नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान् ।
हतामित्रः प्रयच्छोर्वीं राज्ञः सद्वीपपत्तनाम् ॥ ०५१ ॥

साकाशजलपातालां सपर्वतमहावनाम् ।
प्राप्नोत्वमितवीर्यश्रीरद्य पार्थो वसुंधराम् ॥ ०५२ ॥

एतां पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् ।
प्रयच्छ मेदिनीं राज्ञे शक्रायेव यथा हरिः ॥ ०५३ ॥

अद्य मोदन्तु पाञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया ।
विष्णुना निहतेष्वेव दानवेयेषु देवताः ॥ ०५४ ॥

यदि वा द्विपदां श्रेष्ठ द्रोणं मानयतो गुरुम् ।
अश्वत्थाम्नि कृपा तेऽस्ति कृपे चाचार्यगौरवात् ॥ ०५५ ॥

अत्यन्तोपचितान्वा त्वं मानयन्भ्रातृबान्धवान् ।
कृतवर्माणमासाद्य न नेष्यसि यमक्षयम् ॥ ०५६ ॥

भ्रातरं मातुरासाद्य शल्यं मद्रजनाधिपम् ।
यदि त्वमरविन्दाक्ष दयावान्न जिघांससि ॥ ०५७ ॥

इमं पापमतिं क्षुद्रमत्यन्तं पाण्डवान्प्रति ।
कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जह्याशु निशितैः शरैः ॥ ०५८ ॥

एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चिन्न युज्यते ।
वयमप्यत्र जानीमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥ ०५९ ॥

दहने यत्सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ ।
द्यूतार्थे यच्च युष्मासु प्रावर्तत सुयोधनः ॥ ०६० ॥

तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णो मूलमिहार्जुन ॥ ०६० ॥

कर्णाद्धि मन्यते त्राणं नित्यमेव सुयोधनः ।
ततो मामपि संरब्धो निग्रहीतुं प्रचक्रमे ॥ ०६१ ॥

स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद ।
कर्णः पार्थान्रणे सर्वान्विजेष्यति न संशयः ॥ ०६२ ॥

कर्णमाश्रित्य कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विग्रहः ।

रोचितो भवता सार्धं जानतापि बलं तव ॥ ०६३ ॥

कर्णो हि भाषते नित्यमहं पार्थान्समागतान् ।
वासुदेवं सराजानं विजेष्यामि महारणे ॥ ०६४ ॥

प्रोत्साहयन्दुरात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिः ।
समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ॥ ०६५ ॥

यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् ।
तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिर्मुखम् ॥ ०६६ ॥

यच्च तद्धार्तराष्ट्राणां क्रूरैः षड्भिर्महारथैः ।
अपश्यं निहतं वीरं सौभद्रमृषभेक्षणम् ॥ ०६७ ॥

द्रोणद्रौणिकृपान्वीरान्कम्पयन्तो महारथान् ।
निर्मनुष्यांश्च मातङ्गान्विरथांश्च महारथान् ॥ ०६८ ॥

व्यश्वारोहांश्च तुरगान्पत्तीन्व्यायुधजीवितान् ।
कुर्वन्तमृषभस्कन्धं कुरुवृष्णियशस्करम् ॥ ०६९ ॥

विधमन्तमनीकानि व्यथयन्तं महारथान् ।
मनुष्यवाजिमातङ्गान्प्रहिण्वन्तं यमक्षयम् ॥ ०७० ॥

शरैः सौभद्रमायस्तं दहन्तमिव वाहिनीम् ।
तन्मे दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ॥ ०७१ ॥

यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो ।
अशक्नुवंश्चाभिमन्योः कर्णः स्थातुं रणेऽग्रतः ॥ ०७२ ॥

सौभद्रशरनिर्भिन्नो विसञ्ज्ञः शोणितोक्षितः ।
निःश्वसन्क्रोधसंदीप्तो विमुखः सायकार्दितः ॥ ०७३ ॥

अपयानकृतोत्साहो निराशश्चापि जीविते ।
तस्थौ सुविह्वलः संख्ये प्रहारजनितश्रमः ॥ ०७४ ॥

अथ द्रोणस्य समरे तत्कालसदृशं तदा ।
श्रुत्वा कर्णो वचः क्रूरं ततश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ०७५ ॥

ततश्छिन्नायुधं तेन रणे पञ्च महारथाः ।
स चैव निकृतिप्रज्ञः प्रावधीच्छरवृष्टिभिः ॥ ०७६ ॥

यच्च कर्णोऽब्रवीत्कृष्णां सभायां परुषं वचः ।
प्रमुखे पाण्डवेयानां कुरूणां च नृशंसवत् ॥ ०७७ ॥

विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः ।
पतिमन्यं पृथुश्रोणि वृणीष्व मितभाषिणि ॥ ०७८ ॥

लेखाभ्रु धृतराष्ट्रस्य दासी भूत्वा निवेशनम् ।
प्रविशारालपक्ष्माक्षि न सन्ति पतयस्तव ॥ ०७९ ॥

इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मतिः ।
पापः पापं वचः कर्णः शृण्वतस्तव भारत ॥ ०८० ॥

तस्य पापस्य तद्वाक्यं सुवर्णविकृताः शराः ।
शमयन्तु शिलाधौतास्त्वयास्ता जीवितच्छिदः ॥ ०८१ ॥

यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि कृतवांस्त्वयि ।
तान्यद्य जीवितं चास्य शमयन्तु शरास्तव ॥ ०८२ ॥

गाण्डीवप्रहितान्घोरानद्य गात्रैः स्पृशञ्शरान् ।
कर्णः स्मरतु दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीष्मयोः ॥ ०८३ ॥

सुवर्णपुङ्खा नाराचाः शत्रुघ्ना वैद्युतप्रभाः ।
त्वयास्तास्तस्य मर्माणि भित्त्वा पास्यन्ति शोणितम् ॥ ०८४ ॥

उग्रास्त्वद्भुजनिर्मुक्ता मर्म भित्त्वा शिताः शराः ।
अद्य कर्णं महावेगाः प्रेषयन्तु यमक्षयम् ॥ ०८५ ॥

अद्य हाहाकृता दीना विषण्णास्त्वच्छरार्दिताः ।
प्रपतन्तं रथात्कर्णं पश्यन्तु वसुधाधिपाः ॥ ०८६ ॥

अद्य स्वशोणिते मग्नं शयानं पतितं भुवि ।
अपविद्धायुधं कर्णं पश्यन्तु सुहृदो निजाः ॥ ०८७ ॥

हस्तिकक्ष्यो महानस्य भल्लेनोन्मथितस्त्वया ।
प्रकम्पमानः पततु भूमावाधिरथेर्ध्वजः ॥ ०८८ ॥

त्वया शरशतैश्छिन्नं रथं हेमविभूषितम् ।
हतयोधं समुत्सृज्य भीतः शल्यः पलायताम् ॥ ०८९ ॥

ततः सुयोधनो दृष्ट्वा हतमाधिरथिं त्वया ।
निराशो जीविते त्वद्य राज्ये चैव धनञ्जय ॥ ०९० ॥

एते द्रवन्ति पाञ्चाला वध्यमानाः शितैः शरैः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवानुज्जिहीर्षवः ॥ ०९१ ॥

पाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
धृष्टद्युम्नतनूजांश्च शतानीकं च नाकुलिम् ॥ ०९२ ॥

नकुलं सहदेवं च दुर्मुखं जनमेजयम् ।
सुवर्माणं सात्यकिं च विद्धि कर्णवशं गतान् ॥ ०९३ ॥

अभ्याहतानां कर्णेन पाञ्चालानां महारणे ।

श्रूयते निनदो घोरस्त्वद्बन्धूनां परंतप ॥ ०९४ ॥

न त्वेव भीताः पाञ्चालाः कथञ्चित्स्युः पराङ्मुखाः ।
न हि मृत्युं महेष्वासा गणयन्ति महारथाः ॥ ०९५ ॥

य एकः पाण्डवीं सेनां शरौघैः समवेष्टयत् ।
तं समासाद्य पाञ्चाला भीष्मं नासन्पराङ्मुखाः ॥ ०९६ ॥

तथा ज्वलन्तमस्त्राग्निं गुरुं सर्वधनुष्मताम् ।
निर्दहन्तं समारोहन्दुर्धर्षं द्रोणमोजसा ॥ ०९७ ॥

ते नित्यमुदिता जेतुं युद्धे शत्रूनरिंदमाः ।
न जात्वाधिरथेर्भीताः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखाः ॥ ०९८ ॥

तेषामापततां शूरः पाञ्चालानां तरस्विनाम् ।
आदत्तेऽसूञ्शरैः कर्णः पतङ्गानामिवानलः ॥ ०९९ ॥

तांस्तथाभिमुखान्वीरान्मित्रार्थे त्यक्तजीवितान् ।
क्षयं नयति राधेयः पाञ्चालाञ्शतशो रणे ॥ १०० ॥

अस्त्रं हि रामात्कर्णेन भार्गवादृषिसत्तमात् ।
यदुपात्तं पुरा घोरं तस्य रूपमुदीर्यते ॥ १०१ ॥

तापनं सर्वसैन्यानां घोररूपं सुदारुणम् ।
समावृत्य महासेनां ज्वलति स्वेन तेजसा ॥ १०२ ॥

एते चरन्ति सङ्ग्रामे कर्णचापच्युताः शराः ।
भ्रमराणामिव व्रातास्तापयन्तः स्म तावकान् ॥ १०३ ॥

एते चरन्ति पाञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत ।
कर्णास्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवारमनात्मभिः ॥ १०४ ॥

एष भीमो दृढक्रोधो वृतः पार्थ समन्ततः ।
सृञ्जयैर्योधयन्कर्णं पीड्यते स्म शितैः शरैः ॥ १०५ ॥

पाण्डवान्सृञ्जयांश्चैव पाञ्चालांश्चैव भारत ।
हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवाततः ॥ १०६ ॥

नान्यं त्वत्तोऽभिपश्यामि योधं यौधिष्ठिरे बले ।
यः समासाद्य राधेयं स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहम् ॥ १०७ ॥

तमद्य निशितैर्बाणैर्निहत्य भरतर्षभ ।
यथाप्रतिज्ञं पार्थ त्वं कृत्वा कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १०८ ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं सकर्णानपि कौरवान् ।
नान्यो युधि युधां श्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०९ ॥

एतत्कृत्वा महत्कर्म हत्वा कर्णं महारथम् ।
कृतार्थः सफलः पार्थ सुखी भव नरोत्तम ॥ ११० ॥

अध्याय ०५२

सञ्जय उवाच ॥

स केशवस्य बीभत्सुः श्रुत्वा भारत भाषितम् ।
विशोकः संप्रहृष्टश्च क्षणेन समपद्यत ॥ ००१ ॥

ततो ज्यामनुमृज्याशु व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।
दध्रे कर्णविनाशाय केशवं चाभ्यभाषत ॥ ००२ ॥

त्वया नाथेन गोविन्द ध्रुव एष जयो मम ।
प्रसन्नो यस्य मेऽद्य त्वं भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ००३ ॥

त्वत्सहायो ह्यहं कृष्ण त्री.ण्ल्लोकान्वै समागतान् ।
प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महारणे ॥ ००४ ॥

पश्यामि द्रवतीं सेनां पाञ्चालानां जनार्दन ।
पश्यामि कर्णं समरे विचरन्तमभीतवत् ॥ ००५ ॥

भार्गवास्त्रं च पश्यामि विचरन्तं समन्ततः ।
सृष्टं कर्णेन वार्ष्णेय शक्रेणेव महाशनिम् ॥ ००६ ॥

अयं खलु स सङ्ग्रामो यत्र कृष्ण मया कृतम् ।
कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ००७ ॥

अद्य कृष्ण विकर्णा मे कर्णं नेष्यन्ति मृत्यवे ।
गाण्डीवमुक्ताः क्षिण्वन्तो मम हस्तप्रचोदिताः ॥ ००८ ॥

अद्य राजा धृतराष्ट्रः स्वां बुद्धिमवमंस्यते ।
दुर्योधनमराज्यार्हं यया राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ००९ ॥

अद्य राज्यात्सुखाच्चैव श्रियो राष्ट्रात्तथा पुरात् ।
पुत्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो वियोक्ष्यते ॥ ०१० ॥

अद्य दुर्योधनो राजा जीविताच्च निराशकः ।
भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ०११ ॥

अद्य दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्विशकलीकृतम् ।
स्मरतां तव वाक्यानि शमं प्रति जनेश्वरः ॥ ०१२ ॥

अद्यासौ सौबलः कृष्ण ग्लहं जानातु वै शरान् ।
दुरोदरं च गाण्डीवं मण्डलं च रथं मम ॥ ०१३ ॥

योऽसौ रणे नरं नान्यं पृथिव्यामभिमन्यते ।
तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ०१४ ॥

गाण्डीवसृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमां गतिम् ॥ ०१४ ॥

अद्य तप्स्यति राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाब्रवीत् ।
सभामध्ये वचः क्रूरं कुत्सयन्पाण्डवान्प्रति ॥ ०१५ ॥

ये वै षण्ढतिलास्तत्र भवितारोऽद्य ते तिलाः ।
हते वैकर्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ॥ ०१६ ॥

अहं वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीति यदब्रवीत् ।
अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः ॥ ०१७ ॥

हन्ताहं पाण्डवान्सर्वान्सपुत्रानिति योऽब्रवीत् ।
तमद्य कर्णं हन्तास्मि मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०१८ ॥

यस्य वीर्ये समाश्वस्य धार्तराष्ट्रो बृहन्मनाः ।
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान्दुरात्मवान् ॥ ०१९ ॥

तमद्य कर्णं राधेयं हन्तास्मि मधुसूदन ॥ ०१९ ॥

अद्य कर्णे हते कृष्ण धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
विद्रवन्तु दिशो भीताः सिंहत्रस्ता मृगा इव ॥ ०२० ॥

अद्य दुर्योधनो राजा पृथिवीमन्ववेक्षताम् ।
हते कर्णे मया संख्ये सपुत्रे ससुहृज्जने ॥ ०२१ ॥

अद्य कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
जानातु मां रणे कृष्ण प्रवरं सर्वधन्विनाम् ॥ ०२२ ॥

अद्याहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्भृताम् ।
क्रोधस्य च कुरूणां च शराणां गाण्डिवस्य च ॥ ०२३ ॥

अद्य दुःखमहं मोक्ष्ये त्रयोदशसमार्जितम् ।
हत्वा कर्णं रणे कृष्ण शम्बरं मघवानिव ॥ ०२४ ॥

अद्य कर्णे हते युद्धे सोमकानां महारथाः ।
कृतं कार्यं च मन्यन्तां मित्रकार्येप्सवो युधि ॥ ०२५ ॥

न जाने च कथं प्रीतिः शैनेयस्याद्य माधव ।
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके ॥ ०२६ ॥

अहं हत्वा रणे कर्णं पुत्रं चास्य महारथम् ।
प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमयोः सात्यकेरपि ॥ ०२७ ॥

धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां पाञ्चालानां च माधव ।
अद्यानृण्यं गमिष्यामि हत्वा कर्णं महारणे ॥ ०२८ ॥

अद्य पश्यन्तु सङ्ग्रामे धनञ्जयममर्षणम् ।
युध्यन्तं कौरवान्संख्ये पातयन्तं च सूतजम् ॥ ०२९ ॥

भवत्सकाशे वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंस्तवम् ॥ ०२९ ॥

धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोके ; पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः ।
को वाप्यन्यो मत्समोऽस्ति क्षमायां ; तथा क्रोधे सदृशोऽन्यो न मेऽस्ति ॥ ०३०
॥

अहं धनुष्मानसुरान्सुरांश्च ; सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि ।

स्वबाहुवीर्याद्हमये पराभवं ; मत्पौरुषं विद्धि परः परेभ्यः ॥ ०३१ ॥

शरार्चिषा गाण्डिवेनाहमेकः ; सर्वान्कुरून्बाह्लिकांश्चाभिपत्य ।
हिमात्यये कक्षगतो यथाग्नि ;स्तहा दहेयं सगणान्प्रसह्य ॥ ०३२ ॥

पाणौ पृषत्का लिखिता ममैते ; धनुश्च सव्ये निहितं सबाणम् ।
पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च ; न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०५३

सञ्जय उवाच ॥

तेषामनीकानि बृहद्ध्वजानि ; रणे समृद्धानि समागतानि ।
गर्जन्ति भेरीनिनदोन्मुखानि ; मेघैर्यथा मेघगणास्तपान्ते ॥ ००१ ॥

महागजाभ्राकुलमस्त्रतोयं ; वादित्रनेमीतलशब्दवच्च ।
हिरण्यचित्रायुधवैद्युतं च ; महारथैरावृतशब्दवच्च ॥ ००२ ॥

तद्भीमवेगं रुधिरौघवाहि ; खड्गाकुलं क्षत्रियजीववाहि ।
अनार्तवं क्रूरमनिष्टवर्षं ; बभूव तत्संहरणं प्रजानाम् ॥ ००३ ॥

रथान्ससूतान्सहयान्गजांश्च ; सर्वानरीन्मृत्युवशं शरौघैः ।
निन्ये हयांश्चैव तथा ससादी ;न्पदातिसंघांश्च तथैव पार्थः ॥ ००४ ॥

कृपः शिखण्डी च रणे समेतौ ; दुर्योधनं सात्यकिरभ्यगच्छत ।
श्रुतश्रवा द्रोणसुतेन सार्धं ; युधामन्युश्चित्रसेनेन चापि ॥ ००५ ॥

कर्णस्य पुत्रस्तु रथी सुषेणं ; समागतः सृञ्जयांश्चोत्तमौजाः ।
गान्धारराजं सहदेवः क्षुधार्तो ; महर्षभं सिंह इवाभ्यधावत् ॥ ००६ ॥

शतानीको नाकुलिः कर्णपुत्रं ; युवा युवानं वृषसेनं शरौघैः ।
समार्दयत्कर्णसुतश्च वीरः ; पाञ्चालेयं शरवर्षैरनेकैः ॥ ००७ ॥

रथर्षभः कृतवर्माणमार्च्छ ;न्माद्रीपुत्रो नकुलश्चित्रयोधी ।
पाञ्चालानामधिपो याज्ञसेनिः ; सेनापतिं कर्णमार्च्छत्ससैन्यम् ॥ ००८ ॥

दुःशासनो भारत भारती च ; संशप्तकानां पृतना समृद्धा ।
भीमं रणे शस्त्रभृतां वरिष्ठं ; तदा समार्च्छत्तमसह्यवेगम् ॥ ००९ ॥

कर्णात्मजं तत्र जघान शूर ;स्तथाच्छिनच्चोत्तमौजाः प्रसह्य ।
तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ ; निनादयद्गां निनदेन खं च ॥ ०१० ॥

सुषेणशीर्षं पतितं पृथिव्यां ; विलोक्य कर्णोऽथ तदार्तरूपः ।
क्रोधाद्धयांस्तस्य रथं ध्वजं च ; बाणैः सुधारैर्निशितैर्न्यकृन्तत् ॥ ०११ ॥

स तूत्तमौजा निशितैः पृषत्कै ;र्विव्याध खड्गेन च भास्वरेण ।
पार्ष्णिं हयांश्चैव कृपस्य हत्वा ; शिखण्डिवाहं स ततोऽभ्यरोहत् ॥ ०१२ ॥

कृपं तु दृष्ट्वा विरथं रथस्थो ; नैच्छच्छरैस्ताडयितुं शिखण्डी ।
तं द्रौणिरावार्य रथं कृपं स्म ; समुज्जह्रे पङ्कगतां यथा गाम् ॥ ०१३ ॥

हिरण्यवर्मा निशितैः पृषत्कै ;स्तवात्मजानामनिलात्मजो वै ।
अतापयत्सैन्यमतीव भीमः ; काले शुचौ मध्यगतो यथार्कः ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०५४

सञ्जय उवाच ॥

अथ त्विदानीं तुमुले विमर्दे ; द्विषद्भिरेको बहुभिः समावृतः ।
महाभये सारथिमित्युवाच ; भीमश्चमूं वारयन्धार्तराष्ट्रीम् ॥ ००१ ॥

त्वं सारथे याहि जवेन वाहै ;र्नयाम्येतान्धार्तराष्ट्रान्यमाय ॥ ००१ ॥

सञ्चोदितो भीमसेनेन चैवं ; स सारथिः पुत्रबलं त्वदीयम् ।
प्रायात्ततः सारथिरुग्रवेगो ; यतो भीमस्तद्बलं गन्तुमैच्छत् ॥ ००२ ॥

ततोऽपरे नागरथाश्वपत्तिभिः ; प्रत्युद्ययुः कुरवस्तं समन्तात् ।
भीमस्य वाहाग्र्यमुदारवेगं ; समन्ततो बाणगणैर्निजघ्नुः ॥ ००३ ॥

ततः शरानापततो महात्मा ; चिच्छेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ।
ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्खा ; द्विधा त्रिधा भीमशरैर्निकृत्ताः ॥ ००४ ॥

ततो राजन्नागरथाश्वयूनां ; भीमाहतानां तव राजमध्ये ।
घोरो निनादः प्रबभौ नरेन्द्र ; वज्राहतानामिव पर्वतानाम् ॥ ००५ ॥

ते वध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या ; निर्भिन्ना वै भीमसेनप्रवेकैः ।
भीमं समन्तात्समरेऽध्यरोह ;न्वृक्षं शकुन्ता इव पुष्पहेतोः ॥ ००६ ॥

ततोऽभिपातं तव सैन्यमध्ये ; प्रादुश्चक्रे वेगमिवात्तवेगः ।
यथान्तकाले क्षपयन्दिधक्षु ;र्भूतान्तकृत्काल इवात्तदण्डः ॥ ००७ ॥

तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं ; नाशक्नुवन्धारयितुं त्वदीयाः ।
व्यात्ताननस्यापततो यथैव ; कालस्य काले हरतः प्रजा वै ॥ ००८ ॥

ततो बलं भारत भारतानां ; प्रदह्यमानं समरे महात्मन् ।

भीतं दिशोऽकीर्यत भीमनुन्नं ; महानिलेनाभ्रगणो यथैव ॥ ००९ ॥

ततो धीमान्सारथिमब्रवीद्बली ; स भीमसेनः पुनरेव हृष्टः ।
सूताभिजानीहि परान्स्वकान्वा ; रथान्ध्वजांश्चापततः समेतान् ॥ ०१० ॥

युध्यन्नहं नाभिजानामि किं चि ;न्मा सैन्यं स्वं छादयिष्ये पृषत्कैः ॥ ०१० ॥

अरीन्विशोकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो ; मनस्तु चिन्ता प्रदुनोति मे भृशम् ।
राजातुरो नागमद्यत्किरीटी ; बहूनि दुःखान्यभिजातोऽस्मि सूत ॥ ०११ ॥

एतद्दुःखं सारथे धर्मराजो ; यन्मां हित्वा यातवाञ्शत्रुमध्ये ।
नैनं जीवन्नापि जानाम्यजीव ;न्बीभत्सुं वा तन्ममाद्यातिदुःखम् ॥ ०१२ ॥

सोऽहं द्विषत्सैन्यमुदग्रकल्पं ; विनाशयिष्ये परमप्रतीतः ।
एतान्निहत्याजिमध्ये समेता ;न्प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाद्य ॥ ०१३ ॥

सर्वांस्तूणीरान्मार्गणान्वान्ववेक्ष्य ; किं शिष्टं स्यात्सायकानां रथे मे ।
का वा जातिः किं प्रमाणं च तेषां ; ज्ञात्वा व्यक्तं तन्ममाचक्ष्व सूत ॥ ०१४ ॥

विशोक उवाच ॥

षण्मार्गणानामयुतानि वीर ; क्षुराश्च भल्लाश्च तथायुताख्याः ।
नाराचानां द्वे सहस्रे तु वीर ; त्रीण्येव च प्रदराणां च पार्थ ॥ ०१५ ॥

अस्त्यायुधं पाण्डवेयावशिष्टं ; न यद्वहेच्छकटं षड्गवीयम् ।
एतद्विद्वन्मुञ्च सहस्रशोऽपि ; गदासिबाहुद्रविणं च तेऽस्ति ॥ ०१६ ॥

भीम उवाच ॥

सूताद्येमं पश्य भीमप्रमुक्तैः ; संभिन्दद्भिः पार्थिवानाशुवेगैः ।
उग्रैर्बाणैराहवं घोररूपं ; नष्टादित्यं मृत्युलोकेन तुल्यम् ॥ ०१७ ॥

अद्यैव तद्विदितं पार्थिवानां ; भविष्यति आकुमारं च सूत ।
निमग्नो वा समरे भीमसेन ; एकः कुरून्वा समरे विजेता ॥ ०१८ ॥

सर्वे संख्ये कुरवो निष्पतन्तु ; मां वा लोकाः कीर्तयन्त्वाकुमारम् ।
सर्वानेकस्तानहं पातयिष्ये ; ते वा सर्वे भीमसेनं तुदन्तु ॥ ०१९ ॥

आशास्तारः कर्म चाप्युत्तमं वा ; तन्मे देवाः केवलं साधयन्तु ।
आयात्विहाद्यार्जुनः शत्रुघाती ; शक्रस्तूर्णं यज्ञ इवोपहूतः ॥ ०२० ॥

ईक्षस्वैतां भारतीं दीर्यमाणा ;मेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः ।
व्यक्तं धीमान्सव्यसाची नराग्र्यः ; सैन्यं ह्येतच्छादयत्याशु बाणैः ॥ ०२१ ॥

पश्य ध्वजांश्च द्रवतो विशोक ; नागान्हयान्पत्तिसंघांश्च संख्ये ।
रथान्विशीर्णाञ्शरशक्तिताडिता ;न्पश्यस्वैतान्रथिनश्चैव सूत ॥ ०२२ ॥

आपूर्यते कौरवी चाप्यभीक्ष्णं ; सेना ह्यसौ सुभृशं हन्यमाना ।
धनञ्जयस्याशनितुल्यवेगै ;र्ग्रस्ता शरैर्बर्हिसुवर्णवाजैः ॥ ०२३ ॥

एते द्रवन्ति स्म रथाश्वनागाः ; पदातिसंघानवमर्दयन्तः ।
संमुह्यमानाः कौरवाः सर्व एव ; द्रवन्ति नागा इव दावभीताः ॥ ०२४ ॥

हाहाकृताश्चैव रणे विशोक ; मुञ्चन्ति नादान्विपुलान्गजेन्द्राः ॥ ०२४ ॥

विशोक उवाच ॥

सर्वे कामाः पाण्डव ते समृद्धाः ; कपिध्वजो दृश्यते हस्तिसैन्ये ।
नीलाद्घनाद्विद्युतमुच्चरन्तीं ; तथापश्यं विस्फुरद्वै धनुस्तत् ॥ ०२५ ॥

कपिर्ह्यसौ वीक्ष्यते सर्वतो वै ; ध्वजाग्रमारुह्य धनञ्जयस्य ।
दिवाकराभो मणिरेष दिव्यो ; विभ्राजते चैव किरीटसंस्थः ॥ ०२६ ॥

पार्श्वे भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं ; पश्येमं त्वं देवदत्तं सुघोषम् ।
अभीशुहस्तस्य जनार्दनस्य ; विगाहमानस्य चमूं परेषाम् ॥ ०२७ ॥

रविप्रभं वज्रनाभं क्षुरान्तं ; पार्श्वे स्थितं पश्य जनार्दनस्य ।
चक्रं यशो वर्धयत्केशवस्य ; सदार्चितं यदुभिः पश्य वीर ॥ ०२८ ॥

भीम उवाच ॥

ददामि ते ग्रामवरांश्चतुर्दश ; प्रियाख्याने सारथे सुप्रसन्नः ।
दसीशतं चापि रथांश्च विंशतिं ; यदर्जुनं वेदयसे विशोक ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०५५

सञ्जय उवाच ॥

श्रुत्वा च रथनिर्घोषं सिंहनादं च संयुगे ।
अर्जुनः प्राह गोविन्दं शीघ्रं चोदय वाजिनः ॥ ००१ ॥

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत् ।
एष गच्छामि सुक्षिप्रं यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ००२ ॥

आयान्तमश्वैर्हिमशङ्खवर्णैः ; सुवर्णमुक्तामणिजालनद्धैः ।
जम्भं जिघांसुं प्रगृहीतवज्रं ; जयाय देवेन्द्रमिवोग्रमन्युम् ॥ ००३ ॥

रथाश्वमातङ्गपदातिसंघा ; बाणस्वनैर्नेमिखुरस्वनैश्च ।
संनादयन्तो वसुधां दिशश्च ; क्रुद्धा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ॥ ००४ ॥

तेषां च पार्थस्य महत्तदासी ;द्देहासुपाप्मक्षपणं सुयुद्धम् ।
त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथासी ;द्देवस्य विष्णोर्जयतां वरस्य ॥ ००५ ॥

तैरस्तमुच्चावचमायुधौघ ;मेकः प्रचिच्छेद किरीटमाली ।
क्षुरार्धचन्द्रैर्निशितैश्च बाणैः ; शिरांसि तेषां बहुधा च बाहून् ॥ ००६ ॥

छत्राणि वालव्यजनानि केतू ;नश्वान्रथान्पत्तिगणान्द्विपांश्च ।
ते पेतुरुर्व्यां बहुधा विरूपा ; वातप्रभग्नानि यथा वनानि ॥ ००७ ॥

सुवर्णजालावतता महागजाः ; सवैजयन्तीध्वजयोधकल्पिताः ।
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः समाचिता ;श्चकाशिरे प्रज्वलिता यथाचलाः ॥ ००८ ॥

विदार्य नागांश्च रथांश्च वाजिनः ; शरोत्तमैर्वासववज्रसंनिभैः ।
द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा ; यथा मरुत्वान्बलभेदने पुरा ॥ ००९ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रः सूतसैन्यमरिंदम ।
प्रविवेश महाबाहुर्मकरः सागरं यथा ॥ ०१० ॥

तं दृष्ट्वा तावका राजन्रथपत्तिसमन्विताः ।
गजाश्वसादिबहुलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ॥ ०११ ॥

तत्राभिद्रवतां पार्थमारावः सुमहानभूत् ।
सागरस्येव मत्तस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ०१२ ॥

ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयम् ॥ ०१३ ॥

तेषामापततां तत्र शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
अर्जुनो व्यधमत्सैन्यं महावातो घनानिव ॥ ०१४ ॥

तेऽर्जुनं सहिता भूत्वा रथवंशैः प्रहारिणः ।
अभियाय महेष्वासा विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ०१५ ॥

ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं प्रति ॥ ०१६ ॥

ते वध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः ।
तत्र तत्र स्म लीयन्ते भये जाते महारथाः ॥ ०१७ ॥

तेषां चतुःशतान्वीरान्यतमानान्महारथान् ।
अर्जुनो निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ०१८ ॥

ते वध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः ।
अर्जुनं समभित्यज्य दुद्रुवुर्वै दिशो भयात् ॥ ०१९ ॥

तेषां शब्दो महानासीद्द्रवतां वाहिनीमुखे ।
महौघस्येव भद्रं ते गिरिमासाद्य दीर्यतः ॥ ०२० ॥

तां तु सेनां भृशं विद्धा द्रावयित्वार्जुनः शरैः ।
प्रायादभिमुखः पार्थः सूतानीकानि मारिष ॥ ०२१ ॥

तस्य शब्दो महानासीत्परानभिमुखस्य वै ।
गरुडस्येव पततः पन्नगार्थे यथा पुरा ॥ ०२२ ॥

तं तु शब्दमभिश्रुत्य भीमसेनो महाबलः ।
बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ॥ ०२३ ॥

श्रुत्वैव पार्थमायान्तं भीमसेनः प्रतापवान् ।
त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेनां तव ममर्द ह ॥ ०२४ ॥

स वायुवेगप्रतिमो वायुवेगसमो जवे ।

वायुवद्व्यचरद्भीमो वायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ ०२५ ॥

तेनार्द्यमाना राजेन्द्र सेना तव विशां पते ।
व्यभ्राम्यत महाराज भिन्ना नौरिव सागरे ॥ ०२६ ॥

तां तु सेनां तदा भीमो दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
शरैरवचकर्तोग्रैः प्रेषयिष्यन्यमक्षयम् ॥ ०२७ ॥

तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वातिमानुषम् ।
व्यत्रस्यन्त रणे योधाः कालस्येव युगक्षये ॥ ०२८ ॥

तथार्दितान्भीमबलान्भीमसेनेन भारत ।
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२९ ॥

सैनिकान्स महेष्वासो योधांश्च भरतर्षभ ।
समादिशद्रणे सर्वान्हत भीममिति स्म ह ॥ ०३० ॥

तस्मिन्हते हतं मन्ये सर्वसैन्यमशेषतः ॥ ०३० ॥

प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्थिवाः ।
भीमं प्रच्छादयामासुः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ०३१ ॥

गजाश्च बहुला राजन्नराश्च जयगृद्धिनः ।
रथा हयाश्च राजेन्द्र परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥ ०३२ ॥

स तैः परिवृतः शूरैः शूरो राजन्समन्ततः ।
शुशुभे भरतश्रेष्ठ नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ०३३ ॥

स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः ।
निर्विशेषं महाराज यथा हि विजयस्तथा ॥ ०३४ ॥

तत्र ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टीः समासृजन् ।
क्रोधरक्तेक्षणाः क्रूरा हन्तुकामा वृकोदरम् ॥ ०३५ ॥

स विदार्य महासेनां शरैः संनतपर्वभिः ।
निश्चक्राम रणाद्भीमो मत्स्यो जालादिवाम्भसि ॥ ०३६ ॥

हत्वा दश सहस्राणि गजानामनिवर्तिनाम् ।
नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते चैव भारत ॥ ०३७ ॥

पञ्च चाश्वसहस्राणि रथानां शतमेव च ।
हत्वा प्रास्यन्दयद्भीमो नदीं शोणितकर्दमाम् ॥ ०३८ ॥

शोणितोदां रथावर्तां हस्तिग्राहसमाकुलाम् ।
नरमीनामश्वनक्रां केशशैवलशाद्वलाम् ॥ ०३९ ॥

संछिन्नभुजनागेन्द्रां बहुरत्नापहारिणीम् ।
ऊरुग्राहां मज्जपङ्कां शीर्षोपलसमाकुलाम् ॥ ०४० ॥

धनुष्काशां शरावापां गदापरिघकेतनाम् ।
योधव्रातवतीं संख्ये वहन्तीं यमसादनम् ॥ ०४१ ॥

क्षणेन पुरुषव्याघ्रः प्रावर्तयत निम्नगाम् ।
यथा वैतरणीमुग्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ ०४२ ॥

यतो यतः पाण्डवेयः प्रवृत्तो रथसत्तमः ।
ततस्ततोऽपातयत योधाञ्शतसहस्रशः ॥ ०४३ ॥

एवं दृष्ट्वा कृतं कर्म भीमसेनेन संयुगे ।
दुर्योधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०४४ ॥

जय मातुल सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।

अस्मिञ्जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलम् ॥ ०४५ ॥

ततः प्रायान्महाराज सौबलेयः प्रतापवान् ।
रणाय महते युक्तो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ०४६ ॥

स समासाद्य सङ्ग्रामे भीमं भीमपराक्रमम् ।
वारयामास तं वीरो वेलेव मकरालयम् ॥ ०४७ ॥

स न्यवर्तत तं भीमो वार्यमाणः शितैः शरैः ॥ ०४७ ॥

शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामे पार्श्वे स्तनान्तरे ।
प्रेषयामास नाराचान्रुक्मपुङ्खाञ्शिलाशितान् ॥ ०४८ ॥

वर्म भित्त्वा तु सौवर्णं बाणास्तस्य महात्मनः ।
न्यमज्जन्त महाराज कङ्कबर्हिणवाससः ॥ ०४९ ॥

सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं हेमविभूषितम् ।
प्रेषयामास सहसा सौबलं प्रति भारत ॥ ०५० ॥

तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः ।
चिच्छेद शतधा राजन्कृतहस्तो महाबलः ॥ ०५१ ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विशां पते ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन सौबलस्य हसन्निव ॥ ०५२ ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं सौबलेयः प्रतापवान् ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भल्लांश्च षोडश ॥ ०५३ ॥

तैस्तस्य तु महाराज भल्लैः संनतपर्वभिः ।
चतुर्भिः सारथिं ह्यार्च्छद्भीमं पञ्चभिरेव च ॥ ०५४ ॥

ध्वजमेकेन चिच्छेद छत्रं द्वाभ्यां विशां पते ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहान्विव्याध सुबलात्मजः ॥ ०५५ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप समरे रुक्मदण्डामयस्मयीम् ॥ ०५६ ॥

सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला ।
निपपात रथे तूर्णं सौबलस्य महात्मनः ॥ ०५७ ॥

ततस्तामेव सङ्गृह्य शक्तिं कनकभूषणाम् ।
भीमसेनाय चिक्षेप क्रुद्धरूपो विशां पते ॥ ०५८ ॥

सा निर्भिद्य भुजं सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
पपात च ततो भूमौ यथा विद्युन्नभश्च्युता ॥ ०५९ ॥

अथोत्क्रुष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ।
न तु तं ममृषे भीमः सिंहनादं तरस्विनाम् ॥ ०६० ॥

स सङ्गृह्य धनुः सज्यं त्वरमाणो महारथः ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र छादयामास सायकैः ॥ ०६१ ॥

सौबलस्य बलं संख्ये त्यक्त्वात्मानं महाबलः ॥ ०६१ ॥

तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं चैव विशां पते ।
ध्वजं चिच्छेद भल्लेन त्वरमाणः पराक्रमी ॥ ०६२ ॥

हताश्वं रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तमः ।
तस्थौ विस्फारयंश्चापं क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ॥ ०६३ ॥

शरैश्च बहुधा राजन्भीममार्च्छत्समन्ततः ॥ ०६३ ॥

प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
धनुश्चिच्छेद सङ्क्रुद्धो विव्याध च शितैः शरैः ॥ ०६४ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्शनः ।
निपपात ततो भूमौ किञ्चित्प्राणो नराधिप ॥ ०६५ ॥

ततस्तं विह्वलं ज्ञात्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
अपोवाह रथेनाजौ भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ०६६ ॥

रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः ।
प्रदुद्रुवुर्दिशो भीता भीमाज्जाते महाभये ॥ ०६७ ॥

सौबले निर्जिते राजन्भीमसेनेन धन्विना ।
भयेन महता भग्नः पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ०६८ ॥

अपायाज्जवनैरश्वैः सापेक्षो मातुलं प्रति ॥ ०६८ ॥

पराङ्मुखं तु राजानं दृष्ट्वा सैन्यानि भारत ।
विप्रजग्मुः समुत्सृज्य द्वैरथानि समन्ततः ॥ ०६९ ॥

तान्दृष्ट्वातिरथान्सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
जवेनाभ्यपतद्भीमः किरञ्शरशतान्बहून् ॥ ०७० ॥

ते वध्यमाना भीमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः ।
कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन्समन्ततः ॥ ०७१ ॥

स हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत्सुमहाबलः ॥ ०७१ ॥

भिन्ननौका यथा राजन्द्वीपमासाद्य निर्वृताः ।
भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्यये ॥ ०७२ ॥

तथा कर्णं समासाद्य तावका भरतर्षभ ।
समाश्वस्ताः स्थिता राजन्संप्रहृष्टाः परस्परम् ॥ ०७३ ॥

समाजग्मुश्च युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ०७३ ॥

अध्याय ०५६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ततो भग्नेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे ।
दुर्योधनोऽब्रवीत्किं नु सौबलो वापि सञ्जय ॥ ००१ ॥

कर्णो वा जयतां श्रेष्ठो योधा वा मामका युधि ।
कृपो वा कृतवर्मा च द्रौणिर्दुःशासनोऽपि वा ॥ ००२ ॥

अत्यद्भुतमिदं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमम् ।
यथाप्रतिज्ञं योधानां राधेयः कृतवानपि ॥ ००३ ॥

कुरूणामपि सर्वेषां कर्णः शत्रुनिषूदनः ।
शर्म वर्म प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय ॥ ००४ ॥

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा ।
राधेयानामधिरथः कर्णः किमकरोद्युधि ॥ ००५ ॥

पुत्रा वा मम दुर्धर्षा राजानो वा महारथाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ००६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अपराह्णे महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
जघान सोमकान्सर्वान्भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ००७ ॥

भीमोऽप्यतिबलः सैन्यं धार्तराष्ट्रं व्यपोथयत् ॥ ००७ ॥

द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता ।
यन्तारमब्रवीत्कर्णः पाञ्चालानेव मा वह ॥ ००८ ॥

मद्रराजस्ततः शल्यः श्वेतानश्वान्महाजवान् ।
प्राहिणोच्चेदिपाञ्चालान्करूषांश्च महाबलः ॥ ००९ ॥

प्रविश्य च स तां सेनां शल्यः परबलार्दनः ।
न्ययच्छत्तुरगान्हृष्टो यत्र यत्रैच्छदग्रणीः ॥ ०१० ॥

तं रथं मेघसङ्काशं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्त्रस्ता आसन्विशां पते ॥ ०११ ॥

ततो रथस्य निनदः प्रादुरासीन्महारणे ।
पर्जन्यसमनिर्घोषः पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ०१२ ॥

ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः कर्णोऽप्याकर्णनिःसृतैः ।
जघान पाण्डवबलं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१३ ॥

तं तथा समरे कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् ।
परिवव्रुर्महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ ०१४ ॥

तं शिखण्डी च भीमश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः ससात्यकाः ॥ ०१५ ॥

परिवव्रुर्जिघांसन्तो राधेयं शरवृष्टिभिः ॥ ०१५ ॥

सात्यकिस्तु ततः कर्णं विंशत्या निशितैः शरैः ।
अताडयद्रणे शूरो जत्रुदेशे नरोत्तमः ॥ ०१६ ॥

शिखण्डी पञ्चविंशत्या धृष्टद्युम्नश्च पञ्चभिः ।
द्रौपदेयाश्चतुःषष्ट्या सहदेवश्च सप्तभिः ॥ ०१७ ॥

नकुलश्च शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ॥ ०१७ ॥

भीमसेनस्तु राधेयं नवत्या नतपर्वणाम् ।
विव्याध समरे क्रुद्धो जत्रुदेशे महाबलः ॥ ०१८ ॥

ततः प्रहस्याधिरथिर्विक्षिपन्धनुरुत्तमम् ।
मुमोच निशितान्बाणान्पीडयन्सुमहाबलः ॥ ०१९ ॥

तान्प्रत्यविध्यद्राधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ॥ ०१९ ॥

सात्यकेस्तु धनुश्छित्त्वा ध्वजं च पुरुषर्षभः ।
अथैनं नवभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ०२० ॥

भीमसेनस्तु तं क्रुद्धो विव्याध त्रिंशता शरैः ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान परंतपः ॥ ०२१ ॥

विरथान्द्रौपदेयांश्च चकार पुरुषर्षभः ।
अक्ष्णोर्निमेषमात्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२२ ॥

विमुखीकृत्य तान्सर्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
पाञ्चालानहनच्छूरश्चेदीनां च महारथान् ॥ ०२३ ॥

ते वध्यमानाः समरे चेदिमत्स्या विशां पते ।

कर्णमेकमभिद्रुत्य शरसंघैः समार्दयन् ॥ ०२४ ॥

ताञ्जघान शितैर्बाणैः सूतपुत्रो महारथः ॥ ०२४ ॥

एतदत्यद्भुतं कर्णे दृष्टवानस्मि भारत ।
यदेकः समरे शूरान्सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥ ०२५ ॥

यतमानान्परं शक्त्यायोधयत्तांश्च धन्विनः ।
पाण्डवेयान्महाराज शरैर्वारितवान्रणे ॥ ०२६ ॥

तत्र भारत कर्णस्य लाघवेन महात्मनः ।
तुतुषुर्देवताः सर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ०२७ ॥

अपूजयन्महेष्वासा धार्तराष्ट्रा नरोत्तमम् ।
कर्णं रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ॥ ०२८ ॥

ततः कर्णो महाराज ददाह रिपुवाहिनीम् ।
कक्षमिद्धो यथा वह्निर्निदाघे ज्वलितो महान् ॥ ०२९ ॥

ते वध्यमानाः कर्णेन पाण्डवेयास्ततस्ततः ।
प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णं दृष्ट्वा महाबलम् ॥ ०३० ॥

तत्राक्रन्दो महानासीत्पाञ्चालानां महारणे ।
वध्यतां सायकैस्तीक्ष्णैः कर्णचापवरच्युतैः ॥ ०३१ ॥

तेन शब्देन वित्रस्ता पाण्डवानां महाचमूः ।
कर्णमेकं रणे योधं मेनिरे तत्र शात्रवाः ॥ ०३२ ॥

तत्राद्भुतं परं चक्रे राधेयः शत्रुकर्शनः ।
यदेकं पाण्डवाः सर्वे न शेकुरभिवीक्षितुम् ॥ ०३३ ॥

यथौघः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते ।
तथा तत्पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्यते ॥ ०३४ ॥

कर्णोऽपि समरे राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
दहंस्तस्थौ महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूम् ॥ ०३५ ॥

शिरांसि च महाराज कर्णांश्चञ्चलकुण्डलान् ।
बाहूंश्च वीरो वीराणां चिच्छेद लघु चेषुभिः ॥ ०३६ ॥

हस्तिदन्तान्त्सरून्खड्गान्ध्वजाञ्शक्तीर्हयान्गजान् ।
रथांश्च विविधान्राजन्पताका व्यजनानि च ॥ ०३७ ॥

अक्षेषायुगयोक्त्राणि चक्राणि विविधानि च ।
चिच्छेद शतधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठितः ॥ ०३८ ॥

तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवाजिभिः ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ०३९ ॥

विषमं च समं चैव हतैरश्वपदातिभिः ।
रथैश्च कुञ्जरैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०४० ॥

नापि स्वे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परम् ।
घोरे शरान्धकारे तु कर्णास्त्रे च विजृम्भिते ॥ ०४१ ॥

राधेयचापनिर्मुक्तैः शरैः काञ्चनभूषितैः ।
संछादिता महाराज यतमाना महारथाः ॥ ०४२ ॥

ते पाण्डवेयाः समरे कर्णेन स्म पुनः पुनः ।
अभज्यन्त महाराज यतमाना महारथाः ॥ ०४३ ॥

मृगसंघान्यथा क्रुद्धः सिंहो द्रावयते वने ।

कर्णस्तु समरे योधांस्तत्र तत्र महायशाः ॥ ०४४ ॥

कालयामास तत्सैन्यं यथा पशुगणान्वृकः ॥ ०४४ ॥

दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखीम् ।
अभिजग्मुर्महेष्वासा रुवन्तो भैरवान्रवान् ॥ ०४५ ॥

दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः ।
वादयामास संहृष्टो नानावाद्यानि सर्वशः ॥ ०४६ ॥

पाञ्चालापि महेष्वासा भग्ना भग्ना नरोत्तमाः ।
न्यवर्तन्त यथा शूरा मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ०४७ ॥

तान्निवृत्तान्रणे शूरान्राधेयः शत्रुतापनः ।
अनेकशो महाराज बभञ्ज पुरुषर्षभः ॥ ०४८ ॥

तत्र भारत कर्णेन पाञ्चाला विंशती रथाः ।
निहताः सादयः क्रोधाच्चेदयश्च परःशताः ॥ ०४९ ॥

कृत्वा शून्यान्रथोपस्थान्वाजिपृष्ठांश्च भारत ।
निर्मनुष्यान्गजस्कन्धान्पादातांश्चैव विद्रुतान् ॥ ०५० ॥

आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यः परंतपः ।
कालान्तकवपुः क्रूरः सूतपुत्रश्चचार ह ॥ ०५१ ॥

एवमेतान्महाराज नरवाजिरथद्विपान् ।
हत्वा तस्थौ महेष्वासः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ०५२ ॥

यथा भूतगणान्हत्वा कालस्तिष्ठेन्महाबलः ।
तथा स सोमकान्हत्वा तस्थावेको महारथः ॥ ०५३ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम पाञ्चालानां पराक्रमम् ।
वध्यमानापि कर्णेन नाजह्रू रणमूर्धनि ॥ ०५४ ॥

राजा दुःशासनश्चैव कृपः शारद्वतस्तथा ।
अश्वत्थामा कृतवर्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ०५५ ॥

न्यहनन्पाण्डवीं सेनां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०५५ ॥

कर्णपुत्रौ च राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमौ ।
अनाशयेतां बलिनः पाञ्चालान्वै ततस्ततः ॥ ०५६ ॥

तत्र युद्धं तदा ह्यासीत्क्रूरं विशसनं महत् ॥ ०५६ ॥

तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
द्रौपदेयाश्च सङ्क्रुद्धा अभ्यघ्नंस्तावकं बलम् ॥ ०५७ ॥

एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।
तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलम् ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०५७

सञ्जय उवाच ॥

अर्जुनस्तु महाराज कृत्वा सैन्यं पृथग्विधम् ।
सूतपुत्रं सुसंरब्धं दृष्ट्वा चैव महारणे ॥ ००१ ॥

शोणितोदां महीं कृत्वा मांसमज्जास्थिवाहिनीम् ।

वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्पुरुषर्षभ ॥ ००२ ॥

एष केतू रणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते ।
भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथान् ॥ ००३ ॥

एते द्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णात्त्रस्ता जनार्दन ॥ ००३ ॥

एष दुर्योधनो राजा श्वेतच्छत्रेण भास्वता ।
कर्णेन भग्नान्पाञ्चालान्द्रावयन्बहु शोभते ॥ ००४ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महाबलः ।
एते रक्षन्ति राजानं सूतपुत्रेण रक्षिताः ॥ ००५ ॥

अवध्यमानास्तेऽस्माभिर्घातयिष्यन्ति सोमकान् ॥ ००५ ॥

एष शल्यो रथोपस्थे रश्मिसञ्चारकोविदः ।
सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन्बहु शोभते ॥ ००६ ॥

तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयात्र महारथम् ।
नाहत्वा समरे कर्णं निवर्तिष्ये कथञ्चन ॥ ००७ ॥

राधेयोऽप्यन्यथा पार्थान्सृञ्जयांश्च महारथान् ।
निःशेषान्समरे कुर्यात्पश्यतोर्नौ जनार्दन ॥ ००८ ॥

ततः प्रायाद्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनीम् ।
कर्णं प्रति महेष्वासं द्वैरथे सव्यसाचिना ॥ ००९ ॥

प्रयातश्च महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः ।
आश्वासयन्रथेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्वशः ॥ ०१० ॥

रथघोषः स सङ्ग्रामे पाण्डवेयस्य संबभौ ।

वासवाशनितुल्यस्य महौघस्येव मारिष ॥ ०११ ॥

महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
अभ्ययादप्रमेयात्मा विजयस्तव वाहिनीम् ॥ ०१२ ॥

तमायान्तं समीक्ष्यैव श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
मद्रराजोऽब्रवीत्कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ ०१३ ॥

अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
निघ्नन्नमित्रान्समरे यं कर्ण परिपृच्छसि ॥ ०१४ ॥

एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन्गाण्डिवं धनुः ।
तं हनिष्यसि चेदद्य तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ ०१५ ॥

एषा विदीर्यते सेना धार्तराष्ट्री समन्ततः ।
अर्जुनस्य भयात्तूर्णं निघ्नतः शात्रवान्बहून् ॥ ०१६ ॥

वर्जयन्सर्वसैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः ।
त्वदर्थमिति मन्येऽहं यथास्योदीर्यते वपुः ॥ ०१७ ॥

न ह्यवस्थाप्यते पार्थो युयुत्सुः केनचित्सह ।
त्वामृते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ॥ ०१८ ॥

विरथं धर्मराजं च दृष्ट्वा सुदृढविक्षतम् ।
शिखण्डिनं सात्यकिं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ०१९ ॥

द्रौपदेयान्युधामन्युमुत्तमौजसमेव च ।
नकुलं सहदेवं च भ्रातरौ द्वौ समीक्ष्य च ॥ ०२० ॥

सहसैकरथः पार्थस्त्वामभ्येति परंतप ।
क्रोधरक्तेक्षणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वधन्विनाम् ॥ ०२१ ॥

त्वरितोऽभिपतत्यस्मांस्त्यक्त्वा सैन्यान्यसंशयम् ।
त्वं कर्ण प्रतियाह्येनं नास्त्यन्यो हि धनुर्धरः ॥ ०२२ ॥

न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्त्वत्तोऽप्यन्यं धनुर्धरम् ।
अर्जुनं समरे क्रुद्धं यो वेलामिव धारयेत् ॥ ०२३ ॥

न चास्य रक्षां पश्यामि पृष्ठतो न च पार्श्वतः ।
एक एवाभियाति त्वां पश्य साफल्यमात्मनः ॥ ०२४ ॥

त्वं हि कृष्णौ रणे शक्तः संसाधयितुमाहवे ।
तवैष भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ ०२५ ॥

त्वं कृतो ह्येव भीष्मेण द्रोणद्रौणिकृपैरपि ।
सव्यसाचिप्रतिरथस्त्वं निवर्तय पाण्डवम् ॥ ०२६ ॥

लेलिहानं यथा सर्पं गर्जन्तमृषभं यथा ।
लयस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्ण धनञ्जयम् ॥ ०२७ ॥

एते द्रवन्ति समरे धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
अर्जुनस्य भयात्तूर्णं निरपेक्षा जनाधिपाः ॥ ०२८ ॥

द्रवतामथ तेषां तु युधि नान्योऽस्ति मानवः ।
भयहा यो भवेद्वीर त्वामृते सूतनन्दन ॥ ०२९ ॥

एते त्वां कुरवः सर्वे द्वीपमासाद्य संयुगे ।
विष्ठिताः पुरुषव्याघ्र त्वत्तः शरणकाङ्क्षिणः ॥ ०३० ॥

वैदेहाम्बष्ठकाम्बोजास्तथा नग्नजितस्त्वया ।
गान्धाराश्च यया धृत्या जिताः संख्ये सुदुर्जयाः ॥ ०३१ ॥

तां धृतिं कुरु राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवम् ।
वासुदेवं च वार्ष्णेयं प्रीयमाणं किरीटिना ॥ ०३२ ॥

कर्ण उवाच ॥

प्रकृतिस्थो हि मे शल्य इदानीं संमतस्तथा ।
प्रतिभासि महाबाहो विभीश्चैव धनञ्जयात् ॥ ०३३ ॥

पश्य बाह्वोर्बलं मेऽद्य शिक्षितस्य च पश्य मे ।
एकोऽद्य निहनिष्यामि पाण्डवानां महाचमूम् ॥ ०३४ ॥

कृष्णौ च पुरुषव्याघ्रौ तच्च सत्यं ब्रवीमि ते ।
नाहत्वा युधि तौ वीरावपयास्ये कथञ्चन ॥ ०३५ ॥

स्वप्स्ये वा निहतस्ताभ्यामसत्यो हि रणे जयः ।
कृतार्थो वा भविष्यामि हत्वा तावथ वा हतः ॥ ०३६ ॥

नैतादृशो जातु बभूव लोके ; रथोत्तमो यावदनुश्रुतं नः ।
तमीदृशं प्रतियोत्स्यामि पार्थं ; महाहवे पश्य च पौरुषं मे ॥ ०३७ ॥

रथे चरत्येष रथप्रवीरः ; शीघ्रैर्हयैः कौरवराजपुत्रः ।
स वाद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेत ;त्कर्णस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे ॥ ०३८ ॥

अस्वेदिनौ राजपुत्रस्य हस्ता ;ववेपिनौ जातकिणौ बृहन्तौ ।
दृढायुधः कृतिमान्क्षिप्रहस्तो ; न पाण्डवेयेन समोऽस्ति योधः ॥ ०३९ ॥

गृह्णात्यनेकानपि कङ्कपत्रा ;नेकं यथा तान्क्षितिपान्प्रमथ्य ।
ते क्रोशमात्रं निपतन्त्यमोघाः ; कस्तेन योधोऽस्ति समः पृथिव्याम् ॥ ०४० ॥

अतोषयत्पाण्डवेयो हुताशं ; कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तरस्वी ।

लेभे चक्रं यत्र कृष्णो महात्मा ; धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः सव्यसाची ॥ ०४१ ॥

श्वेताश्वयुक्तं च सुघोषमग्र्यं ; रथं महाबाहुरदीनसत्त्वः ।
महेषुधी चाक्षयौ दिव्यरूपौ ; शस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहात् ॥ ०४२ ॥

तथेन्द्रलोके निजघान दैत्या ;नसंख्येयान्कालकेयांश्च सर्वान् ।
लेभे शङ्खं देवदत्तं स्म तत्र ; को नाम तेनाभ्यधिकः पृथिव्याम् ॥ ०४३ ॥

महादेवं तोषयामास चैव ; साक्षात्सुयुद्धेन महानुभावः ।
लेभे ततः पाशुपतं सुघोरं ; त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रम् ॥ ०४४ ॥

पृथक्पृथग्लोकपालाः समेता ; ददुर्ह्यस्त्राण्यप्रमेयाणि यस्य ।
यैस्ताञ्जघानाशु रणे नृसिंहा ;न्स कालखञ्जानसुरान्समेतान् ॥ ०४५ ॥

तथा विराटस्य पुरे समेता ;न्सर्वानस्मानेकरथेन जित्वा ।
जहार तद्गोधनमाजिमध्ये ; वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ॥ ०४६ ॥

तमीदृशं वीर्यगुणोपपन्नं ; कृष्णद्वितीयं वरये रणाय ।
अनन्तवीर्येण च केशवेन ; नारायणेनाप्रतिमेन गुप्तम् ॥ ०४७ ॥

वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या ; वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।
महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणे ;र्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य ॥ ०४८ ॥

भयं मे वै जायते साध्वसं च ; दृष्ट्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ०४८ ॥

उभौ हि शूरौ कृतिनौ दृढास्त्रौ ; महारथौ संहननोपपन्नौ ।
एतादृशौ फल्गुनवासुदेवौ ; कोऽन्यः प्रतीयान्मदृते नु शल्य ॥ ०४९ ॥

एतावहं युधि वा पातयिष्ये ; मां वा कृष्णौ निहनिष्यतोऽद्य ।
इति ब्रुवञ्शल्यममित्रहन्ता ; कर्णो रणे मेघ इवोन्ननाद ॥ ०५० ॥

अभ्येत्य पुत्रेण तवाभिनन्दितः ; समेत्य चोवाच कुरुप्रवीरान् ।
कृपं च भोजं च महाभुजावुभौ ; तथैव गान्धारनृपं सहानुजम् ॥ ०५१ ॥

गुरोः सुतं चावरजं तथात्मनः ; पदातिनोऽथ द्विपसादिनोऽन्यान् ॥ ०५१ ॥

निरुन्धताभिद्रवताच्युतार्जुनौ ; श्रमेण संयोजयताशु सर्वतः ।
यथा भवद्भिर्भृशविक्षतावुभौ ; सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः ॥ ०५२ ॥

तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स्म तेऽर्जुनं ; जिघांसवो वीरतमाः समभ्ययुः ।
नदीनदान्भूरिजलो महार्णवो ; यथा तथा तान्समरेऽर्जुनोऽग्रसत् ॥ ०५३ ॥

न संदधानो न तथा शरोत्तमा ;न्प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते ।
धनञ्जयस्तस्य शरैश्च दारिता ; हताश्च पेतुर्नरवाजिकुञ्जराः ॥ ०५४ ॥

शरार्चिषं गाण्डिवचारुमण्डलं ; युगान्तसूर्यप्रतिमानतेजसम् ।
न कौरवाः शेकुरुदीक्षितुं जयं ; यथा रविं व्याधितचक्षुषो जनाः ॥ ०५५ ॥

तमभ्यधावद्विसृजञ्शरान्कृप ;स्तथैव भोजस्तव चात्मजः स्वयम् ।
जिघांसुभिस्तान्कुशलैः शरोत्तमा ;न्महाहवे सञ्जवितान्प्रयत्नतः ॥ ०५६ ॥

शरैः प्रचिच्छेद च पाण्डवस्त्वर ;न्पराभिनद्वक्षसि च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०५६ ॥

स गाण्डिवाभ्यायतपूर्णमण्डल ;स्तपन्रिपूनर्जुनभास्करो बभौ ।
शरोग्ररश्मिः शुचिशुक्रमध्यगो ; यथैव सूर्यः परिवेषगस्तथा ॥ ०५७ ॥

अथाग्र्यबाणैर्दशभिर्धनञ्जयं ; पराभिनद्द्रोणसुतोऽच्युतं त्रिभिः ।
चतुर्भिरश्वांश्चतुरः कपिं तथा ; शरैः स नाराचवरैरवाकिरत् ॥ ०५८ ॥

तथा तु तत्तत्स्फुरदात्तकार्मुकं ; त्रिभिः शरैर्यन्तृशिरः क्षुरेण ।
हयांश्चतुर्भिश्चतुरस्त्रिभिर्ध्वजं ; धनञ्जयो द्रौणिरथान्न्यपातयत् ॥ ०५९ ॥

स रोषपूर्णोऽशनिवज्रहाटकै ;रलङ्कृतं तक्षकभोगवर्चसम् ।
सुबन्धनं कार्मुकमन्यदाददे ; यथा महाहिप्रवरं गिरेस्तथा ॥ ०६० ॥

स्वमायुधं चोपविकीर्य भूतले ; धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः ।
समानयानावजितौ नरोत्तमौ ; शरोत्तमैर्द्रौणिरविध्यदन्तिकात् ॥ ०६१ ॥

कृपश्च भोजश्च तथात्मजश्च ते ; तमोनुदं वारिधरा इवापतन् ।
कृपस्य पार्थः सशरं शरासनं ; हयान्ध्वजं सारथिमेव पत्रिभिः ॥ ०६२ ॥

शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य ; ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त नर्दतः ।
जघान चाश्वान्कृतवर्मणः शुभा ;न्ध्वजं च चिच्छेद ततः प्रतापवान् ॥ ०६३ ॥

सवाजिसूतेष्वसनान्सकेतना ;ञ्जघान नागाश्वरथांस्त्वरंश्च सः ।
ततः प्रकीर्णं सुमहद्बलं तव ; प्रदारितं सेतुरिवाम्भसा यथा ॥ ०६४ ॥

ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केशव ;श्चकार शत्रूनपसव्यमातुरान् ॥ ०६४ ॥

ततः प्रयान्तं त्वरितं धनञ्जयं ; शतक्रतुं वृत्रनिजघ्नुषं यथा ।
समन्वधावन्पुनरुच्छ्रितैर्ध्वजै ; रथैः सुयुक्तैरपरे युयुत्सवः ॥ ०६५ ॥

अथाभिसृत्य प्रतिवार्य तानरी ;न्धनञ्जयस्याभि रथं महारथाः ।
शिखण्डिशैनेययमाः शितैः शरै ;र्विदारयन्तो व्यनदन्सुभैरवम् ॥ ०६६ ॥

ततोऽभिजघ्नुः कुपिताः परस्परं ; शरैस्तदाञ्जोगतिभिः सुतेजनैः ।
कुरुप्रवीराः सह सृञ्जयैर्यथा ;सुराः पुरा देववरैरयोधयन् ॥ ०६७ ॥

जयेप्सवः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः ; पतन्ति नागाश्वरथाः परंतप ।
जगर्जुरुच्चैर्बलवच्च विव्यधुः ; शरैः सुमुक्तैरितरेतरं पृथक् ॥ ०६८ ॥

शरान्धकारे तु महात्मभिः कृते ; महामृधे योधवरैः परस्परम् ।

बभुर्दशाशा न दिवं च पार्थिव ; प्रभा च सूर्यस्य तमोवृताभवत् ॥ ०६९ ॥

अध्याय ०५८

सञ्जय उवाच ॥

राजन्कुरूणां प्रवरैर्बलैर्भीममभिद्रुतम् ।
मज्जन्तमिव कौन्तेयमुज्जिहीर्षुर्धनञ्जयः ॥ ००१ ॥

विमृद्य सूतपुत्रस्य सेनां भारत सायकैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय परवीरान्धनञ्जयः ॥ ००२ ॥

ततोऽस्याम्बरमावृत्य शरजालानि भागशः ।
अदृश्यन्त तथान्ये च निघ्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ००३ ॥

स पक्षिसंघाचरितमाकाशं पूरयञ्शरैः ।
धनञ्जयो महाराज कुरूणामन्तकोऽभवत् ॥ ००४ ॥

ततो भल्लैः क्षुरप्रैश्च नाराचैर्निर्मलैरपि ।
गात्राणि प्राक्षिणोत्पार्थः शिरांसि च चकर्त ह ॥ ००५ ॥

छिन्नगात्रैर्विकवचैर्विशिरस्कैः समन्ततः ।
पतितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत्समावृतम् ॥ ००६ ॥

धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्यन्दनाश्वनरद्विपैः ।
रणभूमिरभूद्राजन्महावैतरणी यथा ॥ ००७ ॥

ईषाचक्राक्षभङ्गैश्च व्यश्वैः साश्वैश्च युध्यताम् ।

ससूतैर्हतसूतैश्च रथैः स्तीर्णाभवन्मही ॥ ००८ ॥

सुवर्णवर्मसंनाहैर्योधैः कनकभूषणैः ।
आस्थिताः कृतवर्माणो भद्रा नित्यमदा द्विपाः ॥ ००९ ॥

क्रुद्धाः क्रुद्धैर्महामात्रैः प्रेषितार्जुनमभ्ययुः ॥ ००९ ॥

चतुःशताः शरवर्षैर्हताः पेतुः किरीटिना ।
पर्यस्तानीव शृङ्गाणि ससत्त्वानि महागिरेः ॥ ०१० ॥

धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्तीर्णा भूर्वरवारणैः ।
अभिपेदेऽर्जुनरथो घनान्भिन्दन्निवांशुमान् ॥ ०११ ॥

हतैर्गजमनुष्याश्वैर्भग्नैश्च बहुधा रथैः ।
विशस्त्रपत्रकवचैर्युद्धशौण्डैर्गतासुभिः ॥ ०१२ ॥

अपविद्धायुधैर्मार्गः स्तीर्णोऽभूत्फल्गुनेन वै ॥ ०१२ ॥

व्यस्फूर्जयच्च गाण्डीवं सुमहद्भैरवस्वनम् ।
घोरो वज्रविनिष्पेषः स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ ०१३ ॥

ततः प्रादीर्यत चमूर्धनञ्जयशराहता ।
महावातसमाविद्धा महानौरिव सागरे ॥ ०१४ ॥

नानारूपाः प्रहरणाः शरा गाण्डीवचोदिताः ।
अलातोल्काशनिप्रख्यास्तव सैन्यं विनिर्दहन् ॥ ०१५ ॥

महागिरौ वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यथा ।
तथा तव महत्सैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितम् ॥ ०१६ ॥

संपिष्टदग्धविध्वस्तं तव सैन्यं किरीटिना ।

हतं प्रविहतं बाणैः सर्वतः प्रद्रुतं दिशः ॥ ०१७ ॥

महावने मृगगणा दावाग्निग्रसिता यथा ।
कुरवः पर्यवर्तन्त निर्दग्धाः सव्यसाचिना ॥ ०१८ ॥

उत्सृज्य हि महाबाहुं भीमसेनं तदा रणे ।
बलं कुरूणामुद्विग्नं सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०१९ ॥

ततः कुरुषु भग्नेषु बीभत्सुरपराजितः ।
भीमसेनं समासाद्य मुहूर्तं सोऽभ्यवर्तत ॥ ०२० ॥

समागम्य स भीमेन मन्त्रयित्वा च फल्गुनः ।
विशल्यमरुजं चास्मै कथयित्वा युधिष्ठिरम् ॥ ०२१ ॥

भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाद्धनञ्जयः ।
नादयन्रथघोषेण पृथिवीं द्यां च भारत ॥ ०२२ ॥

ततः परिवृतो भीमैर्दशभिः शत्रुपुङ्गवैः ।
दुःशासनादवरजैस्तव पुत्रैर्धनञ्जयः ॥ ०२३ ॥

ते तमभ्यर्दयन्बाणैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ।
आततेष्वसनाः क्रूरा नृत्यन्त इव भारत ॥ ०२४ ॥

अपसव्यांस्तु तांश्चक्रे रथेन मधुसूदनः ।
ततस्ते प्राद्रवञ्शूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ॥ ०२५ ॥

तेषामापततां केतूत्रथांश्चापानि सायकान् ।
नाराचैरर्धचन्द्रैश्च क्षिप्रं पार्थो न्यपातयत् ॥ ०२६ ॥

अथान्यैर्दशभिर्भल्लैः शिरांस्येषां न्यपातयत् ।
रोषसंरक्तनेत्राणि संदष्टौष्ठानि भूतले ॥ ०२७ ॥

तानि वक्त्राणि विबभुर्व्योम्नि तारागणा इव ॥ ०२७ ॥

तांस्तु भल्लैर्महावेगैर्दशभिर्दश कौरवान् ।
रुक्माङ्गदान्रुक्मपुङ्खैर्विद्ध्वा प्रायादमित्रहा ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०५९

सञ्जय उवाच ॥

तं तु यान्तं महावेगैरश्वैः कपिवरध्वजम् ।
युद्धायाभ्यद्रवन्वीराः कुरूणां नवती रथाः ॥ ००१ ॥

परिवव्रुर्नरव्याघ्रा नरव्याघ्रं रणेऽर्जुनम् ॥ ००१ ॥

कृष्णः श्वेतान्महावेगानश्वान्कनकभूषणान् ।
मुक्ताजालप्रतिच्छन्नान्प्रैषीत्कर्णरथं प्रति ॥ ००२ ॥

ततः कर्णरथं यान्तमरीन्घ्नन्तं धनञ्जयम् ।
बाणवर्षैरभिघ्नन्तः संशप्तकरथा ययुः ॥ ००३ ॥

त्वरमाणांस्तु तान्सर्वान्ससूतेष्वसनध्वजान् ।
जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ॥ ००४ ॥

तेऽपतन्त हता बाणैर्नानारूपैः किरीटिना ।
सविमाना यथा सिद्धाः स्वर्गात्पुण्यक्षये तथा ॥ ००५ ॥

ततः सरथनागाश्वाः कुरवः कुरुसत्तम ।

निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्तन्त फल्गुनम् ॥ ००६ ॥

तदायस्तममुक्तास्त्रमुदीर्णवरवारणम् ।
पुत्राणां ते महत्सैन्यं समरौत्सीद्धनञ्जयः ॥ ००७ ॥

शक्त्यृष्टितोमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंशसायकैः ।
प्राच्छादयन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनन्दनम् ॥ ००८ ॥

तां कुरूणां प्रविततां शस्त्रवृष्टिं समुद्यताम् ।
व्यधमत्पाण्डवो बाणैस्तमः सूर्य इवांशुभिः ॥ ००९ ॥

ततो म्लेच्छाः स्थितैर्मत्तैस्त्रयोदशशतैर्गजैः ।
पार्श्वतोऽभ्यहनन्पार्थं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ०१० ॥

कर्णिनालीकनाराचैस्तोमरैः प्रासशक्तिभिः ।
कम्पनैर्भिण्डिपालैश्च रथस्थं पार्थमार्दयन् ॥ ०११ ॥

तामस्त्रवृष्टिं प्रहितां द्विपस्थैर्यवनैः स्मयन् ।
चिच्छेद निशितैर्भल्लैरर्धचन्द्रैश्च फल्गुनः ॥ ०१२ ॥

अथ तान्द्विरदान्सर्वान्नानालिङ्गैर्महाशरैः ।
सपताकान्सहारोहान्गिरीन्वज्रैरिवाभिनत् ॥ ०१३ ॥

ते हेमपुङ्खैरिषुभिराचिता हेममालिनः ।
हताः पेतुर्महानागाः साग्निज्वाला इवाद्रयः ॥ ०१४ ॥

ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विशां पते ।
स्तनतां कूजतां चैव मनुष्यगजवाजिनाम् ॥ ०१५ ॥

कुञ्जराश्च हता राजन्प्राद्रवंस्ते समन्ततः ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ ०१६ ॥

रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा ।
गन्धर्वनगराकारा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

अश्वारोहा महाराज धावमानास्ततस्ततः ।
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते पतिताः पार्थसायकैः ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्क्षणे पाण्डवस्य बाह्वोर्बलमदृश्यत ।
यत्सादिनो वारणांश्च रथांश्चैकोऽजयद्युधि ॥ ०१९ ॥

ततस्त्र्यङ्गेण महता बलेन भरतर्षभ ।
दृष्ट्वा परिवृतं राजन्भीमसेनः किरीटिनम् ॥ ०२० ॥

हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान्कतिचिद्रथान् ।
जवेनाभ्यद्रवद्राजन्धनञ्जयरथं प्रति ॥ ०२१ ॥

ततस्तत्प्राद्रवत्सैन्यं हतभूयिष्ठमातुरम् ।
दृष्ट्वा यदर्जुनं भीमो जगाम भ्रातरं प्रति ॥ ०२२ ॥

हतावशिष्टांस्तुरगानर्जुनेन महाजवान् ।
भीमो व्यधमदभ्रान्तो गदापाणिर्महाहवे ॥ ०२३ ॥

कालरात्रिमिवात्युग्रां नरनागाश्वभोजनाम् ।
प्राकाराट्टपुरद्वारदारणीमतिदारुणाम् ॥ ०२४ ॥

ततो गदां नृनागाश्वेष्वाशु भीमो व्यवासृजत् ।
सा जघान बहूनश्वानश्वारोहांश्च मारिष ॥ ०२५ ॥

कांस्यायसतनुत्रांस्तान्नरानश्वांश्च पाण्डवः ।
पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन्हताः ॥ ०२६ ॥

हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः ।
पुनः स्वरथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमन्वगात् ॥ ०२७ ॥

हतं पराङ्मुखप्रायं निरुत्साहं परं बलम् ।
व्यालम्बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टितम् ॥ ०२८ ॥

विलम्बमानं तत्सैन्यमप्रगल्भमवस्थितम् ।
दृष्ट्वा प्राच्छादयद्बाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ॥ ०२९ ॥

ततः कुरूणामभवदार्तनादो महामृधे ।
रथाश्वनागासुहरैर्वध्यतामर्जुनेषुभिः ॥ ०३० ॥

हाहाकृतं भृशं तस्थौ लीयमानं परस्परम् ।
अलातचक्रवत्सैन्यं तदाभ्रमत तावकम् ॥ ०३१ ॥

आदीप्तं तव तत्सैन्यं शरैश्छिन्नतनुच्छदम् ।
आसीत्स्वशोणितक्लिन्नं फुल्लाशोकवनं यथा ॥ ०३२ ॥

तद्दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनः ।
निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ॥ ०३३ ॥

अविषह्यं तु पार्थस्य शरसंपातमाहवे ।
मत्वा न्यवर्तन्कुरवो जिता गाण्डीवधन्वना ॥ ०३४ ॥

ते हित्वा समरे पार्थं वध्यमानाश्च सायकैः ।
प्रदुद्रुवुर्दिशो भीताश्चुक्रुशुश्चापि सूतजम् ॥ ०३५ ॥

अभ्यद्रवत तान्पार्थः किरञ्शरशतान्बहून् ।
हर्षयन्पाण्डवान्योधान्भीमसेनपुरोगमान् ॥ ०३६ ॥

पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति ।

अगाधे मज्जतां तेषां द्वीपः कर्णोऽभवत्तदा ॥ ०३७ ॥

कुरवो हि महाराज निर्विषाः पन्नगा इव ।
कर्णमेवोपलीयन्त भयाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ०३८ ॥

यथा सर्वाणि भूतानि मृत्योर्भीतानि भारत ।
धर्ममेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ॥ ०३९ ॥

तथा कर्णं महेष्वासं पुत्रास्तव नराधिप ।
उपालीयन्त संत्रासात्पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ०४० ॥

ताञ्शोणितपरिक्लिन्नान्विषमस्थाञ्शरातुरान् ।
मा भैष्टेत्यब्रवीत्कर्णो ह्यभितो मामितेति च ॥ ०४१ ॥

संभग्नं हि बलं दृष्ट्वा बलात्पार्थेन तावकम् ।
धनुर्विस्फारयन्कर्णस्तस्थौ शत्रुजिघांसया ॥ ०४२ ॥

पाञ्चालान्पुनराधावत्पश्यतः सव्यसाचिनः ॥ ०४२ ॥

ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेक्षणाः ।
कर्णं ववर्षुर्बाणौघैर्यथा मेघा महीधरम् ॥ ०४३ ॥

ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष ।
व्ययोजयन्त पाञ्चालान्प्राणैः प्राणभृतां वर ॥ ०४४ ॥

ततो रणो महानासीत्पाञ्चालानां विशां पते ।
वध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थेऽमित्रघातिनाम् ॥ ०४५ ॥

दुःशासनवधः

अध्याय ०६०

सञ्जय उवाच ॥

ततः कर्णः कुरुषु प्रद्रुतेषु ; वरूथिना श्वेतहयेन राजन् ।
पाञ्चालपुत्रान्व्यधमत्सूतपुत्रो ; महेषुभिर्वात इवाभ्रसंघान् ॥ ००१ ॥

सूतं रथादञ्जलिकेन पात्य ; जघान चाश्वाञ्जनमेजयस्य ।
शतानीकं सुतसोमं च भल्लै ;रवाकिरद्धनुषी चाप्यकृन्तत् ॥ ००२ ॥

धृष्टद्युम्नं निर्बिभेदाथ षड्भि ;र्जघान चाश्वं दक्षिणं तस्य संख्ये ।
हत्वा चाश्वान्सात्यकेः सूतपुत्रः ; कैकेयपुत्रं न्यवधीद्विशोकम् ॥ ००३ ॥

तमभ्यधावन्निहते कुमारे ; कैकेयसेनापतिरुग्रधन्वा ।
शरैर्विभिन्नं भृशमुग्रवेगैः ; कर्णात्मजं सोऽभ्यहनत्सुषेणम् ॥ ००४ ॥

तस्यार्धचन्द्रैस्त्रिभिरुच्चकर्त ; प्रसह्य बाहू च शिरश्च कर्णः ।
स स्यन्दनाद्गामपतद्गतासुः ; परश्वधैः शाल इवावरुग्णः ॥ ००५ ॥

हताश्वमञ्जोगतिभिः सुषेणः ; शिनिप्रवीरं निशितैः पृषत्कैः ।
प्रच्छाद्य नृत्यन्निव सौतिपुत्रः ; शैनेयबाणाभिहतः पपात ॥ ००६ ॥

पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः ; कर्णः शिनीनामृषभं जिघांसुः ।
हतोऽसि शैनेय इति ब्रुवन्स ; व्यवासृजद्बाणममित्रसाहम् ॥ ००७ ॥

स तस्य चिच्छेद शरं शिखण्डी ; त्रिभिस्त्रिभिश्च प्रतुतोद कर्णम् ।
शिखण्डिनः कार्मुकं स ध्वजं च ; च्छित्त्वा शराभ्यामहनत्सुजातम् ॥ ००८ ॥

शिखण्डिनं षड्भिरविध्यदुग्रो ; दान्तो धार्ष्टद्युम्नशिरश्चकर्त ।

अथाभिनत्सुतसोमं शरेण ; स संशितेनाधिरथिर्महात्मा ॥ ००९ ॥

अथाक्रन्दे तुमुले वर्तमाने ; धार्ष्टद्युम्ने निहते तत्र कृष्णः ।
अपाञ्चाल्यं क्रियते याहि पार्थ ; कर्णं जहीत्यब्रवीद्राजसिंह ॥ ०१० ॥

ततः प्रहस्याशु नरप्रवीरो ; रथं रथेनाधिरथेर्जगाम ।
भये तेषां त्राणमिच्छन्सुबाहु ;रभ्याहतानां रथयूथपेन ॥ ०११ ॥

विस्फार्य गाण्डीवमथोग्रघोषं ; ज्यया समाहत्य तले भृशं च ।
बाणान्धकारं सहसैव कृत्वा ; जघान नागाश्वरथान्नरांश्च ॥ ०१२ ॥

तं भीमसेनोऽनु ययौ रथेन ; पृष्ठे रक्षन्पाण्डवमेकवीरम् ।
तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्यां ; कर्णाय यातावरिभिर्विमुक्तौ ॥ ०१३ ॥

अत्रान्तरे सुमहत्सूतपुत्र ;श्चक्रे युद्धं सोमकान्संप्रमृद्नन् ।
रथाश्वमातङ्गगणाञ्जघान ; प्रच्छादयामास दिशः शरैश्च ॥ ०१४ ॥

तमुत्तमौजा जनमेजयश्च ; क्रुद्धौ युधामन्युशिखण्डिनौ च ।
कर्णं विनेदुः सहिताः पृषत्कैः ; संमर्दमानाः सह पार्षतेन ॥ ०१५ ॥

ते पञ्च पाञ्चालरथाः सुरूपै ;र्वैकर्तनं कर्णमभिद्रवन्तः ।
तस्माद्रथाच्च्यावयितुं न शेकु ;र्धैर्यात्कृतात्मानमिवेन्द्रियाणि ॥ ०१६ ॥

तेषां धनूंषि ध्वजवाजिसूतां ;स्तूणं पताकाश्च निकृत्य बाणैः ।
तान्पञ्चभिः स त्वहनत्पृषत्कैः ; कर्णस्ततः सिंह इवोन्ननाद ॥ ०१७ ॥

तस्यास्यतस्तानभिनिघ्नतश्च ; ज्याबाणहस्तस्य धनुःस्वनेन ।
साद्रिद्रुमा स्यात्पृथिवी विशीर्णा ; इत्येव मत्वा जनता व्यषीदत् ॥ ०१८ ॥

स शक्रचापप्रतिमेन धन्वना ; भृशाततेनाधिरथिः शरान्सृजन् ।
बभौ रणे दीप्तमरीचिमण्डलो ; यथांशुमाली परिवेषवांस्तथा ॥ ०१९ ॥

शिखण्डिनं द्वादशभिः पराभिन ;च्छितैः शरैः षड्भिरथोत्तमौजसम् ।
त्रिभिर्युधामन्युमविध्यदाशुगै ;स्त्रिभिस्त्रिभिः सोमकपार्षतात्मजौ ॥ ०२० ॥

पराजिताः पञ्च महारथास्तु ते ; महाहवे सूतसुतेन मारिष ।
निरुद्यमास्तस्थुरमित्रमर्दना ; यथेन्द्रियार्थात्मवता पराजिताः ॥ ०२१ ॥

निमज्जतस्तानथ कर्णसागरे ; विपन्ननावो वणिजो यथार्णवे ।
उद्दध्रिरे नौभिरिवार्णवाद्रथैः ; सुकल्पितैर्द्रौपदिजाः स्वमातुलान् ॥ ०२२ ॥

ततः शिनीनामृषभः शितैः शरै ;र्निकृत्य कर्णप्रहितानिषून्बहून् ।
विदार्य कर्णं निशितैरयस्मयै ;स्तवात्मजं ज्येष्ठमविध्यदष्टभिः ॥ ०२३ ॥

कृपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा ; स्वयं च कर्णो निशितैरताडयत् ।
स तैश्चतुर्भिर्युयुधे यदूत्तमो ; दिगीश्वरैर्दैत्यपतिर्यथा तथा ॥ ०२४ ॥

समानतेनेष्वसनेन कूजता ; भृशाततेनामितबाणवर्षिणा ।
बभूव दुर्धर्षतरः स सात्यकिः ; शरन्नभोमध्यगतो यथा रविः ॥ ०२५ ॥

पुनः समासाद्य रथान्सुदंशिताः ; शिनिप्रवीरं जुगुपुः परंतपाः ।
समेत्य पाञ्चालरथा महारणे ; मरुद्गणाः शक्रमिवारिनिग्रहे ॥ ०२६ ॥

ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं ; तवाहितानां तव सैनिकैः सह ।
रथाश्वमातङ्गविनाशनं तथा ; यथा सुराणामसुरैः पुराभवत् ॥ ०२७ ॥

रथद्विपा वाजिपदातयोऽपि वा ; भ्रमन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिताः ।
परस्परेणाभिहताश्च चस्खलु ;र्विनेदुरार्ता व्यसवोऽपतन्त च ॥ ०२८ ॥

तथा गते भीममभीस्तवात्मजः ; ससार राजावरजः किरञ्शरैः ।
तमभ्यधावत्त्वरितो वृकोदरो ; महारुरुं सिंह इवाभिपेतिवान् ॥ ०२९ ॥

ततस्तयोर्युद्धमतीतमानुषं ; प्रदीव्यतोः प्राणदुरोदरेऽभवत् ।
परस्परेणाभिनिविष्टरोषयो ;रुदग्रयोः शम्बरशक्रयोर्यथा ॥ ०३० ॥

शरैः शरीरान्तकरैः सुतेजनै ;र्निजघ्नतुस्तावितरेतरं भृशम् ।
सकृत्प्रभिन्नाविव वाशितान्तरे ; महागजौ मन्मथसक्तचेतसौ ॥ ०३१ ॥

तवात्मजस्याथ वृकोदरस्त्वर ;न्धनुः क्षुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत् ।
ललाटमप्यस्य बिभेद पत्रिणा ; शिरश्च कायात्प्रजहार सारथेः ॥ ०३२ ॥

स राजपुत्रोऽन्यदवाप्य कार्मुकं ; वृकोदरं द्वादशभिः पराभिनत् ।
स्वयं नियच्छंस्तुरगानजिह्मगैः ; शरैश्च भीमं पुनरभ्यवीवृषत् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०६१

सञ्जय उवाच ॥

तत्राकरोद्दुष्करं राजपुत्रो ; दुःशासनस्तुमुले युध्यमानः ।
चिच्छेद भीमस्य धनुः क्षुरेण ; षड्भिः शरैः सारथिमप्यविध्यत् ॥ ००१ ॥

ततोऽभिनद्बहुभिः क्षिप्रमेव ; वरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा ।
स विक्षरन्नाग इव प्रभिन्नो ; गदामस्मै तुमुले प्राहिणोद्वै ॥ ००२ ॥

तयाहरद्दश धन्वन्तराणि ; दुःशासनं भीमसेनः प्रसह्य ।
तया हतः पतितो वेपमानो ; दुःशासनो गदया वेगवत्या ॥ ००३ ॥

हयाःससूताश्च हता नरेन्द्र ; चूर्णीकृतश्चास्य रथः पतन्त्या ।
विध्वस्तवर्माभरणाम्बरस्र ;ग्विचेष्टमानो भृशवेदनार्तः ॥ ००४ ॥

ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्वी ; सापत्नकं यत्प्रयुक्तं सुतैस्ते ।
रथादवप्लुत्य गतः स भूमौ ; यत्नेन तस्मिन्प्रणिधाय चक्षुः ॥ ००५ ॥

असिं समुद्धृत्य शितं सुधारं ; कण्ठे समाक्रम्य च वेपमानम् ।
उत्कृत्य वक्षः पतितस्य भूमा ;वथापिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ॥ ००६ ॥

आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः ; क्रुद्धोऽतिवेलं प्रजगाद वाक्यम् ॥ ००६ ॥

स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिषो वा ; माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य ।
दिव्यस्य वा तोयरसस्य पाना ;त्पयोदधिभ्यां मथिताच्च मुख्यात् ॥ ००७ ॥

सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं ; मतो ममाद्याहितलोहितस्य ॥ ००७ ॥

एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्त ;मास्वाद्य वल्गन्तमतिप्रहृष्टम् ।
ये भीमसेनं ददृशुस्तदानीं ; भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ ००८ ॥

ये चापि तत्रापतिता मनुष्या ;स्तेषां करेभ्यः पतितं च शस्त्रम् ।
भयाच्च सञ्चुक्रुशुरुच्चकैस्ते ; निमीलिताक्षा ददृशुश्च तन्न ॥ ००९ ॥

ये तत्र भीमं ददृशुः समन्ता ;द्दौःशासनं तद्रुधिरं पिबन्तम् ।
सर्वे पलायन्त भयाभिपन्ना ; नायं मनुष्य इति भाषमाणाः ॥ ०१० ॥

शृण्वतां लोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् ।
एष ते रुधिरं कण्ठात्पिबामि पुरुषाधम ॥ ०११ ॥

ब्रूहीदानीं सुसंरब्धः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ०११ ॥

प्रमाणकोट्यां शयनं कालकूटस्य भोजनम् ।
दशनं चाहिभिः कष्टं दाहं च जतुवेश्मनि ॥ ०१२ ॥

द्यूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या ।
इष्वस्त्राणि च सङ्ग्रामेष्वसुखानि च वेश्मनि ॥ ०१३ ॥

दुःखान्येतानि जानीमो न सुखानि कदाचन ।
धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात्सपुत्रस्य सदा वयम् ॥ ०१४ ॥

इत्युक्त्वा वचनं राजञ्जयं प्राप्य वृकोदरः ।
पुनराह महाराज स्मयंस्तौ केशवार्जुनौ ॥ ०१५ ॥

दुःशासने यद्रणे संश्रुतं मे ; तद्वै सर्वं कृतमद्येह वीरौ ।
अद्यैव दास्याम्यपरं द्वितीयं ; दुर्योधनं यज्ञपशुं विशस्य ॥ ०१६ ॥

शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मनः ; शान्तिं लप्स्ये कौरवाणां समक्षम् ॥ ०१६ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो ; ननाद चोच्चै रुधिरार्द्रगात्रः ।
ननर्त चैवातिबलो महात्मा ; वृत्रं निहत्येव सहस्रनेत्रः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०६२

सञ्जय उवाच ॥

दुःशासने तु निहते पुत्रास्तव महारथाः ।
महाक्रोधविषा वीराः समरेष्वपलायिनः ॥ ००१ ॥

दश राजन्महावीर्यो भीमं प्राच्छादयञ्शरैः ॥ ००१ ॥

कवची निषङ्गी पाशी दण्डधारो धनुर्धरः ।

अलोलुपः शलः संधो वातवेगसुवर्चसौ ॥ ००२ ॥

एते समेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकर्शिताः ।
भीमसेनं महाबाहुं मार्गणैः समवारयन् ॥ ००३ ॥

स वार्यमाणो विशिखैः समन्तात्तैर्महारथैः ।
भीमः क्रोधाभिरक्ताक्षः क्रुद्धः काल इवाबभौ ॥ ००४ ॥

तांस्तु भल्लैर्महावेगैर्दशभिर्दशभिः शितैः ।
रुक्माङ्गदो रुक्मपुङ्खैः पार्थो निन्ये यमक्षयम् ॥ ००५ ॥

हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ।
पश्यतः सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयार्दितम् ॥ ००६ ॥

ततः कर्णो महाराज प्रविवेश महारणम् ।
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्विव ॥ ००७ ॥

तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः ।
उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिंदम ॥ ००८ ॥

मा व्यथां कुरु राधेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ००८ ॥

एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयार्दिताः ।
दुर्योधनश्च संमूढो भ्रातृव्यसनदुःखितः ॥ ००९ ॥

दुःशासनस्य रुधिरे पीयमाने महात्मना ।
व्यापन्नचेतसश्चैव शोकोपहतमन्यवः ॥ ०१० ॥

दुर्योधनमुपासन्ते परिवार्य समन्ततः ।
कृपप्रभृतयः कर्ण हतशेषाश्च सोदराः ॥ ०११ ॥

पाण्डवा लब्धलक्षाश्च धनञ्जयपुरोगमाः ।
त्वामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपास्थिताः ॥ ०१२ ॥

स त्वं पुरुषशार्दूल पौरुषे महति स्थितः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जयम् ॥ ०१३ ॥

भारो हि धार्तराष्ट्रेण त्वयि सर्वः समर्पितः ।
तमुद्वह महाबाहो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ०१४ ॥

जये स्याद्विपुला कीर्तिर्ध्रुवः स्वर्गः पराजये ॥ ०१४ ॥

वृषसेनश्च राधेय सङ्क्रुद्धस्तनयस्तव ।
त्वयि मोहसमापन्ने पाण्डवानभिधावति ॥ ०१५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः ।
हृदि मानुष्यकं भावं चक्रे युद्धाय सुस्थिरम् ॥ ०१६ ॥

ततः क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधाव ;दातस्थिवांसं स्वरथं हतारिम् ।
वृकोदरं कालमिवात्तदण्डं ; गदाहस्तं पोथमानं त्वदीयान् ॥ ०१७ ॥

तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो ; रोषादमित्रं प्रतुदन्पृषत्कैः ।
कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं ; जिष्णुर्जिघांसुर्मघवेव जम्भम् ॥ ०१८ ॥

ततो ध्वजं स्फाटिकचित्रकम्बुं ; चिच्छेद वीरो नकुलः क्षुरेण ।
कर्णात्मजस्येष्वसनं च चित्रं ; भल्लेन जाम्बूनदपट्टनद्धम् ॥ ०१९ ॥

अथान्यदादाय धनुः सुशीघ्रं ; कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् ।
दिव्यैर्महास्त्रैर्नकुलं महास्त्रो ; दुःशासनस्यापचितिं यियासुः ॥ ०२० ॥

ततः क्रुद्धो नकुलस्तं महात्मा ; शरैर्महोल्काप्रतिमैरविध्यत् ।
दिव्यैरस्त्रैरभ्यविध्यच्च सोऽपि ; कर्णस्य पुत्रो नकुलं कृतास्त्रः ॥ ०२१ ॥

कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राज ;न्सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रैः ।
वनायुजान्सुकुमारस्य शुभ्रा ;नलङ्कृताञ्जातरूपेण शीघ्रान् ॥ ०२२ ॥

ततो हताश्वादवरुह्य याना ;दादाय चर्म रुचिरं चाष्टचन्द्रम् ।
आकाशसङ्काशमसिं गृहीत्वा ; पोप्लूयमानः खगवच्चचार ॥ ०२३ ॥

ततोऽन्तरिक्षे नृवराश्वनागां ;श्चिच्छेद मार्गान्विचरन्विचित्रान् ।
ते प्रापतन्नसिना गां विशस्ता ; यथाश्वमेधे पशवः शमित्रा ॥ ०२४ ॥

द्विसाहस्रा विदिता युद्धशौण्डा ; नानादेश्याः सुभृताः सत्यसंधाः ।
एकेन शीघ्रं नकुलेन कृत्ताः ; सारेप्सुनेवोत्तमचन्दनास्ते ॥ ०२५ ॥

तमापतन्तं नकुलं सोऽभिपत्य ; समन्ततः सायकैरभ्यविध्यत् ।
स तुद्यमानो नकुलः पृषत्कै ;र्विव्याध वीरं स चुकोप विद्धः ॥ ०२६ ॥

तं कर्णपुत्रो विधमन्तमेकं ; नराश्वमातङ्गरथप्रवेकान् ।
क्रीडन्तमष्टादशभिः पृषत्कै ;र्विव्याध वीरं स चुकोप विद्धः ॥ ०२७ ॥

ततोऽभ्यधावत्समरे जिघांसुः ; कर्णात्मजं पाण्डुसुतो नृवीरः ।
तस्येषुभिर्व्यधमत्कर्णपुत्रो ; महारणे चर्म सहस्रतारम् ॥ ०२८ ॥

तस्यायसं निशितं तीक्ष्णधार ;मसिं विकोशं गुरुभारसाहम् ।
द्विषच्छरीरापहरं सुघोर ;माधुन्वतः सर्पमिवोग्ररूपम् ॥ ०२९ ॥

क्षिप्रं शरैः षड्भिरमित्रसाह ;श्चकर्त खड्गं निशितैः सुधारैः ।
पुनश्च पीतैर्निशितैः पृषत्कैः ; स्तनान्तरे गाढमथाभ्यविध्यत् ॥ ०३० ॥

स भीमसेनस्य रथं हताश्वो ; माद्रीसुतः कर्णसुताभितप्तः ।
आपुप्लुवे सिंह इवाचलाग्रं ; संप्रेक्षमाणस्य धनञ्जयस्य ॥ ०३१ ॥

नकुलमथ विदित्वा छिन्नबाणासनासिं ; विरथमरिशरार्तं कर्णपुत्रास्त्रभग्नम् ।
पवनधुतपताका ह्रादिनो वल्गिताश्वा ; वरपुरुषनियत्तास्ते रथाः शीघ्रमीयुः ॥ ०३२ ॥

द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च शैनेयषष्ठा ; द्रुपददुहितृपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः ।
द्विरदरथनराश्वान्सूदयन्तस्त्वदीया ;न्भुजगपतिनिकाशैर्मार्गणैरात्तशस्त्राः ॥ ०३३ ॥

अथ तव रथमुख्यास्तान्प्रतीयुस्त्वरन्तो ; हृदिकसुतकृपौ च द्रौणिदुर्योधनौ च ।
शकुनिशुकवृकाश्च क्राथदेवावृधौ च ; द्विरदजलदघोषैः स्यन्दनैः कार्मुकैश्च ॥ ०३४ ॥

तव नरवरवर्यास्तान्दशैकं च वीरा ;न्प्रवरशरवराग्र्यैस्ताडयन्तोऽभ्यरुन्धन् ।
नवजलदसवर्णैर्हस्तिभिस्तानुदीयु ;र्गिरिशिखरनिकाशैर्भीमवेगैः कुणिन्दाः ॥ ०३५ ॥

सुकल्पिता हैमवता मदोत्कटा ; रणाभिकामैः कृतिभिः समास्थिताः ।
सुवर्णजालावतता बभुर्गजा ;स्तथा यथा वै जलदाः सविद्युतः ॥ ०३६ ॥

कुणिन्दपुत्रो दशभिर्महायसैः ; कृपं ससूताश्वमपीडयद्भृशम् ।
ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः ; सहैव नागेन पपात भूतले ॥ ०३७ ॥

कुणिन्दपुत्रावरजस्तु तोमरै ;र्दिवाकरांशुप्रतिमैरयस्मयैः ।
रथं च विक्षोभ्य ननाद नर्दत ;स्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ॥ ०३८ ॥

ततः कुणिन्देषु हतेषु तेष्वथ ; प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः ।
भृशं प्रदध्मुर्लवणाम्बुसंभवा ;न्परांश्च बाणासनपाणयोऽभ्ययुः ॥ ०३९ ॥

अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं ; पुनः कुरूणां सह पाण्डुसृञ्जयैः ।
शरासिशक्त्यृष्टिगदापरश्वधै ;र्नराश्वनागासुहरं भृशाकुलम् ॥ ०४० ॥

रथाश्वमातङ्गपदातिभिस्ततः ; परस्परं विप्रहतापतन्क्षितौ ।
यथा सविद्युत्स्तनिता बलाहकाः ; समास्थिता दिग्भ्य इवोग्रमारुतैः ॥ ०४१ ॥

ततः शतानीकहतान्महागजां ;स्तथा रथान्पत्तिगणांश्च तावकान् ।
जघान भोजश्च हयानथापत ;न्विशस्त्रकृत्ताः कृतवर्मणा द्विपाः ॥ ०४२ ॥

अथापरे द्रौणिशराहता द्विपा ;स्त्रयः ससर्वायुधयोधकेतवः ।
निपेतुरुर्व्यां व्यसवः प्रपातिता ;स्तथा यथा वज्रहता महाचलाः ॥ ०४३ ॥

कुणिन्दराजावरजादनन्तरः ; स्तनान्तरे पत्रिवरैरताडयत् ।
तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः ; शितैः शरीरं बिभिदे द्विपं च तम् ॥ ०४४ ॥

स नागराजः सह राजसूनुना ; पपात रक्तं बहु सर्वतः क्षरन् ।
शचीशवज्रप्रहतोऽम्बुदागमे ; यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ॥ ०४५ ॥

कुणिन्दपुत्रप्रहितोऽपरद्विपः ; शुकं ससूताश्वरथं व्यपोथयत् ।
ततोऽपतत्क्राथशराभिदारितः ; सहेश्वरो वज्रहतो यथा गिरिः ॥ ०४६ ॥

रथी द्विपस्थेन हतोऽपतच्छरैः ; क्राथाधिपः पर्वतजेन दुर्जयः ।
सवाजिसूतेष्वसनस्तथापत ;द्यथा महावातहतो महाद्रुमः ॥ ०४७ ॥

वृको द्विपस्थं गिरिराजवासिनं ; भृशं शरैर्द्वादशभिः पराभिनत् ।
ततो वृकं साश्वरथं महाजवं ; त्वरंश्चतुर्भिश्चरणे व्यपोथयत् ॥ ०४८ ॥

स नागराजः सनियन्तृकोऽपत ;त्पराहतो बभ्रुसुतेषुभिर्भृशम् ।
स चापि देवावृधसूनुरर्दितः ; पपात नुन्नः सहदेवसूनुना ॥ ०४९ ॥

विषाणपोत्रापरगात्रघातिना ; गजेन हन्तुं शकुनेः कुणिन्दजः ।
जगाम वेगेन भृशार्दयंश्च तं ; ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ॥ ०५० ॥

ततः शतानीकहता महागजा ; हया रथाः पत्तिगणाश्च तावकाः ।
सुपर्णवातप्रहता यथा नगा ;स्तथा गता गामवशा विचूर्णिताः ॥ ०५१ ॥

ततोऽभ्यविध्यद्बहुभिः शितैः शरैः ; कुणिन्दपुत्रो नकुलात्मजं स्मयन् ।
ततोऽस्य कायान्निचकर्त नाकुलिः ; शिरः क्षुरेणाम्बुजसंनिभाननम् ॥ ०५२ ॥

ततः शतानीकमविध्यदाशुगै ;स्त्रिभिः शितैः कर्णसुतोऽर्जुनं त्रिभिः ।
त्रिभिश्च भीमं नकुलं च सप्तभि ;र्जनार्दनं द्वादशभिश्च सायकैः ॥ ०५३ ॥

तदस्य कर्मातिमनुष्यकर्मणः ; समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् ।
पराक्रमज्ञास्तु धनञ्जयस्य ते ; हुतोऽयमग्नाविति तं तु मेनिरे ॥ ०५४ ॥

ततः किरीटी परवीरघाती ; हताश्वमालोक्य नरप्रवीरम् ।
तमभ्यधावद्वृषसेनमाहवे ; स सूतजस्य प्रमुखे स्थितं तदा ॥ ०५५ ॥

तमापतन्तं नरवीरमुग्रं ; महाहवे बाणसहस्रधारिणम् ।
अभ्यापतत्कर्णसुतो महारथो ; यथैव चेन्द्रं नमुचिः पुरातने ॥ ०५६ ॥

ततोऽद्भुतेनैकशतेन पार्थं ; शरैर्विद्ध्वा सूतपुत्रस्य पुत्रः ।
ननाद नादं सुमहानुभावो ; विद्ध्वेव शक्रं नमुचिः पुरा वै ॥ ०५७ ॥

पुनः स पार्थं वृषसेन उग्रै ;र्बाणैरविध्यद्भुजमूलमध्ये ।
तथैव कृष्णं नवभिः समार्दय ;त्पुनश्च पार्थं दशभिः शिताग्रैः ॥ ०५८ ॥

ततः किरीटी रणमूर्ध्नि कोपा ;त्कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटिं ललाटे ।
मुमोच बाणान्विशिखान्महात्मा ; वधाय राजन्सूतपुत्रस्य संख्ये ॥ ०५९ ॥

विव्याध चैनं दशभिः पृषत्कै ;र्मर्मस्वसक्तं प्रसभं किरीटी ।
चिच्छेद चास्येष्वसनं भुजौ च ; क्षुरैश्चतुर्भिः शिर एव चोग्रैः ॥ ०६० ॥

स पार्थबाणाभिहतः पपात ; रथाद्विबाहुर्विशिरा धरायाम् ।
सुपुष्पितः पर्णधरोऽतिकायो ; वातेरितः शाल इवाद्रिश्रृङ्गात् ॥ ०६१ ॥

तं प्रेक्ष्य बाणाभिहतं पतन्तं ; रथात्सुतं सूतजः क्षिप्रकारी ।
रथं रथेनाशु जगाम वेगा ;त्किरीटिनः पुत्रवधाभितप्तः ॥ ०६२ ॥

कर्णार्जुनयुद्धम्

अध्याय ०६३

सञ्जय उवाच ॥

वृषसेनं हतं दृष्ट्वा शोकामर्षसमन्वितः ।
मुक्त्वा शोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां सहसा वृषः ॥ ००१ ॥

रथेन कर्णस्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपून् ।
युद्धायामर्षताम्राक्षः समाहूय धनञ्जयम् ॥ ००२ ॥

तौ रथौ सूर्यसङ्काशौ वैयाघ्रपरिवारणौ ।
समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवार्कौ समागतौ ॥ ००३ ॥

श्वेताश्वौ पुरुषादित्यावास्थितावरिमर्दनौ ।
शुशुभाते महात्मानौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि ॥ ००४ ॥

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वभूतानि मारिष ।
त्रैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ॥ ००५ ॥

रथज्यातलनिर्ह्रादैर्बाणशङ्खरवैरपि ।
तौ रथावभिधावन्तौ समालोक्य महीक्षिताम् ॥ ००६ ॥

ध्वजौ च दृष्ट्वा संसक्तौ विस्मयः समपद्यत ।
हस्तिकक्ष्यां च कर्णस्य वानरं च किरीटिनः ॥ ००७ ॥

तौ रथौ संप्रसक्तौ च दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः ।
सिंहनादरवांश्चक्रुः साधुवादांश्च पुष्कलान् ॥ ००८ ॥

श्रुत्वा तु द्वैरथं ताभ्यां तत्र योधाः समन्ततः ।
चक्रुर्बाहुवलं चैव तथा चेलवलं महत् ॥ ००९ ॥

आजग्मुः कुरवस्तत्र वादित्रानुगतास्तदा ।
कर्णं प्रहर्षयन्तश्च शङ्खान्दध्मुश्च पुष्कलान् ॥ ०१० ॥

तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयम् ।
तूर्यशङ्खनिनादेन दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ ०११ ॥

क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ।
बाहुघोषाश्च वीराणां कर्णार्जुनसमागमे ॥ ०१२ ॥

तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथस्थौ रथिनां वरौ ।
प्रगृहीतमहाचापौ शरशक्तिगदायुधौ ॥ ०१३ ॥

वर्मिणौ बद्धनिस्त्रिंशौ श्वेताश्वौ शङ्खशोभिनौ ।
तूणीरवरसंपन्नौ द्वावपि स्म सुदर्शनौ ॥ ०१४ ॥

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ समदौ वृषभाविव ।
आशीविषसमप्रख्यौ यमकालान्तकोपमौ ॥ ०१५ ॥

इन्द्रवृत्राविव क्रुद्धौ सूर्याचन्द्रमसप्रभौ ।

महाग्रहाविव क्रूरौ युगान्ते समुपस्थितौ ॥ ०१६ ॥

देवगर्भौ देवसमौ देवतुल्यौ च रूपतः ।
समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ ॥ ०१७ ॥

उभौ वरायुधधरावुभौ रणकृतश्रमौ ।
उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ नभस्तलम् ॥ ०१८ ॥

उभौ विश्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च ।
उभौ च सदृशौ युद्धे शम्बरामरराजयोः ॥ ०१९ ॥

कार्तवीर्यसमौ युद्धे तथा दाशरथेः समौ ।
विष्णुवीर्यसमौ वीर्ये तथा भवसमौ युधि ॥ ०२० ॥

उभौ श्वेतहयौ राजन्रथप्रवरवाहिनौ ।
सारथी प्रवरौ चैव तयोरास्तां महाबलौ ॥ ०२१ ॥

तौ तु दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
सिद्धचारणसंघानां विस्मयः समपद्यत ॥ ०२२ ॥

धार्तराष्ट्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ ।
परिवव्रुर्महात्मानं क्षिप्रमाहवशोभिनम् ॥ ०२३ ॥

तथैव पाण्डवा हृष्टा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
परिवव्रुर्महात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि ॥ ०२४ ॥

तावकानां रणे कर्णो ग्लह आसीद्विशां पते ।
तथैव पाण्डवेयानां ग्लहः पार्थोऽभवद्युधि ॥ ०२५ ॥

त एव सभ्यास्तत्रासन्प्रेक्षकाश्चाभवन्स्म ते ।
तत्रैषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ ॥ ०२६ ॥

ताभ्यां द्यूतं समायत्तं विजयायेतराय वा ।
अस्माकं पण्डवानां च स्थितानां रणमूर्धनि ॥ ०२७ ॥

तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ ।
अन्योन्यं प्रतिसंरब्धावन्योन्यस्य जयैषिणौ ॥ ०२८ ॥

तावुभौ प्रजिहीर्षेतामिन्द्रवृत्राविवाभितः ।
भीमरूपधरावास्तां महाधूमाविव ग्रहौ ॥ ०२९ ॥

ततोऽन्तरिक्षे साक्षेपा विवादा भरतर्षभ ।
मिथो भेदाश्च भूतानामासन्कर्णार्जुनान्तरे ॥ ०३० ॥

व्याश्रयन्त दिशो भिन्नाः सर्वलोकाश्च मारिष ॥ ०३० ॥

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
प्रतिपक्षग्रहं चक्रुः कर्णार्जुनसमागमे ॥ ०३१ ॥

द्यौरासीत्कर्णतो व्यग्रा सनक्षत्रा विशां पते ।
भूमिर्विशाला पार्थस्य माता पुत्रस्य भारत ॥ ०३२ ॥

सरितः सागराश्चैव गिरयश्च नरोत्तम ।
वृक्षाश्चौषधयस्तत्र व्याश्रयन्त किरीटिनम् ॥ ०३३ ॥

असुरा यातुधानाश्च गुह्यकाश्च परंतप ।
कर्णतः समपद्यन्त खेचराणि वयांसि च ॥ ०३४ ॥

रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमाः ।
सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः ससङ्ग्रहाः ॥ ०३५ ॥

वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षकश्चोपतक्षकः ।

पर्वताश्च तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः ॥ ०३६ ॥

विषवन्तो महारोषा नागाश्चार्जुनतोऽभवन् ॥ ०३६ ॥

ऐरावताः सौरभेया वैशालेयाश्च भोगिनः ।
एतेऽभवन्नर्जुनतः क्षुद्रसर्पास्तु कर्णतः ॥ ०३७ ॥

ईहामृगा व्याडमृगा मङ्गल्याश्च मृगद्विजाः ।
पार्थस्य विजयं राजन्सर्व एवाभिसंश्रिताः ॥ ०३८ ॥

वसवो मरुतः साध्या रुद्रा विश्वेऽश्विनौ तथा ।
अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनश्च दिशो दश ॥ ०३९ ॥

धनञ्जयमुपाजग्मुरादित्याः कर्णतोऽभवन् ॥ ०३९ ॥

देवास्तु पितृभिः सार्धं सगणार्जुनतोऽभवन् ।
यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः ॥ ०४० ॥

देवब्रह्मनृपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् ।
तुम्बुरुप्रमुखा राजन्गान्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः ॥ ०४१ ॥

प्रावेयाः सह मौनेयैर्गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ईहामृगव्याडमृगैर्द्विपाश्च रथपत्तिभिः ॥ ०४२ ॥

उह्यमानास्तथा मेघैर्वायुना च मनीषिणः ।
दिदृक्षवः समाजग्मुः कर्णार्जुनसमागमम् ॥ ०४३ ॥

देवदानवगन्धर्वा नागा यक्षाः पतत्रिणः ।
महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्वधाभुजः ॥ ०४४ ॥

तपो विद्यास्तथौषध्यो नानारूपाम्बरत्विषः ।

अन्तरिक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ॥ ०४५ ॥

ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्धं प्रजापतिभिरेव च ।
भवेनावस्थितो यानं दिव्यं तं देशमभ्ययात् ॥ ०४६ ॥

दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयंभुवमुपागमन् ।
समोऽस्तु देव विजय एतयोर्नरसिंहयोः ॥ ०४७ ॥

तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहम् ।
कर्णार्जुनविनाशेन मा नश्यत्वखिलं जगत् ॥ ०४८ ॥

स्वयंभो ब्रूहि तद्वाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः ।
तत्तथास्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद भगवन्मम ॥ ०४९ ॥

ब्रह्मेशानावथो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरम् ।
विजयो ध्रुव एवास्तु विजयस्य महात्मनः ॥ ०५० ॥

मनस्वी बलवाञ्शूरः कृतास्त्रश्च तपोधनः ।
बिभर्ति च महातेजा धनुर्वेदमशेषतः ॥ ०५१ ॥

अतिक्रमेच्च माहात्म्याद्दिष्टमेतस्य पर्ययात् ।
अतिक्रान्ते च लोकानामभावो नियतो भवेत् ॥ ०५२ ॥

न विद्यते व्यवस्थानं कृष्णयोः क्रुद्धयोः क्वचित् ।
स्रष्टारौ ह्यसतश्चोभौ सतश्च पुरुषर्षभौ ॥ ०५३ ॥

नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
अनियत्तौ नियन्तारावभीतौ स्म परंतपौ ॥ ०५४ ॥

कर्णो लोकानयं मुख्यान्प्राप्नोतु पुरुषर्षभः ।
वीरो वैकर्तनः शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयोः ॥ ०५५ ॥

वसूनां च सलोकत्वं मरुतां वा समाप्नुयात् ।
सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोके महीयताम् ॥ ०५६ ॥

इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः ।
आमन्त्र्य सर्वभूतानि ब्रह्मेशानानुशासनात् ॥ ०५७ ॥

श्रुतं भवद्भिर्यत्प्रोक्तं भगवद्भ्यां जगद्धितम् ।
तत्तथा नान्यथा तद्धि तिष्ठध्वं गतमन्यवः ॥ ०५८ ॥

इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष ।
विस्मितान्यभवन्राजन्पूजयां चक्रिरे च तत् ॥ ०५९ ॥

व्यसृजंश्च सुगन्धीनि नानारूपाणि खात्तथा ।
पुष्पवर्षाणि विबुधा देवतूर्याण्यवादयन् ॥ ०६० ॥

दिदृक्षवश्चाप्रतिमं द्वैरथं नरसिंहयोः ।
देवदानवगन्धर्वाः सर्व एवावतस्थिरे ॥ ०६१ ॥

रथौ च तौ श्वेतहयौ युक्तकेतू महास्वनौ ॥ ०६१ ॥

समागता लोकवीराः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ कर्णशल्यौ च भारत ॥ ०६२ ॥

तद्भीरुसंत्रासकरं युद्धं समभवत्तदा ।
अन्योन्यस्पर्धिनोर्वीर्ये शक्रशम्बरयोरिव ॥ ०६३ ॥

तयोर्ध्वजौ वीतमालौ शुशुभाते रथस्थितौ ।
पृथग्रूपौ समार्छन्तौ क्रोधं युद्धे परस्परम् ॥ ०६४ ॥

कर्णस्याशीविषनिभा रत्नसारवती दृढा ।

पुरंदरधनुःप्रख्या हस्तिकक्ष्या व्यराजत ॥ ०६५ ॥

कपिश्रेष्ठस्तु पार्थस्य व्यादितास्यो भयङ्करः ।
भीषयन्नेव दंष्ट्राभिर्दुर्निरीक्ष्यो रविर्यथा ॥ ०६६ ॥

युद्धाभिलाषुको भूत्वा ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ।
कर्णध्वजमुपातिष्ठत्सोऽवदीदभिनर्दयन् ॥ ०६७ ॥

उत्पत्य च महावेगः कक्ष्यामभ्यहनत्कपिः ।
नखैश्च दशनैश्चैव गरुडः पन्नगं यथा ॥ ०६८ ॥

सुकिङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसी ।
अभ्यद्रवत्सुसङ्क्रुद्धा नागकक्ष्या महाकपिम् ॥ ०६९ ॥

उभयोरुत्तमे युद्धे द्वैरथे द्यूत आहृते ।
प्रकुर्वाते ध्वजौ युद्धं प्रत्यहेषन्हयान्हयाः ॥ ०७० ॥

अविध्यत्पुण्डरीकाक्षः शल्यं नयनसायकैः ।
स चापि पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैक्षत ॥ ०७१ ॥

तत्राजयद्वासुदेवः शल्यं नयनसायकैः ।
कर्णं चाप्यजयद्दृष्ट्या कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०७२ ॥

अथाब्रवीत्सूतपुत्रः शल्यमाभाष्य सस्मितम् ।
यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् ॥ ०७३ ॥

किमुत्तरं तदा ते स्यात्सखे सत्यं ब्रवीहि मे ॥ ०७३ ॥

शल्य उवाच ॥

यदि कर्णं रणे हन्यादद्य त्वां श्वेतवाहनः ।

उभावेकरथेनाहं हन्यां माधवपाण्डवौ ॥ ०७४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमेव तु गोविंदमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
तं प्रहस्याब्रवीत्कृष्णः पार्थं परमिदं वचः ॥ ०७५ ॥

पतेद्दिवाकरः स्थानाच्छीर्येतानेकधा क्षितिः ।
शैत्यमग्निरियान्न त्वा कर्णो हन्याद्धनञ्जयम् ॥ ०७६ ॥

यदि त्वेवं कथञ्चित्स्याल्लोकपर्यसनं यथा ।
हन्यां कर्णं तथा शल्यं बाहुभ्यामेव संयुगे ॥ ०७७ ॥

इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन्कपिकेतनः ।
अर्जुनः प्रत्युवाचेदं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ०७८ ॥

ममाप्येतावपर्याप्तौ कर्णशल्यौ जनार्दन ॥ ०७८ ॥

सपताकाध्वजं कर्णं सशल्यरथवाजिनम् ।
सच्छत्रकवचं चैव सशक्तिशरकार्मुकम् ॥ ०७९ ॥

द्रष्टास्यद्य शरैः कर्णं रणे कृत्तमनेकधा ।
अद्यैनं सरथं साश्वं सशक्तिकवचायुधम् ॥ ०८० ॥

न हि मे शाम्यते वैरं कृष्णां यत्प्राहसत्पुरा ॥ ०८० ॥

अद्य द्रष्टासि गोविन्द कर्णमुन्मथितं मया ।
वारणेनेव मत्तेन पुष्पितं जगतीरुहम् ॥ ०८१ ॥

अद्य ता मधुरा वाचः श्रोतासि मधुसूदन ।
अद्याभिमन्युजननीमनृणः सान्त्वयिष्यसि ॥ ०८२ ॥

कुन्तीं पितृष्वसारं च संप्रहृष्टो जनार्दन ॥ ०८२ ॥

अद्य बाष्पमुखीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव ।
वाग्भिश्चामृतकल्पाभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ०८३ ॥

अध्याय ०६४

सञ्जय उवाच ॥

तद्देवनागासुरसिद्धसंघै ;र्गन्धर्वयक्षाप्सरसां च संघैः ।
ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टं ; बभौ वियद्विस्मयनीयरूपम् ॥ ००१ ॥

नानद्यमानं निनदैर्मनोज्ञै ;र्वादित्रगीतस्तुतिभिश्च नृत्तैः ।
सर्वेऽन्तरिक्षे ददृशुर्मनुष्याः ; खस्थांश्च तान्विस्मयनीयरूपान् ॥ ००२ ॥

ततः प्रहृष्टाः कुरुपाण्डुयोधा ; वादित्रपत्रायुधसिंहनादैः ।
निनादयन्तो वसुधां दिशश्च ; स्वनेन सर्वे द्विषतो निजघ्नुः ॥ ००३ ॥

नानाश्वमातङ्गरथायुताकुलं ; वरासिशक्त्यृष्टिनिपातदुःसहम् ।
अभीरुजुष्टं हतदेहसङ्कुलं ; रणाजिरं लोहितरक्तमाबभौ ॥ ००४ ॥

तथा प्रवृत्तेऽस्त्रभृतां पराभवे ; धनञ्जयश्चाधिरथिश्च सायकैः ।
दिशश्च सैन्यं च शितैरजिह्मगैः ; परस्परं प्रोर्णुवतुः स्म दंशितौ ॥ ००५ ॥

ततस्त्वदीयाश्च परे च सायकैः ; कृतेऽन्धकारे विविदुर्न किञ्चन ।
भयात्तु तावेव रथौ समाश्रयं ;स्तमोनुदौ खे प्रसृता इवांशवः ॥ ००६ ॥

ततोऽस्त्रमस्त्रेण परस्परस्य तौ ; विधूय वाताविव पूर्वपश्चिमौ ।
घनान्धकारे वितते तमोनुदौ ; यथोदितौ तद्वदतीव रेजतुः ॥ ००७ ॥

न चाभिमन्तव्यमिति प्रचोदिताः ; परे त्वदीयाश्च तदावतस्थिरे ।
महारथौ तौ परिवार्य सर्वतः ; सुरासुरा वासवशम्बराविव ॥ ००८ ॥

मृदङ्गभेरीपणवानकस्वनै ;र्निनादिते भारत शङ्खनिस्वनैः ।
ससिंहनादौ बभतुर्नरोत्तमौ ; शशाङ्कसूर्याविव मेघसंप्लवे ॥ ००९ ॥

महाधनुर्मण्डलमध्यगावुभौ ; सुवर्चसौ बाणसहस्ररश्मिनौ ।
दिधक्षमाणौ सचराचरं जग ;द्युगास्तसूर्याविव दुःसहौ रणे ॥ ०१० ॥

उभावजेयावहितान्तकावुभौ ; जिघांसतुस्तौ कृतिनौ परस्परम् ।
महाहवे वीरवरौ समीयतु ;र्यथेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ ॥ ०११ ॥

ततो महास्त्राणि महाधनुर्धरौ ; विमुञ्चमानाविषुभिर्भयानकैः ।
नराश्वनागानमितौ निजघ्नतुः ; परस्परं जघ्नतुरुत्तमेषुभिः ॥ ०१२ ॥

ततो विसस्रुः पुनरर्दिताः शरै ;र्नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ।
सनागपत्त्यश्वरथा दिशो गता ;स्तथा यथा सिंहभयाद्वनौकसः ॥ ०१३ ॥

ततस्तु दुर्योधनभोजसौबलाः ; कृपश्च शारद्वतसूनुना सह ।
महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ ; शरैः शरीरान्तकरैरताडयन् ॥ ०१४ ॥

धनूंषि तेषामिषुधीन्हयान्ध्वजा ;न्रथांश्च सूतांश्च धनञ्जयः शरैः ।
समं च चिच्छेद पराभिनच्च ता ;ञ्शरोत्तमैर्द्वादशभिश्च सूतजम् ॥ ०१५ ॥

अथाभ्यधावंस्त्वरिताः शतं रथाः ; शतं च नागार्जुनमाततायिनः ।
शकास्तुखारा यवनाश्च सादिनः ; सहैव काम्बोजवरैर्जिघांसवः ॥ ०१६ ॥

वरायुधान्पाणिगतान्करैः सह ; क्षुरैर्न्यकृन्तंस्त्वरिताः शिरांसि च ।
हयांश्च नागांश्च रथांश्च युध्यतां ; धनञ्जयः शत्रुगणं तमक्षिणोत् ॥ ०१७ ॥

ततोऽन्तरिक्षे सुरतूर्यनिस्वनाः ; ससाधुवादा हृषितैः समीरिताः ।
निपेतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टयः ; सुरूपगन्धाः पवनेरिताः शिवाः ॥ ०१८ ॥

तदद्भुतं देवमनुष्यसाक्षिकं ; समीक्ष्य भूतानि विसिष्मियुर्नृप ।
तवात्मजः सूतसुतश्च न व्यथां ; न विस्मयं जग्मतुरेकनिश्चयौ ॥ ०१९ ॥

अथाब्रवीद्द्रोणसुतस्तवात्मजं ; करं करेण प्रतिपीड्य सान्त्वयन् ।
प्रसीद दुर्योधन शाम्य पाण्डवै ;रलं विरोधेन धिगस्तु विग्रहम् ॥ ०२० ॥

हतो गुरुर्ब्रह्मसमो महास्त्रवि ;त्तथैव भीष्मप्रमुखा नरर्षभाः ।
अहं त्ववध्यो मम चापि मातुलः ; प्रशाधि राज्यं सह पाण्डवैश्चिरम् ॥ ०२१ ॥

धनञ्जयः स्थास्यति वारितो मया ; जनार्दनो नैव विरोधमिच्छति ।
युधिष्ठिरो भूतहिते सदा रतो ; वृकोदरस्तद्वशगस्तथा यमौ ॥ ०२२ ॥

त्वया च पार्थैश्च परस्परेण ; प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरिच्छति त्वयि ।
व्रजन्तु शेषाः स्वपुराणि पार्थिवा ; निवृत्तवैराश्च भवन्तु सैनिकाः ॥ ०२३ ॥

न चेद्वचः श्रोष्यसि मे नराधिप ; ध्रुवं प्रतप्तासि हतोऽरिभिर्युधि ।
इदं च दृष्टं जगता सह त्वया ; कृतं यदेकेन किरीटमालिना ॥ ०२४ ॥

यथा न कुर्याद्बलभिन्न चान्तको ; न च प्रचेता भगवान्न यक्षराट् ॥ ०२४ ॥

अतोऽपि भूयांश्च गुणैर्धनञ्जयः ; स चाभिपत्स्यत्यखिलं वचो मम ।
तवानुयात्रां च तथा करिष्यति ; प्रसीद राजञ्जगतः शमाय वै ॥ ०२५ ॥

ममापि मानः परमः सदा त्वयि ; ब्रवीम्यतस्त्वां परमाच्च सौहृदात् ।
निवारयिष्यामि हि कर्णमप्यहं ; यदा भवान्सप्रणयो भविष्यति ॥ ०२६ ॥

वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणा ;स्तथैव साम्ना च धनेन चार्जितम् ।
प्रतापतश्चोपनतं चतुर्विधं ; तदस्ति सर्वं त्वयि पाण्डवेषु च ॥ ०२७ ॥

निसर्गतस्ते तव वीर बान्धवाः ; पुनश्च साम्ना च समाप्नुहि स्थिरम् ।
त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतामियु ;र्ध्रुवं नरेन्द्रेन्द्र तथा त्वमाचर ॥ ०२८ ॥

स एवमुक्तः सुहृदा वचो हितं ; विचिन्त्य निःश्वस्य च दुर्मनाब्रवीत् ।
यथा भवानाह सखे तथैव त ;न्ममापि च ज्ञापयतो वचः शृणु ॥ ०२९ ॥

निहत्य दुःशासनमुक्तवान्बहु ; प्रसह्य शार्दूलवदेष दुर्मतिः ।
वृकोदरस्तद्धृदये मम स्थितं ; न तत्परोक्षं भवतः कुतः शमः ॥ ०३० ॥

न चापि कर्णं गुरुपुत्र संस्तवा ;दुपारमेत्यर्हसि वक्तुमच्युत ।
श्रमेण युक्तो महताद्य फल्गुन ;स्तमेष कर्णः प्रसभं हनिष्यति ॥ ०३१ ॥

तमेवमुक्त्वाभ्यनुनीय चासकृ ;त्तवात्मजः स्वाननुशास्ति सैनिकान् ।
समाघ्नताभिद्रवताहितानिमा ;न्सबाणशब्दान्किमु जोषमास्यते ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०६५

सञ्जय उवाच ॥

तौ शङ्खभेरीनिनदे समृद्धे ; समीयतुः श्वेतहयौ नराग्र्यौ ।
वैकर्तनः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च ; दुर्मन्त्रिते तव पुत्रस्य राजन् ॥ ००१ ॥

यथा गजौ हैमवतौ प्रभिन्नौ ; प्रगृह्य दन्ताविव वाशितार्थे ।
तथा समाजग्मतुरुग्रवेगौ ; धनञ्जयश्चाधिरथिश्च वीरौ ॥ ००२ ॥

बलाहकेनेव यथा बलाहको ; यदृच्छया वा गिरिणा गिरिर्यथा ।
तथा धनुर्ज्यातलनेमिनिस्वनौ ; समीयतुस्ताविषुवर्षवर्षिणौ ॥ ००३ ॥

प्रवृद्धशृङ्गद्रुमवीरुदोषधी ; प्रवृद्धनानाविधपर्वतौकसौ ।
यथाचलौ वा गलितौ महाबलौ ; तथा महास्त्रैरितरेतरं घ्नतः ॥ ००४ ॥

स संनिपातस्तु तयोर्महानभू ;त्सुरेशवैरोचनयोर्यथा पुरा ।
शरैर्विभुग्नाङ्गनियन्तृवाहनः ; सुदुःसहोऽन्यैः पटुशोणितोदकः ॥ ००५ ॥

प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यकच्छपौ ; महाह्रदौ पक्षिगणानुनादितौ ।
सुसंनिकृष्टावनिलोद्धतौ यथा ; तथा रथौ तौ ध्वजिनौ समीयतुः ॥ ००६ ॥

उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमा ;वुभौ महेन्द्रप्रतिमौ महारथौ ।
महेन्द्रवज्रप्रतिमैश्च सायकै ;र्महेन्द्रवृत्राविव संप्रजह्रतुः ॥ ००७ ॥

सनागपत्त्यश्वरथे उभे बले ; विचित्रवर्णाभरणाम्बरस्रजे ।
चकम्पतुश्चोन्नमतः स्म विस्मया ;द्वियद्गताश्चार्जुनकर्णसंयुगे ॥ ००८ ॥

भुजाः सवज्राङ्गुलयः समुच्छ्रिताः ; ससिंहनादा हृषितैर्दिदृक्षुभिः ।
यदार्जुनं मत्तमिव द्विपो द्विपं ; समभ्ययादाधिरथिर्जिघांसया ॥ ००९ ॥

अभ्यक्रोशन्सोमकास्तत्र पार्थं ; त्वरस्व याह्यर्जुन विध्य कर्णम् ।
छिन्ध्यस्य मूर्धानमलं चिरेण ; श्रद्धां च राज्याद्धृतराष्ट्रसूनोः ॥ ०१० ॥

तथास्माकं बहवस्तत्र योधाः ; कर्णं तदा याहि याहीत्यवोचन् ।
जह्यर्जुनं कर्ण ततः सचीराः ; पुनर्वनं यान्तु चिराय पार्थाः ॥ ०११ ॥

ततः कर्णः प्रथमं तत्र पार्थं ; महेषुभिर्दशभिः पर्यविध्यत् ।
तमर्जुनः प्रत्यविध्यच्छिताग्रैः ; कक्षान्तरे दशभिरतीव क्रुद्धः ॥ ०१२ ॥

परस्परं तौ विशिखैः सुतीक्ष्णै ;स्ततक्षतुः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च ।
परस्परस्यान्तरेप्सू विमर्दे ; सुभीममभ्याययतुः प्रहृष्टौ ॥ ०१३ ॥

अमृष्यमाणश्च महाविमर्दे ; तत्राक्रुध्यद्भीमसेनो महात्मा ।
अथाब्रवीत्पाणिना पाणिमाघ्न ;न्संदष्टौष्ठो नृत्यति वादयन्निव ॥ ०१४ ॥

कथं नु त्वां सूतपुत्रः किरीटि ;न्महेषुभिर्दशभिरविध्यदग्रे ॥ ०१४ ॥

यया धृत्या सर्वभूतान्यजैषी ;र्ग्रासं ददद्वह्नये खाण्डवे त्वम् ।
तया धृत्या सूतपुत्रं जहि त्व ;महं वैनं गदया पोथयिष्ये ॥ ०१५ ॥

अथाब्रवीद्वासुदेवोऽपि पार्थं ; दृष्ट्वा रथेषून्प्रतिहन्यमानान् ।
अमीमृदत्सर्वथा तेऽद्य कर्णो ; ह्यस्त्रैरस्त्राणि किमिदं किरीटिन् ॥ ०१६ ॥

स वीर किं मुह्यसि नावधीयसे ; नदन्त्येते कुरवः संप्रहृष्टाः ।
कर्णं पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वे ; त्वदस्त्रमस्त्रैर्विनिपात्यमानम् ॥ ०१७ ॥

यया धृत्या निहतं तामसास्त्रं ; युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः ।
दम्भोद्भवाश्चासुराश्चाहवेषु ; तया धृत्या त्वं जहि सूतपुत्रम् ॥ ०१८ ॥

अनेन वास्य क्षुरनेमिनाद्य ; संछिन्धि मूर्धानमरेः प्रसह्य ।
मया निसृष्टेन सुदर्शनेन ; वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारेः ॥ ०१९ ॥

किरातरूपी भगवान्यया च ; त्वया महत्या परितोषितोऽभूत् ।
तां त्वं धृतिं वीर पुनर्गृहीत्वा ; सहानुबन्धं जहि सूतपुत्रम् ॥ ०२० ॥

ततो महीं सागरमेखलां त्वं ; सपत्तनां ग्रामवतीं समृद्धाम् ।
प्रयच्छ राज्ञे निहतारिसंघां ; यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वम् ॥ ०२१ ॥

सञ्चोदितो भीमजनार्दनाभ्यां ; स्मृत्वा तदात्मानमवेक्ष्य सत्त्वम् ।
महात्मनश्चागमने विदित्वा ; प्रयोजनं केशवमित्युवाच ॥ ०२२ ॥

प्रादुष्करोम्येष महास्त्रमुग्रं ; शिवाय लोकस्य वधाय सौतेः ।
तन्मेऽनुजानातु भवान्सुराश्च ; ब्रह्मा भवो ब्रह्मविदश्च सर्वे ॥ ०२३ ॥

इत्यूचिवान्ब्राह्ममसह्यमस्त्रं ; प्रादुश्चक्रे मनसा संविधेयम् ।
ततो दिशश्च प्रदिशश्च सर्वाः ; समावृणोत्सायकैर्भूरितेजाः ॥ ०२४ ॥

ससर्ज बाणान्भरतर्षभोऽपि ; शतंशतानेकवदाशुवेगान् ॥ ०२४ ॥

वैकर्तनेनापि तथाजिमध्ये ; सहस्रशो बाणगणा विसृष्टाः ।
ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेयुः ; पर्जन्यमुक्ता इव वारिधाराः ॥ ०२५ ॥

स भीमसेनं च जनार्दनं च ; किरीटिनं चाप्यमनुष्यकर्मा ।
त्रिभिस्त्रिभिर्भीमबलो निहत्य ; ननाद घोरं महता स्वरेण ॥ ०२६ ॥

स कर्णबाणाभिहतः किरीटी ; भीमं तथा प्रेक्ष्य जनार्दनं च ।
अमृष्यमाणः पुनरेव पार्थः ; शरान्दशाष्टौ च समुद्बबर्ह ॥ ०२७ ॥

सुषेणमेकेन शरेण विद्ध्वा ; शल्यं चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णम् ।
ततः सुमुक्तैर्दशभिर्जघान ; सभापतिं काञ्चनवर्मनद्धम् ॥ ०२८ ॥

स राजपुत्रो विशिरा विबाहु ;र्विवाजिसूतो विधनुर्विकेतुः ।
ततो रथाग्रादपतत्प्रभग्नः ; परश्वधैः शाल इवाभिकृत्तः ॥ ०२९ ॥

पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च ; द्वाभ्यां चतुर्भिर्दशभिश्च विद्ध्वा ।
चतुःशतान्द्विरदान्सायुधीया ;न्हत्वा रथानष्टशतं जघान ॥ ०३० ॥

सहस्रमश्वांश्च पुनश्च सादी ;नष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् ॥ ०३० ॥

दृष्ट्वाजिमुख्यावथ युध्यमानौ ; दिदृक्षवः शूरवरावरिघ्नौ ।
कर्णं च पार्थं च नियम्य वाहा ;न्खस्था महीस्थाश्च जनावतस्थुः ॥ ०३१ ॥

ततो धनुर्ज्या सहसातिकृष्टा ; सुघोषमाच्छिद्यत पाण्डवस्य ।
तस्मिन्क्षणे सूतपुत्रस्तु पार्थं ; समाचिनोत्क्षुद्रकाणां शतेन ॥ ०३२ ॥

निर्मुक्तसर्पप्रतिमैश्च तीक्ष्णै ;स्तैलप्रधौतैः खगपत्रवाजैः ।
षष्ट्या नाराचैर्वासुदेवं बिभेद ; तदन्तरं सोमकाः प्राद्रवन्त ॥ ०३३ ॥

ततो धनुर्ज्यामवधम्य शीघ्रं ; शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य ।
सुसंरब्धः कर्णशरक्षताङ्गो ; रणे पार्थः सोमकान्प्रत्यगृह्णात् ॥ ०३४ ॥

न पक्षिणः संपतन्त्यन्तरिक्षे ; क्षेपीयसास्त्रेण कृतेऽन्धकारे ॥ ०३४ ॥

शल्यं च पार्थो दशभिः पृषत्कै ;र्भृशं तनुत्रे प्रहसन्नविध्यत् ।
ततः कर्णं द्वादशभिः सुमुक्तै ;र्विद्ध्वा पुनः सप्तभिरभ्यविध्यत् ॥ ०३५ ॥

स पार्थबाणासनवेगनुन्नै ;र्दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः ।
विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः ; कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषुः ॥ ०३६ ॥

ततस्त्रिभिश्च त्रिदशाधिपोपमं ; शरैर्बिभेदाधिरथिर्धनञ्जयम् ।
शरांस्तु पञ्च ज्वलितानिवोरगा ;न्प्रवीरयामास जिघांसुरच्युते ॥ ०३७ ॥

ते वर्म भित्त्वा पुरुषोत्तमस्य ; सुवर्णचित्रं न्यपतन्सुमुक्ताः ।
वेगेन गामाविविशुः सुवेगाः ; स्नात्वा च कर्णाभिमुखाः प्रतीयुः ॥ ०३८ ॥

तान्पञ्चभल्लैस्त्वरितैः सुमुक्तै ;स्त्रिधा त्रिधैकैकमथोच्चकर्त ।
धनञ्जयस्ते न्यपतन्पृथिव्यां ; महाहयस्तक्षकपुत्रपक्षाः ॥ ०३९ ॥

ततः प्रजज्वाल किरीटमाली ; क्रोधेन कक्षं प्रदहन्निवाग्निः ।
स कर्णमाकर्णविकृष्टसृष्टैः ; शरैः शरीरान्तकरैर्ज्वलद्भिः ॥ ०४० ॥

मर्मस्वविध्यत्स चचाल दुःखा ;द्धैर्यात्तु तस्थावतिमात्रधैर्यः ॥ ०४० ॥

ततः शरौघैः प्रदिशो दिशश्च ; रविप्रभा कर्णरथश्च राजन् ।
अदृश्य आसीत्कुपिते धनञ्जये ; तुषारनीहारवृतं यथा नभः ॥ ०४१ ॥

स चक्ररक्षानथ पादरक्षा ;न्पुरःसरान्पृष्ठगोपांश्च सर्वान् ।
दुर्योधनेनानुमतानरिघ्ना ;न्समुच्चितान्सुरथान्सारभूतान् ॥ ०४२ ॥

द्विसाहस्रान्समरे सव्यसाची ; कुरुप्रवीरानृषभः कुरूणाम् ।
क्षणेन सर्वान्सरथाश्वसूता ;न्निनाय राजन्क्षयमेकवीरः ॥ ०४३ ॥

अथापलायन्त विहाय कर्णं ; तवात्मजाः कुरवश्चावशिष्टाः ।
हतानवाकीर्य शरक्षतांश्च ; लालप्यमानांस्तनयान्पितॄंश्च ॥ ०४४ ॥

स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विशून्या ; भयावदीर्णैः कुरुभिर्विहीनः ।
न विव्यथे भारत तत्र कर्णः ; प्रतीपमेवार्जुनमभ्यधावत् ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०६६

सञ्जय उवाच ॥

ततोऽपयाताः शरपातमात्र ;मवस्थिताः कुरवो भिन्नसेनाः ।
विद्युत्प्रकाशं ददृशुः समन्ता ;द्धनञ्जयास्त्रं समुदीर्यमाणम् ॥ ००१ ॥

तदर्जुनास्त्रं ग्रसते स्म वीरा ;न्वियत्तथाकाशमनन्तघोषम् ।
क्रुद्धेन पार्थेन तदाशु सृष्टं ; वधाय कर्णस्य महाविमर्दे ॥ ००२ ॥

रामादुपात्तेन महामहिम्ना ; आथर्वणेनारिविनाशनेन ।

तदर्जुनास्त्रं व्यधमद्दहन्तं ; पार्थं च बाणैर्निशितैर्निजघ्ने ॥ ००३ ॥

ततो विमर्दः सुमहान्बभूव ; तस्यार्जुनस्याधिरथेश्च राजन् ।
अन्योन्यमासादयतोः पृषत्कै ;र्विषाणघातैर्द्विपयोरिवोग्रैः ॥ ००४ ॥

ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः ; सुसंशितं सर्पमुखं ज्वलन्तम् ।
रौद्रं शरं संयति सुप्रधौतं ; पार्थार्थमत्यर्थचिराय गुप्तम् ॥ ००५ ॥

सदार्चितं चन्दनचूर्णशायिनं ; सुवर्णनालीशयनं महाविषम् ।
प्रदीप्तमैरावतवंशसंभवं ; शिरो जिहीर्षुर्युधि फल्गुनस्य ॥ ००६ ॥

तमब्रवीन्मद्रराजो महात्मा ; वैकर्तनं प्रेक्ष्य हि संहितेषुम् ।
न कर्ण ग्रीवामिषुरेष प्राप्स्यते ; संलक्ष्य संधत्स्व शरं शिरोघ्नम् ॥ ००७ ॥

अथाब्रवीत्क्रोधसंरक्तनेत्रः ; कर्णः शल्यं संधितेषुः प्रसह्य ।
न संधत्ते द्विः शरं शल्य कर्णो ; न मादृशाः शाठ्ययुक्ता भवन्ति ॥ ००८ ॥

तथैवमुक्त्वा विससर्ज तं शरं ; बलाहकं वर्षघनाभिपूजितम् ।
हतोऽसि वै फल्गुन इत्यवोच ;त्ततस्त्वरन्नूर्जितमुत्ससर्ज ॥ ००९ ॥

संधीयमानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधवः ।
आक्रम्य स्यन्दनं पद्भ्यां बलेन बलिनां वरः ॥ ०१० ॥

अवगाढे रथे भूमौ जानुभ्यामगमन्हयाः ।
ततः शरः सोऽभ्यहनत्किरीटं तस्य धीमतः ॥ ०११ ॥

अथार्जुनस्योत्तमगात्रभूषणं ; धरावियद्द्योसलिलेषु विश्रुतम् ।
बलास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः ; शरेण मूर्ध्नः स जहार सूतजः ॥ ०१२ ॥

दिवाकरेन्दुज्वलनग्रहत्विषं ; सुवर्णमुक्तामणिजालभूषितम् ।
पुरंदरार्थं तपसा प्रयत्नतः ; स्वयं कृतं यद्भुवनस्य सूनुना ॥ ०१३ ॥

महार्हरूपं द्विषतां भयङ्करं ; विभाति चात्यर्थसुखं सुगन्धि तत् ।
निजघ्नुषे देवरिपून्सुरेश्वरः ; स्वयं ददौ यत्सुमनाः किरीटिने ॥ ०१४ ॥

हराम्बुपाखण्डलवित्तगोप्तृभिः ; पिनाकपाशाशनिसायकोत्तमैः ।
सुरोत्तमैरप्यविषह्यमर्दितुं ; प्रसह्य नागेन जहार यद्वृषः ॥ ०१५ ॥

तदुत्तमेषून्मथितं विषाग्निना ; प्रदीप्तमर्चिष्मदभिक्षिति प्रियम् ।
पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं ; दिवाकरोऽस्तादिव पर्वताज्ज्वलन् ॥ ०१६ ॥

ततः किरीटं बहुरत्नमण्डितं ; जहार नागोऽर्जुनमूर्धतो बलात् ।
गिरेः सुजाताङ्कुरपुष्पितद्रुमं ; महेन्द्रवज्रः शिखरं यथोत्तमम् ॥ ०१७ ॥

मही वियद्द्यौः सलिलानि वायुना ; यथा विभिन्नानि विभान्ति भारत ।
तथैव शब्दो भुवनेष्वभूत्तदा ; जना व्यवस्यन्व्यथिताश्च चस्खलुः ॥ ०१८ ॥

ततः समुद्ग्रथ्य सितेन वाससा ; स्वमूर्धजानव्यथितः स्थितोऽर्जुनः ।
विभाति संपूर्णमरीचिभास्वता ; शिरोगतेनोदयपर्वतो यथा ॥ ०१९ ॥

बलाहकः कर्णभुजेरितस्ततो ; हुताशनार्कप्रतिमद्युतिर्महान् ।
महोरगः कृतवैरोऽर्जुनेन ; किरीटमासाद्य समुत्पपात ॥ ०२० ॥

तमब्रवीद्विद्धि कृतागसं मे ; कृष्णाद्य मातुर्वधजातवैरम् ।
ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्ये ; महोरगं कृतवैरं जहि त्वम् ॥ ०२१ ॥

स एवमुक्तो मधुसूदनेन ; गाण्डीवधन्वा रिपुषूग्रधन्वा ।
उवाच को न्वेष ममाद्य नागः ; स्वयं य आगाद्गरुडस्य वक्त्रम् ॥ ०२२ ॥

कृष्ण उवाच ॥

योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रभानुं ; संतर्पयानेन धनुर्धरेण ।

वियद्गतो बाणनिकृत्तदेहो ; ह्यनेकरूपो निहतास्य माता ॥ ०२३ ॥

ततस्तु जिष्णुः परिहृत्य शेषां ;श्चिच्छेद षड्भिर्निशितैः सुधारैः ।
नागं वियत्तिर्यगिवोत्पतन्तं ; स छिन्नगात्रो निपपात भूमौ ॥ ०२४ ॥

तस्मिन्मुहूर्ते दशभिः पृषत्कैः ; शिलाशितैर्बर्हिणवाजितैश्च ।
विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरं ; धनञ्जयं तिर्यगवेक्षमाणम् ॥ ०२५ ॥

ततोऽर्जुनो द्वादशभिर्विमुक्तै ;राकर्णमुक्तैर्निशितैः समर्प्य ।
नाराचमाशीविषतुल्यवेग ;माकर्णपूर्णायतमुत्ससर्ज ॥ ०२६ ॥

स चित्रवर्मेषुवरो विदार्य ; प्राणान्निरस्यन्निव साधु मुक्तः ।
कर्णस्य पीत्वा रुधिरं विवेश ; वसुंधरां शोणितवाजदिग्धः ॥ ०२७ ॥

ततो वृषो बाणनिपातकोपितो ; महोरगो दण्डविघट्टितो यथा ।
तथाशुकारी व्यसृजच्छरोत्तमा ;न्महाविषः सर्प इवोत्तमं विषम् ॥ ०२८ ॥

जनार्दनं द्वादशभिः पराभिन ;न्नवैर्नवत्या च शरैस्तथार्जुनम् ।
शरेण घोरेण पुनश्च पाण्डवं ; विभिद्य कर्णोऽभ्यनदज्जहास च ॥ ०२९ ॥

तमस्य हर्षं ममृषे न पाण्डवो ; बिभेद मर्माणि ततोऽस्य मर्मवित् ।
परं शरैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रम ;स्तथा यथेन्द्रो बलमोजसाहनत् ॥ ०३० ॥

ततः शराणां नवतीर्नवार्जुनः ; ससर्ज कर्णेऽन्तकदण्डसंनिभाः ।
शरैर्भृशायस्ततनुः प्रविव्यथे ; तथा यथा वज्रविदारितोऽचलः ॥ ०३१ ॥

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकै ;रलङ्कृतं चास्य वराङ्गभूषणम् ।
प्रविद्धमुर्व्यां निपपात पत्रिभि ;र्धनञ्जयेनोत्तमकुण्डलेऽपि च ॥ ०३२ ॥

महाधनं शिल्पिवरैः प्रयत्नतः ; कृतं यदस्योत्तमवर्म भास्वरम् ।
सुदीर्घकालेन तदस्य पाण्डवः ; क्षणेन बाणैर्बहुधा व्यशातयत् ॥ ०३३ ॥

स तं विवर्माणमथोत्तमेषुभिः ; शरैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिनत् ।
स विव्यथेऽत्यर्थमरिप्रहारितो ; यथातुरः पित्तकफानिलव्रणैः ॥ ०३४ ॥

महाधनुर्मण्डलनिःसृतैः शितैः ; क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च ।
ततक्ष कर्णं बहुभिः शरोत्तमै ;र्बिभेद मर्मस्वपि चार्जुनस्त्वरन् ॥ ०३५ ॥

दृढाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः ; पार्थेन कर्णो विविधैः शिताग्रैः ।
बभौ गिरिर्गैरिकधातुरक्तः ; क्षरन्प्रपातैरिव रक्तमम्भः ॥ ०३६ ॥

साश्वं तु कर्णं सरथं किरीटी ; समाचिनोद्भारत वत्सदन्तैः ।
प्रच्छादयामास दिशश्च बाणैः ; सर्वप्रयत्नात्तपनीयपुङ्खैः ॥ ०३७ ॥

स वत्सदन्तैः पृथुपीनवक्षाः ; समाचितः स्माधिरथिर्विभाति ।
सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मलि ;र्यथाचलः स्पन्दनचन्दनायुतः ॥ ०३८ ॥

शरैः शरीरे बहुधा समर्पितै ;र्विभाति कर्णः समरे विशां पते ।
महीरुहैराचितसानुकन्दरो ; यथा महेन्द्रः शुभकर्णिकारवान् ॥ ०३९ ॥

स बाणसंघान्धनुषा व्यवासृज ;न्विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् ।
सलोहितो रक्तगभस्तिमण्डलो ; दिवाकरोऽस्ताभिमुखो यथा तथा ॥ ०४० ॥

बाह्वन्तरादाधिरथेर्विमुक्ता ;न्बाणान्महाहीनिव दीप्यमानान् ।
व्यध्वंसयन्नर्जुनबाहुमुक्ताः ; शराः समासाद्य दिशः शिताग्राः ॥ ०४१ ॥

ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ ; स विह्वलः समरे सूतपुत्रः ।
घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापा ;द्रामादुपात्तेऽप्रतिभाति चास्त्रे ॥ ०४२ ॥

अमृष्यमाणो व्यसनानि तानि ; हस्तौ विधुन्वन्स विगर्हमाणः ।
धर्मप्रधानानभिपाति धर्म ; इत्यब्रुवन्धर्मविदः सदैव ॥ ०४३ ॥

ममापि निम्नोऽद्य न पाति भक्ता ;न्मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः ॥ ०४३ ॥

एवं ब्रुवन्प्रस्खलिताश्वसूतो ; विचाल्यमानोऽर्जुनशस्त्रपातैः ।
मर्माभिघाताच्चलितः क्रियासु ; पुनः पुनर्धर्ममगर्हदाजौ ॥ ०४४ ॥

ततः शरैर्भीमतरैरविध्यत्त्रिभिराहवे ।
हस्ते कर्णस्तदा पार्थमभ्यविध्यच्च सप्तभिः ॥ ०४५ ॥

ततोऽर्जुनः सप्तदश तिग्मतेजानजिह्मगान् ।
इन्द्राशनिसमान्घोरानसृजत्पावकोपमान् ॥ ०४६ ॥

निर्भिद्य ते भीमवेगा न्यपतन्पृथिवीतले ।
कम्पितात्मा तथा कर्णः शक्त्या चेष्टामदर्शयत् ॥ ०४७ ॥

बलेनाथ स संस्तभ्य ब्रह्मास्त्रं समुदैरयत् ।
ऐन्द्रास्त्रमर्जुनश्चापि तद्दृष्ट्वाभिन्यमन्त्रयत् ॥ ०४८ ॥

गाण्डीवं ज्यां च बाणांश्च अनुमन्त्र्य धनञ्जयः ।
असृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुरंदरः ॥ ०४९ ॥

ततस्तेजोमया बाणा रथात्पार्थस्य निःसृताः ।
प्रादुरासन्महावीर्याः कर्णस्य रथमन्तिकात् ॥ ०५० ॥

तान्कर्णस्त्वग्रतोऽभ्यस्तान्मोघांश्चक्रे महारथः ।
ततोऽब्रवीद्वृष्णिवीरस्तस्मिन्नस्त्रे विनाशिते ॥ ०५१ ॥

विसृजास्त्रं परं पार्थ राधेयो ग्रसते शरान् ।
ब्रह्मास्त्रमर्जुनश्चापि संमन्त्र्याथ प्रयोजयत् ॥ ०५२ ॥

छादयित्वा ततो बाणैः कर्णं प्रभ्राम्य चार्जुनः ।
तस्य कर्णः शरैः क्रुद्धश्चिच्छेद ज्यां सुतेजनैः ॥ ०५३ ॥

ततो ज्यामवधायान्यामनुमृज्य च पाण्डवः ।
शरैरवाकिरत्कर्णं दीप्यमानैः सहस्रशः ॥ ०५४ ॥

तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानं च संयुगे ।
नान्वबुध्यत शीघ्रत्वात्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०५५ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि राधेयः प्रत्यहन्सव्यसाचिनः ।
चक्रे चाभ्यधिकं पार्थात्स्ववीर्यं प्रतिदर्शयन् ॥ ०५६ ॥

ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णास्त्रेणाभिपीडितम् ।
अभ्यस्येत्यब्रवीत्पार्थमातिष्ठास्त्रमनुत्तमम् ॥ ०५७ ॥

ततोऽन्यमग्निसदृशं शरं सर्पविषोपमम् ।
अश्मसारमयं दिव्यमनुमन्त्र्य धनञ्जयः ॥ ०५८ ॥

रौद्रमस्त्रं समादाय क्षेप्तुकामः किरीटवान् ।
ततोऽग्रसन्मही चक्रं राधेयस्य महामृधे ॥ ०५९ ॥

ग्रस्तचक्रस्तु राधेयः कोपादश्रूण्यवर्तयत् ।
सोऽब्रवीदर्जुनं चापि मुहूर्तं क्षम पाण्डव ॥ ०६० ॥

मध्ये चक्रमवग्रस्तं दृष्ट्वा दैवादिदं मम ।
पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसंधिं विवर्जय ॥ ०६१ ॥

प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्राह्मणे च कृताञ्जलौ ।
शरणागते न्यस्तशस्त्रे तथा व्यसनगेऽर्जुन ॥ ०६२ ॥

अबाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नायुधे तथा ।
न शूराः प्रहरन्त्याजौ न राज्ञे पार्थिवास्तथा ॥ ०६३ ॥

त्वं च शूरोऽसि कौन्तेय तस्मात्क्षम मुहूर्तकम् ॥ ०६३ ॥

यावच्चक्रमिदं भूमेरुद्धरामि धनञ्जय ।
न मां रथस्थो भूमिष्ठमसज्जं हन्तुमर्हसि ॥ ०६४ ॥

न वासुदेवात्त्वत्तो वा पाण्डवेय बिभेम्यहम् ॥ ०६४ ॥

त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्धनः ।
स्मृत्वा धर्मोपदेशं त्वं मुहूर्तं क्षम पाण्डव ॥ ०६५ ॥

कर्णवधः

अध्याय ०६७

सञ्जय उवाच ॥

अथाब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो ; राधेय दिष्ट्या स्मरसीह धर्मम् ।
प्रायेण नीचा व्यसनेषु मग्ना ; निन्दन्ति दैवं कुकृतं न तत्तत् ॥ ००१ ॥

यद्द्रौपदीमेकवस्त्रां सभाया ;मानाय्य त्वं चैव सुयोधनश्च ।
दुःशासनः शकुनिः सौबलश्च ; न ते कर्ण प्रत्यभात्तत्र धर्मः ॥ ००२ ॥

यदा सभायां कौन्तेयमनक्षज्ञं युधिष्ठिरम् ।
अक्षज्ञः शकुनिर्जेता तदा धर्मः क्व ते गतः ॥ ००३ ॥

यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थिताम् ।
सभायां प्राहसः कर्ण क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ००४ ॥

राज्यलुब्धः पुनः कर्ण समाह्वयसि पाण्डवम् ।
गान्धारराजमाश्रित्य क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ००५ ॥

एवमुक्ते तु राधेये वासुदेवेन पाण्डवम् ।
मन्युरभ्याविशत्तीव्रः स्मृत्वा तत्तद्धनञ्जयम् ॥ ००६ ॥

तस्य क्रोधेन सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
प्रादुरासन्महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००७ ॥

तं समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयम् ।
अभ्यवर्षत्पुनर्यत्नमकरोद्रथसर्जने ॥ ००८ ॥

तदस्त्रमस्त्रेणावार्य प्रजहारास्य पाण्डवः ॥ ००८ ॥

ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो दयितं जातवेदसः ।
मुमोच कर्णमुद्दिश्य तत्प्रजज्वाल वै भृशम् ॥ ००९ ॥

वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकम् ।
जीमूतैश्च दिशः सर्वाश्चक्रे तिमिरदुर्दिनाः ॥ ०१० ॥

पाण्डवेयस्त्वसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् ।
अपोवाह तदाभ्राणि राधेयस्य प्रपश्यतः ॥ ०११ ॥

तं हस्तिकक्ष्याप्रवरं च बाणैः ; सुवर्णमुक्तामणिवज्रमृष्टम् ।
कालप्रयत्नोत्तमशिल्पियत्नैः ; कृतं सुरूपं वितमस्कमुच्चैः ॥ ०१२ ॥

ऊर्जस्करं तव सैन्यस्य नित्य ;ममित्रवित्रासनमीड्यरूपम् ।
विख्यातमादित्यसमस्य लोके ; त्विषा समं पावकभानुचन्द्रैः ॥ ०१३ ॥

ततः क्षुरेणाधिरथेः किरीटी ; सुवर्णपुङ्खेन शितेन यत्तः ।

श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुन्ममाथ ; महारथस्याधिरथेर्महात्मा ॥ ०१४ ॥

यशश्च धर्मश्च जयश्च मारिष ; प्रियाणि सर्वाणि च तेन केतुना ।
तदा कुरूणां हृदयानि चापत ;न्बभूव हाहेति च निस्वनो महान् ॥ ०१५ ॥

अथ त्वरन्कर्णवधाय पाण्डवो ; महेन्द्रवज्रानलदण्डसंनिभम् ।
आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषङ्गा ;त्सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमम् ॥ ०१६ ॥

मर्मच्छिदं शोणितमांसदिग्धं ; वैश्वानरार्कप्रतिमं महार्हम् ।
नराश्वनागासुहरं त्र्यरत्निं ; षड्वाजमञ्जोगतिमुग्रवेगम् ॥ ०१७ ॥

सहस्रनेत्राशनितुल्यतेजसं ; समानक्रव्यादमिवातिदुःसहम् ।
पिनाकनारायणचक्रसंनिभं ; भयङ्करं प्राणभृतां विनाशनम् ॥ ०१८ ॥

युक्त्वा महास्त्रेण परेण मन्त्रवि ;द्विकृष्य गाण्डीवमुवाच सस्वनम् ।
अयं महास्त्रोऽप्रतिमो धृतः शरः ; शरीरभिच्चासुहरश्च दुर्हृदः ॥ ०१९ ॥

तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता ; मया यदिष्टं सुहृदां तथा श्रुतम् ।
अनेन सत्येन निहन्त्वयं शरः ; सुदंशितः कर्णमरिं ममाजितः ॥ ०२० ॥

इत्यूचिवांस्तं स मुमोच बाणं ; धनञ्जयः कर्णवधाय घोरम् ।
कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्रां ; दीप्तामसह्यां युधि मृत्युनापि ॥ ०२१ ॥

ब्रुवन्किरीटी तमतिप्रहृष्टो ; अयं शरो मे विजयावहोऽस्तु ।
जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभावः ; कर्णं समाप्तिं नयतां यमाय ॥ ०२२ ॥

तेनेषुवर्येण किरीटमाली ; प्रहृष्टरूपो विजयावहेन ।
जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभेण ; चक्रे विषक्तं रिपुमाततायी ॥ ०२३ ॥

तदुद्यतादित्यसमानवर्चसं ; शरन्नभोमध्यगभास्करोपमम् ।
वराङ्गमुर्व्यामपतच्चमूपते ;र्दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः ॥ ०२४ ॥

तदस्य देही सततं सुखोदितं ; स्वरूपमत्यर्थमुदारकर्मणः ।
परेण कृच्छ्रेण शरीरमत्यज ;द्गृहं महर्द्धीव ससङ्गमीश्वरः ॥ ०२५ ॥

शरैर्विभुग्नं व्यसु तद्विवर्मणः ; पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितम् ।
स्रवद्व्रणं गैरिकतोयविस्रवं ; गिरेर्यथा वज्रहतं शिरस्तथा ॥ ०२६ ॥

देहात्तु कर्णस्य निपातितस्य ; तेजो दीप्तं खं विगाह्याचिरेण ।
तदद्भुतं सर्वमनुष्ययोधाः ; पश्यन्ति राजन्निहते स्म कर्णे ॥ ०२७ ॥

तं सोमकाः प्रेक्ष्य हतं शयानं ; प्रीता नादं सह सैन्यैरकुर्वन् ।
तूर्याणि चाजघ्नुरतीव हृष्टा ; वासांसि चैवादुधुवुर्भुजांश्च ॥ ०२८ ॥

बलान्विताश्चाप्यपरे ह्यनृत्य ;न्नन्योन्यमाश्लिष्य नदन्त ऊचुः ॥ ०२८ ॥

दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि निष्टनन्तं ; हतं रथात्सायकेनावभिन्नम् ।
महानिलेनाग्निमिवापविद्धं ; यज्ञावसाने शयने निशान्ते ॥ ०२९ ॥

शरैराचितसर्वाङ्गः शोणितौघपरिप्लुतः ।
विभाति देहः कर्णस्य स्वरश्मिभिरिवांशुमान् ॥ ०३० ॥

प्रताप्य सेनामामित्रीं दीप्तैः शरगभस्तिभिः ।
बलिनार्जुनकालेन नीतोऽस्तं कर्णभास्करः ॥ ०३१ ॥

अस्तं गच्छन्यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति ।
एवं जीवितमादाय कर्णस्येषुर्जगाम ह ॥ ०३२ ॥

अपराह्णे पराह्णस्य सूतपुत्रस्य मारिष ।
छिन्नमञ्जलिकेनाजौ सोत्सेधमपतच्छिरः ॥ ०३३ ॥

उपर्युपरि सैन्यानां तस्य शत्रोस्तदञ्जसा ।

शिरः कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोऽपाहरद्द्रुतम् ॥ ०३४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां ; शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराज ;श्छिन्नध्वजेनापययौ रथेन ॥ ०३५ ॥

कर्णे हते कुरवः प्राद्रवन्त ; भयार्दिता गाढविद्धाश्च संख्ये ।
अवेक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य ; ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तम् ॥ ०३६ ॥

सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्मणः ; सहस्रपत्रप्रतिमाननं शुभम् ।
सहस्ररश्मिर्दिनसङ्क्षये यथा ; तथापतत्तस्य शिरो वसुंधराम् ॥ ०३७ ॥

रणभूमिवर्णनम्

अध्याय ०६८

सञ्जय उवाच ॥

शल्यस्तु कर्णार्जुनयोर्विमर्दे ; बलानि दृष्ट्वा मृदितानि बाणैः ।
दुर्योधनं यान्तमवेक्षमाणो ; संदर्शयद्भारत युद्धभूमिम् ॥ ००१ ॥

निपातितस्यन्दनवाजिनागं ; दृष्ट्वा बलं तद्धतसूतपुत्रम् ।
दुर्योधनोऽश्रुप्रतिपूर्णनेत्रो ; मुहुर्मुहुर्न्यश्वसदार्तरूपः ॥ ००२ ॥

कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां ; शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।
यदृच्छया सूर्यमिवावनिस्थं ; दिदृक्षवः संपरिवार्य तस्थुः ॥ ००३ ॥

प्रहृष्टवित्रस्तविषण्णविस्मृता ;स्तथापरे शोकगता इवाभवन् ।
परे त्वदीयाश्च परस्परेण ; यथा यथैषां प्रकृतिस्तथाभवन् ॥ ००४ ॥

प्रविद्धवर्माभरणाम्बरायुधं ; धनञ्जयेनाभिहतं हतौजसम् ।
निशम्य कर्णं कुरवः प्रदुद्रुवु ;र्हतर्षभा गाव इवाकुलाकुलाः ॥ ००५ ॥

कृत्वा विमर्दं भृशमर्जुनेन ; कर्णं हतं केसरिणेव नागम् ।
दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराजो ; भीतोऽपसर्पत्सरथः सुशीघ्रम् ॥ ००६ ॥

मद्राधिपश्चापि विमूढचेता ;स्तूर्णं रथेनापहृतध्वजेन ।
दुर्योधनस्यान्तिकमेत्य शीघ्रं ; संभाष्य दुःखार्तमुवाच वाक्यम् ॥ ००७ ॥

विशीर्णनागाश्वरथप्रवीरं ; बलं त्वदियं यमराष्ट्रकल्पम् ।
अन्योन्यमासाद्य हतं महद्भि ;र्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः ॥ ००८ ॥

नैतादृशं भारत युद्धमासी ;द्यथाद्य कर्णार्जुनयोर्बभूव ।
ग्रस्तौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णा ;वन्ये च सर्वे तव शत्रवो ये ॥ ००९ ॥

दैवं तु यत्तत्स्ववशं प्रवृत्तं ; तत्पाण्डवान्पाति हिनस्ति चास्मान् ।
तवार्थसिध्यर्थकरा हि सर्वे ; प्रसह्य वीरा निहता द्विषद्भिः ॥ ०१० ॥

कुबेरवैवस्वतवासवानां ; तुल्यप्रभावाम्बुपतेश्च वीराः ।
वीर्येण शौर्येण बलेन चैव ; तैस्तैश्च युक्ता विपुलैर्गुणौघैः ॥ ०११ ॥

अवध्यकल्पा निहता नरेन्द्रा ;स्तवार्थकामा युधि पाण्डवेयैः ।
तन्मा शुचो भारत दिष्टमेत ;त्पर्यायसिद्धिर्न सदास्ति सिद्धिः ॥ ०१२ ॥

एतद्वचो मद्रपतेर्निशम्य ; स्वं चापनीतं मनसा निरीक्ष्य ।
दुर्योधनो दीनमना विसञ्ज्ञः ; पुनः पुनर्न्यश्वसदार्तरूपः ॥ ०१३ ॥

तं ध्यानमूकं कृपणं भृशार्त ;मार्तायनिर्दीनमुवाच वाक्यम् ।
पश्येदमुग्रं नरवाजिनागै ;रायोधनं वीरहतैः प्रपन्नम् ॥ ०१४ ॥

महीधराभैः पतितैर्महागजैः ; सकृत्प्रविद्धैः शरविद्धमर्मभिः ।
तैर्विह्वलद्भिश्च गतासुभिश्च ; प्रध्वस्तयन्त्रायुधवर्मयोधैः ॥ ०१५ ॥

वज्रापविद्धैरिव चाचलेन्द्रै ;र्विभिन्नपाषाणमृगद्रुमौषधैः ।
प्रविद्धघण्टाङ्कुशतोमरध्वजैः ; सहेममालै रुधिरौघसंप्लुतैः ॥ ०१६ ॥

शरावभिन्नैः पतितैश्च वाजिभिः ; श्वसद्भिरन्यैः क्षतजं वमद्भिः ।
दीनैः स्तनद्भिः परिवृत्तनेत्रै ;र्महीं दशद्भिः कृपणं नदद्भिः ॥ ०१७ ॥

तथापविद्धैर्गजवाजियोधै ;र्मन्दासुभिश्चैव गतासुभिश्च ।
नराश्वनागैश्च रथैश्च मर्दितै ;र्मही महावैतरणीव दुर्दशा ॥ ०१८ ॥

गजैर्निकृत्तापरहस्तगात्रै ;रुद्वेपमानैः पतितैः पृथिव्याम् ।
यशस्विभिर्नागरथाश्वयोधिभिः ; पदातिभिश्चाभिमुखैर्हतैः परैः ॥ ०१९ ॥

विशीर्णवर्माभरणाम्बरायुधै ;र्वृता निशान्तैरिव पावकैर्मही ॥ ०१९ ॥

शरप्रहाराभिहतैर्महाबलै ;रवेक्ष्यमाणैः पतितैः सहस्रशः ।
प्रनष्टसञ्ज्ञैः पुनरुच्छ्वसद्भि ;र्मही बभूवानुगतैरिवाग्निभिः ॥ ०२० ॥

दिवश्च्युतैर्भूरतिदीप्तिमद्भि ;र्नक्तं ग्रहैर्द्यौरमलेव दीप्तैः ॥ ०२० ॥

शरास्तु कर्णार्जुनबाहुमुक्ता ; विदार्य नागाश्वमनुष्यदेहान् ।
प्राणान्निरस्याशु महीमतीयु ;र्महोरगा वासमिवाभितोऽस्त्रैः ॥ ०२१ ॥

हतैर्मनुष्याश्वगजैश्च संख्ये ; शरावभिन्नैश्च रथैर्बभूव ।
धनञ्जयस्याधिरथेश्च मार्गे ; गजैरगम्या वसुधातिदुर्गा ॥ ०२२ ॥

रथैर्वरेषून्मथितैश्च योधैः ; संस्यूतसूताश्ववरायुधध्वजैः ।
विशीर्णशस्त्रैर्विनिकृत्तबन्धुरै ;र्निकृत्तचक्राक्षयुगत्रिवेणुभिः ॥ ०२३ ॥

विमुक्तयन्त्रैर्निहतैरयस्मयै ;र्हतानुषङ्गैर्विनिषङ्गबन्धुरैः ।
प्रभग्ननीडैर्मणिहेममण्डितैः ; स्तृता मही द्यौरिव शारदैर्घनैः ॥ ०२४ ॥

विकृष्यमणैर्जवनैरलङ्कृतै ;र्हतेश्वरैराजिरथैः सुकल्पितैः ।
मनुष्यमातङ्गरथाश्वराशिभि ;र्द्रुतं व्रजन्तो बहुधा विचूर्णिताः ॥ ०२५ ॥

सहेमपट्टाः परिघाः परश्वधाः ; कडङ्गरायोमुसलानि पट्टिशाः ।
पेतुश्च खड्गा विमला विकोशा ; गदाश्च जाम्बूनदपट्टबद्धाः ॥ ०२६ ॥

चापानि रुक्माङ्गदभूषणानि ; शराश्च कार्तस्वरचित्रपुङ्खाः ।
ऋष्ट्यश्च पीता विमला विकोशाः ; प्रासाः सखड्गाः कनकावभासाः ॥ ०२७ ॥

छत्राणि वालव्यजनानि शङ्खाः ; स्रजश्च पुष्पोत्तमहेमचित्राः ।
कुथाः पताकाम्बरवेष्टिताश्च ; किरीटमाला मुकुटाश्च शुभ्राः ॥ ०२८ ॥

प्रकीर्णका विप्रकीर्णाः कुथाश्च ; प्रधानमुक्तातरलाश्च हाराः ।
आपीडकेयूरवराङ्गदानि ; ग्रैवेयनिष्काः ससुवर्णसूत्राः ॥ ०२९ ॥

मण्युत्तमा वज्रसुवर्णमुक्ता ; रत्नानि चोच्चावचमङ्गलानि ।
गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि ; शिरांसि चेन्दुप्रतिमाननानि ॥ ०३० ॥

देहांश्च भोगांश्च परिच्छदांश्च ; त्यक्त्वा मनोज्ञानि सुखानि चापि ।
स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य ; व्याप्तांश्च लोकान्यशसा समीयुः ॥ ०३१ ॥

इत्येवमुक्त्वा विरराम शल्यो ; दुर्योधनः शोकपरीतचेताः ।
हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाण ; आर्तो विसञ्ज्ञो भृशमश्रुनेत्रः ॥ ०३२ ॥

तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः ; सर्वे समाश्वास्य सह प्रयान्ति ।

निरीक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य ; ध्वजं महान्तं यशसा ज्वलन्तम् ॥ ०३३ ॥

नराश्वमातङ्गशरीरजेन ; रक्तेन सिक्ता रुधिरेण भूमिः ।
रक्ताम्बरस्त्रक्तपनीययोगा ;न्नारी प्रकाशा इव सर्वगम्या ॥ ०३४ ॥

प्रच्छन्नरूपा रुधिरेण राज ;न्रौद्रे मुहूर्तेऽतिविराजमानाः ।
नैवावतस्थुः कुरवः समीक्ष्य ; प्रव्राजिता देवलोकाश्च सर्वे ॥ ०३५ ॥

वधेन कर्णस्य सुदुःखितास्ते ; हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः ।
द्रुतं प्रयाताः शिबिराणि राज ;न्दिवाकरं रक्तमवेक्षमाणाः ॥ ०३६ ॥

गाण्डीवमुक्तैस्तु सुवर्णपुङ्खैः ; शितैः शरैः शोणितदिग्धवाजैः ।
शरैश्चिताङ्गो भुवि भाति कर्णो ; हतोऽपि सन्सूर्य इवांशुमाली ॥ ०३७ ॥

कर्णस्य देहं रुधिरावसिक्तं ; भक्तानुकम्पी भगवान्विवस्वान् ।
स्पृष्ट्वा करैर्लोहितरक्तरूपः ; सिष्णासुरभ्येति परं समुद्रम् ॥ ०३८ ॥

इतीव सञ्चिन्त्य सुरर्षिसंघाः ; संप्रस्थिता यान्ति यथानिकेतम् ।
सञ्चिन्तयित्वा च जना विसस्रु ;र्यथासुखं खं च महीतलं च ॥ ०३९ ॥

तदद्भुतं प्राणभृतां भयङ्करं ; निशाम्य युद्धं कुरुवीरमुख्ययोः ।
धनञ्जयस्याधिरथेश्च विस्मिताः ; प्रशंसमानाः प्रययुस्तदा जनाः ॥ ०४० ॥

शरैः सङ्कृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।
गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मीर्व्यमुञ्चत ॥ ०४१ ॥

नानाभरणवान्राजन्मृष्टजाम्बूनदाङ्गदः ।
हतो वैकर्तनः शेते पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ०४२ ॥

कनकोत्तमसङ्काशः प्रदीप्त इव पावकः ।
सपुत्रः पुरुषव्याघ्रः संशान्तः पार्थतेजसा ॥ ०४३ ॥

प्रताप्य पाण्डवान्राजन्पाञ्चालांश्चास्त्रतेजसा ॥ ०४३ ॥

ददानीत्येव योऽवोचन्न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः ।
सद्भिः सदा सत्पुरुषः स हतो द्वैरथे वृषः ॥ ०४४ ॥

यस्य ब्राह्मणसात्सर्वमात्मार्थं न महात्मनः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि जीवितम् ॥ ०४५ ॥

सदा नृणां प्रियो दाता प्रियदानो दिवं गतः ।
आदाय तव पुत्राणां जयाशां शर्म वर्म च ॥ ०४६ ॥

हते स्म कर्णे सरितो न स्रवन्ति ; जगाम चास्तं कलुषो दिवाकरः ।
ग्रहश्च तिर्यग्ज्वलितार्कवर्णो ; यमस्य पुत्रोऽभ्युदियाय राजन् ॥ ०४७ ॥

नभः पफालाथ ननाद चोर्वी ; ववुश्च वाताः परुषातिवेलम् ।
दिशः सधूमाश्च भृशं प्रजज्वलु ;र्महार्णवाश्चुक्षुभिरे च सस्वनाः ॥ ०४८ ॥

सकाननाः साद्रिचयाश्चकम्पुः ; प्रविव्यथुर्भूतगणाश्च मारिष ।
बृहस्पती रोहिणीं संप्रपीड्य ; बभूव चन्द्रार्कसमानवर्णः ॥ ०४९ ॥

हते कर्णे न दिशो विप्रजज्ञु ;स्तमोवृता द्यौर्विचचाल भूमिः ।
पपात चोल्का ज्वलनप्रकाशा ; निशाचराश्चाप्यभवन्प्रहृष्टाः ॥ ०५० ॥

शशिप्रकाशाननमर्जुनो यदा ; क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् ।
अथान्तरिक्षे दिवि चेह चासकृ ;द्बभूव हाहेति जनस्य निस्वनः ॥ ०५१ ॥

स देवगन्धर्वमनुष्यपूजितं ; निहत्य कर्णं रिपुमाहवेऽर्जुनः ।
रराज पार्थः परमेण तेजसा ; वृत्रं निहत्येव सहस्रलोचनः ॥ ०५२ ॥

ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना ; शरन्नभोमध्यगभास्करत्विषा ।

पताकिना भीमनिनादकेतुना ; हिमेन्दुशङ्खस्फटिकावभासिना ॥ ०५३ ॥

सुवर्णमुक्तामणिवज्रविद्रुमै ;रलङ्कृतेनाप्रतिमानरंहसा ॥ ०५३ ॥

नरोत्तमौ पाण्डवकेशिमर्दना ;वुदाहितावग्निदिवाकरोपमौ ।
रणाजिरे वीतभयौ विरेजतुः ; समानयानाविव विष्णुवासवौ ॥ ०५४ ॥

ततो धनुर्ज्यातलनेमिनिस्वनैः ; प्रसह्य कृत्वा च रिपून्हतप्रभान् ।
संसाधयित्वैव कुरूञ्शरौघैः ; कपिध्वजः पक्षिवरध्वजश्च ॥ ०५५ ॥

प्रसह्य शङ्खौ धमतुः सुघोषौ ; मनांस्यरीणामवसादयन्तौ ॥ ०५५ ॥

सुवर्णजालावततौ महास्वनौ ; हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।
चुचुम्बतुः शङ्खवरौ नृणां वरौ ; वराननाभ्यां युगपच्च दध्मतुः ॥ ०५६ ॥

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य चोभयोः ।
पृथिवीमन्तरिक्षं च द्यामपश्चाप्यपूरयत् ॥ ०५७ ॥

तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ ; वनानि शैलान्सरितो दिशश्च ।
वित्रासयन्तौ तव पुत्रसेनां ; युधिष्ठिरं नन्दयतः स्म वीरौ ॥ ०५८ ॥

ततः प्रयाताः कुरवो जवेन ; श्रुत्वैव शङ्खस्वनमीर्यमाणम् ।
विहाय मद्राधिपतिं पतिं च ; दुर्योधनं भारत भारतानाम् ॥ ०५९ ॥

महाहवे तं बहु शोभमानं ; धनञ्जयं भूतगणाः समेताः ।
तदान्वमोदन्त जनार्दनं च ; प्रभाकरावभ्युदितौ यथैव ॥ ०६० ॥

समाचितौ कर्णशरैः परंतपा ;वुभौ व्यभातां समरेऽच्युतार्जुनौ ।
तमो निहत्याभ्युदितौ यथामलौ ; शशाङ्कसूर्याविव रश्मिमालिनौ ॥ ०६१ ॥

विहाय तान्बाणगणानथागतौ ; सुहृद्वृतावप्रतिमानविक्रमौ ।

सुखं प्रविष्टौ शिबिरं स्वमीश्वरौ ; सदस्यहूताविव वासवाच्युतौ ॥ ०६२ ॥

सदेवगन्धर्वमनुष्यचारणै ;र्महर्षिभिर्यक्षमहोरगैरपि ।
जयाभिवृघ्द्या परयाभिपूजितौ ; निहत्य कर्णं परमाहवे तदा ॥ ०६३ ॥

युधिष्ठिरानन्दः

अध्याय ०६९

सञ्जय उवाच ॥

तथा निपातिते कर्णे तव सैन्ये च विद्रुते ।
आश्लिष्य पार्थं दाशार्हो हर्षाद्वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

हतो बलभिदा वृत्रस्त्वया कर्णो धनञ्जय ।
वधं वै कर्णवृत्राभ्यां कथयिष्यन्ति मानवाः ॥ ००२ ॥

वज्रिणा निहतो वृत्रः संयुगे भूरितेजसा ।
त्वया तु निहतः कर्णो धनुषा निशितैः शरैः ॥ ००३ ॥

तमिमं विक्रमं लोके प्रथितं ते यशोवहम् ।
निवेदयावः कौन्तेय धर्मराजाय धीमते ॥ ००४ ॥

वधं कर्णस्य सङ्ग्रामे दीर्घकालचिकीर्षितम् ।
निवेद्य धर्मराजस्य त्वमानृण्यं गमिष्यसि ॥ ००५ ॥

तथेत्युक्ते केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गवः ।

पर्यवर्तयदव्यग्रो रथं रथवरस्य तम् ॥ ००६ ॥

धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरम् ।
युयुधानं च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

परानभिमुखा यत्तास्तिष्ठध्वं भद्रमस्तु वः ।
यावदावेद्यते राज्ञे हतः कर्णोऽर्जुनेन वै ॥ ००८ ॥

स तैः शूरैरनुज्ञातो ययौ राजनिवेशनम् ।
पार्थमादाय गोविन्दो ददर्श च युधिष्ठिरम् ॥ ००९ ॥

शयानं राजशार्दूलं काञ्चने शयनोत्तमे ।
अगृह्णीतां च चरणौ मुदितौ पार्थिवस्य तौ ॥ ०१० ॥

तयोः प्रहर्षमालक्ष्य प्रहारांश्चातिमानुषान् ।
राधेयं निहतं मत्वा समुत्तस्थौ युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

ततोऽस्मै तद्यथावृत्तं वासुदेवः प्रियंवदः ।
कथयामास कर्णस्य निधनं यदुनन्दनः ॥ ०१२ ॥

ईषदुत्स्मयमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् ।
युधिष्ठिरं हतामित्रं कृताञ्जलिरथाच्युतः ॥ ०१३ ॥

दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च पाण्डवश्च वृकोदरः ।
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०१४ ॥

मुक्ता वीरक्षयादस्मात्सङ्ग्रामाल्लोमहर्षणात् ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पार्थिव ॥ ०१५ ॥

हतो वैकर्तनः क्रूरः सूतपुत्रो महाबलः ।
दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र दिष्ट्या वर्धसि पाण्डव ॥ ०१६ ॥

यः स द्यूतजितां कृष्णां प्राहसत्पुरुषाधमः ।
तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पिबति शोणितम् ॥ ०१७ ॥

शेतेऽसौ शरदीर्णाङ्गः शत्रुस्ते कुरुपुङ्गव ।
तं पश्य पुरुषव्याघ्र विभिन्नं बहुधा शरैः ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिरस्तु दाशार्हं प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ।
दिष्ट्या दिष्ट्येति राजेन्द्र प्रीत्या चेदमुवाच ह ॥ ०१९ ॥

नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
त्वया सारथिना पार्थो यत्कुर्यादद्य पौरुषम् ॥ ०२० ॥

प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठः साङ्गदं दक्षिणं भुजम् ।
उवाच धर्मभृत्पार्थ उभौ तौ केशवार्जुनौ ॥ ०२१ ॥

नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन ह ।
धर्मसंस्थापने युक्तौ पुराणौ पुरुषोत्तमौ ॥ ०२२ ॥

असकृच्चापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम ।
कथामेतां महाबाहो दिव्यामकथयत्प्रभुः ॥ ०२३ ॥

तव कृष्ण प्रभावेण गाण्डीवेन धनञ्जयः ।
जयत्यभिमुखाञ्शत्रून्न चासीद्विमुखः क्वचित् ॥ ०२४ ॥

जयश्चैव ध्रुवोऽस्माकं न त्वस्माकं पराजयः ।
यदा त्वं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ०२५ ॥

एवमुक्त्वा महाराज तं रथं हेमभूषितम् ।
दन्तवर्णैर्हयैर्युक्तं कालवालैर्महारथः ॥ ०२६ ॥

आस्थाय पुरुषव्याघ्रः स्वबलेनाभिसंवृतः ।
कृष्णार्जुनाभ्यां वीराभ्यामनुमन्य ततः प्रियम् ॥ ०२७ ॥

आगतो बहुवृत्तान्तं द्रष्टुमायोधनं तदा ।
आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफल्गुनौ ॥ ०२८ ॥

स ददर्श रणे कर्णं शयानं पुरुषर्षभम् ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः सर्वतः शकलीकृतम् ॥ ०२९ ॥

सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ।
प्रशशंस नरव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ॥ ०३० ॥

अद्य राजास्मि गोविन्द पृथिव्यां भ्रातृभिः सह ।
त्वया नाथेन वीरेण विदुषा परिपालितः ॥ ०३१ ॥

हतं दृष्ट्वा नरव्याघ्रं राधेयमभिमानिनम् ।
निराशोऽद्य दुरात्मासौ धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ ०३२ ॥

जीविताच्चापि राज्याच्च हते कर्णे महारथे ॥ ०३२ ॥

त्वत्प्रसादाद्वयं चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ।
त्वं च गाण्डीवधन्वा च विजयी यदुनन्दन ॥ ०३३ ॥

दिष्ट्या जयसि गोविन्द दिष्ट्या कर्णो निपातितः ॥ ०३३ ॥

एवं स बहुशो हृष्टः प्रशशंस जनार्दनम् ।
अर्जुनं चापि राजेन्द्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०३४ ॥

ततो भीमप्रभृतिभिः सर्वैश्च भ्रातृभिर्वृतम् ।
वर्धयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथाः ॥ ०३५ ॥

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकोदरः ।
सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः ॥ ०३६ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाण्डुपाञ्चालसृञ्जयाः ।
पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूतनन्दने ॥ ०३७ ॥

ते वर्धयित्वा नृपतिं पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जितकाशिनो लब्धलक्षा युद्धशौण्डाः प्रहारिणः ॥ ०३८ ॥

स्तुवन्तः स्तवयुक्ताभिर्वाग्भिः कृष्णौ परंतपौ ।
जग्मुः स्वशिबिरायैव मुदा युक्ता महारथाः ॥ ०३९ ॥

एवमेष क्षयो वृत्तः सुमहा.ण्ल्लोमहर्षणः ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्नतीतं किं नु शोचसि ॥ ०४० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा तदप्रियं राजन्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पपात भूमौ निश्चेष्टः कौरव्यः परमार्तिवान् ॥ ०४१ ॥

तथा सत्यव्रता देवी गान्धारी धर्मदर्शिनी ॥ ०४१ ॥

तं प्रत्यगृह्णाद्विदुरो नृपतिं सञ्जयस्तथा ।
पर्याश्वासयतश्चैवं तावुभावेव भूमिपम् ॥ ०४२ ॥

तथैवोत्थापयामासुर्गान्धारीं राजयोषितः ।
ताभ्यामाश्वासितो राजा तूष्णीमासीद्विचेतनः ॥ ०४३ ॥

Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

शाल्य पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - शाल्य पर्व

शल्यवधपर्व १
अध्याय ००१ . . . . १
अध्याय ००२ . . . . ७
अध्याय ००३ . . . . १३
अध्याय ००४ . . . . १९
अध्याय ००५ . . . . २४
अध्याय ००६ . . . . २७
अध्याय ००७ . . . . ३२
अध्याय ००८ . . . . ३७
अध्याय ००९ . . . . ४२
अध्याय ०१० . . . . ४९
अध्याय ०११ . . . . ५५
अध्याय ०१२ . . . . ६१
अध्याय ०१३ . . . . ६६
अध्याय ०१४ . . . . ७१
अध्याय ०१५ . . . . ७६
अध्याय ०१६ . . . . ८२

ह्रदप्रवेशपर्व ९१
अध्याय ०१७ . . . . ९१
अध्याय ०१८ . . . . ९६
अध्याय ०१९ . . . . १०३

अध्याय ०२० . . . . १०६
अध्याय ०२१ . . . . ११०
अध्याय ०२२ . . . . ११५
अध्याय ०२३ . . . . १२४
अध्याय ०२४ . . . . १३१
अध्याय ०२५ . . . . १३७
अध्याय ०२६ . . . . १४१
अध्याय ०२७ . . . . १४७
अध्याय ०२८ . . . . १५४

तीर्थयात्रापर्व १६४
अध्याय ०२९ . . . . १६४
अध्याय ०३० . . . . १७१
अध्याय ०३१ . . . . १७९
अध्याय ०३२ . . . . १८६
अध्याय ०३३ . . . . १९१
अध्याय ०३४ . . . . १९३
त्रितोपाख्यानम् २०३
अध्याय ०३५ . . . . २०३
अध्याय ०३६ . . . . २०८
अध्याय ०३७ . . . . २१५
अध्याय ०३८ . . . . २२१
अध्याय ०३९ . . . . २२५
अध्याय ०४० . . . . २२९
अध्याय ०४१ . . . . २३२
अध्याय ०४२ . . . . २३७
स्कन्दाभिषेकः २४२
अध्याय ०४३ . . . . २४२
अध्याय ०४४ . . . . २४७
अध्याय ०४५ . . . . २५९
अध्याय ०४६ . . . . २६९
स्रुचावत्युपाख्यानम् २७३

अध्याय ०४७ . . . २७३
अध्याय ०४८ . . . २७९
जैगीषव्योपाख्यानम् . . . २८२
अध्याय ०४९ . . . २८२
अध्याय ०५० . . . २८९
वृद्धकन्योपाख्यानम् . . . २९५
अध्याय ०५१ . . . २९५
अध्याय ०५२ . . . २९८
अध्याय ०५३ . . . ३००

गदायुद्धपर्व ३०५
अध्याय ०५४ . . . ३०५
अध्याय ०५५ . . . ३०९
अध्याय ०५६ . . . ३१४
दुर्योधनोरुभङ्गः . . . ३२१
अध्याय ०५७ . . . ३२१
अध्याय ०५८ . . . ३२७
बलदेववासुदेवसंवादः . . . ३३०
अध्याय ०५९ . . . ३३०
अध्याय ०६० . . . ३३५
अध्याय ०६१ . . . ३४२
अध्याय ०६२ . . . ३४६
अध्याय ०६३ . . . ३५४
द्रौणिसेनापत्याभिषेकः . . . ३५९
अध्याय ०६४ . . . ३५९

॥ महाभारत शाल्यपर्व ॥

शल्यवधपर्व

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वत वै द्विज ॥ ००१ ॥

उदीर्यमाणं च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
पाण्डवैः प्राप्तकालं च किं प्रापद्यत कौरवः ॥ ००२ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत् ॥ ००४ ॥

हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः ।

कृच्छ्रात्स्वशिबिरं प्रायाद्धतशेषैर्नृपैः सह ॥ ००५ ॥

स समाश्वास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ।
राजभिर्नालभच्छर्म सूतपुत्रवधं स्मरन् ॥ ००६ ॥

स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यं च पार्थिवः ।
सङ्ग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ००७ ॥

शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गवः ।
रणाय निर्ययौ राजा हतशेषैर्नृपैः सह ॥ ००८ ॥

ततः सुतुमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ००९ ॥

ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
पाण्डुसैन्यस्य मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ॥ ०१० ॥

ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात् ।
अपसृत्य ह्रदं घोरं विवेश रिपुजाद्भयात् ॥ ०११ ॥

अथापराह्णे तस्याह्नः परिवार्य महारथैः ।
ह्रदादाहूय योगेन भीमसेनेन पातितः ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्हते महेष्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः ।
संरभान्निशि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ॥ ०१३ ॥

ततः पूर्वाह्णसमये शिबिरादेत्य सञ्जयः ।
प्रविवेश पुरीं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ०१४ ॥

प्रविश्य च पुरं तूर्णं भुजावुच्छ्रित्य दुःखितः ।
वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनम् ॥ ०१५ ॥

रुरोद च नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः ।
अहो बत विविग्नाः स्म निधनेन महात्मनः ॥ ०१६ ॥

अहो सुबलवान्कालो गतिश्च परमा तथा ।
शक्रतुल्यबलाः सर्वे यत्रावध्यन्त पार्थिवाः ॥ ०१७ ॥

दृष्ट्वैव च पुरो राजञ्जनः सर्वः स सञ्जयम् ।
प्ररुरोद भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरम् ॥ ०१८ ॥

आकुमारं नरव्याघ्र तत्पुरं वै समन्ततः ।
आर्तनादं महच्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ॥ ०१९ ॥

धावतश्चाप्यपश्यच्च तत्र त्रीन्पुरुषर्षभान् ।
नष्टचित्तानिवोन्मत्ताञ्शोकेन भृशपीडितान् ॥ ०२० ॥

तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम् ।
ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ ०२१ ॥

दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ।
स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ॥ ०२२ ॥

तथान्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैषिभिः ।
तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति ॥ ०२३ ॥

रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ।
नातिहृष्टमनाः सूतो बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ ०२४ ॥

सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा ॥ ०२५ ॥

उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ॥ ०२५ ॥

संशप्तका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह ।
म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ॥ ०२६ ॥

प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
उदीच्या निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ॥ ०२७ ॥

राजानो राजपुत्राश्च सर्वतो निहता नृप ॥ ०२७ ॥

दुर्योधनो हतो राजन्यथोक्तं पाण्डवेन च ।
भग्नसक्थो महाराज शेते पांसुषु रूषितः ॥ ०२८ ॥

धृष्टद्युम्नो हतो राजञ्शिखण्डी चापराजितः ।
उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन्प्रभद्रकाः ॥ ०२९ ॥

पाञ्चालाश्च नरव्याघ्राश्चेदयश्च निषूदिताः ।
तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ०३० ॥

कर्णपुत्रो हतः शूरो वृषसेनो महाबलः ॥ ०३० ॥

नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि ॥ ०३१ ॥

किञ्चिच्छेषं च शिबिरं तावकानां कृतं विभो ।
पाण्डवानां च शूराणां समासाद्य परस्परम् ॥ ०३२ ॥

प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।
सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ॥ ०३३ ॥

ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।

कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ०३४ ॥

तवाप्येते महाराज रथिनो नृपसत्तम ।
अक्षौहिणीनां सर्वासां समेतानां जनेश्वर ॥ ०३५ ॥

एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः ॥ ०३५ ॥

कालेन निहतं सर्वं जगद्वै भरतर्षभ ।
दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरस्य भारत ॥ ०३६ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
निपपात महाराज गतसत्त्वो महीतले ॥ ०३७ ॥

तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायशाः ।
निपपात महाराज राजव्यसनकर्शितः ॥ ०३८ ॥

गान्धारी च नृपश्रेष्ठ सर्वाश्च कुरुयोषितः ।
पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचश्च ताः ॥ ०३९ ॥

निःसञ्ज्ञं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलम् ।
प्रलापयुक्ता महती कथा न्यस्ता पटे यथा ॥ ०४० ॥

कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
शनैरलभत प्राणान्पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ ०४१ ॥

लब्ध्वा तु स नृपः सञ्ज्ञां वेपमानः सुदुःखितः ।
उदीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०४२ ॥

विद्वन्क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ ।
ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ॥ ०४३ ॥

एवमुक्त्वा ततो भूयो विसञ्ज्ञो निपपात ह ॥ ०४३ ॥

तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ।
शीतैस्तु सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ॥ ०४४ ॥

स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपतिः ।
तूष्णीं दध्यौ महीपालः पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ ०४५ ॥

निःश्वसञ्जिह्मग इव कुम्भक्षिप्तो विशां पते ॥ ०४५ ॥

सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ।
तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ०४६ ॥

ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरव्याघ्रो मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ०४७ ॥

गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी ।
तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशम् ॥ ०४८ ॥

एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
विसर्जयामास शनैर्वेपमानः पुनः पुनः ॥ ०४९ ॥

निश्चक्रमुस्ततः सर्वास्ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
सुहृदश्च ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ०५० ॥

ततो नरपतिं तत्र लब्धसञ्ज्ञं परंतप ।
अवेक्ष्य सञ्जयो दीनो रोदमानं भृशातुरम् ॥ ०५१ ॥

प्राञ्जलिर्निःश्वसन्तं च तं नरेन्द्रं मुहुर्मुहुः ।
समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ॥ ०५२ ॥

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

विसृष्टास्वथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः ॥ ००१ ॥

सधूममिव निःश्वस्य करौ धुन्वन्पुनः पुनः ।
विचिन्त्य च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

अहो बत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान्रणे ।
क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ ००३ ॥

वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम ।
यच्छ्रुत्वा निहतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥ ००४ ॥

चिन्तयित्वा वचस्तेषां बालक्रीडां च सञ्जय ।
अद्य श्रुत्वा हतान्पुत्रान्भृशं मे दीर्यते मनः ॥ ००५ ॥

अन्धत्वाद्यदि तेषां तु न मे रूपनिदर्शनम् ।
पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ००६ ॥

बालभावमतिक्रान्तान्यौवनस्थांश्च तानहम् ।
मध्यप्राप्तांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तथानघ ॥ ००७ ॥

तानद्य निहताञ्श्रुत्वा हृतैश्वर्यान्हृतौजसः ।
न लभे वै क्वचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ००८ ॥

एह्येहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य सांप्रतम् ।
त्वया हीनो महाबाहो कां नु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ००९ ॥

गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
अन्धं वृद्धं च मां वीर विहाय क्व नु गच्छसि ॥ ०१० ॥

सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजन्सुमानिता ।
कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ॥ ०११ ॥

कथं त्वं पृथिवीपालान्भुक्त्वा तात समागतान् ।
शेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ ०१२ ॥

को नु मामुत्थितं काल्ये तात तातेति वक्ष्यति ।
महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ ०१३ ॥

परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः ।
अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वचः ॥ ०१४ ॥

ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक ।
भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥ ०१५ ॥

भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजोऽथ बाह्लिकः ॥ ०१६ ॥

अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः ।
बृहद्बलश्च काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ०१७ ॥

म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह ।
सुदक्षिणश्च काम्बोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥ ०१८ ॥

भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च शतायुश्चापि वीर्यवान् ॥ ०१९ ॥

जलसंधोऽथार्श्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
अलंबुसो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ॥ ०२० ॥

एते चान्ये च बह्वो राजानो राजसत्तम ।
मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणांस्त्यक्त्वा रणे प्रभो ॥ ०२१ ॥

येषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः ।
योधयिष्याम्यहं पार्थान्पाञ्चालांश्चैव सर्वशः ॥ ०२२ ॥

चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे ।
सात्यकिं कुन्तिभोजं च राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ०२३ ॥

एकोऽप्येषां महाराज समर्थः संनिवारणे ।
समरे पाण्डवेयानां सङ्क्रुद्धो ह्यभिधावताम् ॥ ०२४ ॥

किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः ॥ ०२४ ॥

अथ वा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः ।
योत्स्यन्ति सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे ॥ ०२५ ॥

कर्णस्त्वेको मया सार्धं निहनिष्यति पाण्डवान् ।
ततो नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने ॥ ०२६ ॥

यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
न स संनह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः ॥ ०२७ ॥

तस्याहं वदतः सूत बहुशो मम संनिधौ ।
युक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्पाण्डवान्मृधे ॥ ०२८ ॥

तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः ।
व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०२९ ॥

भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकम् ॥ ०३० ॥

द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३१ ॥

भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
बाह्लीकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३२ ॥

सुदक्षिणो हतो यत्र जलसंधश्च कौरवः ।
श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३३ ॥

बृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
आवन्त्यो निहतो यत्र त्रिगर्तश्च जनाधिपः ॥ ०३४ ॥

संशप्तकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३४ ॥

अलंबुसस्तथा राजन्राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
आर्श्यशृङ्गश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३५ ॥

नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः ।
म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३६ ॥

शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३७ ॥

राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ।

निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३८ ॥

नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय ।
निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०३९ ॥

पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ॥ ०४० ॥

भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः ।
यश्च भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ ०४१ ॥

अहं वियुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह सञ्जय ।
कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ॥ ०४२ ॥

नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो ।
सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्ज्ञातिसङ्क्षये ॥ ०४३ ॥

न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाभ्युपगमादृते ।
इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय ॥ ०४४ ॥

दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ।
दुःशासनो विशस्तश्च विकर्णश्च महाबलः ॥ ०४५ ॥

कथं हि भीमसेनस्य श्रोष्येऽहं शब्दमुत्तमम् ।
एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥ ०४६ ॥

असकृद्वदतस्तस्य दुर्योधनवधेन च ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः ॥ ०४७ ॥

एवं स शोकसंतप्तः पार्थिवो हतबान्धवः ।
मुहुर्मुहुर्मुह्यमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ०४८ ॥

विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा पराभवम् ॥ ०४९ ॥

दुःखेन महता राजा संतप्तो भरतर्षभ ।
पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ०५० ॥

भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रं च पातितम् ।
सेनापतिं प्रणेतारं किमकुर्वत मामकाः ॥ ०५१ ॥

यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः ।
अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः ॥ ०५२ ॥

रणमूर्ध्नि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना ।
एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ०५३ ॥

एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
स राजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ॥ ०५४ ॥

पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ ०५५ ॥

केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढाः सम्यक्तथापरे ।
तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचः स्म ह ॥ ०५६ ॥

यदब्रवीन्मे धर्मात्मा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ ०५७ ॥

दैवोपहतचित्तेन यन्मयापकृतं पुरा ।
अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुनः ॥ ०५८ ॥

को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते ।
अर्जुनं वासुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ॥ ०५९ ॥

केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे ।
वामं च योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ०६० ॥

कथं च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः ।
निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ॥ ०६१ ॥

ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भरतानां महाक्षयम् ।
यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ०६२ ॥

पाञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ ०६३ ॥

पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथोभौ सात्वतौ युधि ।
कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ०६४ ॥

यद्यथा यादृशं चैव युद्धं वृत्तं च सांप्रतम् ।
अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ०६५ ॥

अध्याय ००३

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्नवहितो यथा वृत्तो महान्क्षयः ।
कुरूणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम् ॥ ००१ ॥

निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।
विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ ००२ ॥

विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि ।
भृशोद्विग्नेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ००३ ॥

ध्यायमानेषु सैन्येषु दुःखं प्राप्तेषु भारत ।
बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ ००४ ॥

अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे ।
पतितान्रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनाम् ॥ ००५ ॥

रणे विनिहतान्नागान्दृष्ट्वा पत्तींश्च मारिष ।
आयोधनं चातिघोरं रुद्रस्याक्रीडसंनिभम् ॥ ००६ ॥

अप्रख्यातिं गतानां तु राज्ञां शतसहस्रशः ।
कृपाविष्टः कृपो राजन्वयःशीलसमन्वितः ॥ ००७ ॥

अब्रवीत्तत्र तेजस्वी सोऽभिसृत्य जनाधिपम् ।
दुर्योधनं मन्युवशाद्वचनं वचनक्षमः ॥ ००८ ॥

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ००९ ॥

न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्था राजेन्द्र विद्यते ।
यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ०१० ॥

पुत्रो भ्राता पिता चैव स्वस्रेयो मातुलस्तथा ।
संबन्धिबान्धवाश्चैव योध्या वै क्षत्रजीविना ॥ ०११ ॥

वधे चैव परो धर्मस्तथाधर्मः पलायने ।

ते स्म घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ॥ ०१२ ॥

तत्र त्वां प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः ।
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ॥ ०१३ ॥

जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्युपास्महे ॥ ०१४ ॥

येषु भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
ते संत्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥ ०१५ ॥

वयं त्विह विनाभूता गुणवद्भिर्महारथैः ।
कृपणं वर्तयिष्याम पातयित्वा नृपान्बहून् ॥ ०१६ ॥

सर्वैरपि च जीवद्भिर्बीभत्सुरपराजितः ।
कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ॥ ०१७ ॥

इन्द्रकार्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितम् ।
वानरं केतुमासाद्य सञ्चचाल महाचमूः ॥ ०१८ ॥

सिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषात्संहृष्यन्ति मनांसि नः ॥ ०१९ ॥

चरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ति नयनप्रभाम् ।
अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ०२० ॥

जाम्बूनदविचित्रं च धूयमानं महद्धनुः ।
दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्युदभ्रघनेष्विव ॥ ०२१ ॥

उह्यमानश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकः ।
तावकं तद्बलं राजन्नर्जुनोऽस्त्रविदां वरः ॥ ०२२ ॥

गहनं शिशिरे कक्षं ददाहाग्निरिवोत्थितः ॥ ०२२ ॥

गाहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
धनञ्जयमपश्याम चतुर्दन्तमिव द्विपम् ॥ ०२३ ॥

विक्षोभयन्तं सेनां ते त्रासयन्तं च पार्थिवान् ।
धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ ०२४ ॥

त्रासयन्तं तथा योधान्धनुर्घोषेण पाण्डवम् ।
भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणा इव ॥ ०२५ ॥

सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विरेजतुः ॥ ०२६ ॥

अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
सङ्ग्रामस्यातिघोरस्य वध्यतां चाभितो युधि ॥ ०२७ ॥

वायुनेव विधूतानि तवानीकानि सर्वशः ।
शरदम्भोदजालानि व्यशीर्यन्त समन्ततः ॥ ०२८ ॥

तां नावमिव पर्यस्तां भ्रान्तवातां महार्णवे ।
तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ ०२९ ॥

क्व नु ते सूतपुत्रोऽभूत्क्व नु द्रोणः सहानुगः ।
अहं क्व च क्व चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क्व नु ॥ ०३० ॥

दुःशासनश्च भ्राता ते भ्रातृभिः सहितः क्व नु ॥ ०३० ॥

बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् ।
संबन्धिनस्ते भ्रातॄंश्च सहायान्मातुलांस्तथा ॥ ०३१ ॥

सर्वान्विक्रम्य मिषतो लोकांश्चाक्रम्य मूर्धनि ।
जयद्रथो हतो राजन्किं नु शेषमुपास्महे ॥ ०३२ ॥

को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ।
तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः ॥ ०३३ ॥

गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्याणि हरते हि नः ॥ ०३३ ॥

नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका ।
नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीवाकुलतां गता ॥ ०३४ ॥

ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः ।
चरिष्यति महाबाहुः कक्षेऽग्निरिव सञ्ज्वलन् ॥ ०३५ ॥

सात्यकेश्चैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः ।
दारयेत गिरीन्सर्वाञ्शोषयेत च सागरान् ॥ ०३६ ॥

उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशां पते ।
कृतं तत्सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ॥ ०३७ ॥

प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् ।
दुरासदं तथा गुप्तं गूढं गाण्डीवधन्वना ॥ ०३८ ॥

युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु ।
अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतम् ॥ ०३९ ॥

आत्मनोऽर्थे त्वया लोको यत्नतः सर्व आहृतः ।
स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ०४० ॥

रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ०४१ ॥

हीयमानेन वै संधिः पर्येष्टव्यः समेन च ।
विग्रहो वर्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ०४२ ॥

ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाः स्वबलशक्तितः ।
अत्र ते पाण्डवैः सार्धं संधिं मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ०४३ ॥

न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते ।
स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान्न च श्रेयोऽनुविन्दति ॥ ०४४ ॥

प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
श्रेयः स्यान्न तु मौढ्येन राजन्गन्तुं पराभवम् ॥ ०४५ ॥

वैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलो युधिष्ठिरः ।
विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च ॥ ०४६ ॥

यद्ब्रूयाद्धि हृषीकेशो राजानमपराजितम् ।
अर्जुनं भीमसेनं च सर्वं कुर्युरसंशयम् ॥ ०४७ ॥

नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं कौरवस्य ह ।
धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ॥ ०४८ ॥

एतत्क्षममहं मन्ये तव पार्थैरविग्रहम् ।
न त्वा ब्रवीमि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ॥ ०४९ ॥

पथ्यं राजन्ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यसि ॥ ०४९ ॥

इति वृद्धो विलप्यैतत्कृपः शारद्वतो वचः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥ ०५० ॥

अध्याय ००४

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशां पते ॥ ००१ ॥

ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच परंतपः ॥ ००२ ॥

यत्किञ्चित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहम् ।
कृतं च भवता सर्वं प्राणान्संत्यज्य युध्यता ॥ ००३ ॥

गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः ।
पाण्डवैरतितेजोभिर्लोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ००४ ॥

सुहृदा यदिदं वाच्यं भवता श्रावितो ह्यहम् ।
न मां प्रीणाति तत्सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ००५ ॥

हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ॥ ००६ ॥

राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽस्मासु विश्वसेत् ।
अक्षद्यूते च नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाधनः ॥ ००७ ॥

स कथं मम वाक्यानि श्रद्दध्याद्भूय एव तु ॥ ००७ ॥

तथा दौत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।

प्रलब्धश्च हृषीकेशस्तच्च कर्म विरोधितम् ॥ ००८ ॥

स च मे वचनं ब्रह्मन्कथमेवाभिमंस्यते ॥ ००८ ॥

विललाप हि यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ ००९ ॥

एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योन्यं प्रति संहतौ ।
पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ॥ ०१० ॥

स्वस्रीयं च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः ।
कृतागसो वयं तस्य स मदर्थं कथं क्षमेत् ॥ ०११ ॥

अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः ।
स कथं मद्धिते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः ॥ ०१२ ॥

मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः ।
प्रतिज्ञातं च तेनोग्रं स भज्येत न संनमेत् ॥ ०१३ ॥

उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशावुभौ चाबद्धकङ्कटौ ।
कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ ०१४ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह ।
तौ कथं मद्धिते यत्नं प्रकुर्यातां द्विजोत्तम ॥ ०१५ ॥

दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ०१६ ॥

तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः ।
न निवारयितुं शक्याः सङ्ग्रामात्ते परंतपाः ॥ ०१७ ॥

यदा च द्रौपदी कृष्णा मद्विनाशाय दुःखिता ।
उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्तृणामर्थसिद्धये ॥ ०१८ ॥

स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातना ॥ ०१८ ॥

निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ।
कृष्णायाः प्रेष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ ०१९ ॥

इति सर्वं समुन्नद्धं न निर्वाति कथञ्चन ।
अभिमन्योर्विनाशेन स संधेयः कथं मया ॥ ०२० ॥

कथं च नाम भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बराम् ।
पाण्डवानां प्रसादेन भुञ्जीयां राज्यमल्पकम् ॥ ०२१ ॥

उपर्युपरि राज्ञां वै ज्वलितो भास्करो यथा ।
युधिष्ठिरं कथं पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ ०२२ ॥

कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
कृपणं वर्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकाम् ॥ ०२३ ॥

नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया ।
न तु संधिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथञ्चन ॥ ०२४ ॥

सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परंतप ।
नायं क्लीबयितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः ॥ ०२५ ॥

इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणाः ।
प्राप्ताः क्रमश्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्ध्नि च स्थितम् ॥ ०२६ ॥

भृत्या मे सुभृतास्तात दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः ।
यातानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुपालितम् ॥ ०२७ ॥

भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया ।
पितृणां गतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ॥ ०२८ ॥

न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राज्यं कुतो यशः ।
इह कीर्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ ०२९ ॥

गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितम् ।
अधर्मः सुमहानेष यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ०३० ॥

अरण्ये यो विमुञ्चेत सङ्ग्रामे वा तनुं नरः ।
क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ०३१ ॥

कृपणं विलपन्नार्तो जरयाभिपरिप्लुतः ।
म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ०३२ ॥

त्यक्त्वा तु विविधान्भोगान्प्राप्तानां परमां गतिम् ।
अपीदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं सत्सलोकताम् ॥ ०३३ ॥

शूराणामार्यवृत्तानां सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
धीमतां सत्यसंधानां सर्वेषां क्रतुयाजिनाम् ॥ ०३४ ॥

शस्त्रावभृथमाप्तानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे ।
मुदा नूनं प्रपश्यन्ति शुभ्रा ह्यप्सरसां गणाः ॥ ०३५ ॥

पश्यन्ति नूनं पितरः पूजिताञ्शक्रसंसदि ।
अप्सरोभिः परिवृतान्मोदमानांस्त्रिविष्टपे ॥ ०३६ ॥

पन्थानममरैर्यातं शूरैश्चैवानिवर्तिभिः ।
अपि तैः सङ्गतं मार्गं वयमप्यारुहेमहि ॥ ०३७ ॥

पितामहेन वृद्धेन तथाचार्येण धीमता ।
जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ०३८ ॥

घटमाना मदर्थेऽस्मिन्हताः शूरा जनाधिपाः ।
शेरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां शरविक्षताः ॥ ०३९ ॥

उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः ।
त्यक्त्वा प्राणान्यथान्यायमिन्द्रसद्मसु धिष्ठिताः ॥ ०४० ॥

तैस्त्वयं रचितः पन्था दुर्गमो हि पुनर्भवेत् ।
संपतद्भिर्महावेगैरितो याद्भिश्च सद्गतिम् ॥ ०४१ ॥

ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।
ऋणं तत्प्रतिमुञ्चानो न राज्ये मन आदधे ॥ ०४२ ॥

पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितामहान् ।
जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्ध्रुवम् ॥ ०४३ ॥

कीदृशं च भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः ।
सखिभिश्च सुहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ०४४ ॥

सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम् ।
सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ०४५ ॥

एवं दुर्योधनेनोक्तं सर्वे संपूज्य तद्वचः ।
साधु साध्विति राजानं क्षत्रियाः संबभाषिरे ॥ ०४६ ॥

पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ०४७ ॥

ततो वाहान्समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।

ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ०४८ ॥

आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे ।
अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सस्नुश्च तज्जलम् ॥ ०४९ ॥

तव पुत्राः कृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।
पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ॥ ०५० ॥

सर्वे राजन्न्यवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ०५० ॥

अध्याय ००५

सञ्जय उवाच ॥

अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः ।
सर्व एव महाराज योधास्तत्र समागताः ॥ ००१ ॥

शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ००२ ॥

सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् ।
जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ॥ ००३ ॥

रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः ।
नालभञ्शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ००४ ॥

तेऽब्रुवन्सहितास्तत्र राजानं सैन्यसंनिधौ ।

कृतयत्ना रणे राजन्संपूज्य विधिवत्तदा ॥ ००५ ॥

कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्हसि ।
येनाभिगुप्ताः सङ्ग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ००६ ॥

ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम् ।
सर्वयुद्धविभागज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ००७ ॥

स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियंवदम् ।
व्याकोशपद्माभिमुखं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ००८ ॥

स्थाणोर्वृषस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वरैः ।
पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसम् ॥ ००९ ॥

जवे बले च सदृशमरुणानुजवातयोः ।
आदित्यस्य त्विषा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समम् ॥ ०१० ॥

कान्तिरूपमुखैश्वर्यैस्त्रिभिश्चन्द्रमसोपमम् ।
काञ्चनोपलसंघातैः सदृशं श्लिष्टसंधिकम् ॥ ०११ ॥

सुवृत्तोरुकटीजङ्घं सुपादं स्वङ्गुलीनखम् ।
स्मृत्वा स्मृत्वैव च गुणान्धात्रा यत्नाद्विनिर्मितम् ॥ ०१२ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् ।
जेतारं तरसारीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ॥ ०१३ ॥

दशाङ्गं यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेद तत्त्वतः ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदान्सम्यगाख्यानपञ्चमान् ॥ ०१४ ॥

आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपाः ।
अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥ ०१५ ॥

तमप्रतिमकर्माणं रूपेणासदृशं भुवि ।
पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ॥ ०१६ ॥

तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ।
गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः ॥ ०१७ ॥

भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ ०१७ ॥

द्रौणिरुवाच ॥

अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ॥ ०१८ ॥

भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः ।
महासेनो महाबाहुर्महासेन इवापरः ॥ ०१९ ॥

एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम ।
शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम् ॥ ०२० ॥

तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः ।
परिवार्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ॥ ०२१ ॥

युद्धाय च मतिं चक्रुरावेशं च परं ययुः ॥ ०२१ ॥

ततो दुर्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा रामभीष्मसमं रणे ॥ ०२२ ॥

अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल ।

यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः ॥ ०२३ ॥

स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
रणं च याते भवति पाण्डवा मन्दचेतसः ॥ ०२४ ॥

भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ॥ ०२४ ॥

शल्य उवाच ॥

यत्तु मां मन्यसे राजन्कुरुराज करोमि तत् ।
त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ॥ ०२५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

सेनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलम् ।
सोऽस्मान्पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे ॥ ०२६ ॥

अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः ।
जहि शत्रून्रणे वीर महेन्द्रो दानवानिव ॥ ०२७ ॥

अध्याय ००६

सञ्जय उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराजः प्रतापवान् ।
दुर्योधनं तदा राजन्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ००१ ॥

दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदां वर ।

यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्थौ रथिनां वरौ ॥ ००२ ॥

न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन ॥ ००२ ॥

उद्यतां पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवाम् ।
योधयेयं रणमुखे सङ्क्रुद्धः किमु पाण्डवान् ॥ ००३ ॥

विजेष्ये च रणे पार्थान्सोमकांश्च समागतान् ॥ ००३ ॥

अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ।
तं च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे ॥ ००४ ॥

इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः ॥ ००४ ॥

एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ।
अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भरतसत्तम ॥ ००५ ॥

विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशां पते ॥ ००५ ॥

अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सिंहनादो महानभूत् ।
तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारत ॥ ००६ ॥

हृष्टाश्चासंस्तदा योधा मद्रकाश्च महारथाः ।
तुष्टुवुश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ००७ ॥

जय राजंश्चिरं जीव जहि शत्रून्समागतान् ।
तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ ००८ ॥

निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रशासन्तु हतद्विषः ॥ ००८ ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् ।

मर्त्यधर्माण इह तु किमु सोमकसृञ्जयान् ॥ ००९ ॥

एवं संस्तूयमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः ॥ ०१० ॥

शल्य उवाच ॥

अद्यैवाहं रणे सर्वान्पाञ्चालान्सह पाण्डवैः ।
निहनिष्यामि राजेन्द्र स्वर्गं यास्यामि वा हतः ॥ ०११ ॥

अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।
अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः ॥ ०१२ ॥

पाञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ ०१३ ॥

विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्बलम् ।
लाघवं चास्त्रवीर्यं च भुजयोश्च बलं युधि ॥ ०१४ ॥

अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
यादृशं मे बलं बाह्वोः संपदस्त्रेषु या च मे ॥ ०१५ ॥

अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः ॥ ०१६ ॥

अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः ।
द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्रं च संयुगे ॥ ०१७ ॥

विचरिष्ये रणे युध्यन्प्रियार्थं तव कौरव ॥ ०१७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अभिषिक्ते तदा शल्ये तव सैन्येषु मानद ।
न कर्णव्यसनं किञ्चिन्मेनिरे तत्र भारत ॥ ०१८ ॥

हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः ।
मेनिरे निहतान्पार्थान्मद्रराजवशं गतान् ॥ ०१९ ॥

प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।
तां रात्रिं सुखिनी सुप्ता स्वस्थचित्तेव साभवत् ॥ ०२० ॥

सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्वक्षत्रस्य शृण्वतः ॥ ०२१ ॥

मद्रराजः कृतः शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।
सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ ०२२ ॥

एतच्छ्रुत्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्क्षमम् ।
भवान्नेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ०२३ ॥

तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम् ।
आर्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत ॥ ०२४ ॥

वीर्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः ।
कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च ॥ ०२५ ॥

यादृग्भीष्मस्तथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च संयुगे ।
तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम ॥ ०२६ ॥

युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्नेव भारत ।
योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ॥ ०२७ ॥

शिखण्ड्यर्जुनभीमानां सात्वतस्य च भारत ।
धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ॥ ०२८ ॥

मद्रराजो महाराज सिंहद्विरदविक्रमः ।
विचरिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्विव ॥ ०२९ ॥

तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ०३० ॥

सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्नान्यस्त्वत्तः पुमान्भवेत् ।
मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुरुनन्दन ॥ ०३१ ॥

अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव ॥ ०३१ ॥

तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम् ।
अतिपश्चादसौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः ॥ ०३२ ॥

तवैव हि जयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ।
तस्मिन्हते हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ॥ ०३३ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम सांप्रतम् ।
प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्रराजं महाबलम् ॥ ०३४ ॥

जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा ॥ ०३४ ॥

न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ०३५ ॥

भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसंभवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥ ०३६ ॥

यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रं बलं तव ।
तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ०३७ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा ।
जगाम शिबिरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ०३८ ॥

केशवे तु तदा याते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विसृज्य सर्वान्भ्रातृंश्च पाञ्चालानथ सोमकान् ॥ ०३९ ॥

सुष्वाप रजनीं तां तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ०३९ ॥

ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
कर्णस्य निधने हृष्टाः सुषुपुस्तां निशां तदा ॥ ०४० ॥

गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् ।
बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि ॥ ०४१ ॥

सूतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ०४१ ॥

अध्याय ००७

सञ्जय उवाच ॥

व्यतीतायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्संनह्यन्तां महारथाः ॥ ००१ ॥

राज्ञस्तु मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः ।
अयोजयन्रथांस्तूर्णं पर्यधावंस्तथापरे ॥ ००२ ॥

अकल्प्यन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पत्तयः ।
हयानास्तरणोपेतांश्चक्रुरन्ये सहस्रशः ॥ ००३ ॥

वादित्राणां च निनदः प्रादुरासीद्विशां पते ।
बोधनार्थं हि योधानां सैन्यानां चाप्युदीर्यताम् ॥ ००४ ॥

ततो बलानि सर्वाणि सेनाशिष्टानि भारत ।
संनद्धान्येव ददृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ००५ ॥

शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः ।
प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ००६ ॥

ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः ॥ ००७ ॥

अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रिरे तदा ।
न न एकेन योद्धव्यं कथञ्चिदपि पाण्डवैः ॥ ००८ ॥

यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्येद्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत् ।
स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैः सोपपातकैः ॥ ००९ ॥

अन्योन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ००९ ॥

एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
मद्रराजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन्परान् ॥ ०१० ॥

तथैव पाण्डवा राजन्व्यूह्य सैन्यं महारणे ।
अभ्ययुः कौरवान्सर्वान्योत्स्यमानाः समन्ततः ॥ ०११ ॥

तद्बलं भरतश्रेष्ठ क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ।

समुद्धूतार्णवाकारमुद्धूतरथकुञ्जरम् ॥ ०१२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

द्रोणस्य भीष्मस्य च वै राधेयस्य च मे श्रुतम् ।
पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ ०१३ ॥

कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय ।
भीमेन च महाबाहुः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ०१४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

क्षयं मनुष्यदेहानां रथनागाश्वसङ्क्षयम् ।
शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा सङ्ग्रामं शंसतो मम ॥ ०१५ ॥

आशा बलवती राजन्पुत्राणां तेऽभवत्तदा ।
हते भीष्मे च द्रोणे च सूतपुत्रे च पातिते ॥ ०१६ ॥

शल्यः पार्थान्रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष ॥ ०१६ ॥

तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वास्य च भारत ।
मद्रराजं च समरे समाश्रित्य महारथम् ॥ ०१७ ॥

नाथवन्तमथात्मानममन्यत सुतस्तव ॥ ०१७ ॥

यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
तदा राजन्धार्तराष्ट्रानाविवेश महद्भयम् ॥ ०१८ ॥

तान्समाश्वास्य तु तदा मद्रराजः प्रतापवान् ।
व्यूह्य व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ०१९ ॥

प्रत्युद्यातो रणे पार्थान्मद्रराजः प्रतापवान् ।
विधुन्वन्कार्मुकं चित्रं भारघ्नं वेगवत्तरम् ॥ ०२० ॥

रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्वं महारथः ।
तस्य सीता महाराज रथस्थाशोभयद्रथम् ॥ ०२१ ॥

स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्शनः ।
तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ॥ ०२२ ॥

प्रयाणे मद्रराजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः ।
मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ॥ ०२३ ॥

सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगर्तैः परिवारितः ।
गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनैः सह ॥ ०२४ ॥

अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्काम्बोजैः परिवारितः ।
दुर्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः ॥ ०२५ ॥

हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः ।
प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ ०२६ ॥

पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूह्य सैन्यमरिंदमाः ।
त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ ०२७ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
शल्यस्य वाहिनीं तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ॥ ०२८ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वेनानीकेन संवृतः ।
शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ॥ ०२९ ॥

हार्दिक्यं तु महेष्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा ।

संशप्तकगणांश्चैव वेगतोऽभिविदुद्रुवे ॥ ०३० ॥

गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान्युधि ॥ ०३१ ॥

माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकं च महारथौ ।
ससैन्यौ सहसेनौ तावुपतस्थतुराहवे ॥ ०३२ ॥

तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवात्रणे ।
अभ्यद्रवन्त सङ्क्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ०३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे महारथे ।
कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ॥ ०३४ ॥

सुसंरब्धेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय ।
मामकानां परेषां च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ०३५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

यथा वयं परे राजन्युद्धाय समवस्थिताः ।
यावच्चासीद्बलं शिष्टं सङ्ग्रामे तन्निबोध मे ॥ ०३६ ॥

एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ ।
दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ॥ ०३७ ॥

पूर्णे शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ ।
नरकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ॥ ०३८ ॥

रथानां षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जराः ।

दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ॥ ०३९ ॥

एतद्बलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे ।
एत एव समाजग्मुर्युद्धाय भरतर्षभ ॥ ०४० ॥

एवं विभज्य राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः ।
पाण्डवान्प्रत्युदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ०४१ ॥

तथैव पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः ।
उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ॥ ०४२ ॥

एवमेते बलौघेन परस्परवधैषिणः ।
उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वां संध्यां प्रति प्रभो ॥ ०४३ ॥

ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ००८

सञ्जय उवाच ॥

ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां भयवर्धनम् ।
सृञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ ००१ ॥

नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः ।
वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम् ॥ ००२ ॥

नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निस्वनो महान् ।

अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ००३ ॥

नागैरभ्याहताः केचित्सरथा रथिनोऽपतन् ।
व्यद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ॥ ००४ ॥

हयौघान्पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः ।
शरैः संप्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ००५ ॥

सादिनः शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान् ।
विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन्प्रासशक्त्यृष्टिभिस्तथा ॥ ००६ ॥

धन्विनः पुरुषाः केचित्संनिवार्य महारथान् ।
एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्यमक्षयम् ॥ ००७ ॥

नागं रथवरांश्चान्ये परिवार्य महारथाः ।
सोत्तरायुधिनं जघ्नुर्द्रवमाणा महारवम् ॥ ००८ ॥

तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान्बहून् ।
नागा जघ्नुर्महाराज परिवार्य समन्ततः ॥ ००९ ॥

नागो नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे ।
शक्तितोमरनाराचैर्निजघ्नुस्तत्र तत्र ह ॥ ०१० ॥

पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिनः ।
रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ०११ ॥

हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः ।
हंसा हिमवतः प्रस्थे पिबन्त इव मेदिनीम् ॥ ०१२ ॥

तेषां तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशां पते ।
अशोभत यथा नारी करजक्षतविक्षता ॥ ०१३ ॥

वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
पत्तीनां चापि शब्देन नागानां बृंहितेन च ॥ ०१४ ॥

वादित्राणां च घोषेण शङ्खानां निस्वनेन च ।
अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ ०१५ ॥

धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानां च दीप्यताम् ।
कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०१६ ॥

बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः ।
उद्वेष्टन्ते विवेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ०१७ ॥

शिरसां च महाराज पततां वसुधातले ।
च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ ०१८ ॥

शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुंधरा ।
तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत ॥ ०१९ ॥

उद्वृत्तनयनैस्तैस्तु गतसत्त्वैः सुविक्षतैः ।
व्यभ्राजत महाराज पुण्डरीकैरिवावृता ॥ ०२० ॥

बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः ।
पतितैर्भाति राजेन्द्र मही शक्रध्वजैरिव ॥ ०२१ ॥

ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे ।
हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गणम् ॥ ०२२ ॥

कबन्धशतसङ्कीर्णं छत्रचामरशोभितम् ।
सेनावनं तच्छुशुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥ ०२३ ॥

तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् ।
दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ०२४ ॥

मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीडिताः ।
पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ ०२५ ॥

गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः ।
व्यदीर्यत दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ॥ ०२६ ॥

ते गजा घनसङ्काशाः पेतुरुर्व्यां समन्ततः ।
वज्ररुग्णा इव बभुः पर्वता युगसङ्क्षये ॥ ०२७ ॥

हयानां सादिभिः सार्धं पतितानां महीतले ।
राशयः संप्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः ॥ ०२८ ॥

सञ्जज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
शोणितोदा रथावर्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ ०२९ ॥

भुजनक्रा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला ।
मेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ०३० ॥

कवचोष्णीषसंछन्ना पताकारुचिरद्रुमा ।
चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणूदण्डकावृता ॥ ०३१ ॥

शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धिनी ।
प्रावर्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसङ्कुला ॥ ०३२ ॥

तां नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
तेरुर्वाहननौभिस्ते शूराः परिघबाहवः ॥ ०३३ ॥

वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे विशां पते ।

चतुरङ्गक्षये घोरे पूर्वं देवासुरोपमे ॥ ०३४ ॥

अक्रोशन्बान्धवानन्ये तत्र तत्र परंतप ।
क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये भयार्ता न निवर्तिरे ॥ ०३५ ॥

निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयां चक्रतुः परान् ॥ ०३६ ॥

सा वध्यमाना महती सेना तव जनाधिप ।
अमुह्यत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ०३७ ॥

मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनञ्जयौ ।
दध्मतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादं च नेदतुः ॥ ०३८ ॥

श्रुत्वैव तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ॥ ०३९ ॥

तत्राश्चर्यमपश्याम घोररूपं विशां पते ।
शल्येन सङ्गताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ०४० ॥

माद्रीपुत्रौ सरभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ बलं तव ॥ ०४१ ॥

ततो न्यवर्तत बलं तावकं भरतर्षभ ।
शरैः प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ०४२ ॥

वध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव ।
भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना दृढधन्विभिः ॥ ०४३ ॥

हाहाकारो महाञ्जज्ञे योधानां तव भारत ॥ ०४३ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति वागासीद्द्रावितानां महात्मनाम् ।
क्षत्रियाणां तदान्योन्यं संयुगे जयमिच्छताम् ॥ ०४४ ॥

आद्रवन्नेव भग्नास्ते पाण्डवैस्तव सैनिकाः ॥ ०४४ ॥

त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्भ्रातॄनथ पितामहान् ।
मातुलान्भागिनेयांश्च तथा संबन्धिबान्धवान् ॥ ०४५ ॥

हयान्द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः ।
आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ०४६ ॥

अध्याय ००९

सञ्जय उवाच ॥

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् ।
उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्वान्महाजवान् ॥ ००१ ॥

एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ॥ ००२ ॥

अत्र मां प्रापय क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् ।
न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ००३ ॥

एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः ।
यत्र राजा सत्यसंधो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००४ ॥

आपतन्तं च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् ।
दधारैको रणे शल्यो वेलेवोद्धृतमर्णवम् ॥ ००५ ॥

पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष ।
व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग इवाचलम् ॥ ००६ ॥

मद्रराजं तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय विष्ठितम् ।
कुरवः संन्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ००७ ॥

तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु भागशः ।
प्रावर्तत महारौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ॥ ००८ ॥

समार्छच्चित्रसेनेन नकुलो युद्धदुर्मदः ॥ ००८ ॥

तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ ।
मेघाविव यथोद्वृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ ॥ ००९ ॥

शरतोयैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे ।
नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा ॥ ०१० ॥

उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्याविशारदौ ।
परस्परवधे यत्तौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ०११ ॥

चित्रसेनस्तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिनद्धनुः ॥ ०१२ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समर्पयत् ॥ ०१३ ॥

हयांश्चास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
तथा ध्वजं सारथिं च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् ॥ ०१४ ॥

स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ०१५ ॥

स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च ।
रथादवातरद्वीरः शैलाग्रादिव केसरी ॥ ०१६ ॥

पद्भ्यामापततस्तस्य शरवृष्टिमवासृजत् ।
नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ॥ ०१७ ॥

चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः ।
आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०१८ ॥

सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम् ।
चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः ॥ ०१९ ॥

स पपात रथोपस्थाद्दिवाकरसमप्रभः ॥ ०१९ ॥

चित्रसेनं विशस्तं तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ ०२० ॥

विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ ।
सुषेणः सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ निशिताञ्शरान् ॥ ०२१ ॥

ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनां वरम् ।
जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन्महावने ॥ ०२२ ॥

तावभ्यधावतां तीक्ष्णौ द्वावप्येनं महारथम् ।
शरौघान्सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ ०२३ ॥

स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।

अन्यत्कार्मुकमादाय रथमारुह्य वीर्यवान् ॥ ०२४ ॥

अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ॥ ०२४ ॥

तस्य तौ भ्रातरौ राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विशां पते ॥ ०२५ ॥

ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ।
जघान निशितैस्तीक्ष्णैः सत्यसेनस्य वाजिनः ॥ ०२६ ॥

ततः संधाय नाराचं रुक्मपुङ्खं शिलाशितम् ।
धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ ०२७ ॥

अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ।
सत्यसेनः सुषेणश्च पाण्डवं पर्यधावताम् ॥ ०२८ ॥

अविध्यत्तावसंभ्रान्तौ माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्धनि ॥ ०२९ ॥

सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद प्रहसन्युद्धे क्षुरप्रेण महारथः ॥ ०३० ॥

अथान्यद्धनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्छितः ।
सुषेणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ०३१ ॥

सत्यसेनस्य च धनुर्हस्तावापं च मारिष ।
चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ०३२ ॥

अथान्यद्धनुरादाय वेगघ्नं भारसाधनम् ।
शरैः संछादयामास समन्तात्पाण्डुनन्दनम् ॥ ०३३ ॥

संनिवार्य तु तान्बाणान्नकुलः परवीरहा ।
सत्यसेनं सुषेणं च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ॥ ०३४ ॥

तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक्पृथगजिह्मगैः ।
सारथिं चास्य राजेन्द्र शरैर्विव्यधतुः शितैः ॥ ०३५ ॥

सत्यसेनो रथेषां तु नकुलस्य धनुस्तथा ।
पृथक्शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ०३६ ॥

स रथेऽतिरथस्तिष्ठन्रथशक्तिं परामृशत् ।
स्वर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्मलाम् ॥ ०३७ ॥

लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम् ।
समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ०३८ ॥

सा तस्य हृदयं संख्ये बिभेद शतधा नृप ।
स पपात रथाद्भूमौ गतसत्त्वोऽल्पचेतनः ॥ ०३९ ॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्छितः ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पदातिं पाण्डुनन्दनम् ॥ ०४० ॥

नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महाबलः ।
सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन्पितरं रणे ॥ ०४१ ॥

ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् ।
शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केसरी ॥ ०४२ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सुषेणं समयोधयत् ॥ ०४२ ॥

तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।
परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ०४३ ॥

सुषेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
सुतसोमं च विंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०४४ ॥

ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वीर्यवान् ॥ ०४५ ॥

ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्धचन्द्रं सुतेजनम् ।
स वेगयुक्तं चिक्षेप कर्णपुत्रस्य संयुगे ॥ ०४६ ॥

तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४७ ॥

स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना ।
नदीवेगादिवारुग्णस्तीरजः पादपो महान् ॥ ०४८ ॥

कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ०४९ ॥

तां तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान् ।
अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिंदमः ॥ ०५० ॥

विभीस्तस्थौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दं च दारुणम् ॥ ०५१ ॥

तावकाः समरे राजन्रक्षिता दृढधन्वना ।
प्रत्युद्ययुररातींस्ते समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ०५२ ॥

मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः ।
स्थिता राजन्महासेना योद्धुकामाः समन्ततः ॥ ०५३ ॥

सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेधमरिंदमम् ॥ ०५४ ॥

परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
बाणशब्दरवांश्चोग्रान्क्ष्वेडांश्च विविधान्दधुः ॥ ०५५ ॥

तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।
परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ०५६ ॥

ततः प्रववृते युद्धं भीरूणां भयवर्धनम् ।
तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ०५७ ॥

यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशां पते ।
अभीतानां तथा राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०५८ ॥

ततः कपिध्वजो राजन्हत्वा संशप्तकान्रणे ।
अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ॥ ०५९ ॥

तथैव पाण्डवाः शेषा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यधावन्त तां सेनां विसृजन्तः शिताञ्शरान् ॥ ०६० ॥

पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत ।
न च जज्ञुरनीकानि दिशो वा प्रदिशस्तथा ॥ ०६१ ॥

आपूर्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्यमाणा समन्ततः ॥ ०६२ ॥

कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ०६२ ॥

तथैव पाण्डवी सेना शरै राजन्समन्ततः ।
रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०६३ ॥

ते सेने भृशसंतप्ते वध्यमाने परस्परम् ।
व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ०६४ ॥

आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥ ०६५ ॥

अध्याय ०१०

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम् ।
द्रवमाणेषु योधेषु निनदत्सु च दन्तिषु ॥ ००१ ॥

कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे ।
विद्रुतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ ००२ ॥

प्रक्षये दारुणे जाते संहारे सर्वदेहिनाम् ।
नानाशस्त्रसमावापे व्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ००३ ॥

हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्धने ।
गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ००४ ॥

प्राणादाने महाघोरे वर्तमाने दुरोदरे ।
सङ्ग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्धने ॥ ००५ ॥

पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्निशितैः शरैः ।
तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ००६ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
पूर्वाह्णे चैव संप्राप्ते भास्करोदयनं प्रति ॥ ००७ ॥

लब्धलक्षाः परे राजन्रक्षिताश्च महात्मना ।
अयोधयंस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ००८ ॥

बलिभिः पाण्डवैर्दृप्तैर्लब्धलक्षैः प्रहारिभिः ।
कौरव्यसीदत्पृतना मृगीवाग्निसमाकुला ॥ ००९ ॥

तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात्पाण्डुचमूं प्रति ॥ ०१० ॥

मद्रराजस्तु सङ्क्रुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानाततायिनः ॥ ०११ ॥

पाण्डवाश्च महाराज समरे जितकाशिनः ।
मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ०१२ ॥

ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महाबलः ।
अर्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ॥ ०१३ ॥

प्रादुरासंस्ततो राजन्नानारूपाण्यनेकशः ।
चचाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ ०१४ ॥

सदण्डशूला दीप्ताग्राः शीर्यमाणाः समन्ततः ।
उल्का भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलम् ॥ ०१५ ॥

मृगाश्च माहिषाश्चापि पक्षिणश्च विशां पते ।
अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बहुशो नृप ॥ ०१६ ॥

ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्संघचारिणाम् ।
तथा सर्वाण्यनीकानि संनिपत्य जनाधिप ॥ ०१७ ॥

अभ्ययुः कौरवा राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०१७ ॥

शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक् ।
अभ्यवर्षददीनात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०१८ ॥

भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिलाशितः ।
द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०१९ ॥

धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च ।
एकैकं दशभिर्बाणैर्विव्याध च महाबलः ॥ ०२० ॥

ततोऽसृजद्बाणवर्षं घर्मान्ते मघवानिव ॥ ०२० ॥

ततः प्रभद्रका राजन्सोमकाश्च सहस्रशः ।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः ॥ ०२१ ॥

भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः ।
ह्रादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्शराः ॥ ०२२ ॥

द्विरदास्तुरगाश्चार्ताः पत्तयो रथिनस्तथा ।
शल्यस्य बाणैर्न्यपतन्बभ्रमुर्व्यनदंस्तथा ॥ ०२३ ॥

आविष्ट इव मद्रेशो मन्युना पौरुषेण च ।
प्राच्छादयदरीन्संख्ये कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ०२४ ॥

विनर्दमानो मद्रेशो मेघह्रादो महाबलः ॥ ०२४ ॥

सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी ।

अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ ०२५ ॥

तां समर्प्य ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः ।
शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ०२६ ॥

तमापतन्तं पत्त्यश्वैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्मत्तं द्विपमिवाङ्कुशैः ॥ ०२७ ॥

तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोचाशीविषोपमम् ।
सोऽभ्यविध्यन्महात्मानं वेगेनाभ्यपतच्च गाम् ॥ ०२८ ॥

ततो वृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ ०२९ ॥

द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमार्तायनिं शरैः ।
अभ्यवर्षन्महाभागं मेघा इव महीधरम् ॥ ०३० ॥

ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव सङ्क्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ०३१ ॥

उलूकश्च पतत्री च शकुनिश्चापि सौबलः ।
स्मयमानश्च शनकैरश्वत्थामा महारथः ॥ ०३२ ॥

तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥ ०३२ ॥

भीमसेनं त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखैः ।
बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ०३३ ॥

धृष्टद्युम्नं कृपः क्रुद्धो बाणवर्षैरपीडयत् ।
द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ०३४ ॥

दुर्योधनो युधां श्रेष्ठावाहवे केशवार्जुनौ ।
समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाभ्यहनद्बली ॥ ०३५ ॥

एवं द्वंद्वशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह ।
घोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशां पते ॥ ०३६ ॥

ऋश्यवर्णाञ्जघानाश्वान्भोजो भीमस्य संयुगे ।
सोऽवतीर्य रथोपस्थाद्धताश्वः पाण्डुनन्दनः ॥ ०३७ ॥

कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ०३७ ॥

प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्वांश्च मद्रराट् ।
ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ०३८ ॥

गौतमः पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
असंभ्रान्तमसंभ्रान्तो यत्नवान्यत्नवत्तरम् ॥ ०३९ ॥

द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
अविध्यदाचार्यसुतो नातिक्रुद्धः स्मयन्निव ॥ ०४० ॥

शल्योऽपि राजन्सङ्क्रुद्धो निघ्नन्सोमकपाण्डवान् ।
पुनरेव शितैर्बाणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ०४१ ॥

तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदष्टदशनच्छदः ।
विनाशायाभिसंधाय गदामादत्त वीर्यवान् ॥ ०४२ ॥

यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
गजवाजिमनुष्याणां प्राणान्तकरणीमपि ॥ ०४३ ॥

हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कां प्रज्वलितामिव ।
शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयस्मयीम् ॥ ०४४ ॥

चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव ।
वसामेदोसृगादिग्धां जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ०४५ ॥

पटुघण्टारवशतां वासवीमशनीमिव ।
निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ०४६ ॥

त्रासनीं रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहर्षिणीम् ।
मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारिणीम् ॥ ०४७ ॥

यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
आह्वयामास कौन्तेयः सङ्क्रुद्धमलकाधिपम् ॥ ०४८ ॥

यया मायाविनो दृप्तान्सुबहून्धनदालये ।
जघान गुह्यकान्क्रुद्धो मन्दारार्थे महाबलः ॥ ०४९ ॥

निवार्यमाणो बहुभिर्द्रौपद्याः प्रियमास्थितः ॥ ०४९ ॥

तां वज्रमणिरत्नौघामष्टाश्रिं वज्रगौरवाम् ।
समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रणे ॥ ०५० ॥

गदया युद्धकुशलस्तया दारुणनादया ।
पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान् ॥ ०५१ ॥

ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् ।
निचखान नदन्वीरो वर्म भित्त्वा च सोऽभ्यगात् ॥ ०५२ ॥

वृकोदरस्त्वसंभ्रातस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ।
यन्तारं मद्रराजस्य निर्बिभेद ततो हृदि ॥ ०५३ ॥

स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वित्रस्तमानसः ।

पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् ॥ ०५४ ॥

कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ।
गदामाश्रित्य धीरात्मा प्रत्यमित्रमवैक्षत ॥ ०५५ ॥

ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
तद्दृष्ट्वा कर्म सङ्ग्रामे घोरमक्लिष्टकर्मणः ॥ ०५६ ॥

अध्याय ०११

सञ्जय उवाच ॥

पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः सर्वायसीं गदाम् ।
आदाय तरसा राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ००१ ॥

तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
सशृङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवम् ॥ ००२ ॥

सशूलमिव हर्यक्षं वने मत्तमिव द्विपम् ।
जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ००३ ॥

ततः शङ्खप्रणादश्च तूर्याणां च सहस्रशः ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे शूराणां हर्षवर्धनः ॥ ००४ ॥

प्रेक्षन्तः सर्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ ।
तावकाश्च परे चैव साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ००५ ॥

न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुनन्दनात् ।

सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ००६ ॥

तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
सोढुमुत्सहते नान्यो योधो युधि वृकोदरात् ॥ ००७ ॥

तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
आवल्गितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ॥ ००८ ॥

मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ००९ ॥

तप्तहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्धनी ।
अग्निज्वालैरिवाविद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ ०१० ॥

तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मनः ।
विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥ ०११ ॥

ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा ।
दीप्यमानेव वै राजन्ससृजे पावकार्चिषः ॥ ०१२ ॥

तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा ।
अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१३ ॥

दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ ।
तोत्त्रैरिव तदान्योन्यं गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥ ०१४ ॥

तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोक्षितौ ।
प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०१५ ॥

गदया मद्रराजेन सव्यदक्षिणमाहतः ।
भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ॥ ०१६ ॥

तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः ।
शल्यो न विव्यथे राजन्दन्तिनेवाहतो गिरिः ॥ ०१७ ॥

शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव निस्वनः ॥ ०१८ ॥

निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रितगदावुभौ ।
पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ ०१९ ॥

अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ संनिपातोऽभवत्तयोः ।
उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥ ०२० ॥

प्रार्थयानौ तदान्योऽन्यं मण्डलानि विचेरतुः ।
क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ ०२१ ॥

अथोद्यम्य गदे घोरे सशृङ्गाविव पर्वतौ ।
तावाजघ्नतुरन्योन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ॥ ०२२ ॥

तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्यां च भृशाहतौ ।
युगपत्पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव ॥ ०२३ ॥

उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन् ।
भृशं मर्मण्यभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ॥ ०२४ ॥

ततः सगदमारोप्य मद्राणामृषभं रथे ।
अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादपि ॥ ०२५ ॥

क्षीबवद्विह्वलत्वात्तु निमेषात्पुनरुत्थितः ।
भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपम् ॥ ०२६ ॥

ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः ।
नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ ०२७ ॥

भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रं च शब्देन महता ततः ।
अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ॥ ०२८ ॥

तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ।
प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनवधेप्सया ॥ ०२९ ॥

तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ ।
प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ॥ ०३० ॥

स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ०३१ ॥

चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
प्रसक्तमभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ॥ ०३२ ॥

तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ॥ ०३३ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महाबलः ।
अयोधयन्धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ०३४ ॥

भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् ।
दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ०३५ ॥

त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ।
अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ॥ ०३६ ॥

विजये धृतसङ्कल्पाः समभित्यक्तजीविताः ।

प्राविशंस्तावका राजन्हंसा इव महत्सरः ॥ ०३७ ॥

ततो युद्धमभूद्घोरं परस्परवधैषिणाम् ।
अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ॥ ०३८ ॥

तस्मिन्प्रवृत्ते सङ्ग्रामे राजन्वीरवरक्षये ।
अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ॥ ०३९ ॥

श्रवणान्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्तनात् ।
परस्परं विजानीमो ये चायुध्यन्नभीतवत् ॥ ०४० ॥

तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् ।
दिशश्च विमला जज्ञुस्तस्मिन्रजसि शामिते ॥ ०४१ ॥

तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे घोररूपे भयानके ।
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ०४२ ॥

ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि ।
सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ॥ ०४३ ॥

भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिताः ।
स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ०४४ ॥

नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ०४५ ॥

हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।
इति स्म वाचः श्रूयन्ते तव तेषां च वै बले ॥ ०४६ ॥

ततः शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ॥ ०४७ ॥

तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्दश ।
मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ०४८ ॥

तं वार्य पाण्डवं बाणैर्हन्तुकामो महायशाः ।
विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०४९ ॥

अथ भूयो महाराज शरेण नतपर्वणा ।
युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०५० ॥

धर्मराजोऽपि सङ्क्रुद्धो मद्रराजं महायशाः ।
विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ ०५१ ॥

चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतं च नवभिः शरैः ।
द्रुमसेनं चतुःषष्ट्या निजघान महारथः ॥ ०५२ ॥

चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना ।
निजघान ततो राजंश्चेदीन्वै पञ्चविंशतिम् ॥ ०५३ ॥

सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभिः ।
माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०५४ ॥

एवं विचरतस्तस्य सङ्ग्रामे राजसत्तम ।
संप्रेषयच्छितान्पार्थः शरानाशीविषोपमान् ॥ ०५५ ॥

ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापहरद्रथात् ॥ ०५६ ॥

पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ।
निपतन्तमपश्याम गिरिशृङ्गमिवाहतम् ॥ ०५७ ॥

ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च व्यवस्थितम् ।
सङ्क्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह ॥ ०५८ ॥

शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभः ॥ ०५९ ॥

सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ०६० ॥

ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ।
अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम् ॥ ०६१ ॥

तस्य शल्यो रणे क्रुद्धो बाणैः संनतपर्वभिः ।
दिशः प्रच्छादयामास प्रदिशश्च महारथः ॥ ०६२ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीडितः ।
बभूव हृतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ॥ ०६३ ॥

अध्याय ०१२

सञ्जय उवाच ॥

पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ००१ ॥

परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे ॥ ००१ ॥

तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ।

साधुवादो महाञ्जज्ञे सिद्धाश्चासन्प्रहर्षिताः ॥ ००२ ॥

आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः ॥ ००२ ॥

भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे ।
एकेन विद्धा बाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ००३ ॥

सात्यकिश्च शतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया ।
मद्रेश्वरमवाकीर्य सिंहनादमथानदत् ॥ ००४ ॥

नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च सप्तभिः ।
विद्धा तं तु ततस्तूर्णं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ००५ ॥

स तु शूरो रणे यत्तः पीडितस्तैर्महारथैः ।
विकृष्य कार्मुकं घोरं वेगघ्नं भारसाधनम् ॥ ००६ ॥

सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष ।
भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ॥ ००७ ॥

ततः सविशिखं चापं सहदेवस्य धन्विनः ।
छित्त्वा भल्लेन समरे विव्याधैनं त्रिसप्तभिः ॥ ००८ ॥

सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसम् ।
सज्यमन्यद्धनुः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ॥ ००९ ॥

शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसंनिभैः ॥ ००९ ॥

सारथिं चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ।
विव्याध भृशसङ्क्रुद्धस्तं च भूयस्त्रिभिः शरैः ॥ ०१० ॥

भीमसेनस्त्रिसप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।

धर्मराजस्तथा षष्ट्या गात्रे शल्यं समर्पयत् ॥ ०११ ॥

ततः शल्यो महाराज निर्विद्धस्तैर्महारथैः ।
सुस्राव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यथा ॥ ०१२ ॥

तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१३ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन धर्मपुत्रस्य मारिष ।
धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स सुमहारथः ॥ ०१४ ॥

अथान्यद्धनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ॥ ०१५ ॥

स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ०१६ ॥

सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरार्दिते ।
मद्राणामधिपं शूरं शरौघैः समवारयत् ॥ ०१७ ॥

स सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्धनुः ।
भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ०१८ ॥

तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनम् ॥ ०१९ ॥

भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ।
नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम् ॥ ०२० ॥

धर्मराजः शतघ्नीं तु जिघांसुः शल्यमाहवे ॥ ०२० ॥

तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान् ।
सात्यकिप्रहितं शल्यो भल्लैश्चिच्छेद तोमरम् ॥ ०२१ ॥

भीमेन प्रहितं चापि शरं कनकभूषणम् ।
द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ०२२ ॥

नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम् ।
गदां च सहदेवेन शरौघैः समवारयत् ॥ ०२३ ॥

शराभ्यां च शतघ्नीं तां राज्ञश्चिच्छेद भारत ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च ॥ ०२४ ॥

नामृष्यत्तं तु शैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे ॥ ०२४ ॥

अथान्यद्धनुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्छितः ।
द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्ध्वा सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ०२५ ॥

ततः शल्यो महाराज सर्वांस्तान्दशभिः शरैः ।
विव्याध सुभृशं क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपान् ॥ ०२६ ॥

ते वार्यमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः ।
न शेकुः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः ॥ ०२७ ॥

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् ।
निहतान्पाण्डवान्मेने पाञ्चालानथ सृञ्जयान् ॥ ०२८ ॥

ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
संत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ॥ ०२९ ॥

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
परिवार्य तदा शल्यं समन्ताद्व्यकिरञ्शरैः ॥ ०३० ॥

स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथैः ।
वृतस्तान्योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥ ०३१ ॥

तस्य धर्मसुतो राजन्क्षुरप्रेण महाहवे ।
चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिव ॥ ०३२ ॥

तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
मद्रराजोऽतिबलवान्सैनिकानास्तृणोच्छरैः ॥ ०३३ ॥

समाच्छन्नांस्ततस्तांस्तु राजन्वीक्ष्य स सैनिकान् ।
चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०३४ ॥

कथं नु न भवेत्सत्यं तन्माधववचो महत् ।
न हि क्रुद्धो रणे राजा क्षपयेत बलं मम ॥ ०३५ ॥

ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
मद्रेश्वरं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ॥ ०३६ ॥

नानाशस्त्रौघबहुलां शस्त्रवृष्टिं समुत्थिताम् ।
व्यधमत्समरे राजन्महाभ्राणीव मारुतः ॥ ०३७ ॥

ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम् ।
शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवाततिम् ॥ ०३८ ॥

ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते शलभानां व्रजा इव ॥ ०३९ ॥

मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः ।
निरन्तरमिवाकाशं संबभूव जनाधिप ॥ ०४० ॥

न पाण्डवानां नास्माकं तत्र कश्चिद्व्यदृश्यत ।
बाणान्धकारे महति कृते तत्र महाभये ॥ ०४१ ॥

मद्रराजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ।
लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां बलार्णवम् ॥ ०४२ ॥

विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ०४२ ॥

स तु तान्सर्वतो यत्ताञ्शरैः संपीड्य मारिष ।
धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ०४३ ॥

ते छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
न शेकुस्तं तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथम् ॥ ०४४ ॥

धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
न जहुः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०१३

सञ्जय उवाच ॥

अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायसैः ।
तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ॥ ००१ ॥

द्रौणिं विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः ॥ ००१ ॥

तथेतरान्महेष्वासान्द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।
भूयश्चैव महाबाहुः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ००२ ॥

शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ ।
न जहुः समरे पार्थं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ००३ ॥

तेऽर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
अयोधयन्त समरे परिवार्य महारथाः ॥ ००४ ॥

तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन्कार्तस्वरविभूषिताः ।
अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा ॥ ००५ ॥

तथा कृष्णौ महेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
शरैर्वीक्ष्य वितुन्नाङ्गौ प्रहृष्टौ युद्धदुर्मदौ ॥ ००६ ॥

कूबरं रथचक्राणि ईषा योक्त्राणि चाभिभो ।
युगं चैवानुकर्षं च शरभूतमभूत्तदा ॥ ००७ ॥

नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नैव च नः श्रुतम् ।
यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ॥ ००८ ॥

स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।
उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ॥ ००९ ॥

ततोऽर्जुनो महाराज शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ॥ ०१० ॥

ते वध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम् ॥ ०११ ॥

ततोऽद्भुतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान् ।
सेनेन्धनं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः ॥ ०१२ ॥

चक्राणां पततां चैव युगानां च धरातले ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥ ०१३ ॥

ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां च भारत ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च सर्वशः ॥ ०१४ ॥

शिरसां पततां चैव कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां च महाराज स्कन्धानां च समन्ततः ॥ ०१५ ॥

छत्राणां व्यजनैः सार्धं मुकुटानां च राशयः ।
समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ॥ ०१६ ॥

अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीडनं यथा ॥ ०१७ ॥

भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्धनी ॥ ०१७ ॥

हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परंतप ।
रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ०१८ ॥

यथा हि भगवानग्निर्जगद्दग्ध्वा चराचरम् ।
विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो महारथः ॥ ०१९ ॥

द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ०२० ॥

तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ श्वेताश्वौ धन्विनां वरौ ।
समीयतुस्तदा तूर्णं परस्परवधैषिणौ ॥ ०२१ ॥

तयोरासीन्महाराज बाणवर्षं सुदारुणम् ।
जीमूतानां यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ ०२२ ॥

अन्योन्यस्पर्धिनौ तौ तु शरैः संनतपर्वभिः ।
ततक्षतुर्मृधेऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभाविव ॥ ०२३ ॥

तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।
अस्त्राणां सङ्गमश्चैव घोरस्तत्राभवन्महान् ॥ ०२४ ॥

ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुङ्खैः सुतेजनैः ।
वासुदेवं च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ ०२५ ॥

ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।
मानयित्वा मुहूर्तं च गुरुपुत्रं महाहवे ॥ ०२६ ॥

व्यश्वसूतरथं चक्रे सव्यसाची महारथः ।
मृदुपूर्वं ततश्चैनं त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ ०२७ ॥

हताश्वे तु रथे तिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्मयम् ।
मुसलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ॥ ०२८ ॥

तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ।
चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिबर्हणः ॥ ०२९ ॥

स च्छिन्नं मुसलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ।
आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ ०३० ॥

चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ०३० ॥

तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
अर्जुनस्त्वरितो जघ्ने पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ०३१ ॥

स च्छिन्नः पतितो भूमौ पार्थबाणैर्महाहवे ।

दारयन्पृथिवीन्द्राणां मनः शब्देन भारत ॥ ०३२ ॥

ततोऽपरैस्त्रिभिर्बाणैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः ।
सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहाबलः ॥ ०३३ ॥

न संभ्रान्तस्तदा द्रौणिः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ०३३ ॥

सुधर्मा तु ततो राजन्भारद्वाजं महारथम् ।
अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ०३४ ॥

ततस्तु सुरथोऽप्याजौ पाञ्चालानां महारथः ।
रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ॥ ०३५ ॥

विकर्षन्वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् ।
ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ०३६ ॥

सुरथं तु ततः क्रुद्धमापतन्तं महारथम् ।
चुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगः ॥ ०३७ ॥

त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सृक्किणी परिलेलिहन् ।
उद्वीक्ष्य सुरथं रोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ ०३८ ॥

मुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डसमद्युतिम् ॥ ०३८ ॥

स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशातिवेगतः ।
शक्राशनिरिवोत्सृष्टा विदार्य धरणीतलम् ॥ ०३९ ॥

ततस्तं पतितं भूमौ नाराचेन समाहतम् ।
वज्रेणेव यथा शृङ्गं पर्वतस्य महाधनम् ॥ ०४० ॥

तस्मिंस्तु निहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।

आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनां वरः ॥ ०४१ ॥

ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः ।
अर्जुनं योधयामास संशप्तकवृतो रणे ॥ ०४२ ॥

तत्र युद्धं महच्चासीदर्जुनस्य परैः सह ।
मध्यंदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ०४३ ॥

तत्राश्चर्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् ।
यदेको युगपद्वीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ०४४ ॥

विमर्दस्तु महानासीदर्जुनस्य परैः सह ।
शतक्रतोर्यथा पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०१४

सञ्जय उवाच ॥

दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ ००१ ॥

तयोरासन्महाराज शरधाराः सहस्रशः ।
अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ॥ ००२ ॥

राजा तु पार्षतं विद्ध्वा शरैः पञ्चभिरायसैः ।
द्रोणहन्तारमुग्रेषुः पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ००३ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान्दृढविक्रमः ।
सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ॥ ००४ ॥

पीडितं प्रेक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ ।
महत्या सेनया सार्धं परिवव्रुः स्म पार्षतम् ॥ ००५ ॥

स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।
व्यचरत्समरे राजन्दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ ००६ ॥

शिखण्डी कृतवर्माणं गौतमं च महारथम् ।
प्रभद्रकैः समायुक्तो योधयामास धन्विनौ ॥ ००७ ॥

तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।
प्राणान्संत्यजतां युद्धे प्राणद्यूताभिदेवने ॥ ००८ ॥

शल्यस्तु शरवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम् ।
पाण्डवान्पीडयामास ससात्यकिवृकोदरान् ॥ ००९ ॥

तथोभौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।
योधयामास राजेन्द्र वीर्येण च बलेन च ॥ ०१० ॥

शल्यसायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ॥ ०११ ॥

ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ ०१२ ॥

संछाद्य समरे शल्यं नकुलः परवीरहा ।
विव्याध चैनं दशभिः स्मयमानः स्तनान्तरे ॥ ०१३ ॥

सर्वपारशवैर्बाणैः कर्मारपरिमार्जितैः ।

स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्यन्त्रप्रचोदितैः ॥ ०१४ ॥

शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्रीयेण महात्मना ।
नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ ०१५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः ।
सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ ०१६ ॥

तानापतत एवाशु पूरयानान्रथस्वनैः ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ॥ ०१७ ॥

प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ॥ ०१७ ॥

युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेनं च सप्तभिः ।
सात्यकिं च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ॥ ०१८ ॥

ततस्तु सशरं चापं नकुलस्य महात्मनः ।
मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष ॥ ०१९ ॥

तदशीर्यत विच्छिन्नं धनुः शल्यस्य सायकैः ॥ ०१९ ॥

अथान्यद्धनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः ।
मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्बाणैरुरस्येनमविध्यताम् ॥ ०२१ ॥

भीमसेनस्ततः षष्ट्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।
मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०२२ ॥

मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः ।

विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ०२३ ॥

अथास्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०२४ ॥

विरथं सात्यकिं कृत्वा मद्रराजो महाबलः ।
विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः ॥ ०२५ ॥

माद्रीपुत्रौ तु संरब्धौ भीमसेनं च पाण्डवम् ।
युधिष्ठिरं च कौरव्य विव्याध दशभिः शरैः ॥ ०२६ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् ।
यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे ॥ ०२७ ॥

अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
पीडितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा मद्रराजवशं गतान् ॥ ०२८ ॥

अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बली ॥ ०२८ ॥

आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ०२९ ॥

स संनिपातस्तुमुलो बभूवाद्भुतदर्शनः ।
सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ॥ ०३० ॥

यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ०३० ॥

सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजं व्यवस्थितम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०३१ ॥

मद्रराजस्तु सुभृशं विद्धस्तेन महात्मना ।

सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ॥ ०३२ ॥

ततः पार्था महेष्वासाः सात्वताभिसृतं नृपम् ।
अभ्यद्रवन्रथैस्तूर्णं मातुलं वधकाम्यया ॥ ०३३ ॥

तत आसीत्परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः ।
शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ०३४ ॥

तेषामासीन्महाराज व्यतिक्षेपः परस्परम् ।
सिंहानामामिषेप्सूनां कूजतामिव संयुगे ॥ ०३५ ॥

तेषां बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाभवत् ।
अन्तरिक्षं च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ०३६ ॥

शरान्धकारं बहुधा कृतं तत्र समन्ततः ।
अभ्रच्छायेव सञ्जज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥ ०३७ ॥

तत्र राजञ्शरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ।
स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्व्यरोचन्त दिशस्तथा ॥ ०३८ ॥

तत्राद्भुतं परं चक्रे शल्यः शत्रुनिबर्हणः ।
यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ०३९ ॥

मद्रराजभुजोत्सृष्टैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
संपतद्भिः शरैर्घोरैरवाकीर्यत मेदिनी ॥ ०४० ॥

तत्र शल्यरथं राजन्विचरन्तं महाहवे ।
अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसङ्क्षये ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०१५

सञ्जय उवाच ॥

ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः ।
पुनरभ्यद्रवन्पार्थान्वेगेन महता रणे ॥ ००१ ॥

पीडितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः ।
क्षणेनैव च पार्थांस्ते बहुत्वात्समलोडयन् ॥ ००२ ॥

ते वध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे ।
निवार्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ००३ ॥

ततो धनञ्जयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः ।
अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्माणमेव च ॥ ००४ ॥

शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवारयत् ।
नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ००५ ॥

द्रौपदेया नरेन्द्रांश्च भूयिष्ठं समवारयन् ।
द्रोणपुत्रं च पाञ्चाल्यः शिखण्डी समवारयत् ॥ ००६ ॥

भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् ।
शल्यं तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००७ ॥

ततः समभवद्युद्धं संसक्तं तत्र तत्र ह ।
तावकानां परेषां च सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ००८ ॥

तत्र पश्यामहे कर्म शल्यस्यातिमहद्रणे ।
यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयुध्यत ॥ ००९ ॥

व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः ।
रणे चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ०१० ॥

पीडयित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः ।
अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०११ ॥

तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रताम् ।
अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ ०१२ ॥

पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः ।
प्राद्रवन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥ ०१३ ॥

वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः ।
अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१४ ॥

ततः पौरुषमास्थाय मद्रराजमपीडयत् ॥ ०१४ ॥

जयो वास्तु वधो वेति कृतबुद्धिर्महारथः ।
समाहूयाब्रवीत्सर्वान्भ्रातृन्कृष्णं च माधवम् ॥ ०१५ ॥

भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ।
कौरवार्थे पराक्रान्ताः सङ्ग्रामे निधनं गताः ॥ ०१६ ॥

यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ।
भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः ॥ ०१७ ॥

सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकेश्वरम् ।
तत्र यन्मानसं मह्यं तत्सर्वं निगदामि वः ॥ ०१८ ॥

चक्ररक्षाविमौ शूरौ मम माद्रवतीसुतौ ।
अजेयौ वासवेनापि समरे वीरसंमतौ ॥ ०१९ ॥

साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ ।
मदर्थं प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसङ्गरौ ॥ ०२० ॥

मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाहं भद्रमस्तु वः ।
इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत ॥ ०२१ ॥

योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ।
स्वयं समभिसंधाय विजयायेतराय वा ॥ ०२२ ॥

तस्य मेऽभ्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
संयुञ्जन्तु रणे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः ॥ ०२३ ॥

शैनेयो दक्षिणं चक्रं धृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम् ।
पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ॥ ०२४ ॥

पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः ।
एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृधे ॥ ०२५ ॥

एवमुक्तास्तथा चक्रुः सर्वे राज्ञः प्रियैषिणः ।
ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा नृप ॥ ०२६ ॥

पाञ्चालानां सोमकानां मत्स्यानां च विशेषतः ।
प्रतिज्ञां तां च सङ्ग्रामे धर्मराजस्य पूरयन् ॥ ०२७ ॥

ततः शङ्खांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
अवादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ०२८ ॥

तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्विनः ।
महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ॥ ०२९ ॥

ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
तूर्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् ॥ ०३० ॥

तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
महामेघानिव बहूञ्शैलावस्तोदयावुभौ ॥ ०३१ ॥

शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिंदमम् ।
ववर्ष शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ ०३२ ॥

तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
द्रोणोपदेशान्विविधान्दर्शयानो महामनाः ॥ ०३३ ॥

ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ।
न चास्य विवरं कश्चिद्ददर्श चरतो रणे ॥ ०३४ ॥

तावुभौ विविधैर्बाणैस्ततक्षाते परस्परम् ।
शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ०३५ ॥

भीमस्तु तव पुत्रेण रणशौण्डेन सङ्गतः ।
पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०३६ ॥

शकुनिप्रमुखान्वीरान्प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥ ०३६ ॥

तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् ।
तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०३७ ॥

दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा ।
चिच्छेदादिश्य सङ्ग्रामे ध्वजं हेमविभूषितम् ॥ ०३८ ॥

सकिङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
पपात रुचिरः सिंहो भीमसेनस्य नानदन् ॥ ०३९ ॥

पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।
क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त नराधिपः ॥ ०४० ॥

स च्छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव ।
बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ॥ ०४१ ॥

तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः ।
यन्तुरेव शिरः कायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ०४२ ॥

हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।
व्यद्रवन्त दिशो राजन्हाहाकारस्तदाभवत् ॥ ०४३ ॥

तमभ्यधावत्त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः ।
कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं तेऽभिपरीप्सवः ॥ ०४४ ॥

तस्मिन्विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगाः ।
गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः ॥ ०४५ ॥

युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ।
स्वयं सञ्चोदयन्नश्वान्दन्तवर्णान्मनोजवान् ॥ ०४६ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ॥ ०४७ ॥

विवृताक्षश्च कौन्तेयो वेपमानश्च मन्युना ।
चिच्छेद योधान्निशितैः शरैः शतसहस्रशः ॥ ०४८ ॥

यां यां प्रत्युद्ययौ सेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः ।
शरैरपातयद्राजन्गिरीन्वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ०४९ ॥

साश्वसूतध्वजरथान्रथिनः पातयन्बहून् ।
आक्रीडदेको बलवान्पवनस्तोयदानिव ॥ ०५० ॥

साश्वारोहांश्च तुरगान्पत्तींश्चैव सहस्रशः ।
व्यपोथयत सङ्ग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ०५१ ॥

शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः ।
अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥ ०५२ ॥

तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा सङ्ग्रामे भीमकर्मणः ।
वित्रेसुस्तावकाः सर्वे शल्यस्त्वेनं समभ्ययात् ॥ ०५३ ॥

ततस्तौ तु सुसंरब्धौ प्रध्माप्य सलिलोद्भवौ ।
समाहूय तदान्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ॥ ०५४ ॥

शल्यस्तु शरवर्षेण युधिष्ठिरमवाकिरत् ।
मद्रराजं च कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०५५ ॥

व्यदृश्येतां तदा राजन्कङ्कपत्रिभिराहवे ।
उद्भिन्नरुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ०५६ ॥

पुष्पिताविव रेजाते वने शल्मलिकिंशुका ।
दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणयोर्युद्धदुर्मदौ ॥ ०५७ ॥

दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्जयम् ।
हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुंधराम् ॥ ०५८ ॥

शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्याद्दुर्योधनाय गाम् ।
इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ॥ ०५९ ॥

प्रदक्षिणमभूत्सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः ।

ततः शरशतं शल्यो मुमोचाशु युधिष्ठिरे ।
धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन निरकृन्तत ॥ ०६१ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः ।
अविध्यत्कार्मुकं चास्य क्षुरेण निरकृन्तत ॥ ०६२ ॥

अथास्य निजघानाश्वांश्चतुरो नतपर्वभिः ।
द्वाभ्यामथ शिताग्राभ्यामुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ०६३ ॥

ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरद्ध्वजम् ॥ ०६४ ॥

ततः प्रभग्नं तत्सैन्यं दौर्योधनमरिंदम ॥ ०६४ ॥

ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथाकृतम् ।
आरोप्य चैनं स्वरथं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ०६५ ॥

मुहूर्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे ।
स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ०६६ ॥

विधिवत्कल्पितं शुभ्रं महाम्बुदनिनादिनम् ।
सज्जयन्त्रोपकरणं द्विषतां रोमहर्षणम् ॥ ०६७ ॥

अध्याय ०१६

सञ्जय उवाच ॥

अथान्यद्धनुरादाय बलवद्वेगवत्तरम् ।

युधिष्ठिरं मद्रपतिर्विद्ध्वा सिंह इवानदत् ॥ ००१ ॥

ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ ००२ ॥

सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ००३ ॥

तांस्तानन्यान्महेष्वासान्साश्वान्सरथकुञ्जरान् ।
कुञ्जरान्कुञ्जरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः ॥ ००४ ॥

रथांश्च रथिभिः सार्धं जघान रथिनां वरः ॥ ००४ ॥

बाहूंश्चिच्छेद च तथा सायुधान्केतनानि च ।
चकार च महीं योधैस्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥ ००५ ॥

तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम् ।
परिवव्रुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ००६ ॥

तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता ; माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
समागतं भीमबलेन राज्ञा ; पर्यापुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ॥ ००७ ॥

ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्रं ; मद्रेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठम् ।
आवार्य चैनं समरे नृवीरा ; जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ००८ ॥

संरक्षितो भीमसेनेन राजा ; माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन ।
मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैः ; स्तनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ ००९ ॥

ततो रणे तावकानां रथौघाः ; समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्तम् ।
पर्याववव्रुः प्रवराः सर्वशश्च ; दुर्योधनस्यानुमते समन्तात् ॥ ०१० ॥

ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे ; युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् ।
तं चापि पार्थो नवभिः पृषत्कै ;र्विव्याध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ ०११ ॥

आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः ; शरैस्तदा संयति तैलधौतैः ।
अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ ; मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ ०१२ ॥

ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ ; परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ ।
शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ ; महाबलौ शत्रुभिरप्रधृष्यौ ॥ ०१३ ॥

तयोर्धनुर्ज्यातलनिस्वनो महा ;न्महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिस्वनः ।
परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः ; प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ ०१४ ॥

तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ ; महावनेष्वामिषगृद्धिनाविव ।
विषाणिनौ नागवराविवोभौ ; ततक्षतुः संयुगजातदर्पौ ॥ ०१५ ॥

ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा ; युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं ; शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ ०१६ ॥

ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरोऽपि ; सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।
जघान मद्राधिपतिं महात्मा ; मुदं च लेभे ऋषभः कुरूणाम् ॥ ०१७ ॥

ततो मुहूर्तादिव पार्थिवेन्द्रो ; लब्ध्वा सञ्ज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
शतेन पार्थं त्वरितो जघान ; सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ ०१८ ॥

त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा ; शल्यस्य क्रुद्धो नवभिः पृषत्कैः ।
भित्त्वा ह्युरस्तपनीयं च वर्म ; जघान षड्भिस्त्वपरैः पृषत्कैः ॥ ०१९ ॥

ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो ; धनुर्विकृष्य व्यसृजत्पृषत्कान् ।
द्वाभ्यां क्षुराभ्यां च तथैव राज्ञ ;श्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥ ०२० ॥

नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य ; राजा धनुर्घोरतरं महात्मा ।

शल्यं तु विद्ध्वा निशितैः समन्ता ;द्यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ ०२१ ॥

ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कै ;र्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी तयो ;र्विदारयामास भुजौ महात्मा ॥ ०२२ ॥

ततोऽपरेण ज्वलितार्कतेजसा ; क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ ।
कृपश्च तस्यैव जघान सूतं ; षड्भिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ॥ ०२३ ॥

मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य ; शरैश्चतुर्भिर्निजघान वाहान् ।
वाहांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा ; योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ ०२४ ॥

तथा कृते राजनि भीमसेनो ; मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा ।
छित्त्वा धनुर्वेगवता शरेण ; द्वाभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ ०२५ ॥

अथापरेणास्य जहार यन्तुः ; कायाच्छिरः संनहनीयमध्यात् ।
जघान चाश्वांश्चतुरः स शीघ्रं ; तथा भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ ०२६ ॥

तमग्रणीः सर्वधनुर्धराणा ;मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां ; माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव ॥ ०२७ ॥

तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं ; भीमः शरैरस्य चकर्त वर्म ।
स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा ; मद्राधिपश्चर्म सहस्रतारम् ॥ ०२८ ॥

प्रगृह्य खड्गं च रथान्महात्मा ; प्रस्कन्द्य कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ ; युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ ०२९ ॥

तं चापि राजानमथोत्पतन्तं ; क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी ; शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ ०३० ॥

अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्त ;द्भीमो महात्मा दशभिः पृषत्कः ।
खड्गं च भल्लैर्निचकर्त मुष्टौ ; नदन्प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ ०३१ ॥

तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टा ;स्ते पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः ।
नादं च चक्रुर्भृशमुत्स्मयन्तः ; शङ्खांश्च दध्मुः शशिसंनिकाशान् ॥ ०३२ ॥

तेनाथ शब्देन विभीषणेन ; तवाभितप्तं बलमप्रहृष्टम् ।
स्वेदाभिभूतं रुधिरोक्षिताङ्गं ; विसञ्ज्ञकल्पं च तथा विषण्णम् ॥ ०३३ ॥

स मद्रराजः सहसावकीर्णो ; भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुख्यैः ।
युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन ; सिंहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ॥ ०३४ ॥

स धर्मराजो निहताश्वसूतं ; क्रोधेन दीप्तज्वलनप्रकाशम् ।
दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिं स तूर्णं ; समभ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ०३५ ॥

गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य ; दध्रे मतिं शल्यविनाशनाय ।
स धर्मराजो निहताश्वसूते ; रथे तिष्ठञ्शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन् ॥ ०३६ ॥

तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म ; महात्मनो भागमथावशिष्टम् ।
स्मृत्वा मनः शल्यवधे यतात्मा ; यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ०३७ ॥

स धर्मराजो मणिहेमदण्डां ; जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।
नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य ; मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ०३८ ॥

निरीक्षितो वै नरदेव राज्ञा ; पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण ।
अभून्न यद्भस्मसान्मद्रराज ;स्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ॥ ०३९ ॥

ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां ; मणिप्रवालोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम् ।
चिक्षेप वेगात्सुभृशं महात्मा ; मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणाम् ॥ ०४० ॥

दीप्तामथैनां महता बलेन ; सविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीम् ।
प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता ; यथा युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥ ०४१ ॥

तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां ; यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् ।
सब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां ; ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥ ०४२ ॥

गन्धस्रगग्र्यासनपानभोजनै ;रभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् ।
संवर्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं ; कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ०४३ ॥

ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितां तां ; त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्षाम् ।
भूम्यन्तरिक्षादिजलाशयानि ; प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ०४४ ॥

घण्टापताकामणिवज्रभाजं ; वैडूर्यचित्रां तपनीयदण्डाम् ।
त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन क्लृप्तां ; ब्रह्मद्विषामन्तकरीममोघाम् ॥ ०४५ ॥

बलप्रयत्नादधिरूढवेगां ; मन्त्रैश्च घोरैरभिमन्त्रयित्वा ।
ससर्ज मार्गेण च तां परेण ; वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ०४६ ॥

हतोऽस्यसावित्यभिगर्जमानो ; रुद्रोऽन्तकायान्तकरं यथेषुम् ।
प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं ; क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ॥ ०४७ ॥

तां सर्वशक्त्या प्रहितां स शक्तिं ; युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
प्रतिग्रहायाभिननर्द शल्यः ; सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधाराम् ॥ ०४८ ॥

सा तस्य मर्माणि विदार्य शुभ्र ;मुरो विशालं च तथैव वर्म ।
विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता ; यशो विशालं नृपतेर्दहन्ती ॥ ०४९ ॥

नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन ; प्रस्यन्दता च व्रणसंभवेन ।
संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभू ;त्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ०५० ॥

प्रसार्य बाहू स रथाद्गतो गां ; संछिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन ।
महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा ; वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ०५१ ॥

बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्रराट् ।

ततो निपतितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ०५२ ॥

स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः ।
प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गवः ॥ ०५३ ॥

प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि ।
चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः ॥ ०५४ ॥

सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव सोऽभवत् ॥ ०५४ ॥

धर्म्ये धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसूनुना ।
सम्यग्घुत इव स्विष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे ॥ ०५५ ॥

शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजम् ।
संशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव व्यमुञ्चत ॥ ०५६ ॥

ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुष्प्रभम् ।
व्यधमद्द्विषतः संख्ये खगराडिव पन्नगान् ॥ ०५७ ॥

देहासून्निशितैर्भल्लै रिपूणां नाशयन्क्षणात् ॥ ०५७ ॥

ततः पार्थस्य बाणौघैरावृताः सैनिकास्तव ।
निमीलिताक्षाः क्षिण्वन्तो भृशमन्योन्यमर्दिताः ॥ ०५८ ॥

संन्यस्तकवचा देहैर्विपत्रायुधजीविताः ॥ ०५८ ॥

ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
भ्रातुः सर्वैर्गुणैस्तुल्यो रथी पाण्डवमभ्ययात् ॥ ०५९ ॥

विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् ।
हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्धदुर्मदः ॥ ०६० ॥

तं विव्याधाशुगैः षड्भिर्धर्मराजस्त्वरन्निव ।
कार्मुकं चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ०६१ ॥

ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च ।
प्रमुखे वर्तमानस्य भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ०६२ ॥

सकुण्डलं तद्ददृशे पतमानं शिरो रथात् ।
पुण्यक्षयमिव प्राप्य पतन्तं स्वर्गवासिनम् ॥ ०६३ ॥

तस्यापकृष्टशीर्षं तच्छरीरं पतितं रथात् ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्यमभज्यत ॥ ०६४ ॥

विचित्रकवचे तस्मिन्हते मद्रनृपानुजे ।
हाहाकारं विकुर्वाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवुः ॥ ०६५ ॥

शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः ।
वित्रेसुः पाण्डवभयाद्रजोध्वस्तास्तथा भृशम् ॥ ०६६ ॥

तांस्तथा भज्यतस्त्रस्तान्कौरवान्भरतर्षभ ।
शिनेर्नप्ता किरन्बाणैरभ्यवर्तत सात्यकिः ॥ ०६७ ॥

तमायान्तं महेष्वासमप्रसह्यं दुरासदम् ।
हार्दिक्यस्त्वरितो राजन्प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ ०६८ ॥

तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।
हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ०६९ ॥

इषुभिर्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम् ।
अर्चिर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ ॥ ०७० ॥

चापमार्गबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ ०७१ ॥

सात्यकिं दशभिर्विद्धा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा ॥ ०७२ ॥

तन्निकृत्तं धनुः श्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ॥ ०७३ ॥

तदादाय धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
हार्दिक्यं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ०७४ ॥

ततो रथं युगेषां च छित्त्वा भल्लैः सुसंयतैः ।
अश्वांस्तस्यावधीत्तूर्णमुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ ०७५ ॥

मद्रराजे हते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०७६ ॥

तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृते ।
बलं तु हतभूयिष्ठं तत्तदासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०७७ ॥

ततो मुहूर्तात्तेऽपश्यन्रजो भौमं समुत्थितम् ।
विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥ ०७८ ॥

ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
जवेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् ॥ ०७९ ॥

पाण्डवान्सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
आनर्तं च दुराधर्षं शितैर्बाणैरवाकिरत् ॥ ०८० ॥

तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतम् ।

अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तत ॥ ०८१ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
चतुर्भिर्निजघानाश्वान्पत्रिभिः कृतवर्मणः ॥ ०८२ ॥

विव्याध गौतमं चापि षड्भिर्भल्लैः सुतेजनैः ॥ ०८२ ॥

अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम् ।
समपोवाह हार्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ॥ ०८३ ॥

ततः शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ।
विव्याध चाश्वान्निशितैस्तस्याष्टाभिः शिलीमुखैः ॥ ०८४ ॥

एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्सहपुत्रस्य भारत ॥ ०८५ ॥

तस्मिन्महेष्वासवरे विशस्ते ; सङ्ग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन ।
पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः ; शङ्खान्प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ०८६ ॥

युधिष्ठिरं च प्रशशंसुराजौ ; पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम् ।
चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा ;न्निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ॥ ०८७ ॥

ह्रदप्रवेशपर्व

अध्याय ०१७

सञ्जय उवाच ॥

शल्ये तु निहते राजन्मद्रराजपदानुगाः ।
रथाः सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो बलात् ॥ ००१ ॥

दुर्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसंनिभम् ।
छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः ॥ ००२ ॥

न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ॥ ००२ ॥

दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन्बलम् ॥ ००३ ॥

ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताः स्म योधने ।
धनुःशब्दं महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः ॥ ००४ ॥

श्रुत्वा तु निहतं शल्यं धर्मपुत्रं च पीडितम् ।
मद्रराजप्रिये युक्तैर्मद्रकाणां महारथैः ॥ ००५ ॥

आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
पूरयन्रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ००६ ॥

ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ००७ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ००८ ॥

ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवैः पुरुषर्षभाः ।
क्षोभयन्ति स्म तां सेनां मकराः सागरं यथा ॥ ००९ ॥

पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाना महानदी ।

अक्षोभ्यत तदा राजन्पाण्डूनां ध्वजिनी पुनः ॥ ०१० ॥

प्रस्कन्द्य सेनां महतीं त्यक्तात्मानो महारथाः ।
वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकाः ॥ ०११ ॥

बहवश्चुक्रुशुस्तत्र क्व स राजा युधिष्ठिरः ।
भ्रातरो वास्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केचन ॥ ०१२ ॥

पाञ्चालानां महावीर्याः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ०१३ ॥

एवं तान्वादिनः शूरान्द्रौपदेया महारथाः ।
अभ्यघ्नन्युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् ॥ ०१४ ॥

चक्रैर्विमथितैः केचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः ।
प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः ॥ ०१५ ॥

आलोक्य पाण्डवान्युद्धे योधा राजन्समन्ततः ।
वार्यमाणा ययुर्वेगात्तव पुत्रेण भारत ॥ ०१६ ॥

दुर्योधनस्तु तान्वीरान्वारयामास सान्त्वयन् ।
न चास्य शासनं कश्चित्तत्र चक्रे महारथः ॥ ०१७ ॥

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमः ॥ ०१८ ॥

किं नः संप्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम् ।
न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ ०१९ ॥

सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येष समयः कृतः ।
अथ कस्मात्परानेव घ्नतो मर्षयसे नृप ॥ ०२० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम ।
एते हि निहताः सर्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् ॥ ०२१ ॥

शकुनिरुवाच ॥

न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ।
अलं क्रोद्धुं तथैतेषां नायं काल उपेक्षितुम् ॥ ०२२ ॥

यामः सर्वेऽत्र संभूय सवाजिरथकुञ्जराः ।
परित्रातुं महेष्वासान्मद्रराजपदानुगान् ॥ ०२३ ॥

अन्योन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप ।
एवं सर्वेऽनुसञ्चिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ॥ ०२४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्तस्ततो राजा बलेन महता वृतः ।
प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्वै वसुंधराम् ॥ ०२५ ॥

हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ ०२६ ॥

पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् ।
सहितानभ्यवर्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम् ॥ ०२७ ॥

ते मुहूर्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्तं विशां पते ।
निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ ०२८ ॥

ततो नः संप्रयातानां हतामित्रास्तरस्विनः ।
हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताः परे ॥ ०२९ ॥

अथोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्वशः ।
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलम् ॥ ०३० ॥

रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः ।
अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाभूद्वसुंधरा ॥ ०३१ ॥

वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्तुरङ्गमैः ।
अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ॥ ०३२ ॥

भग्नचक्रान्रथान्केचिदवहंस्तुरगा रणे ।
रथार्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ॥ ०३३ ॥

तत्र तत्र च दृश्यन्ते योक्त्रैः श्लिष्टाः स्म वाजिनः ॥ ०३३ ॥

रथिनः पतमानाश्च व्यदृश्यन्त नरोत्तम ।
गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव सङ्क्षये ॥ ०३४ ॥

निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु च ।
अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः ॥ ०३५ ॥

अभ्यवर्तन्त वेगेन जयगृध्राः प्रहारिणः ।
बाणशब्दरवान्कृत्वा विमिश्राञ्शङ्खनिस्वनैः ॥ ०३६ ॥

अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान्प्रचुक्रुशुः ॥ ०३७ ॥

ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
मद्रराजं च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् ॥ ०३८ ॥

दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०३८ ॥

वध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
दिशो भेजेऽथ संभ्रान्तं त्रासितं दृढधन्विभिः ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०१८

सञ्जय उवाच ॥

पातिते युधि दुर्धर्षे मद्रराजे महारथे ।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाभवन् ॥ ००१ ॥

वणिजो नावि भिन्नायां यथागाधेऽप्लवेऽर्णवे ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मनि ॥ ००२ ॥

मद्रराजे महाराज वित्रस्ताः शरविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ००३ ॥

वृषा यथा भग्नशृङ्गाः शीर्णदन्ता गजा इव ।
मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिता धर्मसूनुना ॥ ००४ ॥

न संधातुमनीकानि न च राजन्पराक्रमे ।
आसीद्बुद्धिर्हते शल्ये तव योधस्य कस्यचित् ॥ ००५ ॥

भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत ।
यद्दुःखं तव योधानां भयं चासीद्विशां पते ॥ ००६ ॥

तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्तत ॥ ००६ ॥

निराशाश्च जये तस्मिन्हते शल्ये महारथे ।
हतप्रवीरा विध्वस्ता विकृत्ताश्च शितैः शरैः ॥ ००७ ॥

मद्रराजे हते राजन्योधास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ००७ ॥

अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ।
आरुह्य जवसंपन्नाः पादाताः प्राद्रवन्भयात् ॥ ००८ ॥

द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः ।
संप्राद्रवन्हते शल्ये अङ्कुशाङ्गुष्ठचोदिताः ॥ ००९ ॥

ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन्दिशः ।
धावन्तश्चाप्यदृश्यन्त श्वसमानाः शरातुराः ॥ ०१० ॥

तान्प्रभग्नान्द्रुतान्दृष्ट्वा हतोत्साहान्पराजितान् ।
अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ॥ ०११ ॥

बाणशब्दरवश्चापि सिंहनादश्च पुष्कलः ।
शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयत्रस्तं प्रविद्रुतम् ।
अन्योन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ०१३ ॥

अद्य राजा सत्यधृतिर्जितामित्रो युधिष्ठिरः ।
अद्य दुर्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ ०१४ ॥

अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
निःसञ्ज्ञः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपद्यताम् ॥ ०१५ ॥

अद्य जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वधन्विनाम् ।
अद्यात्मानं च दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत् ॥ ०१६ ॥

अद्य क्षत्तुर्वचः सत्यं स्मरतां ब्रुवतो हितम् ॥ ०१६ ॥

अद्यप्रभृति पार्थांश्च प्रेष्यभूत उपाचरन् ।
विजानातु नृपो दुःखं यत्प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः ॥ ०१७ ॥

अद्य कृष्णस्य माहात्म्यं जानातु स महीपतिः ।
अद्यार्जुनधनुर्घोषं घोरं जानातु संयुगे ॥ ०१८ ॥

अस्त्राणां च बलं सर्वं बाह्वोश्च बलमाहवे ।
अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः ॥ ०१९ ॥

हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणेवासुरे मये ।
यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनवधे तदा ॥ ०२० ॥

नान्यः कर्तास्ति लोके तद्दते भीमं महाबलम् ॥ ०२० ॥

जानीतामद्य ज्येष्ठस्य पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहम् ॥ ०२१ ॥

अद्य ज्ञास्यति सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ ।
निहते सौबले शूरे गान्धारेषु च सर्वशः ॥ ०२२ ॥

कथं तेषां जयो न स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ०२३ ॥

द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ ०२४ ॥

येषां च जगतां नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः ।
कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ ०२५ ॥

भीष्मं द्रोणं च कर्णं च मद्रराजानमेव च ।
तथान्यान्नृपतीन्वीराञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२६ ॥

कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थं युधिष्ठिरम् ।
यस्य नाथो हृषीकेशः सदा धर्मयशोनिधिः ॥ ०२७ ॥

इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः ।
प्रभग्नांस्तावकान्राजन्सृञ्जयाः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ०२८ ॥

धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥ ०२९ ॥

तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयार्दितान् ।
दुर्योधनस्तदा सूतमब्रवीदुत्स्मयन्निव ॥ ०३० ॥

न मातिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान्प्रतिपादय ॥ ०३१ ॥

जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः ।
नोत्सहेताभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः ॥ ०३२ ॥

पश्य सैन्यं महत्सूत पाण्डवैः समभिद्रुतम् ।
सैन्यरेणुं समुद्धूतं पश्यस्वैनं समन्ततः ॥ ०३३ ॥

सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान्भयानकान् ।
तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालय ॥ ०३४ ॥

मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ।

पुनरावर्तते तूर्णं मामकं बलमोजसा ॥ ०३५ ॥

तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूराग्र्यसदृशं वचः ।
सारथिर्हेमसंछन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् ॥ ०३६ ॥

गजाश्वरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः पदातयः ।
एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ॥ ०३७ ॥

नानादेशसमुद्भूता नानारञ्जितवाससः ।
अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ०३८ ॥

तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम् ।
संमर्दः सुमहाञ्जज्ञे घोररूपो भयानकः ॥ ०३९ ॥

भीमसेनं तदा राजन्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्या न्यवारयन् ॥ ०४० ॥

भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः ।
प्रक्ष्वेड्यास्फोट्य संहृष्टा वीरलोकं यियासवः ॥ ०४१ ॥

आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यां चाकथयन्कथाम् ॥ ०४२ ॥

परिवार्य रणे भीमं निजघ्नुस्ते समन्ततः ॥ ०४२ ॥

स वध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः ।
न चचाल रथोपस्थे मैनाक इव पर्वतः ॥ ०४३ ॥

ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।
निग्रहीतुं प्रचक्रुर्हि योधांश्चान्यानवारयन् ॥ ०४४ ॥

अक्रुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं पदातिः समवस्थितः ॥ ०४५ ॥

जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ०४६ ॥

रथाश्वद्विपहीनांस्तु तान्भीमो गदया बली ।
एकविंशतिसाहस्रान्पदातीनवपोथयत् ॥ ०४७ ॥

हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य नचिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ०४८ ॥

पादाता निहता भूमौ शिश्यिरे रुधिरोक्षिताः ।
संभग्ना इव वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ॥ ०४९ ॥

नानापुष्पस्रजोपेता नानाकुण्डलधारिणः ।
नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः ॥ ०५० ॥

पताकाध्वजसंछन्नं पदातीनां महद्बलम् ।
निकृत्तं विबभौ तत्र घोररूपं भयानकम् ॥ ०५१ ॥

युधिष्ठिरपुरोगास्तु सर्वसैन्यमहारथाः ।
अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ ०५२ ॥

ते सर्वे तावकान्दृष्ट्वा महेष्वासान्पराङ्मुखान् ।
नाभ्यवर्तन्त ते पुत्रं वेलेव मकरालयम् ॥ ०५३ ॥

तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ ०५४ ॥

नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धिं पलायने ।

दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतम् ॥ ०५५ ॥

न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ०५६ ॥

अल्पं च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ ।
यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नो विजयो भवेत् ॥ ०५७ ॥

विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् ।
अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे स्थितम् ॥ ०५८ ॥

शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः स्थ समागताः ।
यदा शूरं च भीरुं च मारयत्यन्तकः सदा ॥ ०५९ ॥

को नु मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियब्रुवः ॥ ०५९ ॥

श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थितम् ।
सुखः साङ्ग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम् ॥ ०६० ॥

जित्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत्फलम् ॥ ०६० ॥

न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
अचिरेण जिता.ल्लोकान्हतो युद्धे समश्नुते ॥ ०६१ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
पुनरेवान्ववर्तन्त पाण्डवानाततायिनः ॥ ०६२ ॥

तानापतत एवाशु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृध्राः प्रहारिणः ॥ ०६३ ॥

धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्तत वीर्यवान् ।

विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ०६४ ॥

माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा यतो वै तावकं बलम् ॥ ०६५ ॥

अध्याय ०१९

सञ्जय उवाच ॥

संनिवृत्ते बलौघे तु शाल्वो म्लेच्छगणाधिपः ।
अभ्यवर्तत सङ्क्रुद्धः पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ ००१ ॥

आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम् ।
दृप्तमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्दनम् ॥ ००२ ॥

योऽसौ महाभद्रकुलप्रसूतः ; सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः ; सदोपवाह्यः समरेषु राजन् ॥ ००३ ॥

तमास्थितो राजवरो बभूव ; यथोदयस्थः सविता क्षपान्ते ।
स तेन नागप्रवरेण राज ;न्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समन्तात् ॥ ००४ ॥

शितैः पृषत्कैर्विददार चापि ; महेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुघोरैः ॥ ००४ ॥

ततः शरान्वै सृजतो महारणे ; योधांश्च राजन्नयतो यमाय ।
नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा ; यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः ॥ ००५ ॥

ते पाण्डवाः सोमकाः सृञ्जयाश्च ; तमेव नागं ददृशुः समन्तात् ।

सहस्रशो वै विचरन्तमेकं ; यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥ ००६ ॥

संद्राव्यमाणं तु बलं परेषां ; परीतकल्पं विबभौ समन्तात् ।
नैवावतस्थे समरे भृशं भया ;द्विमर्दमानं तु परस्परं तदा ॥ ००७ ॥

ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः ; सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।
दिशश्चतस्रः सहसा प्रधाविता ; गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ००८ ॥

दृष्ट्वा च तां वेगवता प्रभग्नां ; सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।
अपूजयंस्तत्र नराधिपं तं ; दध्मुश्च शङ्खाञ्शशिसंनिकाशान् ॥ ००९ ॥

श्रुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां ; हर्षाद्विमुक्तं सह शङ्खशब्दैः ।
सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां ; पाञ्चालपुत्रो न ममर्ष रोषात् ॥ ०१० ॥

ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा ; प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।
जम्भो यथा शक्रसमागमे वै ; नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ ०११ ॥

तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा ; पाञ्चालराजं युधि राजसिंहः ।
तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं ; वधाय राजन्द्रुपदात्मजस्य ॥ ०१२ ॥

स तं द्विपं सहसाभ्यापतन्त ;मविध्यदर्कप्रतिमैः पृषत्कैः ।
कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भि ;र्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ०१३ ॥

ततोऽपरान्पञ्च शितान्महात्मा ; नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।
स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे ; तदा परावृत्य भृशं प्रदुद्रुवे ॥ ०१४ ॥

तं नागराजं सहसा प्रणुन्नं ; विद्राव्यमाणं च निगृह्य शाल्वः ।
तोत्त्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं ; पाञ्चालराजस्य रथं प्रदिश्य ॥ ०१५ ॥

दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं ; धृष्टद्युम्नः स्वरथाच्छीघ्रमेव ।
गदां प्रगृह्याशु जवेन वीरो ; भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ ०१६ ॥

स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं ; साश्वं ससूतं सहसा विमृद्य ।
उत्क्षिप्य हस्तेन तदा महाद्विपो ; विपोथयामास वसुंधरातले ॥ ०१७ ॥

पाञ्चालराजस्य सुतं स दृष्ट्वा ; तदार्दितं नागवरेण तेन ।
तमभ्यधावत्सहसा जवेन ; भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नप्ता ॥ ०१८ ॥

शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य ; तस्याभितोऽभ्यापततो गजस्य ।
स सङ्गृहीतो रथिभिर्गजो वै ; चचाल तैर्वार्यमाणश्च संख्ये ॥ ०१९ ॥

ततः पृषत्कान्प्रववर्ष राजा ; सूर्यो यथा रश्मिजालं समन्तात् ।
तेनाशुगैर्वध्यमाना रथौघाः ; प्रदुद्रुवुस्तत्र ततस्तु सर्वे ॥ ०२० ॥

तत्कर्म शाल्वस्य समीक्ष्य सर्वे ; पाञ्चालमत्स्या नृप सृञ्जयाश्च ।
हाहाकारैर्नादयन्तः स्म युद्धे ; द्विपं समन्ताद्रुरुधुर्नराग्र्याः ॥ ०२१ ॥

पाञ्चालराजस्त्वरितस्तु शूरो ; गदां प्रगृह्याचलशृङ्गकल्पाम् ।
असंभ्रमं भारत शत्रुघाती ; जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ ०२२ ॥

ततोऽथ नागं धरणीधराभं ; मदं स्रवन्तं जलदप्रकाशम् ।
गदां समाविध्य भृशं जघान ; पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ॥ ०२३ ॥

स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य ; मुखात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।
पपात नागो धरणीधराभः ; क्षितिप्रकम्पाच्चलितो यथाद्रिः ॥ ०२४ ॥

निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे ; हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
स शाल्वराजस्य शिनिप्रवीरो ; जहार भल्लेन शिरः शितेन ॥ ०२५ ॥

हृतोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन ; पपात भूमौ सह नागराज्ञा ।
यथाद्रिशृङ्गं सुमहत्प्रणुन्नं ; वज्रेण देवाधिपचोदितेन ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०२०

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिंस्तु निहते शूरे शाल्वे समितिशोभने ।
तवाभज्यद्बलं वेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ ००१ ॥

तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः ।
दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥ ००२ ॥

संनिवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
शैलोपमं स्थितं राजन्कीर्यमाणं शरैर्युधि ॥ ००३ ॥

ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ००४ ॥

तत्राश्चर्यमभूद्युद्धं सात्वतस्य परैः सह ।
यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदाम् ॥ ००५ ॥

तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्मणि दुष्करे ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां दिवःस्पृक्सुमहानभूत् ॥ ००६ ॥

तेन शब्देन वित्रस्तान्पाञ्चालान्भरतर्षभ ।
शिनेर्नप्ता महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ॥ ००७ ॥

स समासाद्य राजानं क्षेमधूर्तिं महाबलम् ।
सप्तभिर्निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ००८ ॥

तमायान्तं महाबाहुं प्रवपन्तं शिताञ्शरान् ।
जवेनाभ्यपतद्धीमान्हार्दिक्यः शिनिपुङ्गवम् ॥ ००९ ॥

तौ सिंहाविव नर्दन्तौ धन्विनौ रथिनां वरौ ।
अन्योन्यमभ्यधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणौ ॥ ०१० ॥

पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधाश्चान्ये नृपोत्तमाः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ०११ ॥

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथौ ।
अभिजघ्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ ०१२ ॥

चरन्तौ विविधान्मार्गान्हार्दिक्यशिनिपुङ्गवौ ।
मुहुरन्तर्दधाते तौ बाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ ०१३ ॥

चापवेगबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ ०१४ ॥

तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ०१५ ॥

स दीर्घबाहुः सङ्क्रुद्धस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
अष्टाभिः कृतवर्माणमविध्यत्परमेषुभिः ॥ ०१६ ॥

ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः ।
सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥ ०१७ ॥

निकृत्तं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ ०१८ ॥

तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
आरोप्य च महावीर्यो महाबुद्धिर्महाबलः ॥ ०१९ ॥

अमृष्यमाणो धनुषश्छेदनं कृतवर्मणा ।
कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ ०२० ॥

ततः सुनिशितैर्बाणैर्दशभिः शिनिपुङ्गवः ।
जघान सूतमश्वांश्च ध्वजं च कृतवर्मणः ॥ ०२१ ॥

ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्मा महारथः ।
हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ०२२ ॥

रोषेण महताविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष ।
चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ ०२३ ॥

तच्छूलं सात्वतो ह्याजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः ।
चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवम् ॥ ०२४ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन हृद्येनं समताडयत् ॥ ०२४ ॥

स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ।
कृतवर्मा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत ॥ ०२५ ॥

तस्मिन्सात्यकिना वीरे द्वैरथे विरथीकृते ।
समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ॥ ०२६ ॥

पुत्रस्य तव चात्यर्थं विषादः समपद्यत ।
हतसूते हताश्वे च विरथे कृतवर्मणि ॥ ०२७ ॥

हताश्वं च समालक्ष्य हतसूतमरिंदमम् ।
अभ्यधावत्कृपो राजञ्जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ ०२८ ॥

तमारोप्य रथोपस्थे मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
अपोवाह महाबाहुस्तूर्णमायोधनादपि ॥ ०२९ ॥

शैनेयेऽधिष्ठिते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०३० ॥

तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसावृते ।
तावकाः प्रद्रुता राजन्दुर्योधनमृते नृपम् ॥ ०३१ ॥

दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
जवेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वांश्चैको न्यवारयत् ॥ ०३२ ॥

पाण्डूंश्च सर्वान्सङ्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
शिखण्डिनं द्रौपदेयान्पाञ्चालानां च ये गणाः ॥ ०३३ ॥

केकयान्सोमकांश्चैव पाञ्चालांश्चैव मारिष ।
असंभ्रमं दुराधर्षः शितैरस्त्रैरवारयत् ॥ ०३४ ॥

अतिष्ठदाहवे यत्तः पुत्रस्तव महाबलः ।
यथा यज्ञे महानग्निर्मन्त्रपूतः प्रकाशयन् ॥ ०३५ ॥

तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाहवे ।
अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्यः समपद्यत ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०२१

सञ्जय उवाच ॥

पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः ।
दुरुत्सहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् ॥ ००१ ॥

तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही ।
परांश्च सिषिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ॥ ००२ ॥

न च सोऽस्ति पुमान्कश्चित्पाण्डवानां महाहवे ।
हयो गजो रथो वापि योऽस्य बाणैरविक्षतः ॥ ००३ ॥

यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विशां पते ।
स स बाणैश्चितोऽभूद्वै पुत्रेण तव भारत ॥ ००४ ॥

यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन वाहिनी ।
प्रत्यदृश्यत संछन्ना तथा बाणैर्महात्मनः ॥ ००५ ॥

बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ॥ ००६ ॥

तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
एको दुर्योधनो ह्यासीत्पुमानिति मतिर्मम ॥ ००७ ॥

तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।
यदेकं सहिताः पार्था नात्यवर्तन्त भारत ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ ।
भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च सप्तभिः ॥ ००९ ॥

नकुलं च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम् ॥ ०१० ॥

धनुश्चिच्छेद भल्लेन सहदेवस्य मारिष ॥ ०१० ॥

तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
अभ्यधावत राजानं प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ॥ ०११ ॥

ततो दुर्योधनं संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ॥ ०११ ॥

नकुलश्च ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः ।
घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥ ०१२ ॥

सात्यकिश्चापि राजानं शरेणानतपर्वणा ।
द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च सप्तभिः ॥ ०१३ ॥

अशीत्या भीमसेनश्च शरै राजानमार्दयत् ॥ ०१३ ॥

समन्तात्कीर्यमाणस्तु बाणसंघैर्महात्मभिः ।
न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ०१४ ॥

लाघवं सौष्ठवं चापि वीर्यं चैव महात्मनः ।
अति सर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वमानवाः ॥ ०१५ ॥

धार्तराष्ट्रास्तु राजेन्द्र यात्वा तु स्वल्पमन्तरम् ।
अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्त दंशिताः ॥ ०१६ ॥

तेषामापततां घोरस्तुमुलः समजायत ।
क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा निशि ॥ ०१७ ॥

समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् ।

प्रत्युद्ययुर्महेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः ॥ ०१८ ॥

भीमसेनं रणे क्रुद्धं द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
ततो बाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतोदिशम् ॥ ०१९ ॥

नाज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ॥ ०१९ ॥

तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसहौ ।
घोररूपमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ०२० ॥

त्रासयन्तौ जगत्सर्वं ज्याक्षेपविहतत्वचौ ॥ ०२० ॥

शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुबलस्य सुतो विभुः ॥ ०२१ ॥

नादं चकार बलवान्सर्वसैन्यानि कम्पयन् ॥ ०२१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् ।
अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ ०२२ ॥

अथान्यं रथमास्थाय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ०२३ ॥

ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ ०२३ ॥

तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपं च मारिष ।
ईक्षितृप्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ०२४ ॥

उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम् ।
अभ्यद्रवदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ॥ ०२५ ॥

तथैव नकुलः शूरः सौबलस्य सुतं रणे ।
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ०२६ ॥

तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ।
योधयन्तावपश्येतां परस्परकृतागसौ ॥ ०२७ ॥

तथैव कृतवर्मा तु शैनेयं शत्रुतापनम् ।
योधयञ्शुशुभे राजन्बलं शक्र इवाहवे ॥ ०२८ ॥

दुर्योधनो धनुश्छित्त्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ०२९ ॥

धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ।
राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०३० ॥

तयोर्युद्धं महच्चासीत्सङ्ग्रामे भरतर्षभ ।
प्रभिन्नयोर्यथा सक्तं मत्तयोर्वरहस्तिनोः ॥ ०३१ ॥

गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ।
विव्याध बहुभिः शूरः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ०३२ ॥

तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः ।
घोररूपमसंवार्यं निर्मर्यादमतीव च ॥ ०३३ ॥

ते च तं पीडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम् ।
स च तान्प्रतिसंरब्धः प्रत्ययोधयदाहवे ॥ ०३४ ॥

एवं चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ।
उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो ॥ ०३५ ॥

नराश्चैव नरैः सार्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा ।

हया हयैः समासक्ता रथिनो रथिभिस्तथा ॥ ०३६ ॥

सङ्कुलं चाभवद्भूयो घोररूपं विशां पते ॥ ०३६ ॥

इदं चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो ।
युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च ॥ ०३७ ॥

ते समासाद्य समरे परस्परमरिंदमाः ।
विव्यधुश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे ॥ ०३८ ॥

तेषां शस्त्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत ।
प्रवातेनोद्धतं राजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभिः ॥ ०३९ ॥

रथनेमिसमुद्भूतं निःश्वासैश्चापि दन्तिनाम् ।
रजः संध्याभ्रकपिलं दिवाकरपथं ययौ ॥ ०४० ॥

रजसा तेन संपृक्ते भास्करे निष्प्रभीकृते ।
संछादिताभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथाः ॥ ०४१ ॥

मुहूर्तादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः ।
वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम ॥ ०४२ ॥

उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम् ॥ ०४२ ॥

ततोऽपश्यं महाराज द्वंद्वयुद्धानि भारत ।
यथाप्राग्र्यं यथाज्येष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणे ॥ ०४३ ॥

वर्मणां तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोज्ज्वलाः प्रभाः ॥ ०४३ ॥

शब्दः सुतुमुलः संख्ये शराणां पततामभूत् ।
महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य सर्वतः ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०२२

सञ्जय उवाच ॥

वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके ।
अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ ००१ ॥

तांस्तु यत्नेन महता संनिवार्य महारथान् ।
पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ००२ ॥

निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रप्रियैषिणः ।
संनिवृत्तेषु तेष्वेवं युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ००३ ॥

तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ।
परेषां तव सैन्ये च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ००४ ॥

अनुमानेन युध्यन्ते सञ्ज्ञाभिश्च परस्परम् ।
तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ॥ ००५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
जिगीषमाणः सङ्ग्रामे धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥ ००६ ॥

त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
चतुर्भिर्निजघानाश्वान्कल्याणान्कृतवर्मणः ॥ ००७ ॥

अश्वत्थामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम् ।
अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ॥ ००८ ॥

ततो दुर्योधनो राजा रथान्सप्तशतान्रणे ।
प्रेषयद्यत्र राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ००९ ॥

ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ॥ ०१० ॥

ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ०११ ॥

नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ।
रथैरग्र्यजवैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः ॥ ०१२ ॥

आजग्मुरभिरक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ०१२ ॥

ततः प्रववृते रौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ०१३ ॥

रथान्सप्तशतान्हत्वा कुरूणामाततायिनाम् ।
पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ ०१४ ॥

तत्र युद्धं महच्चासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् ॥ ०१५ ॥

वर्तमाने तथा युद्धे निर्मर्यादे समन्ततः ।
वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ ०१६ ॥

निनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्यैश्च पूरितैः ।
उत्कृष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितेन च धन्विनाम् ॥ ०१७ ॥

अतिप्रवृद्धे युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।

धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ ०१८ ॥

संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे तथा ॥ ०१९ ॥

निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रादुरासन्विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ०२० ॥

चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही ॥ ०२० ॥

सदण्डाः सोल्मुका राजञ्शीर्यमाणाः समन्ततः ।
उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलम् ॥ ०२१ ॥

विष्वग्वाताः प्रादुरासन्नीचैः शर्करवर्षिणः ।
अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुश्चास्पृशद्भृशम् ॥ ०२२ ॥

एतान्घोराननादृत्य समुत्पातान्सुदारुणान् ।
पुनर्युद्धाय संमन्त्र्य क्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः ॥ ०२३ ॥

रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियासवः ॥ ०२३ ॥

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
युध्यध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ॥ ०२४ ॥

ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरस्विनः ।
हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्तापरे तथा ॥ ०२५ ॥

अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः ।
शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०२६ ॥

ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।

दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ०२७ ॥

गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ ०२८ ॥

अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ ।
आसीद्गान्धारराजस्य विमलप्रासयोधिनाम् ॥ ०२९ ॥

बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।
पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निशितैः शरैः ॥ ०३० ॥

तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः ।
अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्बलम् ॥ ०३१ ॥

ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
अभ्यचोदयदव्यग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ०३२ ॥

असौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः ।
सेनां निसूदयन्त्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिम् ॥ ०३३ ॥

गच्छ त्वं द्रौपदेयाश्च शकुनिं सौबलं जहि ।
रथानीकमहं रक्ष्ये पाञ्चालसहितोऽनघ ॥ ०३४ ॥

गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं सौबलं जहि ॥ ०३५ ॥

ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ ०३६ ॥

पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
रणे ह्यभ्यद्रवंस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ ०३७ ॥

ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान् ।
जघान पृष्ठतः सेनां जयगृध्रः प्रतापवान् ॥ ०३८ ॥

अश्वारोहास्तु संरब्धाः पाण्डवानां तरस्विनाम् ।
प्राविशन्सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्रथान् ॥ ०३९ ॥

ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्बलम् ।
गजमध्येऽवतिष्ठन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०४० ॥

तदुद्यतगदाप्रासमकापुरुषसेवितम् ।
प्रावर्तत महद्युद्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०४१ ॥

उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ।
न हि स्वेषां परेषां वा विशेषः प्रत्यदृश्यत ॥ ०४२ ॥

शूरबाहुविसृष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ ।
ज्योतिषामिव संपातमपश्यन्कुरुपाण्डवाः ॥ ०४३ ॥

ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशां पते ।
संपतन्तीभिराकाशमावृतं बह्वशोभत ॥ ०४४ ॥

प्रासानां पततां राजन्रूपमासीत्समन्ततः ।
शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ०४५ ॥

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धैर्नियन्तृभिः ।
हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०४६ ॥

अन्योन्यपरिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ।
अविक्षताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ॥ ०४७ ॥

ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा वृते ।
तानपाक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिंदमान् ॥ ०४८ ॥

अश्वान्राजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति ॥ ०४८ ॥

भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु ।
केशाकेशिसमालग्ना न शेकुश्चेष्टितुं जनाः ॥ ०४९ ॥

अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ।
मल्ला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ०५० ॥

अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ॥ ०५० ॥

भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिणः ।
तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ०५१ ॥

रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः ।
व्यदृश्यत मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०५२ ॥

दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमश्वेन केनचित् ।
साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ०५३ ॥

रुधिरोक्षितसंनाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः ।
नानाप्रहरणैर्घोरैः परस्परवधैषिभिः ॥ ०५४ ॥

सुसंनिकृष्टैः सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठसैनिकैः ॥ ०५४ ॥

स मुहूर्तं ततो युद्ध्वा सौबलोऽथ विशां पते ।
षट्सहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ०५५ ॥

तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुक्षितम् ।

षट्सहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छ्रान्तवाहनम् ॥ ०५६ ॥

अश्वारोहास्तु पाण्डूनामब्रुवन्रुधिरोक्षिताः ।
सुसंनिकृष्टाः सङ्ग्रामे भूयिष्ठं त्यक्तजीविताः ॥ ०५७ ॥

नेह शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः ।
रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥ ०५८ ॥

प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः ।
न पुनः सौबलो राजा युद्धमभ्यागमिष्यति ॥ ०५९ ॥

ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः ।
प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ०६० ॥

सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमेघे समुत्थिते ।
एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ०६१ ॥

ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौबलः पुनः ।
पार्श्वतोऽभ्यहनत्क्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ॥ ०६२ ॥

तत्पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणांस्त्यक्त्वाभ्यवर्तत ।
तावकानां परेषां च परस्परवधैषिणाम् ॥ ०६३ ॥

ते ह्यन्योन्यमवेक्षन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
योधाः पर्यपतन्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०६४ ॥

असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसङ्क्षये ।
प्रादुरासीन्महाशब्दस्तालानां पततामिव ॥ ०६५ ॥

विमुक्तानां शरीराणां भिन्नानां पततां भुवि ।
सायुधानां च बाहूनामूरूणां च विशां पते ॥ ०६६ ॥

आसीत्कटकटाशब्दः सुमहाल्लोमहर्षणः ॥ ०६६ ॥

निघ्नन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातॄन्पुत्रान्सखीनपि ।
योधाः परिपतन्ति स्म यथामिषकृते खगाः ॥ ०६७ ॥

अन्योन्यं प्रतिसंरब्धाः समासाद्य परस्परम् ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यघ्नन्सहस्रशः ॥ ०६८ ॥

संघातैरासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः ।
हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०६९ ॥

स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रसारिणाम् ।
स्तनतां च मनुष्याणां संनद्धानां विशां पते ॥ ०७० ॥

शक्त्यृष्टिप्रासशब्दश्च तुमुलः समजायत ।
भिन्दतां परमर्माणि राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ०७१ ॥

श्रमाभिभूताः संरब्धाः श्रान्तवाहाः पिपासिताः ।
विक्षताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तन्त तावकाः ॥ ०७२ ॥

मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः ।
जघ्नुः परान्स्वकांश्चैव प्राप्तान्प्राप्ताननन्तरान् ॥ ०७३ ॥

बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृद्धिनः ।
भूमावभ्यपतन्राजञ्शरवृष्टिभिरावृताः ॥ ०७४ ॥

वृकगृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
आसीद्बलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ०७५ ॥

नराश्वकायसंछन्ना भूमिरासीद्विशां पते ।

रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ०७६ ॥

असिभिः पट्टिशैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनः पुनः ।
तावकाः पाण्डवाश्चैव नाभ्यवर्तन्त भारत ॥ ०७७ ॥

प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।
योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः ॥ ०७८ ॥

शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धः समदृश्यत ।
उद्यम्य निशितं खड्गं रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ०७९ ॥

अथोत्थितेषु बहुषु कबन्धेषु जनाधिप ।
तथा रुधिरगन्धेन योधाः कश्मलमाविशन् ॥ ०८० ॥

मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्बलम् ।
अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्तत सौबलः ॥ ०८१ ॥

ततोऽभ्यधावंस्त्वरिताः पाण्डवा जयगृद्धिनः ।
पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः ॥ ०८२ ॥

कोष्टकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्युद्धपारं तितीर्षवः ॥ ०८३ ॥

त्वदीयास्तांस्तु संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
साश्वपत्तिद्विपरथाः पाण्डवानभिदुद्रुवुः ॥ ०८४ ॥

केचित्पदातयः पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम् ।
निजघ्नुः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् ॥ ०८५ ॥

रथेभ्यो रथिनः पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिनः ।
विमानेभ्य इव भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षयाद्यथा ॥ ०८६ ॥

एवमन्योन्यमायस्ता योधा जघ्नुर्महामृधे ।
पितॄन्भ्रातॄन्वयस्यांश्च पुत्रानपि तथापरे ॥ ०८७ ॥

एवमासीदमर्यादं युद्धं भरतसत्तम ।
प्रासासिबाणकलिले वर्तमाने सुदारुणे ॥ ०८८ ॥

अध्याय ०२३

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिञ्शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले ।
अश्वैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्तत सौबलः ॥ ००१ ॥

स यात्वा वाहिनीं तूर्णमब्रवीत्त्वरयन्युधि ।
युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनररिंदमः ॥ ००२ ॥

अपृच्छत्क्षत्रियांस्तत्र क्व नु राजा महारथः ॥ ००२ ॥

शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ ।
असौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महारथः ॥ ००३ ॥

यत्रैतत्सुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
यत्रैते सतलत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ००४ ॥

यत्रैष शब्दस्तुमुलः पर्जन्यनिनदोपमः ।
तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम् ॥ ००५ ॥

एवमुक्तस्तु तैः शूरैः शकुनिः सौबलस्तदा ।
प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप ॥ ००६ ॥

सर्वतः संवृतो वीरैः समरेष्वनिवर्तिभिः ॥ ००६ ॥

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीके व्यवस्थितम् ।
सरथांस्तावकान्सर्वान्हर्षयञ्शकुनिस्ततः ॥ ००७ ॥

दुर्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विशां पते ।
कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ॥ ००८ ॥

जहि राजन्रथानीकमश्वाः सर्वे जिता मया ।
नात्यक्त्वा जीवितं संख्ये शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः ॥ ००९ ॥

हते तस्मिन्रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते ।
गजानेतान्हनिष्यामः पदातींश्चेतरांस्तथा ॥ ०१० ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगृद्धिनः ।
जवेनाभ्यपतन्हृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ ०११ ॥

सर्वे विवृततूणीराः प्रगृहीतशरासनाः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ ०१२ ॥

ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विशां पते ।
प्रादुरासीच्छराणां च सुमुक्तानां सुदारुणः ॥ ०१३ ॥

तान्समीपगतान्दृष्ट्वा जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०१४ ॥

चोदयाश्वानसंभ्रान्तः प्रविशैतद्बलार्णवम् ।

अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ॥ ०१५ ॥

अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन ।
वर्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् ॥ ०१६ ॥

अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां महात्मनाम् ।
क्षयमद्य गता युद्धे पश्य दैवं यथाविधम् ॥ ०१७ ॥

समुद्रकल्पं तु बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
अस्मानासाद्य सञ्जातं गोष्पदोपममच्युत ॥ ०१८ ॥

हते भीष्मे च संदध्याच्छिवं स्यादिह माधव ।
न च तत्कृतवान्मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिशः ॥ ०१९ ॥

उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं पथ्यं च माधव ।
तच्चापि नासौ कृतवान्वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥ ०२० ॥

तस्मिंस्तु पतिते भीष्मे प्रच्युते पृथिवीतले ।
न जाने कारणं किं नु येन युद्धमवर्तत ॥ ०२१ ॥

मूढांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान्सुबालिशान् ।
पतिते शंतनोः पुत्रे येऽकार्षुः संयुगं पुनः ॥ ०२२ ॥

अनन्तरं च निहते द्रोणे ब्रह्मविदां वरे ।
राधेये च विकर्णे च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०२३ ॥

अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन्सूतपुत्रे च पातिते ।
सपुत्रे वै नरव्याघ्रे नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०२४ ॥

श्रुतायुषि हते शूरे जलसंधे च पौरवे ।
श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०२५ ॥

भूरिश्रवसि शल्ये च शाल्वे चैव जनार्दन ।
आवन्त्येषु च वीरेषु नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०२६ ॥

जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
बाह्लिके सोमदत्ते च नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०२७ ॥

भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदक्षिणे ।
दुःशासने च निहते नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०२८ ॥

दृष्ट्वा च निहताञ्शूरान्पृथङ्माण्डलिकान्नृपान् ।
बलिनश्च रणे कृष्ण नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०२९ ॥

अक्षौहिणीपतीन्दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् ।
मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैवाशाम्यत वैशसम् ॥ ०३० ॥

को नु राजकुले जातः कौरवेयो विशेषतः ।
निरर्थकं महद्वैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ०३१ ॥

गुणतोऽभ्यधिकं ज्ञात्वा बलतः शौर्यतोऽपि वा ।
अमूढः को नु युध्येत जानन्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ०३२ ॥

यन्न तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हितं वचः ।
प्रशमे पाण्डवैः सार्धं सोऽन्यस्य शृणुयात्कथम् ॥ ०३३ ॥

येन शांतनवो भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
प्रत्याख्याताः शमस्यार्थे किं नु तस्याद्य भेषजम् ॥ ०३४ ॥

मौर्ख्याद्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्दन ।
तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी ॥ ०३५ ॥

प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्मै रोचयेद्वचः ॥ ०३५ ॥

कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्दन ।
तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशां पते ॥ ०३६ ॥

नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ॥ ०३६ ॥

उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना ।
न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रः कथञ्चन ॥ ०३७ ॥

यावत्प्राणा धमिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य मानद ।
तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पातकम् ॥ ०३८ ॥

न स युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
इत्यब्रवीत्सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ०३९ ॥

तत्सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः ।
यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ०४० ॥

यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम् ।
अवामन्यत दुर्बुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥ ०४१ ॥

उक्तं हि बहुभिः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षत्रं गमिष्यति ॥ ०४२ ॥

तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन ।
क्षयं याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम् ॥ ०४३ ॥

सोऽद्य सर्वान्रणे योधान्निहनिष्यामि माधव ।
क्षत्रियेषु हतेष्वाशु शून्ये च शिबिरे कृते ॥ ०४४ ॥

वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति ।
तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ॥ ०४५ ॥

एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ॥ ०४६ ॥

संयाहि भारतीं वीर यावद्धन्मि शितैः शरैः ।
दुर्योधनं दुरात्मानं वाहिनीं चास्य संयुगे ॥ ०४७ ॥

क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
हत्वैतद्दुर्बलं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ०४८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

अभीशुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना ।
तद्बलौघममित्राणामभीतः प्राविशद्रणे ॥ ०४९ ॥

शरासनवरं घोरं शक्तिकण्टकसंवृतम् ।
गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ०५० ॥

हयपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः ।
व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥ ०५१ ॥

ते हयाः पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ॥ ०५२ ॥

ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परंतपः ।
किरञ्शरशतांस्तीक्ष्णान्वारिधारा इवाम्बुदः ॥ ०५३ ॥

प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः शराणां नतपर्वणाम् ।
इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ॥ ०५४ ॥

असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघाः प्रापतन्भुवि ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः ॥ ०५५ ॥

नरान्नागान्समाहत्य हयांश्चापि विशां पते ।
अपतन्त रणे बाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ॥ ०५६ ॥

आसीत्सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा ॥ ०५७ ॥

सर्वमासीज्जगत्पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
रुक्मपुङ्खैस्तैलधौतैः कर्मारपरिमार्जितैः ॥ ०५८ ॥

ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः ।
समासीदन्त कौरव्या वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ०५९ ॥

शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भारत ।
ददाह समरे योधान्कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ०६० ॥

यथा वनान्ते वनपैर्विसृष्टः ; कक्षं दहेत्कृष्णगतिः सघोषः ।
भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं ; भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ०६१ ॥

एवं स नाराचगणप्रतापी ; शरार्चिरुच्चावचतिग्मतेजाः ।
ददाह सर्वां तव पुत्रसेना ;ममृष्यमाणस्तरसा तरस्वी ॥ ०६२ ॥

तस्येषवः प्राणहराः सुमुक्ता ; नासज्जन्वै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः ।
न च द्वितीयं प्रमुमोच बाणं ; नरे हये वा परमद्विपे वा ॥ ०६३ ॥

अनेकरूपाकृतिभिर्हि बाणै ;र्महारथानीकमनुप्रविश्य ।
स एव एकस्तव पुत्रसेनां ; जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ॥ ०६४ ॥

अध्याय ०२४

सञ्जय उवाच ॥

अस्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ००१ ॥

इन्द्राशनिसमस्पर्शानविषह्यान्महौजसः ।
विसृजन्दृश्यते बाणान्धारा मुञ्चन्निवाम्बुदः ॥ ००२ ॥

तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना ।
संप्रदुद्राव सङ्ग्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ००३ ॥

हतधुर्या रथाः केचिद्धतसूतास्तथापरे ।
भग्नाक्षयुगचक्रेषाः केचिदासन्विशां पते ॥ ००४ ॥

अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथान्ये शरपीडिताः ।
अक्षता युगपत्केचित्प्राद्रवन्भयपीडिताः ॥ ००५ ॥

केचित्पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवाहनाः ।
विचुक्रुशुः पितॄनन्ये सहायानपरे पुनः ॥ ००६ ॥

बान्धवांश्च नरव्याघ्र भ्रातॄन्संबन्धिनस्तथा ।
दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विशां पते ॥ ००७ ॥

बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महारथाः ।
निष्टनन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थबाणहता नराः ॥ ००८ ॥

तानन्ये रथमारोप्य समाश्वास्य मुहूर्तकम् ।
विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे ॥ ००९ ॥

तानपास्य गताः केचित्पुनरेव युयुत्सवः ।
कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः ॥ ०१० ॥

पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्वास्य च वाहनम् ।
वर्माणि च समारोप्य केचिद्भरतसत्तम ॥ ०११ ॥

समाश्वास्यापरे भ्रातॄन्निक्षिप्य शिबिरेऽपि च ।
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ०१२ ॥

सज्जयित्वा रथान्केचिद्यथामुख्यं विशां पते ।
आप्लुत्य पाण्डवानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ०१३ ॥

ते शूराः किङ्किणीजालैः समाच्छन्ना बभासिरे ।
त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ॥ ०१४ ॥

आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ॥ ०१५ ॥

धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयन् ॥ ०१६ ॥

पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
अभ्यद्रवत्सुसंरब्धस्तावकान्हन्तुमुद्यतः ॥ ०१७ ॥

ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ।
बाणसंघाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ॥ ०१८ ॥

धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ।

नाराचैर्बहुभिः क्षिप्रं बाह्वोरुरसि चार्पितः ॥ ०१९ ॥

सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्त्रार्दित इव द्विपः ।
तस्याश्वांश्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०२० ॥

सारथेश्चास्य भल्लेन शिरः कायादपाहरत् ॥ ०२० ॥

ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।
अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिंदमः ॥ ०२१ ॥

दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः ।
तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः ॥ ०२२ ॥

ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः ।
पाण्डवान्रथिनः पञ्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०२३ ॥

ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
अशोभन्त नरव्याघ्रा ग्रहा व्याप्ता घनैरिव ॥ ०२४ ॥

ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः ।
विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ ०२५ ॥

तैः समन्तात्परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्गजानीकमपोथयत् ॥ ०२६ ॥

तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च विभिन्नान्सव्यसाचिना ॥ ०२७ ॥

भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः ।
करेण गृह्य महतीं गदामभ्यपतद्बली ॥ ०२८ ॥

अवप्लुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ०२८ ॥

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ।
वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ०२९ ॥

आविग्नं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ ०२९ ॥

गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्रजस्वलान् ।
धावमानानपश्याम कुञ्जरान्पर्वतोपमान् ॥ ०३० ॥

प्रधाव्य कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः ।
पेतुरार्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ०३१ ॥

तान्भिन्नकुम्भान्सुबहून्द्रवमाणानितस्ततः ।
पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ ०३२ ॥

युधिष्ठिरोऽपि सङ्क्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
गृध्रपक्षैः शितैर्बाणैर्जघ्नुर्वै गजयोधिनः ॥ ०३३ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
अपक्रान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते ॥ ०३४ ॥

दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरैः परिवारितान् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज सह सर्वैः प्रभद्रकैः ॥ ०३५ ॥

पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान्ययौ ॥ ०३५ ॥

अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ०३६ ॥

अपृच्छन्क्षत्रियांस्तत्र क्व नु दुर्योधनो गतः ॥ ०३६ ॥

अपश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ॥ ०३७ ॥

विषण्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ॥ ०३७ ॥

आहुः केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबलः ।
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः ॥ ०३८ ॥

दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति ।
युध्यध्वं सहिताः सर्वे किं वो राजा करिष्यति ॥ ०३९ ॥

ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।
शरैः संपीड्यमानाश्च नातिव्यक्तमिवाब्रुवन् ॥ ०४० ॥

इदं सर्वं बलं हन्मो येन स्म परिवारिताः ।
एते सर्वे गजान्हत्वा उपयान्ति स्म पाण्डवाः ॥ ०४१ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः ।
हित्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ०४२ ॥

कृपश्च कृतवर्मा च प्रययुर्यत्र सौबलः ।
रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः ॥ ०४३ ॥

ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
आययुः पाण्डवा राजन्विनिघ्नन्तः स्म तावकान् ॥ ०४४ ॥

दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान्महारथान् ।
पराक्रान्तांस्ततो वीरान्निराशाञ्जीविते तदा ॥ ०४५ ॥

विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलम् ॥ ०४५ ॥

परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् ।
राजन्बलेन द्व्यङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ०४६ ॥

आत्मनापञ्चमोऽयुध्यं पाञ्चालस्य बलेन ह ।
तस्मिन्देशे व्यवस्थाप्य यत्र शारद्वतः स्थितः ॥ ०४७ ॥

संप्रयुद्धा वयं पञ्च किरीटिशरपीडिताः ।
धृष्टद्युम्नं महानीकं तत्र नोऽभूद्रणो महान् ॥ ०४८ ॥

जितास्तेन वयं सर्वे व्यपयाम रणात्ततः ॥ ०४८ ॥

अथापश्यं सात्यकिं तमुपायान्तं महारथम् ।
रथैश्चतुःशतैर्वीरो मां चाभ्यद्रवदाहवे ॥ ०४९ ॥

धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथञ्चिच्छ्रान्तवाहनः ।
पतितो माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा ॥ ०५० ॥

तत्र युद्धमभूद्घोरं मुहूर्तमतिदारुणम् ॥ ०५० ॥

सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम् ।
जीवग्राहमगृह्णान्मां मूर्छितं पतितं भुवि ॥ ०५१ ॥

ततो मुहूर्तादिव तद्गजानीकमवध्यत ।
गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ॥ ०५२ ॥

प्रतिपिष्टैर्महानागैः समन्तात्पर्वतोपमैः ।
नातिप्रसिद्धेव गतिः पाण्डवानामजायत ॥ ०५३ ॥

रथमार्गास्ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः ।
पाण्डवानां महाराज व्यपकर्षन्महागजान् ॥ ०५४ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
अपश्यन्तो रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ॥ ०५५ ॥

राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम् ॥ ०५५ ॥

परित्यज्य च पाञ्चालं प्रयाता यत्र सौबलः ।
राज्ञोऽदर्शनसंविग्ना वर्तमाने जनक्षये ॥ ०५६ ॥

अध्याय ०२५

सञ्जय उवाच ॥

गजानीके हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारत ।
वध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ ००१ ॥

चरन्तं च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिंदमम् ।
दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् ॥ ००२ ॥

समेत्य समरे राजन्हतशेषाः सुतास्तव ।
अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ॥ ००३ ॥

सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ००३ ॥

दुर्मर्षणो महाराज जैत्रो भूरिबलो रविः ।
इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ॥ ००४ ॥

भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतोदिशम् ॥ ००४ ॥

ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः ।
मुमोच निशितान्बाणान्पुत्राणां तव मर्मसु ॥ ००५ ॥

ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ।
भीमसेनमपासेधन्प्रवणादिव कुञ्जरम् ॥ ००६ ॥

ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह ।
क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले ॥ ००७ ॥

ततोऽपरेण भल्लेन सर्वावरणभेदिना ।
श्रुतान्तमवधीद्भीमस्तव पुत्रं महारथः ॥ ००८ ॥

जयत्सेनं ततो विद्ध्वा नाराचेन हसन्निव ।
पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिंदमः ॥ ००९ ॥

स पपात रथाद्राजन्भूमौ तूर्णं ममार च ॥ ००९ ॥

श्रुतर्वा तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिष ।
शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ ०१० ॥

ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिबलं रविम् ।
त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्छद्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ॥ ०११ ॥

ते हता न्यपतन्भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः ।
वसन्ते पुष्पशबला निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ ०१२ ॥

ततोऽपरेण तीक्ष्णेन नाराचेन परंतपः ।
दुर्विमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ०१३ ॥

स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः ।

गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ ०१४ ॥

दुष्प्रधर्षं ततश्चैव सुजातं च सुतौ तव ।
एकैकं न्यवधीत्संख्ये द्वाभ्यां द्वाभ्यां चमूमुखे ॥ ०१५ ॥

तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेततू रथसत्तमौ ॥ ०१५ ॥

ततो यतन्तमपरमभिवीक्ष्य सुतं तव ।
भल्लेन युधि विव्याध भीमो दुर्विषहं रणे ॥ ०१६ ॥

स पपात हतो वाहात्पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा तु निहतान्भ्रातॄन्बहूनेकेन संयुगे ।
अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ ०१७ ॥

विक्षिपन्सुमहच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
विसृजन्सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान्बहून् ॥ ०१८ ॥

स तु राजन्धनुश्छित्त्वा पाण्डवस्य महामृधे ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ॥ ०१९ ॥

ततोऽन्यद्धनुरादाय भीमसेनो महारथः ।
अवाकिरत्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०२० ॥

महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकम् ।
यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोरभूत् ॥ ०२१ ॥

तयोस्तत्र शरैर्मुक्तैर्यमदण्डनिभैः शुभैः ।
समाच्छन्ना धरा सर्वा खं च सर्वा दिशस्तथा ॥ ०२२ ॥

ततः श्रुतर्वा सङ्क्रुद्धो धनुरायम्य सायकैः ।

भीमसेनं रणे राजन्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ०२३ ॥

सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।
भीमः सञ्चुक्षुभे क्रुद्धः पर्वणीव महोदधिः ॥ ०२४ ॥

ततो भीमो रुषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष ।
सारथिं चतुरश्चाश्वान्बाणैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ०२५ ॥

विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ०२६ ॥

श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी ।
अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रं च भानुमत् ॥ ०२७ ॥

क्षुरप्रेण शिरः कायात्पातयामास पाण्डवः ॥ ०२७ ॥

छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मनः ।
पपात कायः स रथाद्वसुधामनुनादयन् ॥ ०२८ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिताः ।
अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ॥ ०२९ ॥

तानापतत एवाशु हतशेषाद्बलार्णवात् ।
दंशितः प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ०३० ॥

ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ०३० ॥

ततस्तु संवृतो भीमस्तावकैर्निशितैः शरैः ।
पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ०३१ ॥

ततः पञ्चशतान्हत्वा सवरूथान्महारथान् ।

जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ०३२ ॥

हत्वा दश सहस्राणि पत्तीनां परमेषुभिः ।
वाजिनां च शतान्यष्टौ पाण्डवः स्म विराजते ॥ ०३३ ॥

भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव ।
मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ०३४ ॥

तं तथा युध्यमानं च विनिघ्नन्तं च तावकान् ।
ईक्षितुं नोत्सहन्ते स्म तव सैन्यानि भारत ॥ ०३५ ॥

विद्राव्य तु कुरून्सर्वांस्तांश्च हत्वा पदानुगान् ।
दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे त्रासयानो महाद्विपान् ॥ ०३६ ॥

हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशां पते ।
किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणा समपद्यत ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०२६

सञ्जय उवाच ॥

दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
हतशेषौ तदा संख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ॥ ००१ ॥

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् ।
उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ००२ ॥

शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिपालिताः ।

गृहीत्वा सञ्जयं चासौ निवृत्तः शिनिपुङ्गवः ॥ ००३ ॥

परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत ।
योधयित्वा रणे पापान्धार्तराष्ट्रपदानुगान् ॥ ००४ ॥

सुयोधनमभित्यज्य त्रय एते व्यवस्थिताः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ००५ ॥

असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः ।
दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रभद्रकैः ॥ ००६ ॥

असौ दुर्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ००७ ॥

प्रतिव्यूह्य बलं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः ।
एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ००८ ॥

गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वां च प्राप्तमरिंदम ।
यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनम् ॥ ००९ ॥

यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति ।
परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किल्बिषी ॥ ०१० ॥

तव हत्वा बलं सर्वं सङ्ग्रामे धृतराष्ट्रजः ।
जितान्पाण्डुसुतान्मत्वा रूपं धारयते महत् ॥ ०११ ॥

निहतं स्वबलं दृष्ट्वा पीडितं चापि पाण्डवैः ।
ध्रुवमेष्यति सङ्ग्रामे वधायैवात्मनो नृपः ॥ ०१२ ॥

एवमुक्तः फल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन मानद ॥ ०१३ ॥

यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः ॥ ०१३ ॥

हतो भीष्मो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्तनो हतः ।
मद्रराजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः ॥ ०१४ ॥

हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौबलस्य च ।
रथानां तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन ॥ ०१५ ॥

दन्तिनां च शतं साग्रं त्रिसाहस्राः पदातयः ॥ ०१५ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ।
उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ०१६ ॥

एतद्बलमभूच्छेषं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
मोक्षो न नूनं कालाद्धि विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ ०१७ ॥

तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितम् ।
अद्याह्ना हि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ॥ ०१८ ॥

न हि मे मोक्ष्यते कश्चित्परेषामिति चिन्तये ।
ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति रणोत्कटाः ॥ ०१९ ॥

तान्वै सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युरमानुषाः ॥ ०१९ ॥

अद्य युद्धे सुसङ्क्रुद्धो दीर्घं राज्ञः प्रजागरम् ।
अपनेष्यामि गान्धारं पातयित्वा शितैः शरैः ॥ ०२० ॥

निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौबलः ।
सभायामहरद्द्यूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ॥ ०२१ ॥

अद्य ता अपि वेत्स्यन्ति सर्वा नागपुरस्त्रियः ।
श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ॥ ०२२ ॥

समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
अद्य दुर्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च त्यक्ष्यति ॥ ०२३ ॥

नापयाति भयात्कृष्ण सङ्ग्रामाद्यदि चेन्मम ।
निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुबालिशम् ॥ ०२४ ॥

मम ह्येतदशक्तं वै वाजिवृन्दमरिंदम ।
सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावन्निहन्म्यहम् ॥ ०२५ ॥

एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन यशस्विना ।
अचोदयद्धयान्राजन्दुर्योधनबलं प्रति ॥ ०२६ ॥

तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सज्जा महारथाः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष ॥ ०२७ ॥

प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघांसया ॥ ०२७ ॥

तान्प्रेक्ष्य सहितान्सर्वाञ्जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
सौबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ॥ ०२८ ॥

सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् ।
सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ॥ ०२९ ॥

सहदेवं तव सुतो हयपृष्ठगतोऽभ्ययात् ॥ ०२९ ॥

ततो ह्ययत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ॥ ०३० ॥

सोपाविशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
रुधिराप्लुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन् ॥ ०३१ ॥

प्रतिलभ्य ततः सञ्ज्ञां सहदेवो विशां पते ।
दुर्योधनं शरैस्तीक्ष्णैः सङ्क्रुद्धः समवाकिरत् ॥ ०३२ ॥

पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरांसि निचकर्त ह ॥ ०३३ ॥

तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभिः शरैः ।
पातयित्वा हयान्सर्वांस्त्रिगर्तानां रथान्ययौ ॥ ०३४ ॥

ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्तानां महारथाः ।
अर्जुनं वासुदेवं च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ०३५ ॥

सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां चिच्छिदे पाण्डुनन्दनः ॥ ०३६ ॥

शिलाशितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
शिरश्चिच्छेद प्रहसंस्तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ ०३७ ॥

सत्येषुमथ चादत्त योधानां मिषतां ततः ।
यथा सिंहो वने राजन्मृगं परिबुभुक्षितः ॥ ०३८ ॥

तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः ।
विद्ध्वा तानहनत्सर्वान्रथान्रुक्मविभूषितान् ॥ ०३९ ॥

ततस्तु प्रत्वरन्पार्थो दीर्घकालं सुसंभृतम् ।
मुञ्चन्क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति ॥ ०४० ॥

तमर्जुनः पृषत्कानां शतेन भरतर्षभ ।

पूरयित्वा ततो वाहान्न्यहनत्तस्य धन्विनः ॥ ०४१ ॥

ततः शरं समादाय यमदण्डोपमं शितम् ।
सुशर्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ॥ ०४२ ॥

स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।
सुशर्माणं समासाद्य बिभेद हृदयं रणे ॥ ०४३ ॥

स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले ।
नन्दयन्पाण्डवान्सर्वान्व्यथयंश्चापि तावकान् ॥ ०४४ ॥

सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्रानस्य महारथान् ।
सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत्क्षयम् ॥ ०४५ ॥

ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान्हत्वा पदानुगान् ।
अभ्यगाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ०४६ ॥

भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप ।
सुदर्शनमदृश्यं तं शरैश्चक्रे हसन्निव ॥ ०४७ ॥

ततोऽस्य प्रहसन्क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ०४८ ॥

तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
परिवव्रू रणे भीमं किरन्तो विशिखाञ्शितान् ॥ ०४९ ॥

ततस्तु निशितैर्बाणैस्तदनीकं वृकोदरः ।
इन्द्राशनिसमस्पर्शैः समन्तात्पर्यवाकिरत् ॥ ०५० ॥

ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ०५० ॥

तेषु तूत्साद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महाबलाः ।
भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ॥ ०५१ ॥

तांस्तु सर्वाञ्शरैर्घोरैरवाकिरत पाण्डवः ॥ ०५१ ॥

तथैव तावका राजन्पाण्डवेयान्महारथान् ।
शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ०५२ ॥

व्याकुलं तदभूत्सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
तावकानां च समरे पाण्डवेयैर्युयुत्सताम् ॥ ०५३ ॥

तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
उभयोः सेनयो राजन्संशोचन्तः स्म बान्धवान् ॥ ०५४ ॥

अध्याय ०२७

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्प्रवृत्ते सङ्ग्रामे नरवाजिगजक्षये ।
शकुनिः सौबलो राजन्सहदेवं समभ्ययात् ॥ ००१ ॥

ततोऽस्यापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् ।
शरौघान्प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ ००२ ॥

उलूकश्च रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः ॥ ००२ ॥

शकुनिस्तु महाराज भीमं विद्ध्वा त्रिभिः शरैः ।
सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ॥ ००३ ॥

ते शूराः समरे राजन्समासाद्य परस्परम् ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कबर्हिणवाजितैः ॥ ००४ ॥

स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैरा कर्णात्प्रहितैः शरैः ॥ ००४ ॥

तेषां चापभुजोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशां पते ।
आच्छादयद्दिशः सर्वा धाराभिरिव तोयदः ॥ ००५ ॥

ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
चेरतुः कदनं संख्ये कुर्वन्तौ सुमहाबलौ ॥ ००६ ॥

ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्बलं तव भारत ।
अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह ॥ ००७ ॥

अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरच्छन्नैर्विशां पते ।
तत्र तत्र कृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान्बहून् ॥ ००८ ॥

निहतानां हयानां च सहैव हययोधिभिः ।
वर्मभिर्विनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ॥ ००९ ॥

संछन्ना पृथिवी जज्ञे कुसुमैः शबला इव ॥ ००९ ॥

योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥ ०१० ॥

उद्वृत्तनयनै रोषात्संदष्टौष्ठपुटैर्मुखैः ।
सकुण्डलैर्मही छन्ना पद्मकिञ्जल्कसंनिभैः ॥ ०११ ॥

भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः ।
साङ्गदैः सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ॥ ०१२ ॥

कबन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि ।
क्रव्यादगणसङ्कीर्णा घोराभूत्पृथिवी विभो ॥ ०१३ ॥

अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्महाहवे ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनम् ॥ ०१४ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् ।
प्रासेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशम् ॥ ०१५ ॥

स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ०१५ ॥

सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
सर्वसैन्यानि सङ्क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ ०१६ ॥

निर्बिभेद च नाराचैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
विनिर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिंदम ॥ ०१७ ॥

तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्वे सहयवारणाः ।
प्राद्रवन्सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ॥ ०१८ ॥

प्रभग्नानथ तान्दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ ०१९ ॥

इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान्समश्नुते ।
प्राणाञ्जहाति यो वीरो युधि पृष्ठमदर्शयन् ॥ ०२० ॥

एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ०२१ ॥

द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः ।

क्षुब्धसागरसङ्काशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत् ॥ ०२२ ॥

तांस्तदापततो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजये वृताः ॥ ०२३ ॥

प्रत्याश्वस्य च दुर्धर्षः सहदेवो विशां पते ।
शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ॥ ०२४ ॥

धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव ॥ ०२४ ॥

अथान्यद्धनुरादाय शकुनिर्युद्धदुर्मदः ।
विव्याध नकुलं षष्ट्या भीमसेनं च सप्तभिः ॥ ०२५ ॥

उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः ।
सहदेवं च सप्तत्या परीप्सन्पितरं रणे ॥ ०२६ ॥

तं भीमसेनः समरे विव्याध निशितैः शरैः ।
शकुनिं च चतुःषष्ट्या पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ०२७ ॥

ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः ।
सहदेवं रणे क्रुद्धाश्छादयञ्शरवृष्टिभिः ॥ ०२८ ॥

पर्वतं वारिधाराभिः सविद्युत इवाम्बुदाः ॥ ०२८ ॥

ततोऽस्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान् ।
उलूकस्य महाराज भल्लेनापाहरच्छिरः ॥ ०२९ ॥

स जगाम रथाद्भूमिं सहदेवेन पातितः ।
रुधिराप्लुतसर्वाङ्गो नन्दयन्पाण्डवान्युधि ॥ ०३० ॥

पुत्रं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ।

साश्रुकण्ठो विनिःश्वस्य क्षत्तुर्वाक्यमनुस्मरन् ॥ ०३१ ॥

चिन्तयित्वा मुहूर्तं स बाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् ।
सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ ०३२ ॥

तानपास्य शरान्मुक्ताञ्शरसंघैः प्रतापवान् ।
सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ०३३ ॥

छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौबलस्तदा ।
प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ॥ ०३४ ॥

तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद समरे सौबलस्य हसन्निव ॥ ०३५ ॥

असिं दृष्ट्वा द्विधा छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ०३६ ॥

ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धः पाण्डवं प्रति सौबलः ॥ ०३७ ॥

तामापतन्तीं सहसा शरैः काञ्चनभूषणैः ।
त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ०३८ ॥

सा पपात त्रिधा छिन्ना भूमौ कनकभूषणा ।
शीर्यमाणा यथा दीप्ता गगनाद्वै शतह्रदा ॥ ०३९ ॥

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौबलं च भयार्दितम् ।
दुद्रुवुस्तावकाः सर्वे भये जाते ससौबलाः ॥ ०४० ॥

अथोत्क्रुष्टं महद्ध्यासीत्पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाभवन् ॥ ०४१ ॥

तान्वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास संयुगे ॥ ०४२ ॥

ततो गान्धारकैर्गुप्तं पृष्ठैरश्वैर्जये धृतम् ।
आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौबलम् ॥ ०४३ ॥

स्वमंशमवशिष्टं स संस्मृत्य शकुनिं नृप ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् ॥ ०४४ ॥

अधिज्यं बलवत्कृत्वा व्याक्षिपन्सुमहद्धनुः ॥ ०४४ ॥

स सौबलमभिद्रुत्य गृध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
भृशमभ्यहनत्क्रुद्धस्तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ ०४५ ॥

उवाच चैनं मेधावी निगृह्य स्मारयन्निव ।
क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ०४६ ॥

यत्तदा हृष्यसे मूढ ग्लहन्नक्षैः सभातले ।
फलमद्य प्रपद्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ०४७ ॥

निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्पुरा ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं तस्य मातुलः ॥ ०४८ ॥

अद्य ते विहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः ।
वृक्षात्फलमिवोद्धृत्य लगुडेन प्रमाथिना ॥ ०४९ ॥

एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः ।
सङ्क्रुद्धो नरशार्दूलो वेगेनाभिजगाम ह ॥ ०५० ॥

अभिगम्य तु दुर्धर्षः सहदेवो युधां पतिः ।

विकृष्य बलवच्चापं क्रोधेन प्रहसन्निव ॥ ०५१ ॥

शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य छित्त्वा सिंह इवानदत् ॥ ०५२ ॥

छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौबलः ।
ततो विद्धश्च बहुभिः सर्वमर्मसु सायकैः ॥ ०५३ ॥

ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ०५४ ॥

ततस्तु क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो ; माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे ।
प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन ; जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ०५५ ॥

माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं ; प्रासं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे ।
भल्लैस्त्रिभिर्युगपत्सञ्चकर्त ; ननाद चोच्चैस्तरसाजिमध्ये ॥ ०५६ ॥

तस्याशुकारी सुसमाहितेन ; सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन ।
भल्लेन सर्वावरणातिगेन ; शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ ०५७ ॥

शरेण कार्तस्वरभूषितेन ; दिवाकराभेन सुसंशितेन ।
हृतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन ; पपात भूमौ सुबलस्य पुत्रः ॥ ०५८ ॥

स तच्छिरो वेगवता शरेण ; सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन ।
प्रावेरयत्कुपितः पाण्डुपुत्रो ; यत्तत्कुरूणामनयस्य मूलम् ॥ ०५९ ॥

हृतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य ; भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रम् ।
योधास्त्वदीया भयनष्टसत्त्वा ; दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ०६० ॥

विप्रद्रुताः शुष्कमुखा विसञ्ज्ञा ; गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
भयार्दिता भग्नरथाश्वनागाः ; पदातयश्चैव सधार्तराष्ट्राः ॥ ०६१ ॥

ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा ; मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः ।
शङ्खान्प्रदध्मुः समरे प्रहृष्टाः ; सकेशवाः सैनिकान्हर्षयन्तः ॥ ०६२ ॥

तं चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो ; हृष्टा ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ ।
दिष्ट्या हतो नैकृतिको दुरात्मा ; सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ०६३ ॥

अध्याय ०२८

सञ्जय उवाच ॥

ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः ।
त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान्पर्यवारयन् ॥ ००१ ॥

तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात्सहदेवजये धृतः ।
भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शनः ॥ ००२ ॥

शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसताम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ००३ ॥

प्रगृहीतायुधान्बाहून्योधानामभिधावताम् ।
भल्लैश्चिच्छेद बीभत्सुः शिरांस्यपि हयानपि ॥ ००४ ॥

ते हताः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः ।
त्वरिता लोकवीरेण प्रहताः सव्यसाचिना ॥ ००५ ॥

ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसङ्क्षयम् ।

हतशेषान्समानीय क्रुद्धो रथशतान्विभो ॥ ००६ ॥

कुञ्जरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च परंतप ।
उवाच सहितान्सर्वान्धार्तराष्ट्र इदं वचः ॥ ००७ ॥

समासाद्य रणे सर्वान्पाण्डवान्ससुहृद्गणान् ।
पाञ्चाल्यं चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्तत ॥ ००८ ॥

तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः ।
प्रत्युद्ययू रणे पार्थांस्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ००९ ॥

तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे ।
शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ॥ ०१० ॥

तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्तेन महात्मभिः ।
अवध्यत रणं प्राप्य त्रातारं नाभ्यविन्दत ॥ ०११ ॥

प्रतिष्ठमानं तु भयान्नावतिष्ठत दंशितम् ॥ ०११ ॥

अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा वृते ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ ०१२ ॥

ततस्तु पाण्डवानीकान्निःसृत्य बहवो जनाः ।
अभ्यघ्नंस्तावकान्युद्धे मुहूर्तादिव भारत ॥ ०१३ ॥

ततो निःशेषमभवत्तत्सैन्यं तव भारत ॥ ०१३ ॥

अक्षौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत ।
एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसृञ्जयैः ॥ ०१४ ॥

तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु ।

एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं क्षतः ॥ ०१५ ॥

ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम् ।
विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान्वीक्ष्य संयुगे ॥ ०१६ ॥

मुदितान्सर्वसिद्धार्थान्नर्दमानान्समन्ततः ।
बाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥ ०१७ ॥

दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः ।
अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ॥ ०१८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिबिरे कृते ।
पाण्डवानां बलं सूत किं नु शेषमभूत्तदा ॥ ०१९ ॥

एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ०१९ ॥

यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो मम ।
बलक्षयं तथा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ॥ ०२० ॥

सञ्जय उवाच ॥

रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्तीनां च शतं शताः ॥ ०२१ ॥

एतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवानां महद्बलम् ।
परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥ ०२२ ॥

एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः ।
नापश्यत्समरे कञ्चित्सहायं रथिनां वरः ॥ ०२३ ॥

नर्दमानान्परांश्चैव स्वबलस्य च सङ्क्षयम् ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ०२४ ॥

एकादशचमूभर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो ह्रदम् ॥ ०२५ ॥

नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिपः ।
सस्मार वचनं क्षत्तुर्धर्मशीलस्य धीमतः ॥ ०२६ ॥

इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ।
महद्वैशसमस्माकं क्षत्रियाणां च संयुगे ॥ ०२७ ॥

एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविक्षुर्ह्रदं नृपः ।
दुःखसंतप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन्बलक्षयम् ॥ ०२८ ॥

पाण्डवाश्च महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यधावन्त सङ्क्रुद्धास्तव राजन्बलं प्रति ॥ ०२९ ॥

शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ०३० ॥

तान्हत्वा निशितैर्बाणैः सामात्यान्सह बन्धुभिः ।
रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बह्वशोभत ॥ ०३१ ॥

सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
महावनमिव छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ ०३२ ॥

अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजञ्जीवमानो व्यदृश्यत ॥ ०३३ ॥

द्रोणपुत्रादृते वीरात्तथैव कृतवर्मणः ।
कृपाच्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ ०३४ ॥

धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन्सात्यकिमब्रवीत् ।
किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ ०३५ ॥

धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता महारथः ।
उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा ॥ ०३६ ॥

तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
मुच्यतां सञ्जयो जीवन्न हन्तव्यः कथञ्चन ॥ ०३७ ॥

द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता कृताञ्जलिः ।
ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय ॥ ०३८ ॥

अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्मा निरायुधः ।
प्रातिष्ठं येन नगरं सायाह्ने रुधिरोक्षितः ॥ ०३९ ॥

क्रोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् ।
एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविक्षतम् ॥ ०४० ॥

स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ।
उपप्रैक्षत मां दृष्ट्वा तदा दीनमवस्थितम् ॥ ०४१ ॥

तं चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
मुहूर्तं नाशकं वक्तुं किञ्चिद्दुःखपरिप्लुतः ॥ ०४२ ॥

ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान्ग्रहणं तदा ।
द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ०४३ ॥

मुहूर्तमिव च ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।

भ्रातृंश्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मां ततः ॥ ०४४ ॥

तस्मै तदहमाचक्षं सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
भ्रातृंश्च निहतान्सर्वान्सैन्यं च विनिपातितम् ॥ ०४५ ॥

त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप ।
इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ०४६ ॥

स दीर्घमिव निःश्वस्य विप्रेक्ष्य च पुनः पुनः ।
अंसे मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्यभाषत ॥ ०४७ ॥

त्वदन्यो नेह सङ्ग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
द्वितीयं नेह पश्यामि ससहायाश्च पाण्डवाः ॥ ०४८ ॥

ब्रूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
दुर्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो ह्रदमित्युत ॥ ०४९ ॥

सुहृद्भिस्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।
पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु जीवति मादृशः ॥ ०५० ॥

आचक्षेथाः सर्वमिदं मां च मुक्तं महाहवात् ।
अस्मिंस्तोयह्रदे सुप्तं जीवन्तं भृशविक्षतम् ॥ ०५१ ॥

एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं ह्रदं नृपः ।
अस्तम्भयत तोयं च मायया मनुजाधिपः ॥ ०५२ ॥

तस्मिन्ह्रदं प्रविष्टे तु त्रीन्रथाञ्श्रान्तवाहनान् ।
अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेयुषः ॥ ०५३ ॥

कृपं शारद्वतं वीरं द्रौणिं च रथिनां वरम् ।
भोजं च कृतवर्माणं सहिताञ्शरविक्षतान् ॥ ०५४ ॥

ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वानचोदयन् ।
उपयाय च मामूचुर्दिष्ट्या जीवसि सञ्जय ॥ ०५५ ॥

अपृच्छंश्चैव मां सर्वे पुत्रं तव जनाधिपम् ।
कच्चिद्दुर्योधनो राजा स नो जीवति सञ्जय ॥ ०५६ ॥

आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं नृपम् ।
तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ०५७ ॥

ह्रदं चैवाहमाचष्ट यं प्रविष्टो नराधिपः ॥ ०५७ ॥

अश्वत्थामा तु तद्राजन्निशम्य वचनं मम ।
तं ह्रदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ ०५८ ॥

अहो धिङ्न स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिपः ।
पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ॥ ०५९ ॥

ते तु तत्र चिरं कालं विलप्य च महारथाः ।
प्राद्रवन्रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुतान्रणे ॥ ०६० ॥

ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ।
सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथाः ॥ ०६१ ॥

तत्र गुल्माः परित्रस्ताः सूर्ये चास्तमिते सति ।
सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव सङ्क्षयम् ॥ ०६२ ॥

ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षणो नराः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ०६३ ॥

तत्र विक्रोशतीनां च रुदतीनां च सर्वशः ।

प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः श्रुत्वा तद्बलसङ्क्षयम् ॥ ०६४ ॥

ततस्ता योषितो राजन्क्रन्दन्त्यो वै मुहुर्मुहुः ।
कुरर्य इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ॥ ०६५ ॥

आजघ्नुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्युत ।
लुलुवुश्च तदा केशान्क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र ह ॥ ०६६ ॥

हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरांसि च ।
क्रोशन्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशां पते ॥ ०६७ ॥

ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भृशातुराः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ०६८ ॥

वेत्रजर्झरहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशां पते ।
शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ॥ ०६९ ॥

समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षिणः ॥ ०६९ ॥

आस्थायाश्वतरीयुक्तान्स्यन्दनानपरे जनाः ।
स्वान्स्वान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ०७० ॥

अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेश्मसु ।
ददृशुस्ता महाराज जना यान्तीः पुरं प्रति ॥ ०७१ ॥

ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वजनबान्धवाः ॥ ०७२ ॥

आ गोपालाविपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयार्दिताः ॥ ०७३ ॥

अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत्सुदारुणम् ।
प्रेक्षमाणास्तदान्योन्यमाधावन्नगरं प्रति ॥ ०७४ ॥

तस्मिंस्तदा वर्तमाने विद्रवे भृशदारुणे ।
युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ०७५ ॥

जितो दुर्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
एकादशचमूभर्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः ॥ ०७६ ॥

हताश्च कुरवः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ ०७६ ॥

अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ।
विद्रुतानि च सर्वाणि शिबिराणि समन्ततः ॥ ०७७ ॥

दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय व्यधावन्नगरं प्रति ॥ ०७८ ॥

प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सहाभिभो ।
युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य भीमसेनं तथैव च ॥ ०७९ ॥

एतमर्थं महाबाहुरुभयोः स न्यवेदयत् ।
तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता ॥ ०८० ॥

परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं व्यसर्जयत् ॥ ०८० ॥

ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् ।
असंभावितवांश्चापि राजदारान्पुरं प्रति ॥ ०८१ ॥

तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ०८२ ॥

अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ।
राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम् ॥ ०८३ ॥

तमब्रवीत्सत्यधृतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम् ।
अस्मिन्कुरुक्षये वृत्ते दिष्ट्या त्वं पुत्र जीवसि ॥ ०८४ ॥

विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः ।
एतन्मे कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ॥ ०८५ ॥

युयुत्सुरुवाच ॥

निहते शकुनौ तात सज्ञातिसुतबान्धवे ।
हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ॥ ०८६ ॥

स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ०८६ ॥

अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात् ।
भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ०८७ ॥

ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणां चास्य सर्वशः ।
वाहनेषु समारोप्य स्त्र्यध्यक्षाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ०८८ ॥

ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्ष.णल्लोकाद्धि वाच्यताम् ॥ ०८९ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम् ।
प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ ०९० ॥

अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यकोविदम् ॥ ०९० ॥

प्राप्तकालमिदं सर्वं भवतो भरतक्षये ।

अद्य त्वमिह विश्रान्तः श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ॥ ०९१ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविवेश नृपक्षयम् ॥ ०९२ ॥

युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ॥ ०९२ ॥

तीर्थयात्रापर्व

अध्याय ०२९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सञ्जय ॥ ००१ ॥

कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

संप्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
विद्रुते शिबिरे शून्ये भृशोद्विग्नास्त्रयो रथाः ॥ ००३ ॥

निशाम्य पाण्डुपुत्राणां तदा विजयिनां स्वनम् ।
विद्रुतं शिबिरं दृष्ट्वा सायाह्ने राजगृद्धिनः ॥ ००४ ॥

स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते ह्रदमभ्ययुः ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे ।
हृष्टः पर्यपतद्राजन्दुर्योधनवधेप्सया ॥ ००५ ॥

मार्गमाणास्तु सङ्क्रुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ।
यत्नतोऽन्वेषमाणास्तु नैवापश्यञ्जनाधिपम् ॥ ००६ ॥

स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ।
तं ह्रदं प्राविशच्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया ॥ ००७ ॥

यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः ।
ततः स्वशिबिरं प्राप्य व्यतिष्ठन्सहसैनिकाः ॥ ००८ ॥

ततः कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
संनिविष्टेषु पार्थेषु प्रयातास्तं ह्रदं शनैः ॥ ००९ ॥

ते तं ह्रदं समासाद्य यत्र शेते जनाधिपः ।
अभ्यभाषन्त दुर्धर्षं राजानं सुप्तमम्भसि ॥ ०१० ॥

राजन्नुत्तिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरम् ।
जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ०११ ॥

तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।
प्रतिरब्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः ॥ ०१२ ॥

न ते वेगं विषहितुं शक्तास्तव विशां पते ।
अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ॥ ०१३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्तानीदृशात्पुरुषक्षयात् ।
पाण्डुकौरवसंमर्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ॥ ०१४ ॥

विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतक्लमाः ।
भवन्तश्च परिश्रान्ता वयं च भृशविक्षताः ॥ ०१५ ॥

उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये ॥ ०१५ ॥

न त्वेतदद्भुतं वीरा यद्वो महदिदं मनः ।
अस्मासु च परा भक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥ ०१६ ॥

विश्रम्यैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो रणे ।
प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रूञ्श्वो न मेऽस्त्यत्र संशयः ॥ ०१७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्तोऽब्रवीद्द्रौणी राजानं युद्धदुर्मदम् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते विजेष्यामो रणे परान् ॥ ०१८ ॥

इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जपेन च ।
शपे राजन्यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् ॥ ०१९ ॥

मा स्म यज्ञकृतां प्रीतिं प्राप्नुयां सज्जनोचिताम् ।
यदीमां रजनीं व्युष्टां न निहन्मि परान्रणे ॥ ०२० ॥

नाहत्वा सर्वपाञ्चालान्विमोक्ष्ये कवचं विभो ।
इति सत्यं ब्रवीम्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ०२१ ॥

तेषु संभाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः ।
मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥ ०२२ ॥

ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः ।
मांसभारानुपाजह्रुर्भक्त्या परमया विभो ॥ ०२३ ॥

ते तत्र विष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रहः ।
दुर्योधनवचश्चैव शुश्रुवुः सङ्गता मिथः ॥ ०२४ ॥

तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे ।
निर्बन्धं परमं चक्रुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ०२५ ॥

तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान् ।
अयुद्धमनसं चैव राजानं स्थितमम्भसि ॥ ०२६ ॥

तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः ।
व्याधाभ्यजानन्राजेन्द्र सलिलस्थं सुयोधनम् ॥ ०२७ ॥

ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन्सुतं तव ।
यदृच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गिताः ॥ ०२८ ॥

ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा ।
अन्योन्यमब्रुवन्राजन्मृगव्याधाः शनैरिदम् ॥ ०२९ ॥

दुर्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः ।
सुव्यक्तमिति नः ख्यातो ह्रदे दुर्योधनो नृपः ॥ ०३० ॥

तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्योधनममर्षणम् ॥ ०३१ ॥

धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते ।
शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ०३२ ॥

स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत ।

किं नो मांसेन शुष्केण परिक्लिष्टेन शोषिणा ॥ ०३३ ॥

एवमुक्त्वा ततो व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः ।
मांसभारानुपादाय प्रययुः शिबिरं प्रति ॥ ०३४ ॥

पाण्डवाश्च महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितम् ॥ ०३५ ॥

निकृतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः ।
चारान्संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्रणाजिरम् ॥ ०३६ ॥

आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपम् ।
न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ॥ ०३७ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ ।
चिन्तामभ्यगमत्तीव्रां निशश्वास च पार्थिवः ॥ ०३८ ॥

अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ ।
तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ॥ ०३९ ॥

आजग्मुः शिबिरं हृष्टा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपम् ।
वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ०४० ॥

ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च वै श्रुतम् ॥ ०४१ ॥

ततो वृकोदरो राजन्दत्त्वा तेषां धनं बहु ।
धर्मराजाय तत्सर्वमाचचक्षे परंतपः ॥ ०४२ ॥

असौ दुर्योधनो राजन्विज्ञातो मम लुब्धकैः ।
संस्तभ्य सलिलं शेते यस्यार्थे परितप्यसे ॥ ०४३ ॥

तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशां पते ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत्सह सोदरैः ॥ ०४४ ॥

तं च श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिलह्रदम् ।
क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत्पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ०४५ ॥

ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशां पते ।
पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानां च सर्वशः ॥ ०४६ ॥

सिंहनादांस्ततश्चक्रुः क्ष्वेडांश्च भरतर्षभ ।
त्वरिताः क्षत्रिया राजञ्जग्मुर्द्वैपायनं ह्रदम् ॥ ०४७ ॥

ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ।
प्राक्रोशन्सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ०४८ ॥

तेषामाशु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् ।
बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक्पृथिवीपते ॥ ०४९ ॥

दुर्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।
अन्वयुस्त्वरितास्ते वै राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ०५० ॥

अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः ॥ ०५१ ॥

उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्चापराजितः ।
पाञ्चालानां च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ०५२ ॥

हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः ॥ ०५२ ॥

ततः प्राप्तो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

द्वैपायनह्रदं ख्यातं यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ ०५३ ॥

शीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ।
मायया सलिलं स्तभ्य यत्राभूत्ते सुतः स्थितः ॥ ०५४ ॥

अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ।
सलिलान्तर्गतः शेते दुर्दर्शः कस्यचित्प्रभो ॥ ०५५ ॥

मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ॥ ०५५ ॥

ततो दुर्योधनो राजा सलितान्तर्गतो वसन् ।
शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिःस्वनम् ॥ ०५६ ॥

युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र ह्रदं तं सह सोदरैः ।
आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ०५७ ॥

महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
उद्धुन्वंश्च महारेणुं कम्पयंश्चापि मेदिनीम् ॥ ०५८ ॥

यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ ०५९ ॥

इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः ।
अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ ०६० ॥

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र यशस्विनाम् ।
तथेत्युक्त्वा ह्रदं तं वै माययास्तम्भयत्प्रभो ॥ ०६१ ॥

ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं शोकपरायणाः ।
जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ०६२ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष ।
न्यविशन्त भृशं श्रान्ताश्चिन्तयन्तो नृपं प्रति ॥ ०६३ ॥

विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ॥ ०६४ ॥

कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति ।
कथं नु पाण्डवा राजन्प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ०६५ ॥

इत्येवं चिन्तयन्तस्ते रथेभ्योऽश्वान्विमुच्य ह ।
तत्रासां चक्रिरे राजन्कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ०६६ ॥

अध्याय ०३०

सञ्जय उवाच ॥

ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः ।
तं ह्रदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ ००१ ॥

आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनह्रदम् ।
स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ॥ ००२ ॥

वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ॥ ००२ ॥

पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम् ।
विष्टभ्य सलिलं शेते नास्य मानुषतो भयम् ॥ ००३ ॥

दैवीं मायामिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ।

निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ००४ ॥

यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते वज्रभृत्स्वयम् ।
तथाप्येनं हतं युद्धे लोको द्रक्ष्यति माधव ॥ ००५ ॥

श्रीवासुदेव उवाच ॥

मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत ।
मायावी मायया वध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

क्रियाभ्युपायैर्बहुलैर्मायामप्सु प्रयोज्य ह ।
जहि त्वं भरतश्रेष्ठ पापात्मानं सुयोधनम् ॥ ००७ ॥

क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः ।
क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ॥ ००८ ॥

क्रियाभ्युपायैः पूर्वं हि हिरण्याक्षो महासुरः ।
हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निषूदितौ ॥ ००९ ॥

वृत्रश्च निहतो राजन्क्रिययैव न संशयः ॥ ००९ ॥

तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
रामेण निहतो राजन्सानुबन्धः सहानुगः ॥ ०१० ॥

क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ॥ ०१० ॥

क्रियाभ्युपायैर्निहतो मया राजन्पुरातने ।
तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ०११ ॥

वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ।
सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निषूदितौ ॥ ०१२ ॥

क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो ।
क्रिया बलवती राजन्नान्यत्किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा ।
क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्समाचर ॥ ०१४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः ।
जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम् ॥ ०१५ ॥

अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत ॥ ०१५ ॥

सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया ।
सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलं च विशां पते ॥ ०१६ ॥

जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छञ्जीवितमात्मनः ।
उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व सहास्माभिः सुयोधन ॥ ०१७ ॥

स च दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क्व ते गतः ।
यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन्व्यवस्थितः ॥ ०१८ ॥

सर्वे त्वां शूर इत्येव जना जल्पन्ति संसदि ।
व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः ॥ ०१९ ॥

उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।
कौरवेयो विशेषेण कुले जन्म च संस्मर ॥ ०२० ॥

स कथं कौरवे वंशे प्रशंसञ्जन्म चात्मनः ।
युद्धाद्भीतस्ततस्तोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ ०२१ ॥

अयुद्धमव्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन्पलायनम् ॥ ०२२ ॥

कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ।
इमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंस्तथा ॥ ०२३ ॥

संबन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान्बान्धवांस्तथा ।
घातयित्वा कथं तात ह्रदे तिष्ठसि सांप्रतम् ॥ ०२४ ॥

शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्या वदसि भारत ।
शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः ॥ ०२५ ॥

न हि शूराः पलायन्ते शत्रून्दृष्ट्वा कथञ्चन ।
ब्रूहि वा त्वं यया धृत्या शूर त्यजसि सङ्गरम् ॥ ०२६ ॥

स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विनीय भयमात्मनः ।
घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातॄंश्चैव सुयोधन ॥ ०२७ ॥

नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया ।
क्षत्रधर्ममपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ ०२८ ॥

यत्तत्कर्णमुपाश्रित्य शकुनिं चापि सौबलम् ।
अमर्त्य इव संमोहात्त्वमात्मानं न बुद्धवान् ॥ ०२९ ॥

तत्पापं सुमहत्कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत ।
कथं हि त्वद्विधो मोहाद्रोचयेत पलायनम् ॥ ०३० ॥

क्व ते तत्पौरुषं यातं क्व च मानः सुयोधन ।
क्व च विक्रान्तता याता क्व च विस्फूर्जितं महत् ॥ ०३१ ॥

क्व ते कृतास्त्रता याता किं च शेषे जलाशये ।
स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ०३२ ॥

अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ॥ ०३३ ॥

एष ते प्रथमो धर्मः सृष्टो धात्रा महात्मना ।
तं कुरुष्व यथातथ्यं राजा भव महारथ ॥ ०३४ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत् ।
न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽस्मि भारत ॥ ०३५ ॥

अरथश्चानिषङ्गी च निहतः पार्ष्णिसारथिः ।
एकश्चाप्यगणः संख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ०३६ ॥

न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्विशां पते ।
इदमम्भः प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥ ०३७ ॥

त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव ।
अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ०३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे ।
तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वेह सुयोधन ॥ ०३९ ॥

हत्वा वा समरे पार्थान्स्फीतं राज्यमवाप्नुहि ।
निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि ॥ ०४० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन ।
त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ०४१ ॥

क्षीणरत्नां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।
नाभ्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम् ॥ ०४२ ॥

अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर ।
भङ्क्त्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥ ०४३ ॥

न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् ।
द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥ ०४४ ॥

अस्त्विदानीमियं राजन्केवला पृथिवी तव ।
असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत्प्रशासितुम् ॥ ०४५ ॥

सुहृदस्तादृशान्हित्वा पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि ।
भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ०४६ ॥

अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः ।
रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥ ०४७ ॥

हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा ।
एषा ते पृथिवी राजन्भुङ्क्ष्वैनां विगतज्वरः ॥ ०४८ ॥

वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणी ।
न हि मे निर्जितस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥ ०४९ ॥

गच्छ त्वं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वराम् ।
हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथासुखम् ॥ ०५० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषथाः ।
नैतन्मनसि मे राजन्वाशितं शकुनेरिव ॥ ०५१ ॥

यदि चापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन ।
नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ॥ ०५२ ॥

अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।
न हि धर्मः स्मृतो राजन्क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ०५३ ॥

त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् ।
त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ०५४ ॥

अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।
त्वयेयं पृथिवी राजन्किं न दत्ता तदैव हि ॥ ०५५ ॥

धर्मतो याचमानानां शमार्थं च कुलस्य नः ।
वार्ष्णेयं प्रथमं राजन्प्रत्याख्याय महाबलम् ॥ ०५६ ॥

किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः ।
अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्धि मेदिनीम् ॥ ०५७ ॥

न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन ।
आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन्स कथं दातुमिच्छसि ॥ ०५८ ॥

मां तु निर्जित्य सङ्ग्रामे पालयेमां वसुंधराम् ॥ ०५८ ॥

सूच्यग्रेणापि यद्भूमेरपि ध्रीयेत भारत ।
तन्मात्रमपि नो मह्यं न ददाति पुरा भवान् ॥ ०५९ ॥

स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशां पते ।
सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम् ॥ ०६० ॥

एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ।
को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुंधराम् ॥ ०६१ ॥

त्वं तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुध्यसे ।
पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेनाद्य मोक्ष्यसे ॥ ०६२ ॥

अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथ वा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ०६३ ॥

आवयोर्जीवतो राजन्मयि च त्वयि च ध्रुवम् ।
संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति ॥ ०६४ ॥

जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते ।
जीवयेयं त्वहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ॥ ०६५ ॥

दहने हि कृतो यत्नस्त्वयास्मासु विशेषतः ।
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ॥ ०६६ ॥

त्वया विनिकृता राजन्राज्यस्य हरणेन च ॥ ०६६ ॥

एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व तत्ते श्रेयो भविष्यति ॥ ०६७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
कीर्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ॥ ०६८ ॥

अध्याय ०३१

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।
प्रकृत्या मन्युमान्वीरः कथमासीत्परंतपः ॥ ००१ ॥

न हि संतर्जना तेन श्रुतपूर्वा कदाचन ।
राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत् ॥ ००२ ॥

इयं च पृथिवी सर्वा सम्लेच्छाटविका भृशम् ।
प्रसादाद्ध्रियते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ॥ ००३ ॥

स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः ।
विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम् ॥ ००४ ॥

श्रुत्वा स कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
किमब्रवीत्पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तर्ज्यमानस्तदा राजन्नुदकस्थस्तवात्मजः ।
युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ॥ ००६ ॥

श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो जनाधिपः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सलिलस्थः पुनः पुनः ॥ ००७ ॥

सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्तौ पुनः पुनः ।
मनश्चकार युद्धाय राजानं चाभ्यभाषत ॥ ००८ ॥

यूयं ससुहृदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनाः ।
अहमेकः परिद्यूनो विरथो हतवाहनः ॥ ००९ ॥

आत्तशस्त्रै रथगतैर्बहुभिः परिवारितः ।
कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ ०१० ॥

एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यं योधयितुं युधि ॥ ०११ ॥

विशेषतो विकवचः श्रान्तश्चापः समाश्रितः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः ॥ ०१२ ॥

न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्वृकोदरात् ।
फल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुनः ॥ ०१३ ॥

यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः ।
एकः सर्वानहं क्रुद्धो न तान्योद्धुमिहोत्सहे ॥ ०१४ ॥

धर्ममूला सतां कीर्तिर्मनुष्याणां जनाधिप ।
धर्मं चैवेह कीर्तिं च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् ॥ ०१५ ॥

अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।
अन्वंशाभ्यागतान्सर्वानृतून्संवत्सरो यथा ॥ ०१६ ॥

अद्य वः सरथान्साश्वानशस्त्रो विरथोऽपि सन् ।
नक्षत्राणीव सर्वाणि सविता रात्रिसङ्क्षये ॥ ०१७ ॥

तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत पाण्डवाः ॥ ०१७ ॥

अद्यानृण्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनाम् ।
बाह्लीकद्रोणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ०१८ ॥

जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ॥ ०१९ ॥

पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनेः सौबलस्य च ।
मित्राणां सुहृदां चैव बान्धवानां तथैव च ॥ ०२० ॥

आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।
एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिपः ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्मं सुयोधन ।
दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज ॥ ०२२ ॥

दिष्ट्या शूरोऽसि कौरव्य दिष्ट्या जानासि सङ्गरम् ।
यस्त्वमेको हि नः सर्वान्संयुगे योद्धुमिच्छसि ॥ ०२३ ॥

एक एकेन सङ्गम्य यत्ते संमतमायुधम् ।
तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः ॥ ०२४ ॥

अयमिष्टं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।
हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ०२५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे वरोऽद्य मम दीयते ।

आयुधानामियं चापि वृता त्वत्संमते गदा ॥ ०२६ ॥

भ्रातॄणां भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते ।
पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह ॥ ०२७ ॥

वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे ।
इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुतं महत् ॥ ०२८ ॥

अन्नानामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः ।
युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ॥ ०२९ ॥

गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम् ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन ।
एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया बली ॥ ०३१ ॥

पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः ।
अद्य ते जीवितं नास्ति यद्यपि त्वं मनोजवः ॥ ०३२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एतत्स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः ।
सलिलान्तर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् ॥ ०३३ ॥

तथासौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
वाचं न ममृषे धीमानुत्तमाश्वः कशामिव ॥ ०३४ ॥

सङ्क्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् ।

अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम् ॥ ०३५ ॥

अन्तर्जलात्समुत्तस्थौ नागेन्द्र इव निःश्वसन् ॥ ०३५ ॥

स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम् ।
उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन्रश्मिमानिव ॥ ०३६ ॥

ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम् ।
गदां परामृशद्धीमान्धार्तराष्ट्रो महाबलः ॥ ०३७ ॥

गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ।
प्रजानामिव सङ्क्रुद्धं शूलपाणिमवस्थितम् ॥ ०३८ ॥

सगदो भारतो भाति प्रतपन्भास्करो यथा ॥ ०३८ ॥

तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिंदमम् ।
मेनिरे सर्वभूतानि दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ ०३९ ॥

वज्रहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं यथा हरम् ।
ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिप ॥ ०४० ॥

तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य समहृष्यन्त सर्वशः ।
पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ॥ ०४१ ॥

अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
उद्वृत्य नयने क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् ॥ ०४२ ॥

त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा संदष्टदशनच्छदः ।
प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान्सहकेशवान् ॥ ०४३ ॥

अवहासस्य वोऽस्याद्य प्रतिवक्तास्मि पाण्डवाः ।

गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमक्षयम् ॥ ०४४ ॥

उत्थितस्तु जलात्तस्मात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अतिष्ठत गदापाणी रुधिरेण समुक्षितः ॥ ०४५ ॥

तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम् ।
शरीरं स्म तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥ ०४६ ॥

तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
वैवस्वतमिव क्रुद्धं किङ्करोद्यतपाणिनम् ॥ ०४७ ॥

स मेघनिनदो हर्षान्नदन्निव च गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थान्गदया युधि वीर्यवान् ॥ ०४८ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीर योधयितुं युधि ॥ ०४९ ॥

न्यस्तवर्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ०५० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नाभूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन ।
यदाभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ०५१ ॥

आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान्यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ॥ ०५२ ॥

इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ॥ ०५२ ॥

पञ्चानां पाण्डवेयानां येन योद्धुमिहेच्छसि ।
तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ०५३ ॥

ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ॥ ०५३ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ततस्तव सुतो राजन्वर्म जग्राह काञ्चनम् ।
विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ०५४ ॥

सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभृत् ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ०५५ ॥

संनद्धः स गदी राजन्सज्जः सङ्ग्राममूर्धनि ।
अब्रवीत्पाण्डवान्सर्वान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ०५६ ॥

भ्रातॄणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥ ०५७ ॥

अथ वा फल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।
योत्स्येऽहं सङ्गरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥ ०५८ ॥

अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टविनद्धया ॥ ०५९ ॥

गदायुद्धे न मे कश्चित्सदृशोऽस्तीति चिन्तय ।
गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान् ॥ ०६० ॥

गृह्णातु स गदां यो वै युध्यतेऽद्य मया सह ॥ ०६० ॥

अध्याय ०३२

सञ्जय उवाच ॥

एवं दुर्योधने राजन्गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
युधिष्ठिरस्य सङ्क्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ००१ ॥

यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
अर्जुनं नकुलं वापि सहदेवमथापि वा ॥ ००२ ॥

किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ००३ ॥

एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।
आयसे पुरुषे राजन्भीमसेनजिघांसया ॥ ००४ ॥

कथं नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ।
साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ॥ ००५ ॥

नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ॥ ००६ ॥

तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ।
विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशां पते ॥ ००७ ॥

बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ।
बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते ॥ ००८ ॥

सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः ।
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ ००९ ॥

को नु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥ ०१० ॥

न हि पश्यामि तं लोके गदाहस्तं नरोत्तमम् ।
युध्येद्दुर्योधनं संख्ये कृतित्वाद्धि विशेषयेत् ॥ ०११ ॥

फल्गुनं वा भवन्तं वा माद्रीपुत्रावथापि वा ।
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ॥ ०१२ ॥

स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति ह ।
एकं च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ ०१३ ॥

वृकोदरं समासाद्य संशयो विजये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ॥ ०१४ ॥

भीम उवाच ॥

मधुसूदन मा कार्षीर्विषादं यदुनन्दन ।
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ॥ ०१५ ॥

अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः ।
विजयो वै ध्रुवं कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ॥ ०१६ ॥

अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ।
न तथा धार्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम् ॥ ०१७ ॥

सामरानपि लोकांस्त्रीन्नानाशस्त्रधरान्युधि ।
योधयेयं रणे हृष्टः किमुताद्य सुयोधनम् ॥ ०१८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तथा संभाषमाणं तु वासुदेवो वृकोदरम् ।
हृष्टः संपूजयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्तो न संशयः ॥ ०२० ॥

त्वया विनिहताः सर्वे धृतराष्ट्रसुता रणे ।
राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ॥ ०२१ ॥

कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा ।
त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ॥ ०२२ ॥

हत्वा दुर्योधनं चापि प्रयच्छोर्वीं ससागराम् ।
धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ॥ ०२३ ॥

त्वां च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनङ्क्ष्यति ।
त्वमस्य सक्थिनी भङ्क्त्वा प्रतिज्ञां पारयिष्यसि ॥ ०२४ ॥

यत्नेन तु सदा पार्थ योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः ।
कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डश्च नित्यदा ॥ ०२५ ॥

ततस्तु सात्यकी राजन्पूजयामास पाण्डवम् ।
विविधाभिश्च तां वाग्भिः पूजयामास माधवः ॥ ०२६ ॥

पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।
तद्वचो भीमसेनस्य सर्वे एवाभ्यपूजयन् ॥ ०२७ ॥

ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।

सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ०२८ ॥

अहमेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष पुरुषाधमः ॥ ०२९ ॥

अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशम् ।
सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः ॥ ०३० ॥

शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमद्य राजन्सुखी भव ॥ ०३१ ॥

अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
प्राणाञ्श्रियं च राज्यं च मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ०३२ ॥

राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् ।
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ०३३ ॥

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ०३४ ॥

तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलम् ।
निर्यूथमिव मातङ्गं समहृष्यन्त पाण्डवाः ॥ ०३५ ॥

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनस्तदा राजन्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ०३६ ॥

राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम् ।
स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ०३७ ॥

द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥ ०३८ ॥

यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि ।
अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥ ०३९ ॥

त्वत्कृते निहतः शेते शरतल्पे महायशाः ।
गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ०४० ॥

हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।
वैरस्य चादिकर्तासौ शकुनिर्निहतो युधि ॥ ०४१ ॥

भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः ।
राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ०४२ ॥

एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ॥ ०४३ ॥

अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः ।
त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ०४४ ॥

अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृप ।
राज्याशां विपुलां राजन्पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ०४५ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

किं कत्थितेन बहुधा युध्यस्वाद्य मया सह ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर ॥ ०४६ ॥

किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम् ।
हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ०४७ ॥

गदिनं कोऽद्य मां पाप जेतुमुत्सहते रिपुः ।

न्यायतो युध्यमानस्य देवेष्वपि पुरंदरः ॥ ०४८ ॥

मा वृथा गर्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम् ।
दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ॥ ०४९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाञ्चालाः सहसृञ्जयाः ।
सर्वे संपूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ॥ ०५० ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
भूयः संहर्षयामासू राजन्दुर्योधनं नृपम् ॥ ०५१ ॥

बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ०५२ ॥

अध्याय ०३३

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्युद्धे महाराज संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ००१ ॥

ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते ।
श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ ००२ ॥

तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पूजयित्वा नराधिपाः ।
शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति चाब्रुवन् ॥ ००३ ॥

अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं च पाण्डवम् ।

दुर्योधनं च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ००४ ॥

चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै ।
पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ॥ ००५ ॥

शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ॥ ००५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् ।
स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ००६ ॥

कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम् ।
सस्वजाते परिप्रीतौ प्रियमाणौ यशस्विनौ ॥ ००७ ॥

माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
अभिवाद्य स्थिता राजन्रौहिणेयं महाबलम् ॥ ००८ ॥

भीमसेनोऽथ बलवान्पुत्रस्तव जनाधिप ।
तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्बलम् ॥ ००९ ॥

स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य पुनः पुनः ।
पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ॥ ०१० ॥

एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ॥ ०१० ॥

परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान्सृञ्जयानपि ।
अपृच्छत्कुशलं सर्वान्पाण्डवांश्चामितौजसः ॥ ०११ ॥

तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ॥ ०११ ॥

प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान्क्षत्रियांश्च महामनाः ।
कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदं च यथावयः ॥ ०१२ ॥

जनार्दनं सात्यकिं च प्रेम्णा स परिषस्वजे ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ०१३ ॥

तौ चैनं विधिवद्राजन्पूजयामासतुर्गुरुम् ।
ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदा युतौ ॥ ०१४ ॥

ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो रौहिणेयमरिंदमम् ।
इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ॥ ०१५ ॥

तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।
न्यविशत्परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः ॥ ०१६ ॥

स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः ॥ ०१७ ॥

ततस्तयोः संनिपातस्तुमुलो रोमहर्षणः ।
आसीदन्तकरो राजन्वैरस्य तव पुत्रयोः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०३४

जनमेजय उवाच ॥

पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ॥ ००१ ॥

साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्तास्मि केशव ।
न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम् ॥ ००२ ॥

एवमुक्त्वा तदा रामो यातः शत्रुनिबर्हणः ।
तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मञ्शंसितुमर्हसि ॥ ००३ ॥

आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः ।
कथं च दृष्टवान्युद्धं कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ॥ ००५ ॥

शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनाम् ॥ ००५ ॥

स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
उक्तवान्वचनं तथ्यं हितं चैव विशेषतः ॥ ००६ ॥

न च तत्कृतवान्राजा यथाख्यातं हि ते पुरा ॥ ००६ ॥

अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः ।
आगच्छत महाबाहुरुपप्लव्यं जनाधिप ॥ ००७ ॥

ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविसर्जितः ।
अक्रियायां नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालचोदिताः ।
निर्गच्छध्वं पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया ॥ ००९ ॥

ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनां वरः ।
प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥ ०१० ॥

तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन ।
क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥ ०११ ॥

ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः ।
तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशाः ॥ ०१२ ॥

मैत्रे नक्षत्रयोगे स्म सहितः सर्वयादवैः ॥ ०१२ ॥

आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिंदमः ।
युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥ ०१३ ॥

रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदनः ।
पाण्डवेयान्पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरून् ॥ ०१४ ॥

गच्छन्नेव पथिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।
संभारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च ॥ ०१५ ॥

आनयध्वं द्वारकाया अग्नीन्वै याजकांस्तथा ॥ ०१५ ॥

सुवर्णं रजतं चैव धेनूर्वासांसि वाजिनः ।
कुञ्जरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रं वाहनानि च ॥ ०१६ ॥

क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् ॥ ०१६ ॥

प्रतिस्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ।
ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्षभान् ॥ ०१७ ॥

एवं संदिश्य तु प्रेष्यान्बलदेवो महाबलः ।
तीर्थयात्रां ययौ राजन्कुरूणां वैशसे तदा ॥ ०१८ ॥

सरस्वतीं प्रतिस्रोतः समुद्रादभिजग्मिवान् ॥ ०१८ ॥

ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथान्यैर्द्विजसत्तमैः ।
रथैर्गजैस्तथाश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ ॥ ०१९ ॥

गोखरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्वृतः ॥ ०१९ ॥

श्रान्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषाम् ।
तानि यानानि देशेषु प्रतीक्ष्यन्ते स्म भारत ॥ ०२० ॥

बुभुक्षितानामर्थाय क्लृप्तमन्नं समन्ततः ॥ ०२० ॥

यो यो यत्र द्विजो भोक्तुं कामं कामयते तदा ।
तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजह्रुस्तदा नृप ॥ ०२१ ॥

तत्र स्थिता नरा राजन्रौहिणेयस्य शासनात् ।
भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ॥ ०२२ ॥

वासांसि च महार्हाणि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
पूजार्थं तत्र क्लृप्तानि विप्राणां सुखमिच्छताम् ॥ ०२३ ॥

यत्र यः स्वपते विप्रः क्षत्रियो वापि भारत ।
तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं क्लृप्तमदृश्यत ॥ ०२४ ॥

यथासुखं जनः सर्वस्तिष्ठते याति वा तदा ।
यातुकामस्य यानानि पानानि तृषितस्य च ॥ ०२५ ॥

बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ ।
उपजह्रुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ०२६ ॥

स पन्थाः प्रबभौ राजन्सर्वस्यैव सुखावहः ।
स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम् ॥ ०२७ ॥

नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्षः शुभान्वितः ।
विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः ॥ ०२८ ॥

नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ॥ ०२८ ॥

ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा ; पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् ।
ददौ द्विजेभ्यः क्रतुदक्षिणाश्च ; यदुप्रवीरो हलभृत्प्रतीतः ॥ ०२९ ॥

दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै ; सुवाससः काञ्चनबद्धशृङ्गीः ।
हयांश्च नानाविधदेशजाता ;न्यानानि दासीश्च तथा द्विजेभ्यः ॥ ०३० ॥

रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमं च ; शृङ्गीसुवर्णं रजतं च शुभ्रम् ।
अयस्मयं ताम्रमयं च भाण्डं ; ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ०३१ ॥

एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा ; सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि ।
ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव ;स्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तः ॥ ०३२ ॥

जनमेजय उवाच ॥

सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे ।
फलं च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्वृत्तिमेव च ॥ ०३३ ॥

यथाक्रमं च भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः ।
ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ ०३४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तीर्थानां विस्तरं राजन्गुणोत्पत्तिं च सर्वशः ।
मयोच्यमानां शृणु वै पुण्यां राजेन्द्र कृत्स्नशः ॥ ०३५ ॥

पूर्वं महाराज यदुप्रवीर ; ऋत्विक्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।
पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम ; यत्रोडुराड्यक्ष्मणा क्लिश्यमानः ॥ ०३६ ॥

विमुक्तशापः पुनराप्य तेजः ; सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र ।
एवं तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां ; प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः ॥ ०३७ ॥

जनमेजय उवाच ॥

किमर्थं भगवान्सोमो यक्ष्मणा समगृह्यत ।
कथं च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रो न्यमज्जत ॥ ०३८ ॥

कथमाप्लुत्य तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥ ०३९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन्विशां पते ।
स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ ॥ ०४० ॥

नक्षत्रयोगनिरताः संख्यानार्थं च भारत ।
पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभलक्षणाः ॥ ०४१ ॥

तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
अत्यरिच्यत तासां तु रोहिणी रूपसंपदा ॥ ०४२ ॥

ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकरः ।
सास्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा ॥ ०४३ ॥

पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामवसच्चिरम् ।
ततोऽस्य कुपितान्यासन्नक्षत्राणि महात्मनः ॥ ०४४ ॥

ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः ।
सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा ॥ ०४५ ॥

ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर ।
वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ॥ ०४६ ॥

श्रुत्वा तासां तु वचनं दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वाधर्मो महान्स्पृशेत् ॥ ०४७ ॥

ताश्च सर्वाब्रवीद्दक्षो गच्छध्वं सोममन्तिकात् ।
समं वत्स्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ॥ ०४८ ॥

विसृष्टास्तास्तदा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा ।
तथापि सोमो भगवान्पुनरेव महीपते ॥ ०४९ ॥

रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ०४९ ॥

ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् ।
तव शुश्रूषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवाश्रमे ॥ ०५० ॥

सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचनं तव ॥ ०५० ॥

तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्तस्व भार्यासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन ॥ ०५१ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवाञ्शशी ।
रोहिण्या सार्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः ॥ ०५२ ॥

गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा ।
सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ॥ ०५३ ॥

रोहिण्यामेव भगवन्सदा वसति चन्द्रमाः ।
तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै यथा नः सोम आविशेत् ॥ ०५४ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते ।
ससर्ज रोषात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत् ॥ ०५५ ॥

स यक्ष्मणाभिभूतात्माक्षीयताहरहः शशी ।
यत्नं चाप्यकरोद्राजन्मोक्षार्थं तस्य यक्ष्मणः ॥ ०५६ ॥

इष्ट्वेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशाकरः ।
न चामुच्यत शापाद्वै क्षयं चैवाभ्यगच्छत ॥ ०५७ ॥

क्षीयमाणे ततः सोमे ओषध्यो न प्रजज्ञिरे ।
निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्वशः ॥ ०५८ ॥

ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि सङ्क्षयः ।
कृशाश्चासन्प्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे ॥ ०५९ ॥

ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्महीपते ।
किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते ॥ ०६० ॥

कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ।
श्रुत्वा तु वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम् ॥ ०६१ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वांस्ताञ्शशलक्षणः ।
शापं च कारणं चैव यक्ष्माणं च तथात्मनः ॥ ०६२ ॥

देवास्तस्य वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन् ।
प्रसीद भगवन्सोमे शापश्चैष निवर्त्यताम् ॥ ०६३ ॥

असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ।

क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चापि गताः क्षयम् ॥ ०६४ ॥

वीरुदोषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ।
तथा वयं लोकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ०६५ ॥

एवमुक्तस्तदा चिन्त्य प्राह वाक्यं प्रजापतिः ।
नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्तयितुमन्यथा ॥ ०६६ ॥

हेतुना तु महाभागा निवर्तिष्यति केनचित् ॥ ०६६ ॥

समं वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ।
सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जञ्शशलक्षणः ॥ ०६७ ॥

पुनर्वर्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ०६७ ॥

मासार्धं च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति ।
मासार्धं च सदा वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ॥ ०६८ ॥

सरस्वतीं ततः सोमो जगाम ऋषिशासनात् ।
प्रभासं परमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ॥ ०६९ ॥

अमावास्यां महातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युतिः ।
लोकान्प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ॥ ०७० ॥

देवाश्च सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलम् ।
सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ॥ ०७१ ॥

ततः प्रजापतिः सर्वा विससर्जाथ देवताः ।
सोमं च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ०७२ ॥

मावमंस्थाः स्त्रियः पुत्र मा च विप्रान्कदाचन ।

गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ०७३ ॥

स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम् ।
प्रजाश्च मुदिता भूत्वा भोजने च यथा पुरा ॥ ०७४ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शप्तो निशाकरः ।
प्रभासं च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ॥ ०७५ ॥

अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः ।
स्नात्वा ह्याप्यायते श्रीमान्प्रभासे तीर्थ उत्तमे ॥ ०७६ ॥

अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्नुन्मज्ज्य चन्द्रमाः ॥ ०७७ ॥

ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली ।
चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ॥ ०७८ ॥

तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः ।
उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ०७९ ॥

उदपानमथागच्छत्त्वरावान्केशवाग्रजः ।
आद्यं स्वस्त्ययनं चैव तत्रावाप्य महत्फलम् ॥ ०८० ॥

स्निग्धत्वादोषधीनां च भूमेश्च जनमेजय ।
जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ०८१ ॥

त्रितोपाख्यानम्

अध्याय ०३५

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मान्नदीगतं चापि उदपानं यशस्विनः ।
त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ ००१ ॥

तत्र दत्त्वा बहु द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् ।
उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुसलायुधः ॥ ००२ ॥

तत्र धर्मपरो ह्यासीत्त्रितः स सुमहातपाः ।
कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ००३ ॥

तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
ततस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ००४ ॥

जनमेजय उवाच ॥

उदपानं कथं ब्रह्मन्कथं च सुमहातपाः ।
पतितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तमः ॥ ००५ ॥

कूपे कथं च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यदि श्राव्यं हि मन्यसे ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

आसन्पूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसंनिभाः ॥ ००७ ॥

सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ।
ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ॥ ००८ ॥

तेषां तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ।
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ००९ ॥

स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च ।
जगाम भगवान्स्थानमनुरूपमिवात्मनः ॥ ०१० ॥

राजानस्तस्य ये पूर्वे याज्या ह्यासन्महात्मनः ।
ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ०११ ॥

तेषां तु कर्मणा राजंस्तथैवाध्ययनेन च ।
त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता तथा ॥ ०१२ ॥

तं स्म सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः ।
अपूजयन्महाभागं तथा विद्वत्तयैव तु ॥ ०१३ ॥

कदाचिद्धि ततो राजन्भ्रातरावेकतद्वितौ ।
यज्ञार्थं चक्रतुश्चित्तं धनार्थं च विशेषतः ॥ ०१४ ॥

तयोश्चिन्ता समभवत्त्रितं गृह्य परंतप ।
याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूंस्ततः ॥ ०१५ ॥

सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम् ।
चक्रुश्चैव महाराज भ्रातरस्त्रय एव ह ॥ ०१६ ॥

तथा तु ते परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशून्प्रति ।
याजयित्वा ततो याज्या.ण्लब्ध्वा च सुबहून्पशून् ॥ ०१७ ॥

याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः ।

प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ॥ ०१८ ॥

त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् ।
एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन्पशून् ॥ ०१९ ॥

तयोश्चिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत् ।
कथं न स्युरिमा गाव आवाभ्यां वै विना त्रितम् ॥ ०२० ॥

तावन्योन्यं समाभाष्य एकतश्च द्वितश्च ह ।
यदूचतुर्मिथः पापौ तन्निबोध जनेश्वर ॥ ०२१ ॥

त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः ।
अन्यास्त्रितो बहुतरा गावः समुपलप्स्यते ॥ ०२२ ॥

तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे ।
त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः ॥ ०२३ ॥

तेषामागच्छतां रात्रौ पथिस्थाने वृकोऽभवत् ।
तथा कूपोऽविदूरेऽभूत्सरस्वत्यास्तटे महान् ॥ ०२४ ॥

अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः ।
तद्भयादपसर्पन्वै तस्मिन्कूपे पपात ह ॥ ०२५ ॥

अगाधे सुमहाघोरे सर्वभूतभयङ्करे ॥ ०२५ ॥

त्रितस्ततो महाभागः कूपस्थो मुनिसत्तमः ।
आर्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी ॥ ०२६ ॥

तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।
वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥ ०२७ ॥

भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
उदपाने महाराज निर्जले पांसुसंवृते ॥ ०२८ ॥

त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणावृते ।
निमग्नं भरतश्रेष्ठ पापकृन्नरके यथा ॥ ०२९ ॥

बुद्ध्या ह्यगणयत्प्राज्ञो मृत्योर्भीतो ह्यसोमपः ।
सोमः कथं नु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ॥ ०३० ॥

स एवमनुसञ्चिन्त्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।
ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ॥ ०३१ ॥

पांसुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं मुनिः ।
अग्नीन्सङ्कल्पयामास होत्रे चात्मानमेव च ॥ ०३२ ॥

ततस्तां वीरुधं सोमं सङ्कल्प्य सुमहातपाः ।
ऋचो यजूंषि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः ॥ ०३३ ॥

ग्रावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं नृप ॥ ०३३ ॥

आज्यं च सलिलं चक्रे भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ।
सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिम् ॥ ०३४ ॥

स चाविशद्दिवं राजन्स्वरः शैक्षस्त्रितस्य वै ।
समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ ०३५ ॥

वर्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः ।
आविग्नं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न बुध्यते ॥ ०३६ ॥

ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ।
श्रुत्वा चैवाब्रवीद्देवान्सर्वान्देवपुरोहितः ॥ ०३७ ॥

त्रितस्य वर्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुराः ।
स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान्देवानपि महातपाः ॥ ०३८ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ।
प्रययुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्तते ॥ ०३९ ॥

ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः ।
ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ॥ ०४० ॥

दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ।
ऊचुश्चाथ महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ॥ ०४१ ॥

अथाब्रवीदृषिर्देवान्पश्यध्वं मां दिवौकसः ।
अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ०४२ ॥

ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि ।
मन्त्रयुक्तान्समददात्ते च प्रीतास्तदाभवन् ॥ ०४३ ॥

ततो यथाविधि प्राप्तान्भागान्प्राप्य दिवौकसः ।
प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति ॥ ०४४ ॥

स तु वव्रे वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामितः ।
यश्चेहोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ॥ ०४५ ॥

तत्र चोर्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती ।
तयोत्क्षिप्तस्त्रितस्तस्थौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ॥ ०४६ ॥

तथेति चोक्त्वा विबुधा जग्मू राजन्यथागतम् ।
त्रितश्चाप्यगमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥ ०४७ ॥

क्रुद्धः स तु समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा ।
उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ०४८ ॥

पशुलुब्धौ युवां यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ ।
तस्माद्रूपेण तेषां वै दंष्ट्रिणामभितश्चरौ ॥ ०४९ ॥

भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ।
प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गूलर्क्षवानराः ॥ ०५० ॥

इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विशां पते ।
तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ॥ ०५१ ॥

तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः ।
दत्त्वा च विविधान्दायान्पूजयित्वा च वै द्विजान् ॥ ०५२ ॥

उदपानं च तं दृष्ट्वा प्रशस्य च पुनः पुनः ।
नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनशनं तदा ॥ ०५३ ॥

अध्याय ०३६

वैशंपायन उवाच ॥

ततो विनशनं राजन्नाजगाम हलायुधः ।
शूद्राभीरान्प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ॥ ००१ ॥

यस्मात्सा भरतश्रेष्ठ द्वेषान्नष्टा सरस्वती ।
तस्मात्तदृषयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति ह ॥ ००२ ॥

तच्चाप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।
सुभूमिकं ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ००३ ॥

तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः ।
क्रीडाभिर्विमलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः ॥ ००४ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।
अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ००५ ॥

तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
समेत्य सहिता राजन्यथाप्राप्तं यथासुखम् ॥ ००६ ॥

तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ।
पुण्यैः पुष्पैः सदा दिव्यैः कीर्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ००७ ॥

आक्रीडभूमिः सा राजंस्तासामप्सरसां शुभा ।
सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ००८ ॥

तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्रेषु माधवः ।
श्रुत्वा गीतं च तद्दिव्यं वादित्राणां च निःस्वनम् ॥ ००९ ॥

छायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्रोहिणीसुतः ॥ ०१० ॥

विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसान्विताः ।
नृत्तवादित्रगीतं च कुर्वन्ति सुमनोरमम् ॥ ०११ ॥

तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।
अजाविकं गोखरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा ॥ ०१२ ॥

भोजयित्वा द्विजान्कामैः संतर्प्य च महाधनैः ।

प्रययौ सहितो विप्रैः स्तूयमानश्च माधवः ॥ ०१३ ॥

तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुररिंदमः ।
गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली ॥ ०१४ ॥

यत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।
कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः ॥ ०१५ ॥

उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ।
सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विहिता वै महात्मना ॥ ०१६ ॥

तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम् ॥ ०१६ ॥

तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप ।
उपासां चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ॥ ०१७ ॥

तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः ।
विधिवद्धि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ०१८ ॥

उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान्द्विजेभ्यो विप्रदाय सः ।
नीलवासास्ततोऽगच्छच्छङ्खतीर्थं महायशाः ॥ ०१९ ॥

तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेरुमिवोच्छ्रितम् ।
श्वेतपर्वतसङ्काशमृषिसंघैर्निषेवितम् ॥ ०२० ॥

सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ॥ ०२० ॥

यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ।
पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः ॥ ०२१ ॥

ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः ।

व्रतैश्च नियमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते ॥ ०२२ ॥

प्राप्तैश्च नियमैस्तैस्तैर्विचरन्तः पृथक्पृथक् ।
अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन्पुरुषर्षभ ॥ ०२३ ॥

एवं ख्यातो नरपते लोकेऽस्मिन्स वनस्पतिः ।
तत्र तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम् ॥ ०२४ ॥

तस्मिंश्च यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थे यशस्विनाम् ।
ताम्रायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ ०२५ ॥

पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तपोधनैः ।
पुण्यं द्वैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ ०२६ ॥

तत्र गत्वा मुनीन्दृष्ट्वा नानावेषधरान्बलः ।
आप्लुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् ॥ ०२७ ॥

तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान्सुपुष्कलान् ।
ततः प्रायाद्बलो राजन्दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥ ०२८ ॥

गत्वा चैव महाबाहुर्नातिदूरं महायशाः ।
धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागमदच्युतः ॥ ०२९ ॥

यत्र पन्नगराजस्य वासुकेः संनिवेशनम् ।
महाद्युतेर्महाराज बहुभिः पन्नगैर्वृतम् ॥ ०३० ॥

यत्रासन्नृषयः सिद्धाः सहस्राणि चतुर्दश ॥ ०३० ॥

यत्र देवाः समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
सर्वपन्नगराजानमभ्यषिञ्चन्यथाविधि ॥ ०३१ ॥

पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म कौरव ॥ ०३१ ॥

तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान् ।
प्रायात्प्राचीं दिशं राजन्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ०३२ ॥

आप्लुत्य बहुशो हृष्टस्तेषु तीर्थेषु लाङ्गली ।
दत्त्वा वसु द्विजातिभ्यो जगामाति तपस्विनः ॥ ०३३ ॥

तत्रस्थानृषिसंघांस्तानभिवाद्य हलायुधः ।
ततो रामोऽगमत्तीर्थमृषिभिः सेवितं महत् ॥ ०३४ ॥

यत्र भूयो निववृते प्राङ्मुखा वै सरस्वती ।
ऋषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ॥ ०३५ ॥

निवृत्तां तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली ।
बभूव विस्मितो राजन्बलः श्वेतानुलेपनः ॥ ०३६ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कस्मात्सरस्वती ब्रह्मन्निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः ।
व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसत्तम ॥ ०३७ ॥

कस्मिंश्च कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः ।
विनिवृत्ता सरिच्छ्रेष्ठा कथमेतद्द्विजोत्तम ॥ ०३८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पूर्वं कृतयुगे राजन्नैमिषेयास्तपस्विनः ।
वर्तमाने सुबहुले सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ०३९ ॥

ऋषयो बहवो राजंस्तत्र संप्रतिपेदिरे ॥ ०३९ ॥

उषित्वा च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि ।
निवृत्ते नैमिषेये वै सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ०४० ॥

आजग्मुर्ऋषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ०४० ॥

ऋषीणां बहुलत्वात्तु सरस्वत्या विशां पते ।
तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ॥ ०४१ ॥

समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः ।
तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ०४२ ॥

जुह्वतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनाम् ।
स्वाध्यायेनापि महता बभूवुः पूरिता दिशः ॥ ०४३ ॥

अग्निहोत्रैस्ततस्तेषां हूयमानैर्महात्मनाम् ।
अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ०४४ ॥

वालखिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसाः ।
दन्तोलूखलिनश्चान्ये संप्रक्षालास्तथापरे ॥ ०४५ ॥

वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः ।
नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ०४६ ॥

आसन्वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः ।
शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवौकसः ॥ ०४७ ॥

ततः पश्चात्समापेतुर्ऋषयः सत्रयाजिनः ।
तेऽवकाशं न ददृशुः कुरुक्षेत्रे महाव्रताः ॥ ०४८ ॥

ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्मिमाय वै ।

जुहुवुश्चाग्निहोत्राणि चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ॥ ०४९ ॥

ततस्तमृषिसंघातं निराशं चिन्तयान्वितम् ।
दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ०५० ॥

ततः कुञ्जान्बहून्कृत्वा संनिवृत्ता सरिद्वरा ।
ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ॥ ०५१ ॥

ततो निवृत्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
भूयः प्रतीच्यभिमुखी सुस्राव सरितां वरा ॥ ०५२ ॥

अमोघा गमनं कृत्वा तेषां भूयो व्रजाम्यहम् ।
इत्यद्भुतं महच्चक्रे ततो राजन्महानदी ॥ ०५३ ॥

एवं स कुञ्जो राजेन्द्र नैमिषेय इति स्मृतः ।
कुरुक्षेत्रे कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व महतीः क्रियाः ॥ ०५४ ॥

तत्र कुञ्जान्बहून्दृष्ट्वा संनिवृत्तां च तां नदीम् ।
बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याथ महात्मनः ॥ ०५५ ॥

उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दनः ।
दत्त्वा दायान्द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च ॥ ०५६ ॥

भक्ष्यं पेयं च विविधं ब्राह्मणान्प्रत्यपादयत् ॥ ०५६ ॥

ततः प्रायाद्बलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ०५७ ॥

बदरेङ्गुदकाश्मर्यप्लक्षाश्वत्थविभीतकैः ।
पनसैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा ॥ ०५८ ॥

सरस्वतीतीररुहैर्बन्धनैः स्यन्दनैस्तथा ।
परूषकवनैश्चैव बिल्वैराम्रातकैस्तथा ॥ ०५९ ॥

अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ।
कदलीवनभूयिष्ठमिष्टं कान्तं मनोरमम् ॥ ०६० ॥

वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तोलूखलिकैरपि ।
तथाश्मकुट्टैर्वानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतम् ॥ ०६१ ॥

स्वाध्यायघोषसंघुष्टं मृगयूथशताकुलम् ।
अहिंस्रैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यन्तसेवितम् ॥ ०६२ ॥

सप्तसारस्वतं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
यत्र मङ्कणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ॥ ०६३ ॥

अध्याय ०३७

जनमेजय उवाच ॥

सप्तसारस्वतं कस्मात्कश्च मङ्कणको मुनिः ।
कथं सिद्धश्च भगवान्कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ ००१ ॥

कस्य वंशे समुत्पन्नः किं चाधीतं द्विजोत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्द्विजसत्तम ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

राजन्सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत् ।

आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ००३ ॥

सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला मानसह्रदा ।
सरस्वती ओघवती सुवेणुर्विमलोदका ॥ ००४ ॥

पितामहस्य महतो वर्तमाने महीतले ।
वितते यज्ञवाटे वै समेतेषु द्विजातिषु ॥ ००५ ॥

पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानां निनदैस्तथा ।
देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्यज्ञविधौ तदा ॥ ००६ ॥

तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।
यजतस्तत्र सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ००७ ॥

मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा ।
उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातींस्तत्र तत्र ह ॥ ००८ ॥

जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जसा ॥ ००९ ॥

तस्य यज्ञस्य संपत्त्या तुतुषुर्देवता अपि ।
विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ॥ ०१० ॥

वर्तमाने तथा यज्ञे पुष्करस्थे पितामहे ।
अब्रुवन्नृषयो राजन्नायं यज्ञो महाफलः ॥ ०११ ॥

न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ॥ ०११ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सस्माराथ सरस्वतीम् ।
पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ॥ ०१२ ॥

सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥ ०१२ ॥

तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टा वेगयुक्तां सरस्वतीम् ।
पितामहं मानयन्तीं क्रतुं ते बहु मेनिरे ॥ ०१३ ॥

एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
पितामहार्थं संभूता तुष्ट्यर्थं च मनीषिणाम् ॥ ०१४ ॥

नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।
तत्र चित्राः कथा ह्यासन्वेदं प्रति जनेश्वर ॥ ०१५ ॥

तत्र ते मुनयो ह्यासन्नानास्वाध्यायवेदिनः ।
ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥ ०१६ ॥

सा तु ध्याता महाराज ऋषिभिः सत्रयाजिभिः ।
समागतानां राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनाम् ॥ ०१७ ॥

आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ॥ ०१७ ॥

नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम् ।
आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ॥ ०१८ ॥

गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ।
आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ॥ ०१९ ॥

विशालां तु गयेष्वाहुर्ऋषयः संशितव्रताः ।
सरित्सा हिमवत्पार्श्वात्प्रसूता शीघ्रगामिनी ॥ ०२० ॥

औद्दालकेस्तथा यज्ञे यजतस्तत्र भारत ।
समेते सर्वतः स्फीते मुनीनां मण्डले तदा ॥ ०२१ ॥

उत्तरे कोसलाभागे पुण्ये राजन्महात्मनः ।
औद्दालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ॥ ०२२ ॥

आजगाम सरिच्छ्रेष्ठा तं देशमृषिकारणात् ।
पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः ॥ ०२३ ॥

मनोह्रदेति विख्याता सा हि तैर्मनसा हृता ॥ ०२३ ॥

सुवेणुरृषभद्वीपे पुण्ये राजर्षिसेविते ।
कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ॥ ०२४ ॥

आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ॥ ०२४ ॥

ओघवत्यपि राजेन्द्र वसिष्ठेन महात्मना ।
समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ॥ ०२५ ॥

दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती ।
विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ॥ ०२६ ॥

समाहूता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ॥ ०२६ ॥

एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः ।
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तत्प्रथितं भुवि ॥ ०२७ ॥

इति सप्त सरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ।
सप्तसारस्वतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ॥ ०२८ ॥

शृणु मङ्कणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
आपगामवगाढस्य राजन्प्रक्रीडितं महत् ॥ ०२९ ॥

दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत ।

स्नायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वाससमनिन्दिताम् ॥ ०३० ॥

सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्यमम्भसि ॥ ०३० ॥

तद्रेतः स तु जग्राह कलशे वै महातपाः ।
सप्तधा प्रविभागं तु कलशस्थं जगाम ह ॥ ०३१ ॥

तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः ॥ ०३१ ॥

वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ।
वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान् ॥ ०३२ ॥

एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ०३२ ॥

इदमन्यच्च राजेन्द्र शृण्वाश्चर्यतरं भुवि ।
महर्षेश्चरितं यादृक्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ०३३ ॥

पुरा मङ्कणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ०३४ ॥

स वि शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ॥ ०३४ ॥

ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ०३५ ॥

ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ॥ ०३६ ॥

नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ०३६ ॥

ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह ।

सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥ ०३७ ॥

भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नरिनर्त्सि वै ।
हर्षस्थानं किमर्थं वै तवेदं मुनिसत्तम ॥ ०३८ ॥

तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ ०३८ ॥

ऋषिरुवाच ॥

किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं स्रुतम् ।
यं दृष्ट्वा वै प्रनृत्तोऽहं हर्षेण महता विभो ॥ ०३९ ॥

तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य माम् ॥ ०४० ॥

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता ।
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽभवत् ॥ ०४१ ॥

ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ ०४२ ॥

ऋषिरुवाच ॥

नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ ०४३ ॥

त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ०४४ ॥

देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ०४५ ॥

सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ॥ ०४६ ॥

एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽब्रवीत् ।
भगवंस्त्वत्प्रसादाद्वै तपो मे न क्षरेदिति ॥ ०४७ ॥

ततो देवः प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ०४८ ॥

आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धमहं सदा ॥ ०४८ ॥

सप्तसारस्वते चास्मिन्यो मामर्चिष्यते नरः ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चिद्भवितेह परत्र च ॥ ०४९ ॥

सारस्वतं च लोकं ते गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ०४९ ॥

एतन्मङ्कणकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।
स हि पुत्रः सजन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना ॥ ०५० ॥

अध्याय ०३८

वैशंपायन उवाच ॥

उषित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः ।
तथा मङ्कणके प्रीतिं शुभां चक्रे हलायुधः ॥ ००१ ॥

दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च ।

पूजितो मुनिसंघैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ ००२ ॥

अनुज्ञाप्य मुनीन्सर्वान्स्पृष्ट्वा तोयं च भारत ।
प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ००३ ॥

तत औशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ००४ ॥

महता शिरसा राजन्ग्रस्तजङ्घो महोदरः ।
राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ॥ ००५ ॥

तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना ।
यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ००६ ॥

तत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ॥ ००६ ॥

तत्प्राप्य च बलो राजंस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् ।
विधिवद्धि ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ००७ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कपालमोचनं ब्रह्मन्कथं यत्र महामुनिः ।
मुक्तः कथं चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना ।
वसता राजशार्दूल राक्षसास्तत्र हिंसिताः ॥ ००९ ॥

जनस्थाने शिरश्छिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः ।
क्षुरेण शितधारेण तत्पपात महावने ॥ ०१० ॥

महोदरस्य तल्लग्नं जङ्घायां वै यदृच्छया ।
वने विचरतो राजन्नस्थि भित्त्वास्फुरत्तदा ॥ ०११ ॥

स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह ।
अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानि च ॥ ०१२ ॥

स पूतिना विस्रवता वेदनार्तो महामुनिः ।
जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ०१३ ॥

स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः ।
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ ०१४ ॥

आप्लुतः सर्वतीर्थेषु न च मोक्षमवाप्तवान् ।
स तु शुश्राव विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ॥ ०१५ ॥

सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा ।
सर्वपापप्रशमनं सिद्धक्षेत्रमनुत्तमम् ॥ ०१६ ॥

स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ।
तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा ॥ ०१७ ॥

तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥ ०१७ ॥

ततः स विरुजो राजन्पूतात्मा वीतकल्मषः ।
आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः ॥ ०१८ ॥

सोऽथ गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ ०१९ ॥

ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।

कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥ ०२० ॥

तत्र दत्त्वा बहून्दायान्विप्रान्संपूज्य माधवः ।
जगाम वृष्णिप्रवरो रुषङ्गोराश्रमं तदा ॥ ०२१ ॥

यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिषेणेन भारत ।
ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ०२२ ॥

ततो हलधरः श्रीमान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
जगाम यत्र राजेन्द्र रुषङ्गुस्तनुमत्यजत् ॥ ०२३ ॥

रुषङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत ।
देहन्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा बहु ॥ ०२४ ॥

ततः सर्वानुपादाय तनयान्वै महातपाः ।
रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मा पृथूदकम् ॥ ०२५ ॥

विज्ञायातीतवयसं रुषङ्गुं ते तपोधनाः ।
तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् ॥ ०२६ ॥

स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीम् ।
पुण्यां तीर्थशतोपेतां विप्रसंघैर्निषेविताम् ॥ ०२७ ॥

स तत्र विधिना राजन्नाप्लुतः सुमहातपाः ।
ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः ॥ ०२८ ॥

सुप्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्वान्पुत्रानुपासतः ॥ ०२८ ॥

सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ ०२९ ॥

तत्राप्लुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः ।
दत्त्वा चैव बहून्दायान्विप्राणां विप्रवत्सलः ॥ ०३० ॥

ससर्ज यत्र भगवा.ण्ल्लोका.ण्ल्लोकपितामहः ।
यत्रार्ष्टिषेणः कौरव्य ब्राह्मण्यं संशितव्रतः ॥ ०३१ ॥

तपसा महता राजन्प्राप्तवानृषिसत्तमः ॥ ०३१ ॥

सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः ।
ब्राह्मण्यं लब्धवान्यत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ०३२ ॥

महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महातपाः ॥ ०३२ ॥

तत्राजगाम बलवान्बलभद्रः प्रतापवान् ।

अध्याय ०३९

जनमेजय उवाच ॥

कथमार्ष्टिषेणो भगवान्विपुलं तप्तवांस्तपः ।
सिन्धुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा ॥ ००१ ॥

देवापिश्च कथं ब्रह्मन्विश्वामित्रश्च सत्तम ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो द्विजोत्तमः ।
वसन्गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ००३ ॥

तस्य राजन्गुरुकुले वसतो नित्यमेव ह ।
समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशां पते ॥ ००४ ॥

स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ॥ ००५ ॥

स विद्वान्वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः ।
तत्र तीर्थे वरान्प्रादात्त्रीनेव सुमहातपाः ॥ ००६ ॥

अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
आप्लुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ००७ ॥

अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति ।
अपि चाल्पेन यत्नेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ००८ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
एवं सिद्धः स भगवानार्ष्टिषेणः प्रतापवान् ॥ ००९ ॥

तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् ।
देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्महत् ॥ ०१० ॥

तथा च कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेन्द्रियः ।
तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ०११ ॥

गाधिर्नाम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो भुवि ।
तस्य पुत्रोऽभवद्राजन्विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ ०१२ ॥

स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत्किल ।
स पुत्रमभिषिच्याथ विश्वामित्रं महातपाः ॥ ०१३ ॥

देहन्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः ।
न गन्तव्यं महाप्राज्ञ त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ ०१४ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्तदा ।
विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ॥ ०१५ ॥

इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च ।
जगाम त्रिदिवं राजन्विश्वामित्रोऽभवन्नृपः ॥ ०१६ ॥

न च शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ॥ ०१६ ॥

ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम् ।
निर्ययौ नगराच्चापि चतुरङ्गबलान्वितः ॥ ०१७ ॥

स गत्वा दूरमध्वानं वसिष्ठाश्रममभ्ययात् ।
तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान्बहून् ॥ ०१८ ॥

ततस्तु भगवान्विप्रो वसिष्ठोऽऽश्रममभ्ययात् ।
ददृशे च ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ॥ ०१९ ॥

तस्य क्रुद्धो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
सृजस्व शबरान्घोरानिति स्वां गामुवाच ह ॥ ०२० ॥

तथोक्ता सासृजद्धेनुः पुरुषान्घोरदर्शनान् ।
ते च तद्बलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतोदिशम् ॥ ०२१ ॥

तद्दृष्ट्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
तपः परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ ०२२ ॥

सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन्सरस्वत्याः समाहितः ।
नियमैश्चोपवासैश्च कर्शयन्देहमात्मनः ॥ ०२३ ॥

जलाहारो वायुभक्षः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।
तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् ॥ ०२४ ॥

असकृत्तस्य देवास्तु व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे ।
न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति महात्मनः ॥ ०२५ ॥

ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः ।
तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ ०२६ ॥

तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः ।
अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् ॥ ०२७ ॥

स तु वव्रे वरं राजन्स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।
तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ०२८ ॥

स लब्ध्वा तपसोग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः ।
विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ॥ ०२९ ॥

तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।
पयस्विनीस्तथा धेनूर्यानानि शयनानि च ॥ ०३० ॥

तथा वस्त्राण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयं च शोभनम् ।
अददान्मुदितो राजन्पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ ०३१ ॥

ययौ राजंस्ततो रामो बकस्याश्रममन्तिकात् ।
यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो बक इति श्रुतिः ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०४०

वैशंपायन उवाच ॥

ब्रह्मयोनिभिराकीर्णं जगाम यदुनन्दनः ।
यत्र दाल्भ्यो बको राजन्पश्वर्थं सुमहातपाः ॥ ००१ ॥

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः ॥ ००१ ॥

तपसा घोररूपेण कर्शयन्देहमात्मनः ।
क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् ॥ ००२ ॥

पुरा हि नैमिषेयाणां सत्रे द्वादशवार्षिके ।
वृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृषयोऽगमन् ॥ ००३ ॥

तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनीषिणः ।
बलान्वितान्वत्सतरान्निर्व्याधीनेकविंशतिम् ॥ ००४ ॥

तानब्रवीद्बको वृद्धो विभजध्वं पशूनिति ।
पशूनेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसत्तमम् ॥ ००५ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन्नृषीन्सर्वान्प्रतापवान् ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः ॥ ००६ ॥

स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अयाचत पशून्दाल्भ्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत् ॥ ००७ ॥

यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तम ।
एतान्पशून्नय क्षिप्रं ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि ॥ ००८ ॥

ऋषिस्त्वथ वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मवित् ।

अहो बत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि ॥ ००९ ॥

चिन्तयित्वा मुहूर्तं च रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।
मतिं चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ॥ ०१० ॥

स उत्कृत्य मृतानां वै मांसानि द्विजसत्तमः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा ॥ ०११ ॥

अवकीर्णे सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वाल्य पावकम् ।
बको दाल्भ्यो महाराज नियमं परमास्थितः ॥ ०१२ ॥

स तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ ०१२ ॥

तस्मिंस्तु विधिवत्सत्रे संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ ०१३ ॥

छिद्यमानं यथानन्तं वनं परशुना विभो ।
बभूवापहतं तच्चाप्यवकीर्णमचेतनम् ॥ ०१४ ॥

दृष्ट्वा तदवकीर्णं तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।
बभूव दुर्मना राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः ॥ ०१५ ॥

मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।
अथासौ पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदा नृप ॥ ०१६ ॥

यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोचयितुं नृप ।
अथ वैप्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥ ०१७ ॥

ततो वैप्राश्निकाः प्राहुः पशुविप्रकृतस्त्वया ।
मांसैरभिजुहोतीति तव राष्ट्रं मुनिर्बकः ॥ ०१८ ॥

तेन ते हूयमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान् ।
तस्यैतत्तपसः कर्म येन ते ह्यनयो महान् ॥ ०१९ ॥

अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥ ०१९ ॥

सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा बकमब्रवीत् ।
निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ॥ ०२० ॥

प्रसादये त्वा भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ।
मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः ॥ ०२१ ॥

त्वं गतिस्त्वं च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ०२१ ॥

तं तथा विलपन्तं तु शोकोपहतचेतसम् ।
दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोचयत् ॥ ०२२ ॥

ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत्संरम्भं च विहाय सः ।
मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥ ०२३ ॥

मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।
हृष्टात्मा नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव हि ॥ ०२४ ॥

धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वस्थचेता महामनाः ।
स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ ०२५ ॥

तत्र तीर्थे महाराज बृहस्पतिरुदारधीः ।
असुराणामभावाय भावाय च दिवौकसाम् ॥ ०२६ ॥

मांसैरपि जुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः ।
दैवतैरपि संभग्ना जितकाशिभिराहवे ॥ ०२७ ॥

तत्रापि विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ।
वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ॥ ०२८ ॥

रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यं च पुष्कलम् ।
ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ॥ ०२९ ॥

यत्र यज्ञे ययातेस्तु महाराज सरस्वती ।
सर्पिः पयश्च सुस्राव नाहुषस्य महात्मनः ॥ ०३० ॥

तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः ।
आक्रामदूर्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ॥ ०३१ ॥

ययातेर्यजमानस्य यत्र राजन्सरस्वती ।
प्रसृता प्रददौ कामान्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ०३२ ॥

यत्र यत्र हि यो विप्रो यान्यान्कामानभीप्सति ।
तत्र तत्र सरिच्छ्रेष्ठा ससर्ज सुबहूत्रसान् ॥ ०३३ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य संपदा ।
विस्मिता मानुषाश्चासन्दृष्ट्वा तां यज्ञसंपदम् ॥ ०३४ ॥

ततस्तालकेतुर्महाधर्मसेतु ;र्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः ।
वसिष्ठापवाहं महाभीमवेगं ; धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०४१

जनमेजय उवाच ॥

वसिष्ठस्यापवाहो वै भीमवेगः कथं नु सः ।
किमर्थं च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ ००१ ॥

केन चास्याभवद्वैरं कारणं किं च तत्प्रभो ।
शंस पृष्टो महाप्राज्ञ न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

विश्वामित्रस्य चैवर्षेर्वसिष्ठस्य च भारत ।
भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्पर्धाकृतं महत् ॥ ००३ ॥

आश्रमो वै वसिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् ।
पूर्वतः पश्चिमश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ००४ ॥

यत्र स्थाणुर्महाराज तप्तवान्सुमहत्तपः ।
यत्रास्य कर्म तद्घोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ००५ ॥

यत्रेष्ट्वा भगवान्स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम् ।
स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ॥ ००६ ॥

तत्र सर्वे सुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्नराधिप ।
सेनापत्येन महता सुरारिविनिबर्हणम् ॥ ००७ ॥

तस्मिन्सरस्वतीतीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः ।
वसिष्ठं चालयामास तपसोग्रेण तच्छृणु ॥ ००८ ॥

विश्वामित्रवसिष्ठौ तावहन्यहनि भारत ।
स्पर्धां तपःकृतां तीव्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ॥ ००९ ॥

तत्राप्यधिकसंतापो विश्वामित्रो महामुनिः ।
दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ॥ ०१० ॥

तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्धर्मनित्यस्य भारत ॥ ०१० ॥

इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ।
आनयिष्यति वेगेन वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ ०११ ॥

इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ॥ ०११ ॥

एवं निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महामुनिः ।
सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ०१२ ॥

सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुलत्वं जगाम ह ।
जज्ञे चैनं महावीर्यं महाकोपं च भामिनी ॥ ०१३ ॥

तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा ।
उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ ०१४ ॥

हतवीरा यथा नारी साभवद्दुःखिता भृशम् ।
ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिसत्तमम् ॥ ०१५ ॥

तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ।
यावदेनं निहन्म्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ॥ ०१६ ॥

साञ्जलिं तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
विव्यथे सुविरूढेव लता वायुसमीरिता ॥ ०१७ ॥

तथागतां तु तां दृष्ट्वा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
विश्वामित्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ॥ ०१८ ॥

ततो भीता सरिच्छ्रेष्ठा चिन्तयामास भारत ।
उभयोः शापयोर्भीता कथमेतद्भविष्यति ॥ ०१९ ॥

साभिगम्य वसिष्ठं तु इममर्थमचोदयत् ।
यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ॥ ०२० ॥

उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः ।
चिन्तयित्वा महाशापमृषिवित्रासिता भृशम् ॥ ०२१ ॥

तां कृशां च विवर्णां च दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
उवाच राजन्धर्मात्मा वसिष्ठो द्विपदां वरः ॥ ०२२ ॥

त्राह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनी ।
विश्वामित्रः शपेद्धि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम् ॥ ०२३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् ।
चिन्तयामास कौरव्य किं कृतं सुकृतं भवेत् ॥ ०२४ ॥

तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वसिष्ठो मय्यतीव हि ।
कृतवान्हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ॥ ०२५ ॥

अथ कूले स्वके राजञ्जपन्तमृषिसत्तमम् ।
जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ ०२६ ॥

इदमन्तरमित्येव ततः सा सरितां वरा ।
कूलापहारमकरोत्स्वेन वेगेन सा सरित् ॥ ०२७ ॥

तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत ।
उह्यमानश्च तुष्टाव तदा राजन्सरस्वतीम् ॥ ०२८ ॥

पितामहस्य सरसः प्रवृत्तासि सरस्वति ।
व्याप्तं चेदं जगत्सर्वं तवैवाम्भोभिरुत्तमैः ॥ ०२९ ॥

त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषूत्सृजसे पयः ।
सर्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहे ॥ ०३० ॥

पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्तिः सिद्धिर्वृद्धिरुमा तथा ।
त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं त्वय्यायत्तमिदं जगत् ॥ ०३१ ॥

त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ॥ ०३१ ॥

एवं सरस्वती राजन्स्तूयमाना महर्षिणा ।
वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति ॥ ०३२ ॥

न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम् ॥ ०३२ ॥

तमानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः ।
अथान्वेषत्प्रहरणं वसिष्ठान्तकरं तदा ॥ ०३३ ॥

तं तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्महत्याभयान्नदी ।
अपोवाह वसिष्ठं तु प्राचीं दिशमतन्द्रिता ॥ ०३४ ॥

उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा तु गाधिजम् ॥ ०३४ ॥

ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
अब्रवीदथ सङ्क्रुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः ॥ ०३५ ॥

यस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता ।
शोणितं वह कल्याणि रक्षोग्रामणिसंमतम् ॥ ०३६ ॥

ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।
अवहच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा ॥ ०३७ ॥

अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ ०३८ ॥

एवं वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ।
आगच्छच्च पुनर्मार्गं स्वमेव सरितां वरा ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०४२

वैशंपायन उवाच ॥

सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता ।
तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत् ॥ ००१ ॥

अथाजग्मुस्ततो राजन्राक्षसास्तत्र भारत ।
तत्र ते शोणितं सर्वे पिबन्तः सुखमासते ॥ ००२ ॥

तृप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः ।
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ००३ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषयः सतपोधनाः ।
तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ००४ ॥

तेषु सर्वेषु तीर्थेषु आप्लुत्य मुनिपुङ्गवाः ।
प्राप्य प्रीतिं परां चापि तपोलुब्धा विशारदाः ॥ ००५ ॥

प्रययुर्हि ततो राजन्येन तीर्थं हि तत्तथा ॥ ००५ ॥

अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ।

दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम् ॥ ००६ ॥

पीयमानं च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ॥ ००६ ॥

तान्दृष्ट्वा राक्षसान्राजन्मुनयः संशितव्रताः ।
परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ॥ ००७ ॥

ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः ।
आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ००८ ॥

कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते ह्रदो ह्ययम् ।
एवमाकुलतां यातः श्रुत्वा पास्यामहे वयम् ॥ ००९ ॥

ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती ।
दुःखितामथ तां दृष्ट्वा त ऊचुर्वै तपोधनाः ॥ ०१० ॥

कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे ।
करिष्यन्ति तु यत्प्राप्तं सर्व एव तपोधनाः ॥ ०११ ॥

एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम् ।
विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम् ॥ ०१२ ॥

तेषां तु वचनादेव प्रकृतिस्था सरस्वती ।
प्रसन्नसलिला जज्ञे यथा पूर्वं तथैव हि ॥ ०१३ ॥

विमुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विबभौ सा यथा पुरा ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतम् ।
कृताञ्जलीस्ततो राजन्राक्षसाः क्षुधयार्दिताः ॥ ०१४ ॥

ऊचुस्तान्वै मुनीन्सर्वान्कृपायुक्तान्पुनः पुनः ॥ ०१४ ॥

वयं हि क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात् ।
न च नः कामकारोऽयं यद्वयं पापकारिणः ॥ ०१५ ॥

युष्माकं चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा ।
पक्षोऽयं वर्धतेऽस्माकं यतः स्म ब्रह्मराक्षसाः ॥ ०१६ ॥

एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
ये ब्राह्मणान्प्रद्विषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ ०१७ ॥

आचार्यमृत्विजं चैव गुरुं वृद्धजनं तथा ।
प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ ०१८ ॥

योषितां चैव पापानां योनिदोषेण वर्धते ॥ ०१८ ॥

तत्कुरुध्वमिहास्माकं कारुण्यं द्विजसत्तमाः ।
शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ॥ ०१९ ॥

तेषां ते मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीम् ।
मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ॥ ०२० ॥

क्षुतकीटावपन्नं च यच्चोच्छिष्टाशितं भवेत् ।
केशावपन्नमाधूतमारुग्णमपि यद्भवेत् ॥ ०२१ ॥

श्वभिः संस्पृष्टमन्नं च भागोऽसौ रक्षसामिह ॥ ०२१ ॥

तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान्यन्नानि वर्जयेत् ।
राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशम् ॥ ०२२ ॥

शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः ।
मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ॥ ०२३ ॥

महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा ।
अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ ॥ ०२४ ॥

तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः ।
अरुणायां महाराज ब्रह्महत्यापहा हि सा ॥ ०२५ ॥

एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ।
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ॥ ०२६ ॥

जनमेजय उवाच ॥

किमर्थं भगवाञ्शक्रो ब्रह्महत्यामवाप्तवान् ।
कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आप्लुत्याकल्मषोऽभवत् ॥ ०२७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथावृत्तं जनेश्वर ।
यथा बिभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ॥ ०२८ ॥

नमुचिर्वासवाद्भीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत्समयं चेदमब्रवीत् ॥ ०२९ ॥

नार्द्रेण त्वा न शुष्केण न रात्रौ नापि वाहनि ।
वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ॥ ०३० ॥

एवं स कृत्वा समयं सृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥ ०३१ ॥

तच्छिरो नमुचेश्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
हे मित्रहन्पाप इति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ०३२ ॥

एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः ।
पितामहाय संतप्त एवमर्थं न्यवेदयत् ॥ ०३३ ॥

तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि ।
इष्ट्वोपस्पृश देवेन्द्र ब्रह्महत्यापहा हि सा ॥ ०३४ ॥

इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय ।
इष्ट्वा यथावद्बलभिदरुणायामुपास्पृशत् ॥ ०३५ ॥

स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्महत्याकृतेन ह ।
जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदशेश्वरः ॥ ०३६ ॥

शिरस्तच्चापि नमुचेस्तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
लोकान्कामदुघान्प्राप्तमक्षयान्राजसत्तम ॥ ०३७ ॥

तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा ; दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
अवाप्य धर्मं परमार्यकर्मा ; जगाम सोमस्य महत्स तीर्थम् ॥ ०३८ ॥

यत्रायजद्राजसूयेन सोमः ; साक्षात्पुरा विधिवत्पार्थिवेन्द्र ।
अत्रिर्धीमान्विप्रमुख्यो बभूव ; होता यस्मिन्क्रतुमुख्ये महात्मा ॥ ०३९ ॥

यस्यान्तेऽभूत्सुमहान्दानवानां ; दैतेयानां राक्षसानां च देवैः ।
स सङ्ग्रामस्तारकाख्यः सुतीव्रो ; यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं जघान ॥ ०४० ॥

सेनापत्यं लब्धवान्देवतानां ; महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
साक्षाच्चात्र न्यवसत्कार्त्तिकेयः ; सदा कुमारो यत्र स प्लक्षराजः ॥ ०४१ ॥

स्कन्दाभिषेकः

अध्याय ०४३

जनमेजय उवाच ॥

सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
कुमारस्याभिषेकं तु ब्रह्मन्व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

यस्मिन्काले च देशे च यथा च वदतां वर ।
यैश्चाभिषिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभुः ॥ ००२ ॥

स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदनं महत् ।
तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

कुरुवंशस्य सदृशमिदं कौतूहलं तव ।
हर्षमुत्पादयत्येतद्वचो मे जनमेजय ॥ ००४ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य जनाधिप ।
अभिषेकं कुमारस्य प्रभावं च महात्मनः ॥ ००५ ॥

तेजो माहेश्वरं स्कन्नमग्नौ प्रपतितं पुरा ।
तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशकद्दग्धुमक्षयम् ॥ ००६ ॥

तेनासीदति तेजस्वी दीप्तिमान्हव्यवाहनः ।
न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ॥ ००७ ॥

स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः ।
गर्भमाहितवान्दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ॥ ००८ ॥

अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे ।
उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्चिते ॥ ००९ ॥

स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः ।
ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ ०१० ॥

शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ०११ ॥

तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः ।
प्रस्नुतानां पयः षड्भिर्वदनैरपिबत्तदा ॥ ०१२ ॥

तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः ।
परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥ ०१३ ॥

यत्रोत्सृष्टः स भगवान्गङ्गया गिरिमूर्धनि ।
स शैलः काञ्चनः सर्वः संबभौ कुरुसत्तम ॥ ०१४ ॥

वर्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनाकराः ॥ ०१५ ॥

कुमारश्च महावीर्यः कार्त्तिकेय इति स्मृतः ।
गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ॥ ०१६ ॥

स देवस्तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ०१७ ॥

स तस्मिन्काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः ।
स्तूयमानस्तदा शेते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥ ०१८ ॥

तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः ।
दिव्यवादित्रनृत्तज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥ ०१९ ॥

अन्वास्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरितां वरा ।
दधार पृथिवी चैनं बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ०२० ॥

जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे बृहस्पतिः ।
वेदश्चैनं चतुर्मूर्तिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ०२१ ॥

धनुर्वेदश्चतुष्पादः शस्त्रग्रामः ससङ्ग्रहः ।
तत्रैनं समुपातिष्ठत्साक्षाद्वाणी च केवला ॥ ०२२ ॥

स ददर्श महावीर्यं देवदेवमुमापतिम् ।
शैलपुत्र्या सहासीनं भूतसंघशतैर्वृतम् ॥ ०२३ ॥

निकाया भूतसंघानां परमाद्भुतदर्शनाः ।
विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः ॥ ०२४ ॥

व्याघ्रसिंहर्क्षवदना बिडालमकराननाः ।
वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोष्ट्रवदनास्तथा ॥ ०२५ ॥

उलूकवदनाः केचिद्गृध्रगोमायुदर्शनाः ।
क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनै राङ्कवैरपि ॥ ०२६ ॥

श्वाविच्छल्यकगोधानां खरैडकगवां तथा ।
सदृशानि वपूंष्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ॥ ०२७ ॥

केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चक्रालातगदायुधाः ।
केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्वेताचलप्रभाः ॥ ०२८ ॥

सप्तमातृगणाश्चैव समाजग्मुर्विशां पते ।

साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ॥ ०२९ ॥

रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा भुजगा दानवाः खगाः ।
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्सपुत्रः सह विष्णुना ॥ ०३० ॥

शक्रस्तथाभ्ययाद्द्रष्टुं कुमारवरमच्युतम् ।
नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ०३१ ॥

देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः ।
ऋभवो नाम वरदा देवानामपि देवताः ॥ ०३२ ॥

तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्वशः ॥ ०३२ ॥

स तु बालोऽपि भगवान्महायोगबलान्वितः ।
अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ०३३ ॥

तमाव्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् ।
युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्य च ॥ ०३४ ॥

किं नु पूर्वमयं बालो गौरवादभ्युपैष्यति ।
अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतम् ॥ ०३५ ॥

तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ।
युगपद्योगमास्थाय ससर्ज विविधास्तनूः ॥ ०३६ ॥

ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान्प्रभुः ।
स्कन्दः शाखो विशाखश्च नैगमेषश्च पृष्ठतः ॥ ०३७ ॥

एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान्प्रभुः ।
यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ॥ ०३८ ॥

विशाखस्तु ययौ येन देवी गिरिवरात्मजा ।
शाखो ययौ च भगवान्वायुमूर्तिर्विभावसुम् ॥ ०३९ ॥

नैगमेषोऽगमद्गङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ०३९ ॥

सर्वे भास्वरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४० ॥

हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ०४१ ॥

ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ॥ ०४२ ॥

प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुङ्गव ।
इदमूचुर्वचो राजन्कार्त्तिकेयप्रियेप्सया ॥ ०४३ ॥

अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् ।
अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ०४४ ॥

ततः स भगवान्धीमान्सर्वलोकपितामहः ।
मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ०४५ ॥

ऐश्वर्याणि हि सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानां च सर्वशः ॥ ०४६ ॥

पूर्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनाम् ।
समर्थं च तमैश्वर्ये महामतिरमन्यत ॥ ०४७ ॥

ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः ।
सेनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ०४८ ॥

सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
तान्सर्वान्व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥ ०४९ ॥

ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
अभिषेकार्थमाजग्मुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ॥ ०५० ॥

पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।
समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ०५१ ॥

तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
निषेदुर्देवगन्धर्वाः सर्वे संपूर्णमानसाः ॥ ०५२ ॥

अध्याय ०४४

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽभिषेकसंभारान्सर्वान्संभृत्य शास्त्रतः ।
बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाज्यं यथाविधि ॥ ००१ ॥

ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते ।
दिव्यरत्नाचिते दिव्ये निषण्णः परमासने ॥ ००२ ॥

सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥ ००३ ॥

इन्द्राविष्णू महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ॥ ००४ ॥

पूष्णा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
रुद्रश्च सहितो धीमान्मित्रेण वरुणेन च ॥ ००५ ॥

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां च वृतः प्रभुः ।
विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ००६ ॥

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
देवर्षिभिरसंख्येयैस्तथा ब्रह्मर्षिभिर्वरैः ॥ ००७ ॥

वैखानसैर्वालखिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ।
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ००८ ॥

सर्वैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ॥ ००८ ॥

पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ।
अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरेव च ॥ ००९ ॥

क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ।
ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च विशां पते ॥ ०१० ॥

मूर्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ।
समुद्राश्च ह्रदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च ॥ ०११ ॥

पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप ॥ ०११ ॥

अदितिर्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती ।
उमा शची सिनीवाली तथा चानुमतिः कुहूः ॥ ०१२ ॥

राका च धिषणा चैव पत्न्यश्चान्या दिवौकसाम् ॥ ०१२ ॥

हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ।
ऐरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ॥ ०१३ ॥

मासार्धमासा ऋतवस्तथा रात्र्यहनी नृप ॥ ०१३ ॥

उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वामनः ।
अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ॥ ०१४ ॥

धर्मश्च भगवान्देवः समाजग्मुर्हि सङ्गताः ।
कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये ॥ ०१५ ॥

बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः ।
ते कुमाराभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः ॥ ०१६ ॥

जगृहुस्ते तदा राजन्सर्व एव दिवौकसः ।
आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ ०१७ ॥

दिव्यसंभारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप ।
सरस्वतीभिः पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव तु ॥ ०१८ ॥

अभ्यषिञ्चन्कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः ।
सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयावहम् ॥ ०१९ ॥

पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरम् ।
तथाभ्यषिञ्चद्भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ०२० ॥

कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ०२० ॥

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः ।
कामवीर्यधरान्सिद्धान्महापारिषदान्प्रभुः ॥ ०२१ ॥

नन्दिषेणं लोहिताक्षं घण्टाकर्णं च संमतम् ।
चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनम् ॥ ०२२ ॥

ततः स्थाणुं महावेगं महापारिषदं क्रतुम् ।
मायाशतधरं कामं कामवीर्यबलान्वितम् ॥ ०२३ ॥

ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिबर्हणम् ॥ ०२३ ॥

स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्मणाम् ।
जघान दोर्भ्यां सङ्क्रुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ॥ ०२४ ॥

तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैरृतसङ्कुलाम् ।
देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विश्वरूपिणीम् ॥ ०२५ ॥

जयशब्दं ततश्चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवाः ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ॥ ०२६ ॥

यमः प्रादादनुचरौ यमकालोपमावुभौ ।
उन्माथं च प्रमाथं च महावीर्यौ महाद्युती ॥ ०२७ ॥

सुभ्राजो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥ ०२८ ॥

कैलासशृङ्गसङ्काशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ ।
सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ॥ ०२९ ॥

ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः ।
ददावनुचरौ शूरौ परसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ०३० ॥

परिघं च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम् ।

दहतिं दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसंमतौ ॥ ०३१ ॥

अंशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥ ०३१ ॥

उत्क्रोशं पङ्कजं चैव वज्रदण्डधरावुभौ ।
ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा ॥ ०३२ ॥

तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ॥ ०३२ ॥

चक्रं विक्रमकं चैव सङ्क्रमं च महाबलम् ।
स्कन्दाय त्रीननुचरान्ददौ विष्णुर्महायशाः ॥ ०३३ ॥

वर्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ॥ ०३४ ॥

कुन्दनं कुसुमं चैव कुमुदं च महायशाः ।
डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ॥ ०३५ ॥

वक्रानुवक्रौ बलिनौ मेषवक्रौ बलोत्कटौ ।
ददौ त्वष्टा महामायौ स्कन्दायानुचरौ वरौ ॥ ०३६ ॥

सुव्रतं सत्यसंधं च ददौ मित्रो महात्मने ।
कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ॥ ०३७ ॥

सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ।
सुप्रभं च महात्मानं शुभकर्माणमेव च ॥ ०३८ ॥

कार्त्तिकेयाय संप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ॥ ०३८ ॥

पालितकं कालिकं च महामायाविनावुभौ ।
पूषा च पार्षदौ प्रादात्कार्त्तिकेयाय भारत ॥ ०३९ ॥

बलं चातिबलं चैव महावक्त्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ॥ ०४० ॥

घसं चातिघसं चैव तिमिवक्त्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः सत्यसङ्गरः ॥ ०४१ ॥

सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसम् ।
हिमवान्प्रददौ राजन्हुताशनसुताय वै ॥ ०४२ ॥

काञ्चनं च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।
ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत ॥ ०४३ ॥

स्थिरं चातिस्थिरं चैव मेरुरेवापरौ ददौ ।
महात्मनेऽग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ॥ ०४४ ॥

उच्छ्रितं चातिशृङ्गं च महापाषाणयोधिनौ ।
प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ ॥ ०४५ ॥

सङ्ग्रहं विग्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ ॥ ०४६ ॥

उन्मादं पुष्पदन्तं च शङ्कुकर्णं तथैव च ।
प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥ ०४७ ॥

जयं महाजयं चैव नागौ ज्वलनसूनवे ।
प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः ॥ ०४८ ॥

एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ।
सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः ॥ ०४९ ॥

ददुः सेनागणाध्यक्षाञ्शूलपट्टिशधारिणः ।
दिव्यप्रहरणोपेतान्नानावेषविभूषितान् ॥ ०५० ॥

शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ।
विविधायुधसंपन्नाश्चित्राभरणवर्मिणः ॥ ०५१ ॥

शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।
अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ॥ ०५२ ॥

द्रोणश्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलंधमः ।
अक्षसंतर्जनो राजन्कुनदीकस्तमोभ्रकृत् ॥ ०५३ ॥

एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ।
सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ०५४ ॥

पुण्यनामा सुनामा च सुवक्त्रः प्रियदर्शनः ।
परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः ॥ ०५५ ॥

अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ।
ज्वालाजिह्वः करालश्च सितकेशो जटी हरिः ॥ ०५६ ॥

चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ।
विद्युदक्षो धनुर्वक्त्रो जठरो मारुताशनः ॥ ०५७ ॥

उदराक्षो झषाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ।
समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ॥ ०५८ ॥

पुत्रमेषः प्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
धूम्रः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥ ०५९ ॥

प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ।

आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा ॥ ०६० ॥

क्षेमवापः सुजातश्च सिद्धयात्रश्च भारत ।
गोव्रजः कनकापीडो महापारिषदेश्वरः ॥ ०६१ ॥

गायनो हसनश्चैव बाणः खड्गश्च वीर्यवान् ।
वैताली चातिताली च तथा कतिकवातिकौ ॥ ०६२ ॥

हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ।
रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतशीर्षश्च नन्दकः ॥ ०६३ ॥

कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः ।
कालकाक्षः सितश्चैव भूतलोन्मथनस्तथा ॥ ०६४ ॥

यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवयाजी च सोमपः ।
सजालश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत ॥ ०६५ ॥

तुहनश्च तुहानश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् ।
मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥ ०६६ ॥

वसनो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ।
धमन्तो मन्मथकरः सूचीवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ०६७ ॥

श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः ।
दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥ ०६८ ॥

अचलः कनकाक्षश्च बालानामयिकः प्रभुः ।
सञ्चारकः कोकनदो गृध्रवक्त्रश्च जम्बुकः ॥ ०६९ ॥

लोहाशवक्त्रो जठरः कुम्भवक्त्रश्च कुण्डकः ।
मद्गुग्रीवश्च कृष्णौजा हंसवक्त्रश्च चन्द्रभाः ॥ ०७० ॥

पाणिकूर्मा च शम्बूकः पञ्चवक्रश्च शिक्षकः ।
चाषवक्रश्च जम्बूकः शाकवक्रश्च कुण्डकः ॥ ०७१ ॥

योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः ।
पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ह ॥ ०७२ ॥

यौवनस्थाश्च बालाश्च वृद्धाश्च जनमेजय ॥ ०७२ ॥

सहस्रशः पारिषदाः कुमारमुपतस्थिरे ।
वक्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु ताञ्जनमेजय ॥ ०७३ ॥

कूर्मकुक्कुटवक्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ।
खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ॥ ०७४ ॥

मनुष्यमेषवक्राश्च सृगालवदनास्तथा ।
भीमा मकरवक्राश्च शिंशुमारमुखास्तथा ॥ ०७५ ॥

मार्जारशशवक्राश्च दीर्घवक्राश्च भारत ।
नकुलोलूकवक्राश्च श्ववक्राश्च तथापरे ॥ ०७६ ॥

आखुबभ्रुकवक्राश्च मयूरवदनास्तथा ।
मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविमहिषाननाः ॥ ०७७ ॥

ऋक्षशार्दूलवक्राश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा ।
भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाः परे ॥ ०७८ ॥

गरुडाननाः खड्गमुखा वृककाकमुखास्तथा ।
गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ॥ ०७९ ॥

महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत ।

पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परे ॥ ०८० ॥

कोकिलावदनाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः ।
कृकलासमुखाश्चैव विरजोम्बरधारिणः ॥ ०८१ ॥

व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शताननाः ।
आशीविषाश्चीरधरा गोनासावरणास्तथा ॥ ०८२ ॥

स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः ।
ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषिताः ॥ ०८३ ॥

गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
स्कन्धेमुखा महाराज तथा ह्युदरतोमुखाः ॥ ०८४ ॥

पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ।
पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ॥ ०८५ ॥

तथा कीटपतङ्गानां सदृशास्या गणेश्वराः ।
नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ॥ ०८६ ॥

नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशीर्षास्तथापरे ।
भुजङ्गभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ॥ ०८७ ॥

चीरसंवृतगात्राश्च तथा फलकवाससः ।
नानावेषधराश्चैव चर्मवासस एव च ॥ ०८८ ॥

उष्णीषिणो मुकुटिनः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ।
किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा कठिनमूर्धजाः ॥ ०८९ ॥

त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ।
शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ॥ ०९० ॥

चित्रमाल्यधराः केचित्केचिद्रोमाननास्तथा ।
दिव्यमाल्याम्बरधराः सततं प्रियविग्रहाः ॥ ०९१ ॥

कृष्णा निर्मांसवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठा निरूदराः ।
स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ॥ ०९२ ॥

महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः ।
कुब्जाश्च दीर्घजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ०९३ ॥

हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे ।
दीर्घोष्ठा दीर्घजिह्वाश्च विकराला ह्यधोमुखाः ॥ ०९४ ॥

महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथापरे ।
वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रशः ॥ ०९५ ॥

सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः स्वलङ्कृताः ।
पिङ्गाक्षाः शङ्कुकर्णाश्च वक्रनासाश्च भारत ॥ ०९६ ॥

पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलौष्ठा हरिमूर्धजाः ।
नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ॥ ०९७ ॥

नानावर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत ॥ ०९७ ॥

कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ।
हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा ॥ ०९८ ॥

दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ॥ ०९९ ॥

वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसंनिभाः ।

श्वेताङ्गा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथापरे ॥ १०० ॥

कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥ १०० ॥

चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः ।
नानावर्णाः सवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥ १०१ ॥

पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्यमानानि मे शृणु ।
शेषैः कृतं पारिषदैरायुधानां परिग्रहम् ॥ १०२ ॥

पाशोद्यतकराः केचिद्व्यादितास्याः खराननाः ।
पृथ्वक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिघबाहवः ॥ १०३ ॥

शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
शूलासिहस्ताश्च तथा महाकाया महाबलाः ॥ १०४ ॥

गदाभुशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः ।
असिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ १०५ ॥

आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानो महाजवाः ।
महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा ॥ १०६ ॥

अभिषेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ।
घण्टाजालपिनद्धाङ्गा ननृतुस्ते महौजसः ॥ १०७ ॥

एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप ।
उपतस्थुर्महात्मानं कार्त्तिकेयं यशस्विनम् ॥ १०८ ॥

दिव्याश्चाप्यान्तरिक्षाश्च पार्थिवाश्चानिलोपमाः ।
व्यादिष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराभवन् ॥ १०९ ॥

तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अभिषिक्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ११० ॥

अध्याय ०४५

वैशंपायन उवाच ॥

शृणु मातृगणान्राजन्कुमारानुचरानिमान् ।
कीर्त्यमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान् ॥ ००१ ॥

यशस्विनीनां मातॄणां शृणु नामानि भारत ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्चराचराः ॥ ००२ ॥

प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा ।
श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ००३ ॥

अप्सुजाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ।
जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी ॥ ००४ ॥

वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ।
एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ००५ ॥

उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्ष्यथ शोभना ।
शत्रुञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥ ००६ ॥

माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थनेमिश्च भारत ।
गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुला चामिताशना ॥ ००७ ॥

मेघस्वना भोगवती सुभ्रूश्च कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ॥ ००८ ॥

पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
संतानिका च कौरव्य कमला च महाबला ॥ ००९ ॥

सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी ।
नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ॥ ०१० ॥

शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भामिनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥ ०११ ॥

सङ्कारिका निष्कुटिका भ्रमा चत्वरवासिनी ।
सुमङ्गला स्वस्तिमती वृद्धिकामा जयप्रिया ॥ ०१२ ॥

धनदा सुप्रसादा च भवदा च जलेश्वरी ।
एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥ ०१३ ॥

कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत ॥ ०१३ ॥

लम्बसी केतकी चैव चित्रसेना तथा बला ।
कुक्कुटिका शङ्खनिका तथा जर्जरिका नृप ॥ ०१४ ॥

कुण्डारिका कोकलिका कण्डरा च शतोदरी ।
उत्क्राथिनी जरेणा च महावेगा च कङ्कणा ॥ ०१५ ॥

मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ।
खशया चुर्व्युटिर्वामा क्रोशनाथ तडित्प्रभा ॥ ०१६ ॥

मण्डोदरी च तुण्डा च कोटरा मेघवासिनी ।
सुभगा लम्बिनी लम्बा वसुचूडा विकत्थनी ॥ ०१७ ॥

ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
पृथुवक्त्रा मधुरिका मधुकुम्भा तथैव च ॥ ०१८ ॥

पक्षालिका मन्थनिका जरायुर्जर्जरानना ।
ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप ॥ ०१९ ॥

खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुण्डला ।
अमोचा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ॥ ०२० ॥

वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा ॥ ०२१ ॥

शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ।
जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा ॥ ०२२ ॥

कालेडिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डी च भूमिप ॥ ०२३ ॥

एकाक्षरा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत ।
क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा ॥ ०२४ ॥

चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना ।
खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना ॥ ०२५ ॥

शङ्खकुम्भस्वना चैव भङ्गदा च महाबला ।
गणा च सुगणा चैव तथाभीत्यथ कामदा ॥ ०२६ ॥

चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरा ।
पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशाः ॥ ०२७ ॥

पयोदा गोमहिषदा सुविषाणा च भारत ॥ ०२७ ॥

प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना ।
गोकर्णी च सुकर्णी च ससिरा स्थेरिका तथा ॥ ०२८ ॥

एकचक्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥ ०२८ ॥

एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ।
कार्त्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ॥ ०२९ ॥

दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्ड्यश्च भारत ।
सरला मधुराश्चैव यौवनस्थाः स्वलङ्कृताः ॥ ०३० ॥

माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ।
निर्मांसगात्र्यः श्वेताश्च तथा काञ्चनसंनिभाः ॥ ०३१ ॥

कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ।
अरुणाभा महाभागा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ॥ ०३२ ॥

ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ।
लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥ ०३३ ॥

ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्यक्ष्यश्च तथापराः ।
वरदाः कामचारिण्यो नित्यप्रमुदितास्तथा ॥ ०३४ ॥

याम्यो रौद्र्यस्तथा सौम्याः कौबेर्योऽथ महाबलाः ।
वारुण्योऽथ च माहेन्द्र्यस्तथाग्नेय्यः परंतप ॥ ०३५ ॥

वायव्यश्चाथ कौमार्यो ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ ।
रूपेणाप्सरसां तुल्या जवे वायुसमास्तथा ॥ ०३६ ॥

परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्द्ध्या धनदोपमाः ।
शक्रवीर्योपमाश्चैव दीप्त्या वह्निसमास्तथा ॥ ०३७ ॥

वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः ।
गुहाश्मशानवासिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः ॥ ०३८ ॥

नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा ।
नानाविचित्रवेषाश्च नानाभाषास्तथैव च ॥ ०३९ ॥

एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुभयङ्कराः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं त्रिदशेन्द्रस्य संमते ॥ ०४० ॥

ततः शक्त्यस्त्रमददद्भगवान्पाकशासनः ।
गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्विषाम् ॥ ०४१ ॥

महास्वनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम् ।
तरुणादित्यवर्णां च पताकां भरतर्षभ ॥ ०४२ ॥

ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ।
उग्रां नानाप्रहरणां तपोवीर्यबलान्विताम् ॥ ०४३ ॥

विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्धिनीम् ।
उमा ददौ चारजसी वाससी सूर्यसप्रभे ॥ ०४४ ॥

गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ।
ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डं चैव बृहस्पतिः ॥ ०४५ ॥

गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रबर्हिणम् ।
अरुणस्ताम्रचूडं च प्रददौ चरणायुधम् ॥ ०४६ ॥

पाशं तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।

कृष्णाजिनं तथा ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ॥ ०४७ ॥

समरेषु जयं चैव प्रददौ लोकभावनः ॥ ०४७ ॥

सेनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।
शुशुभे ज्वलितोऽर्चिष्मान्द्वितीय इव पावकः ॥ ०४८ ॥

ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ॥ ०४८ ॥

सा सेना नैरृती भीमा सघण्टोच्छ्रितकेतना ।
सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी ॥ ०४९ ॥

शारदी द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरुपशोभिता ॥ ०४९ ॥

ततो देवनिकायास्ते भूतसेनागणास्तथा ।
वादयामासुरव्यग्रा भेरीशङ्खांश्च पुष्कलान् ॥ ०५० ॥

पटहाञ्झर्झरांश्चैव कृकचान्गोविषाणिकान् ।
आडम्बरान्गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥ ०५१ ॥

तुष्टुवुस्ते कुमारं च सर्वे देवाः सवासवाः ।
जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ०५२ ॥

ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ ।
रिपून्हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षवः ॥ ०५३ ॥

प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् ।
प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान्रिपून् ॥ ०५४ ॥

सर्वेषां भूतसंघानां हर्षान्नादः समुत्थितः ।
अपूरयत लोकांस्त्रीन्वरे दत्ते महात्मना ॥ ०५५ ॥

स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः ।
वधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थं च दिवौकसाम् ॥ ०५६ ॥

व्यवसायो जयो धर्मः सिद्धिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्मृतिः ।
महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ॥ ०५७ ॥

स तया भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया ।
गदामुसलनाराचशक्तितोमरहस्तया ॥ ०५८ ॥

दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ गुहः ॥ ०५८ ॥

तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा ।
व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः ॥ ०५९ ॥

अभ्यद्रवन्त देवास्तान्विविधायुधपाणयः ॥ ०५९ ॥

दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः ।
शक्त्यस्त्रं भगवान्भीमं पुनः पुनरवासृजत् ॥ ०६० ॥

आदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ॥ ०६० ॥

अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा ।
उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥ ०६१ ॥

संह्रादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन्क्षितौ ।
यथान्तकालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ॥ ०६२ ॥

क्षिप्ता ह्येका तथा शक्तिः सुघोरानलसूनुना ।
ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ ॥ ०६३ ॥

स शक्त्यस्त्रेण सङ्ग्रामे जघान भगवान्प्रभुः ।
दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् ॥ ०६४ ॥

वृतं दैत्यायुतैर्वीरैर्बलिभिर्दशभिर्नृप ॥ ०६४ ॥

महिषं चाष्टभिः पद्मैर्वृतं संख्ये निजघ्निवान् ।
त्रिपादं चायुतशतैर्जघान दशभिर्वृतम् ॥ ०६५ ॥

ह्रदोदरं निखर्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः ।
जघानानुचरैः सार्धं विविधायुधपाणिभिः ॥ ०६६ ॥

तत्राकुर्वन्त विपुलं नादं वध्यत्सु शत्रुषु ।
कुमारानुचरा राजन्पूरयन्तो दिशो दश ॥ ०६७ ॥

शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्चिर्भिः समन्ततः ।
दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ॥ ०६८ ॥

पताकयावधूताश्च हताः केचित्सुरद्विषः ।
केचिद्घण्टारवत्रस्ता निपेतुर्वसुधातले ॥ ०६९ ॥

केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिपेतुर्गतासवः ॥ ०६९ ॥

एवं सुरद्विषोऽनेकान्बलवानाततायिनः ।
जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः ॥ ०७० ॥

बाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः ।
क्रौञ्चं पर्वतमासाद्य देवसंघानबाधत ॥ ०७१ ॥

तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः ।
स कार्त्तिकेयस्य भयात्क्रौञ्चं शरणमेयिवान् ॥ ०७२ ॥

ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादितम् ।
शक्त्या बिभेद भगवान्कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ०७३ ॥

सशालस्कन्धसरलं त्रस्तवानरवारणम् ।
पुलिनत्रस्तविहगं विनिष्पतितपन्नगम् ॥ ०७४ ॥

गोलाङ्गूलर्क्षसंघैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
कुरङ्गगतिनिर्घोषमुद्भ्रान्तसृमराचितम् ॥ ०७५ ॥

विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः ।
शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजैव स पर्वतः ॥ ०७६ ॥

विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः ।
किंनराश्च समुद्विग्नाः शक्तिपातरवोद्धताः ॥ ०७७ ॥

ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽथ सहस्रशः ।
प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः ॥ ०७८ ॥

तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
बिभेद शक्त्या क्रौञ्चं च पावकिः परवीरहा ॥ ०७९ ॥

बहुधा चैकधा चैव कृत्वात्मानं महात्मना ।
शक्तिः क्षिप्ता रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः ॥ ०८० ॥

एवंप्रभावो भगवानतो भूयश्च पावकिः ।
क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः ॥ ०८१ ॥

ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्विषः ।
सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ॥ ०८२ ॥

ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्खाश्च भारत ।

मुमुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम् ॥ ०८३ ॥

दिव्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यश्च मारुतः ।
गन्धर्वास्तुष्टुवुश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ०८४ ॥

केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम् ।
सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ॥ ०८५ ॥

केचिन्महेश्वरसुतं केचित्पुत्रं विभावसोः ।
उमायाः कृत्तिकानां च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ॥ ०८६ ॥

एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०८७ ॥

एतत्ते कथितं राजन्कार्त्तिकेयाभिषेचनम् ।
शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवंशस्य पुण्यताम् ॥ ०८८ ॥

बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु ।
कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरम् ॥ ०८९ ॥

ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक्पृथक् ।
तदा नैरृतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्ये पावकात्मजः ॥ ०९० ॥

एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः ।
अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ॥ ०९१ ॥

औजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपां पतिः ।
अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ ०९२ ॥

तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्दं चाभ्यर्च्य लाङ्गली ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्याभरणानि च ॥ ०९३ ॥

उषित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा ।
पूज्य तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयं च लाङ्गली ॥ ०९४ ॥

हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तमः ॥ ०९४ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यथाभिषिक्तो भगवान्स्कन्दो देवैः समागतैः ॥ ०९५ ॥

अध्याय ०४६

जनमेजय उवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मञ्श्रुतवानस्मि तत्त्वतः ।
अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ ००१ ॥

यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन ।
प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नं च मनो मम ॥ ००२ ॥

अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानां च वधं तथा ।
श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥ ००३ ॥

अपां पतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः सुरासुरैः ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथम् ।

आदौ कृतयुगे तस्मिन्वर्तमाने यथाविधि ॥ ००५ ॥

वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ॥ ००५ ॥

यथास्मान्सुरराट्छक्रो भयेभ्यः पाति सर्वदा ।
तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ॥ ००६ ॥

वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ।
समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः ॥ ००७ ॥

सोमेन सार्धं च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ।
एवमस्त्विति तान्देवान्वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम् ।
अपां पतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ००९ ॥

अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसां पतिम् ।
जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम् ॥ ०१० ॥

अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशाः ।
सरितः सागरांश्चैव नदांश्चैव सरांसि च ॥ ०११ ॥

पालयामास विधिना यथा देवाञ्शतक्रतुः ॥ ०११ ॥

ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु ।
अग्नितीर्थं महाप्राज्ञः स जगाम प्रलम्बहा ॥ ०१२ ॥

नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः ॥ ०१२ ॥

लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदानघ ।
उपतस्थुर्महात्मानं सर्वलोकपितामहम् ॥ ०१३ ॥

अग्निः प्रनष्टो भगवान्कारणं च न विद्महे ।
सर्वलोकक्षयो मा भूत्संपादयतु नोऽनलम् ॥ ०१४ ॥

जनमेजय उवाच ॥

किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः ।
विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् ।
शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ॥ ०१६ ॥

प्रनष्टे तु तदा वह्नौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
अन्वेषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ॥ ०१७ ॥

ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि ।
ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ॥ ०१८ ॥

देवाः सर्वे नरव्याघ्र बृहस्पतिपुरोगमाः ।
ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन्सवासवाः ॥ ०१९ ॥

पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्षश्च सोऽभवत् ॥ ०१९ ॥

भृगोः शापान्महीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
तत्राप्याप्लुत्य मतिमान्ब्रह्मयोनिं जगाम ह ॥ ०२० ॥

ससर्ज भगवान्यत्र सर्वलोकपितामहः ।
तत्राप्लुत्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ॥ ०२१ ॥

ससर्ज चान्नानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ ०२१ ॥

तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च ।
कौबेरं प्रययौ तीर्थं तत्र तप्त्वा महत्तपः ॥ ०२२ ॥

धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलबिलः प्रभुः ॥ ०२२ ॥

तत्रस्थमेव तं राजन्धनानि निधयस्तथा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली ततः ॥ ०२३ ॥

गत्वा स्नात्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ॥ ०२३ ॥

ददृशे तत्र तत्स्थानं कौबेरे काननोत्तमे ।
पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ॥ ०२४ ॥

यत्र राज्ञा कुबेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः ।
धनाधिपत्यं सख्यं च रुद्रेणामिततेजसा ॥ ०२५ ॥

सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रं च नलकूबरम् ।
यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ॥ ०२६ ॥

अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ।
वाहनं चास्य तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोरमम् ॥ ०२७ ॥

विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्वर्यमेव च ॥ ०२७ ॥

तत्राप्लुत्य बलो राजन्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥ ०२८ ॥

निषेवितं सर्वसत्त्वैर्नाम्ना बदरपाचनम् ।
नानर्तुकवनोपेतं सदापुष्पफलं शुभम् ॥ ०२९ ॥

स्रुचावत्युपाख्यानम्

अध्याय ०४७

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तीर्थवरं रामो ययौ बदरपाचनम् ।
तपस्विसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ ००१ ॥

भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
स्रुचावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥ ००२ ॥

तपश्चचार सात्युग्रं नियमैर्बहुभिर्नृप ।
भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भामिनी ॥ ००३ ॥

समास्तस्या व्यतिक्रान्ता बह्व्यः कुरुकुलोद्वह ।
चरन्त्या नियमांस्तांस्तान्स्त्रीभिस्तीव्रान्सुदुश्चरान् ॥ ००४ ॥

तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशां पते ।
भक्त्या च भगवान्प्रीतः परया पाकशासनः ॥ ००५ ॥

आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः ।
आस्थाय रूपं विप्रर्षेर्वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ००६ ॥

सा तं दृष्ट्वोग्रतपसं वसिष्ठं तपतां वरम् ।
आचारैर्मुनिभिर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ००७ ॥

उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा ।
भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो ॥ ००८ ॥

सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत ।
शक्रभक्त्या तु ते पाणिं न दास्यामि कथञ्चन ॥ ००९ ॥

व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।
शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥ ०१० ॥

इत्युक्तो भगवान्देवः स्मयन्निव निरीक्ष्य ताम् ।
उवाच नियमज्ञां तां सान्त्वयन्निव भारत ॥ ०११ ॥

उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते ।
यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृद्गतः ॥ ०१२ ॥

तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।
तपसा लभ्यते सर्वं सर्वं तपसि तिष्ठति ॥ ०१३ ॥

यानि स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने ।
तपसा तानि प्राप्यानि तपोमूलं महत्सुखम् ॥ ०१४ ॥

इह कृत्वा तपो घोरं देहं संन्यस्य मानवाः ।
देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणु चेदं वचो मम ॥ ०१५ ॥

पचस्वैतानि सुभगे बदराणि शुभव्रते ।
पचेत्युक्त्वा स भगवाञ्जगाम बलसूदनः ॥ ०१६ ॥

आमन्त्र्य तां तु कल्याणीं ततो जप्यं जजाप सः ।
अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थ उत्तमे ॥ ०१७ ॥

इन्द्रतीर्थे महाराज त्रिषु लोकेषु विश्रुते ॥ ०१७ ॥

तस्या जिज्ञासनार्थं स भगवान्पाकशासनः ।
बदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ॥ ०१८ ॥

ततः स प्रयता राजन्वाग्यता विगतक्लमा ।
तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्रयत् ॥ ०१९ ॥

अपचद्राजशार्दूल बदराणि महाव्रता ॥ ०१९ ॥

तस्याः पचन्त्याः सुमहान्कालोऽगात्पुरुषर्षभ ।
न च स्म तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात् ॥ ०२० ॥

हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसञ्चयः ।
अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ ०२१ ॥

पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना ।
दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्तयतानघा ॥ ०२२ ॥

चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्तयदनिन्दिता ।
दुःखं कमलपत्राक्षी महर्षेः प्रियकाम्यया ॥ ०२३ ॥

अथ तत्कर्म दृष्ट्वास्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः ।
ततः संदर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः ॥ ०२४ ॥

उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुदृढव्रताम् ।
प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ॥ ०२५ ॥

तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते संपत्स्यते शुभे ।
देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ॥ ०२६ ॥

इदं च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति ।
सर्वपापापहं सुभ्रु नाम्ना बदरपाचनम् ॥ ०२७ ॥

विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतम् ॥ ०२७ ॥

अस्मिन्खलु महाभागे शुभे तीर्थवरे पुरा ।
त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ॥ ०२८ ॥

ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः ।
वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्तुं ययुः किल ॥ ०२९ ॥

तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने ।
अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ॥ ०३० ॥

ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याभवत्तदा ॥ ०३१ ॥

अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थिताम् ।
अथागमत्त्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ॥ ०३२ ॥

ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशाः ।
तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे ॥ ०३३ ॥

प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणं चारुदर्शना ।
क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र बदराणीह भक्षय ॥ ०३४ ॥

ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ॥ ०३४ ॥

इत्युक्ता सापचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ बदराणि यशस्विनी ॥ ०३५ ॥

दिव्या मनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा ।
अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ०३६ ॥

अनश्नन्त्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः ।
अहःसमः स तस्यास्तु कालोऽतीतः सुदारुणः ॥ ०३७ ॥

ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् ।
ततः स भगवान्प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं तदा ॥ ०३८ ॥

उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ॥ ०३९ ॥

ततः संदर्शयामास स्वरूपं भगवान्हरः ।
ततोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्यास्तच्चरितं महत् ॥ ०४० ॥

भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्जितम् ।
अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ॥ ०४१ ॥

अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ॥ ०४२ ॥

ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः ।
वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ॥ ०४३ ॥

साब्रवीत्पृथुताम्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि ।
भगवान्यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमुत्तमम् ॥ ०४४ ॥

सिद्धदेवर्षिदयितं नाम्ना बदरपाचनम् ॥ ०४४ ॥

तथास्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः ।
प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ॥ ०४५ ॥

एवमस्त्विति तां चोक्त्वा हरो यातस्तदा दिवम् ॥ ०४५ ॥

ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम् ।
अश्रान्तां चाविवर्णां च क्षुत्पिपासासहां सतीम् ॥ ०४६ ॥

एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया ।
यथा त्वया महाभागे मदर्थं संशितव्रते ॥ ०४७ ॥

विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पितः ।
तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः ॥ ०४८ ॥

विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ।
अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना ॥ ०४९ ॥

तस्य चाहं प्रसादेन तव कल्याणि तेजसा ।
प्रवक्ष्याम्यपरं भूयो वरमत्र यथाविधि ॥ ०५० ॥

यस्त्वेकां रजनीं तीर्थे वत्स्यते सुसमाहितः ।
स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान्देहन्यासाच्च दुर्लभान् ॥ ०५१ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् ।
स्रुचावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ०५२ ॥

गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षं पपात ह ।
पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां दिव्यगन्धिनाम् ॥ ०५३ ॥

नेदुर्दुन्दुभयश्चापि समन्तात्सुमहास्वनाः ।
मारुतश्च ववौ युक्त्या पुण्यगन्धो विशां पते ॥ ०५४ ॥

उत्सृज्य तु शुभं देहं जगामेन्द्रस्य भार्यताम् ।

तपसोग्रेण सा लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ॥ ०५५ ॥

जनमेजय उवाच ॥

का तस्या भगवन्माता क्व संवृद्धा च शोभना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि मे ॥ ०५६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

भारद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्नं रेतो महात्मनः ।
दृष्ट्वाप्सरसमायान्तीं घृताचीं पृथुलोचनाम् ॥ ०५७ ॥

स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरः ।
तदावपत्पर्णपुटे तत्र सा संभवच्छुभा ॥ ०५८ ॥

तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः ।
नाम चास्याः स कृतवान्भारद्वाजो महामुनिः ॥ ०५९ ॥

स्रुचावतीति धर्मात्मा तदर्षिगणसंसदि ।
स च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥ ०६० ॥

तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो ; वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः ।
जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा ; शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ०६१ ॥

अध्याय ०४८

वैशंपायन उवाच ॥

इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बली ।
विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ॥ ००१ ॥

तत्र ह्यमरराजोऽसावीजे क्रतुशतेन ह ।
बृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विपुलं धनम् ॥ ००२ ॥

निरर्गलान्सजारूथ्यान्सर्वान्विविधदक्षिणान् ।
आजहार क्रतूंस्तत्र यथोक्तान्वेदपारगैः ॥ ००३ ॥

तान्क्रतून्भरतश्रेष्ठ शतकृत्वो महाद्युतिः ।
पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतक्रतुः ॥ ००४ ॥

तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम् ।
इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ००५ ॥

उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुधः ।
ब्राह्मणान्पूजयित्वा च पानाच्छादनभोजनैः ॥ ००६ ॥

शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ॥ ००६ ॥

यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः ।
असकृत्पृथिवीं सर्वां हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ॥ ००७ ॥

उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिसत्तमम् ।
अयजद्वाजपेयेन सोऽश्वमेधशतेन च ॥ ००८ ॥

प्रददौ दक्षिणार्थं च पृथिवीं वै ससागराम् ॥ ००८ ॥

रामो दत्त्वा धनं तत्र द्विजेभ्यो जनमेजय ।
उपस्पृश्य यथान्यायं पूजयित्वा तथा द्विजान् ॥ ००९ ॥

पुण्ये तीर्थे शुभे देशे वसु दत्त्वा शुभाननः ।
मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् ॥ ०१० ॥

यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते ।
पुत्रोऽदितेर्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः ॥ ०११ ॥

तत्र निर्जित्य सङ्ग्रामे मानुषान्दैवतांस्तथा ।
वरं क्रतुं समाजह्रे वरुणः परवीरहा ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्क्रतुवरे वृत्ते सङ्ग्रामः समजायत ।
देवानां दानवानां च त्रैलोक्यस्य क्षयावहः ॥ ०१३ ॥

राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।
जायते सुमहाघोरः सङ्ग्रामः क्षत्रियान्प्रति ॥ ०१४ ॥

सीरायुधस्तदा रामस्तस्मिंस्तीर्थवरे तदा ।
तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च द्विजेभ्यो वसु माधवः ॥ ०१५ ॥

वनमाली ततो हृष्टः स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेक्षणः ॥ ०१६ ॥

यत्रेष्ट्वा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत ॥ ०१७ ॥

तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः ।
विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ॥ ०१८ ॥

द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशां पते ॥ ०१९ ॥

एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।

तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परंतप ॥ ०२० ॥

तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
आप्लुतो भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे ॥ ०२१ ॥

द्वैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाप्लुत्य भारत ।
संप्राप्तः परमं योगं सिद्धिं च परमां गतः ॥ ०२२ ॥

असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
परमं योगमास्थाय ऋषिर्योगमवाप्तवान् ॥ ०२३ ॥

जैगीषव्योपाख्यानम्

अध्याय ०४९

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्म तपोधनः ।
गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय असितो देवलः पुरा ॥ ००१ ॥

धर्मनित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः ।
कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु ॥ ००२ ॥

अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दाप्रियाप्रियः ।
काञ्चने लोष्टके चैव समदर्शी महातपाः ॥ ००३ ॥

देवताः पूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ।

ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः ॥ ००४ ॥

ततोऽभ्येत्य महाराज योगमास्थाय भिक्षुकः ।
जैगीषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः ॥ ००५ ॥

देवलस्याश्रमे राजन्न्यवसत्स महाद्युतिः ।
योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः ॥ ००६ ॥

तं तत्र वसमानं तु जैगीषव्यं महामुनिम् ।
देवलो दर्शयन्नेव नैवायुञ्जत धर्मतः ॥ ००७ ॥

एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ।
जैगीषव्यं मुनिं चैव न ददर्शाथ देवलः ॥ ००८ ॥

आहारकाले मतिमान्परिव्राड्जनमेजय ।
उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ॥ ००९ ॥

स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिम् ।
गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ॥ ०१० ॥

देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।
ऋषिदृष्टेन विधिना समा बह्व्यः समाहितः ॥ ०११ ॥

कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः ।
चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम् ॥ ०१२ ॥

समास्तु समतिक्रान्ता बह्व्यः पूजयतो मम ।
न चायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किञ्चन ॥ ०१३ ॥

एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्कलशं गृह्य देवलः ॥ ०१४ ॥

गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरितां पतिम् ।
जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत ॥ ०१५ ॥

ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथासितः प्रभुः ।
कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ॥ ०१६ ॥

इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ।
स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्जप्यं जजाप ह ॥ ०१७ ॥

कृतजप्याह्निकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ॥ ०१८ ॥

ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत ॥ ०१९ ॥

न व्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथञ्चन ।
काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ॥ ०२० ॥

तं दृष्ट्वा चाप्लुतं तोये सागरे सागरोपमम् ।
प्रविष्टमाश्रमं चापि पूर्वमेव ददर्श सः ॥ ०२१ ॥

असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
दृष्टः प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ ०२२ ॥

चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथं त्वयम् ॥ ०२३ ॥

एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ।
उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरिक्षं विशां पते ॥ ०२४ ॥

जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीषव्यस्य देवलः ॥ ०२४ ॥

सोऽन्तरिक्षचरान्सिद्धान्समपश्यत्समाहितान् ।
जैगीषव्यं च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत ॥ ०२५ ॥

ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः ।
अपश्यद्वै दिवं यान्तं जैगीषव्यं स देवलः ॥ ०२६ ॥

तस्माच्च पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ।
पितृलोकाच्च तं यान्तं याम्यं लोकमपश्यत ॥ ०२७ ॥

तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिष्टुतम् ।
व्रजन्तमन्वपश्यत्स जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ ०२८ ॥

लोकान्समुत्पतन्तं च शुभानेकान्तयाजिनाम् ।
ततोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्तेभ्यश्चाप्युत्पपात ह ॥ ०२९ ॥

दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति तपोधनाः ।
तेभ्यः स ददृशे धीमा.णल्लोकेभ्यः पशुयाजिनाम् ॥ ०३० ॥

व्रजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम् ॥ ०३० ॥

चातुर्मास्यैर्बहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः ।
तेषां स्थानं तथा यान्तं तथाग्निष्टोमयाजिनाम् ॥ ०३१ ॥

अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत देवलः ॥ ०३२ ॥

वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुवर्णकम् ।
आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ०३३ ॥

यजन्ते पुण्डरीकेण राजसूयेन चैव ये ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ०३४ ॥

अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव च ।
आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत ॥ ०३५ ॥

सर्वमेधं च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिं च ये ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ०३६ ॥

द्वादशाहैश्च सत्रैर्ये यजन्ते विविधैर्नृप ।
तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ०३७ ॥

मित्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च ।
सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽसितः ॥ ०३८ ॥

रुद्राणां च वसूनां च स्थानं यच्च बृहस्पतेः ।
तानि सर्वाण्यतीतं च समपश्यत्ततोऽसितः ॥ ०३९ ॥

आरुह्य च गवां लोकं प्रयान्तं ब्रह्मसत्रिणाम् ।
लोकानपश्यद्गच्छन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ॥ ०४० ॥

त्री.ण्ल्लोकानपरान्विप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ।
पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ॥ ०४१ ॥

ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः ।
नान्वपश्यत योगस्थमन्तर्हितमरिंदम ॥ ०४२ ॥

सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः ।
प्रभावं सुव्रतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम् ॥ ०४३ ॥

असितोऽपृच्छत तदा सिद्धा.ण्ल्लोकेषु सत्तमान् ।

प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मसत्रिणः ॥ ०४४ ॥

जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसत महौजसम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ०४५ ॥

सिद्धा ऊचुः ॥

शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।
जैगीषव्यो गतो लोकं शाश्वतं ब्रह्मणोऽव्ययम् ॥ ०४६ ॥

स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मसत्रिणाम् ।
असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ॥ ०४७ ॥

ततः सिद्धास्त ऊचुर्हि देवलं पुनरेव ह ।
न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ॥ ०४८ ॥

ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान् ॥ ०४८ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः ।
आनुपूर्व्येण लोकांस्तान्सर्वानवततार ह ॥ ०४९ ॥

स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतङ्गवत् ।
प्रविशन्नेव चापश्यज्जैगीषव्यं स देवलः ॥ ०५० ॥

ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्तया ।
दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ ०५१ ॥

ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः ।
विनयावनतो राजन्नुपसर्प्य महामुनिम् ॥ ०५२ ॥

मोक्षधर्मं समास्थातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ॥ ०५२ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ।
विधिं च योगस्य परं कार्याकार्यं च शास्त्रतः ॥ ०५३ ॥

संन्यासकृतबुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।
सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०५४ ॥

संन्यासकृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ।
ततो दृष्ट्वा प्ररुरुदुः कोऽस्मान्संविभजिष्यति ॥ ०५५ ॥

देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ।
दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ०५६ ॥

ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।
पुष्पाण्योषधयश्चैव रोरूयन्ते सहस्रशः ॥ ०५७ ॥

पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ॥ ०५८ ॥

ततो भूयो व्यगणयत्स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ।
मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किं नु श्रेयस्करं भवेत् ॥ ०५९ ॥

इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।
त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् ॥ ०६० ॥

एवमादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयात्ततः ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं परं योगं च भारत ॥ ०६१ ॥

ततो देवाः समागम्य बृहस्पतिपुरोगमाः ।
जैगीषव्यं तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ॥ ०६२ ॥

अथाब्रवीदृषिवरो देवान्वै नारदस्तदा ।
जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योऽसितम् ॥ ०६३ ॥

तमेवंवादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
मैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ ०६४ ॥

तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा ; दत्त्वा च वित्तं हलभृद्द्विजेभ्यः ।
अवाप्य धर्मं परमार्यकर्मा ; जगाम सोमस्य महत्स तीर्थम् ॥ ०६५ ॥

अध्याय ०५०

वैशंपायन उवाच ॥

यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत ।
तस्मिन्वृत्ते महानासीत्सङ्ग्रामस्तारकामयः ॥ ००१ ॥

तत्राप्युपस्पृश्य बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् ।
सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थं जगाम ह ॥ ००२ ॥

यत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ००३ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां तपोधनः ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धीमान्महातपाः ।
दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ००५ ॥

तस्यातितपसः शक्रो बिभेति सततं विभो ।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि ॥ ००६ ॥

प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः ।
दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुसाम् ॥ ००७ ॥

तस्य तर्पयतो देवान्सरस्वत्यां महात्मनः ।
समीपतो महाराज सोपातिष्ठत भामिनी ॥ ००८ ॥

तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भावितात्मनः ।
रेतः स्कन्नं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निम्नगा ॥ ००९ ॥

कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ ।
सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महानदी ॥ ०१० ॥

सुषुवे चापि समये पुत्रं सा सरितां वरा ।
जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रति च प्रभो ॥ ०११ ॥

ऋषिसंसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।
ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम् ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत्स्कन्नं प्रागलम्बुसाम् ।
तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम् ॥ ०१३ ॥

न विनाशमिदं गच्छेत्त्वत्तेज इति निश्चयात् ।
प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितम् ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिं चावाप उत्तमाम् ।
मन्त्रवच्चोपजिघ्रत्तं मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः ॥ ०१५ ॥

परिष्वज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ।
सरस्वत्यै वरं प्रादात्प्रीयमाणो महामुनिः ॥ ०१६ ॥

विश्वे देवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा ॥ ०१७ ॥

इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम् ।
प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ॥ ०१८ ॥

प्रसृतासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ।
जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः ॥ ०१९ ॥

मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।
तस्मात्सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि ॥ ०२० ॥

तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः ।
सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः ॥ ०२१ ॥

एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् ।
सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ॥ ०२२ ॥

पुण्याभ्यश्च सरिद्भ्यस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे ।
भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति ॥ ०२३ ॥

एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ॥ ०२४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।
शक्रः प्रहरणान्वेषी लोकांस्त्रीन्विचचार ह ॥ ०२५ ॥

न चोपलेभे भगवाञ्शक्रः प्रहरणं तदा ।
यद्वै तेषां भवेद्योग्यं वधाय विबुधद्विषाम् ॥ ०२६ ॥

ततोऽब्रवीत्सुराञ्शक्रो न मे शक्या महासुराः ।
ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥ ०२७ ॥

तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ।
दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ ०२८ ॥

स देवैर्याचितोऽस्थीनि यत्नादृषिवरस्तदा ।
प्राणत्यागं कुरुष्वेति चकारैवाविचारयन् ॥ ०२९ ॥

स लोकानक्षयान्प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ॥ ०२९ ॥

तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा ।
कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणान्युत ॥ ०३० ॥

वज्राणि चक्राणि गदा गुरुदण्डांश्च पुष्कलान् ॥ ०३० ॥

स हि तीव्रेण तपसा संभृतः परमर्षिणा ।
प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ॥ ०३१ ॥

अतिकायः स तेजस्वी लोकसारविनिर्मितः ।
जज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः ॥ ०३२ ॥

नित्यमुद्विजते चास्य तेजसा पाकशासनः ॥ ०३२ ॥

तेन वज्रेण भगवान्मन्त्रयुक्तेन भारत ।
भृशं क्रोधविसृष्टेन ब्रह्मतेजोभवेन च ॥ ०३३ ॥

दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ॥ ०३३ ॥

अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयङ्करे ।
अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन्द्वादशवार्षिकी ॥ ०३४ ॥

तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः ।
वृत्त्यर्थं प्राद्रवन्राजन्क्षुधार्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ०३५ ॥

दिग्भ्यस्तान्प्रद्रुतान्दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा ।
गमनाय मतिं चक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ॥ ०३६ ॥

न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ०३७ ॥

इत्युक्तस्तर्पयामास स पितॄन्देवतास्तथा ।
आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ॥ ०३८ ॥

अथ तस्यामतीतायामनावृष्ट्यां महर्षयः ।
अन्योन्यं परिपप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात् ॥ ०३९ ॥

तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदा विधावताम् ।
सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् ॥ ०४० ॥

अथ कश्चिदृषिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् ।
कुर्वाणं संशितात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमम् ॥ ०४१ ॥

स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभम् ।

स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने जने ॥ ०४२ ॥

ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षयः ।
सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः ॥ ०४३ ॥

अस्मानध्यापयस्वेति तानुवाच ततो मुनिः ।
शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्भो ममेत्युत ॥ ०४४ ॥

ततोऽब्रवीदृषिगणो बालस्त्वमसि पुत्रक ।
स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ०४५ ॥

यो ह्यधर्मेण विब्रूयाद्गृह्णीयाद्वाप्यधर्मतः ।
म्रियतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ ॥ ०४६ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ०४७ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ॥ ०४८ ॥

षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ।
सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ॥ ०४९ ॥

मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां तेऽभ्युपाहरन् ।
तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्बालस्यापि वशे स्थिताः ॥ ०५० ॥

तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो ; महाबलः केशवपूर्वजोऽथ ।
जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण ; ख्यातं महद्वृद्धकन्या स्म यत्र ॥ ०५१ ॥

वृद्धकन्योपाख्यानम्

अध्याय ०५१

जनमेजय उवाच ॥

कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।
किमर्थं च तपस्तेपे को वास्या नियमोऽभवत् ॥ ००१ ॥

सुदुष्करमिदं ब्रह्मंस्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् ।
आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिर्गार्ग्यो महायशाः ।
स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपतां वरः ॥ ००३ ॥

मानसीं स सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान्विभुः ॥ ००३ ॥

तां च दृष्ट्वा भृशं प्रीतः कुणिर्गार्ग्यो महायशाः ।
जगाम त्रिदिवं राजन्संत्यज्येह कलेवरम् ॥ ००४ ॥

सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
महता तपसोग्रेण कृत्वाश्रममनिन्दिता ॥ ००५ ॥

उपवासैः पूजयन्ती पितॄन्देवांश्च सा पुरा ।
तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽत्यगान्नृप ॥ ००६ ॥

सा पित्रा दीयमानापि भर्त्रे नैच्छदनिन्दिता ।
आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत ॥ ००७ ॥

ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वात्मनस्तनुम् ।
पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने ॥ ००८ ॥

सात्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं श्रमान्विता ।
वार्द्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्शिता ॥ ००९ ॥

सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम् ।
चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ॥ ०१० ॥

मोक्तुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ।
असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे ॥ ०११ ॥

एवं हि श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते ।
तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः ॥ ०१२ ॥

तन्नारदवचः श्रुत्वा साब्रवीदृषिसंसदि ।
तपसोऽर्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तमाः ॥ ०१३ ॥

इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणिं गालवसंभवः ।
ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयं चेदमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने ।
यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह ॥ ०१५ ॥

तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।
चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहं च गालविः ॥ ०१६ ॥

सा रात्रावभवद्राजंस्तरुणी देववर्णिनी ।
दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यस्रगनुलेपना ॥ ०१७ ॥

तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिवात्मना ।

उवास च क्षपामेकां प्रभाते साब्रवीच्च तम् ॥ ०१८ ॥

यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपतां वर ।
तेनोषितास्मि भद्रं ते स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ ०१९ ॥

सानुज्ञाताब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः ।
वत्स्यते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ॥ ०२० ॥

चत्वारिंशतमष्टौ च द्वे चाष्टौ सम्यगाचरेत् ।
यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः ॥ ०२१ ॥

एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता ॥ ०२१ ॥

ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ।
समयेन तपोऽर्धं च कृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान् ॥ ०२२ ॥

साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्वयात् ।
दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृतः ॥ ०२३ ॥

एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत् ॥ ०२३ ॥

तत्रस्थश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः ।
तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परंतप ॥ ०२४ ॥

शुशोच शल्यं सङ्ग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा ॥ ०२४ ॥

समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः ।
पप्रच्छर्षिगणान्रामः कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम् ॥ ०२५ ॥

ते पृष्टा यदुसिंहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो ।
समाचख्युर्महात्मानस्तस्मै सर्वं यथातथम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०५२

ऋषय ऊचुः ॥

प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ; सनातना राम समन्तपञ्चकम् ।
समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो ; वरेण सत्रेण महावरप्रदाः ॥ ००१ ॥

पुरा च राजर्षिवरेण धीमता ; बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।
प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना ; ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥ ००२ ॥

राम उवाच ॥

किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥ ००३ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

पुरा किल कुरुं राम कृषन्तं सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ॥ ००४ ॥

किमिदं वर्तते राजन्प्रयत्नेन परेण च ।
राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कृष्यते क्षितिः ॥ ००५ ॥

कुरुरुवाच ॥

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृता.ण्ल्लोकान्पापविवर्जितान् ॥ ००६ ॥

अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं प्रभुः ।
राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुंधराम् ॥ ००७ ॥

आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च ।
शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ००८ ॥

यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः ।
ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान्राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् ॥ ००९ ॥

तच्छ्रुत्वा चाब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः ।
वरेण च्छन्द्यतां शक्र राजर्षिर्यदि शक्यते ॥ ०१० ॥

यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अस्माननिष्ट्वा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ॥ ०११ ॥

आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।
अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ॥ ०१२ ॥

मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप ॥ ०१३ ॥

ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भवन्त्विति महामते ।
तथास्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ॥ ०१४ ॥

ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिषूदनः ॥ ०१५ ॥

एवमेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।
शक्रेण चाप्यनुज्ञातं पुण्यं प्राणान्विमुञ्चताम् ॥ ०१६ ॥

अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ।
कुरुक्षेत्रे निबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ॥ ०१७ ॥

पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ०१८ ॥

सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च ; तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।
इष्ट्वा महार्हैः क्रतुभिर्नृसिंह ; संन्यस्य देहान्सुगतिं प्रपन्नाः ॥ ०१९ ॥

तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं ; रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।
एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं ; प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ ०२० ॥

शिवं महत्पुण्यमिदं दिवौकसां ; सुसंमतं स्वर्गगुणैः समन्वितम् ।
अतश्च सर्वेऽपि वसुंधराधिपा ; हता गमिष्यन्ति महात्मनां गतिम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०५३

वैशंपायन उवाच ॥

कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सात्वतः ।
आश्रमं सुमहद्दिव्यमगमज्जनमेजय ॥ ००१ ॥

मधूकाम्रवनोपेतं प्लक्षन्यग्रोधसङ्कुलम् ।
चिरिबिल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसङ्कुलम् ॥ ००२ ॥

तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् ।
पप्रच्छ तानृषीन्सर्वान्कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥ ००३ ॥

ते तु सर्वे महात्मानमूचू राजन्हलायुधम् ।
शृणु विस्तरतो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥ ००४ ॥

अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् ।
अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ॥ ००५ ॥

अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।
योगयुक्ता दिवं याता तपःसिद्धा तपस्विनी ॥ ००६ ॥

बभूव श्रीमती राजञ्शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।
सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ००७ ॥

सा तु प्राप्य परं योगं गता स्वर्गमनुत्तमम् ।
भुक्त्वाश्रमेऽश्वमेधस्य फलं फलवतां शुभा ॥ ००८ ॥

गता स्वर्गं महाभागा पूजिता नियतात्मभिः ॥ ००८ ॥

अभिगम्याश्रमं पुण्यं दृष्ट्वा च यदुपुङ्गवः ।
ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः ॥ ००९ ॥

स्कन्धावाराणि सर्वाणि निवर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥ ००९ ॥

नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥ ०१० ॥

प्रभवं च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं बलः ।
संप्राप्तः कारपचनं तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ ०११ ॥

हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ।
आप्लुतः सलिले शीते तस्माच्चापि जगाम ह ॥ ०१२ ॥

आश्रमं परमप्रीतो मित्रस्य वरुणस्य च ॥ ०१२ ॥

इन्द्रोऽग्निरर्यमा चैव यत्र प्राक्प्रीतिमाप्नुवन् ।
तं देशं कारपचनाद्यमुनायां जगाम ह ॥ ०१३ ॥

स्नात्वा तत्रापि धर्मात्मा परां तुष्टिमवाप्य च ।
ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ॥ ०१४ ॥

उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुङ्गवः ॥ ०१४ ॥

तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।
आजगामाथ तं देशं यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ ०१५ ॥

जटामण्डलसंवीतः स्वर्णचीरी महातपाः ।
हेमदण्डधरो राजन्कमण्डलुधरस्तथा ॥ ०१६ ॥

कच्छपीं सुखशब्दां तां गृह्य वीणां मनोरमाम् ।
नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः ॥ ०१७ ॥

प्रकर्ता कलहानां च नित्यं च कलहप्रियः ।
तं देशमगमद्यत्र श्रीमान्रामो व्यवस्थितः ॥ ०१८ ॥

प्रत्युत्थाय तु ते सर्वे पूजयित्वा यतव्रतम् ।
देवर्षिं पर्यपृच्छन्त यथावृत्तं कुरून्प्रति ॥ ०१९ ॥

ततोऽस्याकथयद्राजन्नारदः सर्वधर्मवित् ।
सर्वमेव यथावृत्तमतीतं कुरुसङ्क्षयम् ॥ ०२० ॥

ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दीनया गिरा ।
किमवस्थं तु तत्क्षत्रं ये च तत्राभवन्नृपाः ॥ ०२१ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ ०२२ ॥

नारद उवाच ॥

पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा ।
हतो वैकर्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः ॥ ०२३ ॥

भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ॥ ०२४ ॥

प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रियार्थं कौरवस्य वै ।
राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ०२५ ॥

अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ।
धार्तराष्ट्रबले शेषाः कृपो भोजश्च वीर्यवान् ॥ ०२६ ॥

अश्वत्थामा च विक्रान्तो भग्नसैन्या दिशो गताः ॥ ०२६ ॥

दुर्योधनो हते सैन्ये प्रद्रुतेषु कृपादिषु ।
ह्रदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ॥ ०२७ ॥

शयानं धार्तराष्ट्रं तु स्तम्भिते सलिले तदा ।
पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्दयन् ॥ ०२८ ॥

स तुद्यमानो बलवान्वाग्भी राम समन्ततः ।
उत्थितः प्राग्घ्रदाद्वीरः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ०२९ ॥

स चाप्युपगतो युद्धं भीमेन सह सांप्रतम् ।
भविष्यति च तत्सद्यस्तयो राम सुदारुणम् ॥ ०३० ॥

यदि कौतूहलं तेऽस्ति व्रज माधव मा चिरम् ।
पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्यदि मन्यसे ॥ ०३१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षभान् ।
सर्वान्विसर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ॥ ०३२ ॥

गम्यतां द्वारकां चेति सोऽन्वशादनुयायिनः ॥ ०३२ ॥

सोऽवतीर्याचलश्रेष्ठात्प्लक्षप्रस्रवणाच्छुभात् ।
ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् ॥ ०३३ ॥

विप्राणां संनिधौ श्लोकमगायदिदमच्युतः ॥ ०३३ ॥

सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः ; सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ।
सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः ; सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥ ०३४ ॥

सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या ; सरस्वती लोकसुखावहा सदा ।
सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृताः ; सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ ०३५ ॥

ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम् ।
हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परंतपः ॥ ०३६ ॥

स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः ।
दिदृक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥ ०३७ ॥

गदायुद्धपर्व

अध्याय ०५४

वैशंपायन उवाच ॥

एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ००१ ॥

रामं संनिहितं दृष्ट्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।
मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

रामसांनिध्यमासाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
युद्धकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्यवान् ॥ ००३ ॥

दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत ।
प्रीत्या परमया युक्तो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ००४ ॥

समन्तपञ्चकं क्षिप्रमितो याम विशां पते ।
प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ००५ ॥

तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।
सङ्ग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गो भविष्यति ॥ ००६ ॥

तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥ ००७ ॥

ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
पद्भ्याममर्षाद्द्युतिमानगच्छत्पाण्डवैः सह ॥ ००८ ॥

तथा यान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितम् ।
अन्तरिक्षगता देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ ००९ ॥

वातिकाश्च नरा येऽत्र दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥ ००९ ॥

स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः ।
मत्तस्येव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽव्रजत् ॥ ०१० ॥

ततः शङ्खनिनादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ॥ ०११ ॥

प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते ।
गत्वा च तैः परिक्षिप्तं समन्तात्सर्वतोदिशम् ॥ ०१२ ॥

दक्षिणेन सरस्वत्याः स्वयनं तीर्थमुत्तमम् ।
तस्मिन्देशे त्वनिरिणे तत्र युद्धमरोचयन् ॥ ०१३ ॥

ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्याथ वर्मभृत् ।
बिभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ॥ ०१४ ॥

अवबद्धशिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्मभृत् ।
रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ०१५ ॥

वर्मभ्यां संवृतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ ।
संयुगे च प्रकाशेते संरब्धाविव कुञ्जरौ ॥ ०१६ ॥

रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ ।
अशोभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ०१७ ॥

तावन्योन्यं निरीक्षेतां क्रुद्धाविव महाद्विपौ ।

दहन्तौ लोचनै राजन्परस्परवधैषिणौ ॥ ०१८ ॥

संप्रहृष्टमना राजन्गदामादाय कौरवः ।
सृक्किणी संलिहन्राजन्क्रोधरक्तेक्षणः श्वसन् ॥ ०१९ ॥

ततो दुर्योधनो राजा गदामादाय वीर्यवान् ।
भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ॥ ०२० ॥

अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्यवान् ।
आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ॥ ०२१ ॥

तावुद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ ।
संयुगे स्म प्रकाशेते गिरी सशिखराविव ॥ ०२२ ॥

तावुभावभिसङ्क्रुद्धावुभौ भीमपराक्रमौ ।
उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमतः ॥ ०२३ ॥

उभौ सदृशकर्माणौ यमवासवयोरिव ।
तथा सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ ॥ ०२४ ॥

वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च ।
सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोर्युधि ॥ ०२५ ॥

उभौ सदृशकर्माणौ रणे सुन्दोपसुन्दयोः ।
तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परंतपौ ॥ ०२६ ॥

अन्योन्यमभिधावन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
वाशितासङ्गमे दृप्तौ शरदीव मदोत्कटौ ॥ ०२७ ॥

मत्ताविव जिगीषन्तौ मातङ्गौ भरतर्षभौ ।
उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव ॥ ०२८ ॥

अन्योन्यमभिसंरब्धौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ।
उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ ॥ ०२९ ॥

सिंहाविव दुराधर्षौ गदायुद्धे परंतपौ ।
नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ ॥ ०३० ॥

प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ ।
लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ ॥ ०३१ ॥

रश्मिमन्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ ।
ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्याविवोदितौ ॥ ०३२ ॥

व्याघ्राविव सुसंरब्धौ गर्जन्providedाविव तोयदौ ।
जहृषाते महाबाहू सिंहौ केसरिणाविव ॥ ०३३ ॥

गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ ।
ददृशुस्तौ महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ ०३४ ॥

रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठौ निरीक्षन्तौ परस्परम् ।
तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ ॥ ०३५ ॥

उभौ परमसंहृष्टावुभौ परमसंमतौ ।
सदश्वाविव हेषन्तौ बृंहन्ताविव कुञ्जरौ ॥ ०३६ ॥

वृषभाविव गर्जन्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेजतुस्तौ नरोत्तमौ ॥ ०३७ ॥

ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम् ।
सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ०३८ ॥

इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
उपोपविष्टाः पश्यध्वं विमर्दं नृपसत्तमाः ॥ ०३९ ॥

ततः समुपविष्टं तत्सुमहद्राजमण्डलम् ।
विराजमानं ददृशे दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ०४० ॥

तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।
उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ॥ ०४१ ॥

शुशुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
नक्षत्रैरिव संपूर्णो वृतो निशि निशाकरः ॥ ०४२ ॥

तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ दुरासदौ ।
अन्योन्यं वाग्भिरुग्राभिस्तक्षमाणौ व्यवस्थितौ ॥ ०४३ ॥

अप्रियाणि ततोऽन्योन्यमुक्त्वा तौ कुरुपुङ्गवौ ।
उदीक्षन्तौ स्थितौ वीरौ वृत्रशक्राविवाहवे ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०५५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय ।
यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ००१ ॥

धिगस्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी ।
एकादशचमूभर्ता यत्र पुत्रो ममाभिभूः ॥ ००२ ॥

आज्ञाप्य सर्वान्नृपतीन्भुक्त्वा चेमां वसुंधराम् ।
गदामादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणम् ॥ ००३ ॥

भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः ।
गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ॥ ००४ ॥

अहो दुःखं महत्प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय ।
एवमुक्त्वा स दुःखार्तो विरराम जनाधिपः ॥ ००५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

स मेघनिनदो हर्षाद्विनदन्निव गोवृषः ।
आजुहाव ततः पार्थं युद्धाय युधि वीर्यवान् ॥ ००६ ॥

भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
प्रादुरासन्सुघोराणि रूपाणि विविधान्युत ॥ ००७ ॥

ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
बभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ॥ ००८ ॥

महास्वनाः सनिर्घातास्तुमुला रोमहर्षणाः ।
पेतुस्तथोल्काः शतशः स्फोटयन्त्यो नभस्तलम् ॥ ००९ ॥

राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणि विशां पते ।
चकम्पे च महाकम्पं पृथिवी सवनद्रुमा ॥ ०१० ॥

रूक्षाश्च वाताः प्रववुर्नीचैः शर्करवर्षिणः ।
गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ॥ ०११ ॥

मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश ।

दीप्ताः शिवाश्चाप्यनदन्घोररूपाः सुदारुणाः ॥ ०१२ ॥

निर्घाताश्च महाघोरा बभूवू रोमहर्षणाः ।
दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवादिनः ॥ ०१३ ॥

उदपानगताश्चापो व्यवर्धन्त समन्ततः ।
अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म तदा नृप ॥ ०१४ ॥

एवमादीनि दृष्ट्वाथ निमित्तानि वृकोदरः ।
उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ०१५ ॥

नैष शक्तो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः ।
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदये चिरम् ॥ ०१६ ॥

सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावको यथा ॥ ०१६ ॥

शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् ॥ ०१७ ॥

अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
हत्वेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्धनि ॥ ०१८ ॥

अद्यास्य शतधा देहं भिनद्मि गदयानया ।
नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ॥ ०१९ ॥

सर्पोत्सर्गस्य शयने विषदानस्य भोजने ।
प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेश्मनि ॥ ०२० ॥

सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ॥ ०२१ ॥

अद्यान्तमेषां दुःखानां गन्ता भरतसत्तम ।
एकाह्वा विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः ॥ ०२२ ॥

अद्यायुर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मनः ।
समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ॥ ०२३ ॥

अद्यायं कुरुराजस्य शंतनोः कुलपांसनः ।
प्राणाञ्श्रियं च राज्यं च त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ॥ ०२४ ॥

राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् ।
स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ०२५ ॥

इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान् ।
अवातिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ०२६ ॥

तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ॥ ०२७ ॥

राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ०२८ ॥

द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभायां यद्रजस्वला ।
द्यूते च वञ्चितो राजा यत्त्वया सौबलेन च ॥ ०२९ ॥

वने दुःखं च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत् ।
विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव ॥ ०३० ॥

तत्सर्वं यातयाम्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते ॥ ०३० ॥

त्वत्कृतेऽसौ हतः शेते शरतल्पे प्रतापवान् ।
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥ ०३१ ॥

हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान् ।
वैराग्नेरादिकर्ता च शकुनिः सौबलो हतः ॥ ०३२ ॥

प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्धतः ।
भ्रातरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ०३३ ॥

एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः ।
त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ०३४ ॥

इत्येवमुच्चै राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम् ।
उवाच वीतभी राजन्पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ॥ ०३५ ॥

किं कत्थितेन बहुधा युध्यस्व त्वं वृकोदर ।
अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ॥ ०३६ ॥

नैव दुर्योधनः क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै ।
शक्यस्त्रासयितुं वाचा यथान्यः प्राकृतो नरः ॥ ०३७ ॥

चिरकालेप्सितं दिष्ट्या हृदयस्थमिदं मम ।
त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ०३८ ॥

किं वाचा बहुनोक्तेन कत्थितेन च दुर्मते ।
वाणी संपद्यतामेषा कर्मणा मा चिरं कृथाः ॥ ०३९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन्समागताः ॥ ०४० ॥

ततः संपूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
भूयो धीरं मनश्चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ॥ ०४१ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं तलतालैर्नराधिपाः ।
भूयः संहर्षयां चक्रुर्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ०४२ ॥

तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥ ०४३ ॥

बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् ।
शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०५६

सञ्जय उवाच ॥

ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम् ।
प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ ००१ ॥

समापेततुरानद्य शृङ्गिणौ वृषभाविव ।
महानिर्घातघोषश्च संप्रहारस्तयोरभूत् ॥ ००२ ॥

अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ००३ ॥

रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ ।
ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ००४ ॥

तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
खद्योतसंघैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ॥ ००५ ॥

तथा तस्मिन्वर्तमाने सङ्कुले तुमुले भृशम् ।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ ००६ ॥

तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतां तत्र संप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ००७ ॥

तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
बलिनौ वारणौ यद्वद्वाशितार्थे मदोत्कटौ ॥ ००८ ॥

अपारवीर्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ००९ ॥

प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ ०१० ॥

समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनां वरौ ।
अन्योन्यस्यान्तरप्रेप्सू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥ ०११ ॥

यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
ददृशुः प्रेक्षका राजन्रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥ ०१२ ॥

आविध्यतो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे ।
शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहूर्तं समपद्यत ॥ ०१३ ॥

आविध्यन्तमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवम् ।
गदामलघुवेगां तां विस्मितः संबभूव ह ॥ ०१४ ॥

चरंश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भारत ।
अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ॥ ०१५ ॥

तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यरक्षणे ।
मार्जाराविव भक्षार्थे ततक्षाते मुहुर्मुहुः ॥ ०१६ ॥

अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान्बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ ०१७ ॥

गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ ०१८ ॥

अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परावर्तनसंवर्तमवप्लुतमथाप्लुतम् ॥ ०१९ ॥

उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ॥ ०१९ ॥

एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ।
वञ्चयन्तौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ ॥ ०२० ॥

विक्रीडन्तौ सुबलिनौ मण्डलानि प्रचेरतुः ।
गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली ॥ ०२१ ॥

दक्षिणं मण्डलं राजन्धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्तत ।
सव्यं तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ०२२ ॥

तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्धनि ।
दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् ॥ ०२३ ॥

आहतस्तु तदा भीमस्तव पुत्रेण भारत ।
आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयन् ॥ ०२४ ॥

इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम् ।
ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ॥ ०२५ ॥

आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ।
समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्यविध्यदरिंदमः ॥ ०२६ ॥

गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ।
शब्द आसीत्सुतुमुलस्तेजश्च समजायत ॥ ०२७ ॥

स चरन्विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात्सुयोधनः ॥ ०२८ ॥

आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ।
सधूमं सार्चिषं चाग्निं मुमोचोग्रा महास्वना ॥ ०२९ ॥

आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्यन्बह्वशोभत ॥ ०३० ॥

गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
भयं विवेश पाण्डून्वै सर्वानेव ससोमकान् ॥ ०३१ ॥

तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
गदाभ्यां सहसान्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥ ०३२ ॥

तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा ।
अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥ ०३३ ॥

एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ०३४ ॥

दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ।
चरंश्चित्रतरान्मार्गान्कौन्तेयमभिदुद्रुवे ॥ ०३५ ॥

तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ।
अभिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताडयामास तां गदाम् ॥ ०३६ ॥

सविस्फुलिङ्गो निर्ह्रादस्तयोस्तत्राभिघातजः ।
प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्वज्रयोरिव ॥ ०३७ ॥

वेगवत्या तया तत्र भीमसेनप्रमुक्तया ।
निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत ॥ ०३८ ॥

तां नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे ।
मत्तो द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ॥ ०३९ ॥

स सव्यं मण्डलं राजन्नुद्भ्राम्य कृतनिश्चयः ।
आजघ्ने मूर्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया ॥ ०४० ॥

तया त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०४१ ॥

आश्चर्यं चापि तद्राजन्सर्वसैन्यान्यपूजयन् ।
यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदम् ॥ ०४२ ॥

ततो गुरुतरां दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम् ।
दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ०४३ ॥

तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ।
मोघं दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विस्मयो महान् ॥ ०४४ ॥

सा तु मोघा गदा राजन्पतन्ती भीमचोदिता ।
चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्वना ॥ ०४५ ॥

आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन्स पुनः पुनः ।

गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनमवञ्चयत् ॥ ०४६ ॥

वञ्चयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसत्तमः ।
ताडयामास सङ्क्रुद्धो वक्षोदेशे महाबलः ॥ ०४७ ॥

गदयाभिहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ।
नाभ्यमन्यत कर्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ ०४८ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने राजन्सोमकपाण्डवाः ।
भृशोपहतसङ्कल्पा नहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ०४९ ॥

स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः ।
हस्तिवद्धस्तिसङ्काशमभिदुद्राव ते सुतम् ॥ ०५० ॥

ततस्तु रभसो भीमो गदया तनयं तव ।
अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ०५१ ॥

उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
आविध्यत गदां राजन्समुद्दिश्य सुतं तव ॥ ०५२ ॥

अताडयद्भीमसेनः पार्श्वे दुर्योधनं तदा ।
स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ०५३ ॥

तस्मिंस्तु भरतश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते ।
उदतिष्ठत्ततो नादः सृञ्जयानां जगत्पते ॥ ०५४ ॥

तेषां तु निनदं श्रुत्वा सृञ्जयानां नरर्षभः ।
अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ॥ ०५५ ॥

उत्थाय तु महाबाहुः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् ।
दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥ ०५६ ॥

ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवत् ।
प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ०५७ ॥

स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः ।
अताडयच्छङ्खदेशे स चचालाचलोपमः ॥ ०५८ ॥

स भूयः शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
उद्भिन्नरुधिरो राजन्प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ०५९ ॥

ततो गदां वीरहणीमयस्मयीं ; प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनिस्वनाम् ।
अताडयच्छत्रुममित्रकर्शनो ; बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रजः ॥ ०६० ॥

स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः ; पपात सङ्कम्पितदेहबन्धनः ।
सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो ; महावने साल इवावघूर्णितः ॥ ०६१ ॥

ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः ; समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव ।
ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां ; समुत्पपात द्विरदो यथा ह्रदात् ॥ ०६२ ॥

स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा ; महारथः शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं ; स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ०६३ ॥

स सिंहनादान्विननाद कौरवो ; निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
बिभेद चैवाशनितुल्यतेजसा ; गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ०६४ ॥

ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू ;द्दिवौकसामप्सरसां च नेदुषाम् ।
पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं ; विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ०६५ ॥

ततः परानाविशदुत्तमं भयं ; समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम् ।
अहीयमानं च बलेन कौरवं ; निशाम्य भेदं च दृढस्य वर्मणः ॥ ०६६ ॥

ततो मुहूर्तादुपलभ्य चेतनां ; प्रमृज्य वक्त्रं रुधिरार्द्रमात्मनः ।
धृतिं समालम्ब्य विवृत्तलोचनो ; बलेन संस्तभ्य वृकोदरः स्थितः ॥ ०६७ ॥

दुर्योधनोरुभङ्गः

अध्याय ०५७

सञ्जय उवाच ॥

समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा सङ्ग्रामं कुरुमुख्ययोः ।
अथाब्रवीदर्जुनस्तु वासुदेवं यशस्विनम् ॥ ००१ ॥

अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान्भवतो मतः ।
कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद जनार्दन ॥ ००२ ॥

वासुदेव उवाच ॥

उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
कृतयत्नतरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ००३ ॥

भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेष सुयोधनम् ॥ ००४ ॥

मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
विरोचनश्च शक्रेण मायया निर्जितः सखे ॥ ००५ ॥

मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः ॥ ००५ ॥

प्रतिज्ञातं तु भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय ।
ऊरू भेत्स्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनम् ॥ ००६ ॥

सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पारयित्वारिकर्शनः ।
मायाविनं च राजानं माययैव निकृन्ततु ॥ ००७ ॥

यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ००८ ॥

पुनरेव च वक्ष्यामि पाण्डवेदं निबोध मे ।
धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ ००९ ॥

कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरून् ।
जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं वैरं च प्रतियातितम् ॥ ०१० ॥

तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ॥ ०१० ॥

अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ।
यदेकविजये युद्धं पणितं कृतमीदृशम् ॥ ०११ ॥

सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ ०११ ॥

अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः ।
श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०१२ ॥

पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम् ।
भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ ०१३ ॥

सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं ह्रदं गतम् ।
पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने ॥ ०१४ ॥

को न्वेष संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वंद्वे समाह्वयेत् ।
अपि वो निर्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः ॥ ०१५ ॥

यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्रमः ।
चरत्यूर्ध्वं च तिर्यक्च भीमसेनजिघांसया ॥ ०१६ ॥

एवं चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ ०१७ ॥

धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
प्रेक्षतो भीमसेनस्य हस्तेनोरुमताडयत् ॥ ०१८ ॥

गृह्य सञ्ज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ ०१९ ॥

दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमथापि च ।
व्यचरत्पाण्डवो राजन्नरिं संमोहयन्निव ॥ ०२० ॥

तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः ।
व्यचरल्लघु चित्रं च भीमसेनजिघांसया ॥ ०२१ ॥

आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरुरूषिते ।
वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ ०२२ ॥

अन्योन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ।
युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिषैषिणौ ॥ ०२३ ॥

मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः ।
गदासंपातजास्तत्र प्रजज्ञुः पावकार्चिषः ॥ ०२४ ॥

समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्बलिनोर्मृधे ।
क्षुब्धयोर्वायुना राजन्द्वयोरिव समुद्रयोः ॥ ०२५ ॥

तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव ।
गदानिर्घातसंह्रादः प्रहाराणामजायत ॥ ०२६ ॥

तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे सङ्कुले भृशम् ।
उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ ०२७ ॥

तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ॥ ०२८ ॥

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
गदानिपातै राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ ०२९ ॥

व्यायामप्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ पङ्कस्थौ महिषाविव ॥ ०३० ॥

जर्जरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभिसंप्लुतौ ।
ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०३१ ॥

दुर्योधनेन पार्थस्तु विवरे संप्रदर्शिते ।
ईषदुत्स्मयमानस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ०३२ ॥

तमभ्याशगतं प्राज्ञो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः ।
अवाक्षिपद्गदां तस्मै वेगेन महता बली ॥ ०३३ ॥

अवक्षेपं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
अपासर्पत्ततः स्थानात्सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ०३४ ॥

मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव स संभ्रमात् ।
भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुरुसत्तमः ॥ ०३५ ॥

तस्य विष्यन्दमानेन रुधिरेणामितौजसः ।
प्रहारगुरुपाताच्च मूर्छेव समजायत ॥ ०३६ ॥

दुर्योधनस्तं च वेद पीडितं पाण्डवं रणे ।
धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥ ०३७ ॥

अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ०३८ ॥

ततो मुहूर्तमाश्वस्य दुर्योधनमवस्थितम् ।
वेगेनाभ्यद्रवद्राजन्भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ०३९ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसम् ।
मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ०४० ॥

अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः ।
इयेषोत्पतितुं राजंश्छलयिष्यन्वृकोदरम् ॥ ०४१ ॥

अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम् ।
अथास्य समभिद्रुत्य समुत्क्रम्य च सिंहवत् ॥ ०४२ ॥

सृत्या वञ्चयतो राजन्पुनरेवोत्पतिष्यतः ।
ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन्गदां वेगेन पाण्डवः ॥ ०४३ ॥

सा वज्रनिष्पेषसमा प्रहिता भीमकर्मणा ।
ऊरू दुर्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ॥ ०४४ ॥

स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् ।

भग्नोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ०४५ ॥

ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
चचाल पृथिवी चापि सवृक्षक्षुपपर्वता ॥ ०४६ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमहीक्षिताम् ।
महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करी ॥ ०४७ ॥

पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ०४७ ॥

तथा शोणितवर्षं च पांसुवर्षं च भारत ।
ववर्ष मघवांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते ॥ ०४८ ॥

यक्षाणां राक्षसानां च पिशाचानां तथैव च ।
अन्तरिक्षे महानादः श्रूयते भरतर्षभ ॥ ०४९ ॥

तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणाम् ।
जज्ञे घोरतमः शब्दो बहूनां सर्वतोदिशम् ॥ ०५० ॥

ये तत्र वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह ।
मुमुचुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते ॥ ०५१ ॥

भेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ।
अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ॥ ०५२ ॥

बहुपादैर्बहुभुजैः कबन्धैर्घोरदर्शनैः ।
नृत्यद्भिर्भयदैर्व्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप ॥ ०५३ ॥

ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते ॥ ०५४ ॥

ह्रदाः कूपाश्च रुधिरमुद्वेमुर्नृपसत्तम ।
नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाभवन् ॥ ०५५ ॥

पुल्लिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ॥ ०५६ ॥

दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान्पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
आविग्नमनसः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ०५७ ॥

ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत ॥ ०५८ ॥

तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः ।
नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ०५९ ॥

अध्याय ०५८

सञ्जय उवाच ॥

तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतम् ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे बभूवुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ००१ ॥

उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ॥ ००२ ॥

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
पतितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम् ।
यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते ॥ ००४ ॥

तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ॥ ००४ ॥

एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥ ००५ ॥

तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ००६ ॥

येऽस्मान्पुरोऽपनृत्यन्त पुनर्गौरिति गौरिति ।
तान्वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ००७ ॥

नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूतं न वञ्चना ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वयं रिपून् ॥ ००८ ॥

सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं ; वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य ।
युधिष्ठिरं केशवसृञ्जयांश्च ; धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ००९ ॥

रजस्वलां द्रौपदीमानयन्ये ; ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।
तान्पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रा ;न्रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ ०१० ॥

ये नः पुरा षण्ढतिलानवोच ;न्क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ।
ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः ; कामं स्वर्गं नरकं वा व्रजामः ॥ ०११ ॥

पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ ; स तां गदां स्कन्धगतां निरीक्ष्य ।
वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य ; दुर्योधनं नैकृतिकेत्यवोचत् ॥ ०१२ ॥

हृष्टेन राजन्कुरुपार्थिवस्य ; क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।
दृष्ट्वा कृतं मूर्धनि नाभ्यनन्द ;न्धर्मात्मानः सोमकानां प्रबर्हाः ॥ ०१३ ॥

तव पुत्रं तथा हत्वा कत्थमानं वृकोदरम् ।
नृत्यमानं च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ०१४ ॥

मा शिरोऽस्य पदा मर्दीर्मा धर्मस्तेऽत्यगान्महान् ।
राजा ज्ञातिर्हतश्चायं नैतन्न्याय्यं तवानघ ॥ ०१५ ॥

विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः ।
उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्न्याय्यं कृतं त्वया ॥ ०१६ ॥

धार्मिको भीमसेनोऽसावित्याहुस्त्वां पुरा जनाः ।
स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ॥ ०१७ ॥

दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा कुन्तीपुत्रस्तथागतम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

नूनमेतद्बलवता धात्रादिष्टं महात्मना ।
यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वं चास्मान्कुरुसत्तम ॥ ०१९ ॥

आत्मनो ह्यपराधेन महद्व्यसनमीदृशम् ।
प्राप्तवानसि यल्लोभान्मदाद्बाल्याच्च भारत ॥ ०२० ॥

घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातॄनथ पितॄंस्तथा ।
पुत्रान्पौत्रांस्तथाचार्यांस्ततोऽसि निधनं गतः ॥ ०२१ ॥

तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते महारथाः ।
निहता ज्ञातयश्चान्ये दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥ ०२२ ॥

स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्शिताः ॥ ०२३ ॥

एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निशश्वास स पार्थिवः ।
विललाप चिरं चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ०२४ ॥

बलदेववासुदेवसंवादः

अध्याय ०५९

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः ।
किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ ००१ ॥

गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः ।
कृतवान्रौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
रामः प्रहरतां श्रेष्ठश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ००३ ॥

ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः ।
कुर्वन्नार्तस्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह ॥ ००४ ॥

अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं शुद्धविक्रमे ।
नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान्यद्वृकोदरः ॥ ००५ ॥

अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः ।

अयं त्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात्संप्रवर्तते ॥ ००६ ॥

तस्य तत्तद्ब्रुवाणस्य रोषः समभवन्महान् ।
ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ००७ ॥

तस्योर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः ।
बहुधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः ॥ ००८ ॥

तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयानतः ।
बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ ००९ ॥

सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिकं ततः ।
नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनक्षये ॥ ०१० ॥

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः ।
आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ॥ ०११ ॥

विपरीतं द्विषत्स्वेतत्षड्विधा वृद्धिरात्मनः ॥ ०११ ॥

आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।
तदा विद्यान्मनोज्यानिमाशु शान्तिकरो भवेत् ॥ ०१२ ॥

अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः ।
स्वकाः पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम् ॥ ०१३ ॥

प्रतिज्ञापारणं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ ह ।
सुयोधनस्य गदया भङ्क्तास्म्यूरू महाहवे ॥ ०१४ ॥

इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ॥ ०१४ ॥

मैत्रेयेणाभिशप्तश्च पूर्वमेव महर्षिणा ।

ऊरू भेत्स्यति ते भीमो गदयेति परंतप ॥ ०१५ ॥

अतो दोषं न पश्यामि मा क्रुधस्त्वं प्रलम्बहन् ॥ ०१५ ॥

यौनैर्हार्दैश्च संबन्धैः संबद्धाः स्मेह पाण्डवैः ।
तेषां वृद्ध्याभिवृद्धिर्नो मा क्रुधः पुरुषर्षभ ॥ ०१६ ॥

राम उवाच ॥

धर्मः सुचरितः सद्भिः सह द्वाभ्यां नियच्छति ।
अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिनः ॥ ०१७ ॥

धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् ।
धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ०१८ ॥

तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् ।
भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वं तु यथात्थ माम् ॥ ०१९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अरोषणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः ।
भवान्प्रख्यायते लोके तस्मात्संशाम्य मा क्रुधः ॥ ०२० ॥

प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च ।
आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ॥ ०२१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

धर्मच्छलमपि श्रुत्वा केशवात्स विशां पते ।
नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ ०२२ ॥

हत्वाधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम् ।
जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन्ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ॥ ०२३ ॥

दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीम् ।
ऋजुयोधी हतो राजा धार्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ ०२४ ॥

युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च ।
हुत्वात्मानममित्राग्नौ प्राप चावभृथं यशः ॥ ०२५ ॥

इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् ।
श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ ०२६ ॥

पाञ्चालाश्च सवार्ष्णेयाः पाण्डवाश्च विशां पते ।
रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ०२७ ॥

ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखम् ।
शोकोपहतसङ्कल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ०२८ ॥

धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।
हतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥ ०२९ ॥

दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ।
उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।
पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ०३१ ॥

निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स्म ह ॥ ०३२ ॥

भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्तते ।
इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥ ०३३ ॥

तस्माद्धत्वाकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।
लभतां पाण्डवः कामं धर्मेऽधर्मेऽपि वा कृते ॥ ०३४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।
काममस्त्वेवमिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्वहः ॥ ०३५ ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा ।
अन्वमोदत तत्सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ०३६ ॥

भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः ।
अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः ॥ ०३७ ॥

प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशां पते ॥ ०३८ ॥

तवाद्य पृथिवी राजन्क्षेमा निहतकण्टका ।
तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालयन् ॥ ०३९ ॥

यस्तु कर्तास्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः ।
सोऽयं विनिहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ०४० ॥

दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः ।
राधेयः शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ॥ ०४१ ॥

सेयं रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता ।

उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥ ०४२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

गतं वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः ।
कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥ ०४३ ॥

दिष्ट्या गतस्त्वमानृण्यं मातुः कोपस्य चोभयोः ।
दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥ ०४४ ॥

अध्याय ०६०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं वने ॥ ००२ ॥

प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः ।
पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ॥ ००३ ॥

आविध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ।
नैतान्हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुंधरा ॥ ००४ ॥

धनूंष्यन्ये व्याक्षिपन्त ज्याश्चाप्यन्ये तथाक्षिपन् ।
दध्मुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीः ॥ ००५ ॥

चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः ।
अब्रुवंश्चासकृद्वीरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ००६ ॥

दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्कृतम् ।
कौरवेन्द्रं रणे हत्वा गदयातिकृतश्रमम् ॥ ००७ ॥

इन्द्रेणेव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे ।
त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं जनाः ॥ ००८ ॥

चरन्तं विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः ।
दुर्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्याद्वृकोदरात् ॥ ००९ ॥

वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमम् ।
अशक्यमेतदन्येन संपादयितुमीदृशम् ॥ ०१० ॥

कुञ्जरेणेव मत्तेन वीर सङ्ग्राममूर्धनि ।
दुर्योधनशिरो दिष्ट्या पादेन मृदितं त्वया ॥ ०११ ॥

सिंहेन महिषस्येव कृत्वा सङ्गरमद्भुतम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयानघ ॥ ०१२ ॥

ये विप्रकुर्वन्राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
मूर्ध्नि तेषां कृतः पादो दिष्ट्या ते स्वेन कर्मणा ॥ ०१३ ॥

अमित्राणामधिष्ठानाद्वधाद्दुर्योधनस्य च ।
भीम दिष्ट्या पृथिव्यां ते प्रथितं सुमहद्यशः ॥ ०१४ ॥

एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति बन्दिनः ।

तथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥ ०१५ ॥

दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि नः ।
अद्यापि न विहृष्यन्ति तानि तद्विद्धि भारत ॥ ०१६ ॥

इत्यब्रुवन्भीमसेनं वातिकास्तत्र सङ्गताः ॥ ०१६ ॥

तान्हृष्टान्पुरुषव्याघ्रान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ।
ब्रुवतः सदृशं तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ॥ ०१७ ॥

न न्याय्यं निहतः शत्रुर्भूयो हन्तुं जनाधिपाः ।
असकृद्वाग्भिरुग्राभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः ॥ ०१८ ॥

तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः ।
लुब्धः पापसहायश्च सुहृदां शासनातिगः ॥ ०१९ ॥

बहुशो विदुरद्रोणकृपगाङ्गेयसृञ्जयैः ।
पाण्डुभ्यः प्रोच्यमानोऽपि पित्र्यमंशं न दत्तवान् ॥ ०२० ॥

नैष योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः ।
किमनेनातिनुन्नेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा ॥ ०२१ ॥

रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ ०२२ ॥

इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं कृष्णाद्दुर्योधनो नृपः ।
अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशां पते ॥ ०२३ ॥

स्फिग्देशेनोपविष्टः स दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ।
दृष्टिं भ्रूसङ्कटां कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ॥ ०२४ ॥

अर्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तत् ।
क्रुद्धस्याशीविषस्येव च्छिन्नपुच्छस्य भारत ॥ ०२५ ॥

प्राणान्तकरणीं घोरां वेदनामविचिन्तयन् ।
दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुग्राभिरार्दयत् ॥ ०२६ ॥

कंसदासस्य दायाद न ते लज्जास्त्यनेन वै ।
अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः ॥ ०२७ ॥

ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ।
किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचथाः ॥ ०२८ ॥

घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान्सहस्रशः ।
जिह्मैरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ ०२९ ॥

अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ॥ ०३० ॥

अश्वत्थाम्नः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते ।
आचार्यो न्यासितः शस्त्रं किं तन्न विदितं मम ॥ ०३१ ॥

स चानेन नृशंसेन धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ।
पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः ॥ ०३२ ॥

वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
घटोत्कचे व्यंसयथाः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः ॥ ०३३ ॥

छिन्नबाहुः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ।
त्वया निसृष्टेन हतः शैनेयेन दुरात्मना ॥ ०३४ ॥

कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया ।

व्यंसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रसुतस्य वै ॥ ०३५ ॥

पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ।
पातितः समरे कर्णश्चक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ॥ ०३६ ॥

यदि मां चापि कर्णं च भीष्मद्रोणौ च संयुगे ।
ऋजुना प्रतियुध्येथा न ते स्याद्विजयो ध्रुवम् ॥ ०३७ ॥

त्वया पुनरनार्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च घातिताः ॥ ०३८ ॥

वासुदेव उवाच ॥

हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतबान्धवः ।
सगणः ससुहृच्चैव पापमार्गमनुष्ठितः ॥ ०३९ ॥

तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
कर्णश्च निहतः संख्ये तव शीलानुवर्तकः ॥ ०४० ॥

याच्यमानो मया मूढ पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
पाण्डवेभ्यः स्वराज्यार्धं लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ॥ ०४१ ॥

विषं ते भीमसेनाय दत्तं सर्वे च पाण्डवाः ।
प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ॥ ०४२ ॥

सभायां याज्ञसेनी च कृष्टा द्यूते रजस्वला ।
तदैव तावद्दुष्टात्मन्वध्यस्त्वं निरपत्रपः ॥ ०४३ ॥

अनक्षज्ञं च धर्मज्ञं सौबलेनाक्षवेदिना ।
निकृत्या यत्पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ०४४ ॥

जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने ।
यातेषु मृगयां तेषु तृणबिन्दोरथाश्रमे ॥ ०४५ ॥

अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे ।
त्वद्दोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ॥ ०४६ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०४७ ॥

यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ।
तदिदं निधनं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०४८ ॥

देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः ।
ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०४९ ॥

ससुहृत्सानुबन्धश्च स्वर्गं गन्ताहमच्युत ।
यूयं विहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ॥ ०५० ॥

सञ्जय उवाच ॥

अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य भारत ।
अपतत्सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ०५१ ॥

अवादयन्त गन्धर्वा जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
सिद्धाश्च मुमुचुर्वाचः साधु साध्विति भारत ॥ ०५२ ॥

ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः ।
व्यराजतामलं चैव नभो वैडूर्यसंनिभम् ॥ ०५३ ॥

अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।
दुर्योधनस्य पूजां च दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् ॥ ०५४ ॥

हतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुशुचुर्हि ते ।
भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ॥ ०५५ ॥

तांस्तु चिन्तापरान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
प्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ०५६ ॥

नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथाः ।
ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे ॥ ०५७ ॥

उपाया विहिता ह्येते मया तस्मान्नराधिपाः ।
अन्यथा पाण्डवेयानां नाभविष्यज्जयः क्वचित् ॥ ०५८ ॥

ते हि सर्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।
न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम् ॥ ०५९ ॥

तथैवायं गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतक्लमः ।
न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना ॥ ०६० ॥

न च वो हृदि कर्तव्यं यदयं घातितो नृपः ।
मिथ्यावध्यास्तथोपायैर्बहवः शत्रवोऽधिकाः ॥ ०६१ ॥

पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।
सद्भिश्चानुगतः पन्थाः स सर्वैरनुगम्यते ॥ ०६२ ॥

कृतकृत्याः स्म सायाह्ने निवासं रोचयामहे ।
साश्वनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः ॥ ०६३ ॥

वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।

पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसंघवत् ॥ ०६४ ॥

ततः प्राध्मापयञ्शङ्खान्पाञ्चजन्यं च माधवः ।
हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभाः ॥ ०६५ ॥

अध्याय ०६१

सञ्जय उवाच ॥

ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः ।
शङ्खान्प्रध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिघबाहवः ॥ ००१ ॥

पाण्डवान्गच्छतश्चापि शिबिरं नो विशां पते ।
महेष्वासोऽन्वगात्पश्चाद्युयुत्सुः सात्यकिस्तथा ॥ ००२ ॥

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिबिराण्युत ॥ ००३ ॥

ततस्ते प्राविशन्पार्था हतत्विड्कं हतेश्वरम् ।
दुर्योधनस्य शिबिरं रङ्गवद्विसृते जने ॥ ००४ ॥

गतोत्सवं पुरमिव हृतनागमिव ह्रदम् ।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ००५ ॥

तत्रैतान्पर्युपातिष्ठन्दुर्योधनपुरःसराः ।
कृताञ्जलिपुटा राजन्काषायमलिनाम्बराः ॥ ००६ ॥

शिबिरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः ।

अवतेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ००७ ॥

ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः ।
स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

अवरोपय गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी ।
अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ॥ ००९ ॥

स्वयं चैवावरोह त्वमेतच्छ्रेयस्तवानघ ।
तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ ०१० ॥

अथ पश्चात्ततः कृष्णो रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ।
अवारोहत मेधावी रथाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ०११ ॥

अथावतीर्णे भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।
कपिरन्तर्दधे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वनः ॥ ०१२ ॥

स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः ।
अथ दीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महीपते ॥ ०१३ ॥

सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगबन्धुरः ।
भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ ०१४ ॥

तं तथा भस्मभूतं तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो ।
अभवन्विस्मिता राजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
गोविन्द कस्माद्भगवन्रथो दग्धोऽयमग्निना ॥ ०१६ ॥

किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ ०१७ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन ।
मदधिष्ठितत्वात्समरे न विशीर्णः परंतप ॥ ०१८ ॥

इदानीं तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्मणि ॥ ०१९ ॥

सञ्जय उवाच ॥

ईषदुत्स्मयमानश्च भगवान्केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ ०२० ॥

दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः ।
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ ०२१ ॥

त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मुक्ता वीरक्षयादस्मात्सङ्ग्रामान्निहतद्विषः ॥ ०२२ ॥

क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ॥ ०२२ ॥

उपयातमुपप्लव्यं सह गाण्डीवधन्वना ।
आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमवोचथाः ॥ ०२३ ॥

एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।
रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो ॥ ०२४ ॥

तव चैवं ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् ॥ ०२४ ॥

स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च नरेश्वर ।

भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ॥ ०२५ ॥

मुक्तो वीरक्षयादस्मात्सङ्ग्रामाद्रोमहर्षणात् ॥ ०२५ ॥

एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ ०२६ ॥

प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन ।
कस्त्वदन्यः सहेत्साक्षादपि वज्री पुरंदरः ॥ ०२७ ॥

भवतस्तु प्रसादेन सङ्ग्रामे बहवो जिताः ।
महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्पराङ्मुखः ॥ ०२८ ॥

तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ।
कर्मणामनुसंतानं तेजसश्च गतिः शुभा ॥ ०२९ ॥

उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ०३० ॥

इत्येवमुक्ते ते वीराः शिबिरं तव भारत ।
प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोशरत्नर्द्धिसञ्चयान् ॥ ०३१ ॥

रजतं जातरूपं च मणीनथ च मौक्तिकान् ।
भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ॥ ०३२ ॥

दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च ॥ ०३२ ॥

ते प्राप्य धनमक्षय्यं त्वदीयं भरतर्षभ ।
उदक्रोशन्महेष्वासा नरेन्द्र विजितारयः ॥ ०३३ ॥

ते तु वीराः समाश्वस्य वाहनान्यवमुच्य च ।

अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ॥ ०३४ ॥

अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशाः ।
अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिबिराद्बहिः ॥ ०३५ ॥

तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।
वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं ययुर्बहिः ॥ ०३६ ॥

ते समासाद्य सरितं पुण्यामोघवतीं नृप ।
न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः ॥ ०३७ ॥

ततः संप्रेषयामासुर्यादवं नागसाह्वयम् ।
स च प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ०३८ ॥

दारुकं रथमारोप्य येन राजाम्बिकासुतः ॥ ०३८ ॥

तमूचुः संप्रयास्यन्तं सैन्यसुग्रीववाहनम् ।
प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ॥ ०३९ ॥

स प्रायात्पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः ।
आससादयिषुः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजाम् ॥ ०४० ॥

अध्याय ०६२

जनमेजय उवाच ॥

किमर्थं राजशार्दूलो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
गान्धार्याः प्रेषयामास वासुदेवं परंतपम् ॥ ००१ ॥

यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान्प्रति ।
न च तं लब्धवान्कामं ततो युद्धमभूदिदम् ॥ ००२ ॥

निहतेषु तु योधेषु हते दुर्योधने तथा ।
पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥ ००३ ॥

विद्रुते शिबिरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे ।
किं नु तत्कारणं ब्रह्मन्येन कृष्णो गतः पुनः ॥ ००४ ॥

न चैतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं वै प्रतिभाति मे ।
यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ००५ ॥

तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्वमध्वर्युसत्तम ।
यच्चात्र कारणं ब्रह्मन्कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि पार्थिव ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
व्युत्क्रम्य समयं राजन्धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ००८ ॥

अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत ।
युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ००९ ॥

चिन्तयानो महाभागां गान्धारीं तपसान्विताम् ।
घोरेण तपसा युक्तां त्रैलोक्यमपि सा दहेत् ॥ ०१० ॥

तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा ।

गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत् ॥ ०११ ॥

सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम् ।
मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसान्नः करिष्यति ॥ ०१२ ॥

कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी प्रसहिष्यति ।
श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्मयोधिनम् ॥ ०१३ ॥

एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः ।
वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥ ०१४ ॥

तव प्रसादाद्गोविन्द राज्यं निहतकण्टकम् ।
अप्राप्यं मनसापीह प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥ ०१५ ॥

प्रत्यक्षं मे महाबाहो सङ्ग्रामे रोमहर्षणे ।
विमर्दः सुमहान्प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ॥ ०१६ ॥

त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विषाम् ।
यथा साह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ॥ ०१७ ॥

साह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत ।
सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता यद्धृता वयम् ॥ ०१८ ॥

यदि न त्वं भवेन्नाथः फल्गुनस्य महारणे ।
कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः ॥ ०१९ ॥

गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताडनम् ।
शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ ०२० ॥

वाचश्च परुषाः प्राप्तास्त्वया ह्यस्मद्धितैषिणा ।
ताश्च ते सफलाः सर्वा हते दुर्योधनेऽच्युत ॥ ०२१ ॥

गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव ।
सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्शिता ॥ ०२२ ॥

पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रधक्ष्यति ।
तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ॥ ०२३ ॥

कश्च तां क्रोधदीप्ताक्षीं पुत्रव्यसनकर्शिताम् ।
वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ०२४ ॥

तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम ॥ ०२५ ॥

त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवाप्ययः ।
हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालसमीरितैः ॥ ०२६ ॥

क्षिप्रमेव महाप्राज्ञ गान्धारीं शमयिष्यसि ।
पितामहश्च भगवान्कृष्णस्तत्र भविष्यति ॥ ०२७ ॥

सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनम् ।
कर्तव्यं सात्वतश्रेष्ठ पाण्डवानां हितैषिणा ॥ ०२८ ॥

धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्वहः ।
आमन्त्र्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम् ॥ ०२९ ॥

केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः ।
न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ॥ ०३० ॥

तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परंतपः ।
जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ॥ ०३१ ॥

ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान्रथी ।
नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान् ॥ ०३२ ॥

प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् ॥ ०३३ ॥

अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम् ॥ ०३४ ॥

पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः ।
अभ्यवादयदव्यग्रो गान्धारीं चापि केशवः ॥ ०३५ ॥

ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधोक्षजः ।
पाणिमालम्ब्य राज्ञः स सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ०३६ ॥

स मुहूर्तमिवोत्सृज्य बाष्पं शोकसमुद्भवम् ।
प्रक्षाल्य वारिणा नेत्रे आचम्य च यथाविधि ॥ ०३७ ॥

उवाच प्रश्रितं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिंदमः ॥ ०३७ ॥

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्भूतभव्यस्य भारत ।
कालस्य च यथा वृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ०३८ ॥

यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः ।
कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥ ०३९ ॥

भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान्धर्मवत्सलः ।
द्यूतच्छलजितैः शक्तैर्वनवासोऽभ्युपागतः ॥ ०४० ॥

अज्ञातवासचर्या च नानावेशसमावृतैः ।
अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव नित्यदा ॥ ०४१ ॥

मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते ।
सर्वलोकस्य सांनिध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ॥ ०४२ ॥

त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जिताः ।
तवापराधान्नृपते सर्वं क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ०४३ ॥

भीष्मेण सोमदत्तेन बाह्लिकेन कृपेण च ।
द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ॥ ०४४ ॥

याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि ॥ ०४४ ॥

कालोपहतचित्तो हि सर्वो मुह्यति भारत ।
यथा मूढो भवान्पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते ॥ ०४५ ॥

किमन्यत्कालयोगाद्धि दिष्टमेव परायणम् ।
मा च दोषं महाराज पाण्डवेषु निवेशय ॥ ०४६ ॥

अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनाम् ।
धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परंतप ॥ ०४७ ॥

एतत्सर्वं तु विज्ञाय आत्मदोषकृतं फलम् ।
असूयां पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ॥ ०४८ ॥

कुलं वंशश्च पिण्डश्च यच्च पुत्रकृतं फलम् ।
गान्धार्यास्तव चैवाद्य पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ०४९ ॥

एतत्सर्वमनुध्यात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ।
शिवेन पाण्डवान्ध्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ०५० ॥

जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।

भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः ॥ ०५१ ॥

एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम् ।
दह्यते स्म दिवारात्रं न च शर्माधिगच्छति ॥ ०५२ ॥

त्वां चैव नरशार्दूल गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
स शोचन्भरतश्रेष्ठ न शान्तिमधिगच्छति ॥ ०५३ ॥

ह्रिया च परयाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ०५४ ॥

एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः ।
उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्शिताम् ॥ ०५५ ॥

सौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रते ।
त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे ॥ ०५६ ॥

जानामि च यथा राज्ञि सभायां मम संनिधौ ।
धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ॥ ०५७ ॥

उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः श्रुतम् ॥ ०५७ ॥

दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः ।
शृणु मूढ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०५८ ॥

तदिदं समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे ।
एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ०५९ ॥

पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन ॥ ०५९ ॥

शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचराम् ।

चक्षुषा क्रोधदीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ०६० ॥

वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ।
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ०६१ ॥

आधिभिर्दह्यमानाया मतिः सञ्चलिता मम ।
सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन ॥ ०६२ ॥

राज्ञस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव ।
त्वं गतिः सह तैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदां वर ॥ ०६३ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वाससा ।
पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी प्ररुरोद ह ॥ ०६४ ॥

तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्शिताम् ।
हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभुः ॥ ०६५ ॥

समाश्वास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं च माधवः ।
द्रौणेः सङ्कल्पितं भावमन्वबुध्यत केशवः ॥ ०६६ ॥

ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ।
द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् ॥ ०६७ ॥

आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
द्रौणेः पापोऽस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि सहसोत्थितः ॥ ०६८ ॥

पाण्डवानां वधे रात्रौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ॥ ०६८ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिसूदनम् ॥ ०६९ ॥

शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान्परिपालय ।
भूयस्त्वया समेष्यामि क्षिप्रमेव जनार्दन ॥ ०७० ॥

प्रायात्ततस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युतः ॥ ०७० ॥

वासुदेवे गते राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ॥ ०७१ ॥

वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।
शिबिरं हास्तिनपुराद्दिदृक्षुः पाण्डवान्नृप ॥ ०७२ ॥

आगम्य शिबिरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाविशत् ॥ ०७३ ॥

अध्याय ०६३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो महीं गतः ।
शौटीरमानी पुत्रो मे कान्यभाषत सञ्जय ॥ ००१ ॥

अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु ।
व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ॥ ००२ ॥

सञ्जय उवाच ॥

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप ।
राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन्व्यसन आगते ॥ ००३ ॥

भग्नसक्थो नृपो राजन्पांसुना सोऽवगुण्ठितः ।
यमयन्मूर्धजांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ ००४ ॥

केशान्नियम्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।
संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम् ॥ ००५ ॥

बाहू धरण्यां निष्पिष्य मुहुर्मत्त इव द्विपः ।
प्रकीर्णान्मूर्धजान्धुन्वन्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ००६ ॥

गर्हयन्पाण्डवं ज्येष्ठं निःश्वस्येदमथाब्रवीत् ॥ ००६ ॥

भीष्मे शांतनवे नाथे कर्णे चास्त्रभृतां वरे ।
गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृतां वरे ॥ ००७ ॥

अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि ।
इमामवस्थां प्राप्तोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ००८ ॥

एकादशचमूभर्ता सोऽहमेतां दशां गतः ।
कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ॥ ००९ ॥

आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिञ्जीवन्ति सङ्गरे ।
यथाहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ ०१० ॥

बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।
भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च श्रीमति ॥ ०११ ॥

इदं चाकीर्तिजं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम् ।
येन ते सत्सु निर्वेदं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ ०१२ ॥

का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपधिकृतं जयम् ।

को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति ॥ ०१३ ॥

अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डितः ।
यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः ॥ ०१४ ॥

किं नु चित्रमतस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः ॥ ०१५ ॥

प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्तमानं च बन्धुषु ।
एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः ॥ ०१६ ॥

अभिज्ञौ क्षत्रधर्मस्य मम माता पिता च मे ।
तौ हि सञ्जय दुःखार्तौ विज्ञाप्यौ वचनान्मम ॥ ०१७ ॥

इष्टं भृत्या भृताः सम्यग्भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां जीवतामेव सञ्जय ॥ ०१८ ॥

दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणां च प्रियं कृतम् ।
अमित्रा बाधिताः सर्वे को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०१९ ॥

यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।
प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०२० ॥

मानिता बान्धवाः सर्वे मान्यः संपूजितो जनः ।
त्रितयं सेवितं सर्वं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०२१ ॥

आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।
आजानेयैस्तथा यातं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०२२ ॥

अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम् ।
स्वधर्मेण जिता लोकाः को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०२३ ॥

दिष्ट्या नाहं जितः संख्ये परान्प्रेष्यवदाश्रितः ।
दिष्ट्या मे विपुला लक्ष्मीर्मृते त्वन्यं गता विभो ॥ ०२४ ॥

यद्दिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥ ०२५ ॥

दिष्ट्या नाहं परावृत्तो वैरात्प्राकृतवज्जितः ।
दिष्ट्या न विमतिं काञ्चिद्भजित्वा तु पराजितः ॥ ०२६ ॥

सुप्तं वाथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा ।
एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ ०२७ ॥

अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ।
कृपः शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ ०२८ ॥

अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।
विश्वासं समयघ्नानां न यूयं गन्तुमर्हथ ॥ ०२९ ॥

वार्तिकांश्चाब्रवीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ।
अधर्माद्भीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ॥ ०३० ॥

सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं शल्यकर्णावुभौ तथा ।
वृषसेनं महावीर्यं शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ०३१ ॥

जलसंधं महावीर्यं भगदत्तं च पार्थिवम् ।
सौमदत्तिं महेष्वासं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ०३२ ॥

दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातॄनात्मसमांस्तथा ।
दौःशासनिं च विक्रान्तं लक्ष्मणं चात्मजावुभौ ॥ ०३३ ॥

एतांश्चान्यांश्च सुबहून्मदीयांश्च सहस्रशः ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ०३४ ॥

कथं भ्रातॄन्हताञ्श्रुत्वा भर्तारं च स्वसा मम ।
रोरूयमाणा दुःखार्ता दुःशला सा भविष्यति ॥ ०३५ ॥

स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम ।
गान्धारीसहितः क्रोशन्कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ०३६ ॥

नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा हतेश्वरा ।
विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना ॥ ०३७ ॥

यदि जानाति चार्वाकः परिव्राड्वाग्विशारदः ।
करिष्यति महाभागो ध्रुवं सोऽपचितिं मम ॥ ०३८ ॥

समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।
अहं निधनमासाद्य लोकान्प्राप्स्यामि शाश्वतान् ॥ ०३९ ॥

ततो जनसहस्राणि बाष्पपूर्णानि मारिष ।
प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ०४० ॥

ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ।
चचालाथ सनिर्ह्रादा दिशश्चैवाविलाभवन् ॥ ०४१ ॥

ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन् ।
व्यवहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च घातनम् ॥ ०४२ ॥

तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।
ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मुरार्ता यथागतम् ॥ ०४३ ॥

द्रौणिसेनापत्याभिषेकः

अध्याय ०६४

सञ्जय उवाच ॥

वातिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
हतशिष्टास्ततो राजन्कौरवाणां महारथाः ॥ ००१ ॥

विनिर्भिन्नाः शितैर्बाणैर्गदातोमरशक्तिभिः ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ००२ ॥

त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ॥ ००२ ॥

तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ।
प्रभग्नं वायुवेगेन महाशालं यथा वने ॥ ००३ ॥

भूमौ विवेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ।
महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ॥ ००४ ॥

विवर्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ।
यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरम् ॥ ००५ ॥

महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम् ।
पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् ॥ ००६ ॥

रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमम् ।
वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ॥ ००७ ॥

यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम् ॥ ००७ ॥

भ्रुकुटीकृतवक्त्रान्तं क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् ।
सामर्षं तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ॥ ००८ ॥

ते तु दृष्ट्वा महेष्वासा भूतले पतितं नृपम् ।
मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ००९ ॥

अवतीर्य रथेभ्यस्तु प्राद्रवन्राजसंनिधौ ।
दुर्योधनं च संप्रेक्ष्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ ०१० ॥

ततो द्रौणिर्महाराज बाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् ।
उवाच भरतश्रेष्ठं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ ०११ ॥

न नूनं विद्यतेऽसह्यं मानुष्ये किञ्चिदेव हि ।
यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांसुषु रूषितः ॥ ०१२ ॥

भूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् ।
कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ॥ ०१३ ॥

दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथम् ।
नापि तान्सुहृदः सर्वान्किमिदं भरतर्षभ ॥ ०१४ ॥

दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन ।
लोकानां च भवान्यत्र शेते पांसुषु रूषितः ॥ ०१५ ॥

एष मूर्धावसिक्तानामग्रे गत्वा परंतपः ।
सतृणं ग्रसते पांसुं पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०१६ ॥

क्व ते तदमलं छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव ।

सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ॥ ०१७ ॥

दुर्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे ।
यद्वै लोकगुरुर्भूत्वा भवानेतां दशां गतः ॥ ०१८ ॥

अध्रुवा सर्वमर्त्येषु ध्रुवं श्रीरुपलक्ष्यते ।
भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्धिनो भृशम् ॥ ०१९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः ।
उवाच राजन्पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥ ०२० ॥

विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं बाष्पमुत्सृजन् ।
कृपादीन्स तदा वीरान्सर्वानेव नराधिपः ॥ ०२१ ॥

ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते ।
विनाशः सर्वभूतानां कालपर्यायकारितः ॥ ०२२ ॥

सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः ।
पृथिवीं पालयित्वाहमेतां निष्ठामुपागतः ॥ ०२३ ॥

दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्याञ्चिदापदि ।
दिष्ट्याहं निहतः पापैश्छलेनैव विशेषतः ॥ ०२४ ॥

उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सता ।
दिष्ट्या चास्मि हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ॥ ०२५ ॥

दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनक्षयात् ।
स्वस्तियुक्तांश्च कल्यांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ ०२६ ॥

मा भवन्तोऽनुतप्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे ।
यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाक्षयाः ॥ ०२७ ॥

मन्यमानः प्रभावं च कृष्णस्यामिततेजसः ।
तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ ०२८ ॥

स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथञ्चन ।
कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ॥ ०२९ ॥

यतितं विजये नित्यं दैवं तु दुरतिक्रमम् ॥ ०२९ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पव्याकुललोचनः ।
तूष्णीं बभूव राजेन्द्र रुजासौ विह्वलो भृशम् ॥ ०३० ॥

तथा तु दृष्ट्वा राजानं बाष्पशोकसमन्वितम् ।
द्रौणिः क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षये ॥ ०३१ ॥

स तु क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य च ।
बाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ०३२ ॥

पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनृशंसेन कर्मणा ।
न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाद्य वै ॥ ०३३ ॥

शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो ।
इष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ ०३४ ॥

अद्याहं सर्वपाञ्चालान्वासुदेवस्य पश्यतः ।
सर्वोपायैर्हि नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ०३५ ॥

अनुज्ञां तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ०३५ ॥

इति श्रुत्वा तु वचनं द्रोणपुत्रस्य कौरवः ।
मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ॥ ०३६ ॥

आचार्य शीघ्रं कलशं जलपूर्णं समानय ॥ ०३६ ॥

स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः ।
कलशं पूर्णमादाय राज्ञोऽन्तिकमुपागमत् ॥ ०३७ ॥

तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशां पते ।
ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् ॥ ०३८ ॥

सेनापत्येन भद्रं ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ०३८ ॥

राज्ञो नियोगाद्योद्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
वर्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ०३९ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्ततः ।
द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सेनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ०४० ॥

सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमम् ।
प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ॥ ०४१ ॥

दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितौघपरिप्लुतः ।
तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥ ०४२ ॥

अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनान्नृप ।
शोकसंविग्नमनसश्चिन्ताध्यानपराभवन् ॥ ०४३ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute,
Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html

for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

सौप्तिक पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - सौप्तिक पर्व

सौप्तिकपर्व १
कौशिकदर्शनम् १
अध्याय ००१ . . . . १
अध्याय ००२ . . . . ८
अध्याय ००३ . . . . १२
अध्याय ००४ . . . . १५
अध्याय ००५ . . . . १९
अध्याय ००६ . . . . २३
शिवस्तुतिः २७
अध्याय ००७ . . . . २७
अध्याय ००८ . . . . ३४
अध्याय ००९ . . . . ४९

ऐषीकपर्व ५६
अध्याय ०१० . . . . ५६
द्रौपदीपरिदेवितम् ५९
अध्याय ०११ . . . . ५९
अध्याय ०१२ . . . . ६३
ऐषीकोत्सर्गः ६७
अध्याय ०१३ . . . . ६७
अध्याय ०१४ . . . . ६९
अध्याय ०१५ . . . . ७१

द्रौपदीप्रसादः ७५
अध्याय ०१६ . . . . ७५
रुद्रमाहात्म्यम् ७९
अध्याय ०१७ . . . . ७९
अध्याय ०१८ . . . . ८२

॥ महाभारत सौप्तिकपर्व ॥

सौप्तिकपर्व

कौशिकदर्शनम्

अध्याय ००१

सञ्जय उवाच ॥

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥ ००१ ॥

विमुच्य वाहांस्त्वरिता भीताः समभवंस्तदा ।
गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ ००२ ॥

सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविक्षताः ॥ ००३ ॥

दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ।
श्रुत्वा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ००४ ॥

अनुसारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन्पुनः ।

ते मुहूर्तं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ॥ ००५ ॥

नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षवशं गताः ।
राज्ञो वधेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अश्रद्धेयमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।
यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ००७ ॥

अवध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा ।
पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ॥ ००८ ॥

न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः ।
यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ००९ ॥

अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय ।
हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ ०१० ॥

कथं हि वृद्धमिथुनं हतपुत्रं भविष्यति ।
न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ०११ ॥

कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च सञ्जय ।
प्रेष्यभूतः प्रवर्तेयं पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ ०१२ ॥

आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्ध्नि च सञ्जय ।
कथमद्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत् ॥ ०१३ ॥

कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्ष्यामि सञ्जय ।
येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ॥ ०१४ ॥

कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः ।
अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण सञ्जय ॥ ०१५ ॥

अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत सञ्जय ॥ ०१६ ॥

सञ्जय उवाच ॥

गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः ।
अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलताकुलम् ॥ ०१७ ॥

ते मुहूर्तं तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।
सूर्यास्तमयवेलायामासेदुः सुमहद्वनम् ॥ ०१८ ॥

नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम् ।
नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिषेवितम् ॥ ०१९ ॥

नानातोयसमाकीर्णं तडागैरुपशोभितम् ।
पद्मिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ ०२० ॥

प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः ।
शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ ०२१ ॥

उपेत्य तु तदा राजन्न्यग्रोधं ते महारथाः ।
ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ ०२२ ॥

तेऽवतीर्य रथेभ्यस्तु विप्रमुच्य च वाजिनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं संध्यामन्वासत प्रभो ॥ ०२३ ॥

ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ ०२४ ॥

ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलङ्कृतम् ।
नभोंऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ ०२५ ॥

ईषच्चापि प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ ०२६ ॥

रात्रिञ्चराणां सत्त्वानां निनादोऽभूत्सुदारुणः ।
क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ ०२७ ॥

तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे दुःखशोकसमन्विताः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ ०२८ ॥

तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समन्ततः ।
तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ ०२९ ॥

निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्धरणीतले ।
श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ ०३० ॥

ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
सुखोचितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ॥ ०३१ ॥

तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ॥ ०३१ ॥

क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत ।
नैव स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ०३२ ॥

न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानोऽतिमन्युना ।
वीक्षां चक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ०३३ ॥

वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम् ।

अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसायुतम् ॥ ०३४ ॥

तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।
सुखं स्वपन्तः कौरव्य पृथक्पृथगपाश्रयाः ॥ ०३५ ॥

सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः ।
सोऽपश्यत्सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥ ०३६ ॥

महास्वनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् ।
सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगिनम् ॥ ०३७ ॥

सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः ।
न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ०३८ ॥

संनिपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः ।
सुप्ताञ्जघान सुबहून्वायसान्वायसान्तकः ॥ ०३९ ॥

केषाञ्चिदच्छिनत्पक्षाञ्शिरांसि च चकर्त ह ।
चरणांश्चैव केषाञ्चिद्बभञ्ज चरणायुधः ॥ ०४० ॥

क्षणेनाहन्स बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशां पते ॥ ०४१ ॥

न्यग्रोधमण्डलं सर्वं संछन्नं सर्वतोऽभवत् ॥ ०४१ ॥

तांस्तु हत्वा ततः काकान्कौशिको मुदितोऽभवत् ।
प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ॥ ०४२ ॥

तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।
तद्भावकृतसङ्कल्पो द्रौणिरेको व्यचिन्तयत् ॥ ०४३ ॥

उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
शत्रूणां क्षपणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ०४४ ॥

नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्षाः प्रहारिणः ॥ ०४५ ॥

राज्ञः सकाशे तेषां च प्रतिज्ञातो वधो मया ॥ ०४५ ॥

पतङ्गाग्निसमां वृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम् ।
न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ॥ ०४६ ॥

छद्मना तु भवेत्सिद्धिः शत्रूणां च क्षयो महान् ॥ ०४६ ॥

तत्र संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।
तं जना बहु मन्यन्ते येऽर्थशास्त्रविशारदाः ॥ ०४७ ॥

यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गर्हितं लोकनिन्दितम् ।
कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ॥ ०४८ ॥

निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ॥ ०४९ ॥

अस्मिन्नर्थे पुरा गीतौ श्रूयेते धर्मचिन्तकैः ।
श्लोकौ न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ०५० ॥

परिश्रान्ते विदीर्णे च भुञ्जाने चापि शत्रुभिः ।
प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ॥ ०५१ ॥

निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।
भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ०५२ ॥

इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ०५३ ॥

स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ०५४ ॥

नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं ह्रिया वृतः ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ०५५ ॥

हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।
यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ०५६ ॥

एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।
पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ०५७ ॥

वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतम् ।
मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्नता ॥ ०५८ ॥

विनर्दन्ति स्म पाञ्चालाः क्ष्वेडन्ति च हसन्ति च ।
धमन्ति शङ्खाञ्शतशो हृष्टा घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ०५९ ॥

वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिस्वनैः ।
अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव हि ॥ ०६० ॥

अश्वानां हेषमाणानां गजानां चैव बृंहताम् ।
सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ०६१ ॥

दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गर्जतां भृशम् ।
रथनेमिस्वनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ०६२ ॥

पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् ।

वयमेव त्रयः शिष्टास्तस्मिन्महति वैशसे ॥ ०६३ ॥

केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः ।
निहताः पाण्डवेयैः स्म मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ०६४ ॥

एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः ।
यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ॥ ०६५ ॥

भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपचीयते ।
व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ०६६ ॥

अध्याय ००२

कृप उवाच ॥

श्रुतं ते वचनं सर्वं हेतुयुक्तं मया विभो ।
ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्वाद्य महाभुज ॥ ००१ ॥

आबद्धा मानुषाः सर्वे निर्बन्धाः कर्मणोर्द्वयोः ।
दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ ००२ ॥

न हि दैवेन सिध्यन्ति कर्माण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ००३ ॥

ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निबद्धा ह्यधमोत्तमाः ।
प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ॥ ००४ ॥

पर्जन्यः पर्वते वर्षन्किं नु साधयते फलम् ।

कृष्टे क्षेत्रे तथावर्षन्किं नु साधयते फलम् ॥ ००५ ॥

उत्थानं चाप्यदैवस्य ह्यनुत्थानस्य दैवतम् ।
व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वं कस्तत्र निश्चयः ॥ ००६ ॥

प्रवृष्टे च यथा देवे सम्यक्क्षेत्रे च कर्षिते ।
बीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ००७ ॥

तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्ववशेनैव वर्तते ।
प्राज्ञाः पुरुषकारं तु घटन्ते दाक्ष्यमास्थिताः ॥ ००८ ॥

ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरर्षभ ।
विचेष्टन्तश्च दृश्यन्ते निवृत्ताश्च तथैव हि ॥ ००९ ॥

कृतः पुरुषकारः सन्सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ ०१० ॥

उत्थानं तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितम् ।
अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ०११ ॥

तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः ।
उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तन्न रोचते ॥ ०१२ ॥

प्रायशो हि कृतं कर्म अफलं दृश्यते भुवि ।
अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ ०१३ ॥

चेष्टामकुर्व.ण्लभते यदि किञ्चिद्यदृच्छया ।
यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौ तावुभावपि ॥ ०१४ ॥

शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ ०१५ ॥

यदि दक्षः समारम्भात्कर्मणां नाश्नुते फलम् ।
नास्य वाच्यं भवेत्किञ्चित्तत्त्वं चाप्यधिगच्छति ॥ ०१६ ॥

अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति विष्ठितः ।
स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ ०१७ ॥

एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
स करोत्यात्मनोऽनर्थान्नैष बुद्धिमतां नयः ॥ ०१८ ॥

हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः ।
कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ॥ ०१९ ॥

हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ ०१९ ॥

दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ।
दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोघं विहन्यते ॥ ०२० ॥

सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ।
आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ ०२१ ॥

उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसंमताः ।
तेऽस्य योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ ०२२ ॥

वृद्धानां वचनं श्रुत्वा यो ह्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
उत्थानस्य फलं सम्यक्तदा स लभतेऽचिरात् ॥ ०२३ ॥

रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योऽर्थानीहेत मानवः ।
अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ ०२४ ॥

सोऽयं दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।

असमर्थ्य समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ ०२५ ॥

हितबुद्धीननादृत्य संमन्त्र्यासाधुभिः सह ।
वार्यमाणोऽकरोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ ०२६ ॥

पूर्वमप्यतिदुःशीलो न दैन्यं कर्तुमर्हति ।
तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणामकृतं वचः ॥ ०२७ ॥

अन्वावर्तामहि वयं यत्तु तं पापपूरुषम् ।
अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ ०२८ ॥

अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
बुद्धिश्चिन्तयतः किञ्चित्स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ ०२९ ॥

मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो बुधाः ।
ते च पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ॥ ०३० ॥

ते वयं धृतराष्ट्रं च गान्धारीं च समेत्य ह ।
उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ॥ ०३१ ॥

ते पृष्टाश्च वदेयुर्यच्छ्रेयो नः समनन्तरम् ।
तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ०३२ ॥

अनारम्भात्तु कार्याणां नार्थः संपद्यते क्वचित् ।
कृते पुरुषकारे च येषां कार्यं न सिध्यति ॥ ०३३ ॥

दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ०३३ ॥

अध्याय ००३

सञ्जय उवाच ॥

कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥ ००१ ॥

दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ ००२ ॥

पुरुषे पुरुषे बुद्धिः सा सा भवति शोभना ।
तुष्यन्ति च पृथक्सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ००३ ॥

सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् ।
सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वात्मानं प्रशंसति ॥ ००४ ॥

सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ००५ ॥

कारणान्तरयोगेन योगे येषां समा मतिः ।
तेऽन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत् ॥ ००६ ॥

तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
कालयोगविपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते ॥ ००७ ॥

अचिन्त्यत्वाद्धि चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः ।
चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ॥ ००८ ॥

यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।
भेषजं कुरुते योगात्प्रशमार्थमिहाभिभो ॥ ००९ ॥

एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः ।
प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्तां च निन्दन्ति मानवाः ॥ ०१० ॥

अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहितः ।
मध्येऽन्यया जरायां तु सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥ ०११ ॥

व्यसनं वा पुनर्घोरं समृद्धिं वापि तादृशीम् ।
अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥ ०१२ ॥

एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
भवत्यनित्यप्रज्ञत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ ०१३ ॥

निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति ।
तस्यां प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥ ०१४ ॥

सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः ।
कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ ०१५ ॥

सर्वे हि युक्तिं विज्ञाय प्रज्ञां चापि स्वकां नराः ।
चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टा हितमित्येव जानते ॥ ०१६ ॥

उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम ।
युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ ०१७ ॥

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च ।
वर्णे वर्णे समाधत्त एकैकं गुणवत्तरम् ॥ ०१८ ॥

ब्राह्मणे दममव्यग्रं क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥ ०१९ ॥

अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।

अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ ०२० ॥

सोऽस्मि जातः कुले श्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते ।
मन्दभाग्यतयास्म्येतं क्षत्रधर्ममनु ष्ठितः ॥ ०२१ ॥

क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितम् ।
प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधु संमतम् ॥ ०२२ ॥

धारयित्वा धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ ०२३ ॥

सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
गन्तास्मि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महाद्युतेः ॥ ०२४ ॥

अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः ।
विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः ॥ ०२५ ॥

वयं जिता मताश्चैषां श्रान्ता व्यायमनेन च ॥ ०२५ ॥

तेषां निशि प्रसुप्तानां स्वस्थानां शिबिरे स्वके ।
अवस्कन्दं करिष्यामि शिबिरस्याद्य दुष्करम् ॥ ०२६ ॥

तानवस्कन्द्य शिबिरे प्रेतभूतान्विचेतसः ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ ०२७ ॥

अद्य तान्सहितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्षं दीप्त इवानलः ॥ ०२८ ॥

निहत्य चैव पाञ्चालाञ्शान्तिं लब्धास्मि सत्तम ॥ ०२८ ॥

पाञ्चालेषु चरिष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे ।

पिनाकपाणिः सङ्क्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥ ०२९ ॥

अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निकृत्य च ।
अर्दयिष्यामि सङ्क्रुद्धो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ०३० ॥

अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
प्रहृत्यैकैकशस्तेभ्यो भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ०३१ ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ०३२ ॥

अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।
विरात्रे प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ०३३ ॥

अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि ।
खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ०३४ ॥

अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके ।
कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ०३५ ॥

अध्याय ००४

कृप उवाच ॥

दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
न त्वा वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ ००१ ॥

अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहितावुभौ ।
अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ ००२ ॥

अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ००३ ॥

आवाभ्यां सहितः शत्रूञ्श्वोऽसि हन्ता समागमे ।
विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ००४ ॥

शक्तस्त्वमसि विक्रान्तुं विश्रमस्व निशामिमाम् ।
चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ००५ ॥

विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।
समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ००६ ॥

न हि त्वा रथिनां श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।
जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु पावकिः ॥ ००७ ॥

कृपेण सहितं यान्तं युक्तं च कृतवर्मणा ।
को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ॥ ००८ ॥

ते वयं परिविश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः ।
प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ००९ ॥

तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ।
सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ ०१० ॥

ते वयं सहितास्तात सर्वाञ्शत्रून्समागतान् ।
प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ॥ ०११ ॥

विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥ ०११ ॥

अहं च कृतवर्मा च प्रयान्तं त्वां नरोत्तम ।
अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापिनौ ॥ ०१२ ॥

रथिनं त्वरया यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ०१२ ॥

स गत्वा शिबिरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ।
ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥ ०१३ ॥

कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
विहरस्व यथा शक्रः सूदयित्वा महासुरान् ॥ ०१४ ॥

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीम् ।
दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ ०१५ ॥

मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा ।
न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ ०१६ ॥

न चाहं समरे तात कृतवर्मा तथैव च ।
अनिर्जित्य रणे पाण्डून्व्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ ०१७ ॥

हत्वा च समरे क्षुद्रान्पाञ्चालान्पाण्डुभिः सह ।
निवर्तिष्यामहे सर्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ ०१८ ॥

सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमेव हि ।
सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ ०१९ ॥

एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।
अब्रवीन्मातुलं राजन्क्रोधादुद्वृत्य लोचने ॥ ०२० ॥

आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च ।

अर्थांश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ ०२१ ॥

तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ।
यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमह्नाय नाशयेत् ॥ ०२२ ॥

किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन् ।
हृदयं निर्दहन्मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ॥ ०२३ ॥

यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः ।
प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ ०२४ ॥

कथं हि मादृशो लोके मुहूर्तमपि जीवति ।
द्रोणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ ०२५ ॥

दृष्टद्युम्नमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे ।
स मे पितृवधाद्वध्यः पाञ्चाला ये च सङ्गताः ॥ ०२६ ॥

विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः ।
स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्दहेत् ॥ ०२७ ॥

कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् ।
नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ ०२८ ॥

यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ।
शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ॥ ०२९ ॥

एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ ०२९ ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् ।
अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ०३० ॥

न चास्मि शक्यः संयन्तुमस्मात्कार्यात्कथञ्चन ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्यो मां कार्यान्निवर्तयेत् ॥ ०३१ ॥

इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ०३१ ॥

वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः ।
पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ०३२ ॥

अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥ ०३३ ॥

अध्याय ००५

कृप उवाच ॥

शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥ ००१ ॥

तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षति ।
न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् ॥ ००२ ॥

शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः ।
जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यं च न विरोधयेत् ॥ ००३ ॥

अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ००४ ॥

नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ००५ ॥

यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ००६ ॥

तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ००७ ॥

स कल्याणे मतिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ००८ ॥

न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ००९ ॥

ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः ।
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ ०१० ॥

अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।
विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ०११ ॥

यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ ०१२ ॥

सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ ०१३ ॥

त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ ०१४ ॥

असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।

शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ ०१५ ॥

अश्वत्थामोवाच ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशास्मीह मातुल ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ ०१६ ॥

प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ०१७ ॥

कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ ०१८ ॥

तथा शांतनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ ०१९ ॥

भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ ०२० ॥

दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ ०२१ ॥

एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ ०२२ ॥

विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
वार्त्तिकानां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति ॥ ०२३ ॥

एवमधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः ।
तानेवं भिन्नमर्यादान्किं भवान्न विगर्हति ॥ ०२४ ॥

पितृहन्तॄनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
कामं कीटः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ ०२५ ॥

त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।
तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ ०२६ ॥

न स जातः पुमा.ण्ल्लोके कश्चिन्न च भविष्यति ।
यो मे व्यावर्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥ ०२७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
एकान्ते योजयित्वाश्वान्प्रायादभिमुखः परान् ॥ ०२८ ॥

तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ ।
किमयं स्यन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ०२९ ॥

एकसार्थं प्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।
समदुःखसुखौ चैव नावां शङ्कितुमर्हसि ॥ ०३० ॥

अश्वत्थामा तु सङ्क्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
ताभ्यां तथ्यं तदाचख्यौ यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ०३१ ॥

हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ०३२ ॥

तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै ।
पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ०३३ ॥

कथं च निहतः पापः पाञ्चालः पशुवन्मया ।
शस्त्राहवजितां लोकान्प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ ०३४ ॥

क्षिप्रं संनद्धकवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ ।
समास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्यौ परंतपौ ॥ ०३५ ॥

इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ।
तमन्वगात्कृपो राजन्कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ०३६ ॥

ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ॥ ०३७ ॥

ययुश्च शिबिरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ रथोत्तमे ॥ ०३८ ॥

अध्याय ००६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

द्वारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ ।
अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ॥ ००१ ॥

सञ्जय उवाच ॥

कृतवर्माणमामन्त्र्य कृपं च स महारथम् ।
द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिबिरद्वारमासदत् ॥ ००२ ॥

तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् ।
सोऽपश्यद्द्वारमावृत्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणम् ॥ ००३ ॥

वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ ००४ ॥

बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
बद्धाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम् ॥ ००५ ॥

दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयावहम् ।
नयनानां सहस्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ००६ ॥

नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेष एव वा ।
सर्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटेयुरपि पर्वताः ॥ ००७ ॥

तस्यास्यान्नासिकाभ्यां च श्रवणाभ्यां च सर्वशः ।
तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यः प्रादुरासन्महार्चिषः ॥ ००८ ॥

तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदाधराः ।
प्रादुरासन्हृषीकेशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००९ ॥

तदत्यद्भुतमालोक्य भूतं लोकभयङ्करम् ।
द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ ०१० ॥

द्रौणिमुक्ताञ्शरांस्तांस्तु तद्भूतं महदग्रसत् ।
उदधेरिव वार्योघान्पावको वडवामुखः ॥ ०११ ॥

अश्वत्थामा तु संप्रेक्ष्य ताञ्शरौघान्निरर्थकान् ।
रथशक्तिं मुमोचास्मै दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ०१२ ॥

सा तदाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरशीर्यत ।
युगान्ते सूर्यमाहत्य महोल्केव दिवश्च्युता ॥ ०१३ ॥

अथ हेमत्सरुं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् ।
कोशात्समुद्बबर्हाशु बिलाद्दीप्तमिवोरगम् ॥ ०१४ ॥

ततः खड्गवरं धीमान्भूताय प्राहिणोत्तदा ।
स तदासाद्य भूतं वै विलयं तूलवद्ययौ ॥ ०१५ ॥

ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदाम् ।
ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत् ॥ ०१६ ॥

ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ॥ ०१७ ॥

तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ।
अब्रवीदभिसंतप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ ०१८ ॥

ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ।
स शोचत्यापदं प्राप्य यथाहमतिवर्त्य तौ ॥ ०१९ ॥

शास्त्रदृष्टानवध्यान्यः समतीत्य जिघांसति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्यात्कुपथं प्रतिपद्यते ॥ ०२० ॥

गोब्राह्मणनृपस्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ।
वृद्धबालजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च ॥ ०२१ ॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राण्युपधारयेत् ।
इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ ०२२ ॥

सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ।
अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः ॥ ०२३ ॥

तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ ०२४ ॥

अशक्यं चैव कः कर्तुं शक्तः शक्तिबलादिह ।
न हि दैवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ ०२५ ॥

मानुषं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्याद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ ०२६ ॥

प्रतिघातं ह्यविज्ञातं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्तते ॥ ०२७ ॥

तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ।
न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तेत कथञ्चन ॥ ०२८ ॥

इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ।
न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ ०२९ ॥

ध्रुवं येयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते ॥ ०३० ॥

तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ।
नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथञ्चन ॥ ०३१ ॥

सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं प्रभुम् ।
दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ॥ ०३२ ॥

कपर्दिनं प्रपद्याथ देवदेवमुमापतिम् ।
कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ०३३ ॥

स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च ।
तस्माच्छरणमभ्येष्ये गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ०३४ ॥

शिवस्तुतिः

अध्याय ००७

सञ्जय उवाच ॥

स एवं चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशां पते ।
अवतीर्य रथोपस्थाद्दध्यौ संप्रयतः स्थितः ॥ ००१ ॥

द्रौणिरुवाच ॥

उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।
गिरिशं वरदं देवं भवं भावनमव्ययम् ॥ ००२ ॥

शितिकण्ठमजं शक्रं क्रथं क्रतुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ००३ ॥

श्मशानवासिनं दृप्तं महागणपतिं प्रभुम् ।
खट्वाङ्गधारिणं मुण्डं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ००४ ॥

मनसाप्यसुचिन्त्येन दुष्करेणाल्पचेतसा ।
सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥ ००५ ॥

स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं चर्मवाससम् ।
विलोहितं नीलकण्ठमपृक्तं दुर्निवारणम् ॥ ००६ ॥

शुक्रं विश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
व्रतवन्तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ००७ ॥

बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
गणाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ००८ ॥

कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ००९ ॥

परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
इष्वस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ ०१० ॥

हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ०११ ॥

इमां चाप्यापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ ०१२ ॥

इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ ०१३ ॥

तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
द्यां दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥ ०१४ ॥

दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।
द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ ०१५ ॥

श्ववराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ ०१६ ॥

काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ।

महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः ॥ ०१७ ॥

दार्वाघाटमुखाश्चैव चाषवक्त्राश्च भारत ।
कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ ०१८ ॥

महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।
हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभमुखास्तथा ॥ ०१९ ॥

पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ।
पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च शतोदराः ॥ ०२० ॥

निर्मांसाः कोकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
तथैवाशिरसो राजन्नृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ ०२१ ॥

प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ ०२२ ॥

शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ ०२३ ॥

जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः ।
चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः ॥ ०२४ ॥

मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलङ्कृताः ॥ ०२५ ॥

पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०२६ ॥

शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
भुशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ ०२७ ॥

पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रबाणा रणोत्कटाः ।
सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ॥ ०२८ ॥

महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः ।
स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ॥ ०२९ ॥

महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ॥ ०२९ ॥

रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्रजः ।
नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मुण्डवक्रास्तथैव च ॥ ०३० ॥

भेरीशङ्खमृदङ्गांस्ते झर्झरानकगोमुखान् ।
अवादयन्पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ०३१ ॥

गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे ।
लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः ॥ ०३२ ॥

धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ०३३ ॥

सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।
नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ०३४ ॥

रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ०३५ ॥

पातारोऽसृग्वसाद्यानां मांसान्त्रकृतभोजनाः ।
चूडालाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ०३६ ॥

अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः ।

विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डिकाः ॥ ०३७ ॥

महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युर्ये महीतले ॥ ०३८ ॥

उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीभटाः ॥ ०३९ ॥

कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।
नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ०४० ॥

प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।
येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ०४१ ॥

मनोवाक्कर्मभिर्भक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ०४२ ॥

पिबन्तोऽसृग्वसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा ।
चतुर्विंशात्मकं सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ०४३ ॥

श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
ये समाराध्य शूलाङ्कं भवसायुज्यमागताः ॥ ०४४ ॥

यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।
सह भूतगणान्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ०४५ ॥

नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
संनादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ०४६ ॥

संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
विवर्धयिषवो द्रौणेर्महिमानं महात्मनः ॥ ०४७ ॥

जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।
भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ॥ ०४८ ॥

घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ०४८ ॥

जनयेयुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
तान्प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ॥ ०४९ ॥

अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ०५० ॥

धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः ।
हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन्भारत कर्मणि ॥ ०५१ ॥

ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ०५२ ॥

तं रुद्रं रौद्रकर्माणं रौद्रैः कर्मभिरच्युतम् ।
अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ०५३ ॥

इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले ।
अग्नौ जुहोमि भगवन्प्रतिगृह्णीष्व मां बलिम् ॥ ०५४ ॥

भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रतः ॥ ०५५ ॥

त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ०५६ ॥

सर्वभूताशय विभो हविर्भूतमुपस्थितम् ।

प्रतिगृहाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ॥ ०५७ ॥

इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम् ।
संत्यक्तात्मा समारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ०५८ ॥

तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ०५९ ॥

सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च ।
क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ॥ ०६० ॥

यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ०६१ ॥

कुर्वता तस्य संमानं त्वां च जिज्ञासता मया ।
पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥ ०६२ ॥

कृतस्तस्यैष संमानः पाञ्चालान्रक्षता मया ।
अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम् ॥ ०६३ ॥

एवमुक्त्वा महेष्वासं भगवानात्मनस्तनुम् ।
आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ॥ ०६४ ॥

अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
वर्ष्मवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ०६५ ॥

तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् ।
अभितः शत्रुशिबिरं यान्तं साक्षादिवेश्वरम् ॥ ०६६ ॥

अध्याय ००८

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तथा प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
कच्चित्कृपश्च भोजश्च भयार्तौ न न्यवर्तताम् ॥ ००१ ॥

कच्चिन्न वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।
असह्यमिति वा मत्वा न निवृत्तौ महारथौ ॥ ००२ ॥

कच्चित्प्रमथ्य शिबिरं हत्वा सोमकपाण्डवान् ।
दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ॥ ००३ ॥

पाञ्चालैर्वा विनिहतौ कच्चिन्नास्वपतां क्षितौ ।
कच्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ००४ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तस्मिन्प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।
कृपश्च कृतवर्मा च शिबिरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ००५ ॥

अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।
प्रहृष्टः शनकै राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वक्षत्रस्य नाशने ।
किं पुनर्योधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ००७ ॥

अहं प्रवेक्ष्ये शिबिरं चरिष्यामि च कालवत् ।
यथा न कश्चिदपि मे जीवन्मुच्येत मानवः ॥ ००८ ॥

इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणिः पार्थानां शिबिरं महत् ।

अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः ॥ ००९ ॥

स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ ०१० ॥

ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे ।
प्रसुप्ता वै सुविश्वस्ताः स्वसैन्यपरिवारिताः ॥ ०११ ॥

अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत ।
पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकात् ॥ ०१२ ॥

क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ ०१३ ॥

तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम् ।
प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ॥ ०१४ ॥

स बुद्ध्वा चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ ०१५ ॥

तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ।
केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ ०१६ ॥

स बलात्तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ॥ ०१७ ॥

तमाक्रम्य तदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयोः ।
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ ०१८ ॥

तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ॥ ०१९ ॥

त्वत्कृते सुकृता.णल्लोकान्गच्छेयं द्विपदां वर ॥ ०१९ ॥

तस्याव्यक्तां तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसन ॥ ०२० ॥

तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते ॥ ०२० ॥

एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
मर्मस्वभ्यवधीत्क्रुद्धः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः ॥ ०२१ ॥

तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ।
अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ॥ ०२२ ॥

ते दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तं तमतिमानुषविक्रमम् ।
भूतमेव व्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन्भयात् ॥ ०२३ ॥

तं तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ।
अध्यतिष्ठत्स तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ॥ ०२४ ॥

स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः ।
रथेन शिबिरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विषतो बली ॥ ०२५ ॥

अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ।
सह तै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ ०२६ ॥

राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
व्याक्रोशन्क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ ०२७ ॥

तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
क्षिप्रं च समनह्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ०२८ ॥

स्त्रियस्तु राजन्वित्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य तम् ।
अब्रुवन्दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ ०२९ ॥

राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् ।
हत्वा पाञ्चालराजं यो रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ०३० ॥

ततस्ते योधमुख्यास्तं सहसा पर्यवारयन् ।
स तानापततः सर्वान्रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ०३१ ॥

धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् ।
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ०३२ ॥

तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि चौजसा ।
तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिंदमम् ॥ ०३३ ॥

युधामन्युस्तु संप्राप्तो मत्त्वा तं रक्षसा हतम् ।
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ॥ ०३४ ॥

तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ ०३५ ॥

तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ।
संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ॥ ०३६ ॥

स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मखे ॥ ०३६ ॥

ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान्पृथग्जनान् ।
भागशो विचरन्मार्गानसियुद्धविशारदः ॥ ०३७ ॥

तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्मिकान् ।

श्रान्तान्न्यस्तायुधान्सर्वान्क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ०३८ ॥

योधानश्वान्द्विपांश्चैव प्राच्छिनत्स वरासिना ।
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ०३९ ॥

विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
आक्षेपेण तथैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ०४० ॥

तस्य लोहितसिक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः ।
अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ॥ ०४१ ॥

ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः ।
निरीक्ष्यमाणा अन्योन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविव्यथुः ॥ ०४२ ॥

तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्शनाः ।
राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥ ०४३ ॥

स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिबिरे ततः ।
अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ०४४ ॥

तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशां पते ॥ ०४५ ॥

अवाकिरञ्शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ०४५ ॥

ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्दयन् ॥ ०४६ ॥

भारद्वाजस्तु तान्दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्सुदुर्जयान् ॥ ०४७ ॥

ततः परमसङ्क्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणोऽभिदुद्रुवे ॥ ०४८ ॥

सहस्रचन्द्रं विपुलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ०४९ ॥

द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यचरद्बली ॥ ०४९ ॥

ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं तमाहवे ।
कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ०५० ॥

प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु सुतसोमः प्रतापवान् ।
पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ०५१ ॥

सुतसोमस्य सासिं तु बाहुं छित्त्वा नरर्षभः ।
पुनरभ्यहनत्पार्श्वे स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ०५२ ॥

नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ०५३ ॥

अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।
स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥ ०५४ ॥

श्रुतकर्मा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत् ।
अभिद्रुत्य ततो द्रौणिं सव्ये स फलके भृशम् ॥ ०५५ ॥

स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जघ्ने वरासिना ।
स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ॥ ०५६ ॥

तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महाधनुः ।
अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ०५७ ॥

तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।
सकुण्डलं शिरः कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ०५८ ॥

ततो भीष्मनिहन्ता तं सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।
अहनत्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ॥ ०५९ ॥

शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ०५९ ॥

स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ॥ ०६० ॥

शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ॥ ०६१ ॥

यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ॥ ०६१ ॥

द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।
चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ०६२ ॥

अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।
न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ०६३ ॥

कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ॥ ०६४ ॥

ददृशुः कालरात्रिं ते स्मयमानामवस्थिताम् ।
नराश्वकुञ्जरान्पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीम् ॥ ०६५ ॥

हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ॥ ०६५ ॥

स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ०६६ ॥

यतः प्रवृत्तः सङ्ग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
ततः प्रभृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ०६७ ॥

तांस्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवान्रवान् ॥ ०६८ ॥

तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ०६९ ॥

ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
शिबिरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०७० ॥

सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ जघनं चैव कस्यचित् ।
कांश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ०७१ ॥

अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः ।
गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत्प्रभो ॥ ०७२ ॥

क्रोशतां किमिदं कोऽयं किं शब्दः किं नु किं कृतम् ।
एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ०७३ ॥

अपेतशस्त्रसंनाहान्संरब्धान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ०७४ ॥

ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
निद्रान्धा नष्टसञ्ज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ०७५ ॥

ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।

विनदन्तो भृशं त्रस्ताः संन्यपेषन्परस्परम् ॥ ०७६ ॥

ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् ।
धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ॥ ०७७ ॥

पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ०७८ ॥

तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ०७९ ॥

पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ०८० ॥

तथा स शिबिरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाह्रदमिव द्विपः ॥ ०८१ ॥

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ०८२ ॥

विस्वरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथावदन् ।
न च स्म प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ०८३ ॥

विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन्परस्परम् ।
उत्पतन्तः परे भीताः केचित्तत्र तथाभ्रमन् ॥ ०८४ ॥

पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ०८४ ॥

बन्धनानि च राजेन्द्र संछिद्य तुरगा द्विपाः ।
समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ०८५ ॥

तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
तथैव तान्निपतितानपिंषन्गजवाजिनः ॥ ०८६ ॥

तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
तृप्तानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ०८७ ॥

स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंघैर्मुदा युतैः ।
अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चापि महास्वनः ॥ ०८८ ॥

तेषामार्तस्वरं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ।
मुक्ताः पर्यपतन्राजन्मृद्नन्तः शिबिरे जनम् ॥ ०८९ ॥

तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः ।
अकरोच्छिबिरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ॥ ०९० ॥

तस्मिंस्तमसि सञ्जाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।
नाजानन्पितरः पुत्रान्भ्रातृन्भ्रातर एव च ॥ ०९१ ॥

गजा गजानतिक्रम्य निर्मनुष्या हया हयान् ।
अताडयंस्तथाभञ्जंस्तथामृद्नंश्च भारत ॥ ०९२ ॥

ते भग्नाः प्रपतन्तश्च निघ्नन्तश्च परस्परम् ।
न्यपातयन्त च परान्पातयित्वा तथापिषन् ॥ ०९३ ॥

विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।
जघ्नुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ०९४ ॥

त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वाःस्थास्तथा गुल्मांश्च गौल्मिकाः ।
प्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतसः ॥ ०९५ ॥

विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तदा विभो ।

क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ ०९६ ॥

पलायतां दिशस्तेषां स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ०९७ ॥

हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
तान्बुद्ध्वा रणमत्तोऽसौ द्रोणपुत्रो व्यपोथयत् ॥ ०९८ ॥

तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्मुहुरचेतसः ।
शिबिरान्निष्पतन्ति स्म क्षत्रिया भयपीडिताः ॥ ०९९ ॥

तांस्तु निष्पततस्त्रस्ताञ्शिबिराज्जीवितैषिणः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ॥ १०० ॥

विशस्त्रयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ।
वेपमानान्क्षितौ भीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०१ ॥

नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिबिराद्बहिः ।
कृपस्य च महाराज हार्दिक्यस्य च दुर्मतेः ॥ १०२ ॥

भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ।
त्रिषु देशेषु ददतुः शिबिरस्य हुताशनम् ॥ १०३ ॥

ततः प्रकाशे शिबिरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ॥ १०४ ॥

कांश्चिदापततो वीरानपरांश्च प्रधावतः ।
व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरो नरान् ॥ १०५ ॥

कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्यवान् ।
अपातयद्द्रोणसुतः संरब्धस्तिलकाण्डवत् ॥ १०६ ॥

विनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः ।
पतितैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०७ ॥

मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ।
उदतिष्ठन्कबन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ॥ १०८ ॥

सायुधान्साङ्गदान्बाहून्निचकर्त शिरांसि च ।
हस्तिहस्तोपमानूरून्हस्तान्पादांश्च भारत ॥ १०९ ॥

पृष्ठच्छिन्नाञ्शिरश्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान् ।
समासाद्याकरोद्द्रौणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११० ॥

मध्यकायान्नरानन्यांश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।
अंसदेशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिरः ॥ १११ ॥

एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबहून्नरान् ।
तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११२ ॥

किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
बहुना च गजाश्वेन भूरभूद्भीमदर्शना ॥ ११३ ॥

यक्षरक्षःसमाकीर्णे रथाश्वद्विपदारुणे ।
क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन्भुवि ॥ ११४ ॥

मातृरन्ये पितृनन्ये भ्रातृनन्ये विचुक्रुशुः ।
केचिदूचुर्न तत्क्रुद्धैर्धार्तराष्ट्रैः कृतं रणे ॥ ११५ ॥

यत्कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
असांनिध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११६ ॥

न देवासुरगन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ ११७ ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् ॥ ११८ ॥

धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ॥ ११८ ॥

तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
इति लालप्यमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ॥ ११९ ॥

स्तनतां च मनुष्याणामपरेषां च कूजताम् ।
ततो मुहूर्तात्प्राशाम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान् ॥ १२० ॥

शोणितव्यतिषिक्तायां वसुधायां च भूमिप ।
तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ १२१ ॥

संवेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान्सहस्रशः ।
न्यपातयन्नरान्क्रुद्धः पशून्पशुपतिर्यथा ॥ १२२ ॥

अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान्द्रवतोऽपरान् ।
संलीनान्युध्यमानांश्च सर्वान्द्रौणिरपोथयत् ॥ १२३ ॥

दह्यमाना हुताशेन वध्यमानाश्च तेन ते ।
परस्परं तदा योधा अनयन्यमसादनम् ॥ १२४ ॥

तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवानां महद्बलम् ।
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२५ ॥

निशाचराणां सत्त्वानां स रात्रिर्हर्षवर्धिनी ।
आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ १२६ ॥

तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः ।
खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२७ ॥

करालाः पिङ्गला रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः ।
जटिला दीर्घसक्थाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥ १२८ ॥

पश्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः ।
घटजानवोऽतिह्रस्वाश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १२९ ॥

सपुत्रदाराः सुक्रूरा दुर्दर्शनसुनिर्घृणाः ।
विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३० ॥

पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्गणशोऽपरे ।
इदं वरमिदं मेध्यमिदं स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥ १३१ ॥

मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानां च भृशासिताः ।
परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ १३२ ॥

वसां चाप्यपरे पीत्वा पर्यधावन्विकुक्षिलाः ।
नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशिनः ॥ १३३ ॥

अयुतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ १३४ ॥

मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे ।
समेतानि बहून्यासन्भूतानि च जनाधिप ॥ १३५ ॥

प्रत्यूषकाले शिबिरात्प्रतिगन्तुमियेष सः ।
नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरुः ॥ १३६ ॥

पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३६ ॥

स निःशेषानरीन्कृत्वा विरराज जनक्षये ।
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ १३७ ॥

यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो ।
दुर्गमां पदवीं कृत्वा पितुरासीद्गतज्वरः ॥ १३८ ॥

यथैव संसुप्तजने शिबिरे प्राविशन्निशि ।
तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभः ॥ १३९ ॥

निष्क्रम्य शिबिरात्तस्मात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्यवान् ।
आचख्यौ कर्म तत्सर्वं हृष्टः संहर्षयन्विभो ॥ १४० ॥

तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ॥ १४१ ॥

प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ १४१ ॥

एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये ।
प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥ १४२ ॥

असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माकं जनक्षयम् ॥ १४३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥ १४४ ॥

अथ कस्माद्धते क्षत्रे कर्मेदं कृतवानसौ ।

द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १४५ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान्कुरुनन्दन ।
असांनिध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ॥ १४६ ॥

सात्यकेश्चापि कर्मेदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ।
न हि तेषां समक्षं तान्हन्यादपि मरुत्पतिः ॥ १४७ ॥

एतदीदृशकं वृत्तं राजन्सुप्तजने विभो ।
ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् ॥ १४८ ॥

दिष्ट्या दिष्ट्येति चान्योन्यं समेत्योचुर्महारथाः ॥ १४८ ॥

पर्यष्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां च प्रतिनन्दितः ।
इदं हर्षाच्च सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १४९ ॥

पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ १५० ॥

इदानीं कृतकृत्याः स्म याम तत्रैव माचिरम् ।
यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे प्रियम् ॥ १५१ ॥

अध्याय ००९

सञ्जय उवाच ॥

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ ००१ ॥

गत्वा चैनमपश्यंस्ते किञ्चित्प्राणं नराधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ ००२ ॥

तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ००३ ॥

वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।
शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ००४ ॥

निवारयन्तं कृच्छ्रात्ताञ्श्वापदान्सञ्चिखादिषून् ।
विचेष्टमानं मह्यां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ००५ ॥

तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।
हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ॥ ००६ ॥

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ००६ ॥

तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ।
शुशुभे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ००७ ॥

ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ।
अविषह्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ००८ ॥

ततस्ते रुधिरं हस्तैर्मुखान्निर्मृज्य तस्य ह ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ००९ ॥

कृप उवाच ॥

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ ०१० ॥

पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।
गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥ ०११ ॥

इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ ०१२ ॥

पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयानां शयने धर्मे भार्यां प्रीतिमतीमिव ॥ ०१३ ॥

यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परंतपः ।
स हतो ग्रसते पांसून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०१४ ॥

येनाजौ निहता भूमावशेरत पुरा द्विषः ।
स भूमौ निहतः शेते कुरुराजः परैरयम् ॥ ०१५ ॥

भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शतसंघशः ।
स वीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ ०१६ ॥

उपासत नृपाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् ।
धिक्सद्यो निहतः शेते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०१७ ॥

सञ्जय उवाच ॥

तं शयानं नृपश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।
अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ ०१८ ॥

आहुस्त्वां राजशार्दूल मुख्यं सर्वधनुष्मताम् ।
धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं सङ्कर्षणस्य ह ॥ ०१९ ॥

कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।
बलिनः कृतिनो नित्यं स च पापात्मवान्नृप ॥ ०२० ॥

कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।
पश्यामो निहतं त्वां चेद्भीमसेनेन संयुगे ॥ ०२१ ॥

कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
निकृत्या हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ०२२ ॥

धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाहूयौजसा मृधे ।
गदया भीमसेनेन निर्भिन्ने सक्थिनी तव ॥ ०२३ ॥

अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः ।
यदुपेक्षितवान्क्षुद्रो धिक्तमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ ०२४ ॥

युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् ।
यावत्स्थास्यन्ति भूतानि निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ ०२५ ॥

ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥ ०२६ ॥

श्लाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन्संसत्सु भारत ।
सुशिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ ०२७ ॥

यां गतिं क्षत्रियस्याहुः प्रशस्तां परमर्षयः ।
हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिम् ॥ ०२८ ॥

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ ।
हतपुत्रां तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ ०२९ ॥

भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ॥ ०२९ ॥

धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनं चापि दुर्मतिम् ।
धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम् ॥ ०३० ॥

पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिपान् ।
कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ॥ ०३१ ॥

धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
प्रयातोऽभिमुखः शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ॥ ०३२ ॥

हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ०३३ ॥

धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ।
ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ ०३४ ॥

दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम् ।
यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नराधमान् ॥ ०३५ ॥

कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ।
सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ०३६ ॥

भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सहबान्धवैः ।
अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ०३७ ॥

कुतश्चापीदृशं सार्थमुपलप्स्यामहे वयम् ।
यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ॥ ०३८ ॥

वयमेव त्रयो राजन्गच्छन्तं परमां गतिम् ।
यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन तप्स्यामहे वयम् ॥ ०३९ ॥

त्वत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वानुव्रजेम वै ॥ ०४० ॥

दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्यामो महीमिमाम् ।
हीनानां नस्त्वया राजन्कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ॥ ०४१ ॥

गत्वैतांस्तु महाराज समेत्य त्वं महारथान् ।
यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्वचनान्मम ॥ ०४२ ॥

आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ।
हतं मयाद्य शंसेथा धृष्टद्युम्नं नराधिप ॥ ०४३ ॥

परिष्वजेथा राजानं बाह्लिकं सुमहारथम् ।
सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ ०४४ ॥

तथा पूर्वगतानन्यान्स्वर्गं पार्थिवसत्तमान् ।
अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्य पृच्छेथास्त्वमनामयम् ॥ ०४५ ॥

इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतसम् ।
अश्वत्थामा समुद्वीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ०४६ ॥

दुर्योधन जीवसि चेद्वाचं श्रोत्रसुखां शृणु ।
सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥ ०४७ ॥

ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ०४८ ॥

द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषं च भारत ॥ ०४९ ॥

कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिबिरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ०५० ॥

मया च पापकर्मासौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिबिरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥ ०५१ ॥

दुर्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम् ।
प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०५२ ॥

न मेऽकरोत्तद्गाङ्गेयो न कर्णो न च ते पिता ।
यत्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥ ०५३ ॥

स चेत्सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ०५४ ॥

स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः ।
इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ॥ ०५५ ॥

प्राणानुदसृजद्वीरः सुहृदां शोकमादधत् ॥ ०५५ ॥

तथेति ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च तं नृपम् ।
पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुरुहू रथान् ॥ ०५६ ॥

इत्येवं तव पुत्रस्य निशम्य करुणां गिरम् ।
प्रत्यूषकाले शोकार्तः प्राधावं नगरं प्रति ॥ ०५७ ॥

तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्दिव्यदर्शित्वमद्य वै ॥ ०५८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रज्ञातिवधं तदा ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ०५९ ॥

ऐषीकपर्व

अध्याय ०१०

वैशंपायन उवाच ॥

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ ००१ ॥

द्रौपदेया महाराज द्रुपदस्यात्मजैः सह ।
प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिबिरे स्वके ॥ ००२ ॥

कृतवर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिबिरं निशि ॥ ००३ ॥

एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम् ॥ ००४ ॥

छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।
शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दो बलस्य तव भारत ॥ ००५ ॥

अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महीपते ।
मुक्तः कथञ्चिद्धर्मात्मन्व्यग्रस्य कृतवर्मणः ॥ ००६ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पपात मह्यां दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ००७ ॥

तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ००८ ॥

लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा ।
जित्वा शत्रूञ्जितः पश्चात्पर्यदेवयदातुरः ॥ ००९ ॥

दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।
जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ ०१० ॥

हत्वा भ्रातॄन्वयस्यांश्च पितॄन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
बन्धूनमात्यान्पौत्रांश्च जित्वा सर्वाञ्जिता वयम् ॥ ०११ ॥

अनर्थो ह्यर्थसङ्काशस्तथार्थोऽनर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥ ०१२ ॥

यं जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ ०१३ ॥

येषामर्थाय पापस्य धिग्जयस्य सुहृद्वधे ।
निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ ०१४ ॥

कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे ।
चापव्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ ०१५ ॥

क्रुद्धस्य नरसिंहस्य सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥ ०१६ ॥

रथह्रदं शरवर्षोर्मिमन्तं ; रत्नाचितं वाहनराजियुक्तम् ।

शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रं ; शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ ०१७ ॥

सङ्ग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं ; द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।
ये तेरुरुच्चावचशस्त्रनौभि ;स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ ०१८ ॥

न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि ;द्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता ;त्त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ ०१९ ॥

ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं ; शरार्चिषं कोपमहासमीरम् ।
महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं ; तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ ०२० ॥

महाचमूकक्षवराभिपन्नं ; महाहवे भीष्ममहादवाग्निम् ।
ये सेहुरात्तायतशस्त्रवेगं ; ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ ०२१ ॥

न हि प्रमत्तेन नरेण लभ्या ; विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा ।
पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रू ;न्सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानम् ॥ ०२२ ॥

इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा ;न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धाः ; सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ॥ ०२३ ॥

अमर्षितैर्ये निहताः शयाना ; निःसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ॥ ०२३ ॥

कृष्णां नु शोचामि कथं न साध्वीं ; शोकार्णवे साद्य विनङ्क्ष्यतीति ।
भ्रातृंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य ; पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ॥ ०२४ ॥

ध्रुवं विसञ्ज्ञा पतिता पृथिव्यां ; सा शेष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ ०२४ ॥

तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती ; कथं भविष्यत्युचिता सुखानाम् ।
पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना ; प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥ ०२५ ॥

इत्येवमार्तः परिदेवयन्स ; राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।

गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां ; समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ ०२६ ॥

माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं ; धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्याः ; पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ ०२७ ॥

प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः ; शोकार्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरूयमाणः प्रययौ सुताना ;मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ ०२८ ॥

स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं ; ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
भूमौ शयानान्रुधिरार्द्रगात्रा ;न्विभिन्नभग्नापहृतोत्तमाङ्गान् ॥ ०२९ ॥

स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो ; युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः ; पपात चोर्व्यां सगणो विसञ्ज्ञः ॥ ०३० ॥

द्रौपदीपरिदेवितम्

अध्याय ०११

वैशंपायन उवाच ॥

स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ ००१ ॥

ततस्तस्य महाञ्शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य ह ॥ ००२ ॥

तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।

सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयां चक्रिरे तदा ॥ ००३ ॥

ततस्तस्मिन्क्षणे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ००४ ॥

उपप्लव्यगता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥ ००५ ॥

कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ००६ ॥

बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्शितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोध्वस्त इवांशुमान् ॥ ००७ ॥

ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य वृकोदरः ॥ ००८ ॥

सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी ।
रुदती पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

दिष्ट्या राजंस्त्वमद्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ ०१० ॥

दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ०११ ॥

आत्मजांस्तेन धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ ०१२ ॥

प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाशयम् ॥ ०१३ ॥

तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे ।
ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ ०१४ ॥

इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ ०१५ ॥

एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ ०१७ ॥

धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।
पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ ०१९ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ॥ ०२० ॥

राजञ्शिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
भीमसेनमथाभ्येत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मघवानिव ॥ ०२२ ॥

न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ ०२२ ॥

श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ॥ ०२३ ॥

हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ ०२३ ॥

तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।
मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ॥ ०२४ ॥

यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव ॥ ०२५ ॥

तस्या बहुविधं दुःखान्निशम्य परिदेवितम् ।
नामर्षयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ ०२६ ॥

स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम् ।
आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः ॥ ०२७ ॥

नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे वृतः ।
विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ०२८ ॥

ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः ।
वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरयः शीघ्रगामिनः ॥ ०२९ ॥

शिबिरात्स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।
द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ मार्गेण वीर्यवान् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०१२

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे यदूनामृषभस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ००१ ॥

एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकमपारयन् ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे याति भारत भारतः ॥ ००२ ॥

भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ ।
तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्यवपद्यसे ॥ ००३ ॥

यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरञ्जयः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ॥ ००४ ॥

तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनञ्जयम् ॥ ००५ ॥

तत्पुत्रोऽस्यैवमेवैनमन्वयाचदमर्षणः ।
ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ॥ ००६ ॥

विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः ।
सर्वधर्मविदाचार्यो नान्विषत्सततं सुतम् ॥ ००७ ॥

परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ००८ ॥

इत्युक्तवान्गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् ।
न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ॥ ००९ ॥

स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।
निराशः सर्वकल्याणैः शोचन्पर्यपतन्महीम् ॥ ०१० ॥

ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत ।
अवसद्द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ॥ ०११ ॥

स कदाचित्समुद्रान्ते वसन्द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ ०१२ ॥

यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्सत्यपराक्रमः ।
अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ ०१३ ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
तदद्य मयि दाशार्ह यथा पितरि मे तथा ॥ ०१४ ॥

अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदूत्तम ।
ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहरं रणे ॥ ०१५ ॥

स राजन्प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः ।
याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतगोरगाः ।
न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ ०१७ ॥

इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददानि ते ॥ ०१८ ॥

यच्छक्नोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।

तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ ०१९ ॥

स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
वव्रे चक्रं महाबाहो स्पर्धमानो मया सह ॥ ०२० ॥

गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।
जग्राहोपेत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ॥ ०२१ ॥

न चैतदशकत्स्थानात्सञ्चालयितुमच्युत ॥ ०२१ ॥

अथ तद्दक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णन्नेतदकल्पयत् ॥ ०२२ ॥

ततः सर्वबलेनापि यच्चैतन्न शशाक सः ।
उद्धर्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ॥ ०२३ ॥

कृत्वा यत्नं परं श्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥ ०२३ ॥

निवृत्तमथ तं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।
अहमामन्त्र्य सुस्निग्धमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ ०२४ ॥

यः स देवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ ०२५ ॥

यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शङ्करम् ॥ ०२६ ॥

यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।
नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ॥ ०२७ ॥

तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।

नोक्तपुर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥ ०२८ ॥

ब्रह्मचर्यं महद्घोरं चीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् ।
हिमवत्पार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसार्चितः ॥ ०२९ ॥

समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत ।
सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ०३० ॥

तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं मम ।
न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ०३१ ॥

रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ०३२ ॥

द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ०३३ ॥

भारताचार्यपुत्रः सन्मानितः सर्वयादवैः ।
चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ किं नु तात युयुत्ससे ॥ ०३४ ॥

एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह ।
प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ०३५ ॥

ततस्ते प्रार्थितं चक्रं देवदानवपूजितम् ।
अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०३६ ॥

त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ ०३७ ॥

एतत्सुनाभं वृष्णीनामृषभेण त्वया धृतम् ।
चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ ०३८ ॥

एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां युग्यमश्वान्धनानि च ।
आदायोपययौ बालो रत्नानि विविधानि च ॥ ०३९ ॥

स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ०४० ॥

ऐषीकोत्सर्गः

अध्याय ०१३

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वायुधवरोपेतमारुरोह महारथम् ॥ ००१ ॥

युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हेममालिभिः ॥ ००१ ॥

आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ।
दक्षिणामवहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ॥ ००२ ॥

पार्ष्णिवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ ००२ ॥

विश्वकर्मकृता दिव्या नानारत्नविभूषिता ।
उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ००३ ॥

वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् ।

तस्य सत्यवतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ॥ ००४ ॥

अन्वारोहद्धृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ००५ ॥

अशोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ ।
रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ॥ ००६ ॥

तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम् ।
प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ००७ ॥

ते हयाः सहसोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ॥ ००८ ॥

वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः पक्षिणां पतताम् इव ॥ ००९ ॥

ते समार्छन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
भीमसेनं महेष्वासं समनुद्रुत्य वेगिताः ॥ ०१० ॥

क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विषदर्थे समुद्यतम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ ०११ ॥

स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् ।
ययौ भागिरथीकच्छं हरिभिर्भृशवेगितैः ॥ ०१२ ॥

यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मनाम् ॥ ०१२ ॥

स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ ०१३ ॥

तं चैव क्रूरकर्माणं घृताक्तं कुशचीरिणम् ।
रजसा ध्वस्तकेशान्तं ददर्श द्रौणिमन्तिके ॥ ०१४ ॥

तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् ।
भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ॥ ०१६ ॥

व्यथितात्माभवद्द्रौणिः प्राप्तं चेदममन्यत ॥ ०१६ ॥

स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
जग्राह च स चैषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ॥ ०१७ ॥

स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदीरयत् ॥ ०१७ ॥

अमृष्यमाणस्ताञ्शूरान्दिव्यायुधधरान्स्थितान् ।
अपाण्डवायेति रुषा व्यसृजद्दारुणं वचः ॥ ०१८ ॥

इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ॥ ०१९ ॥

ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत ।
प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपमः ॥ ०२० ॥

अध्याय ०१४

वैशंपायन उवाच ॥

इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः ।
द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ ००१ ॥

अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ।
द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ॥ ००२ ॥

भ्रातृणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।
विसृजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ००३ ॥

केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः परवीरहा ।
अवातरद्रथात्तूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ००४ ॥

पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ॥ ००५ ॥

देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम् ॥ ००६ ॥

ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।
प्रजज्वाल महार्चिष्मद्युगान्तानलसंनिभम् ॥ ००७ ॥

तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।
प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥ ००८ ॥

निर्घाता बहवश्चासन्पेतुरुल्काः सहस्रशः ।
महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ००९ ॥

सशब्दमभवद्व्योम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ ०१० ॥

ते अस्त्रे तेजसा लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते ।
महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ०११ ॥

नारदः स च धर्मात्मा भरतानां पितामहः ।
उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ ०१२ ॥

तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ ०१३ ॥

तदन्तरमनाधृष्यावुपगम्य यशस्विनौ ।
आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ॥ ०१४ ॥

प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसंमतौ ।
अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥ ०१५ ॥

ऋषी ऊचतुः ॥

नानाशस्त्रविदः पूर्वे येऽप्यतीता महारथाः ।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०१५

वैशंपायन उवाच ॥

दृष्ट्वैव नरशार्दूलस्तावग्निसमतेजसौ ।
सञ्जहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ ००१ ॥

उवाच वदतां श्रेष्ठस्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।

प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ ००२ ॥

संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मानशेषतः ।
पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ००३ ॥

अत्र यद्धितमस्माकं लोकानां चैव सर्वथा ।
भवन्तौ देवसङ्काशौ तथा संहर्तुमर्हतः ॥ ००४ ॥

इत्युक्त्वा सञ्जहारास्त्रं पुनरेव धनञ्जयः ।
संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ००५ ॥

विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य सङ्ग्रहे ।
न शक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ००६ ॥

ब्रह्मतेजोभवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना ।
न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ००७ ॥

अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वावर्तयते पुनः ।
तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ ००८ ॥

ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
परमव्यसनार्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ००९ ॥

सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।
गुरुवर्ती च तेनास्त्रं सञ्जहारार्जुनः पुनः ॥ ०१० ॥

द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।
न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमाहवे ॥ ०११ ॥

अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
द्रौणिर्दीनमना राजन्द्वैपायनमभाषत ॥ ०१२ ॥

उत्तमव्यसनार्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ ०१३ ॥

अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।
मिथ्याचारेण भगवन्भीमसेनेन संयुगे ॥ ०१४ ॥

अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयास्त्रमकृतात्मना ।
तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ ०१५ ॥

विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
अपाण्डवायेति मुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ ०१६ ॥

तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् ।
अद्य पाण्डुसुतान्सर्वाञ्जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ ०१७ ॥

कृतं पापमिदं ब्रह्मन्रोषाविष्टेन चेतसा ।
वधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ ०१८ ॥

व्यास उवाच ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनञ्जयः ।
उत्सृष्टवान्न रोषेण न वधाय तवाहवे ॥ ०१९ ॥

अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहृतम् ॥ ०२० ॥

ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ।
क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकम्पत धनञ्जयः ॥ ०२१ ॥

एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ।

सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ ०२२ ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ ०२३ ॥

एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
न विहन्त्येतदस्त्रं ते प्रजाहितचिकीर्षया ॥ ०२४ ॥

पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव नः ।
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ ०२५ ॥

अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ ०२६ ॥

मणिं चैतं प्रयच्छैभ्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति ।
एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ ०२७ ॥

द्रौणिरुवाच ॥

पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्धनम् ।
अवाप्तानीह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ ०२८ ॥

यमाबध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम् ।
देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन ॥ ०२९ ॥

न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
एवंवीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ॥ ०३० ॥

यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमिषीका निपतिष्यति ॥ ०३१ ॥

गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् ॥ ०३१ ॥

व्यास उवाच ॥

एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कदाचन ।
गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ०३२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः परममस्त्रं तदश्वत्थामा भृशातुरः ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ०३३ ॥

द्रौपदीप्रसादः

अध्याय ०१६

वैशंपायन उवाच ॥

तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ ००१ ॥

विराटस्य सुतां पूर्वं स्नुषां गाण्डीवधन्वनः ।
उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ ००२ ॥

परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव जनिष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ००३ ॥

तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेव भविष्यति ।
परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वंशकरः सुतः ॥ ००४ ॥

एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतप्रवरं तदा ।
द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ००५ ॥

नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव ।
वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ॥ ००६ ॥

पतिष्यत्येतदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
विराटदुहितुः कृष्ण यां त्वं रक्षितुमिच्छसि ॥ ००७ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति ।
स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ००८ ॥

त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।
असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ॥ ००९ ॥

तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् ॥ ०१० ॥

अप्राप्नुवन्क्वचित्काञ्चित्संविदं जातु केनचित् ॥ ०१० ॥

निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ।
भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ॥ ०११ ॥

पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।
विचरिष्यसि पापात्मन्सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ ०१२ ॥

वयः प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च ।
कृपाच्छारद्वताद्वीरः सर्वास्त्राण्युपलप्स्यते ॥ ०१३ ॥

विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ ०१४ ॥

इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ॥ ०१५ ॥

पश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नराधम ॥ ०१५ ॥

व्यास उवाच ॥

यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान्कर्म दारुणम् ।
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् ॥ ०१६ ॥

तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।
असंशयं ते तद्भावि क्षुद्रकर्मन्व्रजाश्वितः ॥ ०१७ ॥

अश्वत्थामोवाच ॥

सहैव भवता ब्रह्मन्स्थास्यामि पुरुषेष्वहम् ।
सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ ०१९ ॥

पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः ।
कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महामुनिम् ॥ ०२० ॥

द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वराः ।
द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ ०२१ ॥

ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनिलोपमैः ।
अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिबिरं पुनरेव ह ॥ ०२२ ॥

अवतीर्य रथाभ्यां तु त्वरमाणा महारथाः ।
ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्तामार्ततराः स्वयम् ॥ ०२३ ॥

तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम् ।
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ ०२४ ॥

ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
प्रददौ तु मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ०२५ ॥

अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ०२६ ॥

प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे ।
यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनः ॥ ०२७ ॥

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
नैव त्वमपि गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ ०२८ ॥

उक्तवत्यसि धीराणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् ।
क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ ०२९ ॥

हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ॥ ०३० ॥

वैरस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ।
जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ॥ ०३१ ॥

यशोऽस्य पातितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।
वियोजितश्च मणिना न्यासितश्चायुधं भुवि ॥ ०३२ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।
शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ॥ ०३३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ।
गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ०३४ ॥

ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।
शुशुभे स महाराजः सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ०३५ ॥

उत्तस्थौ पुत्रशोकार्ता ततः कृष्णा मनस्विनी ।
कृष्णं चापि महाबाहुं पर्यपृच्छत धर्मराट् ॥ ०३६ ॥

रुद्रमाहात्म्यम्

अध्याय ०१७

वैशंपायन उवाच ॥

हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।
शोचन्युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ॥ ००२ ॥

तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ००३ ॥

यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे मुखम् ।
तं जघ्ने रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ००४ ॥

किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ ।
यदेकः शिबिरं सर्वमवधीन्नो गुरोः सुतः ॥ ००५ ॥

वासुदेव उवाच ॥

नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।
जगाम शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्बहून् ॥ ००६ ॥

प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।
वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत् ॥ ००७ ॥

वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधान्युत ॥ ००८ ॥

आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत ।
विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ००९ ॥

एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः ।

पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरम् ॥ ०१० ॥

हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् ।
दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोऽम्भसि महातपाः ॥ ०११ ॥

सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ।
स्रष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसापरम् ॥ ०१२ ॥

सोऽब्रवीत्पितरं दृष्ट्वा गिरिशं मग्नमम्भसि ।
यदि मे नाग्रजस्त्वन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः ॥ ०१३ ॥

तमब्रवीत्पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः ।
स्थाणुरेष जले मग्नो विस्रब्धः कुरु वै कृतिम् ॥ ०१४ ॥

स भूतान्यसृजत्सप्त दक्षादींस्तु प्रजापतीन् ।
यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ०१५ ॥

ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
बिभक्षयिषवो राजन्सहसा प्राद्रवंस्तदा ॥ ०१६ ॥

स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी पितामहमुपाद्रवत् ।
आभ्यो मां भगवान्पातु वृत्तिरासां विधीयताम् ॥ ०१७ ॥

ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ ०१८ ॥

विहितान्नाः प्रजास्तास्तु जग्मुस्तुष्टा यथागतम् ।
ततो ववृधिरे राजन्प्रीतिमत्यः स्वयोनिषु ॥ ०१९ ॥

भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरावपि ।
उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ॥ ०२० ॥

बहुरूपाः प्रजा दृष्ट्वा विवृद्धाः स्वेन तेजसा ।
चुक्रोध भगवान्रुद्रो लिङ्गं स्वं चाप्यविध्यत ॥ ०२१ ॥

तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ ०२२ ॥

किं कृतं सलिले शर्व चिरकालं स्थितेन ते ।
किमर्थं चैतदुत्पाट्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ ०२३ ॥

सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ ०२४ ॥

तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
ओषध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ ०२५ ॥

एवमुक्त्वा तु सङ्क्रुद्धो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०१८

वासुदेव उवाच ॥

ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः ॥ ००१ ॥

कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितांस्ततः ।
भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ ००२ ॥

ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ००३ ॥

सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।
तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ००४ ॥

लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ००५ ॥

लोकयज्ञेन यज्ञैषी कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ००६ ॥

वषड्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ००७ ॥

ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।
आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ००८ ॥

तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ००९ ॥

न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल चैधितः ।
व्यभ्रमच्चापि संविग्नं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ ०१० ॥

न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्वृतम् ॥ ०११ ॥

अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे ।
न प्रत्यभाच्च यज्ञस्तान्वेदा बभ्रंशिरे तदा ॥ ०१२ ॥

ततः स यज्ञं रौद्रेण विव्याध हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ ०१३ ॥

स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यरोचत ।
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ ०१४ ॥

अपक्रान्ते ततो यज्ञे सञ्ज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
नष्टसञ्ज्ञेषु देवेषु न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ०१५ ॥

त्र्यम्बकः सवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा ।
पूष्णश्च दशनान्क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ ०१६ ॥

प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।
केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ॥ ०१७ ॥

स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च ।
अवष्टभ्य धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ॥ ०१८ ॥

ततो वागमरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिनत् ।
अथ तत्सहसा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्धनुः ॥ ०१९ ॥

ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
शरणं सह यज्ञेन प्रसादं चाकरोत्प्रभुः ॥ ०२० ॥

ततः प्रसन्नो भगवान्प्रास्यत्कोपं जलाशये ।
स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ ०२१ ॥

भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।
प्रादात्पूष्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञं च पाण्डव ॥ ०२२ ॥

ततः सर्वमिदं स्वस्थं बभूव पुनरेव ह ।

सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्क्रुद्धेऽभवत्सर्वमस्वस्थं भुवनं विभो ।
प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं स प्रसन्नोऽस्य वीर्यवान् ॥ ०२४ ॥

ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः ।
अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाश्च सहानुगाः ॥ ०२५ ॥

न तन्मनसि कर्तव्यं न हि तद्द्रौणिना कृतम् ।
महादेवप्रसादः स कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ०२६ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

स्त्री पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - स्त्री पर्व

विशोकपर्व १
अध्याय ००१ . . . . १
अध्याय ००२ . . . . ५
अध्याय ००३ . . . . ८
अध्याय ००४ . . . . १०
अध्याय ००५ . . . . १२
अध्याय ००६ . . . . १४
अध्याय ००७ . . . . १६
अध्याय ००८ . . . . १८

स्त्रीपर्व २४
अध्याय ००९ . . . . २४
अध्याय ०१० . . . . २६
अयोभीमभञ्जनम् २९
अध्याय ०११ . . . . २९
अध्याय ०१२ . . . . ३२
अध्याय ०१३ . . . . ३३
अध्याय ०१४ . . . . ३६
अध्याय ०१५ . . . . ३८
अध्याय ०१६ . . . . ४१
अध्याय ०१७ . . . . ४७
अध्याय ०१८ . . . . ५०

अध्याय ०१९ . . . . ५३
उत्तराविलापः ५५
अध्याय ०२० . . . . ५५
अध्याय ०२१ . . . . ५९
अध्याय ०२२ . . . . ६०
अध्याय ०२३ . . . . ६२
अध्याय ०२४ . . . . ६७
अध्याय ०२५ . . . . ७०

श्राद्धपर्व ७५
अध्याय ०२६ . . . . ७५

जलप्रदानिकपर्व ८०
अध्याय ०२७ . . . . ८०

॥ महाभारत स्त्रीपर्व ॥

विशोकपर्व

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ ००१ ॥

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ ००२ ॥

अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ००४ ॥

ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।

अभिगम्य महाप्राज्ञः सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता ।
अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशां पते ॥ ००६ ॥

निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला ॥ ००६ ॥

नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ००७ ॥

पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः ।
पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ००९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ।
दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ ०१० ॥

किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ०११ ॥

हृतराज्यो हतसुहृद्धतचक्षुश्च वै तथा ।
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ ०१२ ॥

न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ०१३ ॥

सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।
अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः सङ्गृह्यतामिति ॥ ०१४ ॥

तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ।
न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् ॥ ०१५ ॥

दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः ।
दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ॥ ०१६ ॥

द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ ०१६ ॥

न स्मराम्यात्मनः किञ्चित्पुरा सञ्जय दुष्कृतम् ।
यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ ०१७ ॥

नूनं ह्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ ०१८ ॥

परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे ।
सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः ॥ ०१९ ॥

कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मया लोके पुमानिह ॥ ०१९ ॥

तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम् ।
विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ ०२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं विचिन्वतः ।
शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ॥ ०२२ ॥

सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा ॥ ०२२ ॥

तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ॥ ०२३ ॥

स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥ ०२३ ॥

तव दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् ।
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ॥ ०२४ ॥

शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ ०२४ ॥

कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत ॥ ०२५ ॥

न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।
क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः ॥ ०२६ ॥

मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किञ्चिदुक्तवान् ।
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ ०२७ ॥

आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ०२८ ॥

पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता ।
पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ०२९ ॥

मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।

स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ०३० ॥

अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
न शोचञ्श्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ॥ ०३१ ॥

स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत् ।
दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ०३२ ॥

त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ०३३ ॥

तस्मिन्समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः ।
तान्केशवार्चिर्निर्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ०३४ ॥

यच्चाश्रुपातकलिलं वदनं वहसे नृप ।
अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ०३५ ॥

विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान् ।
जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ०३६ ॥

एवमाश्वासितस्तेन सञ्जयेन महात्मना ।
विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥ ०३७ ॥

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्ह्लादयन्पुरुषर्षभम् ।

वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे धारयात्मानमात्मना ।
स्थिरजङ्गममर्त्यानां सर्वेषामेष निर्णयः ॥ ००२ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ००३ ॥

यदा शूरं च भीरुं च यमः कर्षति भारत ।
तत्किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ००४ ॥

अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ ००५ ॥

न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि ।
प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ००६ ॥

सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ ००७ ॥

अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ ००८ ॥

हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।
उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ ००९ ॥

तेषां कामदुघा.ण्ल्लोकानिन्द्रः सङ्कल्पयिष्यति ।
इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ ०१० ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ ०११ ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ०१२ ॥

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ०१३ ॥

न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
न मध्यस्थः क्वचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥ ०१४ ॥

अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसञ्चयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ ०१५ ॥

न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ०१६ ॥

अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ ०१७ ॥

चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि विवर्धते ॥ ०१७ ॥

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ ०१८ ॥

नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
न च नापैति कार्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ ०१९ ॥

अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ०२० ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ ०२१ ॥

शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ०२२ ॥

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ०२३ ॥

अध्याय ००३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भुय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विवर्जनात् ।
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः ॥ ००२ ॥

विदुर उवाच ॥

यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वापि प्रमुच्यते ।
ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ००३ ॥

अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ००४ ॥

गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ००५ ॥

यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ००६ ॥

वैचित्रवीर्य वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ००७ ॥

कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ ००८ ॥

यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किञ्चित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ००९ ॥

छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ ०१० ॥

अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ०११ ॥

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ ०१२ ॥

संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ ०१३ ॥

प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ ०१४ ॥

यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसञ्चरन् ।

उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किञ्चित्सत्त्वं नराधिप ॥ ०१५ ॥

एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् ।
कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ ०१६ ॥

ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेषिणः ।
समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ००४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वाः श‍ृणु प्रभो ।
पूर्वमेवेह कलले वसते किञ्चिदन्तरम् ॥ ००२ ॥

ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मांसं प्रकल्पयेत् ।
ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे प्रजायते ॥ ००३ ॥

अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ।
ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ ००४ ॥

योनिद्वारमुपागम्य बहून्क्लेशान्समृच्छति ।
योनिसंपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ००५ ॥

तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ।
ग्रहास्तमुपसर्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ००६ ॥

ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा ।
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥ ००७ ॥

बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गस्वादुभिरातुरम् ।
व्यसनान्युपवर्तन्ते विविधानि नराधिप ॥ ००८ ॥

बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ॥ ००८ ॥

अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ॥ ००९ ॥

वाग्घीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥ ०१० ॥

अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः ।
लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ०११ ॥

कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ ०१२ ॥

मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ ०१३ ॥

अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ ०१४ ॥

एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।

स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ ०१५ ॥

अध्याय ००५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ ००२ ॥

कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसङ्कुलम् ॥ ००३ ॥

सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ००४ ॥

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ००५ ॥

स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावनितस्ततः ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति ॥ ००६ ॥

स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ।

न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ००७ ॥

अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ००८ ॥

पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ००९ ॥

वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ ०१० ॥

पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मि.णल्लतासंतानसङ्कटे ॥ ०११ ॥

पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ।
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ ०१२ ॥

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ ०१३ ॥

षड्वक्त्रं कृष्णशबलं द्विषट्कपदचारिणम् ।
क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ ०१४ ॥

तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ॥ ०१५ ॥

आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ ०१५ ॥

भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते ॥ ०१६ ॥

तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।
तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ॥ ०१७ ॥

न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य सङ्कटे ॥ ०१७ ॥

अभीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ॥ ०१८ ॥

तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मूषकाः ॥ ०१९ ॥

व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।
कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ ०२० ॥

वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ ०२१ ॥

एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ ०२२ ॥

अध्याय ००६

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ ।
कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ ००१ ॥

स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसङ्कटे ।
कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ॥ ००२ ॥

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तथा ।
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ००३ ॥

विदुर उवाच ॥

उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ००४ ॥

यत्तदुच्यति कान्तारं महत्संसार एव सः ।
वनं दुर्गं हि यत्त्वेतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ००५ ॥

ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः ।
या सा नारी बृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै ॥ ००६ ॥

तामाहुस्तु जरां प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् ॥ ००६ ॥

यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।
यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः ॥ ००७ ॥

अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्यसौ ॥ ००७ ॥

कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः ।
प्रताने लम्बते सा तु जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ००८ ॥

स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
षड्वक्रः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ॥ ००९ ॥

मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ॥ ००९ ॥

ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मूषकाः सततोत्थिताः ।
रात्र्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः ॥ ०१० ॥

ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥ ०१० ॥

यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम् ।
तांस्तु कामरसान्विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ ०११ ॥

एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं स्म ये विदुः ।
ते वै संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः ॥ ०१२ ॥

अध्याय ००७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।
भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव ॥ ००१ ॥

विदुर उवाच ॥

शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः ॥ ००२ ॥

यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ।
क्वचित्क्वचिच्छ्रमात्स्थाता कुरुते वासमेव वा ॥ ००३ ॥

एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।

कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ००४ ॥

तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।
यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ००५ ॥

सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।
चराणां स्थावराणां च गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ००६ ॥

शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ००७ ॥

क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ००८ ॥

अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ००९ ॥

शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ ०१० ॥

संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रसंधयः ।
क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ०११ ॥

एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधाः ।
अत्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ ०१२ ॥

रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्म बुद्धिश्च रश्मयः ॥ ०१३ ॥

तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ ०१४ ॥

यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते ।
याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ॥ ०१५ ॥

स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ ०१६ ॥

अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत ।
साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् ॥ ०१७ ॥

न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ ०१८ ॥

तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ ०१९ ॥

शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ०२० ॥

अध्याय ००८

वैशंपायन उवाच ॥

विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ ००१ ॥

तं तथा पतितं भूमौ निःसञ्ज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः ।

कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ ००२ ॥

सञ्जयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः ।
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ००३ ॥

पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यत्नतः ।
अन्वासन्सुचिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥ ००४ ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसञ्ज्ञो महीपतिः ।
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ००५ ॥

धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ००६ ॥

पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ॥ ००७ ॥

येन दह्यन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।
येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ००८ ॥

तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् ।
तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ ००९ ॥

इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ।
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकं च परमं गतः ॥ ०१० ॥

अभूच्च तूष्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते ॥ ०१० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलस्तथा ॥ ०१२ ॥

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वेदितव्यं परंतप ।
अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः ॥ ०१३ ॥

अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वाशाश्वते सति ।
जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ ०१४ ॥

प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः ।
पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ ०१५ ॥

अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे नृप ।
कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्गतान्परमिकां गतिम् ॥ ०१६ ॥

जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।
यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ ०१७ ॥

न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ।
घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ ०१८ ॥

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि कथं स्थैर्यं भवेत्तव ॥ ०१९ ॥

पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रीं जितक्लमः ।
अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवौकसः ॥ ०२० ॥

नारदप्रमुखांश्चापि सर्वान्देवऋषींस्तथा ॥ ०२० ॥

तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ।
कार्यार्थमुपसंप्राप्ता देवतानां समीपतः ॥ ०२१ ॥

उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ।
यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा ॥ ०२२ ॥

प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ ०२२ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं पृथिवीं देवसंसदि ॥ ०२३ ॥

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।
दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ॥ ०२४ ॥

तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ॥ ०२४ ॥

तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः ।
अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ ०२५ ॥

ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम् ।
गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने ॥ ०२६ ॥

स एष ते सुतो राज.ण्ल्लोकसंहारकारणात् ।
कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ॥ ०२७ ॥

अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ॥ ०२८ ॥

शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा ।
समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ॥ ०२९ ॥

एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्वतः ॥ ०२९ ॥

आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ॥ ०३० ॥

न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ०३१ ॥

नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ०३२ ॥

पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम् ।
न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ०३३ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ०३४ ॥

कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ०३५ ॥

एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ०३६ ॥

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ०३७ ॥

अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथञ्चन ।
कृतान्तस्य हि भूतेन स्थावरेण त्रसेन च ॥ ०३८ ॥

भवान्कर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ०३९ ॥

त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।

ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ०४० ॥

कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ॥ ०४१ ॥

मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ०४२ ॥

एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
धर्मश्च सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ०४३ ॥

पुत्रशोकसमुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ०४४ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासस्यामिततेजसः ।
मुहूर्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ०४५ ॥

महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम ।
नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ०४६ ॥

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च नशोचितुम् ॥ ०४७ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०४८ ॥

स्त्रीपर्व

अध्याय ००९

जनमेजय उवाच ॥

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
सञ्जयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ ००२ ॥

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ००३ ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ००४ ॥

गान्धारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ ००५ ॥

ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ००६ ॥

ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ००७ ॥

ततः प्रणादः सञ्जज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्शितम् ॥ ००८ ॥

अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ००९ ॥

प्रकीर्य केशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्य च ।
एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ ०१० ॥

श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः ॥ ०११ ॥

तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ।
शोकार्तान्यद्रवन्राजन्किशोरीणामिवाङ्गने ॥ ०१२ ॥

प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि ।
दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसङ्क्षयम् ॥ ०१३ ॥

विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।
शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ ०१४ ॥

व्रीडां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः ।
ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ ०१५ ॥

परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्स्म याः ।
ताः शोकविह्वला राजन्नुपैक्षन्त परस्परम् ॥ ०१६ ॥

ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ०१७ ॥

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः ।
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ ०१८ ॥

तासां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसङ्क्षये ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो व्यथयन्भुवनान्युत ॥ ०१९ ॥

युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ ०२० ॥

भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसङ्क्षये ।
प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०१०

वैशंपायन उवाच ॥

क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ ००१ ॥

ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ ००२ ॥

पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्शक्रलोकं महीपतिः ॥ ००३ ॥

दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।
सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ००४ ॥

इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्तदा ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्बहून् ।
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥ ००६ ॥

ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्शस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ००७ ॥

न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ००८ ॥

एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ००९ ॥

न चापि शत्रवस्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ ०१० ॥

अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिबिरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ०११ ॥

पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ ०१२ ॥

तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ ०१३ ॥

ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः ।
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ ०१४ ॥

निहतानात्मजाञ्श्रुत्वा प्रमत्तान्पुरुषर्षभाः ।
निनीषन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ॥ ०१५ ॥

पाण्डूनां किल्बिषं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः ॥ ०१६ ॥

राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षत्रधर्मं च केवलम् ॥ ०१७ ॥

इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ ०१८ ॥

अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महात्मानस्तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ ०१९ ॥

अपक्रम्य तु ते राजन्सर्व एव महारथाः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते प्रययुस्ततः ॥ ०२० ॥

जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा ।
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ॥ ०२१ ॥

एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
भयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ ०२२ ॥

समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ ।
विप्रजग्मुर्महाराज यथेच्छकमरिंदमाः ॥ ०२३ ॥

अयोभीमभञ्जनम्

अध्याय ०११

वैशंपायन उवाच ॥

हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ ००१ ॥

सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
शोचमानो महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ ००२ ॥

अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ००३ ॥

तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्शिता ।
सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ००४ ॥

स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ००५ ॥

ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ००६ ॥

क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साद्यानृशंसता ।
यदावधीत्पितॄन्भ्रातॄन्गुरून्पुत्रान्सखीनपि ॥ ००७ ॥

घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ००८ ॥

किं नु राज्येन ते कार्यं पितॄन्भ्रातॄनपश्यतः ।

अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ००९ ॥

अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१० ॥

ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्शनाः ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ०११ ॥

तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥ ०१२ ॥

धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः ॥ ०१३ ॥

स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ ०१४ ॥

तस्य सङ्कल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ ०१५ ॥

प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः ।
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ ०१६ ॥

तं तु गृह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् ।
बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ ०१७ ॥

नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ ०१८ ॥

ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ ०१९ ॥

पर्यगृह्णत तं विद्वान्सूतो गावल्गणिस्तदा ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ ०२० ॥

स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
हा हा भीमेति चुक्रोश भूयः शोकसमन्वितः ॥ ०२१ ॥

तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम् ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ ०२३ ॥

त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतः ॥ ०२४ ॥

न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्निग्रहणं नरः ॥ ०२५ ॥

यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ ०२६ ॥

तस्मात्पुत्रेण या सा ते प्रतिमा कारितायसी ।
भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ ०२७ ॥

पुत्रशोकाभिसंतापाद्धर्मादपहृतं मनः ।
तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ॥ ०२८ ॥

न च ते तत्क्षमं राजन्हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम् ।
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन ॥ ०२९ ॥

तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ०३० ॥

अध्याय ०१२

वैशंपायन उवाच ॥

तत एनमुपातिष्ठञ्शौचार्थं परिचारकाः ।
कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ ००१ ॥

राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ ००२ ॥

एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीर्वचनं तदा ।
पाण्डवानधिकाञ्जानन्बले शौर्ये च कौरव ॥ ००३ ॥

राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ००४ ॥

उच्यमानं च यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते ।
आपदं समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ००५ ॥

ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।
राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ००६ ॥

आत्मापराधादायस्तस्तत्किं भीमं जिघांससि ।
तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ००७ ॥

यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम् ।
स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिचिकीर्षता ॥ ००८ ॥

आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।
यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परंतप ॥ ००९ ॥

एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ ०१० ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन्धैर्यान्मां समचालयत् ॥ ०११ ॥

दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः ।
त्वद्गुप्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ॥ ०१२ ॥

इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।
मध्यमं पाण्डवं वीरं स्प्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ ०१३ ॥

हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
पाण्डुपुत्रेषु मे शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ ०१४ ॥

ततः स भीमं च धनञ्जयं च; माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्सुगात्रा ;नाश्वास्य कल्याणमुवाच चैनान् ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०१३

वैशंपायन उवाच ॥

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुङ्गवाः ।
अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ ००१ ॥

ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ ००२ ॥

तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।
ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ००३ ॥

स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।
तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ००४ ॥

दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च ।
सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ००५ ॥

स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।
शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ००६ ॥

न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।
रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ००७ ॥

उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्स्व मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ००८ ॥

सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।
उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ००९ ॥

न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहम् ।
स्मरामि भाषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ ०१० ॥

सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।

कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ०११ ॥

गान्धार्युवाच ॥

भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ ०१२ ॥

यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ ०१३ ॥

दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽयं कुरुसङ्क्षयः ॥ ०१४ ॥

नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ ०१५ ॥

युध्यमाना हि कौरव्याः कृन्तमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ ०१६ ॥

यत्तु कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ ०१७ ॥

शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्यां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् ॥ ०१८ ॥

कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथञ्चन ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०१४

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत् ।
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ ००१ ॥

अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ००२ ॥

न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।
शक्यः केनचिदुद्यन्तुमतो विषममाचरम् ॥ ००३ ॥

सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति चैतत्कृतं मया ॥ ००४ ॥

राजपुत्रीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ००५ ॥

सुयोधनमसङ्गृह्य न शक्या भूः ससागरा ।
केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ॥ ००६ ॥

तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ००७ ॥

तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः ।
धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ॥ ००८ ॥

वैरमुद्धुक्षितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् ।
क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ ००९ ॥

वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।
राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ॥ ०१० ॥

गान्धार्युवाच ॥

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ॥ ०११ ॥

हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत ।
अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् ॥ ०१२ ॥

सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।
क्रूरं कर्माकरोः कस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ ०१३ ॥

भीमसेन उवाच ॥

अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम् ।
यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ०१४ ॥

रुधिरं न व्यतिक्रामद्दन्तोष्ठं मेऽम्ब मा शुचः ।
वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ॥ ०१५ ॥

हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।
भ्रातॄणां संप्रहृष्टानां त्रासः सञ्जनितो मया ॥ ०१६ ॥

केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।
क्रोधाद्यदब्रुवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ ०१७ ॥

क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शास्वतीः समाः ।
प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ ०१८ ॥

न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम् ।
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ॥ ०१९ ॥

गान्धार्युवाच ॥

वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नंस्त्वमपराजितः ।
कस्मान्न शेषयः कञ्चिद्येनाल्पमपराधितम् ॥ ०२० ॥

संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।
कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ॥ ०२१ ॥

शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि ।
न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरः ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०१५

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ ००१ ॥

तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिर इदं चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ ००३ ॥

न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान्सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुहः ॥ ००४ ॥

तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा ।
नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशम् ॥ ००५ ॥

तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ००६ ॥

अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ॥ ००६ ॥

ततः स कुनकीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।
तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ००७ ॥

एवं सञ्चेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।
गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ००८ ॥

तया ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् ।
अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥ ००९ ॥

चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिभिरभिप्लुता ।
बाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ ०१० ॥

ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तथा पृथा ।
अपश्यदेताञ्शस्त्रौघैर्बहुधा परिविक्षतान् ॥ ०११ ॥

सा तानेकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।
अन्वशोचन्त दुःखार्ता द्रौपदीं च हतात्मजाम् ॥ ०१२ ॥

रुदतीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ ०१२ ॥

द्रौपद्युवाच ॥

आर्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः ।
न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरदृष्टां तपस्विनीम् ॥ ०१३ ॥

किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तां समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ।
उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्शिताम् ॥ ०१४ ॥

तयैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।
अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ ०१५ ॥

तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।
मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥ ०१६ ॥

मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।
अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ ०१७ ॥

इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।
मा शुचो न हि शोच्यास्ते सङ्ग्रामे निधनं गताः ॥ ०१९ ॥

यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०१६

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामाविकर्तनम् ।
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ ००१ ॥

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ ००२ ॥

वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ००३ ॥

ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ००४ ॥

अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ००५ ॥

गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ००६ ॥

गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम् ।
सृगालबडकाकोलकङ्ककाकनिषेवितम् ॥ ००७ ॥

रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुररकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ००८ ॥

ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ००९ ॥

वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ ०१० ॥

समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतांस्तत्र पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ ०११ ॥

क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबडवायसैः ।
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ ०१२ ॥

रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे ॥ ०१३ ॥

अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्खलन्नन्या न्यपतंश्चापरा भुवि ॥ ०१४ ॥

श्रान्तानां चाप्यनाथानां नासीत्काचन चेतना ।
पाञ्चालकुरुयोषाणां कृपणं तदभून्महत् ॥ ०१५ ॥

दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ ०१६ ॥

ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुररीरिव माधव ॥ ०१८ ॥

अमूस्त्वभिसमागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् ।

पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ ०१९ ॥

वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् ।
क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराकुलम् ॥ ०२० ॥

शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः ।
द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ०२१ ॥

काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महात्मनाम् ।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलङ्कृतम् ॥ ०२२ ॥

वीरबाहुविसृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि ।
खड्गैश्च विमलैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ ०२३ ॥

क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः क्वचित् ।
क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ ०२४ ॥

एतदेवंविधं वीर संपश्यायोधनं विभो ।
पश्यमाना च दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन ॥ ०२५ ॥

पाञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामिव भूतानां नाहं वधमचिन्तयम् ॥ ०२६ ॥

तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च निष्कर्षन्त्यसृगुक्षितान् ।
निगृह्य कवचेषूग्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ ०२७ ॥

जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः ।
अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ ०२८ ॥

अवध्यकल्पान्निहतान्दृष्ट्वाहं मधुसूदन ।
गृध्रकङ्कबडश्येनश्वसृगालादनीकृतान् ॥ ०२९ ॥

अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशान्तान्पावकानिव ॥ ०३० ॥

शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च ।
विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ०३१ ॥

बन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ०३२ ॥

ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ॥ ०३३ ॥

तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः ।
आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ॥ ०३४ ॥

चापानि विशिखान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमला गदाः ।
युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव बिभ्रति ॥ ०३५ ॥

सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघट्टिताः ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षाः शेरते हरितस्रजः ॥ ०३६ ॥

अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघबाहवः ।
शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ०३७ ॥

बिभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ॥ ०३८ ॥

क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम् ।
शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ०३९ ॥

एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम् ।
कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ०४० ॥

सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः ।
स्तुतिभिश्च परार्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ०४१ ॥

तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः ।
कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ०४२ ॥

रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ०४३ ॥

रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः ।
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ०४४ ॥

एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ०४५ ॥

आसामपरिपूर्णार्थं निशाम्य परिदेवितम् ।
इतरेतरसङ्क्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ०४६ ॥

एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य विक्रुश्य च विलप्य च ।
विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ०४७ ॥

बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ०४८ ॥

शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः ।
इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ०४९ ॥

विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः ।

मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ०५० ॥

शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ०५१ ॥

बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ०५२ ॥

उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन्भरतयोषितः ॥ ०५३ ॥

पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ०५४ ॥

बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ०५५ ॥

न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः ।
भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ॥ ०५६ ॥

यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ०५७ ॥

अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ।
यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ०५८ ॥

नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातॄंश्च केशव ॥ ०५९ ॥

एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ०५९ ॥

अध्याय ०१७

वैशंपायन उवाच ॥

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ ००१ ॥

सा तु लब्ध्वा पुनः सञ्ज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ ००२ ॥

परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ००३ ॥

सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ॥ ००४ ॥

समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

उपस्थितेऽस्मिन्सङ्ग्रामे ज्ञातीनां सङ्क्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ॥ ००५ ॥

अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ००५ ॥

इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ००६ ॥

यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।

ध्रुवं शस्त्रजिता.ण्ल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ००७ ॥

इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ००८ ॥

अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।
शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ ००९ ॥

योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०१० ॥

ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं नसुलभां गतः ।
तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ॥ ०११ ॥

यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ ०१२ ॥

यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपवीजन्ति योषितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ ०१३ ॥

एष शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ ०१४ ॥

पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।
निहतं भीमसेनेन गदामुद्यम्य भारत ॥ ०१५ ॥

अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।
अनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ ०१६ ॥

एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ ०१७ ॥

विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक् ।
बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ ०१८ ॥

निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ ०१९ ॥

अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासनात् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥ ०२० ॥

तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनात् ।
हीनां हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव ॥ ०२१ ॥

इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।
यदिमाः पर्युपासन्ते हताञ्शूरान्रणे स्त्रियः ॥ ०२२ ॥

प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनभुजाङ्कगाम् ।
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ ०२३ ॥

नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे ।
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ ०२४ ॥

कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ॥ ०२५ ॥

पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता ।
दुर्योधनं तु वामोरूः पाणिना परिमार्जति ॥ ०२६ ॥

किं नु शोचति भर्तारं पुत्रं चैषा मनस्विनी ।
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा ॥ ०२७ ॥

स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ ०२८ ॥

पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ।
मुखं विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ ०२९ ॥

यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा ।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०१८

गान्धार्युवाच ॥

पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याञ्जितक्लमान् ।
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे ॥ ००१ ॥

इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्नुषाः ॥ ००२ ॥

प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः ।
आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुंधराम् ॥ ००३ ॥

गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च गोमायून्वायसांस्तथा ।
शोकेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ॥ ००४ ॥

एषान्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा ।
घोरं तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ००५ ॥

दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशाम्यति ॥ ००६ ॥

भ्रातृंश्चान्याः पतींश्चान्याः पुत्रांश्च निहतान्भुवि ।
दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ॥ ००७ ॥

मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ।
आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे श‍ृणु ॥ ००८ ॥

रथनीडानि देहांश्च हतानां गजवाजिनाम् ।
आश्रिताः श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ००९ ॥

अन्या चापहृतं कायाच्चारुकुण्डलमुन्नसम् ।
स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति ॥ ०१० ॥

पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।
एताभिरनवद्याभिर्मया चैवाल्पमेधया ॥ ०११ ॥

तदिदं धर्मराजेन यातितं नो जनार्दन ।
न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः ॥ ०१२ ॥

प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचोदराः ।
कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपक्षाक्षिमूर्धजाः ॥ ०१३ ॥

हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥ ०१४ ॥

फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम् ।
अनवद्यानि वक्त्राणि तपत्यसुखरश्मिवान् ॥ ०१५ ॥

ईर्षूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।
मत्तमातङ्गदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ ०१६ ॥

शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यसंनिभान् ।
रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥ ०१७ ॥

शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।
पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहुतानिव ॥ ०१८ ॥

एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना ।
पीतशोणितसर्वाङ्गो भीमसेनेन पातितः ॥ ०१९ ॥

गदया वीरघातिन्या पश्य माधव मे सुतम् ।
द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ ०२० ॥

उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता ।
प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ॥ ०२१ ॥

सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च ।
दासभार्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ ०२२ ॥

ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।
मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्जय ॥ ०२३ ॥

निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः ॥ ०२४ ॥

न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
वाङ्नाराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ०२५ ॥

तानेष रभसः क्रूरो वाक्शल्यानवधारयन् ।

उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ॥ ०२६ ॥

एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महर्षभः ॥ ०२७ ॥

अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०१९

गान्धार्युवाच ॥

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।
भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः ॥ ००१ ॥

गजमध्यगतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।
नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव दिवाकरः ॥ ००२ ॥

अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान् ।
कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ००३ ॥

अस्य भार्यामिषप्रेप्सून्गृध्रानेतांस्तपस्विनी ।
वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ००४ ॥

युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।
सुखोचितः सुखार्हश्च शेते पांसुषु माधव ॥ ००५ ॥

कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।

अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ००६ ॥

एष सङ्ग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ।
दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ००७ ॥

तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।
विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ००८ ॥

शूरस्य हि रणे कृष्ण यस्याननमथेदृशम् ।
स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून्ग्रसति मे सुतः ॥ ००९ ॥

यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।
स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ ०१० ॥

चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।
धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं दनुष्मताम् ॥ ०११ ॥

तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्शिताः ।
क्रव्यादसंघैः सहिता रुदन्त्यः पर्युपासते ॥ ०१२ ॥

स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम् ।
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ ०१३ ॥

युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः ।
विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥ ०१४ ॥

शरसङ्कृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।
परिवार्यासते गृध्राः परिविंशा विविंशतिम् ॥ ०१५ ॥

प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
आविश्य शयने शेते पुनः सत्पुरुषोचितम् ॥ ०१६ ॥

स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ ०१७ ॥

यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोषितः ।
क्रीडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ ०१८ ॥

हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम् ।
निबर्हणममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥ ०१९ ॥

दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः ।
गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ ०२० ॥

शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता ।
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ ०२१ ॥

उत्तराविलापः

अध्याय ०२०

गान्धार्युवाच ॥

अध्यर्धगुणमाहुर्यं बले शौर्ये च माधव ।
पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ ००१ ॥

यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ ००२ ॥

तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजसः ।
अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ००३ ॥

एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
आर्ता बाला पतिं वीरं शोच्या शोचत्यनिन्दिता ॥ ००४ ॥

तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके ।
विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ००५ ॥

तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य यशस्विनी ।
विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ००६ ॥

काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।
लज्जमाना पुरेवैनं माध्वीकमदमूर्छिता ॥ ००७ ॥

तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ००८ ॥

अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ॥ ००९ ॥

बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तवात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ ०१० ॥

अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिनः ।
कच्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ०११ ॥

मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
काञ्चनाङ्गदिनौ शेषे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ ०१२ ॥

व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव ।
एवं विलपतीमार्तां न हि मामभिभाषसे ॥ ०१३ ॥

आर्यामार्य सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान् ।
पितॄन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ ०१४ ॥

तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ॥ ०१५ ॥

स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ ०१५ ॥

कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तॄंस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ ०१६ ॥

द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ ०१७ ॥

बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम् ।
कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ॥ ०१८ ॥

त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ ०१८ ॥

दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ ०१९ ॥

न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
प्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ ०२० ॥

तव शस्त्रजिता.णल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।
क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ ०२१ ॥

दुर्मरं पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ ०२२ ॥

कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
पितृलोके समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि ॥ ०२३ ॥

नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ ०२४ ॥

प्राप्य पुण्यकृता.णल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
सौभद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ ०२५ ॥

एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ ०२६ ॥

इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
उत्तरां मोघसङ्कल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ ०२७ ॥

उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ ०२८ ॥

द्रोणास्त्रशरसङ्कृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ ०२९ ॥

वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ।
न शक्नुवन्ति विवशा निवर्तयितुमातुराः ॥ ०३० ॥

आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ।
श्रमेण च विवर्णानां रूपाणां विगतं वपुः ॥ ०३१ ॥

उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।

शिशूनेतान्हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम् ॥ ०३२ ॥

आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०२१

गान्धार्युवाच ॥

एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ ००१ ॥

पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्बहून् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ ००२ ॥

अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः ।
रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ००३ ॥

यं स्म पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ००४ ॥

शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना ।
मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ००५ ॥

समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ००६ ॥

उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ००७ ॥

अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्हिमवानिव च स्थिरः ॥ ००८ ॥

स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ००९ ॥

पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमानाः करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ ०१० ॥

आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां ; यदग्रसच्चक्रमियं धरा ते ।
ततः शरेणापहृतं शिरस्ते ; धनञ्जयेनाहवे शत्रुमध्ये ॥ ०११ ॥

अहो धिगेषा पतिता विसञ्ज्ञा ; समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धनिष्कम् ।
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं ; सुषेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ ०१२ ॥

अल्पावशेषो हि कृतो महात्मा ; शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव ; कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ ०१३ ॥

सावर्तमाना पतिता पृथिव्या ;मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा ; रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०२२

गान्धार्युवाच ॥

आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।

गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ ००१ ॥

तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन ।
शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ००२ ॥

तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।
तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ००३ ॥

शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दसारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ००४ ॥

प्रातिपीयं महेष्वासं हतं भल्लेन बाह्लिकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥ ००५ ॥

अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ००६ ॥

पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरक्षता ।
पाकशासनिना संख्ये वार्द्धक्षत्रिर्निपातितः ॥ ००७ ॥

एकादश चमूर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ००८ ॥

सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथम् ॥ ००९ ॥

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भषन्तो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात् ॥ ०१० ॥

तमेताः पर्युपासन्ते रक्षमाणा महाभुजम् ।
सिन्धुसौवीरगान्धारकाम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ०११ ॥

यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ ०१२ ॥

दुःशलां मानयद्भिस्तु यदा मुक्तो जयद्रथः ।
कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ ०१३ ॥

सैषा मम सुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता ।
प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ ०१४ ॥

किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ ०१५ ॥

अहो धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव ।
शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ ०१६ ॥

वारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृद्धिनः ।
स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ ०१७ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् ।
परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०२३

गान्धार्युवाच ॥

एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः ।
धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन संयुगे ॥ ००१ ॥

यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः ॥ ००२ ॥

येन सङ्गृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि ।
जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा तेजोवधः कृतः ॥ ००३ ॥

अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
मुखं पद्मपलाशाक्षं वडैरादष्टमव्रणम् ॥ ००४ ॥

एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा ।
आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
रुदन्त्यः पर्युपासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ॥ ००६ ॥

एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्यभिसमासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ००७ ॥

शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः ।
वाशिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ॥ ००८ ॥

शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम् ।
शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ००९ ॥

एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः ॥ ०१० ॥

यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते ।
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ॥ ०११ ॥

एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
लोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य बलिना यथा ॥ ०१२ ॥

योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनञ्जयम् ।
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥ ०१३ ॥

यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन ।
स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ ०१४ ॥

पश्य शांतनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम् ।
युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् ॥ ०१५ ॥

एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्शस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ ०१६ ॥

शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समम् ।
शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ ०१७ ॥

कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ ०१८ ॥

अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।
उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ०१९ ॥

पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशाः ।
एष शांतनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥ ०२० ॥

धर्मात्मा तात धर्मज्ञः पारंपर्येण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ ०२१ ॥

नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।

यत्र शांतनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः परैः ॥ ०२२ ॥

स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः ।
धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥ ०२३ ॥

प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः ।
स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ ०२४ ॥

धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव ।
गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ ०२५ ॥

अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां गुरुसत्तमम् ॥ ०२६ ॥

अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः ।
भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ ०२७ ॥

यस्य प्रसादाद्बीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।
चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ॥ ०२८ ॥

यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।
सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः पृथक्कृतः ॥ ०२९ ॥

यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् ।
स भूमौ निहतः शेते शान्तार्चिरिव पावकः ॥ ०३० ॥

धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।
द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ०३१ ॥

वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव ।
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ०३२ ॥

वन्दनार्हाविमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ ।
गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशतार्चितौ ॥ ०३३ ॥

द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ०३४ ॥

तां पश्य रुदतीमार्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ०३५ ॥

बाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव ।
उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ०३६ ॥

प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ०३७ ॥

अग्नीनाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः ।
द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ०३८ ॥

किरन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः ।
धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ०३९ ॥

शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम् ।
त एते द्रोणमाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥ ०४० ॥

सामभिस्त्रिभिरन्तःस्थैरनुशंसन्ति चापरे ।
अग्नावग्निमिवाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥ ०४१ ॥

गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः ।
अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ॥ ०४२ ॥

अध्याय ०२४

गान्धार्युवाच ॥

सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।
वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ ००१ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।
युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ ००२ ॥

असौ तु भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता ।
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ००३ ॥

दिष्ट्या नेदं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरुसङ्क्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ००४ ॥

दिष्ट्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ॥ ००५ ॥

दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु ।
न श्रृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ॥ ००६ ॥

एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णासितमूर्धजाः ।
स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ००७ ॥

श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि ।
छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ००८ ॥

शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च ।
स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ००९ ॥

दिष्ट्या तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः ।
विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि ॥ ०१० ॥

अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम् ।
परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ॥ ०११ ॥

एता विलप्य बहुलं भर्तृशोकेन कर्शिताः ।
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं बत केशव ॥ ०१२ ॥

बीभत्सुरतिबीभत्सं कर्मेदमकरोत्कथम् ।
प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ ०१३ ॥

ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्षीत्संशितात्मनः ॥ ०१४ ॥

एको द्वाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिकः ।
इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ ०१५ ॥

भार्या यूपध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा ।
कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ०१६ ॥

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ ०१७ ॥

वासुदेवस्य सांनिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ ०१८ ॥

किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ॥ ०१९ ॥

इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् ॥ ०२० ॥

गान्धारराजः शकुनिर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ ०२१ ॥

यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते ।
स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ ०२२ ॥

यः स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ॥ ०२३ ॥

मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम् ।
सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ ०२४ ॥

शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ ०२५ ॥

एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ ०२६ ॥

यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ ०२७ ॥

कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०२५

गान्धार्युवाच ॥

काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुशु माधव ॥ ००१ ॥

यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूषितौ ।
अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ ००२ ॥

इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ००३ ॥

कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरबन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ००४ ॥

आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।
क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ॥ ००५ ॥

शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ००६ ॥

मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ००७ ॥

आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।
मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ००८ ॥

प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।

स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ००९ ॥

कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
भर्तारं परिवार्यैताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ ०१० ॥

अस्य गात्रगतान्बाणान्कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् ।
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्छमानाः पुनः पुनः ॥ ०११ ॥

आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ ०१२ ॥

द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ ०१३ ॥

तप्तकाञ्चनवर्माणस्ताम्रध्वजरथस्रजः ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ ०१४ ॥

द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम् ।
महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ ०१५ ॥

पाञ्चालराज्ञो विपुलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव दिवाकरः ॥ ०१६ ॥

एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ ०१७ ॥

धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ ०१८ ॥

द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन ।
महेष्वासो हतः शेते नद्या हृत इव द्रुमः ॥ ०१९ ॥

एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून्सहस्रशः ॥ ०२० ॥

वितुद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलबान्धवम् ॥ ०२१ ॥

दाशार्हीपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः ॥ ०२२ ॥

अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्त्रं चारुकुण्डलम् ।
द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ ०२३ ॥

पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ ०२४ ॥

एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ०२५ ॥

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ ०२६ ॥

काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ ०२७ ॥

अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ ०२८ ॥

दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ॥ ०२९ ॥

ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ ०२९ ॥

त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ॥ ०३० ॥

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ०३० ॥

तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ०३१ ॥

शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तास्मि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ०३२ ॥

तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ०३३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्शिता ।
दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ०३४ ॥

ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ०३५ ॥

गान्धार्युवाच ॥

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ०३६ ॥

शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ०३७ ॥

इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन ।
यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ०३८ ॥

पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपार्जितम् ।
तेन त्वां दुरवापात्मञ्शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ०३९ ॥

यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ०४० ॥

त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ॥ ०४१ ॥

कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ०४१ ॥

तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः ।
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ०४२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः ।
उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ॥ ०४३ ॥

संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।
जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ ०४४ ॥

अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ।
परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ०४५ ॥

इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।
बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥ ०४६ ॥

श्राद्धपर्व

अध्याय ०२६

वासुदेव उवाच ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ ००१ ॥

या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।
दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ ००२ ॥

निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ००३ ॥

मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ००४ ॥

तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं ; गौर्वोढारं धावितारं तुरङ्गी ।
शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या ; वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।
तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ००७ ॥

जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
कोट्यः षष्टिश्च षड्चैव येऽस्मिन्राजमृधे हताः ॥ ००९ ॥

अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ ०१० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तमाः ।
आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमा.ण्ल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ ०१२ ॥

ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ ०१३ ॥

ये तु सङ्ग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ ०१४ ॥

पीड्यमानाः परैर्यै तु हीयमाना निरायुधाः ।

ह्रीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ ०१५ ॥

छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः ॥ ०१६ ॥

ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति ।
यथा कथञ्चित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरून् ॥ ०१७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ ०१९ ॥

देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।
दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ ०२० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत ।
कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ ०२१ ॥

न येषां सन्ति कर्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः ।
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणः ॥ ०२२ ॥

यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतं च सञ्जयम् ॥ ०२४ ॥

विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।
इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः ॥ ०२५ ॥

भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याणि सर्वशः ।
यथा चानाथवत्किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ॥ ०२६ ॥

शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च सञ्जयः ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ ०२७ ॥

चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ ०२८ ॥

समाहृत्य महार्हाणि दारूणां चैव सञ्चयान् ।
रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ ०२९ ॥

चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०३० ॥

दुर्योधनं च राजानं भ्रातृंश्चास्य शताधिकान् ।
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ०३१ ॥

जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासनिं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ०३२ ॥

बृहन्तं सोमदत्तं च सृञ्जयांश्च शताधिकान् ।

राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥ ०३३ ॥

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ०३४ ॥

कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौबलम् ।
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ०३५ ॥

कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्तांश्च महारथान् ॥ ०३६ ॥

घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च ।
अलम्बुसं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ०३७ ॥

अन्यांश्च पार्थिवान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ०३८ ॥

पितृमेधाश्च केषाञ्चिदवर्तन्त महात्मनाम् ।
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोच्यन्त चापरैः ॥ ०३९ ॥

साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः ।
कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ॥ ०४० ॥

ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः ।
नभसीवान्वदृश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ०४१ ॥

ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ।
तांश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रशः ॥ ०४२ ॥

चित्वा दारुभिरव्यग्रः प्रभूतैः स्नेहतापितैः ।
दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ॥ ०४३ ॥

कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ०४४ ॥

जलप्रदानिकपर्व

अध्याय ०२७

वैशंपायन उवाच ॥

ते समासाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजनोचिताम् ।
ह्रदिनीं वप्रसंपन्नां महानूपां महावनाम् ॥ ००१ ॥

भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।
ततः पितॄणां पौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ ००२ ॥

पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुस्त्रियः ।
उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ॥ ००३ ॥

सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ००३ ॥

उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
सूपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ००४ ॥

तन्महोदधिसङ्काशं निरानन्दमनुत्सवम् ।
वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ००५ ॥

ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता ।
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ००६ ॥

यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ००७ ॥

यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ००८ ॥

प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्पुरा वः सपदानुगान् ।
दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्व्यरोचत ॥ ००९ ॥

यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि कश्चन ।
सत्यसंधस्य शूरस्य सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ॥ ०१० ॥

कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ।
स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ॥ ०११ ॥

कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ ०११ ॥

श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
कर्णमेवानुशोचन्त भूयश्चार्ततराभवन् ॥ ०१२ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ०१३ ॥

यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनञ्जयात् ।
कथं पुत्रो भवत्यां स देवगर्भः पुराभवत् ॥ ०१४ ॥

यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् ।
तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ॥ ०१५ ॥

यस्य बाहुबलं घोरं धार्तराष्ट्रैरुपासितम् ॥ ०१५ ॥

नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी ।
स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ०१६ ॥

असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ ०१६ ॥

अहो भवत्या मन्त्रस्य पिधानेन वयं हताः ।
निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सबान्धवाः ॥ ०१७ ॥

अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।
पाञ्चालानां च नाशेन कुरूणां पतनेन च ॥ ०१८ ॥

ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् ।
कर्णमेवानुशोचन्हि दह्याम्यग्नाविवाहितः ॥ ०१९ ॥

न हि स्म किञ्चिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् ।
न च स्म वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ ०२० ॥

एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनदञ्शनकै राजंश्चकारास्योदकं प्रभुः ॥ ०२१ ॥

ततो विनेदुः सहसा स्त्रीपुंसास्तत्र सर्वशः ।
अभितो ये स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ ०२२ ॥

तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदम् ।
स्त्रियः कुरुपतिर्धीमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ ०२३ ॥

स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
कृत्वोत्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ॥ ०२४ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

शांति पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - शांति पर्व

राजधर्मपर्व १
- अध्याय ००१ . . . . १
- अध्याय ००२ . . . . ६
- अध्याय ००३ . . . . ९
- अध्याय ००४ . . . . १२
- अध्याय ००५ . . . . १४
- अध्याय ००६ . . . . १६
- अध्याय ००७ . . . . १७
- अध्याय ००८ . . . . २२
- अध्याय ००९ . . . . २६
- अध्याय ०१० . . . . ३०
- ऋषिशकुनिसंवादः ३३
- अध्याय ०११ . . . . ३३
- अध्याय ०१२ . . . . ३६
- अध्याय ०१३ . . . . ४०
- अध्याय ०१४ . . . . ४१
- अध्याय ०१५ . . . . ४५
- अध्याय ०१६ . . . . ५१
- अध्याय ०१७ . . . . ५४
- जनकोपाख्यानम् ५७
- अध्याय ०१८ . . . . ५७

अध्याय ०१९ ६१
देवस्थानवाक्यम् ६४
अध्याय ०२० ६४
अध्याय ०२१ ६५
अध्याय ०२२ ६८
अध्याय ०२३ ६९
श ण्खलिखितोपाख्यानम् ७१
अध्याय ०२४ ७१
हयग्रीवोपाख्यानम् ७५
अध्याय ०२५ ७५
सेनजिद् वाक्यम् ७९
अध्याय ०२६ ७९
अध्याय ०२७ ८२
अश्मजनकसंवादः ८६
अध्याय ०२८ ८६
षोडशराजकीयोपाख्यानम् ९२
अध्याय ०२९ ९२
अध्याय ०३० १०७
सुवर्णष्ठीव्युपाख्यानम् ११२
अध्याय ०३१ ११२
अध्याय ०३२ ११७
अध्याय ०३३ १२०
अध्याय ०३४ १२१
अध्याय ०३५ १२५
अध्याय ०३६ १२८
अध्याय ०३७ १३३
अध्याय ०३८ १३७
चार्वाकचरितकथनम् १४३
अध्याय ०३९ १४३
अध्याय ०४० १४८
अध्याय ०४१ १५०
अध्याय ०४२ १५३

कृष्णनामशतस्तुतिः १५४
अध्याय ०४३ . . . . १५४
अध्याय ०४४ . . . . १५६
अध्याय ०४५ . . . . १५८
अध्याय ०४६ . . . . १६०
भीष्मस्तवराजः १६४
अध्याय ०४७ . . . . १६४
अध्याय ०४८ . . . . १७१
जामदग्न्योपाख्यानम् १७३
अध्याय ०४९ . . . . १७३
अध्याय ०५० . . . . १८२
अध्याय ०५१ . . . . १८५
अध्याय ०५२ . . . . १८७
अध्याय ०५३ . . . . १९१
अध्याय ०५४ . . . . १९४
अध्याय ०५५ . . . . १९८
अध्याय ०५६ . . . . २०१
अध्याय ०५७ . . . . २०७
अध्याय ०५८ . . . . २१२
अध्याय ०५९ . . . . २१५
अध्याय ०६० . . . . २२९
अध्याय ०६१ . . . . २३५
अध्याय ०६२ . . . . २३७
अध्याय ०६३ . . . . २३८
इन्द्रमान्धातृसंवादः २४१
अध्याय ०६४ . . . . २४१
अध्याय ०६५ . . . . २४५
अध्याय ०६६ . . . . २४९
मनुराजकरणोपन्यासः २५३
अध्याय ०६७ . . . . २५३
बृहस्पतिकौसल्यसंवादः २५७
अध्याय ०६८ . . . . २५७

अध्याय ०६९ . . . . २६३
अध्याय ०७० . . . . २७१
अध्याय ०७१ . . . . २७४
अध्याय ०७२ . . . . २७६
पुरुरवःपवनसंवादः २७९
अध्याय ०७३ . . . . २७९
ऐलकश्यपसंवादः २८२
अध्याय ०७४ . . . . २८२
मुचकुन्दोपाख्यानम् २८७
अध्याय ०७५ . . . . २८७
अध्याय ०७६ . . . . २८९
अध्याय ०७७ . . . . २९३
केकयराजराक्षससंवादः २९५
अध्याय ०७८ . . . . २९५
अध्याय ०७९ . . . . २९९
अध्याय ०८० . . . . ३०४
अध्याय ०८१ . . . . ३०६
वासुदेवनारदसंवादः ३११
अध्याय ०८२ . . . . ३११
कालकवृक्षीयोपाख्यानम् ३१४
अध्याय ०८३ . . . . ३१४
अध्याय ०८४ . . . . ३२२
शक्रबृहस्पतिसंवादः ३२७
अध्याय ०८५ . . . . ३२७
अध्याय ०८६ . . . . ३२९
अध्याय ०८७ . . . . ३३२
अध्याय ०८८ . . . . ३३६
अध्याय ०८९ . . . . ३४०
अध्याय ०९० . . . . ३४३
उतथ्यगीता ३४६
अध्याय ०९१ . . . . ३४६
अध्याय ०९२ . . . . ३५०

वामदेवगीता ३५६
अध्याय ०९३ . . . . ३५६
अध्याय ०९४ . . . . ३५८
अध्याय ०९५ . . . . ३६२
अध्याय ०९६ . . . . ३६४
अध्याय ०९७ . . . . ३६६
अध्याय ०९८ . . . . ३६९
इन्द्राम्बरीषसंवादः ३७२
अध्याय ०९९ . . . . ३७२
अध्याय १०० . . . . ३७८
अध्याय १०१ . . . . ३८०
अध्याय १०२ . . . . ३८५
अध्याय १०३ . . . . ३८७
इन्द्रबृहस्पतिसंवादः ३९१
अध्याय १०४ . . . . ३९१
कालकवृक्षीयम् ३९७
अध्याय १०५ . . . . ३९७
अध्याय १०६ . . . . ४०३
अध्याय १०७ . . . . ४०६
अध्याय १०८ . . . . ४०९
अध्याय १०९ . . . . ४१२
अध्याय ११० . . . . ४१६
अध्याय १११ . . . . ४१९
व्याघ्रगोमायुसंवादः ४२२
अध्याय ११२ . . . . ४२२
उष्ट्रशिरोग्रीवकथनम् ४३१
अध्याय ११३ . . . . ४३१
सरित्सागरसंवादः ४३३
अध्याय ११४ . . . . ४३३
अध्याय ११५ . . . . ४३५
अध्याय ११६ . . . . ४३७
श्वर्षिसंवादः ४४०

अध्याय ११७ . . . . ४४०
अध्याय ११८ . . . . ४४५
अध्याय ११९ . . . . ४४८
अध्याय १२० . . . . ४५०
अध्याय १२१ . . . . ४५६
वसुहोममान्धातृसंवादः ४६२
अध्याय १२२ . . . . ४६२
कामन्दा ण्गारिष्टसंवादः ४६८
अध्याय १२३ . . . . ४६८
अध्याय १२४ . . . . ४७१
ऋषभसुमित्रसंवादः ४७९
अध्याय १२५ . . . . ४७९
अध्याय १२६ . . . . ४८३
यमगौतमसंवादः ४८९
अध्याय १२७ . . . . ४८९
अध्याय १२८ . . . . ४९०

आपद्धर्मपर्व ४९५
अध्याय १२९ . . . . ४९५
अध्याय १३० . . . . ४९७
अध्याय १३१ . . . . ५००
अध्याय १३२ . . . . ५०२
कापव्यानुशासनम् ५०४
अध्याय १३३ . . . . ५०४
अध्याय १३४ . . . . ५०७
शकुलाख्यानम् ५०८
अध्याय १३५ . . . . ५०८
मार्जारमूषकसंवादः ५११
अध्याय १३६ . . . . ५११
ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादः ५३२
अध्याय १३७ . . . . ५३२
कणिकशत्रुंतपसंवादः ५४४

अध्याय १३८ . . . . ५४४
विश्वामित्रश्वपचसंवादः ५५१
अध्याय १३९ . . . . ५५१
अध्याय १४० . . . . ५६२
कपोतलुब्धकसंवादः ५६६
अध्याय १४१ . . . . ५६६
अध्याय १४२ . . . . ५६९
अध्याय १४३ . . . . ५७४
अध्याय १४४ . . . . ५७५
अध्याय १४५ . . . . ५७७
इन्द्रोतशौनकपारिक्शितीयम् ५७९
अध्याय १४६ . . . . ५७९
अध्याय १४७ . . . . ५८१
अध्याय १४८ . . . . ५८३
गृध्रजम्बुकसंवादः ५८८
अध्याय १४९ . . . . ५८८
शाल्मलिपवनसंवादः ६००
अध्याय १५० . . . . ६००
अध्याय १५१ . . . . ६०४
अध्याय १५२ . . . . ६०८
अध्याय १५३ . . . . ६१२
अध्याय १५४ . . . . ६१३
अध्याय १५५ . . . . ६१७
अध्याय १५६ . . . . ६१९
अध्याय १५७ . . . . ६२२
अध्याय १५८ . . . . ६२४
अध्याय १५९ . . . . ६२५
खङ्गोत्पत्तिः ६३४
अध्याय १६० . . . . ६३४
अध्याय १६१ . . . . ६४३
कृतघ्नगौतमोपाख्यानम् ६४८
अध्याय १६२ . . . . ६४८

अध्याय १६३ . . . . ६५३
अध्याय १६४ . . . . ६५६
अध्याय १६५ . . . . ६५९
अध्याय १६६ . . . . ६६३
अध्याय १६७ . . . . ६६५

मोक्शधर्मपर्व ६६८
सेनजित्पिङ्गलागीते ६६८
अध्याय १६८ . . . . ६६८
पितापुत्रसंवादः ६७४
अध्याय १६९ . . . . ६७४
शम्याकगीता ६७९
अध्याय १७० . . . . ६७९
मङ्किगीता ६८२
अध्याय १७१ . . . . ६८२
प्रह्लादाजगरसंवादः ६८८
अध्याय १७२ . . . . ६८८
कश्यपसृगालसंवादः ६९२
अध्याय १७३ . . . . ६९२
अध्याय १७४ . . . . ६९७
भृगुभरद्वाजसंवादः ७००
अध्याय १७५ . . . . ७००
अध्याय १७६ . . . . ७०४
अध्याय १७७ . . . . ७०६
अध्याय १७८ . . . . ७१०
अध्याय १७९ . . . . ७१२
अध्याय १८० . . . . ७१४
अध्याय १८१ . . . . ७१७
अध्याय १८२ . . . . ७२०
अध्याय १८३ . . . . ७२२
अध्याय १८४ . . . . ७२४
अध्याय १८५ . . . . ७२७

अध्याय १८६ . . . . ७३१
अध्यात्मकथनम् ७३४
अध्याय १८७ . . . . ७३४
ध्यानयोगः ७४१
अध्याय १८८ . . . . ७४१
जापकोपाख्यानम् ७४३
अध्याय १८९ . . . . ७४३
अध्याय १९० . . . . ७४६
अध्याय १९१ . . . . ७४७
अध्याय १९२ . . . . ७४९
अध्याय १९३ . . . . ७६५
मनुबृहस्पतिसंवादः ७६९
अध्याय १९४ . . . . ७६९
अध्याय १९५ . . . . ७७२
अध्याय १९६ . . . . ७७४
अध्याय १९७ . . . . ७७७
अध्याय १९८ . . . . ७७९
अध्याय १९९ . . . . ७८१
केशवमाहात्म्यम् ७८४
अध्याय २०० . . . . ७८४
दिक्पालकीर्तनम् ७८९
अध्याय २०१ . . . . ७८९
विष्णोः वराहरूपम् ७९३
अध्याय २०२ . . . . ७९३
गुरुशिष्यसंवादः (वार्ष्णेयाध्यात्मं) ७९७
अध्याय २०३ . . . . ७९७
अध्याय २०४ . . . . ८०२
अध्याय २०५ . . . . ८०४
अध्याय २०६ . . . . ८०७
अध्याय २०७ . . . . ८१०
अध्याय २०८ . . . . ८१३
अध्याय २०९ . . . . ८१६

अध्याय २१० . . . . ८१८
जनकपञ्चशिखसंवादः ८२२
अध्याय २११ . . . . ८२२
अध्याय २१२ . . . . ८२७
अध्याय २१३ . . . . ८३२
अध्याय २१४ . . . . ८३५
इन्द्रप्रह्लादसंवादः ८३७
अध्याय २१५ . . . . ८३७
बलिवासवसंवादः ८४१
अध्याय २१६ . . . . ८४१
अध्याय २१७ . . . . ८४५
अध्याय २१८ . . . . ८५१
शक्रनमुचिसंवादः ८५६
अध्याय २१९ . . . . ८५६
बलिवासवसंवादः ८५९
अध्याय २२० . . . . ८५९
श्रीवासवसंवादः ८७१
अध्याय २२१ . . . . ८७१
जैगीषव्यासितसंवादः ८८१
अध्याय २२२ . . . . ८८१
वासुदेवोग्रसेनसंवादः ८८३
अध्याय २२३ . . . . ८८३
शुकानुप्रश्नः ८८६
अध्याय २२४ . . . . ८८६
अध्याय २२५ . . . . ८९४
अध्याय २२६ . . . . ८९६
अध्याय २२७ . . . . ९००
अध्याय २२८ . . . . ९०३
अध्याय २२९ . . . . ९०७
अध्याय २३० . . . . ९१०
अध्याय २३१ . . . . ९१२
अध्याय २३२ . . . . ९१६

अध्याय २३३ . . . . ९२०
अध्याय २३४ . . . . ९२२
अध्याय २३५ . . . . ९२५
अध्याय २३६ . . . . ९२८
अध्याय २३७ . . . . ९३२
अध्याय २३८ . . . . ९३६
अध्याय २३९ . . . . ९३८
अध्याय २४० . . . . ९४१
अध्याय २४१ . . . . ९४३
अध्याय २४२ . . . . ९४५
अध्याय २४३ . . . . ९४८
अध्याय २४४ . . . . ९५०
अध्याय २४५ . . . . ९५२
अध्याय २४६ . . . . ९५३
अध्याय २४७ . . . . ९५५
(अविकम्पनारदसंवादे) मृत्यूत्पत्तिः ९५७
अध्याय २४८ . . . . ९५७
अध्याय २४९ . . . . ९५९
अध्याय २५० . . . . ९६२
अध्याय २५१ . . . . ९६६
अध्याय २५२ . . . . ९६९
तुलाधारजाजलिसंवादः ९७१
अध्याय २५३ . . . . ९७१
अध्याय २५४ . . . . ९७७
अध्याय २५५ . . . . ९८३
अध्याय २५६ . . . . ९८७
विचख्नुगीता ९९०
अध्याय २५७ . . . . ९९०
चिरकारिकोपाख्यानम् ९९२
अध्याय २५८ . . . . ९९२
सत्यवद् द्युमत्सेनसंवादः १०००
अध्याय २५९ . . . . १०००

कपिलगोसंवादः १००४
अध्याय २६० . . . . १००४
अध्याय २६१ . . . . १००८
अध्याय २६२ . . . . १०१६
कुण्डधारोपाख्यानम् १०२१
अध्याय २६३ . . . . १०२१
उञ्छवृत्तेः पुरावृत्तम् १०२७
अध्याय २६४ . . . . १०२७
अध्याय २६५ . . . . १०३०
अध्याय २६६ . . . . १०३२
नारददेवलसंवादः १०३४
अध्याय २६७ . . . . १०३४
माण्डव्यजनकसंवादः १०३९
अध्याय २६८ . . . . १०३९
हारीतगीता १०४०
अध्याय २६९ . . . . १०४०
वृत्रगीता १०४३
अध्याय २७० . . . . १०४३
अध्याय २७१ . . . . १०४७
वृत्रवधः १०५५
अध्याय २७२ . . . . १०५५
अध्याय २७३ . . . . १०६०
ज्वरोत्पत्तिः १०६७
अध्याय २७४ . . . . १०६७
नारदसम ण्गसंवादः १०७४
अध्याय २७५ . . . . १०७४
नारदगालवसंवादः १०७६
अध्याय २७६ . . . . १०७६
अरिष्टनेमिसगरसंवादः १०८३
अध्याय २७७ . . . . १०८३
काव्योपाख्यानम् १०८८
अध्याय २७८ . . . . १०८८

पराशरगीता १०९२
अध्याय २७९ . . . . १०९२
अध्याय २८० . . . . १०९५
अध्याय २८१ . . . . १०९७
अध्याय २८२ . . . . ११००
अध्याय २८३ . . . . ११०२
अध्याय २८४ . . . . ११०५
अध्याय २८५ . . . . ११०९
अध्याय २८६ . . . . १११४
अध्याय २८७ . . . . १११९
हंससाध्यसंवादः ११२४
अध्याय २८८ . . . . ११२४
योगकथनम् ११२९
अध्याय २८९ . . . . ११२९
सांख्यवर्णनम् ११३६
अध्याय २९० . . . . ११३६
वसिष्ठकरालजनकसंवादः ११४७
अध्याय २९१ . . . . ११४७
अध्याय २९२ . . . . ११५३
अध्याय २९३ . . . . ११५८
अध्याय २९४ . . . . ११६३
अध्याय २९५ . . . . ११६८
अध्याय २९६ . . . . ११७३
भृगुजनकसंवादः ११७८
अध्याय २९७ . . . . ११७८
याज्ञवल्क्यजनकसंवादः ११८१
अध्याय २९८ . . . . ११८१
अध्याय २९९ . . . . ११८४
अध्याय ३०० . . . . ११८६
अध्याय ३०१ . . . . ११८८
अध्याय ३०२ . . . . ११९१
अध्याय ३०३ . . . . ११९३

अध्याय ३०४ . . . . ११९६
अध्याय ३०५ . . . . ११९८
अध्याय ३०६ . . . . १२०१
पञ्चशिखजनकसंवादः १२१२
अध्याय ३०७ . . . . १२१२
सुलभाजनकसंवादः १२१४
अध्याय ३०८ . . . . १२१४
यावकाध्यायः (द्वैपायनशुकसंवादः) १२३३
अध्याय ३०९ . . . . १२३३
शुकचरितम् १२४३
अध्याय ३१० . . . . १२४३
अध्याय ३११ . . . . १२४६
अध्याय ३१२ . . . . १२४९
अध्याय ३१३ . . . . १२५३
अध्याय ३१४ . . . . १२५९
अध्याय ३१५ . . . . १२६४
अध्याय ३१६ . . . . १२७०
अध्याय ३१७ . . . . १२७६
अध्याय ३१८ . . . . १२७९
अध्याय ३१९ . . . . १२८६
अध्याय ३२० . . . . १२८९
नरनारायणीयम् १२९४
अध्याय ३२१ . . . . १२९४
अध्याय ३२२ . . . . १२९९
अध्याय ३२३ . . . . १३०४
अध्याय ३२४ . . . . १३११
महापुरुषस्तवः १३१५
अध्याय ३२५ . . . . १३१५
अध्याय ३२६ . . . . १३१७
अध्याय ३२७ . . . . १३३१
भगवन्नामनिर्वचनम् १३४३
अध्याय ३२८ . . . . १३४३

ब्राह्मणमाहात्म्यमग्निषोमीयात्मकम् १३५०
अध्याय ३२९ . . . . १३५०
भगवन्नामनिर्वचनम् १३६०
अध्याय ३३० . . . . १३६०
अध्याय ३३१ . . . . १३६८
अध्याय ३३२ . . . . १३७४
अध्याय ३३३ . . . . १३७७
अध्याय ३३४ . . . . १३८०
अध्याय ३३५ . . . . १३८३
अध्याय ३३६ . . . . १३९२
अध्याय ३३७ . . . . १४०२
अध्याय ३३८ . . . . १४०९
अध्याय ३३९ . . . . १४१३
उञ्छवृत्युपाख्यानम् १४१५
अध्याय ३४० . . . . १४१५
अध्याय ३४१ . . . . १४१७
अध्याय ३४२ . . . . १४१८
अध्याय ३४३ . . . . १४२०
अध्याय ३४४ . . . . १४२१
अध्याय ३४५ . . . . १४२२
अध्याय ३४६ . . . . १४२४
अध्याय ३४७ . . . . १४२६
अध्याय ३४८ . . . . १४२८
अध्याय ३४९ . . . . १४३०
अध्याय ३५० . . . . १४३२
अध्याय ३५१ . . . . १४३४
अध्याय ३५२ . . . . १४३५
अध्याय ३५३ . . . . १४३६

॥ महाभारत शान्तिपर्व ॥

राजधर्मपर्व

अध्याय ००१

वैशंपायन उवाच ॥

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ ००१ ॥

तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन्कुरुनन्दनाः ।
शौचं निवर्तयिष्यन्तो मासमेकं बहिः पुरात् ॥ ००२ ॥

कृतोदकं तु राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ००३ ॥

द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः ।
देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ॥ ००४ ॥

अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः ।
गृहस्थाः स्नातकाः सर्वे ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ ००५ ॥

अभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि ।
आसनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः ॥ ००६ ॥

प्रतिगृह्य ततः पूजां तत्कालसदृशीं तदा ।
पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ००७ ॥

पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसम् ।
आश्वासयन्तो राजानं विप्राः शतसहस्रशः ॥ ००८ ॥

नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
विचार्य मुनिभिः सार्धं तत्कालसदृशं वचः ॥ ००९ ॥

भवतो बाहुवीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ।
जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ ०१० ॥

दिष्ट्या मुक्ताः स्थ सङ्ग्रामादस्माल्लोकभयङ्करात् ।
क्षत्रधर्मरतश्चापि कच्चिन्मोदसि पाण्डव ॥ ०११ ॥

कच्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ।
कच्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात् ।
ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ०१३ ॥

इदं तु मे महद्दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम् ॥ ०१४ ॥

सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा प्रियान्सुतान् ।
जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ ०१५ ॥

किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनम् ।
द्वारकावासिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिम् ॥ ०१६ ॥

द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा ।
अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम् ॥ ०१७ ॥

इदमन्यच्च भगवन्यत्त्वां वक्ष्यामि नारद ।
मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ ०१८ ॥

योऽसौ नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
सिंहखेलगतिर्धीमान्घृणी दान्तो यतव्रतः ॥ ०१९ ॥

आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ।
अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्तास्माकं रणे रणे ॥ ०२० ॥

शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः ।
गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्रातास्माकं च सोदरः ॥ ०२१ ॥

तोयकर्मणि यं कुन्ती कथयामास सूर्यजम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ ०२२ ॥

यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाप्यमन्यत ।
स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्रातास्माकं च मातृजः ॥ ०२३ ॥

अजानता मया संख्ये राज्यलुब्धेन घातितः ।
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ०२४ ॥

न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
नाहं न भीमो न यमौ स त्वस्मान्वेद सुव्रतः ॥ ०२५ ॥

गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् ।
अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ ०२६ ॥

पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
अतिपश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ॥ ०२७ ॥

न हि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ।
अनार्यं च नृशंसं च कृतघ्नं च हि मे भवेत् ॥ ०२८ ॥

युधिष्ठिरेण संधिं च यदि कुर्यां मते तव ।
भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ॥ ०२९ ॥

सोऽहं निर्जित्य समरे विजयं सहकेशवम् ।
संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ॥ ०३० ॥

तमवोचत्किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ।
चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ०३१ ॥

सोऽब्रवीन्मातरं धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ।
प्राप्तान्विषह्यांश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ०३२ ॥

पञ्चैव हि सुता मातर्भविष्यन्ति हि ते ध्रुवम् ।
सकर्णा वा हते पार्थे सार्जुना वा हते मयि ॥ ०३३ ॥

तं पुत्रगृद्धिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ॥ ०३४ ॥

तमेवमुक्त्वा तु पृथा विसृज्योपययौ गृहान् ।
सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः ॥ ०३५ ॥

न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा मुने ।

अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनासौ निपातितः ॥ ०३६ ॥

अहं त्वज्ञासिषं पश्चात्स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ।
पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ॥ ०३७ ॥

तेन मे दूयतेऽतीव हृदयं भ्रातृघातिनः ।
कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ ०३८ ॥

सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ ०३९ ॥

यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः ।
सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ॥ ०४० ॥

तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ ०४१ ॥

सादृश्यहेतुमन्विच्छन्पृथायास्तव चैव ह ।
कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् ॥ ०४२ ॥

कथं नु तस्य सङ्ग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ।
कथं च शप्तो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ ०४३ ॥

श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथम् ।
भवान्हि सर्वविद्विद्वा.ण्ल्लोके वेद कृताकृतम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः ।
कथयामास तत्सर्वं यथा शप्तः स सूतजः ॥ ००१ ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न कर्णार्जुनयोः किञ्चिदविषह्यं भवेद्रणे ॥ ००२ ॥

गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि ते नृप ।
तन्निबोध महाराज यथा वृत्तमिदं पुरा ॥ ००३ ॥

क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ ००४ ॥

स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ।
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठे धनुर्वेदं गुरौ तव ॥ ००५ ॥

स बलं भीमसेनस्य फल्गुनस्य च लाघवम् ।
बुद्धिं च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ॥ ००६ ॥

सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डिवधन्वनः ।
प्रजानामनुरागं च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ००७ ॥

स सख्यमगमद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टो दैवाच्चापि स्वभावतः ॥ ००८ ॥

विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयम् ।
द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ।
अर्जुनेन समो युद्धे भवेयमिति मे मतिः ॥ ०१० ॥

समः पुत्रेषु च स्नेहः शिष्येषु च तव ध्रुवम् ।
त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥ ०११ ॥

द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फल्गुनं प्रति ।
दौरात्म्यं चापि कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथावच्चरितव्रतः ।
क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथञ्चन ॥ ०१३ ॥

इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।
जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ ०१४ ॥

स तु राममुपागम्य शिरसाभिप्रणम्य च ।
ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत ॥ ०१५ ॥

रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशम् ॥ ०१६ ॥

तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
गन्धर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः ॥ ०१७ ॥

स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ।
प्रियश्चाभवदत्यर्थं देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ०१८ ॥

स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके ।
एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूतजः ॥ ०१९ ॥

सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।

जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥ ०२० ॥

तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।
कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ ०२१ ॥

अबुद्धिपूर्वं भगवन्धेनुरेषा हता तव ।
मया तत्र प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥ ०२२ ॥

तं स विप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ ०२३ ॥

येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
युध्यतस्तेन ते पाप भूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति ॥ ०२४ ॥

ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम ॥ ०२५ ॥

यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम ।
प्रमत्तस्यैवमेवान्यः शिरस्ते पातयिष्यति ॥ ०२६ ॥

ततः प्रसादयामास पुनस्तं द्विजसत्तमम् ।
गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

नेदं मद्व्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि वै मृषा ।
गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं ते तत्समाचर ॥ ०२८ ॥

इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यागमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ००३

नारद उवाच ॥

कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रश्रयेण दमेन च ।
तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ ००१ ॥

तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनम् ।
प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी सुतपस्विने ॥ ००२ ॥

विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽऽश्रमे भृगोः ।
चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ००३ ॥

ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।
कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्शितः ॥ ००४ ॥

सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्रम्भोत्पन्नसौहृदः ।
कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ००५ ॥

अथ कृमिः श्लेष्ममयो मांसशोणितभोजनः ।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागमत् ॥ ००६ ॥

स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः ।
न चैनमशकत्क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ॥ ००७ ॥

संदश्यमानोऽपि तथा कृमिणा तेन भारत ।
गुरुप्रबोधशङ्की च तमुपैक्षत सूतजः ॥ ००८ ॥

कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् ।
अकम्पन्नव्यथश्चैव धारयामास भार्गवम् ॥ ००९ ॥

यदा तु रुधिरेणाङ्गे परिस्पृष्टो भृगूद्वहः ।
तदाबुध्यत तेजस्वी संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ०१० ॥

अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया ।
कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ०११ ॥

तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ।
ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसंनिभम् ॥ ०१२ ॥

अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् ।
रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ॥ ०१३ ॥

स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् ।
तस्मिन्नेवासृक्सङ्क्लिन्ने तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१४ ॥

ततोऽन्तरिक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् ।
राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ ०१५ ॥

स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः ।
स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतम् ॥ ०१६ ॥

मोक्षितो नरकादस्मि भवता मुनिसत्तम ।
भद्रं च तेऽस्तु नन्दिश्च प्रियं मे भवता कृतम् ॥ ०१७ ॥

तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ॥ ०१८ ॥

सोऽब्रवीदहमासं प्राग्गृत्सो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ ०१९ ॥

सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ।

महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ ०२० ॥

अब्रवीत्तु स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः ।
मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे ॥ ०२१ ॥

शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् ।
भविता भार्गवे राम इति मामब्रवीद्भृगुः ॥ ०२२ ॥

सोऽहमेतां गतिं प्राप्तो यथा नकुशलं तथा ।
त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ ०२३ ॥

एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ।
रामः कर्णं तु सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
क्षत्रियस्यैव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ ०२५ ॥

तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् ।
ब्रह्मक्षत्रान्तरे सूतं जातं मां विद्धि भार्गव ॥ ०२६ ॥

राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ ०२७ ॥

पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।
अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ ०२८ ॥

तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहसन्निव ।
भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ ०२९ ॥

यस्मान्मिथ्योपचरितो अस्त्रलोभादिह त्वया ।
तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ ०३० ॥

अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समेयुषः ।
अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ०३१ ॥

गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ।
न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्शत्रियो भुवि ॥ ०३२ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण न्यायेनोपजगाम सः ।
दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ००४

नारद उवाच ॥

कर्णस्तु समवाप्यैतदस्त्रं भार्गवनन्दनात् ।
दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
कलिङ्गविषये राजन्राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ ००२ ॥

श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ।
राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ००३ ॥

श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्सर्वपार्थिवान् ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ००४ ॥

ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सवे ।

समापेतुर्नृपतयः कन्यार्थे नृपसत्तम ॥ ००५ ॥

शिशुपालो जरासंधो भीष्मको वक्र एव च ।
कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ००६ ॥

सृगालश्च महाराज स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ।
अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ००७ ॥

एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ००८ ॥

काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे बद्धजाम्बूनदस्रजः ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव मदोत्कटाः ॥ ००९ ॥

ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षधरान्विता ॥ ०१० ॥

ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ।
अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ०११ ॥

दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम् ।
प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ ०१२ ॥

स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ।
रथमारोप्य तां कन्यामाजुहाव नराधिपान् ॥ ०१३ ॥

तमन्वयाद्रथी खड्गी भद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ ०१४ ॥

ततो विमर्दः सुमहान्राज्ञामासीद्युधिष्ठिर ।
संनह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ ०१५ ॥

तेऽभ्यधावन्त सङ्क्रुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ ०१६ ॥

कर्णस्तेषामापततामेकैकेन क्षुरेण ह ।
धनूंषि सशरावापान्यपातयत भूतले ॥ ०१७ ॥

ततो विधनुषः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ।
कांश्चिदुद्वहतो बाणान्रथशक्तिगदास्तथा ॥ ०१८ ॥

लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ।
हतसूतांश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् ॥ ०१९ ॥

ते स्वयं त्वरयन्तोऽश्वान्याहि याहीति वादिनः ।
व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ॥ ०२० ॥

दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ००५

नारद उवाच ॥

आविष्कृतबलं कर्णं ज्ञात्वा राजा तु मागधः ।
आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासंधो महीपतिः ॥ ००१ ॥

तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ।
युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ ००२ ॥

क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ००३ ॥

बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः ।
बिभेद संधिं देहस्य जरया श्लेषितस्य ह ॥ ००४ ॥

स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ॥ ००५ ॥

प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत्सपत्नजित् ॥ ००६ ॥

पालयामास चम्पां तु कर्णः परबलार्दनः ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ००७ ॥

एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ।
त्वद्धितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥ ००८ ॥

स दिव्ये सहजे प्रादात्कुण्डले परमार्चिते ।
सहजं कवचं चैव मोहितो देवमायया ॥ ००९ ॥

विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा ।
निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः ।
कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥ ०११ ॥

भीष्मावमानात्संख्यायां रथानामर्धकीर्तनात् ।
शल्यात्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च ॥ ०१२ ॥

रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ ०१३ ॥

अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गाण्डीवधन्वना ।
हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ ०१४ ॥

एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वञ्चितः ।
न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ॥ ०१५ ॥

अध्याय ००६

वैशंपायन उवाच ॥

एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ।
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ ००१ ॥

तं दीनमनसं वीरमधोवदनमातुरम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा ॥ ००२ ॥

कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना ।
अब्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ॥ ००३ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ।
जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ॥ ००४ ॥

यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव ।
भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ॥ ००५ ॥

यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदा भूतिमिच्छता ।
तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाग्रतः ॥ ००६ ॥

न चैनमशकद्धानुरहं वा स्नेहकारणैः ।
पुरा प्रत्यनुनेतुं वा नेतुं वाप्येकतां त्वया ॥ ००७ ॥

ततः कालपरीतः स वैरस्योद्धुक्षणे रतः ।
प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ॥ ००८ ॥

इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा बाष्पाकुलेक्षणः ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ ००९ ॥

भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच ताम् ।
शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु च स्त्रियः ॥ ०१० ॥

न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्यतिदुःखसमन्वितः ॥ ०१० ॥

स राजा पुत्रपौत्राणां संबन्धिसुहृदां तथा ।
स्मरन्नुद्विग्नहृदयो बभूवास्वस्थचेतनः ॥ ०११ ॥

ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।
निर्वेदमकरोद्धीमान्राजा संतापपीडितः ॥ ०१२ ॥

अध्याय ००७

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ।
शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ ००१ ॥

आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
दृष्ट्वार्जुनमुवाचेदं वचनं शोककर्शितः ॥ ००२ ॥

यद्भैक्षमाचरिष्याम वृष्ण्यन्धकपुरे वयम् ।
ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ००३ ॥

अमित्रा नः समृद्धार्था वृत्तार्थाः कुरवः किल ।
आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥ ००४ ॥

धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलमौरसम् ।
धिगस्त्वमर्षं येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ००५ ॥

साधु क्षमा दमः शौचमवैरोध्यममत्सरः ।
अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणाम् ॥ ००६ ॥

वयं तु लोभान्मोहाच्च स्तम्भं मानं च संश्रिताः ।
इमामवस्थामापन्ना राज्यलेशबुभुक्षया ॥ ००७ ॥

त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् ।
बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यामामिषैषिणः ॥ ००८ ॥

ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीसमान् ।
संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः ॥ ००९ ॥

आमिषे गृध्यमानानामशुनां नः शुनामिव ।
आमिषं चैव नो नष्टमामिषस्य च भोजिनः ॥ ०१० ॥

न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ०११ ॥

संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधामर्षसमन्विताः ।
मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०१२ ॥

बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण वन्दनेन तितिक्षया ॥ ०१३ ॥

उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः ।
लभन्ते मातरो गर्भांस्तान्मासान्दश बिभ्रति ॥ ०१४ ॥

यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ।
संभाविता जातबलास्ते दद्युर्यदि नः सुखम् ॥ ०१५ ॥

इह चामुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ ०१५ ॥

तासामयं समारम्भो निवृत्तः केवलोऽफलः ।
यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ ०१६ ॥

अभुक्त्वा पार्थिवान्भोगानृणान्यनवदाय च ।
पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ०१७ ॥

यदैषामङ्ग पितरौ जातौ काममयाविव ।
सञ्जातबलरूपेषु तदैव निहता नृपाः ॥ ०१८ ॥

संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसाः ।
न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कर्हिचित् ॥ ०१९ ॥

पाञ्चालानां कुरूणां च हता एव हि येऽहताः ।
ते वयं त्वधमा.ल्लोकान्प्रपद्येम स्वकर्मभिः ॥ ०२० ॥

वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण निकृत्या प्रत्यपत्स्महि ॥ ०२१ ॥

सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा मायोपजीवनः ।
मिथ्यावृत्तः स सततमस्मास्वनपकारिषु ॥ ०२२ ॥

अंशकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितम् ।
न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्यो गीतवादितम् ॥ ०२३ ॥

नामात्यसमितौ कथ्यं न च श्रुतवतां श्रुतम् ।
न रत्नानि परार्ध्यानि न भूर्न द्रविणागमः ॥ ०२४ ॥

ऋद्धिमस्मासु तां दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः ।
धृतराष्ट्रस्य नृपतेः सौबलेन निवेदितः ॥ ०२५ ॥

तं पिता पुत्रगृद्धित्वादनुमेनेऽनये स्थितम् ।
अनवेक्ष्यैव पितरं गाङ्गेयं विदुरं तथा ॥ ०२६ ॥

असंशयं धृतराष्ट्रो यथैवाहं तथा गतः ॥ ०२६ ॥

अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ।
पतितो यशसो दीप्ताद्धातयित्वा सहोदरान् ॥ ०२७ ॥

इमौ वृद्धौ च शोकाग्नौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः ।
अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापबुद्धिः सदैव हि ॥ ०२८ ॥

को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने ।
यथासावुक्तवान्क्षुद्रो युयुत्सुर्वृष्णिसंनिधौ ॥ ०२९ ॥

आत्मनो हि वयं दोषाद्विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।

प्रदहन्तो दिशः सर्वास्तेजसा भास्करा इव ॥ ०३० ॥

सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मन्त्रिप्रग्रहं गतः ।
दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ॥ ०३१ ॥

अवध्यानां वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाच्यताम् ॥ ०३१ ॥

कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्मतिं पापकारिणम् ।
राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति ॥ ०३२ ॥

हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः ।
हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ०३३ ॥

धनञ्जय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ।
त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ०३४ ॥

त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०३५ ॥

स धनञ्जय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
वनमामन्त्र्य वः सर्वान्गमिष्यामि परंतप ॥ ०३६ ॥

न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ॥ ०३७ ॥

मया निसृष्टं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ।
जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ॥ ०३८ ॥

स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ।
गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा ॥ ०३९ ॥

प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
न ममार्थोऽस्ति राज्येन न भोगैर्वा कुरूत्तम ॥ ०४० ॥

एतावदुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
व्युपारमत्ततः पार्थः कनीयान्प्रत्यभाषत ॥ ०४१ ॥

अध्याय ००८

वैशंपायन उवाच ॥

अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।
अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ ००१ ॥

दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
स्मयमानो महातेजाः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ॥ ००२ ॥

अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ००३ ॥

शत्रून्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।
हतामित्रः कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥ ००४ ॥

क्लीबस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः ।
किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्छितः ॥ ००५ ॥

यो ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव केनचित् ।
समारम्भान्बुभूषेत हतस्वस्तिरकिञ्चनः ॥ ००६ ॥

सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥ ००६ ॥

कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमास्थाय जीवतः ।
संत्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥ ००७ ॥

सर्वारम्भान्समुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिञ्चनः ।
कस्मादाशंससे भैक्ष्यं चर्तुं प्राकृतवत्प्रभो ॥ ००८ ॥

अस्मिन्राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुंधराम् ।
धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ००९ ॥

यदीमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।
भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम् ॥ ०१० ॥

आकिञ्चन्यमनाशास्यमिति वै नहुषोऽब्रवीत् ।
कृत्या नृशंसा ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ०११ ॥

अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्तते ॥ ०१२ ॥

धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य यः ।
ह्रियमाणे धने राजन्वयं कस्य क्षमेमहि ॥ ०१३ ॥

अभिशस्तवत्प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।
दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥ ०१४ ॥

पतितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ।
विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ ०१५ ॥

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ।

क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ०१६ ॥

अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
प्राणयात्रा हि लोकस्य विनार्थं न प्रसिध्यति ॥ ०१७ ॥

अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ०१८ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमा.णल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ०१९ ॥

अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विवित्सता ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ ०२० ॥

धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ०२१ ॥

धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।
नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ ०२२ ॥

नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलाद्गिरिनदी यथा ॥ ०२३ ॥

यः कृशाश्वः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ।
स वै राजन्कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ ०२४ ॥

अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
राजन्किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः ॥ ०२५ ॥

न चेद्धर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।
एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ ०२६ ॥

अध्येतव्या त्रयी विद्या भवितव्यं विपश्चिता ।
सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः ॥ ०२७ ॥

द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ॥ ०२८ ॥

अधीयन्ते तपस्यन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
कृत्स्नं तदेव च श्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ॥ ०२९ ॥

न पश्यामोऽनपहृतं धनं किञ्चित्क्वचिद्वयम् ।
एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ०३० ॥

जित्वा ममत्वं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धने ।
राजर्षयो जितस्वर्गा धर्मो ह्येषां निगद्यते ॥ ०३१ ॥

यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ।
एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रतितिष्ठति ॥ ०३२ ॥

आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ।
अम्बरीषस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥ ०३३ ॥

स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ।
तं चेन्न यजसे राजन्प्राप्तस्त्वं देवकिल्बिषम् ॥ ०३४ ॥

येषां राजाश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
उपेत्य तस्यावभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ ०३५ ॥

विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ ०३६ ॥

शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम ।
महान्दाशरथः पन्था मा राजन्कापथं गमः ॥ ०३७ ॥

अध्याय ००९

युधिष्ठिर उवाच ॥

मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनःश्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
धारयित्वापि ते श्रुत्वा रोचतां वचनं मम ॥ ००१ ॥

सार्थगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः ।
गच्छेयं तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत ॥ ००२ ॥

क्षेम्यश्चैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ माम् ।
अथ वा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ००३ ॥

हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तपः ।
अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ००४ ॥

जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृशः परिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ००५ ॥

शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ।
तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ॥ ००६ ॥

मनःकर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः ।
मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥ ००७ ॥

आजिघ्रन्पेशलान्गन्धान्फुल्लानां वृक्षवीरुधाम् ।
नानारूपान्वने पश्यन्रमणीयान्वनौकसः ॥ ००८ ॥

वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनः ।
नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ००९ ॥

एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितृन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ०१० ॥

एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम् ॥ ०११ ॥

अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन्भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ ०१२ ॥

पांसुभिः समवच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ०१३ ॥

न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ ०१४ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धबधिराकृतिः ।
अकुर्वाणः परैः काञ्चित्संविदं जातु केनचित् ॥ ०१५ ॥

जङ्गमाजङ्गमान्सर्वान्नविहिंसंश्चतुर्विधान् ।
प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ ०१६ ॥

न चाप्यवहसन्कञ्चिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ ०१७ ॥

अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं व्रजन्येनैव केनचित् ।

न देशं न दिशं काञ्चिद्गन्तुमिच्छन्विशेषतः ॥ ०१८ ॥

गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।
ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ ०१९ ॥

स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि ।
द्वंद्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ ०२० ॥

अल्पं वास्वादु वा भोज्यं पूर्वालाभेन जातु चित् ।
अन्येष्वपि चर.णल्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥ ०२१ ॥

विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसञ्चारे काले विगतभिक्षुके ॥ ०२२ ॥

एककालं चरन्भैक्ष्यं गृहे द्वे चैव पञ्च च ।
स्पृहापाशान्विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ ०२३ ॥

न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ ०२४ ॥

वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः ॥ ०२५ ॥

याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ॥ ०२६ ॥

तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
सुपरित्यक्तसङ्कल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ ०२७ ॥

विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः ॥ ०२८ ॥

वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
तृष्णया हि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ ०२९ ॥

कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।
कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम बिभ्रति ॥ ०३० ॥

आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥ ०३१ ॥

एवं संसारचक्रेऽस्मिन्व्याविद्धे रथचक्रवत् ।
समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ०३२ ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरुपद्रुतम् ।
असारमिममस्वन्तं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ०३३ ॥

दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।
को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ०३४ ॥

कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विविधलक्षणम् ।
पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते ॥ ०३५ ॥

तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम् ।
तत्प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ०३६ ॥

एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया ।
देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०१०

भीम उवाच ॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहताबुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ ००१ ॥

आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ।
विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

क्षमानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते ।
क्षात्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥ ००३ ॥

यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कञ्चन ॥ ००४ ॥

भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्या विमोक्षणात् ।
न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥ ००५ ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ००६ ॥

आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।
हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥ ००७ ॥

ते सदोषा हतास्माभी राज्यस्य परिपन्थिनः ।
तान्हत्वा भुङ्क्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ००८ ॥

यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम् ।
पङ्कदिग्धो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ००९ ॥

यथारुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।
अप्राश्य निधनं गच्छेत्कर्मैदं नस्तथोपमम् ॥ ०१० ॥

यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् ।
स निराशो निवर्तेत कर्मैदं नस्तथोपमम् ॥ ०११ ॥

यथा शत्रून्घातयित्वा पुरुषः कुरुसत्तम ।
आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मैदं नस्तथाविधम् ॥ ०१२ ॥

यथान्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीत यदृच्छया ।
कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मैदं नस्तथाविधम् ॥ ०१३ ॥

वयमेवात्र गर्ह्या हि ये वयं मन्दचेतसः ।
त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ ०१४ ॥

वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
क्लीबस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ॥ ०१५ ॥

अगतीन्कागतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।
कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन्ति यादृशम् ॥ ०१६ ॥

आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।
जरयाभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यंसितेन च ॥ ०१७ ॥

तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।
धर्मव्यतिक्रमं चेदं मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ०१८ ॥

कथं तस्मात्समुत्पन्नस्तन्निष्ठस्तदुपाश्रयः ।
तदेव निन्दन्नासीत श्रद्धा वान्यत्र गृह्यते ॥ ०१९ ॥

श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।

वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ ०२० ॥

शक्यं तु मौण्ड्यमास्थाय बिभ्रतात्मानमात्मना ।
धर्मच्छद्म समास्थाय आसितुं न तु जीवितुम् ॥ ०२१ ॥

शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।
अबिभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन् ॥ ०२२ ॥

नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।
अथैतेन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ताञ्जनाः ॥ ०२३ ॥

यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्कश्चिदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ ०२४ ॥

एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरिग्रहवन्तश्च सततं चात्मचारिणः ॥ ०२५ ॥

अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ ०२६ ॥

औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ।
येषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ०२७ ॥

अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ ०२८ ॥

ऋषिशकुनिसंवादः

अध्याय ०११

अर्जुन उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

केचिद्गृहान्परित्यज्य वनमभ्यगमन्द्विजाः ।
अजातश्मश्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥ ००२ ॥

धर्मोऽयमिति मन्वाना ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः ।
त्यक्त्वा गृहान्पितॄंश्चैव तानिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ००३ ॥

तानाबभाषे भगवान्पक्षी भूत्वा हिरण्मयः ।
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥ ००४ ॥

पुण्यं च बत कर्मैषां प्रशस्तं चैव जीवितम् ।
संसिद्धास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ ००५ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

अहो बतायं शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति ।
अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ॥ ००६ ॥

शकुनिरुवाच ॥

नाहं युष्मान्प्रशंसामि पङ्कदिग्धान्रजस्वलान् ।
उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्ये वै विघसाशिनः ॥ ००७ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे ।
शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्दधाम ते ॥ ००८ ॥

शकुनिरुवाच ॥

यदि मां नाभिशङ्कध्वं विभज्यात्मानमात्मना ।
ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥ ००९ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव ।
नियोगे चैव धर्मात्मन्स्थातुमिच्छाम शाधि नः ॥ ०१० ॥

शकुनिरुवाच ॥

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् ।
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ०११ ॥

मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते ।
जीवतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥ ०१२ ॥

कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थास्त्वनुत्तमः ।
अथ सर्वाणि कर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्षते ॥ ०१३ ॥

आम्नायदृढवादीनि तथा सिद्धिरिहेष्यते ।
मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् ॥ ०१४ ॥

ईहन्ते सर्वभूतानि तदृतं कर्मसङ्गिनाम् ।
सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥ ०१५ ॥

अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः ।
मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ ०१६ ॥

देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संत्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥ ०१७ ॥

एतद्वोऽस्तु तपो युक्तं ददानीत्यृषिचोदितम् ।
तस्मात्तदध्यवसतस्तपस्वि तप उच्यते ॥ ०१८ ॥

देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संविभज्य गुरोश्चर्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ ०१९ ॥

देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।
तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुं दुष्करं प्रब्रवीमि वः ॥ ०२० ॥

तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
कुटुम्बविधिनानेन यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ०२१ ॥

एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वंद्वातीता विमत्सराः ।
तस्माद्वनं मध्यमं च लोकेषु तप उच्यते ॥ ०२२ ॥

दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघसाशिनः ।
सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ ०२३ ॥

दत्त्वातिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च ।
अवशिष्टानि येऽश्नन्ति तानाहुर्विघसाशिनः ॥ ०२४ ॥

तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।
लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ ०२५ ॥

त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
वसन्ति शाश्वतीर्वर्षा जना दुष्करकारिणः ॥ ०२६ ॥

ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा तस्य धर्मार्थसंहितम् ।
उत्सृज्य नास्तिकगतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥ ०२७ ॥

तस्मात्त्वमपि दुर्धर्ष धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०१२

वैशंपायन उवाच ॥

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ।
राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ ००१ ॥

अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिंदमः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ ००२ ॥

विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्नयश्चिताः ।
तस्माद्विद्धि महाराज देवान्कर्मपथि स्थितान् ॥ ००३ ॥

अनास्तिकानास्तिकानां प्राणदाः पितरश्च ये ।
तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं पश्यस्व पार्थिव ॥ ००४ ॥

वेदवादापविद्धांस्तु तान्विद्धि भृशनास्तिकान् ॥ ००४ ॥

न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।

देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत ॥ ००५ ॥

अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ।
ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्तान्निबोध जनाधिप ॥ ००६ ॥

वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववासृजन् ।
कृतात्मसु महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः ॥ ००७ ॥

अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।
आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो ॥ ००८ ॥

अनिकेतः परिपतन्वृक्षमूलाश्रयो मुनिः ।
अपाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः ॥ ००९ ॥

क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशां पते ।
विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी गुरुपूजकः ॥ ०१० ॥

आश्रमांस्तुलया सर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतस्ते त्रयो राजन्गृहस्थाश्रम एकतः ॥ ०११ ॥

समीक्षते तु योऽर्थं वै कामं स्वर्गं च भारत ।
अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदां गतिः ॥ ०१२ ॥

इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
न यः परित्यज्य गृहान्वनमेति विमूढवत् ॥ ०१३ ॥

यदा कामान्समीक्षेत धर्मवैतंसिकोऽनृजुः ।
अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् ॥ ०१४ ॥

अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते ।
त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ ०१५ ॥

शमो दमस्तपो दानं सत्यं शौचमथार्जवम् ।
यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्षो विधिः स्मृतः ॥ ०१६ ॥

पितृदेवातिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते ।
अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥ ०१७ ॥

एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ०१८ ॥

असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः ।
मां यक्ष्यन्तीति शान्तात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ ०१९ ॥

वीरुधश्चैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं च तथौषधीः ।
पशूंश्चैव तथा मेध्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ०२० ॥

गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकम् ।
तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ ०२१ ॥

तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्यसमन्विताः ।
न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम् ॥ ०२२ ॥

स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ।
अथापरे महायज्ञान्मनसैव वितन्वते ॥ ०२३ ॥

एवं दानसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः ॥ ०२४ ॥

स रत्नानि विचित्राणि संभृतानि ततस्ततः ।
मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ॥ ०२५ ॥

कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ॥ ०२५ ॥

राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ।
य चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ॥ ०२६ ॥

तैर्यजस्व महाराज शक्रो देवपतिर्यथा ॥ ०२६ ॥

राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम् ।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ ०२७ ॥

अश्वान्गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलङ्कृताः ।
ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ ०२८ ॥

अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
वयं ते राजकलयो भविष्यामो विशां पते ॥ ०२९ ॥

अदातारोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥ ०३० ॥

अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।
तीर्थेष्वनभिसंत्यज्य प्रव्रजिष्यसि चेदथ ॥ ०३१ ॥

छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् ।
लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥ ०३२ ॥

अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।
परित्यज्य भवेत्त्यागी न यो हित्वा प्रतिष्ठते ॥ ०३३ ॥

एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥ ०३४ ॥

निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धा ;न्शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये ।
कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे ; पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ०३५ ॥

क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण ; जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय ।
नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता ; न शोचितव्यं भवताद्य पार्थ ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०१३

सहदेव उवाच ॥

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ ००१ ॥

बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्द्विषतां तत्तथास्तु नः ॥ ००२ ॥

शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथास्तु नः ॥ ००३ ॥

द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ००४ ॥

ब्रह्ममृत्यू च तौ राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ००५ ॥

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
भित्त्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ ००६ ॥

अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ।
नष्टे शरीरे नष्टं स्याद्वृथा च स्यात्क्रियापथः ॥ ००७ ॥

तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः ।
पन्था निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता ॥ ००८ ॥

लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ ००९ ॥

अथ वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः ।
द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ०१० ॥

बाह्याभ्यन्तरभूतानां स्वभावं पश्य भारत ।
ये तु पश्यन्ति तद्भावं मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ०११ ॥

भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ।
दुःखप्रलापानार्तस्य तस्मान्मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

तथ्यं वा यदि वातथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम् ।
तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०१४

वैशंपायन उवाच ॥

अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
भ्रातॄणां ब्रुवतां तांस्तान्विविधान्वेदनिश्चयान् ॥ ००१ ॥

महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ।
अभ्यभाषत राजेन्द्रं द्रौपदी योषितां वरा ॥ ००२ ॥

आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितम् ।
सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपम् ॥ ००३ ॥

अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ।
लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ००४ ॥

आमन्त्र्य विपुलश्रोणी साम्ना परमवल्गुना ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यन्त स्तोकका इव ।
वावाश्यमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ००६ ॥

नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ।
उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ००७ ॥

कथं द्वैतवने राजन्पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ।
भ्रातॄनेतान्स्म सहिताञ्शीतवातातपार्दितान् ॥ ००८ ॥

वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ००९ ॥

विरथांश्च रथान्कृत्वा निहत्य च महागजान् ।
संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिंदमाः ॥ ०१० ॥

यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय नः ॥ ०११ ॥

इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांस्युत ॥ ०१२ ॥

न क्लीबो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीबो धनमश्नुते ।
न क्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥ ०१३ ॥

नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूतिमश्नुते ।
नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखमेधन्ति भारत ॥ ०१४ ॥

मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।
ब्राह्मणस्यैष धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम ॥ ०१५ ॥

असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।
एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ ०१६ ॥

यस्मिन्क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ।
निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥ ०१७ ॥

न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया ।
त्वयेयं पृथिवी लब्धा नोत्कोचेन तथाप्युत ॥ ०१८ ॥

यत्तद्बलममित्राणां तथा वीरसमुद्यतम् ।
हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैर्महत्तरम् ॥ ०१९ ॥

रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ।
तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्भुङ्क्ष्व वसुंधराम् ॥ ०२० ॥

जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः ।
त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ॥ ०२१ ॥

जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप ।

अपरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ ०२२ ॥

क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ।
पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ ०२३ ॥

उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ।
भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ ०२४ ॥

द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदालयाः ।
विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ॥ ०२५ ॥

एतान्यप्रतिमानि त्वं कृत्वा कर्माणि भारत ।
न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ ०२६ ॥

स त्वं भ्रातॄनिमान्दृष्ट्वा प्रतिनन्दस्व भारत ।
ऋषभानिव संमत्तान्गजेन्द्रानूर्जितानिव ॥ ०२७ ॥

अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परंतपाः ।
एकोऽपि हि सुखायैषां क्षमः स्यादिति मे मतिः ॥ ०२८ ॥

किं पुनः पुरुषव्याघ्राः पतयो मे नरर्षभाः ।
समस्तानीन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥ ०२९ ॥

अनृतं माब्रवीच्छ्वश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ।
युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ॥ ०३० ॥

हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमः ।
तद्व्यर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ ०३१ ॥

येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तस्योपचारिणः ।
तवोन्मादेन राजेन्द्र सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः ॥ ०३२ ॥

यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते जनाधिप ।
बद्ध्वा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुंधराम् ॥ ०३३ ॥

कुरुते मूढमेवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति ।
धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ॥ ०३४ ॥

भेषजैः स चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेण गच्छति ॥ ०३४ ॥

साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
तथा विनिकृतामित्रैर्याहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ०३५ ॥

एतेषां यतमानानामुत्पद्यन्ते तु संपदः ।
त्वं तु सर्वां महीं लब्ध्वा कुरुषे स्वयमापदम् ॥ ०३६ ॥

यथास्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ ।
मान्धाता चाम्बरीषश्च तथा राजन्विराजसे ॥ ०३७ ॥

प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सपर्वतवनद्वीपां मा राजन्विमना भव ॥ ०३८ ॥

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्जुह्वन्नग्नीन्प्रयच्छ च ।
पुराणि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०१५

वैशंपायन उवाच ॥

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ ००१ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ ००२ ॥

धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं नराधिप ।
कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ ००३ ॥

दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व स्वभावं पश्य लौकिकम् ॥ ००४ ॥

राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ ००५ ॥

परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ००६ ॥

दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ००७ ॥

यस्माददान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥ ००८ ॥

वाचि दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ।
दानदण्डः स्मृतो वैश्यो निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥ ००९ ॥

असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।
मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसञ्ज्ञा विशां पते ॥ ०१० ॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूनृतः ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ०११ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ ०१२ ॥

नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥ ०१३ ॥

नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ ०१४ ॥

नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ।
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ॥ ०१५ ॥

य एव देवा हन्तारस्ता.ण्ल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।
हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ ०१६ ॥

हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।
वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ ०१७ ॥

एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन ॥ ०१८ ॥

मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्शमपरायणान् ।
यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ॥ ०१९ ॥

न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कञ्चिदहिंसया ।
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ ०२० ॥

नकुलो मूषकानत्ति बिडालो नकुलं तथा ।

बिडालमत्ति श्वा राजञ्श्वानं व्यालमृगस्तथा ॥ ०२१ ॥

तानत्ति पुरुषः सर्वान्पश्य धर्मो यथागतः ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरं च यत् ॥ ०२२ ॥

विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति ।
यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ ०२३ ॥

विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।
विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ ०२४ ॥

उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
न च कश्चिन्न तान्हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ ०२५ ॥

सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ ०२६ ॥

ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ।
वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ ०२७ ॥

भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान्पशून् ।
मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ ०२८ ॥

दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ०२९ ॥

दण्डश्चेन्न भवेल्लोके व्यनशिष्यन्निमाः प्रजाः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ०३० ॥

सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं ; दण्डः प्रजा रक्षति साधु नीतः ।
पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्यन्त्यभीताः ; संतर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति ॥ ०३१ ॥

अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ०३२ ॥

येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनोपनिपीडिताः ॥ ०३३ ॥

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायेह प्रकल्पते ॥ ०३४ ॥

चातुर्वर्ण्याप्रमोहाय सुनीतनयनाय च ।
दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् ॥ ०३५ ॥

यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ।
अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ०३६ ॥

न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणी गौर्न दुह्यते ।
न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ०३७ ॥

विश्वलोपः प्रवर्तेत भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ०३८ ॥

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ०३९ ॥

चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः ।
न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ०४० ॥

न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः ।
युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ०४१ ॥

न प्रेष्या वचनं कुर्युर्न बालो जातु कर्हिचित् ।
तिष्ठेत्पितृमते धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ०४२ ॥

दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा भयं दण्डं विदुर्बुधाः ।
दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥ ०४३ ॥

न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वापि दृष्यते ।
यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ०४४ ॥

हविः श्वा प्रपिबेद्धृष्टो दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् ।
हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ०४५ ॥

यदिदं धर्मतो राज्यं विहितं यद्यधर्मतः ।
कार्यस्तत्र न शोको वै भुङ्क्ष्व भोगान्यजस्व च ॥ ०४६ ॥

सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।
संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्नमुत्तमम् ॥ ०४७ ॥

अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः ।
स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥ ०४८ ॥

लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।
अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥ ०४९ ॥

नात्यन्तगुणवान्कश्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणः ।
उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ०५० ॥

पशूनां वृषणं छित्त्वा ततो भिन्दन्ति नस्तकान् ।
कृषन्ति बहवो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ०५१ ॥

एवं पर्याकुले लोके विपथे जर्जरीकृते ।

तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ०५२ ॥

यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ।
अमित्राञ्जहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥ ०५३ ॥

मा च ते निघ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु भारत ।
न तत्र किल्बिषं किञ्चित्कर्तुर्भवति भारत ॥ ०५४ ॥

आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ०५५ ॥

अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति केनचित् ॥ ०५६ ॥

यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् ।
एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ०५७ ॥

देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ।
एवं मृत्युमुखं प्राहुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ०५८ ॥

अध्याय ०१६

वैशंपायन उवाच ॥

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं भुवि ।

उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः ॥ ००२ ॥

न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ।
अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ ००३ ॥

भवतस्तु प्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम् ।
विक्लवत्वं च नः प्राप्तमबलत्वं तथैव च ॥ ००४ ॥

कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ।
मोहमापद्यते दैन्याद्यथा कुपुरुषस्तथा ॥ ००५ ॥

आगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव ।
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ ००६ ॥

एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप ।
हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ००७ ॥

द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ००८ ॥

शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः ।
मानसाज्जायते व्याधिः शारीर इति निश्चयः ॥ ००९ ॥

शारीरमानसे दुःखे योऽतीते अनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ०१० ॥

शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ०११ ॥

तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिष्यते ।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥ ०१२ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ।
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥ ०१३ ॥

कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ०१४ ॥

स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य च ।
न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ॥ ०१५ ॥

स्मर्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं तु बलवत्तरम् ।
अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव कृष्यसे ॥ ०१६ ॥

दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च निवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम् ।
सैन्धवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ॥ ०१९ ॥

पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधम् ॥ ०१९ ॥

यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन ते युद्धमिदं घोरमुपस्थितम् ॥ ०२० ॥

यत्र नास्ति शरैः कार्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः ।
आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ ०२१ ॥

तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि ह मोक्ष्यसे ।

अन्यं देहं समास्थाय पुनस्तेनैव योत्स्यसे ॥ ०२२ ॥

तस्मादद्यैव गन्तव्यं युद्धस्य भरतर्षभ ।
एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ०२३ ॥

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ ०२४ ॥

दिष्ट्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि ।
द्रौपद्याः केशपक्षस्य दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः ॥ ०२५ ॥

यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
वयं ते किङ्कराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०१७

युधिष्ठिर उवाच ॥

असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता ।
बलं मोहोऽभिमानश्च उद्वेगश्चापि सर्वशः ॥ ००१ ॥

एभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसि ।
निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशान्तः सुसुखी भव ॥ ००२ ॥

य इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः ।
तस्याप्युदरमेवैकं किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ ००३ ॥

नाह्ना पूरयितुं शक्या न मासेन नरर्षभ ।

अपूर्यां पूरयन्निच्छामायुषापि न शक्नुयात् ॥ ००४ ॥

यथेद्धः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति ।
अल्पाहारतया त्वग्निं शमयौदर्यमुत्थितम् ॥ ००५ ॥

जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितम् ॥ ००५ ॥

मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ।
अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ००६ ॥

योगक्षेमौ च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ ।
मुच्यस्व महतो भारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ००७ ॥

एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु ।
तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दवेगश्चरा मृगाः ॥ ००८ ॥

विषयान्प्रतिसंहृत्य संन्यासं कुरुते यतिः ।
न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ॥ ००९ ॥

पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोलूखलिकैस्तथा ।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ ०१० ॥

यश्चेमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिलां नृपः ।
तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ ०११ ॥

सङ्कल्पेषु निरारम्भो निराशो निर्ममो भव ।
विशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाव्ययम् ॥ ०१२ ॥

निरामिषा न शोचन्ति शोचसि त्वं किमामिषम् ।
परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ ०१३ ॥

पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ ०१४ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन च पाविताः ।
विमुच्य देहान्वै भान्ति मृत्योरविषयं गताः ॥ ०१५ ॥

आमिषं बन्धनं लोके कर्मेहोक्तं तथामिषम् ।
ताभ्यां विमुक्तः पाशाभ्यां पदमाप्नोति तत्परम् ॥ ०१६ ॥

अपि गाथामिमां गीतां जनकेन वदन्त्युत ।
निर्द्वंद्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ ०१७ ॥

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन ॥ ०१८ ॥

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य नशोच्याञ्शोचतो जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धीनवेक्षते ॥ ०१९ ॥

दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स चक्षुष्मान्स बुद्धिमान् ।
अज्ञातानां च विज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ ०२० ॥

यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ।
ब्रह्मभावप्रसूतानां वैद्यानां भावितात्मनाम् ॥ ०२१ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०२२ ॥

ते जनास्तां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ।
नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ ०२३ ॥

जनकोपाख्यानम्

अध्याय ०१८

वैशंपायन उवाच ॥

तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञो वाक्शल्यपीडितः ॥ ००१ ॥

कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः ।
विदेहराज्ञः संवादं भार्यया सह भारत ॥ ००२ ॥

उत्सृज्य राज्यं भैक्षार्थं कृतबुद्धिं जनेश्वरम् ।
विदेहराजं महिषी दुःखिता प्रत्यभाषत ॥ ००३ ॥

धनान्यपत्यं मित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
पन्थानं पावनं हित्वा जनको मौण्ड्यमास्थितः ॥ ००४ ॥

तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यवृत्तिमकिञ्चनम् ।
धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥ ००५ ॥

तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयम् ।
क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ००६ ॥

कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमाचितम् ।
कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्वनेऽचरः ॥ ००७ ॥

प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव ।

यद्राज्यं महद्दुत्सृज्य स्वल्पे तुष्यसि पार्थिव ॥ ००८ ॥

नैतेनातिथयो राजन्देवर्षिपितरस्तथा ।
शक्यमद्य त्वया भर्तुं मोघस्तेऽयं परिश्रमः ॥ ००९ ॥

देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव ।
सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ ०१० ॥

यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छसि ॥ ०११ ॥

श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्ववत्संप्रति वीक्ष्यसे ।
अपुत्रा जननी तेऽद्य कौसल्या चापतिस्त्वया ॥ ०१२ ॥

अशीतिर्धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपासते ।
त्वदाशामभिकाङ्क्षन्त्यः कृपणाः फलहेतुकाः ॥ ०१३ ॥

ताश्च त्वं विफलाः कुर्वन्का.ण्ल्लोकान्नु गमिष्यसि ।
राजन्संशयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहिषु ॥ ०१४ ॥

नैव तेऽस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः ।
धर्म्यान्दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम् ॥ ०१५ ॥

स्रजो गन्धानलङ्कारान्वासांसि विविधानि च ।
किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः ॥ ०१६ ॥

निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् ।
आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोऽद्यान्यान्पर्युपाससे ॥ ०१७ ॥

खादन्ति हस्तिनं न्यासे क्रव्यादा बहवोऽप्युत ।
बहवः कृमयश्चैव किं पुनस्त्वामनर्थकम् ॥ ०१८ ॥

य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टब्धं च ते हरेत् ।
वासश्चापहरेत्तस्मिन्कथं ते मानसं भवेत् ॥ ०१९ ॥

यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टिपरिग्रहः ।
यदानेन समं सर्वं किमिदं मम दीयते ॥ ०२० ॥

धानामुष्टिरिहार्थश्चेत्प्रतिज्ञा ते विनश्यति ॥ ०२० ॥

का वाहं तव को मे त्वं कोऽद्य ते मय्यनुग्रहः ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्यत्र तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ०२१ ॥

प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च ॥ ०२१ ॥

श्रिया निराशैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिञ्चनैः ।
सौखिकैः संभृतानर्थान्यः संत्यजसि किं नु तत् ॥ ०२२ ॥

योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि ।
तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते ॥ ०२३ ॥

सदैव याचमानेषु सत्सु दम्भविवर्जिषु ।
एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम् ॥ ०२४ ॥

जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति ।
सदैव याचमानो वै तथा शाम्यति न द्विजः ॥ ०२५ ॥

सतां च वेदा अन्नं च लोकेऽस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा ।
न चेद्दाता भवेद्दाता कुतः स्युर्मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ०२६ ॥

अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत् ॥ ०२७ ॥

गृहस्थेभ्योऽभिनिर्वृत्ता गृहस्थानेव संश्रिताः ।
प्रभवं च प्रतिष्ठां च दान्ता निन्दन्त आसते ॥ ०२८ ॥

त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौण्ड्यान्न च याचनात् ।
ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति तं सुखं विद्धि भिक्षुकम् ॥ ०२९ ॥

असक्तः सक्तवद्गच्छन्निःसङ्गो मुक्तबन्धनः ।
समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ०३० ॥

परिव्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः काषायवाससः ।
सिता बहुविधैः पाशैः सञ्चिन्वन्तो वृथामिषम् ॥ ०३१ ॥

त्रयीं च नाम वार्तां च त्यक्त्वा पुत्रांस्त्यजन्ति ये ।
त्रिविष्टब्धं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ०३२ ॥

अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तत् ।
धर्मध्वजानां मुण्डानां वृत्त्यर्थमिति मे मतिः ॥ ०३३ ॥

काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुण्डाञ्जटाधरान् ।
बिभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेन्द्रियः ॥ ०३४ ॥

अग्न्याधेयानि गुर्वर्थान्क्रतून्सपशुदक्षिणान् ।
ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मतरस्ततः ॥ ०३५ ॥

तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते ।
सोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो मा मोहवशमन्वगाः ॥ ०३६ ॥

एवं धर्ममनुक्रान्तं सदा दानपरैर्नरैः ।
आनृशंस्यगुणोपेतैः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ०३७ ॥

पालयन्तः प्रजाश्चैव दानमुत्तममास्थिताः ।
इष्टा.ण्ल्लोकानवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०१९

युधिष्ठिर उवाच ॥

वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।
उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ ००१ ॥

आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चित्रितानि च ।
निश्चयश्चैव यन्मात्रो वेदाहं तं यथाविधि ॥ ००२ ॥

त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतमनुष्ठितः ।
शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कथञ्चन ॥ ००३ ॥

शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ।
तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ००४ ॥

भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ।
न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ००५ ॥

युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च ।
न त्वया सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ००६ ॥

धर्मसूक्ष्मं तु यद्वाक्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया ।
धनञ्जय न मे बुद्धिमभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ००७ ॥

युद्धशास्त्रविदेव त्वं न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम् ॥ ००८ ॥

तपस्त्यागो विधिरिति निश्चयस्तात धीमताम् ।
परं परं ज्याय एषां सैषा नैःश्रेयसी गतिः ॥ ००९ ॥

न त्वेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा नैतत्प्रधानतः ॥ ०१० ॥

तपःस्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ।
ऋषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ ०११ ॥

अजातश्मश्रवो धीरास्तथान्ये वनवासिनः ।
अनन्ता अधना एव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ ०१२ ॥

उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् ।
अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्त्यागवतां गताः ॥ ०१३ ॥

दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रपश्यसि ।
एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे ॥ ०१४ ॥

अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः ।
तस्मात्त्यागः प्रधानेष्टः स तु दुःखः प्रवेदितुम् ॥ ०१५ ॥

अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः ।
अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ ०१६ ॥

वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च ।
विपाट्य कदलीस्कन्धं सारं ददृशिरे न ते ॥ ०१७ ॥

अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पञ्चभौतिके ।

इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिङ्गितैः ॥ ०१८ ॥

अग्राह्यश्चक्षुषा सोऽपि अनिर्देश्यं च तद्गिरा ।
कर्महेतुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्तते ॥ ०१९ ॥

कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च ।
कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी ॥ ०२० ॥

अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेविते ।
कथमर्थमनर्थाढ्यमर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ ०२१ ॥

पूर्वशास्त्रविदो ह्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ।
क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ ०२२ ॥

भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः ।
दृढपूर्वश्रुता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ॥ ०२३ ॥

अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ ०२४ ॥

यान्वयं नाभिजानीमः कस्ताञ्ज्ञातुमिहार्हति ।
एवं प्राज्ञान्सतश्चापि महतः शास्त्रवित्तमान् ॥ ०२५ ॥

तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत् ।
त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय धर्मवित् ॥ ०२६ ॥

देवस्थानवाक्यम्

अध्याय ०२०

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ००१ ॥

यद्वचः फल्गुनेनोक्तं न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः श्रृणु ॥ ००२ ॥

अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना ते वसुधा जिता ।
तां जित्वा न वृथा राजंस्त्वं परित्यक्तुमर्हसि ॥ ००३ ॥

चतुष्पदी हि निःश्रेणी कर्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ००४ ॥

तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः ।
स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ००५ ॥

कर्मनिष्ठांस्तु बुध्येथास्तपोनिष्ठांश्च भारत ।
वैखानसानां राजेन्द्र वचनं श्रूयते यथा ॥ ००६ ॥

ईहते धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी ।
भूयान्दोषः प्रवर्धेत यस्तं धनमपाश्रयेत् ॥ ००७ ॥

कृच्छ्राच्च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति धनकारणात् ।
धनेन तृषितोऽबुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ००८ ॥

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अनर्हार्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ००९ ॥

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा ; यष्टादिष्टः पुरुषो रक्षिता च ।
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं ; धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ ०१० ॥

यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवद्भि ;र्देवान्सर्वानभ्ययान्महौजाः ।
तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ ; तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ०११ ॥

महादेवः सर्वमेधे महात्मा ; हुत्वात्मानं देवदेवो विभूतः ।
विश्वा.णल्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या ; विरोचते द्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ ०१२ ॥

आविक्षितः पार्थिवो वै मरुत्तः ; स्वृद्ध्या मर्त्यो योऽजयद्देवराजम् ।
यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं संनिविष्टा ; यस्मिन्भाण्डं काञ्चनं सर्वमासीत् ॥ ०१३ ॥

हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते ; यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यकृद्वीतशोकः ।
ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः सं ;स्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०२१

देवस्थान उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ ००१ ॥

संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखम् ।
तुष्टेर्न किञ्चित्परतः सुसम्यक्परितिष्ठति ॥ ००२ ॥

यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मैव स्वात्मनैव प्रसीदति ॥ ००३ ॥

न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ॥ ००४ ॥

यदासौ सर्वभूतानां न क्रुध्यति न दुष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ००५ ॥

एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा ।
तदा तदा प्रपश्यन्ति तस्माद्बुध्यस्व भारत ॥ ००६ ॥

अन्ये शमं प्रशंसन्ति व्यायाममपरे तथा ।
नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथापरे ॥ ००७ ॥

यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।
दानमेके प्रशंसन्ति केचिदेव प्रतिग्रहम् ॥ ००८ ॥

केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ ००८ ॥

राज्यमेके प्रशंसन्ति सर्वेषां परिपालनम् ।
हत्वा भित्त्वा च छित्त्वा च केचिदेकान्तशीलिनः ॥ ००९ ॥

एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।
अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥ ०१० ॥

अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो धृतिः क्षमा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ०११ ॥

धनं धर्मप्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

तस्मादेवं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ॥ ०१२ ॥

यो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ।
क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ०१३ ॥

असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ।
धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥ ०१४ ॥

पुत्रसङ्क्रामितश्रीस्तु वने वन्येन वर्तयन् ।
विधिना श्रामणेनैव कुर्यात्कालमतन्द्रितः ॥ ०१५ ॥

य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ।
तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ॥ ०१६ ॥

निर्वाणं तु सुदुष्पारं बहुविघ्नं च मे मतम् ॥ ०१६ ॥

एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।
आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ०१७ ॥

प्रजानां पालने युक्ता दममुत्तममास्थिताः ।
गोब्राह्मणार्थं युद्धेन संप्राप्ता गतिमुत्तमाम् ॥ ०१८ ॥

एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परंतप ।
साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ॥ ०१९ ॥

अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०२२

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
विषण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमीश्वरम् ॥ ००१ ॥

क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ।
जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भवान्भृशम् ॥ ००२ ॥

क्षत्रियाणां महाराज सङ्ग्रामे निधनं स्मृतम् ।
विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्यधर्मविधिः स्मृतः ।
क्षत्रियाणां च विहितं सङ्ग्रामे निधनं विभो ॥ ००४ ॥

क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।
वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥ ००५ ॥

ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन्क्षत्रधर्मेण तिष्ठतः ।
प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंस्थितम् ॥ ००६ ॥

न त्यागो न पुनर्याञ्चा न तपो मनुजेश्वर ।
क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥ ००७ ॥

स भवान्सर्वधर्मज्ञः सर्वात्मा भरतर्षभ ।
राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ००८ ॥

त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।
क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंहतम् ॥ ००९ ॥

जित्वारीन्क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।

विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ ०१० ॥

इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः कर्मणा क्षत्रियोऽभवत् ।
ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥ ०११ ॥

तच्चास्य कर्म पूज्यं हि प्रशस्यं च विशां पते ।
तेन चेन्द्रत्वमापेदे देवानामिति नः श्रुतम् ॥ ०१२ ॥

स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।
यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः ॥ ०१३ ॥

मा त्वमेवङ्गते किञ्चित्क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् ॥ ०१४ ॥

भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ ।
दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०२३

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन भारत ।
नोवाच किञ्चित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

बीभत्सोर्वचनं सम्यक्सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्मृतो गार्हस्थ्य आश्रमः ॥ ००२ ॥

स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ००३ ॥

गृहस्थं हि सदा देवाः पितर ऋषयस्तथा ।
भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान्भजस्व महीपते ॥ ००४ ॥

वयांसि पशवश्चैव भूतानि च महीपते ।
गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ००५ ॥

सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः ।
तं चराविमनाः पार्थ दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ००६ ॥

वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्च चरितं महत् ।
पितृपैतामहे राज्ये धुरमुद्वोढुमर्हसि ॥ ००७ ॥

तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्षमिन्द्रियनिग्रहः ।
ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्दानं च शक्तितः ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणानां महाराज चेष्टाः संसिद्धिकारिकाः ।
क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ ००९ ॥

यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ।
दण्डधारणमत्युग्रं प्रजानां परिपालनम् ॥ ०१० ॥

वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥ ०११ ॥

एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशां पते ।
इमं लोकममुं लोकं साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥ ०१२ ॥

तेषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।

बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥ ०१३ ॥

एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन्संसिद्धिकारिकाः ।
अपि गाथामिमां चापि बृहस्पतिरभाषत ॥ ०१४ ॥

भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ०१५ ॥

सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ ०१६ ॥

शङ्खलिखितोपाख्यानम्

अध्याय ०२४

युधिष्ठिर उवाच ॥

भगवन्कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥ ००१ ॥

व्यास उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संयतव्रतौ ॥ ००२ ॥

तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक्पृथक् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ ००३ ॥

ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागमत् ।
यदृच्छयापि शङ्खोऽथ निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ ००४ ॥

सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
फलानि शातयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥ ००५ ॥

तान्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागमत् ॥ ००६ ॥

भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥ ००७ ॥

सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्य च ।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ ००८ ॥

तमब्रवीत्तदा शङ्खस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ॥ ००९ ॥

गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म प्रथयस्व वै ॥ ००९ ॥

अदत्तादानमेवेदं कृतं पार्थिवसत्तम ।
स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ॥ ०१० ॥

शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ ०१० ॥

इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं वसुधाधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥ ०११ ॥

सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव नरेश्वरः ॥ ०१२ ॥

तमब्रवीत्समागत्य स राजा ब्रह्मवित्तमम् ।
किमागमनमाचक्ष्व भगवन्कृतमेव तत् ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
प्रतिश्रौषि करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ ०१४ ॥

अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि पुरुषर्षभ ।
भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम् ॥ ०१५ ॥

सुद्युम्न उवाच ॥

प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ ०१६ ॥

स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं करिष्यामि हि ते वचः ॥ ०१७ ॥

व्यास उवाच ॥

छन्द्यमानोऽपि ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
नान्यं वै वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम् ॥ ०१८ ॥

ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥ ०१९ ॥

स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ०२० ॥

शङ्ख उवाच ॥

न कुप्ये तव धर्मज्ञ न च दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ ०२१ ॥

स गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवान्पितॄनृषींश्चैव मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ०२२ ॥

व्यास उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ ०२३ ॥

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसंनिभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥ ०२४ ॥

ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।
मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्दैवमेव विधीयते ॥ ०२५ ॥

लिखित उवाच ॥

किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ ०२६ ॥

शङ्ख उवाच ॥

एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह ॥ ०२७ ॥

व्यास उवाच ॥

स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेष्ठो वै तेन कर्मणा ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ ०२८ ॥

एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पथेऽस्मिन्महाराज मा च शोके मनः कृथाः ॥ ०२९ ॥

भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥ ०३० ॥

हयग्रीवोपाख्यानम्

अध्याय ०२५

वैशंपायन उवाच ॥

पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमर्थवत् ॥ ००१ ॥

अरण्ये वसतां तात भ्रातॄणां ते तपस्विनाम् ।
मनोरथा महाराज ये तत्रासन्युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः ।
प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ॥ ००३ ॥

अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः ।
दुःखस्यान्ते नरव्याघ्राः सुखं त्वनुभवन्त्विमे ॥ ००४ ॥

धर्ममर्थं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थातासि विशां पते ॥ ००५ ॥

अतिथीनां च पितॄणां देवतानां च भारत ।
आनृण्यं गच्छ कौन्तेय ततः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ००६ ॥

सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन ।
ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ ००७ ॥

भ्रातृंश्च सर्वान्क्रतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः ।
संप्राप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ ००८ ॥

विद्म ते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुनन्दन ।
शृणु मच्च यथा कुर्वन्धर्मान्न च्यवते नृपः ॥ ००९ ॥

आददानस्य च धनं निग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानं धर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥ ०१० ॥

देशकालप्रतीक्षे यो दस्योर्दर्शयते नृपः ।
शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय नैनसा स हि युज्यते ॥ ०११ ॥

आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन पार्थिवः ॥ ०१२ ॥

निबोध च यथातिष्ठन्धर्मान्न च्यवते नृपः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ॥ ०१३ ॥

कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः ॥ ०१३ ॥

दैवेनोपहते राजा कर्मकाले महाद्युते ।
प्रमादयति तत्कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥ ०१४ ॥

तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।

पापैः सह न संदध्याद्राष्ट्रं पण्यं न कारयेत् ॥ ०१५ ॥

शूराश्चार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमतो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥ ०१६ ॥

व्यवहारेषु धर्म्येषु नियोज्याश्च बहुश्रुताः ।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्वस्याच्च विचक्षणः ॥ ०१७ ॥

अरक्षिता दुर्विनीतो मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः ।
एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते ॥ ०१८ ॥

येऽरक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनोपहते नृपे ।
तस्करैश्चापि हन्यन्ते सर्वं तद्राजकिल्बिषम् ॥ ०१९ ॥

सुमन्त्रिते सुनीते च विधिवच्चोपपादिते ।
पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ ०२० ॥

विपद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्त्यपि च दैवतः ।
कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ ०२१ ॥

अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।
यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पार्थिव ॥ ०२२ ॥

शत्रून्हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः ।
असहायस्य धीरस्य निर्जितस्य युधिष्ठिर ॥ ०२३ ॥

यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां ; योगश्चाग्र्यः पालने मानवानाम् ।
कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धे ; वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ०२४ ॥

संत्यक्तात्मा समरेष्वाततायी ; शस्त्रैश्छिन्नो दस्युभिरर्द्यमानः ।
अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा ; संसिद्धात्मा मोदते देवलोके ॥ ०२५ ॥

धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्रु ;क्स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यम् ।
रथो वेदी कामगो युद्धमग्नि ;श्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥ ०२६ ॥

हुत्वा तस्मिन्यज्ञवह्नावथारी ;न्पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी ।
प्राणान्हुत्वा चावभृथे रणे स ; वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ०२७ ॥

राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन ; संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वा.ण्ल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी ; वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ०२८ ॥

दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं ; योगन्यायैः पालयित्वा महीं च ।
तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा ; हयग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ ०२९ ॥

विद्वांस्त्यागी श्रद्दधानः कृतज्ञ ;स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा ।
मेधाविनां विदुषां संमतानां ; तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ०३० ॥

सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य ; सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा महात्मा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे ; वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ०३१ ॥

जित्वा सङ्ग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च ; सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां ; युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ०३२ ॥

वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः ; सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयाः ।
स्वर्गं जित्वा वीरलोकांश्च गत्वा ; सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥ ०३३ ॥

सेनजिद् वाक्यम्

अध्याय ०२६

वैशंपायन उवाच ॥

द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनञ्जये ।
व्यासमामन्त्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

न पार्थिवमिदं राज्यं न च भोगाः पृथग्विधाः ।
प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मां नर्दयत्ययम् ॥ ००२ ॥

श्रुत्वा च वीरहीनानामपुत्राणां च योषिताम् ।
परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ॥ ००३ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदां वरः ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ००४ ॥

न कर्मणा लभ्यते चिन्तया वा ; नाप्यस्य दाता पुरुषस्य कश्चित् ।
पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा ; कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ००५ ॥

न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं ; प्राप्तुं विशेषैर्मनुजैरकाले ।
मूर्खोऽपि प्राप्नोति कदाचिदर्था ;न्कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः ॥ ००६ ॥

नाभूतिकाले च फलं ददाति ; शिल्पं न मन्त्राश्च तथौषधानि ।
तान्येव कालेन समाहितानि ; सिध्यन्ति चेध्यन्ति च भूतिकाले ॥ ००७ ॥

कालेन शीघ्राः प्रविवान्ति वाताः ; कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।
कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च ; कालेन पुष्यन्ति नगा वनेषु ॥ ००८ ॥

कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः ; कालेन चन्द्रः परिपूर्णबिम्बः ।

नाकालतः पुष्पफलं नगानां ; नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥ ००९ ॥

नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च ; मृगद्विपाः शैलमहाग्रहाश्च ।
नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा ; नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः ॥ ०१० ॥

नाकालतो म्रियते जायते वा ; नाकालतो व्याहरते च बालः ।
नाकालतो यौवनमभ्युपैति ; नाकालतो रोहति बीजमुप्तम् ॥ ०११ ॥

नाकालतो भानुरुपैति योगं ; नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ।
नाकालतो वर्धते हीयते च ; चन्द्रः समुद्रश्च महोर्मिमाली ॥ ०१२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान्स्पृशति दुस्तरः ।
कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वमानवाः ॥ ०१४ ॥

घ्नन्ति चान्यान्नरा राजंस्तानप्यन्ये नरास्तथा ।
सञ्ज्ञैषा लौकिकी राजन्न हिनस्ति न हन्यते ॥ ०१५ ॥

हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरे ।
स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ०१६ ॥

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो कष्टमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ०१७ ॥

स किं शोचसि मूढः सञ्शोच्यः किमनुशोचसि ।
पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ ०१८ ॥

आत्मापि चायं न मम सर्वापि पृथिवी मम ।
यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ०१९ ॥

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ०२० ॥

एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ०२१ ॥

दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ।
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ॥ ०२२ ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ ०२३ ॥

सुखमन्ते हि दुःखानां दुःखमन्ते सुखस्य च ।
तस्मादेतद्द्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ ०२४ ॥

यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्छितः ।
आयासो वापि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ०२५ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ०२६ ॥

ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणां वा चराप्रियम् ।
ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव वा ॥ ०२७ ॥

ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
त एव सुखमेधन्ते मध्यः क्लेशेन युज्यते ॥ ०२८ ॥

इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ।
परावरज्ञो लोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवित् ॥ ०२९ ॥

सुखी परस्य यो दुःखे न जातु स सुखी भवेत् ।
दुःखानां हि क्षयो नास्ति जायते ह्यपरात्परम् ॥ ०३० ॥

सुखं च दुःखं च भवाभवौ च ; लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति ; तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न कुप्येत् ॥ ०३१ ॥

दीक्षां यज्ञे पालनं युद्धमाहु ;र्योगं राष्ट्रे दण्डनीत्या च सम्यक् ।
वित्तत्यागं दक्षिणानां च यज्ञे ; सम्यग्ज्ञानं पावनानीति विद्यात् ॥ ०३२ ॥

रक्षन्राष्ट्रं बुद्धिपूर्वं नयेन ; संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वा.ण्ल्लोकान्धर्ममूर्त्या चरंश्चा ;प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥ ०३३ ॥

जित्वा सङ्ग्रामान्पालयित्वा च राष्ट्रं ; सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां ; युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ॥ ०३४ ॥

सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य ; सम्यग्राष्ट्रं पालयित्वा च राजा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे ; पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥ ०३५ ॥

यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०२७

युधिष्ठिर उवाच ॥

अभिमन्यौ हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।
धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥ ००१ ॥

वसुषेणे च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे ।
तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ ००२ ॥

न विमुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरम् ।
राज्यकामुकमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारकम् ॥ ००३ ॥

यस्याङ्के क्रीडमानेन मया वै परिवर्तितम् ।
स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो विनिपातितः ॥ ००४ ॥

यदा ह्येनं विघूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः ।
कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्षमाणं शिखण्डिनम् ॥ ००५ ॥

जीर्णं सिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पितामहम् ।
कीर्यमाणं शरैस्तीक्ष्णैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ००६ ॥

प्राङ्मुखं सीदमानं च रथादपच्युतं शरैः ।
घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलोऽभवत् ॥ ००७ ॥

यः स बाणधनुष्पाणिर्योधयामास भार्गवम् ।
बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ००८ ॥

समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः ।
कन्यार्थमाह्वयद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ००९ ॥

येन चोग्रायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः ।
दग्धः शस्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ॥ ०१० ॥

स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाल्यं यः शिखण्डिनम् ।
न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ०११ ॥

यदैनं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितम् ।

तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मे मुनिसत्तम ॥ ०१२ ॥

येन संवर्धिता बाला येन स्म परिरक्षिताः ॥ ०१२ ॥

स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः ॥ ०१३ ॥

आचार्यश्च महेष्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ।
अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति ॥ ०१४ ॥

तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ।
सत्यवाक्यो हि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः ॥ ०१५ ॥

सत्यं मा मर्शयन्विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ॥ ०१५ ॥

कुञ्जरं चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया ।
सुभृशं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ ०१६ ॥

सत्यकञ्चुकमास्थाय मयोक्तो गुरुराहवे ।
अश्वत्थामा हत इति कुञ्जरे विनिपातिते ॥ ०१७ ॥

कान्नु लोकान्गमिष्यामि कृत्वा तत्कर्म दारुणम् ॥ ०१७ ॥

अघातयं च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनम् ।
ज्येष्ठं भ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः ॥ ०१८ ॥

अभिमन्युं च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।
प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालिताम् ॥ ०१९ ॥

तदाप्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुम् ।
कृष्णं च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषी भ्रूणहा यथा ॥ ०२० ॥

द्रौपदीं चाप्यदुःखार्हां पञ्चपुत्रविनाकृताम् ।
शोचामि पृथिवीं हीनां पञ्चभिः पर्वतैरिव ॥ ०२१ ॥

सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः ।
आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ ०२२ ॥

प्रायोपविष्टं जानीध्वमद्य मां गुरुघातिनम् ।
जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् ॥ ०२३ ॥

न भोक्ष्ये न च पानीयमुपयोक्ष्ये कथञ्चन ।
शोषयिष्ये प्रियान्प्राणानिहस्थोऽहं तपोधन ॥ ०२४ ॥

यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ।
सर्वे मामनुजानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमेवंवादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विह्वलम् ।
मैवमित्यब्रवीद्व्यासो निगृह्य मुनिसत्तमः ॥ ०२६ ॥

अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि ।
पुनरुक्तं प्रवक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥ ०२७ ॥

संयोगा विप्रयोगाश्च जातानां प्राणिनां ध्रुवम् ।
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥ ०२८ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ०२९ ॥

सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयम् ।
भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः सिद्धिर्नादक्षे निवसन्त्युत ॥ ०३० ॥

नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय दुर्हृदः ।
न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम् ॥ ०३१ ॥

यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु ।
अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वमात्मना नृप ॥ ०३२ ॥

अश्मजनकसंवादः

अध्याय ०२८

वैशंपायन उवाच ॥

ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥ ००१ ॥

व्यास उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृपः ।
संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकपरिप्लुतः ॥ ००३ ॥

जनक उवाच ॥

आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च ।

नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ००४ ॥

अश्मोवाच ॥

उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः ।
तानि तान्यभिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ००५ ॥

तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपसेवते ।
तत्तद्धि चेतनामस्य हरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ००६ ॥

अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ।
इत्येवं हेतुभिस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यति ॥ ००७ ॥

स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसञ्चितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ ००८ ॥

तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ००९ ॥

ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
परेण ते वर्षशतान्न भविष्यन्ति पार्थिव ॥ ०१० ॥

तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भेषजमादिशेत् ।
सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ०११ ॥

मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ।
अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ ०१२ ॥

एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते तथा सांस्पर्शकानि च ॥ ०१३ ॥

जरामृत्यू ह भूतानि खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ ०१४ ॥

न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यू ह मानवः ।
अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुंधराम् ॥ ०१५ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितम् ।
प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते ॥ ०१६ ॥

पूर्वे वयसि मध्ये वाप्युत्तमे वा नराधिप ।
अवर्जनीयास्तेऽर्था वै काङ्क्षिताश्च ततोऽन्यथा ॥ ०१७ ॥

सुप्रियैर्विप्रयोगश्च संप्रयोगस्तथाप्रियैः ।
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ ०१८ ॥

प्रादुर्भावश्च भूतानां देहन्यासस्तथैव च ।
प्राप्तिव्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ॥ ०१९ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ।
तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ ०२० ॥

आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।
नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवन्त्युत ॥ ०२१ ॥

वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तः सुदुर्बलाः ।
स्त्रीमन्तश्च तथा षण्ढा विचित्रः कालपर्ययः ॥ ०२२ ॥

कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं धैर्यमेव च ।
सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ ०२३ ॥

सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
बहूनामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥ ०२४ ॥

व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षा श्वापदं विषम् ।
रज्ज्वा च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ ०२५ ॥

निर्याणं यस्य यद्दिष्टं तेन गच्छति हेतुना ।
दृश्यते नाभ्यतिक्रामन्नतिक्रान्तो न वा पुनः ॥ ०२६ ॥

दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन्वसुमान्नरः ।
दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जनाधिप ॥ ०२७ ॥

अकिञ्चनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः ।
समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत् ॥ ०२८ ॥

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां नराधिप ॥ ०२९ ॥

अहमेतत्करोमीति मन्यते कालचोदितः ।
यद्यदिष्टमसंतोषाद्दुरात्मा पापमाचरन् ॥ ०३० ॥

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं प्रसङ्गान्निन्दिता बुधैः ।
दृश्यन्ते चापि बहवः संप्रसक्ता बहुश्रुताः ॥ ०३१ ॥

इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानि च ।
स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ०३२ ॥

वायुमाकाशमग्निं च चन्द्रादित्यावहःक्षपे ।
ज्योतींषि सरितः शैलान्कः करोति बिभर्ति वा ॥ ०३३ ॥

शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्तते ।

एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ ०३४ ॥

नौषधानि न शास्त्राणि न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ०३५ ॥

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यतीयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ०३६ ॥

ये चापि पुरुषैः स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ०३७ ॥

मातृपितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ०३८ ॥

नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
पथि सङ्गतमेवेदं दारबन्धुसुहृद्गणैः ॥ ०३९ ॥

क्वासं क्वास्मि गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ।
कस्मात्कमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ॥ ०४० ॥

अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ॥ ०४० ॥

न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता ॥ ०४१ ॥

कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्माणि च समाचरेत् ।
यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं चाप्यनुव्रजेत् ॥ ०४२ ॥

संनिमज्जज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ ०४३ ॥

आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहम् ।
दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः ॥ ०४४ ॥

ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ॥ ०४५ ॥

रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ०४६ ॥

तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ०४७ ॥

न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः ॥ ०४८ ॥

सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितम् ॥ ०४९ ॥

देहो वा जीवतोऽभ्येति जीवो वाभ्येति देहतः ।
पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ०५० ॥

नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ०५१ ॥

क्व नु तेऽद्य पिता राजन्क्व नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ ०५२ ॥

न ह्येव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य वा ।
आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ०५३ ॥

चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।

पितृदेवमहर्षीणामानृण्यायानसूयकः ॥ ०५४ ॥

स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः ; प्राग्ब्रह्मचारी प्रविभक्तपक्षः ।
आराधयन्स्वर्गमिमं च लोकं ; परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥ ०५५ ॥

सम्यग्घि धर्मं चरतो नृपस्य ; द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् ।
प्रवृत्तचक्रस्य यशोऽभिवर्धते ; सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ०५६ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो ; वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतुः ।
अश्मानमामन्त्र्य विशुद्धबुद्धि ;र्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥ ०५७ ॥

तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोक ;मुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि ।
क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते ; तां भुङ्क्ष्व कुन्तीसुत मा विषादीः ॥ ०५८ ॥

षोडशराजकीयोपाख्यानम्

अध्याय ०२९

वैशंपायन उवाच ॥

अव्याहरति कौन्तेये धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ ००१ ॥

ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मराजः परंतपः ।
एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ ००२ ॥

सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ।
अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ००३ ॥

एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना ।
पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ॥ ००४ ॥

अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ।
बाल्यात्प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधिकोऽर्जुनात् ॥ ००५ ॥

संप्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितम् ।
शैलस्तम्भोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥ ००६ ॥

शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् ।
व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यविबोधितम् ॥ ००७ ॥

मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम् ।
न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ ००८ ॥

स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ।
एवं ते क्षत्रिया राजन्ये व्यतीता महारणे ॥ ००९ ॥

सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा विगता रणशोभिनः ।
नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः ॥ ०१० ॥

सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युद्ध्वा वीरा महाहवे ।
शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ ०११ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृञ्जयं पुत्रशोकार्तं यथायं प्राह नारदः ॥ ०१२ ॥

सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृञ्जय ।
अविमुक्तं चरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ ०१३ ॥

महाभाग्यं परं राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु ।
गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ ०१४ ॥

मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव तु महीपतीन् ।
श्रुत्वापनय संतापं शृणु विस्तरशश्च मे ॥ ०१५ ॥

आविक्षितं मरुत्तं मे मृतं सृञ्जय शुश्रुहि ।
यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ०१६ ॥

देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ ०१६ ॥

यः स्पर्धामनयच्छक्रं देवराजं शतक्रतुम् ।
शक्रप्रियैषी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ॥ ०१७ ॥

संवर्तो याजयामास यं पीडार्थं बृहस्पतेः ॥ ०१७ ॥

यस्मिन्प्रशासति सतां नृपतौ नृपसत्तम ।
अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चैत्यमालिनी ॥ ०१८ ॥

आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वे देवाः सभासदः ।
मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ ०१९ ॥

मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोममपिबन्त ते ।
देवान्मनुष्यान्गान्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ ०२० ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०२१ ॥

सुहोत्रं चेद्वैतिथिनं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
यस्मै हिरण्यं ववृषे मगह्वान्परिवत्सरम् ॥ ०२२ ॥

सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाधिप ।
हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ०२३ ॥

कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्शिंशुकानपि ।
नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥ ०२४ ॥

हैरण्यान्पतितान्दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् ।
सहस्रशोऽथ शतशस्ततोऽस्मयत वैतिथिः ॥ ०२५ ॥

तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुरुजाङ्गले ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ०२६ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०२७ ॥

अदक्षिणमयज्वानं श्वैत्य संशाम्य मा शुचः ॥ ०२७ ॥

अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ॥ ०२८ ॥

सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ०२९ ॥

शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनाम् ।
गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ०३० ॥

अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ०३१ ॥

यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुनः ।
देवान्मनुष्यान्गान्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥ ०३२ ॥

न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तत्प्रदास्यति ।
यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ॥ ०३३ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०३४ ॥

शिबिमौशीनरं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां चर्मवत्समवेष्टयत् ॥ ०३५ ॥

महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ ०३६ ॥

यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह ।
तावतीः प्रददौ गाः स शिबिरौशीनरोऽध्वरे ॥ ०३७ ॥

नोद्यन्तारं धुरं तस्य कञ्चिन्मेने प्रजापतिः ।
न भूतं न भविष्यन्तं सर्वराजसु भारत ॥ ०३८ ॥

अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् ॥ ०३८ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०३९ ॥

अदक्षिणमयज्वानं तं वै संशाम्य मा शुचः ॥ ०३९ ॥

भरतं चैव दौःषन्तिं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
शाकुन्तलिं महेष्वासं भूरिद्रविणतेजसम् ॥ ०४० ॥

यो बद्ध्वा त्रिंशतो ह्यश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु ।
सरस्वतीं विंशतिं च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ०४१ ॥

अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महातेजा दौःषन्तिर्भरतः पुरा ॥ ०४२ ॥

भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ।
खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ०४३ ॥

परं सहस्राद्यो बद्ध्वा हयान्वेदीं विचित्य च ।
सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ०४४ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०४५ ॥

रामं दाशरथिं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ०४६ ॥

विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्चनाभवन् ।
सर्वस्यासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदान्वशात् ॥ ०४७ ॥

कालवर्षाश्च पर्जन्याः सस्यानि रसवन्ति च ।
नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ०४८ ॥

प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नानर्थे पावकोऽदहत् ।
न व्यालजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ०४९ ॥

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिकाः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः प्रजा रामे प्रशासति ॥ ०५० ॥

नान्योन्येन विवादोऽभूत्स्त्रीणामपि कुतो नृणाम् ।
धर्मनित्याः प्रजाश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ०५१ ॥

नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो रामे राज्यं प्रशासति ॥ ०५२ ॥

स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः ।
दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ०५३ ॥

श्यामो युवा लोहिताक्षो मत्तवारणविक्रमः ।
दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ ०५४ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०५५ ॥

भगीरथं च राजानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः ॥ ०५६ ॥

असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः ।
अजयद्बाहुवीर्येण भगवान्पाकशासनः ॥ ०५७ ॥

यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ०५८ ॥

सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः ।
रथे रथे शतं नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ०५९ ॥

सहस्रमश्वा एकैकं हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकम् ॥ ०६० ॥

उपह्वरे निवसतो यस्याङ्के निषसाद ह ।

गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी ह्यभवत्पुरा ॥ ०६१ ॥

भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुं यजमानं भगीरथम् ।
त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ०६२ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०६३ ॥

दिलीपं चैवैलविलं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥ ०६४ ॥

इमां वै वसुसंपन्नां वसुधां वसुधाधिपः ।
ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ०६५ ॥

तस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः ।
सहस्रं वारणान्हैमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ०६६ ॥

यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्हिरण्मयः ।
तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपाश्रयन् ॥ ०६७ ॥

चषालो यस्य सौवर्णस्तस्मिन्यूपे हिरण्मये ।
ननृतुर्देवगन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ ०६८ ॥

अवादयत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ।
सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्ययम् ॥ ०६९ ॥

एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ।
यत्स्त्रियो हेमसंपन्नाः पथि मत्ताः स्म शेरते ॥ ०७० ॥

राजानमुग्रधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् ।
येऽपश्यन्सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ०७१ ॥

त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति चैव हि ॥ ०७२ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०७३ ॥

मान्धातारं यौवनाश्वं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वादपाहरन् ॥ ०७४ ॥

संवृद्धो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मनः ।
पृषदाज्योद्भवः श्रीमांस्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ ०७५ ॥

यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देवरूपिणम् ।
अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ०७६ ॥

मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रो अभ्यवपद्यत ।
मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ०७७ ॥

ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ।
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥ ०७८ ॥

तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य समामह्ना व्यवर्धत ।
स आसीद्द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिव ॥ ०७९ ॥

तमियं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ।
धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ०८० ॥

य आङ्गारं हि नृपतिं मरुत्तमसितं गयम् ।
अङ्गं बृहद्रथं चैव मान्धाता समरेऽजयत् ॥ ०८१ ॥

यौवनाश्वो यदाङ्गारं समरे समयोधयत् ।
विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे ॥ ०८२ ॥

यतः सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ०८३ ॥

अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च ।
अददाद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो महीपतिः ॥ ०८४ ॥

हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान्दशयोजनम् ।
अतिरिक्तान्द्विजातिभ्यो व्यभजन्नितरे जनाः ॥ ०८५ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०८६ ॥

ययातिं नाहुषं चैव मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
य इमां पृथिवीं सर्वां विजित्य सहसागराम् ॥ ०८७ ॥

शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्नृप ।
ईजानः क्रतुभिः पुण्यैः पर्यगच्छद्वसुंधराम् ॥ ०८८ ॥

इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजिमेधशतेन च ।
तर्पयामास देवेन्द्रं त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ ०८९ ॥

व्यूढे देवासुरे युद्धे हत्वा दैतेयदानवान् ।
व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ०९० ॥

अन्त्येषु पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्रुह्युपुरोगमान् ।
पूरुं राज्येऽभिषिच्य स्वे सदारः प्रस्थितो वनम् ॥ ०९१ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०९२ ॥

अम्बरीषं च नाभागं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यं प्रजा वव्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तम ॥ ०९३ ॥

यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुत याजिनाम् ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ०९४ ॥

नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
इत्यम्बरीषं नाभागमन्वमोदन्त दक्षिणाः ॥ ०९५ ॥

शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च ।
सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽभ्ययुर्दक्षिणायनम् ॥ ०९६ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ०९७ ॥

शशबिन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ ०९८ ॥

सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासञ्शाशबिन्दवः ।
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ ०९९ ॥

शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः ॥ १०० ॥

रथं रथं शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः ।
अश्वमश्वं शतं गावो गां गां तद्वदजाविकम् ॥ १०१ ॥

एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेधे महामखे ।
शशबिन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समादिशत् ॥ १०२ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १०३ ॥

गयमामूर्तरयसं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १०४ ॥

यस्मै वह्निर्वरान्प्रादात्ततो वव्रे वरान्गयः ।
ददतो मेऽक्षया चास्तु धर्मे श्रद्धा च वर्धताम् ॥ १०५ ॥

मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादाद्धुताशन ।
लेभे च कामांस्तान्सर्वान्पावकादिति नः श्रुतम् ॥ १०६ ॥

दर्शेन पौर्णमासेन चातुर्मास्यैः पुनः पुनः ।
अयजत्स महातेजाः सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०७ ॥

शतं गवां सहस्राणि शतमश्वशतानि च ।
उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १०८ ॥

तर्पयामास सोमेन देवान्वित्तैर्द्विजानपि ।
पितॄन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स्वाः पुरुषर्षभ ॥ १०९ ॥

सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायताम् ।
दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधमहामखे ॥ ११० ॥

यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ ।
तावतीरेव गाः प्रादादामूर्तरयसो गयः ॥ १११ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११२ ॥

रन्तिदेवं च साङ्कृत्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
सम्यगाराध्य यः शक्रं वरं लेभे महायशाः ॥ ११३ ॥

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कञ्चन ॥ ११४ ॥

उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥ ११५ ॥

महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात्सुस्रुवे यतः ।
ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं तुभ्यं निष्कमिति यत्राक्रोशन्ति वै द्विजाः ॥ ११७ ॥

सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्स्म प्रपद्यते ॥ ११७ ॥

अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ।
घटाः स्थाल्यः कटाहाश्च पात्र्यश्च पिठरा अपि ॥ ११८ ॥

न तत्किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ ११८ ॥

साङ्कृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसद्गृहे ।
आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥ ११९ ॥

तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
सूपभूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥ १२० ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२१ ॥

सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ १२२ ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ।
नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥ १२३ ॥

एकच्छत्रा मही यस्य प्रणता ह्यभवत्पुरा ।
योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ॥ १२४ ॥

यः प्रादात्काञ्चनस्तम्भं प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलम् ॥ १२५ ॥

द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामानुच्चावचांस्तथा ।
यस्यादेशेन तद्वित्तं व्यभजन्त द्विजातयः ॥ १२६ ॥

खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् ।
यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥ १२७ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२८ ॥

राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यमभ्यषिञ्चन्संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ १२९ ॥

प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ।
क्षताच्च नस्त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥ १३० ॥

पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३१ ॥

अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।

सर्वा द्रोणदुघा गावो वैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ १३२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः ।
यथाभिकाममवसन्क्षेत्रेषु च गृहेषु च ॥ १३३ ॥

आपः संस्तम्भिरे यस्य समुद्रस्य यियासतः ।
सरितश्चानुदीर्यन्त ध्वजसङ्गश्च नाभवत् ॥ १३४ ॥

हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे ॥ १३५ ॥

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६ ॥

किं वै तूष्णीं ध्यायसि सृञ्जय त्वं ; न मे राजन्वाचमिमां श्टणोषि ।
न चेन्मोघं विप्रलप्तं मयेदं ; पथ्यं मुमूर्षोरिव सम्यगुक्तम् ॥ १३७ ॥

सृञ्जय उवाच ॥

श्टणोमि ते नारद वाचमेतां ; विचित्रार्थां स्रजमिव पुण्यगन्धाम् ।
राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां ; कीर्त्या युक्तां शोकनिर्णाशनार्थम् ॥ १३८ ॥

न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे ; दृष्ट्वैव त्वां नारदाहं विशोकः ।
शुश्रूषे ते वचनं ब्रह्मवादि ;न्न ते तृप्याम्यमृतस्येव पानात् ॥ १३९ ॥

अमोघदर्शिन्मम चेत्प्रसादं ; सुताघदग्धस्य विभो प्रकुर्याः ।
मृतस्य सञ्जीवनमद्य मे स्या ;त्तव प्रसादात्सुतसङ्गमश्च ॥ १४० ॥

नारद उवाच ॥

यस्ते पुत्रो दयितोऽयं वियातः ; स्वर्णष्ठीवी यमदात्पर्वतस्ते ।

पुनस्ते तं पुत्रमहं ददामि ; हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च ॥ १४१ ॥

अध्याय ०३०

युधिष्ठिर उवाच ॥

स कथं काञ्चनष्ठीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत् ।
पर्वतेन किमर्थं च दत्तः केन ममार च ॥ ००१ ॥

यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ।
कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ ००२ ॥

उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्ठीविनोऽभवत् ।
तथ्यं वा काञ्चनष्ठीवीत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ००३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अत्र ते कथयिष्यामि यथा वृत्तं जनेश्वर ।
नारदः पर्वतश्चैव प्रागृषी लोकपूजितौ ॥ ००४ ॥

मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ।
विहर्तुकामौ संप्रीत्या मानुष्येषु पुरा प्रभू ॥ ००५ ॥

हविःपवित्रभोज्येन देव भोज्येन चैव ह ।
नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ००६ ॥

तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ ।

भुञ्जानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम् ॥ ००७ ॥

प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयं तत्र चक्रतुः ।
यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ॥ ००८ ॥

अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत् ॥ ००८ ॥

तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ।
सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ ००९ ॥

आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते ।
यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणीभव ॥ ०१० ॥

तथेति कृत्वा तौ राजा सत्कृत्योपचचार ह ॥ ०१० ॥

ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तथागतौ ।
अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ ०११ ॥

एकैव मम कन्यैषा युवां परिचरिष्यति ।
दर्शनीयानवद्याङ्गी शीलवृत्तसमन्विता ॥ ०१२ ॥

सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसंनिभा ॥ ०१२ ॥

परमं सौम्य इत्युक्तस्ताभ्यां राजा शशास ताम् ।
कन्ये विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह ॥ ०१३ ॥

सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
यथानिदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ ०१४ ॥

तस्यास्तथोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।
नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवान्वपद्यत ॥ ०१५ ॥

ववृधे च ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।
यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तावुडुराड्छनैः ॥ ०१६ ॥

न च तं भागिनेयाय पर्वताय महात्मने ।
शशंस मन्मथं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित् ॥ ०१७ ॥

तपसा चेङ्गितेनाथ पर्वतोऽथ बुबोध तत् ।
कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम् ॥ ०१८ ॥

कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया ।
यो भवेद्धृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ॥ ०१९ ॥

अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम् ।
भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेतद्वदाम्यहम् ॥ ०२० ॥

न हि कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।
सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेष शपाम्यहम् ॥ ०२१ ॥

ब्रह्मवादी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
अकार्षीः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ ०२२ ॥

शप्स्ये तस्मात्सुसङ्क्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।
सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ०२३ ॥

वानरं चैव कन्या त्वां विवाहात्प्रभृति प्रभो ।
संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाकृतम् ॥ ०२४ ॥

स तद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतात्तदा ।
अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ॥ ०२५ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
युक्तोऽपि धर्मनित्यश्च न स्वर्गवासमाप्स्यसि ॥ ०२६ ॥

तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।
प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ ०२७ ॥

पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामुनिः ।
पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ ०२८ ॥

अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् ।
धर्मेण धर्मप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ ०२९ ॥

सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह ।
पाणिग्रहणमन्त्राणां प्रयोगादेव वानरम् ॥ ०३० ॥

सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् ।
नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ ०३१ ॥

उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ।
देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला ॥ ०३२ ॥

ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुससार ह ।
वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत्स नारदम् ॥ ०३३ ॥

ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ।
भवान्प्रसादं कुरुतां स्वर्गादेशाय मे प्रभो ॥ ०३४ ॥

तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तदा ।
कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ॥ ०३५ ॥

त्वयाहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ।

इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ॥ ०३६ ॥

अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ॥ ०३६ ॥

तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।
निवर्तयेतां तौ शापमन्योऽन्येन तदा मुनी ॥ ०३७ ॥

श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।
सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशङ्कया ॥ ०३८ ॥

तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।
अब्रवीत्तव भर्तैष नात्र कार्या विचारणा ॥ ०३९ ॥

ऋषिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः ।
तवैवाभेद्यहृदयो मा ते भूदत्र संशयः ॥ ०४० ॥

सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ।
शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा स्वां प्रकृतिं गता ॥ ०४१ ॥

पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽथ ययौ गृहान् ॥ ०४१ ॥

प्रत्यक्षकर्मा सर्वस्य नारदोऽयं महानृषिः ।
एष वक्ष्यति वै पृष्टो यथा वृत्तं नरोत्तम ॥ ०४२ ॥

सुवर्णष्ठीव्युपाख्यानम्

अध्याय ०३१

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि सुवर्णष्ठीविसंभवम् ॥ ००१ ॥

एवमुक्तः स च मुनिर्धर्मराजेन नारदः ।
आचचक्षे यथा वृत्तं सुवर्णष्ठीविनं प्रति ॥ ००२ ॥

एवमेतन्महाराज यथायं केशवोऽब्रवीत् ।
कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ००३ ॥

अहं च पर्वतश्चैव स्वस्त्रीयो मे महामुनिः ।
वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरम् ॥ ००४ ॥

तत्र संपूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि ॥ ००५ ॥

व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च ।
पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ॥ ००६ ॥

आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ ।
उषितौ समये ब्रह्मंश्चिन्त्यतामत्र सांप्रतम् ॥ ००७ ॥

ततोऽहमब्रुवं राजन्पर्वतं शुभदर्शनम् ।
सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ००८ ॥

वरेण छन्द्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति ।
आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ॥ ००९ ॥

तत आहूय राजानं सृञ्जयं शुभदर्शनम् ।
पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवः ॥ ०१० ॥

प्रीतौ स्वो नृप सत्कारैस्तव ह्यार्जवसंभृतैः ।
आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥ ०११ ॥

देवानामविहिंसायां यद्भवेन्मानुषक्षमम् ।
तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान् ॥ ०१२ ॥

सृञ्जय उवाच ॥

प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम ।
एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ॥ ०१३ ॥

नारद उवाच ॥

तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ।
वृणीष्व राजन्सङ्कल्पो यस्ते हृदि चिरं स्थितः ॥ ०१४ ॥

सृञ्जय उवाच ॥

अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ ०१५ ॥

पर्वत उवाच ॥

भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति ।
देवराजाभिभूत्यर्थं सङ्कल्पो ह्येष ते हृदि ॥ ०१६ ॥

सुवर्णष्ठीवनाच्चैव स्वर्णष्ठीवी भविष्यति ।
रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ ०१७ ॥

नारद उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।
प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ ०१८ ॥

आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ।
न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ ०१९ ॥

तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव तु ।
स्मर्तव्योऽहं महाराज दर्शयिष्यामि ते स्मृतः ॥ ०२० ॥

अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।
पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ ०२१ ॥

एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितम् ।
सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरम् ॥ ०२२ ॥

सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ०२३ ॥

ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ।
बभूव काञ्चनष्ठीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ ०२४ ॥

तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम ।
बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महात्मनोः ॥ ०२५ ॥

ततस्त्वभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ।

कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ॥ ०२६ ॥

चोदयामास वज्रं स दिव्यास्त्रं मूर्तिसंस्थितम् ।
व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥ ०२७ ॥

विवृद्धः किल वीर्येण मामेषोऽभिभविष्यति ।
सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतो ददौ ॥ ०२८ ॥

एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरञ्जयः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ ०२९ ॥

सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्योऽभवत्तदा ॥ ०३० ॥

ततो भागीरथीतीरे कदाचिद्वननिर्झरे ।
धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥ ०३१ ॥

पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः ।
सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलः ॥ ०३२ ॥

तेन चैव विनिष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुक्रुशे ॥ ०३३ ॥

हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत ।
शार्दूलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ ०३४ ॥

धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्तवत् ।
अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ०३५ ॥

स ददर्श गतासुं तं शयानं पीतशोणितम् ।
कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥ ०३६ ॥

स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितवक्षसम् ।
पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ ०३७ ॥

ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।
अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥ ०३८ ॥

ततः स राजा सस्मार मामन्तर्गतमानसः ।
तच्चाहं चिन्तितं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ॥ ०३९ ॥

स मयैतानि वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ।
यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ०४० ॥

सञ्जीवितश्चापि मया वासवानुमते तदा ।
भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ॥ ०४१ ॥

अत ऊर्ध्वं कुमारः स स्वर्णष्ठीवी महायशाः ।
चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ॥ ०४२ ॥

कारयामास राज्यं स पितरि स्वर्गते विभुः ।
वर्षाणामेकशतवत्सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ०४३ ॥

तत इष्ट्वा महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास देवांश्च पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥ ०४४ ॥

उत्पाद्य च बहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ।
कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ०४५ ॥

स त्वं राजेन्द्र सञ्जातं शोकमेतन्निवर्तय ।
यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ०४६ ॥

पितृपैतामहं राज्यमास्थाय दुरमुद्वह ।
इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टा.ण्ल्लोकानवाप्स्यसि ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०३२

वैशंपायन उवाच ॥

तूष्णींभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ।
तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तनम् ॥ ००२ ॥

अनुतिष्ठस्व वै राजन्पितृपैतामहं पदम् ।
ब्राह्मणेषु च यो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥ ००३ ॥

तत्प्रमाणं प्रमाणानां शाश्वतं भरतर्षभ ।
तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥ ००४ ॥

तथा यः प्रतिहन्त्यस्य शासनं विषये नरः ।
स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥ ००५ ॥

प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः ।
भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वापि कश्चन ॥ ००६ ॥

पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेद्धातयेत वा ॥ ००६ ॥

अतोऽन्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ।

धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा ॥ ००७ ॥

ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।
स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पाण्डव ॥ ००८ ॥

राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न तेऽभिशङ्के वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन ।
अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मभृतां वर ॥ ००९ ॥

मया ह्यवध्या बहवो घातिता राज्यकारणात् ।
तान्यकार्याणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च तपन्ति च ॥ ०१० ॥

व्यास उवाच ॥

ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वापि भारत ।
हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम् ॥ ०११ ॥

ईश्वरेण नियुक्ता हि साध्वसाधु च पार्थिव ।
कुर्वन्ति पुरुषाः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ ०१२ ॥

यथा हि पुरुषश्छिन्द्याद्वृक्षं परशुना वने ।
छेत्तुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथञ्चन ॥ ०१३ ॥

अथ वा तदुपादानात्प्राप्नुयुः कर्मणः फलम् ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ ०१४ ॥

न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन फलं कृतम् ।
प्राप्नुयादिति तस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय ॥ ०१५ ॥

अथ वा पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभपापयोः ।
न परं विद्यते तस्मादेवमन्यच्छुभं कुरु ॥ ०१६ ॥

न हि कश्चित्क्वचिद्राजन्दिष्टात्प्रतिनिवर्तते ।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ ०१७ ॥

यदि वा मन्यसे राजन्हठे लोकं प्रतिष्ठितम् ।
एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ ०१८ ॥

अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्तव्या शुभपापयोः ।
अभिपन्नतमं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनम् ॥ ०१९ ॥

अथापि लोके कर्माणि समावर्तन्त भारत ।
शुभाशुभफलं चेमे प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥ ०२० ॥

एवं सत्यं शुभादेशं कर्मणस्तत्फलं ध्रुवम् ।
त्यज तद्राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथाः ॥ ०२१ ॥

स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेऽपि भारत ।
एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ॥ ०२२ ॥

विहितानीह कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मिणाम् ।
शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ॥ ०२३ ॥

तद्राजञ्जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०३३

युधिष्ठिर उवाच ॥

हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाः सपितामहाः ॥ ००१ ॥

क्षत्रियाश्च महात्मानः संबन्धिसुहृदस्तथा ।
वयस्या ज्ञातयश्चैव भ्रातरश्च पितामह ॥ ००२ ॥

बहवश्च मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः ।
घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥ ००३ ॥

तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः ।
असकृत्सोमपान्वीरान्किं प्राप्स्यामि तपोधन ॥ ००४ ॥

दह्याम्यनिशमद्याहं चिन्तयानः पुनः पुनः ।
हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ००५ ॥

दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् ।
कोटिशश्च नरानन्यान्परितप्ये पितामह ॥ ००६ ॥

का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
विहीनानां स्वतनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ००७ ॥

अस्मानन्तकरान्घोरान्पाण्डवान्वृष्णिसंहितान् ।
आक्रोशन्त्यः कृशा दीना निपतन्त्यश्च भूतले ॥ ००८ ॥

अपश्यन्त्यः पितॄन्भ्रातॄन्पतीन्पुत्रांश्च योषितः ।
त्यक्त्वा प्राणान्प्रियान्सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ००९ ॥

वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः ।
व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥ ०१० ॥

ते वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम् ।
नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव च ॥ ०११ ॥

शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोग्रेण सत्तम ।
आश्रमांश्च विशेषांस्त्वं ममाचक्ष्व पितामह ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०३४

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा ।
समीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ ००१ ॥

मा विषादं कृथा राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मर ।
स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ००२ ॥

काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यां च महद्यशः ।
कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ००३ ॥

न त्वं हन्ता न भीमोऽपि नार्जुनो न यमावपि ।
कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥ ००४ ॥

न यस्य मातापितरौ नानुग्राह्योऽस्ति कश्चन ।
कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहृताः ॥ ००५ ॥

हेतुमात्रमिदं तस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
यद्धन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरम् ॥ ००६ ॥

कर्ममूर्त्यात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः ।
सुखदुःखगुणोदर्कं कालं कालफलप्रदम् ॥ ००७ ॥

तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय ।
विनाशहेतुकारित्वे यैस्ते कालवशं गताः ॥ ००८ ॥

आत्मनश्च विजानीहि नियमव्रतशीलताम् ।
यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः ॥ ००९ ॥

त्वष्ट्रेव विहितं यन्त्रं यथा स्थापयितुर्वशे ।
कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं भ्राम्यते जगत् ॥ ०१० ॥

पुरुषस्य हि दृष्ट्वेमामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ ॥ ०११ ॥

व्यलीकं चापि यत्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव ।
तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदाचर ॥ ०१२ ॥

इदं च श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा ।
असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः ॥ ०१३ ॥

तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः ।
युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल ॥ ०१४ ॥

एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरेण परिप्लुताम् ।
जघ्नुर्दैत्यांस्तदा देवास्त्रिदिवं चैव लेभिरे ॥ ०१५ ॥

तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

संश्रिता दानवानां वै साह्यार्थे दर्पमोहिताः ॥ ०१६ ॥

शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ ०१७ ॥

धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्दैत्या इवोल्बणाः ॥ ०१८ ॥

एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम् ।
कुलं हत्वाथ राष्ट्रं वा न तद्वृत्तोपघातकम् ॥ ०१९ ॥

अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।
धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ ०२० ॥

तस्मात्संस्तम्भयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव ।
देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ ०२१ ॥

न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ ।
भ्रातृनाश्वासयैतांस्त्वं सुहृदश्च परंतप ॥ ०२२ ॥

यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः ।
कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ॥ ०२३ ॥

तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति शब्दितम् ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्रासो वा पापकर्मणः ॥ ०२४ ॥

त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ।
अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ ०२५ ॥

अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ॥ ०२६ ॥

मरुद्भिः सह जित्वारीन्मघवान्पाकशासनः ।
एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ ०२७ ॥

पूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् ।
मरुद्गणवृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ॥ ०२८ ॥

स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम् ।
ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ॥ ०२९ ॥

सोऽयं त्वमिह सङ्क्रान्तो विक्रमेण वसुंधराम् ।
निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ॥ ०३० ॥

तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः ।
भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ ०३१ ॥

बालानपि च गर्भस्थान्सान्त्वानि समुदाचरन् ।
रञ्जयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुंधराम् ॥ ०३२ ॥

कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय ।
कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यति ॥ ०३३ ॥

एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ०३४ ॥

अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ॥ ०३५ ॥

अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकल्मषम् ।
चरस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भाविकः ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०३५

युधिष्ठिर उवाच ॥

कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।
किं कृत्वा चैव मुच्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

व्यास उवाच ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् ।
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्या च वर्तयन् ॥ ००२ ॥

सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ।
तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नपि ॥ ००३ ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मोज्झो यश्च कुत्सकः ।
दिधिषूपतिस्तथा यः स्यादग्रेदिधिषुरेव च ॥ ००४ ॥

अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ।
अतीर्थे ब्रह्मणस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ॥ ००५ ॥

ग्रामयाजी च कौन्तेय राज्ञश्च परिविक्रयी ।
शूद्रस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः ॥ ००६ ॥

वृथापशुसमालम्भी वनदाहस्य कारकः ।
अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ॥ ००७ ॥

यश्चाग्नीनपविध्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।

एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ॥ ००८ ॥

अकार्याण्यपि वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे ।
लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ००९ ॥

स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ।
अयाज्ययाजनं चैव तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ ०१० ॥

शरणागतसंत्यागो भृत्यस्याभरणं तथा ।
रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ ०११ ॥

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न करोति यः ।
अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यं देयानि भारत ॥ ०१२ ॥

दक्षिणानामदानं च ब्राह्मणस्वाभिमर्शनम् ।
सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ०१३ ॥

पित्रा विभजते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुतल्पगः ।
अप्रजायन्नधर्मेण भवत्याधर्मिको जनः ॥ ०१४ ॥

उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणेतरेण च ।
यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते जनः ॥ ०१५ ॥

एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवान् ।
येषु येषु निमित्तेषु न लिम्पन्त्यथ तच्छृणु ॥ ०१६ ॥

प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं निहत्याजौ न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ ०१७ ॥

अपि चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु पठ्यते ।
वेदप्रमाणविहितं तं धर्मं प्रब्रवीमि ते ॥ ०१८ ॥

अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ०१९ ॥

प्राणात्यये तथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ।
अचोदितो धर्मपरः पुनः संस्कारमर्हति ॥ ०२० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम् ।
प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुध्यति ॥ ०२१ ॥

गुरुतल्पं हि गुर्वर्थे न दूषयति मानवम् ।
उद्दालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ ०२२ ॥

स्तेयं कुर्वंस्तु गुर्वर्थमापत्सु न निबध्यते ।
बहुशः कामकारेण न चेद्यः संप्रवर्तते ॥ ०२३ ॥

अन्यत्र ब्राह्मणस्वेभ्य आददानो न दुष्यति ।
स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ ०२४ ॥

प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य वा ।
गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ ०२५ ॥

नावर्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथञ्चन ।
आज्यहोमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ०२६ ॥

पारिवित्त्यं च पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा ।
भिक्षिते पारदार्यं च न तद्धर्मस्य दूषकम् ॥ ०२७ ॥

वृथापशुसमालम्भं नैव कुर्यान्न कारयेत् ।
अनुग्रहः पशूणां हि संस्कारो विधिचोदितः ॥ ०२८ ॥

अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकम् ।
सकारणं तथा तीर्थेऽतीर्थे वा प्रतिपादनम् ॥ ०२९ ॥

स्त्रियस्तथापचारिण्यो निष्कृतिः स्याददूषिका ।
अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यते ॥ ०३० ॥

तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददूषकः ।
असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ॥ ०३१ ॥

वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः ॥ ०३१ ॥

उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति ।
प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०३६

व्यास उवाच ॥

तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत ।
पुनाति पापं पुरुषः पूतश्चेन्न प्रवर्तते ॥ ००१ ॥

एककालं तु भुञ्जानश्चरन्भैक्षं स्वकर्मकृत् ।
कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ ००२ ॥

अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् ।
पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ००३ ॥

षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः ।
मासे मासे समश्नंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ ००४ ॥

संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ।
तथैवोपरमन्राजन्स्वल्पेनापि प्रमुच्यते ॥ ००५ ॥

क्रतुना चाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः ।
य चास्यावभृथे स्नान्ति केचिदेवंविधा नराः ॥ ००६ ॥

ते सर्वे पूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः ।
ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ००७ ॥

गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयन् ।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ००८ ॥

कपिलानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिम् ।
दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ००९ ॥

गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंशये ।
साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ०१० ॥

शतं तै यस्तु काम्बोजान्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ॥ ०११ ॥

मनोरथं तु यो दद्यादेकस्मा अपि भारत ।
न कीर्तयेत दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते ॥ ०१२ ॥

सुरापानं सकृत्पीत्वा योऽग्निवर्णां पिबेद्द्विजः ।
स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ ०१३ ॥

मेरुप्रपातं प्रपतञ्ज्वलनं वा समाविशन् ।

महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ०१४ ॥

बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समितिं ब्राह्मणैर्गच्छेदिति वै ब्राह्मणी श्रुतिः ॥ ०१५ ॥

भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः ।
पुनर्न च पिबेद्राजन्संस्कृतः शुध्यते नरः ॥ ०१६ ॥

गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीमधिसंविशेत् ।
पाणावाधाय वा शेफं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ ०१७ ॥

शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यत्ताः संवत्सरं स्त्रियः ॥ ०१८ ॥

महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु ।
गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात् ॥ ०१९ ॥

अनृतेनोपचर्ता च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।
उपहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ०२० ॥

अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
खरचर्मवासाः षण्मासं तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ०२१ ॥

परदारापहारी च परस्यापहरन्वसु ।
संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ०२२ ॥

स्तेयं तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु ।
विविधेनाभ्युपायेन तेन मुच्येत किल्बिषात् ॥ ०२३ ॥

कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेण स्वभ्यस्तेन दशावरम् ।
परिवेत्ता भवेत्पूतः परिवित्तिश्च भारत ॥ ०२४ ॥

निवेश्यं तु भवेत्तेन सदा तारयिता पितृन् ।
न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ॥ ०२५ ॥

भजने ह्यृतुना शुद्धं चातुर्मास्यं विधीयते ।
स्त्रियस्तेन विशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ॥ ०२६ ॥

स्त्रियस्त्वाशङ्किताः पापैर्नोपगम्या हि जानता ।
रजसा ता विशुध्यन्ते भस्मना भाजनं यथा ॥ ०२७ ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणानां विधीयते ।
पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥ ०२८ ॥

तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते ।
विद्यादेवंविधेनैषां गुरुलाघवनिश्चयम् ॥ ०२९ ॥

तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्त्वेतरान्बहून् ।
त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात्कर्म च प्रथयेन्नरः ॥ ०३० ॥

अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ।
आर्द्रवस्त्रेण षण्मासं विहार्यं भस्मशायिना ॥ ०३१ ॥

एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।
ब्राह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ ०३२ ॥

सावित्रीमप्यधीयानः शुचौ देशे मिताशनः ।
अहिंस्रोऽमन्दकोऽजल्पन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ०३३ ॥

अहःसु सततं तिष्ठेदभ्याकाशं निशि स्वपेत् ।
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ॥ ०३४ ॥

स्त्रीशूद्रपतितांश्चापि नाभिभाषेद्व्रतान्वितः ।
पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंव्रतो द्विजः ॥ ०३५ ॥

शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकः ।
अतिरिच्येत्तयोर्यत्तु तत्कर्ता लभते फलम् ॥ ०३६ ॥

तस्माद्दानेन तपसा कर्मणा च शुभं फलम् ।
वर्धयेदशुभं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवान् ॥ ०३७ ॥

कुर्याच्छुभानि कर्माणि निमित्ते पापकर्मणाम् ।
दद्यान्नित्यं च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ०३८ ॥

अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ०३९ ॥

भक्ष्याभक्ष्येषु सर्वेषु वाच्यावाच्ये तथैव च ।
अज्ञानज्ञानयो राजन्विहितान्यनुजानते ॥ ०४० ॥

जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
अज्ञानात्स्खलिते दोषे प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ०४१ ॥

शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुम् ।
आस्तिके श्रद्दधाने तु विधिरेष विधीयते ॥ ०४२ ॥

नास्तिकाश्रद्दधानेषु पुरुषेषु कदाचन ।
दम्भदोषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ०४३ ॥

शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ।
सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्य चेह सुखार्थिना ॥ ०४४ ॥

स राजन्मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना ।

त्राणार्थं वा वधेनैषामथ वा नृपकर्मणा ॥ ०४५ ॥

अथ वा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
मा त्वेवानार्यजुष्टेन कर्मणा निधनं गमः ॥ ०४६ ॥

अध्याय ०३७

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु प्रत्युवाच तपोधनम् ॥ ००१ ॥

किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं च किं च देयं प्रशस्यते ।
किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः ॥ ००३ ॥

सिद्धास्तपोव्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ।
धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ॥ ००४ ॥

कथमन्नं कथं दानं कथमध्ययनं तपः ।
कार्याकार्यं च नः सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते ॥ ००५ ॥

तैरेवमुक्तो भगवान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥ ००६ ॥

अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।
अहिंसा सत्यमक्रोधः क्षमेज्या धर्मलक्षणम् ॥ ००७ ॥

य एव धर्मः सोऽधर्मोऽदेशेऽकाले प्रतिष्ठितः ।
आदानमनृतं हिंसा धर्मो व्यावस्थिकः स्मृतः ॥ ००८ ॥

द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानताम् ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं लोकवेदयोः ॥ ००९ ॥

अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ।
अशुभस्याशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ॥ ०१० ॥

एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा ।
दैवं च दैवयुक्तं च प्राणश्च प्रलयश्च ह ॥ ०११ ॥

अप्रेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम् ।
ऊर्ध्वं भवति संदेहादिह दृष्टार्थमेव वा ॥ ०१२ ॥

अप्रेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ०१२ ॥

क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
शरीराणामुपक्लेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ॥ ०१३ ॥

तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति ॥ ०१३ ॥

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्मांश्च सर्वतः ।
वर्जयेन्न हि तं धर्मं येषां धर्मो न विद्यते ॥ ०१४ ॥

दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः ।

यद्ब्रूयुः कार्य उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ॥ ०१५ ॥

अरुणा मृत्तिका चैव तथा चैव पिपीलकाः ।
श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ॥ ०१६ ॥

अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शकलैर्ये विवर्जिताः ।
चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ॥ ०१७ ॥

भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाका बकाः प्लवाः ।
कङ्को मद्गुश्च गृध्राश्च काकोलूकं तथैव च ॥ ०१८ ॥

क्रव्यादाः पक्षिणः सर्वे चतुष्पादाश्च दंष्ट्रिणः ।
येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ॥ ०१९ ॥

एडकाश्वखरोष्ट्रीणां सूतिकानां गवामपि ।
मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ॥ ०२० ॥

प्रेतान्नं सूतिकान्नं च यच्च किञ्चिदनिर्दशम् ।
अभोज्यं चाप्यपेयं च धेन्वा दुग्धमनिर्दशम् ॥ ०२१ ॥

तक्ष्णश्चर्मावकर्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च ।
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा ॥ ०२२ ॥

गणग्रामाभिशस्तानां रङ्गस्त्रीजीविनश्च ये ।
परिवित्तिनपुंषां च बन्दिद्यूतविदां तथा ॥ ०२३ ॥

वार्यमाणाहृतं चान्नं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।
सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितं च यत् ॥ ०२४ ॥

पिष्टमांसेक्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा ।
सक्तुधानाकरम्भाश्च नोपभोज्याश्चिरस्थिताः ॥ ०२५ ॥

पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथा कृताः ।
अभोज्याश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ ०२६ ॥

देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च मुनीन्गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ ०२७ ॥

यथा प्रव्रजितो भिक्षुर्गृहस्थः स्वगृहे वसेत् ।
एवंवृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन्धर्ममाप्नुयात् ॥ ०२८ ॥

न दद्याद्यशसे दानं न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्तगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः ॥ ०२९ ॥

न मत्ते नैव चोन्मत्ते न स्तेने न चिकित्सके ।
न वाग्घीने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने ॥ ०३० ॥

न दुर्जने दौष्कुले वा व्रतैर्वा यो न संस्कृतः ।
अश्रोत्रिये मृतं दानं ब्राह्मणेऽब्रह्मवादिनि ॥ ०३१ ॥

असम्यक्चैव यद्दत्तमसम्यक्च प्रतिग्रहः ।
उभयोः स्यादनर्थाय दातुरादातुरेव च ॥ ०३२ ॥

यथा खदिरमालम्ब्य शिलां वाप्यर्णवं तरन् ।
मज्जते मज्जते तद्वद्दाता यश्च प्रतीच्छकः ॥ ०३३ ॥

काष्ठैरार्द्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते ।
तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवं हीनः प्रतिग्रही ॥ ०३४ ॥

कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ वा यथा पयः ।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ०३५ ॥

निर्मन्त्रो निर्व्रतो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनुक्रोशात्प्रदातव्यं दीनेष्वेवं नरेष्वपि ॥ ०३६ ॥

न वै देयमनुक्रोशाद्दीनायाप्यपकारिणे ।
आप्ताचरितमित्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ ०३७ ॥

निष्कारणं स्म तद्दत्तं ब्राह्मणे धर्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ०३८ ॥

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ०३९ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ ०४० ॥

ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ ॥ ०४१ ॥

देवतानां पितृणां च हव्यकव्यविनाशनः ।
शत्रुरर्थहरो मूर्खो न लोकान्प्राप्तुमर्हति ॥ ०४२ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं यथा वृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्ध्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०३८

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण महामुने ।
राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ ००१ ॥

आपत्सु च यथा नीतिर्विधातव्या महीक्षिता ।
धर्म्यमालम्ब्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम् ॥ ००२ ॥

प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्धिता ।
कौतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे ॥ ००३ ॥

धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरुध्यते ।
येन मुह्यति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमुवाच महातेजा व्यासो वेदविदां वरः ।
नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वं जानन्पुरातनम् ॥ ००५ ॥

श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मानखिलेन युधिष्ठिर ।
प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ००६ ॥

स ते सर्वरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् ।
छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ००७ ॥

जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी ।
साक्षाद्ददर्श यो देवान्सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ॥ ००८ ॥

बृहस्पतिपुरोगांश्च देवर्षीनसकृत्प्रभुः ।
तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥ ००९ ॥

उशना वेद यच्छास्त्रं देवासुरगुरुर्द्विजः ।

तच्च सर्वं सवैयाख्यं प्राप्तवान्कुरुसत्तमः ॥ ०१० ॥

भार्गवाच्च्यवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान् ।
प्रतिपेदे महाबुद्धिर्वसिष्ठाच्च यतव्रतात् ॥ ०११ ॥

पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम् ।
अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥ ०१२ ॥

मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् ।
रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान्भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ।
तथानपत्यस्य सतः पुण्यलोका दिवि श्रुताः ॥ ०१४ ॥

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ।
यस्य नाविदितं किञ्चिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ ०१५ ॥

स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ।
तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मवित् ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महाद्युतिः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ ०१७ ॥

वैशसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां लोमहर्षणम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ॥ ०१८ ॥

घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्मयोधिनम् ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ ०१९ ॥

ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ।
पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो महाद्युतिः ॥ ०२० ॥

नेदानीमतिनिर्बन्धं शोके कर्तुमिहार्हसि ।
यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ।
पर्जन्यमिव घर्मार्ता आशंसाना उपासते ॥ ०२२ ॥

हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतम् ।
चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजाङ्गलम् ॥ ०२३ ॥

प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ०२४ ॥

सुहृदां चास्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
कुरु प्रियममित्रघ्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ ०२५ ॥

एवमुक्तस्तु कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महातपाः ॥ ०२६ ॥

सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ ०२७ ॥

एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ।
व्यजहान्मानसं दुःखं संतापं च महामनाः ॥ ०२८ ॥

श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः ।
व्यवस्य मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ॥ ०२९ ॥

स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ०३० ॥

प्रविविक्षुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ०३१ ॥

ततो रथं नवं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥ ०३२ ॥

मन्त्रैरभ्यर्चितः पुण्यैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥ ०३३ ॥

जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः ।
अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥ ०३४ ॥

ध्रियमाणं तु तच्छत्रं पाण्डुरं तस्य मूर्धनि ।
शुशुभे तारकाराजसितमभ्रमिवाम्बरे ॥ ०३५ ॥

चामरव्यजने चास्य वीरौ जगृहतुस्तदा ।
चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलङ्कृते ॥ ०३६ ॥

ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलङ्कृताः ।
भूतानीव समस्तानि राजन्ददृशिरे तदा ॥ ०३७ ॥

आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्महाजवैः ।
अन्वयात्पृष्ठतो राजन्युयुत्सुः पाण्डवाग्रजम् ॥ ०३८ ॥

रथं हेममयं शुभ्रं सैन्यसुग्रीवयोजितम् ।
सह सात्यकिना कृष्णः समास्थायान्वयात्कुरून् ॥ ०३९ ॥

नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ ०४० ॥

कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा च द्रौपदी ।

यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ०४१ ॥

ततो रथाश्च बहुला नागाश्च समलङ्कृताः ।
पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ०४२ ॥

ततो वैतालिकैः सूतैर्मागधैश्च सुभाषितैः ।
स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०४३ ॥

तत्प्रयाणं महाबाहोर्बभूवाप्रतिमं भुवि ।
आकुलाकुलमुत्सृष्टं हृष्टपुष्टजनान्वितम् ॥ ०४४ ॥

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
नगरं राजमार्गश्च यथावत्समलङ्कृतम् ॥ ०४५ ॥

पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च वेदिभिः ।
संवृतो राजमार्गश्च धूपनैश्च सुधूपितः ॥ ०४६ ॥

अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पैः प्रियङ्गुभिः ।
माल्यदामभिरासक्तै राजवेश्माभिसंवृतम् ॥ ०४७ ॥

कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा दृढा नवाः ।
कन्याः सुमनसश्छागाः स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ ०४८ ॥

तथा स्वलङ्कृतद्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः ।
स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ०४९ ॥

चार्वाकचरितकथनम्

अध्याय ०३९

वैशंपायन उवाच ॥

प्रवेशने तु पार्थानां जनस्य पुरवासिनः ।
दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुर्बहून्यथ ॥ ००१ ॥

स राजमार्गः शुशुभे समलङ्कृतचत्वरः ।
यथा चन्द्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ ००२ ॥

गृहाणि राजमार्गे तु रत्नवन्ति बृहन्ति च ।
प्राकम्पन्तेव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥ ००३ ॥

ताः शनैरिव सव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ००४ ॥

धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसत्तमान् ।
उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥ ००५ ॥

तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भामिनि ।
इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥ ००६ ॥

प्रशंसावचनैस्तासां मिथःशब्दैश्च भारत ।
प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलम् ॥ ००७ ॥

तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
अलङ्कृतं शोभमानमुपायाद्राजवेश्म ह ॥ ००८ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरजानपदास्तथा ।
ऊचुः कथाः कर्णसुखाः समुपेत्य ततस्ततः ॥ ००९ ॥

दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र शत्रूञ्शत्रुनिसूदन ।
दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ॥ ०१० ॥

भव नस्त्वं महाराज राजेह शरदां शतम् ।
प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं नृप ॥ ०११ ॥

एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः ।
आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्य समन्ततः ॥ ०१२ ॥

प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम् ।
श्रुत्वा विजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत् ॥ ०१३ ॥

प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान्दैवतान्यभिगम्य च ।
पूजयामास रत्नैश्च गन्धैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ ०१४ ॥

निश्चक्राम ततः श्रीमान्पुनरेव महायशाः ।
ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानुपस्थितान् ॥ ०१५ ॥

स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
शुशुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृतो यथा ॥ ०१६ ॥

तान्स संपूजयामास कौन्तेयो विधिवद्द्विजान् ।
धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ॥ ०१७ ॥

सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ।
गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ ०१८ ॥

ततः पुण्याहघोषोऽभूद्दिवं स्तब्ध्वेव भारत ।

सुहृदां हर्षजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ ०१९ ॥

हंसवन्नेदुषां राजन्द्विजानां तत्र भारती ।
शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षरा ॥ ०२० ॥

ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खानां च मनोरमः ।
जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ ०२१ ॥

निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
सांख्यः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ ०२३ ॥

वृतः सर्वैस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
परंसहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंस्थितैः ॥ ०२४ ॥

स दुष्टः पापमाशंसन्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अनामन्त्र्यैव तान्विप्रांस्तमुवाच महीपतिम् ॥ ०२५ ॥

इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि ।
धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ ०२६ ॥

किं ते राज्येन कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसङ्क्षयम् ।
घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ ०२७ ॥

इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य घोरस्य रक्षसः ।
विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥ ०२८ ॥

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः ।
व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन्विशां पते ॥ ०२९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः ।
प्रत्यापन्नं व्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ॥ ०३० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राजन्ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशां पते ।
ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥ ०३१ ॥

जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ।
ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ०३२ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ।
परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ०३३ ॥

न वयं ब्रूम धर्मात्मन्व्येतु ते भयमीदृशम् ।
उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ०३४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुङ्कारैः क्रोधमूर्छिताः ।
निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ०३५ ॥

स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।
महेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ०३६ ॥

पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।

राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ०३७ ॥

वासुदेव उवाच ॥

ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम ।
एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥ ०३८ ॥

पुरा कृतयुगे तात चार्वाको नाम राक्षसः ।
तपस्तेपे महाबाहो बदर्यां बहुवत्सरम् ॥ ०३९ ॥

छन्द्यमानो वरेणाथ ब्रह्मणा स पुनः पुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ०४० ॥

द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्ततस्तस्मै जगत्प्रभुः ॥ ०४१ ॥

स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ०४२ ॥

ततो देवाः समेत्याथ ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ०४३ ॥

तानुवाचाव्ययो देवो विहितं तत्र वै मया ।
यथास्य भविता मृत्युरचिरेणैव भारत ॥ ०४४ ॥

राजा दुर्योधनो नाम सखास्य भविता नृप ।
तस्य स्नेहावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ०४५ ॥

तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः ।
धक्ष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥ ०४६ ॥

स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ०४७ ॥

हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव ।
स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ ०४८ ॥

स त्वमातिष्ठ कल्याणं मा ते भूद्ग्लानिरच्युत ।
शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च प्रतिपालय ॥ ०४९ ॥

अध्याय ०४०

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।
काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ॥ ००१ ॥

तमेवाभिमुखौ पीठे सेव्यास्तरणसंवृते ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिंदमौ ॥ ००२ ॥

मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ ।
निषीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः ॥ ००३ ॥

दान्ते शय्यासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते ।
पृथापि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ००४ ॥

सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः ।
निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक्पृथक् ॥ ००५ ॥

युयुत्सुः सञ्जयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।
धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्व उपाविशन् ॥ ००६ ॥

तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽस्पृशत् ।
स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणीन् ॥ ००७ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहु मङ्गलम् ॥ ००८ ॥

पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ।
आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ००९ ॥

काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्णकुम्भाः सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसाः ॥ ०१० ॥

शमीपलाशपुंनागाः समिधो मधुसर्पिषी ।
स्रुव औदुम्बरः शङ्खास्तथा हेमविभूषिताः ॥ ०११ ॥

दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः ।
प्रागुदक्प्रवणां वेदीं लक्षणेनोपलिप्य ह ॥ ०१२ ॥

व्याघ्रचर्मोत्तरे श्लक्ष्णे सर्वतोभद्र आसने ।
दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ ०१३ ॥

उपवेश्य महात्मानं कृष्णां च द्रुपदात्मजाम् ।
जुहाव पावकं धीमान्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ०१४ ॥

अभ्यषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ०१५ ॥

ततोऽनुवादयामासुः पणवानकदुन्दुभीः ।

धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ॥ ०१६ ॥

पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयत् ॥ ०१७ ॥

वेदाध्ययनसंपन्नाञ्शीलवृत्तसमन्वितान् ॥ ०१७ ॥

ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेव च ।
हंसा इव च नर्दन्तः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्या जयसि पाण्डव ।
दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥ ०१९ ॥

दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०२० ॥

मुक्ता वीरक्षयादस्मात्सङ्ग्रामान्निहतद्विषः ।
क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव ॥ ०२१ ॥

ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०४१

वैशंपायन उवाच ॥

प्रकृतीनां तु तद्वाक्यं देशकालोपसंहितम् ।

श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजाथोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ००१ ॥

धन्याः पाण्डुसुता लोके येषां ब्राह्मणपुङ्गवाः ।
तथ्यान्वाप्यथ वातथ्यान्गुणानाहुः समागताः ॥ ००२ ॥

अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।
यत्रैवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथ विमत्सराः ॥ ००३ ॥

धृतराष्ट्रो महाराजः पिता नो दैवतं परम् ।
साशनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ००४ ॥

एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ।
अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ००५ ॥

यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां ततः ।
धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ००६ ॥

एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।
अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ॥ ००७ ॥

एतन्मनसि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ ००७ ॥

अनुगम्य च राजानं यथेष्टं गम्यतामिति ।
पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दनः ॥ ००८ ॥

यौवराज्येन कौरव्यो भीमसेनमयोजयत् ॥ ००८ ॥

मन्त्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिन्तने ।
विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्वै समादिशत् ॥ ००९ ॥

कृताकृतपरिज्ञाने तथायव्ययचिन्तने ।

सञ्जयं योजयामास ऋद्धमृद्धैर्गुणैर्युतम् ॥ ०१० ॥

बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।
नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मिणामन्ववेक्षणे ॥ ०११ ॥

परचक्रोपरोधे च दृप्तानां चावमर्दने ।
युधिष्ठिरो महाराजः फल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ ०१२ ॥

द्विजानां वेदकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव हि ।
धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं व्यादिदेश परंतपः ॥ ०१३ ॥

सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशां पते ॥ ०१४ ॥

यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ।
तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ ०१५ ॥

विदुरं सञ्जयं चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ ०१६ ॥

उत्थायोत्थाय यत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।
सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथातथम् ॥ ०१७ ॥

पौरजानपदानां च यानि कार्याणि नित्यशः ।
राजानं समनुज्ञाप्य तानि कार्याणि धर्मतः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०४२

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता मृधे ।
श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च ॥ ००२ ॥

रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिरस्तु कर्णस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रक्षसः ॥ ००३ ॥

विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ।
द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।
धनैश्च वस्त्रै रत्नैश्च गोभिश्च समतर्पयत् ॥ ००५ ॥

ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।
उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजौर्ध्वदैहिकम् ॥ ००६ ॥

सभाः प्रपाश्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।
सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदैहिकम् ॥ ००७ ॥

स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।
कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ००८ ॥

धृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ।

सर्वांश्च कौरवामात्यान्भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ००९ ॥

याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा हतात्मजाः ।
सर्वास्ताः कौरवो राजा संपूज्यापालयद्घृणी ॥ ०१० ॥

दीनान्धकृपणानां च गृहाच्छादनभोजनैः ।
आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ ०११ ॥

स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।
निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥ ०१२ ॥

कृष्णनामशतस्तुतिः

अध्याय ०४३

वैशंपायन उवाच ॥

अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।
दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ॥ ००१ ॥

तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च ।
बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च ॥ ००२ ॥

पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिंदम ॥ ००३ ॥

त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिम् ।

नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवन्ति परमर्षयः ॥ ००४ ॥

विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ००५ ॥

अदित्याः सप्तरात्रं तु पुराणे गर्भतां गतः ।
पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥ ००६ ॥

शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यसे ।
त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ॥ ००७ ॥

वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषणस्तार्क्ष्यलक्षणः ।
अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ००८ ॥

वाचिष्ठ उग्रः सेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः ।
अच्युतश्च्यावनोऽरीणां सङ्कृतिर्विकृतिर्वृषः ॥ ००९ ॥

कृतवर्त्मा त्वमेवाद्रिर्वृषगर्भो वृषाकपिः ।
सिन्धुक्षिदूर्मिस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिवृदच्युतः ॥ ०१० ॥

सम्राड्विराड्स्वराड्चैव सुरराड्धर्मदो भवः ।
विभुर्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ॥ ०११ ॥

स्विष्टकृद्भिषगावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः ।
यज्ञो ध्रुवः पतङ्गश्च जयत्सेनस्त्वमुच्यसे ॥ ०१२ ॥

शिखण्डी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक्त्वं पुनर्वसुः ।
सुबभ्रुरुक्षो रुक्मस्त्वं सुषेणो दुन्दुभिस्तथा ॥ ०१३ ॥

गभस्तिनेमिः श्रीपद्मं पुष्करं पुष्पधारणः ।
ऋभुर्विभुः सर्वसूक्ष्मस्त्वं सावित्रं च पठ्यसे ॥ ०१४ ॥

अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धन्व च ।
हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशव ॥ ०१५ ॥

योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण ; त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने ; नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ ०१६ ॥

एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः ; सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभि ;र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०४४

वैशंपायन उवाच ॥

ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः ।
विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथास्वानि गृहाणि च ॥ ००१ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
सान्त्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ ००२ ॥

शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः कृत्तदेहा महारणे ।
श्रान्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ००३ ॥

अरण्ये दुःखवसतीर्मत्कृते पुरुषोत्तमाः ।
भवद्भिरनुभूताश्च यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ००४ ॥

यथासुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयताम् ।
विश्रान्ता.ण्ल्लब्धविज्ञानाञ्श्वः समेतास्मि वः पुनः ॥ ००५ ॥

ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥ ००६ ॥

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः ।
प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दरं मघवानिव ॥ ००७ ॥

यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य च ।
प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितम् ॥ ००८ ॥

दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् ।
प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ ००९ ॥

दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरम् ।
कुबेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ ०१० ॥

नकुलाय वरार्हाय कर्शिताय महावने ।
ददौ प्रीतो महाराज धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

दुर्मुखस्य च वेश्माग्र्यं श्रीमत्कनकभूषितम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलम् ॥ ०१२ ॥

प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे ।
मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ॥ ०१३ ॥

युयुत्सुर्विदुरश्चैव सञ्जयश्च महाद्युतिः ।
सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वं जग्मुरालयान् ॥ ०१४ ॥

सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ ०१५ ॥

तत्र भक्षान्नपानैस्ते समुपेताः सुखोषिताः ।
सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०४५

जनमेजय उवाच ॥

प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ००१ ॥

भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः ।
ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणु राजेन्द्र तत्त्वेन कीर्त्यमानं मयानघ ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ००३ ॥

प्राप्य राज्यं महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चातुर्वर्ण्यं यथायोगं स्वे स्वे धर्मे न्यवेशयत् ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनाम् ।
सहस्रनिष्कमेकैकं वाचयामास पाण्डवः ॥ ००५ ॥

तथानुजीविनो भृत्यान्संश्रितानतिथीनपि ।
कामैः संतर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि ॥ ००६ ॥

पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः स गाः ।
धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधानि च ॥ ००७ ॥

कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुराय च धर्मात्मा पूजां चक्रे यतव्रतः ॥ ००८ ॥

भक्षान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ।
सर्वान्संतोषयामास संश्रितान्ददतां वरः ॥ ००९ ॥

लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ।
युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशाः ॥ ०१० ॥

धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च ।
निवेद्य स्वस्थवद्राजन्नास्ते राजा युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य जनमेजय ।
वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ॥ ०१२ ॥

ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते ।
ददर्श कृष्णमासीनं नीलं मेराविवाम्बुदम् ॥ ०१३ ॥

जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
पीतकौशेयसंवीतं हेम्नीवोपहितं मणिम् ॥ ०१४ ॥

कौस्तुभेन उरःस्थेन मणिनाभिविराजितम् ।
उद्यतेवोदयं शैलं सूर्येणाप्तकिरीटिनम् ॥ ०१५ ॥

नौपम्यं विद्यते यस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ०१५ ॥

सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् ।
उवाच मधुराभाषः स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ ०१६ ॥

सुखेन ते निशा कच्चिद्व्युष्टा बुद्धिमतां वर ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ ०१७ ॥

तव ह्याश्रित्य तां देवीं बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता ॥ ०१८ ॥

भवत्प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतिविक्रम ।
जयः प्राप्तो यशश्चाग्र्यं न च धर्माच्च्युता वयम् ॥ ०१९ ॥

तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
नोवाच भगवान्किञ्चिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ०२० ॥

अध्याय ०४६

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ ००१ ॥

चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषोत्तम ।
अपक्रान्तो यतो देव तेन मे विस्मितं मनः ॥ ००२ ॥

निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः ।
इन्द्रियाणि च सर्वाणि मनसि स्थापितानि ते ॥ ००३ ॥

इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धौ संवेशितानि ते ।
सर्वश्चैव गणो देव क्षेत्रज्ञे ते निवेशितः ॥ ००४ ॥

नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः ।
स्थाणुकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ००५ ॥

यथा दीपो निवातस्थो निरिङ्गो ज्वलतेऽच्युत ।
तथासि भगवन्देव निश्चलो दृढनिश्चयः ॥ ००६ ॥

यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यं च ते यदि ।
छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ॥ ००७ ॥

त्वं हि कर्ता विकर्ता च त्वं क्षरं चाक्षरं च हि ।
अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ००८ ॥

त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स्वगोचरे न्यस्य मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ॥ ०१० ॥

शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः ।
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ०११ ॥

यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न सहेद्देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ॥ ०१२ ॥

येनाभिद्रुत्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
ऊढास्तिस्रः पुरा कन्यास्तमस्मि मनसा गतः ॥ ०१३ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम् ।

न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः ॥ ०१४ ॥

यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिवम् ।
वसिष्ठशिष्यं तं तात मनसास्मि गतो नृप ॥ ०१५ ॥

दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गतः ॥ ०१६ ॥

रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः ॥ ०१७ ॥

एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया ।
शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ०१८ ॥

स हि भूतं च भव्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ।
वेत्ति धर्मभृतां श्रेष्ठस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवं गते ।
भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ ०२० ॥

तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
अभिगम्योपसङ्गृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ ०२१ ॥

चातुर्वैद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं च पृच्छैनं पृथिवीपते ॥ ०२२ ॥

तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
ज्ञानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ ०२३ ॥

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ ०२४ ॥

यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव ।
तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम मानद ॥ ०२५ ॥

महाभाग्यं हि भीष्मस्य प्रभावश्च महात्मनः ।
श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ०२६ ॥

भवांश्च कर्ता लोकानां यद्ब्रवीत्यरिसूदन ।
तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ ०२७ ॥

यतस्त्वनुग्रहकृता बुद्धिस्ते मयि माधव ।
त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं पश्यामहे वयम् ॥ ०२८ ॥

आवृत्ते भगवत्यर्के स हि लोकान्गमिष्यति ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः ॥ ०२९ ॥

तव ह्याद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ।
दर्शनं तस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ ०३० ॥

श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः ।
पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ०३१ ॥

सात्यकिस्तूपनिष्क्रम्य केशवस्य समीपतः ।
दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ०३२ ॥

स सात्यकेराशु वचो निशम्य ; रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम् ।
मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्गै ;र्विभूषितं हेमपिनद्धचक्रम् ॥ ०३३ ॥

दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं ; विचित्रनानामणिरत्नभूषितम् ।
नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं ; विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनं पताकिनम् ॥ ०३४ ॥

सुग्रीवसैन्यप्रमुखैर्वराश्वै ;र्मनोजवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः ।
सुयुक्तमावेदयदच्युताय ; कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ॥ ०३५ ॥

भीष्मस्तवराजः

अध्याय ०४७

जनमेजय उवाच ॥

शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत् ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ ००२ ॥

निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ ००३ ॥

विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।
शिश्ये परमया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ००४ ॥

व्यासेन वेदश्रवसा नारदेन सुरर्षिणा ।
देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ॥ ००५ ॥

एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ।

श्रद्धादमपुरस्कारैर्वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ ००६ ॥

भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ००७ ॥

स्वरेण पुष्टनादेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ ००८ ॥

कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुम् ।
भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ ००९ ॥

आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगमिषामि याम् ।
तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ ०१० ॥

शुचिः शुचिषदं हंसं तत्परः परमेष्ठिनम् ।
युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ०११ ॥

यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ ०१२ ॥

यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ ०१३ ॥

हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ॥ ०१४ ॥

अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम् ।
गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ ०१५ ॥

यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ ०१६ ॥

चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम् ।
यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ ०१७ ॥

यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ॥ ०१८ ॥

यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ।
इष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ०१९ ॥

पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्मा प्रोक्तो युगादिषु ।
क्षये सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ॥ ०२० ॥

अतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्याग्नितेजसम् ।
अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ०२१ ॥

यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।
वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ ०२२ ॥

हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्दैत्यनाशनम् ।
एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥ ०२३ ॥

शुक्ले देवान्पितॄन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।
यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः ॥ ०२४ ॥

महतस्तमसः पारे पुरुषं ज्वलनद्युतिम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ ०२५ ॥

यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे ।
यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ ०२६ ॥

ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धहविराकृतिम् ।
यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ ०२७ ॥

यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।
रथंतरबृहत्यक्षस्तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥ ०२८ ॥

यः सहस्रसवे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यवर्णः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥ ०२९ ॥

पदाङ्गं संधिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनलक्षणम् ।
यमाहुरक्षरं नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥ ०३० ॥

यश्चिनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ०३१ ॥

यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ।
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ०३२ ॥

यं तं व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ०३३ ॥

यं दृगात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥ ०३४ ॥

यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ०३५ ॥

अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ०३६ ॥

योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ।

संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥ ०३७ ॥

संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ।
बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥ ०३८ ॥

सहस्रशिरसे तस्मै पुरुषायामितात्मने ।
चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ॥ ०३९ ॥

अजस्य नाभावध्येकं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ०४० ॥

यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥ ०४१ ॥

युगेष्वावर्तते योंऽशैर्दिनर्त्वनयहायनैः ।
सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ०४२ ॥

ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः ।
पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः ॥ ०४३ ॥

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ०४४ ॥

विषये वर्तमानानां यं तं वैशेषिकैर्गुणैः ।
प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥ ०४५ ॥

अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ ०४६ ॥

परः कालात्परो यज्ञात्परः सदसतोश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ०४७ ॥

यो मोहयति भूतानि स्नेहरागानुबन्धनैः ।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ ०४८ ॥

आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम् ।
यं ज्ञानिनोऽधिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ०४९ ॥

अप्रमेयशरीराय सर्वतोऽनन्तचक्षुषे ।
अपारपरिमेयाय तस्मै चिन्त्यात्मने नमः ॥ ०५० ॥

जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ०५१ ॥

शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने ।
भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ ०५२ ॥

पञ्चभूतात्मभूताय भूतादिनिधनात्मने ।
अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥ ०५३ ॥

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ०५४ ॥

विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ०५५ ॥

नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ०५६ ॥

नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ ०५७ ॥

तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ।
तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥ ०५८ ॥

दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ०५९ ॥

अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ ०६० ॥

यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं हविः ।
यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा ॥ ०६१ ॥

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ०६२ ॥

इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ ०६३ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।
नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ ०६४ ॥

अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।
त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दातुं ययौ हरिः ॥ ०६५ ॥

तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम् ॥ ०६६ ॥

ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमम् ।
भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ ०६७ ॥

विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।

सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ ०६८ ॥

केशवः सात्यकिश्चैव रथेनैकेन जग्मतुः ।
अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ॥ ०६९ ॥

भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थितौ ।
कृपो युयुत्सुः सूतश्च सञ्जयश्चापरं रथम् ॥ ०७० ॥

ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।
नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ ०७१ ॥

ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता ; द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे ।
कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं ; स केशिहा मुदितमनाभ्यनन्दत ॥ ०७२ ॥

अध्याय ०४८

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः ।
कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ह ॥ ००१ ॥

रथैस्ते नगराकारैः पताकाध्वजशोभितैः ।
ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ ००२ ॥

तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसङ्कुलम् ।
देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥ ००३ ॥

गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव सञ्चितम् ।

नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव समाचितम् ॥ ००४ ॥

चितासहस्रैर्निचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् ।
आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोज्झितामिव ॥ ००५ ॥

भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितम् ।
पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ००६ ॥

गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वयादवनन्दनः ।
युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ००७ ॥

अमी रामह्रदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः ।
येषु संतर्पयामास पूर्वान्क्षत्रियशोणितैः ॥ ००८ ॥

त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया तदा ।
रामेणेति यदात्थ त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ ०१० ॥

क्षत्रबीजं यदा दग्धं रामेण यदुपुङ्गव ।
कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ०११ ॥

महात्मना भगवता रामेण यदुपुङ्गव ।
कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिं पुनर्गतम् ॥ ०१२ ॥

महाभारतयुद्धे हि कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
तथाभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्वदतां वर ॥ ०१३ ॥

एवं मे छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन ।
आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो व्रजन्नेव गदाग्रजः प्रभुः ; शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा ; यथाभवत्क्षत्रियसङ्कुला मही ॥ ०१५ ॥

जामदग्न्योपाख्यानम्

अध्याय ०४९

वासुदेव उवाच ॥

श्रृणु कौन्तेय रामस्य मया यावत्परिश्रुतम् ।
महर्षीणां कथयतां कारणं तस्य जन्म च ॥ ००१ ॥

यथा च जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
उद्भूता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ ००२ ॥

जह्नोरजह्नुस्तनयो बल्लवस्तस्य चात्मजः ।
कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपतिः ॥ ००३ ॥

उग्रं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि ।
पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ॥ ००४ ॥

तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।

समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवैत्य भारत ॥ ००५ ॥

पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः ।
गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥ ००६ ॥

तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ।
तां गाधिः कविपुत्राय सोर्चीकाय ददौ प्रभुः ॥ ००७ ॥

ततः प्रीतस्तु कौन्तेय भार्गवः कुरुनन्दन ।
पुत्रार्थे श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ००८ ॥

आहूय चाह तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्राप्ययं तव ॥ ००९ ॥

तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ।
अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ ०१० ॥

तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोन्वितम् ।
शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥ ०११ ॥

इत्येवमुक्त्वा तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
तपस्यभिरतो धीमाञ्जगामारण्यमेव ह ॥ ०१२ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः ।
गाधिः सदारः संप्राप्त ऋचीकस्याश्रमं प्रति ॥ ०१३ ॥

चरुद्वयं गृहीत्वा तु राजन्सत्यवती तदा ।
भर्तुर्वाक्यादथाव्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ ०१४ ॥

माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
तस्याश्चरुमथाज्ञातमात्मसंस्थं चकार ह ॥ ०१५ ॥

अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ।
धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ ०१६ ॥

तामृचीकस्तदा दृष्ट्वा ध्यानयोगेन वै ततः ।
अब्रवीद्राजशार्दूल स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ ०१७ ॥

मात्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
जनिष्यते हि ते पुत्रः क्रूरकर्मा महाबलः ॥ ०१८ ॥

जनिष्यते हि ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोधनः ।
विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥ ०१९ ॥

सैवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।
पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीदिदम् ॥ ०२० ॥

नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः ।
ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति महामुने ॥ ०२१ ॥

ऋचीक उवाच ॥

नैष सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि ।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुर्माता च कारणम् ॥ ०२२ ॥

सत्यवत्युवाच ॥

इच्छ.ल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनर्मम ।
शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ ०२३ ॥

ऋचीक उवाच ॥

नोक्तपूर्वं मया भद्रे स्वैरेष्वप्यनृतं वचः ।
किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने ॥ ०२४ ॥

सत्यवत्युवाच ॥

काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव चैव ह ।
शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ ०२५ ॥

ऋचीक उवाच ॥

पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
यथा त्वयोक्तं तु वचस्तथा भद्रे भविष्यति ॥ ०२६ ॥

वासुदेव उवाच ॥

ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ०२७ ॥

विश्वामित्रं च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
प्राप ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मणा युतम् ॥ ०२८ ॥

आर्चीको जनयामास जमदग्निः सुदारुणम् ।
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदे च पारगम् ॥ ०२९ ॥

रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ०२९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयान्वयः ॥ ०३० ॥

ददाह पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपत्तनाम् ।
स्वबाह्वस्त्रबलेनाजौ धर्मेण परमेण च ॥ ०३१ ॥

तृषितेन स कौरव्य भिक्षितश्चित्रभानुना ।
सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ०३२ ॥

ग्रामान्पुराणि घोषांश्च पत्तनानि च वीर्यवान् ।
जज्वाल तस्य बाणैस्तु चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ०३३ ॥

स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महातपाः ।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ वनानि च ॥ ०३४ ॥

स शून्यमाश्रमारण्यं वरुणस्यात्मजस्य तत् ।
ददाह पवनेनेद्धश्चित्रभानुः सहैहयः ॥ ०३५ ॥

आपवस्तं ततो रोषाच्छशापार्जुनमच्युत ।
दग्धेऽऽश्रमे महाराज कार्तवीर्येण वीर्यवान् ॥ ०३६ ॥

त्वया न वर्जितं मोहाद्यस्माद्वनमिदं मम ।
दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहूंस्ते छेत्स्यतेऽर्जुन ॥ ०३७ ॥

अर्जुनस्तु महाराज बली नित्यं शमात्मकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत ॥ ०३८ ॥

तस्य पुत्राः सुबलिनः शापेनासन्पितुर्वधे ।
निमित्तमवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव नित्यदा ॥ ०३९ ॥

जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ।
अज्ञातं कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य धीमतः ॥ ०४० ॥

ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तु छित्त्वा वै पौरुषान्वितः ।
तं रुवन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम् ॥ ०४१ ॥

प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः ॥ ०४१ ॥

अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूयाबुद्धयस्तदा ।
गत्वाश्रममसंबुद्धं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ ०४२ ॥

अपातयन्त भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप ।
समित्कुशार्थं रामस्य निर्गतस्य महात्मनः ॥ ०४३ ॥

ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।
निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ०४४ ॥

ततः स भृगुशार्दूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।
विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ॥ ०४५ ॥

स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।
चकार भार्गवो राजन्महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ०४६ ॥

स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ।
कृपया परयाविष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ०४७ ॥

ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ।
क्षोभं संप्राप्तवांस्तीव्रं प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ॥ ०४८ ॥

विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ।
परावसुर्महाराज क्षिप्त्वाह जनसंसदि ॥ ०४९ ॥

ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ।
प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ०५० ॥

मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कत्थसे जनसंसदि ।
भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥ ०५१ ॥

स पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवीमनुसंतताम् ।
परावसोस्तदा श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः ॥ ०५२ ॥

ततो ये क्षत्रिया राजञ्शतशस्तेन जीविताः ।
ते विवृद्धा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ०५३ ॥

स पुनस्ताञ्जघानाशु बालानपि नराधिप ।
गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ०५४ ॥

जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ।
अरक्षंश्च सुतान्कांश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः ॥ ०५५ ॥

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः ॥ ०५६ ॥

क्षत्रियाणां तु शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
स्रुक्प्रग्रहवता राजञ्श्रीमान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ०५७ ॥

गच्छ पारं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ०५८ ॥

ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
संत्रासाज्जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तं महीतलम् ॥ ०५९ ॥

कश्यपस्तु महाराज प्रतिगृह्य महीमिमाम् ।
कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविवेश महावनम् ॥ ०६० ॥

ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथास्वैरप्रचारिणः ।
अवर्तन्त द्विजाग्र्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ ०६१ ॥

अराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
बाध्यन्ते न च वित्तेषु प्रभुत्वमिह कस्यचित् ॥ ०६२ ॥

ततः कालेन पृथिवी प्रविवेश रसातलम् ।
अरक्ष्यमाणा विधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ ०६३ ॥

ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
निमज्जन्तीं तदा राजंस्तेनोर्वीति मही स्मृता ॥ ०६४ ॥

रक्षिणश्च समुद्दिश्य प्रायाचत्पृथिवी तदा ।
प्रसाद्य कश्यपं देवी क्षत्रियान्बाहुशालिनः ॥ ०६५ ॥

सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ता नृषु क्षत्रियपुङ्गवाः ।
हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥ ०६६ ॥

अस्ति पौरवदायादो विडूरथसुतः प्रभो ।
ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्येव पर्वते ॥ ०६७ ॥

तथानुकम्पमानेन यज्वनाथामितौजसा ।
पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ०६८ ॥

सर्वकर्माणि कुरुते तस्यर्षेः शूद्रवद्धि सः ।
सर्वकर्मेत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ०६९ ॥

शिबेः पुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
वने संरक्षितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ०७० ॥

प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महायशाः ।
वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ०७१ ॥

दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य ह ।

अङ्गः स गौतमेनापि गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ॥ ०७२ ॥

बृहद्रथो महाबाहुर्भुवि भूतिपुरस्कृतः ।
गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ ०७३ ॥

मरुत्तस्यान्ववाये तु क्षत्रियास्तुर्वसोस्त्रयः ।
मरुत्पतिसमा वीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ०७४ ॥

एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ।
सम्यङ्मामभिरक्षन्तु ततः स्थास्यामि निश्चला ॥ ०७५ ॥

एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ।
मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ०७६ ॥

तेषामपचितिश्चैव मया कार्या न संशयः ।
न ह्यहं कामये नित्यमविक्रान्तेन रक्षणम् ॥ ०७७ ॥

ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान्समानीय कश्यपः ।
अभ्यषिञ्चन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ०७८ ॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ।
एवमेतत्पुरा वृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ०७९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ब्रुवन्नेव यदुप्रवीरो ; युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
रथेन तेनाशु ययौ यथार्को ; विशन्प्रभाभिर्भगवांस्त्रिलोकम् ॥ ०८० ॥

अध्याय ०५०

वैशंपायन उवाच ॥

ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ ००१ ॥

अहो रामस्य वार्ष्णेय शक्रस्येव महात्मनः ।
विक्रमो येन वसुधा क्रोधान्निःक्षत्रिया कृता ॥ ००२ ॥

गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गूलर्क्षवानरैः ।
गुप्ता रामभयोद्विग्नाः क्षत्रियाणां कुलोद्वहाः ॥ ००३ ॥

अहो धन्यो हि लोकोऽयं सभाग्याश्च नरा भुवि ।
यत्र कर्मेदृशं धर्म्यं द्विजेन कृतमच्युत ॥ ००४ ॥

तथा यान्तौ तदा तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
जग्मतुर्यत्र गाङ्गेयः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ ००५ ॥

ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।
स्वरश्मिजालसंवीतं सायंसूर्यमिवानलम् ॥ ००६ ॥

उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
देशे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ ००७ ॥

दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मराट् ।
चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारद्वतादयः ॥ ००८ ॥

अवस्कन्द्याथ वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ।
एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ००९ ॥

अभिवाद्य च गोविन्दः सात्यकिस्ते च कौरवाः ।
व्यासादींस्तानृषीन्पश्चाद्गाङ्गेयमुपतस्थिरे ॥ ०१० ॥

तपोवृद्धिं ततः पृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुकौरवाः ।
परिवार्य ततः सर्वे निषेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ०११ ॥

ततो निशम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवानलम् ।
किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ॥ ०१२ ॥

कच्चिज्ज्ञानानि ते राजन्प्रसन्नानि यथा पुरा ।
कच्चिदव्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ ०१३ ॥

शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्गात्रं न दूयते ।
मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम् ॥ ०१४ ॥

वरदानात्पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो ।
शंतनोर्धर्मशीलस्य न त्वेतच्छमकारणम् ॥ ०१५ ॥

सुसूक्ष्मोऽपीह देहे वै शल्यो जनयते रुजम् ।
किं पुनः शरसंघातैश्चितस्य तव भारत ॥ ०१६ ॥

कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ ।
भवान्ह्युपदिशेच्छ्रेयो देवानामपि भारत ॥ ०१७ ॥

यद्धि भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ ०१८ ॥

संसारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ।
विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ ०१९ ॥

त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।

स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ ०२० ॥

ऋते शांतनवाद्भीष्मात्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ।
सत्यसंधान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ ०२१ ॥

मृत्युमावार्य तरसा शरप्रस्तरशायिनः ।
निसर्गप्रभवं किञ्चिन्न च तातानुशुश्रुम ॥ ०२२ ॥

सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा ।
धनुर्वेदे च वेदे च नित्यं चैवान्ववेक्षणे ॥ ०२३ ॥

अनृशंसं शुचिं दान्तं सर्वभूतहिते रतम् ।
महारथं त्वत्सदृशं न कञ्चिदनुशुश्रुम ॥ ०२४ ॥

त्वं हि देवान्सगन्धर्वान्ससुरासुरराक्षसान् ।
शक्त एकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ॥ ०२५ ॥

त्वं हि भीष्म महाबाहो वसूनां वासवोपमः ।
नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः ॥ ०२६ ॥

अहं हि त्वाभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम ।
त्रिदशेष्वपि विख्यातः स्वशक्त्या सुमहाबलः ॥ ०२७ ॥

मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ।
भवतो यो गुणैस्तुल्यः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित् ॥ ०२८ ॥

त्वं हि सर्वैर्गुणै राजन्देवानप्यतिरिच्यसे ।
तपसा हि भवाञ्शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान् ॥ ०२९ ॥

तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां सङ्क्षयेण वै ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ॥ ०३० ॥

ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
चातुराश्रम्यसंसृष्टास्ते सर्वे विदितास्तव ॥ ०३१ ॥

चातुर्वेद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ।
सांख्ये योगे च नियता ये च धर्माः सनातनाः ॥ ०३२ ॥

चातुर्वर्ण्येन यश्चैको धर्मो न स्म विरुध्यते ।
सेव्यमानः स चैवाद्यो गाङ्गेय विदितस्तव ॥ ०३३ ॥

इतिहासपुराणं च कार्त्स्न्येन विदितं तव ।
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम् ॥ ०३४ ॥

ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ।
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ०३५ ॥

स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं ; नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ।
भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा ; विमुह्यमानस्य जनस्य शान्तये ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०५१

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ।
किञ्चिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां निधनोद्भव ।

त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ ००२ ॥

विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गोऽसि भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ००३ ॥

नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणम् ॥ ००४ ॥

मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ।
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ००५ ॥

तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ००६ ॥

दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
दिशो भुजौ रविश्चक्षुर्वीर्ये शक्रः प्रतिष्ठितः ॥ ००७ ॥

अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।
वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ००८ ॥

त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥ ००९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
ततो वपुर्मया दिव्यं तव राजन्प्रदर्शितम् ॥ ०१० ॥

न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
दर्शयाम्यहमात्मानं न चादान्ताय भारत ॥ ०११ ॥

भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ।
दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ ०१२ ॥

अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव ।
तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ ०१३ ॥

पञ्चाशतं षड्च कुरुप्रवीर ; शेषं दिनानां तव जीवितस्य ।
ततः शुभैः कर्मफलोदयैस्त्वं ; समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ ०१४ ॥

एते हि देवा वसवो विमाना ;न्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः ।
अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति ; काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतङ्गम् ॥ ०१५ ॥

व्यावृत्तमात्रे भगवत्युदीचीं ; सूर्ये दिशं कालवशात्प्रपन्ने ।
गन्तासि लोकान्पुरुषप्रवीर ; नावर्तते यानुपलभ्य विद्वान् ॥ ०१६ ॥

अमुं च लोकं त्वयि भीष्म याते ; ज्ञानानि नङ्क्ष्यन्त्यखिलेन वीर ।
अतः स्म सर्वे त्वयि संनिकर्षे ; समागता धर्मविवेचनाय ॥ ०१७ ॥

तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय ; सत्याभिसंधाय युधिष्ठिराय ।
प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्त ;मर्थ्यं वचोऽस्यापनुदास्य शोकम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०५२

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
श्रुत्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ००१ ॥

लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमभिश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः ॥ ००२ ॥

किं चाहमभिधास्यामि वाक्पते तव संनिधौ ।
यदा वाचोगतं सर्वं तव वाचि समाहितम् ॥ ००३ ॥

यद्धि किञ्चित्कृतं लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् ।
त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोका बुद्धिमया हि ते ॥ ००४ ॥

कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
धर्मकामार्थशास्त्राणां सोऽर्थान्ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ००५ ॥

शराभिघाताद्व्यथितं मनो मे मधुसूदन ।
गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति ॥ ००६ ॥

न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किञ्चित्प्रभाषितुम् ।
पीड्यमानस्य गोविन्द विषानलसमैः शरैः ॥ ००७ ॥

बलं मेधाः प्रजरति प्राणाः संत्वरयन्ति च ।
मर्माणि परितप्यन्ते भ्रान्तं चेतस्तथैव च ॥ ००८ ॥

दौर्बल्यात्सज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे ।
साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलनन्दन ॥ ००९ ॥

तत्क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदच्युत ।
त्वत्संनिधौ च सीदेत वाचस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ०१० ॥

न दिशः संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम् ।
केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ॥ ०११ ॥

स्वयमेव प्रभो तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितम् ।
तद्ब्रवीह्याशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ ०१२ ॥

कथं त्वयि स्थिते लोके शाश्वते लोककर्तरि ।
प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥ ०१३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरंधरे ।
महावीर्ये महासत्त्वे स्थिते सर्वार्थदर्शिनि ॥ ०१४ ॥

यच्च मामात्थ गाङ्गेय बाणघातरुजं प्रति ।
गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं विभो ॥ ०१५ ॥

न ते ग्लानिर्न ते मूर्छा न दाहो न च ते रुजा ।
प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ॥ ०१६ ॥

ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ ।
न च ते क्वचिदासक्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ॥ ०१७ ॥

सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति ।
रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोडुराट् ॥ ०१८ ॥

यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापि वा ।
चिन्तयिष्यसि तत्राग्र्या बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ०१९ ॥

इमं च राजशार्दूल भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ ०२० ॥

चतुर्विधं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्षुषा ।
भीष्म द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ॥ ०२१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते व्याससहिताः सर्व एव महर्षयः ।
ऋग्यजुःसामसंयुक्तैर्वचोभिः कृष्णमर्चयन् ॥ ०२२ ॥

ततः सर्वार्तवं दिव्यं पुष्पवर्षं नभस्तलात् ।
पपात यत्र वार्ष्णेयः सगाङ्गेयः सपाण्डवः ॥ ०२३ ॥

वादित्राणि च दिव्यानि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
न चाहितमनिष्टं वा किञ्चित्तत्र व्यदृश्यत ॥ ०२४ ॥

ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ ०२५ ॥

ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ ०२६ ॥

ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
भीष्ममामन्त्रयां चक्रू राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ ०२७ ॥

ततः प्रणाममकरोत्केशवः पाण्डवस्तथा ।
सात्यकिः सञ्जयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥ ०२८ ॥

ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक्तैरभिपूजिताः ।
श्वः समेष्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ ०२९ ॥

तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवस्ते च पाण्डवाः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥ ०३० ॥

ततो रथैः काञ्चनदन्तकूबरै ;र्महीधराभैः समदैश्च दन्तिभिः ।

हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः ; पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ०३१ ॥

ययौ रथानां पुरतो हि सा चमू ;स्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ।
पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी ; पुरर्क्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ०३२ ॥

ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः ; समुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूम् ।
दिवाकरापीतरसास्तथौषधीः ; पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ०३३ ॥

ततः पुरं सुरपुरसंनिभद्युति ; प्रविश्य ते यदुवृषपाण्डवास्तदा ।
यथोचितान्भवनवरान्समाविश ;ञ्श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०५३

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रविश्य भवनं प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
याममात्रावशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ ००१ ॥

स ध्यानपथमाश्रित्य सर्वज्ञानानि माधवः ।
अवलोक्य ततः पश्चाद्दध्यौ ब्रह्म सनातनम् ॥ ००२ ॥

ततः श्रुतिपुराणज्ञाः शिक्षिता रक्तकण्ठिनः ।
अस्तुवन्विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ००३ ॥

पठन्ति पाणिस्वनिकास्तथा गायन्ति गायनाः ।
शङ्खानकमृदङ्गांश्च प्रवाद्यन्त सहस्रशः ॥ ००४ ॥

वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः ।

प्रहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ॥ ००५ ॥

तथा युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।
उच्चैरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रसंहिताः ॥ ००६ ॥

तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ॥ ००७ ॥

ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ००८ ॥

मङ्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
आदर्शे विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम् ।
अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ ०१० ॥

ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमुवाच ह ॥ ०११ ॥

युक्तो रथवरो राजन्वासुदेवस्य धीमतः ।
समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ ०१२ ॥

भवत्प्रतीक्षः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते ।
यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

युज्यतां मे रथवरः फल्गुनाप्रतिमद्युते ।
न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ॥ ०१४ ॥

न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
अतः पुरःसराश्चापि निवर्तन्तु धनञ्जय ॥ ०१५ ॥

अद्यप्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति ।
ततो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तद्वाक्यमाकर्ण्य तथा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नरर्षभ ॥ ०१७ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि ।
भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ ०१८ ॥

आगच्छतस्त्वथ कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।
शैनेयसहितो धीमान्रथमेवान्वपद्यत ॥ ०१९ ॥

रथस्थाः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीम् ।
मेघघोषै रथवरैः प्रययुस्ते महारथाः ॥ ०२० ॥

मेघपुष्पं बलाहं च सैन्यं सुग्रीवमेव च ।
दारुकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ ०२१ ॥

ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
गां खुराग्रैस्तथा राज.णिल्लखन्तः प्रययुस्तदा ॥ ०२२ ॥

ते ग्रसन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः ।
क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ ०२३ ॥

ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ।
आस्ते ब्रह्मर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ ०२४ ॥

ततोऽवतीर्य गोविन्दो रथात्स च युधिष्ठिरः ।
भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च ॥ ०२५ ॥

ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ ०२५ ॥

स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ०२६ ॥

शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ।
ददर्श स महाबाहुर्भयादागतसाध्वसः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०५४

जनमेजय उवाच ॥

धर्मात्मनि महासत्त्वे सत्यसंधे जितात्मनि ।
देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ ००१ ॥

शयाने वीरशयने भीष्मे शंतनुनन्दने ।
गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपस्थिते ॥ ००२ ॥

काः कथाः समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महामुने ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।

आजग्मुर्ऋषयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ००४ ॥

हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥ ००५ ॥

तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहम् ।
अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥ ००६ ॥

मुहूर्तमिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः ।
उवाच पाण्डवान्सर्वान्हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ००७ ॥

प्राप्तकालं च आचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् ।
अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥ ००८ ॥

अयं प्राणानुत्सिसृक्षुस्तं सर्वेऽभ्येत्य पृच्छत ।
कृत्स्नान्हि विविधान्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ००९ ॥

एष वृद्धः पुरा लोकान्संप्राप्नोति तनुत्यजाम् ।
तं शीघ्रमनुयुञ्जध्वं संशयान्मनसि स्थितान् ॥ ०१० ॥

एवमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः ।
प्रष्टुं चाशक्नुवन्तस्ते वीक्षां चक्रुः परस्परम् ॥ ०११ ॥

अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नान्यस्त्वद्देवकीपुत्र शक्तः प्रष्टुं पितामहम् ॥ ०१२ ॥

प्रव्याहारय दुर्धर्ष त्वमग्रे मधुसूदन ।
त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ।
अभिगम्य दुराधर्षं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ ०१४ ॥

वासुदेव उवाच ॥

कच्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव ॥ ०१५ ॥

कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ ।
न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ ०१६ ॥

भीष्म उवाच ॥

दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा ।
तव प्रसादाद्गोविन्द सद्यो व्यपगतानघ ॥ ०१७ ॥

यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ।
तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवाहितम् ॥ ०१८ ॥

वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्तनिहिताश्च ये ।
तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ ०१९ ॥

शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ।
देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्दन ॥ ०२० ॥

चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः ।
राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ ०२१ ॥

यत्र यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन ।
तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥ ०२२ ॥

युवेव चास्मि संवृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः ।
वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ०२३ ॥

स्वयं किमर्थं तु भवाञ्श्रेयो न प्राह पाण्डवम् ।
किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ ०२४ ॥

वासुदेव उवाच ॥

यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ ०२५ ॥

शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते को लोके विस्मयिष्यति ।
तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ ०२६ ॥

आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समाहिता ॥ ०२७ ॥

यावद्धि पृथिवीपाल पृथिवी स्थास्यते ध्रुवा ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननु चरिष्यति ॥ ०२८ ॥

यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
वेदप्रवादा इव ते स्थास्यन्ति वसुधातले ॥ ०२९ ॥

यश्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ०३० ॥

एतस्मात्कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।
दत्ता यशो विप्रथेत कथं भूयस्तवेति ह ॥ ०३१ ॥

यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
तावत्तस्याक्षयं स्थानं भवतीति विनिश्चितम् ॥ ०३२ ॥

राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्नभित आसते ।

धर्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ०३३ ॥

भवान्हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
कुशलो राजधर्माणां पूर्वेषामपराश्च ये ॥ ०३४ ॥

जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह ।
ज्ञातारमनुधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ०३५ ॥

तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयम् ।
ऋषयश्च हि देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ०३६ ॥

तस्माद्वक्तव्यमेवेह त्वया पश्याम्यशेषतः ।
धर्माञ्शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः ॥ ०३७ ॥

वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि भवति प्रभो ॥ ०३८ ॥

तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टः सनातनान् ।
विद्वाञ्जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०५५

वैशंपायन उवाच ॥

अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दनः ।
हन्त धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ॥ ००१ ॥

तव प्रसादाद्गोविन्द भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिरस्तु मां राजा धर्मान्समनुपृच्छतु ।
एवं प्रीतो भविष्यामि धर्मान्वक्ष्यामि चानघ ॥ ००२ ॥

यस्मिन्राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन्नृषयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ००३ ॥

सर्वेषां दीप्तयशसां कुरूणां धर्मचारिणाम् ।
यस्य नास्ति समः कश्चित्स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ००४ ॥

धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ००५ ॥

सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ००६ ॥

यो न कामान्न संरम्भान्न भयान्नार्थकारणात् ।
कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ००७ ॥

संबन्धिनोऽतिथीन्भृत्यान्संश्रितोपाश्रितांश्च यः ।
संमानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ००८ ॥

सत्यनित्यः क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ००९ ॥

इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा ।
शान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ०१० ॥

वासुदेव उवाच ॥

लज्जया परयोपेतो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ०११ ॥

लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशां पते ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ०१२ ॥

पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
अर्घ्यार्हानिषुभिर्हत्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ ०१४ ॥

पितॄन्पितामहान्पुत्रान्गुरून्संबन्धिबान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान्यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव सः ॥ ०१५ ॥

समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥ ०१६ ॥

आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदर्शनेऽग्रतः ॥ ०१८ ॥

अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चाभिननन्द तम् ।
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ ०१९ ॥

तमुवाचाथ गाङ्गेय ऋषभः सर्वधन्विनाम् ।
पृच्छ मां तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥ ०२० ॥

अध्याय ०५६

वैशंपायन उवाच ॥

प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

राज्यं वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।
महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ ००२ ॥

राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्माः परायणम् ॥ ००३ ॥

त्रिवर्गोऽत्र समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ।
मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥ ००४ ॥

यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो यथा ।
नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥ ००५ ॥

अत्र वै संप्रमूढे तु धर्मे राजर्षिसेविते ।
लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलं भवेत् ॥ ००६ ॥

उदयन्हि यथा सूर्यो नाशयत्यासुरं तमः ।
राजधर्मास्तथालोक्यामाक्षिपन्त्यशुभां गतिम् ॥ ००७ ॥

तदग्रे राजधर्माणामर्थतत्त्वं पितामह ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि बुद्धिमतां वरः ॥ ००८ ॥

आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परंतप ।
भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ०१० ॥

शृणु कार्त्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।
निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदभिवाञ्छसि ॥ ०११ ॥

आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।
देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ ०१२ ॥

दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरूद्वह ।
आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च स मान्यते ॥ ०१३ ॥

उत्थाने च सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।
न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थप्रसिद्धये ॥ ०१४ ॥

साधारणं द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च ।
पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥ ०१५ ॥

विपन्ने च समारम्भे संतापं मा स्म वै कृथाः ।
घटते विनयस्तात राज्ञामेष नयः परः ॥ ०१६ ॥

न हि सत्यादृते किञ्चिद्राज्ञां वै सिद्धिकारणम् ।

सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ ०१७ ॥

ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम् ॥ ०१८ ॥

गुणवाञ्शीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।
सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ ०१९ ॥

आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।
पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ ०२० ॥

मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥ ०२१ ॥

अदण्ड्याश्चैव ते नित्यं विप्राः स्युर्ददतां वर ।
भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम भारत ॥ ०२२ ॥

मनुना चापि राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।
धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥ ०२३ ॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ०२४ ॥

अयो हन्ति यदाश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।
ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥ ०२५ ॥

एतज्ज्ञात्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः ।
भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥ ०२६ ॥

एवं चैव नरव्याघ्र लोकतन्त्रविघातकाः ।
निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥ ०२७ ॥

श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।
तौ निबोध महाप्राज्ञ त्वमेकाग्रमना नृप ॥ ०२८ ॥

उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नरेश्वरः ॥ ०२९ ॥

विनश्यमानं धर्मं हि यो रक्षति स धर्मवित् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मनुमृच्छति ॥ ०३० ॥

एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः ।
स्वपराद्धानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥ ०३१ ॥

अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशां पते ।
ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥ ०३२ ॥

राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम् ।
विधीयते न शारीरं भयमेषां कदाचन ॥ ०३३ ॥

दयिताश्च नरास्ते स्युर्नित्यं पुरुषसत्तम ।
न कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसञ्चयात् ॥ ०३४ ॥

दुर्गेषु च महाराज षड्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ।
सर्वेषु तेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ०३५ ॥

तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।
धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥ ०३६ ॥

न च क्षान्तेन ते भाव्यं नित्यं पुरुषसत्तम ।
अधर्म्यो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥ ०३७ ॥

बार्हस्पत्ये च शास्त्रे वै श्लोका विनियताः पुरा ।
अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०३८ ॥

क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।
हस्तियन्ता गजस्येव शिर एवारुरुक्षति ॥ ०३९ ॥

तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो वापि भवेन्नृपः ।
वसन्तेऽर्क इव श्रीमान्न शीतो न च घर्मदः ॥ ०४० ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्योपदेशतः ।
परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव सर्वदा ॥ ०४१ ॥

व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण ।
न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ०४२ ॥

नित्यं हि व्यसनी लोके परिभूतो भवत्युत ।
उद्वेजयति लोकं चाप्यतिद्वेषी महीपतिः ॥ ०४३ ॥

भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।
कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ॥ ०४४ ॥

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥ ०४५ ॥

वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ नित्यं धर्मानुवर्तिना ।
स्वं प्रियं समभित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ०४६ ॥

न संत्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव ।
धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न ह्याज्ञा प्रतिहन्यते ॥ ०४७ ॥

परिहासश्च भृत्यैस्ते न नित्यं वदतां वर ।

कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ०४८ ॥

अवमन्यन्ति भर्तारं संहर्षादुपजीविनः ।
स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति हि तद्वचः ॥ ०४९ ॥

प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
अयाच्यं चैव याचन्तेऽभोज्यान्याहारयन्ति च ॥ ०५० ॥

क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिमध्यासतेऽस्य च ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ॥ ०५१ ॥

जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ।
स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥ ०५२ ॥

वातं च ष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य संनिधौ ।
निर्लज्जा नरशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः ॥ ०५३ ॥

हयं वा दन्तिनं वापि रथं नृपतिसंमतम् ।
अधिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ०५४ ॥

इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुर्विचेष्टितम् ।
इत्येवं सुहृदो नाम ब्रुवन्ति परिषद्गताः ॥ ०५५ ॥

क्रुद्धे चास्मिन्हसन्त्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
संघर्षशीलाश्च सदा भवन्त्यन्योन्यकारणात् ॥ ०५६ ॥

विस्रंसयन्ति मन्त्रं च विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।
लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ॥ ०५७ ॥

अलङ्करणभोज्यं च तथा स्नानानुलेपनम् ॥ ०५७ ॥

हेलमाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वते ।
निन्दन्ति स्वानधीकारान्संत्यजन्ति च भारत ॥ ०५८ ॥

न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ।
क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणेव पक्षिणा ॥ ०५९ ॥

अस्मत्प्रणेयो राजेति लोके चैव वदन्त्युत ॥ ०५९ ॥

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।
नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ०६० ॥

अध्याय ०५७

भीष्म उवाच ॥

नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशाम्यते च राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ ००१ ॥

भगवानुशना चाह श्लोकमत्र विशां पते ।
तमिहैकमना राजन्गदतस्त्वं निबोध मे ॥ ००२ ॥

द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ००३ ॥

तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
संधेयानपि संधत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ००४ ॥

सप्ताङ्गे यश्च ते राज्ये वैपरीत्यं समाचरेत् ।

गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ००५ ॥

मरुत्तेन हि राज्ञायं गीतः श्लोकः पुरातनः ।
राज्याधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमतः पुरा ॥ ००६ ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ००७ ॥

बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेणेह धीमता ।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा ॥ ००८ ॥

असमञ्जाः सरय्वां प्राक्पौराणां बालकान्नृप ।
न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ००९ ॥

ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः ।
मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः ॥ ०१० ॥

लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ ०११ ॥

न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥ ०१२ ॥

गुप्तमन्त्रो जितक्रोधो शास्त्रार्थगतनिश्चयः ।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ ०१३ ॥

त्रय्या संवृतरन्ध्रश्च राजा भवितुमर्हति ।
वृजिनस्य नरेन्द्राणां नान्यत्संवरणात्परम् ॥ ०१४ ॥

चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।
धर्मसङ्कररक्षा हि राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ ०१५ ॥

न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थं न विश्वसेत् ।
षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ ०१६ ॥

द्विट्छिद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।
त्रिवर्गविदितार्थश्च युक्तचारोपधिश्च यः ॥ ०१७ ॥

कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ।
वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ ०१८ ॥

अभृतानां भवेद्भर्ता भृतानां चान्ववेक्षकः ।
नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ ०१९ ॥

उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रीरलोलुपः ।
सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तो ह्याचारदर्शिनः ॥ ०२० ॥

न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन ।
असद्भ्यस्तु समादद्यात्सद्भ्यः संप्रतिपादयेत् ॥ ०२१ ॥

स्वयं प्रहर्तादाता च वश्यात्मा वश्यसाधनः ।
काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ ०२२ ॥

शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुले जातानरोगिणः ।
शिष्टाञ्शिष्टाभिसंबन्धान्मानिनो नावमानिनः ॥ ०२३ ॥

विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेक्षकान् ।
धर्मेषु निरतान्साधूनचलानचलानिव ॥ ०२४ ॥

सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपुरस्कृतः ।
तैस्तुल्यश्च भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिकः ॥ ०२५ ॥

प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्सदा ।
एवं कृत्वा नरेन्द्रो हि न खेदमिह विन्दति ॥ ०२६ ॥

सर्वातिशङ्की नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव बाध्यते ॥ ०२७ ॥

शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः ।
न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥ ०२८ ॥

अक्रोधनोऽथाव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव ॥ ०२९ ॥

प्राज्ञो न्यायगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः ।
सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ०३० ॥

क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः ।
अरोगप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकत्थनः ॥ ०३१ ॥

आरब्धान्येव कार्याणि न पर्यवसितानि च ।
यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तमः ॥ ०३२ ॥

पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ०३३ ॥

अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः ।
नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ०३४ ॥

स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः ।
असंघातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ०३५ ॥

वश्या नेया विनीताश्च न च संघर्षशीलिनः ।

विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥ ०३६ ॥

न यस्य कूटकपटं न माया न च मत्सरः ।
विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥ ०३७ ॥

यः सत्करोति ज्ञानानि नेयः पौरहिते रतः ।
सतां धर्मानुगस्त्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥ ०३८ ॥

यस्य चारश्च मन्त्रश्च नित्यं चैव कृताकृते ।
न ज्ञायते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ०३९ ॥

श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना ।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥ ०४० ॥

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ०४१ ॥

तद्राजन्राजसिंहानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
ऋते रक्षां सुविस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारणम् ॥ ०४२ ॥

प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ ।
राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥ ०४३ ॥

षडेतान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ०४४ ॥

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०५८

भीष्म उवाच ॥

एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।
बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति ॥ ००१ ॥

विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः ।
सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥ ००२ ॥

भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ००३ ॥

रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर ।
राज्ञां राजीवताम्राक्ष साधनं चात्र वै शृणु ॥ ००४ ॥

चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरः ।
युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

सतां सङ्ग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ।
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ००६ ॥

साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम् ।
निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ००७ ॥

बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥ ००८ ॥

पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ।
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥ ००९ ॥

द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥ ०१० ॥

उपजापश्च भृत्यानामात्मनः परदर्शनात् ।
अविश्वासः स्वयं चैव परस्याश्वासनं तथा ॥ ०११ ॥

नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनम् ॥ ०१२ ॥

उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
राजधर्मस्य यन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ ०१३ ॥

उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ ०१४ ॥

उत्थानधीरः पुरुषो वाग्धीरानधितिष्ठति ।
उत्थानधीरं वाग्धीरा रमयन्त उपासते ॥ ०१५ ॥

उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ।
धर्षणीयो रिपूणां स्याद्भुजङ्ग इव निर्विषः ॥ ०१६ ॥

न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥ ०१७ ॥

एकाश्वेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गसमाश्रितः ।
तं तं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥ ०१८ ॥

राज्ञो रहस्यं यद्वाक्यं जयार्थं लोकसङ्ग्रहः ।
हृदि यच्चास्य जिह्मं स्यात्कारणार्थं च यद्भवेत् ॥ ०१९ ॥

यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनैव धार्यते ।

दम्भनार्थाय लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियाम् ॥ ०२० ॥

राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं दुर्धार्यमकृतात्मभिः ।
न शक्यं मृदुना वोढुमाघातस्थानमुत्तमम् ॥ ०२१ ॥

राज्यं सर्वामिषं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।
तस्मान्मिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥ ०२२ ॥

यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः ।
सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एवंवृत्ता हि भूमिपाः ॥ ०२३ ॥

एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः ।
भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ०२४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो व्यासश्च भगवान्देवस्थानोऽश्मना सह ।
वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः सञ्जयस्तथा ॥ ०२५ ॥

साधु साध्विति संहृष्टाः पुष्यमाणैरिवाननैः ।
अस्तुवंस्ते नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥ ०२६ ॥

ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ ०२७ ॥

श्व इदानीं स्वसंदेहं प्रक्ष्यामि त्वं पितामह ।
उपैति सविताप्यस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥ ०२८ ॥

ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः ; कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ।
प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं ; ततो रथानारुरुहुर्मुदा युताः ॥ ०२९ ॥

दृषद्वतीं चाप्यवगाह्य सुव्रताः ; कृतोदकार्याः कृतजप्यमङ्गलाः ।
उपास्य संध्यां विधिवत्परंतपा ;स्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ०३० ॥

अध्याय ०५९

वैशंपायन उवाच ॥

ततः काल्यं समुत्थाय कृतपौर्वाह्णिकक्रियाः ।
ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः ॥ ००१ ॥

प्रपद्य च कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघम् ।
सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् ॥ ००२ ॥

व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः ।
निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ००३ ॥

ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्याभिवाद्य च ॥ ००४ ॥

य एष राजारा॒जेति शब्दश्चरति भारत ।
कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००५ ॥

तुल्यपाणिशिरोग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।
तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठभुजोदरः ॥ ००६ ॥

तुल्यशुक्रास्थिमज्जश्च तुल्यमांसासृगेव च ।
निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ००७ ॥

समानजन्ममरणः समः सर्वगुणैर्नृणाम् ।
विशिष्टबुद्धीञ्शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥ ००८ ॥

कथमेको महीं कृत्स्नां वीरशूरार्यसङ्कुलाम् ।
रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ००९ ॥

एकस्य च प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
व्याकुलेनाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥ ०१० ॥

एतदिच्छाम्यहं सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
श्रोतुं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ०११ ॥

नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशां पते ।
यदेकस्मिञ्जगत्सर्वं देववद्याति संनतिम् ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ ०१३ ॥

नैव राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ०१४ ॥

पालयानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परममाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ ०१५ ॥

ते मोहवशमापन्ना मानवा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ ०१६ ॥

नष्टायां प्रतिपत्तौ तु मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥ ०१७ ॥

अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र समपद्यत वै प्रभो ॥ ०१८ ॥

तांस्तु कामवशं प्राप्तान्रागो नाम समस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥ ०१९ ॥

अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ ०२० ॥

विप्लुते नरलोकेऽस्मिंस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥ ०२१ ॥

नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवास्त्रासमथागमन् ।
ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ०२२ ॥

प्रपद्य भगवन्तं ते देवा लोकपितामहम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखशोकभयार्दिताः ॥ ०२३ ॥

भगवन्नरलोकस्थं नष्टं ब्रह्म सनातनम् ।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥ ०२४ ॥

ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मोऽप्यनशदीश्वर ।
ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥ ०२५ ॥

अधो हि वर्षमस्माकं मर्त्यास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततोऽगच्छाम संशयम् ॥ ०२६ ॥

अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्व पितामह ।
त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ प्रभावो नो विनश्यति ॥ ०२७ ॥

तानुवाच सुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।
श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥ ०२८ ॥

ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवानुवर्णितः ॥ ०२९ ॥

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गणः ॥ ०३० ॥

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ०३१ ॥

आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ०३२ ॥

त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥ ०३३ ॥

अमात्यरक्षाप्रणिधी राजपुत्रस्य रक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥ ०३४ ॥

साम चोपप्रदानं च भेदो दण्डश्च पाण्डव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता ॥ ०३५ ॥

मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रंशश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत्फलम् ॥ ०३६ ॥

संधिश्च विविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयसत्कारवित्ताख्यः कार्त्स्न्येन परिवर्णितः ॥ ०३७ ॥

यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।

विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ०३८ ॥

आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥ ०३९ ॥

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु बहुविस्तरः ॥ ०४० ॥

रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिकाः पथि चाष्टकम् ॥ ०४१ ॥

अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ॥ ०४२ ॥

स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥ ०४३ ॥

कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणम् ॥ ०४४ ॥

कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम् ।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् ॥ ०४५ ॥

उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पायनज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥ ०४६ ॥

बलव्यसनमुक्तं च तथैव बलहर्षणम् ।
पीडनास्कन्दकालश्च भयकालश्च पाण्डव ॥ ०४७ ॥

तथा खातविधानं च योगसञ्चार एव च ।
चौराटव्यबलैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥ ०४८ ॥

अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः ।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥ ०४९ ॥

दूषणेन च नागानामाशङ्काजननेन च ।
आरोधनेन भक्तस्य पथश्चोपार्जनेन च ॥ ०५० ॥

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धिसमञ्जसम् ।
दूतसामर्थ्ययोगश्च राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥ ०५१ ॥

अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक्चोक्तं प्रपञ्चनम् ।
अवमर्दः प्रतीघातस्तथैव च बलीयसाम् ॥ ०५२ ॥

व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
शमो व्यायामयोगश्च योगो द्रव्यस्य सञ्चयः ॥ ०५३ ॥

अभृतानां च भरणं भृतानां चान्ववेक्षणम् ।
अर्थकाले प्रदानं च व्यसनेष्वप्रसङ्गिता ॥ ०५४ ॥

तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ये ।
कारणस्य च कर्तुश्च गुणदोषास्तथैव च ॥ ०५५ ॥

दुष्टेङ्गितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ ०५६ ॥

अलब्धलिप्सा लब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ।
प्रदानं च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तथा ॥ ०५७ ॥

विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थमर्थार्थं कामहेतुना ।
चतुर्थो व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितः ॥ ०५८ ॥

क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ॥ ०५९ ॥

मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा ॥ ०६० ॥

वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
आत्मनो निग्रहस्त्यागोऽथार्थदूषणमेव च ॥ ०६१ ॥

यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानां च भञ्जनम् ॥ ०६२ ॥

चैत्यद्रुमाणामामर्दो रोधःकर्मान्तनाशनम् ।
अपस्करोऽथ गमनं तथोपास्या च वर्णिता ॥ ०६३ ॥

पणवानकशङ्खानां भेरीणां च युधां वर ।
उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्म च तानि षट् ॥ ०६४ ॥

लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैव हि पूजनम् ।
विद्वद्भिरेकीभावश्च प्रातर्होमविधिज्ञता ॥ ०६५ ॥

मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ०६६ ॥

एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥ ०६७ ॥

प्रत्यक्षा च परोक्षा च सर्वाधिकरणेषु च ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्ववेक्षणम् ॥ ०६८ ॥

अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ।

अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेषु परिरक्षणम् ॥ ०६९ ॥

रक्षणं चैव पौराणां स्वराष्ट्रस्य विवर्धनम् ।
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्द्वादशराजिका ॥ ०७० ॥

द्वासप्ततिमतिश्चैव प्रोक्ता या च स्वयंभुवा ।
देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥ ०७१ ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ।
उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणाः ॥ ०७२ ॥

मूलकर्मक्रिया चात्र माया योगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसामत्र वर्णितं च स्थिराम्भसाम् ॥ ०७३ ॥

यैर्यैरुपायैर्लोकश्च न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽनुवर्णितम् ॥ ०७४ ॥

एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ।
देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्शक्रपुरोगमान् ॥ ०७५ ॥

उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ०७६ ॥

दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननु चरिष्यति ॥ ०७७ ॥

दण्डेन नीयते चेयं दण्डं नयति चाप्युत ।
दण्डनीतिरिति प्रोक्ता त्री.ण्ल्लोकाननुवर्तते ॥ ०७८ ॥

षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ।
महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ ०७९ ॥

नयचारश्च विपुलो येन सर्वमिदं ततम् ।
आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च संभवः ॥ ०८० ॥

तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर ।
सकलं चातुराश्रम्यं चातुर्होत्रं तथैव च ॥ ०८१ ॥

चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्वेद्यं च वर्णितम् ।
इतिहासोपवेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः ॥ ०८२ ॥

तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नयः परः ।
वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ॥ ०८३ ॥

सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् ।
भुवि वाचोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् ॥ ०८४ ॥

तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतदसंशयम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः ॥ ०८५ ॥

ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ०८६ ॥

युगानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवाञ्शिवः ।
सञ्चिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ०८७ ॥

वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ ०८८ ॥

भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिक्षेप पुरंदरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥ ०८९ ॥

अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।
सञ्चिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥ ०९० ॥

अध्यायानां सहस्रेण काव्यः सङ्क्षेपमब्रवीत् ।
तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महातपाः ॥ ०९१ ॥

एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
सङ्क्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासि पाण्डव ॥ ०९२ ॥

अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठ्यं तं वै समादिश ॥ ०९३ ॥

ततः सञ्चिन्त्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः ।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ०९४ ॥

विरजास्तु महाभाग विभुत्वं भुवि नैच्छत ।
न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ०९५ ॥

कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् ।
कर्दमस्तस्य च सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ०९६ ॥

प्रजापतेः कर्दमस्य अनङ्गो नाम वै सुतः ।
प्रजानां रक्षिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥ ०९७ ॥

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानधिगम्य वै ।
अभिपेदे महीराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ०९८ ॥

मृत्योस्तु दुहिता राजन्सुनीथा नाम मानसी ।
प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत् ॥ ०९९ ॥

तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।

मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुर्ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १०० ॥

ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः ।
ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि ॥ १०१ ॥

दग्धस्थाणुप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ १०२ ॥

तस्मान्निषादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ १०३ ॥

भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ १०४ ॥

कवची बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ॥ १०५ ॥

तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ।
ततः स प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षींस्तानुवाच ह ॥ १०६ ॥

सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥ १०७ ॥

यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ १०८ ॥

तमूचुरथ देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ १०९ ॥

प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामक्रोधौ च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ ११० ॥

यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स बाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षतः ॥ १११ ॥

प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ ११२ ॥

यश्चात्र धर्मनीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ ११३ ॥

अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीष्व चाभिभो ।
लोकं च सङ्करात्कृत्स्नात्त्रातास्मीति परंतप ॥ ११४ ॥

वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
ब्राह्मणा मे सहायाश्चेदेवमस्तु सुरर्षभाः ॥ ११५ ॥

एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ।
पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥ ११६ ॥

मन्त्रिणो वालखिल्यास्तु सारस्वत्यो गणो ह्यभूत् ।
महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ॥ ११७ ॥

आत्मनाष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु ।
उत्पन्नौ बन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ॥ ११८ ॥

समतां वसुधायाश्च स सम्यगुपपादयत् ।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति ह नः श्रुतम् ॥ ११९ ॥

स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापाल्ये ब्रह्मणा चाभिषेचितः ॥ १२० ॥

तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ १२१ ॥

शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्य युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥ १२२ ॥

यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ।
धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ॥ १२३ ॥

हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ।
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ॥ १२४ ॥

न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ॥ १२४ ॥

सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो न चान्योन्यात्कदाचन ।
भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ॥ १२५ ॥

तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥ १२६ ॥

तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ।
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥ १२७ ॥

ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ।
प्रथिता धनतश्चेयं पृथिवी साधुभिः स्मृता ॥ १२८ ॥

स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति पार्थिव ॥ १२९ ॥

तपसा भगवान्विष्णुराविवेश च भूमिपम् ।
देववन्नरदेवानां नमते यज्जगन्नृप ॥ १३० ॥

दण्डनीत्या च सततं रक्षितं तं नरेश्वर ।
नाधर्षयत्ततः कश्चिच्चारनित्याच्च दर्शनात् ॥ १३१ ॥

आत्मना करणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ।
को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवादृते गुणात् ॥ १३२ ॥

विष्णोर्ललाटात्कमलं सौवर्णमभवत्तदा ।
श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः ॥ १३३ ॥

श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव ।
अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता ॥ १३४ ॥

सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ।
पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिवशानुगः ॥ १३५ ॥

महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ।
बुद्ध्या भवति संयुक्तो माहात्म्यं चाधिगच्छति ॥ १३६ ॥

स्थापनामथ देवानां न कश्चिदतिवर्तते ।
तिष्ठत्येकस्य च वशे तं चेदनुविधीयते ॥ १३७ ॥

शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।
तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठति ॥ १३८ ॥

यो ह्यस्य मुखमद्राक्षीत्सोम्य सोऽस्य वशानुगः ।
सुभगं चार्थवन्तं च रूपवन्तं च पश्यति ॥ १३९ ॥

ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।
देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशां पते ॥ १४० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।
कार्त्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तताम् ॥ १४१ ॥

अध्याय ०६०

वैशंपायन उवाच ॥

ततः पुनः स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् ।
प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चतुर्णामाश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ ००२ ॥

केन स्विद्वर्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते ।
केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

कोशं दण्डं च दुर्गं च सहायान्मन्त्रिणस्तथा ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ००४ ॥

केषु विश्वसितव्यं स्याद्राज्ञां कस्याञ्चिदापदि ।
कुतो वात्मा दृढो रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ००६ ॥

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ००७ ॥

आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥ ००८ ॥

दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
स्वाध्यायोऽध्यापनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥ ००९ ॥

तं चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ०१० ॥

कुर्वीतापत्यसंतानमथो दद्याद्यजेत च ।
संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते ॥ ०११ ॥

परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ०१२ ॥

क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न तु याजयेत् ॥ ०१३ ॥

नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥ ०१४ ॥

ये च क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ।
य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः ॥ ०१५ ॥

अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ ०१६ ॥

वधं हि क्षत्रबन्धूनां धर्ममाहुः प्रधानतः ।

नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ ०१७ ॥

दानमध्ययनं यज्ञो योगः क्षेमो विधीयते ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥ ०१८ ॥

स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।
धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत् ॥ ०१९ ॥

परिनिष्ठितकार्यः स्यान्नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ ०२० ॥

वैश्यस्यापीह यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः ॥ ०२१ ॥

पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वपशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यद्यत्समाचरेत् ॥ ०२२ ॥

रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ ०२२ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ०२३ ॥

तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥ ०२४ ॥

लये च सप्तमो भागस्तथा शृङ्गे कला खुरे ।
सस्यस्य सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥ ०२५ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ ०२६ ॥

शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ ०२७ ॥

तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ ०२८ ॥

शूद्र एतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णाननसूयकः ।
सञ्चयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ॥ ०२९ ॥

पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥ ०३० ॥

तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ०३१ ॥

छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ ०३२ ॥

अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
शूद्रायैव विधेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥ ०३३ ॥

यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।
कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥ ०३४ ॥

देयः पिण्डोऽनपेताय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥ ०३४ ॥

शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्याञ्चिदापदि ।
अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ॥ ०३५ ॥

न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो ह्यसौ ॥ ०३५ ॥

उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्त्रय्यैव भारत ।
स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ॥ ०३६ ॥

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत व्रतवान्स्वयम् ।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ०३७ ॥

शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।
ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥ ०३८ ॥

अतो हि सर्ववर्णानां श्रद्धायज्ञो विधीयते ।
दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत् ॥ ०३९ ॥

दैवतं परमं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ।
अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः सनातनैः ॥ ०४० ॥

संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।
देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हि तत् ॥ ०४१ ॥

तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ॥ ०४१ ॥

ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्द्विजः ।
अनृग्यजुरसामा तु प्राजापत्य उपद्रवः ॥ ०४२ ॥

यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ।
नास्य यज्ञहनो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः ॥ ०४३ ॥

तस्मात्सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ०४३ ॥

स्वं दैवतं ब्राह्मणाः स्वेन नित्यं ; परान्वर्णानयजन्नेवमासीत् ।
आरोचिता नः सुमहान्स धर्मः ; सृष्टो ब्रह्मणा त्रिषु वर्णेषु दृष्टः ॥ ०४४ ॥

तस्माद्वर्णा ऋजवो जातिधर्माः ; संसृज्यन्ते तस्य विपाक एषः ।
एकं साम यजुरेकमृगेका ; विप्रश्चैकोऽनिश्चयस्तेषु दृष्टः ॥ ०४५ ॥

अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ०४६ ॥

उदितेऽनुदिते वापि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
वह्निं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ०४७ ॥

यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम् ।
बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ०४८ ॥

तानि यः संविजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः ।
द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति ॥ ०४९ ॥

स्तेनो वा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ।
यष्टुमिच्छति यज्ञं यः साधुमेव वदन्ति तम् ॥ ०५० ॥

ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंशयम् ।
सर्वथा सर्ववर्णैर्हि यष्टव्यमिति निश्चयः ॥ ०५१ ॥

न हि यज्ञसमं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ०५१ ॥

तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।
श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति प्रयच्छता ॥ ०५२ ॥

अध्याय ०६१

भीष्म उवाच ॥

आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।
चतुर्णामिह वर्णानां कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

वानप्रस्थं भैक्षचर्यां गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।
ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ००२ ॥

जटाकरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ००३ ॥

सदारो वाप्यदारो वा आत्मवान्संयतेन्द्रियः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ००४ ॥

तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
ऊर्ध्वरेताः प्रजायित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ००५ ॥

एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ००६ ॥

चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशां पते ।
भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ॥ ००७ ॥

यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।
यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ००८ ॥

निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ।
विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ००९ ॥

अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः ; संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।
समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं तं ; गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मदृष्टम् ॥ ०१० ॥

स्वदारतुष्ट ऋतुकालगामी ; नियोगसेवी नशठो नजिह्मः ।
मिताशनो देवपरः कृतज्ञः ; सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ॥ ०११ ॥

दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो ; अन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
अमत्सरी सर्वलिङ्गिप्रदाता ; वैताननित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥ ०१२ ॥

अथात्र नारायणगीतमाहु ;र्महर्षयस्तात महानुभावाः ।
महार्थमत्यर्थतपःप्रयुक्तं ; तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ ०१३ ॥

सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च ; धर्मस्तथार्थश्च रतिश्च दारे ।
निषेवितव्यानि सुखानि लोके ; ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥ ०१४ ॥

भरणं पुत्रदाराणां वेदानां पारणं तथा ।
सतां तमाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥ ०१५ ॥

एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो ; गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।
गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्य ;क्स्वर्गे विषुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ ०१६ ॥

तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामाक्षया मताः ।
आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ ०१७ ॥

खादन्नेको जपन्नेकः सर्पन्नेको युधिष्ठिर ।
एकस्मिन्नेव आचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ ०१८ ॥

ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।
अविचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा ॥ ०१९ ॥

शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।

षट्कर्मस्वनिवृत्तश्च नप्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ ०२० ॥

न चरत्यधिकारेण सेवितं द्विषतो न च ।
एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०६२

युधिष्ठिर उवाच ॥

शिवान्सुखान्महोदर्कानहिंस्रा.ण्ल्लोकसंमतान् ।
ब्रूहि धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मणस्येह चत्वार आश्रमा विहिताः प्रभो ।
वर्णास्ताननुवर्तन्ते त्रयो भरतसत्तम ॥ ००२ ॥

उक्तानि कर्माणि बहूनि राज ;न्स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ।
नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि ; क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ००३ ॥

क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः ; शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मि.ण्ल्लोके निन्दितो मन्दचेताः ; परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ००४ ॥

या सञ्ज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे तां सञ्ज्ञां कुरु पाण्डव ॥ ००५ ॥

षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ।
सर्वधर्मोपपन्नस्य संभूतस्य कृतात्मनः ॥ ००६ ॥

ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसञ्ज्ञिताः ॥ ००७ ॥

यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥ ००८ ॥

वृद्ध्या कृषिवणिक्त्वेन जीवसञ्जीवनेन च ।
वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ००९ ॥

कालसञ्चोदितः कालः कालपर्यायनिश्चितः ।
उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ ०१० ॥

अन्तवन्ति प्रदानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।
स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ०११ ॥

अध्याय ०६३

भीष्म उवाच ॥

ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च ; कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ।
शुश्रूषणं चापि तथार्थहेतो ;रकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥ ००१ ॥

सेव्यं तु ब्रह्मषड्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा ।
कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते ॥ ००२ ॥

राजप्रैष्यं कृषिधनं जीवनं च वणिज्यया ।
कौटिल्यं कौलटेयं च कुसीदं च विवर्जयेत् ॥ ००३ ॥

शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबन्धु ;र्दुश्चारित्र्यो यश्च धर्मादपेतः ।
वृषलीपतिः पिशुनो नर्तकश्च ; ग्रामप्रैष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ००४ ॥

जपन्वेदानजपंश्चापि राज ;न्समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ।
एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति ; राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ००५ ॥

निर्मर्यादे चाशने क्रूरवृत्तौ ; हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते ।
हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राज ;न्देयान्यदेयानि भवन्ति तस्मिन् ॥ ००६ ॥

तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य ; दमः शौचं चार्जवं चापि राजन् ।
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव ; पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ००७ ॥

यः स्याद्दान्तः सोमप आर्यशीलः ; सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावा ;न्स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ००८ ॥

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राज.ण् ;ल्लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
तस्माद्वर्णाञ्जातिधर्मेषु सक्ता ;न्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ००९ ॥

लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्या ;च्चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च ; सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥ ०१० ॥

यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मांस्ताञ्शृणु पाण्डव ॥ ०११ ॥

शुश्रूषाकृतकृत्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ ०१२ ॥

अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।
आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम् ॥ ०१३ ॥

भैक्षचर्यां न तु प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ ०१४ ॥

कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रममण्डलम् ॥ ०१५ ॥

वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ ०१६ ॥

पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।
राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ ०१७ ॥

समानीय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
सङ्ग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ ०१८ ॥

स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ ०१९ ॥

अर्चयित्वा पितॄन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चित्वा चैव यत्नतः ॥ ०२० ॥

अन्तकाले च संप्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
आनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ०२१ ॥

राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्षचर्याध्वसेवया ।
अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ ०२२ ॥

न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भरतर्षभ ।
चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥ ०२३ ॥

बह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां ; लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।

सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां ; राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥ ०२४ ॥

यथा राजन्हस्तिपदे पदानि ; संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।
एवं धर्मान्राजधर्मेषु सर्वा ;न्सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥ ०२५ ॥

अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति ; धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ।
महाश्रयं बहुकल्याणरूपं ; क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ ०२६ ॥

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः ; सर्वे धर्माः पाल्यमाना भवन्ति ।
सर्वत्यागो राजधर्मेषु राजं ;स्त्यागे चाहुर्धर्ममग्र्यं पुराणम् ॥ ०२७ ॥

मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां ; सर्वे धर्मा न भवेयुर्विरुद्धाः ।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां गताः स्युः ; क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ ०२८ ॥

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः ; सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः ; सर्वे लोका राजधर्मान्प्रविष्टाः ॥ ०२९ ॥

यथा जीवाः प्रकृतौ वध्यमाना ; धर्माश्रितानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः ; सर्वावस्थं नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ०३० ॥

इन्द्रमान्धातृसंवादः

अध्याय ०६४

भीष्म उवाच ॥

चातुराश्रम्यधर्मांश्च जातिधर्मांश्च पाण्डव ।

लोकपालोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ ००१ ॥

सर्वाण्येतानि धर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
निराशिषो जीवलोके क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः ॥ ००२ ॥

अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनाम् ।
प्ररूपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥ ००३ ॥

अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम् ।
अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः ॥ ००४ ॥

प्रत्यक्षसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ००५ ॥

धर्माश्रमव्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।
यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा ॥ ००६ ॥

राजधर्मेष्वनुपमा लोक्या सुचरितैरिह ॥ ००६ ॥

उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम् ।
सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ॥ ००७ ॥

जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥ ००७ ॥

एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाश्रमे पुरा ।
राजानः पर्युपातिष्ठन्दृष्टान्तवचने स्थिताः ॥ ००८ ॥

साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च ; रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
सृष्टाः पुरा आदिदेवेन देवा ; क्षात्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ ००९ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् ।

निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकायने कृते ॥ ०१० ॥

बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ॥ ०१० ॥

पुरा वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ।
अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रति ॥ ०११ ॥

स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेष्ठिनः ।
जग्राह शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः ॥ ०१२ ॥

दर्शयामास तं विष्णू रूपमास्थाय वासवम् ।
स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ॥ ०१३ ॥

तस्य पार्थिवसंघस्य तस्य चैव महात्मनः ।
संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युते ॥ ०१४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ ; यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् ।
अनन्तमायामितसत्त्ववीर्यं ; नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥ ०१५ ॥

नासौ देवो विश्वरूपो मयापि ; शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ।
येऽन्ये कामास्तव राजन्हृदिस्था ; दास्यामि तांस्त्वं हि मर्त्येषु राजा ॥ ०१६ ॥

सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः ; शूरो दृढं प्रीतिरतः सुराणाम् ।
बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमश्रद्धया च ; ततस्तेऽहं दद्मि वरं यथेष्टम् ॥ ०१७ ॥

मान्धातोवाच ॥

असंशयं भगवन्नादिदेवं ; द्रक्ष्याम्यहं शिरसाहं प्रसाद्य ।
त्यक्त्वा भोगान्धर्मकामो ह्यरण्य ;मिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकजुष्टम् ॥ ०१८ ॥

क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया ;ल्लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च ।
धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तो ; लोकज्येष्ठस्तं न जानामि कर्तुम् ॥ ०१९ ॥

इन्द्र उवाच ॥

असैनिकोऽधर्मपरश्चरेथाः ; परां गतिं लप्स्यसे चाप्रमत्तः ।
क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः ; पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥ ०२० ॥

शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः ; सुप्रस्थानाः क्षत्रधर्माविशिष्टाः ।
अस्मिन्धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टा ;स्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठमिमं वदन्ति ॥ ०२१ ॥

कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।
त्राताः सर्वे प्रमथ्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥ ०२२ ॥

यदि ह्यसौ भगवान्नाहनिष्य ;द्रिपून्सर्वान्वसुमानप्रमेयः ।
न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता ; न सद्धर्मा नादिधर्मा भवेयुः ॥ ०२३ ॥

इमामुर्वीं न जयेद्विक्रमेण ; देवश्रेष्ठोऽसौ पुरा चेदमेयः ।
चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः ; सर्वे न स्युर्ब्रह्मणो वै विनाशात् ॥ ०२४ ॥

दृष्टा धर्माः शतधा शाश्वतेन ; क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृत्ताः ।
युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता ; लोकज्येष्ठं क्षत्रधर्मं वदन्ति ॥ ०२५ ॥

आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा ; लोकज्ञानं मोक्षणं पालनं च ।
विषण्णानां मोक्षणं पीडितानां ; क्षात्रे धर्मे विद्यते पार्थिवानाम् ॥ ०२६ ॥

निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता ; भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम् ।
शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः ; साध्वाचाराः साधु धर्मं चरन्ति ॥ ०२७ ॥

पुत्रवत्परिपाल्यानि लिङ्गधर्मेण पार्थिवैः ।

लोके भूतानि सर्वाणि विचरन्ति न संशयः ॥ ०२८ ॥

सर्वधर्मपरं क्षत्रं लोकज्येष्ठं सनातनम् ।
शश्वदक्षरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०६५

इन्द्र उवाच ॥

एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः ; क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।
पाल्यो युष्माभिर्लोकसिंहैरुदारै ;र्विपर्यये स्यादभावः प्रजानाम् ॥ ००१ ॥

भुवः संस्कारं राजसंस्कारयोग ;मभैक्षचर्यां पालनं च प्रजानाम् ।
विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पां ; देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यम् ॥ ००२ ॥

त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति ; सर्वश्रेष्ठो यः शरीरं त्यजेत ।
नित्यं त्यक्तं राजधर्मेषु सर्वं ; प्रत्यक्षं ते भूमिपालाः सदैते ॥ ००३ ॥

बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया वा ; परस्य वा संहननाद्वदन्ति ।
नित्यं धर्मं क्षत्रियो ब्रह्मचारी ; चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥ ००४ ॥

सामान्यार्थे व्यवहारे प्रवृत्ते ; प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्नात् ।
चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्च ; तैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥ ००५ ॥

सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः ; क्षात्रं ज्येष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णा ;स्तांस्तान्धर्मानयथावद्वदन्ति ॥ ००६ ॥

निर्मर्यादे नित्यमर्थे विनष्टा ;नाहुस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ।
यथा नीतिं गमयत्यर्थलोभा ;च्छ्रेयांस्तस्मादाश्रमः क्षत्रधर्मः ॥ ००७ ॥

त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां ; यश्चैवोक्तोऽथाश्रमो ब्राह्मणानाम् ।
एतत्कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्य ;मन्यत्कुर्वञ्शूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ००८ ॥

चातुराश्रम्यधर्माश्च वेदधर्माश्च पार्थिव ।
ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात्कथञ्चन ॥ ००९ ॥

अन्यथा वर्तमानस्य न सा वृत्तिः प्रकल्प्यते ।
कर्मणा व्यज्यते धर्मो यथैव श्वा तथैव सः ॥ ०१० ॥

यो विकर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ।
कर्मस्वनुपयुञ्जानमविश्वास्यं हि तं विदुः ॥ ०११ ॥

एते धर्माः सर्ववर्णाश्च वीरै ;रुत्क्रष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः ।
तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये ; वीर्यज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ॥ ०१२ ॥

मान्धातोवाच ॥

यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः ।
शकास्तुषाराः कह्वाश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥ ०१३ ॥

ओड्राः पुलिन्दा रमठाः काचा म्लेच्छाश्च सर्वशः ।
ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ ०१४ ॥

कथं धर्मं चरेयुस्ते सर्वे विषयवासिनः ।
मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे ते दस्युजीविनः ॥ ०१५ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।
त्वं बन्धुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥ ०१६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

मातापित्रोर्हि कर्तव्या शुश्रूषा सर्वदस्युभिः ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥ ०१७ ॥

भूमिपालानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ ०१८ ॥

पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ।
दानानि च यथाकालं द्विजेषु दद्युरेव ते ॥ ०१९ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।
भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ ०२० ॥

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥ ०२१ ॥

एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुरानघ ।
सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ ०२२ ॥

मान्धातोवाच ॥

दृश्यन्ते मानवा लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ।
लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ ०२३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

विनष्टायां दण्डनीतौ राजधर्मे निराकृते ।
संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतो नृप ॥ ०२४ ॥

असंख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।
आश्रमाणां विकल्पाश्च निवृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥ ०२५ ॥

अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां प्रवरा गतीः ।
उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ ०२६ ॥

यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः ।
तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥ ०२७ ॥

परलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।
न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलति क्वचित् ॥ ०२८ ॥

मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।
देवाश्च बहु मन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥ ०२९ ॥

प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमसृजज्जगत् ।
स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥ ०३० ॥

प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् ।
स मे मान्यश्च पूज्यश्च तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ०३१ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा स भगवान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।
जगाम भवनं विष्णुरक्षरं परमं पदम् ॥ ०३२ ॥

एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।
कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥ ०३३ ॥

अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।
अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥ ०३४ ॥

आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।
वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०६६

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुता मे कथिताः पूर्वैश्चत्वारो मानवाश्रमाः ।
व्याख्यानमेषामाचक्ष्व पृच्छतो मे पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।
यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः ॥ ००२ ॥

यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ००३ ॥

सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।
साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकर्मणाम् ॥ ००४ ॥

अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।
समेक्षिणश्च भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ००५ ॥

वेत्त्यादानविसर्गं यो निग्रहानुग्रहौ तथा ।
यथोक्तवृत्तेर्वीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ००६ ॥

ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ।
समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ००७ ॥

आह्निकं भूतयज्ञांश्च पितृयज्ञांश्च मानुषान् ।
कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ००८ ॥

पालनात्सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् ।
दीक्षा बहुविधा राज्ञो वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ००९ ॥

वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाथाचार्यपूजनम् ।
तथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ ०१० ॥

अजिह्ममशठं मार्गं सेवमानस्य भारत ।
सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ ०११ ॥

वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत ।
प्रयच्छतोऽर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ०१२ ॥

सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वतस्तस्य भारत ।
आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ ०१३ ॥

बालवृद्धेषु कौरव्य सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
अनुक्रोशं विदधतः सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥ ०१४ ॥

बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ।
शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ ०१५ ॥

चराचराणां भूतानां रक्षामपि च सर्वशः ।
यथार्हपूजां च सदा कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ ०१६ ॥

ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनप्तृणाम् ।

निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥ ०१७ ॥

साधूनामर्चनीयानां प्रजासु विदितात्मनाम् ।
पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत् ॥ ०१८ ॥

आश्रमस्थानि सर्वाणि यस्तु वेश्मनि भारत ।
आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥ ०१९ ॥

यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् ।
आश्रमाणां स सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ०२० ॥

यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा ।
आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥ ०२१ ॥

स्थानमानं वयोमानं कुलमानं तथैव च ।
कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥ ०२२ ॥

देशधर्मांश्च कौन्तेय कुलधर्मास्तथैव च ।
पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् ॥ ०२३ ॥

काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ।
अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥ ०२४ ॥

दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ।
सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽऽश्रमी ॥ ०२५ ॥

ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति साधवः ।
पालिता यस्य विषये पादोंऽशस्तस्य भूपतेः ॥ ०२६ ॥

धर्मारामान्धर्मपरान्ये न रक्षन्ति मानवान् ।
पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥ ०२७ ॥

ये च रक्षासहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।
ते चैवांशहराः सर्वे धर्मे परकृतेऽनघ ॥ ०२८ ॥

सर्वाश्रमपदे ह्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् ।
पावनं पुरुषव्याघ्र यं वयं पर्युपास्महे ॥ ०२९ ॥

आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य लभते सुखम् ॥ ०३० ॥

धर्मोत्थिता सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटाकरा ।
त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्त्वा संतारयिष्यति ॥ ०३१ ॥

यदा निवृत्तः सर्वस्मात्कामो योऽस्य हृदि स्थितः ।
तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ ०३२ ॥

सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ०३३ ॥

वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्मणाम् ।
पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चानघ ॥ ०३४ ॥

वने चरति यो धर्ममाश्रमेषु च भारत ।
रक्षया तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ०३५ ॥

एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।
अनुतिष्ठ त्वमेनं वै पूर्वैर्दृष्टं सनातनम् ॥ ०३६ ॥

चातुराश्रम्यमेकाग्रः चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ०३७ ॥

मनुराजकरणोपन्यासः

अध्याय ०६७

युधिष्ठिर उवाच ॥

चातुराश्रम्य उक्तोऽत्र चातुर्वर्ण्यस्तथैव च ।
राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्ति च ॥ ००२ ॥

अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ००३ ॥

इन्द्रमेनं प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः ।
यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ००४ ॥

नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति वैदिकम् ।
नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्यपि ॥ ००५ ॥

अथ चेदभिवर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः ।
अराजकानि राष्ट्राणि हतराजानि वा पुनः ॥ ००६ ॥

प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम् ।

न हि पापात्पापतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ००७ ॥

स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ।
बलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ००८ ॥

भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
सुदुहा या तु भवति नैव तां क्लेशयन्त्युत ॥ ००९ ॥

यदतप्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्युत ।
यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥ ०१० ॥

एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ०११ ॥

तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।
न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥ ०१२ ॥

प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।
यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ ०१३ ॥

पापा अपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।
एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ ०१४ ॥

अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते च बलात्स्त्रियः ।
एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ ०१५ ॥

राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ०१६ ॥

अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ ०१७ ॥

ताः समेत्य ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।
वाक्क्रूरो दण्डपुरुषो यश्च स्यात्पारदारिकः ॥ ०१८ ॥

यश्च न स्वमथादद्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥ ०१८ ॥

विश्वासनार्थं वर्णानां सर्वेषामविशेषतः ।
तास्तथा समयं कृत्वा समये नावतस्थिरे ॥ ०१९ ॥

सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्ताः पितामहम् ।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ ०२० ॥

यं पूजयेम संभूय यश्च नः परिपालयेत् ।
ताभ्यो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ताः ॥ ०२१ ॥

मनुरुवाच ॥

बिभेमि कर्मणः क्रूराद्राज्यं हि भृशदुष्करम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तिषु नित्यदा ॥ ०२२ ॥

भीष्म उवाच ॥

तमब्रुवन्प्रजा मा भैः कर्मणैनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च ॥ ०२३ ॥

धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥ ०२३ ॥

मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥ ०२४ ॥

स त्वं जातबलो राजन्दुष्प्रधर्षः प्रतापवान् ।

सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैरृतान् ॥ ०२५ ॥

यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं नो भविष्यति ॥ ०२६ ॥

तेन धर्मेण महता सुखलब्धेन भावितः ।
पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ ०२७ ॥

विजयायाशु निर्याहि प्रतपन्रश्मिमानिव ।
मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥ ०२८ ॥

स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ०२९ ॥

तस्य तां महिमां दृष्ट्वा महेन्द्रस्येव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ०३० ॥

ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ०३१ ॥

एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित् ।
कुर्यू राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ०३२ ॥

नमस्येयुश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा ।
देवा इव सहस्राक्षं प्रजा राजानमन्तिके ॥ ०३३ ॥

सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ०३४ ॥

राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ।
तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥ ०३५ ॥

भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ०३६ ॥

गुप्तात्मा स्याद्दुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रतिभाषेत मानवान् ॥ ०३७ ॥

कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेन्द्रियः ।
ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु चर्जु च वल्गु च ॥ ०३८ ॥

बृहस्पतिकौसल्यसंवादः

अध्याय ०६८

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।
मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ ००२ ॥

राजा वसुमना नाम कौसल्यो धीमतां वरः ।
महर्षिं परिपप्रच्छ कृतप्रज्ञो बृहस्पतिम् ॥ ००३ ॥

सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतेः ।
दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ ००४ ॥

विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वभूतहिते रतः ।
प्रजानां हितमन्विच्छन्धर्ममूलं विशां पते ॥ ००५ ॥

केन भूतानि वर्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन च ।
कमर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमत्यन्तमाप्नुयुः ॥ ००६ ॥

इति पृष्टो महाराज्ञा कौसल्येनामितौजसा ।
राजसत्कारमव्यग्रः शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥ ००७ ॥

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ।
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ००८ ॥

राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम् ।
प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ॥ ००९ ॥

यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिसूर्ययोः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ॥ ०१० ॥

यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहङ्गमाः ।
विहरेयुर्यथाकाममभिसृत्य पुनः पुनः ॥ ०११ ॥

विमथ्यातिक्रमेरंश्च विषह्यापि परस्परम् ।
अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ ०१२ ॥

एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥ ०१३ ॥

हरेयुर्बलवन्तो हि दुर्बलानां परिग्रहान् ।

हन्युर्व्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत् ॥ ०१४ ॥

यानं वस्त्रमलङ्कारान्रत्नानि विविधानि च ।
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥ ०१५ ॥

ममेदमिति लोकेऽस्मिन्न भवेत्संपरिग्रहः ।
विश्वलोपः प्रवर्तेत यदि राजा न पालयेत् ॥ ०१६ ॥

मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
क्लिश्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥ ०१७ ॥

पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ ०१८ ॥

वधबन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ।
ममत्वं च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ ०१९ ॥

अन्तश्चाकाशमेव स्याल्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत् ।
पतेच्च नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२० ॥

न योनिपोषो वर्तेत न कृषिर्न वणिक्पथः ।
मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२१ ॥

न यज्ञाः संप्रवर्तेरन्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः ।
न विवाहाः समाजा वा यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२२ ॥

न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मथ्येरंश्च गर्गराः ।
घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२३ ॥

त्रस्तमुद्विग्नहृदयं हाहाभूतमचेतनम् ।
क्षणेन विनशेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२४ ॥

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२५ ॥

ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयेरंस्तपस्विनः ।
विद्यास्नातास्तपःस्नाता यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२६ ॥

हस्तो हस्तं स मुष्णीयाद्भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
भयार्तं विद्रवेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२७ ॥

न लभेद्धर्मसंश्लेषं हतविप्रहतो जनः ।
कर्ता स्वेच्छेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२८ ॥

अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद्वै वर्णसङ्करः ।
दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ ०२९ ॥

विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥ ०३० ॥

नाक्रुष्टं सहते कश्चित्कुतो हस्तस्य लङ्घनम् ।
यदि राजा मनुष्येषु त्राता भवति धार्मिकः ॥ ०३१ ॥

स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥ ०३२ ॥

धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ०३३ ॥

यजन्ते च त्रयो वर्णा महायज्ञैः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्चाधीयते शास्त्रं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ०३४ ॥

वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा ।
तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥ ०३५ ॥

यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥ ०३६ ॥

यस्याभावे च भूतानामभावः स्यात्समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यः स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ०३७ ॥

तस्य यो वहते भारं सर्वलोकसुखावहम् ।
तिष्ठेत्प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकौ हि यो जयेत् ॥ ०३८ ॥

यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाप्यनुचिन्तयेत् ।
असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं पतेत् ॥ ०३९ ॥

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ०४० ॥

कुरुते पञ्च रूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ०४१ ॥

यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ०४२ ॥

यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ०४३ ॥

अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ०४४ ॥

यदा त्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।

धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ०४५ ॥

यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ०४६ ॥

श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राज.णल्लोके भवति भूमिपः ॥ ०४७ ॥

नास्यापवादे स्थातव्यं दक्षेणाक्लिष्टकर्मणा ।
धर्म्यमाकाङ्क्षता लाभमीश्वरस्यानसूयता ॥ ०४८ ॥

न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ।
पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यप्यात्मसमो भवेत् ॥ ०४९ ॥

कुर्यात्कृष्णगतिः शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ।
न तु राज्ञाभिपन्नस्य शेषं क्वचन विद्यते ॥ ०५० ॥

तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।
मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः ॥ ०५१ ॥

नश्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।
आत्मस्वमिव संरक्षेद्राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥ ०५२ ॥

महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतसः ।
पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः ॥ ०५३ ॥

राजा भोजो विराड्सम्राड्क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एवं स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमिच्छति ॥ ०५४ ॥

तस्माद्बुभूषुर्नियतो जितात्मा संयतेन्द्रियः ।
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः संश्रयेत महीपतिम् ॥ ०५५ ॥

कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
धर्मनित्यं स्थितं स्थित्यां मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः ॥ ०५६ ॥

दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ।
शूरमक्षुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ०५७ ॥

राजा प्रगल्भं पुरुषं करोति ; राजा कृशं बृंहयते मनुष्यम् ।
राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि ; राजाभ्युपेतं सुखिनं करोति ॥ ०५८ ॥

राजा प्रजानां हृदयं गरीयो ; गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च ।
यमाश्रिता लोकमिमं परं च ; जयन्ति सम्यक्पुरुषा नरेन्द्रम् ॥ ०५९ ॥

नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं ; दमेन सत्येन च सौहृदेन ।
महद्भिरिष्ट्वा क्रतुभिर्महायशा ;स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति सत्कृतम् ॥ ०६० ॥

स एवमुक्तो गुरुणा कौसल्यो राजसत्तमः ।
प्रयत्नात्कृतवान्वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥ ०६१ ॥

अध्याय ०६९

युधिष्ठिर उवाच ॥

पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं रक्ष्यो जनपदः कथं रक्ष्याश्च शत्रवः ॥ ००१ ॥

कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथम् ।
कथं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

राजवृत्तं महाराज श्रृणुष्वावहितोऽखिलम् ।
यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ००३ ॥

आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ००४ ॥

एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।
जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ००५ ॥

न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु संधौ च कुरुनन्दन ।
नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ००६ ॥

संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरस्य च ।
मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ००७ ॥

प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडान्धबधिराकृतीन् ।
पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासातपक्षमान् ॥ ००८ ॥

अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु त्रिविधेषु च ।
पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ००९ ॥

पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।
यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ ०१० ॥

चारांश्च विद्यात्प्रहितान्परेण भरतर्षभ ।
आपणेषु विहारेषु समवायेषु भिक्षुषु ॥ ०११ ॥

आरामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ।

वेशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ ०१२ ॥

एवं विहन्याच्चारेण परचारं विचक्षणः ।
चारेण विहतं सर्वं हतं भवति पाण्डव ॥ ०१३ ॥

यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।
अमात्यैः सह संमन्त्र्य कुर्यात्संधिं बलीयसा ॥ ०१४ ॥

अज्ञायमानो हीनत्वे कुर्यात्संधिं परेण वै ।
लिप्सुर्वा कंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ ०१५ ॥

गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ।
संदधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ ०१६ ॥

उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः ।
पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ ०१७ ॥

यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः ।
अशक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ ०१८ ॥

यात्रां यायादविज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् ।
व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्बलं च विचक्षणः ॥ ०१९ ॥

यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्यपुष्टबलः सुखी ।
पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥ ०२० ॥

न च वश्यो भवेदस्य नृपो यद्यपि वीर्यवान् ।
हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्शयंस्तं परावसेत् ॥ ०२१ ॥

राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ।
अमात्यवल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ ०२२ ॥

वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ॥ ०२२ ॥

उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ।
सान्त्वेनानुप्रदानेन भेदेन च नराधिप ॥ ०२३ ॥

यमर्थं शक्नुयात्प्राप्तुं तेन तुष्येद्धि पण्डितः ॥ ०२३ ॥

आददीत बलिं चैव प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।
षड्भागममितप्रज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ ०२४ ॥

दशधर्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च ।
तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ ०२५ ॥

यथा पुत्रास्तथा पौरा द्रष्टव्यास्ते न संशयः ।
भक्तिश्चैषां प्रकर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ ०२६ ॥

सुतं च स्थापयेद्राजा प्राज्ञं सर्वार्थदर्शिनम् ।
व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं व्यवस्थितम् ॥ ०२७ ॥

आकरे लवणे शुल्के तरे नागवने तथा ।
न्यसेदमात्यान्नृपतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान् ॥ ०२८ ॥

सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात् ।
नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मे प्रशस्यते ॥ ०२९ ॥

वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ।
दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ ०३० ॥

एते गुणाः समस्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः ।
क्रियालोपे तु नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः ॥ ०३१ ॥

यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
त्रिधा त्वाक्रन्द्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ ०३२ ॥

घोषान्न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान्सर्वाञ्शाखानगरकेष्वपि ॥ ०३३ ॥

ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ ०३४ ॥

सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
असंभवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥ ०३५ ॥

क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपजपेन्नरान् ।
विनाशयेद्वा सर्वस्वं बलेनाथ स्वकेन वै ॥ ०३६ ॥

नदीषु मार्गेषु सदा सङ्क्रमानवसादयेत् ।
जलं निस्रावयेत्सर्वमनिस्राव्यं च दूषयेत् ॥ ०३७ ॥

तदात्वेनायतीभिश्च विवदन्भूम्यनन्तरम् ।
प्रतीघातः परस्याजौ मित्रकालेऽप्युपस्थिते ॥ ०३८ ॥

दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत् ।
सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ०३९ ॥

प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा ।
चैत्यानां सर्वथा वर्ज्यमपि पत्रस्य पातनम् ॥ ०४० ॥

प्रकण्ठीः कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तथा ।
आपूरयेच्च परिखाः स्थाणुनक्रझषाकुलाः ॥ ०४१ ॥

कडङ्गद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थे पुरस्य ह ।
तेषां च द्वारवद्गुप्तिः कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ०४२ ॥

द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
आरोपयेच्छतघ्नीश्च स्वाधीनानि च कारयेत् ॥ ०४३ ॥

काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कूपांश्च खानयेत् ।
संशोधयेत्तथा कूपान्कृतान्पूर्वं पयोर्थिभिः ॥ ०४४ ॥

तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनापि प्रलेपयेत् ।
निर्हरेच्च तृणं मासे चैत्रे वह्निभयात्पुरः ॥ ०४५ ॥

नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिपः ।
न दिवाग्निर्ज्वलेद्गेहे वर्जयित्वाग्निहोत्रिकम् ॥ ०४६ ॥

कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः समाहितः ।
गृहाणि च प्रविश्याथ विधेयः स्याद्धुताशनः ॥ ०४७ ॥

महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ।
प्रघोषयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य वै ॥ ०४८ ॥

भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्षीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ०४९ ॥

चत्वरेषु च तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च ।
यथार्हवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्सर्वत्र पार्थिवः ॥ ०५० ॥

विशालान्राजमार्गांश्च कारयेत नराधिपः ।
प्रपाश्च विपणीश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥ ०५१ ॥

भाण्डागारायुधागारान्धान्यागारांश्च सर्वशः ।

अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानि च ॥ ०५२ ॥

परिखाश्चैव कौरव्य प्रतोलीः सङ्कटानि च ।
न जातु कश्चित्पश्येत्तु गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ०५३ ॥

अथ संनिचयं कुर्याद्राजा परबलार्दितः ।
तैलं मधु घृतं सस्यमौषधानि च सर्वशः ॥ ०५४ ॥

अङ्गारकुशमुञ्जानां पलाशशरपर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत च सञ्चयान् ॥ ०५५ ॥

आयुधानां च सर्वेषां शक्त्यृष्टिप्रासवर्मणाम् ।
सञ्चयानेवमादीनां कारयेत नराधिपः ॥ ०५६ ॥

औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च ।
चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै सङ्गृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ०५७ ॥

नटाश्च नर्तकाश्चैव मल्ला मायाविनस्तथा ।
शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्वशः ॥ ०५८ ॥

यतः शङ्का भवेच्चापि भृत्यतो वापि मन्त्रितः ।
पौरेभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनान्कारयेत तान् ॥ ०५९ ॥

कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसञ्चयैः ।
मानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ ०६० ॥

निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन ।
गतानृण्यो भवेद्राजा यथा शास्त्रेषु दर्शितम् ॥ ०६१ ॥

राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चापि निबोध मे ।
आत्मामात्यश्च कोशश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ०६२ ॥

तथा जनपदश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
एतत्सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ०६३ ॥

षाड्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गमपरं तथा ।
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुनक्ति महीमिमाम् ॥ ०६४ ॥

षाड्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
संधायासनमित्येव यात्रासंधानमेव च ॥ ०६५ ॥

विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥ ०६६ ॥

त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गमपरं तथा ॥ ०६७ ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः ।
धर्मेण हि महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥ ०६८ ॥

अस्मिन्नर्थे च यौ श्लोकौ गीतावङ्गिरसा स्वयम् ।
यादवीपुत्र भद्रं ते श्रोतुमर्हसि तावपि ॥ ०६९ ॥

कृत्वा सर्वाणि कार्याणि सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।
पालयित्वा तथा पौरान्परत्र सुखमेधते ॥ ०७० ॥

किं तस्य तपसा राज्ञः किं च तस्याध्वरैरपि ।
अपालिताः प्रजा यस्य सर्वा धर्मविनाकृताः ॥ ०७१ ॥

अध्याय ०७०

युधिष्ठिर उवाच ॥

दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
कस्य किं कुर्वतः सिद्ध्यै तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः ।
शृणु मे शंसतो राजन्यथावदिह भारत ॥ ००२ ॥

दण्डनीतिः स्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ ००३ ॥

चातुर्वर्ण्ये स्वधर्मस्थे मर्यादानामसङ्करे ।
दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ००४ ॥

सोमे प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।
तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ ००५ ॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ००६ ॥

दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कात्स्न्र्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ ००७ ॥

भवेत्कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ००८ ॥

योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।

वैदिकानि च कर्माणि भवन्त्यविगुणान्युत ॥ ००९ ॥

ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ।
प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥ ०१० ॥

व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ।
विधवा न भवन्त्यत्र नृशंसो नाभिजायते ॥ ०११ ॥

अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ।
त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ ०१२ ॥

नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलः ।
इति कार्तयुगानेतान्गुणान्विद्धि युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।
चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ ०१४ ॥

अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ॥ ०१५ ॥

अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।
ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ ०१६ ॥

अशुभस्य तदा अर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तथा ॥ ०१७ ॥

दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिपः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रविशयति तदा कलिः ॥ ०१८ ॥

कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति तु क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ॥ ०१९ ॥

शूद्रा भैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसङ्करः ॥ ०२० ॥

वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ।
ऋतवो नसुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ ०२१ ॥

ह्रसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।
व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते चागतायुषः ॥ ०२२ ॥

विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥ ०२३ ॥

रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः ।
प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥ ०२४ ॥

राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ ०२५ ॥

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ ०२६ ॥

प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ ०२७ ॥

ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
प्रजानां कल्मषे मग्नोऽकीर्तिं पापं च विन्दति ॥ ०२८ ॥

दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन्क्षत्रियः सदा ।
अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥ ०२९ ॥

लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभावनी ।
सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ ०३० ॥

यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ ।
एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ ०३१ ॥

तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
एवंवृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०७१

युधिष्ठिर उवाच ॥

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनार्थान्सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

इयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुता ।
यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ ००२ ॥

चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्स्नेहं न नास्तिकः ।
अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ००३ ॥

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ ००४ ॥

संदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः ।
नानाप्तैः कारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ००५ ॥

अर्थान्ब्रूयान्न चासत्सु गुणान्ब्रूयान्न चात्मनः ।
आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ००६ ॥

नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ ००७ ॥

अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियं सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ००८ ॥

अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवान्न दम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ ००९ ॥

सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च भोगार्थमनुगृह्णन्न चाक्षिपेत् ॥ ०१० ॥

प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून्न शेषयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ०११ ॥

एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ ०१२ ॥

इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इदं वचः शांतनवस्य शुश्रुवा ;न्युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः ।
तदा ववन्दे च पितामहं नृपो ; यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०७२

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

समासेनैव ते तात धर्मान्वक्ष्यामि निश्चितान् ।
विस्तरेण हि धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥ ००२ ॥

धर्मनिष्ठाञ्श्रुतवतो वेदव्रतसमाहितान् ।
अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ००३ ॥

प्रत्युत्थायोपसङ्गृह्य चरणावभिवाद्य च ।
अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥ ००४ ॥

धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।
ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ००५ ॥

आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।
अर्थार्थं परिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ००६ ॥

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति ।
न स धर्मं न चाप्यर्थं परिगृह्णाति बालिशः ॥ ००७ ॥

मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामे चार्थेषु यूयुजः ।
अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ००८ ॥

मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामद्वेषसमन्वितः ॥ ००९ ॥

बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् ।
शास्त्रनीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् ॥ ०१० ॥

दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नित्यं यथाविधि ।
अशेषान्कल्पयेद्राजा योगक्षेमानतन्द्रितः ॥ ०११ ॥

गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।
अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ ०१२ ॥

मा स्माधर्मेण लाभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ।
धर्मार्थावध्रुवौ तस्य योऽपशास्त्रपरो भवेत् ॥ ०१३ ॥

अपशास्त्रपरो राजा सञ्चयान्नाधिगच्छति ।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥ ०१४ ॥

अर्थमूलोऽपहिंसां च कुरुते स्वयमात्मनः ।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजाः ॥ ०१५ ॥

ऊधश्छिन्द्याद्धि यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ ०१६ ॥

यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते तु स नित्यं लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ ०१७ ॥

अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ ०१८ ॥

दोग्धि धान्यं हिरण्यं च प्रजा राज्ञि सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः ॥ ०१९ ॥

मालाकारोपमो राजन्भव माङ्गारिकोपमः ।
तथा युक्तश्चिरं राष्ट्रं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥ ०२० ॥

परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः ।
अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् ॥ ०२१ ॥

मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।
अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ ०२२ ॥

धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथार्हतः ।
सान्त्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ ०२३ ॥

एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालयन् ।
स्वन्तं पुण्यं यशोवन्तं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ ०२४ ॥

धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।
युधिष्ठिर तथा युक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ ०२५ ॥

एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षते प्रजाः ।
भूतानां हि यथा धर्मे रक्षणं च परा दया ॥ ०२६ ॥

तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।
यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ ०२७ ॥

यदह्ना कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ।

राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ ०२८ ॥

यदह्ना कुरुते पुण्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ ०२९ ॥

स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ।
क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ०३० ॥

एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालयन् ।
इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे ॥ ०३१ ॥

स्वर्गलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।
असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ॥ ०३२ ॥

तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो महत्फलमाप्नुयात् ॥ ०३२ ॥

स राज्यमृद्धिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालयन् ।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ०३३ ॥

पुरुरवःपवनसंवादः

अध्याय ०७३

भीष्म उवाच ॥

य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निबर्हयेत् ।
स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन्राजपुरोहितः ॥ ००१ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुरूरवस ऐलस्य संवादं मातरिश्वनः ॥ ००२ ॥

ऐल उवाच ॥

कुतः स्विद्ब्राह्मणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः ।
कस्माच्च भवति श्रेयानेतद्वायो विचक्ष्व मे ॥ ००३ ॥

वायुरुवाच ॥

ब्रह्मणो मुखतः सृष्टो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य उच्यते ॥ ००४ ॥

वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां पुरुषर्षभ ।
वर्णश्चतुर्थः पश्चात्तु पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः ॥ ००५ ॥

ब्राह्मणो जातमात्रस्तु पृथिवीमन्वजायत ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ००६ ॥

ततः पृथिव्या गोप्तारं क्षत्रियं दण्डधारिणम् ।
द्वितीयं वर्णमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये ॥ ००७ ॥

वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्बिभृयादिमान् ।
शूद्रो ह्येनान्परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ००८ ॥

ऐल उवाच ॥

द्विजस्य क्षत्रबन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ।
धर्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्ष्व मे ॥ ००९ ॥

वायुरुवाच ॥

विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्मकुशला विदुः ॥ ०१० ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः ॥ ०११ ॥

पत्यभावे यथा स्त्री हि देवरं कुरुते पतिम् ।
आनन्तर्यात्तथा क्षत्रं पृथिवी कुरुते पतिम् ॥ ०१२ ॥

एष ते प्रथमः कल्प आपद्यन्यो भवेदतः ।
यदि स्वर्गे परं स्थानं धर्मतः परिमार्गसि ॥ ०१३ ॥

यः कश्चिद्विजयेद्भूमिं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने ॥ ०१४ ॥

स्वधर्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ।
यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवाक् ।
श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीम् ॥ ०१६ ॥

राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ।
शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ॥ ०१७ ॥

तावता स कृतप्रज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति ।
तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ॥ ०१८ ॥

एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः ।
सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः ॥ ०१९ ॥

राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं स विन्दति ॥ ०२० ॥

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ॥ ०२१ ॥

इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ॥ ०२२ ॥

छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति ।
अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥ ०२३ ॥

शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ।
तेषु भोगेषु सर्वेषु नभीतो लभते सुखम् ॥ ०२४ ॥

अभयस्यैव यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् ।
न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ०२५ ॥

इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।
राजा बिभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥ ०२६ ॥

ऐलकश्यपसंवादः

अध्याय ०७४

भीष्म उवाच ॥

राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्बहुश्रुतः ।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ ००१ ॥

धर्मात्मा धर्मविद्येषां राज्ञां राजन्पुरोहितः ।
राजा चैवं गुणो येषां कुशलं तेषु सर्वशः ॥ ००२ ॥

उभौ प्रजा वर्धयतो देवान्पूर्वान्परान्पितॄन् ।
यौ समेयास्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥ ००३ ॥

परस्परस्य सुहृदौ संमतौ समचेतसौ ।
ब्रह्मक्षत्रस्य संमानात्प्रजाः सुखमवाप्नुयुः ॥ ००४ ॥

विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव ह ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां धर्माणां मूलमुच्यते ॥ ००५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऐलकश्यपसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

ऐल उवाच ॥

यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं ; क्षत्रं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म ।
अन्वग्बलं कतमेऽस्मिन्भजन्ते ; तथाबल्यं कतमेऽस्मिन्वियन्ति ॥ ००७ ॥

कश्यप उवाच ॥

व्यृद्धं राष्ट्रं भवति क्षत्रियस्य ; ब्रह्म क्षत्रं यत्र विरुध्यते ह ।
अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजन्ते ;ऽबल्यं तथा तत्र वियन्ति सन्तः ॥ ००८ ॥

नैषामुक्षा वर्धते नोत उस्रा ; न गर्गरो मथ्यते नो यजन्ते ।
नैषां पुत्रा वेदमधीयते च ; यदा ब्रह्म क्षत्रियाः संत्यजन्ति ॥ ००९ ॥

नैषामुक्षा वर्धते जातु गेहे ; नाधीयते सप्रजा नो यजन्ते ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति ; ये ब्राह्मणाः क्षत्रियान्संत्यजन्ति ॥ ०१० ॥

एतौ हि नित्यसंयुक्तावितरेतरधारणे ।
क्षत्रं हि ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य च द्विजाः ॥ ०११ ॥

उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ ; संप्रापतुर्महतीं श्रीप्रतिष्ठाम् ।
तयोः संधिर्भिद्यते चेत्पुराण ;स्ततः सर्वं भवति हि संप्रमूढम् ॥ ०१२ ॥

नात्र प्लवं लभते पारगामी ; महागाधे नौरिव संप्रणुन्ना ।
चातुर्वर्ण्यं भवति च संप्रमूढं ; ततः प्रजाः क्षयसंस्था भवन्ति ॥ ०१३ ॥

ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्षति ।
अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापं च वर्षति ॥ ०१४ ॥

अब्रह्मचारी चरणादपेतो ; यदा ब्रह्मा ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत् ।
आश्चर्यशो वर्षति तत्र देव ;स्तत्राभीक्ष्णं दुःसहाश्चाविशन्ति ॥ ०१५ ॥

स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वापि पापः ; सभायां यत्र लभतेऽनुवादम् ।
राज्ञः सकाशे न बिभेति चापि ; ततो भयं जायते क्षत्रियस्य ॥ ०१६ ॥

पापैः पापे क्रियमाणेऽतिवेलं ; ततो रुद्रो जायते देव एषः ।
पापैः पापाः सञ्जनयन्ति रुद्रं ; ततः सर्वान्साध्वसाधून्हिनस्ति ॥ ०१७ ॥

ऐल उवाच ॥

कुतो रुद्रः कीदृशो वापि रुद्रः ; सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानम् ।
एतद्विद्वन्कश्यप मे प्रचक्ष्व ; यतो रुद्रो जायते देव एषः ॥ ०१८ ॥

कश्यप उवाच ॥

आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां ; स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति ।
वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहु ;र्दावैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ॥ ०१९ ॥

ऐल उवाच ॥

न वै वातं परिवृनोति कश्चि ;न्न जीमूतो वर्षति नैव दावः ।
तथायुक्तो दृश्यते मानवेषु ; कामद्वेषाद्बध्यते मुच्यते च ॥ ०२० ॥

कश्यप उवाच ॥

यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः ; कृत्स्नं ग्रामं प्रदहेत्स त्वरावान् ।
विमोहनं कुरुते देव एष ; ततः सर्वं स्पृश्यते पुण्यपापैः ॥ ०२१ ॥

ऐल उवाच ॥

यदि दण्डः स्पृशते पुण्यभाजं ; पापैः पापे क्रियमाणेऽविशेषात् ।
कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्या ;द्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ ०२२ ॥

कश्यप उवाच ॥

असंत्यागात्पापकृतामपापां ;स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा ;न्न मिश्रः स्यात्पापकृद्भिः कथञ्चित् ॥ ०२३ ॥

ऐल उवाच ॥

साध्वसाधून्धारयतीह भूमिः ; साध्वसाधूंस्तापयतीह सूर्यः ।
साध्वसाधून्वातयतीह वायु ;रापस्तथा साध्वसाधून्वहन्ति ॥ ०२४ ॥

कश्यप उवाच ॥

एवमस्मिन्वर्तते लोक एव ; नामुत्रैवं वर्तते राजपुत्र ।
प्रेत्यैतयोरन्तरवान्विशेषो ; यो वै पुण्यं चरते यश्च पापम् ॥ ०२५ ॥

पुण्यस्य लोको मधुमान्घृतार्चि ;र्हिरण्यज्योतिरमृतस्य नाभिः ।
तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी ; न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखम् ॥ ०२६ ॥

पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो ; नित्यं दुःखः शोकभूयिष्ठ एव ।
तत्रात्मानं शोचते पापकर्मा ; बह्वीः समाः प्रपतन्नप्रतिष्ठः ॥ ०२७ ॥

मिथो भेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां ; प्रजा दुःखं दुःसहं चाविशन्ति ।
एवं ज्ञात्वा कार्य एवेह विद्वा ;न्पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥ ०२८ ॥

तं चैवान्वभिषिच्येत तथा धर्मो विधीयते ।
अग्र्यो हि ब्राह्मणः प्रोक्तः सर्वस्यैवेह धर्मतः ॥ ०२९ ॥

पूर्वं हि ब्राह्मणाः सृष्टा इति धर्मविदो विदुः ।
ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं सर्वं यदुत्तरम् ॥ ०३० ॥

तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ।
सर्वं श्रेष्ठं वरिष्ठं च निवेद्यं तस्य धर्मतः ॥ ०३१ ॥

अवश्यमेतत्कर्तव्यं राज्ञा बलवतापि हि ।
ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ॥ ०३२ ॥

मुचकुन्दोपाख्यानम्

अध्याय ०७५

भीष्म उवाच ॥

योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
योगक्षेमश्च राज्ञोऽपि समायत्तः पुरोहिते ॥ ००१ ॥

यतादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।
दृष्टं च राजा बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ॥ ००३ ॥

मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
जिज्ञासमानः स्वबलमभ्ययादलकाधिपम् ॥ ००४ ॥

ततो वैश्रवणो राजा रक्षांसि समवासृजत् ।
ते बलान्यवमृद्नन्तः प्राचरंस्तस्य नैरृताः ॥ ००५ ॥

स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिपः ।
गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिंदमः ॥ ००६ ॥

तत उग्रं तपस्तप्त्वा वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
रक्षांस्यपावधीत्तत्र पन्थानं चाप्यविन्दत ॥ ००७ ॥

ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् ।
वध्यमानेषु सैन्येषु वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

त्वत्तो हि बलिनः पूर्वे राजानः सपुरोहिताः ।

न चैवं समवर्तंस्ते यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ००९ ॥

ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः ।
आगम्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखदुःखयोः ॥ ०१० ॥

यद्यस्ति बाहुवीर्यं ते तद्दर्शयितुमर्हसि ।
किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्तसे ॥ ०११ ॥

मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरम् ।
न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रान्तमिदं वचः ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयंभुवा ।
पृथग्बलविधानं च तल्लोकं परिरक्षति ॥ ०१३ ॥

तपोमन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ०१४ ॥

ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ।
तथा च मां प्रवर्तन्तं गर्हयस्यलकाधिप ॥ ०१५ ॥

ततोऽब्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् ।
नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ ०१६ ॥

नाच्छिन्दे चापि निर्दिष्टमिति जानीहि पार्थिव ।
प्रशाधि पृथिवीं वीर मद्दत्तामखिलामिमाम् ॥ ०१७ ॥

मुचुकुन्द उवाच ॥

नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ।
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ॥ ०१८ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ।
क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसंभ्रमम् ॥ ०१९ ॥

ततो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ०२० ॥

एवं यो ब्रह्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते ।
जयत्यविजितामुर्वीं यशश्च महदश्नुते ॥ ०२१ ॥

नित्योदको ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ।
तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०७६

युधिष्ठिर उवाच ॥

यया वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
पुण्यांश्च लोकाञ्जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ ००२ ॥

सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।
उत्थानेनाप्रमादेन पूजयेच्चैव धार्मिकान् ॥ ००३ ॥

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां हि रोचते ॥ ००४ ॥

नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ।
निहन्यात्सर्वतो दस्यून्न कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ००५ ॥

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ००६ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।
राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ००७ ॥

यद्राष्ट्रेऽकुशलं किञ्चिद्राज्ञोऽरक्षयतः प्रजाः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥ ००८ ॥

अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ॥ ००९ ॥

तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥ ००९ ॥

प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चोरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तत्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥ ०१० ॥

सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ।
न स्थेयं विषये तेषु योऽपकुर्याद्द्विजातिषु ॥ ०११ ॥

ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे हि सर्वं भवति रक्षितम् ।
तेषां प्रसादे निर्वृत्ते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ ०१२ ॥

पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।

नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ ०१३ ॥

न हि कामात्मना राज्ञा सततं शठबुद्धिना ।
नृशंसेनातिलुब्धेन शक्याः पालयितुं प्रजाः ॥ ०१४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।
धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ ०१५ ॥

तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ ०१६ ॥

तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥ ०१७ ॥

भीष्म उवाच ॥

वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्यगुणैव सा ।
न च शुद्धानृशंस्येन शक्यं महदुपासितुम् ॥ ०१८ ॥

अपि तु त्वा मृदुं दान्तमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीबं धर्मघृणायुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥ ०१९ ॥

राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राज्ञामथो वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ ०२० ॥

न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं प्राप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥ ०२१ ॥

न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्त्यन्वयाचत ।

न चैतां प्राज्ञतां तात यया चरसि मेधया ॥ ०२२ ॥

शौर्यं बलं च सत्त्वं च पिता तव सदाब्रवीत् ।
माहात्म्यं बलमौदार्यं तव कुन्त्यन्वयाचत ॥ ०२३ ॥

नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यमुभे मानुषदैवते ।
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥ ०२४ ॥

दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ।
धर्ममेतमधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायिथाः ॥ ०२५ ॥

काले धुरि नियुक्तानां वहतां भार आहिते ।
सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति ॥ ०२६ ॥

समन्ततो विनियतो वहत्यस्खलितो हि यः ।
निर्दोषकर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा ॥ ०२७ ॥

नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन ।
धर्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचार्यथ वा पुनः ॥ ०२८ ॥

अल्पं तु साधुभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ।
कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्त्यकर्मणः ॥ ०२९ ॥

यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमम् ।
योगक्षेमस्तदा राजन्कुशलायैव कल्पते ॥ ०३० ॥

दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा ।
सर्वतः परिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ ०३१ ॥

यं हि वैद्याः कुले जाता अवृत्तिभयपीडिताः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ०३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं न्वतः परमं स्वर्ग्यं का न्वतः प्रीतिरुत्तमा ।
किं न्वतः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे ॥ ०३३ ॥

भीष्म उवाच ॥

यस्मिन्प्रतिष्ठिताः सम्यक्क्षेमं विन्दन्ति तत्क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०३४ ॥

त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तम ।
भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि ॥ ०३५ ॥

अनु त्वा तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ।
पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिवाण्डजाः ॥ ०३६ ॥

धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम् ।
वत्सलं संविभक्तारमनु जीवन्तु त्वां जनाः ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०७७

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

विद्यालक्षणसंपन्नाः सर्वत्राम्नायदर्शिनः ।
एते ब्रह्मसमा राजन्ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ ००२ ॥

ऋत्विगाचार्यसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
एते देवसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ००३ ॥

ऋत्विक्पुरोहितो मन्त्री दूतोऽथार्थानुशासकः ।
एते क्षत्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ००४ ॥

अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
एते वैश्यसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ००५ ॥

जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः ।
एते शूद्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ००६ ॥

अश्रोत्रियाः सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नयः ।
तान्सर्वान्धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥ ००७ ॥

आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ००८ ॥

एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपतिः ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ००९ ॥

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ ०१० ॥

विकर्मस्थास्तु नोपेक्ष्या जातु राज्ञा कथञ्चन ।
नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥ ०११ ॥

यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ ०१२ ॥

अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा ।
राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति धर्मविदो विदुः ॥ ०१३ ॥

स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबान्धवः ॥ ०१४ ॥

केकयराजराक्शससंवादः

अध्याय ०७८

युधिष्ठिर उवाच ॥

केषां राजा प्रभवति वित्तस्य भरतर्षभ ।
कया च वृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ ००२ ॥

विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन ।
इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥ ००३ ॥

यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।

राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥ ००४ ॥

अभिशस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा ।
तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ००५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं केकयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥ ००६ ॥

केकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम् ।
स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम् ॥ ००७ ॥

राजोवाच ॥

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ००८ ॥

न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ।
नानाहिताग्निर्विषये मामकान्तरमाविशः ॥ ००९ ॥

नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम ।
अधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥ ०१० ॥

अधीयतेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च ।
ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्ववस्थिताः ॥ ०११ ॥

पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ।
ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ ०१२ ॥

न याचन्ते प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः ।
नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते न च याजकाः ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ ०१४ ॥

कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।
अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ०१५ ॥

संविभागं दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः ।
मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ ०१६ ॥

त्रीन्वर्णाननुतिष्ठन्ति यथावदनसूयकाः ।
मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥ ०१७ ॥

कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
संविभक्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ ०१८ ॥

कुलदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ।
अव्युच्छेत्तास्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः ॥ ०१९ ॥

तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ।
संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥ ०२० ॥

नासंविभज्य भोक्तास्मि न विशामि परस्त्रियम् ।
स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः ॥ ०२१ ॥

नाब्रह्मचारी भिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचारिकः ।
अनृत्विजं हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः ॥ ०२२ ॥

नावजानाम्यहं वृद्धान्न वैद्यान्न तपस्विनः ।
राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तरमाविशः ॥ ०२३ ॥

वेदाध्ययनसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ।

स्वामी सर्वस्य राज्यस्य श्रीमान्मम पुरोहितः ॥ ०२४ ॥

दानेन दिव्यानभिवाञ्छामि लोका ;न्सत्येनाथो ब्राह्मणानां च गुप्त्या ।
शुश्रूषया चापि गुरूनुपैमि ; न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ ०२५ ॥

न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धु ;र्न ब्राह्मणः कृपणो नोत चोरः ।
न पारजायी न च पापकर्मा ; न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ ०२६ ॥

न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नमङ्गे द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥ ०२७ ॥

गोब्राह्मणे च यज्ञे च नित्यं स्वस्त्ययनं मम ।
आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः ॥ ०२८ ॥

राक्षस उवाच ॥

यस्मात्सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्ववेक्षसे ।
तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहान्स्वस्ति व्रजाम्यहम् ॥ ०२९ ॥

येषां गोब्राह्मणा रक्ष्याः प्रजा रक्ष्याश्च केकय ।
न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु मानुषात् ॥ ०३० ॥

येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मबलं बलम् ।
प्रियातिथ्यास्तथा दारास्ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ ०३१ ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्माद्द्विजातीन्रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ।
आशीरेषां भवेद्राज्ञां राष्ट्रं सम्यक्प्रवर्धते ॥ ०३२ ॥

तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः ।

नियम्याः संविभज्याश्च प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ०३३ ॥

य एवं वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०७९

युधिष्ठिर उवाच ॥

व्याख्याता क्षत्रधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ।
कथञ्चिद्वैश्यधर्मेण जीवेद्वा ब्राह्मणो न वा ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसङ्क्षये ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कानि पण्यानि विक्रीणन्स्वर्गलोकान्न हीयते ।
ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन्भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

सुरा लवणमित्येव तिलान्केसरिणः पशून् ।
ऋषभान्मधु मांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ॥ ००४ ॥

सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ।

एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ ००५ ॥

अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।
धेनुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथञ्चन ॥ ००६ ॥

पक्वेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत्पक्वमामेन भोजनार्थाय भारत ॥ ००७ ॥

वयं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिदम् ।
एवं समीक्ष्य निमयन्नाधर्मोऽस्ति कदाचन ॥ ००८ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः पुरातनः ।
व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००९ ॥

भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु ।
रुचिते वर्तते धर्मो न बलात्संप्रवर्तते ॥ ०१० ॥

इत्येवं संप्रवर्तन्त व्यवहाराः पुरातनाः ।
ऋषीणामितरेषां च साधु चेदमसंशयम् ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।
व्युत्क्रामन्ति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ ०१२ ॥

राजा त्राता न लोके स्यात्किं तदा स्यात्परायणम् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण पितामह ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ।

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ ०१४ ॥

तेषां ये वेदबलिनस्त उत्थाय समन्ततः ।
राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवताः ॥ ०१५ ॥

राज्ञो हि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणम् ।
तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ ०१६ ॥

यदा तु विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसंदधेत् ।
तदा वर्णा यथाधर्ममाविशेयुः स्वकर्मसु ॥ ०१७ ॥

उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः सङ्करे कृते ।
सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणान्प्रति ।
कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणम् ॥ ०१९ ॥

भीष्म उवाच ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।
अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥ ०२० ॥

क्षत्रस्याभिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ०२१ ॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ०२२ ॥

यदा छिनत्त्ययोऽश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ।

क्षत्रं च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा शाम्यन्ति ते त्रयः ॥ ०२३ ॥

तस्माद्ब्रह्मणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च ॥ ०२४ ॥

ब्रह्मवीर्ये मृदूभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले ।
दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥ ०२५ ॥

ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ ०२६ ॥

मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यलोका भवन्ति ते ।
ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ ०२७ ॥

अति स्विष्टस्वधीतानां लोकानति तपस्विनाम् ।
अनाशकाग्न्योर्विशतां शूरा यान्ति परां गतिम् ॥ ०२८ ॥

एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥ ०२८ ॥

तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि जुह्वति ।
ब्रह्मद्विषो नियच्छन्तस्तेषां नोऽस्तु सलोकता ॥ ०२९ ॥

ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ ०२९ ॥

यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
दुष्कृतः सुकृतश्चैव तथा शस्त्रहता रणे ॥ ०३० ॥

भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः ॥ ०३१ ॥

मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम् ।

धर्म्याः पापानि कुर्वन्तो गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ०३२ ॥

ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति ।
आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्गस्य नियमेषु च ॥ ०३३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसङ्करे ।
संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली ॥ ०३४ ॥

ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन् ॥ ०३५ ॥

कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा ।
न स्म शस्त्रं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः ॥ ०३६ ॥

भीष्म उवाच ॥

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत् ।
शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥ ०३७ ॥

यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम् ।
अनाथाः पाल्यमाना वै दस्युभिः परिपीडिताः ॥ ०३८ ॥

तमेव पूजयेरंस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम् ।
महद्ध्यभीक्ष्णं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ०३९ ॥

किमुक्ष्णावहता कृत्यं किं धेन्वा चाप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाप्यरक्षता ॥ ०४० ॥

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यथा ह्यनेत्रः शकटः पथि क्षेत्रं यथोषरम् ॥ ०४१ ॥

एवं ब्रह्मानधीयानं राजा यश्च न रक्षिता ।
न वर्षति च यो मेघः सर्व एते निरर्थकाः ॥ ०४२ ॥

नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निबर्हयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०८०

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्वसमुत्थाः कथंशीला ऋत्विजः स्युः पितामह ।
कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

प्रतिकर्म पुराचार ऋत्विजां स्म विधीयते ।
आदौ छन्दांसि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ॥ ००२ ॥

ये त्वेकरतयो नित्यं धीरा नाप्रियवादिनः ।
परस्परस्य सुहृदः संमताः समदर्शिनः ॥ ००३ ॥

येष्वानृशंस्यं सत्यं चाप्यहिंसा तप आर्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ००४ ॥

ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामविहिंसकः ।
अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ॥ ००५ ॥

अहिंसको ज्ञानतृप्तः स ब्रह्मासनमर्हति ।
एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथातथम् ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।
इदं देयमिदं देयं न क्वचिद्व्यवतिष्ठते ॥ ००७ ॥

नेदं प्रति धनं शास्त्रमापद्धर्ममशास्त्रतः ।
आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ॥ ००८ ॥

श्रद्धामारभ्य यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
कश्चिन्महदवाप्नोति मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ०१० ॥

यज्ञाङ्गं दक्षिणास्तात वेदानां परिबृंहणम् ।
न मन्त्रा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथञ्चन ॥ ०११ ॥

शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमितानवमा भवेत् ।
अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि ॥ ०१२ ॥

सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
तं च विक्रेतुमिच्छन्ति न वृथा वृत्तिरिष्यते ॥ ०१३ ॥

तेन क्रीतेन धर्मेण ततो यज्ञः प्रतायते ॥ ०१३ ॥

इत्येवं धर्मतः ख्यातमृषिभिर्धर्मवादिभिः ।
पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यथा भवेत् ॥ ०१४ ॥

अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥ ०१४ ॥

शरीरं यज्ञपात्राणि इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
तानि सम्यक्प्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ०१५ ॥

तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।
तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु ॥ ०१६ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ ०१७ ॥

अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वै नाशनमात्मनः ॥ ०१८ ॥

निबोध दशहोतॄणां विधानं पार्थ यादृशम् ।
चित्तिः स्रुक्चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ०१९ ॥

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ०२० ॥

अध्याय ०८१

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं पितामह ॥ ००१ ॥

किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽर्थसचिवो भवेत् ।
कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे नापि विश्वसेत् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन्भवन्त्युत ।
सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ००३ ॥

धर्मात्मा पञ्चमं मित्रं स तु नैकस्य न द्वयोः ।
यतो धर्मस्ततो वा स्यान्मध्यस्थो वा ततो भवेत् ॥ ००४ ॥

यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत् ।
धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ॥ ००५ ॥

चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शङ्क्यौ तथापरौ ।
सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ॥ ००६ ॥

न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे ।
प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ००७ ॥

असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः ।
अरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ ००८ ॥

अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्को जातु विश्वसेत् ।
तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ॥ ००९ ॥

एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः ।
अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना न विशिष्यते ॥ ०१० ॥

अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन्हि विपद्यते ।
यस्मिन्करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ॥ ०११ ॥

तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केषुचित् ।
एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्मीश्चैव सनातनी ॥ ०१२ ॥

यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् ।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ॥ ०१३ ॥

यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ ०१४ ॥

तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवंलक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ॥ ०१५ ॥

यः समृद्ध्या न तुष्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।
एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमभिचक्षते ॥ ०१६ ॥

यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥ ०१७ ॥

तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् ।
नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु ॥ ०१८ ॥

क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ।
ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥ ०१९ ॥

व्यसनान्नित्यभीतोऽसौ समृद्ध्यामेव तृप्यते ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ ०२० ॥

रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ।

कुलीनः शीलसंपन्नः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ ०२१ ॥

मेधावी स्मृतिमान्दक्षः प्रकृत्या चानृशंसवान् ।
यो मानितोऽमानितो वा न संदूष्येत्कदाचन ॥ ०२२ ॥

ऋत्विग्वा यदि वाचार्यः सखा वात्यन्तसंस्तुतः ।
गृहे वसेदमात्यस्ते यः स्यात्परमपूजितः ॥ ०२३ ॥

स ते विद्यात्परं मन्त्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ।
विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ ०२४ ॥

नैव द्वौ न त्रयः कार्या न मृष्येरन्परस्परम् ।
एकार्थादेव भूतानां भेदो भवति सर्वदा ॥ ०२५ ॥

कीर्तिप्रधानो यश्च स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः ।
समर्थान्यश्च न द्वेष्टि समर्थान्कुरुते च यः ॥ ०२६ ॥

यो न कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ।
दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ ०२७ ॥

शूरश्चार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ।
कुलीनः शीलसंपन्नस्तितिक्षुरनसूयकः ॥ ०२८ ॥

एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः ।
पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः ॥ ०२९ ॥

कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।
युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्युत्पादयन्ति च ॥ ०३० ॥

एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा ।
अनुतिष्ठन्ति चैवार्थानाचक्षाणाः परस्परम् ॥ ०३१ ॥

ज्ञातिभ्यश्चैव बिभ्येथा मृत्योरिव यतः सदा ।
उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ०३२ ॥

ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥ ०३३ ॥

अज्ञातिता नातिसुखा नावज्ञेयास्त्वतः परम् ।
अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे परिभवन्त्युत ॥ ०३४ ॥

निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
नान्यैर्निकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कदाचन ॥ ०३५ ॥

आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि ।
तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं तेषु लक्ष्यते ॥ ०३६ ॥

नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्दिग्धमस्यति ।
उभयं ज्ञातिलोकेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ०३७ ॥

तान्मानयेत्पूजयेच्च नित्यं वाचा च कर्मणा ।
कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ ०३८ ॥

विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ।
न हि दोषो गुणो वेति निस्पृक्तस्तेषु दृश्यते ॥ ०३९ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः ।
अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ०४० ॥

य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वैश्वर्ये चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ०४१ ॥

वासुदेवनारदसंवादः

अध्याय ०८२

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमग्राह्यके तस्मिञ्ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासुदेवस्य संवादं सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ ००२ ॥

वासुदेव उवाच ॥

नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वापि नात्मवान् ॥ ००३ ॥

स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद ।
कृत्स्नां च बुद्धिं संप्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवङ्गम ॥ ००४ ॥

दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां वै करोम्यहम् ।
अर्धभोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ००५ ॥

अरणीमग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम ।
वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥ ००६ ॥

बलं सङ्कर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे ।
रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ००७ ॥

अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरासदाः ।
नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥ ००८ ॥

यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृच्छ्रमेव तत् ।
द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥ ००९ ॥

स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः ।
यस्य वापि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः ॥ ०१० ॥

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामुने ।
एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥ ०११ ॥

ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।
वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ ०१२ ॥

नारद उवाच ॥

आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ।
प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वान्यतः ॥ ०१३ ॥

सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
अक्रूरभोजप्रभवाः सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ०१४ ॥

अर्थहेतोर्हि कामाद्वाद्वारा बीभत्सयापि वा ।
आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ ०१५ ॥

कृतमूलमिदानीं तज्जातशब्दं सहायवत् ।

न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥ ०१६ ॥

बभ्रूग्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथञ्चन ।
ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ ०१७ ॥

तच्चेत्सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
महाक्षयव्ययं वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ ०१८ ॥

अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ ०१९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम् ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ ०२० ॥

नारद उवाच ॥

शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा दम आर्जवम् ।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ ०२१ ॥

ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटूनि च लघूनि च ।
गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥ ०२२ ॥

नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमादत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ ०२३ ॥

सर्व एव गुरुं भारमनड्वान्वहते समे ।
दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्वहम् ॥ ०२४ ॥

भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव ।

यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥ ०२५ ॥

नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसंत्यागाद्गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥ ०२६ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं शुभम् ।
ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ ०२७ ॥

आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ।
षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ॥ ०२८ ॥

माधवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ॥ ०२९ ॥

उपासते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव ।
त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ॥ ०३० ॥

त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते ज्ञातिनः सुखम् ॥ ०३० ॥

कालकवृक्षीयोपाख्यानम्

अध्याय ०८३

भीष्म उवाच ॥

एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।
यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः ॥ ००१ ॥

ह्रियमाणममात्येन भृतो वा यदि वाभृतः ।
यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

श्रोतव्यं तस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् ।
अमात्या ह्युपहन्तारं भूयिष्ठं घ्नन्ति भारत ॥ ००३ ॥

राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशविलोपकाः ।
समेत्य सर्वे बाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ॥ ००४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मुनिः कालकवृक्षीयः कौसल्यं यदुवाच ह ॥ ००५ ॥

कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्ते क्षेमदर्शिनि ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥ ००६ ॥

स काकं पञ्जरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
पूर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः ॥ ००७ ॥

अधीये वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ००८ ॥

इति राष्ट्रे परिपतन्बहुशः पुरुषैः सह ।
सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्कृतं परिपृष्टवान् ॥ ००९ ॥

स बुद्धा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ।
राजयुक्तापचारांश्च सर्वान्बुद्धा ततस्ततः ॥ ०१० ॥

तमेव काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ।
सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं ब्रुवाणः संशितव्रतः ॥ ०११ ॥

स स्म कौसल्यमागम्य राजामात्यमलङ्कृतम् ।
प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् ॥ ०१२ ॥

असौ चासौ च जानीते राजकोशस्त्वया हृतः ।
एवमाख्याति काकोऽयं तच्छीघ्रमनुगम्यताम् ॥ ०१३ ॥

तथान्यानपि स प्राह राजकोशहरान्सदा ।
न चास्य वचनं किञ्चिदकृतं श्रूयते क्वचित् ॥ ०१४ ॥

तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरूद्वह ।
तमतिक्रम्य सुप्तस्य निशि काकमपोथयन् ॥ ०१५ ॥

वायसं तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा बाणेन पञ्जरे ।
पूर्वाह्णे ब्राह्मणो वाक्यं क्षेमदर्शिनमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं त्वत्पुरो हितम् ॥ ०१७ ॥

मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वात्मना गतः ।
अयं तवार्थं हरते यो ब्रूयादक्षमान्वितः ॥ ०१८ ॥

संबुबोधयिषुर्मित्रं सदश्वमिव सारथिः ।
अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसज्य हितकारणम् ॥ ०१९ ॥

तथाविधस्य सुहृदः क्षन्तव्यं संविजानता ।
ऐश्वर्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूषता ॥ ०२० ॥

तं राजा प्रत्युवाचेदं यन्मा किञ्चिद्भवान्वदेत् ।
कस्मादहं न क्षमेयमाकाङ्क्षन्नात्मनो हितम् ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मण प्रतिजानीहि प्रब्रूहि यदि चेच्छसि ।

करिष्यामि हि ते वाक्यं यद्यन्मां विप्र वक्ष्यसि ॥ ०२२ ॥

मुनिरुवाच ॥

ज्ञात्वा नयानपायांश्च भृत्यतस्ते भयानि च ।
भक्त्या वृत्तिं समाख्यातुं भवतोऽन्तिकमागमम् ॥ ०२३ ॥

प्रागेवोक्तश्च दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेविनाम् ।
अगतीकगतिर्ह्येषा या राज्ञा सह जीविका ॥ ०२४ ॥

आशीविषैश्च तस्याहुः सङ्गतं यस्य राजभिः ।
बहुमित्राश्च राजानो बह्वमित्रास्तथैव च ॥ ०२५ ॥

तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्भयं राजोपसेविनाम् ।
अथैषामेकतो राजन्मुहूर्तादेव भीर्भवेत् ॥ ०२६ ॥

नैकान्तेनाप्रमादो हि कर्तुं शक्यो महीपतौ ।
न तु प्रमादः कर्तव्यः कथञ्चिद्भूतिमिच्छता ॥ ०२७ ॥

प्रमादाद्धि स्खलेद्राजा स्खलिते नास्ति जीवितम् ।
अग्निं दीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ ०२८ ॥

आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ॥ ०२९ ॥

दुर्व्याहृताच्छङ्कमानो दुष्कृताद्दुरधिष्ठितात् ।
दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गितादङ्गचेष्टितात् ॥ ०३० ॥

देवतेव हि सर्वार्थान्कुर्याद्राजा प्रसादितः ।
वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ॥ ०३१ ॥

इति राजन्मयः प्राह वर्तते च तथैव तत् ॥ ०३१ ॥

अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ।
ददात्यस्मद्विधोऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि ॥ ०३२ ॥

वायसश्चैव मे राजन्नन्तकायाभिसंहितः ।
न च मेऽत्र भवान्गर्ह्यो न च येषां भवान्प्रियः ॥ ०३३ ॥

हिताहितांस्तु बुध्येथा मा परोक्षमतिर्भव ॥ ०३३ ॥

ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे ।
अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मेऽभिसंहितम् ॥ ०३४ ॥

ये वा भवद्विनाशेन राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
अन्तरैरभिसंधाय राजन्सिध्यन्ति नान्यथा ॥ ०३५ ॥

तेषामहं भयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ।
तैर्हि मे संधितो बाणः काके निपतितः प्रभो ॥ ०३६ ॥

छद्मना मम काकश्च गमितो यमसादनम् ।
दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ ०३७ ॥

बहुनक्रझषग्राहां तिमिङ्गिलगणायुताम् ।
काकेन बडिशेनेमामतार्षं त्वामहं नदीम् ॥ ०३८ ॥

स्थाण्वश्मकण्टकवतीं व्याघ्रसिंहगजाकुलाम् ।
दुरासदां दुष्प्रवेशां गुहां हैमवतीमिव ॥ ०३९ ॥

अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यं च गम्यते ।
राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः ॥ ०४० ॥

गहनं भवतो राज्यमन्धकारतमोवृतम् ।
नेह विश्वसितुं शक्यं भवतापि कुतो मया ॥ ०४१ ॥

अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह ।
वधो ह्येवात्र सुकृते दुष्कृते न च संशयः ॥ ०४२ ॥

न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृते स्यात्कथं वधः ।
नेह युक्तं चिरं स्थातुं जवेनातो व्रजेद्बुधः ॥ ०४३ ॥

सीता नाम नदी राजन्प्लवो यस्यां निमज्जति ।
तथोपमामिमां मन्ये वागुरां सर्वघातिनीम् ॥ ०४४ ॥

मधुप्रपातो हि भवान्भोजनं विषसंयुतम् ।
असतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव ॥ ०४५ ॥

आशीविषैः परिवृतः कूपस्त्वमिव पार्थिव ॥ ०४५ ॥

दुर्गतीर्था बृहत्कूला करीरीवेत्रसंयुता ।
नदी मधुरपानीया यथा राजंस्तथा भवान् ॥ ०४६ ॥

श्वगृध्रगोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ॥ ०४६ ॥

यथाश्रित्य महावृक्षं कक्षः संवर्धते महान् ।
ततस्तं संवृणोत्येव तमतीत्य च वर्धते ॥ ०४७ ॥

तेनैवोपेन्धनो नूनं दावो दहति दारुणः ।
तथोपमा ह्यमात्यास्ते राजंस्तान्परिशोधय ॥ ०४८ ॥

भवतैव कृता राजन्भवता परिपालिताः ।
भवन्तं पर्यवज्ञाय जिघांसन्ति भवत्प्रियम् ॥ ०४९ ॥

उषितं शङ्कमानेन प्रमादं परिरक्षता ।
अन्तःसर्प इवागारे वीरपत्न्या इवालये ॥ ०५० ॥

शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविना ॥ ०५० ॥

कच्चिज्जितेन्द्रियो राजा कच्चिदभ्यन्तरा जिताः ।
कच्चिदेषां प्रियो राजा कच्चिद्राज्ञः प्रियाः प्रजाः ॥ ०५१ ॥

जिज्ञासुरिह संप्राप्तस्तवाहं राजसत्तम ।
तस्य मे रोचसे राजन्क्षुधितस्येव भोजनम् ॥ ०५२ ॥

अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकम् ।
भवतोऽर्थकृदित्येव मयि दोषो हि तैः कृतः ॥ ०५३ ॥

विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः ॥ ०५३ ॥

न हि तेषामहं द्रुग्धस्तत्तेषां दोषवद्गतम् ।
अरेर्हि दुर्हताद्भेयं भग्नपृष्ठादिवोरगात् ॥ ०५४ ॥

राजोवाच ॥

भूयसा परिबर्हेण सत्कारेण च भूयसा ।
पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ॥ ०५५ ॥

ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति न ते वत्स्यन्ति मे गृहे ।
भवतैव हि तज्ज्ञेयं यदिदानीमनन्तरम् ॥ ०५६ ॥

यथा स्याद्दुष्कृतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतम् ।
तथा समीक्ष्य भगवञ्श्रेयसे विनियुङ्क्ष्व माम् ॥ ०५७ ॥

मुनिरुवाच ॥

अदर्शयन्निमं दोषमेकैकं दुर्बलं कुरु ।
ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि ॥ ०५८ ॥

एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कण्टकान् ।
मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०५९ ॥

वयं तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपालवः ।
स्वस्ति चेच्छामि भवतः परेषां च यथात्मनः ॥ ०६० ॥

राजन्नात्मानमाचक्षे संबन्धी भवतो ह्यहम् ।
मुनिः कालकवृक्षीय इत्येवमभिसञ्ज्ञितः ॥ ०६१ ॥

पितुः सखा च भवतः संमतः सत्यसङ्गरः ।
व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन्पितरि संस्थिते ॥ ०६२ ॥

सर्वकामान्परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया ।
स्नेहात्त्वां प्रब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति ॥ ०६३ ॥

उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ।
राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन्प्रमाद्यसि ॥ ०६४ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो राजकुले नान्दी सञ्जज्ञे भूयसी पुनः ।
पुरोहितकुले चैव संप्राप्ते ब्राह्मणर्षभे ॥ ०६५ ॥

एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौसल्याय यशस्विने ।
मुनिः कालकवृक्षीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः ॥ ०६६ ॥

हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौसल्योऽन्वशिषन्महीम् ।

तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन भारत ॥ ०६७ ॥

अध्याय ०८४

भीष्म उवाच ॥

ह्रीनिषेधाः सदा सन्तः सत्यार्जवसमन्विताः ।
शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः सभासदः ॥ ००१ ॥

अत्याढ्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
सुसंतुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥ ००२ ॥

एतान्सहाया.ण्ल्लिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत ।
कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति ॥ ००३ ॥

प्रसन्नं ह्यप्रसन्नं वा पीडितं हृतमेव वा ।
आवर्तयति भूयिष्ठं तदेको ह्यनुपालितः ॥ ००४ ॥

कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो बहुश्रुताः ।
प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ॥ ००५ ॥

दौष्कुलेयाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपत्रपाः ।
ते त्वां तात निषेवेयुर्यावदार्द्रकपाणयः ॥ ००६ ॥

अर्थमानार्घ्यसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियान् ।
यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखभागिनः ॥ ००७ ॥

अभिन्नवृत्ता विद्वांसः सद्वृत्ताश्चरितव्रताः ।

न त्वां नित्यार्थिनो जह्युरक्षुद्राः सत्यवादिनः ॥ ००८ ॥

अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः ।
तेभ्यः प्रतिजुगुप्सेथा जानीयाः समयच्युतान् ॥ ००९ ॥

नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः ।
यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान्कामं तेन गणं त्यजेत् ॥ ०१० ॥

श्रेयसो लक्षणं ह्येतद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ॥ ०११ ॥

समर्थान्पूजयेद्यश्च नास्पर्ध्यैः स्पर्धते च यः ।
न च कामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ॥ ०१२ ॥

अमानी सत्यवाक्शक्तो जितात्मा मान्यमानिता ।
स ते मन्त्रसहायः स्यात्सर्वावस्थं परीक्षितः ॥ ०१३ ॥

कुलीनः सत्यसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्ष आत्मवान् ।
शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणम् ॥ ०१४ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ।
अमित्राः संप्रसीदन्ति ततो मित्रीभवन्त्यपि ॥ ०१५ ॥

अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणान् ।
संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः ॥ ०१६ ॥

संबद्धाः पुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः ।
अहार्यैरव्यभीचारैः सर्वतः सुपरीक्षितैः ॥ ०१७ ॥

योधाः स्त्रौवास्तथा मौलास्तथैवान्येऽप्यवस्कृताः ।
कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ ०१८ ॥

येषां वैनयिकी बुद्धिः प्रकृता चैव शोभना ।
तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुराग स्थितिर्धृतिः ॥ ०१९ ॥

परीक्षितगुणान्नित्यं प्रौढभावान्धुरंधरान् ।
पञ्चोपधाव्यतीतांश्च कुर्याद्राजार्थकारिणः ॥ ०२० ॥

पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान् ।
कुलीनान्सत्यसंपन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ ०२१ ॥

देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ।
नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ ०२२ ॥

हीनतेजा ह्यसंहृष्टो नैव जातु व्यवस्यति ।
अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयान् ॥ ०२३ ॥

एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ।
धर्मार्थकामयुक्तोऽपि नालं मन्त्रं परीक्षितुम् ॥ ०२४ ॥

तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
अनायक इवाचक्षुर्मुह्यत्यूह्येषु कर्मसु ॥ ०२५ ॥

यो वा ह्यस्थिरसङ्कल्पो बुद्धिमानागतागमः ।
उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म यापयितुं चिरम् ॥ ०२६ ॥

केवलात्पुनराचारात्कर्मणो नोपपद्यते ।
परिमर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ ०२७ ॥

मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो न हि विद्यते ।
तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् ॥ ०२८ ॥

व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजुः ।
मारुतोपहतच्छिद्रैः प्रविश्याग्निरिव द्रुमम् ॥ ०२९ ॥

सङ्क्रुध्यत्येकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति ।
वाचा क्षिपति संरब्धस्ततः पश्चात्प्रसीदति ॥ ०३० ॥

तानि तान्यनुरक्तेन शक्यान्यनुतितिक्षितुम् ।
मन्त्रिणां च भवेत्क्रोधो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ०३१ ॥

यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
समानसुखदुःखं तं पृच्छेदर्थेषु मानवम् ॥ ०३२ ॥

अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि संपन्नश्चेतरैर्गुणैः ।
राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०३३ ॥

योऽमित्रैः सह संबद्धो न पौरान्बहु मन्यते ।
स सुहृत्तादृशो राज्ञो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०३४ ॥

अविद्वानशुचिः स्तब्धः शत्रुसेवी विकत्थनः ।
स सुहृत्क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०३५ ॥

आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०३६ ॥

यस्त्वल्पेनापि कार्येण सकृदाक्षारितो भवेत् ।
पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०३७ ॥

कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ।
सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०३८ ॥

ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०३९ ॥

सत्यवाक्शीलसंपन्नो गम्भीरः सत्रपो मृदुः ।
पितृपैतामहो यः स्यात्स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०४० ॥

संतुष्टः संमतः सत्यः शौटीरो द्वेष्यपापकः ।
मन्त्रवित्कालविच्छूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०४१ ॥

सर्वलोकं समं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशे ।
तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृप ॥ ०४२ ॥

पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः ।
योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ०४३ ॥

तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ।
मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युस्त्र्यवरा महदीप्सवः ॥ ०४४ ॥

स्वासु प्रकृतिषु छिद्रं लक्षयेरन्परस्य च ।
मन्त्रिणो मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥ ०४५ ॥

नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ०४६ ॥

मन्त्रग्राहा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिणः ।
मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरो जनः ॥ ०४७ ॥

राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
स्वामिनं त्वनुवर्तन्ति वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः ॥ ०४८ ॥

स विनीय मदक्रोधौ मानमीर्ष्यां च निर्वृतः ।

नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ ०४९ ॥

तेषां त्रयाणां विविधं विमर्शं ; बुध्येत चित्तं विनिवेश्य तत्र ।
स्वनिश्चयं तं परनिश्चयं च ; निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ०५० ॥

धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छे ;द्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तमार्थम् ।
निष्ठा कृता तेन यदा सह स्या ;त्तं तत्र मार्गं प्रणयेदसक्तम् ॥ ०५१ ॥

एवं सदा मन्त्रयितव्यमाहु ;र्ये मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः ।
तस्मात्त्वमेवं प्रणयेः सदैव ; मन्त्रं प्रजासङ्ग्रहणे समर्थम् ॥ ०५२ ॥

न वामनाः कुब्जकृशा न खञ्जा ; नान्धा जडाः स्त्री न नपुंसकं च ।
न चात्र तिर्यङ्न पुरो न पश्चा ;न्नोर्ध्वं न चाधः प्रचरेत कश्चित् ॥ ०५३ ॥

आरुह्य वातायनमेव शून्यं ; स्थलं प्रकाशं कुशकाशहीनम् ।
वागङ्गदोषान्परिहृत्य मन्त्रं ; संमन्त्रयेत्कार्यमहीनकालम् ॥ ०५४ ॥

शक्रबृहस्पतिसंवादः

अध्याय ०८५

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

शक्र उवाच ॥

किं स्विदेकपदं ब्रह्मन्पुरुषः सम्यगाचरन् ।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ ००२ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुषः सम्यगाचरन् ।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ ००३ ॥

एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहम् ।
आचरन्सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ॥ ००४ ॥

यो हि नाभाषते किञ्चित्सततं भ्रुकुटीमुखः ।
द्वेष्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन् ॥ ००५ ॥

यस्तु पूर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ॥ ००६ ॥

दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजल्पितम् ।
न प्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ ००७ ॥

अदाता ह्यपि भूतानां मधुरामीरयन्गिरम् ।
सर्वलोकमिमं शक्र सान्त्वेन कुरुते वशे ॥ ००८ ॥

तस्मात्सान्त्वं प्रकर्तव्यं दण्डमाधित्सतामिह ।
फलं च जनयत्येवं न चास्योद्विजते जनः ॥ ००९ ॥

सुकृतस्य हि सान्त्वस्य श्लक्ष्णस्य मधुरस्य च ।
सम्यगासेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ॥ ०१० ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः कृतवान्सर्वं तथा शक्रः पुरोधसा ।
तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत्समाचर ॥ ०११ ॥

अध्याय ०८६

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं स्विदिह राजेन्द्र पालयन्पार्थिवः प्रजाः ।
प्रति धर्मं विशेषेण कीर्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः ।
प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकावाप्नोत्युभौ शुचिः ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कीदृशं व्यवहारं तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः ।
एतत्पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ००३ ॥

ये चैते पूर्वकथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति ।
नैकस्मिन्पुरुषे ह्येते विद्यन्त इति मे मतिः ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् ।

दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्गुणगुणैर्युतः ॥ ००५ ॥

किं तु सङ्क्षेपतः शीलं प्रयत्ने नेह दुर्लभम् ।
वक्ष्यामि तु यथामात्यान्यादृशांश्च करिष्यसि ॥ ००६ ॥

चतुरो ब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्सात्त्विकाञ्शुचीन् ।
त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥ ००७ ॥

अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं चरेत् ।
पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥ ००८ ॥

मतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शनम् ।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥ ००९ ॥

विवर्जितानां व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम् ।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ॥ ०१० ॥

ततः संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रायाथ च दर्शयेत् ।
अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा ॥ ०११ ॥

न चापि गूढं कार्यं ते ग्राह्यं कार्योपघातकम् ।
कार्ये खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्तांश्च पीडयेत् ॥ ०१२ ॥

विद्रवेच्चैव राष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिगणा इव ।
परिस्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णेव सागरे ॥ ०१३ ॥

प्रजाः पालयतोऽसम्यगधर्मेणेह भूपतेः ।
हार्दं भयं संभवति स्वर्गश्चास्य विरुध्यते ॥ ०१४ ॥

अथ योऽधर्मतः पाति राजामात्योऽथ वात्मजः ।
धर्मासने नियुक्तः सन्धर्ममूलं नरर्षभ ॥ ०१५ ॥

कार्येष्वधिकृताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः ।
आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्त्यधः सहपार्थिवाः ॥ ०१६ ॥

बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं बहु जल्पताम् ।
नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृणां भवेत् ॥ ०१७ ॥

ततः साक्षिबलं साधु द्वैधे वादकृतं भवेत् ।
असाक्षिकमनाथं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ॥ ०१८ ॥

अपराधानुरूपं च दण्डं पापेषु पातयेत् ।
उद्वेजयेद्धनैरृद्धान्दरिद्रान्वधबन्धनैः ॥ ०१९ ॥

विनयैरपि दुर्वृत्तान्प्रहारैरपि पार्थिवः ।
सान्त्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ ०२० ॥

राज्ञो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत् ।
आजीवकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्करकस्य च ॥ ०२१ ॥

सम्यक्प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशां पते ।
युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एवेह शाश्वतः ॥ ०२२ ॥

कामकारेण दण्डं तु यः कुर्यादविचक्षणः ।
स इहाकीर्तिसंयुक्तो मृतो नरकमाप्नुयात् ॥ ०२३ ॥

न परस्य श्रवादेव परेषां दण्डमर्पयेत् ।
आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोक्षयेत वा ॥ ०२४ ॥

न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्याञ्चिदापदि ।
दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत्सचिवैः सह ॥ ०२५ ॥

यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्मरतो नृपः ।
यो हन्यात्पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयुः ॥ ०२६ ॥

कुलीनः शीलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
यथोक्तवादी स्मृतिमान्दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ ०२७ ॥

एतैरेव गुणैर्युक्तः प्रतीहारोऽस्य रक्षिता ।
शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ ०२८ ॥

धर्मार्थशास्त्रतत्त्वज्ञः संधिविग्रहको भवेत् ।
मतिमान्धृतिमान्धीमान्रहस्यविनिगूहिता ॥ ०२९ ॥

कुलीनः सत्यसंपन्नः शक्तोऽमात्यः प्रशंसितः ।
एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ०३० ॥

व्यूहयन्त्रायुधीयानां तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः ।
वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररन्ध्रवित् ॥ ०३१ ॥

विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेन्न तु कस्यचित् ।
पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ०३२ ॥

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु तवाख्यातं मयानघ ।
अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०८७

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।
कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

यत्र कौन्तेय वस्तव्यं सपुत्रभ्रातृबन्धुना ।
न्याय्यं तत्र परिप्रष्टुं गुप्तिं वृत्तिं च भारत ॥ ००२ ॥

तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः ।
श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः ॥ ००३ ॥

षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् ।
सर्वसंपत्प्रधानं यद्बाहुल्यं वापि संभवेत् ॥ ००४ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गमब्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट् ॥ ००५ ॥

यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ।
दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ॥ ००६ ॥

विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसञ्चिताः ।
धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ॥ ००७ ॥

ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ॥ ००८ ॥

सुप्रभं सानुनादं च सुप्रशस्तनिवेशनम् ।
शूराढ्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥ ००९ ॥

समाजोत्सवसंपन्नं सदापूजितदैवतम् ।

वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमावसेत् ॥ ०१० ॥

तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ।
पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् ॥ ०११ ॥

भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ।
निचयान्वर्धयेत्सर्वांस्तथा यन्त्रगदागदान् ॥ ०१२ ॥

काष्ठलोहतुषाङ्गारदारुशृङ्गास्थिवैणवान् ।
मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेव च ॥ ०१३ ॥

शणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्तथा ।
चर्म स्नायु तथा वेत्रं मुञ्जबल्बजधन्वनान् ॥ ०१४ ॥

आशयाश्चोदपानाश्च प्रभूतसलिला वराः ।
निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः ॥ ०१५ ॥

सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यर्त्विक्पुरोहिताः ।
महेष्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः ॥ ०१६ ॥

प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः ।
कुलीनाः सत्त्वसंपन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु ॥ ०१७ ॥

पूजयेद्धार्मिकान्राजा निगृह्णीयादधार्मिकान् ।
नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ ०१८ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चैव पौरजानपदं जनम् ।
चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥ ०१९ ॥

चारान्मन्त्रं च कोशं च मन्त्रं चैव विशेषतः ।
अनुतिष्ठेत्स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ ०२० ॥

उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।
पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥ ०२१ ॥

ततस्तथा विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः ।
भक्तान्पुजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्णता ॥ ०२२ ॥

यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ।
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ॥ ०२३ ॥

कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ ०२४ ॥

आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजनभोजनम् ।
सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्यानवमन्य च ॥ ०२५ ॥

आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रह्वश्च सर्वदा ॥ ०२६ ॥

सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम् ।
पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ॥ ०२७ ॥

तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याञ्चिदापदि ।
तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥ ०२८ ॥

तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददीत च ।
न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ॥ ०२९ ॥

अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ।
अटवीष्वपरः कार्यः सामन्तनगरेषु च ॥ ०३० ॥

तेषु सत्कारसंस्कारान्संविभागांश्च कारयेत् ।
परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ॥ ०३१ ॥

ते कस्याञ्चिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ।
राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ०३२ ॥

एष ते लक्षणोद्देशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशं नगरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०८८

युधिष्ठिर उवाच ॥

राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन्राष्ट्रस्यैव च सङ्ग्रहम् ।
सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

राष्ट्रगुप्तिं च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव च सङ्ग्रहम् ।
हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ ००२ ॥

ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यस्तथापरः ।
द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ००३ ॥

ग्रामे यान्ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः परिपालयेत् ।
तान्ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै ॥ ००४ ॥

सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ।

ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ००५ ॥

यानि ग्रामीणभोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नुयात् ।
दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ००६ ॥

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ।
महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतजनसङ्कुलम् ॥ ००७ ॥

तत्र ह्यनेकमायत्तं राज्ञो भवति भारत ॥ ००७ ॥

शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमम् ।
धान्यहैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रिय उद्यतः ॥ ००८ ॥

तथा यद्ग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामिकृत्यं च ते स्वयम् ।
धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत्प्रपश्येदतन्द्रितः ॥ ००९ ॥

नगरे नगरे च स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।
उच्चैःस्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ ०१० ॥

भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ ०१० ॥

विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजः कारयेत्करान् ॥ ०११ ॥

उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् ।
शिल्पप्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रति कारयेत् ॥ ०१२ ॥

उच्चावचकरा न्याय्याः पूर्वराज्ञां युधिष्ठिर ।
यथा यथा न हीयेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ ०१३ ॥

फलं कर्म च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।

फलं कर्म च निर्हेतु न कश्चित्संप्रवर्तयेत् ॥ ०१४ ॥

यथा राजा च कर्ता च स्यातां कर्मणि भागिनौ ।
समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ॥ ०१५ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां वापि तृष्णया ।
ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्रीतिदर्शनः ॥ ०१६ ॥

प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम् ।
प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयः संप्रियो लभते प्रियम् ॥ ०१७ ॥

वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ।
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ ०१८ ॥

न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ।
राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥ ०१९ ॥

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः ।
सञ्जातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ॥ ०२० ॥

आपदर्थं हि निचयान्राजान इह चिन्वते ।
राष्ट्रं च कोशभूतं स्यात्कोशो वेश्मगतस्तथा ॥ ०२१ ॥

पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्वानभ्यन्तरानपि ॥ ०२२ ॥

बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् ।
एवं न संप्रकुप्यन्ते जनाः सुखितदुःखिताः ॥ ०२३ ॥

प्रागेव तु करादानमनुभाष्य पुनः पुनः ।
संनिपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥ ०२४ ॥

इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ।
अपि नान्ताय कल्पेत वेणोरिव फलागमः ॥ ०२५ ॥

अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह ।
इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥ ०२६ ॥

अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये ।
परित्राणाय भवतां प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥ ०२७ ॥

प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये ।
नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्बलादितः ॥ ०२८ ॥

कलत्रमादितः कृत्वा नश्येत्स्वं स्वयमेव हि ।
अपि चेत्पुत्रदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते ॥ ०२९ ॥

नन्दामि वः प्रभावेन पुत्राणामिव चोदये ।
यथाशक्त्यनुगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः ॥ ०३० ॥

आपत्स्वेव च वोढव्यं भवद्भिः सद्गवैरिव ।
न वः प्रियतरं कार्यं धनं कस्याञ्चिदापदि ॥ ०३१ ॥

इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया ।
स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्युगमादाय कालवित् ॥ ०३२ ॥

प्रचारं भृत्यभरणं व्ययं गोग्रामतो भयम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करान् ॥ ०३३ ॥

उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः ।
तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् ॥ ०३४ ॥

सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः ।
गोमिनां पार्थ कर्तव्यं संविभागाः प्रियाणि च ॥ ०३५ ॥

अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु सर्वतः ।
प्रभावयति राष्ट्रं च व्यवहारं कृषिं तथा ॥ ०३६ ॥

तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।
दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ०३७ ॥

सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं तात गोमिभिः ।
न ह्यतः सदृशं किञ्चिद्धनमस्ति युधिष्ठिर ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०८९

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदा राजा समर्थोऽपि कोशार्थी स्यान्महामते ।
कथं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

यथादेशं यथाकालमपि चैव यथाबलम् ।
अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ॥ ००२ ॥

यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
तथा धर्म्याणि सर्वाणि राजा राष्ट्रे प्रवर्तयेत् ॥ ००३ ॥

मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न विपातयेत् ।

वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥ ००४ ॥

जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप ।
व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रमदष्ट्वा मा पतेदिति ॥ ००५ ॥

अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः कामं वृद्धिं समाचरेत् ॥ ००६ ॥

दमयन्निव दम्यानां शश्वद्भारं प्रवर्धयेत् ।
मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ००७ ॥

सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ।
उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः ॥ ००८ ॥

तस्मात्सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषव्रजः ।
यथामुख्यान्सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ॥ ००९ ॥

ततस्तान्भेदयित्वाथ परस्परविवक्षितान् ।
भुञ्जीत सान्त्वयित्वैव यथासुखमयत्नतः ॥ ०१० ॥

न चास्थाने न चाकाले करानेभ्योऽनुपातयेत् ।
आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ ०११ ॥

उपायान्प्रब्रवीम्येतान्न मे माया विवक्षिता ।
अनुपायेन दमयन्प्रकोपयति वाजिनः ॥ ०१२ ॥

पानागाराणि वेशाश्च वेशप्रापणिकास्तथा ।
कुशीलवाः सकितवा ये चान्ये केचिदीदृशाः ॥ ०१३ ॥

नियम्याः सर्व एवैते ये राष्ट्रस्योपघातकाः ।
एते राष्ट्रे हि तिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ ०१४ ॥

न केनचिद्याचितव्यः कश्चित्किञ्चिदनापदि ।
इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता ॥ ०१५ ॥

सर्वे तथा न जीवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह ।
सर्व एव त्रयो लोका न भवेयुरसंशयम् ॥ ०१६ ॥

प्रभुर्नियमने राजा य एतान्न नियच्छति ।
भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ॥ ०१७ ॥

तथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्नुते ॥ ०१७ ॥

स्थानान्येतानि सङ्गम्य प्रसङ्गे भूतिनाशनः ।
कामप्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ॥ ०१८ ॥

आपद्येव तु याचेरन्येषां नास्ति परिग्रहः ।
दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्दयार्थिना ॥ ०१९ ॥

मा ते राष्ट्रे याचनका मा ते भूयुश्च दस्यवः ।
इष्टादातार एवैते नैते भूतस्य भावकाः ॥ ०२० ॥

ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्धयन्ति च ये प्रजाः ।
ते ते राष्ट्रे प्रवर्तन्तां मा भूतानामभावकाः ॥ ०२१ ॥

दण्ड्यास्ते च महाराज धनादानप्रयोजनाः ।
प्रयोगं कारयेयुस्तान्यथा बलिकरांस्तथा ॥ ०२२ ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यच्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ।
पुरुषैः कारयेत्कर्म बहुभिः सह कर्मिभिः ॥ ०२३ ॥

नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यं वाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।

संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगर्ह्यते ॥ ०२४ ॥

धनिनः पूजयेन्नित्यं यानाच्छादनभोजनैः ।
वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं पूजाः सह मयेति ह ॥ ०२५ ॥

अङ्गमेतन्महद्राज्ञां धनिनो नाम भारत ।
ककुदं सर्वभूतानां धनस्थो नात्र संशयः ॥ ०२६ ॥

प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव च ।
तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चाभिरक्षति ॥ ०२७ ॥

तस्मादेतेषु सर्वेषु प्रीतिमान्भव पार्थिव ।
सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यं च पालय ॥ ०२८ ॥

एवं दण्डं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसे ।
सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोशसमन्वितः ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०९०

भीष्म उवाच ॥

वनस्पतीन्भक्ष्यफलान्न छिन्द्युर्विषये तव ।
ब्राह्मणानां मूलफलं धर्म्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ००१ ॥

ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तं च भुञ्जीरन्नितरे जनाः ।
न ब्राह्मणोपरोधेन हरेदन्यः कथञ्चन ॥ ००२ ॥

विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदाख्यायावृत्तिकर्शितः ।

परिकल्प्यास्य वृत्तिः स्यात्सदारस्य नराधिप ॥ ००३ ॥

स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि ।
कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति ॥ ००४ ॥

असंशयं निवर्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परम् ।
पूर्वं परोक्षं कर्तव्यमेतत्कौन्तेय शासनम् ॥ ००५ ॥

आहुरेतज्जना ब्रह्मन्न चैतच्छ्रद्दधाम्यहम् ।
निमन्त्र्यश्च भवेद्भोगैरवृत्त्या चेत्तदाचरेत् ॥ ००६ ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम् ।
ऊर्ध्वं चैव त्रयी विद्या सा भूतान्भावयत्युत ॥ ००७ ॥

तस्यां प्रयतमानायां ये स्युस्तत्परिपन्थिनः ।
दस्यवस्तद्वधायेह ब्रह्मा क्षत्रमथासृजत् ॥ ००८ ॥

शत्रूञ्जहि प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप ।
युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनन्दन ॥ ००९ ॥

संरक्ष्यान्पालयेद्राजा यः स राजार्यकृत्तमः ।
ये केचित्तान्न रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन ॥ ०१० ॥

सदैव राज्ञा बोद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर ।
तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मनुष्यानेव मानवः ॥ ०११ ॥

अन्तरेभ्यः परान्रक्षन्परेभ्यः पुनरन्तरान् ।
परान्परेभ्यः स्वान्स्वेभ्यः सर्वान्पालय नित्यदा ॥ ०१२ ॥

आत्मानं सर्वतो रक्षन्राजा रक्षेत मेदिनीम् ।
आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्हि विदुषो जनाः ॥ ०१३ ॥

किं छिद्रं कोऽनुषङ्गो मे किं वास्त्यविनिपातितम् ।
कुतो मामास्त्रवेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ०१४ ॥

गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुचारयेत् ।
सुनीतं यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ॥ ०१५ ॥

कच्चिद्रोचेज्जनपदे कच्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ॥ ०१५ ॥

धर्मज्ञानां धृतिमतां सङ्ग्रामेष्वपलायिनाम् ।
राष्ट्रं च येऽनुजीवन्ति ये च राज्ञोऽनुजीविनः ॥ ०१६ ॥

अमात्यानां च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ।
ये च त्वाभिप्रशंसेयुर्निन्देयुरथ वा पुनः ॥ ०१७ ॥

सर्वान्सुपरिणीतांस्तान्कारयेत युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुम् ।
मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ ०१८ ॥

तुल्यबाहुबलानां च गुणैरपि निषेविनाम् ।
कथं स्यादधिकः कश्चित्स तु भुञ्जीत मानवान् ॥ ०१९ ॥

ये चरा ह्यचरानद्युरदंष्ट्रान्दंष्ट्रिणस्तथा ।
आशीविषा इव क्रुद्धा भुजगा भुजगानिव ॥ ०२० ॥

एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात्सदा यत्तो युधिष्ठिर ।
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ०२१ ॥

कच्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ते करार्दिताः ।
क्रीणन्तो बहु वाल्पेन कान्तारकृतनिश्रमाः ॥ ०२२ ॥

कच्चित्कृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ।
ये वहन्ति धुरं राज्ञां संभरन्तीतरानपि ॥ ०२३ ॥

इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा ।
मनुष्योरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ ०२४ ॥

एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राष्ट्रगुप्तिश्च भारत ।
एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥ ०२५ ॥

उतथ्यगीता

अध्याय ०९१

भीष्म उवाच ॥

यानङ्गिराः क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
मान्धात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत ॥ ००१ ॥

स यथानुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

उतथ्य उवाच ॥

धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
मान्धातरेवं जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ००३ ॥

राजा चरति वै धर्मं देवत्वायैव गच्छति ।
न चेद्धर्मं स चरति नरकायैव गच्छति ॥ ००४ ॥

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति ।
तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ॥ ००५ ॥

राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान्पाप उच्यते ।
देवाश्च गर्हां गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चोच्यते ॥ ००६ ॥

अधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ।
तदेव मङ्गलं सर्वं लोकः समनुवर्तते ॥ ००७ ॥

उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् ।
भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ॥ ००८ ॥

न वेदाननुवर्तन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः ।
न यज्ञांस्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ॥ ००९ ॥

वध्यानामिव सर्वेषां मनो भवति विह्वलम् ।
मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ॥ ०१० ॥

उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम् ।
असृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ ०११ ॥

यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ।
यस्मिन्विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ ०१२ ॥

वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ ०१३ ॥

धर्मे वर्धति वर्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।

तस्मिन्ह्रसति हीयन्ते तस्माद्धर्मं प्रवर्धयेत् ॥ ०१४ ॥

धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः ।
अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ॥ ०१५ ॥

प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयंभुवा ।
तस्मात्प्रवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ०१६ ॥

तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठ इति स्मृतः ।
स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत्पुरुषर्षभः ॥ ०१७ ॥

कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालयेत् ।
धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ ०१८ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणा योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा ।
ब्राह्मणानां च मान्धातः कामान्कुर्यादमत्सरी ॥ ०१९ ॥

तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः सञ्जायते भयम् ।
मित्राणि च न वर्धन्ते तथामित्रीभवन्त्यपि ॥ ०२० ॥

ब्राह्मणान्वै तदासूयाद्यदा वैरोचनो बलिः ।
अथास्माच्छ्रीरपाक्रामद्यास्मिन्नासीत्प्रतापिनी ॥ ०२१ ॥

ततस्तस्मादपक्रम्य सागच्छत्पाकशासनम् ।
अथ सोऽन्वतपत्पश्चाच्छ्रियं दृष्ट्वा पुरंदरे ॥ ०२२ ॥

एतत्फलमसूयाया अभिमानस्य चाभिभो ।
तस्माद्बुध्यस्व मान्धातर्मा त्वा जह्यात्प्रतापिनी ॥ ०२३ ॥

दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ।
तेन देवासुरा राजन्नीताः सुबहुशो वशम् ॥ ०२४ ॥

राजर्षयश्च बहवस्तस्माद्बुध्यस्व पार्थिव ।
राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः ॥ ०२५ ॥

स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवसे ।
तथा वर्तस्व मान्धातश्चिरं चेत्स्थातुमिच्छसि ॥ ०२६ ॥

मत्तात्प्रमत्तात्पोगण्डादुन्मत्ताच्च विशेषतः ।
तदभ्यासादुपावर्तादहितानां च सेवनात् ॥ ०२७ ॥

निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ॥ ०२८ ॥

एतेभ्यो नित्ययत्तः स्यान्नक्तञ्चर्यां च वर्जयेत् ।
अत्यायं चातिमानं च दम्भं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ ०२९ ॥

अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीबासु स्वैरिणीषु च ।
परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्मैथुनं नृपः ॥ ०३० ॥

कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसङ्करात् ।
अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ॥ ०३१ ॥

एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥ ०३२ ॥

क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः सञ्जायते महान् ।
अधर्माः संप्रवर्तन्ते प्रजासङ्करकारकाः ॥ ०३३ ॥

अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते ।
अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाविशति प्रजाः ॥ ०३४ ॥

नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथापरे ।
उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥ ०३५ ॥

अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ताश्च सोऽनु विनश्यति ॥ ०३६ ॥

द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ०३७ ॥

ममैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठते ।
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०९२

उतथ्य उवाच ॥

कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
संपद्यदैषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः ॥ ००१ ॥

यो न जानाति निर्हन्तुं वस्त्राणां रजको मलम् ।
रक्तानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ ००२ ॥

एवमेव द्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशामपि ।
शूद्राश्चतुर्णां वर्णानां नानाकर्मस्ववस्थिताः ॥ ००३ ॥

कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ००४ ॥

तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनम् ।
शीलदोषान्विनिर्हन्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ००५ ॥

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ००६ ॥

चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ००७ ॥

राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ००८ ॥

राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ००९ ॥

हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः ।
अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ ०१० ॥

दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।
अबलं तन्महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ०११ ॥

यच्च भूतं स भजते भूता ये च तदन्वयाः ।
अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे सीदन्ति पार्थिव ॥ ०१२ ॥

दुर्बलस्य हि यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
अविषह्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः ॥ ०१३ ॥

दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान् ।
मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सबान्धवम् ॥ ०१४ ॥

न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित्प्ररोहति ।

आमूलं निर्दहत्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥ ०१५ ॥

अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम् ।
बलस्याबलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥ ०१६ ॥

विमानितो हतोत्क्रुष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ ०१७ ॥

मा स्म तात बले स्थेया बाधिष्ठा मापि दुर्बलम् ।
मा त्वा दुर्बलचक्षूंषि धक्ष्यन्त्यग्निरिवाश्रयम् ॥ ०१८ ॥

यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् ।
तानि पुत्रान्पशून्घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशासताम् ॥ ०१९ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ ०२० ॥

यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।
महान्दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ ०२१ ॥

युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
अभीक्ष्णं भिक्षुदोषेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः ॥ ०२२ ॥

राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
अनयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥ ०२३ ॥

यदा युक्ता नयन्त्यर्थान्कामादर्थवशेन वा ।
कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥ ०२४ ॥

महावृक्षो जायते वर्धते च ; तं चैव भूतानि समाश्रयन्ति ।
यदा वृक्षश्छिद्यते दह्यते वा ; तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ॥ ०२५ ॥

यदा राष्ट्रे धर्ममग्र्यं चरन्ति ; संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः ।
तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहा ;त्तूर्णं जह्यात्सुकृतं दुष्कृतं च ॥ ०२६ ॥

यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति ; सतां कलिर्विन्दति तत्र राज्ञः ।
यदा राजा शास्ति नरान्नशिष्या ;न्न तद्राज्यं वर्धते भूमिपाल ॥ ०२७ ॥

यश्चामात्यं मानयित्वा यथार्हं ; मन्त्रे च युद्धे च नृपो नियुञ्ज्यात् ।
प्रवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य ; भुङ्क्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥ ०२८ ॥

अत्रापि सुकृतं कर्म वाचं चैव सुभाषिताम् ।
समीक्ष्य पूजयन्राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ०२९ ॥

संविभज्य यदा भुङ्क्ते न चान्यानवमन्यते ।
निहन्ति बलिनं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३० ॥

त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा ।
पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३१ ॥

यदा शारणिकान्राजा पुत्रवत्परिरक्षति ।
भिनत्ति न च मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३२ ॥

यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धयान्वितः ।
कामद्वेषावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३३ ॥

कृपणानाथवृद्धानां यदाश्रु व्यपमार्ष्टि वै ।
हर्षं सञ्जनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३४ ॥

विवर्धयति मित्राणि तथारींश्चापकर्षति ।
संपूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३५ ॥

सत्यं पालयति प्राप्त्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
पूजयत्यतिथीन्भृत्यान्स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३६ ॥

निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ ।
अस्मि.ण्ल्लोके परे चैव राजा तत्प्राप्नुते फलम् ॥ ०३७ ॥

यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः ।
संयच्छन्भवति प्राणान्नसंयच्छंस्तु पापकः ॥ ०३८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्य च ।
यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ०३९ ॥

यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।
तस्य राज्ञानुकर्तव्यं यन्तव्या विधिवत्प्रजाः ॥ ०४० ॥

सहस्राक्षेण राजा हि सर्व एवोपमीयते ।
स पश्यति हि यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ॥ ०४१ ॥

अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं धृतिं मतिम् ।
भूतानां सत्त्वजिज्ञासां साध्वसाधु च सर्वदा ॥ ०४२ ॥

सङ्ग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरा च वाक् ।
पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्याः स्वा यथा प्रजाः ॥ ०४३ ॥

न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम् ॥ ०४४ ॥

तद्दण्डविन्नृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
न हि शक्यमदण्डेन क्लीबेनाबुद्धिनापि वा ॥ ०४५ ॥

अभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ।

सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ०४६ ॥

ततस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम् ।
स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ॥ ०४७ ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च धर्म एवोत्तरो भवेत् ।
अस्मि.ण्ल्लोके परे चैव धर्मवित्सुखमेधते ॥ ०४८ ॥

त्यजन्ति दारान्प्राणांश्च मनुष्याः प्रतिपूजिताः ।
सङ्ग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥ ०४९ ॥

अप्रमादश्च शौचं च तात भूतिकरं महत् ।
एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिथाः ॥ ०५० ॥

अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ।
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ०५१ ॥

एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ।
राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ०५२ ॥

तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितम् ।
आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमह्नाय भरतर्षभ ॥ ०५३ ॥

धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ।
देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्त्यमितौजसः ॥ ०५४ ॥

भीष्म उवाच ॥

स एवमुक्तो मान्धाता तेनोतथ्येन भारत ।
कृतवानविशङ्कस्तदेकः प्राप च मेदिनीम् ॥ ०५५ ॥

भवानपि तथा सम्यङ्मान्धातेव महीपतिः ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥ ०५६ ॥

वामदेवगीता

अध्याय ०९३

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्राजा वर्तेत धार्मिकः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ ००२ ॥

राजा वसुमना नाम कौसल्यो बलवाञ्शुचिः ।
महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं यशस्विनम् ॥ ००३ ॥

धर्मार्थसहितं वाक्यं भगवन्ननुशाधि माम् ।
येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ ००४ ॥

तमब्रवीद्वामदेवस्तपस्वी जपतां वरः ।
हेमवर्णमुपासीनं ययातिमिव नाहुषम् ॥ ००५ ॥

धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ।

धर्मे स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ००६ ॥

अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः ।
ऋतां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विरोचते ॥ ००७ ॥

अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ।
क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥ ००८ ॥

असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्महा ।
सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ००९ ॥

अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्थनः ।
अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ०१० ॥

अथाददानः कल्याणमनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
वर्धते मतिमान्राजा स्रोतोभिरिव सागरः ॥ ०११ ॥

न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः ।
बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिपः ॥ ०१२ ॥

एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता ।
एतानि शृण्व.ण्ल्लभते यशः कीर्तिं श्रियः प्रजाः ॥ ०१३ ॥

एवं यो धर्मसंरम्भी धर्मार्थपरिचिन्तकः ।
अर्थान्समीक्ष्यारभते स ध्रुवं महदश्नुते ॥ ०१४ ॥

अदाता ह्यनतिस्नेहो दण्डेनावर्तयन्प्रजाः ।
साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ०१५ ॥

अथ पापं कृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् ।
अकीर्त्यापि समायुक्तो मृतो नरकमश्नुते ॥ ०१६ ॥

अथ मानयितुर्दातुः शुक्लस्य रसवेदिनः ।
व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः ॥ ०१७ ॥

यस्य नास्ति गुरुर्धर्मे न चान्याननुपृच्छति ।
सुखतन्त्रोऽर्थलाभेषु न चिरं महदश्नुते ॥ ०१८ ॥

गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान्ववेक्षिता ।
धर्मप्रधानो लोकेषु सुचिरं महदश्नुते ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०९४

वामदेव उवाच ॥

यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः ।
तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ॥ ००१ ॥

राजानमनुवर्तन्ते तं पापाभिप्रवर्तकम् ।
अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ॥ ००२ ॥

यद्वृत्तिमुपजीवन्ति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ।
तदेव विषमस्थस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ॥ ००३ ॥

साहसप्रकृतिर्यत्र कुरुते किञ्चिदुल्बणम् ।
अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ००४ ॥

योऽत्यन्ताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ।

जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ००५ ॥

द्विषन्तं कृतकर्माणं गृहीत्वा नृपती रणे ।
यो न मानयते द्वेषात्क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ००६ ॥

शक्तः स्यात्सुमुखो राजा कुर्यात्कारुण्यमापदि ।
प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः ॥ ००७ ॥

अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ।
नचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ॥ ००८ ॥

मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ००९ ॥

नापत्रपेत प्रश्नेषु नाभिभव्यां गिरं सृजेत् ।
न त्वरेत न चासूयेत्तथा सङ्गृह्यते परः ॥ ०१० ॥

प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च सञ्ज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ॥ ०११ ॥

यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ।
तस्य कर्माणि सिध्यन्ति न च संत्यज्यते श्रिया ॥ ०१२ ॥

निवृत्तं प्रतिकूलेभ्यो वर्तमानमनुप्रिये ।
भक्तं भजेत नृपतिस्तद्वै वृत्तं सतामिह ॥ ०१३ ॥

अप्रकीर्णेन्द्रियं प्राज्ञमत्यन्तानुगतं शुचिम् ।
शक्तं चैवानुरक्तं च युञ्ज्यान्महति कर्मणि ॥ ०१४ ॥

एवमेव गुणैर्युक्तो यो न रज्यति भूमिपम् ।
भर्तुरर्थेष्वसूयन्तं न तं युञ्जीत कर्मणि ॥ ०१५ ॥

मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्यचरितं शठम् ।
अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतम् ॥ ०१६ ॥

त्यक्तोपात्तं मद्यरतं द्यूतस्त्रीमृगयापरम् ।
कार्ये महति यो युञ्ज्याद्धीयते स नृपः श्रियः ॥ ०१७ ॥

रक्षितात्मा तु यो राजा रक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ।
प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते ध्रुवं च महदश्नुते ॥ ०१८ ॥

ये केचिद्भूमिपतयस्तान्सर्वानन्ववेक्षयेत् ।
सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजा न रिष्यते ॥ ०१९ ॥

अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
श्येनानुचरितैर्ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ०२० ॥

दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ ०२१ ॥

विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ ०२२ ॥

मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम् ।
तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥ ०२३ ॥

रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
मन्त्रचिन्त्यं सुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥ ०२४ ॥

एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तम ।
सततं वर्तमानोऽत्र राजा भुङ्क्ते महीमिमाम् ॥ ०२५ ॥

नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववेक्षितुम् ।
एतेष्वाप्तान्प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते महीं चिरम् ॥ ०२६ ॥

दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
असंत्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ ०२७ ॥

यस्तु निःश्रेयसं ज्ञात्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ ०२८ ॥

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि विमना नचिरादिव ॥ ०२९ ॥

अग्राम्यचरितां बुद्धिमत्यन्तं यो न बुध्यते ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ०३० ॥

मुख्यानमात्यान्यो हित्वा निहीनान्कुरुते प्रियान् ।
स वै व्यसनमासाद्य गाधमार्तो न विन्दति ॥ ०३१ ॥

यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्द्वेषान्नैवाभिमन्यते ।
अदृढात्मा दृढक्रोधो नास्यार्थो रमतेऽन्तिके ॥ ०३२ ॥

अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ०३३ ॥

नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु सञ्ज्वरेत् ।
प्रिये नातिभृशं हृष्येद्युज्येतारोग्यकर्मणि ॥ ०३४ ॥

के मानुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः ।
मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ०३५ ॥

न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसेत्कचित् ।

भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ०३६ ॥

अपि सर्वैर्गुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् ।
अभिद्रुह्यति पापात्मा तस्माद्धि विभिषेज्जनात् ॥ ०३७ ॥

एतां राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः ।
मनुष्यविजये युक्तो हन्ति शत्रूननुत्तमान् ॥ ०३८ ॥

अध्याय ०९५

वामदेव उवाच ॥

अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।
जघन्यमाहुर्विजयं यो युद्धेन नराधिप ॥ ००१ ॥

न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति ।
न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ ००२ ॥

यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ।
संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ००३ ॥

यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सान्त्विताः सूपधास्थिताः ।
अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति भूमिपः ॥ ००४ ॥

पौरजानपदा यस्य स्वनुरक्ताः सुपूजिताः ।
सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ००५ ॥

प्रभावकालावधिकौ यदा मन्येत चात्मनः ।

तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥ ००६ ॥

भोगेष्वदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।
वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ ००७ ॥

तक्षत्यात्मानमेवैष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ ००८ ॥

न वै द्विषन्तः क्षीयन्ते राज्ञो नित्यमपि घ्नतः ।
क्रोधं नियन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥ ००९ ॥

यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्बुधः ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ०१० ॥

नैनमन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते ।
कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति ॥ ०११ ॥

इदंवृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः ।
उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठते ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः ।
तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०९६

युधिष्ठिर उवाच ॥

अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि ।
कस्तस्य धर्म्यो विजय एतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः ।
ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ॥ ००२ ॥

मम धर्म्यं बलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ ।
ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ००३ ॥

ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येयुः कथञ्चन ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥ ००४ ॥

अशक्तं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः ।
त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत् ।
कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

नासंनद्धो नाकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ।
एक एकेन वाच्यश्च विसृजस्व क्षिपामि च ॥ ००७ ॥

स चेत्संनद्ध आगच्छेत्संनद्धव्यं ततो भवेत् ।
स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत् ॥ ००८ ॥

स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या तं प्रयोधयेत् ।
अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्मेणैव निवारयेत् ॥ ००९ ॥

नाश्वेन रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी ।
व्यसने न प्रहर्तव्यं न भीताय जिताय च ॥ ०१० ॥

नेषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् ।
जयार्थमेव योद्धव्यं न क्रुध्येदजिघांसतः ॥ ०११ ॥

साधूनां तु मिथोभेदात्साधुश्चेद्व्यसनी भवेत् ।
सव्रणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथञ्चन ॥ ०१२ ॥

भग्नशस्त्रो विपन्नाश्वश्छिन्नज्यो हतवाहनः ।
चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये प्राप्यो वा स्वगृहान्भवेत् ॥ ०१३ ॥

निर्व्रणोऽपि च मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः ॥ ०१३ ॥

तस्माद्धर्मेण योद्धव्यं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
सत्सु नित्यं सतां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् ॥ ०१४ ॥

यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो वर्धमानकः ।
आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः ॥ ०१५ ॥

कर्म चैतदसाधूनामसाधुं साधुना जयेत् ।
धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ॥ ०१६ ॥

नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
मूलान्यस्य प्रशाखाश्च दहन्समनुगच्छति ॥ ०१७ ॥

पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति ।
स वर्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ॥ ०१८ ॥

न धर्मोऽस्तीति मन्वानः शुचीनवहसन्निव ।
अश्रद्दधानभावाच्च विनाशमुपगच्छति ॥ ०१९ ॥

स बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ।
महादृतिरिवाध्मातः स्वकृतेन विवर्धते ॥ ०२० ॥

ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः ।
अथैनमभिनिन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्मनि ॥ ०२१ ॥

तस्माद्धर्मेण विजयं कामं लिप्सेत भूमिपः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०९७

भीष्म उवाच ॥

नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।
अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिपः ॥ ००१ ॥

अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च ।
सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

विशीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनम् ।
कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ॥ ००३ ॥

बलेनावजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः ।
संवत्सरं विप्रणयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत् ॥ ००४ ॥

नार्वाक्संवत्सरात्कन्या स्प्रष्टव्या विक्रमाहृता ।
एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत्सहसाहृतम् ॥ ००५ ॥

न तु वन्ध्यं धनं तिष्ठेत्पिबेयुर्ब्राह्मणाः पयः ।
युञ्जीरन्वाप्यनडुहः क्षन्तव्यं वा तदा भवेत् ॥ ००६ ॥

राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते ।
नान्यो राजानमभ्यसेदराजन्यः कथञ्चन ॥ ००७ ॥

अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोऽन्तरा ।
शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ॥ ००८ ॥

मर्यादां शाश्वतीं भिन्द्याद्ब्राह्मणं योऽभिलङ्घयेत् ॥ ००८ ॥

अथ चेल्लङ्घयेदेनां मर्यादां क्षत्रियब्रुवः ।
अप्रशस्यस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि ॥ ००९ ॥

या तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदनेन च ।
तां वृत्तिं नानुवर्तेत विजिगीषुर्महीपतिः ॥ ०१० ॥

धर्मलब्धाद्धि विजयात्को लाभोऽभ्यधिको भवेत् ॥ ०१० ॥

सहसा नाम्य भूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत् ।
सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः ॥ ०११ ॥

भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः ।
अमित्रान्पर्युपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ०१२ ॥

अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि ।
संदुष्टाः सर्वतो राजन्राजव्यसनकाङ्क्षिणः ॥ ०१३ ॥

नामित्रो विनिकर्तव्यो नातिच्छेद्यः कथञ्चन ।
जीवितं ह्यप्यतिच्छिन्नः संत्यजत्येकदा नरः ॥ ०१४ ॥

अल्पेनापि हि संयुक्तस्तुष्यत्येवापराधिकः ।
शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बहु मन्यते ॥ ०१५ ॥

यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ।
संतुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ०१६ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतसंमताः ।
पूजार्हाः पूजिता यस्य स वै लोकजिदुच्यते ॥ ०१७ ॥

एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तमः ।
अन्वेव चैन्द्रं विजयं व्यजिगीषन्त पार्थिवाः ॥ ०१८ ॥

भूमिवर्जं पुरं राजा जित्वा राजानमाहवे ।
अमृताश्चौषधीः शश्वदाजहार प्रतर्दनः ॥ ०१९ ॥

अग्निहोत्राण्यग्निशेषं हविर्भाजनमेव च ।
आजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत् ॥ ०२० ॥

सराजकानि राष्ट्राणि नाभागो दक्षिणां ददौ ।
अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापसस्वाच्च भारत ॥ ०२१ ॥

उच्चावचानि वृत्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर ।
आसन्राज्ञां पुराणानां सर्वं तन्मम रोचते ॥ ०२२ ॥

सर्वविद्यातिरेकाद्वा जयमिच्छेन्महीपतिः ।

न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०९८

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्षत्रधर्मान्न पापीयान्धर्मोऽस्ति भरतर्षभ ।
अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनम् ॥ ००१ ॥

अथ स्म कर्मणा येन लोकाञ्जयति पार्थिवः ।
विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ।
यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥ ००३ ॥

उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः ।
त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ००४ ॥

अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोबलैः ।
अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेषां प्रवर्धते ॥ ००५ ॥

यथैव क्षेत्रनिर्दाता निर्दन्वै क्षेत्रमेकदा ।
हिनस्ति कक्षं धान्यं च न च धान्यं विनश्यति ॥ ००६ ॥

एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो घ्नन्ति वध्यानथैकदा ।
तस्यैषा निष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः ॥ ००७ ॥

यो भूतानि धनज्यानाद्वधात्क्लेशाच्च रक्षति ।
दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट् ॥ ००८ ॥

स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथाभयदक्षिणैः ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युध्यते ।
आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ ०१० ॥

अभीतो विकिरञ्शत्रून्प्रतिगृह्णञ्शरांस्तथा ।
न तस्मात्त्रिदशाः श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ॥ ०११ ॥

तस्य यावन्ति शस्त्राणि त्वचं भिन्दन्ति संयुगे ।
तावतः सोऽश्नुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ ०१२ ॥

न तस्य रुधिरं गात्रादावेधेभ्यः प्रवर्तते ।
स ह तेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०१३ ॥

यानि दुःखानि सहते व्रणानामभितापने ।
न ततोऽस्ति तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ ०१४ ॥

पृष्ठतो भीरवः संख्ये वर्तन्तेऽधमपूरुषाः ।
शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनम् ॥ ०१५ ॥

यदि शूरस्तथा क्षेमे प्रतिरक्षेत्तथा भये ।
प्रतिरूपं जनाः कुर्युर्न च तद्वर्तते तथा ॥ ०१६ ॥

यदि ते कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैव तम् ।
युक्तं न्याय्यं च कुर्युस्ते न च तद्वर्तते तथा ॥ ०१७ ॥

पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरम् ।
सङ्ग्रामेऽनीकवेलायामुत्क्रुष्टेऽभिपतत्सु च ॥ ०१८ ॥

पतत्यभिमुखः शूरः परान्भीरुः पलायते ।
आस्थायास्वर्ग्यमध्वानं सहायान्विषमे त्यजन् ॥ ०१९ ॥

मा स्म तांस्तादृशांस्तात जनिष्ठाः पुरुषाधमान् ।
ये सहायान्रणे हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान्ययुः ॥ ०२० ॥

अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
त्यागेन यः सहायानां स्वान्प्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥ ०२१ ॥

तं हन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ।
पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः ॥ ०२२ ॥

अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरणं भवेत् ।
विसृजञ्श्लेष्मपित्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥ ०२३ ॥

अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ ०२४ ॥

न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
शौटीराणामशौटीरमधर्म्यं कृपणं च तत् ॥ ०२५ ॥

इदं दुःखमहो कष्टं पापीय इति निष्टनन् ।
प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्यान्बहु शोचयन् ॥ ०२६ ॥

अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ।
वीरो दृप्तोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ॥ ०२७ ॥

रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ।

तीक्ष्णैः शस्त्रैः सुविक्लिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥ ०२८ ॥

शूरो हि सत्यमन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशम् ।
कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ ०२९ ॥

स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितम् ।
स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ०३० ॥

सर्वो योधः परं त्यक्तुमाविष्टस्त्यक्तजीवितः ।
प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥ ०३१ ॥

इन्द्राम्बरीषसंवादः

अध्याय ०९९

युधिष्ठिर उवाच ॥

के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

अम्बरीषो हि नाभागः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम् ।
ददर्श सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ॥ ००३ ॥

सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम् ।
उपर्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुम् ॥ ००४ ॥

स दृष्ट्वोपरि गच्छन्तं सेनापतिमुदारधीः ।
ऋद्धिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवम् ॥ ००५ ॥

सागरान्तां महीं कृत्स्नामनुशिष्य यथाविधि ।
चातुर्वर्ण्ये यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ॥ ००६ ॥

ब्रह्मचर्येण घोरेण आचार्यकुलसेवया ।
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रं च केवलम् ॥ ००७ ॥

अतिथीनन्नपानेन पितॄंश्च स्वधया तथा ।
ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ॥ ००८ ॥

क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि ।
उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ॥ ००९ ॥

देवराज सुदेवोऽयं मम सेनापतिः पुरा ।
आसीद्योधः प्रशान्तात्मा सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ ०१० ॥

नानेन क्रतुभिर्मुख्यैरिष्टं नैव द्विजातयः ।
तर्पिता विधिवच्छक्र सोऽयं कस्मादतीव माम् ॥ ०११ ॥

इन्द्र उवाच ॥

एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह ।
सङ्ग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युध्यते नरः ॥ ०१२ ॥

संनद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखम् ।

युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः ॥ ०१३ ॥

अम्बरीष उवाच ॥

कानि यज्ञे हवींष्यत्र किमाज्यं का च दक्षिणा ।
ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो ॥ ०१४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा ।
हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमेव च ॥ ०१५ ॥

सृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र सत्रिणः ।
आज्यशेषं पिबन्त्येते हविः प्राश्नन्ति चाध्वरे ॥ ०१६ ॥

प्रासतोमरसंघाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः ।
ज्वलन्तो निशिताः पीताः स्रुचस्तस्याथ सत्रिणः ॥ ०१७ ॥

चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावदारणः ।
ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकोऽस्य स्रुवो महान् ॥ ०१८ ॥

द्वीपिचर्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः ।
हस्तिहस्तगतः खड्गः स्फ्यो भवेत्तस्य संयुगे ॥ ०१९ ॥

ज्वलितैर्निशितैः पीतैः प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्वसु ॥ ०२० ॥

आवेगाद्यत्तु रुधिरं सङ्ग्रामे स्यन्दते भुवि ।
सास्य पूर्णाहुतिर्होत्रे समृद्धा सर्वकामधुक् ॥ ०२१ ॥

छिन्धि भिन्धीति यस्यैतच्छ्रूयते वाहिनीमुखे ।

सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने ॥ ०२२ ॥

हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम् ।
कुञ्जराणां हयानां च वर्मिणां च समुच्चयः ॥ ०२३ ॥

अग्निः श्येनचितो नाम तस्य यज्ञे विधीयते ॥ ०२३ ॥

उत्तिष्ठति कबन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः ।
स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रिरुच्यते ॥ ०२४ ॥

इडोपहूतं क्रोशन्ति कुञ्जरा अङ्कुशेरिताः ।
व्याघुष्टतलनादेन वषट्कारेण पार्थिव ॥ ०२५ ॥

उद्गाता तत्र सङ्ग्रामे त्रिसामा दुन्दुभिः स्मृतः ॥ ०२५ ॥

ब्रह्मस्वे ह्रियमाणे यः प्रियां युद्धे तनुं त्यजेत् ।
आत्मानं यूपमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ ०२६ ॥

भर्तुरर्थे तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे ।
भयान्न च निवर्तेत तस्य लोका यथा मम ॥ ०२७ ॥

नीलचन्द्राकृतैः खड्गैर्बाहुभिः परिघोपमैः ।
यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम ॥ ०२८ ॥

यस्तु नावेक्षते कञ्चित्सहायं विजये स्थितः ।
विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम ॥ ०२९ ॥

यस्य तोमरसंघाटा भेरीमण्डूककच्छपा ।
वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा ॥ ०३० ॥

असिचर्मप्लवा सिन्धुः केशशैवलशाद्वला ।

अश्वनागरथैश्चैव संभिन्नैः कृतसङ्क्रमा ॥ ०३१ ॥

पताकाध्वजवानीरा हतवाहनवाहिनी ।
शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः ॥ ०३२ ॥

हतनागमहानक्रा परलोकवहाशिवा ।
ऋष्टिखड्गध्वजानूका गृध्रकङ्कवडप्लवा ॥ ०३३ ॥

पुरुषादानुचरिता भीरूणां कश्मलावहा ।
नदी योधमहायज्ञे तदस्यावभृथं स्मृतम् ॥ ०३४ ॥

वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिरवकीर्यते ।
अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम ॥ ०३५ ॥

पत्नीशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखम् ।
हविर्धानं स्ववाहिन्यस्तदस्याहुर्मनीषिणः ॥ ०३६ ॥

सदश्वान्तरयोधाग्निराग्नीध्रश्चोत्तरां दिशम् ।
शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः ॥ ०३७ ॥

यदा तूभयतो व्यूहो भवत्याकाशमग्रतः ।
सास्य वेदी तथा यज्ञे नित्यं वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ०३८ ॥

यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ।
अप्रतिष्ठं स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ०३९ ॥

यस्य शोणितवेगेन नदी स्यात्समभिप्लुता ।
केशमांसास्थिसङ्कीर्णा स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ०४० ॥

यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।
स विष्णुविक्रमक्रामी बृहस्पतिसमः क्रतुः ॥ ०४१ ॥

नायकं वा प्रमाणं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः ।
जीवग्राहं निगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥ ०४२ ॥

आहवे निहतं शूरं न शोचेत कदाचन ।
अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥ ०४३ ॥

न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ।
हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकाञ्शृणुष्व मे ॥ ०४४ ॥

वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरमाणा हि धावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ०४५ ॥

एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ।
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ॥ ०४६ ॥

वृद्धं बलं न हन्तव्यं नैव स्त्री न च वै द्विजः ।
तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ ०४७ ॥

अहं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनम् ।
दुरावार्यं च नमुचिं नैकमायं च शम्बरम् ॥ ०४८ ॥

विप्रचित्तिं च दैतेयं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः ।
प्रह्लादं च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवम् ॥ ०४९ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्येतच्छक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
योधानामात्मनः सिद्धिमम्बरीषोऽभिपन्नवान् ॥ ०५० ॥

अध्याय १००

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रतर्दनो मैथिलश्च सङ्ग्रामं यत्र चक्रतुः ॥ ००१ ॥

यज्ञोपवीती सङ्ग्रामे जनको मैथिलो यथा ।
योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
योधान्स्वान्दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ००३ ॥

अभीतानामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत ।
पूर्णा गन्धर्वकन्याभिः सर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ००४ ॥

इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः ।
अकीर्तिः शाश्वती चैव पतितव्यमनन्तरम् ॥ ००५ ॥

तान्दृष्ट्वारीन्विजयतो भूत्वा संत्यागबुद्धयः ।
नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्तिनः ॥ ००६ ॥

त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमम् ।
इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुरञ्जय ॥ ००७ ॥

व्यजयन्त रणे शत्रून्हर्षयन्तो जनेश्वरम् ।
तस्मादात्मवता नित्यं स्थातव्यं रणमूर्धनि ॥ ००८ ॥

गजानां रथिनो मध्ये रथानामनु सादिनः ।
सादिनामन्तरा स्थाप्यं पादातमिह दंशितम् ॥ ००९ ॥

य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयते द्विषः ।
तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ०१० ॥

सर्वे सुकृतमिच्छन्तः सुयुद्धेनातिमन्यवः ।
क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा इव ॥ ०११ ॥

हर्षयेयुर्विषण्णांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम् ।
जितां च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ ०१२ ॥

पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविते ।
न वेगः सुसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ ०१३ ॥

न हि प्रहर्तुमिच्छन्ति शूराः प्राद्रवतां भयात् ।
तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम् ॥ ०१४ ॥

चराणामचरा ह्यन्नमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि ।
अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥ ०१५ ॥

समानपृष्ठोदरपाणिपादाः ; पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।
अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः ; कृत्वाञ्जलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् ॥ ०१६ ॥

शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सदा ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः संमानमर्हति ॥ ०१७ ॥

न हि शौर्यात्परं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १०१

युधिष्ठिर उवाच ॥

यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ ।
ईषद्धर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सत्येन हि स्थिता धर्मा उपपत्त्या तथापरे ।
साध्वाचारतया केचित्तथैवौपयिका अपि ॥ ००२ ॥

उपायधर्मान्वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मयोः ॥ ००२ ॥

निर्मर्यादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ।
तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ॥ ००३ ॥

कार्याणां संप्रसिद्ध्यर्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ००३ ॥

उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत ।
जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥ ००४ ॥

अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत ।
तां राजा निकृतिं जानन्यथामित्रान्प्रबाधते ॥ ००५ ॥

गजानां पार्श्वचर्माणि गोवृषाजगराणि च ।
शल्यकङ्कटलोहानि तनुत्राणि मतानि च ॥ ००६ ॥

शितपीतानि शस्त्राणि संनाहाः पीतलोहिताः ।

नानारञ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ते ॥ ००७ ॥

ऋष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः ।
फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्प्यान्यनेकशः ॥ ००८ ॥

अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्रमाः ॥ ००८ ॥

चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ।
पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तथा ॥ ००९ ॥

नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।
तस्मात्तदा योजयेत परेषां व्यसनेषु वा ॥ ०१० ॥

एतेषु योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ॥ ०१० ॥

जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ।
चारैर्हि विहिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥ ०११ ॥

नव्यारण्यैर्न शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव ।
तस्मात्सर्वासु सेनासु योजयन्ति जयार्थिनः ॥ ०१२ ॥

आवासस्तोयवान्दुर्गः पर्याकाशः प्रशस्यते ।
परेषामुपसर्पाणां प्रतिषेधस्तथा भवेत् ॥ ०१३ ॥

आकाशं तु वनाभ्याशे मन्यन्ते गुणवत्तरम् ।
बहुभिर्गुणजातैस्तु ये युद्धकुशला जनाः ॥ ०१४ ॥

उपन्यासोऽपसर्पाणां पदातीनां च गूहनम् ।
अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणम् ॥ ०१५ ॥

सप्तर्षीन्पृष्ठतः कृत्वा युध्येरन्नचला इव ।

अनेन विधिना राजञ्जिगीषेतापि दुर्जयान् ॥ ०१६ ॥

यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः ।
पूर्वं पूर्वं ज्याय एषां संनिपाते युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥ ०१८ ॥

समा निरुदकाकाशा रथभूमिः प्रशस्यते ।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥ ०१९ ॥

बहुदुर्गा महावृक्षा वेत्रवेणुभिरास्तृता ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ ०२० ॥

पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ ०२१ ॥

पदातिनागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
गुणानेतान्प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ ०२२ ॥

एवं सञ्चिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः ।
विजयं लभते नित्यं सेनां सम्यक्प्रयोजयन् ॥ ०२३ ॥

प्रसुप्तांस्तृषिताञ्श्रान्तान्प्रकीर्णान्नाभिघातयेत् ।
मोक्षे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ॥ ०२४ ॥

अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्विहतान्प्रतनूकृतान् ।
सुविस्रम्भान्कृतारम्भानुपन्यासप्रतापितान् ॥ ०२५ ॥

बहिश्चरानुपन्यासान्कृत्वा वेश्मानुसारिणः ॥ ०२५ ॥

पारंपर्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः ।
परिचर्यावरोद्धारो ये च केचन वल्गिनः ॥ ०२६ ॥

अनीकं ये प्रभिन्दन्ति भिन्नं ये स्थगयन्ति च ।
समानाशनपानास्ते कार्या द्विगुणवेतनाः ॥ ०२७ ॥

दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
तेषां सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम् ॥ ०२८ ॥

यथामुख्यं संनिपात्य वक्तव्याः स्म शपामहे ।
यथा जयार्थं सङ्ग्रामे न जह्याम परस्परम् ॥ ०२९ ॥

इहैव ते निवर्तन्तां ये नः केचन भीरवः ।
न घातयेयुः प्रदरं कुर्वाणास्तुमुले सति ॥ ०३० ॥

आत्मानं च स्वपक्षं च पलायन्हन्ति संयुगे ।
द्रव्यनाशो वधोऽकीर्तिरयशश्च पलायने ॥ ०३१ ॥

अमनोज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायतः ।
प्रतिस्पन्दौष्ठदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ॥ ०३२ ॥

हित्वा पलायमानस्य सहायान्प्राणसंशये ।
अमित्रैरनुबद्धस्य द्विषतामस्तु नस्तथा ॥ ०३३ ॥

मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ॥ ०३४ ॥

अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् ।
जयिनं सुहृदस्तात वन्दनैर्मङ्गलेन च ॥ ०३५ ॥

यस्य स्म व्यसने राजन्ननुमोदन्ति शत्रवः ।

तदसह्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि ॥ ०३६ ॥

श्रियं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
सा भीरूणां परान्याति शूरस्तामधिगच्छति ॥ ०३७ ॥

ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः सङ्ग्रामे त्यक्तजीविताः ।
जयन्तो वध्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ ०३८ ॥

एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः ।
अमित्रवाहिनीं वीराः संप्रगाहन्त्यभीरवः ॥ ०३९ ॥

अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मवतां भवेत् ।
पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ०४० ॥

परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनां च गूहनम् ।
अपि ह्यस्मिन्परे गृद्धा भवेयुर्ये पुरोगमाः ॥ ०४१ ॥

ये पुरस्तादभिमताः सत्त्ववन्तो मनस्विनः ।
ते पूर्वमभिवर्तेरंस्तानन्वगितरे जनाः ॥ ०४२ ॥

अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि यत्नतः ।
स्कन्धदर्शनमात्रं तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ ०४३ ॥

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ ०४४ ॥

संप्रयुद्धे प्रहृष्टे वा सत्यं वा यदि वानृतम् ।
प्रगृह्य बाहून्क्रोशेत भग्ना भग्नाः परा इति ॥ ०४५ ॥

आगतं नो मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
शब्दवन्तोऽनुधावेयुः कुर्वन्तो भैरवं रवम् ॥ ०४६ ॥

क्ष्वेडाः किलकिलाः शङ्खाः क्रकचा गोविषाणिकान् ।
भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुश्च कुञ्जरान् ॥ ०४७ ॥

अध्याय १०२

युधिष्ठिर उवाच ॥

किंशीलाः किंसमुत्थानाः कथंरूपाश्च भारत ।
किंसंनाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संयुगे नृप ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

यथाचरितमेवात्र शस्त्रपत्रं विधीयते ।
आचारादेव पुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ॥ ००२ ॥

गान्धाराः सिन्धुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः ।
आभीरवः सुबलिनस्तद्बलं सर्वपारगम् ॥ ००३ ॥

सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः ।
प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः शठयोधिनः ॥ ००४ ॥

तथा यवनकाम्बोजा मथुरामभितश्च ये ।
एते नियुद्धकुशला दाक्षिणात्यासिचर्मिणः ॥ ००५ ॥

सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ।
प्राय एष समुद्दिष्टो लक्षणानि तु मे शृणु ॥ ००६ ॥

सिंहशार्दूलवाङ्नेत्राः सिंहशार्दूलगामिनः ।
पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥ ००७ ॥

मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षास्तथापरे ।
प्रवादिनः सुचण्डाश्च क्रोधिनः किंनरीस्वनाः ॥ ००८ ॥

मेघस्वनाः क्रुद्धमुखाः केचित्करभनिस्वनाः ।
जिह्मनासानुजङ्घाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥ ००९ ॥

बिडालकुब्जास्तनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ।
शूराश्चपलचित्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः ॥ ०१० ॥

गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयोऽपि च ।
तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ॥ ०११ ॥

सुसंहताः प्रतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः ।
प्रवादितेन नृत्यन्ति हृष्यन्ति कलहेषु च ॥ ०१२ ॥

गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गला भ्रुकुटीमुखाः ।
नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ ०१३ ॥

जिह्माक्षाः प्रललाटाश्च निर्मांसहनवोऽपि च ।
वक्रबाह्वङ्गुलीसक्ताः कृशा धमनिसंतताः ॥ ०१४ ॥

प्रविशन्त्यतिवेगेन संपरायेऽभ्युपस्थिते ।
वारणा इव संमत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः ॥ ०१५ ॥

दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः ।
उन्नतांसाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिण्डिकाः ॥ ०१६ ॥

उद्वृत्ताश्चैव सुग्रीवा विनता विहगा इव ।

पिण्डशीर्षाहिवक्त्राश्च वृषदंशमुखा इव ॥ ०१७ ॥

उग्रस्वना मन्युमन्तो युद्धेष्वारावसारिणः ।
अधर्मज्ञावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शिनः ॥ ०१८ ॥

त्यक्तात्मानः सर्व एते अन्त्यजा ह्यनिवर्तिनः ।
पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चापि ते ॥ ०१९ ॥

अधार्मिका भिन्नवृत्ताः साध्वेवैषां पराभवः ।
एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीक्ष्णशः ॥ ०२० ॥

अध्याय १०३

युधिष्ठिर उवाच ॥

जैत्र्या वा कानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानीहेच्छामि वेदितुम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

जैत्र्या वा यानि रूपाणि भवन्ति पुरुषर्षभ ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ००२ ॥

दैवं पूर्वं विकुरुते मानुषे कालचोदिते ।
तद्विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ॥ ००३ ॥

प्रायश्चित्तविधिं चात्र जपहोमांश्च तद्विदः ।
मङ्गलानि च कुर्वन्तः शमयन्त्यहितान्यपि ॥ ००४ ॥

उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ।
यस्यां भवन्ति सेनायां ध्रुवं तस्यां जयं वदेत् ॥ ००५ ॥

अन्वेनां वायवो वान्ति तथैवेन्द्रधनूंषि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथादित्यस्य रश्मयः ॥ ००६ ॥

गोमायवश्चानुलोमा वडा गृध्राश्च सर्वशः ।
आचरेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ॥ ००७ ॥

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः ; प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति ; जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ००८ ॥

गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च ; शङ्खाश्च भेर्यश्च नदन्ति यत्र ।
युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति ; जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ००९ ॥

इष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च ; संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।
जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाहु ;र्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ ०१० ॥

मङ्गल्यशब्दाः शकुना वदन्ति ; हंसाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च चाषाः ।
हृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति ; जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ०११ ॥

शस्त्रैः पत्रैः कवचैः केतुभिश्च ; सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनाम् ।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया ; येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून् ॥ ०१२ ॥

शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च ; परस्परं सौहृदमास्थिताश्च ।
येषां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च ; जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ०१३ ॥

शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः ।
धैर्यं चाविशते योधान्विजयस्य मुखं तु तत् ॥ ०१४ ॥

इष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधति ॥ ०१५ ॥

संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर ।
साम्नैवावर्तने पूर्वं प्रयतेथास्तथो युधि ॥ ०१६ ॥

जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत ।
यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणम् ॥ ०१७ ॥

अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव ।
दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ ०१८ ॥

भग्ना इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि नकारणम् ।
उदारसारा महती रुरुसंघोपमा चमूः ॥ ०१९ ॥

परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तप्राणाः सुनिश्चिताः ।
अपि पञ्चाशतिः शूरा मृद्नन्ति परवाहिनीम् ॥ ०२० ॥

अथ वा पञ्च षट्सप्त सहिताः कृतनिश्चयाः ।
कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्तीह शात्रवान् ॥ ०२१ ॥

संनिपातो न गन्तव्यः शक्ये सति कथञ्चन ।
सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥ ०२२ ॥

संसर्पणाद्धि सेनाया भयं भीरून्प्रबाधते ।
वज्रादिव प्रज्वलितादियं क्व नु पतिष्यति ॥ ०२३ ॥

अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्त्यथ ।
तेषां स्पन्दन्ति गात्राणि योधानां विषयस्य च ॥ ०२४ ॥

विषयो व्यथते राजन्सर्वः सस्थाणुजङ्गमः ।

शस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा सीदति देहिनाम् ॥ ०२५ ॥

तेषां सान्त्वं क्रूरमिश्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः ।
संपीड्यमाना हि परे योगमायान्ति सर्वशः ॥ ०२६ ॥

अन्तराणां च भेदार्थं चारानभ्यवचारयेत् ।
यश्च तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते ॥ ०२७ ॥

न हि तस्यान्यथा पीडा शक्या कर्तुं तथाविधा ।
यथा सार्धममित्रेण सर्वतः प्रतिबाधनम् ॥ ०२८ ॥

क्षमा वै साधुमाया हि न हि साध्वक्षमा सदा ।
क्षमायाश्चाक्षमायाश्च विद्धि पार्थ प्रयोजनम् ॥ ०२९ ॥

विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञोऽभिवर्धते ।
महापराधा ह्यप्यस्मिन्विश्वसन्ति हि शत्रवः ॥ ०३० ॥

मन्यते कर्शयित्वा तु क्षमा साध्विति शम्बरः ।
असंतप्तं तु यद्दारु प्रत्येति प्रकृतिं पुनः ॥ ०३१ ॥

नैतत्प्रशंसन्त्याचार्या न च साधु निदर्शनम् ।
अक्लेशेनाविनाशेन नियन्तव्याः स्वपुत्रवत् ॥ ०३२ ॥

द्वेष्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर ।
मृदुमप्यवमन्यन्ते तस्मादुभयभाग्भवेत् ॥ ०३३ ॥

प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायेत शोचन्निव रुदन्निव ॥ ०३४ ॥

न मे प्रियं यत्स हतः संप्राहैवं पुरो वचः ।
न चकर्थ च मे वाक्यमुच्यमानः पुनः पुनः ॥ ०३५ ॥

अहो जीवितमाकाङ्क्षे नेदृशो वधमर्हति ।
सुदुर्लभाः सुपुरुषाः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ॥ ०३६ ॥

कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे ।
इति वाचा वदन्हन्तॄन्पूजयेत रहोगतः ॥ ०३७ ॥

हन्तॄणां चाहतानां च यत्कुर्युरपराधिनः ।
क्रोशेद्बाहुं प्रगृह्यापि चिकीर्षञ्जनसङ्ग्रहम् ॥ ०३८ ॥

एवं सर्वास्ववस्थासु सान्त्वपूर्वं समाचरन् ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ॥ ०३९ ॥

विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत ।
विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ॥ ०४० ॥

तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
सर्वतः परिरक्षेच्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥ ०४१ ॥

इन्द्रबृहस्पतिसंवादः

अध्याय १०४

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
अरौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उपसङ्गम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ००३ ॥

अहितेषु कथं ब्रह्मन्वर्तयेयमतन्द्रितः ।
असमुच्छिद्य चैवेनान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ००४ ॥

सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणो भवेत् ।
किं कुर्वाणं न मां जह्याज्ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ००५ ॥

ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ॥ ००६ ॥

न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
बालसंसेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ॥ ००७ ॥

न शत्रुर्विवृतः कार्यो वधमस्याभिकाङ्क्षता ॥ ००७ ॥

क्रोधं बलममर्षं च नियम्यात्मजमात्मनि ।
अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ००८ ॥

प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासं च वर्जयेत् ॥ ००९ ॥

यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ।
तान्द्विजान्कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ॥ ०१० ॥

वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्च पुरंदर ॥ ०१० ॥

न नित्यं परिभूयारीन्सुखं स्वपिति वासव ।
जागर्त्येव च दुष्टात्मा सङ्करेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ०११ ॥

न संनिपातः कर्तव्यः सामान्ये विजये सति ।
विश्वास्यैवोपसंन्यास्यो वशे कृत्वा रिपुः प्रभो ॥ ०१२ ॥

संप्रधार्य सहामात्यैर्मन्त्रविद्भिर्महात्मभिः ।
उपेक्षमाणोऽवज्ञाते हृदयेनापराजितः ॥ ०१३ ॥

अथास्य प्रहरेत्काले किञ्चिद्विचलिते पदे ।
दण्डं च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ०१४ ॥

आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नं च विचारयेत् ।
बलानि दूषयेदस्य जानंश्चैव प्रमाणतः ॥ ०१५ ॥

भेदेनोपप्रदानेन संसृजन्नौषधैस्तथा ।
न त्वेव चेलसंसर्गं रचयेदरिभिः सह ॥ ०१६ ॥

दीर्घकालमपि क्षान्त्वा विहन्यादेव शात्रवान् ।
कालाकाङ्क्षी यामयेच्च यथा विस्रम्भमाप्नुयुः ॥ ०१७ ॥

न सद्योऽरीन्विनिर्हन्याद्दृष्टस्य विजयोऽज्वरः ।
न यः शल्यं घट्टयति नवं च कुरुते व्रणम् ॥ ०१८ ॥

प्राप्ते च प्रहरेत्काले न स संवर्तते पुनः ।
हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपुं प्रति ॥ ०१९ ॥

यः कालो हि व्यतिक्रामेत्पुरुषं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनः कालः कालधर्मचिकीर्षुणा ॥ ०२० ॥

और्जस्थ्यं विजयेदेवं सङ्गृह्णन्साधुसंमतान् ।
कालेन साधयेन्नित्यं नाप्राप्तेऽभिनिपीडयेत् ॥ ०२१ ॥

विहाय कामं क्रोधं च तथाहङ्कारमेव च ।
युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुरंदर ॥ ०२२ ॥

मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम ।
मायाश्च विविधाः शक्र साधयन्त्यविचक्षणम् ॥ ०२३ ॥

निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रतिविधाय च ।
ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् ॥ ०२४ ॥

यदैवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् ।
यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विद्रावयन्त्यपि ॥ ०२५ ॥

अशक्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदं चरेत् ।
ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीम् ॥ ०२६ ॥

भेदं च प्रथमं युञ्ज्यात्तूष्णींदण्डं तथैव च ।
काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ॥ ०२७ ॥

प्रणिपातं च गच्छेत काले शत्रोर्बलीयसः ।
युक्तोऽस्य वधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ॥ ०२८ ॥

प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
अमित्रमुपसेवेत न तु जातु विशङ्कयेत् ॥ ०२९ ॥

स्थानानि शङ्कितानां च नित्यमेव विवर्जयेत् ।
न च तेष्वाश्वसेद्द्रुग्ध्वा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ०३० ॥

न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदस्ति सुरोत्तम ।
यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ०३१ ॥

तथा विविधशीलानामपि संभव उच्यते ।
यतेत योगमास्थाय मित्रामित्रानवारयन् ॥ ०३२ ॥

मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
मातीक्ष्णो मामृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ०३३ ॥

यथा वप्रे वेगवति सर्वतःसंप्लुतोदके ।
नित्यं विवरणाद्बाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ॥ ०३४ ॥

न बनूनभियुञ्जीत यौगपद्येन शात्रवान् ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेन च पुरंदर ॥ ०३५ ॥

एकैकमेषां निष्पिंषञ्शिष्टेषु निपुणं चरेत् ।
न च शक्तोऽपि मेधावी सर्वानेवारभेन्नृपः ॥ ०३६ ॥

यदा स्यान्महती सेना हयनागरथाकुला ।
पदातियन्त्रबहुला स्वनुरक्ता षडङ्गिनी ॥ ०३७ ॥

यदा बहुविधां वृद्धिं मन्यते प्रतिलोमतः ।
तदा विवृत्य प्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥ ०३८ ॥

न साम दण्डोपनिषत्प्रशस्यते ; न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा ।
न सस्यघातो न च सङ्करक्रिया ; न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥ ०३९ ॥

मायाविभेदानुपसर्जनानि ; पापं तथैव स्पशसंप्रयोगात् ।
आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेत ; पुरेषु राष्ट्रेषु च संप्रयुक्तः ॥ ०४० ॥

पुराणि चैषामनुसृत्य भूमिपाः ; पुरेषु भोगान्निखिलानिहाजयन् ।
पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि ; प्रयोजयन्तो बलवृत्रसूदन ॥ ०४१ ॥

प्रदाय गूढानि वसूनि नाम ; प्रच्छिद्य भोगानवधाय च स्वान् ।
दुष्टाः स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा ; पुरेषु राष्ट्रेषु च योजयन्ति ॥ ०४२ ॥

तथैव चान्यै रतिशास्त्रवेदिभिः ; स्वलङ्कृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ।
सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः ; परेषु कृत्यानुपधारयस्व ॥ ०४३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम ।
कथं दुष्टं विजानीयादेतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ०४४ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यसूयति ।
परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ॥ ०४५ ॥

तूष्णींभावेऽपि हि ज्ञानं न चेद्भवति कारणम् ।
विश्वासमोष्ठसंदंशं शिरसश्च प्रकम्पनम् ॥ ०४६ ॥

करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते ।
अदृष्टितो विकुरुते दृष्ट्वा वा नाभिभाषते ॥ ०४७ ॥

पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि ।
आसने शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥ ०४८ ॥

आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणम् ।
विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ०४९ ॥

एतान्येवं यथोक्तानि बुध्येथास्त्रिदशाधिप ।
पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ०५० ॥

इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ।
निशाम्य शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥ ०५१ ॥

भीष्म उवाच ॥

स तद्वचः शत्रुनिबर्हणे रत ;स्तथा चकारावितथं बृहस्पतेः ।
चचार काले विजयाय चारिहा ; वशं च शत्रूननयत्पुरंदरः ॥ ०५२ ॥

कालकवृक्षीयम्

अध्याय १०५

युधिष्ठिर उवाच ॥

धार्मिकोऽर्थानसंप्राप्य राजामात्यैः प्रबाधितः ।
च्युतः कोशाच्च दण्डाच्च सुखमिच्छन्कथं चरेत् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्रायं क्षेमदर्शीयमितिहासोऽनुगीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

क्षेमदर्शं नृपसुतं यत्र क्षीणबलं पुरा ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥ ००३ ॥

तं पप्रच्छोपसङ्गृह्य कृच्छ्रामापदमास्थितः ॥ ००३ ॥

अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः ।
अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन्किं कर्तुमर्हति ॥ ००४ ॥

अन्यत्र मरणात्स्तेयादन्यत्र परसंश्रयात् ।
क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ॥ ००५ ॥

व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा ।
बहुश्रुतः कृतप्रज्ञस्त्वद्विधः शरणं भवेत् ॥ ००६ ॥

निर्विद्य हि नरः कामान्नियम्य सुखमेधते ।
त्यक्त्वा प्रीतिं च शोकं च लब्ध्वाप्रीतिमयं वसु ॥ ००७ ॥

सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहम् ।
मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ॥ ००८ ॥

दुष्करं बत कुर्वन्ति महतोऽर्थांस्त्यजन्ति ये ।
वयं त्वेनान्परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥ ००९ ॥

इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्तं श्रियश्च्युतम् ।
यदन्यत्सुखमस्तीह तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ०१० ॥

कौसल्येनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता ।
मुनिः कालकवृक्षीयः प्रत्युवाच महाद्युतिः ॥ ०११ ॥

पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्या विजानतः ।
अनित्यं सर्वमेवेदमहं च मम चास्ति यत् ॥ ०१२ ॥

यत्किञ्चिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् ।

एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ ०१३ ॥

यद्धि भूतं भविष्यच्च ध्रुवं तन्न भविष्यति ।
एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ॥ ०१४ ॥

यच्च पूर्वे समाहारे यच्च पूर्वतरे परे ।
सर्वं तन्नास्ति तच्चैव तज्ज्ञात्वा कोऽनुसञ्ज्वरेत् ॥ ०१५ ॥

भूत्वा च न भवत्येतदभूत्वा च भवत्यपि ।
शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात्कथं नरः ॥ ०१६ ॥

क्व नु तेऽद्य पिता राजन्क्व नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वा पश्यन्ति तेऽपि च ॥ ०१७ ॥

आत्मनोऽध्रुवतां पश्यंस्तांस्त्वं किमनुशोचसि ।
बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न भविष्यसि ॥ ०१८ ॥

अहं च त्वं च नृपते शत्रवः सुहृदश्च ते ।
अवश्यं न भविष्यामः सर्वं च न भविष्यति ॥ ०१९ ॥

ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
अर्वागेव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥ ०२० ॥

अपि चेन्महतो वित्ताद्विप्रमुच्येत पूरुषः ।
नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ॥ ०२१ ॥

अनागतं यन्न ममेति विद्या ;दतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमाना ;स्ते पण्डितास्तत्सतां स्थानमाहुः ॥ ०२२ ॥

अनाढ्याश्चापि जीवन्ति राज्यं चाप्यनुशासते ।
बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ॥ ०२३ ॥

न च त्वमिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः ।
किं नु त्वं तैर्न वै श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषैः ॥ ०२४ ॥

राजपुत्र उवाच ॥

यादृच्छिकं ममासीत्तद्राज्यमित्येव चिन्तये ।
ह्रियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ ०२५ ॥

तस्यैवं ह्रियमाणस्य स्रोतसेव तपोधन ।
फलमेतत्प्रपश्यामि यथालब्धेन वर्तये ॥ ०२६ ॥

मुनिरुवाच ॥

अनागतमतीतं च यथा तथ्यविनिश्चयात् ।
नानुशोचसि कौसल्य सर्वार्थेषु तथा भव ॥ ०२७ ॥

अवाप्यान्कामयस्वार्थान्नानवाप्यान्कदाचन ।
प्रत्युत्पन्नाननुभवन्मा शुचस्त्वमनागतान् ॥ ०२८ ॥

यथा लब्धोपपन्नार्थस्तथा कौसल्य रंस्यसे ।
कच्चिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि ॥ ०२९ ॥

पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभाग्यो हि दुर्मतिः ।
धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थांश्च न मृष्यते ॥ ०३० ॥

अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान् ।
एतस्मात्कारणादेतद्दुःखं भूयोऽनुवर्तते ॥ ०३१ ॥

ईर्ष्यातिच्छेदसंपन्ना राजन्पुरुषमानिनः ।
कच्चित्त्वं न तथा प्राज्ञ मत्सरी कोसलाधिप ॥ ०३२ ॥

सहस्व श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा ।
अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते जनाः ॥ ०३२ ॥

अभिविष्यन्दते श्रीर्हि सत्यपि द्विषतो जनात् ॥ ०३३ ॥

श्रियं च पुत्रपौत्रं च मनुष्या धर्मचारिणः ।
त्यागधर्मविदो वीराः स्वयमेव त्यजन्त्युत ॥ ०३४ ॥

बहु सङ्कसुकं दृष्ट्वा विवित्सासाधनेन च ।
तथान्ये संत्यजन्त्येनं मत्वा परमदुर्लभम् ॥ ०३५ ॥

त्वं पुनः प्राज्ञरूपः सन्कृपणं परितप्यसे ।
अकाम्यान्कामयानोऽर्थान्पराचीनानुपद्रुतान् ॥ ०३६ ॥

तां बुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैनान्परित्यज ।
अनर्थांश्चार्थरूपेण अर्थांश्चानर्थरूपतः ॥ ०३७ ॥

अर्थायैव हि केषाञ्चिद्धननाशो भवत्युत ।
अनन्त्यं तं सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीक्षते ॥ ०३८ ॥

रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते ।
तथा तस्येहमानस्य समारम्भो विनश्यति ॥ ०३९ ॥

कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतं यदा कौसल्य नश्यति ।
तदा निर्विद्यते सोऽर्थात्परिभग्नक्रमो नरः ॥ ०४० ॥

धर्ममेकेऽभिपद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः ।
परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्येयुश्च लौकिकात् ॥ ०४१ ॥

जीवितं संत्यजन्त्येके धनलोभपरा नराः ।

न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते ॥ ०४२ ॥

पश्य तेषां कृपणतां पश्य तेषामबुद्धिताम् ।
अध्रुवे जीविते मोहादर्थतृष्णामुपाश्रिताः ॥ ०४३ ॥

सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
संयोगे विप्रयोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः ॥ ०४४ ॥

धनं वा पुरुषं राजन्पुरुषो वा पुनर्धनम् ।
अवश्यं प्रजहात्येतत्तद्विद्वान्कोऽनुसञ्ज्वरेत् ॥ ०४५ ॥

अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च ।
पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राजन्नापदमात्मनः ॥ ०४६ ॥

नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरम् ॥ ०४६ ॥

प्रतिषिद्धानवाप्येषु दुर्लभेष्वहितेषु च ।
प्रतिकृष्टेषु भावेषु व्यतिकृष्टेष्वसंभवे ॥ ०४७ ॥

प्रज्ञानतृप्तो विक्रान्तस्त्वद्विधो नानुशोचति ॥ ०४७ ॥

अल्पमिच्छन्नचपलो मृदुर्दान्तः सुसंशितः ।
ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वद्विधो नैव मुह्यति ॥ ०४८ ॥

न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंसवृत्तिं पापिष्ठां दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ ०४९ ॥

अपि मूलफलाजीवो रमस्वैको महावने ।
वाग्यतः सङ्गृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः ॥ ०५० ॥

सदृशं पण्डितस्यैतदीषादन्तेन दन्तिना ।

यदेको रमतेऽरण्ये यच्चाप्यल्पेन तुष्यति ॥ ०५१ ॥

महाह्रदः सङ्क्षुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
एतदेवङ्गतस्याहं सुखं पश्यामि केवलम् ॥ ०५२ ॥

असंभवे श्रियो राजन्हीनस्य सचिवादिभिः ।
दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ०५३ ॥

अध्याय १०६

मुनिरुवाच ॥

अथ चेत्पौरुषं किञ्चित्क्षत्रियात्मनि पश्यसि ।
ब्रवीमि हन्त ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ ००१ ॥

तां चेच्छक्ष्यस्यनुष्ठातुं कर्म चैव करिष्यसि ।
शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ००२ ॥

आचरिष्यसि चेत्कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि ।
राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियम् ॥ ००३ ॥

यद्येतद्रोचते राजन्पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ॥ ००३ ॥

राजपुत्र उवाच ॥

ब्रवीतु भगवान्नीतिमुपपन्नोऽस्म्यहं प्रभो ।
अमोघमिदमद्यास्तु त्वया सह समागतम् ॥ ००४ ॥

मुनिरुवाच ॥

हित्वा स्तम्भं च मानं च क्रोधहर्षौ भयं तथा ।
प्रत्यमित्रं निषेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ ००५ ॥

तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय ।
दातुमर्हति ते वृत्तिं वैदेहः सत्यसङ्गरः ॥ ००६ ॥

प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहं च गमिष्यसि ।
ततः सहायान्सोत्साहा.ण्लप्स्यसेऽव्यसनाञ्शुचीन् ॥ ००७ ॥

वर्तमानः स्वशास्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ॥ ००८ ॥

तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः ।
प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रग्रहणं महत् ॥ ००९ ॥

ततः सुहृद्बलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमन्त्रितम् ।
अन्तरैर्भेदयित्वारीन्बिल्वं बिल्वेन शातय ॥ ०१० ॥

परैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥ ०१० ॥

अलभ्या ये शुभा भावाः स्त्रियश्चाच्छादनानि च ।
शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च ॥ ०११ ॥

पक्षिणो मृगजातानि रसा गन्धाः फलानि च ।
तेष्वेव सज्जयेथास्त्वं यथा नश्येत्स्वयं परः ॥ ०१२ ॥

यद्येव प्रतिषेद्धव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ।
न जातु विवृतः कार्यः शत्रुर्विनयमिच्छता ॥ ०१३ ॥

वसस्व परमामित्रविषये प्राज्ञसंमते ।
भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्राधममनर्थकैः ॥ ०१४ ॥

आरम्भांश्चास्य महतो दुष्करांस्त्वं प्रयोजय ।
नदीबन्धविरोधांश्च बलवद्भिर्विरुध्यताम् ॥ ०१५ ॥

उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।
प्रतिभोगसुखेनैव कोशमस्य विरेचय ॥ ०१६ ॥

यज्ञदानप्रशंसास्मै ब्राह्मणेष्वनुवर्ण्यताम् ।
ते त्वत्प्रियं करिष्यन्ति तं चेष्यन्ति वृका इव ॥ ०१७ ॥

असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ०१८ ॥

कोशक्षये त्वमित्राणां वशं कौसल्य गच्छति ॥ ०१८ ॥

उभयत्र प्रसक्तस्य धर्मे चाधर्म एव च ।
बलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शत्रवः ॥ ०१९ ॥

निन्द्यास्य मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय ।
असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ०२० ॥

याजयैनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्यताम् ।
ततो गच्छत्वसिद्धार्थः पीड्यमानो महाजनम् ॥ ०२१ ॥

त्यागधर्मविदं मुण्डं कञ्चिदस्योपवर्णय ।
अपि त्यागं बुभूषेत कच्चिद्गच्छेदनामयम् ॥ ०२२ ॥

सिद्धेनौषधयोगेन सर्वशत्रुविनाशिना ।
नागानश्वान्मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातय ॥ ०२३ ॥

एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुनिश्चिताः ।
शक्या विषहता कर्तुं नक्लीबेन नृपात्मज ॥ ०२४ ॥

अध्याय १०७

राजपुत्र उवाच ॥

न निकृत्या न दम्भेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ।
नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोऽप्यहम् ॥ ००१ ॥

पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवर्जितम् ।
येन मां नाभिशङ्केत यद्वा कृत्स्नं हितं भवेत् ॥ ००२ ॥

आनृशंस्येन धर्मेण लोके ह्यस्मिञ्जिजीविषुः ।
नाहमेतदलं कर्तुं नैतन्मय्युपपद्यते ॥ ००३ ॥

मुनिरुवाच ॥

उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भाषसे ।
प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या चाद्भुतदर्शन ॥ ००४ ॥

उभयोरेव वामर्थे यतिष्ये तव तस्य च ।
संश्लेषं वा करिष्यामि शाश्वतं ह्यनपायिनम् ॥ ००५ ॥

त्वादृशं हि कुले जातमनृशंसं बहुश्रुतम् ।
अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविदम् ॥ ००६ ॥

यस्त्वं प्रव्रजितो राज्याद्व्यसनं चोत्तमं गतः ।
आनृशंस्येन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितुम् ॥ ००७ ॥

आगन्ता मद्गृहं तात वैदेहः सत्यसङ्गरः ।
यथाहं तं नियोक्ष्यामि तत्करिष्यत्यसंशयम् ॥ ००८ ॥

भीष्म उवाच ॥

तत आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत् ।
अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ॥ ००९ ॥

आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चन्द्रमा इव ।
नास्मिन्पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः ॥ ०१० ॥

तेन ते संधिरेवास्तु विश्वसास्मिन्यथा मयि ।
न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुममित्रहन् ॥ ०११ ॥

अमात्यः शूर एव स्याद्बुद्धिसंपन्न एव च ।
ताभ्यां चैव भयं राज्ञः पश्य राज्यस्य योजनम् ॥ ०१२ ॥

धर्मात्मनां क्वचिल्लोके नान्यास्ति गतिरीदृशी ॥ ०१२ ॥

कृतात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः ।
सुसङ्गृहीतस्त्वेवैष त्वया धर्मपुरोगमः ॥ ०१३ ॥

संसेव्यमानः शत्रूंस्ते गृह्णीयान्महतो गणान् ॥ ०१३ ॥

यद्ययं प्रतियुध्येत्त्वां स्वकर्म क्षत्रियस्य तत् ।
जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे ॥ ०१४ ॥

त्वं चापि प्रतियुध्येथा विजिगीषुव्रते स्थितः ।

अयुद्धैव नियोगान्मे वशे वैदेह ते स्थितः ॥ ०१५ ॥

स त्वं धर्ममवेक्षस्व त्यक्त्वाधर्ममसांप्रतम् ।
न हि कामान्न च द्रोहात्स्वधर्मं हातुमर्हसि ॥ ०१६ ॥

नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ।
तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परो जनः ॥ ०१७ ॥

आत्मन्येव हि संदृश्यावुभौ जयपराजयौ ।
निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयम् ॥ ०१८ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्राह्मणर्षभम् ।
अभिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च ॥ ०१९ ॥

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्बहुश्रुतः ।
श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुभयोर्यत्क्षमं भवेत् ॥ ०२० ॥

तथा वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा ।
एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ०२१ ॥

ततः कौशल्यमाहूय वैदेहो वाक्यमब्रवीत् ।
धर्मतो नीतितश्चैव बलेन च जितो मया ॥ ०२२ ॥

सोऽहं त्वया त्वात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम ।
आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्ततां भवान् ॥ ०२३ ॥

नावमन्ये च ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषम् ।
नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्ततां भवान् ॥ ०२४ ॥

यथावत्पूजितो राजन्गृहं गन्तासि मे गृहात् ।
ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वस्तौ जग्मतुर्गृहान् ॥ ०२५ ॥

वैदेहस्त्वथ कौसल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा ।
पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ॥ ०२६ ॥

ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च ।
एष राज्ञां परो धर्मः सह्यौ जयपराजयौ ॥ ०२७ ॥

अध्याय १०८

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
धर्मो वृत्तं च वृत्तिश्च वृत्त्युपायफलानि च ॥ ००१ ॥

राज्ञां वृत्तं च कोशश्च कोशसञ्जननं महत् ।
अमात्यगुणवृद्धिश्च प्रकृतीनां च वर्धनम् ॥ ००२ ॥

षाड्गुण्यगुणकल्पश्च सेनानीतिस्तथैव च ।
दुष्टस्य च परिज्ञानमदुष्टस्य च लक्षणम् ॥ ००३ ॥

समहीनाधिकानां च यथावल्लक्षणोच्चयः ।
मध्यमस्य च तुष्ट्यर्थं यथा स्थेयं विवर्धता ॥ ००४ ॥

क्षीणसङ्ग्रहवृत्तिश्च यथावत्संप्रकीर्तिता ।
लघुनादेशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ००५ ॥

विजिगीषोस्तथावृत्तमुक्तं चैव तथैव ते ।

गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर ॥ ००६ ॥

यथा गणाः प्रवर्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत ।
अरीन्हि विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ॥ ००७ ॥

भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलभ्यते ।
मन्त्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ००८ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परंतप ।
यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे ब्रूहि पार्थिव ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

गणानां च कुलानां च राज्ञां च भरतर्षभ ।
वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ जनाधिप ॥ ०१० ॥

लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यजनिताश्रयौ ॥ ०११ ॥

चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदनैः ।
क्षयव्ययभयोपायैः कर्शयन्तीतरेतरम् ॥ ०१२ ॥

तत्र दानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ॥ ०१३ ॥

भेदाद्गणा विनश्यन्ति भिन्नाः सूपजपाः परैः ।
तस्मात्संघातयोगेषु प्रयतेरन्गणाः सदा ॥ ०१४ ॥

अर्था ह्येवाधिगम्यन्ते संघातबलपौरुषात् ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥ ०१५ ॥

ज्ञानवृद्धान्प्रशंसन्तः शुश्रूषन्तः परस्परम् ।
विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ ०१६ ॥

धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।
यथावत्संप्रवर्तन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ ०१७ ॥

पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णन्तो विनये च सदा रताः ।
विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ ०१८ ॥

चारमन्त्रविधानेषु कोशसंनिचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ ०१९ ॥

प्राज्ञाञ्शूरान्महेष्वासान्कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ ०२० ॥

द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान्गणानुत्तारयन्ति ते ॥ ०२१ ॥

क्रोधो भेदो भयो दण्डः कर्शनं निग्रहो वधः ।
नयन्त्यरिवशं सद्यो गणान्भरतसत्तम ॥ ०२२ ॥

तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः ।
लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥ ०२३ ॥

मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकर्शन ।
न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ ०२४ ॥

गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विमतस्य ततोऽन्यथा ॥ ०२५ ॥

अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथानर्था भवन्ति च ॥ ०२५ ॥

तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ।
निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥ ०२६ ॥

कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ।
गोत्रस्य राजन्कुर्वन्ति गणसंभेदकारिकाम् ॥ ०२७ ॥

आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यं सुरक्ष्यं बाह्यतो भयम् ।
अभ्यन्तराद्भयं जातं सद्यो मूलं निकृन्तति ॥ ०२८ ॥

अकस्मात्क्रोधलोभाद्वा मोहाद्वापि स्वभावजात् ।
अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत्पराभवलक्षणम् ॥ ०२९ ॥

जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।
न तु शौर्येण बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ ०३० ॥

भेदाच्चैव प्रमादाच्च नाम्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ०३१ ॥

अध्याय १०९

युधिष्ठिर उवाच ॥

महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किं स्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ००१ ॥

किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतम् ।

यथायं पुरुषो धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

मातापित्रोर्गुरूणां च पूजा बहुमता मम ।
अत्र युक्तो नरो लोकान्यशश्च महदश्नुते ॥ ००३ ॥

यदेते ह्यभिजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः ।
धर्म्यं धर्मविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥ ००४ ॥

न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं प्रकल्पयेत् ।
यमेतेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ॥ ००५ ॥

एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रयः ।
एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ००६ ॥

पिता ह्यग्निर्गार्हपत्यो माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ ००७ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्री.ण्ल्लोकानवजेष्यसि ।
पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरम् ॥ ००८ ॥

ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नित्यमेव चरिष्यसि ॥ ००८ ॥

सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ।
यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मं च सुमहाफलम् ॥ ००९ ॥

नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्नीयान्न दूषयेत् ।
नित्यं परिचरेच्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमम् ॥ ०१० ॥

कीर्तिं पुण्यं यशो लोकान्प्राप्स्यसे च जनाधिप ॥ ०१० ॥

सर्वे तस्यादृता लोका यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ०११ ॥

नैवायं न परो लोकस्तस्य चैव परंतप ।
अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरवस्त्रयः ॥ ०१२ ॥

न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते ।
न चान्यदपि कल्याणं पारत्रं समुदाहृतम् ॥ ०१३ ॥

तेभ्य एव तु तत्सर्वं कृत्यया विसृजाम्यहम् ।
तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च ॥ ०१४ ॥

तस्मान्मे संप्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ ०१४ ॥

दशैव तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥ ०१५ ॥

पितॄन्दश तु मातैका सर्वां वा पृथिवीमपि ।
गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ०१६ ॥

गुरुर्गरीयान्पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ॥ ०१६ ॥

उभौ हि मातापितरौ जन्मनि व्युपयुज्यतः ।
शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥ ०१७ ॥

आचार्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साजरामरा ॥ ०१७ ॥

अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ।
न संदुष्यति तत्कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् ॥ ०१८ ॥

धर्माय यतमानानां विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ ०१८ ॥

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा ;वृतं ब्रुवन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं वै मन्ये पितरं मातरं च ; तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ०१९ ॥

विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते ; प्रत्यासन्नं मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते गुरुभिर्भावनीया ;स्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ॥ ०२० ॥

तस्मात्पूजयितव्याश्च संविभज्याश्च यत्नतः ।
गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ॥ ०२१ ॥

येन प्रीताश्च पितरस्तेन प्रीतः पितामहः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ ०२२ ॥

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ।
मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ ०२३ ॥

ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह ॥ ०२३ ॥

न केनचन वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् ।
न च माता न च पिता तादृशो यादृशो गुरुः ॥ ०२४ ॥

न तेऽवमानमर्हन्ति न च ते दूषयन्ति तम् ।
गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ ०२५ ॥

उपाध्यायं पितरं मातरं च ; येऽभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं ; तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ ०२६ ॥

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च ।
चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुमः ॥ ०२७ ॥

एतत्सर्वमतिदेशेन सृष्टं ; यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके ।
एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं ; सर्वान्धर्माननुसृत्यैतदुक्तम् ॥ ०२८ ॥

अध्याय ११०

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत ।
विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः ।
तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः ॥ ००२ ॥

किं स्वित्सत्यं किमनृतं किं स्विद्धर्म्यं सनातनम् ।
कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्कालेऽनृतं वदेत् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
यद्भूलोके सुदुर्ज्ञातं तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ००४ ॥

भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाप्यनृतं भवेत् ॥ ००५ ॥

तादृशे मुह्यते बालो यत्र सत्यमनिष्ठितम् ।
सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ००६ ॥

अप्यनार्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ ००७ ॥

किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् ।
सुमहत्प्राप्नुयात्पापं गङ्गायामिव कौशिकः ॥ ००८ ॥

तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्मः सुदुर्वचः ।
दुष्करः प्रतिसंख्यातुं तर्केणात्र व्यवस्यति ॥ ००९ ॥

प्रभावार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
यत्स्यादहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ०१० ॥

धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यत्स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ०११ ॥

श्रुतिधर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जनाः ।
न तु तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ॥ ०१२ ॥

येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कर्हिचित् ।
तेभ्यस्तन्न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चयः ॥ ०१३ ॥

अकूजनेन चेन्मोक्षो नात्र कूजेत्कथञ्चन ।
अवश्यं कूजितव्यं वा शङ्केरन्वाप्यकूजनात् ॥ ०१४ ॥

श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ।
यः पापैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथादिति ॥ ०१५ ॥

न च तेभ्यो धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन ।
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ ०१६ ॥

स्वशरीरोपरोधेन वरमादातुमिच्छतः ।

सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं ये ब्रूयुः साक्षिणः क्वचित् ॥ ०१७ ॥

अनुक्त्वा तत्र तद्वाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः ॥ ०१७ ॥

प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् ॥ ०१८ ॥

परेषां धर्ममाकाङ्क्षन्नीचः स्याद्धर्मभिक्षुकः ॥ ०१८ ॥

प्रतिश्रुत्य तु दातव्यं श्वःकार्यस्तु बलात्कृतः ।
यः कश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतोऽधर्ममास्थितः ॥ ०१९ ॥

शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ।
सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निकृतिजीवनः ॥ ०२० ॥

धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ।
येऽविषह्या ह्यसंभोज्या निकृत्या पतनं गताः ॥ ०२१ ॥

च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते ।
धनादानाद्दुःखतरं जीविताद्विप्रयोजनम् ॥ ०२२ ॥

अयं वो रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः ।
न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः ॥ ०२३ ॥

तथागतं च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ।
स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते ॥ ०२४ ॥

तेषु यः समयं कश्चित्कुर्वीत हतबुद्धिषु ॥ ०२४ ॥

यथा काकश्च गृध्रश्च तथैवोपधिजीविनः ।
ऊर्ध्वं देहविमोक्षान्ते भवन्त्येतासु योनिषु ॥ ०२५ ॥

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य ;स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः ; साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ०२६ ॥

अध्याय १११

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ।
वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००२ ॥

ये दम्भान्न जपन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संवृता ।
विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००३ ॥

वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः ।
नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००४ ॥

मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः ।
वर्जयन्ति दिवास्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००५ ॥

स्वेषु दारेषु वर्तन्ते न्यायवृत्तेष्वृतावृतौ ।
अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००६ ॥

ये न लोभान्नयन्त्यर्थान्राजानो रजसावृताः ।
विषयान्परिरक्षन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००७ ॥

आहवेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयम् ।
धर्मेण जयमिच्छन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००८ ॥

ये पापानि न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ००९ ॥

ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१० ॥

अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नैव कुर्वते ।
तपोनित्याः सुतपसो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०११ ॥

कर्माण्यकुहकार्थानि येषां वाचश्च सूनृताः ।
येषामर्थाश्च साध्वर्था दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१२ ॥

ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिणः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१३ ॥

ये च संशान्तरजसः संशान्ततमसश्च ये ।
सत्ये स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१४ ॥

येषां न कश्चित्त्रसति त्रसन्ति न च कस्यचित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१५ ॥

परश्रिया न तप्यन्ते ये सन्तः पुरुषर्षभाः ।
ग्राम्यादन्नान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१६ ॥

सर्वान्देवान्नमस्यन्ति सर्वान्धर्मांश्च शृण्वते ।
ये श्रद्दधाना दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१७ ॥

ये न मानितमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परम् ।
मान्यमाना न मन्यन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१८ ॥

ये श्राद्धानि च कुर्वन्ति तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः ।
सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०१९ ॥

ये क्रोधं नैव कुर्वन्ति क्रुद्धान्संशमयन्ति च ।
न च कुप्यन्ति भृत्येभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२० ॥

मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२१ ॥

यात्रार्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।
वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२२ ॥

ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भक्ता नारायणं ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२३ ॥

य एष रक्तपद्माक्षः पीतवासा महाभुजः ।
सुहृद्भ्राता च मित्रं च संबन्धी च तवाच्युतः ॥ ०२४ ॥

य इमान्सकला.ण्ल्लोकांश्चर्मवत्परिवेष्टयेत् ।
इच्छन्प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥ ०२५ ॥

स्थितः प्रियहिते जिष्णोः स एष पुरुषर्षभ ।
राजंस्तव च दुर्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥ ०२६ ॥

य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् ।

ते तरन्तीह दुर्गाणि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ०२७ ॥

दुर्गातितरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च ।
पाठयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२८ ॥

इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
संतरेद्येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवः ॥ ०२९ ॥

व्याघ्रगोमायुसंवादः

अध्याय ११२

युधिष्ठिर उवाच ॥

असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शिनः ।
ईदृशान्पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्याघ्रगोमायुसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः ।
परहिंसारुचिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः ॥ ००३ ॥

स त्वायुषि परिक्षीणे जगामानीप्सितां गतिम् ।
गोमायुत्वं च संप्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा ॥ ००४ ॥

संस्मृत्य पूर्वजातिं स निर्वेदं परमं गतः ।
न भक्षयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि ॥ ००५ ॥

अहिंस्रः सर्वभूतेषु सत्यवाक्सुदृढव्रतः ।
चकार च यथाकाममाहारं पतितैः फलैः ॥ ००६ ॥

श्मशाने तस्य चावासो गोमायोः संमतोऽभवत् ।
जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यद्वासमरोचयत् ॥ ००७ ॥

तस्य शौचममृष्यन्तः सर्वे ते सहजातयः ।
चालयन्ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः ॥ ००८ ॥

वसन्पितृवने रौद्रे शौचं लप्सितुमिच्छसि ।
इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा त्वं पिशिताशनः ॥ ००९ ॥

तत्समो वा भवास्माभिर्भक्ष्यान्दास्यामहे वयम् ।
भुङ्क्ष्व शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदस्ति ते ॥ ०१० ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः ।
मधुरैः प्रश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ॥ ०११ ॥

अप्रमाणं प्रसूतिर्मे शीलतः क्रियते कुलम् ।
प्रार्थयिष्ये तु तत्कर्म येन विस्तीर्यते यशः ॥ ०१२ ॥

श्मशाने यदि वासो मे समाधिर्मे निशाम्यताम् ।
आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मलक्षणम् ॥ ०१३ ॥

आश्रमे यो द्विजं हन्याद्गां वा दद्यादनाश्रमे ।
किं नु तत्पातकं न स्यात्तद्वा दत्तं वृथा भवेत् ॥ ०१४ ॥

भवन्तः सर्वलोभेन केवलं भक्षणे रताः ।
अनुबन्धे तु ये दोषास्तान्न पश्यन्ति मोहिताः ॥ ०१५ ॥

अप्रत्ययकृतां गर्ह्यामर्थापनयदूषिताम् ।
इह चामुत्र चानिष्टां तस्माद्वृत्तिं न रोचये ॥ ०१६ ॥

तं शुचिं पण्डितं मत्वा शार्दूलः ख्यातविक्रमः ।
कृत्वात्मसदृशां पूजां साचिव्येऽवर्धयत्स्वयम् ॥ ०१७ ॥

सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रां मया सह ।
व्रियन्तामीप्सिता भोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः ॥ ०१८ ॥

तीक्ष्णा वयमिति ख्याता भवतो ज्ञापयामहे ।
मृदुपूर्वं घातिनस्ते श्रेयश्चाधिगमिष्यति ॥ ०१९ ॥

अथ संपूज्य तद्वाक्यं मृगेन्द्रस्य महात्मनः ।
गोमायुः प्रश्रितं वाक्यं बभाषे किञ्चिदानतः ॥ ०२० ॥

सदृशं मृगराजैतत्तव वाक्यं मदन्तरे ।
यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलाञ्शुचीन् ॥ ०२१ ॥

न शक्यमनमात्येन महत्त्वमनुशासितुम् ।
दुष्टामात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना ॥ ०२२ ॥

सहायाननुरक्तांस्तु यतेतानुपसंहितान् ।
परस्परमसंघुष्टान्विजिगीषूनलोलुपान् ॥ ०२३ ॥

तानतीतोपधान्प्राज्ञान्हिते युक्तान्मनस्विनः ।
पूजयेथा महाभागान्यथाचार्यान्यथा पितॄन् ॥ ०२४ ॥

न त्वेवं मम संतोषाद्रोचतेऽन्यन्मृगाधिप ।

न कामये सुखान्भोगानैश्वर्यं वा त्वदाश्रयम् ॥ ०२५ ॥

न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः ।
ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःखशीला मदन्तरे ॥ ०२६ ॥

संश्रयः श्लाघनीयस्त्वमन्येषामपि भास्वताम् ।
कृतात्मा सुमहाभागः पापकेष्वप्यदारुणः ॥ ०२७ ॥

दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूललक्ष्यो महाबलः ।
कृती चामोघकर्तासि भाव्यैश्च समलङ्कृतः ॥ ०२८ ॥

किं तु स्वेनास्मि संतुष्टो दुःखा वृत्तिरनुष्ठिता ।
सेवायाश्चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेचरः ॥ ०२९ ॥

राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनाम् ।
वनचर्या च निःसङ्गा निर्भया निरवग्रहा ॥ ०३० ॥

नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ।
न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥ ०३१ ॥

पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् ।
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ०३२ ॥

अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नराधिपैः ।
उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निधनं गताः ॥ ०३३ ॥

यदि त्वेतन्मया कार्यं मृगेन्द्रो यदि मन्यते ।
समयं कृतमिच्छामि वर्तितव्यं यथा मयि ॥ ०३४ ॥

मदीया माननीयास्ते श्रोतव्यं च हितं वचः ।
कल्पिता या च ते वृत्तिः सा भवेत्तव सुस्थिरा ॥ ०३५ ॥

न मन्त्रयेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् ।
नीतिमन्तः परीप्सन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि ॥ ०३६ ॥

एक एकेन सङ्गम्य रहो ब्रूयां हितं तव ।
न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ॥ ०३७ ॥

मया संमन्त्र्य पश्चाच्च न हिंस्याः सचिवास्त्वया ।
मदीयानां च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातयेः ॥ ०३८ ॥

एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणाभिपूजितः ।
प्राप्तवान्मतिसाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनितः ॥ ०३९ ॥

तं तथा सत्कृतं दृष्ट्वा युज्यमानं च कर्मणि ।
प्राद्विषन्कृतसंघाताः पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥ ०४० ॥

मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रवेश्य च ।
दोषेषु समतां नेतुमैच्छन्नशुभबुद्धयः ॥ ०४१ ॥

अन्यथा ह्युचिताः पूर्वं परद्रव्यापहारिणः ।
अशक्ताः किञ्चिदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः ॥ ०४२ ॥

व्युत्थानं चात्र काङ्क्षद्भिः कथाभिः प्रविलोभ्यते ।
धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ॥ ०४३ ॥

न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्धैर्याच्चचाल ह ।
अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय स्थिताः परे ॥ ०४४ ॥

ईप्सितं च मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।
अपनीय स्वयं तद्धि तैर्न्यस्तं तस्य वेश्मनि ॥ ०४५ ॥

यदर्थं चाप्यपहृतं येन यच्चैव मन्त्रितम् ।
तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थं च मर्षितम् ॥ ०४६ ॥

समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता ।
नोपघातस्त्वया ग्राह्यो राजन्मैत्रीमिहेच्छता ॥ ०४७ ॥

भोजने चोपहर्तव्ये तन्मांसं न स्म दृश्यते ।
मृगराजेन चाज्ञप्तं मृग्यतां चोर इत्युत ॥ ०४८ ॥

कृतकैश्चापि तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितम् ।
सचिवेनोपनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ॥ ०४९ ॥

सरोषस्त्वथ शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलम् ।
बभूवामर्षितो राजा वधं चास्याभ्यरोचयत् ॥ ०५० ॥

छिद्रं तु तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ।
सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गेषु वर्तते ॥ ०५१ ॥

इदं चास्येदृशं कर्म वाल्लभ्येन तु रक्ष्यते ।
श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैष तादृशः ॥ ०५२ ॥

वाङ्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ।
धर्मच्छद्मा ह्ययं पापो वृथाचारपरिग्रहः ॥ ०५३ ॥

कार्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवाञ्श्रमम् ॥ ०५३ ॥

मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रस्तेषां तु तद्वचः ।
आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतामिति ॥ ०५४ ॥

शार्दूलवचनं श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
मृगराजं हितैर्वाक्यैः संबोधयितुमागमत् ॥ ०५५ ॥

पुत्र नैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारम्भसंवृतम् ।
कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्यत्यशुचिभिः शुचिः ॥ ०५६ ॥

नोच्छ्रितं सहते कश्चित्प्रक्रिया वैरकारिका ।
शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥ ०५७ ॥

लुब्धानां शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः ।
मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या दरिद्राणां महाधनाः ॥ ०५८ ॥

अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरूपकाः ॥ ०५८ ॥

बहवः पण्डिता लुब्धाः सर्वे मायोपजीविनः ।
कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ ०५९ ॥

शून्यात्तच्च गृहान्मांसं यदद्यापहृतं तव ।
नेच्छते दीयमानं च साधु तावद्विमृश्यताम् ॥ ०६० ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यदर्शिनः ।
दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणम् ॥ ०६१ ॥

तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न चैवास्ति तलं व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ०६२ ॥

तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।
परीक्ष्य ज्ञापयन्ह्यर्थान्न पश्चात्परितप्यते ॥ ०६३ ॥

न दुष्करमिदं पुत्र यत्प्रभुर्घातयेत्परम् ।
श्लाघनीया च वर्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥ ०६४ ॥

स्थापितोऽयं पुत्र त्वया सामन्तेष्वधि विश्रुतः ।

दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्यतामेष ते सुहृत् ॥ ०६५ ॥

दूषितं परदोषैर्हि गृह्णीते योऽन्यथा शुचिम् ।
स्वयं संदूषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ०६६ ॥

तस्माद्धथारिसंघाताद्गोमायोः कश्चिदागतः ।
धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत्कपटं कृतम् ॥ ०६७ ॥

ततो विज्ञातचारित्रः सत्कृत्य स विमोक्षितः ।
परिष्वक्तश्च सस्नेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ॥ ०६८ ॥

अनुज्ञाप्य मृगेन्द्रं तु गोमायुर्नीतिशास्त्रवित् ।
तेनामर्षेण संतप्तः प्रायमासितुमैच्छत ॥ ०६९ ॥

शार्दूलस्तत्र गोमायुं स्नेहात्प्रस्रुतलोचनः ।
अवारयत्स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ०७० ॥

तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसंभ्रमम् ।
बभाषे प्रणतो वाक्यं बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ०७१ ॥

पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पश्चाच्चैव विमानितः ।
परेषामास्पदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ॥ ०७२ ॥

स्वसंतुष्टाश्च्युताः स्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः ।
स्वयं चोपहृता भृत्या ये चाप्युपहृताः परैः ॥ ०७३ ॥

परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च क्रूराः काराभितापिताः ।
हृतस्वा मानिनो ये च त्यक्तोपात्ता महेप्सवः ॥ ०७४ ॥

संतापिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अन्तर्हिताः सोपहिताः सर्वे ते परसाधनाः ॥ ०७५ ॥

अवमानेन युक्तस्य स्थापितस्य च मे पुनः ।
कथं यास्यसि विश्वासमहमेष्यामि वा पुनः ॥ ०७६ ॥

समर्थ इति सङ्गृह्य स्थापयित्वा परीक्ष्य च ।
कृतं च समयं भित्त्वा त्वयाहमवमानितः ॥ ०७७ ॥

प्रथमं यः समाख्यातः शीलवानिति संसदि ।
न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता ॥ ०७८ ॥

एवं चावमतस्येह विश्वासं किं प्रयास्यसि ।
त्वयि चैव ह्यविश्वासे ममोद्वेगो भविष्यति ॥ ०७९ ॥

शङ्कितस्त्वमहं भीतः परे छिद्रानुदर्शिनः ।
अस्निग्धाश्चैव दुस्तोषाः कर्म चैतद्बहुच्छलम् ॥ ०८० ॥

दुःखेन श्लेष्यते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ।
भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते ॥ ०८१ ॥

कश्चिदेव हि भीतस्तु दृश्यते न परात्मनोः ।
कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावाः स्निग्धास्तु दुर्लभाः ॥ ०८२ ॥

सुदुःखं पुरुषज्ञानं चित्तं ह्येषां चलाचलम् ।
समर्थो वाप्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ०८३ ॥

अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्माच्चापकर्षणम् ।
शुभाशुभे महत्त्वं च प्रकर्तुं बुद्धिलाघवात् ॥ ०८४ ॥

एवं बहुविधं सान्त्वमुक्त्वा धर्मार्थहेतुमत् ।
प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ०८५ ॥

अगृह्यानुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य स बुद्धिमान् ।
गोमायुः प्रायमासीनस्त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥ ०८६ ॥

उष्ट्रशिरोग्रीवकथनम्

अध्याय ११३

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं पार्थिवेन कर्तव्यं किं च कृत्वा सुखी भवेत् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वं धर्मभृतां वर ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयम् ।
यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ००२ ॥

न त्वेवं वर्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुमः ।
उष्ट्रस्य सुमहद्वृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००३ ॥

जातिस्मरो महानुष्ट्रः प्राजापत्ययुगोद्भवः ।
तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥ ००४ ॥

तपसस्तस्य चान्ते वै प्रीतिमानभवत्प्रभुः ।
वरेण छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ ००५ ॥

उष्ट्र उवाच ॥

भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम् ।
योजनानां शतं साग्रं या गच्छेच्चरितुं विभो ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ।
प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनम् ॥ ००७ ॥

स चकार तदालस्यं वरदानात्स दुर्मतिः ।
न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ॥ ००८ ॥

स कदाचित्प्रसार्यैवं तां ग्रीवां शतयोजनाम् ।
चचाराश्रान्तहृदयो वातश्चागात्ततो महान् ॥ ००९ ॥

स गुहायां शिरोग्रीवं निधाय पशुरात्मनः ।
आस्ताथ वर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥ ०१० ॥

अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकः क्षुच्छ्रमान्वितः ।
सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥ ०११ ॥

स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छ्रमान्वितः ।
अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः ।
तदा सङ्कोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ ०१३ ॥

यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां सङ्क्षिपते पशुः ।
तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ॥ ०१४ ॥

स हत्वा भक्षयित्वा च जम्बुकोष्ट्रं ततस्तदा ।

विगते वातवर्षे च निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ ०१५ ॥

एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा ।
आलस्यस्य क्रमात्पश्य महद्दोषमुपागतम् ॥ ०१६ ॥

त्वमप्येतं विधिं त्यक्त्वा योगेन नियतेन्द्रियः ।
वर्तस्व बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ०१८ ॥

राज्यं तिष्ठति दक्षस्य सङ्गृहीतेन्द्रियस्य च ।
गुप्तमन्त्रश्रुतवतः सुसहायस्य चानघ ॥ ०१९ ॥

परीक्ष्यकारिणोऽर्थाश्च तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।
सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुम् ॥ ०२० ॥

इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः ; पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।
मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या ; त्वमत्र युक्तः प्रचरस्व राजन् ॥ ०२१ ॥

सरित्सागरसंवादः

अध्याय ११४

युधिष्ठिर उवाच ॥

राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्बलो भरतर्षभ ।
अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ ००२ ॥

सुरारिनिलयः शश्वत्सागरः सरितां पतिः ।
पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ॥ ००३ ॥

समूलशाखान्पश्यामि निहतांश्छायिनो द्रुमान् ।
युष्माभिरिह पूर्णाभिरन्यांस्तत्र न वेतसम् ॥ ००४ ॥

अकायश्चाल्पसारश्च वेतसः कूलजश्च वः ।
अवज्ञाय नशक्यो वा किञ्चिद्वा तेन वः कृतम् ॥ ००५ ॥

तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतम् ।
यथा कूलानि चेमानि भित्त्वा नानीयते वशम् ॥ ००६ ॥

ततः प्राह नदी गङ्गा वाक्यमुत्तरमर्थवत् ।
हेतुमद्ग्राहकं चैव सागरं सरितां पतिम् ॥ ००७ ॥

तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः ।
ततस्त्यजन्ति तत्स्थानं प्रातिलोम्यादचेतसः ॥ ००८ ॥

वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नेतरः ।
स च वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ॥ ००९ ॥

कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्रुमः ।
अनुलोमस्तथास्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः ॥ ०१० ॥

मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च ।

ओषध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवम् ॥ ०११ ॥

यो हि शत्रोर्विवृद्धस्य प्रभोर्वधविनाशने ।
पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव स नश्यति ॥ ०१२ ॥

सारासारं बलं वीर्यमात्मनो द्विषतश्च यः ।
जानन्विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवम् ॥ ०१३ ॥

एवमेव यदा विद्वान्मन्येतातिबलं रिपुम् ।
संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेवं प्रज्ञानलक्षणम् ॥ ०१४ ॥

अध्याय ११५

युधिष्ठिर उवाच ॥

विद्वान्मूर्खप्रगल्भेन मृदुस्तीक्ष्णेन भारत ।
आक्रुश्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिंदम ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रूयतां पृथिवीपाल यथैषोऽर्थोऽनुगीयते ।
सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पचेतसः ॥ ००२ ॥

अरुष्यन्क्रुश्यमानस्य सुकृतं नाम विन्दति ।
दुष्कृतं चात्मनो मर्षी रुष्यत्येवापमार्ष्टि वै ॥ ००३ ॥

टिट्टिभं तमुपेक्षेत वाशमानमिवातुरम् ।
लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ॥ ००४ ॥

इति स श्लाघते नित्यं तेन पापेन कर्मणा ।
इदमुक्तो मया कश्चित्संमतो जनसंसदि ॥ ००५ ॥

स तत्र व्रीडितः शुष्को मृतकल्पोऽवतिष्ठति ॥ ००५ ॥

श्लाघन्नश्लाघनीयेन कर्मणा निरपत्रपः ।
उपेक्षितव्यो दान्तेन तादृशः पुरुषाधमः ॥ ००६ ॥

यद्यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेत्सदा ।
प्राकृतो हि प्रशंसन्वा निन्दन्वा किं करिष्यति ॥ ००७ ॥

वने काक इवाबुद्धिर्वाशमानो निरर्थकम् ॥ ००७ ॥

यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मणः ।
वागेवार्थो भवेत्तस्य न ह्येवार्थो जिघांसतः ॥ ००८ ॥

निषेकं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया ।
मयूर इव कौपीनं नृत्यन्संदर्शयन्निव ॥ ००९ ॥

यस्यावाच्यं न लोकेऽस्ति नाकार्यं वापि किञ्चन ।
वाचं तेन न संदध्याच्छुचिः सङ्क्लिष्टकर्मणा ॥ ०१० ॥

प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षं तु विनिन्दकः ।
स मानवः श्ववल्लोके नष्टलोकपरायणः ॥ ०११ ॥

तादृग्जनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च ।
परोक्षेणापवादेन तन्नाशयति स क्षणात् ॥ ०१२ ॥

तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् ।
वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिषं यथा ॥ ०१३ ॥

परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महात्मने ।
प्रकाशयति दोषान्स्वान्सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥ ०१४ ॥

तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति ।
भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि मज्जति ॥ ०१५ ॥

मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं ; जनापवादे सततं निविष्टम् ।
मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नदन्तं ; त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम् ॥ ०१६ ॥

अधीरजुष्टे पथि वर्तमानं ; दमादपेतं विनयाच्च पापम् ।
अरिव्रतं नित्यमभूतिकामं ; धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यम् ॥ ०१७ ॥

प्रत्युच्यमानस्तु हि भूय एभि ;र्निशाम्य मा भूस्त्वमथार्तरूपः ।
उच्चस्य नीचेन हि संप्रयोगं ; विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये ॥ ०१८ ॥

क्रुद्धो दशार्धेन हि ताडयेद्वा ; स पांसुभिर्वापकिरेत्तुषैर्वा ।
विवृत्य दन्तांश्च विभीषयेद्वा ; सिद्धं हि मूर्खे कुपिते नृशंसे ॥ ०१९ ॥

विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां ; सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ।
पठेदिदं चापि निदर्शनं सदा ; न वाङ्मयं स लभति किञ्चिदप्रियम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ११६

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् ।
स च्छेत्तव्यस्त्वया राजन्भवान्कुलकरो हि नः ॥ ००१ ॥

पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनाम् ।
कथितो वाक्यसञ्चारस्ततो विज्ञापयामि ते ॥ ००२ ॥

यद्धितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् ।
आयत्यां च तदात्वे च क्षेमवृद्धिकरं च यत् ॥ ००३ ॥

पुत्रपौत्राभिरामं च राष्ट्रवृद्धिकरं च यत् ।
अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ००४ ॥

अभिषिक्तो हि यो राजा राज्यस्थो मित्रसंवृतः ।
असुहृत्समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत्प्रजाः ॥ ००५ ॥

यो ह्यसत्प्रग्रहरतिः स्नेहरागबलात्कृतः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जनबुभूषकः ॥ ००६ ॥

तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः ।
न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा संप्रयुज्यते ॥ ००७ ॥

एतान्मे संशयस्थस्य राजधर्मान्सुदुर्लभान् ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवाञ्शंसितुमर्हति ॥ ००८ ॥

शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वं नः कुलहिते रतः ।
क्षत्ता चैव पटुप्रज्ञो यो नः शंसति सर्वदा ॥ ००९ ॥

त्वत्तः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयम् ।
अमृतस्याव्ययस्येव तृप्तः स्वप्स्याम्यहं सुखम् ॥ ०१० ॥

कीदृषाः संनिकर्षस्था भृत्याः स्युर्वा गुणान्विताः ।
कीदृशैः किङ्कुलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ॥ ०११ ॥

न ह्येको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता ।
राज्यं चेदं जनः सर्वस्तत्कुलीनोऽभिशंसति ॥ ०१२ ॥

न हि प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत ।
असहायवता तात नैवार्थाः केचिदप्युत ॥ ०१३ ॥

लब्धुं लब्ध्वा चापि सदा रक्षितुं भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।
हितैषी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते ॥ ०१४ ॥

मन्त्रिणो यस्य कुलजा असंहार्याः सहोषिताः ।
नृपतेर्मतिदाः सन्ति संबन्धज्ञानकोविदाः ॥ ०१५ ॥

अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।
अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते ॥ ०१६ ॥

समदुःखसुखा यस्य सहायाः सत्यकारिणः ।
अर्थचिन्तापरा यस्य स राज्यफलमश्नुते ॥ ०१७ ॥

यस्य नार्तो जनपदः संनिकर्षगतः सदा ।
अक्षुद्रः सत्पथालम्बी स राज्यफलभाग्भवेत् ॥ ०१८ ॥

कोशाक्षपटलं यस्य कोशवृद्धिकरैर्जनैः ।
आप्तैस्तुष्टैश्च सततं धार्यते स नृपोत्तमः ॥ ०१९ ॥

कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैः सञ्चयतत्परैः ।
पात्रभूतैरलुब्धैश्च पाल्यमानं गुणीभवेत् ॥ ०२० ॥

व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्मफलोदयः ।
दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्मफलभाग्भवेत् ॥ ०२१ ॥

सङ्गृहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्मवित् ।
षड्वर्गं प्रतिगृह्णन्स धर्मात्फलमुपाश्नुते ॥ ०२२ ॥

श्वर्षिसंवादः

अध्याय ११७

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निदर्शनकरं लोके सज्जनाचरितं सदा ॥ ००१ ॥

अस्यैवार्थस्य सदृशं यच्छ्रुतं मे तपोवने ।
जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमृषिसत्तमैः ॥ ००२ ॥

वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते ।
ऋषिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ००३ ॥

दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्पथे स्थितः ॥ ००४ ॥

तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः ।
सर्वसत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिणः ॥ ००५ ॥

सिंहव्याघ्राः सशरभा मत्ताश्चैव महागजाः ।
द्वीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः ॥ ००६ ॥

ते सुखप्रश्नदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः ।
तस्यर्षेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः ॥ ००७ ॥

दत्त्वा च ते सुखप्रश्नं सर्वे यान्ति यथागतम् ।
ग्राम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहाच्छ्वा महामुनिम् ॥ ००८ ॥

भक्तोऽनुरक्तः सततमुपवासकृशोऽबलः ।
फलमूलोत्कराहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा ॥ ००९ ॥

तस्यर्षेरुपविष्टस्य पादमूले महामुनेः ।
मनुष्यवद्गतो भावः स्नेहबद्धोऽभवद्भृशम् ॥ ०१० ॥

ततोऽभ्ययान्महावीर्यो द्वीपी क्षतजभोजनः ।
श्वार्थमत्यन्तसंदुष्टः क्रूरः काल इवान्तकः ॥ ०११ ॥

लेलिह्यमानस्तृषितः पुच्छास्फोटनतत्परः ।
व्यादितास्यः क्षुधाभग्नः प्रार्थयानस्तदामिषम् ॥ ०१२ ॥

तं दृष्ट्वा क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप ।
प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र यत्तच्छृणु महामते ॥ ०१३ ॥

श्वशत्रुर्भगवन्नत्र द्वीपी मां हन्तुमिच्छति ।
त्वत्प्रसादाद्भयं न स्यात्तस्मान्मम महामुने ॥ ०१४ ॥

मुनिरुवाच ॥

न भयं द्वीपिनः कार्यं मृत्युतस्ते कथञ्चन ।
एष श्वरूपरहितो द्वीपी भवसि पुत्रक ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः श्वा द्वीपितां नीतो जाम्बूनदनिभाकृतिः ।
चित्राङ्गो विस्फुरन्हृष्टो वने वसति निर्भयः ॥ ०१६ ॥

ततोऽभ्ययान्महारौद्रो व्यादितास्यः क्षुधान्वितः ।
द्वीपिनं लेलिहद्वक्त्रो व्याघ्रो रुधिरलालसः ॥ ०१७ ॥

व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधाभग्नं दंष्ट्रिणं वनगोचरम् ।
द्वीपी जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमेयिवान् ॥ ०१८ ॥

ततः संवासजं स्नेहमृषिणा कुर्वता सदा ।
स द्वीपी व्याघ्रतां नीतो रिपुभिर्बलवत्तरः ॥ ०१९ ॥

ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाभ्यहंस्तं विशां पते ॥ ०१९ ॥

स तु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान्पिशिताशनः ।
न मूलफलभोगेषु स्पृहामप्यकरोत्तदा ॥ ०२० ॥

यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकाङ्क्षति वनौकसः ।
तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥ ०२१ ॥

व्याघ्रस्तूटजमूलस्थस्तृप्तः सुप्तो हतैर्मृगैः ।
नागश्चागात्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोत्थितः ॥ ०२२ ॥

प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पद्मी विततमस्तकः ।
सुविषाणो महाकायो मेघगम्भीरनिस्वनः ॥ ०२३ ॥

तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं मदगर्वितम् ।
व्याघ्रो हस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ॥ ०२४ ॥

ततोऽनयत्कुञ्जरतां तं व्याघ्रमृषिसत्तमः ।
महामेघोपमं दृष्ट्वा तं स भीतोऽभवद्गजः ॥ ०२५ ॥

ततः कमलषण्डानि शल्लकीगहनानि च ।
व्यचरत्स मुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ॥ ०२६ ॥

कदाचिद्रममाणस्य हस्तिनः सुमुखं तदा ।
ऋषेस्तस्योटजस्थस्य कालोऽगच्छन्निशानिशम् ॥ ०२७ ॥

अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः ।
गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः ॥ ०२८ ॥

तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयाकुलः ।
ऋषिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ॥ ०२९ ॥

ततः स सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा ।
वन्यं नागणयत्सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ॥ ०३० ॥

दृष्ट्वा च सोऽनशत्सिंहो वन्यो भीसन्नवाग्बलः ।
स चाश्रमेऽवसत्सिंहस्तस्मिन्नेव वने सुखी ॥ ०३१ ॥

न त्वन्ये क्षुद्रपशवस्तपोवननिवासिनः ।
व्यदृश्यन्त भयत्रस्ता जीविताकाङ्क्षिणः सदा ॥ ०३२ ॥

कदाचित्कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः ।
बलवान्क्षतजाहारो नानासत्त्वभयङ्करः ॥ ०३३ ॥

अष्टपादूर्ध्वचरणः शरभो वनगोचरः ।
तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥ ०३४ ॥

तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिंदम ।

ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः ॥ ०३५ ॥

दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं संप्राद्रवद्भयात् ॥ ०३५ ॥

स एवं शरभस्थाने न्यस्तो वै मुनिना तदा ।
मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शारभ्यं सुखमाप्तवान् ॥ ०३६ ॥

ततः शरभसंत्रस्ताः सर्वे मृगगणा वनात् ।
दिशः संप्राद्रवन्राजन्भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः ॥ ०३७ ॥

शरभोऽप्यतिसंदुष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः ।
फलमूलाशनं शान्तं नैच्छत्स पिशिताशनः ॥ ०३८ ॥

ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः ।
इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः ॥ ०३९ ॥

ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् ॥ ०४० ॥

श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः ।
व्याघ्रो नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमाप्तवान् ॥ ०४१ ॥

सिंहोऽतिबलसंयुक्तो भूयः शरभतां गतः ।
मया स्नेहपरीतेन न विमृष्टः कुलान्वयः ॥ ०४२ ॥

यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि ।
तस्मात्स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि ॥ ०४३ ॥

ततो मुनिजनद्वेषाद्दुष्टात्मा श्वाकृतोऽबुधः ।
ऋषिणा शरभः शप्तः स्वं रूपं पुनराप्तवान् ॥ ०४४ ॥

अध्याय ११८

भीष्म उवाच ॥

स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागमत् ।
ऋषिणा हुङ्कृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ ००१ ॥

एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा शीलशौचताम् ।
आर्जवं प्रकृतिं सत्त्वं कुलं वृत्तं श्रुतं दमम् ॥ ००२ ॥

अनुक्रोशं बलं वीर्यं भावं संप्रशमं क्षमाम् ।
भृत्या ये यत्र योग्याः स्युस्तत्र स्थाप्याः सुशिक्षिताः ॥ ००३ ॥

नापरीक्ष्य महीपालः प्रकर्तुं भृत्यमर्हति ।
अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ॥ ००४ ॥

कुलजः प्रकृतो राज्ञा तत्कुलीनतया सदा ।
न पापे कुरुते बुद्धिं निन्द्यमानोऽप्यनागसि ॥ ००५ ॥

अकुलीनस्तु पुरुषः प्रकृतः साधुसङ्क्षयात् ।
दुर्लभैश्वर्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ॥ ००६ ॥

कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानकोविदम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ॥ ००७ ॥

कृतज्ञं बलवन्तं च क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अलुब्धं लब्धसंतुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् ॥ ००८ ॥

सचिवं देशकालज्ञं सर्वसङ्ग्रहणे रतम् ।
सत्कृतं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥ ००९ ॥

युक्ताचारं स्वविषये संधिविग्रहकोविदम् ।
राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदप्रियम् ॥ ०१० ॥

खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्रायानविशारदम् ॥ ०११ ॥

हस्तिशिक्षासु तत्त्वज्ञमहङ्कारविवर्जितम् ।
प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणम् ॥ ०१२ ॥

चोक्षं चोक्षजनाकीर्णं सुवेषं सुखदर्शनम् ।
नायकं नीतिकुशलं गुणषष्ठ्या समन्वितम् ॥ ०१३ ॥

अस्तब्धं प्रश्रितं शक्तं मृदुवादिनमेव च ।
धीरं श्लक्ष्णं महर्द्धिं च देशकालोपपादकम् ॥ ०१४ ॥

सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ ०१५ ॥

एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ।
एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ॥ ०१६ ॥

धीरो मर्षी शुचिः शीघ्रः काले पुरुषकारवित् ।
शुश्रूषुः श्रुतवाञ्श्रोता ऊहापोहविशारदः ॥ ०१७ ॥

मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः ।
दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये ॥ ०१८ ॥

दानाच्छेदे स्वयङ्कारी सुद्वारः सुखदर्शनः ।

आर्तहस्तप्रदो नित्यमाप्तंमन्यो नये रतः ॥ ०१९ ॥

नाहंवादी न निर्द्वंद्वो न यत्किञ्चनकारकः ।
कृते कर्मण्यमोघानां कर्ता भृत्यजनप्रियः ॥ ०२० ॥

सङ्गृहीतजनोऽस्तब्धः प्रसन्नवदनः सदा ।
दाता भृत्यजनावेक्षी न क्रोधी सुमहामनाः ॥ ०२१ ॥

युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
चारनेत्रः परावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा ॥ ०२२ ॥

राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् ।
योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वैर्गुणगुणैर्वृताः ॥ ०२३ ॥

अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणाः ।
न विमानयितव्याश्च राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥ ०२४ ॥

योधाः समरशौटीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ।
धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंयुताः ॥ ०२५ ॥

अर्थमानविवृद्धाश्च रथचर्याविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥ ०२६ ॥

सर्वसङ्ग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा ।
उत्थानशीलो मित्राढ्यः स राजा राजसत्तमः ॥ ०२७ ॥

शक्या अश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ।
सङ्गृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा ॥ ०२८ ॥

अध्याय ११९

भीष्म उवाच ॥

एवं शुनासमान्भृत्यान्स्वस्थाने यो नराधिपः ।
नियोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ ००१ ॥

न श्वा स्वस्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभि सत्कृतः ।
आरोप्यः श्वा स्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्प्रपद्यते ॥ ००२ ॥

स्वजातिकुलसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
प्रकर्तव्या बुधा भृत्या नास्थाने प्रक्रिया क्षमा ॥ ००३ ॥

अनुरूपाणि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति ।
स भृत्यगुणसंपन्नं राजा फलमुपाश्नुते ॥ ००४ ॥

शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः ।
व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो द्वीपी द्वीपी यथा तथा ॥ ००५ ॥

कर्मस्विहानुरूपेषु न्यस्या भृत्या यथाविधि ।
प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलैषिणा ॥ ००६ ॥

यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः ।
भृत्यान्स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रञ्जयते प्रजाः ॥ ००७ ॥

न बालिशा न च क्षुद्रा न चाप्रतिमितेन्द्रियाः ।
नाकुलीना नराः पार्श्वे स्थाप्या राज्ञा हितैषिणा ॥ ००८ ॥

साधवः कुशलाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।
अक्षुद्राः शुचयो दक्षा नराः स्युः पारिपार्श्वकाः ॥ ००९ ॥

न्यग्भूतास्तत्पराः क्षान्ताश्चौक्षाः प्रकृतिजाः शुभाः ।
स्वे स्वे स्थानेऽपरिक्रुष्टास्ते स्यू राज्ञो बहिश्चराः ॥ ०१० ॥

सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एव जनो भवेत् ।
असिंहः सिंहसहितः सिंहवल्लभते फलम् ॥ ०११ ॥

यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफले रतः ।
न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपासितः ॥ ०१२ ॥

एवमेतैर्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राज्ञैर्बहुश्रुतैः ।
कुलीनैः सह शक्येत कृत्स्नां जेतुं वसुंधराम् ॥ ०१३ ॥

नावैद्यो नानृजुः पार्श्वे नाविद्यो नामहाधनः ।
सङ्ग्राह्यो वसुधापालैर्भृत्यो भृत्यवतां वर ॥ ०१४ ॥

बाणवद्विसृता यान्ति स्वामिकार्यपरा जनाः ।
ये भृत्याः पार्थिवहितास्तेषां सान्त्वं प्रयोजयेत् ॥ ०१५ ॥

कोशश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः ।
कोशमूला हि राजानः कोशमूलकरो भव ॥ ०१६ ॥

कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फीतं धान्यैः सुसञ्चितम् ।
सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरो भव ॥ ०१७ ॥

नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवन्तु रणकोविदाः ।
वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥ ०१८ ॥

ज्ञातिबन्धुजनावेक्षी मित्रसंबन्धिसंवृतः ।
पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥ ०१९ ॥

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रज्ञा चाभिहिता मया ।

श्वा ते निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२० ॥

अध्याय १२०

युधिष्ठिर उवाच ॥

राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत ।
पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥ ००१ ॥

तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वैर्दृष्टं सतां मतम् ।
प्रणयं राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षत्रे परं मतम् ।
तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥ ००३ ॥

यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्ति भुजगाशनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥ ००४ ॥

तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादान्त्यं सत्यमार्जवमेव च ।
मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ॥ ००५ ॥

यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णं रूपमाविशेत् ।
बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥ ००६ ॥

नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी ।

श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः ॥ ००७ ॥

आपद्वारेषु यत्तः स्याज्जलप्रस्रवणेष्विव ।
शैलवर्षोदकानीव द्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत् ॥ ००८ ॥

अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्धर्मध्वजोपमाम् ।
नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेच्चाप्रमादतः ॥ ००९ ॥

लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा वृक्षाद्वृक्षमिवाप्लवन् ॥ ००९ ॥

मृजावान्स्यात्स्वयूथ्येषु भावानि चरणैः क्षिपेत् ।
जातपक्षः परिस्पन्देद्रक्षेद्वैकल्यमात्मनः ॥ ०१० ॥

दोषान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत् ।
काननेष्विव पुष्पाणि बर्हीवार्थान्समाचरेत् ॥ ०११ ॥

उच्छ्रितानाश्रयेत्स्फीतान्नरेन्द्रानचलोपमान् ।
श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं शरणमाश्रयेत् ॥ ०१२ ॥

प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने ।
मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चालक्षितश्चरेत् ॥ ०१३ ॥

न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥ ०१३ ॥

चारभूमिष्वभिगमान्पाशांश्च परिवर्जयेत् ।
पीडयेच्चापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः ॥ ०१४ ॥

हन्यात्क्रुद्धानतिविषान्ये जिह्मगतयोऽहितान् ।
नाश्रयेद्बालबर्हाणि सन्निवासानि वासयेत् ॥ ०१५ ॥

सदा बर्हिनिभः कामं प्रसक्तिकृतमाचरेत् ।

सर्वतश्चाददेत्प्रज्ञां पतङ्गान्गहनेष्विव ॥ ०१६ ॥

एवं मयूरवद्राजा स्वराष्ट्रं परिपालयेत् ॥ ०१६ ॥

आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ।
आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यावतारणम् ॥ ०१७ ॥

बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् ॥ ०१७ ॥

परं चाश्वासयेत्साम्ना स्वशक्तिं चोपलक्षयेत् ।
आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ॥ ०१८ ॥

सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यविचारकः ॥ ०१८ ॥

निगूढबुद्धिर्धीरः स्याद्वक्तव्ये वक्ष्यते तथा ।
संनिकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ॥ ०१९ ॥

स्वभावमेष्यते तप्तं कृष्णायसमिवोदके ॥ ०१९ ॥

अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ।
आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ ०२० ॥

क्षुद्रं क्रूरं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविशारदम् ।
स्वकर्मणि नियुञ्जीत ये चान्ये वचनाधिकाः ॥ ०२१ ॥

अप्यदृष्ट्वा नियुक्तानि अनुरूपेषु कर्मसु ।
सर्वांस्ताननुवर्तेत स्वरांस्तन्त्रीरिवायता ॥ ०२२ ॥

धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ।
ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचलः ॥ ०२३ ॥

व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मिमिवायताम् ।
धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥ ०२४ ॥

कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः ।
मध्ये वयसि निर्दोषान्हिते युक्ताञ्जितेन्द्रियान् ॥ ०२५ ॥

अलुब्धाञ्शिक्षितान्दान्तान्धर्मेषु परिनिष्ठितान् ।
स्थापयेत्सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ॥ ०२६ ॥

एतेनैव प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिम् ।
युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चारैरुपस्कृतः ॥ ०२७ ॥

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधैव वसुंधरा ॥ ०२८ ॥

व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ।
गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ॥ ०२९ ॥

नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य इवोत्पतन् ।
चारांश्च नचरान्विद्यात्तथा बुद्ध्या न सञ्चरेत् ॥ ०३० ॥

कालप्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ।
अहन्यहनि संदुह्यान्महीं गामिव बुद्धिमान् ॥ ०३१ ॥

यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु षट्पदः ।
तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ ०३२ ॥

यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यात्तद्धितं धर्मकामयोः ।
सञ्चयानुविसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ०३३ ॥

नाल्पमर्थं परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् ।

बुद्ध्यावबुध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्वसेत् ॥ ०३४ ॥

धृतिर्दाक्ष्यं संयमो बुद्धिरग्र्या ; धैर्यं शौर्यं देशकालोऽप्रमादः ।
स्वल्पस्य वा महतो वापि वृद्धौ ; धनस्यैतान्यष्ट समिन्धनानि ॥ ०३५ ॥

अग्निस्तोको वर्धते ह्याज्यसिक्तो ; बीजं चैकं बहुसाहस्रमेति ।
क्षयोदयौ विपुलौ संनिशाम्य ; तस्मादल्पं नावमन्येत विद्वान् ॥ ०३६ ॥

बालोऽबालः स्थविरो वा रिपुर्यः ; सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ।
कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत ; कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठः ॥ ०३७ ॥

हरेत्कीर्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्या ;दर्थे दीर्घं वीर्यमस्योपहन्यात् ।
रिपुर्द्वेष्टा दुर्बलो वा बली वा ; तस्माच्छत्रौ नैव हेडेद्यतात्मा ॥ ०३८ ॥

क्षयं शत्रोः सञ्चयं पालनं चा ;प्युभौ चार्थौ सहितौ धर्मकामौ ।
अतश्चान्यन्मतिमान्संदधीत ; तस्माद्राजा बुद्धिमन्तं श्रयेत ॥ ०३९ ॥

बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति ; बलं बुद्ध्या वर्धते पाल्यमानम् ।
शत्रुर्बुद्ध्या सीदते वर्धमानो ; बुद्धेः पश्चात्कर्म यत्तत्प्रशस्तम् ॥ ०४० ॥

सर्वान्कामान्कामयानो हि धीरः ; सत्त्वेनाल्पेनाप्नुते हीनदेहः ।
यथात्मानं प्रार्थयतेऽर्थमानैः ; श्रेयःपात्रं पूरयते ह्यनल्पम् ॥ ०४१ ॥

तस्माद्राजा प्रगृहीतः परेषु ; मूलं लक्ष्म्याः सर्वतोऽभ्याददीत ।
दीर्घं कालमपि संपीड्यमानो ; विद्युत्संपातमिव मानोर्जितः स्यात् ॥ ०४२ ॥

विद्या तपो वा विपुलं धनं वा ; सर्वमेतद्व्यवसायेन शक्यम् ।
ब्रह्म यत्तं निवसति देहवत्सु ; तस्माद्विद्याद्व्यवसायं प्रभूतम् ॥ ०४३ ॥

यत्रासते मतिमन्तो मनस्विनः ; शक्रो विष्णुर्यत्र सरस्वती च ।
वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं ; तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहम् ॥ ०४४ ॥

लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं ; लुब्धस्तृप्तिं परवित्तस्य नैति ।
सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे ; योऽर्थैर्हीनो धर्मकामौ जहाति ॥ ०४५ ॥

धनं भोज्यं पुत्रदारं समृद्धिं ; सर्वो लुब्धः प्रार्थयते परेषाम् ।
लुब्धे दोषाः संभवन्तीह सर्वे ; तस्माद्राजा न प्रगृह्णीत लुब्धान् ॥ ०४६ ॥

संदर्शने सत्पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ।
आरम्भान्द्विषतां प्राज्ञः सर्वानर्थांस्तु सूदयेत् ॥ ०४७ ॥

धर्मान्वितेषु विज्ञातो मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव ।
आप्तो राजन्कुलीनश्च पर्याप्तो राज्यसङ्ग्रहे ॥ ०४८ ॥

विधिप्रवृत्तान्नरदेवधर्मा ;नुक्तान्समासेन निबोध बुद्ध्या ।
इमान्विदध्याद्यनुसृत्य यो वै ; राजा महीं पालयितुं स शक्तः ॥ ०४९ ॥

अनीतिजं यद्यविधानजं सुखं ; हठप्रणीतं विविधं प्रदृश्यते ।
न विद्यते तस्य गतिर्महीपते ;र्न विद्यते राष्ट्रजमुत्तमं सुखम् ॥ ०५० ॥

धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजिता ;न्गुणोपपन्नान्युधि दृष्टविक्रमान् ।
गुणेषु दृष्टानचिरादिहात्मवा ;न्सतोऽभिसंधाय निहन्ति शात्रवान् ॥ ०५१ ॥

पश्येदुपायान्विविधैः क्रियापथै ;र्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् ।
श्रियं विशिष्टां विपुलं यशो धनं ; न दोषदर्शी पुरुषः समश्नुते ॥ ०५२ ॥

प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तने तथा ; सुहृत्सु विज्ञाय निवृत्य चोभयोः ।
यदेव मित्रं गुरुभारमावहे ;त्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ॥ ०५३ ॥

एतान्मयोक्तांस्तव राजधर्मा ;न्नृणां च गुप्तौ मतिमादधत्स्व ।
अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन ; सर्वो हि लोकोत्तमधर्ममूलः ॥ ०५४ ॥

अध्याय १२१

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ।
ईश्वरश्च महादण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ००१ ॥

देवतानामृषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
यक्षरक्षःपिशाचानां मर्त्यानां च विशेषतः ॥ ००२ ॥

सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यक्ष्वपि निवासिनाम् ।
सर्वव्यापी महातेजा दण्डः श्रेयानिति प्रभो ॥ ००३ ॥

इत्येतदुक्तं भवता सर्वं दण्ड्यं चराचरम् ।
दृश्यते लोकमासक्तं ससुरासुरमानुषम् ॥ ००४ ॥

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
को दण्डः कीदृशो दण्डः किंरूपः किंपरायणः ॥ ००५ ॥

किमात्मकः कथंभूतः कतिमूर्तिः कथंप्रभुः ।
जागर्ति स कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः ॥ ००६ ॥

कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति परिपालयन् ।
कश्च विज्ञायते पूर्वं कोऽपरो दण्डसञ्ज्ञितः ॥ ००७ ॥

किंसंस्थश्च भवेद्दण्डः का चास्य गतिरिष्यते ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहार्यो यथा च सः ।
यस्मिन्हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः ॥ ००८ ॥

धर्मस्याख्या महाराज व्यवहार इतीष्यते ।
तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः ॥ ००९ ॥

इत्यर्थं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥ ००९ ॥

अपि चैतत्पुरा राजन्मनुना प्रोक्तमादितः ।
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना ॥ ०१० ॥

प्रजा रक्षति यः सम्यग्धर्म एव स केवलः ॥ ०१० ॥

अथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ।
जन्म चोक्तं वसिष्ठेन ब्रह्मणो वचनं महत् ॥ ०११ ॥

प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ।
व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ॥ ०१२ ॥

दण्डात्त्रिवर्गः सततं सुप्रणीतात्प्रवर्तते ।
दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोच्छिखः ॥ ०१३ ॥

नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।
अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ ०१४ ॥

जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।
एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुरावरः ॥ ०१५ ॥

असिर्गदा धनुः शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः ।

मुसलं परशुश्चक्रं प्रासो दण्डर्ष्टितोमराः ॥ ०१६ ॥

सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित् ।
दण्ड एव हि सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान् ॥ ०१७ ॥

भिन्दंश्छिन्दन्रुजन्कृन्तन्दारयन्पाटयंस्तथा ।
घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ॥ ०१८ ॥

असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः प्रजागरः ॥ ०१९ ॥

शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्रश्च शास्ता प्राग्वचनं गतः ।
धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगो ग्रहः ॥ ०२० ॥

असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवङ्करः ।
नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ॥ ०२१ ॥

दण्डो हि भगवान्विष्णुर्यज्ञो नारायणः प्रभुः ।
शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते ॥ ०२२ ॥

यथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्नीतिः सरस्वती ।
दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ॥ ०२३ ॥

अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले ।
दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥ ०२४ ॥

कामाकामावृतुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः ।
अप्रसादः प्रसादश्च हर्षः क्रोधः शमो दमः ॥ ०२५ ॥

दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये ।
हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् ॥ ०२६ ॥

अन्तश्चादिश्च मध्यं च कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्यं नयानयौ ॥ ०२७ ॥

अशक्तिः शक्तिरित्येव मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ ।
विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥ ०२८ ॥

अनृतं ज्ञाज्ञता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च ।
क्लीबता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ०२९ ॥

तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा ।
विराद्धिश्चैव राद्धिश्च कार्याकार्ये बलाबले ॥ ०३० ॥

असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च ।
अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च संपद्विपच्च ह ॥ ०३१ ॥

तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ।
एवं दण्डस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन्बहुरूपता ॥ ०३२ ॥

न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् ।
भयाद्दण्डस्य चान्योन्यं घ्नन्ति नैव युधिष्ठिर ॥ ०३३ ॥

दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः ।
राजानं वर्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम् ॥ ०३४ ॥

व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ॥ ०३५ ॥

धर्मयुक्ता द्विजाः श्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च ।
बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ॥ ०३६ ॥

प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिददत्युत ।
अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ॥ ०३७ ॥

प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ॥ ०३८ ॥

एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः ।
रक्षन्प्रजाः प्रजागर्ति नित्यं सुविहितोऽक्षरः ॥ ०३९ ॥

ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं वित्तं प्रजापतिः ।
भूतात्मा जीव इत्येव नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः ॥ ०४० ॥

अददद्दण्ड एवास्मै ध्रुवमैश्वर्यमेव च ।
बले नयश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ॥ ०४१ ॥

कुलबाहुधनामात्याः प्रज्ञा चोक्ता बलानि च ।
आहार्यं चाष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ०४२ ॥

हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च ।
दैशिकाश्चारकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् ॥ ०४३ ॥

अष्टाङ्गस्य तु युक्तस्य हस्तिनो हस्तियायिनः ।
अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये ॥ ०४४ ॥

भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्ता दैवचिन्तकाः ।
कोशो मित्राणि धान्यं च सर्वोपकरणानि च ॥ ०४५ ॥

सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः ।
राज्यस्य दण्ड एवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ॥ ०४६ ॥

ईश्वरेण प्रयत्नेन धारणे क्षत्रियस्य हि ।

दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् ॥ ०४७ ॥

राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथाधर्मप्रदर्शनः ॥ ०४७ ॥

ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथापरः ॥ ०४८ ॥

तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ०४८ ॥

व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते ।
मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथापरः ॥ ०४९ ॥

उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।
ज्ञेयो न स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्यय एव च ॥ ०५० ॥

दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः ।
व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः ॥ ०५१ ॥

यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शकः ।
धर्मप्रत्यय उत्पन्नो यथाधर्मः कृतात्मभिः ॥ ०५२ ॥

व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ।
त्रीन्धारयति लोकान्वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः ॥ ०५३ ॥

यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ।
व्यवहारश्च यो दृष्टः स धर्म इति नः श्रुतः ॥ ०५४ ॥

यश्च वेदः स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्पथः ॥ ०५४ ॥

ब्रह्मा प्रजापतिः पूर्वं बभूवाथ पितामहः ।
लोकानां स हि सर्वेषां ससुरासुररक्षसाम् ॥ ०५५ ॥

समनुष्योरगवतां कर्ता चैव स भूतकृत् ॥ ०५५ ॥

ततो नो व्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।
तस्मादिदमवोचाम व्यवहारनिदर्शनम् ॥ ०५६ ॥

माता पिता च भ्राता च भार्या चाथ पुरोहितः ।
नादण्ड्यो विद्यते राज्ञां यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ०५७ ॥

वसुहोममान्धातृसंवादः

अध्याय १२२

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अङ्गेषु राजा द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ ००१ ॥

स राजा धर्मनित्यः सन्सह पत्न्या महातपाः ।
मुञ्जपृष्ठं जगामाथ देवर्षिगणपूजितम् ॥ ००२ ॥

तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते ।
यत्र मुञ्जवटे रामो जटाहरणमादिशत् ॥ ००३ ॥

तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभिः संशितव्रतैः ।
मुञ्जपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ॥ ००४ ॥

स तत्र बहुभिर्युक्तः सदा श्रुतिमयैर्गुणैः ।
ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ॥ ००५ ॥

तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानितः ।
अभ्यागच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुकर्शनः ॥ ००६ ॥

सोऽभिसृत्य तु मान्धाता वसुहोमं नराधिपम् ।
दृष्ट्वा प्रकृष्टं तपसा विनयेनाभ्यतिष्ठत ॥ ००७ ॥

वसुहोमोऽपि राज्ञो वै गामर्घ्यं च न्यवेदयत् ।
अष्टाङ्गस्य च राज्यस्य पप्रच्छ कुशलं तदा ॥ ००८ ॥

सद्भिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनम् ।
अपृच्छद्वसुहोमस्तं राजन्किं करवाणि ते ॥ ००९ ॥

सोऽब्रवीत्परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तमम् ।
वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरुनन्दन ॥ ०१० ॥

बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकलं त्वया ।
तथैवौशनसं शास्त्रं विज्ञातं ते नराधिप ॥ ०११ ॥

तदहं श्रोतुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथम् ।
किं वापि पूर्वं जागर्ति किं वा परममुच्यते ॥ ०१२ ॥

कथं क्षत्रियसंस्थश्च दण्डः संप्रत्यवस्थितः ।
ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्यवेतनम् ॥ ०१३ ॥

वसुहोम उवाच ॥

शृणु राजन्यथा दण्डः संभूतो लोकसङ्ग्रहः ।
प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्यात्मा सनातनः ॥ ०१४ ॥

ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः ।
ऋत्विजं नात्मना तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतम् ॥ ०१५ ॥

स गर्भं शिरसा देवो वर्षपूगानधारयत् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ॥ ०१६ ॥

स क्षुपो नाम संभूतः प्रजापतिररिंदम ।
ऋत्विगासीत्तदा राजन्यज्ञे तस्य महात्मनः ॥ ०१७ ॥

तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ ।
हृष्टरूपप्रचारत्वाद्दण्डः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्नन्तर्हिते चाथ प्रजानां सङ्करोऽभवत् ।
नैव कार्यं न चाकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते ॥ ०१९ ॥

पेयापेयं कुतः सिद्धिर्हिंसन्ति च परस्परम् ।
गम्यागम्यं तदा नासीत्परस्वं स्वं च वै समम् ॥ ०२० ॥

परस्परं विलुम्पन्ते सारमेया इवामिषम् ।
अबलं बलिनो जघ्नुर्निर्मर्यादमवर्तत ॥ ०२१ ॥

ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनम् ।
संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

अत्र साध्वनुकम्पां वै कर्तुमर्हसि केवलम् ।
सङ्करो न भवेदत्र यथा वै तद्विधीयताम् ॥ ०२३ ॥

ततः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलजटाधरः ।
आत्मानमात्मना दण्डमसृजद्देवसत्तमः ॥ ०२४ ॥

तस्माच्च धर्मचरणां नीतिं देवीं सरस्वतीम् ।
असृजद्दण्डनीतिः सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ०२५ ॥

भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः ।
तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीशरम् ॥ ०२६ ॥

देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतेक्षणम् ।
यमं वैवस्वतं चापि पितृणामकरोत्पतिम् ॥ ०२७ ॥

धनानां रक्षसां चापि कुबेरमपि चेश्वरम् ।
पर्वतानां पतिं मेरुं सरितां च महोदधिम् ॥ ०२८ ॥

अपां राज्ये सुराणां च विदधे वरुणं प्रभुम् ।
मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनम् ॥ ०२९ ॥

रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुः ।
महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनम् ॥ ०३० ॥

वसिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसम् ।
तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरम् ॥ ०३१ ॥

वीरुधामंशुमन्तं च भूतानां च प्रभुं वरम् ।
कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ॥ ०३२ ॥

कालं सर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकम् ।
मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ०३३ ॥

ईश्वरः सर्वदेहस्तु राजराजो धनाधिपः ।
सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ ०३४ ॥

तमेकं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ ।

प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥ ०३५ ॥

महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्ते यज्ञे यथाविधि ।
दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ ०३६ ॥

विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः ।
प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥ ०३७ ॥

भृगुर्ददावृषिभ्यस्तु तं दण्डं धर्मसंहितम् ।
ऋषयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ॥ ०३८ ॥

क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च ।
पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ॥ ०३९ ॥

तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणात्मकम् ॥ ०३९ ॥

विभज्य दण्डः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ।
दुर्वाचा निग्रहो बन्धो हिरण्यं बाह्यतःक्रिया ॥ ०४० ॥

व्यङ्गत्वं च शरीरस्य वधो वा नाल्पकारणात् ।
शरीरपीडास्तास्तास्तु देहत्यागो विवासनम् ॥ ०४१ ॥

आनुपूर्व्या च दण्डोऽसौ प्रजा जागर्ति पालयन् ।
इन्द्रो जागर्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः ॥ ०४२ ॥

अग्नेर्जागर्ति वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ।
प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्ति विनयात्मकः ॥ ०४३ ॥

धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ।
व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्ति परिपालयन् ॥ ०४४ ॥

ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधिभ्यश्च पर्वताः ।
पर्वतेभ्यश्च जागर्ति रसो रसगुणात्तथा ॥ ०४५ ॥

जागर्ति निर्ऋतिर्देवी ज्योतींषि निर्ऋतेरपि ।
वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो हयशिराः प्रभुः ॥ ०४६ ॥

ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ।
पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवाञ्शिवः ॥ ०४७ ॥

विश्वेदेवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्षयः ।
ऋषिभ्यो भगवान्सोमः सोमाद्देवाः सनातनाः ॥ ०४८ ॥

देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारय ।
ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान्रक्षन्ति धर्मतः ॥ ०४९ ॥

स्थावरं जङ्गमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनम् ॥ ०४९ ॥

प्रजा जाग्रति लोकेऽस्मिन्दण्डो जागर्ति तासु च ।
सर्वसङ्क्षेपको दण्डः पितामहसमः प्रभुः ॥ ०५० ॥

जागर्ति कालः पूर्वं च मध्ये चान्ते च भारत ।
ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥ ०५१ ॥

देवदेवः शिवः शर्वो जागर्ति सततं प्रभुः ।
कपर्दी शङ्करो रुद्रो भवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ०५२ ॥

इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथावरे ।
भूमिपालो यथान्यायं वर्तेतानेन धर्मवित् ॥ ०५३ ॥

भीष्म उवाच ॥

इतीदं वसुहोमस्य श्रृणुयाद्यो मतं नरः ।
श्रुत्वा च सम्यग्वर्तेत स कामानाप्नुयान्नृपः ॥ ०५४ ॥

इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ ।
नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ॥ ०५५ ॥

कामन्दा ण्गारिष्टसंवादः

अध्याय १२३

युधिष्ठिर उवाच ॥

तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयम् ।
लोकयात्रा हि कार्त्स्न्येन त्रिष्वेतेषु प्रतिष्ठिता ॥ ००१ ॥

धर्मार्थकामाः किंमूलास्त्रयाणां प्रभवश्च कः ।
अन्योन्यं चानुषज्जन्ते वर्तन्ते च पृथक्पृथक् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

यदा ते स्युः सुमनसो लोकसंस्थार्थनिश्चये ।
कालप्रभवसंस्थासु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ॥ ००३ ॥

धर्ममूलस्तु देहोऽर्थः कामोऽर्थफलमुच्यते ।
सङ्कल्पमूलास्ते सर्वे सङ्कल्पो विषयात्मकः ॥ ००४ ॥

विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्व आहारसिद्धये ।

मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥ ००५ ॥

धर्मः शरीरसङ्गुप्तिर्धर्मार्थं चार्थ इष्यते ।
कामो रतिफलश्चात्र सर्वे चैते रजस्वलाः ॥ ००६ ॥

संनिकृष्टांश्चरेदेनान्न चैनान्मनसा त्यजेत् ।
विमुक्तस्तमसा सर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठिकान् ॥ ००७ ॥

श्रेष्ठबुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयात्क्षणात् ।
बुद्ध्या बुध्येदिहार्थे न तदह्ना तु निकृष्टया ॥ ००८ ॥

अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।
संप्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्तितः ॥ ००९ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कामन्दस्य च संवादमङ्गारिष्ठस्य चोभयोः ॥ ०१० ॥

कामन्दमृषिमासीनमभिवाद्य नराधिपः ।
अङ्गारिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययम् ॥ ०११ ॥

यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः ।
प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात्पापप्रणाशनम् ॥ ०१२ ॥

अधर्मो धर्म इति ह योऽज्ञानादाचरेदिह ।
तं चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्तयेत् ॥ ०१३ ॥

कामन्द उवाच ॥

यो धर्मार्थौ समुत्सृज्य काममेवानुवर्तते ।
स धर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहार्छति ॥ ०१४ ॥

प्रज्ञाप्रणाशको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः ।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥ ०१५ ॥

दुराचारान्यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ०१६ ॥

तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः ।
ततः सङ्क्षयमाप्नोति तथा वध्यत्वमेति च ॥ ०१७ ॥

अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।
जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ॥ ०१८ ॥

अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य च निबर्हणम् ।
सेवितव्या त्रयी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु च ॥ ०१९ ॥

महामना भवेद्धर्मे विवहेच्च महाकुले ।
ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान्मनस्विनः ॥ ०२० ॥

जपेदुदकशीलः स्यात्सुमुखो नान्यदास्थितः ।
धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिः कृत्वैव दुष्कृतीन् ॥ ०२१ ॥

प्रसादयेन्मधुरय वाचाप्यथ च कर्मणा ।
इत्यस्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन्गुणान् ॥ ०२२ ॥

अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
पापान्यपि च कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशयः ॥ ०२३ ॥

गुरवोऽपि परं धर्मं यद्ब्रूयुस्तत्तथा कुरु ।
गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ०२४ ॥

अध्याय १२४

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ ००१ ॥

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ ००२ ॥

कथं नु प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किंलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ००४ ॥

इन्द्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चावहसनं तत्सर्वं श‍ृणु भारत ॥ ००५ ॥

भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ००६ ॥

श्रुत्वा च धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ००७ ॥

किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यसि ॥ ००८ ॥

यथा त्वं महदैश्वर्यं प्राप्तः परपुरञ्जय ।
किङ्करा भ्रातरः सर्वे मित्राः संबन्धिनस्तथा ॥ ००९ ॥

आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितोदनम् ।
आजानेया वहन्ति त्वां कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ०१० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ०११ ॥

दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।
अश्वांस्तित्तिरकल्माषान्रत्नानि विविधानि च ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिमिन्द्रोपमां शुभाम् ।
अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि मानद ॥ ०१३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदीच्छसि श्रियं तात यादृशीं तां युधिष्ठिरे ।
विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान्भव पुत्रक ॥ ०१४ ॥

शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।
न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत् ॥ ०१५ ॥

एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः ।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिवान् ॥ ०१६ ॥

एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवन्तो दमान्विताः ।

अतस्तेषां गुणक्रीता वसुधा स्वयमागमत् ॥ ०१७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत ॥ ०१८ ॥

प्रह्रादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।
शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशीकृतम् ॥ ०१९ ॥

ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।
उवाच च महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ ०२० ॥

ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।
कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ ०२१ ॥

एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।
इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ क्व विशेषो भवेदिति ॥ ०२२ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

विशेषोऽस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः ।
तत्रागमय भद्रं ते भूय एव पुरंदर ॥ ०२३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहायशाः ।
ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ ०२४ ॥

तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः ॥ ०२५ ॥

भार्गवस्त्वाह धर्मज्ञः प्रह्रादस्य महात्मनः ।

ज्ञानमस्ति विशेषेण ततो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥ ०२६ ॥

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः ।
सृत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ ०२७ ॥

प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।
त्रैलोक्यराज्ये सक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कस्मिन्काले क्षणो भवेत् ।
ततोपदिष्टमिच्छामि यद्यत्कार्यान्तरं भवेत् ॥ ०२९ ॥

ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिने ।
तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ०३० ॥

ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।
चकार सर्वभावेन यद्वत्स मनसेच्छति ॥ ०३१ ॥

पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमरिंदम ।
त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तद्ब्रवीहि मे ॥ ०३२ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

नासूयामि द्विजश्रेष्ठ राजास्मीति कदाचन ।
कव्यानि वदतां तात संयच्छामि वहामि च ॥ ०३३ ॥

ते विस्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
ते मा कव्यपदे सक्तं शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ०३४ ॥

धर्मात्मानं जितक्रोधं संयतं संयतेन्द्रियम् ।
समाचिन्वन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ०३५ ॥

सोऽहं वागग्रपिष्टानां रसानामवलेहिता ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ०३६ ॥

एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखे कव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ०३७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

एतावच्छ्रेय इत्याह प्रह्रादो ब्रह्मवादिनम् ।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०३८ ॥

यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ०३९ ॥

कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः ।
प्रह्रादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ॥ ०४० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदि राजन्प्रसन्नस्त्वं मम चेच्छसि चेद्धितम् ।
भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ०४१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ततः प्रीतश्च दैत्येन्द्रो भयं चास्याभवन्महत् ।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ०४२ ॥

एवमस्त्विति तं प्राह प्रह्रादो विस्मितस्तदा ।
उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ०४३ ॥

दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती ततः ।

प्रह्लादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ०४४ ॥

तस्य चिन्तयतस्तात छायाभूतं महाद्युते ।
तेजो विग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥ ०४५ ॥

तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ।
प्रत्याह ननु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ०४६ ॥

तस्मिन्द्विजवरे राजन्वत्स्याम्यहमनिन्दितम् ।
योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ॥ ०४७ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वविशत्प्रभो ॥ ०४७ ॥

तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ।
शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ०४८ ॥

धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ।
तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥ ०४९ ॥

ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ०५० ॥

को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ।
सत्यमस्म्यसुरेन्द्राग्र्य यास्येऽहं धर्ममन्विह ॥ ०५१ ॥

तस्मिन्ननुगते धर्मं पुरुषे पुरुषोऽपरः ।
निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महात्मना ॥ ०५२ ॥

वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ॥ ०५२ ॥

तस्मिन्गते महाश्वेतः शरीरात्तस्य निर्ययौ ।

पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ॥ ०५३ ॥

इत्युक्त्वा च ययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप ॥ ०५३ ॥

ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ॥ ०५४ ॥

उषितास्मि सुखं वीर त्वयि सत्यपराक्रमे ।
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं यत्र ततो ह्यहम् ॥ ०५५ ॥

ततो भयं प्रादुरासीत्प्रह्लादस्य महात्मनः ।
अपृच्छत च तां भूयः क्व यासि कमलालये ॥ ०५६ ॥

त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ०५७ ॥

श्रीरुवाच ॥

स शक्रो ब्रह्मचारी च यस्त्वया चोपशिक्षितः ।
त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ०५८ ॥

शीलेन हि त्वया लोकाः सर्वे धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय महेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ०५९ ॥

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथा ह्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ ०६० ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा गता तु श्रीस्ते च सर्वे युधिष्ठिर ।
दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीदिदम् ॥ ०६१ ॥

शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन ।
प्राप्यते च यथा शीलं तमुपायं वदस्व मे ॥ ०६२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
सङ्क्षेपतस्तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नराधिप ॥ ०६३ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ०६४ ॥

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथञ्चन ॥ ०६५ ॥

तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघेत संसदि ।
एतच्छीलं समासेन कथितं कुरुसत्तम ॥ ०६६ ॥

यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति क्वचिच्छ्रियम् ।
न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च पतन्ति ते ॥ ०६७ ॥

एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान्भव पुत्रक ।
यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात् ॥ ०६८ ॥

भीष्म उवाच ॥

एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिप ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥ ०६९ ॥

ऋषभसुमित्रसंवादः

अध्याय १२५

युधिष्ठिर उवाच ॥

शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।
कथमाशा समुत्पन्ना या च सा तद्वदस्व मे ॥ ००१ ॥

संशयो मे महानेष समुत्पन्नः पितामह ।
छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरञ्जय ॥ ००२ ॥

पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।
प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्तं तत्कर्तायमिति प्रभो ॥ ००३ ॥

सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।
तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युरसंशयम् ॥ ००४ ॥

सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ।
धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ॥ ००५ ॥

आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि सद्रुमात् ।
आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ॥ ००६ ॥

एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा ।
दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तत् ।

इतिहासं सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ००८ ॥

सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयां गतः ।
ससार स मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ॥ ००९ ॥

स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ।
स च राजा बली तूर्णं ससार मृगमन्तिकात् ॥ ०१० ॥

ततो निम्नं स्थलं चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः ।
मुहूर्तमेव राजेन्द्र समेन स पथागमत् ॥ ०११ ॥

ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च ।
ससार बाणासनभृत्सखड्गो हंसवत्तदा ॥ ०१२ ॥

तीर्त्वा नदान्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च ।
अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैव वने चरन् ॥ ०१३ ॥

स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम् ।
पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः ॥ ०१४ ॥

स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः ।
प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ ०१५ ॥

पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः ।
अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ ०१६ ॥

तस्य मर्मच्छिदं घोरं सुमित्रोऽमित्रकर्शनः ।
समादाय शरश्रेष्ठं कार्मुकान्निरवासृजत् ॥ ०१७ ॥

ततो गव्यूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः ।
तस्य बाणपथं त्यक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्निपतिते बाणे भूमौ प्रज्वलिते ततः ।
प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥ ०१९ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं तापसानामथाश्रमम् ।
आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्पुनः ॥ ०२० ॥

तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्तं क्षुधितं तदा ।
समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ ०२१ ॥

ऋषयो राजशार्दूलमपृच्छन्स्वं प्रयोजनम् ।
केन भद्रमुखार्थेन संप्राप्तोऽसि तपोवनम् ॥ ०२२ ॥

पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी बाणी नरेश्वर ।
एतदिच्छाम विज्ञातुं कुतः प्राप्तोऽसि मानद ॥ ०२३ ॥

कस्मिन्कुले हि जातस्त्वं किंनामासि ब्रवीहि नः ॥ ०२३ ॥

ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ।
आचख्यौ तद्यथान्यायं परिचर्यां च भारत ॥ ०२४ ॥

हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः ।
चरामि मृगयूथानि निघ्नन्बाणैः सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः ॥ ०२५ ॥

मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान् ।
तं द्रवन्तमनु प्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया ॥ ०२६ ॥

भवत्सकाशे नष्टश्रीर्हताशः श्रमकर्शितः ॥ ०२६ ॥

किं नु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकर्शितः ।
भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो नष्टलक्षणः ॥ ०२७ ॥

न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः ।
दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ ०२८ ॥

हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ।
महत्त्वान्नान्वपद्येतां रोदस्योरन्तरं यथा ॥ ०२९ ॥

आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः ॥ ०२९ ॥

भवतां विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ।
भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात्प्रक्ष्यामि संशयम् ॥ ०३० ॥

आशावान्पुरुषो यः स्यादन्तरिक्षमथापि वा ।
किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः ॥ ०३१ ॥

एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम् ॥ ०३१ ॥

यदि गुह्यं तपोनित्या न वो ब्रूतेह माचिरम् ।
न हि गुह्यमतः श्रोतुमिच्छामि द्विजपुङ्गवाः ॥ ०३२ ॥

भवत्तपोविघातो वा येन स्याद्विरमे ततः ।
यदि वास्ति कथायोगो योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ ०३३ ॥

एतत्कारणसामग्र्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
भवन्तो हि तपोनित्या ब्रूयुरेतत्समाहिताः ॥ ०३४ ॥

अध्याय १२६

भीष्म उवाच ॥

ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिः स्मयन्निव ततोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

पुराहं राजशार्दूल तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।
समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमम् ॥ ००२ ॥

यत्र सा बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा ।
यत्र चाश्वशिरा राजन्वेदान्पठति शाश्वतान् ॥ ००३ ॥

तस्मिन्सरसि कृत्वाहं विधिवत्तर्पणं पुरा ।
पितृणां देवतानां च ततोऽऽश्रममियां तदा ॥ ००४ ॥

रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
अदूरादाश्रमं कञ्चिद्वासार्थमगमं ततः ॥ ००५ ॥

ततश्चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च ।
अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोनिधिम् ॥ ००६ ॥

अन्यैर्नरैर्महाबाहो वपुषाष्टगुणान्वितम् ।
कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ००७ ॥

शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमम् ।
ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ००८ ॥

शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।
तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ००९ ॥

दृष्ट्वाहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्मनाः ।
पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ०१० ॥

निवेद्य नाम गोत्रं च पितरं च नरर्षभ ।
प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ०११ ॥

ततः स कथयामास कथा धर्मार्थसंहिताः ।
ऋषिमध्ये महाराज तत्र धर्मभृतां वरः ॥ ०१२ ॥

तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ।
उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ ०१३ ॥

स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ।
भूरिद्युम्नपिता धीमान्रघुश्रेष्ठो महायशाः ॥ ०१४ ॥

इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः ।
एवमाशाकृतो राजंश्चरन्वनमिदं पुरा ॥ ०१५ ॥

दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः ।
एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ ०१६ ॥

दुर्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।
तया परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नात्र संशयः ॥ ०१७ ॥

एतच्छ्रुत्वा स भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ।
अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥ ०१८ ॥

तमनुध्यान्तमालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मन्दमिवासकृत् ॥ ०१९ ॥

दुर्लभं किं नु विप्रर्षे आशायाश्चैव किं भवेत् ।

ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न तन्मयि ॥ ०२० ॥

महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ।
बालिशां बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ ०२१ ॥

अर्थयन्कलशं राजन्काञ्चनं वल्कलानि च ।
निर्विण्णः स तु विप्रर्षिर्निराशः समपद्यत ॥ ०२२ ॥

एवमुक्त्वाभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् ।
श्रान्तो न्यषीदद्धर्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम ॥ ०२३ ॥

अर्घ्यं ततः समानीय पाद्यं चैव महानृषिः ।
आरण्यकेन विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ०२४ ॥

ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभम् ।
उपाविशन्पुरस्कृत्य सप्तर्षय इव ध्रुवम् ॥ ०२५ ॥

अपृच्छंश्चैव ते तत्र राजानमपराजितम् ।
प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य प्रवेशनम् ॥ ०२६ ॥

राजोवाच ॥

वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः ।
भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ ०२७ ॥

एकपुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च सोऽनघ ।
न दृश्यते वने चास्मिंस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् ॥ ०२८ ॥

ऋषभ उवाच ॥

एवमुक्ते तु वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः ।

तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ ०२९ ॥

स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः ।
आशाकृशं च राजेन्द्र तपो दीर्घं समास्थितः ॥ ०३० ॥

प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथञ्चन ।
अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा ॥ ०३१ ॥

आशा हि पुरुषं बालं लालापयति तस्थुषी ।
तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ॥ ०३२ ॥

राजोवाच ॥

आशायाः किं कृशत्वं च किं चेह भुवि दुर्लभम् ।
ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ०३३ ॥

ऋषभ उवाच ॥

ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ।
राजानं भगवान्विप्रस्ततः कृशतनुस्तनुः ॥ ०३४ ॥

कृशत्वे न समं राजन्नाशाया विद्यते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वात्तु प्रार्थिताः पार्थिवा मया ॥ ०३५ ॥

राजोवाच ॥

कृशाकृशे मया ब्रह्मन्गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ ०३६ ॥

संशयस्तु महाप्राज्ञ सञ्जातो हृदये मम ।
तन्मे सत्तम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ०३७ ॥

त्वत्तः कृशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदम् ।
यदि गुह्यं न ते विप्र लोकेऽस्मिन्किं नु दुर्लभम् ॥ ०३८ ॥

कृशतनुरुवाच ॥

दुर्लभोऽप्यथ वा नास्ति योऽर्थी धृतिमिवाप्नुयात् ।
सुदुर्लभतरस्तात योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ ०३९ ॥

संश्रुत्य नोपक्रियते परं शक्त्या यथार्हतः ।
सक्ता या सर्वभूतेषु साशा कृशतरी मया ॥ ०४० ॥

एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषिते तथा ।
प्रवृत्तिं यो न जानाति साशा कृशतरी मया ॥ ०४१ ॥

प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र धनिनामाशा कृशतरी मया ॥ ०४२ ॥

ऋषभ उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्स राजा सावरोधनः ।
संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभे ॥ ०४३ ॥

राजोवाच ॥

प्रसादये त्वा भगवन्पुत्रेणेच्छामि सङ्गतिम् ।
वृणीष्व च वरं विप्र यमिच्छसि यथाविधि ॥ ०४४ ॥

ऋषभ उवाच ॥

अब्रवीच्च हि तं वाक्यं राजा राजीवलोचनः ।

सत्यमेतद्यथा विप्र त्वयोक्तं नास्त्यतो मृषा ॥ ०४५ ॥

ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्मभृतां वरः ।
पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ॥ ०४६ ॥

तं समानाय्य पुत्रं तु तदोपालभ्य पार्थिवम् ।
आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ॥ ०४७ ॥

संदर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकात् ॥ ०४८ ॥

एतद्दृष्टं मया राजंस्ततश्च वचनं श्रुतम् ।
आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरीमिमाम् ॥ ०४९ ॥

भीष्म उवाच ॥

स तत्रोक्तो महाराज ऋषभेण महात्मना ।
सुमित्रोऽपनयत्क्षिप्रमाशां कृशतरीं तदा ॥ ०५० ॥

एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम ।
स्थिरो भव यथा राजन्हिमवानचलोत्तमः ॥ ०५१ ॥

त्वं हि द्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वर्थकृतेष्विह ।
श्रुत्वा मम महाराज न संतप्तुमिहार्हसि ॥ ०५२ ॥

यमगौतमसंवादः

अध्याय १२७

युधिष्ठिर उवाच ॥

नामृतस्येव पर्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि ।
तस्मात्कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ॥ ००२ ॥

पारियात्रगिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान् ।
उवास गौतमो यत्र कालं तदपि मे शृणु ॥ ००३ ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि सोऽतप्यद्गौतमस्तपः ।
तमुग्रतपसं युक्तं तपसा भावितं मुनिम् ॥ ००४ ॥

उपयातो नरव्याघ्र लोकपालो यमस्तदा ।
तमपश्यत्सुतपसमृषिं वै गौतमं मुनिम् ॥ ००५ ॥

स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपसृप्तस्तपोधनः ॥ ००६ ॥

तं धर्मराजो दृष्ट्वैव नमस्कृत्य नरर्षभम् ।
न्यमन्त्रयत धर्मेण क्रियतां किमिति ब्रुवन् ॥ ००७ ॥

गौतम उवाच ॥

मातापितृभ्यामानृण्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात् ।
कथं च लोकानश्नाति पुरुषो दुर्लभाञ्शुभान् ॥ ००८ ॥

यम उवाच ॥

तपःशौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च ।
मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमञ्जसा ॥ ००९ ॥

अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
तेन लोकानुपाश्नाति पुरुषोऽद्भुतदर्शनान् ॥ ०१० ॥

अध्याय १२८

युधिष्ठिर उवाच ॥

मित्रैः प्रहीयमाणस्य बह्वमित्रस्य का गतिः ।
राज्ञः सङ्क्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत ॥ ००१ ॥

दुष्टामात्यसहायस्य स्रुतमन्त्रस्य सर्वतः ।
राज्यात्प्रच्च्यवमानस्य गतिमन्यामपश्यतः ॥ ००२ ॥

परचक्राभियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
असंविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः ॥ ००३ ॥

अप्राप्यं च भवेत्सान्त्वं भेदो वाप्यतिपीडनात् ।
जीवितं चार्थहेतोर्वा तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

गुह्यं मा धर्ममप्राक्षीरतीव भरतर्षभ ।
अपृष्टो नोत्सहे वक्तुं धर्ममेनं युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

धर्मो ह्यणीयान्वचनाद्बुद्धेश्च भरतर्षभ ।
श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति स क्वचित् ॥ ००६ ॥

कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्याढ्यो न वा पुनः ।
तादृशोऽयमनुप्रश्नः स व्यवस्यस्त्वया धिया ॥ ००७ ॥

उपायं धर्मबहुलं यात्रार्थं शृणु भारत ।
नाहमेतादृशं धर्मं बुभूषे धर्मकारणात् ॥ ००८ ॥

दुःखादान इहाढ्येषु स्यात्तु पश्चात्क्षमो मतः ॥ ००८ ॥

अनुगम्य गतीनां च सर्वासामेव निश्चयम् ।
यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते ॥ ००९ ॥

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ००९ ॥

अविज्ञानादयोगश्च पुरुषस्योपजायते ।
अविज्ञानादयोगो हि योगो भूतिकरः पुनः ॥ ०१० ॥

अशङ्कमानो वचनमनसूयुरिदं शृणु ।
राज्ञः कोशक्षयादेव जायते बलसङ्क्षयः ॥ ०११ ॥

कोशं सञ्जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम् ।
कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेष धर्मोऽत्र सांप्रतम् ॥ ०१२ ॥

उपायधर्मं प्राप्यैनं पूर्वैराचरितं जनैः ।
अन्यो धर्मः समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत ॥ ०१३ ॥

प्राक्कोशः प्रोच्यते धर्मो बुद्धिर्धर्माद्गरीयसी ।
धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिमबलीयान्न विन्दति ॥ ०१४ ॥

यस्माद्धनस्योपपत्तिरेकान्तेन न विद्यते ।
तस्मादापद्यधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः ॥ ०१५ ॥

अधर्मो जायते यस्मिन्निति वै कवयो विदुः ।
अनन्तरः क्षत्रियस्य इति वै विचिकित्ससे ॥ ०१६ ॥

यथास्य धर्मो न ग्लायेन्नेयाच्छत्रुवशं यथा ।
तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् ॥ ०१७ ॥

सन्नात्मा नैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः ।
सर्वोपायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमिति निश्चयः ॥ ०१८ ॥

तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनैपुणे ।
उद्यमो जीवनं क्षत्रे बाहुवीर्यादिति श्रुतिः ॥ ०१९ ॥

क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति ।
अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत ॥ ०२० ॥

यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत् ।
अभोज्यान्नानि चाश्नीयात्तथेदं नात्र संशयः ॥ ०२१ ॥

पीडितस्य किमद्वारमुत्पथो निधृतस्य वा ।
अद्वारतः प्रद्रवति यदा भवति पीडितः ॥ ०२२ ॥

तस्य कोशबलज्यान्या सर्वलोकपराभवः ।
भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ॥ ०२३ ॥

स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्यान्याननुपजीवतः ।
वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवनम् ॥ ०२४ ॥

आपद्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम् ।
अपि ह्येतद्ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिक्षये ॥ ०२५ ॥

क्षत्रिये संशयः कः स्यादित्येतन्निश्चितं सदा ।
आददीत विशिष्टेभ्यो नावसीदेत्कथञ्चन ॥ ०२६ ॥

हन्तारं रक्षितारं च प्रजानां क्षत्रियं विदुः ।
तस्मात्संरक्षता कार्यमादानं क्षत्रबन्धुना ॥ ०२७ ॥

अन्यत्र राजन्हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित् ।
अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः ॥ ०२८ ॥

न शङ्खलिखितां वृत्तिं शक्यमास्थाय जीवितुम् ।
विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सता ॥ ०२९ ॥

परस्पराभिसंरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि ।
नित्यमेवेह कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ ०३० ॥

राजा राष्ट्रं यथापत्सु द्रव्यौघैः परिरक्षति ।
राष्ट्रेण राजा व्यसने परिरक्ष्यस्तथा भवेत् ॥ ०३१ ॥

कोशं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितम् ।
न कुर्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा परिगते क्षुधा ॥ ०३२ ॥

बीजं भक्तेन संपाद्यमिति धर्मविदो विदुः ।
अत्रैतच्छम्बरस्याहुर्महामायस्य दर्शनम् ॥ ०३३ ॥

धिक्तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।

अवृत्त्यान्त्यमनुष्योऽपि यो वै वेद शिबेर्वचः ॥ ०३४ ॥

राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलम् ।
तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ ०३५ ॥

नान्यानपीडयित्वेह कोशः शक्यः कुतो बलम् ।
तदर्थं पीडयित्वा च दोषं न प्राप्तुमर्हति ॥ ०३६ ॥

अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु ।
एतस्मात्कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति ॥ ०३७ ॥

अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वं ह्यर्थलक्षणम् ॥ ०३८ ॥

एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावी कार्यनिश्चयम् ॥ ०३८ ॥

यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञे नार्थस्तथापरः ।
यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वं यज्ञसाधनम् ॥ ०३९ ॥

उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीम् ।
यूपं छिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ॥ ०४० ॥

द्रुमाः केचन सामन्ता ध्रुवं छिन्दन्ति तानपि ।
ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्ति च वनस्पतीन् ॥ ०४१ ॥

एवं कोशस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः ।
तानहत्वा न पश्यामि सिद्धिमत्र परंतप ॥ ०४२ ॥

धनेन जयते लोकावुभौ परमिमं तथा ।
सत्यं च धर्मवचनं यथा नास्त्यधनस्तथा ॥ ०४३ ॥

सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनम् ।
न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ॥ ०४४ ॥

नैतौ संभवतो राजन्कथञ्चिदपि भारत ।
न ह्यरण्येषु पश्यामि धनवृद्धानहं क्वचित् ॥ ०४५ ॥

यदिदं दृश्यते वित्तं पृथिव्यामिह किञ्चन ।
ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्ययं काङ्क्षते जनः ॥ ०४६ ॥

न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परंतप ।
धर्मं शंसन्ति ते राज्ञामापदर्थमितोऽन्यथा ॥ ०४७ ॥

दानेन कर्मणा चान्ये तपसान्ये तपस्विनः ।
बुद्ध्या दाक्ष्येण चाप्यन्ये चिन्वन्ति धनसञ्चयान् ॥ ०४८ ॥

अधनं दुर्बलं प्राहुर्धनेन बलवान्भवेत् ।
सर्वं धनवतः प्राप्यं सर्वं तरति कोशवान् ॥ ०४९ ॥

कोशाद्धर्मश्च कामश्च परो लोकस्तथाप्ययम् ॥ ०४९ ॥

आपद्धर्मपर्व

अध्याय १२९

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।

विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥ ००१ ॥

परिशङ्कितमुख्यस्य स्रुतमन्त्रस्य भारत ।
असंभावितमित्रस्य भिन्नामात्यस्य सर्वशः ॥ ००२ ॥

परचक्राभियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

बाह्यश्चेद्विजिगीषुः स्याद्धर्मार्थकुशलः शुचिः ।
जवेन संधिं कुर्वीत पूर्वान्पूर्वान्विमोक्षयन् ॥ ००४ ॥

अधर्मविजिगीषुश्चेद्बलवान्पापनिश्चयः ।
आत्मनः संनिरोधेन संधिं तेनाभियोजयेत् ॥ ००५ ॥

अपास्य राजधानीं वा तरेदन्येन वापदम् ।
तद्भावभावे द्रव्याणि जीवन्पुनरुपार्जयेत् ॥ ००६ ॥

यास्तु स्युः केवलत्यागाच्छक्यास्तरितुमापदः ।
कस्तत्राधिकमात्मानं संत्यजेदर्थधर्मवित् ॥ ००७ ॥

अवरोधाज्जुगुप्सेत का सपत्नधने दया ।
न त्वेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथञ्चन ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आभ्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चोपनिपीडिते ।
क्षीणे कोशे स्रुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

क्षिप्रं वा संधिकामः स्यात्क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रमः ।
पदापनयनं क्षिप्रमेतावत्सांपरायिकम् ॥ ०१० ॥

अनुरक्तेन पुष्टेन हृष्टेन जगतीपते ।
अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति पार्थिवः ॥ ०११ ॥

हतो वा दिवमारोहेद्विजयी क्षितिमावसेत् ।
युद्धे तु संत्यजन्प्राणाञ्शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ०१२ ॥

सर्वलोकागमं कृत्वा मृदुत्वं गन्तुमेव च ।
विश्वासाद्विनयं कुर्याद्व्यवस्येद्वाप्युपानहौ ॥ ०१३ ॥

अपक्रमितुमिच्छेद्वा यथाकामं तु सान्त्वयेत् ।
विलिङ्गमित्वा मित्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ॥ ०१४ ॥

अध्याय १३०

युधिष्ठिर उवाच ॥

हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि ।
सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ॥ ००१ ॥

केनास्मिन्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ।
असंत्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तथागते ।
सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किञ्चन ॥ ००३ ॥

असाधुभ्यो निरादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ॥ ००४ ॥

सुरोषेणात्मनो राजन्राज्ये स्थितिमकोपयन् ।
अदत्तमप्याददीत दातुर्वित्तं ममेति वा ॥ ००५ ॥

विज्ञानबलपूतो यो वर्तते निन्दितेष्वपि ।
वृत्तविज्ञानवान्धीरः कस्तं किं वक्तुमर्हति ॥ ००६ ॥

येषां बलकृता वृत्तिर्नैषामन्याभिरोचते ।
तेजसाभिप्रवर्धन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ॥ ००७ ॥

यदेव प्रकृतं शास्त्रमविशेषेण विन्दति ।
तदेव मध्याः सेवन्ते मेधावी चाप्यथोत्तरम् ॥ ००८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृतैरभिपूजितान् ।
न ब्राह्मणान्यातयेत दोषान्प्राप्नोति यातयन् ॥ ००९ ॥

एतत्प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत्सनातनम् ।
तत्प्रमाणोऽवगाहेत तेन तत्साध्वसाधु वा ॥ ०१० ॥

बहूनि ग्रामवास्तव्या रोषाद्ब्रूयुः परस्परम् ।
न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्यातयेत वा ॥ ०११ ॥

न वाच्यः परिवादो वै न श्रोतव्यः कथञ्चन ।
कर्णावेव पिधातव्यौ प्रस्थेयं वा ततोऽन्यतः ॥ ०१२ ॥

न वै सतां वृत्तमेतत्परिवादो न पैशुनम् ।

गुणानामेव वक्तारः सन्तः सत्सु युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

यथा समधुरौ दम्यौ सुदान्तौ साधुवाहिनौ ।
धुरमुद्यम्य वहतस्तथा वर्तेत वै नृपः ॥ ०१४ ॥

यथा यथास्य वहतः सहायाः स्युस्तथापरे ॥ ०१४ ॥

आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणम् ।
अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रियाः ॥ ०१५ ॥

मार्दवादथ लोभाद्वा ते ब्रूयुर्वाक्यमीदृशम् ॥ ०१५ ॥

आर्षमप्यत्र पश्यन्ति विकर्मस्थस्य यापनम् ।
न चार्षात्सदृशं किञ्चित्प्रमाणं विद्यते क्वचित् ॥ ०१६ ॥

देवा अपि विकर्मस्थं यातयन्ति नराधमम् ।
व्याजेन विन्दन्वित्तं हि धर्मात्तु परिहीयते ॥ ०१७ ॥

सर्वतः सत्कृतः सद्भिर्भूतिप्रभवकारणैः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति ॥ ०१८ ॥

यश्चतुर्गुणसंपन्नं धर्मं वेद स धर्मवित् ।
अहेरिव हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेषितुम् ॥ ०१९ ॥

यथा मृगस्य विद्धस्य मृगव्याधः पदं नयेत् ।
कक्षे रुधिरपातेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ ०२० ॥

एवं सद्भिर्विनीतेन पथा गन्तव्यमच्युत ।
राजर्षीणां वृत्तमेतदवगच्छ युधिष्ठिर ॥ ०२१ ॥

अध्याय १३१

भीष्म उवाच ॥

स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्च कोशं सञ्जनयेन्नृपः ।
कोशाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलः प्रवर्तते ॥ ००१ ॥

तस्मात्सञ्जनयेत्कोशं संहृत्य परिपालयेत् ।
परिपाल्यानुगृह्णीयादेष धर्मः सनातनः ॥ ००२ ॥

न कोशः शुद्धशौचेन न नृशंसेन जायते ।
पदं मध्यममास्थाय कोशसङ्ग्रहणं चरेत् ॥ ००३ ॥

अबलस्य कुतः कोशो ह्यकोशस्य कुतो बलम् ।
अबलस्य कुतो राज्यमराज्ञः श्रीः कुतो भवेत् ॥ ००४ ॥

उच्चैर्वृत्तेः श्रियो हानिर्यथैव मरणं तथा ।
तस्मात्कोशं बलं मित्राण्यथ राजा विवर्धयेत् ॥ ००५ ॥

हीनकोशं हि राजानमवजानन्ति मानवाः ।
न चास्याल्पेन तुष्यन्ति कार्यमभ्युत्सहन्ति च ॥ ००६ ॥

श्रियो हि कारणाद्राजा सत्क्रियां लभते पराम् ।
सास्य गूहति पापानि वासो गुह्यमिव स्त्रियाः ॥ ००७ ॥

ऋद्धिमस्यानुवर्तन्ते पुरा विप्रकृता जनाः ।
शालावृका इवाजस्रं जिघांसूनिव विन्दति ॥ ००८ ॥

ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भरतसत्तम ॥ ००८ ॥

उद्यच्छेदेव न ग्लायेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ००९ ॥

अप्यरण्यं समाश्रित्य चरेद्दस्युगणैः सह ।
न त्वेवोद्धृतमर्यादैर्दस्युभिः सहितश्चरेत् ॥ ०१० ॥

दस्यूनां सुलभा सेना रौद्रकर्मसु भारत ॥ ०१० ॥

एकान्तेन ह्यमर्यादात्सर्वोऽप्युद्विजते जनः ।
दस्यवोऽप्युपशङ्कन्ते निरनुक्रोशकारिणः ॥ ०११ ॥

स्थापयेदेव मर्यादां जनचित्तप्रसादिनीम् ।
अल्पाप्यथेह मर्यादा लोके भवति पूजिता ॥ ०१२ ॥

नायं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः ।
नालं गन्तुं च विश्वासं नास्तिके भयशङ्किनि ॥ ०१३ ॥

यथा सद्भिः परादानमहिंसा दस्युभिस्तथा ।
अनुरज्यन्ति भूतानि समर्यादेषु दस्युषु ॥ ०१४ ॥

अयुध्यमानस्य वधो दारामर्शः कृतघ्नता ।
ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ॥ ०१५ ॥

स्त्रिया मोषः परिस्थानं दस्युष्वेतद्विगर्हितम् ॥ ०१५ ॥

स एष एव भवति दस्युरेतानि वर्जयन् ।
अभिसंदधते ये न विनाशायास्य भारत ॥ ०१६ ॥

नशेषमेवोपालभ्य न कुर्वन्तीति निश्चयः ॥ ०१६ ॥

तस्मात्सशेषं कर्तव्यं स्वाधीनमपि दस्युभिः ।
न बलस्थोऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ॥ ०१७ ॥

सशेषकारिणस्तात शेषं पश्यन्ति सर्वतः ।
निःशेषकारिणो नित्यमशेषकरणाद्भयम् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १३२

भीष्म उवाच ॥

अत्र कर्मान्तवचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
प्रत्यक्षावेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः ॥ ००१ ॥

तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना ॥ ००१ ॥

अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा वृकपदं तथा ।
धर्माधर्मफले जातु न ददर्शेह कश्चन ॥ ००२ ॥

बुभूषेद्बलवानेव सर्वं बलवतो वशे ।
श्रियं बलममात्यांश्च बलवानिह विन्दति ॥ ००३ ॥

यो ह्यनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।
बह्वपथ्यं बलवति न किञ्चित्त्रायते भयात् ॥ ००४ ॥

उभौ सत्याधिकारौ तौ त्रायेते महतो भयात् ।
अति धर्माद्बलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्तते ॥ ००५ ॥

बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमः ।

धूमो वायोरिव वशं बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ ००६ ॥

अनीश्वरे बलं धर्मो द्रुमं वल्लीव संश्रिता ।
वश्यो बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ॥ ००७ ॥

नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि ॥ ००७ ॥

दुराचारः क्षीणबलः परिमाणं नियच्छति ।
अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ॥ ००८ ॥

अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।
जीवितं यदवक्षिप्तं यथैव मरणं तथा ॥ ००९ ॥

यदेनमाहुः पापेन चारित्रेण विनिक्षतम् ।
स भृशं तप्यतेऽनेन वाक्शल्येन परिक्षतः ॥ ०१० ॥

अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य परिमोक्षणे ।
त्रयीं विद्यां निषेवेत तथोपासीत स द्विजान् ॥ ०११ ॥

प्रसादयेन्मधुरया वाचाप्यथ च कर्मणा ।
महामनाश्चैव भवेद्विवहेच्च महाकुले ॥ ०१२ ॥

इत्यस्मीति वदेदेवं परेषां कीर्तयन्गुणान् ।
जपेदुदकशीलः स्यात्पेशलो नातिजल्पनः ॥ ०१३ ॥

ब्रह्मक्षत्रं संप्रविशेद्बहु कृत्वा सुदुष्करम् ।
उच्यमानोऽपि लोकेन बहु तत्तदचिन्तयन् ॥ ०१४ ॥

अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
सुखं वित्तं च भुञ्जीत वृत्तेनैतेन गोपयेत् ॥ ०१५ ॥

लोके च लभते पूजां परत्र च महत्फलम् ॥ ०१५ ॥

कापव्यानुशासनम्

अध्याय १३३

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा दस्युः समर्यादः प्रेत्यभावे न नश्यति ॥ ००१ ॥

प्रहर्ता मतिमाञ्शूरः श्रुतवाननृशंसवान् ।
रक्षन्नक्षयिणं धर्मं ब्रह्मण्यो गुरुपूजकः ॥ ००२ ॥

निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः ।
कापव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात्सिद्धिमाप्तवान् ॥ ००३ ॥

अरण्ये सायपूर्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता ।
विधिज्ञो मृगजातीनां निपानानां च कोविदः ॥ ००४ ॥

सर्वकाननदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा ।
धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः ॥ ००५ ॥

अप्यनेकशताः सेना एक एव जिगाय सः ।
स वृद्धावन्धपितरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् ॥ ००६ ॥

मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि ।

सत्कृत्य भोजयामास सम्यक्परिचचार च ॥ ००७ ॥

आरण्यकान्प्रव्रजितान्ब्राह्मणान्परिपालयन् ।
अपि तेभ्यो मृगान्हत्वा निनाय च महावने ॥ ००८ ॥

ये स्म न प्रतिगृह्णन्ति दस्युभोजनशङ्कया ।
तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति ॥ ००९ ॥

तं बहूनि सहस्राणि ग्रामणित्वेऽभिवव्रिरे ।
निर्मर्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशकारिणाम् ॥ ०१० ॥

दस्यव ऊचुः ॥

मुहूर्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शीलदृढायुध ।
ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव संमतः ॥ ०११ ॥

यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा ।
पालयास्मान्यथान्यायं यथा माता यथा पिता ॥ ०१२ ॥

कापव्य उवाच ॥

मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात्स्त्रियः ॥ ०१३ ॥

सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु युध्यता ।
नित्यं गोब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यं च तदर्थतः ॥ ०१४ ॥

सस्यं च नापहन्तव्यं सीरविघ्नं च मा कृथाः ।
पूज्यन्ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ॥ ०१५ ॥

सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ।

कार्या चापचितिस्तेषां सर्वस्वेनापि या भवेत् ॥ ०१६ ॥

यस्य ह्येते संप्ररुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् ।
न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन ॥ ०१७ ॥

यो ब्राह्मणान्परिभवेद्विनाशं वापि रोचयेत् ।
सूर्योदय इवावश्यं ध्रुवं तस्य पराभवः ॥ ०१८ ॥

इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षति शक्तितः ।
ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान्सेनाभियास्यति ॥ ०१९ ॥

शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वधार्थं विनिश्चयः ।
ये च शिष्टान्प्रबाधन्ते धर्मस्तेषां वधः स्मृतः ॥ ०२० ॥

ये हि राष्ट्रोपरोधेन वृत्तिं कुर्वन्ति केचन ।
तदेव तेऽनु मीयन्ते कुणपं कृमयो यथा ॥ ०२१ ॥

ये पुनर्धर्मशास्त्रेण वर्तेरन्निह दस्यवः ।
अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ ०२२ ॥

भीष्म उवाच ॥

तत्सर्वमुपचक्रुस्ते कापव्यस्यानुशासनम् ।
वृत्तिं च लेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन् ॥ ०२३ ॥

कापव्यः कर्मणा तेन महतीं सिद्धिमाप्तवान् ।
साधूनामाचरन्क्षेमं दस्यून्पापान्निवर्तयन् ॥ ०२४ ॥

इदं कापव्यचरितं यो नित्यमनुकीर्तयेत् ।
नारण्येभ्यः स भूतेभ्यो भयमार्छेत्कदाचन ॥ ०२५ ॥

भयं तस्य न मर्त्येभ्यो नामर्त्येभ्यः कथञ्चन ।
न सतो नासतो राजन्स ह्यरण्येषु गोपतिः ॥ ०२६ ॥

अध्याय १३४

भीष्म उवाच ॥

अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
येन मार्गेण राजानः कोशं सञ्जनयन्ति च ॥ ००१ ॥

न धनं यज्ञशीलानां हार्यं देवस्वमेव तत् ।
दस्यूनां निष्क्रियाणां च क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ ००२ ॥

इमाः प्रजाः क्षत्रियाणां रक्ष्याश्चाद्याश्च भारत ।
धनं हि क्षत्रियस्येह द्वितीयस्य न विद्यते ॥ ००३ ॥

तदस्य स्याद्बलार्थं वा धनं यज्ञार्थमेव वा ।
अभोग्या ह्योषधीश्छित्त्वा भोग्या एव पचन्त्युत ॥ ००४ ॥

यो वै न देवान्न पितॄन्न मर्त्यान्हविषार्चति ।
आनन्तिकां तां धनितामाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ००५ ॥

हरेत्तद्द्रविणं राजन्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
न हि तत्प्रीणयेल्लोकान्न कोशं तद्विधं नृपः ॥ ००६ ॥

असाधुभ्यो निरादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वा मन्ये धर्मविदेव सः ॥ ००७ ॥

औद्भिज्जा जन्तवः केचिद्युक्तवाचो यथा तथा ।
अनिष्टतः संभवन्ति तथायज्ञः प्रतायते ॥ ००८ ॥

यथैव दंशमशकं यथा चाण्डपिपीलिकम् ।
सैव वृत्तिरयज्ञेषु तथा धर्मो विधीयते ॥ ००९ ॥

यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पांसुतृणोलपम् ।
तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरोऽपि च ॥ ०१० ॥

शकुलाख्यानम्

अध्याय १३५

भीष्म उवाच ॥

अत्रैव चेदमव्यग्रः शृणवाख्यानमनुत्तमम् ।
दीर्घसूत्रं समाश्रित्य कार्याकार्यविनिश्चये ॥ ००१ ॥

नातिगाधे जलस्थाये सुहृदः शकुलास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय बभूवुः सहचारिणः ॥ ००२ ॥

अत्रैकः प्राप्तकालज्ञो दीर्घदर्शी तथापरः ।
दीर्घसूत्रश्च तत्रैकस्त्रयाणां जलचारिणाम् ॥ ००३ ॥

कदाचित्तज्जलस्थायं मत्स्यबन्धाः समन्ततः ।
निःस्रावयामासुरथो निम्नेषु विविधैर्मुखैः ॥ ००४ ॥

प्रक्षीयमाणं तं बुद्ध्वा जलस्थायं भयागमे ।
अब्रवीद्दीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ॥ ००५ ॥

इयमापत्समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् ।
शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति ॥ ००६ ॥

अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रबाधते ।
न स संशयमाप्नोति रोचतां वां व्रजामहे ॥ ००७ ॥

दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत्सम्यगुच्यते ।
न तु कार्या त्वरा यावदिति मे निश्चिता मतिः ॥ ००८ ॥

अथ संप्रतिपत्तिज्ञः प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनम् ।
प्राप्ते काले न मे किञ्चिन्न्यायतः परिहास्यते ॥ ००९ ॥

एवमुक्तो निराक्रामद्दीर्घदर्शी महामतिः ।
जगाम स्रोतसैकेन गम्भीरसलिलाशयम् ॥ ०१० ॥

ततः प्रस्रुततोयं तं समीक्ष्य सलिलाशयम् ।
बबन्धुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान्मत्स्योपजीविनः ॥ ०११ ॥

विलोड्यमाने तस्मिंस्तु स्रुततोये जलाशये ।
अगच्छद्ग्रहणं तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः ॥ ०१२ ॥

उद्दानं क्रियमाणं च मत्स्यानां वीक्ष्य रज्जुभिः ।
प्रविश्यान्तरमन्येषामग्रसत्प्रतिपत्तिमान् ॥ ०१३ ॥

ग्रस्तमेव तदुद्दानं गृहीत्वास्त तथैव सः ।
सर्वानेव तु तांस्तत्र ते विदुर्ग्रथिता इति ॥ ०१४ ॥

ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्येषु विमले जले ।

त्यक्त्वा रज्जुं विमुक्तोऽभूच्छीघ्रं संप्रतिपत्तिमान् ॥ ०१५ ॥

दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः ।
मरणं प्राप्तवान्मूढो यथैवोपहतेन्द्रियः ॥ ०१६ ॥

एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते ।
स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा झषः ॥ ०१७ ॥

आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् ।
स संशयमवाप्नोति यथा संप्रतिपत्तिमान् ॥ ०१८ ॥

अनागतविधानं तु यो नरः कुरुते क्षमम् ।
श्रेयः प्राप्नोति सोऽत्यर्थं दीर्घदर्शी यथा ह्यसौ ॥ ०१९ ॥

कलाः काष्ठा मुहूर्ताश्च दिना नाड्यः क्षणा लवाः ।
पक्षा मासाश्च ऋतवस्तुल्याः संवत्सराणि च ॥ ०२० ॥

पृथिवी देश इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते ।
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं न्यायतो यच्च तत्तथा ॥ ०२१ ॥

एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रेषु चर्षिभिः ।
प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामेशाभिमतौ नृणाम् ॥ ०२२ ॥

परीक्ष्यकारी युक्तस्तु सम्यक्समुपपादयेत् ।
देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ ०२३ ॥

मार्जारमूषकसंवादः

अध्याय १३६

युधिष्ठिर उवाच ॥

सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ ।
अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ॥ ००१ ॥

तदिच्छामि परां बुद्धिं श्रोतुं भरतसत्तम ।
यथा राजन्न मुह्येत शत्रुभिः परिवारितः ॥ ००२ ॥

धर्मार्थकुशल प्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००३ ॥

शत्रुभिर्बहुभिर्ग्रस्तो यथा वर्तेत पार्थिवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि ॥ ००४ ॥

विषमस्थं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः ।
बहवोऽप्येकमुद्धर्तुं यतन्ते पूर्वतापिताः ॥ ००५ ॥

सर्वतः प्रार्थ्यमानेन दुर्बलेन महाबलैः ।
एकेनैवासहायेन शक्यं स्थातुं कथं भवेत् ॥ ००६ ॥

कथं मित्रमरिं चैव विन्देत भरतर्षभ ।
चेष्टितव्यं कथं चात्र शत्रोर्मित्रस्य चान्तरे ॥ ००७ ॥

प्रज्ञातलक्षणे राजन्नमित्रे मित्रतां गते ।
कथं नु पुरुषः कुर्यात्किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ००८ ॥

विग्रहं केन वा कुर्यात्संधिं वा केन योजयेत् ।

कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्तेताबलवानिति ॥ ००९ ॥

एतद्वै सर्वकृत्यानां परं कृत्यं परंतप ।
नैतस्य कश्चिद्वक्तास्ति श्रोता चापि सुदुर्लभः ॥ ०१० ॥

ऋते शांतनवाद्भीष्मात्सत्यसंधाज्जितेन्द्रियात् ।
तदन्विष्य महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ०११ ॥

भीष्म उवाच ॥

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो युधिष्ठिर गुणोदयः ।
शृणु मे पुत्र कार्त्स्न्येन गुह्यमापत्सु भारत ॥ ०१२ ॥

अमित्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदुष्यति ।
सामर्थ्ययोगात्कार्याणां तद्गत्या हि सदा गतिः ॥ ०१३ ॥

तस्माद्विश्वसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ।
देशं कालं च विज्ञाय कार्याकार्यविनिश्चये ॥ ०१४ ॥

संधातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्यं च हितार्थिभिः ।
अमित्रैरपि संधेयं प्राणा रक्ष्याश्च भारत ॥ ०१५ ॥

यो ह्यमित्रैर्नरो नित्यं न संदध्यादपण्डितः ।
न सोऽर्थमाप्नुयात्किञ्चित्फलान्यपि च भारत ॥ ०१६ ॥

यस्त्वमित्रेण संधत्ते मित्रेण च विरुध्यते ।
अर्थयुक्तिं समालोक्य सुमहद्विन्दते फलम् ॥ ०१७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे मूषकस्य च ॥ ०१८ ॥

वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः सुमहानभूत् ।
लताजालपरिच्छन्नो नानाद्विजगणायुतः ॥ ०१९ ॥

स्कन्धवान्मेघसङ्काशः शीतच्छायो मनोरमः ।
वैरन्त्यमभितो जातस्तरुर्व्यालमृगाकुलः ॥ ०२० ॥

तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं बिलम् ।
वसति स्म महाप्राज्ञः पलितो नाम मूषकः ॥ ०२१ ॥

शाखाश्च तस्य संश्रित्य वसति स्म सुखं पुरः ।
लोमशो नाम मार्जारः पक्षिसत्त्वावसादकः ॥ ०२२ ॥

तत्र चागत्य चण्डालो वैरन्त्यकृतकेतनः ।
अयोजयत्तमुन्माथं नित्यमस्तं गते रवौ ॥ ०२३ ॥

तत्र स्नायुमयान्पाशान्यथावत्संनिधाय सः ।
गृहं गत्वा सुखं शेते प्रभातामेति शर्वरीम् ॥ ०२४ ॥

तत्र स्म नित्यं बध्यन्ते नक्तं बहुविधा मृगाः ।
कदाचित्तत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तोऽप्यबध्यत ॥ ०२५ ॥

तस्मिन्बद्धे महाप्राज्ञः शत्रौ नित्याततायिनि ।
तं कालं पलितो ज्ञात्वा विचचार सुनिर्भयः ॥ ०२६ ॥

तेनानुचरता तस्मिन्वने विश्वस्तचारिणा ।
भक्षं विचरमाणेन नचिराद्दृष्टमामिषम् ॥ ०२७ ॥

स तमुन्माथमारुह्य तदामिषमभक्षयत् ।
तस्योपरि सपत्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् ॥ ०२८ ॥

आमिषे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् ।

अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ॥ ०२९ ॥

शरप्रसूनसङ्काशं महीविवरशायिनम् ।
नकुलं हरिकं नाम चपलं ताम्रलोचनम् ॥ ०३० ॥

तेन मूषकगन्धेन त्वरमाणमुपागतम् ।
भक्षार्थं लेलिहद्वक्त्रं भूमावूर्ध्वमुखं स्थितम् ॥ ०३१ ॥

शाखागतमरिं चान्यदपश्यत्कोटरालयम् ।
उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं क्षपाचरम् ॥ ०३२ ॥

गतस्य विषयं तस्य नकुलोलूकयोस्तदा ।
अथास्यासीदियं चिन्ता तत्प्राप्य सुमहद्भयम् ॥ ०३३ ॥

आपद्यस्यां सुकष्टायां मरणे समुपस्थिते ।
समन्ताद्भय उत्पन्ने कथं कार्यं हितैषिणा ॥ ०३४ ॥

स तथा सर्वतो रुद्धः सर्वत्र समदर्शनः ।
अभवद्भयसंतप्तश्चक्रे चेमां परां गतिम् ॥ ०३५ ॥

आपद्विनाशभूयिष्ठा शतैकीयं च जीवितम् ।
समन्तसंशया चेयमस्मानापदुपस्थिता ॥ ०३६ ॥

गतं हि सहसा भूमिं नकुलो मां समाप्नुयात् ।
उलूकश्चेह तिष्ठन्तं मार्जारः पाशसङ्क्षयात् ॥ ०३७ ॥

न त्वेवास्मद्विधः प्राज्ञः संमोहं गन्तुमर्हति ।
करिष्ये जीविते यत्नं यावदुच्छ्वासनिग्रहम् ॥ ०३८ ॥

न हि बुद्ध्यान्विताः प्राज्ञा नीतिशास्त्रविशारदाः ।
संभ्रमन्त्यापदं प्राप्य महतोऽर्थानवाप्य च ॥ ०३९ ॥

न त्वन्यामिह मार्जाराद्गतिं पश्यामि सांप्रतम् ।
विषमस्थो ह्ययं जन्तुः कृत्यं चास्य महन्मया ॥ ०४० ॥

जीवितार्थी कथं त्वद्य प्रार्थितः शत्रुभिस्त्रिभिः ।
तस्मादिममहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ॥ ०४१ ॥

क्षत्रविद्यां समाश्रित्य हितमस्योपधारये ।
येनेमं शत्रुसंघातं मतिपूर्वेण वञ्चये ॥ ०४२ ॥

अयमत्यन्तशत्रुर्मे वैषम्यं परमं गतः ।
मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं सङ्गत्या यदि शक्यते ॥ ०४३ ॥

कदाचिद्व्यसनं प्राप्य संधिं कुर्यान्मया सह ।
बलिना संनिविष्टस्य शत्रोरपि परिग्रहः ॥ ०४४ ॥

कार्य इत्याहुराचार्या विषमे जीवितार्थिना ॥ ०४४ ॥

श्रेयान्हि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितम् ।
मम ह्यमित्रे मार्जारे जीवितं संप्रतिष्ठितम् ॥ ०४५ ॥

हन्तैनं संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्माभिरक्षणे ।
अपीदानीमयं शत्रुः सङ्गत्या पण्डितो भवेत् ॥ ०४६ ॥

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः संधिविग्रहकालवित् ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषकोऽब्रवीत् ॥ ०४७ ॥

सौहृदेनाभिभाषे त्वा कच्चिन्मार्जार जीवसि ।
जीवितं हि तवेच्छामि श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ०४८ ॥

न ते सौम्य विषत्तव्यं जीविष्यसि यथा पुरा ।

अहं त्वामुद्धरिष्यामि प्राणाञ्जह्यां हि ते कृते ॥ ०४९ ॥

अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र पुष्कलः प्रतिभाति माम् ।
येन शक्यस्त्वया मोक्षः प्राप्तुं श्रेयो यथा मया ॥ ०५० ॥

मया ह्युपायो दृष्टोऽयं विचार्य मतिमात्मनः ।
आत्मार्थं च त्वदर्थं च श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ०५१ ॥

इदं हि नकुलोलूकं पापबुद्ध्यभितः स्थितम् ।
न धर्षयति मार्जार तेन मे स्वस्ति सांप्रतम् ॥ ०५२ ॥

कूजंश्चपलनेत्रोऽयं कौशिको मां निरीक्षते ।
नगशाखाग्रहस्तिष्ठंस्तस्याहं भृशमुद्विजे ॥ ०५३ ॥

सतां साप्तपदं सख्यं सवासो मेऽसि पण्डितः ।
सांवास्यकं करिष्यामि नास्ति ते मृत्युतो भयम् ॥ ०५४ ॥

न हि शक्नोषि मार्जार पाशं छेत्तुं विना मया ।
अहं छेत्स्यामि ते पाशं यदि मां त्वं न हिंससि ॥ ०५५ ॥

त्वमाश्रितो नगस्याग्रं मूलं त्वहमुपाश्रितः ।
चिरोषिताविहावां वै वृक्षेऽस्मिन्विदितं हि ते ॥ ०५६ ॥

यस्मिन्नाश्वसते कश्चिद्यश्च नाश्वसते क्वचित् ।
न तौ धीराः प्रशंसन्ति नित्यमुद्विग्नचेतसौ ॥ ०५७ ॥

तस्माद्विवर्धतां प्रीतिः सत्या सङ्गतिरस्तु नौ ।
कालातीतमपार्थं हि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ०५८ ॥

अर्थयुक्तिमिमां तावद्यथाभूतां निशामय ।
तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितम् ॥ ०५९ ॥

कश्चित्तरति काष्ठेन सुगम्भीरां महानदीम् ।
स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तार्यते ॥ ०६० ॥

ईदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुनिस्तरः ।
अहं त्वां तारयिष्यामि त्वं च मां तारयिष्यसि ॥ ०६१ ॥

एवमुक्त्वा तु पलितस्तदर्थमुभयोर्हितम् ।
हेतुमद्ग्रहणीयं च कालाकाङ्क्षी व्यपैक्षत ॥ ०६२ ॥

अथ सुव्याहृतं तस्य श्रुत्वा शत्रुर्विचक्षणः ।
हेतुमद्ग्रहणीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०६३ ॥

बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन् ।
तामवस्थामवेक्ष्यान्त्यां साम्नैव प्रत्यपूजयत् ॥ ०६४ ॥

ततस्तीक्ष्णाग्रदशनो वैडूर्यमणिलोचनः ।
मूषकं मन्दमुद्वीक्ष्य मार्जारो लोमशोऽब्रवीत् ॥ ०६५ ॥

नन्दामि सौम्य भद्रं ते यो मां जीवन्तमिच्छसि ।
श्रेयश्च यदि जानीषे क्रियतां मा विचारय ॥ ०६६ ॥

अहं हि दृढमापन्नस्त्वमापन्नतरो मया ।
द्वयोरापन्नयोः संधिः क्रियतां मा विचारय ॥ ०६७ ॥

विधत्स्व प्राप्तकालं यत्कार्यं सिध्यतु चावयोः ।
मयि कृच्छ्राद्विनिर्मुक्ते न विनङ्क्ष्यति ते कृतम् ॥ ०६८ ॥

न्यस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि शिष्यस्त्वद्धितकृत्तथा ।
निदेशवशवर्ती च भवन्तं शरणं गतः ॥ ०६९ ॥

इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वशमागतम् ।
वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ॥ ०७० ॥

उदारं यद्भवानाह नैतच्चित्रं भवद्विधे ।
विदितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम ॥ ०७१ ॥

अहं त्वानुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयम् ।
त्रायस्व मां मा वधीश्च शक्तोऽस्मि तव मोक्षणे ॥ ०७२ ॥

उलूकाच्चैव मां रक्ष क्षुद्रः प्रार्थयते हि माम् ।
अहं छेत्स्यामि ते पाशान्सखे सत्येन ते शपे ॥ ०७३ ॥

तद्वचः सङ्गतं श्रुत्वा लोमशो युक्तमर्थवत् ।
हर्षादुद्वीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ०७४ ॥

स तं संपूज्य पलितं मार्जारः सौहृदे स्थितः ।
सुविचिन्त्याब्रवीद्धीरः प्रीतस्त्वरित एव हि ॥ ०७५ ॥

क्षिप्रमागच्छ भद्रं ते त्वं मे प्राणसमः सखा ।
तव प्राज्ञ प्रसादाद्धि क्षिप्रं प्राप्स्यामि जीवितम् ॥ ०७६ ॥

यद्यदेवङ्गतेनाद्य शक्यं कर्तुं मया तव ।
तदाज्ञापय कर्ताहं संधिरेवास्तु नौ सखे ॥ ०७७ ॥

अस्मात्ते संशयान्मुक्तः समित्रगणबान्धवः ।
सर्वकार्याणि कर्ताहं प्रियाणि च हितानि च ॥ ०७८ ॥

मुक्तश्च व्यसनादस्मात्सौम्याहमपि नाम ते ।
प्रीतिमुत्पादयेयं च प्रतिकर्तुं च शक्नुयाम् ॥ ०७९ ॥

ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूषकस्तदा ।

प्रविवेश सुविस्रब्धः सम्यगर्थांश्चचार ह ॥ ०८० ॥

एवमाश्वासितो विद्वान्मार्जारेण स मूषकः ।
मार्जारोरसि विस्रब्धः सुष्वाप पितृमातृवत् ॥ ०८१ ॥

लीनं तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्याथ मूषकम् ।
तौ दृष्ट्वा नकुलोलूकौ निराशौ जग्मतुर्गृहान् ॥ ०८२ ॥

लीनस्तु तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित् ।
चिच्छेद पाशान्नृपते कालाकाङ्क्षी शनैः शनैः ॥ ०८३ ॥

अथ बन्धपरिक्लिष्टो मार्जारो वीक्ष्य मूषकम् ।
छिन्दन्तं वै तदा पाशानत्वरन्तं त्वरान्वितः ॥ ०८४ ॥

तमत्वरन्तं पलितं पाशानां छेदने तदा ।
सञ्चोदयितुमारेभे मार्जारो मूषकं तदा ॥ ०८५ ॥

किं सौम्य नाभित्वरसे किं कृतार्थोऽवमन्यसे ।
छिन्धि पाशानमित्रघ्न पुरा श्वपच एति सः ॥ ०८६ ॥

इत्युक्तस्त्वरता तेन मतिमान्पलितोऽब्रवीत् ।
मार्जारमकृतप्रज्ञं वश्यमात्महितं वचः ॥ ०८७ ॥

तूष्णीं भव न ते सौम्य त्वरा कार्या न संभ्रमः ।
वयमेवात्र कालज्ञा न कालः परिहास्यते ॥ ०८८ ॥

अकाले कृत्यमारब्धं कर्तुं नार्थाय कल्पते ।
तदेव काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ॥ ०८९ ॥

अकालविप्रमुक्तान्मे त्वत्त एव भयं भवेत् ।
तस्मात्कालं प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे ॥ ०९० ॥

यावत्पश्यामि चण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनम् ।
ततश्छेत्स्यामि ते पाशं प्राप्ते साधारणे भये ॥ ०९१ ॥

तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तरुमेवाधिरोहसि ।
न हि ते जीवितादन्यत्किञ्चित्कृत्यं भविष्यति ॥ ०९२ ॥

ततो भवत्यतिक्रान्ते त्रस्ते भीते च लोमश ।
अहं बिलं प्रवेक्ष्यामि भवाञ्शाखां गमिष्यति ॥ ०९३ ॥

एवमुक्तस्तु मार्जारो मूषकेणात्मनो हितम् ।
वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितार्थी महामतिः ॥ ०९४ ॥

अथात्मकृत्यत्वरितः सम्यक्प्रश्रयमाचरन् ।
उवाच लोमशो वाक्यं मूषकं चिरकारिणम् ॥ ०९५ ॥

न ह्येवं मित्रकार्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति साधवः ।
यथा त्वं मोक्षितः कृच्छ्रात्त्वरमाणेन वै मया ॥ ०९६ ॥

तथैव त्वरमाणेन त्वया कार्यं हितं मम ।
यत्नं कुरु महाप्राज्ञ यथा स्वस्त्यावयोर्भवेत् ॥ ०९७ ॥

अथ वा पूर्ववैरं त्वं स्मरन्कालं विकर्षसि ।
पश्य दुष्कृतकर्मत्वं व्यक्तमायुःक्षयो मम ॥ ०९८ ॥

यच्च किञ्चिन्मयाज्ञानात्पुरस्ताद्विप्रियं कृतम् ।
न तन्मनसि कर्तव्यं क्षमये त्वां प्रसीद मे ॥ ०९९ ॥

तमेवंवादिनं प्राज्ञः शास्त्रविद्बुद्धिसंमतः ।
उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मूषकस्तदा ॥ १०० ॥

श्रुतं मे तव मार्जार स्वमर्थं परिगृह्णतः ।
ममापि त्वं विजानीहि स्वमर्थं परिगृह्णतः ॥ १०१ ॥

यन्मित्रं भीतवत्साध्यं यन्मित्रं भयसंहितम् ।
सुरक्षितं ततः कार्यं पाणिः सर्पमुखादिव ॥ १०२ ॥

कृत्वा बलवता संधिमात्मानं यो न रक्षति ।
अपथ्यमिव तद्भुक्तं तस्यानर्थाय कल्पते ॥ १०३ ॥

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित्सुहृत् ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैर्वनगजा इव ॥ १०४ ॥

न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ १०५ ॥

तस्मिन्कालेऽपि च भवान्दिवाकीर्तिभयान्वितः ।
मम न ग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः ॥ १०६ ॥

छिन्नं तु तन्तुबाहुल्यं तन्तुरेकोऽवशेषितः ।
छेत्स्याम्यहं तदप्याशु निर्वृतो भव लोमश ॥ १०७ ॥

तयोः संवदतोरेवं तथैवापन्नयोर्द्वयोः ।
क्षयं जगाम सा रात्रिर्लोमशं चाविशद्भयम् ॥ १०८ ॥

ततः प्रभातसमये विकृतः कृष्णपिङ्गलः ।
स्थूलस्फिग्विकचो रूक्षः श्वचक्रपरिवारितः ॥ १०९ ॥

शङ्कुकर्णो महावक्त्रः पलितो घोरदर्शनः ।
परिघो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ ११० ॥

तं दृष्ट्वा यमदूताभं मार्जारस्त्रस्तचेतनः ।

उवाच पलितं भीतः किमिदानीं करिष्यसि ॥ १११ ॥

अथ चापि सुसंत्रस्तौ तं दृष्ट्वा घोरदर्शनम् ।
क्षणेन नकुलोलूकौ नैराश्यं जग्मतुस्तदा ॥ ११२ ॥

बलिनौ मतिमन्तौ च संघातं चाप्युपागतौ ।
अशक्यौ सुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुं बलात् ॥ ११३ ॥

कार्यार्थं कृतसंधी तौ दृष्ट्वा मार्जारमूषकौ ।
उलूकनकुलौ तूर्णं जग्मतुः स्वं स्वमालयम् ॥ ११४ ॥

ततश्चिच्छेद तं तन्तुं मार्जारस्य स मूषकः ।
विप्रमुक्तोऽथ मार्जारस्तमेवाभ्यपतद्द्रुमम् ॥ ११५ ॥

स च तस्माद्भयान्मुक्तो मुक्तो घोरेण शत्रुणा ।
बिलं विवेश पलितः शाखां भेजे च लोमशः ॥ ११६ ॥

उन्माथमप्यथादाय चण्डालो वीक्ष्य सर्वशः ।
विहताशः क्षणेनाथ तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ११७ ॥

जगाम च स्वभवनं चण्डालो भरतर्षभ ॥ ११७ ॥

ततस्तस्माद्भयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम् ।
बिलस्थं पादपाग्रस्थः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ॥ ११८ ॥

अकृत्वा संविदं काञ्चित्सहसाहमुपप्लुतः ।
कृतज्ञं कृतकल्याणं कच्चिन्मां नाभिशङ्कसे ॥ ११९ ॥

गत्वा च मम विश्वासं दत्त्वा च मम जीवितम् ।
मित्रोपभोगसमये किं त्वं नैवोपसर्पसि ॥ १२० ॥

कृत्वा हि पूर्वं मित्राणि यः पश्चान्नानुतिष्ठति ।
न स मित्राणि लभते कृच्छ्रास्वापत्सु दुर्मतिः ॥ १२१ ॥

तत्कृतोऽहं त्वया मित्रं सामर्थ्यादात्मनः सखे ।
स मां मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ १२२ ॥

यानि मे सन्ति मित्राणि ये च मे सन्ति बान्धवाः ।
सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति शिष्या गुरुमिव प्रियम् ॥ १२३ ॥

अहं च पूजयिष्ये त्वां समित्रगणबान्धवम् ।
जीवितस्य प्रदातारं कृतज्ञः को न पूजयेत् ॥ १२४ ॥

ईश्वरो मे भवानस्तु शरीरस्य गृहस्य च ।
अर्थानां चैव सर्वेषामनुशास्ता च मे भव ॥ १२५ ॥

अमात्यो मे भव प्राज्ञ पितेव हि प्रशाधि माम् ।
न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितेनात्मनः शपे ॥ १२६ ॥

बुद्ध्या त्वमुशनाः साक्षाद्बले त्वधिकृता वयम् ।
त्वन्मन्त्रबलयुक्तो हि विन्देत जयमेव ह ॥ १२७ ॥

एवमुक्तः परं सान्त्वं मार्जारेण स मूषकः ।
उवाच परमार्थज्ञः श्लक्ष्णमात्महितं वचः ॥ १२८ ॥

यद्भवानाह तत्सर्वं मया ते लोमश श्रुतम् ।
ममापि तावद्ब्रुवतः शृणु यत्प्रतिभाति माम् ॥ १२९ ॥

वेदितव्यानि मित्राणि बोद्धव्याश्चापि शत्रवः ।
एतत्सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन्दृश्यते प्राज्ञसंमतम् ॥ १३० ॥

शत्रुरूपाश्च सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ।

सान्त्वितास्ते न बुध्यन्ते रागलोभवशं गताः ॥ १३१ ॥

नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १३२ ॥

यो यस्मिञ्जीवति स्वार्थं पश्येत्तावत्स जीवति ।
स तस्य तावन्मित्रं स्याद्यावन्न स्याद्विपर्ययः ॥ १३३ ॥

नास्ति मैत्री स्थिरा नाम न च ध्रुवमसौहृदम् ।
अर्थयुक्त्या हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १३४ ॥

मित्रं च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि बलवत्तरः ॥ १३५ ॥

यो विश्वसति मित्रेषु न चाश्वसति शत्रुषु ।
अर्थयुक्तिमविज्ञाय चलितं तस्य जीवितम् ॥ १३६ ॥

अर्थयुक्तिमविज्ञाय यः शुभे कुरुते मतिम् ।
मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चलिता मतिः ॥ १३७ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ १३८ ॥

अर्थयुक्त्या हि दृश्यन्ते पिता माता सुतास्तथा ।
मातुला भागिनेयाश्च तथा संबन्धिबान्धवाः ॥ १३९ ॥

पुत्रं हि मातापितरु त्यजतः पतितं प्रियम् ।
लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वार्थस्य सारताम् ॥ १४० ॥

तं मन्ये निकृतिप्रज्ञं यो मोक्षं प्रत्यनन्तरम् ।
कृत्यं मृगयसे कर्तुं सुखोपायमसंशयम् ॥ १४१ ॥

अस्मिन्निलय एव त्वं न्यग्रोधादवतारितः ।
पूर्वं निविष्टमुन्माथं चपलत्वान्न बुद्धवान् ॥ १४२ ॥

आत्मनश्चपलो नास्ति कुतोऽन्येषां भविष्यति ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि चपलो हन्त्यसंशयम् ॥ १४३ ॥

ब्रवीति मधुरं कश्चित्प्रियो मे ह भवानिति ।
तन्मिथ्याकरणं सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु ॥ १४४ ॥

कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ।
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ॥ १४५ ॥

सख्यं सोदरयोर्भ्रात्रोर्दंपत्योर्वा परस्परम् ।
कस्यचिन्नाभिजानामि प्रीतिं निष्कारणामिह ॥ १४६ ॥

यद्यपि भ्रातरः क्रुद्धा भार्या वा कारणान्तरे ।
स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतरः प्रीयते जनः ॥ १४७ ॥

प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रहोमजपैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ॥ १४८ ॥

उत्पन्ने कारणे प्रीतिर्नास्ति नौ कारणान्तरे ।
प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥ १४९ ॥

किं नु तत्कारणं मन्ये येनाहं भवतः प्रियः ।
अन्यत्राभ्यवहारार्थात्तत्रापि च बुधा वयम् ॥ १५० ॥

कालो हेतुं विकुरुते स्वार्थस्तमनुवर्तते ।
स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञं लोकोऽनुवर्तते ॥ १५१ ॥

न त्वीदृशं त्वया वाच्यं विदुषि स्वार्थपण्डिते ।
अकालेऽविषमस्थस्य स्वार्थहेतुरयं तव ॥ १५२ ॥

तस्मान्नाहं चले स्वार्थात्सुस्थितः संधिविग्रहे ।
अभ्राणामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे ॥ १५३ ॥

अद्यैव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव सौहृदम् ।
पुनश्च रिपुरद्यैव युक्तीनां पश्य चापलम् ॥ १५४ ॥

आसीत्तावत्तु मैत्री नौ यावद्धेतुरभूत्पुरा ।
सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना ॥ १५५ ॥

त्वं हि मेऽत्यन्ततः शत्रुः सामर्थ्यान्मित्रतां गतः ।
तत्कृत्यमभिनिर्वृत्तं प्रकृतिः शत्रुतां गता ॥ १५६ ॥

सोऽहमेवं प्रणीतानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वतः ।
प्रविशेयं कथं पाशं त्वत्कृतं तद्वदस्व मे ॥ १५७ ॥

त्वद्वीर्येण विमुक्तोऽहं मद्वीर्येण तथा भवान् ।
अन्योन्यानुग्रहे वृत्ते नास्ति भूयः समागमः ॥ १५८ ॥

त्वं हि सौम्य कृतार्थोऽद्य निर्वृत्तार्थास्तथा वयम् ।
न तेऽस्त्यन्यन्मया कृत्यं किञ्चिदन्यत्र भक्षणात् ॥ १५९ ॥

अहमन्नं भवान्भोक्ता दुर्बलोऽहं भवान्बली ।
नावयोर्विद्यते संधिर्नियुक्ते विषमे बले ॥ १६० ॥

संमन्येऽहं तव प्रज्ञां यन्मोक्षात्प्रत्यनन्तरम् ।
भक्ष्यं मृगयसे नूनं सुखोपायमसंशयम् ॥ १६१ ॥

भक्ष्यार्थमेव बद्धस्त्वं स मुक्तः प्रसृतः क्षुधा ।

शास्त्रज्ञमभिसंधाय नूनं भक्षयिताद्य माम् ॥ १६२ ॥

जानामि क्षुधितं हि त्वामाहारसमयश्च ते ।
स त्वं मामभिसंधाय भक्ष्यं मृगयसे पुनः ॥ १६३ ॥

यच्चापि पुत्रदारं स्वं तत्संनिसृजसे मयि ।
शुश्रूषां नाम मे कर्तुं सखे मम न तत्क्षमम् ॥ १६४ ॥

त्वया मां सहितं दृष्ट्वा प्रिया भार्या सुताश्च ये ।
कस्मान्मां ते न खादेयुर्हृष्टाः प्रणयिनस्त्वयि ॥ १६५ ॥

नाहं त्वया समेष्यामि वृत्तो हेतुः समागमे ।
शिवं ध्यायस्व मेऽत्रस्थः सुकृतं स्मर्यते यदि ॥ १६६ ॥

शत्रोरन्नाद्यभूतः सन्क्लिष्टस्य क्षुधितस्य च ।
भक्ष्यं मृगयमाणस्य कः प्राज्ञो विषयं व्रजेत् ॥ १६७ ॥

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि दूरादपि तवोद्विजे ।
नाहं त्वया समेष्यामि निर्वृतो भव लोमश ॥ १६८ ॥

बलवत्संनिकर्षो हि न कदाचित्प्रशस्यते ।
प्रशान्तादपि मे प्राज्ञ भेतव्यं बलिनः सदा ॥ १६९ ॥

यदि त्वर्थेन मे कार्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
कामं सर्वं प्रदास्यामि न त्वात्मानं कदाचन ॥ १७० ॥

आत्मार्थे संततिस्त्याज्या राज्यं रत्नं धनं तथा ।
अपि सर्वस्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १७१ ॥

ऐश्वर्यधनरत्नानां प्रत्यमित्रेऽपि तिष्ठताम् ।
दृष्टा हि पुनरावृत्तिर्जीवतामिति नः श्रुतम् ॥ १७२ ॥

न त्वात्मनः संप्रदानं धनरत्नवदिष्यते ।
आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि ॥ १७३ ॥

आत्मरक्षिततन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ।
आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः ॥ १७४ ॥

शत्रून्सम्यग्विजानन्ति दुर्बला ये बलीयसः ।
तेषां न चाल्यते बुद्धिरात्मार्थं कृतनिश्चया ॥ १७५ ॥

इत्यभिव्यक्तमेवासौ पलितेनावभर्त्सितः ।
मार्जारो व्रीडितो भूत्वा मूषकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७६ ॥

संमन्येऽहं तव प्रज्ञां यस्त्वं मम हिते रतः ।
उक्तवानर्थतत्त्वेन मया संभिन्नदर्शनः ॥ १७७ ॥

न तु मामन्यथा साधो त्वं विज्ञातुमिहार्हसि ।
प्राणप्रदानजं त्वत्तो मम सौहृदमागतम् ॥ १७८ ॥

धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि कृतज्ञोऽस्मि विशेषतः ।
मित्रेषु वत्सलश्चास्मि त्वद्विधेषु विशेषतः ॥ १७९ ॥

तन्मामेवङ्गते साधो न यावयितुमर्हसि ।
त्वया हि याव्यमानोऽहं प्राणाञ्जह्यां सबान्धवः ॥ १८० ॥

धिक्शब्दो हि बुधैर्दृष्टो मद्विधेषु मनस्विषु ।
मरणं धर्मतत्त्वज्ञ न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ १८१ ॥

इति संस्तूयमानो हि मार्जारेण स मूषकः ।
मनसा भावगम्भीरं मार्जारं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८२ ॥

साधुर्भवाञ्श्रुतार्थोऽस्मि प्रीयते न च विश्वसे ।
संस्तवैर्वा धनौघैर्वा नाहं शक्यः पुनस्त्वया ॥ १८३ ॥

न ह्यमित्रवशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे ।
अस्मिन्नर्थे च गाथे द्वे निबोधोशनसा कृते ॥ १८४ ॥

शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा संधिं बलीयसा ।
समाहितश्चरेद्युक्त्या कृतार्थश्च न विश्वसेत् ॥ १८५ ॥

तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षेज्जीवितमात्मनः ।
द्रव्याणि संततिश्चैव सर्वं भवति जीवतः ॥ १८६ ॥

सङ्क्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वासः परो मतः ।
नृषु तस्मादविश्वासः पुष्कलं हितमात्मनः ॥ १८७ ॥

वध्यन्ते न ह्यविश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्बला अपि ।
विश्वस्तास्त्वाशु वध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ १८८ ॥

त्वद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो मार्जार सर्वदा ।
रक्ष त्वमपि चात्मानं चण्डालाज्जातिकिल्बिषात् ॥ १८९ ॥

स तस्य ब्रुवतस्त्वेवं संत्रासाज्जातसाध्वसः ।
स्वबिलं हि जवेनाशु मार्जारः प्रययौ ततः ॥ १९० ॥

ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ।
विश्राव्य पलितः प्राज्ञो बिलमन्यज्जगाम ह ॥ १९१ ॥

एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्बलेन महाबलाः ।
एकेन बहवोऽमित्राः पलितेनाभिसंधिताः ॥ १९२ ॥

अरिणापि समर्थेन संधिं कुर्वीत पण्डितः ।

मूषकश्च बिडालश्च मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् ॥ १९३ ॥

इत्येष क्षत्रधर्मस्य मया मार्गोऽनुदर्शितः ।
विस्तरेण महीपाल सङ्क्षेपेण पुनः शृणु ॥ १९४ ॥

अन्योन्यकृतवैरौ तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमाम् ।
अन्योन्यमभिसंधातुमभूच्चैव तयोर्मतिः ॥ १९५ ॥

तत्र प्राज्ञोऽभिसंधत्ते सम्यग्बुद्धिबलाश्रयात् ।
अभिसंधीयते प्राज्ञः प्रमादादपि चाबुधैः ॥ १९६ ॥

तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति ॥ १९७ ॥

कालेन रिपुणा संधिः काले मित्रेण विग्रहः ।
कार्य इत्येव तत्त्वज्ञाः प्राहुर्नित्यं युधिष्ठिर ॥ १९८ ॥

एवं मत्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।
अभियुक्तोऽप्रमत्तश्च प्राग्भयाद्भीतवच्चरेत् ॥ १९९ ॥

भीतवत्संविधिः कार्यः प्रतिसंधिस्तथैव च ।
भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगजा ॥ २०० ॥

न भयं विद्यते राजन्भीतस्यानागते भये ।
अभीतस्य तु विस्रम्भात्सुमहज्जायते भयम् ॥ २०१ ॥

न भीरुरिति चात्यन्तं मन्त्रोऽदेयः कथञ्चन ।
अविज्ञानाद्धि विज्ञाते गच्छेदास्पददर्शिषु ॥ २०२ ॥

तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
कार्याणां गुरुतां बुद्ध्वा नानृतं किञ्चिदाचरेत् ॥ २०३ ॥

एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहासं युधिष्ठिर ।
श्रुत्वा त्वं सुहृदां मध्ये यथावत्समुपाचर ॥ २०४ ॥

उपलभ्य मतिं चाग्र्यामरिमित्रान्तरं तथा ।
संधिविग्रहकालं च मोक्षोपायं तथापदि ॥ २०५ ॥

शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा संधिं बलीयसा ।
समागमं चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् ॥ २०६ ॥

अविरुद्धां त्रिवर्गेण नीतिमेतां युधिष्ठिर ।
अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयस्त्वं रञ्जयन्प्रजाः ॥ २०७ ॥

ब्राह्मणैश्चापि ते सार्धं यात्रा भवतु पाण्डव ।
ब्राह्मणा हि परं श्रेयो दिवि चेह च भारत ॥ २०८ ॥

एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।
पूजिताः शुभकर्माणः पूर्वजित्या नराधिप ॥ २०९ ॥

राज्यं श्रेयः परं राजन्यशः कीर्तिं च लप्स्यसे ।
कुलस्य संततिं चैव यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २१० ॥

द्वयोरिमं भारत संधिविग्रहं ; सुभाषितं बुद्धिविशेषकारितम् ।
तथान्ववेक्ष्य क्षितिपेन सर्वदा ; निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ॥ २११ ॥

ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादः

अध्याय १३७

युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्तो मन्त्रो महाबाहो न विश्वासोऽस्ति शत्रुषु ।
कथं हि राजा वर्तेत यदि सर्वत्र नाश्वसेत् ॥ ००१ ॥

विश्वासाद्धि परं राज्ञो राजन्नुत्पद्यते भयम् ।
कथं वै नाश्वसन्राजा शत्रूञ्जयति पार्थिव ॥ ००२ ॥

एतन्मे संशयं छिन्धि मनो मे संप्रमुह्यति ।
अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु कौन्तेय यो वृत्तो ब्रह्मदत्तनिवेशने ।
पूजन्या सह संवादो ब्रह्मदत्तस्य पार्थिव ॥ ००४ ॥

काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।
पूजनी नाम शकुनी दीर्घकालं सहोषिता ॥ ००५ ॥

रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः ।
सर्वज्ञा सर्वधर्मज्ञा तिर्यग्योनिगतापि सा ॥ ००६ ॥

अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसम् ।
समकालं च राज्ञोऽपि देव्याः पुत्रो व्यजायत ॥ ००७ ॥

समुद्रतीरं गत्वा सा त्वाजहार फलद्वयम् ।

पुष्ट्यर्थं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥ ००८ ॥

फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ।
अमृतास्वादसदृशं बलतेजोविवर्धनम् ॥ ००९ ॥

तत्रागच्छत्परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनात् ॥ ००९ ॥

धात्र्या हस्तगतश्चापि तेनाक्रीडत पक्षिणा ।
शून्ये तु तमुपादाय पक्षिणं समजातकम् ॥ ०१० ॥

हत्वा ततः स राजेन्द्र धात्र्या हस्तमुपागमत् ॥ ०१० ॥

अथ सा शकुनी राजन्नागमत्फलहारिका ।
अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ॥ ०११ ॥

बाष्पपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा सा तु हतं सुतम् ।
पूजनी दुःखसंतप्ता रुदती वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

क्षत्रिये सङ्गतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदम् ।
कारणे संभजन्तीह कृतार्थाः संत्यजन्ति च ॥ ०१३ ॥

क्षत्रियेषु न विश्वासः कार्यः सर्वोपघातिषु ।
अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकम् ॥ ०१४ ॥

अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातनाम् ।
कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ॥ ०१५ ॥

सहसञ्जातवृद्धस्य तथैव सहभोजिनः ।
शरणागतस्य च वधस्त्रिविधं ह्यस्य किल्बिषम् ॥ ०१६ ॥

इत्युक्त्वा चरणाभ्यां तु नेत्रे नृपसुतस्य सा ।

भित्त्वा स्वस्था तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

इच्छयैव कृतं पापं सद्य एवोपसर्पति ।
कृतप्रतिक्रियं तेषां न नश्यति शुभाशुभम् ॥ ०१८ ॥

पापं कर्म कृतं किञ्चिन्न तस्मिन्यदि विद्यते ।
निपात्यतेऽस्य पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृषु ॥ ०१९ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच ॥

अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया ।
उभयं तत्समीभूतं वस पूजनि मा गमः ॥ ०२० ॥

पूजन्युवाच ॥

सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलम्बतः ।
न तद्बुधाः प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणम् ॥ ०२१ ॥

सान्त्वे प्रयुक्ते नृपते कृतवैरे न विश्वसेत् ।
क्षिप्रं प्रबध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ ०२२ ॥

अन्योन्यं कृतवैराणां पुत्रपौत्रं निगच्छति ।
पुत्रपौत्रे विनष्टे तु परलोकं निगच्छति ॥ ०२३ ॥

सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखावहः ।
एकान्ततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकः ॥ ०२४ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
कामं विश्वासयेदन्यान्परेषां तु न विश्वसेत् ॥ ०२५ ॥

माता पिता बान्धवानां वरिष्ठौ ; भार्या जरा बीजमात्रं तु पुत्रः ।

भ्राता शत्रुः क्लिन्नपाणिर्वयस्य ; आत्मा ह्येकः सुखदुःखस्य वेत्ता ॥ ०२६ ॥

अन्योन्यकृतवैराणां न संधिरुपपद्यते ।
स च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसम् ॥ ०२७ ॥

पूजितस्यार्थमानाभ्यां जन्तोः पूर्वापकारिणः ।
चेतो भवत्यविश्वस्तं पूर्वं त्रासयते बलात् ॥ ०२८ ॥

पूर्वं संमानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना ।
जह्यात्तं सत्त्ववान्वासं संमानितविमानितः ॥ ०२९ ॥

उषितास्मि तवागारे दीर्घकालमहिंसिता ।
तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमास्स्व व्रजाम्यहम् ॥ ०३० ॥

ब्रह्मदत्त उवाच ॥

यत्कृते प्रतिकुर्याद्वै न स तत्रापराध्नुयात् ।
अनृणस्तेन भवति वस पूजनि मा गमः ॥ ०३१ ॥

पूजन्युवाच ॥

न कृतस्य न कर्तुश्च सख्यं संधीयते पुनः ।
हृदयं तत्र जानाति कर्तुश्चैव कृतस्य च ॥ ०३२ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच ॥

कृतस्य चैव कर्तुश्च सख्यं संधीयते पुनः ।
वैरस्योपशमो दृष्टः पापं नोपाश्नुते पुनः ॥ ०३३ ॥

पूजन्युवाच ॥

नास्ति वैरमुपक्रान्तं सान्त्वितोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
विश्वासाद्बध्यते बालस्तस्माच्छ्रेयो ह्यदर्शनम् ॥ ०३४ ॥

तरसा ये न शक्यन्ते शस्त्रैः सुनिशितैरपि ।
साम्ना ते विनिगृह्यन्ते गजा इव करेणुभिः ॥ ०३५ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच ॥

संवासाज्जायते स्नेहो जीवितान्तकरेष्वपि ।
अन्योन्यस्य च विश्वासः श्वपचेन शुनो यथा ॥ ०३६ ॥

अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्मृदुतां गतम् ।
नैव तिष्ठति तद्वैरं पुष्करस्थमिवोदकम् ॥ ०३७ ॥

पूजन्युवाच ॥

वैरं पञ्चसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः ।
स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससपत्नापराधजम् ॥ ०३८ ॥

तत्र दाता निहन्तव्यः क्षत्रियेण विशेषतः ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा बुद्ध्वा देशबलादिकम् ॥ ०३९ ॥

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्विह सुहृद्यपि ।
छन्नं संतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ ०४० ॥

न वित्तेन न पारुष्यैर्न सान्त्वेन न च श्रुतैः ।
वैराग्निः शाम्यते राजन्नौर्वाग्निरिव सागरे ॥ ०४१ ॥

न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म वाप्यपराधजम् ।
शाम्यत्यदग्ध्वा नृपते विना ह्येकतरक्षयात् ॥ ०४२ ॥

सत्कृतस्यार्थमानाभ्यां स्यात्तु पूर्वापकारिणः ।
नैव शान्तिर्न विश्वासः कर्म त्रासयते बलात् ॥ ०४३ ॥

नैवापकारे कस्मिंश्चिदहं त्वयि तथा भवान् ।
विश्वासादुषिता पूर्वं नेदानीं विश्वसाम्यहम् ॥ ०४४ ॥

ब्रह्मदत्त उवाच ॥

कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः ।
कालेनैव प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराध्यति ॥ ०४५ ॥

तुल्यं चोभे प्रवर्तेते मरणं जन्म चैव ह ।
कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं हि जीवति ॥ ०४६ ॥

बध्यन्ते युगपत्केचिदेकैकस्य न चापरे ।
कालो दहति भूतानि संप्राप्याग्निरिवेन्धनम् ॥ ०४७ ॥

नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्यकरणे शुभे ।
कालो नित्यमुपाधत्ते सुखं दुःखं च देहिनाम् ॥ ०४८ ॥

एवं वसेह सस्नेहा यथाकालमहिंसिता ।
यत्कृतं तच्च मे क्षान्तं त्वं चैव क्षम पूजनि ॥ ०४९ ॥

पूजन्युवाच ॥

यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत् ।
कस्मात्त्वपचितिं यान्ति बान्धवा बान्धवे हते ॥ ०५० ॥

कस्माद्देवासुराः पूर्वमन्योन्यमभिजघ्निरे ।
यदि कालेन निर्याणं सुखदुःखे भवाभवौ ॥ ०५१ ॥

भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणे ।
यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनम् ॥ ०५२ ॥

प्रलापः क्रियते कस्मात्सुमहाञ्शोकमूर्छितैः ।
यदि कालः प्रमाणं ते कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥ ०५३ ॥

तव पुत्रो ममापत्यं हतवान्हिंसितो मया ।
अनन्तरं त्वया चाहं बन्धनीया महीपते ॥ ०५४ ॥

अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे ।
तथा त्वया प्रहर्तव्यं मयि तत्त्वं च मे शृणु ॥ ०५५ ॥

भक्षार्थं क्रीडनार्थं वा नरा वाञ्छन्ति पक्षिणः ।
तृतीयो नास्ति संयोगो वधबन्धादृते क्षमः ॥ ०५६ ॥

वधबन्धभयादेके मोक्षतन्त्रमुपागताः ।
मरणोत्पातजं दुःखमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ०५७ ॥

सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः सुताः ।
दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितम् ॥ ०५८ ॥

दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः ।
दुःखं चानिष्टसंवासो दुःखमिष्टवियोगजम् ॥ ०५९ ॥

वैरबन्धकृतं दुःखं हिंसाजं स्त्रीकृतं तथा ।
दुःखं सुखेन सततं जनाद्विपरिवर्तते ॥ ०६० ॥

न दुःखं परदुःखे वै केचिदाहुरबुद्धयः ।
यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ॥ ०६१ ॥

यस्तु शोचति दुःखार्तः स कथं वक्तुमुत्सहेत् ।

रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथात्मनि तथा परे ॥ ०६२ ॥

यत्कृतं ते मया राजंस्त्वया च मम यत्कृतम् ।
न तद्वर्षशतैः शक्यं व्यपोहितुमरिंदम ॥ ०६३ ॥

आवयोः कृतमन्योन्यं तत्र संधिर्न विद्यते ।
स्मृत्वा स्मृत्वा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति ॥ ०६४ ॥

वैरमन्तिकमासज्य यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति ।
मृन्मयस्येव भग्नस्य तस्य संधिर्न विद्यते ॥ ०६५ ॥

निश्चितश्चार्थशास्त्रज्ञैरविश्वासः सुखोदयः ।
उशनाश्चाथ गाथे द्वे प्रह्लादायाब्रवीत्पुरा ॥ ०६६ ॥

ये वैरिणः श्रद्दधते सत्ये सत्येतरेऽपि वा ।
ते श्रद्दधाना वध्यन्ते मधु शुष्कतृणैर्यथा ॥ ०६७ ॥

न हि वैराणि शाम्यन्ति कुलेष्वा दशमाद्युगात् ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते कुले चेद्विद्यते पुमान् ॥ ०६८ ॥

उपगुह्य हि वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिपाः ।
अथैनं प्रतिपिंषन्ति पूर्णं घटमिवाश्मनि ॥ ०६९ ॥

सदा न विश्वसेद्राजन्पापं कृत्वेह कस्यचित् ।
अपकृत्य परेषां हि विश्वासाद्दुःखमश्नुते ॥ ०७० ॥

ब्रह्मदत्त उवाच ॥

नाविश्वासाच्चिन्वतेऽर्थान्नेहन्ते चापि किञ्चन ।
भयादेकतरान्नित्यं मृतकल्पा भवन्ति च ॥ ०७१ ॥

पूजन्युवाच ॥

यस्येह व्रणिनौ पादौ पद्भ्यां च परिसर्पति ।
क्षण्येते तस्य तौ पादौ सुगुप्तमभिधावतः ॥ ०७२ ॥

नेत्राभ्यां सरुजाभ्यां यः प्रतिवातमुदीक्षते ।
तस्य वायुरुजात्यर्थं नेत्रयोर्भवति ध्रुवम् ॥ ०७३ ॥

दुष्टं पन्थानमाश्रित्य यो मोहादभिपद्यते ।
आत्मनो बलमज्ञात्वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ०७४ ॥

यस्तु वर्षमविज्ञाय क्षेत्रं कृषति मानवः ।
हीनं पुरुषकारेण सस्यं नैवाप्नुते पुनः ॥ ०७५ ॥

यश्च तिक्तं कषायं वाप्यास्वादविधुरं हितम् ।
आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ०७६ ॥

पथ्यं भुक्त्वा नरो लोभाद्योऽन्यदश्नाति भोजनम् ।
परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ०७७ ॥

दैवं पुरुषकारश्च स्थितावन्योन्यसंश्रयात् ।
उदात्तानां कर्म तन्त्रं दैवं क्लीबा उपासते ॥ ०७८ ॥

कर्म चात्महितं कार्यं तीक्ष्णं वा यदि वा मृदु ।
ग्रस्यतेऽकर्मशीलस्तु सदानर्थैरकिञ्चनः ॥ ०७९ ॥

तस्मात्संशयितेऽप्यर्थे कार्य एव पराक्रमः ।
सर्वस्वमपि संत्यज्य कार्यमात्महितं नरैः ॥ ०८० ॥

विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पञ्चमम् ।
मित्राणि सहजान्याहुर्वर्तयन्तीह यैर्बुधाः ॥ ०८१ ॥

निवेशनं च कुप्यं च क्षेत्रं भार्या सुहृज्जनः ।
एतान्युपचितान्याहुः सर्वत्र लभते पुमान् ॥ ०८२ ॥

सर्वत्र रमते प्राज्ञः सर्वत्र च विरोचते ।
न विभीषयते कश्चिद्भीषितो न बिभेति च ॥ ०८३ ॥

नित्यं बुद्धिमतो ह्यर्थः स्वल्पकोऽपि विवर्धते ।
दाक्ष्येण कुरुते कर्म संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ०८४ ॥

गृहस्नेहावबद्धानां नराणामल्पमेधसाम् ।
कुस्त्री खादति मांसानि माघमा सेगवामिव ॥ ०८५ ॥

गृहं क्षेत्राणि मित्राणि स्वदेश इति चापरे ।
इत्येवमवसीदन्ति नरा बुद्धिविपर्यये ॥ ०८६ ॥

उत्पतेत्सरुजाद्देशाद्व्याधिदुर्भिक्षपीडितात् ।
अन्यत्र वस्तुं गच्छेद्वा वसेद्वा नित्यमानितः ॥ ०८७ ॥

तस्मादन्यत्र यास्यामि वस्तुं नाहमिहोत्सहे ।
कृतमेतदनाहार्यं तव पुत्रेण पार्थिव ॥ ०८८ ॥

कुभार्यां च कुपुत्रं च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुसंबन्धं कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ०८९ ॥

कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुभार्यायां कुतो रतिः ।
कुराज्ये निर्वृतिर्नास्ति कुदेशे न प्रजीव्यते ॥ ०९० ॥

कुमित्रे सङ्गतं नास्ति नित्यमस्थिरसौहृदे ।
अवमानः कुसंबन्धे भवत्यर्थविपर्यये ॥ ०९१ ॥

सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ ०९२ ॥

यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशासनः ।
न चैव ह्यभिसंबन्धो दरिद्रं यो बुभूषति ॥ ०९३ ॥

भार्या देशोऽथ मित्राणि पुत्रसंबन्धिबान्धवाः ।
एतत्सर्वं गुणवति धर्मनेत्रे महीपतौ ॥ ०९४ ॥

अधर्मज्ञस्य विलयं प्रजा गच्छन्त्यनिग्रहात् ।
राजा मूलं त्रिवर्गस्य अप्रमत्तोऽनुपालयन् ॥ ०९५ ॥

बलिषड्भागमुद्धृत्य बलिं तमुपयोजयेत् ।
न रक्षति प्रजाः सम्यग्यः स पार्थिवतस्करः ॥ ०९६ ॥

दत्त्वाभयं यः स्वयमेव राजा ; न तत्प्रमाणं कुरुते यथावत् ।
स सर्वलोकादुपलभ्य पाप ;मधर्मबुद्धिर्निरयं प्रयाति ॥ ०९७ ॥

दत्त्वाभयं यः स्म राजा प्रमाणं कुरुते सदा ।
स सर्वसुखकृज्ज्ञेयः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ०९८ ॥

पिता माता गुरुर्गोप्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः ।
सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ०९९ ॥

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पकः ।
तस्मिन्मिथ्याप्रणीते हि तिर्यग्गच्छति मानवः ॥ १०० ॥

संभावयति मातेव दीनमभ्यवपद्यते ।
दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्भवते यमः ॥ १०१ ॥

इष्टेषु विसृजत्यर्थान्कुबेर इव कामदः ।

गुरुर्धर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालनात् ॥ १०२ ॥

यस्तु रञ्जयते राजा पौरजानपदान्गुणैः ।
न तस्य भ्रश्यते राज्यं गुणधर्मानुपालनात् ॥ १०३ ॥

स्वयं समुपजानन्हि पौरजानपदक्रियाः ।
स सुखं मोदते भूप इह लोके परत्र च ॥ १०४ ॥

नित्योद्विग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः ।
अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति पराभवम् ॥ १०५ ॥

प्रजा यस्य विवर्धन्ते सरसीव महोत्पलम् ।
स सर्वयज्ञफलभाग्राजा लोके महीयते ॥ १०६ ॥

बलिना विग्रहो राजन्न कथञ्चित्प्रशस्यते ।
बलिना विगृहीतस्य कुतो राज्यं कुतः सुखम् ॥ १०७ ॥

भीष्म उवाच ॥

सैवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपम् ।
राजानं समनुज्ञाप्य जगामाथेप्सितां दिशम् ॥ १०८ ॥

एतत्ते ब्रह्मदत्तस्य पूजन्या सह भाषितम् ।
मयोक्तं भरतश्रेष्ठ किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १०९ ॥

कणिकशत्रुंतपसंवादः

अध्याय १३८

युधिष्ठिर उवाच ॥

युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मे लोके च भारत ।
दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ।
उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्तेत भूमिपः ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भरद्वाजस्य संवादं राज्ञः शत्रुंतपस्य च ॥ ००३ ॥

राजा शत्रुंतपो नाम सौवीराणां महारथः ।
कणिङ्कमुपसङ्गम्य पप्रच्छार्थविनिश्चयम् ॥ ००४ ॥

अलब्धस्य कथं लिप्सा लब्धं केन विवर्धते ।
वर्धितं पालयेत्केन पालितं प्रणयेत्कथम् ॥ ००५ ॥

तस्मै विनिश्चयार्थं स परिपृष्टार्थनिश्चयः ।
उवाच ब्राह्मणो वाक्यमिदं हेतुमदुत्तरम् ॥ ००६ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी च परेषां विवरानुगः ॥ ००७ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्ररोधयेत् ॥ ००८ ॥

एवमेव प्रशंसन्ति पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।
तस्माच्चतुष्टये तस्मिन्प्रधानो दण्ड उच्यते ॥ ००९ ॥

छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं हि शाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥ ०१० ॥

मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य पण्डितः ।
ततः सहायान्पक्षं च सर्वमेवानुसारयेत् ॥ ०११ ॥

सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपदां पदकालेषु कुर्वीत न विचारयेत् ॥ ०१२ ॥

वाङ्मात्रेण विनीतः स्याद्धृदयेन यथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ विवर्जयेत् ॥ ०१३ ॥

सपत्नसहिते कार्ये कृत्वा संधिं न विश्वसेत् ।
अपक्रामेत्ततः क्षिप्रं कृतकार्यो विचक्षणः ॥ ०१४ ॥

शत्रुं च मित्ररूपेण सान्त्वेनैवाभिसान्त्वयेत् ।
नित्यशश्चोद्विजेत्तस्मात्सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ०१५ ॥

यस्य बुद्धिं परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुष्प्रज्ञं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ ०१६ ॥

अञ्जलिं शपथं सान्त्वं प्रणम्य शिरसा वदेत् ।
अश्रुप्रपातनं चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ०१७ ॥

वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः ।
अथैनमागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ ०१८ ॥

मुहूर्तमपि राजेन्द्र तिन्दुकालातवज्ज्वलेत् ।
न तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायेत नरश्चिरम् ॥ ०१९ ॥

नानर्थकेनार्थवत्त्वं कृतघ्नेन समाचरेत् ।
अर्थे तु शक्यते भोक्तुं कृतकार्योऽवमन्यते ॥ ०२० ॥

तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ०२० ॥

कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्यस्य वेश्मनः ।
व्याडस्य भक्तिचित्रस्य यच्छ्रेष्ठं तत्समाचरेत् ॥ ०२१ ॥

उत्थायोत्थाय गच्छेच्च नित्ययुक्तो रिपोर्गृहान् ।
कुशलं चापि पृच्छेत यद्यप्यकुशलं भवेत् ॥ ०२२ ॥

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न क्लीबा न च मानिनः ।
न च लोकरवाद्भीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ ०२३ ॥

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ०२४ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ ०२५ ॥

पानमक्षास्तथा नार्यो मृगया गीतवादितम् ।
एतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो ह्यत्र दोषवान् ॥ ०२६ ॥

कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि संश्रयेत् ॥ ०२७ ॥

देशं कालं समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः ।
देशकालाभ्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवेत् ॥ ०२८ ॥

कालाकालौ संप्रधार्य बलाबलमथात्मनः ।
परस्परबलं ज्ञात्वा तथात्मानं नियोजयेत् ॥ ०२९ ॥

दण्डेनोपनतं शत्रुं यो राजा न नियच्छति ।
स मृत्युमुपगूह्यास्ते गर्भमश्वतरी यथा ॥ ०३० ॥

सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसङ्काशो न च शीर्येत कस्यचित् ॥ ०३१ ॥

आशां कालवतीं कुर्यात्तां च विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ॥ ०३२ ॥

भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ०३३ ॥

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ०३४ ॥

अनागतं विजानीयाद्यच्छेद्भयमुपस्थितम् ।
पुनर्वृद्धिक्षयात्किञ्चिदभिवृत्तं निशामयेत् ॥ ०३५ ॥

प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् ।
अनागतसुखाशा च नैष बुद्धिमतां नयः ॥ ०३६ ॥

योऽरिणा सह संधाय सुखं स्वपिति विश्वसन् ।
स वृक्षाग्रप्रसुप्तो वा पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ०३७ ॥

कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ०३८ ॥

ये सपत्नाः सपत्नानां सर्वांस्तानपवत्सयेत् ।
आत्मनश्चापि बोद्धव्याश्चाराः प्रणिहिताः परैः ॥ ०३९ ॥

चारः सुविहितः कार्य आत्मनोऽथ परस्य च ।
पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रं प्रवेशयेत् ॥ ०४० ॥

उद्यानेषु विहारेषु प्रपास्वावसथेषु च ।
पानागारेषु वेशेषु तीर्थेषु च सभासु च ॥ ०४१ ॥

धर्माभिचारिणः पापाश्चारा लोकस्य कण्टकाः ।
समागच्छन्ति तान्बुद्ध्वा नियच्छेच्छमयेदपि ॥ ०४२ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नापि विश्वसेत् ।
विश्वस्तं भयमन्वेति नापरीक्ष्य च विश्वसेत् ॥ ०४३ ॥

विश्वासयित्वा तु परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
अथास्य प्रहरेत्काले किञ्चिद्विचलिते पदे ॥ ०४४ ॥

अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितात् ।
भयं हि शङ्किताज्जातं समूलमपि कृन्तति ॥ ०४५ ॥

अवधानेन मौनेन काषायेण जटाजिनैः ।
विश्वासयित्वा द्वेष्टारमवलुम्पेद्यथा वृकः ॥ ०४६ ॥

पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत् ।
अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणा हन्तव्या भूतिवर्धनाः ॥ ०४७ ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासनम् ॥ ०४८ ॥

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां संप्रदानेन कस्यचित् ।

प्रतिपुष्कलघाती स्यात्तीक्ष्णतुण्ड इव द्विजः ॥ ०४९ ॥

नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति परमां श्रियम् ॥ ०५० ॥

नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ०५१ ॥

अमित्रं नैव मुञ्चेत ब्रुवन्तं करुणान्यपि ।
दुःखं तत्र न कुर्वीत हन्यात्पूर्वापकारिणम् ॥ ०५२ ॥

सङ्ग्रहानुग्रहे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।
निग्रहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ०५३ ॥

प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहृत्यापि प्रियोत्तरम् ।
अपि चास्य शिरश्छित्त्वा रुद्याच्छोचेद्थापि वा ॥ ०५४ ॥

निमन्त्रयेत सान्त्वेन संमानेन तितिक्षया ।
आशाकारणमित्येतत्कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ०५५ ॥

न शुष्कवैरं कुर्वीत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ।
अपार्थकमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम् ॥ ०५६ ॥

दन्ताश्च परिघृष्यन्ते रसश्चापि न लभ्यते ॥ ०५६ ॥

त्रिवर्गे त्रिविधा पीडानुबन्धास्त्रय एव च ।
अनुबन्धवधौ ज्ञात्वा पीडां हि परिवर्जयेत् ॥ ०५७ ॥

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
पुनः पुनर्विवर्धेत स्वल्पोऽप्यनिवारितः ॥ ०५८ ॥

वर्धमानमृणं तिष्ठत्परिभूताश्च शत्रवः ।
आवहन्त्यनयं तीव्रं व्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ॥ ०५९ ॥

नासम्यक्कृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् ।
कण्टकोऽपि हि दुश्छिन्नो विकारं कुरुते चिरम् ॥ ०६० ॥

वधेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ।
आकराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥ ०६१ ॥

गृध्रदृष्टिर्बकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ।
अनुद्विग्नः काकशङ्की भुजङ्गचरितं चरेत् ॥ ०६२ ॥

श्रेणिमुख्योपजापेषु वल्लभानुनयेषु च ।
अमात्यान्परिरक्षेत भेदसंघातयोरपि ॥ ०६३ ॥

मृदुरित्यवमन्यन्ते तीक्ष्ण इत्युद्विजन्ति च ।
तीक्ष्णकाले च तीक्ष्णः स्यान्मृदुकाले मृदुर्भवेत् ॥ ०६४ ॥

मृदुना सुमृदुं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किञ्चित्तस्मात्तीक्ष्णतरं मृदु ॥ ०६५ ॥

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स साधयति कृत्यानि शत्रूंश्चैवाधितिष्ठति ॥ ०६६ ॥

पण्डितेन विरुद्धः सन्दूरेऽस्मीति न विश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ०६७ ॥

न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरे ;न्न तद्धरेद्यत्पुनराहरेत्परः ।
न तत्खनेद्यस्य न मूलमुत्खने ;न्न तं हन्याद्यस्य शिरो न पातयेत् ॥ ०६८ ॥

इतीदमुक्तं वृजिनाभिसंहितं ; न चैतदेवं पुरुषः समाचरेत् ।

परप्रयुक्तं तु कथं निशामये ;दतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ॥ ०६९ ॥

यथावदुक्तं वचनं हितं तदा ; निशम्य विप्रेण सुवीरराष्ट्रियः ।
तथाकरोद्वाक्यमदीनचेतनः ; श्रियं च दीप्तां बुभुजे सबान्धवः ॥ ०७० ॥

विश्वामित्रश्वपचसंवादः

अध्याय १३९

युधिष्ठिर उवाच ॥

हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि ।
अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥ ००१ ॥

मर्यादासु प्रभिन्नासु क्षुभिते धर्मनिश्चये ।
राजभिः पीडिते लोके चोरैर्वापि विशां पते ॥ ००२ ॥

सर्वाश्रमेषु मूढेषु कर्मसूपहतेषु च ।
कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयं पश्यत्सु भारत ॥ ००३ ॥

अविश्वस्तेषु सर्वेषु नित्यभीतेषु पार्थिव ।
निकृत्या हन्यमानेषु वञ्चयत्सु परस्परम् ॥ ००४ ॥

संप्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मण्ये चाभिपीडिते ।
अवर्षति च पर्जन्ये मिथो भेदे समुत्थिते ॥ ००५ ॥

सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ।

केन स्विद्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ॥ ००६ ॥

अतित्यक्षुः पुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिप ।
कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००७ ॥

कथं च राजा वर्तेत लोके कलुषतां गते ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परंतप ॥ ००८ ॥

भीष्म उवाच ॥

राजमूला महाराज योगक्षेमसुवृष्टयः ।
प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च भयानि च ॥ ००९ ॥

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजमूलानि सर्वाणि मम नास्त्यत्र संशयः ॥ ०१० ॥

तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके ।
विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तदा भवेत् ॥ ०११ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विश्वामित्रस्य संवादं चण्डालस्य च पक्कणे ॥ ०१२ ॥

त्रेताद्वापरयोः संधौ पुरा दैवविधिक्रमात् ।
अनावृष्टिरभूद्घोरा राजन्द्वादशवार्षिकी ॥ ०१३ ॥

प्रजानामभिवृद्धानां युगान्ते पर्युपस्थिते ।
त्रेतानिर्मोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥ ०१४ ॥

न ववर्ष सहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः ।
जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥ ०१५ ॥

नावश्यायोऽपि रात्र्यन्ते कुत एवाभ्रराजयः ।
नद्यः सङ्क्षिप्ततोयौघाः क्वचिदन्तर्गताभवन् ॥ ०१६ ॥

सरांसि सरितश्चैव कूपाः प्रस्रवणानि च ।
हतत्विड्कान्यलक्ष्यन्त निसर्गाद्दैवकारितात् ॥ ०१७ ॥

उपशुष्कजलस्थाया विनिवृत्तसभाप्रपा ।
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वषड्कारमङ्गला ॥ ०१८ ॥

उत्सन्नकृषिगोरक्ष्या निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तपूगसमया संप्रनष्टमहोत्सवा ॥ ०१९ ॥

अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा हाहाभूतजनाकुला ।
शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥ ०२० ॥

क्वचिच्चोरैः क्वचिच्छस्त्रैः क्वचिद्राजभिरातुरैः ।
परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ ०२१ ॥

गतदैवतसङ्कल्पा वृद्धबालविनाकृता ।
गोजाविमहिषैर्हीना परस्परहराहरा ॥ ०२२ ॥

हतविप्रा हतारक्षा प्रनष्टौषधिसञ्चया ।
श्यावभूतनरप्राया बभूव वसुधा तदा ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्प्रतिभये काले क्षीणे धर्मे युधिष्ठिर ।
बभ्रमुः क्षुधिता मर्त्याः खादन्तः स्म परस्परम् ॥ ०२४ ॥

ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यक्ताग्निदैवताः ।
आश्रमान्संपरित्यज्य पर्यधावन्नितस्ततः ॥ ०२५ ॥

विश्वामित्रोऽथ भगवान्महर्षिरनिकेतनः ।

क्षुधा परिगतो धीमान्समन्तात्पर्यधावत ॥ ०२६ ॥

स कदाचित्परिपतञ्श्वपचानां निवेशनम् ।
हिंस्राणां प्राणिहन्तॄणामाससाद वने क्वचित् ॥ ०२७ ॥

विभिन्नकलशाकीर्णं श्वचर्माच्छादनायुतम् ।
वराहखरभग्नास्थिकपालघटसङ्कुलम् ॥ ०२८ ॥

मृतचेलपरिस्तीर्णं निर्माल्यकृतभूषणम् ।
सर्पनिर्मोकमालाभिः कृतचिह्नकुटीमठम् ॥ ०२९ ॥

उलूकपक्षध्वजिभिर्देवतायतनैर्वृतम् ।
लोहघण्टापरिष्कारं श्वयूथपरिवारितम् ॥ ०३० ॥

तत्प्रविश्य क्षुधाविष्टो गाधेः पुत्रो महानृषिः ।
आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः ॥ ०३१ ॥

न च क्वचिदविन्दत्स भिक्षमाणोऽपि कौशिकः ।
मांसमन्नं मूलफलमन्यद्वा तत्र किञ्चन ॥ ०३२ ॥

अहो कृच्छ्रं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः ।
पपात भूमौ दौर्बल्यात्तस्मिंश्चण्डालपक्कणे ॥ ०३३ ॥

चिन्तयामास स मुनिः किं नु मे सुकृतं भवेत् ।
कथं वृथा न मृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम ॥ ०३४ ॥

स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्तीं विततां मुनिः ।
चण्डालस्य गृहे राजन्सद्यः शस्त्रहतस्य च ॥ ०३५ ॥

स चिन्तयामास तदा स्तेयं कार्यमितो मया ।
न हीदानीमुपायोऽन्यो विद्यते प्राणधारणे ॥ ०३६ ॥

आपत्सु विहितं स्तेयं विशिष्टसमहीनतः ।
परं परं भवेत्पूर्वमस्तेयमिति निश्चयः ॥ ०३७ ॥

हीनादादेयमादौ स्यात्समानात्तदनन्तरम् ।
असंभवादाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ ०३८ ॥

सोऽहमन्तावसानानां हरमाणः परिग्रहात् ।
न स्तेयदोषं पश्यामि हरिष्याम्येतदामिषम् ॥ ०३९ ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महामुनिः ।
तस्मिन्देशे प्रसुष्वाप पतितो यत्र भारत ॥ ०४० ॥

स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चण्डालपक्कणे ।
शनैरुत्थाय भगवान्प्रविवेश कुटीमठम् ॥ ०४१ ॥

स सुप्त एव चण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः ।
परिभिन्नस्वरो रूक्ष उवाचाप्रियदर्शनः ॥ ०४२ ॥

कः कुतन्तीं घट्टयति सुप्ते चण्डालपक्कणे ।
जागर्मि नावसुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च दारुणः ॥ ०४३ ॥

विश्वामित्रोऽहमित्येव सहसा तमुवाच सः ।
सहसाभ्यागतभयः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥ ०४४ ॥

चण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ।
शयनादुपसंभ्रान्त इयेषोत्पतितुं ततः ॥ ०४५ ॥

स विसृज्याश्रु नेत्राभ्यां बहुमानात्कृताञ्जलिः ।
उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन्किं ते चिकीर्षितम् ॥ ०४६ ॥

विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ०४७ ॥

अवसीदन्ति मे प्राणाः स्मृतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
स्वधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ०४८ ॥

अटन्भैक्षं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ।
तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ०४९ ॥

तृषितः कलुषं पाता नास्ति ह्रीरशनार्थिनः ।
क्षुद्धर्मं दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ०५० ॥

अग्निर्मुखं पुरोधाश्च देवानां शुचिपाद्विभुः ।
यथा स सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः ॥ ०५१ ॥

तमुवाच स चण्डालो महर्षे शृणु मे वचः ।
श्रुत्वा तथा समातिष्ठ यथा धर्मान्न हीयसे ॥ ०५२ ॥

मृगाणामधमं श्वानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्योरुजाघनी ॥ ०५३ ॥

नेदं सम्यग्व्यवसितं महर्षे कर्म वैकृतम् ।
चण्डालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ॥ ०५४ ॥

साध्वन्यमनुपश्य त्वमुपायं प्राणधारणे ।
न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्यान्महामुने ॥ ०५५ ॥

जानतोऽविहितो मार्गो न कार्यो धर्मसङ्करः ।
मा स्म धर्मं परित्याक्षीस्त्वं हि धर्मविदुत्तमः ॥ ०५६ ॥

विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतर्षभ ।

क्षुधार्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महामुनिः ॥ ०५७ ॥

निराहारस्य सुमहान्मम कालोऽभिधावतः ।
न विद्यतेऽभ्युपायश्च कश्चिन्मे प्राणधारणे ॥ ०५८ ॥

येन तेन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ।
अभ्युज्जीवेत्सीदमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ०५९ ॥

ऐन्द्रो धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाग्निकः ।
ब्रह्मवह्निर्मम बलं भक्ष्यामि समयं क्षुधा ॥ ०६० ॥

यथा यथा वै जीवेद्धि तत्कर्तव्यमपीडया ।
जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन्धर्ममवाप्नुयात् ॥ ०६१ ॥

सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्नभक्षस्यापि भक्षणम् ।
व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ०६२ ॥

जीवन्धर्मं चरिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि च ।
तपोभिर्विद्यया चैव ज्योतींषीव महत्तमः ॥ ०६३ ॥

श्वपच उवाच ॥

नैतत्खादन्प्राप्स्यसे प्राणमन्यं ; नायुर्दीर्घं नामृतस्येव तृप्तिम् ।
भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु ; श्वभक्षणे श्वा ह्यभक्षो द्विजानाम् ॥ ०६४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

न दुर्भिक्षे सुलभं मांसमन्य ;च्छ्वपाक नान्नं न च मेऽस्ति वित्तम् ।
क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशः ; श्वमांसे चास्मिन्षड्रसान्साधु मन्ये ॥ ०६५ ॥

श्वपच उवाच ॥

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै द्विज ।
यदि शास्त्रं प्रमाणं ते माभक्ष्ये मानसं कृथाः ॥ ०६६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापिः क्षुधितेन वै ।
अहमापद्गतः क्षुब्धो भक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥ ०६७ ॥

श्वपच उवाच ॥

भिक्षामन्यामाहरेति न चैतत्कर्तुमर्हसि ।
न नूनं कार्यमेतद्वै हर कामं श्वजाघनीम् ॥ ०६८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

शिष्टा वै कारणं धर्मे तद्वृत्तमनुवर्तये ।
परां मेध्याशनादेतां भक्ष्यां मन्ये श्वजाघनीम् ॥ ०६९ ॥

श्वपच उवाच ॥

असता यत्समाचीर्णं न स धर्मः सनातनः ।
नावृत्तमनुकार्यं वै मा छलेनानृतं कृथाः ॥ ०७० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

न पातकं नावमतमृषिः सन्कर्तुमर्हसि ।
समौ च श्वमृगौ मन्ये तस्माद्भक्ष्या श्वजाघनी ॥ ०७१ ॥

श्वपच उवाच ॥

यद्ब्राह्मणार्थे कृतमर्थितेन ; तेनर्षिणा तच्च भक्ष्याधिकारम् ।
स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति ; सर्वैरुपायैर्हि स रक्षितव्यः ॥ ०७२ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

मित्रं च मे ब्राह्मणश्चायमात्मा ; प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ।
तं भर्तुकामोऽहमिमां हरिष्ये ; नृशंसानामीदृशानां न बिभ्ये ॥ ०७३ ॥

श्वपच उवाच ॥

कामं नरा जीवितं संत्यजन्ति ; न चाभक्ष्यैः प्रतिकुर्वन्ति तत्र ।
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीह विद्व ;न्प्रियस्व कामं सहितः क्षुधा वै ॥ ०७४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

स्थाने तावत्संशयः प्रेत्यभावे ; निःसंशयं कर्मणां वा विनाशः ।
अहं पुनर्वर्त इत्याशयात्मा ; मूलं रक्षन्भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम् ॥ ०७५ ॥

बुद्ध्यात्मके व्यस्तमस्तीति तुष्टो ; मोहादेकत्वं यथा चर्म चक्षुः ।
यद्यप्येनः संशयादाचरामि ; नाहं भविष्यामि यथा त्वमेव ॥ ०७६ ॥

श्वपच उवाच ॥

पतनीयमिदं दुःखमिति मे वर्तते मतिः ।
दुष्कृती ब्राह्मणं सन्तं यस्त्वामहमुपालभे ॥ ०७७ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

पिबन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि ।
न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः ॥ ०७८ ॥

श्वपच उवाच ॥

सुहृद्भूत्वानुशास्मि त्वा कृपा हि त्वयि मे द्विज ।
तदेवं श्रेय आधत्स्व मा लोभाच्छ्वानमादिथाः ॥ ०७९ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

सुहृन्मे त्वं सुखेप्सुश्चेदापदो मां समुद्धर ।
जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं श्वानीमुत्सृज जाघनीम् ॥ ०८० ॥

श्वपच उवाच ॥

नैवोत्सहे भवते दातुमेतां ; नोपेक्षितुं ह्रियमाणं स्वमन्नम् ।
उभौ स्यावः स्वमलेनावलिप्तौ ; दाताहं च त्वं च विप्र प्रतीच्छन् ॥ ०८१ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

अद्याहमेतद्वृजिनं कर्म कृत्वा ; जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रम् ।
प्रपूतात्मा धर्ममेवाभिपत्स्ये ; यदेतयोर्गुरु तद्वै ब्रवीहि ॥ ०८२ ॥

श्वपच उवाच ॥

आत्मैव साक्षी किल लोककृत्ये ; त्वमेव जानासि यदत्र दुष्टम् ।
यो ह्याद्रियेद्भक्ष्यमिति श्वमांसं ; मन्ये न तस्यास्ति विवर्जनीयम् ॥ ०८३ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

उपादाने खादने वास्य दोषः ; कार्यो न्यायैर्नित्यमत्रापवादः ।
यस्मिन्न हिंसा नानृते वाक्यलेशो ; भक्ष्यक्रिया तत्र न तद्गरीयः ॥ ०८४ ॥

श्वपच उवाच ॥

यद्येष हेतुस्तव खादनस्य ; न ते वेदः कारणं नान्यधर्मः ।
तस्मादभक्ष्ये भक्षणाद्वा द्विजेन्द्र ; दोषं न पश्यामि यथेदमात्थ ॥ ०८५ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

न पातकं भक्षणमस्य दृष्टं ; सुरां पीत्वा पततीतीह शब्दः ।
अन्योन्यकर्माणि तथा तथैव ; न लेशमात्रेण कृत्यं हिनस्ति ॥ ०८६ ॥

श्वपच उवाच ॥

अस्थानतो हीनतः कुत्सिताद्वा ; तं विद्वांसं बाधते साधुवृत्तम् ।
स्थानं पुनर्यो लभते निषङ्गा ;त्तेनापि दण्डः सहितव्य एव ॥ ०८७ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा निववृते मातङ्गः कौशिकं तदा ।
विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीम् ॥ ०८८ ॥

ततो जग्राह पञ्चाङ्गीं जीवितार्थी महामुनिः ।
सदारस्तामुपाकृत्य वने यातो महामुनिः ॥ ०८९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्षाथ वासवः ।
सञ्जीवयन्प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः ॥ ०९० ॥

विश्वामित्रोऽपि भगवांस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुताम् ॥ ०९१ ॥

एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः ।
सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ ०९२ ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् ।
जीवन्पुण्यमवाप्नोति नरो भद्राणि पश्यति ॥ ०९३ ॥

तस्मात्कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।
बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन्वर्तितव्यं यतात्मना ॥ ०९४ ॥

अध्याय १४०

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं घोरमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।
अस्ति स्विद्दस्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥ ००१ ॥

संमुह्यामि विषीदामि धर्मो मे शिथिलीकृतः ।
उद्यमं नाधिगच्छामि कुतश्चित्परिचिन्तयन् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

नैतच्छुद्धागमादेव तव धर्मानुशासनम् ।
प्रज्ञासमवतारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ॥ ००३ ॥

बह्व्यः प्रतिविधातव्याः प्रज्ञा राज्ञा ततस्ततः ।
नैकशाखेन धर्मेण यात्रैषा संप्रवर्तते ॥ ००४ ॥

बुद्धिसञ्जननं राज्ञां धर्ममाचरतां सदा ।
जयो भवति कौरव्य तदा तद्विद्धि मे वचः ॥ ००५ ॥

बुद्धिश्रेष्ठा हि राजानो जयन्ति विजयैषिणः ।

धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः ॥ ००६ ॥

नैकशाखेन धर्मेण राज्ञां धर्मो विधीयते ।
दुर्बलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुदाहृता ॥ ००७ ॥

अद्वैधज्ञः पथि द्वैधे संशयं प्राप्तुमर्हति ।
बुद्धिद्वैधं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ॥ ००८ ॥

पार्श्वतःकरणं प्रज्ञा विषूची त्वापगा इव ।
जनस्तूच्चारितं धर्मं विजानात्यन्यथान्यथा ॥ ००९ ॥

सम्यग्विज्ञानिनः केचिन्मिथ्याविज्ञानिनोऽपरे ।
तद्वै यथातथं बुद्ध्वा ज्ञानमाददते सताम् ॥ ०१० ॥

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिनः ।
वैषम्यमर्थविद्यानां नैरर्थ्यात्ख्यापयन्ति ते ॥ ०११ ॥

आजिजीविषवो विद्यां यशस्कामाः समन्ततः ।
ते सर्वे नरपापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः ॥ ०१२ ॥

अपक्वमतयो मन्दा न जानन्ति यथातथम् ।
सदा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रापरिनिष्ठिताः ॥ ०१३ ॥

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः ।
विज्ञानमथ विद्यानां न सम्यगिति वर्तते ॥ ०१४ ॥

निन्दया परविद्यानां स्वां विद्यां ख्यापयन्ति ये ।
वागस्त्रा वाक्छुरीमत्त्वा दुग्धविद्याफला इव ॥ ०१५ ॥

तान्विद्यावणिजो विद्धि राक्षसानिव भारत ॥ ०१५ ॥

व्याजेन कृत्स्नो विदितो धर्मस्ते परिहास्यते ।
न धर्मवचनं वाचा न बुद्ध्या चेति नः श्रुतम् ॥ ०१६ ॥

इति बार्हस्पतं ज्ञानं प्रोवाच मघवा स्वयम् ।
न त्वेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिहोच्यते ॥ ०१७ ॥

स्वविनीतेन शास्त्रेण व्यवस्यन्ति तथापरे ।
लोकयात्रामिहैके तु धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ०१८ ॥

समुद्दिष्टं सतां धर्मं स्वयमूहेन्न पण्डितः ।
अमर्षाच्छास्त्रसंमोहादविज्ञानाच्च भारत ॥ ०१९ ॥

शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे यात्यदर्शनम् ।
आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते ॥ ०२० ॥

अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद्वचनं साधु मन्यते ।
अनपाहतमेवेदं नेदं शास्त्रमपार्थकम् ॥ ०२१ ॥

दैतेयानुशनाः प्राह संशयच्छेदने पुरा ।
ज्ञानमव्यपदेश्यं हि यथा नास्ति तथैव तत् ॥ ०२२ ॥

तेन त्वं छिन्नमूलेन कं तोषयितुमर्हसि ।
अतथ्यविहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्नुयात् ॥ ०२३ ॥

उग्रायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे न त्ववेक्षसे ।
अङ्गेमामन्ववेक्षस्व राजनीतिं बुभूषितुम् ॥ ०२४ ॥

यया प्रमुच्यते त्वन्यो यदर्थं च प्रमोदते ॥ ०२४ ॥

अजोऽश्वः क्षत्रमित्येतत्सदृशं ब्रह्मणा कृतम् ।
तस्मान्नतीक्ष्णभूतानां यात्रा काचित्प्रसिध्यति ॥ ०२५ ॥

यस्त्ववध्यवधे दोषः स वध्यस्यावधे स्मृतः ।
एषैव खलु मर्यादा यामयं परिवर्जयेत् ॥ ०२६ ॥

तस्मात्तीक्ष्णः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेदुत ।
अन्योन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वृका इव ॥ ०२७ ॥

यस्य दस्युगणा राष्ट्रे ध्वाङ्क्षा मत्स्याञ्जलादिव ।
विहरन्ति परस्वानि स वै क्षत्रियपांसनः ॥ ०२८ ॥

कुलीनान्सचिवान्कृत्वा वेदविद्यासमन्वितान् ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ०२९ ॥

विहीनजमकर्माणं यः प्रगृह्णाति भूमिपः ।
उभयस्याविशेषज्ञस्तद्वै क्षत्रं नपुंसकम् ॥ ०३० ॥

नैवोग्रं नैव चानुग्रं धर्मेणेह प्रशस्यते ।
उभयं न व्यतिक्रामेदुग्रो भूत्वा मृदुर्भव ॥ ०३१ ॥

कष्टः क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि यत्स्थितम् ।
उग्रे कर्मणि सृष्टोऽसि तस्माद्राज्यं प्रशाधि वै ॥ ०३२ ॥

अशिष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनम् ।
इति शक्रोऽब्रवीद्धीमानापत्सु भरतर्षभ ॥ ०३३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अस्ति स्विद्दस्युमर्यादा यामन्यो नातिलङ्घयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०३४ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धांस्तपस्विनः ।
श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान्पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ॥ ०३५ ॥

या देवतासु वृत्तिस्ते सास्तु विप्रेषु सर्वदा ।
क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि बहुधा नृप ॥ ०३६ ॥

तेषां प्रीत्या यशो मुख्यमप्रीत्या तु विपर्ययः ।
प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः क्रुद्धाश्चैव यथा विषम् ॥ ०३७ ॥

कपोतलुब्धकसंवादः

अध्याय १४१

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पालयानस्य यो धर्मस्तं वदस्व मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

महान्धर्मो महाराज शरणागतपालने ।
अर्हः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ ००२ ॥

नृगप्रभृतयो राजन्राजानः शरणागतान् ।
परिपाल्य महाराज संसिद्धिं परमां गताः ॥ ००३ ॥

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसैर्भोजितः कां च गतिं लेभे स भारत ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन्कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण ह ॥ ००६ ॥

इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः ।
भार्गवं परिपप्रच्छ प्रणतो भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।
इयं यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥ ००८ ॥

धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुष्वावहितो राजन्गदतो मे महाभुज ॥ ००९ ॥

कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमतः ।
चचार पृथिवीं पापो घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ ०१० ॥

काकोल इव कृष्णाङ्गो रूक्षः पापसमाहितः ।
यवमध्यः कृशग्रीवो ह्रस्वपादो महाहनुः ॥ ०११ ॥

नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबन्धी न बान्धवः ।
स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन घोरेण कर्मणा ॥ ०१२ ॥

स वै क्षारकमादाय द्विजान्हत्वा वने सदा ।
चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां नराधिप ॥ ०१३ ॥

एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ ०१४ ॥

तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।
दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥ ०१५ ॥

ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समुद्भतः ।
पातयन्निव वृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्रमः ॥ ०१६ ॥

मेघसङ्कुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
संछन्नं सुमुहूर्तेन नौस्थानेनेव सागरः ॥ ०१७ ॥

वारिधारासमूहैश्च संप्रहृष्टः शतक्रतुः ।
क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुंधराम् ॥ ०१८ ॥

ततो धाराकुले लोके संभ्रमन्नष्टचेतनः ।
शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ ०१९ ॥

नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहङ्गहा ।
पूरितो हि जलौघेन मार्गस्तस्य वनस्य वै ॥ ०२० ॥

पक्षिणो वातवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
मृगाः सिंहा वराहाश्च स्थलान्याश्रित्य तस्थिरे ॥ ०२१ ॥

महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।
भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमुः सहिता वने ॥ ०२२ ॥

स तु शीतहतैर्गात्रैर्जगामैव न तस्थिवान् ।

सोऽपश्यद्वनषण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम् ॥ ०२३ ॥

ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं च ह ।
मेघैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ॥ ०२४ ॥

दिशोऽवलोकयामास वेलां चैव दुरात्मवान् ।
दूरे ग्रामनिवेशश्च तस्माद्देशादिति प्रभो ॥ ०२५ ॥

कृतबुद्धिर्वने तस्मिन्वस्तुं तां रजनीं तदा ॥ ०२५ ॥

सोऽञ्जलिं प्रयतः कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् ।
शरणं यामि यान्यस्मिन्दैवतानीह भारत ॥ ०२६ ॥

स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥ ०२७ ॥

अध्याय १४२

भीष्म उवाच ॥

अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ ००१ ॥

तस्य काल्यं गता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ ००२ ॥

वातवर्षं महच्चासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
किं नु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ००३ ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
तया विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ००४ ॥

यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नाभ्येति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ ००५ ॥

पतिधर्मरता साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च जानीते मां तपस्विनी ॥ ००६ ॥

अनुरक्ता हिता चैव स्निग्धा चैव पतिव्रता ।
यस्य वै तादृशी भार्या धन्यः स मनुजो भुवि ॥ ००७ ॥

भार्या हि परमो नाथः पुरुषस्येह पठ्यते ।
असहायस्य लोकेऽस्मि.ण्ल्लोकयात्रासहायिनी ॥ ००८ ॥

तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ००९ ॥

नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसाधनः ॥ ०१० ॥

एवं विलपतस्तस्य द्विजस्यार्तस्य तत्र वै ।
गृहीता शकुनघ्नेन भार्या शुश्राव भारतीम् ॥ ०११ ॥

न सा स्त्रीत्यभिभाषा स्याद्यस्या भर्ता न तुष्यति ।
अग्निसाक्षिकमप्येतद्भर्ता हि शरणं स्त्रियः ॥ ०१२ ॥

इति सञ्चिन्त्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ।
कपोती लुब्धकेनाथ यत्ता वचनमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा च कुरु तत्तथा ।
शरणागतसंत्राता भव कान्त विशेषतः ॥ ०१४ ॥

एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः ।
शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै प्रयोजय ॥ ०१५ ॥

यो हि कश्चिद्द्विजं हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च यो हन्यात्तुल्यं तेषां च पातकम् ॥ ०१६ ॥

यास्माकं विहिता वृत्तिः कापोती जातिधर्मतः ।
सा न्याय्यात्मवता नित्यं त्वद्विधेनाभिवर्तितुम् ॥ ०१७ ॥

यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ।
स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम ॥ ०१८ ॥

स त्वं संतानवानद्य पुत्रवानपि च द्विज ।
तत्स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य वै ॥ ०१९ ॥

पूजामस्मै प्रयुङ्क्ष्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ ०१९ ॥

इति सा शकुनी वाक्यं क्षारकस्था तपस्विनी ।
अतिदुःखान्विता प्रोच्य भर्तारं समुदैक्षत ॥ ०२० ॥

स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः ॥ ०२१ ॥

तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
पूजयामास यत्नेन स पक्षी पक्षिजीविनम् ॥ ०२२ ॥

उवाच च स्वागतं ते ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
संतापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ ०२३ ॥

तद्ब्रवीतु भवान्क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ।
प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः ॥ ०२४ ॥

शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यमिह यत्नतः ।
पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ ०२५ ॥

पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ ०२६ ॥

तद्ब्रूहि त्वं सुविस्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।
तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ ०२७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् ।
बाधते खलु मा शीतं हिमत्राणं विधीयताम् ॥ ०२८ ॥

एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
यथाशुष्काणि यत्नेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ ०२९ ॥

स गत्वाङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाग्निमथागमत् ।
ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीदिपत् ॥ ०३० ॥

सुसंदीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
प्रतापय सुविस्रब्धं स्वगात्राण्यकुतोभयः ॥ ०३१ ॥

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥ ०३२ ॥

दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् ।
तद्वचः स प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ॥ ०३३ ॥

न मेऽस्ति विभवो येन नाशयामि तव क्षुधाम् ।
उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ॥ ०३४ ॥

सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव कानने ।
इत्युक्त्वा स तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ॥ ०३५ ॥

कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरः सदा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन्वृत्तिमात्मनः ॥ ०३६ ॥

मुहूर्ताल्लब्धसञ्ज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातकम् ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ ०३७ ॥

इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैः स संप्रज्वाल्य हुताशनम् ।
हर्षेण महता युक्तः कपोतः पुनरब्रवीत् ॥ ०३८ ॥

देवानां च मुनीनां च पितृणां च महात्मनाम् ।
श्रुतपूर्वो मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥ ०३९ ॥

कुरुष्वानुग्रहं मेऽद्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ ०४० ॥

ततः सत्यप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महीपते ॥ ०४१ ॥

अग्निमध्यं प्रविष्टं तं लुब्धो दृष्ट्वाथ पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं नु कृतं मया ॥ ०४२ ॥

अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
अधर्मः सुमहान्घोरो भविष्यति न संशयः ॥ ०४३ ॥

एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।

गर्हयन्स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय १४३

भीष्म उवाच ॥

ततस्तं लुब्धकः पश्यन्कृपयाभिपरिप्लुतः ।
कपोतमग्नौ पतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥ ००१ ॥

किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
भविष्यति हि मे नित्यं पातकं हृदि जीवतः ॥ ००२ ॥

स विनिन्दन्नथात्मानं पुनः पुनरुवाच ह ।
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं सदा निकृतिनिश्चयम् ॥ ००३ ॥

शुभं कर्म परित्यज्य योऽहं शकुनिलुब्धकः ॥ ००३ ॥

नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
दत्तः स्वमांसं ददता कपोतेन महात्मना ॥ ००४ ॥

सोऽहं त्यक्ष्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रदारं विसृज्य च ।
उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेनातिधर्मिणा ॥ ००५ ॥

अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ।
यथा स्वल्पं जलं ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा ॥ ००६ ॥

क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसंततः ।

उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ॥ ००७ ॥

अहो देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना ।
तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ॥ ००८ ॥

दृष्टो हि धर्मो धर्मिष्ठैर्यादृशो विहगोत्तमे ॥ ००८ ॥

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ।
महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥ ००९ ॥

ततो यष्टिं शलाकाश्च क्षारकं पञ्जरं तथा ।
तांश्च बद्ध्वा कपोतान्स संप्रमुच्योत्ससर्ज ह ॥ ०१० ॥

अध्याय १४४

भीष्म उवाच ॥

ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।
संस्मृत्य भर्तारमथो रुदती शोकमूर्छिता ॥ ००१ ॥

नाहं ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संस्मरे ।
सर्वा वै विधवा नारी बहुपुत्रापि खेचर ॥ ००२ ॥

शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना मनस्विनी ॥ ००२ ॥

लालिताहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च सान्त्विता ।
वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसकृत्सुमनोहरैः ॥ ००३ ॥

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताहं त्वया प्रिय ॥ ००४ ॥

आकाशगमने चैव सुखिताहं त्वया सुखम् ।
विहृतास्मि त्वया कान्त तन्मे नाद्यास्ति किञ्चन ॥ ००५ ॥

मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ००६ ॥

नास्ति भर्तृसमो नाथो न च भर्तृसमं सुखम् ।
विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥ ००७ ॥

न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ।
पतिहीनापि का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ॥ ००८ ॥

एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ।
पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ ००९ ॥

ततश्चित्राम्बरधरं भर्तारं सान्वपश्यत ।
विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ०१० ॥

चित्रमाल्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितम् ।
विमानशतकोटीभिरावृतं पुण्यकीर्तिभिः ॥ ०११ ॥

ततः स्वर्गगतः पक्षी भार्यया सह सङ्गतः ।
कर्मणा पूजितस्तेन रेमे तत्र स भार्यया ॥ ०१२ ॥

अध्याय १४५

भीष्म उवाच ॥

विमानस्थौ तु तौ राज.ण्लुब्धको वै ददर्श ह ।
दृष्ट्वा तौ दंपती दुःखादचिन्तयत सद्गतिम् ॥ ००१ ॥

कीदृशेनेह तपसा गच्छेयं परमां गतिम् ।
इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ ००२ ॥

महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवनः ।
निश्चेष्टो मारुताहारो निर्ममः स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ००३ ॥

ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्मविभूषितम् ।
नानाद्विजगणाकीर्णं सरः शीतजलं शुभम् ॥ ००४ ॥

पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः ॥ ००४ ॥

उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ।
उपसर्पत संहृष्टः श्वापदाध्युषितं वनम् ॥ ००५ ॥

महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ।
प्रविशन्नेव च वनं निगृहीतः स कण्टकैः ॥ ००६ ॥

स कण्टकविभुग्नाङ्गो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ।
बभ्राम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले ॥ ००७ ॥

ततो द्रुमाणां महतां पवनेन वने तदा ।
उदतिष्ठत संघर्षात्सुमहान्हव्यवाहनः ॥ ००८ ॥

तद्वनं वृक्षसङ्कीर्णं लताविटपसङ्कुलम् ।

ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ००९ ॥

सज्वालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिङ्गैः समन्वितः ।
ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ ०१० ॥

ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा ।
अभ्यधावत संवृद्धं पावकं लुब्धकस्तदा ॥ ०११ ॥

ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकिल्बिषः ।
जगाम परमां सिद्धिं तदा भरतसत्तम ॥ ०१२ ॥

ततः स्वर्गस्थमात्मानं सोऽपश्यद्विगतज्वरः ।
यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् ॥ ०१३ ॥

एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।
लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा ॥ ०१४ ॥

यापि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।
विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता ॥ ०१५ ॥

एवमेतत्पुरा वृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।
कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥ ०१६ ॥

यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं विद्यते तस्य मनसापि प्रमाद्यतः ॥ ०१७ ॥

युधिष्ठिर महानेष धर्मो धर्मभृतां वर ।
गोघ्नेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ॥ ०१८ ॥

निष्कृतिर्न भवेत्तस्मिन्यो हन्याच्छरणागतम् ॥ ०१८ ॥

इन्द्रोतशौनकपारिक्शितीयम्

अध्याय १४६

युधिष्ठिर उवाच ॥

अबुद्धिपूर्वं यः पापं कुर्याद्भरतसत्तम ।
मुच्यते स कथं तस्मादेनसस्तद्वदस्व मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्णयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रोतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयम् ॥ ००२ ॥

आसीद्राजा महावीर्यः पारिक्षिज्जनमेजयः ।
अबुद्धिपूर्वं ब्रह्महत्या तमागच्छन्महीपतिम् ॥ ००३ ॥

तं ब्राह्मणाः सर्व एव तत्यजुः सपुरोहिताः ।
जगाम स वनं राजा दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ००४ ॥

स प्रजाभिः परित्यक्तश्चकार कुशलं महत् ।
अतिवेलं तपस्तेपे दह्यमानः स मन्युना ॥ ००५ ॥

तत्रेतिहासं वक्ष्यामि धर्मस्यास्योपबृंहणम् ।
दह्यमानः पापकृत्या जगाम जनमेजयः ॥ ००६ ॥

वरिष्यमाण इन्द्रोतं शौनकं संशितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥ ००७ ॥

ततो भीतो महाप्राज्ञो जगर्हे सुभृशं तदा ।
कर्ता पापस्य महतो भ्रूणहा किमिहागतः ॥ ००८ ॥

किं तवास्मासु कर्तव्यं मा मा स्प्राक्षीः कथञ्चन ।
गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीणात्यस्मानिह ध्रुवम् ॥ ००९ ॥

रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् ।
अशिवः शिवसङ्काशो मृतो जीवन्निवाटसि ॥ ०१० ॥

अन्तर्मृत्युरशुद्धात्मा पापमेवानुचिन्तयन् ।
प्रबुध्यसे प्रस्वपिषि वर्तसे चरसे सुखी ॥ ०११ ॥

मोघं ते जीवितं राजन्परिक्लिष्टं च जीवसि ।
पापायेव च सृष्टोऽसि कर्मणे ह यवीयसे ॥ ०१२ ॥

बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ॥ ०१३ ॥

पितृवंशमिमं पश्य त्वत्कृते नरकं गतम् ।
निरर्थाः सर्व एवैषामाशाबन्धास्त्वदाश्रयाः ॥ ०१४ ॥

यान्पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुर्यशः सुखम् ।
तेषु ते सततं द्वेषो ब्राह्मणेषु निरर्थकः ॥ ०१५ ॥

इमं लोकं विमुच्य त्वमवाङ्मूर्धा पतिष्यसि ।
अशाश्वतीः शाश्वतीश्च समाः पापेन कर्मणा ॥ ०१६ ॥

अद्यमानो जन्तुगृध्रैः शितिकण्ठैरयोमुखैः ।
ततोऽपि पुनरावृत्तः पापयोनिं गमिष्यसि ॥ ०१७ ॥

यदिदं मन्यसे राजन्नायमस्ति परः कुतः ।
प्रतिस्मारयितारस्त्वां यमदूता यमक्षये ॥ ०१८ ॥

अध्याय १४७

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ।
गर्ह्यं भवान्गर्हयति निन्द्यं निन्दति मा भवान् ॥ ००१ ॥

धिक्कार्यं मा धिक्कुरुते तस्मात्त्वाहं प्रसादये ।
सर्वं हीदं स्वकृतं मे ज्वलाम्यग्नाविवाहितः ॥ ००२ ॥

स्वकर्माण्यभिसंधाय नाभिनन्दति मे मनः ।
प्राप्तं नूनं मया घोरं भयं वैवस्वतादपि ॥ ००३ ॥

तत्तु शल्यमनिर्हृत्य कथं शक्ष्यामि जीवितुम् ।
सर्वमन्यूंन्विनीय त्वमभि मा वद शौनक ॥ ००४ ॥

महानसं ब्राह्मणानां भविष्याम्यर्थवान्पुनः ।
अस्तु शेषं कुलस्यास्य मा पराभूदिदं कुलम् ॥ ००५ ॥

न हि नो ब्रह्मशप्तानां शेषो भवितुमर्हति ।
श्रुतीरलभमानानां संविदं वेदनिश्चयात् ॥ ००६ ॥

निर्विद्यमानः सुभृशं भूयो वक्ष्यामि सांप्रतम् ।
भूयश्चैवाभिनङ्क्षन्ति निर्धर्मा निर्जपा इव ॥ ००७ ॥

अर्वाक्क प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दशबरा इव ।
न ह्ययज्ञा अमुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथञ्चन ॥ ००८ ॥

अविज्ञायैव मे प्रज्ञां बालस्येव सुपण्डितः ।
ब्रह्मन्पितेव पुत्रेभ्यः प्रति मां वाञ्छ शौनक ॥ ००९ ॥

शौनक उवाच ॥

किमाश्चर्यं यतः प्राज्ञो बहु कुर्याद्धि सांप्रतम् ।
इति वै पण्डितो भूत्वा भूतानां नोपतप्यति ॥ ०१० ॥

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचते जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः प्रज्ञया प्रतिपश्यति ॥ ०११ ॥

न चोपलभते तत्र न च कार्याणि पश्यति ।
निर्विण्णात्मा परोक्षो वा धिक्कृतः सर्वसाधुषु ॥ ०१२ ॥

विदित्वोभयतो वीर्यं माहात्म्यं वेद आगमे ।
कुरुष्वेह महाशान्तिं ब्रह्म शरणमस्तु ते ॥ ०१३ ॥

तद्वै पारत्रिकं चारु ब्राह्मणानामकुप्यताम् ।
अथ चेत्तप्यसे पापैर्धर्मं चेदनुपश्यसि ॥ ०१४ ॥

जनमेजय उवाच ॥

अनुतप्ये च पापेन न चाधर्मं चराम्यहम् ।
बुभूषुं भजमानं च प्रतिवाञ्छामि शौनक ॥ ०१५ ॥

शौनक उवाच ॥

छित्त्वा स्तम्भं च मानं च प्रीतिमिच्छामि ते नृप ।
सर्वभूतहिते तिष्ठ धर्मं चैव प्रतिस्मर ॥ ०१६ ॥

न भयान्न च कार्पण्यान्न लोभात्त्वामुपाह्वये ।
तां मे देवा गिरं सत्यां शृण्वन्तु ब्राह्मणैः सह ॥ ०१७ ॥

सोऽहं न केनचिच्चार्थी त्वां च धर्ममुपाह्वये ।
क्रोशतां सर्वभूतानामहो धिगिति कुर्वताम् ॥ ०१८ ॥

वक्ष्यन्ति मामधर्मज्ञा वक्ष्यन्त्यसुहृदो जनाः ।
वाचस्ताः सुहृदः श्रुत्वा सञ्ज्वरिष्यन्ति मे भृशम् ॥ ०१९ ॥

केचिदेव महाप्राज्ञाः परिज्ञास्यन्ति कार्यताम् ।
जानीहि मे कृतं तात ब्राह्मणान्प्रति भारत ॥ ०२० ॥

यथा ते मत्कृते क्षेमं लभेरंस्तत्तथा कुरु ।
प्रतिजानीहि चाद्रोहं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ ०२१ ॥

जनमेजय उवाच ॥

नैव वाचा न मनसा न पुनर्जातु कर्मणा ।
द्रोग्धास्मि ब्राह्मणान्विप्र चरणावेव ते स्पृशे ॥ ०२२ ॥

अध्याय १४८

शौनक उवाच ॥

तस्मात्तेऽहं प्रवक्ष्यामि धर्ममावृत्तचेतसे ।

श्रीमान्महाबलस्तुष्टो यस्त्वं धर्ममवेक्षसे ॥ ००१ ॥

पुरस्ताद्दारुणो भूत्वा सुचित्रतरमेव तत् ॥ ००१ ॥

अनुगृह्णन्ति भूतानि स्वेन वृत्तेन पार्थिव ।
कृत्स्नं नूनं सदसती इति लोको व्यवस्यति ॥ ००२ ॥

यत्र त्वं तादृशो भूत्वा धर्ममद्यानुपश्यसि ॥ ००२ ॥

हित्वा सुरुचिरं भक्ष्यं भोगांश्च तप आस्थितः ।
इत्येतदपि भूतानामद्भुतं जनमेजय ॥ ००३ ॥

यो दुर्बलो भवेद्दाता कृपणो वा तपोधनः ।
अनाश्चर्यं तदित्याहुर्नातिदूरे हि वर्तते ॥ ००४ ॥

एतदेव हि कार्पण्यं समग्रमसमीक्षितम् ।
तस्मात्समीक्षयैव स्याद्भवेत्तस्मिंस्ततो गुणः ॥ ००५ ॥

यज्ञो दानं दया वेदाः सत्यं च पृथिवीपते ।
पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः ॥ ००६ ॥

तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ।
तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्ममाप्स्यसि ॥ ००७ ॥

पुण्यदेशाभिगमनं पवित्रं परमं स्मृतम् ।
अपि ह्युदाहरन्तीमा गाथा गीता ययातिना ॥ ००८ ॥

यो मर्त्यः प्रतिपद्येत आयुर्जीवेत वा पुनः ।
यज्ञमेकान्ततः कृत्वा तत्संन्यस्य तपश्चरेत् ॥ ००९ ॥

पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं सरस्वत्यां पृथूदकम् ।

यत्रावगाह्य पीत्वा वा नैवं श्वोमरणं तपेत् ॥ ०१० ॥

महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ।
कालोदं त्वेव गन्तासि लब्धायुर्जीविते पुनः ॥ ०११ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्यौ सेवमानोऽनुसञ्चरेः ।
स्वाध्यायशीलः स्थानेषु सर्वेषु समुपस्पृशेः ॥ ०१२ ॥

त्यागधर्मं पवित्राणां संन्यासं परमब्रवीत् ।
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथाः सत्यवता कृताः ॥ ०१३ ॥

यथा कुमारः सत्यो वै न पुण्यो न च पापकृत् ।
न ह्यस्ति सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन्कुतः सुखम् ॥ ०१४ ॥

एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गयायिनाम् ।
त्यजतां जीवितं प्रायो विवृते पुण्यपातके ॥ ०१५ ॥

यत्त्वेव राज्ञो ज्यायो वै कार्याणां तद्वदामि ते ।
बलेन संविभागैश्च जय स्वर्गं पुनीष्व च ॥ ०१६ ॥

यस्यैवं बलमोजश्च स धर्मस्य प्रभुर्नरः ।
ब्राह्मणानां सुखार्थं त्वं पर्येहि पृथिवीमिमाम् ॥ ०१७ ॥

यथैवैनान्पुराक्षैप्सीस्तथैवैनान्प्रसादय ।
अपि धिक्क्रियमाणोऽपि त्यज्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ०१८ ॥

आत्मनो दर्शनं विद्वन्नाहन्तास्मीति मा क्रुधः ।
घटमानः स्वकार्येषु कुरु नैःश्रेयसं परम् ॥ ०१९ ॥

हिमाग्निघोरसदृशो राजा भवति कश्चन ।
लाङ्गलाशनिकल्पो वा भवत्यन्यः परंतप ॥ ०२० ॥

न निःशेषेण मन्तव्यमचिकित्स्येन वा पुनः ।
न जातु नाहमस्मीति प्रसक्तव्यमसाधुषु ॥ ०२१ ॥

विकर्मणा तप्यमानः पादात्पापस्य मुच्यते ।
नैतत्कार्यं पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ०२२ ॥

चरिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ॥ ०२२ ॥

कल्याणमनुमन्तव्यं पुरुषेण बुभूषता ।
ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ॥ ०२३ ॥

ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ॥ ०२३ ॥

तपश्चर्यापरः सद्यः पापाद्धि परिमुच्यते ।
संवत्सरमुपास्याग्निमभिशस्तः प्रमुच्यते ॥ ०२४ ॥

त्रीणि वर्षाण्युपास्याग्निं भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ ०२४ ॥

यावतः प्राणिनो हन्यात्तज्जातीयान्स्वभावतः ।
प्रमीयमाणानुन्मोच्य भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ ०२५ ॥

अपि वाप्सु निमज्जेत त्रिर्जपन्नघमर्षणम् ।
यथाश्वमेधावभृथस्तथा तन्मनुरब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

क्षिप्रं प्रणुदते पापं सत्कारं लभते तथा ।
अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत् ॥ ०२७ ॥

बृहस्पतिं देवगुरुं सुरासुराः ; समेत्य सर्वे नृपतेऽन्वयुञ्जन् ।
धर्मे फलं वेत्थ कृते महर्षे ; तथेतरस्मिन्नरके पापलोके ॥ ०२८ ॥

उभे तु यस्य सुकृते भवेतां ; किं स्वित्तयोस्तत्र जयोत्तरं स्यात् ।
आचक्ष्व नः कर्मफलं महर्षे ; कथं पापं नुदते पुण्यशीलः ॥ ०२९ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

कृत्वा पापं पूर्वमबुद्धिपूर्वं ; पुण्यानि यः कुरुते बुद्धिपूर्वम् ।
स तत्पापं नुदते पुण्यशीलो ; वासो यथा मलिनं क्षारयुक्त्या ॥ ०३० ॥

पापं कृत्वा न मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ०३१ ॥

छिद्राणि वसनस्येव साधुना विवृणोति यः ।
यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ०३२ ॥

यथादित्यः पुनरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति ।
कल्याणमाचरन्नेवं सर्वं पापं व्यपोहति ॥ ०३३ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा स राजानमिन्द्रोतो जनमेजयम् ।
याजयामास विधिवद्वाजिमेधेन शौनकः ॥ ०३४ ॥

ततः स राजा व्यपनीतकल्मषः ; श्रिया युतः प्रज्वलिताग्निरूपया ।
विवेश राज्यं स्वममित्रकर्शनो ; दिवं यथा पूर्णवपुर्निशाकरः ॥ ०३५ ॥

गृध्रजम्बुकसंवादः

अध्याय १४९

भीष्म उवाच ॥

शृणु पार्थ यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
गृध्रजम्बुकसंवादं यो वृत्तो वैदिशे पुरा ॥ ००१ ॥

दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ॥ ००२ ॥

बालं मृतं गृहीत्वाथ श्मशानाभिमुखाः स्थिताः ।
अङ्केनाङ्कं च सङ्क्रम्य रुरुदुर्भूतले तदा ॥ ००३ ॥

तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
एकात्मकमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत माचिरम् ॥ ००४ ॥

इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव हि ।
समानीतानि कालेन किं ते वै जात्वबान्धवाः ॥ ००५ ॥

संपश्यत जगत्सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम् ।
संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेणोपलभ्यते ॥ ००६ ॥

गृहीत्वा ये च गच्छन्ति येऽनुयान्ति च तान्मृतान् ।
तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्वेन गच्छन्ति जन्तवः ॥ ००७ ॥

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसङ्कुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥ ००८ ॥

न पुनर्जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ ००९ ॥

सर्वेण खलु मर्तव्यं मर्त्यलोके प्रसूयता ।
कृतान्तविहिते मार्गे को मृतं जीवयिष्यति ॥ ०१० ॥

कर्मान्तविहिते लोके चास्तं गच्छति भास्करे ।
गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विसृज्य वै ॥ ०११ ॥

ततो गृध्रवचः श्रुत्वा विक्रोशन्तस्तदा नृप ।
बान्धवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ॥ ०१२ ॥

विनिश्चित्याथ च ततः संत्यजन्तः स्वमात्मजम् ।
निराशा जीविते तस्य मार्गमारुह्य धिष्ठिताः ॥ ०१३ ॥

ध्वाङ्क्षाभ्रसमवर्णस्तु बिलान्निःसृत्य जम्बुकः ।
गच्छमानान्स्म तानाह निर्घृणाः खलु मानवाः ॥ ०१४ ॥

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत मा भयम् ।
बहुरूपो मुहूर्तश्च जीवेतापि कदाचन ॥ ०१५ ॥

यूयं भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविनाकृताः ।
श्मशाने पुत्रमुत्सृज्य कस्माद्गच्छथ निर्घृणाः ॥ ०१६ ॥

न वोऽस्त्यस्मिन्सुते स्नेहो बाले मधुरभाषिणि ।
यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमुपगच्छथ ॥ ०१७ ॥

न पश्यथ सुतस्नेहं यादृशः पशुपक्षिणाम् ।
न येषां धारयित्वा तान्कश्चिदस्ति फलागमः ॥ ०१८ ॥

चतुष्पात्पक्षिकीटानां प्राणिनां स्नेहसङ्गिनाम् ।

परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रिया इव ॥ ०१९ ॥

तेषां पुत्राभिरामाणामिह लोके परत्र च ।
न गुणो दृश्यते कश्चित्प्रजाः संधारयन्ति च ॥ ०२० ॥

अपश्यतां प्रियान्पुत्रान्नैषां शोकोऽनुतिष्ठति ।
न च पुष्णन्ति संवृद्धास्ते मातापितरौ क्वचित् ॥ ०२१ ॥

मानुषाणां कुतः स्नेहो येषां शोको भविष्यति ।
इमं कुलकरं पुत्रं कथं त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ ०२२ ॥

चिरं मुञ्चत बाष्पं च चिरं स्नेहेन पश्यत ।
एवंविधानि हीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः ॥ ०२३ ॥

क्षीणस्याथाभियुक्तस्य श्मशानाभिमुखस्य च ।
बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नावतिष्ठते ॥ ०२४ ॥

सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वः स्नेहं च विन्दति ।
तिर्यग्योनिष्वपि सतां स्नेहं पश्यत यादृशम् ॥ ०२५ ॥

त्यक्त्वा कथं गच्छेथेमं पद्मलोलायताक्षकम् ।
यथा नवोद्वाहकृतं स्नानमाल्यविभूषितम् ॥ ०२६ ॥

भीष्म उवाच ॥

जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवतः ।
न्यवर्तन्त तदा सर्वे शवार्थं ते स्म मानुषाः ॥ ०२७ ॥

गृध्र उवाच ॥

अहो धिक्सुनृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा ।

क्षुद्रेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषाः किं निवर्तथ ॥ ०२८ ॥

पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतम् ।
कस्माच्छोचथ निश्चेष्टमात्मानं किं न शोचथ ॥ ०२९ ॥

तपः कुरुत वै तीव्रं मुच्यध्वं येन किल्बिषात् ।
तपसा लभ्यते सर्वं विलापः किं करिष्यति ॥ ०३० ॥

अनिष्टानि च भाग्यानि जानीत सह मूर्तिभिः ।
येन गच्छति लोकोऽयं दत्त्वा शोकमनन्तकम् ॥ ०३१ ॥

धनं गाश्च सुवर्णं च मणिरत्नमथापि च ।
अपत्यं च तपोमूलं तपोयोगाच्च लभ्यते ॥ ०३२ ॥

यथाकृता च भूतेषु प्राप्यते सुखदुःखता ।
गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ॥ ०३३ ॥

न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
मार्गेणान्येन गच्छन्ति त्यक्त्वा सुकृतदुष्कृते ॥ ०३४ ॥

धर्मं चरत यत्नेन तथाधर्मान्निवर्तत ।
वर्तध्वं च यथाकालं दैवतेषु द्विजेषु च ॥ ०३५ ॥

शोकं त्यजत दैन्यं च सुतस्नेहान्निवर्तत ।
त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्तत ॥ ०३६ ॥

यत्करोति शुभं कर्म तथाधर्मं सुदारुणम् ।
तत्कर्तैव समश्नाति बान्धवानां किमत्र हि ॥ ०३७ ॥

इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियम् ।
स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति बाष्पपूर्णाविलेक्षणाः ॥ ०३८ ॥

प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा ।
सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः ॥ ०३९ ॥

किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचथ ।
सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः ॥ ०४० ॥

यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान्गर्भगतानपि ।
सर्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ॥ ०४१ ॥

जम्बुक उवाच ॥

अहो मन्दीकृतः स्नेहो गृध्रेणेहाल्पमेधसा ।
पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां भृशम् ॥ ०४२ ॥

समैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रश्रयोत्तरैः ।
यद्गच्छथ जलस्थायं स्नेहमुत्सृज्य दुस्त्यजम् ॥ ०४३ ॥

अहो पुत्रवियोगेन मृतशून्योपसेवनात् ।
क्रोशतां वै भृशं दुःखं विवत्सानां गवामिव ॥ ०४४ ॥

अद्य शोकं विजानामि मानुषाणां महीतले ।
स्नेहं हि करुणं दृष्ट्वा ममाप्यश्रूण्यथागमन् ॥ ०४५ ॥

यत्नो हि सततं कार्यः कृतो दैवेन सिध्यति ।
दैवं पुरुषकारश्च कृतान्तेनोपपद्यते ॥ ०४६ ॥

अनिर्वेदः सदा कार्यो निर्वेदाद्धि कुतः सुखम् ।
प्रयत्नात्प्राप्यते ह्यर्थः कस्माद्गच्छथ निर्दयाः ॥ ०४७ ॥

आत्ममांसोपवृत्तं च शरीरार्धमयीं तनुम् ।

पितॄणां वंशकर्तारं वने त्यक्त्वा क्व यास्यथ ॥ ०४८ ॥

अथ वास्तं गते सूर्ये संध्याकाल उपस्थिते ।
ततो नेष्यथ वा पुत्रमिहस्था वा भविष्यथ ॥ ०४९ ॥

गृध्र उवाच ॥

अद्य वर्षसहस्रं मे साग्रं जातस्य मानुषाः ।
न च पश्यामि जीवन्तं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकम् ॥ ०५० ॥

मृता गर्भेषु जायन्ते म्रियन्ते जातमात्रकाः ।
विक्रमन्तो म्रियन्ते च यौवनस्थास्तथापरे ॥ ०५१ ॥

अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्पक्षिणामपि ।
जङ्गमाजङ्गमानां चाप्यायुरग्रेऽवतिष्ठते ॥ ०५२ ॥

इष्टदारवियुक्ताश्च पुत्रशोकान्वितास्तथा ।
दह्यमानाः स्म शोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यदा ॥ ०५३ ॥

अनिष्टानां सहस्राणि तथेष्टानां शतानि च ।
उत्सृज्येह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिताः ॥ ०५४ ॥

त्यज्यतामेष निस्तेजाः शून्यः काष्ठत्वमागतः ।
अन्यदेहविषक्तो हि शावं काष्ठमुपासते ॥ ०५५ ॥

भ्रान्तजीवस्य वै बाष्पं कस्माद्धित्वा न गच्छथ ।
निरर्थको ह्ययं स्नेहो निरर्थश्च परिग्रहः ॥ ०५६ ॥

न चक्षुर्भ्यां न कर्णाभ्यां संशृणोति समीक्षते ।
तस्मादेनं समुत्सृज्य स्वगृहान्गाच्छताशु वै ॥ ०५७ ॥

मोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ।
मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वं स्वमेव निवेशनम् ॥ ०५८ ॥

प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेन बुद्धिसञ्ज्ञाप्रदायिना ।
वचनं श्राविता रूक्षं मानुषाः संनिवर्तत ॥ ०५९ ॥

जम्बुक उवाच ॥

इमं कनकवर्णाभं भूषणैः समलङ्कृतम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डदम् ॥ ०६० ॥

न स्नेहस्य विरोधोऽस्ति विलापरुदितस्य वै ।
मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता ध्रुवम् ॥ ०६१ ॥

श्रूयते शम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः ।
जीवितो धर्ममासाद्य रामात्सत्यपराक्रमात् ॥ ०६२ ॥

तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः ।
श्वोऽभूते धर्मनित्येन मृतः सञ्जीवितः पुनः ॥ ०६३ ॥

तथा कश्चिद्भवेत्सिद्धो मुनिर्वा देवतापि वा ।
कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्वो रुदतामिह ॥ ०६४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्ताः संन्यवर्तन्त शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः ।
अङ्के शिरः समाधाय रुरुदुर्बहुविस्तरम् ॥ ०६५ ॥

गृध्र उवाच ॥

अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाणिस्पर्शनपीडितः ।

धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घां निद्रां प्रवेशितः ॥ ०६६ ॥

तपसापि हि संयुक्तो न काले नोपहन्यते ।
सर्वस्नेहावसानं तदिदं तत्प्रेतपत्तनम् ॥ ०६७ ॥

बालवृद्धसहस्राणि सदा संत्यज्य बान्धवाः ।
दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ॥ ०६८ ॥

अलं निर्बन्धमागम्य शोकस्य परिवारणम् ।
अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्येह जीवितम् ॥ ०६९ ॥

नैष जम्बुकवाक्येन पुनः प्राप्स्यति जीवितम् ।
मृतस्योत्सृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ ०७० ॥

न वै मूर्तिप्रदानेन न जम्बुकशतैरपि ।
शक्यो जीवयितुं ह्येष बालो वर्षशतैरपि ॥ ०७१ ॥

अपि रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव वा ।
वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः ॥ ०७२ ॥

न च बाष्पविमोक्षेण न चाश्वासकृतेन वै ।
न दीर्घरुदितेनेह पुनर्जीवो भविष्यति ॥ ०७३ ॥

अहं च क्रोष्टुकश्चैव यूयं चैवास्य बान्धवाः ।
धर्माधर्मौ गृहीत्वेह सर्वे वर्तामहेऽध्वनि ॥ ०७४ ॥

अप्रियं परुषं चापि परद्रोहं परस्त्रियम् ।
अधर्ममनृतं चैव दूरात्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥ ०७५ ॥

सत्यं धर्मं शुभं न्याय्यं प्राणिनां महतीं दयाम् ।
अजिह्मत्वमशाठ्यं च यत्नतः परिमार्गत ॥ ०७६ ॥

मातरं पितरं चैव बान्धवान्सुहृदस्तथा ।
जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्ययः ॥ ०७७ ॥

यो न पश्यति चक्षुर्भ्यां नेङ्गते च कथञ्चन ।
तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ ॥ ०७८ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तास्तं सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिप्लुताः ।
दह्यमानाः सुतस्नेहात्प्रययुर्बान्धवा गृहान् ॥ ०७९ ॥

जम्बुक उवाच ॥

दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः ।
इष्टबन्धुवियोगश्च तथैवाल्पं च जीवितम् ॥ ०८० ॥

बह्वलीकमसत्यं च प्रतिवादाप्रियंवदम् ।
इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकाभिवर्धनम् ॥ ०८१ ॥

न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्तमपि रोचते ।
अहो धिग्गृध्रवाक्येन संनिवर्तथ मानुषाः ॥ ०८२ ॥

प्रदीप्ताः पुत्रशोकेन यथैवाबुद्धयस्तथा ।
कथं गच्छथ सस्नेहाः सुतस्नेहं विसृज्य च ॥ ०८३ ॥

श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मनः ॥ ०८३ ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखदुःखान्विते लोके नेहास्त्येकमनन्तकम् ॥ ०८४ ॥

इमं क्षितितले न्यस्य बालं रूपसमन्वितम् ।
कुलशोकाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा क्व यास्यथ ॥ ०८५ ॥

रूपयौवनसंपन्नं द्योतमानमिव श्रिया ।
जीवन्तमेनं पश्यामि मनसा नात्र संशयः ॥ ०८६ ॥

विनाशश्चाप्यनर्होऽस्य सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।
पुत्रशोकाग्निदग्धानां मृतमप्यद्य वः क्षमम् ॥ ०८७ ॥

दुःखसंभावनां कृत्वा धारयित्वा स्वयं सुखम् ।
त्यक्त्वा गमिष्यथ क्वाद्य समुत्सृज्याल्पबुद्धिवत् ॥ ०८८ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथा धर्मविरोधेन प्रियमिथ्याभिध्यायिना ।
श्मशानवासिना नित्यं रात्रिं मृगयता तदा ॥ ०८९ ॥

ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः ।
जम्बुकेन स्वकार्यार्थं बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः ॥ ०९० ॥

गृध्र उवाच ॥

अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः ।
दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ॥ ०९१ ॥

भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः ।
अस्मिञ्शवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ०९२ ॥

भानुर्यावन्न यात्यस्तं यावच्च विमला दिशः ।
तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ०९३ ॥

नदन्ति परुषं श्येनाः शिवाः क्रोशन्ति दारुणाः ।
मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति रविरस्तं च गच्छति ॥ ०९४ ॥

चिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः ।
श्मशाने च निराहाराः प्रतिनन्दन्ति देहिनः ॥ ०९५ ॥

सर्वे विक्रान्तवीर्याश्च अस्मिन्देशे सुदारुणाः ।
युष्मान्प्रधर्षयिष्यन्ति विकृता मांसभोजनाः ॥ ०९६ ॥

दूराच्चायं वनोद्देशो भयमत्र भविष्यति ।
त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जाम्बुकं वचः ॥ ०९७ ॥

यदि जम्बुकवाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च ।
श्रोष्यथ भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनङ्क्ष्यथ ॥ ०९८ ॥

जम्बुक उवाच ॥

स्थीयतां नेह भेतव्यं यावत्तपति भास्करः ।
तावदस्मिन्सुतस्नेहादनिर्वेदेन वर्तत ॥ ०९९ ॥

स्वैरं रुदत विस्रब्धाः स्वैरं स्नेहेन पश्यत ।
स्थीयतां यावदादित्यः किं वः क्रव्यादभाषितैः ॥ १०० ॥

यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च ।
गृह्णीत मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ॥ १०१ ॥

भीष्म उवाच ॥

गृध्रोऽनस्तमिते त्वाह गतेऽस्तमिति जम्बुकः ।
मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधान्वितौ ॥ १०२ ॥

स्वकार्यदक्षिणौ राजन्गृध्रो जम्बुक एव च ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः ॥ १०३ ॥

तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्जम्बुकपत्रिणोः ।
वाक्यैरमृतकल्पैर्हि प्रातिष्ठन्त व्रजन्ति च ॥ १०४ ॥

शोकदैन्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तदा ।
स्वकार्यकुशलाभ्यां ते संभ्राम्यन्ते ह नैपुणात् ॥ १०५ ॥

तथा तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ।
बान्धवानां स्थितानां च उपातिष्ठत शङ्करः ॥ १०६ ॥

ततस्तानाह मनुजान्वरदोऽस्मीति शूलभृत् ।
ते प्रत्यूचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्थिताः ॥ १०७ ॥

एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनाम् ।
पुत्रस्य नो जीवदानाज्जीवितं दातुमर्हसि ॥ १०८ ॥

एवमुक्तः स भगवान्वारिपूर्णेन पाणिना ।
जीवं तस्मै कुमाराय प्रादाद्वर्षशताय वै ॥ १०९ ॥

तथा गोमायुगृध्राभ्यामददत्क्षुद्विनाशनम् ।
वरं पिनाकी भगवान्सर्वभूतहिते रतः ॥ ११० ॥

ततः प्रणम्य तं देवं श्रेयोहर्षसमन्विताः ।
कृतकृत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा विभो ॥ १११ ॥

अनिर्वेदेन दीर्घेण निश्चयेन ध्रुवेण च ।
देवदेवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते ॥ ११२ ॥

पश्य देवस्य संयोगं बान्धवानां च निश्चयम् ।

कृपणानां हि रुदतां कृतमश्रुप्रमार्जनम् ॥ ११३ ॥

पश्य चाल्पेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च ।
प्रसादं शङ्करात्प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥ ११४ ॥

ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसञ्जीवनात्पुनः ।
बभूवुर्भरतश्रेष्ठ प्रसादाच्छङ्करस्य वै ॥ ११५ ॥

ततस्ते त्वरिता राजञ्श्रुत्वा शोकमघोद्भवम् ।
विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः ॥ ११६ ॥

एषा बुद्धिः समस्तानां चातुर्वर्ण्ये निदर्शिता ॥ ११६ ॥

धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमं शुभम् ।
श्रुत्वा मनुष्यः सततमिह प्रेत्य च मोदते ॥ ११७ ॥

शल्मलिपवनसंवादः

अध्याय १५०

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं भरतश्रेष्ठ शल्मलेः पवनस्य च ॥ ००१ ॥

हिमवन्तं समासाद्य महानासीद्वनस्पतिः ।
वर्षपूगाभिसंवृद्धः शाखास्कन्धपलाशवान् ॥ ००२ ॥

तत्र स्म मत्ता मातङ्गा धर्मार्ताः श्रमकर्शिताः ।
विश्रमन्ति महाबाहो तथान्या मृगजातयः ॥ ००३ ॥

नल्वमात्रपरीणाहो घनच्छायो वनस्पतिः ।
शुकशारिकसंघुष्टः फलवान्पुष्पवानपि ॥ ००४ ॥

सार्थिका वणिजश्चापि तापसाश्च वनौकसः ।
वसन्ति वासान्मार्गस्थाः सुरम्ये तरुसत्तमे ॥ ००५ ॥

तस्या ता विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कन्धांश्च सर्वतः ।
अभिगम्याब्रवीदेनं नारदो भरतर्षभ ॥ ००६ ॥

अहो नु रमणीयस्त्वमहो चासि मनोरमः ।
प्रीयामहे त्वया नित्यं तरुप्रवर शल्मले ॥ ००७ ॥

सदैव शकुनास्तात मृगाश्चाधस्तथा गजाः ।
वसन्ति तव संहृष्टा मनोहरतरास्तथा ॥ ००८ ॥

तव शाखा महाशाख स्कन्धं च विपुलं तथा ।
न वै प्रभग्नान्पश्यामि मारुतेन कथञ्चन ॥ ००९ ॥

किं नु ते मारुतस्तात प्रीतिमानथ वा सुहृत् ।
त्वां रक्षति सदा येन वनेऽस्मिन्पवनो ध्रुवम् ॥ ०१० ॥

विवान्हि पवनः स्थानाद्वृक्षानुच्चावचानपि ।
पर्वतानां च शिखराण्याचालयति वेगवान् ॥ ०११ ॥

शोषयत्येव पातालं विवान्गन्धवहः शुचिः ।
ह्रदांश्च सरितश्चैव सागरांश्च तथैव ह ॥ ०१२ ॥

त्वां संरक्षेत पवनः सखित्वेन न संशयः ।
तस्माद्बहलशाखोऽसि पर्णवान्पुष्पवानपि ॥ ०१३ ॥

इदं च रमणीयं ते प्रतिभाति वनस्पते ।
यदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्त्वयि ॥ ०१४ ॥

एषां पृथक्समस्तानां श्रूयते मधुरः स्वरः ।
पुष्पसंमोदने काले वाशतां सुमनोहरम् ॥ ०१५ ॥

तथेमे मुदिता नागाः स्वयूथकुलशोभिनः ।
घर्मार्तास्त्वां समासाद्य सुखं विन्दन्ति शल्मले ॥ ०१६ ॥

तथैव मृगजातीभिरन्याभिरुपशोभसे ।
तथा सार्थाधिवासैश्च शोभसे मेरुवद्द्रुम ॥ ०१७ ॥

ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः श्रमणैरपि ।
त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव ह ॥ ०१८ ॥

बन्धुत्वादथ वा सख्याच्छल्मले नात्र संशयः ।
पालयत्येव सततं भीमः सर्वत्रगोऽनिलः ॥ ०१९ ॥

न्यग्भावं परमं वायोः शल्मले त्वमुपागतः ।
तवाहमस्मीति सदा येन रक्षति मारुतः ॥ ०२० ॥

न तं पश्याम्यहं वृक्षं पर्वतं वापि तं दृढम् ।
यो न वायुबलाद्भग्नः पृथिव्यामिति मे मतिः ॥ ०२१ ॥

त्वं पुनः कारणैर्नूनं शल्मले रक्ष्यसे सदा ।
वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठस्यसंशयम् ॥ ०२२ ॥

शल्मलिरुवाच ॥

न मे वायुः सखा ब्रह्मन्न बन्धुर्न च मे सुहृत् ।
परमेष्ठी तथा नैव येन रक्षति मानिलः ॥ ०२३ ॥

मम तेजोबलं वायोर्भीममपि हि नारद ।
कलामष्टादशीं प्राणैर्न मे प्राप्नोति मारुतः ॥ ०२४ ॥

आगच्छन्परमो वायुर्मया विष्टम्भितो बलात् ।
रुजन्द्रुमान्पर्वतांश्च यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ०२५ ॥

स मया बहुशो भग्नः प्रभञ्जन्वै प्रभञ्जनः ।
तस्मान्न बिभ्ये देवर्षे क्रुद्धादपि समीरणात् ॥ ०२६ ॥

नारद उवाच ॥

शल्मले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः ।
न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्यबलं क्वचित् ॥ ०२७ ॥

इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः ।
न तेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं वनस्पते ॥ ०२८ ॥

यद्धि किञ्चिदिह प्राणि शल्मले चेष्टते भुवि ।
सर्वत्र भगवान्वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः ॥ ०२९ ॥

एष चेष्टयते सम्यक्प्राणिनः सम्यगायतः ।
असम्यगायतो भूयश्चेष्टते विकृतो नृषु ॥ ०३० ॥

स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृतां वरम् ।
न पूजयसि पूज्यं तं किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ ०३१ ॥

असारश्चासि दुर्बुद्धे केवलं बहु भाषसे ।

क्रोधादिभिरवच्छन्नो मिथ्या वदसि शल्मले ॥ ०३२ ॥

मम रोषः समुत्पन्नस्त्वय्येवं संप्रभाषति ।
ब्रवीम्येष स्वयं वायोस्तव दुर्भाषितं बहु ॥ ०३३ ॥

चन्दनैः स्पन्दनैः शालैः सरलैर्देवदारुभिः ।
वेतसैर्बन्धनैश्चापि ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ०३४ ॥

तैश्चापि नैवं दुर्बुद्धे क्षिप्तो वायुः कृतात्मभिः ।
ते हि जानन्ति वायोश्च बलमात्मन एव च ॥ ०३५ ॥

तस्मात्ते वै नमस्यन्ति श्वसनं द्रुमसत्तमाः ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वायोर्बलमनन्तकम् ॥ ०३६ ॥

अध्याय १५१

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शल्मलिं ब्रह्मवित्तमः ।
नारदः पवने सर्वं शल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

हिमवत्पृष्ठजः कश्चिच्छल्मलिः परिवारवान् ।
बृहन्मूलो बृहच्छाखः स त्वां वायोऽवमन्यते ॥ ००२ ॥

बह्वन्याक्षेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः ।
न युक्तानि मया वायो तानि वक्तुं त्वयि प्रभो ॥ ००३ ॥

जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृतां वरम् ।
वरिष्ठं च गरिष्ठं च क्रोधे वैवस्वतं यथा ॥ ००४ ॥

एवं तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः ।
शल्मलिं तमुपागम्य क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

शल्मले नारदे यत्तत्त्वयोक्तं मद्विगर्हणम् ।
अहं वायुः प्रभावं ते दर्शयाम्यात्मनो बलम् ॥ ००६ ॥

नाहं त्वा नाभिजानामि विदितश्चासि मे द्रुम ।
पितामहः प्रजासर्गे त्वयि विश्रान्तवान्प्रभुः ॥ ००७ ॥

तस्य विश्रमणादेव प्रसादो यः कृतस्तव ।
रक्ष्यसे तेन दुर्बुद्धे नात्मवीर्याद्द्रुमाधम ॥ ००८ ॥

यन्मा त्वमवजानीषे यथान्यं प्राकृतं तथा ।
दर्शयाम्येष आत्मानं यथा मामवभोत्स्यसे ॥ ००९ ॥

एवमुक्तस्ततः प्राह शल्मलिः प्रहसन्निव ।
पवन त्वं वने क्रुद्धो दर्शयात्मानमात्मना ॥ ०१० ॥

मयि वै त्यज्यतां क्रोधः किं मे क्रुद्धः करिष्यसि ।
न ते बिभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयंप्रभुः ॥ ०११ ॥

इत्येवमुक्तः पवनः श्व इत्येवाब्रवीद्वचः ।
दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् ॥ ०१२ ॥

अथ निश्चित्य मनसा शल्मलिर्वातकारितम् ।
पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिश्वनः ॥ ०१३ ॥

नारदे यन्मया प्रोक्तं पवनं प्रति तन्मृषा ।

असमर्थो ह्यहं वायोर्बलेन बलवान्हि सः ॥ ०१४ ॥

मारुतो बलवान्नित्यं यथैनं नारदोऽब्रवीत् ।
अहं हि दुर्बलोऽन्येभ्यो वृक्षेभ्यो नात्र संशयः ॥ ०१५ ॥

किं तु बुद्ध्या समो नास्ति मम कश्चिद्वनस्पतिः ।
तदहं बुद्धिमास्थाय भयं मोक्ष्ये समीरणात् ॥ ०१६ ॥

यदि तां बुद्धिमास्थाय चरेयुः पर्णिनो वने ।
अरिष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात्पवनान्नात्र संशयः ॥ ०१७ ॥

तेऽत्र बाला न जानन्ति यथा नैनान्समीरणः ।
समीरयेत सङ्क्रुद्धो यथा जानाम्यहं तथा ॥ ०१८ ॥

ततो निश्चित्य मनसा शल्मलिः क्षुभितस्तदा ।
शाखाः स्कन्धान्प्रशाखाश्च स्वयमेव व्यशातयत् ॥ ०१९ ॥

स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च ।
प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्यैक्षत वनस्पतिः ॥ ०२० ॥

ततः क्रुद्धः श्वसन्वायुः पातयन्वै महाद्रुमान् ।
आजगामाथ तं देशं स्थितो यत्र स शल्मलिः ॥ ०२१ ॥

तं हीनपर्णं पतिताग्रशाखं; विशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्य वायुः ।
उवाच वाक्यं स्मयमान एनं; मुदा युतं शल्मलिं रुग्णशाखम् ॥ ०२२ ॥

अहमप्येवमेव त्वां कुर्वाणः शल्मले रुषा ।
आत्मना यत्कृतं कृत्स्नं शाखानामपकर्षणम् ॥ ०२३ ॥

हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वं शीर्णाङ्कुरपलाशवान् ।
आत्मदुर्मन्त्रितेनेह मद्वीर्यवशगोऽभवः ॥ ०२४ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शल्मलिर्व्रीडितस्तदा ।
अतप्यत वचः स्मृत्वा नारदो यत्तदाब्रवीत् ॥ ०२५ ॥

एवं यो राजशार्दूल दुर्बलः सन्बलीयसा ।
वैरमासज्जते बालस्तप्यते शल्मलिर्यथा ॥ ०२६ ॥

तस्माद्वैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः ।
शोचेद्धि वैरं कुर्वाणो यथा वै शल्मलिस्तथा ॥ ०२७ ॥

न हि वैरं महात्मानो विवृण्वन्त्यपकारिषु ।
शनैः शनैर्महाराज दर्शयन्ति स्म ते बलम् ॥ ०२८ ॥

वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना ।
बुद्धिर्बुद्धिमतो याति तूलेष्विव हुताशनः ॥ ०२९ ॥

न हि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे नृप ।
तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीति चिन्तयेत् ॥ ०३० ॥

तस्मात्क्षमेत बालाय जडाय बधिराय च ।
बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥ ०३१ ॥

अक्षौहिण्यो दशैका च सप्त चैव महाद्युते ।
बलेन न समा राजन्नर्जुनस्य महात्मनः ॥ ०३२ ॥

हतास्ताश्चैव भग्नाश्च पाण्डवेन यशस्विना ।
चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे ॥ ०३३ ॥

उक्तास्ते राजधर्माश्च आपद्धर्माश्च भारत ।
विस्तरेण महाराज किं भूयः प्रब्रवीमि ते ॥ ०३४ ॥

अध्याय १५२

युधिष्ठिर उवाच ॥

पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ।
एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ॥ ००२ ॥

अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमम् ।
निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ॥ ००३ ॥

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानस्तम्भः परासुता ॥ ००४ ॥

अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसङ्क्षयः ।
अभिध्याप्रज्ञता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ॥ ००५ ॥

अन्यायश्चावितर्कश्च विकर्मसु च याः क्रियाः ।
कूटविद्यादयश्चैव रूपैश्वर्यमदस्तथा ॥ ००६ ॥

सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवम् ।
सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वयुक्तता ॥ ००७ ॥

हरणं परवित्तानां परदाराभिमर्शनम् ॥ ००७ ॥

वाग्वेगो मानसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ।
उपस्थोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः ॥ ००८ ॥

ईर्ष्यावेगश्च बलवान्मिथ्यावेगश्च दुस्त्यजः ।
रसवेगश्च दुर्वारः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः ॥ ००९ ॥

कुत्सा विकत्था मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता ।
साहसानां च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा ॥ ०१० ॥

जातौ बाल्येऽथ कौमारे यौवने चापि मानवः ।
न संत्यजत्यात्मकर्म यन्न जीर्यति जीर्यतः ॥ ०११ ॥

यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्त्या कुरूद्वह ।
नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः ॥ ०१२ ॥

न प्रहृष्यति लाभैर्यो यश्च कामैर्न तृप्यति ॥ ०१२ ॥

यो न देवैर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः ।
ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वैर्भूतगणैस्तथा ॥ ०१३ ॥

स लोभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना ॥ ०१३ ॥

दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।
भवन्त्येतानि कौरव्य लुब्धानामकृतात्मनाम् ॥ ०१४ ॥

सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्ति बहुश्रुताः ।
छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ॥ ०१५ ॥

द्वेषक्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारबहिष्कृताः ।

अन्तःक्षुरा वाङ्मधुराः कूपाश्छन्नास्तृणैरिव ॥ ०१६ ॥

धर्मवैतंसिकाः क्षुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत् ॥ ०१६ ॥

कुर्वते च बहून्मार्गांस्तांस्तान्हेतुबलाश्रिताः ।
सर्वं मार्गं विलुम्पन्ति लोभाज्ञानेषु निष्ठिताः ॥ ०१७ ॥

धर्मस्याह्रियमाणस्य लोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ।
या या विक्रियते संस्था ततः साभिप्रपद्यते ॥ ०१८ ॥

दर्पः क्रोधो मदः स्वप्नो हर्षः शोकोऽतिमानिता ।
तत एव हि कौरव्य दृश्यन्ते लुब्धबुद्धिषु ॥ ०१९ ॥

एतानशिष्टान्बुध्यस्व नित्यं लोभसमन्वितान् ॥ ०१९ ॥

शिष्टांस्तु परिपृच्छेथा यान्वक्ष्यामि शुचिव्रतान् ।
येषु वृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च ॥ ०२० ॥

नामिषेषु प्रसङ्गोऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ।
शिष्टाचारः प्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः ॥ ०२१ ॥

सुखं दुःखं परं येषां सत्यं येषां परायणम् ।
दातारो न गृहीतारो दयावन्तस्तथैव च ॥ ०२२ ॥

पितृदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ।
सर्वोपकारिणो धीराः सर्वधर्मानुपालकाः ॥ ०२३ ॥

सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ।
न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारपारगाः ॥ ०२४ ॥

न तेषां भिद्यते वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम् ।

न त्रासिनो न चपला न रौद्राः सत्पथे स्थिताः ॥ ०२५ ॥

ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वहिंसा प्रतिष्ठिता ।
कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहङ्कृताः ॥ ०२६ ॥

सुव्रताः स्थिरमर्यादास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ ०२६ ॥

न गवार्थं यशोर्थं वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर ।
अवश्यकार्य इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ॥ ०२७ ॥

न भयं क्रोधचापल्यं न शोकस्तेषु विद्यते ।
न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं किञ्चिदास्थिताः ॥ ०२८ ॥

येष्वलोभस्तथामोहो ये च सत्यार्जवे रताः ।
तेषु कौन्तेय रज्येथा येष्वतन्द्रीकृतं मनः ॥ ०२९ ॥

ये न हृष्यन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च ।
निर्ममा निरहङ्काराः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ०३० ॥

लाभालाभौ सुखदुःखे च तात ; प्रियाप्रिये मरणं जीवितं च ।
समानि येषां स्थिरविक्रमाणां ; बुद्धात्मनां सत्त्वमवस्थितानाम् ॥ ०३१ ॥

सुखप्रियैस्तान्सुमहाप्रतापा ;न्यत्तोऽप्रमत्तश्च समर्थयेथाः ।
दैवात्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति ; शुभाशुभा वाक्प्रलापा यथैव ॥ ०३२ ॥

अध्याय १५३

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह ।
अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षमम् ।
प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यताम् ॥ ००२ ॥

अज्ञानान्निरयं याति तथाज्ञानेन दुर्गतिम् ।
अज्ञानात्क्लेशमाप्नोति तथापत्सु निमज्जति ॥ ००३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अज्ञानस्य प्रवृत्तिं च स्थानं वृद्धिं क्षयोदयौ ।
मूलं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च ॥ ००४ ॥

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव ।
अज्ञानप्रभवं हीदं यद्दुःखमुपलभ्यते ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

रागो द्वेषस्तथा मोहो हर्षः शोकोऽभिमानिता ।
कामः क्रोधश्च दर्पश्च तन्द्रीरालस्यमेव च ॥ ००६ ॥

इच्छा द्वेषस्तथा तापः परवृद्ध्युपतापिता ।
अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानां चैव याः क्रियाः ॥ ००७ ॥

एतया या प्रवृत्तिश्च वृद्ध्यादीन्यांश्च पृच्छसि ।

विस्तरेण महाबाहो शृणु तच्च विशां पते ॥ ००८ ॥

उभावेतौ समफलौ समदोषौ च भारत ।
अज्ञानं चातिलोभश्चाप्येकं जानीहि पार्थिव ॥ ००९ ॥

लोभप्रभवमज्ञानं वृद्धं भूयः प्रवर्धते ।
स्थाने स्थानं क्षये क्षैण्यमुपैति विविधां गतिम् ॥ ०१० ॥

मूलं लोभस्य महतः कालात्मगतिरेव च ।
छिन्नेऽच्छिन्ने तथा लोभे कारणं काल एव हि ॥ ०११ ॥

तस्याज्ञानात्तु लोभो हि लोभादज्ञानमेव च ।
सर्वे दोषास्तथा लोभात्तस्माल्लोभं विवर्जयेत् ॥ ०१२ ॥

जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित् ।
लोभक्षयाद्दिवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपाः ॥ ०१३ ॥

प्रत्यक्षं तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना ।
त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ ०१४ ॥

अध्याय १५४

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वाध्यायकृतयत्नस्य ब्राह्मणस्य पितामह ।
धर्मकामस्य धर्मात्मन्किं नु श्रेय इहोच्यते ॥ ००१ ॥

बहुधादर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे ।

अस्मि.ण्ल्लोके परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किं स्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ००३ ॥

धर्मस्य महतो राजन्बहुशाखस्य तत्त्वतः ।
यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूह्यतन्द्रितः ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयः प्रपत्स्यसे ।
पीत्वामृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि ॥ ००५ ॥

धर्मस्य विधयो नैके ते ते प्रोक्ता महर्षिभिः ।
स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणम् ॥ ००६ ॥

दमं निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ००७ ॥

नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।
दमो दानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्तते ॥ ००८ ॥

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च दमः परम् ।
विपाप्मा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ००९ ॥

दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शुश्रुम ।
दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्मिणाम् ॥ ०१० ॥

प्रेत्य चापि मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखम् ।
दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश्नुते ॥ ०११ ॥

सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं पर्यैति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ०१२ ॥

अदान्तः पुरुषः क्लेशमभीक्ष्णं प्रतिपद्यते ।
अनर्थांश्च बहूनन्यान्प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ ०१३ ॥

आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ ०१४ ॥

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
इन्द्रियावजयो दाक्ष्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ०१५ ॥

अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः प्रियवादिता ।
अविवित्सानसूया चाप्येषां समुदयो दमः ॥ ०१६ ॥

गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेष्वपैशुनम् ।
जनवादोऽमृषावादः स्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ॥ ०१७ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च दर्पः स्तम्भो विकत्थनम् ।
मोह ईर्ष्यावमानश्चेत्येतद्दान्तो न सेवते ॥ ०१८ ॥

अनिन्दितो ह्यकामात्माथाल्पेच्छोऽथानसूयकः ।
समुद्रकल्पः स नरो न कदाचन पूर्यते ॥ ०१९ ॥

अहं त्वयि मम त्वं च मयि ते तेषु चाप्यहम् ।
पूर्वसंबन्धिसंयोगान्नैतद्दान्तो निषेवते ॥ ०२० ॥

सर्वा ग्राम्यास्तथारण्या याश्च लोके प्रवृत्तयः ।
निन्दां चैव प्रशंसां च यो नाश्रयति मुच्यते ॥ ०२१ ॥

मैत्रोऽथ शीलसंपन्नः सुसहायपरश्च यः ।

मुक्तश्च विविधैः सङ्गैस्तस्य प्रेत्य महत्फलम् ॥ ०२२ ॥

सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ।
प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ०२३ ॥

कर्म यच्छुभमेवेह सद्भिराचरितं च यत् ।
तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्धर्मो न हीयते ॥ ०२४ ॥

निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः ।
कालाकाङ्क्षी चरन्नेवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ०२५ ॥

अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ०२६ ॥

अवाचिनोति कर्माणि न च संप्रचिनोति ह ।
समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ ०२७ ॥

शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः ॥ ०२८ ॥

गृहानुत्सृज्य यो राजन्मोक्षमेवाभिपद्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ०२९ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विधिवत्तपः ।
संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं संन्यस्य चैव ह ॥ ०३० ॥

कामेषु चाप्यनावृत्तः प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ।
प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ॥ ०३१ ॥

यच्च पैतामहं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवम् ।
गुहायां पिहितं नित्यं तद्दमेनाभिपद्यते ॥ ०३२ ॥

ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्वभूताविरोधिनः ।
नावृत्तिभयमस्तीह परलोके भयं कुतः ॥ ०३३ ॥

एक एव दमे दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ०३४ ॥

एतस्य तु महाप्राज्ञ दोषस्य सुमहान्गुणः ।
क्षमायां विपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुना ॥ ०३५ ॥

दान्तस्य किमरण्येन तथादान्तस्य भारत ।
यत्रैव हि वसेद्दान्तस्तदरण्यं स आश्रमः ॥ ०३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतद्भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
अमृतेनेव संतृप्तः प्रहृष्टः समपद्यत ॥ ०३७ ॥

पुनश्च परिपप्रच्छ भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
तपः प्रति स चोवाच तस्मै सर्वं कुरूद्वह ॥ ०३८ ॥

अध्याय १५५

भीष्म उवाच ॥

सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते ।
न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्यते ॥ ००१ ॥

प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ ००२ ॥

तपसो ह्यानुपूर्व्येण फलमूलानिलाशनाः ।
त्री.ण्ल्लोकांस्तपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ ००३ ॥

औषधान्यगदादीनि तिस्रो विद्याश्च संस्कृताः ।
तपसैव हि सिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ ००४ ॥

यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरुत्सहम् ।
सर्वं तत्तपसा शक्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ००५ ॥

सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन नरः पापाद्विमुच्यते ॥ ००६ ॥

तपसो बहुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्ततः ।
निवृत्त्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ॥ ००७ ॥

अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतेभ्यो हि महाराज तपो नानशनात्परम् ॥ ००८ ॥

न दुष्करतरं दानान्नातिमातरमाश्रमः ।
त्रैविद्येभ्यः परं नास्ति संन्यासः परमं तपः ॥ ००९ ॥

इन्द्रियाणीह रक्षन्ति धनधान्याभिगुप्तये ।
तस्मादर्थे च धर्मे च तपो नानशनात्परम् ॥ ०१० ॥

ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगसत्तमाः ।
यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ०११ ॥

तपःपरायणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते ।

इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं चाप्यवाप्नुवन् ॥ ०१२ ॥

इमानीष्टविभागानि फलानि तपसा सदा ।
तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ॥ ०१३ ॥

अध्याय १५६

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्यं धर्मे प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः ।
सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

सत्यं किंलक्षणं राजन्कथं वा तदवाप्यते ।
सत्यं प्राप्य भवेत्किं च कथं चैव तदुच्यते ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां सङ्करो न प्रशस्यते ।
अविकारितमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ००३ ॥

सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः ।
सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥ ००४ ॥

सत्यं धर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् ।
सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ००५ ॥

आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः ।
लक्षणं च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमम् ॥ ००६ ॥

प्राप्यते हि यथा सत्यं तच्च श्रोतुं त्वमर्हसि ।
सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ॥ ००७ ॥

सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्सर्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षानसूयता ॥ ००८ ॥

त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं स्थिरा ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥ ००९ ॥

सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारि तथैव च ।
सर्वधर्माविरुद्धं च योगेनैतदवाप्यते ॥ ०१० ॥

आत्मनीष्टे तथानिष्टे रिपौ च समता तथा ।
इच्छाद्वेषक्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा ॥ ०११ ॥

दमो नान्यस्पृहा नित्यं धैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।
अभयं क्रोधशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ॥ ०१२ ॥

अमात्सर्यं बुधाः प्राहुर्दानं धर्मे च संयमम् ।
अवस्थितेन नित्यं च सत्येनामत्सरी भवेत् ॥ ०१३ ॥

अक्षमायाः क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च ।
क्षमते सर्वतः साधुः साध्वाप्नोति च सत्यवान् ॥ ०१४ ॥

कल्याणं कुरुते गाढं ह्रीमान्न श्लाघते क्वचित् ।
प्रशान्तवाङ्मना नित्यं ह्रीस्तु धर्मादवाप्यते ॥ ०१५ ॥

धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिक्षा क्षान्तिरुच्यते ।
लोकसङ्ग्रहणार्थं तु सा तु धैर्येण लभ्यते ॥ ०१६ ॥

त्यागः स्नेहस्य यस्त्यागो विषयाणां तथैव च ।
रागद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा ॥ ०१७ ॥

आर्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः ।
शुभं कर्म निराकारो वीतरागत्वमेव च ॥ ०१८ ॥

धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रियाम् ।
तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ०१९ ॥

सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ।
वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः ॥ ०२० ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ०२१ ॥

एते त्रयोदशाकाराः पृथक्सत्यैकलक्षणाः ।
भजन्ते सत्यमेवेह बृंहयन्ति च भारत ॥ ०२२ ॥

नान्तः शक्यो गुणानां हि वक्तुं सत्यस्य भारत ।
अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवताः ॥ ०२३ ॥

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥ ०२४ ॥

उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः ।
व्रताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥ ०२५ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ ०२६ ॥

अध्याय १५७

युधिष्ठिर उवाच ॥

यतः प्रभवति क्रोधः कामश्च भरतर्षभ ।
शोकमोहौ विवित्सा च परासुत्वं तथा मदः ॥ ००१ ॥

लोभो मात्सर्यमीर्ष्या च कुत्सासूया कृपा तथा ।
एतत्सर्वं महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

त्रयोदशैतेऽतिबलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः ।
उपासते महाराज समस्ताः पुरुषानिह ॥ ००३ ॥

एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्ता नुदन्ति हि ।
वृका इव विलुम्पन्ति दृष्ट्वैव पुरुषेतरान् ॥ ००४ ॥

एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते ।
इति मर्त्यो विजानीयात्सततं भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च पुरुषोत्तम ।
हन्त ते वर्तयिष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ००६ ॥

लोभात्क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ।
क्षमया तिष्ठते राजञ्श्रीमांश्च विनिवर्तते ॥ ००७ ॥

सङ्कल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते ।
अवद्यदर्शनाद्व्येति तत्त्वज्ञानाच्च धीमताम् ॥ ००८ ॥

विरुद्धानि हि शास्त्राणि पश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ।
विवित्सा जायते तत्र तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ ००९ ॥

प्रीतेः शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः ।
यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ०१० ॥

परासुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्तते ।
दयया सर्वभूतानां निर्वेदात्सा निवर्तते ॥ ०११ ॥

सत्त्वत्यागात्तु मात्सर्यमहितानि च सेवते ।
एतत्तु क्षीयते तात साधूनामुपसेवनात् ॥ ०१२ ॥

कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिनाम् ।
एभिरेव तु विज्ञातैर्मदः सद्यः प्रणश्यति ॥ ०१३ ॥

ईर्ष्या कामात्प्रभवति संघर्षाच्चैव भारत ।
इतरेषां तु मर्त्यानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ॥ ०१४ ॥

विभ्रमाल्लोकबाह्यानां द्वेष्यैर्वाक्यैरसङ्गतैः ।
कुत्सा सञ्जायते राजन्नुपेक्षाभिः प्रशाम्यति ॥ ०१५ ॥

प्रतिकर्तुमशक्याय बलस्थायापकारिणे ।
असूया जायते तीव्रा कारुण्याद्विनिवर्तते ॥ ०१६ ॥

कृपणान्सततं दृष्ट्वा ततः सञ्जायते कृपा ।
धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा शाम्यति सा कृपा ॥ ०१७ ॥

एतान्येव जितान्याहुः प्रशमाच्च त्रयोदश ।
एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्रयोदश ॥ ०१८ ॥

त्वया सर्वात्मना नित्यं विजिता जेष्यसे च तान् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १५८

युधिष्ठिर उवाच ॥

आनृशंस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा ।
नृशंसान्न विजानामि तेषां कर्म च भारत ॥ ००१ ॥

कण्टकान्कूपमग्निं च वर्जयन्ति यथा नराः ।
तथा नृशंसकर्माणं वर्जयन्ति नरा नरम् ॥ ००२ ॥

नृशंसो ह्यधमो नित्यं प्रेत्य चेह च भारत ।
तस्माद्ब्रवीहि कौरव्य तस्य धर्मविनिश्चयम् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

स्पृहास्यान्तर्हिता चैव विदितार्था च कर्मणा ।
आक्रोष्टा क्रुश्यते चैव बन्धिता बध्यते च यः ॥ ००४ ॥

दत्तानुकीर्तिर्विषमः क्षुद्रो नैकृतिकः शठः ।
असंभोगी च मानी च तथा सङ्गी विकत्थनः ॥ ००५ ॥

सर्वातिशङ्की परुषो बालिशः कृपणस्तथा ।
वर्गप्रशंसी सततमाश्रमद्वेषसङ्करी ॥ ००६ ॥

हिंसाविहारी सततमविशेषगुणागुणः ।

बह्लीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशंसकृत् ॥ ००७ ॥

धर्मशीलं गुणोपेतं पाप इत्यवगच्छति ।
आत्मशीलानुमानेन न विश्वसिति कस्यचित् ॥ ००८ ॥

परेषां यत्र दोषः स्यात्तद्गुह्यं संप्रकाशयेत् ।
समानेष्वेव दोषेषु वृत्त्यर्थमुपघातयेत् ॥ ००९ ॥

तथोपकारिणं चैव मन्यते वञ्चितं परम् ।
दत्त्वापि च धनं काले संतपत्युपकारिणे ॥ ०१० ॥

भक्ष्यं भोज्यमथो लेह्यं यच्चान्यत्साधु भोजनम् ।
प्रेक्षमाणेषु योऽश्नीयान्नृशंस इति तं विदुः ॥ ०११ ॥

ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाग्रं यः सुहृद्भिः सहाश्नुते ।
स प्रेत्य लभते स्वर्गमिह चानन्त्यमश्नुते ॥ ०१२ ॥

एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्तितः ।
सदा विवर्जनीयो वै पुरुषेण बुभूषता ॥ ०१३ ॥

अध्याय १५९

भीष्म उवाच ॥

कृतार्थो यक्ष्यमाणश्च सर्ववेदान्तगश्च यः ।
आचार्यपितृभार्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि वा ॥ ००१ ॥

एते वै साधवो दृष्टा ब्राह्मणा धर्मभिक्षवः ।
अस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ ००२ ॥

अन्यत्र दक्षिणा या तु देया भरतसत्तम ।
अन्येभ्यो हि बहिर्वेद्यां नाकृतान्नं विधीयते ॥ ००३ ॥

सर्वरत्नानि राजा च यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणाश्चैव यज्ञाश्च सहान्नाः सहदक्षिणाः ॥ ००४ ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ००५ ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिविद्धः स्यादङ्गेनैकेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ००६ ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यं यज्ञार्थं पार्थिवो हरेत् ॥ ००७ ॥

आहरेद्वेश्मतः किञ्चित्कामं शूद्रस्य द्रव्यतः ।
न हि वेश्मनि शूद्रस्य कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ ००८ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ ००९ ॥

अदातृभ्यो हरेन्नित्यं व्याख्याप्य नृपतिः प्रभो ।
तथा ह्याचरतो धर्मो नृपतेः स्यादथाखिलः ॥ ०१० ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ ०११ ॥

खलात्क्षेत्रात्तथागाराद्यतो वाप्युपपद्यते ॥ ०११ ॥

आख्यातव्यं नृपस्यैतत्पृच्छतोऽपृच्छतोऽपि वा ।
न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्मेण धर्मवित् ॥ ०१२ ॥

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः क्लिश्यते क्षुधा ।
श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ॥ ०१३ ॥

अथैनं परिरक्षेत पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ ०१३ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
अविकल्पः पुराधर्मो धर्मवादैस्तु केवलम् ॥ ०१४ ॥

विश्वैस्तु देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्लिङ्गप्रतिनिधिः कृतः ॥ ०१५ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ०१६ ॥

न ब्राह्मणान्वेदयेत कश्चिद्राजनि मानवः ।
अवीर्यो वेदनाद्विद्यात्सुवीर्यो वीर्यवत्तरम् ॥ ०१७ ॥

तस्माद्राज्ञा सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनाम् ।
मन्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते ॥ ०१८ ॥

तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुक्तामीरयेद्गिरम् ॥ ०१८ ॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरत्यापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यः शूद्रश्च मन्त्रैर्होमैश्च वै द्विजः ॥ ०१९ ॥

न वै कन्या न युवतिर्नामन्त्रो न च बालिशः ।
परिवेष्टाग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ॥ ०२० ॥

नरके निपतन्त्येते जुह्वानाः स च यस्य तत् ॥ ०२० ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।
अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदर्शिभिः ॥ ०२१ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
अनाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्न यजेत कथञ्चन ॥ ०२२ ॥

प्रजाः पशूंश्च स्वर्गं च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः ।
इन्द्रियाणि यशः कीर्तिमायुश्चास्योपकृन्तति ॥ ०२३ ॥

उदक्या ह्यासते ये च ये च केचिदनग्नयः ।
कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥ ०२४ ॥

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
उषित्वा द्वादश समाः शूद्रकर्मेह गच्छति ॥ ०२५ ॥

अनार्यां शयने बिभ्रदुज्झन्बिभ्रच्च यो द्विजाम् ।
अब्राह्मणो मन्यमानस्तृणेष्वासीत पृष्ठतः ॥ ०२६ ॥

तथा स शुध्यते राजञ्शृणु चात्र वचो मम ॥ ०२६ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं; कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ।
स्थानासनाभ्यां विचरन्व्रती सं ;स्त्रिभिर्वर्षैः शमयेदात्मपापम् ॥ ०२७ ॥

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति; न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे; पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ०२८ ॥

श्रद्दधानः शुभां विद्यां हीनादपि समाचरेत् ।
सुवर्णमपि चामेध्यादाददीतेति धारणा ॥ ०२९ ॥

स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत् ।
अदुष्टा हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ॥ ०३० ॥

गोब्राह्मणहितार्थं च वर्णानां सङ्करेषु च ।
गृह्णीयात्तु धनुर्वैश्यः परित्राणाय चात्मनः ॥ ०३१ ॥

सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतल्पमथापि वा ।
अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तानीति धारणा ॥ ०३२ ॥

सुवर्णहरणं स्तैन्यं विप्रासङ्गश्च पातकम् ।
विहरन्मद्यपानं चाप्यगम्यागमनं तथा ॥ ०३३ ॥

पतितैः संप्रयोगाच्च ब्राह्मणैर्योनितस्तथा ।
अचिरेण महाराज तादृशो वै भवत्युत ॥ ०३४ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ ०३५ ॥

एतानि च ततोऽन्यानि निर्देश्यानीति धारणा ।
निर्देश्यकेन विधिना कालेनाव्यसनी भवेत् ॥ ०३६ ॥

अन्नं तिर्यङ्ग होतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते ।
त्रिषु त्वेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणाम् ॥ ०३७ ॥

अमात्यान्वा गुरून्वापि जह्याद्धर्मेण धार्मिकः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणैर्नैतैरर्हति संविदम् ॥ ०३८ ॥

अधर्मकारी धर्मेण तपसा हन्ति किल्बिषम् ।
ब्रुवन्स्तेन इति स्तेनं तावत्प्राप्नोति किल्बिषम् ॥ ०३९ ॥

अस्तेनं स्तेन इत्युक्त्वा द्विगुणं पापमाप्नुयात् ॥ ०३९ ॥

त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुष्यती ।
यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति किल्बिषम् ॥ ०४० ॥

ब्राह्मणायावगूर्येह स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ।
वर्षाणां हि शतं पापः प्रतिष्ठां नाधिगच्छति ॥ ०४१ ॥

सहस्रं त्वेव वर्षाणां निपात्य नरके वसेत् ।
तस्मान्नैवावगूर्याद्धि नैव जातु निपातयेत् ॥ ०४२ ॥

शोणितं यावतः पांसून्सङ्गृह्णीयाद्द्विजक्षतात् ।
तावतीः स समा राजन्नरके परिवर्तते ॥ ०४३ ॥

भ्रूणहाहवमध्ये तु शुध्यते शस्त्रपातितः ।
आत्मानं जुहुयाद्वह्नौ समिद्धे तेन शुध्यति ॥ ०४४ ॥

सुरापो वारुणीमुष्णां पीत्वा पापाद्विमुच्यते ।
तया स काये निर्दग्धे मृत्युना प्रेत्य शुध्यति ॥ ०४५ ॥

लोकांश्च लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः ॥ ०४५ ॥

गुरुतल्पमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतनः ।
सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति ॥ ०४६ ॥

अथ वा शिश्नवृषणावादायाञ्जलिना स्वयम् ।
नैरृतीं दिशमास्थाय निपतेत्स त्वजिह्मगः ॥ ०४७ ॥

ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान्संत्यजेत्तेन शुध्यति ।
अश्वमेधेन वापीष्ट्वा गोमेधेनापि वा पुनः ॥ ०४८ ॥

अग्निष्टोमेन वा सम्यगिह प्रेत्य च पूयते ॥ ०४८ ॥

तथैव द्वादश समाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ।
ब्रह्मचारी चरेद्भैक्षं स्वकर्मोदाहरन्मुनिः ॥ ०४९ ॥

एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा सवनी भवेत् ।
एवं वा गर्भमज्ञाता चात्रेयीं योऽभिगच्छति ॥ ०५० ॥

द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीव्यसने भवेत् ॥ ०५० ॥

सुरापो नियताहारो ब्रह्मचारी क्षमाचरः ।
ऊर्ध्वं त्रिभ्योऽथ वर्षेभ्यो यजेताग्निष्टुता परम् ॥ ०५१ ॥

ऋषभैकसहस्रं गा दत्त्वा शुभमवाप्नुयात् ॥ ०५१ ॥

वैश्यं हत्वा तु वर्षे द्वे ऋषभैकशताश्च गाः ।
शूद्रं हत्वाब्दमेवैकमृषभैकादशाश्च गाः ॥ ०५२ ॥

श्वबर्बरखरान्हत्वा शौद्रमेव व्रतं चरेत् ।
मार्जारचाषमण्डूकान्काकं भासं च मूषकम् ॥ ०५३ ॥

उक्तः पशुसमो धर्मो राजन्प्राणिनिपातनात् ।
प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ०५४ ॥

तल्पे चान्यस्य चौर्ये च पृथक्संवत्सरं चरेत् ।
त्रीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारे तु द्वे स्मृते ॥ ०५५ ॥

काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत्त्रिरह्नोऽभ्युदितादपः ॥ ०५६ ॥

एवमेव निराचान्तो यश्चाग्नीनपविध्यति ॥ ०५६ ॥

त्यजत्यकारणे यश्च पितरं मातरं तथा ।
पतितः स्यात्स कौरव्य तथा धर्मेषु निश्चयः ॥ ०५७ ॥

ग्रासाच्छादनमत्यर्थं दद्यादिति निदर्शनम् ।
भार्यायां व्यभिचारिण्यां निरुद्धायां विशेषतः ॥ ०५८ ॥

यत्पुंसां परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ ०५८ ॥

श्रेयांसं शयने हित्वा या पापीयांसमृच्छति ।
श्वभिस्तां खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंवृते ॥ ०५९ ॥

पुमांसं बन्धयेत्प्राज्ञः शयने तप्त आयसे ।
अप्यादधीत दारूणि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ०६० ॥

एष दण्डो महाराज स्त्रीणां भर्तृव्यतिक्रमे ।
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् ॥ ०६१ ॥

द्वे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सहसेविनः ।
कुचरः पञ्च वर्षाणि चरेद्भैक्षं मुनिव्रतः ॥ ०६२ ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
पाणिग्राहश्च धर्मेण सर्वे ते पतिताः स्मृताः ॥ ०६३ ॥

चरेयुः सर्व एवैते वीरहा यद्व्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं कृच्छ्रं वा पापशुद्धये ॥ ०६४ ॥

परिवेत्ता प्रयच्छेत परिवित्ताय तां स्नुषाम् ।
ज्येष्ठेन त्वभ्यनुज्ञातो यवीयान्प्रत्यनन्तरम् ॥ ०६५ ॥

एनसो मोक्षमाप्नोति सा च तौ चैव धर्मतः ॥ ०६५ ॥

अमानुषीषु गोवर्जमनावृष्टिर्न दुष्यति ।
अधिष्ठातारमत्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ॥ ०६६ ॥

परिधायोर्ध्ववालं तु पात्रमादाय मृन्मयम् ।
चरेत्सप्त गृहान्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ०६७ ॥

तत्रैव लब्धभोजी स्याद्द्वादशाहात्स शुध्यति ।
चरेत्संवत्सरं चापि तद्व्रतं यन्निराकृति ॥ ०६८ ॥

भवेत्तु मानुषेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ।
दानं वादानसक्तेषु सर्वमेव प्रकल्पयेत् ॥ ०६९ ॥

अनास्तिकेषु गोमात्रं प्राणमेकं प्रचक्षते ॥ ०६९ ॥

श्ववराहमनुष्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च ।
मांसं मूत्रपुरीषं च प्राश्य संस्कारमर्हति ॥ ०७० ॥

ब्राह्मणस्य सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
अपस्त्र्यहं पिबेदुष्णास्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ॥ ०७१ ॥

त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥ ०७१ ॥

एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम् ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तत्त्वज्ञानेन जायते ॥ ०७२ ॥

खड्गोत्पत्तिः

अध्याय १६०

वैशंपायन उवाच ॥

कथान्तरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ।
नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ ००१ ॥

धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमिति वादः पितामह ।
मतस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः ॥ ००२ ॥

विशीर्णे कार्मुके राजन्प्रक्षीणेषु च वाजिषु ।
खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुम् ॥ ००३ ॥

शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा ।
एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुम् ॥ ००४ ॥

अत्र मे संशयश्चैव कौतूहलमतीव च ।
किं स्वित्प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ॥ ००५ ॥

कथं चोत्पादितः खड्गः कस्यार्थाय च केन वा ।
पूर्वाचार्यं च खड्गस्य प्रब्रूहि प्रपितामह ॥ ००६ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
सर्वकौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचित्रार्थवच्छुभम् ॥ ००७ ॥

ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोपपादितम् ।
शिक्षान्यायोपसंपन्नं द्रोणशिष्याय पृच्छते ॥ ००८ ॥

उवाच सर्वधर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः ।

शरतल्पगतो भीष्मो नकुलाय महात्मने ॥ ००९ ॥

तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत्परिपृच्छसि ।
प्रबोधितोऽस्मि भवता धातुमानिव पर्वतः ॥ ०१० ॥

सलिलैकार्णवं तात पुरा सर्वमभूदिदम् ।
निष्प्रकम्पमनाकाशमनिर्देश्यमहीतलम् ॥ ०११ ॥

तमःसंवृतमस्पर्शमतिगम्भीरदर्शनम् ।
निःशब्दं चाप्रमेयं च तत्र जज्ञे पितामहः ॥ ०१२ ॥

सोऽसृजद्वायुमग्निं च भास्करं चापि वीर्यवान् ।
आकाशमसृजच्चोर्ध्वमधो भूमिं च नैर्ऋतिम् ॥ ०१३ ॥

नभः सचन्द्रतारं च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
संवत्सरानहोरात्रानृतूनथ लवान्क्षणान् ॥ ०१४ ॥

ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः ।
जनयामास भगवान्पुत्रानुत्तमतेजसः ॥ ०१५ ॥

मरीचिमृषिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठाङ्गिरसौ चोभौ रुद्रं च प्रभुमीश्वरम् ॥ ०१६ ॥

प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्याः षष्टिमजीजनत् ।
ता वै ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे ॥ ०१७ ॥

ताभ्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव रक्षांसि विविधानि च ॥ ०१८ ॥

पतत्रिमृगमीनाश्च प्लवङ्गाश्च महोरगाः ।
नानाकृतिबलाश्चान्ये जलक्षितिविचारिणः ॥ ०१९ ॥

औद्भिदाः स्वेदजाश्चैव अण्डजाश्च जरायुजाः ।
जज्ञे तात तथा सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ०२० ॥

भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
शाश्वतं वेदपठितं धर्मं च युयुजे पुनः ॥ ०२१ ॥

तस्मिन्धर्मे स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः ।
आदित्या वसवो रुद्राः ससाध्या मरुदश्विनः ॥ ०२२ ॥

भृग्वत्र्यङ्गिरसः सिद्धाः काश्यपश्च तपोधनः ।
वसिष्ठगौतमागस्त्यास्तथा नारदपर्वतौ ॥ ०२३ ॥

ऋषयो वालखिल्याश्च प्रभासाः सिकतास्तथा ।
घृताचाः सोमवायव्या वैखानसमरीचिपाः ॥ ०२४ ॥

अकृष्टाश्चैव हंसाश्च ऋषयोऽथाग्नियोनिजाः ।
वानप्रस्थाः पृश्नयश्च स्थिता ब्रह्मानुशासने ॥ ०२५ ॥

दानवेन्द्रास्त्वतिक्रम्य तत्पितामहशासनम् ।
धर्मस्यापचयं चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः ॥ ०२६ ॥

हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः ।
शम्बरो विप्रचित्तिश्च प्रह्रादो नमुचिर्बलिः ॥ ०२७ ॥

एते चान्ये च बहवः सगणा दैत्यदानवाः ।
धर्मसेतुमतिक्रम्य रेमिरेऽधर्मनिश्चयाः ॥ ०२८ ॥

सर्वे स्म तुल्यजातीया यथा देवास्तथा वयम् ।
इत्येवं हेतुमास्थाय स्पर्धमानाः सुरर्षिभिः ॥ ०२९ ॥

न प्रियं नाप्यनुक्रोशं चक्रुर्भूतेषु भारत ।
त्रीनुपायानतिक्रम्य दण्डेन रुरुधुः प्रजाः ॥ ०३० ॥

न जग्मुः संविदं तैश्च दर्पादसुरसत्तमाः ॥ ०३० ॥

अथ वै भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ।
तदा हिमवतः पृष्ठे सुरम्ये पद्मतारके ॥ ०३१ ॥

शतयोजनविस्तारे मणिमुक्ताचयाचिते ।
तस्मिन्गिरिवरे पुत्र पुष्पितद्रुमकानने ॥ ०३२ ॥

तस्थौ स विबुधश्रेष्ठो ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये ॥ ०३२ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते वितानमकरोत्प्रभुः ।
विधिना कल्पदृष्टेन यथोक्तेनोपपादितम् ॥ ०३३ ॥

ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ।
मरुद्भिः परिसंस्तीर्णं दीप्यमानैश्च पावकैः ॥ ०३४ ॥

काञ्चनैर्यज्ञभाण्डैश्च भ्राजिष्णुभिरलङ्कृतम् ।
वृतं देवगणैश्चैव प्रबभौ यज्ञमण्डलम् ॥ ०३५ ॥

तथा ब्रह्मर्षिभिश्चैव सदस्यैरुपशोभितम् ।
तत्र घोरतमं वृत्तमृषीणां मे परिश्रुतम् ॥ ०३६ ॥

चन्द्रमा विमलं व्योम यथाभ्युदिततारकम् ।
विदार्याग्निं तथा भूतमुत्थितं श्रूयते ततः ॥ ०३७ ॥

नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ।
प्रांशु दुर्दर्शनं चैवाप्यतितेजस्तथैव च ॥ ०३८ ॥

तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचचाल वसुंधरा ।
तत्रोर्मिकलिलावर्तश्चुक्षुभे च महार्णवः ॥ ०३९ ॥

पेतुरुल्का महोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्द्रुमाः ।
अप्रसन्ना दिशः सर्वाः पवनश्चाशिवो ववौ ॥ ०४० ॥

मुहुर्मुहुश्च भूतानि प्राव्यथन्त भयात्तथा ॥ ०४० ॥

ततः सुतुमुलं दृष्ट्वा तदद्भुतमुपस्थितम् ।
महर्षिसुरगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः ॥ ०४१ ॥

मयैतच्चिन्तितं भूतमसिर्नामैष वीर्यवान् ।
रक्षणार्थाय लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ०४२ ॥

ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ।
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ॥ ०४३ ॥

ततस्तं शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ।
ब्रह्मा ददावसिं दीप्तमधर्मप्रतिवारणम् ॥ ०४४ ॥

ततः स भगवान्रुद्रो ब्रह्मर्षिगणसंस्तुतः ।
प्रगृह्यासिममेयात्मा रूपमन्यच्चकार ह ॥ ०४५ ॥

चतुर्बाहुः स्पृशन्मूर्ध्ना भूस्थितोऽपि नभस्तलम् ।
ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिङ्गो मुखाज्ज्वालाः समुत्सृजन् ॥ ०४६ ॥

विकुर्वन्बहुधा वर्णान्नीलपाण्डुरलोहितान् ॥ ०४६ ॥

बिभ्रत्कृष्णाजिनं वासो हेमप्रवरतारकम् ।
नेत्रं चैकं ललाटेन भास्करप्रतिमं महत् ॥ ०४७ ॥

शुशुभाते च विमले द्वे नेत्रे कृष्णपिङ्गले ॥ ०४७ ॥

ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा ।
संप्रगृह्य तु निस्त्रिंशं कालार्कानलसंनिभम् ॥ ०४८ ॥

त्रिकूटं चर्म चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम् ।
चचार विविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ॥ ०४९ ॥

विधुन्वन्नसिमाकाशे दानवान्तचिकीर्षया ॥ ०४९ ॥

तस्य नादं विनदतो महाहासं च मुञ्चतः ।
बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत ॥ ०५० ॥

तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्म चिकीर्षवः ।
निशाम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः समभिदुद्रुवुः ॥ ०५१ ॥

अश्मभिश्चाप्यवर्षन्त प्रदीप्तैश्च तथोल्मुकैः ।
घोरैः प्रहरणैश्चान्यैः शितधारैरयोमुखैः ॥ ०५२ ॥

ततस्तद्दानवानीकं संप्रणेतारमच्युतम् ।
रुद्रखड्गबलोद्धूतं प्रचचाल मुमोह च ॥ ०५३ ॥

चित्रं शीघ्रतरत्वाच्च चरन्तमसिधारिणम् ।
तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मेनिरे ॥ ०५४ ॥

छिन्दन्भिन्दन्रुजन्कृन्तन्दारयन्प्रमथन्नपि ।
अचरद्दैत्यसंघेषु रुद्रोऽग्निरिव कक्षगः ॥ ०५५ ॥

असिवेगप्ररुग्णास्ते छिन्नबाहूरुवक्षसः ।
संप्रकृत्तोत्तमाङ्गाश्च पेतुरुर्व्यां महासुराः ॥ ०५६ ॥

अपरे दानवा भग्ना रुद्रघातावपीडिताः ।
अन्योन्यमभिनर्दन्तो दिशः संप्रतिपेदिरे ॥ ०५७ ॥

भूमिं केचित्प्रविविशुः पर्वतानपरे तथा ।
अपरे जग्मुराकाशमपरेऽम्भः समाविशन् ॥ ०५८ ॥

तस्मिन्महति संवृत्ते समरे भृशदारुणे ।
बभौ भूमिः प्रतिभया तदा रुधिरकर्दमा ॥ ०५९ ॥

दानवानां शरीरैश्च महद्भिः शोणितोक्षितैः ।
समाकीर्णा महाबाहो शैलैरिव सकिंशुकैः ॥ ०६० ॥

रुधिरेण परिक्लिन्ना प्रबभौ वसुधा तदा ।
रक्तार्द्रवसना श्यामा नारीव मदविह्वला ॥ ०६१ ॥

स रुद्रो दानवान्हत्वा कृत्वा धर्मोत्तरं जगत् ।
रौद्रं रूपं विहायाशु चक्रे रूपं शिवं शिवः ॥ ०६२ ॥

ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्तथा ।
जयेनाद्भुतकल्पेन देवदेवमथार्चयन् ॥ ०६३ ॥

ततः स भगवान्रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ।
असिं धर्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ॥ ०६४ ॥

विष्णुर्मरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवांश्च तम् ।
महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय तु ॥ ०६५ ॥

महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपालास्तु पुत्रक ।
मनवे सूर्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविस्तरम् ॥ ०६६ ॥

ऊचुश्चैनं तथैवाद्यं मानुषाणां त्वमीश्वरः ।

असिना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ॥ ०६७ ॥

धर्मसेतुमतिक्रान्ताः सूक्ष्मस्थूलार्थकारणात् ।
विभज्य दण्डं रक्ष्याः स्युर्धर्मतो न यदृच्छया ॥ ०६८ ॥

दुर्वाचा निग्रहो दण्डो हिरण्यबहुलस्तथा ।
व्यङ्गनं च शरीरस्य वधो वानल्पकारणात् ॥ ०६९ ॥

असेरेतानि रूपाणि दुर्वाचादीनि निर्दिशेत् ।
असेरेव प्रमाणानि परिमाणव्यतिक्रमात् ॥ ०७० ॥

अधिसृज्याथ पुत्रं स्वं प्रजानामधिपं ततः ।
मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसिम् ॥ ०७१ ॥

क्षुपाज्जग्राह चेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्च पुरूरवाः ।
आयुश्च तस्माल्लेभे तं नहुषश्च ततो भुवि ॥ ०७२ ॥

ययातिर्नहुषाच्चापि पूरुस्तस्माच्च लब्धवान् ।
आमूर्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिशयो नृपः ॥ ०७३ ॥

भरतश्चापि दौःषन्तिर्लेभे भूमिशयादसिम् ।
तस्माच्च लेभे धर्मज्ञो राजन्नैडबिडस्तथा ॥ ०७४ ॥

ततश्चैडबिडाल्लेभे धुन्धुमारो जनेश्वरः ।
धुन्धुमाराच्च काम्बोजो मुचुकुन्दस्ततोऽलभत् ॥ ०७५ ॥

मुचुकुन्दान्मरुत्तश्च मरुत्तादपि रैवतः ।
रैवताद्युवनाश्वश्च युवनाश्वात्ततो रघुः ॥ ०७६ ॥

इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्वः प्रतापवान् ।
हरिणाश्वादसिं लेभे शुनकः शुनकादपि ॥ ०७७ ॥

उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्भोजाः सयादवाः ।
यदुभ्यश्च शिबिर्लेभे शिबेश्चापि प्रतर्दनः ॥ ०७८ ॥

प्रतर्दनादष्टकश्च रुशदश्वोऽष्टकादपि ।
रुशदश्वाद्भरद्वाजो द्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ॥ ०७९ ॥

ततस्त्वं भ्रातृभिः सार्धं परमासिमवाप्तवान् ॥ ०७९ ॥

कृत्तिकाश्चास्य नक्षत्रमसेरग्निश्च दैवतम् ।
रोहिण्यो गोत्रमस्याथ रुद्रश्च गुरुरुत्तमः ॥ ०८० ॥

असेरष्टौ च नामानि रहस्यानि निबोध मे ।
पाण्डवेय सदा यानि कीर्तय.ण्ल्लभते जयम् ॥ ०८१ ॥

असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥ ०८२ ॥

अग्र्यः प्रहरणानां च खड्गो माद्रवतीसुत ।
महेश्वरप्रणीतश्च पुराणे निश्चयं गतः ॥ ०८३ ॥

पृथुस्तूत्पादयामास धनुराद्यमरिंदम ।
तेनेयं पृथिवी पूर्वं वैन्येन परिरक्षिता ॥ ०८४ ॥

तदेतदार्षं माद्रेय प्रमाणं कर्तुमर्हसि ।
असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धविशारदैः ॥ ०८५ ॥

इत्येष प्रथमः कल्पो व्याख्यातस्ते सुविस्तरः ।
असेरुत्पत्तिसंसर्गो यथावद्भरतर्षभ ॥ ०८६ ॥

सर्वथैतदिह श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमम् ।

लभते पुरुषः कीर्तिं प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ०८७ ॥

अध्याय १६१

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णींभूते युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छावसरं गत्वा भ्रातॄन्विदुरपञ्चमान् ॥ ००१ ॥

धर्मे चार्थे च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता ।
तेषां गरीयान्कतमो मध्यमः को लघुश्च कः ॥ ००२ ॥

कस्मिंश्चात्मा नियन्तव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै ।
संतुष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ००३ ॥

ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् ।
जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ००४ ॥

बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा ।
भावशुद्धिर्दया सत्यं संयमश्चात्मसंपदः ॥ ००५ ॥

एतदेवाभिपद्यस्व मा ते भूच्चलितं मनः ।
एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हितम् ॥ ००६ ॥

धर्मेणैवर्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
धर्मेण देवा दिविगा धर्मे चार्थः समाहितः ॥ ००७ ॥

धर्मो राजन्गुणश्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते ।

कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ००८ ॥

तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना ॥ ००८ ॥

समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ।
पार्थो वाक्यार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यमतन्द्रितः ॥ ००९ ॥

कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्त्ता प्रशस्यते ।
कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥ ०१० ॥

अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।
न ऋतेऽर्थेन वर्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ ०११ ॥

विजयी ह्यर्थवान्धर्ममाराधयितुमुत्तमम् ।
कामं च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ ०१२ ॥

अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ।
अर्थसिद्ध्या हि निर्वृत्तावुभावेतौ भविष्यतः ॥ ०१३ ॥

उद्भूतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः ।
ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्युपासते ॥ ०१४ ॥

जटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।
मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ ०१५ ॥

काषायवसनाश्चान्ये श्मश्रुला ह्रीसुसंवृताः ।
विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥ ०१६ ॥

अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
कुलप्रत्यागमाश्चैके स्वं स्वं मार्गमनुष्ठिताः ॥ ०१७ ॥

आस्तिका नास्तिकाश्चैव नियताः संयमे परे ।
अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानं तु प्रकाशता ॥ ०१८ ॥

भृत्यान्भोगैर्द्विषो दण्डैर्यो योजयति सोऽर्थवान् ।
एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथातथम् ॥ ०१९ ॥

अनयोस्तु निबोध त्वं वचनं वाक्यकण्ठयोः ॥ ०१९ ॥

ततो धर्मार्थकुशलौ माद्रीपुत्रावनन्तरम् ।
नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परम् ॥ ०२० ॥

आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि च स्थितः ।
अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ ०२१ ॥

अस्मिंस्तु वै सुसंवृत्ते दुर्लभे परमप्रिये ।
इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ०२२ ॥

योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यश्चार्थसंयुतः ।
मध्विवामृतसंयुक्तं तस्मादेतौ मताविह ॥ ०२३ ॥

अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथार्थोऽधर्मिणः कुतः ।
तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः ॥ ०२४ ॥

तस्माद्धर्मप्रधानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना ।
विश्वस्तेषु च भूतेषु कल्पते सर्व एव हि ॥ ०२५ ॥

धर्मं समाचरेत्पूर्वं तथार्थं धर्मसंयुतम् ।
ततः कामं चरेत्पश्चात्सिद्धार्थस्य हि तत्फलम् ॥ ०२६ ॥

विरेमतुस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावश्विनोः सुतौ ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ०२७ ॥

नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ।
नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात्कामो विशिष्यते ॥ ०२८ ॥

कामेन युक्ता ऋषयस्तपस्येव समाहिताः ।
पलाशफलमूलाशा वायुभक्षाः सुसंयताः ॥ ०२९ ॥

वेदोपवादेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।
श्राद्धयज्ञक्रियायां च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ०३० ॥

वणिजः कर्षका गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा ।
दैवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ॥ ०३१ ॥

समुद्रं चाविशन्त्यन्ये नराः कामेन संयुताः ।
कामो हि विविधाकारः सर्वं कामेन संततम् ॥ ०३२ ॥

नास्ति नासीन्नाभविष्यद्भूतं कामात्मकात्परम् ।
एतत्सारं महाराज धर्मार्थावत्र संश्रितौ ॥ ०३३ ॥

नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ।
श्रेयस्तैलं च पिण्याकाद्धूतं श्रेय उदश्वितः ॥ ०३४ ॥

श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात्कामो धर्मार्थयोर्वरः ।
पुष्पतो मध्विव रसः कामात्सञ्जायते सुखम् ॥ ०३५ ॥

सुचारुवेषाभिरलङ्कृताभि ;र्मदोत्कटाभिः प्रियवादिनीभिः ।
रमस्व योषाभिरुपेत्य कामं ; कामो हि राजंस्तरसाभिपाती ॥ ०३६ ॥

बुद्धिर्ममैषा परिषत्स्थितस्य ; मा भूद्विचारस्तव धर्मपुत्र ।
स्यात्संहितं सद्भिरफल्गुसारं ; समेत्य वाक्यं परमानृशंस्यम् ॥ ०३७ ॥

धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या ; यस्त्वेकसेवी स नरो जघन्यः ।
द्वयोस्तु दक्षं प्रवदन्ति मध्यं ; स उत्तमो यो निरतस्त्रिवर्गे ॥ ०३८ ॥

प्राज्ञः सुहृच्चन्दनसारलिप्तो ; विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ।
ततो वचः सङ्ग्रहविग्रहेण ; प्रोक्त्वा यवीयान्विरराम भीमः ॥ ०३९ ॥

ततो मुहूर्तादथ धर्मराजो ; वाक्यानि तेषामनुचिन्त्य सम्यक् ।
उवाच वाचावितथं स्मयन्वै ; बहुश्रुतो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ०४० ॥

निःसंशयं निश्चितधर्मशास्त्राः ; सर्वे भवन्तो विदितप्रमाणाः ।
विज्ञातुकामस्य ममेह वाक्य ;मुक्तं यद्वै नैष्ठिकं तच्छ्रुतं मे ॥ ०४१ ॥

इह त्ववश्यं गदतो ममापि ; वाक्यं निबोधध्वमनन्यभावाः ॥ ०४१ ॥

यो वै न पापे निरतो न पुण्ये ; नार्थे न धर्मे मनुजो न कामे ।
विमुक्तदोषः समलोष्टकाञ्चनः ; स मुच्यते दुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ०४२ ॥

भूतानि जातीमरणान्वितानि ; जराविकारैश्च समन्वितानि ।
भूयश्च तैस्तैः प्रतिबोधितानि ; मोक्षं प्रशंसन्ति न तं च विद्मः ॥ ०४३ ॥

स्नेहे नबद्धस्य न सन्ति तानी ;त्येवं स्वयंभूर्भगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्वाणपरा वदन्ति ; तस्मान्न कुर्यात्प्रियमप्रियं च ॥ ०४४ ॥

एतत्प्रधानं न तु कामकारो ; यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुङ्क्ते ; विधिर्बलीयानिति वित्त सर्वे ॥ ०४५ ॥

न कर्मणाप्नोत्यनवाप्यमर्थं ; यद्भावि सर्वं भवतीति वित्त ।
त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं ; तस्मादिदं लोकहिताय गुह्यम् ॥ ०४६ ॥

ततस्तदग्र्यं वचनं मनोनुगं ; समस्तमाज्ञाय ततोऽतिहेतुमत् ।
तदा प्रणेदुश्च जहर्षिरे च ते ; कुरुप्रवीराय च चक्रुरञ्जलीन् ॥ ०४७ ॥

सुचारुवर्णाक्षरशब्दभूषितां ; मनोनुगां निर्धुतवाक्यकण्टकाम् ।
निशम्य तां पार्थिव पार्थभाषितां ; गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ॥ ०४८ ॥

पुनश्च पप्रच्छ सरिद्वरासुतं ; ततः परं धर्ममहीनसत्त्वः ॥ ०४८ ॥

कृतघ्नगौतमोपाख्यानम्

अध्याय १६२

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
प्रश्नं कञ्चित्प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

कीदृशा मानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् ।
आयत्यां च तदात्वे च के क्षमास्तान्वदस्व मे ॥ ००२ ॥

न हि तत्र धनं स्फीतं न च संबन्धिबान्धवाः ।
तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ॥ ००३ ॥

दुर्लभो हि सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
एतद्धर्मभृतां श्रेष्ठ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

संधेयान्पुरुषात्राजन्नसंधेयांश्च तत्त्वतः ।

वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

लुब्धः क्रूरस्त्यक्तधर्मा निकृतः शठ एव च ।
क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथालसः ॥ ००६ ॥

दीर्घसूत्रोऽनृजुः कष्टो गुरुदारप्रधर्षकः ।
व्यसने यः परित्यागी दुरात्मा निरपत्रपः ॥ ००७ ॥

सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः ।
संप्रकीर्णेन्द्रियो लोके यः कामनिरतश्चरेत् ॥ ००८ ॥

असत्यो लोकविद्विष्टः समये चानवस्थितः ।
पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः ॥ ००९ ॥

दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा ।
मित्रैरर्थकृती नित्यमिच्छत्यर्थपरश्च यः ॥ ०१० ॥

वहतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधीः ।
अमित्रमिव यो भुङ्क्ते सदा मित्रं नरर्षभ ॥ ०११ ॥

अस्थानक्रोधनो यश्च अकस्माच्च विरज्यते ।
सुहृदश्चैव कल्याणानाशु त्यजति किल्बिषी ॥ ०१२ ॥

अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथाज्ञानात्कृतेऽपि च ।
कार्योपसेवी मित्रेषु मित्रद्वेषी नराधिप ॥ ०१३ ॥

शत्रुर्मित्रमुखो यश्च जिह्मप्रेक्षी विलोभनः ।
न रज्यति च कल्याणे यस्त्यजेत्तादृशं नरम् ॥ ०१४ ॥

पानपो द्वेषणः क्रूरो निर्घृणः परुषस्तथा ।
परोपतापी मित्रध्रुक्तथा प्राणिवधे रतः ॥ ०१५ ॥

कृतघ्नश्चाधमो लोके न संधेयः कथञ्चन ।
छिद्रान्वेषी न संधेयः संधेयानपि मे शृणु ॥ ०१६ ॥

कुलीना वाक्यसंपन्ना ज्ञानविज्ञानकोविदाः ।
मित्रज्ञाश्च कृतज्ञाश्च सर्वज्ञाः शोकवर्जिताः ॥ ०१७ ॥

माधुर्यगुणसंपन्नाः सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ।
व्यायामशीलाः सततं भृतपुत्राः कुलोद्गताः ॥ ०१८ ॥

रूपवन्तो गुणोपेतास्तथालुब्धा जितश्रमाः ।
दोषैर्वियुक्ताः प्रथितैस्ते ग्राह्याः पार्थिवेन ह ॥ ०१९ ॥

यथाशक्तिसमाचाराः सन्तस्तुष्यन्ति हि प्रभो ।
नास्थाने क्रोधवन्तश्च न चाकस्माद्विरागिणः ॥ ०२० ॥

विरक्ताश्च न रुष्यन्ति मनसाप्यर्थकोविदाः ।
आत्मानं पीडयित्वापि सुहृत्कार्यपरायणाः ॥ ०२१ ॥

न विरज्यन्ति मित्रेभ्यो वासो रक्तमिवाविकम् ॥ ०२१ ॥

दोषांश्च लोभमोहादीनर्थेषु युवतिष्वथ ।
न दर्शयन्ति सुहृदां विश्वस्ता बन्धुवत्सलाः ॥ ०२२ ॥

लोष्टकाञ्चनतुल्यार्थाः सुहृत्स्वशठबुद्धयः ।
ये चरन्त्यनभीमाना निसृष्टार्थविभूषणाः ॥ ०२३ ॥

सङ्गृह्णन्तः परिजनं स्वाम्यर्थपरमाः सदा ॥ ०२३ ॥

ईदृशैः पुरुषश्रेष्ठैः संधिं यः कुरुते नृपः ।
तस्य विस्तीर्यते राष्ट्रं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ ०२४ ॥

शास्त्रनित्या जितक्रोधा बलवन्तो रणप्रियाः ।
क्षान्ताः शीलगुणोपेताः संधेयाः पुरुषोत्तमाः ॥ ०२५ ॥

ये च दोषसमायुक्ता नराः प्रोक्ता मयानघ ।
तेषामप्यधमो राजन्कृतघ्नो मित्रघातकः ॥ ०२६ ॥

त्यक्तव्यः स दुराचारः सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विस्तरेणार्थसंबन्धं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तं च मे वद ॥ ०२७ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मणो मध्यदेशीयः कृष्णाङ्गो ब्रह्मवर्जितः ।
ग्रामं प्रेक्ष्य जनाकीर्णं प्राविशद्भैक्षकाङ्क्षया ॥ ०२९ ॥

तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ।
ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च दाने च निरतोऽभवत् ॥ ०३० ॥

तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ।
प्रतिश्रयं च वासार्थं भिक्षां चैवाथ वार्षिकीम् ॥ ०३१ ॥

प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्रं च सदृशं नवम् ।
नारीं चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तदा ॥ ०३२ ॥

एतत्संप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वं द्विजस्तदा ।
तस्मिन्गृहवरे राजंस्तया रेमे स गौतमः ॥ ०३३ ॥

कुटुम्बार्थेषु दस्योः स साहाय्यं चाप्यथाकरोत् ।
तत्रावसत्सोऽथ वर्षाः समृद्धे शबरालये ॥ ०३४ ॥

बाणवेध्ये परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥ ०३४ ॥

वक्राङ्गांस्तु स नित्यं वै सर्वतो बाणगोचरे ।
जघान गौतमो राजन्यथा दस्युगणस्तथा ॥ ०३५ ॥

हिंसापरो घृणाहीनः सदा प्राणिवधे रतः ।
गौतमः संनिकर्षेण दस्युभिः समतामियात् ॥ ०३६ ॥

तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ।
अगच्छन्बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बहून् ॥ ०३७ ॥

ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागमत् ।
जटी चीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ ०३८ ॥

विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ।
सब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियम् ॥ ०३९ ॥

तं दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽभवत् ॥ ०३९ ॥

स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रान्नपरिवर्जकः ।
ग्रामे दस्युजनाकीर्णे व्यचरत्सर्वतोदिशम् ॥ ०४० ॥

ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ।
गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन सङ्गतौ ॥ ०४१ ॥

वक्राङ्गभारहस्तं तं धनुष्पाणिं कृतागसम् ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतम् ॥ ०४२ ॥

तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्तं क्षयागतम् ।
अभिज्ञाय द्विजो व्रीडामगमद्वाक्यमाह च ॥ ०४३ ॥

किमिदं कुरुषे मौढ्याद्विप्रस्त्वं हि कुलोद्गतः ।
मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथम् ॥ ०४४ ॥

पूर्वान्स्मर द्विजाग्र्यांस्तान्प्रख्यातान्वेदपारगान् ।
येषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कुलपांसनः ॥ ०४५ ॥

अवबुध्यात्मनात्मानं सत्यं शीलं श्रुतं दमम् ।
अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वासमिमं द्विज ॥ ०४६ ॥

एवमुक्तः स सुहृदा तदा तेन हितैषिणा ।
प्रत्युवाच ततो राजन्विनिश्चित्य तदार्तवत् ॥ ०४७ ॥

अधनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ न च वेदविदप्यहम् ।
वृत्त्यर्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ ०४८ ॥

त्वद्दर्शनात्तु विप्रर्षे कृतार्थं वेद्म्यहं द्विज ।
आत्मानं सह यास्यावः श्वो वसाद्येह शर्वरीम् ॥ ०४९ ॥

अध्याय १६३

भीष्म उवाच ॥

तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन्द्विजोत्तमे ।
निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छत्समुद्रं प्रति भारत ॥ ००१ ॥

सामुद्रकान्स वणिजस्ततोऽपश्यत्स्थितान्पथि ।
स तेन सार्थेन सह प्रययौ सागरं प्रति ॥ ००२ ॥

स तु सार्थो महाराज कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
मत्तेन द्विरदेनाथ निहतः प्रायशोऽभवत् ॥ ००३ ॥

स कथञ्चित्ततस्तस्मात्सार्थान्मुक्तो द्विजस्तदा ।
कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम् ॥ ००४ ॥

स सर्वतः परिभ्रष्टः सार्थाद्देशात्तथार्थतः ।
एकाकी व्यद्रवत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ००५ ॥

स पन्थानमथासाद्य समुद्राभिसरं तदा ।
आससाद वनं रम्यं महत्पुष्पितपादपम् ॥ ००६ ॥

सर्वर्तुकैराम्रवनैः पुष्पितैरुपशोभितम् ।
नन्दनोद्देशसदृशं यक्षकिंनरसेवितम् ॥ ००७ ॥

शालतालधवाश्वत्थत्वचागुरुवनैस्तथा ।
चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ॥ ००८ ॥

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु शुभेषु सुसुगन्धिषु ॥ ००८ ॥

समन्ततो द्विजश्रेष्ठा वल्गु कूजन्ति तत्र वै ।
मनुष्यवदनास्त्वन्ये भारुण्डा इति विश्रुताः ॥ ००९ ॥

भूलिङ्गशकुनाश्चान्ये समुद्रं सर्वतोऽभवन् ॥ ००९ ॥

स तान्यतिमनोज्ञानि विहङ्गाभिरुतानि वै ।
शृण्वन्सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत गौतमः ॥ ०१० ॥

ततोऽपश्यत्सुरम्ये स सुवर्णसिकताचिते ।
देशभागे समे चित्रे स्वर्गोद्देशसमप्रभे ॥ ०११ ॥

श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधं परिमण्डलम् ।
शाखाभिरनुरूपाभिर्भूषितं छत्रसंनिभम् ॥ ०१२ ॥

तस्य मूलं सुसंसिक्तं वरचन्दनवारिणा ।
दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसदोपमम् ॥ ०१३ ॥

तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मुनिकान्तमनुत्तमम् ।
मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ॥ ०१४ ॥

तमागम्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ॥ ०१४ ॥

तत्रासीनस्य कौरव्य गौतमस्य सुखः शिवः ।
पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिलः शुचिः ॥ ०१५ ॥

ह्लादयन्सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ॥ ०१५ ॥

स तु विप्रः परिश्रान्तः स्पृष्टः पुण्येन वायुना ।
सुखमासाद्य सुष्वाप भास्करश्चास्तमभ्यगात् ॥ ०१६ ॥

ततोऽस्तं भास्करे याते संध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्खगोत्तमः ॥ ०१७ ॥

नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ ०१८ ॥

राजधर्मेति विख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि ।
देवकन्यासुतः श्रीमान्विद्वान्देवपतिप्रभः ॥ ०१९ ॥

मृष्टहाटकसंछन्नो भूषणैरर्कसंनिभैः ।
भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ ०२० ॥

तमागतं द्विजं दृष्ट्वा विस्मितो गौतमोऽभवत् ।
क्षुत्पिपासापरीतात्मा हिंसार्थी चाप्यवैक्षत ॥ ०२१ ॥

राजधर्मोवाच ॥

स्वागतं भवते विप्र दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ।
अस्तं च सविता यातः संध्येयं समुपस्थिता ॥ ०२२ ॥

मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः ।
पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०२३ ॥

अध्याय १६४

भीष्म उवाच ॥

गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।
कौतूहलान्वितो राजन्राजधर्माणमैक्षत ॥ ००१ ॥

राजधर्मोवाच ॥

भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे ।

अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजर्षभ ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
शालपुष्पमयीं दिव्यां बृसीं समुपकल्पयत् ॥ ००३ ॥

भगीरथरथाक्रान्तान्देशान्गङ्गानिषेवितान् ।
ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् ॥ ००४ ॥

वह्निं चापि सुसंदीप्तं मीनांश्चैव सुपीवरान् ।
स गौतमायातिथये न्यवेदयत काश्यपः ॥ ००५ ॥

भुक्तवन्तं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महामनाः ।
क्लमापनयनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ००६ ॥

ततो विश्रान्तमासीनं गोत्रप्रश्नमपृच्छत ।
सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्राह्म नान्यदुदाहरत् ॥ ००७ ॥

तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिवासितम् ।
गन्धाढ्यं शयनं प्रादात्स शिश्ये तत्र वै सुखम् ॥ ००८ ॥

अथोपविष्टं शयने गौतमं बकराड्वदा ।
पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणम् ॥ ००९ ॥

ततोऽब्रवीद्गौतमस्तं दरिद्रोऽहं महामते ।
समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ॥ ०१० ॥

तं काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो यास्यसे गृहान् ॥ ०११ ॥

चतुर्विधा ह्यर्थगतिर्बृहस्पतिमतं यथा ।
पारंपर्यं तथा दैवं कर्म मित्रमिति प्रभो ॥ ०१२ ॥

प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्रं सुहृत्त्वं च मम त्वयि ।
सोऽहं तथा यतिष्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ॥ ०१३ ॥

ततः प्रभातसमये सुखं पृष्ट्वाब्रवीदिदम् ।
गच्छ सौम्य पथानेन कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ०१४ ॥

इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्महान् ।
विरूपाक्ष इति ख्यातः सखा मम महाबलः ॥ ०१५ ॥

तं गच्छ द्विजमुख्य त्वं मम वाक्यप्रचोदितः ।
कामानभीप्सितांस्तुभ्यं दाता नास्त्यत्र संशयः ॥ ०१६ ॥

इत्युक्तः प्रययौ राजन्गौतमो विगतक्लमः ।
फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्स्म यथेष्टतः ॥ ०१७ ॥

चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ।
तस्मिन्पथि महाराज सेवमानो द्रुतं ययौ ॥ ०१८ ॥

ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतोरणम् ।
शैलप्राकारवप्रं च शैलयन्त्रार्गलं तथा ॥ ०१९ ॥

विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
प्रहितः सुहृदा राजन्प्रीयता वै प्रियातिथिः ॥ ०२० ॥

ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान्प्रेष्यानाह युधिष्ठिर ।
गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ॥ ०२१ ॥

ततः पुरवरात्तस्मात्पुरुषाः श्वेतवेष्टनाः ।

गौतमेत्यभिभाषन्तः पुरद्वारमुपागमन् ॥ ०२२ ॥

ते तमूचुर्महाराज प्रेष्या रक्षःपतेर्द्विजम् ।
त्वरस्व तूर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ०२३ ॥

राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः ।
स त्वां त्वरति वै द्रष्टुं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ ०२४ ॥

ततः स प्राद्रवद्विप्रो विस्मयाद्विगतक्लमः ।
गौतमो नगरर्द्धिं तां पश्यन्परमविस्मितः ॥ ०२५ ॥

तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्णमुपाद्रवत् ।
दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो द्विजस्तदा ॥ ०२६ ॥

अध्याय १६५

भीष्म उवाच ॥

ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमम् ।
पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ ००१ ॥

पृष्टश्च गोत्रचरणं स्वाध्यायं ब्रह्मचारिकम् ।
न तत्र व्याजहारान्यद्गोत्रमात्रादृते द्विजः ॥ ००२ ॥

ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायविरतस्य च ।
गोत्रमात्रविदो राजा निवासं समपृच्छत ॥ ००३ ॥

क्व ते निवासः कल्याण किङ्गोत्रा ब्राह्मणी च ते ।

तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्या विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ००४ ॥

गौतम उवाच ॥

मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शबरालये ।
शूद्रा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ।
कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्यान्वचिन्तयत् ॥ ००६ ॥

अयं वै जननाद्विप्रः सुहृत्तस्य महात्मनः ।
संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ॥ ००७ ॥

तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा ।
भ्राता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयङ्गमः ॥ ००८ ॥

कार्त्तिक्यामद्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः ।
तत्रायमपि भोक्ता वै देयमस्मै च मे धनम् ॥ ००९ ॥

ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलङ्कृतम् ।
स्नातानामनुसंप्राप्तमहतक्षौमवाससाम् ॥ ०१० ॥

तानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो विशां पते ।
यथार्हं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०११ ॥

बृस्यस्तेषां तु संन्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् ।
भूमौ वरकुथास्तीर्णाः प्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ ०१२ ॥

तासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजसत्तमाः ।

व्यराजन्त महाराज नक्षत्रपतयो यथा ॥ ०१३ ॥

ततो जाम्बूनदाः पात्रीर्वज्राङ्का विमलाः शुभाः ।
वरान्नपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृताप्लुताः ॥ ०१४ ॥

तस्य नित्यं तथाषाढ्यां माघ्यां च बहवो द्विजाः ।
ईप्सितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा ॥ ०१५ ॥

विशेषतस्तु कार्त्तिक्यां द्विजेभ्यः संप्रयच्छति ।
शरद्व्यपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः ॥ ०१६ ॥

सुवर्णं रजतं चैव मणीनथ च मौक्तिकम् ।
वज्रान्महाधनांश्चैव वैडूर्याजिनराङ्कवान् ॥ ०१७ ॥

रत्नराशीन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थे स भारत ।
ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो महायशाः ॥ ०१८ ॥

गृह्णीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः ।
येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः ॥ ०१९ ॥

तान्येवादाय गच्छध्वं स्ववेश्मानीति भारत ॥ ०१९ ॥

इत्युक्तवचने तस्मिन्राक्षसेन्द्रे महात्मनि ।
यथेष्टं तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ ०२० ॥

ततो महार्हैस्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः ।
ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स्म तदाभवन् ॥ ०२१ ॥

ततस्तान्राक्षसेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वचः ।
नानादिगागतान्राजन्राक्षसान्प्रतिषिध्य वै ॥ ०२२ ॥

अध्यैकदिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित् ।
राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टतो यात माचिरम् ॥ ०२३ ॥

ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे विप्रसंघाः समन्ततः ।
गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः ॥ ०२४ ॥

कृच्छ्रात्समुद्वहन्वीर न्यग्रोधं समुपागमत् ।
न्यषीदच्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च क्षुधितश्च ह ॥ ०२५ ॥

ततस्तमभ्यगाद्राजन्राजधर्मा खगोत्तमः ।
स्वागतेनाभ्यनन्दच्च गौतमं मित्रवत्सलः ॥ ०२६ ॥

तस्य पक्षाग्रविक्षेपैः क्लमं व्यपनयत्खगः ।
पूजां चाप्यकरोद्धीमान्भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ ०२७ ॥

स भुक्तवान्सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ।
हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ॥ ०२८ ॥

गृहीतो लोभमोहाद्वै दूरं च गमनं मम ॥ ०२८ ॥

न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसंधारणं मम ।
किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् ॥ ०२९ ॥

ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किञ्चन ।
कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र मनसेदमचिन्तयत् ॥ ०३० ॥

अयं बकपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थितो मम ।
इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽहं समभिद्रुतम् ॥ ०३१ ॥

अध्याय १६६

भीष्म उवाच ॥

अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथिः ।
तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ॥ ००१ ॥

स चापि पार्श्वे सुष्वाप विश्वस्तो बकराट्तदा ।
कृतघ्नस्तु स दुष्टात्मा तं जिघांसुरजागरत् ॥ ००२ ॥

ततोऽलातेन दीप्तेन विश्वस्तं निजघान तम् ।
निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ॥ ००३ ॥

स तं विपक्षरोमाणं कृत्वाग्नावपचत्तदा ।
तं गृहीत्वा सुवर्णं च ययौ द्रुततरं द्विजः ॥ ००४ ॥

ततोऽन्यस्मिन्गते चाह्नि विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम् ।
न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र खगोत्तमम् ॥ ००५ ॥

स पूर्वसंध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा ।
मां चादृष्ट्वा कदाचित्स न गच्छति गृहान्खगः ॥ ००६ ॥

उभे द्विरात्रं संध्ये वै नाभ्यगात्स ममालयम् ।
तस्मान्न शुध्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ॥ ००७ ॥

स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः ।
तं गतस्तत्र मे शङ्का हन्यात्तं स द्विजाधमः ॥ ००८ ॥

दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लक्षितो मया ।
निष्क्रियो दारुणाकारः कृष्णो दस्युरिवाधमः ॥ ००९ ॥

गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्विग्नं मनो मम ।
पुत्र शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम् ॥ ०१० ॥

ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति माचिरम् ॥ ०१० ॥

स एवमुक्तस्त्वरितो रक्षोभिः सहितो ययौ ।
न्यग्रोधं तत्र चापश्यत्कङ्कालं राजधर्मणः ॥ ०११ ॥

स रुदन्नगमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
त्वरमाणः परं शक्त्या गौतमग्रहणाय वै ॥ ०१२ ॥

ततोऽविदूरे जगृहुर्गौतमं राक्षसास्तदा ।
राजधर्मशरीरं च पक्षास्थिचरणोज्झितम् ॥ ०१३ ॥

तमादायाथ रक्षांसि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः ।
राज्ञश्च दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः ॥ ०१४ ॥

कृतघ्नं पुरुषं तं च गौतमं पापचेतसम् ॥ ०१४ ॥

रुरोद राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः ।
आर्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने ॥ ०१५ ॥

सस्त्रीकुमारं च पुरं बभूवास्वस्थमानसम् ।
अथाब्रवीन्नृपः पुत्रं पापोऽयं वध्यतामिति ॥ ०१६ ॥

अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः ।
पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापनिश्चयः ॥ ०१७ ॥

हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः ॥ ०१७ ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः ।

नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्मायमित्युत ॥ ०१८ ॥

दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधमः ।
इत्यूचुस्तं महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः ॥ ०१९ ॥

शिरोभिश्च गता भूमिमूचू रक्षोगणाधिपम् ।
न दातुमर्हसि त्वं नो भक्षणायास्य किल्बिषम् ॥ ०२० ॥

एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ।
दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसाः ॥ ०२१ ॥

इत्युक्ते तस्य ते दासाः शूलमुद्गरपाणयः ।
छित्त्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा ॥ ०२२ ॥

दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमत्तुं पापकारिणम् ।
क्रव्यादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता राजन्कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ०२४ ॥

मित्रद्रोही नृशंसश्च कृतघ्नश्च नराधमः ।
क्रव्यादैः कृमिभिश्चान्यैर्न भुज्यन्ते हि तादृशाः ॥ ०२५ ॥

अध्याय १६७

भीष्म उवाच ॥

ततश्चितां बकपतेः कारयामास राक्षसः ।

रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलङ्कृताम् ॥ ००१ ॥

तत्र प्रज्वाल्य नृपते बकराजं प्रतापवान् ।
प्रेतकार्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ ००२ ॥

तस्मिन्कालेऽथ सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा ।
उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ००३ ॥

तस्या वक्त्राच्च्युतः फेनः क्षीरमिश्रस्तदानघ ।
सोऽपतद्वै ततस्तस्यां चितायां राजधर्मणः ॥ ००४ ॥

ततः सञ्जीवितस्तेन बकराजस्तदानघ ।
उत्पत्य च समेयाय विरूपाक्षं बकाधिपः ॥ ००५ ॥

ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा ।
प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्यायं जीवतीत्युत ॥ ००६ ॥

श्रावयामास चेन्द्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनम् ।
यथा शापः पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मणः ॥ ००७ ॥

यदा बकपती राजन्ब्रह्माणं नोपसर्पति ।
ततो रोषादिदं प्राह बकेन्द्राय पितामहः ॥ ००८ ॥

यस्मान्मूढो मम सदो नागतोऽसौ बकाधमः ।
तस्माद्वधं स दुष्टात्मा नचिरात्समवाप्स्यति ॥ ००९ ॥

तदायं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै ।
तेनैवामृतसिक्तश्च पुनः सञ्जीवितो बकः ॥ ०१० ॥

राजधर्मा ततः प्राह प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः पुरंदर ॥ ०११ ॥

सखायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्युत ॥ ०११ ॥

तस्य वाक्यं समाज्ञाय वासवः पुरुषर्षभ ।
सञ्जीवयित्वा सख्ये वै प्रादात्तं गौतमं तदा ॥ ०१२ ॥

सभाण्डोपस्करं राजंस्तमासाद्य बकाधिपः ।
संपरिष्वज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः ॥ ०१३ ॥

अथ तं पापकर्माणं राजधर्मा बकाधिपः ।
विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ०१४ ॥

यथोचितं च स बको ययौ ब्रह्मसदस्तदा ।
ब्रह्मा च तं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ॥ ०१५ ॥

गौतमश्चापि संप्राप्य पुनस्तं शबरालयम् ।
शूद्रायां जनयामास पुत्रान्दुष्कृतकारिणः ॥ ०१६ ॥

शापश्च सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ।
कुक्षौ पुनर्भ्वां भार्यायां जनयित्वा चिरात्सुतान् ॥ ०१७ ॥

निरयं प्राप्स्यति महत्कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ॥ ०१७ ॥

एतत्प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत ।
संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं पुरुषर्षभ ॥ ०१८ ॥

मयापि भवते सर्वं यथावदुपवर्णितम् ॥ ०१८ ॥

कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ०१९ ॥

मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
मित्रध्रुङ्निरयं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ ०२० ॥

कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चानघ ।
मित्रात्प्रभवते सत्यं मित्रात्प्रभवते बलम् ॥ ०२१ ॥

सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः ॥ ०२१ ॥

परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः ।
मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः ॥ ०२२ ॥

एष धर्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ ०२४ ॥

मोक्शधर्मपर्व

सेनजित्पि ण्गलागीते

अध्याय १६८

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं तपः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ ००२ ॥

यस्मिन्यस्मिंस्तु विनये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ००३ ॥

यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ ००४ ॥

एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायञ्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ००७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदित्यब्रवीद्वचः ॥ ००८ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।

विषण्णवदनं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

किं नु खल्वसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् ॥ ०१० ॥

त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वां राजन्पर्युपासते ।
सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम् ॥ ०११ ॥

सेनजिदुवाच ॥

का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन ।
किं ज्ञानं किं श्रुतं वा ते यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ ०१३ ॥

यथा मम तथान्येषामिति बुद्ध्या न मे व्यथा ।
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ ०१४ ॥

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ०१५ ॥

एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषु स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ ०१६ ॥

अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
न त्वासौ वेद न त्वं तं कः सन्कमनुशोचसि ॥ ०१७ ॥

तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।

सुखात्सञ्जायते दुःखमेवमेतत्पुनः पुनः ॥ ०१८ ॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ ०१८ ॥

सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ ०१९ ॥

नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ ०२० ॥

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ०२१ ॥

बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ॥ ०२२ ॥

धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ ०२३ ॥

ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ ०२४ ॥

अन्त्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्त्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ०२५ ॥

ये तु बुद्धिसुखं प्राप्ता द्वंद्वातीता विमत्सराः ।
तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ॥ ०२६ ॥

अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम् ।
तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति संतापमुपयान्ति च ॥ ०२७ ॥

नित्यप्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
अवलेपेन महता परिदृब्धा विचेतसः ॥ ०२८ ॥

सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।
भूतिश्चैव श्रिया सार्धं दक्षे वसति नालसे ॥ ०२९ ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ०३० ॥

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ०३१ ॥

बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ०३२ ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ।
उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्प्रष्टुमर्हति ॥ ०३३ ॥

यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ०३४ ॥

यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ॥ ०३५ ॥

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ०३६ ॥

पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ॥ ०३७ ॥

एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।

जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ०३८ ॥

तदेवं बुद्धिमास्थाय सुखं जीवेद्गुणान्वितः ।
सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत सङ्गान्कुर्वीत पृष्ठतः ॥ ०३९ ॥

वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोमयः ॥ ०३९ ॥

यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरात्मा च आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ०४० ॥

किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ०४१ ॥

न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०४२ ॥

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यसि ॥ ०४३ ॥

यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०४४ ॥

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ०४५ ॥

अत्र पिङ्गलया गीता गाथाः श्रूयन्ति पार्थिव ।
यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनम् ॥ ०४६ ॥

सङ्केते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीद्विनाकृता ।
अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयत्तदा ॥ ०४७ ॥

पिङ्गलोवाच ॥

उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम् ।
अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ०४८ ॥

एकस्थूणं नवद्वारमपिधास्याम्यगारकम् ।
का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ॥ ०४९ ॥

अकामाः कामरूपेण धूर्ता नरकरूपिणः ।
न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥ ०५० ॥

अनर्थोऽपि भवत्यर्थो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ०५१ ॥

सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ०५२ ॥

भीष्म उवाच ॥

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।
पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखम् ॥ ०५३ ॥

पितापुत्रसंवादः

अध्याय १६९

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ।
किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ।
बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ००३ ॥

सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ।
मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ००४ ॥

धीरः किं स्वित्तात कुर्यात्प्रजान ;न्क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानाम् ।
पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं ; ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ००५ ॥

पितोवाच ॥

वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र ; पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणाम् ।
अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो ; वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ००६ ॥

पुत्र उवाच ॥

एवमभ्याहते लोके समन्तात्परिवारिते ।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ००७ ॥

पितोवाच ॥

कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ।

अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव माम् ॥ ००८ ॥

पुत्र उवाच ॥

मृत्युनाभ्याहतो लोको जरया परिवारितः ।
अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ॥ ००९ ॥

यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।
सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनापिहितश्चरन् ॥ ०१० ॥

रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा ।
गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ॥ ०११ ॥

तदेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥ ०११ ॥

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।
शष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ॥ ०१२ ॥

वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ०१२ ॥

अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम् ।
अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ ०१३ ॥

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥ ०१४ ॥

को हि जानाति कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ ०१४ ॥

युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।
कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ ०१५ ॥

मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।
कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ ०१६ ॥

तं पुत्रपशुसंमत्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।
सुप्तं व्याघ्रं महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति ॥ ०१७ ॥

सञ्चिन्वानकमेवैकं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ ०१८ ॥

इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।
एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ ०१९ ॥

कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां फलसङ्गिनम् ।
क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ ०२० ॥

मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणम् ।
अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ ०२१ ॥

जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् ।
अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ०२२ ॥

मृत्योर्वा गृहमेवैतद्या ग्रामे वसतो रतिः ।
देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥ ०२३ ॥

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ०२४ ॥

न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः ।
जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ०२५ ॥

न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ।

ऋते सत्यमसंत्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ ०२६ ॥

तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ।
सत्यारामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ॥ ०२७ ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युमापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ ०२८ ॥

सोऽहं ह्यहिंस्रः सत्यार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः ।
समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमर्त्यवत् ॥ ०२९ ॥

शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ।
वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ०३० ॥

पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति ।
अन्तवद्भिरुत प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ०३१ ॥

यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च योगश्च स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥ ०३२ ॥

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं बलम् ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ०३३ ॥

आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ०३४ ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं; यथैकता समता सत्यता च ।
शीले स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं; ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ०३५ ॥

किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते; किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं; पितामहस्ते क्व गतः पिता च ॥ ०३६ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाकार्षीत्पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ०३७ ॥

शम्याकगीता

अध्याय १७०

युधिष्ठिर उवाच ॥

धनिनो वाधना ये च वर्तयन्ति स्वतन्त्रिणः ।
सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शम्याकेन विमुक्तेन गीतं शान्तिगतेन ह ॥ ००२ ॥

अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमास्थितः ।
क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ॥ ००३ ॥

उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ००४ ॥

तयोरेकतरे मार्गे यद्येनमभिसंनयेत् ।

न सुखं प्राप्य संहृष्येन्न दुःखं प्राप्य सञ्ज्वरेत् ॥ ००५ ॥

न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीहसे ।
अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव हि ॥ ००६ ॥

अकिञ्चनः परिपतन्सुखमास्वादयिष्यसि ।
अकिञ्चनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥ ००७ ॥

आकिञ्चन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम् ।
अनमित्रमथो ह्येतद्दुर्लभं सुलभं सताम् ॥ ००८ ॥

अकिञ्चनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वशः ।
अवेक्षमाणस्त्री.ण्ल्लोकान्न तुल्यमुपलक्षये ॥ ००९ ॥

आकिञ्चन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम् ।
अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम् ॥ ०१० ॥

आकिञ्चन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ।
नित्योद्विग्नो हि धनवान्मृत्योरास्यगतो यथा ॥ ०११ ॥

नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः ।
प्रभवन्ति धनज्यानिनिर्मुक्तस्य निराशिषः ॥ ०१२ ॥

तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ॥ ०१३ ॥

धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः ।
तिर्यगीक्षः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥ ०१४ ॥

निर्दशंश्चाधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता ।
कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ ०१५ ॥

श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणम् ।
सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः ॥ ०१६ ॥

अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति ।
अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि नास्मि केवलमानुषः ॥ ०१७ ॥

इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ ०१७ ॥

स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसञ्चितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ ०१८ ॥

तमतिक्रान्तमर्यादमाददानं ततस्ततः ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ०१९ ॥

एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते गात्रसंस्पर्शजानि च ॥ ०२० ॥

तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
लोकधर्मं समाज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ ०२१ ॥

नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।
नात्यक्त्वा चाभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ ०२२ ॥

इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
शम्याकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ ०२३ ॥

मङ्किगीता

अध्याय १७१

युधिष्ठिर उवाच ॥

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत ।
निर्वेदश्चाविवित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ ००२ ॥

एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये ।
एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं सताम् ॥ ००३ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निर्वेदान्मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००४ ॥

ईहमानो धनं मङ्किर्भग्नेहश्च पुनः पुनः ।
केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगम् ॥ ००५ ॥

सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ ।
आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ००६ ॥

तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कन्धदेशममर्षणः ।
उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः ॥ ००७ ॥

ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना ।
म्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्किस्तत्राब्रवीदिदम् ॥ ००८ ॥

न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।
युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ००९ ॥

कृतस्य पूर्वं चानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।
इमं पश्यत सङ्गत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ ०१० ॥

उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विषमेणेव गच्छति ।
उत्क्षिप्य काकतालीयमुन्माथेनेव जम्बुकः ॥ ०११ ॥

मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
शुद्धं हि दैवमेवेदमतो नैवास्ति पौरुषम् ॥ ०१२ ॥

यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ ०१३ ॥

तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमीप्सता ।
सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने ॥ ०१४ ॥

अहो सम्यक्शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ ०१५ ॥

यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ०१६ ॥

नान्तं सर्वविवित्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन ।
शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्धते ॥ ०१७ ॥

निवर्तस्व विवित्साभ्यः शाम्य निर्विद्य मामक ।
असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे तनो ॥ ०१८ ॥

यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया ।
मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ ०१९ ॥

सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।
कदा विमोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ ०२० ॥

अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ।
किं नैव जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् ॥ ०२१ ॥

न पूर्वे नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान्प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ ०२२ ॥

नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृधम् ।
यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ ०२३ ॥

त्यजामि काम त्वां चैव यच्च किञ्चित्प्रियं तव ।
तवाहं सुखमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ ०२४ ॥

काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्किल जायसे ।
न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ ०२५ ॥

ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ।
लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ॥ ०२६ ॥

परेत्य यो न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।
न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥ ०२७ ॥

अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकम् ।
मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि संत्यज ॥ ०२८ ॥

य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः ।

स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखम् ॥ ०२९ ॥

न युष्मास्विह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु ।
तस्मादुत्सृज्य सर्वान्वः सत्यमेवाश्रयाम्यहम् ॥ ०३० ॥

सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मनः ।
योगे बुद्धिं श्रुते सत्त्वं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ०३१ ॥

विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः ।
यथा मा त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ०३२ ॥

त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते ।
तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ०३३ ॥

धननाशोऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् ।
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनच्युतम् ॥ ०३४ ॥

अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतराधने ।
धने सुखकला या च सापि दुःखैर्विधीयते ॥ ०३५ ॥

धनमस्येति पुरुषं पुरा निघ्नन्ति दस्यवः ।
क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ॥ ०३६ ॥

मन्दलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया ।
यद्यदालम्बसे काम तत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ०३७ ॥

अतत्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषोऽपूरणोऽनलः ।
नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ॥ ०३८ ॥

पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ।
नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्त्वया ॥ ०३९ ॥

निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।
निर्वृतिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये ॥ ०४० ॥

अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान् ।
निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ०४१ ॥

परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः ।
न त्वं मया पुनः काम नस्योतेनेव रंस्यसे ॥ ०४२ ॥

क्षमिष्येऽक्षममाणानां न हिंसिष्ये च हिंसितः ।
द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥ ०४३ ॥

तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथालब्धेन वर्तयन् ।
न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः ॥ ०४४ ॥

निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ।
सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां शरणागतम् ॥ ०४५ ॥

तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि सांप्रतम् ॥ ०४६ ॥

प्रहाय कामं लोभं च क्रोधं पारुष्यमेव च ।
नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ०४७ ॥

यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ०४८ ॥

कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ।
कामक्रोधोद्भवं दुःखमह्रीररतिरेव च ॥ ०४९ ॥

एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥ ०५० ॥

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ०५१ ॥

आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम् ।
प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ०५२ ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्किर्निर्वेदमागतः ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ०५३ ॥

दम्यनाशकृते मङ्किरमरत्वं किलागमत् ।
अच्छिनत्काममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ०५४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ ०५५ ॥

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन ॥ ०५६ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसञ्चयम् ।
निर्वेदं प्रति विन्यस्तं प्रतिबोध युधिष्ठिर ॥ ०५७ ॥

बोध्यं दान्तमृषिं राजा नहुषः पर्यपृच्छत ।
निर्वेदाच्छान्तिमापन्नं शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ०५८ ॥

उपदेशं महाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्व मे ।
कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृतः ॥ ०५९ ॥

बोध्य उवाच ॥

उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कञ्चन ।
लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं प्रविमृश्यताम् ॥ ०६० ॥

पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ०६१ ॥

प्रह्लादाजगरसंवादः

अध्याय १७२

युधिष्ठिर उवाच ॥

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।
किं च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ ००२ ॥

चरन्तं ब्राह्मणं कञ्चित्कल्यचित्तमनामयम् ।
पप्रच्छ राजन्प्रह्लादो बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ००३ ॥

स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
सुवाग्बहुमतो लोके प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ ००४ ॥

नैव प्रार्थयसे लाभं नालाभेष्वनुशोचसि ।
नित्यतृप्त इव ब्रह्मन्न किञ्चिदवमन्यसे ॥ ००५ ॥

स्रोतसा ह्रियमाणासु प्रजास्वविमना इव ।
धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ००६ ॥

नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ।
इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥ ००७ ॥

का नु प्रज्ञा श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने ।
क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मञ्श्रेयो यदिह मन्यसे ॥ ००८ ॥

अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥ ००९ ॥

पश्यन्प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
ह्रासं वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ ०१० ॥

स्वभावादेव संदृश्य वर्तमानाः प्रवृत्तयः ।
स्वभावनिरताः सर्वाः परितप्ये न केनचित् ॥ ०११ ॥

पश्यन्प्रह्लाद संयोगान्विप्रयोगपरायणान् ।
सञ्चयांश्च विनाशान्तान्न क्वचिद्विदधे मनः ॥ ०१२ ॥

अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः ।
उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ ०१३ ॥

जलजानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्षये ।
महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥ ०१४ ॥

जङ्गमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप ।

पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः ॥ ०१५ ॥

अन्तरिक्षचराणां च दानवोत्तम पक्षिणाम् ।
उत्तिष्ठति यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ॥ ०१६ ॥

दिवि सञ्चरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।
ज्योतींषि च यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥ ०१७ ॥

इति भूतानि संपश्यन्ननुषक्तानि मृत्युना ।
सर्वसामान्यतो विद्वान्कृतकृत्यः सुखं स्वपे ॥ ०१८ ॥

सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।
शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ ०१९ ॥

आस्रवत्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु ।
पुनरल्पगुणं स्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ ०२० ॥

कणान्कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
भक्षये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ ०२१ ॥

शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
प्रासादेऽपि च मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ ०२२ ॥

धारयामि च चीराणि शाणीं क्षौमाजिनानि च ।
महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ ०२३ ॥

न संनिपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया ।
प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् ॥ ०२४ ॥

अचलमनिधनं शिवं विशोकं ; शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।
अनभिमतमसेवितं च मूढै ;र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०२५ ॥

अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा ;त्परिमितसंसरणः परावरज्ञः ।
विगतभयकषायलोभमोहो ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०२६ ॥

अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं ; विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।
हृदयसुखमसेवितं कदर्यै ;र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०२७ ॥

इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं ; जनमनवाप्तधनं विषीदमानम् ।
निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०२८ ॥

बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः ; कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।
उपशमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०२९ ॥

सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं ; रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०३० ॥

अपगतभयरागमोहदर्पो ; धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।
उपगतफलभोगिनो निशाम्य ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०३१ ॥

अनियतशयनासनः प्रकृत्या ; दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ।
अपगतफलसञ्चयः प्रहृष्टो ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०३२ ॥

अभिगतमसुखार्थमीहनार्थै ;रुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थः ।
तृषितमनियतं मनो नियन्तुं ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०३३ ॥

न हृदयमनुरुध्यते मनो वा ; प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।
तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं ; व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ०३४ ॥

बहु कथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः ; कविभिरभिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।
इदमिदमिति तत्र तत्र तत्त ;त्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ०३५ ॥

तदहमनुनिशाम्य विप्रयातं ; पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।
अनवसितमनन्तदोषपारं ; नृषु विहरामि विनीतरोषतृष्णः ॥ ०३६ ॥

भीष्म उवाच ॥

अजगरचरितं व्रतं महात्मा ; य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
अपगतभयमन्युलोभमोहः ; स खलु सुखी विहरेदिमं विहारम् ॥ ०३७ ॥

कश्यपसृगालसंवादः

अध्याय १७३

युधिष्ठिर उवाच ॥

बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।
नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः ।
प्रज्ञा नैःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥ ००२ ॥

प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसङ्क्षये ।
प्रह्रादो नमुचिर्मङ्किस्तस्याः किं विद्यते परम् ॥ ००३ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००४ ॥

वैश्यः कश्चिदृषिं तात काश्यपं संशितव्रतम् ।
रथेन पातयामास श्रीमान्दृप्तस्तपस्विनम् ॥ ००५ ॥

आर्तः स पतितः क्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् ।
मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥ ००६ ॥

तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।
इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे क्रुद्धमानसम् ॥ ००७ ॥

मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः ।
मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ००८ ॥

मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप ।
सुदुर्लभमवाप्यैतददोषान्मर्तुमिच्छसि ॥ ००९ ॥

सर्वे लाभाः साभिमाना इति सत्या बत श्रुतिः ।
संतोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे ॥ ०१० ॥

अहो सिद्धार्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
पाणिमद्भ्यः स्पृहास्माकं यथा तव धनस्य वै ॥ ०११ ॥

न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।
अपाणित्वाद्वयं ब्रह्मन्कण्टकान्नोद्धरामहे ॥ ०१२ ॥

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली ।
उद्धरन्ति कृमीनङ्गाद्दशमानान्कषन्ति च ॥ ०१३ ॥

हिमवर्षातपानां च परित्राणानि कुर्वते ।
चेलमन्नं सुखं शय्यां निवातं चोपभुञ्जते ॥ ०१४ ॥

अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च ।
उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनि कुर्वते ॥ ०१५ ॥

ये खल्वजिह्वाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः ।
सहन्ते तानि दुःखानि दिष्ट्या त्वं न तथा मुने ॥ ०१६ ॥

दिष्ट्या त्वं न सृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः ।
न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः ॥ ०१७ ॥

एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।
किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ॥ ०१८ ॥

इमे मां कृमयोऽदन्ति तेषामुद्धरणाय मे ।
नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम ॥ ०१९ ॥

अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं संत्यजाम्यहम् ।
नेतः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ॥ ०२० ॥

मध्ये वै पापयोनीनां सार्गाली यामहं गतः ।
पापीयस्यो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥ ०२१ ॥

जात्यैवैके सुखतराः सन्त्यन्ये भृशदुःखिताः ।
नैकान्तसुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् ॥ ०२२ ॥

मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
राज्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ ०२३ ॥

भवेस्त्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतम् ।
देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥ ०२४ ॥

न तृप्तिः प्रियलाभेऽस्ति तृष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति ।

संप्रज्वलति सा भूयः समिद्भिरिव पावकः ॥ ०२५ ॥

अस्त्येव त्वयि शोको वै हर्षश्चास्ति तथा त्वयि ।
सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवना ॥ ०२६ ॥

परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम् ।
मूलं रुन्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्जरे ॥ ०२७ ॥

न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ।
संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ॥ ०२८ ॥

न त्वं स्मरसि वारुण्या लट्वाकानां च पक्षिणाम् ।
ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ॥ ०२९ ॥

यानि चान्यानि दूरेषु भक्ष्यभोज्यानि काश्यप ।
येषामभुक्तपूर्वं ते तेषामस्मृतिरेव च ॥ ०३० ॥

अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ०३१ ॥

पाणिमन्तो धनैर्युक्ता बलवन्तो न संशयः ।
मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ०३२ ॥

वधबन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः ।
ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ॥ ०३३ ॥

अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
जुगुप्सितां सुकृपणां पापां वृत्तिमुपासते ॥ ०३४ ॥

उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ।
स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ॥ ०३५ ॥

न पुल्कसो न चण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति ।
असंतुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीम् ॥ ०३६ ॥

दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ।
सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥ ०३७ ॥

यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ॥ ०३८ ॥

न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
धर्मायोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥ ०३९ ॥

यदि ब्रह्मञ्शृणोष्येतच्छ्रद्दधासि च मे वचः ।
वेदोक्तस्य च धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥ ०४० ॥

स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।
सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ ०४१ ॥

ये केचन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ।
कथं ते जातु शोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् ॥ ०४२ ॥

इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ।
उत जाताः सुनक्षत्रे सुतीर्थाः सुमुहूर्तजाः ॥ ०४३ ॥

नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्तीर्था दुर्मुहूर्तजाः ।
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताम् ॥ ०४४ ॥

अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ०४५ ॥

हेतुवादान्प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् ।
आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ॥ ०४६ ॥

नास्तिकः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।
तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सृगालत्वं मम द्विज ॥ ०४७ ॥

अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं सृगालः प्राप्नुयां पुनः ॥ ०४८ ॥

संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ।
ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ०४९ ॥

ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो बतासि कुशलो बुद्धिमानिति विस्मितः ॥ ०५० ॥

समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।
ददर्श चैनं देवानामिन्द्रं देवं शचीपतिम् ॥ ०५१ ॥

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।
अनुज्ञातश्च तेनाथ प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ०५२ ॥

अध्याय १७४

युधिष्ठिर उवाच ॥

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।
गुरूणां चापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ।
स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ ००२ ॥

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् ।
मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ००३ ॥

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ००४ ॥

व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च ।
हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ००५ ॥

प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ।
क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम् ॥ ००६ ॥

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ००७ ॥

सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।
शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ००८ ॥

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ००९ ॥

येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाचितम् ।
तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ ०१० ॥

स्वकर्मफलविक्षिप्तं विधानपरिरक्षितम् ।

भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ॥ ०११ ॥

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ ०१२ ॥

संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ ।
प्रवृत्ता विनिवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ ०१३ ॥

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।
गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् ॥ ०१४ ॥

बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ०१५ ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ०१६ ॥

समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा ।
उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ ०१७ ॥

दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने ।
धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ ०१८ ॥

शकुनीनामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ ०१९ ॥

अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।
पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ ०२० ॥

भृगुभरद्वाजसंवादः

अध्याय १७५

युधिष्ठिर उवाच ॥

कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ ००२ ॥

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ००३ ॥

कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।
अस्माल्लोकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भृगुणाभिहितं श्रेष्ठं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ००५ ॥

कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानमिवौजसा ।
भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ॥ ००६ ॥

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ ००७ ॥

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ००८ ॥

कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।
परलोकमिमं चापि सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ००९ ॥

एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ।
महर्षिर्ब्रह्मसङ्काशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ॥ ०१० ॥

मानसो नाम विख्यातः श्रुतपूर्वो महर्षिभिः ।
अनादिनिधनो देवस्तथाभेद्योऽजरामरः ॥ ०११ ॥

अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षरोऽव्ययः ।
यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ ०१२ ॥

सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ।
आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ ०१३ ॥

आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ ।
अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥ ०१४ ॥

ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा ।
तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥ ०१५ ॥

अहङ्कार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ।
ब्रह्मा वै सुमहातेजा य एते पञ्च धातवः ॥ ०१६ ॥

शैलास्तस्यास्थिसञ्ज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ।
समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥ ०१७ ॥

पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः सिराः ।
अग्नीषोमौ तु चन्द्रार्कौ नयने तस्य विश्रुते ॥ ०१८ ॥

नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ दिशो भुजौ ।
दुर्विज्ञेयो ह्यनन्तत्वात्सिद्धैरपि न संशयः ॥ ०१९ ॥

स एव भगवान्विष्णुरनन्त इति विश्रुतः ।
सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ०२० ॥

अहङ्कारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै ।
यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया ॥ ०२१ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य च ।
कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिन्धि मेऽर्थतः ॥ ०२२ ॥

भृगुरुवाच ॥

अनन्तमेतदाकाशं सिद्धचारणसेवितम् ।
रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ॥ ०२३ ॥

ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः ।
तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्वराश्चाग्निवर्चसः ॥ ०२४ ॥

ते चाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः ।
दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानद ॥ ०२५ ॥

उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ।
निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥ ०२६ ॥

पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः स्मृतम् ।
तमसोऽन्ते जलं प्राहुर्जलस्यान्तेऽग्निरेव च ॥ ०२७ ॥

रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पन्नगाधिपः ।
तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ ०२८ ॥

एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च ।
अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि ॥ ०२९ ॥

अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ।
आकाशसदृशा ह्येते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ ०३० ॥

पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ।
त्रैलोक्ये सागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ॥ ०३१ ॥

अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ०३१ ॥

सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः ।
तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् ॥ ०३२ ॥

नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ०३२ ॥

यदा तु दिव्यं तद्रूपं ह्रसते वर्धते पुनः ।
कोऽन्यस्तद्वेदितुं शक्तो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ०३३ ॥

ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान्प्रभुः ।
ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनुत्तमः ॥ ०३४ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् ।
ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ०३५ ॥

भृगुरुवाच ॥

मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता ।
तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ०३६ ॥

कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः ।
तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते जगतः प्रभुः ॥ ०३७ ॥

अध्याय १७६

भरद्वाज उवाच ॥

प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।
मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ००१ ॥

भृगुरुवाच ॥

प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसासृजत् ।
संधुक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलम् ॥ ००२ ॥

यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्धन्ते येन च प्रजाः ।
परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतम् ॥ ००३ ॥

पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे ।
सर्वं तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तम्भिरे पुनः ॥ ००४ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ ।
कथं च मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ॥ ००५ ॥

भृगुरुवाच ॥

ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणां समागमे ।
लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मनाम् ॥ ००६ ॥

तेऽतिष्ठन्ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः ।
त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ००७ ॥

तेषां धर्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ।
दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ॥ ००८ ॥

पुरा स्तिमितनिःशब्दमाकाशमचलोपमम् ।
नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ००९ ॥

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।
तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥ ०१० ॥

यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।
तच्चाम्भसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ ०११ ॥

तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ।
भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ ०१२ ॥

स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ।
आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ॥ ०१३ ॥

तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।
प्रादुर्भवत्यूर्ध्वशिखः कृत्वा वितिमिरं नभः ॥ ०१४ ॥

अग्निः पवनसंयुक्तः खात्समुत्पतते जलम् ।
सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥ ०१५ ॥

तस्याकाशे निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ।
स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमुपगच्छति ॥ ०१६ ॥

रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।
भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ॥ ०१७ ॥

अध्याय १७७

भरद्वाज उवाच ॥

एते ते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।
आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसञ्ज्ञितैः ॥ ००१ ॥

यदासृजत्सहस्राणि भूतानां स महामतिः ।
पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ ००२ ॥

भृगुरुवाच ॥

अमितानां महाशब्दो यान्ति भूतानि संभवम् ।
ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ००३ ॥

चेष्टा वयूः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः ।
पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ ००४ ॥

इत्येतैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमम् ।
श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसञ्ज्ञिताः ॥ ००५ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः ।
स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ००६ ॥

अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ।
वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ००७ ॥

न श्रृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ।
न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ॥ ००८ ॥

अद्रवत्वादनग्नित्वादभौमत्वादवायुतः ।
आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥ ००९ ॥

भृगुरुवाच ॥

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।
तेषां पुष्पफले व्यक्तिर्नित्यं समुपलभ्यते ॥ ०१० ॥

ऊष्मतो ग्लानपर्णानां त्वक्फलं पुष्पमेव च ।
म्लायते चैव शीते न स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥ ०११ ॥

वाय्वग्न्यशनिनिष्पेषैः फलपुष्पं विशीर्यते ।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥ ०१२ ॥

वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ।
न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः ॥ ०१३ ॥

पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ।
अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥ ०१४ ॥

पादैः सलिलपानं च व्याधीनामपि दर्शनम् ।
व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥ ०१५ ॥

वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥ ०१६ ॥

ग्रहणात्सुखदुःखस्य छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥ ०१७ ॥

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ।
आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥ ०१८ ॥

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥ ०१९ ॥

त्वक्च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्नायु च पञ्चमम् ।
इत्येतदिह संख्यातं शरीरे पृथिवीमयम् ॥ ०२० ॥

तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरूष्मा तथैव च ।
अग्निर्जरयते चापि पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ॥ ०२१ ॥

श्रोत्रं घ्राणमथास्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।
आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ०२२ ॥

श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥ ०२३ ॥

प्राणात्प्रणीयते प्राणी व्यानाद्व्यायच्छते तथा ।

गच्छत्यपानोऽवाक्चैव समानो हृद्यवस्थितः ॥ ०२४ ॥

उदानादुच्छ्वसिति च प्रतिभेदाच्च भाषते ।
इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनम् ॥ ०२५ ॥

भूमेर्गन्धगुणान्वेत्ति रसं चाद्भ्यः शरीरवान् ।
ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भ्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ ०२६ ॥

तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान्गुणान् ।
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ॥ ०२७ ॥

निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ।
एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः ॥ ०२८ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०२९ ॥

रसो बहुविधः प्रोक्तः सूरिभिः प्रथितात्मभिः ।
मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ॥ ०३० ॥

एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ०३० ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ०३१ ॥

ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणु वृत्तवान् ।
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा ॥ ०३२ ॥

एवं द्वादशविस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ॥ ०३२ ॥

शब्दस्पर्शौ तु विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।

वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ०३३ ॥

कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः ।
उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ॥ ०३४ ॥

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ०३४ ॥

तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत्स्मृतम् ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् ॥ ०३५ ॥

षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादकः ॥ ०३६ ॥

एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशलक्षणः ।
त्रैस्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ॥ ०३७ ॥

आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ।
अव्याहतैश्चेतयते न वेत्ति विषमागतैः ॥ ०३८ ॥

आप्यायन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः ।
आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ ०३९ ॥

अध्याय १७८

भरद्वाज उवाच ॥

पार्थिवं धातुमाश्रित्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।

अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ ००१ ॥

भृगुरुवाच ॥

वायोर्गतिमहं ब्रह्मन्कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।
प्राणिनामनिलो देहान्यथा चेष्टयते बली ॥ ००२ ॥

श्रितो मूर्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ००३ ॥

स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयाश्च सः ॥ ००४ ॥

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतश्च समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ००५ ॥

वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ००६ ॥

प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ००७ ॥

संधिष्वपि च सर्वेषु संनिविष्टस्तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ००८ ॥

धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठति ॥ ००९ ॥

अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितः स्वधिष्ठानः सम्यक्पचति पावकः ॥ ०१० ॥

आस्यं हि पायुसंयुक्तमन्ते स्याद्गुदसञ्ज्ञितम् ।
स्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनाम् ॥ ०११ ॥

प्राणानां संनिपाताच्च संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ ०१२ ॥

अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ ०१३ ॥

पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाः समाहिताः ॥ ०१४ ॥

प्रसृता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ ०१५ ॥

एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ ०१६ ॥

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।
तस्मिन्स्थितो नित्यमग्निः स्थाल्यामिव समाहितः ॥ ०१७ ॥

अध्याय १७९

भरद्वाज उवाच ॥

यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ ००१ ॥

यद्यूष्मभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि ।
अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ ००२ ॥

जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।
वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥ ००३ ॥

यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।
वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥ ००४ ॥

श्लेषो यदि च वातेन यदि तस्मात्प्रणश्यति ।
महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनम् ॥ ००५ ॥

कूपे वा सलिलं दद्यात्प्रदीपं वा हुताशने ।
प्रक्षिप्तं नश्यति क्षिप्रं यथा नश्यत्यसौ तथा ॥ ००६ ॥

पञ्चसाधारणे ह्यस्मिञ्शरीरे जीवितं कुतः ।
येषामन्यतरत्यागाच्चतुर्णां नास्ति सङ्ग्रहः ॥ ००७ ॥

नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ।
नश्यते कोष्ठभेदात्खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ००८ ॥

व्याधिव्रणपरिक्लेशैर्मेदिनी चैव शीर्यते ।
पीडितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ॥ ००९ ॥

तस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति ।
किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति वा ॥ ०१० ॥

एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति ।
यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ॥ ०११ ॥

गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा ।

इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ॥ ०१२ ॥

विहगैरुपयुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य वा ।
अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः सञ्जीवनं पुनः ॥ ०१३ ॥

छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति ।
बीजान्यस्य प्रवर्तन्ते मृतः क्व पुनरेष्यति ॥ ०१४ ॥

बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।
मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्बीजं प्रवर्तते ॥ ०१५ ॥

अध्याय १८०

भृगुरुवाच ॥

न प्रणाशोऽस्ति जीवानां दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ ००१ ॥

न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति ।
यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥ ००२ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।
इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ००३ ॥

नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम् ।
गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न दृश्यते ॥ ००४ ॥

भृगुरुवाच ॥

समिधामुपयोगान्ते सन्नेवाग्निर्न दृश्यते ।
आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्रहः स निराश्रयः ॥ ००५ ॥

तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ।
न गृह्यते सुसूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ००६ ॥

प्राणान्धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यताम् ।
वायुसंधारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ००७ ॥

तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ शरीरं तदचेतनम् ।
पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ००८ ॥

जङ्गमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ।
आकाशं पवनोऽभ्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ॥ ००९ ॥

तत्र त्रयाणामेकत्वं द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ ००९ ॥

यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ।
अमूर्तयस्ते विज्ञेया आपो मूर्तास्तथा क्षितिः ॥ ०१० ॥

भरद्वाज उवाच ॥

यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु ।
जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥ ०११ ॥

पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानसंयुते ।
शरीरे प्राणिनां जीवं ज्ञातुमिच्छामि यादृशम् ॥ ०१२ ॥

मांसशोणितसंघाते मेदःस्नाय्वस्थिसञ्चये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ ०१३ ॥

यद्यजीवं शरीरं तु पञ्चभूतसमन्वितम् ।
शारीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् ॥ ०१४ ॥

शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ।
महर्षे मनसि व्यग्रे तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ ०१५ ॥

सर्वं पश्यति यद्दृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले तद्धि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ०१६ ॥

न पश्यति न च ब्रूते न शृणोति न जिघ्रति ।
न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ ०१७ ॥

हृष्यति क्रुध्यति च कः शोचत्युद्विजते च कः ।
इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ ०१८ ॥

भृगुरुवाच ॥

न पञ्चसाधारणमत्र किं चि;च्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति गन्धांश्च रसाञ्श्रुतिं च; स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥ ०१९ ॥

पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी; स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र; तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ ०२० ॥

यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावके ।
तदा शान्ते शरीराग्नौ देहं त्यक्त्वा स नश्यति ॥ ०२१ ॥

अम्मयं सर्वमेवेदमापो मूर्तिः शरीरिणाम् ।
तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ ०२२ ॥

आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् ।
तस्मिन्यः संश्रितो देहे ह्यब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥ ०२३ ॥

क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥ ०२४ ॥

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति ; स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदं वदन्ति ; प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ०२५ ॥

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे ; मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति ; दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ ०२६ ॥

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ०२७ ॥

तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ०२८ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥ ०२९ ॥

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।
सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ०३० ॥

अध्याय १८१

भृगुरुवाच ॥

असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ।
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ ००१ ॥

ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ।
आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ ००२ ॥

देवदानवगन्धर्वदैत्यासुरमहोरगाः ।
यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
ये चान्ये भूतसंघानां संघास्तांश्चापि निर्ममे ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ००५ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥ ००६ ॥

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः ।
सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ००७ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ००८ ॥

जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥ ००९ ॥

भृगुरुवाच ॥

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ ०१० ॥

कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ०११ ॥

गोषु वृत्तिं समाधाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ ०१२ ॥

हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ ०१३ ॥

इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
धर्मो यज्ञक्रिया चैषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ ०१४ ॥

वर्णाश्चत्वार एते हि येषां ब्राह्मी सरस्वती ।
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मणा धर्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ।
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥ ०१६ ॥

ब्रह्म चैतत्पुरा सृष्टं ये न जानन्त्यतद्विदः ।
तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ ०१७ ॥

पिशाचा राक्षसाः प्रेता बहुधा म्लेच्छजातयः ।
प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ ०१८ ॥

प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वधर्मकृतनिश्चयाः ।
ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ ०१९ ॥

आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥ ०२० ॥

अध्याय १८२

भरद्वाज उवाच ॥

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ००१ ॥

भृगुरुवाच ॥

जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः षड्सु कर्मस्ववस्थितः ॥ ००२ ॥

शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ००३ ॥

सत्यं दानं दमोऽद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ००४ ॥

क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंमतः ।
दानादानरतिर्यश्च स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ००५ ॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यो विशत्यनिशं शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति सञ्ज्ञितः ॥ ००६ ॥

सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।

त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ००७ ॥

शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे चैतन्न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ००८ ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं ज्ञातव्यं तथा चैवात्मसंयमः ॥ ००९ ॥

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ०१० ॥

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ०११ ॥

अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् ।
अविस्रम्भे न गन्तव्यं विस्रम्भे धारयेन्मनः ॥ ०१२ ॥

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयम् ॥ ०१३ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ०१४ ॥

इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ०१५ ॥

मनः प्राणे निगृह्णीयात्प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।
निर्वाणादेव निर्वाणो न च किञ्चिद्विचिन्तयेत् ॥ ०१६ ॥

सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म स वै तेनाधिगच्छति ॥ ०१६ ॥

शौचेन सततं युक्तस्तथाचारसमन्वितः ।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय १८३

भृगुरुवाच ॥

सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं सृजति च प्रजाः ।
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ ००१ ॥

अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृतम् ॥ ००२ ॥

स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
सत्यानृतात्तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ००३ ॥

तत्र त्वेवंविधा वृत्तिर्लोके सत्यानृता भवेत् ।
धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ००४ ॥

तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तत्सुखमिति ।
तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति ॥ ००५ ॥

अत्रोच्यते
शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ ००६ ॥

तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः ।
सुखं ह्यनित्यं भूतानामिह लोके परत्र च ॥ ००७ ॥

राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते ।
तथा तमोभिभूतानां भूतानां भ्रश्यते सुखम् ॥ ००८ ॥

तत्खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसं च
इह खल्वमुष्मिंश्च लोके सर्वारम्भप्रवृत्तयः सुखार्था अभिधीयन्ते ।
न ह्यतस्त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति
स एष काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थयोरारम्भस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः
सुखप्रयोजना भरद्वाज उवाच ॥ ००९ ॥

यदेतद्भवताभिहितं सुखानां परमाः स्त्रिय इति तन्न गृह्णीमः
न ह्येषामृषीणां महति स्थितानामप्राप्य एष गुणविशेषो
न चैनमभिलषन्ति श्रूयते च भगवांस्त्रिलोककृद्ब्रह्मा
प्रभुरेकाकी तिष्ठति ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति
अपि च भगवान्विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्तमानमनङ्गत्वेन
शममनयत् तस्माद्ब्रूमो न महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेष
तावद्विशिष्टो गुण इति नैतद्भगवतः प्रत्येमि भगवता तूक्तं
सुखानां परमाः स्त्रिय इति लोकप्रवादोऽपि च भवति द्विविधः
फलोदयः सुकृतात्सुखमवाप्यते दुष्कृताद्दुःखमिति अत्रोच्यताम्
भृगुरुवाच ॥ ०१० ॥

अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं तमोग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्तन्ते
न धर्मम् क्रोधलोभमोहमानानृतादिभिरवच्छन्ना
न खल्वस्मि.ल्लोके न चामुत्र सुखमाप्नुवन्ति
विविधव्याधिगणोपतापैरवकीर्यन्ते वधबन्धरोगपरिक्लेशादिभिश्च
क्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते ।
चण्डवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च प्रतिभयैः
शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते बन्धुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च
मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ॥ ०११ ॥

यस्त्वेतैः शारीरैर्मानसैर्दुःखैर्न स्पृश्यते स सुखं वेद ।

न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति तत्र भवति खलु ॥ ०१२ ॥

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकम् ॥ ०१३ ॥

नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ।
नरके दुःखमेवाहुः समं तु परमं पदम् ॥ ०१४ ॥

पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः ।
पुमान्प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥ ०१५ ॥

इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजा विपरिवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ ०१६ ॥

अध्याय १८४

भरद्वाज उवाच ॥

दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ।
तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य च ॥ ००१ ॥

भृगुरुवाच ॥

हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्याये शान्तिरुत्तमा ।
दानेन भोग इत्याहुस्तपसा सर्वमाप्नुयात् ॥ ००२ ॥

दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ।
सद्भ्यो यद्दीयते किञ्चित्तत्परत्रोपतिष्ठति ॥ ००३ ॥

असत्सु दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ।
यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमाप्यते ॥ ००४ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

किं कस्य धर्मचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम् ।
धर्मः कतिविधो वापि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००५ ॥

भृगुरुवाच ॥

स्वधर्मचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ।
तेषां धर्मफलावाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यति ॥ ००६ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा ।
तेषां स्वे स्वे य आचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ००७ ॥

भृगुरुवाच ॥

पूर्वमेव भगवता लोकहितमनुतिष्ठता
धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः
तत्र गुरुकुलवासमेव तावत्प्रथममाश्रममुदाहरन्ति
सम्यगत्र शौचसंस्कारविनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा उभे
संध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहाय तन्द्रालस्ये
गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा
त्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यो
भैक्षादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो
गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ॥ ००८ ॥

भवति चात्र श्लोकः गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् ।
तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसम् ॥ ००९ ॥

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति तस्य
समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः समावृत्तानां
सदाराणां सहधर्मचर्याफलार्थिनां गृहाश्रमो विधीयते
धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनमवेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा
धनान्यादाय स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेन ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा
अद्रिसारगतेन वा हव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन
वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं प्रवर्तयेत् तद्धि
सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति गुरुकुलवासिनः परिव्राजका ये
चान्ये सङ्कल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव
भिक्षाबलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते ॥ ॥ ०१० ॥

वानप्रस्थानां द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः
साधुपथ्यदर्शनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं
पृथिवीं पर्यटन्ति तेषां
प्रत्युत्थानाभिवादनानसूयावाक्प्रदानसौमुख्यशक्त्यासनशयनाभ्यवहारसत्क्रियाश्चेति
 ॥ ०११ ॥

भवति चात्र श्लोकः अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ ०१२ ॥

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो
वेदाभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति ॥ ०१३ ॥

श्लोकौ चात्र भवतः
वत्सलाः सर्वभूतानां वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः ।
परिवादोपघातौ च पारुष्यं चात्र गर्हितम् ॥ ०१४ ॥

अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव विगर्हितः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ ०१५ ॥

अपि चात्र
माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गगन्धोपभोगनृत्तगीतवादित्रश्रुतिसुख
नयनाभिरामसंदर्शनानां
प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यचोष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः
स्वदारविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति ॥ ०१६ ॥

त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ।
स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ ०१७ ॥

उञ्छवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः ।
त्यक्तकामसुखारम्भस्तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥ ०१८ ॥

अध्याय १८५

भृगुरुवाच ॥

वानप्रस्थाः खलु ऋषिधर्ममनुसरन्तः पुण्यानि
तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु
मृगमहिषवराहसृमरगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोऽनुसञ्चरन्ति ।
त्यक्तग्राम्यवस्त्राहारोपभोगा
वन्यौषधिमूलफलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो
भूमिपाषाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः
काशकुशचर्मवल्कलसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो
नियतकालोपस्पर्शना अस्कन्नहोमबलिकालानुष्ठायिनः
समित्कुशकुसुमोपहारहोमार्जनलब्धविश्रामाः

शीतोष्णपवननिष्टप्तविभिन्नसर्वत्वचो
विविधनियमयोगचर्याविहितधर्मानुष्ठानहृतमांसशोणितास्त्वगस्थिभूता
धृतिपराः सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्वहन्ति ॥ ००१ ॥

यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ।
स दहेदग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् ॥ ००२ ॥

परिव्राजकानां पुनराचारस्तद्यथा ।
विमुच्याग्निधनकलत्रपरिबर्हसङ्गानात्मनः स्नेहपाशानवधूय परिव्रजन्ति
समलोष्टाश्मकाञ्चनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वारम्भेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनेषु
तुल्यवृत्तयः स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां
वाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः
पर्वतपुलिनवृक्षमूलदेवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं
ग्रामं वा नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामैकरात्रिकाः ।
प्रविश्य च प्राणधारणमात्रार्थं द्विजातीनां
भवनान्यसङ्कीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितभैक्षाः
कामक्रोधदर्पमोहलोभकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति ॥ ००३ ॥

भवति चात्र श्लोकः
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ००४ ॥

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं ; शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
यो भैक्षचर्योपगतैर्हविर्भि ;श्चिताग्निनां स व्यतियाति लोकान् ॥ ००५ ॥

मोक्षाश्रमं यः कुरुते यथोक्तं ; शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं ; स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ००६ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

अस्माल्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते ।
तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००७ ॥

भृगुरुवाच ॥

उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स वरो लोक उच्यते ॥ ००८ ॥

तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः ।
लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥ ००९ ॥

स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ताः शुभा गुणाः ।
काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च ॥ ०१० ॥

न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः ।
न चान्योन्यवधस्तत्र द्रव्येषु न च विस्मयः ॥ ०११ ॥

परोक्षधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ॥ ०११ ॥

कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।
शय्यायानासनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः ॥ ०१२ ॥

सर्वकामैर्वृताः केचिद्धेमाभरणभूषिताः ॥ ०१२ ॥

प्राणधारणमात्रं तु केषाञ्चिदुपपद्यते ।
श्रमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणम् ॥ ०१३ ॥

इह धर्मपराः केचित्केचिन्नैकृतिका नराः ।
सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्धना धनिनोऽपरे ॥ ०१४ ॥

इह श्रमो भयं मोहः क्षुधा तीव्रा च जायते ।

लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्ति पण्डिताः ॥ ०१५ ॥

इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः ।
यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ॥ ०१६ ॥

सोपधं निकृतिः स्तेयं परिवादोऽभ्यसूयता ।
परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ ०१७ ॥

एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ।
यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्याभिवर्धते ॥ ०१८ ॥

कर्मभूमिरियं लोक इह कृत्वा शुभाशुभम् ।
शुभैः शुभमवाप्नोति कृत्वाशुभमतोऽन्यथा ॥ ०१९ ॥

इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
इष्ट्वेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ ०२० ॥

उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ।
इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ ०२१ ॥

असत्कर्माणि कुर्वन्तस्तिर्यग्योनिषु चापरे ।
क्षीणायुषस्तथैवान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ ०२२ ॥

अन्योन्यभक्षणे सक्ता लोभमोहसमन्विताः ।
इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम् ॥ ०२३ ॥

ये गुरूनुपसेवन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।
पन्थानं सर्वलोकानां ते जानन्ति मनीषिणः ॥ ०२४ ॥

इत्युक्तोऽयं मया धर्मः सङ्क्षेपाद्ब्रह्मनिर्मितः ।
धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ ०२५ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तो भृगुणा राजन्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥ ०२६ ॥

एष ते प्रभवो राजञ्जगतः संप्रकीर्तितः ।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२७ ॥

अध्याय १८६

युधिष्ठिर उवाच ॥

आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ।
श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ।
असन्तो ह्यभिविख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ००२ ॥

पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः ।
राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥ ००३ ॥

शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ।
धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥ ००४ ॥

सूर्यं सदोपतिष्ठेत न स्वप्याद्भास्करोदये ।

सायं प्रातर्जपन्संध्यां तिष्ठेत्पूर्वां तथापराम् ॥ ००५ ॥

पश्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।
न निन्देदन्नभक्ष्यांश्च स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥ ००६ ॥

नार्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि ।
देवर्षिनारदप्रोक्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ००७ ॥

शुचिकाममनड्वाहं देवगोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैव नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ ००८ ॥

अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ००९ ॥

सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥ ०१० ॥

होमकाले तथा जुह्वन्नृतुकाले तथा व्रजन् ।
अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ॥ ०११ ॥

अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।
उपासीत जनः सत्यं सत्यं सन्त उपासते ॥ ०१२ ॥

यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात् ।
न भक्षयेद्वृथामांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥ ०१३ ॥

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् ।
काम्यं कर्मफलं लब्ध्वा गुरूणामुपपादयेत् ॥ ०१४ ॥

गुरुभ्य आसनं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ।
गुरूनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ ०१५ ॥

नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं न च नग्नां परस्त्रियम् ।
मैथुनं समये धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ॥ ०१६ ॥

तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ।
सर्वमार्यकृतं शौचं वालसंस्पर्शनानि च ॥ ०१७ ॥

दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत् ।
सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ॥ ०१८ ॥

देवगोष्ठे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ०१९ ॥

पण्यानां शोभनं पण्यं कृषीणां बाद्यते कृषिः ।
बहुकारं च सस्यानां वाह्ये वाह्यं तथा गवाम् ॥ ०२० ॥

संपन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥ ०२१ ॥

श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ ०२२ ॥

प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
सुतस्त्रिया च शयनं सहभोज्यं च वर्जयेत् ॥ ०२३ ॥

त्वङ्कारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ ०२४ ॥

हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ ०२५ ॥

ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयन्त्यबहुश्रुताः ।
नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्ति त्रिदिवौकसः ॥ ०२६ ॥

पापेन हि कृतं पापं पापमेवानुवर्तते ।
धार्मिकेण कृतो धर्मः कर्तारमनुवर्तते ॥ ०२७ ॥

पापं कृतं न स्मरतीह मूढो ; विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः ।
राहुर्यथा चन्द्रमुपैति चापि ; तथाबुधं पापमुपैति कर्म ॥ ०२८ ॥

आशया सञ्चितं द्रव्यं यत्काले नेह भुज्यते ।
तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ ०२९ ॥

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ०३० ॥

एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ०३१ ॥

देवा योनिर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि ।
प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ०३२ ॥

अध्यात्मकथनम्

अध्याय १८७

युधिष्ठिर उवाच ॥

अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यतश्चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतरं सुखम् ॥ ००२ ॥

यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
फललाभश्च सद्यः स्यात्सर्वभूतहितं च तत् ॥ ००३ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ००४ ॥

ततः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।
महाभूतानि भूतेषु सागरस्योर्मयो यथा ॥ ००५ ॥

प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः ॥ ००६ ॥

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवोऽनु पश्यति ॥ ००७ ॥

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् ।
वायोस्त्वक्स्पर्शचेष्टाश्च वागित्येतच्चतुष्टयम् ॥ ००८ ॥

रूपं चक्षुस्तथा पक्तिस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः ॥ ००९ ॥

घ्रेयं घ्राणं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्त्रयः ।
महाभूतानि पञ्चैव षष्ठं तु मन उच्यते ॥ ०१० ॥

इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ।
सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ ०११ ॥

चक्षुरालोकनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसायाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत्स्थितः ॥ ०१२ ॥

ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्वागूर्ध्वं च पश्यति ।
एतेन सर्वमेवेदं विद्ध्यभिव्याप्तमन्तरम् ॥ ०१३ ॥

पुरुषे चेन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावांस्तदाश्रयान् ॥ ०१४ ॥

एतां बुद्ध्वा नरो बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ ०१५ ॥

गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ ०१६ ॥

इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ०१७ ॥

येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
जिघ्रति घ्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया ॥ ०१८ ॥

त्वचा स्पृशति च स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत् ।
येन सङ्कल्पयत्यर्थं किञ्चिद्भवति तन्मनः ॥ ०१९ ॥

अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।
पञ्चेन्द्रियाणि यान्याहुस्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ ०२० ॥

पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ ०२१ ॥

न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ ०२२ ॥

सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्नातिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ ०२३ ॥

अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं हि रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ ०२४ ॥

इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रदर्शयति सा सदा ।
प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहश्च ते त्रयः ॥ ०२५ ॥

ये ये च भावा लोकेऽस्मिन्सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु ।
इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ ०२६ ॥

इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ ०२७ ॥

त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ ०२८ ॥

सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ।
तमोगुणेन संयुक्तौ भवतोऽव्यावहारिकौ ॥ ०२९ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्यवेक्षेत तत्तदा ॥ ०३० ॥

अथ यद्दुःखसंयुक्तमतुष्टिकरमात्मनः ।

प्रवृत्तं रज इत्येव तन्नसंरभ्य चिन्तयेत् ॥ ०३१ ॥

अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तमिव यद्भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ०३२ ॥

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
कथञ्चिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः ॥ ०३३ ॥

अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ०३४ ॥

अभिमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथञ्चिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ ०३५ ॥

दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ०३६ ॥

सत्त्वेक्षत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ०३७ ॥

मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।
अन्योन्यमन्यौ च यथा संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ०३८ ॥

पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ।
यथा मत्स्यो जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ०३९ ॥

न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ।
परिद्रष्टा गुणानां च संस्रष्टा मन्यते सदा ॥ ०४० ॥

इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।
निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ०४१ ॥

सृजते हि गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ।
संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ०४२ ॥

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ।
सत्त्वं मनः संसृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ ०४३ ॥

रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ०४४ ॥

त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतः स्यात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ०४५ ॥

यथा वारिचरः पक्षी लिप्यमानो न लिप्यते ।
एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ०४६ ॥

एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः ।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च चरेद्विगतमत्सरः ॥ ०४७ ॥

स्वभावसिद्ध्या संसिद्धान्स नित्यं सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा स्रष्टा विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ॥ ०४८ ॥

प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ०४९ ॥

एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ॥ ०५० ॥

इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिभेदमयं दृढम् ।
विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ०५१ ॥

मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाह्य सुविद्वंसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ०५२ ॥

महानदीं हि पारज्ञस्तप्यते न तरन्यथा ।
एवं ये विदुरध्यात्मं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ०५३ ॥

एतां बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शं परं ततः ॥ ०५४ ॥

त्रिवर्गो यस्य विदितः प्राग्ज्योतिः स विमुच्यते ।
अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ०५५ ॥

न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियेषु विभागशः ।
तत्र तत्र विसृष्टेषु दुर्जयेष्वकृतात्मभिः ॥ ०५६ ॥

एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ०५७ ॥

न भवति विदुषां ततो भयं ; यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्य चि ;त्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ०५८ ॥

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं ; तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं ; तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ०५९ ॥

लोक आतुरजनान्विराविण ;स्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो ; ये विदुस्तदुभयं पदं सदा ॥ ०६० ॥

ध्यानयोगः

अध्याय १८८

भीष्म उवाच ॥

हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ ००१ ॥

यथा स्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ।
महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः ॥ ००२ ॥

नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ।
जन्मदोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ॥ ००३ ॥

निर्द्वंद्वा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नित्यमाश्रिताः ।
असङ्गीन्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ॥ ००४ ॥

तत्र स्वाध्यायसंश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।
पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ ००५ ॥

शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ।
रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ॥ ००६ ॥

घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित् ।
पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ००७ ॥

ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ॥ ००८ ॥

विसञ्चारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ।

पूर्वं ध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोऽन्तरम् ॥ ००९ ॥

इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ।
एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ ०१० ॥

तस्य तत्पूर्वसंरुद्धं मनःषष्ठमनन्तरम् ।
स्फुरिष्यति समुद्भ्रान्तं विद्युदम्बुधरे यथा ॥ ०११ ॥

जलबिन्दुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
एवमेवास्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ ०१२ ॥

समाहितं क्षणं किञ्चिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।
पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ॥ ०१३ ॥

अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत्सरः ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ ०१४ ॥

विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ ०१५ ॥

मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् ।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ ०१६ ॥

पांसुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः ।
सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनाम् ॥ ०१७ ॥

किञ्चित्स्निग्धं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितम् ।
क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत्सर्वं तत्परिभावनम् ॥ ०१८ ॥

एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत् ।
संहरेत्क्रमशश्चैव स सम्यक्प्रशमिष्यति ॥ ०१९ ॥

स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गश्च भारत ।
पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ ०२० ॥

न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ ०२१ ॥

सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि ।
गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ ०२२ ॥

जापकोपाख्यानम्

अध्याय १८९

युधिष्ठिर उवाच ॥

चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।
नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ ००१ ॥

श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते ।
संदेहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००२ ॥

जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥ ००३ ॥

जपस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।
जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ००४ ॥

किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यमस्य यत्पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥ ००६ ॥

संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।
वेदवादाभिनिर्वृत्ता शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थितौ ॥ ००७ ॥

मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ॥ ००७ ॥

यथा संश्रूयते राजन्कारणं चात्र वक्ष्यते ।
मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ॥ ००८ ॥

सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम् ॥ ००९ ॥

विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
एष प्रवृत्तको धर्मो निवृत्तकमथो शृणु ॥ ०१० ॥

यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।
एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् ॥ ०११ ॥

त्रिविधं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम् ॥ ०११ ॥

कुशोच्चयनिषण्णः सन्कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
चीरैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ ०१२ ॥

विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत् ।
साम्यमुत्पाद्य मनसो मनस्येव मनो दधत् ॥ ०१३ ॥

तद्धिया ध्यायति ब्रह्म जपन्वै संहितां हिताम् ।
संन्यस्यत्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥ ०१४ ॥

ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात् ।
शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान् ॥ ०१५ ॥

अरागमोहो निर्द्वंद्वो न शोचति न सज्जते ।
न कर्ताकरणीयानां न कार्याणामिति स्थितिः ॥ ०१६ ॥

न चाहङ्कारयोगेन मनः प्रस्थापयेत्क्वचित् ।
न चात्मग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ॥ ०१७ ॥

ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान्ध्याननिश्चयः ।
ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ ०१८ ॥

स वै तस्यामवस्थायां सर्वत्यागकृतः सुखी ।
निरीहस्त्यजति प्राणान्ब्राह्मीं संश्रयते तनुम् ॥ ०१९ ॥

अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् ।
उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते ॥ ०२० ॥

आत्मबुद्धिं समास्थाय शान्तीभूतो निरामयः ।
अमृतं विरजःशुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ०२१ ॥

अध्याय १९०

युधिष्ठिर उवाच ॥

गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ।
एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

श‍ृणुष्वावहितो राजञ्जापकानां गतिं विभो ।
यथा गच्छन्ति निरयमनेकं पुरुषर्षभ ॥ ००२ ॥

यथोक्तमेतत्पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ।
एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स निगच्छति ॥ ००३ ॥

अवज्ञानेन कुरुते न तुष्यति न शोचति ।
ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ००४ ॥

अहङ्कारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ।
परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ००५ ॥

अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।
यत्राभिध्यां स कुरुते तं वै निरयमृच्छति ॥ ००६ ॥

अथैश्वर्यप्रवृत्तः सञ्जापकस्तत्र रज्यते ।
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ००७ ॥

रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।
यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपजायते ॥ ००८ ॥

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ।

चलामेव गतिं याति निरयं वाधिगच्छति ॥ ००९ ॥

अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ।
स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति ॥ ०१० ॥

दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न वा युक्तो निरयं सोऽधिगच्छति ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनिमित्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ।
सद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमथाविशेत् ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।
प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ ०१३ ॥

अध्याय १९१

युधिष्ठिर उवाच ॥

कीदृशो जापको याति निरयं वर्णयस्व मे ।
कौतूहलं हि मे जातं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

धर्मस्यांशः प्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः ।

धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वावहितोऽनघ ॥ ००२ ॥

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ।
नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ॥ ००३ ॥

दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।
आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥ ००४ ॥

चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥ ००५ ॥

रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवौकसाम् ।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ ००६ ॥

अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।
द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥ ००७ ॥

चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम् ॥ ००८ ॥

कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन्स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ॥ ००९ ॥

आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ ०१० ॥

एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्व एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसञ्ज्ञिताः ॥ ०११ ॥

अध्याय १९२

युधिष्ठिर उवाच ॥

कालमृत्युयमानां च ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ ००२ ॥

कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोध मे ।
यथा स तेषां संवादो यस्मिन्स्थानेऽपि चाभवत् ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशाः ।
षडङ्गविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः स कौशिकः ॥ ००४ ॥

तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु तथैव च ।
वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ००५ ॥

सोऽन्त्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ।
तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ॥ ००६ ॥

स देव्या दर्शितः साक्षात्प्रीतास्मीति तदा किल ।
जप्यमावर्तयंस्तूष्णीं न च तां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ००७ ॥

तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा ।
वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ००८ ॥

समाप्तजप्यस्तूत्थाय शिरसा पादयोस्तथा ।

पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनं चागता मम ।
यदि वापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमतां मनः ॥ ०१० ॥

सावित्र्युवाच ॥

किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ०११ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् ।
जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः ॥ ०१२ ॥

मनसश्च समाधिर्मे वर्धेताहरहः शुभे ।
तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ॥ ०१३ ॥

इदं चैवापरं प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया ।
निरयं नैव यातासि यत्र याता द्विजर्षभाः ॥ ०१४ ॥

यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् ।
साधये भविता चैतद्यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ ०१५ ॥

नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वां समुपैष्यति ।
कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्तिकम् ॥ ०१६ ॥

भविता च विवादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ॥ ०१६ ॥

एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकम् ।
ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तदा ॥ ०१७ ॥

समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।
साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजम् ॥ ०१८ ॥

धर्म उवाच ॥

द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः ।
जप्यस्य च फलं यत्ते संप्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ ०१९ ॥

जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः ।
देवानां निरयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ ०२० ॥

प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ।
त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कृतं लोकैर्हि मे धर्म गच्छ च त्वं यथासुखम् ।
बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ ०२२ ॥

धर्म उवाच ॥

अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव ।
स्वर्ग आरोह्यतां विप्र किं वा ते रोचतेऽनघ ॥ ०२३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

न रोचये स्वर्गवासं विना देहादहं विभो ।
गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ ०२४ ॥

धर्म उवाच ॥

अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ।
गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ ०२५ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

रमे जपन्महाभाग कृतं लोकैः सनातनैः ।
सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ ०२६ ॥

धर्म उवाच ॥

यदि त्वं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ।
एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥ ०२७ ॥

भीष्म उवाच ॥

अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो ।
ब्राह्मणं तं महाभागमुपागम्येदमब्रुवन् ॥ ०२८ ॥

तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च ।
फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ ०२९ ॥

यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तस्त्वमुत्तमम् ।
कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ०३० ॥

मृत्युं मा विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम् ।
कालेन चोदितं विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ०३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।

मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ॥ ०३२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अर्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे ।
अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ॥ ०३३ ॥

तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ।
इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ०३४ ॥

सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याभिप्रणम्य च ।
कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ०३५ ॥

तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम् ॥ ०३६ ॥

स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि ।
स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ०३७ ॥

राजोवाच ॥

राजाहं ब्राह्मणश्च त्वं यदि षट्कर्मसंस्थितः ।
ददामि वसु किञ्चित्ते प्रार्थितं तद्वदस्व मे ॥ ०३८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

द्विविधा ब्राह्मणा राजन्धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽस्मि प्रतिग्रहात् ॥ ०३९ ॥

तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप ।
अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददानि ते ॥ ०४० ॥

ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम् ॥ ०४० ॥

राजोवाच ॥

क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् ।
प्रयच्छ युद्धमित्येवं वादिनः स्मो द्विजोत्तम ॥ ०४१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।
अन्योन्यस्योत्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ॥ ०४२ ॥

राजोवाच ॥

स्वशक्त्याहं ददानीति त्वया पूर्वं प्रभाषितम् ।
याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज ॥ ०४३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकत्थसे ।
न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ॥ ०४४ ॥

राजोवाच ॥

वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः ।
वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह ॥ ०४५ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयताम् ।

ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति माचिरम् ॥ ०४६ ॥

राजोवाच ॥

यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ।
फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान्यदि ॥ ०४७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया ।
अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य समाप्नुहि ॥ ०४८ ॥

अथ वा सर्वमेवेह जप्यकं मामकं फलम् ।
राजन्प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥ ०४९ ॥

राजोवाच ॥

कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किं च तस्य फलं वद ॥ ०५० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया ।
अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥ ०५१ ॥

राजोवाच ॥

अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं मे किं करिष्यति ।
प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयम् ॥ ०५२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं वाचा फलं मया ।
वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममापि तव चैव हि ॥ ०५३ ॥

नाभिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कथञ्चन ।
जप्यस्य राजशार्दूल कथं ज्ञास्याम्यहं फलम् ॥ ०५४ ॥

ददस्वेति त्वया चोक्तं ददामीति तथा मया ।
न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ०५५ ॥

अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ।
महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ॥ ०५६ ॥

न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिंदम ।
तथा मयाप्यभ्यधिकं मृषा वक्तुं न शक्यते ॥ ०५७ ॥

संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ।
तद्गृह्णीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ०५८ ॥

इहागम्य हि मां राजञ्जाप्यं फलमयाचिथाः ।
तन्मन्निसृष्टं गृह्णीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ०५९ ॥

नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान्स तारयेत् ।
कुत एवावरान्राजन्मृषावादपरायणः ॥ ०६० ॥

न यज्ञाध्ययने दानं नियमास्तारयन्ति हि ।
तथा सत्यं परे लोके यथा वै पुरुषर्षभ ॥ ०६१ ॥

तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यसि च यत्तपः ।
समाः शतैः सहस्रैश्च तत्सत्यान्न विशिष्यते ॥ ०६२ ॥

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ०६३ ॥

सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ०६४ ॥

सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं यज्ञस्तथा विधिः ।
व्रतचर्यास्तथा सत्यमोङ्कारः सत्यमेव च ॥ ०६५ ॥

प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥ ०६६ ॥

सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ०६७ ॥

तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ।
समां कक्षां धारयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ॥ ०६८ ॥

यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्धते ।
किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ०६९ ॥

सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्ननृतं कृथाः ।
कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽशुभम् ॥ ०७० ॥

यदि जप्यफलं दत्तं मया नेषिष्यसे नृप ।
स्वधर्मेभ्यः परिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ॥ ०७१ ॥

संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति ।
उभावानृतिकावेतौ न मृषा कर्तुमर्हसि ॥ ०७२ ॥

राजोवाच ॥

योद्धव्यं रक्षितव्यं च क्षत्रधर्मः किल द्विज ।
दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथम् ॥ ०७३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

न छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमाव्रजम् ।
इहागम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथम् ॥ ०७४ ॥

धर्म उवाच ॥

अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतम् ।
द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥ ०७५ ॥

स्वर्ग उवाच ॥

स्वर्गं मां विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम् ।
अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवाम् ॥ ०७६ ॥

राजोवाच ॥

कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्ग यथासुखम् ।
विप्रो यदीच्छते दातुं प्रतीच्छतु च मे धनम् ॥ ०७७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥ ०७८ ॥

निवृत्तं मां चिरं राजन्विप्रं लोभयसे कथम् ।
स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप ॥ ०७९ ॥

तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥ ०७९ ॥

राजोवाच ॥

यदि विप्र निसृष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम् ।
आवयोर्यत्फलं किञ्चित्सहितं नौ तदस्त्विह ॥ ०८० ॥

द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ।
यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ॥ ०८१ ॥

मा वा भूत्सहभोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि ।
प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ॥ ०८२ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो विकृतचेष्टौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ।
गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्य कुचेलावूचतुर्वचः ॥ ०८३ ॥

न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः ।
इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः ॥ ०८४ ॥

सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान् ।
अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्यहम् ॥ ०८५ ॥

तावुभौ भृशसंतप्तौ राजानमिदमूचतुः ।
परीक्ष्यतां यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ॥ ०८६ ॥

विरूप उवाच ॥

धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलम् ।

ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ॥ ०८७ ॥

विकृत उवाच ॥

न मे धारयते किञ्चिद्विरूपोऽयं नराधिप ।
मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वा मिथ्याभासं नराधिप ॥ ०८८ ॥

राजोवाच ॥

विरूप किं धारयते भवानस्य वदस्व मे ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामीत्येवं मे धीयते मतिः ॥ ०८९ ॥

विरूप उवाच ॥

शृणुष्वावहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहम् ।
विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नरर्षभ ॥ ०९० ॥

अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुरानघ ।
धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ०९१ ॥

तस्याश्चायं मया राजन्फलमभ्येत्य याचितः ।
विकृतेन च मे दत्तं विशूद्धेनान्तरात्मना ॥ ०९२ ॥

ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ।
गावौ हि कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥ ०९३ ॥

ते चोञ्छवृत्तये राजन्मया समपवर्जिते ।
यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ०९४ ॥

इहाद्य वै गृहीत्वा तत्प्रयच्छे द्विगुणं फलम् ।
एकस्याः पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ०९५ ॥

एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ।
कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नौ समाधय ॥ ०९६ ॥

यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ।
भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गे स्थापयतु प्रभुः ॥ ०९७ ॥

राजोवाच ॥

दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्मात्त्वमद्य वै ।
यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व माचिरम् ॥ ०९८ ॥

विकृत उवाच ॥

दीयतामित्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ।
नायं मे धारयत्यत्र गम्यतां यत्र वाञ्छति ॥ ०९९ ॥

राजोवाच ॥

ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ।
दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ॥ १०० ॥

विकृत उवाच ॥

मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ।
काममत्रापराधो मे दण्ड्यमाज्ञापय प्रभो ॥ १०१ ॥

विरूप उवाच ॥

दीयमानं यदि मया नेषिष्यसि कथञ्चन ।
नियंस्यति त्वा नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ १०२ ॥

विकृत उवाच ॥

स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् ।
गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ १०३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः ।
प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ॥ १०४ ॥

राजोवाच ॥

प्रस्तुतं सुमहत्कार्यमावयोर्गह्वरं यथा ।
जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ १०५ ॥

यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम् ।
कथं न लिप्येयमहं दोषेण महताद्य वै ॥ १०६ ॥

भीष्म उवाच ॥

तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः ।
नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा ॥ १०७ ॥

स्वधर्मः परिपाल्यश्च राज्ञामेष विनिश्चयः ।
विप्रधर्मश्च सुगुरुर्मामनात्मानमाविशत् ॥ १०८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गृहाण धारयेऽहं ते याचितं ते श्रुतं मया ।
न चेद्ग्रहीष्यसे राजञ्शपिष्ये त्वां न संशयः ॥ १०९ ॥

राजोवाच ॥

धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः ।
इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११० ॥

एष पाणिरपूर्वं भो निक्षेपार्थं प्रसारितः ।
यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् ॥ १११ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

संहितां जपता यावान्मया कश्चिद्गुणः कृतः ।
तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किञ्चिदिहास्ति मे ॥ ११२ ॥

राजोवाच ॥

जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम ।
सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ ११३ ॥

विरूप उवाच ॥

कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ।
समेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्य च ॥ ११४ ॥

नायं धारयते किञ्चिज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता ।
कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम् ॥ ११५ ॥

सर्वमन्योन्यनिकषे निघृष्टं पश्यतस्तव ।
गच्छ लोकाञ्जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ॥ ११६ ॥

भीष्म उवाच ॥

जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रकीर्तिता ।
गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ॥ ११७ ॥

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
अथ वाग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा ॥ ११८ ॥

स तैजसेन भावेन यदि तत्राश्नुते रतिम् ।
गुणांस्तेषां समादत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९ ॥

एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ।
सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् ॥ १२० ॥

अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ।
परमव्ययमिच्छन्स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१ ॥

अमृताच्चामृतं प्राप्तः शीतीभूतो निरात्मवान् ।
ब्रह्मभूतः स निर्द्वंद्वः सुखी शान्तो निरामयः ॥ १२२ ॥

ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसञ्ज्ञकम् ।
अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ १२३ ॥

चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषोडशैः ।
पुरुषं समतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ १२४ ॥

अथ वेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति ।
यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५ ॥

अथ वा वीक्षते लोकान्सर्वान्निरयसंस्थितान् ।
निःस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखी ॥ १२६ ॥

एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७ ॥

अध्याय १९३

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तेन भाषिते ।
ब्राह्मणो वाथ वा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ।
संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य चाभिभो ।
यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ॥ ००३ ॥

पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ।
सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्वचः ॥ ००४ ॥

फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ पुण्यताम् ।
भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ॥ ००५ ॥

वरश्च मम पूर्वं हि देव्या दत्तो महाबल ।
श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवितेति विशां पते ॥ ००६ ॥

राजोवाच ॥

यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव ।
गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ॥ ००७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कृतः प्रयत्नः सुमहान्सर्वेषां संनिधाविह ।
सह तुल्यफलौ चावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ॥ ००८ ॥

भीष्म उवाच ॥

व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ।
सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ००९ ॥

साध्या विश्वेऽथ मरुतो ज्योतींषि सुमहान्ति च ।
नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ ०१० ॥

तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ॥ ०११ ॥

गन्धर्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः ।
नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ॥ ०१२ ॥

विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् ॥ ०१२ ॥

अवाद्यन्तान्तरिक्षे च भेर्यस्तूर्याणि चाभिभो ।
पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम् ॥ ०१३ ॥

ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ॥ ०१३ ॥

अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ॥ ०१४ ॥

अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्येन विधानतः ।
विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ ०१५ ॥

प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।
एवं तान्मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ ०१६ ॥

उपस्थितकृतौ तत्र नासिकाग्रमधो भ्रुवौ ।
कुङ्कुण्यां चैव मनसा शनैर्धारयतः स्म तौ ॥ ०१७ ॥

निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
जितासनौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ ०१८ ॥

तालुदेशमथोद्दाल्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ०१९ ॥

हाहाकारस्ततो दिक्षु सर्वासु सुमहानभूत् ।
तज्ज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ॥ ०२० ॥

ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः स पितामहः ।
प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशां पते ॥ ०२१ ॥

भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं स्म सः ।
जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥ ०२२ ॥

योगस्य तावदेतेभ्यः फलं प्रत्यक्षदर्शनम् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाधिकम् ॥ ०२३ ॥

उष्यतां मयि चेत्युक्त्वाचेतयत्स ततः पुनः ।
अथास्य प्रविवेशास्यं ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ ०२४ ॥

राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम् ।
यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ ०२५ ॥

स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् ।
जापकार्थमयं यत्नस्तदर्थं वयमागताः ॥ ०२६ ॥

कृतपूजाविमौ तुल्यं त्वया तुल्यफलाविमौ ।
योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वै ॥ ०२७ ॥

सर्वा.ण्ल्लोकानतीत्यैतौ गच्छेतां यत्र वाञ्छितम् ॥ ०२७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकताम् ॥ ०२८ ॥

यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः ।
विधिनानेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ॥ ०२९ ॥

गम्यतां साधयिष्यामि यथास्थानानि सिद्धये ॥ ०२९ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
आमन्त्र्य तं ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ०३० ॥

ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै ।
पृष्ठतोऽनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतमानसाः ॥ ०३१ ॥

एतत्फलं जापकानां गतिश्चैव प्रकीर्तिता ।
यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०३२ ॥

मनुबृहस्पतिसंवादः

अध्याय १९४

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।
भूतात्मा वा कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥ ००२ ॥

प्रजापतिं श्रेष्ठतमं पृथिव्यां ; देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः ।
बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं ; पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ००३ ॥

यत्कारणं मन्त्रविधिः प्रवृत्तो ; ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं ; तदुच्यतां मे भगवन्यथावत् ॥ ००४ ॥

यदर्थशास्त्रागममन्त्रविद्भि ;र्यज्ञैरनेकैर्वरगोप्रदानैः ।
फलं महद्भिर्यदुपास्यते च ; तत्किं कथं वा भविता क्व वा तत् ॥ ००५ ॥

मही महीजाः पवनोऽन्तरिक्षं ; जलौकसश्चैव जलं दिवं च ।
दिवौकसश्चैव यतः प्रसूता ;स्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणम् ॥ ००६ ॥

ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै ; ततस्तदर्था भवति प्रवृत्तिः ।
न चाप्यहं वेद परं पुराणं ; मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ॥ ००७ ॥

ऋक्सामसंघांश्च यजूंषि चाहं ; छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ।
अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं ; शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ॥ ००८ ॥

स मे भवाञ्शंसतु सर्वमेत ;ज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।
यथा च देहाच्च्यवते शरीरी ; पुनः शरीरं च यथाभ्युपैति ॥ ००९ ॥

मनुरुवाच ॥

यद्यत्प्रियं यस्य सुखं तदाहु ;स्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम् ।
इष्टं च मे स्यादितरच्च न स्या ;देतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ॥ ०१० ॥

इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेते ;त्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ ०१० ॥

कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा ; एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ।
नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी ; नरः प्रवृत्तो न परं प्रयाति ॥ ०११ ॥

परं हि तत्कर्मपथादपेतं ; निराशिषं ब्रह्मपरं ह्यवश्यम् ॥ ०११ ॥

प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च ; द्वावप्येतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ ।
दृष्ट्वा कर्म शाश्वतं चान्तवच्च ; मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति ॥ ०१२ ॥

स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता ; निशात्यये तमसा संवृतात्मा ।
ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं ; कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् ॥ ०१३ ॥

सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ; ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।
अज्ञानतस्तत्र पतन्ति मूढा ; ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥ ०१४ ॥

कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो ; यज्ञा यथोक्तास्त्वथ दक्षिणाश्च ।

अन्नप्रदानं मनसः समाधिः ; पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ॥ ०१५ ॥

गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदा ;स्तस्मान्मन्त्रा मन्त्रमूलं हि कर्म ।
विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः ; फलस्य भोक्ता तु यथा शरीरी ॥ ०१६ ॥

शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः ; स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव ।
नरो नसंस्थानगतः प्रभुः स्या ;देतत्फलं सिध्यति कर्मलोके ॥ ०१७ ॥

यद्यच्छरीरेण करोति कर्म ; शरीरयुक्तः समुपाश्नुते तत् ।
शरीरमेवायतनं सुखस्य ; दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ॥ ०१८ ॥

वाचा तु यत्कर्म करोति किं चि ;द्वाचैव सर्वं समुपाश्नुते तत् ।
मनस्तु यत्कर्म करोति किं चि ;न्मनःस्थ एवायमुपाश्नुते तत् ॥ ०१९ ॥

यथागुणं कर्मगणं फलार्थी ; करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ।
तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः ; शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति ॥ ०२० ॥

मत्स्यो यथा स्रोत इवाभिपाती ; तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म ।
शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु ; न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ ०२१ ॥

यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं ; ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतियान्ति यत्तत् ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं ; तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ ०२२ ॥

रसैर्वियुक्तं विविधैश्च गन्धै ;रशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।
अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं ; पञ्चप्रकारं ससृजे प्रजानाम् ॥ ०२३ ॥

न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकं च ; न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ।
पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्या ;स्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ ०२४ ॥

अध्याय १९५

मनुरुवाच ॥

अक्षरात्खं ततो वायुर्वायोर्ज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ ००१ ॥

इमे शरीरैर्जलमेव गत्वा ; जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षम् ।
खाद्वै निवर्तन्ति नभाविनस्ते ; ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्ति ॥ ००२ ॥

नोष्णं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं ; नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ।
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्त ;न्न रूपवत्तत्परमस्वभावम् ॥ ००३ ॥

स्पर्शं तनुर्वेद रसं तु जिह्वा ; घ्राणं च गन्धाञ्श्रवणे च शब्दान् ।
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं य ;द्गृह्णन्त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ००४ ॥

निवर्तयित्वा रसनं रसेभ्यो ; घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दात् ।
स्पर्शात्तनुं रूपगुणात्तु चक्षु ;स्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ००५ ॥

यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च ; यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् ।
यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्ता ; तत्कारणं तं समुपायमाहुः ॥ ००६ ॥

यच्चाभिभूः साधकं व्यापकं च ; यन्मन्त्रवच्छंस्यते चैव लोके ।
यः सर्वहेतुः परमार्थकारी ; तत्कारणं कार्यमतो यदन्यत् ॥ ००७ ॥

यथा च कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यः ; शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् ।
एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु ; स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ००८ ॥

यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः ; प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा ; ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ००९ ॥

यथा हि राज्ञो बहवो ह्यमात्याः ; पृथक्प्रमानं प्रवदन्ति युक्ताः ।
तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च ; ज्ञानैकदेशः परमः स तेभ्यः ॥ ०१० ॥

यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा ; मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
गच्छन्ति चायान्ति च तन्यमाना ;स्तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥ ०११ ॥

यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा ; धूमं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं ; छित्त्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥ ०१२ ॥

तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य ; धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सुबुद्धिः सममिन्द्रियत्वा ;द्बुधः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ०१३ ॥

यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां ; स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धि ;र्लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥ ०१४ ॥

उत्पत्तिवृद्धिक्षयसंनिपातै ;र्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी ।
अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्य ;द्गच्छत्यदृष्टः प्रतिसंधियोगात् ॥ ०१५ ॥

न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो ; न चापि संस्पर्शमुपैति किञ्चित् ।
न चापि तैः साधयतेऽथ कार्यं ; ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् ॥ ०१६ ॥

यथा प्रदीपे ज्वलतोऽनलस्य ; संतापजं रूपमुपैति किञ्चित् ।
न चान्तरं रूपगुणं बिभर्ति ; तथैव तद्दृश्यते रूपमस्य ॥ ०१७ ॥

यथा मनुष्यः परिमुच्य काय ;मदृश्यमन्यद्विशते शरीरम् ।
विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं ; तदाश्रयं चैव बिभर्ति रूपम् ॥ ०१८ ॥

खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं ; समन्ततोऽभ्याविशते शरीरी ।
नानाश्रयाः कर्मसु वर्तमानाः ; श्रोत्रादयः पञ्च गुणाञ्श्रयन्ते ॥ ०१९ ॥

श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्या ;स्तेजोमयं रूपमथो विपाकः ।

जलाश्रयः स्वेद् उक्तो रसश्च ; वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च ॥ ०२० ॥

महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च ; पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु ।
सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि ; बुद्धिं मनोऽन्वेति मनः स्वभावम् ॥ ०२१ ॥

शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्य ; तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ।
मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि ; जलौकसः स्रोत इवानुकूलम् ॥ ०२२ ॥

चलं यथा दृष्टिपथं परैति ; सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिपाति ।
स्वरूपमालोचयते च रूपं ; परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ ०२३ ॥

अध्याय १९६

मनुरुवाच ॥

यदिन्द्रियैस्तूपकृतान्पुरस्ता ;त्प्राप्तान्गुणान्संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चा ;त्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ ००१ ॥

यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समस्ता ;न्नावेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालम् ।
यथाबलं सञ्चरते स विद्वां ;स्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ ००२ ॥

रजस्तमः सत्त्वमथो तृतीयं ; गच्छत्यसौ ज्ञानगुणान्विरूपान् ।
तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी ; हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ००३ ॥

न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो ; न पश्यति स्पर्शमिन्द्रियेन्द्रियम् ।
न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणे निदर्शनं ; तथागतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ००४ ॥

श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ॥ ००५ ॥

यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ००६ ॥

तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ००७ ॥

पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमे न विन्दति ।
एवमस्ति न वेत्येतन्न च तन्न परायणम् ॥ ००८ ॥

रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमये बुधाः ।
धिया समनुपश्यन्ति तद्गताः सवितुर्गतिम् ॥ ००९ ॥

तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः ।
प्रत्यासन्नं निनीषन्ति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितम् ॥ ०१० ॥

न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति ।
सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान्बध्नन्ति जलजीविनः ॥ ०११ ॥

मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ।
गजानां च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ ०१२ ॥

अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति निदर्शनम् ।
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिष्ठं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ०१३ ॥

नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ।
तथैवेह परा बुद्धिः परं बुद्ध्या न पश्यति ॥ ०१४ ॥

यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते ।

न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ ०१५ ॥

क्षीणकोशो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते ।
तद्वन्मूर्तिवियुक्तः सञ्शरीरी नोपलभ्यते ॥ ०१६ ॥

यथा कोशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः ।
तद्वल्लिङ्गान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ ०१७ ॥

जन्मवृद्धिक्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
सा तु चन्द्रमसो व्यक्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ ०१८ ॥

उत्पत्तिवृद्धिव्ययतो यथा स इति गृह्यते ।
चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ ०१९ ॥

नाभिसर्पद्विमुञ्चद्वा शशिनं दृश्यते तमः ।
विसृजंश्चोपसर्पंश्च तद्वत्पश्य शरीरिणम् ॥ ०२० ॥

यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ ०२१ ॥

यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते ॥ ०२२ ॥

यथा चन्द्रो ह्यमावास्यां नक्षत्रैर्युज्यते गतः ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ ०२३ ॥

अध्याय १९७

मनुरुवाच ॥

यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम् ।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ ००१ ॥

यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियवाञ्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ००२ ॥

स एव लुलिते तस्मिन्यथा रूपं न पश्यति ।
तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञाने न पश्यति ॥ ००३ ॥

अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या दुष्यते मनः ।
दुष्टस्य मनसः पञ्च संप्रदुष्यन्ति मानसाः ॥ ००४ ॥

अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न दृश्यते ।
अदृष्ट्वैव तु पूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ००५ ॥

तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।
निवर्तते तथा तर्षः पापमन्तं गतं यथा ॥ ००६ ॥

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य नसंश्रयात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ००७ ॥

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
अथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ००८ ॥

प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी ।
तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ००९ ॥

इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः ।
बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं परम् ॥ ०१० ॥

अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ॥ ०११ ॥

यस्तांस्त्यजति शब्दादीन्सर्वांश्च व्यक्तयस्तथा ।
विमुञ्चत्याकृतिग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते ॥ ०१२ ॥

उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमण्डलम् ।
स एवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥ ०१३ ॥

अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः ।
प्राप्येन्द्रियगुणान्पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ॥ ०१४ ॥

प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृद्धं धर्ममात्मवान् ॥ ०१५ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ०१६ ॥

बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ।
तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ ०१७ ॥

अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम् ।
अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ ०१८ ॥

मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वतिगतं मतिम् ।
मतिस्त्वतिगता ज्ञानं ज्ञानं त्वभिगतं परम् ॥ ०१९ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।

न बुद्धिर्बुध्यतेऽव्यक्तं सूक्ष्मस्त्वेतानि पश्यति ॥ ०२० ॥

अध्याय १९८

मनुरुवाच ॥

ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः ।
प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ ००१ ॥

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ ००२ ॥

सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ।
अवताराभिनिःस्रोतं गिरेः शृङ्गादिवोदकम् ॥ ००३ ॥

यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकष्यं निकषे यथा ॥ ००४ ॥

मनस्त्वपहृतं बुद्धिमिन्द्रियार्थनिदर्शनम् ।
न समक्षं गुणावेक्षि निर्गुणस्य निदर्शनम् ॥ ००५ ॥

सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः ।
मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ॥ ००६ ॥

यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये ।
तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ ००७ ॥

यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरचारिणी ।

व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः ॥ ००८ ॥

गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः ।
तदा सर्वगुणान्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ ००९ ॥

अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम् ।
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ ०१० ॥

तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च ।
निनीषेत्तत्परं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ०११ ॥

गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ।
गुणाभावात्प्रकृत्या च निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितम् ॥ ०१२ ॥

नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ।
गुणप्रसारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ ०१३ ॥

यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः ।
तथा तत्परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् ॥ ०१४ ॥

एवं प्रकृतितः सर्वे प्रभवन्ति शरीरिणः ।
निवर्तन्ते निवृत्तौ च सर्गं नैवोपयान्ति च ॥ ०१५ ॥

पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विशेषाश्चेन्द्रियाणि च ।
अहङ्कारोऽभिमानश्च संभूतो भूतसञ्ज्ञकः ॥ ०१६ ॥

एकस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते ।
द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥ ०१७ ॥

धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाश्रेयोऽप्यधर्मतः ।
रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान्भवेत् ॥ ०१८ ॥

अध्याय १९९

मनुरुवाच ॥

यदा ते पञ्चभिः पञ्च विमुक्ता मनसा सह ।
अथ तद्द्रक्ष्यसे ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ ००१ ॥

तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥ ००२ ॥

तद्वद्गोषु मनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ।
तद्वत्कीटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ००३ ॥

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययम् ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ००४ ॥

यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यात्मानुसारिणी ।
तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ॥ ००५ ॥

ज्ञानपूर्वोद्भवा लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसंधिता ।
अभिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥ ००६ ॥

फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ।
ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकम् ॥ ००७ ॥

ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ।

क्षयान्ते तत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ००८ ॥

महद्धि परमं भूतं युक्ताः पश्यन्ति योगिनः ।
अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्था गुणबुद्धयः ॥ ००९ ॥

पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् ।
अद्भ्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान् ॥ ०१० ॥

पवनाच्च महद्व्योम तस्मात्परतरं मनः ।
मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः ॥ ०११ ॥

कालात्स भगवान्विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
नादिर्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ ०१२ ॥

अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्ययः ।
अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ॥ ०१३ ॥

तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्धाम परमं स्मृतम् ।
तद्गत्वा कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ॥ ०१४ ॥

गुणैस्त्वेतैः प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परम् ।
निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्त्याय कल्पते ॥ ०१५ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ।
जिह्वाग्रेषु प्रवर्तन्ते यत्नसाध्या विनाशिनः ॥ ०१६ ॥

न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवम् ।
न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ॥ ०१७ ॥

ऋचामादिस्तथा साम्नां यजुषामादिरुच्यते ।
अन्तश्चादिमतां दृष्टो न चादिर्ब्रह्मणः स्मृतः ॥ ०१८ ॥

अनादित्वादनन्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम् ।
अव्ययत्वाच्च निर्द्वंद्वं द्वंद्वाभावात्ततः परम् ॥ ०१९ ॥

अदृष्टतोऽनुपायाच्च अप्यभिसंधेश्च कर्मणः ।
न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परम् ॥ ०२० ॥

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ०२१ ॥

गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः ।
परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ ०२२ ॥

गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्याद्गुणानिमान् ।
अनुमानाद्धि गन्तव्यं गुणैरवयवैः सह ॥ ०२३ ॥

सूक्ष्मेण मनसा विद्मो वाचा वक्तुं न शक्नुमः ।
मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ ०२४ ॥

ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या तथा मनः ।
मनसा चेन्द्रियग्राममनन्तं प्रतिपद्यते ॥ ०२५ ॥

बुद्धिप्रहीणो मनसासमृद्ध ;स्तथा निराशीर्गुणतामुपैति ।
परं त्यजन्तीह विलोभ्यमाना ; हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ०२६ ॥

गुणादाने विप्रयोगे च तेषां ; मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम् ।
अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो ; गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ॥ ०२७ ॥

अव्यक्तात्मा पुरुषोऽव्यक्तकर्मा ; सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले ।
तैरेवायं चेन्द्रियैर्वर्धमानै ;र्ग्लायद्भिर्वा वर्तते कर्मरूपः ॥ ०२८ ॥

सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो ; देहः प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् ।
नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणेह ; हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ ०२९ ॥

पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या ; ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि ।
परं नयन्तीह विलोभ्यमानं ; यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थम् ॥ ०३० ॥

दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो ; यथा भवेद्व्यपगतरश्मिमण्डलः ।
तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवा ;न्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ०३१
॥

अनागतिं सुकृतिमतां परां गतिं ; स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम् ।
सनातनं यदमृतमव्ययं पदं ; विचार्य तं शममममृतत्वमश्नुते ॥ ०३२ ॥

केशवमाहात्म्यम्

अध्याय २००

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ००१ ॥

नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवम् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ००३ ॥

असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ००४ ॥

केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।
पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ००५ ॥

किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनः ।
माहात्म्यानि महाबाहो श‍ृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः ।
अशेषेण हि गोविन्दे कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ००७ ॥

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खं गां चैवान्वकल्पयत् ॥ ००८ ॥

स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ००९ ॥

सर्वतेजोमयस्तस्मिञ्शयानः शयने शुभे ।
सोऽग्रजं सर्वभूतानां सङ्कर्षणमचिन्तयत् ॥ ०१० ॥

आश्रयं सर्वभूतानां मनसेति विशुश्रुम ।
स धारयति भूतात्मा उभे भूतभविष्यती ॥ ०११ ॥

ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ ०१२ ॥

स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भासयन्दिशः ।

ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ ०१३ ॥

तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
तमसः पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ ०१४ ॥

तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ ०१५ ॥

तस्य तात वधात्सर्वे देवदानवमानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुर्वृषभं सर्वसात्वताम् ॥ ०१६ ॥

ब्रह्मा तु ससृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ ०१७ ॥

मरीचिः कश्यपं तात पुत्रं चासृजदग्रजम् ।
मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मसत्तमम् ॥ ०१८ ॥

अङ्गुष्ठादसृजद्ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।
सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ०१९ ॥

तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ।
प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवद्दितिः ॥ ०२० ॥

सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः ।
मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ ०२१ ॥

उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दश ।
ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ ०२२ ॥

धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥ ०२३ ॥

अपरास्तु यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः ।
सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ ०२४ ॥

इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वांस्तुरगान्द्विजान् ।
गाश्च किंपुरुषान्मत्स्यानौद्भिदांश्च वनस्पतीन् ॥ ०२५ ॥

आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ।
तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्गोविन्दश्चाभवत्प्रभुः ॥ ०२६ ॥

तस्य विक्रमणादेव देवानां श्रीर्व्यवर्धत ।
दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ ०२७ ॥

विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्दनुः ।
दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वान्व्यजायत ॥ ०२८ ॥

अहोरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः ।
पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ ०२९ ॥

बुद्ध्यापः सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान् ।
पृथिवीं सोऽसृजद्विश्वां सहितां भूरितेजसा ॥ ०३० ॥

ततः कृष्णो महाबाहुः पुनरेव युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादसृजत प्रभुः ॥ ०३१ ॥

बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।
पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ०३२ ॥

स एवं चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महायशाः ।
अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्प्रभुः ॥ ०३३ ॥

यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् ।
तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥ ०३४ ॥

न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ ।
सङ्कल्पादेव चैतेषामपत्यमुदपद्यत ॥ ०३५ ॥

तत्र त्रेतायुगे काले सङ्कल्पाज्जायते प्रजा ।
न ह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ०३६ ॥

द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप ।
तथा कलियुगे राजन्द्वंद्वमापेदिरे जनाः ॥ ०३७ ॥

एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च प्रकीर्तितः ।
निरध्यक्षांस्तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ ०३८ ॥

दक्षिणापथजन्मानः सर्वे तलवरान्ध्रकाः ।
उत्साः पुलिन्दाः शबराश्चूचुपा मण्डपैः सह ॥ ०३९ ॥

उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्बरैः सह ॥ ०४० ॥

एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वकाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ०४१ ॥

नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ०४२ ॥

ततस्तस्मिन्महाघोरे संध्याकाले युगान्तिके ।
राजानः समसज्जन्त समासाद्येतरेतरम् ॥ ०४३ ॥

एवमेष कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ।

देवदेवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ०४४ ॥

नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप ।
शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ०४५ ॥

एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।
अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ०४६ ॥

दिक्पालकीर्तनम्

अध्याय २०१

युधिष्ठिर उवाच ॥

के पूर्वमासन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ ।
के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।
प्रजानां पतयो ये स्म दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ ००२ ॥

एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ।
ब्रह्मणः सप्त पुत्रा वै महात्मानः स्वयंभुवः ॥ ००३ ॥

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महाभागः सदृशा वै स्वयंभुवा ॥ ००४ ॥

सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ००५ ॥

अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ००६ ॥

दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।
तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ ००७ ॥

मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी श्रुते ।
अरिष्टनेमिरित्येकं कश्यपेत्यपरं विदुः ॥ ००८ ॥

अङ्गश्चैवौरसः श्रीमान्राजा भौमश्च वीर्यवान् ।
सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्युपासिता ॥ ००९ ॥

अर्यमा चैव भगवान्ये चान्ये तनया विभो ।
एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ॥ ०१० ॥

शशबिन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत ।
एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानामभूत्तदा ॥ ०११ ॥

एवं शतसहस्राणां शतं तस्य महात्मनः ।
पुत्राणां न च ते कश्चिदिच्छन्त्यन्यं प्रजापतिम् ॥ ०१२ ॥

प्रजामाचक्षते विप्राः पौराणीं शाशबिन्दवीम् ।
स वृष्णिवंशप्रभवो महान्वंशः प्रजापतेः ॥ ०१३ ॥

एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ ०१४ ॥

भगोंऽशश्चार्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा ।
सविता चैव धाता च विवस्वांश्च महाबलः ॥ ०१५ ॥

पूषा त्वष्टा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
त एते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ०१६ ॥

नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्ताण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ ०१७ ॥

त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ ०१८ ॥

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥ ०१९ ॥

पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ०१९ ॥

एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ।
ते च पूर्वे सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ ०२० ॥

शीलरूपरतास्त्वन्ये तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ।
ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदिता गणाः ॥ ०२१ ॥

एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशस्तु मरुतस्तथा ॥ ०२२ ॥

अश्विनौ तु मतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाहितौ ।
स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ॥ ०२३ ॥

इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ०२३ ॥

एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् ।
स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ ०२४ ॥

यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्नलश्चाङ्गिरसः सुताः ॥ ०२५ ॥

ऋषेर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ ०२६ ॥

उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः ॥ ०२७ ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ ०२८ ॥

रुषद्गुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ ०२९ ॥

अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ।
एते नव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम् ॥ ०३० ॥

आत्रेयश्च वसिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ ०३१ ॥

तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ०३२ ॥

एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिग्मतेजसः ।
साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः ॥ ०३३ ॥

एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशः ।

एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०३४ ॥

यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत् ॥ ०३५ ॥

विष्णोः वराहरूपम्

अध्याय २०२

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ ००१ ॥

यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरातनम् ।
तन्मे सर्वं यथातत्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

तिर्यग्योनिगतं रूपं कथं धारितवान्हरिः ।
केन कार्यविसर्गेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुराहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः ।
तत्रापश्यं मुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ००४ ॥

ततस्ते मधुपर्केण पूजां चक्रुरथो मयि ।
प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ॥ ००५ ॥

कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ।
मनःप्रह्लादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः श‍ृणु ॥ ००६ ॥

पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ।
बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ॥ ००७ ॥

तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ।
न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम् ॥ ००८ ॥

दानवैरर्द्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ।
न शर्म लेभिरे राजन्विशमानास्ततस्ततः ॥ ००९ ॥

पृथिवीं चार्तरूपां ते समपश्यन्दिवौकसः ।
दानवैरभिसङ्कीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ॥ ०१० ॥

भारार्तामपकृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम् ॥ ०१० ॥

अथादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
कथं शक्यामहे ब्रह्मन्दानवैरुपमर्दनम् ॥ ०११ ॥

स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्मया ।
ते वरेणाभिसंमत्ता बलेन च मदेन च ॥ ०१२ ॥

नावभोत्स्यन्ति संमूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् ।
वराहरूपिणं देवमधृष्यममरैरपि ॥ ०१३ ॥

एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।
अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः ॥ ०१४ ॥

शमयिष्यति श्रुत्वा ते जहृषुः सुरसत्तमाः ॥ ०१४ ॥

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमाश्रितः ।
अन्तर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्प्रति ॥ ०१५ ॥

दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुषम् ।
प्रसह्य सहसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः ॥ ०१६ ॥

सर्वे च समभिद्रुत्य वराहं जगृहुः समम् ।
सङ्क्रुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ॥ ०१७ ॥

दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्या बलोच्छ्रिताः ।
नाशक्नुवंश्च किञ्चित्ते तस्य कर्तुं तदा विभो ॥ ०१८ ॥

ततोऽगमन्विस्मयं ते दानवेन्द्रा भयात्तदा ।
संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ॥ ०१९ ॥

ततो देवादिदेवः स योगात्मा योगसारथिः ।
योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ॥ ०२० ॥

विननाद महानादं क्षोभयन्दैत्यदानवान् ।
संनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥ ०२१ ॥

तेन संनादशब्देन लोकाः सङ्क्षोभमागमन् ।
संभ्रान्ताश्च दिशः सर्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ०२२ ॥

निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवातिभृशं तदा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव तेन नादेन मोहितम् ॥ ०२३ ॥

ततस्ते दानवाः सर्वे तेन शब्देन भीषिताः ।
पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजोविमोहिताः ॥ ०२४ ॥

रसातलगतांश्चैव वराहस्त्रिदशद्विषः ।
खुरैः संदारयामास मांसमेदोस्थिसञ्चयम् ॥ ०२५ ॥

नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ।
पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥ ०२६ ॥

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाब्रुवन् ।
नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वयं विभो ॥ ०२७ ॥

कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत् ॥ ०२७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ।
उदतिष्ठन्महादेवः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ०२८ ॥

पितामह उवाच ॥

निहत्य दानवपतीन्महावर्ष्मा महाबलः ।
एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ०२९ ॥

सर्वभूतेश्वरो योगी योनिरात्मा तथात्मनः ।
स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ ०३० ॥

कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ।
समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ॥ ०३१ ॥

पद्मनाभो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ०३१ ॥

न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः ।
विधिरेष प्रभावश्च कालः सङ्क्षयकारकः ॥ ०३२ ॥

लोकान्धारयतानेन नादो मुक्तो महात्मना ॥ ०३२ ॥

स एव हि महाभागः सर्वलोकनमस्कृतः ।
अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतसमुद्भवः ॥ ०३३ ॥

गुरुशिष्यसंवादः (वार्ष्णेयाध्यात्मं)

अध्याय २०३

युधिष्ठिर उवाच ॥

योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ।
तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ ००२ ॥

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ।
शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ॥ ००३ ॥

चरणावुपसङ्गृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ००३ ॥

उपासनात्प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम ।
संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००४ ॥

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परम् ।

कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ॥ ००५ ॥

सम्यग्वृत्ता निवर्तन्ते विपरीताः क्षयोदयाः ॥ ००५ ॥

वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ।
एतद्विद्वन्यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००६ ॥

गुरुरुवाच ॥

शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परम् ।
अध्यात्मं सर्वभूतानामागमानां च यद्वसु ॥ ००७ ॥

वासुदेवः सर्वमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
सत्यं दानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्जवम् ॥ ००८ ॥

पुरुषं सनातनं विष्णुं यत्तद्वेदविदो विदुः ।
सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ००९ ॥

तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।
माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ॥ ०१० ॥

अर्हस्त्वमसि कल्याण वार्ष्णेयं शृणु यत्परम् ॥ ०१० ॥

कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणम् ।
त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत्परिवर्तते ॥ ०११ ॥

यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् ।
वदन्ति पुरुषव्याघ्रं केशवं पुरुषर्षभम् ॥ ०१२ ॥

पितॄन्देवानृषींश्चैव तथा वै यक्षदानवान् ।
नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ ०१३ ॥

तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्मांश्च शाश्वतान् ।
प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते प्रभुः ॥ ०१४ ॥

यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ ०१५ ॥

अथ यद्यद्यदा भावि कालयोगाद्युगादिषु ।
तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् ॥ ०१६ ॥

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ ०१७ ॥

वेदविद्वेद भगवान्वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ।
भार्गवो नीतिशास्त्रं च जगाद जगतो हितम् ॥ ०१८ ॥

गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।
देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ ०१९ ॥

न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।
हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते ॥ ०२० ॥

अनाद्यं यत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥ ०२१ ॥

नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजम् ॥ ०२२ ॥

पुरुषाधिष्ठितं भावं प्रकृतिः सूयते सदा ।

हेतुयुक्तमतः सर्वं जगत्संपरिवर्तते ॥ ०२३ ॥

दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।
प्रकृतिः सृजते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ ०२४ ॥

अव्यक्तकर्मजा बुद्धिरहङ्कारं प्रसूयते ।
आकाशं चाप्यहङ्काराद्वायुराकाशसंभवः ॥ ०२५ ॥

वायोस्तेजस्ततश्चापस्त्वद्भ्यो हि वसुधोद्गता ।
मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्ववस्थितम् ॥ ०२६ ॥

ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
विषयाः पञ्च चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ ०२७ ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं पञ्चेन्द्रियाण्यपि ।
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणामपि ॥ ०२८ ॥

शब्दः स्पर्शोऽथ रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ ०२९ ॥

रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्तथैव च ।
इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यस्तं मनस्तथा ॥ ०३० ॥

विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः ।
देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ०३१ ॥

तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।
श्रोत्रं शब्दगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ॥ ०३२ ॥

स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ०३२ ॥

मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा ।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्माद्बुध्येत बुद्धिमान् ॥ ०३३ ॥

एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम् ।
श्रिता विरजसं देवं यमाहुः परमं पदम् ॥ ०३४ ॥

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ।
व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ०३५ ॥

अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ।
व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ०३६ ॥

यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ०३७ ॥

सोऽत्र वेदयते वेद्यं स श्रृणोति स पश्यति ।
कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ०३८ ॥

अग्निर्दारुगतो यद्वद्भिन्ने दारौ न दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ०३९ ॥

नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः ।
संतन्वाना यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ०४० ॥

स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमागतः ।
देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ॥ ०४१ ॥

कर्मणा व्याप्यते पूर्वं कर्मणा चोपपद्यते ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ॥ ०४२ ॥

स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते ।

तथा तं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ॥ ०४३ ॥

अध्याय २०४

गुरुरुवाच ॥

चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ॥ ००१ ॥

अव्यक्तनिधनं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ ००१ ॥

यथाश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ ००२ ॥

अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनावुभौ ।
स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥ ००३ ॥

तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहिताः ॥ ००४ ॥

न भूः खं द्यौर्न भूतानि नर्षयो न सुरासुराः ।
नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहितम् ॥ ००५ ॥

सर्वनीत्या सर्वगतं मनोहेतु सलक्षणम् ।
अज्ञानकर्म निर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ॥ ००६ ॥

तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसङ्ग्रहकारकम् ।

येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ००७ ॥

अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम् ॥ ००८ ॥

स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ००९ ॥

कर्म तत्कुरुते तर्षादहङ्कारपरिग्रहम् ।
कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः ॥ ०१० ॥

नात्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।
कार्याणां तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ०११ ॥

हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् ।
अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ ०१२ ॥

सरजस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ।
क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुर्वातेरितो यथा ॥ ०१३ ॥

न च तैः स्पृश्यते भावो न ते तेन महात्मना ॥ ०१३ ॥

सरजस्कोऽरजस्कश्च स वै वायुर्यथा भवेत् ।
तथैतदन्तरं विद्यात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ॥ ०१४ ॥

अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः ॥ ०१४ ॥

संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः ।
तथा वार्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमिताम् ॥ ०१५ ॥

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संबध्यते पुनः ॥ ०१६ ॥

अध्याय २०५

गुरुरुवाच ॥

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते ।
तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ ००१ ॥

दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ।
प्रयोजनमतस्त्वत्र मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम् ॥ ००२ ॥

सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तमेतदगर्हितम् ।
इयं सा बुद्धिरन्येयं यया याति परां गतिम् ॥ ००३ ॥

शरीरवानुपादत्ते मोहात्सर्वपरिग्रहान् ।
कामक्रोधादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ॥ ००४ ॥

नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम् ।
कर्मणो विवरं कुर्वन्न लोकानाप्नुयाच्छुभान् ॥ ००५ ॥

लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विराजते ।
तथापक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ००६ ॥

यश्चाधर्मं चरेन्मोहात्कामलोभावनु प्लवन् ।
धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ००७ ॥

शब्दादीन्विषयांस्तस्मादसंरागादनुप्लवेत् ।
क्रोधहर्षौ विषादश्च जायन्ते हि परस्परम् ॥ ००८ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वराजसतामसे ।
कमभिष्टुवते चायं कं वा क्रोशति किं वदेत् ॥ ००९ ॥

स्पर्शरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः ।
नावगच्छन्त्यविज्ञानादात्मजं पार्थिवं गुणम् ॥ ०१० ॥

मृन्मयं शरणं यद्वन्मृदैव परिलिप्यते ।
पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारैर्विलिप्यते ॥ ०११ ॥

मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुडः ।
धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहाम्भसा ॥ ०१२ ॥

यद्वत्कान्तारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् ।
श्रमादाहारमादद्यादस्वाद्वपि हि यापनम् ॥ ०१३ ॥

तद्वत्संसारकान्तारमातिष्ठञ्श्रमतत्परः ।
यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ ०१४ ॥

सत्यशौचार्जवत्यागैर्यशसा विक्रमेण च ।
क्षान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ॥ ०१५ ॥

भावान्सर्वान्यथावृत्तान्संवसेत यथाक्रमम् ।
शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥ ०१६ ॥

सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो भृशम् ॥ ०१७ ॥

तस्मात्सम्यक्परीक्षेत दोषानज्ञानसंभवान् ।

अज्ञानप्रभवं नित्यमहङ्कारं परित्यजेत् ॥ ०१८ ॥

महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।
त्रैलोक्यं सेश्वरं सर्वमहङ्कारे प्रतिष्ठितम् ॥ ०१९ ॥

यथेह नियतं कालो दर्शयत्यार्तवान्गुणान् ।
तद्वद्भूतेष्वहङ्कारं विद्याद्भूतप्रवर्तकम् ॥ ०२० ॥

संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवम् ।
प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ॥ ०२१ ॥

सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान् ॥ ०२१ ॥

प्रमोहो हर्षजः प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः ।
एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान्राजसतामसान् ॥ ०२२ ॥

कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः ।
विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ ०२३ ॥

दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम् ।
विमृशेदात्मसंस्थानामेकैकमनुसंततम् ॥ ०२४ ॥

शिष्य उवाच ॥

के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ।
के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥ ०२५ ॥

केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेद्बुधः ।
एतत्सर्वं समाचक्ष्व यथा विद्यामहं प्रभो ॥ ०२६ ॥

गुरुरुवाच ॥

दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते ।
विनाशयति संभूतमयस्मयमयो यथा ॥ ०२७ ॥

तथाकृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति राजसैः ॥ ०२७ ॥

राजसं तामसं चैव शुद्धात्माकर्मसंभवम् ।
तत्सर्वं देहिनां बीजं सर्वमात्मवतः समम् ॥ ०२८ ॥

तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च ।
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ ०२९ ॥

अथ वा मन्त्रवद्ब्रूयुर्मांसादानां यजुष्कृतम् ।
हेतुः स एवानादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ०३० ॥

रजसा धर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुयात् ।
अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान्सर्वांश्च सेवते ॥ ०३१ ॥

तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।
हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ०३२ ॥

सत्त्वस्थः सात्त्विकान्भावाञ्शुद्धान्पश्यति संश्रितः ।
स देही विमलः श्रीमाञ्शुद्धो विद्यासमन्वितः ॥ ०३३ ॥

अध्याय २०६

गुरुरुवाच ॥

रजसा साध्यते मोहस्तमसा च नरर्षभ ।
क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां साधनाच्छुचिः ॥ ००१ ॥

परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययम् ।
विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विशन्ते देवसत्तमम् ॥ ००२ ॥

तस्य मायाविदग्धाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा निराशिषः ।
मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः कामं प्रयान्ति वै ॥ ००३ ॥

कामात्क्रोधमवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः ।
मानदर्पादहङ्कारमहङ्कारात्ततः क्रियाः ॥ ००४ ॥

क्रियाभिः स्नेहसंबन्धः स्नेहाच्छोकमनन्तरम् ।
सुखदुःखसमारम्भाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ००५ ॥

जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवम् ।
पुरीषमूत्रविक्लेदशोणितप्रभवाविलम् ॥ ००६ ॥

तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन् ।
संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ॥ ००७ ॥

प्रकृत्या क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः ।
तस्मादेता विशेषेण नरोऽतीयुर्विपश्चितः ॥ ००८ ॥

कृत्या ह्येता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् ।
रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ००९ ॥

तस्मात्तर्षात्मकाद्रागाद्बीजाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वदेहजानस्वसञ्ज्ञान्यद्वदङ्गात्कृमींस्त्यजेत् ॥ ०१० ॥

स्वसञ्ज्ञानस्वजांस्तद्वत्सुतसञ्ज्ञान्कृमींस्त्यजेत् ॥ ०१० ॥

शुक्रतो रसतश्चैव स्नेहाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ०११ ॥

रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं तमसि संस्थितम् ।
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बुद्ध्यहङ्कारलक्षणम् ॥ ०१२ ॥

तद्बीजं देहिनामाहुस्तद्बीजं जीवसञ्ज्ञितम् ।
कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तकम् ॥ ०१३ ॥

रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।
कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपपद्यते ॥ ०१४ ॥

कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियम् ।
जायते तदहङ्काराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ ०१५ ॥

शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात्तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धचिकीर्षया ॥ ०१६ ॥

स्पर्शनेभ्यस्तथा वायुः प्राणापानव्यपाश्रयः ।
व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापना ॥ ०१७ ॥

सञ्जातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्ब्रह्मणा वृतः ।
दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यैर्नरः शारीरमानसैः ॥ ०१८ ॥

दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते ।
त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते ॥ ०१९ ॥

इन्द्रियाणां रजस्येव प्रभवप्रलयावुभौ ।
परीक्ष्य सञ्चरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ ०२० ॥

ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।
ज्ञातैश्च कारणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ ०२१ ॥

अध्याय २०७

गुरुरुवाच ॥

अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ।
तद्विज्ञानाच्चरन्प्राज्ञः प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ ००१ ॥

सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते ।
पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रवादिनः ॥ ००२ ॥

सर्वभूतविशिष्टास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
ब्राह्मणा वेदतत्त्वज्ञास्तत्त्वार्थगतिनिश्चयाः ॥ ००३ ॥

नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ।
ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ००४ ॥

तांस्तानुपासते धर्मान्धर्मकामा यथागमम् ।
न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ००५ ॥

वाग्देहमनसां शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः ।
सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणानिमान् ॥ ००६ ॥

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।

परं तत्सर्वभूतेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ००७ ॥

लिङ्गसंयोगहीनं यच्छरीरस्पर्शवर्जितम् ।
श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ००८ ॥

जिह्वया रसनं यच्च तदेव परिवर्जितम् ।
बुध्या च व्यवसायेन ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ००९ ॥

सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ।
द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ ०१० ॥

सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवृत्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो मनः ॥ ०११ ॥

योषितां न कथाः श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ।
कदाचिद्दर्शनादासां दुर्बलानाविशेद्रजः ॥ ०१२ ॥

रागोत्पत्तौ चरेत्कृच्छ्रमह्नस्त्रिः प्रविशेदपः ।
मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ॥ ०१३ ॥

पाप्मानं निर्दहेदेवमन्तर्भूतं रजोमयम् ।
ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणः ॥ ०१४ ॥

कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् ।
तद्वद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ ०१५ ॥

वातपित्तकफान्रक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थि च ।
मज्जां चैव सिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम् ॥ ०१६ ॥

दश विद्याद्धमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

एवमेताः सिरानद्यो रसोदा देहसागरम् ।
तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् ॥ ०१८ ॥

मध्ये च हृदयस्यैका सिरा त्वत्र मनोवहा ।
शुक्रं सङ्कल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ॥ ०१९ ॥

सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्या ह्यनुगताः सिराः ।
नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तैजसं गुणम् ॥ ०२० ॥

पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः ॥ ०२१ ॥

स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनःसङ्कल्पजं रजः ।
शुक्रमस्पर्शजं देहात्सृजन्त्यस्य मनोवहा ॥ ०२२ ॥

महर्षिर्भगवानत्रिर्वेद तच्छुक्रसंभवम् ।
त्रिबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ॥ ०२३ ॥

ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसङ्करकारिकाम् ।
विरागा दग्धदोषास्ते नाप्नुयुर्देहसंभवम् ॥ ०२४ ॥

गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनोवहम् ।
देहकर्म नुदन्प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ ०२५ ॥

भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रतायते ।
ज्योतिष्मद्विरजो दिव्यमत्र सिद्धं महात्मनाम् ॥ ०२६ ॥

तस्मात्तदविघाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् ।
रजस्तमश्च हित्वेह न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ ०२७ ॥

तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् ।
परिपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् ॥ ०२८ ॥

सुदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् ।
यदा पश्येत्तदा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ ०२९ ॥

अध्याय २०८

गुरुरुवाच ॥

दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ००१ ॥

जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मनसः क्लमैः ।
दृष्ट्वेमं संततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ ००२ ॥

वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहङ्कृतः ।
प्रशान्तो ज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखम् ॥ ००३ ॥

अथ वा मनसः सङ्गं पश्येद्भूतानुकम्पया ।
अत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ॥ ००४ ॥

यत्कृतं प्राक्शुभं कर्म पापं वा तदुपाश्नुते ।
तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ ००५ ॥

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत् ॥ ००६ ॥

यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ।
दुःखान्निःसरणं वेद स तत्त्वज्ञः सुखी भवेत् ॥ ००७ ॥

तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नाबद्धं चिन्तयेदसत् ॥ ००८ ॥

अवाग्योगप्रयोगेण मनोज्ञं संप्रवर्तते ।
विवक्षता वा सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ॥ ००९ ॥

सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपवादिनीम् ॥ ००९ ॥

कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ।
ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ॥ ०१० ॥

वाक्प्रबुद्धो हि संरागाद्विरागाद्व्याहरेद्यदि ।
बुद्ध्या ह्यनिगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् ॥ ०११ ॥

रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणा प्रतिपद्यते ॥ ०११ ॥

स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरकायोपपद्यते ।
तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः ॥ ०१२ ॥

प्रकीर्णमेषभारो हि यद्वद्धार्येत दस्युभिः ।
प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्वा संसारमबुधास्तथा ॥ ०१३ ॥

तानेव च यथा दस्यून्क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवां दिशम् ।
तथा रजस्तमःकर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात्सुखम् ॥ ०१४ ॥

निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ।
विविक्तचारी लघ्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ ०१५ ॥

ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥ ०१६ ॥

धृतिमानात्मवान्बुद्धिं निगृह्णीयादसंशयम् ।
मनो बुद्ध्या निगृह्णीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ ०१७ ॥

निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे ।
देवतास्ताः प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम् ॥ ०१८ ॥

ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्मवत्संप्रकाशते ।
एतैश्चापगतैः सर्वैर्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ०१९ ॥

अथ वा न प्रवर्तेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत् ।
येन तन्त्रमयं तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ ०२० ॥

कणपिण्याककुल्माषशाकयावकसक्तवः ।
तथा मूलफलं भैक्षं पर्यायेणोपयोजयेत् ॥ ०२१ ॥

आहारं नियतं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तेत यत्प्रवृत्त्यनुवर्तकम् ॥ ०२२ ॥

प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् ।
ज्ञानेन्धितं ततो ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ ०२३ ॥

ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्री.ण्ल्लोकानधितिष्ठति ।
विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानादपकृष्यते ॥ ०२४ ॥

पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्च नासूयुर्वेद शाश्वतम् ।
स तयोरपवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ ०२५ ॥

वयोतीतो जरामृत्यू जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय २०९

गुरुरुवाच ॥

निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।
निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ ००१ ॥

स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ।
देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्मृतिः ॥ ००२ ॥

ज्ञानाभ्यासाज्जागरतो जिज्ञासार्थमनन्तरम् ।
विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरत्यनिशं सदा ॥ ००३ ॥

अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ।
प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ००४ ॥

अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः ।
तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ००५ ॥

इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ।
मनसस्तु प्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनम् ॥ ००६ ॥

कार्यव्यासक्तमनसः सङ्कल्पो जाग्रतो ह्यपि ।
यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥ ००७ ॥

संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् ।
मनस्यन्तर्हितं सर्वं वेद सोत्तमपूरुषः ॥ ००८ ॥

गुणानामपि यद्यत्तत्कर्म जानात्युपस्थितम् ।
तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ॥ ००९ ॥

ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः ।
सात्त्विको वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयः ॥ ०१० ॥

ततः पश्यत्यसंबद्धान्वातपित्तकफोत्तरान् ।
रजस्तमोभवैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरन्वयम् ॥ ०११ ॥

प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्सङ्कल्पयति मानसम् ।
तत्तत्स्वप्नेऽप्युपरते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ॥ ०१२ ॥

व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः ।
मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानसम् ॥ ०१३ ॥

यत्तत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तदध्यात्मगुणं विदुः ॥ ०१४ ॥

लिप्सेत मनसा यश्च सङ्कल्पादैश्वरं गुणम् ।
आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ ०१५ ॥

एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् ।
त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तपसा तं महेश्वरम् ॥ ०१६ ॥

तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः ।
एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ ०१७ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ।

सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ ०१८ ॥

ब्रह्म तत्परमं वेद्यममृतं ज्योतिरक्षरम् ।
ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ०१९ ॥

हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।
प्रत्याहारेण वा शक्यमव्यक्तं ब्रह्म वेदितुम् ॥ ०२० ॥

अध्याय २१०

गुरुरुवाच ॥

न स वेद परं धर्मं यो न वेद चतुष्टयम् ।
व्यक्ताव्यक्ते च यत्तत्त्वं संप्राप्तं परमर्षिणा ॥ ००१ ॥

व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदम् ।
प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥ ००२ ॥

अत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ००३ ॥

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ००४ ॥

तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ।
ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ॥ ००५ ॥

तदेवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्यन्महत्तरम् ॥ ००६ ॥

तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ।
अनाद्यन्तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ००७ ॥

उभौ नित्यौ सूक्ष्मतरौ महद्भ्यश्च महत्तरौ ।
सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम् ॥ ००८ ॥

प्रकृत्या सर्गधर्मिण्या तथा त्रिविधसत्त्वया ।
विपरीतमतो विद्यात्क्षेत्रज्ञस्य च लक्षणम् ॥ ००९ ॥

प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ॥ ०१० ॥

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजा गृह्यते यया ।
करणैः कर्मनिर्वृत्तैः कर्ता यद्यद्विचेष्टते ॥ ०११ ॥

कीर्त्यते शब्दसञ्ज्ञाभिः कोऽहमेषोऽप्यसाविति ॥ ०११ ॥

उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वराजसतामसैः ॥ ०१२ ॥

तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिराचितम् ।
यथासञ्ज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ ०१३ ॥

श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्ब्रह्म वाङ्मनसा शुचिः ।
शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषं तपः ॥ ०१४ ॥

त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता ।
सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ ०१५ ॥

प्रतापस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् ॥ ०१६ ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥ ०१७ ॥

विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ।
आहारनियमेनास्य पाप्मा नश्यति राजसः ॥ ०१८ ॥

वैमनस्यं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।
तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् ॥ ०१९ ॥

अन्तकाले वयोत्कर्षाच्छनैः कुर्यादनातुरः ।
एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं तदुपपद्यते ॥ ०२० ॥

रजसा चाप्ययं देही देहवाञ्शब्दवच्चरेत् ।
कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौ स्थितः ॥ ०२१ ॥

आ देहादप्रमादाच्च देहान्ताद्विप्रमुच्यते ॥ ०२१ ॥

हेतुयुक्तः सदोत्सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ।
परप्रत्ययसर्गे तु नियतं नातिवर्तते ॥ ०२२ ॥

भवान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययम् ।
धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसङ्क्षिप्तमानसाः ॥ ०२३ ॥

स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ ०२३ ॥

यथागमं च तत्सर्वं बुद्ध्या तन्नैव बुध्यते ।
देहान्तं कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयः ॥ ०२४ ॥

युक्तो धारणया कश्चित्सत्तां केचिदुपासते ॥ ०२४ ॥

अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम् ।
अन्तकाले ह्युपासन्नास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ०२५ ॥

सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।
सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा ॥ ०२६ ॥

देहं तु परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम् ।
अन्तरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ ०२७ ॥

मर्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंयुक्तमानसाः ।
ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ ०२८ ॥

कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम् ।
ते यान्ति परमा.ण्ल्लोकान्विशुध्यन्तो यथाबलम् ॥ ०२९ ॥

भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसञ्ज्ञितम् ।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ०३० ॥

ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव निवर्तन्ते न तेऽव्ययाः ।
प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ०३१ ॥

एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ०३२ ॥

बिसतन्तुर्यथैवायमन्तःस्थः सर्वतो बिसे ।
तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ०३३ ॥

सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ।
तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ०३४ ॥

विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ०३५ ॥

प्रकाशं भगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतम् ।
भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो हितम् ॥ ०३६ ॥

जनकपञ्चशिखसंवादः

अध्याय २११

युधिष्ठिर उवाच ॥

केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिपः ।
जगाम मोक्षं धर्मज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
येन वृत्तेन वृत्तज्ञः स जगाम महत्सुखम् ॥ ००२ ॥

जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ।
और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ॥ ००३ ॥

तस्य स्म शतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे ।
दर्शयन्तः पृथग्धर्मान्नानापाषण्डवादिनः ॥ ००४ ॥

स तेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये ।
आगमस्थः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वे न तुष्यति ॥ ००५ ॥

तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।
परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामपि ॥ ००६ ॥

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वंद्वो नष्टसंशयः ॥ ००७ ॥

ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु ।
शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्स सुदुर्लभम् ॥ ००८ ॥

यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥ ००९ ॥

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥ ०१० ॥

तं समासीनमागम्य मण्डलं कापिलं महत् ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं निबोधयत् ॥ ०११ ॥

इष्टिसत्रेण संसिद्धो भूयश्च तपसा मुनिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ ०१२ ॥

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥ ०१३ ॥

तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुम्बिनी ॥ ०१४ ॥

तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ।

ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् ॥ ०१५ ॥

एतन्मे भगवानाह कापिलेयाय संभवम् ।
तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥ ०१६ ॥

सामान्यं कपिलो ज्ञात्वा धर्मज्ञानामनुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥ ०१७ ॥

जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥ ०१८ ॥

तस्मै परमकल्पाय प्रणताय च धर्मतः ।
अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्यं विधीयते ॥ ०१९ ॥

जातिनिर्वेदमुक्त्वा हि कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

यदर्थं कर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
तदनाश्वासिकं मोघं विनाशि चलमध्रुवम् ॥ ०२१ ॥

दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ ०२२ ॥

अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः ।
आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परं मतम् ॥ ०२३ ॥

अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
अजरोऽयममृत्युश्च राजासौ मन्यते तथा ॥ ०२४ ॥

अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे ।
किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ ०२५ ॥

प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैतिह्ययोरपि ।
प्रत्यक्षो ह्यागमोऽभिन्नः कृतान्तो वा न किञ्चन ॥ ०२६ ॥

यत्र तत्रानुमानेऽस्ति कृतं भावयतेऽपि वा ।
अन्यो जीवः शरीरस्य नास्तिकानां मते स्मृतः ॥ ०२७ ॥

रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनम् ।
जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥ ०२८ ॥

प्रेत्य भूतात्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् ।
मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ॥ ०२९ ॥

न त्वेते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः ।
अमर्त्यस्य हि मर्त्येन सामान्यं नोपपद्यते ॥ ०३० ॥

अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवम् ।
कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां च निषेवणम् ॥ ०३१ ॥

अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्म बीजं तथा कृतम् ।
तृष्णासञ्जननं स्नेह एष तेषां पुनर्भवः ॥ ०३२ ॥

तस्मिन्व्यूढे च दग्धे च चित्ते मरणधर्मिणि ।
अन्योऽन्याज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसङ्क्षयम् ॥ ०३३ ॥

यदा स रूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ॥ ०३४ ॥

एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ।
यदन्याचरितं कर्म सर्वमन्यः प्रपद्यते ॥ ०३५ ॥

यदा ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ।
सुखितैर्दुःखितैर्वापि दृश्योऽप्यस्य विनिर्णयः ॥ ०३६ ॥

तथा हि मुसलैर्हन्युः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ।
पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपलभ्यते ॥ ०३७ ॥

ऋतुः संवत्सरस्तिथ्यः शीतोष्णे च प्रियाप्रिये ।
यथातीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसङ्क्षयः ॥ ०३८ ॥

जरया हि परीतस्य मृत्युना वा विनाशिना ।
दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ०३९ ॥

इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च ।
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ॥ ०४० ॥

लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः ।
यदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ०४१ ॥

इति सम्यङ्मनस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित्प्रतिपद्यते ॥ ०४२ ॥

तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥ ०४३ ॥

एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ०४४ ॥

अर्थांस्तथात्यन्तसुखावहांश्च ; लिप्सन्त एते बहवो विशुल्काः ।
महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना ; हित्वामिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ॥ ०४५ ॥

विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य ; किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।

विहाय यो गच्छति सर्वमेव ; क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ०४६ ॥

भूव्योमतोयानलवायवो हि ; सदा शरीरं परिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे ;द्विनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्यते ॥ ०४७ ॥

इदमनुपधि वाक्यमच्छलं ; परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः ; पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ०४८ ॥

अध्याय २१२

भीष्म उवाच ॥

जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ ००१ ॥

भगवन्यदिदं प्रेत्य सञ्ज्ञा भवति कस्यचित् ।
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ ००२ ॥

सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्द्विजोत्तम ।
अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥ ००३ ॥

असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ।
कस्मै क्रियेत कल्पेन निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ००४ ॥

तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् ।
पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ००५ ॥

उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते ।

अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ००६ ॥

वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ॥ ००६ ॥

धातवः पञ्चशाखोऽयं खं वायुर्ज्योतिरम्बु भूः ।
ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ००७ ॥

आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम् ।
एष पञ्चसमाहारः शरीरमिति नैकधा ॥ ००८ ॥

ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ ००८ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ००९ ॥

श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ।
इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वङ्गमा गुणाः ॥ ०१० ॥

तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा ।
सुखदुःखेति यामाहुरदुःखेत्यसुखेति च ॥ ०११ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च मूर्त्यथ ।
एते ह्यामरणात्पञ्च षड्गुणा ज्ञानसिद्धये ॥ ०१२ ॥

तेषु कर्मनिसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ।
तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ॥ ०१३ ॥

इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ।
असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशाम्यति ॥ ०१४ ॥

अनात्मेति च यद्दृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि ।

वर्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसंततिः ॥ ०१५ ॥

तत्र सम्यङ्मनो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम् ।
शृणु यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥ ०१६ ॥

त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् ।
नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखावहो मतः ॥ ०१७ ॥

द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि ।
सुखत्यागे तपोयोगः सर्वत्यागे समापना ॥ ०१८ ॥

तस्य मार्गोऽयमद्वैधः सर्वत्यागस्य दर्शितः ।
विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिर्ह्यन्यथा भवेत् ॥ ०१९ ॥

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनःषष्ठानि चेतसि ।
मनःषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ ०२० ॥

हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् ।
प्रजनानन्दयोः शेफो विसर्गे पायुरिन्द्रियम् ॥ ०२१ ॥

वाक्तु शब्दविशेषार्थं गतिं पञ्चान्वितां विदुः ।
एवमेकादशैतानि बुद्ध्या त्ववसृजेन्मनः ॥ ०२२ ॥

कर्णौ शब्दश्च चित्तं च त्रयः श्रवणसङ्ग्रहे ।
तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ॥ ०२३ ॥

एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये ।
येन यस्त्रिविधो भावः पर्यायात्समुपस्थितः ॥ ०२४ ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चैव ते त्रयः ।
त्रिविधा वेदना येषु प्रसूता सर्वसाधना ॥ ०२५ ॥

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
अकुतश्चित्कुतश्चिद्वा चित्ततः सात्त्विको गुणः ॥ ०२६ ॥

अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ॥ ०२७ ॥

अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथञ्चिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ ०२८ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥ ०२९ ॥

यत्तु संतापसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव ततस्तदभिचिन्तयेत् ॥ ०३० ॥

अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ०३१ ॥

तद्धि श्रोत्राश्रयं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ।
नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ०३२ ॥

एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
स्पर्शे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ०३३ ॥

स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ।
चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ०३४ ॥

तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः ।
आस्थितो युगपद्भावे व्यवहारः स लौकिकः ॥ ०३५ ॥

इन्द्रियाण्यवसृज्यापि दृष्ट्वा पूर्वं श्रुतागमम् ।
चिन्तयन्नानुपर्यैति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ०३६ ॥

यत्तमोपहतं चित्तमाशु सञ्चारमध्रुवम् ।
करोत्युपरमं काले तदाहुस्तामसं सुखम् ॥ ०३७ ॥

यद्यदागमसंयुक्तं न कृत्स्नमुपशाम्यति ।
अथ तत्राप्युपादत्ते तमो व्यक्तमिवानृतम् ॥ ०३८ ॥

एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययी गुणः ।
कथञ्चिद्वर्तते सम्यक्केषाञ्चिद्वा न वर्तते ॥ ०३९ ॥

एवमाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः ।
स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ०४० ॥

एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ।
स्वभावाद्वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ०४१ ॥

यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहति नाम च ।
न च स्वतां नियच्छन्ति तादृशः सत्त्वसङ्क्षयः ॥ ०४२ ॥

एवं सति कुतः सञ्ज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् ।
प्रतिसंमिश्रिते जीवे गृह्यमाणे च मध्यतः ॥ ०४३ ॥

इमां तु यो वेद विमोक्षबुद्धि ;मात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः ; पत्रं बिसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ०४४ ॥

दृढैश्च पाशैर्बहुभिर्विमुक्तः ; प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च ।
यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति ; मुक्तस्तदाग्र्यां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ०४५ ॥

श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च ; शेते जरामृत्युभयादतीतः ॥ ०४५ ॥

क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे ; ततोनिमित्ते च फले विनष्टे ।
अलेपमाकाशमलिङ्गमेव ;मास्थाय पश्यन्ति महद्ध्यसक्ताः ॥ ०४६ ॥

यथोर्णनाभिः परिवर्तमान ;स्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमानः ।
तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं ; विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमर्च्छन् ॥ ०४७ ॥

यथा रुरुः शृङ्गमथो पुराणं ; हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथावत् ।
विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण ;स्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ॥ ०४८ ॥

द्रुमं यथा वाप्युदके पतन्त ;मुत्सृज्य पक्षी प्रपतत्यसक्तः ।
तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय ; मुक्तः परार्ध्यां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ०४९ ॥

अपि च भवति मैथिलेन गीतं ; नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ।
न खलु मम तुषोऽपि दह्यतेऽत्र ; स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः ॥ ०५० ॥

इदममृतपदं विदेहराजः ; स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणः ।
निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं ; परमसुखी विजहार वीतशोकः ॥ ०५१ ॥

इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं ; न हीयते सततमवेक्षते तथा ।
उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः ; प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ०५२ ॥

अध्याय २१३

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुते ।

किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ।
सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ००२ ॥

नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।
क्रिया तपश्च वेदाश्च दमे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ००३ ॥

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ।
विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ००४ ॥

सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ००५ ॥

तेजो दमेन ध्रियते न तत्तीक्ष्णोऽधिगच्छति ।
अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ००६ ॥

क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।
तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा ॥ ००७ ॥

आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते ।
यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥ ००८ ॥

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ॥ ००९ ॥

अक्रोध आर्जवं नित्यं नातिवादो न मानिता ।
गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ ०१० ॥

जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ।
साधुकामश्चास्पृहयन्नायाति प्रत्ययं नृषु ॥ ०११ ॥

अवैरकृत्सूपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्बुधः ॥ ०१२ ॥

प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति ॥ ०१२ ॥

सर्वभूतहिते युक्तो न स्मयाद्वेष्टि वै जनम् ।
महाह्रद इवाक्षोभ्य प्रज्ञातृप्तः प्रसीदति ॥ ०१३ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति ज्ञानवान् ॥ ०१४ ॥

न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति ।
स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥ ०१५ ॥

कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्भिराचरितैः शुभैः ।
सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुङ्क्ते महत्फलम् ॥ ०१६ ॥

अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥ ०१७ ॥

कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
विक्रम्य घोरे तपसि ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ०१८ ॥

कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकान्निरपाय इवात्मवान् ॥ ०१८ ॥

अध्याय २१४

युधिष्ठिर उवाच ॥

द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।
आत्मतन्त्रोपघातः स न तपस्तत्सतां मतम् ॥ ००४ ॥

त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् ॥ ००४ ॥

सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी सदैव च ।
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो दैवतं च सदा भजेत् ॥ ००५ ॥

कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ।
अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा जपेत् ॥ ००६ ॥

अमृताशी सदा च स्यान्न च स्याद्विषभोजनः ।
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ।
विघसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ००८ ॥

भीष्म उवाच ॥

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथञ्चन ॥ ००९ ॥

भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ।
ऋतवादी सदा च स्याज्ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥ ०१० ॥

अभक्षयन्वृथामांसममांसाशी भवत्युत ।
दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ ०११ ॥

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा स ह ।
अमृतं सकलं भुङ्क्त इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ ०१२ ॥

अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ ०१३ ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ ०१४ ॥

तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ ०१५ ॥

देवताभिश्च ये सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ ०१६ ॥

इन्द्रप्रह्लादसंवादः

अध्याय २१५

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं कर्म लोकेऽस्मिञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥ ००१ ॥

कर्ता स्वित्तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ००३ ॥

असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ।
अस्तम्भमनहङ्कारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ००४ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम् ।
चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ००५ ॥

अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।
काञ्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ००६ ॥

आत्मनिःश्रेयसज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयम् ।
परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ॥ ००७ ॥

शक्रः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम् ।
बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैः स्यात्पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणा.ण्लक्षयामहे ॥ ००९ ॥

अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह ।
आत्मानं मन्यमानः सञ्श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ ०१० ॥

बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनः प्रह्लाद शोचितव्ये न शोचसि ॥ ०११ ॥

प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया ।
प्रह्लाद स्वस्थरूपोऽसि पश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ ०१२ ॥

इति सञ्चोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ ०१३ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बुध्यते ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ ०१४ ॥

स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ।
सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ ०१५ ॥

पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चित्स्वकारकः ।
स्वयं तु कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ॥ ०१६ ॥

यस्तु कर्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधुनोः ।

तस्य दोषवती प्रज्ञा स्वमूर्त्यज्ञेति मे मतिः ॥ ०१७ ॥

यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम् ।
आरम्भास्तस्य सिध्येरन्न च जातु पराभवेत् ॥ ०१८ ॥

अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिवृत्तिः प्रियस्य च ।
लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ ०१९ ॥

अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ।
अप्रयत्नेन पश्यामः केषाञ्चित्तत्स्वभावतः ॥ ०२० ॥

प्रतिरूपधराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिसत्तमाः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमम् ॥ ०२१ ॥

स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र तस्य किं मानकारणम् ॥ ०२२ ॥

स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः ।
आत्मप्रतिष्ठिता प्रज्ञा मम नास्ति ततोऽन्यथा ॥ ०२३ ॥

कर्मजं त्विह मन्येऽहं फलयोगं शुभाशुभम् ।
कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ०२४ ॥

यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन् ।
एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम् ॥ ०२५ ॥

विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ ०२६ ॥

स्वभावभाविनो भावान्सर्वानेवेह निश्चये ।
बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ॥ ०२७ ॥

वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम् ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ०२८ ॥

निर्ममो निरहङ्कारो निरीहो मुक्तबन्धनः ।
स्वस्थोऽव्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ०२९ ॥

कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिषः ।
नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकविद्यया ॥ ०३० ॥

प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ।
द्वेष्टारं न च पश्यामि यो ममाद्य ममायते ॥ ०३१ ॥

नोर्ध्वं नावाङ्न तिर्यक्च न क्वचिच्छक्र कामये ।
न विज्ञाने न विज्ञेये नाज्ञाने शर्म विद्यते ॥ ०३२ ॥

शक्र उवाच ॥

येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते ।
प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक्प्रह्लाद पृच्छते ॥ ०३३ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ।
वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ०३४ ॥

स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः ।
स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किञ्चिदनुपश्यसि ॥ ०३५ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ।
प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ०३६ ॥

स तदाभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ।
असुरेन्द्रमुपामन्त्र्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ०३७ ॥

बलिवासवसंवादः

अध्याय २१६

युधिष्ठिर उवाच ॥

यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ ००२ ॥

पितामहमुपागत्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
सर्वानेवासुराञ्जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ००३ ॥

यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ००४ ॥

स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः ।

स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः ॥ ००५ ॥

तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ००५ ॥

स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः ।
सोऽग्निस्तपति भूतानि पृथिवी च भवत्युत ॥ ००६ ॥

तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ००६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

नैतत्ते साधु मघवन्यदेतदनुपृच्छसि ।
पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते बलिम् ॥ ००७ ॥

उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः ।
वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ००८ ॥

शक्र उवाच ॥

यदि स्म बलिना ब्रह्मञ्शून्यागारे समेयिवान् ।
हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ००९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

मा स्म शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति ।
न्यायांस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ ०१० ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।
चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ ०११ ॥

ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् ।
यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयम् ॥ ०१२ ॥

शक्र उवाच ॥

खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव ।
इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ ०१३ ॥

अदृष्टं बत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् ।
श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्यपराक्रमम् ॥ ०१४ ॥

यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ ०१५ ॥

त्वन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठंस्तव शासने ।
अकृष्टपच्या पृथिवी तवैश्वर्ये बभूव ह ॥ ०१६ ॥

इदं च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि ॥ ०१६ ॥

यदातिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।
ज्ञातिभ्यो विभजन्वित्तं तदासीत्ते मनः कथम् ॥ ०१७ ॥

यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्देवयोषितः ।
बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ ०१८ ॥

सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।
कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ ०१९ ॥

छत्रं तवासीत्सुमहत्सौवर्णं मणिभूषितम् ।
ननृतुर्यत्र गन्धर्वाः षड्सहस्राणि सप्तधा ॥ ०२० ॥

यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः ।
यत्राददः सहस्राणामयुतानि गवां दश ॥ ०२१ ॥

यदा तु पृथिवीं सर्वां यजमानोऽनुपर्ययाः ।
शम्याक्षेपेण विधिना तदासीत्किं नु ते हृदि ॥ ०२२ ॥

न ते पश्यामि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ ०२३ ॥

बलिरुवाच ॥

न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।
ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ ०२४ ॥

गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ।
यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ ०२५ ॥

न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य वा ।
समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कत्थितुमिच्छसि ॥ ०२६ ॥

न हि दुःखेषु शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति चर्द्धिषु ।
कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ ०२७ ॥

त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकत्थसे ।
यदाहमिव भावी त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ०२८ ॥

अध्याय २१७

भीष्म उवाच ॥

पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ॥ ००१ ॥

यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ ००२ ॥

दृष्ट्वा सुकृपणां चेमामवस्थामात्मनो बले ।
ज्ञातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ००३ ॥

प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं लोकांश्चात्मवशे स्थितान् ।
विनिपातमिमं चाद्य शोचस्याहो न शोचसि ॥ ००४ ॥

बलिरुवाच ॥

अनित्यमुपलक्ष्येदं कालपर्यायमात्मनः ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ००५ ॥

अन्तवन्त इमे देहा भूतानाममराधिप ।
तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ॥ ००६ ॥

जीवितं च शरीरं च प्रेत्य वै सह जायते ।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ॥ ००७ ॥

तदीदृशमिदं भावमवशः प्राप्य केवलम् ।
यद्येवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ॥ ००८ ॥

भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः ।

नैतत्सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रभृत् ॥ ००९ ॥

ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः ।
ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ ०१० ॥

बुद्धिलाभे हि पुरुषः सर्वं नुदति किल्बिषम् ।
विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः संप्रसीदति ॥ ०११ ॥

ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः ।
कृपणाः परितप्यन्ते तेऽनर्थैः परिचोदिताः ॥ ०१२ ॥

अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तथा ।
सुखदुःखफलं चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥ ०१३ ॥

हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कञ्चन ।
उभौ तौ न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च यः ॥ ०१४ ॥

हत्वा जित्वा च मघवन्यः कश्चित्पुरुषायते ।
अकर्ता ह्येव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ॥ ०१५ ॥

को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवावुभौ ।
कृतं हि तत्कृतेनैव कर्ता तस्यापि चापरः ॥ ०१६ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥ ०१७ ॥

महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान्दुर्बलश्च यः ।
दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ ०१८ ॥

सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा ।
तस्मिन्कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ॥ ०१९ ॥

दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्ति च ।
नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः ॥ ०२० ॥

नास्य द्वीपः कुतः पारं नावारः संप्रदृश्यते ।
नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ ०२१ ॥

यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् ।
स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥ ०२२ ॥

तुषभक्षं तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे ।
बिभ्रतं गार्दभं रूपमादिश्य परिगर्हसे ॥ ०२३ ॥

इच्छन्नहं विकुर्यां हि रूपाणि बहुधात्मनः ।
विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ॥ ०२४ ॥

कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।
कालेन विधृतं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ ०२५ ॥

पुरा सर्वं प्रव्यथते मयि क्रुद्धे पुरंदर ।
अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम् ॥ ०२६ ॥

त्वमप्येवमपेक्षस्व मात्मना विस्मयं गमः ।
प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥ ०२७ ॥

कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ।
समवेक्षस्व मघवन्बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् ॥ ०२८ ॥

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥ ०२९ ॥

नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः ।
इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥ ०३० ॥

नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते ।
एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ०३१ ॥

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् ।
दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ०३२ ॥

दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते ।
सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ०३३ ॥

कल्याणी रूपसंपन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते ।
अलक्षणा विरूपा च सुभगा शक्र दृश्यते ॥ ०३४ ॥

नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवङ्गतो वज्रिन्यद्वाप्येवङ्गता वयम् ॥ ०३५ ॥

न कर्म तव नान्येषां कुतो मम शतक्रतो ।
ऋद्धिर्वाप्यथ वा नर्द्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥ ०३६ ॥

पश्यामि त्वा विराजन्तं देवराजमवस्थितम् ।
श्रीमन्तं द्युतिमन्तं च गर्जन्तं च ममोपरि ॥ ०३७ ॥

एतच्चैवं न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् ।
पातयेयमहं त्वाद्य सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ०३८ ॥

न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ॥ ०३९ ॥

मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरमूर्जितम् ।

गर्जन्तं प्रतपन्तं च कमन्यं नागमिष्यति ॥ ०४० ॥

द्वादशानां हि भवतामादित्यानां महात्मनाम् ।
तेजांस्येकेन सर्वेषां देवराज हृतानि मे ॥ ०४१ ॥

अहमेवोद्वहाम्यापो विसृजामि च वासव ।
तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ०४२ ॥

संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे ।
संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ०४३ ॥

तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ।
कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ०४४ ॥

नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ।
पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ॥ ०४५ ॥

मासार्धमासवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतम् ।
ऋतुद्वारं वर्षमुखमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ०४६ ॥

आहुः सर्वमिदं चिन्त्यं जनाः केचिन्मनीषया ।
अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्येष्यामि च पञ्चधा ॥ ०४७ ॥

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ।
अनादिनिधनं चाहुरक्षरं परमेव च ॥ ०४८ ॥

सत्त्वेषु लिङ्गमावेश्य नलिङ्गमपि तत्स्वयम् ।
मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये नरास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ०४९ ॥

भूतानां तु विपर्यासं मन्यते गतवानिति ।
न ह्येतावद्भवेद्गम्यं न यस्मात्प्रकृतेः परः ॥ ०५० ॥

गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क्व गमिष्यसि ।
यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ॥ ०५१ ॥

तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा ॥ ०५१ ॥

आहुश्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ।
ऋतुमासार्धमासांश्च दिवसांस्तु क्षणांस्तथा ॥ ०५२ ॥

पूर्वाह्णमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ।
मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा ॥ ०५३ ॥

तं कालमवजानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ०५३ ॥

बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।
बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ ०५४ ॥

त्वामप्यतिबलं शक्रं देवराजं बलोत्कटम् ।
प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ ०५५ ॥

य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव ।
मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्योऽतिवर्तितुम् ॥ ०५६ ॥

यामेतां प्राप्य जानीषे राजश्रियमनुत्तमाम् ।
स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ ०५७ ॥

स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु त्वद्विशिष्टतमेष्वियम् ।
मां च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ०५८ ॥

मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
त्वामप्येवङ्गतं त्यक्त्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ०५९ ॥

अध्याय २१८

भीष्म उवाच ॥

शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तां महात्मनः ।
स्वरूपिणीं शरीराद्धि तदा निष्क्रामतीं श्रियम् ॥ ००१ ॥

तां दीप्तां प्रभया दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ००२ ॥

बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ००३ ॥

बलिरुवाच ॥

न हीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं न च मानुषीम् ।
त्वमेवैनां पृच्छ मा वा यथेष्टं कुरु वासव ॥ ००४ ॥

शक्र उवाच ॥

का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।
अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥ ००५ ॥

का त्वं तिष्ठसि मायेव दीप्यमाना स्वतेजसा ।
हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ००६ ॥

श्रीरुवाच ॥

न मा विरोचनो वेद न मा वैरोचनो बलिः ।
आहुर्मां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ००७ ॥

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवं च वासव ।
त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ००८ ॥

शक्र उवाच ॥

किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।
दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ००९ ॥

श्रीरुवाच ॥

न धाता न विधाता मां विदधाति कथञ्चन ।
कालस्तु शक्र पर्यायान्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥ ०१० ॥

शक्र उवाच ॥

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनि ।
कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥ ०११ ॥

श्रीरुवाच ॥

सत्ये स्थितास्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।
पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
अभ्यसूयद्ब्राह्मणान्वै उच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥ ०१३ ॥

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।

प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥ ०१४ ॥

अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।
अप्रमत्तेन धार्यास्मि तपसा विक्रमेण च ॥ ०१५ ॥

शक्र उवाच ॥

अस्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।
यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये ॥ ०१६ ॥

श्रीरुवाच ॥

नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः ।
यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित्पुरंदर ॥ ०१७ ॥

शक्र उवाच ॥

तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे ।
तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

श्रीरुवाच ॥

स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् ।
विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ ०१९ ॥

शक्र उवाच ॥

अहं वै त्वा निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलम् ।
न तु मेऽतिक्रमः स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ ०२० ॥

भूमिरेव मनुष्येषु धारणी भूतभाविनी ।

सा ते पादं तितिक्षेत समर्था हीति मे मतिः ॥ ०२१ ॥

श्रीरुवाच ॥

एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः ।
द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ ०२२ ॥

शक्र उवाच ॥

आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिकाः ।
तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापस्तितिक्षितुम् ॥ ०२३ ॥

श्रीरुवाच ॥

एष मे निहितः पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठितः ।
तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ ०२४ ॥

शक्र उवाच ॥

यस्मिन्देवाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तृतीयं पादमग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति ॥ ०२५ ॥

श्रीरुवाच ॥

एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः ।
चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ ०२६ ॥

शक्र उवाच ॥

ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तस्तितिक्षितुम् ॥ ०२७ ॥

श्रीरुवाच ॥

एष मे निहितः पादो योऽयं सत्सु प्रतिष्ठितः ।
एवं विनिहितां शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम् ॥ ०२८ ॥

शक्र उवाच ॥

भूतानामिह वै यस्त्वा मया विनिहितां सतीम् ।
उपहन्यात्स मे द्विष्यात्तथा श्रृण्वन्तु मे वचः ॥ ०२९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।
यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणां दिशम् ॥ ०३० ॥

पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।
तथा मध्यंदिने सूर्यो अस्तमेति यदा तदा ॥ ०३१ ॥

पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेतास्मि वस्तदा ॥ ०३१ ॥

सर्वा.ण्ल्लोकान्यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति ।
तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वां शतक्रतो ॥ ०३२ ॥

शक्र उवाच ॥

ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्धनि ॥ ०३३ ॥

यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ।
आदित्यो नावतपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ०३४ ॥

स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ।
अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्प्रजाः ॥ ०३५ ॥

अयनं तस्य षण्मासा उत्तरं दक्षिणं तथा ।
येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन्रविः ॥ ०३६ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।
जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः ॥ ०३७ ॥

इत्येतद्बलिना गीतमनहङ्कारसञ्ज्ञितम् ।
वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ०३८ ॥

शक्रनमुचिसंवादः

अध्याय २१९

भीष्म उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम् ।
भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरंदरः ॥ ००२ ॥

बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ००३ ॥

नमुचिरुवाच ॥

अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति नास्ति शोके सहायता ॥ ००४ ॥

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ।
संतापाद्भ्रश्यते रूपं धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ ००५ ॥

विनीय खलु तद्दुःखमागतं वैमनस्यजम् ।
ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ ००६ ॥

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तदैवास्य प्रसीदन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ००७ ॥

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता ; गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्टः प्रवणादिवोदकं ; यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ००८ ॥

भावाभावावभिजानन्गरीयो ; जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि ।
आशाः सुशर्म्याः सुहृदां सुकुर्व ;न्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ००९ ॥

यथा यथास्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा ।
भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ॥ ०१० ॥

यत्र यत्रैव संयुङ्क्ते धाता गर्भं पुनः पुनः ।
तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ०११ ॥

भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम ।
इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत्कदाचन ॥ ०१२ ॥

पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते ।

दुःखमेतत्तु यद्द्वेष्टा कर्ताहमिति मन्यते ॥ ०१३ ॥

ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च ; त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कान्नापदो नोपनमन्ति लोके ; परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ ०१४ ॥

न पण्डितः क्रुध्यति नापि सज्जते ; न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति ; स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥ ०१५ ॥

यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये ;त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं ; निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥ ०१६ ॥

यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छे ;त्तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।
एवं प्रवृद्धं प्रणुदेन्मनोजं ; संतापमायासकरं शरीरात् ॥ ०१७ ॥

तत्सदः स परिषत्सभासदः ; प्राप्य यो न कुरुते सभाभयम् ।
धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमा ;न्योऽभ्युपैति स पुमान्धुरंधरः ॥ ०१८ ॥

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि ; न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले ।
स्थानाच्च्युतश्चेन्न मुमोह गौतम ;स्तावत्कृच्छ्रामापदं प्राप्य वृद्धः ॥ ०१९ ॥

न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ ०२० ॥

यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।
तदेवानुभविष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥ ०२१ ॥

लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ ०२२ ॥

एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः ।
कुशलः सुखदुःखेषु स वै सर्वधनेश्वरः ॥ ०२३ ॥

बलिवासवसंवादः

अध्याय २२०

युधिष्ठिर उवाच ॥

मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ।
बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽपि वा पुनः ॥ ००१ ॥

त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥ ००३ ॥

धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न विशीर्यते ।
आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ००४ ॥

यस्य राज्ञो नरास्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थिताः ।
तस्य स्थैर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ ००५ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसङ्क्षये ।
विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ००७ ॥

इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते ।
समृध्यमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयंभुवि ॥ ००८ ॥

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपि चर्षिभिः ।
गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ००९ ॥

चतुर्दन्तं सुदान्तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् ।
आरुह्यैरावतं शक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ ०१० ॥

स कदाचित्समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपससर्प च ॥ ०११ ॥

तमैरावतमूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।
अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ०१३ ॥

दैत्य न व्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसेवया ।
तपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत्सुदुष्करम् ॥ ०१४ ॥

शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।
वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ ०१५ ॥

श्रैष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
हृतस्वबलराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ ०१६ ॥

ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे ।

तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ ०१७ ॥

बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहतः ।
हृतदारो हृतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ ०१८ ॥

भ्रष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् ।
त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत् ॥ ०१९ ॥

एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तम् ।
श्रुत्वा सुखमसंभ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ ०२० ॥

निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कत्थितेन ते ।
वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरंदर ॥ ०२१ ॥

अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः ।
कस्त्वदन्य इमा वाचः सुक्रूरा वक्तुमर्हति ॥ ०२२ ॥

यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ ०२३ ॥

अनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराभवम् ॥ ०२४ ॥

मा च ते भूत्स्वभावोऽयं मया दैवतपुङ्गव ।
ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ ०२५ ॥

नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवङ्गतो वज्रिन्यद्वाप्येवङ्गता वयम् ॥ ०२६ ॥

अहमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम् ।
मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ ०२७ ॥

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ।
पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ ०२८ ॥

कालः काले नयति मां त्वां च कालो नयत्ययम् ।
तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वं चापि न यथा वयम् ॥ ०२९ ॥

न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।
नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ ०३० ॥

न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ०३१ ॥

नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमृते बुद्धिबलान्नराः ॥ ०३२ ॥

पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ।
इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताहमिति मन्यते ॥ ०३३ ॥

यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ।
यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ०३४ ॥

कालेन त्वाहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।
गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ॥ ०३५ ॥

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलपन्नावबुध्यसे ।
केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रैष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा ॥ ०३६ ॥

कथमस्मद्विधो नाम जान.णल्लोकप्रवृत्तयः ।
कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येद्वाप्यर्थसंभ्रमे ॥ ०३७ ॥

नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ।
बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ०३८ ॥

अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः ।
ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम् ॥ ०३९ ॥

त्वामप्येवं सुदुर्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया ।
काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ०४० ॥

बहूनीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ०४१ ॥

इदं तु लब्ध्वा त्वं स्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।
सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ०४२ ॥

न चेदमचलं स्थानमनन्तं वापि कस्यचित् ।
त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ॥ ०४३ ॥

अविश्वास्ये विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवं ध्रुवम् ।
ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि ॥ ०४४ ॥

नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा मता ।
अतिक्रम्य बहूनन्यांस्त्वयि तावदियं स्थिता ॥ ०४५ ॥

कञ्चित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
गौर्निपानमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ०४६ ॥

राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे ।
त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरंदर ॥ ०४७ ॥

सवृक्षौषधिरत्नेयं ससरित्पर्वताकरा ।

तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही ॥ ०४८ ॥

पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शम्बरस्तथा ।
अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ०४९ ॥

प्रह्लादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
ह्रीनिषेधः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान्वृषः ॥ ०५० ॥

सत्येषुर्ऋषभो राहुः कपिलाश्वो विरूपकः ।
बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैरृतः ॥ ०५१ ॥

रित्थाहुत्थौ वीरताम्रौ वराहाश्वो रुचिः प्रभुः ।
विश्वजित्प्रतिशौरिश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः ॥ ०५२ ॥

हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।
दैत्याश्च कालखञ्जाश्च सर्वे ते नैरृतैः सह ॥ ०५३ ॥

एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।
दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुश्रुम ॥ ०५४ ॥

बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः ।
कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ०५५ ॥

सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।
सर्वे धर्मपराश्चासन्सर्वे सततसत्रिणः ॥ ०५६ ॥

अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।
सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघबाहवः ॥ ०५७ ॥

सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामचारिणः ।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ०५८ ॥

सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।
सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चासन्बहुश्रुताः ॥ ०५९ ॥

सर्वे संहतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।
न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ०६० ॥

सर्वे यथार्थदातारः सर्वे विगतमत्सराः ।
सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे ॥ ०६१ ॥

सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहृताः ॥ ०६२ ॥

त्वं चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।
न शक्ष्यसि तदा शक्र नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ०६३ ॥

मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् ।
एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि ॥ ०६४ ॥

शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।
अतीतानागते हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ०६५ ॥

मां चेदभ्यागतः कालः सदायुक्तमतन्द्रितम् ।
क्षमस्व नचिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ०६६ ॥

त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह ।
संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे ॥ ०६७ ॥

कालः प्रथममायान्मां पश्चात्त्वामनुधावति ।
तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ०६८ ॥

को हि स्थातुमलं लोके क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव ॥ ०६९ ॥

यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
यथा मे सर्वगात्राणि नस्वस्थानि हतौजसः ॥ ०७० ॥

अहमैन्द्रच्च्युतः स्थानात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात् ॥ ०७१ ॥

किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य किं हि कृत्वा च्युता वयम् ।
कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् ॥ ०७२ ॥

नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्वान्प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् ॥ ०७३ ॥

त्वमेव हीन्द्र वेत्थास्मान्वेदाहं त्वां च वासव ।
विकत्थसे मां किं बद्धं कालेन निरपत्रप ॥ ०७४ ॥

त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ।
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ०७५ ॥

आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
मया विनिर्जिताः सर्वे मरुतश्च शचीपते ॥ ०७६ ॥

त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ।
समेता विबुधा भग्नास्तरसा समरे मया ॥ ०७७ ॥

पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ।
सटङ्कशिखरा घोराः समरे मूर्ध्नि ते मया ॥ ०७८ ॥

किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्कालो दुरतिक्रमः ।

न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ०७९ ॥

न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
तेन त्वा मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया ॥ ०८० ॥

त्वं मा परिणते काले परीतं कालवह्निना ।
नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे ॥ ०८१ ॥

अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रशनया यथा ॥ ०८२ ॥

लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवाभवौ ।
वधो बन्धः प्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ०८३ ॥

नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतम् ॥ ०८४ ॥

यान्येव पुरुषः कुर्वन्सुखैः कालेन युज्यते ।
पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते ॥ ०८५ ॥

न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ०८६ ॥

यदा हि शोचतां शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं शोचतो नास्ति नाद्य शोचाम्यहं ततः ॥ ०८७ ॥

एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान्पाकशासनः ।
प्रतिसंहृत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ०८८ ॥

सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ ०८९ ॥

सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
ब्रुवन्न व्यथसे स त्वं वाक्यं सत्यपराक्रम ॥ ०९० ॥

हो हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।
कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ॥ ०९१ ॥

अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ।
कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे ॥ ०९२ ॥

न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।
सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ०९३ ॥

अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।
अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ॥ ०९४ ॥

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ।
प्रयत्नेनाप्यतिक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ०९५ ॥

पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।
कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ०९६ ॥

अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान्काष्ठाः कला लवान् ।
संपिण्डयति नः कालो वृद्धिं वार्धुषिको यथा ॥ ०९७ ॥

इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तास्मीति वादिनम् ।
कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इवोडुपम् ॥ ०९८ ॥

इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ।
इति कालेन ह्रियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥ ०९९ ॥

नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च ।
अनित्यमध्रुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ॥ १०० ॥

उच्छ्राया विनिपातान्ता भावोऽभावस्थ एव च ॥ १०० ॥

सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०१ ॥

कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन्पच्यमाने बलीयसा ।
अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यसे ॥ १०२ ॥

ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।
स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ १०३ ॥

भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वाञ्ज्ञानतपोन्वितः ।
कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ १०४ ॥

कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०५ ॥

सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
विहरन्सर्वतोमुक्तो न क्वचित्परिषज्जसे ॥ १०६ ॥

रजश्च हि तमश्च त्वा स्पृशतो न जितेन्द्रियम् ।
निष्प्रीतिं नष्टसंतापं त्वमात्मानमुपाससे ॥ १०७ ॥

सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् ।
दृष्ट्वा त्वां मम सञ्जाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०८ ॥

नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने ।
आनृशंस्यं परो धर्मो अनुक्रोशस्तथा त्वयि ॥ १०९ ॥

मोक्ष्यन्ते वारुणाः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।
प्रजानामपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ ११० ॥

यदा श्वश्रूं स्नुषा वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते ।
पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ १११ ॥

ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम् ।
शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ ११२ ॥

वियोनिषु च बीजानि मोक्ष्यन्ते पुरुषा यदा ।
सङ्करं कांस्यभाण्डैश्च बलिं चापि कुपात्रकैः ॥ ११३ ॥

चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नमुन्मर्यादं भविष्यति ।
एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः प्रतिमोक्ष्यते ॥ ११४ ॥

अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय ।
सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः ॥ ११५ ॥

तमेवमुक्त्वा भगवाञ्शतक्रतुः ; प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ।
विजित्य सर्वानसुरान्सुराधिपो ; ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ॥ ११६ ॥

महर्षयस्तुष्टुवुरञ्जसा च तं ; वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरम् ।
हिमापहो हव्यमुदावहंस्त्वरं ;स्तथामृतं चार्पितमीश्वराय ह ॥ ११७ ॥

द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो ; विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ।
प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं ; त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११८ ॥

श्रीवासवसंवादः

अध्याय २२१

युधिष्ठिर उवाच ॥

पूर्वरूपाणि मे राजन्पुरुषस्य भविष्यतः ।
पराभविष्यतश्चैव त्वं मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव नभविष्यतः ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रिया शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००३ ॥

महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्य.ण्ल्लोकौ परावरौ ।
सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ००४ ॥

ब्रह्मैवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः ।
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ००५ ॥

कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचि ।
ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ००६ ॥

सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा ।
तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ००७ ॥

तावाप्लुत्य यतात्मानौ कृतजप्यौ समासतुः ।
नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ॥ ००८ ॥

पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ।
चक्रतुस्तौ कथाशीलौ शुचिसंहृष्टमानसौ ॥ ००९ ॥

पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ ॥ ००९ ॥

अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम् ।
पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ ०१० ॥

अभितस्तूदयन्तं तमर्कमर्कमिवापरम् ।
आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्चिःसमप्रभम् ॥ ०११ ॥

तयोः समीपं संप्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।
तत्सुपर्णार्कचरितमास्थितं वैष्णवं पदम् ॥ ०१२ ॥

भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ ०१२ ॥

दिव्याभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृताम् ।
बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानोरिवार्चिषम् ॥ ०१३ ॥

नक्षत्रकल्पाभरणां ताराभक्तिसमस्रजम् ।
श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मतलस्थिताम् ॥ ०१४ ॥

सावरुह्य विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा ।
अभ्यगच्छत्त्रिलोकेशं शक्रं चर्षिं च नारदम् ॥ ०१५ ॥

नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ।
कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ०१६ ॥

चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् ।
देवराजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ०१७ ॥

का त्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ।
कुतश्चागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ ०१८ ॥

श्रीरुवाच ॥

पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।
ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ ०१९ ॥

साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिविबोधिते ।
भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ ०२० ॥

अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन ।
अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ॥ ०२१ ॥

अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्विड्भूतिरेव च ।
अहं स्वाहा स्वधा चैव संस्तुतिर्नियतिः कृतिः ॥ ०२२ ॥

राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ।
निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ ०२३ ॥

जितकाशिनि शूरे च सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनि ।
निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ ०२४ ॥

धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ॥ ०२५ ॥

असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ।
विपरीतांस्तु तान्बुद्ध्वा त्वयि वासमरोचयम् ॥ ०२६ ॥

शक्र उवाच ॥

कथंवृत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्वरानने ।
दृष्ट्वा च किमिहागास्त्वं हित्वा दैतेयदानवान् ॥ ०२७ ॥

श्रीरुवाच ॥

स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ।
स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् ॥ ०२८ ॥

दानाध्ययनयज्ञेज्या गुरुदैवतपूजनम् ।
विप्राणामतिथीनां च तेषां नित्यमवर्तत ॥ ०२९ ॥

सुसंमृष्टगृहाश्चासञ्जितस्त्रीका हुताग्नयः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ०३० ॥

श्रद्दधाना जितक्रोधा दानशीलानसूयकाः ।
भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ०३१ ॥

अमर्षणा न चान्योन्यं स्पृहयन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ०३२ ॥

दातारः सङ्गृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।
महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ०३३ ॥

संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।
यथार्थमानार्थकरा ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥ ०३४ ॥

नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलङ्कृताः ।
उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ०३५ ॥

नैनानभ्युदियात्सूर्यो न चाप्यासन्प्रगेनिशाः ।

रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ०३६ ॥

काल्यं घृतं चान्ववेक्षन्प्रयता ब्रह्मचारिणः ।
मङ्गलानपि चापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥ ०३७ ॥

सदा हि ददतां धर्मः सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥ ०३८ ॥

कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
दायं च संविभागं च नित्यमेवानुमोदताम् ॥ ०३९ ॥

विषण्णं त्रस्तमुद्विग्नं भयार्तं व्याधिपीडितम् ।
हृतस्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥ ०४० ॥

धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ०४१ ॥

पितृदेवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् ।
अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोरताः ॥ ०४२ ॥

नैकेऽश्नन्ति सुसंपन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियम् ।
सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥ ०४३ ॥

नैवाकाशे न पशुषु नायोनौ न च पर्वसु ।
इन्द्रियस्य विसर्गं तेऽरोचयन्त कदाचन ॥ ०४४ ॥

नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ।
उत्साहश्चानहङ्कारः परमं सौहृदं क्षमा ॥ ०४५ ॥

सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ॥ ०४६ ॥

निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिरसूया चानवेक्षिता ।
अरतिश्च विषादश्च न स्पृहा चाविशन्त तान् ॥ ०४७ ॥

साहमेवङ्गुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा ।
प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययम् ॥ ०४८ ॥

ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ।
अपश्यं विगतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनाम् ॥ ०४९ ॥

सभासदां ते वृद्धानां सत्याः कथयतां कथाः ।
प्राहसन्नभ्यसूयंश्च सर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ०५० ॥

यूनः सहसमासीनान्वृद्धानभिगतान्सतः ।
नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ॥ ०५१ ॥

वर्तयन्त्येव पितरि पुत्राः प्रभवताऽऽत्मनः ।
अमित्रभृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्तोऽनपत्रपाः ॥ ०५२ ॥

तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये ।
महतः प्राप्नुवन्त्यर्थांस्तेष्वेषामभवत्स्पृहा ॥ ०५३ ॥

उच्चैश्चाप्यवदन्रात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ।
पुत्राः पितॄनभ्यवदन्भार्याश्चाभ्यवदन्पतीन् ॥ ०५४ ॥

मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
गुरुवन्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन् ॥ ०५५ ॥

भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
अनिष्ट्वा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन्गुरून् ॥ ०५६ ॥

न शौचमनुरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा भक्तमासीदनावृतम् ॥ ०५७ ॥

विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषकभोजनम् ।
अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतम् ॥ ०५८ ॥

कुद्दालपाटीपिटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ॥ ०५९ ॥

प्राकारागारविध्वंसान्न स्म ते प्रतिकुर्वते ।
नाद्रियन्ते पशून्बद्ध्वा यवसेनोदकेन च ॥ ०६० ॥

बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्षानभक्षयन् ।
तथा भृत्यजनं सर्वं पर्यश्नन्ति च दानवाः ॥ ०६१ ॥

पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ।
अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथामांसान्यभक्षयन् ॥ ०६२ ॥

उत्सूर्यशायिनश्चासन्सर्वे चासन्प्रगेनिशाः ।
अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ०६३ ॥

अनार्याश्चार्यमासीनं पर्युपासन्न तत्र ह ।
आश्रमस्थान्विकर्मस्थाः प्रद्विषन्ति परस्परम् ॥ ०६४ ॥

सङ्कराश्चाप्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत ॥ ०६४ ॥

ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनृचश्च ये ।
निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥ ०६५ ॥

हावमाभरणं वेषं गतिं स्थितिमवेक्षितुम् ।
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥ ०६६ ॥

स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ०६७ ॥

प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः संभवेष्वपि ॥ ०६८ ॥

मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थे संशयिते क्वचित् ।
वालकोट्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तद्वसु ॥ ०६९ ॥

परस्वादानरुचयो विपण्यव्यवहारिणः ।
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ०७० ॥

अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्वृथाव्रतमथापरे ।
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ०७१ ॥

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ०७२ ॥

तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत ॥ ०७३ ॥

प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ।
शिष्यानुप्रहितास्तस्मिन्नकुर्वन्गुरवश्च ह ॥ ०७४ ॥

श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयाभिजल्पती ॥ ०७५ ॥

प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
व्यभजंश्चापि संरम्भाद्दुःखवासं तथावसन् ॥ ०७६ ॥

अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ।
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ॥ ०७७ ॥

कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिमर्शिनः ।
अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः ॥ ०७८ ॥

तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ।
नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्विति मे मतिः ॥ ०७९ ॥

तां मां स्वयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ।
त्वयार्चितां मां देवेश पुरोधास्यन्ति देवताः ॥ ०८० ॥

यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।
सप्त देव्यो मयाष्टम्यो वासं चेष्यन्ति मेऽष्टधा ॥ ०८१ ॥

आशा श्रद्धा धृतिः कान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा ।
अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन ॥ ०८२ ॥

ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागता ।
त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ०८३ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तवचनां देवीमत्यर्थं तौ ननन्दतुः ।
नारदश्च त्रिलोकर्षिर्वृत्रहन्ता च वासवः ॥ ०८४ ॥

ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववेश्मसु ।
इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः ॥ ०८५ ॥

शुचौ चाभ्यर्चिते देशे त्रिदशाः प्रायशः स्थिताः ।
लक्ष्म्या सहितमासीनं मघवन्तं दिदृक्षवः ॥ ०८६ ॥

ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः ; श्रियोपपन्नः सुहृदा सुरर्षिणा ।
रथेन हर्यश्वयुजा सुरर्षभः ; सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ॥ ०८७ ॥

अथेङ्गितं वज्रधरस्य नारदः ; श्रियाश्च देव्या मनसा विचारयन् ।
श्रियै शशंसामरदृष्टपौरुषः ; शिवेन तत्रागमनं महर्द्धिमत् ॥ ०८८ ॥

ततोऽमृतं द्यौः प्रववर्ष भास्वती ; पितामहस्यायतने स्वयंभुवः ।
अनाहता दुन्दुभयश्च नेदिरे ; तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चकाशिरे ॥ ०८९ ॥

यथर्तु सस्येषु ववर्ष वासवो ; न धर्ममार्गाद्विचचाल कश्चन ।
अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः ; सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ०९० ॥

क्रियाभिरामा मनुजा यशस्विनो ; बभुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ।
नरामराः किंनरयक्षराक्षसाः ; समृद्धिमन्तः सुखिनो यशस्विनः ॥ ०९१ ॥

न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं ; पपात वृक्षात्पवनेरितादपि ।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो ; न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित् ॥ ०९२ ॥

इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः ; श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च दैवतैः ।
पठन्ति ये विप्रसदः समागमे ; समृद्धकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ०९३ ॥

त्वया कुरूणां वर यत्प्रचोदितं ; भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ।
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया ; परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ०९४ ॥

जैगीषव्यासितसंवादः

अध्याय २२२

युधिष्ठिर उवाच ॥

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ००३ ॥

जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ००४ ॥

न प्रीयसे वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसि ।
का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं चैतस्याः परायणम् ॥ ००५ ॥

इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः ।
महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ००६ ॥

या गतिर्या परा निष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्मणाम् ।
तां तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥ ००७ ॥

निन्दत्सु च समो नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।
निह्नुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च ये ॥ ००८ ॥

उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते रतम् ।
प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ००९ ॥

नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चातीतानि शोचन्ति न चैनान्प्रतिजानते ॥ ०१० ॥

संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ।
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ॥ ०११ ॥

पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ ०१२ ॥

अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ ०१३ ॥

निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य ये ।
न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ॥ ०१४ ॥

सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ।
न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ ०१५ ॥

विमुच्य हृदयग्रन्थींश्चङ्क्रम्यन्ते यथासुखम् ॥ ०१५ ॥

न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।
अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न कस्यचित् ॥ ०१६ ॥

य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
धर्ममेवानुवर्तन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तम ॥ ०१७ ॥

ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ ०१७ ॥

आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम् ।
निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ॥ ०१८ ॥

यद्यदिच्छन्ति तन्मार्गमभिगच्छन्ति मानवाः ।
न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धी भविष्यतः ॥ ०१९ ॥

अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य तत्त्ववित् ।
विषस्येवोद्विजेन्नित्यं संमानस्य विचक्षणः ॥ ०२० ॥

अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुत्र चोभयोः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स बध्यते ॥ ०२१ ॥

परां गतिं च ये केचित्प्रार्थयन्ति मनीषिणः ।
एतद्व्रतं समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ॥ ०२२ ॥

सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून्सर्वाञ्जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ ०२३ ॥

नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥ ०२४ ॥

वासुदेवोग्रसेनसंवादः

अध्याय २२३

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता ।
गुणैः सर्वैरुपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानवः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।
उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ ००२ ॥

उग्रसेन उवाच ॥

पश्य सङ्कल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ।
मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ००३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

कुकुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षतः ।
नारदस्य गुणान्साधून्सङ्क्षेपेण नराधिप ॥ ००४ ॥

न चारित्रनिमित्तोऽस्याहङ्कारो देहपातनः ।
अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ००५ ॥

तपस्वी नारदो बाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः ।
कामाद्वा यदि वा लोभात्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ००६ ॥

अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षान्तः शक्तो जितेन्द्रियः ।
ऋजुश्च सत्यवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ००७ ॥

तेजसा यशसा बुद्ध्या नयेन विनयेन च ।
जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ००८ ॥

सुखशीलः सुसंभोगः सुभोज्यः स्वादरः शुचिः ।
सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ००९ ॥

कल्यानं कुरुते बाढं पापमस्मिन्न विद्यते ।
न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१० ॥

वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषते ।
तितिक्षुरनवज्ञश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०११ ॥

समत्वाद्धि प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन ।
मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१२ ॥

बहुश्रुतश्चैत्रकथः पण्डितोऽनलसोऽशठः ।
अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१३ ॥

नार्थे न धर्मे कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ।
दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१४ ॥

दृढभक्तिरनिन्द्यात्मा श्रुतवाननृशंसवान् ।
वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१५ ॥

असक्तः सर्वसङ्गेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते ।
अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१६ ॥

समाधिर्नास्य मानार्थे नात्मानं स्तौति कर्हिचित् ।
अनीर्ष्युर्दृढसंभाषस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१७ ॥

लोकस्य विविधं वृत्तं प्रकृतेश्चाप्यकुत्सयन् ।
संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१८ ॥

नासूयत्यागमं कञ्चित्स्वं तपो नोपजीवति ।

अवन्ध्यकालो वश्यात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०१९ ॥

कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तृप्तः समाधितः ।
नियमस्थोऽप्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०२० ॥

सापत्रपश्च युक्तश्च सुनेयः श्रेयसे परैः ।
अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०२१ ॥

न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभेषु व्यथत्यपि ।
स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ०२२ ॥

तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमकातरम् ।
कालज्ञं च नयज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ ०२३ ॥

शुकानुप्रश्नः

अध्याय २२४

युधिष्ठिर उवाच ॥

आद्यन्तं सर्वभूतानां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ ००१ ॥

लोकतत्त्वं च कार्त्स्न्येन भूतानामागतिं गतिम् ।
सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते ॥ ००२ ॥

यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतां वर ।

एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ००३ ॥

पूर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमम् ।
भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ००४ ॥

जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्थानसंस्थिता ।
ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ॥ ००६ ॥

अधीत्य वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदस्तथा ।
अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ००७ ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुकः ।
पप्रच्छ संदेहमिमं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ००८ ॥

भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञाने च निश्चयम् ।
ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००९ ॥

तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ।
अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ०१० ॥

अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ ०११ ॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव ; त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां ताम् ।
त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्तो ; भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् ॥ ०१२ ॥

त्रिंशन्मुहूर्तश्च भवेदहश्च ; रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता ।
मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंश ;त्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ॥ ०१३ ॥

संवत्सरं द्वे अयने वदन्ति ; संख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ ०१३ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ०१४ ॥

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ०१५ ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ ०१६ ॥

ये ते रात्र्यहनी पूर्वे कीर्तिते दैवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ ०१७ ॥

तेषां संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥ ०१८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ०१९ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन संयान्ति सहस्राणि शतानि च ॥ ०२० ॥

एतानि शाश्वता.ण्ल्लोकान्धारयन्ति सनातनान् ।
एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ०२१ ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ ०२२ ॥

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते ।
चौरिकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ ०२३ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिष्वेतेषां पादशो ह्रसते वयः ॥ ०२४ ॥

वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति च नः श्रुतम् ।
आयूंषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत्फलम् ॥ ०२५ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ०२६ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ ०२७ ॥

एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः ।
सहस्रं परिवृत्तं तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ ०२८ ॥

रात्रिस्तावत्तिथी ब्राह्मी तदादौ विश्वमीश्वरः ।
प्रलयेऽध्यात्ममाविश्य सुप्त्वा सोऽन्ते विबुध्यते ॥ ०२९ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ०३० ॥

प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षय्यं क्षपाक्षये ।
सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ ०३१ ॥

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ०३२ ॥

अहर्मुखे विबुद्धः सन्सृजते विद्यया जगत् ।
अग्र एव महाभूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ ०३३ ॥

अभिभूयेह चार्चिष्मद्व्यसृजत्सप्त मानसान् ।
दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ०३४ ॥

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥ ०३५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवाञ्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ०३६ ॥

वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भूतं तमोनुदम् ।
रोचिष्णु जायते तत्र तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ०३७ ॥

ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्त्यापो रसात्मिकाः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिः पूर्वैषा सृष्टिरुच्यते ॥ ०३८ ॥

गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ।
तेषां यावत्तिथं यद्यत्तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ०३९ ॥

उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणात् ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादापो वायुं च संश्रितम् ॥ ०४० ॥

एते तु सप्त पुरुषा नानावीर्याः पृथक्पृथक् ।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य सर्वतः ॥ ०४१ ॥

ते समेत्य महात्मानमन्योन्यमभिसंश्रिताः ।
शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ०४२ ॥

श्रयणाच्छरीरं भवति मूर्तिमत्षोडशात्मकम् ।

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा ॥ ०४३ ॥

सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय च ।
आदिकर्ता महाभूतं तमेवाहुः प्रजापतिम् ॥ ०४४ ॥

स वै सृजति भूतानि स एव पुरुषः परः ।
अजो जनयते ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ॥ ०४५ ॥

लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् ।
नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥ ०४६ ॥

अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ०४६ ॥

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ०४७ ॥

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।
अतो यन्मन्यते धाता तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ०४८ ॥

महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।
विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥ ०४९ ॥

केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्मविदो जनाः ।
दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ०५० ॥

पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।
त्रय एतेऽपृथग्भूता नविवेकं तु केचन ॥ ०५१ ॥

एवमेतच्च नैवं च यद्भूतं सृजते जगत् ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ०५२ ॥

तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं दमः शमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान्मनसेच्छति ॥ ०५३ ॥

तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥ ०५४ ॥

ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम् ।
अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ ०५५ ॥

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः ।
शर्वर्यन्तेषु जातानां तान्येवैभ्यो ददाति सः ॥ ०५६ ॥

नामभेदस्तपःकर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।
आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ ०५७ ॥

यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददृष्टिभिः ।
तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ०५८ ॥

कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तो वियोगिनः ।
आत्मसिद्धिस्तु विज्ञाता जहाति प्रायशो बलम् ॥ ०५९ ॥

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ०६० ॥

आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ०६१ ॥

त्रेतायुगे विधिस्त्वेषां यज्ञानां न कृते युगे ।
द्वापरे विप्लवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ०६२ ॥

अपृथग्धर्मिणो मर्त्या ऋक्सामानि यजूंषि च ।

काम्यां पुष्टिं पृथग्दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च ॥ ०६३ ॥

त्रेतायां तु समस्तास्ते प्रादुरासन्महाबलाः ।
संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानां च सर्वशः ॥ ०६४ ॥

त्रेतायां संहता ह्येते यज्ञा वर्णास्तथैव च ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ०६५ ॥

दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ।
उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मसेतवः ॥ ०६६ ॥

कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।
आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ०६७ ॥

अधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ०६८ ॥

यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।
सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ०६९ ॥

यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ ०७० ॥

विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।
कीर्तितं यत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ०७१ ॥

दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।
स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ०७२ ॥

सर्गः कालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।
प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०७३ ॥

प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि ।
यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥ ०७४ ॥

दिवि सूर्यास्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिषा ।
सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ॥ ०७५ ॥

अध्याय २२५

व्यास उवाच ॥

पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ ००१ ॥

ततः प्रलीने सर्वस्मिन्स्थावरे जङ्गमे तथा ।
अकाष्ठा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत् ॥ ००२ ॥

भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा ।
आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ ००३ ॥

आपस्ततः प्रतिष्ठन्ति ऊर्मिमत्यो महास्वनाः ।
सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ००४ ॥

अपामपि गुणांस्तात ज्योतिराददते यदा ।
आपस्तदा आत्तगुणा ज्योतिष्युपरमन्ति च ॥ ००५ ॥

यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्चिषः ।
सर्वमेवेदमर्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ००६ ॥

ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ।
प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् ॥ ००७ ॥

ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ।
अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ ००८ ॥

वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।
प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ॥ ००९ ॥

आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ।
मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः स प्रतिसञ्चरः ॥ ०१० ॥

तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः ।
मनस्युपरतेऽध्यात्मा चन्द्रमस्यवतिष्ठते ॥ ०११ ॥

तं तु कालेन महता सङ्कल्पः कुरुते वशे ।
चित्तं ग्रसति सङ्कल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ०१२ ॥

कालो गिरति विज्ञानं कालो बलमिति श्रुतिः ।
बलं कालो ग्रसति तु तं विद्वान्कुरुते वशे ॥ ०१३ ॥

आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान्कुरुतेऽऽत्मनि ।
तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमम् ॥ ०१४ ॥

एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसञ्चरः ॥ ०१४ ॥

यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ।
बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ ०१५ ॥

एवं विस्तारसङ्क्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।

युगसाहस्रयोरादावह्नो रात्र्यास्तथैव च ॥ ०१६ ॥

अध्याय २२६

व्यास उवाच ॥

भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥ ००१ ॥

जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादा समावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥ ००२ ॥

अधीत्य वेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरूणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ००३ ॥

आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ ००४ ॥

प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ००५ ॥

गृहस्थस्त्वेव सर्वेषां चतुर्णां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्वकषायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥ ००६ ॥

प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्ऋणैः ।
अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ ००७ ॥

यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यास्थानं तदावसेत् ।

यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे ॥ ००८ ॥

तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ॥ ००९ ॥

यावदस्य भवत्यस्मि.ण्ल्लोके कीर्तिर्यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृता.ण्ल्लोकाननन्तान्पुरुषोऽश्नुते ॥ ०१० ॥

अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत च ।
न वृथा प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात्कथञ्चन ॥ ०११ ॥

याज्यतः शिष्यतो वापि कन्यया वा धनं महत् ।
यद्यागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्नीयात्कथञ्चन ॥ ०१२ ॥

गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ ०१३ ॥

अन्तर्हिताभितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्यापि देयमेषां कृतादपि ॥ ०१४ ॥

अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किञ्चन ।
उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः ॥ ०१५ ॥

अनुनीय तथा काव्यः सत्यसंधो महाव्रतः ।
स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥ ०१६ ॥

रन्तिदेवश्च साङ्कृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते ॥ ०१७ ॥

आत्रेयश्चन्द्रदमयोरर्हतोर्विविधं धनम् ।
दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः ॥ ०१८ ॥

शिबिरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ०१९ ॥

प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ ०२० ॥

दिव्यं मृष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिमत् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ ०२१ ॥

साङ्कृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ०२२ ॥

अम्बरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् ॥ ०२३ ॥

सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् ॥ ०२४ ॥

सर्वरत्नं वृषादर्भो युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः ।
रम्यमावसथं चैव दत्त्वामुं लोकमास्थितः ॥ ०२५ ॥

निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधराम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्तनाम् ॥ ०२६ ॥

अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि चासकृत् ।
वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ०२७ ॥

करंधमस्य पुत्रस्तु मरुत्तो नृपतिस्तथा ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ ०२८ ॥

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ।
निधिं शङ्खं द्विजाग्र्येभ्यो दत्त्वा लोकानवाप्तवान् ॥ ०२९ ॥

राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ०३० ॥

सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ०३१ ॥

सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ॥ ०३२ ॥

नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ।
दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ०३३ ॥

मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ०३४ ॥

लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋश्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ०३५ ॥

दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित् ।
सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ०३६ ॥

एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ०३७ ॥

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ०३८ ॥

अध्याय २२७

व्यास उवाच ॥

त्रयीविद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः ।
ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ ००१ ॥

वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ।
सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययौ ॥ ००२ ॥

एवं धर्मेण वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ००३ ॥

सञ्च आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणः सत्यसङ्गरः ॥ ००४ ॥

तिष्ठत्येतेषु गृहवान्षट्सु कर्मसु स द्विजः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्दधानो यजेत च ॥ ००५ ॥

धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ००६ ॥

दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीरार्जवं दमः ।
एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ००७ ॥

धूतपाप्मा तु मेधावी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ००८ ॥

अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेद्रुषतीं वाचं हिंसां चाधर्मसंहिताम् ॥ ००९ ॥

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति ॥ ०१० ॥

पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तराम् ।
मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ ०११ ॥

काममन्यूद्धतं यत्स्यान्नित्यमत्यन्तमोहितम् ।
महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना ॥ ०१२ ॥

स्वभावस्त्रोतसा वृत्तमुह्यते सततं जगत् ॥ ०१२ ॥

कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततम् ।
मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपतृणेन च ॥ ०१३ ॥

निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रजवेन च ।
कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ ०१४ ॥

धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामरवेण च ।
ऋतसोपानतीरेण विहिंसातरुवाहिना ॥ ०१५ ॥

युगह्रदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ।
धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम् ॥ ०१६ ॥

एतत्प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः ।
प्लवैरप्लववन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः ॥ ०१७ ॥

उपपन्नं हि यत्प्राज्ञो निस्तरेन्नेतरो जनः ।
दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति ॥ ०१८ ॥

संशयात्मा स कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः ।
अप्राज्ञो न तरत्येव यो ह्यास्ते न स गच्छति ॥ ०१९ ॥

अप्लवो हि महादोषमुह्यमानोऽधिगच्छति ।
कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः ॥ ०२० ॥

तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे प्रयतेत विचक्षणः ।
एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत् ॥ ०२१ ॥

त्र्यवदाते कुले जातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
तस्मादुन्मज्जनस्तिष्ठेन्निस्तरेत्प्रज्ञया यथा ॥ ०२२ ॥

संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥ ०२३ ॥

वर्तते तेषु गृहवानक्रुध्यन्ननसूयकः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विघसाशी यजेत च ॥ ०२४ ॥

सतां वृत्तेन वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन धर्मस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥ ०२५ ॥

श्रुतिविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसङ्करः ॥ ०२६ ॥

क्रियावाञ्श्रद्दधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ ०२७ ॥

धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षभयक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ०२८ ॥

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवित्त्वेन कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ ०२९ ॥

अधर्मं धर्मकामो हि करोतीहाविचक्षणः ।
धर्मं चाधर्मसङ्काशं शोचन्निव करोति सः ॥ ०३० ॥

धर्मं करोमीति करोत्यधर्म ;मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभे बालः कर्मणी न प्रजान ;न्स जायते म्रियते चापि देही ॥ ०३१ ॥

अध्याय २२८

व्यास उवाच ॥

अथ चेद्रोचयेदेतद्द्रुह्येत मनसा तथा ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान्प्लववान्भवेत् ॥ ००१ ॥

प्रज्ञया निर्मितैर्धीरास्तारयन्त्यबुधान्प्लवैः ।
नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथञ्चन ॥ ००२ ॥

छिन्नदोषो मुनिर्योगान्युक्तो युञ्जीत द्वादश ।
दशकर्मसुखानर्थानुपायापायनिर्भयः ॥ ००३ ॥

चक्षुराचारवित्प्राज्ञो मनसा दर्शनेन च ।
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम् ॥ ००४ ॥

ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ ००४ ॥

एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।

यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचोऽजपः ॥ ००५ ॥

यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तमः ।
यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लैब्यधारिता ॥ ००६ ॥

तरत्येव महादुर्गं जरामरणसागरम् ।
एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानोऽप्येकमन्ततः ॥ ००७ ॥

अपि जिज्ञासमानो हि शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ००७ ॥

धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूबरः ।
अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ००८ ॥

चेतनाबन्धुरश्चारुराचारग्रहनेमिवान् ।
दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ ००९ ॥

प्रज्ञानाभिः सर्वतन्त्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ०१० ॥

त्यागवर्त्मानुगः क्षेम्यः शौचगो ध्यानगोचरः ।
जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥ ०११ ॥

अथ संत्वरमाणस्य रथमेतं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ॥ ०१२ ॥

सप्त यो धारणाः कृत्स्ना वाग्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावत्यस्ताः प्रधारणाः ॥ ०१३ ॥

क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहङ्कारस्य बुद्धितः ॥ ०१४ ॥

अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।
विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युङ्क्ते स योगतः ॥ ०१५ ॥

अथास्य योगयुक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ।
निर्मथ्यमानः सूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानि दर्शयेत् ॥ ०१६ ॥

शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवत्युत ॥ ०१७ ॥

अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशे तत्रैवात्मनि पश्यति ॥ ०१८ ॥

अपां व्यतिक्रमे चापि वह्निरूपं प्रकाशते ।
तस्मिन्नुपरते चास्य पीतवस्त्रवदिष्यते ॥ ०१९ ॥

ऊर्णारूपसवर्णं च तस्य रूपं प्रकाशते ॥ ०१९ ॥

अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्यजः ।
अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमव्यक्तं ब्रह्मणोऽस्य वै ॥ ०२० ॥

एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्ये सृष्टिरिष्टा विधीयते ॥ ०२१ ॥

प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा ॥ ०२२ ॥

पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति स्मृतः ।
आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रणश्यति ॥ ०२३ ॥

वर्णतो गृह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान् ।
न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ॥ ०२४ ॥

अहङ्कारस्य विजितेः पञ्चैते स्युर्वशानुगाः ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ॥ ०२५ ॥

निर्दोषा प्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ॥ ०२६ ॥

यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसञ्ज्ञकः ।
तत्राव्यक्तमयीं व्याख्यां श्रृणु त्वं विस्तरेण मे ॥ ०२७ ॥

तथा व्यक्तमयीं चैव संख्यां पूर्वं निबोध मे ॥ ०२७ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे श्रृणु ॥ ०२८ ॥

प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ ०२९ ॥

विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ॥ ०३० ॥

चतुर्लक्षणजं त्वन्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते ।
व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धमथेतरत् ॥ ०३१ ॥

सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितम् ॥ ०३१ ॥

द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेषु च रज्यतः ।
विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां सिद्धिलक्षणम् ॥ ०३२ ॥

निर्ममश्चानहङ्कारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ॥ ०३३ ॥

आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।
वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ॥ ०३४ ॥

समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः ॥ ०३५ ॥

अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः ।
नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नातिक्षिप्तमनोरथः ॥ ०३६ ॥

अहिंस्रः सर्वभूतानामीदृक्सांख्यो विमुच्यते ॥ ०३६ ॥

अथ योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध मे ।
योगैश्वर्यमतिक्रान्तो योऽतिक्रामति मुच्यते ॥ ०३७ ॥

इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः ।
एवं भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ॥ ०३८ ॥

अध्याय २२९

व्यास उवाच ॥

अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमास्थितः ।
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ ००१ ॥

शुक उवाच ॥

किं तज्ज्ञानमथो विद्या यया निस्तरति द्वयम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति चैव हि ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

यस्तु पश्येत्स्वभावेन विना भावमचेतनः ।
पुष्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकः ॥ ००३ ॥

येषां चैकान्तभावेन स्वभावः कारणं मतम् ।
पूत्वा तृणबुसीकां वै ते लभन्ते न किञ्चन ॥ ००४ ॥

ये चैनं पक्षमाश्रित्य वर्तयन्त्यल्पचेतसः ।
स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥ ००५ ॥

स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ।
निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरभावयोः ॥ ००६ ॥

कृष्यादीनि हि कर्माणि सस्यसंहरणानि च ।
प्रज्ञावद्भिः प्रक्लृप्तानि यानासनगृहाणि च ॥ ००७ ॥

आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।
प्रज्ञावन्तः प्रवक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ००८ ॥

प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।
राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः ॥ ००९ ॥

पारावर्यं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।
विद्यया तात सृष्टानां विद्यैव परमा गतिः ॥ ०१० ॥

भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम् ।
जराय्वण्डमथोद्भेदं स्वेदं चाप्युपलक्षयेत् ॥ ०११ ॥

स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपलक्षयेत् ।
उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशेष्ययोः ॥ ०१२ ॥

आहुर्द्विबहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि च ।
बहुपाद्भ्यो विशिष्टानि द्विपादानि बहून्यपि ॥ ०१३ ॥

द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते ॥ ०१४ ॥

पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि च ।
मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात् ॥ ०१५ ॥

मध्यमानि द्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ।
धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात् ॥ ०१६ ॥

धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ।
वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ ०१७ ॥

वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तृणीतराणि च ।
प्रवक्तृणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् ॥ ०१८ ॥

विज्ञायन्ते हि यैर्वेदाः सर्वधर्मक्रियाफलाः ।
सयज्ञाः सखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः ॥ ०१९ ॥

प्रवक्तृणि द्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधारणात् ॥ ०२० ॥

धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वः सर्वधर्मविद् ।
स त्यागी सत्यसङ्कल्पः स तु क्षान्तः स ईश्वरः ॥ ०२१ ॥

धर्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् ॥ ०२२ ॥

अन्तःस्थं च बहिष्ठं च येऽऽधियज्ञाधिदैवतम् ।
जानन्ति तान्नमस्यामस्ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ ०२३ ॥

तेषु विश्वमिदं भूतं साग्रं च जगदाहितम् ।
तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन ॥ ०२४ ॥

आदिं ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।
चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येशाः स्वयंभुवः ॥ ०२५ ॥

अध्याय २३०

व्यास उवाच ॥

एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥ ००१ ॥

तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मनिश्चये ।
किं नु कर्म स्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः ॥ ००२ ॥

तत्र चेह विवित्सा स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।
उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥ ००३ ॥

पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।
दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावं चापरे जनाः ॥ ००४ ॥

पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।
त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ००५ ॥

एवमेतन्न चाप्येवमुभे चापि न चाप्युभे ।
कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ००६ ॥

त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ॥ ००७ ॥

अपृथग्दर्शिनः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथग्दृष्ट्वा तपः कृत उपासते ॥ ००८ ॥

तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ००९ ॥

तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ।
तद्भूतश्च ततः सर्वो भूतानां भवति प्रभुः ॥ ०१० ॥

तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः ।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ०११ ॥

आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।
परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥ ०१२ ॥

परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ०१३ ॥

त्रेतादौ सकला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ०१४ ॥

द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ।

दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः पुनः ॥ ०१५ ॥

उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः ।
गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनां च ये रसाः ॥ ०१६ ॥

अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ।
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च ॥ ०१७ ॥

यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति ।
सृजते सर्वतोऽङ्गानि तथा वेदा युगे युगे ॥ ०१८ ॥

विसृतं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।
कीर्तितं तत्पुरस्तान्मे यतः संयान्ति यान्ति च ॥ ०१९ ॥

धातेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः ।
स्वभावेन प्रवर्तन्ते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥ ०२० ॥

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०२१ ॥

अध्याय २३१

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम् ।
मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ००१ ॥

शुक उवाच ॥

प्रजावाञ्श्रोत्रियो यज्वा वृद्धः प्रज्ञोऽनसूयकः ।
अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ००२ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ।
सांख्ये वा यदि वा योगे एतत्पृष्टोऽभिधत्स्व मे ॥ ००३ ॥

मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं समवाप्यते ।
येनोपायेन पुरुषैस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००४ ॥

व्यास उवाच ॥

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन ॥ ००५ ॥

महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः ।
भूयिष्ठं प्राणभृद्ग्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ००६ ॥

भूमेर्देहो जलात्सारो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ००७ ॥

क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भुक्तमर्छति ।
कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां वाक्सरस्वती ॥ ००८ ॥

कर्णौ त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
दर्शनानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ००९ ॥

शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणि पृथक्त्वर्थान्मनसो दर्शयन्त्युत ॥ ०१० ॥

इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते वश्यान्यन्तेव वाजिनः ।
मनश्चापि सदा युङ्क्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥ ०११ ॥

इन्द्रियाणां तथैवेषां सर्वेषामीश्वरं मनः ।
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा ॥ ०१२ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम् ॥ ०१३ ॥

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणशब्दो न चेतना ।
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कदाचन ॥ ०१४ ॥

एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ०१५ ॥

न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसा संप्रदीप्तेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ०१६ ॥

अशब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरे स्वे निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥ ०१७ ॥

अव्यक्तं व्यक्तदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ०१८ ॥

विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ०१९ ॥

स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।
वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् ॥ ०२० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०२१ ॥

यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ।
य एवं सततं वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ०२२ ॥

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ०२३ ॥

शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथैव सुमहात्मनः ॥ ०२४ ॥

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि ।
यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं न वेदेह कश्चन ॥ ०२५ ॥

न तदूर्ध्वं न तिर्यक्क नाधो न च तिरः पुनः ।
न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव कश्चित्कुतश्चन ॥ ०२६ ॥

सर्वेऽन्तःस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किञ्चन ।
यः सहस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः ॥ ०२७ ॥

नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ।
तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ॥ ०२८ ॥

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ०२९ ॥

तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ०३० ॥

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं ह्यमृतमक्षरम् ॥ ०३१ ॥

नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।
ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ०३२ ॥

हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संश्रयेण च ।
शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ०३३ ॥

हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ०३४ ॥

अध्याय २३२

व्यास उवाच ॥

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः ।
सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ ००१ ॥

योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ॥ ००२ ॥

आत्मनो ध्यायिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ ००२ ॥

तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ ००३ ॥

योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ।
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ ००४ ॥

क्रोधं शमेन जयति कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ ००५ ॥

धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ ००६ ॥

अप्रमादाद्भयं जह्याल्लोभं प्राज्ञोपसेवनात् ।
एवमेतान्योगदोषाञ्जयेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ००७ ॥

अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेद्रुषितां वाचं हिंसायुक्तां मनोनुगाम् ॥ ००८ ॥

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ००९ ॥

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ॥ ०१० ॥

एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।
सिध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ०११ ॥

समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् ।
धुतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ ०१२ ॥

कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ०१२ ॥

मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।
प्राग्रात्रापररात्रेषु धारयेन्मन आत्मना ॥ ०१३ ॥

जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।

ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ०१४ ॥

मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनानिव मत्स्यहा ।
ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥ ०१५ ॥

तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
तथैवापोह्य सङ्कल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥ ०१६ ॥

पञ्च ज्ञानेन संधाय मनसि स्थापयेद्यतिः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ॥ ०१७ ॥

प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ॥ ०१७ ॥

विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ ०१८ ॥

सर्वं च तत्र सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ ०१८ ॥

तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥ ०१९ ॥

एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसात्म्यताम् ॥ ०२० ॥

प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने ।
अद्भुतानि रसस्पर्शे शीतोष्णे मारुताकृतिः ॥ ०२१ ॥

प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसङ्गृह्य योगतः ।
तांस्तत्त्वविदनादृत्य स्वात्मनैव निवर्तयेत् ॥ ०२२ ॥

कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्यं नियतो मुनिः ।

गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजजेत् ॥ ०२३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं गोष्ठे भाण्डमना इव ।
एकाग्रश्चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ ०२४ ॥

येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।
तं तं युक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः ॥ ०२५ ॥

शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ।
शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत् ॥ ०२६ ॥

नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसापि वा ।
उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत् ॥ ०२७ ॥

यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमपवादयेत् ।
समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभम् ॥ ०२८ ॥

न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् ।
समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ॥ ०२९ ॥

एवं सर्वात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ०३० ॥

वेदनार्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
एतस्मिन्निरतो मार्गे विरमेन्न विमोहितः ॥ ०३१ ॥

अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ०३२ ॥

अजं पुराणमजरं सनातनं; यदिन्द्रियैरुपलभते नरोऽचलः ।
अणोरणीयो महतो महत्तरं; तदात्मना पश्यति युक्त आत्मवान् ॥ ०३३ ॥

इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो ; यथावदुक्तं मनसानुदृश्य च ।
अवेक्ष्य चेयात्परमेष्ठिसात्म्यतां ; प्रयान्ति यां भूतगतिं मनीषिणः ॥ ०३४ ॥

अध्याय २३३

शुक उवाच ॥

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ ००१ ॥

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
एतत्त्वन्योन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ॥ ००३ ॥

यां दिशं विद्यया यान्ति यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
शृणुष्वैकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ००४ ॥

अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।
तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेदथ ॥ ००५ ॥

द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ॥ ००६ ॥

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ ००७ ॥

कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।
विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ॥ ००८ ॥

कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ।
तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ००९ ॥

ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ॥ ०१० ॥

कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ०११ ॥

यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ॥ ०१२ ॥

यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
अव्याहतमनायासममृतं चावियोगि च ॥ ०१३ ॥

द्वंद्वैर्यत्र न बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ०१४ ॥

विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
विद्धि चन्द्रमसं दर्शे सूक्ष्मया कलया स्थितम् ॥ ०१५ ॥

तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।
नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रं तन्तुमिवाम्बरे ॥ ०१६ ॥

एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।

मूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्मगुणात्मकम् ॥ ०१७ ॥

देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ०१८ ॥

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ।
जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ ०१९ ॥

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति ; स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति ; प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ०२० ॥

अध्याय २३४

शुक उवाच ॥

क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च ।
बुद्ध्यैश्वर्याभिसर्गार्थं यद्ध्यानं चात्मनः शुभम् ॥ ००१ ॥

भूय एव तु लोकेऽस्मिन्सद्वृत्तिं वृत्तिहैतुकीम् ।
यया सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्णितम् ॥ ००२ ॥

वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००३ ॥

लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः पूतोऽहं गुरुशासनात् ।
कृत्वा बुद्धिं वियुक्तात्मा त्यक्ष्याम्यात्मानमव्यथः ॥ ००४ ॥

व्यास उवाच ॥

यैषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।
एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ००५ ॥

ब्रह्मचर्येण वै लोकाञ्जयन्ति परमर्षयः ।
आत्मनश्च हृदि श्रेयस्त्वन्विच्छ मनसात्मनि ॥ ००६ ॥

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ००७ ॥

विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।
काले प्राप्ते चरन्भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ००८ ॥

निःस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ००९ ॥

शुक उवाच ॥

यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ ०१० ॥

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
कर्मणामविरोधेन कथमेतत्प्रवर्तते ॥ ०११ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम् ।
ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥ ०१२ ॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ०१३ ॥

एको य आश्रमानेताननुतिष्ठेद्यथाविधि ।
अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र महीयते ॥ ०१४ ॥

चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
एतामाश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ ०१५ ॥

आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ ०१६ ॥

कर्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषता ।
दक्षिणो नापवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥ ०१७ ॥

जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥ ०१८ ॥

कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः ।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥ ०१९ ॥

शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिषुरिवात्वरः ।
चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः ॥ ०२० ॥

नाभुक्तवति चाश्नीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथासीत नासुप्ते प्रस्वपेत च ॥ ०२१ ॥

उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां पादावस्य मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ ०२२ ॥

अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया ॥ ०२३ ॥

इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य गुरवे धनम् ।
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्वमाख्येयं गुरवे पुनः ॥ ०२४ ॥

यांस्तु गन्धान्रसान्वापि ब्रह्मचारी न सेवते ।
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ॥ ०२५ ॥

ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः ।
तान्सर्वाननुगृह्णीयाद्भवेच्चानपगो गुरोः ॥ ०२६ ॥

स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ।
आश्रमेष्वाश्रमेष्वेवं शिष्यो वर्तेत कर्मणा ॥ ०२७ ॥

वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावर्तेद्यथाविधि ॥ ०२८ ॥

धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य धर्मतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधिव्रती भवेत् ॥ ०२९ ॥

अध्याय २३५

व्यास उवाच ॥

द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य सुव्रतः ॥ ००१ ॥

गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।

कुसूलधान्यः प्रथमः कुम्भीधान्यस्त्वनन्तरम् ॥ ००२ ॥

अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत् ।
तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ००३ ॥

षट्कर्मा वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः ॥ ००४ ॥

गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ॥ ००४ ॥

नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
प्राणी वा यदि वाप्राणी संस्कारं यजुषार्हति ॥ ००५ ॥

न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रयोः ।
न भुञ्जीतान्तराकाले नानृतावाह्वयेत्स्त्रियम् ॥ ००६ ॥

नास्यानश्नन्वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदपूजितः ।
तथास्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा ॥ ००७ ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥ ००८ ॥

तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यर्हणार्थं विधीयते ॥ ००८ ॥

न खरैः संप्रयातस्य स्वधर्माज्ञानकस्य च ।
अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः ॥ ००९ ॥

संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ०१० ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।

अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् ॥ ०११ ॥

भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ ०११ ॥

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ॥ ०१२ ॥

वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ॥ ०१३ ॥

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०१४ ॥

एतैर्जितैस्तु जयति सर्वा.ण्ल्लोकान्न संशयः ।
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ॥ ०१५ ॥

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ।
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ ०१६ ॥

संबन्धिबान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ ।
वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः ॥ ०१७ ॥

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वा दाशवर्गस्तु दुहिता कृपणं परम् ॥ ०१८ ॥

तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेन्नित्यमसञ्ज्वरः ।
गृहधर्मरतो विद्वान्धर्मनित्यो जितक्लमः ॥ ०१९ ॥

न चार्थबद्धः कर्माणि धर्मं वा कञ्चिदाचरेत् ।
गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ ०२० ॥

परस्परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ।
ये चोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता ॥ ०२१ ॥

कुम्भीधान्यैरुञ्छशिलैः कापोतीं चास्थितैस्तथा ।
यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ ०२२ ॥

दश पूर्वान्दश परान्पुनाति च पितामहान् ।
गृहस्थवृत्तयस्त्वेता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ ०२३ ॥

स चक्रचरलोकानां सदृशीं प्राप्नुयाद्गतिम् ।
यतेन्द्रियाणामथ वा गतिरेषा विधीयते ॥ ०२४ ॥

स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।
स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः ॥ ०२५ ॥

स्वर्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम् ।
ब्रह्मणा विहिता श्रेणिरेषा यस्मात्प्रमुच्यते ॥ ०२६ ॥

द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ ०२६ ॥

अतः परं परममुदारमाश्रमं ; तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं ; शृणुष्वैतत्क्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ ०२७ ॥

अध्याय २३६

भीष्म उवाच ॥

प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिणाम् ।
तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।
संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् ॥ ००२ ॥

श्रूयतां पार्थ भद्रं ते सर्वलोकाश्रयात्मनाम् ।
प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ॥ ००३ ॥

व्यास उवाच ॥

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ००४ ॥

तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ००५ ॥

नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमादवान् ।
तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ००६ ॥

अकृष्टं वै व्रीहियवं नीवारं विघसानि च ।
हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ००७ ॥

वानप्रस्थाश्रमेऽप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसञ्चयाः ॥ ००८ ॥

वार्षिकं सञ्चयं केचित्केचिद्द्वादशवार्षिकम् ।
कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थसिद्धये ॥ ००९ ॥

अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।
ग्रीष्मे च पञ्चतपसः शश्वच्च मितभोजनाः ॥ ०१० ॥

भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठेद्वा प्रपदैरपि ।
स्थानासनैर्वर्तयन्ति सवनेष्वभिषिञ्चते ॥ ०११ ॥

दन्तोलूखलिनः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ ०१२ ॥

कृष्णपक्षे पिबन्त्येके भुञ्जते च यथाक्रमम् ।
मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ ०१३ ॥

वर्तयन्ति यथान्यायं वैखानसमतं श्रिताः ।
एताश्चान्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ ०१४ ॥

चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।
वानप्रस्थो गृहस्थश्च ततोऽन्यः संप्रवर्तते ॥ ०१५ ॥

अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।
अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽघमर्षणः ॥ ०१६ ॥

साङ्कृतिः सुदिवा तण्डिर्यवान्नोऽथ कृतश्रमः ।
अहोवीर्यस्तथा काव्यस्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ ०१७ ॥

शलो वाकश्च निर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवंधर्मसु विद्वांसस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ ०१८ ॥

तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ ०१९ ॥

अवाच्यापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।
वैखानसा वालखिल्याः सिकताश्च तथापरे ॥ ०२० ॥

कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ॥ ०२१ ॥

अनक्षत्रा अनाधृष्या दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ ०२१ ॥

जरया च परिद्यूनो व्याधिना च प्रपीडितः ।
चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ॥ ०२२ ॥

सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥ ०२२ ॥

आत्मयाजी सोऽऽत्मरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान् ॥ ०२३ ॥

सद्यस्क्रांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेह सर्वदा ।
सदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या निवर्तते ॥ ०२४ ॥

त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात् ।
प्राणेभ्यो यजुषा पञ्च षड्ग्राश्नीयादकुत्सयन् ॥ ०२५ ॥

केशलोमनखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः ।
आश्रमादाश्रमं सद्यः पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ ०२६ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा प्रव्रजेद्द्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ०२७ ॥

सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो ; न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते ।
अरोषमोहो गतसंधिविग्रहो ; भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ ०२८ ॥

यमेषु चैवात्मगतेषु न व्यथे ;त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।
भवेद्यथेष्टा गतिरात्मयाजिनो ; न संशयो धर्मपरे जीतेन्द्रिये ॥ ०२९ ॥

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै ;रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु ; प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ०३० ॥

अध्याय २३७

शुक उवाच ॥

वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।
योक्तव्योऽऽत्मा यथा शक्त्या परं वै काङ्क्षता पदम् ॥ ००१ ॥

व्यास उवाच ॥

प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ।
यत्कार्यं परमार्थार्थं तदिहैकमनाः शृणु ॥ ००२ ॥

कषायं पाचयित्वा तु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च परं स्थानं परिव्रज्यामनुत्तमाम् ॥ ००३ ॥

तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ००४ ॥

एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ।
अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ००५ ॥

अश्वस्तनविधानः स्यान्मुनिर्भावसमन्वितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ॥ ००६ ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणम् ॥ ००७ ॥

यस्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे प्राप्ताः शिला इव ।
न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ ००८ ॥

नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथञ्चन ॥ ००९ ॥

यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत् ।
तूष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन्भेषजमात्मनः ॥ ०१० ॥

येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०११ ॥

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रक्वचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०१२ ॥

अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०१३ ॥

न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०१४ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ ०१५ ॥

अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाक्तथा ।
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् ॥ ०१६ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ०१७ ॥

यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ ०१८ ॥

एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।
अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ०१९ ॥

अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः ।
शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ ०२० ॥

एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य मनीषिणः ।
न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति ॥ ०२१ ॥

विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितम् ।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०२२ ॥

जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मोऽरत्यर्थमेव च ।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०२३ ॥

निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०२४ ॥

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते ; सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः ; कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्दधानः ॥ ०२५ ॥

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः ; सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।
तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति ; सोऽनन्तमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥ ०२६ ॥

उत्तान आस्येन हविर्जुहोति ; लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च ; वैश्वानरः सर्वमेव प्रपेदे ॥ ०२७ ॥

प्रादेशमात्रे हृदि निश्रितं य ;त्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं ; सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ॥ ०२८ ॥

दैवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं ; ये विद्युरग्र्यं परमार्थतां च ।
ते सर्वलोकेषु महीयमाना ; देवाः समर्थाः सुकृतं व्रजन्ति ॥ ०२९ ॥

वेदांश्च वेद्यं च विधिं च कृत्स्न ;मथो निरुक्तं परमार्थतां च ।
सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद ; तस्मै स्म देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ०३० ॥

भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं ; हिरण्मयं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे ; यो वेद भोग्यात्मनि दीप्तरश्मिः ॥ ०३१ ॥

आवर्तमानमजरं विवर्तनं ; षण्णेमिकं द्वादशारं सुपर्व ।
यस्येदमास्ये परियाति विश्वं ; तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ०३२ ॥

यः संप्रसादं जगतः शरीरं ; सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ।
तस्मिन्हुतं तर्पयतीह देवां ;स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ॥ ०३३ ॥

तेजोमयो नित्यतनुः पुराणो ; लोकाननन्तानभयानुपैति ।
भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदा चि ;त्स भूतेभ्यो न त्रसते कदाचित् ॥ ०३४ ॥

अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्या ;न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ।
विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो ; न चेह नामुत्र च योऽर्थमृच्छति ॥ ०३५ ॥

अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः ; प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।
अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय ;श्चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ०३६ ॥

अध्याय २३८

व्यास उवाच ॥

प्रकृतेस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैः परिश्रितः ।
ते चैनं न प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ ००१ ॥

तैश्चैष कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः ।
सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ ००२ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ००३ ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृतान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ००४ ॥

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ ००५ ॥

अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ००६ ॥

ध्यानोपरमणं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्म ततोऽर्छत्यमृतं पदम् ॥ ००७ ॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः ।
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्नुते ॥ ००८ ॥

हित्वा तु सर्वसङ्कल्पान्सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् ।
सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालञ्जरो भवेत् ॥ ००९ ॥

चित्तप्रसादेन यतिर्जहाति हि शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ०१० ॥

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते ॥ ०११ ॥

एवं पूर्वापरे रात्रे युञ्जन्नात्मानमात्मना ।
सत्त्वाहारविशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ०१२ ॥

रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम् ।
आत्मप्रत्ययिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम् ॥ ०१३ ॥

धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्यानेषु यद्वसु ।
दशेदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ ०१४ ॥

नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धृतम् ॥ ०१५ ॥

स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम् ॥ ०१५ ॥

तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने ।
नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च ॥ ०१६ ॥

नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे ।
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च ॥ ०१७ ॥

श्लाघते श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने ।
इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च ॥ ०१८ ॥

रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथञ्चन ॥ ०१८ ॥

यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः ।
इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित् ॥ ०१९ ॥

अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम् ।
यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते ॥ ०२० ॥

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०२० ॥

अध्याय २३९

शुक उवाच ॥

अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।
यदध्यात्मं यथा चेदं भगवन्नृषिसत्तम ॥ ००१ ॥

व्यास उवाच ॥

अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह विद्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां श्रृणु ॥ ००२ ॥

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा ॥ ००३ ॥

प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ॥ ००४ ॥

इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्गे च प्रलये चैव तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ००५ ॥

महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ००६ ॥

शुक उवाच ॥

अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत् ।
इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत् ॥ ००७ ॥

व्यास उवाच ॥

एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदिह दर्शनम् ।
शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ॥ ००८ ॥

शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ॥ ००९ ॥

रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ।
रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसाम् ॥ ०१० ॥

घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः ।
एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ ०११ ॥

वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च ज्योतिषो रूपमुच्यते ।
आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ ०१२ ॥

मनो बुद्धिश्च भावश्च त्रय एतेऽऽत्मयोनिजाः ।
न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमा मताः ॥ ०१३ ॥

इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं तु मन उच्यते ।
सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ ०१४ ॥

चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ०१५ ॥

रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः ।
समाः सर्वेषु भूतेषु तद्गुणेषूपलक्षयेत् ॥ ०१६ ॥

यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ।
एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति ॥ ०१७ ॥

यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति ।
एतस्मिन्नेव कृत्ये वै वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ ०१८ ॥

गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ ०१९ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ ०२० ॥

यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
रजः प्रवर्तकं तत्स्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ ०२१ ॥

यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम् ॥ ०२२ ॥

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता ।
अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तते सात्त्विको गुणः ॥ ०२३ ॥

अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा ।
लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः ॥ ०२४ ॥

तथा मोहः प्रमादश्च तन्द्री निद्राप्रबोधिता ।
कथञ्चिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः ॥ ०२५ ॥

अध्याय २४०

व्यास उवाच ॥

मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।
हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ ००१ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ ००२ ॥

बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनोऽऽत्मिका ।
यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ॥ ००३ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यणु ।
शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते ॥ ००४ ॥

पश्यन्ती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ॥ ००५ ॥

इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति ।
तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ००६ ॥

कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचते ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ००७ ॥

सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥ ००८ ॥

यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्या पृथगेतानि संस्मरेत् ॥ ००९ ॥

इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः ॥ ००९ ॥

सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यन्नानुविधीयते ।
अविभागगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ॥ ०१० ॥

प्रवर्तमानं तु रजः सत्त्वमप्यनुवर्तते ॥ ०१० ॥

ये चैव भावा वर्तन्ते सर्व एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्वर्थाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ०११ ॥

प्रदीपार्थं नरः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ ०१२ ॥

एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्न मुह्यति ।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ०१३ ॥

न ह्यात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ।
प्रवर्तमानैरनये दुर्धरैरकृतात्मभिः ॥ ०१४ ॥

तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीप इव ज्वलन् ॥ ०१५ ॥

सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ ०१५ ॥

यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ।

एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ॥ ०१६ ॥

असज्जमानः सर्वेषु न कथञ्चन लिप्यते ॥ ०१६ ॥

त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
सर्वभूतात्मभूतस्य गुणमार्गेष्वसज्जतः ॥ ०१७ ॥

सत्त्वमात्मा प्रसवति गुणान्वापि कदा च न ।
न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥ ०१८ ॥

परिद्रष्टा गुणानां स स्रष्टा चैव यथातथम् ।
सत्त्वेक्षत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ ०१९ ॥

सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ ०२० ॥

यथा मत्स्योऽद्भिरन्यः सन्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।
मशकोदुम्बरौ चापि संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ ०२१ ॥

इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ ०२२ ॥

अध्याय २४१

व्यास उवाच ॥

सृजते तु गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वनुतिष्ठति ।

गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ ००१ ॥

स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान्सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तन्तुवद्गुणान् ॥ ००२ ॥

प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ॥ ००३ ॥

उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ।
अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ००४ ॥

अनादिनिधनं नित्यमासाद्य विचरेन्नरः ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ००५ ॥

इत्येवं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढम् ।
अतीत्य सुखमासीत अशोचंश्छिन्नसंशयः ॥ ००६ ॥

तप्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाढा ह्यविद्वांसो विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ००७ ॥

न तु ताम्यति वै विद्वान्स्थले चरति तत्त्ववित् ।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ००८ ॥

एवं बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम् ।
समवेक्ष्य शनैः सम्यग्लभते शममुत्तमम् ॥ ००९ ॥

एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥ ०१० ॥

एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ०११ ॥

न भवति विदुषां महद्भयं ; यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्य चि ;द्भवति हि या विदुषः सनातनी ॥ ०१२ ॥

लोकमातुरमसूयते जन ;स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो ; ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ ०१३ ॥

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं ; तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं ; तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ०१४ ॥

अध्याय २४२

शुक उवाच ॥

यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ००१ ॥

व्यास उवाच ॥

धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ ००२ ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ ००३ ॥

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ००४ ॥

तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतृप्त इवासीत बहु चिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ००५ ॥

गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि ।
तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ००६ ॥

सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ००७ ॥

यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क्व मे पुष्पं क्व मे फलम् ॥ ००८ ॥

एवमात्मा न जानीते क्व गमिष्ये कुतो न्वहम् ।
अन्यो ह्यत्रान्तरात्मास्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥ ००९ ॥

ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ ०१० ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ०११ ॥

सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसङ्कल्परोधसम् ॥ ०१२ ॥

लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् ॥ ०१३ ॥

अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् ॥ ०१४ ॥

संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।

आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्वावर्तां दुरासदाम् ॥ ०१५ ॥

यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ।
तां तीर्णः सर्वतोमुक्तो विपूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ ०१६ ॥

उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयं गमिष्यसि ।
संतीर्णः सर्वसङ्क्लेशान्प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥ ०१७ ॥

भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च ननृशंसमतिस्तथा ॥ ०१८ ॥

ततो द्रक्ष्यसि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ०१८ ॥

एवं वै सर्वधर्मेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ०१९ ॥

आत्मनोऽव्ययिनो ज्ञात्वा इदं पुत्रानुशासनम् ।
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ ०२० ॥

आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ ०२१ ॥

नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव चेदं नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ ०२२ ॥

नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुयात् ।
अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्वर्त्म विधीयते ॥ ०२३ ॥

यथा मतानि सर्वाणि न चैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥ ०२४ ॥

तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन ; पुत्रेण सत्पुत्रगुणान्वितेन ।
पृष्टो हीदं प्रीतिमता हितार्थं ; ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ ०२५ ॥

अध्याय २४३

व्यास उवाच ॥

गन्धान्रसान्नानुरुन्ध्यात्सुखं वा ; नालङ्कारांश्चाप्नुयात्तस्य तस्य ।
मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छे ;त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य ॥ ००१ ॥

सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।
ऋचो यजूंषि सामानि न तेन न स ब्राह्मणः ॥ ००२ ॥

ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्सर्ववेदवित् ।
नाकामो म्रियते जातु न तेन न च ब्राह्मणः ॥ ००३ ॥

इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्कथञ्चन ॥ ००४ ॥

यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ००५ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ००६ ॥

कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ००७ ॥

कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण वर्तते ॥ ००८ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं ; समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
स कामकान्तो न तु कामकामः ; स वै लोकात्स्वर्गमुपैति देही ॥ ००९ ॥

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ ०१० ॥

तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।
सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ ०११ ॥

क्लेदनं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।
सत्त्वमिच्छसि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ ०१२ ॥

विशोको निर्ममः शान्तः प्रसन्नात्मात्मवित्तमः ।
षड्भिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ ०१३ ॥

षड्भिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिकमन्त्रिभिः ।
ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थांस्तांस्तथा विदुः ॥ ०१४ ॥

अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।
अध्यात्मं सुकृतप्रज्ञः सुखमव्ययमश्नुते ॥ ०१५ ॥

निष्प्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यमतोऽन्यथा ॥ ०१६ ॥

येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तुष्यत्यवित्तवान् ।
येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ०१७ ॥

सङ्गोप्य ह्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिन्तयन् ।
यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते ॥ ०१८ ॥

समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम् ।
सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ ०१९ ॥

सविशेषाणि भूतानि गुणांश्चाभजतो मुनेः ।
सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥ ०२० ॥

तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ॥ ०२१ ॥

स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते ॥ ०२२ ॥

कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परात्परम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय २४४

व्यास उवाच ॥

द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।
वक्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ ००१ ॥

आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी ।
भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ ००२ ॥

अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम् ।
तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ००३ ॥

चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ।
स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम् ॥ ००४ ॥

ततः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च तन्मयम् ।
तस्य रूपं गुणं विद्यात्तमोऽन्ववसितात्मकम् ॥ ००५ ॥

प्रक्लेदः क्षुद्रता स्नेह इत्यापो ह्युपदिश्यते ।
रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रसश्चापां गुणो मतः ॥ ००६ ॥

संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदन्तनखानि च ।
श्मश्रु लोम च केशाश्च सिराः स्नायु च चर्म च ॥ ००७ ॥

इन्द्रियं घ्राणसञ्ज्ञानं नासिकेत्यभिधीयते ।
गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ ००८ ॥

उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वे सर्वेषु चोत्तराः ।
पञ्चानां भूतसंघानां संततिं मुनयो विदुः ॥ ००९ ॥

मनो नवममेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता ।
एकादशोऽन्तरात्मा च सर्वतः पर उच्यते ॥ ०१० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम् ।
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसञ्ज्ञकः ॥ ०११ ॥

एभिः कालाष्टमैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ।
पश्यत्यकलुषं प्राज्ञः स मोहं नानुवर्तते ॥ ०१२ ॥

अध्याय २४५

व्यास उवाच ॥

शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम् ।
कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रचेतसः ॥ ००१ ॥

यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति ; गच्छन्ति तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ।
देहैर्विमुक्ता विचरन्ति लोकां ;स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ ००२ ॥

प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ।
सत्त्ववांस्तु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं प्रपश्यति ॥ ००३ ॥

तानि सूक्ष्माणि सत्त्वस्था विमुक्तानि शरीरतः ।
स्वेन तत्त्वेन तत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥ ००४ ॥

स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम् ।
प्रधानद्वैधयुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ००५ ॥

यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ।
वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम् ॥ ००६ ॥

तेषां नित्यं सदानित्यो भूतात्मा सततं गुणैः ।
सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ॥ ००७ ॥

मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित् ।
स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥ ००८ ॥

तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम् ।

क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्छति ॥ ००९ ॥

प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य च ।
करोति पुण्यं तत्रापि जाग्रन्निव च पश्यति ॥ ०१० ॥

तमेवमतितेजोंशं भूतात्मानं हृदि स्थितम् ।
तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु ॥ ०११ ॥

शास्त्रयोगपरा भूत्वा स्वमात्मानं परीप्सवः ।
अनुच्छ्वासान्यमूर्तीनि यानि वज्रोपमान्यपि ॥ ०१२ ॥

पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु ।
समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।
प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ०१४ ॥

अध्याय २४६

व्यास उवाच ॥

हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसञ्चयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विवित्सापरिमोचनः ॥ ००१ ॥

तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनम् ।
सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरादुष्कृतसारवान् ॥ ००२ ॥

संमोहचिन्ताविटपः शोकशाखो भयङ्करः ।
मोहनीभिः पिपासाभिर्लताभिः परिवेष्टितः ॥ ००३ ॥

उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तं फलेप्सवः ।
आयासैः संयतः पाशैः फलानि परिवेष्टयन् ॥ ००४ ॥

यस्तान्पाशान्वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति ।
गतः स दुःखयोरन्तं यतमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ००५ ॥

संरोहत्यकृतप्रज्ञः संतापेन हि पादपम् ।
स तमेव ततो हन्ति विषं ग्रस्तमिवातुरम् ॥ ००६ ॥

तस्यानुशयमूलस्य मूलमुद्ध्रियते बलात् ।
त्यागाप्रमादाकृतिना साम्येन परमासिना ॥ ००७ ॥

एवं यो वेद कामस्य केवलं परिकर्षणम् ।
वधं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ॥ ००८ ॥

शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते ।
तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम् ॥ ००९ ॥

इन्द्रियाणि जनाः पौरास्तदर्थं तु परा कृतिः ।
तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ॥ ०१० ॥

यदर्थमुपजीवन्ति पौराः सहपुरेश्वराः ।
अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ॥ ०११ ॥

तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः साधर्म्यमुच्यते ।
पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः ॥ ०१२ ॥

यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते न सोऽर्थः परिषीदति ।

यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति ॥ ०१३ ॥

पृथग्भूतं यदा बुद्ध्या मनो भवति केवलम् ।
तत्रैनं विवृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ ०१४ ॥

तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह सङ्गतम् ।
तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ ०१५ ॥

अध्याय २४७

भीष्म उवाच ॥

भूतानां गुणसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ ००१ ॥

दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ।
ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् ॥ ००२ ॥

भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥ ००३ ॥

अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।
जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा ॥ ००४ ॥

अग्नेर्दुर्धर्षता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ ००५ ॥

वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ ००६ ॥

आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ ००७ ॥

अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः ॥ ००८ ॥

चलोपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ००९ ॥

इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धौ पञ्चेह ये गुणाः ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ ०११ ॥

भीष्म उवाच ॥

आहुः षष्टिं भूतगुणान्वै ; भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः ।
भूतविषक्ताश्चाक्षरसृष्टाः ; पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ ०१२ ॥

तत्पुत्र चिन्ताकलितं यदुक्त ;मनागतं वै तव संप्रतीह ।
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं ; भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ ०१३ ॥

(अविकम्पनारदसंवादे) मृत्यूत्पत्तिः

अध्याय २४८

युधिष्ठिर उवाच ॥

य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
पृतनामध्य एते हि गतसत्त्वा महाबलाः ॥ ००१ ॥

एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।
एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः ॥ ००२ ॥

नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे पुरा ।
विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ००३ ॥

अथ चेमे महाप्राज्ञ शेरते हि गतासवः ।
मृता इति च शब्दोऽयं वर्तत्येषु गतासुषु ॥ ००४ ॥

इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः सञ्ज्ञा मृता इति ॥ ००५ ॥

कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ।
हरत्यमरसङ्काश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा कृतयुगे तात राजासीदविकम्पकः ।
स शत्रुवशमापन्नः सङ्ग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ००७ ॥

तत्र पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ००८ ॥

स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छयाशान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम् ॥ ००९ ॥

स तस्मै सर्वमाचष्ट यथा वृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ ०१० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ ०११ ॥

राजञ्शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम् ।
यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयापि वसुधाधिप ॥ ०१२ ॥

प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ ०१३ ॥

न ह्यन्तरमभूत्किञ्चित्क्वचिज्जन्तुभिरच्युत ।
निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ ०१४ ॥

तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् ॥ ०१५ ॥

तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः ॥ ०१६ ॥

ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
ददाह पावको राजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ ०१७ ॥

तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
महता कोपवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ ०१८ ॥

ततो हरिजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
जगाद शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया ।
अब्रवीद्वरदो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥ ०२० ॥

करवाण्यद्य कं कामं वरार्होऽसि मतो मम ।
कर्ता ह्यस्मि प्रियं शम्भो तव यद्धृदि वर्तते ॥ ०२१ ॥

अध्याय २४९

स्थाणुरुवाच ॥

प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।
विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ ००१ ॥

तव तेजोग्निना देव प्रजा दह्यन्ति सर्वशः ।
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो ॥ ००२ ॥

प्रजापतिरुवाच ॥

न कुप्ये न च मे कामो न भवेरन्प्रजा इति ।
लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ००३ ॥

इयं हि मां सदा देवी भारार्ता समचोदयत् ।
संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ॥ ००४ ॥

यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् ।

संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत् ॥ ००५ ॥

स्थाणुरुवाच ॥

संहारान्तं प्रसीदस्व मा क्रुधस्त्रिदशेश्वर ।
मा प्रजाः स्थावरं वैच जङ्गमं च विनीनशः ॥ ००६ ॥

पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ००७ ॥

तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम् ।
प्रसीद भगवन्साधो वर एष वृतो मया ॥ ००८ ॥

नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथञ्चन ।
तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजः स्वेनैव तेजसा ॥ ००९ ॥

उपायमन्यं संपश्य प्रजानां हितकाम्यया ।
यथेमे जन्तवः सर्वे निवर्तेरन्परंतप ॥ ०१० ॥

अभावमभिगच्छेयुरुत्सन्नप्रजनाः प्रजाः ।
अधिदैवनियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेष्विहेश्वर ॥ ०११ ॥

त्वद्भवं हि जगन्नाथ जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः ॥ ०१२ ॥

नारद उवाच ॥

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः ।
तेजस्तत्स्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मना ॥ ०१३ ॥

ततोऽग्निमुपसङ्गृह्य भगवा.ण्ल्लोकपूजितः ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः ॥ ०१४ ॥

उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा ।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः ॥ ०१५ ॥

कृष्णा रक्ताम्बरधरा रक्तनेत्रतलान्तरा ।
दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता ॥ ०१६ ॥

सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशम् ।
ददृशातेऽथ तौ कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥ ०१७ ॥

तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः ।
मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ॥ ०१८ ॥

त्वं हि संहारबुद्ध्या मे चिन्तिता रुषितेन च ।
तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ०१९ ॥

अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर भामिनि ।
मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ०२० ॥

एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी ।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव हि ॥ ०२१ ॥

पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव च ॥ ०२२ ॥

अध्याय २५०

नारद उवाच ॥

विनीय दुःखमबला सा त्वतीवायतेक्षणा ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ ००१ ॥

त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयङ्करी ॥ ००२ ॥

बिभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।
त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेश्वर चक्षुषा ॥ ००३ ॥

बालान्वृद्धान्वयःस्थांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽभिप्रसीद मे ॥ ००४ ॥

प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातॄन्मातॄः पितॄनपि ।
अपध्यास्यन्ति यद्देव मृतांस्तेषां बिभेम्यहम् ॥ ००५ ॥

कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः ।
तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ००६ ॥

यमस्य भवने देव यात्यन्ते पापकर्मिणः ।
प्रसादये त्वा वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ००७ ॥

एतमिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादाच्च तपस्तप्तुं सुरेश्वर ॥ ००८ ॥

पितामह उवाच ॥

मृत्यो सङ्कल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना ।

गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय ॥ ००९ ॥

एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।
क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ॥ ०१० ॥

नारद उवाच ॥

एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरञ्जय ।
न व्याजहार तस्थौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी ॥ ०११ ॥

पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।
तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः ॥ ०१२ ॥

प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनात्मवान् ।
स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥ ०१३ ॥

निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु भगवत्यपराजिते ।
सा कन्यापजगामास्य समीपादिति नः श्रुतम् ॥ ०१४ ॥

अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्ययात् ॥ ०१५ ॥

सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च ॥ ०१६ ॥

तां तथा कुर्वतीं तत्र तपः परमदुश्चरम् ।
पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्वरा ।
तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ ०१८ ॥

तस्थौ पद्मानि षड्चैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा ॥ ०१९ ॥

पुनर्गत्वा ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमम् ।
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ॥ ०२० ॥

ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं भरतर्षभ ।
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ॥ ०२१ ॥

ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ।
तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा भूतानां हितकाम्यया ॥ ०२२ ॥

ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ।
तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ॥ ०२३ ॥

तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः ॥ ०२३ ॥

ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां तद्वचो मम ॥ ०२४ ॥

ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥ ०२५ ॥

तामधर्मभयत्रस्तां पुनरेव च याचतीम् ।
तदाब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ ०२६ ॥

अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।
मया ह्युक्तं मृषा भद्रे भविता नेह किञ्चन ॥ ०२७ ॥

धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यते ।
अहं च विबुधाश्चैव त्वद्धिते निरताः सदा ॥ ०२८ ॥

इममन्यं च ते कामं ददामि मनसेप्सितम् ।
न त्वा दोषेण यास्यन्ति व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ ०२९ ॥

पुरुषेषु च रूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ॥ ०३० ॥

सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ०३१ ॥

तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे ॥ ०३२ ॥

यानश्रुबिन्दून्पतितानपश्यं ; ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
ते व्याधयो मानवान्घोररूपाः ; प्राप्ते काले पीडयिष्यन्ति मृत्यो ॥ ०३३ ॥

सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले ; कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो ; न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ०३४ ॥

एवं धर्मं पालयिष्यस्यथोक्तं ; न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
तस्मात्कामं रोचयाभ्यागतं त्वं ; संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ॥ ०३५ ॥

सा वै तदा मृत्युसञ्ज्ञापदेशा ;च्छापाद्भीता बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले ; कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ॥ ०३६ ॥

मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता ; मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते ; तस्माच्छोकं मा कृथा बुध्य बुद्ध्या ॥ ०३७ ॥

सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणनान्ते ; गत्वा वृत्ताः संनिवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते ; गत्वावृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ०३८ ॥

वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः ; सर्वेषां च प्राणिनां प्राणभूतः ।
नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे ; तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ०३९ ॥

सर्वे देवा मर्त्यसञ्ज्ञाविशिष्टाः ; सर्वे मर्त्या देवसञ्ज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह ; पुत्रः स्वर्गं प्राप्य ते मोदते ह ॥ ०४० ॥

एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां ; प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः ; प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ०४१ ॥

अध्याय २५१

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ।
कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

धर्मो न्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ।
उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ००३ ॥

अपि ह्युक्तानि कर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ।
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ॥ ००४ ॥

उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ॥ ००४ ॥

अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रसज्जति ।
न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ ००५ ॥

अपापवादी भवति यदा भवति धर्मवित् ।
धर्मस्य निष्ठा स्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ॥ ००६ ॥

यदाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ।
रमते निर्हरन्स्तेनः परवित्तमराजके ॥ ००७ ॥

यदास्य तद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ।
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ ००८ ॥

अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशङ्कितः ।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ००९ ॥

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ०१० ॥

अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ।
अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ॥ ०११ ॥

ते चेन्मिथोऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम् ॥ ०११ ॥

न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ।
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्तितम् ॥ ०१२ ॥

यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ ०१२ ॥

न ह्यत्यन्तं बलयुता भवन्ति सुखिनोऽपि वा ।

तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथञ्चन ॥ ०१३ ॥

असाधुभ्योऽस्य न भयं न चोरेभ्यो न राजतः ।
न किञ्चित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ ०१४ ॥

सर्वतः शङ्कते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान् ।
बहुधाचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ ०१५ ॥

मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा ।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति ॥ ०१६ ॥

दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥ ०१७ ॥

यदा नियतिकार्पण्यमथैषामेव रोचते ।
न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा ॥ ०१८ ॥

यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ ०१९ ॥

योऽन्यस्य स्यादुपपतिः स कं किं वक्तुमर्हति ।
यदन्यस्तस्य तत्कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ ०२० ॥

जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
यद्यदात्मन इच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ ०२१ ॥

अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिञ्चनान् ।
एतस्मात्कारणाद्धात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ ०२२ ॥

यस्मिंस्तु देवाः समये संतिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथ चेल्लाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ ०२३ ॥

सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ ०२४ ॥

लोकसङ्ग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ ०२५ ॥

धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कथञ्चन ॥ ०२६ ॥

अध्याय २५२

युधिष्ठिर उवाच ॥

सूक्ष्मं साधु समादिष्टं भवता धर्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः ॥ ००१ ॥

भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ।
इममन्यं प्रवक्ष्यामि न राजन्विग्रहादिव ॥ ००२ ॥

इमानि हि प्रापयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ।
न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ००३ ॥

अन्यो धर्मः समस्थस्य विषमस्थस्य चापरः ।
आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥ ००४ ॥

सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः ।

साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणम् ॥ ००५ ॥

दृश्यते धर्मरूपेण अधर्मं प्राकृतश्चरन् ।
धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ००६ ॥

पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः ।
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीति ह नः श्रुतम् ॥ ००७ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ ००८ ॥

आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसङ्ग्रहः ।
आम्नायेभ्यः परं वेदाः प्रसृता विश्वतोमुखाः ॥ ००९ ॥

ते चेत्सर्वे प्रमाणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते ।
प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥ ०१० ॥

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥ ०११ ॥

विद्म चैवं न वा विद्म शक्यं वा वेदितुं न वा ।
अणीयान्क्षुरधाराया गरीयान्पर्वतादपि ॥ ०१२ ॥

गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ।
अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥ ०१३ ॥

निपानानीव गोभ्याशे क्षेत्रे कुल्येव भारत ।
स्मृतोऽपि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ ०१४ ॥

कामादन्ये क्षयादन्ये कारणैरपरैस्तथा ।
असन्तो हि वृथाचारं भजन्ते बहवोऽपरे ॥ ०१५ ॥

धर्मो भवति स क्षिप्रं विलीनस्त्वेव साधुषु ।
अन्ये तानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ॥ ०१६ ॥

महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः ।
न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रदृश्यते ॥ ०१७ ॥

तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ।
दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया ॥ ०१८ ॥

येनैवान्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते ।
आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामेव लक्षयेत् ॥ ०१९ ॥

चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ।
तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ ०२० ॥

तुलाधारजाजलिसंवादः

अध्याय २५३

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ ००१ ॥

वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः ।
सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ ००२ ॥

नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः ।
मलपङ्कधरो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ००३ ॥

स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।
चचार लोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ००४ ॥

स चिन्तयामास मुनिर्जलमध्ये कदाचन ।
विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम् ॥ ००५ ॥

न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे ।
अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ००६ ॥

स दृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्येऽवदत्ततः ।
अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ००७ ॥

तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ००८ ॥

इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः ।
पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ००९ ॥

इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात् ।
अब्रुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम ॥ ०१० ॥

इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा ।
वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याब्रवीद्वचः ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं कृतं सुकृतं कर्म तात जाजलिना पुरा ।

येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह ।
नद्युपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ ०१३ ॥

अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमो द्विजः ।
वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया ॥ ०१४ ॥

सत्ये तपसि तिष्ठन्स न च धर्ममवैक्षत ।
वर्षास्वाकाशशायी स हेमन्ते जलसंश्रयः ॥ ०१५ ॥

वतातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत ।
दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तनम् ॥ ०१६ ॥

ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ।
अन्तरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ ०१७ ॥

अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो ।
अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुताः ॥ ०१८ ॥

स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः ।
तस्थौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ ०१९ ॥

तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।
कुलिङ्गशकुनौ राजन्नीडं शिरसि चक्रतुः ॥ ०२० ॥

स तौ दयावान्विप्रर्षिरुपप्रैक्षत दम्पती ।
कुर्वाणं नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः ॥ ०२१ ॥

यदा स न चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ।
ततस्तौ परिविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा ॥ ०२२ ॥

अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।
प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ ॥ ०२३ ॥

तत्रापातयतां राजञ्शिरस्यण्डानि खेचरौ ।
तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः ॥ ०२४ ॥

बुद्ध्वा च स महातेजा न चचालैव जाजलिः ।
धर्मे धृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचयत् ॥ ०२५ ॥

अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि ।
आश्वासितौ वै वसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो ॥ ०२६ ॥

अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्रजायन्त शकुन्तकाः ।
व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः ॥ ०२७ ॥

स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां यतव्रतः ।
तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः ॥ ०२८ ॥

ततस्तु कालसमये बभूवुस्तेऽथ पक्षिणः ।
बुबुधे तांश्च स मुनिर्जातपक्षाञ्शकुन्तकान् ॥ ०२९ ॥

ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः ।
बभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः ॥ ०३० ॥

तथा तानभिसंवृद्धान्दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदम् ।
शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ॥ ०३१ ॥

जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान् ।

सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ०३२ ॥

कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति संततम् ।
त्यक्ता मातृपितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः ॥ ०३३ ॥

अथ ते दिवसं चारीं गत्वा सायं पुनर्नृप ।
उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ॥ ०३४ ॥

कदाचिद्दिवसान्पञ्च समुत्पत्य विहङ्गमाः ।
षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः ॥ ०३५ ॥

क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसानि बहून्यपि ।
नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा ॥ ०३६ ॥

कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमाः ।
नैवागच्छंस्ततो राजन्प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ०३७ ॥

ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ०३८ ॥

स तथा निर्गतान्दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रतः ।
संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतस्तदाभवन् ॥ ०३९ ॥

स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम् ।
उदयन्तमथादित्यमभ्यगच्छन्महातपाः ॥ ०४० ॥

संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
आस्फोटयत्तदाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ०४१ ॥

अथान्तरिक्षे वागासीत्तां स शुश्राव जाजलिः ।
धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ०४२ ॥

वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ०४३ ॥

सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ।
पृथिवीमचरद्राजन्यत्रसायङ्गृहो मुनिः ॥ ०४४ ॥

कालेन महतागच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम् ।
विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥ ०४५ ॥

सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ०४६ ॥

तुलाधार उवाच ॥

आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः ।
ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ ०४७ ॥

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।
न च धर्मस्य सञ्ज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथञ्चन ॥ ०४८ ॥

ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः ।
क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ०४९ ॥

जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।
मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ॥ ०५० ॥

खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ ०५० ॥

अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।
करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ०५१ ॥

अध्याय २५४

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
प्रोवाच वचनं धीमाञ्जाजलिर्जपतां वरः ॥ ००१ ॥

विक्रीणानः सर्वरसान्सर्वगन्धांश्च वाणिज ।
वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ ००२ ॥

अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ००३ ॥

एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।
उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ००४ ॥

जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तस्तदा नृप ॥ ००४ ॥

वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।
सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ००५ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ००६ ॥

परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।
अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ००७ ॥

रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मद्यवर्जानहं बहून् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ००८ ॥

सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ००९ ॥

नाहं परेषां कर्माणि प्रशंसामि शपामि वा ।
आकाशस्येव विप्रर्षे पश्य.ण्ल्लोकस्य चित्रताम् ॥ ०१० ॥

नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ।
समोऽस्मि सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ ०११ ॥

इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागबहिष्कृतः ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ ०१२ ॥

इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ ०१३ ॥

यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ ०१४ ॥

यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ।
तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ ०१५ ॥

यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि तदा सिध्यति वै द्विजः ॥ ०१६ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०१७ ॥

न भूतो न भविष्यश्च न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ ०१८ ॥

यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ।
वाक्क्रूराद्दण्डपारुष्यात्स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ ०१९ ॥

यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
अनुवर्तामहे वृत्तमहिंस्राणां महात्मनाम् ॥ ०२० ॥

प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
तेन वैद्यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमोह्यते ॥ ०२१ ॥

आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।
एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥ ०२२ ॥

नद्यां यथा चेह काष्ठमुह्यमानं यदृच्छया ।
यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् ॥ ०२३ ॥

तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते ततस्ततः ।
तृणकाष्ठकरीषाणि कदा चिन्नसमीक्षया ॥ ०२४ ॥

एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ ०२४ ॥

यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथञ्चन ।
अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥ ०२५ ॥

यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव ।
क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥ ०२६ ॥

सहायवान्द्रव्यवान्यः सुभगोऽन्योऽपरस्तथा ।
ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ॥ ०२७ ॥

कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥ ०२७ ॥

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ ०२८ ॥

लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ॥ ०२९ ॥

न भूतानामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ०२९ ॥

यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथञ्चन ।
सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोति महामुने ॥ ०३० ॥

यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
न स धर्ममवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ ०३१ ॥

सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ०३२ ॥

दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्दधस्व च जाजले ॥ ०३३ ॥

स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ।
व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा ॥ ०३४ ॥

अकारणो हि नेहास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि जाजले ।
भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ०३५ ॥

सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः ।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ॥ ०३६ ॥

ये च छिन्दन्ति वृषणान्ये च भिन्दन्ति नस्तकान् ।
वहन्ति महतो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ०३७ ॥

हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे ।
मानुषा मानुषानेव दासभोगेन बुञ्जते ॥ ०३८ ॥

वधबन्धविरोधेन कारयन्ति दिवानिशम् ।
आत्मना चापि जानासि यद्दुःखं वधताडने ॥ ०३९ ॥

पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम् ।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥ ०४० ॥

तानि जीवानि विक्रीय का मृतेषु विचारणा ।
का तैले का घृते ब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषु वा ॥ ०४१ ॥

अदंशमशके देशे सुखं संवर्धितान्पशून् ।
तांश्च मातुः प्रियाञ्ज्ञानन्नाक्रम्य बहुधा नराः ॥ ०४२ ॥

बहुदंशकुशान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् ॥ ०४२ ॥

वाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ।
न मन्ये भ्रूणहत्यापि विशिष्टा तेन कर्मणा ॥ ०४३ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा च वृत्तिः सुदारुणा ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ०४४ ॥

तथैवानडुहो युक्तान्समवेक्षस्व जाजले ॥ ०४४ ॥

अघ्न्या इति गवां नाम क एनान्हन्तुमर्हति ।
महच्चकाराकुशलं पृषध्रो गालभन्निव ॥ ०४५ ॥

ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन् ।
गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ॥ ०४६ ॥

अकार्यं नहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृते भयम् ॥ ०४६ ॥

शतं चैकं च रोगाणां सर्वभूतेष्वपातयन् ।
ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले ॥ ०४७ ॥

भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः ॥ ०४७ ॥

इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ।
ऋषयो यतयः शान्तास्तरसा प्रत्यवेदयन् ॥ ०४८ ॥

ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिह जाजले ।
केवलाचरितत्वात्तु निपुणान्नावबुध्यसे ॥ ०४९ ॥

कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।
यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ॥ ०५० ॥

समौ तावपि मे स्यातां न हि मे स्तः प्रियाप्रिये ।
एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ०५१ ॥

उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।
सततं धर्मशीलैश्च नैपुण्येनोपलक्षितः ॥ ०५२ ॥

अध्याय २५५

जाजलिरुवाच ॥

यथा प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ ००१ ॥

कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ ००२ ॥

यतो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलम् ॥ ००३ ॥

तुलाधार उवाच ॥

वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं नास्मि ब्राह्मण नास्तिकः ।
न च यज्ञं विनिन्दामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ००४ ॥

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ००५ ॥

लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ॥ ००६ ॥

इदं देयमिदं देयमिति नान्तं चिकीर्षति ।
अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ॥ ००७ ॥

तदेव सुकृतं हव्यं येन तुष्यन्ति देवताः ॥ ००७ ॥

नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।
पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनम् ॥ ००८ ॥

इष्टापूर्तादसाधूनां विषमा जायते प्रजा ।
लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः ॥ ००९ ॥

यजमानो यथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः ।
यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम् ॥ ०१० ॥

अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ०११ ॥

तस्मात्स्वनुष्ठितात्पूर्वे सर्वान्कामांश्च लेभिरे ।
अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधोऽभवन् ॥ ०१२ ॥

न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन ॥ ०१२ ॥

शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथञ्चन ।
जायन्तेऽसाधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः ॥ ०१३ ॥

स स्म पापकृतां लोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ।
प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ॥ ०१४ ॥

पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम ॥ ०१४ ॥

कर्तव्यमिति कर्तव्यं वेत्ति यो ब्राह्मणोभयम् ।
ब्रह्मैव वर्तते लोके नैति कर्तव्यतां पुनः ॥ ०१५ ॥

विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम ।
सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ ०१६ ॥

सत्ययज्ञा दमयज्ञा अलुब्धाश्चात्मतृप्तयः ।
उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः ॥ ०१७ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ।
ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोषयन्त्यमरानपि ॥ ०१८ ॥

अखिलं दैवतं सर्वं ब्रह्म ब्राह्मणसंश्रितम् ।
तृप्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तास्तृप्तस्य जाजले ॥ ०१९ ॥

यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किञ्चन ।
तथा प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यं तृप्तिः सुखोदया ॥ ०२० ॥

धर्मारामा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा ।
अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्रज्ञागवेषिणः ॥ ०२१ ॥

ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः ।
अतीव तत्सदा पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् ॥ ०२२ ॥

यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।
ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ ०२३ ॥

नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ।
सतां वर्त्मानुवर्तन्ते यथाबलमहिंसया ॥ ०२४ ॥

वनस्पतीनोषधीश्च फलमूलं च ते विदुः ।
न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति धनार्थिनः ॥ ०२५ ॥

स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः ।
परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ०२६ ॥

प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मचरणेन वै ।
इति मे वर्तते बुद्धिः समा सर्वत्र जाजले ॥ ०२७ ॥

प्रयुञ्जते यानि यज्ञे सदा प्राज्ञा द्विजर्षभ ।
तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने ॥ ०२८ ॥

आवृत्तिस्तत्र चैकस्य नास्त्यावृत्तिर्मनीषिणाम् ।
उभौ तौ देवयानेन गच्छतो जाजले पथा ॥ ०२९ ॥

स्वयं चैषामनड्वाहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।
स्वयमुस्राश्च दुह्यन्ते मनःसङ्कल्पसिद्धिभिः ॥ ०३० ॥

स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।
यस्तथाभावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति ॥ ०३१ ॥

ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्ते नतादृशाः ।
बुद्धित्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ॥ ०३२ ॥

निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३३ ॥

नाश्रावयन्न च यजन्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
ग्राम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले ॥ ०३४ ॥

इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ०३४ ॥

जाजलिरुवाच ॥

न वै मुनीनां शृणुमः स्म तत्त्वं ; पृच्छामि त्वा वाणिज कष्टमेतत् ।
पूर्वे पूर्वे चास्य नावेक्षमाणा ; नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ०३५ ॥

अस्मिन्नेवात्मतीर्थे न पशवः प्राप्नुयुः सुखम् ।
अथ स्वकर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम् ॥ ०३६ ॥

शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्दधामि ते ॥ ०३६ ॥

तुलाधार उवाच ॥

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित् ।
आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ॥ ०३७ ॥

वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ०३७ ॥

पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन् ।
पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ ०३८ ॥

सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।
जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव ॥ ०३९ ॥

एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जाजले ।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्न लोकानाप्नुते शुभान् ॥ ०४० ॥

भीष्म उवाच ॥

एतानीदृशकान्धर्मांस्तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्या हि संपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ०४१ ॥

अध्याय २५६

तुलाधार उवाच ॥

सद्भिर्वा यदि वासद्भिरयं पन्थाः समाश्रितः ।

प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ ००१ ॥

एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति हि ।
तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः ॥ ००२ ॥

आह्वयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ।
पश्येमान्हस्तपादेषु श्लिष्टान्देहे च सर्वशः ॥ ००३ ॥

संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः खगाः ।
असंशयं पिता च त्वं पुत्रानाह्वय जाजले ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः ।
वाचमुच्चारयन्दिव्यां धर्मस्य वचनात्किल ॥ ००५ ॥

अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
स्पर्धा निहन्ति वै ब्रह्मन्साहता हन्ति तं नरम् ॥ ००६ ॥

श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न यज्ञस्त्रातुमर्हति ।
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ ००७ ॥

शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ।
देवाश्चित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ ००८ ॥

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ ००९ ॥

प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ ०१० ॥

भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः ॥ ०१० ॥

अश्रद्दधान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ ०११ ॥

अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।
जहाति पापं श्रद्धावान्सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ ०१२ ॥

ज्यायसी या पवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव सः ॥ ०१३ ॥

किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ०१४ ॥

इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ।
वयं जिज्ञासमानास्त्वा संप्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ ०१५ ॥

स्पर्धां जहि महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम् ।
श्रद्धावाञ्श्रद्दधानश्च धर्मांश्चैवेह वाणिजः ॥ ०१६ ॥

स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेष जाजले ॥ ०१६ ॥

एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।
सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः ॥ ०१७ ॥

तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ।
तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत ॥ ०१८ ॥

ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम् ॥ ०१९ ॥

स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्जितम् ॥ ०१९ ॥

समानां श्रद्दधानानां संयतानां सुचेतसाम् ।
कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ ०२० ॥

श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप ।
सावित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा ॥ ०२१ ॥

वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२२ ॥

विचख्नुगीता

अध्याय २५७

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजानामनुकम्पार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना ॥ ००१ ॥

छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विरावं च गवां भृशम् ।
गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥ ००२ ॥

स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम् ।
हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥ ००३ ॥

अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ।

संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुकीर्तिता ॥ ००४ ॥

सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामरागाद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्नराः ॥ ००५ ॥

तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता ।
अहिंसैव हि सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ॥ ००६ ॥

उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः ।
आचार इत्यनाचाराः कृपणाः फलहेतवः ॥ ००७ ॥

यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः ।
वृथा मांसानि खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ॥ ००८ ॥

मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृसरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ००९ ॥

कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रवर्तितम् ।
विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ॥ ०१० ॥

पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ ०१० ॥

यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ।
यच्चापि किञ्चित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् ॥ ०११ ॥

महासत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शरीरमापदश्चापि विवदन्त्यविहिंसतः ।
कथं यात्रा शरीरस्य निरारम्भस्य सेत्स्यति ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।
तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ०१३ ॥

चिरकारिकोपाख्यानम्

अध्याय २५८

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा ।
सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन्भवान्नः परमो गुरुः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ ००२ ॥

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥ ००३ ॥

चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।
चिरं हि सर्वकार्याणि समेक्षावान्प्रपद्यते ॥ ००४ ॥

चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् ।

चिरकार्याभिसंपत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ॥ ००५ ॥

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ००६ ॥

व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ।
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ००७ ॥

स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ।
विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ००८ ॥

पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।
कथं धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ ००९ ॥

पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं नु मां नात्र पीडयेत् ॥ ०१० ॥

स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ ०११ ॥

अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणम् ।
युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेतमां कथम् ॥ ०१२ ॥

पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥ ०१३ ॥

सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ।
विज्ञानं मे कथं न स्याद्बुबुधे चात्मसंभवम् ॥ ०१४ ॥

जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥ ०१५ ॥

गुरुरग्र्यः परो धर्मः पोषणाध्ययनान्वितः ।
पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः ॥ ०१६ ॥

प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।
शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ॥ ०१७ ॥

तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्यं कथञ्चन ।
पातकान्यपि पूयन्ते पितुर्वचनकारिणः ॥ ०१८ ॥

भोगे भाग्ये प्रसवने सर्वलोकनिदर्शने ।
भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा ॥ ०१९ ॥

पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ।
पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ ०२० ॥

आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ।
निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ॥ ०२१ ॥

मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृन्तात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतस्नेहैः पिता स्नेहं न मुञ्चति ॥ ०२२ ॥

एतद्विचिन्तितं तावत्पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
पिता ह्यल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्यामि मातरम् ॥ ०२३ ॥

यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।
अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ॥ ०२४ ॥

माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ ०२४ ॥

न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति ।

श्रिया हीनोऽपि यो गेहे अम्बेति प्रतिपद्यते ॥ ०२५ ॥

पुत्रपौत्रसमाकीर्णो जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥ ०२६ ॥

समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ ०२७ ॥

तदा स वृद्धो भवति यदा भवति दुःखितः ।
तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ ०२८ ॥

नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ॥ ०२९ ॥

कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाज्जननी स्मृता ।
अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥ ०३० ॥

शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता देहमनन्तरम् ।
चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः ॥ ०३१ ॥

दम्पत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल ।
तं माता वा पिता वेद भूतार्थो मातरि स्थितः ॥ ०३२ ॥

माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः ।
मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥ ०३३ ॥

पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा सहधर्ममुपेत्य च ।
यदि याप्यन्ति पुरुषाः स्त्रियो नार्हन्ति याप्यताम् ॥ ०३४ ॥

भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियाः पतिः ।
गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पतिः पतिः ॥ ०३५ ॥

एवं स्त्री नापराध्नोति नर एवापराध्यति ।
व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ०३६ ॥

स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतम् ।
तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ॥ ०३७ ॥

सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः ॥ ०३७ ॥

यश्चनोक्तो हि निर्देशः स्त्रिया मैथुनतृप्तये ।
तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नात्र संशयः ॥ ०३८ ॥

यावन्नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम् ।
अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ॥ ०३९ ॥

देवतानां समावायमेकस्थं पितरं विदुः ।
मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम् ॥ ०४० ॥

एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।
दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततस्तस्यागमत्पिता ॥ ०४१ ॥

मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ॥ ०४२ ॥

सोऽब्रवीद्दुःखसंतप्तो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ०४३ ॥

आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ।
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ ०४४ ॥

समया सान्त्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः ।

अर्घ्यं पाद्यं च न्यायेन तयाभिप्रतिपादितः ॥ ०४५ ॥

परवत्यस्मि चाप्युक्तः प्रणयिष्ये नयेन च ।
अत्र चाकुशले जाते स्त्रियो नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ०४६ ॥

एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।
अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ०४७ ॥

ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।
ईर्ष्यया त्वहमाक्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥ ०४८ ॥

हत्वा साध्वीं च नारीं च व्यसनित्वाच्च शासिताम् ।
भर्तव्यत्वेन भार्यां च को नु मां तारयिष्यति ॥ ०४९ ॥

अन्तरेण मयाज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः ।
यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ॥ ०५० ॥

चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः ॥ ०५१ ॥

त्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।
आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥ ०५२ ॥

सहजं चिरकारित्वं चिरप्राज्ञतया तव ।
सफलं तत्तवाद्यास्तु भवाद्य चिरकारिकः ॥ ०५३ ॥

चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।
सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥ ०५४ ॥

चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति वारितः ।
आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥ ०५५ ॥

एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ।
चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ ०५६ ॥

चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।
शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥ ०५७ ॥

गौतमस्तु सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यगमन्मुदम् ॥ ०५८ ॥

न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ ०५९ ॥

हन्यात्त्वनपवादेन शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
विनीतं प्रश्नयित्वा च व्यवस्येदात्मकर्मसु ॥ ०६० ॥

बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।
शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥ ०६१ ॥

ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि ।
चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ ०६२ ॥

एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षसमन्वितः ।
अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ०६३ ॥

चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिरायमाणे त्वयि च चिरमस्मि सुदुःखितः ॥ ०६४ ॥

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमो मुनिसत्तमः ।
चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयात् ॥ ०६५ ॥

चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् ।
चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ०६६ ॥

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ०६७ ॥

बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।
अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ०६८ ॥

एवं स गौतमस्तस्य प्रीतः पुत्रस्य भारत ।
कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तया ॥ ०६९ ॥

एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।
चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ ०७० ॥

चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।
पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ०७१ ॥

चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।
चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ॥ ०७२ ॥

चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ॥ ०७३ ॥

ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।
चिरं पृच्छेच्चिरं ब्रूयाच्चिरं न परिभूयते ॥ ०७४ ॥

उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।
समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ०७५ ॥

सत्यवद् द्युमत्सेनसंवादः

अध्याय २५९

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित्प्रतापयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ ००२ ॥

अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ।
वधाय नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ००३ ॥

अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम् ।
वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ००४ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातु चिद्भवेत् ।
दस्यवश्चेन्न हन्येरन्सत्यवन्सङ्करो भवेत् ॥ ००५ ॥

ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।
लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वेत्थ शंस नः ॥ ००६ ॥

सत्यवानुवाच ॥

सर्व एव त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः ।
धर्मपाशनिबद्धानामल्पो व्यपचरिष्यति ॥ ००७ ॥

यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।
अयं मे न श‍ृणोतीति तस्मिन्राजा प्रधारयेत् ॥ ००८ ॥

तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा वधः ।
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ॥ ००९ ॥

दस्यून्हिनस्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः ।
भार्या माता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषे हते ॥ ०१० ॥

परेणापकृते राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् ॥ ०१० ॥

असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा ।
साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यो जायतेऽशोभना प्रजा ॥ ०११ ॥

न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः ।
अपि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ०१२ ॥

उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च ।
वधदण्डेन ते क्लेश्या न पुरोऽहितसंपदा ॥ ०१३ ॥

यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः ।
करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन्न पापमिति वादिनः ॥ ०१४ ॥

तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं नृपशासनम् ।
बिभ्रद्दण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति वाससम् ॥ ०१५ ॥

गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः ।

तथा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ ०१६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

यत्र यत्रैव शक्येरन्संयन्तुं समये प्रजाः ।
स तावत्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलङ्घ्यते ॥ ०१७ ॥

अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।
पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या अभवञ्जनाः ॥ ०१८ ॥

मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः ।
पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम् ॥ ०१९ ॥

आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते ।
वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥ ०२० ॥

नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः ।
न गन्धर्वपितॄणां च कः कस्येह न कश्चन ॥ ०२१ ॥

पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।
तेषु यः समयं कुर्यादज्ञेषु हतबुद्धिषु ॥ ०२२ ॥

सत्यवानुवाच ॥

तान्न शक्नोषि चेत्साधून्परित्रातुमहिंसया ।
कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ ०२३ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः ।
अपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च ॥ ०२४ ॥

वित्रास्यमानाः सुकृतो न कामाद्घ्नन्ति दुष्कृतीन् ।
सुकृतेनैव राजानो भूयिष्ठं शासते प्रजाः ॥ ०२५ ॥

श्रेयसः श्रेयसीमेवं वृत्तिं लोकोऽनुवर्तते ।
सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ ०२६ ॥

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् ।
विषयेष्विन्द्रियवशं मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ ०२७ ॥

यो राज्ञो दम्भमोहेन किञ्चित्कुर्यादसांप्रतम् ।
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते ॥ ०२८ ॥

आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं संनियच्छता ।
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ ०२९ ॥

यत्र वै पापकृत्क्लेश्यो न महद्दुःखमर्छति ।
वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवम् ॥ ०३० ॥

इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात् ॥ ०३० ॥

इति चैवानुशिष्टोऽस्मि पूर्वैस्तात पितामहैः ।
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च ॥ ०३१ ॥

एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगेऽभजत् ।
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा ॥ ०३२ ॥

द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ॥ ०३२ ॥

तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञां दुश्चरितेन ह ।
भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ॥ ०३३ ॥

अथ प्रथमकल्पेन सत्यवन्सङ्करो भवेत् ।
आयुः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ०३४ ॥

सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।
भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

कपिलगोसंवादः

अध्याय २६०

युधिष्ठिर उवाच ॥

अविरोधेन भूतानां त्यागः षाड्गुण्यकारकः ।
यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य त्यागधर्मस्य चोभयोः ।
अदूरसंप्रस्थितयोः किं स्विच्छ्रेयः पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ ।
उभौ महाफलौ तात सद्भिराचरितावुभौ ॥ ००३ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः ।
शृणुष्वैकमनाः पार्थ छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ००४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कपिलस्य गोश्च संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

आम्नायमनुपश्यन्हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ॥ ००६ ॥

तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थः समये रतः ।
ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तदा ॥ ००७ ॥

स बुद्धिमुत्तमां प्राप्तो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।
स्मरामि शिथिलं सत्यं वेदा इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ००८ ॥

तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत् ।
हंहो वेदा यदि मता धर्माः केनापरे मताः ॥ ००९ ॥

तपस्विनो धृतिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।
सर्वमार्षं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः ॥ ०१० ॥

तस्यैवं गततृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः ।
का विवक्षास्ति वेदेषु निरारम्भस्य सर्वशः ॥ ०११ ॥

कपिल उवाच ॥

नाहं वेदान्विनिन्दामि न विवक्षामि कर्हिचित् ।
पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ ०१२ ॥

गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः ॥ ०१३ ॥

देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः ।
तेषां ज्यायःकनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम् ॥ ०१४ ॥

एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेदिति वैदिकम् ।
नारभेदिति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः ॥ ०१५ ॥

अनारम्भे ह्यदोषः स्यादारम्भेऽदोष उत्तमः ।
एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम् ॥ ०१६ ॥

यद्यत्र किञ्चित्प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतम् ।
ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि ॥ ०१७ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच ॥

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ।
फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते ॥ ०१८ ॥

अजश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ।
ग्राम्यारण्या ओषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः ॥ ०१९ ॥

तथैवान्नं ह्यहरहः सायं प्रातर्निरुप्यते ।
पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः ॥ ०२० ॥

एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् ।
तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ ०२१ ॥

ते स्मान्योन्यञ्चराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्त च ।
यज्ञेषूपाकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसञ्ज्ञितम् ॥ ०२२ ॥

एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं पूर्वैः पूर्वतरैस्तथा ।
को जातु न विचिन्वीत विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः ॥ ०२३ ॥

पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौषधिभिः सह ।

स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षन्ते न च स्वर्गस्त्वृते मखम् ॥ ०२४ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि ।
हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश ॥ ०२५ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडशः ।
अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ॥ ०२६ ॥

अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥ ०२६ ॥

आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्षया त्वचा ।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ॥ ०२७ ॥

एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते ॥ ०२७ ॥

यज्ञं वहन्ति संभूय सहर्त्विग्भिः सदक्षिणैः ।
संहत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत ॥ ०२८ ॥

यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथा वै श्रूयते श्रुतिः ।
एवं पूर्वे पूर्वतराः प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ॥ ०२९ ॥

न हिनस्ति ह्यारभते नाभिद्रुह्यति किञ्चन ।
यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ॥ ०३० ॥

यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यथोक्तानि नसंशयः ।
विधिना विधियुक्तानि तारयन्ति परस्परम् ॥ ०३१ ॥

आम्नायमार्षं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ०३२ ॥

ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।

अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानु जगत्सदा ॥ ०३३ ॥

ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ।
यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ ०३४ ॥

न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।
इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ०३५ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि बहिरेव स वै द्विजः ॥ ०३६ ॥

अग्न्याधेये यद्भवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेद तद्भगवान्स्वतः ॥ ०३७ ॥

तस्माद्ब्रह्मन्यजेतैव याजयेच्चाविचारयन् ।
यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥ ०३८ ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ०३९ ॥

अध्याय २६१

कपिल उवाच ॥

एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मार्गगाः ।
नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ ००१ ॥

निर्द्वंद्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥ ००२ ॥

अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥ ००३ ॥

विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः ।
तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम् ॥ ००४ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच ॥

यद्येषा परमा निष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।
गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ००५ ॥

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्त इतरेऽऽश्रमाः ॥ ००६ ॥

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किञ्चिदेजते ॥ ००७ ॥

प्रजनाद्ध्यभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो मुने ।
प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथञ्चन विद्यते ॥ ००८ ॥

यास्ताः स्युर्बहिरोषध्यो बह्वरण्यास्तथा द्विज ।
ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणी कश्चिन्न विद्यते ॥ ००९ ॥

कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति ॥ ००९ ॥

अश्रद्दधानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ।
निराशैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः ॥ ०१० ॥

श्रमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्या नाम पण्डितैः ॥ ०१० ॥

त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा ।
ब्राह्मणो नाम भगवाञ्जन्मप्रभृति पूज्यते ॥ ०११ ॥

प्राग्गर्भाधानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु ।
अविश्रम्भेषु वर्तन्ते विश्रम्भेष्वप्यसंशयम् ॥ ०१२ ॥

दाहः पुनः संश्रयणे संस्थिते पात्रभोजनम् ।
दानं गवां पशूनां वा पिण्डानां चाप्सु मज्जनम् ॥ ०१३ ॥

अर्चिष्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरः स्मृताः ।
मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम् ॥ ०१४ ॥

एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु ॥ ०१५ ॥

श्रिया विहीनैरलसैः पण्डितैरपलापितम् ।
वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ ०१६ ॥

न वै पापैर्ह्रियते कृष्यते वा ; यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः ।
ऊर्ध्वं यज्ञः पशुभिः सार्धमेति ; संतर्पितस्तर्पयते च कामैः ॥ ०१७ ॥

न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्म ब्रह्मणि विन्दति ॥ ०१८ ॥

कपिल उवाच ॥

दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमताम् ।
चातुर्मास्यानि चैवासंस्तेषु यज्ञः सनातनः ॥ ०१९ ॥

अनारम्भाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंश्रिताः ।
ब्रह्मणैव स्म ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः ॥ ०२० ॥

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ०२१ ॥

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं ; चतुर्धा चैनमुपयाति निन्दा ।
बाहुभ्यां वाच उदरादुपस्था ;त्तेषां द्वारं द्वारपालो बुभूषेत् ॥ ०२२ ॥

नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तं ; न वायोनीयस्य शृतं प्रगृह्णेत् ।
क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमां ;स्तथास्य तत्पाणिपादं सुगुप्तम् ॥ ०२३ ॥

नाक्रोशमर्छेन्न मृषा वदेच्च ; न पैशुनं जनवादं च कुर्यात् ।
सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्त ;स्तथास्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् ॥ ०२४ ॥

नानाशनः स्यान्न महाशनः स्या ;दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात् ।
यात्रार्थमाहारमिहाददीत ; तथास्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः ॥ ०२५ ॥

न वीरपत्नीं विहरेत नारीं ; न चापि नारीमनृतावाह्वयीत ।
भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयीत ; तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत ॥ ०२६ ॥

द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः ।
उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थी स वै द्विजः ॥ ०२७ ॥

मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।
किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना ॥ ०२८ ॥

अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०२९ ॥

द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।

परेषामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३० ॥

येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।
गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३१ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ०३२ ॥

नान्तरेणानुजानन्ति वेदानां यत्क्रियाफलम् ।
अनुज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयतेऽफलम् ॥ ०३३ ॥

फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च ।
विगुणानि च पश्यन्ति तथानैकान्तिकानि च ॥ ०३४ ॥

गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चापि सुदुष्कराः ।
अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ॥ ०३५ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच ॥

यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा ।
तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ०३६ ॥

कपिल उवाच ॥

प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते ॥ ०३७ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच ॥

स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मञ्जिज्ञासार्थमिहागतः ।
श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान्न विवक्षया ॥ ०३८ ॥

इमं च संशयं घोरं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ०३८ ॥

प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ।
किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते ॥ ०३९ ॥

अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमाच्च यथागमम् ॥ ०३९ ॥

आगमो वेदवादस्तु तर्कशास्त्राणि चागमः ।
यथागममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति ॥ ०४० ॥

सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ०४० ॥

नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना ।
ह्रियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ॥ ०४१ ॥

एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ०४१ ॥

नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको न निरामयः ।
न निर्विवित्सो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन ॥ ०४२ ॥

भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम् ।
इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ०४३ ॥

एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ॥ ०४४ ॥

कपिल उवाच ॥

यद्यदाचरते शास्त्रमथ सर्वप्रवृत्तिषु ।
यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ०४५ ॥

सर्वं पावयते ज्ञानं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।
ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ०४६ ॥

भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरागमाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदभिपद्यते ॥ ०४७ ॥

शास्त्रं ह्यबुद्ध्वा तत्त्वेन केचिद्वादबला जनाः ।
कामद्वेषाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः ॥ ०४८ ॥

याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
ब्रह्मस्तेना निरारम्भा अपक्वमतयोऽशिवाः ॥ ०४९ ॥

वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ।
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ॥ ०५० ॥

यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगः ।
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ॥ ०५१ ॥

नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ०५१ ॥

एतद्बुद्ध्यानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिमभीप्सन्तो यतयः संयमे रताः ॥ ०५२ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच ॥

सर्वमेतन्मया ब्रह्मञ्शास्त्रतः परिकीर्तितम् ।
न ह्यविज्ञाय शात्रार्थं प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ०५३ ॥

यः कश्चिन्न्याय्य आचारः सर्वं शास्त्रमिति श्रुतिः ।
यदन्याय्यमशास्त्रं तदित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ०५४ ॥

न प्रवृत्तिर्ऋते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः ।
यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ॥ ०५५ ॥

शास्त्रादपेतं पश्यन्ति बहवो व्यक्तमानिनः ।
शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति इह चामुत्र चापरे ॥ ०५६ ॥

अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ०५६ ॥

शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।
पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ॥ ०५७ ॥

वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम् ॥ ०५७ ॥

इदं तु दुष्करं कर्म कुटुम्बमभिसंश्रितम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ०५८ ॥

यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित् ।
धिक्कर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ॥ ०५९ ॥

नास्तिक्यमन्यथा च स्याद्वेदानां पृष्ठतःक्रिया ।
एतस्यानन्त्यमिच्छामि भगवञ्श्रोतुमञ्जसा ॥ ०६० ॥

तथ्यं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ।
यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ०६१ ॥

अध्याय २६२

कपिल उवाच ॥

वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतःकृताः ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ॥ ००१ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ००१ ॥

शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुम् ।
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ॥ ००२ ॥

आनन्त्यमनुयुङ्क्ते यः कर्मणा तद्ब्रवीमि ते ।
निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ००३ ॥

धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ।
उत्पन्नत्यागिनोऽलुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः ॥ ००४ ॥

धनानामेष वै पन्थास्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ००४ ॥

अनाश्रिताः पापकृत्याः कदाचित्कर्मयोनितः ।
मनःसङ्कल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ००५ ॥

अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ।
ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ००६ ॥

आसन्गृहस्था भूयिष्ठमव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
राजानश्च तथा युक्ता ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ००७ ॥

समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्दधानाः परावरे ॥ ००८ ॥

पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः ।
चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवाधिसंहताः ॥ ००९ ॥

संहत्य धर्मं चरतां पुरासीत्सुखमेव तत् ।
तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन ॥ ०१० ॥

सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः ।
न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ ०११ ॥

य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ।
अस्यां स्थितौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ०१२ ॥

दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ ०१२ ॥

यत एवंविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः ।
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ॥ ०१३ ॥

यजन्तोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बन्धना बुधाः ॥ ०१३ ॥

तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम् ।
आगमाश्च यथाकालं सङ्कल्पाश्च यथाव्रतम् ॥ ०१४ ॥

अपेतकामक्रोधानां प्रकृत्या संशितात्मनाम् ।
ऋजूनां शमनित्यानां स्थितानां स्वेषु कर्मसु ॥ ०१५ ॥

सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः ॥ ०१५ ॥

तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् ।
स्वकर्मभिः संवृतानां तपो घोरत्वमागतम् ॥ ०१६ ॥

तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
अशक्नुवद्भिश्चरितुं किञ्चिद्धर्मेषु सूचितम् ॥ ०१७ ॥

निरापद्धर्म आचारस्त्वप्रमादोऽपराभवः ।
सर्ववर्णेषु यत्तेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ ०१८ ॥

धर्ममेकं चतुष्पादमाश्रितास्ते नरर्षभाः ।
तं सन्तो विधिवत्प्राप्य गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ०१९ ॥

गृहेभ्य एव निष्क्रम्य वनमन्ये समाश्रिताः ।
गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ ०२० ॥

धर्ममेतं चतुष्पादमाश्रमं ब्राह्मणा विदुः ।
आनन्त्यं ब्रह्मणः स्थानं ब्राह्मणा नाम निश्चयः ॥ ०२१ ॥

अत एवंविधा विप्राः पुराणा धर्मचारिणः ।
त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः ॥ ०२२ ॥

नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारकागणाः ।
आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः संतोषादिति वैदिकम् ॥ ०२३ ॥

यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः ।
न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोनितः ॥ ०२४ ॥

एवं युक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत् ।
कर्मैव पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ०२५ ॥

एवं पक्वकषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ।
सर्वमानन्त्यमेवासीदेवं नः शाश्वती श्रुतिः ॥ ०२६ ॥

तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम् ।

चतुर्थ औपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ ०२७ ॥

स सिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।
संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ ०२८ ॥

अपवर्गगतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ।
साधारणः केवलो वा यथाबलमुपास्यते ॥ ०२९ ॥

गच्छतो गच्छतः क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ।
ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ०३० ॥

स्यूमरश्मिरुवाच ॥

ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।
मात्राभिर्धर्मलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥ ०३१ ॥

एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथातथ्येन पृच्छतः ॥ ०३२ ॥

कपिल उवाच ॥

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतोऽभ्युदयाश्च ये ।
न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ०३३ ॥

स्यूमरश्मिरुवाच ॥

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ।
आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ०३४ ॥

एकत्वे च पृथक्त्वे च विशेषो नान्य उच्यते ।
तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ०३५ ॥

कपिल उवाच ॥

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।
पक्के कषाये वमनै रसज्ञाने न तिष्ठति ॥ ०३६ ॥

आनृशंस्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ॥ ०३७ ॥

पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ।
तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ०३८ ॥

यां विप्राः सर्वतः शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिम् ॥ ०३९ ॥

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ।
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेटकः ॥ ०४० ॥

सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ०४१ ॥

एषैव निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ ०४२ ॥

समस्तत्याग इत्येव शम इत्येव निष्ठितः ।
संतोष इत्यत्र शुभमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ०४३ ॥

ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं ; सर्वस्यात्मा जङ्गमं स्थावरं च ।
सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तमं च ; ब्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ०४४ ॥

तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं ; तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।

एतैः शब्दैर्गम्यते बुद्धिनेत्रै ;स्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ०४५ ॥

कुण्डधारोपाख्यानम्

अध्याय २६३

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ।
कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ ००२ ॥

अधनो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं स ततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ ००३ ॥

स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्धनं संपूज्य देवताः ॥ ००४ ॥

ततश्चिन्तां पुनः प्राप्तः कतमद्दैवतं नु तत् ।
यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ००५ ॥

अथ सौम्येन वपुषा देवानुचरमन्तिके ।
प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ००६ ॥

दृष्ट्वैव तं महात्मानं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशम् ॥ ००७ ॥

संनिकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ००८ ॥

ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।
बलिभिर्विविधैश्चापि पूजयामास तं द्विजः ॥ ००९ ॥

ततः स्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा ।
तस्योपकारे नियतामिमां वाचमुवाच ह ॥ ०१० ॥

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ०११ ॥

आशायास्तनयोऽधर्मः क्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः ।
पुत्रो लोभो निकृत्यास्तु कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ ०१२ ॥

ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा ।
अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ ०१३ ॥

शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।
शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ॥ ०१४ ॥

मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम् ।
अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर ॥ ०१५ ॥

तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च ।
शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिदन्त्यशुभेषु च ॥ ०१६ ॥

पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
निष्पत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ ॥ ०१७ ॥

ततस्तु देववचनान्मणिभद्रो महायशाः ।
उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते ॥ ०१८ ॥

कुण्डधार उवाच ॥

यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम ।
अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित्सुखोदयम् ॥ ०१९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् ॥ ०२० ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकार्यः सुखी भव ।
यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव ॥ ०२१ ॥

देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥ ०२१ ॥

विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम् ।
तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ०२२ ॥

कुण्डधार उवाच ॥

नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम् ॥ ०२३ ॥

पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा धनसञ्चयम् ।
भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ ०२४ ॥

धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु ।
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः ॥ ०२५ ॥

मणिभद्र उवाच ॥

यदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च ।
फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः ॥ ०२६ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः ।
अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्य देवताः ॥ ०२७ ॥

मणिभद्र उवाच ॥

प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च ।
भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः ॥ ०२८ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर ।
ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम् ॥ ०२९ ॥

ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः ।
पार्श्वतोऽभ्यागतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ॥ ०३० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यते कृतम् ।
गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ॥ ०३१ ॥

भीष्म उवाच ॥

निर्वेदाद्देवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः ।
वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ॥ ०३२ ॥

देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः ।
धर्मे चापि महाराज रतिरस्याभ्यजायत ॥ ०३३ ॥

त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्द्विजः ।
पर्णं त्यक्त्वा जलाहारस्तदासीद्द्विजसत्तमः ॥ ०३४ ॥

वायुभक्षस्ततः पश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत् ।
न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०३५ ॥

धर्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ॥ ०३६ ॥

तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यां महद्धनम् ।
तुष्टः कस्मैचिदेवाहं न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ०३७ ॥

ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः ।
भूयश्चाचिन्तयत्सिद्धो यत्परं सोऽभ्यपद्यत ॥ ०३८ ॥

यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित् ।
स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम ॥ ०३९ ॥

तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत ।
ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ०४० ॥

समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि ।

ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥ ०४१ ॥

ततोऽब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम् ।
पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चावेक्ष चक्षुषा ॥ ०४२ ॥

ततो राज्ञां सहस्राणि मग्नानि निरये तदा ।
दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ॥ ०४३ ॥

कुण्डधार उवाच ॥

मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः ।
कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत् ॥ ०४४ ॥

पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः ।
स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ॥ ०४५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततोऽपश्यत्स कामं च क्रोधं लोभं भयं मदम् ।
निद्रां तन्द्रीं तथालस्यमावृत्य पुरुषान्स्थितान् ॥ ०४६ ॥

कुण्डधार उवाच ॥

एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद्भयम् ।
तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ०४७ ॥

न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः ।
एष शक्तोऽसि तपसा राज्यं दातुं धनानि च ॥ ०४८ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे ।
उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ०४९ ॥

कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम् ।
मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ०५० ॥

क्षान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम् ।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०५१ ॥

ततः सर्वानिमा.ण्ल्लोकान्ब्राह्मणोऽनुचचार ह ।
कुण्डधारप्रसादेन तपसा योजितः पुरा ॥ ०५२ ॥

विहायसा च गमनं तथा सङ्कल्पितार्थता ।
धर्माच्छक्त्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः ॥ ०५३ ॥

देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः ।
धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान्न कामिनः ॥ ०५४ ॥

सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।
धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ०५५ ॥

उञ्छवृत्तेः पुरावृत्तम्

अध्याय २६४

युधिष्ठिर उवाच ॥

बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।
धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।
उञ्छवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थे ब्राह्मणस्य ह ॥ ००२ ॥

राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्द्विजः ।
उञ्छवृत्तिरृषिः कश्चिद्यज्ञे यज्ञं समादधे ॥ ००३ ॥

श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपत्नी सुवर्चला ।
तिक्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम् ॥ ००४ ॥

उपगम्य वने पृथ्वीं सर्वभूतविहिंसया ।
अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ॥ ००५ ॥

तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करचारिणी ।
यज्ञपत्नीत्वमानीता सत्येनानुविधीयते ॥ ००६ ॥

सा तु शापपरित्रस्ता न स्वभावानुवर्तिनी ॥ ००६ ॥

मयूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च पर्णिनाम् ।
अकामायाः कृतं तत्र यज्ञे होत्रानुमार्गतः ॥ ००७ ॥

शुक्रस्य पुनराजातिरपध्यानादधर्मवित् ।
तस्मिन्वने समीपस्थो मृगोऽभूत्सहचारिकः ॥ ००८ ॥

वचोभिरब्रवीत्सत्यं त्वया दुष्कृतकं कृतम् ॥ ००८ ॥

यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वैकृतः ।

मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमतन्द्रितः ॥ ००९ ॥

ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्रयत् ।
निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनम् ॥ ०१० ॥

एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम् ।
किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम् ॥ ०११ ॥

सा तु बद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणं पुनः ।
सत्येन संपरिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति ॥ ०१२ ॥

ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ।
साधु हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ ०१३ ॥

पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा ।
विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ ०१४ ॥

ततः सुरुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालग्नेन चक्षुषा ।
मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ ०१५ ॥

स तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने ।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ ०१६ ॥

तस्य तेन तु भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ ०१७ ॥

ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ।
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ ०१८ ॥

अहिंसा सकलो धर्मो हिंसा यज्ञेऽसमाहिता ।
सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय २६५

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।
केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ।
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥ ००२ ॥

विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राप्य ताञ्जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते पुनः ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ००४ ॥

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ००५ ॥

लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ००६ ॥

व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्याजोऽपि रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ००७ ॥

तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ॥ ००८ ॥

उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधियोजितम् ।
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ॥ ००९ ॥

पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ।
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ॥ ०१० ॥

एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ॥ ०११ ॥

एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ।
यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ॥ ०१२ ॥

य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ ०१३ ॥

तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते ।
प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ ०१४ ॥

सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ०१५ ॥

धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम् ।
स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ ०१६ ॥

शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे च भारत ।
प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ०१७ ॥

स धर्मस्य फलं लब्ध्वा न तृप्यति युधिष्ठिर ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ०१८ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे दोषमेवानुपश्यति ।
विरज्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ०१९ ॥

सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ॥ ०२० ॥

शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ०२१ ॥

एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पापं धर्मं तथा मोक्षं निर्वेदं चैव भारत ॥ ०२२ ॥

तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ ०२३ ॥

अध्याय २६६

युधिष्ठिर उवाच ॥

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः ।
तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनम् ।

यदुपायेन सर्वार्थान्नित्यं मृगयसेऽनघ ॥ ००२ ॥

करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सानघ ।
एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणम् ॥ ००३ ॥

पूर्वे समुद्रे यः पन्था न स गच्छति पश्चिमम् ।
एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ००४ ॥

क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेतुमर्हति ॥ ००५ ॥

अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।
इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ००६ ॥

भ्रमं प्रमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ॥ ००७ ॥

उपद्रवांस्तथा रोगान्हितजीर्णमिताशनात् ।
लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ००८ ॥

अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममुपेक्षया ।
आयत्या च जयेदाशामर्थं सङ्गविवर्जनात् ॥ ००९ ॥

अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधं योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः ॥ ०१० ॥

उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ।
मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं जयेत् ॥ ०११ ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ।
ज्ञानमात्मा महान्यच्छेत्तं यच्छेच्छान्तिरात्मनः ॥ ०१२ ॥

तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥ ०१३ ॥

कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ।
परित्यज्य निषेवेत तथेमान्योगसाधनान् ॥ ०१४ ॥

ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ ०१५ ॥

एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमपहन्ति च ।
सिध्यन्ति चास्य सङ्कल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते ॥ ०१६ ॥

धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ०१७ ॥

अमूढत्वमसङ्गित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।
अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ ०१८ ॥

एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।
तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ ०१९ ॥

नारददेवलसंवादः

अध्याय २६७

भीष्म उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ ००१ ॥

आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ००२ ॥

कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ००३ ॥

असित उवाच ॥

येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः ।
महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ॥ ००४ ॥

तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः ।
एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ॥ ००५ ॥

विद्धि नारद पञ्चैताञ्शाश्वतानचलान्ध्रुवान् ।
महतस्तेजसो राशीन्कालषष्ठान्स्वभावतः ॥ ००६ ॥

आपश्चैवान्तरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ ।
असिद्धिः परमेतेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ॥ ००७ ॥

नोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम् ।
वेत्थ तानभिनिर्वृत्तान्षडेते यस्य राशयः ॥ ००८ ॥

पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ ।
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ॥ ००९ ॥

अभावाद्भावितेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि ।

विनष्टोऽपि च तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा ॥ ०१० ॥

तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम् ।
सूर्यश्चक्षुरसुर्वायुरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ०११ ॥

चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वग्जिह्वेति च पञ्चमी ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ॥ ०१२ ॥

दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा ॥ ०१३ ॥

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ।
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ ०१४ ॥

रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैतांस्तु तद्गुणान् ।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते ॥ ०१५ ॥

चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः ॥ ०१६ ॥

पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक् ।
विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति ॥ ०१७ ॥

इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्सर्वान्यस्त्वध्यवस्यति ॥ ०१७ ॥

चित्तमिन्द्रियसंघातं मनो बुद्धिं तथाष्टमीम् ।
अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ ०१८ ॥

पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम् ।
इति संशब्द्यमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ ०१९ ॥

जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते ।
गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ ०२० ॥

पायूपस्थौ विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी ।
विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामिके ॥ ०२१ ॥

बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमम् ।
ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संशब्दिता मया ॥ ०२२ ॥

इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा ।
भवतीन्द्रियसंन्यासादथ स्वपिति वै नरः ॥ ०२३ ॥

इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ ०२४ ॥

सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा राजसतामसाः ।
कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा ॥ ०२५ ॥

आनन्दः कर्मणां सिद्धिः प्रतिपत्तिः परा गतिः ।
सात्त्विकस्य निमित्तानि भावान्संश्रयते स्मृतिः ॥ ०२६ ॥

जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमास्थिताः ।
भावयोरीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षगमनं द्वयोः ॥ ०२७ ॥

इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः ।
तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शाश्वतः ॥ ०२८ ॥

अथ वा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।
संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते ॥ ०२९ ॥

अथ वा संनिपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।

एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणाम् ॥ ०३० ॥

ऊष्मणा सह विंशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः ॥ ०३० ॥

महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।
तस्यास्य भावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ०३१ ॥

यथैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चत्वं गच्छते तथा ।
पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितम् ॥ ०३२ ॥

देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ॥ ०३२ ॥

हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति देहाद्देहं कृताश्रयः ।
कालसञ्चोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ०३३ ॥

तत्र नैवानुतप्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
कृपणास्त्वनुतप्यन्ते जनाः संबन्धिमानिनः ॥ ०३४ ॥

न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते ।
भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखभाक् ॥ ०३५ ॥

नैव सञ्जायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते ।
याति देहमयं भुक्त्वा कदाचित्परमां गतिम् ॥ ०३६ ॥

पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसञ्चयात् ।
क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ०३७ ॥

पुण्यपापक्षयार्थं च सांख्यं ज्ञानं विधीयते ।
तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ०३८ ॥

माण्डव्यजनकसंवादः

अध्याय २६८

युधिष्ठिर उवाच ॥

भ्रातरः पितरः पुत्रा ज्ञातयः सुहृदस्तथा ।
अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापबुद्धिभिः ॥ ००१ ॥

येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह ।
निवर्तयेम पापं हि तृष्णया कारिता वयम् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन माण्डव्यायानुपृच्छते ॥ ००३ ॥

सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन ॥ ००४ ॥

अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानताम् ।
असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥ ००५ ॥

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ००६ ॥

यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ।
तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ ००७ ॥

किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ००८ ॥

न कामाननुरुध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
प्राप्यार्थमुपयुञ्जीत धर्मे कामं विवर्जयेत् ॥ ००९ ॥

विद्वान्सर्वेषु भूतेषु व्याघ्रमांसोपमो भवेत् ।
कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति वै सह ॥ ०१० ॥

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये ।
भयाभये च संत्यज्य संप्रशान्तो निरामयः ॥ ०११ ॥

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ०१२ ॥

चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम् ।
धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् ॥ ०१३ ॥

राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्द्विजः ।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ ०१४ ॥

हारीतगीता

अध्याय २६९

युधिष्ठिर उवाच ॥

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ ००२ ॥

स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभालाभे समो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ००३ ॥

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्क्वचित् ॥ ००४ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ००५ ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत्कथञ्चन ।
क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ ००६ ॥

प्रदक्षिणं प्रसव्यं च ग्राममध्ये न चाचरेत् ।
भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ००७ ॥

अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।
मृदुः स्यादप्रतिक्रूरो विस्रब्धः स्यादरोषणः ॥ ००८ ॥

विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीते पात्रसञ्चारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ ००९ ॥

अनुयात्रिकमर्थस्य मात्रालाभेष्वनादृतः ।

अलाभे न विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् ॥ ०१० ॥

लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ॥ ०११ ॥

न चान्नदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् ।
शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ ०१२ ॥

शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथ वा गुहाम् ।
अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत् ॥ ०१३ ॥

अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ।
सुकृतं दुष्कृतं चोभे नानुरुध्येत कर्मणि ॥ ०१४ ॥

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं ; विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी ; निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ॥ ०१५ ॥

मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ ०१६ ॥

महात्मा सुव्रतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः ॥ ०१७ ॥

वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।
अज्ञातलिप्सां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ॥ ०१८ ॥

विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम् ।
मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते ॥ ०२० ॥

वृत्रगीता

अध्याय २७०

युधिष्ठिर उवाच ॥

धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत ।
न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्ति ह ॥ ००१ ॥

लोकसंभावितैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम ।
प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ ००२ ॥

कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसञ्ज्ञकम् ।
दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ००३ ॥

विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।
इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥ ००४ ॥

न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।
कदा वयं भविष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

नास्त्यनन्तं महाराज सर्वं संख्यानगोचरम् ।
पुनर्भावोऽपि संख्यातो नास्ति किञ्चिदिहाचलम् ॥ ००६ ॥

न चापि गम्यते राजन्नैष दोषः प्रसङ्गतः ।
उद्योगादेव धर्मज्ञ कालेनैव गमिष्यथ ॥ ००७ ॥

ईशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः ।
तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ॥ ००८ ॥

यथाञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः ।
अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ००९ ॥

तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसावृतः ।
विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ ०१० ॥

ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः ।
व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशेत सनातनम् ॥ ०११ ॥

अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति ; ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः ।
त्वया च लोकेन च सामरेण ; तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसंघाः ॥ ०१२ ॥

अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप ।
यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ ०१३ ॥

निर्जितेनासहायेन हृतराज्येन भारत ।
अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥ ०१४ ॥

भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्रमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
कच्चित्पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ ०१५ ॥

वृत्र उवाच ॥

सत्येन तपसा चैव विदित्वा सङ्क्षयं ह्यहम् ।
न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम् ॥ ०१६ ॥

कालसञ्चोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः ।
परिदृष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ ०१७ ॥

क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः ।
सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः ॥ ०१८ ॥

तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कालबन्धनबन्धनाः ॥ ०१९ ॥

एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान् ।
यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनम् ॥ ०२० ॥

तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च ।
सुखदुःखे प्रियद्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव च ॥ ०२१ ॥

कृतान्तविधिसंयुक्तं सर्वलोकः प्रपद्यते ।
गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा ॥ ०२२ ॥

भीष्म उवाच ॥

कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम् ।
तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत ॥ ०२३ ॥

भीमान्दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभाषसे ॥ ०२३ ॥

वृत्र उवाच ॥

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषां मनीषिणाम् ।
मया यज्ञयलुब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः ॥ ०२४ ॥

गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि ।
अवर्धं त्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा ॥ ०२५ ॥

ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा ।
अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः ॥ ०२६ ॥

ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्मभिः ।
धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहम् ॥ ०२७ ॥

युयुत्सता महेन्द्रेण पुरा सार्धं महात्मना ।
ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ०२८ ॥

वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुक्लोऽनन्तः सनातनः ।
मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥ ०२९ ॥

नूनं तु तस्य तपसः सावशेषं ममास्ति वै ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि भवन्तं कर्मणः फलम् ॥ ०३० ॥

ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मन्कस्मिन्वर्णे प्रतिष्ठितम् ।
निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम् ॥ ०३१ ॥

कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्तेऽथ वा पुनः ।
किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः ॥ ०३२ ॥

केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा ।
ब्रह्मर्षे तत्फलं प्राप्तुं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०३३ ॥

इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं ; प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह ।
मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व ;मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः ॥ ०३४ ॥

अध्याय २७१

उशनोवाच ॥

नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ।
यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् ॥ ००१ ॥

मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।
तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ।
सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ॥ ००३ ॥

स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।
निषसादासने राजन्महार्हे मुनिपुङ्गवः ॥ ००४ ॥

तमासीनं महाप्राज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ००५ ॥

सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत् ।
विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ००६ ॥

शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।
विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ॥ ००७ ॥

सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।

एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ॥ ००८ ॥

अस्मिन्गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत ॥ ००८ ॥

नैष दानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।
संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ००९ ॥

बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणा मनसि स्थितः ।
निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ ०१० ॥

यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महतात्मकृतेन ह ॥ ०११ ॥

तद्वज्जातिशतैर्जीवः शुध्यतेऽल्पेन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विशुध्यते ॥ ०१२ ॥

लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यादात्मनो रजः ।
बहु यत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ ०१३ ॥

यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥ ०१४ ॥

तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्यमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धेऽवतिष्ठति ॥ ०१५ ॥

एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्यासजेन वै ॥ ०१६ ॥

कर्मणा स्वेन रक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु ॥ ०१७ ॥

यथा च संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठन्ति वा विभो ।
तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु ॥ ०१८ ॥

अनादिनिधनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ०१९ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च ।
एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः ॥ ०२० ॥

पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमेव च ।
बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च ॥ ०२१ ॥

तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम् ।
बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रवर्तते ॥ ०२२ ॥

भ्रुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम ।
नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव ॥ ०२३ ॥

रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्धि नारायणात्मकम् ।
सोऽऽश्रमाणां मुखं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः ॥ ०२४ ॥

अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः ।
छन्दांसि तस्य रोमाणि अक्षरं च सरस्वती ॥ ०२५ ॥

बह्वाश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः ।
स ब्रह्मपरमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ ०२६ ॥

श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशर्त्विक्क्रतुश्च सः ।
पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥ ०२७ ॥

मित्रश्च वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा ।

ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकताम् ॥ ०२८ ॥

एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे ॥ ०२८ ॥

नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम् ।
जन्तुः पश्यति ज्ञानेन ततः सत्त्वं प्रकाशते ॥ ०२९ ॥

संहारविक्षेपसहस्रकोटी ;स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये ।
प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं ; वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ०३० ॥

वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः ; क्रोशं च गम्भीरतयावगाढाः ।
आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः ; प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ०३१ ॥

वाप्या जलं क्षिप्यति वालकोट्या ; त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।
तासां क्षये विद्धि कृतं विसर्गं ; संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ०३२ ॥

षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं ; कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
रक्तं पुनः सह्यतरं सुखं तु ; हारिद्रवर्णं सुसुखं च शुक्लम् ॥ ०३३ ॥

परं तु शुक्लं विमलं विशोकं ; गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र ।
गत्वा तु योनिप्रभवानि दैत्य ; सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ०३४ ॥

गतिं च यां दर्शनमाह देवो ; गत्वा शुभं दर्शनमेव चाह ।
गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां ; वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ०३५ ॥

शतं सहस्राणि चतुर्दशेह ; परा गतिर्जीवगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि ; स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ॥ ०३६ ॥

कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा ; स मज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य ; प्रजाविसर्गान्सुबहून्वदन्ति ॥ ०३७ ॥

शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा ; प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पश्चात् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो ; युगक्षये तमसा संवृतात्मा ॥ ०३८ ॥

स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्त ;स्तमो व्यपोहन्घटते स्वबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीलो ; मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ०३९ ॥

स तत्र संहारविसर्गमेव ; स्वकर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।
ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं ; संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ०४० ॥

हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा ;न्सहस्रशस्तिष्ठति सञ्चरन्वै ।
अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य ; ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ०४१ ॥

गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य ; चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि ; सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ०४२ ॥

स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं ; ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ।
संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ ; मर्त्येषु तिष्ठन्नमृतत्वमेति ॥ ०४३ ॥

सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगा ;त्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकष्टे ।
यथा त्वयं सिध्यति जीवलोक ;स्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ०४४ ॥

दैवानि स व्यूहशतानि सप्त ; रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संधावति शुक्लमेत ;मष्टापरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ०४५ ॥

अष्टौ च षष्टिं च शतानि यानि ; मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या ; त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ०४६ ॥

संहारविक्षेपमनिष्टमेकं ; चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या ; सिद्धा विशिष्टस्य गतक्लमस्य ॥ ०४७ ॥

सप्तोत्तरं तेषु वसत्यनीशः ; संहारविक्षेपशतं सशेषम् ।

तस्मादुपावृत्य मनुष्यलोके ; ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ०४८ ॥

तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण ; सोऽग्रे स्म संतिष्ठति भूतसर्गम् ।
स सप्तकृत्वश्च परैति लोका ;न्संहारविक्षेपकृतप्रवासः ॥ ०४९ ॥

सप्तैव संहारमुपप्लवानि ; संभाव्य संतिष्ठति सिद्धलोके ।
ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति ; देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ॥ ०५० ॥

शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव ; देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ०५० ॥

संहारकाले परिदग्धकाया ; ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे ; ये ब्रह्मलोकादमराः स्म तेऽपि ॥ ०५१ ॥

प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं ; स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः ।
निःशेषाणां तत्पदं यान्ति चान्ते ; सर्वापदा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ०५२ ॥

ये तु च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेण ; तेषां गतिं यान्ति तथानुपूर्व्या ।
जीवाः परे तद्बलवेषरूपा ; विधिं स्वकं यान्ति विपर्ययेण ॥ ०५३ ॥

स यावदेवास्ति सशेषभुक्ते ; प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्ले ।
तावत्तदा तेषु विशुद्धभावः ; संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ०५४ ॥

शुद्धां गतिं तां परमां परैति ; शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।
ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म ; दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ॥ ०५५ ॥

इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व ; नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ०५५ ॥

वृत्र उवाच ॥

एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चि ;त्सम्यक्क पश्यामि वचस्तवैतत् ।
श्रुत्वा च ते वाचमदीनसत्त्व ; विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥ ०५६ ॥

प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे ; महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।
विष्णोरनन्तस्य सनातनं त ;त्स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ॥ ०५७ ॥

स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै ; तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥ ०५७ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवासृजत् ।
योजयित्वा तथात्मानं परं स्थानमवाप्तवान् ॥ ०५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।
सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ०५९ ॥

भीष्म उवाच ॥

मूलस्थायी स भगवान्स्वेनानन्तेन तेजसा ।
तत्स्थः सृजति तान्भावान्नानारूपान्महातपाः ॥ ०६० ॥

तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् ।
तुरीयार्धेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येष बुद्धिमान् ॥ ०६१ ॥

अर्वाक्स्थितस्तु यः स्थायी कल्पान्ते परिवर्तते ।
स शेते भगवानप्सु योऽसावतिबलः प्रभुः ॥ ०६२ ॥

तान्विधाता प्रसन्नात्मा लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ०६२ ॥

सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः ; सनत्कुमारः सञ्चरते च लोकान् ।
स चानिरुद्धः सृजते महात्मा ; तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ०६३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः ।
शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह ॥ ०६४ ॥

शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ ।
तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ॥ ०६५ ॥

हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।
तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ०६६ ॥

वयं तु भृशमापन्ना रक्ताः कष्टमुखेऽसुखे ।
कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ ॥ ०६७ ॥

भीष्म उवाच ॥

शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संशितव्रताः ।
विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुष्यमेष्यथ ॥ ०६८ ॥

प्रजाविसर्गं च सुखेन काले ; प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां ; मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥ ०६९ ॥

वृत्रवधः

अध्याय २७२

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ ००१ ॥

दुर्विज्ञेयमिदं तात विष्णोरमिततेजसः ।
कथं वा राजशार्दूल पदं तज्ज्ञातवानसौ ॥ ००२ ॥

भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्दधे चाहमच्युत ।
भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ००३ ॥

कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण भरतर्षभ ।
धर्मिष्ठो विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ॥ ००४ ॥

एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छतो भरतर्षभ ।
वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जितः ॥ ००५ ॥

यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष्व पितामह ।
विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं सुरगणैः पुरा ।
ददर्शाथाग्रतो वृत्रं विष्ठितं पर्वतोपमम् ॥ ००७ ॥

योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।
शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि तु ॥ ००८ ॥

तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
वृत्रस्य देवाः संत्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ००९ ॥

शक्रस्य तु तदा राजन्नूरुस्तम्भो व्यजायत ।
भयाद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ ०१० ॥

ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ।
देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ०११ ॥

अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमुपस्थितम् ।
न संभ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत ॥ ०१२ ॥

ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयङ्करम् ।
शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ ०१३ ॥

असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्वनैः ॥ ०१४ ॥

अस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च ।
देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् ॥ ०१५ ॥

पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा ।
ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ ०१६ ॥

विमानाग्र्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
गन्धर्वाश्च विमानाग्र्यैरप्सरोभिः समागमन् ॥ ०१७ ॥

ततोऽन्तरिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
अश्मवर्षेण देवेन्द्रं पर्वतात्समवाकिरत् ॥ ०१८ ॥

ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः शस्त्रवृष्टिभिः ।
अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ ०१९ ॥

वृत्रश्च कुरुशार्दूल महामायो महाबलः ।
मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वतः ॥ ०२० ॥

तस्य वृत्रार्दितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
रथंतरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ ०२१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र सुरारिविनिबर्हण ।
त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विषीदसि ॥ ०२२ ॥

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्प्रभुः ।
सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ ०२३ ॥

मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रुं सुरेश्वर ॥ ०२४ ॥

एष लोकगुरुस्त्र्यक्षः सर्वलोकनमस्कृतः ।
निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुरेश्वर ॥ ०२५ ॥

एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।
स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै ॥ ०२६ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ।
अतीव वासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ ०२७ ॥

ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।
योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ ०२८ ॥

ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव परमर्षयः ।
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपगम्य महेश्वरम् ॥ ०२९ ॥

ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ ०२९ ॥

ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ।
समाविशन्महारौद्रं वृत्रं दैत्यवरं तदा ॥ ०३० ॥

विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ।
ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ॥ ०३१ ॥

ततो बृहस्पतिर्धीमानुपागम्य शतक्रतुम् ।
वसिष्ठश्च महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ०३२ ॥

ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् ।
ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ०३३ ॥

महेश्वर उवाच ॥

एष वृत्रो महाञ्शक्र बलेन महता वृतः ।
विश्वात्मा सर्वगश्चैव बहुमायश्च विश्रुतः ॥ ०३४ ॥

तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
जहि त्वं योगमास्थाय मावमंस्थाः सुरेश्वर ॥ ०३५ ॥

अनेन हि तपस्तप्तं बलार्थममराधिप ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि ब्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥ ०३६ ॥

महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।
महाबलत्वं च तथा तेजश्चाग्र्यं सुरेश्वर ॥ ०३७ ॥

एतद्वै मामकं तेजः समाविशति वासव ।
वृत्रमेनं त्वमप्येवं जहि वज्रेण दानवम् ॥ ०३८ ॥

शक्र उवाच ॥

भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् ।
वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ०३९ ॥

भीष्म उवाच ॥

आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ।
देवतानामृषीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ॥ ०४० ॥

ततो दुन्दुभयश्चैव शङ्खाश्च सुमहास्वनाः ।
मुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ॥ ०४१ ॥

असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपोऽभवन्महान् ।
प्रज्ञानाशश्च बलवान्क्षणेन समपद्यत ॥ ०४२ ॥

तमाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ०४३ ॥

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ०४४ ॥

अध्याय २७३

भीष्म उवाच ॥

वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ ००१ ॥

ज्वलितास्योऽभवद्घोरो वैवर्ण्यं चागमत्परम् ।
गात्रकम्पश्च सुमहाञ्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ॥ ००२ ॥

रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निःश्वासश्च महान्नृप ॥ ००२ ॥

शिवा चाशिवसङ्काशा तस्य वक्त्रात्सुदारुणा ।
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत ॥ ००३ ॥

उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे ॥ ००३ ॥

गृध्रकङ्कवडाश्चैव वाचोऽमुञ्चन्सुदारुणाः ।
वृत्रस्योपरि संहृष्टाश्चक्रवत्परिबभ्रमुः ॥ ००४ ॥

ततस्तं रथमास्थाय देवाप्यायितमाहवे ।
वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं प्रत्यवैक्षत ॥ ००५ ॥

अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः ।
व्यजृम्भत च राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ॥ ००६ ॥

अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् ॥ ००६ ॥

स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ।
क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ॥ ००७ ॥

ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्ततः ।

वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

वृत्रं तु हत्वा भगवान्दानवारिर्महायशाः ।
वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ॥ ००९ ॥

अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ।
ब्रह्महत्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ॥ ०१० ॥

करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ।
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ॥ ०११ ॥

कपालमालिनी चैव कृशा च भरतर्षभ ।
रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवस्त्रनिवासिनी ॥ ०१२ ॥

साभिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा ।
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥ ०१३ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन ।
स्वर्गायाभिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ ०१४ ॥

बिसान्निःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् ।
कण्ठे जग्राह देवेन्द्रं सुलग्ना चाभवत्तदा ॥ ०१५ ॥

स हि तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्महत्याकृते भये ।
नलिन्यां बिसमध्यस्थो बभूवाब्दगणान्बहून् ॥ ०१६ ॥

अनुसृत्य तु यत्नात्स तया वै ब्रह्महत्यया ।
तदा गृहीतः कौरव्य निश्चेष्टः समपद्यत ॥ ०१७ ॥

तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह ।
न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्महत्यां व्यपोहितुम् ॥ ०१८ ॥

गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ ।
पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ॥ ०१९ ॥

ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं तु द्विजप्रवरहत्यया ।
ब्रह्मा सञ्चिन्तयामास तदा भरतसत्तम ॥ ०२० ॥

तामुवाच महाबाहो ब्रह्महत्यां पितामहः ।
स्वरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥ ०२१ ॥

मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भामिनि ।
ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं कं त्वमिहेच्छसि ॥ ०२२ ॥

ब्रह्महत्योवाच ॥

त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ।
कृतमेवेह मन्येऽहं निवासं तु विधत्स्व मे ॥ ०२३ ॥

त्वया कृतेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ।
स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता ॥ ०२४ ॥

प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वरे प्रभो ।
शक्रादपगमिष्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥ ०२५ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथेति तां प्राह तदा ब्रह्महत्यां पितामहः ।
उपायतः स शक्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहत ॥ ०२६ ॥

ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र वह्निर्महात्मना ।
ब्रह्माणमुपसङ्गम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमरिंदम ।
यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०२८ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्महत्यामिमामहम् ।
शक्रस्याद्य विमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ मे ॥ ०२९ ॥

अग्निरुवाच ॥

मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ०३० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य स्वयं वै मानवः क्वचित् ।
बीजौषधिरसैर्वह्ने न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ०३१ ॥

तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
ब्रह्महत्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०३२ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ।
पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ॥ ०३३ ॥

ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः ।
इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ०३४ ॥

ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।

व्यथितं वह्निवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

अस्माकं ब्रह्महत्यातो कोऽन्तो लोकपितामह ।
स्वभावनिहतानस्मान्न पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ०३६ ॥

वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ।
सहामः सततं देव तथा छेदनभेदनम् ॥ ०३७ ॥

ब्रह्महत्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् ।
ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ०३८ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै छेदनभेदनम् ।
करिष्यति नरो मोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ०३९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना ।
ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ॥ ०४० ॥

आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ।
वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥ ०४१ ॥

इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्महत्या वराङ्गनाः ।
चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥ ०४२ ॥

अप्सरस ऊचुः ॥

ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ।
मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥ ०४३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।
तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ ०४४ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथेति हृष्टमनस उक्त्वाथाप्सरसां गणाः ।
स्वानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ॥ ०४५ ॥

ततस्त्रिलोककृद्देवः पुनरेव महातपाः ।
अपः सञ्चिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ०४६ ॥

तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् ।
इदमूचुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ०४७ ॥

इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ।
शासनात्तव देवेश समाज्ञापय नो विभो ॥ ०४८ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ।
ब्रह्महत्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ॥ ०४९ ॥

आप ऊचुः ॥

एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ।
मोक्षं समयतोऽस्माकं सञ्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ०५० ॥

त्वं हि देवेश सर्वस्य जगतः परमो गुरुः ।

कोऽन्यः प्रसादो हि भवेद्यः कृच्छ्रान्नः समुद्धरेत् ॥ ०५१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्ष्यति ॥ ०५२ ॥

तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ०५३ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्महत्या युधिष्ठिर ।
यथानिसृष्टं तं देशमगच्छद्देवशासनात् ॥ ०५४ ॥

एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्महत्या जनाधिप ।
पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ॥ ०५५ ॥

श्रूयते हि महाराज संप्राप्ता वासवेन वै ।
ब्रह्महत्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान् ॥ ०५६ ॥

समवाप्य श्रियं देवो हत्वारींश्च सहस्रशः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ०५७ ॥

वृत्रस्य रुधिराच्चैव खुखुण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥ ०५८ ॥

सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु ।
इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ०५९ ॥

एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ।

उपायपूर्वं निहतो वृत्रोऽथामिततेजसा ॥ ०६० ॥

एवं त्वमपि कौरव्य पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ०६१ ॥

ये तु शक्रकथां दिव्यामिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये पठिष्यन्ति न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ०६२ ॥

इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०६३ ॥

ज्वरोत्पत्तिः

अध्याय २७४

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति वृत्रवधादेव विवक्षा मम जायते ॥ ००१ ॥

ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।
निहतो वासवेनेह वज्रेणेति ममानघ ॥ ००२ ॥

कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुरभूत्कुतः ।
ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजञ्ज्वरस्येह संभवं लोकविश्रुतम् ।
विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशं चैव भारत ॥ ००४ ॥

पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ००५ ॥

अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ ००५ ॥

तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥ ००६ ॥

शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ ।
तथा देवा महात्मानो वसवश्च महौजसः ॥ ००७ ॥

तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।
तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ००८ ॥

यक्षाणामधिपः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः ।
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ ००९ ॥

विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ।
अप्सरोगणसंघाश्च समाजग्मुरनेकशः ॥ ०१० ॥

ववौ शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ।
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ॥ ०११ ॥

तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ ०१२ ॥

भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।

राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ ०१३ ॥

बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमाः ॥ ०१४ ॥

नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।
प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ०१५ ॥

गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ ०१६ ॥

एवं स भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यतिष्ठत ॥ ०१७ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ ०१८ ॥

ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ ०१९ ॥

ते विमानैर्महात्मानो ज्वलितैर्ज्वलनप्रभाः ।
देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः ॥ ०२० ॥

प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥ ०२१ ॥

भगवन्क नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् ॥ ०२२ ॥

महेश्वर उवाच ॥

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।
हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ ०२३ ॥

उमा उवाच ॥

यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं नाभिगच्छसि ।
केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ ०२४ ॥

महेश्वर उवाच ॥

सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितम् ।
यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ ०२५ ॥

पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ ०२६ ॥

उमा उवाच ॥

भगवन्सर्वभूतेषु प्रभवाभ्यधिको गुणैः ।
अजेयश्चाप्रधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ ०२७ ॥

अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।
अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥ ०२८ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु सा देवी देवं पशुपतिं पतिम् ।
तूष्णींभूताभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ॥ ०२९ ॥

अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितम् ।
स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम् ॥ ०३० ॥

ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।
तं यज्ञं सुमहातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ॥ ०३१ ॥

सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ०३१ ॥

केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्धासांश्च चक्रिरे ।
रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ॥ ०३२ ॥

केचिद्यूपान्समुत्पाट्य बभ्रमुर्विकृताननाः ।
आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ॥ ०३३ ॥

ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ।
आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यपतत्तदा ॥ ०३४ ॥

तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ।
धनुरादाय बाणं च तदान्वसरत प्रभुः ॥ ०३५ ॥

ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ।
ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ॥ ०३६ ॥

तस्मिन्पतितमात्रे तु स्वेदबिन्दौ तथा भुवि ।
प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः ॥ ०३७ ॥

तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ।
ह्रस्वोऽतिमात्ररक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः ॥ ०३८ ॥

ऊर्ध्वकेशोऽतिलोमाङ्गः श्येनोलूकस्तथैव च ।
करालः कृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ॥ ०३९ ॥

तं यज्ञं स महासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ।

देवाश्चाप्यद्रवन्सर्वे ततो भीता दिशो दश ॥ ०४० ॥

तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशां पते ।
पृथिवी व्यचलद्राजन्नतीव भरतर्षभ ॥ ०४१ ॥

हाहाभूते प्रवृत्ते तु नादे लोकभयङ्करे ।
पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यभाषत ॥ ०४२ ॥

भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो ।
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ०४३ ॥

इमा हि देवताः सर्वा ऋषयश्च परंतप ।
तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ॥ ०४४ ॥

यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ।
ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ०४५ ॥

एकीभूतस्य न ह्यस्य धारणे तेजसः प्रभो ।
समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥ ०४६ ॥

इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।
भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ०४७ ॥

परां च प्रीतिमगमदुत्स्मयंश्च पिनाकधृक् ।
अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ॥ ०४८ ॥

ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा ।
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ॥ ०४९ ॥

शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः ।
अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥ ०५० ॥

खोरकः सौरभेयाणामूषरं पृथिवीतले ।
पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ०५१ ॥

रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।
नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥ ०५२ ॥

अब्जानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
शुकानामपि सर्वेषां हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः ॥ ०५३ ॥

शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष विश्रुतः ॥ ०५४ ॥

मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ॥ ०५४ ॥

एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ।
नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ ०५५ ॥

अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
व्यजृम्भत ततः शक्रस्तस्मै वज्रमवासृजत् ॥ ०५६ ॥

प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत ।
दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ॥ ०५७ ॥

जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ०५७ ॥

विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्व्याप्तमभूत्पुरा ।
तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ०५८ ॥

इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ॥ ०५९ ॥

इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः ; पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो ; लभेत कामान्स यथामनीषितान् ॥ ०६० ॥

नारदसमङ्गसंवादः

अध्याय २७५

युधिष्ठिर उवाच ॥

शोकाद्दुःखाच्च मृत्योश्च त्रस्यन्ति प्राणिनः सदा ।
उभयं मे यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ ००२ ॥

नारद उवाच ॥

उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च ।
संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ००३ ॥

उद्वेगं नेह ते किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
नित्यतृप्त इव स्वस्थो बालवच्च विचेष्टसे ॥ ००४ ॥

समङ्ग उवाच ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं सत्त्वेषु मानद ।
तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ००५ ॥

उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।
लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥ ००६ ॥

अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।
अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ००७ ॥

विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः ।
बलवन्तोऽबलाश्चैव तद्वदस्मान्सभाजय ॥ ००८ ॥

सहस्त्रिणश्च जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः ॥ ००९ ॥

यदा न शोचेमहि किं नु न स्या ;द्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा ।
कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि ; दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ ०१० ॥

यस्मै प्रज्ञां कथयन्ते मनुष्याः ; प्रज्ञामूलो हीन्द्रियाणां प्रसादः ।
मुह्यन्ति शोचन्ति यदेन्द्रियाणि ; प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ॥ ०११ ॥

मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव ; मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ।
न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति ; सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव ॥ ०१२ ॥

भावात्मकं संपरिवर्तमानं ; न मादृशः सञ्ज्वरं जातु कुर्यात् ।
इष्टान्भोगान्नानुरुध्येत्सुखं वा ; न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ॥ ०१३ ॥

समाहितो न स्पृहयेत्परेषां ; नानागतं नाभिनन्देत लाभम् ।
न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे ; तथार्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ ०१४ ॥

न बान्धवा न च वित्तं न कौली ; न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।
दुःखात्त्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते ; परत्र शीले न तु यान्ति शान्तिम् ॥ ०१५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विद्यते सुखम् ।
धृतिश्च दुःखत्यागश्चाप्युभयं नः सुखोदयम् ॥ ०१६ ॥

प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।
उत्सेको नरकायैव तस्मात्तं संत्यजाम्यहम् ॥ ०१७ ॥

एताञ्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्सुखदुःखयोः ।
पश्यामि साक्षिवल्लोके देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ ०१८ ॥

अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः ।
तृष्णामोहौ तु संत्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम् ॥ ०१९ ॥

न मृत्युतो न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन ।
पीतामृतस्येवात्यन्तमिह चामुत्र वा भयम् ॥ ०२० ॥

एतद्ब्रह्मन्विजानामि महत्कृत्वा तपोऽव्ययम् ।
तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ ०२१ ॥

नारदगालवसंवादः

अध्याय २७६

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः ।
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
श्रवणं चैव विद्यानां कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ००३ ॥

वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ।
श्रेयस्कामं जितात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥ ००४ ॥

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैस्तु पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणा.ण्ल्लक्षयाम्यहम् ॥ ००५ ॥

भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ।
अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ००६ ॥

ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याकार्ये विजानतः ।
यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००७ ॥

भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ।
इदं श्रेय इदं श्रेय इति नानाप्रधाविताः ॥ ००८ ॥

तांस्तु विप्रस्थितान्दृष्ट्वा शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः ।
स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च श्रेयो नोपलभामहे ॥ ००९ ॥

शास्त्रं यदि भवेदेकं व्यक्तं श्रेयो भवेत्तदा ।
शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् ॥ ०१० ॥

एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति माम् ।
ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः ॥ ०११ ॥

नारद उवाच ॥

आश्रमास्तात चत्वारो यथासङ्कल्पिताः पृथक् ।
तान्सर्वाननुपश्य त्वं समाश्रित्यैव गालव ॥ ०१२ ॥

तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः ।
नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ॥ ०१३ ॥

नयन्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ॥ ०१३ ॥

ऋजु पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम् ।
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्तच्चैवासंशयात्मकम् ॥ ०१४ ॥

अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम् ।
सङ्ग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ॥ ०१५ ॥

निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ॥ ०१६ ॥

मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ।
वाक्चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ॥ ०१७ ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ।
असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ॥ ०१८ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ०१९ ॥

अहङ्कारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ॥ ०२० ॥

धर्मेण वेदाध्ययनं वेदाङ्गानां तथैव च ।
विद्यार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ॥ ०२१ ॥

शब्दरूपरसस्पर्शान्सह गन्धेन केवलान् ।
नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी परंतप ॥ ०२२ ॥

नक्तञ्चर्या दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् ।
अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥ ०२३ ॥

कर्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ ०२४ ॥

निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविनो नराः ।
दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥ ०२५ ॥

अनुच्यमानाश्च पुनस्ते मन्यन्ते महाजनात् ।
गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ ०२६ ॥

अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
विपश्चिद्गुणसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ ०२७ ॥

अब्रुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।
तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे ॥ ०२८ ॥

एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
ज्वलन्ति यशसा लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ ०२९ ॥

न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ०३० ॥

असन्नुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥ ०३१ ॥

मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ०३२ ॥

एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम् ।
प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति माम् ॥ ०३३ ॥

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ०३४ ॥

ततो वासं परीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ०३५ ॥

चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।
न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोर्थी वै कथञ्चन ॥ ०३६ ॥

निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ॥ ०३७ ॥

अपामग्नेस्तथेन्दोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पापपुण्ययोः ॥ ०३८ ॥

अपश्यन्तोऽन्नविषयं भुञ्जते विघसाशिनः ।
भुञ्जानं चान्नविषयान्विषयं विद्धि कर्मणाम् ॥ ०३९ ॥

यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।

प्रब्रूयाद्ब्रह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥ ०४० ॥

शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता ।
यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥ ०४१ ॥

आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
आत्मपूजाभिकामा वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥ ०४२ ॥

यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
प्रदीप्तमिव शैलान्तं कस्तं देशं न संत्यजेत् ॥ ०४३ ॥

यत्र धर्ममनाशङ्काश्चरेयुर्वीतमत्सराः ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ०४४ ॥

धर्ममर्थनिमित्तं तु चरेयुर्यत्र मानवाः ।
नताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ॥ ०४५ ॥

कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेप्सवः ।
व्यवधावेत्ततस्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ॥ ०४६ ॥

येन खट्वां समारूढः कर्मणानुशयी भवेत् ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥ ०४७ ॥

यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ०४८ ॥

श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ०४९ ॥

स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।
अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ०५० ॥

अशुचीन्यत्र पश्येत ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ।
त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ०५१ ॥

प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ०५२ ॥

दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ०५३ ॥

उपसृष्टेष्वदान्तेषु दुराचारेष्वसाधुषु ।
अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणम् ॥ ०५४ ॥

यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं वै पर्युपासिता ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ०५५ ॥

तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ।
श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥ ०५६ ॥

पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ०५७ ॥

एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ०५८ ॥

अरिष्टनेमिसगरसंवादः

अध्याय २७७

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं नु मुक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः सङ्गपाशाद्विमुच्यते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ ००२ ॥

सगर उवाच ॥

किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्नुते ।
कथं न शोचेन्न क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।
विबुध्य संपदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

सुखं मोक्षसुखं लोके न च लोकोऽवगच्छति ।
प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ००५ ॥

सक्तबुद्धिरशान्तात्मा न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।
स्नेहपाशसितो मूढो न स मोक्षाय कल्पते ॥ ००६ ॥

स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ।

सकर्णकेन शिरसा शक्याश्छेत्तुं विजानता ॥ ००७ ॥

संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ।
समर्थाञ्जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखम् ॥ ००८ ॥

भार्यां पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम् ।
ज्ञात्वा प्रजहि काले त्वं परार्थमनुदृश्य च ॥ ००९ ॥

सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांस्त्वमनुभूय यथाविधि ॥ ०१० ॥

कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखम् ।
उपपत्त्योपलब्धेषु लाभेषु च समो भव ॥ ०११ ॥

एष तावत्समासेन तव सङ्कीर्तितो मया ।
मोक्षार्थो विस्तरेणापि भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ०१२ ॥

मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः ।
सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः ॥ ०१३ ॥

आहारसञ्चयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥ ०१४ ॥

स्वजने न च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथं त्विति ॥ ०१५ ॥

स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥ ०१६ ॥

भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च सङ्ग्रहम् ।
स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥ ०१७ ॥

धात्रा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम् ।
लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः ॥ ०१८ ॥

स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा ।
को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रक्षितुं वादृढात्मनः ॥ ०१९ ॥

स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यतः ।
कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥ ०२० ॥

जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा ।
असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि ॥ ०२१ ॥

यदा मृतश्च स्वजनं न ज्ञास्यसि कथञ्चन ।
सुखितं दुःखितं वापि ननु बोद्धव्यमात्मना ॥ ०२२ ॥

मृते वा त्वयि जीवे वा यदि भोक्ष्यति वै जनः ।
स्वकृतं ननु बुद्ध्वैवं कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ ०२३ ॥

एवं विजान.ण्ल्लोकेऽस्मिन्कः कस्येत्यभिनिश्चितः ।
मोक्षे निवेशय मनो भूयश्चाप्युपधारय ॥ ०२४ ॥

क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः ।
क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान्मुक्त एव सः ॥ ०२५ ॥

द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः ।
न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः ॥ ०२६ ॥

दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ सदा सदा ।
भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते ॥ ०२७ ॥

आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः ।
यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः ॥ ०२८ ॥

संभवं च विनाशं च भूतानां चेष्टितं तथा ।
यस्तत्त्वतो विजानाति लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ०२९ ॥

प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ।
प्रासादे मञ्चकस्थानं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ०३० ॥

मृत्युनाभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितम् ।
अवृत्तिकर्शितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ॥ ०३१ ॥

यः पश्यति सुखी तुष्टो नपश्यंश्च विहन्यते ।
यश्चाप्यल्पेन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ०३२ ॥

अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति ।
न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः ॥ ०३३ ॥

पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः ।
शालयश्च कदन्नं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ०३४ ॥

क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च ।
आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः ॥ ०३५ ॥

पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति ।
तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः ॥ ०३६ ॥

सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ ।
इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ०३७ ॥

रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां सञ्चयं तथा ।

शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चेदं विमुच्यते ॥ ०३८ ॥

वलीपलितसंयोगं कार्श्यं वैवर्ण्यमेव च ।
कुब्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते ॥ ०३९ ॥

पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा ।
बाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ०४० ॥

गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथा गतान् ।
लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ०४१ ॥

प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः ।
ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ०४२ ॥

अर्थांश्च दुर्लभा.ण्ल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा ।
दुःखं चैव कुटुम्बार्थे यः पश्यति स मुच्यते ॥ ०४३ ॥

अपत्यानां च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च ।
पश्यन्भूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत् ॥ ०४४ ॥

शास्त्राल्लोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः ।
असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ०४५ ॥

एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् ।
गार्हस्थ्ये यदि ते मोक्षे कृता बुद्धिरविक्लवा ॥ ०४६ ॥

तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक्स पृथिवीपतिः ।
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ०४७ ॥

काव्योपाख्यानम्

अध्याय २७८

युधिष्ठिर उवाच ॥

तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ॥ ००१ ॥

कथं देवर्षिरुशना सदा काव्यो महामतिः ।
असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ ००२ ॥

वर्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसाम् ।
नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ००३ ॥

कथं चाप्युशना प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।
ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ००४ ॥

न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम् ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।
यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ००६ ॥

एष भार्गवदायादो मुनिः सत्यो दृढव्रतः ।
असुराणां प्रियकरो निमित्ते करुणात्मके ॥ ००७ ॥

इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः स च ।
प्रभविष्णुश्च कोशस्य जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ००८ ॥

तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः ।
रुद्ध्वा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ००९ ॥

हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।
आपन्नमन्युः संविग्नः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम् ॥ ०१० ॥

निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।
देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय बहुरूपिणे ॥ ०११ ॥

कुबेर उवाच ॥

योगात्मकेनोशनसा रुद्ध्वा मम हृतं वसु ।
योगेनात्मगतिं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।
संरक्तनयनो राजञ्शूलमादाय तस्थिवान् ॥ ०१३ ॥

क्वास्वौ क्वासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम् ।
उशना दूरतस्तस्य बभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम् ॥ ०१४ ॥

स महायोगिनो बुद्ध्वा तं रोषं वै महात्मनः ।
गतिमागमनं वेत्ति स्थानं वेत्ति ततः प्रभुः ॥ ०१५ ॥

सञ्चिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।
उशना योगसिद्धात्मा शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥ ०१६ ॥

विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धेन धन्विना ।
ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत् ॥ ०१७ ॥

आनतेनाथ शूलेन पाणिनामिततेजसा ।
पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ ०१८ ॥

पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः ।
आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिं संप्राक्षिपच्छनैः ॥ ०१९ ॥

स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ।
व्यचरच्चापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमर्थं व्यचरद्राजन्नुशना तस्य धीमतः ।
जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ ०२१ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ।
वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ ०२२ ॥

उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरं स महाह्रदात् ।
ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा समुपसर्पत ॥ ०२३ ॥

तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैनमव्ययम् ।
तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥ ०२४ ॥

तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शङ्करः ।
महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥ ०२५ ॥

स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च ।
व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ०२६ ॥

ततः पिनाकी योगात्मा ध्यानयोगं समाविशत् ।
उशना तु समुद्विग्नो निलिल्ये जठरे ततः ॥ ०२७ ॥

तुष्टाव च महायोगी देवं तत्रस्थ एव च ।
निःसारं काङ्क्षमाणस्तु तेजसा प्रत्यहन्यत ॥ ०२८ ॥

उशना तु तदोवाच जठरस्थो महामुनिः ।
प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥ ०२९ ॥

तमुवाच महादेवो गच्छ शिश्नेन मोक्षणम् ।
इति स्रोतांसि सर्वाणि रुद्ध्वा त्रिदशपुङ्गवः ॥ ०३० ॥

अपश्यमानः स द्वारं सर्वतःपिहितो मुनिः ।
पर्यक्रामद्दह्यमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ०३१ ॥

स विनिष्क्रम्य शिश्नेन शुक्रत्वमभिपेदिवान् ।
कार्येण तेन नभसो नागच्छत च मध्यतः ॥ ०३२ ॥

निष्क्रान्तमथ तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ।
भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ ०३३ ॥

न्यवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ।
पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शङ्करे च सः ॥ ०३४ ॥

देव्युवाच ॥

हिंसनीयस्त्वया नैष मम पुत्रत्वमागतः ।
न हि देवोदरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमर्छति ॥ ०३५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः प्रीतोऽभवद्देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत् ।
गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ ०३६ ॥

ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ।
उशना प्राप तद्धीमान्गातिमिष्टां महामुनिः ॥ ०३७ ॥

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।
चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०३८ ॥

पराशरगीता

अध्याय २७९

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ।
न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ ००१ ॥

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।
श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा पूर्वं महायशाः ।
पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ००३ ॥

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मि.ण्ल्लोके परत्र च ।

यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ००४ ॥

ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् ।
नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ००५ ॥

धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परत्र च ।
तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ००६ ॥

प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ।
धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ॥ ००७ ॥

तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ००७ ॥

चतुर्विधा हि लोकस्य यात्रा तात विधीयते ।
मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ००८ ॥

सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ ००९ ॥

सौवर्णं राजतं वापि यथा भाण्डं निषिच्यते ।
तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ ०१० ॥

नाबीजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।
सुकृती विन्दति सुखं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ०११ ॥

दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् ।
स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥ ०१२ ॥

प्रेत्य जातिकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।
ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ ०१३ ॥

लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।
शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्वृद्धानुशासनम् ॥ ०१४ ॥

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ ०१५ ॥

निरन्तरं च मिश्रं च फलते कर्म पार्थिव ।
कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ ०१६ ॥

कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।
मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥ ०१७ ॥

ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।
सुकृतक्षयाद्दुष्कृतं च तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ ०१८ ॥

दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता ।
ह्रीरहिंसाव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥ ०१९ ॥

दुष्कृते सुकृते वापि न जन्तुरयतो भवेत् ।
नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ ०२० ॥

नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं वापि सेवते ।
करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ ०२१ ॥

सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।
अन्येनैव जनः सर्वः सङ्गतो यश्च पार्थिव ॥ ०२२ ॥

परेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
यो ह्यसूयुस्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति ॥ ०२३ ॥

भीरू राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्षो ; वैश्योऽनीहावान्हीनवर्णोऽलसश्च ।

विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः ; सत्याद्भ्रष्टो ब्राह्मणः स्त्री च दुष्टा ॥ ०२४ ॥

रागी मुक्तः पचमानोऽऽत्महेतो ;र्मूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राज ;न्यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ ०२५ ॥

अध्याय २८०

पराशर उवाच ॥

मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ ००१ ॥

सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परम् ॥ ००२ ॥

आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशां पते ।
उत्कर्षार्थं प्रयतते नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ००३ ॥

वर्णेभ्योऽपि परिभ्रष्टः स वै संमानमर्हति ।
न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते ॥ ००४ ॥

वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।
दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ ००५ ॥

अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्णुदेत् ।
पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ॥ ००६ ॥

तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ००६ ॥

पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी शुचिः कुसलिलं यथा ॥ ००७ ॥

किङ्कष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।
प्रत्यापन्नस्य हि सतो नात्मा तावद्विरोचते ॥ ००८ ॥

प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।
तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ॥ ००९ ॥

विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ ०१० ॥

स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्नुते पृथक् ॥ ०११ ॥

अज्ञानात्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ०१२ ॥

तथा कामकृतं चास्य विहिंसैवापकर्षति ।
इत्याहुर्धर्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ०१३ ॥

अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं च पापेनानुपसंहितम् ॥ ०१४ ॥

यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ ०१५ ॥

भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुग्रेण कर्मणा ॥ ०१६ ॥

कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ ०१७ ॥

सञ्चिन्त्य मनसा राजन्विदित्वा शक्तिमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ ०१८ ॥

नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितम् ॥ ०१९ ॥

सतोयेऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।
वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥ ०२० ॥

एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि भूपते ।
नसमानीह हीनानि तानि पुण्यतमान्यपि ॥ ०२१ ॥

राज्ञा जेतव्याः सायुधाश्चोन्नताश्च ; सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।
अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञै ;रन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥ ०२२ ॥

दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो ; भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।
गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या ; सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ ०२३ ॥

अध्याय २८१

पराशर उवाच ॥

कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ ००१ ॥

गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ ००२ ॥

विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्द्विजस्य प्रयच्छतः ॥ ००३ ॥

न्यायागतं धनं वर्णैर्न्यायेनैव विवर्धितम् ।
संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ००४ ॥

न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ००५ ॥

अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा ।
शक्तितोऽतिथये दत्त्वा क्षुधार्तायाश्नुते फलम् ॥ ००६ ॥

रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना ।
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवानसौ ॥ ००७ ॥

तैरेव फलपत्रैश्च स माठरमतोषयत् ।
तस्माल्लेभे परं स्थानं शैब्योऽपि पृथिवीपतिः ॥ ००८ ॥

देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्योऽथात्मनस्तथा ।
ऋणवाञ्जायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥ ००९ ॥

स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ ०१० ॥

वाचः शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेद्धर्ममादितः ॥ ०११ ॥

प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः ।
सम्यग्घुत्वा हुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ॥ ०१२ ॥

विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत् ।
ऋग्भिः स्तुत्वा महाभागो देवान्वै यज्ञभागिनः ॥ ०१३ ॥

गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात् ।
देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते तेजसा वृतः ॥ ०१४ ॥

असितो देवलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ।
कक्षीवाञ्जामदग्न्यश्च रामस्ताण्ड्यस्तथांशुमान् ॥ ०१५ ॥

वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
भरद्वाजो हरिश्मश्रुः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ॥ ०१६ ॥

एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः ।
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ०१७ ॥

अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः सन्तः स्तुत्वा तमेव ह ।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ०१८ ॥

येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकाङ्क्षया ॥ ०१९ ॥

आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः ।
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥ ०२० ॥

स चाप्यग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते ।
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम् ॥ ०२१ ॥

अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ।

गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ ०२२ ॥

मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी ; विद्वान्क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ।
दाक्ष्येणाहीनो धर्मयुक्तो नदान्तो ; लोकेऽस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥ ०२३ ॥

अध्याय २८२

पराशर उवाच ॥

वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना ।
प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा ॥ ००१ ॥

वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा ।
न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥ ००२ ॥

सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ।
नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ००३ ॥

यथोदयगिरौ द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते ।
तथा सत्संनिकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ००४ ॥

यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।
तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवैहि मे ॥ ००५ ॥

तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।
अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ ००६ ॥

सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यश्चिनोति शुभान्येव स भद्राणीह पश्यति ॥ ००७ ॥

धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ००८ ॥

यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता ।
स शब्दमात्रफलभाग्राजा भवति तस्करः ॥ ००९ ॥

स्वयंभूरसृजच्चाग्रे धातारं लोकपूजितम् ।
धातासृजत्पुत्रमेकं प्रजानां धारणे रतम् ॥ ०१० ॥

तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ।
रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥ ०११ ॥

अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ।
शूद्रैर्निर्माजनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति ॥ ०१२ ॥

अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः ।
सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः ॥ ०१३ ॥

तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणाभिपूज्यते ।
अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ ०१४ ॥

यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः ।
अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मात्परिहीयते ॥ ०१५ ॥

प्राणसंतापनिर्दिष्टाः काकिण्योऽपि महाफलाः ।
न्यायेनोपार्जिता दत्ताः किमुतान्याः सहस्रशः ॥ ०१६ ॥

सत्कृत्य तु द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिप ।

यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् ॥ ०१७ ॥

अभिगम्य दत्तं तुष्ट्या यद्धन्यमाहुरभिष्टुतम् ।
याचितेन तु यद्दत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः ॥ ०१८ ॥

अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयापि च ।
तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥ ०१९ ॥

अतिक्रमे मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संशयात् ॥ ०२० ॥

दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ ०२१ ॥

अध्याय २८३

पराशर उवाच ॥

प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये शस्त्रनिर्जिताः ।
वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ॥ ००१ ॥

स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ ००१ ॥

नित्यं त्रयाणां वर्णानां शूद्रः शुश्रूषुरुच्यते ।
क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतति द्विजः ॥ ००२ ॥

शूद्रकर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ ००२ ॥

वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ।
शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ००३ ॥

रङ्गावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।
मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयो लोहचर्मणोः ॥ ००४ ॥

अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम् ।
कृतपूर्विणस्तु त्यजतो महान्धर्म इति श्रुतिः ॥ ००५ ॥

संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम् ।
मदेनाभिप्लुतमनास्तच्च नग्राह्यमुच्यते ॥ ००६ ॥

श्रूयन्ते हि पुराणे वै प्रजा धिग्दण्डशासनाः ।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवर्तकाः ॥ ००७ ॥

धर्म एव सदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते ।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि ॥ ००८ ॥

तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप ।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः ॥ ००९ ॥

तेषां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पात्मनां ततः क्रोधः पुनस्तेषामजायत ॥ ०१० ॥

ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम् ।
ह्रीश्चैवाप्यनशद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥ ०११ ॥

ततो मोहपरीतास्ते नापश्यन्त यथा पुरा ।
परस्परावमर्देन वर्तयन्ति यथासुखम् ॥ ०१२ ॥

तान्प्राप्य तु स धिग्दण्डो नकारणमतोऽभवत् ।
ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥ ०१३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।
अगच्छञ्शरणं वीरं बहुरूपं गणाधिपम् ॥ ०१४ ॥

तेन स्म ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ ।
तिस्रोऽप्येकेन बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ ०१५ ॥

तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।
देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ ०१६ ॥

तस्मिन्हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।
प्रावर्तन्त च वेदा वै शास्त्राणि च यथा पुरा ॥ ०१७ ॥

ततोऽभ्यषिञ्चन्राज्येन देवानां दिवि वासवम् ।
सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ॥ ०१८ ॥

सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।
राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् ॥ ०१९ ॥

महाकुलेषु ये जाता वृत्ताः पूर्वतराश्च ये ।
तेषामथासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ॥ ०२० ॥

तस्मात्तेनैव भावेन सानुषङ्गेन पार्थिवाः ।
आसुराण्येव कर्माणि न्यषेवन्भीमविक्रमाः ॥ ०२१ ॥

प्रत्यतिष्ठंश्च तेष्वेव तान्येव स्थापयन्ति च ।
भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतमा नराः ॥ ०२२ ॥

तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्सञ्चिन्त्य शास्त्रतः ।

संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत् ॥ ०२३ ॥

न सङ्करेण द्रविणं विचिन्वीत विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ ०२४ ॥

स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियबान्धवः ।
प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ ०२५ ॥

इष्टानिष्टसमायोगो वैरं सौहार्दमेव च ।
अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ ०२६ ॥

तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन ।
निर्गुणो यो हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽरिरुच्यते ॥ ०२७ ॥

मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः ।
न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ ०२८ ॥

धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।
आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसयन् ॥ ०२९ ॥

यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ०३० ॥

अध्याय २८४

पराशर उवाच ॥

एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।

तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ००१ ॥

प्रायेण हि गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते ।
सङ्गागतं नरश्रेष्ठ भावैस्तामसराजसैः ॥ ००२ ॥

गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ।
दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ॥ ००३ ॥

एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ।
रागद्वेषौ विवर्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ००४ ॥

रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ००५ ॥

कृतार्थो भोगतो भूत्वा स वै रतिपरायणः ।
लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ००६ ॥

ततो लोभाभिभूतात्मा सङ्गाद्वर्धयते जनम् ।
पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति ॥ ००७ ॥

स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते ॥ ००८ ॥

ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम् ।
करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति ॥ ००९ ॥

तपो हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मदर्शनम् ।
अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखम् ॥ ०१० ॥

स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।
आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ०११ ॥

निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।
शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ ०१२ ॥

दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ।
यो वै प्रियसुखे क्षीणे तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ ०१३ ॥

तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रदेशकम् ॥ ०१४ ॥

प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ।
क्वचित्क्वचिद्व्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ ०१५ ॥

आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः ।
विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः ॥ ०१६ ॥

यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ।
संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥ ०१७ ॥

ये चादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ।
ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥ ०१८ ॥

मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।
महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ ०१९ ॥

कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
वाहनासनयानानि सर्वं तत्तपसः फलम् ॥ ०२० ॥

मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः ।
वासः प्रासादपृष्ठे च तत्सर्वं तपसः फलम् ॥ ०२१ ॥

शयनानि च मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ।
अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति कृतकर्मणाम् ॥ ०२२ ॥

नाप्राप्यं तपसा किञ्चित्त्रैलोक्येऽस्मिन्परंतप ।
उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणाम् ॥ ०२३ ॥

सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ।
अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ ०२४ ॥

असंतोषोऽसुखायैव लोभादिन्द्रियविभ्रमः ।
ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ ०२५ ॥

नष्टप्रज्ञो यदा भवति तदा न्यायं न पश्यति ।
तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ ०२६ ॥

यदिष्टं तत्सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहोच्यते ।
कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् ॥ ०२७ ॥

नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते ।
प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्मषं तपः ॥ ०२८ ॥

अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् ।
फलार्थी सत्पथत्यक्तः प्राप्नोति विषयात्मकम् ॥ ०२९ ॥

धर्मे तपसि दाने च विचिकित्सास्य जायते ।
स कृत्वा पापकान्येव निरयं प्रतिपद्यते ॥ ०३० ॥

सुखे तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
स्ववृत्ताद्यो न चलति शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ ०३१ ॥

इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।

रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशां पते ॥ ०३२ ॥

ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः ।
बुधा येन प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम् ॥ ०३३ ॥

ततः फलार्थं चरति भवन्ति ज्यायसो गुणाः ।
धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥ ०३४ ॥

अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ।
प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ०३५ ॥

मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषाम् ।
धर्मक्रियावियुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम् ॥ ०३६ ॥

क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ०३७ ॥

सर्वात्मना तु कुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम् ।
दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरेन्नृप ॥ ०३८ ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ०३९ ॥

अध्याय २८५

जनक उवाच ॥

वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ००१ ॥

यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः ।
कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ ००२ ॥

पराशर उवाच ॥

एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।
तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ००३ ॥

सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति संभवः ।
अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ००४ ॥

वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे ।
सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः ॥ ००५ ॥

मुखजा ब्राह्मणास्तात बाहुजाः क्षत्रबन्धवः ।
ऊरुजा धनिनो राजन्पादजाः परिचारकाः ॥ ००६ ॥

चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुरुषर्षभ ।
अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये ते वै सङ्करजाः स्मृताः ॥ ००७ ॥

क्षत्रजातिरथाम्बष्ठा उग्रा वैदेहकास्तथा ।
श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेना निषादाः सूतमागधाः ॥ ००८ ॥

आयोगाः करणा व्रात्याश्चण्डालाश्च नराधिप ।
एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परम् ॥ ००९ ॥

जनक उवाच ॥

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।
बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥ ०१० ॥

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।
शूद्रयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ०११ ॥

पराशर उवाच ॥

राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ ०१२ ॥

उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥ ०१३ ॥

पितामहश्च मे पूर्वमृश्यशृङ्गश्च काश्यपः ।
वटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान्कमठादयः ॥ ०१४ ॥

यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥ ०१५ ॥

एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।
प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥ ०१६ ॥

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ ०१७ ॥

कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ ०१८ ॥

जनक उवाच ॥

विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।
तथा सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ ०१९ ॥

पराशर उवाच ॥

प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।
विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ ०२० ॥

कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ।
द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ ०२१ ॥

विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।
धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरेण श्रृणुष्व मे ॥ ०२२ ॥

आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ ०२३ ॥

स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ ०२४ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ ०२५ ॥

विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथासन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥ ०२६ ॥

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो ; न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा ।
श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते ; न चास्य धर्मे प्रतिषेधन
कृतम् ॥ ०२७ ॥

वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति ; द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।

अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं ; विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् ॥ ०२८ ॥

सतां वृत्तमनुष्ठाय निहीना उज्जिहीर्षवः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ ०२९ ॥

यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।
तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥ ०३० ॥

जनक उवाच ॥

किं कर्म दूषयत्येनमथ जातिर्महामुने ।
संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०३१ ॥

पराशर उवाच ॥

असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।
कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ॥ ०३२ ॥

जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म निषेवते ।
जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ०३३ ॥

जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम् ।
कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात्कर्म नशोभनम् ॥ ०३४ ॥

जनक उवाच ॥

कानि कर्माणि धर्म्याणि लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
न हिंसन्तीह भूतानि क्रियमाणानि सर्वदा ॥ ०३५ ॥

पराशर उवाच ॥

श्रृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यानि कर्माण्यहिंस्राणि नरं त्रायन्ति सर्वदा ॥ ०३६ ॥

संन्यस्याग्नीनुपासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः ।
नैःश्रेयसं धर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम् ॥ ०३७ ॥

प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ।
प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ०३८ ॥

सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य ;क्कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
त्यक्त्वाधर्मं दारुणं जीवलोके ; यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ०३९ ॥

अध्याय २८६

पराशर उवाच ॥

पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च ; न निर्गुणा नाम भवन्ति लोके ।
अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च ; हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥ ००१ ॥

पिता परं दैवतं मानवानां ; मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति ।
ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति ; जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति ॥ ००२ ॥

रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे ; नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते ।
प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभा ;न्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ००३ ॥

श्रान्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं ; पराङ्मुखं परिबर्हैश्च हीनम् ।
अनुद्यतं रोगिणं याचमानं ; न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ००४ ॥

परिबर्हैः सुसंपन्नमुद्यतं तुल्यतां गतम् ।
अतिक्रमेत नृपतिः सङ्ग्रामे क्षत्रियात्मजम् ॥ ००५ ॥

तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः ।
निहीनात्कातराच्चैव नृपाणां गर्हितो वधः ॥ ००६ ॥

पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ।
पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ००७ ॥

न कश्चित्त्राति वै राजन्दिष्टान्तवशमागतम् ।
सावशेषायुषं चापि कश्चिदेवापकर्षति ॥ ००८ ॥

स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ।
हिंसात्मकानि कर्माणि नायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ००९ ॥

गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम् ।
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् ॥ ०१० ॥

आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति ।
नाकारणात्तद्भवति कारणैरुपपादितम् ॥ ०११ ॥

तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् ।
अध्वानं गतकश्चायं प्राप्तश्चायं गृहाद्गृहम् ॥ ०१२ ॥

द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किञ्चन विद्यते ।
तद्देहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते ॥ ०१३ ॥

सिरास्नाय्वस्थिसंघातं बीभत्सामेध्यसङ्कुलम् ।
भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमम् ॥ ०१४ ॥

त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम् ॥ ०१५ ॥

शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् ।
भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति ॥ ०१६ ॥

भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।
इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र तत्र ह ॥ ०१७ ॥

तत्स्वभावोऽपरो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा ॥ ०१७ ॥

न जायते तु नृपते कञ्चित्कालमयं पुनः ।
परिभ्रमति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान् ॥ ०१८ ॥

स पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।
मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ ०१९ ॥

द्विविधानां च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।
जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ॥ ०२० ॥

द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः ॥ ०२० ॥

द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।
प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः ॥ ०२१ ॥

जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।
अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः ॥ ०२२ ॥

आपन्ने तूत्तरां काष्ठां सूर्ये यो निधनं व्रजेत् ।
नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत् ॥ ०२३ ॥

अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम् ।
मृत्युनाप्राकृतेनेह कर्म कृत्वात्मशक्तितः ॥ ०२४ ॥

विषमुद्बन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ ०२५ ॥

न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते नाभिसंधिजैः ।
एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ ०२६ ॥

ऊर्ध्वं हित्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यकृतां नृप ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥ ०२७ ॥

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु ;रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो ; घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ ०२८ ॥

प्रबोधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं ; वृद्धानुपास्यं च भवेत यस्य ।
प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र ; प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ ०२९ ॥

अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी ; यज्ञाञ्शक्त्या संनिसृज्येह पञ्च ।
वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः ; श्रेयश्चित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ॥ ०३० ॥

उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानमवसादयेत् ।
चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात दुर्लभम् ॥ ०३१ ॥

इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ०३२ ॥

कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ।
कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ०३३ ॥

यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह वै नरः ।

धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते ॥ ०३४ ॥

यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति ।
दीपोपमानि भूतानि यावदर्चिर्न नश्यति ॥ ०३५ ॥

सान्त्वेनानुप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।
समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ०३६ ॥

दानं त्यागः शोभना मूर्तिरद्भ्यो ; भूयः प्लाव्यं तपसा वै शरीरम् ।
सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु ; ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम् ॥ ०३७ ॥

गृहेषु येषामसवः पतन्ति ; तेषामथो निर्हरणं प्रशस्तम् ।
यानेन वै प्रापणं च श्मशाने ; शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः ॥ ०३८ ॥

इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च ; दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।
शक्त्या पित्र्यं यच्च किञ्चित्प्रशस्तं ; सर्वाण्यात्मार्थे मानवो यः करोति ॥ ०३९ ॥

धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडङ्गानि नराधिप ।
श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ०४० ॥

भीष्म उवाच ॥

एवद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।
विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप ॥ ०४१ ॥

अध्याय २८७

भीष्म उवाच ॥

पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।
पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ ००१ ॥

किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्किं कृतं न विनश्यति ।
क्व गतो न निवर्तेत तन्मे ब्रूहि महामुने ॥ ००२ ॥

पराशर उवाच ॥

असङ्गः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।
चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ॥ ००३ ॥

छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।
दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ००४ ॥

यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ।
अभयं सर्वभूतेभ्यस्तद्दानमतिवर्तते ॥ ००५ ॥

वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ००६ ॥

नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमापः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत् ॥ ००७ ॥

नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता खलु यथाकालं तत्सर्वमभिपद्यते ॥ ००८ ॥

न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ ००८ ॥

बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुध्यते ।
शुभाशुभेषु सक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ॥ ००९ ॥

वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ।
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥ ०१० ॥

मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवायत्तः स्फीतो भवति सञ्चयः ॥ ०११ ॥

यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना ।
आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥ ०१२ ॥

यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रया ;त्पृथक्पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यताम् ।
तथा नराणां भुवि भावितात्मनां ; यथाश्रयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ ०१३ ॥

जहाति दारानिहते न संपदः ; सदश्वयानं विविधाश्च याः क्रियाः ।
त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नर ;स्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ ०१४ ॥

प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो ; यो बुध्यते ह्यात्महितं कदा च न ।
स सर्वभावानुगतेन चेतसा ; नृपामिषेणेव झषो विकृष्यते ॥ ०१५ ॥

संघातवान्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।
कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥ ०१६ ॥

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो ; न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।
क्रिया हि धर्मस्य सदैव शोभना ; यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ ०१७ ॥

यथान्धः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।
तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम् ॥ ०१८ ॥

मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।
अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥ ०१९ ॥

यथा मृणालोऽनुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।
तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ॥ ०२० ॥

मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुञ्जति ॥ ०२० ॥

परार्थे वर्तमानस्तु स्वकार्यं योऽभिमन्यते ।
इन्द्रियार्थेषु सक्तः सन्स्वकार्यात्परिहीयते ॥ ०२१ ॥

अधस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गे चैव परां गतिम् ।
प्राप्नोति स्वकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च ॥ ०२२ ॥

मृन्मये भाजने पक्वे यथा वै न्यस्यते द्रवः ।
तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ ०२३ ॥

विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्ष्यत्यसंशयम् ।
यस्तु भोगांस्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति ॥ ०२४ ॥

नीहारेण हि संवीतः शिश्नोदरपरायणः ।
जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुध्यते ॥ ०२५ ॥

वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ ०२६ ॥

अहोरात्रमये लोके जरारूपेण सञ्चरन् ।
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ ०२७ ॥

स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
नाकृतं लभते कश्चित्किञ्चिदत्र प्रियाप्रियम् ॥ ०२८ ॥

शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥ ०२९ ॥

न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥ ०३० ॥

यथा भारावसक्ता हि नौर्महाम्भसि तन्तुना ।
तथा मनोऽभियोगाद्वै शरीरं प्रतिकर्षति ॥ ०३१ ॥

यथा समुद्रमभितः संस्यूताः सरितोऽपराः ।
तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्यूयते सदा ॥ ०३२ ॥

स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ।
प्रकृतिस्था विषीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥ ०३३ ॥

शरीरगृहसंस्थस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ०३४ ॥

विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः सङ्क्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥ ०३५ ॥

सङ्कल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।
भार्या दासाश्च पुत्राश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ०३६ ॥

न माता न पिता किञ्चित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ।
दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ०३७ ॥

माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ।
अष्टापदपदस्थाने त्वक्षमुद्रेव न्यस्यते ॥ ०३८ ॥

सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि ; शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।
उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा ; बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ०३९ ॥

व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ।
न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचिदवसीदति ॥ ०४० ॥

अद्वैधमनसं युक्तं शूरं धीरं विपश्चितम् ।
न श्रीः संत्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः ॥ ०४१ ॥

आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्धिया ।
यमारभत्यनिन्द्यात्मा न सोऽर्थः परिसीदति ॥ ०४२ ॥

सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं कर्माणि जन्तुः स्वयं ;
गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं यत्तेन पूर्वं कृतम् ।
मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः कालेन विच्छेदिता ;
दारोश्चूर्णमिवाश्मसारविहितं कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ०४३ ॥

स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं ; कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसञ्चयम् ।
नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं ; शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ०४४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तो जनको राजन्यथातथ्यं मनीषिणा ।
श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ०४५ ॥

हंससाध्यसंवादः

अध्याय २८८

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्यं क्षमां दमं प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।
विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ।
स वै पर्यैति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ ००३ ॥

साध्या ऊचुः ॥

शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुज्महे ।
पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ००४ ॥

श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी ; साधुशब्दः पतते ते पतत्रिन् ।
किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं ; कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ००५ ॥

तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि ; यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।
यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै ;र्विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ००६ ॥

हंस उवाच ॥

इदं कार्यममृताशाः श‍ृणोमि ; तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।

ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वा ;न्प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ००७ ॥

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी ; न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत ; न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ००८ ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति ; यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति ; तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ००९ ॥

परश्चेदेनमतिवादबाणै ;र्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्यः ।
संरोष्यमाणः प्रतिमृष्यते यः ; स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ ०१० ॥

क्षेपाभिमानादभिषङ्गव्यलीकं ; निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।
अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः ; स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ०११ ॥

आक्रुश्यमानो न वदामि किं चि ;त्क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम् ।
श्रेष्ठं ह्येतत्क्षममप्याहुरार्याः ; सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥ ०१२ ॥

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ ०१३ ॥

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं ; विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्यो विषहत्युदीर्णा ;स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ ०१४ ॥

अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्ट ;स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट ;स्तथाज्ञानाज्ज्ञानवान्वै प्रधानः ॥ ०१५ ॥

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ०१६ ॥

यो नात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा ; यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।
पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु ;स्तस्मै देवाः स्पृहयन्ते सदैव ॥ ०१७ ॥

पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।
विमानितो हतोऽऽक्रुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ ०१८ ॥

सदाहमार्यान्निभृतोऽप्युपासे ; न मे विवित्सा न च मेऽस्ति रोषः ।
न चाप्यहं लिप्समानः परैमि ; न चैव किञ्चिद्विषमेण यामि ॥ ०१९ ॥

नाहं शप्तः प्रतिशपामि किं चि ;द्दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि ।
गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि ; न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित् ॥ ०२० ॥

विमुच्यमानः पापेभ्यो धनेभ्य इव चन्द्रमाः ।
विरजाः कालमाकाङ्क्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ ०२१ ॥

यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय ; उत्सेचने स्तम्भ इवाभिजातः ।
यस्मै वाचं सुप्रशस्तां वदन्ति ; स वै देवान्गच्छति संयतात्मा ॥ ०२२ ॥

न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।
यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जकाः ॥ ०२३ ॥

यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ ०२४ ॥

आक्रोशनावमानाभ्यामबुधाद्वर्धते बुधः ।
तस्मान्न वर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥ ०२५ ॥

अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य वै द्विजः ।
सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥ ०२६ ॥

यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति ; यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं ; मोघः श्रमो भवति क्रोधनस्य ॥ ०२७ ॥

चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः ।
उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित् ॥ ०२८ ॥

सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं ; धृतिं तितिक्षामभिसेवमानः ।
स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषा ;मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ ०२९ ॥

सर्वानेताननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ।
न पावनतमं किञ्चित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥ ०३० ॥

आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसञ्चरन् ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ०३१ ॥

यादृशैः संनिवसति यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ०३२ ॥

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं ; तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति ; तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ ०३३ ॥

सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते ; न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम् ।
नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु ;रुच्चावचं विषयं यः स वेद ॥ ०३४ ॥

अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे ।
तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ॥ ०३५ ॥

शिश्नोदरे येऽभिरताः सदैव ; स्तेना नरा वाक्परुषाश्च नित्यम् ।
अपेतदोषानिति तान्विदित्वा ; दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति ॥ ०३६ ॥

न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः ; सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा ।
सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा ; धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते ॥ ०३७ ॥

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः ; सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।

धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं ; प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ०३८ ॥

साध्या ऊचुः ॥

केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ॥ ०३९ ॥

हंस उवाच ॥

अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ०४० ॥

साध्या ऊचुः ॥

कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां ; कः स्विदेको बहुभिर्जोषमास्ते ।
कः स्विदेको बलवान्दुर्बलोऽपि ; कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥ ०४१ ॥

हंस उवाच ॥

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां ; प्राज्ञ एको बहुभिर्जोषमास्ते ।
प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि ; प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ०४२ ॥

साध्या ऊचुः ॥

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम् ॥ ०४३ ॥

हंस उवाच ॥

स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ।
असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुषमुच्यते ॥ ०४४ ॥

भीष्म उवाच ॥

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।
क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ०४५ ॥

योगकथनम्

अध्याय २८९

युधिष्ठिर उवाच ॥

सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ।
तव सर्वज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ ००२ ॥

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ।
वदन्ति कारणैः श्रैष्ठ्यं योगाः सम्यङ्मनीषिणः ॥ ००३ ॥

वदन्ति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्द्विजातयः ।
विज्ञायेह गतीः सर्वा विरक्तो विषयेषु यः ॥ ००४ ॥

ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।

एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ००५ ॥

स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समर्थं वचनं हितम् ।
शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः ॥ ००६ ॥

प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।
उभे चैते मते तत्त्वे मम तात युधिष्ठिर ॥ ००७ ॥

उभे चैते मते ज्ञाने नृपते शिष्टसंमते ।
अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ००८ ॥

तुल्यं शौचं तयोर्युक्तं दया भूतेषु चानघ ।
व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र पितामह ।
तुल्यं न दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०१० ॥

भीष्म उवाच ॥

रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।
योगाच्छित्त्वादितो दोषान्पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ०११ ॥

यथा चानिमिषाः स्थूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।
प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ ०१२ ॥

तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।
प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः ॥ ०१३ ॥

लोभजानि तथा राजन्बन्धनानि बलान्विताः ।

छित्त्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलाः शिवम् ॥ ०१४ ॥

अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथापरे ।
विनश्यन्ति न संदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ ०१५ ॥

बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालगता झषाः ।
अन्तं गच्छन्ति राजेन्द्र तथा योगाः सुदुर्बलाः ॥ ०१६ ॥

यथा च शकुनाः सूक्ष्माः प्राप्य जालमरिंदम ।
तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ ०१७ ॥

कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ।
अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः ॥ ०१८ ॥

अल्पकश्च यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः ।
आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो ॥ ०१९ ॥

स एव च यदा राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
समीरणयुतः कृत्स्नां दहेत्क्षिप्रं महीमपि ॥ ०२० ॥

तद्वज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः ।
अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥ ०२१ ॥

दुर्बलश्च यथा राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ।
बलहीनस्तथा योगो विषयैर्ह्रियतेऽवशः ॥ ०२२ ॥

तदेव च यथा स्रोतो विष्टम्भयति वारणः ।
तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् ॥ ०२३ ॥

विशन्ति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ।
प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानि चेश्वराः ॥ ०२४ ॥

न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः ।
ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ ०२५ ॥

आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ ०२६ ॥

प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् ।
सङ्क्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ ०२७ ॥

बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।
विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ ०२८ ॥

बलानि योगे प्रोक्तानि मयैतानि विशां पते ।
निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव ॥ ०२९ ॥

आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति चाभिभो ।
निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥ ०३० ॥

अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ।
युक्तः सम्यक्तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ०३१ ॥

स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम् ।
पुरुषो यत्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ॥ ०३२ ॥

युक्त्वा तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम् ।
करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ॥ ०३३ ॥

यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः ।
महार्णवगतां शीघ्रं नयेत्पार्थिव पत्तनम् ॥ ०३४ ॥

तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् ।
दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ०३५ ॥

सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्वान्सुसमाहितः ।
देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ०३६ ॥

तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः ।
प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः ॥ ०३७ ॥

आवेश्यात्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः ।
पापं हन्तेव मीनानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ०३८ ॥

नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च हृदि वक्षसि पार्श्वयोः ।
दर्शने स्पर्शने चापि घ्राणे चामितविक्रम ॥ ०३९ ॥

स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः ।
आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युङ्क्ते सम्यग्विशां पते ॥ ०४० ॥

स शीघ्रममलप्रज्ञः कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम् ।
उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ॥ ०४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च भारत ।
योगी बलमवाप्नोति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०४२ ॥

भीष्म उवाच ॥

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे ।
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ०४३ ॥

भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिंदम ।
एकारामो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ०४४ ॥

पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्सञ्चरंश्च गुहास्तथा ।
अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ०४५ ॥

अखण्डमपि वा मासं सततं मनुजेश्वर ।
उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ०४६ ॥

कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च ।
भयं निद्रां तथा श्वासं पौरुषं विषयांस्तथा ॥ ०४७ ॥

अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शान्सर्वांस्तथा तन्द्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ०४८ ॥

दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना ।
वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ०४९ ॥

दुर्गस्त्वेष मतः पन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।
न कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ०५० ॥

यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ।
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ०५१ ॥

अभक्तमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ।
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ०५२ ॥

योगमार्गं तथासाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः ।
क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषो हि स स्मृतः ॥ ०५३ ॥

सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।

धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥ ०५४ ॥

विपन्ना धारणास्तात नयन्ति नशुभां गतिम् ।
नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ॥ ०५५ ॥

यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
मरणं जन्म दुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ०५६ ॥

नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।
परं योगं तु यत्कृत्स्नं निश्चितं तद्द्विजातिषु ॥ ०५७ ॥

परं हि तद्ब्रह्म महन्महात्म ;न्ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।
भवं च धर्मं च षडाननं च ; षड्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ०५८ ॥

तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च ; सत्त्वं च शुद्धं प्रकृतिं परां च ।
सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं ; तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ०५९ ॥

ताराधिपं वै विमलं सतारं ; विश्वांश्च देवानुरगान्पितॄंश्च ।
शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरा ;न्नदीश्च सर्वाः
सवनान्घनांश्च ॥ ०६० ॥

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्च ; गन्धर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ।
परस्परं प्राप्य महान्महात्मा ; विशेत योगी नचिराद्विमुक्तः ॥ ०६१ ॥

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता ; देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।
योगान्स सर्वानभिभूय मर्त्या ;न्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ०६२ ॥

सांख्यवर्णनम्

अध्याय २९०

युधिष्ठिर उवाच ॥

सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ।
योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ ००१ ॥

सांख्ये त्विदानीं कार्त्स्न्येन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते ।
त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु मे त्वमिदं शुद्धं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
विहितं यतिभिर्बुद्धैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ००३ ॥

यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ॥ ००४ ॥

ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्नृप ।
मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ००५ ॥

राक्षसान्विषयाञ्ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा ।
विषयानौरगाञ्ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा ॥ ००६ ॥

पितॄणां विषयाञ्ज्ञात्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।
सुपर्णविषयाञ्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ॥ ००७ ॥

राजर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ।

आसुरान्विषयाञ्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ॥ ००८ ॥

देवर्षिविषयाञ्ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान् ।
विषयांश्च प्रजेशानां ब्रह्मणो विषयांस्तथा ॥ ००९ ॥

आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।
सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर ॥ ०१० ॥

प्राप्ते काले च यद्दुःखं पततां विषयैषिणाम् ।
तिर्यक्क पततां दुःखं पततां नरके च यत् ॥ ०११ ॥

स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वांश्च भारत ।
वेदवादे च ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः ॥ ०१२ ॥

ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप ।
सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥ ०१३ ॥

सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ।
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणां तथा ॥ ०१४ ॥

षड्गुणं च नभो ज्ञात्वा मनः पञ्चगुणं तथा ।
बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं महत् ॥ ०१५ ॥

द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।
मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणं तथा ॥ ०१६ ॥

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभैः ।
प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इह नभः परम् ॥ ०१७ ॥

रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च ।
शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वां रसगुणेषु च ॥ ०१८ ॥

तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम् ।
मोहं तमसि संसक्तं लोभमर्थेषु संश्रितम् ॥ ०१९ ॥

विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम् ।
अप्सु देवीं तथा सक्तामपस्तेजसि चाश्रिताः ॥ ०२० ॥

तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितम् ।
नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् ॥ ०२१ ॥

बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि चाश्रितम् ।
रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथात्मनि ॥ ०२२ ॥

सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ।
देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न क्वचित् ॥ ०२३ ॥

ज्ञात्वा सत्त्वयुतं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा वै देहमाश्रिते ॥ ०२४ ॥

मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ।
द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् ॥ ०२५ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ ०२६ ॥

अवाक्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ।
सप्त वातांस्तथा शेषान्सप्तधा विधिवत्पुनः ॥ ०२७ ॥

प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गांश्च सुबहून्वरान् ।
सप्तर्षींश्च बहूञ्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप ॥ ०२८ ॥

सुरर्षीन्महतश्चान्यान्महर्षीन्सूर्यसंनिभान् ।
ऐश्वर्याच्च्यावितान्ज्ञात्वा कालेन महता नृप ॥ ०२९ ॥

महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ।
गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकर्मणाम् ॥ ०३० ॥

वैतरण्यां च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये ।
योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा ॥ ०३१ ॥

जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते ॥ ०३२ ॥

शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ।
सिराशतसमाकीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ ॥ ०३३ ॥

विज्ञायाहितमात्मानं योगांश्च विविधान्नृप ।
तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम् ॥ ०३४ ॥

सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ।
गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम् ॥ ०३५ ॥

उपप्लवांस्तथा घोराञ्शशिनस्तेजसस्तथा ।
ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम् ॥ ०३६ ॥

द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ।
अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम् ॥ ०३७ ॥

बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम् ।
रागे मोहे च संप्राप्ते क्वचित्सत्त्वं समाश्रितम् ॥ ०३८ ॥

सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ।

दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ ०३९ ॥

बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ।
विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः ॥ ०४० ॥

गतासूनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाशुभान् ।
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत ॥ ०४१ ॥

ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम् ।
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम् ॥ ०४२ ॥

गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥ ०४२ ॥

जननीषु च वर्तन्ते ये न सम्यग्युधिष्ठिर ।
सदेवकेषु लोकेषु ये न वर्तन्ति मानवाः ॥ ०४३ ॥

तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम् ।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥ ०४४ ॥

वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्ययांस्तथा ।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां प्रक्षयं तथा ॥ ०४५ ॥

पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च सङ्क्षयम् ।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ॥ ०४६ ॥

वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः ।
क्षयं धनानां च तथा पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ०४७ ॥

संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः ।
क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥ ०४८ ॥

वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः ।
जरामृत्युं तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥ ०४९ ॥

देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः ।
देहविक्लवतां चैव सम्यग्विज्ञाय भारत ॥ ०५० ॥

आत्मदोषांश्च विज्ञाय सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
स्वदेहादुत्थितान्गन्धांस्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ०५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ।
एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ०५२ ॥

भीष्म उवाच ॥

पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः ।
मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणु तानरिसूदन ॥ ०५३ ॥

कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते ।
एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ ०५४ ॥

छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।
सत्त्वसंशीलनान्निद्रामप्रमादाद्भयं तथा ॥ ०५५ ॥

छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासं लघ्वाहारतया नृप ॥ ०५५ ॥

गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ।
हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ०५६ ॥

अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।

चित्तभित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ॥ ०५७ ॥

तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।
नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ॥ ०५८ ॥

रजस्तमसि संमग्नं पङ्के द्विपमिवावशम् ॥ ०५८ ॥

सांख्या राजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वा देहं प्रजाकृतम् ।
ज्ञानज्ञेयेन सांख्येन व्यापिना महता नृप ॥ ०५९ ॥

राजसानशुभान्गन्धांस्तामसांश्च तथाविधान् ।
पुण्यांश्च सात्त्विकान्गन्धान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ॥ ०६० ॥

छित्त्वाशु ज्ञानशस्त्रेण तपोदण्डेन भारत ॥ ०६० ॥

ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्रदम् ।
व्याधिमृत्युमहाग्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ०६१ ॥

तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया संतरन्त्युत ।
स्नेहपङ्कं जरादुर्गं स्पर्शद्वीपमरिंदम ॥ ०६२ ॥

कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमिदं नृप ।
हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमहाकरम् ॥ ०६३ ॥

नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् ।
शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम् ॥ ०६४ ॥

अस्थिसंघातसंघाटं श्लेष्मफेनमरिंदम ।
दानमुक्ताकरं भीमं शोणितह्रदविद्रुमम् ॥ ०६५ ॥

हसितोत्क्रुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् ।

रोदनाश्रुमलक्षारं सङ्गत्यागपरायणम् ॥ ०६६ ॥

पुनराजन्मलोकौघं पुत्रबान्धवपत्तनम् ।
अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणम् ॥ ०६७ ॥

वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
मोक्षदुष्प्रापविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ०६८ ॥

तरन्ति मुनयः सिद्धा ज्ञानयोगेन भारत ।
तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः ॥ ०६९ ॥

ततस्तान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन्विषयान्नृप ॥ ०७० ॥

तत्र तान्प्रवहो वायुः प्रतिगृह्णाति भारत ।
वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ०७१ ॥

सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गाच्छति यः शुभान् ॥ ०७२ ॥

स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥ ०७२ ॥

नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।
रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥ ०७३ ॥

सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ०७४ ॥

परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभिभो ॥ ०७५ ॥

परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वंद्वानां महात्मनाम् ॥ ०७५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।
आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वानघ ॥ ०७६ ॥

यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।
त्वदृते मानवं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ०७७ ॥

मोक्षदोषो महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन् ।
यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ०७८ ॥

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।
मग्नस्य हि परे ज्ञाने किं नु दुःखतरं भवेत् ॥ ०७९ ॥

भीष्म उवाच ॥

यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसङ्कटः ।
बुद्धानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्भरतर्षभ ॥ ०८० ॥

अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्मयेरितम् ॥ ०८० ॥

बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ।
इन्द्रियाण्यपि बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप ॥ ०८१ ॥

कारणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ०८१ ॥

आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु ।
विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ०८२ ॥

इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।
सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ०८३ ॥

स पश्यति यथान्यायं स्पर्शान्स्पृशति चाभिभो ।
बुध्यमानो यथापूर्वमखिलेनेह भारत ॥ ०८४ ॥

इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ।
अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ०८५ ॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ।
आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः ॥ ०८६ ॥

सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नान्रजसश्च गुणान्पुनः ।
गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ०८७ ॥

गुणांश्च मनसस्तद्वन्नभसश्च गुणांस्तथा ।
गुणान्वायोश्च धर्मात्मंस्तेजसश्च गुणान्पुनः ॥ ०८८ ॥

अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।
सर्वात्मना गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञः स युधिष्ठिर ॥ ०८९ ॥

आत्मा च याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे ।
शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं विभो ॥ ०९० ॥

प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ।
परं नारायणात्मानं निर्द्वंद्वं प्रकृतेः परम् ॥ ०९१ ॥

विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ०९२ ॥

शिष्टं त्वत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।

आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ ०९३ ॥

शक्यं चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना ।
एवं युक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ०९४ ॥

सांख्या राजन्महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ज्ञानेनानेन कौन्तेय तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ ०९५ ॥

अत्र ते संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
अक्षरं ध्रुवमव्यक्तं पूर्वं ब्रह्म सनातनम् ॥ ०९६ ॥

अनादिमध्यनिधनं निर्द्वंद्वं कर्तृ शाश्वतम् ।
कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति शमात्मकाः ॥ ०९७ ॥

यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ ०९८ ॥

सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथागमविदो जनाः ।
ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परतोऽच्युतम् ॥ ०९९ ॥

प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा वदन्ति गुणबुद्धयः ।
सम्यग्युक्तास्तथा योगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः ॥ १०० ॥

अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः ।
अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०१ ॥

द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
जङ्गमागमसञ्ज्ञानि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥ १०२ ॥

ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राज ;न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणं ; सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०३ ॥

यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं ; यच्चार्थशास्त्रे नृप शिष्टजुष्टे ।
ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किं चि ;त्सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०४ ॥

शमश्च दृष्टः परमं बलं च ; ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।
तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव ; सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥ १०५ ॥

विपर्यये तस्य हि पार्थ देवा ;न्गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।
तांश्चानुसञ्चार्य ततः कृतार्थाः ; पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १०६ ॥

हित्वा च देहं प्रविशन्ति मोक्षं ; दिवौकसो द्यामिव पार्थ सांख्याः ।
ततोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे ; सांख्ये द्विजाः पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ १०७ ॥

तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं ; नावाग्गतिः पापकृतां निवासः ।
न चाबुधानामपि ते द्विजातयो ; ये ज्ञानमेतन्नृपतेऽनुरक्ताः ॥ १०८ ॥

साङ्ख्यं विशालं परमं पुराणं ; महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।
कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा ; नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ १०९ ॥

एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं ; नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं ; संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ ११० ॥

वसिष्ठकरालजनकसंवादः

अध्याय २९१

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ ००१ ॥

अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ ००२ ॥

त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ००३ ॥

शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृत्ते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ॥ ००४ ॥

त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् ।
कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानद्रव्येण दीप्यसे ॥ ००५ ॥

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ००७ ॥

वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् ।
पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ॥ ००८ ॥

परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।
मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ००९ ॥

स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुल्बणम् ।

पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ ०१० ॥

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ।
यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ०११ ॥

यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।
यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम् ॥ ०१२ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन चाप्यथ ॥ ०१३ ॥

युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्गुणम् ।
दशकल्पशतावृत्तं तदहर्ब्राह्ममुच्यते ॥ ०१४ ॥

रात्रिश्चैतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते ॥ ०१४ ॥

सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ।
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः ॥ ०१५ ॥

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम् ॥ ०१५ ॥

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ०१६ ॥

हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्चि इति चाप्युत ॥ ०१७ ॥

सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः ॥ ०१८ ॥

वृतं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।
तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ ०१९ ॥

एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहङ्कृतम् ॥ ०२० ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम् ।
महान्तं चाप्यहङ्कारमविद्यासर्गमेव च ॥ ०२१ ॥

अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ।
विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ ०२२ ॥

भूतसर्गमहङ्कारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव ।
अहङ्कारेषु भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ ०२३ ॥

वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ ०२४ ॥

एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम् ।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ ०२५ ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम् ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ ०२६ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ ०२७ ॥

एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु वर्तते ।
यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ०२८ ॥

एतद्देहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ।
वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ ०२९ ॥

सयक्षभूतगन्धर्वे सकिंनरमहोरगे ।
सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ०३० ॥

सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषके ।
शुनि श्वपाके वैणेये सचण्डाले सपुल्कसे ॥ ०३१ ॥

हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह ।
यच्च मूर्तिमयं किञ्चित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ॥ ०३२ ॥

जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
स्थानं देहवतामस्ति इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ०३३ ॥

कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसञ्ज्ञकम् ।
अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ०३४ ॥

एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत् ।
जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तसञ्ज्ञकम् ॥ ०३५ ॥

महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम् ।
कथितं ते महाराज यस्मान्नावर्तते पुनः ॥ ०३६ ॥

पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसञ्ज्ञकः ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ०३७ ॥

यदमूर्त्यसृजद्व्यक्तं तत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ।
चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पञ्चविंशकः ॥ ०३८ ॥

स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठतेऽऽत्मवान् ।

चेतयंश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ०३९ ॥

सर्गप्रलयधर्मिण्या असर्गप्रलयात्मकः ।
गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणो गुणसञ्ज्ञकः ॥ ०४० ॥

एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः ।
विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ०४१ ॥

तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ०४२ ॥

सहवासो निवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते ।
योऽहं सोऽहमिति ह्युक्त्वा गुणाननु निवर्तते ॥ ०४३ ॥

तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते ।
रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ॥ ०४४ ॥

शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु ।
सर्वाण्येतानि रूपाणि जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ०४५ ॥

तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा ।
सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ॥ ०४६ ॥

निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ०४७ ॥

एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ०४८ ॥

अध्याय २९२

वसिष्ठ उवाच ॥

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।
देहाद्देहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ ००१ ॥

तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।
उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात् ॥ ००२ ॥

मानुषत्वाद्दिवं याति दिवो मानुष्यमेव च ।
मानुष्यान्निरयस्थानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ००३ ॥

कोशकारो यथात्मानं कीटः समनुरुन्धति ।
सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथायमगुणो गुणैः ॥ ००४ ॥

द्वंद्वमेति च निर्द्वंद्वस्तासु तास्विह योनिषु ।
शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ००५ ॥

जलोदरेऽर्शसां रोगे ज्वरगण्डविषूचिके ।
श्वित्रे कुष्ठेऽग्निदाहे च सिध्मापस्मारयोरपि ॥ ००६ ॥

यानि चान्यानि द्वंद्वानि प्राकृतानि शरीरिषु ।
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते ॥ ००७ ॥

अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ००७ ॥

एकवासाश्च दुर्वासाः शायी नित्यमधस्तथा ।
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ॥ ००८ ॥

चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।

इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ ००९ ॥

भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यानुलेपनः ।
वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ ०१० ॥

विविधासु च शय्यासु फलगृद्ध्यान्वितोऽफलः ।
मुञ्जमेखलनग्नत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥ ०११ ॥

शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।
सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ ०१२ ॥

कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ।
वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ०१३ ॥

भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
एकवस्त्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ॥ ०१४ ॥

चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ।
षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ॥ ०१५ ॥

सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहार एव च ।
मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च ॥ ०१६ ॥

वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकगोमयादन एव च ।
गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ॥ ०१७ ॥

शैवालभोजनश्चैव तथाचामेन वर्तयन् ।
वर्तयञ्शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ॥ ०१८ ॥

विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सुखकाङ्क्षया ।
चान्द्रायणानि विधिवल्लिङ्गानि विविधानि च ॥ ०१९ ॥

चातुराश्रम्यपन्थानमाश्रयत्याश्रमानपि ।
उपासीनश्च पाषण्डान्गुहाः शैलांस्तथैव च ॥ ०२० ॥

विविक्ताश्च शिलाछायास्तथा प्रस्रवणानि च ।
विविधानि च जप्यानि विविधानि व्रतानि च ॥ ०२१ ॥

नियमान्सुविचित्रांश्च विविधानि तपांसि च ।
यज्ञांश्च विविधाकारान्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ ०२२ ॥

वणिक्पथं द्विजक्षत्रं वैश्यशूद्रं तथैव च ।
दानं च विविधाकारं दीनान्धकृपणेष्वपि ॥ ०२३ ॥

अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान्गुणान् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च ॥ ०२४ ॥

प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ॥ ०२४ ॥

स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः ।
याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ॥ ०२५ ॥

यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ०२५ ॥

जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ।
शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ ०२६ ॥

प्रकृतिः कुरुते देवी महाप्रलयमेव च ।
दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोऽवतिष्ठति ॥ ०२७ ॥

रश्मिजालमिवादित्यस्तत्कालेन नियच्छति ।
एवमेषोऽसकृत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ ०२८ ॥

आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ।
एवमेव विकुर्वाणः सर्गप्रलयकर्मणी ॥ ०२९ ॥

क्रियाक्रिया पथे रक्तस्त्रिगुणस्त्रिगुणातिगः ।
क्रियाक्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ ०३० ॥

एवं द्वंद्वान्यथैतानि वर्तन्ते मम नित्यशः ।
ममैवैतानि जायन्ते बाधन्ते तानि मामिति ॥ ०३१ ॥

निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ।
मन्यतेऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ०३२ ॥

भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ।
इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ०३३ ॥

सुखमेव च कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ।
यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ०३४ ॥

भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।
महद्दुःखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ॥ ०३५ ॥

निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः ॥ ०३६ ॥

मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ॥ ०३६ ॥

य एवं वेत्ति वै नित्यं निरात्मात्मगुणैर्वृतः ।
तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ॥ ०३७ ॥

ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ।

सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु ॥ ०३८ ॥

य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
स एव फलमश्नाति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ॥ ०३९ ॥

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥ ०४० ॥

तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ।
त्रीणि स्थानानि चैतानि जानीयात्प्राकृतानि ह ॥ ०४१ ॥

अलिङ्गां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिङ्गमनुमानाद्धि पश्यति ॥ ०४२ ॥

स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ।
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते ॥ ०४३ ॥

श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्वेव गुणैः सह ॥ ०४४ ॥

अहमेतानि वै कुर्वन्ममैतानीन्द्रियाणि च ॥ ०४४ ॥

निरिन्द्रियोऽभिमन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः ।
अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ ०४५ ॥

असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ।
अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ ०४६ ॥

अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ।
अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ ०४७ ॥

अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ।
अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ०४८ ॥

अध्याय २९३

वसिष्ठ उवाच ॥

एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।
सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ ००१ ॥

धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति ।
तिर्यग्योनौ मनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ ००२ ॥

चन्द्रमा इव कोशानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।
लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ॥ ००३ ॥

कलाः पञ्चदशा योनिस्तद्धाम इति पठ्यते ।
नित्यमेतद्विजानीहि सोमः षोडशमी कला ॥ ००४ ॥

कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।
धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एव तु जायते ॥ ००५ ॥

षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम् ।
न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ००६ ॥

एवं तां क्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते ॥ ००७ ॥

तदेवं षोडशकलं देहमव्यक्तसञ्ज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ००८ ॥

पञ्चविंशस्तथैवात्मा तस्यैवा प्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धानिलनिषेवणात् ॥ ००९ ॥

अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुधतां व्रजेत् ॥ ०१० ॥

तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि ज्ञेयो नृपतिसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्प्राकृतो भवेत् ॥ ०११ ॥

करालजनक उवाच ॥

अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबन्ध इष्यते ।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्संबन्धस्तद्वदुच्यते ॥ ०१२ ॥

ऋते न पुरुषेणेह स्त्री गर्भं धारयत्युत ।
ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्तथा ॥ ०१३ ॥

अन्योन्यस्याभिसंबन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ ०१४ ॥

रत्यर्थमभिसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
ऋतौ निर्वर्तते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ॥ ०१५ ॥

ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा ।
अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विज ॥ ०१६ ॥

त्वङ्मांसं शोणितं चैव मातृजान्यपि शुश्रुम ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रेषु पठ्यते ॥ ०१७ ॥

प्रमाणं यच्च वेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते ।
वेदशास्त्रप्रमाणं च प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ ०१८ ॥

एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ।
पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते ॥ ०१९ ॥

अथ वानन्तरकृतं किञ्चिदेव निदर्शनम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वथा ॥ ०२० ॥

मोक्षकामा वयं चापि काङ्क्षामो यदनामयम् ।
अदेहमजरं दिव्यमतीन्द्रियमनीश्वरम् ॥ ०२१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् ।
एवमेतद्यथा चैतन्न गृह्णाति तथा भवान् ॥ ०२२ ॥

धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः ।
न तु ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वर ॥ ०२३ ॥

यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ।
न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ ०२४ ॥

भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।
यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥ ०२५ ॥

ग्रन्थस्यार्थं च पृष्टः संस्तादृशो वक्तुमर्हति ।
यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति ॥ ०२६ ॥

यस्तु संसत्सु कथयेद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।

स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥ ०२७ ॥

निर्णयं चापि छिद्रात्मा न तं वक्ष्यति तत्त्वतः ।
सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥ ०२८ ॥

तस्मात्त्वं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते ।
याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु ॥ ०२९ ॥

यदेव योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ ०३० ॥

त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।
एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाह वै ॥ ०३१ ॥

द्रव्याद्द्रव्यस्य निष्पत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा ।
देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥ ०३२ ॥

निरिन्द्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्यास्य देहिनः ।
कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ ०३३ ॥

गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च ।
एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते च न सन्ति च ॥ ०३४ ॥

त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।
अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ०३५ ॥

पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्यं प्राकृतं स्मृतम् ।
नैव पुमान्पुमांश्चैव स लिङ्गीत्यभिधीयते ॥ ०३६ ॥

अलिङ्गा प्रकृतिर्लिङ्गैरुपलभ्यति सात्मजैः ।
यथा पुष्पफलैर्नित्यमृतवो मूर्तयस्तथा ॥ ०३७ ॥

एवमप्यनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलभ्यते ।
पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेष्वनियतात्मकः ॥ ०३८ ॥

अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शी निरामयः ।
केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेष्वगुण उच्यते ॥ ०३९ ॥

गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ।
तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः ॥ ०४० ॥

यदा त्वेष गुणान्सर्वान्प्राकृतानभिमन्यते ।
तदा स गुणवानेव परमेणानुपश्यति ॥ ०४१ ॥

यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः सांख्या योगाश्च सर्वशः ।
बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ०४२ ॥

अप्रबुद्धमथाव्यक्तं सगुणं प्राहुरीश्वरम् ।
निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ०४३ ॥

प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः ।
सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ०४४ ॥

यदा प्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ।
बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ॥ ०४५ ॥

एतन्निदर्शनं सम्यगसम्यगनुदर्शनम् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक्पृथगरिंदम ॥ ०४६ ॥

परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम् ।
एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ०४७ ॥

पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदासम्यक्प्रवर्तते ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥ ०४८ ॥

तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निदर्शनम् ।
पञ्चविंशतिसर्गं तु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ०४९ ॥

निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निदर्शनम् ।
वर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनम् ॥ ०५० ॥

अध्याय २९४

करालजनक उवाच ॥

नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम ।
पश्यामि चाभिसंदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ ००१ ॥

तथाप्रबुद्धबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ ।
स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः ॥ ००२ ॥

अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् ।
तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ००३ ॥

तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम् ।
बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ००४ ॥

विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ।
सांख्यं योगं च कार्त्स्न्येन पृथक्चैवापृथक्क ह ॥ ००५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ।
योगकृत्यं महाराज पृथगेव श्रृणुष्व मे ॥ ००६ ॥

योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ००७ ॥

एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।
प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ००८ ॥

मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
त्रिकालं नाभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥ ००९ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा मुनिः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः ॥ ०१० ॥

तं चोदनाभिर्मतिमानात्मानं चोदयेदथ ।
तिष्ठन्तमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥ ०११ ॥

तैश्चात्मा सततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम ।
द्रव्यं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ॥ ०१२ ॥

विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
पूर्वरात्रे परे चैव धारयेत मनोऽऽत्मनि ॥ ०१३ ॥

स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।
मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ ०१४ ॥

स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चापि निश्चलः ।
बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥ ०१५ ॥

न श्रृणोति न चाघ्राति न रस्यति न पश्यति ।
न च स्पर्शं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ॥ ०१६ ॥

न चाभिमन्यते किञ्चिन्न च बुध्यति काष्ठवत् ।
तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ ०१७ ॥

निवाते च यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्स दृश्यते ।
निरिङ्गश्चाचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ ०१८ ॥

तदा तमनुपश्येत यस्मिन्दृष्टे तु कथ्यते ।
हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥ ०१९ ॥

विधूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथात्मनि ॥ ०२० ॥

यं पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिष्ठा ह्ययोनिममृतात्मकम् ॥ ०२१ ॥

तदेवाहुरणुभ्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ ०२२ ॥

बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् ।
महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्नतामसः ॥ ०२३ ॥

स तमोनुद इत्युक्तस्तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः ।
विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसञ्ज्ञितः ॥ ०२४ ॥

योगमेतद्धि योगानां मन्ये योगस्य लक्षणम् ।
एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् ॥ ०२५ ॥

योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ॥ ०२६ ॥

अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः ।
तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ ०२७ ॥

अहङ्कारस्तु महतस्तृतीयमिति नः श्रुतम् ।
पञ्च भूतान्यहङ्कारादाहुः सांख्यानुदर्शिनः ॥ ०२८ ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।
पञ्च चैव विशेषा वै तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ ०२९ ॥

एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ।
सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः ॥ ०३० ॥

यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि सृज्यन्ते चान्तरात्मना ॥ ०३१ ॥

अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः ।
गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ०३२ ॥

सर्गप्रलय एतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदासृजत् ॥ ०३३ ॥

एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञेयचिन्तकैः ॥ ०३३ ॥

अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ।
एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरनु तत्त्ववान् ॥ ०३४ ॥

एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ०३४ ॥

बहुधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम् ।
तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ०३५ ॥

अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम् ॥ ०३६ ॥

क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।
अव्यक्तिके पुरे शेते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ०३७ ॥

अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञाता वै पञ्चविंशकः ॥ ०३८ ॥

अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ।
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ॥ ०३९ ॥

अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरम् ।
अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकम् ॥ ०४० ॥

सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानदर्शनम् ।
सांख्यं प्रकुरुते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ०४१ ॥

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्याय तत्त्वतः ।
सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥ ०४२ ॥

पञ्चविंशोऽप्रबुद्धात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ।
यदा तु बुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥ ०४३ ॥

सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः ।
एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रतियान्त्युत ॥ ०४४ ॥

सम्यङ्निदर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा ।

गुणतत्त्वान्यथैतानि निर्गुणोऽन्यस्तथा भवेत् ॥ ०४५ ॥

न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ।
विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरस्परमव्ययम् ॥ ०४६ ॥

पश्येरन्नेकमतयो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिंदम ॥ ०४७ ॥

सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् ।
व्यक्तीभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ॥ ०४८ ॥

सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः ।
य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु विद्यते ॥ ०४९ ॥

अध्याय २९५

वसिष्ठ उवाच ॥

सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।
विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ ००१ ॥

अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ।
सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥ ००२ ॥

परस्परमविद्यां वै तन्निबोधानुपूर्वशः ।
यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्यास्य निदर्शनम् ॥ ००३ ॥

कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् ।

बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ००४ ॥

विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ।
मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ००५ ॥

अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः ।
अहङ्कारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ००६ ॥

बुद्धेः प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरम् ।
विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ॥ ००७ ॥

अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पञ्चविंशकम् ।
सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ००८ ॥

ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयं वै पञ्चविंशकम् ।
तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ००९ ॥

विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्तं ते विशेषतः ।
अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ ०१० ॥

उभावेतौ क्षरावुक्तावुभावेतौ च नक्षरौ ।
कारणं तु प्रवक्ष्यामि यथा ख्यातौ तु तत्त्वतः ॥ ०११ ॥

अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौ मतौ ।
तत्त्वसञ्ज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ॥ ०१२ ॥

सर्गप्रलयधर्मित्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरम् ।
तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ ०१३ ॥

गुणानां महदादीनामुत्पद्यति परस्परम् ।
अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकम् ॥ ०१४ ॥

यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि सङ्क्षिपेत् ।
तदा सह गुणैस्तैस्तु पञ्चविंशो विलीयते ॥ ०१५ ॥

गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् ।
क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ॥ ०१६ ॥

तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसञ्ज्ञिता ।
निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेषु प्रतिवर्तनात् ॥ ०१७ ॥

एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये ।
प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ०१८ ॥

क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ ।
प्रकृतिं त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ॥ ०१९ ॥

तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् ।
अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥ ०२० ॥

तदैषोऽन्यत्वतामेति न च मिश्रत्वमाव्रजेत् ।
प्रकृत्या चैव राजेन्द्र नमिश्रोऽन्यश्च दृश्यते ॥ ०२१ ॥

यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं विजुगुप्सते ।
पश्यते चापरं पश्यं तदा पश्यन्न सञ्ज्वरेत् ॥ ०२२ ॥

किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनम् ।
मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्तितवांस्तथा ॥ ०२३ ॥

अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ।
मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह ॥ ०२४ ॥

मत्स्योऽन्यत्वं यथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ।
आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वं चैव वेद्म्यहम् ॥ ०२५ ॥

ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः ।
अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ॥ ०२६ ॥

अयमत्र भवेद्बन्धुरनेन सह मोक्षणम् ।
साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥ ०२७ ॥

तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै ।
अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशकस्तथा ॥ ०२८ ॥

योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् ।
ससङ्गयाहं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहम् ॥ ०२९ ॥

अनयाहं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् ।
उच्चमध्यमनीचानां तामहं कथमावसे ॥ ०३० ॥

समानयानया चेह सहवासमहं कथम् ।
गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेषेदानीं स्थिरो भवे ॥ ०३१ ॥

सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वञ्चनात् ।
वञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ॥ ०३२ ॥

न चायमपराधोऽस्या अपराधो ह्ययं मम ।
योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ०३३ ॥

ततोऽस्मि बहुरूपासु स्थितो मूर्तिष्वमूर्तिमान् ।
अमूर्तश्चापि मूर्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ॥ ०३४ ॥

प्रकृतेरनयत्वेन तासु तास्विह योनिषु ।

निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च ॥ ०३५ ॥

योनीषु वर्तमानेन नष्टसञ्ज्ञेन चेतसा ॥ ०३५ ॥

न ममात्रानया कार्यमहङ्कारकृतात्मया ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति माम् ॥ ०३६ ॥

इदानीमेष बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहङ्कृतः ॥ ०३६ ॥

ममत्वमनया नित्यमहङ्कारकृतात्मकम् ।
अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ०३७ ॥

अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेतसा ।
क्षमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ॥ ०३८ ॥

एवं परमसंबोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् ॥ ०३८ ॥

अक्षरत्वं नियच्छेत त्यक्त्वा क्षरमनामयम् ।
अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा ॥ ०३९ ॥

निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ०३९ ॥

अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् ।
मयेह ज्ञानसंपन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ०४० ॥

निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विबुद्धं विमलं तथा ।
प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ०४१ ॥

सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ।
यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ०४२ ॥

प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ।
विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ०४३ ॥

बृहच्चैव हि तच्छास्त्रमित्याहुः कुशला जनाः ।
अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्दधि पुनः शरः ॥ ०४४ ॥

पञ्चविंशात्परं तत्त्वं न पश्यति नराधिप ।
सांख्यानां तु परं तत्र यथावदनुवर्णितम् ॥ ०४५ ॥

बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ।
बुध्यमानं च बुद्धं च प्राहुर्योगनिदर्शनम् ॥ ०४६ ॥

अध्याय २९६

वसिष्ठ उवाच ॥

अप्रबुद्धमथाव्यक्तमिमं गुणविधिं शृणु ।
गुणान्धारयते ह्येषा सृजत्याक्षिपते तथा ॥ ००१ ॥

अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकुर्वन्ती नराधिप ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव च विचक्षते ॥ ००२ ॥

एतदेवं विकुर्वाणां बुध्यमानो न बुध्यते ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ००३ ॥

न त्वेव बुध्यतेऽव्यक्तं सगुणं वाथ निर्गुणम् ।
कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकम् ॥ ००४ ॥

बुध्यते यदि वाव्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् ।
बुध्यमानो भवत्येष सङ्गात्मक इति श्रुतिः ॥ ००५ ॥

अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्युत ॥ ००६ ॥

पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ।
षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ॥ ००७ ॥

सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ।
दृश्यादृश्ये ह्यनुगतमुभावेव महाद्युती ॥ ००८ ॥

अव्यक्तं न तु तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलम् ।
केवलं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ॥ ००९ ॥

बुध्यमानो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ।
तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः ॥ ०१० ॥

बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा ।
षड्विंशो राजशार्दूल तदा बुद्धत्वमाव्रजेत् ॥ ०११ ॥

ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।
निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् ॥ ०१२ ॥

ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ।
केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात् ॥ ०१३ ॥

एतत्तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरम् ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ॥ ०१४ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ०१४ ॥

न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् ।
एष मुञ्चति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणम् ॥ ०१५ ॥

षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ ०१६ ॥

षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ०१७ ॥

चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥ ०१८ ॥

बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ।
सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप ॥ ०१९ ॥

निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विदुः ।
विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ॥ ०२० ॥

चतुर्विंशमगाधं च षड्विंशस्य प्रबोधनात् ॥ ०२० ॥

एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ०२१ ॥

नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदृष्टिभिः ॥ ०२१ ॥

मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ।
मत्स्योऽम्भसि यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ ०२२ ॥

एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ।
एतद्विमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् ॥ ०२३ ॥

पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्तते ।
एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ ०२४ ॥

सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ।
परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ ०२५ ॥

विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥ ०२६ ॥

नियोगधर्मिणा चैव नियोगात्मा भवत्यपि ।
विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् ॥ ०२७ ॥

शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना ॥ ०२८ ॥

केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।
स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥ ०२९ ॥

एतावदेतत्कथितं मया ते ; तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् ।
अमत्सरत्वं प्रतिगृह्य चार्थं ; सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥ ०३० ॥

न वेदनिष्ठस्य जनस्य राज ;न्प्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ।
विवित्समानाय विबोधकारकं ; प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ०३१ ॥

न देयमेतच्च तथानृतात्मने ; शठाय क्लीबाय न जिह्मबुद्धये ।
न पण्डितज्ञानपरोपतापिने ; देयं त्वयेदं विनिबोध यादृशे ॥ ०३२ ॥

श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय ; परापवादाद्विरताय नित्यम् ।
विशुद्धयोगाय बुधाय चैव ; क्रियावतेऽथ क्षमिणे हिताय ॥ ०३३ ॥

विविक्तशीलाय विधिप्रियाय ; विवादहीनाय बहुश्रुताय ।
विजानते चैव न चाहितक्षमे ; दमे च शक्ताय शमे च देहिनाम् ॥ ०३४ ॥

एतैर्गुणैर्हीनतमे न देय ;मेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः ।
न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं ; धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ०३५ ॥

पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां ; दद्यान्नदेयं त्विदमव्रताय ।
जितेन्द्रियायैतदसंशयं ते ; भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ०३६ ॥

कराल मा ते भयमस्तु किं चि ;देतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य ।
यथावदुक्तं परमं पवित्रं ; निःशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ०३७ ॥

अगाधजन्मामरणं च राज ;न्निरामयं वीतभयं शिवं च ।
समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं ; ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ॥ ०३८ ॥

अवाप्तमेतद्धि पुरा सनातना ;द्धिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप ।
प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं ; सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ॥ ०३९ ॥

पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरेन्द्र ; तथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य ।
तथावाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र ; महज्ज्ञानं मोक्षविदां पुराणम् ॥ ०४० ॥

भीष्म उवाच ॥

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ।
पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ॥ ०४१ ॥

पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च ।
नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरः ॥ ०४२ ॥

एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानानां ते परं मया ।
कथितं तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप ॥ ०४३ ॥

हिरण्यगर्भादृषिणा वसिष्ठेन महात्मना ।
वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ०४४ ॥

नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत्परमं पदम् ॥ ०४५ ॥

येन क्षराक्षरे वित्ते न भयं तस्य विद्यते ।
विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेत्ति पार्थिव ॥ ०४६ ॥

अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपद्रवन् ।
प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्नुते ॥ ०४७ ॥

देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते ।
यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥ ०४८ ॥

अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते ।
अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ॥ ०४९ ॥

यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।
तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥ ०५० ॥

भृगुजनकसंवादः

अध्याय २९७

भीष्म उवाच ॥

मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः ।
वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ ००१ ॥

तमासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥ ००२ ॥

भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य वापीह वा भवेत् ।
पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्तिनः ॥ ००३ ॥

सत्कृत्य परिपृष्टः सन्सुमहात्मा महातपाः ।
निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ००४ ॥

मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ।
भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतेन्द्रियः ॥ ००५ ॥

धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम् ।
धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ॥ ००६ ॥

स्वादुकामुक कामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि ।
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ००७ ॥

यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ।
तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ००८ ॥

असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करम् ।
सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ००९ ॥

वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ।
ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ ०१० ॥

मनोवाक्कर्मके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः ।
निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणागुणान् ॥ ०११ ॥

नित्यं च बहु दातव्यं साधुभ्यश्चानसूयता ।
प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥ ०१२ ॥

शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ।
क्रोधमुत्सृज्य दत्त्वा च नानुतप्येन्न कीर्तयेत् ॥ ०१३ ॥

अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः ।
योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्द्विजः ॥ ०१४ ॥

सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेष्यते ।
ऋग्यजुःसामगो विद्वान्षट्कर्मा पात्रमुच्यते ॥ ०१५ ॥

स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रतिनरं भवेत् ।
पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ॥ ०१६ ॥

लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्याद्रजसः पुमान् ।
बहुयत्नेन महता पापनिर्हरणं तथा ॥ ०१७ ॥

विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति भेषजम् ।
तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्यधर्मः सुखावहः ॥ ०१८ ॥

मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभे ।
अशुभेभ्यः समाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ ०१९ ॥

सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजय ।
स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मो विधीयताम् ॥ ०२० ॥

अधृतात्मन्धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान्भव ।

अप्रशान्त प्रशाम्य त्वमप्राज्ञ प्राज्ञवच्चर ॥ ०२१ ॥

तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायसहचारिणा ।
इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ॥ ०२२ ॥

राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभिषः ।
ययातिः क्षीणपुण्यश्च धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥ ०२३ ॥

तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् ।
प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ०२४ ॥

स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम् ।
विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह ॥ ०२५ ॥

याज्ञवल्क्यजनकसंवादः

अध्याय २९८

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंश्रयात् ।
जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ ००१ ॥

यच्छिवं नित्यमभयं नित्यं चाक्षरमव्ययम् ।
शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ॥ ००३ ॥

याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः ।
पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥ ००४ ॥

कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे कति प्रकृतयः स्मृताः ।
किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ॥ ००५ ॥

प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च ।
वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ००६ ॥

अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ००७ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि ।
योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः ॥ ००८ ॥

न तवाविदितं किञ्चिन्मां तु जिज्ञासते भवान् ।
पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ००९ ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ।
अथ सप्त तु व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ०१० ॥

अव्यक्तं च महांश्चैव तथाहङ्कार एव च ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ०११ ॥

एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।

श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ॥ ०१२ ॥

शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
वाक्क हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ ०१३ ॥

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥ ०१४ ॥

मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः ।
त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ॥ ०१५ ॥

अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ।
प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ ०१६ ॥

महतश्चाप्यहङ्कार उत्पद्यति नराधिप ।
द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतम् ॥ ०१७ ॥

अहङ्काराच्च संभूतं मनो भूतगुणात्मकम् ।
तृतीयः सर्ग इत्येष आहङ्कारिक उच्यते ॥ ०१८ ॥

मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप ।
चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं परिचक्षते ॥ ०१९ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तकाः ॥ ०२० ॥

श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ।
सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिन्तात्मकं स्मृतम् ॥ ०२१ ॥

अधः श्रोत्रेन्द्रियग्राम उत्पद्यति नराधिप ।
सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रियकं स्मृतम् ॥ ०२२ ॥

ऊर्ध्वस्त्रोतस्तथा तिर्यगुत्पद्यति नराधिप ।
अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ ०२३ ॥

तिर्यक्स्त्रोतस्त्वधःस्त्रोत उत्पद्यति नराधिप ।
नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ ०२४ ॥

एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुति निदर्शनात् ॥ ०२५ ॥

अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः ।
महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे ॥ ०२६ ॥

अध्याय २९९

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे ।
पञ्च कल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ ००१ ॥

रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप ।
सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहिनाम् ॥ ००२ ॥

ततो ब्रह्माणमसृजद्धैरण्याण्डसमुद्भवम् ।
सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ॥ ००३ ॥

संवत्सरमुषित्वाण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः ।

संदधेऽर्धं महीं कृत्स्नां दिवमर्धं प्रजापतिः ॥ ००४ ॥

द्यावापृथिव्योरित्येष राजन्वेदेषु पठ्यते ।
तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ००५ ॥

एतस्यापि च संख्यानं वेदवेदाङ्गपारगैः ।
दश कल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ॥ ००६ ॥

रात्रिमेतावतीं चास्य प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ००६ ॥

सृजत्यहङ्कारमृषिर्भूतं दिव्यात्मकं तथा ।
चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वं महानृषिः ॥ ००७ ॥

ते वै पितृभ्यः पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ००७ ॥

देवाः पितृणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः ।
चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ००८ ॥

परमेष्ठी त्वहङ्कारोऽसृजद्भूतानि पञ्चधा ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ००९ ॥

एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि तावदेवाहरुच्यते ॥ ०१० ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ॥ ०११ ॥

यैराविष्टानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव ॥ ०११ ॥

अन्योन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः ।
अन्योन्यमभिमन्यन्ते अन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ ०१२ ॥

ते वध्यमाना अन्योन्यं गुणैर्हारिभिरव्ययाः ।
इहैव परिवर्तन्ते तिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ ०१३ ॥

त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहरुच्यते ।
रत्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप ॥ ०१४ ॥

मनश्चरति राजेन्द्र चरितं सर्वमिन्द्रियैः ।
न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति ॥ ०१५ ॥

चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ०१६ ॥

तथेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिचक्षते ॥ ०१६ ॥

मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् ।
न चेन्द्रियव्युपरमे मनस्युपरमो भवेत् ॥ ०१७ ॥

एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि विभावयेत् ॥ ०१७ ॥

इन्द्रियाणां हि सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशाः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ३००

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

तत्त्वानां सर्गसंख्या च कालसंख्या तथैव च ।

मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु ॥ ००१ ॥

यथा संहरते जन्तून्ससर्ज च पुनः पुनः ।
अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च ॥ ००२ ॥

अहःक्षयमथो बुद्ध्वा निशि स्वप्नमनास्तथा ।
चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहङ्कृतं नरम् ॥ ००३ ॥

ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ।
कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ॥ ००४ ॥

चतुर्विधं प्रजाजालं निर्दहत्याशु तेजसा ।
जराय्वण्डस्वेदजातमुद्भिज्जं च नराधिप ॥ ००५ ॥

एतदुन्मेषमात्रेण विनिष्टं स्थाणुजङ्गमम् ।
कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः ॥ ००६ ॥

जगद्दग्ध्वामितबलः केवलं जगतीं ततः ।
अम्भसा बलिना क्षिप्रमापूर्यत समन्ततः ॥ ००७ ॥

ततः कालाग्निमासाद्य तदम्भो याति सङ्क्षयम् ।
विनष्टेऽम्भसि राजेन्द्र जाज्वलीत्यनलो महान् ॥ ००८ ॥

तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् ।
ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथाञ्जसा ॥ ००९ ॥

भक्षयामास बलवान्वायुरष्टात्मको बली ।
विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ०१० ॥

तमप्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेऽऽत्मना ।
आकाशमप्यतिनदन्मनो ग्रसति चारिकम् ॥ ०११ ॥

मनो ग्रसति सर्वात्मा सोऽहङ्कारः प्रजापतिः ।
अहङ्कारं महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् ॥ ०१२ ॥

तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ०१३ ॥

सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमा.णल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ०१४ ॥

हृदयं सर्वभूतानां पर्वणोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
अनुग्रसत्यनन्तं हि महात्मा विश्वमीश्वरः ॥ ०१५ ॥

ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम् ।
भूतभव्यमनुष्याणां स्रष्टारमनघं तथा ॥ ०१६ ॥

एषोऽप्ययस्ते राजेन्द्र यथावत्परिभाषितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ३०१

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
गन्तव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ००१ ॥

पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वार्थदर्शिनः ।
विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ००२ ॥

उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्यथायोगनिदर्शनम् ।
अधिभूतं तथानन्दो दैवतं च प्रजापतिः ॥ ००३ ॥

हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासांख्यनिदर्शनम् ।
कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ००४ ॥

वागध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ००५ ॥

चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ ००६ ॥

श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ ००७ ॥

जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वनिदर्शनम् ।
रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतम् ॥ ००८ ॥

घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
गन्ध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतम् ॥ ००९ ॥

त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।
स्पर्श एवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥ ०१० ॥

मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
मन्तव्यमधिभूतं तु चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ०११ ॥

अहङ्कारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शनम् ।
अभिमानोऽधिभूतं तु भवस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०१२ ॥

बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावेदनिदर्शनम् ।
बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ ०१३ ॥

एषा ते व्यक्ततो राजन्विभूतिरनुवर्णिता ।
आदौ मध्ये तथा चान्ते यथातत्त्वेन तत्त्ववित् ॥ ०१४ ॥

प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया ।
क्रीडार्थं तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१५ ॥

यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ।
प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्बहून् ॥ ०१६ ॥

सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ।
सुखं शुद्धित्वमारोग्यं संतोषः श्रद्दधानता ॥ ०१७ ॥

अकार्पण्यमसंरम्भः क्षमा धृतिरहिंसता ।
समता सत्यमानृण्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ ०१८ ॥

शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ।
इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकत्थनम् ॥ ०१९ ॥

दानेन चानुग्रहणमस्पृहार्थे परार्थता ।
सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ ०२० ॥

रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे ।
अत्याशित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ॥ ०२१ ॥

परापवादेषु रतिर्विवादानां च सेवनम् ।
अहङ्कारस्त्वसत्कारश्चिन्ता वैरोपसेवनम् ॥ ०२२ ॥

परितापोऽपहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा ।

भेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा ॥ ०२३ ॥

दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ ०२३ ॥

तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ।
मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसञ्ज्ञितम् ॥ ०२४ ॥

मरणं चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
तमसो लक्षणानीह भक्षाणामभिरोचनम् ॥ ०२५ ॥

भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृप्तता ।
गन्धवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च ॥ ०२६ ॥

दिवास्वप्ने विवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ॥ ०२७ ॥

द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ३०२

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।
कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ ००१ ॥

शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।
कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ ००२ ॥

सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् ।
तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ००३ ॥

केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ॥ ००४ ॥

द्वंद्वमेषां त्रयाणां तु संनिपातं च तत्त्वतः ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ॥ ००५ ॥

सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ।
तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ॥ ००६ ॥

अव्यक्तसत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ।
रजःसत्त्वसमायुक्तो मनुष्येषूपपद्यते ॥ ००७ ॥

रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ।
रजस्तामससत्त्वैश्च युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् ॥ ००८ ॥

पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्मनीषिणाम् ।
शास्वतं चाव्ययं चैव अक्षरं चाभयं च यत् ॥ ००९ ॥

ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतम् ।
अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् ॥ ०१० ॥

अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
स एष प्रकृतिष्ठो हि तस्थुरित्यभिधीयते ॥ ०११ ॥

अचेतनश्चैष मतः प्रकृतिस्थश्च पार्थिव ।
एतेनाधिष्ठितश्चैव सृजते संहरत्यपि ॥ ०१२ ॥

जनक उवाच ॥

अनादिनिधनावेतावुभावेव महामुने ।
अमूर्तिमन्तावचलावप्रकम्प्यौ च निर्व्रणौ ॥ ०१३ ॥

अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः ।
चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥ ०१४ ॥

त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे ।
साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ०१५ ॥

अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावं तथैव च ।
तथैवोत्क्रमणस्थानं देहिनोऽपि वियुज्यतः ॥ ०१६ ॥

कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तद्ब्रूहि मे द्विज ।
सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन पृथग्योगं तथैव च ॥ ०१७ ॥

अरिष्टानि च तत्त्वेन वक्तुमर्हसि सत्तम ।
विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ ०१८ ॥

अध्याय ३०३

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशां पते ।
गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वं निबोध मे ॥ ००१ ॥

गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा ।

प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ००२ ॥

गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणानेवाभिवर्तते ।
उपयुङ्क्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ॥ ००३ ॥

अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः ।
न मत्तः परमस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥ ००४ ॥

अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम् ।
नित्यत्वादक्षरत्वाच्च क्षराणां तत्त्वतोऽन्यथा ॥ ००५ ॥

यदाज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः ।
यदात्मानं न जानीते तदाव्यक्तमिहोच्यते ॥ ००६ ॥

कर्तृत्वाच्चापि तत्त्वानां तत्त्वधर्मी तथोच्यते ।
कर्तृत्वाच्चैव योनीनां योनिधर्मा तथोच्यते ॥ ००७ ॥

कर्तृत्वात्प्रकृतीनां तु तथा प्रकृतिधर्मिता ।
कर्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्मी तथोच्यते ॥ ००८ ॥

गुणानां प्रसवत्वाच्च तथा प्रसवधर्मवान् ।
कर्तृत्वात्प्रलयानां च तथा प्रलयधर्मिता ॥ ००९ ॥

बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च ।
उपेक्षकत्वादन्यत्वादभिमानाच्च केवलम् ॥ ०१० ॥

मन्यन्ते यतयः शुद्धा अध्यात्मविगतज्वराः ।
अनित्यं नित्यमव्यक्तमेवमेतद्धि शुश्रुम ॥ ०११ ॥

अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषस्तथा ।
सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ॥ ०१२ ॥

अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसञ्ज्ञकः ।
यथा मुञ्ज इषीकायास्तथैवैतद्धि जायते ॥ ०१३ ॥

अन्यं च मशकं विद्यादन्यच्चोदुम्बरं तथा ।
न चोदुम्बरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ॥ ०१४ ॥

अन्य एव तथा मत्स्यस्तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः ॥ ०१५ ॥

अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवैहि भोः ।
न चोपलिप्यते सोऽग्निरुखासंस्पर्शनेन वै ॥ ०१६ ॥

पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करम् ॥ ०१७ ॥

एतेषां सह संवासं विवासं चैव नित्यशः ।
यथा तथैनं पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः ॥ ०१८ ॥

ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः ॥ ०१९ ॥

सांख्यदर्शनमेतत्ते परिसंख्यातमुत्तमम् ।
एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः ॥ ०२० ॥

ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामपि दर्शनम् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ३०४

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ ००१ ॥

नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।
तावुभावेकचर्यौ तु उभावनिधनौ स्मृतौ ॥ ००२ ॥

पृथक्पृथक्तु पश्यन्ति येऽल्पबुद्धिरता नराः ।
वयं तु राजन्पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ॥ ००३ ॥

यदेव योगाः पश्यन्ति तत्सांख्यैरपि दृश्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ००४ ॥

रुद्रप्रधानानपरान्विद्धि योगान्परंतप ।
तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ॥ ००५ ॥

यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन वै ।
योगेन लोकान्विचरन्सुखं संन्यस्य चानघ ॥ ००६ ॥

वेदेषु चाष्टगुणितं योगमाहुर्मनीषिणः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम ॥ ००७ ॥

द्विगुणं योगकृत्यं तु योगानां प्राहुरुत्तमम् ।
सगुणं निर्गुणं चैव यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ००८ ॥

धारणा चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव ।
प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारणं मनः ॥ ००९ ॥

यत्र दृश्येत मुञ्चन्वै प्राणान्मैथिलसत्तम ।
वाताधिक्यं भवत्येव तस्माद्धि न समाचरेत् ॥ ०१० ॥

निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः ।
मध्ये सुप्त्वा परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः ॥ ०११ ॥

तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योऽऽत्मा न संशयः ॥ ०१२ ॥

पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पञ्चधा ।
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं तथैव च ॥ ०१३ ॥

प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल ।
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य ह ॥ ०१४ ॥

मनस्तथैवाहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥ ०१५ ॥

एवं हि परिसंख्याय ततो ध्यायेत केवलम् ।
विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ॥ ०१६ ॥

तस्थुषं पुरुषं सत्त्वमभेद्यमजरामरम् ।
शाश्वतं चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ०१७ ॥

युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत् ।
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ॥ ०१८ ॥

निवाते तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ।
निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ ०१९ ॥

पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः ।

नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम् ॥ ०२० ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः ।
क्रियमाणैर्न कम्पेत युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ॥ ०२१ ॥

तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः ।
सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः ॥ ०२२ ॥

संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत् ।
तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा ॥ ०२३ ॥

स्थिरत्वादिन्द्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च ।
एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत् ॥ ०२४ ॥

स युक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम् ।
महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंनिभम् ॥ ०२५ ॥

एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् ।
कालेन महता राजञ्श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ०२६ ॥

एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ३०५

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्वावहितो नृप ।

पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ ००१ ॥

जङ्घाभ्यां तु वसून्देवानाप्नुयादिति नः श्रुतम् ।
जानुभ्यां च महाभागान्देवान्साध्यानवाप्नुयात् ॥ ००२ ॥

पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां तु प्रजापतिम् ॥ ००३ ॥

पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च ।
बाहुभ्यामिन्द्रमित्याहुरुरसा रुद्रमेव च ॥ ००४ ॥

ग्रीवायास्तमृषिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
विश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात् ॥ ००५ ॥

घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यां सूर्यमेव च ।
भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनथ ॥ ००६ ॥

ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा ।
एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ॥ ००७ ॥

अरिष्टानि तु वक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः ।
संवत्सरवियोगस्य संभवेयुः शरीरिणः ॥ ००८ ॥

योऽरुन्धतीं न पश्येत दृष्टपूर्वां कदाचन ।
तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ॥ ००९ ॥

खण्डाभासं दक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ ००९ ॥

परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ।
आत्मच्छायाकृतीभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ ०१० ॥

अतिद्युतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ।
प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ ०११ ॥

दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।
कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ ०१२ ॥

शीर्णनाभि यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति ।
तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ॥ ०१३ ॥

शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ।
देवतायतनस्थस्तु षड्रात्रेण स मृत्युभाक् ॥ ०१४ ॥

कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता ।
सञ्ज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ ०१५ ॥

अकस्माच्च स्रवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ।
मूर्धतश्चोत्पतेद्धूमः सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ ०१६ ॥

एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोऽऽत्मवान् ।
निशि चाहनि चात्मानं योजयेत्परमात्मनि ॥ ०१७ ॥

प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रति तद्भवेत् ।
अथास्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ॥ ०१८ ॥

सर्वगन्धान्रसांश्चैव धारयेत समाहितः ।
तथा हि मृत्युं जयति तत्परेणान्तरात्मना ॥ ०१९ ॥

ससांख्यधारणं चैव विदित्वा मनुजर्षभ ।
जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ॥ ०२० ॥

गच्छेत्प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।

शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ३०६

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ ००१ ॥

यथार्षेणेह विधिना चरतावमतेन ह ।
मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ॥ ००२ ॥

महता तपसा देवस्तपिष्ठः सेवितो मया ।
प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ॥ ००३ ॥

वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ।
तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥ ००४ ॥

ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः ।
यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ००५ ॥

ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज ।
सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ००६ ॥

ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु ।
विवृतं च ततो मेऽऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥ ००७ ॥

ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ ।

अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ००८ ॥

ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्रविः ।
मुहूर्तं सह्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यसि ॥ ००९ ॥

शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः ।
प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सोत्तरः सखिलो द्विज ॥ ०१० ॥

कृत्स्नं शतपथं चैव प्रणेष्यसि द्विजर्षभ ।
तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ०११ ॥

प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदम् ।
एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्तत ॥ ०१२ ॥

ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ ।
गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम् ॥ ०१३ ॥

ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जनभूषिता ।
ओङ्कारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥ ०१४ ॥

ततोऽहमर्घ्यं विधिवत्सरस्वत्यै न्यवेदयम् ।
तपतां च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः ॥ ०१५ ॥

ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससङ्ग्रहम् ।
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥ ०१६ ॥

कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् ।
विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ॥ ०१७ ॥

ततः सशिष्येण मया सूर्येणेव गभस्तिभिः ।
व्याप्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः ॥ ०१८ ॥

मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्धं हृतवानहम् ।
स्ववेददक्षिणायाथ विमर्दे मातुलेन ह ॥ ०१९ ॥

सुमन्तुनाथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै ।
पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः ॥ ०२० ॥

दश पञ्च च प्राप्तानि यजूंष्यर्कान्मयानघ ।
तथैव लोमहर्षाच्च पुराणमवधारितम् ॥ ०२१ ॥

बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीम् ।
सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ॥ ०२२ ॥

कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं कारितं च मे ।
यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितम् ॥ ०२३ ॥

शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससङ्ग्रहम् ।
सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ॥ ०२४ ॥

शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदर्शिताः ।
प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयम् ॥ ०२५ ॥

किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं च वेद्यमनुत्तमम् ।
चिन्तये तत्र चागत्य गन्धर्वो मामपृच्छत ॥ ०२६ ॥

विश्वावसुस्ततो राजन्वेदान्तज्ञानकोविदः ।
चतुर्विंशतिकान्प्रश्नान्पृष्ट्वा वेदस्य पार्थिव ॥ ०२७ ॥

पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तथा ॥ ०२७ ॥

विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च ।

ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञो ज्ञः कस्तपा अतपास्तथा ॥ ०२८ ॥

सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्ये तथैव च ॥ ०२८ ॥

वेद्यावेद्यं तथा राजन्नचलं चलमेव च ।
अपूर्वमक्षयं क्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमम् ॥ ०२९ ॥

अथोक्तश्च मया राजन्राजा गन्धर्वसत्तमः ।
पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमुत्तममर्थवत् ॥ ०३० ॥

मुहूर्तं मृष्यतां तावद्यावदेनं विचिन्तये ।
बाढमित्येव कृत्वा स तूष्णीं गन्धर्व आस्थितः ॥ ०३१ ॥

ततोऽन्वचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीम् ।
मनसा स च मे प्रश्नो दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ ०३२ ॥

तत्रोपनिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव ।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ ०३३ ॥

चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांपरायिकी ।
उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशेऽधि धिष्ठिता ॥ ०३४ ॥

अथोक्तस्तु मया राजन्राजा विश्वावसुस्तदा ।
श्रूयतां यद्भवानस्मान्प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥ ०३५ ॥

विश्वाविश्वेति यदिदं गन्धर्वेन्द्रानुपृच्छसि ।
विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयङ्करम् ॥ ०३६ ॥

त्रिगुणं गुणकर्तृत्वादविश्वो निष्कलस्तथा ।
अश्वस्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ०३७ ॥

अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणम् ।
तथैव मित्रं पुरुषं वरुणं प्रकृतिं तथा ॥ ०३८ ॥

ज्ञानं तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च ।
अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ॥ ०३९ ॥

कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते ।
तपाः प्रकृतिरित्याहुरतपा निष्कलः स्मृतः ॥ ०४० ॥

तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ।
चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु ॥ ०४१ ॥

चलां तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षेपसर्गयोः ।
अक्षेपसर्गयोःकर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ०४२ ॥

अजावुभावप्रजौ च अक्षयौ चाप्युभावपि ।
अजौ नित्यावुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयाः ॥ ०४३ ॥

अक्षयत्वात्प्रजनने अजमत्राहुरव्ययम् ।
अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयो ह्यस्य न विद्यते ॥ ०४४ ॥

गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः ।
एषा तेऽऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी ॥ ०४५ ॥

विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि ।
एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः ॥ ०४६ ॥

जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः ।
वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वसत्तम ॥ ०४७ ॥

साङ्गोपाङ्गानपि यदि पञ्च वेदानधीयते ।

वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ०४८ ॥

यो घृतार्थी खरीक्षीरं मथेद्गन्धर्वसत्तम ।
विष्ठां तत्रानुपश्येत न मण्डं नापि वा घृतम् ॥ ०४९ ॥

तथा वेद्यमवेद्यं च वेदविद्यो न विन्दति ।
स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥ ०५० ॥

द्रष्टव्यौ नित्यमेवैतौ तत्परेणान्तरात्मना ।
यथास्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥ ०५१ ॥

अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीमिमाम् ।
परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ०५२ ॥

यदा तु पश्यतेऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ०५३ ॥

अन्यश्च शश्वदव्यक्तस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तस्य द्वावनुपश्येत तमेकमिति साधवः ॥ ०५४ ॥

तेनैतन्नाभिजानन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।
जन्ममृत्युभयाद्योगाः सांख्याश्च परमैषिणः ॥ ०५५ ॥

विश्वावसुरुवाच ॥

पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम ।
तथा तन्न तथा वेति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०५६ ॥

जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य च मे श्रुतम् ।
पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥ ०५७ ॥

भिक्षोः पञ्चशिखस्याथ कपिलस्य शुकस्य च ।
गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ॥ ०५८ ॥

नारदस्यासुरेश्चैव पुलस्त्यस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ०५९ ॥

कश्यपस्य पितुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतम् ।
तदनन्तरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ०६० ॥

दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैत्येभ्यश्च ततस्ततः ।
प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ॥ ०६१ ॥

तस्मात्तद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ।
भवान्प्रबर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ०६२ ॥

न तवाविदितं किञ्चिद्भवाञ्श्रुतिनिधिः स्मृतः ।
कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ०६३ ॥

ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः ।
पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषते ॥ ०६४ ॥

सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मन्नवाप्तं कृत्स्नमेव च ।
तथैव योगज्ञानं च याज्ञवल्क्य विशेषतः ॥ ०६५ ॥

निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरम् ।
श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ॥ ०६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

कृत्स्नधारिणमेव त्वां मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
जिज्ञाससि च मां राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ०६७ ॥

अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकः ।
न तु बुध्यति गन्धर्व प्रकृतिः पञ्चविंशकम् ॥ ०६८ ॥

अनेनाप्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदन्ति तम् ।
सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ०६९ ॥

पश्यंस्तथैवापश्यंश्च पश्यत्यन्यस्तथानघ ।
षड्विंशः पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ॥ ०७० ॥

न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनुपश्यति ॥ ०७० ॥

पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परमो मम ।
न चतुर्विंशकोऽग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ ०७१ ॥

मत्स्येवोदकमन्वेति प्रवर्तति प्रवर्तनात् ।
यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते ॥ ०७२ ॥

सस्नेहः सहवासाच्च साभिमानश्च नित्यशः ॥ ०७२ ॥

स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ।
उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृतः ॥ ०७३ ॥

यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विजः ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ०७४ ॥

अन्यश्च राजन्नवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥ ०७५ ॥

तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।
जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ॥ ०७६ ॥

षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः ॥ ०७६ ॥

यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
तदा स सर्वविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विन्दति ॥ ०७७ ॥

एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्वं मया श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ०७८ ॥

पश्यापश्यं योऽनुपश्येत्क्षेमं तत्त्वं च काश्यप ।
केवलाकेवलं चाद्यं पञ्चविंशात्परं च यत् ॥ ०७९ ॥

विश्वावसुरुवाच ॥

तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया भोः ; सम्यक्क्षेम्यं देवताद्यं यथावत् ।
स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं ; बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं नमस्ते ॥ ०८० ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ॥

एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं स ; विभ्राजन्वै श्रीमता दर्शनेन ।
तुष्टश्च तुष्ट्या परयाभिनन्द्य ; प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ०८१ ॥

ब्रह्मादीनां खेचराणां क्षितौ च ; ये चाधस्तात्संवसन्ते नरेन्द्र ।
तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्वै ; सम्यक्क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ॥ ०८२ ॥

सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च ; तद्वद्योगा योगधर्मे रताश्च ।
ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्या ;स्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ०८३ ॥

ज्ञानान्मोक्षो जायते पूरुषाणां ; नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र ।
तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं ; येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ०८४ ॥

प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा ; वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं ; न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥ ०८५ ॥

सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च ; सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ।
तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि ; सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ॥ ०८६ ॥

ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणाः संप्रसूता ; बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ।
नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः ; सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ॥ ०८७ ॥

अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते ; तां तां राजंस्ते यथा यान्त्यभावम् ।
तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते ; घोरादज्ञानात्प्राकृतं योनिजालम् ॥ ०८८ ॥

तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं ; सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते ।
तस्थौ ब्रह्मा तस्थिवांश्चापरो य ;स्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्द्विजेन्द्राः ॥ ०८९ ॥

यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं ; याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व ।
राजन्गच्छस्वैतदर्थस्य पारं ; सम्यक्प्रोक्तं स्वस्ति तेऽस्त्वत्र नित्यम् ॥ ०९० ॥

भीष्म उवाच ॥

स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ।
प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ०९१ ॥

गते मुनिवरे तस्मिन्कृते चापि प्रदक्षिणे ।
दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥ ०९२ ॥

गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यस्य तथैव च ।
रत्नाञ्जलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ०९३ ॥

विदेहराज्यं च तथा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।
यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥ ०९४ ॥

सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः ।
धर्माधर्मौ च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥ ०९५ ॥

अनन्तमिति कृत्वा स नित्यं केवलमेव च ।
धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ॥ ०९६ ॥

जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् ।
ब्रह्माव्यक्तस्य कर्मेदमिति नित्यं नराधिप ॥ ०९७ ॥

पश्यन्ति योगाः सांख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ।
इष्टानिष्टवियुक्तं हि तस्थौ ब्रह्म परात्परम् ॥ ०९८ ॥

नित्यं तमाहुर्विद्वांसः शुचिस्तस्माच्छुचिर्भव ॥ ०९८ ॥

दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ।
ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह ॥ ०९९ ॥

ददात्यव्यक्तमेवैतत्प्रतिगृह्णाति तच्च वै ॥ ०९९ ॥

आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्त्वत्तोऽधिको भवेत् ।
एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ॥ १०० ॥

यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्याविपश्चिता ॥ १०१ ॥

न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन ।
लभतेऽव्यक्तसंस्थानं ज्ञात्वाव्यक्तं महीपते ॥ १०२ ॥

तथैव महतः स्थानमाहङ्कारिकमेव च ।
अहङ्कारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ॥ १०३ ॥

ये त्वव्यक्तात्परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः ।
जन्ममृत्युवियुक्तं च वियुक्तं सदसच्च यत् ॥ १०४ ॥

एतन्मयाप्तं जनकात्पुरस्ता ;त्तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यात् ।
ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा ; ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः ॥ १०५ ॥

दुर्गं जन्म निधनं चापि राज ;न्न भूतिकं ज्ञानविदो वदन्ति ।
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च ; दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ १०६ ॥

तस्मादुपासस्व परं महच्छुचि ; शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् ।
क्षेत्रज्ञवित्पार्थिव ज्ञानयज्ञ ;मुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ १०७ ॥

उपनिषदमुपाकरोत्तदा वै ; जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।
यदुपगणितशाश्वताव्ययं त ;च्छुभममृतत्वमशोकमृच्छतीति ॥ १०८ ॥

पञ्चशिखजनकसंवादः

अध्याय ३०७

युधिष्ठिर उवाच ॥

ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ।
दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ ००१ ॥

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नोपैति जरान्तकौ ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादं जनकस्य च ॥ ००३ ॥

वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमम् ।
पर्यपृच्छत्पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ००४ ॥

केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरान्तकौ ।
तपसा वाथ बुद्ध्या वा कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ००५ ॥

एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाच परोक्षवित् ।
निवृत्तिर्नैतयोरस्ति नानिवृत्तिः कथञ्चन ॥ ००६ ॥

न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ॥ ००७ ॥

सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोह्यते सदा ।
उह्यमानं निमज्जन्तमप्लवे कालसागरे ॥ ००८ ॥

जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते ॥ ००८ ॥

नैवास्य भविता कश्चिन्नासौ भवति कस्यचित् ।
पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ००९ ॥

नायमत्यन्तसंवासो लब्धपूर्वो हि केनचित् ॥ ००९ ॥

क्षिप्यन्ते तेन तेनैव निष्टनन्तः पुनः पुनः ।
कालेन जाता जाता हि वायुनेवाभ्रसञ्चयाः ॥ ०१० ॥

जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ ०११ ॥

एवंभूतेषु भूतेषु नित्यभूताध्रुवेषु च ।
कथं हृष्येत जातेषु मृतेषु च कथं ज्वरेत् ॥ ०१२ ॥

कुतोऽहमागतः कोऽस्मि क्व गमिष्यामि कस्य वा ।
कस्मिन्स्थितः क्व भविता कस्मात्किमनुशोचसि ॥ ०१३ ॥

द्रष्टा स्वर्गस्य न ह्यस्ति तथैव नरकस्य च ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ॥ ०१४ ॥

सुलभाजनकसंवादः

अध्याय ३०८

युधिष्ठिर उवाच ॥

अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम ।
कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ ००१ ॥

संन्यस्यते यथात्मायं संन्यस्तात्मा यथा च यः ।
परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ००३ ॥

संन्यासफलिकः कश्चिद्बभूव नृपतिः पुरा ।
मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ००४ ॥

स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतागमः ।
इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥ ००५ ॥

तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।
लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ००६ ॥

अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ।
महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ००७ ॥

तया जगदिदं सर्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥ ००८ ॥

सा सुसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति ससंशया ।
दर्शने जातसङ्कल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ००९ ॥

ततः सा विप्रहायाथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
अबिभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ ०१० ॥

चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी ।
विदेहानां पुरीं सुभ्रूर्जगाम कमलेक्षणा ॥ ०११ ॥

सा प्राप्य मिथिलां रम्यां समृद्धजनसङ्कुलाम् ।
भैक्षचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ ०१२ ॥

राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तथा ।
केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः ॥ ०१३ ॥

ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम् ।
पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ ०१४ ॥

अथ भुक्तवती प्रीता राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥ ०१५ ॥

सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया ।
सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपते ॥ ०१६ ॥

नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
सा स्म सञ्चोदयिष्यन्तं योगबन्धैर्बबन्ध ह ॥ ०१७ ॥

जनकोऽप्युत्स्मयन्राजा भावमस्या विशेषयन् ।
प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तमः ॥ ०१८ ॥

तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ ०१९ ॥

भगवत्याः क्व चर्येयं कृता क्व च गमिष्यसि ।
कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनां महीपतिः ॥ ०२० ॥

श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते ।
एष्वर्थेषूत्तरं तस्मात्प्रवेद्यं सत्समागमे ॥ ०२१ ॥

छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि सर्वशः ।
स त्वां संमन्तुमिच्छामि मानार्हासि मता हि मे ॥ ०२२ ॥

यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।
यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षे तमपि मे शृणु ॥ ०२३ ॥

पाराशर्यसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसंमतः ॥ ०२४ ॥

सांख्यज्ञाने तथा योगे महीपालविधौ तथा ।
त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्गताध्वा छिन्नसंशयः ॥ ०२५ ॥

स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिव्रजन् ।
वार्षिकांश्चतुरो मासान्पुरा मयि सुखोषितः ॥ ०२६ ॥

तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः ॥ ०२७ ॥

सोऽहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहिताम् ।
मुक्तरागश्चराम्येकः पदे परमके स्थितः ॥ ०२८ ॥

वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।
ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ ०२९ ॥

ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
महद्द्वंद्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ०३० ॥

सेयं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निर्द्वंद्वता मया ।
इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ॥ ०३१ ॥

यथा क्षेत्रं मृदूभूतमद्भिराप्लावितं तथा ।
जनयत्यङ्कुरं कर्म नृणां तद्वत्पुनर्भवम् ॥ ०३२ ॥

यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ।
प्राप्याप्यङ्कुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥ ०३३ ॥

तद्वद्भगवता तेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ।

ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ०३४ ॥

नाभिषज्जति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे ।
नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्रागदोषयोः ॥ ०३५ ॥

यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
सव्यं वास्या च यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥ ०३६ ॥

सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥ ०३७ ॥

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महर्षिभिः ।
ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥ ०३८ ॥

ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ०३९ ॥

प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ ०४० ॥

यमे च नियमे चैव द्वेषे कामे परिग्रहे ।
माने दम्भे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ॥ ०४१ ॥

त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन केनचित् ।
छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ ०४२ ॥

येन येन हि यस्यार्थः कारणेनेह कस्यचित् ।
तत्तदालम्बते द्रव्यं सर्वः स्वे स्वे परिग्रहे ॥ ०४३ ॥

दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरम् ।
उत्सृजन्परिगृह्णंश्च सोऽपि सङ्गान्न मुच्यते ॥ ०४४ ॥

आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मनि ।
राजर्षिभिक्षुकाचार्या मुच्यन्ते केन हेतुना ॥ ०४५ ॥

अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
मुच्यन्ते किं न मुच्यन्ते पदे परमके स्थिताः ॥ ०४६ ॥

काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धः कमण्डलुः ।
लिङ्गान्यत्यर्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ०४७ ॥

यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिञ्ज्ञानमेवात्र कारणम् ।
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम् ॥ ०४८ ॥

अथ वा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मतिः ।
किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥ ०४९ ॥

आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति कैञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।
कैञ्चन्ये चेतरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ ०५० ॥

तस्माद्धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।
बन्धनायतनेष्वेषु विद्धबन्धे पदे स्थितम् ॥ ०५१ ॥

राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबन्धनः ।
मोक्षाश्मनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ०५२ ॥

सोऽहमेवङ्गतो मुक्तो जातास्थस्त्वयि भिक्षुकि ।
अयथार्थो हि ते वर्णो वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ०५३ ॥

सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ।
तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ०५४ ॥

यच्चाप्यननुरूपं ते लिङ्गस्यास्य विचेष्टितम् ।
मुक्तोऽयं स्यान्न वेत्यस्माद्धर्षितो मत्परिग्रहः ॥ ०५५ ॥

न च कामसमायुक्ते मुक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डकम् ।
न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ०५६ ॥

मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ।
आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहम् ॥ ०५७ ॥

प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरे तथा ।
कस्य वा संनिसर्गात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम ॥ ०५८ ॥

वर्णप्रवरमुख्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियो ह्यहम् ।
नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्णसङ्करम् ॥ ०५९ ॥

वर्तसे मोक्षधर्मेषु गार्हस्थ्ये त्वहमाश्रमे ।
अयं चापि सुकष्टस्ते द्वितीयोऽऽश्रमसङ्करः ॥ ०६० ॥

सगोत्रां वासगोत्रां वा न वेद त्वां न वेत्थ माम् ।
सगोत्रमाविशन्त्यास्ते तृतीयो गोत्रसङ्करः ॥ ०६१ ॥

अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथ वा क्वचित् ।
अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसङ्करः ॥ ०६२ ॥

सा त्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि ।
अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥ ०६३ ॥

अथ वापि स्वतन्त्रासि स्वदोषेणेह केनचित् ।
यदि किञ्चिच्छ्रुतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ॥ ०६४ ॥

इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविघातकम् ।

दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं प्रवक्तव्यं प्रकाशितम् ॥ ०६५ ॥

न मय्येवाभिसंधिस्ते जयैषिण्या जये कृतः ।
येयं मत्परिषत्कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ०६६ ॥

तथा ह्येवं पुनश्च त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि ।
मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ॥ ०६७ ॥

सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता ।
भूयः सृजसि योगास्त्रं विषामृतमिवैकधा ॥ ०६८ ॥

इच्छतोर्हि द्वयोर्लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः ।
अलाभश्चाप्यरक्तस्य सोऽत्र दोषो विषोपमः ॥ ०६९ ॥

मा स्प्राक्षीः सधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय ।
कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम ॥ ०७० ॥

एतत्सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ०७० ॥

सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपतेः ।
तत्त्वं सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ०७१ ॥

न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथञ्चन ।
न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषागताः ॥ ०७२ ॥

राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ॥ ०७३ ॥

अत एतैर्बलैरेते बलिनः स्वार्थमिच्छता ।
आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवम् ॥ ०७४ ॥

सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ।

कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ०७५ ॥

इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः ।
प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ॥ ०७६ ॥

उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना ।
ततश्चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ॥ ०७७ ॥

नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ।
अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ ०७८ ॥

सौक्ष्म्यं संख्याक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ०७९ ॥

एषामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां सुलक्षणम् ।
शृणु संसार्यमाणानां पदार्थैः पदवाक्यतः ॥ ०८० ॥

ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यथाभेदेन वर्तते ।
तत्रातिशयिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ०८१ ॥

दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागशः ।
कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥ ०८२ ॥

इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ।
क्रमयोगं तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ॥ ०८३ ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः ।
इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ॥ ०८४ ॥

इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ।
तत्र या नृपते वृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ॥ ०८५ ॥

तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ।
एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ०८६ ॥

उपेतार्थमभिन्नार्थं नापवृत्तं न चाधिकम् ।
नाश्लक्ष्णं न च संदिग्धं वक्ष्यामि परमं तव ॥ ०८७ ॥

न गुर्वक्षरसंबद्धं पराङ्मुखमुखं न च ।
नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतम् ॥ ०८८ ॥

न न्यूनं कष्टशब्दं वा व्युत्क्रमाभिहितं न च ।
न शेषं नानुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ०८९ ॥

कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्दैन्यादानार्यकात्तथा ।
ह्रीतोऽनुक्रोशतो मानान्न वक्ष्यामि कथञ्चन ॥ ०९० ॥

वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं नृप ।
सममेति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ०९१ ॥

वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्यते ।
स्वार्थमाह परार्थं वा तदा वाक्यं न रोहति ॥ ०९२ ॥

अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानवः ।
विशङ्का जायते तस्मिन्वाक्यं तदपि दोषवत् ॥ ०९३ ॥

यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते ।
श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ०९४ ॥

तदर्थवदिदं वाक्यमुपेतं वाक्यसंपदा ।
अविक्षिप्तमना राजन्नेकाग्रः श्रोतुमर्हसि ॥ ०९५ ॥

कासि कस्य कुतो वेति त्वयाहमभिचोदिता ।
तत्रोत्तरमिदं वाक्यं राजन्नेकमनाः शृणु ॥ ०९६ ॥

यथा जतु च काष्ठं च पांसवश्चोदबिन्दुभिः ।
सुश्लिष्टानि तथा राजन्प्राणिनामिह संभवः ॥ ०९७ ॥

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च ।
पृथगात्मा दशात्मानः संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत् ॥ ०९८ ॥

न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः ।
एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मनि तथा परे ॥ ०९९ ॥

न वेद चक्षुश्चक्षुष्ट्वं श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ।
तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम् ॥ १०० ॥

संश्लिष्टा नाभिजायन्ते यथाप इह पांसवः ॥ १०० ॥

बाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु ।
रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः ॥ १०१ ॥

यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ १०१ ॥

ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन्मनो नामापरो गुणः ।
विचारयति येनायं निश्चये साध्वसाधुनी ॥ १०२ ॥

द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ।
येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०३ ॥

अथ द्वादशके तस्मिन्सत्त्वं नामापरो गुणः ।
महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥ १०४ ॥

क्षेत्रज्ञ इति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
ममायमिति येनायं मन्यते न च मन्यते ॥ १०५ ॥

अथ पञ्चदशो राजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ।
पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यं तदिहोच्यते ॥ १०६ ॥

गुणस्त्वेवापरस्तत्र संघात इति षोडशः ।
आकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ ॥ १०७ ॥

सुखदुःखे जरामृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये ।
इति चैकोनविंशोऽयं द्वंद्वयोग इति स्मृतः ॥ १०८ ॥

ऊर्ध्वमेकोनविंशत्याः कालो नामापरो गुणः ।
इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १०९ ॥

विंशकश्चैष संघातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भावयोगौ च गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ११० ॥

इत्येवं विंशतिश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ १११ ॥

एकविंशश्च दश च कलाः संख्यानतः स्मृताः ।
समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ॥ ११२ ॥

अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति ।
व्यक्तं चासां तथैवान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ ११३ ॥

अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीम् ।
प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ ११४ ॥

सेयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्व्यक्ततां गता ।

अहं च त्वं च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः ॥ ११५ ॥

बिन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसंभवाः ।
यासामेव निपातेन कललं नाम जायते ॥ ११६ ॥

कललादर्बुदोत्पत्तिः पेशी चाप्यर्बुदोद्भवा ।
पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः ॥ ११७ ॥

संपूर्णे नवमे मासे जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमान्वेति लिङ्गतः ॥ ११८ ॥

जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि ।
कौमाररूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते ॥ ११९ ॥

कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात् ।
अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥ १२० ॥

कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥ १२१ ॥

न चैषामप्ययो राज.ण्लक्ष्यते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थायां दीपस्येवार्च्चिषो गतिः ॥ १२२ ॥

तस्याप्येवंप्रभावस्य सदश्वस्येव धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः ॥ १२३ ॥

कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
संबन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वैरप्यवयवैरिह ॥ १२४ ॥

यथादित्यान्मणेश्चैव वीरुद्भ्यश्चैव पावकः ।
भवत्येवं समुदयात्कलानामपि जन्तवः ॥ १२५ ॥

आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किं न पश्यसि ॥ १२६ ॥

यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामध्यवस्यसि ॥ १२६ ॥

अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि ।
इदं मे स्यादिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य मैथिल ॥ १२७ ॥

कासि कस्य कुतो वेति वचने किं प्रयोजनम् ॥ १२७ ॥

रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये संधिविग्रहे ।
कृतवान्यो महीपाल किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२८ ॥

त्रिवर्गे सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु ।
सङ्गवान्यस्त्रिवर्गे च किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२९ ॥

प्रिये चैवाप्रिये चैव दुर्बले बलवत्यपि ।
यस्य नास्ति समं चक्षुः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३० ॥

तदमुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप ।
सुहृद्भिः स निवार्यस्ते विचित्तस्येव भेषजैः ॥ १३१ ॥

तानि तान्यनुसंदृश्य सङ्गस्थानान्यरिंदम ।
आत्मनात्मनि संपश्येत्किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३२ ॥

इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ।
चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ॥ १३३ ॥

य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति ह ।
एकमेव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १३४ ॥

तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति ।
गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ १३५ ॥

शय्यार्धं तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ।
तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ १३६ ॥

एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ।
गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहौ प्रति ॥ १३७ ॥

परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्जते ।
संधिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता ॥ १३८ ॥

स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्यास्वतन्त्रता ।
मन्त्रे चामात्यसमितौ कुत एव स्वतन्त्रता ॥ १३९ ॥

यदा त्वाज्ञापयत्यन्यांस्तदास्योक्ता स्वतन्त्रता ।
अवशः कार्यते तत्र तस्मिंस्तस्मिन्गुणे स्थितः ॥ १४० ॥

स्वप्तुकामो न लभते स्वप्तुं कार्यार्थिभिर्जनैः ।
शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यतेऽवशः ॥ १४१ ॥

स्नाह्यालभ पिब प्राश जुहुध्यग्नीन्यजेति च ।
वदस्व शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ १४२ ॥

अभिगम्याभिगम्यैनं याचन्ते सततं नराः ।
न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनात् ॥ १४३ ॥

दाने कोशक्षयो ह्यस्य वैरं चाप्यप्रयच्छतः ।
क्षणेनास्योपवर्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ॥ १४४ ॥

प्राज्ञाञ्शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थानेऽपि शङ्कते ।
भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ १४५ ॥

यदा चैते प्रदुष्यन्ति राजन्ये कीर्तिता मया ।
तदैवास्य भयं तेभ्यो जायते पश्य यादृशम् ॥ १४६ ॥

सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।
निग्रहानुग्रहौ कुर्वंस्तुल्यो जनक राजभिः ॥ १४७ ॥

पुत्रा दारास्तथैवात्मा कोशो मित्राणि सञ्चयः ।
परैः साधारणा ह्येते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः ॥ १४८ ॥

हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः ।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥ १४९ ॥

अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषप्रियोद्भवैः ।
शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैव विनिपातिभिः ॥ १५० ॥

द्वंद्वैस्तैस्तैरुपहतः सर्वतः परिशङ्कितः ।
बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ॥ १५१ ॥

तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत् ।
को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् ॥ १५२ ॥

ममेदमिति यच्चेदं पुरं राष्ट्रं च मन्यसे ।
बलं कोशममात्यांश्च कस्यैतानि न वा नृप ॥ १५३ ॥

मित्रामात्यं पुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
सप्ताङ्गश्चक्रसंघातो राज्यमित्युच्यते नृप ॥ १५४ ॥

सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः ।

अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥ १५५ ॥

तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत्सिध्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते ॥ १५६ ॥

सप्ताङ्गश्चापि संघातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम ।
संभूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ॥ १५७ ॥

यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मरतो भवेत् ।
स तुष्येद्दशभागेन ततस्त्वन्यो दशावरैः ॥ १५८ ॥

नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकम् ।
राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम् ॥ १५९ ॥

योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः ।
पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधो न विद्यते ॥ १६० ॥

साहमेतानि कर्माणि राज्यदुःखानि मैथिल ।
समर्था शतशो वक्तुमथ वापि सहस्रशः ॥ १६१ ॥

स्वदेहे नाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे ।
न मामेवंविधां मुक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि ॥ १६२ ॥

ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चशिखाच्छ्रुतः ।
सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः ॥ १६३ ॥

तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः ।
छत्रादिषु विशेषेषु कथं सङ्गः पुनर्नृप ॥ १६४ ॥

श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मिथ्या वापि श्रुतं श्रुतम् ।
अथ वा श्रुतसङ्काशं श्रुतमन्यच्छ्रुतं त्वया ॥ १६५ ॥

अथापीमासु सञ्ज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसि ।
अभिषङ्गावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो मया ॥ १६६ ॥

सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया ।
किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वतः ॥ १६७ ॥

नियमो ह्येष धर्मेषु यतीनां शून्यवासिता ।
शून्यमावासयन्त्या च मया किं कस्य दूषितम् ॥ १६८ ॥

न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानघ ।
न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वा नराधिप ॥ १६९ ॥

कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना ।
नैतत्सदसि वक्तव्यं सद्वासद्वा मिथः कृतम् ॥ १७० ॥

ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तथामात्या गुरूत्तमाः ।
त्वं चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवम् ॥ १७१ ॥

तदेवमनुसंदृश्य वाच्यावाच्यं परीक्षता ।
स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ १७२ ॥

यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णसंस्थितम् ।
तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मैथिल ॥ १७३ ॥

यदि वाप्यस्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानासि कञ्चन ।
ज्ञानं कृतमबीजं ते कथं तेनेह भिक्षुणा ॥ १७४ ॥

स गार्हस्थ्याच्च्युतश्च त्वं मोक्षं नावाप्य दुर्विदम् ।
उभयोरन्तराले च वर्तसे मोक्षवातिकः ॥ १७५ ॥

न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः ।
भावाभावसमायोगे जायते वर्णसङ्करः ॥ १७६ ॥

वर्णाश्रमपृथक्त्वे च दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः ।
नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्प्रवर्तते ॥ १७७ ॥

पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिकाः ।
आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रया वयम् ॥ १७८ ॥

न तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिकाः ।
स्वयमेवाश्रयन्त्येते भावा न तु पराश्रयम् ॥ १७९ ॥

पृथक्त्वादाश्रमाणां च वर्णान्यत्वे तथैव च ।
परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्णसङ्करः ॥ १८० ॥

नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा ।
तव राजन्सवर्णास्मि शुद्धयोनिरविप्लुता ॥ १८१ ॥

प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥ १८२ ॥

द्रोणश्च शतशृङ्गश्च वक्रद्वारश्च पर्वतः ।
मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मघवता सह ॥ १८३ ॥

साहं तस्मिन्कुले जाता भर्तर्यसति मद्विधे ।
विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ १८४ ॥

नास्मि सत्रप्रतिच्छन्ना न परस्वाभिमानिनी ।
न धर्मसङ्करकरी स्वधर्मेऽस्मि धृतव्रता ॥ १८५ ॥

नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्यप्रवादिनी ।

नासमीक्ष्यागता चाहं त्वत्सकाशं जनाधिप ॥ १८६ ॥

मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वाहं कुशलैषिणी ।
तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ॥ १८७ ॥

न वर्गस्था ब्रवीम्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः ।
मुक्तो न मुच्यते यश्च शान्तो यश्च न शाम्यति ॥ १८८ ॥

यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् ।
तथा हि त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमां वत्स्यामि शर्वरीम् ॥ १८९ ॥

साहमासनदानेन वागातिथ्येन चार्चिता ।
सुप्ता सुशरणा प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल ॥ १९० ॥

इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किञ्चिदन्यदतः परम् ॥ १९१ ॥

यावकाध्यायः (द्वैपायनशुकसंवादः)

अध्याय ३०९

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।
एतदिच्छामि कौरव्य श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।
अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ ००२ ॥

धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ हि हिमातपौ ।
क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ००३ ॥

सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः ।
अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥ ००४ ॥

सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संश्रय ॥ ००५ ॥

फेनपात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते ।
अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ००६ ॥

अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।
अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ॥ ००७ ॥

गण्यमानेषु वर्षेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।
जीविते शिष्यमाणे च किमुत्थाय न धावसि ॥ ००८ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।
पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ ००९ ॥

धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ०१० ॥

ये तु तुष्टाः सुनियताः सत्यागमपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ ०११ ॥

उपधार्य मतं तेषां वृद्धानां धर्मदर्शिनाम् ।
नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ ०१२ ॥

अद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ।
सर्वभक्षा न पश्यन्ति कर्मभूमिं विचेतसः ॥ ०१३ ॥

धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किञ्चित्किञ्चित्समारुह ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ ०१४ ॥

नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिवास्थिरम् ।
वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धतम् ॥ ०१५ ॥

कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ०१६ ॥

मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
अमोघासु पतन्तीषु धर्मयानेन संतर ॥ ०१७ ॥

तिष्ठन्तं च शयानं च मृत्युरन्वेषते यदा ।
निर्वृतिं लभसे कस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ ०१८ ॥

सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ०१९ ॥

क्रमशः सञ्चितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्ये दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ ०२० ॥

संपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।

इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ ०२२ ॥

ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभि ;स्तल्लब्ध्वा न परिपणेन हेडितव्यम् ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः ; क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व ॥ ०२३ ॥

अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः ; सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ।
ऋत्वास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो ; मांसाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम् ॥ ०२४ ॥

तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेगं ; गच्छन्तं सततमिहाव्यपेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं ; धर्मे ते भवतु मनः परं निशाम्य ॥ ०२५ ॥

येऽमी तु प्रचलितधर्मकामवृत्ताः ; क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।
क्लिश्यन्ते परिगतवेदनाशरीरा ; बह्वीभिः सुभृशमधर्मवासनाभिः ॥ ०२६ ॥

राजा धर्मपरः सदा शुभगोप्ता ; समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ।
बहुविधमपि चरतः प्रदिशति ; सुखमनुपगतं निरवद्यम् ॥ ०२७ ॥

श्वानो भीषणायोमुखानि वयांसि ; वडगृध्रकुलपक्षिणां च संघाः ।
नरां कदने रुधिरपा गुरुवचन ;नुदमुपरतं विशसन्ति ॥ ०२८ ॥

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः ; प्रभिनत्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् ।
निवसति भृशमसुखं पितृविषय ;विपिनमवगाह्य स पापः ॥ ०२९ ॥

यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः ; सततनिकृतिवञ्चनारतिः स्यात् ।
उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो ; भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ०३० ॥

उष्णां वैतरणीं महानदी ;मवगाढोऽसिपत्रवनभिन्नगात्रः ।
परशुवनशयो निपतितो ; वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ०३१ ॥

महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परम् ।
चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ॥ ०३२ ॥

प्रयास्यतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयम् ।
अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥ ०३३ ॥

पुरा मृतः प्रणीयसे यमस्य मृत्युशासनात् ।
तदन्तिकाय दारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ०३४ ॥

पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥ ०३५ ॥

पुरा विवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः ।
पुरैक एव नीयसे कुरुष्व सांपरायिकम् ॥ ०३६ ॥

पुरा सहिक्क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः ।
पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ०३७ ॥

स्मृतिश्च संनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक ।
समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ॥ ०३८ ॥

कृताकृते शुभाशुभे प्रमादकर्मविप्लुते ।
स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ०३९ ॥

पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते ।
बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ०४० ॥

पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसायकैः ।
प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ०४१ ॥

पुरा वृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥ ०४२ ॥

पुरान्धकारमेककोऽनुपश्यसि त्वरस्व वै ।
पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ॥ ०४३ ॥

पुरा कुसङ्गतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः ।
विचालयन्ति दर्शनाद्घटस्व पुत्र यत्परम् ॥ ०४४ ॥

धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ।
मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ०४५ ॥

न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परम् ।
यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सोऽश्नुते ॥ ०४६ ॥

परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम् ।
धनं यदक्षयं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ०४७ ॥

न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावकम् ।
अपक्व एव यावके पुरा प्रणीयसे त्वर ॥ ०४८ ॥

न मातृपितृबान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः ।
अनुव्रजन्ति सङ्कटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ०४९ ॥

यदेव कर्म केवलं स्वयं कृतं शुभाशुभम् ।
तदेव तस्य यौतकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ ०५० ॥

हिरण्यरत्नसञ्चयाः शुभाशुभेन सञ्चिताः ।
न तस्य देहसङ्क्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ॥ ०५१ ॥

परत्रगामिकस्य ते कृताकृतस्य कर्मणः ।

न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ॥ ०५२ ॥

मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यमुत्र गच्छतः ।
प्रपश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वतः ॥ ०५३ ॥

इहाग्निसूर्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्रयः ।
त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ॥ ०५४ ॥

यथानिशेषु सर्वतःस्पृशत्सु सर्वदारिषु ।
प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ०५५ ॥

अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्ररक्षिते ।
स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ॥ ०५६ ॥

न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परम् ।
यथाकृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलम् ॥ ०५७ ॥

यथाप्सरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह ।
तथाप्नुवन्ति कर्मतो विमानकामगामिनः ॥ ०५८ ॥

यथेह यत्कृतं शुभं विपाप्मभिः कृतात्मभिः ।
तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः ॥ ०५९ ॥

प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतोः ।
व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ०६० ॥

सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सहामहे ।
अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्विना न यावकम् ॥ ०६१ ॥

गता द्विरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः ।
कुरुष्व धर्मसञ्चयं वयो हि तेऽतिवर्तते ॥ ०६२ ॥

पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोमुखं दमम् ।
यथागृहीतमुत्थितं त्वरस्व धर्मपालने ॥ ०६३ ॥

यदा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि ।
तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ॥ ०६४ ॥

यदेकपातिनां सतां भवत्यमुत्र गच्छताम् ।
भयेषु सांपरायिकं निधत्स्व तं महानिधिम् ॥ ०६५ ॥

सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् ।
न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम् ॥ ०६६ ॥

इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र संमतम् ।
स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ०६७ ॥

दधाति यः स्वकर्मणा धनानि यस्य कस्यचित् ।
अबुद्धिमोहजैर्गुणैः शतैक एव युज्यते ॥ ०६८ ॥

श्रुतं समर्थमस्तु ते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः ।
तदेव तत्र दर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितम् ॥ ०६९ ॥

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ०७० ॥

किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते ; किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं ; पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ ०७१ ॥

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ ०७२ ॥

अनुगम्य श्मशानान्तं निवर्तन्तीह बान्धवाः ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ०७३ ॥

नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमतौ स्थितान् ।
वामतः कुरु विश्रब्धं परं प्रेप्सुरतन्द्रितः ॥ ०७४ ॥

एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद्धैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ०७५ ॥

अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।
सम्यक्स धर्मं कृत्वेह परत्र सुखमेधते ॥ ०७६ ॥

न देहभेदे मरणं विजानतां ; न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।
धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो ; य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ॥ ०७७ ॥

प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः ; फलं प्रयोक्ता लभते यथाविधि ।
निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते ; त्रिविष्टपं गच्छति धर्मपारगः ॥ ०७८ ॥

सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
तथात्मानं समादध्याद्भ्रश्येत न पुनर्यथा ॥ ०७९ ॥

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ।
तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं मित्रबान्धवैः ॥ ०८० ॥

यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेष्ववलम्बते ।
स्वर्गे कृतावकाशस्य तस्य नास्ति महद्भयम् ॥ ०८१ ॥

तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः ।
तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगमजानताम् ॥ ०८२ ॥

यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ०८३ ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ०८४ ॥

न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि यातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ०८५ ॥

इह लोके हि धनिनः परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामेव नश्यति ॥ ०८६ ॥

सञ्चिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ०८७ ॥

पश्य त्वं छिद्रभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ॥ ०८८ ॥

तदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रविश्य ताम् ।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ०८९ ॥

मासर्तुसञ्ज्ञापरिवर्तकेन ; सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण ; भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ०९० ॥

धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते ; बलेन किं येन रिपून्न बाधते ।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे ;त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ०९१ ॥

इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ॥ ०९२ ॥

शुकचरितम्

अध्याय ३१०

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ।
सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

कस्यां चोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधनः ।
न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ ००२ ॥

कथं च बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः ।
यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन्द्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ००३ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ००४ ॥

माहात्म्यमात्मयोगं च विज्ञानं च शुकस्य ह ।
यथावदानुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ००६ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।
तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ००७ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ ००८ ॥

अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ००९ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा ।
शुकस्याग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ ०१० ॥

मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।
विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ०११ ॥

शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ ०१२ ॥

योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।
धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ ०१३ ॥

अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चाभिभो ।
वीर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥ ०१४ ॥

सङ्कल्पेनाथ सोऽनेन दुष्प्रापेणाकृतात्मभिः ।
वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ ०१५ ॥

अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ।
आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ०१६ ॥

तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा ।
लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ०१७ ॥

आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ ।
मरुतो मारुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ॥ ०१८ ॥

अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ०१९ ॥

तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभाम् ।
धारयाणः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ॥ ०२० ॥

तस्मिन्दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसङ्कुले ।
आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमुद्यतः ॥ ०२१ ॥

न चास्य हीयते वर्णो न ग्लानिरुपजायते ।
त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२२ ॥

जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः ।
प्रज्वलन्त्यः स्म दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः ॥ ०२३ ॥

मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम ।
स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ॥ ०२४ ॥

ता एताद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः ।
अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ०२५ ॥

एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ ०२६ ॥

उवाच चैनं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव ।
एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ॥ ०२७ ॥

यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च खं तथा शुद्धो भविष्यति सुतो महान् ॥ ०२८ ॥

तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः ।

तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन्यशः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ३११

भीष्म उवाच ॥

स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ।
अरणीं त्वथ सङ्गृह्य ममन्थाग्निचिकीर्षया ॥ ००१ ॥

अथ रूपं परं राजन्बिभ्रतीं स्वेन तेजसा ।
घृताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ ००२ ॥

ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ।
अभवद्भगवान्व्यासो वने तस्मिन्युधिष्ठिर ॥ ००३ ॥

सा च कृत्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् ।
शुकी भूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ॥ ००४ ॥

स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् ।
शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ००५ ॥

स तु धैर्येण महता निगृह्णन्हृच्छयं मुनिः ।
न शशाक नियन्तुं तद्व्यासः प्रविसृतं मनः ॥ ००६ ॥

भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः ॥ ००६ ॥

यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ ००७ ॥

सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तमः ।
अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ ००८ ॥

शुक्रे निर्मथ्यमाने तु शुको जज्ञे महातपाः ।
परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ॥ ००९ ॥

यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुपात्तवान् ।
तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ०१० ॥

बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् ।
बभौ तदा भावितात्मा विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ०११ ॥

तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ।
स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा ॥ ०१२ ॥

अन्तरिक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनं च ह ।
पपात भुवि राजेन्द्र शुकस्यार्थे महात्मनः ॥ ०१३ ॥

जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः ॥ ०१४ ॥

विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ ।
हाहाहूहू च गन्धर्वौ तुष्टुवुः शुकसंभवम् ॥ ०१५ ॥

तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ।
देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ ०१६ ॥

दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्षात्र मारुतः ।
जङ्गमं स्थावरं चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ ०१७ ॥

तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ।
जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥ ०१८ ॥

तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि चाभिभो ॥ ०१९ ॥

हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चाषाश्च भारत ॥ ०२० ॥

आरणेयस्तथा दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ।
तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ॥ ०२१ ॥

उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससङ्ग्रहाः ।
उपतस्थुर्महाराज यथास्य पितरं तथा ॥ ०२२ ॥

बृहस्पतिं तु वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ।
उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ०२३ ॥

सोऽधीत्य वेदानखिलान्सरहस्यान्ससङ्ग्रहान् ।
इतिहासं च कार्त्स्न्येन राजशास्त्राणि चाभिभो ॥ ०२४ ॥

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।
उग्रं तपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ०२५ ॥

देवतानामृषीणां च बाल्येऽपि स महातपाः ।
संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ ०२६ ॥

न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ३१२

भीष्म उवाच ॥

स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोर्थी विनयान्वितः ॥ ००१ ॥

मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः शान्तिः परमा संभवेत्प्रभो ॥ ००२ ॥

श्रुत्वा पुत्रस्य वचनं परमर्षिरुवाच तम् ।
अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्मांश्च विविधानपि ॥ ००३ ॥

पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको ब्रह्मविदां वरः ।
योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ॥ ००४ ॥

स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षविद्याविशारदम् ॥ ००५ ॥

उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलेन विशेषतः ॥ ००६ ॥

पितुर्नियोगादगमन्मैथिलं जनकं नृपम् ।
प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ००७ ॥

उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ००८ ॥

आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा पथा ।
नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ००९ ॥

अहङ्कारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
स्थातव्यं च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ ०१० ॥

स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ०११ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः ।
पद्भ्यां शक्तोऽन्तरिक्षेण क्रान्तुं भूमिं ससागराम् ॥ ०१२ ॥

स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीस्तीर्त्वा सरांसि च ।
बहुव्यालमृगाकीर्णा विविधाश्चाटवीस्तथा ॥ ०१३ ॥

मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे वर्षं हैमवतं तथा ।
क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ ०१४ ॥

स देशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् ।
आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥ ०१५ ॥

पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
अध्वानं सोऽतिचक्राम खेऽचरः खे चरन्निव ॥ ०१६ ॥

पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च ।
रत्नानि च विचित्राणि शुकः पश्यन्न पश्यति ॥ ०१७ ॥

उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च ।
पुण्यानि चैव तीर्थानि सोऽतिक्रम्य तथाध्वनः ॥ ०१८ ॥

सोऽचिरेणैव कालेन विदेहानाससाद ह ।

रक्षितान्धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ ०१९ ॥

तत्र ग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ।
पल्लीघोषान्समृद्धांश्च बहुगोकुलसङ्कुलान् ॥ ०२० ॥

स्फीतांश्च शालियवसैर्हंससारससेवितान् ।
पद्मिनीभिश्च शतशः श्रीमतीभिरलङ्कृतान् ॥ ०२१ ॥

स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् ।
मिथिलोपवनं रम्यमाससाद महर्द्धिमत् ॥ ०२२ ॥

हस्त्यश्वरथसङ्कीर्णं नरनारीसमाकुलम् ।
पश्यन्नपश्यन्निव तत्समतिक्रामदच्युतः ॥ ०२३ ॥

मनसा तं वहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ॥ ०२४ ॥

तस्या द्वारं समासाद्य द्वारपालैर्निवारितः ।
स्थितो ध्यानपरो मुक्तो विदितः प्रविवेश ह ॥ ०२५ ॥

स राजमार्गमासाद्य समृद्धजनसङ्कुलम् ।
पार्थिवक्षयमासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ ०२६ ॥

तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचो न्यषेधयन् ।
तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ ०२७ ॥

न चातपाध्वसंतप्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ ०२८ ॥

तेषां तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः ।
मध्यङ्गतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ ०२९ ॥

पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ०३० ॥

तत्रासीनः शुकस्तात मोक्षमेवानुचिन्तयन् ।
छायायामातपे चैव समदर्शी महाद्युतिः ॥ ०३१ ॥

तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ॥ ०३२ ॥

तत्रान्तःपुरसंबद्धं महच्चैत्ररथोपमम् ।
सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ ०३३ ॥

तद्दर्शयित्वा स शुकं मन्त्री काननमुत्तमम् ।
अर्हमासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ॥ ०३४ ॥

तं चारुवेषाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः ।
सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ ०३५ ॥

संलापोल्लापकुशला नृत्तगीतविशारदाः ।
स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः ॥ ०३६ ॥

कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः ।
परं पञ्चाशतो नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ॥ ०३७ ॥

पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयार्च्य च ।
देशकालोपपन्नेन साध्वन्नेनाप्यतर्पयन् ॥ ०३८ ॥

तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् ।
सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्येन भारत ॥ ०३९ ॥

क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्यश्चैव ताः शुकम् ।
उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः सर्वाः पर्यचरंस्तदा ॥ ०४० ॥

आरणेयस्तु शुद्धात्मा त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न कुप्यति ॥ ०४१ ॥

तस्मै शय्यासनं दिव्यं वरार्हं रत्नभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रियः ॥ ०४२ ॥

पादशौचं तु कृत्वैव शुकः संध्यामुपास्य च ।
निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ०४३ ॥

पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः ।
मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ०४४ ॥

ततो मुहूर्तादुत्थाय कृत्वा शौचमनन्तरम् ।
स्त्रीभिः परिवृतो धीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ०४५ ॥

अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।
तां च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ॥ ०४६ ॥

अध्याय ३१३

भीष्म उवाच ॥

ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।
पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ ००१ ॥

आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।
शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ ००२ ॥

स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ००३ ॥

पुरोधसा सङ्गृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।
प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम् ॥ ००४ ॥

तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् ।
पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ॥ ००५ ॥

स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ००५ ॥

प्रतिगृह्य च तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तमः ।
गां चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ॥ ००६ ॥

पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ।
अनामयं च राजेन्द्र शुकः सानुचरस्य ह ॥ ००७ ॥

अनुज्ञातः स तेनाथ निषसाद सहानुगः ।
उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ॥ ००८ ॥

कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ००९ ॥

शुक उवाच ॥

पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ ०१० ॥

तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ ०११ ॥

सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ।
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः ।
कथं च मोक्षः कर्तव्यो ज्ञानेन तपसापि वा ॥ ०१३ ॥

जनक उवाच ॥

यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
कृतोपनयनस्तात भवेद्वेदपरायणः ॥ ०१४ ॥

तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण चाभिभो ।
देवतानां पितृणां चाप्यनृणश्चानसूयकः ॥ ०१५ ॥

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः ॥ ०१६ ॥

समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये सदारो नियतो वसेत् ।
अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ॥ ०१७ ॥

उत्पाद्य पुत्रपौत्रं तु वन्याश्रमपदे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ ०१८ ॥

स वनेऽग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ।
निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ ०१९ ॥

शुक उवाच ॥

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते ।
किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु च ॥ ०२० ॥

एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
यथावेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ ०२१ ॥

जनक उवाच ॥

न विना ज्ञानविज्ञानं मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ ०२२ ॥

आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ ०२३ ॥

अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसङ्कथः ॥ ०२४ ॥

अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणा ।
कृत्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ ०२५ ॥

भवितैः कारणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ ०२६ ॥

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।
त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः ॥ ०२७ ॥

राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ ०२८ ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

संपश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ ०२९ ॥

पक्षीव प्लवनादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।
विहाय देहं निर्मुक्तो निर्द्वंद्वः प्रशमं गतः ॥ ०३० ॥

अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना ।
धार्यन्ते या द्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ०३१ ॥

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र रतं तत्रैव चैव तत् ।
स्वयं च शक्यं तद्द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ ०३२ ॥

न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः ।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०३३ ॥

यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०३४ ॥

संयोज्य तपसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहिनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च लोभं च ततो ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ०३५ ॥

यदा श्रव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।
समो भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०३६ ॥

यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति ।
काञ्चनं चायसं चैव सुखदुःखे तथैव च ॥ ०३७ ॥

शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ।
जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ०३८ ॥

प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ०३९ ॥

तमःपरिगतं वेश्म यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ ०४० ॥

एतत्सर्वं प्रपश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेद तद्भवान् ॥ ०४१ ॥

ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।
गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ०४२ ॥

तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ।
ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ॥ ०४३ ॥

अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ।
अधिकं च तवैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ०४४ ॥

बाल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ।
उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम् ॥ ०४५ ॥

व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ।
विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ॥ ०४६ ॥

भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ।
व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ॥ ०४७ ॥

नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुपा ।
नौत्सुक्यं नृत्तगीतेषु न राग उपजायते ॥ ०४८ ॥

न बन्धुषु निबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ।
पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ ०४९ ॥

अहं च त्वानुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ।
आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयम् ॥ ०५० ॥

यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।
तस्मिन्वै वर्तसे विप्र किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ०५१ ॥

अध्याय ३१४

भीष्म उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ।
आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ ००१ ॥

कृतकार्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः ।
शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वनः ॥ ००२ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तदा ।
हिमवन्तमियाद्द्रष्टुं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ००३ ॥

तमप्सरोगणाकीर्णं गीतस्वननिनादितम् ।
किंनराणां समूहैश्च भृङ्गराजैस्तथैव च ॥ ००४ ॥

मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ।
चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ॥ ००५ ॥

राजहंससमूहैश्च हृष्टैः परभृतैस्तथा ॥ ००५ ॥

पक्षिराजो गरुत्मांश्च यं नित्यमधिगच्छति ।

चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ ००६ ॥

यत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ००६ ॥

विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना ।
यत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिप्ता दिवौकसः ॥ ००७ ॥

शक्तिर्न्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै ।
यत्रोवाच जगत्स्कन्दः क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ॥ ००८ ॥

योऽन्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको विप्रा यस्याधिकं प्रियाः ।
यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ००९ ॥

सोऽभ्युद्धरत्विमां शक्तिमथ वा कम्पयत्विति ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः क इमामुद्धरेदिति ॥ ०१० ॥

अथ देवगणं सर्वं संभ्रान्तेन्द्रियमानसम् ।
अपश्यद्भगवान्विष्णुः क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ॥ ०११ ॥

किं न्वत्र सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् ॥ ०११ ॥

स नामृष्यत तं क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ।
स प्रहस्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा ॥ ०१२ ॥

कम्पयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ॥ ०१२ ॥

शक्त्यां तु कम्पमानायां विष्णुना बलिना तदा ।
मेदिनी कम्पिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ०१३ ॥

शक्तेनापि समुद्धर्तुं कम्पिता सा न तूद्धृता ।
रक्षता स्कन्दराजस्य धर्षणां प्रभविष्णुना ॥ ०१४ ॥

तां कम्पयित्वा भगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ।
पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ॥ ०१५ ॥

सोऽमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चितः ।
जग्राह तां तस्य शक्तिं न चैनामप्यकम्पयत् ॥ ०१६ ॥

नादं महान्तं मुक्त्वा स मूर्छितो गिरिमूर्धनि ।
विह्वलः प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ ०१७ ॥

यत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः ।
तपोऽतप्यत दुर्धर्षस्तात नित्यं वृषध्वजः ॥ ०१८ ॥

पावकेन परिक्षिप्तो दीप्यता तस्य चाश्रमः ।
आदित्यबन्धनं नाम दुर्धर्षमकृतात्मभिः ॥ ०१९ ॥

न तत्र शक्यते गन्तुं यक्षराक्षसदानवैः ।
दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतम् ॥ ०२० ॥

भगवान्पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवान् ।
सर्वविघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्य धीमतः ॥ ०२१ ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ।
देवान्संतापयंस्तत्र महादेवो धृतव्रतः ॥ ०२२ ॥

ऐन्द्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ।
विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ॥ ०२३ ॥

वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः ॥ ०२३ ॥

सुमन्तुं च महाभागं वैशंपायनमेव च ।

जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनम् ॥ ०२४ ॥

एभिः शिष्यैः परिवृतो व्यास आस्ते महातपाः ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं ददर्श पितुरुत्तमम् ॥ ०२५ ॥

आरणेयो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ॥ ०२५ ॥

अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ददर्श सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभम् ॥ ०२६ ॥

असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषमेषु च ।
योगयुक्तं महात्मानं यथा बाणं गुणच्युतम् ॥ ०२७ ॥

सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः ।
यथोपजोषं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ॥ ०२८ ॥

ततो निवेदयामास पित्रे सर्वमशेषतः ।
शुको जनकराजेन संवादं प्रीतमानसः ॥ ०२९ ॥

एवमध्यापयञ्शिष्यान्व्यासः पुत्रं च वीर्यवान् ।
उवास हिमवत्पृष्ठे पाराशर्यो महामुनिः ॥ ०३० ॥

ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्यावतस्थिरे ।
वेदाध्ययनसंपन्नाः शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ०३१ ॥

वेदेषु निष्ठां संप्राप्य साङ्गेष्वतितपस्विनः ।
अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुम् ॥ ०३२ ॥

महता श्रेयसा युक्ता यशसा च स्म वर्धिताः ।
एकं त्विदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतम् ॥ ०३३ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह ।
उच्यतामिति तद्वत्सा यद्वः कार्यं प्रियं मया ॥ ०३४ ॥

एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः ।
पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ०३५ ॥

ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमम् ।
यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः स्मो मुनिसत्तम ॥ ०३६ ॥

काङ्क्षामस्तु वयं सर्वे वरं दत्तं महर्षिणा ।
षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद नः ॥ ०३७ ॥

चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः ।
इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः काङ्क्षितो वरः ॥ ०३८ ॥

शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् ।
पराशरात्मजो धीमान्परलोकार्थचिन्तकः ॥ ०३९ ॥

उवाच शिष्यान्धर्मात्मा धर्म्यं नैःश्रेयसं वचः ॥ ०३९ ॥

ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्म शुश्रूषवे भवेत् ।
ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभिकाङ्क्षति ॥ ०४० ॥

भवन्तो बहुलाः सन्तु वेदो विस्तार्यतामयम् ।
नाशिष्ये संप्रदातव्यो नाव्रते नाकृतात्मनि ॥ ०४१ ॥

एते शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः ।
नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथञ्चन ॥ ०४२ ॥

यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः ।
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ०४३ ॥

न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये ।
यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति ॥ ०४४ ॥

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ०४५ ॥

वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।
स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ०४६ ॥

यो निर्वदेत संमोहाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
सोऽपध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम् ॥ ०४७ ॥

यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ०४८ ॥

एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ०४९ ॥

अध्याय ३१५

भीष्म उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः ।
अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा ॥ ००१ ॥

उक्ताः स्मो यद्भगवता तदात्वायतिसंहितम् ।
तन्नो मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥ ००२ ॥

अन्योन्यं च सभाज्यैवं सुप्रीतमनसः पुनः ।
विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ००३ ॥

शैलादस्मान्महीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने ।
वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं विभो ॥ ००४ ॥

शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ ००५ ॥

क्षितिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते ।
अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलम् ॥ ००६ ॥

तेऽनुज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना ।
जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च ॥ ००७ ॥

अवतीर्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् ।
संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥ ००८ ॥

पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः ।
याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥ ००९ ॥

अवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् ।
तूष्णीं ध्यानपरो धीमानेकान्ते समुपाविशत् ॥ ०१० ॥

तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः ।
अथैनमब्रवीत्काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ०११ ॥

भो भो महर्षे वासिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्तते ।
एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्से चिन्तयन्निव ॥ ०१२ ॥

ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते ।
रजसा तमसा चैव सोमः सोपप्लवो यथा ॥ ०१३ ॥

न भ्राजते यथापूर्वं निषादानामिवालयः ।
देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ॥ ०१४ ॥

ऋषयश्च हि देवाश्च गन्धर्वाश्च महौजसः ।
विमुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ॥ ०१५ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ ०१६ ॥

एतन्मनोनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुम् ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली ॥ ०१७ ॥

त्रिषु लोकेषु यद्वृत्तं सर्वं तव मते स्थितम् ।
तदाज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ०१८ ॥

यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर ।
वियुक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिहृष्टमिदं मनः ॥ ०१९ ॥

नारद उवाच ॥

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलम् ॥ ०२० ॥

अधीयतां भवान्वेदान्सार्धं पुत्रेण धीमता ।
विधुन्वन्ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥ ०२१ ॥

भीष्म उवाच ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् ।
तथेत्युवाच संहृष्टो वेदाभ्यासे दृढव्रतः ॥ ०२२ ॥

शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् ।
स्वरेणोच्चैः स शैक्षेण लोकानापूरयन्निव ॥ ०२३ ॥

तयोरभ्यसतोरेवं नानाधर्मप्रवादिनोः ।
वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः ॥ ०२४ ॥

ततोऽनध्याय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् ।
शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलसमन्वितः ॥ ०२५ ॥

अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयम् ।
आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितम् ॥ ०२६ ॥

शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ।
अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

दिव्यं ते चक्षुरुत्पन्नं स्वस्थं ते निर्मलं मनः ।
तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्त्वे व्यवस्थितः ॥ ०२८ ॥

आदर्शे स्वामिव छायां पश्यस्यात्मानमात्मना ।
न्यस्यात्मनि स्वयं वेदान्बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ ०२९ ॥

देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः ।
द्वावेतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवं चाधश्च गच्छतः ॥ ०३० ॥

पृथिव्यामन्तरिक्षे च यत्र संवान्ति वायवः ।
सप्तैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वशः ॥ ०३१ ॥

तत्र देवगणाः साध्याः समभूवन्महाबलाः ।

तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥ ०३२ ॥

उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः ।
अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततः परम् ॥ ०३३ ॥

अनपत्योऽभवत्प्राणो दुर्धर्षः शत्रुतापनः ।
पृथक्कर्माणि तेषां तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ०३४ ॥

प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टा वर्तयते पृथक् ।
प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥ ०३५ ॥

प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः ॥ ०३६ ॥

अम्बरे स्नेहमभ्रेभ्यस्तडिद्भ्यश्चोत्तमद्युतिः ।
आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन् ॥ ०३७ ॥

उदयं ज्योतिषां शश्वत्सोमादीनां करोति यः ।
अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति महर्षयः ॥ ०३८ ॥

यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् ।
उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥ ०३९ ॥

योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान्पर्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्वहो नाम वर्षिष्ठस्त्रितीयः स सदागतिः ॥ ०४० ॥

समुह्यमाना बहुधा येन नीलाः पृथग्घनाः ।
वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः ॥ ०४१ ॥

संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥ ०४२ ॥

योऽसौ वहति देवानां विमानानि विहायसा ।
चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ॥ ०४३ ॥

येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता रसान् ।
वायुना विहता मेघा न भवन्ति बलाहकाः ॥ ०४४ ॥

दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान् ।
पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ०४५ ॥

यस्मिन्पारिप्लवे दिव्या वहन्त्यापो विहायसा ।
पुण्यं चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ०४६ ॥

दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ।
योनिरंशुसहस्रस्य येन भाति वसुंधरा ॥ ०४७ ॥

यस्मादाप्यायते सोमो निधिर्दिव्योऽमृतस्य च ।
षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जवतां वरः ॥ ०४८ ॥

सर्वप्राणभृतां प्राणान्योऽन्तकाले निरस्यति ।
यस्य वर्त्मानुवर्तेते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ०४९ ॥

सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या शान्तयाध्यात्मनित्यया ।
ध्यानाभ्यासाभिरामाणां योऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ०५० ॥

यं समासाद्य वेगेन दिशामन्तं प्रपेदिरे ।
दक्षस्य दश पुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ॥ ०५१ ॥

येन सृष्टः पराभूतो यात्येव न निवर्तते ।
परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ०५२ ॥

एवमेतेऽदितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः ।
अनारमन्तः संवान्ति सर्वगाः सर्वधारिणः ॥ ०५३ ॥

एतत्तु महदाश्चर्यं यदयं पर्वतोत्तमः ।
कम्पितः सहसा तेन वायुनाभिप्रवायता ॥ ०५४ ॥

विष्णोर्निःश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः ।
सहसोदीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ॥ ०५५ ॥

तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्म नाधीयन्तेऽतिवायति ।
वायोर्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ॥ ०५६ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।
उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामयात्तदा ॥ ०५७ ॥

अध्याय ३१६

भीष्म उवाच ॥

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् ।
शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्वक्तुमीप्सितान् ॥ ००१ ॥

देवर्षिं तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
अर्घ्यपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ ००२ ॥

नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि ब्रह्मविदां वर ।
केन त्वां श्रेयसा तात योजयामीति हृष्टवत् ॥ ००३ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत ।
अस्मि.ण्ल्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥ ००४ ॥

नारद उवाच ॥

तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ००६ ॥

निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ००७ ॥

मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ।
नालं स दुःखमोक्षाय सङ्गो वै दुःखलक्षणम् ॥ ००८ ॥

सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धिनी ।
मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ ००९ ॥

सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ ०१० ॥

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ०११ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् ॥ ०१२ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत् ।

यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ ०१३ ॥

सर्वारम्भफलत्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।
येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥ ०१४ ॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेभ्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।
असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ ०१५ ॥

आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।
स विमुक्तः परं श्रेयो नचिरेणाधिगच्छति ॥ ०१६ ॥

अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणं सदा ।
यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥ ०१७ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ०१८ ॥

आकिञ्चन्यं सुसंतोषो निराशीष्ट्वमचापलम् ।
एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ ०१९ ॥

परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ ०२० ॥

निरामिषा न शोचन्ति त्यजेहामिषमात्मनः ।
परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ ०२१ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ०२२ ॥

गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचर्यारतः सदा ।
ब्राह्मणे नचिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ ०२३ ॥

द्वंद्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।
विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ ०२४ ॥

शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥ ०२५ ॥

तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ ०२६ ॥

अहिते हितसञ्ज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसञ्ज्ञकः ।
अनर्थे चार्थसञ्ज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ ०२७ ॥

संवेष्ट्यमानं बहुभिर्मोहतन्तुभिरात्मजैः ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ ०२८ ॥

अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् ॥ ०२९ ॥

पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ०३० ॥

महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानिवोद्धृतान् ।
स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्य जन्तून्सुदुःखितान् ॥ ०३१ ॥

कुटुम्बं पुत्रदारं च शरीरं द्रव्यसञ्चयाः ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ०३२ ॥

यदा सर्वं परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।
अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि ॥ ०३३ ॥

अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।
तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ०३४ ॥

न हि त्वा प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं च त्वा यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ०३५ ॥

विद्या कर्म च शौर्यं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ।
अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थस्तु विमुच्यते ॥ ०३६ ॥

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ०३७ ॥

रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ०३८ ॥

क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटाकराम् ।
त्यागवाताध्वगां शीघ्रां बुद्धिनावा नदीं तरेत् ॥ ०३९ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ०४० ॥

त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्मं चाप्यहिंसया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ०४१ ॥

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ०४२ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासं समुत्सृज ॥ ०४३ ॥

इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।

महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाणु यत् ॥ ०४४ ॥

इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसञ्ज्ञकः ॥ ०४५ ॥

सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ॥ ०४६ ॥

एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ।
त्रिवर्गोऽत्र सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ०४७ ॥

य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवाप्ययौ ।
पाराशर्येह बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किञ्चन ॥ ०४८ ॥

इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ०४९ ॥

इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तर्प्यते ।
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ॥ ०५० ॥

परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानवेलां न पश्यति ।
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ०५१ ॥

ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।
ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहजान् ॥ ०५२ ॥

लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते ॥ ०५२ ॥

अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ।
अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ॥ ०५३ ॥

यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः ।
स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ॥ ०५४ ॥

ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ०५५ ॥

अजस्रमेव मोहार्तो दुःखेषु सुखसञ्ज्ञितः ।
बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ॥ ०५६ ॥

ततो निवृत्तो बन्धात्स्वात्कर्मणामुदयादिह ।
परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ०५७ ॥

स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ।
सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भव भावविवर्जितः ॥ ०५८ ॥

संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।
संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयाम् ॥ ०५९ ॥

अध्याय ३१७

नारद उवाच ॥

अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ ००१ ॥

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ००२ ॥

तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे ।
तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ००३ ॥

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते अल्पबुद्धयः ॥ ००४ ॥

द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ००५ ॥

दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ००६ ॥

नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ००७ ॥

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ००८ ॥

मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ००९ ॥

नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिम् ।
सम्यक्प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ ०१० ॥

दुःखोपघाते शारीरे मानसे वाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुचिन्तयेत् ॥ ०११ ॥

भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ०१२ ॥

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।

एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ ०१३ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ०१४ ॥

न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ ०१५ ॥

सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ ०१६ ॥

परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ ०१७ ॥

दुःखमर्था हि त्यज्यन्ते पालने न च ते सुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ॥ ०१८ ॥

अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
अतृप्ता यान्ति विध्वंसं संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ०१९ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ०२० ॥

अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ०२१ ॥

निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ ०२२ ॥

भूतेष्वभावं सञ्चिन्त्य ये बुद्ध्वा तमसः परम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ ०२३ ॥

सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ०२४ ॥

अथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ ०२५ ॥

शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।
नोपभोगात्परं किञ्चिद्धनिनो वाधनस्य वा ॥ ०२६ ॥

प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखमनामयम् ।
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ ०२७ ॥

धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥ ०२८ ॥

प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ।
विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ ०२९ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ ०३० ॥

अध्याय ३१८

नारद उवाच ॥

सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।

नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ ००१ ॥

स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ ००२ ॥

रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः ।
सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ००३ ॥

व्याधितस्य विवित्साभिस्त्रस्यतो जीवितैषिणः ।
अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥ ००४ ॥

स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ ००५ ॥

व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
जातं मर्त्यं जरयति निमेषं नावतिष्ठते ॥ ००६ ॥

सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयन्नसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ००७ ॥

अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् ।
इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ॥ ००८ ॥

यो यमिच्छेद्यथाकामं कामानां तत्तदाप्नुयात् ।
यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ००९ ॥

संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाश्च स्वकर्मभिः ॥ ०१० ॥

अपरे बालिशाः सन्तो निर्गुणाः पुरुषाधमाः ।
आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिनः ॥ ०११ ॥

भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ ०१२ ॥

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कञ्चिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ०१३ ॥

अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः ।
शुक्रमन्यत्र संभूतं पुनरन्यत्र गच्छति ॥ ०१४ ॥

तस्य योनौ प्रसक्तस्य गर्भो भवति वा न वा ।
आम्रपुष्पोपमा यस्य निवृत्तिरुपलभ्यते ॥ ०१५ ॥

केषाञ्चित्पुत्रकामानामनुसंतानमिच्छताम् ।
सिद्धौ प्रयतमानानां नैवाण्डमुपजायते ॥ ०१६ ॥

गर्भाच्चोद्विजमानानां क्रुद्धादाशीविषादिव ।
आयुष्माञ्जायते पुत्रः कथं प्रेतः पितैव सः ॥ ०१७ ॥

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दश मासान्परिधृता जायन्ते कुलपांसनाः ॥ ०१८ ॥

अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसञ्चितान् ।
विपुलानभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ ०१९ ॥

अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे ।
उपद्रव इवाविष्टो योनिं गर्भः प्रपद्यते ॥ ०२० ॥

शीर्णं परशरीरेण निच्छवीकं शरीरिणम् ।
प्राणिनां प्राणसंरोधे मांसश्लेष्मविचेष्टितम् ॥ ०२१ ॥

निर्दग्धं परदेहेन परदेहं चलाचलम् ।
विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नावमिवाहितम् ॥ ०२२ ॥

सङ्गत्या जठरे न्यस्तं रेतोबिन्दुमचेतनम् ।
केन यत्नेन जीवन्तं गर्भं त्वमिह पश्यसि ॥ ०२३ ॥

अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्षाश्च भक्षिताः ।
तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते ॥ ०२४ ॥

गर्भमूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः ।
धारणे वा विसर्गे वा न कर्तुर्विद्यते वशः ॥ ०२५ ॥

स्रवन्ति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथापरे ।
आगमेन सहान्येषां विनाश उपपद्यते ॥ ०२६ ॥

एतस्माद्योनिसंबन्धाद्यो जीवन्परिमुच्यते ।
प्रजां च लभते काञ्चित्पुनर्द्वंद्वेषु मज्जति ॥ ०२७ ॥

शतस्य सहजातस्य सप्तमीं दशमीं दशाम् ।
प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति शतायुषः ॥ ०२८ ॥

नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः ।
व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्यालैः क्षुद्रमृगा इव ॥ ०२९ ॥

व्याधिभिर्भक्ष्यमाणानां त्यजतां विपुलं धनम् ।
वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ॥ ०३० ॥

ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः ।
व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ ०३१ ॥

ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।

दृश्यन्ते जरया भग्ना नागा नागैरिवोत्तमैः ॥ ०३२ ॥

के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ।
श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नार्ता भवन्ति ते ॥ ०३३ ॥

घोरानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ।
आक्रम्य रोग आदत्ते पशून्पशुपचो यथा ॥ ०३४ ॥

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सहसा क्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ ०३५ ॥

न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।
स्वभावा व्यतिवर्तन्ते ये नियुक्ताः शरीरिषु ॥ ०३६ ॥

न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फलं प्रति ॥ ०३७ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो भवितुमिच्छति ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ०३८ ॥

ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ।
अप्रमत्ताः शठाः क्रूरा विक्रान्ताः पर्युपासते ॥ ०३९ ॥

क्लेशाः प्रतिनिवर्तन्ते केषाञ्चिदसमीक्षिताः ।
स्वं स्वं च पुनरन्येषां न किञ्चिदभिगम्यते ॥ ०४० ॥

महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ।
वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ॥ ०४१ ॥

सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ।
मनुजाश्च शतस्त्रीकाः शतशो विधवाः स्त्रियः ॥ ०४२ ॥

द्वंद्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ।
इदमन्यत्परं पश्य मात्र मोहं करिष्यसि ॥ ०४३ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ०४४ ॥

एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ।
येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ॥ ०४५ ॥

भीष्म उवाच ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ।
सञ्चिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ०४६ ॥

पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्याम्नाये महाञ्श्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ॥ ०४७ ॥

ततो मुहूर्तं सञ्चिन्त्य निश्चितां गतिमात्मनः ।
परावरज्ञो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ०४८ ॥

कथं त्वहमसङ्क्लिष्टो गच्छेयं परमां गतिम् ।
नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंसारसागरे ॥ ०४९ ॥

परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्तते पुनः ।
सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्चितां मनसो गतिम् ॥ ०५० ॥

तत्र यास्यामि यत्रात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वतः ॥ ०५१ ॥

न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः ।

अवबन्धो हि मुक्तस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ०५२ ॥

तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम् ।
वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम् ॥ ०५३ ॥

न ह्येष क्षयमाप्नोति सोमः सुरगणैर्यथा ।
कम्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ॥ ०५४ ॥

क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ ०५४ ॥

रविस्तु संतापयति लोकान्रश्मिभिरुल्बणैः ।
सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः ॥ ०५५ ॥

अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसम् ।
अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ ०५६ ॥

सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्येदं कलेवरम् ।
ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोऽतिदुःसहम् ॥ ०५७ ॥

आपृच्छामि नगान्नागान्गिरीनुर्वीं दिशो दिवम् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ०५८ ॥

लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि नसंशयः ।
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ ०५९ ॥

अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारदं लोकविश्रुतम् ।
तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ॥ ०६० ॥

सोऽभिवाद्य महात्मानमृषिं द्वैपायनं मुनिम् ।
शुकः प्रदक्षिणीकृत्य कृष्णमापृष्टवान्मुनिः ॥ ०६१ ॥

श्रुत्वा ऋषिस्तद्वचनं शुकस्य ; प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।
भो भोः पुत्र स्थीयतां तावदद्य ; यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थम् ॥ ०६२ ॥

निरपेक्षः शुको भूत्वा निःस्नेहो मुक्तबन्धनः ।
मोक्षमेवानुसञ्चिन्त्य गमनाय मनो दधे ॥ ०६३ ॥

पितरं संपरित्यज्य जगाम द्विजसत्तमः ॥ ०६३ ॥

अध्याय ३१९

भीष्म उवाच ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
समे देशे विविक्ते च निःशलाक उपाविशत् ॥ ००१ ॥

धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं महामुनिः ।
पादात्प्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ ००२ ॥

ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नचिरोदिते ।
पाणिपादं समाधाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ००३ ॥

न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नापि दर्शनम् ।
यत्र वैयासकिर्धीमान्योक्तुं समुपचक्रमे ॥ ००४ ॥

स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्गविनिःसृतम् ।
प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य भास्करम् ॥ ००५ ॥

स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।

महायोगीश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम् ॥ ००६ ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं तदा ।
निवेदयामास तदा स्वं योगं परमर्षये ॥ ००७ ॥

दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।
त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ००८ ॥

नारदेनाभ्यनुज्ञातस्ततो द्वैपायनात्मजः ।
अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥ ००९ ॥

कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्व्यासपुत्रः सुनिश्चितः ॥ ०१० ॥

तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ॥ ०११ ॥

व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिन्तयन् ।
आस्थितो दिव्यमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ॥ ०१२ ॥

तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि जङ्गमानीतराणि च ॥ ०१३ ॥

यथाशक्ति यथान्यायं पूजयां चक्रिरे तदा ।
पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ ०१४ ॥

तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥ ०१५ ॥

अन्तरिक्षचरः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ।
अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिवाह्यते ॥ ०१६ ॥

ततः परमधीरात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
भास्करं समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ॥ ०१७ ॥

शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वतः ॥ ०१७ ॥

तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ।
संभ्रान्तमनसो राजन्नासन्परमविस्मिताः ॥ ०१८ ॥

पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचनाः ॥ ०१८ ॥

दैवतं कतमं ह्येतदुत्तमां गतिमास्थितम् ।
सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निःस्पृहम् ॥ ०१९ ॥

ततः समतिचक्राम मलयं नाम पर्वतम् ।
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च यं नित्यमुपसेवते ॥ ०२० ॥

ते स्म ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम् ॥ ०२० ॥

अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ।
अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् ॥ ०२१ ॥

पितृशुश्रूषया सिद्धिं संप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ ०२१ ॥

पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः ।
अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विवर्जितः ॥ ०२२ ॥

उर्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ।
उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः ॥ ०२३ ॥

सोऽन्तरिक्षं महीं चैव सशैलवनकाननाम् ।

आलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ ०२४ ॥

ततो द्वैपायनसुतं बहुमानपुरःसरम् ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः ॥ ०२५ ॥

अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ।
पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै ॥ ०२६ ॥

ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ।
एतन्मे स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ ॥ ०२७ ॥

शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सवनकाननाः ।
समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समन्ततः ॥ ०२८ ॥

यथाज्ञापयसे विप्र बाढमेवं भविष्यति ।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ३२०

भीष्म उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा लोकांश्चतुर्विधान् ॥ ००१ ॥

तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः ।
ततः सत्त्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००२ ॥

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।

ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ००३ ॥

उल्कापाता दिशां दाहा भूमिकम्पास्तथैव च ।
प्रादुर्भूताः क्षणे तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ००४ ॥

द्रुमाः शाखाश्च मुमुचुः शिखराणि च पर्वताः ।
निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान्दीर्यतीव ह ॥ ००५ ॥

न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभुः सागरास्तथा ॥ ००६ ॥

ववर्ष वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ॥ ००७ ॥

स शृङ्गेऽप्रतिमे दिव्ये हिमवन्मेरुसंभवे ।
संश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे ॥ ००८ ॥

शतयोजनविस्तारे तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
उदीचीं दिशमाश्रित्य रुचिरे संददर्श ह ॥ ००९ ॥

सोऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुकः ।
ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहसैव द्विधाकृते ॥ ०१० ॥

अदृश्येतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१० ॥

ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां सहसैव विनिःसृतः ।
न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः ॥ ०११ ॥

ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम् ।
गन्धर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधाकृतम् ।
साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत ॥ ०१३ ॥

स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा ।
यक्षराक्षससंघैश्च विद्याधरगणैस्तथा ॥ ०१४ ॥

दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्तरिक्षं समन्ततः ।
आसीत्किल महाराज शुकाभिपतने तदा ॥ ०१५ ॥

ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् ।
शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ ०१६ ॥

तस्यां क्रीडन्त्यभिरताः स्नान्ति चैवाप्सरोगणाः ।
शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः ॥ ०१७ ॥

तं प्रक्रमन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः ।
उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ॥ ०१८ ॥

शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगाम् ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतोऽभवत्तदा ॥ ०१९ ॥

महायोगगतिं त्वग्र्यां व्यासोत्थाय महातपाः ।
निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ॥ ०२० ॥

स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम् ।
शशंसुर्ऋषयस्तस्मै कर्म पुत्रस्य तत्तदा ॥ ०२१ ॥

ततः शुकेति दीर्घेण शैक्षेणाक्रन्दितस्तदा ।
स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्री.ल्लोकाननुनाद्य वै ॥ ०२२ ॥

शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।

प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोःशब्देनानुनादयन् ॥ ०२३ ॥

तत एकाक्षरं नादं भो इत्येव समीरयन् ।
प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजङ्गमम् ॥ ०२४ ॥

ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक् ।
गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याजहार शुकं प्रति ॥ ०२५ ॥

अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ।
गुणान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमध्यगमत्परम् ॥ ०२६ ॥

महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ।
निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ॥ ०२७ ॥

ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ।
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ॥ ०२८ ॥

जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ।
वसनान्याददुः काश्चिद्दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमम् ॥ ०२९ ॥

तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ।
सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ॥ ०३० ॥

तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ।
पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शङ्करः ॥ ०३१ ॥

तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ०३२ ॥

अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ।
वीर्येण सदृशः पुत्रस्त्वया मत्तः पुरा वृतः ॥ ०३३ ॥

स तथालक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः ।
मम चैव प्रभावेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ ०३४ ॥

स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः ।
दैवतैरपि विप्रर्षे तं त्वं किमनुशोचसि ॥ ०३५ ॥

यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्थास्यन्ति सागराः ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति ॥ ०३६ ॥

छायां स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोऽनपगां सदा ।
द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ॥ ०३७ ॥

सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ।
छायां पश्यन्समावृत्तः स मुनिः परया मुदा ॥ ०३८ ॥

इति जन्म गतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
विस्तरेण मयाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०३९ ॥

एतदाचष्ट मे राजन्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
व्यासश्चैव महायोगी सञ्जल्पेषु पदे पदे ॥ ०४० ॥

इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मार्थसंहितम् ।
धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ०४१ ॥

नरनारायणीयम्

अध्याय ३२१

युधिष्ठिर उवाच ॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥ ००१ ॥

कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो निःश्रेयसं परम् ।
विधिना केन जुहुयाद्दैवं पित्र्यं तथैव च ॥ ००२ ॥

मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः ।
स्वर्गतश्चैव किं कुर्याद्येन न च्यवते दिवः ॥ ००३ ॥

देवतानां च को देवः पितॄणां च तथा पिता ।
तस्मात्परतरं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

गूढं मां प्रश्नवित्प्रश्नं पृच्छसे त्वमिहानघ ।
न ह्येष तर्कया शक्यो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ००५ ॥

ऋते देवप्रसादाद्वा राजञ्ज्ञानागमेन वा ।
गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवारिहन् ॥ ००६ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ००७ ॥

नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्मूर्तिः सनातनः ।

धर्मात्मजः संबभूव पितैवं मेऽभ्यभाषत ॥ ००८ ॥

कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥ ००९ ॥

तेभ्यो नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ ।
बदर्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये ॥ ०१० ॥

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमम् ।
तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसंततौ ॥ ०११ ॥

तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्षौ सुरैरपि ।
यस्य प्रसादं कुर्वाते स देवौ द्रष्टुमर्हति ॥ ०१२ ॥

नूनं तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः ।
महामेरोर्गिरेः शृङ्गात्प्रच्युतो गन्धमादनम् ॥ ०१३ ॥

नारदः सुमहद्भूतं लोकान्सर्वानचीचरत् ।
तं देशमगमद्राजन्बदर्याश्रममाशुगः ॥ ०१४ ॥

तयोराह्निकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ।
इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मि.ण्लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ०१५ ॥

सदेवासुरगन्धर्वाः सर्षिकिंनरलेलिहाः ।
एका मूर्तिरियं पूर्वं जाता भूयश्चतुर्विधा ॥ ०१६ ॥

धर्मस्य कुलसंतानो महानेभिर्विवर्धितः ।
अहो ह्यनुगृहीतोऽद्य धर्म एभिः सुरैरिह ॥ ०१७ ॥

नरनारायणाभ्यां च कृष्णेन हरिणा तथा ॥ ०१७ ॥

तत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
स्थितौ धर्मोत्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ ॥ ०१८ ॥

एतौ हि परमं धाम कानयोराह्निकक्रिया ।
पितरौ सर्वभूतानां दैवतं च यशस्विनौ ॥ ०१९ ॥

कां देवतां नु यजतः पितॄन्वा कान्महामती ॥ ०१९ ॥

इति सञ्चिन्त्य मनसा भक्त्या नारायणस्य ह ।
सहसा प्रादुरभवत्समीपे देवयोस्तदा ॥ ०२० ॥

कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः ।
पूजितश्चैव विधिना यथाप्रोक्तेन शास्त्रतः ॥ ०२१ ॥

तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ।
उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदो भगवानृषिः ॥ ०२२ ॥

नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
नमस्कृत्वा महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२३ ॥

वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।
त्वमजः शाश्वतो धाता मतोऽमृतमनुत्तमम् ॥ ०२४ ॥

प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ ०२४ ॥

चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ।
यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितम् ॥ ०२५ ॥

पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः ।
कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कं न विद्महे ॥ ०२६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम् ।
तव भक्तिमतो ब्रह्मन्वक्ष्यामि तु यथातथम् ॥ ०२७ ॥

यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥ ०२८ ॥

स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।
त्रिगुणव्यतिरिक्तोऽसौ पुरुषश्चेति कल्पितः ॥ ०२९ ॥

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ ०२९ ॥

अव्यक्ता व्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ।
तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः ॥ ०३० ॥

आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ ०३० ॥

नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता देवोऽथ वा द्विजः ।
आत्मा हि नौ स विज्ञेयस्ततस्तं पूजयावहे ॥ ०३१ ॥

तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभाविनी ।
दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ॥ ०३२ ॥

ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तपो दमः ।
मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ०३३ ॥

वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च ।
कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधो विक्रीत एव च ॥ ०३४ ॥

एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ।

तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्ति सनातनीम् ॥ ०३५ ॥

दैवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः ।
आत्मप्राप्तानि च ततो जानन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ०३६ ॥

स्वर्गस्था अपि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनः ।
ते तत्प्रसादाद्गच्छन्ति तेनादिष्टफलां गतिम् ॥ ०३७ ॥

ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च ।
कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा ते मुक्ता इति निश्चयः ॥ ०३८ ॥

मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
स हि सर्वगतश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥ ०३९ ॥

दृश्यते ज्ञानयोगेन आवां च प्रसृतौ ततः ।
एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम् ॥ ०४० ॥

तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानातनुसमास्थिताः ।
भक्त्या संपूजयन्त्याद्यं गतिं चैषां ददाति सः ॥ ०४१ ॥

ये तु तद्भाविता लोके एकान्तित्वं समास्थिताः ।
एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥ ०४२ ॥

इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः ।
भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ॥ ०४३ ॥

अध्याय ३२२

भीष्म उवाच ॥

स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो ; नारायणेनोत्तमपूरुषेण ।
जगाद वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं ; नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥ ००१ ॥

यदर्थमात्मप्रभवेह जन्म ; तवोत्तमं धर्मगृहे चतुर्धा ।
तत्साध्यतां लोकहितार्थमद्य ; गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्याम् ॥ ००२ ॥

वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ ; तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।
पूजां गुरूणां सततं करोमि ; परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ ००३ ॥

गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे ; शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् ।
तं चादिदेवं सततं प्रपन्न ; एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् ॥ ००४ ॥

एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः ; कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ॥ ००४ ॥

तत्पारमेष्ठ्यस्य वचो निशम्य ; नारायणः सात्वतधर्मगोप्ता ।
गच्छेति तं नारदमुक्तवान्स ; संपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः ॥ ००५ ॥

ततो विसृष्टः परमेष्ठिपुत्रः ; सोऽभ्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ।
खमुत्पपातोत्तमवेगयुक्त ;स्ततोऽधिमेरौ सहसा निलिल्ये ॥ ००६ ॥

तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्त ;मेकान्तमासाद्य गिरेः स शृङ्गे ।
आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन ; ददर्श चात्यद्भुतरूपयुक्तम् ॥ ००७ ॥

क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः ; श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ।
मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां ; द्वात्रिंशतोर्ध्वं कविभिर्निरुक्तः ॥ ००८ ॥

अतीन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र ; निष्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनश्च ।

श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापा ;श्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम् ॥ ००९ ॥

वज्रास्थिकायाः सममानोन्माना ; दिव्यान्वयरूपाः शुभसारोपेताः ।
छत्राकृतिशीर्षा मेघौघनिनादाः ; सत्पुष्करचतुष्का राजीवशतपादाः ॥ ०१० ॥

षष्ट्या दन्तैर्युक्ताः शुक्लै ;रष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्ये ।
जिह्वाभिर्ये विष्वग्वक्त्रं ; लेलिह्यन्ते सूर्यप्रख्यम् ॥ ०११ ॥

भक्त्या देवं विश्वोत्पन्नं ; यस्मात्सर्वे लोकाः सूताः ।
वेदा धर्मा मुनयः शान्ता ; देवाः सर्वे तस्य विसर्गाः ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ।
कथं ते पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ॥ ०१३ ॥

ये विमुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम ।
तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥ ०१४ ॥

तस्मान्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।
त्वं हि सर्वकथारामस्त्वां चैवोपाश्रिता वयम् ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

विस्तीर्णैषा कथा राजञ्श्रुता मे पितृसंनिधौ ।
सैषा तव हि वक्तव्या कथासारो हि स स्मृतः ॥ ०१६ ॥

राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ।
आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम् ॥ ०१७ ॥

धार्मिको नित्यभक्तश्च पितॄन्नित्यमतन्द्रितः ।
साम्राज्यं तेन संप्राप्तं नारायणवरात्पुरा ॥ ०१८ ॥

सात्वतं विधिमास्थाय प्राक्सूर्यमुखनिःसृतम् ।
पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥ ०१९ ॥

पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।
शेषान्नभुक्सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः ॥ ०२० ॥

सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनम् ॥ ०२० ॥

तस्य नारायणे भक्तिं वहतोऽमित्रकर्शन ।
एकशय्यासनं शक्रो दत्तवान्देवराड्वयम् ॥ ०२१ ॥

आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनानि च ।
एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा ॥ ०२२ ॥

काम्यनैमित्तिकाजस्रं यज्ञियाः परमक्रियाः ।
सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥ ०२३ ॥

पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।
प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ॥ ०२४ ॥

तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।
नानृता वाक्समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत् ॥ ०२५ ॥

न च कायेन कृतवान्स पापं परमण्वपि ॥ ०२५ ॥

ये हि ते मुनयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥ ०२६ ॥

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महातेजा एते चित्रशिखण्डिनः ॥ ०२७ ॥

सप्त प्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायंभुवोऽष्टमः ।
एताभिर्धार्यते लोकस्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ॥ ०२८ ॥

एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ।
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ॥ ०२९ ॥

लोकान्सञ्चिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ ०२९ ॥

तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ।
मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ०३० ॥

आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ०३१ ॥

नारायणानुशास्ता हि तदा देवी सरस्वती ।
विवेश तानृषीन्सर्वा.ण्ल्लोकानां हितकाम्यया ॥ ०३२ ॥

ततः प्रवर्तिता सम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः ।
शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा ॥ ०३३ ॥

आदावेव हि तच्छास्त्रमोङ्कारस्वरभूषितम् ।
ऋषिभिर्भावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ ॥ ०३४ ॥

ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ।
ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ ०३५ ॥

कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमम् ।
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्धर्मः प्रवर्तते ॥ ०३६ ॥

प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च योनिरेतद्भविष्यति ।
ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥ ०३७ ॥

तथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मा प्रसादजः ।
रुद्रश्च क्रोधजो विप्रा यूयं प्रकृतयस्तथा ॥ ०३८ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।
सर्वे च नक्षत्रगणा यच्च भूताभिशब्दितम् ॥ ०३९ ॥

अधिकारेषु वर्तन्ते यथास्वं ब्रह्मवादिनः ।
सर्वे प्रमाणं हि यथा तथैतच्छास्त्रमुत्तमम् ॥ ०४० ॥

भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम् ।
अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायंभुवः स्वयम् ॥ ०४१ ॥

उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ।
तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतम् ॥ ०४२ ॥

स्वायंभुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चोशनसा कृते ।
बृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रविचारिते ॥ ०४३ ॥

युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ।
बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ ०४४ ॥

स हि मद्भावितो राजा मद्भक्तश्च भविष्यति ।
तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति ॥ ०४५ ॥

एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसञ्ज्ञितम् ।
एतदर्थ्यं च धर्म्यं च यशस्यं चैतदुत्तमम् ॥ ०४६ ॥

अस्य प्रवर्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ ।
स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः ॥ ०४७ ॥

संस्थिते तु नृपे तस्मिञ्शास्त्रमेतत्सनातनम् ।
अन्तर्धास्यति तत्सत्यमेतद्वः कथितं मया ॥ ०४८ ॥

एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः ।
विसृज्य तानृषीन्सर्वान्कामपि प्रस्थितो दिशम् ॥ ०४९ ॥

ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।
प्रावर्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोनिं सनातनम् ॥ ०५० ॥

उत्पन्नेऽऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
साङ्गोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ ॥ ०५१ ॥

जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणात्सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥ ०५२ ॥

अध्याय ३२३

भीष्म उवाच ॥

ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते ।
बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥ ००१ ॥

बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ।
एभिः समन्वितो राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ ००२ ॥

तस्य शिष्यो बभूवाग्र्यो राजोपरिचरो वसुः ।
अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक्चित्रशिखण्डिजम् ॥ ००३ ॥

स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः ।
पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा ॥ ००४ ॥

तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः ।
बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ॥ ००५ ॥

प्रजापतिसुताश्चात्र सदस्यास्त्वभवंस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ ००६ ॥

धनुषाक्षोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ॥ ००७ ॥

ऋषिः शक्तिर्महाभागस्तथा वेदशिराश्च यः ।
कपिलश्च ऋषिश्रेष्ठः शालिहोत्रपितामहः ॥ ००८ ॥

आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशंपायनपूर्वजः ।
कण्वोऽथ देवहोत्रश्च एते षोडश कीर्तिताः ॥ ००९ ॥

संभृताः सर्वसंभारास्तस्मिन्राजन्महाक्रतौ ॥ ००९ ॥

न तत्र पशुघातोऽभूत्स राजैवं स्थितोऽभवत् ।
अहिंस्रः शुचिरक्षुद्रो निराशीः कर्मसंस्तुतः ॥ ०१० ॥

आरण्यकपदोद्गीता भागास्तत्रोपकल्पिताः ॥ ०१० ॥

प्रीतस्ततोऽस्य भगवान्देवदेवः पुरातनः ।
साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित् ॥ ०११ ॥

स्वयं भागमुपाघ्राय पुरोडाशं गृहीतवान् ।
अदृश्येन हृतो भागो देवेन हरिमेधसा ॥ ०१२ ॥

बृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः स्रुवमुद्यम्य वेगितः ।
आकाशं घ्नन्स्रुवः पातै रोषादश्रूण्यवर्तयत् ॥ ०१३ ॥

उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः ।
ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ॥ ०१४ ॥

उद्यता यज्ञभागा हि साक्षात्प्राप्ताः सुरैरिह ।
किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिर्विभुः ॥ ०१५ ॥

ततः स तं समुद्धूतं भूमिपालो महान्वसुः ।
प्रसादयामास मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः ॥ ०१६ ॥

ऊचुश्चैनमसंभ्रान्ता न रोषं कर्तुमर्हसि ।
नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषमचीकृथाः ॥ ०१७ ॥

अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः ।
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते ॥ ०१८ ॥

यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ०१८ ॥

एकतद्वितत्रिता ऊचुः ॥

वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्तिताः ।
गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तराम् ॥ ०१९ ॥

तप्त्वा वर्षसहस्राणि चत्वारि तप उत्तमम् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ ०२० ॥

मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणम् ॥ ०२१ ॥

कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणं त्विति ॥ ०२१ ॥

ततो व्रतस्यावभृथे वागुवाचाशरीरिणी ।
सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ ०२२ ॥

यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं प्रभुम् ।
क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ॥ ०२३ ॥

तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ।
एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमम् ॥ ०२४ ॥

ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनम् ।
अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ॥ ०२५ ॥

एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥ ०२६ ॥

अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीम् ।
यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं प्रतिपेदिरे ॥ ०२७ ॥

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ।
ततो नो दृष्टिविषयस्तदा प्रतिहतोऽभवत् ॥ ०२८ ॥

न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोहृतदर्शनाः ।
ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजम् ॥ ०२९ ॥

न किलातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमञ्जसा ।

ततः पुनर्वर्षशतं तप्त्वा तात्कालिकं महत् ॥ ०३० ॥

व्रतावसाने सुशुभान्नरान्ददृशिरे वयम् ।
श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ०३१ ॥

नित्याञ्जलिकृतान्ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान् ।
मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महात्मभिः ॥ ०३२ ॥

तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ॥ ०३२ ॥

या भवेन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यस्य युगक्षये ।
एकैकस्य प्रभा तादृक्साभवन्मानवस्य ह ॥ ०३३ ॥

तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मेनिरे वयम् ।
न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ॥ ०३४ ॥

अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिताम् ।
सहसा दृष्टवन्तः स्म पुनरेव बृहस्पते ॥ ०३५ ॥

सहिताश्चाभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतम् ।
कृताञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥ ०३६ ॥

ततोऽभिवदतां तेषामश्रौष्म विपुलं ध्वनिम् ।
बलिः किलोपह्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः ॥ ०३७ ॥

वयं तु तेजसा तस्य सहसा हृतचेतसः ।
न किञ्चिदपि पश्यामो हृतदृष्टिबलेन्द्रियाः ॥ ०३८ ॥

एकस्तु शब्दोऽविरतः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ।
जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ ०३९ ॥

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ।
इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमीरितः ॥ ०४० ॥

एतस्मिन्नन्तरे वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
दिव्यान्युवाह पुष्पाणि कर्मण्याश्चौषधीस्तथा ॥ ०४१ ॥

तैरिष्टः पञ्चकालज्ञैर्हरिरेकान्तिभिर्नरैः ।
नूनं तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ॥ ०४२ ॥

वयं त्वेनं न पश्यामो मोहितास्तस्य मायया ॥ ०४२ ॥

मारुते संनिवृत्ते च बलौ च प्रतिपादिते ।
चिन्ताव्याकुलितात्मानो जाताः स्मोऽङ्गिरसां वर ॥ ०४३ ॥

मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शुद्धयोनिषु ।
अस्मान्न कश्चिन्मनसा चक्षुषा वाप्यपूजयत् ॥ ०४४ ॥

तेऽपि स्वस्था मुनिगणा एकभावमनुव्रताः ।
नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः ॥ ०४५ ॥

ततोऽस्मान्सुपरिश्रान्तांस्तपसा चापि कर्शितान् ।
उवाच खस्थं किमपि भूतं तत्राशरीरकम् ॥ ०४६ ॥

दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः ।
दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमाः ॥ ०४७ ॥

गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात् ।
न स शक्यो अभक्तेन द्रष्टुं देवः कथञ्चन ॥ ०४८ ॥

कामं कालेन महता एकान्तित्वं समागतैः ।
शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभामण्डलदुर्दृशः ॥ ०४९ ॥

महत्कार्यं तु कर्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ।
इतः कृतयुगेऽतीते विपर्यासं गतेऽपि च ॥ ०५० ॥

वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे ततः ।
सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ॥ ०५१ ॥

ततस्तदद्भुतं वाक्यं निशम्यैवं स्म सोमप ।
तस्य प्रसादात्प्राप्ताः स्मो देशमीप्सितमञ्जसा ॥ ०५२ ॥

एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ।
देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ०५३ ॥

नारायणो महद्भूतं विश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ॥ ०५३ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ।
अनुनीतः सदस्यैश्च बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ०५४ ॥

समानीय ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ०५४ ॥

समाप्तयज्ञो राजापि प्रजाः पालितवान्वसुः ।
ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश महीं ततः ॥ ०५५ ॥

अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः ।
नारायणपरो भूत्वा नारायणपदं जगौ ॥ ०५६ ॥

तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।
महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समनन्तरम् ॥ ०५७ ॥

परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥ ०५७ ॥

अध्याय ३२४

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदा भक्तो भगवत आसीद्राजा महावसुः ।
किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत ॥ ००२ ॥

अजेन यष्टव्यमिति देवाः प्राहुर्द्विजोत्तमान् ।
स च छागो ह्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ॥ ००३ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
अजसञ्ज्ञानि बीजानि छागं न घ्नन्तुमर्हथ ॥ ००४ ॥

नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ।
इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह ।

मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ॥ ००६ ॥

अन्तरिक्षचरः श्रीमान्समग्रबलवाहनः ॥ ००६ ॥

तं दृष्ट्वा सहसायान्तं वसुं ते त्वन्तरिक्षगम् ।
ऊचुर्द्विजातयो देवानेष छेत्स्यति संशयम् ॥ ००७ ॥

यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ।
कथं स्विदन्यथा ब्रूयाद्वाक्यमेष महान्वसुः ॥ ००८ ॥

एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।
अपृच्छन्सहसाभ्येत्य वसुं राजानमन्तिकात् ॥ ००९ ॥

भो राजन्केन यष्टव्यमजेनाहो स्विदौषधैः ।
एतन्नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥ ०१० ॥

स तान्कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः ।
कस्य वः को मतः पक्षो ब्रूत सत्यं समागताः ॥ ०११ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

धान्यैर्यष्टव्यमित्येष पक्षोऽस्माकं नराधिप ।
देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्व नः ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् ।
छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा ॥ ०१३ ॥

कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः ।
ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम् ॥ ०१४ ॥

सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत ।
अद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः ॥ ०१५ ॥

अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि ॥ ०१५ ॥

ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा ।
अधो वै संबभूवाशु भूमेर्विवरगो नृपः ॥ ०१६ ॥

स्मृतिस्त्वेनं न प्रजहौ तदा नारायणाज्ञया ॥ ०१६ ॥

देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणम् ।
चिन्तयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत् ॥ ०१७ ॥

अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना ।
अस्य प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ॥ ०१८ ॥

इति बुद्ध्या व्यवस्याशु गत्वा निश्चयमीश्वराः ।
ऊचुस्तं हृष्टमनसो राजोपरिचरं तदा ॥ ०१९ ॥

ब्रह्मण्यदेवं त्वं भक्तः सुरासुरगुरुं हरिम् ।
कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणम् ॥ ०२० ॥

मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै महात्मनाम् ।
अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ॥ ०२१ ॥

यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम् ।
एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम ॥ ०२२ ॥

यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ ।
भूमेर्विवरगो भूत्वा तावन्तं कालमाप्स्यसि ॥ ०२३ ॥

यज्ञेषु सुहुतां विप्रैर्वसोर्धारां महात्मभिः ॥ ०२३ ॥

प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरास्पृशेत् ।
न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेश्छिद्रे भविष्यतः ॥ ०२४ ॥

वसोर्धारानुपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च ।
स देवोऽस्मद्वरात्प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ॥ ०२५ ॥

एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे तत्र दिवौकसः ।
गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ०२६ ॥

चक्रे च सततं पूजां विष्वक्सेनाय भारत ।
जप्यं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतम् ॥ ०२७ ॥

तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानरिंदम ।
अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् ॥ ०२८ ॥

ततोऽस्य तुष्टो भगवान्भक्त्या नारायणो हरिः ।
अनन्यभक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मनः ॥ ०२९ ॥

वरदो भगवान्विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् ।
गरुत्मन्तं महावेगमाबभाषे स्मयन्निव ॥ ०३० ॥

द्विजोत्तम महाभाग गम्यतां वचनान्मम ।
सम्राड्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा मां समाश्रितः ॥ ०३१ ॥

ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलम् ।
मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्त्वं तु गच्छ द्विजोत्तम ॥ ०३२ ॥

भूमेर्विवरसङ्गुप्तं गरुडेह ममाज्ञया ।

अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु माचिरम् ॥ ०३३ ॥

गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ।
विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते वाग्यतो वसुः ॥ ०३४ ॥

तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनतासुतः ।
उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत ॥ ०३५ ॥

तस्मिन्मुहूर्ते सञ्जज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।
सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः ॥ ०३६ ॥

एवं तेनापि कौन्तेय वाग्दोषाद्देवताज्ञया ।
प्राप्ता गतिरयज्वार्हा द्विजशापान्महात्मना ॥ ०३७ ॥

केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।
ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ॥ ०३८ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं ते भूता मानवा यथा ।
नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ॥ ०३९ ॥

तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ०३९ ॥

महापुरुषस्तवः

अध्याय ३२५

भीष्म उवाच ॥

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः ।
ददर्श तानेव नराञ्श्वेतांश्चन्द्रप्रभाञ्शुभान् ॥ ००१ ॥

पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः ।
दिदृक्षुर्जप्यपरमः सर्वकृच्छ्रधरः स्थितः ॥ ००२ ॥

भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहुर्महामुनिः ।
स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय महात्मने ॥ ००३ ॥

नारद उवाच ॥

नमस्ते देवदेव १ निष्क्रिय २ निर्गुण ३ लोकसाक्षिन् ४ क्षेत्रज्ञ ५
अनन्त ६=११६ पुरुष ७ महापुरुष ८ त्रिगुण ९ प्रधान १० अमृत ११
व्योम १२ सनातन १३ सदसद्व्यक्ताव्यक्त १४ ऋतधामन् १५ पूर्वादिदेव १६
वसुप्रद १७ प्रजापते १८ सुप्रजापते १९ वनस्पते २० महाप्रजापते २१
ऊर्जस्पते २२ वाचस्पते २३ मनस्पते २४ जगत्पते २५ दिवस्पते २६
मरुत्पते २७ सलिलपते २८ पृथिवीपते २९ दिक्पते ३० पूर्वनिवास ३१
ब्रह्मपुरोहित ३२ ब्रह्मकायिक ३३ महाकायिक ३४ महाराजिक ३५
चतुर्महाराजिक ३६ आभासुर ३७ महाभासुर ३८ सप्तमहाभासुर ३९ याम्य ४०
महायाम्य ४१ सञ्ज्ञासञ्ज्ञ ४२ तुषित ४३ महातुषित ४४ प्रतर्दन ४५
परिनिर्मित ४६ वशवर्तिन् ४७ अपरिनिर्मित ४८ यज्ञ ४९ महायज्ञ ५०
यज्ञसंभव ५१ यज्ञयोने ५२ यज्ञगर्भ ५३ यज्ञहृदय ५४ यज्ञस्तुत ५५
यज्ञभागहर ५६ पञ्चयज्ञधर ५७ पञ्चकालकर्तृगते ५८
पञ्चरात्रिक ५९ वैकुण्ठ ६० अपराजित ६१ मानसिक ६२ परमस्वामिन् ६३
सुस्नात ६४ हंस ६५ परमहंस ६६ परमयाज्ञिक ६७ सांख्ययोग ६८
अमृतेशय ६९ हिरण्येशय ७० वेदेशय ७१ कुशेशय ७२ ब्रह्मेशय ७३
पद्मेशय ७४ विश्वेश्वर ७५ त्वं जगदन्वयः ७६ त्वं जगत्प्रकृतिः ७७
तवाग्निरास्यम् ७८ वडवामुखोऽग्निः ७९ त्वमाहुतिः ८० त्वं सारथिः ८१
त्वं वषड्कारः ८२ त्वमोङ्कारः ८३ त्वं मनः ८४ त्वं चन्द्रमाः ८५
त्वं चक्षुराद्यम् ८६ त्वं सूर्यः ८७ त्वं दिशां गजः ८८ दिग्भानो ८९

हयशिरः ९० प्रथमत्रिसौपर्ण ९१ पञ्चाग्ने ९२ त्रिणाचिकेत ९३
षडङ्गविधान ९४ प्राग्ज्योतिष ९५ ज्येष्ठसामग ९६ सामिकव्रतधर ९७
अथर्वशिरः ९८ पञ्चमहाकल्प ९९ फेनपाचार्य १०० वालखिल्य १०१
वैखानस १०२ अभग्नयोग १०३ अभग्नपरिसंख्यान १०४ युगादे १०५
युगमध्य १०६ युगनिधन १०७ आखण्डल १०८ प्राचीनगर्भ १०९
कौशिक ११० पुरुष्टुत १११ पुरुहूत ११२ विश्वरूप ११३ अनन्तगते ११४
अनन्तभोग ११५ अनन्त ११६=६ अनादे ११७ अमध्य ११८ अव्यक्तमध्य ११९
अव्यक्तनिधन १२० व्रतावास १२१ समुद्राधिवास १२२ यशोवास १२३
तपोवास १२४ लक्ष्म्यावास १२५ विद्यावास १२६ कीर्त्यावास १२७
श्रीवास १२८ सर्वावास १२९ वासुदेव १३० सर्वच्छन्दक १३१
हरिहय १३२ हरिमेध १३३ महायज्ञभागहर १३४ वरप्रद १३५=१५७
यमनियममहानियमकृच्छ्रातिकृच्छ्रमहाकृच्छ्रसर्वकृच्छ्रनियमधर १३६
निवृत्तधर्मप्रवचनगते १३७ प्रवृत्तवेदक्रिय १३८ अज १३९
सर्वगते १४० सर्वदर्शिन् १४१ अग्राह्य १४२ अचल १४३ महाविभूते १४४
माहात्म्यशरीर १४५ पवित्र १४६ महापवित्र १४७ हिरण्मय १४८ बृहत् १४९
अप्रतर्क्य १५० अविज्ञेय १५१ ब्रह्माग्र्य १५२ प्रजासर्गकर १५३
प्रजानिधनकर १५४ महामायाधर १५५ चित्रशिखण्डिन् १५६ वरप्रद १५७=१३५
पुरोडाशभागहर १५८ गताध्वन् १५९ छिन्नतृष्ण १६०
छिन्नसंशय १६१ सर्वतोनिवृत्त १६२ ब्राह्मणरूप १६३ ब्राह्मणप्रिय १६४
विश्वमूर्ते १६५ महामूर्ते १६६ बान्धव १६७ भक्तवत्सल १६८
ब्रह्मण्यदेव १६९ भक्तोऽहं त्वां दिदृक्षुः १७० एकान्तदर्शनाय नमो
नमः १७१ ॥ ००४ ॥

अध्याय ३२६

भीष्म उवाच ॥

एवं स्तुतः स भगवान्गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः ।
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥ ००१ ॥

किञ्चिच्चन्द्रविशुद्धात्मा किञ्चिच्चन्द्राद्विशेषवान् ।
कृशानुवर्णः किञ्चिच्च किञ्चिद्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः ॥ ००२ ॥

शुकपत्रवर्णः किञ्चिच्च किञ्चित्स्फटिकसप्रभः ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ ००३ ॥

प्रवालाङ्कुरवर्णश्च श्वेतवर्णः क्वचिद्बभौ ।
क्वचित्सुवर्णवर्णाभो वैडूर्यसदृशः क्वचित् ॥ ००४ ॥

नीलवैडूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् ।
मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥ ००५ ॥

एतान्वर्णान्बहुविधान्रूपे बिभ्रत्सनातनः ।
सहस्रनयनः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रपात् ॥ ००६ ॥

सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित् ।
ओङ्कारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रीं च तदन्वयाम् ॥ ००७ ॥

शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदोद्गतं वसु ।
आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ॥ ००८ ॥

वेदीं कमण्डलुं दर्भान्मणिरूपानथोपलान् ।
अजिनं दण्डकाष्ठं च ज्वलितं च हुताशनम् ॥ ००९ ॥

धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ ००९ ॥

तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः ।
वाग्यतः प्रयतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ॥ ०१० ॥

तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ॥ ०१० ॥

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥ ०११ ॥

न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन ।
ऋते ह्येकान्तिकश्रेष्ठात्त्वं चैवैकान्तिको मतः ॥ ०१२ ॥

ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज ।
तास्त्वं भजस्व सततं साधयस्व यथागतम् ॥ ०१३ ॥

वृणीष्व च वरं विप्र मत्तस्त्वं यमिहेच्छसि ।
प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्तिरिहाव्ययः ॥ ०१४ ॥

नारद उवाच ॥

अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च ।
सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ ०१५ ॥

वर एष ममात्यन्तं दृष्टस्त्वं यत्सनातनः ।
भगवान्विश्वदृक्सिंहः सर्वमूर्तिर्महाप्रभुः ॥ ०१६ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं संदर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिजम् ।
उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद माचिरम् ॥ ०१७ ॥

इमे ह्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः ।
एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विघ्नो भवेदिति ॥ ०१८ ॥

सिद्धाश्चैते महाभागाः पुरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोविनिर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ ०१९ ॥

न दृश्यश्चक्षुषा योऽसौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च ।
न घ्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः ॥ ०२० ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै ।
यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ ०२१ ॥

भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।
अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा ॥ ०२२ ॥

द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः ।
पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥ ०२३ ॥

यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तम ।
स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ॥ ०२४ ॥

पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद ।
शुभाशुभैः कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥ ०२५ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणानेतान्प्रचक्षते ।
एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥ ०२६ ॥

एतान्गुणांस्तु क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते ।
निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ ०२७ ॥

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ ०२८ ॥

खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च ।

मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ ०२९ ॥

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये संप्रलीयते ।
नास्ति तस्मात्परतरं पुरुषाद्वै सनातनात् ॥ ०३० ॥

नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥ ०३१ ॥

सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः ॥ ०३१ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
ते समेता महात्मानः शरीरमिति सञ्ज्ञितम् ॥ ०३२ ॥

तदाविशति यो ब्रह्मन्नदृश्यो लघुविक्रमः ।
उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन्प्रभुः ॥ ०३३ ॥

न विना धातुसंघातं शरीरं भवति क्वचित् ।
न च जीवं विना ब्रह्मन्धातवश्चेष्टयन्त्युत ॥ ०३४ ॥

स जीवः परिसंख्यातः शेषः सङ्कर्षणः प्रभुः ।
तस्मात्सनत्कुमारत्वं यो लभेत स्वकर्मणा ॥ ०३५ ॥

यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति सङ्क्षये ।
स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ॥ ०३६ ॥

तस्मात्प्रसूतो यः कर्ता कार्यं कारणमेव च ।
यस्मात्सर्वं प्रभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ०३७ ॥

सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तिः सा सर्वकर्मसु ॥ ०३७ ॥

यो वासुदेवो भगवान्क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।

ज्ञेयः स एव भगवाञ्जीवः सङ्कर्षणः प्रभुः ॥ ०३८ ॥

सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते ।
प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहङ्कारो महेश्वरः ॥ ०३९ ॥

मत्तः सर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
अक्षरं च क्षरं चैव सच्चासच्चैव नारद ॥ ०४० ॥

मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम ।
अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥ ०४१ ॥

निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ॥ ०४२ ॥

इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ ०४२ ॥

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ ०४३ ॥

मयैतत्कथितं सम्यक्तव मूर्तिचतुष्टयम् ॥ ०४३ ॥

सिद्धा ह्येते महाभागा नरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ॥ ०४४ ॥

अहं कर्ता च कार्यं च कारणं चापि नारद ।
अहं हि जीवसञ्ज्ञो वै मयि जीवः समाहितः ॥ ०४५ ॥

मैवं ते बुद्धिरत्राभूद्दृष्टो जीवो मयेति च ॥ ०४५ ॥

अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन्भूतग्रामान्तरात्मकः ।
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहम् ॥ ०४६ ॥

हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिन्तकः ॥ ०४७ ॥

पश्यैकादश मे रुद्रान्दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ।
द्वादशैव तथादित्यान्वामं पार्श्वं समास्थितान् ॥ ०४८ ॥

अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ।
नासत्यं चैव दस्रं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ॥ ०४९ ॥

सर्वान्प्रजापतीन्पश्य पश्य सप्त ऋषीनपि ।
वेदान्यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमथौषधीः ॥ ०५० ॥

तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ।
तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमत् ॥ ०५१ ॥

श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुद्मिनीम् ।
वेदानां मातरं पश्य मत्स्थां देवीं सरस्वतीम् ॥ ०५२ ॥

ध्रुवं च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरम् ।
अम्भोधरान्समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ॥ ०५३ ॥

मूर्तिमन्तः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ।
त्रींश्चैवेमान्गुणान्पश्य मत्स्थान्मूर्तिविवर्जितान् ॥ ०५४ ॥

देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
देवानां च पितृणां च पिता ह्येकोऽहमादितः ॥ ०५५ ॥

अहं हयशिरो भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ।
पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितम् ॥ ०५६ ॥

मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत्स्वयम् ।
ततस्तस्मै वरान्प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ॥ ०५७ ॥

मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ।
अहङ्कारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकम् ॥ ०५८ ॥

त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्राम्यति कश्चन ।
त्वं चैव वरदो ब्रह्मन्वरेप्सूनां भविष्यसि ॥ ०५९ ॥

सुरासुरगणानां च ऋषीणां च तपोधन ।
पितृणां च महाभाग सततं संशितव्रत ॥ ०६० ॥

विविधानां च भूतानां त्वमुपास्यो भविष्यसि ॥ ०६० ॥

प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ।
अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथा ॥ ०६१ ॥

एतांश्चान्यांश्च रुचिरान्ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
अहं दत्त्वा वरान्प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ ०६२ ॥

निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता ।
तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वाङ्गनिर्वृतः ॥ ०६३ ॥

विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥ ०६४ ॥

हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि सुष्टुतः ।
सोऽहं योगगतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु शब्दितः ॥ ०६५ ॥

एषोऽहं व्यक्तिमागम्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः ।
ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः ॥ ०६६ ॥

कृत्वात्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ०६६ ॥

एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये द्विजोत्तम ।
ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया ॥ ०६७ ॥

अस्मन्मूर्तिश्चतुर्थी या सासृजच्छेषमव्ययम् ।
स हि सङ्कर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजीजनत् ॥ ०६८ ॥

प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ।
अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तत्रादिकमलोद्भवः ॥ ०६९ ॥

ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ।
एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ०७० ॥

यथा सूर्यस्य गगनादुदयास्तमयाविह ।
नष्टौ पुनर्बलात्काल आनयत्यमितद्युतिः ॥ ०७१ ॥

तथा बलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ॥ ०७१ ॥

सत्त्वैराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टां सागरमेखलाम् ।
आनयिष्यामि स्वं स्थानं वाराहं रूपमास्थितः ॥ ०७२ ॥

हिरण्याक्षं हनिष्यामि दैतेयं बलगर्वितम् ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ॥ ०७३ ॥

सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनन्दनम् ॥ ०७३ ॥

विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ।
भविष्यति स शक्रं च स्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ०७४ ॥

त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ ।
अदित्यां द्वादशः पुत्रः संभविष्यामि कश्यपात् ॥ ०७५ ॥

ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे ।
देवताः स्थापयिष्यामि स्वेषु स्थानेषु नारद ॥ ०७६ ॥

बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ॥ ०७६ ॥

त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः ।
क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवाहनम् ॥ ०७७ ॥

संधौ तु समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च ।
रामो दाशरथिर्भूत्वा भविष्यामि जगत्पतिः ॥ ०७८ ॥

त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोऽथ द्वितस्तथा ।
प्राप्स्यतो वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ॥ ०७९ ॥

तयोर्ये त्वन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः ।
ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम द्विज ॥ ०८० ॥

ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनम् ।
हनिष्ये रावणं संख्ये सगणं लोककण्टकम् ॥ ०८१ ॥

द्वापरस्य कलेश्चैव संधौ पर्यवसानिके ।
प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ ०८२ ॥

तत्राहं दानवान्हत्वा सुबहून्देवकण्टकान् ।
कुशस्थलीं करिष्यामि निवासं द्वारकां पुरीम् ॥ ०८३ ॥

वसानस्तत्र वै पुर्यामदितेर्विप्रियङ्करम् ।
हनिष्ये नरकं भौमं मुरं पीठं च दानवम् ॥ ०८४ ॥

प्राग्ज्योतिषपुरं रम्यं नानाधनसमन्वितम् ।
कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमान् ॥ ०८५ ॥

शङ्करं च महासेनं बाणप्रियहितैषिणम् ।
पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवलोकनमस्कृतौ ॥ ०८६ ॥

ततः सुतं बलेर्जित्वा बाणं बाहुसहस्रिणम् ।
विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ०८७ ॥

यः कालयवनः ख्यातो गर्गतेजोभिसंवृतः ।
भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम ॥ ०८८ ॥

जरासंधश्च बलवान्सर्वराजविरोधकः ।
भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे ॥ ०८९ ॥

मम बुद्धिपरिस्पन्दाद्वधस्तस्य भविष्यति ॥ ०८९ ॥

समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ।
वासविः सुसहायो वै मम ह्येको भविष्यति ॥ ०९० ॥

एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी ।
उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ ०९१ ॥

कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितम् ।
सर्वसात्वतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम ॥ ०९२ ॥

करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञातिविनाशनम् ॥ ०९२ ॥

कर्माण्यपरिमेयानि चतुर्मूर्तिधरो ह्यहम् ।
कृत्वा लोकान्गमिष्यामि स्वानहं ब्रह्मसत्कृतान् ॥ ०९३ ॥

हंसो हयशिराश्चैव प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ।
यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहृता तदा ॥ ०९४ ॥

सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वं कृते युगे ॥ ०९४ ॥

अतिक्रान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित् ।
अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः ॥ ०९५ ॥

लोककार्याणि कृत्वा च पुनः स्वां प्रकृतिं गताः ॥ ०९५ ॥

न ह्येतद्ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनम् ।
यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना ॥ ०९६ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन्भक्तिमतो मया ।
पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम ॥ ०९७ ॥

एवं स भगवान्देवो विश्वमूर्तिधरोऽव्ययः ।
एतावदुक्त्वा वचनं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०९८ ॥

नारदोऽपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितम् ।
नरनारायणौ द्रष्टुं प्राद्रवद्बदराश्रमम् ॥ ०९९ ॥

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥ १०० ॥

नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः ।
ब्रह्मणः सदने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥ १०१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः ।
किं ब्रह्मा न विजानीते यतः शुश्राव नारदात् ॥ १०२ ॥

पितामहो हि भगवांस्तस्माद्देवादनन्तरः ।
कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥ १०३ ॥

भीष्म उवाच ॥

महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च ।
समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह ॥ १०४ ॥

सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ॥ १०५ ॥

परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवं तथा ॥ १०५ ॥

ये त्वन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः ।
तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितम् ॥ १०६ ॥

तेषां सकाशात्सूर्यश्च श्रुत्वा वै भावितात्मनाम् ।
आत्मानुगामिनां ब्रह्म श्रावयामास भारत ॥ १०७ ॥

षट्षष्टिर्हि सहस्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
सूर्यस्य तपतो लोकान्निर्मिता ये पुरःसराः ॥ १०८ ॥

तेषामकथयत्सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनाम् ॥ १०८ ॥

सूर्यानुगामिभिस्तात ऋषिभिस्तैर्महात्मभिः ।
मेरौ समागता देवाः श्राविताश्चेदमुत्तमम् ॥ १०९ ॥

देवानां तु सकाशाद्वै ततः श्रुत्वासितो द्विजः ।

श्रावयामास राजेन्द्र पितृणां मुनिसत्तमः ॥ ११० ॥

मम चापि पिता तात कथयामास शंतनुः ।
ततो मयैतच्छ्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ॥ १११ ॥

सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणं यैरिदं श्रुतम् ।
सर्वै ते परमात्मानं पूजयन्ति पुनः पुनः ॥ ११२ ॥

इदमाख्यानमार्षेयं पारंपर्यागतं नृप ।
नावासुदेवभक्ताय त्वया देयं कथञ्चन ॥ ११३ ॥

मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै ।
यानि श्रुतानि धर्म्याणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः ॥ ११४ ॥

सुरासुरैर्यथा राजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ।
एवमेतत्पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतम् ॥ ११५ ॥

यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
एकान्तभावोपगत एकान्ते सुसमाहितः ॥ ११६ ॥

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः ।
स सहस्रार्चिषं देवं प्रविशेन्नात्र संशयः ॥ ११७ ॥

मुच्येदार्तस्तथा रोगाच्छ्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
जिज्ञासुर्लभते कामान्भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ॥ ११८ ॥

त्वयापि सततं राजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः ।
स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ११९ ॥

ब्रह्मण्यदेवो भगवान्प्रीयतां ते सनातनः ।
युधिष्ठिर महाबाहो महाबाहुर्जनार्दनः ॥ १२० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्मराड्जनमेजय ।
भ्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ॥ १२१ ॥

जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत ।
नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ॥ १२२ ॥

यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
स जगौ परमं जप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ १२३ ॥

गत्वान्तरिक्षात्सततं क्षीरोदममृताशयम् ।
पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात्स्वमाश्रमम् ॥ १२४ ॥

अध्याय ३२७

जनमेजय उवाच ॥

कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।
यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ॥ ००१ ॥

निवृत्तं चास्थितो धर्मं क्षेमी भागवतप्रियः ।
प्रवृत्तिधर्मान्विदधे स एव भगवान्प्रभुः ॥ ००२ ॥

कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागार्हा देवताः कृताः ।
कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ००३ ॥

एतं नः संशयं विप्र छिन्धि गुह्यं सनातनम् ।
त्वया नारायणकथा श्रुता वै धर्मसंहिता ॥ ००४ ॥

इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः ।
क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ॥ ००५ ॥

मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मन्निर्वाणं परमं सुखम् ॥ ००५ ॥

ये च मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ।
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीति शुश्रुमः ॥ ००६ ॥

अहो हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ।
यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ००७ ॥

किं नु ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्प्रभुः ।
सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ॥ ००८ ॥

आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः ॥ ००८ ॥

प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ।
ततस्ते नास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षयमव्ययम् ॥ ००९ ॥

स्मृत्वा कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ।
दोषः कालपरीमाणे महानेष क्रियावताम् ॥ ०१० ॥

एतन्मे संशयं विप्र हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
छिन्धीतिहासकथनात्परं कौतूहलं हि मे ॥ ०११ ॥

कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः क्रतुषु द्विज ।
किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मन्निज्यन्ते त्रिदिवौकसः ॥ ०१२ ॥

ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विजसत्तम ।
ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर ।
नातप्ततपसा ह्येष नावेदविदुषा तथा ॥ ०१४ ॥

नापुराणविदा चापि शक्यो व्याहर्तुमञ्जसा ॥ ०१४ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः ।
कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः ॥ ०१५ ॥

सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै पञ्चमश्च शुकः स्मृतः ॥ ०१६ ॥

एतान्समागतान्सर्वान्पञ्च शिष्यान्दमान्वितान् ।
शौचाचारसमायुक्ताञ्जितक्रोधाञ्जितेन्द्रियान् ॥ ०१७ ॥

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।
मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ॥ ०१८ ॥

तेषामभ्यस्यतां वेदान्कदाचित्संशयोऽभवत् ।
एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः ॥ ०१९ ॥

ततः श्रुतो मया चापि तवाख्येयोऽद्य भारत ॥ ०१९ ॥

शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः ।
पराशरसुतः श्रीमान्व्यासो वाक्यमुवाच ह ॥ ०२० ॥

मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमाः ॥ ०२१ ॥

तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ ०२२ ॥

त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ।
तच्छृणुध्वं यथाज्ञानं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् ॥ ०२३ ॥

यथा वृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥ ०२३ ॥

परमात्मेति यं प्राहुः सांख्ययोगविदो जनाः ।
महापुरुषसञ्ज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥ ०२४ ॥

तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तद्विदुर्बुधाः ।
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ॥ ०२५ ॥

अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते ।
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ॥ ०२६ ॥

सोऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ०२६ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
अहङ्कारप्रसूतानि महाभूतानि भारत ॥ ०२७ ॥

महाभूतानि सृष्ट्वाथ तद्गुणान्निर्ममे पुनः ।
भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिमन्तोऽष्ट ताञ्शृणु ॥ ०२८ ॥

मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायंभुवस्तथा ॥ ०२९ ॥

ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ०२९ ॥

वेदान्वेदाङ्गसंयुक्तान्यज्ञान्यज्ञाङ्गसंयुतान् ।
निर्ममे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ०३० ॥

अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत् ॥ ०३० ॥

रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान्सोऽसृजत्स्वयम् ।
एकादशैते रुद्रास्तु विकाराः पुरुषाः स्मृताः ॥ ०३१ ॥

ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः ।
उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ०३२ ॥

वयं हि सृष्टा भगवंस्त्वया वै प्रभविष्णुना ।
येन यस्मिन्नधीकारे वर्तितव्यं पितामह ॥ ०३३ ॥

योऽसौ त्वया विनिर्दिष्टो अधिकारोऽर्थचिन्तकः ।
परिपाल्यः कथं तेन सोऽधिकारोऽधिकारिणा ॥ ०३४ ॥

प्रदिशस्व बलं तस्य योऽधिकारार्थचिन्तकः ।
एवमुक्तो महादेवो देवांस्तानिदमब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

साध्वहं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु वः ।
ममाप्येषा समुत्पन्ना चिन्ता या भवतां मता ॥ ०३६ ॥

लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिग्रहः ।
कथं बलक्षयो न स्याद्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ॥ ०३७ ॥

इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणम् ।
महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्धितम् ॥ ०३८ ॥

ततस्ते ब्रह्मणा सार्धमृषयो विबुधास्तथा ।

क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ॥ ०३९ ॥

ते तपः समुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तं वेदकल्पितम् ।
स महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ॥ ०४० ॥

ऊर्ध्वं दृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रं च मनोऽभवत् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ ०४१ ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं ते तपस्तप्त्वा तदुत्तमम् ।
शुश्रुवुर्मधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ ०४२ ॥

भो भोः सब्रह्मका देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वागतेनार्च्य वः सर्वाञ्श्रावये वाक्यमुत्तमम् ॥ ०४३ ॥

विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् ।
प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्प्राणोपबृंहणम् ॥ ०४४ ॥

सुतप्तं वस्तपो देवा ममाराधनकाम्यया ।
भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपसः फलमुत्तमम् ॥ ०४५ ॥

एष ब्रह्मा लोकगुरुः सर्वलोकपितामहः ।
यूयं च विबुधश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिताः ॥ ०४६ ॥

सर्वे भागान्कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः ।
तथा श्रेयो विधास्यामि यथाधीकारमीश्वराः ॥ ०४७ ॥

श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूरुहाः ।
ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः ॥ ०४८ ॥

वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् ।
तस्मिन्सत्रे तदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ॥ ०४९ ॥

देवा देवर्षयश्चैव सर्वे भागानकल्पयन् ॥ ०४९ ॥

ते कार्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ।
प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम् ॥ ०५० ॥

बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम् ॥ ०५० ॥

ततोऽथ वरदो देवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ।
अशरीरो बभाषेदं वाक्यं खस्थो महेश्वरः ॥ ०५१ ॥

येन यः कल्पितो भागः स तथा समुपागतः ।
प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम् ॥ ०५२ ॥

एतद्वो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवम् ।
यूयं यज्ञैरिज्यमानाः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ०५३ ॥

युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभोगिनः ॥ ०५३ ॥

यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुराः ।
कल्पयिष्यन्ति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ ०५४ ॥

यो मे यथा कल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ ।
स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः ॥ ०५५ ॥

यूयं लोकान्धारयध्वं यज्ञभागफलोदिताः ।
सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्मिताः ॥ ०५६ ॥

याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ।
ताभिराप्यायितबला लोकान्वै धारयिष्यथ ॥ ०५७ ॥

यूयं हि भाविता लोके सर्वयज्ञेषु मानवैः ।
मां ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना मम ॥ ०५८ ॥

इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह ।
एभिः सम्यक्प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवताः क्षितौ ॥ ०५९ ॥

निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितम् ।
मया कृतं सुरश्रेष्ठा यावत्कल्पक्षयादिति ॥ ०६० ॥

चिन्तयध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः ॥ ०६० ॥

मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि वै ॥ ०६१ ॥

एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः ।
प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्येन कल्पिताः ॥ ०६२ ॥

अयं क्रियावतां पन्था व्यक्तीभूतः सनातनः ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ॥ ०६३ ॥

सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनन्दनः ।
सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ॥ ०६४ ॥

सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः ।
स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तं धर्ममास्थिताः ॥ ०६५ ॥

एते योगविदो मुख्याः सांख्यधर्मविदस्तथा ।
आचार्या मोक्षशास्त्रे च मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ ०६६ ॥

यतोऽहं प्रसृतः पूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो महान् ।
तस्मात्परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ॥ ०६७ ॥

सोऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ०६७ ॥

यो यथा निर्मितो जन्तुर्यस्मिन्यस्मिंश्च कर्मणि ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्नुतेऽवशः ॥ ०६८ ॥

एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ।
एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः ॥ ०६९ ॥

मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ॥ ०६९ ॥

अस्य चैवानुजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः ।
ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वत्रसवरप्रदः ॥ ०७० ॥

गच्छध्वं स्वानधीकारांश्चिन्तयध्वं यथाविधि ।
प्रवर्तन्तां क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु माचिरम् ॥ ०७१ ॥

प्रदृश्यन्तां च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा ।
परिनिर्मितकालानि आयूंषि च सुरोत्तमाः ॥ ०७२ ॥

इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ।
अहिंस्या यज्ञपशवो युगेऽस्मिन्नैतदन्यथा ॥ ०७३ ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः ॥ ०७३ ॥

ततस्त्रेतायुगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ।
प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै मखे ॥ ०७४ ॥

तत्र पादचतुर्थो वै धर्मस्य न भविष्यति ॥ ०७४ ॥

ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति ।

द्विपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन्भविष्यति ॥ ०७५ ॥

ततस्तिष्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते ।
एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ॥ ०७६ ॥

देवा ऊचुः ॥

एकपादस्थिते धर्मे यत्रक्वचनगामिनि ।
कथं कर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्व नः ॥ ०७७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा ।
अहिंसाधर्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः ॥ ०७८ ॥

स वै देशः सेवितव्यो मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ॥ ०७८ ॥

व्यास उवाच ॥

तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा ।
नमस्कृत्वा भगवते जग्मुर्देशान्यथेप्सितान् ॥ ०७९ ॥

गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ०८० ॥

तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् ।
साङ्गानावर्तयन्वेदान्कमण्डलुगणित्रधृक् ॥ ०८१ ॥

ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम् ।
लोककर्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ ०८२ ॥

मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ॥ ०८३ ॥

लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि ।
धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ॥ ०८४ ॥

त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा ॥ ०८४ ॥

यदा च सुरकार्यं ते अविषह्यं भविष्यति ।
प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकः ॥ ०८५ ॥

एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत ।
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं लोकमचिराद्गतः ॥ ०८६ ॥

एवमेष महाभागः पद्मनाभः सनातनः ।
यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ ०८७ ॥

निवृत्तिं चास्थितो धर्मं गतिमक्षयधर्मिणाम् ।
प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम् ॥ ०८८ ॥

स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां ; स धाता स धेयः स कर्ता स कार्यम् ।
युगान्ते स सुप्तः सुसङ्क्षिप्य लोका ;न्युगादौ प्रबुद्धो जगद्ध्युत्ससर्ज ॥ ०८९ ॥

तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवौकसाम् ॥ ०९० ॥

महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा ।
आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा ॥ ०९१ ॥

अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा ।
वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ॥ ०९२ ॥

समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने ।
शान्तये सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ०९३ ॥

तपसां तेजसां चैव पतये यशसोऽपि च ।
वाचश्च पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ ०९४ ॥

कपर्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते ।
विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्मूर्तिधृते सदा ॥ ०९५ ॥

गुह्याय ज्ञानदृश्याय अक्षराय क्षराय च ।
एष देवः सञ्चरति सर्वत्रगतिरव्ययः ॥ ०९६ ॥

एवमेतत्पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ।
कथितं तच्च वः सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वतः ॥ ०९७ ॥

क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः ।
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥ ०९८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तास्तु वयं तेन वेदव्यासेन धीमता ।
सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित् ॥ ०९९ ॥

स चास्माकमुपाध्यायः सहास्माभिर्विशां पते ।
चतुर्वेदोद्गताभिश्च ऋग्भिस्तमभितुष्टुवे ॥ १०० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवं मेऽकथयद्राजन्पुरा द्वैपायनो गुरुः ॥ १०१ ॥

यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।

नमो भगवते कृत्वा समाहितमना नरः ॥ १०२ ॥

भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपसमन्वितः ।
आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १०३ ॥

कामकामी लभेत्कामं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥ १०४ ॥

वैश्यो विपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १०४ ॥

अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सितं पतिम् ।
लग्नगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतम् ॥ १०५ ॥

वन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ॥ १०५ ॥

क्षेमेण गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पथि ।
यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम् ॥ १०६ ॥

इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं ; महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तनम् ।
समागमं चर्षिदिवौकसामिमं ; निशम्य भक्ताः सुसुखं लभन्ते ॥ १०७ ॥

भगवन्नामनिर्वचनम्

अध्याय ३२८

जनमेजय उवाच ॥

अस्तौषीद्यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम् ।
नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ ००१ ॥

वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हरेः ।
श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः शरच्चन्द्र इवामलः ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृणु राजन्यथाचष्ट फल्गुनस्य हरिर्विभुः ।
प्रसन्नात्मात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजम् ॥ ००३ ॥

नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।
पृष्टवान्केशवं राजन्फल्गुनः परवीरहा ॥ ००४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

भगवन्भूतभव्येश सर्वभूतसृगव्यय ।
लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ॥ ००५ ॥

यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः ।
वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ॥ ००६ ॥

तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव ।
न ह्यन्यो वर्तयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो ॥ ००७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु ।
पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ॥ ००८ ॥

सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ।

बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ००९ ॥

गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् ।
निरुक्तं कर्मजानां च शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥ ०१० ॥

कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेऽर्धं स्मृतः पुरा ॥ ०१० ॥

नमोऽतियशसे तस्मै देहिनां परमात्मने ।
नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ०११ ॥

यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः ।
योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ ०१२ ॥

अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतां वर ।
प्रकृतिः सा परा मह्यं रोदसी योगधारिणी ॥ ०१३ ॥

ऋता सत्यामराजय्या लोकानामात्मसञ्ज्ञिता ॥ ०१३ ॥

तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
ततो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् ॥ ०१४ ॥

अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः ॥ ०१४ ॥

ब्राह्मे रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ।
प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिभेक्षण ॥ ०१५ ॥

तत्र ब्रह्मा समभवत्स तस्यैव प्रसादजः ॥ ०१५ ॥

अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ।
क्रोधाविष्टस्य सञ्जज्ञे रुद्रः संहारकारकः ॥ ०१६ ॥

एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
तदादेशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ ०१७ ॥

निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ ०१७ ॥

कपर्दी जटिलो मुण्डः श्मशानगृहसेवकः ।
उग्रव्रतधरो रुद्रो योगी त्रिपुरदारुणः ॥ ०१८ ॥

दक्षक्रतुहरश्चैव भगनेत्रहरस्तथा ।
नारायणात्मको ज्ञेयः पाण्डवेय युगे युगे ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ।
संपूजितो भवेत्पार्थ देवो नारायणः प्रभुः ॥ ०२० ॥

अहमात्मा हि लोकानां विश्वानां पाण्डुनन्दन ।
तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यहम् ॥ ०२१ ॥

यद्यहं नार्चयेयं वै ईशानं वरदं शिवम् ।
आत्मानं नार्चयेत्कश्चिदिति मे भावितं मनः ॥ ०२२ ॥

मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्तते ॥ ०२२ ॥

प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ।
यस्तं वेत्ति स मां वेत्ति योऽनु तं स हि मामनु ॥ ०२३ ॥

रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ।
लोके चरति कौन्तेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ॥ ०२४ ॥

न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ॥ ०२५ ॥

पुत्रार्थमाराधितवानात्मानमहमात्मना ॥ ०२५ ॥

न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् ॥ ०२६ ॥

सब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रा देवाः सहर्षिभिः ।
अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ ०२७ ॥

भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारत ।
सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः ॥ ०२८ ॥

नमस्व हव्यदं विष्णुं तथा शरणदं नम ।
वरदं नमस्व कौन्तेय हव्यकव्यभुजं नम ॥ ०२९ ॥

चतुर्विधा मम जना भक्ता एवं हि ते श्रुतम् ।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ॥ ०३० ॥

अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥ ०३० ॥

ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ।
सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ॥ ०३१ ॥

ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रबुद्धवर्याः सेवन्ते मामेवैष्यन्ति यत्परम् ॥ ०३२ ॥

भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्तितः ॥ ०३२ ॥

त्वं चैवाहं च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ ।
भारावतरणार्थं हि प्रविष्टौ मानुषीं तनुम् ॥ ०३३ ॥

जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत ।

निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च ॥ ०३४ ॥

नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ ०३५ ॥

अयनं मम तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहम् ॥ ०३५ ॥

छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् ॥ ०३६ ॥

गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत ।
व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ ०३७ ॥

अधिभूतानि चान्तेऽहं तदिच्छंश्चास्मि भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसञ्ज्ञितः ॥ ०३८ ॥

दमात्सिद्धिं परीप्सन्तो मां जनाः कामयन्ति हि ।
दिवं चोर्वीं च मध्यं च तस्माद्दामोदरो ह्यहम् ॥ ०३९ ॥

पृश्निरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतं तथा ।
ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ॥ ०४० ॥

ऋषयः प्राहुरेवं मां त्रितकूपाभिपातितम् ।
पृश्निगर्भ त्रितं पाहीत्येकतद्वितपातितम् ॥ ०४१ ॥

ततः स ब्रह्मणः पुत्र आद्यो ऋषिवरस्त्रितः ।
उत्ततारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्तनात् ॥ ०४२ ॥

सूर्यस्य तपतो लोकानग्नेः सोमस्य चाप्युत ।
अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसञ्ज्ञिताः ॥ ०४३ ॥

सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥ ०४३ ॥

स्वपत्न्यामाहितो गर्भ उतथ्येन महात्मना ।
उतथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया ॥ ०४४ ॥

बृहस्पतिरथाविन्दत्तां पत्नीं तस्य भारत ॥ ०४४ ॥

ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतं तथा ।
उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसमन्वितः ॥ ०४५ ॥

पूर्वागतोऽहं वरद नार्हस्यम्बां प्रबाधितुम् ।
एतद्बृहस्पतिः श्रुत्वा चुक्रोध च शशाप च ॥ ०४६ ॥

मैथुनोपगतो यस्मात्त्वयाहं विनिवारितः ।
तस्मादन्धो जास्यसि त्वं मच्छापान्नात्र संशयः ॥ ०४७ ॥

स शापादृषिमुख्यस्य दीर्घं तम उपेयिवान् ।
स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीदृषिः पुरा ॥ ०४८ ॥

वेदानवाप्य चतुरः साङ्गोपाङ्गान्सनातनान् ।
प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ॥ ०४९ ॥

आनुपूर्व्येण विधिना केशवेति पुनः पुनः ।
स चक्षुष्मान्समभवद्गौतमश्चाभवत्पुनः ॥ ०५० ॥

एवं हि वरदं नाम केशवेति ममार्जुन ।
देवानामथ सर्वेषामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ०५१ ॥

अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनि मुखं कृतम् ।
अग्नीषोमात्मकं तस्माज्जगत्कृत्स्नं चराचरम् ॥ ०५२ ॥

अपि हि पुराणे भवति
एकयोन्यात्मकावग्नीषोमौ
देवाश्चाग्निमुखा इति
एकयोनित्वाच्च परस्परं महयन्तो लोकान्धारयत इति ॥ ०५३ ॥

ब्राह्मणमाहात्म्यमग्निषोमीयात्मकम्

अध्याय ३२९

अर्जुन उवाच ॥

अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनी प्रवर्तितौ ।
एष मे संशयो जातस्तं छिन्धि मधुसूदन ॥ ००१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्त ते वर्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन ।
आत्मतेजोद्भवं पार्थ श्रृणुष्वैकमना मम ॥ ००२ ॥

संप्रक्षालनकालेऽतिक्रान्ते चतुर्थे युगसहस्रान्ते
अव्यक्ते सर्वभूतप्रलये स्थावरजङ्गमे
ज्योतिर्धरणिवायुरहितेऽन्धे तमसि जलैकार्णवे लोके
तम इत्येवाभिभूतेऽसञ्ज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते
नैव रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते नाव्यक्ते व्यवस्थिते
एतस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयादक्षयादजरादनिन्द्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंस्राल्ललामा
अक्षयादजरामरादमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः
शाश्वतात्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ॥ ००३ ॥

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति
नासीदहो न रात्रिरासीत्
न सदासीन्नासदासीत्
तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपम्
सा विश्वस्य जननीत्येवमस्यार्थोऽनुभाष्यते ॥ ००४ ॥

तस्येदानीं तमःसंभवस्य पुरुषस्य पद्मयोनेर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिसृक्षमाणो नेत्राभ्यामग्नीषोमौ ससर्ज
ततो भूतसर्गे प्रवृत्ते प्रजाक्रमवशाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत्
यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणाः
योऽग्निस्तत्क्षत्रं क्षत्राद्ब्रह्म बलवत्तरम्
कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा
ब्राह्मणेभ्यः परं भूतं नोत्पन्नपूर्वम्
दीप्यमानेऽग्नौ जुहोतीति कृत्वा ब्रवीमि
भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं
धार्यत इति ॥ ००५ ॥

मन्त्रवादोऽपि हि भवति
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषाम्
हितो देवेभिर्मानुषे जने इति
निदर्शनं चात्र भवति
विश्वेषामग्ने यज्ञानां होतेति
हितो देवैर्मानुषैर्जगत इति
अग्निर्हि यज्ञानां होता कर्ता
स चाग्निर्ब्रह्म ॥ ००६ ॥

न ह्यृते मन्त्राद्धवनमस्ति
न विना पुरुषं तपः संभवति
हविर्मन्त्राणां संपूजा विद्यते देवमनुष्याणामनेन त्वं होतेति नियुक्तः
ये च मानुषा होत्राधिकारास्ते च

ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न क्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योः
तस्माद्ब्राह्मणा ह्यग्निभूता यज्ञानुद्वहन्ति
यज्ञा देवांस्तर्पयन्ति देवाः पृथिवीं भावयन्ति ॥ ००७ ॥

शतपथे हि ब्राह्मणं भवति
अग्नौ समिद्धे स जुहोति यो विद्वान्ब्राह्मणमुखे दानाहुतिं जुहोति
एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विद्वांसोऽग्निं भावयन्ति
अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणान्धारयति
अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति ॥ ००८ ॥

विश्वं ब्रह्मासृजत्पूर्वं सर्वादिर्निरवस्करम् ।
ब्रह्मघोषैर्दिवं तिष्ठन्त्यमरा ब्रह्मयोनयः ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणानां मतिर्वाक्यं कर्म श्रद्धा तपांसि च ।
धारयन्ति महीं द्यां च शैत्याद्वार्यमृतं यथा ॥ ०१० ॥

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नास्ति मातृसमो गुरुः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ ०११ ॥

नैषामुक्षा वर्धते नोत वाहा ; न गर्गरो मथ्यते संप्रदाने ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति ; येषां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः ॥ ०१२ ॥

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गताः सर्वात्मानः सर्वकर्तारः सर्वभावनाश्च ब्राह्मणाः
वाक्समकालं हि तस्य देवस्य वरप्रदस्य ब्राह्मणाः प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेभ्यश्च शेषा वर्णाः प्रादुर्भूताः
इत्थं च सुरासुरविशिष्टा ब्राह्मणा यदा मया ब्रह्मभूतेन पुरा
स्वयमेवोत्पादिताः सुरासुरमहर्षयो भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च ॥ ०१३ ॥

अहल्याधर्षणनिमित्तं हि गौतमाद्धरिश्मश्रुतामिन्द्रः प्राप्तः

कौशिकनिमित्तं चेन्द्रो मुष्कवियोगं मेषवृषणत्वं चावाप
अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरंदरस्य च्यवनेन स्तम्भितो बाहुः
क्रतुवधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा चात्मानं संयोज्य नेत्राकृतिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता ॥ ०१४ ॥

त्रिपुरवधार्थं दीक्षामभ्युपगतस्य रुद्रस्योशनसा शिरसो जटा उत्कृत्य प्रयुक्ताः
ततः प्रादुर्भूता भुजगाः
तैरस्य भुजगैः पीड्यमानः कण्ठो नीलतामुपनीतः
पूर्वे च मन्वन्तरे स्वायंभुवे नारायणहस्तबन्धग्रहणान्नीलकण्ठत्वमेव वा ॥ ०१५ ॥

अमृतोत्पादने पुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो बृहस्पतेरुपस्पृशतो न प्रसादं गतवत्यः किलापः
अथ बृहस्पतिरपां चुक्रोध
यस्मान्ममोपस्पृशतः कलुषीभूता न प्रसादमुपगतास्तस्मादद्यप्रभृति झषमकरमत्स्यकच्छपजन्तुस
कलुषीभवतेति
तदाप्रभृत्यापो यादोभिः सङ्कीर्णाः संवृत्ताः ॥ ०१६ ॥

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्रीयोऽसुराणाम्
स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमसुरेभ्यः ॥ ०१७ ॥

अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसारमसुरा वरमयाचन्त
हे स्वसरयं ते पुत्रस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमस्माकम्
ततो देवा वर्धन्ते वयं क्षीयामः
तदेनं त्वं वारयितुमर्हसि तथा यथास्मान्भजेदिति ॥ ०१८ ॥

अथ विश्वरूपं नन्दनवनमुपगतं मातोवाच
पुत्र किं परपक्षवर्धनस्त्वं मातुलपक्षं नाशयसि
नार्हस्येवं कर्तुमिति

स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रमणीयमिति मत्वा संपूज्य हिरण्यकशिपुमगात्
॥ ०१९ ॥

हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठाद्धिरण्यकशिपुः शापं प्राप्तवान्
यस्मात्त्वयान्यो वृतो होता तस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्त्वजाताद्वधं प्राप्स्यसीति
तच्छापदानाद्धिरण्यकशिपुः प्राप्तवान्वधम् ॥ ०२० ॥

विश्वरूपो मातृपक्षवर्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत्
तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बह्वीः श्रीमत्योऽप्सरसो नियुयोज
ताश्च दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्याभवत्तासु चाप्सरःसु नचिरादेव सक्तोऽभवत्
सक्तं चैनं ज्ञात्वाप्सरस ऊचुर्गच्छामहे वयं यथागतमिति ॥ ०२१ ॥

तास्त्वाष्ट्र उवाच
क्व गमिष्यथ आस्यतां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यतीति
तास्तमब्रुवन्
वयं देवस्त्रियोऽप्सरस इन्द्रं वरदं पुरा प्रभविष्णुं वृणीमह इति ॥ ०२२ ॥

अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदद्यैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति
ततो मन्त्राञ्जजाप
तैर्मन्त्रैः प्रावर्धत त्रिशिराः
एकेनास्येन सर्वलोकेषु द्विजैः क्रियावद्भिर्यज्ञेषु सुहुतं सोमं पपावेकेनाप एकेन सेन्द्रान्देवान्
अथेन्द्रस्तं विवर्धमानं सोमपानाप्यायितसर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामापेदे ॥ ०२३ ॥

देवाश्च ते सहेन्द्रेण ब्रह्माणमभिजग्मुरूचुश्च
विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुहुतः सोमः पीयते
वयमभागाः संवृत्ताः
असुरपक्षो वर्धते वयं क्षीयामः
तदर्हसि नो विधातुं श्रेयो यदनन्तरमिति ॥ ०२४ ॥

तान्ब्रह्मोवाच ऋषिर्भार्गवस्तपस्तप्यते दधीचः

स याच्यतां वरं यथा कलेवरं जह्यात्
तस्यास्थिभिर्वज्रं क्रियतामिति ॥ ०२५ ॥

देवास्तत्रागच्छन्यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे
सेन्द्रा देवास्तमभिगम्योचुर्भगवंस्तपसः कुशलमविघ्नं चेति
तान्दधीच उवाच स्वागतं भवद्भ्यः किं क्रियताम्
यद्वक्ष्यथ तत्करिष्यामीति
ते तमब्रुवञ्शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति
अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागं चकार ॥ ०२६ ॥

तस्य परमात्मन्यवसृते तान्यस्थीनि धाता सङ्गृह्य वज्रमकरोत्
तेन वज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येण ब्रह्मास्थिसंभूतेन विष्णुप्रविष्टेनेन्द्रो विश्वरूपं जघान शिरसां चास्य छेदनमकरोत्
तस्मादनन्तरं विश्वरूपगात्रमथनसंभवं त्वष्ट्रोत्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान ॥ ०२७ ॥

तस्यां द्वैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देवराज्यं परित्यज्य अप्सु संभवां शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रपेदे
तत्र चैश्वर्ययोगादणुमात्रो भूत्वा बिसग्रन्थिं प्रविवेश ॥ ०२८ ॥

अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे त्रैलोक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव
देवान्रजस्तमश्चाविवेश
मन्त्रा न प्रावर्तन्त महर्षीणाम्
रक्षांसि प्रादुरभवन्
ब्रह्म चोत्सादनं जगाम
अनिन्द्राश्चाबला लोकाः सुप्रधृष्या बभूवुः ॥ ०२९ ॥

अथ देवा ऋषयश्चायुषः पुत्रं नहुषं नाम देवराजत्वेऽभिषिषिचुः
नहुषः पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपं पालयां बभूव

अथ लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च बभूवुः ॥ ०३० ॥

अथोवाच नहुषः
सर्वं मां शक्रोपभुक्तमुपस्थितमृते शचीमिति
स एवमुक्त्वा शचीसमीपमगमदुवाच चैनाम्
सुभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति
तं शची प्रत्युवाच
प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवंशोद्भवश्च
नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्तुमिति ॥ ०३१ ॥

तामथोवाच नहुषः
ऐन्द्रं पदमध्यास्यते मया
अहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरो नात्राधर्मः कश्चित्त्वमिन्द्रभुक्तेति
सा तमुवाच
अस्ति मम किञ्चिद्व्रतमपर्यवसितम्
तस्यावभृथे त्वामुपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभिरिति
स शच्यैवमभिहितो नहुषो जगाम ॥ ०३२ ॥

अथ शची दुःखशोकार्ता भर्तृदर्शनलालसा नहुषभयगृहीता बृहस्पतिमुपागच्छत्
स च तामभिगतां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाच
अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय
सा तवेन्द्रं दर्शयिष्यतीति ॥ ०३३ ॥

साथ महानियममास्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराह्वयत्
सोपश्रुतिः शचीसमीपमगात्
उवाच चैनामियमस्मि त्वयोपहूतोपस्थिता
किं ते प्रियं करवाणीति
तां मूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या मता चेति
सैनां मानसं सरोऽनयत्
तत्रेन्द्रं बिसग्रन्थिगतमदर्शयत् ॥ ०३४ ॥

तामिन्द्रः पत्नीं कृशां ग्लानां च दृष्ट्वा चिन्तयां बभूव
अहो मम महद्दुःखमिदमद्योपगतम्
नष्टं हि मामियमन्विष्योपागमद्दुःखार्तेति
तामिन्द्र उवाच कथं वर्तयसीति
सा तमुवाच
नहुषो मामाह्वयति
कालश्चास्य मया कृत इति ॥ ०३५ ॥

तामिन्द्र उवाच
गच्छ
नहुषस्त्वया वाच्योऽपूर्वेण मामृषियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्व
इन्द्रस्य हि महान्ति वाहनानि मनसः प्रियाण्यधिरूढानि मया
त्वमन्येनोपयातुमर्हसीति
सैवमुक्ता हृष्टा जगाम
इन्द्रोऽपि बिसग्रन्थिमेवाविवेश भूयः ॥ ०३६ ॥

अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वोवाच नहुषः पूर्णः स काल इति
तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तम्
स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत् ॥ ०३७ ॥

अथ मैत्रावरुणिः कुम्भयोनिरगस्त्यो महर्षीन्विक्रियमाणांस्तान्नहुषेणापश्यत्
पद्भ्यां च तेनास्पृश्यत
ततः स नहुषमब्रवीदकार्यप्रवृत्त पाप पतस्व महीम्
सर्पो भव यावद्भूमिर्गिरयश्च तिष्ठेयुस्तावदिति
स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् ॥ ०३८ ॥

अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत्
ततो देवा ऋषयश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुः
ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्मवध्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति

ततः स वरदस्तानब्रवीदश्वमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतु
ततः स्वं स्थानं प्राप्स्यतीति ॥ ०३९ ॥

ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन्यदा तदा शचीमूचुर्गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्वेति
सा पुनस्तत्सरः समभ्यगच्छत्
इन्द्रश्च तस्मात्सरसः समुत्थाय बृहस्पतिमभिजगाम
बृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाक्रतुं शक्रायाहरत्
ततः कृष्णसारङ्गं मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं बृहस्पतिः
स्वस्थानं प्रापयामास
ततः स देवराड्देवैर्ऋषिभिः स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव
ब्रह्मवध्यां चतुर्षु स्थानेषु वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजत्
एवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपबृंहितः शत्रुवधं कृत्वा
स्वस्थानं प्रापितः ॥ ०४१ ॥

आकाशगङ्गागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपास्पृशंस्त्रीन्क्रमान्क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः
स भरद्वाजेन ससलिलेन पाणिनोरसि ताडितः सलक्षणोरस्कः
संवृत्तः ॥ ०४२ ॥

भृगुणा महर्षिणा शप्तोऽग्निः सर्वभक्षत्वमुपनीतः ॥ ०४३ ॥

अदितिर्वै देवानामन्नमपचदेतद्भुक्त्वासुरान्हनिष्यन्तीति
तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छत्
अदितिं चावोचद्भिक्षां देहीति
तत्र देवैः पूर्वमेतत्प्राश्यं नान्येनेत्यदितिर्भिक्षां नादात्
अथ भिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन विवस्वतो द्वितीये जन्मन्यण्डसञ्ज्ञितस्याण्डं
मारितमदित्याः
स मार्तण्डो विवस्वानभवच्छ्राद्धदेवः ॥ ०४४ ॥

दक्षस्य वै दुहितरः षष्टिरासन्
ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदश प्रादाद्दश धर्माय दश मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे
तासु तुल्यासु नक्षत्राख्यां गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिकां प्रीतिमकरोत्

ततस्ताः शेषाः पत्न्य ईर्ष्यावत्यः पितुः समीपं गत्वेममर्थं शशंसुः
भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभावासु सोमो रोहिणीमधिकं भजतीति
सोऽब्रवीद्यक्ष्मैनमावेक्ष्यतीति ॥ ०४५ ॥

दक्षशापात्सोमं राजानं यक्ष्माविवेश
स यक्ष्मणाविष्टो दक्षमगमत्
दक्षश्चैनमब्रवीन्न समं वर्तस इति
तत्रर्षयः सोममब्रुवन्क्षीयसे यक्ष्मणा
पश्चिमस्यां दिशि समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थम्
तत्र गत्वात्मानमभिषेचयस्वेति
अथागच्छत्सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थम्
गत्वा चात्मनः स्नपनमकरोत्
स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोक्षयामास
तत्र चावभासितस्तीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना ख्यातं बभूव
तच्छापादद्यापि क्षीयते सोमोऽमावास्यान्तरस्थः
पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठितो मेघलेखाप्रतिच्छन्नं वपुर्दर्शयति
मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्य शशलक्ष्म विमलमभवत् ॥ ४६ ॥

स्थूलशिरा महर्षिर्मेरोः प्रागुत्तरे दिग्भागे तपस्तेपे
तस्य तपस्तप्यमानस्य सर्वगन्धवहः शुचिर्वायुर्विवायमानः शरीरमस्पृशत्
स तपसा तापितशरीरः कृशो वायुनोपवीज्यमानो हृदयपरितोषमगमत्
तत्र तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः
पुष्पशोभां न दर्शितवन्त इति स एताञ्शशाप न सर्वकालं पुष्पवन्तो भविष्यथेति ॥ ०४७ ॥

नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम महर्षिः पुराभवत्
तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतः
तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः
स्वेदप्रस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः
उक्तश्चापेयो भविष्यसि

एतच्च ते तोयं वडवामुखसञ्ज्ञितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति
तदेतदद्यापि वडवामुखसञ्ज्ञितेनानुवर्तिना तोयं सामुद्रं पीयते ॥ ०४८ ॥

हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां रुद्रश्चकमे
भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागम्याब्रवीत्कन्यामुमां मे देहीति
तमब्रवीद्धिमवानभिलषितो वरो रुद्र इति
तमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान्भाजनं भविष्यतीति
अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमृषिवचनम् ॥ ०४९ ॥

तदेवंविधं माहात्म्यं ब्राह्मणानाम्
क्षत्रमपि शाश्वतीमव्ययां पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे
तदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयम्
तेन जगद्धार्यते ॥ ०५० ॥

भगवन्नामनिर्वचनम्

अध्याय ३३०

श्रीभगवानुवाच ॥

सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्मे अंशुसञ्ज्ञितैः ।
बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठतः पृथक् ॥ ००१ ॥

बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ।
अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ॥ ००२ ॥

हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥ ००२ ॥

इडोपहूतयोगेन हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णश्च मे हरिश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥ ००३ ॥

धाम सारो हि लोकानामृतं चैव विचारितम् ।
ऋतधामा ततो विप्रैः सत्यश्चाहं प्रकीर्तितः ॥ ००४ ॥

नष्टां च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् ।
गोविन्द इति मां देवा वाग्भिः समभितुष्टुवुः ॥ ००५ ॥

शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
तेनाविष्टं हि यत्किञ्चिच्छिपिविष्टं हि तत्स्मृतम् ॥ ००६ ॥

यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥ ००७ ॥

स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्को ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥ ००८ ॥

न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ॥ ००९ ॥

नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन ।
ऋता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती ॥ ०१० ॥

सच्चासच्चैव कौन्तेय मयावेशितमात्मनि ।
पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः ॥ ०११ ॥

सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतम् ।
जन्मनीहाभवत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनञ्जय ॥ ०१२ ॥

निराशीःकर्मसंयुक्तं सात्वतं मां प्रकल्पय ।
सात्वतज्ञानदृष्टोऽहं सात्वतः सात्वतां पतिः ॥ ०१३ ॥

कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो महान् ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन ॥ ०१४ ॥

मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ ०१५ ॥

निर्वाणं परमं सौख्यं धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
तस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ॥ ०१६ ॥

पृथिवीनभसी चोभे विश्रुते विश्वलौकिके ।
तयोः संधारणार्थं हि मामधोक्षजमञ्जसा ॥ ०१७ ॥

निरुक्तं वेदविदुषो ये च शब्दार्थचिन्तकाः ।
ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोक्षज इति स्थितिः ॥ ०१८ ॥

शब्द एकमतैरेष व्याहृतः परमर्षिभिः ।
नान्यो ह्यधोक्षजो लोके ऋते नारायणं प्रभुम् ॥ ०१९ ॥

घृतं ममार्चिषो लोके जन्तूनां प्राणधारणम् ।
घृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ०२० ॥

त्रयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति च स्मृताः ।
पित्तं श्लेष्मा च वायुश्च एष संघात उच्यते ॥ ०२१ ॥

एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च क्षीयते ।
आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुं मां प्रचक्षते ॥ ०२२ ॥

वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

नैघण्टुकपदाख्यातं विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥ ०२३ ॥

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ ०२४ ॥

न चादिं न मध्यं तथा नैव चान्तं ; कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च ।
अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः ; प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लोकसाक्षी ॥ ०२५
॥

शुचीनि श्रवणीयानि श‍ृणोमीह धनञ्जय ।
न च पापानि गृह्णामि ततोऽहं वै शुचिश्रवाः ॥ ०२६ ॥

एकश‍ृङ्गः पुरा भूत्वा वराहो दिव्यदर्शनः ।
इमामुद्धृतवान्भूमिमेकश‍ृङ्गस्ततो ह्यहम् ॥ ०२७ ॥

तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य तु मापनात् ॥ ०२८ ॥

विरिञ्चि इति यः प्रोक्तः कपिलज्ञानचिन्तकैः ।
स प्रजापतिरेवाहं चेतनात्सर्वलोककृत् ॥ ०२९ ॥

विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्या निश्चितनिश्चयाः ॥ ०३० ॥

हिरण्यगर्भो द्युतिमानेष यश्छन्दसि स्तुतः ।
योगैः संपूज्यते नित्यं स एवाहं विभुः स्मृतः ॥ ०३१ ॥

एकविंशतिशाखं च ऋग्वेदं मां प्रचक्षते ।
सहस्रशाखं यत्साम ये वै वेदविदो जनाः ॥ ०३२ ॥

गायन्त्यारण्यके विप्रा मद्भक्तास्तेऽपि दुर्लभाः ॥ ०३२ ॥

षट्पञ्चाशतमष्टौ च सप्तत्रिंशतमित्युत ।
यस्मिञ्शाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्यवे स्मृतः ॥ ०३३ ॥

पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याभिः परिबृंहितम् ।
कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा ॥ ०३४ ॥

शाखाभेदाश्च ये केचिद्याश्च शाखासु गीतयः ।
स्वरवर्णसमुच्चाराः सर्वांस्तान्विद्धि मत्कृतान् ॥ ०३५ ॥

यत्तद्धयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम् ।
सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् ॥ ०३६ ॥

रामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना ।
पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ॥ ०३७ ॥

बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमः क्रमपारगः ॥ ०३७ ॥

नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम् ।
क्रमं प्रणीय शिक्षां च प्रणयित्वा स गालवः ॥ ०३८ ॥

कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ।
जातीमरणजं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ॥ ०३९ ॥

सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां संपदं गतः ॥ ०३९ ॥

पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे ।
धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः ॥ ०४० ॥

नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्ययम् ।
धर्मयानं समारूढौ पर्वते गन्धमादने ॥ ०४१ ॥

तत्कालसमयं चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ।
न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत ॥ ०४२ ॥

ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ।
ससर्ज शूलं क्रोधेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ०४३ ॥

तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरम् ।
आवयोः सहसागच्छद्बदर्याश्रममन्तिकात् ॥ ०४४ ॥

वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि ॥ ०४४ ॥

ततः स्वतेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह ।
बभूवुर्मुञ्जवर्णास्तु ततोऽहं मुञ्जकेशवान् ॥ ०४५ ॥

तच्च शूलं विनिर्धूतं हुङ्कारेण महात्मना ।
जगाम शङ्करकरं नारायणसमाहतम् ॥ ०४६ ॥

अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ ।
तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जग्राह पाणिना ॥ ०४७ ॥

नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकण्ठता ॥ ०४७ ॥

अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां जगृहे नरः ।
मन्त्रैश्च संयुयोजाशु सोऽभवत्परशुर्महान् ॥ ०४८ ॥

क्षिप्तश्च सहसा रुद्रे खण्डनं प्राप्तवांस्तदा ।
ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात् ॥ ०४९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अस्मिन्युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यमथने तदा ।
जयं कः प्राप्तवांस्तत्र शंसैतन्मे जनार्दन ॥ ०५० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः ।
उद्विग्नाः सहसा कृत्स्ना लोकाः सर्वेऽभवंस्तदा ॥ ०५१ ॥

नागृह्णात्पावकः शुभ्रं मखेषु सुहुतं हविः ।
वेदा न प्रतिभान्ति स्म ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ ०५२ ॥

देवान्रजस्तमश्चैव समाविविशतुस्तदा ।
वसुधा सञ्चकम्पेऽथ नभश्च विपफाल ह ॥ ०५३ ॥

निष्प्रभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनाच्च्युतः ।
अगाच्छोषं समुद्रश्च हिमवांश्च व्यशीर्यत ॥ ०५४ ॥

तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन ।
ब्रह्मा वृतो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ ०५५ ॥

आजगामाशु तं देशं यत्र युद्धमवर्तत ॥ ०५५ ॥

साञ्जलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवम् ॥ ०५६ ॥

न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हितकाम्यया ॥ ०५६ ॥

यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनम् ।
कूटस्थं कर्तृनिर्द्वंद्वमकर्तेति च यं विदुः ॥ ०५७ ॥

व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरियं शिवा ।

नरो नारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्वहौ ॥ ०५८ ॥

तपसा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ ।
अहं प्रसादजस्तस्य कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥ ०५९ ॥

त्वं चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः ॥ ०५९ ॥

मया च सार्धं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ।
प्रसादयाशु लोकानां शान्तिर्भवतु माचिरम् ॥ ०६० ॥

ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ।
प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् ॥ ०६१ ॥

शरणं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं हरिम् ॥ ०६१ ॥

ततोऽथ वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह सङ्गतः ॥ ०६२ ॥

ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः ।
उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ॥ ०६३ ॥

यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु ।
नावयोरन्तरं किञ्चिन्मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ ०६४ ॥

अद्य प्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्कोऽयं भवत्वयम् ।
मम पाण्यङ्कितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ ०६५ ॥

एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा ।
सख्यं चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ॥ ०६६ ॥

तपस्तेपतुरव्यग्रौ विसृज्य त्रिदिवौकसः ॥ ०६६ ॥

एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मृधे ।
नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ॥ ०६७ ॥

ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्तितानि ते ॥ ०६७ ॥

एवं बहुविधै रूपैश्चरामीह वसुंधराम् ।
ब्रह्मलोकं च कौन्तेय गोलोकं च सनातनम् ॥ ०६८ ॥

मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्तवाञ्जयम् ॥ ०६८ ॥

यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे संप्रत्युपस्थिते ।
तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनम् ॥ ०६९ ॥

कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ।
निहतांस्तेन वै पूर्वं हतवानसि वै रिपून् ॥ ०७० ॥

अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिम् ।
नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमव्ययम् ॥ ०७१ ॥

अध्याय ३३१

जनमेजय उवाच ॥

ब्रह्मन्सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ ००१ ॥

इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।

आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ॥ ००२ ॥

नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ॥ ००३ ॥

समुद्धृतमिदं ब्रह्मन्कथामृतमनुत्तमम् ।
तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयम् ॥ ००४ ॥

स हीशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः ।
अहो नारायणं तेजो दुर्दर्शं द्विजसत्तम ॥ ००५ ॥

यत्राविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ।
ऋषयश्च सगन्धर्वा यच्च किञ्चिच्चराचरम् ॥ ००६ ॥

न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च ॥ ००६ ॥

सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं चापि नारायणकथा यथा ॥ ००७ ॥

सर्वथा पाविताः स्मेह श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
हरेर्विश्वेश्वरस्येह सर्वपापप्रणाशनीम् ॥ ००८ ॥

न चित्रं कृतवांस्तत्र यदार्यो मे धनञ्जयः ।
वासुदेवसहायो यः प्राप्तवाञ्जयमुत्तमम् ॥ ००९ ॥

न चास्य किञ्चिदप्राप्यं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स यस्यासीत्साह्यकृत्सखा ॥ ०१० ॥

धन्याश्च सर्व एवासन्ब्रह्मंस्ते मम पूर्वकाः ।
हिताय श्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः ॥ ०११ ॥

तपसापि न दृश्यो हि भगवा.ण्ल्लोकपूजितः ।
यं दृष्टवन्तस्ते साक्षाच्छ्रीवत्साङ्कविभूषणम् ॥ ०१२ ॥

तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिजः ।
न चाल्पतेजसमृषिं वेद्मि नारदमव्ययम् ॥ ०१३ ॥

श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ॥ ०१३ ॥

देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनम् ।
यद्दृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ०१४ ॥

बदरीमाश्रमं यत्तु नारदः प्राद्रवत्पुनः ।
नरनारायणौ द्रष्टुं किं नु तत्कारणं मुने ॥ ०१५ ॥

श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिजः ।
बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ॥ ०१६ ॥

कियन्तं कालमवसत्काः कथाः पृष्टवांश्च सः ।
श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन्वा सुमहात्मनि ॥ ०१७ ॥

किमब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी ।
तदेतन्मे यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥ ०१९ ॥

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ।
निवृत्तो नारदो राजंस्तरसा मेरुमागमत् ॥ ०२० ॥

हृदयेनोद्वहन्भारं यदुक्तं परमात्मना ॥ ०२० ॥

पश्चादस्याभवद्राजन्नात्मनः साध्वसं महत् ।
यद्गत्वा दूरमध्वानं क्षेमी पुनरिहागतः ॥ ०२१ ॥

ततो मेरोः प्रचक्राम पर्वतं गन्धमादनम् ।
निपपात च खात्तूर्णं विशालां बदरीमनु ॥ ०२२ ॥

ततः स ददृशे देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ ॥ ०२३ ॥

तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ।
श्रीवत्सलक्षणौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ ॥ ०२४ ॥

जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलक्षणौ ।
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किणौ ॥ ०२५ ॥

षष्टिदन्तावष्टदंष्ट्रौ मेघौघसदृशस्वनौ ।
स्वास्यौ पृथुललाटौ च सुहनू सुभ्रुनासिकौ ॥ ०२६ ॥

आतपत्रेण सदृशे शिरसी देवयोस्तयोः ।
एवं लक्षणसंपन्नौ महापुरुषसञ्ज्ञितौ ॥ ०२७ ॥

तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्ताभ्यां च प्रतिपूजितः ।
स्वागतेनाभिभाष्याथ पृष्टश्चानामयं तदा ॥ ०२८ ॥

बभूवान्तर्गतमतिर्निरीक्ष्य पुरुषोत्तमौ ।
सदोगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ०२९ ॥

श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ ०३० ॥

उपोपविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे ॥ ०३० ॥

ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि ।
ऋषी शमदमोपेतौ कृत्वा पूर्वाह्णिकं विधिम् ॥ ०३१ ॥

पश्चान्नारदमव्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यां प्रपूज्य च ।
पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिथ्याह्निकौ नृप ॥ ०३२ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत ।
आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोऽग्निभिर्यथा ॥ ०३३ ॥

अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुखस्थितम् ॥ ०३४ ॥

अपीदानीं स भगवान्परमात्मा सनातनः ।
श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा ॥ ०३५ ॥

नारद उवाच ॥

दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ।
सर्वे हि लोकास्तत्रस्थास्तथा देवाः सहर्षिभिः ॥ ०३६ ॥

अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन्सनातनौ ॥ ०३६ ॥

यैर्लक्षणैरुपेतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ।
तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम् ॥ ०३७ ॥

दृष्टौ मया युवां तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।
इह चैवागतोऽस्म्यद्य विसृष्टः परमात्मना ॥ ०३८ ॥

को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया ।
सदृशस्त्रिषु लोकेषु ऋते धर्मात्मजौ युवाम् ॥ ०३९ ॥

तेन मे कथितं पूर्वं नाम क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञितम् ।
प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्यन्ति हि ये यथा ॥ ०४० ॥

तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।
प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमम् ॥ ०४१ ॥

तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च सः ।
प्रियभक्तो हि भगवान्परमात्मा द्विजप्रियः ॥ ०४२ ॥

रमते सोऽर्च्यमानो हि सदा भागवतप्रियः ।
विश्वभुक्सर्वगो देवो बान्धवो भक्तवत्सलः ॥ ०४३ ॥

स कर्ता कारणं चैव कार्यं चातिबलद्युतिः ॥ ०४३ ॥

तपसा योज्य सोऽऽत्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ।
तेज इत्यभिविख्यातं स्वयंभासावभासितम् ॥ ०४४ ॥

शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु सिद्धानां भावितात्मनाम् ।
एतया शुभया बुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थितः ॥ ०४५ ॥

न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।
न वायुर्वाति देवेशे तपश्चरति दुश्चरम् ॥ ०४६ ॥

वेदीमष्टतलोत्सेधां भूमावास्थाय विश्वभुक् ।
एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः ॥ ०४७ ॥

साङ्गानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ०४७ ॥

यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् ।
शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ०४८ ॥

नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये ।
हव्यं कव्यं च सततं विधिपूर्वं प्रयुञ्जते ॥ ०४९ ॥

कृत्स्नं तत्तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठति ॥ ०४९ ॥

याः क्रियाः संप्रयुक्तास्तु एकान्तगतबुद्धिभिः ।
ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ ०५० ॥

न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ।
विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्यैकान्तिकं गतः ॥ ०५१ ॥

इह चैवागतस्तेन विसृष्टः परमात्मना ॥ ०५१ ॥

एवं मे भगवान्देवः स्वयमाख्यातवान्हरिः ।
आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ ०५२ ॥

अध्याय ३३२

नरनारायणावूचतुः ॥

धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः ।
न हि तं दृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥ ००१ ॥

अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः ।

नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं समुदाहृतम् ॥ ००२ ॥

नास्य भक्तैः प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ।
ततः स्वयं दर्शितवान्स्वमात्मानं द्विजोत्तम ॥ ००३ ॥

तपो हि तप्यतस्तस्य यत्स्थानं परमात्मनः ।
न तत्संप्राप्नुते कश्चिदृते ह्यावां द्विजोत्तम ॥ ००४ ॥

या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्द्युतिः ।
स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ॥ ००५ ॥

तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुवः पतेः ।
क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यया भूमिस्तु युज्यते ॥ ००६ ॥

तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहितो रसः ।
आपो येन हि युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ॥ ००७ ॥

तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकम् ।
येन स्म युज्यते सूर्यस्ततो लोकान्विराजते ॥ ००८ ॥

तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् ।
येन स्म युज्यते वायुस्ततो लोकान्विवात्यसौ ॥ ००९ ॥

तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरात्प्रभोः ।
आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतम् ॥ ०१० ॥

तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतगतं मनः ।
चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ॥ ०११ ॥

षड्भूतोत्पादकं नाम तत्स्थानं वेदसञ्ज्ञितम् ।
विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान्हव्यकव्यभुक् ॥ ०१२ ॥

ये हि निष्कल्मषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।
तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम ॥ ०१३ ॥

सर्वलोकतमोहन्ता आदित्यो द्वारमुच्यते ॥ ०१३ ॥

आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्क्वचित् ।
परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत ॥ ०१४ ॥

तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ।
मनोभूतास्ततो भूयः प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत ॥ ०१५ ॥

प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं सङ्कर्षणं तथा ।
विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ॥ ०१६ ॥

ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥ ०१७ ॥

सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ॥ ०१७ ॥

समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ ०१८ ॥

आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम ।
रम्यां विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ ॥ ०१९ ॥

ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः ।
भविष्यन्ति त्रिलोकस्थास्तेषां स्वस्तीत्यतो द्विज ॥ ०२० ॥

विधिना स्वेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम ।
आस्थिताभ्यां सर्वकृच्छ्रं व्रतं सम्यक्तदुत्तमम् ॥ ०२१ ॥

आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन ।
समागतो भगवता सञ्जल्पं कृतवान्यथा ॥ ०२२ ॥

सर्वं हि नौ संविदितं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्तते वा शुभाशुभम् ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युग्रेऽभ्यवर्तत ।
नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥ ०२४ ॥

जजाप विधिवन्मन्त्रान्नारायणगतान्बहून् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ॥ ०२५ ॥

अवसत्स महातेजा नारदो भगवानृषिः ।
तमेवाभ्यर्चयन्देवं नरनारायणौ च तौ ॥ ०२६ ॥

अध्याय ३३३

वैशंपायन उवाच ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ।
दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम् ॥ ००१ ॥

ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः ।
क इज्यते द्विजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ ००२ ॥

त्वया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमम् ।
किमेतत्क्रियते कर्म फलं चास्य किमिष्यते ॥ ००३ ॥

नारद उवाच ॥

त्वयैतत्कथितं पूर्वं दैवं कर्तव्यमित्यपि ।
दैवतं च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ॥ ००४ ॥

ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम् ।
तस्माच्च प्रसृतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ००५ ॥

मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् ।
अहं सङ्कल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥ ००६ ॥

यजाम्यहं पितॄन्साधो नारायणविधौ कृते ।
एवं स एव भगवान्पिता माता पितामहः ॥ ००७ ॥

इज्यते पितृयज्ञेषु मया नित्यं जगत्पतिः ॥ ००७ ॥

श्रुतिश्चाप्यपरा देव पुत्रान्हि पितरोऽयजन् ।
वेदश्रुतिः प्रणष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः ॥ ००८ ॥

ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपेदिरे ॥ ००८ ॥

नूनं पुरैतद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः ।
पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ॥ ००९ ॥

त्रीन्पिण्डान्न्यस्य वै पृथ्व्यां पूर्वं दत्त्वा कुशानिति ।
कथं तु पिण्डसञ्ज्ञां ते पितरो लेभिरे पुरा ॥ ०१० ॥

नरनारायणावूचतुः ॥

इमां हि धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखलाम् ।
गोविन्द उज्जहाराशु वाराहं रूपमाश्रितः ॥ ०११ ॥

स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः ।
जलकर्दमलिप्ताङ्गो लोककार्यार्थमुद्यतः ॥ ०१२ ॥

प्राप्ते चाह्निककाले स मध्यंदिनगते रवौ ।
दंष्ट्राविलग्नान्मृत्पिण्डान्विधूय सहसा प्रभुः ॥ ०१३ ॥

स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानास्तीर्य नारद ॥ ०१३ ॥

स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यं चक्रे यथाविधि ।
सङ्कल्पयित्वा त्रीन्पिण्डान्स्वेनैव विधिना प्रभुः ॥ ०१४ ॥

आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ।
प्रोक्ष्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान्स्वयम् ॥ ०१५ ॥

मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् ।
अहं हि पितरः स्रष्टुमुद्यतो लोककृत्स्वयम् ॥ ०१६ ॥

तस्य चिन्तयतः सद्यः पितृकार्यविधिं परम् ।
दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दिशम् ॥ ०१७ ॥

आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात्पितर एव ते ॥ ०१७ ॥

त्रयो मूर्तिविहीना वै पिण्डमूर्तिधरास्त्विमे ।
भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ॥ ०१८ ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥ ०१९ ॥

नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्यो मया स्वयम् ।
को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ॥ ०२० ॥

पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणम् ।
इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ॥ ०२१ ॥

वराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान्सविस्तरान् ।
आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ॥ ०२२ ॥

एतदर्थं शुभमते पितरः पिण्डसञ्ज्ञिताः ।
लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥ ०२३ ॥

ये यजन्ति पितॄन्देवान्गुरूंश्चैवातिथींस्तथा ।
गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं तथा ॥ ०२४ ॥

कर्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते ॥ ०२४ ॥

अन्तर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः ।
समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ॥ ०२५ ॥

महान्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ३३४

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरितम् ।

अत्यन्तभक्तिमान्देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् ॥ ००१ ॥

प्रोष्य वर्षसहस्रं तु नरनारायणाश्रमे ।
श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ॥ ००२ ॥

हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रमः ॥ ००२ ॥

तावपि ख्याततपसौ नरनारायणावृषी ।
तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमम् ॥ ००३ ॥

त्वमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोद्वहः ।
पावितात्माद्य संवृत्तः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ॥ ००४ ॥

नैव तस्य परो लोको नायं पार्थिवसत्तम ।
कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् ॥ ००५ ॥

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ ००६ ॥

कथं नाम भवेद्द्वेष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् ।
आत्मा हि पुरुषव्याघ्र ज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः ॥ ००७ ॥

य एष गुरुरस्माकमृषिर्गन्धवतीसुतः ।
तेनैतत्कथितं तात माहात्म्यं परमात्मनः ॥ ००८ ॥

तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितं च तवानघ ॥ ००८ ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ॥ ००९ ॥

धर्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्तमृते प्रभुम् ॥ ००९ ॥

वर्ततां ते महायज्ञो यथा सङ्कल्पितस्त्वया ।
सङ्कल्पिताश्वमेधस्त्वं श्रुतधर्मश्च तत्त्वतः ॥ ०१० ॥

एतत्तु महदाख्यानं श्रुत्वा पारिक्षितो नृपः ।
ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत् ॥ ०११ ॥

नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं मया ।
नारदेन पुरा राजन्गुरवे मे निवेदितम् ॥ ०१२ ॥

ऋषीणां पाण्डवानां च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ ०१२ ॥

स हि परमगुरुर्भुवनपति ;र्धरणिधरः शमनियमनिधिः ।
श्रुतिविनयनिधिर्द्विजपरमहित ;स्तव भवतु गतिर्हरिरमरहितः ॥ ०१३ ॥

तपसां निधिः सुमहतां महतो ; यशसश्च भाजनमरिष्टकहा ।
एकान्तिनां शरणदोऽभयदो ; गतिदोऽस्तु वः स मखभागहरः ॥ ०१४ ॥

त्रिगुणातिगश्चतुष्पञ्चधरः ; पूर्तेष्टयोश्च फलभागहरः ।
विदधाति नित्यमजितोऽतिबलो ; गतिमात्मगां सुकृतिनामृषिणाम् ॥ ०१५ ॥

तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं ; रविवर्णमीश्वरगतिं बहुशः ।
प्रणमध्वमेकमतयो यतयः ; सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं प्रणतः ॥ ०१६ ॥

स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं ; सूक्ष्मं पुराणमचलं परमम् ।
तत्सांख्ययोगिभिरुदारधृतं ; बुद्ध्या यतात्मभिर्विदितं सततम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ३३५

जनमेजय उवाच ॥

श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः ।
जन्म धर्मगृहे चैव नरनारायणात्मकम् ॥ ००१ ॥

महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी ॥ ००१ ॥

प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः ।
स तथा नः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ ॥ ००२ ॥

यच्च तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् ।
हव्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्पूर्वे महोदधौ ॥ ००३ ॥

तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ ००३ ॥

किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा ।
रूपं प्रभावमहतामपूर्वं धीमतां वर ॥ ००४ ॥

दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसम् ।
तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ॥ ००५ ॥

एतन्नः संशयं ब्रह्मन्पुराणज्ञानसंभवम् ।
कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितम् ॥ ००६ ॥

पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन्पुण्यां कथयता कथाम् ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितम् ।

जगौ यद्भगवान्व्यासो राज्ञो धर्मसुतस्य वै ॥ ००७ ॥

श्रुत्वाश्वशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः ।
उत्पन्नसंशयो राजा तमेव समचोदयत् ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यत्तद्दर्शितवान्ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम् ।
किमर्थं तत्समभवद्वपुर्देवोपकल्पितम् ॥ ००९ ॥

व्यास उवाच ॥

यत्किञ्चिदिह लोके वै देहबद्धं विशां पते ।
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ ०१० ॥

ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ।
भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ ०११ ॥

भूतप्रलयमव्यक्तं श्र्णुष्व नृपसत्तम ॥ ०११ ॥

धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ।
ज्योतिर्भूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले ॥ ०१२ ॥

वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे ।
व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते ॥ ०१३ ॥

अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ।
तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ०१४ ॥

तमसो ब्रह्म संभूतं तमोमूलमृतात्मकम् ।
तद्विश्वभावसञ्ज्ञान्तं पौरुषीं तनुमास्थितम् ॥ ०१५ ॥

सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥ ०१६ ॥

विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः ॥ ०१७ ॥

जगतश्चिन्तयन्सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवाम् ॥ ०१७ ॥

तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः ।
अहङ्कारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः ॥ ०१८ ॥

हिरण्यगर्भो भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ ०१८ ॥

पद्मेऽनिरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ।
सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः ॥ ०१९ ॥

ददृशेऽद्भुतसङ्काशे लोकानापोमयान्प्रभुः ।
सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान्सृजत् ॥ ०२० ॥

पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ।
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ ॥ ०२१ ॥

तावपश्यत्स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ।
एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः ॥ ०२२ ॥

स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः ॥ ०२३ ॥

तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ ।
बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ॥ ०२४ ॥

ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान् ॥ ०२५ ॥

ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान्दृष्ट्वासुरोत्तमौ ।
सहसा जगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ ०२६ ॥

अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान्गृह्य सनातनान् ।
रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वे महोदधौ ॥ ०२७ ॥

ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत् ।
ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ॥ ०२८ ॥

वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् ।
वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तमम् ॥ ०२९ ॥

मम वेदा हृताः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः ।
अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विनाकृताः ॥ ०३० ॥

वेदानृते हि किं कुर्यां लोकान्वै स्रष्टुमुद्यतः ॥ ०३० ॥

अहो बत महद्दुःखं वेदनाशनजं मम ।
प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रशोकाय रन्धयन् ॥ ०३१ ॥

को हि शोकार्णवे मग्नं मामितोऽद्य समुद्धरेत् ।
वेदांस्तानानयेन्नष्टान्कस्य चाहं प्रियो भवे ॥ ०३२ ॥

इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम ।
हरेः स्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ ०३३ ॥

ततो जगौ परं जप्यं साञ्जलिप्रग्रहः प्रभुः ॥ ०३३ ॥

नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज ।
लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ सांख्ययोगनिधे विभो ॥ ०३४ ॥

व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थित ।
विश्वभुक्सर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज ॥ ०३५ ॥

अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम्ने स्वयंभुवे ।
त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ॥ ०३६ ॥

चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत्पुरातनम् ।
त्वत्प्रसादाच्च मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ॥ ०३७ ॥

त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ।
नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ॥ ०३८ ॥

अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ।
इदं च सप्तमं जन्म पद्मजं मेऽमितप्रभ ॥ ०३९ ॥

सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जितः ।
प्रथितः पुण्डरीकाक्ष प्रधानगुणकल्पितः ॥ ०४० ॥

त्वमीश्वरस्वभावश्च स्वयंभूः पुरुषोत्तमः ।
त्वया विनिर्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्वयोतिगः ॥ ०४१ ॥

ते मे वेदा हृताश्चक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि ।
ददस्व चक्षुषी मह्यं प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ॥ ०४२ ॥

एवं स्तुतः स भगवान्पुरुषः सर्वतोमुखः ।
जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ॥ ०४३ ॥

ऐश्वरेण प्रयोगेण द्वितीयां तनुमास्थितः ॥ ०४३ ॥

सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ ०४४ ॥

तस्य मूर्धा समभवद्द्यौः सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ॥ ०४५ ॥

कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती पुण्या भ्रुवावास्तां महानदी ॥ ०४६ ॥

चक्षुषी सोमसूर्यौ ते नासा संध्या पुनः स्मृता ।
ओङ्कारस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥ ०४७ ॥

दन्ताश्च पितरो राजन्सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ॥ ०४८ ॥

ग्रीवा चास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ ०४८ ॥

एतद्धयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतम् ।
अन्तर्दधे स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ॥ ०४९ ॥

रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ।
शैक्षं स्वरं समास्थाय ओमिति प्रासृजत्स्वरम् ॥ ०५० ॥

स स्वरः सानुनादी च सर्वगः स्निग्ध एव च ।
बभूवान्तर्महीभूतः सर्वभूतगुणोदितः ॥ ०५१ ॥

ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान्समयबन्धनान् ।
रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ॥ ०५२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राजन्देवो हयशिरोधरः ।
जग्राह वेदानखिलान्रसातलगतान्हरिः ॥ ०५३ ॥

प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥ ०५३ ॥

स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ ।
वेदानामालयश्चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ०५४ ॥

अथ किञ्चिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ।
पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतां च तौ ॥ ०५५ ॥

यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ॥ ०५५ ॥

तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ।
पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ॥ ०५६ ॥

ददृशाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ॥ ०५६ ॥

श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।
भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतम् ॥ ०५७ ॥

आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ।
शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते ॥ ०५८ ॥

निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं रुचिरप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुञ्चताम् ॥ ०५९ ॥

ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ।
अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः ॥ ०६० ॥

अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ।

कस्यैष को नु खल्वेष किं च स्वपिति भोगवान् ॥ ०६१ ॥

इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम् ।
युद्धार्थिनौ तु विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥ ०६२ ॥

निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ।
अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य च ॥ ०६३ ॥

रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान मधुसूदनः ॥ ०६४ ॥

ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च ।
शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ०६५ ॥

ततः परिवृतो ब्रह्मा हतारिर्वेदसत्कृतः ।
निर्ममे स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ०६६ ॥

दत्त्वा पितामहायाग्र्यां बुद्धिं लोकविसर्गिकीम् ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ०६७ ॥

तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम् ।
पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम् ॥ ०६८ ॥

एवमेष महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः ।
पौराणमेतदाख्यातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ०६९ ॥

यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयेत वा ।
न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ०७० ॥

आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरम् ।
पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तो रामेण पथि देशिते ॥ ०७१ ॥

एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम् ।
पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०७२ ॥

यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित् ।
तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ॥ ०७३ ॥

एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः ।
एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हरिर्विभुः ॥ ०७४ ॥

नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।
तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः ॥ ०७५ ॥

नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकम् ।
नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ०७६ ॥

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः ।
नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ ०७७ ॥

अपां चैव गुणो राजन्रसो नारायणात्मकः ।
ज्योतिषां च गुणो रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ॥ ०७८ ॥

नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः ।
नारायणात्मकश्चापि शब्द आकाशसंभवः ॥ ०७९ ॥

मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणम् ।
नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं च यत् ॥ ०८० ॥

नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः ।
नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः ॥ ०८१ ॥

कारणं पुरुषो येषां प्रधानं चापि कारणम् ।
स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणम् ॥ ०८२ ॥

पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः ॥ ०८३ ॥

तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
सब्रह्मकानां लोकानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ०८४ ॥

सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनाम् ।
मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ॥ ०८५ ॥

ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते ।
दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ति च तपो महत् ॥ ०८६ ॥

सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः ।
सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ॥ ०८७ ॥

अयं हि नित्यः परमो महर्षि ;र्महाविभूतिर्गुणवान्निर्गुणाख्यः ।
गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं ; कालो यथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ०८८ ॥

नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो ; न चागतिं कश्चिदिहानुपस्यति ।
ज्ञानात्मकाः संयमिनो महर्षयः ; पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ॥ ०८९ ॥

अध्याय ३३६

जनमेजय उवाच ॥

अहो ह्येकान्तिनः सर्वान्प्रीणाति भगवान्हरिः ।
विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान्स्वयम् ॥ ००१ ॥

ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।
तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः ॥ ००२ ॥

चतुर्थ्यां चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमम् ।
एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥ ००३ ॥

नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ।
अगत्वा गतयस्तिस्रो यद्गच्छन्त्यव्ययं हरिम् ॥ ००४ ॥

सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगास्थिताः ।
पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥ ००५ ॥

तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ।
केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ॥ ००६ ॥

एकान्तिनां च का चर्या कदा चोत्पादिता विभो ।
एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ॥ ००७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे ।
अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ॥ ००८ ॥

आगतिश्च गतिश्चैव पूर्वं ते कथिता मया ।
गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ००९ ॥

संमितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः ।

धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन ह ॥ ०१० ॥

एतमर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः ।
ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ ०११ ॥

गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम ।
यथा तु कथितस्तत्र नारदेन तथा शृणु ॥ ०१२ ॥

यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम् ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ॥ ०१३ ॥

तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत ॥ ०१३ ॥

फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ।
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रपेदिरे ॥ ०१४ ॥

वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ ०१४ ॥

यदासीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप ।
तदा पितामहात्सोमादेतं धर्ममजानत ॥ ०१५ ॥

नारायणात्मकं राजन्रुद्राय प्रददौ च सः ॥ ०१५ ॥

ततो योगस्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ।
वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतमपाठयत् ॥ ०१६ ॥

अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया ॥ ०१६ ॥

तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् ।
तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्नृप ॥ ०१७ ॥

सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च ॥ ०१८ ॥

त्रिः परिक्रान्तवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमम् ।
यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ ०१९ ॥

ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम् ।
सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः ॥ ०२० ॥

वायुना द्विपदां श्रेष्ठ प्रथितो जगदायुषा ।
वायोः सकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः ॥ ०२१ ॥

तेभ्यो महोदधिश्चैनं प्राप्तवान्धर्ममुत्तमम् ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणसमाहितः ॥ ०२२ ॥

यदा भूयः श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मनः ।
ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्र तत्र कीर्तयतः शृणु ॥ ०२३ ॥

जगत्स्रष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयम् ।
चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुः ॥ ०२४ ॥

अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषः सृतः ।
प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ॥ ०२५ ॥

सृज प्रजाः पुत्र सर्वा मुखतः पादतस्तथा ।
श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजश्च सुव्रत ॥ ०२६ ॥

धर्मं च मत्तो गृह्णीष्व सात्वतं नाम नामतः ।
तेन सर्वं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ॥ ०२७ ॥

ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिमेधसे ।

धर्मं चाग्र्यं स जग्राह सरहस्यं ससङ्ग्रहम् ॥ ०२८ ॥

आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्गतम् ॥ ०२८ ॥

उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
तं कार्तयुगधर्माणं निराशीःकर्मसञ्ज्ञितम् ॥ ०२९ ॥

जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितम् ॥ ०२९ ॥

ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मलोकपितामहः ।
असृजत्स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ०३० ॥

ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभम् ।
ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः ॥ ०३१ ॥

तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् ।
पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ०३२ ॥

धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्च मनुं स्वारोचिषं ततः ।
अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ॥ ०३३ ॥

ततः स्वारोचिषः पुत्रं स्वयं शङ्खपदं नृप ।
अध्यापयत्पुराव्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ०३४ ॥

ततः शङ्खपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम् ।
दिशापालं सुधर्माणमध्यापयत भारत ॥ ०३५ ॥

ततः सोऽन्तर्दधे भूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ०३५ ॥

नासिक्यजन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ।
धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ०३६ ॥

उज्जगारारविन्दाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ ०३६ ॥

सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवान्नृप ।
सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ॥ ०३७ ॥

कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतमधीतवान् ॥ ०३७ ॥

वीरणश्चाप्यधीत्यैनं रौच्याय मनवे ददौ ।
रौच्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुमेधसे ॥ ०३८ ॥

कुक्षिनाम्नेऽथ प्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्गतः ॥ ०३९ ॥

अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये ।
एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात्पुनः ॥ ०४० ॥

गृहीतो ब्रह्मणा राजन्प्रयुक्तश्च यथाविधि ।
अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना बर्हिषदो नृप ॥ ०४१ ॥

बर्हिषद्भ्यश्च सङ्क्रान्तः सामवेदान्तगं द्विजम् ।
ज्येष्ठं नाम्नाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥ ०४२ ॥

ज्येष्ठाच्चाप्यनुसङ्क्रान्तो राजानमविकम्पनम् ।
अन्तर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभोर्हरेः ॥ ०४३ ॥

यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन हि ॥ ०४४ ॥

पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे ।
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ०४५ ॥

ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम ।
आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वाञ्जगृहे ततः ॥ ०४६ ॥

त्रेतायुगादौ च पुनर्विवस्वान्मनवे ददौ ।
मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥ ०४७ ॥

इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
गमिष्यति क्षयान्ते च पुनर्नारायणं नृप ॥ ०४८ ॥

व्रतिनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ०४९ ॥

नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससङ्ग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ०५० ॥

एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन्सनातनः ।
दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा ॥ ०५१ ॥

धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।
अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ०५२ ॥

एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसञ्ज्ञितः ।
त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥ ०५३ ॥

हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा ।
जीवश्च सर्वभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः ॥ ०५४ ॥

मनश्च प्रथितं राजन्पञ्चेन्द्रियसमीरणम् ।
एष लोकनिधिर्धीमानेष लोकविसर्गकृत् ॥ ०५५ ॥

अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च ।
यथेच्छति तथा राजन्क्रीडते पुरुषोऽव्ययः ॥ ०५६ ॥

एष एकान्तिधर्मस्ते कीर्तितो नृपसत्तम ।
मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ०५७ ॥

एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप ॥ ०५७ ॥

यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनन्दन ।
अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः ॥ ०५८ ॥

भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जितैः ॥ ०५८ ॥

एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशां पते ।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ॥ ०५९ ॥

ऋषीणां संनिधौ राजञ्शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।
तस्याप्यकथयत्पूर्वं नारदः सुमहातपाः ॥ ०६० ॥

देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चन्द्राभमच्युतम् ।
यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ॥ ०६१ ॥

जनमेजय उवाच ॥

एवं बहुविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितम् ।
न कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः ॥ ०६२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तिस्रः प्रकृतयो राजन्देहबन्धेषु निर्मिताः ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ ०६३ ॥

देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्वह ।
सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ॥ ०६४ ॥

अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवर्तिनम् ।
नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्मृतः ॥ ०६५ ॥

मनीषितं च प्राप्नोति चिन्तयन्पुरुषोत्तमम् ।
एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ॥ ०६६ ॥

मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः ।
तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥ ०६७ ॥

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः ॥ ०६८ ॥

सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः ।
नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिम् ॥ ०६९ ॥

नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् ।
एवमात्मेच्छया राजन्प्रतिबुद्धो न जायते ॥ ०७० ॥

राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते ।
तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशां पते ॥ ०७१ ॥

प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयम् ॥ ०७१ ॥

पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
रजसा तमसा चैव मानुषं समभिप्लुतम् ॥ ०७२ ॥

कामं देवाश्च ऋषयः सत्त्वस्था नृपसत्तम ।

हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ ०७३ ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
वैशंपायन उवाच ॥

सुसूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः ।
पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकम् ॥ ०७५ ॥

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ॥ ०७६ ॥

एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥ ०७६ ॥

यथा समुद्रात्प्रसृता जलौघा ;स्तमेव राजन्पुनराविशन्ति ।
इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा ; नारायणं वै पुनराविशन्ति ॥ ०७७ ॥

एष ते कथितो धर्मः सात्वतो यदुबान्धव ।
कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्नोषि भारत ॥ ०७८ ॥

एवं हि सुमहाभागो नारदो गुरवे मम ।
श्वेतानां यतिनामाह एकान्तगतिमव्ययाम् ॥ ०७९ ॥

व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ।
स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गुरोः ॥ ०८० ॥

इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम ।
यथैव त्वं तथैवान्ये न भजन्ति विमोहिताः ॥ ०८१ ॥

कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा ।

संहारकारकश्चैव कारणं च विशां पते ॥ ०८२ ॥

अध्याय ३३७

जनमेजय उवाच ॥

सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥ ००१ ॥

किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ।
प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं ; यं द्वीपमध्ये सुतमात्मवन्तम् ।
पराशराद्गन्धवती महर्षिं ; तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ००३ ॥

पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं ; महर्षिमार्षेयविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं ; द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ॥ ००४ ॥

तमादिकालेषु महाविभूति ;र्नारायणो ब्रह्ममहानिधानम् ।
ससर्ज पुत्रार्थमुदारतेजा ; व्यासं महात्मानमजः पुराणः ॥ ००५ ॥

जनमेजय उवाच ॥

त्वयैव कथितः पूर्वं संभवो द्विजसत्तम ।
वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः ॥ ००६ ॥

पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे ॥ ००७ ॥

किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः ।
कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

वेदार्थान्वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः ।
गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः ॥ ००९ ॥

कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः ।
शुश्रूषां तत्परा राजन्कृतवन्तो वयं तदा ॥ ०१० ॥

सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा ॥ ०११ ॥

एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः ।
शुशुभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ ०१२ ॥

वेदानावर्तयन्साङ्गान्भारतार्थांश्च सर्वशः ।
तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे ॥ ०१३ ॥

कथान्तरेऽथ कस्मिंश्चित्पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः ।
वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा ॥ ०१४ ॥

स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्ववित् ।
नारायणादिदं जन्म व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ०१५ ॥

शृणुध्वमाख्यानवरमेतदार्षेयमुत्तमम् ।
आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ॥ ०१६ ॥

प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसंभवे ।
नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ॥ ०१७ ॥

ससृजे नाभितः पुत्रं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन्सजडपण्डिताः ॥ ०१९ ॥

स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः ।
प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरम् ॥ ०२० ॥

का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते ।
अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ०२१ ॥

स एवमुक्तो भगवान्भूत्वाथान्तर्हितस्ततः ।
चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं बुद्धिमतां वरः ॥ ०२२ ॥

स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुम् ।
योगेन चैनां निर्योगः स्वयं नियुयुजे तदा ॥ ०२३ ॥

स तामैश्वर्ययोगस्थां बुद्धिं शक्तिमतीं सतीम् ।
उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः ॥ ०२४ ॥

ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ।
ततस्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा ॥ ०२५ ॥

अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः स ददृशे हरिः ।
भूयश्चैनं वचः प्राह सृजेमा विविधाः प्रजाः ॥ ०२६ ॥

एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
प्राप चैव मुहूर्तेन स्वस्थानं देवसञ्ज्ञितम् ॥ ०२७ ॥

तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावगतोऽभवत् ।
अथास्य बुद्धिरभवत्पुनरन्या तदा किल ॥ ०२८ ॥

सृष्टा इमाः प्रजाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमाकुलाः ॥ ०२९ ॥

जाता हीयं वसुमती भाराक्रान्ता तपस्विनी ॥ ०२९ ॥

बहवो बलिनः पृथ्व्यां दैत्यदानवराक्षसाः ।
भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान्प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ॥ ०३० ॥

अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः ।
बाधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ०३१ ॥

तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया ॥ ०३१ ॥

अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमम् ।
निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ॥ ०३२ ॥

इमां तपस्विनीं सत्यां धारयिष्यामि मेदिनीम् ।
मया ह्येषा हि ध्रियते पातालस्थेन भोगिना ॥ ०३३ ॥

मया धृता धारयति जगद्धि सचराचरम् ।
तस्मात्पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये संभवं गतः ॥ ०३४ ॥

एवं स चिन्तयित्वा तु भगवान्मधुसूदनः ।
रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः ॥ ०३५ ॥

वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा ।
एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥ ०३६ ॥

अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥ ०३७ ॥

अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्संभवो विभोः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ०३८ ॥

तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ।
वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया मतिमतां वर ॥ ०३९ ॥

तस्मात्कुरु यथाज्ञप्तं मयैतद्वचनं मुने ॥ ०३९ ॥

तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
ततस्तुतोष भगवान्हरिस्तेनास्य कर्मणा ॥ ०४० ॥

तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥ ०४० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मन्वन्तरेषु पुत्र त्वमेवं लोकप्रवर्तकः ।
भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥ ०४१ ॥

पुनस्तिष्ये च संप्राप्ते कुरवो नाम भारताः ।
भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ ०४२ ॥

तेषां त्वत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ।
परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ ०४३ ॥

तत्राप्यनेकधा वेदान्भेत्स्यसे तपसान्वितः ।

कृष्णे युगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसि ॥ ०४४ ॥

धर्माणां विविधानां च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ।
भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागाद्विमोक्ष्यसे ॥ ०४५ ॥

वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥ ०४६ ॥

यं मानसं वै प्रवदन्ति पुत्रं ; पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
वसिष्ठमग्र्यं तपसो निधानं ; यश्चापि सूर्यं व्यतिरिच्य भाति ॥ ०४७ ॥

तस्यान्वये चापि ततो महर्षिः ; पराशरो नाम महाप्रभावः ।
पिता स ते वेदनिधिर्वरिष्ठो ; महातपा वै तपसो निवासः ॥ ०४८ ॥

कानीनगर्भः पितृकन्यकायां ; तस्मादृषेस्त्वं भविता च पुत्रः ॥ ०४८ ॥

भूतभव्यभविष्याणां छिन्नसर्वार्थसंशयः ।
ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥ ०४९ ॥

तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसे तपसान्वितः ।
पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ०५० ॥

अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तं च मां मुने ।
अनुध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ०५१ ॥

शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनुर्महान् ।
तस्मिन्मन्वन्तरे चैव सप्तर्षिगणपूर्वकः ॥ ०५२ ॥

त्वमेव भविता वत्स मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ०५२ ॥

व्यास उवाच ॥

एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमं तदा ।
उक्त्वा वचनमीशानः साधयस्वेत्यथाब्रवीत् ॥ ०५३ ॥

सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ।
अपान्तरतमा नाम ततो जातोऽऽज्ञया हरेः ॥ ०५४ ॥

पुनश्च जातो विख्यातो वसिष्ठकुलनन्दनः ॥ ०५४ ॥

तदेतत्कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः ।
नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजम् ॥ ०५५ ॥

मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ॥ ०५६ ॥

एतद्वः कथितं सर्वं यन्मां पृच्छथ पुत्रकाः ।
पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया ॥ ०५७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एष ते कथितः पूर्वं संभवोऽस्मद्गुरोर्नृप ।
व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥ ०५८ ॥

सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ ०५९ ॥

सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥ ०६० ॥

अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥ ०६१ ॥

उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥ ०६२ ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयम् ।
सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ०६३ ॥

यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।
न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशां पते ॥ ०६४ ॥

तमेव शास्त्रकर्तारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति च वादिनः ॥ ०६५ ॥

निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः ।
ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥ ०६६ ॥

पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥ ०६७ ॥

सांख्यं च योगं च सनातने द्वे ; वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ।
सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो ; नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ०६८ ॥

शुभाशुभं कर्म समीरितं य ;त्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किञ्चित् ।
तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्या ;द्दिव्यन्तरिक्षे भुवि चाप्सु चापि ॥ ०६९ ॥

अध्याय ३३८

जनमेजय उवाच ॥

बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ ००२ ॥

बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ ००३ ॥

नमस्कृत्वा तु गुरवे व्यासायामिततेजसे ।
तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ००४ ॥

इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ।
ऋतं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितम् ॥ ००५ ॥

उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः ।
अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ००६ ॥

समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥ ००७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यम्बकस्य विशां पते ॥ ००८ ॥

क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः ।
वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप ॥ ००९ ॥

तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् ।

वैराजसदने नित्यं वैजयन्तं निषेवते ॥ ०१० ॥

अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्रस्य धीमतः ।
ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ॥ ०११ ॥

आकाशेनैव योगीशः पुरा त्रिनयनः प्रभुः ॥ ०११ ॥

ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि ।
अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः ॥ ०१२ ॥

तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना ।
उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥ ०१३ ॥

उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम् ।
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेऽन्तिकम् ॥ ०१४ ॥

कच्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतपसोः सदा ।
नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः ॥ ०१५ ॥

रुद्र उवाच ॥

त्वत्प्रसादेन भगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ।
कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ ०१६ ॥

चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजसदने मया ।
ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वत्पादसेवितम् ॥ ०१७ ॥

कौतूहलं चापि हि मे एकान्तगमनेन ते ।
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह ॥ ०१८ ॥

किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितम् ।

सुरासुरैरध्युषितमृषिभिश्चामितप्रभैः ॥ ०१९ ॥

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं संनिषेवितम् ।
उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ॥ ०२० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ।
अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट् ॥ ०२१ ॥

रुद्र उवाच ॥

बहवः पुरुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा ।
सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन्स चैकः पुरुषो विराट् ॥ ०२२ ॥

को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मंस्त्वया वै पुरुषोत्तमः ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं हि मे ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

बहवः पुरुषाः पुत्र ये त्वया समुदाहृताः ।
एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ॥ ०२४ ॥

आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते ॥ ०२४ ॥

बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ॥ ०२५ ॥

निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ३३९

ब्रह्मोवाच ॥

श्रृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ ००१ ॥

न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ॥ ००२ ॥

अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥ ००३ ॥

ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसञ्ज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥ ००४ ॥

विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ००५ ॥

क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ००६ ॥

नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेन केनचित् ।
सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम् ॥ ००७ ॥

चिन्तयामि गतिं चास्य न गतिं वेद्मि चोत्तमाम् ।
यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तं सनातनम् ॥ ००८ ॥

तस्यैकत्वं महत्त्वं हि स चैकः पुरुषः स्मृतः ।
महापुरुषशब्दं स बिभर्त्येकः सनातनः ॥ ००९ ॥

एको हुताशो बहुधा समिध्यते ; एकः सूर्यस्तपसां योनिरेका ।
एको वायुर्बहुधा वाति लोके ; महोदधिश्चाम्भसां योनिरेकः ॥ ०१० ॥

पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूप ;स्तं निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ॥ ०१० ॥

हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥ ०११ ॥

अचिन्त्यं चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मं चतुष्टयम् ।
विचरेद्यो यतिर्यत्तः स गच्छेत्पुरुषं प्रभुम् ॥ ०१२ ॥

एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
एकात्मानं तथात्मानमपरेऽध्यात्मचिन्तकाः ॥ ०१३ ॥

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥ ०१४ ॥

न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ०१४ ॥

कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।
ससप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः ॥ ०१५ ॥

एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमम् ॥ ०१५ ॥

यत्तत्कृत्स्नं लोकतन्त्रस्य धाम ; वेद्यं परं बोधनीयं सबोद्धृ ।
मन्ता मन्तव्यं प्राशिता प्राशितव्यं ; घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयम् ॥ ०१६ ॥

द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रावणीयं ; ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणं च ।
यद्वै प्रोक्तं गुणसाम्यं प्रधानं ; नित्यं चैतच्छाश्वतं चाव्ययं च ॥ ०१७ ॥

यद्वै सूते धातुराद्यं निधानं ; तद्वै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम् ।
यद्वै लोके वैदिकं कर्म साधु ; आशीर्युक्तं तद्धि तस्योपभोज्यम् ॥ ०१८ ॥

देवाः सर्वे मुनयः साधु दान्ता ;स्तं प्राग्यज्ञैर्यज्ञभागं यजन्ते ।
अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां ; तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ॥ ०१९ ॥

मत्तो जगज्जङ्गमं स्थावरं च ; सर्वे वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ ०१९ ॥

चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति ।
एवं स एव भगवाञ्ज्ञानेन प्रतिबोधितः ॥ ०२० ॥

एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः ।
सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् ॥ ०२१ ॥

उञ्छवृत्युपाख्यानम्

अध्याय ३४०

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलोदयः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ ००२ ॥

यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ००३ ॥

अपि च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमर्हसि मे कथाम् ।
पुरा शक्रस्य कथितां नारदेन सुरर्षिणा ॥ ००४ ॥

सुरर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ।
पर्येति क्रमशो लोकान्वायुरव्याहतो यथा ॥ ००५ ॥

स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयं गतः ।
सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ॥ ००६ ॥

तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः ।
ब्रह्मर्षे किञ्चिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ॥ ००७ ॥

यथा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत् ॥ ००८ ॥

न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किञ्चन ।
श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ००९ ॥

तस्मै राजन्सुरेन्द्राय नारदो वदतां वरः ।
आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान्विपुलां कथाम् ॥ ०१० ॥

यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ।
कथां कथितवान्पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ ०११ ॥

अध्याय ३४१

भीष्म उवाच ॥

आसीत्किल कुरुश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ ००१ ॥

सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः ।
धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेन्द्रियः ॥ ००२ ॥

अहिंसानिरतो नित्यं सत्यः सज्जनसंमतः ।
न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः ॥ ००३ ॥

ज्ञातिसंबन्धिविपुले मित्रापाश्रयसंमते ।
कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः ॥ ००४ ॥

स पुत्रान्बहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ।
कुलधर्माश्रितो राजन्धर्मचर्यापरोऽभवत् ॥ ००५ ॥

ततः स धर्मं वेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तमेव च ।
शिष्टाचीर्णं च धर्मं च त्रिविधं चिन्त्य चेतसा ॥ ००६ ॥

किं नु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं क्षमं किं परायणम् ।
इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयम् ॥ ००७ ॥

तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः ।
कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥ ००८ ॥

स तस्मै सत्क्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ।
विश्रान्तं चैनमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

अध्याय ३४२

ब्राह्मण उवाच ॥

समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ ।
मित्रतामभिपन्नस्त्वां किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ००१ ॥

गृहस्थधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रगतं त्वहम् ।
धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्द्विज ॥ ००२ ॥

अहमात्मानमात्मस्थमेक एवात्मनि स्थितः ।
कर्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः ॥ ००३ ॥

यावदेवानतीतं मे वयः पुत्रफलाश्रितम् ।
तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकम् ॥ ००४ ॥

अस्मिन्हि लोकसंताने परं पारमभीप्सतः ।
उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममयः प्लवः ॥ ००५ ॥

समुह्यमानानि निशम्य लोके; निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि ।
दृष्ट्वा च धर्मध्वजकेतुमालां; प्रकीर्यमाणामुपरि प्रजानाम् ॥ ००६ ॥

न मे मनो रज्यति भोगकाले; दृष्ट्वा यतीन्प्रार्थयतः परत्र ।
तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण; धर्मार्थतत्त्वे विनियुङ्क्ष्व मां त्वम् ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिलाषिणः ।
प्रोवाच वचनं श्लक्ष्णं प्राज्ञो मधुरया गिरा ॥ ००८ ॥

अहमप्यत्र मुह्यामि ममाप्येष मनोरथः ।
न च संनिश्चयं यामि बहुद्वारे त्रिविष्टपे ॥ ००९ ॥

केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
वानप्रस्थाश्रमं केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रिताः ॥ ०१० ॥

राजधर्माश्रयं केचित्केचिदात्मफलाश्रयम् ।
गुरुचर्याश्रयं केचित्केचिद्वाक्यं यमाश्रयम् ॥ ०११ ॥

मातरं पितरं केचिच्छुश्रूषन्तो दिवं गताः ।
अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ॥ ०१२ ॥

आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहताः स्विद्दिवं गताः ।
केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गसमाश्रिताः ॥ ०१३ ॥

केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः ।
बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ०१४ ॥

आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ ०१५ ॥

एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैरनावृतैः ।
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ ०१६ ॥

अध्याय ३४३

अतिथिरुवाच ॥

उपदेशं तु ते विप्र करिष्येऽहं यथागमम् ।
गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतस्तच्च मे शृणु ॥ ००१ ॥

यत्र पूर्वाभिसर्गेण धर्मचक्रं प्रवर्तितम् ।
नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम् ॥ ००२ ॥

समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इष्टमासीद्द्विजर्षभ ।
यत्रेन्द्रातिक्रमं चक्रे मान्धाता राजसत्तमः ॥ ००३ ॥

कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महाभागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ००४ ॥

स वाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ ।
प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ॥ ००५ ॥

साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति चतुर्विधम् ।
विषमस्थं जनं स्वं च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ००६ ॥

तमभिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काङ्क्षितम् ।
स ते परमकं धर्मं नमिथ्या दर्शयिष्यति ॥ ००७ ॥

स हि सर्वातिथिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः ।
गुणैरनवमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः ॥ ००८ ॥

प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः ।
तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ॥ ००९ ॥

यज्वा दानरुचिः क्षान्तो वृत्ते च परमे स्थितः ।
सत्यवागनसूयुश्च शीलवानभिसंश्रितः ॥ ०१० ॥

शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो ; हितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ।
अवैरकृद्भूतहिते नियुक्तो ; गङ्गाह्रदाम्भोऽभिजनोपपन्नः ॥ ०११ ॥

अध्याय ३४४

ब्राह्मण उवाच ॥

अतिभारोद्यतस्यैव भारापनयनं महत् ।
पराश्वासकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतम् ॥ ००१ ॥

अध्वक्लान्तस्य शयनं स्थानक्लान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं क्षुधार्तस्य च भोजनम् ॥ ००२ ॥

ईप्सितस्येव संप्राप्तिरन्नस्य समयेऽतिथेः ।
एषितस्यात्मनः काले वृद्धस्येव सुतो यथा ॥ ००३ ॥

मनसा चिन्तितस्येव प्रीतिस्निग्धस्य दर्शनम् ।
प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितम् ॥ ००४ ॥

दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृशामि च ।
प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः ॥ ००५ ॥

बाढमेवं करिष्यामि यथा मां भाषते भवान् ॥ ००५ ॥

इहेमां रजनीं साधो निवसस्व मया सह ।
प्रभाते यास्यति भवान्पर्याश्वस्तः सुखोषितः ॥ ००६ ॥

असौ हि भगवान्सूर्यो मन्दरश्मिरवाङ्मुखः ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः शत्रुसूदन ।
उवास किल तां रात्रिं सह तेन द्विजेन वै ॥ ००७ ॥

तत्तच्च धर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा ।
व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा ॥ ००८ ॥

ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः ।
ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकाङ्क्षता ॥ ००९ ॥

ततः स विप्रः कृतधर्मनिश्चयः ; कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मवित् ।
यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंश्रयं ; जगाम काले सुकृतैकनिश्चयः ॥ ०१० ॥

अध्याय ३४५

भीष्म उवाच ॥

स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ।
अभिगच्छन्क्रमेण स्म कञ्चिन्मुनिमुपस्थितः ॥ ००१ ॥

तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः ।
पर्यपृच्छद्यथान्यायं श्रुत्वैव च जगाम सः ॥ ००२ ॥

सोऽभिगम्य यथाख्यातं नागायतनमर्थवित् ।
प्रोक्तवानहमस्मीति भोःशब्दालङ्कृतं वचः ॥ ००३ ॥

ततस्तस्य वचः श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला ।
दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥ ००४ ॥

सा तस्मै विधिवत्पूजां चक्रे धर्मपरायणा ।
स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ००५ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

विश्रान्तोऽभ्यर्चितश्चास्मि भवत्या श्लक्ष्णया गिरा ।
द्रष्टुमिच्छामि भवति तं देवं नागमुत्तमम् ॥ ००६ ॥

एतद्धि परमं कार्यमेतन्मे फलमीप्सितम् ।
अनेनार्थेन चास्म्यद्य संप्राप्तः पन्नगालयम् ॥ ००७ ॥

नागभार्योवाच ॥

आर्य सूर्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः ।
सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंशयम् ॥ ००८ ॥

एतद्विदितमार्यस्य विवासकरणं मम ।
भर्तुर्भवतु किं चान्यत्क्रियतां तद्वदस्व मे ॥ ००९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्तवानिह ।

प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥ ०१० ॥

संप्राप्तस्यैव चाव्यग्रमावेद्योऽहमिहागतः ।
ममाभिगमनं प्राप्तो वाच्यश्च वचनं त्वया ॥ ०११ ॥

अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे ।
कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स विप्रस्तां नागीं समाधाय पुनः पुनः ।
तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभः ॥ ०१३ ॥

अध्याय ३४६

भीष्म उवाच ॥

अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ।
निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजङ्गमाः ॥ ००१ ॥

सर्वे संभूय सहितास्तस्य नागस्य बान्धवाः ।
भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणं प्रति ॥ ००२ ॥

तेऽपश्यन्पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतम् ।
समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपरायणम् ॥ ००३ ॥

ते सर्वे समभिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् ।
ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ॥ ००४ ॥

षष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन ।
न चाभिलषसे किञ्चिदाहारं धर्मवत्सल ॥ ००५ ॥

अस्मानभिगतश्चासि वयं च त्वामुपस्थिताः ।
कार्यं चातिथ्यमस्माभिर्वयं सर्वे कुटुम्बिनः ॥ ००६ ॥

मूलं फलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम ।
आहारहेतोरन्नं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ॥ ००७ ॥

त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता सता ।
बालवृद्धमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसङ्कटात् ॥ ००८ ॥

न हि नो भ्रूणहा कश्चिद्राजापथ्योऽनृतोऽपि वा ।
पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन्देवतातिथिबन्धुषु ॥ ००९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं मया वृतः ।
द्विरूनं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ॥ ०१० ॥

यद्यष्टरात्रे निर्याते नागमिष्यति पन्नगः ।
तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतम् ॥ ०११ ॥

कर्तव्यो न च संतापो गम्यतां च यथागतम् ।
तन्निमित्तं व्रतं मह्यं नैतद्भेत्तुमिहार्हथ ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

तेन ते समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजङ्गमाः ।
स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ॥ ०१३ ॥

अध्याय ३४७

भीष्म उवाच ॥

अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्तो भुजङ्गमः ।
दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेश्म कृतकर्मा विवस्वतः ॥ ००१ ॥

तं भार्या समभिक्रामत्पादशौचादिभिर्गुणैः ।
उपपन्नां च तां साध्वीं पन्नगः पर्यपृच्छत ॥ ००२ ॥

अपि त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने ।
पूर्वमुक्तेन विधिना युक्ता युक्तेन मत्समम् ॥ ००३ ॥

न खल्वस्यकृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मार्दवीकृता ।
मद्वियोगेन सुश्रोणि वियुक्ता धर्मसेतुना ॥ ००४ ॥

नागभार्योवाच ॥

शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदपारणम् ।
भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञां लोकानुपालनम् ॥ ००५ ॥

सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रधर्म इहोच्यते ।
वैश्यानां यज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ००६ ॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्म तत् ।
गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वभूतहितैषिता ॥ ००७ ॥

नियताहारता नित्यं व्रतचर्या यथाक्रमम् ।
धर्मो हि धर्मसंबन्धादिन्द्रियाणां विशेषणम् ॥ ००८ ॥

अहं कस्य कुतो वाहं कः को मे ह भवेदिति ।
प्रयोजनमतिर्नित्यमेवं मोक्षाश्रमी भवेत् ॥ ००९ ॥

पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते ।
तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्मि वै ॥ ०१० ॥

साहं धर्मं विजानन्ती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते ।
सत्पथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विषमे पथि ॥ ०११ ॥

देवतानां महाभाग धर्मचर्या न हीयते ।
अतिथीनां च सत्कारे नित्ययुक्तास्म्यतन्द्रिता ॥ ०१२ ॥

सप्ताष्टदिवसास्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै ।
स च कार्यं न मे ख्याति दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ ०१३ ॥

गोमत्यास्त्वेष पुलिने त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
आसीनोऽऽवर्तयन्ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ ०१४ ॥

अहं त्वनेन नागेन्द्र सामपूर्वं समाहिता ।
प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स संप्राप्तो भुजगोत्तमः ॥ ०१५ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि ।
दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः ॥ ०१६ ॥

अध्याय ३४८

नाग उवाच ॥

अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ शुचिस्मिते ॥ ००१ ॥

को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकामो यशस्विनि ।
संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदिष्यति ॥ ००२ ॥

सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च भामिनि ।
ननु नागा महावीर्याः सौरसेयास्तरस्विनः ॥ ००३ ॥

वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः ।
मनुष्याणां विशेषेण धनाध्यक्षा इति श्रुतिः ॥ ००४ ॥

नागभार्योवाच ॥

आर्जवेनाभिजानामि नासौ देवोऽनिलाशन ।
एकं त्वस्य विजानामि भक्तिमानतिरोषणः ॥ ००५ ॥

स हि कार्यान्तराकाङ्क्षी जलेप्सुः स्तोकको यथा ।
वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ ००६ ॥

न हि त्वा दैवतं किञ्चिद्विविघ्नं प्रतिपालयेत् ।
तुल्ये ह्यभिजने जातो न कश्चित्पर्युपासते ॥ ००७ ॥

तद्रोषं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि ।
आशाछेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ॥ ००८ ॥

आशया त्वभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनम् ।

राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्यैव युज्यते ॥ ००९ ॥

मौनाज्ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत् ।
वाग्मित्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ॥ ०१० ॥

भूमिप्रदानेन गतिं लभत्याश्रमसंमिताम् ।
नष्टस्यार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्नुते ॥ ०११ ॥

अभिप्रेतामसङ्क्लिष्टां कृत्वाकामवतीं क्रियाम् ।
न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः ॥ ०१२ ॥

नाग उवाच ॥

अभिमानेन मानो मे जातिदोषेण वै महान् ।
रोषः सङ्कल्पजः साध्वि दग्धो वाचाग्निना त्वया ॥ ०१३ ॥

न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः ।
यस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजङ्गमाः ॥ ०१४ ॥

दोषस्य हि वशं गत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
तथा शक्रप्रतिस्पर्धी हतो रामेण संयुगे ॥ ०१५ ॥

अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् ।
धर्षणाद्रोषसंविग्नाः कार्तवीर्यसुता हताः ॥ ०१६ ॥

जामदग्न्येन रामेण सहस्रनयनोपमः ।
संयुगे निहतो रोषात्कार्तवीर्यो महाबलः ॥ ०१७ ॥

तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसश्च निपातनः ।
निगृहीतो मया रोषः श्रुत्वैव वचनं तव ॥ ०१८ ॥

आत्मानं च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनि ।
यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्या सर्वगुणान्विता ॥ ०१९ ॥

एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ।
सर्वथा चोक्तवान्वाक्यं नाकृतार्थः प्रयास्यति ॥ ०२० ॥

अध्याय ३४९

भीष्म उवाच ॥

स पन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति ।
तमेव मनसा ध्यायन्कार्यवत्तां विचारयन् ॥ ००१ ॥

तमभिक्रम्य नागेन्द्रो मतिमान्स नरेश्वर ।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः ॥ ००२ ॥

भो भो क्षाम्याभिभाषे त्वां न रोषं कर्तुमर्हसि ।
इह त्वमभिसंप्राप्तः कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ॥ ००३ ॥

आभिमुख्यादभिक्रम्य स्नेहात्पृच्छामि ते द्विज ।
विविक्ते गोमतीतीरे किं वा त्वं पर्युपाससे ॥ ००४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

धर्मारण्यं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतम् ।
पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठं तत्र मे कार्यमाहितम् ॥ ००५ ॥

तस्य चाहमसांनिध्यं श्रुतवानस्मि तं गतम् ।

स्वजनं तं प्रतीक्षामि पर्जन्यमिव कर्षकः ॥ ००६ ॥

तस्य चाक्लेशकरणं स्वस्तिकारसमाहितम् ।
वर्तयाम्ययुतं ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ॥ ००७ ॥

नाग उवाच ॥

अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधु सज्जनवत्सलः ।
श्र्वाढ्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ॥ ००८ ॥

अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् ।
आज्ञापय यथा स्वैरं किं करोमि प्रियं तव ॥ ००९ ॥

भवन्तं स्वजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानिह ।
अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज ॥ ०१० ॥

संप्राप्तश्च भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति ।
विस्रब्धो मां द्विजश्रेष्ठ विषये योक्तुमर्हसि ॥ ०११ ॥

वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः ।
यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः ।
कञ्चिदर्थमनर्थज्ञः प्रष्टुकामो भुजङ्गम ॥ ०१३ ॥

अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणोऽऽत्मनो हितम् ।
वासार्थिनं महाप्राज्ञ बलवन्तमुपास्मि ह ॥ ०१४ ॥

प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः ।

शशाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ ०१५ ॥

तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन ।
पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति मे भवान् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ३५०

ब्राह्मण उवाच ॥

विवस्वतो गच्छति पर्ययेण ; वोढुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् ।
आश्चर्यभूतं यदि तत्र किं चि ;द्दृष्टं त्वया शंसितुमर्हसि त्वम् ॥ ००१ ॥

नाग उवाच ॥

यस्य रश्मिसहस्रेषु शाखास्विव विहङ्गमाः ।
वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ॥ ००२ ॥

यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान् ।
विजृम्भत्यम्बरे विप्र किमाश्चर्यतरं ततः ॥ ००३ ॥

शुक्रो नामासितः पादो यस्य वारिधरोऽम्बरे ।
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ००४ ॥

योऽष्टमासांस्तु शुचिना किरणेनोज्झितं पयः ।
पर्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ००५ ॥

यस्य तेजोविशेषेषु नित्यमात्मा प्रतिष्ठितः ।

यतो बीजं मही चेयं धार्यते सचराचरम् ॥ ००६ ॥

यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः परमोऽक्षरः ।
अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ००७ ॥

आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ।
विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ००८ ॥

पुरा मध्याह्नसमये लोकांस्तपति भास्करे ।
प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ००९ ॥

स लोकांस्तेजसा सर्वान्स्वभासा निर्विभासयन् ।
आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव ॥ ०१० ॥

हुताहुतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः ।
अनिर्देश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ॥ ०११ ॥

तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तो दत्तो विवस्वता ।
तेनापि दक्षिणो हस्तो दत्तः प्रत्यर्चनार्थिना ॥ ०१२ ॥

ततो भित्त्वैव गगनं प्रविष्टो रविमण्डलम् ।
एकीभूतं च तत्तेजः क्षणेनादित्यतां गतम् ॥ ०१३ ॥

तत्र नः संशयो जातस्तयोस्तेजःसमागमे ।
अनयोः को भवेत्सूर्यो रथस्थो योऽयमागतः ॥ ०१४ ॥

ते वयं जातसंदेहाः पर्यपृच्छामहे रविम् ।
क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ ०१५ ॥

अध्याय ३५१

सूर्य उवाच ॥

नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ।
उञ्छवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ ००१ ॥

एष मूलफलाहारः शीर्णपर्णाशनस्तथा ।
अब्भक्षो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः ॥ ००२ ॥

ऋचश्चानेन विप्रेण संहितान्तरभिष्टुताः ।
स्वर्गद्वारकृतोद्योगो येनासौ त्रिदिवं गतः ॥ ००३ ॥

असन्नधीरनाकाङ्क्षी नित्यमुञ्छशिलाशनः ।
सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो भुजङ्गम ॥ ००४ ॥

न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः ।
प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्तानां परमां गतिम् ॥ ००५ ॥

नाग उवाच ॥

एतदेवंविधं दृष्टमाश्चर्यं तत्र मे द्विज ।
संसिद्धो मानुषः कायो योऽसौ सिद्धगतिं गतः ॥ ००६ ॥

सूर्येण सहितो ब्रह्मन्पृथिवीं परिवर्तते ॥ ००६ ॥

अध्याय ३५२

ब्राह्मण उवाच ॥

आश्चर्यं नात्र संदेहः सुप्रीतोऽस्मि भुजङ्गम ।
अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पन्थानं चास्मि दर्शितः ॥ ००१ ॥

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम ।
स्मरणीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनैः ॥ ००२ ॥

नाग उवाच ॥

अनुक्त्वा मद्गतं कार्यं क्वेदानीं प्रस्थितो भवान् ।
उच्यतां द्विज यत्कार्यं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ ००३ ॥

उक्तानुक्ते कृते कार्ये मामामन्त्र्य द्विजर्षभ ।
मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि ब्राह्मण ॥ ००४ ॥

न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह ।
गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ॥ ००५ ॥

त्वयि चाहं द्विजश्रेष्ठ भवान्मयि न संशयः ।
लोकोऽयं भवतः सर्वः का चिन्ता मयि तेऽनघ ॥ ००६ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवमेतन्महाप्राज्ञ विज्ञातार्थ भुजङ्गम ।
नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्वथैव यथातथम् ॥ ००७ ॥

य एवाहं स एव त्वमेवमेतद्भुजङ्गम ।
अहं भवांश्च भूतानि सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥ ००८ ॥

आसीत्तु मे भोगपते संशयः पुण्यसञ्चये ।
सोऽहमुञ्छव्रतं साधो चरिष्याम्यर्थदर्शनम् ॥ ००९ ॥

एष मे निश्चयः साधो कृतः कारणवत्तरः ।
आमन्त्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजङ्गम ॥ ०१० ॥

अध्याय ३५३

भीष्म उवाच ॥

स चामन्त्र्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः ।
दीक्षाकाङ्क्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः ॥ ००१ ॥

स तेन कृतसंस्कारो धर्ममेवोपतस्थिवान् ।
तथैव च कथामेतां राजन्कथितवांस्तदा ॥ ००२ ॥

भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने ।
कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ॥ ००३ ॥

नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने ।
कथिता भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ ००४ ॥

देवराजेन च पुरा कथैषा कथिता शुभा ।
समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो वसुभ्यो वसुधाधिप ॥ ००५ ॥

यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम ॥ ००६ ॥

पृच्छमानाय तत्त्वेन मया तुभ्यं विशां पते ।
कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ००७ ॥

तदेष परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत ।
असन्नधीरनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणे नृप ॥ ००८ ॥

स च किल कृतनिश्चयो द्विजाग्र्यो ; भुजगपतिप्रतिदेशितार्थकृत्यः ।
यमनियमसमाहितो वनान्तं ; परिगणितोञ्छशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ००९ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details

महाभारत

अनुशासन पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - अनुशासन पर्व

दानधर्मपर्व १
- मृत्युगौतम्यादिसंवादः १
- अध्याय ००१ . . . . १
- सुदर्शनोपाख्यानम् ११
- अध्याय ००२ . . . . ११
- विश्वामित्रोपाख्यानम् २०
- अध्याय ००३ . . . . २०
- अध्याय ००४ . . . . २२
- शुक्रवासवसंवादः २९
- अध्याय ००५ . . . . २९
- दैवपुरुषकारबलाबलम् ३२
- अध्याय ००६ . . . . ३२
- कर्मफलवर्णनम् ३८
- अध्याय ००७ . . . . ३८
- पूज्यवर्णनम् ४१
- अध्याय ००८ . . . . ४१
- सृगालवानरसंवादः ४४
- अध्याय ००९ . . . . ४४
- नीचस्योपदेशनिषेधः ४७
- अध्याय ०१० . . . . ४७
- श्रियो निवासस्थानानि ५५

अध्याय ०११ ५५
भङ्गाश्वनोपाख्यानम् ५८
अध्याय ०१२ ५८
शुभाशुभकर्मफलम् ६४
अध्याय ०१३ ६४
उपमन्यूपाख्यानम् ६५
शिवस्तवः ६५
अध्याय ०१४ ६५
अध्याय ०१५ ८६
अध्याय ०१६ ९२
शिवसहस्रनाम १००
अध्याय ०१७ १००
शिवस्तुतिमाहात्म्यम् ११७
अध्याय ०१८ ११७
अष्टावक्रदिक्संवादः १२४
अध्याय ०१९ १२४
अध्याय ०२० १२७
अध्याय ०२१ १३५
अध्याय ०२२ १३८
पात्रपरीक्शा १४१
अध्याय ०२३ १४१
दैवपित्र्यदानफलम् १४७
अध्याय ०२४ १४७
ब्रह्मघातिस्वरूपम् १५७
अध्याय ०२५ १५७
तीर्थप्रशंसा १५९
अध्याय ०२६ १५९
गङ्गाप्रशंसनम् १६६
अध्याय ०२७ १६६
मतङ्गोपाख्यानम् १७७
अध्याय ०२८ १७७
इन्द्रमतङ्गसंवादः १८०

अध्याय ०२९ . . . . १८०
अध्याय ०३० . . . . १८२
वीतहव्योपाख्यानम् १८४
अध्याय ०३१ . . . . १८४
पूज्यपुरुषवर्णनम् १९१
अध्याय ०३२ . . . . १९१
ब्राह्मणप्रशंसा १९४
अध्याय ०३३ . . . . १९४
पृथिवीवासुदेवसंवादः १९७
अध्याय ०३४ . . . . १९७
अध्याय ०३५ . . . . २०१
अध्याय ०३६ . . . . २०३
पात्रपरीक्शा २०६
अध्याय ०३७ . . . . २०६
स्त्रीस्वभावकथनम् २०८
अध्याय ०३८ . . . . २०८
अध्याय ०३९ . . . . २११
विपुलोपाख्यानम् २१३
अध्याय ०४० . . . . २१३
अध्याय ०४१ . . . . २१९
अध्याय ०४२ . . . . २२३
अध्याय ०४३ . . . . २२६
विवाहधर्माः २२९
अध्याय ०४४ . . . . २२९
अध्याय ०४५ . . . . २३६
अध्याय ०४६ . . . . २३८
रिक्थविभागः २४०
अध्याय ०४७ . . . . २४०
वर्णसंकरः २४७
अध्याय ०४८ . . . . २४७
पुत्रप्रणिधिः २५२
अध्याय ०४९ . . . . २५२

च्यवनोपाख्यानम् २५६
अध्याय ०५० . . . . २५६
च्यवननहुषसंवादः २५९
अध्याय ०५१ . . . . २५९
च्यवनकुशिकसंवादः २६५
अध्याय ०५२ . . . . २६५
अध्याय ०५३ . . . . २६९
अध्याय ०५४ . . . . २७६
अध्याय ०५५ . . . . २८१
अध्याय ०५६ . . . . २८५
यमनियमफलानि २८७
अध्याय ०५७ . . . . २८७
ब्राह्मणप्रशंसा २९२
अध्याय ०५८ . . . . २९२
अतिथियज्ञः २९६
अध्याय ०५९ . . . . २९६
क्शात्रियधर्माः २९८
अध्याय ०६० . . . . २९८
भूमिदानप्रशंसा ३०१
अध्याय ०६१ . . . . ३०१
अन्नदानप्रशंसा ३११
अध्याय ०६२ . . . . ३११
नक्शात्रयोगदानम् ३१६
अध्याय ०६३ . . . . ३१६
काञ्चनादिदानम् ३२०
अध्याय ०६४ . . . . ३२०
तिलादिदानफलम् ३२३
अध्याय ०६५ . . . . ३२३
पानीयदानफलम् ३३०
अध्याय ०६६ . . . . ३३०
तिलादिदानप्रशंसा ३३२
अध्याय ०६७ . . . . ३३२

गोदानफलम् ३३६
अध्याय ०६८ . . . . ३३६
नृगोपाख्यानम् ३३९
अध्याय ०६९ . . . . ३३९
नाचिकेतोपाख्यानम् ३४२
अध्याय ०७० . . . . ३४२
गोप्रदानिकम् ३४८
अध्याय ०७१ . . . . ३४८
अध्याय ०७२ . . . . ३५०
अध्याय ०७३ . . . . ३५५
व्रतनियमफलम् ३५७
अध्याय ०७४ . . . . ३५७
गोप्रदानिकम् ३६१
अध्याय ०७५ . . . . ३६१
अध्याय ०७६ . . . . ३६५
अध्याय ०७७ . . . . ३६९
अध्याय ०७८ . . . . ३७२
अध्याय ०७९ . . . . ३७५
अध्याय ०८० . . . . ३७७
श्रीगोसंवादः ३८२
अध्याय ०८१ . . . . ३८२
गोलोकप्रश्नः ३८५
अध्याय ०८२ . . . . ३८५
सुवर्णोत्पत्तिः ३९१
अध्याय ०८३ . . . . ३९१
कार्त्तिकेयोत्पत्तिः ३९७
अध्याय ०८४ . . . . ३९७
अध्याय ०८५ . . . . ४०७
तारकवधः ४१४
अध्याय ०८६ . . . . ४१४
श्राद्धकल्पः ४१८
अध्याय ०८७ . . . . ४१८

अध्याय ०८८ . . . . ४२०
अध्याय ०८९ . . . . ४२२
अध्याय ०९० . . . . ४२४
अध्याय ०९१ . . . . ४२९
अध्याय ०९२ . . . . ४३३
व्रतविशेषाः ४३६
अध्याय ०९३ . . . . ४३६
प्रतिग्रहदोषाः ४३८
अध्याय ०९४ . . . . ४३८
शपथाध्यायः ४४४
अध्याय ०९५ . . . . ४४४
अध्याय ०९६ . . . . ४५६
छत्रोपानहोत्पत्तिः ४६३
अध्याय ०९७ . . . . ४६३
छत्रोपानहदानम् ४६७
अध्याय ०९८ . . . . ४६७
आरामादिनिर्माणम् ४७०
अध्याय ०९९ . . . . ४७०
बलिप्रदानम् ४७३
अध्याय १०० . . . . ४७३
दीपादिदानम् ४७६
अध्याय १०१ . . . . ४७६
पुष्पादिदानफलम् ४८३
अध्याय १०२ . . . . ४८३
दीपादिदानफलम् ४८७
अध्याय १०३ . . . . ४८७
ब्रह्मस्वहरणम् ४९१
अध्याय १०४ . . . . ४९१
हस्तिकूटम् ४९५
अध्याय १०५ . . . . ४९५
अनशनमाहात्म्यम् ५०३
अध्याय १०६ . . . . ५०३

आयुष्याख्यानम् ५०८
अध्याय १०७ . . . . ५०८
ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः ५२३
अध्याय १०८ . . . . ५२३
उपवासविधिः ५२६
अध्याय १०९ . . . . ५२६
उपवासफलम् ५३३
अध्याय ११० . . . . ५३३
शौचानुपृच्छा ५४७
अध्याय १११ . . . . ५४७
संसारचक्रम् ५४९
अध्याय ११२ . . . . ५४९
अध्याय ११३ . . . . ५६२
अध्याय ११४ . . . . ५६५
अहिंसाफलम् ५६७
अध्याय ११५ . . . . ५६७
अध्याय ११६ . . . . ५६९
अध्याय ११७ . . . . ५७६
कीटोपाख्यानम् ५८१
अध्याय ११८ . . . . ५८१
अध्याय ११९ . . . . ५८४
अध्याय १२० . . . . ५८७
मैत्रेयभिक्शा ५८९
अध्याय १२१ . . . . ५८९
अध्याय १२२ . . . . ५९२
अध्याय १२३ . . . . ५९४
शाण्डिलीसुमनासंवादः ५९६
अध्याय १२४ . . . . ५९६
सान्त्वप्रशंसा ५९८
अध्याय १२५ . . . . ५९८
उमामहेश्वरसंवादः ६०३
अध्याय १२६ . . . . ६०३

अध्याय १२७ . . . . ६०८
अध्याय १२८ . . . . ६१३
अध्याय १२९ . . . . ६२०
अध्याय १३० . . . . ६२६
अध्याय १३१ . . . . ६३२
अध्याय १३२ . . . . ६३८
अध्याय १३३ . . . . ६४५
अध्याय १३४ . . . . ६५१
विष्णुसहस्रनाम ६५८
अध्याय १३५ . . . . ६५८
ब्राह्मणप्रशंसा ६७२
अध्याय १३६ . . . . ६७२
पवनार्जुनसंवादः ६७४
अध्याय १३७ . . . . ६७४
अध्याय १३८ . . . . ६७८
अध्याय १३९ . . . . ६८०
अध्याय १४० . . . . ६८३
अध्याय १४१ . . . . ६८६
अध्याय १४२ . . . . ६८९
कृष्णमाहात्म्यम् ६९२
अध्याय १४३ . . . . ६९२
दुर्वासोमाहात्म्यम् ६९७
अध्याय १४४ . . . . ६९७
ईश्वरप्रशंसा ७०३
अध्याय १४५ . . . . ७०३
अध्याय १४६ . . . . ७०७
धर्मनिर्णयः ७११
अध्याय १४७ . . . . ७११
अध्याय १४८ . . . . ७१४
युधिष्ठिरप्रश्नः ७१८
अध्याय १४९ . . . . ७१८
धर्मसंशयः ७२०

अध्याय १५० . . . . ७२०
वंशानुकीर्तनम् ७२१
अध्याय १५१ . . . . ७२१
युधिष्ठिरप्रतिप्रयाणम् ७२७
अध्याय १५२ . . . . ७२७

भीष्मस्वर्गारोहणपर्व ७२८
भीष्मस्वर्गानुज्ञा ७२८
अध्याय १५३ . . . . ७२८
भीष्मस्वर्गगमनम् ७३४
अध्याय १५४ . . . . ७३४

॥ महाभारत अनुशासनपर्व ॥

दानधर्मपर्व

मृत्युगौतम्यादिसंवादः

अध्याय ००१

युधिष्ठिर उवाच ॥

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ ००१ ॥

अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता त्वयानघ ।
स्वकृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ ००२ ॥

शराचितशरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
शमं नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ००३ ॥

रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्विवाम्बुजम् ॥ ००४ ॥

अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ।

इमामवस्थां गमितः प्रत्यमित्रै रणाजिरे ॥ ००५ ॥

तथैवान्ये नृपतयः सहपुत्राः सबान्धवाः ॥ ००५ ॥

वयं हि धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवशानुगाः ।
कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ००६ ॥

अहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मण्यस्मिन्महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥ ००८ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ ००९ ॥

गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता ।
सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ ०१० ॥

अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।
लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ ०११ ॥

तां चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ।
ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ ०१२ ॥

अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यतां खण्डशोऽपि वा ।
न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ ०१३ ॥

गौतम्युवाच ॥

विसृजैनमबुद्धिस्त्वं न वध्योऽर्जुनक त्वया ।
को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तव्ये सति चिन्तयन् ॥ ०१४ ॥

प्लवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवाः ।
मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ ०१५ ॥

न चामृत्युर्भविता वै हतेऽस्मि ;न्को वात्ययः स्यादहतेऽस्मिञ्जनस्य ।
अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो ;र्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम् ॥ ०१६ ॥

लुब्धक उवाच ॥

जानाम्येवं नेह गुणागुणज्ञाः ; सर्वे नियुक्ता गुरवो वै भवन्ति ।
स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति ; तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ ०१७ ॥

समीप्सन्तः कालयोगं त्यजन्ति ; सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
श्रेयः क्षयः शोचतां नित्यशो हि ; तस्मात्त्याज्यं जहि शोकं हतेऽस्मिन् ॥ ०१८ ॥

गौतम्युवाच ॥

न चैवार्तिर्विद्यतेऽस्मद्विधानां ; धर्मारामः सततं सज्जनो हि ।
नित्यायस्तो बालजनो न चास्ति ; धर्मो ह्येष प्रभवाम्यस्य नाहम् ॥ ०१९ ॥

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ ०२० ॥

लुब्धक उवाच ॥

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययं स्या ;त्सद्यो लाभो बलवद्भिः प्रशस्तः ।
कालाल्लाभो यस्तु सद्यो भवेत ; हते श्रेयः कुत्सिते त्वीदृशे स्यात् ॥ ०२१ ॥

गौतम्युवाच ॥

कार्थप्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य ; का वा शान्तिः प्राप्य शत्रुं नमुक्त्वा ।
कस्मात्सौम्य भुजगे न क्षमेयं ; मोक्षं वा किं कारणं नास्य कुर्याम् ॥ ०२२ ॥

लुब्धक उवाच ॥

अस्मादेकस्माद्बहवो रक्षितव्या ; नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति ; सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ ०२३ ॥

गौतम्युवाच ॥

नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे ; संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।
गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये ; तस्मात्सर्पं लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥ ०२४ ॥

लुब्धक उवाच ॥

वृत्रं हत्वा देवराड्श्रेष्ठभाग्वै ; यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
शूली देवो देववृत्तं कुरु त्वं ; क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूद्विशङ्का ॥ ०२५ ॥

भीष्म उवाच ॥

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ ०२६ ॥

ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥ ०२७ ॥

को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ ०२८ ॥

तस्यायं वचनाद्दष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ॥ ०२९ ॥

लुब्धक उवाच ॥

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ०३० ॥

मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ०३१ ॥

किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम ॥ ०३२ ॥

सर्प उवाच ॥

सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।
तथाहमपि तस्मान्मे नैष हेतुर्मतस्तव ॥ ०३३ ॥

अथ वा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ।
कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ०३४ ॥

एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥ ०३५ ॥

लुब्धक उवाच ॥

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
विनाशे कारणं त्वं च तस्माद्वध्योऽसि मे मतः ॥ ०३६ ॥

असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु भाषसे ॥ ०३७ ॥

सर्प उवाच ॥

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ०३८ ॥

यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तत्त्वतः ।
अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥ ०३९ ॥

लुब्धक उवाच ॥

वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।
भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ०४० ॥

सर्प उवाच ॥

यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्त्विजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र परलोके तथा ह्यहम् ॥ ०४१ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाब्रवीदिदम् ॥ ०४२ ॥

कालेनाहं प्रणुदितः पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं वा प्राणिनः शिशोः ॥ ०४३ ॥

यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्जलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥ ०४४ ॥

सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते हि जन्तुषु ॥ ०४५ ॥

जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥ ०४६ ॥

प्रवृत्तयश्च या लोके तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ॥ ०४७ ॥

आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्र ओषध्यो वसवस्तथा ॥ ०४८ ॥

सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च तथा पुनः ॥ ०४९ ॥

एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे ।
अथ चैवङ्गते दोषो मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ०५० ॥

सर्प उवाच ॥

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वा मृत्यो ब्रवीम्यहम् ।
त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ०५१ ॥

यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ०५२ ॥

निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
मृत्यो विदोषः स्यामेव यथा तन्मे प्रयोजनम् ॥ ०५३ ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्पोऽथार्जुनकं प्राह श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
नानागसं मां पाशेन संतापयितुमर्हसि ॥ ०५४ ॥

लुब्धक उवाच ॥

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम ।
नैव तावद्विदोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ०५५ ॥

मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि जन्तोरस्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ०५६ ॥

धिङ्मृत्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।
त्वां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ०५७ ॥

मृत्युरुवाच ॥

विवशौ कालवशगावावां तद्दिष्टकारिणौ ।
नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥ ०५८ ॥

लुब्धक उवाच ॥

युवामुभौ कालवशौ यदि वै मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ कथं स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ०५९ ॥

मृत्युरुवाच ॥

याः काश्चिदिह चेष्टाः स्युः सर्वाः कालप्रचोदिताः ।
पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ०६० ॥

तस्मादुभौ कालवशावावां तद्दिष्टकारिणौ ।

नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥ ०६१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।
अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धमर्जुनकं च तम् ॥ ०६२ ॥

काल उवाच ॥

नैवाहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ०६३ ॥

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
प्रणाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥ ०६४ ॥

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ०६५ ॥

कर्मदायादवा.ण्ल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥ ०६६ ॥

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ०६७ ॥

यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥ ०६८ ॥

एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥ ०६९ ॥

तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।

स्वकर्मप्रत्यया.ण्ल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ०७० ॥

नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ ०७१ ॥

मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पन्नगम् ॥ ०७२ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।
अभूद्विरोषोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ०७३ ॥

एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूश्चिन्तापरो नृप ।
स्वकर्मप्रत्यया.ण्ल्लोकांस्त्रीन्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ०७४ ॥

न तु त्वया कृतं पार्थ नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेन तत्कृतं विद्धि विहता येन पार्थिवाः ॥ ०७५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।
युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ०७६ ॥

सुदर्शनोपाख्यानम्

अध्याय ००२

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतां वर ॥ ००१ ॥

भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००२ ॥

केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ।
इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन मम पार्थिव ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ००४ ॥

मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ००५ ॥

दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ००६ ॥

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ००७ ॥

मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ००८ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ ००९ ॥

पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीत्सुवीरो नाम पार्थिवः ।
धर्मात्मा कोशवांश्चापि देवराज इवापरः ॥ ०१० ॥

सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसङ्ग्रामदुर्जयः ।
दुर्जयेत्यभिविख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ०११ ॥

दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ।
दुर्योधनो नाम महान्राजासीद्राजसत्तम ॥ ०१२ ॥

तस्येन्द्रसमवीर्यस्य सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
विषयश्च प्रभावश्च तुल्यमेवाभ्यवर्तत ॥ ०१३ ॥

रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ।
नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णं तदाभवत् ॥ ०१४ ॥

न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ।
व्याधितो वा कृशो वापि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥ ०१५ ॥

सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥ ०१६ ॥

यज्वा वदान्यो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ०१७ ॥

तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषश्रेष्ठं स्वेन भावेन भारत ॥ ०१८ ॥

तस्य जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजन्रूपेण च सुदर्शना ॥ ०१९ ॥

तादृग्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ ०२० ॥

तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
भूत्वा च ब्राह्मणः साक्षाद्वरयामास तं नृपम् ॥ ०२१ ॥

दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ ०२२ ॥

ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ।
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमाहर्त्विजस्तदा ॥ ०२३ ॥

दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवतां वा द्विजर्षभाः ।
येन नाशं जगामाग्निः कृतं कुपुरुषेष्विव ॥ ०२४ ॥

न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः ।
भवतां वाथ वा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमृश्यताम् ॥ ०२५ ॥

एतद्राज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।
नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ ०२६ ॥

तान्दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः ।
स्वं रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदर्कसमद्युतिः ॥ ०२७ ॥

ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।
वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ ०२८ ॥

ततस्ते काल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।
ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ ०२९ ॥

ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ।
अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ०३० ॥

प्रायाचत नृपः शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् ।
नित्यं सांनिध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ॥ ०३१ ॥

तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ॥ ०३१ ॥

ततः सांनिध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ।
दृष्टं हि सहदेवेन दिशो विजयता तदा ॥ ०३२ ॥

ततस्तां समलङ्कृत्य कन्यामहतवाससम् ।
ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने ॥ ०३३ ॥

प्रतिजग्राह चाग्निस्तां राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
विधिना वेददृष्टेन वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ०३४ ॥

तस्या रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ।
अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भं तस्यां समादधे ॥ ०३५ ॥

तस्यां समभवत्पुत्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः ।
शिशुरेवाध्यगात्सर्वं स च ब्रह्म सनातनम् ॥ ०३६ ॥

अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।
तस्याप्योघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ ०३७ ॥

तामोघवान्ददौ तस्मै स्वयमोघवतीं सुताम् ।
सुदर्शनाय विदुषे भार्यार्थे देवरूपिणीम् ॥ ०३८ ॥

स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नोघवत्या समन्वितः ॥ ०३९ ॥

गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
प्रतिज्ञामकरोद्धीमान्दीप्ततेजा विशां पते ॥ ०४० ॥

तामथौघवतीं राजन्स पावकसुतोऽब्रवीत् ।
अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथञ्चन ॥ ०४१ ॥

येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयातिथिः ।
अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ ०४२ ॥

एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते ।
गृहस्थानां हि सुश्रोणि नातिथेर्विद्यते परम् ॥ ०४३ ॥

प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने ।
इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ॥ ०४४ ॥

निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे ।
नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥ ०४५ ॥

तमब्रवीदोघवती यता मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
न मे त्वद्वचनात्किञ्चिदकर्तव्यं कथञ्चन ॥ ०४६ ॥

जिगीषमाणं तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ।
पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन्रन्ध्रान्वेषी तदा सदा ॥ ०४७ ॥

इध्मार्थं तु गते तस्मिन्नग्निपुत्रे सुदर्शने ।
अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥ ०४८ ॥

आतिथ्यं दत्तमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ।
प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥ ०४९ ॥

इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशां पते ॥ ०५० ॥

आसनं चैव पाद्यं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ।
प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥ ०५१ ॥

तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशङ्के तदाचर ॥ ०५२ ॥

यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ०५३ ॥

तथा संछन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ।
नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वव्रे वरं द्विजः ॥ ०५४ ॥

सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ॥ ०५५ ॥

ततो रहः स विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह ।
संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः ॥ ०५६ ॥

अथेध्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥ ०५७ ॥

ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा ।
तामाजुहावौघवतीं क्वासि यातेति चासकृत् ॥ ०५८ ॥

तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ।

कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥ ०५९ ॥

उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ।
तूष्णींभूताभवत्साध्वी न चोवाचाथ किञ्चन ॥ ०६० ॥

अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ।
क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम ॥ ०६१ ॥

पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता ।
कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ॥ ०६२ ॥

उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् ।
अतिथिं विद्धि संप्राप्तं पावके ब्राह्मणं च माम् ॥ ०६३ ॥

अनया छन्द्यमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।
तैस्तैरतिथिसत्कारैरार्जवेऽस्या दृढं मनः ॥ ०६४ ॥

अनेन विधिना सेयं मामर्चति शुभानना ।
अनुरूपं यदत्राद्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०६५ ॥

कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वयात् ।
हीनप्रतिज्ञमत्रैनं वधिष्यामीति चिन्तयन् ॥ ०६६ ॥

सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।
त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च स्मयमानोऽब्रवीदिदम् ॥ ०६७ ॥

सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमा मम ।
गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्र्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥ ०६८ ॥

अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।
नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ०६९ ॥

प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु ।
अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ ०७० ॥

निःसंदिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम् ।
तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ०७१ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
बुद्धिरात्मा मनः कालो दिशश्चैव गुणा दश ॥ ०७२ ॥

नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः ।
सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वर ॥ ०७३ ॥

यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदाहृता ।
तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ॥ ०७४ ॥

ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्वासु भारत ।
असकृत्सत्यमित्येव नैतन्मिथ्येति सर्वशः ॥ ०७५ ॥

उटजात्तु ततस्तस्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः ।
वपुषा खं च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥ ०७६ ॥

स्वरेण विप्रः शैक्षेण त्री.ल्लोकाननुनादयन् ।
उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामन्त्र्य नामतः ॥ ०७७ ॥

धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ।
प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ०७८ ॥

विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति ।
रन्ध्रान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः ॥ ०७९ ॥

न चास्ति शक्तिस्त्रैलोक्ये कस्यचित्पुरुषोत्तम ।
पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वीक्षितुमच्युत ॥ ०८० ॥

रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा ।
अधृष्या यदियं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥ ०८१ ॥

एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।
पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥ ०८२ ॥

अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति ।
शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः ॥ ०८३ ॥

अनया सह लोकांश्च गन्तासि तपसार्जितान् ।
यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्सनातनान् ॥ ०८४ ॥

अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ।
निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमम् ॥ ०८५ ॥

पञ्च भूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः ।
गृहस्थधर्मेणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ ॥ ०८६ ॥

स्नेहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः ।
तव शुश्रूषया राजन्राजपुत्र्या विनिर्जिताः ॥ ०८७ ॥

भीष्म उवाच ॥

शुक्लानां तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमम् ।
युक्तं प्रगृह्य भगवान्व्यवसायो जगाम तम् ॥ ०८८ ॥

मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च ।
बुद्धिः कालो मनो व्योम कामक्रोधौ तथैव च ॥ ०८९ ॥

तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्दैवतमस्ति वै ।
ऋतेऽतिथिं नरव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ ०९० ॥

अतिथिः पूजितो यस्य ध्यायते मनसा शुभम् ।
न तत्क्रतुशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ०९१ ॥

पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।
स दत्त्वा सुकृतं तस्य क्षपयेत ह्यनर्चितः ॥ ०९२ ॥

एतत्ते कथितं पुत्र मयाख्यानमनुत्तमम् ।
यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन पुराभवत् ॥ ०९३ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमम् ।
बुभूषताभिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम् ॥ ०९४ ॥

य इदं कथयेद्विद्वानहन्यहनि भारत ।
सुदर्शनस्य चरितं पुण्या.ल्लोकानवाप्नुयात् ॥ ०९५ ॥

विश्वामित्रोपाख्यानम्

अध्याय ००३

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ ००१ ॥

विश्वामित्रेण धर्मात्मन्ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसा प्रपितामह ॥ ००३ ॥

यातुधानाश्च बहवो राक्षसास्तिग्मतेजसः ।
मन्युनाविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः ॥ ००४ ॥

महान्कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसङ्कुलः ।
स्थापितो नरलोकेऽस्मिन्विद्वान्ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ००५ ॥

ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेपो महातपाः ।
विमोक्षितो महासत्रात्पशुतामभ्युपागतः ॥ ००६ ॥

हरिश्चन्द्रक्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा ।
पुत्रतामनुसंप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ००७ ॥

नाभिवादयते ज्येष्ठं देवरातं नराधिप ।
पुत्राः पञ्चशताश्चापि शप्ताः श्वपचतां गताः ॥ ००८ ॥

त्रिशङ्कुर्बन्धुसंत्यक्त इक्ष्वाकुः प्रीतिपूर्वकम् ।
अवाक्शिरा दिवं नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ००९ ॥

विश्वामित्रस्य विपुला नदी राजर्षिसेविता ।
कौशिकीति शिवा पुण्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ॥ ०१० ॥

तपोविघ्नकरी चैव पञ्चचूडा सुसंमता ।
रम्भा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता ॥ ०११ ॥

तथैवास्य भयाद्बद्ध्वा वसिष्ठः सलिले पुरा ।
आत्मानं मज्जयामास विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ०१२ ॥

तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाभून्महानदी ।
विख्याता कर्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ०१३ ॥

वाग्भिश्च भगवान्येन देवसेनाग्रगः प्रभुः ।
स्तुतः प्रीतमनाश्चासीच्छापाच्चैनममोचयत् ॥ ०१४ ॥

ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च ।
मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशम् ॥ ०१५ ॥

तस्यैतानि च कर्माणि तथान्यानि च कौरव ।
क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ ०१६ ॥

किमेतदिति तत्त्वेन प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ०१७ ॥

एतत्तत्त्वेन मे राजन्सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
मतङ्गस्य यथातत्त्वं तथैवैतद्ब्रवीहि मे ॥ ०१८ ॥

स्थाने मतङ्गो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ।
चण्डालयोनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ००४

भीष्म उवाच ॥

श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।
ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ ००१ ॥

भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥ ००२ ॥

तस्य पुत्रो महानासीज्जह्नुर्नाम नरेश्वरः ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥ ००३ ॥

तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशाः ।
सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिर्बलाकाश्वो महाबलः ॥ ००४ ॥

वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ००५ ॥

कुशिकस्यात्मजः श्रीमान्गाधिर्नाम जनेश्वरः ।
अपुत्रः स महाबाहुर्वनवासमुदावसत् ॥ ००६ ॥

कन्या जज्ञे सुता तस्य वने निवसतः सतः ।
नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ००७ ॥

तां वव्रे भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ००८ ॥

स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिबर्हणः ॥ ००९ ॥

प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः ।
शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वेत्स्यसि मे सुताम् ॥ ०१० ॥

ऋचीक उवाच ॥

किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।
दुहितुर्ब्रूह्यसंसक्तो मात्राभूत्ते विचारणा ॥ ०११ ॥

गाधिरुवाच ॥

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
अब्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ ०१३ ॥

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ ०१४ ॥

तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ ०१५ ॥

ध्यातमात्रे ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
गङ्गाजलात्समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ ०१६ ॥

अदूरे कन्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवाः परिचक्षते ॥ ०१७ ॥

तत्तदा गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं जपतां वरः ॥ ०१८ ॥

ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
ददौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ ०१९ ॥

जग्राह पाणिं विधिना तस्य ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ ०२० ॥

स तुतोष च विप्रर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ ०२१ ॥

मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तमम् ।
अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाङ्मुखीम् ॥ ०२२ ॥

ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
अपत्यस्य प्रदानेन समर्थः स महातपाः ॥ ०२३ ॥

ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
मातुश्चिकीर्षितं राजन्नृचीकस्तामथाब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

गुणवन्तमपत्यं वै त्वं च सा जनयिष्यथः ।
जनन्यास्तव कल्याणि मा भूद्वै प्रणयोऽन्यथा ॥ ०२५ ॥

तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते शुभे ।
अस्मद्वंशकरः श्रीमांस्तव भ्राता च वंशकृत् ॥ ०२६ ॥

ऋतुस्नाता च साश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् ।
परिष्वजेथाः कल्याणि तत इष्टमवाप्स्यथः ॥ ०२७ ॥

चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
त्वं च सा चोपयुञ्जीथां ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥ ०२८ ॥

ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
यदृचीकेन कथितं तच्चाचख्यौ चरुद्वयम् ॥ ०२९ ॥

तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
पुत्रि मूर्ध्ना प्रपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ ०३० ॥

भर्त्रा य एष दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
एतं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥ ०३१ ॥

व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥ ०३२ ॥

व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ।
ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ॥ ०३३ ॥

कथं विशिष्टो भ्राता ते भवेदित्येव चिन्तय ॥ ०३३ ॥

तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥ ०३४ ॥

दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्यां स च महानृषिः ।
उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ०३५ ॥

व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥ ०३६ ॥

मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ संनिवेशितम् ।
क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ ०३७ ॥

त्रिलोकविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।
सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ॥ ०३८ ॥

व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा तथैव च ।
तस्मात्सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ०३९ ॥

क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भामिनि ॥ ०४० ॥

सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी ।
भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता ॥ ०४१ ॥

प्रतिलभ्य च सा सञ्ज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च ।
उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी ब्राह्मणर्षभम् ॥ ०४२ ॥

प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदां वर ।
प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ॥ ०४३ ॥

कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेष मे दीयतां वरः ॥ ०४४ ॥

एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥ ०४५ ॥

विश्वामित्रं चाजनयद्गाधेर्भार्या यशस्विनी ।
ऋषेः प्रभावाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवादिनम् ॥ ०४६ ॥

ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ।
क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥ ०४७ ॥

तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः ।
तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥ ०४८ ॥

मधुच्छन्दश्च भगवान्देवरातश्च वीर्यवान् ।
अक्षीणश्च शकुन्तश्च बभ्रुः कालपथस्तथा ॥ ०४९ ॥

याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः ।
उलूको यमदूतश्च तथर्षिः सैन्धवायनः ॥ ०५० ॥

कर्णजङ्घश्च भगवान्गालवश्च महानृषिः ।
ऋषिर्वज्रस्तथाख्यातः शालङ्कायन एव च ॥ ०५१ ॥

लालाट्यो नारदश्चैव तथा कूर्चमुखः स्मृतः ।
वादुलिर्मुसलश्चैव रक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ०५२ ॥

अङ्घ्रिको नैकभृच्चैव शिलायूपः सितः शुचिः ।
चक्रको मारुतन्तव्यो वातघ्नोऽथाश्वलायनः ॥ ०५३ ॥

श्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जाबालिः सुश्रुतस्तथा ।
कारीषिरथ संश्रुत्यः परपौरवतन्तवः ॥ ०५४ ॥

महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्तारकायनः ।
तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चार्जुनायनः ॥ ०५५ ॥

मार्गमित्रिर्हिरण्याक्षो जङ्घारिर्बभ्रुवाहनः ।
सूतिर्विभूतिः सूतश्च सुरङ्गश्च तथैव हि ॥ ०५६ ॥

आराद्धिर्नामयश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
नवतन्तुर्बकनखः शयोनरतिरेव च ॥ ०५७ ॥

शयोरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दभिः ।
उज्जयोनिरदापेक्षी नारदी च महानृषिः ॥ ०५८ ॥

विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ०५८ ॥

तन्नैष क्षत्रियो राजन्विश्वामित्रो महातपाः ।
ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठिर ॥ ०५९ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्याग्नितेजसः ॥ ०६० ॥

यत्र यत्र च संदेहो भूयस्ते राजसत्तम ।
तत्र तत्र च मां ब्रूहि च्छेत्तास्मि तव संशयान् ॥ ०६१ ॥

शुक्रवासवसंवादः

अध्याय ००५

युधिष्ठिर उवाच ॥

आनृशंसस्य धर्मस्य गुणान्भक्तजनस्य च ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः ।
सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥ ००२ ॥

तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ।
अविदूरे मृगं दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ ००३ ॥

तेन दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेषुणा ।
महान्वनतरुर्विद्धो मृगं तत्र जिघांसता ॥ ००४ ॥

स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्कृतः ।
उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥ ००५ ॥

तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोषितः ।
न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ ००६ ॥

निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ।
कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा स व्यशुष्यत ॥ ००७ ॥

तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषचेष्टितम् ।
समदुःखसुखं ज्ञात्वा विस्मितः पाकशासनः ॥ ००८ ॥

ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ।
तिर्यग्योनावसंभाव्यमानृशंस्यं समास्थितः ॥ ००९ ॥

अथ वा नात्र चित्रं हीत्यभवद्वासवस्य तु ।
प्राणिनामिह सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ ०१० ॥

ततो ब्राह्मणवेषेण मानुषं रूपमास्थितः ।
अवतीर्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ ०११ ॥

शुक भोः पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजास्त्वया ।
पृच्छे त्वा शुष्कमेतं वै कस्मान्न त्यजसि द्रुमम् ॥ ०१२ ॥

अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्ध्ना समभिवाद्य तम् ।
स्वागतं देवराजाय विज्ञातस्तपसा मया ॥ ०१३ ॥

ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम् ।
अहो विज्ञानमित्येवं तपसा पूजितस्ततः ॥ ०१४ ॥

तमेवं शुभकर्माणं शुकं परमधार्मिकम् ।

विजानन्नपि तां प्राप्तिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥ ०१५ ॥

निष्पत्रमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम् ।
किमर्थं सेवसे वृक्षं यदा महदिदं वनम् ॥ ०१६ ॥

अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ।
शुभाः पर्याप्तसञ्चारा विद्यन्तेऽस्मिन्महावने ॥ ०१७ ॥

गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम् ।
विमृश्य प्रज्ञया धीर जहीमं ह्यस्थिरं द्रुमम् ॥ ०१८ ॥

तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुकः शक्रेण भाषितम् ।
सुदीर्घमभिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ ०१९ ॥

अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
यत्राभवस्तत्र भवस्तन्निबोध सुराधिप ॥ ०२० ॥

अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ।
बालभावे च सङ्गुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ ०२१ ॥

किमनुक्रोशवैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
आनृशंस्येऽनुरक्तस्य भक्तस्यानुगतस्य च ॥ ०२२ ॥

अनुक्रोशो हि साधूनां सुमहद्धर्मलक्षणम् ।
अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ ०२३ ॥

त्वमेव दैवतैः सर्वैः पृच्छ्यसे धर्मसंशयान् ।
अतस्त्वं देव देवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ०२४ ॥

नार्हसि त्वं सहस्राक्ष त्याजयित्वेह भक्तितः ।
समर्थमुपजीव्येमं त्यजेयं कथमद्य वै ॥ ०२५ ॥

तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ।
शुकं प्रोवाच धर्मज्ञमानृशंस्येन तोषितः ॥ ०२६ ॥

वरं वृणीष्वेति तदा स च वव्रे वरं शुकः ।
आनृशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥ ०२७ ॥

विदित्वा च दृढां शक्रस्तां शुके शीलसंपदम् ।
प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ ०२८ ॥

ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोरमाः ।
शुकस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्त्वं चाप स द्रुमः ॥ ०२९ ॥

शुकश्च कर्मणा तेन आनृशंस्यकृतेन ह ।
आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसलोकताम् ॥ ०३० ॥

एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
सर्वार्थसिद्धिं लभते शुकं प्राप्य यथा द्रुमः ॥ ०३१ ॥

दैवपुरुषकारबलाबलम्

अध्याय ००६

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
दैवे पुरुषकारे च किं स्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

दैवमानुषयोः किं स्वित्कर्मणोः श्रेष्ठमित्युत ।
पुरा वसिष्ठो भगवान्पितामहमपृच्छत ॥ ००३ ॥

ततः पद्मोद्भवो राजन्देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥ ००४ ॥

नाबीजं जायते किञ्चिन्न बीजेन विना फलम् ।
बीजाद्बीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतम् ॥ ००५ ॥

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।
सुकृते दुष्कृते वापि तादृशं लभते फलम् ॥ ००६ ॥

यथा बीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ००७ ॥

क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृध्यते ॥ ००८ ॥

कर्मणः फलनिर्वृत्तिं स्वयमश्नाति कारकः ।
प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ ००९ ॥

शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं सर्वत्र लभते नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ ०१० ॥

कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यविक्षतः ।

अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ ०११ ॥

तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ।
प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥ ०१२ ॥

तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च मनीषिता ।
सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपपद्यते ॥ ०१३ ॥

ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः ।
सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥ ०१४ ॥

अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् ।
श्रीश्चापि दुर्लभा भोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः ॥ ०१५ ॥

शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण च ।
वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् ॥ ०१६ ॥

नादातारं भजन्त्यर्था न क्लीबं नापि निष्क्रियम् ।
नाकर्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनम् ॥ ०१७ ॥

येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।
स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ ०१८ ॥

स्वं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ।
लोको दैवं समालम्ब्य उदासीनो भवेन्न तु ॥ ०१९ ॥

अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥ ०२० ॥

न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ।
यथा त्रिदशलोके हि भयमल्पेन जायते ॥ ०२१ ॥

कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
न दैवमकृते किञ्चित्कस्यचिद्दातुमर्हति ॥ ०२२ ॥

यदा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि ।
कथं कर्म विना दैवं स्थास्यते स्थापयिष्यति ॥ ०२३ ॥

न दैवतानि लोकेऽस्मिन्व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
व्यासङ्गं जनयन्त्युग्रमात्माभिभवशङ्कया ॥ ०२४ ॥

ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ।
कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते ॥ ०२५ ॥

कथं चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैवं प्रवर्तते ।
एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवश्छलाः ॥ ०२६ ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव चात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ ०२७ ॥

कृतं च विकृतं किञ्चित्कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृते दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ ०२८ ॥

देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ।
पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥ ०२९ ॥

पुरा ययातिर्विभ्रष्टश्च्यावितः पतितः क्षितौ ।
पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥ ०३० ॥

पुरूरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ।
ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥ ०३१ ॥

अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः ।
महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥ ०३२ ॥

अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ।
न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ०३३ ॥

वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वा द्वितीय इव वासवः ।
मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ॥ ०३४ ॥

बलिर्वैरोचनिर्बद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ।
विष्णोः पुरुषकारेण पातालशयनः कृतः ॥ ०३५ ॥

शक्रस्योदस्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ।
द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥ ०३६ ॥

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च ।
वैशंपायनविप्रर्षिः किं दैवेन निवारितः ॥ ०३७ ॥

गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ।
पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥ ०३८ ॥

धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेष्वेव जरां गतः ।
प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥ ०३९ ॥

पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ०४० ॥

तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ।
किं ते दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्मणा ॥ ०४१ ॥

पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ।

लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम् ॥ ०४२ ॥

यथाग्निः पवनोद्धूतः सूक्ष्मोऽपि भवते महान् ।
तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्धते ॥ ०४३ ॥

यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रम्लानिमुपगच्छति ।
तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रम्लानिमुपगच्छति ॥ ०४४ ॥

विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान्स्त्रियो वा; पुरुष इह न शक्तः कर्महीनोऽपि भोक्तुम् ।
सुनिहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाणं; व्ययगुणमपि साधुं कर्मणा संश्रयन्ते ॥ ०४५ ॥

भवति मनुजलोकाद्देवलोको विशिष्टो; बहुतरसुसमृद्ध्या मानुषाणां गृहाणि ।
पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणां; न च फलति विकर्मा जीवलोकेन दैवम् ॥ ०४६ ॥

व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वं; गुरुमिव कृतमग्र्यं कर्म संयाति दैवम् ।
अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवं; नयति पुरुषकारः सञ्चितस्तत्र तत्र ॥ ०४७ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।
फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥ ०४८ ॥

अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा ।
विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ०४९ ॥

कर्मफलवर्णनम्

अध्याय ००७

युधिष्ठिर उवाच ॥

कर्मणां मे समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ।
फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

रहस्यं यदृषीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता ॥ ००२ ॥

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ००३ ॥

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ००४ ॥

न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह ।
ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ॥ ००५ ॥

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ००६ ॥

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ००७ ॥

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥ ००८ ॥

वाहनासनयानानि योगात्मनि तपोधने ।
अग्नीनुपशयानस्य राजपौरुषमुच्यते ॥ ००९ ॥

रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ।
आमिषप्रतिसंहारे पशून्पुत्रांश्च विन्दति ॥ ०१० ॥

अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासं च यो वसेत् ।
सततं चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् ॥ ०११ ॥

पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ०१२ ॥

वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपासतः ।
अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥ ०१३ ॥

धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशां पते ।
उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ ०१४ ॥

रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ।
फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां तथा ॥ ०१५ ॥

प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमुच्यते ।
स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् ॥ ०१६ ॥

गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः ।
स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ ०१७ ॥

सलिलाशी भवेद्यश्च सदाग्निः संस्कृतो द्विजः ।
मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ ०१८ ॥

उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ ०१९ ॥

अधीत्य सर्ववेदान्वै सद्यो दुःखात्प्रमुच्यते ।
मानसं हि चरन्धर्मं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ०२० ॥

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ०२१ ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ०२२ ॥

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ ०२३ ॥

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तु न जीर्यते ॥ ०२४ ॥

येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ ०२५ ॥

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ॥ ०२५ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुङ्गवाः ।
आसन्प्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा ॥ ०२७ ॥

यन्मन्त्रे भवति वृथा प्रयुज्यमाने ; यत्सोमे भवति वृथाभिषूयमाणे ।
यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने ; तत्सर्वं भवति वृथाभिधीयमाने ॥ ०२८ ॥

इत्येतदृषिणा प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विभो ।
शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२९ ॥

पूज्यवर्णनम्

अध्याय ००८

युधिष्ठिर उवाच ॥

के पूज्याः के नमस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ॥ ००१ ॥

उत्तमापद्गतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।
मनुष्यलोके सर्वस्मिन्यदमुत्रेह चाप्युत ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

स्पृहयामि द्विजातीनां येषां ब्रह्म परं धनम् ।
येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनः ॥ ००३ ॥

येषां वृद्धाश्च बालाश्च पितृपैतामहीं धुरम् ।
उद्वहन्ति न सीदन्ति तेषां वै स्पृहयाम्यहम् ॥ ००४ ॥

विद्यास्वभिविनीतानां दान्तानां मृदुभाषिणाम् ।

श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां सताम् ॥ ००५ ॥

संसत्सु वदतां येषां हंसानामिव संघशः ।
मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥ ००६ ॥

सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।
शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ००७ ॥

ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
विज्ञानगुणसंपन्नास्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥ ००८ ॥

सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ॥ ००९ ॥

ये चापि सततं राजंस्तेषां च स्पृहयाम्यहम् ॥ ००९ ॥

शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनसूयितम् ।
शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ॥ ०१० ॥

तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ ०१० ॥

धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।
कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥ ०११ ॥

न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
त्वत्तश्च मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

यथा मम प्रियतरास्त्वत्तो विप्राः कुरूद्वह ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ ०१३ ॥

न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत् ।

न मे पितुः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहृज्जनाः ॥ ०१४ ॥

न हि मे वृजिनं किञ्चिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ।
अणु वा यदि वा स्थूलं विदितं साधुकर्मभिः ॥ ०१५ ॥

कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परंतप ।
यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥ ०१६ ॥

ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तया वाचास्मि तोषितः ।
एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥ ०१७ ॥

पश्यामि लोकानमलाञ्छुचीन्ब्राह्मणयायिनः ।
तेषु मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ ०१८ ॥

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।
स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ ०१९ ॥

क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी च ब्राह्मणः ।
पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता ॥ ०२० ॥

नारी तु पत्यभावे वै देवरं कुरुते पतिम् ।
पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥ ०२१ ॥

पुत्रवच्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरुवच्च ते ।
अग्निवच्चोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥ ०२२ ॥

ऋजून्सतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्द्विजानुपचरेत्सदा ॥ ०२३ ॥

तेजसस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येद्युधिष्ठिर ।
उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥ ०२४ ॥

व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।
हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥ ०२५ ॥

भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।
कुर्यादुभयतःशेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥ ०२६ ॥

दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं स्थिरो भवेत् ।
ब्राह्मणान्ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ ०२७ ॥

पितेव पुत्रान्रक्षेथा ब्राह्मणान्ब्रह्मतेजसः ।
गृहे चैषामवेक्षेथाः कच्चिदस्तीह जीवनम् ॥ ०२८ ॥

सृगालवानरसंवादः

अध्याय ००९

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मणानां तु ये लोके प्रतिश्रुत्य पितामह ।
न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भवन्ति महामते ॥ ००१ ॥

एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्मं धर्मभृतां वर ।
प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीबस्येव प्रजाफलम् ॥ ००३ ॥

यां रात्रिं जायते पापो यां च रात्रिं विनश्यति ।
एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ॥ ००४ ॥

यच्च तस्य हुतं किञ्चित्सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ००४ ॥

अत्रैतद्वचनं प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
निशम्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ००५ ॥

अपि चोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण स मुच्यते ॥ ००६ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ ००७ ॥

तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ।
अन्यां योनिं समापन्नौ सार्गालीं वानरीं तथा ॥ ००८ ॥

ततः परासून्खादन्तं सृगालं वानरोऽब्रवीत् ।
श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ ००९ ॥

किं त्वया पापकं कर्म कृतं पूर्वं सुदारुणम् ।
यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥ ०१० ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच सृगालो वानरं तदा ।
ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाकृतम् ॥ ०११ ॥

तत्कृते पापिकां योनिमापन्नोऽस्मि प्लवङ्गम ।
तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥ ०१२ ॥

इत्येतद्ब्रुवतो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।
कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् ॥ ०१३ ॥

श्रुतं चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशां पते ।
कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥ ०१४ ॥

एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।
प्रतिश्रुत्य भवेद्देयं नाशा कार्या हि ब्राह्मणैः ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥ ०१६ ॥

यं निरीक्षेत सङ्क्रुद्ध आशया पूर्वजातया ।
प्रदहेत हि तं राजन्कक्षमक्षय्यभुग्यथा ॥ ०१७ ॥

स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
भवत्यगदसङ्काशो विषये तस्य भारत ॥ ०१८ ॥

पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव बान्धवान्सचिवांस्तथा ।
पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेव पुष्यति ॥ ०१९ ॥

एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।
सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥ ०२० ॥

तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।
यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।
शक्यं प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥ ०२२ ॥

इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
तस्माद्दानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विजानता ॥ ०२३ ॥

महद्धि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।
वेलायां न तु कस्याञ्चिद्गच्छेद्विप्रो ह्यपूजितः ॥ ०२४ ॥

नीचस्योपदेशनिषेधः

अध्याय ०१०

युधिष्ठिर उवाच ॥

मित्रसौहृदभावेन उपदेशं करोति यः ।
जात्यावरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ॥ ००१ ॥

एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातुं वै पितामह ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन्यथागमम् ।
ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा मया ॥ ००३ ॥

उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ।
उपदेशे महान्दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ॥ ००४ ॥

निदर्शनमिदं राजञ्शृणु मे भरतर्षभ ।

दुरुक्तवचने राजन्यथा पूर्वं युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ००५ ॥

तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ।
बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम् ॥ ००६ ॥

सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ।
व्रतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ॥ ००७ ॥

ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः ।
नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ॥ ००८ ॥

दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः ॥ ००८ ॥

वेदाध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ ।
वालखिल्यैश्च बहुभिर्यतिभिश्च निषेवितम् ॥ ००९ ॥

तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः ।
आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ ०१० ॥

तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ।
वहतो विविधा दीक्षाः संप्रहृष्यत भारत ॥ ०११ ॥

अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ ।
ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ सङ्गृह्य भारत ॥ ०१२ ॥

भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं चर्तुं द्विजर्षभ ।
तन्मां त्वं भगवन्वक्तुं प्रव्राजयितुमर्हसि ॥ ०१३ ॥

वर्णावरोऽहं भगवञ्शूद्रो जात्यास्मि सत्तम ।

शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ ०१४ ॥

कुलपतिरुवाच ॥

न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गमाश्रित्य वर्तितुम् ।
आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्तयन्नृप ।
कथमत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मे परा च मे ॥ ०१६ ॥

विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ ०१६ ॥

गत्वाश्रमपदाद्दूरमुटजं कृतवांस्तु सः ।
तत्र वेदिं च भूमिं च देवतायतनानि च ॥ ०१७ ॥

निवेश्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवत्सुखम् ॥ ०१७ ॥

अभिषेकांश्च नियमान्देवतायतनेषु च ।
बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् ॥ ०१८ ॥

सङ्कल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ।
नित्यं संनिहिताभिश्च ओषधीभिः फलैस्तथा ॥ ०१९ ॥

अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ।
एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत्स तस्य वै ॥ ०२० ॥

अथास्य मुनिरागच्छत्सङ्गत्या वै तमाश्रमम् ।
संपूज्य स्वागतेनर्षिं विधिवत्पर्यतोषयत् ॥ ०२१ ॥

अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथावत्पर्यपृच्छत ।
ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ॥ ०२२ ॥

एवं स बहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ।
सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ ॥ ०२३ ॥

अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ।
पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥ ०२४ ॥

बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ।
शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत् ॥ ०२५ ॥

अथ दर्भांश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ ।
पवित्रमासनं चैव बृसीं च समुपानयत् ॥ ०२६ ॥

अथ दक्षिणमावृत्य बृसीं परमशीर्षिकाम् ।
कृतामन्यायतो दृष्ट्वा ततस्तमृषिरब्रवीत् ॥ ०२७ ॥

कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भव चोदङ्मुखः शुचिः ।
स च तत्कृतवाञ्शूद्रः सर्वं यदृषिरब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

यथोपदिष्टं मेधावी दर्भादींस्तान्यथातथम् ।
हव्यकव्यविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ ०२९ ॥

ऋषिणा पितृकार्ये च स च धर्मपथे स्थितः ।
पितृकार्ये कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥ ०३० ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यञ्शूद्रतापसः ।
वने पञ्चत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै ॥ ०३१ ॥

अजायत महाराजराजवंशे महाद्युतिः ॥ ०३१ ॥

तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप्य ह ।
पुरोहितकुले विप्र आजातो भरतर्षभ ॥ ०३२ ॥

एवं तौ तत्र संभूतावुभौ शूद्रमुनी तदा ।
क्रमेण वर्धितौ चापि विद्यासु कुशलावुभौ ॥ ०३३ ॥

अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिश्चितः ।
कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः ॥ ०३४ ॥

सख्ये चापि परा प्रीतिस्तयोश्चापि व्यवर्धत ॥ ०३४ ॥

पितर्युपरते चापि कृतशौचः स भारत ।
अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः ॥ ०३५ ॥

अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ ०३५ ॥

स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ।
राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ॥ ०३६ ॥

पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
उत्स्मयन्प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम् ॥ ०३७ ॥

एवं स बहुशो राजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥ ०३७ ॥

लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ।
उत्स्मयन्तं च सततं दृष्ट्वासौ मन्युमानभूत् ॥ ०३८ ॥

अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ।
कथाभिरनुकूलाभी राजानमभिरामयत् ॥ ०३९ ॥

ततोऽब्रवीन्नरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ ।
वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ०४० ॥

राजोवाच ॥

वराणां ते शतं दद्यां किमुतैकं द्विजोत्तम ।
स्नेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥ ०४१ ॥

पुरोहित उवाच ॥

एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव ।
यद्ददासि महाराज सत्यं तद्वद मानृतम् ॥ ०४२ ॥

भीष्म उवाच ॥

बाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अजानन्न तु संवदे ॥ ०४३ ॥

पुरोहित उवाच ॥

पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत् ।
शान्तिहोमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य माम् ॥ ०४४ ॥

सव्रीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ।
कामया शापितो राजन्नान्यथा वक्तुमर्हसि ॥ ०४५ ॥

भाव्यं हि कारणेनात्र न ते हास्यमकारणम् ।
कौतूहलं मे सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ०४६ ॥

राजोवाच ॥

एवमुक्ते त्वया विप्र यद्वाच्यं भवेदपि ।
अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ०४७ ॥

पूर्वदेहे यथा वृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम ।
जातिं स्मराम्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे शृणु ॥ ०४८ ॥

शूद्रोऽहमभवं पूर्वं तापसो भृशसंयुतः ।
ऋषिरुग्रतपास्त्वं च तदाभूर्द्विजसत्तम ॥ ०४९ ॥

प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्ममानुग्रहबुद्धिना ।
पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ॥ ०५० ॥

बृस्यां दर्भेषु हव्ये च कव्ये च मुनिसत्तम ॥ ०५० ॥

एतेन कर्मदोषेण पुरोधास्त्वमजायथाः ।
अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०५१ ॥

मत्कृते ह्युपदेशेन त्वया प्राप्तमिदं फलम् ॥ ०५१ ॥

एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तम ।
न त्वां परिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥ ०५२ ॥

विपर्ययेण मे मन्युस्तेन संतप्यते मनः ।
जातिं स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥ ०५३ ॥

एवं तवोग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम् ।
पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्व त्वं पुनर्भवे ॥ ०५४ ॥

इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ।
गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ॥ ०५५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ॥ ०५६ ॥

कृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तमः ।
तीर्थानि चाभिगत्वा वै दानानि विविधानि च ॥ ०५७ ॥

दत्त्वा गाश्चैव विप्राणां पूतात्मा सोऽभवद्द्विजः ।
तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ०५८ ॥

ततः सिद्धिं परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम ।
संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमेऽऽश्रमवासिनाम् ॥ ०५९ ॥

एवं प्राप्तो महत्कृच्छ्रमृषिः स नृपसत्तम ।
ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने ॥ ०६० ॥

वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप ।
उपदेशं हि कुर्वाणो द्विजः कृच्छ्रमवाप्नुयात् ॥ ०६१ ॥

एषितव्यं सदा वाचा नृपेण द्विजसत्तमात् ।
न प्रवक्तव्यमिह हि किञ्चिद्वर्णावरे जने ॥ ०६२ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
एतेषु कथयन्राजन्ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ०६३ ॥

तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किञ्चिदग्रतः ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥ ०६४ ॥

तस्मान्मौनानि मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चादृताः ।
दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नानुभाषन्ति किञ्चन ॥ ०६५ ॥

धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्यार्जवपरायणाः ।
दुरुक्तवाचाभिहताः प्राप्नुवन्तीह दुष्कृतम् ॥ ०६६ ॥

उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ।
उपदेशाद्धि तत्पापं ब्राह्मणः समवाप्नुयात् ॥ ०६७ ॥

विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ।
सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हिनस्ति वै ॥ ०६८ ॥

वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विपर्ययम् ।
स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवाप्नुयात् ॥ ०६९ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशे कृते सति ।
महान्क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेत्कचित् ॥ ०७० ॥

श्रियो निवासस्थानानि

अध्याय ०११

युधिष्ठिर उवाच ॥

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।
श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
रुक्मिणी देवकीपुत्रसंनिधौ पर्यपृच्छत ॥ ००२ ॥

नारायणस्याङ्कगतां ज्वलन्तीं ; दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्राम् ।
कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा ; पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ००३ ॥

कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं ; संतिष्ठती कानि न सेवसे त्वम् ।
तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते ; तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ००४ ॥

एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा ; देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
उवाच वाक्यं मधुराभिधानं ; मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ००५ ॥

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे ; दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि ; न नास्तिके साङ्करिके कृतघ्ने ॥ ००६ ॥

न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते ; न चापि चौरे न गुरुष्वसूये ॥ ००६ ॥

ये चाल्पतेजोबलसत्त्वसारा ; हृष्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु ; नरेषु संसुप्तमनोरथेषु ॥ ००७ ॥

यश्चात्मनि प्रार्थयते न किं चि ;द्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा ।
तेष्वल्पसंतोषरतेषु नित्यं ; नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥ ००८ ॥

वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु महात्मसु ।
वृद्धसेविषु दान्तेषु सत्त्वज्ञेषु महात्मसु ॥ ००९ ॥

स्त्रीषु क्षान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ।
वसामि सत्यशीलासु स्वभावनिरतासु च ॥ ०१० ॥

प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं ; सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जा ;मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ ०११ ॥

लोलामचोक्षामवलेहिनीं च ; व्यपेतधैर्यां कलहप्रियां च ।
निद्राभिभूतां सततं शयाना ;मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ ०१२ ॥

सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु ; सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
वसामि नारीषु पतिव्रतासु ; कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥ ०१३ ॥

यानेषु कन्यासु विभूषणेषु ; यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।
वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु ; नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥ ०१४ ॥

शैलेषु गोष्ठेषु तथा वनेषु ; सरःसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ।
नदीषु हंसस्वननादितासु ; क्रौञ्चावघुष्टस्वरशोभितासु ॥ ०१५ ॥

विस्तीर्णकूलह्रदशोभितासु ; तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।
वसामि नित्यं सुबहूदकासु ; सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ॥ ०१६ ॥

मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे ; सिंहासने सत्पुरुषे च नित्यम् ॥ ०१६ ॥

यस्मिन्गृहे हूयते हव्यवाहो ; गोब्राह्मणश्चार्च्यते देवताश्च ।
काले च पुष्पैर्बलयः क्रियन्ते ; तस्मिन्गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ ०१७ ॥

स्वाध्यायनित्येषु द्विजेषु नित्यं ; क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि ; शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ ०१८ ॥

नारायणे त्वेकमना वसामि ; सर्वेण भावेन शरीरभूता ।
तस्मिन्हि धर्मः सुमहान्निविष्टो ; ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥ ०१९ ॥

नाहं शरीरेण वसामि देवि ; नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
यस्मिंस्तु भावेन वसामि पुंसि ; स वर्धते धर्मयशोर्थकामैः ॥ ०२० ॥

भङ्गाश्वनोपाख्यानम्

अध्याय ०१२

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत् ।
एतन्मे संशयं राजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भङ्गाश्वनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत्पुरा ॥ ००२ ॥

पुरा भङ्गाश्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ।
अपुत्रः स नरव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ००३ ॥

अग्निष्टुं नाम राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः ।
प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामस्य चेष्यते ॥ ००४ ॥

इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ।
अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः ॥ ००५ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयामटतो नृप ।
इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपममोहयत् ॥ ००६ ॥

एकाश्वेन च राजर्षिर्भ्रान्त इन्द्रेण मोहितः ।
न दिशोऽविन्दत नृपः क्षुत्पिपासार्दितस्तदा ॥ ००७ ॥

इतश्चेतश्च वै धावञ्श्रमतृष्णार्दितो नृपः ।
सरोऽपश्यत्सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा ॥ ००८ ॥

सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनम् ॥ ००८ ॥

अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बद्ध्वा नृपोत्तमः ।
अवगाह्य ततः स्नातो राजा स्त्रीत्वमवाप ह ॥ ००९ ॥

आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा व्रीडितो नृपसत्तमः ।
चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥ ०१० ॥

आरोहिष्ये कथं त्वश्वं कथं यास्यामि वै पुरम् ।
अग्निष्टुं नाम इष्टं मे पुत्राणां शतमौरसम् ॥ ०११ ॥

जातं महाबलानां वै तान्प्रवक्ष्यामि किं त्वहम् ।
दारेषु चास्मदीयेषु पौरजानपदेषु च ॥ ०१२ ॥

मृदुत्वं च तनुत्वं च विक्लवत्वं तथैव च ।
स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ ०१३ ॥

व्यायामः कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः ॥ ०१३ ॥

पौरुषं विप्रनष्टं मे स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् ।
स्त्रीभावात्कथमश्वं तु पुनरारोढुमुत्सहे ॥ ०१४ ॥

महता त्वथ खेदेन आरुह्याश्वं नराधिपः ।
पुनरायात्पुरं तात स्त्रीभूतो नृपसत्तम ॥ ०१५ ॥

पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
किं न्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥ ०१६ ॥

अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ॥ ०१७ ॥

उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवमोहितः ॥ ०१७ ॥

अटव्यां च सुघोरायां तृष्णार्तो नष्टचेतनः ।
सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥ ०१८ ॥

तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।
अतृप्त इव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥ ०१९ ॥

उवाच पुत्रांश्च ततः स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ॥ ०२० ॥

अभिषिच्य स पुत्राणां शतं राजा वनं गतः ॥ ०२० ॥

तामाश्रमे स्त्रियं तात तापसोऽभ्यवपद्यत ।
तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतम् ॥ ०२१ ॥

अथ सा तान्सुतान्गृह्य पूर्वपुत्रानभाषत ।
पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ॥ ०२२ ॥

एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।
सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥ ०२३ ॥

तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान्राज्यमुत्तमम् ।
चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ ०२४ ॥

उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ ०२४ ॥

ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
भेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ ०२५ ॥

भ्रातृणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ।
राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥ ०२६ ॥

यूयं भङ्गाश्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः ।
कश्यपस्य सुराश्चैव असुराश्च सुतास्तथा ॥ ०२७ ॥

युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ ०२७ ॥

इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुरोद ह ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ।
केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ॥ ०२९ ॥

ब्राह्मणं तु ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥ ०३० ॥

अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मया ।
समुत्पन्नं सुरूपाणां विक्रान्तानां द्विजोत्तम ॥ ०३१ ॥

कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ।
अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ॥ ०३२ ॥

पुत्रान्राज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः ॥ ०३२ ॥

स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना ।
आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतास्ते नगरं मया ॥ ०३३ ॥

तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ।
एतच्छोचामि विप्रेन्द्र दैवेनाभिपरिप्लुता ॥ ०३४ ॥

इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत्परुषं वचः ।
पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥ ०३५ ॥

इन्द्रद्विष्टेन यजता मामनादृत्य दुर्मते ।
इन्द्रोऽहमस्मि दुर्बुद्धे वैरं ते यातितं मया ॥ ०३६ ॥

इन्द्रं तु दृष्ट्वा राजर्षिः पादयोः शिरसा गतः ।
प्रसीद त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ॥ ०३७ ॥

इष्टस्त्रिदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ०३७ ॥

प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टो वरं ददौ ।
पुत्रा वै कतमे राजञ्जीवन्तु तव शंस मे ॥ ०३८ ॥

स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन् ॥ ०३८ ॥

तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः ।
स्त्रीभूतस्य हि ये जातास्ते मे जीवन्तु वासव ॥ ०३९ ॥

इन्द्रस्तु विस्मितो हृष्टः स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ।
पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ॥ ०४० ॥

स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ०४१ ॥

स्त्र्युवाच ॥

स्त्रियास्त्वभ्यधिकः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ।

तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥ ०४२ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्ते ततस्त्विन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।
सर्व एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ०४३ ॥

वरं च वृणु राजेन्द्र यं त्वमिच्छसि सुव्रत ।
पुरुषत्वमथ स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ॥ ०४४ ॥

स्त्र्युवाच ॥

स्त्रीत्वमेव वृणे शक्र प्रसन्ने त्वयि वासव ।
एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ।
पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं रोचयसे विभो ॥ ०४६ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ।
स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा ॥ ०४७ ॥

एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ॥ ०४७ ॥

रमे चैवाधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम ।
स्त्रीभावेन हि तुष्टोऽस्मि गम्यतां त्रिदशाधिप ॥ ०४८ ॥

एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छ्य त्रिदिवं गतः ।
एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥ ०४९ ॥

शुभाशुभकर्मफलम्

अध्याय ०१३

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।
कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत् ॥ ००२ ॥

प्राणातिपातं स्तैन्यं च परदारमथापि च ।
त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ००३ ॥

असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ००४ ॥

अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ००५ ॥

तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।
शुभाशुभान्याचरन्हि तस्य तस्याश्नुते फलम् ॥ ००६ ॥

उपमन्यूपाख्यानम्

शिवस्तवः

अध्याय ०१४

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
बभ्रवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ००२ ॥

नाम्नां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मयोनिना ।
निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराभवत् ॥ ००३ ॥

द्वैपायनप्रभृतयस्तथैवेमे तपोधनाः ।
ऋषयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव ॥ ००४ ॥

ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये ।
महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कपर्दिने ॥ ००५ ॥

वासुदेव उवाच ॥

न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः ।
हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।
न विदुर्यस्य निधनमादिं वा सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ००७ ॥

स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥ ००७ ॥

तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ।
भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथम् ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा तु भगवान्गुणांस्तस्य महात्मनः ।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥ ००९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

शुश्रूषध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर ।
त्वं चापगेय नामानि निशामय जगत्पतेः ॥ ०१० ॥

यदवाप्तं च मे पूर्वं साम्बहेतोः सुदुष्करम् ।
यथा च भगवान्दृष्टो मया पूर्वं समाधिना ॥ ०११ ॥

शम्बरे निहते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता ।
अतीते द्वादशे वर्षे जाम्बवत्यब्रवीद्धि माम् ॥ ०१२ ॥

प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् ।
पुत्रार्थिनी मामुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

शूरं बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मषम् ।
आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम् ॥ ०१४ ॥

न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन्यदुकुलोद्वह ॥ ०१५ ॥

त्वया द्वादश वर्षाणि वायुभूतेन शुष्यता ।

आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्या जनिताः सुताः ॥ ०१६ ॥

चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः ।
चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ॥ ०१७ ॥

यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्याश्चारुविक्रमाः ।
तथा ममापि तनयं प्रयच्छ बलशालिनम् ॥ ०१८ ॥

इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम् ।
अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव ॥ ०१९ ॥

सा च मामब्रवीद्गच्छ विजयाय शिवाय च ॥ ०१९ ॥

ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोनुगाः ।
क्षेत्रौषध्यो यज्ञवाहाच्छन्दांस्यृषिगणा धरा ॥ ०२० ॥

समुद्रा दक्षिणा स्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः ।
देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥ ०२१ ॥

मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः सविता हरिः ।
सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सराः क्षपाः ॥ ०२२ ॥

क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां यादव सुखावहम् ॥ ०२३ ॥

अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ॥ ०२३ ॥

एवं कृतस्वस्त्ययनस्तयाहं ; तामभ्यनुज्ञाय कपीन्द्रपुत्रीम् ।
पितुः समीपे नरसत्तमस्य ; मातुश्च राज्ञश्च तथाहुकस्य ॥ ०२४ ॥

तमर्थमावेद्य यदब्रवीन्मां ; विद्याधरेन्द्रस्य सुता भृशार्ता ।

तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखा ;द्रुदं तथैवातिबलं च रामम् ॥ ०२५ ॥

प्राप्यानुज्ञां गुरुजनादहं ताक्ष्र्यमचिन्तयम् ।
सोऽवहद्धिमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ॥ ०२६ ॥

तत्राहमद्भुतान्भावानपश्यं गिरिसत्तमे ।
क्षेत्रं च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्याश्रममुत्तमम् ॥ ०२७ ॥

दिव्यं वैयाघ्रपद्यस्य उपमन्योर्महात्मनः ।
पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ॥ ०२८ ॥

धवककुभकदम्बनारिकेलैः ; कुरबककेतकजम्बुपाटलाभिः ।
वटवरुणकवत्सनाभबिल्वैः ; सरलकपित्थप्रियालसालतालैः ॥ ०२९ ॥

बदरीकुन्दपुन्नागैरशोकाम्रातिमुक्तकैः ।
भल्लातकैर्मधूकैश्च चम्पकैः पनसैस्तथा ॥ ०३० ॥

वन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतम् ।
पुष्पगुल्मलताकीर्णं कदलीषण्डशोभितम् ॥ ०३१ ॥

नानाशकुनिसंभोज्यैः फलैर्वृक्षैरलङ्कृतम् ।
यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं वनराजिभिः ॥ ०३२ ॥

रुरुवारणशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलम् ।
कुरङ्गबर्हिणाकीर्णं मार्जारभुजगावृतम् ॥ ०३३ ॥

पूगैश्च मृगजातीनां महिषर्क्षनिषेवितम् ॥ ०३३ ॥

नानापुष्परजोमिश्रो गजदानाधिवासितः ।
दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मारुतोऽत्र सुखो ववौ ॥ ०३४ ॥

धारानिनादैर्विहगप्रणादैः ; शुभैस्तथा बृंहितैः कुञ्जराणाम् ।
गीतैस्तथा किंनराणामुदारैः ; शुभैः स्वनैः सामगानां च वीर ॥ ०३५ ॥

अचिन्त्यं मनसाप्यन्यैः सरोभिः समलङ्कृतम् ।
विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितं कुशसंवृतम् ॥ ०३६ ॥

विभूषितं पुण्यपवित्रतोयया ; सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया ।
महात्मभिर्धर्मभृतां वरिष्ठै ;र्महर्षिभिर्भूषितमग्निकल्पैः ॥ ०३७ ॥

वाय्वाहारैरम्बुपैर्जप्यनित्यैः ; संप्रक्षालैर्यतिभिर्ध्याननित्यैः ।
धूमाशनैरूष्मपैः क्षीरपैश्च ; विभूषितं ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तात् ॥ ०३८ ॥

गोचारिणोऽथाश्मकुट्टा दन्तोलूखलिनस्तथा ।
मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः ॥ ०३९ ॥

सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहतः सुतपोन्वितान् ।
पश्यन्नुत्फुल्लनयनः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ०४० ॥

सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः ; शिवादिभिर्भारत पुण्यकर्मभिः ।
रराज तच्चाश्रममण्डलं सदा ; दिवीव राजन्रविमण्डलं यथा ॥ ०४१ ॥

क्रीडन्ति सर्पैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मित्रवत् ।
प्रभावाद्दीप्ततपसः संनिकर्षगुणान्विताः ॥ ०४२ ॥

तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे ।
सेविते द्विजशार्दूलैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ०४३ ॥

नानानियमविख्यातैरृषिभिश्च महात्मभिः ।
प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ०४४ ॥

तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथानलम् ।

शिष्यमध्यगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणर्षभम् ॥ ०४५ ॥

शिरसा वन्दमानं मामुपमन्युरभाषत ॥ ०४५ ॥

स्वागतं पुण्डरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः ।
यत्पूज्यः पूजयसि नो द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ०४६ ॥

तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मृगपक्षिष्वथाग्निषु ।
धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥ ०४७ ॥

ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना ।
लप्स्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ॥ ०४८ ॥

तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरम् ।
इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ०४९ ॥

इहैव देवताश्रेष्ठं देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ॥ ०५० ॥

तोषयित्वा शुभान्कामान्प्राप्नुवंस्ते जनार्दन ॥ ०५० ॥

तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह ।
शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्सङ्क्षिपन्नपि ॥ ०५१ ॥

आस्ते देव्या सहाचिन्त्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन् ॥ ०५१ ॥

हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः ।
तेन सर्वामरैश्वर्यं शर्वात्प्राप्तं समार्बुदम् ॥ ०५२ ॥

तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विश्रुतः ।
महादेववराच्छक्रं वर्षार्बुदमयोधयत् ॥ ०५३ ॥

विष्णोश्चक्रं च तद्घोरं वज्रमाखण्डलस्य च ।
शीर्णं पुराभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ०५४ ॥

अर्द्यमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसा ।
शिवदत्तवराञ्जघ्नुरसुरेन्द्रान्सुरा भृशम् ॥ ०५५ ॥

तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतामदात् ।
शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ॥ ०५६ ॥

ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ॥ ०५६ ॥

तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ।
कुशद्वीपं च स ददौ राज्येन भगवानजः ॥ ०५७ ॥

तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ।
येन वर्षशतं साग्रमात्ममांसैर्हुतोऽनलः ॥ ०५८ ॥

तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शङ्करः ॥ ०५८ ॥

तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ।
बलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ०५९ ॥

स्वायंभुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ।
आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ०६० ॥

तस्य देवोऽददत्पुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ।
योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥ ०६१ ॥

वालखिल्या मघवता अवज्ञाताः पुरा किल ।
तैः क्रुद्धैर्भगवान्रुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ ०६२ ॥

तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः प्राह प्रीतो जगत्पतिः ।
सुपर्णं सोमहर्तारं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ ०६३ ॥

महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवन् ।
ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः ॥ ०६४ ॥

अत्रेर्भार्यापि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी ।
नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगा स्यां कथञ्चन ॥ ०६५ ॥

इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छच्छरणं किल ॥ ०६५ ॥

निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ।
अशेत मुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ॥ ०६६ ॥

तामब्रवीद्धसन्देवो भविता वै सुतस्तव ।
वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥ ०६७ ॥

शाकल्यः संशितात्मा वै नव वर्षशतान्यपि ।
आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥ ०६८ ॥

तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
वत्साक्षया च ते कीर्तिस्त्रैलोक्ये वै भविष्यति ॥ ०६९ ॥

अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलङ्कृतम् ॥ ०६९ ॥

सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृते युगे ।
इह तेन तपस्तप्तं षष्टिं वर्षशतान्यथ ॥ ०७० ॥

तमाह भगवान्रुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥ ०७१ ॥

मयापि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभुः ।
साक्षात्पशुपतिस्तात तच्चापि श्रृणु माधव ॥ ०७२ ॥

यदर्थं च महादेवः प्रयतेन मया पुरा ।
आराधितो महातेजास्तच्चापि श्रृणु विस्तरम् ॥ ०७३ ॥

यदवाप्तं च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ।
तत्सर्वमखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ०७४ ॥

पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ।
व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ०७५ ॥

तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः ॥ ०७५ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधव ।
आगच्छमाश्रमं क्रीडन्मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ०७६ ॥

तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी ।
लक्षितं च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ ०७७ ॥

ततः पिष्टं समालोड्य तोयेन सह माधव ।
आवयोः क्षीरमित्येव पानार्थमुपनीयते ॥ ०७८ ॥

अथ गव्यं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया ।
ततः पिष्टरसं तात न मे प्रीतिमुदावहत् ॥ ०७९ ॥

ततोऽहमब्रुवं बाल्याज्जननीमात्मनस्तदा ।
क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं च प्रयच्छ मे ॥ ०८० ॥

ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ।

पुत्रस्नेहात्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय माधव ॥ ०८१ ॥

कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् ।
वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् ॥ ०८२ ॥

अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययम् ।
कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च ॥ ०८३ ॥

तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शङ्करम् ।
तत्प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥ ०८४ ॥

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ ०८५ ॥

ततोऽहं तप आस्थाय तोषयामास शङ्करम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं तु पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ ०८६ ॥

एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्तदाभवम् ।
द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चाम्बुभोजनः ॥ ०८७ ॥

शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाभवम् ॥ ०८७ ॥

ततः प्रीतो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ०८८ ॥

सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशाः ॥ ०८८ ॥

सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम् ।
आवेष्टितकरं रौद्रं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ ०८९ ॥

समास्थितश्च भगवान्दीप्यमानः स्वतेजसा ।

आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ ०९० ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादितः ॥ ०९१ ॥

ततो मामाह देवेन्द्रः प्रीतस्तेऽहं द्विजोत्तम ।
वरं वृणीष्व मत्तस्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ०९२ ॥

शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाभवम् ।
अब्रुवं च तदा कृष्ण देवराजमिदं वचः ॥ ०९३ ॥

नाहं त्वत्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मादपि दैवतात् ।
महादेवादृते सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०९४ ॥

पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः ; कृमिरथ वा तरुरप्यनेकशाखः ।
अपशुपतिवरप्रसादजा मे ; त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ ०९५ ॥

अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं शङ्कराज्ञया ।
न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥ ०९६ ॥

यावच्छशाङ्कशकलामलबद्धमौलि ;र्न प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः ।
तावज्जरामरणजन्मशताभिघातै ;र्दुःखानि देहविहितानि समुद्वहामि ॥ ०९७ ॥

दिवसकरशशाङ्कवह्निदीप्तं ; त्रिभुवनसारमपारमाद्यमेकम् ।
अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं ; जगति पुमानिह को लभेत शान्तिम् ॥ ०९८ ॥

शक्र उवाच ॥

कः पुनस्तव हेतुर्वै ईशे कारणकारणे ।
येन देवादृतेऽन्यस्मात्प्रसादं नाभिकाङ्क्षसि ॥ ०९९ ॥

उपमन्युरुवाच ॥

हेतुभिर्वा किमन्यैस्ते ईशः कारणकारणम् ।
न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्च्यते सुरैः ॥ १०० ॥

कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्त्वा महेश्वरम् ।
अर्च्यतेऽर्चितपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ १०१ ॥

यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ।
अर्चयध्वं सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥ १०२ ॥

तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ॥ १०३ ॥

काममेष वरो मेऽस्तु शापो वापि महेश्वरात् ।
न चान्यां देवतां काङ्क्षे सर्वकामफलान्यपि ॥ १०४ ॥

एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः ।
न प्रसीदति मे रुद्रः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ १०५ ॥

अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ॥ १०५ ॥

हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणालकुमुदप्रभम् ।
वृषरूपधरं साक्षात्क्षीरोदमिव सागरम् ॥ १०६ ॥

कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ।
जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ १०७ ॥

रक्ताक्षं सुमहानासं सुकर्णं सुकटीतटम् ।
सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ॥ १०८ ॥

ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य विष्ठितम् ।
तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम् ॥ १०९ ॥

तमास्थितश्च भगवान्देवदेवः सहोमया ।
अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ११० ॥

तस्य तेजोभवो वह्निः समेघः स्तनयित्नुमान् ।
सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १११ ॥

ईश्वरः सुमहातेजाः संवर्तक इवानलः ।
युगान्ते सर्वभूतानि दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥ ११२ ॥

तेजसा तु तदा व्याप्ते दुर्निरीक्ष्ये समन्ततः ।
पुनरुद्विग्नहृदयः किमेतदिति चिन्तयम् ॥ ११३ ॥

मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
प्रशान्तं च क्षणेनैव देवदेवस्य मायया ॥ ११४ ॥

अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् ।
सौरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ॥ ११५ ॥

सहितं चारुसर्वाङ्ग्या पार्वत्या परमेश्वरम् ॥ ११५ ॥

नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिम् ।
अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ११६ ॥

शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
शुक्लध्वजमनाधृष्यं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् ॥ ११७ ॥

गायद्भिर्नृत्यमानैश्च उत्पतद्भिरितस्ततः ।
वृतं पारिषदैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ ११८ ॥

बालेन्दुमुकुटं पाण्डुं शरच्चन्द्रमिवोदितम् ।
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ ११९ ॥

अशोभत च देवस्य माला गात्रे सितप्रभे ।
जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथिता रत्नभूषिता ॥ १२० ॥

मूर्तिमन्ति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च ।
मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ १२१ ॥

इन्द्रायुधसहस्राभं धनुस्तस्य महात्मनः ।
पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ १२२ ॥

सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः ।
ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ १२३ ॥

शरश्च सूर्यसङ्काशः कालानलसमद्युतिः ।
यत्तदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ १२४ ॥

अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयावहम् ।
सस्फुलिङ्गं महाकायं विसृजन्तमिवानलम् ॥ १२५ ॥

एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम् ।
सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ १२६ ॥

ब्राह्मान्नारायणादैन्द्रादाग्नेयादपि वारुणात् ।
यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ १२७ ॥

येन तत्त्रिपुरं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ।
शरेणैकेन गोविन्द महादेवेन लीलया ॥ १२८ ॥

निर्ददाह जगत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
महेश्वरभुजोत्सृष्टं निमेषार्धान्न संशयः ॥ १२९ ॥

नावध्यो यस्य लोकेऽस्मिन्ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि ।
तदहं दृष्टवांस्तात आश्चर्याद्भुतमुत्तमम् ॥ १३० ॥

गुह्यमस्त्रं परं चापि तत्तुल्याधिकमेव वा ।
यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥ १३१ ॥

दारयेद्यन्महीं कृत्स्नां शोषयेद्वा महोदधिम् ।
संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ १३२ ॥

यौवनाश्वो हतो येन मांधाता सबलः पुरा ।
चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ १३३ ॥

महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥ १३४ ॥

तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुभीमं लोमहर्षणम् ।
त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् ॥ १३५ ॥

विधूमं सार्चिषं कृष्णं कालसूर्यमिवोदितम् ।
सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १३६ ॥

दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसंनिधौ ॥ १३६ ॥

परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ।
महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयङ्करः ॥ १३७ ॥

कार्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥ १३७ ॥

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।
जामदग्न्येन गोविन्द रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३८ ॥

दीप्तधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रवेष्टितः ।
अभवच्छूलिनोऽभ्याशे दीप्तवह्निशिखोपमः ॥ १३९ ॥

असंख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः ।
प्राधान्यतो मयैतानि कीर्तितानि तवानघ ॥ १४० ॥

सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ १४१ ॥

वामपार्श्वगतश्चैव तथा नारायणः स्थितः ।
वैनतेयं समास्थाय शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४२ ॥

स्कन्दो मयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः ।
शक्तिं कण्ठे समादाय द्वितीय इव पावकः ॥ १४३ ॥

पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥ १४४ ॥

स्वायंभुवाद्या मनवो भृग्वाद्या ऋषयस्तथा ।
शक्राद्या देवताश्चैव सर्व एव समभ्ययुः ॥ १४५ ॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
अस्तुवन्विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ॥ १४६ ॥

ब्रह्मा भवं तदा स्तुन्वन्रथन्तरमुदीरयन् ।
ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ नारायणस्तदा ॥ १४७ ॥

गृणञ्शक्रः परं ब्रह्म शतरुद्रीयमुत्तमम् ॥ १४७ ॥

ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः ।
अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाग्नयः ॥ १४८ ॥

तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्शिवः ।
शरद्घनविनिर्मुक्तः परिविष्ट इवांशुमान् ॥ १४९ ॥

ततोऽहमस्तुवं देवं स्तवेनानेन सुव्रतम् ॥ १४९ ॥

नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः ।
शक्राय शक्ररूपाय शक्रवेषधराय च ॥ १५० ॥

नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च ।
पिनाकपाणये नित्यं खङ्गशूलधराय च ॥ १५१ ॥

नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्चितमूर्धजे ।
कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टमिरताय च ॥ १५२ ॥

शुक्लवर्णाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च ।
शुक्लभस्मावलिप्ताय शुक्लकर्मरताय च ॥ १५३ ॥

त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ।
आत्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यसे ॥ १५४ ॥

ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ।
आश्रमाणां गृहस्थस्त्वमीश्वराणां महेश्वरः ॥ १५५ ॥

कुबेरः सर्वयक्षाणां क्रतूनां विष्णुरुच्यसे ॥ १५५ ॥

पर्वतानां महामेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
वसिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यसे ॥ १५६ ॥

आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ।
ग्राम्याणां गोवृषश्चासि भगवा.ण्लोकपूजितः ॥ १५७ ॥

आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ।
पक्षिणां वैनतेयश्च अनन्तो भुजगेषु च ॥ १५८ ॥

सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् ।
सनत्कुमारो योगीनां सांख्यानां कपिलो ह्यसि ॥ १५९ ॥

शक्रोऽसि मरुतां देव पितृणां धर्मराडसि ।
ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे ॥ १६० ॥

क्षीरोदः सागराणां च शैलानां हिमवान्गिरिः ।
वर्णानां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः ॥ १६१ ॥

आदिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च ॥ १६१ ॥

यच्चान्यदपि लोकेषु सत्त्वं तेजोधिकं स्मृतम् ।
तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥ १६२ ॥

नमस्ते भगवन्देव नमस्ते भक्तवत्सल ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव ॥ १६३ ॥

प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ।
अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ १६४ ॥

यं चापराधं कृतवानज्ञानात्परमेश्वर ।
मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १६५ ॥

मोहितश्चास्मि देवेश तुभ्यं रूपविपर्ययात् ।

तेन नार्घ्यं मया दत्तं पाद्यं चापि सुरेश्वर ॥ १६६ ॥

एवं स्तुत्वाहमीशानं पाद्यमर्घ्यं च भक्तितः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयम् ॥ १६७ ॥

ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि ॥ १६८ ॥

दुन्दुभिश्च ततो दिव्यस्ताडितो देवकिङ्करैः ।
ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः ॥ १६९ ॥

ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ।
अब्रवीत्त्रिदशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥ १७० ॥

पश्यध्वं त्रिदशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ।
मयि भक्तिं परां दिव्यामेकभावादवस्थिताम् ॥ १७१ ॥

एवमुक्तास्ततः कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७२ ॥

भगवन्देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ।
लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥ १७३ ॥

एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ।
आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शङ्करः ॥ १७४ ॥

वत्सोपमन्यो प्रीतोऽस्मि पश्य मां मुनिपुङ्गव ।
दृढभक्तोऽसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥ १७५ ॥

अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ।
तस्मात्सर्वान्ददाम्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ॥ १७६ ॥

एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन मे विभो ।
हर्षादश्रूण्यवर्तन्त लोमहर्षश्च जायते ॥ १७७ ॥

अब्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ।
जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ १७८ ॥

अद्य जातो ह्यहं देव अद्य मे सफलं तपः ।
यन्मे साक्षान्महादेवः प्रसन्नस्तिष्ठतेऽग्रतः ॥ १७९ ॥

यं न पश्यन्ति चाराध्य देवा ह्यमितविक्रमम् ।
तमहं दृष्टवान्देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ॥ १८० ॥

एवं ध्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम् ।
षड्विंशकमिति ख्यातं यत्परात्परमक्षरम् ॥ १८१ ॥

स एष भगवान्देवः सर्वतत्त्वादिरव्ययः ।
सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १८२ ॥

योऽसृजद्दक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् ।
वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ॥ १८३ ॥

युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमङ्गात्सृजत्प्रभुः ॥ १८३ ॥

स रुद्रः संहरन्कृत्स्नं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
कालो भूत्वा महातेजाः संवर्तक इवानलः ॥ १८४ ॥

एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्वा चराचरम् ।
कल्पान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ १८५ ॥

सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ।

आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ १८६ ॥

यदि देयो वरो मह्यं यदि तुष्टश्च मे प्रभुः ।
भक्तिर्भवतु मे नित्यं शाश्वती त्वयि शङ्कर ॥ १८७ ॥

अतीतानागतं चैव वर्तमानं च यद्विभो ।
जानीयामिति मे बुद्धिस्त्वत्प्रसादात्सुरोत्तम ॥ १८८ ॥

क्षीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह बान्धवैः ।
आश्रमे च सदा मह्यं सांनिध्यं परमस्तु ते ॥ १८९ ॥

एवमुक्तः स मां प्राह भगवा.ण्ल्लोकपूजितः ।
महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥ १९० ॥

अजरश्चामरश्चैव भव दुःखविवर्जितः ।
शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥ १९१ ॥

अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदः सागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसे मुने ॥ १९२ ॥

तत्र ते भविता कामं सांनिध्यं पयसो निधेः ।
क्षीरोदनं च भुङ्क्ष्व त्वममृतेन समन्वितम् ॥ १९३ ॥

बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयास्यसि ।
सांनिध्यमाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम ॥ १९४ ॥

तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
स्मृतः स्मृतश्च ते विप्र सदा दास्यामि दर्शनम् ॥ १९५ ॥

एवमुक्त्वा स भगवान्सूर्यकोटिसमप्रभः ।
ममेशानो वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९६ ॥

एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना ।
तदवाप्तं च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ॥ १९७ ॥

प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान्व्यवस्थितान् ।
ऋषीन्विद्याधरान्यक्षान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ १९८ ॥

पश्य वृक्षान्मनोरम्यान्सदा पुष्पफलान्वितान् ।
सर्वर्तुकुसुमैर्युक्तान्स्निग्धपत्रान्सुशाखिनः ॥ १९९ ॥

सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् ॥ १९९ ॥

अध्याय ०१५

उपमन्युरुवाच ॥

एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनुध्यातवान्हरः ।
कस्मात्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव ॥ ००१ ॥

त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्दधानेन चाप्युत ॥ ००२ ॥

जप्यं च ते प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शङ्करम् ॥ ००२ ॥

कृष्ण उवाच ॥

अब्रुवं तमहं ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादान्महामुने ।

द्रक्ष्ये दितिजसंघानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ००३ ॥

दिनेऽष्टमे च विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा ॥ ००४ ॥

मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ।
तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं चानिलाशनः ॥ ००५ ॥

एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वबाहुरतन्द्रितः ।
तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥ ००६ ॥

तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डुनन्दन ।
इन्द्रायुधपिनद्धाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम् ॥ ००७ ॥

नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषितं घनम् ॥ ००७ ॥

तमास्थितश्च भगवान्देव्या सह महाद्युतिः ।
तपसा तेजसा कान्त्या दीप्तया सह भार्यया ॥ ००८ ॥

रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः ।
सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा ॥ ००९ ॥

संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अपश्यं देवसंघानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ ०१० ॥

किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं ; व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् ।
पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं ; शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ॥ ०११ ॥

दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां ; समुद्वहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।
चन्द्रं यथा परिविष्टं ससंध्यं ; वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥ ०१२ ॥

प्रमथानां गणैश्चैव समन्तात्परिवारितम् ।
शरदीव सुदुष्प्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरम् ॥ ०१३ ॥

एकादश तथा चैनं रुद्राणां वृषवाहनम् ।
अस्तुवन्नियतात्मानः कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥ ०१४ ॥

आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
विश्वाभिः स्तुतिभिर्देवं विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ ०१५ ॥

शतक्रतुश्च भगवान्विष्णुश्चादितिनन्दनौ ।
ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ ०१६ ॥

योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम् ।
ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥ ०१७ ॥

पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
मासार्धमासा ऋतवो रात्र्यः संवत्सराः क्षणाः ॥ ०१८ ॥

मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।
दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सर्वा दिशस्तथा ॥ ०१९ ॥

सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च ।
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ०२० ॥

मनवः सप्तसोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः ।
भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ ०२१ ॥

छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।
यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ ०२२ ॥

प्रजानां पतयः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।

देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ ०२३ ॥

सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
नमस्यन्ति प्रभुं शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥ ०२४ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।
दिव्यतानेन गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ॥ ०२५ ॥

विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ ०२५ ॥

सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
नमस्यन्ति महाराज वाङ्मनःकर्मभिर्विभुम् ॥ ०२६ ॥

पुरस्ताद्धिष्ठितः शर्वो ममासीत्त्रिदशेश्वरः ॥ ०२६ ॥

पुरस्ताद्धिष्ठितं दृष्ट्वा ममेशानं च भारत ।
सप्रजापतिशक्रान्तं जगन्मामभ्युदैक्षत ॥ ०२७ ॥

ईक्षितुं च महादेवं न मे शक्तिरभूत्तदा ।
ततो मामब्रवीद्देवः पश्य कृष्ण वदस्व च ॥ ०२८ ॥

शिरसा वन्दिते देवे देवी प्रीता उमाभवत् ।
ततोऽहमस्तुवं स्थाणुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ०२९ ॥

नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्वयोने ; ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वदन्ति ।
तपश्च सत्त्वं च रजस्तमश्च ; त्वामेव सत्यं च वदन्ति सन्तः ॥ ०३० ॥

त्वं वै ब्रह्मा च रुद्रश्च वरुणोऽग्निर्मनुर्भवः ।
धाता त्वष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥ ०३१ ॥

त्वत्तो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

त्वमादिः सर्वभूतानां संहारश्च त्वमेव हि ॥ ०३२ ॥

ये चेन्द्रियार्थाश्च मनश्च कृत्स्नं ; ये वायवः सप्त तथैव चाग्निः ।
ये वा दिविस्था देवताश्चापि पुंसां ; तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति ॥ ०३३ ॥

वेदा यज्ञाश्च सोमश्च दक्षिणा पावको हविः ।
यज्ञोपगं च यत्किञ्चिद्भगवांस्तदसंशयम् ॥ ०३४ ॥

इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ।
ह्रीः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव त्वदर्पणा ॥ ०३५ ॥

कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तम्भोऽथ मत्सरः ।
आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनयास्तव ॥ ०३६ ॥

कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽव्ययः ।
मनसः परमा योनिः स्वभावश्चापि शाश्वतः ॥ ०३७ ॥

अव्यक्तः पावन विभो सहस्रांशो हिरण्मयः ॥ ०३७ ॥

आदिर्गुणानां सर्वेषां भवान्वै जीवनाश्रयः ।
महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयंभुवः ॥ ०३८ ॥

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संवित्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।
पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यसे ॥ ०३९ ॥

त्वां बुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ।
हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिष्टुतः ॥ ०४० ॥

सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमा.ल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ ०४१ ॥

फलं त्वमसि तिग्मांशो निमेषादिषु कर्मसु ।
त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः ॥ ०४२ ॥

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ०४२ ॥

त्वयि बुद्धिर्मतिर्लोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ०४३ ॥

यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाशयं ; प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं ; स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ०४४ ॥

विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं त्वां च मूर्तितः ।
प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशते बुधः ॥ ०४५ ॥

एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशने ।
चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादमथाकरोत् ॥ ०४६ ॥

सविप्रसंघाश्च सुरासुराश्च ; नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे ; महर्षयश्चैव तथा प्रणेमुः ॥ ०४७ ॥

मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।
राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ ०४८ ॥

निरीक्ष्य भगवान्देवीमुमां मां च जगद्धितः ।
शतक्रतुं चाभिवीक्ष्य स्वयं मामाह शङ्करः ॥ ०४९ ॥

विद्मः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ।
क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि ॥ ०५० ॥

वृणीष्वाष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ।
ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ०५१ ॥

अध्याय ०१६

कृष्ण उवाच ॥

मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ।
परमं हर्षमागम्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ ००१ ॥

धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं; यशस्तथाग्र्यं परमं बलं च ।
योगप्रियत्वं तव संनिकर्षं; वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ ००२ ॥

एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शङ्करः ।
ततो मां जगतो माता धरणी सर्वपावनी ।
उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ ००४ ॥

दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ।
मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ॥ ००५ ॥

प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥ ००५ ॥

द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं; शतं सुतानामुपभोगं परं च ।
कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं; शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ००६ ॥

देव्युवाच ॥

एवं भविष्यत्यमरप्रभाव; नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।
भार्यासहस्राणि च षोडशैव; तासु प्रियत्वं च तथाक्षयत्वम् ॥ ००७ ॥

प्रीतिं चाग्र्यां बान्धवानां सकाशा ;द्ददामि ते वपुषः काम्यतां च ।
भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिर्वै शतानि ; गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ ००८ ॥

वासुदेव उवाच ॥

एवं दत्त्वा वरान्देवो मम देवी च भारत ।
अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन्सगणो भीमपूर्वज ॥ ००९ ॥

एतदत्यद्भुतं सर्वं ब्राह्मणायातितेजसे ।
उपमन्यवे मया कृत्स्नमाख्यातं कौरवोत्तम ॥ ०१० ॥

नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत ।
नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ॥ ०११ ॥

नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ ०११ ॥

ऋषिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः ।
दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ ०१२ ॥

आराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदर्कं निशामय ॥ ०१२ ॥

स दृष्टवान्महादेवमस्तौषीच्च स्तवैर्विभुम् ।
पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर ॥ ०१३ ॥

अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ ०१३ ॥

विश्वावसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ।
भूरिकल्याणद विभो पुरुसत्य नमोऽस्तु ते ॥ ०१४ ॥

जातीमरणभीरूणां यतीनां यततां विभो ।

निर्वाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ ०१५ ॥

ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
न विदुस्त्वां तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयम् ॥ ०१६ ॥

त्वत्तः प्रवर्तते कालस्त्वयि कालश्च लीयते ।
कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥ ०१७ ॥

तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ।
अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ॥ ०१८ ॥

अधिलोक्याधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ ०१८ ॥

त्वां विदित्वात्मदेहस्थं दुर्विदं दैवतैरपि ।
विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् ॥ ०१९ ॥

अनिच्छतस्तव विभो जन्ममृत्युरनेकतः ।
द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥ ०२० ॥

त्वमेव मोक्षः स्वर्गश्च कामः क्रोधस्त्वमेव हि ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि ॥ ०२१ ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः ।
वरुणेन्दू मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ ०२२ ॥

भूर्वायुर्ज्योतिरापश्च वाग्बुद्धिस्त्वं मतिर्मनः ।
कर्म सत्यानृते चोभे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ ०२३ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च तत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ।
विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि ॥ ०२४ ॥

यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ।
या गतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ ०२५ ॥

नूनमद्य कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् ।
यां गतिं प्राप्नुवन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ ०२६ ॥

अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसः ।
यन्न विद्मः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ ०२७ ॥

सोऽयमासादितः साक्षाद्बहुभिर्जन्मभिर्मया ।
भक्तानुग्रहकृद्देवो यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ ०२८ ॥

देवासुरमनुष्याणां यच्च गुह्यं सनातनम् ।
गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं सुरैरपि ॥ ०२९ ॥

स एष भगवान्देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ।
सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥ ०३० ॥

प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ।
देहकृद्देहभृद्देही देहभुग्देहिनां गतिः ॥ ०३१ ॥

अध्यात्मगतिनिष्ठानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् ।
अपुनर्मारकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ ०३२ ॥

अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
अयं च जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ०३३ ॥

अयं च सिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः ।
अयं च मोक्षकामानां द्विजानां मोक्षदः प्रभुः ॥ ०३४ ॥

भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सदिवौकसः ।

विभर्ति देवस्तनुभिरष्टाभिश्च ददाति च ॥ ०३५ ॥

अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अस्मिंश्च प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ०३६ ॥

अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परः सताम् ।
अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवादिनाम् ॥ ०३७ ॥

अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ।
देवासुरमनुष्याणां न प्रकाशो भवेदिति ॥ ०३८ ॥

तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ।
मोहिताः खल्वनेनैव हृच्छयेन प्रवेशिताः ॥ ०३९ ॥

ये चैनं संप्रपद्यन्ते भक्तियोगेन भारत ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ०४० ॥

यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते ।
यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥ ०४१ ॥

यं लब्ध्वा परमं लाभं मन्यते नाधिकं पुनः ।
प्राणसूक्ष्मां परां प्राप्तिमागच्छत्यक्षयावहाम् ॥ ०४२ ॥

यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ।
सूक्ष्मज्ञानरताः पूर्वं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ०४३ ॥

यं च वेदविदो वेद्यं वेदान्तेषु प्रतिष्ठितम् ।
प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥ ०४४ ॥

अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ।
अयं च पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥ ०४५ ॥

एष कालगतिश्चित्रा संवत्सरयुगादिषु ।
भावाभावौ तदात्वे च अयने दक्षिणोत्तरे ॥ ०४६ ॥

एवं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ।
वरयामास पुत्रत्वे नीललोहितसञ्ज्ञितम् ॥ ०४७ ॥

ऋग्भिर्यमनुशंसन्ति तन्त्रे कर्मणि बह्वृचः ।
यजुर्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ ०४८ ॥

सामभिर्यं च गायन्ति सामगाः शुद्धबुद्धयः ।
यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥ ०४९ ॥

रात्र्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ।
ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यो ह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥ ०५० ॥

मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ।
कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ०५१ ॥

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ सग्रहौ सह वायुना ।
ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ ०५२ ॥

प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सवैकृतम् ।
ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तं भूतादि सदसच्च यत् ॥ ०५३ ॥

अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यत्परम् ।
अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥ ०५४ ॥

एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥ ०५५ ॥

एतत्पदमनुद्विग्नमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्ध्यानं परं पदम् ॥ ०५६ ॥

इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ ०५७ ॥

इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा ।
यं प्राप्य कृतकृत्याः स्म इत्यमन्यन्त वेधसः ॥ ०५८ ॥

इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
अध्यात्मगतिनिष्ठानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ०५९ ॥

यजतां यज्ञकामानां यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।
या गतिर्दैवतैर्दिव्या सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ०६० ॥

जप्यहोमव्रतैः कृच्छ्रैर्नियमैर्देहपातनैः ।
तप्यतां या गतिर्देव वैराजे सा गतिर्भवान् ॥ ०६१ ॥

कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।
या गतिर्ब्रह्मभवने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ०६२ ॥

अपुनर्मारकामानां वैराग्ये वर्ततां परे ।
विकृतीनां लयानां च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ०६३ ॥

ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां निरुपाख्या निरञ्जना ।
कैवल्या या गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ०६४ ॥

वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः ।
त्वत्प्रसादाद्धि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥ ०६५ ॥

इति तण्डिस्तपोयोगात्तुष्टावेशानमव्ययम् ।

जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृज्जगौ ॥ ०६६ ॥

ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ॥ ०६७ ॥

अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ०६८ ॥

ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ भविष्यति न संशयः ॥ ०६९ ॥

कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्वत्स काङ्क्षसे ।
प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ ०७० ॥

एवं दत्त्वा वरं देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः ।
स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०७१ ॥

अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर ।
ऋषिराश्रममागम्य ममैतत्प्रोक्तवानिह ॥ ०७२ ॥

यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्मम ।
नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ ०७३ ॥

दश नामसहस्राणि वेदेष्वाह पितामहः ।
शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश नामशतानि वै ॥ ०७४ ॥

गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत ।
देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने ॥ ०७५ ॥

शिवसहस्त्रनाम

अध्याय ०१७

वासुदेव उवाच ॥

ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंहारमादितः ॥ ००१ ॥

उपमन्युरुवाच ॥

ब्रह्मप्रोक्तैरृषिप्रोक्तैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातैः स्थाणुं स्तोष्यामि नामभिः ॥ ००२ ॥

महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ।
ऋषिणा तण्डिना भक्त्या कृतैर्देवकृतात्मना ॥ ००३ ॥

यथोक्तैर्लोकविख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभम् ॥ ००४ ॥

श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ॥ ००४ ॥

यत्तद्रहस्यं परमं ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ।
वक्ष्ये यदुकुलश्रेष्ठ श‍ृणुष्वावहितो मम ॥ ००५ ॥

परत्वेन भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ।
तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ ००६ ॥

न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं शर्वस्य केनचित् ।
युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥ ००७ ॥

यस्यादिर्मध्यमन्तश्च सुरैरपि न गम्यते ।
कस्तस्य शक्नुयाद्वक्तुं गुणान्कार्त्स्न्येन माधव ॥ ००८ ॥

किं तु देवस्य महतः सङ्क्षिप्तार्थपदाक्षरम् ।
शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य चैव हि ॥ ००९ ॥

अप्राप्येह ततोऽनुज्ञां न शक्यः स्तोतुमीश्वरः ।
यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुवत्येव सदा भवम् ॥ ०१० ॥

अनादिनिधनस्याहं सर्वयोनेर्महात्मनः ।
नाम्नां कञ्चित्समुद्देशं वक्ष्ये ह्यव्यक्तयोनिनः ॥ ०११ ॥

वरदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ।
शृणु नामसमुद्देशं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ०१२ ॥

दश नामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ।
तानि निर्मथ्य मनसा दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ ०१३ ॥

गिरेः सारं यथा हेम पुष्पात्सारं यथा मधु ।
घृतात्सारं यथा मण्डस्तथैतत्सारमुद्धृतम् ॥ ०१४ ॥

सर्वपाप्मापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ॥ ०१५ ॥

शान्तिकं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥ ०१५ ॥

इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्दधानास्तिकाय च ।
नाश्रद्दधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ ०१६ ॥

यश्चाभ्यसूयते देवं भूतात्मानं पिनाकिनम् ।
स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहानुगैः ॥ ०१७ ॥

इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तमम् ।
इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

इदं ज्ञात्वान्तकालेऽपि गच्छेद्धि परमां गतिम् ॥ ०१८ ॥

पवित्रं मङ्गलं पुण्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ।
निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ ०१९ ॥

इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
सर्वस्तवानां दिव्यानां राजत्वे समकल्पयत् ॥ ०२० ॥

तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ।
स्तवराजेति विख्यातो जगत्यमरपूजितः ॥ ०२१ ॥

ब्रह्मलोकादयं चैव स्तवराजोऽवतारितः ॥ ०२१ ॥

यस्मात्तण्डिः पुरा प्राह तेन तण्डिकृतोऽभवत् ।
स्वर्गाच्चैवात्र भूलोकं तण्डिना ह्यवतारितः ॥ ०२२ ॥

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ ०२३ ॥

ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत्परम् ।
तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः ॥ ०२४ ॥

शान्तीनामपि या शान्तिर्द्युतीनामपि या द्युतिः ।
दान्तानामपि यो दान्तो धीमतामपि या च धीः ॥ ०२५ ॥

देवानामपि यो देवो मुनीनामपि यो मुनिः ।
यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः ॥ ०२६ ॥

रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभुः प्रभवतामपि ।
योगिनामपि यो योगी कारणानां च कारणम् ॥ ०२७ ॥

यतो लोकाः संभवन्ति न भवन्ति यतः पुनः ।
सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ॥ ०२८ ॥

अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ।
यच्छ्रुत्वा मनुजश्रेष्ठ सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ०२९ ॥

स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्भानुः प्रवरो वरदो वरः ।
सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ॥ ०३० ॥

जटी चर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः ।
हरिश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ०३१ ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ।
श्मशानचारी भगवान्खचरो गोचरोऽर्दनः ॥ ०३२ ॥

अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।
उन्मत्तवेशप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ०३३ ॥

महारूपो महाकायः सर्वरूपो महायशाः ।
महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनो मनुः ॥ ०३४ ॥

लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो हयगर्दभिः ।
पवित्रश्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रयः ॥ ०३५ ॥

सर्वकर्मा स्वयंभूश्च आदिरादिकरो निधिः ।
सहस्राक्षो विरूपाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः ॥ ०३६ ॥

चन्द्रसूर्यगतिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ।
अद्रिरद्र्यालयः कर्ता मृगबाणार्पणोऽनघः ॥ ०३७ ॥

महातपा घोरतपा अदीनो दीनसाधकः ।
संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ ०३८ ॥

योगी योज्यो महाबीजो महारेता महातपाः ।
सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो वृषवाहनः ॥ ०३९ ॥

दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
विश्वरूपः स्वयंश्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥ ०४० ॥

गणकर्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम्य एव च ।
पवित्रं परमं मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥ ०४१ ॥

कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ।
अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान् ॥ ०४२ ॥

स्रुवहस्तः सुरूपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ।
उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥ ०४३ ॥

दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
सृगालरूपः सर्वार्थो मुण्डः कुण्डी कमण्डलुः ॥ ०४४ ॥

अजश्च मृगरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि ।
ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्तलः ॥ ०४५ ॥

त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ।
अहश्चरोऽथ नक्तं च तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ ०४६ ॥

गजहा दैत्यहा लोको लोकधाता गुणाकरः ।

सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्माम्बरावृतः ॥ ०४७ ॥

कालयोगी महानादः सर्ववासश्चतुष्पथः ।
निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ ०४८ ॥

बहुभूतो बहुधनः सर्वाधारोऽमितो गतिः ।
नृत्यप्रियो नित्यनर्तो नर्तकः सर्वलासकः ॥ ०४९ ॥

घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिचरो नभः ।
सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यनिन्दितः ॥ ०५० ॥

अमर्षणो मर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशनः ।
दक्षयज्ञापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ०५१ ॥

तेजोपहारी बलहा मुदितोऽर्थो जितो वरः ।
गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥ ०५२ ॥

न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ।
तीक्ष्णतापश्च हर्यश्वः सहायः कर्मकालवित् ॥ ०५३ ॥

विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ।
हुताशनसहायश्च प्रशान्तात्मा हुताशनः ॥ ०५४ ॥

उग्रतेजा महातेजा जयो विजयकालवित् ।
ज्योतिषामयनं सिद्धिः संधिर्विग्रह एव च ॥ ०५५ ॥

शिखी दण्डी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ।
वैणवी पणवी ताली कालः कालकटङ्कटः ॥ ०५६ ॥

नक्षत्रविग्रहविधिर्गुणवृद्धिर्लयोऽगमः ।
प्रजापतिर्दिशाबाहुर्विभागः सर्वतोमुखः ॥ ०५७ ॥

विमोचनः सुरगणो हिरण्यकवचोद्भवः ।
मेढ्रजो बलचारी च महाचारी स्तुतस्तथा ॥ ०५८ ॥

सर्वतूर्यनिनादी च सर्ववाद्यपरिग्रहः ।
व्यालरूपो बिलावासी हेममाली तरङ्गवित् ॥ ०५९ ॥

त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्मसर्वबन्धविमोचनः ।
बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥ ०६० ॥

सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिषेवितः ।
प्रस्कन्दनो विभागश्च अतुल्यो यज्ञभागवित् ॥ ०६१ ॥

सर्वावासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः ।
हेमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥ ०६२ ॥

लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः ।
सङ्ग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचीरनिवासनः ॥ ०६३ ॥

मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च देहर्द्धिः सर्वकामदः ।
सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक् ॥ ०६४ ॥

आकाशनिधिरूपश्च निपाती उरगः खगः ।
रौद्ररूपोंऽशुरादित्यो वसुरश्मिः सुवर्चसी ॥ ०६५ ॥

वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ।
सर्वावासी श्रियावासी उपदेशकरो हरः ॥ ०६६ ॥

मुनिरात्मपतिर्लोके संभोज्यश्च सहस्रदः ।
पक्षी च पक्षिरूपी च अतिदीप्तो विशां पतिः ॥ ०६७ ॥

उन्मादो मदनाकारो अर्थार्थकररोमशः ।
वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिण्यश्च वामनः ॥ ०६८ ॥

सिद्धयोगापहारी च सिद्धः सर्वार्थसाधकः ।
भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विषाणी मृदुरव्ययः ॥ ०६९ ॥

महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवां पतिः ।
वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूस्तम्भन एव च ॥ ०७० ॥

ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुकरोऽचलः ।
वानस्पत्यो वाजसेनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ०७१ ॥

ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी सुचारवित् ।
ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकधृक् ॥ ०७२ ॥

नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्धनः ।
भगस्याक्षिनिहन्ता च कालो ब्रह्मविदां वरः ॥ ०७३ ॥

चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ।
लिङ्गाध्यक्षः सुराध्यक्षो लोकाध्यक्षो युगावहः ॥ ०७४ ॥

बीजाध्यक्षो बीजकर्ता अध्यात्मानुगतो बलः ।
इतिहासकरः कल्पो गौतमोऽथ जलेश्वरः ॥ ०७५ ॥

दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वश्यकरः कविः ।
लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता महौषधिः ॥ ०७६ ॥

अक्षरं परमं ब्रह्म बलवाञ्शक्र एव च ।
नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो मनोगतिः ॥ ०७७ ॥

बहुप्रसादः स्वपनो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् ।

वेदकारः सूत्रकारो विद्वान्समरमर्दनः ॥ ०७८ ॥

महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः ।
अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः ॥ ०७९ ॥

वृषणः शङ्करो नित्यो वर्चस्वी धूमकेतनः ।
नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ॥ ०८० ॥

स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः ।
उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भः परो युवा ॥ ०८१ ॥

कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियः सर्वदेहिनाम् ।
महापादो महाहस्तो महाकायो महायशाः ॥ ०८२ ॥

महामूर्धा महामात्रो महानेत्रो दिगालयः ।
महादन्तो महाकर्णो महामेढ्रो महाहनुः ॥ ०८३ ॥

महानासो महाकम्बुर्महाग्रीवः श्मशानधृक् ।
महावक्षा महोरस्को अन्तरात्मा मृगालयः ॥ ०८४ ॥

लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ।
महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ॥ ०८५ ॥

महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः ।
असपत्नः प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः ॥ ०८६ ॥

स्नेहनोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महामुनिः ।
वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ॥ ०८७ ॥

मण्डली मेरुधामा च देवदानवदर्पहा ।
अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ॥ ०८८ ॥

यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ॥ ०८९ ॥

उपहारप्रियः शर्वः कनकः काञ्चनः स्थिरः ।
नाभिर्नन्दिकरो भाव्यः पुष्करस्थपतिः स्थिरः ॥ ०९० ॥

द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ।
नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥ ०९१ ॥

सगणो गणकारश्च भूतभावनसारथिः ।
भस्मशायी भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुर्गणः ॥ ०९२ ॥

अगणश्चैव लोपश्च महात्मा सर्वपूजितः ।
शङ्कुस्त्रिशङ्कुः संपन्नः शुचिर्भूतनिषेवितः ॥ ०९३ ॥

आश्रमस्थः कपोतस्थो विश्वकर्मा पतिर्वरः ।
शाखो विशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चयः ॥ ०९४ ॥

कपिलोऽकपिलः शूर आयुश्चैव परोऽपरः ।
गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुसारथिः ॥ ०९५ ॥

परश्वधायुधो देव अर्थकारी सुबान्धवः ।
तुम्बवीणी महाकोप ऊर्ध्वरेता जलेशयः ॥ ०९६ ॥

उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः ।
सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः ॥ ०९७ ॥

बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
स यज्ञारिः स कामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥ ०९८ ॥

बाहुस्त्वनिन्दितः शर्वः शङ्करः शङ्करोऽधनः ।
अमरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा ॥ ०९९ ॥

अहिर्बुध्नो निर्ऋतिश्च चेकितानो हरिस्तथा ।
अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥ १०० ॥

धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥ १०१ ॥

प्रभावः सर्वगो वायुरर्यमा सविता रविः ।
उदग्रश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ १०२ ॥

रतितीर्थश्च वाग्मी च सर्वकामगुणावहः ।
पद्मगर्भो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रो मनोरमः ॥ १०३ ॥

बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी ।
कुरुकर्ता कालरूपी कुरुभूतो महेश्वरः ॥ १०४ ॥

सर्वाशयो दर्भशायी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।
देवदेवमुखोऽसक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥ १०५ ॥

कैलासशिखरावासी हिमवद्गिरिसंश्रयः ।
कूलहारी कूलकर्ता बहुविद्यो बहुप्रदः ॥ १०६ ॥

वणिजो वर्धनो वृक्षो नकुलश्चन्दनश्छदः ।
सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौषधः ॥ १०७ ॥

सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्छन्दोव्याकरणोत्तरः ।
सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥ १०८ ॥

प्रभावात्मा जगत्कालस्तालो लोकहितस्तरुः ।

सारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः ॥ १०९ ॥

भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः ।
वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विभुर्भवः ॥ ११० ॥

अमोघः संयतो ह्यश्वो भोजनः प्राणधारणः ।
धृतिमान्मतिमान्दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥ १११ ॥

गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरः ।
हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम् ॥ ११२ ॥

प्रतिष्ठायी महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ।
गन्धारश्च सुरालश्च तपःकर्मरतिर्धनुः ॥ ११३ ॥

महागीतो महानृत्तो ह्यप्सरोगणसेवितः ।
महाकेतुर्धनुर्धातुर्नैकसानुचरश्चलः ॥ ११४ ॥

आवेदनीय आवेशः सर्वगन्धसुखावहः ।
तोरणस्तारणो वायुः परिधावति चैकतः ॥ ११५ ॥

संयोगो वर्धनो वृद्धो महावृद्धो गणाधिपः ।
नित्य आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः ॥ ११६ ॥

युक्तश्च युक्तबाहुश्च द्विविधश्च सुपर्वणः ।
आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवो हरिहणो हरः ॥ ११७ ॥

वपुरावर्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो महापथः ।
शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणभूषितः ॥ ११८ ॥

अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ।
समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः ॥ ११९ ॥

निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ।
रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्णवनिपानवित् ॥ १२० ॥

मूलो विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ।
आरोहणो निरोहश्च शैलहारी महातपाः ॥ १२१ ॥

सेनाकल्पो महाकल्पो युगायुगकरो हरिः ।
युगरूपो महारूपः पवनो गहनो नगः ॥ १२२ ॥

न्यायनिर्वापणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ।
बहुमालो महामालः सुमालो बहुलोचनः ॥ १२३ ॥

विस्तारो लवणः कूपः कुसुमः सफलोदयः ।
वृषभो वृषभाङ्काङ्गो मणिबिल्वो जटाधरः ॥ १२४ ॥

इन्दुर्विसर्गः सुमुखः सुरः सर्वायुधः सहः ।
निवेदनः सुधाजातः सुगन्धारो महाधनुः ॥ १२५ ॥

गन्धमाली च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणाम् ।
मन्थानो बहुलो बाहुः सकलः सर्वलोचनः ॥ १२६ ॥

तरस्ताली करस्ताली ऊर्ध्वसंहननो वहः ।
छत्रं सुच्छत्रो विख्यातः सर्वलोकाश्रयो महान् ॥ १२७ ॥

मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डिमुण्डो विकुर्वणः ।
हर्यक्षः ककुभो वज्री दीप्तजिह्वः सहस्रपात् ॥ १२८ ॥

सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ।
सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥ १२९ ॥

पवित्रं त्रिमधुर्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ।
ब्रह्मदण्डविनिर्माता शतघ्नी शतपाशधृक् ॥ १३० ॥

पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ।
गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद्ब्राह्मणो गतिः ॥ १३१ ॥

अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ।
ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरंहा मनोजवः ॥ १३२ ॥

चन्दनी पद्ममालाग्र्यः सुरभ्युत्तरणो नरः ।
कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृक् ॥ १३३ ॥

उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधृगुमाधवः ।
वरो वराहो वरदो वरेशः सुमहास्वनः ॥ १३४ ॥

महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ।
प्रीतात्मा प्रयतात्मा च संयतात्मा प्रधानधृक् ॥ १३५ ॥

सर्वपार्श्वसुतस्तार्क्ष्यो धर्मसाधारणो वरः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा सुवृषो गोवृषेश्वरः ॥ १३६ ॥

साध्यर्षिर्वसुरादित्यो विवस्वान्सविता मृडः ।
व्यासः सर्वस्य सङ्क्षेपो विस्तरः पर्ययो नयः ॥ १३७ ॥

ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः ।
कला काष्ठा लवो मात्रा मुहूर्तोऽहः क्षपाः क्षणाः ॥ १३८ ॥

विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिङ्गमाद्यस्त्वनिन्दितः ।
सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥ १३९ ॥

स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ।

निर्वाणं ह्लादनं चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥ १४० ॥

देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ।
देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ॥ १४१ ॥

देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ।
देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ॥ १४२ ॥

देवातिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ।
देवासुरेश्वरो देवो देवासुरमहेश्वरः ॥ १४३ ॥

सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो देवतात्मात्मसंभवः ।
उद्भिदस्त्रिक्रमो वैद्यो विरजो विरजोम्बरः ॥ १४४ ॥

ईड्यो हस्ती सुरव्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ।
विबुधाग्रवरः श्रेष्ठः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ॥ १४५ ॥

प्रयुक्तः शोभनो वज्र ईशानः प्रभुरव्ययः ।
गुरुः कान्तो निजः सर्गः पवित्रः सर्ववाहनः ॥ १४६ ॥

शृङ्गी शृङ्गप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः ।
अभिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः ॥ १४७ ॥

ललाटाक्षो विश्वदेहो हरिणो ब्रह्मवर्चसः ।
स्थावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्धनः ॥ १४८ ॥

सिद्धार्थः सर्वभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ।
व्रताधिपः परं ब्रह्म मुक्तानां परमा गतिः ॥ १४९ ॥

विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमाञ्श्रीवर्धनो जगत् ।
यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ॥ १५० ॥

यं न ब्रह्मादयो देवा विदुर्यं न महर्षयः ।
तं स्तव्यमर्च्यं वन्द्यं च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ १५१ ॥

भक्तिमेव पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्वसुः ।
ततोऽभ्यनुज्ञां प्राप्यैव स्तुतो मतिमतां वरः ॥ १५२ ॥

शिवमेभिः स्तुवन्देवं नामभिः पुष्टिवर्धनैः ।
नित्ययुक्तः शुचिर्भूत्वा प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५३ ॥

एतद्धि परमं ब्रह्म स्वयं गीतं स्वयंभुवा ।
ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवन्त्येतेन तत्परम् ॥ १५४ ॥

स्तूयमानो महादेवः प्रीयते चात्मनामभिः ।
भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थान्करोति तान् ॥ १५५ ॥

तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।
आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ १५६ ॥

जाग्रतश्च स्वपन्तश्च व्रजन्तः पथि संस्थिताः ।
स्तुवन्ति स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ १५७ ॥

जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ॥ १५७ ॥

जन्तोर्विशुद्धपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ।
उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः ॥ १५८ ॥

कारणं भावितं तस्य सर्वमुक्तस्य सर्वतः ।
एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥ १५९ ॥

निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी ।

तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ॥ १६० ॥

यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतचेतसः ॥ १६० ॥

ये सर्वभावोपगताः परत्वेनाभवन्नराः ।
प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ॥ १६१ ॥

एवमन्ये न कुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ।
मनुष्याणां महादेवादन्यत्रापि तपोबलात् ॥ १६२ ॥

इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान्सदसत्पतिः ।
कृत्तिवासाः स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुद्धबुद्धिना ॥ १६३ ॥

स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।
ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ १६४ ॥

मृत्युः प्रोवाच रुद्राणां रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत् ।
महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसद्मनि ॥ १६५ ॥

तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमायाह भार्गवः ।
वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ १६६ ॥

नारायणाय साध्याय मनुरिष्टाय धीमते ।
यमाय प्राह भगवान्साध्यो नारायणोऽच्युतः ॥ १६७ ॥

नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ।
मार्कण्डेयाय वार्ष्णेय नाचिकेतोऽभ्यभाषत ॥ १६८ ॥

मार्कण्डेयान्मया प्राप्तं नियमेन जनार्दन ।
तवाप्यहममित्रघ्न स्तवं दद्म्यद्य विश्रुतम् ॥ १६९ ॥

स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं बल्यं तथैव च ॥ १६९ ॥

न तस्य विघ्नं कुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः ।
पिशाचा यातुधानाश्च गुह्यका भुजगा अपि ॥ १७० ॥

यः पठेत शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अभग्नयोगो वर्षं तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७१ ॥

शिवस्तुतिमाहात्म्यम्

अध्याय ०१८

वैशंपायन उवाच ॥

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ ००१ ॥

पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ।
पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥ ००२ ॥

लब्धवानस्मि तान्कामानहं वै पाण्डुनन्दन ।
तथा त्वमपि शर्वाद्धि सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ००३ ॥

चतुःशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ।
आलम्बायन इत्येव विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ००४ ॥

मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्त्वा शतं समाः ।

अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ॥ ००५ ॥

अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
लब्धं पुत्रशतं शर्वात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ००६ ॥

वाल्मीकिश्चापि भगवान्युधिष्ठिरमभाषत ।
विवादे साम्नि मुनिभिर्ब्रह्मघ्नो वै भवानिति ॥ ००७ ॥

उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥ ००७ ॥

सोऽहमीशानमनघमस्तौषं शरणं गतः ।
मुक्तश्चास्म्यवशः पापात्ततो दुःखविनाशनः ॥ ००८ ॥

आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽग्र्यं भविष्यति ॥ ००८ ॥

जामदग्न्यश्च कौन्तेयमाह धर्मभृतां वरः ।
ऋषिमध्ये स्थितस्तात तपन्निव विभावसुः ॥ ००९ ॥

पितृविप्रवधेनाहमार्तो वै पाण्डवाग्रज ।
शुचिर्भूत्वा महादेवं गतवाञ्शरणं नृप ॥ ०१० ॥

नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
परशुं च ददौ देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥ ०११ ॥

पापं न भविता तेऽद्य अजेयश्च भविष्यसि ।
न ते प्रभविता मृत्युर्यशस्वी च भविष्यसि ॥ ०१२ ॥

आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः ।
यदवाप्तं च मे सर्वं प्रसादात्तस्य धीमतः ॥ ०१३ ॥

असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ।

शापाच्छक्रस्य कौन्तेय चितो धर्मोऽनशन्मम ॥ ०१४ ॥

तन्मे धर्मं यशश्चाग्र्यमायुश्चैवाददद्भवः ॥ ०१४ ॥

ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सखा ।
प्राहाजमीढं भगवान्बृहस्पतिसमद्युतिः ॥ ०१५ ॥

वसिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ।
शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ॥ ०१६ ॥

वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साम्नि ह्युच्चारिते मया ॥ ०१६ ॥

रथन्तरं द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ।
समीक्षस्व पुनर्बुद्ध्या हर्षं त्यक्त्वा द्विजोत्तम ॥ ०१७ ॥

अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ ०१७ ॥

एवमुक्त्वा महाक्रोधात्प्राह रुष्टः पुनर्वचः ।
प्रज्ञया रहितो दुःखी नित्यं भीतो वनेचरः ॥ ०१८ ॥

दश वर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ॥ ०१८ ॥

नष्टपानीययवसे मृगैरन्यैश्च वर्जिते ।
अयज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते ॥ ०१९ ॥

भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः ॥ ०१९ ॥

तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ।
ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ ०२० ॥

अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।

साम्यं समस्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः ॥ ०२१ ॥

अनुग्रहानेवमेष करोति भगवान्विभुः ।
परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥ ०२२ ॥

अचिन्त्य एष भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ।
न मे तात युधिश्रेष्ठ विद्यया पण्डितः समः ॥ ०२३ ॥

जैगीषव्य उवाच ॥

ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।
यत्नेनाल्पेन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ ०२४ ॥

गार्ग्य उवाच ॥

चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम् ।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ ०२५ ॥

तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।
आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ ०२६ ॥

पराशर उवाच ॥

प्रसाद्याहं पुरा शर्वं मनसाचिन्तयं नृप ।
महातपा महातेजा महायोगी महायशाः ॥ ०२७ ॥

वेदव्यासः श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणात्मकः ॥ ०२७ ॥

अपि नामेप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ।
इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ ०२८ ॥

मयि संभवतस्तस्य फलात्कृष्णो भविष्यति ।
सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ ०२९ ॥

वेदानां च स वै व्यस्ता कुरुवंशकरस्तथा ।
इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥ ०३० ॥

भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ।
अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव ॥ ०३१ ॥

एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ ०३२ ॥

माण्डव्य उवाच ॥

अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं यदा ।
तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ०३३ ॥

मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्बुदम् ।
रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ॥ ०३४ ॥

आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ०३४ ॥

पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ ०३५ ॥

तीर्थाभिषेकं सफलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।
स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवोर्जितम् ॥ ०३६ ॥

एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।
महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ॥ ०३७ ॥

सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०३७ ॥

गालव उवाच ॥

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ०३८ ॥

कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ।
न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ०३९ ॥

श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।
नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ०४० ॥

पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।
भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ०४१ ॥

अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।
अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥ ०४२ ॥

उपस्पृश्य गृहीत्वेध्मं कुशांश्च शरणाद्गुरून् ।
तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्राविलेक्षणः ॥ ०४३ ॥

प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डव ।
दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ॥ ०४४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ०४५ ॥

ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ।

युधिष्ठिरं धर्मनित्यं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ०४६ ॥

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च; द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।
धातार्यमा शुक्रबृहस्पती च; रुद्राः ससाध्या वरुणो वित्तगोपः ॥ ०४७ ॥

ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं; वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।
सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च; रक्षा दीक्षा नियमा ये च केचित् ॥ ०४८ ॥

स्वाहा वषड्ब्राह्मणाः सौरभेया; धर्मं चक्रं कालचक्रं चरं च ।
यशो दमो बुद्धिमती स्थितिश्च; शुभाशुभं मुनयश्चैव सप्त ॥ ०४९ ॥

अग्र्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च; स्पर्शे सिद्धिः कर्मणां या च सिद्धिः ।
गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च; लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥ ०५० ॥

आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च; वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
शुद्धाश्च निर्वाणरताश्च देवाः; स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ०५१ ॥

चिन्तागता ये च देवेषु मुख्या; ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा; यक्षास्तथा पन्नगाश्चारणाश्च ॥ ०५२ ॥

सूक्ष्मं स्थूलं मृदु यच्चाप्यसूक्ष्मं; सुखं दुःखं सुखदुःखान्तरं च ।
सांख्यं योगं यत्पराणां परं च; शर्वाज्जातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ०५३ ॥

तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः; सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्ष;न्पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ०५४ ॥

विचिन्वन्तं मनसा तोष्टुवीमि; किञ्चित्तत्त्वं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।
ददातु देवः स वरानिहेष्टा;नभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ०५५ ॥

इमं स्तवं संनियम्येन्द्रियाणि; शुचिर्भूत्वा यः पुरुषः पठेत ।

अभग्नयोगो नियतोऽब्दमेकं ; स प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥ ०५६ ॥

वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च ; जयेद्राजा पृथिवीं चापि कृत्स्नाम् ।
वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च ; शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ०५७ ॥

स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनम् ॥ ०५८ ॥

यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥ ०५९ ॥

अष्टावक्रदिक्संवादः

अध्याय ०१९

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ ००१ ॥

आर्ष एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथ वासुरः ।
यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ ००२ ॥

संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ।
इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क्व नु ॥ ००३ ॥

स्वर्गे मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ।

पूर्वमेकस्तु म्रियते क्व चैकस्तिष्ठते वद ॥ ००४ ॥

नानाकर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिनः ।
नानानिरयनिष्ठान्ता मानुषा बहवो यदा ॥ ००५ ॥

अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।
यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ ००६ ॥

अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते ।
धर्मोऽयं पौर्विकी सञ्ज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ००७ ॥

गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम् ।
निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथा श्रुतिः ॥ ००८ ॥

यदेतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ।
निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अष्टावक्रस्य संवादं दिशया सह भारत ॥ ०१० ॥

निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
ऋषेरथ वदान्यस्य कन्यां वव्रे महात्मनः ॥ ०११ ॥

सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गुणप्रबर्हां शीलेन साध्वीं चारित्रशोभनाम् ॥ ०१२ ॥

सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना ।
वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता ॥ ०१३ ॥

ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं शृणुष्व मे ।
गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ ०१४ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।
तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ ०१५ ॥

वदान्य उवाच ॥

धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं तथैव च ।
रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ ०१६ ॥

प्रहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्यद्भिर्विविधाननैः ।
दिव्याङ्गरागैः पैशाचैर्वन्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ ०१७ ॥

पाणितालसतालैश्च शम्यातालैः समैस्तथा ।
संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेव्यते ॥ ०१८ ॥

इष्टं किल गिरौ स्थानं तद्दिव्यमनुशुश्रुम ।
नित्यं संनिहितो देवस्तथा पारिषदाः शुभाः ॥ ०१९ ॥

तत्र देव्या तपस्तप्तं शङ्करार्थं सुदुश्चरम् ।
अतस्तदिष्टं देवस्य तथोमाया इति श्रुतिः ॥ ०२० ॥

तत्र कूपो महान्पार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ।
ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ०२१ ॥

सर्वे देवमुपासन्ते रूपिणः किल तत्र ह ।
तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥ ०२२ ॥

ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसंनिभम् ।
रमणीयं मनोग्राहि तत्र द्रक्ष्यसि वै स्त्रियम् ॥ ०२३ ॥

तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ।
द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः ॥ ०२४ ॥

तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि ।
यद्येष समयः सत्यः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०२०

अष्टावक्र उवाच ॥

तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् ।
यत्र त्वं वदसे साधो भवान्भवतु सत्यवाक् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततोऽगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ००२ ॥

स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् ।
अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मदायिनीम् ॥ ००३ ॥

अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा तर्प्य च देवताः ।
तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह ॥ ००४ ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः ।

स्नात्वा प्रादुश्चकाराग्निं हुत्वा चैव विधानतः ॥ ००५ ॥

रुद्राणीकूपमासाद्य ह्रदे तत्र समाश्वसत् ।
विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासमभितो ययौ ॥ ००६ ॥

सोऽपश्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।
मन्दाकिनीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ ००७ ॥

अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् ।
प्रत्युत्थिता भगवन्तं मणिभद्रपुरोगमाः ॥ ००८ ॥

स तान्प्रत्यर्चयामास राक्षसान्भीमविक्रमान् ।
निवेदयत मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥ ००९ ॥

ते राक्षसास्तदा राजन्भगवन्तमथाब्रुवन् ।
असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽन्तिकम् ॥ ०१० ॥

विदितो भगवानस्य कार्यमागमने च यत् ।
पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ०११ ॥

ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।
विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

सुखं प्राप्तो भवान्कच्चित्किं वा मत्तश्चिकीर्षसि ।
ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां त्वं वक्ष्यसि द्विज ॥ ०१३ ॥

भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ।
सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्यत्यविघ्नतः ॥ ०१४ ॥

प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् ।
आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥ ०१५ ॥

अथोपविष्टयोस्तत्र मणिभद्रपुरोगमाः ।
निषेदुस्तत्र कौबेरा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ ०१६ ॥

ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रवीत् ।
भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥ ०१७ ॥

आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा ।
संवर्ततामित्युवाच मुनिर्मधुरया गिरा ॥ ०१८ ॥

अथोर्वरा मिश्रकेशी रम्भा चैवोर्वशी तथा ।
अलम्बुसा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥ ०१९ ॥

मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
विद्युता प्रशमा दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ ०२० ॥

एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ।
अवादयंश्च गन्धर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥ ०२१ ॥

अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपावसत् ।
दिव्यं संवत्सरं तत्र रमन्वै सुमहातपाः ॥ ०२२ ॥

ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह ।
साग्रः संवत्सरो यातस्तव विप्रेह पश्यतः ॥ ०२३ ॥

हार्योऽयं विषयो ब्रह्मन्गान्धर्वो नाम नामतः ।
छन्दतो वर्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ ०२४ ॥

अतिथिः पूजनीयस्त्वमिदं च भवतो गृहम् ।
सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि ॥ ०२५ ॥

अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रत्यभाषत ।
अर्चितोऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनेश्वर ॥ ०२६ ॥

प्रीतोऽस्मि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ।
तव प्रसादाद्भगवन्महर्षेश्च महात्मनः ॥ ०२७ ॥

नियोगादद्य यास्यामि वृद्धिमानृद्धिमान्भव ॥ ०२७ ॥

अथ निष्क्रम्य भगवान्प्रययावुत्तरामुखः ।
कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ॥ ०२८ ॥

तानतीत्य महाशैलान्कैरातं स्थानमुत्तमम् ।
प्रदक्षिणं ततश्चक्रे प्रयतः शिरसा नमन् ॥ ०२९ ॥

धरणीमवतीर्याथ पूतात्मासौ तदाभवत् ॥ ०२९ ॥

स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः ।
समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ०३० ॥

ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत ।
सर्वर्तुभिर्मूलफलैः पक्षिभिश्च समन्वितम् ॥ ०३१ ॥

रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितम् ॥ ०३१ ॥

तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ।
शैलांश्च विविधाकारान्काञ्चनान्रत्नभूषितान् ॥ ०३२ ॥

मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ०३२ ॥

अन्यान्यपि सुरम्याणि ददर्श सुबहून्यथ ।
भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ०३३ ॥

स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
ददर्शाद्भुतसङ्काशं धनदस्य गृहाद्वरम् ॥ ०३४ ॥

महान्तो यत्र विविधाः प्रासादाः पर्वतोपमाः ।
विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ॥ ०३५ ॥

मन्दारपुष्पैः सङ्कीर्णा तथा मन्दाकिनी नदी ।
स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ०३६ ॥

नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ।
मुक्ताजालपरिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ॥ ०३७ ॥

मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ॥ ०३७ ॥

ऋषिः समन्ततोऽपश्यत्तत्र तत्र मनोरमम् ।
ततोऽभवत्तस्य चिन्ता क्व मे वासो भवेदिति ॥ ०३८ ॥

अथ द्वारं समभितो गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ।
अतिथिं मामनुप्राप्तमनुजानन्तु येऽत्र वै ॥ ०३९ ॥

अथ कन्यापरिवृता गृहात्तस्माद्विनिःसृताः ।
नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः ॥ ०४० ॥

यां यामपश्यत्कन्यां स सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
नाशक्नुवद्धारयितुं मनोऽथास्यावसीदति ॥ ०४१ ॥

ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ।
अथ तं प्रमदाः प्राहुर्भगवान्प्रविशत्विति ॥ ०४२ ॥

स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य च ।

कौतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥ ०४३ ॥

तत्रापश्यज्जरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ।
वृद्धां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ०४४ ॥

स्वस्तीति चाथ तेनोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ।
प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ०४५ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

सर्वाः स्वानालयान्यान्तु एका मामुपतिष्ठतु ।
सुप्रज्ञाता सुप्रशान्ता शेषा गच्छन्तु च्छन्दतः ॥ ०४६ ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा ।
निराक्रामन्गृहात्तस्मात्सा वृद्धाथ व्यतिष्ठत ॥ ०४७ ॥

अथ तां संविशन्प्राह शयने भास्वरे तदा ।
त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्तते ॥ ०४८ ॥

संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ।
द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ ०४९ ॥

अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ।
व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं चाध्यरोहत ॥ ०५० ॥

स्वागतं स्वागतेनास्तु भगवांस्तामभाषत ।
सोपागूहद्भुजाभ्यां तु ऋषिं प्रीत्या नरर्षभ ॥ ०५१ ॥

निर्विकारमृषिं चापि काष्ठकुड्योपमं तदा ।
दुःखिता प्रेक्ष्य सञ्जल्पमकार्षीदृषिणा सह ॥ ०५२ ॥

ब्रह्मन्न कामकारोऽस्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ।
कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व माम् ॥ ०५३ ॥

प्रहृष्टो भव विप्रर्षे समागच्छ मया सह ।
उपगूह च मां विप्र कामार्ताहं भृशं त्वयि ॥ ०५४ ॥

एतद्धि तव धर्मात्मंस्तपसः पूज्यते फलम् ।
प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ०५५ ॥

सद्म चेदं वनं चेदं यच्चान्यदपि पश्यसि ।
प्रभुत्वं तव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ ०५६ ॥

सर्वान्कामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया ।
रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ ०५७ ॥

त्वद्वशाहं भविष्यामि रंस्यसे च मया सह ।
सर्वान्कामानुपाश्नानो ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ०५८ ॥

नातः परं हि नारीणां कार्यं किञ्चन विद्यते ।
यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् ॥ ०५९ ॥

आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नार्यो मन्मथचोदिताः ।
न च दह्यन्ति गच्छन्त्यः सुतप्तैरपि पांसुभिः ॥ ०६० ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथञ्चन ।
दूषितं धर्मशास्त्रेषु परदाराभिमर्शनम् ॥ ०६१ ॥

भद्रे निवेष्टुकामं मां विद्धि सत्येन वै शपे ।
विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल संततिः ॥ ०६२ ॥

एवं लोकान्गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ।
भद्रे धर्मं विजानीष्व ज्ञात्वा चोपरमस्व ह ॥ ०६३ ॥

स्त्र्युवाच ॥

नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज ।
प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥ ०६४ ॥

सहस्रैका यता नारी प्राप्नोतीह कदाचन ।
तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ॥ ०६५ ॥

नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् ।
न भ्रातॄन्न च भर्तारं न पुत्रान्न च देवरान् ॥ ०६६ ॥

लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कूलानीव सरिद्वराः ।
दोषांश्च मन्दान्मन्दासु प्रजापतिरभाषत ॥ ०६७ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
आस्यतां रुचिरं छन्दः किं वा कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ०६८ ॥

सा स्त्री प्रोवाच भगवन्द्रक्ष्यसे देशकालतः ।
वस तावन्महाप्राज्ञ कृतकृत्यो गमिष्यसि ॥ ०६९ ॥

ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर ।
वत्स्येऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ ०७० ॥

अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयान्विताम् ।
चिन्तां परमिकां भेजे संतप्त इव चाभवत् ॥ ०७१ ॥

यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा ।
नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टी रूपपराजिता ॥ ०७२ ॥

देवतेयं गृहस्यास्य शापान्नूनं विरूपिता ।
अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥ ०७३ ॥

इति चिन्ताविषक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः ।
व्यगमत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥ ०७४ ॥

अथ सा स्त्री तदोवाच भगवन्पश्य वै रवेः ।
रूपं संध्याभ्रसंयुक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ ०७५ ॥

स उवाच तदा तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ।
उपासिष्ये ततः संध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥ ०७६ ॥

अध्याय ०२१

भीष्म उवाच ॥

अथ सा स्त्री तमुक्त्वा तु विप्रमेवं भवत्विति ।
तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशाटीमुपानयत् ॥ ००१ ॥

अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना ।
अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षयत् ॥ ००२ ॥

शनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् ।
भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्वाविशन्नवम् ॥ ००३ ॥

अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भद्रासने तदा ।
स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ॥ ००४ ॥

दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ ००४ ॥

स तेन सुसुखोष्णेन तस्या हस्तसुखेन च ।
व्यतीतां रजनीं कृत्स्नां नाजानात्स महाव्रतः ॥ ००५ ॥

तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ।
पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यदुदितं दिवि ॥ ००६ ॥

तस्य बुद्धिरियं किं नु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ।
अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच ताम् ॥ ००७ ॥

सा चामृतरसप्रख्यमृषेरन्नमुपाहरत् ।
तस्य स्वादुतयान्नस्य न प्रभूतं चकार सः ॥ ००८ ॥

व्यगमच्चाप्यहःशेषं ततः संध्यागमत्पुनः ॥ ००८ ॥

अथ स्त्री भगवन्तं सा सुप्यतामित्यचोदयत् ।
तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ ००९ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसज्जति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वप वै विरमस्व च ॥ ०१० ॥

भीष्म उवाच ॥

सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या निवर्तिता ।

स्वतन्त्रास्मीत्युवाचैनं न धर्मच्छलमस्ति ते ॥ ०११ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि योषितः ।
प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ०१२ ॥

स्त्र्युवाच ॥

बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिं च पश्य वै ।
अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ॥ ०१३ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् ।
प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्वं शयनं व्रज ॥ ०१४ ॥

स्त्र्युवाच ॥

शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥ ०१५ ॥

यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।
आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृह्णीष्व मे द्विज ॥ ०१६ ॥

न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवीम्यहम् ।
स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ॥ ०१७ ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ।

नास्ति लोके हि काचित्स्त्री या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ०१८ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्राश्च स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ०१९ ॥

स्त्र्युवाच ॥

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।
कुरु मा विमतिं विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥ ०२० ॥

अष्टावक्र उवाच ॥

यथा मम तथा तुभ्यं यथा तव तथा मम ।
जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विघ्नः सत्यं नु किं भवेत् ॥ ०२१ ॥

आश्चर्यं परमं हीदं किं नु श्रेयो हि मे भवेत् ।
दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ ०२२ ॥

किं त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ।
कन्यारूपमिहाद्यैव किमिहात्रोत्तरं भवेत् ॥ ०२३ ॥

यथा परं शक्तिधृतेर्न व्युत्थास्ये कथञ्चन ।
न रोचये हि व्युत्थानं धृत्यैवं साधयाम्यहम् ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०२२

युधिष्ठिर उवाच ॥

न बिभेति कथं सा स्त्री शापस्य परमद्युतेः ।
कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अष्टावक्रोऽन्वपृच्छत्तां रूपं विकुरुषे कथम् ।
न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ ००२ ॥

स्त्र्युवाच ॥

द्यावापृथिवीमात्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।
शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ ००३ ॥

उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते ।
अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥ ००४ ॥

जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्तुं तवानघ ।
स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ००५ ॥

तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ।
स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ॥ ००६ ॥

प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ।
तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ ००७ ॥

क्षेमी गमिष्यसि गृहाञ्श्रमश्च न भविष्यति ।
कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ००८ ॥

काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।
अनतिक्रमणीयैषा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ००९ ॥

गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं वान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ ०१० ॥

ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।
तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ०११ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।
अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ ०१२ ॥

गृहमागम्य विश्रान्तः स्वजनं प्रतिपूज्य च ।
अभ्यगच्छत तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ ०१३ ॥

पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।
प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ०१४ ॥

भवताहमनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।
तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं तद्दैवतं महत् ॥ ०१५ ॥

तया चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।
श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहमभ्यागतः प्रभो ॥ ०१६ ॥

तमुवाच ततो विप्रः प्रतिगृह्णीष्व मे सुताम् ।
नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥ ०१७ ॥

भीष्म उवाच ॥

अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ ०१८ ॥

कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् ।
उवास मुदितस्तत्र आश्रमे स्वे गतज्वरः ॥ ०१९ ॥

पात्रपरीक्शा

अध्याय ०२३

युधिष्ठिर उवाच ॥

किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।
ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने वेतराय वा ।
देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रद्धया परया पूतो यः प्रयच्छेद्द्विजातये ।
हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्दान्तोऽपि न संशयः ।
पूतो भवति सर्वत्र किं पुनस्त्वं महीपते ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ।
कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

न ब्राह्मणः साधयते हव्यं दैवात्प्रसिध्यति ।
देवप्रसादादिज्यन्ते यजमाना न संशयः ॥ ००६ ॥

ब्राह्मणा भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ।
मार्कण्डेयः पुरा प्राह इह लोकेषु बुद्धिमान् ॥ ००७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान्संबन्धी वाथ यो भवेत् ।
तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ००८ ॥

भीष्म उवाच ॥

कुलीनः कर्मकृद्वैद्यस्तथा चाप्यानृशंस्यवान् ।
ह्रीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वे च ते त्रयः ॥ ००९ ॥

तत्रेदं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ।
पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥ ०१० ॥

पृथिव्युवाच ॥

यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रय्यावृत्त्या विनश्यति ॥ ०११ ॥

काश्यप उवाच ॥

सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः ; सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति ; शीलव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥ ०१२ ॥

अग्निरुवाच ॥

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो ; यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
ब्रह्मन्स तेनाचरते ब्रह्महत्यां ; लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ ०१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
नाभिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥ ०१४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुञ्जते हविः ।
भुक्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ॥ ०१६ ॥

भीष्म उवाच ॥

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ ०१७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।

किं निश्चितं भवेत्तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०१८ ॥

भीष्म उवाच ॥

अहिंसा सत्यमक्रोध आनृशंस्यं दमस्तथा ।
आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ ०१९ ॥

ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
अनाचरन्तस्तद्धर्मं सङ्करे निरताः प्रभो ॥ ०२० ॥

तेभ्यो रत्नं हिरण्यं वा गामश्वान्वा ददाति यः ।
दश वर्षाणि विष्ठां स भुङ्क्ते निरयमाश्रितः ॥ ०२१ ॥

मेदानां पुल्कसानां च तथैवान्तावसायिनाम् ।
कृतं कर्माकृतं चापि रागमोहेन जल्पताम् ॥ ०२२ ॥

वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे ।
ददतीह न राजेन्द्र ते लोकान्भुञ्जतेऽशुभान् ॥ ०२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्षणम् ।
किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०२४ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्रह्मचर्यं परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।
मर्यादायां स्थितो धर्मः शमः शौचस्य लक्षणम् ॥ ०२५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् ।
कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०२६ ॥

भीष्म उवाच ॥

काल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसङ्गिताम् ॥ ०२७ ॥

ब्राह्मणांश्चाभिमन्येत गुरूंश्चाप्यभिपूजयेत् ।
सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियंवदः ॥ ०२८ ॥

अधिकारे यदनृतं राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीककरणं समं तद्ब्रह्महत्यया ॥ ०२९ ॥

प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न गां हन्यात्तथैव च ।
भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेवते ॥ ०३० ॥

नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान्परित्यजेत् ।
न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महत्यया ॥ ०३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०३२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।
तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ०३३ ॥

अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ०३४ ॥

अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ०३५ ॥

साङ्गांश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत द्विजर्षभः ।
षड्भ्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥ ०३६ ॥

ये त्वेवङ्गुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः ॥ ०३७ ॥

प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।
तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥ ०३८ ॥

गामश्वं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ०३९ ॥

तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ।
किमङ्ग पुनरेकं वै तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ०४० ॥

निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
दूरादानाययेत्कृत्ये सर्वतश्चाभिपूजयेत् ॥ ०४१ ॥

दैवपित्र्यदानफलम्

अध्याय ०२४

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्राद्धकाले च दैवे च धर्मे चापि पितामह ।
इच्छामीह त्वयाख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

दैवं पूर्वाह्णिके कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ।
मङ्गलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ ००२ ॥

मनुष्याणां तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तितः ।
कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ००३ ॥

लङ्घितं चावलीढं च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।
रजस्वलाभिर्दृष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ००४ ॥

अवघुष्टं च यद्भुक्तमव्रतेन च भारत ।
परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ००५ ॥

केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।
रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ००६ ॥

निरोङ्कारेण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ।
दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ००७ ॥

परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ।

दैवे पित्र्ये च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ००८ ॥

गर्हितं निन्दितं चैव परिविष्टं समन्युना ।
दैवं वाप्यथ वा पैत्र्यं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ००९ ॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छ्राद्धं परिविष्यते ।
त्रिभिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ०१० ॥

आज्याहुतिं विना चैव यत्किञ्चित्परिविष्यते ।
दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ०११ ॥

ये भागा रक्षसां प्रोक्तास्त उक्ता भरतर्षभ ।
अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥ ०१२ ॥

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।
दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ ०१३ ॥

श्वित्री कुष्ठी च क्लीबश्च तथा यक्ष्महतश्च यः ।
अपस्मारी च यश्चान्धो राजन्नार्हन्ति सत्कृतिम् ॥ ०१४ ॥

चिकित्सका देवलका वृथानियमधारिणः ।
सोमविक्रयिणश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ ०१५ ॥

गायना नर्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ।
कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ ०१६ ॥

होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा ।
तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ ०१७ ॥

अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ ०१८ ॥

अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं वर्णावरपरिग्रहः ।
ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनम् ॥ ०१९ ॥

अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।
स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ ०२० ॥

अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।
पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ ०२१ ॥

ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥ ०२२ ॥

स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ ०२३ ॥

श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टा ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ ०२४ ॥

चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्येऽपि कर्षकाः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥ ०२५ ॥

क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
न त्वेव वणिजं तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥ ०२६ ॥

अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ ०२७ ॥

सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ ०२८ ॥

उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः ।
अहिंस्रश्चाल्पदोषश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ ०२९ ॥

अकल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
ससञ्ज्ञो भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ ०३० ॥

अव्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रय्यथो वणिक् ।
पश्चाच्च पीतवान्सोमं स राजन्केतनक्षमः ॥ ०३१ ॥

अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।
भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ॥ ०३२ ॥

ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चार्जितं धनम् ।
अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लैब्यादुपार्जितम् ॥ ०३३ ॥

क्रियमाणेऽपवर्गे तु यो द्विजो भरतर्षभ ।
न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ०३४ ॥

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा ।
सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ ०३५ ॥

श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै स्वदिता भवेत् ।
क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात्प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥ ०३६ ॥

अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ।
अक्षय्यमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ ०३७ ॥

पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोङ्कारं क्षत्रियस्य विधीयते ॥ ०३८ ॥

वैश्यस्य चैव वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ ०३८ ॥

कर्मणामानुपूर्वीं च विधिपूर्वकृतं शृणु ।
जातकर्मादिकान्सर्वांस्त्रिषु वर्णेषु भारत ॥ ०३९ ॥

ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ०३९ ॥

विप्रस्य रशना मौञ्जी मौर्वी राजन्यगामिनी ।
बाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ०४० ॥

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौ शृणु ।
ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातकसञ्ज्ञितः ॥ ०४१ ॥

चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ ०४१ ॥

नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्नीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ।
यवीयान्पशुहिंसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि ॥ ०४२ ॥

अथ राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्नीयात्तु केतितः ।
यवीयान्पशुहिंसायां भागार्धं समवाप्नुयात् ॥ ०४३ ॥

दैवं वाप्यथ वा पित्र्यं योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ०४४ ॥

आशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ०४५ ॥

अन्नेनान्नं च यो लिप्सेत्कर्मार्थं चैव भारत ।
आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ॥ ०४६ ॥

अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ।
मन्त्रवत्परिविष्यन्ते तेष्वधर्मो गवानृतम् ॥ ०४७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पित्र्यं वाप्यथ वा दैवं दीयते यत्पितामह ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं दत्तं येषु महाफलम् ॥ ०४८ ॥

भीष्म उवाच ॥

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
उच्छेषपरिशेषं हि तान्भोजय युधिष्ठिर ॥ ०४९ ॥

चारित्रनियता राजन्ये कृशाः कृशवृत्तयः ।
अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ०५० ॥

तद्भक्तास्तद्गृहा राजंस्तद्धनास्तदपाश्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ०५१ ॥

तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ।
अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ०५२ ॥

अकल्ककस्य विप्रस्य भैक्षोत्करकृतात्मनः ।
बटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ०५३ ॥

हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ०५४ ॥

व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ।
तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ०५५ ॥

अव्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च ।
कृशप्राणाः कृशधनास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ०५६ ॥

कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
स्पृहयन्ति च भुक्तान्नं तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ०५७ ॥

तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये ।
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ०५८ ॥

महाफलविधिर्दाने श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु ॥ ०५९ ॥

गुर्वर्थं वाभयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ।
येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥ ०६० ॥

परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्शिनः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ०६१ ॥

ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाशकाः ।
सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ०६२ ॥

प्रपाणां च सभानां च सङ्क्रमाणां च भारत ।
अगाराणां च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥ ०६३ ॥

अनाथां प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् ।
वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥ ०६४ ॥

वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ।
मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः ॥ ०६५ ॥

सूचकाः संधिभेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः ।
अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ ०६६ ॥

पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ।
ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ०६७ ॥

कृताशं कृतनिर्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ०६८ ॥

पर्यश्नन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ।
उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ०६९ ॥

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ०७० ॥

चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।
विकर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ०७१ ॥

केशविक्रयिका राजन्विषविक्रयिकाश्च ये ।
क्षीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ०७२ ॥

ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ ०७३ ॥

शस्त्रविक्रयकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ।
शल्यानां धनुषां चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ०७४ ॥

शल्यैर्वा शङ्कुभिर्वापि श्वभ्रैर्वा भरतर्षभ ।
ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ०७५ ॥

उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ ।
ये त्यजन्त्यसमर्थांस्तांस्ते वै निरयगामिनः ॥ ०७६ ॥

अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकास्तथा ।

बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ०७७ ॥

अगोप्तारश्छलद्रव्या बलिषड्भागतत्पराः ।
समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ०७८ ॥

क्षान्तान्दान्तांस्तथा प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोषितान् ।
त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥ ०७९ ॥

बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ।
अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ०८० ॥

एते पूर्वर्षिभिर्दृष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ।
भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ०८१ ॥

सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ।
हन्ति पुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ०८२ ॥

दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ।
ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०८३ ॥

शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च श्रुतमादाय भारत ।
ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०८४ ॥

भयात्पापात्तथाबाधाद्दारिद्र्याद्व्याधिधर्षणात् ।
यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०८५ ॥

क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ।
मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०८६ ॥

निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च ।
निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०८७ ॥

आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत ।
देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०८८ ॥

वस्त्राभरणदातारो भक्षपानान्नदास्तथा ।
कुटुम्बानां च दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०८९ ॥

सर्वहिंसानिवृत्ताश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९० ॥

मातरं पितरं चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ।
भ्रातृणां चैव सस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९१ ॥

आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९२ ॥

अपराद्धेषु सस्नेहा मृदवो मित्रवत्सलाः ।
आराधनसुखाश्चापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९३ ॥

सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
त्रातारश्च सहस्राणां पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ०९४ ॥

सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ।
यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९५ ॥

वैवाहिकानां कन्यानां प्रेष्याणां च युधिष्ठिर ।
दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९६ ॥

विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः ।
वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९७ ॥

निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ।
दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०९८ ॥

रसानामथ बीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ।
स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ०९९ ॥

यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ।
सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १०० ॥

एतदुक्तममुत्रार्थं दैवं पित्र्यं च भारत ।
धर्माधर्मौ च दानस्य यथा पूर्वर्षिभिः कृतौ ॥ १०१ ॥

ब्रह्मघातिस्वरूपम्

अध्याय ०२५

युधिष्ठिर उवाच ॥

इदं मे तत्त्वतो राजन्वक्तुमर्हसि भारत ।
अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्टवानहम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ ००२ ॥

चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने ।

अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ००३ ॥

इति पृष्टो महाराज पराशरशरीरजः ।
अब्रवीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनम् ।
ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ००५ ॥

मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ००६ ॥

गोकुलस्य तृषार्तस्य जलार्थे वसुधाधिप ।
उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ००७ ॥

यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ००८ ॥

आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ।
न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ००९ ॥

अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ०१० ॥

चक्षुषा विप्रहीनस्य पङ्गुलस्य जडस्य वा ।
हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ०११ ॥

आश्रमे वा वने वा यो ग्रामे वा यदि वा पुरे ।
अग्निं समुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ०१२ ॥

तीर्थप्रशंसा

अध्याय ०२६

युधिष्ठिर उवाच ॥

तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ।
श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्मि नियतः प्रभो ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

इममङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ००३ ॥

तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिम् ।
पप्रच्छाङ्गिरसं वीर गौतमः संशितव्रतः ॥ ००४ ॥

अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महामुने ॥ ००५ ॥

उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ।
प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति तथा वद ॥ ००६ ॥

अङ्गिरा उवाच ॥

सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्मिमालिनीम् ।
विगाह्य वै निराहारो निर्ममो मुनिवद्भवेत् ॥ ००७ ॥

काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् ।
ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ००८ ॥

पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम् ।
देविकामिन्द्रमार्गं च स्वर्णबिन्दुं विगाह्य च ॥ ००९ ॥

विबोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरभिष्टुतः ॥ ००९ ॥

हिरण्यबिन्दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य तम् ।
कुशेशयं च देवत्वं पूयते तस्य किल्बिषम् ॥ ०१० ॥

इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसंनिधौ ।
करतोयां कुरङ्गेषु त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ ०११ ॥

अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य नियतः शुचिः ॥ ०११ ॥

गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नेमिपर्वते ।
तथा कनखले स्नात्वा धूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ ०१२ ॥

अपां ह्रद उपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्वहिंसकः ॥ ०१३ ॥

यत्र भागीरथी गङ्गा भजते दिशमुत्तराम् ।
महेश्वरस्य निष्ठाने यो नरस्त्वभिषिच्यते ॥ ०१४ ॥

एकमासं निराहारः स्वयं पश्यति देवताः ॥ ०१४ ॥

सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् ।
सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥ ०१५ ॥

महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः ।

एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स व्रजेत् ॥ ०१६ ॥

महाह्रद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ०१७ ॥

कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः ।
देवेषु कीर्तिं लभते यशसा च विराजते ॥ ०१८ ॥

देशकाल उपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाह्रदे ।
अश्विभ्यां रूपवर्चस्यं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ ०१९ ॥

महागङ्गामुपस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।
पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ ०२० ॥

वैमानिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा ।
निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥ ०२१ ॥

कालिकाश्रममासाद्य विपाशायां कृतोदकः ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रान्मुच्यते भवात् ॥ ०२२ ॥

आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितॄन् ।
तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ०२३ ॥

महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
त्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ ०२४ ॥

देवदारुवने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः ।
देवलोकमवाप्नोति सप्तरात्रोषितः शुचिः ॥ ०२५ ॥

कौशन्ते च कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा ।
आपःप्रपतने स्नातः सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ ०२६ ॥

चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।
विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्मीं निगच्छति ॥ ०२७ ॥

श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उष्य चैवाभिषिच्य च ।
त्रींस्त्रिरात्रान्स संधाय गन्धर्वनगरे वसेत् ॥ ०२८ ॥

रमण्यां च उपस्पृश्य तथा वै गन्धतारिके ।
एकमासं निराहारस्त्वन्तर्धानफलं लभेत् ॥ ०२९ ॥

कौशिकीद्वारमासाद्य वायुभक्षस्त्वलोलुपः ।
एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥ ०३० ॥

मतङ्गवाप्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति ।
विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥ ०३१ ॥

नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ।
फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ०३२ ॥

गङ्गाह्रद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने ।
अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ०३३ ॥

गङ्गायमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ ।
षष्टिह्रद उपस्पृश्य दानं नान्यद्विशिष्यते ॥ ०३४ ॥

दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ।
समागच्छन्ति माघ्यां तु प्रयागे भरतर्षभ ॥ ०३५ ॥

माघमासं प्रयागे तु नियतः संशितव्रतः ।
स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ०३६ ॥

मरुद्गण उपस्पृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः ।
वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ०३७ ॥

तथा ब्रह्मशिरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः ।
एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ०३८ ॥

कपोतके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः ।
द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥ ०३९ ॥

मुञ्जपृष्ठं गयां चैव निर्ऋतिं देवपर्वतम् ।
तृतीयां क्रौञ्चपादीं च ब्रह्महत्या विशुध्यति ॥ ०४० ॥

कलश्यां वाप्युपस्पृश्य वेद्यां च बहुशोजलाम् ।
अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ॥ ०४१ ॥

देवह्रद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ०४१ ॥

पुरापवर्तनं नन्दां महानन्दां च सेव्य वै ।
नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिरहिंसकः ॥ ०४२ ॥

उर्वशीकृत्तिकायोगे गत्वा यः सुसमाहितः ।
लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ०४३ ॥

रामह्रद उपस्पृश्य विशालायां कृतोदकः ।
द्वादशाहं निराहारः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ०४४ ॥

महाह्रद उपस्पृश्य शुद्धेन मनसा नरः ।
एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ०४५ ॥

विन्ध्ये संताप्य चात्मानं सत्यसंधस्त्वहिंसकः ।
षण्मासं पदमास्थाय मासेनैकेन शुध्यति ॥ ०४६ ॥

नर्मदायामुपस्पृश्य तथा सूर्पारकोदके ।
एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ०४७ ॥

जम्बूमार्गे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ०४८ ॥

कोकामुखे विगाह्यापो गत्वा चण्डालिकाश्रमम् ।
शाकभक्षश्चीरवासाः कुमारीर्विन्दते दश ॥ ०४९ ॥

वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन ।
यस्य कन्याह्रदे वासो देवलोकं स गच्छति ॥ ०५० ॥

प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः ।
सिध्यतेऽत्र महाबाहो यो नरो जायते पुनः ॥ ०५१ ॥

उज्जानक उपस्पृश्य आर्ष्टिषेणस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०५२ ॥

कुल्यायां समुपस्पृश्य जप्त्वा चैवाघमर्षणम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥ ०५३ ॥

पिण्डारक उपस्पृश्य एकरात्रोषितो नरः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ०५४ ॥

तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ०५५ ॥

मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा संध्यामुपास्य च ।
कामं जित्वा च वै मासं सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ०५६ ॥

विख्यातो हिमवान्पुण्यः शङ्करश्वशुरो गिरिः ।
आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ॥ ०५७ ॥

शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाशके ।
अध्रुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥ ०५८ ॥

अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।
ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ०५९ ॥

कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।
न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ०६० ॥

यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमासतः ॥ ०६१ ॥

इदं मेध्यमिदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
इदं रहस्यं देवानामाप्लाव्यानां च पावनम् ॥ ०६२ ॥

इदं दद्याद्द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य वा ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य वा ॥ ०६३ ॥

दत्तवान्गौतमस्येदमङ्गिरा वै महातपाः ।
गुरुभिः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ०६४ ॥

महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् ।
जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ०६५ ॥

इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्वङ्गिरोमतम् ।
उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिं च संस्मरेत् ॥ ०६६ ॥

ग ण्गाप्रशंसनम्

अध्याय ०२७

वैशंपायन उवाच ॥

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम् ।
पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसम् ॥ ००१ ॥

गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरिवर्चसम् ।
भ्रातृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्युपास्ते युधिष्ठिरः ॥ ००२ ॥

शयानं वीरशयने कालाकाङ्क्षिणमच्युतम् ।
आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ००३ ॥

अत्रिर्वसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः स्वायुरात्मवान् ॥ ००४ ॥

विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ।
उशना बृहस्पतिर्व्यासश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ ००५ ॥

दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ००६ ॥

स्थूलाक्षः शकलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ।
नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाथैकतो द्वितः ॥ ००७ ॥

नितंभूर्भुवनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ।

जामदग्न्यस्तथा रामः काम्यश्चेत्येवमादयः ॥ ००८ ॥

समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥ ००८ ॥

तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥ ००९ ॥

ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चक्रुर्महर्षयः ।
भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ॥ ०१० ॥

भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
मेने दिविस्थमात्मानं तुष्ट्या परमया युतः ॥ ०११ ॥

ततस्ते भीष्ममामन्त्र्य पाण्डवांश्च महर्षयः ।
अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ०१२ ॥

तानृषीन्सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि ।
पाण्डवास्तुष्टुवुः सर्वे प्रणेमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ ०१३ ॥

प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ ०१४ ॥

प्रभावात्तपसस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः ।
प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः ॥ ०१५ ॥

महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चक्रुस्तदाश्रयाः ॥ ०१६ ॥

कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः ।
धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ०१७ ॥

के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥ ०१८ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शिलोञ्छवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ ०१९ ॥

इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषिताम् ।
असकृद्द्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ ०२० ॥

शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनार्चितः ।
कृतकृत्य उपातिष्ठत्सिद्धं तमतिथिं तदा ॥ ०२१ ॥

तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः ।
चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ ०२२ ॥

शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामन्त्र्य यत्नतः ।
प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०२३ ॥

शिलवृत्तिरुवाच ॥

के देशाः के जनपदाः केऽऽश्रमाः के च पर्वताः ।
प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥ ०२४ ॥

सिद्ध उवाच ॥

ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ।
येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा ॥ ०२५ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।

गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥ ०२६ ॥

स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥ ०२७ ॥

सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति तेऽचलाः ॥ ०२८ ॥

पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥ ०२९ ॥

स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।
व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ०३० ॥

यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं प्राप्य महीयते ॥ ०३१ ॥

अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
तथापहत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥ ०३२ ॥

विसोमा इव शर्वर्यो विपुष्पास्तरवो यथा ।
तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ०३३ ॥

वर्णाश्रमा यथा सर्वे स्वधर्मज्ञानवर्जिताः ।
क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥ ०३४ ॥

यथा हीनं नभोऽर्केण भूः शैलैः खं च वायुना ।
तथा देशा दिशश्चैव गङ्गाहीना न संशयः ॥ ०३५ ॥

त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।
तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ०३६ ॥

यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥ ०३७ ॥

इन्दुव्रतसहस्रं तु चरेद्यः कायशोधनम् ।
पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥ ०३८ ॥

तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ०३९ ॥

लम्बेतावाक्शिरा यस्तु युगानामयुतं पुमान् ।
तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥ ०४० ॥

अग्नौ प्राप्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम ।
तथा गङ्गावगाढस्य सर्वं पापं प्रधूयते ॥ ०४१ ॥

भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥ ०४२ ॥

भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।
गङ्गाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०४३ ॥

अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदधर्मशरणाश्च ये ।
तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥ ०४४ ॥

प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ।
पततो नरके गङ्गा संश्रितान्प्रेत्य तारयेत् ॥ ०४५ ॥

ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ।
येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिगतां सुरैः ॥ ०४६ ॥

विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ।
ते भवन्ति शिवा विप्र ये वै गङ्गां समाश्रिताः ॥ ०४७ ॥

यथा सुराणाममृतं पितॄणां च यथा स्वधा ।
सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥ ०४८ ॥

उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयार्दिताः ।
श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥ ०४९ ॥

स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ॥ ०५० ॥

यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ।
तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ०५१ ॥

देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।
अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥ ०५२ ॥

जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितः ।
मन्यते पुरुषोऽऽत्मानं दिविष्ठमिव शोभितम् ॥ ०५३ ॥

जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्ति यः ।
बिभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशात्सुनिर्मलम् ॥ ०५४ ॥

गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ।
स्पृशते सोऽपि पाप्मानं सद्य एवापमार्जति ॥ ०५५ ॥

व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ।
गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ०५६ ॥

हंसारावैः कोकरवै रवैरन्यैश्च पक्षिणाम् ।

पस्पर्ध गङ्गा गन्धर्वान्पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ०५७ ॥

हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् ।
गङ्गां गोकुलसंबाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ॥ ०५८ ॥

न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य सर्वकामानुपाश्नतः ।
अभवद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम् ॥ ०५९ ॥

वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।
वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतस्तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ०६० ॥

सप्तावरान्सप्त परान्पितॄंस्तेभ्यश्च ये परे ।
पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वावगाह्य च ॥ ०६१ ॥

श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ०६२ ॥

दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०६३ ॥

य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ०६४ ॥

न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलम् ।
प्राप्नुयात्पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ०६५ ॥

जात्यन्धैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव च ।
समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ०६६ ॥

भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां नोपसेवेत मानवः ॥ ०६७ ॥

वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान्को नाम नाश्रयेत् ॥ ०६८ ॥

उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ।
चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ०६९ ॥

न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
आ देहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥ ०७० ॥

गगनाद्यां महापुण्यां पतन्तीं वै महेश्वरः ।
दधार शिरसा देवीं तामेव दिवि सेवते ॥ ०७१ ॥

अलङ्कृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ।
यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ०७२ ॥

दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितॄणां चैव चन्द्रमाः ।
देवेशश्च यथा नृणां गङ्गेह सरितां तथा ॥ ०७३ ॥

मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ।
न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥ ०७४ ॥

नारण्यैर्नेष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा नृणाम् ॥ ०७५ ॥

पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
गङ्गां त्रिपथगां दृष्ट्वा तथा दृष्टिः प्रसीदति ॥ ०७६ ॥

तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ०७७ ॥

भूःस्थैः खस्थैर्दिविष्ठैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥ ०७८ ॥

त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः ।
यत्पुत्रान्सगरस्यैषा भस्माख्याननयद्दिवम् ॥ ०७९ ॥

वाय्वीरिताभिः सुमहास्वनाभि ;र्द्रुताभिरत्यर्थसमुच्छ्रिताभिः ।
गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धः ; सहस्ररश्मिप्रतिमो विभाति ॥ ०८० ॥

पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां ; समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।
गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं ; गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥ ०८१ ॥

अन्धाञ्जडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा ; यशस्विनी बृहती विश्वरूपा ।
देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च ; निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ०८२ ॥

ऊर्जावतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगाम् ।
त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ०८३ ॥

यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वापि मर्त्य ;स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।
तद्भाविताः स्पर्शने दर्शने य ;स्तस्मै देवा गतिमिष्टां दिशन्ति ॥ ०८४ ॥

दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्रकृष्टां ; शिवामृतां सुरसां सुप्रसन्नाम् ।
विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां ; गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ०८५ ॥

ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं ; पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे ।
तस्या जलं सेव्य सरिद्वराया ; मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ०८६ ॥

इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा ; गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा ।
प्रातस्त्रिमार्गा घृतवहा विपाप्मा ; गङ्गावतीर्णा वियतो विश्वतोया ॥ ०८७ ॥

सुतावनीध्रस्य हरस्य भार्या ; दिवो भुवश्चापि कक्ष्यानुरूपा ।

भव्या पृथिव्या भाविनी भाति राज ;न्गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै त्रयाणाम् ॥ ०८८ ॥

मधुप्रवाहा घृतरागोद्धृताभि ;र्महोर्मिभिः शोभिता ब्राह्मणैश्च ।
दिवश्च्युता शिरसात्ता भवेन ; गङ्गावनीध्रास्त्रिदिवस्य माला ॥ ०८९ ॥

योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी ; शुष्मा इरा वारिवहा यशोदा ।
विश्वावती चाकृतिरिष्टिरिद्धा ; गङ्गोक्षितानां भुवनस्य पन्थाः ॥ ०९० ॥

क्षान्त्या मह्या गोपने धारणे च ; दीप्त्या कृशानोस्तपनस्य चैव ।
तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां ; गुहस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ॥ ०९१ ॥

ऋषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणीं ; सुपुण्यतोयां मनसापि लोके ।
सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्ना ;स्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ०९२ ॥

लोकानिमान्नयति या जननीव पुत्रा ;न्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्ना ।
स्वस्थानमिष्टमिह ब्राह्ममभीप्समानै ;र्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ०९३ ॥

उस्रां जुष्टां मिषतीं विश्वतोया ;मिरां वज्रीं रेवतीं भूधराणाम् ।
शिष्टाश्रयाममृतां ब्रह्मकान्तां ; गङ्गां श्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥ ०९४ ॥

प्रसाद्य देवान्सविभून्समस्ता ;न्भगीरथस्तपसोग्रेण गङ्गाम् ।
गामानयत्तामभिगम्य शश्व ;न्पुमान्भयं नेह नामुत्र विद्यात् ॥ ०९५ ॥

उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां ; मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या ।
शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं ; गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥ ०९६ ॥

मेरोः समुद्रस्य च सर्वरत्नैः ; संख्योपलानामुदकस्य वापि ।
वक्तुं शक्यं नेह गङ्गाजलानां ; गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ ०९७ ॥

तस्मादिमान्परया श्रद्धयोक्ता ;न्गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीजांस्तथैव ।

भजेद्वाचा मनसा कर्मणा च ; भक्त्या युक्तः परया श्रद्दधानः ॥ ०९८ ॥

लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य ; सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ।
गङ्गाकृतानचिरेणैव लोका ;न्यथेष्टमिष्टान्विचरिष्यसि त्वम् ॥ ०९९ ॥

तव मम च गुणैर्महानुभावा ; जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ।
अभिगतजनवत्सला हि गङ्गा ; भजति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥ १०० ॥

भीष्म उवाच ॥

इति परममतिर्गुणाननेका ;ञ्शिलरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ।
बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपा ;न्गगनतलं द्युतिमान्विवेश सिद्धः ॥ १०१ ॥

शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संबोधितस्तदा ।
गङ्गामुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप्तः सुदुर्लभाम् ॥ १०२ ॥

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः ।
गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १०३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गायाः स्तवसंयुतम् ।
युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिः सह ॥ १०४ ॥

इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत वा ।
गङ्गायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ॥ १०५ ॥

मत ण्गोपाख्यानम्

अध्याय ०२८

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् ।
गुणैः समुदितः सर्वैर्वयसा च समन्वितः ॥ ००१ ॥

तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ००१ ॥

क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात्केन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००२ ॥

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।
परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ००४ ॥

बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ००५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतः प्रभुः ।
मतङ्गो नाम नाम्नाभूत्सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ००७ ॥

स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रा सृष्टः परंतप ।
प्रायाद्गर्दभयुक्तेन रथेनेहाशुगामिना ॥ ००८ ॥

स बालं गर्दभं राजन्वहन्तं मातुरन्तिके ।
निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥ ००९ ॥

तं तु तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।
उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वाधितिष्ठति ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ ०११ ॥

अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ।
स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं निगच्छति ॥ ०१२ ॥

एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥ ०१३ ॥

ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दूषिता ।
कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥ ०१४ ॥

केन जातोऽस्मि चण्डालो ब्राह्मण्यं येन मेऽनशत् ।
तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ०१५ ॥

गर्दभ्युवाच ॥

ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्गृहं प्रति ।

तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कच्चिन्न कुशलं तव ॥ ०१८ ॥

मतङ्ग उवाच ॥

अयोनिरग्र्ययोनिर्वा यः स्यात्स कुशली भवेत् ।
कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ ०१९ ॥

ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातं पितर्वेदयतीह माम् ।
अमानुषी गर्दभीयं तस्मात्तप्स्ये तपो महत् ॥ ०२० ॥

एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।
ततो गत्वा महारण्यमतप्यत महत्तपः ॥ ०२१ ॥

ततः संतापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ।
मतङ्गः सुसुखं प्रेप्सुः स्थानं सुचरितादपि ॥ ०२२ ॥

तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
मतङ्ग तप्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ ०२३ ॥

वरं ददानि ते हन्त वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।
यच्चाप्यवाप्यमन्यत्ते सर्वं प्रब्रूहि माचिरम् ॥ ०२४ ॥

मतङ्ग उवाच ॥

ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ।
गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृतो मया ॥ ०२५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंदरः ।

ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ॥ ०२६ ॥

श्रेष्ठं यत्सर्वभूतेषु तपो यन्नातिवर्तते ।
तदग्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥ ०२७ ॥

देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् ।
चण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथञ्चन ॥ ०२८ ॥

इन्द्रमत ण्गसंवादः

अध्याय ०२९

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रतः ।
अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥ ००१ ॥

तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशाः ।
मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्नतिदुर्लभम् ॥ ००२ ॥

मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ।
अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिराद्विनशिष्यसि ॥ ००३ ॥

मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणो मया सकृत् ।
चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ००४ ॥

तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।

स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वा कदाचन ॥ ००५ ॥

पुंश्चलः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते ।
स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ००६ ॥

ततो दशगुणे काले लभते शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ००७ ॥

ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ००८ ॥

ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ००९ ॥

ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ।
ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ०१० ॥

ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ०११ ॥

ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि ।
तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ०१२ ॥

ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ०१३ ॥

तदैव क्रोधहर्षौ च कामद्वेषौ च पुत्रक ।
अतिमानातिवादौ तमाविशन्ति द्विजाधमम् ॥ ०१४ ॥

तांश्चेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।

अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥ ०१५ ॥

मतङ्ग संप्रधार्यैतद्यदहं त्वामचूचुदम् ।
वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०३०

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अतिष्ठत गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥ ००१ ॥

सुदुष्करं वहन्योगं कृशो धमनिसंततः ।
त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम् ॥ ००२ ॥

तं पतन्तमभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः ।
वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ॥ ००३ ॥

शक्र उवाच ॥

मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते संवृतं परिपन्थिभिः ।
पूजयन्सुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणे सर्वभूतानां योगक्षेमः समाहितः ।
ब्राह्मणेभ्योऽनुतृप्यन्ति पितरो देवतास्तथा ॥ ००५ ॥

ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते ।

ब्राह्मणः कुरुते तद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥ ००६ ॥

बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ॥ ००७ ॥

मतङ्ग उवाच ॥

किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च माम् ।
तं तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषते ॥ ००८ ॥

ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैः शतक्रतो ।
सुदुर्लभं तदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ००९ ॥

यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः ।
ब्राह्मण्यं योऽवजानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥ ०१० ॥

दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् ।
दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ०११ ॥

एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
अहिंसादमदानस्थः कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ ०१२ ॥

यथाकामविहारी स्यां कामरूपी विहङ्गमः ।
ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ॥ ०१३ ॥

यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ॥ ०१३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि ।
भीष्म उवाच ॥

एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत ।
प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि प्राप तत्स्थानमुत्तमम् ॥ ०१५ ॥

एवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ।
तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ ०१६ ॥

वीतहव्योपाख्यानम्

अध्याय ०३१

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्वह ।
सुदुष्प्रापं ब्रवीषि त्वं ब्राह्मण्यं वदतां वर ॥ ००१ ॥

विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ।
श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम ॥ ००२ ॥

वीतहव्यश्च राजर्षिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।
तदेव तावद्गाङ्गेय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ००३ ॥

स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तम ।
वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातुमर्हति ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन्यथा राजा वीतहव्यो महायशाः ।

क्षत्रियः सन्पुनः प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥ ००५ ॥

मनोर्महात्मनस्तात प्रजाधर्मेण शासतः ।
बभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विश्रुतः ॥ ००६ ॥

तस्यान्ववाये द्वौ राजन्राजानौ संबभूवतुः ।
हेहयस्तालजङ्घश्च वत्सेषु जयतां वर ॥ ००७ ॥

हेहयस्य तु पुत्राणां दशसु स्त्रीषु भारत ।
शतं बभूव प्रख्यातं शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ००८ ॥

तुल्यरूपप्रभावाणां विदुषां युद्धशालिनाम् ।
धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥ ००९ ॥

काशिष्वपि नृपो राजन्दिवोदासपितामहः ।
हर्यश्व इति विख्यातो बभूव जयतां वरः ॥ ०१० ॥

स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये सङ्ग्रामे विनिपातितः ॥ ०११ ॥

तं तु हत्वा नरवरं हेहयास्ते महारथाः ।
प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ ०१२ ॥

हर्यश्वस्य तु दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ।
सुदेवो देवसङ्काशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ ०१३ ॥

स पालयन्नेव महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ ०१४ ॥

तमप्याजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत ॥ ०१५ ॥

दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् ।
वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ ०१६ ॥

विप्रक्षत्रियसंबाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥ ०१७ ॥

गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
गोमत्या दक्षिणे चैव शक्रस्येवामरावतीम् ॥ ०१८ ॥

तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ ०१९ ॥

स निष्पत्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥ ०२० ॥

स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ ०२१ ॥

हतयोधस्ततो राजन्क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
दिवोदासः पुरीं हित्वा पलायनपरोऽभवत् ॥ ०२२ ॥

स त्वाश्रममुपागम्य भरद्वाजस्य धीमतः ।
जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिंदम ॥ ०२३ ॥

राजोवाच ॥

भगवन्वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ।
अहमेकः परिद्यूनो भवन्तं शरणं गतः ॥ ०२४ ॥

शिष्यस्नेहेन भगवन्स मां रक्षितुमर्हसि ।

निःशेषो हि कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥ ०२५ ॥

तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
न भेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयम् ॥ ०२६ ॥

अहमिष्टिं करोम्यद्य पुत्रार्थं ते विशां पते ।
वैतहव्यसहस्राणि यथा त्वं प्रसहिष्यसि ॥ ०२७ ॥

तत इष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥ ०२८ ॥

स जातमात्रो ववृधे समाः सद्यस्त्रयोदश ।
वेदं चाधिजगे कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥ ०२९ ॥

योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।
तेजो लौक्यं स सङ्गृह्य तस्मिन्देशे समाविशत् ॥ ०३० ॥

ततः स कवची धन्वी बाणी दीप्त इवानलः ।
प्रययौ स धनुर्धुन्वन्विवर्षुरिव तोयदः ॥ ०३१ ॥

तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।
मेने च मनसा दग्धान्वैतहव्यान्स पार्थिवः ॥ ०३२ ॥

ततस्तं यौवराज्येन स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ।
कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥ ०३३ ॥

ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।
पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिंदमम् ॥ ०३४ ॥

सरथः स तु संतीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरञ्जयः ॥ ०३५ ॥

वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम् ।
निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथारुजैः ॥ ०३६ ॥

निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ।
प्रतर्दनं समाजघ्नुः शरवर्षैरुदायुधाः ॥ ०३७ ॥

अस्त्रैश्च विविधाकारै रथौघैश्च युधिष्ठिर ।
अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः ॥ ०३८ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।
जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ०३९ ॥

कृत्तोत्तमाङ्गास्ते राजन्भल्लैः शतसहस्रशः ।
अपतन्रुधिरार्द्राङ्गा निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ ०४० ॥

हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।
प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ ०४१ ॥

ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।
अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन्भृगुस्तथा ॥ ०४२ ॥

ततो ददावासनं च तस्मै शिष्यो भृगोस्तदा ॥ ०४२ ॥

अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।
स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ ०४३ ॥

भो भोः केऽत्राश्रमे सन्ति भृगोः शिष्या महात्मनः ।
द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति ॥ ०४४ ॥

स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ।

पूजयामास च ततो विधिना परमेण ह ॥ ०४५ ॥

उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यमिति पार्थिवम् ।
स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ॥ ०४६ ॥

अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ।
अस्य पुत्रैर्हि मे ब्रह्मन्कृत्स्नो वंशः प्रणाशितः ॥ ०४७ ॥

उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसञ्चयः ॥ ०४७ ॥

एतस्य वीर्यदृप्तस्य हतं पुत्रशतं मया ।
अस्येदानीं वधाद्ब्रह्मन्भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ०४८ ॥

तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतां वरः ।
नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हीमे द्विजातयः ॥ ०४९ ॥

एवं तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ।
पादावुपस्पृश्य शनैः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ०५० ॥

एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ।
यदेष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥ ०५१ ॥

अनुजानीहि मां ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन माम् ।
त्याजितो हि मया जातिमेष राजा भृगूद्वह ॥ ०५२ ॥

ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ।
यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः ॥ ०५३ ॥

भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ।
वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥ ०५४ ॥

तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ।
शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥ ०५५ ॥

ऋग्वेदे वर्तते चाग्र्या श्रुतिरत्र विशां पते ।
यत्र गृत्समदो ब्रह्मन्ब्राह्मणैः स महीयते ॥ ०५६ ॥

स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान्गृत्समदोऽभवत् ।
पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचेता अभवद्द्विजः ॥ ०५७ ॥

वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ।
विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥ ०५८ ॥

वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ।
श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ॥ ०५९ ॥

तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
प्रकाशस्य च वागिन्द्रो बभूव जयतां वरः ॥ ०६० ॥

तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदाङ्गपारगः ।
घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोदपद्यत ॥ ०६१ ॥

प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥ ०६२ ॥

एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ।
भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ०६३ ॥

तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव ।
विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥ ०६४ ॥

पूज्यपुरुषवर्णनम्

अध्याय ०३२

युधिष्ठिर उवाच ॥

के पूज्याः के नमस्कार्या मानवैर्भरतर्षभ ।
विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ ००२ ॥

नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ।
केशवः परिपप्रच्छ भगवन्कान्नमस्यसि ॥ ००३ ॥

बहुमानः परः केषु भवतो यान्नमस्यसि ।
शक्यं चेच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूह्येतद्धर्मवित्तम ॥ ००४ ॥

नारद उवाच ॥

शृणु गोविन्द यानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ।
त्वत्तोऽन्यः कः पुमा.ण्ल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ००५ ॥

वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।
स्थाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ ००६ ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।
सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ००७ ॥

तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् ।
महार्हान्वृष्णिशार्दूल सदा संपूजयाम्यहम् ॥ ००८ ॥

अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते येऽविकत्थनाः ।
संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ००९ ॥

सम्यग्ददति ये चेष्टान्क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सस्यं धनं क्षितिं गाश्च तान्नमस्यामि यादव ॥ ०१० ॥

ये ते तपसि वर्तन्ते वने मूलफलाशनाः ।
असञ्चयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ०११ ॥

ये भृत्यभरणे सक्ताः सततं चातिथिप्रियाः ।
भुञ्जन्ते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ ०१२ ॥

ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ।
याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहम् ॥ ०१३ ॥

प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ।
आ पृष्ठतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान्पूजयाम्यहम् ॥ ०१४ ॥

गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते ये स्थिरव्रताः ।
शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ०१५ ॥

सुव्रता मुनयो ये च ब्रह्मण्याः सत्यसङ्गराः ।
वोढारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ ०१६ ॥

भैक्ष्यचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः ।

निःसुखा निर्धना ये च तान्नमस्यामि यादव ॥ ०१७ ॥

निर्ममा निष्प्रतिद्वंद्वा निर्ह्रीका निष्प्रयोजनाः ।
अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ॥ ०१८ ॥

दान्ताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि केशव ॥ ०१८ ॥

देवतातिथिपूजायां प्रसक्ता गृहमेधिनः ।
कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ ०१९ ॥

येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते ।
शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ ०२० ॥

ब्राह्मणास्त्रिषु लोकेषु ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ।
अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव ॥ ०२१ ॥

अब्भक्षा वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा ।
व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव ॥ ०२२ ॥

अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ।
सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्यहं द्विजान् ॥ ०२३ ॥

नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृषीन् ।
लोकज्येष्ठाञ्ज्ञाननिष्ठांस्तमोघ्ना.ण्ल्लोकभास्करान् ॥ ०२४ ॥

तस्मात्त्वमपि वार्ष्णेय द्विजान्पूजय नित्यदा ।
पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ ०२५ ॥

अस्मि.ण्ल्लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ।
त एते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव ॥ ०२६ ॥

ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
नित्यं सत्ये च निरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२७ ॥

नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः ।
नित्यं स्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२८ ॥

सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं देवमाश्रिताः ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०२९ ॥

तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रतान् ।
भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०३० ॥

अग्नीनाधाय विधिवत्प्रयता धारयन्ति ये ।
प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ०३१ ॥

मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
यथा त्वं वृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवं विरराम सः ॥ ०३२ ॥

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन् ।
सम्यक्पूजय येन त्वं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ०३३ ॥

ब्राह्मणप्रशंसा

अध्याय ०३३

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ।
किं कुर्वन्कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥ ००२ ॥

श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्वृद्धान्नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ ००२ ॥

पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तथार्चयेत् ॥ ००३ ॥

एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवेति लक्षयेत् ।
यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथैतान्परिपालयेत् ॥ ००४ ॥

ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान्दृढं प्रतिपूजयेत् ।
तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ००५ ॥

ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते रक्ष्याः पितरो यथा ।
तेष्वेव यात्रा लोकस्य भूतानामिव वासवे ॥ ००६ ॥

अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ।
निःशेषं कुपिताः कुर्युरुग्राः सत्यपराक्रमाः ॥ ००७ ॥

नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ।
कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वग्निशिखा इव ॥ ००८ ॥

विद्यन्तेषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।
कूपा इव तृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥ ००९ ॥

प्रसह्यकारिणः केचित्कार्पासमृदवोऽपरे ।
सन्ति चैषामतिशठास्तथान्येऽतितपस्विनः ॥ ०१० ॥

कृषिगोरक्ष्यमप्यन्ये भैक्षमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।
चोराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्तकाः ॥ ०११ ॥

सर्वकर्मसु दृश्यन्ते प्रशान्तेष्वितरेषु च ।
विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

नानाकर्मसु युक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।
धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ ०१३ ॥

पितृणां देवतानां च मनुष्योरगरक्षसाम् ।
पुरोहिता महाभागा ब्राह्मणा वै नराधिप ॥ ०१४ ॥

नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।
नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥ ०१५ ॥

अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्युः स पराभवेत् ॥ ०१६ ॥

परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।
निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरावराः ॥ ०१७ ॥

परिकुप्यन्ति ते राजन्सततं द्विषतां द्विजाः ॥ ०१७ ॥

ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
ब्राह्मणैर्यः पराक्रुष्टः पराभूयात्क्षणाद्धि सः ॥ ०१८ ॥

शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ ०१९ ॥

द्रमिळाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।
कौलाः सर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ ०२० ॥

वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
श्रेयान्पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥ ०२१ ॥

यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।
ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥ ०२२ ॥

परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथञ्चन ।
आसीताधोमुखस्तूष्णीं समुत्थाय व्रजेत वा ॥ ०२३ ॥

न स जातो जनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।
यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ ०२४ ॥

दुर्ग्रहो मुष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ ०२५ ॥

पृथिवीवासुदेवसंवादः

अध्याय ०३४

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ००१ ॥

एते भोगैरलङ्कारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।
सदा पूज्या नमस्कार्या रक्ष्याश्च पितृवन्नृपैः ॥ ००२ ॥

अतो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥ ००२ ॥

जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।
महारथश्च राजन्य एष्टव्यः शत्रुतापनः ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।
वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥ ००४ ॥

ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ ००५ ॥

आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्भूमिरापोऽम्बरं दिशः ।
सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदान्नमुपभुञ्जते ॥ ००६ ॥

न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ।
देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥ ००७ ॥

ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।
तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ००८ ॥

तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्धविः ।
न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ००९ ॥

येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।
तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।

यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ ०११ ॥

वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।
आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मं वेद मेधया ॥ ०१२ ॥

ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥ ०१३ ॥

ये ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः ।
कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥ ०१४ ॥

क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥ ०१५ ॥

भृगवोऽजयंस्तालजङ्घान्नीपानङ्गिरसोऽजयन् ।
भरद्वाजो वैतहव्यानैलांश्च भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेते कृष्णाजिनध्वजाः ।
प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारभेत् ॥ ०१७ ॥

यत्किञ्चित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेऽपि वा ।
सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ ०१८ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥ ०१९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वा संशयं शुभे ।

केन स्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥ ०२० ॥

पृथिव्युवाच ॥

ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।
ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥ ०२१ ॥

अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ।
अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥ ०२२ ॥

ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
अथ यो ब्राह्मणाक्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ॥ ०२३ ॥

यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं कर्म पराभावाय कल्पते ॥ ०२४ ॥

पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।
तथा भगसहस्रेण महेन्द्रं परिचिह्नितम् ॥ ०२५ ॥

तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।
शतक्रतुः समभवत्पश्य माधव यादृशम् ॥ ०२६ ॥

इच्छन्भूतिं च कीर्तिं च लोकांश्च मधुसूदन ।
ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ०२७ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः ।
साधु साध्वित्यथेत्युक्त्वा मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥ ०२८ ॥

एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षभान् ।
सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०३५

भीष्म उवाच ॥

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ॥ ००१ ॥

सर्वान्नः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरनुध्यायन्ति पूजिताः ॥ ००२ ॥

सर्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।
गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिहन्युरपूजिताः ॥ ००३ ॥

अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
सृष्ट्वा द्विजातीन्धाता हि यथापूर्वं समादधत् ॥ ००४ ॥

न वोऽन्यदिह कर्तव्यं किञ्चिदूर्ध्वं यथाविधि ।
गुप्ता गोपायत ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् ॥ ००५ ॥

स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति ।
प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहं च गमिष्यथ ॥ ००६ ॥

न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते ॥ ००७ ॥

श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ।
स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विमलं प्रतिपत्स्यथ ॥ ००८ ॥

हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः ।
अग्रभोज्याः प्रसूतीनां श्रिया ब्राह्म्यानुकल्पिताः ॥ ००९ ॥

श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ।
दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥ ०१० ॥

यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन ।
सर्वं तत्तपसा साध्यं ज्ञानेन विनयेन च ॥ ०११ ॥

इत्येता ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ ।
विप्रानुकम्पार्थमिदं तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ ०१२ ॥

भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञस्तपस्विनः ।
दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥ ०१३ ॥

सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे ।
वराहमृगसत्त्वाश्च गजसत्त्वास्तथापरे ॥ ०१४ ॥

कर्पासमृदवः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः ।
विभाष्यघातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे ॥ ०१५ ॥

सन्ति चाशीविषनिभाः सन्ति मन्दास्तथापरे ।
विविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ ०१६ ॥

मेकला द्रमिडाः काशाः पौण्ड्राः कोल्लगिरास्तथा ।
शौण्डिका दरदा दर्वाश्चौराः शबरबर्बराः ॥ ०१७ ॥

किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ ०१८ ॥

ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ।
ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः ॥ ०१९ ॥

अशक्यं स्प्रष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान्गिरिः ।
अवार्या सेतुना गङ्गा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ ०२० ॥

न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शास्तुं वसुंधरा ।
ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥ ०२१ ॥

तान्पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।
यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥ ०२२ ॥

प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयानघ ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०३६

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शक्रशम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा रजोरुणः ।
विरूपं रूपमास्थाय प्रश्नं पप्रच्छ शम्बरम् ॥ ००२ ॥

केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानधितिष्ठसि ।
श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तन्मे प्रब्रूहि पृच्छतः ॥ ००३ ॥

शम्बर उवाच ॥

नासूयामि सदा विप्रान्ब्रह्माणं च पितामहम् ।
शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम् ॥ ००४ ॥

श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ।
अभ्यर्च्याननुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ००५ ॥

ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥ ००६ ॥

ते मा शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनसूयकम् ।
समासिञ्चन्ति शास्तारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ००७ ॥

यच्च भाषन्ति ते तुष्टास्तत्तद्गृह्णामि मेधया ।
समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयन् ॥ ००८ ॥

सोऽहं वागग्रसृष्टानां रसानामवलेहकः ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ००९ ॥

एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ०१० ॥

एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः प्रत्यपद्यत ॥ ०११ ॥

दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
पर्यपृच्छत्कथमिमे सिद्धा इति निशाकरम् ॥ ०१२ ॥

सोम उवाच ॥

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।
भुजवीर्या हि राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥ ०१३ ॥

प्रवसन्वाप्यधीयीत बह्वीर्दुर्वसतीर्वसन् ।
निर्मन्युरपि निर्मानो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥ ०१४ ॥

अपि चेज्ज्ञातिसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ।
श्लाघमान इवाधीयेद्ग्राम्य इत्येव तं विदुः ॥ ०१५ ॥

भूमिरेतौ निगिरति सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ०१६ ॥

अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ ०१७ ॥

इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ ०१८ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतम् ।
द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ ०१९ ॥

पात्रपरीक्षा

अध्याय ०३७

युधिष्ठिर उवाच ॥

अपूर्वं वा भवेत्पात्रमथ वापि चिरोषितम् ।
दूरादभ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात्पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

क्रिया भवति केषाञ्चिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ।
यो यो याचेत यत्किञ्चित्सर्वं दद्याम इत्युत ॥ ००२ ॥

अपीडयन्भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम ।
पीडयन्भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥ ००३ ॥

अपूर्वं वापि यत्पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् ।
दूरादभ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अपीडया च भृत्यानां धर्मस्याहिंसया तथा ।
पात्रं विद्याम तत्त्वेन यस्मै दत्तं न संतपेत् ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः शिष्याः संबन्धिबान्धवाः ।
सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवृत्तोपसंहिताः ॥ ००६ ॥

अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।

तस्मान्नित्यं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ००७ ॥

अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दम आर्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा तपः शमः ॥ ००८ ॥

यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।
भावतो विनिविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ००९ ॥

तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ।
अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ०१० ॥

अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
सर्वत्र चानवस्थानमेतन्नाशनमात्मनः ॥ ०११ ॥

भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ०१२ ॥

हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेताहेतुवादिकः ।
आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥ ०१३ ॥

सर्वाभिशङ्की मूढश्च बालः कटुकवागपि ।
बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरश्वानं हि तं विदुः ॥ ०१४ ॥

यथा श्वा भषितुं चैव हन्तुं चैवावसृज्यते ।
एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ॥ ०१५ ॥

अल्पश्रुताः कुतर्काश्च दृष्टाः स्पृष्टाः कुपण्डिताः ॥ ०१५ ॥

श्रुतिस्मृतीतिहासादिपुराणारण्यवेदिनः ।
अनुरुन्ध्याद्बहुज्ञांश्च सारज्ञांश्चैव पण्डितान् ॥ ०१६ ॥

लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ।
एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीरेधते समाः ॥ ०१७ ॥

ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।
पितॄणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥ ०१८ ॥

पर्यायेण विशुद्धेन सुनिर्णिक्तेन कर्मणा ।
एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान्न हीयते ॥ ०१९ ॥

स्त्रीस्वभावकथनम्

अध्याय ०३८

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचित्ताः पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं पुंश्चल्या पञ्चचूडया ॥ ००२ ॥

लोकाननुचरन्धीमान्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनिन्दिताम् ॥ ००३ ॥

तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मुनिः ।

संशयो हृदि मे कश्चित्तन्मे ब्रूहि सुमध्यमे ॥ ००४ ॥

एवमुक्ता तु सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ।
विषये सति वक्ष्यामि समर्थां मन्यसे च माम् ॥ ००५ ॥

नारद उवाच ॥

न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथञ्चन ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा ।
प्रत्युवाच न शक्ष्यामि स्त्री सती निन्दितुं स्त्रियः ॥ ००७ ॥

विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः ।
न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं प्रश्न ईदृशे ॥ ००८ ॥

तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ।
मृषावादे भवेद्दोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ००९ ॥

इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी ।
स्त्रीदोषाञ्शाश्वतान्सत्यान्भाषितुं संप्रचक्रमे ॥ ०१० ॥

पञ्चचूडोवाच ॥

कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः ।
मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ०११ ॥

न स्त्रीभ्यः किञ्चिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह ॥ ०१२ ॥

समाज्ञातानृद्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान् ।
पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ ०१३ ॥

असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ ०१४ ॥

स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ ०१५ ॥

अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ ०१६ ॥

नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ ०१७ ॥

न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथञ्चन ।
न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ ०१८ ॥

यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ ०१९ ॥

याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
अपि ताः संप्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनैः ॥ ०२० ॥

पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥ ०२१ ॥

यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथञ्चिन्नोपपद्यते ।
अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ ०२२ ॥

अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।
वधबन्धभयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ ०२३ ॥

चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ ०२४ ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ ०२५ ॥

इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियः ॥ ०२६ ॥

कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥ ०२७ ॥

न कामभोगान्बहुलान्नालङ्कारार्थसञ्चयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ ०२८ ॥

अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ ०२९ ॥

यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च ; यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता ;स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ०३० ॥

अध्याय ०३९

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्त्यभीक्ष्णशः ।
मोहेन परमाविष्टा दैवादिष्टेन पार्थिव ॥ ००१ ॥

स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ ००१ ॥

अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ।
कथमासां नराः सङ्गं कुर्वते कुरुनन्दन ॥ ००२ ॥

स्त्रियो वा तेषु रज्यन्ते विरज्यन्तेऽथ वा पुनः ॥ ००२ ॥

इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्याः स्म रक्षितुम् ।
प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००३ ॥

एता हि मयमायाभिर्वञ्चयन्तीह मानवान् ।
न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तमागतः ॥ ००४ ॥

गावो नवतृणानीव गृह्णन्त्येव नवान्नवान् ॥ ००४ ॥

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ ००५ ॥

हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च ।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णते कालयोगतः ॥ ००६ ॥

उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।
स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येते ताः स्म रक्ष्याः कथं नरैः ॥ ००७ ॥

अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम् ।
इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ ००८ ॥

स्त्रीणां बुद्ध्युपनिष्कर्षादर्थशास्त्राणि शत्रुहन् ।

बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ॥ ००९ ॥

संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ।
अपास्ताश्च तथा राजन्विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ ०१० ॥

कस्ताः शक्तो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ।
तन्मे ब्रूहि महाबाहो कुरूणां वंशवर्धन ॥ ०११ ॥

यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कथञ्चन ।
कर्तुं वा कृतपूर्वा वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

विपुलोपाख्यानम्

अध्याय ०४०

भीष्म उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किञ्चन ।
यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ ००१ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ ००२ ॥

प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्ये वसुधाधिप ॥ ००३ ॥

न हि स्त्रीभ्य परं पुत्र पापीयः किञ्चिदस्ति वै ।

अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ॥ ००४ ॥

क्षुरधारा विषं सर्पो मृत्युरित्येकतः स्त्रियः ॥ ००४ ॥

इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिका इति नः श्रुतम् ।
स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भयम् ॥ ००५ ॥

अथाभ्यगच्छन्देवास्ते पितामहमरिंदम ।
निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नवाङ्मुखाः ॥ ००६ ॥

तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ।
मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृजत्प्रभुः ॥ ००७ ॥

पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्व्यो नार्य इहाभवन् ।
असाध्व्यस्तु समुत्पन्ना कृत्या सर्गात्प्रजापतेः ॥ ००८ ॥

ताभ्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्धि स पितामहः ।
ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रामथ्नन्त नरांस्तदा ॥ ००९ ॥

क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ।
असज्जन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशं गताः ॥ ०१० ॥

न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रिया अमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः ॥ ०११ ॥

शय्यासनमलङ्कारमन्नपानमनार्यताम् ।
दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥ ०१२ ॥

न तासां रक्षणं कर्तुं शक्यं पुंसा कथञ्चन ।
अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह ॥ ०१३ ॥

वाचा वा वधबन्धैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्तथा ।
न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः ॥ ०१४ ॥

इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् ।
यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः ॥ ०१५ ॥

ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्मेति विश्रुतः ।
तस्य भार्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ ०१६ ॥

तस्य रूपेण संमत्ता देवगन्धर्वदानवाः ।
विशेषतस्तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ॥ ०१७ ॥

नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मा महामुनिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरक्षत ॥ ०१८ ॥

पुरंदरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम् ।
तस्माद्यत्नेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ॥ ०१९ ॥

स कदाचिदृषिस्तात यज्ञं कर्तुमनास्तदा ।
भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ ०२० ॥

रक्षाविधानं मनसा स विचिन्त्य महातपाः ।
आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम् ॥ ०२१ ॥

यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिं चेमां सुरेश्वरः ।
पुत्र प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ॥ ०२२ ॥

अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरंदरम् ।
स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूद्वह ॥ ०२३ ॥

इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।

सदैवोग्रतपा राजन्नग्न्यर्कसदृशद्युतिः ॥ ०२४ ॥

धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत ।
पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रथितं गुरुम् ॥ ०२५ ॥

कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने ।
वपुस्तेजश्च कीदृग्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०२६ ॥

ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
आचचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ ०२७ ॥

बहुमायः स विप्रर्षे बलहा पाकशासनः ।
तांस्तान्विकुरुते भावान्बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥ ०२८ ॥

किरीटी वज्रभृद्धन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः ।
भवत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः ॥ ०२९ ॥

शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
बृहच्छरीरश्च पुनः पीवरोऽथ पुनः कृशः ॥ ०३० ॥

गौरं श्यामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः ।
विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ॥ ०३१ ॥

प्राज्ञो जडश्च मूकश्च ह्रस्वो दीर्घस्तथैव च ।
ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥ ०३२ ॥

प्रतिलोमानुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥ ०३२ ॥

शुकवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ।
सिंहव्याघ्रगजानां च रूपं धारयते पुनः ॥ ०३३ ॥

दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च ।
सुकृशो वायुभग्नाङ्गः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥ ०३४ ॥

चतुष्पाद्बहुरूपश्च पुनर्भवति बालिशः ।
मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ०३५ ॥

न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् ।
अपि विश्वकृता तात येन सृष्टमिदं जगत् ॥ ०३६ ॥

पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ।
वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भवत्युत ॥ ०३७ ॥

एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ।
तस्माद्विपुल यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमाम् ॥ ०३८ ॥

यथा रुचिं नावलिहेद्देवेन्द्रो भृगुसत्तम ।
क्रतावुपहितं न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ०३९ ॥

एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमत्तदा ।
देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ॥ ०४० ॥

विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तापरोऽभवत् ।
रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ ०४१ ॥

किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्धर्षश्चापि वीर्यवान् ॥ ०४२ ॥

नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ।
उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ ०४३ ॥

वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ।

तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येऽहमद्य वै ॥ ०४४ ॥

अथ वा पौरुषेणेयमशक्या रक्षितुं मया ।
बहुरूपो हि भगवाञ्छ्रूयते हरिवाहनः ॥ ०४५ ॥

सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्येऽभिरक्षितुम् ॥ ०४६ ॥

यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीं रुचिं पश्येत मे गुरुः ।
शप्स्यत्यसंशयं कोपाद्दिव्यज्ञानो महातपाः ॥ ०४७ ॥

न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ।
मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ ०४८ ॥

अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥ ०४९ ॥

योगेनानुप्रविश्येह गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ ०५० ॥

यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पथि ।
तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ ०५१ ॥

असक्तः पद्मपत्रस्थो जलबिन्दुर्यथा चलः ।
एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ०५२ ॥

इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।
तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ०५३ ॥

इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ।
आतिष्ठत्परमं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ०५४ ॥

गुरुपत्नीमुपासीनो विपुलः स महातपाः ।
उपासीनामनिन्द्याङ्गीं कथाभिः समलोभयत् ॥ ०५५ ॥

नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ०५६ ॥

लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
अविचेष्टन्नतिष्ठद्वै छायेवान्तर्गतो मुनिः ॥ ०५७ ॥

ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ ०५८ ॥

यं कालं नागतो राजन्गुरुस्तस्य महात्मनः ।
क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ०५९ ॥

अध्याय ०४१

भीष्म उवाच ॥

ततः कदाचिद्देवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ।
इदमन्तरमित्येवं ततोऽभ्यागादथाश्रमम् ॥ ००१ ॥

रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिप ।
दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ ००२ ॥

स ददर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरम् ।
निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथालेख्यगतं तथा ॥ ००३ ॥

रुचिं च रुचिरापाङ्गीं पीनश्रोणिपयोधराम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं संपूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ००४ ॥

सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह ।
रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यथ वक्तुमिहेच्छती ॥ ००५ ॥

उत्थातुकामापि सती व्यतिष्ठद्विपुलेन सा ।
निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ००६ ॥

तामाबभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्गुना ।
त्वदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ॥ ००७ ॥

क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्सङ्कल्पोद्भवेन वै ।
तत्पर्याप्नुहि मां सुभ्रु पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ००८ ॥

तमेवंवादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः ।
गुरुपत्न्याः शरीरस्थो ददर्श च सुराधिपम् ॥ ००९ ॥

न शशाक च सा राजन्प्रत्युत्थातुमनिन्दिता ।
वक्तुं च नाशकद्राजन्विष्टब्धा विपुलेन सा ॥ ०१० ॥

आकारं गुरुपत्न्यास्तु विज्ञाय स भृगूद्वहः ।
निजग्राह महातेजा योगेन बलवत्प्रभो ॥ ०११ ॥

बबन्ध योगबन्धैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः ॥ ०११ ॥

तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ।
उवाच व्रीडितो राजंस्तां योगबलमोहिताम् ॥ ०१२ ॥

एह्येहीति ततः सा तं प्रतिवक्तुमियेष च ।

स तां वाचं गुरोः पत्न्या विपुलः पर्यवर्तयत् ॥ ०१३ ॥

भोः किमागमने कृत्यमिति तस्याश्च निःसृता ।
वक्त्राच्छशाङ्कप्रतिमाद्वाणी संस्कारभूषिता ॥ ०१४ ॥

व्रीडिता सा तु तद्वाक्यमुक्त्वा परवशा तदा ।
पुरंदरश्च संत्रस्तो बभूव विमनास्तदा ॥ ०१५ ॥

स तद्वैकृतमालक्ष्य देवराजो विशां पते ।
अवैक्षत सहस्राक्षस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ ०१६ ॥

ददर्श च मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे गुरुपत्न्याः शरीरगम् ॥ ०१७ ॥

स तं घोरेण तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरंदरः ।
प्रावेपत सुसंत्रस्तः शापभीतस्तदा विभो ॥ ०१८ ॥

विमुच्य गुरुपत्नीं तु विपुलः सुमहातपाः ।
स्वं कलेवरमाविश्य शक्रं भीतमथाब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

अजितेन्द्रिय पापात्मन्कामात्मक पुरंदर ।
न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ ०२० ॥

किं नु तद्विस्मृतं शक्र न तन्मनसि ते स्थितम् ।
गौतमेनासि यन्मुक्तो भगाङ्कपरिचिह्नितः ॥ ०२१ ॥

जाने त्वां बालिशमतिमकृतात्मानमस्थिरम् ।
मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप यथागतम् ॥ ०२२ ॥

नाहं त्वामद्य मूढात्मन्दहेयं हि स्वतेजसा ।
कृपायमाणस्तु न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ ०२३ ॥

स च घोरतपा धीमान्गुरुर्मे पापचेतसम् ।
दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ ०२४ ॥

नैवं तु शक्र कर्तव्यं पुनर्मान्याश्च ते द्विजाः ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं ब्रह्मबलार्दितः ॥ ०२५ ॥

अमरोऽस्मीति यद्बुद्धिमेतामास्थाय वर्तसे ।
मावमंस्था न तपसामसाध्यं नाम किञ्चन ॥ ०२६ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
अकिञ्चिदुक्त्वा व्रीडितस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०२७ ॥

मुहूर्तयाते शक्रे तु देवशर्मा महातपाः ।
कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ ०२८ ॥

आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
रक्षितां गुरवे भार्यां न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ ०२९ ॥

अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ०३० ॥

विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ०३१ ॥

तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ०३२ ॥

विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि च प्रभुः ।
धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधु साध्वित्युवाच ह ॥ ०३३ ॥

प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
वरेण च्छन्दयामास स तस्माद्गुरुवत्सलः ॥ ०३४ ॥

अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ०३४ ॥

तथैव देवशर्मापि सभार्यः स महातपाः ।
निर्भयो बलवृत्रघ्नाच्चचार विजने वने ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०४२

भीष्म उवाच ॥

विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
तपोयुक्तमथात्मानममन्यत च वीर्यवान् ॥ ००१ ॥

स तेन कर्मणा स्पर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते ।
चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृषु ॥ ००२ ॥

उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ००३ ॥

अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।
रुच्या भगिन्या दानं वै बभूव धनधान्यवत् ॥ ००४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्वराङ्गना ।
बिभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ ००५ ॥

तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पतितानि महीतले ।
तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥ ००६ ॥

तान्यगृह्णात्ततो राजन्रुचिर्नलिनलोचना ।
तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ००७ ॥

तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती ।
भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य वै ॥ ००८ ॥

पिनह्य तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्रुचिरङ्गपतेर्गृहान् ॥ ००९ ॥

पुष्पाणि तानि दृष्ट्वाथ तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना ।
भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थे चारुलोचना ॥ ०१० ॥

सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना ।
भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तच्चाभ्यनन्दत ॥ ०११ ॥

ततो विपुलमानाय्य देवशर्मा महातपाः ।
पुष्पार्थे चोदयामास गच्छ गच्छेति भारत ॥ ०१२ ॥

विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः ।
स तथेत्यब्रवीद्राजंस्तं च देशं जगाम ह ॥ ०१३ ॥

यस्मिन्देशे तु तान्यासन्पतितानि नभस्तलात् ।
अम्लानान्यपि तत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि ॥ ०१४ ॥

ततः स तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च ।
प्राप्तानि स्वेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ ०१५ ॥

संप्राप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः ।

ततो जगाम तूर्णं च चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ ०१६ ॥

स वने विजने तात ददर्श मिथुनं नृणाम् ।
चक्रवत्परिवर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥ ०१७ ॥

तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदे परिवर्तयन् ।
एकस्तु न तथा राजंश्चक्रतुः कलहं ततः ॥ ०१८ ॥

त्वं शीघ्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीन्नेति तथापरः ।
नेति नेति च तौ तात परस्परमथोचतुः ॥ ०१९ ॥

तयोर्विस्पर्धतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा ।
मनसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ ०२० ॥

आवयोरनृतं प्राह यस्तस्याथ द्विजस्य वै ।
विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥ ०२१ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् ।
एवं तीव्रतपाश्चाहं कष्टश्चायं परिग्रहः ॥ ०२२ ॥

मिथुनस्यास्य किं मे स्यात्कृतं पापं यतो गतिः ।
अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽद्य वै ॥ ०२३ ॥

एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम ।
अवाङ्मुखो न्यस्तशिरा दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥ ०२४ ॥

ततः षडन्यान्पुरुषानक्षैः काञ्चनराजतैः ।
अपश्यद्दीव्यमानान्वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ ०२५ ॥

कुर्वतः शपथं तं वै यः कृतो मिथुनेन वै ।
विपुलं वै समुद्दिश्य तेऽपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ ०२६ ॥

यो लोभमास्थायास्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ।
विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ ०२७ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसङ्करम् ।
जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ ०२८ ॥

स प्रदध्यौ तदा राजन्नग्नाविग्निरिवाहितः ।
दह्यमानेन मनसा शापं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ ०२९ ॥

तस्य चिन्तयतस्तात बह्व्यो दिननिशा ययुः ।
इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ०३० ॥

लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तदा ॥ ०३१ ॥

एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा ।
अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संशयः ॥ ०३२ ॥

स चम्पां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ।
पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०४३

भीष्म उवाच ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ।
देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ००१ ॥

देवशर्मोवाच ॥

किं ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन्नद्य महावने ।
ते त्वा जानन्ति निपुण आत्मा च रुचिरेव च ॥ ००२ ॥

विपुल उवाच ॥

ब्रह्मर्षे मिथुनं किं तत्के च ते पुरुषा विभो ।
ये मां जानन्ति तत्त्वेन तांश्च मे वक्तुमर्हसि ॥ ००३ ॥

देवशर्मोवाच ॥

यद्वै तन्मिथुनं ब्रह्मन्नहोरात्रं हि विद्धि तत् ।
चक्रवत्परिवर्तेत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ००४ ॥

ये च ते पुरुषा विप्र अक्षैर्दीव्यन्ति हृष्टवत् ।
ऋतूंस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम् ॥ ००५ ॥

न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।
नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ॥ ००६ ॥

कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ।
पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिननिशेऽप्युत ॥ ००७ ॥

ते त्वां हर्षस्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् ।
स्मारयन्तस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥ ००८ ॥

अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ।
पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभकर्मणः ॥ ००९ ॥

तत्त्वया मम यत्कर्म व्यभिचाराद्भयात्मकम् ।
नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ॥ ०१० ॥

ते चैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ ०११ ॥

तथा शक्या च दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज ।
न च त्वं कृतवान्किञ्चिदागः प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ ०१२ ॥

यदि त्वहं त्वा दुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ।
शपेयं त्वामहं क्रोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ०१३ ॥

सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः ।
अन्यथा रक्षतः शापोऽभविष्यत्ते गतिश्च सा ॥ ०१४ ॥

रक्षिता सा त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता ।
अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्ति स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृषिः ।
मुमोद स्वर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्यकः ॥ ०१६ ॥

इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महामुनिः ।
मार्कण्डेयः पुरा राजन्गङ्गाकूले कथान्तरे ॥ ०१७ ॥

तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वा स्त्रियः सर्वाः सदैव च ।
उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु च ॥ ०१८ ॥

स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमातरः ।
धारयन्ति महीं राजन्निमां सवनकाननाम् ॥ ०१९ ॥

असाध्व्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्न्यः पापनिश्चयाः ।
विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ ०२० ॥

एवमेतासु रक्षा वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ।
अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ ०२१ ॥

एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ।
नासामस्ति प्रियो नाम मैथुने सङ्गमे नृभिः ॥ ०२२ ॥

एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ।
न चैकस्मिन्नमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ ०२३ ॥

नासु स्नेहो नृभिः कार्यस्तथैवेर्ष्या जनेश्वर ।
खेदमास्थाय भुञ्जीत धर्ममास्थाय चैव हि ॥ ०२४ ॥

विहन्येतान्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन ।
सर्वथा राजशार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ ०२५ ॥

तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ।
नान्यः शक्तो नृलोकेऽस्मिन्रक्षितुं नृप योषितः ॥ ०२६ ॥

विवाहधर्माः

अध्याय ०४४

युधिष्ठिर उवाच ॥

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।
पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।
कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ ००२ ॥

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ००३ ॥

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।
शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ००४ ॥

आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ००५ ॥

धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।
असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ००६ ॥

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ००७ ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथञ्चन ॥ ००८ ॥

ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ००९ ॥

तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ०११ ॥

अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ ०१२ ॥

त्रिंशद्वर्षो दशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ ०१३ ॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
नोपयच्छेत तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ ०१४ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ ०१५ ॥

प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ ०१६ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्ददानीत्याह चापरः ।
बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ ०१८ ॥

पाणिग्रहीता त्वन्यः स्यात्कस्य कन्या पितामह ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ ०१९ ॥

भीष्म उवाच ॥

यत्किञ्चित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रकृष्यते ।
मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः ॥ ०२० ॥

भार्यापत्यृत्विगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च ।
मृषोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ०२१ ॥

न ह्यकामेन संवादं मनुरेवं प्रशंसति ।
अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मकोपनम् ॥ ०२२ ॥

नैकान्तदोष एकस्मिंस्तद्दानं नोपलभ्यते ।
धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥ ०२३ ॥

बन्धुभिः समनुज्ञातो मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।
तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथञ्चन ॥ ०२४ ॥

यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥ ०२५ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
सा दैवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदाव्रजेद्वरः ।
धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा ॥ ०२७ ॥

तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वञ्छ्रेयः समाचरेत् ।
अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥ ०२८ ॥

तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ ०२९ ॥

भीष्म उवाच ॥

न वै निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वासीत्तेन नाहृतम् ।
न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥ ०३० ॥

अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ।
अलङ्कृत्वा वहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः ॥ ०३१ ॥

तच्च तां च ददात्येव न शुल्कं विक्रयो न सः ।
प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः ॥ ०३२ ॥

दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम् ।
ये चैवाहुर्ये च नाहुर्ये चावश्यं वदन्त्युत ॥ ०३३ ॥

तस्मादा ग्रहणात्पाणेर्याचयन्ति परस्परम् ।
कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥ ०३४ ॥

नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यृषिचोदितम् ।
तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥ ०३५ ॥

समीक्ष्य च बहून्दोषान्संवासाद्विद्विषाणयोः ।
यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु ॥ ०३६ ॥

अहं विचित्रवीर्याय द्वे कन्ये समुदावहम् ।

जित्वा च मागधान्सर्वान्काशीनथ च कोसलान् ॥ ०३७ ॥

गृहीतपाणिरेकासीत्प्राप्तशुल्कापराभवत् ॥ ०३७ ॥

पाणौ गृहीता तत्रैव विसृज्या इति मे पिता ।
अब्रवीदितरां कन्यामावहत्स तु कौरवः ॥ ०३८ ॥

अप्यन्यामनुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ।
अतीव ह्यस्य धर्मेप्सा पितुर्मेऽभ्यधिकाभवत् ॥ ०३९ ॥

ततोऽहमब्रुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं वचः ।
आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ०४० ॥

ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वरः ।
पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ॥ ०४१ ॥

यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणं तथा ।
लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्का पतिं वृतम् ॥ ०४२ ॥

न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।
येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥ ०४३ ॥

प्रसिद्धं भाषितं दाने तेषां प्रत्यसनं पुनः ।
ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो जनाः ॥ ०४४ ॥

न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।
न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रेया कथञ्चन ॥ ०४५ ॥

ये च क्रीणन्ति दासीवद्ये च विक्रीणते जनाः ।
भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ०४६ ॥

अस्मिन्धर्मे सत्यवन्तं पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशमं गतः ॥ ०४७ ॥

पाणिग्रहीता चान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
तन्नश्छिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ॥ ०४८ ॥

तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ ०४८ ॥

तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत् ।
यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ०४९ ॥

कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥ ०४९ ॥

देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वापि महत्तपः ।
तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्राहस्य नाम सा ॥ ०५० ॥

लिखन्त्येव तु केषाञ्चिदपरेषां शनैरपि ।
इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥ ०५१ ॥

तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमुत्तरं यत्र वर्तते ।
सर्वमङ्गलमन्त्रं वै मृषावादस्तु पातकः ॥ ०५२ ॥

पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
पाणिग्राहस्य भार्या स्याद्यस्य चाद्भिः प्रदीयते ॥ ०५३ ॥

अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाग्निकाम् ।
परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विन्देद्द्विजोत्तमः ॥ ०५४ ॥

अध्याय ०४५

युधिष्ठिर उवाच ॥

कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

यापुत्रकस्याप्यरिक्थस्य प्रतिपत्सा तदा भवेत् ।
अथ चेत्साहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ।
तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शक्नुयात् ॥ ००३ ॥

न तस्या मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किञ्चन ।
स्वयं वृतेति सावित्री पित्रा वै प्रत्यपद्यत ।
तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ००५ ॥

एतत्तु नापरे चक्रुर्न परे जातु साधवः ।
साधूनां पुनराचारो गरीयो धर्मलक्षणम् ॥ ००६ ॥

अस्मिन्नेव प्रकरणे सुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत् ।
नप्ता विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ००७ ॥

असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
अनुप्रश्नः संशयो वा सतामेतदुपालभेत् ॥ ००८ ॥

असदेव हि धर्मस्य प्रमादो धर्म आसुरः ।
नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्वेषु जन्मसु ॥ ००९ ॥

भार्यापत्योर्हि संबन्धः स्त्रीपुंसोस्तुल्य एव सः ।
रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।
पुत्रवद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ ०११ ॥

भीष्म उवाच ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ ०१२ ॥

मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
दौहित्र एव वा रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ ०१३ ॥

ददाति हि स पिण्डं वै पितुर्मातामहस्य च ।
पुत्रदौहित्रयोर्नेह विशेषो धर्मतः स्मृतः ॥ ०१४ ॥

अन्यत्र जातया सा हि प्रजया पुत्र ईहते ।
दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ ०१५ ॥

दौहित्रकेण धर्मेण नात्र पश्यामि कारणम् ।
विक्रीतासु च ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ ०१६ ॥

असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ।
आसुरादधिसंभूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ ०१७ ॥

अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ ०१८ ॥

यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ ०१९ ॥

सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ।
स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन्प्रेत उपाश्नुते ॥ ०२० ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पं वा बहु वा राजन्विक्रयस्तावदेव सः ॥ ०२१ ॥

यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः कथञ्चन ।
अन्येषामपि दृश्यन्ते लोभतः संप्रवृत्तयः ॥ ०२२ ॥

वश्यां कुमारीं विहितां ये च तामुपभुञ्जते ।
एते पापस्य कर्तारस्तमस्यन्धेऽथ शेरते ॥ ०२३ ॥

अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ।
अधर्ममूलैर्हि धनैर्न तैरर्थोऽस्ति कश्चन ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०४६

भीष्म उवाच ॥

प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यस्याः किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ ००१ ॥

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च तत् ।
सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ ००२ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव श्वशुरैरथ देवरैः ।
पूज्या लालयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ००३ ॥

यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अमोदनात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्धते ॥ ००४ ॥

पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ००५ ॥

तदैव तत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ००५ ॥

जामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ।
नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ००६ ॥

स्त्रियः पुंसां परिददे मनुर्जिगमिषुर्दिवम् ।
अबलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ००७ ॥

ईर्ष्यवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽबुधाः ।
स्त्रियो माननमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ००८ ॥

स्त्रीप्रत्ययो हि वो धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
परिचर्यान्नसंस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ ००९ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रीत्यर्थं लोकयात्रा च पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ०१० ॥

संमान्यमानाश्चैताभिः सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ ०११ ॥

नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
धर्मस्तु भर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥ ०१२ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ०१३ ॥

श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥ ०१४ ॥

रिक्थविभागः

अध्याय ०४७

युधिष्ठिर उवाच ॥

सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मार्थवित्तम ।
अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥ ००१ ॥

कश्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम् ॥ ००२ ॥

यथा नरेण कर्तव्यं यश्च धर्मः सनातनः ।
एतत्सर्वं महाबाहो भवान्व्याख्यातुमर्हति ॥ ००३ ॥

चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ००४ ॥

तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।
आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायाद्यमर्हति ॥ ००५ ॥

केन वा किं ततो हार्यं पितृवित्तात्पितामह ।

एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ००७ ॥

वैषम्यादथ वा लोभात्कामाद्वापि परंतप ।
ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ००८ ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणः पीडितो भवेत् ।
प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ ००९ ॥

तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ।
अतस्ते नियमं वित्ते संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ ०१० ॥

लक्षण्यो गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ॥ ०११ ॥

शेषं तु दशधा कार्यं ब्राह्मणस्वं युधिष्ठिर ।
तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् ॥ ०१२ ॥

क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः ।
स तु मातृविशेषेण त्रीनंशान्हर्तुमर्हति ॥ ०१३ ॥

वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ।
द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्वाद्युधिष्ठिर ॥ ०१४ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः ।
अल्पं वापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ ०१५ ॥

दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत्क्रमः ।
सवर्णासु तु जातानां समान्भागान्प्रकल्पयेत् ॥ ०१६ ॥

अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।
त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ ०१७ ॥

स्मृता वर्णाश्च चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ।
हरेत्तु दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥ ०१८ ॥

तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ ०१९ ॥

आनृशंस्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते ।
यत्र तत्र समुत्पन्नो गुणायैवोपकल्पते ॥ ०२० ॥

यदि वाप्येकपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ ०२१ ॥

त्रैवार्षिकाद्यदा भक्तादधिकं स्याद्विजस्य तु ।
यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्धनम् ॥ ०२२ ॥

त्रिसाहस्रपरो दायः स्त्रियो देयो धनस्य वै ।
तच्च भर्त्रा धनं दत्तं नादत्तं भोक्तुमर्हति ॥ ०२३ ॥

स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् ।
नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चन ॥ ०२४ ॥

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।
ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा ॥ ०२५ ॥

सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनन्दन ॥ ०२५ ॥

एवमेतत्समुद्दिष्टं धर्मेषु भरतर्षभ ।
एतद्धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्धनम् ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः ।
केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ ०२७ ॥

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ ०२८ ॥

कस्मात्ते विषमं भागं भजेरन्नृपसत्तम ।
यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥ ०२९ ॥

भीष्म उवाच ॥

दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परंतप ।
प्रोक्तेन चैकनाम्नायं विशेषः सुमहान्भवेत् ॥ ०३० ॥

तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम् ।
सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात्सा च ताभ्यो गरीयसी ॥ ०३१ ॥

स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दन्तधावनमञ्जनम् ।
हव्यं कव्यं च यच्चान्यद्धर्मयुक्तं भवेद्गृहे ॥ ०३२ ॥

न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुमर्हति ।
ब्राह्मणी त्वेव तत्कुर्याद्ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ०३३ ॥

अन्नं पानं च माल्यं च वासांस्याभरणानि च ।
ब्राह्मण्यै तानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ॥ ०३४ ॥

मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।
तत्राप्येष महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥ ०३५ ॥

अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ।
यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ०३६ ॥

ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् ।
राजन्विशेषो नास्त्यत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ०३७ ॥

न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम ॥ ०३८ ॥

भूयोऽपि भूयसा हार्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ०३८ ॥

यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् ॥ ०३९ ॥

श्रीश्च राज्यं च कोशश्च क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
विहितं दृश्यते राजन्सागरान्ता च मेदिनी ॥ ०४० ॥

क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ।
राजा दण्डधरो राजन्रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥ ०४१ ॥

ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥ ०४२ ॥

प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वा धर्मं शाश्वतमव्ययम् ।
लुप्यमानाः स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ ०४३ ॥

दस्युभिर्ह्रियमाणं च धनं दाराश्च सर्वशः ।

सर्वेषामेव वर्णानां त्राता भवति पार्थिवः ॥ ०४४ ॥

भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः ।
भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ०४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्तं ते विधिवद्राजन्ब्राह्मणस्वे पितामह ।
इतरेषां तु वर्णानां कथं विनियमो भवेत् ॥ ०४६ ॥

भीष्म उवाच ॥

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ०४७ ॥

एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्वं युधिष्ठिर ॥ ०४८ ॥

क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोंऽशान्पितुर्धनात् ।
युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेच्च तत् ॥ ०४९ ॥

वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन्शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।
सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ०५० ॥

एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ०५१ ॥

वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।
शूद्रायां चैव कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ०५२ ॥

पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्वं भरतर्षभ ।

तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ०५३ ॥

वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोंऽशाः पितुर्धनात् ।
पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ०५४ ॥

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
त्रिभिर्वर्णैस्तथा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥ ०५५ ॥

शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथञ्चन ।
शूद्रस्य समभागः स्याद्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ०५६ ॥

जातानां समवर्णासु पुत्राणामविशेषतः ।
सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धने स्मृतः ॥ ०५७ ॥

ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥ ०५८ ॥

समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
विवाहवैशेष्यकृतः पूर्वः पूर्वो विशिष्यते ॥ ०५९ ॥

हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुतेष्वपि ।
मध्यमो मध्यमं चैव कनीयांस्तु कनीयसम् ॥ ०६० ॥

एवं जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः ।
महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ०६१ ॥

वर्णसंकरः

अध्याय ०४८

युधिष्ठिर उवाच ॥

अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात् ।
अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसङ्करः ॥ ००१ ॥

तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसङ्करे ।
को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
असृजत्स ह यज्ञार्थे पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ००३ ॥

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ००४ ॥

परं शवाद्ब्राह्मणस्यैष पुत्रः ; शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।
शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्या ;त्स्वं चारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ००५ ॥

सर्वानुपायानपि संप्रधार्य ; समुद्धरेत्स्वस्य कुलस्य तन्तुम् ।
ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य ; शुश्रूषवान्दानपरायणः स्यात् ॥ ००६ ॥

तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्द्वयोरात्मास्य जायते ।
हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥ ००७ ॥

द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ००८ ॥

अतो विशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।
बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ००९ ॥

अयाज्यं क्षत्रियो व्रात्यं सूतं स्तोमक्रियापरम् ।
वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ ०१० ॥

शूद्रश्चण्डालमत्युग्रं वध्यघ्नं बाह्यवासिनम् ।
ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ॥ ०११ ॥

एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसङ्करजाः प्रभो ॥ ०११ ॥

बन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ।
शूद्रान्निषादो मत्स्यघ्नः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ ०१२ ॥

शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्रामधर्मिणः ।
ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षा स वनजीवनः ॥ ०१३ ॥

एतेऽपि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरा हीनयोनिषु ॥ ०१४ ॥

यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्यात्तु जायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥ ०१५ ॥

ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
परस्परस्य वर्तन्तो जनयन्ति विगर्हितान् ॥ ०१६ ॥

यथा च शूद्रो ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते ।
एवं बाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रसूयते ॥ ०१७ ॥

प्रतिलोमं तु वर्तन्तो बाह्याद्बाह्यतरं पुनः ।

हीना हीनात्प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ॥ ०१८ ॥

अगम्यागमनाच्चैव वर्तते वर्णसङ्करः ।
व्रात्यानामत्र जायन्ते सैरन्ध्रा मागधेषु च ॥ ०१९ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ॥ ०१९ ॥

अतश्चायोगवं सूते वागुरावनजीवनम् ।
मैरेयकं च वैदेहः संप्रसूतेऽथ माधुकम् ॥ ०२० ॥

निषादो मुद्गरं सूते दाशं नावोपजीविनम् ।
मृतपं चापि चण्डालः श्वपाकमतिकुत्सितम् ॥ ०२१ ॥

चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मांसस्वादुकरं सूदं सौगन्धमिति सञ्ज्ञितम् ॥ ०२२ ॥

वैदेहकाच्च पापिष्ठं क्रूरं भार्यौपजीविनम् ।
निषादान्मद्रनाभं च खरयानप्रयायिनम् ॥ ०२३ ॥

चण्डालात्पुल्कसं चापि खराश्वगजभोजिनम् ।
मृतचेलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनम् ॥ ०२४ ॥

आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णासु ते त्रयः ।
क्षुद्रो वैदेहकादन्ध्रो बहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ ०२५ ॥

कारावरो निषाद्यां तु चर्मकारात्प्रजायते ।
चण्डालात्पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ ०२६ ॥

आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यां संप्रजायते ।
चण्डालेन तु सौपाको मौद्गल्यसमवृत्तिमान् ॥ ०२७ ॥

निषादी चापि चण्डालात्पुत्रमन्तावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यैरपि बहिष्कृतम् ॥ ०२८ ॥

इत्येताः सङ्करे जात्यः पितृमातृव्यतिक्रमात् ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ०२९ ॥

चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
वर्णानां धर्महीनेषु सञ्ज्ञा नास्तीह कस्यचित् ॥ ०३० ॥

यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ।
बाह्या बाह्यैस्तु जायन्ते यथावृत्ति यथाश्रयम् ॥ ०३१ ॥

चतुष्पथश्मशानानि शैलांश्चान्यान्वनस्पतीन् ।
युञ्जन्ते चाप्यलङ्कारांस्तथोपकरणानि च ॥ ०३२ ॥

गोब्राह्मणार्थे साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यमथ क्षमा ॥ ०३३ ॥

स्वशरीरैः परित्राणं बाह्यानां सिद्धिकारकम् ।
मनुजव्याघ्र भवति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ०३४ ॥

यथोपदेशं परिकीर्तितासु ; नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ।
विहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादये ;त्तितीर्षमाणं सलिले यथोपलम् ॥ ०३५ ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
नयन्ते ह्युत्पथं नार्यः कामक्रोधवशानुगम् ॥ ०३६ ॥

स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
इत्यर्थं न प्रसज्जन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ०३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कथं विद्यामहे नृप ॥ ०३८ ॥

भीष्म उवाच ॥

योनिसङ्कलुषे जातं नानाचारसमाहितम् ।
कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥ ०३९ ॥

अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ०४० ॥

पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथोभयम् ।
न कथञ्चन सङ्कीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ०४१ ॥

यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ।
व्याघ्रश्चित्रैस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ ०४२ ॥

कुलस्रोतसि संछन्ने यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ०४३ ॥

आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि ।
स्ववर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥ ०४४ ॥

नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ।
जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥ ०४५ ॥

शरीरमिह सत्त्वेन नरस्य परिकृष्यते ।
ज्येष्ठमध्यावरं सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ०४६ ॥

ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।

अपि शूद्रं तु सद्वृत्तं धर्मज्ञमभिपूजयेत् ॥ ०४७ ॥

आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः ; स्वशीलचारित्रकृतैः शुभाशुभैः ।
प्रनष्टमप्यात्मकुलं तथा नरः ; पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मभिः ॥ ०४८ ॥

योनिष्वेतासु सर्वासु सङ्कीर्णास्वितरासु च ।
यत्रात्मानं न जनयेद्बुधस्ताः परिवर्जयेत् ॥ ०४९ ॥

पुत्रप्रणिधिः

अध्याय ०४९

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि पुत्रान्कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्पृथक् ।
कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ ००१ ॥

विप्रवादाः सुबहुशः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः ।
अत्र नो मुह्यतां राजन्संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः ।
नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा ॥ ००३ ॥

पतितस्य च भार्यायां भर्त्रा सुसमवेतया ।
तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्यूढश्च तथापरः ॥ ००४ ॥

षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।
इत्येते ते समाख्यातास्तान्विजानीहि भारत ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा ।
एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ००७ ॥

एको द्विवर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः ।
षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाञ्शृणु ॥ ००८ ॥

चण्डालो व्रात्यवेनौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च ।
वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रयः ॥ ००९ ॥

मागधो वामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ ०१० ॥

ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ।
पुत्रेरेतो न शक्यं हि मिथ्या कर्तुं नराधिप ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम् ।
तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ।
अध्यूढः समयं भित्त्वेत्येतदेव निबोध मे ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

रेतोजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ।
अध्यूढं विद्म वै पुत्रं हित्वा च समयं कथम् ॥ ०१४ ॥

भीष्म उवाच ॥

आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥ ०१५ ॥

पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशां पते ।
तत्र क्षेत्रं प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥ ०१६ ॥

अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।
न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ ॥ ०१७ ॥

कश्चिच्च कृतकः पुत्रः सङ्ग्रहादेव लक्ष्यते ।
न तत्र रेतः क्षेत्रं वा प्रमाणं स्याद्युधिष्ठिर ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कीदृशः कृतकः पुत्रः सङ्ग्रहादेव लक्ष्यते ।
शुक्रं क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥ ०१९ ॥

भीष्म उवाच ॥

मातापितृभ्यां संत्यक्तं पथि यं तु प्रलक्षयेत् ।
न चास्य मातापितरौ ज्ञायेते स हि कृत्रिमः ॥ ०२० ॥

अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन्संप्रतिलक्षयेत् ।
सवर्णस्तं च पोषेत सवर्णस्तस्य जायते ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम् ।
देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ०२२ ॥

भीष्म उवाच ॥

आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामिवत्तथा ।
त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सवर्णं प्रतिपद्यते ।
तद्गोत्रवर्णतस्तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ॥ ०२४ ॥

अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णेन युधिष्ठिर ।
संस्कर्तुं मातृगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये ॥ ०२५ ॥

कानीनाध्यूढजौ चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बिषौ ।
तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ॥ ०२६ ॥

क्षेत्रजो वाप्यपसदो येऽध्यूढास्तेषु चाप्यथ ।
आत्मवद्वै प्रयुञ्जीरन्संस्कारं ब्राह्मणादयः ॥ ०२७ ॥

धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२८ ॥

च्यवनोपाख्यानम्

अध्याय ०५०

युधिष्ठिर उवाच ॥

दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।
महाभाग्यं गवां चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।
नहुषस्य च संवादं महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ ००२ ॥

पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।
उदवासकृतारम्भो बभूव सुमहाव्रतः ॥ ००३ ॥

निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ।
वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ००४ ॥

आदधत्सर्वभूतेषु विस्रम्भं परमं शुभम् ।
जलेचरेषु सत्त्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ००५ ॥

स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ ००६ ॥

गङ्गायमुनयोर्वेगं सुभीमं भीमनिःस्वनम् ।
प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ००७ ॥

गङ्गा च यमुना चैव सरितश्चानुगास्तयोः ।
प्रदक्षिणमृषिं चक्रुर्न चैनं पर्यपीडयन् ॥ ००८ ॥

अन्तर्जले स सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनिः ।
ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।
उपाजिघ्रन्त च तदा मत्स्यास्तं हृष्टमानसाः ॥ ०१० ॥

तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ ०१० ॥

ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ।
तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥ ०११ ॥

निषादा बहवस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चिताः ।
व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्तिनः ॥ ०१२ ॥

अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ ०१२ ॥

जालं च योजयामासुर्विशेषेण जनाधिप ।
मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ०१३ ॥

ततस्ते बहुभिर्योगैः कैवर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।
गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ ०१४ ॥

जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।
विस्तारायामसंपन्नं यत्तत्र सलिले क्षमम् ॥ ०१५ ॥

ततस्ते सुमहच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् ।
प्रकीर्य सर्वतः सर्वे जालं चकृषिरे तदा ॥ ०१६ ॥

अभीतरूपाः संहृष्टास्तेऽन्योन्यवशवर्तिनः ।
बबन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथान्याञ्जलचारिणः ॥ ०१७ ॥

तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।
आकर्षन्त महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ ०१८ ॥

नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
लग्नैः शङ्खगणैर्गात्रैः कोष्ठैश्चित्रैरिवावृतम् ॥ ०१९ ॥

तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥ ०२० ॥

परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।
मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसङ्कर्षणेन च ॥ ०२१ ॥

स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।
बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ ०२२ ॥

निषादा ऊचुः ॥

अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ ०२३ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुध्वं समाहिताः ॥ ०२४ ॥

प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ।
संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलाध्युषितानिमान् ॥ ०२५ ॥

इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः ।
सर्वे विषण्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ ०२६ ॥

च्यवननहुषसंवादः

अध्याय ०५१

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा च्यवनं तं तथागतम् ।
त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहितः ॥ ००१ ॥

शौचं कृत्वा यथान्यायं प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ।
आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ ००२ ॥

अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
सत्यव्रतं महाभागं देवकल्पं विशां पते ॥ ००३ ॥

नहुष उवाच ॥

करवाणि प्रियं किं ते तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
सर्वं कर्तास्मि भगवन्यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ००४ ॥

च्यवन उवाच ॥

श्रमेण महता युक्ताः कैवर्ता मत्स्यजीविनः ।
मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ००५ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्रं दीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
निष्क्रयार्थं भगवतो यथाह भृगुनन्दनः ॥ ००६ ॥

च्यवन उवाच ॥

सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे नृप ।
सदृशं दीयतां मूल्यं स्वबुद्ध्या निश्चयं कुरु ॥ ००७ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्राणां शतं क्षिप्रं निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
स्यादेतत्तु भवेन्मूल्यं किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ००८ ॥

च्यवन उवाच ॥

नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवर्षभ ।
दीयतां सदृशं मूल्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ००९ ॥

नहुष उवाच ॥

कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निषादेभ्यः पुरोहित ।
यदेतदपि नौपम्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ ०१० ॥

च्यवन उवाच ॥

राजन्नार्हाम्यहं कोटिं भूयो वापि महाद्युते ।
सदृशं दीयतां मूल्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥ ०११ ॥

नहुष उवाच ॥

अर्धराज्यं समग्रं वा निषादेभ्यः प्रदीयताम् ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये किं वान्यन्मन्यसे द्विज ॥ ०१२ ॥

च्यवन उवाच ॥

अर्धराज्यं समग्रं वा नाहमर्हामि पार्थिव ।
सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा नहुषो दुःखकर्शितः ।
स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ ०१४ ॥

तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।
नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः ॥ ०१५ ॥

स समाभाष्य राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ।
तोषयिष्याम्यहं विप्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ ०१६ ॥

नाहं मिथ्यावचो ब्रूयां स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ०१७ ॥

नहुष उवाच ॥

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।
परित्रायस्व मामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥ ०१८ ॥

हन्याद्धि भगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् ।
किं पुनर्मां तपोहीनं बाहुवीर्यपरायणम् ॥ ०१९ ॥

अगाधेऽम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सहर्त्विजः ।

प्लवो भव महर्षे त्वं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ ०२० ॥

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।
उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥ ०२१ ॥

अनर्घेया महाराज द्विजा वर्णमहत्तमाः ।
गावश्च पृथिवीपाल गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ ०२२ ॥

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।
हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ ०२३ ॥

अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् ।
इदं प्रोवाच नृपते वाचा संतर्पयन्निव ॥ ०२४ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ ०२५ ॥

च्यवन उवाच ॥

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक्क्रीतोऽस्मि तेऽनघ ।
गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत ॥ ०२६ ॥

कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
गवां प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम् ॥ ०२७ ॥

गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।
अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ ०२८ ॥

स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।

गावो यज्ञप्रणेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ ०२९ ॥

अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।
अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ०३० ॥

तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।
गावो हि सुमहत्तेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ०३१ ॥

निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् ।
विराजयति तं देशं पाप्मानं चापकर्षति ॥ ०३२ ॥

गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।
गावः कामदुघा देव्यो नान्यत्किञ्चित्परं स्मृतम् ॥ ०३३ ॥

इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं पार्थिवर्षभ ।
गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ०३४ ॥

निषादा ऊचुः ॥

दर्शनं कथनं चैव सहास्माभिः कृतं मुने ।
सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ०३५ ॥

हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशनः ।
एवं त्वमपि धर्मात्मन्पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ०३६ ॥

प्रसादयामहे विद्वन्भवन्तं प्रणता वयम् ।
अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ०३७ ॥

च्यवन उवाच ॥

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।

नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ०३८ ॥

प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ।
दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैर्जालोद्धृतैः सह ॥ ०३९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तस्य प्रसादात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।
निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥ ०४० ॥

ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।
आरोहमाणांस्त्रिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ०४१ ॥

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।
वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ०४२ ॥

ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।
परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ०४३ ॥

ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।
तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ०४४ ॥

समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ०४५ ॥

निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।
नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश पुरं स्वकम् ॥ ०४६ ॥

एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
दर्शने यादृशः स्नेहः संवासे च युधिष्ठिर ॥ ०४७ ॥

महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विवक्षितम् ॥ ०४८ ॥

च्यवनकुशिकसंवादः

अध्याय ०५२

युधिष्ठिर उवाच ॥

संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः ।
तन्मे श्रृणु महाबाहो श्रुत्वा चाख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो ।
रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००२ ॥

कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
कथं ब्रह्मर्षिवंशे च क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ००३ ॥

तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय ।
कौशिकाच्च कथं वंशात्क्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ००४ ॥

अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै सुमहात्मनोः ।
रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ ००५ ॥

कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नप्तृष्वथाभवत् ।
एष दोषः सुतान्हित्वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ ००७ ॥

एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ।
आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मुनिपुङ्गवः ॥ ००८ ॥

सञ्चिन्त्य मनसा सर्वं गुणदोषबलाबलम् ।
दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ००९ ॥

च्यवनस्तमनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ।
वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥ ०१० ॥

कुशिक उवाच ॥

भगवन्सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्यते ।
प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥ ०११ ॥

यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ।
तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ।
कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ ०१३ ॥

प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ।
कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ ०१४ ॥

ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।

प्रत्यग्राहयदव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः ॥ ०१५ ॥

सत्कृत्य स तथा विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
भगवन्परवन्तौ स्वो ब्रूहि किं करवावहे ॥ ०१६ ॥

यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ।
यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ ०१७ ॥

इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।
राजा त्वमसि शाध्युर्वीं भृत्योऽहं परवांस्त्वयि ॥ ०१८ ॥

एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा ।
कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥ ०१९ ॥

न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ।
न च गा न च ते देशान्न यज्ञाञ्श्रूयतामिदम् ॥ ०२० ॥

नियमं कञ्चिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते ।
परिचर्योऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्यामविशङ्कया ॥ ०२१ ॥

एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्षतुः ।
प्रत्यब्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ॥ ०२२ ॥

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् ।
गृहोद्देशं ततस्तत्र दर्शनीयमदर्शयत् ॥ ०२३ ॥

इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् ।
प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ ०२४ ॥

अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा ।
अथर्षिश्चोदयामास पानमन्नं तथैव च ॥ ०२५ ॥

तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ।
किमन्नजातमिष्टं ते किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ ०२६ ॥

ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच जनाधिपम् ।
औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ॥ ०२७ ॥

तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ।
यथोपपन्नं चाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिपः ॥ ०२८ ॥

ततः स भगवान्भुक्त्वा दंपती प्राह धर्मवित् ।
स्वप्तुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥ ०२९ ॥

ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः ।
संविवेश नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ॥ ०३० ॥

न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः ।
संवाहितव्यौ पादौ मे जागर्तव्यं च वां निशि ॥ ०३१ ॥

अविशङ्कश्च कुशिकस्तथेत्याह स धर्मवित् ।
न प्रबोधयतां तं च तौ तदा रजनीक्षये ॥ ०३२ ॥

यथादेशं महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ तदा ।
बभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दंपती ॥ ०३३ ॥

ततः स भगवान्विप्रः समादिश्य नराधिपम् ।
सुष्वापैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥ ०३४ ॥

स तु राजा निराहारः सभार्यः कुरुनन्दन ।
पर्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः ॥ ०३५ ॥

भार्गवस्तु समुत्तस्थौ स्वयमेव तपोधनः ।
अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥ ०३६ ॥

तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्शितौ ।
भार्यापती मुनिश्रेष्ठो न च ताववलोकयत् ॥ ०३७ ॥

तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्वहः ।
अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत्क्षितौ ॥ ०३८ ॥

स मुहूर्तं समाश्वस्य सह देव्या महाद्युतिः ।
पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत्परमं तदा ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०५३

युधिष्ठिर उवाच ॥

तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा ।
भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया ।
परिश्रान्तो निववृते व्रीडितो नष्टचेतनः ॥ ००२ ॥

स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन ।
तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् ॥ ००३ ॥

अथ शून्येन मनसा प्रविवेश गृहं नृपः ।

ददर्श शयने तस्मिञ्शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ००४ ॥

विस्मितौ तौ तु दृष्ट्वा तं तदाश्चर्यं विचिन्त्य च ।
दर्शनात्तस्य च मुनेर्विश्रान्तौ संबभूवतुः ॥ ००५ ॥

यथास्थानं तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः ।
अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः ॥ ००६ ॥

तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ।
न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयशङ्कितौ ॥ ००७ ॥

प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विशां पते ।
तैलाभ्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥ ००८ ॥

तथेति तौ प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्शितौ ।
शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः ॥ ००९ ॥

ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संववाहतुः ।
न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ ०१० ॥

यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः ।
तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ॥ ०११ ॥

क्लृप्तमेव तु तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितम् ॥ ०११ ॥

असत्कृत्य तु तत्सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ।
स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ॥ ०१२ ॥

नासूयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्षभ ॥ ०१२ ॥

अथ स्नातः स भगवान्सिंहासनगतः प्रभुः ।

दर्शयामास कुशिकं सभार्यं भृगुनन्दनः ॥ ०१३ ॥

संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।
सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥ ०१४ ॥

आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपम् ।
राजा च समुपाजह्रे तदन्नं सह भार्यया ॥ ०१५ ॥

मांसप्रकारान्विविधाञ्शाकानि विविधानि च ।
वेसवारविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥ ०१६ ॥

रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षाडवान् ।
रसान्नानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनम् ॥ ०१७ ॥

फलानि च विचित्राणि तथा भोज्यानि भूरिशः ।
बदरेङ्गुदकाश्मर्यभल्लातकवटानि च ॥ ०१८ ॥

गृहस्थानां च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् ।
सर्वमाहारयामास राजा शापभयान्मुनेः ॥ ०१९ ॥

अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ।
ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ ०२० ॥

वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ।
सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ ०२१ ॥

न च तौ चक्रतुः कोपं दंपती सुमहाव्रतौ ।
तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ०२२ ॥

तत्रैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ।
सभार्यो वाग्यतः श्रीमान्न च तं कोप आविशत् ॥ ०२३ ॥

नित्यं संस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेश्मनि ।
शयनानि च मुख्यानि परिषेकाश्च पुष्कलाः ॥ ०२४ ॥

वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपार्जितम् ।
न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ ०२५ ॥

पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
सभार्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् ॥ ०२६ ॥

तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत साङ्ग्रामिको रथः ॥ ०२७ ॥

इत्युक्तः स मुनिस्तेन राज्ञा हृष्टेन तद्वचः ।
च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरञ्जयम् ॥ ०२८ ॥

सज्जीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते साङ्ग्रामिको मतः ।
सायुधः सपताकश्च सशक्तिः कणयष्टिमान् ॥ ०२९ ॥

किङ्किणीशतनिर्घोषो युक्तस्तोमरकल्पनैः ।
गदाखड्गनिबद्धश्च परमेषुशतान्वितः ॥ ०३० ॥

ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ।
भार्यां वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा ॥ ०३१ ॥

त्रिदंष्ट्रं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ०३२ ॥

भगवन्क्व रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दनः ।
यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः ॥ ०३३ ॥

एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाथ तं नृपम् ।
इतःप्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥ ०३४ ॥

श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणौ ।
सुखं चैवास्मि वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥ ०३५ ॥

नोत्सार्यः पथिकः कश्चित्तेभ्यो दास्याम्यहं वसु ।
ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि ॥ ०३६ ॥

सर्वं दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ ०३७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाब्रवीत् ।
यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥ ०३८ ॥

ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविकम् ।
कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्चाचलोपमाः ॥ ०३९ ॥

अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।
हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तिमत् ॥ ०४० ॥

तौ तीक्ष्णाग्रेण सहसा प्रतोदेन प्रचोदितौ ।
पृष्ठे विद्धौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥ ०४१ ॥

वेपमानौ विराहारौ पञ्चाशद्रात्रकर्शितौ ।
कथञ्चिदूहतुर्वीरौ दंपती तं रथोत्तमम् ॥ ०४२ ॥

बहुशो भृशविद्धौ तौ क्षरमाणौ क्षतोद्भवम् ।
ददृशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ०४३ ॥

तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।

अभिशापभयात्त्रस्तो न च किञ्चिदुवाच ह ॥ ०४४ ॥

द्वन्द्वशश्चाब्रुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् ।
क्रुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नैव शक्नुमः ॥ ०४५ ॥

अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ।
राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् ॥ ०४६ ॥

श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः ।
न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥ ०४७ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः स निर्विकारौ तौ दृष्ट्वा भृगुकुलोद्वहः ।
वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ०४८ ॥

तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथाज्ञप्तमथाकरोत् ।
ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ॥ ०४९ ॥

अवतीर्य रथश्रेष्ठाद्दंपती तौ मुमोच ह ।
विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ०५० ॥

स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं तद्ब्रूतामिति भारत ॥ ०५१ ॥

सुकुमारौ च तौ विद्वान्कराभ्यां मुनिसत्तमः ।
पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ०५२ ॥

अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह ।
विश्रान्तौ स्वः प्रभावात्ते ध्यानेनैवेति भार्गव ॥ ०५३ ॥

अथ तौ भगवान्प्राह प्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ।
न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ॥ ०५४ ॥

रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
कञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ॥ ०५५ ॥

गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि ।
इहस्थं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ॥ ०५६ ॥

न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् ।
यत्काङ्क्षितं हृदिस्थं ते तत्सर्वं संभविष्यति ॥ ०५७ ॥

इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥ ०५८ ॥

न मे मन्युर्महाभाग पूतोऽस्मि भगवंस्त्वया ।
संवृत्तौ यौवनस्थौ स्वो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ ॥ ०५९ ॥

प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य कृतास्त्वया ।
तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया ॥ ०६० ॥

इमां च देवीं पश्यामि मुने दिव्याप्सरोपमाम् ।
श्रिया परमया युक्तां यथादृष्टां मया पुरा ॥ ०६१ ॥

तव प्रसादात्संवृत्तमिदं सर्वं महामुने ।
नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ०६२ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं च्यवनः कुशिकं तदा ।
आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ॥ ०६३ ॥

इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ।

प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ ०६४ ॥

तत एनमुपाजग्मुरमात्याः सपुरोहिताः ।
बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ०६५ ॥

तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥ ०६६ ॥

ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा सर्वाह्णिकक्रियाः ।
भुक्त्वा सभार्यो रजनीमुवास स महीपतिः ॥ ०६७ ॥

ततस्तु तौ नवमभिवीक्ष्य यौवनं; परस्परं विगतजराविवामरौ ।
ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ; श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तया ॥ ०६८ ॥

स चाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धन ;स्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमत् ।
मनीषया बहुविधरत्नभूषितं; ससर्ज यन्नास्ति शतक्रतोरपि ॥ ०६९ ॥

अध्याय ०५४

भीष्म उवाच ॥

ततः स राजा रात्र्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः ।
कृतपूर्वाह्णिकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ ००१ ॥

ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
मणिस्तम्भसहस्राढ्यं गन्धर्वनगरोपमम् ॥ ००२ ॥

तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा ॥ ००२ ॥

पर्वतान्रम्यसानूंश्च नलिनीश्च सपङ्कजाः ।
चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत ॥ ००३ ॥

शाद्वलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ००३ ॥

सहकारान्प्रफुल्लांश्च केतकोद्दालकान्धवान् ।
अशोकान्मुचुकुन्दांश्च फुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् ॥ ००४ ॥

चम्पकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्वञ्जुलानपि ।
पुष्पितान्कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ ००५ ॥

श्यामां वारणपुष्पीं च तथाष्टापदिकां लताम् ।
तत्र तत्र परिक्लृप्ता ददर्श स महीपतिः ॥ ००६ ॥

वृक्षान्पद्मोत्पलधरान्सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ।
विमानच्छन्दकांश्चापि प्रासादान्पद्मसंनिभान् ॥ ००७ ॥

शीतलानि च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ।
आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥ ००८ ॥

पर्यङ्कान्सर्वसौवर्णान्परार्ध्यास्तरणास्तृतान् ।
भक्ष्यभोज्यमनन्तं च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ ००९ ॥

वाणीवादाञ्छुकांश्चापि शारिकाभृङ्गराजकान् ।
कोकिलाञ्छतपत्रांश्च कोयष्टिमककुक्कुटान् ॥ ०१० ॥

मयूरान्कुक्कुटांश्चापि पुत्रकाञ्जीवजीवकान् ।
चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रसाह्वयान् ॥ ०११ ॥

समन्ततः प्रणदितान्ददर्श सुमनोहरान् ।
क्वचिदप्सरसां संघान्गान्धर्वाणां च पार्थिव ॥ ०१२ ॥

कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ।
न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ ०१३ ॥

गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्ययनध्वनिम् ।
हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥ ०१४ ॥

तं दृष्ट्वात्यद्भुतं राजा मनसाचिन्तयत्तदा ।
स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ ०१५ ॥

अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ।
उत्तरान्वा कुरून्पुण्यानथ वाप्यमरावतीम् ॥ ०१६ ॥

किं त्विदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् ।
एवं सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुङ्गवम् ॥ ०१७ ॥

तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले ।
महार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ०१८ ॥

तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
अन्तर्हितस्ततो भूयश्च्यवनः शयनं च तत् ॥ ०१९ ॥

ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ॥ ०२० ॥

एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥ ०२० ॥

क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः ।
गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत ॥ ०२१ ॥

निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।
कुशवल्मीकभूयिष्ठं बभूव च यथा पुरा ॥ ०२२ ॥

ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
विस्मयं परमं प्राप्तस्तद्दृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ ०२३ ॥

ततः प्रोवाच कुशिको भार्यां हर्षसमन्वितः ।
पश्य भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ ०२४ ॥

प्रसादाद्भृगुमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
तपसा तदवाप्यं हि यन्न शक्यं मनोरथैः ॥ ०२५ ॥

त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ।
तपसा हि सुतप्तेन क्रीडत्येष तपोधनः ॥ ०२६ ॥

अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेश्च्यवनस्य महात्मनः ।
इच्छन्नेष तपोवीर्यादन्या.ण्ल्लोकान्सृजेदपि ॥ ०२७ ॥

ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ।
उत्सहेदिह कर्तुं हि कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ ०२९ ॥

इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ।
संप्रेक्ष्योवाच स नृपं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ ०३० ॥

इत्युक्तः सहभार्यस्तमभ्यगच्छन्महामुनिम् ।
शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत स पार्थिवः ॥ ०३१ ॥

तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् ।
निषीदेत्यब्रवीद्धीमान्सान्त्वयन्पुरुषर्षभ ॥ ०३२ ॥

ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ०३३ ॥

राजन्सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चसु यत्त्वया ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै ॥ ०३४ ॥

सम्यगाराधितः पुत्र त्वयाहं वदतां वर ।
न हि ते वृजिनं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ०३५ ॥

अनुजानीहि मां राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ०३६ ॥

कुशिक उवाच ॥

अग्निमध्यगतेनेदं भगवन्संनिधौ मया ।
वर्तितं भृगुशार्दूल यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु ॥ ०३७ ॥

एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।
यत्प्रीतोऽसि समाचारात्कुलं पूतं ममानघ ॥ ०३८ ॥

एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम् ।
एतद्राज्यफलं चैव तपश्चैतत्परं मम ॥ ०३९ ॥

यदि तु प्रीतिमान्विप्र मयि त्वं भृगुनन्दन ।
अस्ति मे संशयः कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०४० ॥

अध्याय ०५५

च्यवन उवाच ॥

वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि ।
तं च ब्रूहि नरश्रेष्ठ सर्वं संपादयामि ते ॥ ००१ ॥

कुशिक उवाच ॥

यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ॥ ००२ ॥

शयनं चैकपार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ।
अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिश्च मुनिपुङ्गव ॥ ००३ ॥

अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ।
पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ००४ ॥

तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ।
समुपानीय विविधं यद्दग्धं जातवेदसा ॥ ००५ ॥

निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया ॥ ००५ ॥

धनानां च विसर्गस्य वनस्यापि च दर्शनम् ।
प्रासादानां बहूनां च काञ्चनानां महामुने ॥ ००६ ॥

मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्कानां च दर्शनम् ।
पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ ००७ ॥

अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो दिवानिशम् ।
न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ००८ ॥

एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ००८ ॥

च्यवन उवाच ॥

शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।
न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ ००९ ॥

पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे ।
श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०१० ॥

ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः ।
पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ ०११ ॥

ततः स्वकुलरक्षार्थमहं त्वा समुपागमम् ।
चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधक्षुः कुलं तव ॥ ०१२ ॥

ततोऽहमागम्य पुरा त्वामवोचं महीपते ।
नियमं कञ्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ ०१३ ॥

न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे ।
तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्ततोऽन्यथा ॥ ०१४ ॥

एतां बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् ।
सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्बोधयेदिति पार्थिव ॥ ०१५ ॥

यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोधितः ।
अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ ०१६ ॥

उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते ।
पृच्छेः क्व यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ ०१७ ॥

अन्तर्हितश्चास्मि पुनः पुनरेव च ते गृहे ।
योगमास्थाय संविष्टो दिवसानेकविंशतिम् ॥ ०१८ ॥

क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप ।
एतां बुद्धिं समास्थाय कर्शितौ वां मया क्षुधा ॥ ०१९ ॥

न च तेऽभूत्सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव ।
सभार्यस्य नरश्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥ ०२० ॥

भोजनं च समानाय्य यत्तदादीपितं मया ।
क्रुध्येथा यदि मात्सर्यादिति तन्मर्षितं च ते ॥ ०२१ ॥

ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।
सभार्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ ०२२ ॥

अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं चापि तेन ते ।
धनोत्सर्गेऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रधर्षयत् ॥ ०२३ ॥

ततः प्रीतेन ते राजन्पुनरेतत्कृतं तव ।
सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ ०२४ ॥

प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतम् ।
यत्ते वनेऽस्मिन्नृपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनम् ॥ ०२५ ॥

स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्सशरीरेण पार्थिव ।
मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ॥ ०२६ ॥

निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ।
तत्र यासीत्स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मम ॥ ०२७ ॥

ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।
अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥ ०२८ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् ।
ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता ॥ ०२९ ॥

भविष्यत्येष ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः ।
तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ०३० ॥

वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा ।
पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्वी पावकद्युतिः ॥ ०३१ ॥

यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति ।
त्रयाणां चैव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०३२ ॥

वरं गृहाण राजर्षे यस्ते मनसि वर्तते ।
तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ०३३ ॥

कुशिक उवाच ॥

एष एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने ।
भवत्वेतद्यथात्थ त्वं तपः पौत्रे ममानघ ॥ ०३४ ॥

ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेष मे वरः ॥ ०३४ ॥

पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ।
कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ॥ ०३५ ॥

कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०५६

च्यवन उवाच ॥

अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव ।
यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥ ००१ ॥

भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेव जनाधिप ।
ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना ॥ ००२ ॥

क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।
आ गर्भादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ००३ ॥

तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविवर्धनः ।
और्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ००४ ॥

स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति ।
महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ००५ ॥

कञ्चित्कालं तु तं वह्निं स एव शमयिष्यति ।
समुद्रे वडवावक्त्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥ ००६ ॥

पुत्रं तस्य महाभागमृचीकं भृगुनन्दनम् ।
साक्षात्कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ॥ ००७ ॥

क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ।
स तु तं प्रतिगृह्यैव पुत्रे सङ्क्रामयिष्यति ॥ ००८ ॥

जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि ।
स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ००९ ॥

कुलात्तु तव धर्मात्मन्कन्यां सोऽधिगमिष्यति ।
उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य नृपसत्तम ॥ ०१० ॥

गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः ।
ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं राममुत्पादयिष्यति ॥ ०११ ॥

क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ।
विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम् ॥ ०१२ ॥

तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ॥ ०१२ ॥

स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ।
पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति ॥ ०१३ ॥

तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।
भविता त्वं च संबन्धी भृगूणां भावितात्मनाम् ॥ ०१४ ॥

भीष्म उवाच ॥

कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ।
श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ०१५ ॥

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ ०१५ ॥

च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् ।
वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः ॥ ०१६ ॥

बाढमेवं ग्रहीष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ।

ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् ॥ ०१७ ॥

एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ।
अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा ॥ ०१८ ॥

एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ।
भृगूणां कुशिकानां च प्रति संबन्धकारणम् ॥ ०१९ ॥

यथोक्तं मुनिना चापि तथा तदभवन्नृप ।
जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ ०२० ॥

यमनियमफलानि

अध्याय ०५७

युधिष्ठिर उवाच ॥

मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः ।
हीनां पार्थिवसंघातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ ००१ ॥

प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वापि भारत ।
कोटिशः पुरुषान्हत्वा परितप्ये पितामह ॥ ००२ ॥

का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।
या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ००३ ॥

वयं हि तान्गुरून्हत्वा ज्ञातींश्च सुहृदोऽपि च ।

अवाक्शीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ ००४ ॥

शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोग्रेण भारत ।
उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्वतोऽहं विशां पते ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ।
परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ००६ ॥

रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्त्वयि ।
या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावेषु भारत ॥ ००७ ॥

तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ००८ ॥

ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तथैव च ।
सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

धनं प्राप्नोति तपसा मौनं ज्ञानं प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ ०१० ॥

अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले ।
फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥ ०११ ॥

पयोभक्षो दिवं याति स्नानेन द्रविणाधिकः ।
गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥ ०१२ ॥

गवाढ्यः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशनात् ।
स्त्रियस्त्रिषवणस्नानाद्वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ ०१३ ॥

नित्यस्नायी भवेद्दक्षः संध्ये तु द्वे जपन्द्विजः ।
मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ ०१४ ॥

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ ०१५ ॥

शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ०१६ ॥

रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
आमिषप्रतिसंहारात्प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ ०१७ ॥

उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ ०१८ ॥

कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलम् ॥ ०१९ ॥

पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
अन्नपानप्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥ ०२० ॥

सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ ०२१ ॥

दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ।
प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ०२२ ॥

गन्धमाल्यनिवृत्त्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
केशश्मश्रून्धारयतामग्र्या भवति संततिः ॥ ०२३ ॥

उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।

कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ ०२४ ॥

दासीदासमलङ्कारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ ०२५ ॥

क्रतुभिश्चोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
लभते च चिरं स्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ॥ ०२६ ॥

सुवर्णशृङ्गैस्तु विभूषितानां ; गवां सहस्रस्य नरः प्रदाता ।
प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक ;मित्येवमाहुर्मुनिदेवसंघाः ॥ ०२७ ॥

प्रयच्छते यः कपिलां सचैलां ; कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुघास्य भूत्वा ; नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ ०२८ ॥

यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा ;स्तावत्फलं प्राप्नुते गोप्रदाता ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व ;मासप्तमं तारयते परत्र ॥ ०२९ ॥

सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं ; कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय ; लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ०३० ॥

स्वकर्मभिर्मानवं संनिबद्धं ; तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता ; दानं गवां तारयते परत्र ॥ ०३१ ॥

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां ; भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च ; स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ ०३२ ॥

नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं ; ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय ; तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु ॥ ०३३ ॥

धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्वै ;र्लोकानवाप्नोति नरो वसूनाम् ।
स्वर्गाय चाहुर्हि हिरण्यदानं ; ततो विशिष्टं कनकप्रदानम् ॥ ०३४ ॥

छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं; यानं तथोपानहसंप्रदाने ।
वस्त्रप्रदानेन फलं सुरूपं; गन्धप्रदाने सुरभिर्नरः स्यात् ॥ ०३५ ॥

पुष्पोपगं वाथ फलोपगं वा; यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय ।
स स्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं; लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥ ०३६ ॥

भक्षान्नपानीयरसप्रदाता; सर्वानवाप्नोति रसान्प्रकामम् ।
प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता; प्राप्नोति तानेव न संशयोऽत्र ॥ ०३७ ॥

स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि; स्नानानि माल्यानि च मानवो यः ।
दद्याद्द्विजेभ्यः स भवेदरोग;स्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ०३८ ॥

बीजैरशून्यं शयनैरुपेतं; दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं; लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ०३९ ॥

सुगन्धचित्रास्तरणोपपन्नं; दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ।
रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां; भार्यामयत्नोपगतां लभेत्सः ॥ ०४० ॥

पितामहस्यानुचरो वीरशायी भवेन्नरः ।
नाधिकं विद्यते तस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥ ०४१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः ।
नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ०४२ ॥

ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान्भरतर्षभ ।
पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचत्विति प्रभुः ॥ ०४३ ॥

ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी ।

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं बाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ०४४ ॥

ब्राह्मणप्रशंसा

अध्याय ०५८

युधिष्ठिर उवाच ॥

यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ।
तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुङ्गव ॥ ००१ ॥

कौतूहलं हि परमं तत्र मे वर्तते प्रभो ।
दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहम् ।
यच्चाभिलषितं दद्यात्तृषितायाभियाचते ॥ ००३ ॥

दत्तं मन्येत यद्दत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ।
दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ००४ ॥

हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।
एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् ॥ ००५ ॥

एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।
दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः ॥ ००६ ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ००७ ॥

प्रियाणि लभते लोके प्रियदः प्रियकृत्तथा ।
प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ००८ ॥

याचमानमभीमानादाशावन्तमकिञ्चनम् ।
यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ००९ ॥

अमित्रमपि चेद्दीनं शरणैषिणमागतम् ।
व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ ०१० ॥

कृशाय ह्रीमते तात वृत्तिक्षीणाय सीदते ।
अपहन्यात्क्षुधं यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ०११ ॥

ह्रिया तु नियतान्साधून्पुत्रदारैश्च कर्शितान् ।
अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥ ०१२ ॥

आशिषं ये न देवेषु न मर्त्येषु च कुर्वते ।
अर्हन्तो नित्यसत्त्वस्था यथालब्धोपजीविनः ॥ ०१३ ॥

आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।
तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् ॥ ०१४ ॥

कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
निमन्त्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥ ०१५ ॥

यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ ०१६ ॥

विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्यजीविनः ।
गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ०१७ ॥

तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारनिरतेषु च ।
यत्करिष्यसि कल्याणं तत्त्वा लोकेषु धास्यति ॥ ०१८ ॥

यथाग्निहोत्रं सुहुतं सायं प्रातर्द्विजातिना ।
तथा भवति दत्तं वै द्विजेभ्योऽथ कृतात्मना ॥ ०१९ ॥

एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात वर्तताम् ॥ ०२० ॥

निवापो दानसदृशस्तादृशेषु युधिष्ठिर ।
निवपन्पूजयंश्चैव तेष्वानृण्यं निगच्छति ॥ ०२१ ॥

य एव नो न कुप्यन्ति न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि ।
त एव नः पूज्यतमा ये चान्ये प्रियवादिनः ॥ ०२२ ॥

ये नो न बहु मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे ।
पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाभयम् ॥ ०२३ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुब्रह्मधरा हि ते ।
क्षत्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति वै द्विजे ॥ ०२४ ॥

अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणान्मा स्म पर्यश्नीर्वासोभिरशनेन च ॥ ०२५ ॥

यच्छोभार्थं बलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ।
तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ ०२६ ॥

नमस्कार्यास्त्वया विप्रा वर्तमाना यथातथम् ।

यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ ०२७ ॥

को ह्यन्यः सुप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् ।
वृत्तिमर्हत्युपक्षेप्तुं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥ ०२८ ॥

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तथास्माकं द्विजातयः ॥ ०२९ ॥

यदि नो ब्राह्मणास्तात संत्यजेयुरपूजिताः ।
पश्यन्तो दारुणं कर्म सततं क्षत्रिये स्थितम् ॥ ०३० ॥

अवेदानामकीर्तीनामलोकानामयज्वनाम् ।
कोऽस्माकं जीवितेनार्थस्तद्धि नो ब्राह्मणाश्रयम् ॥ ०३१ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः सनातनः ।
राजन्यो ब्राह्मणं राजन्पुरा परिचचार ह ॥ ०३२ ॥

वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ ०३२ ॥

दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
संस्पर्शपरिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥ ०३३ ॥

मृदुभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ।
आशीविषानिव क्रुद्धांस्तानुपाचरत द्विजान् ॥ ०३४ ॥

अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ।
क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ॥ ०३५ ॥

ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥ ०३५ ॥

न मे पिता प्रियतरो न त्वं तात तथा प्रियः ।

न मे पितुः पिता राजन्न चात्मा न च जीवितम् ॥ ०३६ ॥

त्वत्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ०३७ ॥

ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाहं पाण्डुनन्दन ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ ०३८ ॥

पश्येयं च सतां लोकाञ्छुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ।
तत्र मे तात गन्तव्यमह्नाय च चिराय च ॥ ०३९ ॥

सोऽहमेतादृशा.ण्ल्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ।
यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ०४० ॥

अतिथियज्ञः

अध्याय ०५९

युधिष्ठिर उवाच ॥

यौ तु स्यातां चरणेनोपपन्नौ ; यौ विद्यया सदृशौ जन्मना च ।
ताभ्यां दानं कतरस्मै विशिष्ट ;मयाचमानाय च याचते च ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रेयो वै याचतः पार्थ दत्तमाहुरयाचते ।
अर्हत्तमो वै धृतिमान्कृपणादधृतात्मनः ॥ ००२ ॥

क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।
ब्राह्मणो धृतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ००३ ॥

याञ्चामाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ।
उद्वेजयति याचन्हि सदा भूतानि दस्युवत् ॥ ००४ ॥

म्रियते याचमानो वै तमनु म्रियते ददत् ।
ददत्सञ्जीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ।
अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥ ००६ ॥

यदि वै तादृशा राष्ट्रे वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
भस्मच्छन्नानिवाग्नींस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ००७ ॥

तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।
पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ ००८ ॥

तेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा ब्राह्मणेभ्यः परंतप ।
ददद्बहुविधान्दायानुपच्छन्दानयाचताम् ॥ ००९ ॥

यदग्निहोत्रे सुहुते सायंप्रातर्भवेत्फलम् ।
विद्यावेदव्रतवति तद्दानफलमुच्यते ॥ ०१० ॥

विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ।
गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ ०११ ॥

कृतैरावसथैर्हृद्यैः सप्रेष्यैः सपरिच्छदैः ।
निमन्त्रयेथाः कौन्तेय कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ ०१२ ॥

अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूतं युधिष्ठिर ।
कार्यमित्येव मन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ०१३ ॥

अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान्गृहान् ।
येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ ०१४ ॥

अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्त्रेताग्नीन्प्रीणयन्तु ते ॥ ०१५ ॥

माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
गा हिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव ॥ ०१६ ॥

तृतीयं सवनं तत्ते वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।
यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ ०१७ ॥

अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥ ०१८ ॥

एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥ ०१९ ॥

क्शात्रियधर्माः

अध्याय ०६०

युधिष्ठिर उवाच ॥

दानं यज्ञक्रिया चेह किं स्वित्प्रेत्य महाफलम् ।
कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ ००१ ॥

एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।
विद्वञ्जिज्ञासमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ ००२ ॥

अन्तर्वेद्यां च यद्दत्तं श्रद्धया चानृशंस्यतः ।
किं स्विन्निःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥ ००४ ॥

न तु पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाप्तदक्षिणैः ॥ ००५ ॥

अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।
श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ००६ ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयेद्द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।
मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥ ००७ ॥

यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।
यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्वन्नान्दक्षिणावतः ॥ ००८ ॥

इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।
पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ००९ ॥

प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान्बहुभारिणः ।
प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ ०१० ॥

यावतो वै साधुधर्मान्सन्तः संवर्तयन्त्युत ।
सर्वे ते चापि भर्तव्या नरा ये बहुभारिणः ॥ ०११ ॥

समृद्धः संप्रयच्छस्व ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
धेनूरनडुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानहौ ॥ ०१२ ॥

आज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्नाद्यानि भारत ।
अश्ववन्ति च यानानि वेश्मानि शयनानि च ॥ ०१३ ॥

एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत ।
अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ॥ ०१४ ॥

उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान्प्रतिपादय ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति ॥ ०१५ ॥

एवं पापैर्विमुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
स्रंसयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ ०१६ ॥

ततश्च ब्रह्मभूयस्त्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ ०१७ ॥

पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान्प्रजाश्च परिपालय ।
योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेष्वस्तु भारत ॥ ०१८ ॥

अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तारमदायकम् ।
तं स्म राजकलिं हन्युः प्रजाः संभूय निर्घृणम् ॥ ०१९ ॥

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ ०२० ॥

पापं कुर्वन्ति यत्किञ्चित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥ ०२१ ॥

अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनम् ॥ ०२२ ॥

शुभं वा यत्प्रकुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥ ०२३ ॥

जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥ ०२४ ॥

कुबेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
ज्ञातयस्त्वानुजीवन्तु सुहृदश्च परंतप ॥ ०२५ ॥

भूमिदानप्रशंसा

अध्याय ०६१

युधिष्ठिर उवाच ॥

इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिचोदना ।
बहुदेयाश्च राजानः किं स्विद्देयमनुत्तमम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अति दानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।

अचला ह्यक्षया भूमिर्दोग्ध्री कामाननुत्तमान् ॥ ००२ ॥

दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून्व्रीहियवांस्तथा ।
भूमिदः सर्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः ॥ ००३ ॥

यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते ।
न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥ ००४ ॥

अप्यल्पं प्रददुः पूर्वे पृथिव्या इति नः श्रुतम् ।
भूमिमेते ददुः सर्वे ये भूमिं भुञ्जते जनाः ॥ ००५ ॥

स्वकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ।
भूमिर्भूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥ ००६ ॥

य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां पृथिवीपतिः ।
पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥ ००७ ॥

यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
सङ्ग्रामे वा तनुं जह्याद्दद्याद्वा पृथिवीमिमाम् ॥ ००८ ॥

इत्येतां क्षत्रबन्धूनां वदन्ति परमाशिषम् ।
पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ००९ ॥

अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतम् ।
सैव पापं पावयति सैव पापात्प्रमोचयेत् ॥ ०१० ॥

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं जननी यथा ॥ ०११ ॥

नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
दानं वाप्यथ वा ज्ञानं नाम्नोऽस्याः परमं प्रियम् ॥ ०१२ ॥

तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः ॥ ०१२ ॥

नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चन ।
न वा पात्रेण वा गूहेदन्तर्धानेन वा चरेत् ॥ ०१३ ॥

ये चान्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्युरेवमसंशयम् ॥ ०१३ ॥

यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ।
भूमिं तु दत्त्वा साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ॥ ०१४ ॥

प्रेत्येह च स धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः ॥ ०१४ ॥

यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ।
न तस्य शत्रवो राजन्प्रशासन्ति वसुंधराम् ॥ ०१५ ॥

यत्किञ्चित्पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्शितः ।
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ ०१६ ॥

येऽपि सङ्कीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥ ०१७ ॥

अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ।
यो यजेदश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीम् ॥ ०१८ ॥

अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शङ्केरन्नपि पण्डिताः ।
अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमम् ॥ ०१९ ॥

सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
सर्वमेतन्महाप्राज्ञ ददाति वसुधां ददत् ॥ ०२० ॥

तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसंधता ।
गुरुदैवतपूजा च नातिवर्तन्ति भूमिदम् ॥ ०२१ ॥

भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ०२२ ॥

यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रं भरते सदा ।
अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वरसैर्मही ॥ ०२३ ॥

मृत्योर्वै किङ्करो दण्डस्तापो वह्नेः सुदारुणः ।
घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम् ॥ ०२४ ॥

पितॄंश्च पितृलोकस्थान्देवलोके च देवताः ।
संतर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुंधराम् ॥ ०२५ ॥

कृशाय म्रियमाणाय वृत्तिम्लानाय सीदते ।
भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥ ०२६ ॥

यथा धावति गौर्वत्सं क्षीरमभ्युत्सृजन्त्युत ।
एवमेव महाभाग भूमिर्भवति भूमिदम् ॥ ०२७ ॥

हलकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां सफलामपि ।
उदीर्णं वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति यमसादनम् ॥ ०२९ ॥

यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ॥ ०३० ॥

अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥ ०३१ ॥

मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ।
अस्मि.णल्लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ॥ ०३२ ॥

य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रितः ।
श्राद्धस्य हूयमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ०३३ ॥

कृत्यानामभिशस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ।
प्रायश्चित्तमहं कृत्वा पुनात्युभयतो दश ॥ ०३४ ॥

पुनाति य इदं वेद वेद चाहं तथैव च ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिर्वै शाश्वती मता ॥ ०३५ ॥

अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम् ।
यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च ताम् ॥ ०३६ ॥

सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।
राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥ ०३७ ॥

अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ०३८ ॥

सदा भवन्ति चोद्विग्नास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ०३९ ॥

अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ०४० ॥

तस्य राज्ञः शुभैरार्यैः कर्मभिर्निर्वृताः प्रजाः ।
योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ०४१ ॥

स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुंधराम् ॥ ०४२ ॥

आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।
ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ०४३ ॥

यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ०४४ ॥

आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ०४५ ॥

भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ०४६ ॥

एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
नानया सदृशं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ॥ ०४७ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ०४८ ॥

इष्ट्वा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
मघवा वाग्विदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥ ०४९ ॥

भगवन्केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ०५० ॥

इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
बृहस्पतिर्महातेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुम् ॥ ०५१ ॥

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ।
ददद्देतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ०५२ ॥

न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ०५३ ॥

ये शूरा निहता युद्धे स्वर्याता दानगृद्धिनः ।
सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ०५४ ॥

भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकगताः शूरा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ०५५ ॥

पञ्च पूर्वादिपुरुषाः षड्च ये वसुधां गताः ।
एकादश ददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ ०५६ ॥

रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरंदर ।
स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ०५७ ॥

महीं स्फीतां ददद्राजा सर्वकामगुणान्विताम् ।
राजाधिराजो भवति तद्धि दानमनुत्तमम् ॥ ०५८ ॥

सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ।
सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥ ०५९ ॥

सर्वकामदुघां धेनुं सर्वकामपुरोगमाम् ।
ददाति यः सहस्राक्ष स स्वर्गं याति मानवः ॥ ०६० ॥

मधुसर्पिःप्रवाहिन्यः पयोदधिवहास्तथा ।
सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ०६१ ॥

भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यते राजकिल्बिषात् ।

न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ०६२ ॥

ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं शस्त्रनिर्जिताम् ।
तं जनाः कथयन्तीह यावद्धरति गौरियम् ॥ ०६३ ॥

पुण्यामृद्धरसां भूमिं यो ददाति पुरंदर ।
न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणार्जिताः ॥ ०६४ ॥

सर्वथा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
भूर्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥ ०६५ ॥

अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये ।
समुत्सृजति तत्पापं जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ०६६ ॥

सागरान्सरितः शैलान्काननानि च सर्वशः ।
सर्वमेतन्नरः शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ ०६७ ॥

तडागान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च ।
स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ०६८ ॥

ओषधीः क्षीरसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्वितान् ।
काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ०६९ ॥

अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा च स्वाप्तदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥ ०७० ॥

दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
पूर्वदत्तां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ ०७१ ॥

न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ०७२ ॥

आहिताग्निं सदायज्ञं कृशभृत्यं प्रियातिथिम् ।
ये भरन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ ०७३ ॥

ब्राह्मणेष्वृणभूतं स्यात्पार्थिवस्य पुरंदर ।
इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ॥ ०७४ ॥

नाच्छिन्द्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ।
ब्राह्मणाय सुरश्रेष्ठ कृशभृत्याय कश्चन ॥ ०७५ ॥

अथाश्रु पतितं तेषां दीनानामवसीदताम् ।
ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यात्त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ०७६ ॥

भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
तस्य वासः सहस्राक्ष नाकपृष्ठे महीयते ॥ ०७७ ॥

इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमसङ्कुलाम् ।
गोश्ववाहनसंपूर्णां बाहुवीर्यसमार्जिताम् ॥ ०७८ ॥

निधिगर्भां ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ।
अक्षया.णल्लभते लोकान्भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥ ०७९ ॥

विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ।
लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुंधराम् ॥ ०८० ॥

यथाप्सु पतितः शक्र तैलबिन्दुर्विसर्पति ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विसर्पति ॥ ०८१ ॥

ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः ।
वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ०८२ ॥

नृत्यगीतपरा नार्यो दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं दिवि ॥ ०८३ ॥

मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः ।
यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह द्विजातये ॥ ०८४ ॥

शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं नरम् ॥ ०८५ ॥

शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ॥ ०८६ ॥

आज्ञा सदाप्रतिहता जयशब्दो भवत्यथ ।
भूमिदानस्य पुष्पाणि फलं स्वर्गः पुरंदर ॥ ०८७ ॥

हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकाञ्चनशाड्वलाः ।
अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥ ०८८ ॥

नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥ ०८९ ॥

एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमाम् ।
वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा ॥ ०९० ॥

य इमं श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संस्तवम् ।
न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥ ०९१ ॥

अक्षयं च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तन्न संशयः ।
तस्माच्छ्राद्धेष्विदं विप्रो भुञ्जतः श्रावयेद्द्विजान् ॥ ०९२ ॥

इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।

मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०९३ ॥

अन्नदानप्रशंसा

अध्याय ०६२

युधिष्ठिर उवाच ॥

कानि दानानि लोकेऽस्मिन्दातुकामो महीपतिः ।
गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ ००१ ॥

केन तुष्यन्ति ते सद्यस्तुष्टाः किं प्रदिशन्त्युत ।
शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ ००२ ॥

दत्तं किं फलवद्राजन्निह लोके परत्र च ।
भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
यदुक्तवानसौ तन्मे गदतः शृणु भारत ॥ ००४ ॥

नारद उवाच ॥

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
लोकतन्त्रं हि यज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ००५ ॥

अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥ ००६ ॥

अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ।
अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ००७ ॥

अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ००८ ॥

कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ ०१० ॥

श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं वृद्धमर्हमुपस्थितम् ।
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन्गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ०११ ॥

क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।
अन्नदः प्राप्नुते राजन्दिवि चेह च यत्सुखम् ॥ ०१२ ॥

नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कथञ्चन ।
अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥ ०१३ ॥

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ ०१४ ॥

पितॄन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्च जनाधिप ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ०१५ ॥

कृत्वापि पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।

ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन युज्यते ॥ ०१६ ॥

ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।
अन्नदानं च शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥ ०१७ ॥

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा ।
भिक्षितो ब्राह्मणेनेह जन्म वान्नं प्रयाचितः ॥ ०१८ ॥

अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलान्विताः ।
भवन्तीहाथ वामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥ ०१९ ॥

आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वान्नं प्रदास्यति ॥ ०२० ॥

ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचते ।
अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताग्रभुक् ।
विप्रा यमभिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥ ०२२ ॥

सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ।
महाभोगे कुले जन्म प्रेत्य प्राप्नोति भारत ॥ ०२३ ॥

दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमम् ।
मृष्टमृष्टान्नदायी तु स्वर्गे वसति सत्कृतः ॥ ०२४ ॥

अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
अन्नदः पशुमान्पुत्री धनवान्भोगवानपि ॥ ०२५ ॥

प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ।
अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ ०२६ ॥

अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चाप्यभिपूज्यते ॥ ०२७ ॥

ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रं चरति पादवत् ।
उप्यते तत्र यद्बीजं तद्धि पुण्यफलं महत् ॥ ०२८ ॥

प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तृदात्रोर्भवत्युत ।
सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ ०२९ ॥

अन्नाद्धि प्रसवं विद्धि रतिमन्नाद्धि भारत ।
धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथान्नतः ॥ ०३० ॥

अन्नं ह्यमृतमित्याह पुराकल्पे प्रजापतिः ।
अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ०३१ ॥

अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
बलं बलवतोऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ०३२ ॥

आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ।
न वर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥ ०३३ ॥

अन्नतः सर्वमेतद्धि यत्किञ्चित्स्थाणु जङ्गमम् ।
त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ॥ ०३४ ॥

अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशः सुखम् ।
कीर्तिश्च वर्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥ ०३५ ॥

मेघेष्वम्भः संनिधत्ते प्राणानां पवनः शिवः ।
तच्च मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत ॥ ०३६ ॥

आदत्ते च रसं भौममादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रजापतिः ॥ ०३७ ॥

तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥ ०३८ ॥

ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत् ।
मांसमेदोस्थिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥ ०३९ ॥

संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ।
अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं प्रजनः पुष्यतश्च ह ॥ ०४० ॥

एवमन्नं च सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ।
एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥ ०४१ ॥

प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
गृहमभ्यागतायाशु यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ०४२ ॥

भीष्म उवाच ॥

नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप ।
अनसूयुस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि गतज्वरः ॥ ०४३ ॥

दत्त्वान्नं विधिवद्राजन्विप्रेभ्यस्त्वमपि प्रभो ।
यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ०४४ ॥

अन्नदानां हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु नराधिप ।
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ॥ ०४५ ॥

नानासंस्थानरूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च ॥ ०४५ ॥

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ ०४६ ॥

अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैडूर्यार्कप्रकाशानि रौप्यरुक्ममयानि च ॥ ०४७ ॥

सर्वकामफलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ ०४८ ॥

घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ॥ ०४९ ॥

क्षीरं स्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवान्नपर्वताः ।
प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ०५० ॥

तानन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ०५० ॥

एते लोकाः पुण्यकृतामन्नदानां महात्मनाम् ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि ॥ ०५१ ॥

नक्शात्रयोगदानम्

अध्याय ०६३

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ।

नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
देवक्याश्चैव संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ००२ ॥

द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ।
पप्रच्छैनं ततः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी ॥ ००३ ॥

तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तदा ।
आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विशां पते ॥ ००४ ॥

नारद उवाच ॥

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।
संतर्प्य ब्राह्मणान्साधू.ण्ल्लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ००५ ॥

रोहिण्यां प्रथितैर्मांसैर्माषैरन्नेन सर्पिषा ।
पयोऽनुपानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥ ००६ ॥

दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।
गच्छन्ति मानुषाल्लोकात्स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥ ००७ ॥

आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तैलमिश्रमुपोषितः ।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ००८ ॥

अपूपान्पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।
यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥ ००९ ॥

पुष्ये तु कनकं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च ।

अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ ०१० ॥

आश्लेषायां तु यो रूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ।
स सर्वभयनिर्मुक्तः शात्रवानधितिष्ठति ॥ ०११ ॥

मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥ ०१२ ॥

फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
भक्षान्फाणितसंयुक्तान्दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥ ०१३ ॥

घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्षष्टिकौदनम् ।
उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ०१४ ॥

यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
महाफलमनन्तं च भवतीति विनिश्चयः ॥ ०१५ ॥

हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।
प्राप्नोति परमा.ल्लोकान्पुण्यकामसमन्वितान् ॥ ०१६ ॥

चित्रायामृषभं दत्त्वा पुण्यान्गन्धांश्च भारत ।
चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने तथा ॥ ०१७ ॥

स्वातावथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
प्राप्नोति लोकान्स शुभानिह चैव महद्यशः ॥ ०१८ ॥

विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गं च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥ ०१९ ॥

पितृन्देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ०२० ॥

दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
नरकादींश्च सङ्क्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः ॥ ०२१ ॥

अनुराधासु प्रावारं वस्त्रान्तरमुपोषितः ।
दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गे महीयते ॥ ०२२ ॥

कालशाकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।
ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां च विन्दति ॥ ०२३ ॥

मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
पितॄन्प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥ ०२४ ॥

अथ पूर्वास्वषाढासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ ०२५ ॥

प्रदाय जायते प्रेत्य कुले सुबहुगोकुले ॥ ०२५ ॥

उदमन्थं ससर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितम् ।
दत्त्वोत्तरास्वषाढासु सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ ०२६ ॥

दुग्धं त्वभिजिते योगे दत्त्वा मधुघृताप्लुतम् ।
धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ ०२७ ॥

श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंवृतान् ॥ ०२८ ॥

गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
वस्त्ररश्मिधरं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ ०२९ ॥

गन्धाञ्शतभिषग्योगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान् ।

प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥ ०३० ॥

पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान्प्रदाय तु ।
सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ०३१ ॥

औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
स पितॄन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ०३२ ॥

कांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
सा प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥ ०३३ ॥

रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।
हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥ ०३४ ॥

भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।
गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥ ०३५ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।
देवक्या नारदेनेह सा स्नुषाभ्योऽब्रवीदिदम् ॥ ०३६ ॥

काञ्चनादिदानम्

अध्याय ०६४

भीष्म उवाच ॥

सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ।
इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ ००१ ॥

पवित्रं शुच्यथायुष्यं पितृणामक्षयं च तत् ।
सुवर्णं मनुजेन्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम् ॥ ००२ ॥

पानीयदानं परमं दानानां मनुरब्रवीत् ।
तस्माद्वापीश्च कूपांश्च तडागानि च खानयेत् ॥ ००३ ॥

अर्धं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ।
कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥ ००४ ॥

सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ००५ ॥

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुते ॥ ००६ ॥

बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ।
अश्विनोश्चैव वह्नेश्च प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ००७ ॥

परमं भेषजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ।
रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम् ॥ ००८ ॥

फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ।
घृतं दद्याद्द्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ००९ ॥

घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहाश्विनौ ॥ ०१० ॥

पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥ ०११ ॥

पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च दृश्यते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ ०१२ ॥

प्रयतो ब्राह्मणाग्रेभ्यः श्रद्धया परया युतः ।
उपस्पर्शनषड्भागं लभते पुरुषः सदा ॥ ०१३ ॥

यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
प्रतापार्थं च राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ ०१४ ॥

सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।
उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥ ०१५ ॥

भगवांश्चास्य सुप्रीतो वह्निर्भवति नित्यशः ।
न तं त्यजन्ते पशवः सङ्ग्रामे च जयत्यपि ॥ ०१६ ॥

पुत्राञ्छ्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
चक्षुर्व्याधिं न लभते यज्ञभागमथाश्नुते ॥ ०१७ ॥

निदाघकाले वर्षे वा यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ॥ ०१८ ॥

कृच्छ्रात्स विषमाच्चैव विप्र मोक्षमवाप्नुते ॥ ०१८ ॥

प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ।
एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः ॥ ०१९ ॥

तिलादिदानफलम्

अध्याय ०६५

युधिष्ठिर उवाच ॥

दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
मर्दते कण्टकान्सर्वान्विषमान्निस्तरत्यपि ॥ ००२ ॥

स शत्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशां पते ।
उपतिष्ठति कौन्तेय रूप्यकाञ्चनभूषणम् ॥ ००३ ॥

शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ००३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।
गोप्रदानेऽन्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलम् ।
निशम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ००५ ॥

पितॄणां प्रथमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ ००६ ॥

माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ००७ ॥

सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ।
न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथञ्चन ॥ ००८ ॥

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ ००९ ॥

पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥ ०१० ॥

आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ ०११ ॥

तिलहोमपरा विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ।
समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ॥ ०१२ ॥

सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतम् ।
अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ ०१३ ॥

उत्पन्ने च पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतप ।
तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान्गतिमुत्तमाम् ॥ ०१४ ॥

इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् ।
विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ ०१५ ॥

अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छताम् ।

समागमं महाराज ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥ ०१६ ॥

देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागं यियक्षवः ।
शुभं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव ॥ ०१७ ॥

देवा ऊचुः ॥

भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ॥ ०१८ ॥

नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ०१८ ॥

त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०१९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ददामि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः ।
यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञं काश्यपनन्दनाः ॥ ०२० ॥

देवा ऊचुः ॥

भगवन्कृतकामाः स्मो यक्ष्यामस्त्वाप्तदक्षिणैः ।
इमं तु देशं मुनयः पर्युपासन्त नित्यदा ॥ ०२१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वृषाकपिः ।
असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥ ०२२ ॥

ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत ।

तथा समापयामासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥ ०२३ ॥

त इष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे ।
षष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥ ०२४ ॥

प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।
न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ०२५ ॥

शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥ ०२६ ॥

मुदितो वसते प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ।
प्रतिश्रयप्रदाता च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ ०२७ ॥

अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः ।
गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ ०२८ ॥

तथा गवार्थे शरणं शीतवर्षसहं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ ०२९ ॥

क्षेत्रभूमिं ददल्लोके पुत्र श्रियमवाप्नुयात् ।
रत्नभूमिं प्रदत्त्वा तु कुलवंशं विवर्धयेत् ॥ ०३० ॥

न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथञ्चन ।
न श्मशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥ ०३१ ॥

पारक्ये भूमिदेशे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ ०३२ ॥

तस्मात्क्रीत्वा महीं दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ।
पिण्डः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥ ०३३ ॥

अटवीपर्वताश्चैव नदीतीर्थानि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः ॥ ०३४ ॥

इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विशां पते ।
अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ०३५ ॥

गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः समास्थितः ॥ ०३६ ॥

ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ।
आसां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् ॥ ०३७ ॥

पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्मणा ।
अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ॥ ०३८ ॥

नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्षं विषमं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥ ०३९ ॥

ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्परतरं पदम् ।
एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ०४० ॥

रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
ततश्चर्मण्वती राजन्गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ ०४१ ॥

पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ।
ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ॥ ०४२ ॥

निस्तरेदापदं कृच्छ्रां विषमस्थोऽपि पार्थिव ॥ ०४२ ॥

गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपश्यति ।

सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ ०४३ ॥

अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥ ०४४ ॥

अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो विदुः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥ ०४५ ॥

स्वर्गो वै मूर्तिमानेष वृषभं यो गवां पतिम् ।
विप्रे गुणयुते दद्यात्स वै स्वर्गे महीयते ॥ ०४६ ॥

प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणान्वै स प्रयच्छति ॥ ०४७ ॥

गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥ ०४८ ॥

न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
गोजीविने न दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ ॥ ०४९ ॥

ददाति तादृशानां वै नरो गाः पापकर्मणाम् ।
अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥ ०५० ॥

न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै ॥ ०५१ ॥

दशगोसहस्रदः सम्यक्शक्रेण सह मोदते ।
अक्षया.ण्ल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥ ०५२ ॥

इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ।
तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥ ०५३ ॥

अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥ ०५४ ॥

श्रान्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
स्वायंभुवं महाभागं स पश्यति नराधिप ॥ ०५५ ॥

न हिरण्यैर्न वासोभिर्नाश्वदानेन भारत ।
प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथेहान्नप्रदाः प्रभो ॥ ०५६ ॥

अन्नं वै परमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ ०५७ ॥

सद्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ०५८ ॥

अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ०५९ ॥

कौमुद्यां शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।
स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ०६० ॥

अभुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ०६१ ॥

सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ०६२ ॥

इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ॥ ०६३ ॥

पानीयदानफलम्

अध्याय ०६६

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतं दानफलं तात यत्त्वया परिकीर्तितम् ।
अन्नं तु ते विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥ ००१ ॥

पानीयदानं परमं कथं चेह महाफलम् ।
इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते वर्तयिष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।
गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ॥ ००३ ॥

पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ००३ ॥

यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदायाश्नुते नरः ।
न तस्मात्परमं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ॥ ००४ ॥

अन्नात्प्राणभृतस्तात प्रवर्तन्ते हि सर्वशः ।
तस्मादन्नं परं लोके सर्वदानेषु कथ्यते ॥ ००५ ॥

अन्नाद्बलं च तेजश्च प्राणिनां वर्धते सदा ।
अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ ००६ ॥

सावित्र्या ह्यपि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं शुभम् ।
यतश्चैतद्यथा चैतद्देवसत्रे महामते ॥ ००७ ॥

अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥ ००८ ॥

श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ।
प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिबिना पुरा ॥ ००९ ॥

तां गतिं लभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशां पते ।
गतिं विशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतम् ॥ ०१० ॥

अन्नं चापि प्रभवति पानीयात्कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित्संप्रवर्तते ॥ ०११ ॥

नीरजातश्च भगवान्सोमो ग्रहगणेश्वरः ।
अमृतं च सुधा चैव स्वाहा चैव वषट्तथा ॥ ०१२ ॥

अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशां पते ॥ ०१३ ॥

देवानाममृतं चान्नं नागानां च सुधा तथा ।
पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥ ०१४ ॥

अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ ०१५ ॥

तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ०१६ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानं विशां पते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ ०१७ ॥

सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ ०१८ ॥

तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ ०१९ ॥

तिलादिदानप्रशंसा

अध्याय ०६७

युधिष्ठिर उवाच ॥

तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव ह ।
अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ ००३ ॥

पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।

विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंस्तदा ॥ ००४ ॥

अथ प्राह यमः कञ्चित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥ ००५ ॥

गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।
अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥ ००६ ॥

शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनादृतम् ।
मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥ ००७ ॥

स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ॥ ००८ ॥

तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥ ००८ ॥

स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनम् ।
तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥ ००९ ॥

तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥ ०१० ॥

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।
उवाच धर्मराजानं निर्विण्णोऽध्ययनेन वै ॥ ०११ ॥

यो मे कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥ ०११ ॥

यम उवाच ॥

नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथञ्चन ।
यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानामि केवलम् ॥ ०१२ ॥

गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते ।
ब्रूहि वा त्वं यथा स्वैरं करवाणि किमित्युत ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यत्तत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्ब्रवीहि मे ।
सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ ०१४ ॥

यम उवाच ॥

शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमम् ।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतम् ॥ ०१५ ॥

तिलाश्च संप्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ ।
नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥ ०१६ ॥

तिलाञ्श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतद्ध्यनुत्तमम् ।
तान्प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०१७ ॥

तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालभनं च तैः ।
कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥ ०१८ ॥

तथापः सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ।
पुष्करिण्यस्तडागानि कूपांश्चैवात्र खानयेत् ॥ ०१९ ॥

एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ।
आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमम् ॥ ०२० ॥

प्रपाश्च कार्याः पानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।
भुक्तेऽप्यथ प्रदेयं ते पानीयं वै विशेषतः ॥ ०२१ ॥

इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ।
नीतश्चकार च तथा सर्वं तद्यमशासनम् ॥ ०२२ ॥

नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ।
ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् ॥ ०२३ ॥

तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् ॥ ०२४ ॥

तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ।
प्रत्येत्य च स तत्सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥ ०२५ ॥

तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहितेप्सया ।
तस्माद्दीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितॄन् ॥ ०२६ ॥

दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।
देवानां च पितॄणां च चक्षुष्यास्ते मताः प्रभो ॥ ०२७ ॥

रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
तानि विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयङ्करः ॥ ०२८ ॥

यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ।
उभयोः स्यात्तदक्षय्यं दातुरादातुरेव च ॥ ०२९ ॥

यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृशाय प्रतिग्रहम् ।
उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ०३० ॥

वाससां तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ०३१ ॥

गावः सुवर्णं च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ।
बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ०३२ ॥

विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत च ।
पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ०३३ ॥

गोदानफलम्

अध्याय ०६८

युधिष्ठिर उवाच ॥

भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमम् ।
कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥ ००१ ॥

पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणस्तां स्वकर्मणा ।
विधिवत्प्रतिगृह्णीयान्न त्वन्यो दातुमर्हति ॥ ००२ ॥

सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
वेदे वा यत्समाम्नातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ००४ ॥

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।

पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥ ००५ ॥

तथैव गाः प्रशंसन्ति न च देयं ततः परम् ।
संनिकृष्टफलास्ता हि लघ्वर्थाश्च युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ॥ ००६ ॥

वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ।
मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥ ००७ ॥

प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्तताम् ।
पूर्वमेवाक्षरं नान्यदभिधेयं कथञ्चन ॥ ००८ ॥

प्रचारे वा निपाने वा बुधो नोद्वेजयेत गाः ।
तृषिता ह्यभिवीक्षन्त्यो नरं हन्युः सबान्धवम् ॥ ००९ ॥

पितृसद्मानि सततं देवतायतनानि च ।
पूयन्ते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥ ०१० ॥

ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं तु यः ।
अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकम् ॥ ०११ ॥

स हि पुत्रान्यशोर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ।
नाशयत्यशुभं चैव दुःस्वप्नं च व्यपोहति ॥ ०१२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देयाः किंलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् ।
कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
दत्त्वा दशगवां दाता लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ०१५ ॥

यं चैव धर्मं कुरुते तस्य पुण्यफलं च यत् ।
सर्वस्यैवांशभाग्दाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ ०१६ ॥

यश्चैनमुत्पादयति यश्चैनं त्रायते भयात् ।
यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः ॥ ०१७ ॥

कल्मषं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः ।
अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥ ०१८ ॥

वेदान्तनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य ; प्रज्ञानतृप्तस्य जितेन्द्रियस्य ।
शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव ; भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ ०१९ ॥

यः क्षुद्भयाद्वै न विकर्म कुर्या ;न्मृदुर्दान्तश्चातिथेयश्च नित्यम् ।
वृत्तिं विप्रायातिसृजेत तस्मै ; यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः ॥ ०२० ॥

शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने ; तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ।
सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारो ; दाराश्चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ ०२१ ॥

नृगोपाख्यानम्

अध्याय ०६९

भीष्म उवाच ॥

अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ॥ ००१ ॥

निविशन्त्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः ।
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ ००२ ॥

प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कूपाज्जलार्थिनः ।
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ००३ ॥

ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ।
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वंस्ते सहस्रशः ॥ ००४ ॥

प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनार्दनम् ॥ ००५ ॥

खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्तेत्यथ कृष्णे न्यवेदयन् ॥ ००६ ॥

स वासुदेवेन समुद्धृतश्च ; पृष्टश्च कामान्निजगाद राजा ।
नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदय ;त्पुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनम् ॥ ००७ ॥

तथा ब्रुवाणं तु तमाह माधवः ; शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।
कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो ; नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥ ००८ ॥

शतं सहस्राणि शतं गवां पुनः ; पुनः शतान्यष्ट शतायुतानि ।

त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम ; नृप द्विजेभ्यः क्व नु तद्गतं तव ॥ ००९ ॥

नृगस्ततोऽब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोधने ॥ ०१० ॥

गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम ।
सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ०११ ॥

अपश्यत्परिमार्गंश्च तां यां परगृहे द्विजः ।
ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साभवत् ॥ ०१२ ॥

तावुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।
भवान्दाता भवान्हर्तेत्यथ तौ मां तदोचतुः ॥ ०१३ ॥

शतेन शतसंख्येन गवां विनिमयेन वै ।
याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामब्रवीदिदम् ॥ ०१४ ॥

देशकालोपसंपन्ना दोग्ध्री क्षान्तातिवत्सला ।
स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ ०१५ ॥

कृशं च भरते या गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।
न सा शक्या मया हातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥ ०१६ ॥

ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।
गवां शतसहस्रं वै तत्कृते गृह्यतामिति ॥ ०१७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे ।
सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ ०१८ ॥

रुक्ममश्वांश्च ददतो रजतं स्यन्दनांस्तथा ।
न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥ ०१९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।
पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥ ०२० ॥

यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् ।
नान्तः संख्यायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ ०२१ ॥

अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया ।
चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥ ०२२ ॥

रक्षितास्मीति चोक्तं ते प्रतिज्ञा चानृता तव ।
ब्राह्मणस्वस्य चादानं त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ ०२३ ॥

पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।
धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीतले ॥ ०२४ ॥

अश्रौषं प्रच्युतश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः ।
वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः ॥ ०२५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रान्ते क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ।
प्राप्स्यसे शाश्वता.ण्ल्लोकाञ्जितान्स्वेनैव कर्मणा ॥ ०२६ ॥

कूपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितं च ह ।
तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न तु मामजहात्स्मृतिः ॥ ०२७ ॥

त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥ ०२८ ॥

अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।

विमानं दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिंदम ॥ ०२९ ॥

ततस्तस्मिन्दिवं प्राप्ते नृगे भरतसत्तम ।
वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनन्दन ॥ ०३० ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
ब्राह्मणस्वं हृतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ०३१ ॥

सतां समागमः सद्भिर्नाफलः पार्थ विद्यते ।
विमुक्तं नरकात्पश्य नृगं साधुसमागमात् ॥ ०३२ ॥

प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः ।
अपचारं गवां तस्माद्वर्जयेत युधिष्ठिर ॥ ०३३ ॥

नाचिकेतोपाख्यानम्

अध्याय ०७०

युधिष्ठिर उवाच ॥

दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ ।
विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥ ००२ ॥

ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मामुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ॥ ००३ ॥

समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो जलम् ॥ ००४ ॥

विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहाव्रज ॥ ००४ ॥

गत्वानवाप्य तत्सर्वं नदीवेगसमाप्लुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥ ००५ ॥

क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्स महातपाः ॥ ००६ ॥

तथा स पित्राभिहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसत्त्वोऽपतद्भुवि ॥ ००७ ॥

नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥ ००८ ॥

तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमुपगूहतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्वरी ॥ ००९ ॥

पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुरूद्वह ।
प्रास्पन्दच्छयने कौश्ये वृष्ट्या सस्यमिवाप्लुतम् ॥ ०१० ॥

स पर्यपृच्छत्तं पुत्रं श्लाघ्यं प्रत्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥ ०११ ॥

अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
दिष्ट्या चासि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥ ०१२ ॥

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
अन्वर्थं तं पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ ०१३ ॥

कुर्वन्भवच्छासनमाशु यातो ; ह्यहं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं ; सहस्रशो योजनहैमभौमाम् ॥ ०१४ ॥

दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं ; गृहं निवेद्यासनमादिदेश ।
वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च ; भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ ०१५ ॥

ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं ; वृतं सदस्यैरभिपूज्यमानम् ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज ; लोकानर्हे यान्स्म तान्मे विधत्स्व ॥ ०१६ ॥

यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य ; यमं पश्येत्याह तु त्वां तपस्वी ।
पिता प्रदीप्ताग्निसमानतेजा ; न तच्छक्यमनृतं विप्र कर्तुम् ॥ ०१७ ॥

दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात ; शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
ददामि किं चापि मनःप्रणीतं ; प्रियातिथे तव कामान्वृणीष्व ॥ ०१८ ॥

तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं ; प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धा.ण् ;ल्लोकान्द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥ ०१९ ॥

यानं समारोप्य तु मां स देवो ; वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमन्तम् ।
संदर्शयामास तदा स्म लोका ;न्सर्वांस्तदा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ ०२० ॥

अपश्यं तत्र वेश्मानि तैजसानि कृतात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥ ०२१ ॥

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥ ०२२ ॥

वैडूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ ०२३ ॥

भक्ष्यभोज्यमयाञ्शैलान्वासांसि शयनानि च ।
सर्वकामफलांश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥ ०२४ ॥

नद्यो वीथ्यः सभा वापी दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्येव सहस्रशः ॥ ०२५ ॥

क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च ; सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयम् ।
वैवस्वतस्यानुमतांश्च देशा ;नदृष्टपूर्वान्सुबहूनपश्यम् ॥ ०२६ ॥

सर्वं दृष्ट्वा तदहं धर्मराज ;मवोचं वै प्रभविष्णुं पुराणम् ।
क्षीरस्यैताः सर्पिषश्चैव नद्यः ; शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ ०२७ ॥

यमोऽब्रवीद्विद्धि भोज्यास्त्वमेता ; ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।
अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकाः ; समाकीर्णा गोप्रदाने रतानाम् ॥ ०२८ ॥

न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं ; पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
ज्ञात्वा देया विप्र गवान्तरं हि ; दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ०२९ ॥

स्वाध्यायाढ्यो योऽतिमात्रं तपस्वी ; वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च ; द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ०३० ॥

तिस्रो रात्रीरद्भिरुपोष्य भूमौ ; तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा ;स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ०३१ ॥

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां ; कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या ;स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ०३२ ॥

तथानड्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय ; दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।
कुलानुजीवं वीर्यवन्तं बृहन्तं ; भुङ्क्ते लोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ ०३३ ॥

गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं ; वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।
वृत्तिग्लाने संभ्रमे वा महार्थे ; कृष्यर्थे वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ॥ ०३४ ॥

गुर्वर्थे वा बालपुष्ट्याभिषङ्गा ;द्गावो दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।
अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः ; प्राणक्रीता निर्जिताश्चौदकाश्च ॥ ०३५ ॥

नाचिकेत उवाच ॥

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ।
अगोमी गोप्रदातॄणां कथं लोकान्निगच्छति ॥ ०३६ ॥

ततो यमोऽब्रवीद्धीमान्गोप्रदाने परां गतिम् ।
गोप्रदानानुकल्पं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥ ०३७ ॥

अलाभे यो गवां दद्याद्घृतधेनुं यतव्रतः ।
तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ०३८ ॥

घृतालाभे च यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
स दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ०३९ ॥

तिलालाभे च यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्नुते ॥ ०४० ॥

एवमादीनि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ०४१ ॥

निवेदये चापि प्रियं भवत्सु ; क्रतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः ; प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ०४२ ॥

शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय ; प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो मे ।
दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महार्थां ; निःसंदिग्धं दानधर्मांश्चरिष्ये ॥ ०४३ ॥

इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः ; पुनः पुनः संप्रहृष्टो द्विजर्षे ।
दानेन तात प्रयतोऽभूः सदैव ; विशेषतो गोप्रदानं च कुर्याः ॥ ०४४ ॥

शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यः स्वधर्मा ;त्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
तस्माद्गावस्ते नित्यमेव प्रदेया ; मा भूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ०४५ ॥

एताः पुरा अददन्नित्यमेव ; शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमाना ;स्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्त्या ॥ ०४६ ॥

काले शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा ; शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
दत्त्वा तप्त्वा लोकममुं प्रपन्ना ; देदीप्यन्ते पुण्यशीलाश्च नाके ॥ ०४७ ॥

एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः ; पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं ; रसैर्गवां शकृता प्रस्नवैर्वा ॥ ०४८ ॥

वेदव्रती स्याद्वृषभप्रदाता ; वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने ; पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ०४९ ॥

गामप्येकां कपिलां संप्रदाय ; न्यायोपेतां कल्मषाद्विप्रमुच्येत् ।
गवां रसात्परमं नास्ति किं चि ;द्गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति ॥ ०५० ॥

गावो लोकान्धारयन्ति क्षरन्त्यो ; गावश्चान्नं सञ्जनयन्ति लोके ।
यस्तज्जानन्न गवां हार्दमेति ; स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ०५१ ॥

यत्ते दातुं गोसहस्रं शतं वा ; शतार्धं वा दश वा साधुवत्साः ।

अप्येकां वा साधवे ब्राह्मणाय ; सास्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ०५२ ॥

प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन ; गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्याम् ।
शब्दश्चैकः संततिश्चोपभोग ;स्तस्माद्गोदः सूर्य इवाभिभाति ॥ ०५३ ॥

गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने ; स वै वक्ता नियतं स्वर्गदाता ।
विधिज्ञानां सुमहानेष धर्मो ; विधिं ह्याद्यं विधयः संश्रयन्ति ॥ ०५४ ॥

एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः ; पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
त्वय्याशंसन्त्यमरा मानवाश्च ; वयं चापि प्रसृते पुण्यशीलाः ॥ ०५५ ॥

इत्युक्तोऽहं धर्मराज्ञा महर्षे ; धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य ।
अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन ; प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ॥ ०५६ ॥

गोप्रदानिकम्

अध्याय ०७१

युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्तं वै गोप्रदानं ते नाचिकेतमृषिं प्रति ।
माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ ००१ ॥

नृगेण च यथा दुःखमनुभूतं महात्मना ।
एकापराधादज्ञानात्पितामह महामते ॥ ००२ ॥

द्वारवत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः ।

मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतं मया ॥ ००३ ॥

किं त्वस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ।
तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र विशन्त्युत ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथापृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ॥ ००५ ॥

शक्र उवाच ॥

स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वया त्विषा ।
गोलोकवासिनः पश्ये व्रजतः संशयोऽत्र मे ॥ ००६ ॥

कीदृशा भगव.णल्लोका गवां तद्ब्रूहि मेऽनघ ।
यानावसन्ति दातार एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ००७ ॥

कीदृशाः किंफलाः कः स्वित्परमस्तत्र वै गुणः ।
कथं च पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥ ००८ ॥

कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते ।
कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथम् ॥ ००९ ॥

बह्वीनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशम् ।
अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च शंस मे ॥ ०१० ॥

कथं च बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ।
अल्पप्रदाता बहुदः कथं च स्यादिहेश्वर ॥ ०११ ॥

कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ।

एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०७२

ब्रह्मोवाच ॥

योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्टो गोप्रदानाधिकारवान् ।
नास्य प्रष्टास्ति लोकेऽस्मिंस्त्वत्तोऽन्यो हि शतक्रतो ॥ ००१ ॥

सन्ति नानाविधा लोका यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ।
पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥ ००२ ॥

कर्मभिश्चापि सुशुभैः सुव्रता ऋषयस्तथा ।
सशरीरा हि तान्यान्ति ब्राह्मणाः शुभवृत्तयः ॥ ००३ ॥

शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च ।
स्वप्नभूतांश्च ता.ण्ल्लोकान्पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥ ००४ ॥

ते तु लोकाः सहस्राक्ष श्रृणु यादृग्गुणान्विताः ।
न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पापकम् ॥ ००५ ॥

तथान्यन्नाशुभं किञ्चिन्न व्याधिस्तत्र न क्लमः ॥ ००५ ॥

यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वाञ्छन्ति वासव ।
तत्सर्वं प्रापयन्ति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ००६ ॥

कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुञ्जते ॥ ००६ ॥

वाप्यः सरांसि सरितो विविधानि वनानि च ।
गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्द्रव्यं च किञ्चन ॥ ००७ ॥

मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदृश्यते ।
ईदृशान्विद्धि ता.ण्ल्लोकान्नास्ति लोकस्ततोऽधिकः ॥ ००८ ॥

तत्र सर्वसहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः ।
अहङ्कारैर्विरहिता यान्ति शक्र नरोत्तमाः ॥ ००९ ॥

यः सर्वमांसानि न भक्षयीत ; पुमान्सदा यावदन्ताय युक्तः ।
मातापित्रोरर्चिता सत्ययुक्तः ; शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥ ०१० ॥

अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु ; धर्मे रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।
यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च ; दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ ०११ ॥

मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च ; सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् ।
ईदृग्गुणो मानवः संप्रयाति ; लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च ॥ ०१२ ॥

न पारदारी पश्यति लोकमेनं ; न वै गुरुघ्नो न मृषाप्रलापी ।
सदापवादी ब्राह्मणः शान्तवेदो ; दोषैरन्यैर्यश्च युक्तो दुरात्मा ॥ ०१३ ॥

न मित्रध्रुङ्नैकृतिकः कृतघ्नः ; शठोऽनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ।
न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्ये ;द्गवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् ॥ ०१४ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं नैपुणेन सुरेश्वर ।
गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो ॥ ०१५ ॥

दायाद्यलब्धैरर्थैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
धर्मार्जितधनक्रीतान्स लोकानश्नुतेऽक्षयान् ॥ ०१६ ॥

यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।

स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥ ०१७ ॥

दायाद्या यस्य वै गावो न्यायपूर्वैरुपार्जिताः ।
प्रदत्तास्ताः प्रदातृणां संभवन्त्यक्षया ध्रुवाः ॥ ०१८ ॥

प्रतिगृह्य च यो दद्याद्गाः सुशुद्धेन चेतसा ।
तस्यापीहाक्षया.ण्ल्लोकान्ध्रुवान्विद्धि शचीपते ॥ ०१९ ॥

जन्मप्रभृति सत्यं च यो ब्रूयान्नियतेन्द्रियः ।
गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः ॥ ०२० ॥

न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ।
मनसा गोषु न द्रुह्येद्गोवृत्तिर्गोनुकम्पकः ॥ ०२१ ॥

सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु ।
गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥ ०२२ ॥

क्षत्रियस्य गुणैरेभिरन्वितस्य फलं शृणु ।
तस्यापि शततुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ॥ ०२३ ॥

वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पञ्चाशतं भवेत् ।
शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥ ०२४ ॥

एतच्चैवं योऽनुतिष्ठेत युक्तः ; सत्येन युक्तो गुरुशुश्रूषया च ।
दान्तः क्षान्तो देवतार्ची प्रशान्तः ; शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ॥ ०२५ ॥

महत्फलं प्राप्नुते स द्विजाय ; दत्त्वा दोग्ध्रीं विधिनानेन धेनुम् ।
नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च ; सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥ ०२६ ॥

वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिमांश्च ; नित्यं दृष्ट्वा योऽभिनन्देत गाश्च ।
आ जातितो यश्च गवां नमेत ; इदं फलं शक्र निबोध तस्य ॥ ०२७ ॥

यत्स्यादिष्ट्वा राजसूये फलं तु ; यत्स्यादिष्ट्वा बहुना काञ्चनेन ।
एतत्तुल्यं फलमस्याहुरग्र्यं ; सर्वे सन्तस्त्वृषयो ये च सिद्धाः ॥ ०२८ ॥

योऽग्रं भक्तान्किञ्चिदप्राश्य दद्या ;द्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।
शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं ; संवत्सरेणाप्नुयात्पुण्यशीलः ॥ ०२९ ॥

य एकं भक्तमश्नीयाद्दद्यादेकं गवां च यत् ।
दश वर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोनुकम्पकः ॥ ०३० ॥

एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।
यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शतक्रतो ॥ ०३१ ॥

तावच्छतानां स गवां फलमाप्नोति शाश्वतम् ॥ ०३१ ॥

ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियेऽभिहितं शृणु ।
पञ्चवार्षिकमेतत्तु क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ॥ ०३२ ॥

ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धतः स्मृतः ॥ ०३२ ॥

यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
यावतीः स्पर्शयेद्गा वै तावत्तु फलमश्नुते ॥ ०३३ ॥

लोम्नि लोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥ ०३३ ॥

सङ्ग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥ ०३४ ॥

अलाभे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ०३५ ॥

न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं ; पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
कालज्ञानं विप्र गवान्तरं हि ; दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ०३६ ॥

स्वाध्यायाढ्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं ; वैतानस्थं पापभीरुं कृतज्ञम् ।
गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं ; वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ०३७ ॥

वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं ; कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा ; धेनुं दद्याद्देशकाले विशिष्टे ॥ ०३८ ॥

अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः ; प्राणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च ; द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ०३९ ॥

बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः ; सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा ; तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ०४० ॥

तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ ; तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा ;स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ०४१ ॥

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुवत्सां ; कल्याणवृत्तामपलायिनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या ;स्तावन्ति वर्षाणि वसत्यमुत्र ॥ ०४२ ॥

तथानड्वाहं ब्राह्मणायाथ धुर्यं ; दत्त्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यं ; प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ ०४३ ॥

कान्तारे ब्राह्मणान्गाश्च यः परित्राति कौशिक ।
क्षेमेण च विमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ०४४ ॥

अश्वमेधक्रतोस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतम् ॥ ०४४ ॥

मृत्युकाले सहस्राक्ष यां वृत्तिमनुकाङ्क्षते ।
लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यद्वास्य हृदि वर्तते ॥ ०४५ ॥

तत्सर्वं समवाप्नोति कर्मणा तेन मानवः ।
गोभिश्च समनुज्ञातः सर्वत्र स महीयते ॥ ०४६ ॥

यस्त्वेतेनैव विधिना गां वनेष्वनुगच्छति ।
तृणगोमयपर्णाशी निःस्पृहो नियतः शुचिः ॥ ०४७ ॥

अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो ।
मम लोके सुरैः सार्धं लोके यत्रापि चेच्छति ॥ ०४८ ॥

अध्याय ०७३

इन्द्र उवाच ॥

जानन्यो गामपहरेद्विक्रीयाद्वार्थकारणात् ।
एतद्विज्ञातुमिच्छामि का नु तस्य गतिर्भवेत् ॥ ००१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

भक्षार्थं विक्रयार्थं वा येऽपहारं हि कुर्वते ।
दानार्थं वा ब्राह्मणाय तत्रेदं श्रूयतां फलम् ॥ ००२ ॥

विक्रयार्थं हि यो हिंस्याद्भक्षयेद्वा निरङ्कुशः ।
घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ००३ ॥

घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्यते ।
यावन्ति तस्या लोमानि तावद्वर्षाणि मज्जति ॥ ००४ ॥

ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके ।
विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रभो ॥ ००५ ॥

अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
यावद्दाने फलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ००६ ॥

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाद्युते ।
सुवर्णं परमं ह्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥ ००७ ॥

गोप्रदानं तारयते सप्त पूर्वांस्तथा परान् ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥ ००८ ॥

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतम् ॥ ००९ ॥

कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतक्रतो ।
एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥ ०१० ॥

भीष्म उवाच ॥

एतत्पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ ।
इन्द्रो दशरथायाह रामायाह पिता तथा ॥ ०११ ॥

राघवोऽपि प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने ।
ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता विभो ॥ ०१२ ॥

पारंपर्यागतं चेदमृषयः संशितव्रताः ।
दुर्धरं धारयामासू राजानश्चैव धार्मिकाः ॥ ०१३ ॥

उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंसदि ।
यज्ञेषु गोप्रदानेषु द्वयोरपि समागमे ॥ ०१४ ॥

तस्य लोकाः किलाक्षय्या दैवतैः सह नित्यदा ।
इति ब्रह्मा स भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ ०१५ ॥

व्रतनियमफलम्

अध्याय ०७४

युधिष्ठिर उवाच ॥

विस्रम्भितोऽहं भवता धर्मान्प्रवदता विभो ।
प्रवक्ष्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महाद्युते ।
नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलम् ॥ ००२ ॥

दमस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किम् ।
अध्यापने फलं किं च सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ००३ ॥

अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ।
तस्य किं च फलं दृष्टं श्रुतं यः संप्रयच्छति ॥ ००४ ॥

स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि किं फलम् ।
सत्ये च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलम् ॥ ००५ ॥

पितृशुश्रूषणे किं च मातृशुश्रूषणे तथा ।
आचार्यगुरुशुश्रूषास्वनुक्रोशानुकम्पने ॥ ००६ ॥

एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथम् ।
वेत्तुमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिपद्यते ।
अखण्डं सम्यगारब्धं तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ००८ ॥

नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ।
नियमानां क्रतूनां च त्वयावाप्तमिदं फलम् ॥ ००९ ॥

स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
इहलोकेऽर्थवान्नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ ०१० ॥

दमस्य तु फलं राजञ्शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्वृताः ॥ ०११ ॥

यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनिषूदनाः ।
प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तन्न संशयः ॥ ०१२ ॥

युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ।
स्वर्गे तथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ ०१३ ॥

दानैर्यज्ञैश्च विविधैर्यथा दान्ताः क्षमान्विताः ।
दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात्परो दमः ॥ ०१४ ॥

यस्तु दद्यादकुप्यन्हि तस्य लोकाः सनातनाः ।

क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ ०१५ ॥

अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि ।
ऋषीणां सर्वलोकेषु यानीतो यान्ति देवताः ॥ ०१६ ॥

दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ।
कामयाना महत्स्थानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ ०१७ ॥

अध्यापकः परिक्लेशादक्षयं फलमश्नुते ।
विधिवत्पावकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ॥ ०१८ ॥

अधीत्यापि हि यो वेदान्न्यायविद्भ्यः प्रयच्छति ।
गुरुकर्मप्रशंसी च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ ०१९ ॥

क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
युद्धे यश्च परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ ०२० ॥

वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ।
शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयार्च्छति ॥ ०२१ ॥

शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थांश्च मे शृणु ।
शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव ह ॥ ०२२ ॥

यज्ञशूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथापरे ।
युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ ०२३ ॥

बुद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथापरे ।
आर्जवे च तथा शूराः शमे वर्तन्ति मानवाः ॥ ०२४ ॥

तैस्तैस्तु नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।
वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥ ०२५ ॥

गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयापरे ।
मातृशुश्रूषया शूरा भैक्ष्यशूरास्तथापरे ॥ ०२६ ॥

सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे ।
अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने ॥ ०२७ ॥

सर्वे यान्ति परा.ण्ल्लोकान्स्वकर्मफलनिर्जितान् ॥ ०२७ ॥

धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समम् ॥ ०२८ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ०२९ ॥

सत्येन सूर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ।
सत्येन मारुतो वाति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ०३० ॥

सत्येन देवान्प्रीणाति पितॄन्वै ब्राह्मणांस्तथा ।
सत्यमाहुः परं धर्मं तस्मात्सत्यं न लङ्घयेत् ॥ ०३१ ॥

मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ ०३२ ॥

सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ०३२ ॥

दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ।
असंशयं विनीतात्मा सर्वः स्वर्गे महीयते ॥ ०३३ ॥

ब्रह्मचर्यस्य तु गुणाञ्शृणु मे वसुधाधिप ।
आ जन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ॥ ०३४ ॥

न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि जनाधिप ॥ ०३४ ॥

बह्व्यः कोट्यस्त्वृषीणां तु ब्रह्मलोके वसन्त्युत ।
सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ०३५ ॥

ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितम् ।
ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते ॥ ०३६ ॥

प्रत्यक्षं च तवाप्येतद्ब्राह्मणेषु तपस्विषु ।
बिभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रधर्षितः ॥ ०३७ ॥

तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ॥ ०३७ ॥

मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ।
शुश्रूषते यः पितरं न चासूयेत्कथञ्चन ॥ ०३८ ॥

मातरं वानहंवादी गुरुमाचार्यमेव च ॥ ०३८ ॥

तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लोके स्थानमुत्तमम् ।
न च पश्येत नरकं गुरुशुश्रूषुरात्मवान् ॥ ०३९ ॥

गोप्रदानिकम्

अध्याय ०७५

युधिष्ठिर उवाच ॥

विधिं गवां परमहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
येन ताञ्शाश्वता.ण्ल्लोकानखिलानश्नुवीमहि ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

न गोदानात्परं किञ्चिद्विद्यते वसुधाधिप ।
गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलम् ॥ ००२ ॥

सतामर्थे सम्यगुत्पादितो यः ; स वै क्लृप्तः सम्यगिष्टः प्रजाभ्यः ।
तस्मात्पूर्वं ह्यादिकाले प्रवृत्तं ; गवां दाने शृणु राजन्विधिं मे ॥ ००३ ॥

पुरा गोषूपनीतासु गोषु संदिग्धदर्शिना ।
मान्धात्रा प्रकृतं प्रश्नं बृहस्पतिरभाषत ॥ ००४ ॥

द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ।
प्रदानार्थे नियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ००५ ॥

आह्वानं च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ००६ ॥

गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे ; दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।
प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु ; मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ००७ ॥

स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ००८ ॥

उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।
त्रिविधं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषः स्तवाः ॥ ००९ ॥

ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो ; गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।

क्षितौ राधःप्रभवः शश्वदेव ; प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥ ०१० ॥

गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या ;स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
आम्नाता मे ददतीराश्रयं तु ; तथानुक्ताः सन्तु सर्वाशिषो मे ॥ ०११ ॥

शेषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे ; सरस्वत्यः श्रेयसि संप्रवृत्ताः ।
यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवाह्या ; दिशध्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥ ०१२ ॥

या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो ; युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।
मनश्च्युता मनएवोपपन्नाः ; संधुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥ ०१३ ॥

एवं तस्याग्रे पूर्वमर्धं वदेत ; गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।
प्रतिब्रूयाच्छेषमर्धं द्विजातिः ; प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ ०१४ ॥

गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः ।
ऊधस्या भरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥ ०१५ ॥

नाम सङ्कीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै ।
फलं षड्विंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥ ०१६ ॥

एवमेतान्गुणान्वृद्धान्गवादीनां यथाक्रमम् ।
गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमे क्रमे ॥ ०१७ ॥

गोदः शीली निर्भयश्चार्घदाता ; न स्याद्दुःखी वसुदाता च कामी ।
ऊधस्योढा भारत यश्च विद्वा ;न्व्याख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ ०१८ ॥

गा वै दत्त्वा गोव्रती स्यात्त्रिरात्रं ; निशां चैकां संवसेतेह् ताभिः ।
काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं ; रसैर्वा गोः शकृता प्रस्नवैर्वा ॥ ०१९ ॥

वेदव्रती स्याद्वृषभप्रदाता ; वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा ; लोकानग्र्यान्विन्दते नाविधिज्ञः ॥ ०२० ॥

कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्था ;न्यो वै दद्यात्कामदुघां च धेनुम् ।
सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौघवत्य ;स्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् ॥ ०२१ ॥

न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्या ;न्नाश्रद्दधानाय न वक्रबुद्धये ।
गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो ; नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ ०२२ ॥

सन्ति लोके श्रद्दधाना मनुष्याः ; सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषेषु ।
येषां दानं दीयमानं ह्यनिष्टं ; नास्तिक्यं चाप्याश्रयन्ते ह्यपुण्याः ॥ ०२३ ॥

बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य ; ये राजानो गोप्रदानानि कृत्वा ।
लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलाः सुवृत्ता ;स्तान्मे राजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥ ०२४ ॥

उशीनरो विष्वगश्वो नृगश्च ; भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ।
मान्धाता वै मुचुकुन्दश्च राजा ; भूरिद्युम्नो नैषधः सोमकश्च ॥ ०२५ ॥

पुरूरवा भरतश्चक्रवर्ती ; यस्यान्वये भारताः सर्व एव ।
तथा वीरो दाशरथिश्च रामो ; ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमन्तः ॥ ०२६ ॥

तथा राजा पृथुकर्मा दिलीपो ; दिवं प्राप्तो गोप्रदाने विधिज्ञः ।
यज्ञैर्दानैस्तपसा राजधर्मै ;र्मान्धाताभूद्गोप्रदानैश्च युक्तः ॥ ०२७ ॥

तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मयोक्तां ; बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व ।
द्विजाग्र्येभ्यः संप्रयच्छ प्रतीतो ; गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणाम् ॥ ०२८
॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो ; भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने ।
स मान्धातुर्देवदेवोपदिष्टं ; सम्यग्धर्मं धारयामास राजा ॥ ०२९ ॥

इति नृप सततं गवां प्रदाने ; यवशकलान्सह गोमयैः पिबानः ।
क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा ; वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ॥ ०३० ॥

स नृपतिरभवत्सदैव ताभ्यः ; प्रयतमना ह्यभिसंस्तुवंश्च गा वै ।
नृपधुरि च न गामयुङ्क्त भूय ;स्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०७६

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शांतनवं नृप ।
गोदाने विस्तरं धीमान्पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ००१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

गोप्रदाने गुणान्सम्यक्पुनः प्रब्रूहि भारत ।
न हि तृप्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशम् ॥ ००२ ॥

इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शांतनवो नृप ।
सम्यगाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वस्त्रसंवृताम् ।
दत्त्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ००४ ॥

असुर्या नाम ते लोका गां दत्त्वा तत्र गच्छति ।
पीतोदकां जग्धतृणां नष्टदुग्धां निरिन्द्रियाम् ॥ ००५ ॥

जरोग्रामुपयुक्तार्थां जीर्णां कूपमिवाजलम् ।
दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ ००६ ॥

दुष्टा रुष्टा व्याधिता दुर्बला वा ; न दातव्या याश्च मूल्यैरदत्तैः ।
क्लेशैर्विप्रं योऽफलैः संयुनक्ति ; तस्यावीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ ००७ ॥

बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः ; सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा ; तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने ; सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम् ।
विशेषमिच्छामि महानुभाव ; श्रोतुं समर्थो हि भवान्प्रवक्तुम् ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

वृद्धानां ब्रुवतां तात श्रुतं मे यत्प्रभाषसे ।
वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ ०१० ॥

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
असृजद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥ ०११ ॥

यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवौकसः ।
तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो ॥ ०१२ ॥

अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठास्ततो नराः ।
ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ०१३ ॥

यज्ञैराप्यायते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ।
सर्वे देवाः प्रमोदन्ते पूर्ववृत्तास्ततः प्रजाः ॥ ०१४ ॥

एतान्येव तु भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकाङ्क्षया ।
वृत्तिदं चान्वपद्यन्त तृषिताः पितृमातृवत् ॥ ०१५ ॥

इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ।
प्रजापतिर्बलाधानममृतं प्रापिबत्तदा ॥ ०१६ ॥

स गतस्तस्य तृप्तिं तु गन्धं सुरभिमुद्गिरन् ।
ददर्शोद्गारसंवृत्तां सुरभिं मुखजां सुताम् ॥ ०१७ ॥

सासृजत्सौरभेयीस्तु सुरभिर्लोकमातरः ।
सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ ०१८ ॥

तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समन्ततः ।
बभूवामृतजः फेनः स्रवन्तीनामिवोर्मिजः ॥ ०१९ ॥

स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ।
शिरस्यवाप तत्क्रुद्धः स तदोदैक्षत प्रभुः ॥ ०२० ॥

ललाटप्रभवेनाक्ष्णा रोहिणीः प्रदहन्निव ॥ ०२० ॥

तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिला गा विशां पते ।
नानावर्णत्वमनयन्मेघानिव दिवाकरः ॥ ०२१ ॥

यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ।
यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्थास्ता नीता नान्यवर्णताम् ॥ ०२२ ॥

अथ क्रुद्धं महादेवं प्रजापतिरभाषत ।
अमृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवाम् ॥ ०२३ ॥

यथा ह्यमृतमादाय सोमो विष्यन्दते पुनः ।

तथा क्षीरं क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसंभवाः ॥ ०२४ ॥

न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ।
नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला ॥ ०२५ ॥

इमा.ल्लोकान्भरिष्यन्ति हविषा प्रस्नवेन च ।
आसामैश्वर्यमश्नीहि सर्वामृतमयं शुभम् ॥ ०२६ ॥

वृषभं च ददौ तस्मै सह ताभिः प्रजापतिः ।
प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ॥ ०२७ ॥

प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ।
ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥ ०२८ ॥

ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ।
ईश्वरः स गवां मध्ये वृषाङ्क इति चोच्यते ॥ ०२९ ॥

एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम् ।
प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ॥ ०३० ॥

लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता ; रुद्रोपेताः सोमविष्यन्दभूताः ।
सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च ; गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ०३१ ॥

इमं गवां प्रभवविधानमुत्तमं ; पठन्सदा शुचिरतिमङ्गलप्रियः ।
विमुच्यते कलिकलुषेण मानवः ; प्रियं सुतान्पशुधनमाप्नुयात्तथा ॥ ०३२ ॥

हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म ; यानं वासो वृद्धबालस्य पुष्टिम् ।
एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्वै ; दाता राजन्नाप्नुयाद्वै सदैव ॥ ०३३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं ; राजा सह भ्रातृभिराजमीढः ।
सौवर्णकांस्योपदुहास्ततो गाः ; पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ०३४ ॥

तथैव तेभ्योऽभिददौ द्विजेभ्यो ; गवां सहस्राणि शतानि चैव ।
यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे ; लोकान्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०७७

भीष्म उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो ददतां वरः ॥ ००१ ॥

सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
पुरोहितमिदं प्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ ००२ ॥

सौदास उवाच ॥

त्रैलोक्ये भगवन्किं स्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ ।
यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमम् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।
गवामुपनिषद्विद्वान्नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ००४ ॥

गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धिकाः ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ ००५ ॥

गावो भूतं भविष्यच्च गावः पुष्टिः सनातनी ।
गावो लक्ष्म्यास्तथा मूलं गोषु दत्तं न नश्यति ॥ ००६ ॥

अन्नं हि सततं गावो देवानां परमं हविः ॥ ००६ ॥

स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ००७ ॥

सायं प्रातश्च सततं होमकाले महामते ।
गावो ददति वै होम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ००८ ॥

कानिचिद्यानि दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।
तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥ ००९ ॥

एकां च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते ॥ ०१० ॥

अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
समृद्धो यश्च कीनाशो नार्घ्यमर्हन्ति ते त्रयः ॥ ०११ ॥

कपिलां ये प्रयच्छन्ति सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामुभौ लोकौ जयन्ति ते ॥ ०१२ ॥

युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतम् ॥ ०१३ ॥

वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परंतप ।
ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ ०१४ ॥

नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यान्नास्मृत्य पुनरुत्पतेत् ।
सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ ०१५ ॥

गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कदाचन ।
न चासां मांसमश्नीयाद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ०१६ ॥

गाश्च सङ्कीर्तयेन्नित्यं नावमन्येत गास्तथा ।
अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् ॥ ०१७ ॥

गोमयेन सदा स्नायाद्गोकरीषे च संविशेत् ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ ०१८ ॥

सार्द्रचर्मणि भुञ्जीत निरीक्षन्वारुणीं दिशम् ।
वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ०१९ ॥

घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतं दद्याद्घृतं प्राशेद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ०२० ॥

गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः ।
रसरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते ॥ ०२१ ॥

गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयोमुचः ।
सुरभ्यः सौरभेयाश्च सरितः सागरं यथा ॥ ०२२ ॥

गावः पश्यन्तु मां नित्यं गावः पश्याम्यहं तदा ।
गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ॥ ०२३ ॥

एवं रात्रौ दिवा चैव समेषु विषमेषु च ।
महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०७८

वसिष्ठ उवाच ॥

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
गोभिः पूर्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ ००१ ॥

लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।
भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ ००२ ॥

स एव चेतसा तेन हतो लिप्येत सर्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ००३ ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
प्रदातारश्च गोलोकान्गच्छेयुरिति मानद ॥ ००४ ॥

ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥ ००५ ॥

उत्तस्थुः सिद्धिकामास्ता भूतभव्यस्य मातरः ।
तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ ००६ ॥

तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।
तथैव सर्वभूतानां गावस्तिष्ठन्ति मूर्धनि ॥ ००७ ॥

समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ००८ ॥

रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सूर्यलोके महीयते ॥ ००९ ॥

समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ ०१० ॥

समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ०११ ॥

समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते ॥ ०१२ ॥

समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ ०१३ ॥

अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ ०१४ ॥

वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ ०१५ ॥

हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं लोकमश्नुते ॥ ०१६ ॥

पलालधूम्रवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥ ०१७ ॥

सवत्सां पीवरीं दत्त्वा शितिकण्ठामलङ्कृताम् ।
वैश्वदेवमसंबाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ ०१८ ॥

समानवत्सां गौरीं तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमश्नुते ॥ ०१९ ॥

पाण्डुकम्बलवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते ॥ ०२० ॥

वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।
प्रदाय मरुतां लोकानजरान्प्रतिपद्यते ॥ ०२१ ॥

वत्सोपपन्नां नीलाङ्गां सर्वरत्नसमन्विताम् ।
गन्धर्वाप्सरसां लोकान्दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥ ०२२ ॥

शितिकण्ठमनड्वाहं सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।
दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते ॥ ०२३ ॥

गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसञ्चयान् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्विराजता ॥ ०२४ ॥

तं चारुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोषितः ।
रमयन्ति नरश्रेष्ठ गोप्रदानरतं नरम् ॥ ०२५ ॥

वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च शिञ्जितैः ।
हासैश्च हरिणाक्षीणां प्रसुप्तः प्रतिबोध्यते ॥ ०२६ ॥

यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा ;स्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ।
स्वर्गाच्च्युतश्चापि ततो नृलोके ; कुले समुत्पत्स्यति गोमिनां सः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०७९

वसिष्ठ उवाच ॥

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ।
घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥ ००१ ॥

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥ ००२ ॥

गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ ००३ ॥

इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
यदह्ना कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥ ००४ ॥

प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धारा च यत्र सा ।
गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ००५ ॥

नवनीतपङ्काः क्षीरोदा दधिशैवलसङ्कुलाः ।
वहन्ति यत्र नद्यो वै तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ००६ ॥

गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्यथाविधि ।
परामृद्धिमवाप्याथ स गोलोके महीयते ॥ ००७ ॥

दश चोभयतः प्रेत्य मातापित्रोः पितामहान् ।
दधाति सुकृता.णल्लोकान्पुनाति च कुलं नरः ॥ ००८ ॥

धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां ; धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।
पानीयदाता च यमस्य लोके ; न यातनां काञ्चिदुपैति तत्र ॥ ००९ ॥

पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठा ; दिवौकसां मातरोऽथाप्रमेयाः ।
अन्वालभेद्दक्षिणतो व्रजेच्च ; दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् ॥ ०१० ॥

धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिश्रृङ्गां ; कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् ।
प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां ; याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ॥ ०११ ॥

सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ ०१२ ॥

नातः पुण्यतरं दानं नातः पुण्यतरं फलम् ।
नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ॥ ०१३ ॥

त्वचा लोम्नाथ श्रृङ्गैश्च वालैः क्षीरेण मेदसा ।
यज्ञं वहन्ति संभूय किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥ ०१४ ॥

यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् ॥ ०१५ ॥

गुणवचनसमुच्चयैकदेशो ; नृवर मयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ।
न हि परमिह दानमस्ति गोभ्यो ; भवन्ति न चापि परायणं तथान्यत् ॥ ०१६ ॥

भीष्म उवाच ॥

परमिदमिति भूमिपो विचिन्त्य ; प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ।
व्यसृजत नियतात्मवान्द्विजेभ्यः ; सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०८०

युधिष्ठिर उवाच ॥

पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोके च यद्भवेत् ।
पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् ।
धारयन्ति प्रजाश्चेमाः पयसा हविषा तथा ॥ ००२ ॥

न हि पुण्यतमं किञ्चिद्गोभ्यो भरतसत्तम ।
एताः पवित्राः पुण्याश्च त्रिषु लोकेष्वनुत्तमाः ॥ ००३ ॥

देवानामुपरिष्टाच्च गावः प्रतिवसन्ति वै ।
दत्त्वा चैता नरपते यान्ति स्वर्गं मनीषिणः ॥ ००४ ॥

मान्धाता यौवनाश्वश्च ययातिर्नहुषस्तथा ।
गावो ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ॥ ००५ ॥

गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ ००५ ॥

अपि चात्र पुरावृत्तं कथयिष्यामि तेऽनघ ।
ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुकः ।
अभिवाद्याह्निकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥ ००७ ॥

पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ॥ ००७ ॥

को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठ उपलक्ष्यते ।
किं च कृत्वा परं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ००८ ॥

केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ।
किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥ ००९ ॥

दानानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः परम् ।
पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि ममानघ ॥ ०१० ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

व्यास उवाच ॥

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च पावनं धर्म एव च ॥ ०१२ ॥

पूर्वमासन्नशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुमः ।
शृङ्गार्थे समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥ ०१३ ॥

ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।
ईप्सितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥ ०१४ ॥

तासां शृङ्गाण्यजायन्त यस्या यादृङ्मनोगतम् ।
नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ ०१५ ॥

ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ॥ ०१६ ॥

गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ॥ ०१६ ॥

ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ॥ ०१७ ॥

गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ ०१७ ॥

यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजसत्तम ॥ ०१८ ॥

सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥ ०१९ ॥

रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिदण्डैर्हिरण्मयैः ।
तरुणादित्यसङ्काशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ ०२० ॥

महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।
नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्बहुपङ्कजैः ॥ ०२१ ॥

करवीरवनैः फुल्लैः सहस्रावर्तसंवृतैः ।
संतानकवनैः फुल्लैर्वृक्षैश्च समलङ्कृताः ॥ ०२२ ॥

निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ।
उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ ०२३ ॥

सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ।
जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः ॥ ०२४ ॥

सौवर्णगिरयस्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ।
सर्वरत्नमयैर्भान्ति शृङ्गैश्चारुभिरुच्छ्रितैः ॥ ०२५ ॥

नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ।

सर्वकामसमृद्धार्था निःशोका गतमन्यवः ॥ ०२७ ॥

विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ।
मोदन्ते पुण्यकर्माणो विहरन्तो यशस्विनः ॥ ०२८ ॥

उपक्रीडन्ति तान्राजञ्शुभाश्चाप्सरसां गणाः ।
एता.ल्लोकानवाप्नोति गां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ ०२९ ॥

यासामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान्बली ।
ऐश्वर्ये वरुणो राजा ता मां पान्तु युगंधराः ॥ ०३० ॥

सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
प्राजापत्या इति ब्रह्मञ्जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ ०३१ ॥

गास्तु शुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः ।
तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान् ॥ ०३२ ॥

न द्रुह्येन्मनसा चापि गोषु ता हि सुखप्रदाः ।
अर्चयेत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ ०३३ ॥

दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ०३३ ॥

येन देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकमुत्तमम् ।
यत्पवित्रं पवित्राणां तद्धृतं शिरसा वहेत् ॥ ०३४ ॥

घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतं प्राशेद्धृतं दद्याद्गवां व्युष्टिं तथाश्नुते ॥ ०३५ ॥

त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत्पयः ।
गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ॥ ०३६ ॥

त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥ ०३६ ॥

निर्हृतैश्च यवैर्गोभिर्मासं प्रसृतयावकः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेतेन शुध्यति ॥ ०३७ ॥

पराभवार्थं दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
देवत्वमपि च प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ ०३८ ॥

गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्नुते ॥ ०३९ ॥

गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् ।
पूताभिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ०४० ॥

अग्निमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ०४१ ॥

अध्यापयेरञ्शिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम् ।
त्रिरात्रोपोषितः श्रुत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥ ०४२ ॥

पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि च ।
पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ॥ ०४३ ॥

गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः ॥ ०४३ ॥

एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥ ०४४ ॥

इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना ।
पूजयामास गा नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ०४५ ॥

श्रीगोसंवादः

अध्याय ०८१

युधिष्ठिर उवाच ॥

मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र हि मे महान् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गोभिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ॥ ००२ ॥

श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमध्यं प्रविवेश ह ।
गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम् ॥ ००३ ॥

गाव ऊचुः ॥

कासि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ ००४ ॥

इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क्व च गमिष्यसि ।
तत्त्वेन च सुवर्णाभे सर्वमेतद्ब्रवीहि नः ॥ ००५ ॥

श्रीरुवाच ॥

लोककान्तास्मि भद्रं वः श्रीर्नाम्नेह परिश्रुता ।
मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ००६ ॥

इन्द्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ।
मयाभिपन्ना ऋध्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ॥ ००७ ॥

यांश्च द्विषाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ।
धर्मार्थकामहीनाश्च ते भवन्त्यसुखान्विताः ॥ ००८ ॥

एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाम् ।
इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा ॥ ००९ ॥

आगता प्रार्थयानाहं श्रीजुष्टा भवतानघाः ॥ ००९ ॥

गाव ऊचुः ॥

अध्रुवां चञ्चलां च त्वां सामान्यां बहुभिः सह ।
न त्वामिच्छामि भद्रं ते गम्यतां यत्र रोचते ॥ ०१० ॥

वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाद्य वै ।
यत्रेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥ ०११ ॥

श्रीरुवाच ॥

किमेतद्वः क्षमं गावो यन्मां नेहाभ्यनन्दथ ।
न मां संप्रति गृह्णीथ कस्माद्वै दुर्लभां सतीम् ॥ ०१२ ॥

सत्यश्च लोकवादोऽयं लोके चरति सुव्रताः ।
स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥ ०१३ ॥

महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः ।

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ०१४ ॥

क्षममेतद्धि वो गावः प्रतिगृह्णीत मामिह ।
नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ०१५ ॥

गाव ऊचुः ॥

नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
अध्रुवा चलचित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ ०१६ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि ।
वपुष्मत्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयानघे ॥ ०१७ ॥

श्रीरुवाच ॥

अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकेषु मानदाः ।
प्रत्याख्यानेन युष्माभिः प्रसादः क्रियतामिति ॥ ०१८ ॥

महाभागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागताम् ।
परित्रायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दिताम् ॥ ०१९ ॥

माननां त्वहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ॥ ०१९ ॥

अप्येकाङ्गे तु वो वस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते ।
न वोऽस्ति कुत्सितं किञ्चिदङ्गेष्वालक्ष्यतेऽनघाः ॥ ०२० ॥

पुण्याः पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छत ।
वसेयं यत्र चाङ्गेऽहं तन्मे व्याख्यातुमर्हथ ॥ ०२१ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
संमन्त्र्य सहिताः सर्वाः श्रियमूचुर्नराधिप ॥ ०२२ ॥

अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।
शकृन्मूत्रे निवस नः पुण्यमेतद्धि नः शुभे ॥ ०२३ ॥

श्रीरुवाच ॥

दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ ०२४ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत ।
पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०२५ ॥

एतद्गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम् ।
माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥ ०२६ ॥

गोलोकप्रश्नः

अध्याय ०८२

भीष्म उवाच ॥

ये च गाः संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये ।
तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

ऋते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।
तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतोमूलं च लक्ष्यते ॥ ००२ ॥

दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ००३ ॥

पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि चैव ह ।
पयो दधि घृतं यासां सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ००४ ॥

गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च ।
न गोभ्यः परमं किंचित्पवित्रं पुरुषर्षभ ॥ ००५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

पराभूतेषु दैत्येषु शक्रे त्रिभुवनेश्वरे ।
प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ००७ ॥

अथर्षयः सगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।
देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ॥ ००८ ॥

पर्युपासन्त कौरव्य कदाचिद्वै पितामहम् ॥ ००८ ॥

नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुहहाहुहू ।
दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुम् ॥ ००९ ॥

तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहत्पवनस्तथा ।
आजह्रुर्ऋतवश्चापि सुगन्धीनि पृथक्पृथक् ॥ ०१० ॥

तस्मिन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ।

दिव्यवादित्रसंघुष्टे दिव्यस्त्रीचारणावृते ॥ ०११ ॥

इन्द्रः पप्रच्छ देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च ॥ ०११ ॥

देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशानां पितामह ।
उपरिष्टाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ०१२ ॥

किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिहेश्वर ।
देवानामुपरिष्टाद्यद्वसन्त्यरजसः सुखम् ॥ ०१३ ॥

ततः प्रोवाच तं ब्रह्मा शक्रं बलनिसूदनम् ।
अवज्ञातास्त्वया नित्यं गावो बलनिसूदन ॥ ०१४ ॥

तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्थ शृणु तत्प्रभो ।
गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥ ०१५ ॥

यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव ।
एताभिश्चाप्यृते यज्ञो न प्रवर्तेत्कथञ्चन ॥ ०१६ ॥

धारयन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ।
एतासां तनयाश्चापि कृषियोगमुपासते ॥ ०१७ ॥

जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ।
ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं कव्यं च सर्वशः ॥ ०१८ ॥

पयो दधि घृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिप ।
वहन्ति विविधान्भारान्क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ ०१९ ॥

मुनींश्च धारयन्तीह प्रजाश्चैवापि कर्मणा ।
वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ॥ ०२० ॥

उपरिष्टात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ ०२० ॥

एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ।
गवां देवोपरिष्टाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥ ०२१ ॥

एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चैव वासव ।
सौरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ ०२२ ॥

यदर्थं गा गताश्चैव सौरभ्यः सुरसत्तम ।
तच्च मे शृणु कार्त्स्न्येन वदतो बलसूदन ॥ ०२३ ॥

पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।
त्री.ण्ल्लोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥ ०२४ ॥

अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ।
पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ ०२५ ॥

तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।
दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥ ०२६ ॥

अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।
कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ ०२७ ॥

व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ ०२८ ॥

संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासन्त तां शुभाम् ॥ ०२९ ॥

अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ।
किमर्थं तप्यते देवि तपो घोरमनिन्दिते ॥ ०३० ॥

प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।
वरयस्व वरं देवि दातास्मीति पुरंदर ॥ ०३१ ॥

सुरभ्युवाच ॥

वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।
एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानघ ॥ ०३२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तामेवं ब्रुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ।
प्रत्यब्रुवं यद्देवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥ ०३३ ॥

अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभेन ते ।
प्रसन्नोऽहं वरं तस्मादमरत्वं ददानि ते ॥ ०३४ ॥

त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि ।
मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ०३५ ॥

मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म सुतास्तव ।
निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥ ०३६ ॥

मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।
यच्च स्वर्गसुखं देवि तत्ते संपत्स्यते शुभे ॥ ०३७ ॥

तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।
न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ॥ ०३८ ॥

न दैन्यं नाशुभं किञ्चिद्विद्यते तत्र वासव ॥ ०३८ ॥

तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।
विमानानि च युक्तानि कामगानि च वासव ॥ ०३९ ॥

व्रतैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।
तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ॥ ०४० ॥

शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ ०४० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ।
न ते परिभवः कार्यो गवामरिनिसूदन ॥ ०४१ ॥

भीष्म उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
गाश्चक्रे बहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ०४२ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते ।
पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ०४३ ॥

कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविनाशनम् ॥ ०४३ ॥

य इदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ॥ ०४४ ॥

सार्वकामिकमक्षय्यं पितृंस्तस्योपतिष्ठति ॥ ०४४ ॥

गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ।
स्त्रियोऽपि भक्ता या गोषु ताश्च कामानवाप्नुयुः ॥ ०४५ ॥

पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्या पतिमवाप्नुयात् ।
धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥ ०४६ ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां सुखार्थी प्राप्नुयात्सुखम् ।
न किञ्चिद्दुर्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत ॥ ०४७ ॥

सुवर्णोत्पत्तिः

अध्याय ०८३

युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्तं पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम् ।
विशेषेण नरेन्द्राणामिति धर्ममवेक्षताम् ॥ ००१ ॥

राज्यं हि सततं दुःखमाश्रमाश्च सुदुर्विदाः ।
परिवारेण वै दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ॥ ००२ ॥

भूयिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा गतिः ॥ ००२ ॥

पूयन्ते तेऽत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुंधराम् ।
पूर्वं च कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ००३ ॥

एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ।
ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ॥ ००४ ॥

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।
सर्वक्रतुषु चोद्दिष्टं भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥ ००५ ॥

तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथम् ॥ ००६ ॥

किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
किं दानं किं फलं चैव कस्माच्च परमुच्यते ॥ ००७ ॥

कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः ।
कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यज्ञकर्मसु शस्यते ॥ ००८ ॥

कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च काञ्चनम् ।
परमं दक्षिणार्थे च तद्ब्रवीहि पितामह ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन्नवहितो बहुकारणविस्तरम् ।
जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥ ०१० ॥

पिता मम महातेजाः शंतनुर्निधनं गतः ।
तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥ ०११ ॥

तत्रागम्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभम् ।
माता मे जाह्नवी चैव साहाय्यमकरोत्तदा ॥ ०१२ ॥

ततोऽग्रतस्तपःसिद्धानुपवेश्य बहूनृषीन् ।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् ॥ ०१३ ॥

तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।
दातुं निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभम् ॥ ०१४ ॥

ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुरुचिराङ्गदः ।
प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद्विशां पते ॥ ०१५ ॥

तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ।
प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ ०१६ ॥

ततो मे पुनरेवासीत्सञ्ज्ञा सञ्चिन्त्य शास्त्रतः ।
नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ॥ ०१७ ॥

पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ॥ ०१७ ॥

साक्षान्नेह मनुष्यस्य पितरोऽन्तर्हिताः क्वचित् ।
गृह्णन्ति विहितं त्वेवं पिण्डो देयः कुशेष्विति ॥ ०१८ ॥

ततोऽहं तदनादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनम् ।
शास्त्रप्रमाणात्सूक्ष्मं तु विधिं पार्थिव संस्मरन् ॥ ०१९ ॥

ततो दर्भेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ।
शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ०२० ॥

ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम नराधिप ।
ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तदा ॥ ०२१ ॥

प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ।
विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धर्मतः ॥ ०२२ ॥

त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ।
आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ०२३ ॥

साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः ।
प्रमाणमुपनीता वै स्थितिश्च न विचालिता ॥ ०२४ ॥

तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।

किं तु भूमेर्गवां चार्थे सुवर्णं दीयतामिति ॥ ०२५ ॥

एवं वयं च धर्मश्च सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
पाविता वै भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥ ०२६ ॥

दश पूर्वान्दश परांस्तथा संतारयन्ति ते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मे पितरोऽब्रुवन् ॥ ०२७ ॥

ततोऽहं विस्मितो राजन्प्रतिबुद्धो विशां पते ।
सुवर्णदानेऽकरवं मतिं भरतसत्तम ॥ ०२८ ॥

इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनम् ।
जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च ॥ ०२९ ॥

जामदग्न्येन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ०३० ॥

ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीवलोचनः ।
आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ॥ ०३१ ॥

वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ।
पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्धनम् ॥ ०३२ ॥

विपाप्मापि स तेजस्वी तेन क्रतुफलेन वै ।
नैवात्मनोऽथ लघुतां जामदग्न्योऽभ्यगच्छत ॥ ०३३ ॥

स तु क्रतुवरेणेष्ट्वा महात्मा दक्षिणावता ।
पप्रच्छागमसंपन्नानृषीन्देवांश्च भार्गवः ॥ ०३४ ॥

पावनं यत्परं नृणामुग्रे कर्मणि वर्तताम् ।
तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् ॥ ०३५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

देवतास्ते प्रयच्छन्ति सुवर्णं ये ददत्युत ।
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥ ०३६ ॥

तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ।
भवन्ति पुरुषव्याघ्र न ह्यतः परमं विदुः ॥ ०३७ ॥

भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे ।
गदतो मम विप्रर्षे सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ ०३८ ॥

मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन ।
प्रजापतेः कथयतो मनोः स्वायंभुवस्य वै ॥ ०३९ ॥

शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः ।
गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्वह ॥ ०४० ॥

देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ॥ ०४१ ॥

ततः सर्वे समुद्विग्ना भगवन्तमुपागमन् ॥ ०४१ ॥

ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमाम् ।
प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूचुर्भृगूद्वह ॥ ०४२ ॥

अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ ।
तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याતितेजसः ॥ ०४३ ॥

अमोघतेजास्त्वं देव देवी चेयमुमा तथा ॥ ०४३ ॥

अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता प्रभो ।
तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥ ०४४ ॥

तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ ०४५ ॥

अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम् ॥ ०४५ ॥

इति तेषां कथयतां भगवान्गोवृषध्वजः ।
एवमस्त्विति देवांस्तान्विप्रर्षे प्रत्यभाषत ॥ ०४६ ॥

इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयत्तद्रेतो वृषवाहनः ।
ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततःप्रभृति चापि सः ॥ ०४७ ॥

रुद्राणी तु ततः क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते ।
देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात्परुषं वचः ॥ ०४८ ॥

यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्तितः ।
तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ॥ ०४९ ॥

प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्माभिरद्य वै ।
तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति ॥ ०५० ॥

पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूद्वह ।
देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्तदाभवन् ॥ ०५१ ॥

रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास तत्तदा ।
प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किञ्चित्तत्रापतद्भुवि ॥ ०५२ ॥

तत्पपात तदा चाग्नौ ववृधे चाद्भुतोपमम् ।
तेजस्तेजसि संपृक्तमेकयोनित्वमागतम् ॥ ०५३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शक्रपुरोगमाः ।
असुरस्तारको नाम तेन संतापिता भृशम् ॥ ०५४ ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ।
साध्याश्च सर्वे संत्रस्ता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥ ०५५ ॥

स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ।
ऋषीणामाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्हृताः ॥ ०५६ ॥

ते दीनमनसः सर्वे देवाश्च ऋषयश्च ह ।
प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजरं प्रभुम् ॥ ०५७ ॥

कार्त्तिकेयोत्पत्तिः

अध्याय ०८४

देवा ऊचुः ॥

असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ।
सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् ॥ ००१ ॥

तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ।
परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ॥ ००२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये ।
हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधकः ॥ ००३ ॥

वेदा धर्माश्च नोत्सादं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ।
विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ॥ ००४ ॥

देवा ऊचुः ॥

वरदानाद्भगवतो दैतेयो बलगर्वितः ।
देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् ॥ ००५ ॥

स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसाम् ।
वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥ ००६ ॥

देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते ।
न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वजगत्पते ॥ ००७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
स उत्पादयितापत्यं वधार्थं त्रिदशद्विषाम् ॥ ००८ ॥

तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ।
मानुषानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः ॥ ००९ ॥

अस्त्रेणामोघपातेन शक्त्या तं घातयिष्यति ।
यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ ०१० ॥

सनातनो हि सङ्कल्पः काम इत्यभिधीयते ।
रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितं च तत् ॥ ०११ ॥

तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् ।
वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ ०१२ ॥

स तु नावाप तं शापं नष्टः स हुतभुक्तदा ।
तस्माद्वो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥ ०१३ ॥

अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् ।
तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयानघाः ॥ ०१४ ॥

न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै ।
बलान्यतिबलं प्राप्य नबलानि भवन्ति वै ॥ ०१५ ॥

हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः ।
सङ्कल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽनलः ॥ ०१६ ॥

जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ।
हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ ०१७ ॥

अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः ।
स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति ॥ ०१८ ॥

एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः ।
जग्मुः संसिद्धसङ्कल्पाः पर्यैषन्तो विभावसुम् ॥ ०१९ ॥

ततस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह ।
काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ०२० ॥

परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ।
लोकानन्वचरन्सिद्धाः सर्व एव भृगूद्वह ॥ ०२१ ॥

नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् ॥ ०२१ ॥

ततः सञ्जातसंत्रासानग्नेर्दर्शनलालसान् ।
जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः ॥ ०२२ ॥

उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥ ०२२ ॥

रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो ।
संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् ॥ ०२३ ॥

स संसुप्तो जले देवा भगवान्हव्यवाहनः ।
अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥ ०२४ ॥

तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ।
तत्रैनमभिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना ॥ ०२५ ॥

गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात्सुराः ।
एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥ ०२६ ॥

हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्याथ पैशुनम् ।
शशाप स तमासाद्य न रसान्वेत्स्यसीति वै ॥ ०२७ ॥

तं स संयुज्य शापेन मण्डूकं पावको ययौ ।
अन्यत्र वासाय विभुर्न च देवानदर्शयत् ॥ ०२८ ॥

देवास्त्वनुग्रहं चक्रुर्मण्डूकानां भृगूद्वह ।
यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ ०२९ ॥

देवा ऊचुः ॥

अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानबहिष्कृताः ।
सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ०३० ॥

बिलवासगतांश्चैव निरादानानचेतसः ।
गतासूनपि वः शुष्कान्भूमिः संधारयिष्यति ॥ ०३१ ॥

तमोगतायामपि च निशायां विचरिष्यथ ॥ ०३१ ॥

इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् ।
परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन्हुताशनम् ॥ ०३२ ॥

अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ।
अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवं प्राह देवान्भृगूद्वह ॥ ०३३ ॥

शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्छितः ।
प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ॥ ०३४ ॥

इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ।
प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुषुप्सया ॥ ०३५ ॥

अनुग्रहं तु नागानां यं चक्रुः शृणु तं प्रभो ।
देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीताः सत्यपराक्रमाः ॥ ०३६ ॥

देवा ऊचुः ॥

प्रतीपया जिह्वयापि सर्वाहारान्करिष्यथ ।
वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षरम् ॥ ०३७ ॥

इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुसस्रुर्दिवौकसः ॥ ०३७ ॥

अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमीगर्भगतस्तदा ।
शुकेन ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ॥ ०३८ ॥

शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ।
जिह्वां चावर्तयामास तस्यापि हुतभुक्तदा ॥ ०३९ ॥

दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुकमूचुर्दयान्विताः ।
भविता न त्वमत्यन्तं शकुने नष्टवागिति ॥ ०४० ॥

आवृत्तजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ।
बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमद्भुतम् ॥ ०४१ ॥

इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः ।
तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ ०४२ ॥

ततःप्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते ।
उत्पादने तथोपायमनुजग्मुश्च मानवाः ॥ ०४३ ॥

आपो रसातले यास्तु संसृष्टाश्चित्रभानुना ।
ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुञ्चन्ति भार्गव ॥ ०४४ ॥

पावकेनाधिशयता संतप्तास्तस्य तेजसा ॥ ०४४ ॥

ततोऽग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।
किमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः ॥ ०४५ ॥

तमूचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ०४६ ॥

कृते च तस्मिन्भविता तवापि सुमहान्गुणः ॥ ०४६ ॥

अग्निरुवाच ॥

ब्रूत यद्भवतां कार्यं सर्वं कर्तास्मि तत्सुराः ।

भवतां हि नियोज्योऽहं मा वोऽत्रास्तु विचारणा ॥ ०४७ ॥

देवा ऊचुः ॥

असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
अस्मान्प्रबाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ॥ ०४८ ॥

इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ।
ऋषींश्चापि महाभागान्परित्रायस्व पावक ॥ ०४९ ॥

अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
यद्भयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ॥ ०५० ॥

शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् ।
अन्यत्र भवतो वीर्यं तस्मात्त्रायस्व नस्ततः ॥ ०५१ ॥

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यकव्यभुक् ।
जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ०५२ ॥

तया चाप्यभवन्मिश्रो गर्भश्चास्याभवत्तदा ।
ववृधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ॥ ०५३ ॥

तेजसा तस्य गर्भस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
संतापमगमत्तीव्रं सा सोढुं न शशाक ह ॥ ०५४ ॥

आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते ।
गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमुत्सृजत् ॥ ०५५ ॥

अबुद्धापतितेनाथ नादेन विपुलेन सा ।
वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विप्लुतलोचना ॥ ०५६ ॥

विसञ्ज्ञा नाशकद्गर्भं संधारयितुमात्मना ॥ ०५६ ॥

सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमाना च जाह्नवी ।
उवाच वचनं विप्र तदा गर्भबलोद्धता ॥ ०५७ ॥

न ते शक्तास्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे ॥ ०५७ ॥

विमूढास्मि कृतानेन तथास्वास्थ्यं कृतं परम् ।
विह्वला चास्मि भगवंस्तेजो नष्टं च मेऽनघ ॥ ०५८ ॥

धारणे नास्य शक्ताहं गर्भस्य तपतां वर ।
उत्स्रक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात्कथञ्चन ॥ ०५९ ॥

न चेतसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव विभावसो ।
आपदर्थे हि संबन्धः सुसूक्ष्मोऽपि महाद्युते ॥ ०६० ॥

यदत्र गुणसंपन्नमितरं वा हुताशन ।
त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ ०६१ ॥

तामुवाच ततो वह्निर्धार्यतां धार्यतामयम् ।
गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ॥ ०६२ ॥

शक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा ।
न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मद्रेतोधारणादृते ॥ ०६३ ॥

सा वह्निना वार्यमाणा देवैश्चापि सरिद्वरा ।
समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा ॥ ०६४ ॥

समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता ।
नाशकत्तं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ०६५ ॥

सा समुत्सृज्य तं दुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभम् ।
दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ॥ ०६६ ॥

पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः ॥ ०६६ ॥

कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ०६७ ॥

गङ्गोवाच ॥

जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानल ।
सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयत् ॥ ०६८ ॥

पद्मोत्पलविमिश्राणां ह्रदानामिव शीतलः ।
गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर ॥ ०६९ ॥

तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु वा ॥ ०७० ॥

तत्सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ ०७० ॥

पर्यधावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च ।
व्यदीपयत्तेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ०७१ ॥

एवंरूपः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन ।
सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः ॥ ०७२ ॥

एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०७२ ॥

पावकश्चापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् ।
जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ॥ ०७३ ॥

एतैः कर्मगुणैर्लोके नामाग्नेः परिगीयते ।
हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ॥ ०७४ ॥

पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥ ०७४ ॥

स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः ।
दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः ॥ ०७५ ॥

ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिम् ।
जातस्नेहाश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ ०७६ ॥

ततः स कार्त्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ ०७७ ॥

एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ।
तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणम् ॥ ०७८ ॥

ततःप्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ।
यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ॥ ०७९ ॥

पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तम ।
अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥ ०८० ॥

रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथोत्तमम् ।
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ०८१ ॥

अध्याय ०८५

वसिष्ठ उवाच ॥

अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।
पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ००१ ॥

देवस्य महतस्तात वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ।
ऐश्वर्ये वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ॥ ००२ ॥

आजग्मुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् ॥ ००३ ॥

मूर्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ।
ऋग्वेदश्चागमत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥ ००४ ॥

लक्षणानि स्वराः स्तोभा निरुक्तं स्वरभक्तयः ।
ओङ्कारश्चावसन्नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ ००५ ॥

वेदाश्च सोपनिषदो विद्या सावित्र्यथापि च ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च दधार भगवाञ्शिवः ॥ ००६ ॥

जुह्वचात्मन्यथात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ॥ ००६ ॥

देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः ।
आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्वह ॥ ००७ ॥

यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः ।
स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ॥ ००८ ॥

तस्य शुक्रस्य निष्पन्दात्पांसून्सङ्गृह्य भूमितः ।

प्रास्यत्पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव हुताशने ॥ ००९ ॥

ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ।
ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावो बभूव ह ॥ ०१० ॥

स्कन्नमात्रं च तच्छुक्रं स्रुवेण प्रतिगृह्य सः ।
आज्यवन्मन्त्रवच्चापि सोऽजुहोद्भृगुनन्दन ॥ ०११ ॥

ततः सञ्जनयामास भूतग्रामं स वीर्यवान् ।
ततस्तु तेजसस्तस्माज्जज्ञे लोकेषु तैजसम् ॥ ०१२ ॥

तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं तथोभयम् ।
सगुणस्तेजसो नित्यं तमस्याकाशमेव च ॥ ०१३ ॥

सर्वभूतेष्वथ तथा सत्त्वं तेजस्तथा तमः ।
शुक्रे हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंस्त्रयः प्रभो ॥ ०१४ ॥

पुरुषा वपुषा युक्ता युक्ताः प्रसवजैर्गुणैः ।
भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥ ०१५ ॥

अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ॥ ०१६ ॥

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपो ह्यभूत् ।
अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालखिल्याः शिलोच्चयात् ॥ ०१७ ॥

अत्रैवात्रेति च विभो जातमत्रिं वदन्त्यपि ॥ ०१७ ॥

तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमिताः ।
वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेप्सवः ॥ ०१८ ॥

अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ॥ ०१८ ॥

शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
ऋषयो लोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छन्दो मलात्मकम् ॥ ०१९ ॥

एतस्मात्कारणादाहुरग्निं सर्वास्तु देवताः ।
ऋषयः श्रुतसंपन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ०२० ॥

यानि दारूणि ते मासा निर्यासाः पक्षसञ्ज्ञिताः ।
अहोरात्रा मुहूर्तास्तु पित्तं ज्योतिश्च वारुणम् ॥ ०२१ ॥

रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकं स्मृतम् ।
तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमाच्च वसवः स्मृताः ॥ ०२२ ॥

अर्चिषो याश्च ते रुद्रास्तथादित्या महाप्रभाः ।
उद्दिष्टास्ते तथाङ्गारा ये धिष्ण्येषु दिवि स्थिताः ॥ ०२३ ॥

आदिनाथश्च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्ध्रुवम् ।
सर्वकामदमित्याहुस्तत्र हव्यमुदावहत् ॥ ०२४ ॥

ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः परमात्मकः ।
मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्विह ॥ ०२५ ॥

त्रीणि पूर्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ।
इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् ॥ ०२६ ॥

अग्निरुवाच ॥

मदङ्गेभ्यः प्रसूतानि मदाश्रयकृतानि च ।
ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः ॥ ०२७ ॥

अथाब्रवील्लोकगुरुर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥ ०२८ ॥

अहं वक्ता च मन्त्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह ।
यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम् ॥ ०२९ ॥

ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ॥ ०३० ॥

वयं च भगवन्सर्वे जगच्च सचराचरम् ।
तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः ॥ ०३१ ॥

वरुणश्चेश्वरो देवो लभतां काममीप्सितम् ॥ ०३१ ॥

निसर्गाद्वरुणश्चापि ब्रह्मणो यादसां पतिः ।
जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसम् ॥ ०३२ ॥

ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थेऽभ्यकल्पयत् ।
पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥ ०३३ ॥

तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः ॥ ०३४ ॥

भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥ ०३४ ॥

एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
सर्वं संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ ०३५ ॥

भृगोस्तु पुत्रास्तत्रासन्सप्त तुल्या भृगोर्गुणैः ।
च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ ०३६ ॥

शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।
भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥ ०३७ ॥

अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥ ०३८ ॥

घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
एतेऽष्टावग्निजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥ ०३९ ॥

ब्राह्मणस्य कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ०४० ॥

कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥ ०४१ ॥

अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्ततम् ।
प्रजापतय एते हि प्रजानां यैरिमाः प्रजाः ॥ ०४२ ॥

एवमङ्गिरसश्चैव कवेश्च प्रसवान्वयैः ।
भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ०४३ ॥

वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः ।
कविं तात भृगुं चैव तस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥ ०४४ ॥

जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्धुताशनः ।
तस्मादङ्गिरसो ज्ञेयाः सर्व एव तदन्वयाः ॥ ०४५ ॥

ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगदीश्वराः ॥ ०४६ ॥

सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।

त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ०४७ ॥

तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥ ०४८ ॥

देवपक्षधराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
आप्नुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ०४९ ॥

सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥ ०५० ॥

मरीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ।
अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ०५१ ॥

ते त्वनेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।
स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा ॥ ०५२ ॥

एवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणीं बिभ्रतस्तनुम् ॥ ०५३ ॥

अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः शर्वो रुद्रः प्रजापतिः ।
अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ ०५४ ॥

अग्न्यभावे च कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
जामदग्न्य प्रमाणज्ञा वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ०५५ ॥

कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णं तत्र संस्थितम् ।
हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ॥ ०५६ ॥

तस्मादग्निपराः सर्वा देवता इति शुश्रुम ।
ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्नेरपि च काञ्चनम् ॥ ०५७ ॥

तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदर्शिनः ।
देवतास्ते प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतम् ॥ ०५८ ॥

तस्य चातमसो लोका गच्छतः परमां गतिम् ।
स्वर्लोके राजराज्येन सोऽभिषिच्येत भार्गव ॥ ०५९ ॥

आदित्योदयने प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥ ०६० ॥

ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विधूयते ।
मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ॥ ०६१ ॥

ददाति पश्चिमां संध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
ब्रह्मवाय्वग्निसोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥ ०६२ ॥

सेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां प्राप्नुते शुभाम् ।
इह लोके यशः प्राप्य शान्तपाप्मा प्रमोदते ॥ ०६३ ॥

ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ।
अनावृतगतिश्चैव कामचारी भवत्युत ॥ ०६४ ॥

न च क्षरति तेभ्यः स शश्वच्चैवाप्नुते महत् ।
सुवर्णमक्षयं दत्त्वा लोकानाप्नोति पुष्कलान् ॥ ०६५ ॥

यस्तु सञ्जनयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ०६६ ॥

अग्निरित्येव तत्प्राहुः प्रदानं वै सुखावहम् ।
यथेष्टगुणसंपन्नं प्रवर्तकमिति स्मृतम् ॥ ०६७ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ ०६८ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते ।
प्रदानस्य फलं चैव जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ॥ ०६९ ॥

तस्मात्त्वमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ।
ददत्सुवर्णं नृपते किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसि ॥ ०७० ॥

तारकवधः

अध्याय ०८६

युधिष्ठिर उवाच ॥

उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ ००१ ॥

यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्येह कीर्तितम् ।
स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्ब्रवीहि मे ॥ ००२ ॥

उक्तः स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ।
न च तस्येह ते मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ ००३ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।

कात्स्न्र्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।
कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ००५ ॥

न देवतानां काचिद्धि समर्था जातवेदसः ।
एकापि शक्ता तं गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ००६ ॥

षण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ।
स्वेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ००७ ॥

तास्तु षड्कृत्तिका गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः ।
षड्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं प्रभो ॥ ००८ ॥

ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ।
तेजसाभिपरीताङ्गो न क्वचिच्छर्म लेभिरे ॥ ००९ ॥

ततस्तेजःपरीताङ्ग्यः सर्वाः काल उपस्थिते ।
समं गर्भं सुषुविरे कृत्तिकास्ता नरर्षभ ॥ ०१० ॥

ततस्तं षडधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतम् ।
पृथिवी प्रतिजग्राह कान्तीपुरसमीपतः ॥ ०११ ॥

स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्पावकप्रभः ।
दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधे प्रियदर्शनः ॥ ०१२ ॥

ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालं वह्निसमद्युतिम् ।
जातस्नेहाश्च सौहार्दात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ ०१३ ॥

अभवत्कार्त्तिकेयः स त्रैलोक्ये सचराचरे ।
स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चाप गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ ०१४ ॥

ततो देवास्त्रयस्त्रिंशद्दिशश्च सदिगीश्वराः ।
रुद्रो धाता च विष्णुश्च यज्ञः पूषार्यमा भगः ॥ ०१५ ॥

अंशो मित्रश्च साध्याश्च वसवो वासवोऽश्विनौ ।
आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः ॥ ०१६ ॥

पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ।
आजग्मुस्तत्र तं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजम् ॥ ०१७ ॥

ऋषयस्तुष्टुवुश्चैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा ॥ ०१७ ॥

षडाननं कुमारं तं द्विषडक्षं द्विजप्रियम् ।
पीनांसं द्वादशभुजं पावकादित्यवर्चसम् ॥ ०१८ ॥

शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ।
लेभिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हतम् ॥ ०१९ ॥

ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाचरन् ।
क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह ॥ ०२० ॥

सुपर्णोऽस्य ददौ पत्रं मयूरं चित्रबर्हिणम् ।
राक्षसाश्च ददुस्तस्मै वराहमहिषावुभौ ॥ ०२१ ॥

कुक्कुटं चाग्निसङ्काशं प्रददौ वरुणः स्वयम् ।
चन्द्रमाः प्रददौ मेषमादित्यो रुचिरां प्रभाम् ॥ ०२२ ॥

गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः ।
छागमग्निर्गुणोपेतमिला पुष्पफलं बहु ॥ ०२३ ॥

सुधन्वा शकटं चैव रथं चामितकूबरम् ।
वरुणो वारुणान्दिव्यान्भुजङ्गान्प्रददौ शुभान् ॥ ०२४ ॥

सिंहान्सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च द्वीपिनोऽन्यांश्च दंष्ट्रिणः ॥ ०२४ ॥

श्वापदांश्च बहून्घोरांश्छत्राणि विविधानि च ।
राक्षसासुरसंघाश्च येऽनुजग्मुस्तमीश्वरम् ॥ ०२५ ॥

वर्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ।
उपायैर्बहुभिर्हन्तुं नाशकच्चापि तं विभुम् ॥ ०२६ ॥

सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयम् ।
शशंसुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितम् ॥ ०२७ ॥

स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ।
जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥ ०२८ ॥

तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडता निहतेऽसुरे ।
सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥ ०२९ ॥

स सेनापतिरेवाथ बभौ स्कन्दः प्रतापवान् ।
ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छङ्करस्य च ॥ ०३० ॥

हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ।
सदा कुमारो देवानां सेनापत्यमवाप्तवान् ॥ ०३१ ॥

तस्मात्सुवर्णं मङ्गल्यं रत्नमक्षय्यमुत्तमम् ।
सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतम् ॥ ०३२ ॥

एवं रामाय कौरव्य वसिष्ठोऽकथयत्पुरा ।

तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्व नराधिप ॥ ०३३ ॥

रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलभं नरैः ॥ ०३४ ॥

श्राद्धकल्पः

अध्याय ०८७

युधिष्ठिर उवाच ॥

चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्मः प्रोक्तस्त्वयानघ ।
तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शांतनवस्तदा ।
इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणुष्वावहितो राजञ्श्राद्धकल्पमिमं शुभम् ।
धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंतप ॥ ००३ ॥

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
पिशाचकिंनराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥ ००४ ॥

पितृन्पूज्यादितः पश्चाद्देवान्संतर्पयन्ति वै ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ ००५ ॥

अन्वाहार्यं महाराज पितृणां श्राद्धमुच्यते ।
तच्चामिषेण विधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥ ००६ ॥

सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृतैः श्राद्धैः पितामहाः ।
प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वांस्तिथ्यां तिथ्यां गुणागुणान् ॥ ००७ ॥

येष्वहःसु कृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ ।
तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ ००८ ॥

पितृनर्च्य प्रतिपदि प्राप्नुयात्स्वगृहे स्त्रियः ।
अभिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥ ००९ ॥

स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयायां तु वन्दिनः ।
चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥ ०१० ॥

पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति द्युतिभागिनः ॥ ०११ ॥

कृषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ।
अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥ ०१२ ॥

नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ।
विवर्धन्ते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः ॥ ०१३ ॥

कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥ ०१४ ॥

द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
रजतं बहु चित्रं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥ ०१५ ॥

ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीम् ।
अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥ ०१६ ॥

युद्धभागी भवेन्मर्त्यः श्राद्धं कुर्वंश्चतुर्दशीम् ।
अमावास्यां तु निवपन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ०१७ ॥

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धकर्मणि तिथ्यः स्युः प्रशस्ता न तथेतराः ॥ ०१८ ॥

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०८८

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं स्विद्दत्तं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर ।
किं हविश्चिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः ।
तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैषां युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥ ००३ ॥

वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ।
सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ००४ ॥

द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।
त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चातुर्मास्यं शशेन तु ॥ ००५ ॥

आजेन मासान्प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।
वाराहेण तु षण्मासान्सप्त वै शाकुनेन तु ॥ ००६ ॥

मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥ ००७ ॥

मासानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।
गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥ ००८ ॥

यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ००९ ॥

आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते ॥ ०१० ॥

गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
सनत्कुमारो भगवान्पुरा मय्यभ्यभाषत ॥ ०११ ॥

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ ०१२ ॥

आजेन वापि लौहेन मघास्वेव यतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥ ०१३ ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः ॥ ०१४ ॥

आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये ।
यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०८९

भीष्म उवाच ॥

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशबिन्दवे ।
तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ ००१ ॥

श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
अग्नीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ ००२ ॥

अपत्यकामो रोहिण्यामोजस्कामो मृगोत्तमे ।
क्रूरकर्मा ददच्छ्राद्धमार्द्रायां मानवो भवेत् ॥ ००३ ॥

कृषिभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्श्राद्धं पुनर्वसौ ।
पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ००४ ॥

आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं वीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ००५ ॥

फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।

अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभाग्भवेत् ॥ ००६ ॥

चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
स्वातियोगे पितॄनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ००७ ॥

बहुपुत्रो विशाखासु पित्र्यमीहन्भवेन्नरः ।
अनुराधासु कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ००८ ॥

आदिपत्यं व्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयन् ।
नरः कुरुकुलश्रेष्ठ श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ००९ ॥

मूले त्वारोग्यमर्च्छेत यशोऽषाढास्वनुत्तमम् ।
उत्तरासु त्वषाढासु वीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ ०१० ॥

श्राद्धं त्वभिजिता कुर्वन्विद्यां श्रेष्ठामवाप्नुयात् ।
श्रवणे तु ददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्परां गतिम् ॥ ०११ ॥

राज्यभागी धनिष्ठायां प्राप्नुयान्नापदं नरः ।
नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ०१२ ॥

पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्बहु विन्देदजाविकम् ।
उत्तरास्वथ कुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ ०१३ ॥

बहुरूप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः ।
अश्वांश्चाश्वयुजे वेत्ति भरणीष्वायुरुत्तमम् ॥ ०१४ ॥

इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशबिन्दुस्तथाकरोत् ।
अक्लेशेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशास ह ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०९०

युधिष्ठिर उवाच ॥

कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ।
द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मणान्न परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥ ००२ ॥

देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।
उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ००३ ॥

श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।
कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥ ००४ ॥

एषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि ताञ्शृणु ॥ ००५ ॥

कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ००६ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ ००७ ॥

पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥ ००८ ॥

पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक्पारदारिकः ।

अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥ ००९ ॥

श्वभिर्यश्च परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ ०१० ॥

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ ०१० ॥

एतानिह विजानीयादपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ ०११ ॥

षष्टिं काणः शतं षण्ढः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ॥ ०१२ ॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ ०१३ ॥

असूयता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ ०१४ ॥

श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन्कथञ्चन ।
तस्मात्परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ ०१५ ॥

तिलादाने च क्रव्यादा ये च क्रोधवशा गणाः ।
यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ॥ ०१६ ॥

यावद्ध्यपङ्क्त्यः पङ्क्त्यां वै भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावत्फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥ ०१७ ॥

इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
ये त्वतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान्द्विजान् ॥ ०१८ ॥

वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ।
पाङ्क्तेयान्यांस्तु वक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः ॥ ०१९ ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयानुसंतानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥ ०२० ॥

मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ।
ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ॥ ०२१ ॥

वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥ ०२१ ॥

अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ ०२२ ॥

ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथाप्लुताः ॥ ०२३ ॥

अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान्निमन्त्रयेत् ॥ ०२४ ॥

एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ॥ ०२४ ॥

इमे परे महाराज विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥ ०२५ ॥

ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥ ०२६ ॥

अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥ ०२७ ॥

उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ ०२८ ॥

यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यास्तावत्पुनन्त्युत ।
ततो हि पावनात्पङ्क्त्याः पङ्क्तिपावन उच्यते ॥ ०२९ ॥

क्रोशादर्धतृतीयात्तु पावयेदेक एव हि ।
ब्रह्मदेयानुसंतान इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ०३० ॥

अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥ ०३१ ॥

अथ चेद्वेदवित्सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ०३२ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्द्विजान् ।
स्वकर्मनिरतान्दान्तान्कुले जातान्बहुश्रुतान् ॥ ०३३ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
न प्रीणाति पितॄन्देवान्स्वर्गं च न स गच्छति ॥ ०३४ ॥

यश्च श्राद्धे कुरुते सङ्गतानि ; न देवयानेन पथा स याति ।
स वै मुक्तः पिप्पलं बन्धनाद्वा ; स्वर्गाल्लोकाच्च्यवते श्राद्धमित्रः ॥ ०३५ ॥

तस्मान्मित्रं श्राद्धकृन्नाद्रियेत ; दद्यान्मित्रेभ्यः सङ्ग्रहार्थं धनानि ।
यं मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं ; तं मध्यस्थं भोजयेद्धव्यकव्ये ॥ ०३६ ॥

यथोषरे बीजमुप्तं न रोहे ;न्न चास्योप्ता प्राप्नुयाद्बीजभागम् ।
एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हमाणै ;र्न चेह नामुत्र फलं ददाति ॥ ०३७ ॥

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ ०३८ ॥

संभोजनी नाम पिशाचदक्षिणा ; सा नैव देवान्न पितॄनुपैति ।
इहैव सा भ्राम्यति क्षीणपुण्या ; शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ०३९ ॥

यथाग्नौ शान्ते घृतमाजुहोति ; तन्नैव देवान्न पितॄनुपैति ।
तथा दत्तं नर्तने गायने च ; यां चानृचे दक्षिणामावृणोति ॥ ०४० ॥

उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा ; या चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
आघातनी गर्हितैषा पतन्ती ; तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ०४१ ॥

ऋषीणां समयं नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ।
निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ॥ ०४२ ॥

स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ०४३ ॥

कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ।
तत्र ये ब्राह्मणाः केचिन्न निन्दति हि ते वराः ॥ ०४४ ॥

ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न ताञ्श्राद्धेषु भोजयेत् ।
ब्राह्मणा निन्दिता राजन्हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥ ०४५ ॥

वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ।
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ०४६ ॥

प्रियान्वा यदि वा द्वेष्यांस्तेषु तच्छ्राद्धमावपेत् ॥ ०४६ ॥

यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदनृचां नरः ।
एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥ ०४७ ॥

अध्याय ०९१

युधिष्ठिर उवाच ॥

केन सङ्कल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
भृग्वङ्गिरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥ ००१ ॥

कानि श्राद्धेषु वर्ज्यानि तथा मूलफलानि च ।
धान्यजातिश्च का वर्ज्या तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकम् ।
येन सङ्कल्पितं चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ००३ ॥

स्वायंभुवोऽत्रिः कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् ।
तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥ ००४ ॥

दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निमिर्नाम तपोधनः ।
निमेश्चाप्यभवत्पुत्रः श्रीमान्नाम श्रिया वृतः ॥ ००५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः ।
कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ॥ ००६ ॥

निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
संतापमगमत्तीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥ ००७ ॥

अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ।

तमेव गणयञ्शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ००८ ॥

तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन पिहितात्मनः ।
मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तरगामिनी ॥ ००९ ॥

ततः सञ्चिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥ ०१० ॥

उक्तानि यानि चान्यानि यानि चेष्टानि तस्य ह ।
तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥ ०११ ॥

अमावास्यां महाप्राज्ञ विप्रानानाय्य पूजितान् ।
दक्षिणावर्तिकाः सर्वा बृसीः स्वयमथाकरोत् ॥ ०१२ ॥

सप्त विप्रांस्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ।
ऋते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्नं ददौ प्रभुः ॥ ०१३ ॥

दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।
पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥ ०१४ ॥

कृत्वा च दक्षिणाग्रान्वै दर्भान्सुप्रयतः शुचिः ।
प्रददौ श्रीमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन् ॥ ०१५ ॥

तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसङ्करमात्मनः ।
पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ॥ ०१६ ॥

अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मयैतदनुष्ठितम् ।
कथं नु शापेन न मां दहेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ ०१७ ॥

ततः सञ्चिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
ध्यातमात्रस्तथा चात्रिराजगाम तपोधनः ॥ ०१८ ॥

अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्शितम् ।
भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ ०१९ ॥

निमे सङ्कल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधनः ।
मा ते भूद्भीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ०२० ॥

सोऽयं स्वयंभुविहितो धर्मः सङ्कल्पितस्त्वया ।
ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥ ०२१ ॥

आख्यास्यामि च ते भूयः श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ।
स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ ०२२ ॥

कृत्वाग्निकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।
ततोऽर्यम्णे च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥ ०२३ ॥

विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।
तेभ्यः सङ्कल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ०२४ ॥

स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।
वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ ०२५ ॥

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।
ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ ॥ ०२६ ॥

देवास्तु पितरो नाम निर्मिता वै स्वयंभुवा ।
ऊष्मपाः सुमहाभागास्तेषां भागाः प्रकल्पिताः ॥ ०२७ ॥

ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विमुच्यन्ते ह किल्बिषात् ।
सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥ ०२८ ॥

विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥ ०२९ ॥

सहः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
ग्राम्निः क्षेमः समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥ ०३० ॥

विवस्वान्वीर्यवान्ह्रीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
विपूर्वः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ०३१ ॥

सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुष्करीयकः ।
उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ०३२ ॥

चमूहरः सुवेषश्च व्योमारिः शङ्करो भवः ।
ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ०३३ ॥

गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा ।
सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ ०३४ ॥

अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तलोमा भयङ्करः ॥ ०३५ ॥

अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।
शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ०३६ ॥

स्रजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ ०३७ ॥

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।
हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ०३८ ॥

पलाण्डुः सौभञ्जनकस्तथा गृञ्जनकादयः ।

कूष्माण्डजात्यलाबुं च कृष्णं लवणमेव च ॥ ०३९ ॥

ग्राम्यं वाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
कृष्णाजाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ॥ ०४० ॥

अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह श्रृङ्गाटकानि च ॥ ०४० ॥

वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥ ०४१ ॥

निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनम् ।
पितरश्चैव देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्धविः ॥ ०४२ ॥

चण्डालश्वपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ।
काषायवासी कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महापि वा ॥ ०४३ ॥

सङ्कीर्णयोनिर्विप्रश्च संबन्धी पतितश्च यः ।
वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ०४४ ॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशजमृषिं पुरा ।
पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिस्तपोधनः ॥ ०४५ ॥

अध्याय ०९२

भीष्म उवाच ॥

तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ००१ ॥

ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥ ००२ ॥

निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
तर्पिताः पितरो देवास्ते नान्नं जरयन्ति वै ॥ ००३ ॥

अजीर्णेनाभिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीडिताः ॥ ००४ ॥

तेऽब्रुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ००५ ॥

तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ।
स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ००६ ॥

ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
मेरुश्टङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ००७ ॥

पितर ऊचुः ॥

निवापान्नेन भगवन्भृशं पीड्यामहे वयम् ।
प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥ ००८ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ।
एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति ॥ ००९ ॥

अग्निरुवाच ॥

सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ।
जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्धं न संशयः ॥ ०१० ॥

एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वराभवन् ।
एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥ ०११ ॥

निवप्ते चाग्निपूर्वे वै निवापे पुरुषर्षभ ।
न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥ ०१२ ॥

रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे विभावसौ ॥ ०१२ ॥

पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे ।
प्रपितामहाय च तत एष श्राद्धविधिः स्मृतः ॥ ०१३ ॥

ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।
सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥ ०१४ ॥

रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोश्च या ।
निवापे नोपतिष्ठेत सङ्ग्राह्या नान्यवंशजाः ॥ ०१५ ॥

जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत पितामहान् ।
नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणम् ॥ ०१६ ॥

पूर्वं स्ववंशजानां तु कृत्वाद्भिस्तर्पणं पुनः ।
सुहृत्संबन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ ०१७ ॥

कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
पितरोऽभिलषन्ते वै नावं चाप्यधिरोहतः ॥ ०१८ ॥

सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः ॥ ०१८ ॥

मासार्धे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्निवपनानि वै ।
पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृवर्तिनः ॥ ०१९ ॥

पितामहः पुलस्त्यश्च वसिष्ठः पुलहस्तथा ।
अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृषिः ॥ ०२० ॥

एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥ ०२० ॥

एते च पितरो राजन्नेष श्राद्धविधिः परः ।
प्रेतास्तु पिण्डसंबन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥ ०२१ ॥

इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्यथागमम् ।
ख्यापिता पूर्वनिर्दिष्टा दानं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ०२२ ॥

व्रतविशेषाः

अध्याय ०९३

युधिष्ठिर उवाच ॥

द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुञ्जते ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अवेदोक्तव्रताश्चैव भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
तपः स्यादेतदिह वै तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

मासार्धमासौ नोपवसेद्यत्तपो मन्यते जनः ।
आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ००४ ॥

त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।
सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ००५ ॥

मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।
कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ॥ ००६ ॥

अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।
ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ००७ ॥

विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।
अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।
विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ ०१० ॥

भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी सदा भवति चैव ह ।
ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ॥ ०११ ॥

अभक्षयन्वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।
दानं ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ ०१२ ॥

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ ०१४ ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ ०१५ ॥

तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ।
उपस्थिता ह्यप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ ०१६ ॥

देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ ०१७ ॥

प्रतिग्रहदोषाः

अध्याय ०९४

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च ।
दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वा को विशेषः पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ।
गुणवत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वृषादर्भेश्च संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ ००३ ॥

कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥ ००४ ॥

सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्कर्मकारिका ।
शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥ ००५ ॥

ते वै सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेरुर्महीमिमाम् ।
समाधिनोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ००६ ॥

अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।
कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वै क्षुधान्वितः ॥ ००७ ॥

कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे याज्येन शिबिसूनुना ।
दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रो निजः किल ॥ ००८ ॥

तस्मिन्कालेऽथ सोऽल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभो ।
ते तं क्षुधाभिसंतप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ००९ ॥

याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुमृषिसत्तमाः ।
अपचन्त तदा स्थाल्यां क्षुधार्ताः किल भारत ॥ ०१० ॥

निराद्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते परीप्सवः ।
कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ ०११ ॥

अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ।
राजा शैब्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानान्ददर्श ह ॥ ०१२ ॥

वृषादर्भिरुवाच ॥

प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्णताम् ।
मयि यद्विद्यते वित्तं तच्छृणुध्वं तपोधनाः ॥ ०१३ ॥

प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानो ; दद्यामहं वोऽश्वतरीसहस्रम् ।
एकैकशः सवृषाः संप्रसूताः ; सर्वेषां वै शीघ्रगाः श्वेतलोमाः ॥ ०१४ ॥

कुलंभराननडुहः शतंशता ;न्धुर्याञ्शुभान्सर्वशोऽहं ददानि ।
पृथ्वीवाहान्पीवरांश्चैव ताव ;दग्र्या गृष्ट्यो धेनवः सुव्रताश्च ॥ ०१५ ॥

वरान्ग्रामान्व्रीहियवं रसांश्च ; रत्नं चान्यद्दुर्लभं किं ददानि ।
मा स्माभक्ष्ये भावमेवं कुरुध्वं ; पुष्ट्यर्थं वै किं प्रयच्छाम्यहं वः ॥ ०१६ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

राजन्प्रतिग्रहो राज्ञो मध्वास्वादो विषोपमः ।
तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनम् ॥ ०१७ ॥

क्षत्रं हि दैवतमिव ब्राह्मणं समुपाश्रितम् ।
अमलो ह्येष तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ ०१८ ॥

अह्नापीह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ।
तद्दाव इव निर्दह्यात्प्राप्तो राजप्रतिग्रहः ॥ ०१९ ॥

कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव ।
अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वा ते ततो ययुः ॥ ०२० ॥

अपक्वमेव तन्मांसमभूत्तेषां च धीमताम् ।
अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ॥ ०२१ ॥

ततः प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वास्य मन्त्रिणः ।
प्रचीयोदुम्बराणि स्म दानं दातुं प्रचक्रमुः ॥ ०२२ ॥

उदुम्बराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।
भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥ ०२३ ॥

गुरूणीति विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत् ।
न स्म हे मूढविज्ञाना न स्म हे मन्दबुद्धयः ॥ ०२४ ॥

हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स्म जागृमः ॥ ०२४ ॥

इह ह्येतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्कटुकोदयम् ।
अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्य चेह सुखेप्सुना ॥ ०२५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

शतेन निष्कं गणितं सहस्रेण च संमितम् ।
यथा बहु प्रतीच्छन्हि पापिष्ठां लभते गतिम् ॥ ०२६ ॥

कश्यप उवाच ॥

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
सर्वं तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वाञ्शमं व्रजेत् ॥ ०२७ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते ।
प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ ०२८ ॥

गौतम उवाच ॥

न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ ०२९ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।
अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत् ॥ ०३० ॥

जमदग्निरुवाच ॥

प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तद्धनं ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विस्रवेत् ॥ ०३१ ॥

अरुन्धत्युवाच ॥

धर्मार्थं सञ्चयो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः ।
तपःसञ्चय एवेह विशिष्टो द्रव्यसञ्चयात् ॥ ०३२ ॥

गण्डोवाच ॥

उग्रादितो भयाद्यस्माद्बिभ्यतीमे ममेश्वराः ।
बलीयांसो दुर्बलवद्बिभेम्यहमतः परम् ॥ ०३३ ॥

पशुसख उवाच ॥

यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः ।
विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथातथम् ॥ ०३४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

कुशलं सह दानाय तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।
फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छसि ॥ ०३५ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि ते ।
ऋषयो जग्मुरन्यत्र सर्व एव धृतव्रताः ॥ ०३६ ॥

मन्त्रिणः ऊचुः ॥

उपधिं शङ्कमानास्ते हित्वेमानि फलानि वै ।
ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ०३७ ॥

इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्वृषादर्भिश्चुकोप ह ।
तेषां संप्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ०३८ ॥

स गत्वाहवनीयेऽग्नौ तीव्रं नियममास्थितः ।
जुहाव संस्कृतां मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ०३९ ॥

तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्या लोकभयङ्करी ।
तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ०४० ॥

सा कृत्या कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता ।
वृषादर्भिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ०४१ ॥

वृषादर्भिरुवाच ॥

ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च ।
दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ०४२ ॥

ज्ञात्वा नामानि चैतेषां सर्वानेतान्विनाशय ।
विनष्टेषु यथा स्वैरं गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ०४३ ॥

सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी ।
जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ०४४ ॥

शपथाध्यायः

अध्याय ०९५

भीष्म उवाच ॥

अथात्रिप्रमुखा राजन्वने तस्मिन्महर्षयः ।
व्यचरन्भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ ००१ ॥

अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरम् ।
परिव्रजन्तं स्थूलाङ्गं परिव्राजं शुनःसखम् ॥ ००२ ॥

अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं शुभा ।
भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीदृषीन् ॥ ००३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

नैतस्येह यथास्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतम् ।
सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ००४ ॥

अत्रिरुवाच ॥

नैतस्येह यथास्माकं क्षुधा वीर्यं समाहतम् ।
कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ००५ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्गवः ।
अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ००६ ॥

जमदग्निरुवाच ॥

नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।
सञ्चिन्त्य वार्षिकं किञ्चित्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ००७ ॥

कश्यप उवाच ॥

नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सहोदराः ।
देहि देहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ००८ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मबन्धोरचेतसः ।
शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ००९ ॥

गौतम उवाच ॥

नैतस्येह यथास्माकं त्रिकौशेयं हि राङ्कवम् ।

एकैकं वै त्रिवार्षीयं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ०१० ॥

भीष्म उवाच ॥

अथ दृष्ट्वा परिव्राड्व तान्महर्षीञ्शुनःसखः ।
अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ०११ ॥

परिचर्यां वने तां तु क्षुत्प्रतीघातकारिकाम् ।
अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥ ०१२ ॥

एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।
आददानाः समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च ॥ ०१३ ॥

कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्वृताम् ।
शुचिवारिप्रसन्नोदां ददृशुः पद्मिनीं शुभाम् ॥ ०१४ ॥

बालादित्यवपुःप्रख्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् ।
वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरथावृताम् ॥ ०१५ ॥

नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः ।
एकद्वारामनादेयां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥ ०१६ ॥

वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।
यातुधानीति विख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥ ०१७ ॥

शुनःसखसहायास्तु बिसार्थं ते महर्षयः ।
पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥ ०१८ ॥

ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनाम् ।
स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ ०१९ ॥

एका तिष्ठसि का नु त्वं कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ।
पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किं चिकीर्षसि ॥ ०२० ॥

यातुधान्युवाच ॥

यास्मि सास्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथञ्चन ।
आरक्षिणीं मां पद्मिन्या वित्त सर्वे तपोधनाः ॥ ०२१ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

सर्व एव क्षुधार्ताः स्म न चान्यत्किञ्चिदस्ति नः ।
भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीमहि बिसान्युत ॥ ०२२ ॥

यातुधान्युवाच ॥

समयेन बिसानीतो गृह्णीध्वं कामकारतः ।
एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृह्णीत माचिरम् ॥ ०२३ ॥

भीष्म उवाच ॥

विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवधैषिणीम् ।
अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

अरात्रिरत्रेः सा रात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै ।
अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ ०२५ ॥

यातुधान्युवाच ॥

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०२६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासं गृहेष्वपि ।
वरिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम् ॥ ०२७ ॥

यातुधान्युवाच ॥

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०२८ ॥

कश्यप उवाच ॥

कुलं कुलं च कुपपः कुपयः कश्यपो द्विजः ।
काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मे नाम धारय ॥ ०२९ ॥

यातुधान्युवाच ॥

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०३० ॥

भरद्वाज उवाच ॥

भरे सुतान्भरे शिष्यान्भरे देवान्भरे द्विजान् ।
भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥ ०३१ ॥

यातुधान्युवाच ॥

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०३२ ॥

गौतम उवाच ॥

गोदमो दमगोऽधूमो दमो दुर्दर्शनश्च ते ।
विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मे ॥ ०३३ ॥

यातुधान्युवाच ॥

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०३४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।
विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ०३५ ॥

यातुधान्युवाच ॥

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०३६ ॥

जमदग्निरुवाच ॥

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।
जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ०३७ ॥

यातुधान्युवाच ॥

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०३८ ॥

अरुन्धत्युवाच ॥

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।
मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्ध्यरुन्धतीम् ॥ ०३९ ॥

यातुधान्युवाच ॥

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०४० ॥

गण्डोवाच ॥

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति सञ्ज्ञिता ।
गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ०४१ ॥

यातुधान्युवाच ॥

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०४२ ॥

पशुसख उवाच ॥

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।
गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥ ०४३ ॥

यातुधान्युवाच ॥

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्धारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ०४४ ॥

शुनःसख उवाच ॥

एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।

शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ ०४५ ॥

यातुधान्युवाच ॥

नाम तेऽव्यक्तमुक्तं वै वाक्यं संदिग्धया गिरा ।
तस्मात्सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज ॥ ०४६ ॥

शुनःसख उवाच ॥

सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं यदा त्वया ।
तस्मात्त्रिदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति माचिरम् ॥ ०४७ ॥

भीष्म उवाच ॥

सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा ।
कृत्या पपात मेदिन्यां भस्मसाच्च जगाम ह ॥ ०४८ ॥

शुनःसखश्च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम् ।
भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत् ॥ ०४९ ॥

ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि बिसानि च ।
यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विताः ॥ ०५० ॥

श्रमेण महता युक्तास्ते बिसानि कलापशः ।
तीरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चक्रुरम्भसा ॥ ०५१ ॥

अथोत्थाय जलात्तस्मात्सर्वे ते वै समागमन् ।
नापश्यंश्चापि ते तानि बिसानि पुरुषर्षभ ॥ ०५२ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

केन क्षुधाभिभूतानामस्माकं पापकर्मणा ।
नृशंसेनापनीतानि बिसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥ ०५३ ॥

ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
त ऊचुः शपथं सर्वे कुर्म इत्यरिकर्शन ॥ ०५४ ॥

त उक्त्वा बाढमित्येव सर्व एव शुनःसखम् ।
क्षुधार्ताः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रमुः ॥ ०५५ ॥

अत्रिरुवाच ॥

स गां स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु ।
अनध्यायेष्वधीयीत बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०५६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अनध्यायपरो लोके शुनः स परिकर्षतु ।
परिव्राड्कामवृत्तोऽस्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०५७ ॥

शरणागतं हन्तु मित्रं स्वसुतां चोपजीवतु ।
अर्थान्काङ्क्षतु कीनाशाद्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०५८ ॥

कश्यप उवाच ॥

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षित्वमभ्येतु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०५९ ॥

वृथामांसं समश्नातु वृथादानं करोतु च ।
यातु स्त्रियं दिवा चैव बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६० ॥

भरद्वाज उवाच ॥

नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जयतां बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६१ ॥

उपाध्यायमधः कृत्वा ऋचोऽध्येतु यजूंषि च ।
जुहोतु च स कक्षाग्नौ बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६२ ॥

जमदग्निरुवाच ॥

पुरीषमुत्सृजत्वप्सु हन्तु गां चापि दोहिनीम् ।
अनृतौ मैथुनं यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६३ ॥

द्वेष्यो भार्योपजीवी स्याद्दूरबन्धुश्च वैरवान् ।
अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६४ ॥

गौतम उवाच ॥

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविध्यतु ।
विक्रीणातु तथा सोमं बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६५ ॥

उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य सालोक्यतां यातु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

जीवतो वै गुरून्भृत्यान्भरन्त्वस्य परे जनाः ।
अगतिर्बहुपुत्रः स्याद्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६७ ॥

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु ऋध्या चैवाप्यहङ्कृतः ।
कर्षको मत्सरी चास्तु बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६८ ॥

वर्षान्करोतु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
अयाज्यस्य भवेदृत्विग्बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०६९ ॥

अरुन्धत्युवाच ॥

नित्यं परिवदेच्छ्वश्रूं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका स्वादु समश्नातु बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ०७० ॥

ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सक्तूनत्तु दिनक्षये ।
अभाग्यावीरसूरस्तु बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ०७१ ॥

गण्डोवाच ॥

अनृतं भाषतु सदा साधुभिश्च विरुध्यतु ।
ददातु कन्यां शुल्केन बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ०७२ ॥

साधयित्वा स्वयं प्राशेद्दास्ये जीवतु चैव ह ।
विकर्मणा प्रमीयेत बिसस्तैन्यं करोति या ॥ ०७३ ॥

पशुसख उवाच ॥

दास्य एव प्रजायेत सोऽप्रसूतिरकिञ्चनः ।
दैवतेष्वनमस्कारो बिसस्तैन्यं करोति यः ॥ ०७४ ॥

शुनःसख उवाच ॥

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु; च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।
आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः; स्नायीत यो वै हरते बिसानि ॥ ०७५ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

इष्टमेतद्द्विजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः ।
त्वया कृतं बिसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ॥ ०७६ ॥

शुनःसख उवाच ॥

न्यस्तमाद्यमपश्यद्भिर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।
सत्यमेतन्न मिथ्यैतद्बिसस्तैन्यं कृतं मया ॥ ०७७ ॥

मया ह्यन्तर्हितानीह बिसानीमानि पश्यत ।
परीक्षार्थं भगवतां कृतमेतन्मयानघाः ॥ ०७८ ॥

रक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहमागतः ॥ ०७८ ॥

यातुधानी ह्यतिक्रुद्धा कृत्यैषा वो वधैषिणी ।
वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः ॥ ०७९ ॥

दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा ।
तस्मादस्म्यागतो विप्रा वासवं मां निबोधत ॥ ०८० ॥

अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वः सार्वकामिकाः ।
उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः ॥ ०८१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ०८२ ॥

एवमेते महात्मानो भोगैर्बहुविधैरपि ।
क्षुधा परमया युक्ताश्छन्द्यमाना महात्मभिः ॥ ०८३ ॥

नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ०८३ ॥

तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विवर्जयेत् ।
एष धर्मः परो राजन्नलोभ इति विश्रुतः ॥ ०८४ ॥

इदं नरः सच्चरितं समवायेषु कीर्तयेत् ।
सुखभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ०८५ ॥

प्रीयन्ते पितरश्चास्य ऋषयो देवतास्तथा ।
यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ॥ ०८६ ॥

अध्याय ०९६

भीष्म उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यद्वृत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ ००१ ॥

पुष्करार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ।
राजर्षिभिर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः ॥ ००२ ॥

ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे ; समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।
चराम सर्वे पृथिवीं पुण्यतीर्थां ; तन्नः कार्यं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ ००३ ॥

शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वां ;स्तथागस्त्यो नारदपर्वतौ च ।
भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च ; विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन् ॥ ००४ ॥

ऋषिस्तथा गालवोऽथाष्टकश्च ; भरद्वाजोऽरुन्धती वालखिल्याः ।

शिबिर्दिलीपो नहुषोऽम्बरीषो ; राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पूरुः ॥ ००५ ॥

जग्मुः पुरस्कृत्य महानुभावं ; शतक्रतुं वृत्रहणं नरेन्द्र ।
तीर्थानि सर्वाणि परिक्रमन्तो ; माघ्यां ययुः कौशिकीं पुण्यतीर्थाम् ॥ ००६ ॥

सर्वेषु तीर्थेष्वथ धूतपापा ; जग्मुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् ।
देवस्य तीर्थे जलमग्निकल्पा ; विगाह्य ते भुक्तबिसप्रसूनाः ॥ ००७ ॥

केचिद्बिसान्यखनंस्तत्र राज ;न्नन्ये मृणालान्यखनंस्तत्र विप्राः ।
अथापश्यन्पुष्करं ते ह्रियन्तं ; ह्रदादगस्त्येन समुद्धृतं वै ॥ ००८ ॥

तानाह सर्वानृषिमुख्यानगस्त्यः ; केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् ।
युष्माञ्शङ्के दीयतां पुष्करं मे ; न वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ००९ ॥

शृणोमि कालो हिंसते धर्मवीर्यं ; सेयं प्राप्ता वर्धते धर्मपीडा ।
पुराधर्मो वर्धते नेह याव ;त्तावद्गच्छामि परलोकं चिराय ॥ ०१० ॥

पुरा वेदान्ब्राह्मणा ग्राममध्ये ; घुष्टस्वरा वृषलाञ्श्रावयन्ति ।
पुरा राजा व्यवहारानधर्म्या ;न्पश्यत्यहं परलोकं व्रजामि ॥ ०११ ॥

पुरावरान्प्रत्यवरान्गरीयसो ; यावन्नरा नावमंस्यन्ति सर्वे ।
तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते ; तावद्व्रजामि परलोकं चिराय ॥ ०१२ ॥

पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्या ;न्बलीयसा दुर्बलान्भुज्यमानान् ।
तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय ; न ह्युत्सहे द्रष्टुमीदृङ्नृलोके ॥ ०१३ ॥

तमाहुरार्ता ऋषयो महर्षिं ; न ते वयं पुष्करं चोरयामः ।
मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः ; शपाम तीक्ष्णाञ्शपथान्महर्षे ॥ ०१४ ॥

ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु ; संमन्यन्तो धर्ममेवं नरेन्द्र ।
ततोऽशपञ्शपथान्पर्ययेण ; सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः ॥ ०१५ ॥

भृगुरुवाच ॥

प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् ।
खादेच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०१६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अस्वाध्यायपरो लोके श्वानं च परिकर्षतु ।
पुरे च भिक्षुर्भवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०१७ ॥

कश्यप उवाच ॥

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासे लोभं करोतु च ।
कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०१८ ॥

गौतम उवाच ॥

जीवत्वहङ्कृतो बुद्ध्या विपणत्वधमेन सः ।
कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०१९ ॥

अङ्गिरा उवाच ॥

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानं च परिकर्षतु ।
ब्रह्महानिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२० ॥

धुन्धुमार उवाच ॥

अकृतज्ञोऽस्तु मित्राणां शूद्रायां तु प्रजायतु ।
एकः संपन्नमश्नातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२१ ॥

पूरुरुवाच ॥

चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुष्यतु ।
श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२२ ॥

दिलीप उवाच ॥

उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
तस्य लोकान्स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२३ ॥

शुक्र उवाच ॥

पृष्ठमांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
प्रेष्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२४ ॥

जमदग्निरुवाच ॥

अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत् ।
श्राद्धे शूद्रस्य चाश्नीयाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२५ ॥

शिबिरुवाच ॥

अनाहिताग्निर्म्रियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च ।
तपस्विभिर्विरुध्येत यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२६ ॥

ययातिरुवाच ॥

अनृतौ जटी व्रतिन्यां वै भार्यायां संप्रजायतु ।
निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२७ ॥

नहुष उवाच ॥

अतिथिं गृहस्थो नुदतु कामवृत्तोऽस्तु दीक्षितः ।
विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२८ ॥

अम्बरीष उवाच ॥

नृशंसस्त्यक्तधर्मोऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
ब्राह्मणं चापि जहतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०२९ ॥

नारद उवाच ॥

गूढोऽज्ञानी बहिः शास्त्रं पठतां विस्वरं पदम् ।
गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३० ॥

नाभाग उवाच ॥

अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ।
शुल्केन कन्यां ददतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३१ ॥

कविरुवाच ॥

पदा स गां ताडयतु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
शरणागतं च त्यजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३२ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

करोतु भृतकोऽवर्षां राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।
ऋत्विगस्तु ह्ययाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३३ ॥

पर्वत उवाच ॥

ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।

शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३४ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३५ ॥

अष्टक उवाच ॥

स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तिश्च पापकृत् ।
अधर्मेणानुशास्तूर्वीं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३६ ॥

गालव उवाच ॥

पापिष्ठेभ्यस्त्वनर्घार्हः स नरोऽस्तु स्वपापकृत् ।
दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३७ ॥

अरुन्धत्युवाच ॥

श्वश्र्वापवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका स्वादु समश्नातु या ते हरति पुष्करम् ॥ ०३८ ॥

वालखिल्या ऊचुः ॥

एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ।
धर्मज्ञस्त्यक्तधर्मोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०३९ ॥

पशुसख उवाच ॥

अग्निहोत्रमनादृत्य सुखं स्वपतु स द्विजः ।
परिव्राड्कामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०४० ॥

सुरभ्युवाच ॥

बाल्वजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥ ०४१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानै ;र्नानाविधैर्बहुभिः कौरवेन्द्र ।
सहस्राक्षो देवराट्संप्रहृष्टः ; समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यम् ॥ ०४२ ॥

अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं ; समाभाष्य तमृषिं जातरोषम् ।
ब्रह्मर्षिदेवर्षिनृपर्षिमध्ये ; यत्तन्निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ ०४३ ॥

शक्र उवाच ॥

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु ; च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।
आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः ; स्नायीत यः पुष्करमाददाति ॥ ०४४ ॥

सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ।
ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ०४५ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
दीयतां पुष्करं मह्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ०४६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

न मया भगव.ण्ल्लोभाद्धृतं पुष्करमद्य वै ।
धर्मं तु श्रोतुकामेन हृतं न क्रोद्धुमर्हसि ॥ ०४७ ॥

धर्मः श्रुतिसमुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ।
आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः ॥ ०४८ ॥

तदिदं गृह्यतां विद्वन्पुष्करं मुनिसत्तम ।
अतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ०४९ ॥

इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम् ।
जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मुनिः ॥ ०५० ॥

प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः ।
पुण्यतीर्थेषु च तथा गात्राण्याप्लावयन्ति ते ॥ ०५१ ॥

आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
न मूर्खं जनयेत्पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ॥ ०५२ ॥

न तमापत्स्पृशेत्काचिन्न ज्वरो न रुजश्च ह ।
विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ०५३ ॥

यश्च शास्त्रमनुध्यायेदृषिभिः परिपालितम् ।
स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तम ॥ ०५४ ॥

छत्रोपानहोत्पत्तिः

अध्याय ०९७

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदिदं श्राद्धधर्मेषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ॥ ००१ ॥

कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं च प्रदीयते ॥ ००१ ॥

न केवलं श्राद्धधर्मे पुण्यकेष्वपि दीयते ।
एतद्विस्तरतो राजञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् ।
यथैतत्प्रथितं लोके येन चैतत्प्रवर्तितम् ॥ ००३ ॥

यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् ।
सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि जनाधिप ॥ ००४ ॥

इतिहासं पुरावृत्तमिमं शृणु नराधिप ।
जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ॥ ००५ ॥

पुरा स भगवान्साक्षाद्धनुषाक्रीडत प्रभो ।
संधाय संधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥ ००६ ॥

तान्क्षिप्तान्रेणुका सर्वांस्तस्येषून्दीप्ततेजसः ।
आनाय्य सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ॥ ००७ ॥

अथ तेन स शब्देन ज्यातलस्य शरस्य च ।
प्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ॥ ००८ ॥

ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे ।
स सायकान्द्विजो विद्ध्वा रेणुकामिदमब्रवीत् ॥ ००९ ॥

गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनुश्च्युतान् ।
यावदेतान्पुनः सुभ्रु क्षिपामीति जनाधिप ॥ ०१० ॥

सा गच्छत्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी ।
तस्थौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ ०११ ॥

स्थिता सा तु मुहूर्तं वै भर्तुः शापभयाच्छुभा ।
ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा ॥ ०१२ ॥

प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी ॥ ०१२ ॥

सा प्रस्विन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती ।
उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥ ०१३ ॥

स तामृषिस्ततः क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् ।
रेणुके किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ॥ ०१४ ॥

रेणुकोवाच ॥

शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजोनिरुद्धाहं वृक्षच्छायामुपाश्रिता ॥ ०१५ ॥

एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मंश्चिरमेतत्कृतं मया ।
एतज्ज्ञात्वा मम विभो मा क्रुधस्त्वं तपोधन ॥ ०१६ ॥

जमदग्निरुवाच ॥

अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्नितेजसा ॥ ०१७ ॥

भीष्म उवाच ॥

स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च बहूञ्शरान् ।
अतिष्ठत्सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः ॥ ०१८ ॥

अथ तं प्रहरिष्यन्तं सूर्योऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योऽपराध्यते ॥ ०१९ ॥

आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि विद्वंस्ततस्ततः ।
रसं स तं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ॥ ०२० ॥

ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् ।
अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ ०२१ ॥

अथाभ्रेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिवारितः ।
सप्त द्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ ०२२ ॥

ततस्तदौषधीनां च वीरुधां पत्रपुष्पजम् ।
सर्वं वर्षाभिनिर्वृत्तमन्नं संभवति प्रभो ॥ ०२३ ॥

जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥ ०२४ ॥

सत्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसञ्चयाः ।
अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भार्गव ॥ ०२५ ॥

रमणीयानि यावन्ति यावदारम्भकाणि च ।
सर्वमन्नात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ ०२६ ॥

सर्वं हि वेत्थ विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ।
प्रसादये त्वा विप्रर्षे किं ते सूर्यो निपात्यते ॥ ०२७ ॥

छत्रोपानहदानम्

अध्याय ०९८

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवं तदा प्रयाचन्तं भास्करं मुनिसत्तमः ।
जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथा प्रयाचमानस्य मुनिरग्निसमप्रभः ।
जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुनन्दन ॥ ००२ ॥

ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ।
कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्येदं विशां पते ॥ ००३ ॥

चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।
कथं चलं वेत्स्यसि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् ॥ ००४ ॥

जमदग्निरुवाच ॥

स्थिरं वापि चलं वापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ।
अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ००५ ॥

अपराह्णे निमेषार्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ।

तत्र वेत्स्यामि सूर्य त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ००६ ॥

सूर्य उवाच ॥

असंशयं मां विप्रर्षे वेत्स्यसे धन्विनां वर ।
अपकारिणं तु मां विद्धि भगवञ्शरणागतम् ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः प्रहस्य भगवाञ्जमदग्निरुवाच तम् ।
न भीः सूर्य त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणेष्वार्जवं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ।
सौम्यतां चैव सोमस्य गाम्भीर्यं वरुणस्य च ॥ ००९ ॥

दीप्तिमग्नेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ ०१० ॥

भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च तथा भवेत् ।
सुरापानं च कुर्यात्स यो हन्याच्छरणागतम् ॥ ०११ ॥

एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिन्तय ।
यथा सुखगमः पन्था भवेत्त्वद्रश्मितापितः ॥ ०१२ ॥

भीष्म उवाच ॥

एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूद्वहः ।
अथ सूर्यो ददौ तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥ ०१३ ॥

सूर्य उवाच ॥

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् ।
प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ ०१४ ॥

अद्यप्रभृति चैवैतल्लोके संप्रचरिष्यति ।
पुण्यदानेषु सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ ०१५ ॥

भीष्म उवाच ॥

उपानच्छत्रमेतद्वै सूर्येणेह प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ०१६ ॥

तस्मात्प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छत्रोपानहमुत्तमम् ।
धर्मस्ते सुमहान्भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ०१७ ॥

छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्द्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ०१८ ॥

स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥ ०१९ ॥

दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥ ०२० ॥

सोऽपि लोकानवाप्नोति दैवतैरभिपूजितान् ।
गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥ ०२१ ॥

एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कार्त्स्न्येन कीर्तितम् ।
छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ ०२२ ॥

आरामादिनिर्माणम्

अध्याय ०९९

युधिष्ठिर उवाच ॥

आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुनन्दन ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सुप्रदर्शा वनवती चित्रधातुविभूषिता ।
उपेता सर्वबीजैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ ००२ ॥

तस्याः क्षेत्रविशेषं च तडागानां निवेशनम् ।
औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ००३ ॥

तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः ।
त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजितो यस्तडागवान् ॥ ००४ ॥

अथ वा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
कीर्तिसञ्जननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ॥ ००५ ॥

धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
तडागं सुकृतं देशे क्षेत्रमेव महाश्रयम् ॥ ००६ ॥

चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ।
तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥ ००७ ॥

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।

स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥ ००८ ॥

तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः ।
या च तत्र फलावाप्तिर्ऋषिभिः समुदाहृता ॥ ००९ ॥

वर्षमात्रे तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ ०१० ॥

शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ०११ ॥

हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ०१२ ॥

यस्य वै शैशिरे काले तडागे सलिलं भवेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ ०१३ ॥

तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयम् ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्नुते ॥ ०१४ ॥

निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
वाजपेयसमं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ ०१५ ॥

स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति पानीयं साधवश्च नराः सदा ॥ ०१६ ॥

तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति तृषिता जलम् ।
मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ०१७ ॥

यत्पिबन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
तडागदस्य तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ ०१८ ॥

दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ ०१९ ॥

तिलान्ददत पानीयं दीपान्ददत जाग्रत ।
ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ ०२० ॥

सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैर्विशिष्यते ।
पानीयं नरशार्दूल तस्माद्दातव्यमेव हि ॥ ०२१ ॥

एवमेतत्तडागेषु कीर्तितं फलमुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामपि रोपणे ॥ ०२२ ॥

स्थावराणां च भूतानां जातयः षड्प्रकीर्तिताः ।
वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ ०२३ ॥

एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे ।
कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥ ०२४ ॥

लभते नाम लोके च पितृभिश्च महीयते ।
देवलोकगतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ ०२५ ॥

अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।
तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षान्प्ररोपयेत् ॥ ०२६ ॥

तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ ०२७ ॥

पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् ।
छायया चातिथींस्तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥ ०२८ ॥

किंनरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥ ०२९ ॥

पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
वृक्षदं पुत्रवद्वृक्षास्तारयन्ति परत्र च ॥ ०३० ॥

तस्मात्तडागे वृक्षा वै रोप्याः श्रेयोर्थिना सदा ।
पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥ ०३१ ॥

तडागकृद्वृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः ।
एते स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ ०३२ ॥

तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ।
यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥ ०३३ ॥

बलिप्रदानम्

अध्याय १००

युधिष्ठिर उवाच ॥

गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिप ।

वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥ ००२ ॥

संस्तूय पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ यदेतत्पृच्छसेऽद्य माम् ॥ ००३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा ।
किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ००४ ॥

पृथिव्युवाच ॥

ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।
इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैवं निबोध मे ॥ ००५ ॥

सदा यज्ञेन देवांश्च आतिथ्येन च मानवान् ।
छन्दतश्च यथानित्यमर्हान्युञ्जीत नित्यशः ॥ ००६ ॥

तेन ह्यृषिगणाः प्रीता भवन्ति मधुसूदन ॥ ००६ ॥

नित्यमग्निं परिचरेदभुक्त्वा बलिकर्म च ।
कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन ॥ ००७ ॥

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृणां प्रीतिमाहरन् ॥ ००८ ॥

सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ।
अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्यमनन्तरम् ॥ ००९ ॥

प्रजानां पतये चैव पृथग्घोमो विधीयते ।
तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ॥ ०१० ॥

दक्षिणायां यमायेह प्रतीच्यां वरुणाय च ।
सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये द्विजातये ॥ ०११ ॥

धन्वन्तरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव ।
मनोर्वै इति च प्राहुर्बलिं द्वारे गृहस्य वै ॥ ०१२ ॥

मरुद्भ्यो देवताभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ ०१२ ॥

तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।
निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ ०१३ ॥

एवं कृत्वा बलिं सम्यग्दद्याद्भिक्षां द्विजातये ।
अलाभे ब्राह्मणस्याग्नावग्रमुत्क्षिप्य निक्षिपेत् ॥ ०१४ ॥

यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च दातुमिच्छेत मानवः ।
तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥ ०१५ ॥

पितृन्संतर्पयित्वा तु बलिं कुर्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ ०१६ ॥

ततोऽन्नेनावशेषेण भोजयेदतिथीनपि ।
अर्चापूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानुषान् ॥ ०१७ ॥

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ।
आचार्यस्य पितुश्चैव सख्युराप्तस्य चातिथेः ।
इदमस्ति गृहे मह्यमिति नित्यं निवेदयेत् ॥ ०१९ ॥

ते यद्वदेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ।
गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत् ॥ ०२० ॥

राजर्त्विजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च ।
अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोषितान् ॥ ०२१ ॥

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ०२२ ॥

एतांस्तु धर्मान्गार्हस्थान्यः कुर्यादनसूयकः ।
स इहर्द्धिं परां प्राप्य प्रेत्य नाके महीयते ॥ ०२३ ॥

भीष्म उवाच ॥

इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ।
तथा चकार सततं त्वमप्येवं समाचर ॥ ०२४ ॥

एवं गृहस्थधर्मं त्वं चेतयानो नराधिप ।
इहलोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ०२५ ॥

दीपादिदानम्

अध्याय १०१

युधिष्ठिर उवाच ॥

आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ।
कथमेतत्समुत्पन्नं फलं चात्र ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं सुवर्णस्य च भारत ॥ ००२ ॥

तपस्वी कश्चिदभवत्सुवर्णो नाम नामतः ।
वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे ॥ ००३ ॥

कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परं गतः ।
बहून्स्ववंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ ००४ ॥

स कदाचिन्मनुं विप्रो ददर्शोपससर्प च ।
कुशलप्रश्नमन्योन्यं तौ च तत्र प्रचक्रतुः ॥ ००५ ॥

ततस्तौ सिद्धसङ्कल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते ।
रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यषीदताम् ॥ ००६ ॥

तत्र तौ कथयामास्तां कथा नानाविधाश्रयाः ।
ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ००७ ॥

सुवर्णस्त्वब्रवीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।
हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ॥ ००८ ॥

सुमनोभिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर ।
किमेतत्कथमुत्पन्नं फलयोगं च शंस मे ॥ ००९ ॥

मनुरुवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै समागमे ॥ ०१० ॥

बलेर्वैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ।

समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्वहः ॥ ०११ ॥

तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः ।
निषसादासने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ ०१२ ॥

कथेयमभवत्तत्र या त्वया परिकीर्तिता ।
सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥ ०१३ ॥

ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ।
सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम ॥ ०१४ ॥

प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०१४ ॥

शुक्र उवाच ॥

तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव वीरुदोषध्य एव च ॥ ०१५ ॥

सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ।
अमृतं च विषं चैव याश्चान्यास्तुल्यजातयः ॥ ०१६ ॥

अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यः पुष्टिं ददाति च ।
मनो ग्लपयते तीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥ ०१७ ॥

अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलम् ।
ओषध्यो ह्यमृतं सर्वं विषं तेजोऽग्निसंभवम् ॥ ०१८ ॥

मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि दधाति ह ।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ ०१९ ॥

देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।

तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्तुष्यन्ति देवताः ॥ ०२० ॥

यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो ।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥ ०२१ ॥

ज्ञेयास्तूग्राश्च सौम्याश्च तेजस्विन्यश्च ताः पृथक् ।
ओषध्यो बहुवीर्याश्च बहुरूपास्तथैव च ॥ ०२२ ॥

यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञियान्निबोध मे ।
आसुराणि च माल्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥ ०२३ ॥

राक्षसानां सुराणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ।
पितृणां मानुषाणां च कान्ता यास्त्वनुपूर्वशः ॥ ०२४ ॥

वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोप्ताः पर्वताश्रयाः ।
अकण्टकाः कण्टकिन्यो गन्धरूपरसान्विताः ॥ ०२५ ॥

द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः ।
इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावयेत् ॥ ०२६ ॥

अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ ०२७ ॥

जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि च ।
गन्धर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः ॥ ०२८ ॥

ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
शत्रूणामभिचारार्थमथर्वसु निदर्शिताः ॥ ०२९ ॥

तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥ ०३० ॥

मनोहृदयनन्दिन्यो विमर्दे मधुराश्च याः ।
चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो ॥ ०३१ ॥

न तु श्मशानसंभूता न देवायतनोद्भवाः ।
संनयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहःसु च ॥ ०३२ ॥

गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत् ।
प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोगं यथास्मृति ॥ ०३३ ॥

गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥ ०३४ ॥

सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयन्त्युत ।
सङ्कल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरथैः ॥ ०३५ ॥

देवाः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च ।
अवज्ञातावधूताश्च निर्दहन्त्यधमान्नरान् ॥ ०३६ ॥

अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधौ फलम् ।
धूपांश्च विविधान्साधूनसाधूंश्च निबोध मे ॥ ०३७ ॥

निर्यासः सरलश्चैव कृत्रिमश्चैव ते त्रयः ।
इष्टानिष्टो भवेद्गन्धस्तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ०३८ ॥

निर्यासाः सल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ०३९ ॥

अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
दैत्यानां सल्लकीजश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥ ०४० ॥

अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥ ०४१ ॥

देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः ।
येऽन्ये वैहारिकास्ते तु मानुषाणामिति स्मृताः ॥ ०४२ ॥

य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ।
धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ॥ ०४३ ॥

दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते ॥ ०४४ ॥

ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगं चापि वर्ण्यते ।
प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥ ०४५ ॥

अन्धं तमस्तमिस्रं च दक्षिणायनमेव च ।
उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ॥ ०४६ ॥

यस्मादूर्ध्वगमेतत्तु तमसश्चैव भेषजम् ।
तस्मादूर्ध्वगतेर्दाता भवेदिति विनिश्चयः ॥ ०४७ ॥

देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः ।
तामसा राक्षसाश्चेति तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ०४८ ॥

आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
तान्दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाशयेत् ॥ ०४९ ॥

दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।
दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमाली विराजते ॥ ०५० ॥

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयस्त्वौषधीरसैः ।

वसामेदोस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥ ०५१ ॥

गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे ।
दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ०५२ ॥

कुलोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति ।
ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा ॥ ०५३ ॥

बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ।
देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ०५४ ॥

येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः ।
राक्षसानेव तान्विद्धि निर्वषट्कारमङ्गलान् ॥ ०५५ ॥

तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ।
शिरसा प्रणतश्चापि हरेद्बलिमतन्द्रितः ॥ ०५६ ॥

गृह्या हि देवता नित्यमाशंसन्ति गृहात्सदा ।
बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ०५७ ॥

इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
ते प्रीताः प्रीणयन्त्येतानायुषा यशसा धनैः ॥ ०५८ ॥

बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ।
दधिद्रप्सयुताः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ॥ ०५९ ॥

कार्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षरक्षसाम् ।
सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लेपनभूषिताः ॥ ०६० ॥

नागानां दयिता नित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः ।
तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत् ॥ ०६१ ॥

अग्रदाताग्रभोगी स्याद्बलवर्णसमन्वितः ।
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ०६२ ॥

ज्वलत्यहरहो वेश्म याश्चास्य गृहदेवताः ।
ताः पूज्या भूतिकामेन प्रसृताग्रप्रदायिना ॥ ०६३ ॥

इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः ।
सुवर्णाय मनुः प्राह सुवर्णो नारदाय च ॥ ०६४ ॥

नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते ।
त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ॥ ०६५ ॥

पुष्पादिदानफलम्

अध्याय १०२

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ ००१ ॥

धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ।
बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नहुषं प्रति संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ००३ ॥

नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ।
देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ००४ ॥

तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन् ।
मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥ ००५ ॥

मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः ।
प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन्दिव्याश्चैव सनातनाः ॥ ००६ ॥

अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ००७ ॥

सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः ।
जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥ ००८ ॥

दैवतान्यर्चयंश्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
सर्वाण्येव यथान्यायं यथापूर्वमरिंदम ॥ ००९ ॥

अथेन्द्रस्य भविष्यत्वादहङ्कारस्तमाविशत् ।
सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपते ॥ ०१० ॥

स ऋषीन्वाहयामास वरदानमदान्वितः ।
परिहीनक्रियश्चापि दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ ०११ ॥

तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान् ।
अहङ्काराभिभूतस्य सुमहानत्यवर्तत ॥ ०१२ ॥

अथ पर्यायश ऋषीन्वाहनायोपचक्रमे ।

पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥ ०१३ ॥

अथागम्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदां वरः ।
अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

एवं वयमसत्कारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः ।
नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥ ०१५ ॥

अगस्त्य उवाच ॥

कथमेष मया शक्यः शप्तुं यस्य महामुने ।
वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ ०१६ ॥

यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ।
इत्यनेन वरो देवाद्याचितो गच्छता दिवम् ॥ ०१७ ॥

एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ।
अन्येनाप्यृषिमुख्येन न शप्तो न च पातितः ॥ ०१८ ॥

अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ।
महात्मने तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ ०१९ ॥

प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारकम् ।
द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ ०२० ॥

अत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदतां वर ।
भवांश्चापि यथा ब्रूयात्कुर्वीमहि तथा वयम् ॥ ०२१ ॥

भृगुरुवाच ॥

पितामहनियोगेन भवन्तमहमागतः ।

प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे दर्पमास्थिते ॥ ०२२ ॥

अद्य हि त्वा सुदुर्बुद्धी रथे योक्ष्यति देवराट् ।
अद्यैनमहमुद्वृत्तं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥ ०२३ ॥

अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।
सञ्चाल्य पापकर्माणमिन्द्रस्थानात्सुदुर्मतिम् ॥ ०२४ ॥

अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति ।
दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः ॥ ०२५ ॥

व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
अहिर्भवस्वेति रुषा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहम् ॥ ०२६ ॥

तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् ।
धरण्यां पातयिष्यामि प्रेक्षतस्ते महामुने ॥ ०२७ ॥

नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं मुने ॥ ०२८ ॥

एवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ।
अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ ०२९ ॥

दीपादिदानफलम्

अध्याय १०३

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं स वै विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ।
कथं चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
सर्वा एवाभ्यवर्तन्त या दिव्या याश्च मानुषाः ॥ ००२ ॥

तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि च ।
बलिकर्म च यच्चान्यदुत्सेकाश्च पृथग्विधाः ॥ ००३ ॥

सर्वास्तस्य समुत्पन्ना देवराज्ञो महात्मनः ॥ ००३ ॥

देवलोके नृलोके च सदाचारा बुधैः स्मृताः ।
ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र ऋध्यन्ते गृहमेधिनः ॥ ००४ ॥

धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ००४ ॥

यथा सिद्धस्य चान्नस्य द्विजायाग्रं प्रदीयते ।
बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ००५ ॥

यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्मणा ।
तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां स्म जायते ॥ ००६ ॥

एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ।

प्रशंसन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ००७ ॥

स्नानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ।
नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयन्ति देवताः ॥ ००८ ॥

गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनार्चिताः ॥ ००८ ॥

इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः ।
सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥ ००९ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ।
सर्वमेतदवज्ञाय न चकारैतदीदृशम् ॥ ०१० ॥

ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलिकर्मतः ।
धूपदीपोदकविधिं न यथावच्चकार ह ॥ ०११ ॥

ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यबाध्यत ॥ ०११ ॥

अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ।
द्रुतं सरस्वतीकूलात्स्मयन्निव महाबलः ॥ ०१२ ॥

ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत् ।
निमीलयस्व नयने जटा यावद्विशामि ते ॥ ०१३ ॥

स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटाः प्राविशदच्युतः ।
भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य ह ॥ ०१४ ॥

ततः स देवराड्प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै ।
ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशां पते ॥ ०१५ ॥

योजयस्वेन्द्र मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते ।

यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप ॥ ०१६ ॥

इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं मुनिम् ।
भृगुस्तस्य जटासंस्थो बभूव हृषितो भृशम् ॥ ०१७ ॥

न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ।
वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः ॥ ०१८ ॥

न चुकोप स चागस्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै ।
तं तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ॥ ०१९ ॥

न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ।
अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥ ०२० ॥

तस्मिञ्शिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः ।
शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुषं पापचेतसम् ॥ ०२१ ॥

भृगुरुवाच ॥

यस्मात्पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ।
तस्मादाशु महीं गच्छ सर्पो भूत्वा सुदुर्मते ॥ ०२२ ॥

इत्युक्तः स तदा तेन सर्पो भूत्वा पपात ह ।
अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥ ०२३ ॥

भृगुं हि यदि सोऽद्राक्षीन्नहुषः पृथिवीपते ।
न स शक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा ॥ ०२४ ॥

स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा ।
पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभूत् ॥ ०२५ ॥

प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ॥ ०२५ ॥

ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् ।
शापान्तार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः ॥ ०२६ ॥

भृगुरुवाच ॥

राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुरूद्वहः ।
स त्वां मोक्षयिता शापादित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ०२७ ॥

अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ।
स्वमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ ०२८ ॥

नहुषोऽपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुद्धृतः ।
जगाम ब्रह्मसदनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ ०२९ ॥

तदा तु पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ।
जगाम ब्रह्मसदनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥ ०३० ॥

ततः शक्रं समानाय्य देवानाह पितामहः ।
वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ॥ ०३१ ॥

स चागस्त्येन क्रुद्धेन भ्रंशितो भूतलं गतः ॥ ०३१ ॥

न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्तयितुं क्वचित् ।
तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ०३२ ॥

एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ।
एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्यूचुस्ते पितामहम् ॥ ०३३ ॥

सोऽभिषिक्तो भगवता देवराज्येन वासवः ।

ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ॥ ०३४ ॥

एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ।
स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥ ०३५ ॥

तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ।
दिव्यं चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपप्रदायकः ॥ ०३६ ॥

पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ॥ ०३६ ॥

यावदक्षिनिमेषाणि ज्वलते तावतीः समाः ।
रूपवान्धनवांश्चापि नरो भवति दीपदः ॥ ०३७ ॥

ब्रह्मस्वहरणम्

अध्याय १०४

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ ।
नृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चण्डालस्य च संवादं क्षत्रबन्धोश्च भारत ॥ ००२ ॥

राजन्य उवाच ॥

वृद्धरूपोऽसि चण्डाल बालवच्च विचेष्टसे ।
श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥ ००३ ॥

साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते ।
कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चसि ॥ ००४ ॥

चण्डाल उवाच ॥

ब्राह्मणस्य गवां राजन्ह्रियतीनां रजः पुरा ।
सोममुद्ध्वंसयामास तं सोमं येऽपिबन्द्विजाः ॥ ००५ ॥

दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् ।
सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥ ००६ ॥

येऽपि तत्रापिबन्क्षीरं घृतं दधि च मानवाः ।
ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ००७ ॥

जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः ।
पशूनवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दंपती ॥ ००८ ॥

अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप ॥ ००९ ॥

चण्डालोऽहं ततो राजन्भुक्त्वा तदभवं मृतः ।
ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ ०१० ॥

तस्माद्धरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किञ्चन ।
ब्रह्मस्वरजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम् ॥ ०११ ॥

तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ।

विक्रयं हीह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥ ०१२ ॥

ये चैनं क्रीणते राजन्ये च विक्रीणते जनाः ।
ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥ ०१३ ॥

सोमं तु रजसा ध्वस्तं विक्रीयाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
श्रोत्रियो वार्धुषी भूत्वा चिररात्राय नश्यति ॥ ०१४ ॥

नरकं त्रिंशतं प्राप्य श्वविष्ठामुपजीवति ॥ ०१४ ॥

श्वचर्यामतिमानं च सखिदारेषु विप्लवम् ।
तुलयाधारयद्धर्मो ह्यतिमानोऽतिरिच्यते ॥ ०१५ ॥

श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ।
अतिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् ॥ ०१६ ॥

अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ।
अन्यस्मिञ्जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ॥ ०१७ ॥

अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्तदा ।
संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसान्यभक्षयम् ॥ ०१८ ॥

सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै ।
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०१९ ॥

आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् ।
धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् ॥ ०२० ॥

स्वाध्यायैस्तु महत्पापं तरन्ति गृहमेधिनः ।
दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ०२१ ॥

तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत ॥ ०२२ ॥

अहं तु पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥ ०२३ ॥

जातिस्मरत्वं तु मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।
शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप ॥ ०२४ ॥

त्वमिमं मे प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
चण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥ ०२५ ॥

राजन्य उवाच ॥

चण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि ।
ब्राह्मणार्थे त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ०२६ ॥

दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम् ।
हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ ०२७ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तदा राजन्ब्रह्मस्वार्थे परंतप ।
हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह ॥ ०२८ ॥

तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ।
यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमुत्तमाम् ॥ ०२९ ॥

हस्तिकूटम्

अध्याय १०५

युधिष्ठिर उवाच ॥

एको लोकः सुकृतिनां सर्वे त्वाहो पितामह ।
उत तत्रापि नानात्वं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः ।
पुण्यान्पुण्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो जनाः ॥ ००२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
महावने हस्तिशिशुं परिद्यूनममातृकम् ॥ ००४ ॥

तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः ।
स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ॥ ००५ ॥

तं प्रभिन्नं महानागं प्रस्रुतं सर्वतो मदम् ।
धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ००६ ॥

ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ।
अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥ ००७ ॥

मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं ; दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्राकृतज्ञ ।
मित्रं सतां सप्तपदं वदन्ति ; मित्रद्रोहो नैव राजन्स्पृशेत्त्वाम् ॥ ००८ ॥

इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालकमाश्रमे ।
विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ००९ ॥

शिष्टं दान्तं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम ।
न मे विक्रोशतो राजन्हर्तुमर्हसि कुञ्जरम् ॥ ०१० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

गवां सहस्रं भवते ददामि ; दासीशतं निष्कशतानि पञ्च ।
अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे ; किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥ ०११ ॥

गौतम उवाच ॥

त्वामेव गावोऽभि भवन्तु राज ;न्दास्यः सनिष्का विविधं च रत्नम् ।
अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र ; किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ ०१२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं ; राजन्यानां नागकुलानि विप्र ।
स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मो ; नागश्रेष्ठाद्गौतमास्मान्निवर्त ॥ ०१३ ॥

गौतम उवाच ॥

यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा ; यत्र प्रेतः शोचति पापकर्मा ।
वैवस्वतस्य सदने महात्मन ;स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०१४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ये निष्क्रिया नास्तिकाः श्रद्दधानाः ; पापात्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः ।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति ; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०१५ ॥

गौतम उवाच ॥

वैवस्वती संयमनी जनानां ; यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम् ।
यत्राबला बलिनं यातयन्ति ; तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०१६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं च ; गुरुं यथा मानयन्तश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे ; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०१७ ॥

गौतम उवाच ॥

मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो ; महाभोगा भोगिजनप्रवेश्या ।
गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा ; तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०१८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै ; प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्च ; मन्दाकिनीं तेऽपि विभूषयन्ति ॥ ०१९ ॥

गौतम उवाच ॥

मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं ; सुपुष्पितं किंनरगीतजुष्टम् ।
सुदर्शना यत्र जम्बूर्विशाला ; तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०२० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला ; बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ।
येऽधीयन्ते सेतिहासं पुराणं ; मध्वाहुत्या जुह्वति च द्विजेभ्यः ॥ ०२१ ॥

तथाविधानामेष लोको महर्षे; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति; तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥ ०२२ ॥

गौतम उवाच ॥

सुपुष्पितं किंनरराजजुष्टं; प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य ।
गन्धर्वाणामप्सरसां च सद्म; तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०२३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ये नृत्तगीतकुशला जनाः सदा; ह्ययाचमानाः सहिताश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०२४ ॥

गौतम उवाच ॥

यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या; देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ।
यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति विप्रा; ह्ययोनयः पर्वतयोनयश्च ॥ ०२५ ॥

यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामा ;न्यत्र स्त्रियः कामचाराश्चरन्ति ।
यत्र चेर्ष्या नास्ति नारीनराणां; तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०२६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा; अमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति ।
न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमं च; भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ ०२७ ॥

निराशिषो निर्ममा वीतरागा; लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०२८ ॥

गौतम उवाच ॥

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः ; सुपुण्यगन्धा निर्मला वीतशोकाः ।
सोमस्य राज्ञः सदने महात्मन ;स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०२९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ये दानशीला न प्रतिगृह्णते सदा ; न चाप्यर्थानाददते परेभ्यः ।
येषामदेयमर्हते नास्ति किं चि ;त्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ॥ ०३० ॥

ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्या ;ञ्शक्ता भूत्वा सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे ; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०३१ ॥

गौतम उवाच ॥

ततः परं भान्ति लोकाः सनातना ; विरजसो वितमस्का विशोकाः ।
आदित्यस्य सुमहान्तः सुवृत्ता ;स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०३२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रता ;स्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ।
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो ; नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ०३३ ॥

तथाविधानामेष लोको महर्षे ; विशुद्धानां भावितवाङ्मतीनाम् ।
सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां ; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०३४ ॥

गौतम उवाच ॥

ततः परे भान्ति लोकाः सनातनाः ; सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः ।
वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मन ;स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०३५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा ; तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।
ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्दधाना ; यथान्यायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ०३६ ॥

स्वदारिणां धर्मधुरे महात्मनां ; यथोचिते वर्त्मनि सुस्थितानाम् ।
धर्मात्मनामुद्वहतां गतिं तां ; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०३७ ॥

गौतम उवाच ॥

इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका ; दुरन्वयाः काङ्क्षिता मानवानाम् ।
तस्याहं ते भवने भूरितेजसो ; राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो ; वेदाध्यायी यश्च यज्वाप्रमत्तः ।
एते सर्वे शक्रलोकं व्रजन्ति ; परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०३९ ॥

गौतम उवाच ॥

प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो ; नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः ।
मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां ; तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०४० ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता ; धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ।
ये चाश्वमेधावभृथाप्लुताङ्गा ;स्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ०४१ ॥

गौतम उवाच ॥

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः ; सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः ।
तस्मिन्नहं दुर्लभे त्वाप्रधृष्ये ; गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यो गोसहस्री शतदः समां समां ; यो गोशती दश दद्याच्च शक्त्या ।
तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां ; पञ्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ०४३ ॥

ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा ; ब्राह्मीं वाचं परिरक्षन्ति चैव ।
मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणा ;स्ते तत्र मोदन्ति गवां विमाने ॥ ०४४ ॥

प्रभासं मानसं पुण्यं पुष्कराणि महत्सरः ।
पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम् ॥ ०४५ ॥

गयां गयशिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकाम् ।
तूष्णीगङ्गां दशगङ्गां महाह्रदमथापि च ॥ ०४६ ॥

गौतमीं कौशिकीं पाकां महात्मानो धृतव्रताः ।
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां ये प्रयान्ति च ॥ ०४७ ॥

तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ।
प्रयान्ति पुण्यगन्धाढ्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ०४८ ॥

गौतम उवाच ॥

यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमण्वपि ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ०४९ ॥

न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा ।
न जरामरणे वापि न पुण्यं न च पातकम् ॥ ०५० ॥

तस्मिन्विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते ।
स्वयंभुभवने पुण्ये हस्तिनं मे यतिष्यति ॥ ०५१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

निर्मुक्ताः सर्वसङ्गेभ्यो कृतात्मानो यतव्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥ ०५२ ॥

ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ।
न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥ ०५३ ॥

गौतम उवाच ॥

रथन्तरं यत्र बृहच्च गीयते ; यत्र वेदी पुण्डरीकैः स्तृणोति ।
यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी ; तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ०५४ ॥

बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं ; व्यतिक्रमन्तं भुवनानि विश्वा ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं कदा चि ;दकार्षं ते मनसोऽभिषङ्गात् ॥ ०५५ ॥

शक्र उवाच ॥

यस्मादिमं लोकपथं प्रजाना ;मन्वागमं पदवादे गजस्य ।
तस्माद्भवान्प्रणतं मानुशास्तु ; ब्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वम् ॥ ०५६ ॥

गौतम उवाच ॥

श्वेतं करेणुं मम पुत्रनागं ; यं मेऽहार्षीर्दशवर्षाणि बालम् ।
यो मे वने वसतोऽभूद्द्वितीय ;स्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ॥ ०५७ ॥

शक्र उवाच ॥

अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग ;श्चाघ्रायते त्वामभिवीक्षमाणः ।
पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते ; श्रेयो मम ध्याहि नमश्च तेऽस्तु ॥ ०५८ ॥

गौतम उवाच ॥

शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं ; ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुञ्जे ।
ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व ; त्वया दत्तं प्रतिगृह्णामि नागम् ॥ ०५९ ॥

शक्र उवाच ॥

येषां वेदा निहिता वै गुहायां ; मनीषिणां सत्त्ववतां महात्मनाम् ।
तेषां त्वयैकेन महात्मनास्मि ; बुद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥ ०६० ॥

हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ।
प्राप्नुहि त्वं शुभा.ल्लोकानह्नाय च चिराय च ॥ ०६१ ॥

भीष्म उवाच ॥

स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ।
दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः सह दुरासदम् ॥ ०६२ ॥

अनशनमाहात्म्यम्

अध्याय १०६

युधिष्ठिर उवाच ॥

दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमहिंसता ।
स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ ००१ ॥

पितामहस्य विदितं किमन्यत्र तपोबलात् ।

तपसो यत्परं तेऽद्य तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

तपः प्रचक्षते यावत्तावल्लोका युधिष्ठिर ।
मतं मम तु कौन्तेय तपो नानशनात्परम् ॥ ००३ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ००४ ॥

अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ।
ऋषिलोकं च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतिः ॥ ००५ ॥

तं दृष्ट्वा स वचः प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथम् ।
कथं भगीरथागास्त्वमिमं देशं दुरासदम् ॥ ००६ ॥

न हि देवा न गन्धर्वा न मनुष्या भगीरथ ।
आयान्त्यतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ ००७ ॥

भगीरथ उवाच ॥

निःशङ्कमन्नमददं ब्राह्मणेभ्यः ; शतं सहस्राणि सदैव दानम् ।
ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्धि ; न त्वेवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ००८ ॥

दशैकरात्रान्दश पञ्चरात्रा ;नेकादशैकादशकान्क्रतूंश्च ।
ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं ; फलेन तेनापि च नागतोऽहम् ॥ ००९ ॥

यच्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः ; शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम् ।
अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं ; नारीपुरं न च तेनाहमागाम् ॥ ०१० ॥

दशायुतानि चाश्वानामयुतानि च विंशतिम् ।

पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां गाश्च सहस्रशः ॥ ०११ ॥

सुवर्णचन्द्रोडुपधारिणीनां ; कन्योत्तमानामददं स्रग्विणीनाम् ।
षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां ; जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥ ०१२ ॥

दशार्बुदान्यददं गोसवेज्या ;स्वेकैकशो दश गा लोकनाथ ।
समानवत्साः पयसा समन्विताः ; सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥ ०१३ ॥

अप्तोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ।
गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां न तेन च ॥ ०१४ ॥

दोग्ध्रीणां वै गवां चैव प्रयुतानि दशैव ह ।
प्रादां दशगुणं ब्रह्मन्न च तेनाहमागतः ॥ ०१५ ॥

वाजिनां बाह्लिजातानामयुतान्यददं दश ।
कर्काणां हेममालानां न च तेनाहमागतः ॥ ०१६ ॥

कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दश त्वहम् ।
एकैकस्मिन्क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ ०१७ ॥

वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ।
प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन्कोटीर्दश च सप्त च ॥ ०१८ ॥

ईषादन्तान्महाकायान्काञ्चनस्रग्विभूषितान् ।
पत्नीमतः सहस्राणि प्रायच्छं दश सप्त च ॥ ०१९ ॥

अलङ्कृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः ।
रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ॥ ०२० ॥

सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलङ्कृतैः ॥ ०२० ॥

दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्ये संप्रकीर्तिताः ।
वाजपेयेषु दशसु प्रादां तेनापि नाप्यहम् ॥ ०२१ ॥

शक्रतुल्यप्रभावानामिज्यया विक्रमेण च ।
सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ॥ ०२२ ॥

विजित्य नृपतीन्सर्वान्मखैरिष्ट्वा पितामह ।
अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ॥ ०२३ ॥

स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ।
दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ॥ ०२४ ॥

वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ।
वरं ग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिधाददम् ॥ ०२५ ॥

तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः ॥ ०२५ ॥

दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम् ।
मूर्ध्ना धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् ॥ ०२६ ॥

न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ ०२६ ॥

शम्याक्षेपैरयजं यच्च देवा ;न्सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्तत् ।
त्रयोदशद्वादशाहांश्च देव ; सपौण्डरीकान्न च तेषां फलेन ॥ ०२७ ॥

अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहं ; शुक्लर्षभाणामददं ब्राह्मणेभ्यः ।
एकैकं वै काञ्चनं शृङ्गमेभ्यः ; पत्नीश्चैषामददं निष्ककण्ठीः ॥ ०२८ ॥

हिरण्यरत्ननिचितानददं रत्नपर्वतान् ।
धनधान्यसमृद्धांश्च ग्रामाञ्शतसहस्रशः ॥ ०२९ ॥

शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्द्रितः ।
इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ०३० ॥

एकादशाहैरयजं सदक्षिणै ;र्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ।
आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मं ;स्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ०३१ ॥

निष्कैककण्ठमददं योजनायतं ; तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् ।
वनं चूतानां रत्नविभूषितानां ; न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ०३२ ॥

तुरायणं हि व्रतमप्रधृष्य ;मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ।
शतं गवामष्ट शतानि चैव ; दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ०३३ ॥

पयस्विनीनामथ रोहिणीनां ; तथैव चाप्यनडुहां लोकनाथ ।
प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश ; नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ०३४ ॥

त्रिंशदग्निमहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा ।
अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥ ०३५ ॥

दशभिर्विश्वजिद्भिश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ।
न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागतः ॥ ०३६ ॥

सरय्वां बाहुदायां च गङ्गायामथ नैमिषे ।
गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै ॥ ०३७ ॥

इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां ; यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।
जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह ; तत्साधयामास महं वरेण्यम् ॥ ०३८ ॥

ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ।
सहस्रमृषयश्चासन्ये वै तत्र समागताः ॥ ०३९ ॥

उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥ ०३९ ॥

प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।
इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ०४० ॥

कामं यथावद्विहितं विधात्रा ; पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ।
तपो हि नान्यच्चानशनान्मतं मे ; नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ ०४१ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तवन्तं तं ब्रह्मा राजानं स्म भगीरथम् ।
पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ०४२ ॥

आयुष्याख्यानम्

अध्याय १०७

युधिष्ठिर उवाच ॥

शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च वैदिके ।
कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ ००१ ॥

आयुष्मान्केन भवति स्वल्पायुर्वापि मानवः ।
केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥ ००२ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण जपैर्होमैस्तथौषधैः ।
जन्मना यदि वाचारात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ००४ ॥

येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् ।
यथा च वर्तन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ ००५ ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ००६ ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
त्रसन्ति यस्माद्भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥ ००७ ॥

तस्मात्कुर्यादिहाचारं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ००८ ॥

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ००९ ॥

अप्यदृष्टं श्रुतं वापि पुरुषं धर्मचारिणम् ।
भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ ०१० ॥

ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ०११ ॥

विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥ ०१२ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ०१३ ॥

अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ०१४ ॥

लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः सङ्कुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वां संध्यां कृताञ्जलिः ॥ ०१६ ॥

एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ।
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥ ०१७ ॥

ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ ०१८ ॥

ये च पूर्वामुपासन्ते द्विजाः संध्यां न पश्चिमाम् ।
सर्वांस्तान्धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ ०१९ ॥

परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥ ०२० ॥

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ ०२० ॥

प्रसाधनं च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ ०२१ ॥

पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ।
उदक्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ ०२२ ॥

नोत्सृजेत पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।

उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ ०२३ ॥

प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥ ०२४ ॥

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
धन्यं पश्चान्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ ०२५ ॥

नाधितिष्ठेत्तुषाञ्जातु केशभस्मकपालिकाः ।
अन्यस्य चाप्युपस्थानं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ०२६ ॥

शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च कारयेत् ।
निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कथञ्चन ॥ ०२७ ॥

मूत्रं न तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ ०२९ ॥

त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन ।
अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ०३० ॥

त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ०३१ ॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ ०३२ ॥

अभिवादयेत वृद्धांश्च आसनं चैव दापयेत् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ०३३ ॥

न चासीतासने भिन्ने भिन्नं कांस्यं च वर्जयेत् ।

नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ०३४ ॥

स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ॥ ०३४ ॥

उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥ ०३५ ॥

न पाणिभ्यामुभाभ्यां च कण्डूयेज्जातु वै शिरः ।
न चाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ०३६ ॥

शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।
तिलपिष्टं न चाश्नीयात्तथायुर्विन्दते महत् ॥ ०३७ ॥

नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
वाते च पूतिगन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ०३८ ॥

अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
आयुरस्य निकृन्तामि प्रजामस्याददे तथा ॥ ०३९ ॥

य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ॥ ०४० ॥

तस्माद्युक्तोऽप्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥ ०४० ॥

प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजान् ।
ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः ॥ ०४१ ॥

उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ०४२ ॥

त्रीन्कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः ॥ ०४३ ॥

दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा ।
क्षत्रियोऽपि दहेत्क्रुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा ॥ ०४४ ॥

ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च ।
तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः ॥ ०४५ ॥

गुरुणा वैरनिर्बन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥ ०४६ ॥

सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ।
गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ॥ ०४७ ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥ ०४८ ॥

नातिकल्पं नातिसायं न च मध्यंदिने स्थिते ।
नाज्ञातैः सह गच्छेत नैको न वृषलैः सह ॥ ०४९ ॥

पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ ०५० ॥

प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ।
चतुष्पथान्प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् ॥ ०५१ ॥

मध्यंदिने निशाकाले मध्यरात्रे च सर्वदा ।
चतुष्पथान्न सेवेत उभे संध्ये तथैव च ॥ ०५२ ॥

उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ ०५३ ॥

अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ।
अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ०५४ ॥

वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च ।
आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥ ०५५ ॥

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी ; न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत ; न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ०५६ ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति ; यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति ; तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ०५७ ॥

रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ०५८ ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ०५९ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषस्तम्भाभिमानांश्च तैक्ष्ण्यं च परिवर्जयेत् ॥ ०६० ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रोद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ॥ ०६१ ॥

न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ०६२ ॥

कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ०६३ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ०६४ ॥

संयावं कृसरं मांसं शष्कुली पायसं तथा ।
आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥ ०६५ ॥

नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
वाग्यतो दन्तकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ॥ ०६६ ॥

न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ॥ ०६६ ॥

मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
आचार्यमथ वाप्येनं तथायुर्विन्दते महत् ॥ ०६७ ॥

वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥ ०६८ ॥

उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात्समाहितः ।
अकृत्वा देवतापूजां नान्यं गच्छेत्कदाचन ।
अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम् ॥ ०७० ॥

अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन ॥ ०७१ ॥

उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथ वा दक्षिणाशिराः ॥ ०७२ ॥

न भग्ने नावदीर्णे वा शयने प्रस्वपेत च ।
नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ॥ ०७३ ॥

न नग्नः कर्हिचित्स्नायान्न निशायां कदाचन ।

स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ॥ ०७४ ॥

न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ।
आर्द्र एव तु वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ॥ ०७५ ॥

स्रजश्च नावकर्षेत न बहिर्धारयेत च ॥ ०७५ ॥

रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पण्डितैः ।
वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं विभो ॥ ०७६ ॥

रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ।
काञ्चनी चैव या माला न सा दुष्यति कर्हिचित् ॥ ०७७ ॥

स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशां पते ॥ ०७७ ॥

विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः ।
तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ ०७८ ॥

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥ ०७९ ॥

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ॥ ०८० ॥

उपवासं च कुर्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः ।
पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ०८१ ॥

नालीढया परिहतं भक्षयीत कदाचन ।
तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षतां नाप्रदाय च ॥ ०८२ ॥

न संनिकृष्टो मेधावी नाशुचिर्न च सत्सु च ।

प्रतिषिद्धान्न धर्मेषु भक्षान्भुञ्जीत पृष्ठतः ॥ ०८३ ॥

पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ।
उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ॥ ०८४ ॥

आजं गव्यं च यन्मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ।
वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत् ॥ ०८५ ॥

न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसं च वर्जयेत् ॥ ०८६ ॥

वालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ।
सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ०८७ ॥

वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ।
भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥ ०८८ ॥

तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशां पते ।
पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ॥ ०८९ ॥

समानमेकपङ्क्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ ०९० ॥

पानीयं पायसं सर्पिर्दधिसक्तुमधून्यपि ।
निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ ०९१ ॥

भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
दधि चाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥ ०९२ ॥

आचम्य चैव हस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् ।
अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् ॥ ०९३ ॥

पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ॥ ०९४ ॥

अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ।
स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥ ०९५ ॥

अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् ।
कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते ॥ ०९६ ॥

अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ।
तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा ॥ ०९७ ॥

परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ।
न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ ०९८ ॥

पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं चापि वर्जयेत् ।
संसर्गं च न गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् ॥ ०९९ ॥

न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम् ।
न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विन्दते महत् ॥ १०० ॥

स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ।
त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १०१ ॥

इन्द्रियाणि सकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ।
कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ।
प्रवृत्तं च हितं चोक्त्वा भोजनाद्यन्तयोस्तथा ॥ १०३ ॥

सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् ।
निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् ॥ १०४ ॥

वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।
गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ १०५ ॥

गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥ १०६ ॥

उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।
निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् ॥ १०७ ॥

अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ।
महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥ १०८ ॥

अगम्याश्च न गच्छेत राजपत्नीः सखीस्तथा ।
वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥ १०९ ॥

बन्धूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च ।
संबन्धिनां च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११० ॥

ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यन्निवेशनम् ।
तदावसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ १११ ॥

संध्यायां न स्वपेद्राजन्विद्यां न च समाचरेत् ।
न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११२ ॥

नक्तं न कुर्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ।
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥ ११३ ॥

वर्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत ।
शेषाणि चावदातानि पानीयं चैव भोजने ॥ ११४ ॥

सौहित्यं च न कर्तव्यं रात्रौ नैव समाचरेत् ।
द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् ॥ ११५ ॥

महाकुलप्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
वयःस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हति ॥ ११६ ॥

अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा ।
पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत ॥ ११७ ॥

कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।
पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ॥ ११८ ॥

शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च ।
नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ॥ ११९ ॥

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥ ११९ ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यहं च विवर्जयेत् ।
ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥ १२० ॥

प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत समाहितः ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १२१ ॥

परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ।
परिवादो न धर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १२२ ॥

वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
समार्षां व्यङ्गितां चैव मातुः स्वकुलजां तथा ॥ १२३ ॥

वृद्धां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ।
तथातिकृष्णवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् ॥ १२४ ॥

अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत विचक्षणः ।
पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि ॥ १२५ ॥

अपस्मारिकुले जातां निहीनां चैव वर्जयेत् ।
श्वित्रिणां च कुले जातां त्रयाणां मनुजेश्वर ॥ १२६ ॥

लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।
मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान्वोढुमर्हति ॥ १२७ ॥

महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ।
अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ १२८ ॥

अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
वेदेषु ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ॥ १२९ ॥

न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या दारा रक्ष्याश्च सर्वशः ।
अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् ॥ १३० ॥

अनायुष्यो दिवास्वप्नस्तथाभ्युदितशायिता ।
प्रातर्निशायां च तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥ १३१ ॥

पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
यत्नतो वै न कर्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ॥ १३२ ॥

संध्यां न भुञ्जेन्न स्नायान्न पुरीषं समुत्सृजेत् ।
प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किंचित्समाचरेत् ॥ १३३ ॥

ब्राह्मणान्पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ।
देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् ॥ १३४ ॥

अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत्तु दर्शकः ।
अनिमन्त्रिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ॥ १३५ ॥

न चैकेन परिव्राज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
अनागतायां संध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत् ॥ १३६ ॥

मातुः पितुर्गुरूणां च कार्यमेवानुशासनम् ।
हितं वाप्यहितं वापि न विचार्यं नरर्षभ ॥ १३७ ॥

धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्यो नराधिप ।
हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ॥ १३८ ॥

यत्नवान्भव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ॥ १३८ ॥

अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ।
प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥ १३९ ॥

युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
गन्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ १४० ॥

पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च ।
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥ १४१ ॥

पत्नीं रजस्वलां चैव नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ।
स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥ १४२ ॥

पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान्भवेत् ।
एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत पण्डितः ॥ १४३ ॥

ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि पूजनीयानि नित्यशः ।
यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ १४४ ॥

अतऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ॥ १४४ ॥

एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।
शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥ १४५ ॥

आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ।
आचाराद्वर्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १४६ ॥

आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते ॥ १४७ ॥

एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
अनुकम्पता सर्ववर्णान्ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ १४८ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः

अध्याय १०८

युधिष्ठिर उवाच ॥

यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठो हि सततं भवान् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या चेच्छिष्यस्य भारत ॥ ००२ ॥

न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥ ००३ ॥

अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥ ००४ ॥

प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
श्रियाभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥ ००५ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥ ००६ ॥

अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥ ००७ ॥

निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥ ००८ ॥

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥ ००९ ॥

सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ ०१० ॥

अनुजं हि पितुर्दायो जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥ ०११ ॥

भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ ०१२ ॥

न ज्येष्ठानवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः पश्येत्तथाचरेत् ॥ ०१३ ॥

धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो विदुः ॥ ०१३ ॥

दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ।
दश चैव पितृन्माता सर्वां वा पृथिवीमपि ॥ ०१४ ॥

गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ॥ ०१५ ॥

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ।
स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्परिपालयेत् ॥ ०१६ ॥

कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दानुवर्तिनः ।
तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरं तथा ॥ ०१७ ॥

शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ०१८ ॥

ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।
भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥ ०१९ ॥

उपवासविधिः

अध्याय १०९

युधिष्ठिर उवाच ॥

सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह ।
उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्महे ॥ ००१ ॥

ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्चर्तव्या इति नः श्रुतम् ।
उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥ ००२ ॥

नियमं चोपवासानां सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
अवाप्नोति गतिं कां च उपवासपरायणः ॥ ००३ ॥

उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम् ।
उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ००४ ॥

अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वै कथम् ।
स्वर्गं पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ००५ ॥

उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप ।
धर्मेण च सुखानर्थां.ण्ल्लभेद्येन ब्रवीहि तम् ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् ।
धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ००७ ॥

इदं खलु महाराज श्रुतमासीत्पुरातनम् ।
उपवासविधौ श्रेष्ठा ये गुणा भरतर्षभ ॥ ००८ ॥

प्राजापत्यं ह्यङ्गिरसं पृष्टवानस्मि भारत ।
यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ॥ ००९ ॥

प्रश्नमेतं मया पृष्टो भगवानग्निसंभवः ।
उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ ०१० ॥

अङ्गिरा उवाच ॥

ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरुनन्दन ।
द्विस्त्रिरात्रमथैवात्र निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ०११ ॥

वैश्यशूद्रौ तु यौ मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।
त्रिरात्रं द्विस्त्रिरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥ ०१२ ॥

चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्यशूद्रे विधीयते ।
त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥ ०१३ ॥

पञ्चम्यां चैव षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ।
क्षमावान्रूपसंपन्नः श्रुतवांश्चैव जायते ॥ ०१४ ॥

नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ।
यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं क्षपेद्यो भोजयेद्द्विजान् ॥ ०१५ ॥

अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ ०१६ ॥

मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत् ।
भोजयेच्च द्विजान्भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः ॥ ०१७ ॥

सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः ।

कृषिभागी बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ ०१८ ॥

पौषमासं तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षपेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥ ०१९ ॥

पितृभक्तो माघमासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते ॥ ०२० ॥

भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः ॥ ०२१ ॥

चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते ॥ ०२२ ॥

निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥ ०२३ ॥

ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षपेत् ।
ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वाभिजायते ॥ ०२४ ॥

आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।
बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ ०२५ ॥

श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
यत्र तत्राभिषेकेण युज्यते ज्ञातिवर्धनः ॥ ०२६ ॥

प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ ०२७ ॥

तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
प्रजावान्वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ ०२८ ॥

कार्त्तिकं तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ ०२९ ॥

इति मासा नरव्याघ्र क्षपतां परिकीर्तिताः ।
तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥ ०३० ॥

पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ।
गवाढ्यो बहुपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ०३१ ॥

मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् ॥ ०३२ ॥

एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ।
द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्तता ॥ ०३३ ॥

यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०३४ ॥

षड्भिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०३५ ॥

अधिवासे सोऽप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं विमानमधिरोहति ॥ ०३६ ॥

पूर्णं वर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ०३७ ॥

यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते ॥ ०३८ ॥

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ०३९ ॥

यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते ।
अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाङ्नियतेन्द्रियः ॥ ०४० ॥

वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं वै समुपाश्नुते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ॥ ०४१ ॥

षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं क्षपेत् ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०४२ ॥

चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ०४३ ॥

अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०४४ ॥

हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
पञ्चाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ०४५ ॥

पक्षे पक्षे गते राजन्योऽश्नीयाद्वर्षमेव तु ।
षण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत् ॥ ०४६ ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ०४६ ॥

वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विशां पते ।
सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ॥ ०४७ ॥

संवत्सरमिहैकं तु मासि मासि पिबेत्पयः ।
फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ०४८ ॥

सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ०४९ ॥

मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्मविदो जनाः ॥ ०५० ॥

अनार्तो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ।
पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ०५१ ॥

दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम् ॥ ०५२ ॥

आर्तो वा व्याधितो वापि गच्छेदनशनं तु यः ।
शतं वर्षसहस्राणां मोदते दिवि स प्रभो ॥ ०५३ ॥

काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ ०५३ ॥

सहस्रहंससंयुक्ते विमाने सोमवर्चसि ।
स गत्वा स्त्रीशताकीर्णे रमते भरतर्षभ ॥ ०५४ ॥

क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् ।
व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनम् ॥ ०५५ ॥

दुःखितस्यार्थमानाभ्यां द्रव्याणां प्रतिपादनम् ।
न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥ ०५६ ॥

अतः स कामसंयुक्तो विमाने हेमसंनिभे ।
रमते स्त्रीशताकीर्णे पुरुषोऽलङ्कृतः शुभे ॥ ०५७ ॥

स्वस्थः सफलसङ्कल्पः सुखी विगतकल्मषः ।

अनश्नन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ०५८ ॥

बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चसि ।
वैडूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥ ०५९ ॥

पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघण्टानिनादिते ।
स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ०६० ॥

यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ।
तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ०६१ ॥

नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परम् ॥ ०६२ ॥

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ।
उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न विद्यते ॥ ०६३ ॥

उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ०६४ ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं हि विश्वामित्रेण धीमता ।
क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥ ०६५ ॥

च्यवनो जमदग्निश्च वसिष्ठो गौतमो भृगुः ।
सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥ ०६६ ॥

इदमङ्गिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितम् ।
यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुते ॥ ०६७ ॥

इमं तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं; प्रवर्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा ।
पठेत यो वै शृणुयाच्च नित्यदा; न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ॥ ०६८ ॥

विमुच्यते चापि स सर्वसङ्करै ;र्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ।
वियोनिजानां च विजानते रुतं ; ध्रुवां च कीर्तिं लभते नरोत्तमः ॥ ०६९ ॥

उपवासफलम्

अध्याय ११०

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता महात्मना ।
गुणाश्चैषां यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ ००१ ॥

न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ ००२ ॥

पार्थिवै राजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह ।
नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ००३ ॥

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् ।
तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् ।
विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

यस्तु कल्यं तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ००६ ॥

षड्भिरेव तु वर्षैः स सिध्यते नात्र संशयः ।
तप्तकाञ्चनवर्णं च विमानं लभते नरः ॥ ००७ ॥

देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतनिनादिते ।
प्राजापत्ये वसेत्पद्मं वर्षाणामग्निसंनिभे ॥ ००८ ॥

त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकभोजनम् ।
धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ००९ ॥

द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०१० ॥

यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाहरेत् ॥ ०१० ॥

सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् ॥ ०११ ॥

पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ।
द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ ०१२ ॥

तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०१३ ॥

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ०१४ ॥

सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ।
निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ ०१५ ॥

दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०१६ ॥

वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
इन्द्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः ॥ ०१७ ॥

सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् ।
देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ ०१८ ॥

दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०१९ ॥

अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः ।
अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ ०२० ॥

जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् ।
सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ॥ ०२१ ॥

आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ।
शराग्निपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम् ॥ ०२२ ॥

दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०२३ ॥

सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ०२४ ॥

अग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितम् ।
शातकुम्भमयं युक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ ०२५ ॥

तथैवाप्सरसामङ्के प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निस्वनैः ॥ ०२६ ॥

कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ ०२७ ॥

अयुतानि च पञ्चाशदृक्षचर्मशतस्य च ।
लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ ०२८ ॥

दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०२९ ॥

सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ।
सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ ०३० ॥

पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ।
तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरुह्यते ॥ ०३१ ॥

फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ।
संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ॥ ०३२ ॥

यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०३३ ॥

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति ॥ ०३४ ॥

कृष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ।
वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ०३५ ॥

यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि ।

सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०३६ ॥

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः ॥ ०३७ ॥

दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च ।
नीयते रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरिक्षं सनातनम् ॥ ०३८ ॥

अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च ।
कोटीशतसहस्रं च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ०३९ ॥

यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते दशाहे वै गते गते ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०४० ॥

ब्रह्मकन्यानिवेशे च सर्वभूतमनोहरे ।
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ०४१ ॥

रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सदा नरम् ।
नीलोत्पलनिभैर्वर्णै रक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ०४२ ॥

विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनावृतम् ।
सागरोर्मिप्रतीकाशं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ ०४३ ॥

विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्खपुष्करैः ।
स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदिकम् ॥ ०४४ ॥

आरोहति मह्यानं हंससारसवाहनम् ॥ ०४४ ॥

एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०४५ ॥

परस्त्रियो नाभिलषेद्वाचाथ मनसापि वा ।
अनृतं च न भाषेत मातापित्रोः कृतेऽपि वा ॥ ०४६ ॥

अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महाबलम् ।
स्वयंभुवं च पश्येत विमानं समुपस्थितम् ॥ ०४७ ॥

कुमार्यः काञ्चनाभासा रूपवत्यो नयन्ति तम् ।
रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरम् ॥ ०४८ ॥

वर्षाण्यपरिमेयानि युगान्तमपि चावसेत् ।
कोटीशतसहस्रं च दश कोटिशतानि च ॥ ०४९ ॥

रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसंमतम् ।
स तस्मै दर्शनं प्राप्तो दिवसे दिवसे भवेत् ॥ ०५० ॥

दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासान्वै सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ०५१ ॥

आदित्यैर्द्वादशैस्तस्य विमानं संविधीयते ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च महार्हैरुपशोभितम् ॥ ०५२ ॥

हंसमालापरिक्षिप्तं नागवीथीसमाकुलम् ।
मयूरैश्चक्रवाकैश्च कूजद्भिरुपशोभितम् ॥ ०५३ ॥

अट्टैर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ।
नित्यमावसते राजन्नरनारीसमावृतम् ॥ ०५४ ॥

ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ॥ ०५४ ॥

त्रयोदशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ ०५५ ॥

रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसञ्चयभूषितम् ॥ ०५६ ॥

देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितम् ।
पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितम् ॥ ०५७ ॥

तत्र शङ्कुपताकं च युगान्तं कल्पमेव च ।
अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥ ०५८ ॥

गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरीपणवनिस्वनैः ।
सदा प्रमुदितस्ताभिर्देवकन्याभिरीड्यते ॥ ०५९ ॥

चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णे प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै महामेधफलं लभेत् ॥ ०६० ॥

अनिर्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलङ्कृताः ।
मृष्टतप्ताङ्गदधरा विमानैरनुयान्ति तम् ॥ ०६१ ॥

कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणां च निस्वनैः ।
काञ्चीनां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र विबोध्यते ॥ ०६२ ॥

देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ।
जाह्नवीवालुकाकीर्णे पूर्णं संवत्सरं नरः ॥ ०६३ ॥

यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः ।
सदा दादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०६४ ॥

राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ०६४ ॥

यानमारोहते नित्यं हंसबर्हिणसेवितम् ।

मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् ॥ ०६५ ॥

दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ।
एकस्तम्भं चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमङ्गलम् ॥ ०६६ ॥

वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिस्वनैः ॥ ०६६ ॥

दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् ॥ ०६७ ॥

वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः ॥ ०६७ ॥

षोडशे दिवसे यस्तु संप्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ ०६८ ॥

सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यदा ।
सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् ॥ ०६९ ॥

सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैव च ।
अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ ०७० ॥

फलं पद्मशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ।
आवर्तनानि चत्वारि सागरे यात्यसौ नरः ॥ ०७१ ॥

दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०७२ ॥

स्थानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं चैवाधिगच्छति ।
मारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ०७३ ॥

तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ।

भूर्भुवं चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥ ०७४ ॥

तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ।
द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलङ्कृताः ॥ ०७५ ॥

चन्द्रादित्यावुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो ।
तावच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥ ०७६ ॥

अष्टादशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ०७७ ॥

रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ।
देवकन्याधिरूढैस्तु भ्राजमानैः स्वलङ्कृतैः ॥ ०७८ ॥

व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ।
विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥ ०७९ ॥

तत्र कल्पसहस्रं स कान्ताभिः सह मोदते ।
सुधारसं च भुञ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ॥ ०८० ॥

एकोनविंशे दिवसे यो भुङ्क्ते एकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ०८१ ॥

उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ।
गन्धर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ०८२ ॥

तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ।
दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतं समाः ॥ ०८३ ॥

पूर्णेऽथ दिवसे विंशे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ०८४ ॥

अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।
स लोकान्विपुलान्दिव्यानादित्यानामुपाश्नुते ॥ ०८५ ॥

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
विमानैः काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ०८६ ॥

एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०८७ ॥

लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ।
अश्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा ॥ ०८८ ॥

अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ।
सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥ ०८९ ॥

द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०९० ॥

धृतिमानहिंसानिरतः सत्यवागनसूयकः ।
लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥ ०९१ ॥

कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ०९२ ॥

त्रयोविंशे तु दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु मिताहारो जितेन्द्रियः ॥ ०९३ ॥

वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छति ।
कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ०९४ ॥

अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ०९५ ॥

चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ०९६ ॥

आदित्यानामधीवासे मोदमानो वसेच्चिरम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ०९७ ॥

विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ।
रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा ॥ ०९८ ॥

पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥ ०९९ ॥

सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैश्च मेघस्वननिनादितैः ।
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ॥ १०० ॥

देवकन्यासमारूढै राजतैर्विमलैः शुभैः ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥ १०१ ॥

तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥ १०२ ॥

षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु नियतो नियताशनः ॥ १०३ ॥

जितेन्द्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसम् ।
स प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १०४ ॥

सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्नुते ।

विमाने स्फाटिके दिव्ये सर्वरत्नैरलङ्कृते ॥ १०५ ॥

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ।
द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥ १०६ ॥

सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १०७ ॥

फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोके च पूज्यते ।
अमृताशी वसंस्तत्र स वितृप्तः प्रमोदते ॥ १०८ ॥

देवर्षिचरितं राजन्राजर्षिभिरधिष्ठितम् ।
अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ १०९ ॥

स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ।
युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखम् ॥ ११० ॥

योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ १११ ॥

फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्नुते ।
भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुरिवामलः ॥ ११२ ॥

सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणाः सुवर्चसः ।
पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११३ ॥

रमयन्ति मनः कान्ता विमाने सूर्यसंनिभे ।
सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुतशतं समाः ॥ ११४ ॥

एकोनत्रिंशे दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सत्यव्रतपरायणः ॥ ११५ ॥

तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः ।
विमानं चन्द्रशुभ्राभं दिव्यं समधिगच्छति ॥ ११६ ॥

जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अप्सरोगणसंपूर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥ ११७ ॥

तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ।
मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ॥ ११८ ॥

भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥ ११९ ॥

वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा ।
रुद्राणां च तथा लोकान्ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२० ॥

यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं शमात्मकः ।
सदा द्वादश मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२१ ॥

सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ।
तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥ १२२ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥ १२३ ॥

स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महीयते ।
रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥ १२४ ॥

नानाविधसुरूपाभिर्नानारागाभिरेव च ।
नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १२५ ॥

विमाने नगराकारे सूर्यवत्सूर्यसंनिभे ।
पृष्ठतः सोमसङ्काशे उदक्चैवाभ्रसंनिभे ॥ १२६ ॥

दक्षिणायां तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले ।
ऊर्ध्वं चित्राभिसङ्काशे नैको वसति पूजितः ॥ १२७ ॥

यावद्वर्षसहस्रं तु जम्बूद्वीपे प्रवर्षति ।
तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १२८ ॥

विप्रुषश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ।
वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः ॥ १२९ ॥

मासोपवासी वर्षैस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमम् ।
महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १३० ॥

मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नोदरः सदा ।
जुह्वन्नग्नींश्च नियतः संध्योपासनसेविता ॥ १३१ ॥

बहुभिर्नियमैरेवं मासानश्नाति यो नरः ।
अभ्रावकाशशीलश्च तस्य वासो निरुच्यते ॥ १३२ ॥

दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन्यथामरः ।
स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १३३ ॥

एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ।
व्याख्यातो ह्यानुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ॥ १३४ ॥

दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्यं यज्ञफलं यथा ।
उपवासमिमं कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १३५ ॥

देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥ १३५ ॥

उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु ॥ १३६ ॥

दम्भद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ।
अचलेष्वप्रकम्पेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १३७ ॥

शौचानुपृच्छा

अध्याय १११

युधिष्ठिर उवाच ॥

यद्वरं सर्वतीर्थानां तद्ब्रवीहि पितामह ।
यत्र वै परमं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणाम् ।
यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे श्रृणु समाहितः ॥ ००२ ॥

अगाधे विमले शुद्धे सत्यतोये धृतिह्रदे ।
स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्त्वमालम्ब्य शाश्वतम् ॥ ००३ ॥

तीर्थशौचमनर्थित्वमार्दवं सत्यमार्जवम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामानृशंस्यं दमः शमः ॥ ००४ ॥

निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्षमुपभुञ्जते ॥ ००५ ॥

तत्त्ववित्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थं परममुच्यते ।
शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ००६ ॥

रजस्तमः सत्त्वमथो येषां निर्धौतमात्मनः ।
शौचाशौचे न ते सक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ॥ ००७ ॥

सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ००८ ॥

नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ००९ ॥

अतीतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः ।
शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ ०१० ॥

प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः ।
तथा निष्किञ्चनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ०११ ॥

वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचं परं हितम् ।
ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं मतम् ॥ ०१२ ॥

मनसाथ प्रदीपेन ब्रह्मज्ञानबलेन च ।
स्नाता ये मानसे तीर्थे तज्ज्ञाः क्षेत्रज्ञदर्शिनः ॥ ०१३ ॥

समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमन्वितः ।
केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥ ०१४ ॥

शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥ ०१५ ॥

यथा शरीरस्योद्देशाः शुचयः परिनिर्मिताः ।
तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ ०१६ ॥

प्रार्थनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।
धुनन्ति पापं तीर्थेषु पूता यान्ति दिवं सुखम् ॥ ०१७ ॥

परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ।
अतीव पुण्यास्ते भागाः सलिलस्य च तेजसा ॥ ०१८ ॥

मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यतीर्थास्तथापरे ।
उभयोरेव यः स्नातः स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ ०१९ ॥

यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
नेह साधयते कार्यं समायुक्तस्तु सिध्यति ॥ ०२० ॥

एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।
ततः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥ ०२१ ॥

संसारचक्रम्

अध्याय ११२

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् ॥ ००१ ॥

केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्तमाना नरा युधि ।
प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ॥ ००२ ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
प्रयान्त्यमुं लोकमितः को वैताननुगच्छति ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

असावायाति भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।
पृच्छैनं सुमहाभागमेतद्गुह्यं सनातनम् ॥ ००४ ॥

नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ।
वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तयोः संवदतोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा भगवान्स बृहस्पतिः ॥ ००६ ॥

ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।
पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ॥ ००७ ॥

ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् ।
उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ सुव्रतः ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥ ००९ ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
गच्छन्त्यमुत्रलोकं वै क एनमनुगच्छति ॥ ०१० ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

एकः प्रसूतो राजेन्द्र जन्तुरेको विनश्यति ।
एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकश्च दुर्गतिम् ॥ ०११ ॥

असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ।
ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ ०१२ ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
मुहूर्तमुपतिष्ठन्ति ततो यान्ति पराङ्मुखाः ॥ ०१३ ॥

तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति ॥ ०१३ ॥

तस्माद्धर्मः सहायार्थे सेवितव्यः सदा नृभिः ।
प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छते स्वर्गतिं पराम् ॥ ०१४ ॥

तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकायोपपद्यते ॥ ०१४ ॥

तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः ।
धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ ०१५ ॥

लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ।
नरः करोत्यकार्याणि परार्थे लोभमोहितः ॥ ०१६ ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥ ०१७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ।
शरीरविचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ ०१८ ॥

मृतं शरीररहितं सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् ।
अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ॥ ०१९ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ॥ ०२० ॥

प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूतानि चानिशम् ।
एतैश्च स ह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ॥ ०२१ ॥

त्वगस्थिमांसं शुक्रं च शोणितं च महामते ।
शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ ०२२ ॥

ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ ०२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनुदर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ ०२४ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥ ०२५ ॥

ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु ।
मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन्रेतः संपद्यते महत् ॥ ०२६ ॥

ततो गर्भः संभवति स्त्रीपुंसोः पार्थ सङ्गमे ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०२७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आख्यातमेतद्भवता गर्भः सञ्जायते यथा ।
यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ ०२८ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

आसन्नमात्रः सततं तैर्भूतैरभिभूयते ।
विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ॥ ०२९ ॥

स तु भूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव ह ॥ ०२९ ॥

ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ०३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।
जीवः स भगवन्क्वस्थः सुखदुःखे समश्नुते ॥ ०३१ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

जीवो धर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ।
स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥ ०३२ ॥

यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् ।
दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं च विन्दति ॥ ०३३ ॥

इहलोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ।
स्वकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ०३४ ॥

यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते ।
ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ॥ ०३५ ॥

अथान्तरा तु धर्मस्य अधर्ममुपसेवते ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ०३६ ॥

अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ।
महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ ०३७ ॥

कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०३८ ॥

यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे सच्छन्दसि ।
यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ॥ ०३९ ॥

अधीत्य चतुरो वेदान्द्विजो मोहसमन्वितः ।
पतितात्प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते ॥ ०४० ॥

खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
खरो मृतो बलीवर्दः सप्त वर्षाणि जीवति ॥ ०४१ ॥

बलीवर्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
ब्रह्मरक्षस्तु त्रीन्मासांस्ततो जायति ब्राह्मणः ॥ ०४२ ॥

पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।

तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ०४३ ॥

कृमिभावात्प्रमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः ।
गर्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि सूकरः ॥ ०४४ ॥

श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ॥ ०४४ ॥

उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् ।
स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः ॥ ०४५ ॥

प्राक्श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्यात्ततः खरः ।
ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥ ०४६ ॥

मनसापि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।
सोऽधमान्याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥ ०४७ ॥

श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ०४८ ॥

कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं स जीवति ।
ततस्तु निधनं प्राप्य ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥ ०४९ ॥

यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हंसः प्रजायते ॥ ०५० ॥

पितरं मातरं वापि यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्वं जायति गर्दभः ॥ ०५१ ॥

खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश ।
बिडालः सप्त मासांस्तु ततो जायति मानवः ॥ ०५२ ॥

मातापितरमाक्रुश्य सारिकः संप्रजायते ।
ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ॥ ०५३ ॥

कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः ।
व्यालो भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ०५४ ॥

भर्तृपिण्डमुपाश्नन्यो राजद्विष्टानि सेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः ॥ ०५५ ॥

वानरो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि मूषकः ।
श्वा भूत्वा चाथ षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ०५६ ॥

न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः ।
संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ०५७ ॥

तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
दुष्कृतस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ०५८ ॥

असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ।
विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः ॥ ०५९ ॥

भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो जायति भारत ।
मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ०६० ॥

छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः ।
कीटः सञ्जायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥ ०६१ ॥

धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान् ।
कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥ ०६२ ॥

सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः ।

स जायते महाराज मूषको निरपत्रपः ॥ ०६३ ॥

ततः प्रेत्य महाराज पुनर्जायति सूकरः ।
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ०६४ ॥

श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
श्वा भूत्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानुषः ॥ ०६५ ॥

परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायति वै वृकः ।
श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को बकस्तथा ॥ ०६६ ॥

भ्रातुर्भार्यां तु दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति मोहितः ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥ ०६७ ॥

सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।
प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायति सूकरः ॥ ०६८ ॥

सूकरः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि श्वाविधः ।
पिपीलकस्तु षण्मासान्कीटः स्यान्मासमेव च ॥ ०६९ ॥

एतानासाद्य संसारान्कृमियोनौ प्रजायते ॥ ०६९ ॥

तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ त्रयोदश ।
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानुषः ॥ ०७० ॥

उपस्थिते विवाहे तु दाने यज्ञेऽपि वाभिभो ।
मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ०७१ ॥

कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ०७२ ॥

पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये संप्रयच्छति ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ०७३ ॥

तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।
अधर्मसङ्क्षये युक्तस्ततो जायति मानुषः ॥ ०७४ ॥

देवकार्यमुपाकृत्य पितृकार्यमथापि च ।
अनिर्वाप्य समश्नन्वै ततो जायति वायसः ॥ ०७५ ॥

वायसो दश वर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः ।
जायते लवकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥ ०७६ ॥

ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥ ०७७ ॥

क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च ।
ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ॥ ०७८ ॥

वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायति मूषकः ॥ ०७९ ॥

कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयं गतः ।
यमस्य विषये क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ०८० ॥

पट्टिसं मुद्गरं शूलमग्निकुम्भं च दारुणम् ।
असिपत्रवनं घोरं वालुकां कूटशाल्मलीम् ॥ ०८१ ॥

एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः ।
यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ॥ ०८२ ॥

संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते ।

कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ०८३ ॥

ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ०८३ ॥

ततो गर्भशतैर्जन्तुर्बहुभिः संप्रजायते ।
संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्प्रजायते ॥ ०८४ ॥

मृतो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह ।
अपुनर्भावसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥ ०८५ ॥

अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः ।
अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ ०८६ ॥

खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्यते ।
स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ॥ ०८७ ॥

मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ।
हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥ ०८८ ॥

मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते ।
श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च ॥ ०८९ ॥

ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ०९० ॥

स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
बहून्क्लेशान्समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् ॥ ०९१ ॥

ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते ।
कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ०९२ ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
मक्षिकासंघवशगो बहून्मासान्भवत्युत ॥ ०९३ ॥

ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ॥ ०९३ ॥

वाद्यं हृत्वा तु पुरुषो मशकः संप्रजायते ।
तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः ॥ ०९४ ॥

स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषको नरः ॥ ०९४ ॥

लवणं चोरयित्वा तु चीरीवाकः प्रजायते ।
दधि हृत्वा बकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् ॥ ०९५ ॥

चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ।
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी प्रजायते ॥ ०९६ ॥

चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधु दंशः प्रजायते ॥ ०९६ ॥

अयो हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ।
पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ॥ ०९७ ॥

हृत्वा पैष्टमपूपं च कुम्भोलूकः प्रजायते ।
फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिकः ॥ ०९८ ॥

कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः ।
राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥ ०९९ ॥

हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायति मानवः ॥ १०० ॥

चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकं वापि भारत ।

क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते ॥ १०१ ॥

वर्णान्हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायति बर्हिणः ।
हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ॥ १०२ ॥

वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वा तु मानवः ।
छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राज.ण्लोभपरायणः ॥ १०३ ॥

विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो निह्नवति मानवः ।
स गतासुर्नरस्तादृङ्मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥ १०४ ॥

मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ।
मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ १०५ ॥

पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्जायति भारत ।
न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानन्ति किञ्चन ॥ १०६ ॥

ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥ १०७ ॥

असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छाश्चापि न संशयः ।
नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥ १०८ ॥

वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः ।
अरोगा रूपवन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत ॥ १०९ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां पत्नीत्वमुपयान्ति ताः ॥ ११० ॥

परस्वहरणे दोषाः सर्व एव प्रकीर्तिताः ।
एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयानघ ॥ १११ ॥

अपरस्मिन्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ॥ १११ ॥

एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ।
सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् ॥ ११२ ॥

मयापि तव कार्त्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् ।
एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा ॥ ११३ ॥

अध्याय ११३

युधिष्ठिर उवाच ॥

अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन्कथिता मे त्वयानघ ।
धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ॥ ००१ ॥

कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यान्ति शुभां गतिम् ॥ ००१ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।
मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ००२ ॥

मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः समनुतप्यते ।
मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ॥ ००३ ॥

यथा यथा नरः सम्यगधर्ममनुभाषते ।
समाहितेन मनसा विमुच्यति तथा तथा ॥ ००४ ॥

भुजङ्ग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ताज्जरान्वितात् ॥ ००४ ॥

अदत्त्वापि प्रदानानि विविधानि समाहितः ।
मनःसमाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ००५ ॥

प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ।
नरः कृत्वाप्यकार्याणि तदा धर्मेण युज्यते ॥ ००६ ॥

सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम् ।
पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥ ००७ ॥

प्राणा ह्यन्नं मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते ।
अन्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रकाशते ॥ ००८ ॥

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिपितृमानवाः ।
अन्नस्य हि प्रदानेन स्वर्गमाप्नोति कौशिकः ॥ ००९ ॥

न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजेभ्यो ह्यन्नमुत्तमम् ।
स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ०१० ॥

यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शता दश ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ ०११ ॥

ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नरर्षभ ।
नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत पापेष्वभिरतः सदा ॥ ०१२ ॥

भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ।
स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वेह सुखमेधते ॥ ०१३ ॥

अहिंसन्ब्राह्मणं नित्यं न्यायेन परिपाल्य च ।

क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ ०१४ ॥

द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ।
तेनापोहति धर्मात्मा दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥ ०१५ ॥

षड्भागपरिशुद्धं च कृषेर्भागमुपार्जितम् ।
वैश्यो ददद्द्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ ०१६ ॥

अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समार्जितम् ।
अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापात्प्रमुच्यते ॥ ०१७ ॥

औरसेन बलेनान्नमर्जयित्वाविहिंसकः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥ ०१८ ॥

न्यायेनावाप्तमन्नं तु नरो लोभविवर्जितः ।
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ ०१९ ॥

अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पन्थानमाश्रित्य सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ ०२० ॥

दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते स्म प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ ०२१ ॥

सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥ ०२२ ॥

अन्नस्य हि प्रदानेन नरो दुर्गं न सेवते ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ ०२३ ॥

यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तुमन्नं गृही सदा ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ ०२४ ॥

भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।
न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदां तथा ॥ ०२५ ॥

न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्नुते फलम् ॥ ०२६ ॥

एवं सुखसमायुक्तो रमते विगतज्वरः ।
रूपवान्कीर्तिमांश्चैव धनवांश्चोपपद्यते ॥ ०२७ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
मूलमेतद्धि धर्माणां प्रदानस्य च भारत ॥ ०२८ ॥

अध्याय ११४

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
तपोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ ००१ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

सर्वाण्येतानि धर्मस्य पृथग्द्वाराणि सर्वशः ।
शृणु सङ्कीर्त्यमानानि षडेव भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।
अहिंसापाश्रयं धर्मं यः साधयति वै नरः ॥ ००३ ॥

त्रीन्दोषान्सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा ।
कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ००४ ॥

अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
आत्मनः सुखमन्विच्छन्न स प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ००५ ॥

आत्मोपमश्च भूतेषु यो वै भवति पूरुषः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ००६ ॥

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ००७ ॥

न तत्परस्य संदद्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
एष सङ्क्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ००८ ॥

प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः समाधिमधिगच्छति ॥ ००९ ॥

यथा परः प्रक्रमतेऽपरेषु ; तथापरः प्रक्रमते परस्मिन् ।
एषैव तेऽस्तूपमा जीवलोके ; यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
दिवमाचक्रमे धीमान्पश्यतामेव नस्तदा ॥ ०११ ॥

अहिंसाफलम्

अध्याय ११५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहम् ।
पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरम् ॥ ००१ ॥

ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ००२ ॥

कर्मणा मनुजः कुर्वन्हिंसां पार्थिवसत्तम ।
वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात्प्रमुच्यते ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

चतुर्विधेयं निर्दिष्टा अहिंसा ब्रह्मवादिभिः ।
एषैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन ॥ ००४ ॥

यथा सर्वश्चतुष्पादस्त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति ।
तथैवेयं महीपाल प्रोच्यते कारणैस्त्रिभिः ॥ ००५ ॥

यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥ ००६ ॥

एवं लोकेष्वहिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः परा ॥ ००६ ॥

कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसैव च ।
पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा ।
त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः ॥ ००८ ॥

मनोवाचि तथास्वादे दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिताः ।
न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः ॥ ००९ ॥

दोषांस्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे ।
पुत्रमांसोपमं जानन्खादते यो विचेतनः ॥ ०१० ॥

मातापितृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
रसं च प्रति जिह्वायाः प्रज्ञानं जायते तथा ॥ ०११ ॥

तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादिताद्भवेत् ॥ ०११ ॥

असंस्कृताः संस्कृताश्च लवणालवणास्तथा ।
प्रज्ञायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥ ०१२ ॥

भेरीशङ्खमृदङ्गाद्यांस्तन्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान् ।
निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ॥ ०१३ ॥

अचिन्तितमनुद्दिष्टमसङ्कल्पितमेव च ।
रसं गृद्ध्याभिभूता वै प्रशंसन्ति फलार्थिनः ॥ ०१४ ॥

प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता ॥ ०१४ ॥

जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः ।
स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः ॥ ०१५ ॥

एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता ।
अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मार्थसंहिता ॥ ०१६ ॥

अध्याय ११६

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया ।
श्राद्धेषु च भवानाह पितृनामिषकाङ्क्षिणः ॥ ००१ ॥

मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा ।
अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥ ००२ ॥

जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने ।
दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चाभक्षयतो गुणः ॥ ००३ ॥

हत्वा भक्षयतो वापि परेणोपहृतस्य वा ।
हन्याद्वा यः परस्यार्थे क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ॥ ००४ ॥

एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयानघ ।
निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ००५ ॥

कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्त्ववान् ।
कथमव्यङ्गतामेति लक्षण्यो जायते कथम् ॥ ००६ ॥

भीष्म उवाच ॥

मांसस्य भक्षणे राजन्योऽधर्मः कुरुपुङ्गव ।
तं मे शृणु यथातत्त्वं यश्चास्य विधिरुत्तमः ॥ ००७ ॥

रूपमव्यङ्गतामायुर्बुद्धिं सत्त्वं बलं स्मृतिम् ।
प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जिता वै कृतात्मभिः ॥ ००८ ॥

ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुपुङ्गव ।
बभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ००९ ॥

यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः ।
वर्जयेन्मधु मांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ ०१० ॥

सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ।
अमांसभक्षणं राजन्प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ०११ ॥

न भक्षयति यो मांसं न हन्यान्न च घातयेत् ।
तं मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसस्य वर्जनात् ॥ ०१३ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवसीदति ॥ ०१४ ॥

ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
मधुमांसनिवृत्त्येति प्राहैवं स बृहस्पतिः ॥ ०१५ ॥

मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
न खादति च यो मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ०१६ ॥

सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति मधुमांसस्य वर्जनात् ॥ ०१७ ॥

सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वयज्ञाश्च भारत ।
यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्तते ॥ ०१८ ॥

दुष्करं हि रसज्ञेन मांसस्य परिवर्जनम् ।
चर्तुं व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ ०१९ ॥

सर्वभूतेषु यो विद्वान्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ॥ ०२० ॥

एवं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ॥ ०२१ ॥

आत्मौपम्येन गन्तव्यं बुद्धिमद्भिर्महात्मभिः ।
मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छताम् ॥ ०२२ ॥

किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।
अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ ०२३ ॥

तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनम् ।
धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ ०२४ ॥

अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ ०२५ ॥

न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ।
हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषोऽस्य भक्षणे ॥ ०२६ ॥

स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवप्रियाः ।
क्रव्यादान्राक्षसान्विद्धि जिह्मानृतपरायणान् ॥ ०२७ ॥

कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च ।
रात्रावहनि संध्यासु चत्वरेषु सभासु च ॥ ०२८ ॥

अमांसभक्षणे राजन्भयमन्ते न गच्छति ॥ ०२८ ॥

यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ।
घातकः खादकार्थाय तं घातयति वै नरः ॥ ०२९ ॥

अभक्ष्यमेतदिति वा इति हिंसा निवर्तते ।
खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ०३० ॥

यस्माद्ग्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ।
तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ०३१ ॥

त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ०३२ ॥

लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ।
संसर्गाद्वाथ पापानामधर्मरुचिता नृणाम् ॥ ०३३ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
उद्विग्नवासे वसति यत्रतत्राभिजायते ॥ ०३४ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ०३५ ॥

इदं तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया ।
मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ०३६ ॥

यो हि खादति मांसानि प्राणिनां जीवितार्थिनाम् ।
हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ०३७ ॥

धनेन क्रायको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।
घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥ ०३८ ॥

अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
योऽनुमन्येत हन्तव्यं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ०३९ ॥

अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी ।
भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान्प्राणिनामिह ॥ ०४० ॥

हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्टः स्यादिति श्रुतिः ॥ ०४१ ॥

अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ०४२ ॥

प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ०४३ ॥

खादकस्य कृते जन्तुं यो हन्यात्पुरुषाधमः ।
महादोषकरस्तत्र खादको न तु घातकः ॥ ०४४ ॥

इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैरबुधो जनः ।
हन्याज्जन्तुं मांसगृद्धी स वै नरकभाङ्नरः ॥ ०४५ ॥

भक्षयित्वा तु यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाद्विनिवर्तते ॥ ०४६ ॥

आहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपभोक्ता च घातकाः सर्व एव ते ॥ ०४७ ॥

इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिश्चितम् ॥ ०४८ ॥

प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे फलार्थिभिरभिद्रुते ।
यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ०४९ ॥

हविर्यत्संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।

वेदोक्तेन प्रमाणेन पितॄणां प्रक्रियासु च ॥ ०५० ॥

अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ॥ ०५० ॥

अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ ।
विधिना हि नराः पूर्वं मांसं राजन्नभक्षयन् ॥ ०५१ ॥

य इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् ।
स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ०५२ ॥

श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ०५३ ॥

ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा ।
अभक्ष्यमिति मांसं स प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ०५४ ॥

आकाशान्मेदिनीं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ०५५ ॥

प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः ॥ ०५६ ॥

क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः ।
प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ०५७ ॥

इदं तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ ।
अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ०५८ ॥

यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
यश्चैकं वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ०५९ ॥

कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ ०६० ॥

चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥ ०६१ ॥

अथ वा मासमप्येकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
अतीत्य सर्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥ ०६२ ॥

ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा ।
तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ०६३ ॥

मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।
सर्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थपरावरैः ॥ ०६४ ॥

नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥ ०६५ ॥

कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
नृगेण विष्वगश्वेन तथैव शशबिन्दुना ॥ ०६६ ॥

युवनाश्वेन च तथा शिबिनौशीनरेण च ॥ ०६६ ॥

श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च ।
रैवतेन रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥ ०६७ ॥

दुःषन्तेन करूषेण रामालर्कनलैस्तथा ।
विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ०६८ ॥

सिलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ०६९ ॥

एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ०७० ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियान्विताः ।
उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ०७१ ॥

तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसालक्षणं शुभम् ।
ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ०७२ ॥

मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ॥ ०७३ ॥

विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभन्ते नात्र संशयः ॥ ०७३ ॥

आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
मुच्येत्तथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥ ०७४ ॥

तिर्यग्योनिं न गच्छेत रूपवांश्च भवेन्नरः ।
बुद्धिमान्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ०७५ ॥

एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ।
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ॥ ०७६ ॥

अध्याय ११७

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे वै मानवा लोके भृशं मांसस्य गृद्धिनः ।
विसृज्य भक्षान्विविधान्यथा रक्षोगणास्तथा ॥ ००१ ॥

नापूपान्विविधाकाराञ्शाकानि विविधानि च ।
षाडवान्रसयोगांश्च तथेच्छन्ति यथामिषम् ॥ ००२ ॥

तत्र मे बुद्धिरत्रैव विसर्गे परिमुह्यते ।
न मन्ये रसतः किञ्चिन्मांसतोऽस्तीह किञ्चन ॥ ००३ ॥

तदिच्छामि गुणाञ्श्रोतुं मांसस्याभक्षणेऽपि वा ।
भक्षणे चैव ये दोषास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥ ००४ ॥

सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ।
किं वा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न मांसात्परमत्रान्यद्रसतो विद्यते भुवि ॥ ००६ ॥

क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरताश्च ये ।
अध्वना कर्शितानां च न मांसाद्विद्यते परम् ॥ ००७ ॥

सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्र्यां ददाति च ।
न भक्षोऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥ ००८ ॥

विवर्जने तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ ००९ ॥

स्वमांसं परमांसैर्यो विवर्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मान्न नृशंसतरो नरः ॥ ०१० ॥

न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते ।
तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथा परे ॥ ०११ ॥

शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान्दोषो वधेन सह कल्पते ॥ ०१२ ॥

अहिंसालक्षणो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ ०१३ ॥

पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।
विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥ ०१४ ॥

यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ०१५ ॥

क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥ ०१६ ॥

आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥ ०१७ ॥

नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ।
समतामुपसङ्गम्य रूपं हन्यान्न वा नृप ॥ ०१८ ॥

अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
लिप्यन्ते न हि दोषेण न चैतत्पातकं विदुः ॥ ०१९ ॥

न हि तत्परमं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।
यत्सर्वेष्विह लोकेषु दया कौरवनन्दन ॥ ०२० ॥

न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।
दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ ०२१ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुमः ॥ ०२२ ॥

क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लिष्टमाहतम् ।
सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च ॥ ०२३ ॥

नैनं व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
मुच्यन्ते भयकालेषु मोक्षयन्ति च ये परान् ॥ ०२४ ॥

प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
न ह्यात्मनः प्रियतरः कश्चिदस्तीति निश्चितम् ॥ ०२५ ॥

अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः ॥ ०२६ ॥

जातिजन्मजरादुःखे नित्यं संसारसागरे ।
जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥ ०२७ ॥

गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः ।
मूत्रश्लेष्मपुरीषाणां स्पर्शैश्च भृशदारुणैः ॥ ०२८ ॥

जाताश्चाप्यवशास्तत्र भिद्यमानाः पुनः पुनः ।
पाट्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः ॥ ०२९ ॥

कुम्भीपाके च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ।
आक्रम्य मार्यमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः ॥ ०३० ॥

नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिव्यामनुसृत्य ह ।

तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् ॥ ०३१ ॥

सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ०३२ ॥

ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैषिणाम् ।
भक्ष्यन्ते तेऽपि तैर्भूतैरिति मे नास्ति संशयः ॥ ०३३ ॥

मां स भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वमतो बुध्यस्व भारत ॥ ०३४ ॥

घातको वध्यते नित्यं तथा वध्येत बन्धकः ।
आक्रोष्टाक्रुश्यते राजन्द्वेष्टा द्वेष्यत्वमाप्नुते ॥ ०३५ ॥

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ०३६ ॥

अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परो दमः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ ०३७ ॥

अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परं बलम् ।
अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् ॥ ०३८ ॥

अहिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतम् ॥ ०३८ ॥

सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाप्लुतम् ।
सर्वदानफलं वापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ०३९ ॥

अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा ।
अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥ ०४० ॥

एतत्फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुङ्गव ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमिह वर्षशतैरपि ॥ ०४१ ॥

कीटोपाख्यानम्

अध्याय ११८

युधिष्ठिर उवाच ॥

अकामाश्च सकामाश्च हता येऽस्मिन्महाहवे ।
कां योनिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।
जानामि तत्त्वं धर्मज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ ००२ ॥

समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
संसारेऽस्मिन्समाजाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ००४ ॥

निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
सम्यक्चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तश्च युधिष्ठिर ॥ ००५ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप ।

द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ००७ ॥

गतिज्ञः सर्वभूतानां रुतज्ञश्च शरीरिणाम् ।
सर्वज्ञः सर्वतो दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ००९ ॥

कीट उवाच ॥

शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ॥ ०१० ॥

श्रूयते न स मां हन्यादिति तस्मादपाक्रमे ॥ ०१० ॥

श्वसतां च श्रृणोम्येवं गोपुत्राणां प्रचोद्यताम् ।
वहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वनं प्रभो ॥ ०११ ॥

नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ ०११ ॥

सोढुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।
तस्मादपक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ ०१२ ॥

दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम् ।
अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ ०१३ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ हि वर्तसे ॥ ०१४ ॥

शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्बहून् ।
नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ ०१५ ॥

कीट उवाच ॥

सर्वत्र निरतो जीव इतीहापि सुखं मम ।
चेतयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ ०१६ ॥

इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
मानुषास्तिर्यगाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥ ०१७ ॥

अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः पुरा ।
अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ ०१८ ॥

वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रज्ञो मोष्टा विश्वस्य सर्वशः ।
मिथःकृतोऽपनिधनः परस्वहरणे रतः ॥ ०१९ ॥

भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्युषितो मया ।
मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभूषता ॥ ०२० ॥

देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया ।
न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुनाति ह ॥ ०२१ ॥

गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ।
अकस्मान्नो भयात्त्यक्ता न च त्राताभयैषिणः ॥ ०२२ ॥

धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतम् ।
श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ ०२३ ॥

ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा आततायव्यबुभूषकः ।
त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ ०२४ ॥

नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं त्यक्त्वा प्रियमिवात्मजम् ॥ ०२५ ॥

शुभानामपि जानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।
माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ ०२६ ॥

सकृज्जातिगुणोपेतः सङ्गत्या गृहमागतः ।
अतिथिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ ०२७ ॥

कर्मणा तेन चैवाहं सुखाशामिह लक्षये ।
तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ ०२८ ॥

अध्याय ११९

व्यास उवाच ॥

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
ममैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ ००१ ॥

अहं हि दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ ००२ ॥

जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् ।

अवाप्स्यसि परं धर्मं धर्मस्थो यदि मन्यसे ॥ ००३ ॥

कर्म भूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्च ये ।
धर्मादपि मनुष्येषु कामोऽर्थश्च यथा गुणैः ॥ ००४ ॥

वाग्बुद्धिपाणिपादैश्चाप्युपेतस्य विपश्चितः ।
किं हीयते मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ००५ ॥

जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ।
ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि ॥ ००६ ॥

गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र चेच्छसि ॥ ००७ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।
तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ॥ ००८ ॥

श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
श्वपाकवैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां च योनिषु ॥ ००९ ॥

स कीटेत्येवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्ना कृताञ्जलिः ॥ ०१० ॥

कीट उवाच ॥

इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥ ०११ ॥

वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः ।
स्यन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः परमवाजिनः ॥ ०१२ ॥

उष्ट्राश्वतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति माम् ।
सबान्धवः सहामात्यश्चाश्नामि पिशितौदनम् ॥ ०१३ ॥

गृहेषु सुनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ।
परार्ध्येषु महाभाग स्वपामीह सुपूजितः ॥ ०१४ ॥

सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधबन्दिनः ।
स्तुवन्ति मां यथा देवं महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥ ०१५ ॥

प्रसादात्सत्यसंधस्य भवतोऽमिततेजसः ।
यदहं कीटतां प्राप्य संप्राप्तो राजपुत्रताम् ॥ ०१६ ॥

नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि माम् ।
त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ ०१७ ॥

व्यास उवाच ॥

अर्चितोऽहं त्वया राजन्वाग्भिरद्य यदृच्छया ।
अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाताजुगुप्सिता ॥ ०१८ ॥

न तु नाशोऽस्ति पापस्य यत्त्वयोपचितं पुरा ।
शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ ०१९ ॥

मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्चैव सुकृतं पुरा ।
तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाप्यर्चनात्तथा ॥ ०२० ॥

इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मीयान्रणाजिरे ॥ ०२१ ॥

राजपुत्रसुखं प्राप्य ऋतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥ ०२२ ॥

तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति ; शूद्रो वैश्यत्वं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।
वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं ; स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ ०२३ ॥

अध्याय १२०

भीष्म उवाच ॥

क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव स वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ ००१ ॥

तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

क्षात्रं चैव व्रतं कीट भूतानां परिपालनम् ।
क्षात्रं चैव व्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ००३ ॥

पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक्शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥ ००४ ॥

आत्मवान्भव सुप्रीतः स्वधर्मचरणे रतः ।
क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ००५ ॥

भीष्म उवाच ॥

सोऽथारण्यमभिप्रेत्य पुनरेव युधिष्ठिर ।

महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ००६ ॥

अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ००७ ॥

ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ।
आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ००८ ॥

व्यास उवाच ॥

भो भो विप्रर्षभ श्रीमन्मा व्यथिष्ठाः कथञ्चन ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ००९ ॥

उपपद्यति धर्मज्ञ यथाधर्मं यथागमम् ॥ ००९ ॥

तस्मान्मृत्युभयात्कीट मा व्यथिष्ठाः कथञ्चन ।
धर्मलोपाद्भयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ॥ ०१० ॥

कीट उवाच ॥

सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ०११ ॥

भीष्म उवाच ॥

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
अकरोत्पृथिवीं राजन्यज्ञयूपशताङ्किताम् ॥ ०१२ ॥

ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ ०१२ ॥

अवाप च परं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।

स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ ०१३ ॥

तेऽपि यस्मात्स्वभावेन हताः क्षत्रियपुङ्गवाः ।
संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ ०१४ ॥

मैत्रेयभिक्शा

अध्याय १२१

युधिष्ठिर उवाच ॥

विद्या तपश्च दानं च किमेतेषां विशिष्यते ।
पृच्छामि त्वा सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ००२ ॥

कृष्णद्वैपायनो राजन्नज्ञातचरितं चरन् ।
वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥ ००३ ॥

तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमम् ।
अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ॥ ००४ ॥

तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्वकामिकम् ।
प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ॥ ००५ ॥

तमुत्स्मयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ।
कारणं ब्रूहि धर्मात्मन्योऽस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ॥ ००६ ॥

तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः ॥ ००६ ॥

एतत्पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तथैव च ॥ ००७ ॥

पृथगाचरतस्तात पृथगात्मनि चात्मनोः ।
अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि वा त्वया ॥ ००८ ॥

व्यास उवाच ॥

अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः ।
असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत् ॥ ००९ ॥

त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वदेत् ॥ ०१० ॥

इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परं स्मृतम् ॥ ०१० ॥

अल्पोऽपि तादृशो दायो भवत्युत महाफलः ।
तृषिताय च यद्दत्तं हृदयेनानसूयता ॥ ०११ ॥

तृषितस्तृषिताय त्वं दत्त्वैतदशनं मम ।
अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिवाभिभो ॥ ०१२ ॥

अतो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च ॥ ०१२ ॥

पुण्यस्यैव हि ते गन्धः पुण्यस्यैव च दर्शनम् ।

पुण्यश्च वाति गन्धस्ते मन्ये कर्मविधानतः ॥ ०१३ ॥

अधिकं मार्जनात्तात तथैवाप्यनुलेपनात् ।
शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥ ०१४ ॥

यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ।
तेषां श्रेष्ठतमं दानमिति मे नास्ति संशयः ॥ ०१५ ॥

दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ ०१६ ॥

यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।
सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् ॥ ०१७ ॥

त्वं हि तात सुखादेव सुखमेष्यसि शोभनम् ।
सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥ ०१८ ॥

तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् ।
श्रीमन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यज्ञस्तथा सुखम् ॥ ०१९ ॥

सुखादेव परं दुःखं दुःखादन्यत्परं सुखम् ।
दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ ०२० ॥

त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ।
पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् ॥ ०२१ ॥

न वृत्तं मन्यतेऽन्यस्य मन्यतेऽन्यस्य पापकम् ।
तथा स्वकर्मनिर्वृत्तं न पुण्यं न च पापकम् ॥ ०२२ ॥

रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च ।
न त्वामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ ०२३ ॥

अध्याय १२२

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
अत्यन्तं श्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ ००१ ॥

असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ।
अनुज्ञातस्तु भवता किञ्चिद्ब्रूयामहं विभो ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा तथा ।
ब्रूहि तावन्महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ००३ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं दानसंहितम् ।
विद्यातपोभ्यां हि भवान्भावितात्मा न संशयः ॥ ००४ ॥

भवतो भावितात्मत्वाद्दायोऽयं सुमहान्मम ।
भूयो बुद्ध्यानुपश्यामि सुसमृद्धतपा इव ॥ ००५ ॥

अपि मे दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो महान् ।
मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तद्धि कर्म स्वभावतः ॥ ००६ ॥

तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।

त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ॥ ००७ ॥

तस्मिंस्तृप्ते च तृप्यन्ते पितरो दैवतानि च ।
न हि श्रुतवतां किञ्चिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ००८ ॥

यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवः ।
एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः ।
प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्धनिनां धनम् ॥ ०१० ॥

अदन्ह्यविद्वान्हन्त्यन्नमद्यमानं च हन्ति तम् ।
तं च हन्यति यस्यान्नं स हत्वा हन्यतेऽबुधः ॥ ०११ ॥

प्रभुर्ह्यन्नमदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चान्नाज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एव व्यतिक्रमः ॥ ०१२ ॥

यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः ।
न ह्येकचक्रं वर्तेत इत्येवमृषयो विदुः ॥ ०१३ ॥

यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ।
तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ ०१४ ॥

ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम् ।
दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥ ०१५ ॥

तैर्हि सद्भिः कृतः पन्थाश्चेतयानो न मुह्यते ।
ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ ०१६ ॥

अध्याय १२३

भीष्म उवाच ॥

एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।
दिष्ट्यैवं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ॥ ००१ ॥

लोको ह्ययं गुणानेव भूयिष्ठं स्म प्रशंसति ॥ ००१ ॥

रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयम् ।
दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः ॥ ००२ ॥

यत्ते भृशतरं दानाद्वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ००२ ॥

यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः ।
तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥ ००३ ॥

अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते ।
तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ००४ ॥

तपसा महदाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ।
तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम् ॥ ००५ ॥

यद्यद्धि किञ्चित्संधाय पुरुषस्तप्यते तपः ।
सर्वमेतदवाप्नोति ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ००६ ॥

दुरन्वयं दुष्प्रधृष्यं दुरापं दुरतिक्रमम् ।
सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ००७ ॥

सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसा तरते सर्वमेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ००८ ॥

सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशः ।
तपस्विनौ च तावाहुस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ ००९ ॥

सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ०१० ॥

इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ।
अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ ०११ ॥

पूजिताः पूजयन्त्येतान्मानिता मानयन्ति च ।
अदाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणुद्यते ॥ ०१२ ॥

अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् ।
यद्येवोर्ध्वं यद्यवाक्क त्वं लोकमभियास्यसि ॥ ०१३ ॥

प्राप्स्यसे त्वन्नपानानि यानि दास्यसि कानिचित् ।
मेधाव्यसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥ ०१४ ॥

कौमारदारव्रतवान्मैत्रेय निरतो भव ।
एतद्गृहाण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम् ॥ ०१५ ॥

यो भर्ता वासितातुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता ।
यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते ॥ ०१६ ॥

अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।
दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोह्यते ॥ ०१७ ॥

स्वस्ति प्राप्नुहि मैत्रेय गृहान्साधु व्रजाम्यहम् ।
एतन्मनसि कर्तव्यं श्रेय एवं भविष्यति ॥ ०१८ ॥

तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ०१९ ॥

शाण्डिलीसुमनासंवादः

अध्याय १२४

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तं मे ब्रूहि पितामह ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्वज्ञां सर्वधर्मज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ ००२ ॥

केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा ।
विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥ ००३ ॥

हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ००४ ॥

अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतक्लमा ।
विमानस्था शुभे भासि सहस्रगुणमोजसा ॥ ००५ ॥

न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा ।

इमं लोकमनुप्राप्ता तस्मात्तत्त्वं वदस्व मे ॥ ००६ ॥

इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी ।
शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी ।
न च मुण्डा न जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥ ००८ ॥

अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च ।
अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमब्रुवम् ॥ ००९ ॥

देवतानां पितृणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
अप्रमत्ता सदायुक्ता श्वश्रूश्वशुरवर्तिनी ॥ ०१० ॥

पैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनोगतम् ।
अद्वारे न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥ ०११ ॥

असद्वा हसितं किञ्चिदहितं वापि कर्मणा ।
रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥ ०१२ ॥

कार्यार्थे निर्गतं चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ॥ ०१३ ॥

यद्यच्च नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
भक्ष्यं वाप्यथ वा लेह्यं तत्सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ ०१४ ॥

कुटुम्बार्थे समानीतं यत्किञ्चित्कार्यमेव तु ।
प्रातरुत्थाय तत्सर्वं कारयामि करोमि च ॥ ०१५ ॥

प्रवासं यदि मे भर्ता याति कार्येण केनचित् ।
मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता सदा ॥ ०१६ ॥

अञ्जनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तरि ॥ ०१७ ॥

नोत्थापयामि भर्तारं सुखसुप्तमहं सदा ।
आतुरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ ०१८ ॥

नायासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थे च सर्वदा ।
गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिवेशना ॥ ०१९ ॥

इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ ०२० ॥

भीष्म उवाच ॥

एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ ०२१ ॥

यश्चेदं पाण्डवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
स देवलोकं संप्राप्य नन्दने सुसुखं वसेत् ॥ ०२२ ॥

सान्त्वप्रशंसा

अध्याय १२५

युधिष्ठिर उवाच ॥

साम्ना वापि प्रदाने वा ज्यायः किं भवतो मतम् ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
पुरुषः प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ ००२ ॥

गुणांस्तु शृणु मे राजन्सान्त्वस्य भरतर्षभ ।
दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेनाराधयेद्यथा ॥ ००३ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ ००४ ॥

कश्चित्तु बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ।
गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ ००५ ॥

स बुद्धिश्रुतसंपन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम् ।
सामैवास्मिन्प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥ ००६ ॥

रक्षस्तु वाचा संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् ।
मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ ००७ ॥

मुहूर्तमथ सञ्चिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ००८ ॥

विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृज्जनैः ।
विषयानतुलान्भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥ ००९ ॥

नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१० ॥

धनैश्वर्याधिकाः स्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ।
अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०११ ॥

गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ।
प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१२ ॥

अवृत्त्या क्लिश्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ।
माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१३ ॥

संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः ।
जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१४ ॥

क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
मन्ये नु ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१५ ॥

प्राज्ञैः संभावितो नूनं नप्राज्ञैरुपसंहितः ।
ह्रीमानमर्षी दुर्वृत्तैस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१६ ॥

नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्यवदाचरन् ।
वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१७ ॥

प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ।
तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१८ ॥

असत्स्वभिनिविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयम् ।
गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०१९ ॥

धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ।
महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२० ॥

तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम् ।
बन्धुवर्गो न गृह्णाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२१ ॥

नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।
न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२२ ॥

दृढपूर्वश्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् ।
अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२३ ॥

नूनमासञ्जयित्वा ते कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ।
कश्चिदर्थयतेऽत्यर्थं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२४ ॥

नूनं त्वा स्वगुणापेक्षं पूजयानं सुहृद्ध्रुवम् ।
मयार्थ इति जानाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२५ ॥

अन्तर्गतमभिप्रायं न नूनं लज्जयेच्छसि ।
विवक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२६ ॥

नानाबुद्धिरुची.ण्ल्लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि ।
ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२७ ॥

अविद्वान्भीरुरल्पार्थो विद्याविक्रमदानजम् ।
यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२८ ॥

चिराभिलषितं किञ्चित्फलमप्राप्तमेव ते ।
कृतमन्यैरपहृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०२९ ॥

नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन्किञ्चिदात्मनि ।
अकारणेऽभिशस्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३० ॥

सुहृदामप्रमत्तानामप्रमोक्ष्यार्थहानिजम् ।

दुःखमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३१ ॥

साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वा च तथासाधून्वनेचरान् ।
मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३२ ॥

धर्म्यमर्थं च काले च देशे चाभिहितं वचः ।
न प्रतिष्ठति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३३ ॥

दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषी सञ्जिजीविषुः ।
प्राप्य वर्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३४ ॥

पापान्विवर्धतो दृष्ट्वा कल्याणांश्चावसीदतः ।
ध्रुवं मृगयसे योग्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३५ ॥

परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि ।
सुहृदामविरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३६ ॥

श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान्प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् ।
मन्येऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ०३७ ॥

एवं संपूजितं रक्षो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् ।
सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्मुमोच ह ॥ ०३८ ॥

उमामहेश्वरसंवादः

अध्याय १२६

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रथितः कुले ॥ ००१ ॥

त्वत्तो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम् ।
आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिंदम ॥ ००२ ॥

अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभज्ञातिबान्धवः ।
शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वक्तुमर्हसि नः प्रश्नं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ॥ ००४ ॥

अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंमतः ।
भवन्तं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते ॥ ००५ ॥

अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः ।
भ्रातृणां च प्रियार्थं मे स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
भीष्मो भागीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि कथामतिमनोरमाम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन्प्रभावोऽयं मया श्रुतः ॥ ००८ ॥

यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावस्तं च मे शृणु ।
रुद्राण्याः संशयो यश्च दंपत्योस्तं च मे शृणु ॥ ००९ ॥

व्रतं चचार धर्मात्मा कृष्णो द्वादशवार्षिकम् ।
दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतौ ॥ ०१० ॥

कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतां वरः ।
देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ॥ ०११ ॥

अपरे ऋषयः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः ।
शिष्यैरनुगताः सर्वे देवकल्पैस्तपोधनैः ॥ ०१२ ॥

तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितम् ।
देवकीतनयः प्रीतो देवकल्पमकल्पयत् ॥ ०१३ ॥

हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ।
उपोपविविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ ०१४ ॥

कथाश्चक्रुस्ततस्ते तु मधुरा धर्मसंहिताः ।
राजर्षीणां सुराणां च ये वसन्ति तपोधनाः ॥ ०१५ ॥

ततो नारायणं तेजो व्रतचर्येन्धनोत्थितम् ।
वक्त्रान्निःसृत्य कृष्णस्य वह्निरद्भुतकर्मणः ॥ ०१६ ॥

सोऽग्निर्ददाह तं शैलं सद्रुमं सलताक्षुपम् ।
सपक्षिमृगसंघातं सश्वापदसरीसृपम् ॥ ०१७ ॥

मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् ।
शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीप्तदर्शनम् ॥ ०१८ ॥

स तु वह्निर्महाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः ।
विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् ॥ ०१९ ॥

ततो विष्णुर्वनं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनः ।
सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तत्पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ ०२० ॥

तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलताद्रुमः ।
सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः ॥ ०२१ ॥

तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ।
विस्मितो हृष्टलोमा च बभूवास्राविलेक्षणः ॥ ०२२ ॥

ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्विस्मयान्वितान् ।
प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतां वरः ॥ ०२३ ॥

किमस्य ऋषिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः ।
निर्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः ॥ ०२४ ॥

एतं मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिन्दिताः ।
ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितार्थं तपोधनाः ॥ ०२५ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

भवान्विसृजते लोकान्भवान्संहरते पुनः ।
भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवानेव प्रवर्षति ॥ ०२६ ॥

पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च ॥ ०२७ ॥

एतन्नो विस्मयकरं प्रशंस मधुसूदन ।
त्वमेवार्हसि कल्याण वक्तुं वह्नेर्विनिर्गमम् ॥ ०२८ ॥

ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्शन ।
यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहे हरे ॥ ०२९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

एतत्तद्वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम् ।
कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो येनायं मथितो गिरिः ॥ ०३० ॥

ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
भवन्तो व्यथिताश्चासन्देवकल्पास्तपोधनाः ॥ ०३१ ॥

व्रतचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतसेवया ।
मम वह्निः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥ ०३२ ॥

व्रतं चर्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् ।
पुत्रं चात्मसमं वीर्ये तपसा स्रष्टुमागतः ॥ ०३३ ॥

ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ०३४ ॥

तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ।
तेजसोऽर्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ॥ ०३५ ॥

सोऽयं वह्निरुपागम्य पादमूले ममान्तिकम् ।
शिष्यवत्परिचर्यार्थं शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ०३६ ॥

एतदस्य रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः ।
मया प्रेम्णा समाख्यातं न भीः कार्या तपोधनाः ॥ ०३७ ॥

सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनाः ।

तपस्विव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ०३८ ॥

यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि ।
आश्चर्यं परमं किञ्चित्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ०३९ ॥

तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्मधोरस्ति मे स्पृहा ।
भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥ ०४० ॥

यद्यप्यहमदृष्टं वा दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
दिवि वा भुवि वा किञ्चित्पश्याम्यमलदर्शनाः ॥ ०४१ ॥

प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित्प्रतिहन्यते ।
न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ०४२ ॥

श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः सज्जनश्रवणं गतः ।
चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यमिवार्पितम् ॥ ०४३ ॥

तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं तत्समागमे ।
कथयिष्याम्यहरहर्बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ०४४ ॥

ततो मुनिगणाः सर्वे प्रश्रिताः कृष्णसंनिधौ ।
नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्दनम् ॥ ०४५ ॥

वर्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथापरे ।
वाग्भिरृग्भूषितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ०४६ ॥

ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ०४७ ॥

यदाश्चर्यमचिन्त्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ।
अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरायणैः ॥ ०४८ ॥

तद्भवानृषिसंघस्य हितार्थं सर्वचोदितः ।
यथादृष्टं हृषीकेशो सर्वमाख्यातुमर्हति ॥ ०४९ ॥

एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवानृषिः ।
कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तां कथां शुभाम् ॥ ०५० ॥

अध्याय १२७

भीष्म उवाच ॥

ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ।
शङ्करस्योमया सार्धं संवादं प्रत्यभाषत ॥ ००१ ॥

तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ ००२ ॥

नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले ।
अप्सरोगणसङ्कीर्णे भूतसंघनिषेविते ॥ ००३ ॥

तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसंघशतैर्वृतः ।
नानारूपैर्विरूपैश्च दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ ००४ ॥

सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ।
क्रोष्टुकद्वीपिवदनैरृक्षर्षभमुखैस्तथा ॥ ००५ ॥

उलूकवदनैर्भीमैः श्येनभासमुखैस्तथा ।

नानावर्णमृगप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वयैः ॥ ००६ ॥

किंनरैर्देवगन्धर्वैर्यक्षभूतगणैस्तथा ॥ ००६ ॥

दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यमालाविभूषितम् ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ॥ ००७ ॥

तत्सदो वृषभाङ्कस्य दिव्यवादित्रनादितम् ॥ ००७ ॥

मृदङ्गपणवोद्घुष्टं शङ्खभेरीनिनादितम् ।
नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च बर्हिणैश्च समन्ततः ॥ ००८ ॥

प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
दृष्टिकान्तमनिर्देश्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ००९ ॥

स गिरिस्तपसा तस्य भूतेशस्य व्यरोचत ।
स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषैर्विनादितः ।
षट्पदैरुपगीतैश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ०११ ॥

तं महोत्सवसङ्काशं भीमरूपधरं पुनः ।
दृष्ट्वा मुनिगणस्यासीत्परा प्रीतिर्जनार्दन ॥ ०१२ ॥

मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः ।
मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सनातनाः ॥ ०१३ ॥

यक्षा नागाः पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनाः ।
भावाश्च सर्वे न्यग्भूतास्तत्रैवासन्समागताः ॥ ०१४ ॥

ऋतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति स्म तद्वनम् ॥ ०१५ ॥

विहगाश्च मुदा युक्ताः प्रानृत्यन्व्यनदंश्च ह ।
गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो जनप्रियाः ॥ ०१६ ॥

तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः ॥ ०१७ ॥

व्याघ्रचर्माम्बरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः ।
व्यालयज्ञोपवीती च लोहिताङ्गदभूषणः ॥ ०१८ ॥

हरिश्मश्रुर्जटी भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् ।
अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ ०१९ ॥

दृष्ट्वा तमृषयः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षान्ता विगतकल्मषाः ॥ ०२० ॥

तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरं चैव महोरगसमाकुलम् ॥ ०२१ ॥

क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतं मधुसूदन ।
तत्सदो वृषभाङ्कस्य भीमरूपधरं बभौ ॥ ०२२ ॥

तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता ।
हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ॥ ०२३ ॥

बिभ्रती कलशं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
गिरिस्रवाभिः पुण्याभिः सर्वतोऽनुगता शुभा ॥ ०२४ ॥

पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती गन्धैर्बहुविधैस्तथा ।
सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् ॥ ०२५ ॥

ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना ।

हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ ०२६ ॥

संवृताभ्यां तु नेत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् ।
निर्होमं निर्वषट्कारं तत्सदः सहसाभवत् ॥ ०२७ ॥

जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् ॥ ०२८ ॥

ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ।
ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता ॥ ०२९ ॥

तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसंनिभम् ।
युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ॥ ०३० ॥

ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणम् ।
हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शायतलोचना ॥ ०३१ ॥

दह्यमाने वने तस्मिन्सशालसरलद्रुमे ।
सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥ ०३२ ॥

मृगयूथैर्द्रुतैर्भीतैर्हरपार्श्वमुपागतैः ।
शरणं चाप्यविन्दद्भिस्तत्सदः सङ्कुलं बभौ ॥ ०३३ ॥

ततो नभःस्पृशज्वालो विद्युल्लोलार्चिरुज्ज्वलः ।
द्वादशादित्यसदृशो युगान्ताग्निरिवापरः ॥ ०३४ ॥

क्षणेन तेन दग्धः स हिमवानभवन्नगः ।
सधातुशिखराभोगो दीनदग्धवनौषधिः ॥ ०३५ ॥

तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ।
भगवन्तं प्रपन्ना सा साञ्जलिप्रग्रहा स्थिता ॥ ०३६ ॥

उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभावागतमार्दवाम् ।
पितुर्दैन्यमनिच्छन्तीं प्रीत्यापश्यत्ततो गिरिम् ॥ ०३७ ॥

ततोऽभवत्पुनः सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ।
प्रहृष्टविहगश्चैव प्रपुष्पितवनद्रुमः ॥ ०३८ ॥

प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवी महेश्वरम् ।
उवाच सर्वभूतानां पतिं पतिमनिन्दिता ॥ ०३९ ॥

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत ।
संशयो मे महाञ्जातस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०४० ॥

किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् ।
किमर्थं च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ॥ ०४१ ॥

किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ।
तथैव द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं ते महेश्वर ॥ ०४२ ॥

महेश्वर उवाच ॥

नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
नष्टालोकस्ततो लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ०४३ ॥

नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ।
तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं ते रक्षता प्रजाः ॥ ०४४ ॥

तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः ।
त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ॥ ०४५ ॥

उमोवाच ॥

भगवन्केन ते वक्त्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् ।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ०४६ ॥

दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिला जटाः ।
केन कण्ठश्च ते नीलो बर्हिबर्हनिभः कृतः ॥ ०४७ ॥

हस्ते चैतत्पिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ।
जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ०४८ ॥

एतं मे संशयं सर्वं वद भूतपतेऽनघ ।
सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥ ०४९ ॥

एवमुक्तः स भगवाञ्शैलपुत्र्या पिनाकधृक् ।
तस्या वृत्त्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥ ०५० ॥

ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति ।
हेतुभिर्यैर्ममैतानि रूपाणि रुचिरानने ॥ ०५१ ॥

अध्याय १२८

महेश्वर उवाच ॥

तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा ।
तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ ००१ ॥

साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

प्रदक्षिणं लोभयन्ती मां शुभे रुचिरानना ॥ ००२ ॥

यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदन्तिके ।
ततस्ततो मुखं चारु मम देवि विनिर्गतम् ॥ ००३ ॥

तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मूर्तित्वमागतः ।
चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन्योगमात्मनः ॥ ००४ ॥

पूर्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह ।
उत्तरेण त्वया सार्धं रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ००५ ॥

पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् ।
दक्षिणं भीमसङ्काशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ ००६ ॥

जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ००७ ॥

इन्द्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकाङ्क्षिणा मम ।
दग्ध्वा कण्ठं तु तद्यातं तेन श्रीकण्ठता मम ॥ ००८ ॥

उमोवाच ॥

वाहनेषु प्रभूतेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्सु ते ।
कथं गोवृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥ ००९ ॥

महेश्वर उवाच ॥

सुरभीं ससृजे ब्रह्मामृतधेनुं पयोमुचम् ।
सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽमृतम् ॥ ०१० ॥

तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्गात्रमागतः ।

ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ॥ ०११ ॥

ततोऽहं लोकगुरुणा शमं नीतोऽर्थवेदिना ।
वृषं चेमं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ ०१२ ॥

उमोवाच ॥

निवासा बहुरूपास्ते विश्वरूपगुणान्विताः ।
तांश्च संत्यज्य भगवञ्श्मशाने रमसे कथम् ॥ ०१३ ॥

केशास्थिकलिले भीमे कपालघटसङ्कुले ।
गृध्रगोमायुकलिले चिताग्निशतसङ्कुले ॥ ०१४ ॥

अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे ।
विनिकीर्णामिषचये शिवानादविनादिते ॥ ०१५ ॥

महेश्वर उवाच ॥

मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचरामि निशास्वहम् ।
न च मेध्यतरं किञ्चिच्छ्मशानादिह विद्यते ॥ ०१६ ॥

तेन मे सर्ववासानां श्मशाने रमते मनः ।
न्यग्रोधशाखासंछन्ने निर्भुक्तस्रग्विभूषिते ॥ ०१७ ॥

तत्र चैव रमन्ते मे भूतसंघाः शुभानने ।
न च भूतगणैर्देवि विनाहं वस्तुमुत्सहे ॥ ०१८ ॥

एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतो हि मे ।
पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते ॥ ०१९ ॥

उमोवाच ॥

भगवन्सर्वभूतेश सर्वधर्मभृतां वर ।
पिनाकपाणे वरद् संशयो मे महानयम् ॥ ०२० ॥

अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तप इति प्रभो ।
तपोन्वेषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः ॥ ०२१ ॥

अस्य चैवर्षिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
एतं ममेह संदेहं वक्तुमर्हस्यरिंदम ॥ ०२२ ॥

धर्मः किंलक्षणः प्रोक्तः कथं वाचरितुं नरैः ।
शक्यो धर्ममविन्दद्भिर्धर्मज्ञ वद् मे प्रभो ॥ ०२३ ॥

नारद् उवाच ॥

ततो मुनिगणः सर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत् ।
वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तवैश्चार्थविदां वर ॥ ०२४ ॥

महेश्वर उवाच ॥

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः ॥ ०२५ ॥

परदारेष्वसङ्कल्पो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ।
अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम् ॥ ०२६ ॥

एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ।
देहिभिर्धर्मपरमैः कर्तव्यो धर्मसञ्चयः ॥ ०२७ ॥

उमोवाच ॥

भगवन्संशयं पृष्टस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे वर्णे गुणावहः ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
वैश्ये किंलक्षणो धर्मः शूद्रे किंलक्षणो भवेत् ॥ ०२९ ॥

महेश्वर उवाच ॥

न्यायतस्ते महाभागे संशयः समुदीरितः ।
भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजातयः ॥ ०३० ॥

उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ०३१ ॥

तस्य धर्मक्रिया देवि व्रतचर्या च न्यायतः ।
तथोपनयनं चैव द्विजायैवोपपद्यते ॥ ०३२ ॥

गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः ।
देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्यो धर्मसंभवः ॥ ०३३ ॥

उमोवाच ॥

भगवन्संशयो मेऽत्र तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं हि नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ०३४ ॥

महेश्वर उवाच ॥

रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
व्रतचर्यापरो धर्मो गुरुपादप्रसादनम् ॥ ०३५ ॥

भैक्षचर्यापरो धर्मो धर्मो नित्योपवासिता ।

नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा ॥ ०३६ ॥

गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातः समावर्तेत वै द्विजः ।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ॥ ०३७ ॥

शूद्रान्नवर्जनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ०३८ ॥

आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः ।
विघसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक्शुचिः ॥ ०३९ ॥

अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टीश्च पशुबन्धांश्च विधिपूर्वं समाचरेत् ॥ ०४० ॥

यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च देहिषु ।
अपूर्वभोजनं धर्मो विघसाशित्वमेव च ॥ ०४१ ॥

भुक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ।
ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ॥ ०४२ ॥

दंपत्योः समशीलत्वं धर्मश्च गृहमेधिनाम् ।
गृह्याणां चैव देवानां नित्यं पुष्पबलिक्रिया ॥ ०४३ ॥

नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपवासिता ।
सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमोद्गमे गृहे ॥ ०४४ ॥

एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः ।
द्विजातीनां सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ॥ ०४५ ॥

यस्तु क्षत्रगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि तं मे शृणु समाहिता ॥ ०४६ ॥

क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ०४७ ॥

प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ।
तस्य धर्मार्जिता लोकाः प्रजापालनसञ्चिताः ॥ ०४८ ॥

तत्र राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ०४९ ॥

यज्ञोपवीतधारणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ।
भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ०५० ॥

सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रियाः ।
व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ०५१ ॥

आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते ।
गोब्राह्मणार्थे विक्रान्तः सङ्ग्रामे निधनं गतः ॥ ०५२ ॥

अश्वमेधजिता.ण्ल्लोकान्प्राप्नोति त्रिदिवालये ॥ ०५२ ॥

वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ०५३ ॥

वाणिज्यं सत्पथस्थानमातिथ्यं प्रशमो दमः ।
विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ०५४ ॥

तिलान्गन्धान्रसांश्चैव न विक्रीणीत वै क्वचित् ।
वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥ ०५५ ॥

सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः ।

शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥ ०५६ ॥

स शूद्रः संशिततपाः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
शुश्रूषन्नतिथिं प्राप्तं तपः सञ्चिनुते महत् ॥ ०५७ ॥

त्यक्तहिंसः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ०५८ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ।
एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ०५९ ॥

अध्याय १२९

उमोवाच ॥

उक्तास्त्वया पृथग्धर्माश्चातुर्वर्ण्यहिताः शुभाः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तं ब्रवीहि मे ॥ ००१ ॥

महेश्वर उवाच ॥

ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ ००२ ॥

तेषामिमं प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयम् ।
ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ॥ ००३ ॥

इमे तु लोकधर्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयंभुवा ।

पृथिव्याः सर्जने नित्यं सृष्टास्तानपि मे शृणु ॥ ००४ ॥

वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
शिष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः ॥ ००५ ॥

त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्न चाध्ययनजीवनः ।
त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः ॥ ००६ ॥

षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ।
वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु तानि समाहिता ॥ ००७ ॥

यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।
अध्यापनमधीतं च षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ॥ ००८ ॥

नित्यस्वाध्यायता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ ००९ ॥

अयं तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ।
गृहस्थता विशुद्धानां धर्मस्य निचयो महान् ॥ ०१० ॥

पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ॥ ०११ ॥

अमानी च सदाजिह्मः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा ।
अतिथ्यभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभोजनः ॥ ०१२ ॥

पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयं चापि यो ददाति स धार्मिकः ॥ ०१३ ॥

प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमन्त्र्य च ।
सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ॥ ०१४ ॥

सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्णपरिचारणम् ॥ ०१५ ॥

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तमहं कीर्तयिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम् ॥ ०१६ ॥

दातव्यमसकृच्छक्त्या यष्टव्यमसकृत्तथा ।
पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ०१७ ॥

धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ ०१८ ॥

एकेनांशेन धर्मार्थश्चर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थ एकमंशं विवर्धयेत् ॥ ०१९ ॥

निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्ष इति स्मृतः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि श‍ृणु मे देवि तत्त्वतः ॥ ०२० ॥

सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ।
आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ०२१ ॥

न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न वाससि न चासने ।
न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥ ०२२ ॥

अध्यात्मगतचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥ ०२३ ॥

वृक्षमूलशयो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ॥ ०२४ ॥

विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः ।
आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्याटति द्विजः ॥ ०२५ ॥

स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ ०२६ ॥

न चैकत्र चिरासक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
युक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेशयः ॥ ०२७ ॥

एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् ।
यो मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ ०२८ ॥

चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचरकृतोदकः ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥ ०२९ ॥

अतः परतरं नास्ति नाधरं न तिरोऽग्रतः ।
अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ०३० ॥

उमोवाच ॥

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ।
भाषितो मर्त्यलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ०३१ ॥

ऋषिधर्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यनुत्तमम् ।
स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ ०३२ ॥

आज्यधूमोद्भवो गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् ।
तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ०३३ ॥

एतं मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ॥ ०३४ ॥

निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥ ०३४ ॥

महेश्वर उवाच ॥

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ ०३५ ॥

फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सदा ।
तं मे श‍ृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ०३६ ॥

उञ्छन्ति सततं तस्मिन्ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।
अमृतं ब्रह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥ ०३७ ॥

एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ।
धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यगणे श‍ृणु ॥ ०३८ ॥

वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ०३९ ॥

मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ।
निर्द्वंद्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ ०४० ॥

अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्वङ्गेषु व्यवस्थिताः ।
तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ०४१ ॥

ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।
द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ०४२ ॥

ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।
सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ ०४३ ॥

पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि ।
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ०४४ ॥

सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ।
उञ्छन्ति ये समीपस्थाः स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥ ०४५ ॥

तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।
यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥ ०४६ ॥

एष चक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ ०४७ ॥

सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु जेय आत्मा जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥ ०४८ ॥

अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।
सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ ०४९ ॥

नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।
सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोञ्छार्जितेन वै ॥ ०५० ॥

निवृत्तिरुपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ ०५१ ॥

फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ ०५२ ॥

विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसञ्चारे काले विगतभैक्षके ॥ ०५३ ॥

अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ ०५४ ॥

न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ०५५ ॥

अध्याय १३०

उमोवाच ॥

देशेषु रमणीयेषु गिरीणां निर्झरेषु च ।
स्रवन्तीनां च कुञ्जेषु पर्वतोपवनेषु च ॥ ००१ ॥

देशेषु च विचित्रेषु फलवत्सु समाहिताः ।
मूलवत्सु च देशेषु वसन्ति नियतव्रताः ॥ ००२ ॥

तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शङ्कर ।
वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु ॥ ००३ ॥

महेश्वर उवाच ॥

वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तं मे शृणु समाहिता ।
श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ ००४ ॥

संसिद्धैर्नियतैः सद्भिर्वनवासमुपागतैः ।
वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशम् ॥ ००५ ॥

त्रिकालमभिषेकार्थः पितृदेवार्चनं क्रिया ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ००६ ॥

नीवारग्रहणं चैव फलमूलनिषेवणम् ।
इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थं च निषेवणम् ॥ ००७ ॥

योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जनम् ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ ००८ ॥

युक्तैर्योगवहैः सद्भिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा ।
मण्डूकयोगनियतैर्यथान्यायनिषेविभिः ॥ ००९ ॥

वीरासनगतैर्नित्यं स्थण्डिले शयनैस्तथा ।
शीतयोगोऽग्नियोगश्च चर्तव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ ०१० ॥

अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शैवालोत्तरभोजनैः ।
अश्मकुट्टैस्तथा दान्तैः संप्रक्षालैस्तथापरैः ॥ ०११ ॥

चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ।
कार्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ ०१२ ॥

वननित्यैर्वनचरैर्वनपैर्वनगोचरैः ।
वनं गुरुमिवासाद्य वस्तव्यं वनजीविभिः ॥ ०१३ ॥

तेषां होमक्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
नागपञ्चमयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ ०१४ ॥

अष्टमीयज्ञपरता चातुर्मास्यनिषेवणम् ।
पौर्णमास्यां तु यो यज्ञो नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ ०१५ ॥

विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसङ्करैः ।

विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ॥ ०१६ ॥

स्रुग्भाण्डपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा ।
सन्तः सत्पथनित्या ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ०१७ ॥

ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं च शाश्वतम् ।
गच्छन्ति मुनयः सिद्धा ऋषिधर्मव्यपाश्रयात् ॥ ०१८ ॥

एष धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभः ।
विस्तरेणार्थसंपन्नो यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ०१९ ॥

उमोवाच ॥

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतनमस्कृत ।
यो धर्मो मुनिसंघस्य सिद्धिवादेषु तं वद ॥ ०२० ॥

सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ।
स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥ ०२१ ॥

महेश्वर उवाच ॥

स्वैरिणस्तापसा देवि सर्वे दारविहारिणः ।
तेषां मौण्ड्यं कषायश्च वासरात्रिश्च कारणम् ॥ ०२२ ॥

त्रिकालमभिषेकश्च होत्रं त्वृषिकृतं महत् ।
समाधिः सत्पथस्थानं यथोदितनिषेवणम् ॥ ०२३ ॥

ये च ते पूर्वकथिता धर्मा वननिवासिनाम् ।
यदि सेवन्ति धर्मांस्तानाप्नुवन्ति तपःफलम् ॥ ०२४ ॥

ये च दंपतिधर्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः ।

चरन्ति विधिदृष्टं तदृतुकालाभिगामिनः ॥ ०२५ ॥

तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते ।
न कामकारात्कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥ ०२६ ॥

सर्वभूतेषु यः सम्यग्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
हिंसारोषविमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥ ०२७ ॥

सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्जवव्रतः ।
सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ ०२८ ॥

सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ ०२९ ॥

आर्जवं धर्म इत्याहुरधर्मो जिह्म उच्यते ।
आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ ०३० ॥

आर्जवो भुवने नित्यं वसत्यमरसंनिधौ ।
तस्मादार्जवनित्यः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः ॥ ०३१ ॥

क्षान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतोऽविहिंसकः ।
धर्मे रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ०३२ ॥

व्यपेततन्द्रो धर्मात्मा शक्त्या सत्पथमाश्रितः ।
चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ०३३ ॥

उमोवाच ॥

आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः ।
दीप्तिमन्तः कया चैव चर्ययाथ भवन्ति ते ॥ ०३४ ॥

राजानो राजपुत्राश्च निर्धना वा महाधनाः ।
कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥ ०३५ ॥

नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचन्दनरूषिताः ।
केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ॥ ०३६ ॥

एतं मे संशयं देव तपश्चर्यागतं शुभम् ।
शंस सर्वमशेषेण त्र्यक्ष त्रिपुरनाशन ॥ ०३७ ॥

महेश्वर उवाच ॥

उपवासव्रतैर्दान्ता अहिंस्राः सत्यवादिनः ।
संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः सह मोदन्त्यनामयाः ॥ ०३८ ॥

मण्डूकयोगशयनो यथास्थानं यथाविधि ।
दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः सह मोदते ॥ ०३९ ॥

शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं यो मृगैः सह सेवते ।
दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ॥ ०४० ॥

शैवालं शीर्णपर्णं वा तद्व्रतो यो निषेवते ।
शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ०४१ ॥

वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा फलमूलाशनोऽपि वा ।
यक्षेष्वैश्वर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥ ०४२ ॥

अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ॥ ०४३ ॥

आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
मरुं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ॥ ०४४ ॥

स्थण्डिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः ।
प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥ ०४५ ॥

स्थण्डिलस्य फलान्याहुर्यानानि शयनानि च ।
गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि ॥ ०४६ ॥

आत्मानमुपजीवन्यो नियतो नियताशनः ।
देहं वानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ०४७ ॥

आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते ॥ ०४८ ॥

आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
अश्मना चरणौ भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते ॥ ०४९ ॥

साधयित्वात्मनात्मानं निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ॥ ०५० ॥

स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ०५० ॥

आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
हुत्वाग्नौ देहमुत्सृज्य वह्निलोके महीयते ॥ ०५१ ॥

यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ ०५२ ॥

चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।
अरणीसहितं स्कन्धे बद्ध्वा गच्छत्यनावृतः ॥ ०५३ ॥

वीराध्वानमना नित्यं वीरासनरतस्तथा ।

वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ०५४ ॥

स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः ॥ ०५५ ॥

सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह ॥ ०५५ ॥

वीरलोकगतो वीरो वीरयोगवहः सदा ।
सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ॥ ०५६ ॥

वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ०५६ ॥

कामगेन विमानेन स वै चरति च्छन्दतः ।
शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ॥ ०५७ ॥

अध्याय १३१

उमोवाच ॥

भगवन्भगनेत्रघ्न पूष्णो दशनपातन ।
दक्षक्रतुहर त्र्यक्ष संशयो मे महानयम् ॥ ००१ ॥

चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा ।
केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम् ॥ ००२ ॥

वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ।
प्रतिलोमः कथं देव शक्यो धर्मो निषेवितुम् ॥ ००३ ॥

केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते ।
क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ॥ ००४ ॥

एतं मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ ।
त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ००५ ॥

महेश्वर उवाच ॥

ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे ।
क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥ ००६ ॥

कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्भ्रश्यति वै द्विजः ।
ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥ ००७ ॥

स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ००८ ॥

यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥ ००९ ॥

वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ ०१० ॥

स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ।
स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ०११ ॥

तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ।
ब्रह्मलोकपरिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥ ०१२ ॥

क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि ।
स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्माणि सेवते ॥ ०१३ ॥

स्वस्थानात्स परिभ्रष्टो वर्णसङ्करतां गतः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ ०१४ ॥

यस्तु शुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवाञ्शुचिः ।
धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥ ०१५ ॥

इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदीरितम् ।
अध्यात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥ ०१६ ॥

उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकम् ।
घुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् ॥ ०१७ ॥

शूद्रान्नं गर्हितं देवि देवदेवैर्महात्मभिः ।
पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ ०१८ ॥

शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्भवेत् ॥ ०१९ ॥

तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ।
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ ०२० ॥

यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥ ०२१ ॥

ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते ।
अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात्पतेत वै ॥ ०२२ ॥

सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चौरो भग्नव्रतोऽशुचिः ।
स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः ॥ ०२३ ॥

अव्रती वृषलीभर्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
निहीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः ॥ ०२४ ॥

गुरुतल्पी गुरुद्वेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः ।
ब्रह्मद्विड्वापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ॥ ०२५ ॥

एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
शूद्रो ब्राह्मणतां गच्छेद्वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥ ०२६ ॥

शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि ।
शुश्रूषां परिचर्यां च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ॥ ०२७ ॥

कुर्यादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः ॥ ०२७ ॥

दैवतद्विजसत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतव्रतः ।
ऋतुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ॥ ०२८ ॥

चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ।
वृथामांसान्यभुञ्जानः शूद्रो वैश्यत्वमृच्छति ॥ ०२९ ॥

ऋतवागनहंवादी निर्द्वंद्वः शमकोविदः ।
यजते नित्ययज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ ०३० ॥

दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ।
गृहस्थव्रतमातिष्ठन्द्विकालकृतभोजनः ॥ ०३१ ॥

शेषाशी विजिताहारो निष्कामो निरहंवदः ।
अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि ॥ ०३२ ॥

सर्वातिथ्यमुपातिष्ठञ्शेषान्नकृतभोजनः ।
त्रेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै यदि ॥ ०३३ ॥

स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचौ महति जायते ॥ ०३३ ॥

स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः ।
उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति सत्कृतः ॥ ०३४ ॥

ददाति यजते यज्ञैः संस्कृतैराप्तदक्षिणैः ।
अधीते स्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्निशरणः सदा ॥ ०३५ ॥

आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः सुखदर्शनः ॥ ०३६ ॥

धर्मदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
यन्त्रितः कार्यकरणे षड्भागकृतलक्षणः ॥ ०३७ ॥

ग्राम्यधर्मान्न सेवेत स्वच्छन्देनार्थकोविदः ।
ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीं सेवेत नित्यदा ॥ ०३८ ॥

सर्वोपवासी नियतः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
बर्हिष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ॥ ०३९ ॥

सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा ।
शूद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् ॥ ०४० ॥

स्वार्थाद्वा यदि वा कामान्न किञ्चिदुपलक्षयेत् ।
पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ०४१ ॥

स्ववेश्मनि यथान्यायमुपास्ते भैक्षमेव च ।
त्रिकालमग्निहोत्रं च जुह्वानो वै यथाविधि ॥ ०४२ ॥

गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः ।

त्रेताग्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥ ०४३ ॥

ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः ।
विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा ॥ ०४४ ॥

एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ०४५ ॥

ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसङ्करभोजनः ।
ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥ ०४६ ॥

कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माब्रवीत्स्वयम् ॥ ०४७ ॥

स्वभावकर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
विशुद्धः स द्विजातिर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ ०४८ ॥

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संनतिः ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ०४९ ॥

सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
वृत्ते स्थितश्च सुश्रोणि ब्राह्मणत्वं निगच्छति ॥ ०५० ॥

ब्राह्मः स्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।
निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ ०५१ ॥

एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ।
स्वयं च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ०५२ ॥

ब्राह्मणो हि महत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ।
यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः पारलौकिकी ॥ ०५३ ॥

मिताशिना सदा भाव्यं सत्पथालम्बिना सदा ।
ब्राह्ममार्गमतिक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥ ०५४ ॥

संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ।
नित्यं स्वाध्याययुक्तेन दानाध्ययनजीविना ॥ ०५५ ॥

एवंभूतो हि यो विप्रः सततं सत्पथे स्थितः ।
आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ०५६ ॥

ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मभिः ।
योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ०५७ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः ।
ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ०५८ ॥

अध्याय १३२

उमोवाच ॥

भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
धर्माधर्मे नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ ००१ ॥

कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा ।
बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ॥ ००२ ॥

केन शीलेन वा देव कर्मणा कीदृशेन वा ।
समाचारैर्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ००३ ॥

महेश्वर उवाच ॥

देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे सत्यनित्ये दमे रते ।
सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्धनः ॥ ००४ ॥

सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिप्साविवर्जिताः ।
नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥ ००५ ॥

प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ।
वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः सर्वबन्धनैः ॥ ००६ ॥

कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किञ्चन ।
ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चिद्बध्यन्ते ते न कर्मभिः ॥ ००७ ॥

प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ।
तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ००८ ॥

सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ।
त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ००९ ॥

परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।
धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०१० ॥

मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ।
परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०११ ॥

स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च ।
स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०१२ ॥

स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः ।

अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०१३ ॥

परदारेषु ये नित्यं चारित्रावृतलोचनाः ।
यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०१४ ॥

एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा नरैः ।
अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥ ०१५ ॥

दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचदयात्मकः ।
वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा नरैः ॥ ०१६ ॥

स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ ०१६ ॥

उमोवाच ॥

वाचाथ बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ।
तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ ०१७ ॥

महेश्वर उवाच ॥

आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा ।
ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०१८ ॥

वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ।
अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०१९ ॥

श्लक्ष्णां वाणीं निराबाधां मधुरां पापवर्जिताम् ।
स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०२० ॥

कटुकां ये न भाषन्ते परुषां निष्ठुरां गिरम् ।
अपैशुन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०२१ ॥

पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
ऋतां मैत्रीं प्रभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०२२ ॥

वर्जयन्ति सदा सूच्यं परद्रोहं च मानवाः ।
सर्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०२३ ॥

शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०२४ ॥

न कोपाद्व्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारणीम् ।
सान्त्वं वदन्ति क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०२५ ॥

एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः ।
शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीया मृषा बुधैः ॥ ०२६ ॥

उमोवाच ॥

मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥ ०२७ ॥

महेश्वर उवाच ॥

मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः शृणु ॥ ०२८ ॥

दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततराकृतिः ।
बध्यते मानवो येन शृणु चान्यच्छुभानने ॥ ०२९ ॥

अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं वीक्ष्य ये नराः ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३० ॥

ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम् ।
नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३१ ॥

तथैव परदारान्ये कामवृत्तान्रहोगतान् ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३२ ॥

शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
भजन्ति मैत्राः सङ्गम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३३ ॥

श्रुतवन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसङ्गराः ।
स्वैरर्थैः परिसंतुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३४ ॥

अवैरा ये त्वनायासा मैत्रचित्तपराः सदा ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३५ ॥

श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३६ ॥

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसञ्चये ।
विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३७ ॥

न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ।
समतां समनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ०३८ ॥

शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्तिताः ।
स्वर्गमार्गोपगा भूयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ०३९ ॥

उमोवाच ॥

महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर ।

तस्मात्तं नैपुणेनाद्य ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ ०४० ॥

केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो ।
तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ०४१ ॥

क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
विपाकं कर्मणां देव वक्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ०४२ ॥

अपरे च महाभोगा मन्दभोगास्तथापरे ।
अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथापरे ॥ ०४३ ॥

दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥ ०४४ ॥

दुष्प्रज्ञाः केचिदाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः ।
महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानदर्शिनः ॥ ०४५ ॥

अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथापरे ।
दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ०४६ ॥

महेश्वर उवाच ॥

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम् ।
मर्त्यलोके नराः सर्वे येन स्वं भुञ्जते फलम् ॥ ०४७ ॥

प्राणातिपाती यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतस्तथा ।
नित्यमुद्यतदण्डश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥ ०४८ ॥

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः ।
अपि कीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ॥ ०४९ ॥

एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ।
विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ॥ ०५० ॥

निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः ।
यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः ॥ ०५१ ॥

अथ चेन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति कर्हिचित् ।
मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ॥ ०५२ ॥

पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ ०५३ ॥

यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः ।
निक्षिप्तदण्डो निर्दण्डो न हिनस्ति कदाचन ॥ ०५४ ॥

न घातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैवानुमोदते ।
सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनि तथापरे ॥ ०५५ ॥

ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते ।
उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नाति मुदा युतः ॥ ०५६ ॥

अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
तत्र दीर्घायुरुत्पन्नः स नरः सुखमेधते ॥ ०५७ ॥

एवं दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मणाम् ।
प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ०५८ ॥

अध्याय १३३

उमोवाच ॥

किंशीलाः किंसमाचाराः पुरुषाः कैश्च कर्मभिः ।
स्वर्गं समभिपद्यन्ते संप्रदानेन केन वा ॥ ००१ ॥

महेश्वर उवाच ॥

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनान्धकृपणादिषु ।
भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः ॥ ००२ ॥

प्रतिश्रयान्सभाः कूपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा ।
नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च ॥ ००३ ॥

आसनं शयनं यानं धनं रत्नं गृहांस्तथा ।
सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥ ००४ ॥

सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ।
एवंभूतो मृतो देवि देवलोकेऽभिजायते ॥ ००५ ॥

तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सहाप्सरोभिर्मुदितो रमित्वा नन्दनादिषु ॥ ००६ ॥

तस्मात्स्वर्गाच्च्युतो लोकान्मानुषेषूपजायते ।
महाभोगे कुले देवि धनधान्यसमाचिते ॥ ००७ ॥

तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ।
महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ॥ ००८ ॥

एते देवि महाभोगाः प्राणिनो दानशीलिनः ।

ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ॥ ००९ ॥

अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः ।
याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ ०१० ॥

दीनान्धकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि ।
याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः ॥ ०११ ॥

न धनानि न वासांसि न भोगान्न च काञ्चनम् ।
न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥ ०१२ ॥

अप्रवृत्तास्तु ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः ।
एवंभूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः ॥ ०१३ ॥

ते चेन्मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात् ।
धनरिक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ ०१४ ॥

क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वभोगबहिष्कृताः ।
निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधमजीविकाम् ॥ ०१५ ॥

अल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ।
अनेन कर्मणा देवि भवन्त्यधनिनो नराः ॥ ०१६ ॥

अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः ।
आसनार्हस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः ॥ ०१७ ॥

मार्गार्हस्य च ये मार्गं न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥ ०१८ ॥

अर्घार्हान्न च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि ।
अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ०१९ ॥

गुरुं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूषते ।
अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ ०२० ॥

संमान्यांश्चावमन्यन्ते वृद्धान्परिभवन्ति च ।
एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः ॥ ०२१ ॥

ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै ।
वर्षपूगैस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥ ०२२ ॥

श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः ॥ ०२३ ॥

न स्तम्भी न च मानी यो देवताद्विजपूजकः ।
लोकपूज्यो नमस्कर्ता प्रश्रितो मधुरं वदन् ॥ ०२४ ॥

सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ।
अद्वेषी सुमुखः श्लक्ष्णः स्निग्धवाणीप्रदः सदा ॥ ०२५ ॥

स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः ।
यथार्हसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नुपतिष्ठति ॥ ०२६ ॥

मार्गार्हाय ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन् ।
अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ ०२७ ॥

एवंभूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ।
ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥ ०२८ ॥

तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
यथार्हदाता चार्हेषु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥ ०२९ ॥

संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥ ०३० ॥

उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥ ०३१ ॥

यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वसत्त्वभयङ्करः ।
हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥ ०३२ ॥

लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून्बाधति शोभने ।
हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव ह ॥ ०३३ ॥

उपक्रामति जन्तूंश्च उद्वेगजननः सदा ।
एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ०३४ ॥

स चेन्मानुषतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् ।
बह्वाबाधपरिक्लिष्टे सोऽधमे जायते कुले ॥ ०३५ ॥

लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः ।
एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥ ०३६ ॥

अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति ।
मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ ०३७ ॥

नोद्वेजयति भूतानि न विहिंसयते तथा ।
हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥ ०३८ ॥

न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च ।
उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ ०३९ ॥

एवंशीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते ।

तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ॥ ०४० ॥

स चेत्कर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येषूपजायते ।
अल्पाबाधो निरीतीकः स जातः सुखमेधते ॥ ०४१ ॥

सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः ।
एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥ ०४२ ॥

उमोवाच ॥

इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ॥ ०४३ ॥

दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥ ०४३ ॥

केन कर्मविपाकेन प्रज्ञावान्पुरुषो भवेत् ।
अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः ॥ ०४४ ॥

एतं मे संशयं छिन्धि सर्वधर्मविदां वर ॥ ०४४ ॥

जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्ताश्चापरे तथा ।
नराः क्लीबाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ ०४५ ॥

महेश्वर उवाच ॥

ब्राह्मणान्वेदविदुषः सिद्धान्धर्मविदस्तथा ।
परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ॥ ०४६ ॥

वर्जयन्त्यशुभं कर्म सेवमानाः शुभं तथा ।
लभन्ते स्वर्गतिं नित्यमिह लोके सुखं तथा ॥ ०४७ ॥

स चेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते ।
श्रुतं प्रज्ञानुगं चास्य कल्याणमुपजायते ॥ ०४८ ॥

परदारेषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति ह ॥ ०४९ ॥

मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यन्ति ये स्त्रियम् ।
रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ०५० ॥

ये तु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः ।
पुरुषेषु सुदुष्प्रज्ञाः क्लीबत्वमुपयान्ति ते ॥ ०५१ ॥

पशूंश्च ये बन्धयन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः ॥ ०५२ ॥

उमोवाच ॥

सावद्यं किं नु वै कर्म निरवद्यं तथैव च ।
श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥ ०५३ ॥

महेश्वर उवाच ॥

श्रेयांसं मार्गमातिष्ठन्सदा यः पृच्छते द्विजान् ।
धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ०५४ ॥

यदि मानुषतां देवि कदाचित्स निगच्छति ।
मेधावी धारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ॥ ०५५ ॥

एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो भूतिकारकः ।
नृणां हितार्थाय तव मया वै समुदाहृतः ॥ ०५६ ॥

उमोवाच ॥

अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः ।
ब्राह्मणान्वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥ ०५७ ॥

व्रतवन्तो नराः केचिच्छ्रद्धादमपरायणाः ।
अव्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसोपमाः ॥ ०५८ ॥

यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथापरे ।
केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ॥ ०५९ ॥

महेश्वर उवाच ॥

आगमाल्लोकधर्माणां मर्यादाः पूर्वनिर्मिताः ।
प्रामाण्येनानुवर्तन्ते दृश्यन्ते हि दृढव्रताः ॥ ०६० ॥

अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशं गताः ।
अव्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ॥ ०६१ ॥

ते चेत्कालकृतोद्योगात्संभवन्तीह मानुषाः ।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः ॥ ०६२ ॥

एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय ते ।
कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्मसागरः ॥ ०६३ ॥

अध्याय १३४

महेश्वर उवाच ॥

परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ।
साध्वि सुभ्रु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे ॥ ००१ ॥

दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचारिणि ।
पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ॥ ००२ ॥

सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती ।
मार्तण्डजस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च ॥ ००३ ॥

वरुणस्य ततो गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥ ००४ ॥

अदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ००५ ॥

तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ॥ ००६ ॥

सहधर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता ।
समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतं च ते ॥ ००७ ॥

त्वया ह्युक्तो विशेषेण प्रमाणत्वमुपैष्यति ॥ ००७ ॥

स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः सदा ।
गौर्गां गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेषा स्थितिः सदा ॥ ००८ ॥

मम चार्धं शरीरस्य मम चार्धाद्विनिःसृता ।
सुरकार्यकरी च त्वं लोकसंतानकारिणी ॥ ००९ ॥

तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।

तस्मादशेषतो ब्रूहि स्त्रीधर्मं विस्तरेण मे ॥ ०१० ॥

उमोवाच ॥

भगवन्सर्वभूतेश भूतभव्यभवोद्भव ।
त्वत्प्रभावादियं देव वाक्चैव प्रतिभाति मे ॥ ०११ ॥

इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वा समीपस्था उपासते ॥ ०१२ ॥

एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
प्रभवन्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥ ०१३ ॥

स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवानुधावति ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ॥ ०१४ ॥

एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।
प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ ०१५ ॥

विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरावती ।
शतद्रुर्देविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ ०१६ ॥

तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंवृता ।
गगनाद्गां गता देवी गङ्गा सर्वसरिद्वरा ॥ ०१७ ॥

इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ।
स्मितपूर्वमिवाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तदा ॥ ०१८ ॥

अपृच्छद्देवमहिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सला ।
स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गाद्याः सरितां वराः ॥ ०१९ ॥

अयं भगवता दत्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः ।
तं तु संमन्त्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शङ्करे ॥ ०२० ॥

न चैकसाध्यं पश्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचित् ।
दिवि वा सागरगमास्तेन वो मानयाम्यहम् ॥ ०२१ ॥

भीष्म उवाच ॥

एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः शिवाः ।
ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य ताम् ॥ ०२२ ॥

बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्मिता ।
शैलराजसुतां देवीं पुण्या पापापहां शिवाम् ॥ ०२३ ॥

बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वज्ञानविशारदा ।
सस्मितं बहुबुद्ध्याढ्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो देवि धर्मपरायणा ।
या त्वं सर्वजगन्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ॥ ०२५ ॥

प्रभवन्पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ।
नूनं जनमदुष्टात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति ॥ ०२६ ॥

ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ।
प्रवक्तॄन्पृच्छते योऽन्यान्स वै ना पदमर्च्छति ॥ ०२७ ॥

अन्यथा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्यं वदति संसदि ।
अन्यथैव ह्यहंमानी दुर्बलं वदते वचः ॥ ०२८ ॥

दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यपुण्ये सदोत्थिते ।
त्वमेवार्हसि नो देवि स्त्रीधर्ममनुशासितुम् ॥ ०२९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततः साराधिता देवी गङ्गया बहुभिर्गुणैः ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥ ०३० ॥

स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रथितो भवेत् ॥ ०३१ ॥

स्त्रीधर्मः पूर्व एवायं विवाहे बन्धुभिः कृतः ।
सहधर्मचरी भर्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥ ०३२ ॥

सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ०३३ ॥

सा भवेद्धर्मपरमा सा भवेद्धर्मभागिनी ।
देववत्सततं साध्वी या भर्तारं प्रपश्यति ॥ ०३४ ॥

शुश्रूषां परिचारं च देववद्या करोति च ।
नान्यभावा ह्यविमनाः सुव्रता सुखदर्शना ॥ ०३५ ॥

पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णं भर्तुर्वदनमीक्षते ।
या साध्वी नियताचारा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ०३६ ॥

श्रुत्वा दंपतिधर्मं वै सहधर्मकृतं शुभम् ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ०३७ ॥

परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा वा क्रूरचक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ ०३८ ॥

न चन्द्रसूर्यौ न तरुं पुंनाम्नो या निरीक्षते ।

भर्तृवर्जं वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ०३९ ॥

दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्शितम् ।
पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥ ०४० ॥

या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
पतिप्रिया पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ॥ ०४१ ॥

शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा ।
सुप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥ ०४२ ॥

न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥ ०४३ ॥

कल्योत्थानरता नित्यं गुरुशुश्रूषणे रता ।
सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ०४४ ॥

अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा ।
देवतातिथिभृत्यानां निरुप्य पतिना सह ॥ ०४५ ॥

शेषान्नमुपभुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि ।
तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥ ०४६ ॥

श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता ।
मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ०४७ ॥

ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनान्धकृपणांस्तथा ।
बिभर्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ०४८ ॥

व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ०४९ ॥

पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः ।
या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता शिवा ॥ ०५० ॥

पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
पत्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ०५१ ॥

पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् ।
अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ॥ ०५२ ॥

यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् ।
पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथञ्चन ॥ ०५३ ॥

आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोऽपि वा ।
आपद्धर्माननुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ०५४ ॥

एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव ।
या त्वेवंभाविनी नारी सा भवेद्धर्मभागिनी ॥ ०५५ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम् ।
लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ॥ ०५६ ॥

ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतम् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ ०५७ ॥

विष्णुसहस्रनाम

अध्याय १३५

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ००१ ॥

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।
स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ ००२ ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ००३ ॥

भीष्म उवाच ॥

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ००४ ॥

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ००५ ॥

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ००६ ॥

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ००७ ॥

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ ००८ ॥

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ००९ ॥

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ ०१० ॥

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ०११ ॥

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
विष्णोर्नामसहस्रं मे श्रृणु पापभयापहम् ॥ ०१२ ॥

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ ०१३ ॥

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ ०१४ ॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ ०१५ ॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ ०१६ ॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।
संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ ०१७ ॥

स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ ०१८ ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ ०१९ ॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ ०२० ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ ०२१ ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ ०२२ ॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ ०२३ ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ ०२४ ॥

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ ०२५ ॥

रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ ०२६ ॥

सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ ०२७ ॥

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ ०२८ ॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।

अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ ०२९ ॥

उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।
अतीन्द्रः सङ्ग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ ०३० ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ।
अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ०३१ ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ०३२ ॥

महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ।
अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ ०३३ ॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ०३४ ॥

अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः संधाता संधिमान्स्थिरः ।
अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ०३५ ॥

गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ०३६ ॥

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः ।
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ०३७ ॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।
अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ०३८ ॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ।
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ०३९ ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ।
सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ०४० ॥

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ।
वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ०४१ ॥

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ०४२ ॥

ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ०४३ ॥

अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ०४४ ॥

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनिलः ।
कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ०४५ ॥

युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ०४६ ॥

इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ०४७ ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।
अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ०४८ ॥

स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ।
वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ०४९ ॥

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ०५० ॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ०५१ ॥

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिञ्जयः ॥ ०५२ ॥

विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ०५३ ॥

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ०५४ ॥

व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
परर्द्धिः परमः स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ०५५ ॥

रामो विरामो विरतो मार्गो नेयो नयोऽनयः ।
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ०५६ ॥

वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ०५७ ॥

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।
उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ०५८ ॥

विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ०५९ ॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ।

नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ०६० ॥

यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ।
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ०६१ ॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।
मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ०६२ ॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ०६३ ॥

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।
अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ०६४ ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ०६५ ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ०६६ ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥ ०६७ ॥

जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।
अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ०६८ ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ०६९ ॥

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ०७० ॥

महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ।
गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ०७१ ॥

वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्कर्षणोऽच्युतः ।
वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ०७२ ॥

भगवान्भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः ।
आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ०७३ ॥

सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।
दिवःस्पृक्सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ०७४ ॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
संन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥ ०७५ ॥

शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ०७६ ॥

अनिवर्ती निवृत्तात्मा सङ्क्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ ०७७ ॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमा.ल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ०७८ ॥

स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ०७९ ॥

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ।
भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ०८० ॥

अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ०८१ ॥

कालनेमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ०८२ ॥

कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ०८३ ॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ०८४ ॥

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।
महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ०८५ ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।
पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ०८६ ॥

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।
वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ०८७ ॥

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ।
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ०८८ ॥

भूतावासो वासुदेवो सर्वासुनिलयोऽनलः ।
दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ०८९ ॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।
अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ०९० ॥

एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।

लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ०९१ ॥

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ०९२ ॥

अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।
सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ०९३ ॥

तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
प्रग्रहो निग्रहोऽव्यग्रो नैकश्रृङ्गो गदाग्रजः ॥ ०९४ ॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।
चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ०९५ ॥

समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ०९६ ॥

शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः ।
इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ०९७ ॥

उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।
अर्को वाजसनः श्रृङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी ॥ ०९८ ॥

सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ०९९ ॥

कुमुदः कुंदरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः ।
अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ।
अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ १०२ ॥

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४ ॥

धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥ १०५ ॥

सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ।
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥

अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकदोऽग्रजः ।
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतम् ॥ १०८ ॥

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।
स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ॥ १०९ ॥

अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११० ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११ ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ ११३ ॥

अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११५ ॥

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणकृत्प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥

भूर्भुवः स्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ११७ ॥

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥

आत्मयोनिः स्वयञ्जातो वैखानः सामगायनः ।
देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९ ॥

शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।
रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥ १२० ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१ ॥

य इदं श्रृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।

नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ १२२ ॥

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३ ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाः ॥ १२४ ॥

भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ १२५ ॥

यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।
अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६ ॥

न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥ १२७ ॥

रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भयान्मुच्येत भीतश्च मुच्येतापन्न आपदः ॥ १२८ ॥

दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९ ॥

वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ १३० ॥

न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं वाप्युपजायते ॥ १३१ ॥

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ १३२ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १३४ ॥

ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १३६ ॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७ ॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८ ॥

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पानि कर्म च ।
वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ १३९ ॥

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्री.ण्ल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ १४० ॥

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ १४२ ॥

ब्राह्मणप्रशंसा

अध्याय १३६

युधिष्ठिर उवाच ॥

के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च ।
किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ।
ब्राह्मणानां नमस्कर्ता युधिष्ठिर न रिष्यते ॥ ००२ ॥

ते पूज्यास्ते नमस्कार्या वर्तेथास्तेषु पुत्रवत् ।
ते हि लोकानिमान्सर्वान्धारयन्ति मनीषिणः ॥ ००३ ॥

ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ।
धनत्यागाभिरामाश्च वाक्संयमरताश्च ये ॥ ००४ ॥

रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतव्रताः ।
प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्विनः ॥ ००५ ॥

तपो येषां धनं नित्यं वाक्चैव विपुलं बलम् ।
प्रभवश्चापि धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ००६ ॥

धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः ।

यानुपाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ००७ ॥

पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ।
पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्वहन्ति धुरं सदा ॥ ००८ ॥

धुरि ये नावसीदन्ति विषमे सद्गवा इव ।
पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ००९ ॥

भोजनादेव ये लोकांस्त्रायन्ते महतो भयात् ।
दीपाः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ ०१० ॥

सर्वशिल्पादिनिधयो निपुणाः सूक्ष्मदर्शिनः ।
गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ०११ ॥

आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ।
परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ ०१२ ॥

विमुक्ता धुतपाप्मानो निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
मानार्हा मानिता नित्यं ज्ञानविद्भिर्महात्मभिः ॥ ०१३ ॥

चन्दने मलपङ्के च भोजनेऽभोजने समाः ।
समं येषां दुकूलं च शाणक्षौमाजिनानि च ॥ ०१४ ॥

तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि ।
शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः ॥ ०१५ ॥

अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
लोकानन्यान्सृजेयुश्च लोकपालांश्च कोपिताः ॥ ०१६ ॥

अपेयः सागरो येषामभिशापान्महात्मनाम् ।
येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ ०१७ ॥

देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ।
प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ ०१८ ॥

येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ।
तपोविद्याविशेषात्तु मानयन्ति परस्परम् ॥ ०१९ ॥

अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ।
विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसंनिभः ॥ ०२० ॥

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ०२१ ॥

श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हविर्यज्ञेषु च वहन्भूय एवाभिशोभते ॥ ०२२ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।
सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम् ॥ ०२३ ॥

पवनार्जुनसंवादः

अध्याय १३७

युधिष्ठिर उवाच ॥

कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ।
कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ ००२ ॥

सहस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥ ००३ ॥

स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् ।
शशास सर्वां पृथिवीं हैहयः सत्यविक्रमः ॥ ००४ ॥

स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ ००५ ॥

आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ।
न्यमन्त्रयत संहृष्टः स द्विजश्च वरैस्त्रिभिः ॥ ००६ ॥

स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥ ००७ ॥

मम बाहुसहस्रं तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं विपुलव्रत ॥ ००८ ॥

तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः ॥ ००८ ॥

चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ।
तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित ॥ ००९ ॥

अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्यावृत्तं तदाश्रयम् ॥ ००९ ॥

इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् ।
एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥ ०१० ॥

ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिः ।
अब्रवीद्वीर्यसंमोहात्को न्वस्ति सदृशो मया ॥ ०११ ॥

वीर्यधैर्ययशःशौचैर्विक्रमेणौजसापि वा ॥ ०११ ॥

तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वागुवाचाशरीरिणी ।
न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् ॥ ०१२ ॥

सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ ०१२ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये ।
कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः ॥ ०१३ ॥

पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ।
त्वयोक्तौ यौ तु तौ हेतू विशेषस्त्वत्र दृश्यते ॥ ०१४ ॥

ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् ।
श्रितान्ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान्भुवि ॥ ०१५ ॥

क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ ०१६ ॥

सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहं सदा ।
आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ ०१७ ॥

कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि ।

विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ ०१८ ॥

न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।
देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥ ०१९ ॥

अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ।
न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् ॥ ०२० ॥

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्निशाचरी ।
अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ ०२१ ॥

त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ।
एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो हि ते भवेत् ॥ ०२२ ॥

अथ वा त्वां महीपाल शमयिष्यन्ति वै द्विजाः ।
निरसिष्यन्ति वा राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः ॥ ०२३ ॥

तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः ।
वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ ०२४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् ॥ ०२५ ॥

वायोर्वा सदृशं किञ्चिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् ।
अपां वै सदृशं ब्रूहि सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥ ०२६ ॥

अध्याय १३८

वायुरुवाच ॥

श‍ृणु मूढ गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ ००१ ॥

त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयाङ्गनृपस्य ह ।
नाशं जगाम तां विप्रो व्यष्टम्भयत कश्यपः ॥ ००२ ॥

अक्षया ब्राह्मणा राजन्दिवि चेह च नित्यदा ।
अपिबत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥ ००३ ॥

स ताः पिबन्क्षीरमिव नातृप्यत महातपाः ।
अपूरयन्महौघेन महीं सर्वां च पार्थिव ॥ ००४ ॥

तस्मिन्नहं च क्रुद्धे वै जगत्त्यक्त्वा ततो गतः ।
व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥ ००५ ॥

अभिशप्तश्च भगवान्गौतमेन पुरंदरः ।
अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिंसितः ॥ ००६ ॥

तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टेन वारिणा ।
ब्राह्मणैरभिशप्तः स.ण्ल्लवणोदः कृतो विभो ॥ ००७ ॥

सुवर्णवर्णो निर्धूमः संहतोर्ध्वशिखः कविः ।
क्रुद्धेनाङ्गिरसा शप्तो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ००८ ॥

मरुतश्चूर्णितान्पश्य येऽहसन्त महोदधिम् ।
सुवर्णधारिणा नित्यमवशप्ता द्विजातिना ॥ ००९ ॥

समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेष्ठं विद्धि नराधिप ।
गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यङ्गमस्यति किल प्रभुः ॥ ०१० ॥

दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ।
तालजङ्घं महत्क्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितम् ॥ ०११ ॥

त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मः श्रुतं तथा ।
दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ ०१२ ॥

अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्मादर्जुन ब्राह्मणम् ।
स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाड्किं न वेत्सि तम् ॥ ०१३ ॥

अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनु भूतानुपालकम् ।
कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुह्यसे ॥ ०१४ ॥

तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभवाप्ययः ।
येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥ ०१५ ॥

अण्डजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः ।
अण्डाद्भिन्नाद्बभुः शैला दिशोऽम्भः पृथिवी दिवम् ॥ ०१६ ॥

द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं ज्यायस्तमो हि सः ।
स्मृतमाकाशमण्डं तु तस्माज्जातः पितामहः ॥ ०१७ ॥

तिष्ठेत्कथमिति ब्रूहि न किञ्चिद्धि तदा भवेत् ।
अहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ ०१८ ॥

नास्त्यण्डमस्ति तु ब्रह्मा स राज.ण्ल्लोकभावनः ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

अध्याय १३९

वायुरुवाच ॥

इमां भूमिं ब्राह्मणेभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥ ००१ ॥

धारणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः ।
कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् ॥ ००२ ॥

साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् ।
अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत् ॥ ००३ ॥

ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा ।
प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः ॥ ००४ ॥

रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ।
धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ००५ ॥

एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ।
त्रिंशतं कश्यपो राजन्भूमिरासीदतन्द्रितः ॥ ००६ ॥

अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ००७ ॥

एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् ।
अन्यं प्रब्रूहि वापि त्वं कश्यपात्क्षत्रियं वरम् ॥ ००८ ॥

तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।

श्रृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्याङ्गिरसे कुले ॥ ००९ ॥

भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ ०१० ॥

सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा यशस्विनी ।
उतथ्यं तु महाभागं तत्कृतेऽवरयत्तदा ॥ ०११ ॥

तत आहूय सोतथ्यं ददावत्र यशस्विनीम् ।
भार्यार्थे स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिण ॥ ०१२ ॥

तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ।
स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥ ०१३ ॥

जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्वपुरं प्रति ।
परमाद्भुतसङ्काशं षट्सहस्रशतह्रदम् ॥ ०१४ ॥

न हि रम्यतरं किञ्चित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमम् ।
प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च शोभितम् ॥ ०१५ ॥

तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजञ्जलेश्वरः ॥ ०१५ ॥

अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनम् ।
तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ।
प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ॥ ०१७ ॥

मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्यां कस्माद्वा हृतवानसि ॥ ०१७ ॥

लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः ।
सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृताद्य वै ॥ ०१८ ॥

इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ।
मुञ्च भार्यामुतथ्यस्येत्यथ तं वरुणोऽब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्स्त्रष्टुमुत्सहे ॥ ०१९ ॥

इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ ०२० ॥

गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने ।
न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ ०२१ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः ।
अपिबत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः ॥ ०२२ ॥

पीयमाने च सर्वस्मिंस्तोये वै सलिलेश्वरः ।
सुहृद्भिः क्षिप्यमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदा ॥ ०२३ ॥

ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
दर्शयस्व स्थलं भद्रे षट्सहस्त्रशतह्रदम् ॥ ०२४ ॥

ततस्तदिरिणं जातं समुद्रश्चापसर्पितः ।
तस्माद्देशान्नदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ ०२५ ॥

अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति मरुं प्रति ।
अपुण्य एष भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे ॥ ०२६ ॥

तस्मिन्सञ्चूर्णिते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
अददाच्छरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै ॥ ०२७ ॥

प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्यः सुमनाभवत् ।
मुमोच च जगद्दुःखाद्वरुणं चैव हैहय ॥ ०२८ ॥

ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह धर्मवित् ।
उतथ्यः सुमहातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ०२९ ॥

मयैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप ।
इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ ०३० ॥

एष राजन्नीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणर्षभः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमुतथ्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ ०३१ ॥

अध्याय १४०

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह ॥ ००१ ॥

असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ।
यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितृभ्यश्च स्वधा तथा ॥ ००२ ॥

कर्मेज्या मानवानां च दानवैर्हैहयर्षभ ।
भ्रष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ००३ ॥

ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्यवर्चसम् ।
ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥ ००४ ॥

अभिवाद्य च तं देवा दृष्ट्वा च यशसा वृतम् ।
इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ००५ ॥

दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच्च भ्रंशिताः ।
तदस्मान्नो भयात्तीव्रात्त्राहि त्वं मुनिपुङ्गव ॥ ००६ ॥

इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ।
प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव सङ्क्षये ॥ ००७ ॥

तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ।
अन्तरिक्षान्महाराज न्यपतन्त सहस्रशः ॥ ००८ ॥

दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ।
उभौ लोकौ परित्यज्य ययुः काष्ठां स्म दक्षिणाम् ॥ ००९ ॥

बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः ।
येऽन्ये स्वस्था महीस्थाश्च ते न दग्धा महासुराः ॥ ०१० ॥

ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तं च तद्रजः ।
अथैनमब्रुवन्देवा भूमिष्ठानसुराञ्जहि ॥ ०११ ॥

इत्युक्त आह देवान्स न शक्नोमि महीगतान् ।
दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे धक्ष्यामीति च पार्थिव ॥ ०१२ ॥

एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा ।
अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना ॥ ०१३ ॥

ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः ॥ ०१५ ॥

आदित्याः सत्रमासन्त सरो वै मानसं प्रति ।
वसिष्ठं मनसा गत्वा श्रुत्वा तत्रास्य गोचरम् ॥ ०१६ ॥

यजमानांस्तु तान्दृष्ट्वा व्यग्रान्दीक्षानुकर्शितान् ।
हन्तुमिच्छन्ति शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥ ०१७ ॥

अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ।
हता हता वै ते तत्र जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ॥ ०१८ ॥

ते प्रगृह्य महाघोरान्पर्वतान्परिघान्द्रुमान् ।
विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थिताः शतयोजनम् ॥ ०१९ ॥

अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव ह ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ ०२० ॥

स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ०२१ ॥

तथा तान्दुःखिताञ्जानन्नानृशंस्यपरो मुनिः ।
अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेजसा ॥ ०२२ ॥

कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः ॥ ०२३ ॥

सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ ०२४ ॥

एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ ०२५ ॥

एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं ते मयानघ ।

ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय १४१

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ ००१ ॥

घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥ ००२ ॥

अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ००३ ॥

असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं महावने ॥ ००४ ॥

अथैनमब्रुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ००५ ॥

वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसावृते ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ॥ ००६ ॥

कथं रक्षामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहा चैव नो भव ॥ ००७ ॥

एवमुक्तस्तदात्रिस्तु तमोनुदभवच्छशी ।

अपश्यत्सौम्यभावं च सूर्यस्य प्रतिदर्शनम् ॥ ००८ ॥

दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ००९ ॥

जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ ०१० ॥

अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् ।
पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यत्यघ्नन्नत्रिरक्षिताः ॥ ०११ ॥

उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः ।
अत्रिणा त्वथ सोमत्वं कृतमुत्तमतेजसा ॥ ०१२ ॥

अद्वितीयेन मुनिना जपता चर्मवाससा ।
फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥ ०१३ ॥

तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मनः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु राजन्महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः ॥ ०१५ ॥

अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ।
प्रोवाच सहितं देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥ ०१६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

अस्माभिर्वर्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।
देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥ ०१७ ॥

अश्विभ्यां सह नेच्छामः पातुं सोमं महाव्रत ।
पिबन्त्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥ ०१८ ॥

च्यवन उवाच ॥

न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।
मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे ॥ ०१९ ॥

ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
च्यवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ ०२० ॥

तत्तु कर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्छितः ।
उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् ॥ ०२१ ॥

तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ॥ ०२१ ॥

तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः ।
अद्भिः सिक्त्वास्तम्भयत्तं सवज्रं सहपर्वतम् ॥ ०२२ ॥

अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव ह ।
मदं मन्त्राहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः ॥ ०२३ ॥

तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ।
द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ॥ ०२४ ॥

हनुस्तस्याभवद्भूमावेकश्चास्यास्पृशद्दिवम् ॥ ०२४ ॥

जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः ।
तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे ॥ ०२५ ॥

ते संमन्त्र्य ततो देवा मदस्यास्यगतास्तदा ।

अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये ॥ ०२६ ॥

अश्विभ्यां सह सोमं च पिबामो विगतज्वराः ॥ ०२६ ॥

ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ।
च्यवनः कृतवांस्तौ चाप्यश्विनौ सोमपीथिनौ ॥ ०२७ ॥

ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च व्यभजन्मुनिः ।
अक्षेषु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ ०२८ ॥

एतैर्दोषैर्नरो राजन्क्षयं याति न संशयः ।
तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ०२९ ॥

एतत्ते च्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं च्यवनात्क्षत्रियं वरम् ॥ ०३० ॥

अध्याय १४२

भीष्म उवाच ॥

तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेष्वेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ ००१ ॥

मदस्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवौकसः ।
तदेयं च्यवनेनेह हृता तेषां वसुंधरा ॥ ००२ ॥

उभौ लोकौ हृतौ मत्वा ते देवा दुःखिताभवन् ।
शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ००३ ॥

देवा ऊचुः ॥

मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकं लोकपूजित ।
च्यवनेन हृता भूमिः कपैश्चापि दिवं प्रभो ॥ ००४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवौकसः ।
प्रसाद्य तानुभौ लोकाववाप्स्यथ यथा पुरा ॥ ००५ ॥

ते ययुः शरणं विप्रांस्त ऊचुः काञ्जयामहे ।
इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ॥ ००६ ॥

भूगतान्हि विजेतारो वयमित्येव पार्थिव ॥ ००६ ॥

ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ ००७ ॥

स च तान्ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा ।
भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ॥ ००८ ॥

सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ।
सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ ००९ ॥

श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियं च ते ।
वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथामांसं न भुञ्जते ॥ ०१० ॥

दीप्तमग्निं जुह्वति च गुरूणां वचने स्थिताः ।
सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ॥ ०११ ॥

उपेत्य शकटैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् ।
अभुक्तवत्सु नाश्नन्ति दिवा चैव न शेरते ॥ ०१२ ॥

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथं कपान् ।
विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ ०१३ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः ।
तस्माद्वध्याः कपास्माकं धनिन्याहि यथागतम् ॥ ०१४ ॥

धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियङ्कराः ।
गृहीत्वास्त्राण्यथो विप्रान्कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ ०१५ ॥

समुदग्रध्वजान्दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजातयः ।
व्यसृजञ्ज्वलितानग्नीन्कपानां प्राणनाशनान् ॥ ०१६ ॥

ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान्भुक्त्वा सनातनाः ।
नभसीव यथाभ्राणि व्यराजन्त नराधिप ॥ ०१७ ॥

प्रशशंसुर्द्विजांश्चैव ब्रह्माणं च यशस्विनम् ॥ ०१७ ॥

तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां ववृधे ततः ।
अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ ०१८ ॥

इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ०१९ ॥

जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थे सर्वथा सततं प्रभो ।
ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ ०२० ॥

दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं यशः ।
लोके च परमा कीर्तिर्धर्मश्च चरितो महान् ॥ ०२१ ॥

अहो ब्राह्मणकर्माणि यथा मारुत तत्त्वतः ।
त्वया प्रोक्तानि कार्त्स्न्येन श्रुतानि प्रयतेन ह ॥ ०२२ ॥

वायुरुवाच ॥

ब्राह्मणान्क्षत्रधर्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥ ०२३ ॥

कृष्णमाहात्म्यम्

अध्याय १४३

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मणानर्चसे राजन्सततं संशितव्रतान् ।
कं तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि नराधिप ॥ ००१ ॥

कां वा ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ।
तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्टव्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ००३ ॥

बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च ; ज्ञानं तथा न विशुद्धं ममाद्य ।
देहन्यासो नातिचिरान्मतो मे ; न चातितूर्णं सविताद्य याति ॥ ००४ ॥

उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो ; ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
पौराणं ये दण्डमुपासते च ; शेषं कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥ ००५ ॥

अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं ; योऽयं हि यच्चास्य बलं पुराणम् ।
अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र ; सोऽयं धर्मं वक्ष्यति संशयेषु ॥ ००६ ॥

कृष्णः पृथ्वीमसृजत्खं दिवं च ; वराहोऽयं भीमबलः पुराणः ।
अस्य चाधोऽथान्तरिक्षं दिवं च ; दिशश्चतस्रः प्रदिशश्चतस्रः ॥ ००७ ॥

सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता ; स निर्ममे विश्वमिदं पुराणम् ॥ ००७ ॥

अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं ; यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ।
येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं ; यत्तत्तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानम् ॥ ००८ ॥

कृते युगे धर्म आसीत्समग्र ;स्त्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः ।
बलं त्वासीद्द्वापरे पार्थ कृष्णः ; कलावधर्मः क्षितिमाजगाम ॥ ००९ ॥

स पूर्वदेवो निजघान दैत्या ;न्स पूर्वदेवश्च बभूव सम्राट् ।
स भूतानां भावनो भूतभव्यः ; स विश्वस्यास्य जगतश्चापि गोप्ता ॥ ०१० ॥

यदा धर्मो ग्लायति वै सुराणां ; तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ।
धर्मे स्थित्वा स तु वै भावितात्मा ; परांश्च लोकानपरांश्च याति ॥ ०११ ॥

त्याज्यांस्त्यक्त्वाथासुराणां वधाय ; कार्याकार्ये कारणं चैव पार्थ ।
कृतं करिष्यत्क्रियते च देवो ; मुहुः सोमं विद्धि च शक्रमेतम् ॥ ०१२ ॥

स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ; स विश्वभृद्विश्वसृग्विश्वजिच्च ।

स शूलभृच्छोणितभृत्कराल ;स्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ ०१३ ॥

तं गन्धर्वा अप्सरसश्च नित्य ;मुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
तं राक्षसाश्च परिसंवहन्ते ; रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ ०१४ ॥

तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति ; रथंतरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति ; तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥ ०१५ ॥

स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो ; महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ।
स चैव गामुद्दधाराग्र्यकर्मा ; विक्षोभ्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥ ०१६ ॥

तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति ; तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ।
तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च ; सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ॥ ०१७ ॥

स कुम्भरेताः ससृजे पुराणं ; यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ।
स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी ; स रश्मिमान्सविता चादिदेवः ॥ ०१८ ॥

तेनासुरा विजिताः सर्व एव ; तस्य विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ।
स देवानां मानुषाणां पितॄणां ; तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम् ॥ ०१९ ॥

स एव कालं विभजन्नुदेति ; तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ।
तस्यैवोर्ध्वं तिर्यगधश्चरन्ति ; गभस्तयो मेदिनीं तापयन्तः ॥ ०२० ॥

तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति ; तस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति ।
स मासि मास्यध्वरकृद्विधत्ते ; तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ॥ ०२१ ॥

स एकयुक्चक्रमिदं त्रिनाभि ; सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधामा ।
महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः ; कृष्णो लोकान्धारयते तथैकः ॥ ०२२ ॥

अश्नन्ननश्नंश्च तथैव धीरः ; कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ ०२२ ॥

स एकदा कक्षगतो महात्मा ; तृप्तो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः ।
स राक्षसानुरगांश्चावजित्य ; सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ ०२३ ॥

स एवाश्वः श्वेतमश्वं प्रयच्छ ;त्स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार ।
त्रिवन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्र ;स्त्रिवृच्छिराश्चतुरस्रश्च तस्य ॥ ०२४ ॥

स विहायो व्यदधात्पञ्चनाभिः ; स निर्ममे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
एवं रम्यानसृजत्पर्वतांश्च ; हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ ०२५ ॥

स लङ्घयन्वै सरितो जिघांस ;न्स तं वज्रं प्रहरन्तं निरास ।
स महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे ; विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ ०२६ ॥

दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो ; गृहे राजन्वासयितुं महौजाः ।
तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं ; स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ॥ ०२७ ॥

वेदांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो ; विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ।
कामे वेदे लौकिके यत्फलं च ; विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ०२८ ॥

ज्योतींषि शुक्लानि च सर्वलोके ; त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः ; सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ ०२९ ॥

संवत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः ; सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।
मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च ; विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ०३० ॥

चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः ; सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमास्यः ।
नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ ; विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥ ०३१ ॥

रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ; साध्या विश्वे मरुतां षड्गणाश्च ।
प्रजापतिर्देवमातादितिश्च ; सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥ ०३२ ॥

वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्व ;मग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।

आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं ; ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥ ०३३ ॥

वेद्यं च यद्वेदयते च वेदा ;न्विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयान् ।
धर्मे च वेदे च बले च सर्वं ; चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ०३४ ॥

ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्ता ;त्प्रकाशयन्प्रभया विश्वरूपः ।
अपः सृष्ट्वा ह्यात्मभूरात्मयोनिः ; पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ०३५ ॥

ऋतूनुत्पातान्विविधान्यद्भुतानि ; मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ।
सर्वं कृष्णात्स्थावरं जङ्गमं च ; विश्वाख्याताद्विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ०३६ ॥

विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं ; सङ्कर्षणं जीवभूतं वदन्ति ।
ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थ ;माज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ०३७ ॥

स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं ; सञ्चोदयन्विश्वमिदं सिसृक्षुः ।
ततश्चकारावनिमारुतौ च ; खं ज्योतिरापश्च तथैव पार्थ ॥ ०३८ ॥

स स्थावरं जङ्गमं चैवमेत ;च्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां ; द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ॥ ०३९ ॥

तेन विश्वं कृतमेतद्धि राज ;न्स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ०३९ ॥

ततो देवानसुरान्मानुषांश्च ; लोकानृषींश्चाथ पितॄन्प्रजाश्च ।
समासेन विविधान्प्राणिलोका ;न्सर्वान्सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ॥ ०४० ॥

शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमं च ; विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ।
यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह ; सर्वमेतत्केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ०४१ ॥

मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले ; साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः ।
भूतं च यच्चेह न विद्म किं चि ;द्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ०४२ ॥

यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतो भवेत् ॥ ०४३ ॥

एतादृशः केशवोऽयं स्वयंभू;र्नारायणः परमश्चाव्ययश्च ।
मध्यं चास्य जगतस्तस्थुषश्च; सर्वेषां भूतानां प्रभवश्चाप्ययश्च ॥ ०४४ ॥

दुर्वासोमाहात्म्यम्

अध्याय १४४

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन ।
वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ ००१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

शृणुष्वावहितो राजन्द्विजानां भरतर्षभ ।
यथातत्त्वेन वदतो गुणान्मे कुरुसत्तम ॥ ००२ ॥

प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ।
किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ॥ ००३ ॥

ईश्वरस्य सतस्तस्य इह चैव परत्र च ॥ ००३ ॥

सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।

एतद्ब्रूहि पितः सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ००४ ॥

इत्युक्तवचनस्तेन प्रद्युम्नेन तदा त्वहम् ।
प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ००५ ॥

व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ००६ ॥

अस्मि.ल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिंश्च पुत्रक ।
ब्राह्मणप्रमुखं सौख्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ००७ ॥

ब्राह्मणप्रमुखं वीर्यमायुः कीर्तिर्यशो बलम् ।
लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ ००८ ॥

तत्कथं नाद्रियेयं वै ईश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान्प्रति ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणो हि महद्भूतमस्मि.ल्लोके परत्र च ।
भस्म कुर्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ ०१० ॥

अन्यानपि सृजेयुश्च लोका.ल्लोकेश्वरांस्तथा ।
कथं तेषु न वर्तेय सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ ०११ ॥

अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।
चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुनखादिमान् ॥ ०१२ ॥

दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ॥ ०१२ ॥

स स्म सञ्चरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः ।
इमा गाथा गायमानश्चत्वरेषु सभासु च ॥ ०१३ ॥

दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ।
परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयम् ॥ ०१४ ॥

यो मां कश्चिद्वासयेत न स मां कोपयेदिह ॥ ०१४ ॥

तं स्म नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं तमवासयम् ।
स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
एकदा स्माल्पकं भुङ्क्ते न वैति च पुनर्गृहान् ॥ ०१६ ॥

अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्मात्प्ररोदिति ।
न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ ०१७ ॥

सोऽस्मदावसथं गत्वा शय्याश्चास्तरणानि च ।
कन्याश्चालङ्कृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः स्वयम् ॥ ०१८ ॥

अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः ।
कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ ०१९ ॥

सदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः ।
सर्वाण्येवान्नपानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ॥ ०२० ॥

भवन्तु सत्कृतानीति पूर्वमेव प्रचोदितः ॥ ०२० ॥

ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ।
तद्भुक्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ॥ ०२१ ॥

अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा ।
तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् ॥ ०२२ ॥

स ददर्श तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननाम् ।
तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ ०२३ ॥

मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्णमयोजयत् ।
तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ ०२४ ॥

अग्निवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो रथधुर्यवत् ।
प्रतोदेनातुदद्बालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ ०२५ ॥

न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा ।
ततः स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥ ०२६ ॥

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ।
तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ॥ ०२७ ॥

ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथञ्चन ।
को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ॥ ०२८ ॥

आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरं विषम् ।
ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः ॥ ०२९ ॥

तस्मिन्व्रजति दुर्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि ।
तां नामर्षयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् ॥ ०३० ॥

ततः परमसङ्क्रुद्धो रथात्प्रस्कन्द्य स द्विजः ।
पदातिरुत्पथेनैव प्राधावद्दक्षिणामुखः ॥ ०३१ ॥

तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥ ०३२ ॥

ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह ।

जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ०३३ ॥

न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत ।
प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द वृणु कामान्यथेप्सितान् ॥ ०३४ ॥

प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिर्यथाविधा ॥ ०३४ ॥

यावदेव मनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ।
यथैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति ॥ ०३५ ॥

यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ॥ ०३६ ॥

सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥ ०३६ ॥

यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किञ्चिद्विनाशितम् ।
सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्दन ॥ ०३७ ॥

यावदेतत्प्रलिप्तं ते गात्रेषु मधुसूदन ।
अतो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छा तवाच्युत ॥ ०३८ ॥

न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्य वै ।
नैतन्मे प्रियमित्येव स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ॥ ०३९ ॥

इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वमपश्यं श्रीसमायुतम् ॥ ०३९ ॥

रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ।
कीर्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ ०४० ॥

न त्वां जरा वा रोगो वा वैवर्ण्यं चापि भामिनि ।
स्प्रक्ष्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि ॥ ०४१ ॥

षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ।
वरिष्ठा सहलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ ०४२ ॥

तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् ।
प्रस्थितः सुमहातेजा दुर्वासा वह्निवज्ज्वलन् ॥ ०४३ ॥

एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव ।
इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०४४ ॥

तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशुव्रतमादिशम् ।
यत्किञ्चिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥ ०४५ ॥

एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा ते सह पुत्रक ।
ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ ०४६ ॥

प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तन्नवम् ।
यद्भिन्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ०४७ ॥

ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढम् ।
अपूजयं च मनसा रौक्मिणेय द्विजं तदा ॥ ०४८ ॥

इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ०४९ ॥

तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ।
पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्च नित्यदा ॥ ०५० ॥

एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणानां प्रसादजाम् ।
यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ॥ ०५१ ॥

ईश्वरप्रशंसा

अध्याय १४५

युधिष्ठिर उवाच ॥

दुर्वाससः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूदन ।
अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००१ ॥

महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ।
तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ॥ ००२ ॥

वासुदेव उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने ।
यदवाप्तं महाराज श्रेयो यच्चार्जितं यशः ॥ ००३ ॥

प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशां पते ।
प्राञ्जलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ००४ ॥

प्रजापतिस्तत्ससृजे तपसोऽन्ते महातपाः ।
शङ्करस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ००५ ॥

नास्ति किञ्चित्परं भूतं महादेवाद्विशां पते ।
इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥ ००६ ॥

न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ।

न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ००७ ॥

गन्धेनापि हि सङ्ग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
विसञ्ज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥ ००८ ॥

घोरं च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा विदीर्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥ ००९ ॥

यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृक् ।
न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ॥ ०१० ॥

कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ ०१० ॥

प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ।
विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ॥ ०११ ॥

धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥ ०११ ॥

ते न शर्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ ०१२ ॥

तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सुरासुराः ॥ ०१३ ॥

आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुंधरा ।
व्यद्रवन्गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥ ०१४ ॥

अन्धेन तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे ।
प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत ॥ ०१५ ॥

भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्त्ययनानि च ।

ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ ०१६ ॥

ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान्क्रुद्धो रौद्रपराक्रमः ।
भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहारेण व्यशातयत् ॥ ०१७ ॥

पूषाणं चाभिदुद्राव परेण वपुषान्वितः ।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत् ॥ ०१८ ॥

ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्म शङ्करम् ।
पुनश्च संदधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥ ०१९ ॥

रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ।
ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥ ०२० ॥

जेपुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाञ्जलिं ततः ।
संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद महेश्वरः ॥ ०२१ ॥

रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥ ०२२ ॥

तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः संधितोऽभवत् ।
यद्यच्चापि हतं तत्र तत्तथैव प्रदीयते ॥ ०२३ ॥

असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
आयसं राजतं चैव सौवर्णमपरं तथा ॥ ०२४ ॥

नाशकत्तानि मघवा भेत्तुं सर्वायुधैरपि ।
अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ ०२५ ॥

तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः ।
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ॥ ०२६ ॥

जहि दैत्यान्सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद ॥ ०२६ ॥

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा विष्णुं कृत्वा शरोत्तमम् ।
शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुङ्खं वैवस्वतं यमम् ॥ ०२७ ॥

वेदान्कृत्वा धनुः सर्वाञ्ज्यां च सावित्रिमुत्तमाम् ॥ ०२७ ॥

देवान्रथवरं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ।
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि बिभेद सः ॥ ०२८ ॥

शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा ।
तेऽसुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ ०२९ ॥

तं चैवाङ्कगतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः ।
उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ०३० ॥

असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ॥ ०३१ ॥

न संबुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ०३२ ॥

ततो ध्यात्वाथ भगवान्ब्रह्मा तममितौजसम् ।
अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ॥ ०३३ ॥

ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
बभूव स तदा बाहुर्बलहन्तुर्यथा पुरा ॥ ०३४ ॥

स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् ।
द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ॥ ०३५ ॥

विप्रकारान्प्रयुङ्क्ते स्म सुबहून्मम वेश्मनि ।
तानुदारतया चाहमक्षमं तस्य दुःसहम् ॥ ०३६ ॥

स देवेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ।
स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ ०३७ ॥

स कालः सोऽन्तको मृत्युः स तमो रात्र्यहानि च ।
मासार्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ०३८ ॥

स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ।
नक्षत्राणि दिशश्चैव प्रदिशोऽथ ग्रहास्तथा ॥ ०३९ ॥

विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवानमितद्युतिः ॥ ०३९ ॥

एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव च ।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ०४० ॥

ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ०४१ ॥

अध्याय १४६

वासुदेव उवाच ॥

युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ ००१ ॥

वदन्त्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।
एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ ००२ ॥

द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ००३ ॥

उग्रा घोरा तनूर्यास्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः ।
शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ००४ ॥

आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ ।
ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा ॥ ००५ ॥

यास्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तया ।
ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ००६ ॥

यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ००७ ॥

देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान् ।
यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ००८ ॥

समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मभिः ।
शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥ ००९ ॥

दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिः स्थितिश्च यत् ।
स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥ ०१० ॥

यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ ०११ ॥

धूम्रं रूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ।

विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ ०१२ ॥

सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।
चक्षुषः प्रभवस्तेजो नास्त्यन्तोऽथास्य चक्षुषाम् ॥ ०१३ ॥

सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ ०१४ ॥

नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
महयन्त्यस्य लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ०१५ ॥

विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महात्मनः ।
लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ ०१६ ॥

ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमेवार्चयन्ति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् ॥ ०१७ ॥

पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।
सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ ०१८ ॥

एष एव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्ते तं जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणम् ॥ ०१९ ॥

विषमस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
स च वायुः शरीरेषु प्राणोऽपानः शरीरिणाम् ॥ ०२० ॥

तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ।
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ ०२१ ॥

नामधेयानि वेदेषु बहून्यस्य यथार्थतः ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥ ०२२ ॥

वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
व्यासादनन्तरं यच्चाप्युपस्थानं महात्मनः ॥ ०२३ ॥

प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ।
ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ ०२४ ॥

प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निरजायत ।
ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ ०२५ ॥

स मोचयति पुण्यात्मा शरण्यः शरणागतान् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ ०२६ ॥

स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।
शक्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ ०२७ ॥

स एवाभ्यधिको नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ।
ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ ०२८ ॥

महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।
बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् ॥ ०२९ ॥

तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखम् ॥ ०२९ ॥

धर्मनिर्णयः

अध्याय १४७

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देवकिनन्दने ।
भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मभृतां वर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥ ००२ ॥

भीष्म उवाच ॥

नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वमनुपृच्छसि ॥ ००३ ॥

संशयः सुगमो राजन्निर्णयस्त्वत्र दुर्गमः ।
दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ००४ ॥

प्रत्यक्षं कारणं दृष्टं हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ।
नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ॥ ००५ ॥

तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ ००५ ॥

अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति ।
शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ॥ ००६ ॥

प्राणयात्रामनेकां च कल्पयानेन भारत ॥ ००६ ॥

तत्परेणैव नान्येन शक्यं ह्येतत्तु कारणम् ।

हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ००७ ॥

ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ००७ ॥

तत्त्वेनागमनं राजन्हेत्वन्तगमनं तथा ।
अग्राह्यमनिबद्धं च वाचः संपरिवर्जनम् ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धं लोकाश्चागमपूर्वकाः ।
शिष्टाचारो बहुविधो ब्रूहि तन्मे पितामह ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था यत्नैरपि कृता कालेन परिभिद्यते ॥ ०१० ॥

अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ ०११ ॥

अवृत्त्या ये च भिन्दन्ति श्रुतत्यागपरायणाः ।
धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तस्तेषु संशयः ॥ ०१२ ॥

अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ।
परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ ०१३ ॥

कामार्थौ पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।
धर्म इत्येव संबुद्धास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ ०१४ ॥

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायकर्मभिः ।
आचारः कारणं चैव धर्मश्चैव त्रयं पुनः ॥ ०१५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पुनरेवेह मे बुद्धिः संशये परिमुह्यते ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ ०१६ ॥

वेदाः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्त्रयं यदि ।
पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथम् ॥ ०१७ ॥

भीष्म उवाच ॥

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ ०१८ ॥

एक एवेति जानीहि त्रिधा तस्य प्रदर्शनम् ।
पृथक्त्वे चैव मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ ०१९ ॥

उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।
जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ ०२० ॥

सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः ।
अन्धो जड इवाशङ्को यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ ०२१ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् ।
अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥ ०२२ ॥

ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
तामन्वेहि महाबाहो स्वर्गस्यैते हि देशिकाः ॥ ०२३ ॥

प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो नरः ।
न स प्रमाणतामर्हो विवादजननो हि सः ॥ ०२४ ॥

ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमन्य च ।
एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥ ०२५ ॥

अध्याय १४८

युधिष्ठिर उवाच ॥

ये च धर्ममसूयन्ति ये चैनं पर्युपासते ।
ब्रवीतु भगवानेतत्क्व ते गच्छन्ति तादृशाः ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो नराः ॥ ००२ ॥

ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ।
सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ ००३ ॥

धर्म एव रतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ।
देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ००४ ॥

मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ।
धर्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविवर्जिताः ॥ ००५ ॥

प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
धर्मिणः पर्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशयः ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

असतां कीदृशं रूपं साधवः किं च कुर्वते ।
ब्रवीतु मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः ॥ ००७ ॥

भीष्म उवाच ॥

दुराचाराश्च दुर्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ।
साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥ ००८ ॥

राजमार्गे गवां मध्ये गोष्ठमध्ये च धर्मिणः ।
नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥ ००९ ॥

पञ्चानामशनं दत्त्वा शेषमश्नन्ति साधवः ।
न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः ॥ ०१० ॥

चित्रभानुमनड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं ते कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥ ०११ ॥

वृद्धानां भारतप्तानां स्त्रीणां बालातुरस्य च ।
ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं ददते च ते ॥ ०१२ ॥

अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्स्वागतप्रदः ॥ ०१३ ॥

सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः ॥ ०१४ ॥

होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते ।
ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते ॥ ०१५ ॥

न चान्यां गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं हि तत्स्मृतम् ॥ ०१५ ॥

अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्त्रयमेकतः ।
तस्माद्गोब्राह्मणं नित्यमर्चयेत यथाविधि ॥ ०१६ ॥

यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन्न दुष्यति ।
पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ॥ ०१७ ॥

स्वदेशे परदेशे वाप्यतिथिं नोपवासयेत् ।
कर्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां प्रतिपादयेत् ॥ ०१८ ॥

गुरुभ्य आसनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ।
गुरूनभ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ ०१९ ॥

वृद्धान्नातिवदेज्जातु न च संप्रेषयेदपि ।
नासीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते ॥ ०२० ॥

न नग्नामीक्षते नारीं न विद्वान्पुरुषानपि ।
मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥ ०२१ ॥

तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि ।
दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखम् ॥ ०२२ ॥

सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कला गिरः ।
श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥ ०२३ ॥

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।
यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥ ०२४ ॥

संस्कृतं पायसं नित्यं यवागूं कृसरं हविः ।
अष्टकाः पितृदैवत्या वृद्धानामभिपूजनम् ॥ ०२५ ॥

श्मश्रुकर्मणि मङ्गल्यं क्षुतानामभिनन्दनम् ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुषः प्रतिनन्दनम् ॥ ०२६ ॥

न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोऽपि महत्तरम् ।
त्वङ्कारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ॥ ०२७ ॥

अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत् ॥ ०२७ ॥

पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणाम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ ०२८ ॥

ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधवः ।
न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ॥ ०२९ ॥

पापेनाभिहतः पापः पापमेवाभिजायते ॥ ०२९ ॥

यथा वार्धुषिको वृद्धिं देहभेदे प्रतीक्षते ।
धर्मेणापिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥ ०३० ॥

यथा लवणमम्भोभिराप्लुतं प्रविलीयते ।
प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ ०३१ ॥

तस्मात्पापं न गूहेत गूहमानं विवर्धते ।
कृत्वा तु साधुष्वाख्येयं ते तत्प्रशमयन्त्युत ॥ ०३२ ॥

आशया सञ्चितं द्रव्यं यत्काले नोपभुज्यते ।
अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ०३३ ॥

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ०३४ ॥

एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।
धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥ ०३५ ॥

अर्चेद्देवानदम्भेन सेवेतामायया गुरून् ।
निधिं निदध्यात्पारत्र्यं यात्रार्थं दानशब्दितम् ॥ ०३६ ॥

युधिष्ठिरप्रश्नः

अध्याय १४९

युधिष्ठिर उवाच ॥

नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि ।
भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशो बालश्च विन्दति ॥ ००१ ॥

नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ॥ ००२ ॥

कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः ॥ ००२ ॥

यदि यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ००३ ॥

यदा प्रयत्नं कृतवान्दृश्यते ह्यफलो नरः ।
मार्गन्नयशतैरर्थानमार्गंश्चापरः सुखी ॥ ००४ ॥

अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
धनयुक्तास्त्वधर्मस्था दृश्यन्ते चापरे जनाः ॥ ००५ ॥

अधीत्य नीतिं यस्माच्च नीतियुक्तो न दृश्यते ।
अनभिज्ञश्च साचिव्यं गमितः केन हेतुना ॥ ००६ ॥

विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान्दुर्गतस्तथा ॥ ००६ ॥

यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ।
न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ ००७ ॥

यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ।
दृष्टार्थो विद्ययाप्येवमविद्यां प्रजहेन्नरः ॥ ००८ ॥

नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ००९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुप्तं प्ररोहति ॥ ०१० ॥

दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ०११ ॥

तस्माद्दद्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि ।
स्वाभाषी प्रियकृच्छुद्धः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ ०१२ ॥

यदा प्रमाणप्रभवः स्वभावश्च सुखासुखे ।
मशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ ०१३ ॥

धर्मसंशयः

अध्याय १५०

भीष्म उवाच ॥

कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृतं ततः ।
तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ ००१ ॥

काल एवात्र कालेन निग्रहानुग्रहौ ददत् ।
बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्मार्थेषु प्रवर्तते ॥ ००२ ॥

यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्म्या चार्थप्रदर्शिनी ।
तदाश्वसीत धर्मात्मादृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ००३ ॥

एतावन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणम् ।
कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेषमर्थं समाचरेत् ॥ ००४ ॥

यथा ह्युपस्थितैश्वर्याः पूजयन्ते नरा नरान् ।
एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ००५ ॥

न ह्यधर्मतया धर्मं दद्यात्कालः कथञ्चन ।
तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥ ००६ ॥

स्प्रष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
अधर्मः सततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ००७ ॥

कार्यावेतौ हि कालेन धर्मो हि विजयावहः ।
त्रयाणामपि लोकानामालोककरणो भवेत् ॥ ००८ ॥

तत्र कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् ।
उह्यमानः स धर्मेण धर्मे बहुभयच्छले ॥ ००९ ॥

वंशानुकीर्तनम्

अध्याय १५१

युधिष्ठिर उवाच ॥

किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्सुखमेधते ।
विपाप्मा च भवेत्केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ ००१ ॥

भीष्म उवाच ॥

अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः ।
द्विसंध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ ००२ ॥

देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
अचिन्त्योऽथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ ००३ ॥

पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ।
वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ००४ ॥

उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा ।

विशाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ ००५ ॥

शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्या च सह ऋद्ध्या धनेश्वरः ॥ ००६ ॥

सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः ।
षड्कालः सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥ ००७ ॥

वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ ००८ ॥

तुम्बरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ।
देवकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ ००९ ॥

उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी अलम्बुषा ।
विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥ ०१० ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च ।
धर्मः सत्यं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ ०११ ॥

शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ।
शुक्रो बृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्चरः ॥ ०१२ ॥

नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः संध्याः सवत्सराः ।
वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगास्तथा ॥ ०१३ ॥

शतद्रूश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ।
सिन्धुश्च देविका चैव पुष्करं तीर्थमेव च ॥ ०१४ ॥

गङ्गा महानदी चैव कपिला नर्मदा तथा ।
कम्पुना च विशल्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ ०१५ ॥

सरयूर्गण्डकी चैव लोहित्यश्च महानदः ।
ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥ ०१६ ॥

गोदावरी च वेण्णा च कृष्णवेणा तथाद्रिजा ।
दृषद्वती च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥ ०१७ ॥

प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च ।
तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः ॥ ०१८ ॥

पुण्यतीर्थैश्च कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ।
सिन्धूत्तमं तपोदानं जम्बूमार्गमथापि च ॥ ०१९ ॥

हिरण्वती वितस्ता च तथैवेक्षुमती नदी ।
वेदस्मृतिर्वेदसिनी मलवासाश्च नद्यपि ॥ ०२० ॥

भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च ।
ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नदी चित्रपथा तथा ॥ ०२१ ॥

कौशिकी यमुना सीता तथा चर्मण्वती नदी ।
नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ॥ ०२२ ॥

महेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ॥ ०२२ ॥

नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थं महाह्रदम् ।
गयाथ फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् ॥ ०२३ ॥

तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ।
पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ॥ ०२४ ॥

हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ।

विन्ध्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानौषधान्वितः ॥ ०२५ ॥

मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजताचितः ।
शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ॥ ०२६ ॥

चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ।
पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ॥ ०२७ ॥

दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ ०२७ ॥

विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
पान्तु वः सततं देवाः कीर्तिताकीर्तिता मया ॥ ०२८ ॥

कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ०२९ ॥

सर्वसङ्करपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः ॥ ०२९ ॥

देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ।
कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ॥ ०३० ॥

यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ।
भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ॥ ०३१ ॥

बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ०३१ ॥

भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा ।
मुमुचुश्च महाभागः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ०३२ ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥ ०३३ ॥

पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
उषद्गुः सह सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ०३४ ॥

ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः कश्यपस्तथा ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ ०३५ ॥

अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ॥ ०३५ ॥

उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ॥ ०३६ ॥

विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ।
ऋचीकपौत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥ ०३७ ॥

श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ।
देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च ॥ ०३८ ॥

लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ।
ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ॥ ०३९ ॥

एष वै समवायस्ते ऋषिदेवसमन्वितः ।
आद्यः प्रकीर्तितो राजन्सर्वपापप्रमोचनः ॥ ०४० ॥

नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पूरुश्च वीर्यवान् ।
धुन्धुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ॥ ०४१ ॥

कृशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ।
दुःषन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ॥ ०४२ ॥

यवनो जनकश्चैव तथा दृढरथो नृपः ।

रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ॥ ०४३ ॥

रामो राक्षसहा वीरः शशबिन्दुर्भगीरथः ।
हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च जह्नुर्जाह्नविसेविता ॥ ०४४ ॥

महोदयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ।
करंधमो नरश्रेष्ठः कध्मोरश्च नराधिपः ॥ ०४५ ॥

दक्षोऽम्बरीषः कुकुरो रवतश्च महायशाः ।
मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्मित्रभानुः प्रियङ्करः ॥ ०४६ ॥

त्रसदस्युस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिसत्तमः ।
महाभिषश्च विख्यातो निमिराजस्तथाष्टकः ॥ ०४७ ॥

आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ।
शिबिरौशीनरश्चैव गयश्चैव नराधिपः ॥ ०४८ ॥

प्रतर्दनो दिवोदासः सौदासः कोसलेश्वरः ।
ऐलो नलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ॥ ०४९ ॥

हविध्रश्च पृषध्रश्च प्रतीपः शंतनुस्तथा ।
कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ०५० ॥

मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः ।
ध्रुवो जयो मे नित्यं स्यात्परत्र च परा गतिः ॥ ०५१ ॥

युधिष्ठिरप्रतिप्रयाणम्

अध्याय १५२

वैशंपायन उवाच ॥

तूष्णींभूते तदा भीष्मे पटे चित्रमिवार्पितम् ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ ००१ ॥

नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ॥ ००१ ॥

राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ ००२ ॥

उपास्ते त्वां नरव्याघ्र सह कृष्णेन धीमता ।
तमिमं पुरयानाय त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ००३ ॥

एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।
युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजज्ञे नदीसुतः ॥ ००४ ॥

उवाच चैनं मधुरं ततः शांतनवो नृपः ।
प्रविशस्व पुरं राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ००५ ॥

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वन्नैः स्वाप्तदक्षिणैः ।
ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ००६ ॥

क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितृन्देवांश्च तर्पय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ००७ ॥

रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसान्त्वय ।
सुहृदः फलसत्कारैरभ्यर्चय यथार्हतः ॥ ००८ ॥

अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥ ००९ ॥

आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।
विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ ०१० ॥

तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् ।
प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०११ ॥

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च पतिव्रताम् ।
सह तैरृषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ ०१२ ॥

पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृद्धैश्च पार्थिवः ।
प्रविवेश कुरुश्रेष्ठ पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ०१३ ॥

भीष्मस्वर्गारोहणपर्व

भीष्मस्वर्गानुज्ञा

अध्याय १५३

वैशंपायन उवाच ॥

ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान्प्रति ॥ ००१ ॥

सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः ।
विपुलैरर्थदानैश्च तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥ ००२ ॥

सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः ।
अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तदा ॥ ००३ ॥

द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तदा धर्मभृतां वरः ॥ ००४ ॥

उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ००५ ॥

स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ००६ ॥

घृतं माल्यं च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ।
चन्दनागरुमुख्यानि तथा कालागरूणि च ॥ ००७ ॥

प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंसाधनाय वै ।
माल्यानि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ००८ ॥

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
मातरं च पृथां धीमान्भ्रातॄंश्च पुरुषर्षभः ॥ ००९ ॥

जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता ।
युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन चाभिभो ॥ ०१० ॥

महता राजभोग्येन परिबर्हेण संवृतः ।
स्तूयमानो महाराज भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥ ०११ ॥

निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा ।

आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपम् ॥ ०१२ ॥

उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ ०१३ ॥

हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः ।
रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समन्ततः ॥ ०१४ ॥

शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः ।
ततो रथादवारोहद्भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ ०१५ ॥

अभिवाद्याथ कौन्तेयः पितामहमरिंदमम् ।
द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ॥ ०१६ ॥

ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः ।
आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ ०१७ ॥

अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं निम्नगासुतम् ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ०१९ ॥

प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥ ०२० ॥

पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ०२१ ॥

हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजाङ्गलाः ।
तान्पश्य कुरुशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥ ०२२ ॥

यच्चेह किञ्चित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ ०२३ ॥

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
ददर्श भारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्य तम् ॥ ०२४ ॥

ततश्चलवलिर्भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
ओघमेघस्वनो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥ ०२५ ॥

दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
परिवृत्तो हि भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ ०२६ ॥

अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ ०२७ ॥

माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥ ०२८ ॥

एवमुक्त्वा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
धृतराष्ट्रमथामन्त्र्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ०२९ ॥

राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥ ०३० ॥

वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्मांश्च मनुजेश्वर ।
वेदांश्च चतुरः साङ्गान्निखिलेनावबुध्यसे ॥ ०३१ ॥

न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ०३२ ॥

यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः ।
तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ०३३ ॥

धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव ।
आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ०३४ ॥

तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।
ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ०३६ ॥

भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्रिविक्रम नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥ ०३७ ॥

अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्ह्येषां परायणम् ॥ ०३८ ॥

उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्योधनं पुरा ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ०३९ ॥

वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
संधानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः ॥ ०४० ॥

न च मे तद्वचो मूढः कृतवान्स सुमन्दधीः ।
घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ॥ ०४१ ॥

त्वां च जानाम्यहं वीर पुराणमृषिसत्तमम् ।
नरेण सहितं देवं बदर्यां सुचिरोषितम् ॥ ०४२ ॥

तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।
नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति ॥ ०४३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अनुजानामि भीष्म त्वां वसूनाप्नुहि पार्थिव ।
न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिन्मया दृष्टं महाद्युते ॥ ०४४ ॥

पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः ।
तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ॥ ०४५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वान्ससुहृदस्तथा ॥ ०४६ ॥

प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तन्मानुज्ञातुमर्हथ ।
सत्ये प्रयतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥ ०४७ ॥

आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनीत्यैश्च भारत ॥ ०४८ ॥

इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ०४९ ॥

ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ।
आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया नराधिप ॥ ०५० ॥

भीष्मस्वर्गगमनम्

अध्याय १५४

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
तूष्णीं बभूव कौरव्यः स मुहूर्तमरिंदम ॥ ००१ ॥

धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम् ।
तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाः संनिरुद्धा महात्मनः ॥ ००२ ॥

इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
यद्यन्मुञ्चति गात्राणां स शंतनुसुतस्तदा ॥ ००३ ॥

तत्तद्विशल्यं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै ॥ ००३ ॥

क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ।
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ००४ ॥

सह तैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ॥ ००४ ॥

संनिरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।
जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात च ॥ ००५ ॥

महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ।
निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ००६ ॥

एवं स नृपशार्दूल नृपः शांतनवस्तदा ।
समयुज्यत लोकैः स्वैर्भरतानां कुलोद्वहः ॥ ००७ ॥

ततस्त्वादाय दारूणि गन्धांश्च विविधान्बहून् ।
चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ॥ ००८ ॥

युयुत्सुश्चापि कौरव्यः प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ।
छादयामासतुरुभौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम् ॥ ००९ ॥

धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम् ।
चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ॥ ०१० ॥

उष्णीषे पर्यगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभौ तदा ॥ ०१० ॥

स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्भवम् ।
तालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्समन्ततः ॥ ०११ ॥

ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः ।
याजका जुहुवुश्चाग्निं जगुः सामानि सामगाः ॥ ०१२ ॥

ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालेयकैरपि ।
कालागरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ ०१३ ॥

समवच्छाद्य गाङ्गेयं प्रज्वाल्य च हुताशनम् ।
अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखा नृपाः ॥ ०१४ ॥

संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
जग्मुर्भागीरथीतीरमृषिजुष्टं कुरूद्वहाः ॥ ०१५ ॥

अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च ।
कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥ ०१६ ॥

उदकं चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा ॥ ०१७ ॥

ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते ।
उत्थाय सलिलात्तस्माद्रुदती शोकलालसा ॥ ०१८ ॥

परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत ।
निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयानघाः ॥ ०१९ ॥

राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च ।
सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो दृढव्रतः ॥ ०२० ॥

जामदग्न्येन रामेण पुरा यो न पराजितः ।
दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ०२१ ॥

अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं यत्र दीर्यति मेऽद्य वै ॥ ०२२ ॥

समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयंवरे ।
विजित्यैकरथेनाजौ कन्यास्ता यो जहार ह ॥ ०२३ ॥

यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन ।
हतं शिखण्डिना श्रुत्वा यन्न दीर्यति मे मनः ॥ ०२४ ॥

जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना ।
पीडितो नातियत्नेन निहतः स शिखण्डिना ॥ ०२५ ॥

एवंविधं बहु तदा विलपन्तीं महानदीम् ।
आश्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥ ०२६ ॥

समाश्वसिहि भद्रे त्वं मा शुचः शुभदर्शने ।
गतः स परमां सिद्धिं तव पुत्रो न संशयः ॥ ०२७ ॥

वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने ।
मनुष्यतामनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ०२८ ॥

स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाजिरे ।
धनञ्जयेन निहतो नैष नुन्नः शिखण्डिना ॥ ०२९ ॥

भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषुं महारणे ।
न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ०३० ॥

स्वच्छन्देन सुतस्तुभ्यं गतः स्वर्गं शुभानने ।
न शक्ताः स्युर्निहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः ॥ ०३१ ॥

तस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनन्दनम् ।
वसूनेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ ०३२ ॥

इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरिद्वरा ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज स्वं वार्यवततार ह ॥ ०३३ ॥

सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृपाः ।
अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः ॥ ०३४ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute,
Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html
for further details

Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

अश्वमेधिक पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - अश्वमेधिक पर्व

आश्वमेधिकपर्व १
- युधिष्ठिरसांत्वनम् १
- अध्याय ००१ . . . . १
- व्यासवाक्यम् ३
- अध्याय ००२ . . . . ३
- संवर्तमरुत्तीयम् ६
- अध्याय ००३ . . . . ६
- अध्याय ००४ . . . . ८
- अध्याय ००५ . . . . ११
- अध्याय ००६ . . . . १४
- अध्याय ००७ . . . . १८
- अध्याय ००८ . . . . २२
- अध्याय ००९ . . . . २६
- अध्याय ०१० . . . . ३१
- वासुदेववाक्यम् ३६
- अध्याय ०११ . . . . ३६
- अध्याय ०१२ . . . . ३८
- अध्याय ०१३ . . . . ४०
- हास्तिनापुरप्रवेशः ४३
- अध्याय ०१४ . . . . ४३
- इन्द्रप्रस्थे कृष्णार्जुनयोः सभाविहारः ४५

अध्याय ०१५ . . . . ४५
अनुगीता ४९
अध्याय ०१६ . . . . ४९
अध्याय ०१७ . . . . ५३
अध्याय ०१८ . . . . ५८
अध्याय ०१९ . . . . ६२
अध्याय ०२० . . . . ६८
अध्याय ०२१ . . . . ७१
अध्याय ०२२ . . . . ७४
अध्याय ०२३ . . . . ७७
अध्याय ०२४ . . . . ८०
अध्याय ०२५ . . . . ८३
अध्याय ०२६ . . . . ८५
अध्याय ०२७ . . . . ८७
अध्याय ०२८ . . . . ८९
अध्याय ०२९ . . . . ९३
अध्याय ०३० . . . . ९५
अध्याय ०३१ . . . . १००
अध्याय ०३२ . . . . १०१
अध्याय ०३३ . . . . १०४
अध्याय ०३४ . . . . १०५
अध्याय ०३५ . . . . १०७
अध्याय ०३६ . . . . ११२
अध्याय ०३७ . . . . ११५
अध्याय ०३८ . . . . ११७
अध्याय ०३९ . . . . ११९
अध्याय ०४० . . . . १२२
अध्याय ०४१ . . . . १२३
अध्याय ०४२ . . . . १२४
अध्याय ०४३ . . . . १३०
अध्याय ०४४ . . . . १३४
अध्याय ०४५ . . . . १३७

अध्याय ०४६ . . . . १३९
अध्याय ०४७ . . . . १४५
अध्याय ०४८ . . . . १४७
अध्याय ०४९ . . . . १५१
अध्याय ०५० . . . . १५६
कृष्णद्वारकाप्रस्थानाम् १६२
अध्याय ०५१ . . . . १६२
उत्त ण्कोपाख्यानम् १६८
अध्याय ०५२ . . . . १६८
अध्याय ०५३ . . . . १७१
अध्याय ०५४ . . . . १७४
अध्याय ०५५ . . . . १७८
अध्याय ०५६ . . . . १८२
अध्याय ०५७ . . . . १८६
वासुदेवेन वसुदेवं प्रति युद्धाख्यानम् १९२
अध्याय ०५८ . . . . १९२
अध्याय ०५९ . . . . १९५
अध्याय ०६० . . . . १९९
वसुदेवेन अभिमन्योः श्राद्धदानम् २०३
अध्याय ०६१ . . . . २०३
पाण्डवानाम् मरुत्तनिधिलाभः २०५
अध्याय ०६२ . . . . २०५
अध्याय ०६३ . . . . २०८
अध्याय ०६४ . . . . २१०
परिक्शित्संजीवनम् २१२
अध्याय ०६५ . . . . २१२
अध्याय ०६६ . . . . २१५
अध्याय ०६७ . . . . २१७
अध्याय ०६८ . . . . २२०
अध्याय ०६९ . . . . २२३
युधिष्ठिरस्य यज्ञदीक्शा २२५
अध्याय ०७० . . . . २२५

अध्याय ०७१ . . . . २२८
अर्जुनस्य अश्वानुसरणम् २३१
अध्याय ०७२ . . . . २३१
त्रैगर्तविजयः २३४
अध्याय ०७३ . . . . २३४
वज्रदत्तपराजयः २३८
अध्याय ०७४ . . . . २३८
अध्याय ०७५ . . . . २४०
सैन्धवपराजयः २४३
अध्याय ०७६ . . . . २४३
अध्याय ०७७ . . . . २४६
बभ्रुवाहनयुद्धम् २५१
अध्याय ०७८ . . . . २५१
अध्याय ०७९ . . . . २५६
अध्याय ०८० . . . . २५८
अध्याय ०८१ . . . . २६०
अध्याय ०८२ . . . . २६२
मागधपराजयः २६६
अध्याय ०८३ . . . . २६६
एकलव्यसुतपराजयः २६९
अध्याय ०८४ . . . . २६९
गान्धारपराजयः २७१
अध्याय ०८५ . . . . २७१
यज्ञायतननिर्माणम् २७४
अध्याय ०८६ . . . . २७४
यज्ञसमृद्धिः २७७
अध्याय ०८७ . . . . २७७
अर्जुनप्रत्यागमनम् २७९
अध्याय ०८८ . . . . २७९
अध्याय ०८९ . . . . २८१
यूपोच्छ्रयः २८४
अध्याय ०९० . . . . २८४

यज्ञसमाप्तिः २८८

नकुलोपाख्यानम् २८८

अध्याय ०९१ . . . . २८८

अध्याय ०९२ . . . . २९३

अध्याय ०९३ . . . . २९५

अध्याय ०९४ . . . . ३०५

अध्याय ०९५ . . . . ३०९

अध्याय ०९६ . . . . ३१३

॥ महाभारत अश्वमेधिकपर्व ॥

आश्वमेधिकपर्व

युधिष्ठिरसांत्वनम्

अध्याय ००१

वैशंपायन उवाच ॥

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्तताराकुलेन्द्रियः ॥ ००१ ॥

उत्तीर्य च महीपालो बाष्पव्याकुललोचनः ।
पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव द्विपः ॥ ००२ ॥

तं सीदमानं जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं कृष्णः परबलार्दनः ॥ ००३ ॥

तमार्तं पतितं भूमौ निश्वसन्तं पुनः पुनः ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ००४ ॥

तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं जनेश्वरम् ।

भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ००५ ॥

राजा च धृतराष्ट्रस्तमुपासीनो महाभुजः ।
वाक्यमाह महाप्राज्ञो महाशोकप्रपीडितम् ॥ ००६ ॥

उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
क्षत्रधर्मेण कौरव्य जितेयमवनिस्त्वया ॥ ००७ ॥

तां भुङ्क्ष्व भ्रातृभिः सार्धं सुहृद्भिश्च जनेश्वर ।
न शोचितव्यं पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर ॥ ००८ ॥

शोचितव्यं मया चैव गान्धार्या च विशां पते ।
पुत्रैर्विहीनो राज्येन स्वप्नलब्धधनो यथा ॥ ००९ ॥

अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ॥ ०१० ॥

उक्तवानेष मां पूर्वं धर्मात्मा दिव्यदर्शनः ।
दुर्योधनापराधेन कुलं ते विनशिष्यति ॥ ०११ ॥

स्वस्ति चेदिच्छसे राजन्कुलस्यात्मन एव च ।
वध्यतामेष दुष्टात्मा मन्दो राजा सुयोधनः ॥ ०१२ ॥

कर्णश्च शकुनिश्चैव मैनं पश्यतु कर्हिचित् ।
द्यूतसंपातमप्येषामप्रमत्तो निवारय ॥ ०१३ ॥

अभिषेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
स पालयिष्यति वशी धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ ०१४ ॥

अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
मेढीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ ०१५ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप ।
अनुजीवन्तु सर्वे त्वां ज्ञातयो ज्ञातिवर्धन ॥ ०१६ ॥

एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घदर्शिनि ।
दुर्योधनमहं पापमन्ववर्तं वृथामतिः ॥ ०१७ ॥

अश्रुत्वा ह्यस्य वीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् ।
फलं प्राप्य महद्दुःखं निमग्नः शोकसागरे ॥ ०१८ ॥

वृद्धौ हि ते स्वः पितरौ पश्यावां दुःखितौ नृप ।
न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ ०१९ ॥

व्यासवाक्यम्

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु राज्ञा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीं बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ ००१ ॥

अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप ।
संतापयति वैतस्य पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ००२ ॥

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
देवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितृनपि ॥ ००३ ॥

त्वद्विधस्य महाबुद्धे नैतदद्योपपद्यते ।
विदितं वेदितव्यं ते कर्तव्यमपि ते कृतम् ॥ ००४ ॥

श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ॥ ००५ ॥

नेमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
पितृपैतामहीं वृत्तिमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ००६ ॥

युक्तं हि यशसा क्षत्रं स्वर्गं प्राप्तुमसंशयम् ।
न हि कश्चन शूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥ ००७ ॥

त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्वया ह्यस्मिन्रणे हताः ॥ ००८ ॥

एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ००९ ॥

गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।
सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मामनुकम्पसे ॥ ०१० ॥

प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यावदनन्दन ॥ ०११ ॥

यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम् ।
न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ॥ ०१२ ॥

कर्णं च पुरुषव्याघ्रं सङ्ग्रामेष्वपलायिनम् ॥ ०१२ ॥

कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्क्रूरादरिंदम ।

कर्मणस्तद्विधत्स्वेह येन शुध्यति मे मनः ॥ ०१३ ॥

तमेवंवादिनं व्यासस्ततः प्रोवाच धर्मवित् ।
सान्त्वयन्सुमहातेजाः शुभं वचनमर्थवत् ॥ ०१४ ॥

अकृता ते मतिस्तात पुनर्बाल्येन मुह्यसे ।
किमाकाशे वयं सर्वे प्रलपाम मुहुर्मुहुः ॥ ०१५ ॥

विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।
यथा प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ ०१६ ॥

मोक्षधर्माश्च निखिला याथातथ्येन ते श्रुताः ।
असकृच्चैव संदेहाश्छिन्नास्ते कामजा मया ॥ ०१७ ॥

अश्रद्दधानो दुर्मेधा लुप्तस्मृतिरसि ध्रुवम् ।
मैवं भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ ०१८ ॥

प्रायश्चित्तानि सर्वाणि विदितानि च तेऽनघ ।
युद्धधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः ॥ ०१९ ॥

स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वागमविशारदः ।
परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ ०२० ॥

संवर्तमरुत्तीयम्

अध्याय ००३

व्यास उवाच ॥

युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न हि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाः ॥ ००१ ॥

ईश्वरेण नियुक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवना ॥ ००२ ॥

आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः ।
शृणु तत्र यथा पापमपकृष्येत भारत ॥ ००३ ॥

तपोभिः क्रतुभिश्चैव दानेन च युधिष्ठिर ।
तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स्म पापानि कुर्वते ॥ ००४ ॥

यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप ।
पूयन्ते राजशार्दूल नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ००५ ॥

असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मखक्रियाम् ।
प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञाः परायणम् ॥ ००६ ॥

यज्ञैरेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः ।
ततो देवाः क्रियावन्तो दानवानभ्यधर्षयन् ॥ ००७ ॥

राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधं च भारत ।
नरमेधं च नृपते त्वमाहर युधिष्ठिर ॥ ००८ ॥

यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।

बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ ००९ ॥

यथा च भरतो राजा दौःषन्तिः पृथिवीपतिः ।
शाकुन्तलो महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

असंशयं वाजिमेधः पावयेत्पृथिवीमपि ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ ०११ ॥

इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
दानमल्पं न शक्यामि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥ ०१२ ॥

न च बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
तथैवार्द्रव्रणान्कृच्छ्रे वर्तमानान्नृपात्मजान् ॥ ०१३ ॥

स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थे द्विजसत्तम ।
करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणान् ॥ ०१४ ॥

दुर्योधनापराधेन वसुधा वसुधाधिपाः ।
प्रनष्टा योजयित्वास्मानकीर्त्या मुनिसत्तम ॥ ०१५ ॥

दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात् ।
कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ०१६ ॥

पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पिकः ।
विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविपर्ययः ॥ ०१७ ॥

न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ।
अत्र मे भगवन्सम्यक्साचिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ।
उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महीपतेः ॥ ०२० ॥

तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत्समाचितम् ।
कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदतां वर ॥ ०२१ ॥

व्यास उवाच ॥

यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारंधमं नृपम् ।
यस्मिन्काले महावीर्यः स राजासीन्महाधनः ॥ ०२२ ॥

अध्याय ००४

युधिष्ठिर उवाच ॥

शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्तनम् ।
द्वैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ ००१ ॥

व्यास उवाच ॥

आसीत्कृतयुगे पूर्वं मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महेष्वासः प्रजातिरिति विश्रुतः ॥ ००२ ॥

प्रजातेरभवत्पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत्प्रभुः ॥ ००३ ॥

तस्य पुत्रशतं राजन्नासीत्परमधार्मिकम् ।
तांस्तु सर्वान्महीपालानिक्ष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥ ००४ ॥

तेषां ज्येष्ठस्तु विंशोऽभूत्प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो नाम भारत ॥ ००५ ॥

विविंशस्य सुता राजन्बभूवुर्दश पञ्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ००६ ॥

दानधर्मरताः सन्तः सततं प्रियवादिनः ।
तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः स तान्सर्वानपीडयत् ॥ ००७ ॥

खनीनेत्रस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्यमकण्टकम् ।
नाशक्नोद्रक्षितुं राज्यं नान्वरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ००८ ॥

तमपास्य च तद्राष्ट्रं तस्य पुत्रं सुवर्चसम् ।
अभ्यषिञ्चत राजेन्द्र मुदितं चाभवत्तदा ॥ ००९ ॥

स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ ०१० ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः ।
प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ०११ ॥

तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्यत्कोशवाहनम् ।
तं क्षीणकोशं सामन्ताः समन्तात्पर्यपीडयन् ॥ ०१२ ॥

स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोशस्त्ववाहनः ।
आर्तिमार्छत्परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ ०१३ ॥

न चैनं परिहर्तुं तेऽशक्नुवन्परिसङ्क्षये ।
सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ॥ ०१४ ॥

यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ ०१५ ॥

ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्नराधिपान् ।
एतस्मात्कारणाद्राजन्विश्रुतः स करंधमः ॥ ०१६ ॥

तस्य कारंधमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान्देवैरपि सुदुर्जयः ॥ ०१७ ॥

तस्य सर्वे महीपाला वर्तन्ते स्म वशे तदा ।
स हि सम्राडभूत्तेषां वृत्तेन च बलेन च ॥ ०१८ ॥

अविक्षिन्नाम धर्मात्मा शौर्येणेन्द्रसमोऽभवत् ।
यज्ञशीलः कर्मरतिर्धृतिमान्संयतेन्द्रियः ॥ ०१९ ॥

तेजसादित्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या हिमवानिव सुस्थिरः ॥ ०२० ॥

कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रशमेन च ।
मनांस्याराधयामास प्रजानां स महीपतिः ॥ ०२१ ॥

य ईजे हयमेधानां शतेन विधिवत्प्रभुः ।

याजयामास यं विद्वान्स्वयमेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ ०२२ ॥

तस्य पुत्रोऽतिचक्राम पितरं गुणवत्तया ।
मरुत्तो नाम धर्मज्ञश्चक्रवर्ती महायशाः ॥ ०२३ ॥

नागायुतसमप्राणः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
स यक्ष्यमाणो धर्मात्मा शातकुम्भमयान्युत ॥ ०२४ ॥

कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रशः ॥ ०२४ ॥

मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्व उत्तरे ।
काञ्चनः सुमहान्पादस्तत्र कर्म चकार सः ॥ ०२५ ॥

ततः कुण्डानि पात्रीश्च पिठराण्यासनानि च ।
चक्रुः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥ ०२६ ॥

तस्यैव च समीपे स यज्ञवाटो बभूव ह ।
ईजे तत्र स धर्मात्मा विधिवत्पृथिवीपतिः ॥ ०२७ ॥

मरुत्तः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नराधिपः ॥ ०२७ ॥

अध्याय ००५

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथंवीर्यः समभवत्स राजा वदतां वरः ।
कथं च जातरूपेण समयुज्यत स द्विज ॥ ००१ ॥

क्व च तत्सांप्रतं द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते ।
कथं च शक्यमस्माभिस्तदवाप्तुं तपोधन ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

असुराश्चैव देवाश्च दक्षस्यासन्प्रजापतेः ।
अपत्यं बहुलं तात तेऽस्पर्धन्त परस्परम् ॥ ००३ ॥

तथैवाङ्गिरसः पुत्रौ व्रततुल्यौ बभूवतुः ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजाः संवर्तश्च तपोधनः ॥ ००४ ॥

तावपि स्पर्धिनौ राजन्पृथगास्तां परस्परम् ।
बृहस्पतिश्च संवर्तं बाधते स्म पुनः पुनः ॥ ००५ ॥

स बाध्यमानः सततं भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
अर्थानुत्सृज्य दिग्वासा वनवासमरोचयत् ॥ ००६ ॥

वासवोऽप्यसुरान्सर्वान्निर्जित्य च निहत्य च ।
इन्द्रत्वं प्राप्य लोकेषु ततो वव्रे पुरोहितम् ॥ ००७ ॥

पुत्रमङ्गिरसो ज्येष्ठं विप्रश्रेष्ठं बृहस्पतिम् ॥ ००७ ॥

याज्यस्त्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्राजा करंधमः ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च ॥ ००८ ॥

शतक्रतुरिवौजस्वी धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ ००८ ॥

वाहनं यस्य योधाश्च द्रव्याणि विविधानि च ।
ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेन सर्वशः ॥ ००९ ॥

स गुणैः पार्थिवान्सर्वान्वशे चक्रे नराधिपः ।
सञ्जीव्य कालमिष्टं च सशरीरो दिवं गतः ॥ ०१० ॥

बभूव तस्य पुत्रस्तु ययातिरिव धर्मवित् ।
अविक्षिन्नाम शत्रुक्षित्स वशे कृतवान्महीम् ॥ ०११ ॥

विक्रमेण गुणैश्चैव पितेवासीत्स पार्थिवः ॥ ०११ ॥

तस्य वासवतुल्योऽभून्मरुत्तो नाम वीर्यवान् ।
पुत्रस्तमनुरक्ताभूत्पृथिवी सागराम्बरा ॥ ०१२ ॥

स्पर्धते सततं स स्म देवराजेन पार्थिवः ।
वासवोऽपि मरुत्तेन स्पर्धते पाण्डुनन्दन ॥ ०१३ ॥

शुचिः स गुणवानासीन्मरुत्तः पृथिवीपतिः ।
यतमानोऽपि यं शक्रो न विशेषयति स्म ह ॥ ०१४ ॥

सोऽशक्नुवन्विशेषाय समाहूय बृहस्पतिम् ।
उवाचेदं वचो देवैः सहितो हरिवाहनः ॥ ०१५ ॥

बृहस्पते मरुत्तस्य मा स्म कार्षीः कथञ्चन ।
दैवं कर्माथ वा पित्र्यं कर्तासि मम चेत्प्रियम् ॥ ०१६ ॥

अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणां च बृहस्पते ।
इन्द्रत्वं प्राप्तवानेको मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ ०१७ ॥

कथं ह्यमर्त्यं ब्रह्मंस्त्वं याजयित्वा सुराधिपम् ।
याजयेर्मृत्युसंयुक्तं मरुत्तमविशङ्कया ॥ ०१८ ॥

मां वा वृणीष्व भद्रं ते मरुत्तं वा महीपतिम् ।
परित्यज्य मरुत्तं वा यथाजोषं भजस्व माम् ॥ ०१९ ॥

एवमुक्तः स कौरव्य देवराज्ञा बृहस्पतिः ।
मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य देवराजानमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ ०२१ ॥

त्वमाजहर्थ देवानामेको वीर श्रियं पराम् ।
त्वं बिभर्षि भुवं द्यां च सदैव बलसूदन ॥ ०२२ ॥

पौरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवगणेश्वर ।
याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकशासन ॥ ०२३ ॥

समाश्वसिहि देवेश नाहं मर्त्याय कर्हिचित् ।
ग्रहीष्यामि स्रुवं यज्ञे शृणु चेदं वचो मम ॥ ०२४ ॥

हिरण्यरेतसोऽम्भः स्यात्परिवर्तेत मेदिनी ।
भासं च न रविः कुर्यान्मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ०२५ ॥

बृहस्पतिवचः श्रुत्वा शक्रो विगतमत्सरः ।
प्रशस्यैनं विवेशाथ स्वमेव भवनं तदा ॥ ०२६ ॥

अध्याय ००६

व्यास उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादं मरुत्तस्य च भारत ॥ ००१ ॥

देवराजस्य समयं कृतमाङ्गिरसेन ह ।
श्रुत्वा मरुत्तो नृपतिर्मन्युमाहारयत्तदा ॥ ००२ ॥

सङ्कल्प्य मनसा यज्ञं करंधमसुतात्मजः ।
बृहस्पतिमुपागम्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

भगवन्यन्मया पूर्वमभिगम्य तपोधन ।
कृतोऽभिसंधिर्यज्ञाय भवतो वचनाद्गुरो ॥ ००४ ॥

तमहं यष्टुमिच्छामि संभाराः संभृताश्च मे ।
याज्योऽस्मि भवतः साधो तत्प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ००५ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।
वृतोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातं च तस्य मे ॥ ००६ ॥

मरुत्त उवाच ॥

पित्र्यमस्मि तव क्षेत्रं बहु मन्ये च ते भृशम् ।
न चास्म्ययाज्यतां प्राप्तो भजमानं भजस्व माम् ॥ ००७ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

अमर्त्यं याजयित्वाहं याजयिष्ये न मानुषम् ।
मरुत्त गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्यद्य याजनात् ॥ ००८ ॥

न त्वां याजयितास्म्यद्य वृणु त्वं यमिहेच्छसि ।
उपाध्यायं महाबाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ००९ ॥

व्यास उवाच ॥

एवमुक्तस्तु नृपतिर्मरुत्तो व्रीडितोऽभवत् ।
प्रत्यागच्छच्च संविग्नो ददर्श पथि नारदम् ॥ ०१० ॥

देवर्षिणा समागम्य नारदेन स पार्थिवः ।
विधिवत्प्राञ्जलिस्तस्थावथैनं नारदोऽब्रवीत् ॥ ०११ ॥

राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कच्चित्क्षेमं तवानघ ।
क्व गतोऽसि कुतो वेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ ०१२ ॥

श्रोतव्यं चेन्मया राजन्ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ ।
व्यपनेष्यामि ते मन्युं सर्वयत्नैर्नराधिप ॥ ०१३ ॥

एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदेन महर्षिणा ।
विप्रलम्भमुपाध्यायात्सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ०१४ ॥

गतोऽस्म्यङ्गिरसः पुत्रं देवाचार्यं बृहस्पतिम् ।
यज्ञार्थमृत्विजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ ०१५ ॥

प्रत्याख्यातश्च तेनाहं जीवितुं नाद्य कामये ।
परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि नारद ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारदः प्रत्युवाच ह ।
आविक्षितं महाराज वाचा सञ्जीवयन्निव ॥ ०१७ ॥

राजन्नङ्गिरसः पुत्रः संवर्तो नाम धार्मिकः ।
चङ्क्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजाः ॥ ०१८ ॥

तं गच्छ यदि याज्यं त्वां न वाञ्छति बृहस्पतिः ।
प्रसन्नस्त्वां महाराज संवर्तो याजयिष्यति ॥ ०१९ ॥

मरुत्त उवाच ॥

सञ्जीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।
पश्येयं क्व नु संवर्तं शंस मे वदतां वर ॥ ०२० ॥

कथं च तस्मै वर्तेयं कथं मां न परित्यजेत् ।
प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ०२१ ॥

नारद उवाच ॥

उन्मत्तवेषं बिभ्रत्स चङ्क्रमीति यथासुखम् ।
वाराणसीं तु नगरीमभीक्ष्णमुपसेवते ॥ ०२२ ॥

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्तेत स संवर्तो महीपते ॥ ०२३ ॥

तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत्स वीर्यवान् ।
तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिः शरणं व्रजेः ॥ ०२४ ॥

पृच्छेत्त्वां यदि केनाहं तवाख्यात इति स्म ह ।
ब्रूयास्त्वं नारदेनेति संतप्त इव शत्रुहन् ॥ ०२५ ॥

स चेत्त्वामनुयुञ्जीत ममाभिगमनेप्सया ।
शंसेथा वह्निमारूढं मामपि त्वमशङ्कया ॥ ०२६ ॥

व्यास उवाच ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य पूजयित्वा च नारदम् ।
अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ ०२७ ॥

तत्र गत्वा यथोक्तं स पुर्या द्वारे महायशाः ।
कुणपं स्थापयामास नारदस्य वचः स्मरन् ॥ ०२८ ॥

यौगपद्येन विप्रश्च स पुरीद्वारमाविशत् ।
ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा स न्यवर्तत ॥ ०२९ ॥

स तं निवृत्तमालक्ष्य प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
आविक्षितो महीपालः संवर्तमुपशिक्षितुम् ॥ ०३० ॥

स एनं विजने दृष्ट्वा पांसुभिः कर्दमेन च ।
श्लेष्मणा चापि राजानं ष्ठीवनैश्च समाकिरत् ॥ ०३१ ॥

स तथा बाध्यमानोऽपि संवर्तेन महीपतिः ।
अन्वगादेव तमृषिं प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ ०३२ ॥

ततो निवृत्य संवर्तः परिश्रान्त उपाविशत् ।
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं बहुशाखिनम् ॥ ०३३ ॥

अध्याय ००७

संवर्त उवाच ॥

कथमस्मि त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्मि ते ।
एतदाचक्ष्व मे तत्त्वमिच्छसे चेत्प्रियं मम ॥ ००१ ॥

सत्यं ते ब्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः ।
मिथ्या तु ब्रुवतो मूर्धा सप्तधा ते फलिष्यति ॥ ००२ ॥

मरुत्त उवाच ॥

नारदेन भवान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि ।
गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ००३ ॥

संवर्त उवाच ॥

सत्यमेतद्भवानाह स मां जानाति सत्रिणम् ।
कथयस्वैतदेकं मे क्व नु संप्रति नारदः ॥ ००४ ॥

मरुत्त उवाच ॥

भवन्तं कथयित्वा तु मम देवर्षिसत्तमः ।
ततो मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ००५ ॥

व्यास उवाच ॥

श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत्संवर्तः परया मुदा ।
एतावदहमप्येनं कुर्यामिति तदाब्रवीत् ॥ ००६ ॥

ततो मरुत्तमुन्मत्तो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
रूक्षया ब्राह्मणो राजन्पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ ००७ ॥

वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना ।
एवं विकृतरूपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ००८ ॥

भ्राता मम समर्थश्च वासवेन च सत्कृतः ।
वर्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ००९ ॥

गृहं स्वं चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः ।

पूर्वजेन ममाक्षिप्तं शरीरं वर्जितं त्विदम् ॥ ०१० ॥

नाहं तेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षित कर्हिचित् ।
याजयेयं कथञ्चिद्वै स हि पूज्यतमो मम ॥ ०११ ॥

स त्वं बृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाप्य चाव्रज ।
ततोऽहं याजयिष्ये त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ ०१२ ॥

मरुत्त उवाच ॥

बृहस्पतिं गतः पूर्वमहं संवर्त तच्छृणु ।
न मां कामयते याज्यमसौ वासववारितः ॥ ०१३ ॥

अमरं याज्यमासाद्य मामृषे मा स्म मानुषम् ।
याजयेथा मरुत्तं त्वं मर्त्यधर्माणमातुरम् ॥ ०१४ ॥

स्पर्धते च मया विप्र सदा वै स हि पार्थिवः ।
एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते बलवृत्रहा ॥ ०१५ ॥

स मामभिगतं प्रेम्णा याज्यवन्न बुभूषति ।
देवराजमुपाश्रित्य तद्विद्धि मुनिपुङ्गव ॥ ०१६ ॥

सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजितुम् ।
कामये समतिक्रान्तुं वासवं त्वत्कृतैर्गुणैः ॥ ०१७ ॥

न हि मे वर्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन्बृहस्पतिम् ।
प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि तथानपकृते सति ॥ ०१८ ॥

संवर्त उवाच ॥

चिकीर्षसि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।

यदि सर्वानभिप्रायान्कर्तासि मम पार्थिव ॥ ०१९ ॥

याज्यमानं मया हि त्वां बृहस्पतिपुरंदरौ ।
द्विषेतां समभिक्रुद्धावेतदेकं समर्थय ॥ ०२० ॥

स्थैर्यमत्र कथं ते स्यात्स त्वं निःसंशयं कुरु ।
कुपितस्त्वां न हीदानीं भस्म कुर्यां सबान्धवम् ॥ ०२१ ॥

मरुत्त उवाच ॥

यावत्तपेत्सहस्रांशुस्तिष्ठेरंश्चापि पर्वताः ।
तावल्लोकान्न लभेयं त्यजेयं सङ्गतं यदि ॥ ०२२ ॥

मा चापि शुभबुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् ।
सम्यग्ज्ञाने वैषये वा त्यजेयं सङ्गतं यदि ॥ ०२३ ॥

संवर्त उवाच ॥

आविक्षित शुभा बुद्धिर्धीयतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्तते त्वयि पार्थिव ॥ ०२४ ॥

संविधास्ये च ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् ।
येन देवान्सगन्धर्वाञ्शक्रं चाभिभविष्यसि ॥ ०२५ ॥

न तु मे वर्तते बुद्धिर्धने याज्येषु वा पुनः ।
विप्रियं तु चिकीर्षामि भ्रातुश्चेन्द्रस्य चोभयोः ॥ ०२६ ॥

गमयिष्यामि चेन्द्रेण समतामपि ते ध्रुवम् ।
प्रियं च ते करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ०२७ ॥

अध्याय ००८

संवर्त उवाच ॥

गिरेर्हिमवतः पृष्ठे मुञ्जवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ ००१ ॥

वनस्पतीनां मूलेषु टङ्केषु शिखरेषु च ।
गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम् ॥ ००२ ॥

उमासहायो भगवान्यत्र नित्यं महेश्वरः ।
आस्ते शूली महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ००३ ॥

तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वेऽथ वसवस्तथा ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ००४ ॥

भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावश्विनावपि ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ००५ ॥

आदित्या मरुतश्चैव यातुधानाश्च सर्वशः ।
उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ००६ ॥

रमते भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह ।
विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भिः पृथिवीपते ॥ ००७ ॥

श्रिया ज्वलन्दृश्यते वै बालादित्यसमद्युतिः ॥ ००७ ॥

न रूपं दृश्यते तस्य संस्थानं वा कथञ्चन ।
निर्देष्टुं प्राणिभिः कैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ ००८ ॥

नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः ।
न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्न भयं नृप ॥ ००९ ॥

तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयतां वर ।
धातवो जातरूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ०१० ॥

रक्ष्यन्ते ते कुबेरस्य सहायैरुद्यतायुधैः ।
चिकीर्षद्भिः प्रियं राजन्कुबेरस्य महात्मनः ॥ ०११ ॥

तस्मै भगवते कृत्वा नमः शर्वाय वेधसे ।
रुद्राय शितिकण्ठाय सुरूपाय सुवर्चसे ॥ ०१२ ॥

कपर्दिने करालाय हर्यक्ष्णे वरदाय च ।
त्र्यक्ष्णे पूष्णो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च ॥ ०१३ ॥

याम्यायाव्यक्तकेशाय सद्वृत्ते शङ्कराय च ।
क्षेम्याय हरिनेत्राय स्थाणवे पुरुषाय च ॥ ०१४ ॥

हरिकेशाय मुण्डाय कृशायोत्तारणाय च ।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥ ०१५ ॥

उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
गिरिशाय प्रशान्ताय यतये चीरवाससे ॥ ०१६ ॥

बिल्वदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ।
मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च ॥ ०१७ ॥

वराय सौम्यवक्त्राय पशुहस्ताय वर्षिणे ।
हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् ॥ ०१८ ॥

पशूनां पतये चैव भूतानां पतये तथा ।
वृषाय मातृभक्ताय सेनान्ये मध्यमाय च ॥ ०१९ ॥

स्रुवहस्ताय पतये धन्विने भार्गवाय च ।
अजाय कृष्णनेत्राय विरूपाक्षाय चैव ह ॥ ०२० ॥

तीक्ष्णदंष्ट्राय तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ।
महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाङ्गाय प्रजावते ॥ ०२१ ॥

तथा शुक्राधिपतये पृथवे कृत्तिवाससे ।
कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च ॥ ०२२ ॥

महादेवाय कृष्णाय त्र्यम्बकायानघाय च ।
क्रोधनाय नृशंसाय मृदवे बाहुशालिने ॥ ०२३ ॥

दण्डिने तप्ततपसे तथैव क्रूरकर्मणे ।
सहस्रशिरसे चैव सहस्रचरणाय च ॥ ०२४ ॥

नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय दंष्ट्रिणे ॥ ०२४ ॥

पिनाकिनं महादेवं महायोगिनमव्ययम् ।
त्रिशूलपाणिं वरदं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ ०२५ ॥

त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ।
प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम् ॥ ०२६ ॥

ईशानं शङ्करं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् ।
उमापतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ ०२७ ॥

विरूपाक्षं दशभुजं तिष्यगोवृषभध्वजम् ।
उग्रं स्थाणुं शिवं घोरं शर्वं गौरीशमीश्वरम् ॥ ०२८ ॥

शितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ०२९ ॥

प्रणम्य शिरसा देवमनङ्गाङ्गहरं हरम् ।
शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम् ॥ ०३० ॥

एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंहसे ।
महात्मने क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ॥ ०३१ ॥

सुवर्णमाहरिष्यन्तस्तत्र गच्छन्तु ते नराः ॥ ०३१ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्युक्तः स वचस्तस्य चक्रे कारंधमात्मजः ।
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् ॥ ०३२ ॥

सौवर्णानि च भाण्डानि सञ्चक्रुस्तत्र शिल्पिनः ॥ ०३२ ॥

बृहस्पतिस्तु तां श्रुत्वा मरुत्तस्य महीपतेः ।
समृद्धिमति देवेभ्यः संतापमकरोद्भृशम् ॥ ०३३ ॥

स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशत्वं चागमत्परम् ।
भविष्यति हि मे शत्रुः संवर्तो वसुमानिति ॥ ०३४ ॥

तं श्रुत्वा भृशसंतप्तं देवराजो बृहस्पतिम् ।
अभिगम्यामरवृतः प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ ०३५ ॥

अध्याय ००९

इन्द्र उवाच ॥

कच्चित्सुखं स्वपिषि त्वं बृहस्पते ; कच्चिन्मनोज्ञाः परिचारकास्ते ।
कच्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र ; कच्चिद्देवास्त्वां परिपालयन्ति ॥ ००१ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

सुखं शयेऽहं शयने महेन्द्र ; तथा मनोज्ञाः परिचारका मे ।
तथा देवानां सुखकामोऽस्मि शक्र ; देवाश्च मां सुभृशं पालयन्ति ॥ ००२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

कुतो दुःखं मानसं देहजं वा ; पाण्डुर्विवर्णश्च कुतस्त्वमद्य ।
आचक्ष्व मे तद्द्विज यावदेता ;न्निहन्मि सर्वांस्तव दुःखकर्तॄन् ॥ ००३ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

मरुत्तमाहुर्मघवन्यक्ष्यमाणं ; महायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ।
तं संवर्तो याजयितेति मे श्रुतं ; तदिच्छामि न स तं याजयेत ॥ ००४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

सर्वान्कामाननुजातोऽसि विप्र ; यस्त्वं देवानां मन्त्रयसे पुरोधाः ।
उभौ च ते जन्ममृत्यू व्यतीतौ ; किं संवर्तस्तव कर्ताद्य विप्र ॥ ००५ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

देवैः सह त्वमसुरान्संप्रणुद्य ; जिघांससेऽद्याप्युत सानुबन्धान् ।
यं यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र ; दुःखं सपत्नेषु समृद्धभावः ॥ ००६ ॥

अतोऽस्मि देवेन्द्र विवर्णरूपः ; सपत्नो मे वर्धते तन्निशम्य ।
सर्वोपायैर्मघवन्संनियच्छ ; संवर्तं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ००७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो ; बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
अयं वै त्वा याजयिता बृहस्पति ;स्तथामरं चैव करिष्यतीति ॥ ००८ ॥

अग्निरुवाच ॥

अयं गच्छामि तव शक्राद्य दूतो ; बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं ; बृहस्पतेश्चापचितिं चिकीर्षुः ॥ ००९ ॥

व्यास उवाच ॥

ततः प्रायाद्धूमकेतुर्महात्मा ; वनस्पतीन्वीरुधश्चावमृद्नन् ।
कामाद्धिमान्ते परिवर्तमानः ; काष्ठातिगो मातरिश्वेव नर्दन् ॥ ०१० ॥

मरुत्त उवाच ॥

आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिणं वह्निमागतम् ।
आसनं सलिलं पाद्यं गां चोपानय वै मुने ॥ ०११ ॥

अग्निरुवाच ॥

आसनं सलिलं पाद्यं प्रतिनन्दामि तेऽनघ ।
इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ ०१२ ॥

मरुत्त उवाच ॥

कच्चिच्छ्रीमान्देवराजः सुखी च ; कच्चिच्चास्मान्प्रीयते धूमकेतो ।
कच्चिद्देवाश्चास्य वशे यथाव ;त्तद्ब्रूहि त्वं मम कार्त्स्न्येन देव ॥ ०१३ ॥

अग्निरुवाच ॥

शक्रो भृशं सुसुखी पार्थिवेन्द्र ; प्रीतिं चेच्छत्यजरां वै त्वया सः ।
देवाश्च सर्वे वशगास्तस्य राज ;न्संदेशं त्वं शृणु मे देवराज्ञः ॥ ०१४ ॥

यदर्थं मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं ; बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
अयं गुरुर्याजयिता नृप त्वां ; मर्त्यं सन्तममरं त्वां करोतु ॥ ०१५ ॥

मरुत्त उवाच ॥

संवर्तोऽयं याजयिता द्विजो मे ; बृहस्पतेरञ्जलिरेष तस्य ।
नासौ देवं याजयित्वा महेन्द्रं ; मर्त्यं सन्तं याजयन्नद्य शोभेत् ॥ ०१६ ॥

अग्निरुवाच ॥

ये वै लोका देवलोके महान्तः ; संप्राप्स्यसे तान्देवराजप्रसादात् ।
त्वां चेदसौ याजयेद्वै बृहस्पति ;र्नूनं स्वर्गं त्वं जयेः कीर्तियुक्तः ॥ ०१७ ॥

तथा लोका मानुषा ये च दिव्याः ; प्रजापतेश्चापि ये वै महान्तः ।
ते ते जिता देवराज्यं च कृत्स्नं ; बृहस्पतिश्चेद्याजयेत्त्वां नरेन्द्र ॥ ०१८ ॥

संवर्त उवाच ॥

मास्मानेवं त्वं पुनरागाः कथं चि ;द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
मा त्वां धक्ष्ये चक्षुषा दारुणेन ; सङ्क्रुद्धोऽहं पावक तन्निबोध ॥ ०१९ ॥

व्यास उवाच ॥

ततो देवानगमद्धूमकेतु ;र्दाहाद्भीतो व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
तं वै दृष्ट्वा प्राह शक्रो महात्मा ; बृहस्पतेः संनिधौ हव्यवाहम् ॥ ०२० ॥

यत्त्वं गतः प्रहितो जातवेदो ; बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
तत्किं प्राह स नृपो यक्ष्यमाणः ; कच्चिद्वचः प्रतिगृह्णाति तच्च ॥ ०२१ ॥

अग्निरुवाच ॥

न ते वाचं रोचयते मरुत्तो ; बृहस्पतेरञ्जलिं प्राहिणोत्सः ।
संवर्तो मां याजयितेत्यभीक्ष्णं ; पुनः पुनः स मया प्रोच्यमानः ॥ ०२२ ॥

उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः ; प्रजापतेर्ये च लोका महान्तः ।
तांश्चेल्लभेयं संविदं तेन कृत्वा ; तथापि नेच्छेयमिति प्रतीतः ॥ ०२३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

पुनर्भवान्पार्थिवं तं समेत्य ; वाक्यं मदीयं प्रापय स्वार्थयुक्तम् ।
पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वच ;स्ततो वज्रं संप्रहर्तास्मि तस्मै ॥ ०२४ ॥

अग्निरुवाच ॥

गन्धर्वराड्यात्वयं तत्र दूतो ; बिभेम्यहं वासव तत्र गन्तुम् ।
संरब्धो मामब्रवीत्तीक्ष्णरोषः ; संवर्तो वाक्यं चरितब्रह्मचर्यः ॥ ०२५ ॥

यद्यागच्छेः पुनरेवं कथं चि ;द्बृहस्पतिं परिदातुं मरुत्ते ।
दहेयं त्वां चक्षुषा दारुणेन ; सङ्क्रुद्ध इत्येतदवैहि शक्र ॥ ०२६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो ; न हि त्वदन्यो विद्यते भस्मकर्ता ।
त्वत्संस्पर्शात्सर्वलोको बिभे ;त्यश्रद्धेयं वदसे हव्यवाह ॥ ०२७ ॥

अग्निरुवाच ॥

दिवं देवेन्द्र पृथिवीं चैव सर्वां ; संवेष्टयेस्त्वं स्वबलेनैव शक्र ।
एवंविधस्येह सतस्तवासौ ; कथं वृत्रस्त्रिदिवं प्राग्जहार ॥ ०२८ ॥

इन्द्र उवाच ॥

न चण्डिका जङ्गमा नो करेणु ;र्न वारिसोमं प्रपिबामि वह्ने ।
न दुर्बले वै विसृजामि वज्रं ; को मेऽसुखाय प्रहरेन्मनुष्यः ॥ ०२९ ॥

प्रव्राजयेयं कालकेयान्पृथिव्या ;मपाकर्षं दानवानन्तरिक्षात् ।
दिवः प्रह्लादमवसानमानयं ; को मेऽसुखाय प्रहरेत मर्त्यः ॥ ०३० ॥

अग्निरुवाच ॥

यत्र शर्यातिं च्यवनो याजयिष्य ;न्सहाश्विभ्यां सोममगृह्णदेकः ।
तं त्वं क्रुद्धः प्रत्यषेधीः पुरस्ता ;च्छर्यातियज्ञं स्मर तं महेन्द्र ॥ ०३१ ॥

वज्रं गृहीत्वा च पुरंदर त्वं ; संप्राहार्षीश्च्यवनस्यातिघोरम् ।
स ते विप्रः सह वज्रेण बाहु ;मपागृह्णात्तपसा जातमन्युः ॥ ०३२ ॥

ततो रोषात्सर्वतो घोररूपं ; सपत्नं ते जनयामास भूयः ।
मदं नामासुरं विश्वरूपं ; यं त्वं दृष्ट्वा चक्षुषी संन्यमीलः ॥ ०३३ ॥

हनुरेका जगतीस्था तथैका ; दिवं गता महतो दानवस्य ।
सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां ; सुतीक्ष्णानां घोररूपं बभूव ॥ ०३४ ॥

वृत्ताः स्थूला रजतस्तम्भवर्णा ; दंष्ट्राश्चतस्रो द्वे शते योजनानाम् ।
स त्वां दन्तान्विदशन्नभ्यधाव ;ज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ०३५ ॥

अपश्यस्त्वं तं तदा घोररूपं ; सर्वे त्वन्ये ददृशुर्दर्शनीयम् ।
यस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं महर्षि ;मागच्छेथाः शरणं दानवघ्न ॥ ०३६ ॥

क्षत्रादेवं ब्रह्मबलं गरीयो ; न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्गरीयः ।
सोऽहं जानन्ब्रह्मतेजो यथाव ;न्न संवर्तं गन्तुमिच्छामि शक्र ॥ ०३७ ॥

अध्याय ०१०

इन्द्र उवाच ॥

एवमेतद्ब्रह्मबलं गरीयो ; न ब्रह्मतः किञ्चिदन्यद्गरीयः ।
आविक्षितस्य तु बलं न मृष्ये ; वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्र प्रहितो गच्छ मरुत्तं ; संवर्तेन सहितं तं वदस्व ।
बृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राज ;न्वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं ; प्रोवाचेदं वचनं वासवस्य ।
गन्धर्वं मां धृतराष्ट्रं निबोध ; त्वामागतं वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ ००३ ॥

ऐन्द्रं वाक्यं श्रृणु मे राजसिंह ; यत्प्राह लोकाधिपतिर्महात्मा ।
बृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व ; वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् ॥ ००४ ॥

वचश्चेदेतन्न करिष्यसे मे ; प्राहैतदेतावदचिन्त्यकर्मा ॥ ००४ ॥

मरुत्त उवाच ॥

त्वं चैवैतद्वेत्थ पुरंदरश्च ; विश्वेदेवा वसवश्चाश्विनौ च ।
मित्रद्रोहे निष्कृतिर्वै यथैव ; नास्तीति लोकेषु सदैव वादः ॥ ००५ ॥

बृहस्पतिर्याजयिता महेन्द्रं ; देवश्रेष्ठं वज्रभृतां वरिष्ठम् ।
संवर्तो मां याजयिताद्य राज ;न्न ते वाक्यं तस्य वा रोचयामि ॥ ००६ ॥

गन्धर्व उवाच ॥

घोरो नादः श्रूयते वासवस्य ; नभस्तले गर्जतो राजसिंह ।
व्यक्तं वज्रं मोक्ष्यते ते महेन्द्रः ; क्षेमं राजंश्चिन्त्यतामेष कालः ॥ ००७ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्येवमुक्तो धृतराष्ट्रेण राजा ; श्रुत्वा नादं नदतो वासवस्य ।
तपोनित्यं धर्मविदां वरिष्ठं ; संवर्तं तं ज्ञापयामास कार्यम् ॥ ००८ ॥

मरुत्त उवाच ॥

इममश्मानं प्लवमानमारा ;द्ध्वा दूरं तेन न दृश्यतेऽद्य ।
प्रपद्येऽहं शर्म विप्रेन्द्र त्वत्तः ; प्रयच्छ तस्मादभयं विप्रमुख्य ॥ ००९ ॥

अयमायाति वै वज्री दिशो विद्योतयन्दश ।
अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता हि नः ॥ ०१० ॥

संवर्त उवाच ॥

भयं शक्राद्व्येतु ते राजसिंह ; प्रणोत्स्येऽहं भयमेतत्सुघोरम् ।
संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव ; मा भैस्त्वमस्माद्भव चापि प्रतीतः ॥ ०११ ॥

अहं संस्तम्भयिष्यामि मा भैस्त्वं शक्रतो नृप ।
सर्वेषामेव देवानां क्षपितान्यायुधानि मे ॥ ०१२ ॥

दिशो वज्रं व्रजतां वायुरेतु ; वर्षं भूत्वा निपततु काननेषु ।
आपः प्लवन्त्वन्तरिक्षे वृथा च ; सौदामिनी दृश्यतां मा बिभस्त्वम् ॥ ०१३ ॥

अथो वह्निस्त्रातु वा सर्वतस्ते ; कामं वर्षं वर्षतु वासवो वा ।
वज्रं तथा स्थापयतां च वायु ;र्महाघोरं प्लवमानं जलौघैः ॥ ०१४ ॥

मरुत्त उवाच ॥

घोरः शब्दः श्रूयते वै महास्वनो ; वज्रस्यैष सहितो मारुतेन ।
आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहु ;र्न मे स्वास्थ्यं जायते चाद्य विप्र ॥ ०१५ ॥

संवर्त उवाच ॥

वज्रादुग्राद्व्येतु भयं तवाद्य ; वातो भूत्वा हन्मि नरेन्द्र वज्रम् ।
भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व ; कं ते कामं तपसा साधयामि ॥ ०१६ ॥

मरुत्त उवाच ॥

इन्द्रः साक्षात्सहसाभ्येतु विप्र ; हविर्यज्ञे प्रतिगृह्णातु चैव ।
स्वं स्वं धिष्ण्यं चैव जुषन्तु देवाः ; सुतं सोमं प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ ०१७ ॥

संवर्त उवाच ॥

अयमिन्द्रो हरिभिरायाति राज ;न्देवैः सर्वैः सहितः सोमपीथी ।
मन्त्राहूतो यज्ञमिमं मयाद्य ; पश्यस्वैनं मन्त्रविस्रस्तकायम् ॥ ०१८ ॥

व्यास उवाच ॥

ततो देवैः सहितो देवराजो ; रथे युक्त्वा तान्हरीन्वाजिमुख्यान् ।
आयाद्यज्ञमधि राज्ञः पिपासु ;राविक्षितस्याप्रमेयस्य सोमम् ॥ ०१९ ॥

तमायान्तं सहितं देवसंघैः ; प्रत्युद्ययौ सपुरोधा मरुत्तः ।
चक्रे पूजां देवराजाय चाग्र्यां ; यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ ०२० ॥

संवर्त उवाच ॥

स्वागतं ते पुरुहूतेह विद्व ;न्यज्ञोऽद्यायं संनिहिते त्वयीन्द्र ।
शोशुभ्यते बलवृत्रघ्न भूयः ; पिबस्व सोमं सुतमुद्यतं मया ॥ ०२१ ॥

मरुत्त उवाच ॥

शिवेन मां पश्य नमश्च तेऽस्तु ; प्राप्तो यज्ञः सफलं जीवितं मे ।
अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र ; बृहस्पतेरवरो जन्मना यः ॥ ०२२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

जानामि ते गुरुमेनं तपोधनं ; बृहस्पतेरनुजं तिग्मतेजसम् ।
यस्याह्वानादागतोऽहं नरेन्द्र ; प्रीतिर्मेऽद्य त्वयि मनुः प्रनष्टः ॥ ०२३ ॥

संवर्त उवाच ॥

यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज ; तस्मात्स्वयं शाधि यज्ञे विधानम् ।
स्वयं सर्वान्कुरु मार्गान्सुरेन्द्र ; जानात्वयं सर्वलोकश्च देव ॥ ०२४ ॥

व्यास उवाच ॥

एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः ; समादिदेश स्वयमेव देवान् ।
सभाः क्रियन्तामावसथाश्च मुख्याः ; सहस्रशश्चित्रभौमाः समृद्धाः ॥ ०२५ ॥

क्लृप्तस्थूणाः कुरुतारोहणानि ; गन्धर्वाणामप्सरसां च शीघ्रम् ।
येषु नृत्येरन्नप्सरसः सहस्रशः ; स्वर्गोद्देशः क्रियतां यज्ञवाटः ॥ ०२६ ॥

इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता ; दिवौकसः शक्रवाक्यान्नरेन्द्र ।
ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः ; प्रीतो राजन्पूजयानो मरुत्तम् ॥ ०२७ ॥

एष त्वयाहमिह राजन्समेत्य ; ये चाप्यन्ये तव पूर्वे नरेन्द्राः ।
सर्वाश्चान्या देवताः प्रीयमाणा ; हविस्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ ०२८ ॥

आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां ; वैश्वदेवं बहुरूपं विराजन् ।
नीलं चोक्षाणं मेध्यमभ्यालभन्तां ; चलच्छिश्नं मत्प्रदिष्टं द्विजेन्द्राः ॥ ०२९ ॥

ततो यज्ञो ववृधे तस्य राज्ञो ; यत्र देवाः स्वयमन्नानि जह्रुः ।
यस्मिञ्शक्रो ब्राह्मणैः पूज्यमानः ; सदस्योऽभूद्धरिमान्देवराजः ॥ ०३० ॥

ततः संवर्तश्चित्यगतो महात्मा ; यथा वह्निः प्रज्वलितो द्वितीयः ।
हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसंघा ;ञ्जुहावाग्नौ मन्त्रवत्सुप्रतीतः ॥ ०३१ ॥

ततः पीत्वा बलभित्सोममग्र्यं ; ये चाप्यन्ये सोमपा वै दिवौकसः ।
सर्वेऽनुज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन ; यथाजोषं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ०३२ ॥

ततो राजा जातरूपस्य राशी ;न्पदे पदे कारयामास हृष्टः ।
द्विजातिभ्यो विसृजन्भूरि वित्तं ; रराज वित्तेश इवारिहन्ता ॥ ०३३ ॥

ततो वित्तं विविधं संनिधाय ; यथोत्साहं कारयित्वा च कोशम् ।
अनुज्ञातो गुरुणा संनिवृत्य ; शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ०३४ ॥

एवङ्गुणः संबभूवेह राजा ; यस्य क्रतौ तत्सुवर्णं प्रभूतम् ।
तत्त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं ; यजस्व देवांस्तर्पयानो विधानैः ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूपः ; श्रुत्वा वाक्यं सत्यवत्याः सुतस्य ।

मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं; ततोऽमात्यैर्मन्त्रयामास भूयः ॥ ०३६ ॥

वासुदेववाक्यम्

अध्याय ०११

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ ००१ ॥

तं नृपं दीनमनसं निहतज्ञातिबान्धवम् ।
उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव पावकम् ॥ ००२ ॥

निर्विण्णमनसं पार्थं ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्वहः ।
आश्वासयन्धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ००३ ॥

वासुदेव उवाच ॥

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
एतावाञ्ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ००४ ॥

नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ००५ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
इन्द्रस्य सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्तत ॥ ००६ ॥

वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा किल नराधिप ।
दृष्ट्वा स पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये हृते ॥ ००७ ॥

धराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत ॥ ००७ ॥

शतक्रतुश्चुकोपाथ गन्धस्य विषये हृते ।
वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो वज्रं घोरमवासृजत् ॥ ००८ ॥

स वध्यमानो वज्रेण पृथिव्यां भूरितेजसा ।
विवेश सहसैवापो जग्राह विषयं ततः ॥ ००९ ॥

व्याप्तास्वथाप्सु वृत्रेण रसे च विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तासु वज्रमवासृजत् ॥ ०१० ॥

स वध्यमानो वज्रेण सलिले भूरितेजसा ।
विवेश सहसा ज्योतिर्जग्राह विषयं ततः ॥ ०११ ॥

व्याप्ते ज्योतिषि वृत्रेण रूपेऽथ विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ ०१२ ॥

स वध्यमानो वज्रेण सुभृशं भूरितेजसा ।
विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयं ततः ॥ ०१३ ॥

व्याप्ते वायौ तु वृत्रेण स्पर्शेऽथ विषये हृते ।
शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ ०१४ ॥

स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयं ततः ॥ ०१५ ॥

आकाशे वृत्रभूते च शब्दे च विषये हृते ।

शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् ॥ ०१६ ॥

स वध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ।
विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयं ततः ॥ ०१७ ॥

तस्य वृत्रगृहीतस्य मोहः समभवन्महान् ।
रथंतरेण तं तात वसिष्ठः प्रत्यबोधयत् ॥ ०१८ ॥

ततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ ।
शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणेतीह नः श्रुतम् ॥ ०१९ ॥

इदं धर्मरहस्यं च शक्रेणोक्तं महर्षिषु ।
ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध नराधिप ॥ ०२० ॥

अध्याय ०१२

वासुदेव उवाच ॥

द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ००१ ॥

शरीरे जायते व्याधिः शारीरो नात्र संशयः ।
मानसो जायते व्याधिर्मनस्येवेति निश्चयः ॥ ००२ ॥

शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजञ्शरीरजाः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ००३ ॥

उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं च बाध्यते ॥ ००३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयस्त्वात्मगुणाः स्मृताः ।
तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ००४ ॥

तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ॥ ००४ ॥

हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ००५ ॥

कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ००५ ॥

स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य वा ।
स्मर्तुमिच्छसि कौन्तेय दिष्टं हि बलवत्तरम् ॥ ००६ ॥

अथ वा ते स्वभावोऽयं येन पार्थावकृष्यसे ।
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ॥ ००७ ॥

मिषतां पाण्डवेयानां न तत्संस्मर्तुमिच्छसि ॥ ००७ ॥

प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च विवासनम् ।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ००८ ॥

जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेन चाहवः ।
सैन्धवाच्च परिक्लेशो न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ००९ ॥

पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधः ।
याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्मर्तुमिच्छसि ॥ ०१० ॥

यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम ।
मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ ०११ ॥

तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

परमव्यक्तरूपस्य परं मुक्त्वा स्वकर्मभिः ।
यत्र नैव शरैः कार्यं न भृत्यैर्न च बन्धुभिः ॥ ०१२ ॥

आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि ।
एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ०१३ ॥

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ ०१४ ॥

अध्याय ०१३

वासुदेव उवाच ॥

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ ००१ ॥

बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेषु च गृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं चैव द्विषतामस्तु तत्तथा ॥ ००२ ॥

द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति द्व्यक्षरो मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ००३ ॥

ब्रह्म मृत्युश्च तौ राजन्नात्मन्येव व्यवस्थितौ ।

अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ००४ ॥

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
भित्त्वा शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ००५ ॥

लब्ध्वापि पृथिवीं सर्वां सहस्थावरजङ्गमाम् ।
ममत्वं यस्य नैव स्यात्किं तया स करिष्यति ॥ ००६ ॥

अथ वा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ००७ ॥

बाह्यान्तराणां शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत ।
यन्न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स महाभयात् ॥ ००८ ॥

कामात्मानं न प्रशंसन्ति लोके ; न चाकामात्काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।
दानं हि वेदाध्ययनं तपश्च ; कामेन कर्माणि च वैदिकानि ॥ ००९ ॥

व्रतं यज्ञान्नियमान्ध्यानयोगा ;न्कामेन यो नारभते विदित्वा ।
यद्यद्ध्ययं कामयते स धर्मो ; न यो धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ ०१० ॥

अत्र गाथाः कामगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
शृणु सङ्कीर्त्यमानास्ता निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ०११ ॥

नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं भूतेन केनचित् ।
यो मां प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ॥ ०१२ ॥

तस्य तस्मिन्प्रहरणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ ०१२ ॥

यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
जङ्गमेष्विव कर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ ०१३ ॥

यो मां प्रयतते हन्तुं वेदैर्वेदान्तसाधनैः ।
स्थावरेष्विव शान्तात्मा तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ ०१४ ॥

यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः ।
भावो भवामि तस्याहं स च मां नावबुध्यते ॥ ०१५ ॥

यो मां प्रयतते हन्तुं तपसा संशितव्रतः ।
ततस्तपसि तस्याथ पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् ॥ ०१६ ॥

यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्थाय पण्डितः ।
तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च ॥ ०१७ ॥

अवध्यः सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ ०१७ ॥

तस्मात्त्वमपि तं कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भविष्यति ॥ ०१८ ॥

यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ ०१९ ॥

मा ते व्यथास्तु निहतान्बन्धून्वीक्ष्य पुनः पुनः ।
न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ ०२० ॥

स त्वमिष्ट्वा महायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
लोके कीर्तिं परां प्राप्य गतिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ ०२१ ॥

हास्तिनापुरप्रवेशः

अध्याय ०१४

वैशंपायन उवाच ॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
समाश्वस्यत राजर्षिर्हतबन्धुर्युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन कृष्णेन देवस्थानेन चाभिभूः ॥ ००२ ॥

नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिवः ।
कृष्णया सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ००३ ॥

अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टिभिः ।
व्यजहाच्छोकजं दुःखं संतापं चैव मानसम् ॥ ००४ ॥

अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च युधिष्ठिरः ।
कृत्वाथ प्रेतकार्याणि बन्धूनां स पुनर्नृपः ॥ ००५ ॥

अन्वशासत धर्मात्मा पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ००५ ॥

प्रशान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानब्रवीन्नृपः ॥ ००६ ॥

आश्वासितोऽहं प्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः ।
न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्व्यलीकमिह विद्यते ॥ ००७ ॥

अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।
पुरस्कृत्येह भवतः समानेष्यामहे मखम् ॥ ००८ ॥

हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।
बह्वाश्चर्यो हि देशः स श्रूयते द्विजसत्तम ॥ ००९ ॥

तथा भगवता चित्रं कल्याणं बहु भाषितम् ।
देवर्षिणा नारदेन देवस्थानेन चैव ह ॥ ०१० ॥

नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान्गुरून् ।
लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ०११ ॥

एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सर्व एव महर्षयः ।
अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तथोभौ कृष्णफल्गुनौ ॥ ०१२ ॥

पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ॥ ०१२ ॥

ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ।
एवं नातिमहान्कालः स तेषामभ्यवर्तत ॥ ०१३ ॥

कुर्वतां शौचकर्माणि भीष्मस्य निधने तदा ।
महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ ०१४ ॥

भीष्मकर्णपुरोगाणां कुरूणां कुरुनन्दन ।
सहितो धृतराष्ट्रेण प्रददावौर्ध्वदैहिकम् ॥ ०१५ ॥

ततो दत्त्वा बहु धनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्षभः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाह्वयम् ॥ ०१६ ॥

स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ०१७ ॥

इन्द्रप्रस्थे कृष्णार्जुनयोः सभाविहारः

अध्याय ०१५

जनमेजय उवाच ॥

विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च द्विजोत्तम ।
राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रशान्ते च विशां पते ।
राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ००२ ॥

विजह्राते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वराविव ।
तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतानां च सानुषु ॥ ००३ ॥

शैलेषु रमणीयेषु पल्वलेषु नदीषु च ।
चङ्क्रम्यमाणौ संहृष्टावश्विनाविव नन्दने ॥ ००४ ॥

इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमाते कृष्णपाण्डवौ ।
प्रविश्य तां सभां रम्यां विजह्राते च भारत ॥ ००५ ॥

तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्लेशांश्च पार्थिव ।
कथायोगे कथायोगे कथयामासतुस्तदा ॥ ००६ ॥

ऋषीणां देवतानां च वंशांस्तावाहतुस्तदा ।
प्रीयमाणौ महात्मानौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ ००७ ॥

मधुरास्तु कथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्चयाः ।
निश्चयज्ञः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ००८ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तं ज्ञातीनां च सहस्रशः ।
कथाभिः शमयामास पार्थं शौरिर्जनार्दनः ॥ ००९ ॥

स तमाश्वास्य विधिवद्विधानज्ञो महातपाः ।
अपहृत्यात्मनो भारं विशश्रामेव सात्वतः ॥ ०१० ॥

ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा हेतुयुक्तमिदं वचः ॥ ०११ ॥

विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन्परंतप ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ ०१२ ॥

असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनप्रभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ ०१३ ॥

धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
धर्मेण निहतः संख्ये स च राजा सुयोधनः ॥ ०१४ ॥

अधर्मरुचयो लुब्धाः सदा चाप्रियवादिनः ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सानुबन्धा निपातिताः ॥ ०१५ ॥

प्रशान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरूद्वह ॥ ०१६ ॥

रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्शन ॥ ०१७ ॥

यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र परा मम ॥ ०१८ ॥

तथैव स्वर्गकल्पेषु सभोद्देशेषु भारत ।
रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य त्वयानघ ॥ ०१९ ॥

कालो महांस्त्वतीतो मे शूरपुत्रमपश्यतः ।
बलदेवं च कौरव्य तथान्यान्वृष्णिपुङ्गवान् ॥ ०२० ॥

सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ ०२१ ॥

उक्तो बहुविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
स ह भीष्मेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ ०२२ ॥

शिष्टो युधिष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पाण्डवः ।
तेन तच्च वचः सम्यग्गृहीतं सुमहात्मना ॥ ०२३ ॥

धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्यवादिनि ।
सत्यं धर्मो मतिश्चाग्र्या स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ ०२४ ॥

तद्गत्वा तं महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन ।
अस्मद्गमनसंयुक्तं वचो ब्रूहि जनाधिपम् ॥ ०२५ ॥

न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ०२६ ॥

सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया ।
ब्रवीमि सत्यं कौरव्य न मिथ्यैतत्कथञ्चन ॥ ०२७ ॥

प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ।

धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ ०२८ ॥

पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
स्थिता समुद्रवसना सशैलवनकानना ॥ ०२९ ॥

चिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ॥ ०२९ ॥

धर्मेण राजा धर्मज्ञः पातु सर्वां वसुंधराम् ।
उपास्यमानो बहुभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः ॥ ०३० ॥

स्तूयमानश्च सततं बन्दिभिर्भरतर्षभ ॥ ०३० ॥

तन्मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ०३१ ॥

इदं शरीरं वसु यच्च मे गृहे ; निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे ।
प्रियश्च मान्यश्च हि मे युधिष्ठिरः ; सदा कुरूणामधिपो महामतिः ॥ ०३२ ॥

प्रयोजनं चापि निवासकारणे ; न विद्यते मे त्वदृते महाभुज ।
स्थिता हि पृथ्वी तव पार्थ शासने ; गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य ह ॥ ०३३ ॥

इतीदमुक्तं स तदा महात्मना ; जनार्दनेनामितविक्रमोऽर्जुनः ।
तथेति कृच्छ्रादिव वाचमीरय ;ञ्जनार्दनं संप्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ०३४ ॥

अनुगीता

अध्याय ०१६

जनमेजय उवाच ॥

सभायां वसतोस्तस्यां निहत्यारीन्महात्मनोः ।
केशवार्जुनयोः का नु कथा समभवद्द्विज ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

कृष्णेन सहितः पार्थः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।
तस्यां सभायां रम्यायां विजहार मुदा युतः ॥ ००२ ॥

ततः कञ्चित्सभोद्देशं स्वर्गोद्देशसमं नृप ।
यदृच्छया तौ मुदितौ जग्मतुः स्वजनावृतौ ॥ ००३ ॥

ततः प्रतीतः कृष्णेन सहितः पाण्डवोऽर्जुनः ।
निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००४ ॥

विदितं ते महाबाहो सङ्ग्रामे समुपस्थिते ।
माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ००५ ॥

यत्तु तद्भवता प्रोक्तं तदा केशव सौहृदात् ।
तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे नष्टचेतसः ॥ ००६ ॥

मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः प्रभो ।
भवांश्च द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ॥ ००७ ॥

एवमुक्तस्ततः कृष्णः फल्गुनं प्रत्यभाषत ।
परिष्वज्य महातेजा वचनं वदतां वरः ॥ ००८ ॥

श्रावितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ।
धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥ ००९ ॥

अबुद्ध्या यन्न गृह्णीथास्तन्मे सुमहदप्रियम् ।
नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव ॥ ०१० ॥

स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ।
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥ ०११ ॥

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
इतिहासं तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ ०१२ ॥

यथा तां बुद्धिमास्थाय गतिमग्र्यां गमिष्यसि ।
शृणु धर्मभृतां श्रेष्ठ गदतः सर्वमेव मे ॥ ०१३ ॥

आगच्छद्ब्राह्मणः कश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ।
ब्रह्मलोकाच्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ ०१४ ॥

अस्माभिः परिपृष्टश्च यदाह भरतर्षभ ।
दिव्येन विधिना पार्थ तच्छृणुष्वाविचारयन् ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्ण यन्मानुपृच्छसि ।
भूतानामनुकम्पार्थं यन्मोहच्छेदनं प्रभो ॥ ०१६ ॥

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधुसूदन ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा गदतो मम माधव ॥ ०१७ ॥

कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।

आससाद द्विजं कञ्चिद्धर्माणामागतागमम् ॥ ०१८ ॥

गतागते सुबहुशो ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातारं सुखदुःखयोः ॥ ०१९ ॥

जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पुण्यपापयोः ।
द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ ०२० ॥

चरन्तं मुक्तवत्सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या क्रममाणं च सर्वशः ॥ ०२१ ॥

अन्तर्धानगतिज्ञं च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ।
तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह ॥ ०२२ ॥

संभाषमाणमेकान्ते समासीनं च तैः सह ।
यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं यथा ॥ ०२३ ॥

तं समासाद्य मेधावी स तदा द्विजसत्तमः ।
चरणौ धर्मकामो वै तपस्वी सुसमाहितः ॥ ०२४ ॥

प्रतिपेदे यथान्यायं भक्त्या परमया युतः ॥ ०२४ ॥

विस्मितश्चाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजोत्तमम् ।
परिचारेण महता गुरुं वैद्यमतोषयत् ॥ ०२५ ॥

प्रीतात्मा चोपपन्नश्च श्रुतचारित्रसंयुतः ।
भावेन तोषयच्चैनं गुरुवृत्त्या परंतपः ॥ ०२६ ॥

तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नोऽथाब्रवीद्गुरुः ।
सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु तन्मे जनार्दन ॥ ०२७ ॥

विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैश्च केवलैः ।
गच्छन्तीह गतिं मर्त्या देवलोकेऽपि च स्थितिम् ॥ ०२८ ॥

न क्वचित्सुखमत्यन्तं न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ।
स्थानाच्च महतो भ्रंशो दुःखलब्धात्पुनः पुनः ॥ ०२९ ॥

अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे पापसेवनात् ।
काममन्युपरीतेन तृष्णया मोहितेन च ॥ ०३० ॥

पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः ।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ०३१ ॥

मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च पृथग्विधाः ।
सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानघ ॥ ०३२ ॥

प्रियैर्विवासो बहुशः संवासश्चाप्रियैः सह ।
धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ॥ ०३३ ॥

अवमानाः सुकष्टाश्च परतः स्वजनात्तथा ।
शारीरा मानसाश्चापि वेदना भृशदारुणाः ॥ ०३४ ॥

प्राप्ता विमाननाश्चोग्रा वधबन्धाश्च दारुणाः ।
पतनं निरये चैव यातनाश्च यमक्षये ॥ ०३५ ॥

जरा रोगाश्च सततं वासनानि च भूरिशः ।
लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि द्वंद्वजानि भृशं मया ॥ ०३६ ॥

ततः कदाचिन्निर्वेदान्निकारान्निकृतेन च ।
लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्तेन भृशं मया ॥ ०३७ ॥

ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ०३७ ॥

नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम् ।
आ सिद्धेरा प्रजासर्गादात्मनो मे गतिः शुभा ॥ ०३८ ॥

उपलब्धा द्विजश्रेष्ठ तथेयं सिद्धिरुत्तमा ।
इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥ ०३९ ॥

ब्रह्मणः पदमव्यग्रं मा ते भूदत्र संशयः ॥ ०३९ ॥

नाहं पुनरिहागन्ता मर्त्यलोकं परंतप ।
प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ०४० ॥

यदीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ।
अभिजाने च तदहं यदर्थं मा त्वमागतः ॥ ०४१ ॥

अचिरात्तु गमिष्यामि येनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ०४१ ॥

भृशं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्रेण विचक्षण ।
परिपृच्छ यावद्भवते भाषेयं यत्तवेप्सितम् ॥ ०४२ ॥

बहु मन्ये च ते बुद्धिं भृशं संपूजयामि च ।
येनाहं भवता बुद्धो मेधावी ह्यसि काश्यप ॥ ०४३ ॥

अध्याय ०१७

वासुदेव उवाच ॥

ततस्तस्योपसङ्गृह्य पादौ प्रश्नान्सुदुर्वचान् ।

पप्रच्छ तांश्च सर्वान्स प्राह धर्मभृतां वरः ॥ ००१ ॥

काश्यप उवाच ॥

कथं शरीरं च्यवते कथं चैवोपपद्यते ।
कथं कष्टाच्च संसारात्संसरन्परिमुच्यते ॥ ००२ ॥

आत्मानं वा कथं युक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति ।
शरीरतश्च निर्मुक्तः कथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ००३ ॥

कथं शुभाशुभे चायं कर्मणी स्वकृते नरः ।
उपभुङ्क्ते क्व वा कर्म विदेहस्योपतिष्ठति ॥ ००४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवं सञ्चोदितः सिद्धः प्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ।
आनुपूर्व्येण वार्ष्णेय यथा तन्मे वचः शृणु ॥ ००५ ॥

सिद्ध उवाच ॥

आयुःकीर्तिकराणीह यानि कर्माणि सेवते ।
शरीरग्रहणेऽन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः ॥ ००६ ॥

आयुःक्षयपरीतात्मा विपरीतानि सेवते ।
बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ००७ ॥

सत्त्वं बलं च कालं चाप्यविदित्वात्मनस्तथा ।
अतिवेलमुपाश्नाति तैर्विरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ००८ ॥

यदायमतिकष्टानि सर्वाण्युपनिषेवते ।
अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदाचन ॥ ००९ ॥

दुष्टान्नं विषमान्नं च सोऽन्योन्येन विरोधि च ।
गुरु वापि समं भुङ्क्ते नातिजीर्णेऽपि वा पुनः ॥ ०१० ॥

व्यायाममतिमात्रं वा व्यवायं चोपसेवते ।
सततं कर्मलोभाद्वा प्राप्तं वेगविधारणम् ॥ ०११ ॥

रसातियुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नं निषेवते ।
अपक्वानागते काले स्वयं दोषान्प्रकोपयन् ॥ ०१२ ॥

स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम् ।
अथ चोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति ॥ ०१३ ॥

तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीराच्च्यवते यथा ।
जीवितं प्रोच्यमानं तद्यथावदुपधारय ॥ ०१४ ॥

ऊष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ।
शरीरमनुपर्यैति सर्वान्प्राणान्रुणद्धि वै ॥ ०१५ ॥

अत्यर्थं बलवानूष्मा शरीरे परिकोपितः ।
भिनत्ति जीवस्थानानि तानि मर्माणि विद्धि च ॥ ०१६ ॥

ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरन् ।
शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ०१७ ॥

वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम ॥ ०१७ ॥

जातीमरणसंविग्नाः सततं सर्वजन्तवः ।
दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ॥ ०१८ ॥

गर्भसङ्क्रमणे चापि मर्मणामतिसर्पणे ।

तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ॥ ०१९ ॥

भिन्नसंधिरथ क्लेदमद्भिः स लभते नरः ।
यथा पञ्चसु भूतेषु संश्रितत्वं निगच्छति ॥ ०२० ॥

शैत्यात्प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ॥ ०२० ॥

यः स पञ्चसु भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः ।
स गच्छत्यूर्ध्वगो वायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा शरीरिणम् ॥ ०२१ ॥

शरीरं च जहात्येव निरुच्छ्वासश्च दृश्यते ।
निरूष्मा स निरुच्छ्वासो निःश्रीको गतचेतनः ॥ ०२२ ॥

ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः ।
स्रोतोभिर्यैर्विजानाति इन्द्रियार्थाञ्शरीरभृत् ॥ ०२३ ॥

तैरेव न विजानाति प्राणमाहारसंभवम् ॥ ०२३ ॥

तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
तेषां यद्यद्भवेद्युक्तं संनिपाते क्वचित्क्वचित् ॥ ०२४ ॥

तत्तन्मर्म विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा ॥ ०२४ ॥

तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः स समुदीरयन् ।
आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै ॥ ०२५ ॥

ततः स चेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन ॥ ०२५ ॥

तमसा संवृतज्ञानः संवृतेष्वथ मर्मसु ।
स जीवो निरधिष्ठानश्चाव्यते मातरिश्वना ॥ ०२६ ॥

ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वस्य दारुणम् ।
निष्क्रामन्कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् ॥ ०२७ ॥

स जीवः प्रच्युतः कायात्कर्मभिः स्वैः समावृतः ।
अङ्कितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्युपपद्यते ॥ ०२८ ॥

ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणैः ॥ ०२९ ॥

यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ।
चक्षुष्मन्तः प्रपश्यन्ति तथा तं ज्ञानचक्षुषः ॥ ०३० ॥

पश्यन्त्येवंविधाः सिद्धा जीवं दिव्येन चक्षुषा ।
च्यवन्तं जायमानं च योनिं चानुप्रवेशितम् ॥ ०३१ ॥

तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ।
कर्मभूमिरियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ०३२ ॥

ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते सर्वदेहिनः ।
इहैवोच्चावचान्भोगान्प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ॥ ०३३ ॥

इहैवाशुभकर्मा तु कर्मभिर्निरयं गतः ।
अवाक्स निरये पापो मानवः पच्यते भृशम् ॥ ०३४ ॥

तस्मात्सुदुर्लभो मोक्ष आत्मा रक्ष्यो भृशं ततः ॥ ०३४ ॥

ऊर्ध्वं तु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
कीर्त्यमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ०३५ ॥

तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयात् ॥ ०३५ ॥

तारारूपाणि सर्वाणि यच्चैतच्चन्द्रमण्डलम् ।
यच्च विभ्राजते लोके स्वभासा सूर्यमण्डलम् ॥ ०३६ ॥

स्थानान्येतानि जानीहि नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ०३६ ॥

कर्मक्षयाच्च ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः ।
तत्रापि च विशेषोऽस्ति दिवि नीचोच्चमध्यमः ॥ ०३७ ॥

न तत्राप्यस्ति संतोषो दृष्ट्वा दीप्ततरां श्रियम् ।
इत्येता गतयः सर्वाः पृथक्त्वे समुदीरिताः ॥ ०३८ ॥

उपपत्तिं तु गर्भस्य वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
यथावत्तां निगदतः शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०१८

ब्राह्मण उवाच ॥

शुभानामशुभानां च नेह नाशोऽस्ति कर्मणाम् ।
प्राप्य प्राप्य तु पच्यन्ते क्षेत्रं क्षेत्रं तथा तथा ॥ ००१ ॥

यथा प्रसूयमानस्तु फली दद्यात्फलं बहु ।
तथा स्याद्विपुलं पुण्यं शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ ००२ ॥

पापं चापि तथैव स्यात्पापेन मनसा कृतम् ।
पुरोधाय मनो हीह कर्मण्यात्मा प्रवर्तते ॥ ००३ ॥

यथा कर्मसमादिष्टं काममन्युसमावृतः ।

नरो गर्भं प्रविशति तच्चापि शृणु चोत्तरम् ॥ ००४ ॥

शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ००५ ॥

सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्च न स क्वचन सज्जते ।
संप्राप्य ब्रह्मणः कायं तस्मात्तद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ००६ ॥

तद्बीजं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ००६ ॥

स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागशः ।
दधाति चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः ॥ ००७ ॥

ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भश्चेतनान्वितः ॥ ००७ ॥

यथा हि लोहनिष्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्वज्जानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥ ००८ ॥

लोहपिण्डं यथा वह्निः प्रविशत्यभितापयन् ।
तथा त्वमपि जानीहि गर्भे जीवोपपादनम् ॥ ००९ ॥

यथा च दीपः शरणं दीप्यमानः प्रकाशयेत् ।
एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतना ॥ ०१० ॥

यद्यच्च कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ ०११ ॥

ततस्तत्क्षीयते चैव पुनश्चान्यत्प्रचीयते ।
यावत्तन्मोक्षयोगस्थं धर्मं नैवावबुध्यते ॥ ०१२ ॥

तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि सुखी भवति येन वै ।

आवर्तमानो जातीषु तथान्योन्यासु सत्तम ॥ ०१३ ॥

दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तव्रतधारणम् ।
दमः प्रशान्तता चैव भूतानां चानुकम्पनम् ॥ ०१४ ॥

संयमश्चानृशंस्यं च परस्वादानवर्जनम् ।
व्यलीकानामकरणं भूतानां यत्र सा भुवि ॥ ०१५ ॥

मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् ।
गुरुपूजा घृणा शौचं नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ ०१६ ॥

प्रवर्तनं शुभानां च तत्सतां वृत्तमुच्यते ।
ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वतीः ॥ ०१७ ॥

एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्र ह्येषा ध्रुवा स्थितिः ।
आचारो धर्ममाचष्टे यस्मिन्सन्तो व्यवस्थिताः ॥ ०१८ ॥

तेषु तद्धर्मनिक्षिप्तं यः स धर्मः सनातनः ।
यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ ०१९ ॥

अतो नियम्यते लोकः प्रमुह्य धर्मवर्त्मसु ।
यस्तु योगी च मुक्तश्च स एतेभ्यो विशिष्यते ॥ ०२० ॥

वर्तमानस्य धर्मेण पुरुषस्य यथा तथा ।
संसारतारणं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ ०२१ ॥

एवं पूर्वकृतं कर्म सर्वो जन्तुर्निषेवते ।
सर्वं तत्कारणं येन निकृतोऽयमिहागतः ॥ ०२२ ॥

शरीरग्रहणं चास्य केन पूर्वं प्रकल्पितम् ।
इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ०२३ ॥

शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वभूतपितामहः ।
त्रैलोक्यमसृजद्ब्रह्मा कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ०२४ ॥

ततः प्रधानमसृजच्चेतना सा शरीरिणाम् ।
यया सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ ०२५ ॥

इह तत्क्षरमित्युक्तं परं त्वमृतमक्षरम् ।
त्रयाणां मिथुनं सर्वमेकैकस्य पृथक्पृथक् ॥ ०२६ ॥

असृजत्सर्वभूतानि पूर्वसृष्टः प्रजापतिः ।
स्थावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ ०२७ ॥

तस्य कालपरीमाणमकरोत्स पितामहः ।
भूतेषु परिवृत्तिं च पुनरावृत्तिमेव च ॥ ०२८ ॥

यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्वजन्मनि ।
यत्प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ०२९ ॥

सुखदुःखे सदा सम्यगनित्ये यः प्रपश्यति ।
कायं चामेध्यसंघातं विनाशं कर्मसंहितम् ॥ ०३० ॥

यच्च किञ्चित्सुखं तच्च सर्वं दुःखमिति स्मरन् ।
संसारसागरं घोरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ०३१ ॥

जातीमरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् ।
चेतनावत्सु चैतन्यं समं भूतेषु पश्यति ॥ ०३२ ॥

निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं पदम् ।
तस्योपदेशं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ०३३ ॥

शाश्वतस्याव्ययस्याथ पदस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
प्रोच्यमानं मया विप्र निबोधेदमशेषतः ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०१९

ब्राह्मण उवाच ॥

यः स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ।
पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स निरारम्भको भवेत् ॥ ००१ ॥

सर्वमित्रः सर्वसहः समरक्तो जितेन्द्रियः ।
व्यपेतभयमन्युश्च कामहा मुच्यते नरः ॥ ००२ ॥

आत्मवत्सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।
अमानी निरभीमानः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ००३ ॥

जीवितं मरणं चोभे सुखदुःखे तथैव च ।
लाभालाभे प्रियद्वेष्ये यः समः स च मुच्यते ॥ ००४ ॥

न कस्यचित्स्पृहयते नावजानाति किञ्चन ।
निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ००५ ॥

अनमित्रोऽथ निर्बन्धुरनपत्यश्च यः क्वचित् ।
त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराकाङ्क्षी स मुच्यते ॥ ००६ ॥

नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः ।
धातुक्षयप्रशान्तात्मा निर्द्वंद्वः स विमुच्यते ॥ ००७ ॥

अकर्मा चाविकाङ्क्षश्च पश्यञ्जगदशाश्वतम् ।
अस्वस्थमवशं नित्यं जन्मसंसारमोहितम् ॥ ००८ ॥

वैराग्यबुद्धिः सततं तापदोषव्यपेक्षकः ।
आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स करोत्यचिरादिव ॥ ००९ ॥

अगन्धरसमस्पर्शमशब्दमपरिग्रहम् ।
अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ॥ ०१० ॥

पञ्चभूतगुणैर्हीनममूर्तिमदलेपकम् ।
अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ०११ ॥

विहाय सर्वसङ्कल्पान्बुद्ध्या शारीरमानसान् ।
शनैर्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ ०१२ ॥

विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्म सनातनम् ।
परमाप्नोति संशान्तमचलं दिव्यमक्षरम् ॥ ०१३ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा सिद्धमात्मानं लोके पश्यन्ति योगिनः ॥ ०१४ ॥

तस्योपदेशं पश्यामि यथावत्तन्निबोध मे ।
यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ०१५ ॥

इन्द्रियाणि तु संहृत्य मन आत्मनि धारयेत् ।
तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं ततो योक्तुमुपक्रमेत् ॥ ०१६ ॥

तपस्वी त्यक्तसङ्कल्पो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ०१७ ॥

स चेच्छक्नोत्ययं साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि ।
तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ०१८ ॥

संयतः सततं युक्त आत्मवान्विजितेन्द्रियः ।
तथायमात्मनात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ ०१९ ॥

यथा हि पुरुषः स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति ।
तथारूपमिवात्मानं साधु युक्तः प्रपश्यति ॥ ०२० ॥

इषीकां वा यथा मुञ्जात्कश्चिन्निर्हृत्य दर्शयेत् ।
योगी निष्कृष्टमात्मानं तथा संपश्यते तनौ ॥ ०२१ ॥

मुञ्जं शरीरं तस्याहुरिषीकामात्मनि श्रिताम् ।
एतन्निदर्शनं प्रोक्तं योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ ०२२ ॥

यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्पश्यति देहभृत् ।
तदास्य नेशते कश्चित्त्रैलोक्यस्यापि यः प्रभुः ॥ ०२३ ॥

अन्योन्याश्चैव तनवो यथेष्टं प्रतिपद्यते ।
विनिवृत्य जरामृत्यू न हृष्यति न शोचति ॥ ०२४ ॥

देवानामपि देवत्वं युक्तः कारयते वशी ।
ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमशाश्वतम् ॥ ०२५ ॥

विनश्यत्स्वपि लोकेषु न भयं तस्य जायते ।
क्लिश्यमानेषु भूतेषु न स क्लिश्यति केनचित् ॥ ०२६ ॥

दुःखशोकमयैर्घोरैः सङ्गस्नेहसमुद्भवैः ।
न विचाल्येत युक्तात्मा निःस्पृहः शान्तमानसः ॥ ०२७ ॥

नैनं शस्त्राणि विध्यन्ते न मृत्युश्चास्य विद्यते ।

नातः सुखतरं किञ्चिल्लोके क्वचन विद्यते ॥ ०२८ ॥

सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्मन्येव प्रपश्यति ।
तदैव न स्पृहयते साक्षादपि शतक्रतोः ॥ ०२९ ॥

निर्वेदस्तु न गन्तव्यो युञ्जानेन कथञ्चन ।
योगमेकान्तशीलस्तु यथा युञ्जीत तच्छृणु ॥ ०३० ॥

दृष्टपूर्वां दिशं चिन्त्य यस्मिन्संनिवसेत्पुरे ।
पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनश्चार्यं न बाह्यतः ॥ ०३१ ॥

पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन्यस्मिन्नावसथे वसेत् ।
तस्मिन्नावसथे धार्यं सबाह्याभ्यन्तरं मनः ॥ ०३२ ॥

प्रचिन्त्यावसथं कृत्स्नं यस्मिन्कायेऽवतिष्ठते ।
तस्मिन्काये मनश्चार्यं न कथञ्चन बाह्यतः ॥ ०३३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं निर्घोषे निर्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेकाग्रः परिचिन्तयेत् ॥ ०३४ ॥

दन्तांस्तालु च जिह्वां च गलं ग्रीवां तथैव च ।
हृदयं चिन्तयेच्चापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ०३५ ॥

इत्युक्तः स मया शिष्यो मेधावी मधुसूदन ।
पप्रच्छ पुनरेवेमं मोक्षधर्मं सुदुर्वचम् ॥ ०३६ ॥

भुक्तं भुक्तं कथमिदमन्नं कोष्ठे विपच्यते ।
कथं रसत्वं व्रजति शोणितं जायते कथम् ॥ ०३७ ॥

तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च पोषति ॥ ०३७ ॥

कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ।
वर्धन्ते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् ॥ ०३८ ॥

निरोजसां निष्क्रमणं मलानां च पृथक्पृथक् ॥ ०३८ ॥

कुतो वायं प्रश्वसिति उच्छ्वसित्यपि वा पुनः ।
कं च देशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मायमात्मनि ॥ ०३९ ॥

जीवः कायं वहति चेच्चेष्टयानः कलेवरम् ।
किंवर्णं कीदृशं चैव निवेशयति वै मनः ॥ ०४० ॥

याथातथ्येन भगवन्वक्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ०४० ॥

इति संपरिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ।
प्रत्यब्रुवं महाबाहो यथाश्रुतमरिंदम ॥ ०४१ ॥

यथा स्वकोष्ठे प्रक्षिप्य कोष्ठं भाण्डमना भवेत् ।
तथा स्वकाये प्रक्षिप्य मनो द्वारैरनिश्चलैः ॥ ०४२ ॥

आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ०४२ ॥

एवं सततमुद्युक्तः प्रीतात्मा नचिरादिव ।
आसादयति तद्ब्रह्म यद्दृष्ट्वा स्यात्प्रधानवित् ॥ ०४३ ॥

न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसैव प्रदीपेन महानात्मनि दृश्यते ॥ ०४४ ॥

सर्वतःपाणिपादं तं सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्संप्रपश्यति ॥ ०४५ ॥

स तदुत्सृज्य देहं स्वं धारयन्ब्रह्म केवलम् ।

आत्मानमालोकयति मनसा प्रहसन्निव ॥ ०४६ ॥

इदं सर्वरहस्यं ते मयोक्तं द्विजसत्तम ।
आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ शिष्य यथासुखम् ॥ ०४७ ॥

इत्युक्तः स तदा कृष्ण मया शिष्यो महातपाः ।
अगच्छत यथाकामं ब्राह्मणश्छिन्नसंशयः ॥ ०४८ ॥

वासुदेव उवाच ॥

इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थ द्विजपुङ्गवः ।
मोक्षधर्माश्रितः सम्यक्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०४९ ॥

कच्चिदेतत्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा ।
तदापि हि रथस्थस्त्वं श्रुतवानेतदेव हि ॥ ०५० ॥

नैतत्पार्थ सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणेति मे मतिः ।
नरेणाकृतसञ्ज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ०५१ ॥

सुरहस्यमिदं प्रोक्तं देवानां भरतर्षभ ।
कच्चिन्नेदं श्रुतं पार्थ मर्त्येनान्येन केनचित् ॥ ०५२ ॥

न ह्येतच्छ्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
नैतदद्य सुविज्ञेयं व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ०५३ ॥

क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यै रूपनिवर्तनम् ॥ ०५४ ॥

परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
यत्रामृतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा दुःखं सदा सुखी ॥ ०५५ ॥

एवं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ०५६ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पार्थ क्षत्रिया वा बहुश्रुताः ।
स्वधर्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ०५७ ॥

हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्य साधने ।
सिद्धेः फलं च मोक्षश्च दुःखस्य च विनिर्णयः ॥ ०५८ ॥

अतः परं सुखं त्वन्यत्किं नु स्याद्भरतर्षभ ॥ ०५८ ॥

श्रुतवाञ्श्रद्दधानश्च पराक्रान्तश्च पाण्डव ।
यः परित्यजते मर्त्यो लोकतन्त्रमसारवत् ॥ ०५९ ॥

एतैरुपायैः स क्षिप्रं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ०५९ ॥

एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किञ्चन ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ०६० ॥

अध्याय ०२०

वासुदेव उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
दंपत्योः पार्थ संवादमभयं नाम नामतः ॥ ००१ ॥

ब्राह्मणी ब्राह्मणं कञ्चिज्ज्ञानविज्ञानपारगम् ।

दृष्ट्वा विविक्त आसीनं भार्या भर्तारमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

कं नु लोकं गमिष्यामि त्वामहं पतिमाश्रिता ।
न्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ००३ ॥

भार्याः पतिकृता.ण्ल्लोकानाप्नुवन्तीति नः श्रुतम् ।
त्वामहं पतिमासाद्य कां गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ००४ ॥

एवमुक्तः स शान्तात्मा तामुवाच हसन्निव ।
सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ००५ ॥

ग्राह्यं दृश्यं च श्राव्यं च यदिदं कर्म विद्यते ।
एतदेव व्यवस्यन्ति कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ००६ ॥

मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञानवर्जिताः ।
नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्मौर्तमित्युपलभ्यते ॥ ००७ ॥

कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
जन्मादिमूर्तिभेदानां कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ००८ ॥

रक्षोभिर्वध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु कर्मसु ।
आत्मस्थमात्मना तेन दृष्टमायतनं मया ॥ ००९ ॥

यत्र तद्ब्रह्म निर्द्वंद्वं यत्र सोमः सहाग्निना ।
व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूतानि धारयन् ॥ ०१० ॥

यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षरमुपासते ।
विद्वांसः सुव्रता यत्र शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ०११ ॥

घ्राणेन न तदाघ्रेयं न तदाद्यं च जिह्वया ।
स्पर्शेन च न तत्स्पृश्यं मनसा त्वेव गम्यते ॥ ०१२ ॥

चक्षुषा न विषह्यं च यत्किञ्चिच्छ्रवणात्परम् ।
अगन्धमरसस्पर्शमरूपाशब्दमव्ययम् ॥ ०१३ ॥

यतः प्रवर्तते तन्त्रं यत्र च प्रतितिष्ठति ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानश्चोदान एव च ॥ ०१४ ॥

तत एव प्रवर्तन्ते तमेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतुः ॥ ०१५ ॥

तस्मिन्सुप्ते प्रलीयेते समानो व्यान एव च ।
अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो व्याप्य तिष्ठति ॥ ०१६ ॥

तस्माच्छयानं पुरुषं प्राणापानौ न मुञ्चतः ॥ ०१६ ॥

प्राणानायम्यते येन तमुदानं प्रचक्षते ।
तस्मात्तपो व्यवस्यन्ति तद्भवं ब्रह्मवादिनः ॥ ०१७ ॥

तेषामन्योन्यभक्षाणां सर्वेषां देहचारिणाम् ।
अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा विहितोऽन्तरा ॥ ०१८ ॥

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्क श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैता जिह्वा वैश्वानरार्चिषः ॥ ०१९ ॥

घ्रेयं पेयं च दृश्यं च स्पृश्यं श्रव्यं तथैव च ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मम ॥ ०२० ॥

घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः ॥ ०२१ ॥

घ्रेये पेये च दृश्ये च स्पृश्ये श्रव्ये तथैव च ।

हवींष्यग्निषु होतारः सप्तधा सप्त सप्तसु ॥ ०२२ ॥

सम्यक्प्रक्षिप्य विद्वांसो जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ ०२२ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते योनिरित्येव शब्दिताः ॥ ०२३ ॥

हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं मुखम् ।
अन्तर्वासमुषित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु ॥ ०२४ ॥

तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रलये भूतभावने ॥ ०२४ ॥

ततः सञ्जायते गन्धस्ततः सञ्जायते रसः ।
ततः सञ्जायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ ०२५ ॥

ततः सञ्जायते शब्दः संशयस्तत्र जायते ।
ततः सञ्जायते निष्ठा जन्मैतत्सप्तधा विदुः ॥ ०२६ ॥

अनेनैव प्रकारेण प्रगृहीतं पुरातनैः ।
पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्तेऽभिपूर्यन्ति तेजसा ॥ ०२७ ॥

अध्याय ०२१

ब्राह्मण उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबोध दशहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ ००१ ॥

सर्वमेवात्र विज्ञेयं चित्तं ज्ञानमवेक्षते ।
रेतः शरीरभृत्काये विज्ञाता तु शरीरभृत् ॥ ००२ ॥

शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यः प्रणीयते ।
ततश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्सङ्क्षिप्यते हविः ॥ ००३ ॥

ततो वाचस्पतिर्जज्ञे समानः पर्यवेक्षते ।
रूपं भवति वै व्यक्तं तदनुद्रवते मनः ॥ ००४ ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

कस्माद्वागभवत्पूर्वं कस्मात्पश्चान्मनोऽभवत् ।
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ ००५ ॥

केन विज्ञानयोगेन मतिश्चित्तं समास्थिता ।
समुन्नीता नाध्यगच्छत्को वैनां प्रतिषेधति ॥ ००६ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

तामपानः पतिर्भूत्वा तस्मात्प्रेष्यत्यपानताम् ।
तां मतिं मनसः प्राहुर्मनस्तस्मादवेक्षते ॥ ००७ ॥

प्रश्नं तु वाङ्मनसोर्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि ।
तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव समाह्वयम् ॥ ००८ ॥

उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो ॥ ००९ ॥

मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् ।
अहं वै कामधुक्तुभ्यमिति तं प्राह वागथ ॥ ०१० ॥

स्थावरं जङ्गमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम ।
स्थावरं मत्सकाशे वै जङ्गमं विषये तव ॥ ०११ ॥

यस्तु ते विषयं गच्छेन्मन्त्रो वर्णः स्वरोऽपि वा ।
तन्मनो जङ्गमं नाम तस्मादसि गरीयसी ॥ ०१२ ॥

यस्मादसि च मा वोचः स्वयमभ्येत्य शोभने ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वक्ष्यसि सरस्वति ॥ ०१३ ॥

प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति ।
प्रेर्यमाणा महाभागे विना प्राणमपानती ॥ ०१४ ॥

प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीद भगवन्निति ॥ ०१४ ॥

ततः प्राणः प्रादुरभूद्वाचमाप्याययन्पुनः ।
तस्मादुच्छ्वासमासाद्य न वाग्वदति कर्हिचित् ॥ ०१५ ॥

घोषिणी जातनिर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते ।
तयोरपि च घोषिण्योर्निर्घोषैव गरीयसी ॥ ०१६ ॥

गौरिव प्रस्रवत्येषा रसमुत्तमशालिनी ।
सततं स्यन्दते ह्येषा शाश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ ०१७ ॥

दिव्यादिव्यप्रभावेन भारती गौः शुचिस्मिते ।
एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्यन्दमानयोः ॥ ०१८ ॥

अनुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना सिसृक्षया ।
किं नु पूर्वं ततो देवी व्याजहार सरस्वती ॥ ०१९ ॥

प्राणेन या संभवते शरीरे ; प्राणादपानं प्रतिपद्यते च ।
उदानभूता च विसृज्य देहं ; व्यानेन सर्वं दिवमावृणोति ॥ ०२० ॥

ततः समाने प्रतितिष्ठतीह ; इत्येव पूर्वं प्रजजल्प चापि ।
तस्मान्मनः स्थावरत्वाद्विशिष्टं ; तथा देवी जङ्गमत्वाद्विशिष्टा ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०२२

ब्राह्मण उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतॄणां विधानमिह यादृशम् ॥ ००१ ॥

घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा च त्वक्श्रोत्रं चैव पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथगाश्रिताः ॥ ००२ ॥

सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान्वै सप्तहोतॄंस्त्वं स्वभावाद्विद्धि शोभने ॥ ००३ ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

सूक्ष्मेऽवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योन्यदर्शिनः ।
कथंस्वभावा भगवन्नेतदाचक्ष्व मे विभो ॥ ००४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणिज्ञानमभिज्ञता ।
परस्परगुणानेते न विजानन्ति कर्हिचित् ॥ ००५ ॥

जिह्वा चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।

न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणस्तानधिगच्छति ॥ ००६ ॥

घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ००७ ॥

घ्राणं जिह्वा तथा श्रोत्रं त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न रूपाण्यधिगच्छन्ति चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ००८ ॥

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च श्रोत्रं बुद्धिर्मनस्तथा ।
न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक्च तानधिगच्छति ॥ ००९ ॥

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वङ्मनो बुद्धिरेव च ।
न शब्दानधिगच्छन्ति श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ ०१० ॥

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं बुद्धिरेव च ।
संशयान्नाधिगच्छन्ति मनस्तानधिगच्छति ॥ ०११ ॥

घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्श्रोत्रं मन एव च ।
न निष्ठामधिगच्छन्ति बुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ ०१२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रियाणां च संवादं मनसश्चैव भामिनि ॥ ०१३ ॥

मन उवाच ॥

न घ्राति मामृते घ्राणं रसं जिह्वा न बुध्यते ।
रूपं चक्षुर्न गृह्णाति त्वक्स्पर्शं नावबुध्यते ॥ ०१४ ॥

न श्रोत्रं बुध्यते शब्दं मया हीनं कथञ्चन ।
प्रवरं सर्वभूतानामहमस्मि सनातनम् ॥ ०१५ ॥

अगाराणीव शून्यानि शान्तार्चिष इवाग्नयः ।
इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यशः ॥ ०१६ ॥

काष्ठानीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः ।
गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति मामृते सर्वजन्तवः ॥ ०१७ ॥

इन्द्रियाण्यूचुः ॥

एवमेतद्भवेत्सत्यं यथैतन्मन्यते भवान् ।
ऋतेऽस्मानस्मदर्थांस्तु भोगान्भुङ्क्ते भवान्यदि ॥ ०१८ ॥

यद्यस्मासु प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् ।
भोगान्भुङ्क्ष्व रसान्भुङ्क्ष्व यथैतन्मन्यते तथा ॥ ०१९ ॥

अथ वास्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विषयेषु च ।
यदि सङ्कल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान्यथार्थवत् ॥ ०२० ॥

अथ चेन्मन्यसे सिद्धिमस्मदर्थेषु नित्यदा ।
घ्राणेन रूपमादत्स्व रसमादत्स्व चक्षुषा ॥ ०२१ ॥

श्रोत्रेण गन्धमादत्स्व निष्ठामादत्स्व जिह्वया ।
त्वचा च शब्दमादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ ०२२ ॥

बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् ।
भोगानपूर्वानादत्स्व नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ ०२३ ॥

यथा हि शिष्यः शास्तारं श्रुत्यर्थमभिधावति ।
ततः श्रुतमुपादाय श्रुतार्थमुपतिष्ठति ॥ ०२४ ॥

विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे ।
अनागतानतीतांश्च स्वप्ने जागरणे तथा ॥ ०२५ ॥

वैमनस्यं गतानां च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
अस्मदर्थे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ ०२६ ॥

बहूनपि हि सङ्कल्पान्मत्वा स्वप्नानुपास्य च ।
बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव धावसि ॥ ०२७ ॥

अगारमद्वारमिव प्रविश्य ; सङ्कल्पभोगो विषयानविन्दन् ।
प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं ; दारुक्षयेऽग्निर्ज्वलितो यथैव ॥ ०२८ ॥

कामं तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः ; कामं च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
अस्मानृते नास्ति तवोपलब्धि ;स्त्वामप्यृतेऽस्मान्न भजेत हर्षः ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०२३

ब्राह्मण उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे पञ्चहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ ००१ ॥

प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ।
पञ्चहोतॄनथैतान्वै परं भावं विदुर्बुधाः ॥ ००२ ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

स्वभावात्सप्त होतार इति ते पूर्विका मतिः ।
यथा वै पञ्च होतारः परो भावस्तथोच्यताम् ॥ ००३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

प्राणेन संभृतो वायुरपानो जायते ततः ।
अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ००४ ॥

व्यानेन संभृतो वायुस्ततोदानः प्रवर्तते ।
उदाने संभृतो वायुः समानः संप्रवर्तते ॥ ००५ ॥

तेऽपृच्छन्त पुरा गत्वा पूर्वजातं प्रजापतिम् ।
यो नो ज्येष्ठस्तमाचक्ष्व स नः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ ००६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

यस्मिन्प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति ; सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
यस्मिन्प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति ; स वै श्रेष्ठो गच्छत यत्र कामः ॥ ००७ ॥

प्राण उवाच ॥

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति ; सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति ; श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ००८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

प्राणः प्रलीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।
समानश्चाप्युदानश्च वचोऽब्रूतां ततः शुभे ॥ ००९ ॥

न त्वं सर्वमिदं व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् ।
न त्वं श्रेष्ठोऽसि नः प्राण अपानो हि वशे तव ॥ ०१० ॥

प्रचचार पुनः प्राणस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ ०१० ॥

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति ; सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति ; श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ०११ ॥

व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतुः ।
अपान न त्वं श्रेष्ठोऽसि प्राणो हि वशगस्तव ॥ ०१२ ॥

अपानः प्रचचाराथ व्यानस्तं पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ ०१३ ॥

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति ; सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति ; श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ०१४ ॥

प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानश्च समानश्च तमब्रुवन् ॥ ०१५ ॥

न त्वं श्रेष्ठोऽसि नो व्यान समानो हि वशे तव ॥ ०१५ ॥

प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुनरब्रवीत् ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ ०१६ ॥

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति ; सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति ; श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ०१७ ॥

ततः समानः प्रालिल्ये पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ॥ ०१८ ॥

समान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ ०१८ ॥

समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह ।
श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां येन हेतुना ॥ ०१९ ॥

मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति ; सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे ।
मयि प्रचीर्णे च पुनश्चरन्ति ; श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ०२० ॥

ततः प्रालीयतोदानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चैव तमब्रुवन् ॥ ०२१ ॥

उदान न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशे तव ॥ ०२१ ॥

ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान्प्रजापतिः ।
सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यधर्मिणः ॥ ०२२ ॥

सर्वे स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योन्यरक्षिणः ॥ ०२२ ॥

एकः स्थिरश्चास्थिरश्च विशेषात्पञ्च वायवः ।
एक एव ममैवात्मा बहुधाप्युपचीयते ॥ ०२३ ॥

परस्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् ।
स्वस्ति व्रजत भद्रं वो धारयध्वं परस्परम् ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०२४

ब्राह्मण उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च ॥ ००१ ॥

देवमत उवाच ॥

जन्तोः सञ्जायमानस्य किं नु पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो वोदान एव च ॥ ००२ ॥

नारद उवाच ॥

येनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च विज्ञेयं तिर्यगं चोर्ध्वगं च यत् ॥ ००३ ॥

देवमत उवाच ॥

केनायं सृज्यते जन्तुः कश्चान्यः पूर्वमेति तम् ।
प्राणद्वंद्वं च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वं च निश्चयात् ॥ ००४ ॥

नारद उवाच ॥

सङ्कल्पाज्जायते हर्षः शब्दादपि च जायते ।
रसात्सञ्जायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ००५ ॥

स्पर्शात्सञ्जायते चापि गन्धादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हर्षो मिथुनसंभवः ॥ ००६ ॥

कामात्सञ्जायते शुक्रं कामात्सञ्जायते रसः ।
समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रशोणिते ॥ ००७ ॥

शुक्राच्छोणितसंसृष्टात्पूर्वं प्राणः प्रवर्तते ।
प्राणेन विकृते शुक्रे ततोऽपानः प्रवर्तते ॥ ००८ ॥

प्राणापानाविदं द्वंद्वमवाक्चोर्ध्वं च गच्छतः ।
व्यानः समानश्चैवोभौ तिर्यग्द्वंद्वत्वमुच्यते ॥ ००९ ॥

अग्निर्वै देवताः सर्वा इति वेदस्य शासनम् ।

सञ्जायते ब्राह्मणेषु ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम् ॥ ०१० ॥

तस्य धूमस्तमोरूपं रजो भस्म सुरेतसः ।
सत्त्वं सञ्जायते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ ०११ ॥

आघारौ समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।
प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः ॥ ०१२ ॥

एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ ०१२ ॥

निर्द्वंद्वमिति यत्त्वेतत्तन्मे निगदतः शृणु ।
अहोरात्रमिदं द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ ०१४ ॥

उभे चैवायने द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ ०१५ ॥

उभे सत्यानृते द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ ०१६ ॥

उभे शुभाशुभे द्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ ०१७ ॥

सच्चासच्चैव तद्वंद्वं तयोर्मध्ये हुताशनः ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ ०१८ ॥

प्रथमं समानो व्यानो व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
तृतीयं तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ ०१९ ॥

शान्त्यर्थं वामदेवं च शान्तिर्ब्रह्म सनातनम् ।
एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ ०२० ॥

अध्याय ०२५

ब्राह्मण उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ ००१ ॥

तस्य सर्वस्य विधिवद्विधानमुपदेक्ष्यते ।
शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदमुत्तमम् ॥ ००२ ॥

करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भामिनि ।
चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ००३ ॥

होतॄणां साधनं चैव शृणु सर्वमशेषतः ।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ॥ ००४ ॥

मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः ॥ ००४ ॥

गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ।
मन्तव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैते कर्महेतवः ॥ ००५ ॥

घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चमः ।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते विज्ञेयाः कर्तृहेतवः ॥ ००६ ॥

स्वगुणं भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ।
अहं च निर्गुणोऽत्रेति सप्तैते मोक्षहेतवः ॥ ००७ ॥

विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथाविधि ।
गुणास्ते देवताभूताः सततं भुञ्जते हविः ॥ ००८ ॥

अदन्ह्यविद्वानन्नानि ममत्वेनोपपद्यते ।
आत्मार्थं पाचयन्नित्यं ममत्वेनोपहन्यते ॥ ००९ ॥

अभक्ष्यभक्षणं चैव मद्यपानं च हन्ति तम् ।
स चान्नं हन्ति तच्चान्नं स हत्वा हन्यते बुधः ॥ ०१० ॥

अत्ता ह्यन्नमिदं विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चान्नाज्जायते तस्मिन्सूक्ष्मो नाम व्यतिक्रमः ॥ ०११ ॥

मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निरुद्यते ।
श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते ॥ ०१२ ॥

स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च घ्राणेन घ्रायते च यत् ।
मनःषष्ठानि संयम्य हवींष्येतानि सर्वशः ॥ ०१३ ॥

गुणवत्पावको मह्यं दीप्यते हव्यवाहनः ।
योगयज्ञः प्रवृत्तो मे ज्ञानब्रह्ममनोद्भवः ॥ ०१४ ॥

प्राणस्तोत्रोऽपानशस्त्रः सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ ०१४ ॥

कर्मानुमन्ता ब्रह्मा मे कर्ताध्वर्युः कृतस्तुतिः ।
कृतप्रशास्ता तच्छास्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ ०१५ ॥

ऋचश्चाप्यत्र शंसन्ति नारायणविदो जनाः ।
नारायणाय देवाय यदबध्नन्पशून्पुरा ॥ ०१६ ॥

तत्र सामानि गायन्ति तानि चाहुर्निदर्शनम् ।
देवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध मे ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०२६

ब्राह्मण उवाच ॥

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता ; यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
हृद्येष तिष्ठन्पुरुषः शास्ति शास्ता ; तेनैव युक्तः प्रवणादिवोदकम् ॥ ००१ ॥

एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो ; यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव ; पराभूता दानवाः सर्व एव ॥ ००२ ॥

एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो ; यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः ; सप्तर्षयः सप्त दिवि प्रभान्ति ॥ ००३ ॥

एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो ; यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तस्मिन्गुरौ गुरुवासं निरुष्य ; शक्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ००४ ॥

एको द्वेष्टा नास्ति ततो द्वितीयो ; यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव ; लोकद्विष्टाः पन्नगाः सर्व एव ॥ ००५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणां च संविदम् ॥ ००६ ॥

देवर्षयश्च नागाश्च असुराश्च प्रजापतिम् ।
पर्यपृच्छन्नुपासीनाः श्रेयो नः प्रोच्यतामिति ॥ ००७ ॥

तेषां प्रोवाच भगवाञ्श्रेयः समनुपृच्छताम् ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा प्राद्रवन्दिशः ॥ ००८ ॥

तेषां प्राद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः ।
सर्पाणां दशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ००९ ॥

असुराणां प्रवृत्तस्तु दम्भभावः स्वभावजः ।
दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः ॥ ०१० ॥

एकं शास्तारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः ।
नाना व्यवसिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ०११ ॥

शृणोत्ययं प्रोच्यमानं गृह्णाति च यथातथम् ।
पृच्छतस्तावतो भूयो गुरुरन्योऽनुमन्यते ॥ ०१२ ॥

तस्य चानुमते कर्म ततः पश्चात्प्रवर्तते ।
गुरुर्बोद्धा च शत्रुश्च द्वेष्टा च हृदि संश्रितः ॥ ०१३ ॥

पापेन विचर.ण्ल्लोके पापचारी भवत्ययम् ।
शुभेन विचर.ण्ल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ ०१४ ॥

कामचारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः ।
व्रतवारी सदैवैष य इन्द्रियजये रतः ॥ ०१५ ॥

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि श्रितः ।
ब्रह्मभूतश्चर.ण्ल्लोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ ०१६ ॥

ब्रह्मैव समिधस्तस्य ब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंस्तरः ।
आपो ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि समाहितः ॥ ०१७ ॥

एतदेतादृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिनः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०२७

ब्राह्मण उवाच ॥

सङ्कल्पदंशमशकं शोकहर्षहिमातपम् ।
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्यालसरीसृपम् ॥ ००१ ॥

विषयैकात्ययाध्वानं कामक्रोधविरोधकम् ।
तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् ॥ ००२ ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

क्व तद्वनं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तद्वनम् ॥ ००३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

न तदस्ति पृथग्भावे किञ्चिदन्यत्ततः समम् ।
न तदस्त्यपृथग्भावे किञ्चिद्दूरतरं ततः ॥ ००४ ॥

तस्माद्ध्रस्वतरं नास्ति न ततोऽस्ति बृहत्तरम् ।
नास्ति तस्माद्दुःखतरं नास्त्यन्यत्तत्समं सुखम् ॥ ००५ ॥

न तत्प्रविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति च द्विजाः ।
न च बिभ्यति केषाञ्चित्तेभ्यो बिभ्यति के च न ॥ ००६ ॥

तस्मिन्वने सप्त महाद्रुमाश्च ; फलानि सप्तातिथयश्च सप्त ।

सप्ताश्रमाः सप्त समाधयश्च ; दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ ००७ ॥

पञ्चवर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ००८ ॥

सुवर्णानि द्विवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ००९ ॥

चतुर्वर्णानि दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ०१० ॥

शङ्कराणि त्रिवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ०११ ॥

सुरभीण्येकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ ०१२ ॥

बह्नन्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ।
विसृजन्तौ महावृक्षौ तद्वनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ ०१३ ॥

एको ह्यग्निः सुमना ब्राह्मणोऽत्र ; पञ्चेन्द्रियाणि समिधश्चात्र सन्ति ।
तेभ्यो मोक्षाः सप्त भवन्ति दीक्षा ; गुणाः फलान्यतिथयः फलाशाः ॥ ०१४ ॥

आतिथ्यं प्रतिगृह्णन्ति तत्र सप्त महर्षयः ।
अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रोचते वनम् ॥ ०१५ ॥

प्रतिज्ञावृक्षमफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
ज्ञानाश्रयं तृप्तितोयमन्तःक्षेत्रज्ञभास्करम् ॥ ०१६ ॥

येऽधिगच्छन्ति तत्सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः ।
ऊर्ध्वं चावाक्च तिर्यक्च तस्य नान्तोऽधिगम्यते ॥ ०१७ ॥

सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यो ; अवाङ्मुखा भानुमत्यो जनित्र्यः ।
ऊर्ध्वं रसानां ददते प्रजाभ्यः ; सर्वान्यथा सर्वमनित्यतां च ॥ ०१८ ॥

तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोदयन्ति च ।
सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वसिष्ठप्रमुखाः सह ॥ ०१९ ॥

यशो वर्चो भगश्चैव विजयः सिद्धितेजसी ।
एवमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतींषि भास्करम् ॥ ०२० ॥

गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।
नद्यश्च सरितो वारि वहन्त्यो ब्रह्मसंभवम् ॥ ०२१ ॥

नदीनां सङ्गमस्तत्र वैतानः समुपह्वरे ।
स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षाद्दान्ताः पितामहम् ॥ ०२२ ॥

कृशाशाः सुव्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
आत्मन्यात्मानमावेश्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ ०२३ ॥

ऋचमप्यत्र शंसन्ति विद्यारण्यविदो जनाः ।
तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत ॥ ०२४ ॥

एतदेतादृशं दिव्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चान्वतिष्ठन्त क्षेत्रज्ञेनानुदर्शितम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०२८

ब्राह्मण उवाच ॥

गन्धान्न जिघ्रामि रसान्न वेद्मि ; रूपं न पश्यामि न च स्पृशामि ।
न चापि शब्दान्विविधाञ्श्रृणोमि ; न चापि सङ्कल्पमुपैमि किञ्चित् ॥ ००१ ॥

अर्थानिष्टान्कामयते स्वभावः ; सर्वान्द्वेष्यान्प्रद्विषते स्वभावः ।
कामद्वेषावुद्भवतः स्वभावा ;त्प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ ००२ ॥

तेभ्यश्चान्यांस्तेष्वनित्यांश्च भावा ;न्भूतात्मानं लक्षयेयं शरीरे ।
तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्यः कथं चि ;त्कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ००३
॥

अकामयानस्य च सर्वकामा ;नविद्विषाणस्य च सर्वदोषान् ।
न मे स्वभावेषु भवन्ति लेपा ;स्तोयस्य बिन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ००४ ॥

नित्यस्य चैतस्य भवन्ति नित्या ; निरीक्षमाणस्य बहून्स्वभावान् ।
न सज्जते कर्मसु भोगजालं ; दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ००५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अध्वर्युयतिसंवादं तं निबोध यशस्विनि ॥ ००६ ॥

प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाब्रवीत् ।
यतिरध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति कुत्सयन् ॥ ००७ ॥

तमध्वर्युः प्रत्युवाच नायं छागो विनश्यति ।
श्रेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं तथा ॥ ००८ ॥

यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं स गमिष्यति ।
यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत्प्रतिपद्यते ॥ ००९ ॥

सूर्यं चक्षुर्दिशः श्रोत्रे प्राणोऽस्य दिवमेव च ।
आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति कश्चन ॥ ०१० ॥

यतिरुवाच ॥

प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।
छागार्थे वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ०११ ॥

अनु त्वा मन्यतां माता पिता भ्राता सखापि च ।
मन्त्रयस्वैनमुन्नीय परवन्तं विशेषतः ॥ ०१२ ॥

य एवमनुमन्येरंस्तान्भवान्प्रष्टुमर्हति ।
तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ ०१३ ॥

प्राणा अप्यस्य छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु ।
शरीरं केवलं शिष्टं निश्चेष्टमिति मे मतिः ॥ ०१४ ॥

इन्धनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा ।
हिंसा निर्वेष्टुकामानामिन्धनं पशुसञ्ज्ञितम् ॥ ०१५ ॥

अहिंसा सर्वधर्माणामिति वृद्धानुशासनम् ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कार्यमिति विद्महे ॥ ०१६ ॥

अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
शक्यं बहुविधं वक्तुं भवतः कार्यदूषणम् ॥ ०१७ ॥

अहिंसा सर्वभूतानां नित्यमस्मासु रोचते ।
प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्षमुपास्महे ॥ ०१८ ॥

अध्वर्युरुवाच ॥

भूमेर्गन्धगुणान्भुङ्क्षे पिबस्यापोमयान्रसान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ ०१९ ॥

श्रृणोष्याकाशजं शब्दं मनसा मन्यसे मतिम् ।
सर्वाण्येतानि भूतानि प्राणा इति च मन्यसे ॥ ०२० ॥

प्राणादाने च नित्योऽसि हिंसायां वर्तते भवान् ।
नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ ०२१ ॥

यतिरुवाच ॥

अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
अक्षरं तत्र सद्भावः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ ०२२ ॥

प्राणो जिह्वा मनः सत्त्वं स्वभावो रजसा सह ।
भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्द्वंद्वस्य निराशिषः ॥ ०२३ ॥

समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः ।
समन्तात्परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ०२४ ॥

अध्वर्युरुवाच ॥

सद्भिरेवेह संवासः कार्यो मतिमतां वर ।
भवतो हि मतं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ ०२५ ॥

भगवन्भगवद्बुद्ध्या प्रतिबुद्धो ब्रवीम्यहम् ।
मतं मन्तुं क्रतुं कर्तुं नापराधोऽस्ति मे द्विज ॥ ०२६ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।
अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखे ॥ ०२७ ॥

एवमेतादृशं मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः ।
विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०२९

ब्राह्मण उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कार्तवीर्यस्य संवादं समुद्रस्य च भामिनि ॥ ००१ ॥

कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ॥ ००२ ॥

स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्बलदर्पितः ।
अवाकिरच्छरशतैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ००३ ॥

तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरुवाच ह ।
मा मुञ्च वीर नाराचान्ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ००४ ॥

मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः ।
वध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ॥ ००५ ॥

अर्जुन उवाच ॥

मत्समो यदि सङ्ग्रामे शरासनधरः क्वचित् ।
विद्यते तं ममाचक्ष्व यः समासीत मां मृधे ॥ ००६ ॥

समुद्र उवाच ॥

महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन्परिश्रुतः ।
तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ ००७ ॥

ततः स राजा प्रययौ क्रोधेन महता वृतः ।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ॥ ००८ ॥

स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।
आयासं जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ००९ ॥

ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः ।
प्रदहद्रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने ॥ ०१० ॥

ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् ।
चिच्छेद सहसा रामो बाहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ०११ ॥

तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्वबान्धवाः ।
असीनादाय शक्तीश्च भार्गवं पर्यवारयन् ॥ ०१२ ॥

रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः ।
विसृजञ्शरवर्षाणि व्यधमत्पार्थिवं बलम् ॥ ०१३ ॥

ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जमदग्निं निहत्य च ।
विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ०१४ ॥

तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।
प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ ०१५ ॥

त एते द्रमिडाः काशाः पुण्ड्राश्च शबरैः सह ।
वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात्क्षत्रधर्मतः ॥ ०१६ ॥

ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
द्विजैरुत्पादितं क्षत्रं जामदग्न्यो न्यकृन्तत ॥ ०१७ ॥

एकविंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणी ।
दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ॥ ०१८ ॥

राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात पश्यसि ।
क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ ०१९ ॥

तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ।
पितामहा महाभाग निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ ०२० ॥

पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् ।
नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ ०२१ ॥

पितर ऊचुः ॥

नार्हसे क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।
न हि युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०३०

पितर ऊचुः ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रुत्वा च तत्तथा कार्यं भवता द्विजसत्तम ॥ ००१ ॥

अलर्को नाम राजर्षिरभवत्सुमहातपाः ।
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च महात्मा सुमहाव्रतः ॥ ००२ ॥

स सागरान्तां धनुषा विनिर्जित्य महीमिमाम् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ००३ ॥

स्थितस्य वृक्षमूलेऽथ तस्य चिन्ता बभूव ह ।
उत्सृज्य सुमहद्राज्यं सूक्ष्मं प्रति महामते ॥ ००४ ॥

अलर्क उवाच ॥

मनसो मे बलं जातं मनो जित्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र बाणानस्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ००५ ॥

यदिदं चापलान्मूर्तेः सर्वमेतच्चिकीर्षति ।
मनः प्रति सुतीक्ष्णाग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ००६ ॥

मन उवाच ॥

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ००७ ॥

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

अलर्क उवाच ॥

आघ्राय सुबहून्गन्धांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माद्घ्राणं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ००९ ॥

घ्राण उवाच ॥

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ०१० ॥

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

अलर्क उवाच ॥

इयं स्वादून्रसान्भुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माज्जिह्वां प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ०१२ ॥

जिह्वोवाच ॥

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ०१३ ॥

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०१४ ॥

अलर्क उवाच ॥

स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान्स्पर्शांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कङ्कपत्रिभिः ॥ ०१५ ॥

त्वगुवाच ॥

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ०१६ ॥

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०१७ ॥

अलर्क उवाच ॥

श्रुत्वा वै विविधाञ्शब्दांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्छ्रोत्रं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ०१८ ॥

श्रोत्र उवाच ॥

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो हास्यसि जीवितम् ॥ ०१९ ॥

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

अलर्क उवाच ॥

दृष्ट्वा वै विविधान्भावांस्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माच्चक्षुः प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ०२१ ॥

चक्षुरुवाच ॥

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ०२२ ॥

अन्यान्बाणान्समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि ।
तच्छ्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ ०२३ ॥

अलर्क उवाच ॥

इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।

तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ०२४ ॥

बुद्धिरुवाच ॥

नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्क कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ ०२५ ॥

पितर ऊचुः ॥

ततोऽलर्कस्तपो घोरमास्थायाथ सुदुष्करम् ।
नाध्यगच्छत्परं शक्त्या बाणमेतेषु सप्तसु ॥ ०२६ ॥

सुसमाहितचेतास्तु ततोऽचिन्तयत प्रभुः ॥ ०२६ ॥

स विचिन्त्य चिरं कालमलर्को द्विजसत्तम ।
नाध्यगच्छत्परं श्रेयो योगान्मतिमतां वरः ॥ ०२७ ॥

स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चलो योगमास्थितः ।
इन्द्रियाणि जघानाशु बाणेनैकेन वीर्यवान् ॥ ०२८ ॥

योगेनात्मानमाविश्य संसिद्धिं परमां ययौ ॥ ०२८ ॥

विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां जगाद ह ।
अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमनुष्ठितम् ॥ ०२९ ॥

इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ ०२९ ॥

इति त्वमपि जानीहि राम मा क्षत्रियाञ्जहि ।
तपो घोरमुपातिष्ठ ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ०३० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्न्यः पितामहैः ।
आस्थितः सुमहाभागो ययौ सिद्धिं च दुर्गमाम् ॥ ०३१ ॥

अध्याय ०३१

ब्राह्मण उवाच ॥

त्रयो वै रिपवो लोके नव वै गुणतः स्मृताः ।
हर्षः स्तम्भोऽभिमानश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ॥ ००१ ॥

शोकः क्रोधोऽतिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः स्मृताः ।
स्वप्नस्तन्द्री च मोहश्च त्रयस्ते तामसा गुणाः ॥ ००२ ॥

एतान्निकृत्य धृतिमान्बाणसंघैरतन्द्रितः ।
जेतुं परानुत्सहते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ००३ ॥

अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः ।
अम्बरीषेण या गीता राज्ञा राज्यं प्रशासता ॥ ००४ ॥

समुदीर्णेषु दोषेषु वध्यमानेषु साधुषु ।
जग्राह तरसा राज्यमम्बरीष इति श्रुतिः ॥ ००५ ॥

स निगृह्य महादोषान्साधून्समभिपूज्य च ।
जगाम महतीं सिद्धिं गाथां चेमां जगाद ह ॥ ००६ ॥

भूयिष्ठं मे जिता दोषा निहताः सर्वशत्रवः ।
एको दोषोऽवशिष्टस्तु वध्यः स न हतो मया ॥ ००७ ॥

येन युक्तो जन्तुरयं वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति ।
तृष्णार्त इव निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ००८ ॥

अकार्यमपि येनेह प्रयुक्तः सेवते नरः ।
तं लोभमसिभिस्तीक्ष्णैर्निकृन्तन्तं निकृन्तत ॥ ००९ ॥

लोभाद्धि जायते तृष्णा ततश्चिन्ता प्रसज्यते ।
स लिप्समानो लभते भूयिष्ठं राजसान्गुणान् ॥ ०१० ॥

स तैर्गुणैः संहतदेहबन्धनः ; पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते ।
जन्मक्षये भिन्नविकीर्णदेहः ; पुनर्मृत्युं गच्छति जन्मनि स्वे ॥ ०११ ॥

तस्मादेनं सम्यगवेक्ष्य लोभं ; निगृह्य धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् ।
एतद्राज्यं नान्यदस्तीति विद्या ;द्यस्त्वत्र राजा विजितो ममैकः ॥ ०१२ ॥

इति राज्ञाम्बरीषेण गाथा गीता यशस्विना ।
आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ ०१३ ॥

अध्याय ०३२

ब्राह्मण उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भामिनि ॥ ००१ ॥

ब्राह्मणं जनको राजा सन्नं कस्मिंश्चिदागमे ।
विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्ट्यर्थमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।
आचक्ष्व विषयं राजन्यावांस्तव वशे स्थितः ॥ ००३ ॥

सोऽन्यस्य विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो ।
वचस्ते कर्तुमिच्छामि यथाशास्त्रं महीपते ॥ ००४ ॥

इत्युक्तः स तदा राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
मुहुरुष्णं च निःश्वस्य न स तं प्रत्यभाषत ॥ ००५ ॥

तमासीनं ध्यायमानं राजानममितौजसम् ।
कश्मलं सहसागच्छद्भानुमन्तमिव ग्रहः ॥ ००६ ॥

समाश्वास्य ततो राजा व्यपेते कश्मले तदा ।
ततो मुहूर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००७ ॥

पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन्पृथिवीमिमाम् ॥ ००८ ॥

नाध्यगच्छं यदा पृथ्व्यां मिथिला मार्गिता मया ।
नाध्यगच्छं यदा तस्यां स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ००९ ॥

नाध्यगच्छं यदा तासु तदा मे कश्मलोऽभवत् ।
ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ ०१० ॥

तया न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम ।
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ ०११ ॥

उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावदिष्यते ॥ ०११ ॥

पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।

ब्रूहि कां बुद्धिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ ०१२ ॥

कां वा बुद्धिं विनिश्चित्य सर्वो वै विषयस्तव ।
नावैषि विषयं येन सर्वो वा विषयस्तव ॥ ०१३ ॥

जनक उवाच ॥

अन्तवन्त इहारम्भा विदिताः सर्वकर्मसु ।
नाध्यगच्छमहं यस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ ०१४ ॥

कस्येदमिति कस्य स्वमिति वेदवचस्तथा ।
नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्भवेत् ॥ ०१५ ॥

एतां बुद्धिं विनिश्चित्य ममत्वं वर्जितं मया ।
शृणु बुद्धिं तु यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ ०१६ ॥

नाहमात्मार्थमिच्छामि गन्धान्घ्राणगतानपि ।
तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ ०१७ ॥

नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि वर्ततः ।
आपो मे निर्जितास्तस्माद्वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ ०१८ ॥

नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुषा ।
तस्मान्मे निर्जितं ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ ०१९ ॥

नाहमात्मार्थमिच्छामि स्पर्शांस्त्वचि गताश्च ये ।
तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ ०२० ॥

नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दाञ्श्रोत्रगतानपि ।
तस्मान्मे निर्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ ०२१ ॥

नाहमात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोन्तरे ।
मनो मे निर्जितं तस्माद्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ ०२२ ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्योऽतिथिभिः सह ।
इत्यर्थं सर्व एवेमे समारम्भा भवन्ति वै ॥ ०२३ ॥

ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् ।
त्वज्जिज्ञासार्थमद्येह विद्धि मां धर्ममागतम् ॥ ०२४ ॥

त्वमस्य ब्रह्मनाभस्य बुद्ध्यारस्यानिवर्तिनः ।
सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०३३

ब्राह्मण उवाच ॥

नाहं तथा भीरु चरामि लोके ; तथा त्वं मां तर्कयसे स्वबुद्ध्या ।
विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि ; गृहस्थधर्मा ब्रह्मचारी तथास्मि ॥ ००१ ॥

नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे चक्षुषा शुभे ।
मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ ००२ ॥

ये केचिज्जन्तवो लोके जङ्गमाः स्थावराश्च ह ।
तेषां मामन्तकं विद्धि दारूणामिव पावकम् ॥ ००३ ॥

राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामथ वापि त्रिविष्टपे ।

तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ००४ ॥

एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तद्विदः ।
गृहेषु वनवासेषु गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ००५ ॥

लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ॥ ००५ ॥

नानालिङ्गाश्रमस्थानां येषां बुद्धिः शमात्मिका ।
ते भावमेकमायान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ००६ ॥

बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः शरीरेण न गम्यते ।
आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्धनम् ॥ ००७ ॥

तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् ।
मद्भावभावनिरता ममैवात्मानमेष्यसि ॥ ००८ ॥

अध्याय ०३४

ब्राह्मण्युवाच ॥

नेदमल्पात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना ।
बहु चाल्पं च सङ्क्षिप्तं विप्लुतं च मतं मम ॥ ००१ ॥

उपायं तु मम ब्रूहि येनैषा लभ्यते मतिः ।
तन्मन्ये कारणतमं यत एषा प्रवर्तते ॥ ००२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरारणिः ।
तपःश्रुतेऽभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्जायते ततः ॥ ००३ ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

यदिदं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञमिति सञ्ज्ञितम् ।
ग्रहीतुं येन तच्छक्यं लक्षणं तस्य तत्क नु ॥ ००४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य विद्यते ।
उपायमेव वक्ष्यामि येन गृह्येत वा न वा ॥ ००५ ॥

सम्यगप्युपदिष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते ।
कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाज्ज्ञानलिङ्गैरिवाश्रितम् ॥ ००६ ॥

इदं कार्यमिदं नेति न मोक्षेषूपदिश्यते ।
पश्यतः शृण्वतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ००७ ॥

यावन्त इह शक्येरंस्तावतोंऽशान्प्रकल्पयेत् ।
व्यक्तानव्यक्तरूपांश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ००८ ॥

सर्वान्नानात्वयुक्तांश्च सर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान् ।
यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ००९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसङ्क्षये ।
क्षेत्रज्ञादेव परतः क्षेत्रज्ञोऽन्यः प्रवर्तते ॥ ०१० ॥

अर्जुन उवाच ॥

क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क्व चासौ ब्राह्मणर्षभः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ॥ ०११ ॥

वासुदेव उवाच ॥

मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यश्चोक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ॥ ०१२ ॥

अध्याय ०३५

अर्जुन उवाच ॥

ब्रह्म यत्परमं वेद्यं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ ००१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ ००२ ॥

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यं संशितव्रतम् ।
शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किं स्विच्छ्रेयः परंतप ॥ ००३ ॥

भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र यद्ब्रूयां तद्विचक्ष्व मे ॥ ००४ ॥

तमेवंवादिनं पार्थ शिष्यं गुरुरुवाच ह ।

कथयस्व प्रवक्ष्यामि यत्र ते संशयो द्विज ॥ ००५ ॥

इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः ।
प्राञ्जलिः परिपप्रच्छ यत्तच्छृणु महामते ॥ ००६ ॥

शिष्य उवाच ॥

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सत्यं ब्रूहि यत्परम् ।
कुतो जातानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ००७ ॥

केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुः किमात्मकम् ।
किं सत्यं किं तपो विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ॥ ००८ ॥

के पन्थानः शिवाः सन्ति किं सुखं किं च दुष्कृतम् ॥ ००८ ॥

एतान्मे भगवन्प्रश्नान्याथातथ्येन सत्तम ।
वक्तुमर्हसि विप्रर्षे यथावदिह तत्त्वतः ॥ ००९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते ।
शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय गुरुवर्तिने ॥ ०१० ॥

छायाभूताय दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे ॥ ०१० ॥

तान्प्रश्नानब्रवीत्पार्थ मेधावी स धृतव्रतः ।
गुरुः कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक्सर्वानरिंदम ॥ ०११ ॥

ब्रह्मप्रोक्तमिदं धर्ममृषिप्रवरसेवितम् ।
वेदविद्यासमावाप्यं तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ ०१२ ॥

भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् ।
सिद्धसंघपरिज्ञातं पुराकल्पं सनातनम् ॥ ०१३ ॥

प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममद्य ते ।
बुद्ध्वा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ ०१४ ॥

उपगम्यर्षयः पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् ।
बृहस्पतिभरद्वाजौ गौतमो भार्गवस्तथा ॥ ०१५ ॥

वसिष्ठः काश्यपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च ।
मार्गान्सर्वान्परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ ०१६ ॥

ऋषिमाङ्गिरसं वृद्धं पुरस्कृत्य तु ते द्विजाः ।
ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्मषम् ॥ ०१७ ॥

तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षयः ।
पप्रच्छुर्विनयोपेता निःश्रेयसमिदं परम् ॥ ०१८ ॥

कथं कर्म क्रियात्साधु कथं मुच्येत किल्बिषात् ।
के नो मार्गाः शिवाश्च स्युः किं सत्यं किं च दुष्कृतम् ॥ ०१९ ॥

केनोभौ कर्मपन्थानौ महत्त्वं केन विन्दति ।
प्रलयं चापवर्गं च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ०२० ॥

इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठैर्यदाह प्रपितामहः ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु शिष्य यथागमम् ॥ ०२१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

सत्याद्भूतानि जातानि स्थावराणि चराणि च ।
तपसा तानि जीवन्ति इति तद्वित्त सुव्रताः ॥ ०२२ ॥

स्वां योनिं पुनरागम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ।
सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं पञ्चलक्षणम् ॥ ०२३ ॥

ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।
सत्याद्भूतानि जातानि भूतं सत्यमयं महत् ॥ ०२४ ॥

तस्मात्सत्याश्रया विप्रा नित्यं योगपरायणाः ।
अतीतक्रोधसंतापा नियता धर्मसेतवः ॥ ०२५ ॥

अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्तकान् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान्लोकभावनान् ॥ ०२६ ॥

चातुर्विद्यं तथा वर्णांश्चतुरश्चाश्रमान्पृथक् ।
धर्ममेकं चतुष्पादं नित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ०२७ ॥

पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ।
नियतं ब्रह्मभावाय यातं पूर्वं मनीषिभिः ॥ ०२८ ॥

गदतस्तं ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ।
निबोधत महाभागा निखिलेन परं पदम् ॥ ०२९ ॥

ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमं प्रथमं पदम् ।
गार्हस्थ्यं तु द्वितीयं स्याद्वानप्रस्थमतः परम् ॥ ०३० ॥

ततः परं तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ०३० ॥

ज्योतिराकाशमादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः ।
नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्न पश्यति ॥ ०३१ ॥

तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तं निबोधत ॥ ०३१ ॥

फलमूलानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ।
वानप्रस्थं द्विजातीनां त्रयाणामुपदिश्यते ॥ ०३२ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्विधीयते ।
श्रद्धालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रचक्षते ॥ ०३३ ॥

इत्येते देवयाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः ।
सद्भिरध्यासिता धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ०३४ ॥

एतेषां पृथगध्यास्ते यो धर्मं संशितव्रतः ।
कालात्पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्ययौ ॥ ०३५ ॥

अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि याथातथ्येन हेतुना ।
विषयस्थानि सर्वाणि वर्तमानानि भागशः ॥ ०३६ ॥

महानात्मा तथाव्यक्तमहङ्कारस्तथैव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च महाभूतानि पञ्च च ॥ ०३७ ॥

विशेषाः पञ्चभूतानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
चतुर्विंशतिरेषा वस्तत्त्वानां संप्रकीर्तिता ॥ ०३८ ॥

तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ०३९ ॥

तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं; गुणांश्च सर्वानखिलाश्च देवताः ।
विधूतपाप्मा प्रविमुच्य बन्धनं; स सर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ०४० ॥

अध्याय ०३६

ब्रह्मोवाच ॥

तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।
नवद्वारं पुरं विद्यात्त्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ ००१ ॥

एकादशपरिक्षेपं मनो व्याकरणात्मकम् ।
बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् ॥ ००२ ॥

त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः ।
प्रणाड्यस्तिस्र एवैताः प्रवर्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ००३ ॥

तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्प्रचक्षते ।
अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथान्योन्यानुजीविनः ॥ ००४ ॥

अन्योन्यापाश्रयाश्चैव तथान्योन्यानुवर्तिनः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ००५ ॥

तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
रजसश्चापि सत्त्वं स्यात्सत्त्वस्य मिथुनं तमः ॥ ००६ ॥

नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते ।
नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ००७ ॥

नैशात्मकं तमो विद्यात्त्रिगुणं मोहसञ्ज्ञितम् ।
अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ००८ ॥

प्रवृत्त्यात्मकमेवाहू रजः पर्यायकारकम् ।
प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यतोत्पत्तिलक्षणम् ॥ ००९ ॥

प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता ।
सात्त्विकं रूपमेवं तु लाघवं साधुसंमितम् ॥ ०१० ॥

एतेषां गुणतत्त्वं हि वक्ष्यते हेत्वहेतुभिः ।
समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तानि वित्त मे ॥ ०११ ॥

संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।
स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ ०१२ ॥

अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता ॥ ०१३ ॥

अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
अमैत्री विकृतो भावो अश्रद्धा मूढभावना ॥ ०१४ ॥

अनार्जवमसञ्ज्ञत्वं कर्म पापमचेतना ।
गुरुत्वं सन्नभावत्वमसितत्वमवाग्गतिः ॥ ०१५ ॥

सर्व एते गुणा विप्रास्तामसाः संप्रकीर्तिताः ।
ये चान्ये नियता भावा लोकेऽस्मिन्मोहसञ्ज्ञिताः ॥ ०१६ ॥

तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः ।
परिवादकथा नित्यं देवब्राह्मणवैदिकाः ॥ ०१७ ॥

अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा ।
मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ ०१८ ॥

वृथारम्भाश्च ये केचिद्वृथादानानि यानि च ।
वृथाभक्षणमित्येतत्तामसं वृत्तमिष्यते ॥ ०१९ ॥

अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्यमतिमानिता ।

अश्रद्दधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ ०२० ॥

एवंविधास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्पापकर्मिणः ।
मनुष्या भिन्नमर्यादाः सर्वे ते तामसा जनाः ॥ ०२१ ॥

तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियतां पापकर्मणाम् ।
अवाङ्निरयभावाय तिर्यङ्निरयगामिनः ॥ ०२२ ॥

स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च ।
क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः ॥ ०२३ ॥

अण्डजा जन्तवो ये च सर्वे चापि चतुष्पदाः ।
उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः ॥ ०२४ ॥

मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः ।
अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः ॥ ०२५ ॥

तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
यथा ते सुकृता.ण्ल्लोका.ण्ल्लभन्ते पुण्यकर्मिणः ॥ ०२६ ॥

अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतानां च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ ०२७ ॥

संस्कारेणोर्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम् ।
स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ ०२८ ॥

अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।
पुनरावृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ ०२९ ॥

पापयोनिं समापन्नाश्चण्डाला मूकचूचुकाः ।
वर्णान्पर्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ०३० ॥

शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ०३१ ॥

अभिषङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः ।
ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः ॥ ०३२ ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसञ्ज्ञितः ।
मरणं त्वन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ ०३३ ॥

भावतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः ।
सर्वमेतत्तमो विप्राः कीर्तितं वो यथाविधि ॥ ०३४ ॥

को न्वेतद्बुध्यते साधु को न्वेतत्साधु पश्यति ।
अतत्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ०३५ ॥

तमोगुणा वो बहुधा प्रकीर्तिता ; यथावदुक्तं च तमः परावरम् ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा ; स तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०३७

ब्रह्मोवाच ॥

रजोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।
निबोधत महाभागा गुणवृत्तं च सर्वशः ॥ ००१ ॥

संघातो रूपमायासः सुखदुःखे हिमातपौ ।

ऐश्वर्यं विग्रहः संधिर्हेतुवादोऽरतिः क्षमा ॥ ००२ ॥

बलं शौर्यं मदो रोषो व्यायामकलहावपि ।
ईर्ष्येप्सा पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ००३ ॥

वधबन्धपरिक्लेशाः क्रयो विक्रय एव च ।
निकृन्त छिन्धि भिन्धीति परमर्मावकर्तनम् ॥ ००४ ॥

उग्रं दारुणमाक्रोशः परवित्तानुशासनम् ।
लोकचिन्ता विचिन्ता च मत्सरः परिभाषणम् ॥ ००५ ॥

मृषावादो मृषादानं विकल्पः परिभाषणम् ।
निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परितर्पणम् ॥ ००६ ॥

परिचर्या च शुश्रूषा सेवा तृष्णा व्यपाश्रयः ।
व्यूहोऽनयः प्रमादश्च परितापः परिग्रहः ॥ ००७ ॥

संस्कारा ये च लोकेऽस्मिन्प्रवर्तन्ते पृथक्पृथक् ।
नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शरणेषु च ॥ ००८ ॥

संतापोऽप्रत्ययश्चैव व्रतानि नियमाश्च ये ।
प्रदानमाशीर्युक्तं च सततं मे भवत्विति ॥ ००९ ॥

स्वधाकारो नमस्कारः स्वाहाकारो वषड्क्रिया ।
याजनाध्यापने चोभे तथैवाहुः परिग्रहम् ॥ ०१० ॥

इदं मे स्यादिदं मे स्यात्स्नेहो गुणसमुद्भवः ।
अभिद्रोहस्तथा माया निकृतिर्मान एव च ॥ ०११ ॥

स्तैन्यं हिंसा परीवादः परितापः प्रजागरः ।
स्तम्भो दम्भोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः प्रमोदनम् ॥ ०१२ ॥

द्यूतं च जनवादश्च संबन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ।
नृत्तवादित्रगीतानि प्रसङ्गा ये च केचन ॥ ०१३ ॥

सर्व एते गुणा विप्रा राजसाः संप्रकीर्तिताः ॥ ०१३ ॥

भूतभव्यभविष्याणां भावानां भुवि भावनाः ।
त्रिवर्गनिरता नित्यं धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ॥ ०१४ ॥

कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः ।
अर्वाक्स्रोतस इत्येते तैजसा रजसावृताः ॥ ०१५ ॥

अस्मि.ण्ल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
प्रेत्यभाविकमीहन्त इह लौकिकमेव च ॥ ०१६ ॥

ददति प्रतिगृह्णन्ति जपन्त्यथ च जुह्वति ॥ ०१६ ॥

रजोगुणा वो बहुधानुकीर्तिता ; यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरो हि यो वेद गुणानिमान्सदा ; स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०३८

ब्रह्मोवाच ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणमुत्तमम् ।
सर्वभूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ ००१ ॥

आनन्दः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखमेव च ।
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्दधानता ॥ ००२ ॥

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
अक्रोधश्चानसूया च शौचं दाक्ष्यं पराक्रमः ॥ ००३ ॥

मुधा ज्ञानं मुधा वृत्तं मुधा सेवा मुधा श्रमः ।
एवं यो युक्तधर्मः स्यात्सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ ००४ ॥

निर्ममो निरहङ्कारो निराशीः सर्वतः समः ।
अकामहत इत्येष सतां धर्मः सनातनः ॥ ००५ ॥

विश्रम्भो ह्रीस्तितिक्षा च त्यागः शौचमतन्द्रिता ।
आनृशंस्यमसंमोहो दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ ००६ ॥

हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तता ।
शान्तिकर्म विशुद्धिश्च शुभा बुद्धिर्विमोचनम् ॥ ००७ ॥

उपेक्षा ब्रह्मचर्यं च परित्यागश्च सर्वशः ।
निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिक्रीतधर्मता ॥ ००८ ॥

मुधा दानं मुधा यज्ञो मुधाधीतं मुधा व्रतम् ।
मुधा प्रतिग्रहश्चैव मुधा धर्मो मुधा तपः ॥ ००९ ॥

एवंवृत्तास्तु ये केचिल्लोकेऽस्मिन्सत्त्वसंश्रयाः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ ०१० ॥

हित्वा सर्वाणि पापानि निःशोका ह्यजरामराः ।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्ततः ॥ ०११ ॥

ईशित्वं च वशित्वं च लघुत्वं मनसश्च ते ।

विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ ०१२ ॥

ऊर्ध्वस्त्रोतस इत्येते देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
विकुर्वते प्रकृत्या वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः ॥ ०१३ ॥

यद्यदिच्छन्ति तत्सर्वं भजन्ते विभजन्ति च ॥ ०१३ ॥

इत्येतत्सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो द्विजर्षभाः ।
एतद्विज्ञाय विधिवल्लभते यद्यदिच्छति ॥ ०१४ ॥

प्रकीर्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो ; यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च ।
नरस्तु यो वेद गुणानिमान्सदा ; गुणान्स भुङ्क्ते न गुणैः स भुज्यते ॥ ०१५ ॥

अध्याय ०३९

ब्रह्मोवाच ॥

नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्त्वेनेह सर्वशः ।
अविच्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ ००१ ॥

अन्योन्यमनुषज्जन्ते अन्योन्यं चानुजीविनः ।
अन्योन्यापाश्रयाः सर्वे तथान्योन्यानुवर्तिनः ॥ ००२ ॥

यावत्सत्त्वं तमस्तावद्वर्तते नात्र संशयः ।
यावत्तमश्च सत्त्वं च रजस्तावदिहोच्यते ॥ ००३ ॥

संहत्य कुर्वते यात्रां सहिताः संघचारिणः ।
संघातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ००४ ॥

उद्रेकव्यतिरेकाणां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
वर्तते तद्यथान्यूनं व्यतिरिक्तं च सर्वशः ॥ ००५ ॥

व्यतिरिक्तं तमो यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ००६ ॥

उद्रिक्तं च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वं चाल्पतरं ततः ॥ ००७ ॥

उद्रिक्तं च यदा सत्त्वमूर्ध्वस्रोतोगतं भवेत् ।
अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं तमश्चाल्पतरं ततः ॥ ००८ ॥

सत्त्वं वैकारिकं योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका ।
न हि सत्त्वात्परो भावः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ००९ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यधस्तामसा जनाः ॥ ०१० ॥

तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम् ।
इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ०११ ॥

दूरादपि हि दृश्यन्ते सहिताः संघचारिणः ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव पृथक्त्वं नानुशुश्रुम ॥ ०१२ ॥

दृष्ट्वा चादित्यमुद्यन्तं कुचोराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येरंस्तृष्णार्ता दुःखभागिनः ॥ ०१३ ॥

आदित्यः सत्त्वमुद्दिष्टं कुचोरास्तु यथा तमः ।
परितापोऽध्वगानां च राजसो गुण उच्यते ॥ ०१४ ॥

प्राकाश्यं सत्त्वमादित्ये संतापो राजसो गुणः ।
उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ ०१५ ॥

एवं ज्योतिःषु सर्वेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ।
पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा तथा ॥ ०१६ ॥

स्थावरेषु च भूतेषु तिर्यग्भावगतं तमः ।
राजसास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ ०१७ ॥

अहस्त्रिधा तु विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते ।
मासार्धमासवर्षाणि ऋतवः संधयस्तथा ॥ ०१८ ॥

त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रवर्तते ।
त्रिधा लोकास्त्रिधा वेदास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ ०१९ ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च धर्मोऽर्थः काम इत्यपि ।
प्राणापानावुदानश्चाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ ०२० ॥

यत्किञ्चिदिह वै लोके सर्वमेष्वेव तत्त्रिषु ।
त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते अव्यक्ता नित्यमेव तु ॥ ०२१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणसर्गः सनातनः ॥ ०२१ ॥

तमोऽव्यक्तं शिवं नित्यमजं योनिः सनातनः ।
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥ ०२२ ॥

अनुद्रिक्तमनूनं च ह्यकम्पमचलं ध्रुवम् ।
सदसच्चैव तत्सर्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ॥ ०२३ ॥

ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः ॥ ०२३ ॥

अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो ; यो वेद सर्वाणि गतीश्च केवलाः ।
विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववि ;त्स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०४०

ब्रह्मोवाच ॥

अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।
आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ ००१ ॥

महानात्मा मतिर्विष्णुर्विश्वः शंभुश्च वीर्यवान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ॥ ००२ ॥

पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन्ब्राह्मणो विद्वान्न प्रमोहं निगच्छति ॥ ००३ ॥

सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमा.ल्लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ॥ ००४ ॥

महाप्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्रितः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ००५ ॥

तत्र बुद्धिमतां लोकाः संन्यासनिरताश्च ये ।
ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ००६ ॥

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।
प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा निरहङ्कृताः ॥ ००७ ॥

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्ति वै ॥ ००७ ॥

आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् ।
स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ००८ ॥

विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयंभूर्भवति प्रभुः ॥ ००८ ॥

एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं ; नरः पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं ; स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ००९ ॥

अध्याय ०४१

ब्रह्मोवाच ॥

य उत्पन्नो महान्पूर्वमहङ्कारः स उच्यते ।
अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ ००१ ॥

अहङ्कारश्च भूतादिर्वैकारिक इति स्मृतः ।
तेजसश्चेतना धातुः प्रजासर्गः प्रजापतिः ॥ ००२ ॥

देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् ।
अहमित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ००३ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यानां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेष लोकः सनातनः ॥ ००४ ॥

अहङ्कारेणाहरतो गुणानिमा ;न्भूतादिरेवं सृजते स भूतकृत् ।
वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते ; स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा ॥ ००५ ॥

अध्याय ०४२

ब्रह्मोवाच ॥

अहङ्कारात्प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ००१ ॥

तेषु भूतानि मुह्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु ।
शब्दस्पर्शनरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ॥ ००२ ॥

महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते ।
सर्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ००३ ॥

यद्यस्माज्जायते भूतं तत्र तत्प्रविलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ००४ ॥

ततः प्रलीने सर्वस्मिन्भूते स्थावरजङ्गमे ।
स्मृतिमन्तस्तदा धीरा न लीयन्ते कदाचन ॥ ००५ ॥

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
क्रियाकारणयुक्ताः स्युरनित्या मोहसञ्ज्ञिताः ॥ ००६ ॥

लोभप्रजनसंयुक्ता निर्विशेषा ह्यकिञ्चनाः ।
मांसशोणितसंघाता अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ००७ ॥

बहिरात्मान इत्येते दीनाः कृपणवृत्तयः ।
प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च ॥ ००८ ॥

अन्तरात्मेति चाप्येते नियताः पञ्च वायवः ।
वाङ्मनोबुद्धिरित्येभिः सार्धमष्टात्मकं जगत् ॥ ००९ ॥

त्वग्घ्राणश्रोत्रचक्षूंषि रसनं वाक्क संयता ।
विशुद्धं च मनो यस्य बुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ ०१० ॥

अष्टौ यस्याग्नयो ह्येते न दहन्ते मनः सदा ।
स तद्ब्रह्म शुभं याति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ०११ ॥

एकादश च यान्याहुरिन्द्रियाणि विशेषतः ।
अहङ्कारप्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ ०१२ ॥

श्रोत्रं त्वक्कक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पादौ पायुरुपस्थं च हस्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ ०१३ ॥

इन्द्रियग्राम इत्येष मन एकादशं भवेत् ।
एतं ग्रामं जयेत्पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥ ०१४ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाहुः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
श्रोत्रादीन्यपि पञ्चाहुर्बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ॥ ०१५ ॥

अविशेषाणि चान्यानि कर्मयुक्तानि तानि तु ।
उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ०१६ ॥

इत्युक्तानीन्द्रियाणीमान्येकादश मया क्रमात् ।
मन्यन्ते कृतमित्येव विदित्वैतानि पण्डिताः ॥ ०१७ ॥

त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।

स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् ॥ ०१८ ॥

अण्डजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि च ।
चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्ष्यते ॥ ०१९ ॥

अचराण्यपि भूतानि खेचराणि तथैव च ।
अण्डजानि विजानीयात्सर्वांश्चैव सरीसृपान् ॥ ०२० ॥

संस्वेदाः कृमयः प्रोक्ता जन्तवश्च तथाविधाः ।
जन्म द्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥ ०२१ ॥

भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् ।
उद्भिज्जानीति तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः ॥ ०२२ ॥

द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ।
जरायुजानि भूतानि वित्त तान्यपि सत्तमाः ॥ ०२३ ॥

द्विविधापीह विज्ञेया ब्रह्मयोनिः सनातना ।
तपः कर्म च यत्पुण्यमित्येष विदुषां नयः ॥ ०२४ ॥

द्विविधं कर्म विज्ञेयमिज्या दानं च यन्मखे ।
जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥ ०२५ ॥

एतद्यो वेद विधिवत्स मुक्तः स्याद्द्विजर्षभाः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत ॥ ०२६ ॥

आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०२७ ॥

द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मं च विश्रुतम् ।
स्प्रष्टव्यमधिभूतं च विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥ ०२८ ॥

तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०२९ ॥

चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वा चाध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०३० ॥

पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०३१ ॥

एष पञ्चसु भूतेषु चतुष्टयविधिः स्मृतः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं त्रिविधमिन्द्रियम् ॥ ०३२ ॥

पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
अधिभूतं तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०३३ ॥

अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममिष्यते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०३४ ॥

प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥ ०३५ ॥

हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतं तु कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०३६ ॥

वैश्वदेवी मनःपूर्वा वागध्यात्ममिहोच्यते ।
वक्तव्यमधिभूतं च वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ०३७ ॥

अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतानुचारकम् ।
अधिभूतं च मन्तव्यं चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ०३८ ॥

अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचारिणी ।
अधिभूतं तु विज्ञेयं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् ॥ ०३९ ॥

यथावदध्यात्मविधिरेष वः कीर्तितो मया ।
ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं बुद्धिमतामिह ॥ ०४० ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ।
सर्वाण्येतानि संधाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ०४१ ॥

क्षीणे मनसि सर्वस्मिन्न जन्मसुखमिष्यते ।
ज्ञानसंपन्नसत्त्वानां तत्सुखं विदुषां मतम् ॥ ०४२ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरीं शिवाम् ।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मृदुना दारुणेन वा ॥ ०४३ ॥

गुणागुणमनासङ्गमेकचर्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ०४४ ॥

विद्वान्कूर्म इवाङ्गानि कामान्संहृत्य सर्वशः ।
विरजाः सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ०४५ ॥

कामानात्मनि संयम्य क्षीणतृष्णः समाहितः ।
सर्वभूतसुहृन्मैत्रो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ०४६ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निः समिध्यते ॥ ०४७ ॥

यथाग्निरिन्धनैरिद्धो महाज्योतिः प्रकाशते ।
तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा प्रकाशते ॥ ०४८ ॥

यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।

स्वयंयोनिस्तदा सूक्ष्मात्सूक्ष्ममाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ०४९ ॥

अग्नौ रूपं पयः स्रोतो वायुः स्पर्शनमेव च ।
मही पङ्कधरं घोरमाकाशं श्रवणं तथा ॥ ०५० ॥

रागशोकसमाविष्टं पञ्चस्रोतःसमावृतम् ।
पञ्चभूतसमायुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ०५१ ॥

रजस्वलमथादृश्यं त्रिगुणं च त्रिधातुकम् ।
संसर्गाभिरतं मूढं शरीरमिति धारणा ॥ ०५२ ॥

दुश्चरं जीवलोकेऽस्मिन्सत्त्वं प्रति समाश्रितम् ।
एतदेव हि लोकेऽस्मिन्कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ०५३ ॥

एतन्महार्णवं घोरमगाधं मोहसञ्ज्ञितम् ।
विसृजेत्सङ्क्षिपेच्चैव बोधयेत्सामरं जगत् ॥ ०५४ ॥

कामक्रोधौ भयं मोहमभिद्रोहमथानृतम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन स तांस्त्यजति दुस्त्यजान् ॥ ०५५ ॥

यस्यैते निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
व्योम्नि तस्य परं स्थानमनन्तमथ लक्ष्यते ॥ ०५६ ॥

कामकूलामपारान्तां मनःस्रोतोभयावहाम् ।
नदीं दुर्गह्रदां तीर्णः कामक्रोधावुभौ जयेत् ॥ ०५७ ॥

स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति यत्परम् ।
मनो मनसि संधाय पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ०५८ ॥

सर्ववित्सर्वभूतेषु वीक्षत्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बहुधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ०५९ ॥

ध्रुवं पश्यति रूपाणि दीपाद्दीपशतं यथा ।
स वै विष्णुश्च मित्रश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ॥ ०६० ॥

स हि धाता विधाता च स प्रभुः सर्वतोमुखः ।
हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥ ०६१ ॥

तं विप्रसंघाश्च सुरासुराश्च ; यक्षाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे ; महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥ ०६२ ॥

अध्याय ०४३

ब्रह्मोवाच ॥

मनुष्याणां तु राजन्यः क्षत्रियो मध्यमो गुणः ।
कुञ्जरो वाहनानां च सिंहश्चारण्यवासिनाम् ॥ ००१ ॥

अविः पशूनां सर्वेषामाखुश्च बिलवासिनाम् ।
गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष एव च ॥ ००२ ॥

न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।
शिंशपा मेषशृङ्गश्च तथा कीचकवेणवः ॥ ००३ ॥

एते द्रुमाणां राजानो लोकेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ००३ ॥

हिमवान्पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्यस्त्रिकूटवान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च काष्ठवांश्चैव पर्वतः ॥ ००४ ॥

शुभस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान्पर्वतस्तथा ।
एते पर्वतराजानो गणानां मरुतस्तथा ॥ ००५ ॥

सूर्यो ग्रहाणामधिपो नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
यमः पितॄणामधिपः सरितामथ सागरः ॥ ००६ ॥

अम्भसां वरुणो राजा सत्त्वानां मित्र उच्यते ।
अर्कोऽधिपतिरुष्णानां ज्योतिषामिन्दुरुच्यते ॥ ००७ ॥

अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां बृहस्पतिः ।
ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ००८ ॥

त्वष्टाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिवः ।
दक्षिणानां तथा यज्ञो वेदानामृषयस्तथा ॥ ००९ ॥

दिशामुदीची विप्राणां सोमो राजा प्रतापवान् ।
कुबेरः सर्वयक्षाणां देवतानां पुरंदरः ॥ ०१० ॥

एष भूतादिकः सर्गः प्रजानां च प्रजापतिः ॥ ०१० ॥

सर्वेषामेव भूतानामहं ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्वापि न विद्यते ॥ ०११ ॥

राजाधिराजः सर्वासां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
ईश्वरं तं विजानीमः स विभुः स प्रजापतिः ॥ ०१२ ॥

नरकिंनरयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः ॥ ०१३ ॥

भगदेवानुयातानां सर्वासां वामलोचना ।

माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्वतीति या ॥ ०१४ ॥

उमां देवीं विजानीत नारीणामुत्तमां शुभाम् ।
रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ ०१५ ॥

धर्मकामाश्च राजानो ब्राह्मणा धर्मलक्षणाः ।
तस्माद्राजा द्विजातीनां प्रयतेतेह रक्षणे ॥ ०१६ ॥

राज्ञां हि विषये येषामवसीदन्ति साधवः ।
हीनास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्यावाङ्मार्गगामिनः ॥ ०१७ ॥

राज्ञां तु विषये येषां साधवः परिरक्षिताः ।
तेऽस्मि.णल्लोके प्रमोदन्ते प्रेत्य चानन्त्यमेव च ॥ ०१८ ॥

प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजर्षभाः ॥ ०१८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नियतं धर्मलक्षणम् ।
अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसा चाधर्मलक्षणा ॥ ०१९ ॥

प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ।
शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः ॥ ०२० ॥

ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ।
धरणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा ॥ ०२१ ॥

स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती सत्यलक्षणा ।
मनसो लक्षणं चिन्ता तथोक्ता बुद्धिरन्वयात् ॥ ०२२ ॥

मनसा चिन्तयानोऽर्थान्बुद्ध्या चैव व्यवस्यति ।
बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते नात्र संशयः ॥ ०२३ ॥

लक्षणं महतो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ।
प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ॥ ०२४ ॥

तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ।
संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ०२५ ॥

अतीतोऽद्वंद्वमभ्येति तमोमृत्युजरातिगम् ॥ ०२५ ॥

धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वो विधिवन्मया ।
गुणानां ग्रहणं सम्यग्वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ ०२६ ॥

पार्थिवो यस्तु गन्धो वै घ्राणेनेह स गृह्यते ।
घ्राणस्थश्च तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते ॥ ०२७ ॥

अपां धातुरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते ।
जिह्वास्थश्च तथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ ०२८ ॥

ज्योतिषश्च गुणो रूपं चक्षुषा तच्च गृह्यते ।
चक्षुःस्थश्च तथादित्यो रूपज्ञाने विधीयते ॥ ०२९ ॥

वायव्यस्तु तथा स्पर्शस्त्वचा प्रज्ञायते च सः ।
त्वक्स्थश्चैव तथा वायुः स्पर्शज्ञाने विधीयते ॥ ०३० ॥

आकाशस्य गुणो घोषः श्रोत्रेण स तु गृह्यते ।
श्रोत्रस्थाश्च दिशः सर्वाः शब्दज्ञाने प्रकीर्तिताः ॥ ०३१ ॥

मनसस्तु गुणश्चिन्ता प्रज्ञया स तु गृह्यते ।
हृदिस्थचेतनाधातुर्मनोज्ञाने विधीयते ॥ ०३२ ॥

बुद्धिरध्यवसायेन ध्यानेन च महांस्तथा ।
निश्चित्य ग्रहणं नित्यमव्यक्तं नात्र संशयः ॥ ०३३ ॥

अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
तस्मादलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानलक्षणः ॥ ०३४ ॥

अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥ ०३५ ॥

पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात्क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
गुणवृत्तं तथा कृत्स्नं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ०३६ ॥

आदिमध्यावसानान्तं सृज्यमानमचेतनम् ।
न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमानं पुनः पुनः ॥ ०३७ ॥

न सत्यं वेद वै कश्चित्क्षेत्रज्ञस्त्वेव विन्दति ।
गुणानां गुणभूतानां यत्परं परतो महत् ॥ ०३८ ॥

तस्माद्गुणांश्च तत्त्वं च परित्यज्येह तत्त्ववित् ।
क्षीणदोषो गुणान्हित्वा क्षेत्रज्ञं प्रविशत्यथ ॥ ०३९ ॥

निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
अचलश्चानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ०४० ॥

अध्याय ०४४

ब्रह्मोवाच ॥

यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च ।
नामलक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ००१ ॥

अहः पूर्वं ततो रात्रिर्मासाः शुक्लादयः स्मृताः ।
श्रविष्ठादीनि ऋक्षाणि ऋतवः शिशिरादयः ॥ ००२ ॥

भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
रूपाणां ज्योतिरादिस्तु स्पर्शादिर्वायुरुच्यते ॥ ००३ ॥

शब्दस्यादिस्तथाकाशमेष भूतकृतो गुणः ॥ ००३ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतानामादिमुत्तमम् ।
आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरिष्यते ॥ ००४ ॥

सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ।
ओङ्कारः सर्ववेदानां वचसां प्राण एव च ॥ ००५ ॥

यद्यस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रमुच्यते ॥ ००५ ॥

गायत्री छन्दसामादिः पशूनामज उच्यते ।
गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ००६ ॥

श्येनः पतत्रिणामादिर्यज्ञानां हुतमुत्तमम् ।
परिसर्पिणां तु सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो द्विजोत्तमाः ॥ ००७ ॥

कृतमादिर्युगानां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
हिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ००८ ॥

सर्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते ।
द्रवाणां चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥ ००९ ॥

स्थावराणां च भूतानां सर्वेषामविशेषतः ।
ब्रह्मक्षेत्रं सदा पुण्यं प्लक्षः प्रथमजः स्मृतः ॥ ०१० ॥

अहं प्रजापतीनां च सर्वेषां नात्र संशयः ।
मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयंभूरिति स स्मृतः ॥ ०११ ॥

पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः ।
दिशां च प्रदिशां चोर्ध्वा दिग्जाता प्रथमं तथा ॥ ०१२ ॥

तथा त्रिपथगा गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता ।
तथा सरोदपानानां सर्वेषां सागरोऽग्रजः ॥ ०१३ ॥

देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।
नरकिंनरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ ०१४ ॥

आदिर्विश्वस्य जगतो विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।
भूतं परतरं तस्मात्त्रैलोक्ये नेह विद्यते ॥ ०१५ ॥

आश्रमाणां च गार्हस्थ्यं सर्वेषां नात्र संशयः ।
लोकानामादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ ०१६ ॥

अहान्यस्तमयान्तानि उदयान्ता च शर्वरी ।
सुखस्यान्तः सदा दुःखं दुःखस्यान्तः सदा सुखम् ॥ ०१७ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ०१८ ॥

सर्वं कृतं विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् ।
अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ ०१९ ॥

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि नियमाश्च ये ।
सर्वमेतद्विनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ ०२० ॥

तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मा समाहितः ।
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते सर्वपाप्मभिः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०४५

ब्रह्मोवाच ॥

बुद्धिसारं मनस्तम्भमिन्द्रियग्रामबन्धनम् ।
महाभूतारविष्कम्भं निमेषपरिवेष्टनम् ॥ ००१ ॥

जराशोकसमाविष्टं व्याधिव्यसनसञ्चरम् ।
देशकालविचारीदं श्रमव्यायामनिस्वनम् ॥ ००२ ॥

अहोरात्रपरिक्षेपं शीतोष्णपरिमण्डलम् ।
सुखदुःखान्तसङ्क्लेशं क्षुत्पिपासावकीलनम् ॥ ००३ ॥

छायातपविलेखं च निमेषोन्मेषविह्वलम् ।
घोरमोहजनाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ००४ ॥

मासार्धमासगणितं विषमं लोकसञ्चरम् ।
तमोनिचयपङ्कं च रजोवेगप्रवर्तकम् ॥ ००५ ॥

सत्त्वालङ्कारदीप्तं च गुणसंघातमण्डलम् ।
स्वरविग्रहनाभीकं शोकसंघातवर्तनम् ॥ ००६ ॥

क्रियाकारणसंयुक्तं रागविस्तारमायतम् ।
लोभेप्सापरिसंख्यातं विविक्तज्ञानसंभवम् ॥ ००७ ॥

भयमोहपरीवारं भूतसंमोहकारकम् ।
आनन्दप्रीतिधारं च कामक्रोधपरिग्रहम् ॥ ००८ ॥

महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवाव्ययम् ।
मनोजवनमश्रान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ००९ ॥

एतद्द्वंद्वसमायुक्तं कालचक्रमचेतनम् ।
विसृजेत्सङ्क्षिपेच्चापि बोधयेत्सामरं जगत् ॥ ०१० ॥

कालचक्रप्रवृत्तिं च निवृत्तिं चैव तत्त्वतः ।
यस्तु वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुह्यति ॥ ०११ ॥

विमुक्तः सर्वसङ्क्लेशैः सर्वद्वंद्वातिगो मुनिः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ०१२ ॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ ०१३ ॥

यः कश्चिदिह लोके च ह्यागमः संप्रकीर्तितः ।
तस्यान्तगमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥ ०१४ ॥

संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तेत वेदवित् ॥ ०१५ ॥

स्वदारनिरतो दान्तः शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेत ह ॥ ०१६ ॥

देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ ०१७ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।

न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ ०१८ ॥

नित्ययज्ञोपवीती स्याच्छुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ ०१९ ॥

जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमाहितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ०२० ॥

अधीत्याध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहं चैव षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ ०२१ ॥

त्रीणि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानां तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥ ०२२ ॥

अवशेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ ०२३ ॥

तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ ०२४ ॥

सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयञ्शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०४६

ब्रह्मोवाच ॥

एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि ।
अधीतवान्यथाशक्ति तथैव ब्रह्मचर्यवान् ॥ ००१ ॥

स्वधर्मनिरतो विद्वान्सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ।
गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः ॥ ००२ ॥

गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यभैक्ष्यभुक्चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ००३ ॥

द्विकालमग्निं जुह्वानः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
धारयीत सदा दण्डं बैल्वं पालाशमेव वा ॥ ००४ ॥

क्षौमं कार्पासिकं वापि मृगाजिनमथापि वा ।
सर्वं काषायरक्तं स्याद्वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ००५ ॥

मेखला च भवेन्मौञ्जी जटी नित्योदकस्तथा ।
यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अलुप्तनियतव्रतः ॥ ००६ ॥

पूताभिश्च तथैवाद्भिः सदा दैवततर्पणम् ।
भावेन नियतः कुर्वन्ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ००७ ॥

एवं युक्तो जयेत्स्वर्गमूर्ध्वरेताः समाहितः ।
न संसरति जातीषु परमं स्थानमाश्रितः ॥ ००८ ॥

संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्यं मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ००९ ॥

चर्मवल्कलसंवीतः स्वयं प्रातरुपस्पृशेत् ।
अरण्यगोचरो नित्यं न ग्रामं प्रविशेत्पुनः ॥ ०१० ॥

अर्चयन्नतिथीन्काले दद्याच्चापि प्रतिश्रयम् ।

फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ०११ ॥

प्रवृत्तमुदकं वायुं सर्वं वानेयमा तृणात् ।
प्राश्नीयादानुपूर्व्येण यथादीक्षमतन्द्रितः ॥ ०१२ ॥

आमूलफलभिक्षाभिरर्चेदतिथिमागतम् ।
यद्भक्षः स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां नित्यमतन्द्रितः ॥ ०१३ ॥

देवतातिथिपूर्वं च सदा भुञ्जीत वाग्यतः ।
अस्कन्दितमनाश्चैव लघ्वाशी देवताश्रयः ॥ ०१४ ॥

दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशश्मश्रु च धारयन् ।
जुह्वन्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ ०१५ ॥

त्यक्तदेहः सदा दक्षो वननित्यः समाहितः ।
एवं युक्तो जयेत्स्वर्गं वानप्रस्थो जितेन्द्रियः ॥ ०१६ ॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ०१७ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।
सर्वभूतहितो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो मुनिः ॥ ०१८ ॥

अयाचितमसङ्क्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया ।
जोषयेत सदा भोज्यं ग्रासमागतमस्पृहः ॥ ०१९ ॥

यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ।
धर्मलब्धं तथाश्नीयान्न काममनुवर्तयेत् ॥ ०२० ॥

ग्रासादाच्छादनाच्चान्यन्न गृह्णीयात्कथञ्चन ।
यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृह्णीत नान्यथा ॥ ०२१ ॥

परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च देयं कदाचन ।
दैन्यभावाच्च भूतानां संविभज्य सदा बुधः ॥ ०२२ ॥

नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।
न किञ्चिद्विषयं भुक्त्वा स्पृहयेत्तस्य वै पुनः ॥ ०२३ ॥

मृदमापस्तथाश्मानं पत्रपुष्पफलानि च ।
असंवृतानि गृह्णीयात्प्रवृत्तानीह कार्यवान् ॥ ०२४ ॥

न शिल्पजीविकां जीवेद्द्विरन्नं नोत कामयेत् ।
न द्वेष्टा नोपदेष्टा च भवेत निरुपस्कृतः ॥ ०२५ ॥

श्रद्धापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि विवर्जयेत् ॥ ०२५ ॥

मुधावृत्तिरसक्तश्च सर्वभूतैरसंविदम् ।
कृत्वा वह्निं चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ ०२६ ॥

वृत्ते शरावसंपाते भैक्ष्यं लिप्सेत मोक्षवित् ।
लाभे न च प्रहृष्येत नालाभे विमना भवेत् ॥ ०२७ ॥

मात्राशी कालमाकाङ्क्षंश्चरेद्भैक्ष्यं समाहितः ।
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ॥ ०२८ ॥

अभिपूजितलाभाद्धि विजुगुप्सेत भिक्षुकः ॥ ०२८ ॥

शुक्तान्यम्लानि तिक्तानि कषायकटुकानि च ।
नास्वादयीत भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा ॥ ०२९ ॥

यात्रामात्रं च भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकम् ॥ ०२९ ॥

असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् ।
न चान्यमनुभिक्षेत भिक्षमाणः कथञ्चन ॥ ०३० ॥

न संनिकाशयेद्धर्मं विविक्ते विरजाश्चरेत् ।
शून्यागारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ॥ ०३१ ॥

प्रतिश्रयार्थं सेवेत पार्वतीं वा पुनर्गुहाम् ॥ ०३१ ॥

ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षास्वेकत्र वा वसेत् ।
अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्महीम् ॥ ०३२ ॥

दयार्थं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीं चरेत् ।
सञ्चयांश्च न कुर्वीत स्नेहवासं च वर्जयेत् ॥ ०३३ ॥

पूतेन चाम्भसा नित्यं कार्यं कुर्वीत मोक्षवित् ।
उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्च पुरुषः सदा ॥ ०३४ ॥

अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमार्जवमेव च ।
अक्रोधश्चानसूया च दमो नित्यमपैशुनम् ॥ ०३५ ॥

अष्टास्वेतेषु युक्तः स्याद्व्रतेषु नियतेन्द्रियः ।
अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत् ॥ ०३६ ॥

आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।
लोकसङ्ग्रहधर्मं च नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥ ०३७ ॥

सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रः परिव्रजेत् ।
समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ०३८ ॥

परं नोद्वेजयेत्कञ्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् ।
विश्वास्यः सर्वभूतानामग्र्यो मोक्षविदुच्यते ॥ ०३९ ॥

अनागतं च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्तयेत् ।
वर्तमानमुपेक्षेत कालाकाङ्क्षी समाहितः ॥ ०४० ॥

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेत्क्वचित् ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा किञ्चिद्दुष्टं समाचरेत् ॥ ०४१ ॥

इन्द्रियाण्युपसंहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
क्षीणेन्द्रियमनोबुद्धिर्निरीक्षेत निरिन्द्रियः ॥ ०४२ ॥

निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारो निर्योगक्षेम एव च ॥ ०४३ ॥

निराशीः सर्वभूतेषु निरासङ्गो निराश्रयः ।
सर्वज्ञः सर्वतो मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ०४४ ॥

अपाणिपादपृष्ठं तमशिरस्कमनूदरम् ।
प्रहीणगुणकर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ०४५ ॥

अगन्धरसमस्पर्शमरूपाशब्दमेव च ।
अत्वगस्थ्यथ वामज्जममांसमपि चैव ह ॥ ०४६ ॥

निश्चिन्तमव्ययं नित्यं हृदिस्थमपि नित्यदा ।
सर्वभूतस्थमात्मानं ये पश्यन्ति न ते मृताः ॥ ०४७ ॥

न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न देवताः ।
वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न पराक्रमः ॥ ०४८ ॥

यत्र ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता ॥ ०४८ ॥

तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो धर्मव्रतमनुव्रतः ।

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥ ०४९ ॥

अमूढो मूढरूपेण चरेद्धर्ममदूषयन् ।
यथैनमवमन्येरन्परे सततमेव हि ॥ ०५० ॥

तथावृत्तश्चरेद्धर्मं सतां वर्त्माविदूषयन् ।
यो ह्येवं वृत्तसंपन्नः स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ०५१ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ।
मनोबुद्धिरथात्मानमव्यक्तं पुरुषं तथा ॥ ०५२ ॥

सर्वमेतत्प्रसंख्याय सम्यक्संत्यज्य निर्मलः ।
ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ॥ ०५३ ॥

एतदेवान्तवेलायां परिसंख्याय तत्त्ववित् ।
ध्यायेदेकान्तमास्थाय मुच्यतेऽथ निराश्रयः ॥ ०५४ ॥

निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराकाशगो यथा ।
क्षीणकोशो निरातङ्कः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०४७

ब्रह्मोवाच ॥

संन्यासं तप इत्याहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ ००१ ॥

अविदूरात्परं ब्रह्म वेदविद्याव्यपाश्रयम् ।

निर्द्वंद्वं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ॥ ००२ ॥

ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत्पदम् ।
निर्णिक्तमसः पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः ॥ ००३ ॥

तपसा क्षेममध्वानं गच्छन्ति परमैषिणः ।
संन्यासनिरता नित्यं ये ब्रह्मविदुषो जनाः ॥ ००४ ॥

तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।
ज्ञानं त्वेव परं विद्म संन्यासस्तप उत्तमम् ॥ ००५ ॥

यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् ।
सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते ॥ ००६ ॥

यो विद्वान्सहवासं च विवासं चैव पश्यति ।
तथैवैकत्वनानात्वे स दुःखात्परिमुच्यते ॥ ००७ ॥

यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदवमन्यते ।
इहलोकस्थ एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ००८ ॥

प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतविधानवित् ।
निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ००९ ॥

निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
निर्गुणं नित्यमद्वंद्वं प्रशमेनैव गच्छति ॥ ०१० ॥

हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते हित्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥ ०११ ॥

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहङ्कारविटप इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ ०१२ ॥

महाभूतविशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्णः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥ ०१३ ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ॥ ०१३ ॥

एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।
हित्वा चामरतां प्राप्य जह्याद्वै मृत्युजन्मनी ॥ ०१४ ॥

निर्ममो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ०१४ ॥

द्वावेतौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ चाप्यचेतनौ ।
एताभ्यां तु परो यस्य चेतनावानिति स्मृतः ॥ ०१५ ॥

अचेतनः सत्त्वसंघातयुक्तः ; सत्त्वात्परं चेतयतेऽन्तरात्मा ।
स क्षेत्रज्ञः सत्त्वसंघातबुद्धि ;गुणातिगो मुच्यते मृत्युपाशात् ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०४८

ब्रह्मोवाच ॥

केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्ममयं महत् ।
केचित्पुरुषमव्यक्तं केचित्परमनामयम् ॥ ००१ ॥

मन्यन्ते सर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययम् ॥ ००१ ॥

उच्छ्वासमात्रमपि चेद्योऽन्तकाले समो भवेत् ।
आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ००२ ॥

निमेषमात्रमपि चेत्संयम्यात्मानमात्मनि ।
गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥ ००३ ॥

प्राणायामैरथ प्राणान्संयम्य स पुनः पुनः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः ॥ ००४ ॥

एवं पूर्वं प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ।
अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते ॥ ००५ ॥

सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसन्तीह तद्विदः ।
अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ॥ ००६ ॥

न शक्यमन्यथा गन्तुं पुरुषं तमथो द्विजाः ॥ ००६ ॥

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
ज्ञानं त्यागोऽथ संन्यासः सात्त्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ००७ ॥

एतेनैवानुमानेन मन्यन्तेऽथ मनीषिणः ।
सत्त्वं च पुरुषश्चैकस्तत्र नास्ति विचारणा ॥ ००८ ॥

आहुरेके च विद्वांसो ये ज्ञाने सुप्रतिष्ठिताः ।
क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ००९ ॥

पृथग्भूतस्ततो नित्यमित्येतदविचारितम् ।
पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापि तत्त्वतः ॥ ०१० ॥

तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ।
मशकोदुम्बरे त्वैक्यं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ ०११ ॥

मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथानयोः ।

संबन्धस्तोयबिन्दूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ ०१२ ॥

गुरुरुवाच ॥

इत्युक्तवन्तं ते विप्रास्तदा लोकपितामहम् ।
पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ॥ ०१३ ॥

ऋषय ऊचुः ॥

किं स्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं स्मृतम् ।
व्याहतामिव पश्यामो धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ ०१४ ॥

ऊर्ध्वं देहाद्वदन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ।
केचित्संशयितं सर्वं निःसंशयमथापरे ॥ ०१५ ॥

अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्यस्तीत्यपि चापरे ।
एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ॥ ०१६ ॥

एकमेके पृथक्चान्ये बहुत्वमिति चापरे ॥ ०१६ ॥

मन्यन्ते ब्राह्मणा एवं प्राज्ञास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
जटाजिनधराश्चान्ये मुण्डाः केचिदसंवृताः ॥ ०१७ ॥

अस्नानं केचिदिच्छन्ति स्नानमित्यपि चापरे ।
आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्चानशने रताः ॥ ०१८ ॥

कर्म केचित्प्रशंसन्ति प्रशान्तिमपि चापरे ।
देशकालावुभौ केचिन्नैतदस्तीति चापरे ॥ ०१९ ॥

केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ ०१९ ॥

धनानि केचिदिच्छन्ति निर्धनत्वं तथापरे ।
उपास्यसाधनं त्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ०२० ॥

अहिंसानिरताश्चान्ये केचिद्धिंसापरायणाः ।
पुण्येन यशसेत्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ ०२१ ॥

सद्भावनिरताश्चान्ये केचित्संशयिते स्थिताः ।
दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे स्थिताः ॥ ०२२ ॥

यज्ञमित्यपरे धीराः प्रदानमिति चापरे ।
सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ ०२३ ॥

तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे जनाः ।
ज्ञानं संन्यासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ०२४ ॥

एवं व्युत्थापिते धर्मे बहुधा विप्रधावति ।
निश्चयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुरसत्तम ॥ ०२५ ॥

इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येवं प्रस्थितो जनः ।
यो हि यस्मिन्रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ ०२६ ॥

तत्र नो विहता प्रज्ञा मनश्च बहुलीकृतम् ।
एतदाख्यातुमिच्छामः श्रेयः किमिति सत्तम ॥ ०२७ ॥

अतः परं च यद्गुह्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
सत्त्वेक्षत्रज्ञयोश्चैव संबन्धः केन हेतुना ॥ ०२८ ॥

एवमुक्तः स तैर्विप्रैर्भगवा.णल्लोकभावनः ।
तेभ्यः शशंस धर्मात्मा याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०४९

ब्रह्मोवाच ॥

हन्त वः संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।
समस्तमिह तच्छ्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् ॥ ००१ ॥

अहिंसा सर्वभूतानामेतत्कृत्यतमं मतम् ।
एतत्पदमनुद्विग्नं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् ॥ ००२ ॥

ज्ञानं निःश्रेय इत्याहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ००३ ॥

हिंसापराश्च ये लोके ये च नास्तिकवृत्तयः ।
लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ००४ ॥

आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
तेऽस्मि.णल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ ००५ ॥

कुर्वते ये तु कर्माणि श्रद्दधाना विपश्चितः ।
अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ॥ ००६ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वेक्षत्रज्ञयोर्यथा ।
संयोगो विप्रयोगश्च तन्निबोधत सत्तमाः ॥ ००७ ॥

विषयो विषयित्वं च संबन्धोऽयमिहोच्यते ।
विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृतः ॥ ००८ ॥

व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मशकोदुम्बरं यथा ।

भुज्यमानं न जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् ॥ ००९ ॥

यस्त्वेव तु विजानीते यो भुङ्क्ते यश्च भुज्यते ॥ ००९ ॥

अनित्यं द्वंद्वसंयुक्तं सत्त्वमाहुर्गुणात्मकम् ।
निर्द्वंद्वो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ०१० ॥

समः सञ्ज्ञागतस्त्वेवं यदा सर्वत्र दृश्यते ।
उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमापः पुष्करपर्णवत् ॥ ०११ ॥

सर्वैरपि गुणैर्विद्वान्व्यतिषक्तो न लिप्यते ।
जलबिन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ ०१२ ॥

एवमेवाप्यसंसक्तः पुरुषः स्यान्न संशयः ॥ ०१२ ॥

द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ।
यथा द्रव्यं च कर्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ॥ ०१३ ॥

यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ।
तथा सत्त्वप्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः ॥ ०१४ ॥

यावद्द्रव्यगुणस्तावत्प्रदीपः संप्रकाशते ।
क्षीणद्रव्यगुणं ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ॥ ०१५ ॥

व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ।
एतद्विप्रा विजानीत हन्त भूयो ब्रवीमि वः ॥ ०१६ ॥

सहस्रेणापि दुर्मेधा न वृद्धिमधिगच्छति ।
चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान्सुखमेधते ॥ ०१७ ॥

एवं धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ।

उपायज्ञो हि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ०१८ ॥

यथाध्वानमपाथेयः प्रपन्नो मानवः क्वचित् ।
क्लेशेन याति महता विनश्यत्यन्तरापि वा ॥ ०१९ ॥

तथा कर्मसु विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ।
पुरुषस्यात्मनिःश्रेयः शुभाशुभनिदर्शनम् ॥ ०२० ॥

यथा च दीर्घमध्वानं पद्भ्यामेव प्रपद्यते ।
अदृष्टपूर्वं सहसा तत्त्वदर्शनवर्जितः ॥ ०२१ ॥

तमेव च यथाध्वानं रथेनेहाशुगामिना ।
यायादश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ॥ ०२२ ॥

उच्चं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षेत भूगतम् ।
रथेन रथिनं पश्येत्क्लिश्यमानमचेतनम् ॥ ०२३ ॥

यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति ।
क्षीणे रथपथे प्राज्ञो रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ०२४ ॥

एवं गच्छति मेधावी तत्त्वयोगविधानवित् ।
समाज्ञाय महाबुद्धिरुत्तरादुत्तरोत्तरम् ॥ ०२५ ॥

यथा महार्णवं घोरमप्लवः संप्रगाहते ।
बाहुभ्यामेव संमोहाद्वधं चर्च्छत्यसंशयम् ॥ ०२६ ॥

नावा चापि यथा प्राज्ञो विभागज्ञस्तरित्रया ।
अक्लान्तः सलिलं गाहेत्क्षिप्रं संतरति ध्रुवम् ॥ ०२७ ॥

तीर्णो गच्छेत्परं पारं नावमुत्सृज्य निर्ममः ।
व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथिपदातिनौ ॥ ०२८ ॥

स्नेहात्संमोहमापन्नो नावि दाशो यथा तथा ।
ममत्वेनाभिभूतः स तत्रैव परिवर्तते ॥ ०२९ ॥

नावं न शक्यमारुह्य स्थले विपरिवर्तितुम् ।
तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधीयते ॥ ०३० ॥

एवं कर्म कृतं चित्रं विषयस्थं पृथक्पृथक् ।
यथा कर्म कृतं लोके तथा तदुपपद्यते ॥ ०३१ ॥

यन्नैव गन्धिनो रस्यं न रूपस्पर्शशब्दवत् ।
मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रचक्षते ॥ ०३२ ॥

तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ।
महतः प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च ॥ ०३३ ॥

अहङ्कारप्रधानस्य महाभूतकृतो गुणः ।
पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः स्मृताः ॥ ०३४ ॥

बीजधर्मं यथाव्यक्तं तथैव प्रसवात्मकम् ।
बीजधर्मा महानात्मा प्रसवश्चेति नः श्रुतम् ॥ ०३५ ॥

बीजधर्मा त्वहङ्कारः प्रसवश्च पुनः पुनः ।
बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च वै ॥ ०३६ ॥

बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवं च न कुर्वते ।
विशेषाः पञ्चभूतानां तेषां वित्तं विशेषणम् ॥ ०३७ ॥

तत्रैकगुणमाकाशं द्विगुणो वायुरुच्यते ।
त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुरापश्चापि चतुर्गुणाः ॥ ०३८ ॥

पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया त्रसस्थावरसङ्कुला ।
सर्वभूतकरी देवी शुभाशुभनिदर्शना ॥ ०३९ ॥

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥ ०४० ॥

पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ०४१ ॥

इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ॥ ०४२ ॥

एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ०४२ ॥

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि रसस्तु बहुधा स्मृतः ॥ ०४३ ॥

मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कषायो लवणस्तथा ।
एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ०४४ ॥

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
ज्योतिषश्च गुणो रूपं रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ०४५ ॥

शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं पीतारुणं तथा ।
ह्रस्वं दीर्घं तथा स्थूलं चतुरस्राणु वृत्तकम् ॥ ०४६ ॥

एवं द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते ।
विज्ञेयं ब्राह्मणैर्नित्यं धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ०४७ ॥

शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरुच्यते ।
वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ०४८ ॥

उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद् एव च ।
कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो दारुणो मृदुः ॥ ०४९ ॥

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ।
विधिवद्ब्रह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ०५० ॥

तत्रैकगुणमाकाशं शब्द् इत्येव च स्मृतः ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून्गुणान् ॥ ०५१ ॥

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतः परं तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ॥ ०५२ ॥

इष्टोऽनिष्टश्च शब्दस्तु संहतः प्रविभागवान् ।
एवं बहुविधो ज्ञेयः शब्द् आकाशसंभवः ॥ ०५३ ॥

आकाशमुत्तमं भूतमहङ्कारस्ततः परम् ।
अहङ्कारात्परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा ततः परः ॥ ०५४ ॥

तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
परावरज्ञो भूतानां यं प्राप्यानन्त्यमश्नुते ॥ ०५५ ॥

अध्याय ०५०

ब्रह्मोवाच ॥

भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरं मनः ।
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ ००१ ॥

अधिष्ठाता मनो नित्यं भूतानां महतां तथा ।
बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञः सर्व उच्यते ॥ ००२ ॥

इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदश्वानिव सारथिः ।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं क्षेत्रज्ञो युञ्जते सदा ॥ ००३ ॥

महाभूतसमायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् ।
तमारुह्य स भूतात्मा समन्तात्परिधावति ॥ ००४ ॥

इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मनःसारथिरेव च ।
बुद्धिसंयमनो नित्यं महान्ब्रह्ममयो रथः ॥ ००५ ॥

एवं यो वेत्ति विद्वान्वै सदा ब्रह्ममयं रथम् ।
स धीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ००६ ॥

अव्यक्तादि विशेषान्तं त्रसस्थावरसङ्कुलम् ।
चन्द्रसूर्यप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ००७ ॥

नदीपर्वतजालैश्च सर्वतः परिभूषितम् ।
विविधाभिस्तथाद्भिश्च सततं समलङ्कृतम् ॥ ००८ ॥

आजीवः सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः ।
एतद्ब्रह्मवनं नित्यं यस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ००९ ॥

लोकेऽस्मिन्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पश्चाद्भूतकृता गुणाः ॥ ०१० ॥

गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः ॥ ०१० ॥

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ।

सर्वे स्वभावतः सृष्टा न क्रियाभ्यो न कारणात् ॥ ०११ ॥

एते विश्वकृतो विप्रा जायन्ते ह पुनः पुनः ।
तेभ्यः प्रसूतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु ॥ ०१२ ॥

प्रलीयन्ते यथाकालमूर्मयः सागरे यथा ॥ ०१२ ॥

विश्वसृग्भ्यस्तु भूतेभ्यो महाभूतानि गच्छति ।
भूतेभ्यश्चापि पञ्चभ्यो मुक्तो गच्छेत्प्रजापतिम् ॥ ०१३ ॥

प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ ०१४ ॥

तपसश्चानुपूर्व्येण फलमूलाशिनस्तथा ।
त्रैलोक्यं तपसा सिद्धाः पश्यन्तीह समाहिताः ॥ ०१५ ॥

ओषधान्यगदादीनी नानाविद्याश्च सर्वशः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ ०१६ ॥

यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरन्वयम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ०१७ ॥

सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ ०१८ ॥

मनुष्याः पितरो देवाः पशवो मृगपक्षिणः ।
यानि चान्यानि भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ॥ ०१९ ॥

तपःपरायणा नित्यं सिध्यन्ते तपसा सदा ।
तथैव तपसा देवा महाभागा दिवं गताः ॥ ०२० ॥

आशीर्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्द्रिताः ।
अहङ्कारसमायुक्तास्ते सकाशे प्रजापतेः ॥ ०२१ ॥

ध्यानयोगेन शुद्धेन निर्ममा निरहङ्कृताः ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ ०२२ ॥

ध्यानयोगादुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा ।
सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवत्तया ॥ ०२३ ॥

ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरहङ्कृताः ।
अव्यक्तं प्रविशन्तीह महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ ०२४ ॥

अव्यक्तादेव संभूतः समयज्ञो गतः पुनः ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ ०२५ ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं त्यजति निष्कलः ।
क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ०२६ ॥

चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः ।
यच्चित्तस्तन्मना भूत्वा गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ०२७ ॥

अव्यक्तादि विशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम् ।
निबोधत यथा हीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ ०२८ ॥

द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ०२९ ॥

कर्म केचित्प्रशंसन्ति मन्दबुद्धितरा नराः ।
ये तु बुद्धा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ०३० ॥

कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।

पुरुषं सृजतेऽविद्या अग्राह्यममृताशिनम् ॥ ०३१ ॥

तस्मात्कर्मसु निःस्नेहा ये केचित्पारदर्शिनः ।
विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ०३२ ॥

अपूर्वममृतं नित्यं य एनमविचारिणम् ।
य एनं विन्दतेऽऽत्मानमग्राह्यममृताशिनम् ॥ ०३३ ॥

अग्राह्योऽमृतो भवति य एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ०३३ ॥

अपोह्य सर्वसङ्कल्पान्संयम्यात्मानमात्मनि ।
स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ०३४ ॥

प्रसादेनैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् ।
लक्षणं हि प्रसादस्य यथा स्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ ०३५ ॥

गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञानपरिनिष्ठिताः ।
प्रवृत्तयश्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ०३६ ॥

एषा गतिरसक्तानामेष धर्मः सनातनः ।
एषा ज्ञानवतां प्राप्तिरेतद्वृत्तमनिन्दितम् ॥ ०३७ ॥

समेन सर्वभूतेषु निःस्पृहेण निराशिषा ।
शक्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ०३८ ॥

एतद्वः सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमाः ।
एवमाचरत क्षिप्रं ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ०३९ ॥

गुरुरुवाच ॥

इत्युक्तास्ते तु मुनयो ब्रह्मणा गुरुणा तथा ।

कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकानवाप्नुवन् ॥ ०४० ॥

त्वमप्येतन्महाभाग यथोक्तं ब्रह्मणो वचः ।
सम्यगाचर शुद्धात्मंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ०४१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा धर्ममुत्तमम् ।
चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ०४२ ॥

कृतकृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्वह ।
तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति ॥ ०४३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कश्च शिष्यो जनार्दन ।
श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष्व मे विभो ॥ ०४४ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अहं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यं च विद्धि मे ।
त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं मे धनञ्जय ॥ ०४५ ॥

मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्वह ।
अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वा त्वं सम्यगाचर सुव्रत ॥ ०४६ ॥

ततस्त्वं सम्यगाचीर्णे धर्मेऽस्मिन्कुरुनन्दन ।
सर्वपापविशुद्धात्मा मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ०४७ ॥

पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते ।
मया तव महाबाहो तस्मादत्र मनः कुरु ॥ ०४८ ॥

मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता विभो ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि संमते तव फल्गुन ॥ ०४९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः ।
गच्छावो नगरं कृष्ण गजसाह्वयमद्य वै ॥ ०५० ॥

समेत्य तत्र राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
समनुज्ञाप्य दुर्धर्ष स्वां पुरीं यातुमर्हसि ॥ ०५१ ॥

कृष्णद्वारकाप्रस्थानाम्

अध्याय ०५१

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽभ्यचोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।
मुहूर्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ ००१ ॥

तथैव चानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः ।
सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं गजसाह्वयम् ॥ ००२ ॥

इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशां पते ।
आचख्युः सज्जमित्येव पार्थायामिततेजसे ॥ ००३ ॥

ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।
विकुर्वाणौ कथाश्चित्राः प्रीयमाणौ विशां पते ॥ ००४ ॥

रथस्थं तु महातेजा वासुदेवं धनञ्जयः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ००५ ॥

त्वत्प्रसादाज्जयः प्राप्तो राज्ञा वृष्णिकुलोद्वह ।
निहताः शत्रवश्चापि प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ॥ ००६ ॥

नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
भवन्तं प्लवमासाद्य तीर्णाः स्म कुरुसागरम् ॥ ००७ ॥

विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
यथाहं त्वा विजानामि यथा चाहं भवन्मनाः ॥ ००८ ॥

त्वत्तेजःसंभवो नित्यं हुताशो मधुसूदन ।
रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदसी विभो ॥ ००९ ॥

त्वयि सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
त्वं हि सर्वं विकुरुषे भूतग्रामं सनातनम् ॥ ०१० ॥

पृथिवीं चान्तरिक्षं च तथा स्थावरजङ्गमम् ।
हसितं तेऽमला ज्योत्स्ना ऋतवश्चेन्द्रियान्वयाः ॥ ०११ ॥

प्राणो वायुः सततगः क्रोधो मृत्युः सनातनः ।
प्रसादे चापि पद्मा श्रीर्नित्यं त्वयि महामते ॥ ०१२ ॥

रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिस्त्वयि चेदं चराचरम् ।
त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं प्रोच्यसेऽनघ ॥ ०१३ ॥

सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया ।

आत्मा च परमो वक्तुं नमस्ते नलिनेक्षण ॥ ०१४ ॥

विदितो मेऽसि दुर्धर्ष नारदाद्देवलात्तथा ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ ०१५ ॥

त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः ।
यच्चानुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तं त्वयानघ ॥ ०१६ ॥

एतत्सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।
इदं चाद्भुतमत्यर्थं कृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ ०१७ ॥

यत्पापो निहतः संख्ये कौरव्यो धृतराष्ट्रजः ।
त्वया दग्धं हि तत्सैन्यं मया विजितमाहवे ॥ ०१८ ॥

भवता तत्कृतं कर्म येनावाप्तो जयो मया ।
दुर्योधनस्य सङ्ग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ ०१९ ॥

कर्णस्य च वधोपायो यथावत्संप्रदर्शितः ।
सैन्धवस्य च पापस्य भूरिश्रवस एव च ॥ ०२० ॥

अहं च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
यदुक्तस्तत्करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ ०२१ ॥

राजानं च समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
चोदयिष्यामि धर्मज्ञ गमनार्थं तवानघ ॥ ०२२ ॥

रुचितं हि ममैतत्ते द्वारकागमनं प्रभो ।
अचिराच्चैव दृष्टा त्वं मातुलं मधुसूदन ॥ ०२३ ॥

बलदेवं च दुर्धर्षं तथान्यान्वृष्णिपुङ्गवान् ॥ ०२३ ॥

एवं संभाषमाणौ तौ प्राप्तौ वारणसाह्वयम् ।
तथा विविशतुश्चोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् ॥ ०२४ ॥

तौ गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ।
ददृशाते महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ०२५ ॥

विदुरं च महाबुद्धिं राजानं च युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं च दुर्धर्षं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ०२६ ॥

धृतराष्ट्रमुपासीनं युयुत्सुं चापराजितम् ॥ ०२६ ॥

गान्धारीं च महाप्राज्ञां पृथां कृष्णां च भामिनीम् ।
सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रियस्तथा ॥ ०२७ ॥

ददृशाते स्थिताः सर्वा गान्धारीं परिवार्य वै ॥ ०२७ ॥

ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिंदमौ ।
निवेद्य नामधेये स्वे तस्य पादावगृह्णताम् ॥ ०२८ ॥

गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराज्ञस्तथैव च ।
भीमस्य च महात्मानौ तथा पादावगृह्णताम् ॥ ०२९ ॥

क्षत्तारं चापि संपूज्य पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ।
तैः सार्धं नृपतिं वृद्धं ततस्तं पर्युपासताम् ॥ ०३० ॥

ततो निशि महाराज धृतराष्ट्रः कुरूद्वहान् ।
जनार्दनं च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ॥ ०३१ ॥

तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
धनञ्जयगृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् ॥ ०३२ ॥

तत्रार्चितो यथान्यायं सर्वकामैरुपस्थितः ।
कृष्णः सुष्वाप मेधावी धनञ्जयसहायवान् ॥ ०३३ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियौ ।
धर्मराजस्य भवनं जग्मतुः परमार्चितौ ॥ ०३४ ॥

यत्रास्ते स सहामात्यो धर्मराजो महामनाः ॥ ०३४ ॥

ततस्तौ तत्प्रविश्याथ ददृशाते महाबलौ ।
धर्मराजानमासीनं देवराजमिवाश्विनौ ॥ ०३५ ॥

तौ समासाद्य राजानं वार्ष्णेयकुरुपुङ्गवौ ।
निषीदतुरनुज्ञातौ प्रीयमाणेन तेन वै ॥ ०३६ ॥

ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष्य तावुभौ ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ०३७ ॥

विवक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरूद्वहौ ।
ब्रूत कर्तास्मि सर्वं वां न चिरान्मा विचार्यताम् ॥ ०३८ ॥

इत्युक्ते फल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।
विनीतवदुपागम्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ०३९ ॥

अयं चिरोषितो राजन्वासुदेवः प्रतापवान् ।
भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ०४० ॥

स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
आनर्तनगरीं वीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं शूरसुतं प्रभुम् ॥ ०४२ ॥

रोचते मे महाबाहो गमनं तव केशव ।
मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च देवकी ॥ ०४३ ॥

मातुलं वसुदेवं त्वं बलदेवं च माधव ।
पूजयेथा महाप्राज्ञ मद्वाक्येन यथार्हतः ॥ ०४४ ॥

स्मरेथाश्चापि मां नित्यं भीमं च बलिनां वरम् ।
फल्गुनं नकुलं चैव सहदेवं च माधव ॥ ०४५ ॥

आनर्तानवलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
वृष्णींश्च पुनरागच्छेर्हयमेधे ममानघ ॥ ०४६ ॥

स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वसूनि च ।
यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ०४७ ॥

इयं हि वसुधा सर्वा प्रसादात्तव माधव ।
अस्मानुपगता वीर निहताश्चापि शत्रवः ॥ ०४८ ॥

एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०४९ ॥

तवैव रत्नानि धनं च केवल ;म्धरा च कृत्स्ना तु महाभुजाद्य वै ।
यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहेषु मे ; त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ०५० ॥

तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा ; गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् ।
पितृष्वसामभ्यवदद्यथाविधि ; संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ०५१ ॥

तया स सम्यक्प्रतिनन्दितस्तदा ; तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्ततः ।

विनिर्ययौ नागपुराद्गदाग्रजो ; रथेन दिव्येन चतुर्युजा हरिः ॥ ०५२ ॥

रथं सुभद्रामधिरोप्य भामिनीं ; युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।
पितृष्वसायाश्च तथा महाभुजो ; विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ०५३ ॥

तमन्वगाद्वानरवर्यकेतनः ; ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।
अगाधबुद्धिर्विदुरश्च माधवं ; स्वयं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ०५४ ॥

निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनां ;स्ततः स सर्वान्विदुरं च वीर्यवान् ।
जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः ; प्रचोदयाश्वानिति सात्यकिस्तदा ॥ ०५५ ॥

ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः ; शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।
यथा निहत्यारिगणाञ्शतक्रतु ;र्दिवं तथानर्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ०५६ ॥

उत्त ण्कोपाख्यानम्

अध्याय ०५२

वैशंपायन उवाच ॥

तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं द्वारकां भरतर्षभाः ।
परिष्वज्य न्यवर्तन्त सानुयात्राः परंतपाः ॥ ००१ ॥

पुनः पुनश्च वार्ष्णेयं पर्यष्वजत फल्गुनः ।
आ चक्षुर्विषयाच्चैनं ददर्श च पुनः पुनः ॥ ००२ ॥

कृच्छ्रेणैव च तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम् ।

सञ्जहार तदा दृष्टिं कृष्णश्चाप्यपराजितः ॥ ००३ ॥

तस्य प्रयाणे यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः ।
बहून्यद्भुतरूपाणि तानि मे गदतः शृणु ॥ ००४ ॥

वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो ववौ ।
कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ००५ ॥

ववर्ष वासवश्चापि तोयं शुचि सुगन्धि च ।
दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ००६ ॥

स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु ।
ददर्शाथ मुनिश्रेष्ठमुत्तङ्कममितौजसम् ॥ ००७ ॥

स तं संपूज्य तेजस्वी मुनिं पृथुललोचनः ।
पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ००८ ॥

स पृष्टः कुशलं तेन संपूज्य मधुसूदनम् ।
उत्तङ्को ब्राह्मणश्रेष्ठस्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ००९ ॥

कच्चिच्छौरे त्वया गत्वा कुरुपाण्डवसद्म तत् ।
कृतं सौभ्रात्रमचलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ०१० ॥

अभिसंधाय तान्वीरानुपावृत्तोऽसि केशव ।
संबन्धिनः सुदयितान्सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ०११ ॥

कच्चित्पाण्डुसुताः पञ्च धृतराष्ट्रस्य चात्मजाः ।
लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परंतप ॥ ०१२ ॥

स्वराष्ट्रेषु च राजानः कच्चित्प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
कौरवेषु प्रशान्तेषु त्वया नाथेन माधव ॥ ०१३ ॥

या मे संभावना तात त्वयि नित्यमवर्तत ।
अपि सा सफला कृष्ण कृता ते भरतान्प्रति ॥ ०१४ ॥

वासुदेव उवाच ॥

कृतो यत्नो मया ब्रह्मन्सौभ्रात्रे कौरवान्प्रति ।
न चाशक्यन्त संधातुं तेऽधर्मरुचयो मया ॥ ०१५ ॥

ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतबान्धवाः ।
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा ॥ ०१६ ॥

महर्षे विदितं नूनं सर्वमेतत्तवानघ ॥ ०१६ ॥

तेऽत्यक्रामन्मतिं मह्यं भीष्मस्य विदुरस्य च ।
ततो यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरेतरम् ॥ ०१७ ॥

पञ्च वै पाण्डवाः शिष्टा हतमित्रा हतात्मजाः ।
धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतबान्धवाः ॥ ०१८ ॥

इत्युक्तवचने कृष्णे भृशं क्रोधसमन्वितः ।
उत्तङ्कः प्रत्युवाचैनं रोषादुत्फाल्य लोचने ॥ ०१९ ॥

यस्माच्छक्तेन ते कृष्ण न त्राताः कुरुपाण्डवाः ।
संबन्धिनः प्रियास्तस्माच्छप्स्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ ०२० ॥

न च ते प्रसभं यस्मात्ते निगृह्य निवर्तिताः ।
तस्मान्मन्युपरीतस्त्वां शप्स्यामि मधुसूदन ॥ ०२१ ॥

त्वया हि शक्तेन सता मिथ्याचारेण माधव ।
उपचीर्णाः कुरुश्रेष्ठा यस्त्वेतान्समुपेक्षथाः ॥ ०२२ ॥

वासुदेव उवाच ॥

शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
गृहाणानुनयं चापि तपस्वी ह्यसि भार्गव ॥ ०२३ ॥

श्रुत्वा त्वमेतदध्यात्मं मुञ्चेथाः शापमद्य वै ।
न च मां तपसाल्पेन शक्तोऽभिभवितुं पुमान् ॥ ०२४ ॥

न च ते तपसो नाशमिच्छामि जपतां वर ।
तपस्ते सुमहद्दीप्तं गुरवश्चापि तोषिताः ॥ ०२५ ॥

कौमारं ब्रह्मचर्यं ते जानामि द्विजसत्तम ।
दुःखार्जितस्य तपसस्तस्मान्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०५३

उत्तङ्क उवाच ॥

ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।
श्रुत्वा श्रेयोऽभिधास्यामि शापं वा ते जनार्दन ॥ ००१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावान्मदाश्रयान् ।
तथा रुद्रान्वसूंश्चापि विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ ००२ ॥

मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् ।

स्थित इत्यभिजानीहि मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ००३ ॥

तथा दैत्यगणान्सर्वान्यक्षराक्षसपन्नगान् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान्द्विज ॥ ००४ ॥

सदसच्चैव यत्प्राहुरव्यक्तं व्यक्तमेव च ।
अक्षरं च क्षरं चैव सर्वमेतन्मदात्मकम् ॥ ००५ ॥

ये चाश्रमेषु वै धर्माश्चतुर्षु विहिता मुने ।
दैवानि चैव कर्माणि विद्धि सर्वं मदात्मकम् ॥ ००६ ॥

असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसतः परम् ।
ततः परं नास्ति चैव देवदेवात्सनातनात् ॥ ००७ ॥

ओङ्कारप्रभवान्वेदान्विद्धि मां त्वं भृगूद्वह ।
यूपं सोमं तथैवेह त्रिदशाप्यायनं मखे ॥ ००८ ॥

होतारमपि हव्यं च विद्धि मां भृगुनन्दन ।
अध्वर्युः कल्पकश्चापि हविः परमसंस्कृतम् ॥ ००९ ॥

उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महाध्वरे ।
प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मञ्शान्तिमङ्गलवाचकाः ॥ ०१० ॥

स्तुवन्ति विश्वकर्माणं सततं द्विजसत्तमाः ॥ ०१० ॥

विद्धि मह्यं सुतं धर्ममग्रजं द्विजसत्तम ।
मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ०११ ॥

तत्राहं वर्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः ।
बह्वीः संसरमाणो वै योनीर्हि द्विजसत्तम ॥ ०१२ ॥

धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
तैस्तैर्वेषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव ॥ ०१३ ॥

अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ।
भूतग्रामस्य सर्वस्य स्रष्टा संहार एव च ॥ ०१४ ॥

अधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामहमप्युत ।
धर्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे ॥ ०१५ ॥

तास्ता योनीः प्रविश्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ ०१५ ॥

यदा त्वहं देवयोनौ वर्तामि भृगुनन्दन ।
तदाहं देववत्सर्वमाचरामि न संशयः ॥ ०१६ ॥

यदा गन्धर्वयोनौ तु वर्तामि भृगुनन्दन ।
तदा गन्धर्ववच्चेष्टाः सर्वाश्चेष्टामि भार्गव ॥ ०१७ ॥

नागयोनौ यदा चैव तदा वर्तामि नागवत् ।
यक्षराक्षसयोनीश्च यथावद्विचराम्यहम् ॥ ०१८ ॥

मानुष्ये वर्तमाने तु कृपणं याचिता मया ।
न च ते जातसंमोहा वचो गृह्णन्ति मे हितम् ॥ ०१९ ॥

भयं च महदुद्दिश्य त्रासिताः कुरवो मया ।
क्रुद्धेव भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ ०२० ॥

तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मणा ।
धर्मेण निहता युद्धे गताः स्वर्गं न संशयः ॥ ०२१ ॥

लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०५४

उत्तङ्क उवाच ॥

अभिजानामि जगतः कर्तारं त्वां जनार्दन ।
नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ ००१ ॥

चित्तं च सुप्रसन्नं मे त्वद्भावगतमच्युत ।
विनिवृत्तश्च मे कोप इति विद्धि परंतप ॥ ००२ ॥

यदि त्वनुग्रहं कञ्चित्त्वत्तोऽर्होऽहं जनार्दन ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं तन्निदर्शय ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास तद्वपुः ।
शाश्वतं वैष्णवं धीमान्ददृशे यद्धनञ्जयः ॥ ००४ ॥

स ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् ।
विस्मयं च ययौ विप्रस्तद्दृष्ट्वा रूपमैश्वरम् ॥ ००५ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु यस्य ते रूपमीदृशम् ।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ॥ ००६ ॥

द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तदावृतम् ।

भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदं सर्वमच्युत ॥ ००७ ॥

संहरस्व पुनर्देव रूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
पुनस्त्वां स्वेन रूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ००८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमेजय ।
वरं वृणीष्वेति तदा तमुत्तङ्कोऽब्रवीदिदम् ॥ ००९ ॥

पर्याप्त एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते ।
यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि प्रभवाप्ययम् ॥ ०१० ॥

तमब्रवीत्पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यममोघं दर्शनं मम ॥ ०११ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

अवश्यकरणीयं वै यद्येतन्मन्यसे विभो ।
तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम् ॥ ०१२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः संहृत्य तत्तेजः प्रोवाचोत्तङ्कमीश्वरः ।
एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा द्वारकां ययौ ॥ ०१३ ॥

ततः कदाचिद्भगवानुत्तङ्कस्तोयकाङ्क्षया ।
तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥ ०१४ ॥

ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं मलपङ्किनम् ।
अपश्यत मरौ तस्मिञ्श्वयूथपरिवारितम् ॥ ०१५ ॥

भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारिणम् ।
तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ ०१६ ॥

स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।
एह्युत्तङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो वारि भृगूद्वह ॥ ०१७ ॥

कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृड्समाहतम् ॥ ०१७ ॥

इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत ।
चिक्षेप च स तं धीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् ॥ ०१८ ॥

पुनः पुनश्च मातङ्गः पिबस्वेति तमब्रवीत् ।
न चापिबत्स सक्रोधः क्षुभितेनान्तरात्मना ॥ ०१९ ॥

स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।
श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत ॥ ०२० ॥

उत्तङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः ।
मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्रघातिना ॥ ०२१ ॥

अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ।
आजगाम महाबाहुरुत्तङ्कश्चैनमब्रवीत् ॥ ०२२ ॥

न युक्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम ।
सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ॥ ०२३ ॥

इत्युक्तवचनं धीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
उत्तङ्कं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं वृतेन वै ।
तादृशं खलु मे दत्तं त्वं तु तन्नावबुध्यसे ॥ ०२५ ॥

मया त्वदर्थमुक्तो हि वज्रपाणिः पुरंदरः ।
उत्तङ्कायामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः ॥ ०२६ ॥

स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्योऽमर्त्यतां व्रजेत् ।
अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन ॥ ०२७ ॥

अमृतं देयमित्येव मयोक्तः स शचीपतिः ।
स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ०२८ ॥

यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महाद्युते ।
भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने ॥ ०२९ ॥

यद्येवं प्रतिगृह्णाति भार्गवोऽमृतमद्य वै ।
प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवायामृतं प्रभो ॥ ०३० ॥

प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन न दद्यामिति भार्गव ॥ ०३० ॥

स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः ।
उपस्थितस्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ॥ ०३१ ॥

चण्डालरूपी भगवान्सुमहांस्ते व्यतिक्रमः ॥ ०३१ ॥

यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेप्सितम् ।
तोयेप्सां तव दुर्धर्ष करिष्ये सफलामहम् ॥ ०३२ ॥

येष्वहःसु तव ब्रह्मन्सलिलेच्छा भविष्यति ।
तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः पयोधराः ॥ ०३३ ॥

रसवच्च प्रदास्यन्ति ते तोयं भृगुनन्दन ।
उत्तङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ०३४ ॥

इत्युक्तः प्रीतिमान्विप्रः कृष्णेन स बभूव ह ।
अद्याप्युत्तङ्कमेघाश्च मरौ वर्षन्ति भारत ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०५५

जनमेजय उवाच ॥

उत्तङ्कः केन तपसा संयुक्तः सुमहातपाः ।
यः शापं दातुकामोऽभूद्विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

उत्तङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।
गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यं कञ्चिदपूजयत् ॥ ००२ ॥

सर्वेषामृषिपुत्राणामेष चासीन्मनोरथः ।
औत्तङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामिति भारत ॥ ००३ ॥

गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।
उत्तङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ००४ ॥

स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा ।
सम्यक्चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ००५ ॥

अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञाय गौतमः ।
उत्तङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत ॥ ००६ ॥

तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महामुनिम् ।
न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ००७ ॥

ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ ।
उत्तङ्कः काष्ठभारं च महान्तं समुपानयत् ॥ ००८ ॥

स तु भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिंदम ।
निष्पिपेष क्षितौ राजन्परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ००९ ॥

तस्य काष्ठे विलग्नाभूज्जटा रूप्यसमप्रभा ।
ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ ०१० ॥

ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भार्गवः ।
दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्तस्वरं तदा ॥ ०११ ॥

ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ॥ ०१२ ॥

पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसावनता तदा ॥ ०१२ ॥

तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः ।
न हि तानश्रुपातान्वै शक्ता धारयितुं मही ॥ ०१३ ॥

गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तङ्कं प्रीतमानसः ।
कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः ॥ ०१४ ॥

स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥ ०१४ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।

भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ ०१५ ॥

जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखं च मे ।
शतवर्षोषितं हि त्वं न मामभ्यनुजानथाः ॥ ०१६ ॥

भवता ह्यभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मया ।
उपपन्ना द्विजश्रेष्ठ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१७ ॥

गौतम उवाच ॥

त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामन्महान्कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ ०१८ ॥

किं त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ।
अनुज्ञां गृह्य मत्तस्त्वं गृहान्गच्छस्व मा चिरम् ॥ ०१९ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ।
तमुपाकृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ ०२० ॥

गौतम उवाच ॥

दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुच्यते ।
तव ह्याचरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ ०२१ ॥

इत्थं च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह ।
युवा षोडशवर्षो हि यदद्य भविता भवान् ॥ ०२२ ॥

ददामि पत्नीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज ।
एतामृते हि नान्या वै त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ ०२३ ॥

ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुङ्क्ष्व माम् ।
प्रियं हि तव काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ ०२५ ॥

यद्दुर्लभं हि लोकेऽस्मिन्रत्नमत्यद्भुतं भवेत् ।
तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ ०२६ ॥

अहल्योवाच ॥

परितुष्टास्मि ते पुत्र नित्यं भगवता सह ।
पर्याप्तये तद्भद्रं ते गच्छ तात यथेच्छकम् ॥ ०२७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

उत्तङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
आज्ञापयस्व मां मातः कर्तव्यं हि प्रियं तव ॥ ०२८ ॥

अहल्योवाच ॥

सौदासपत्न्या विदिते दिव्ये वै मणिकुण्डले ।
ते समानय भद्रं ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ ०२९ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ।
गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा ॥ ०३० ॥

स जगाम ततः शीघ्रमुत्तङ्को ब्राह्मणर्षभः ।
सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ०३१ ॥

गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तङ्को नाद्य दृश्यते ।
इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतं तु वै ॥ ०३२ ॥

ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम् ।
शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ०३३ ॥

अहल्योवाच ॥

अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन्ब्राह्मणोऽद्य मे ।
भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥ ०३४ ॥

इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।
उत्तङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह ॥ ०३५ ॥

अध्याय ०५६

वैशंपायन उवाच ॥

स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम् ।
दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ ००१ ॥

चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्ता यमोपमः ॥ ००२ ॥

दिष्ट्या त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम् ।
भक्षं मृगयमाणस्य संप्राप्तो द्विजसत्तम ॥ ००३ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

राजन्गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम् ।
न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ००४ ॥

राजोवाच ॥

षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।
न च शक्यः समुत्स्रष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ००५ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

एवमस्तु महाराज समयः क्रियतां तु मे ।
गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ००६ ॥

संश्रुतश्च मया योऽर्थो गुरवे राजसत्तम ।
त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वा भिक्षे नरेश्वर ॥ ००७ ॥

ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि सर्वशः ।
दाता त्वं च नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ॥ ००८ ॥

पात्रं प्रतिग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम ॥ ००८ ॥

उपाकृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्तमरिंदम ।
समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ००९ ॥

सत्यं ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्यास्ति किञ्चन ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ ०१० ॥

सौदास उवाच ॥

यदि मत्तस्त्वदायत्तो गुर्वर्थः कृत एव सः ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः सांप्रतं तद्ब्रवीहि मे ॥ ०११ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।
सोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ०१२ ॥

सौदास उवाच ॥

पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे रुचिरे मणिकुण्डले ।
वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ ०१३ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणं यदि ते वयम् ।
प्रयच्छ कुण्डले मे त्वं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ ०१४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुत्तङ्कं पुनर्वचः ।
गच्छ मद्वचनाद्देवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ ०१५ ॥

सैवमुक्ता त्वया नूनं मद्वाक्येन शुचिस्मिता ।
प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥ ०१६ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

क्व पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर ।
स्वयं वापि भवान्पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ ०१७ ॥

सौदास उवाच ॥

द्रक्ष्यते तां भवानद्य कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ ०१८ ॥

उत्तङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ ।
मदयन्तीं च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ ०१९ ॥

सौदासवचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिमुत्तङ्कं जनमेजय ॥ ०२० ॥

एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ ।
अभिज्ञानं तु किञ्चित्त्वं समानेतुमिहार्हसि ॥ ०२१ ॥

इमे हि दिव्ये मणिकुण्डले मे ; देवाश्च यक्षाश्च महोरगाश्च ।
तैस्तैरुपायैः परिहर्तुकामा ;श्छिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ ०२२ ॥

निक्षिप्तमेतद्भुवि पन्नगास्तु ; रत्नं समासाद्य परामृषेयुः ।
यक्षास्तथोच्छिष्टधृतं सुराश्च ; निद्रावशं त्वा परिधर्षयेयुः ॥ ०२३ ॥

छिद्रेष्वेतेषु हि सदा ह्यधृष्येषु द्विजर्षभ ।
देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्यते ॥ ०२४ ॥

स्यन्देते हि दिवा रुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम ।
नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभामाक्षिप्य वर्तते ॥ ०२५ ॥

एते ह्यामुच्य भगवन्क्षुत्पिपासाभयं कुतः ।
विषाग्निश्वापदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ ०२६ ॥

ह्रस्वेन चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा ।
अनुरूपेण चामुक्ते तत्प्रमाणे हि जायतः ॥ ०२७ ॥

एवंविधे ममैते वै कुण्डले परमार्चिते ।
त्रिषु लोकेषु विख्याते तदभिज्ञानमानय ॥ ०२८ ॥

अध्याय ०५७

वैशंपायन उवाच ॥

स मित्रसहमासाद्य त्वभिज्ञानमयाचत ।
तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ ००१ ॥

सौदास उवाच ॥

न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः ।
एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तस्तामुत्तङ्कस्तु भर्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् ।
श्रुत्वा च सा ततः प्रादात्तस्मै ते मणिकुण्डले ॥ ००३ ॥

अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुनरब्रवीत् ।
किमेतद्गुह्यवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ००४ ॥

सौदास उवाच ॥

प्रजा निसर्गाद्विप्रान्वै क्षत्रियाः पूजयन्ति ह ।
विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति नः ॥ ००५ ॥

सोऽहं द्विजेभ्यः प्रणतो विप्राद्दोषमवाप्तवान् ।
गतिमन्यां न पश्यामि मदयन्तीसहायवान् ॥ ००६ ॥

स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ००६ ॥

न हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः ।
शक्यं नृलोके संस्थातुं प्रेत्य वा सुखमेधितुम् ॥ ००७ ॥

तदिष्टे ते मयैवैते दत्ते स्वे मणिकुण्डले ।
यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तं कुरुष्व मे ॥ ००८ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

राजंस्तथेह कर्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ।
प्रश्नं तु कञ्चित्प्रष्टुं त्वां व्यवसिष्ये परंतप ॥ ००९ ॥

सौदास उवाच ॥

ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः ।
छेत्तास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ०१० ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

प्राहुर्वाक्सङ्गतं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
मित्रेषु यश्च विषमः स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ ०११ ॥

स भवान्मित्रतामद्य संप्राप्तो मम पार्थिव ।
स मे बुद्धिं प्रयच्छस्व समां बुद्धिमतां वर ॥ ०१२ ॥

अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः ।
भवत्सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वा ॥ ०१३ ॥

सौदास उवाच ॥

क्षमं चेदिह वक्तव्यं मया द्विजवरोत्तम ।
मत्समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो भृगुकुलोद्वह ।
आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युरसंशयम् ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तः स तदा राज्ञा क्षमं बुद्धिमता हितम् ।
समनुज्ञाप्य राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ ०१६ ॥

गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियङ्करः ।
जवेन महता प्रायाद्गौतमस्याश्रमं प्रति ॥ ०१७ ॥

यथा तयो रक्षणं च मदयन्त्याभिभाषितम् ।
तथा ते कुण्डले बद्ध्वा तथा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ ०१८ ॥

स कस्मिंश्चित्क्षुधाविष्टः फलभारसमन्वितम् ।
बिल्वं ददर्श कस्मिंश्चिदारुरोह क्षुधान्वितः ॥ ०१९ ॥

शाखास्वासज्य तस्यैव कृष्णाजिनमरिंदम ।
यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विजवरेण वै ॥ ०२० ॥

विशीर्णबन्धने तस्मिन्गते कृष्णाजिने महीम् ।
अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तत्र मणिकुण्डले ॥ ०२१ ॥

ऐरावतकुलोत्पन्नः शीघ्रो भूत्वा तदा स वै ।
विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ स कुण्डले ॥ ०२२ ॥

ह्रियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ।
पपात वृक्षात्सोद्वेगो दुःखात्परमकोपनः ॥ ०२३ ॥

स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ।
क्रोधामर्षाभितप्ताङ्गस्ततो वै द्विजपुङ्गवः ॥ ०२४ ॥

तस्य वेगमसह्यं तमसहन्ती वसुंधरा ।
दण्डकाष्ठाभिनुन्नाङ्गी चचाल भृशमातुरा ॥ ०२५ ॥

ततः खनत एवाथ विप्रर्षेर्धरणीतलम् ।
नागलोकस्य पन्थानं कर्तुकामस्य निश्चयात् ॥ ०२६ ॥

रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मिवान् ।
वज्रपाणिर्महातेजा ददर्श च द्विजोत्तमम् ॥ ०२७ ॥

स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः ।
उत्तङ्कमब्रवीत्तात नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ ०२८ ॥

इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः ।
न दण्डकाष्ठसाध्यं च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ ०२९ ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

नागलोके यदि ब्रह्मन्न शक्ये कुण्डले मया ।
प्राप्तुं प्राणान्विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ०३० ॥

यदा स नाशकत्तस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ।
वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ०३१ ॥

ततो वज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणा वसुंधरा ।

नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेजय ॥ ०३२ ॥

स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह ।
ददर्श नागलोकं च योजनानि सहस्रशः ॥ ०३३ ॥

प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्ताभ्यलङ्कृतैः ।
उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ०३४ ॥

वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः ।
ददर्श वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ०३५ ॥

तस्य लोकस्य च द्वारं ददर्श स भृगूद्वहः ।
पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ०३६ ॥

नागलोकमुत्तङ्कस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा ।
निराशश्चाभवत्तात कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ०३७ ॥

तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णश्वेतवालधिः ।
ताम्रास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ०३८ ॥

धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्र लप्स्यसे ।
ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ०३९ ॥

मा जुगुप्सां कृथाः पुत्र त्वमत्रार्थे कथञ्चन ।
त्वयैतद्धि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ०४० ॥

उत्तङ्क उवाच ॥

कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
यन्मया चीर्णपूर्वं च श्रोतुमिच्छामि तद्ध्यहम् ॥ ०४१ ॥

अश्व उवाच ॥

गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलितं जातवेदसम् ।
त्वया ह्यहं सदा वत्स गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ०४२ ॥

सततं पूजितो विप्र शुचिना भृगुनन्दन ।
तस्माच्छ्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु मा चिरम् ॥ ०४३ ॥

इत्युक्तः स तथाकार्षीदुत्तङ्कश्चित्रभानुना ।
घृतार्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ०४४ ॥

ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो ध्मायमानस्य भारत ।
घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोकभयावहः ॥ ०४५ ॥

तेन धूमेन सहसा वर्धमानेन भारत ।
नागलोके महाराज न प्रज्ञायत किञ्चन ॥ ०४६ ॥

हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनम् ।
वासुकिप्रमुखानां च नागानां जनमेजय ॥ ०४७ ॥

न प्रकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत ।
नीहारसंवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ०४८ ॥

ते धूमरक्तनयना वह्नितेजोभितापिताः ।
आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्यातितेजसः ॥ ०४९ ॥

श्रुत्वा च निश्चयं तस्य महर्षेस्तिग्मतेजसः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे पूजां चक्रुर्यथाविधि ॥ ०५० ॥

सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबालपुरोगमाः ।
शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ०५१ ॥

प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ।
प्रायच्छन्कुण्डले दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते ॥ ०५२ ॥

ततः संपूजितो नागैस्तत्रोत्तङ्कः प्रतापवान् ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्म तत् ॥ ०५३ ॥

स गत्वा त्वरितो राजन्गौतमस्य निवेशनम् ।
प्रायच्छत्कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्यै तदानघ ॥ ०५४ ॥

एवं महात्मना तेन त्री.ण्ल्लोकाञ्जनमेजय ।
परिक्रम्याहृते दिव्ये ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ०५५ ॥

एवंप्रभावः स मुनिरुत्तङ्को भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०५६ ॥

वासुदेवेन वसुदेवं प्रति युद्धाख्यानम्

अध्याय ०५८

जनमेजय उवाच ॥

उत्तङ्काय वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विजसत्तम ।
अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किं चकार महायशाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

दत्त्वा वरमुत्तङ्काय प्रायात्सात्यकिना सह ।
द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ ००२ ॥

सरांसि च नदीश्चैव वनानि विविधानि च ।
अतिक्रम्य ससादाथ रम्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ००३ ॥

वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ००४ ॥

अलङ्कृतस्तु स गिरिर्नानारूपविचित्रितैः ।
बभौ रुक्ममयैः काशैः सर्वतः पुरुषर्षभ ॥ ००५ ॥

काञ्चनस्रग्भिरग्र्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ।
वासोभिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ००६ ॥

दीपवृक्षैश्च सौवर्णैरभीक्ष्णमुपशोभितः ।
गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह ॥ ००७ ॥

पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः ।
पुंभिः स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ॥ ००८ ॥

अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुर्मुनिगणैरिव ॥ ००८ ॥

मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृगिव निस्वनः ॥ ००९ ॥

प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोत्कृष्टसङ्कुला ।
तथा किलकिलाशब्दैर्भूरभूत्सुमनोहरा ॥ ०१० ॥

विपणापणवान्रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारवान् ।
वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् ॥ ०११ ॥

सुरामैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ।
दीनान्धकृपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ॥ ०१२ ॥

बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥ ०१२ ॥

पुण्यावसथवान्वीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः ।
विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ॥ ०१३ ॥

स नगो वेश्मसङ्कीर्णो देवलोक इवाबभौ ॥ ०१३ ॥

तदा च कृष्णसांनिध्यमासाद्य भरतर्षभ ।
शक्रसद्मप्रतीकाशो बभूव स हि शैलराट् ॥ ०१४ ॥

ततः संपूज्यमानः स विवेश भवनं शुभम् ।
गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं स्वकम् ॥ ०१५ ॥

विवेश च स हृष्टात्मा चिरकालप्रवासकः ।
कृत्वा नसुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः ॥ ०१६ ॥

उपयातं तु वार्ष्णेयं भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥ ०१७ ॥

स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।
अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरं तथा ॥ ०१८ ॥

ताभ्यां च संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च महाभुजः ।
उपोपविष्टस्तैः सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ ०१९ ॥

स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावसेचनः ।
कथयामास तं कृष्णः पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ ०२० ॥

अध्याय ०५९

वसुदेव उवाच ॥

श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय सङ्ग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां पुत्र कथोद्घातेषु नित्यशः ॥ ००१ ॥

त्वं तु प्रत्यक्षदर्शी च कार्यज्ञश्च महाभुज ।
तस्मात्प्रब्रूहि सङ्ग्रामं याथातथ्येन मेऽनघ ॥ ००२ ॥

यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् ।
भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ००३ ॥

अन्येषां क्षत्रियाणां च कृतास्त्राणामनेकशः ।
नानावेषाकृतिमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥ ००४ ॥

इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तदन्तिके ।
शशंस कुरुवीराणां सङ्ग्रामे निधनं यथा ॥ ००५ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
बहुलत्वान्न संख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ००६ ॥

प्राधान्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु ।
कर्माणि पृथिवीशानां यथावदमरद्युते ॥ ००७ ॥

भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ।
कौरव्यः कौरवेयाणां देवानामिव वासवः ॥ ००८ ॥

शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां नेता सप्तचमूपतिः ।
बभूव रक्षितो धीमान्धीमता सव्यसाचिना ॥ ००९ ॥

तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् ।
कुरूणां पाण्डवानां च सुमहद्रोमहर्षणम् ॥ ०१० ॥

ततः शिखण्डी गाङ्गेयमयुध्यन्तं महाहवे ।
जघान बहुभिर्बाणैः सह गाण्डीवधन्वना ॥ ०११ ॥

अकरोत्स ततः कालं शरतल्पगतो मुनिः ।
अयनं दक्षिणं हित्वा संप्राप्ते चोत्तरायणे ॥ ०१२ ॥

ततः सेनापतिरभूद्द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः ।
प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव ॥ ०१३ ॥

अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः ।
संवृतः समरश्लाघी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ ०१४ ॥

धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेता पाण्डवानां महास्त्रवित् ।
गुप्तो भीमेन तेजस्वी मित्रेण वरुणो यथा ॥ ०१५ ॥

पञ्चसेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः ।
पितुर्निकारान्संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ ०१६ ॥

तस्मिंस्ते पृथिवीपाला द्रोणपार्षतसङ्गरे ।
नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं गताः ॥ ०१७ ॥

दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत्परमदारुणम् ।
ततो द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशं गतः ॥ ०१८ ॥

ततः सेनापतिरभूत्कर्णो दौर्योधने बले ।
अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चभिराहवे ॥ ०१९ ॥

तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो बीभत्सुपालिताः ।
हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समवस्थिताः ॥ ०२० ॥

ततः पार्थं समासाद्य पतङ्ग इव पावकम् ।
पञ्चत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेऽहनि दारुणे ॥ ०२१ ॥

हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिर्मद्रेशं पर्यवारयन् ॥ ०२२ ॥

हतवाहनभूयिष्ठाः पाण्डवास्तु युधिष्ठिरम् ।
अक्षौहिण्या निरुत्साहाः शिष्टया पर्यवारयन् ॥ ०२३ ॥

अवधीन्मद्रराजानं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
तस्मिंस्तथार्धदिवसे कर्म कृत्वा सुदुष्करम् ॥ ०२४ ॥

हते शल्ये तु शकुनिं सहदेवो महामनाः ।
आहर्तारं कलेस्तस्य जघानामितविक्रमः ॥ ०२५ ॥

निहते शकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।
अपाक्रामद्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ ०२६ ॥

तमन्वधावत्सङ्क्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् ।
ह्रदे द्वैपायने चापि सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ ०२७ ॥

ततः शिष्टेन सैन्येन समन्तात्परिवार्य तम् ।
उपोपविविशुर्हृष्टा ह्रदस्थं पञ्च पाण्डवाः ॥ ०२८ ॥

विगाह्य सलिलं त्वाशु वाग्बाणैर्भृशविक्षतः ।
उत्थाय स गदापाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ०२९ ॥

ततः स निहतो राजा धार्तराष्ट्रो महामृधे ।
भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम् ॥ ०३० ॥

ततस्तत्पाण्डवं सैन्यं संसुप्तं शिबिरे निशि ।
निहतं द्रोणपुत्रेण पितुर्वधममृष्यता ॥ ०३१ ॥

हतपुत्रा हतबला हतमित्रा मया सह ।
युयुधानद्वितीयेन पञ्च शिष्टाः स्म पाण्डवाः ॥ ०३२ ॥

सहैव कृपभोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमुच्यत ।
युयुत्सुश्चापि कौरव्यो मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ०३३ ॥

निहते कौरवेन्द्रे च सानुबन्धे सुयोधने ।
विदुरः सञ्जयश्चैव धर्मराजमुपस्थितौ ॥ ०३४ ॥

एवं तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो ।
यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमावसन् ॥ ०३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

शृण्वतां तु महाराज कथां तां रोमहर्षणीम् ।
दुःखहर्षपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०६०

वैशंपायन उवाच ॥

कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत्कथान्ते पितुरग्रतः ॥ ००१ ॥

अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यक्रामत भारत ।
अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामनाः ॥ ००२ ॥

मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिसंतप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ००३ ॥

सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे ।
आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ००४ ॥

तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ।
दृष्ट्वैव च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखेन मूर्छितः ॥ ००५ ॥

ततः स दौहित्रवधाद्दुःखशोकसमन्वितः ।
वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ००६ ॥

ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यद्दौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ००७ ॥

तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे विभो ।
सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ००८ ॥

दुर्मरं बत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सदा ।
यत्र मे हृदयं दुःखाच्छतधा न विदीर्यते ॥ ००९ ॥

किमब्रवीत्त्वा सङ्ग्रामे सुभद्रां मातरं प्रति ।
मां चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ ०१० ॥

आहवं पृष्ठतः कृत्वा कच्चिन्न निहतः परैः ।
कच्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ०११ ॥

स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः ।
बालभावेन विजयमात्मनोऽकथयत्प्रभुः ॥ ०१२ ॥

कच्चिन्न विकृतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः ।
धरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ ०१३ ॥

स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च रथिनां वरम् ।
स्पर्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ ०१४ ॥

एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

न तेन विकृतं वक्त्रं कृतं सङ्ग्राममूर्धनि ।
न पृष्ठतः कृतश्चापि सङ्ग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ ०१६ ॥

निहत्य पृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ।
खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ ०१७ ॥

एको ह्येकेन सततं युध्यमानो यदि प्रभो ।
न स शक्येत सङ्ग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ ०१८ ॥

समाहूते तु सङ्ग्रामे पार्थे संशप्तकैस्तदा ।
पर्यवार्यत सङ्क्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ ०१९ ॥

ततः शत्रुक्षयं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितुः ।

दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दौःशासनिवशं गतः ॥ ०२० ॥

नूनं च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते ।
न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ते सन्नराः क्वचित् ॥ ०२१ ॥

द्रोणकर्णप्रभृतयो येन प्रतिसमासिताः ।
रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्दिवम् ॥ ०२२ ॥

स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशं गमः ।
शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरञ्जयः ॥ ०२३ ॥

तस्मिंस्तु निहते वीरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।
दुःखार्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद ह ॥ ०२४ ॥

द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता ।
आर्ये क्व दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ ०२५ ॥

अस्यास्तु वचनं श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोषितः ।
भुजाभ्यां परिगृह्यैनां चुक्रुशुः परमार्तवत् ॥ ०२६ ॥

उत्तरां चाब्रवीद्भद्रा भद्रे भर्ता क्व ते गतः ।
क्षिप्रमागमनं मह्यं तस्मै त्वं वेदयस्व ह ॥ ०२७ ॥

ननु नाम स वैराटि श्रुत्वा मम गिरं पुरा ।
भवनान्निष्पतत्याशु कस्मान्नाभ्येति ते पतिः ॥ ०२८ ॥

अभिमन्यो कुशलिनो मातुलास्ते महारथाः ।
कुशलं चाब्रुवन्सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ ०२९ ॥

आचक्ष्व मेऽद्य सङ्ग्रामं यथापूर्वमरिंदम ।
कस्मादेव विलपतीं नाद्येह प्रतिभाषसे ॥ ०३० ॥

एवमादि तु वार्ष्णेय्यास्तदस्याः परिदेवितम् ।
श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ०३१ ॥

सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।
पित्रा च पालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ०३२ ॥

ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।
पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संप्राप्तः परमां गतिम् ॥ ०३३ ॥

कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
मा शुचश्चपलाक्षं त्वं पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ ०३४ ॥

उत्तरां त्वमवेक्षस्व गर्भिणीं मा शुचः शुभे ।
पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भामिनी ॥ ०३५ ॥

एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्वह ।
विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ०३६ ॥

समनुज्ञाप्य धर्मज्ञा राजानं भीममेव च ।
यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ॥ ०३७ ॥

ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणेभ्यो यदूद्वह ।
समहृष्यत वार्ष्णेयी वैराटीं चाब्रवीदिदम् ॥ ०३८ ॥

वैराटि नेह संतापस्त्वया कार्यो यशस्विनि ।
भर्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष मे शिशुम् ॥ ०३९ ॥

एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महाद्युते ।
तामनुज्ञाप्य चैवेमां सुभद्रां समुपानयम् ॥ ०४० ॥

एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव माधव ।
संतापं जहि दुर्धर्ष मा च शोके मनः कृथाः ॥ ०४१ ॥

वसुदेवेन अभिमन्योः श्राद्धदानम्

अध्याय ०६१

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।
विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ ००१ ॥

तथैव वासुदेवोऽपि स्वस्रीयस्य महात्मनः ।
दयितस्य पितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदेहिकम् ॥ ००२ ॥

षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महाभुजः ।
विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ००३ ॥

आच्छाद्य च महाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् ।
ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ ००४ ॥

सुवर्णं चैव गाश्चैव शयनाच्छादनं तथा ।
दीयमानं तदा विप्राः प्रभूतमिति चाब्रुवन् ॥ ००५ ॥

वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः ।
अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ॥ ००६ ॥

अतीव दुःखसंतप्ता न शमं चोपलेभिरे ॥ ००६ ॥

तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ।
नोपगच्छन्ति वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ॥ ००७ ॥

सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नाभुङ्क्त पतिशोकार्ता तदभूत्करुणं महत् ॥ ००८ ॥

कुक्षिस्थ एव तस्यास्तु स गर्भः संप्रलीयत ॥ ००८ ॥

आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
आगम्य चाब्रवीद्धीमान्पृथां पृथुललोचनाम् ॥ ००९ ॥

उत्तरां च महातेजाः शोकः संत्यज्यतामयम् ॥ ००९ ॥

जनिष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ।
प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि ॥ ०१० ॥

पाण्डवानामयं चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ ०१० ॥

धनञ्जयं च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य पश्यतः ।
व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ ०११ ॥

पौत्रस्तव महाबाहो जनिष्यति महामनाः ।
पृथ्वीं सागरपर्यन्तां पालयिष्यति चैव ह ॥ ०१२ ॥

तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्शन ।
विचार्यमत्र न हि ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥ ०१३ ॥

यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ ०१४ ॥

विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ।
न स शोच्यस्त्वया तात न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ ०१५ ॥

एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनञ्जयः ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ ०१६ ॥

पितापि तव धर्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते ।
अवर्धत यथाकालं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ०१७ ॥

ततः सञ्चोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ ०१८ ॥

धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः ।
वित्तोपनयने तात चकार गमने मतिम् ॥ ०१९ ॥

पाण्डवानाम् मरुत्तनिधिलाभः

अध्याय ०६२

जनमेजय उवाच ॥

श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन्व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अश्वमेधं प्रति तदा किं नृपः प्रचकार ह ॥ ००१ ॥

रत्नं च यन्मरुत्तेन निहितं पृथिवीतले ।
तदवाप कथं चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्सर्वान्समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ००३ ॥

अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ ००३ ॥

श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदाद्यन्महात्मना ।
कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता ॥ ००४ ॥

तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ।
गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ ००५ ॥

भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ।
संस्मृत्य तदहं सम्यक्कर्तुमिच्छामि पाण्डवाः ॥ ००६ ॥

आयत्यां च तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ।
अनुबन्धे च कल्याणं यद्वचो ब्रह्मवादिनः ॥ ००७ ॥

इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरूद्वहाः ।
तच्चाचष्ट बहु व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः ॥ ००८ ॥

यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ।
तदानयामहे सर्वे कथं वा भीम मन्यसे ॥ ००९ ॥

इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ।
भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ०१० ॥

रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ।
व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति ॥ ०११ ॥

यदि तत्प्राप्नुयामेह धनमाविक्षितं प्रभो ।
कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ॥ ०१२ ॥

ते वयं प्रणिपातेन गिरीशस्य महात्मनः ।
तदानयाम भद्रं ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ॥ ०१३ ॥

तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च तान् ।
प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ ०१४ ॥

रक्षन्ते ये च तद्द्रव्यं किङ्करा रौद्रदर्शनाः ।
ते च वश्या भविष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे ॥ ०१५ ॥

श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ।
प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत ॥ ०१६ ॥

अर्जुनप्रमुखाश्चापि तथेत्येवाब्रुवन्मुदा ॥ ०१६ ॥

कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरणनिश्चयम् ।
सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ ०१७ ॥

ततो ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
अर्चयित्वा सुरश्रेष्ठं पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ ०१८ ॥

मोदकैः पायसेनाथ मांसापूपैस्तथैव च ।
आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ ०१९ ॥

तेषां प्रयास्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाग्र्या नागराश्च ते ॥ ०२० ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ०२१ ॥

समनुज्ञाप्य राजानं पुत्रशोकसमाहतम् ।
धृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथां पृथुललोचनाम् ॥ ०२२ ॥

मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
संपूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०६३

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुंधराम् ॥ ००१ ॥

संस्तूयमानाः स्तुतिभिः सूतमागधबन्दिभिः ।
स्वेन सैन्येन संवीता यथादित्याः स्वरश्मिभिः ॥ ००२ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ००३ ॥

जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत्पुरुषर्षभः ॥ ००४ ॥

तथैव सैनिका राजन्राजानमनुयान्ति ये ।
तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत ॥ ००५ ॥

स सरांसि नदीश्चैव वनान्युपवनानि च ।

अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चैवान्वपद्यत ॥ ००६ ॥

तस्मिन्देशे च राजेन्द्र यत्र तद्द्रव्यमुत्तमम् ।
चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ॥ ००७ ॥

शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ ००७ ॥

अग्रतो ब्राह्मणान्कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान् ।
पुरोहितं च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ००८ ॥

प्राङ्निवेशात्तु राजानं ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ००९ ॥

कृत्वा च मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ।
षट्पथं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः ॥ ०१० ॥

मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

अस्मिन्कार्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हथ तत्तथा ॥ ०१२ ॥

न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् ।
इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ०१३ ॥

श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ।
इदमूचुर्वचो हृष्टा धर्मराजप्रियेप्सवः ॥ ०१४ ॥

अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं ; यतामहे श्रेष्ठतमं क्रियासु ।
अम्भोभिरद्येह वसाम राज ;न्नुपोष्यतां चापि भवद्भिरद्य ॥ ०१५ ॥

श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां ; कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
ऊषुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु ; यथाध्वरेषु ज्वलिता हव्यवाहाः ॥ ०१६ ॥

ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां ; संश्रृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः ।
ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा ; वचोऽब्रुवन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०६४

ब्राह्मणा ऊचुः ॥

क्रियतामुपहारोऽद्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ।
कृत्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थे यतामहे ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।
गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ ००२ ॥

आज्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत्संस्कृतेन ह ।
मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः प्रययौ तदा ॥ ००३ ॥

स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप ।
मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्बलिम् ॥ ००४ ॥

सुमनोभिश्च चित्राभिर्लाजैरुच्चावचैरपि ।
सर्वं स्विष्टकृतं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः ॥ ००५ ॥

किङ्कराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ००५ ॥

यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय चैव ह ।
तथान्येषां च यक्षाणां भूताधिपतयश्च ये ॥ ००६ ॥

कृसरेण समांसेन निवापैस्तिलसंयुतैः ।
शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव ॥ ००७ ॥

कृत्वा तु पूजां रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ।
ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ ००८ ॥

पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैः कृसरेण च ॥ ००९ ॥

शङ्खादींश्च निधीन्सर्वान्निधिपालांश्च सर्वशः ।
अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान्स स्वस्ति वाच्य च वीर्यवान् ॥ ०१० ॥

तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ।
प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तं निधिम् ॥ ०११ ॥

ततः पात्र्यः सकरकाः साश्मन्तकमनोरमाः ।
भृङ्गाराणि कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ ०१२ ॥

बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।
उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

तेषां लक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ।
त्रिलक्षं भाजनं राजंस्तुलार्धमभवन्नृप ॥ ०१४ ॥

वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशां पते ।
षष्टिरुष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः ॥ ०१५ ॥

वारणाश्च महाराज सहस्रशतसंमिताः ।
शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ॥ ०१६ ॥

खराणां पुरुषाणां च परिसंख्या न विद्यते ॥ ०१६ ॥

एतद्वित्तं तदभवद्यदुद्दध्रे युधिष्ठिरः ।
षोडशाष्टौ चतुर्विंशत्सहस्रं भारलक्षणम् ॥ ०१७ ॥

एतेष्वाधाय तद्द्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ ०१८ ॥

द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ ०१९ ॥

सा पुराभिमुखी राजञ्जगाम महती चमूः ।
कृच्छ्राद्द्रविणभारार्ता हर्षयन्ती कुरूद्वहान् ॥ ०२० ॥

परिक्शित्संजीवनम्

अध्याय ०६५

वैशंपायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।
उपायाद्वृष्णिभिः सार्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ००१ ॥

समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।

यथोक्तो धर्मपुत्रेण व्रजन्स स्वपुरीं प्रति ॥ ००२ ॥

रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।
चारुदेष्णेन साम्बेन गदेन कृतवर्मणा ॥ ००३ ॥

सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुकेन च ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ००४ ॥

द्रौपदीमुत्तरां चैव पृथां चाप्यवलोककः ।
समाश्वासयितुं चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ००५ ॥

तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ००६ ॥

तत्रैव न्यवसत्कृष्णः स्वर्चितः पुरुषर्षभः ।
विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ००७ ॥

वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय ।
जज्ञे तव पिता राजन्परिक्षित्परवीरहा ॥ ००८ ॥

स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणाभिपीडितः ।
शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ ००९ ॥

हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निस्वनः ।
आविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ ०१० ॥

ततः सोऽतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा ।
युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ ०११ ॥

ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् ।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ ०१२ ॥

पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
सविक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो नृप ॥ ०१३ ॥

ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती राजसुता तदा ।
प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ०१४ ॥

वासुदेव महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ ०१५ ॥

यदुप्रवीर योऽयं ते स्वस्रीयस्यात्मजः प्रभो ।
अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुज्जीवय केशव ॥ ०१६ ॥

त्वया ह्येतत्प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन ।
अहं सञ्जीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ ०१७ ॥

सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ ।
उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ ०१८ ॥

धर्मपुत्रं च भीमं च फल्गुनं नकुलं तथा ।
सहदेवं च दुर्धर्ष सर्वान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ०१९ ॥

अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च ।
पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्ह तथैव श्वशुरस्य मे ॥ ०२० ॥

अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सदृशस्य च ।
प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ ०२१ ॥

उत्तरा हि प्रियोक्तं वै कथयत्यरिसूदन ।
अभिमन्योर्वचः कृष्ण प्रियत्वात्ते न संशयः ॥ ०२२ ॥

अब्रवीत्किल दाशार्ह वैराटीमार्जुनिः पुरा ।
मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ ०२३ ॥

गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति ।
अस्त्राणि च विचित्राणि नीतिशास्त्रं च केवलम् ॥ ०२४ ॥

इत्येतत्प्रणयात्तात सौभद्रः परवीरहा ।
कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ॥ ०२५ ॥

तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन ।
कुलस्यास्य हितार्थं त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ०२६ ॥

एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा पृथुललोचना ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्भुवि ॥ ०२७ ॥

अब्रुवंश्च महाराज सर्वाः सास्राविलेक्षणाः ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ ०२८ ॥

एवमुक्ते ततः कुन्तीं प्रत्यगृह्णाज्जनार्दनः ।
भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ ०२९ ॥

अध्याय ०६६

वैशंपायन उवाच ॥

उत्थितायां पृथायां तु सुभद्रा भ्रातरं तदा ।
दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व पौत्रं पार्थस्य धीमतः ।
परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ ००२ ॥

इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ००३ ॥

सेयं ज्वलन्ती हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
यन्न पश्यामि दुर्धर्ष मम पुत्रसुतं विभो ॥ ००४ ॥

किं नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ००५ ॥

श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातं च मृतमेव च ।
मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ००६ ॥

अभिमन्युः प्रियः कृष्ण पितृणां नात्र संशयः ।
ते श्रुत्वा किं नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ००७ ॥

भवितातः परं दुःखं किं नु मन्ये जनार्दन ।
अभिमन्योः सुतात्कृष्ण मृताज्जातादरिंदम ॥ ००८ ॥

साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता ।
पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ००९ ॥

यदा द्रोणसुतो गर्भान्पाण्डूनां हन्ति माधव ।
तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्दन ॥ ०१० ॥

अकामं त्वा करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम ।
अहं सञ्जीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ०११ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानमाना बलं तव ।
प्रसादये त्वा दुर्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ ०१२ ॥

यद्येवं त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् ।
सफलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामुपधारय ॥ ०१३ ॥

अभिमन्योः सुतो वीर न सञ्जीवति यद्ययम् ।
जीवति त्वयि दुर्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ ०१४ ॥

सञ्जीवयैनं दुर्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
सदृशाक्षसुतं वीर सस्यं वर्षन्निवाम्बुदः ॥ ०१५ ॥

त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान्सत्यविक्रमः ।
स तां वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरिंदम ॥ ०१६ ॥

इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीञ्जीवयेथा मृतानिमान् ।
किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ ०१७ ॥

प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ।
कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ ०१८ ॥

स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।
प्रपन्ना मामियं वेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०६७

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्छितः ।
तथेति व्याजहारोच्चैर्ह्लादयन्निव तं जनम् ॥ ००१ ॥

वाक्येन तेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः ।
ह्लादयामास स विभुर्घर्मार्तं सलिलैरिव ॥ ००२ ॥

ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव ।
अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ००३ ॥

अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ००४ ॥

शस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
वृद्धाभिश्चाभिरामाभिः परिचारार्थमच्युतः ॥ ००५ ॥

दक्षैश्च परितो वीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा ।
ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ॥ ००६ ॥

द्रव्याणि स्थापितानि स्म विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ ००६ ॥

तथायुक्तं च तद्दृष्ट्वा जन्मवेश्म पितुस्तव ।
हृष्टोऽभवद्धृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ००७ ॥

तथा ब्रुवति वार्ष्णेये प्रहृष्टवदने तदा ।
द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः ।
पुराणर्षिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ००९ ॥

सापि बाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रूणि चैव ह ।

सुसंवीताभवद्देवी देववत्कृष्णमीक्षती ॥ ०१० ॥

सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ०११ ॥

पुण्डरीकाक्ष पश्यस्व बालाविह विनाकृतौ ।
अभिमन्युं च मां चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ ०१२ ॥

वार्ष्णेय मधुहन्वीर शिरसा त्वां प्रसादये ।
द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ ०१३ ॥

यदि स्म धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ ०१४ ॥

अजानतीमिषीकेयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो ।
अहमेव विनष्टा स्यां नेदमेवङ्गतं भवेत् ॥ ०१५ ॥

गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रौणिः किं फलमश्नुते ॥ ०१६ ॥

सा त्वा प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिबर्हण ।
प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं सञ्जीवते यदि ॥ ०१७ ॥

अस्मिन्हि बहवः साधो ये ममासन्मनोरथाः ।
ते द्रोणपुत्रेण हताः किं नु जीवामि केशव ॥ ०१८ ॥

आसीन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन ।
अभिवादयिष्ये दिष्ट्येति तदिदं वितथीकृतम् ॥ ०१९ ॥

चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ ०२० ॥

चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन ।
सुतं पश्यस्व तस्येमं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ ०२१ ॥

कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथास्य जनकस्तथा ।
यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनम् ॥ ०२२ ॥

मया चैतत्प्रतिज्ञातं रणमूर्धनि केशव ।
अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्याम्यचिरादिति ॥ ०२३ ॥

तच्च नाकरवं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।
इदानीमागतां तत्र किं नु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०६८

वैशंपायन उवाच ॥

सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी ।
उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ ००१ ॥

तां तु दृष्ट्वा निपतितां हतबन्धुपरिच्छदाम् ।
चुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ ००२ ॥

मुहूर्तमिव तद्राजन्पाण्डवानां निवेशनम् ।
अप्रेक्षणीयमभवदार्तस्वरनिनादितम् ॥ ००३ ॥

सा मुहूर्तं च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।
कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥ ००४ ॥

प्रतिलभ्य तु सा सञ्ज्ञामुत्तरा भरतर्षभ ।
अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ००५ ॥

धर्मज्ञस्य सुतः संस्त्वमधर्ममवबुध्यसे ।
यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ००६ ॥

पुत्र गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरं तव ।
दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथञ्चन ॥ ००७ ॥

याहं त्वया विहीनाद्य पत्या पुत्रेण चैव ह ।
मर्तव्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिञ्चना ॥ ००८ ॥

अथ वा धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज ।
भक्षयिष्ये विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ००९ ॥

अथ वा दुर्मरं तात यदिदं मे सहस्रधा ।
पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ ०१० ॥

उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
आर्तामुपप्लुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ०११ ॥

आर्यां च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीं च तपस्विनीम् ।
मां च पश्य सुदुःखार्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ ०१२ ॥

उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः ।
पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणम् ॥ ०१३ ॥

एवं विप्रलपन्तीं तु दृष्ट्वा निपतितां पुनः ।
उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयन्त्युत ॥ ०१४ ॥

उत्थाय तु पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता ।
प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादयत् ॥ ०१५ ॥

श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः ।
उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं सञ्जहार तत् ॥ ०१६ ॥

प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयञ्जगत् ॥ ०१७ ॥

न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति ।
एष सञ्जीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ ०१८ ॥

नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन ।
न च युद्धे परावृत्तस्तथा सञ्जीवतामयम् ॥ ०१९ ॥

यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ ०२० ॥

यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन ।
विरोधं तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ ०२१ ॥

यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ॥ ०२२ ॥

यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
तेन सत्येन बालोऽयं पुनरुज्जीवतामिह ॥ ०२३ ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ ।
शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ ०२४ ॥

अध्याय ०६९

वैशंपायन उवाच ॥

ब्रह्मास्त्रं तु यदा राजन्कृष्णेन प्रतिसंहृतम् ।
तदा तद्वेश्म ते पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ ००१ ॥

ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहं तु तत् ।
अन्तरिक्षे च वागासीत्साधु केशव साध्विति ॥ ००२ ॥

तदस्त्रं ज्वलितं चापि पितामहमगात्तदा ।
ततः प्राणान्पुनर्लेभे पिता तव जनेश्वर ॥ ००३ ॥

व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम् ॥ ००३ ॥

बभूवुर्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ।
ब्राह्मणान्वाचयामासुर्गोविन्दस्य च शासनात् ॥ ००४ ॥

ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रशशंसुर्जनार्दनम् ।
स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वेव पारगाः ॥ ००५ ॥

कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ।
स्त्रियश्चान्या नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः ॥ ००६ ॥

तत्र मल्ला नटा झल्ला ग्रन्थिकाः सौखशायिकाः ।
सूतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवन्वै जनार्दनम् ॥ ००७ ॥

कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिर्भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

उत्थाय तु यथाकालमुत्तरा यदुनन्दनम् ।
अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत ॥ ००८ ॥

ततस्तस्यै ददौ प्रीतो बहुरत्नं विशेषतः ॥ ००८ ॥

तथान्ये वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत्प्रभुः ।
पितुस्तव महाराज सत्यसंधो जनार्दनः ॥ ००९ ॥

परिक्षीणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्युजः ।
परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ ०१० ॥

सोऽवर्धत यथाकालं पिता तव नराधिप ।
मनःप्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्य भारत ॥ ०११ ॥

मासजातस्तु ते वीर पिता भवति भारत ।
अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ ०१२ ॥

तान्समीपगताञ्श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुङ्गवाः ।
अलञ्चक्रुश्च माल्यौघैः पुरुषा नागसाह्वयम् ॥ ०१३ ॥

पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि ।
वेश्मानि समलञ्चक्रुः पौराश्चापि जनाधिप ॥ ०१४ ॥

देवतायतनानां च पूजा बहुविधास्तथा ।
संदिदेशाथ विदुरः पाण्डुपुत्रप्रियेप्सया ॥ ०१५ ॥

राजमार्गाश्च तत्रासन्सुमनोभिरलङ्कृताः ।
शुशुभे तत्पुरं चापि समुद्रौघनिभस्वनम् ॥ ०१६ ॥

नर्तकैश्चापि नृत्यद्भिर्गायनानां च निस्वनैः ।
आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्पुरं तदा ॥ ०१७ ॥

बन्दिभिश्च नरै राजन्स्त्रीसहायैः सहस्त्रशः ।
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् ॥ ०१८ ॥

पताका धूयमानाश्च श्वसता मातरिश्वना ।
अदर्शयन्निव तदा कुरून्वै दक्षिणोत्तरान् ॥ ०१९ ॥

अघोषयत्तदा चापि पुरुषो राजधूर्गतः ।
सर्वरात्रिविहारोऽद्य रत्नाभरणलक्षणः ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिरस्य यज्ञदीक्शा

अध्याय ०७०

वैशंपायन उवाच ॥

तान्समीपगताञ्श्रुत्वा पाण्डवाञ्शत्रुकर्शनः ।
वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षया ॥ ००१ ॥

ते समेत्य यथान्यायं पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
विविशुः सहिता राजन्पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ००२ ॥

महतस्तस्य सैन्यस्य खुरनेमिस्वनेन च ।
द्यावापृथिव्यौ खं चैव शब्देनासीत्समावृतम् ॥ ००३ ॥

ते कोशमग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरं तदा ।
पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ००४ ॥

ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ००५ ॥

धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
कुन्तीं च राजशार्दूल तदा भरतसत्तमाः ॥ ००६ ॥

विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं समेत्य च ।
पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यराजन्त विशां पते ॥ ००७ ॥

ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महदद्भुतम् ।
शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ ००८ ॥

तदुपश्रुत्य ते कर्म वासुदेवस्य धीमतः ।
पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ००९ ॥

ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०१० ॥

तस्य सर्वे यथान्यायं पूजां चक्रुः कुरूद्वहाः ।
सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासां चक्रिरे तदा ॥ ०११ ॥

तत्र नानाविधाकाराः कथाः समनुकीर्त्य वै ।
युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ ०१२ ॥

भवत्प्रसादाद्भगवन्यदिदं रत्नमाहृतम् ।
उपयोक्तुं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ०१३ ॥

तदनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ ०१४ ॥

व्यास उवाच ॥

अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ ०१५ ॥

अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ ०१६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ ०१७ ॥

समनुज्ञाप्य तु स तं कृष्णद्वैपायनं नृपः ।
वासुदेवमथामन्त्र्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम ।
यद्ब्रूयां त्वां महाबाहो तत्कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ ०१९ ॥

त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्नीम यदुनन्दन ।
पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ ०२० ॥

दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं नः परमको गुरुः ।
त्वयीष्टवति धर्मज्ञ विपाप्मा स्यामहं विभो ॥ ०२१ ॥

त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्त्वं धर्मस्त्वं प्रजापतिः ॥ ०२१ ॥

वासुदेव उवाच ॥

त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिंदम ।
त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ०२२ ॥

त्वं चाद्य कुरुवीराणां धर्मेणाभिविराजसे ।
गुणभूताः स्म ते राजंस्त्वं नो राजन्मतो गुरुः ॥ ०२३ ॥

यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्त एव क्रतुर्मया ।
युनक्तु नो भवान्कार्ये यत्र वाञ्छसि भारत ॥ ०२४ ॥

सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ ॥ ०२४ ॥

भीमसेनार्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ ।
इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति भारत ॥ ०२५ ॥

अध्याय ०७१

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

यथा कालं भवान्वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः ।
दीक्षयस्व तदा मा त्वं त्वय्यायत्तो हि मे क्रतुः ॥ ००२ ॥

व्यास उवाच ॥

अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।
विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ ००३ ॥

चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां च तव दीक्षा भविष्यति ।

संभाराः संभ्रियन्तां ते यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ००४ ॥

अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः ।
मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ००५ ॥

तमुत्सृज्य यथाशास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् ।
स पर्येतु यशो नाम्ना तव पार्थिव वर्धयन् ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवीपतिः ।
चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ००७ ॥

संभाराश्चैव राजेन्द्र सर्वे सङ्कल्पिताभवन् ॥ ००७ ॥

स संभारान्समाहृत्य नृपो धर्मात्मजस्तदा ।
न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ००८ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
यथाकालं यथायोगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ ००९ ॥

स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यच्चान्यदपि कौरव ।
तत्र योग्यं भवेत्किञ्चित्तद्रौक्मं क्रियतामिति ॥ ०१० ॥

अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम् ।
सुगुप्तश्च चरत्वेष यथाशास्त्रं युधिष्ठिर ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयमश्वो मया ब्रह्मन्नुत्सृष्टः पृथिवीमिमाम् ।
चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ ०१२ ॥

पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरगं कामचारिणम् ।
कः पालयेदिति मुने तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ०१४ ॥

जिष्णुः सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति ।
शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ ०१५ ॥

तस्मिन्ह्यस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा ।
दिव्यं धनुश्चेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ ०१६ ॥

स हि धर्मार्थकुशलः सर्वविद्याविशारदः ।
यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते हयम् ॥ ०१७ ॥

राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः ।
अभिमन्योः पिता वीरः स एनमनुयास्यति ॥ ०१८ ॥

भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः ।
समर्थो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशां पते ॥ ०१९ ॥

सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् ।
कुटुम्बतन्त्रं विधिवत्सर्वमेव महायशाः ॥ ०२० ॥

तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तं कुरुकुलोद्वहः ।
चकार फल्गुनं चापि संदिदेश हयं प्रति ॥ ०२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम् ।
त्वमर्हो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ ०२२ ॥

ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युदीयुर्नराधिपाः ।
तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ ०२३ ॥

आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।
पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ ०२४ ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम् ।
भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ ०२५ ॥

कुटुम्बतन्त्रे च तथा सहदेवं युधां पतिम् ।
अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ ०२६ ॥

अर्जुनस्य अश्वानुसरणम्

अध्याय ०७२

वैशंपायन उवाच ॥

दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।
विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ ००१ ॥

कृत्वा स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः ।
धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ ००२ ॥

हयश्च हयमेधार्थं स्वयं स ब्रह्मवादिना ।
उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ००३ ॥

स राजा धर्मजो राजन्दीक्षितो विबभौ तदा ।
हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ००४ ॥

कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्मजः ।
विबभौ द्युतिमान्भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ००५ ॥

तथैवास्यर्त्विजः सर्वे तुल्यवेषा विशां पते ।
बभूवुरर्जुनश्चैव प्रदीप्त इव पावकः ॥ ००६ ॥

श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनञ्जयः ।
विधिवत्पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ ००७ ॥

विक्षिपन्गाण्डिवं राजन्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
तमश्वं पृथिवीपाल मुदा युक्तः ससार ह ॥ ००८ ॥

आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत्पुरं विभो ।
द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम् ॥ ००९ ॥

तेषामन्योन्यसंमर्दादूष्मेव समजायत ।
दिदृक्षूणां हयं तं च तं चैव हयसारिणम् ॥ ०१० ॥

ततः शब्दो महाराज दशाशाः प्रतिपूरयन् ।
बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ०११ ॥

एष गच्छति कौन्तेयस्तुरगश्चैव दीप्तिमान् ।
यमन्वेति महाबाहुः संस्पृशन्धनुरुत्तमम् ॥ ०१२ ॥

एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः ।
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्टं पुनश्चैहीति भारत ॥ ०१३ ॥

अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ।
नैनं पश्याम संमर्दे धनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ ०१४ ॥

एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः ।
स्वस्ति गच्छत्वरिष्टं वै पन्थानमकुतोभयम् ॥ ०१५ ॥

निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेवं च तेऽब्रुवन् ॥ ०१५ ॥

एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणां च भरतर्षभ ।
शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदीरिताः ॥ ०१६ ॥

याज्ञवल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्मणि ।
प्रायात्पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ ०१७ ॥

ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशोऽपि च ॥ ०१८ ॥

पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
चचार स महाराज यथादेशं स सत्तम ॥ ०१९ ॥

तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन्पाण्डवस्य ह ।
तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥ ०२० ॥

स हयः पृथिवीं राजन्प्रदक्षिणमरिंदम ।
ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ ०२१ ॥

अवमृद्नन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ ०२२ ॥

तत्र सङ्कलना नास्ति राज्ञामयुतशस्तदा ।
येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ ०२३ ॥

किराता विकृता राजन्बहवोऽसिधनुर्धराः ।
म्लेच्छाश्चान्ये बहुविधाः पूर्वं विनिकृता रणे ॥ ०२४ ॥

आर्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ ०२५ ॥

एवं युद्धानि वृत्तानि तत्र तत्र महीपते ।
अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशनिवासिभिः ॥ ०२६ ॥

यानि तूभयतो राजन्प्रतप्तानि महान्ति च ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ ०२७ ॥

त्रैगर्तविजयः

अध्याय ०७३

वैशंपायन उवाच ॥

त्रिगर्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः ॥ ००१ ॥

ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम् ।
विषयान्ते ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन् ॥ ००२ ॥

रथिनो बद्धतूणीराः सदश्वैः समलङ्कृतैः ।
परिवार्य हयं राजन्ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ००३ ॥

ततः किरीटी सञ्चिन्त्य तेषां राज्ञां चिकीर्षितम् ।
वारयामास तान्वीरान्सान्त्वपूर्वमरिंदमः ॥ ००४ ॥

तमनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनंस्तदा ।
तमोरजोभ्यां संछन्नांस्तान्किरीटी न्यवारयत् ॥ ००५ ॥

अब्रवीच्च ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत ।
निवर्तध्वमधर्मज्ञाः श्रेयो जीवितमेव वः ॥ ००६ ॥

स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन वारितः ।
हतबान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ॥ ००७ ॥

स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
तान्निवर्तध्वमित्याह न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ००८ ॥

ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्माणमाहवे ।
वितत्य शरजालेन प्रजहास धनञ्जयः ॥ ००९ ॥

ततस्ते रथघोषेण खुरनेमिस्वनेन च ।
पूरयन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयमुपाद्रवन् ॥ ०१० ॥

सूर्यवर्मा ततः पार्थे शराणां नतपर्वणाम् ।
शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र लघ्वस्त्रमभिदर्शयन् ॥ ०११ ॥

तथैवान्ये महेष्वासा ये तस्यैवानुयायिनः ।
मुमुचुः शरवर्षाणि धनञ्जयवधैषिणः ॥ ०१२ ॥

स ताञ्ज्यापुङ्खनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहूञ्शरान् ।
चिच्छेद पाण्डवो राजंस्ते भूमौ न्यपतंस्तदा ॥ ०१३ ॥

केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवावरजो युवा ।
युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन महात्मना ॥ ०१४ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे ।
अभ्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्बीभत्सुः परवीरहा ॥ ०१५ ॥

केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः ।
रथेनाशु समावृत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ ०१६ ॥

तस्य तां शीघ्रतामीक्ष्य तुतोषातीव वीर्यवान् ।
गुडाकेशो महातेजा बालस्य धृतवर्मणः ॥ ०१७ ॥

न संदधानं ददृशे नाददानं च तं तदा ।
किरन्तमेव स शरान्ददृशे पाकशासनिः ॥ ०१८ ॥

स तु तं पूजयामास धृतवर्माणमाहवे ।
मनसा स मुहूर्तं वै रणे समभिहर्षयन् ॥ ०१९ ॥

तं पन्नगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः स्मयन्निव ।
प्रीतिपूर्वं महाराज प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ ०२० ॥

स तथा रक्ष्यमाणो वै पार्थेनामिततेजसा ।
धृतवर्मा शरं तीक्ष्णं मुमोच विजये तदा ॥ ०२१ ॥

स तेन विजयस्तूर्णमस्यन्विद्धः करे भृशम् ।
मुमोच गाण्डीवं दुःखात्तत्पपाताथ भूतले ॥ ०२२ ॥

धनुषः पततस्तस्य सव्यसाचिकराद्विभो ।

इन्द्रस्येवायुधस्यासीद्रूपं भरतसत्तम ॥ ०२३ ॥

तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव ।
जहास सस्वनं हासं धृतवर्मा महाहवे ॥ ०२४ ॥

ततो रोषान्वितो जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं करात् ।
धनुरादत्त तद्दिव्यं शरवर्षं ववर्ष च ॥ ०२५ ॥

ततो हलहलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा ।
नानाविधानां भूतानां तत्कर्मातीव शंसताम् ॥ ०२६ ॥

ततः संप्रेक्ष्य तं क्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
जिष्णुं त्रैगर्तका योधास्त्वरिताः पर्यवारयन् ॥ ०२७ ॥

अभिसृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्मणः ।
परिवव्रुर्गुडाकेशं तत्राक्रुध्यद्धनञ्जयः ॥ ०२८ ॥

ततो योधाञ्जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च ।
महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्निशितैः शरैः ॥ ०२९ ॥

तांस्तु प्रभग्नान्संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवद्धसन् ॥ ०३० ॥

ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
दिशो विदुद्रुवुः सर्वा धनञ्जयशरार्दिताः ॥ ०३१ ॥

त ऊचुः पुरुषव्याघ्रं संशप्तकनिषूदनम् ।
तव स्म किङ्कराः सर्वे सर्वे च वशगास्तव ॥ ०३२ ॥

आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान्प्रेष्यानवस्थितान् ।
करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ०३३ ॥

एतदाज्ञाय वचनं सर्वांस्तानब्रवीत्तदा ।
जीवितं रक्षत नृपाः शासनं गृह्यतामिति ॥ ०३४ ॥

वज्रदत्तपराजयः

अध्याय ०७४

वैशंपायन उवाच ॥

प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत्स हयोत्तमः ।
भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः ॥ ००१ ॥

स हयं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम् ।
युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदत्तो महीपतिः ॥ ००२ ॥

सोऽभिनिर्याय नगराद्भगदत्तसुतो नृपः ।
अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ००३ ॥

तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषभस्तदा ।
गाण्डीवं विक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत् ॥ ००४ ॥

ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।
हयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ००५ ॥

पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः ।
आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ युद्धकाङ्क्षया ॥ ००६ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः ॥ ००७ ॥

ततः पार्थं समासाद्य पाण्डवानां महारथम् ।
आह्वयामास कौरव्यं बाल्यान्मोहाच्च संयुगे ॥ ००८ ॥

स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धस्ततः श्वेतहयं प्रति ॥ ००९ ॥

विक्षरन्तं यथा मेघं परवारणवारणम् ।
शास्त्रवत्कल्पितं संख्ये त्रिसाहं युद्धदुर्मदम् ॥ ०१० ॥

प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः ।
तदाङ्कुशेन विबभावुत्पतिष्यन्निवाम्बरम् ॥ ०११ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्धनञ्जयः ।
भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत ॥ ०१२ ॥

वज्रदत्तस्तु सङ्क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये ।
तोमरानग्निसङ्काशाञ्शलभानिव वेगितान् ॥ ०१३ ॥

अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद ख एव खगमैस्तदा ॥ ०१४ ॥

स तान्दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान्भगदत्तजः ।
इषूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत्पाण्डवं प्रति ॥ ०१५ ॥

ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्खानजिह्मगान् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति ॥ ०१६ ॥

स तैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महाहवे ।
भृशाहतः पपातोर्व्यां न त्वेनमजहात्स्मृतिः ॥ ०१७ ॥

ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे ।
अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति ॥ ०१८ ॥

तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ।
प्रेषयामास सङ्क्रुद्धो ज्वलितानिव पावकान् ॥ ०१९ ॥

स तैर्विद्धो महानागो विस्रवन्रुधिरं बभौ ।
हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुप्रस्रवणस्तदा ॥ ०२० ॥

अध्याय ०७५

वैशंपायन उवाच ॥

एवं त्रिरात्रमभवत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ ००१ ॥

ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ ००२ ॥

अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ००३ ॥

त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा ।
हतो वृद्धोऽपचायित्वाच्छिशुं मामद्य योधय ॥ ००४ ॥

इत्येवमुक्त्वा सङ्क्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः ।
प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ००५ ॥

संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रदत्तेन धीमता ।
उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ००६ ॥

अग्रहस्तप्रमुक्तेन शीकरेण स फल्गुनम् ।
समुक्षत महाराज शैलं नील इवाम्बुदः ॥ ००७ ॥

स तेन प्रेषितो राज्ञा मेघवन्निनदन्मुहुः ।
मुखाडम्बरघोषेण समाद्रवत फल्गुनम् ॥ ००८ ॥

स नृत्यन्निव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः ।
आससाद द्रुतं राजन्कौरवाणां महारथम् ॥ ००९ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम् ।
गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत शत्रुहा ॥ ०१० ॥

चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः ।
कार्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरं च भारत ॥ ०११ ॥

ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः ।
निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ ०१२ ॥

स नागप्रवरो वीर्यादर्जुनेन निवारितः ।
तस्थौ शरैर्वितुन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो यथा ॥ ०१३ ॥

निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तात्मजो नृपः ।
उत्ससर्ज शितान्बाणानर्जुने क्रोधमूर्छितः ॥ ०१४ ॥

अर्जुनस्तु महाराज शरैः शरविघातिभिः ।

वारयामास तानस्तांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०१५ ॥

ततः पुनरतिक्रुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिपः ।
प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवच्छ्वसनोपमम् ॥ ०१६ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवान्पाकशासनिः ।
नाराचमग्निसङ्काशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ ०१७ ॥

स तेन वारणो राजन्मर्मण्यभिहतो भृशम् ।
पपात सहसा भूमौ वज्ररुग्ण इवाचलः ॥ ०१८ ॥

स पतञ्शुशुभे नागो धनञ्जयशराहतः ।
विशन्निव महाशैलो महीं वज्रप्रपीडितः ॥ ०१९ ॥

तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः ।
तं न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् ॥ ०२० ॥

अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः ।
राजानस्ते न हन्तव्या धनञ्जय कथञ्चन ॥ ०२१ ॥

सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्वेतावता कृतम् ।
योधाश्चापि न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥ ०२२ ॥

वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वैः सह सुहृज्जनैः ।
युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ ०२३ ॥

इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां जनाधिप ।
उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान्गच्छ पार्थिव ॥ ०२४ ॥

आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् ।
तदाश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ ०२५ ॥

एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।
तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ ०२६ ॥

सैन्धवपराजयः

अध्याय ०७६

वैशंपायन उवाच ॥

सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।
हतशेषैर्महाराज हतानां च सुतैरपि ॥ ००१ ॥

तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ।
प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ ००२ ॥

अश्वं च तं परामृश्य विषयान्ते विषोपमाः ।
न भयं चक्रिरे पार्थाद्भीमसेनादनन्तरात् ॥ ००३ ॥

तेऽविदूराद्धनुष्पाणिं यज्ञियस्य हयस्य च ।
बीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ००४ ॥

ततस्ते तु महावीर्या राजानः पर्यवारयन् ।
जिगीषन्तो नरव्याघ्राः पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ००५ ॥

ते नामान्यथ गोत्राणि कर्माणि विविधानि च ।
कीर्तयन्तस्तदा पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ००६ ॥

ते किरन्तः शरांस्तीक्ष्णान्वारणेन्द्रनिवारणान् ।
रणे जयमभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ००७ ॥

तेऽसमीक्ष्यैव तं वीरमुग्रकर्माणमाहवे ।
सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम् ॥ ००८ ॥

ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् ।
संशप्तकनिहन्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ००९ ॥

ततो रथसहस्रेण हयानामयुतेन च ।
कोष्ठकीकृत्य कौन्तेयं संप्रहृष्टमयोधयन् ॥ ०१० ॥

संस्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य धीमतः ।
जयद्रथस्य कौरव्य समरे सव्यसाचिना ॥ ०११ ॥

ततः पर्जन्यवत्सर्वे शरवृष्टिमवासृजन् ।
तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघान्तरे यथा ॥ ०१२ ॥

स शरैः समवच्छन्नो ददृशे पाण्डवर्षभः ।
पञ्जरान्तरसञ्चारी शकुन्त इव भारत ॥ ०१३ ॥

ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
त्रैलोक्यमभवद्राजन्रविश्चासीद्रजोरुणः ॥ ०१४ ॥

ततो ववौ महाराज मारुतो रोमहर्षणः ।
राहुरग्रसदादित्यं युगपत्सोममेव च ॥ ०१५ ॥

उल्काश्च जघ्निरे सूर्यं विकीर्यन्त्यः समन्ततः ।
वेपथुश्चाभवद्राजन्कैलासस्य महागिरेः ॥ ०१६ ॥

मुमुचुश्चास्रमत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः ।
सप्तर्षयो जातभयास्तथा देवर्षयोऽपि च ॥ ०१७ ॥

शशश्चाशु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽपतत् ।
विपरीतस्तदा राजंस्तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ ०१८ ॥

रासभारुणसङ्काशा धनुष्मन्तः सविद्युतः ।
आवृत्य गगनं मेघा मुमुचुर्मांसशोणितम् ॥ ०१९ ॥

एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षाभिसंवृते ।
लोकेऽस्मिन्भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ०२० ॥

तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वशः ।
मोहात्पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ ०२१ ॥

तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तरम् ।
सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ ०२२ ॥

ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थं दिवौकसः ।
सर्वे वित्रस्तमनसस्तस्य शान्तिपराभवन् ॥ ०२३ ॥

ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च ।
ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः ॥ ०२४ ॥

ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
तस्थावचलवद्धीमान्सङ्ग्रामे परमास्त्रवित् ॥ ०२५ ॥

विचकर्ष धनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः ।
यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ ०२६ ॥

ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान्प्रति प्रभुः ।

ववर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव सुरेश्वरः ॥ ०२७ ॥

ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्व एव सराजकाः ।
नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पावकाः ॥ ०२८ ॥

तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयार्ताश्च विदुद्रुवुः ।
मुमुचुश्चाश्रु शोकार्ताः सुषुपुश्चापि सैन्धवाः ॥ ०२९ ॥

तांस्तु सर्वान्नरश्रेष्ठः सर्वतो विचरन्बली ।
अलातचक्रवद्राजञ्शरजालैः समर्पयत् ॥ ०३० ॥

तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा ।
व्यसृजद्दिक्षु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ०३१ ॥

मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य स रविप्रभः ।
विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०७७

वैशंपायन उवाच ॥

ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समवस्थितः ।
विबभौ युधि दुर्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ ००१ ॥

ततः सैन्धवयोधास्ते पुनरेव व्यवस्थिताः ।
विमुञ्चन्तः सुसंरब्धाः शरवर्षाणि भारत ॥ ००२ ॥

तान्प्रसह्य महावीर्यः पुनरेव व्यवस्थितान् ।
ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमूर्षूञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ ००३ ॥

युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वं च वधे मम ।
कुरुध्वं सर्वकार्याणि महद्वो भयमागतम् ॥ ००४ ॥

एष योत्स्यामि वः सर्वान्निवार्य शरवागुराम् ।
तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं विनयितास्मि वः ॥ ००५ ॥

एतावदुक्त्वा कौरव्यो रुषा गाण्डीवभृत्तदा ।
ततोऽथ वचनं स्मृत्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ००६ ॥

न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया विजिगीषवः ।
जेतव्याश्चेति यत्प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ॥ ००७ ॥

चिन्तयामास च तदा फल्गुनः पुरुषर्षभः ॥ ००७ ॥

इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण न हन्तव्या नृपा इति ।
कथं तन्न मृषेह स्याद्धर्मराजवचः शुभम् ॥ ००८ ॥

न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ।
इति सञ्चिन्त्य स तदा भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ ००९ ॥

प्रोवाच वाक्यं धर्मज्ञः सैन्धवान्युद्धदुर्मदान् ॥ ००९ ॥

बालान्स्त्रियो वा युष्माकं न हनिष्ये व्यवस्थितान् ।
यश्च वक्ष्यति सङ्ग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ ०१० ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः ।
अतोऽन्यथा कृच्छ्रगता भविष्यथ मयार्दिताः ॥ ०११ ॥

एवमुक्त्वा तु तान्वीरान्युयुधे कुरुपुङ्गवः ।
अत्वरावानसंरब्धः संरब्धैर्विजिगीषुभिः ॥ ०१२ ॥

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
मुमुचुः सैन्धवा राजंस्तदा गाण्डीवधन्वनि ॥ ०१३ ॥

स तानापततः क्रूरानाशीविषविषोपमान् ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैरन्तरैव धनञ्जयः ॥ ०१४ ॥

छित्त्वा तु तानाशुगमान्कङ्कपत्राञ्शिलाशितान् ।
एकैकमेष दशभिर्बिभेद समरे शरैः ॥ ०१५ ॥

ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुनरेव धनञ्जये ।
जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥ ०१६ ॥

तेषां किरीटी सङ्कल्पं मोघं चक्रे महामनाः ।
सर्वांस्तानन्तरा छित्त्वा मुदा चुक्रोश पाण्डवः ॥ ०१७ ॥

तथैवापततां तेषां योधानां जयगृद्धिनाम् ।
शिरांसि पातयामास भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ०१८ ॥

तेषां प्रद्रवतां चैव पुनरेव च धावताम् ।
निवर्ततां च शब्दोऽभूत्पूर्णस्येव महोदधेः ॥ ०१९ ॥

ते वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा ।
यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ ०२० ॥

ततस्ते फल्गुनेनाजौ शरैः संनतपर्वभिः ।
कृता विसञ्ज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ ०२१ ॥

तांस्तु सर्वान्परिग्लानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा ।

दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ॥ ०२२ ॥

सुरथस्य सुतं वीरं रथेनानागसं तदा ॥ ०२२ ॥

शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ।
सा धनञ्जयमासाद्य मुमोचार्तस्वरं तदा ॥ ०२३ ॥

धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विससृजे प्रभुः ॥ ०२३ ॥

समुत्सृष्टधनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा ।
प्राह किं करवाणीति सा च तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्रीयस्यात्मजः शिशुः ।
अभिवादयते वीर तं पश्य पुरुषर्षभ ॥ ०२५ ॥

इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा ।
क्वासाविति ततो राजन्दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ ०२६ ॥

पितृशोकाभिसंतप्तो विषादार्तोऽस्य वै पिता ।
पञ्चत्वमगमद्वीर यथा तन्मे निबोध ह ॥ ०२७ ॥

स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयानघ ।
त्वामागतं च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम् ॥ ०२८ ॥

पितुश्च मृत्युदुःखार्तोऽजहात्प्राणान्धनञ्जय ॥ ०२८ ॥

प्राप्तो बीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ।
विषादार्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः ॥ ०२९ ॥

तं तु दृष्ट्वा निपतितं ततस्तस्यात्मजं विभो ।
गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी ॥ ०३० ॥

इत्युक्त्वार्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ।
दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम् ॥ ०३१ ॥

स्वसारं मामवेक्षस्व स्वस्रीयात्मजमेव च ।
कर्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां मयि कुरूद्वह ॥ ०३२ ॥

विस्मृत्य कुरुराजानं तं च मन्दं जयद्रथम् ॥ ०३२ ॥

अभिमन्योर्यथा जातः परिक्षित्परवीरहा ।
तथायं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुज ॥ ०३३ ॥

तमादाय नरव्याघ्र संप्राप्तास्मि तवान्तिकम् ।
शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ०३४ ॥

आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पौत्रकः ।
प्रसादमस्य बालस्य तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ०३५ ॥

एष प्रसाद्य शिरसा मया सार्धमरिंदम ।
याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनञ्जय ॥ ०३६ ॥

बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किञ्चिदजानतः ।
प्रसादं कुरु धर्मज्ञ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ०३७ ॥

तमनार्यं नृशंसं च विस्मृत्यास्य पितामहम् ।
आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ०३८ ॥

एवं ब्रुवत्यां करुणं दुःशलायां धनञ्जयः ।
संस्मृत्य देवीं गान्धारीं धृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ॥ ०३९ ॥

प्रोवाच दुःखशोकार्तः क्षत्रधर्मं विगर्हयन् ॥ ०३९ ॥

धिक्तं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धं च मानिनम् ।
यत्कृते बान्धवाः सर्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ०४० ॥

इत्युक्त्वा बहु सान्त्वादि प्रसादमकरोज्जयः ।
परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज गृहान्प्रति ॥ ०४१ ॥

दुःशला चापि तान्योधान्निवार्य महतो रणात् ।
संपूज्य पार्थं प्रययौ गृहान्प्रति शुभानना ॥ ०४२ ॥

ततः सैन्धवकान्योधान्विनिर्जित्य नरर्षभः ।
पुनरेवान्वधावत्स तं हयं कामचारिणम् ॥ ०४३ ॥

ससार यज्ञियं वीरो विधिवत्स विशां पते ।
तारामृगमिवाकाशे देवदेवः पिनाकधृक् ॥ ०४४ ॥

स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान्देशान्यथासुखम् ।
विचचार यथाकामं कर्म पार्थस्य वर्धयन् ॥ ०४५ ॥

क्रमेण स हयस्त्वेवं विचरन्भरतर्षभ ।
मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सहपाण्डवः ॥ ०४६ ॥

बभ्रुवाहनयुद्धम्

अध्याय ०७८

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वा तु नृपतिर्वीरं पितरं बभ्रुवाहनः ।
निर्ययौ विनयेनार्यो ब्राह्मणार्घ्यपुरःसरः ॥ ००१ ॥

मणिपूरेश्वरं त्वेवमुपयातं धनञ्जयः ।
नाभ्यनन्दत मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ००२ ॥

उवाच चैनं धर्मात्मा समन्युः फल्गुनस्तदा ।
प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः ॥ ००३ ॥

संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् ।
यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किं नु पुत्रक ॥ ००४ ॥

धिक्त्वामस्तु सुदुर्बुद्धिं क्षत्रधर्माविशारदम् ।
यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नैवाथो त्वमग्रहीः ॥ ००५ ॥

न त्वया पुरुषार्थश्च कश्चिदस्तीह जीवता ।
यस्त्वं स्त्रीवद्युधा प्राप्तं साम्ना मां प्रत्यगृह्णथाः ॥ ००६ ॥

यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्मते ।
प्रक्रियेयं ततो युक्ता भवेत्तव नराधम ॥ ००७ ॥

तमेवमुक्तं भर्त्रा तु विदित्वा पन्नगात्मजा ।
अमृष्यमाणा भित्त्वोर्वीमुलूपी तमुपागमत् ॥ ००८ ॥

सा ददर्श ततः पुत्रं विमृशन्तमधोमुखम् ।
संतर्ज्यमानमसकृद्भर्त्रा युद्धार्थिना विभो ॥ ००९ ॥

ततः सा चारुसर्वाङ्गी तमुपेत्योरगात्मजा ।
उलूपी प्राह वचनं क्षत्रधर्मविशारदा ॥ ०१० ॥

उलूपीं मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम् ।
कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः ॥ ०११ ॥

युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं धनञ्जयमरिंदम ।
एवमेष हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः ॥ ०१२ ॥

एवमुद्धर्षितो मात्रा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

संनह्य काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणं च भानुमत् ।
तूणीरशतसंबाधमारुरोह महारथम् ॥ ०१४ ॥

सर्वोपकरणैर्युक्तं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ।
सुचक्रोपस्करं धीमान्हेमभाण्डपरिष्कृतम् ॥ ०१५ ॥

परमार्चितमुच्छ्रित्य ध्वजं सिंहं हिरण्मयम् ।
प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः ॥ ०१६ ॥

ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम् ।
ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ ०१७ ॥

गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनञ्जयः ।
पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे ॥ ०१८ ॥

ततः स राजा तं वीरं शरव्रातैः सहस्रशः ।
अर्दयामास निशितैराशीविषविषोपमैः ॥ ०१९ ॥

तयोः समभवद्युद्धं पितुः पुत्रस्य चातुलम् ।
देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ ०२० ॥

किरीटिनं तु विव्याध शरेण नतपर्वणा ।

जत्रुदेशे नरव्याघ्रः प्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ ०२१ ॥

सोऽभ्यगात्सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
विनिर्भिद्य च कौन्तेयं महीतलमथाविशत् ॥ ०२२ ॥

स गाढवेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् ।
दिव्यं तेजः समाविश्य प्रमीत इव संबभौ ॥ ०२३ ॥

स सञ्ज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुषर्षभः ।
पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महीपते ॥ ०२४ ॥

साधु साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज ।
सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीतिमानस्मि पुत्रक ॥ ०२५ ॥

विमुञ्चाम्येष बाणांस्ते पुत्र युद्धे स्थिरो भव ।
इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ ०२६ ॥

तान्स गाण्डीवनिर्मुक्तान्वज्राशनिसमप्रभान् ।
नाराचैरच्छिनद्राजा सर्वानेव त्रिधा त्रिधा ॥ ०२७ ॥

तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ।
सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ ०२८ ॥

हयांश्चास्य महाकायान्महावेगपराक्रमान् ।
चकार राज्ञो निर्जीवान्प्रहसन्पाण्डवर्षभः ॥ ०२९ ॥

स रथादवतीर्याशु राजा परमकोपनः ।
पदातिः पितरं कोपाद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ०३० ॥

संप्रीयमाणः पाण्डूनामृषभः पुत्रविक्रमात् ।
नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ०३१ ॥

स हन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रुवाहनः ।
शरैराशीविषाकारैः पुनरेवार्दयद्बली ॥ ०३२ ॥

ततः स बाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा ।
निशितेन सुपुङ्खेन बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ०३३ ॥

स बाणस्तेजसा दीप्तो ज्वलन्निव हुताशनः ।
विवेश पाण्डवं राजन्मर्म भित्त्वातिदुःखकृत् ॥ ०३४ ॥

स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।
महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन्धनञ्जयः ॥ ०३५ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरंधरे ।
सोऽपि मोहं जगामाशु ततश्चित्राङ्गदासुतः ॥ ०३६ ॥

व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
पूर्वमेव च बाणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन सः ॥ ०३७ ॥

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रं च पतितं भुवि ।
चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ०३८ ॥

शोकसंतप्तहृदया रुदती सा ततः शुभा ।
मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ०३९ ॥

अध्याय ०७९

वैशंपायन उवाच ॥

ततो बहुविधं भीरुर्विलप्य कमलेक्षणा ।
मुमोह दुःखाद्दुर्धर्षा निपपात च भूतले ॥ ००१ ॥

प्रतिलभ्य च सा सञ्ज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा ।
उलूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

उलूपि पश्य भर्तारं शयानं निहतं रणे ।
त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समितिञ्जयम् ॥ ००३ ॥

ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता ।
यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ००४ ॥

किं तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनञ्जयः ।
क्षमस्व याच्यमाना मे सञ्जीवय धनञ्जयम् ॥ ००५ ॥

ननु त्वमार्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे ।
यद्घातयित्वा भर्तारं पुत्रेणेह न शोचसि ॥ ००६ ॥

नाहं शोचामि तनयं निहतं पन्नगात्मजे ।
पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ००७ ॥

इत्युक्त्वा सा तदा देवीमुलूपीं पन्नगात्मजाम् ।
भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ००८ ॥

उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियकाम मम प्रिय ।
अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ००९ ॥

ननु नाम त्वया वीर धर्मराजस्य यज्ञियः ।
अयमश्वोऽनुसर्तव्यः स शेषे किं महीतले ॥ ०१० ॥

त्वयि प्राणाः समायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन ।
स कस्मात्प्राणदोऽन्येषां प्राणान्संत्यक्तवानसि ॥ ०११ ॥

उलूपि साधु संपश्य भर्तारं निहतं रणे ।
पुत्रं चैनं समुत्साह्य घातयित्वा न शोचसि ॥ ०१२ ॥

कामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ प्रेतगतिं गतः ।
लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः साधु जीवतु ॥ ०१३ ॥

नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्यता ।
नारीणां तु भवत्येतन्मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ०१४ ॥

सख्यं ह्येतत्कृतं धात्रा शाश्वतं चाव्ययं च ह ।
सख्यं समभिजानीहि सत्यं सङ्गतमस्तु ते ॥ ०१५ ॥

पुत्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै ।
जीवन्तं दर्शयस्यद्य परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ०१६ ॥

साहं दुःखान्विता भीरु पतिपुत्रविनाकृता ।
इहैव प्रायमासिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः ॥ ०१७ ॥

इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीं चैत्रवाहिनी ।
ततः प्रायमुपासीना तूष्णीमासीज्जनाधिप ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०८०

वैशंपायन उवाच ॥

तथा विलप्योपरता भर्तुः पादौ प्रगृह्य सा ।
उपविष्टाभवद्देवी सोच्छ्वासं पुत्रमीक्षती ॥ ००१ ॥

ततः सञ्ज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः ।
मातरं तामथालोक्य रणभूमावथाब्रवीत् ॥ ००२ ॥

इतो दुःखतरं किं नु यन्मे माता सुखैधिता ।
भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ ००३ ॥

निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
मया विनिहतं संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं बत ॥ ००४ ॥

अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं यन्न विदीर्यते ।
व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम् ॥ ००५ ॥

दुर्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते ।
यत्र नाहं न मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ ००६ ॥

अहो धिक्कुरुवीरस्य ह्युरःस्थं काञ्चनं भुवि ।
व्यपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यत ॥ ००७ ॥

भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि ।
शयानं वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य प्रयुक्ता हयसारिणः ।
कुर्वन्तु शान्तिकां त्वद्य रणे योऽयं मया हतः ॥ ००९ ॥

व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
सुनृशंसस्य पापस्य पितृहन्तू रणाजिरे ॥ ०१० ॥

दुश्चरा द्वादश समा हत्वा पितरमद्य वै ।
ममेह सुनृशंसस्य संवीतस्यास्य चर्मणा ॥ ०११ ॥

शिरःकपाले चास्यैव भुञ्जतः पितुरद्य मे ।
प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्धत्वाद्य पितरं मम ॥ ०१२ ॥

पश्य नागोत्तमसुते भर्तारं निहतं मया ।
कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ ०१३ ॥

सोऽहमप्यद्य यास्यामि गतिं पितृनिषेविताम् ।
न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ ०१४ ॥

सा त्वं मयि मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि ।
भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालभे ॥ ०१५ ॥

इत्युक्त्वा स तदा राजा दुःखशोकसमाहतः ।
उपस्पृश्य महाराज दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ ०१६ ॥

शृण्वन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्वं च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ ०१७ ॥

यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे भरतर्षभः ।
अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ ०१८ ॥

न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् ।
नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधार्दितः ॥ ०१९ ॥

वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते ।

पितरं तु निहत्यैवं दुस्तरा निष्कृतिर्मया ॥ ०२० ॥

एष ह्येको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ।
पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ॥ ०२१ ॥

इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृपः ।
उपस्पृश्याभवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०८१

वैशंपायन उवाच ॥

प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परंतप ॥ ००१ ॥

उलूपी चिन्तयामास तदा सञ्जीवनं मणिम् ।
स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ ००२ ॥

तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।
मनःप्रह्लादनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ००३ ॥

उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैष जिष्णुस्त्वया हतः ।
अजेयः पुरुषैरेष देवैर्वापि सवासवैः ॥ ००४ ॥

मया तु मोहिनी नाम मायैषा संप्रयोजिता ।
प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ००५ ॥

जिज्ञासुर्ह्येष वै पुत्र बलस्य तव कौरवः ।
सङ्ग्रामे युध्यतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ००६ ॥

तस्मादसि मया पुत्र युद्धार्थं परिचोदितः ।
मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथास्त्वण्वपि प्रभो ॥ ००७ ॥

ऋषिरेष महातेजाः पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
नैनं शक्तो हि सङ्ग्रामे जेतुं शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ००८ ॥

अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशां पते ।
मृतान्मृतान्पन्नगेन्द्रान्यो जीवयति नित्यदा ॥ ००९ ॥

एतमस्योरसि त्वं तु स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
सञ्जीवितं पुनः पुत्र ततो द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ ०१० ॥

इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा ।
पार्थस्यामिततेजाः स पितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ०११ ॥

तस्मिन्न्यस्ते मणौ वीर जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः ।
सुप्तोत्थित इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ ०१२ ॥

तमुत्थितं महात्मानं लब्धसञ्ज्ञं मनस्विनम् ।
समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ ०१३ ॥

उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो ।
दिव्याः सुमनसः पुण्या ववृषे पाकशासनः ॥ ०१४ ॥

अनाहता दुन्दुभयः प्रणेदुर्मेघनिस्वनाः ।
साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ ०१५ ॥

उत्थाय तु महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनञ्जयः ।

बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ ०१६ ॥

ददर्श चाविदूरेऽस्य मातरं शोककर्शिताम् ।
उलूप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनञ्जयः ॥ ०१७ ॥

किमिदं लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् ।
रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि शंस मे ॥ ०१८ ॥

जननी च किमर्थं ते रणभूमिमुपागता ।
नागेन्द्रदुहिता चेयमुलूपी किमिहागता ॥ ०१९ ॥

जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्वचनात्कृतम् ।
स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ ०२० ॥

तमुवाच ततः पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा ।
प्रसाद्य शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छ्यतामिति ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०८२

अर्जुन उवाच ॥

किमागमनकृत्यं ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ ००१ ॥

कच्चित्कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे ।
मम वा चञ्चलापाङ्गे कच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ ००२ ॥

कच्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं शुभदर्शने ।

अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ००३ ॥

कच्चिच्च राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहिनी ।
चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन ॥ ००४ ॥

तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्त्यथ ।
न मे त्वमपराद्धोऽसि न नृपो बभ्रुवाहनः ॥ ००५ ॥

न जनित्री तथास्येयं मम या प्रेष्यवत्स्थिता ॥ ००५ ॥

श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ।
न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ००६ ॥

त्वत्प्रीत्यर्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मयानघ ।
यत्तच्छृणु महाबाहो निखिलेन धनञ्जय ॥ ००७ ॥

महाभारतयुद्धे यत्त्वया शांतनवो नृपः ।
अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ००८ ॥

न हि भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो निपातितः ।
शिखण्डिना तु संसक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया ॥ ००९ ॥

तस्य शान्तिमकृत्वा तु त्यजेस्त्वं यदि जीवितम् ।
कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् ॥ ०१० ॥

एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ।
वसुभिर्वसुधापाल गङ्गया च महामते ॥ ०११ ॥

पुरा हि श्रुतमेतद्वै वसुभिः कथितं मया ।
गङ्गायास्तीरमागम्य हते शांतनवे नृपे ॥ ०१२ ॥

आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ।
इदमूचुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ ०१३ ॥

एष शांतनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ।
अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संसक्तोऽन्येन भामिनि ॥ ०१४ ॥

तदनेनाभिषङ्गेण वयमप्यर्जुनं शुभे ।
शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

तदहं पितुरावेद्य भृशं प्रव्यथितेन्द्रिया ।
अभवं स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत्परम् ॥ ०१६ ॥

पिता तु मे वसून्गत्वा त्वदर्थं समयाचत ।
पुनः पुनः प्रसाद्यैनांस्त एनमिदमब्रुवन् ॥ ०१७ ॥

पुनस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ।
स एनं रणमध्यस्थं शरैः पातयिता भुवि ॥ ०१८ ॥

एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ।
गच्छेति वसुभिश्चोक्तो मम चेदं शशंस सः ॥ ०१९ ॥

तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादसि विमोक्षितः ।
न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ॥ ०२० ॥

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ।
नात्र दोषो मम मतः कथं वा मन्यसे विभो ॥ ०२१ ॥

इत्येवमुक्तो विजयः प्रसन्नात्माब्रवीदिदम् ।
सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत्कृतवत्यसि ॥ ०२२ ॥

इत्युक्त्वाथाब्रवीत्पुत्रं मणिपूरेश्वरं जयः ।

चित्राङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तथा ॥ ०२३ ॥

युधिष्ठिरस्याश्वमेधः परां चैत्रीं भविष्यति ।
तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां सहितो नृप ॥ ०२४ ॥

इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।
उवाच पितरं धीमानिदमस्राविलेक्षणः ॥ ०२५ ॥

उपयास्यामि धर्मज्ञ भवतः शासनादहम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवेषकः ॥ ०२६ ॥

मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व पुरं स्वकम् ।
भार्याभ्यां सह शत्रुघ्न मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ०२७ ॥

उषित्वेह विशल्यस्त्वं सुखं स्वे वेश्मनि प्रभो ।
पुनरश्वानुगमनं कर्तासि जयतां वर ॥ ०२८ ॥

इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः ।
स्मयन्प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ ०२९ ॥

विदितं ते महाबाहो यथा दीक्षां चराम्यहम् ।
न स तावत्प्रवेक्ष्यामि पुरं ते पृथुलोचन ॥ ०३० ॥

यथाकामं प्रयात्येष यज्ञियश्च तुरङ्गमः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ॥ ०३१ ॥

स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः ।
भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्भरतसत्तमः ॥ ०३२ ॥

मागधपराजयः

अध्याय ०८३

वैशंपायन उवाच ॥

स तु वाजी समुद्रान्तां पर्येत्य पृथिवीमिमाम् ।
निवृत्तोऽभिमुखो राजन्येन नागाह्वयं पुरम् ॥ ००१ ॥

अनुगच्छंश्च तेजस्वी निवृत्तोऽथ किरीटभृत् ।
यदृच्छया समापेदे पुरं राजगृहं तदा ॥ ००२ ॥

तमभ्याशगतं राजा जरासंधात्मजात्मजः ।
क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ००३ ॥

ततः पुरात्स निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली ।
मेघसंधिः पदातिं तं धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ ००४ ॥

आसाद्य च महातेजा मेघसंधिर्धनञ्जयम् ।
बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ००५ ॥

किमयं चार्यते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत ।
हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व विमोक्षणे ॥ ००६ ॥

अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि वा ॥ ००७ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं पाण्डवः प्रहसन्निव ।
विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ॥ ००८ ॥

भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।

प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ००९ ॥

इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
किरञ्शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ ०१० ॥

ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
चकार मोघांस्तान्बाणानयत्नाद्भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

स मोघं तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः ।
शरान्मुमोच ज्वलितान्दीप्तास्यानिव पन्नगान् ॥ ०१२ ॥

ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्रे हयेषु च ।
अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ ०१३ ॥

संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे फल्गुनस्य ह ।
मन्यमानः स्ववीर्यं तन्मागधः प्राहिणोच्छरान् ॥ ०१४ ॥

ततो गाण्डीवभृच्छूरो मागधेन समाहतः ।
बभौ वासन्तिक इव पलाशः पुष्पितो महान् ॥ ०१५ ॥

अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् ।
तेन तस्थौ स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ ०१६ ॥

सव्यसाची तु सङ्क्रुद्धो विकृष्य बलवद्धनुः ।
हयांश्चकार निर्देहान्सारथेश्च शिरोऽहरत् ॥ ०१७ ॥

धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकर्त ह ।
हस्तावापं पताकां च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ ०१८ ॥

स राजा व्यथितो व्यश्वो विधनुर्हतसारथिः ।
गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेगवान् ॥ ०१९ ॥

तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।
शरैश्चकर्त बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ ०२० ॥

सा गदा शकलीभूता विशीर्णमणिबन्धना ।
व्याली निर्मुच्यमानेव पपातास्य सहस्रधा ॥ ०२१ ॥

विरथं तं विधन्वानं गदया परिवर्जितम् ।
नैच्छत्ताडयितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ ०२२ ॥

तत एनं विमनसं क्षत्रधर्मे समास्थितम् ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ ०२३ ॥

पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् ।
बह्वेतत्समरे कर्म तव बालस्य पार्थिव ॥ ०२४ ॥

युधिष्ठिरस्य संदेशो न हन्तव्या नृपा इति ।
तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ ०२५ ॥

इति मत्वा स चात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
तथ्यमित्यवगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ ०२६ ॥

तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ ०२७ ॥

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं हयम् ।
फल्गुनं च युधां श्रेष्ठं विधिवत्सहदेवजः ॥ ०२८ ॥

ततो यथेष्टमगमत्पुनरेव स केसरी ।
ततः समुद्रतीरेण वङ्गान्पुण्ड्रान्सकेरलान् ॥ ०२९ ॥

तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्यान्यनेकशः ।
विजिग्ये धनुषा राजन्गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ०३० ॥

एकलव्यसुतपराजयः

अध्याय ०८४

वैशंपायन उवाच ॥

मागधेनार्चितो राजन्पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ ००१ ॥

ततः स पुनरावृत्य हयः कामचरो बली ।
आससाद पुरीं रम्यां चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ ००२ ॥

शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालात्मजेन सः ।
युद्धपूर्वेण मानेन पूजया च महाबलः ॥ ००३ ॥

तत्रार्चितो ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः ।
काशीनन्ध्रान्कोसलांश्च किरातानथ तङ्गणान् ॥ ००४ ॥

तत्र पूजां यथान्यायं प्रतिगृह्य स पाण्डवः ।
पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ००५ ॥

तत्र चित्राङ्गदो नाम बलवान्वसुधाधिपः ।
तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम् ॥ ००६ ॥

तं चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः ।
निषादराज्ञो विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ००७ ॥

एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे तदा ।
ततश्चक्रे निषादैः स सङ्ग्रामं रोमहर्षणम् ॥ ००८ ॥

ततस्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः ।
जिगाय समरे वीरो यज्ञविघ्नार्थमुद्यतम् ॥ ००९ ॥

स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाकशासनिः ।
अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ ०१० ॥

तत्रापि द्रविडैरन्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि ।
तथा कोल्लगिरेयैश्च युद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ०११ ॥

तुरगस्य वशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ।
गोकर्णमपि चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् ॥ ०१२ ॥

ततो द्वारवतीं रम्यां वृष्णिवीराभिरक्षिताम् ।
आससाद हयः श्रीमान्कुरुराजस्य यज्ञियः ॥ ०१३ ॥

तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ।
प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् ॥ ०१४ ॥

ततः पुर्या विनिष्क्रम्य वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरीटिनः ॥ ०१५ ॥

तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत्प्रीतिपूर्वकम् ।
परया भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ ॥ ०१६ ॥

ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन हयो गतः ॥ ०१६ ॥

ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत्स्फीतं ततः पञ्चनदं ययौ ॥ ०१७ ॥

तस्मादपि स कौरव्य गान्धारविषयं हयः ।
विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ ०१८ ॥

तत्र गान्धारराजेन युद्धमासीन्महात्मनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ ०१९ ॥

गान्धारपराजयः

अध्याय ०८५

वैशंपायन उवाच ॥

शकुनेस्तु सुतो वीरो गान्धाराणां महारथः ।
प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः ॥ ००१ ॥

हस्त्यश्वरथपूर्णेन पताकाध्वजमालिना ॥ ००१ ॥

अमृष्यमाणास्ते योधा नृपतेः शकुनेर्वधम् ।
अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ००२ ॥

तानुवाच स धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ००३ ॥

वार्यमाणास्तु पार्थेन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चुक्रोध पाण्डवः ॥ ००४ ॥

ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः ।
क्षुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ००५ ॥

ते वध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य संभ्रमात् ।
न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षार्दिता भृशम् ॥ ००६ ॥

वितुद्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डवर्षभः ।
आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्येषां न्यपातयत् ॥ ००७ ॥

वध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धारेषु समन्ततः ।
स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ००८ ॥

तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
पार्थोऽब्रवीन्न मे वध्या राजानो राजशासनात् ॥ ००९ ॥

अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्यद्य पराजयः ॥ ००९ ॥

इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः ।
स शक्रसमकर्माणमवाकिरत सायकैः ॥ ०१० ॥

तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्धचन्द्रेण पत्रिणा ।
अपाहरदसंभ्रान्तो जयद्रथशिरो यथा ॥ ०११ ॥

तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व एव ते ।
इच्छता तेन न हतो राजेत्यपि च ते विदुः ॥ ०१२ ॥

गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः ।
बभौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ०१३ ॥

तेषां तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।
विजहारोत्तमाङ्गानि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ०१४ ॥

उच्छ्रितांस्तु भुजान्केचिन्नाबुध्यन्त शरैर्हृतान् ।
शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ ०१५ ॥

संभ्रान्तनरनागाश्वमथ तद्विद्रुतं बलम् ।
हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्तत मुहुर्मुहुः ॥ ०१६ ॥

न ह्यदृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽग्र्यकर्मणः ।
रिपवः पात्यमाना वै ये सहेयुर्महाशरान् ॥ ०१७ ॥

ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा ।
जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्घ्यमुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

सा न्यवारयदव्यग्रा तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।
प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥ ०१९ ॥

तां पूजयित्वा कौन्तेयः प्रसादमकरोत्तदा ।
शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ ०२० ॥

न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।
प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्वं ममानघ ॥ ०२१ ॥

गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च ।
तेन जीवसि राजंस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ ०२२ ॥

मैवं भूः शाम्यतां वैरं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ।
आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ ०२३ ॥

यज्ञायतननिर्माणम्

अध्याय ०८६

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं तं कामचारिणम् ।
न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ ००१ ॥

तं निवृत्तं तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाभवत् ॥ ००२ ॥

विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।
श्रुत्वान्येषु च देशेषु स सुप्रीतोऽभवन्नृपः ॥ ००३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघपाक्षिकीम् ।
इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००४ ॥

समानाय्य महातेजाः सर्वान्भ्रातॄन्महामनाः ।
भीमं च नकुलं चैव सहदेवं च कौरवः ॥ ००५ ॥

प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां वरः ।
आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ००६ ॥

आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।
यथा मे पुरुषाः प्राहुर्ये धनञ्जयसारिणः ॥ ००७ ॥

उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्तते हयः ।
माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ००८ ॥

तत्प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ००९ ॥

इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् ।
हृष्टः श्रुत्वा नरपतेरायान्तं सव्यसाचिनम् ॥ ०१० ॥

ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ।
ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान्यज्ञकर्मसु ॥ ०११ ॥

तं सशालचयग्रामं संप्रतोलीविटङ्किनम् ।
मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ॥ ०१२ ॥

सदः सपत्नीसदनं साग्नीध्रमपि चोत्तरम् ।
कारयामास विधिवन्मणिहेमविभूषितम् ॥ ०१३ ॥

स्तम्भान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च ।
यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काञ्चनम् ॥ ०१४ ॥

अन्तःपुराणि राज्ञां च नानादेशनिवासिनाम् ।
कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ ०१५ ॥

ब्राह्मणानां च वेश्मानि नानादेशसमेयुषाम् ।
कारयामास भीमः स विविधानि ह्यनेकशः ॥ ०१६ ॥

तथा संप्रेषयामास दूतान्नृपतिशासनात् ।
भीमसेनो महाराज राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ०१७ ॥

ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तमाः ।

रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ ०१८ ॥

तेषां निविशतां तेषु शिबिरेषु सहस्रशः ।
नर्दतः सागरस्येव शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ०१९ ॥

तेषामभ्यागतानां स राजा राजीवलोचनः ।
व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः ॥ ०२० ॥

वाहनानां च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः ।
उपेताः पुरुषव्याघ्र व्यादिदेश स धर्मराट् ॥ ०२१ ॥

तथा तस्मिन्महायज्ञे धर्मराजस्य धीमतः ।
समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः ॥ ०२२ ॥

ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ।
समाजग्मुः सशिष्यांस्तान्प्रतिजग्राह कौरवः ॥ ०२३ ॥

सर्वांश्चताननुययौ यावदावसथादिति ।
स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः ॥ ०२४ ॥

ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा ।
कृत्स्नं यज्ञविधिं राजन्धर्मराज्ञे न्यवेदयन् ॥ ०२५ ॥

तच्छ्रुत्वा धर्मराजः स कृतं सर्वमनिन्दितम् ।
हृष्टरूपोऽभवद्राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ ०२६ ॥

यज्ञसमृद्धिः

अध्याय ०८७

वैशंपायन उवाच ॥

तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिनः ।
हेतुवादान्बहून्प्राहुः परस्परजिगीषवः ॥ ००१ ॥

ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
देवेन्द्रस्येव विहितं भीमेन कुरुनन्दन ॥ ००२ ॥

ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि ते ।
शय्यासनविहारांश्च सुबहून्रत्नभूषितान् ॥ ००३ ॥

घटान्पात्रीः कटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ।
न हि किञ्चिदसौवर्णमपश्यंस्तत्र पार्थिवाः ॥ ००४ ॥

यूपांश्च शास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ।
उपक्लृप्तान्यथाकालं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ००५ ॥

स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो ।
सर्वानेव समानीतांस्तानपश्यन्त ते नृपाः ॥ ००६ ॥

गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्धाः स्त्रियोऽपि च ।
औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च ॥ ००७ ॥

जरायुजान्यण्डजानि स्वेदजान्युद्भिदानि च ।
पर्वतानूपवन्यानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ००८ ॥

एवं प्रमुदितं सर्वं पशुगोधनधान्यतः ।

यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागमन् ॥ ००९ ॥

ब्राह्मणानां विशां चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत् ॥ ००९ ॥

पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ।
दुन्दुभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ॥ ०१० ॥

विननादासकृत्सोऽथ दिवसे दिवसे तदा ।
एवं स ववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ०११ ॥

अन्नस्य बहवो राजन्नुत्सर्गाः पर्वतोपमाः ।
दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च ह्रदाञ्जनाः ॥ ०१२ ॥

जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।
राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्मिन्महाक्रतौ ॥ ०१३ ॥

तत्र जातिसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
गृहीत्वा धनमाजग्मुर्बहूनि भरतर्षभ ॥ ०१४ ॥

राजानः स्रग्विणश्चापि सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
पर्यवेषन्द्विजाग्र्यांस्ताञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ०१५ ॥

विविधान्यन्नपानानि पुरुषा येऽनुयायिनः ।
तेषां नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः स्म ते ॥ ०१६ ॥

अर्जुनप्रत्यागमनम्

अध्याय ०८८

वैशंपायन उवाच ॥

समागतान्वेदविदो राज्ञश्च पृथिवीश्वरान् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ००१ ॥

उपयाता नरव्याघ्रा य इमे जगदीश्वराः ।
एतेषां क्रियतां पूजा पूजार्हा हि नरेश्वराः ॥ ००२ ॥

इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण यशस्विना ।
भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह भारत ॥ ००३ ॥

अथाभ्यगच्छद्गोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्मजम् ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ००४ ॥

युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च ।
निशठेनाथ साम्बेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ००५ ॥

तेषामपि परां पूजां चक्रे भीमो महाभुजः ।
विविशुस्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति नरर्षभाः ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः ।
अर्जुनं कथयामास बहुसङ्ग्रामकर्शितम् ॥ ००७ ॥

स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः पुनररिंदमम् ।
धर्मराड्भ्रातरं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ००८ ॥

आगमद्द्वारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृप ।
योऽद्राक्षीत्पाण्डवश्रेष्ठं बहुसङ्ग्रामकर्शितम् ॥ ००९ ॥

समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो ।
कुरु कार्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ ०१० ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपयाति च माधव ॥ ०११ ॥

तव यत्संदिदेशासौ पाण्डवानां बलाग्रणीः ।
तदाख्यातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ ०१२ ॥

इत्युक्ते राजशार्दूल वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ।
प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ०१३ ॥

इदमाह महाराज पार्थवाक्यं नरः स माम् ।
वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ ०१४ ॥

आगमिष्यन्ति राजानः सर्वतः कौरवान्प्रति ।
तेषामेकैकशः पूजा कार्येत्येतत्क्षमं हि नः ॥ ०१५ ॥

इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
न तदात्ययिकं हि स्याद्यदर्घ्यानयने भवेत् ॥ ०१६ ॥

कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।
राजद्वेषाद्विनश्येयुर्नेमा राजन्प्रजाः पुनः ॥ ०१७ ॥

इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत् ।
धनञ्जयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ ०१८ ॥

उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः ।

पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ ०१९ ॥

तं भवान्मदपेक्षार्थं विधिवत्प्रतिपूजयेत् ।
स हि भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ ०२० ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिनन्द्यास्य तद्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०८९

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषितुम् ।
तन्मेऽमृतरसप्रख्यं मनो ह्लादयते विभो ॥ ००१ ॥

बहूनि किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः ।
पुनरासन्हृषीकेश तत्र तत्रेति मे श्रुतम् ॥ ००२ ॥

मन्निमित्तं हि स सदा पार्थः सुखविवर्जितः ।
अतीव विजयो धीमानिति मे दूयते मनः ॥ ००३ ॥

सञ्चिन्तयामि वार्ष्णेय सदा कुन्तीसुतं रहः ।
किं नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ॥ ००४ ॥

अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्नुते ॥ ००४ ॥

अतीव दुःखभागी स सततं कुन्तिनन्दनः ।
न च पश्यामि बीभत्सोर्निन्द्यं गात्रेषु किञ्चन ॥ ००५ ॥

श्रोतव्यं चेन्मयैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००५ ॥

इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदन्तरम् ।
राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ००६ ॥

न ह्यस्य नृपते किञ्चिदनिष्टमुपलक्षये ।
ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्यातिकायतः ॥ ००७ ॥

ताभ्यां स पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु युज्यते ।
न ह्यन्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाग्जयः ॥ ००८ ॥

इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठस्तथ्यं कृष्णेन धीमता ।
प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो ॥ ००९ ॥

कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक्सासूयमैक्षत ।
प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केशिहा ॥ ०१० ॥

सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनञ्जयः ॥ ०१० ॥

तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो यादवास्तथा ।
रेमुः श्रुत्वा विचित्रार्था धनञ्जयकथा विभो ॥ ०११ ॥

तथा कथयतामेव तेषामर्जुनसङ्कथाः ।
उपायाद्वचनान्मर्त्यो विजयस्य महात्मनः ॥ ०१२ ॥

सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
उपायातं नरव्याघ्रमर्जुनं प्रत्यवेदयत् ॥ ०१३ ॥

तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षबाष्पाकुलेक्षणः ।
प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहु धनं तदा ॥ ०१४ ॥

ततो द्वितीये दिवसे महाञ्शब्दो व्यवर्धत ।
आयाति पुरुषव्याघ्रे पाण्डवानां धुरंधरे ॥ ०१५ ॥

ततो रेणुः समुद्भूतो विबभौ तस्य वाजिनः ।
अभितो वर्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ ०१६ ॥

तत्र हर्षकला वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ।
दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ ०१७ ॥

कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नामवजित्य सपार्थिवाम् ।
चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपायायादृतेऽर्जुनम् ॥ ०१८ ॥

ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः ।
तेषामपीदृशं कर्म न किञ्चिदनुशुश्रुम ॥ ०१९ ॥

नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्याः पृथिवीक्षितः ।
यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानिह ॥ ०२० ॥

इत्येवं वदतां तेषां नृणां श्रुतिसुखा गिरः ।
शृण्वन्विवेश धर्मात्मा फल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ ०२१ ॥

ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य ते तं प्रत्युद्ययुस्तदा ॥ ०२२ ॥

सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः ।
भीमादींश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ ०२३ ॥

तैः समेत्यार्चितस्तान्स प्रत्यर्च्य च यथाविधि ।
विशश्रामाथ धर्मात्मा तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ ०२४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः ।
मातृभ्यां सहितो धीमान्कुरूनभ्याजगाम ह ॥ ०२५ ॥

स समेत्य कुरून्सर्वान्सर्वैस्तैरभिनन्दितः ।
प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ ०२६ ॥

यूपोच्छ्रयः

अध्याय ०९०

वैशंपायन उवाच ॥

स प्रविश्य यथान्यायं पाण्डवानां निवेशनम् ।
पितामहीमभ्यवदत्साम्ना परमवल्गुना ॥ ००१ ॥

तथा चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च ।
पृथां कृष्णां च सहिते विनयेनाभिजग्मतुः ॥ ००२ ॥

सुभद्रां च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुयोषितः ॥ ००२ ॥

ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च ।
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ००३ ॥

ऊषतुस्तत्र ते देव्यौ महार्हशयनासने ।
सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य प्रियकाम्यया ॥ ००४ ॥

स च राजा महावीर्यः पूजितो बभ्रुवाहनः ।

धृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिरं च राजानं भीमादींश्चापि पाण्डवान् ।
उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ००६ ॥

स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि ।
धनं चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः ॥ ००७ ॥

तथैव स महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् ।
प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ००८ ॥

तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमभिपूजितम् ।
रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ००९ ॥

धर्मराजश्च भीमश्च यमजौ फल्गुनस्तथा ।
पृथक्पृथगतीवैनं मानार्हं समपूजयन् ॥ ०१० ॥

ततस्तृतीये दिवसे सत्यवत्याः सुतो मुनिः ।
युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ०११ ॥

अद्य प्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो हि ते ।
मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्ति च याजकाः ॥ ०१२ ॥

अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं विकल्पवान् ।
बहुत्वात्काञ्चनस्यास्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ ०१३ ॥

एवमेव महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ।
त्रित्वं व्रजतु ते राजन्ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ ०१४ ॥

त्रीनश्वमेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान् ।
ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ ०१५ ॥

पवित्रं परमं ह्येतत्पावनानां च पावनम् ।
यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ ०१६ ॥

इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामिततेजसा ।
दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्तये तदा ॥ ०१७ ॥

नराधिपः प्रायजत वाजिमेधं महाक्रतुम् ॥ ०१७ ॥

तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः ।
परिक्रमन्तः शास्त्रज्ञा विधिवत्साधुशिक्षिताः ॥ ०१८ ॥

न तेषां स्खलितं तत्र नासीदपहुतं तथा ।
क्रमयुक्तं च युक्तं च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ ०१९ ॥

कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्मज्ञा यथावद्द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥ ०२० ॥

अभिषूय ततो राजन्सोमं सोमपसत्तमाः ।
सवनान्यानुपूर्व्येण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ ०२१ ॥

न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह ।
क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ ०२२ ॥

भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास नित्यदा ।
भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ ०२३ ॥

संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजकाः ।
दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुषः ॥ ०२४ ॥

नाषडङ्गविदत्रासीत्सदस्यस्तस्य धीमतः ।

नाव्रतो नानुपाध्यायो न च वादाक्षमो द्विजः ॥ ०२५ ॥

ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड्बैल्वान्भरतर्षभ ।
खादिरान्बिल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ ०२६ ॥

देवदारुमयौ द्वौ तु यूपौ कुरुपतेः क्रतौ ।
श्लेष्मातकमयं चैकं याजकाः समकारयन् ॥ ०२७ ॥

शोभार्थं चापरान्यूपान्काञ्चनान्पुरुषर्षभ ।
स भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ ०२८ ॥

ते व्यराजन्त राजर्षे वासोभिरुपशोभिताः ।
नरेन्द्राभिगता देवान्यथा सप्तर्षयो दिवि ॥ ०२९ ॥

इष्टकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन् ।
शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ०३० ॥

चतुश्चित्यः स तस्यासीदष्टादशकरात्मकः ।
स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिगुणो गरुडाकृतिः ॥ ०३१ ॥

ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणः पशवश्च ये ॥ ०३२ ॥

ऋषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये ।
सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्निचयकर्मणि ॥ ०३३ ॥

यूपेषु नियतं चासीत्पशूनां त्रिशतं तथा ।
अश्वरत्नोत्तरं राज्ञः कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ०३४ ॥

स यज्ञः शुशुभे तस्य साक्षाद्देवर्षिसङ्कुलः ।
गन्धर्वगणसङ्कीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ॥ ०३५ ॥

स किंपुरुषगीतैश्च किंनरैरुपशोभितः ।
सिद्धविप्रनिवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ०३६ ॥

तस्मिन्सदसि नित्यास्तु व्यासशिष्या द्विजोत्तमाः ।
सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञकर्मसु ॥ ०३७ ॥

नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।
विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ॥ ०३८ ॥

गन्धर्वा गीतकुशला नृत्तेषु च विशारदाः ।
रमयन्ति स्म तान्विप्रान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ०३९ ॥

यज्ञसमाप्तिः

नकुलोपाख्यानम्

अध्याय ०९१

वैशंपायन उवाच ॥

शमयित्वा पशूनन्यान्विधिवद्द्विजसत्तमाः ।
तुरगं तं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ ००१ ॥

ततः सञ्ज्ञाप्य तुरगं विधिवद्याजकर्षभाः ।
उपसंवेशयन्राजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ॥ ००२ ॥

कलाभिस्तिसृभी राजन्यथाविधि मनस्विनीम् ॥ ००२ ॥

उद्धृत्य तु वपां तस्य यथाशास्त्रं द्विजर्षभाः ।
श्रपयामासुरव्यग्राः शास्त्रवद्भरतर्षभ ॥ ००३ ॥

तं वपाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहानुजः ।
उपाजिघ्रद्यथान्यायं सर्वपाप्मापहं तदा ॥ ००४ ॥

शिष्टान्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप ।
तान्यग्नौ जुहुवुर्धीराः समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ००५ ॥

संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं क्रतुं शक्रतेजसः ।
व्यासः सशिष्यो भगवान्वर्धयामास तं नृपम् ॥ ००६ ॥

ततो युधिष्ठिरः प्रादात्सदस्येभ्यो यथाविधि ।
कोटीसहस्रं निष्काणां व्यासाय तु वसुंधराम् ॥ ००७ ॥

प्रतिगृह्य धरां राजन्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ००८ ॥

पृथिवी भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम ।
निष्क्रयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिरस्तु तान्विप्रान्प्रत्युवाच महामनाः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां महात्मनाम् ॥ ०१० ॥

अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
अर्जुनेन जिता सेयमृत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ०११ ॥

वनं प्रवेक्ष्ये विप्रेन्द्रा विभजध्वं महीमिमाम् ।
चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ ०१२ ॥

नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं मुनिसत्तमाः ।
इदं हि मे मतं नित्यं भ्रातृणां च ममानघाः ॥ ०१३ ॥

इत्युक्तवति तस्मिंस्ते भ्रातरो द्रौपदी च सा ।
एवमेतदिति प्राहुस्तदभूद्रोमहर्षणम् ॥ ०१४ ॥

ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्साधु साध्विति भारत ।
तथैव द्विजसंघानां शंसतां विबभौ स्वनः ॥ ०१५ ॥

द्वैपायनस्तथोक्तस्तु पुनरेव युधिष्ठिरम् ।
उवाच मध्ये विप्राणामिदं संपूजयन्मुनिः ॥ ०१६ ॥

दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहम् ।
हिरण्यं दीयतामेभ्यो द्विजातिभ्यो धरास्तु ते ॥ ०१७ ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
यथाह भगवान्व्यासस्तथा तत्कर्तुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ।
कोटिकोटिकृतां प्रादाद्दक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ ०१९ ॥

न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः ।
यत्कृतं कुरुसिंहेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ ०२० ॥

प्रतिगृह्य तु तद्द्रव्यं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा व्यभजंश्च ते ॥ ०२१ ॥

पृथिव्या निष्क्रयं दत्त्वा तद्धिरण्यं युधिष्ठिरः ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ०२२ ॥

ऋत्विजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयं तदा ।
व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथाबलम् ॥ ०२३ ॥

यज्ञवाटे तु यत्किञ्चिद्धिरण्यमपि भूषणम् ।
तोरणानि च यूपांश्च घटाः पात्रीस्तथेष्टकाः ॥ ०२४ ॥

युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वं तद्व्यभजन्द्विजाः ॥ ०२४ ॥

अनन्तरं ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रिया जह्रिरे वसु ।
तथा विड्शूद्रसंघाश्च तथान्ये म्लेच्छजातयः ॥ ०२५ ॥

कालेन महता जह्रुस्तत्सुवर्णं ततस्ततः ॥ ०२५ ॥

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुरालयान् ।
तर्पिता वसुना तेन धर्मराज्ञा महात्मना ॥ ०२६ ॥

स्वमंशं भगवान्व्यासः कुन्त्यै पादाभिवादनात् ।
प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ ०२७ ॥

श्वशुरात्प्रीतिदायं तं प्राप्य सा प्रीतमानसा ।
चकार पुण्यं लोके तु सुमहान्तं पृथा तदा ॥ ०२८ ॥

गत्वा त्ववभृथं राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह ।
सभाज्यमानः शुशुभे महेन्द्रो दैवतैरिव ॥ ०२९ ॥

पाण्डवाश्च महीपालैः समेतैः संवृतास्तदा ।
अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ०३० ॥

राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च ।
गजानश्वानलङ्कारान्स्त्रियो वस्त्राणि काञ्चनम् ॥ ०३१ ॥

तद्धनौघमपर्यन्तं पार्थः पार्थिवमण्डले ।
विसृजञ्शुशुभे राजा यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ०३२ ॥

आनाय्य च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनम् ।
प्रदाय विपुलं वित्तं गृहान्प्रास्थापयत्तदा ॥ ०३३ ॥

दुःशलायाश्च तं पौत्रं बालकं पार्थिवर्षभ ।
स्वराज्ये पितृभिर्गुप्ते प्रीत्या समभिषेचयत् ॥ ०३४ ॥

राज्ञश्चैवापि तान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ।
प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ०३५ ॥

एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
बह्वन्नधनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ०३६ ॥

सर्पिःपङ्का ह्रदा यत्र बहवश्चान्नपर्वताः ।
रसालाकर्दमाः कुल्या बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ०३७ ॥

भक्ष्यषाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतामिति ।
पशूनां वध्यतां चापि नान्तस्तत्र स्म दृश्यते ॥ ०३८ ॥

मत्तोन्मत्तप्रमुदितं प्रगीतयुवतीजनम् ।
मृदङ्गशङ्खशब्दैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ०३९ ॥

दीयतां भुज्यतां चेति दिवारात्रमवारितम् ।
तं महोत्सवसङ्काशमतिहृष्टजनाकुलम् ॥ ०४० ॥

कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥ ०४० ॥

वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नैर्धनैस्तथा ।
विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत्पुरम् ॥ ०४१ ॥

अध्याय ०९२

जनमेजय उवाच ॥

पितामहस्य मे यज्ञे धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
यदाश्चर्यमभूत्किञ्चित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूद्विभो ॥ ००२ ॥

तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु ।
दीनान्धकृपणे चापि तदा भरतसत्तम ॥ ००३ ॥

घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ००४ ॥

बिलान्निष्क्रम्य नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।
वज्राशनिसमं नादममुञ्चत विशां पते ॥ ००५ ॥

सकृदुत्सृज्य तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिलशयो महान् ॥ ००६ ॥

सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ००७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशां पते ।
विस्मयं परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः ॥ ००८ ॥

ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजाः ।
कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ००९ ॥

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
कथं भवन्तं विद्याम यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ ०१० ॥

अविलुप्यागमं कृत्स्नं विधिज्ञैर्याजकैः कृतम् ।
यथागमं यथान्यायं कर्तव्यं च यथाकृतम् ॥ ०११ ॥

पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रचक्षुषा ।
मन्त्रपूतं हुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ ०१२ ॥

तुष्टा द्विजर्षभाश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैरपि पितामहाः ॥ ०१३ ॥

पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथग्जनाः ॥ ०१४ ॥

ज्ञातिसंबन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ ०१५ ॥

यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यसंध द्विजातिषु ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ ०१६ ॥

श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यं रूपं बिभर्षि च ।
समागतश्च विप्रैस्त्वं तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहस्य नकुलोऽब्रवीत् ।

नैषानृता मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ ०१८ ॥

यन्मयोक्तमिदं किञ्चिद्युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् ।
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः ॥ ०१९ ॥

उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ०१९ ॥

इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजपुङ्गवाः ।
श्रृणुताव्यग्रमनसः शंसतो मे द्विजर्षभाः ॥ ०२० ॥

अनुभूतं च दृष्टं च यन्मयाद्भुतमुत्तमम् ।
उञ्छवृत्तेर्यथावृत्तं कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ०२१ ॥

स्वर्गं येन द्विजः प्राप्तः सभार्यः ससुतस्नुषः ।
यथा चार्धं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०९३

नकुल उवाच ॥

हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य परमं फलम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्विजाः ॥ ००१ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिर्वृते ।
उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्पुरा ॥ ००२ ॥

सभार्यः सह पुत्रेण सस्नुषस्तपसि स्थितः ।

वधूचतुर्थो वृद्धः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ ००३ ॥

षष्ठे काले तदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः ।
षष्ठे काले कदाचिच्च तस्याहारो न विद्यते ॥ ००४ ॥

भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तमः ॥ ००४ ॥

कपोतधर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ।
नाविद्यत तदा विप्राः सञ्चयस्तान्निबोधत ॥ ००५ ॥

क्षीणौषधिसमावायो द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ ००५ ॥

काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।
क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ ००६ ॥

उञ्छंस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च स विप्रस्तपसि स्थितः ॥ ००७ ॥

उञ्छमप्राप्तवानेव सार्धं परिजनेन ह ॥ ००७ ॥

स तथैव क्षुधाविष्टः स्पृष्ट्वा तोयं यथाविधि ।
क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः ॥ ००८ ॥

अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ।
यवप्रस्थं च ते सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ॥ ००९ ॥

कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि ।
कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ॥ ०१० ॥

अथागच्छद्द्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।
ते तं दृष्ट्वातिथिं तत्र प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ०११ ॥

तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ।
विशुद्धमनसो दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः ॥ ०१२ ॥

अनसूयवो गतक्रोधाः साधवो गतमत्सराः ।
त्यक्तमाना जितक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमाः ॥ ०१३ ॥

सब्रह्मचर्यं स्वं गोत्रं समाख्याय परस्परम् ।
कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा ॥ ०१४ ॥

इदमर्घ्यं च पाद्यं च बृसी चेयं तवानघ ।
शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिताः प्रभो ॥ ०१५ ॥

प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजोत्तम ॥ ०१५ ॥

इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः ।
भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ ०१६ ॥

स उञ्छवृत्तिः तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम् ।
आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ०१७ ॥

तस्य भार्याब्रवीद्राजन्मद्भागो दीयतामिति ।
गच्छत्वेष यथाकामं संतुष्टो द्विजसत्तमः ॥ ०१८ ॥

इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं धर्मात्मा स द्विजर्षभः ।
क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा सक्तूंस्तान्नाभ्यनन्दत ॥ ०१९ ॥

जानन्वृद्धां क्षुधार्तां च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ।
त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ताम् ॥ ०२० ॥

अपि कीटपतङ्गानां मृगाणां चैव शोभने ।

स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ०२१ ॥

अनुकम्पितो नरो नार्या पुष्टो रक्षित एव च ।
प्रपतेद्यशसो दीप्तान्न च लोकानवाप्नुयात् ॥ ०२२ ॥

इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ।
सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ ०२३ ॥

सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजोत्तम ॥ ०२४ ॥

ऋतुर्मातुः पितुर्बीजं दैवतं परमं पतिः ।
भर्तुः प्रसादात्स्त्रीणां वै रतिः पुत्रफलं तथा ॥ ०२५ ॥

पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणान्मम ।
पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तून्गृहाण मे ॥ ०२६ ॥

जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ।
उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्शितः ॥ ०२७ ॥

इत्युक्तः स तया सक्तून्प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ।
द्विज सक्तूनिमान्भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ०२८ ॥

स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्द्विजः ।
तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ०२९ ॥

पुत्र उवाच ॥

सक्तूनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येवं सुकृतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ०३० ॥

भवान्हि परिपाल्यो मे सर्वयत्नैर्द्विजोत्तम ।
साधूनां काङ्क्षितं ह्येतत्पितुर्वृद्धस्य पोषणम् ॥ ०३१ ॥

पुत्रार्थो विहितो ह्येष स्थाविर्ये परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ०३२ ॥

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ०३३ ॥

पितोवाच ॥

अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवत्युत ॥ ०३४ ॥

बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं विभो ।
वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ०३५ ॥

जीर्णेन वयसा पुत्र न मा क्षुद्बाधतेऽपि च ।
दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ०३६ ॥

पुत्र उवाच ॥

अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात्पुत्रो हि विश्रुतः ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ०३७ ॥

पितोवाच ॥

रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्मि ते ततः ॥ ०३८ ॥

इत्युक्त्वादाय तान्सक्तून्प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।

प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ०३९ ॥

भुक्त्वा तानपि सक्तून्स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उञ्छवृत्तिस्तु सव्रीडो बभूव द्विजसत्तमः ॥ ०४० ॥

तं वै वधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्तूनादाय संहृष्टा गुरुं तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ०४१ ॥

संतानात्तव संतानं मम विप्र भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा त्वं प्रयच्छ मे ॥ ०४२ ॥

तव प्रसवनिर्वृत्या मम लोकाः किलाक्षयाः ।
पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ०४३ ॥

धर्माद्या हि यथा त्रेता वह्नित्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गे त्रेता किलाक्षया ॥ ०४४ ॥

पितॄंस्त्राणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्नुते ॥ ०४५ ॥

श्वशुर उवाच ॥

वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै ।
कर्शितां सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसम् ॥ ०४६ ॥

कथं सक्तून्ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ०४७ ॥

षष्ठे काले व्रतवतीं शीलशौचसमन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं न्वहम् ॥ ०४८ ॥

बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ०४९ ॥

स्नुषोवाच ॥

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे विभो ॥ ०५० ॥

देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
तव विप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्याम्यभीप्सितान् ॥ ०५१ ॥

अवेक्ष्या इति कृत्वा त्वं दृढभक्त्येति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ०५२ ॥

श्वशुर उवाच ॥

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ०५३ ॥

तस्मात्सक्तून्ग्रहीष्यामि वधूर्नार्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरा ॥ ०५४ ॥

इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्द्विजातये ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ०५५ ॥

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ०५६ ॥

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन यत्नतः ।
यथाशक्ति विमुक्तेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ०५७ ॥

अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ।
गगनात्पुष्पवर्षं च पश्यस्व पतितं भुवि ॥ ०५८ ॥

सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः ।
स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ०५९ ॥

ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकगताश्च ये ।
काङ्क्षन्ते दर्शनं तुभ्यं दिवं गच्छ द्विजर्षभ ॥ ०६० ॥

पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया ।
अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगानि च ॥ ०६१ ॥

ब्रह्मचर्येण यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
अगह्वरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ॥ ०६२ ॥

श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
तस्माद्देवास्तवानेन प्रीता द्विजवरोत्तम ॥ ०६३ ॥

सर्वस्वमेतद्यस्मात्ते त्यक्तं शुद्धेन चेतसा ।
कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो जितोऽयं तव कर्मणा ॥ ०६४ ॥

क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्म्यां बुद्धिं व्यपोहति ।
क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ०६५ ॥

बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ।
यदा दानरुचिर्भवति तदा धर्मो न सीदति ॥ ०६६ ॥

अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ।
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ॥ ०६७ ॥

द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् ।

कालः परतरो दानाच्छ्रद्धा चापि ततः परा ॥ ०६८ ॥

स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ।
स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम् ॥ ०६९ ॥

तत्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ०७० ॥

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ ०७१ ॥

रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः ।
शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ॥ ०७२ ॥

न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः ।
न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति ॥ ०७३ ॥

गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः ।
एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समवाप्तवान् ॥ ०७४ ॥

आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
प्राप्य पुण्यकृता.ण्ल्लोकान्मोदते दिवि सुव्रतः ॥ ०७५ ॥

विभवे न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् ।
न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन सञ्चितैः ॥ ०७६ ॥

क्रोधो दानफलं हन्ति लोभात्स्वर्गं न गच्छति ।
न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ॥ ०७७ ॥

न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥ ०७८ ॥

सक्तुप्रस्थेन हि जितो ब्रह्मलोकस्त्वयानघ ।
विरजो ब्रह्मभवनं गच्छ विप्र यथेच्छकम् ॥ ०७९ ॥

सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ ०८० ॥

पावितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ।
सभार्यः सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिवं व्रज ॥ ०८१ ॥

इत्युक्तवाक्यो धर्मेण यानमारुह्य स द्विजः ।
सभार्यः ससुतश्चापि सस्नुषश्च दिवं ययौ ॥ ०८२ ॥

तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्नुषे तदा ।
भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो बिलात् ॥ ०८३ ॥

ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ।
दिव्यपुष्पावमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ॥ ०८४ ॥

विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ०८४ ॥

तस्य सत्याभिसंधस्य सूक्ष्मदानेन चैव ह ।
शरीरार्धं च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम् ॥ ०८५ ॥

पश्यतेदं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ०८५ ॥

कथमेवंविधं मे स्यादन्यत्पार्श्वमिति द्विजाः ।
तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥ ०८६ ॥

यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।
आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ०८७ ॥

ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य द्विजसत्तमाः ।
सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं संमितो नेति सर्वथा ॥ ०८८ ॥

सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः ।
न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ०८९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तदा ।
जगामादर्शनं राजन्विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ०९० ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय ।
यदाश्चर्यमभूत्तस्मिन्वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ०९१ ॥

न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्यः कथञ्चन ।
ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ०९२ ॥

अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यं च दानं चेति समं मतम् ॥ ०९३ ॥

अध्याय ०९४

जनमेजय उवाच ॥

यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।
शान्तिव्यवसिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ ००१ ॥

तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किञ्चिदिह विद्यते ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ ००२ ॥

यज्ञैरिष्ट्वा हि बहवो राजानो द्विजसत्तम ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमितो गताः ॥ ००३ ॥

देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ००४ ॥

यथा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः ।
सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ००५ ॥

अथ कस्मात्स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् ।
अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

यज्ञस्य विधिमग्र्यं वै फलं चैव नरर्षभ ।
गदतः शृणु मे राजन्यथावदिह भारत ॥ ००७ ॥

पुरा शक्रस्य यजतः सर्व ऊचुर्महर्षयः ।
ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ॥ ००८ ॥

हूयमाने तथा वह्नौ होत्रे बहुगुणान्विते ।
देवेष्वाहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ००९ ॥

सुप्रतीतैस्तदा विप्रैः स्वागमैः सुस्वनैर्नृप ।
अश्रान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्युवृषभैस्तथा ॥ ०१० ॥

आलम्भसमये तस्मिन्गृहीतेषु पशुष्वथ ।
महर्षयो महाराज संबभूवुः कृपान्विताः ॥ ०११ ॥

ततो दीनान्पशून्दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ ०१२ ॥

अपविज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः ।
न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरंदर ॥ ०१३ ॥

धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो ।
नायं धर्मकृतो धर्मो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ ०१४ ॥

आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि हेच्छसि ।
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान्भवेत् ॥ ०१५ ॥

यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः ।
एष धर्मो महाञ्शक्र चिन्त्यमानोऽधिगम्यते ॥ ०१६ ॥

शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तं न प्रतिजग्राह मानमोहवशानुगः ॥ ०१७ ॥

तेषां विवादः सुमहाञ्जज्ञे शक्रमहर्षिणाम् ।
जङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ ०१८ ॥

ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः ।
ततः संधाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ ०१९ ॥

महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृपते स्मृतः ।
यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथो बीजैरजैरपि ॥ ०२० ॥

तच्छ्रुत्वा तु वचस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।
यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ ०२१ ॥

एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम् ।
उक्त्वेह वितथं राजंश्चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ ०२२ ॥

अन्यायोपगतं द्रव्यमतीतं यो ह्यपण्डितः ।
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते ॥ ०२३ ॥

धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारकम् ॥ ०२४ ॥

पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः ।
रागमोहान्वितः सोऽन्ते कलुषां गतिमाप्नुते ॥ ०२५ ॥

तेन दत्तानि दानानि पापेन हतबुद्धिना ।
तानि सत्त्वमनासाद्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ ०२६ ॥

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ।
दाने न कीर्तिर्भवति प्रेत्य चेह च दुर्मतेः ॥ ०२७ ॥

अपि सञ्चयबुद्धिर्हि लोभमोहवशङ्गतः ।
उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ॥ ०२८ ॥

एवं लब्ध्वा धनं लोभाद्यजते यो ददाति च ।
स कृत्वा कर्मणा तेन न सिध्यति दुरागमात् ॥ ०२९ ॥

उञ्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः ।
दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्यान्ति धर्मिणः ॥ ०३० ॥

एष धर्मो महांस्त्यागो दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥ ०३१ ॥

सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ ०३१ ॥

श्रूयन्ते हि पुरा विप्रा विश्वामित्रादयो नृपाः ।
विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः ॥ ०३२ ॥

कक्षसेनार्ष्टिषेणौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ०३२ ॥

एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः ।
नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ०३३ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः ।
दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ०३४ ॥

अध्याय ०९५

जनमेजय उवाच ॥

धर्मागतेन त्यागेन भगवन्सर्वमस्ति चेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ००१ ॥

ततोञ्छवृत्तेर्यद्वृत्तं सक्तुदाने फलं महत् ।
कथितं मे महद्ब्रह्मंस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ ००२ ॥

कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् ।
एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिंदम ॥ ००४ ॥

पुरागस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ००५ ॥

तत्राग्निकल्पा होतार आसन्सत्रे महात्मनः ।
मूलाहारा निराहाराः साश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ००६ ॥

परिघृष्टिका वैघसिकाः संप्रक्षालास्तथैव च ।
यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ००७ ॥

सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
दमे स्थिताश्च ते सर्वे दम्भमोहविवर्जिताः ॥ ००८ ॥

वृत्ते शुद्धे स्थिता नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यवाहिताः ।
उपासते स्म तं यज्ञं भुञ्जानास्ते महर्षयः ॥ ००९ ॥

यथाशक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्जितम् ।
तस्मिन्सत्रे तु यत्किञ्चिदयोग्यं तत्र नाभवत् ॥ ०१० ॥

तथा ह्यनेकैर्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः ॥ ०१० ॥

एवंविधेस्त्वगस्त्यस्य वर्तमाने महाध्वरे ।
न ववर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ०११ ॥

ततः कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ०१२ ॥

अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं विमत्सरः ।
न च वर्षति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ॥ ०१३ ॥

सत्रं चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ।
न वर्षिष्यति देवश्च वर्षाण्येतानि द्वादश ॥ ०१४ ॥

एतद्भवन्तः सञ्चिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ।
अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ ०१५ ॥

इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।
प्रोवाचेदं वचो वाग्मी प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ॥ ०१६ ॥

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः ॥ ०१७ ॥

यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ।
व्यायामेनाहरिष्यामि यज्ञानन्यानतिव्रतान् ॥ ०१८ ॥

बीजयज्ञो मयायं वै बहुवर्षसमाचितः ।
बीजैः कृतैः करिष्ये च नात्र विघ्नो भविष्यति ॥ ०१९ ॥

नेदं शक्यं वृथा कर्तुं मम सत्रं कथञ्चन ।
वर्षिष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति ॥ ०२० ॥

अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रः कुर्यान्न त्विह कामतः ।
स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ॥ ०२१ ॥

यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ।
विशेषं चैव कर्तास्मि पुनः पुनरतीव हि ॥ ०२२ ॥

अद्येह स्वर्णमभ्येतु यच्चान्यद्वसु दुर्लभम् ।
त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागच्छतां स्वयम् ॥ ०२३ ॥

दिव्याश्चाप्सरसां संघाः सगन्धर्वाः सकिंनराः ।
विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु वः सदा ॥ ०२४ ॥

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किञ्चिद्वसु विद्यते ।
सर्वं तदिह यज्ञे मे स्वयमेवोपतिष्ठतु ॥ ०२५ ॥

स्वर्गं स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ ०२५ ॥

इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तस्य धीमतः ।
ततस्ते मुनयो दृष्ट्वा मुनेस्तस्य तपोबलम् ॥ ०२६ ॥

विस्मिता वचनं प्राहुरिदं सर्वे महार्थवत् ॥ ०२६ ॥

प्रीताः स्म तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोव्ययम् ।
स्वैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्मो न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ ०२७ ॥

यज्ञान्दीक्षास्तथा होमान्यच्चान्यन्मृगयामहे ।
तन्नोऽस्तु स्वकृतैर्यज्ञैर्नान्यतो मृगयामहे ॥ ०२८ ॥

न्यायेनोपार्जिताहाराः स्वकर्मनिरता वयम् ।
वेदांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थयामहे ॥ ०२९ ॥

न्यायेनोत्तरकालं च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ।
धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम् ॥ ०३० ॥

भवतः सम्यगेषा हि बुद्धिर्हिंसाविवर्जिता ।
एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो ॥ ०३१ ॥

प्रीतास्ततो भविष्यामो वयं द्विजवरोत्तम ।
विसर्जिताः समाप्तौ च सत्रादस्माद्व्रजामहे ॥ ०३२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तथा कथयतामेव देवराजः पुरंदरः ।
ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ०३३ ॥

असमाप्तौ च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
निकामवर्षी देवेन्द्रो बभूव जनमेजय ॥ ०३४ ॥

प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ०३५ ॥

ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विससर्ज महामुनीन् ।
अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥ ०३६ ॥

अध्याय ०९६

जनमेजय उवाच ॥

कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
प्राह मानुषवद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम् ।
श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वागस्य मानुषी ॥ ००२ ॥

श्राद्धं सङ्कल्पयामास जमदग्निः पुरा किल ।
होमधेनुस्तमागाच्च स्वयं चापि दुदोह ताम् ॥ ००३ ॥

तत्क्षीरं स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ ।
तच्च क्रोधः स्वरूपेण पिठरं पर्यवर्तयत् ॥ ००४ ॥

जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्याद्विप्रिये कृते ।
इति सञ्चिन्त्य दुर्मेधा धर्षयामास तत्पयः ॥ ००५ ॥

तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य चुकुपे ततः ।
स तु क्रोधस्तमाहेदं प्राञ्जलिर्मूर्तिमान्स्थितः ॥ ००६ ॥

जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः ।
लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयास्मि पराजितः ॥ ००७ ॥

सोऽहं त्वयि स्थितो ह्यद्य क्षमावति महात्मनि ।
बिभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे विभो ॥ ००८ ॥

जनमेजय उवाच ॥

साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः ।
न ममापकृतं तेऽद्य न मन्युर्विद्यते मम ॥ ००९ ॥

यानुद्दिश्य तु सङ्कल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ।
पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ ०१० ॥

इत्युक्तो जातसंत्रासः स तत्रान्तरधीयत ।
पितृणामभिषङ्गात्तु नकुलत्वमुपागतः ॥ ०११ ॥

स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति ।
तैश्चाप्युक्तो यदा धर्मं क्षेप्स्यसे मोक्ष्यसे तदा ॥ ०१२ ॥

तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्मारण्यानि चैव ह ।

जुगुप्सन्परिधावन्स यज्ञं तं समुपासदत् ॥ ०१३ ॥

धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः ।
मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ ०१४ ॥

एवमेतत्तदा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ ०१५ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

आश्रमवासिक पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - आश्रमवासिक पर्व

आश्रमवासपर्व १
- धृतराष्ट्रशुश्रूषा १
- अध्याय ००१ . . . . १
- अध्याय ००२ . . . . ४
- अध्याय ००३ . . . . ६
- भीमापनयः ८
- अध्याय ००४ . . . . ८
- धृतराष्ट्रस्य वनगमनसंकल्पः ९
- अध्याय ००५ . . . . ९
- अध्याय ००६ . . . . १२
- व्यासागमनम् १५
- अध्याय ००७ . . . . १५
- व्यासवाक्यम् १८
- अध्याय ००८ . . . . १८
- युधिष्ठिरानुशासनम् २०
- अध्याय ००९ . . . . २०
- अध्याय ०१० . . . . २३
- अध्याय ०११ . . . . २५
- अध्याय ०१२ . . . . २७
- धृतराष्ट्रवाक्यम् ३०
- अध्याय ०१३ . . . . ३०

अध्याय ०१४ . . . . ३२
अध्याय ०१५ . . . . ३५
अध्याय ०१६ . . . . ३७
भीमसेनवाक्यम् ४०
अध्याय ०१७ . . . . ४०
अर्जुनयुधिष्ठिरयोः वाक्ये ४३
अध्याय ०१८ . . . . ४३
विदुरवाक्यम् ४५
अध्याय ०१९ . . . . ४५
श्राद्धयज्ञः ४७
अध्याय ०२० . . . . ४७
धृतराष्ट्रस्य वनगमनम् ४९
अध्याय ०२१ . . . . ४९
कुन्तीवाक्यम् ५०
अध्याय ०२२ . . . . ५०
अध्याय ०२३ . . . . ५४
अध्याय ०२४ . . . . ५६
धृतराष्ट्रादीनां व्यासाश्रमगमनम् ५९
अध्याय ०२५ . . . . ५९
अध्याय ०२६ . . . . ६१
शतयूपप्रश्नः ६३
अध्याय ०२७ . . . . ६३
पाण्डवशोकः ६५
अध्याय ०२८ . . . . ६५
पाण्डवानां धृतराष्ट्राश्रमाभिगमनम् ६७
अध्याय ०२९ . . . . ६७
अध्याय ०३० . . . . ७०
अध्याय ०३१ . . . . ७२
पाण्डववर्णनम् ७४
अध्याय ०३२ . . . . ७४
विदुरसायुज्यम् ७६
अध्याय ०३३ . . . . ७६

व्यासागमनम् ८०
अध्याय ०३४ . . . . ८०
व्यासवाक्यम् ८३
अध्याय ०३५ . . . . ८३

पुत्रदर्शनपर्व ८६
अध्याय ०३६ . . . . ८६
अध्याय ०३७ . . . . ८९
कर्णजन्मकथनम् ९१
अध्याय ०३८ . . . . ९१
अध्याय ०३९ . . . . ९४
दुर्योधनादिदर्शनम् ९७
अध्याय ०४० . . . . ९७
अध्याय ०४१ . . . . ९९
वैशंपायनवाक्यम् १०२
अध्याय ०४२ . . . . १०२
जनमेजयस्य परिक्शिद् दर्शनम् १०५
अध्याय ०४३ . . . . १०५
युधिष्ठिरनिवर्तनम् १०७
अध्याय ०४४ . . . . १०७

नारदागमनपर्व ११३
धृतराष्ट्रादीनां दावाग्नौ दाहः ११३
अध्याय ०४५ . . . . ११३
युधिष्ठिरशोकः ११८
अध्याय ०४६ . . . . ११८
धृतराष्ट्रश्राद्धकरणम् १२०
अध्याय ०४७ . . . . १२०

॥ महाभारत आश्रमवासिकपर्व ॥

आश्रमवासपर्व

धृतराष्ट्रशुश्रूषा

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

प्राप्य राज्यं महाभागाः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ ००१ ॥

स हि राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः ।
कथमासीद्धतैश्वर्यो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ००२ ॥

कियन्तं चैव कालं ते पितरो मम पूर्वकाः ।
स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ॥ ००४ ॥

धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः सञ्जयस्तथा ।
युयुत्सुश्चापि मेधावी वैश्यापुत्रः स कौरवः ॥ ००५ ॥

पाण्डवाः सर्वकार्याणि संपृच्छन्ति स्म तं नृपम् ।
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ००६ ॥

सदा हि गत्वा ते वीराः पर्युपासन्त तं नृपम् ।
पादाभिवन्दनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ॥ ००७ ॥

ते मूर्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ॥ ००७ ॥

कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ।
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः ॥ ००८ ॥

समां वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्वश्र्वोर्यथाविधि ॥ ००८ ॥

शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च ।
राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ॥ ००९ ॥

तथैव कुन्ती गान्धार्यां गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुरः सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरवः ॥ ०१० ॥

उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ ०१० ॥

स्यालो द्रोणस्य यश्चैको दयितो ब्राह्मणो महान् ।
स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ ०११ ॥

व्यासश्च भगवान्नित्यं वासं चक्रे नृपेण ह ।

कथाः कुर्वन्पुराणर्षिर्देवर्षिर्नृपरक्षसाम् ॥ ०१२ ॥

धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ ०१३ ॥

सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुगुरूण्यपि ।
प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः प्रभावाद्विदुरस्य वै ॥ ०१४ ॥

अकरोद्बन्धमोक्षांश्च वध्यानां मोक्षणं तथा ।
न च धर्मात्मजो राजा कदाचित्किंचिदब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥ ०१६ ॥

आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा ।
उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ ०१७ ॥

वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च ।
उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ ०१८ ॥

मैरेयं मधु मांसानि पानकानि लघूनि च ।
चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च चक्रुरस्य यथा पुरा ॥ ०१९ ॥

ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुः समन्ततः ।
उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा ॥ ०२० ॥

कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती चैव भामिनी ।
उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥ ०२१ ॥

धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासंधस्य चात्मजा ।
किङ्कराः स्मोपतिष्ठन्ति सर्वाः सुबलजां तथा ॥ ०२२ ॥

यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चिद्दुःखमाप्नुयात् ।
इति राजान्वशाद्भ्रातॄन्नित्यमेव युधिष्ठिरः ॥ ०२३ ॥

एवं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ।
सविशेषमवर्तन्त भीममेकं विना तदा ॥ ०२४ ॥

न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ।
धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्यद्वृत्तं द्यूतकारितम् ॥ ०२५ ॥

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरम्बिकासुतः ।
विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्युपासितः ॥ ००१ ॥

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरूद्वहः ।
तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वमोदत ॥ ००२ ॥

आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।
उवाच स तदा भ्रातॄनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ००३ ॥

मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः ।
निदेशे धृतराष्ट्रस्य यः स्थास्यति स मे सुहृत् ॥ ००४ ॥

विपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ॥ ००४ ॥

परिदृष्टेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि ।
ददातु राजा सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ॥ ००५ ॥

ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ ००६ ॥

धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
तत्सर्वमन्ववर्तन्त धृतराष्ट्रव्यपेक्षया ॥ ००७ ॥

कथं नु राजा वृद्धः सन्पुत्रशोकसमाहतः ।
शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ००८ ॥

यावद्धि कुरुमुख्यस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ।
बभूव तदवाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ००९ ॥

ततस्ते सहिताः सर्वे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ ०१० ॥

धृतराष्ट्रश्च तान्वीरान्विनीतान्विनये स्थितान् ।
शिष्यवृत्तौ स्थितान्नित्यं गुरुवत्पर्यपश्यत ॥ ०११ ॥

गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः ।
आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य वै ॥ ०१२ ॥

एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्पूजयामास तं नृपम् ॥ ०१३ ॥

अध्याय ००३

वैशंपायन उवाच ॥

स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः ।
नापश्यत तदा किञ्चिदप्रियं पाण्डुनन्दने ॥ ००१ ॥

वर्तमानेषु सद्वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ००२ ॥

सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ ००३ ॥

प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरूद्वह ।
वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरति नित्यदा ॥ ००४ ॥

यद्यद्ब्रूते च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ००५ ॥

तत्स राजा महाराज पाण्डवानां धुरंधरः ।
पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत्परवीरहा ॥ ००६ ॥

तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ।
अन्वतप्यच्च संस्मृत्य पुत्रं मन्दमचेतसम् ॥ ००७ ॥

सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः ।
आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ॥ ००८ ॥

ब्राह्मणान्वाचयित्वा च हुत्वा चैव हुताशनम् ।
आयुष्यं पाण्डुपुत्राणामाशास्ते स नराधिपः ॥ ००९ ॥

न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स महीपतिः ।
यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः समवाप तदा नृपः ॥ ०१० ॥

ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च भारत ।
तथा विड्शूद्रसंघानामभवत्सुप्रियस्तदा ॥ ०११ ॥

यच्च किञ्चित्पुरा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम् ।
अकृत्वा हृदि तद्राजा तं नृपं सोऽन्ववर्तत ॥ ०१२ ॥

यश्च कश्चिन्नरः किञ्चिदप्रियं चाम्बिकासुते ।
कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः ॥ ०१३ ॥

न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ।
उवाच दुष्कृतं किञ्चिद्युधिष्ठिरभयान्नरः ॥ ०१४ ॥

धृत्या तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा ।
शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् ॥ ०१५ ॥

अन्ववर्तत भीमोऽपि निष्टनन्धर्मजं नृपम् ।
धृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ ०१६ ॥

राजानमनुवर्तन्तं धर्मपुत्रं महामतिम् ।
अन्ववर्तत कौरव्यो हृदयेन पराङ्मुखः ॥ ०१७ ॥

भीमापनयः

अध्याय ००४

वैशंपायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितुस्तथा ।
नान्तरं ददृशू राजन्पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ ००१ ॥

यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार बालिशम् ।
तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ॥ ००२ ॥

तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
नामर्षयत राजेन्द्र सदैवातुष्टवद्धृदा ॥ ००३ ॥

अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः ।
आज्ञां प्रत्यहरच्चापि कृतकैः पुरुषैः सदा ॥ ००४ ॥

अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथाकरोत् ।
संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ ००५ ॥

स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि ।
प्रोवाचाथ सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः ॥ ००६ ॥

अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघबाहुना ।
नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रात्तजीविताः ॥ ००७ ॥

इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ।
ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ००८ ॥

ताविमौ चन्दनेनाक्तौ वन्दनीयौ च मे भुजौ ।

याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतबान्धवः ॥ ००९ ॥

एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभूता जनाधिपः ।
वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ ०१० ॥

सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ।
गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ ०११ ॥

ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ।
राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः ॥ ०१२ ॥

नान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी ॥ ०१३ ॥

माद्रीपुत्रौ च भीमस्य चित्तज्ञावन्वमोदताम् ।
राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किञ्चिदप्रियम् ॥ ०१४ ॥

ततः समानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् ।
बाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाह वचो भृशम् ॥ ०१५ ॥

धृतराष्ट्रस्य वनगमनसंकल्पः

अध्याय ००५

धृतराष्ट्र उवाच ॥

विदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः कुरुक्षयः ।

ममापराधात्तत्सर्वमिति ज्ञेयं तु कौरवाः ॥ ००१ ॥

योऽहं दुष्टमतिं मूढं ज्ञातीनां भयवर्धनम् ।
दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ॥ ००२ ॥

यच्चाहं वासुदेवस्य वाक्यं नाश्रौषमर्थवत् ।
वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः ॥ ००३ ॥

पुत्रस्नेहाभिभूतश्च हितमुक्तो मनीषिभिः ।
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ॥ ००४ ॥

पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।
सञ्जयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यतेऽद्य माम् ॥ ००५ ॥

यच्चाहं पाण्डुपुत्रेण गुणवत्सु महात्मसु ।
न दत्तवाञ्श्रियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम् ॥ ००६ ॥

विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः ।
एतच्छ्रेयः स परमममन्यत जनार्दनः ॥ ००७ ॥

सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनः सदा ।
हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ॥ ००८ ॥

विशेषतस्तु दह्यामि वर्षं पञ्चदशं हि वै ।
अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः ॥ ००९ ॥

चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ।
तृष्णाविनयनं भुञ्जे गान्धारी वेद तन्मम ॥ ०१० ॥

करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ।
युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृशं तप्यति पाण्डवः ॥ ०११ ॥

भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः ।
नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी ॥ ०१२ ॥

हतं पुत्रशतं शूरं सङ्ग्रामेष्वपलायिनम् ।
नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्मं हि तं विदुः ॥ ०१३ ॥

इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः ॥ ०१३ ॥

भद्रं ते यादवीमातर्वाक्यं चेदं निबोध मे ।
सुखमस्म्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः ॥ ०१४ ॥

महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ।
प्रकृष्टं मे वयः पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम् ॥ ०१५ ॥

गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् ॥ ०१५ ॥

द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ।
समतीता नृशंसास्ते धर्मेण निहता युधि ॥ ०१६ ॥

न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन ।
सर्वे शस्त्रजिता.ण्ल्लोकान्गतास्तेऽभिमुखं हताः ॥ ०१७ ॥

आत्मनस्तु हितं मुख्यं प्रतिकर्तव्यमद्य मे ।
गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०१८ ॥

त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ।
राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ०१९ ॥

अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ।
चीरवल्कलभृद्राजन्गान्धार्या सहितोऽनया ॥ ०२० ॥

तवाशिषः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः ॥ ०२० ॥

उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ।
पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप ॥ ०२१ ॥

तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ।
पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम् ॥ ०२२ ॥

त्वं चापि फलभाक्तात तपसः पार्थिवो ह्यसि ।
फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा ॥ ०२३ ॥

अध्याय ००६

युधिष्ठिर उवाच ॥

न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ।
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् ॥ ००१ ॥

योऽहं भवन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं नृप ।
यताहारं क्षितिशयं नाविन्दं भ्रातृभिः सह ॥ ००२ ॥

अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ।
विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमश्नुथाः ॥ ००३ ॥

किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा ।
यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ००४ ॥

पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च ।
अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ००५ ॥

भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
भवता विप्रहीणा हि क्व नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ००६ ॥

औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ।
अस्तु राजा महाराज यं चान्यं मन्यते भवान् ॥ ००७ ॥

अहं वनं गमिष्यामि भवान्राज्यं प्रशास्त्विदम् ।
न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ००८ ॥

नाहं राजा भवान्राजा भवता परवानहम् ।
कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ००९ ॥

न मन्युर्हृदि नः कश्चिद्दुर्योधनकृतेऽनघ ।
भवितव्यं तथा तद्धि वयं ते चैव मोहिताः ॥ ०१० ॥

वयं हि पुत्रा भवतो यथा दुर्योधनादयः ।
गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम ॥ ०११ ॥

स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि ।
पृष्ठतस्त्वानुयास्यामि सत्येनात्मानमालभे ॥ ०१२ ॥

इयं हि वसुसंपूर्णा मही सागरमेखला ।
भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ ०१३ ॥

भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ।
त्वदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०१४ ॥

भवितव्यमनुप्राप्तं मन्ये त्वां तज्जनाधिप ।

दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्ष्यामि मनसो ज्वरम् ॥ ०१५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन ।
उचितं हि कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ ०१६ ॥

चिरमस्म्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया ।
वृद्धं मामभ्यनुज्ञातुं त्वमर्हसि जनाधिप ॥ ०१७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानः कृताञ्जलिम् ।
उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ०१८ ॥

सञ्जयं च महामात्रं कृपं चापि महारथम् ।
अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिः पृथिवीपतिम् ॥ ०१९ ॥

ग्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशुष्यति ।
वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव हि ॥ ०२० ॥

इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्वहः ।
गान्धारीं शिश्रिये धीमान्सहसैव गतासुवत् ॥ ०२१ ॥

तं तु दृष्ट्वा तथासीनं निश्चेष्टं कुरुपार्थिवम् ।
आर्तिं राजा ययौ तूर्णं कौन्तेयः परवीरहा ॥ ०२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
सोऽयं नारीमुपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् ॥ ०२३ ॥

आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य वै पुरा ।
चूर्णीकृता बलवता स बलार्थी श्रितः स्त्रियम् ॥ ०२४ ॥

धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिग्बुद्धिं धिक्च मे श्रुतम् ।
यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ॥ ०२५ ॥

अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम ।
यदि राजा न भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ०२६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततोऽस्य पाणिना राजा जलशीतेन पाण्डवः ।
उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ ०२७ ॥

तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगन्धिना ।
पाणिस्पर्शेन राज्ञस्तु राजा सञ्ज्ञामवाप ह ॥ ०२८ ॥

व्यासागमनम्

अध्याय ००७

धृतराष्ट्र उवाच ॥

स्पृश मां पाणिना भूयः परिष्वज च पाण्डव ।
जीवामीव हि संस्पर्शात्तव राजीवलोचन ॥ ००१ ॥

मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ।
पाणिभ्यां च परिस्प्रष्टुं प्राणा हि न जहुर्मम ॥ ००२ ॥

अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ।
येनाहं कुरुशार्दूल न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥ ००३ ॥

व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता ।
ततो ग्लानमनास्तात नष्टसञ्ज्ञ इवाभवम् ॥ ००४ ॥

तवामृतसमस्पर्शं हस्तस्पर्शमिमं विभो ।
लब्ध्वा सञ्जीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत ।
पस्पर्श सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं शनैस्तदा ॥ ००६ ॥

उपलभ्य ततः प्राणान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्याजिघ्रत पाण्डवम् ॥ ००७ ॥

विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम् ।
अतिदुःखाच्च राजानं नोचुः किञ्चन पाण्डवाः ॥ ००८ ॥

गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्वहती भृशम् ।
दुःखान्यवारयद्राजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ००९ ॥

इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुःखिताः ।
नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिताभवन् ॥ ०१० ॥

अथाब्रवीत्पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्षभ ॥ ०११ ॥

ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः ।
न मामतः परं पुत्र परिक्लेष्टुमिहार्हसि ॥ ०१२ ॥

तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम् ।
सर्वेषामवरोधानामार्तनादो महानभूत् ॥ ०१३ ॥

दृष्ट्वा कृशं विवर्णं च राजानमतथोचितम् ।
उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारितम् ॥ ०१४ ॥

धर्मपुत्रः स पितरं परिष्वज्य महाभुजः ।
शोकजं बाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ०१५ ॥

न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं तथा ।
यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप ॥ ०१६ ॥

यदि त्वहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ।
क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्यामहे वयम् ॥ ०१७ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजा धर्मपुत्रं स पार्थिवः ।
अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ॥ ०१८ ॥

इति ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् ।
ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

व्यासवाक्यम्

अध्याय ००८

व्यास उवाच ॥

युधिष्ठिर महाबाहो यदाह कुरुनन्दनः ।
धृतराष्ट्रो महात्मा त्वां तत्कुरुष्वाविचारयन् ॥ ००१ ॥

अयं हि वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः ।
नेदं कृच्छ्रं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥ ००२ ॥

गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी ।
पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोद्वहते भृशम् ॥ ००३ ॥

अहमप्येतदेव त्वां ब्रवीमि कुरु मे वचः ।
अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मरिष्यति ॥ ००४ ॥

राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः ।
राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ००६ ॥

भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः ।
भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ॥ ००७ ॥

अहं तु पुत्रो भगवान्पिता राजा गुरुश्च मे ।
निदेशवर्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ॥ ००८ ॥

इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो धर्मभृतां वरः ।
युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव विशां पते ॥ ००९ ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
राजायं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः ॥ ०१० ॥

सोऽयं मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपते ।
करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विघ्नकरो भव ॥ ०११ ॥

एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ।
समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥ ०१२ ॥

पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
शिष्यभूतेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः ॥ ०१३ ॥

क्रतुभिर्दक्षिणावद्भिरन्नपर्वतशोभितैः ।
महद्भिरिष्टं भोगाश्च भुक्ताः पुत्राश्च पालिताः ॥ ०१४ ॥

पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रोषिते त्वयि ।
त्रयोदशसमा भुक्तं दत्तं च विविधं वसु ॥ ०१५ ॥

त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुशुश्रूषया नृपः ।
आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्विनी ॥ ०१६ ॥

अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ ।
न मन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ ०१७ ॥

एतावदुक्त्वा वचनमनुज्ञाप्य च पार्थिवम् ।
तथास्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ ०१८ ॥

गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्ततः ।
प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं मन्दमिवानतः ॥ ०१९ ॥

यदाह भगवान्व्यासो यच्चापि भवतो मतम् ।
यदाह च महेष्वासः कृपो विदुर एव च ॥ ०२० ॥

युयुत्सुः सञ्जयश्चैव तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ।
सर्वे ह्येतेऽनुमान्या मे कुलस्यास्य हितैषिणः ॥ ०२१ ॥

इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः ।
क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति ॥ ०२२ ॥

युधिष्ठिरानुशासनम्

अध्याय ००९

वैशंपायन उवाच ॥

ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्यानुगतस्तदा ॥ ००१ ॥

मन्दप्राणगतिर्धीमान्कृच्छ्रादिव समुद्धरन् ।
पदातिः स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ ००२ ॥

तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान्सूतश्च सञ्जयः ।
स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ००३ ॥

स प्रविश्य गृहं राजा कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ।
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ००४ ॥

गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी ।
वधूभिरुपचारेण पूजिताभुङ्क्त भारत ॥ ००५ ॥

कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ।
पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ००६ ॥

ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपह्वरे ।
निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नम्बिकासुतः ॥ ००७ ॥

अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।
अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ००८ ॥

तत्तु शक्यं यथा तात रक्षितुं पाण्डुनन्दन ।
राज्यं धर्मं च कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ॥ ००९ ॥

विद्यावृद्धान्सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर ।
श‍ृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्याश्चैवाविचारयन् ॥ ०१० ॥

प्रातरुत्थाय तान्राजन्पूजयित्वा यथाविधि ।
कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ ०११ ॥

ते तु संमानिता राजंस्त्वया राज्यहितार्थिना ।
प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वं कौरवनन्दन ॥ ०१२ ॥

इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय ।
हिताय वै भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा ॥ ०१३ ॥

अमात्याननुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।

दान्तान्कर्मसु सर्वेषु मुख्यान्मुख्येषु योजयेः ॥ ०१४ ॥

चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परान् ।
परीक्षितैर्बहुविधं स्वराष्ट्रेषु परेषु च ॥ ०१५ ॥

पुरं च ते सुगुप्तं स्याद्दृढप्राकारतोरणम् ।
अट्टाट्टालकसंबाधं षट्पथं सर्वतोदिशम् ॥ ०१६ ॥

तस्य द्वाराणि कार्याणि पर्याप्तानि बृहन्ति च ।
सर्वतः सुविभक्तानि यन्त्रैरारक्षितानि च ॥ ०१७ ॥

पुरुषैरलमर्थज्ञैर्विदितैः कुलशीलतः ।
आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ॥ ०१८ ॥

विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च ।
स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तैरधिष्ठिताः ॥ ०१९ ॥

शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ ०१९ ॥

मन्त्रिणश्चैव कुर्वीथा द्विजान्विद्याविशारदान् ।
विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानृजून् ॥ ०२० ॥

तैः सार्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह ।
समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ ०२१ ॥

सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः ।
अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥ ०२२ ॥

वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुकारिणः ।
सर्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जडपङ्गुकाः ॥ ०२३ ॥

मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् ।
न ते शक्याः समाधातुं कथञ्चिदिति मे मतिः ॥ ०२४ ॥

दोषांश्च मन्त्रभेदेषु ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमण्डले ।
अभेदे च गुणान्राजन्पुनः पुनररिंदम ॥ ०२५ ॥

पौरजानपदानां च शौचाशौचं युधिष्ठिर ।
यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यमरिंदम ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०१०

धृतराष्ट्र उवाच ॥

व्यवहाराश्च ते तात नित्यमाप्तैरधिष्ठिताः ।
योज्यास्तुष्टैर्हितै राजन्नित्यं चारैरनुष्ठिताः ॥ ००१ ॥

परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्ड्येषु भारत ।
प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर ॥ ००२ ॥

आदानरुचयश्चैव परदाराभिमर्शकाः ।
उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्या व्याहारिणस्तथा ॥ ००३ ॥

आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हन्तारः साहसप्रियाः ।
सभाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः ॥ ००४ ॥

हिरण्यदण्ड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकालतः ॥ ००४ ॥

प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युर्व्ययकर्म ते ।

अलङ्कारमथो भोज्यमत ऊर्ध्वं समाचरेः ॥ ००५ ॥

पश्येथाश्च ततो योधान्सदा त्वं परिहर्षयन् ।
दूतानां च चराणां च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ००६ ॥

सदा चापररात्रं ते भवेत्कार्यार्थनिर्णये ।
मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् ॥ ००७ ॥

सर्वे त्वात्ययिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ ।
तथैवालङ्कृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिणः ॥ ००८ ॥

चक्रवत्कर्मणां तात पर्यायो ह्येष नित्यशः ॥ ००८ ॥

कोशस्य सञ्चये यत्नं कुर्वीथा न्यायतः सदा ।
द्विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्जयेः ॥ ००९ ॥

चारैर्विदित्वा शत्रूंश्च ये ते राज्यान्तरायिणः ।
तानाप्तैः पुरुषैर्दूराद्घातयेथाः परस्परम् ॥ ०१० ॥

कर्मदृष्ट्याथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरूद्वह ।
कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ०११ ॥

सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढव्रतः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव प्रियश्च तव मानवः ॥ ०१२ ॥

सर्वे जानपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ।
पौरोगवाश्च सभ्याश्च कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ ०१३ ॥

स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च स्वेषु चैव परेषु च ।
उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ०१४ ॥

देशान्तरस्थाश्च नरा विक्रान्ताः सर्वकर्मसु ।
मात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ ०१५ ॥

गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषां ते जनाधिप ।
अविचाल्याश्च ते ते स्युर्यथा मेरुर्महागिरिः ॥ ०१६ ॥

अध्याय ०११

धृतराष्ट्र उवाच ॥

मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा ।
उदासीनगुणानां च मध्यमानां तथैव च ॥ ००१ ॥

चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ।
मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिकर्शन ॥ ००२ ॥

तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विषमाणि च ।
बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ००३ ॥

ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां वै विविधात्मकाः ।
मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादश च प्रभो ॥ ००४ ॥

एतन्मण्डलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः ।
अत्र षाड्गुण्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ००५ ॥

वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुनन्दन ।
द्विसप्तत्या महाबाहो ततः षाड्गुण्यचारिणः ॥ ००६ ॥

यदा स्वपक्षो बलवान्परपक्षस्तथाबलः ।
विगृह्य शत्रून्कौन्तेय यायात्क्षितिपतिस्तदा ॥ ००७ ॥

यदा स्वपक्षोऽबलवांस्तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ ००७ ॥

द्रव्याणां सञ्चयश्चैव कर्तव्यः स्यान्महांस्तथा ।
यदा समर्थो यानाय नचिरेणैव भारत ॥ ००८ ॥

तदा सर्वं विधेयं स्यात्स्थानं च न विभाजयेत् ।
भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ॥ ००९ ॥

हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमकोशवत् ।
विपरीतान्न गृह्णीयात्स्वयं संधिविशारदः ॥ ०१० ॥

संध्यर्थं राजपुत्रं च लिप्सेथा भरतर्षभ ।
विपरीतस्तु तेऽदेयः पुत्र कस्याञ्चिदापदि ॥ ०११ ॥

तस्य प्रमोक्षे यत्नं च कुर्याः सोपायमन्त्रवित् ॥ ०११ ॥

प्रकृतीनां च कौन्तेय राजा दीनां विभावयेत् ।
क्रमेण युगपद्द्वंद्वं व्यसनानां बलाबलम् ॥ ०१२ ॥

पीडनं स्तम्भनं चैव कोशभङ्गस्तथैव च ।
कार्यं यत्नेन शत्रूणां स्वराष्ट्रं रक्षता स्वयम् ॥ ०१३ ॥

न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ।
कौन्तेय तं न हिंसेत यो महीं विजिगीषते ॥ ०१४ ॥

गणानां भेदने योगं गच्छेथाः सह मन्त्रिभिः ।
साधुसङ्ग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात्तथा ॥ ०१५ ॥

दुर्बलाश्चापि सततं नावष्टभ्या बलीयसा ।

तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ ०१६ ॥

यद्येवमभियायाच्च दुर्बलं बलवान्नृपः ।
सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेत् ॥ ०१७ ॥

अशक्नुवंस्तु युद्धाय निष्पतेत्सह मन्त्रिभिः ।
कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चान्ये प्रियकारिणः ॥ ०१८ ॥

असंभवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत् ।
क्रमेणानेन मोक्षः स्याच्छरीरमपि केवलम् ॥ ०१९ ॥

अध्याय ०१२

धृतराष्ट्र उवाच ॥

संधिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ।
द्वियोनिं त्रिविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ ००१ ॥

राजेन्द्र पर्युपासीथाश्छित्त्वा द्वैविध्यमात्मनः ।
तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् ॥ ००२ ॥

पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ।
आमर्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्पस्ततो वरः ॥ ००३ ॥

व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ।
कर्शनं भीषणं चैव युद्धे चापि बहुक्षयम् ॥ ००४ ॥

प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधं परिचिन्तयेत् ।
आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ॥ ००५ ॥

उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ।
उपपन्नो नरो यायाद्विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ००६ ॥

आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ।
अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणीबलं च यत् ॥ ००७ ॥

तत्र मित्रबलं राजन्मौलेन न विशिष्यते ।
श्रेणीबलं भृतं चैव तुल्य एवेति मे मतिः ॥ ००८ ॥

तथा चारबलं चैव परस्परसमं नृप ।
विज्ञेयं बलकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ००९ ॥

आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप ।
भवन्ति राज्ञां कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु ॥ ०१० ॥

विकल्पा बहवो राजन्नापदां पाण्डुनन्दन ।
सामादिभिरुपन्यस्य शमयेत्तान्नृपः सदा ॥ ०११ ॥

यात्रां यायाद्बलैर्युक्तो राजा षड्भिः परंतप ।
संयुक्तो देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥ ०१२ ॥

तुष्टपुष्टबलो यायाद्राजा वृद्ध्युदये रतः ।
आहूतश्चाप्यथो यायादनृतावपि पार्थिवः ॥ ०१३ ॥

स्थूणाश्मानं वाजिरथप्रधानां ; ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम् ।
पदातिनागैर्बहुकर्दमां नदीं ; सपत्ननाशे नृपतिः प्रयायात् ॥ ०१४ ॥

अथोपपत्त्या शकटं पद्मं वज्रं च भारत ।

उशना वेद यच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो ॥ ०१५ ॥

सादयित्वा परबलं कृत्वा च बलहर्षणम् ।
स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ ०१६ ॥

लब्धं प्रशमयेद्राजा निक्षिपेद्धनिनो नरान् ।
ज्ञात्वा स्वविषयं तं च सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ ०१७ ॥

सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ।
प्रेत्येह चैव कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ ०१८ ॥

एवं कुर्वञ्शुभा वाचो लोकेऽस्मिञ्शृणुते नृपः ।
प्रेत्य स्वर्गं तथाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ०१९ ॥

एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजाहितम् ।
उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव च ॥ ०२० ॥

भीष्मेण पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च ।
मयाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥ ०२१ ॥

एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ।
प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ॥ ०२२ ॥

अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः ।
पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥ ०२३ ॥

धृतराष्ट्रवाक्यम्

अध्याय ०१३

युधिष्ठिर उवाच ॥

एवमेतत्करिष्यामि यथात्थ पृथिवीपते ।
भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षभ ॥ ००१ ॥

भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने ।
विदुरे सञ्जये चैव कोऽन्यो मां वक्तुमर्हति ॥ ००२ ॥

यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य हिते स्थितः ।
कर्तास्म्येतन्महीपाल निर्वृतो भव भारत ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।
कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ००४ ॥

पुत्र विश्रम्यतां तावन्ममापि बलवाञ्श्रमः ।
इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्या भवनं तदा ॥ ००५ ॥

तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी ।
उवाच काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ॥ ००६ ॥

अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेनापि महर्षिणा ।
युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्यं गमिष्यसि ॥ ००७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना ।
युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि नचिराद्वनम् ॥ ००८ ॥

अहं हि नाम सर्वेषां तेषां दुर्द्यूतदेविनाम् ।
पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेत्यभावानुगं वसु ॥ ००९ ॥

सर्वप्रकृतिसांनिध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास पार्थिवः ।
स च तद्वचनात्सर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ ०१० ॥

ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा ।
सर्वं सुहृज्जनं चैव सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ०११ ॥

समवेतांश्च तान्सर्वान्पौरजानपदानथ ॥ ०११ ॥

ब्राह्मणांश्च महीपालान्नानादेशसमागतान् ।
ततः प्राह महातेजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ ०१२ ॥

शृण्वन्त्येकाग्रमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः ।
क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समागताः ॥ ०१३ ॥

भवन्तः कुरवश्चैव बहुकालं सहोषिताः ।
परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ॥ ०१४ ॥

यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथा भवद्भिः कर्तव्यमविचार्य वचो मम ॥ ०१५ ॥

अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ।

व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य च ॥ ०१६ ॥

भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा वोऽन्या भूद्विचारणा ॥ ०१६ ॥

अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ।
न चान्येष्वस्ति देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥ ०१७ ॥

श्रान्तोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः ।
उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ।
मन्ये दुर्योधनैश्वर्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः ॥ ०१९ ॥

मम त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।
ऋते वनं महाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ ॥ ०२० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा रुरुदुर्भरतर्षभ ॥ ०२१ ॥

तानविब्रुवतः किंचिद्दुःखशोकपरायणान् ।
पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ०२२ ॥

अध्याय ०१४

धृतराष्ट्र उवाच ॥

शंतनुः पालयामास यथावत्पृथिवीमिमाम् ।

तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः ॥ ००१ ॥

पालयामास वस्तातो विदितं वो नसंशयः ॥ ००१ ॥

यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् ।
स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ ००२ ॥

मया च भवतां सम्यक्छुश्रूषा या कृतानघाः ।
असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितैः ॥ ००३ ॥

यच्च दुर्योधनेनेदं राज्यं भुक्तमकण्टकम् ।
अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ ००४ ॥

तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् ।
विमर्दः सुमहानासीदनयान्मत्कृतादथ ॥ ००५ ॥

तन्मया साधु वापीदं यदि वासाधु वै कृतम् ।
तद्वो हृदि न कर्तव्यं मामनुज्ञातुमर्हथ ॥ ००६ ॥

वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं जनाधिपः ।
पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वानुजानत ॥ ००७ ॥

इयं च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता तुल्यं याचति वो मया ॥ ००८ ॥

हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा ।
अनुजानीत भद्रं वो व्रजावः शरणं च वः ॥ ००९ ॥

अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च ॥ ०१० ॥

न जातु विषमं चैव गमिष्यति कदाचन ॥ ०१० ॥

चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरो विपुलौजसः ।
लोकपालोपमा ह्येते सर्वे धर्मार्थदर्शिनः ॥ ०११ ॥

ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः ।
युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ॥ ०१२ ॥

अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः ।
एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः ॥ ०१३ ॥

भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूता मया कृताः ॥ ०१३ ॥

यद्येव तैः कृतं किञ्चिद्व्यलीकं वा सुतैर्मम ।
यद्यन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ०१४ ॥

भवद्भिर्हि न मे मन्युः कृतपूर्वः कथञ्चन ।
अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ ०१५ ॥

तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम् ।
कृते याचामि वः सर्वान्गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ ०१६ ॥

इत्युक्तास्तेन ते राज्ञा पौरजानपदा जनाः ।
नोचुर्बाष्पकलाः किञ्चिद्वीक्षां चक्रुः परस्परम् ॥ ०१७ ॥

अध्याय ०१५

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः ।
वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसञ्ज्ञा इवाभवन् ॥ ००१ ॥

तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तु बाष्पकण्ठान्महीपतिः ।
धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ००२ ॥

वृद्धं मां हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया ।
विलपन्तं बहुविधं कृपणं चैव सत्तमाः ॥ ००३ ॥

पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै ।
वनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण च ॥ ००४ ॥

सोऽहं पुनः पुनर्याचे शिरसावनतोऽनघाः ।
गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ००५ ॥

श्रुत्वा तु कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते ।
रुरुदुः सर्वतो राजन्समेताः कुरुजाङ्गलाः ॥ ००६ ॥

उत्तरीयैः करैश्चापि संछाद्य वदनानि ते ।
रुरुदुः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमातृवत् ॥ ००७ ॥

हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् ।
दुःखं संधारयन्तः स्म नष्टसञ्ज्ञा इवाभवन् ॥ ००८ ॥

ते विनीय तमायासं कुरुराजवियोगजम् ।
शनैः शनैस्तदान्योन्यमब्रुवन्स्वमतान्युत ॥ ००९ ॥

ततः संधाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः ।
एकस्मिन्ब्राह्मणे राजन्नावेश्योचुर्नराधिपम् ॥ ०१० ॥

ततः स्वचरणे वृद्धः संमतोऽर्थविशारदः ।
साम्बाख्यो बह्वृचो राजन्वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ०११ ॥

अनुमान्य महाराजं तत्सदः संप्रभाष्य च ।
विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥ ०१२ ॥

राजन्वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम् ।
वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप ॥ ०१३ ॥

यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो ।
नात्र मिथ्या वचः किञ्चित्सुहृत्त्वं नः परस्परम् ॥ ०१४ ॥

न जात्वस्य तु वंशस्य राज्ञां कश्चित्कदाचन ।
राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियो भवेत् ॥ ०१५ ॥

पितृवद्भ्रातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः ।
न च दुर्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवान्नृप ॥ ०१६ ॥

यथा ब्रवीति धर्मज्ञो मुनिः सत्यवतीसुतः ।
तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ॥ ०१७ ॥

त्यक्ता वयं तु भवता दुःखशोकपरायणाः ।
भविष्यामश्चिरं राजन्भवद्गुणशतैर्हृताः ॥ ०१८ ॥

यथा शंतनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च ।
भीष्मवीर्योपगूढेन पित्रा च तव पार्थिव ॥ ०१९ ॥

भवद्बुद्धियुजा चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।

तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ॥ ०२० ॥

न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप ।
पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ॥ ०२१ ॥

वयमास्म यथा सम्यग्भवतो विदितं तथा ॥ ०२१ ॥

तथा वर्षसहस्राय कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप ॥ ०२२ ॥

राजर्षीणां पुराणानां भवतां वंशधारिणाम् ।
कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः ॥ ०२३ ॥

वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ।
नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ०२४ ॥

उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ।
सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते ॥ ०२५ ॥

यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्थ दुर्योधनं प्रति ।
भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०१६

ब्राह्मण उवाच ॥

न तद्दुर्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम् ।
न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवो यत्क्षयं गताः ॥ ००१ ॥

दैवं तत्तु विजानीमो यन्न शक्यं प्रबाधितुम् ।
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ००२ ॥

अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः ।
अष्टादशाहेन हता दशभिर्योधपुङ्गवैः ॥ ००३ ॥

भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना ।
युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह ॥ ००४ ॥

चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैर्नृप ।
जनक्षयोऽयं नृपते कृतो दैवबलात्कृतैः ॥ ००५ ॥

अवश्यमेव सङ्ग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः ।
कर्तव्यं निधनं लोके शस्त्रेण क्षत्रबन्धुना ॥ ००६ ॥

तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः ।
पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथद्विपा ॥ ००७ ॥

न स राजापराध्नोति पुत्रस्तव महामनाः ।
न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौबलः ॥ ००८ ॥

यद्विनष्टाः कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः ।
सर्वं दैवकृतं तद्वै कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ॥ ००९ ॥

गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः ।
धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् ॥ ०१० ॥

लभतां वीरलोकान्स ससहायो नराधिपः ।
द्विजाग्र्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखी ॥ ०११ ॥

प्राप्स्यते च भवान्पुण्यं धर्मे च परमां स्थितिम् ।
वेद पुण्यं च कार्त्स्न्येन सम्यग्भरतसत्तम ॥ ०१२ ॥

दृष्टापदानाश्चास्माभिः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ॥ ०१३ ॥

अनुवर्त्स्यन्ति चापीमाः समेषु विषमेषु च ।
प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवाञ्शीलभूषणान् ॥ ०१४ ॥

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिहारांश्च पार्थिव ।
पूर्वराजातिसर्गांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ ०१५ ॥

दीर्घदर्शी कृतप्रज्ञः सदा वैश्रवणो यथा ।
अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ॥ ०१६ ॥

अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभ ।
ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पाति नः सदा ॥ ०१७ ॥

विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ।
न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥ ०१८ ॥

मन्दा मृदुषु कौरव्यास्तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः ।
वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणां च हिते रताः ॥ ०१९ ॥

न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती ।
अस्मिञ्जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ॥ ०२० ॥

भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम् ।
न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ ०२१ ॥

अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ॥ ०२२ ॥

स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ।
कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ०२३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुबन्धगुणोत्तरम् ।
साधु साध्विति सर्वः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ ०२४ ॥

धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ।
विसर्जयामास तदा सर्वास्तु प्रकृतीः शनैः ॥ ०२५ ॥

स तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तदा ।
प्राञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ०२६ ॥

ततो विवेश भुवनं गान्धार्या सहितो नृपः ।
व्युष्टायां चैव शर्वर्यां यच्चकार निबोध तत् ॥ ०२७ ॥

भीमसेनवाक्यम्

अध्याय ०१७

वैशंपायन उवाच ॥

व्युषितायां रजन्यां तु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ ००१ ॥

स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।
युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ००२ ॥

धृतराष्ट्रो महाराज वनवासाय दीक्षितः ।
गमिष्यति वनं राजन्कार्त्तिकीमागतामिमाम् ॥ ००३ ॥

स त्वा कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीप्सति ।
श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ ००४ ॥

द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चास्य सुहृदो हताः ॥ ००५ ॥

यदि चाभ्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च ॥ ००५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः ।
हृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ ००६ ॥

न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ।
विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकृतं स्मरन् ॥ ००७ ॥

अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः ।
किरीटी किञ्चिदानम्य भीमं वचनमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ।
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ॥ ००९ ॥

भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः ।
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०१० ॥

दिष्ट्या त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचति ।

याचितो यः पुरास्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०११ ॥

योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः ।
परैर्विनिहतापत्यो वनं गन्तुमभीप्सति ॥ ०१२ ॥

मा तेऽन्यत्पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम् ।
अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्म्यं च महाभुज ॥ ०१३ ॥

राजानमुपतिष्ठस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ।
अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ॥ ०१४ ॥

एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मराजोऽभ्यपूजयत् ॥ ०१४ ॥

भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
वयं भीष्मस्य कुर्मेह प्रेतकार्याणि फल्गुन ॥ ०१५ ॥

सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च ।
बाह्लीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ ०१६ ॥

अन्येषां चैव सुहृदां कुन्ती कर्णाय दास्यति ।
श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मादात्कौरवको नृपः ॥ ०१७ ॥

इति मे वर्तते बुद्धिर्मा वो नन्दन्तु शत्रवः ।
कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ॥ ०१८ ॥

यैरियं पृथिवी सर्वा घातिता कुलपांसनैः ॥ ०१८ ॥

कुतस्त्वमद्य विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ।
अज्ञातवासगमनं द्रौपदीशोकवर्धनम् ॥ ०१९ ॥

क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मास्वभवत्तदा ॥ ०१९ ॥

कृष्णाजिनोपसंवीतो हृताभरणभूषणः ।
सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान् ॥ ०२० ॥

क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाभवत् ॥ ०२० ॥

यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवसि ।
न तदा त्वा पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते ॥ ०२१ ॥

किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ।
दुर्वृत्तो विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत ॥ ०२२ ॥

तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच भ्रातरं धीमाञ्जोषमास्वेति भर्त्सयन् ॥ ०२३ ॥

अर्जुनयुधिष्ठिरयोः वाक्ये

अध्याय ०१८

अर्जुन उवाच ॥

भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
धृतराष्ट्रो हि राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति ॥ ००१ ॥

न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतानि च ।
असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ ००२ ॥

इदं मद्वचनात्क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् ।
यावदिच्छति पुत्राणां दातुं तावद्ददाम्यहम् ॥ ००३ ॥

भीष्मादीनां च सर्वेषां सुहृदामुपकारिणाम् ।
मम कोशादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मनाः ॥ ००४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्ते धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।
भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षां चक्रे धनञ्जयम् ॥ ००५ ॥

ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः ।
न भीमसेने कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ॥ ००६ ॥

परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्ट्यातपादिभिः ।
दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदितं तव ॥ ००७ ॥

किं तु मद्वचनाद्ब्रूहि राजानं भरतर्षभम् ।
यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्गृहादिति ॥ ००८ ॥

यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
न तन्मनसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ ००९ ॥

यन्ममास्ति धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेश्मनि ।
तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ॥ ०१० ॥

ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः ।
पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्वानृण्यमद्य सः ॥ ०११ ॥

इदं चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप ।
धनानि चेति विद्धि त्वं क्षत्तर्नास्त्यत्र संशयः ॥ ०१२ ॥

विदुरवाक्यम्

अध्याय ०१९

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तस्तु राज्ञा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
धृतराष्ट्रमुपेत्येदं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ ००१ ॥

उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः ।
स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशशंस महाद्युतिः ॥ ००२ ॥

बीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान् ।
वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ००३ ॥

धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान्धनानि च ।
अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ००४ ॥

भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत ।
कृच्छ्रादिव महाबाहुरनुमन्ये विनिःश्वसन् ॥ ००५ ॥

स राज्ञा धर्मशीलेन भ्रात्रा बीभत्सुना तथा ।
अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च ॥ ००६ ॥

न च मन्युस्त्वया कार्य इति त्वां प्राह धर्मराट् ।
संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरेत् ॥ ००७ ॥

एवंप्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप ।
युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ००८ ॥

वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः ।
प्रसादयाव नृपते भवान्प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ००९ ॥

प्रददातु भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव ।
त्वमीश्वरो नो राज्यस्य प्राणानां चेति भारत ॥ ०१० ॥

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणां चौर्ध्वदेहिकम् ।
इतो रत्नानि गाश्चैव दासीदासमजाविकम् ॥ ०११ ॥

आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु ।
दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृपाज्ञया ॥ ०१२ ॥

बह्वन्नरसपानाढ्याः सभा विदुर कारय ।
गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकर्म यत् ॥ ०१३ ॥

इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनञ्जयः ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तो विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तत् ।
मनश्चक्रे महादाने कार्त्तिक्यां जनमेजय ॥ ०१५ ॥

श्राद्धयज्ञः

अध्याय ०२०

वैशंपायन उवाच ॥

विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रीतिमानभवद्राजा राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणा ॥ ००१ ॥

ततोऽभिरूपान्भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान् ।
पुत्रार्थे सुहृदां चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ ००२ ॥

कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छादनानि च ।
सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासपरिच्छदान् ॥ ००३ ॥

कम्बलाजिनरत्नानि ग्रामान्क्षेत्रानजाविकम् ।
अलङ्कारान्गजानश्वान्कन्याश्चैव वरस्त्रियः ॥ ००४ ॥

आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ॥ ००४ ॥

द्रोणं सङ्कीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च बाह्लिकम् ।
दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक्पृथक् ॥ ००५ ॥

जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदश्चैव सर्वशः ॥ ००५ ॥

स श्राद्धयज्ञो ववृधे बहुगोधनदक्षिणः ।
अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ००६ ॥

अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा ।
युधिष्ठिरस्य वचनात्तदापृच्छन्ति तं नृपम् ॥ ००७ ॥

आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदेयं दीयतामिति ।
तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते प्रदृश्यते ॥ ००८ ॥

शते देये दशशतं सहस्रे चायुतं तथा ।
दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ ००९ ॥

एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः ।
तर्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन्भूमिमिवाम्बुदः ॥ ०१० ॥

ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महीपतिः ।
अन्नपानरसौघेन प्लावयामास पार्थिवः ॥ ०११ ॥

सवस्त्रफेनरत्नौघो मृदङ्गनिनदस्वनः ।
गवाश्वमकरावर्तो नारीरत्नमहाकरः ॥ ०१२ ॥

ग्रामाग्रहारकुल्याढ्यो मणिहेमजलार्णवः ।
जगत्संप्लावयामास धृतराष्ट्रदयाम्बुधिः ॥ ०१३ ॥

एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।
गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् ॥ ०१४ ॥

परिश्रान्तो यदासीत्स ददद्दानान्यनेकशः ।
ततो निर्वर्तयामास दानयज्ञं कुरूद्वहः ॥ ०१५ ॥

एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहोत्सवम् ।
नटनर्तकलास्याढ्यं बह्वन्नरसदक्षिणम् ॥ ०१६ ॥

दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाम्बिकासुतः ।
बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ ०१७ ॥

धृतराष्ट्रस्य वनगमनम्

अध्याय ०२१

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
आहूय पाण्डवान्वीरान्वनवासकृतक्षणः ॥ ००१ ॥

गान्धारीसहितो धीमानभिनन्द्य यथाविधि ।
कार्त्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ००२ ॥

अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कलाजिनसंवृतः ।
वधूपरिवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ००३ ॥

ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां ; याश्चाप्यन्याः कौरवराजवंश्याः ।
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं ; वैचित्रवीर्ये नृपतौ प्रयाते ॥ ००४ ॥

ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा ; विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।
संयोज्यार्थैर्भृत्यजनं च सर्वं ; ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ००५ ॥

ततो राजा प्राञ्जलिर्वेपमानो ; युधिष्ठिरः सस्वनं बाष्पकण्ठः ।
विलप्योच्चैर्हा महाराज साधो ; क्व गन्तासीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ००६ ॥

तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो ; मुहुर्मुहुर्निःश्वसन्भारताग्र्यः ।
युधिष्ठिरं मैवमित्येवमुक्त्वा ; निगृह्याथोदीधरत्सीदमानः ॥ ००७ ॥

वृकोदरः फल्गुनश्चैव वीरौ ; माद्रीपुत्रौ विदुरः सञ्जयश्च ।

वैश्यापुत्रः सहितो गौतमेन; धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्बाष्पकण्ठाः ॥ ००८ ॥

कुन्ती गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं; स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती ।
राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य; पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ००९ ॥

तथा कृष्णा द्रौपदी यादवी च; बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
चित्राङ्गदा याश्च काश्चित्स्त्रियोऽन्याः; सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता वधूभिः ॥ ०१० ॥

तासां नादो रुदतीनां तदासी ;द्राजन्दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः ।
ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां; विड्शूद्राणां चैव नार्यः समन्तात् ॥ ०११ ॥

तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो; गजाह्वयेऽतीव बभूव राजन् ।
यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां; द्यूते राजन्कौरवाणां सभायाम् ॥ ०१२ ॥

या नापश्यच्चन्द्रमा नैव सूर्यो; रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नरेन्द्रे ।
महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे; शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ ०१३ ॥

कुन्तीवाक्यम्

अध्याय ०२२

वैशंपायन उवाच ॥

ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव ।
स्त्रीणां च पुरुषाणां च सुमहान्निस्वनोऽभवत् ॥ ००१ ॥

स राजा राजमार्गेण नृनारीसङ्कुलेन च ।
कथञ्चिन्निर्ययौ धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ ००२ ॥

स वर्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ ००३ ॥

वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः ।
सञ्जयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ००४ ॥

कृपं निवर्तयामास युयुत्सुं च महारथम् ।
धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाय युधिष्ठिरे ॥ ००५ ॥

निवृत्ते पौरवर्गे तु राजा सान्तःपुरस्तदा ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष सः ॥ ००६ ॥

सोऽब्रवीन्मातरं कुन्तीमुपेत्य भरतर्षभ ।
अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ॥ ००७ ॥

वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि ।
राजा यात्वेष धर्मात्मा तपसे धृतनिश्चयः ॥ ००८ ॥

इत्युक्ता धर्मराजेन बाष्पव्याकुललोचना ।
जगादैवं तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ००९ ॥

सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथाः क्वचित् ।
एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव नित्यदा ॥ ०१० ॥

कर्णं स्मरेथाः सततं सङ्ग्रामेष्वपलायिनम् ।
अवकीर्णो हि स मया वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ०११ ॥

आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।

यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ॥ ०१२ ॥

एवङ्गते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिंदम ।
मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ॥ ०१३ ॥

तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ॥ ०१३ ॥

सदैव भ्रातृभिः सार्धमग्रजस्यारिमर्दन ।
द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्शन ॥ ०१४ ॥

भीमसेनार्जुनौ चैव नकुलश्च कुरूद्वह ।
समाधेयास्त्वया वीर त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ ०१५ ॥

श्वश्रूश्वशुरयोः पादाञ्शुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।
गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्किनी ॥ ०१६ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी ।
विषादमगमत्तीव्रं न च किञ्चिदुवाच ह ॥ ०१७ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ०१८ ॥

किमिदं ते व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ०१९ ॥

व्यरोचयः पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने ।
विदुराया वचोभिस्त्वमस्मान्न त्यक्तुमर्हसि ॥ ०२० ॥

निहत्य पृथिवीपालान्राज्यं प्राप्तमिदं मया ।
तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात् ॥ ०२१ ॥

क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या या श्रुता मया ।
क्षत्रधर्मे स्थितिं ह्युक्त्वा तस्याश्चलितुमिच्छसि ॥ ०२२ ॥

अस्मानुत्सृज्य राज्यं च स्नुषां चेमां यशस्विनीम् ।
कथं वत्स्यसि शून्येषु वनेष्वम्ब प्रसीद मे ॥ ०२३ ॥

इति बाष्पकलां वाचं कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।
जगामैवाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ ०२४ ॥

यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् ।
प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः ॥ ०२५ ॥

किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम् ।
कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ ०२६ ॥

वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् ।
दुःखशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ ०२७ ॥

प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि ।
श्रियं यौधिष्ठिरीं तावद्भुङ्क्ष्व पार्थबलार्जिताम् ॥ ०२८ ॥

इति सा निश्चितैवाथ वनवासकृतक्षणा ।
लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ ०२९ ॥

द्रौपदी चान्वयाच्छ्वश्रूं विषण्णवदना तदा ।
वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ॥ ०३० ॥

सा पुत्रान्रुदतः सर्वान्मुहुर्मुहुरवेक्षती ।
जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ ०३१ ॥

अन्वयुः पाण्डवास्तां तु सभृत्यान्तःपुरास्तदा ।

ततः प्रमृज्य साश्रूणि पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ०३२ ॥

अध्याय ०२३

कुन्त्युवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृप ॥ ००१ ॥

द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।
ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया ॥ ००२ ॥

कथं पाण्डोर्न नश्येत संततिः पुरुषर्षभाः ।
यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ००३ ॥

यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।
मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ ००४ ॥

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः ।
पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ००५ ॥

नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः ।
नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ००६ ॥

भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपमः ।
विजयो नावसीदेत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ००७ ॥

नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।
क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ००८ ॥

इयं च बृहती श्यामा श्रीमत्यायतलोचना ।
वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ॥ ००९ ॥

प्रेक्षन्त्या मे तदा ह्रीमां वेपन्तीं कदलीमिव ।
स्त्रीधर्मिणीमनिन्द्याङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥ ०१० ॥

दुःशासनो यदा मौढ्याद्दासीवत्पर्यकर्षत ।
तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ०११ ॥

विषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः ।
यदैषा नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा ॥ ०१२ ॥

केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना ।
यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृप ॥ ०१३ ॥

युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम् ।
तदानीं विदुरावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रकाः ॥ ०१४ ॥

कथं न राजवंशोऽयं नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।
पाण्डोरिति मया पुत्र तस्मादुद्धर्षणं कृतम् ॥ ०१५ ॥

न तस्य पुत्रः पौत्रौ वा कुत एव स पार्थिव ।
लभते सुकृता.ण्ल्लोकान्यस्माद्वंशः प्रणश्यति ॥ ०१६ ॥

भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि ॥ ०१७ ॥

साहं नात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।

विदुरायाः प्रलापैस्तैः प्लावनार्थं तु तत्कृतम् ॥ ०१८ ॥

नाहं राज्यफलं पुत्र कामये पुत्रनिर्जितम् ।
पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ ०१९ ॥

श्वश्रूश्वशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः ।
तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ ०२० ॥

निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।
धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०२४

वैशंपायन उवाच ॥

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम ।
व्रीडिताः संन्यवर्तन्त पाञ्चाल्या सहितानघाः ॥ ००१ ॥

ततः शब्दो महानासीत्सर्वेषामेव भारत ।
अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ ००२ ॥

प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा ।
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ ००३ ॥

ततोऽब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्य निगृह्य च ॥ ००४ ॥

युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् ।

यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ००५ ॥

पुत्रैश्वर्यं महदिदमपास्य च महाफलम् ।
का नु गच्छेद्वनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ ००६ ॥

राज्यस्थया तपस्तप्तं दानं दत्तं व्रतं कृतम् ।
अनया शक्यमद्येह श्रूयतां च वचो मम ॥ ००७ ॥

गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै ।
तस्मात्त्वमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ००८ ॥

इत्युक्ता सौबलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ॥ ००९ ॥

न च सा वनवासाय देवीं कृतमतिं तदा ।
शक्नोत्युपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् ॥ ०१० ॥

तस्यास्तु तं स्थिरं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।
निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ॥ ०११ ॥

उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वेष्वन्तःपुरेषु च ।
ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ ०१२ ॥

पाण्डवा अपि दीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।
यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ ०१३ ॥

तदहृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत् ।
नगरं हास्तिनपुरं सस्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ ०१४ ॥

सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः ।
कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विनाकृताः ॥ ०१५ ॥

धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्ना गत्वा सुमहदन्तरम् ।
ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ०१६ ॥

प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः ।
व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोधनैः ॥ ०१७ ॥

प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च वृद्धो नराधिपः ॥ ०१७ ॥

स राजाग्नीन्पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा ।
संध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ ०१८ ॥

विदुरः सञ्जयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ।
चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः ॥ ०१९ ॥

गान्धार्याः संनिकर्षे तु निषसाद कुशेष्वथ ।
युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता ॥ ०२० ॥

तेषां संश्रवणे चापि निषेदुर्विदुरादयः ।
याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ॥ ०२१ ॥

प्राधीतद्विजमुख्या सा संप्रज्वालितपावका ।
बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धनी ॥ ०२२ ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ।
हुत्वाग्निं विधिवत्सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम् ॥ ०२३ ॥

उदङ्मुखा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः ॥ ०२३ ॥

स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमेऽहनि ।
शोचतां शोच्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ ०२४ ॥

धृतराष्ट्रादीनां व्यासाश्रमगमनम्

अध्याय ०२५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो भागीरथीतीरे मेध्ये पुण्यजनोचिते ।
निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ ००१ ॥

तत्रैनं पर्युपातिष्ठन्ब्राह्मणा राष्ट्रवासिनः ।
क्षत्रविड्शूद्रसंघाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ ००२ ॥

स तैः परिवृतो राजा कथाभिरभिनन्द्य तान् ।
अनुजज्ञे सशिष्यान्वै विधिवत्प्रतिपूज्य च ॥ ००३ ॥

सायाह्ने स महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य ह ।
चकार विधिवच्छौचं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ००४ ॥

तथैवान्ये पृथक्सर्वे तीर्थेष्वाप्लुत्य भारत ।
चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ००५ ॥

कृतशौचं ततो वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा ।
गान्धारीं च पृथा राजन्गङ्गातीरमुपानयत् ॥ ००६ ॥

राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।
जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसङ्गरः ॥ ००७ ॥

ततो भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः ।
सानुगो नृपतिर्विद्वान्नियतः संयतेन्द्रियः ॥ ००८ ॥

तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः ।
आससादाथ राजर्षिः शतयूपं मनीषिणम् ॥ ००९ ॥

स हि राजा महानासीत्केकयेषु परंतपः ।
स पुत्रं मनुजैश्वर्ये निवेश्य वनमाविशत् ॥ ०१० ॥

तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं तदा ।
तत्रैनं विधिवद्राजन्प्रत्यगृह्णात्कुरूद्वहम् ॥ ०११ ॥

स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ।
शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ ०१२ ॥

तस्मै सर्वं विधिं राजन्राजाचख्यौ महामतिः ।
आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमते तदा ॥ ०१३ ॥

एवं स तपसा राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥ ०१४ ॥

तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनवासिनी ।
कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ ०१५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चापि ते नृप ।
संनियम्येन्द्रियग्राममास्थिताः परमं तपः ॥ ०१६ ॥

त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो ; जटाजिनी वल्कलसंवृताङ्गः ।
स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार ; महर्षिवत्तीव्रमपेतदोषः ॥ ०१७ ॥

क्षत्ता च धर्मार्थविदग्र्यबुद्धिः ; ससञ्जयस्तं नृपतिं सदारम् ।
उपाचरद्घोरतपो जितात्मा ; तदा कृशो वल्कलचीरवासाः ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०२६

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्तस्मिन्मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ ००१ ॥

द्वैपायनः सशिष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः ।
शतयूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः ॥ ००२ ॥

तेषां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि ।
ते चापि तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ००३ ॥

तत्र धर्म्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।
रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ००४ ॥

कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्तदा ।
कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ००५ ॥

पुरा प्रजापतिसमो राजासीदकुतोभयः ।
सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ॥ ००६ ॥

स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके ।
सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वनं नृपः ॥ ००७ ॥

स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य स नराधिपः ।
पुरंदरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महामनाः ॥ ००८ ॥

दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपतता मया ।
महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ००९ ॥

तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः ।
तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ ०१० ॥

तथा पृषध्रो नामासीद्राजा वज्रधरोपमः ।
स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो नृपः ॥ ०११ ॥

अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः ।
पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ॥ ०१२ ॥

भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरितां वरा ।
सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ ०१३ ॥

शशलोमा च नामासीद्राजा परमधार्मिकः ।
स चाप्यस्मिन्वने तप्त्वा तपो दिवमवाप्तवान् ॥ ०१४ ॥

द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम् ।
राजन्नवाप्य दुष्प्रापां सिद्धिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ ०१५ ॥

त्वं चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते श्रिया वृतः ।
गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ ०१६ ॥

पाण्डुः स्मरति नित्यं च बलहन्तुः समीपतः ।
त्वां सदैव महीपाल स त्वां श्रेयसि योक्ष्यति ॥ ०१७ ॥

तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी ।
भर्तुः सलोकतां कुन्ती गमिष्यति वधूस्तव ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्मः सनातनः ।
वयमेतत्प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ ०१९ ॥

प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् ।
सञ्जयस्त्वदनुध्यानात्पूतः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ ०२० ॥

एतच्छ्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा ; सहैव पत्न्या प्रीतिमान्प्रत्यगृह्णात् ।
विद्वान्वाक्यं नारदस्य प्रशस्य ; चक्रे पूजां चातुलां नारदाय ॥ ०२१ ॥

तथा सर्वे नारदं विप्रसंघाः ; संपूजयामासुरतीव राजन् ।
राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै ; पुनः पुनः समहृष्टास्तदानीम् ॥ ०२२ ॥

शतयूपप्रश्नः

अध्याय ०२७

वैशंपायन उवाच ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं प्रशशंसुर्द्विजोत्तमाः ।
शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ००१ ॥

अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्धिता ।
सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ ००२ ॥

अस्ति काचिद्विवक्षा तु मम तां गदतः शृणु ।
धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोकपूजित ॥ ००३ ॥

सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान्दिव्येन चक्षुषा ।
युक्तः पश्यसि देवर्षे गतीर्वै विविधा नृणाम् ॥ ००४ ॥

उक्तवान्नृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम् ।
न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ॥ ००५ ॥

स्थानमस्य क्षितिपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
त्वत्तः कीदृक्कदा वेति तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ००६ ॥

इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम् ।
व्याजहार सतां मध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ॥ ००७ ॥

यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम् ।
दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ ००८ ॥

तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ।
तपसो दुश्चरस्यास्य यदयं तप्यते नृपः ॥ ००९ ॥

तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतो नृप ।
वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ ०१० ॥

ततः कुबेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः ।
विहर्ता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिपूजितः ॥ ०११ ॥

कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ।
ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ०१२ ॥

सञ्चरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ।

स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ०१३ ॥

देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ।
भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ०१४ ॥

इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः ।
सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ ०१५ ॥

एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः ।
विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ ०१६ ॥

पाण्डवशोकः

अध्याय ०२८

वैशंपायन उवाच ॥

वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमाहताः ।
बभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चार्दिताः ॥ ००१ ॥

तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।
कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ ००२ ॥

कथं नु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने ।
गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ००३ ॥

सुखार्हः स हि राजर्षिर्न सुखं तन्महावनम् ।

किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्हतात्मजः ॥ ००४ ॥

सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।
राज्यश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ॥ ००५ ॥

विदुरः किमवस्थश्च भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् ।
स च गावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिण्डानुपालकः ॥ ००६ ॥

आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।
तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ००७ ॥

पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।
शोचन्तो मातरं वृद्धामूषुर्नातिचिरं पुरे ॥ ००८ ॥

तथैव पितरं वृद्धं हतपुत्रं जनेश्वरम् ।
गान्धारीं च महाभागां विदुरं च महामतिम् ॥ ००९ ॥

नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा ।
न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययने तथा ॥ ०१० ॥

परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।
तच्च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ०११ ॥

अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ।
कर्णस्य च महाबाहोः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ॥ ०१२ ॥

तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि ।
वधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ०१३ ॥

हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नां च भारत ।
सदैव चिन्तयन्तस्ते न निद्रामुपलेभिरे ॥ ०१४ ॥

द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भामिनी ।
नातिप्रीतियुते देव्यौ तदास्तामप्रहृष्टवत् ॥ ०१५ ॥

वैराट्यास्तु सुतं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम् ।
धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः ॥ ०१६ ॥

पाण्डवानां धृतराष्ट्राश्रमाभिगमनम्

अध्याय ०२९

वैशंपायन उवाच ॥

एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृनन्दनाः ।
स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ ००१ ॥

ये राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् ।
ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे ॥ ००२ ॥

आविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किञ्चन ।
संभाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित्प्रत्यपूजयन् ॥ ००३ ॥

ते स्म वीरा दुराधर्षा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसञ्ज्ञा इवाभवन् ॥ ००४ ॥

अनुस्मरन्तो जननीं ततस्ते कुरुनन्दनाः ।
कथं नु वृद्धमिथुनं वहत्यद्य पृथा कृशा ॥ ००५ ॥

कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ।
पत्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते ॥ ००६ ॥

सा च देवी महाभागा गान्धारी हतबान्धवा ।
पतिमन्धं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ००७ ॥

एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।
गमने चाभवद्बुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया ॥ ००८ ॥

सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ००९ ॥

न हि त्वा गौरवेणाहमशकं वक्तुमात्मना ।
गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ ०१० ॥

दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपस्विनीम् ।
जटिलां तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिक्षताम् ॥ ०११ ॥

प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम् ।
कदा नु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखिताम् ॥ ०१२ ॥

अनित्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।
कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिनी वने ॥ ०१३ ॥

सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा ।
उवाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च ॥ ०१४ ॥

कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।
जीवन्त्या ह्यद्य नः प्रीतिर्भविष्यति नराधिप ॥ ०१५ ॥

एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः ।
योऽद्य त्वमस्मान्राजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यसि ॥ ०१६ ॥

अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम् ।
काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च ॥ ०१७ ॥

इत्युक्तः स नृपो देव्या पाञ्चाल्या भरतर्षभ ।
सेनाध्यक्षान्समानाय्य सर्वानिदमथाब्रवीत् ॥ ०१८ ॥

निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।
द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ०१९ ॥

स्त्र्यध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे ।
सज्जीक्रियन्तां सर्वाणि शिबिकाश्च सहस्रशः ॥ ०२० ॥

शकटापणवेशाश्च कोशशिल्पिन एव च ।
निर्यान्तु कोशपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ ०२१ ॥

यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवम् ।
अनावृतः सुविहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ ०२२ ॥

सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्वं चैव महानसम् ।
विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरुह्यतां मम ॥ ०२३ ॥

प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति मा चिरम् ।
क्रियन्तां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च ॥ ०२४ ॥

एवमाज्ञाप्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
श्वोभूते निर्ययौ राजा सस्त्रीबालपुरस्कृतः ॥ ०२५ ॥

स बहिर्दिवसानेवं जनौघं परिपालयन् ।

न्यवसन्नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥ ०२६ ॥

अध्याय ०३०

वैशंपायन उवाच ॥

आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।
अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ ००१ ॥

योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् ।
क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति ॥ ००२ ॥

केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्मनोजवैः ।
रथैश्च नगराकारैः प्रदीप्तज्वलनोपमैः ॥ ००३ ॥

गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्ट्रैर्नराधिप ।
पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ००४ ॥

पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा ।
अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रदिदृक्षया ॥ ००५ ॥

स चापि राजवचनादाचार्यो गौतमः कृपः ।
सेनामादाय सेनानी प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ००६ ॥

ततो द्विजैर्वृतः श्रीमान्कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ॥ ००७ ॥

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

रथानीकेन महता निर्ययौ कुरुनन्दनः ॥ ००८ ॥

गजैश्चाचलसङ्काशैर्भीमकर्मा वृकोदरः ।
सज्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ मारुतात्मजः ॥ ००९ ॥

माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहैः सुसंवृतौ ।
जग्मतुः प्रीतिजननौ संनद्धकवचध्वजौ ॥ ०१० ॥

अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा ।
वशी श्वेतैर्हयैर्दिव्यैर्युक्तेनान्वगमन्नृपम् ॥ ०११ ॥

द्रौपदीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसंघाः शिबिकागताः ।
स्त्र्यध्यक्षयुक्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ ०१२ ॥

समृद्धनरनागाश्वं वेणुवीणानिनादितम् ।
शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ ०१३ ॥

नदीतीरेषु रम्येषु सरत्सु च विशां पते ।
वासान्कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ ०१४ ॥

युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनात्पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ ०१५ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ।
क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपावनीम् ॥ ०१६ ॥

स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ॥ ०१७ ॥

ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा ।
विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ ॥ ०१८ ॥

अध्याय ०३१

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्य पदातयः ।
अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ ००१ ॥

स च पौरजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः ।
स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ ००२ ॥

आश्रमं ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ।
शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ ००३ ॥

ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा विविधव्रताः ।
पाण्डवानागतान्द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ॥ ००४ ॥

तानपृच्छत्ततो राजा क्वासौ कौरववंशभृत् ।
पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति बाष्पपरिप्लुतः ॥ ००५ ॥

तमूचुस्ते ततो वाक्यं यमुनामवगाहितुम् ।
पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ००६ ॥

तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते प्रययुस्तदा ।
ददृशुश्चाविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः ॥ ००७ ॥

ततस्ते सत्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।

सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्येन सा पृथा ॥ ००८ ॥

सस्वनं प्ररुदन्धीमान्मातुः पादावुपस्पृशन् ।
सा च बाष्पाविलमुखी प्रददर्श प्रियं सुतम् ॥ ००९ ॥

बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् ।
गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ ०१० ॥

अनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् ।
नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ०११ ॥

सा ह्यग्रेऽगच्छत तयोर्दंपत्योर्हतपुत्रयोः ।
कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्भुवि ॥ ०१२ ॥

तान्राजा स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः ।
प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ ०१३ ॥

ततस्ते बाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् ।
उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ ०१४ ॥

सर्वेषां तोयकलशाञ्जगृहुस्ते स्वयं तदा ।
पाण्डवा लब्धसञ्ज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ ०१५ ॥

ततो नार्यो नृसिंहानां स च योधजनस्तदा ।
पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं नराधिपम् ॥ ०१६ ॥

निवेदयामास तदा जनं तं नामगोत्रतः ।
युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनान्प्रत्यपूजयत् ॥ ०१७ ॥

स तैः परिवृतो मेने हर्षबाष्पाविलेक्षणः ।
राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये ॥ ०१८ ॥

अभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः ।
गान्धार्या सहितो धीमान्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ ०१९ ॥

ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम् ।
दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ ०२० ॥

पाण्डववर्णनम्

अध्याय ०३२

वैशंपायन उवाच ॥

स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।
राजा रुचिरपद्माक्षैरासां चक्रे तदाश्रमे ॥ ००१ ॥

तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः ।
द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्पाण्डवान्पृथुवक्षसः ॥ ००२ ॥

तेऽब्रुवञ्ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ००३ ॥

तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वान्नामाभिनामतः ।
सञ्जयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ॥ ००४ ॥

य एष जाम्बूनदशुद्धगौर ;तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्र ;स्ताम्रायतास्यः कुरुराज एषः ॥ ००५ ॥

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी ; प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहु ;र्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ ००६ ॥

यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मा ;ञ्श्यामो युवा वारणयूथपाभः ।
सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी ; पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ ००७ ॥

कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु ; यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।
मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ; ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ ००८ ॥

इयं पुनः पद्मदलायताक्षी ; मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्ती ।
नीलोत्पलाभा पुरदेवतेव ; कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ००९ ॥

अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा ; यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।
मध्ये स्थितैषा भगिनी द्विजाग्र्या ; चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ ०१० ॥

इयं स्वसा राजचमूपतेस्तु ; प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ।
पस्पर्ध कृष्णेन नृपः सदा यो ; वृकोदरस्यैष परिग्रहोऽग्र्यः ॥ ०११ ॥

इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य ; सुता जरासंध इति श्रुतस्य ।
यवीयसो माद्रवतीसुतस्य ; भार्या मता चम्पकदामगौरी ॥ ०१२ ॥

इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु ; यैषापरासन्नमहीतले च ।
भार्या मता माद्रवतीसुतस्य ; ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी ॥ ०१३ ॥

इयं तु निष्टप्तसुवर्णगौरी ; राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा ।
भार्याभिमन्योर्निहतो रणे यो ; द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्थैः ॥ ०१४ ॥

एतास्तु सीमन्तशिरोरुहा याः ; शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः ।
राज्ञोऽस्य वृद्धस्य परंशताख्याः ; स्नुषा विवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ ०१५ ॥

एता यथामुख्यमुदाहृता वो ; ब्राह्मण्यभावादृजुबुद्धिसत्त्वाः ।
सर्वा भवद्भिः परिपृच्छ्यमाना ; नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ ०१६ ॥

एवं स राजा कुरुवृद्धवर्यः ; समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ।
पप्रच्छ सर्वान्कुशलं तदानीं ; गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु ॥ ०१७ ॥

योधेषु चाप्याश्रममण्डलं तं ; मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम् ।
स्त्रीवृद्धबाले च सुसंनिविष्टे ; यथार्हतः कुशलं पर्यपृच्छत् ॥ ०१८ ॥

विदुरसायुज्यम्

अध्याय ०३३

धृतराष्ट्र उवाच ॥

युधिष्ठिर महाबाहो कच्चित्तात कुशल्यसि ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ ००१ ॥

ये च त्वामुपजीवन्ति कच्चित्तेऽपि निरामयाः ।
सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरवश्चैव ते विभो ॥ ००२ ॥

कच्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ।
कच्चिद्दायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ॥ ००३ ॥

अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः ।
ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि ॥ ००४ ॥

कच्चित्ते परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ।
शत्रवो गुरवः पौरा भृत्या वा स्वजनोऽपि वा ॥ ००५ ॥

कच्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान्पितृदेवताः ।
अतिथींश्चान्नपानेन कच्चिदर्चसि भारत ॥ ००६ ॥

कच्चिच्च विषये विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ।
क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वापि कुटुम्बिनः ॥ ००७ ॥

कच्चित्स्त्रीबालवृद्धं ते न शोचति न याचते ।
जामयः पूजिताः कच्चित्तव गेहे नरर्षभ ॥ ००८ ॥

कच्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् ।
यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित्प्रत्यभाषत ।
कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ ०१० ॥

कच्चित्ते वर्धते राजंस्तपो मन्दश्रमस्य ते ।
अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतक्लमा ॥ ०११ ॥

अप्यस्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति ॥ ०११ ॥

इयं च माता ज्येष्ठा मे वीतवाताध्वकर्शिता ।
घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति ॥ ०१२ ॥

हतान्पुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नापध्यायति वा कच्चिदस्मान्पापकृतः सदा ॥ ०१३ ॥

क्व चासौ विदुरो राजन्नैनं पश्यामहे वयम् ।
सञ्जयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थितः ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समास्थितः ॥ ०१५ ॥

वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसंततः ।
कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन्कानने क्वचित् ॥ ०१६ ॥

इत्येवं वदतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः ।
दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ ०१७ ॥

दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः ।
निवर्तमानः सहसा जनं दृष्ट्वाश्रमं प्रति ॥ ०१८ ॥

तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ।
प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित्क्वचित् ॥ ०१९ ॥

भो भो विदुर राजाहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।
इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ ०२० ॥

ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।
विदुरो वृक्षमाश्रित्य कञ्चित्तत्र वनान्तरे ॥ ०२१ ॥

तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।
अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ ०२२ ॥

युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाग्रतः स्थितः ।
विदुरस्याश्रवे राजा स च प्रत्याह सञ्ज्ञया ॥ ०२३ ॥

ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं समुदैक्षत ।

संयोज्य विदुरस्तस्मिन्दृष्टिं दृष्ट्या समाहितः ॥ ०२४ ॥

विवेश विदुरो धीमान्गात्रैर्गात्राणि चैव ह ।
प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ ०२५ ॥

स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ०२६ ॥

विदुरस्य शरीरं तत्तथैव स्तब्धलोचनम् ।
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ ०२७ ॥

बलवन्तं तथात्मानं मेने बहुगुणं तदा ।
धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ ०२८ ॥

पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान्स विशां पते ।
योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ ०२९ ॥

धर्मराजस्तु तत्रैनं सञ्चस्कारयिषुस्तदा ।
दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वै वागभाषत ॥ ०३० ॥

भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसञ्ज्ञकम् ।
कलेवरमिहैतत्ते धर्म एष सनातनः ॥ ०३१ ॥

लोकाः संतानका नाम भविष्यन्त्यस्य पार्थिव ।
यतिधर्ममवाप्तोऽसौ नैव शोच्यः परंतप ॥ ०३२ ॥

इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्य ततः पुनः ।
राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ०३३ ॥

ततः स राजा द्युतिमान्स च सर्वो जनस्तदा ।
भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ०३४ ॥

तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान्राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ।
आपो मूलं फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् ॥ ०३५ ॥

यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नोऽस्यातिथिः स्मृतः ।
इत्युक्तः स तथेत्येव प्राह धर्मात्मजो नृपम् ॥ ०३६ ॥

फलं मूलं च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः ॥ ०३६ ॥

ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ।
तां रात्रिं न्यवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ०३७ ॥

व्यासागमनम्

अध्याय ०३४

वैशंपायन उवाच ॥

एवं सा रजनी तेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय भारत ॥ ००१ ॥

तत्र तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ।
विचित्रपदसञ्चारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ ००२ ॥

पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुपुस्तदा ।
उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ००३ ॥

यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ॥ ००४ ॥

व्यतीतायां तु शर्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयो ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ००५ ॥

सान्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः ।
यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ००६ ॥

ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावकाः ।
कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ००७ ॥

वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ।
ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणैश्च ताः ॥ ००८ ॥

मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ००९ ॥

केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः ।
कोकिलानां च कुहरैः शुभैः श्रुतिमनोहरैः ॥ ०१० ॥

प्राधीतद्विजघोषैश्च क्वचित्क्वचिदलङ्कृतम् ।
फलमूलसमुद्वाहैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ०११ ॥

ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहृतान् ।
कलशान्काञ्चनान्राजंस्तथैवौदुम्बरानपि ॥ ०१२ ॥

अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक्स्रुवं च महीपतिः ।
कमण्डलूंस्तथा स्थालीः पिठराणि च भारत ॥ ०१३ ॥

भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप ।

यद्यदिच्छति यावच्च यदन्यदपि काङ्क्षितम् ॥ ०१४ ॥

एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम् ।
वसु विश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ ०१५ ॥

कृताह्निकं च राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ ०१६ ॥

मातरं चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम् ।
कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा सततं धर्मचारिणीम् ॥ ०१७ ॥

स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः ।
निषीदेत्यभ्यनुज्ञातो बृस्यामुपविवेश ह ॥ ०१८ ॥

भीमसेनादयश्चैव पाण्डवाः कौरवर्षभम् ।
अभिवाद्योपसङ्गृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ ०१९ ॥

स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽतीव कौरवः ।
बिभ्रद्ब्राह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ ०२० ॥

तथा तेषूपविष्टेषु समाजग्मुर्महर्षयः ।
शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ०२१ ॥

व्यासश्च भगवान्विप्रो देवर्षिगणपूजितः ।
वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास तं नृपम् ॥ ०२२ ॥

ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।
भीमसेनादयश्चैव समुत्थायाभ्यपूजयन् ॥ ०२३ ॥

समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः ।
धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ ०२४ ॥

नवं तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ।
प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ ०२५ ॥

ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः ।
द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदुर्विपुलौजसः ॥ ०२६ ॥

व्यासवाक्यम्

अध्याय ०३५

वैशंपायन उवाच ॥

तथा समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यासः सत्यवतीपुत्रः प्रोवाचामन्त्र्य पार्थिवम् ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्र महाबाहो कच्चित्ते वर्धते तपः ।
कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप ॥ ००२ ॥

कच्चिद्धृदि न ते शोको राजन्पुत्रविनाशजः ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवानघ ॥ ००३ ॥

कच्चिद्बुद्धिं दृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् ।
कच्चिद्वधूश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ॥ ००४ ॥

महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी ।
आगमापायतत्त्वज्ञा कच्चिदेषा न शोचति ॥ ००५ ॥

कच्चित्कुन्ती च राजंस्त्वां शुश्रूषुरनहङ्कृता ।
या परित्यज्य राज्यं स्वं गुरुशुश्रूषणे रता ॥ ००६ ॥

कच्चिद्धर्मसुतो राजा त्वया प्रीत्याभिनन्दितः ।
भीमार्जुनयमाश्चैव कच्चिदेतेऽपि सान्त्विताः ॥ ००७ ॥

कच्चिन्नन्दसि दृष्ट्वैतान्कच्चित्ते निर्मलं मनः ।
कच्चिद्विशुद्धभावोऽसि जातज्ञानो नराधिप ॥ ००८ ॥

एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ।
निर्वैरता महाराज सत्यमद्रोह एव च ॥ ००९ ॥

कच्चित्ते नानुतापोऽस्ति वनवासेन भारत ।
स्वदते वन्यमन्नं वा मुनिवासांसि वा विभो ॥ ०१० ॥

विदितं चापि मे राजन्विदुरस्य महात्मनः ।
गमनं विधिना येन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ०११ ॥

माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मो विदुरतां गतः ।
महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः ॥ ०१२ ॥

बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु यः ।
न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ ०१३ ॥

तपोबलव्ययं कृत्वा सुमहच्चिरसंभृतम् ।
माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥ ०१४ ॥

नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च ।
वैचित्रवीर्यके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः ॥ ०१५ ॥

भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः ।
धारणाच्छ्रेयसो ध्यानाद्यं धर्मं कवयो विदुः ॥ ०१६ ॥

सत्येन संवर्धयति दमेन नियमेन च ।
अहिंसया च दानेन तपसा च सनातनः ॥ ०१७ ॥

येन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धर्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ०१८ ॥

यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथापः पृथिवी यथा ।
यथाकाशं तथा धर्म इह चामुत्र च स्थितः ॥ ०१९ ॥

सर्वगश्चैव कौरव्य सर्वं व्याप्य चराचरम् ।
दृश्यते देवदेवः स सिद्धैर्निर्दग्धकिल्बिषैः ॥ ०२० ॥

यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः ।
स एष राजन्वश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ०२१ ॥

प्रविष्टः स स्वमात्मानं भ्राता ते बुद्धिसत्तमः ।
दिष्ट्या महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥ ०२२ ॥

त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये नचिराद्भरतर्षभ ।
संशयच्छेदनार्थं हि प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक ॥ ०२३ ॥

न कृतं यत्पुरा कैश्चित्कर्म लोके महर्षिभिः ।
आश्चर्यभूतं तपसः फलं संदर्शयामि वः ॥ ०२४ ॥

किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तुममानुषम् ।
द्रष्टुं स्प्रष्टुमथ श्रोतुं वद कर्तास्मि तत्तथा ॥ ०२५ ॥

पुत्रदर्शनपर्व

अध्याय ०३६

जनमेजय उवाच ॥

वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतौ ।
सभार्ये नृपशार्दूले वध्वा कुन्त्या समन्विते ॥ ००१ ॥

विदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजं व्यपाश्रिते ।
वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाश्रममण्डले ॥ ००२ ॥

यत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह ।
व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्वदस्व मे ॥ ००३ ॥

वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः ।
युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत्सजनो द्विज ॥ ००४ ॥

किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन्प्रभो ।
सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ००५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तेऽनुज्ञातास्तदा राजन्कुरुराजेन पाण्डवाः ।
विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ॥ ००६ ॥

मासमेकं विजह्रुस्ते ससैन्यान्तःपुरा वने ।
अथ तत्रागमद्व्यासो यथोक्तं ते मयानघ ॥ ००७ ॥

तथा तु तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृपसंनिधौ ।
व्यासमन्वासतां राजन्नाजग्मुर्मुनयोऽपरे ॥ ००८ ॥

नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ।
विश्वावसुस्तुम्बुरुश्च चित्रसेनश्च भारत ॥ ००९ ॥

तेषामपि यथान्यायं पूजां चक्रे महामनाः ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ०१० ॥

निषेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।
आसनेष्वथ पुण्येषु बर्हिष्केषु वरेषु च ॥ ०११ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः ।
पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरूद्वहः ॥ ०१२ ॥

गान्धारी चैव कुन्ती च द्रौपदी सात्वती तथा ।
स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविविशुस्ततः ॥ ०१३ ॥

तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नृप ।
ऋषीणां च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ ०१४ ॥

ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः ॥ ०१५ ॥

प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ॥ ०१५ ॥

विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ।
दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै ॥ ०१६ ॥

गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति पार्थिव ।

कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् ॥ ०१७ ॥

यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ।
सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम ॥ ०१८ ॥

श्रुत्वा समागममिमं सर्वेषां वस्ततो नृप ।
संशयच्छेदनायाहं प्राप्तः कौरवनन्दन ॥ ०१९ ॥

इमे च देवगन्धर्वाः सर्वे चैव महर्षयः ।
पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम् ॥ ०२० ॥

तदुच्यतां महाबाहो कं कामं प्रदिशामि ते ।
प्रवणोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसो बलम् ॥ ०२१ ॥

एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना ।
मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य वचनायोपचक्रमे ॥ ०२२ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं च मे ।
यन्मे समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः ॥ ०२३ ॥

अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ।
भवद्भिर्ब्रह्मकल्पैर्यत्समेतोऽहं तपोधनाः ॥ ०२४ ॥

दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ।
विद्यते न भयं चापि परलोकान्ममानघाः ॥ ०२५ ॥

किं तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्यापनयैर्भृशम् ।
दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः ॥ ०२६ ॥

अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ।
घातिता पृथिवी चेयं सहसा सनरद्विपा ॥ ०२७ ॥

राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।
आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशं गताः ॥ ०२८ ॥

ये ते पुत्रांश्च दाराश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ।
परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ०२९ ॥

का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन्मित्रार्थे ये हता मृधे ।
तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ॥ ०३० ॥

दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ।
भीष्मं शांतनवं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् ॥ ०३१ ॥

मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृदद्विषा ।
क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ॥ ०३२ ॥

एतत्सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम् ।
न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः ॥ ०३३ ॥

इति मे चिन्तयानस्य पितः शर्म न विद्यते ॥ ०३३ ॥

अध्याय ०३७

वैशंपायन उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवितम् ।
पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्या जनमेजय ॥ ००१ ॥

कुन्त्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च ।
तासां च वरनारीणां वधूनां कौरवस्य ह ॥ ००२ ॥

पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमब्रवीत् ।
श्वशुरं बद्धनयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ००३ ॥

षोडशेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव ।
अस्य राज्ञो हतान्पुत्राञ्शोचतो न शमो विभो ॥ ००४ ॥

पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन्ह्येष भूमिपः ।
न शेते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ॥ ००५ ॥

लोकानन्यान्समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वांस्तपोबलात् ।
किमु लोकान्तरगतान्राज्ञो दर्शयितुं सुतान् ॥ ००६ ॥

इयं च द्रौपदी कृष्णा हतज्ञातिसुता भृशम् ।
शोचत्यतीव साध्वी ते स्नुषाणां दयिता स्नुषा ॥ ००७ ॥

तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
सौभद्रवधसंतप्ता भृशं शोचति भामिनी ॥ ००८ ॥

इयं च भूरिश्रवसो भार्या परमदुःखिता ।
भर्तृव्यसनशोकार्ता न शेते वसतीः प्रभो ॥ ००९ ॥

यस्यास्तु श्वशुरो धीमान्बाह्लीकः स कुरूद्वहः ।
निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे ॥ ०१० ॥

श्रीमच्चास्य महाबुद्धेः सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।
पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्रणाजिरे ॥ ०११ ॥

तस्य भार्याशतमिदं पुत्रशोकसमाहतम् ।

पुनः पुनर्वर्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च ॥ ०१२ ॥

तेनारम्भेण महता मामुपास्ते महामुने ॥ ०१२ ॥

ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः ।
सोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो ॥ ०१३ ॥

तव प्रसादाद्भगवन्विशोकोऽयं महीपतिः ।
कुर्यात्कालमहं चैव कुन्ती चेयं वधूस्तव ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तवत्यां गान्धार्यां कुन्ती व्रतकृशानना ।
प्रच्छन्नजातं पुत्रं तं सस्मारादित्यसंभवम् ॥ ०१५ ॥

तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः ।
अपश्यद्दुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ ०१६ ॥

तामुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे यत्ते मनसि वर्तते ॥ ०१७ ॥

ततः कुन्ती श्वशुरयोः प्रणम्य शिरसा तदा ।
उवाच वाक्यं सव्रीडं विवृण्वाना पुरातनम् ॥ ०१८ ॥

कर्णजन्मकथनम्

अध्याय ०३८

कुन्त्युवाच ॥

भगवञ्श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् ।
स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम ॥ ००१ ॥

तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः ।
भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्यतोषयम् ॥ ००२ ॥

शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा ।
कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यं न कदाचन ॥ ००३ ॥

स मे वरमदात्प्रीतः कृतमित्यहमब्रुवम् ।
अवश्यं ते ग्रहीतव्यमिति मां सोऽब्रवीद्वचः ॥ ००४ ॥

ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम् ।
एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मां द्विजः ॥ ००५ ॥

धर्मस्य जननी भद्रे भवित्री त्वं वरानने ।
वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ००६ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विस्मिताभवम् ।
न च सर्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ००७ ॥

अथ हर्म्यतलस्थाहं रविमुद्यन्तमीक्षती ।
संस्मृत्य तदृषेर्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम् ॥ ००८ ॥

स्थिताहं बालभावेन तत्र दोषमबुध्यती ॥ ००८ ॥

अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ।
द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च ॥ ००९ ॥

ततापलोकानेकेन द्वितीयेनागमच्च माम् ॥ ००९ ॥

स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह ।
गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसावदम् ॥ ०१० ॥

स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाह्वानं न ते क्षमम् ।
धक्ष्यामि त्वां च विप्रं च येन दत्तो वरस्तव ॥ ०११ ॥

तमहं रक्षती विप्रं शापादनपराधिनम् ।
पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ ०१२ ॥

ततो मां तेजसाविश्य मोहयित्वा च भानुमान् ।
उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्दिवम् ॥ ०१३ ॥

ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी ।
गूढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् ॥ ०१४ ॥

नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात्पुनरेव तु ।
कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥ ०१५ ॥

स मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः ।
तन्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव ॥ ०१६ ॥

यदि पापमपापं वा तदेतद्विवृतं मया ।
तन्मे भयं त्वं भगवन्व्यपनेतुमिहार्हसि ॥ ०१७ ॥

यच्चास्य राज्ञो विदितं हृदिस्थं भवतोऽनघ ।
तं चायं लभतां काममद्यैव मुनिसत्तम ॥ ०१८ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदां वरः ।
साधु सर्वमिदं तथ्यमेवमेव यथात्थ माम् ॥ ०१९ ॥

अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं गता ह्यसि ।
देवाश्चैश्वर्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै ॥ ०२० ॥

सन्ति देवनिकायाश्च सङ्कल्पाज्जनयन्ति ये ।
वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात्संघर्षेणेति पञ्चधा ॥ ०२१ ॥

मनुष्यधर्मो दैवेन धर्मेण न हि युज्यते ।
इति कुन्ति व्यजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०२२ ॥

सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि ।
सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकम् ॥ ०२३ ॥

अध्याय ०३९

व्यास उवाच ॥

भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
वधूश्च पतिभिः सार्धं निशि सुप्तोत्थिता इव ॥ ००१ ॥

कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी ।
द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितॄन्भ्रातॄंस्तथैव च ॥ ००२ ॥

पूर्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम ।
यथास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ॥ ००३ ॥

न ते शोच्या महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः ।
क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ००४ ॥

भवितव्यमवश्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते ।
अवतेरुस्ततः सर्वे देवभागैर्महीतलम् ॥ ००५ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः ।
तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ००६ ॥

देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ००७ ॥

गन्धर्वराजो यो धीमान्धृतराष्ट्र इति श्रुतः ।
स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव ॥ ००८ ॥

पाण्डुं मरुद्गणं विद्धि विशिष्टतममच्युतम् ।
धर्मस्यांशोऽभवत्क्षत्ता राजा चायं युधिष्ठिरः ॥ ००९ ॥

कलिं दुर्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा ।
दुःशासनादीन्विद्धि त्वं राक्षसाञ्शुभदर्शने ॥ ०१० ॥

मरुद्गणाद्भीमसेनं बलवन्तमरिंदमम् ।
विद्धि च त्वं नरमृषिमिमं पार्थं धनञ्जयम् ॥ ०११ ॥

नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजावुभौ ॥ ०११ ॥

द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम् ।
लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णं च शोभने ॥ ०१२ ॥

यश्च वैरार्थमुद्भूतः संघर्षजननस्तथा ॥ ०१२ ॥

यश्च पाण्डवदायादो हतः षड्भिर्महारथैः ।
स सोम इह सौभद्रो योगादेवाभवद्द्विधा ॥ ०१३ ॥

द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युम्नं च पावकात् ।
अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसं तु शिखण्डिनम् ॥ ०१४ ॥

द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिं च रुद्रजम् ।
भीष्मं च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुषतां गतम् ॥ ०१५ ॥

एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष्यमेत्य हि ।
ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि शोभने ॥ ०१६ ॥

यच्च वो हृदि सर्वेषां दुःखमेनच्चिरं स्थितम् ।
तदद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् ॥ ०१७ ॥

सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।
तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान्ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ ०१८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जनस्तदा ।
महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ ०१९ ॥

धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः ।
सहितो मुनिशार्दूलैर्गन्धर्वैश्च समागतैः ॥ ०२० ॥

ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः ।
निवासमकरोत्सर्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ ०२१ ॥

राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देशे सहानुगः ।
निवासमकरोद्धीमान्सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ ०२२ ॥

जगाम तदहश्चापि तेषां वर्षशतं यथा ।

निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतान्नृपान् ॥ ०२३ ॥

अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ।
ततः कृताभिषेकास्ते नैशं कर्म समाचरन् ॥ ०२४ ॥

दुर्योधनादिदर्शनम्

अध्याय ०४०

वैशंपायन उवाच ॥

ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः ।
व्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः ॥ ००१ ॥

धृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा ।
शुचिरेकमनाः सार्धमृषिभिस्तैरुपाविशत् ॥ ००२ ॥

गान्धार्या सह नार्यस्तु सहिताः समुपाविशन् ।
पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ००३ ॥

ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।
अवगाह्याजुहावाथ सर्वा.ण्ल्लोकान्महामुनिः ॥ ००४ ॥

पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः ।
राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ॥ ००५ ॥

ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्तर्जनमेजय ।

प्रादुरासीद्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ००६ ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥ ००७ ॥

विराटद्रुपदौ चोभौ सपुत्रौ सहसैनिकौ ।
द्रौपदेयाश्च सौभद्रो राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ००८ ॥

कर्णदुर्योधनौ चोभौ शकुनिश्च महारथः ।
दुःशासनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महारथाः ॥ ००९ ॥

जारासंधिर्भगदत्तो जलसंधश्च पार्थिवः ।
भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च सानुजः ॥ ०१० ॥

लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
शिखण्डिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ०११ ॥

अचलो वृषकश्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चेकितानश्च पार्थिवः ॥ ०१२ ॥

एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कीर्तिताः ।
सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ ०१३ ॥

यस्य वीरस्य यो वेषो यो ध्वजो यच्च वाहनम् ।
तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नराधिपाः ॥ ०१४ ॥

दिव्याम्बरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः ।
निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमन्यवः ॥ ०१५ ॥

गन्धर्वैरुपगीयन्तः स्तूयमानाश्च बन्दिभिः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्चाप्सरसां गणैः ॥ ०१६ ॥

धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप ।
मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् ॥ ०१७ ॥

दिव्यज्ञानबलोपेता गान्धारी च यशस्विनी ।
ददर्श पुत्रांस्तान्सर्वान्ये चान्येऽपि रणे हताः ॥ ०१८ ॥

तदद्भुतमचिन्त्यं च सुमहद्रोमहर्षणम् ।
विस्मितः स जनः सर्वो ददर्शानिमिषेक्षणः ॥ ०१९ ॥

तदुत्सवमदोदग्रं हृष्टनारीनराकुलम् ।
ददृशे बलमायान्तं चित्रं पटगतं यथा ॥ ०२० ॥

धृतराष्ट्रस्तु तान्सर्वान्पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ।
मुमुदे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वै मुनेः ॥ ०२१ ॥

अध्याय ०४१

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते भरतश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम् ।
विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ ००१ ॥

विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् ।
संप्रीतमनसः सर्वे देवलोक इवामराः ॥ ००२ ॥

पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्या च पतिना सह ।

भ्राता भ्रात्रा सखा चैव सख्या राजन्समागताः ॥ ००३ ॥

पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च ।
संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ ००४ ॥

ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः ।
समेत्य पृथिवीपालाः सौहृदेऽवस्थिताभवन् ॥ ००५ ॥

ऋषिप्रसादात्तेऽन्ये च क्षत्रिया नष्टमन्यवः ।
असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्यवस्थिताः ॥ ००६ ॥

एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्बान्धवैस्तथा ।
पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च मानवाः ॥ ००७ ॥

तां रात्रिमेकां कृत्स्नां ते विहृत्य प्रीतमानसाः ।
मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ॥ ००८ ॥

नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत् ।
परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ।
मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथात्यजन् ॥ ०१० ॥

एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ०११ ॥

ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुङ्गवः ।
क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ॥ ०१२ ॥

अवगाह्य महात्मानः पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।
सरथाः सध्वजाश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ०१३ ॥

देवलोकं ययुः केचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ।
केचिच्च वारुणं लोकं केचित्कौबेरमाप्नुवन् ॥ ०१४ ॥

तथा वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन्नृपाः ।
राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरून् ॥ ०१५ ॥

विचित्रगतयः सर्वे या अवाप्यामरैः सह ।
आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः ॥ ०१६ ॥

गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ।
धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकृत्सदा ॥ ०१७ ॥

ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ०१७ ॥

या याः पतिकृता.ण्ल्लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः ।
ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः ॥ ०१८ ॥

ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्दधाना वराङ्गनाः ।
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ ०१९ ॥

विमुक्ता मानुषैर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह ।
समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशां पते ॥ ०२० ॥

एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः कुलस्त्रियः ।
प्रविश्य तोयं निर्मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ ०२१ ॥

दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरा यथासां पतयस्तथा ॥ ०२२ ॥

ताः शीलसत्त्वसंपन्ना वितमस्का गतक्लमाः ।

सर्वाः सर्वगुणैर्युक्ताः स्वं स्वं स्थानं प्रपेदिरे ॥ ०२३ ॥

यस्य यस्य च यः कामस्तस्मिन्कालेऽभवत्तदा ।
तं तं विसृष्टवान्व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ ०२४ ॥

तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।
जहृषुर्मुदिताश्चासन्नन्यदेहगता अपि ॥ ०२५ ॥

प्रियैः समागमं तेषां य इमं श्रृणुयान्नरः ।
प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव ह ॥ ०२६ ॥

इष्टबान्धवसंयोगमनायासमनामयम् ।
य इमं श्रावयेद्विद्वान्संसिद्धिं प्राप्नुयात्पराम् ॥ ०२७ ॥

स्वाध्याययुक्ताः पुरुषाः क्रियायुक्ताश्च भारत ।
अध्यात्मयोगयुक्ताश्च धृतिमन्तश्च मानवाः ॥ ०२८ ॥

श्रुत्वा पर्व त्विदं नित्यमवाप्स्यन्ति परां गतिम् ॥ ०२८ ॥

वैशंपायनवाक्यम्

अध्याय ०४२

सूत उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा नृपो विद्वान्हृष्टोऽभूज्जनमेजयः ।
पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ ००१ ॥

अब्रवीच्च मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ।
कथं नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ ००२ ॥

इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ००३ ॥

अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ।
कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ००४ ॥

महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् ।
तेषां च नित्यसंवासो न विनाशो वियुज्यताम् ॥ ००५ ॥

अनाशाय कृतं कर्म तस्य चेष्टः फलागमः ।
आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ ००६ ॥

अविनाशी तथा नित्यं क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ।
भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ संविजानताम् ॥ ००७ ॥

यावन्न क्षीयते कर्म तावदस्य स्वरूपता ।
सङ्क्षीणकर्मा पुरुषो रूपान्यत्वं नियच्छति ॥ ००८ ॥

नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः ।
भवन्ति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विजानताम् ॥ ००९ ॥

अश्वमेधे श्रुतिश्चेयमश्वसञ्ज्ञपनं प्रति ।
लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्या हि वाजिनः ॥ ०१० ॥

अहं हितं वदाम्येतत्प्रियं चेत्तव पार्थिव ।
देवयाना हि पन्थानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ॥ ०११ ॥

सुकृतो यत्र ते यज्ञस्तत्र देवा हितास्तव ।
यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः ॥ ०१२ ॥

गतिमन्तश्च तेनेष्ट्वा नान्ये नित्या भवन्ति ते ॥ ०१२ ॥

नित्येऽस्मिन्पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि यो नरः ।
अस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः ॥ ०१३ ॥

वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ ०१३ ॥

वियोगे दोषदर्शी यः संयोगमिह वर्जयेत् ।
असङ्गे सङ्गमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ ०१४ ॥

परापरज्ञस्तु नरो नाभिमानादुदीरितः ।
अपरज्ञः परां बुद्धिं स्पृष्ट्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ ०१५ ॥

अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ ०१६ ॥

येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः ।
तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्नुते ॥ ०१७ ॥

मानसं मनसाप्नोति शारीरं च शरीरवान् ॥ ०१७ ॥

जनमेजयस्य परिक्शिद् दर्शनम्

अध्याय ०४३

वैशंपायन उवाच ॥

अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान्दर्शनं प्रतिलब्धवान् ।
ऋषिप्रसादात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरूद्वह ॥ ००१ ॥

स राजा राजधर्मांश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा ।
अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ ००२ ॥

विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात् ।
धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चापि तपस्विनम् ॥ ००३ ॥

जनमेजय उवाच ॥

ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ।
तद्रूपवेषवयसं श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ००४ ॥

प्रियं मे स्यात्कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः ।
प्रसादादृषिपुत्रस्य मम कामः समृध्यताम् ॥ ००५ ॥

सूत उवाच ॥

इत्युक्तवचने तस्मिन्नृपे व्यासः प्रतापवान् ।
प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परिक्षितम् ॥ ००६ ॥

ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः ।
श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ॥ ००७ ॥

शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृङ्गिणम् ।
अमात्या ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ००८ ॥

ततः सोऽवभृथे राजा मुदितो जनमेजयः ।
पितरं स्नापयामास स्वयं सस्नौ च पार्थिवः ॥ ००९ ॥

स्नात्वा च भरतश्रेष्ठः सोऽऽस्तीकमिदमब्रवीत् ।
यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ॥ ०१० ॥

आस्तीक विविधाश्चर्यो यज्ञोऽयमिति मे मतिः ।
यद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ॥ ०११ ॥

आस्तीक उवाच ॥

ऋषिर्द्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।
यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ ०१२ ॥

श्रुतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन ।
सर्पाश्च भस्मसान्नीता गताश्च पदवीं पितुः ॥ ०१३ ॥

कथञ्चित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव ।
ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ ०१४ ॥

प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् ।
विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् ॥ ०१५ ॥

ये च पक्षधरा धर्मे सद्वृत्तरुचयश्च ये ।
यान्दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रियाः ॥ ०१६ ॥

सूत उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।
पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ ०१७ ॥

पप्रच्छ तमृषिं चापि वैशंपायनमच्युतम् ।
कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ॥ ०१८ ॥

युधिष्ठिरनिवर्तनम्

अध्याय ०४४

जनमेजय उवाच ॥

दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान्सानुबन्धाञ्जनाधिपः ।
धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं पुनः ।
वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ ००२ ॥

इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः ।
प्रतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ००३ ॥

पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं सदारं तं महीपतिम् ॥ ००४ ॥

तमाश्रमगतं धीमान्ब्रह्मर्षिर्लोकपूजितः ।

मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ००५ ॥

धृतराष्ट्र महाबाहो श‍ृणु कौरवनन्दन ।
श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ००६ ॥

ऋद्धाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् ।
धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ००७ ॥

मा स्म शोके मनः कार्षीर्दिष्टेन व्यथते बुधः ।
श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात् ॥ ००८ ॥

गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् ।
यथा दृष्टास्त्वया पुत्रा यथाकामविहारिणः ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान्भवन्तमनुरुध्यते ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः ॥ ०१० ॥

विसर्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशासताम् ।
मासः समधिको ह्येषामतीतो वसतां वने ॥ ०११ ॥

एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं परंतप ।
बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम नराधिप ॥ ०१२ ॥

इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनामितबुद्धिना ।
युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

अजातशत्रो भद्रं ते श‍ृणु मे भ्रातृभिः सह ।
त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रबाधते ॥ ०१४ ॥

रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाह्वये ।
नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना ॥ ०१५ ॥

प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे विपुला त्वयि ।
न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ ०१६ ॥

भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ।
तपोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः ॥ ०१७ ॥

मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने ।
मम तुल्यव्रते पुत्र नचिरं वर्तयिष्यतः ॥ ०१८ ॥

दुर्योधनप्रभृतयो दृष्टा लोकान्तरं गताः ।
व्यासस्य तपसो वीर्याद्भवतश्च समागमात् ॥ ०१९ ॥

प्रयोजनं चिरं वृत्तं जीवितस्य च मेऽनघ ।
उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ०२० ॥

त्वय्यद्य पिण्डः कीर्तिश्च कुलं चेदं प्रतिष्ठितम् ।
श्वो वाद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ ०२१ ॥

राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ ।
संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतमेतावता विभो ॥ ०२२ ॥

इत्युक्तवचनं तात नृपो राजानमब्रवीत् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ॥ ०२३ ॥

कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा ।
भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रते ॥ ०२४ ॥

तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व मे ।
त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ ०२५ ॥

गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम् ।
राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वचः ॥ ०२६ ॥

इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमुवाच ह ।
स्नेहबाष्पाकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वचः ॥ ०२७ ॥

विसर्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी ।
भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः ॥ ०२८ ॥

न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते धर्मचारिणि ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ ०२९ ॥

ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा ।
तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ०३० ॥

शून्येयं च मही सर्वा न मे प्रीतिकरी शुभे ।
बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा ॥ ०३१ ॥

पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कन्यामात्रावशेषिताः ।
न तेषां कुलकर्तारं कञ्चित्पश्याम्यहं शुभे ॥ ०३२ ॥

सर्वे हि भस्मसान्नीता द्रोणेनैकेन संयुगे ।
अवशेषास्तु निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ॥ ०३३ ॥

चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः ।
केवलं वृष्णिचक्रं तु वासुदेवपरिग्रहात् ॥ ०३४ ॥

यं दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थं नान्यहेतुकम् ॥ ०३४ ॥

शिवेन पश्य नः सर्वान्दुर्लभं दर्शनं तव ।
भविष्यत्यम्ब राजा हि तीव्रमारप्स्यते तपः ॥ ०३५ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं बाष्पव्याकुललोचनः ॥ ०३६ ॥

नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं पार्थिवर्षभ ।
प्रतियातु भवान्क्षिप्रं तपस्तप्स्याम्यहं वने ॥ ०३७ ॥

इहैव शोषयिष्यामि तपसाहं कलेवरम् ।
पादशुश्रूषणे युक्तो राज्ञो मात्रोस्तथानयोः ॥ ०३८ ॥

तमुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महाभुजम् ।
गम्यतां पुत्र मैव त्वं वोचः कुरु वचो मम ॥ ०३९ ॥

आगमा वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवत पुत्रकाः ।
उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ॥ ०४० ॥

त्वत्स्नेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः परात् ।
तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं हि नः प्रभो ॥ ०४१ ॥

एवं संस्तम्भितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ।
सहदेवस्य राजेन्द्र राज्ञश्चैव विशेषतः ॥ ०४२ ॥

ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुङ्गवाः ।
अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रयितुमारभन् ॥ ०४३ ॥

राजन्प्रतिगमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः ।
अनुज्ञातास्त्वया राजन्गमिष्यामो विकल्मषाः ॥ ०४४ ॥

एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराज्ञा महात्मना ।
अनुजज्ञे जयाशीर्भिरभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ॥ ०४५ ॥

भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सान्त्वयामास पार्थिवः ।
स चास्य सम्यङ्मेधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ ०४६ ॥

अर्जुनं च समाश्लिष्य यमौ च पुरुषर्षभौ ।
अनुजज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ०४७ ॥

गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवन्दनाः ।
जनन्या समुपाघ्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम् ॥ ०४८ ॥

चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥ ०४८ ॥

पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रजग्मुस्ते प्रदक्षिणम् ।
तथैव द्रौपदी साध्वी सर्वाः कौरवयोषितः ॥ ०४९ ॥

न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ।
श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः ॥ ०५० ॥

संदिष्टाश्चेतिकर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ॥ ०५० ॥

ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति ।
उष्ट्राणां क्रोशतां चैव हयानां हेषतामपि ॥ ०५१ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः ।
नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सबान्धवः ॥ ०५२ ॥

नारदागमनपर्व

धृतराष्ट्रादीनां दावाग्नौ दाहः

अध्याय ०४५

वैशंपायन उवाच ॥

द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।
देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ ००१ ॥

तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः ॥ ००२ ॥

चिरस्य खलु पश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् ।
कच्चित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥ ००३ ॥

के देशाः परिदृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते ।
तद्ब्रूहि द्विजमुख्य त्वमस्माकं च प्रियोऽतिथिः ॥ ००४ ॥

नारद उवाच ॥

चिरदृष्टोऽसि मे राजन्नागतोऽस्मि तपोवनात् ।
परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ००६ ॥

अपि दृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरूद्वहः ।

गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च सञ्जयः ॥ ००७ ॥

कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन्यदि दृष्टस्त्वया नृपः ॥ ००८ ॥

नारद उवाच ॥

स्थिरीभूय महाराज शृणु सर्वं यथातथम् ।
यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिंस्तपोवने ॥ ००९ ॥

वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन ।
कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ ०१० ॥

गान्धार्या सहितो धीमान्वध्वा कुन्त्या समन्वितः ।
सञ्जयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ०११ ॥

आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ।
वीटां मुखे समाधाय वायुभक्षोऽभवन्मुनिः ॥ ०१२ ॥

वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
त्वगस्थिमात्रशेषः स षण्मासानभवन्नृपः ॥ ०१३ ॥

गान्धारी तु जलाहारा कुन्ती मासोपवासिनी ।
सञ्जयः षष्ठभक्तेन वर्तयामास भारत ॥ ०१४ ॥

अग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ।
दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृपस्य ह ॥ ०१५ ॥

अनिकेतोऽथ राजा स बभूव वनगोचरः ।
ते चापि सहिते देव्यौ सञ्जयश्च तमन्वयुः ॥ ०१६ ॥

सञ्जयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च ।
गान्धार्यास्तु पृथा राजंश्चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ ०१७ ॥

ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः ।
गङ्गायामाप्लुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् ॥ ०१८ ॥

अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान् ।
ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ ०१९ ॥

दह्यत्सु मृगयूथेषु द्विजिह्वेषु समन्ततः ।
वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् ॥ ०२० ॥

समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे ।
निराहारतया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ॥ ०२१ ॥

असमर्थोऽपसरणे सुकृशौ मातरौ च ते ॥ ०२१ ॥

ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ।
इदमाह ततः सूतं सञ्जयं पृथिवीपते ॥ ०२२ ॥

गच्छ सञ्जय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित् ।
वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम् ॥ ०२३ ॥

तमुवाच किलोद्विग्नः सञ्जयो वदतां वरः ।
राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना ॥ ०२४ ॥

न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ०२५ ॥

इत्युक्तः सञ्जयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ।
नैष मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयम् ॥ ०२६ ॥

जलमग्निस्तथा वायुरथ वापि विकर्शनम् ।
तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ सञ्जय माचिरम् ॥ ०२७ ॥

इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तदा ।
प्राङ्मुखः सह गान्धार्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा ॥ ०२८ ॥

सञ्जयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
उवाच चैनं मेधावी युङ्क्ष्वात्मानमिति प्रभो ॥ ०२९ ॥

ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः ।
संनिरुध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ ०३० ॥

गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव ।
दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव ॥ ०३१ ॥

सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावादमुच्यत ।
गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः ॥ ०३२ ॥

स तानामन्त्र्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ।
प्रययौ सञ्जयः सूतो हिमवन्तं महीधरम् ॥ ०३३ ॥

एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ।
गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते नराधिप ॥ ०३४ ॥

यदृच्छयानुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम् ।
तयोश्च देव्योरुभयोर्दृष्टानि भरतर्षभ ॥ ०३५ ॥

ततस्तपोवने तस्मिन्समाजग्मुस्तपोधनाः ।
श्रुत्वा राज्ञस्तथा निष्ठां न त्वशोचन्गतिं च ते ॥ ०३६ ॥

तत्राश्रौषमहं सर्वमेतत्पुरुषसत्तम ।
यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पाण्डव ॥ ०३७ ॥

न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वन्तः स पृथिवीपतिः ।
प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ॥ ०३८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
निर्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ॥ ०३९ ॥

अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्वरोऽभवत् ।
पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम् ॥ ०४० ॥

अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदुःखितः ।
ऊर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः ॥ ०४१ ॥

भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ०४१ ॥

अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्रुदितस्वनः ।
प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ॥ ०४२ ॥

तं च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् ।
अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ०४३ ॥

तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत ।
निगृह्य बाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ०४४ ॥

युधिष्ठिरशोकः

अध्याय ०४६

युधिष्ठिर उवाच ॥

तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
अनाथस्येव निधनं तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ ००१ ॥

दुर्विज्ञेया हि गतयः पुरुषाणां मता मम ।
यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एवं दवाग्निना ॥ ००२ ॥

यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्बाहुशालिनः ।
नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना ॥ ००३ ॥

यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः ।
तं गृध्राः पर्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ॥ ००४ ॥

सूतमागधसंघैश्च शयानो यः प्रबोध्यते ।
धरण्यां स नृपः शेते पापस्य मम कर्मभिः ॥ ००५ ॥

न तु शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ।
पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ ००६ ॥

पृथामेव तु शोचामि या पुत्रैश्वर्यमृद्धिमत् ।
उत्सृज्य सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ००७ ॥

धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्बलं धिक्पराक्रमम् ।
क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् ॥ ००८ ॥

सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम ।

यत्समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।
अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् ॥ ०१० ॥

वृथा संतोषितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना ।
उपकारमजानन्स कृतघ्न इति मे मतिः ॥ ०११ ॥

यत्रादहत्स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः ।
कृत्वा यो ब्राह्मणच्छद्म भिक्षार्थी समुपागतः ॥ ०१२ ॥

धिगग्निं धिक्क पार्थस्य विश्रुतां सत्यसंधताम् ॥ ०१२ ॥

इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे ।
वृथाग्निना समायोगो यद्भूत्पृथिवीपतेः ॥ ०१३ ॥

तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ।
कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥ ०१४ ॥

तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने ।
वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम ॥ ०१५ ॥

मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसंतता ।
हा तात धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये ॥ ०१६ ॥

भीम पर्याप्नुहि भयादिति चैवाभिवाशती ।
समन्ततः परिक्षिप्ता माता मेऽभूद्दवाग्निना ॥ ०१७ ॥

सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ।
न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ ०१८ ॥

तच्छ्रुत्वा रुरुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् ।
पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भूतानीव युगक्षये ॥ ०१९ ॥

तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदितस्वनः ।
प्रासादाभोगसंरुद्धो अन्वरौत्सीत्स रोदसी ॥ ०२० ॥

धृतराष्ट्रश्राद्धकरणम्

अध्याय ०४७

नारद उवाच ॥

नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।
वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ००१ ॥

वनं प्रविशता तेन वायुभक्षेण धीमता ।
अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् ॥ ००२ ॥

याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्जने वने ।
समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ॥ ००३ ॥

स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत्किल ।
तेन तद्वनमादीप्तमिति मे तापसाब्रुवन् ॥ ००४ ॥

स राजा जाह्नवीकच्छे यथा ते कथितं मया ।
तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ ।
ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ००६ ॥

एवं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ।
मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ॥ ००७ ॥

गुरुशुश्रूषया चैव जननी तव पाण्डव ।
प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ००८ ॥

कर्तुमर्हसि कौरव्य तेषां त्वमुदकक्रियाम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ००९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरंधरः ।
निर्ययौ सह सोदर्यैः सदारो भरतर्षभ ॥ ०१० ॥

पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ।
गङ्गां प्रजग्मुरभितो वाससैकेन संवृताः ॥ ०११ ॥

ततोऽवगाह्य सलिलं सर्वे ते कुरुपुङ्गवाः ।
युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ॥ ०१२ ॥

गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रतः ।
शौचं निवर्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगराद्बहिः ॥ ०१३ ॥

प्रेषयामास स नरान्विधिज्ञानाप्तकारिणः ।
गङ्गाद्वारं कुरुश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः ॥ ०१४ ॥

तत्रैव तेषां कुल्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा ।
कर्तव्यानीति पुरुषान्दत्तदेयान्महीपतिः ॥ ०१५ ॥

द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः ।
ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ ०१६ ॥

धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः ।
सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ ०१७ ॥

गान्धार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्पृथक् ।
सङ्कीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ ०१८ ॥

यो यदिच्छति यावच्च तावत्स लभते द्विजः ।
शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथो धनम् ॥ ०१९ ॥

यानमाच्छादनं भोगान्दासीश्च परिचारिकाः ।
ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ ०२० ॥

ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः ।
प्रविवेश पुनर्धीमान्नगरं वारणाह्वयम् ॥ ०२१ ॥

ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताभवन् ।
सङ्कल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ ०२२ ॥

माल्यैर्गन्धैश्च विविधैः पूजयित्वा यथाविधि ।
कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः ॥ ०२३ ॥

समाश्वास्य च राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
नारदोऽप्यगमद्राजन्परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ ०२४ ॥

एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
वनवासे तदा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ ०२५ ॥

हतपुत्रस्य सङ्ग्रामे दानानि ददतः सदा ।
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ ०२६ ॥

युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ।
धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः ॥ ०२७ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

मौसल पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - मौसल पर्व

मौसलपर्व १
अध्याय ००१ . . . . १
मुनिशापात्साम्बस्य मुसलप्रसवः २
अध्याय ००२ . . . . २
उत्पातदर्शनम् ५
अध्याय ००३ . . . . ५
वृष्ण्यन्धकादिविनाशः ७
अध्याय ००४ . . . . ७
रामकृष्णावतारसमाप्तिः १२
अध्याय ००५ . . . . १२
अर्जुनागमनम् १५
अध्याय ००६ . . . . १५
वसुदेवविलापः १७
अध्याय ००७ . . . . १७
वसुदेवनिधनम् . वज्राभिषेकः १९
अध्याय ००८ . . . . १९
व्यासार्जुनसमागमः २७
अध्याय ००९ . . . . २७

॥ महाभारत मौसलपर्व ॥

मौसलपर्व

अध्याय ००१

वैशंपायन उवाच ॥

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ ००१ ॥

ववुर्वाताः सनिर्घाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः ।
अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचक्रिरे ॥ ००२ ॥

प्रत्यगूहुर्महानद्यो दिशो नीहारसंवृताः ।
उल्काश्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रपेतुर्गगनाद्भुवि ॥ ००३ ॥

आदित्यो रजसा राजन्समवच्छन्नमण्डलः ।
विरश्मिरुदये नित्यं कबन्धैः समदृश्यत ॥ ००४ ॥

परिवेषाश्च दृश्यन्ते दारुणाः चन्द्रसूर्ययोः ।
त्रिवर्णाः श्यामरूक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः ॥ ००५ ॥

एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः ।
दृश्यन्तेऽहरहो राजन्हृदयोद्वेगकारकाः ॥ ००६ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्राव वृष्णिचक्रस्य मौसले कदनं कृतम् ॥ ००७ ॥

विमुक्तं वासुदेवं च श्रुत्वा रामं च पाण्डवः ।
समानीयाब्रवीद्भ्रातॄन्किं करिष्याम इत्युत ॥ ००८ ॥

परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात्कृतान् ।
वृष्णीन्विनष्टांस्ते श्रुत्वा व्यथिताः पाण्डवाभवन् ॥ ००९ ॥

निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्येव शोषणम् ।
वीरा न श्रद्दधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ ०१० ॥

मौसलं ते परिश्रुत्य दुःखशोकसमन्विताः ।
विषण्णा हतसङ्कल्पाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ०११ ॥

मुनिशापात्साम्बस्य मुसलप्रसवः

अध्याय ००२

जनमेजय उवाच ॥

कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह ।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

षट्त्रिंशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान् ।
अन्योन्यं मुसलैस्ते तु निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ ००२ ॥

जनमेजय उवाच ॥

केनानुशप्तास्ते वीराः क्षयं वृष्ण्यन्धका ययुः ।
भोजाश्च द्विजवर्य त्वं विस्तरेण वदस्व मे ॥ ००३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनम् ।
सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकागतान् ॥ ००४ ॥

ते वै साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा ।
अब्रुवन्नुपसङ्गम्य दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ००५ ॥

इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः ।
ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ ००६ ॥

इत्युक्तास्ते तदा राजन्विप्रलम्भप्रधर्षिताः ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ००७ ॥

वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् ।
वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ ००८ ॥

येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः ।
उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ ॥ ००९ ॥

समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः ।

जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति ॥ ०१० ॥

इत्यब्रुवन्त ते राजन्प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः ।
मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् ॥ ०११ ॥

तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ।
अथाब्रवीत्तदा वृष्णीञ्श्रुत्वैवं मधुसूदनः ।
अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ ०१३ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुनर्गृहान् ।
कृतान्तमन्यथा नैच्छत्कर्तुं स जगतः प्रभुः ॥ ०१४ ॥

श्वोभूतेऽथ ततः साम्बो मुसलं तदसूत वै ।
वृष्ण्यन्धकविनाशाय किङ्करप्रतिमं महत् ॥ ०१५ ॥

प्रसूतं शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् ।
विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् ॥ ०१६ ॥

प्राक्षिपन्सागरे तच्च पुरुषा राजशासनात् ।
अघोषयंश्च नगरे वचनादाहुकस्य च ॥ ०१७ ॥

अद्य प्रभृति सर्वेषु वृष्ण्यन्धकगृहेष्विह ।
सुरासवो न कर्तव्यः सर्वैर्नगरवासिभिः ॥ ०१८ ॥

यश्च नोऽविदितं कुर्यात्पेयं कश्चिन्नरः क्वचित् ।
जीवन्स शूलमारोहेत्स्वयं कृत्वा सबान्धवः ॥ ०१९ ॥

ततो राजभयात्सर्वे नियमं चक्रिरे तदा ।
नराः शासनमाज्ञाय तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ०२० ॥

उत्पातदर्शनम्

अध्याय ००३

वैशंपायन उवाच ॥

एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह ।
कालो गृहाणि सर्वेषां परिचक्राम नित्यशः ॥ ००१ ॥

करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ।
गृहाण्यवेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत पुनः क्वचित् ॥ ००२ ॥

उत्पेदिरे महावाता दारुणाश्चा दिने दिने ।
वृष्ण्यन्धकविनाशाय बहवो रोमहर्षणाः ॥ ००३ ॥

विवृद्धमूषका रथ्या विभिन्नमणिकास्तथा ।
चीचीकूचीति वाश्यन्त्यः सारिका वृष्णिवेश्मसु ॥ ००४ ॥

नोपशाम्यति शब्दश्च स दिवारात्रमेव हि ॥ ००४ ॥

अनुकुर्वन्नुलूकानां सारसा विरुतं तथा ।
अजाः शिवानां च रुतमन्वकुर्वत भारत ॥ ००५ ॥

पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ।
वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरंस्तदा ॥ ००६ ॥

व्यजायन्त खरा गोषु करभाश्वतरीषु च ।
शुनीष्वपि बिडालाश्च मूषका नकुलीषु च ॥ ००७ ॥

नापत्रपन्त पापानि कुर्वन्तो वृष्णयस्तदा ।
प्राद्विषन्ब्राह्मणांश्चापि पितृन्देवांस्तथैव च ॥ ००८ ॥

गुरूंश्चाप्यवमन्यन्त न तु रामजनार्दनौ ।
पत्न्यः पतीन्व्युच्चरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ००९ ॥

विभावसुः प्रज्वलितो वामं विपरिवर्तते ।
नीललोहितमाञ्जिष्ठा विसृजन्नर्चिषः पृथक् ॥ ०१० ॥

उदयास्तमने नित्यं पुर्यां तस्यां दिवाकरः ।
व्यदृश्यतासकृत्पुंभिः कबन्धैः परिवारितः ॥ ०११ ॥

महानसेषु सिद्धेऽन्ने संस्कृतेऽतीव भारत ।
आहार्यमाणे कृमयो व्यदृश्यन्त नराधिप ॥ ०१२ ॥

पुण्याहे वाच्यमाने च जपत्सु च महात्मसु ।
अभिधावन्तः श्रूयन्ते न चादृश्यत कश्चन ॥ ०१३ ॥

परस्परं च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः ।
ग्रहैरपश्यन्सर्वे ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ ०१४ ॥

नदन्तं पाञ्चजन्यं च वृष्ण्यन्धकनिवेशने ।
समन्तात्प्रत्यवाश्यन्त रासभा दारुणस्वराः ॥ ०१५ ॥

एवं पश्यन्हृषीकेशः संप्राप्तं कालपर्ययम् ।
त्रयोदश्याममावास्यां तां दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ ०१६ ॥

चतुर्दशी पञ्चदशी कृतेयं राहुणा पुनः ।
तदा च भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः ॥ ०१७ ॥

विमृशन्नेव कालं तं परिचिन्त्य जनार्दनः ।
मेने प्राप्तं स षट्त्रिंशं वर्षं वै केशिसूदनः ॥ ०१८ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी हतबान्धवा ।
यदनुव्याजहारार्ता तदिदं समुपागतम् ॥ ०१९ ॥

इदं च तदनुप्राप्तमब्रवीद्यद्युधिष्ठिरः ।
पुरा व्यूढेष्वनीकेषु दृष्ट्वोत्पातान्सुदारुणान् ॥ ०२० ॥

इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षन्सत्यमेव तत् ।
आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिंदम ॥ ०२१ ॥

अघोषयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात् ।
तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्येति पुरुषर्षभाः ॥ ०२२ ॥

वृष्ण्यन्धकादिविनाशः

अध्याय ००४

वैशंपायन उवाच ॥

काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविश्य हसती निशि ।
स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ॥ ००१ ॥

अलङ्काराश्च छत्रं च ध्वजाश्च कवचानि च ।
ह्रियमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानकैः ॥ ००२ ॥

तच्चाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयस्मयम् ।
दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ००३ ॥

युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं ; हयाहरन्पश्यतो दारुकस्य ।
ते सागरस्योपरिष्ठादवर्त ;न्मनोजवाश्चतुरो वाजिमुख्याः ॥ ००४ ॥

तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ ; सुपूजितौ रामजनार्दनाभ्याम् ।
उच्चैर्जह्रुरप्सरसो दिवानिशं ; वाचश्चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्रा ॥ ००५ ॥

ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभाः ॥ ००६ ॥

ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पेयं चान्धकवृष्णयः ।
बहु नानाविधं चक्रुर्मद्यं मांसमनेकशः ॥ ००७ ॥

ततः सीधुषु सक्ताश्च निर्ययुर्नगराद्बहिः ।
यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ००८ ॥

ततः प्रभासे न्यवसन्यथोद्देशं यथागृहम् ।
प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ ००९ ॥

निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित् ।
जगामामन्त्र्य तान्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः ॥ ०१० ॥

तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिम् ।
जानन्विनाशं वृष्णीनां नैच्छद्वारयितुं हरिः ॥ ०११ ॥

ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसावृत्य रोदसी ॥ ०१२ ॥

ब्राह्मणार्थेषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् ।

तद्वानरेभ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ ०१३ ॥

ततस्तूर्यशताकीर्णं नटनर्तकसङ्कुलम् ।
प्रावर्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ ०१४ ॥

कृष्णस्य संनिधौ रामः सहितः कृतवर्मणा ।
अपिबद्युयुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च ॥ ०१५ ॥

ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ।
अब्रवीत्कृतवर्माणमवहस्यावमन्य च ॥ ०१६ ॥

कः क्षत्रियो मन्यमानः सुप्तान्हन्यान्मृतानिव ।
न तन्मृष्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्त्वया कृतम् ॥ ०१७ ॥

इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः ।
प्रद्युम्नो रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ ०१८ ॥

ततः परमसङ्क्रुद्धः कृतवर्मा तमब्रवीत् ।
निर्दिशन्निव सावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥ ०१९ ॥

भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया ।
वधेन सुनृशंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ ०२० ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
तिर्यक्सरोषया दृष्ट्या वीक्षां चक्रे स मन्युमान् ॥ ०२१ ॥

मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ।
तां कथां स्मारयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ ०२२ ॥

तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्कमगमद्रुदती तदा ।

सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ ०२३ ॥

तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ ०२४ ॥

एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।
सौप्तिके ये च निहताः सुप्तानेन दुरात्मना ॥ ०२५ ॥

द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ।
समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चापि सुमध्यमे ॥ ०२६ ॥

इतीदमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ।
अभिद्रुत्य शिरः क्रुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ ०२७ ॥

तथान्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः ।
अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयिषुस्तदा ॥ ०२८ ॥

एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।
भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ॥ ०२९ ॥

तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिक्रुद्धाञ्जनार्दनः ।
न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ०३० ॥

ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताश्चैव मन्युना ।
युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ०३१ ॥

हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
तदन्तरमुपाधावन्मोक्षयिष्यञ्शिनेः सुतम् ॥ ०३२ ॥

स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह ।
बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ०३३ ॥

हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ।
एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ०३४ ॥

तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ।
जघान तेन कृष्णस्तान्येऽस्य प्रमुखतोऽभवन् ॥ ०३५ ॥

ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।
जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः ॥ ०३६ ॥

यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह रुषितो नृप ।
वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो ॥ ०३७ ॥

तृणं च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत ।
ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ०३८ ॥

आविध्याविध्य ते राजन्प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् ।
तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ०३९ ॥

अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रं च भारत ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म पोथयन्तः परस्परम् ॥ ०४० ॥

पतङ्गा इव चाग्नौ ते न्यपतन्कुकुरान्धकाः ।
नासीत्पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ०४१ ॥

तं तु पश्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्य पर्ययम् ।
मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः ॥ ०४२ ॥

साम्बं च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च ततश्चुक्रोध भारत ॥ ०४३ ॥

गदं वीक्ष्य शयानं च भृशं कोपसमन्वितः ।
स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ०४४ ॥

तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जयः ।
दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ ०४५ ॥

भगवन्संहृतं सर्वं त्वया भूयिष्ठमच्युत ।
रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ०४६ ॥

रामकृष्णावतारसमाप्तिः

अध्याय ००५

वैशंपायन उवाच ॥

ततो ययुर्दारुकः केशवश्च ; बभ्रुश्च रामस्य पदं पतन्तः ।
अथापश्यन्राममनन्तवीर्यं ; वृक्षे स्थितं चिन्तयानं विविक्ते ॥ ००१ ॥

ततः समासाद्य महानुभावः ; कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् ।
गत्वा कुरूञ्शीघ्रमिमं महान्तं ; पार्थाय शंसस्व वधं यदूनाम् ॥ ००२ ॥

ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु ; श्रुत्वा मृतान्यादवान्ब्रह्मशापात् ।
इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन ; कुरूंस्तदा दारुको नष्टचेताः ॥ ००३ ॥

ततो गते दारुके केशवोऽथ ; दृष्ट्वान्तिके बभ्रुमुवाच वाक्यम् ।
स्त्रियो भवान्रक्षतु यातु शीघ्रं ; नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ००४ ॥

स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो ; मदातुरो ज्ञातिवधार्दितश्च ।
तं वै यान्तं संनिधौ केशवस्य ; त्वरन्तमेकं सहसैव बभ्रुम् ॥ ००५ ॥

ब्रह्मानुशप्तमवधीन्महद्वै ; कूटोन्मुक्तं मुसलं लुब्धकस्य ॥ ००५ ॥

ततो दृष्ट्वा निहतं बभ्रुमाह ; कृष्णो वाक्यं भ्रातरमग्रजं तु ।
इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम ; यावत्स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ॥ ००६ ॥

ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य ; जनार्दनः पितरं प्राह वाक्यम् ।
स्त्रियो भवान्रक्षतु नः समग्रा ; धनञ्जयस्यागमनं प्रतीक्षन् ॥ ००७ ॥

रामो वनान्ते प्रतिपालयन्मा ;मास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये ॥ ००७ ॥

दृष्टं मयेदं निधनं यदूनां ; राज्ञां च पूर्वं कुरुपुङ्गवानाम् ।
नाहं विना यदुभिर्यादवानां ; पुरीमिमां द्रष्टुमिहाद्य शक्तः ॥ ००८ ॥

तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे ; रामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य ।
इतीदमुक्त्वा शिरसास्य पादौ ; संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम ॥ ००९ ॥

ततो महान्निनदः प्रादुरासी ;त्सस्त्रीकुमारस्य पुरस्य तस्य ।
अथाब्रवीत्केशवः संनिवर्त्य ; शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम् ॥ ०१० ॥

पुरीमिमामेष्यति सव्यसाची ; स वो दुःखान्मोचयिता नराग्र्यः ।
ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श ; रामं वने स्थितमेकं विविक्ते ॥ ०११ ॥

अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य ; नागं मुखान्निःसरन्तं महान्तम् ।
श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो ; महार्णवो येन महानुभावः ॥ ०१२ ॥

सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा ; रक्ताननः स्वां तनुं तां विमुच्य ।
सम्यक्क तं सागरः प्रत्यगृह्णा ;न्नागा दिव्याः सरितश्चैव पुण्याः ॥ ०१३ ॥

कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च ; पृथुश्रवा वरुणः कुञ्जरश्च ।
मिश्री शङ्खः कुमुदः पुण्डरीक ;स्तथा नागो धृतराष्ट्रो महात्मा ॥ ०१४ ॥

ह्रादः क्राथः शितिकण्ठोऽग्रतेजा ;स्तथा नागौ चक्रमन्दातिषण्डौ ।
नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाम्बरीषः ; स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन् ॥ ०१५ ॥

प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनन्दं ;स्तेऽपूजयंश्चार्घ्यपाद्यक्रियाभिः ॥ ०१५ ॥

ततो गते भ्रातरि वासुदेवो ; जानन्सर्वा गतयो दिव्यदृष्टिः ।
वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो ; भूमौ ततः संविवेशाग्र्यतेजाः ॥ ०१६ ॥

सर्वं हि तेन प्राक्तदा वित्तमासी ;द्गान्धार्या यद्वाक्यमुक्तः स पूर्वम् ।
दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते ; यच्चाप्युक्तं तच्च सस्मार कृष्णः ॥ ०१७ ॥

स चिन्तयानोऽन्धकवृष्णिनाशं ; कुरुक्षयं चैव महानुभावः ।
मेने ततः सङ्क्रमणस्य कालं ; ततश्चकारेन्द्रियसंनिरोधम् ॥ ०१८ ॥

स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु ; शिश्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ।
जराथ तं देशमुपाजगाम ; लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरुग्रः ॥ ०१९ ॥

स केशवं योगयुक्तं शयानं ; मृगाशङ्की लुब्धकः सायकेन ।
जराविध्यत्पादतले त्वरावां ;स्तं चाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ ०२० ॥

अथापश्यत्पुरुषं योगयुक्तं ; पीताम्बरं लुब्धकोऽनेकबाहुम् ॥ ०२० ॥

मत्वात्मानमपराद्धं स तस्य ; जग्राह पादौ शिरसा चार्तरूपः ।
आश्वासयत्तं महात्मा तदानीं ; गच्छन्नूर्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ ०२१ ॥

दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ च ; रुद्रादित्या वसवश्चाथ विश्वे ।
प्रत्युद्ययुर्मुनयश्चापि सिद्धा ; गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ ०२२ ॥

ततो राजन्भगवानुग्रतेजा ; नारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च ।
योगाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ; स्थानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ ०२३ ॥

ततो देवैर्ऋषिभिश्चापि कृष्णः ; समागतश्चारणैश्चैव राजन् ।
गन्धर्वाग्र्यैरप्सरोभिर्वराभिः ; सिद्धैः साध्यैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ ०२४ ॥

ते वै देवाः प्रत्यनन्दन्त राज ;न्मुनिश्रेष्ठा वाग्भिरानर्चुरीशम् ।
गन्धर्वाश्चाप्युपतस्थुः स्तुवन्तः ; प्रीत्या चैनं पुरुहूतोऽभ्यनन्दत् ॥ ०२५ ॥

अर्जुनागमनम्

अध्याय ००६

वैशंपायन उवाच ॥

दारुकोऽपि कुरून्गत्वा दृष्ट्वा पार्थान्महारथान् ।
आचष्ट मौसले वृष्णीनन्योन्येनोपसंहृतान् ॥ ००१ ॥

श्रुत्वा विनष्टान्वार्ष्णेयान्सभोजकुकुरान्धकान् ।
पाण्डवाः शोकसंतप्ता वित्रस्तमनसोऽभवन् ॥ ००२ ॥

ततोऽर्जुनस्तानामन्त्र्य केशवस्य प्रियः सखा ।
प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ००३ ॥

स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो ।
ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ००४ ॥

याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराभवन् ।
तास्त्वनाथास्तदा नाथं पार्थं दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ ००५ ॥

षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
तासामासीन्महान्नादो दृष्ट्वैवार्जुनमागतम् ॥ ००६ ॥

तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो बाष्पेण पिहितोऽर्जुनः ।
हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशकत्सोऽभिवीक्षितुम् ॥ ००७ ॥

तां स वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोडुपाम् ।
वादित्ररथघोषौघां वेश्मतीर्थमहाग्रहाम् ॥ ००८ ॥

रत्नशैवलसंघाटां वज्रप्राकारमालिनीम् ।
रथ्यास्रोतोजलावर्तां चत्वरस्तिमितह्रदाम् ॥ ००९ ॥

रामकृष्णमहाग्राहां द्वारकासरितं तदा ।
कालपाशग्रहां घोरां नदीं वैतरणीमिव ॥ ०१० ॥

तां ददर्शार्जुनो धीमान्विहीनां वृष्णिपुङ्गवैः ।
गतश्रियं निरानन्दां पद्मिनीं शिशिरे यथा ॥ ०११ ॥

तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः ।
सस्वनं बाष्पमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ ०१२ ॥

सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशां पते ।
अभिपत्य प्ररुरुदुः परिवार्य धनञ्जयम् ॥ ०१३ ॥

ततस्ताः काञ्चने पीठे समुत्थायोपवेश्य च ।
अब्रुवन्त्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ०१४ ॥

ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः ।

आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ ०१५ ॥

वसुदेवविलापः

अध्याय ००७

वैशंपायन उवाच ॥

तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं ददर्श कुरुपुङ्गवः ॥ ००१ ॥

तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः ।
आर्तस्यार्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ॥ ००२ ॥

समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः ।
रुदन्पुत्रान्स्मरन्सर्वान्विललाप सुविह्वलः ॥ ००३ ॥

भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रांश्च सखीनपि ॥ ००३ ॥

वसुदेव उवाच ॥

यैर्जिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन ।
तान्दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ ००४ ॥

यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ।
तयोरपनयात्पार्थ वृष्णयो निधनं गताः ॥ ००५ ॥

यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ मतौ ।
प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन्कत्थसे च यौ ॥ ००६ ॥

नित्यं त्वं कुरुशार्दूल कृष्णश्च मम पुत्रकः ।
तावुभौ वृष्णिनाशस्य मुखमास्तां धनञ्जय ॥ ००७ ॥

न तु गर्हामि शैनेयं हार्दिक्यं चाहमर्जुन ।
अक्रूरं रौक्मिणेयं च शापो ह्येवात्र कारणम् ॥ ००८ ॥

केशिनं यस्तु कंसं च विक्रम्य जगतः प्रभुः ।
विदेहावकरोत्पार्थ चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ००९ ॥

नैषादिमेकलव्यं च चक्रे कालिङ्गमागधान् ।
गान्धारान्काशिराजं च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ ०१० ॥

प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयांस्तथा नृपान् ।
सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयं मधुसूदनः ॥ ०११ ॥

ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातृनथ सखीनपि ।
शयानान्निहतान्दृष्ट्वा ततो मामब्रवीदिदम् ॥ ०१२ ॥

संप्राप्तोऽद्यायमस्यान्तः कुलस्य पुरुषर्षभ ।
आगमिष्यति बीभत्सुरिमां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ०१३ ॥

आख्येयं तस्य यद्वृत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ।
स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनामनयं प्रभो ॥ ०१४ ॥

आगन्ता क्षिप्रमेवेह न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ०१४ ॥

योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति बुध्यस्व माधव ॥ ०१५ ॥

स स्त्रीषु प्राप्तकालं वः पाण्डवो बालकेषु च ।
प्रतिपत्स्यति बीभत्सुर्भवतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ ०१६ ॥

इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनञ्जये ।
प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ०१७ ॥

अहं हि देशे कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ।
कालं कर्ता सद्य एव रामेण सह धीमता ॥ ०१८ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्यपराक्रमः ।
हित्वा मां बालकैः सार्धं दिशं कामप्यगात्प्रभुः ॥ ०१९ ॥

सोऽहं तौ च महात्मानौ चिन्तयन्भ्रातरौ तव ।
घोरं ज्ञातिवधं चैव न भुञ्जे शोककर्शितः ॥ ०२० ॥

न च भोक्ष्ये न जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव ।
यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत्सर्वमखिलं कुरु ॥ ०२१ ॥

एतत्ते पार्थ राज्यं च स्त्रियो रत्नानि चैव ह ।
इष्टान्प्राणानहं हीमांस्त्यक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ ०२२ ॥

वसुदेवनिधनम् . वज्राभिषेकः

अध्याय ००८

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्तः स बीभत्सुर्मातुलेन परंतपः ।
दुर्मना दीनमनसं वसुदेवमुवाच ह ॥ ००१ ॥

नाहं वृष्णिप्रवीरेण मधुभिश्चैव मातुल ।
विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्तश्चिरमिह प्रभो ॥ ००२ ॥

राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पाण्डवः ।
नकुलो याज्ञसेनी च षडेकमनसो वयम् ॥ ००३ ॥

राज्ञः सङ्क्रमणे चापि कालोऽयं वर्तते ध्रुवम् ।
तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां वर ॥ ००४ ॥

सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालवृद्धांस्तथैव च ।
नयिष्ये परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिंदम ॥ ००५ ॥

इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्यमाह धनञ्जयः ।
अमात्यान्वृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि माचिरम् ॥ ००६ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मां यादवीं सभाम् ।
प्रविवेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ००७ ॥

तमासनगतं तत्र सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।
ब्राह्मणा नैगमाश्चैव परिवार्योपतस्थिरे ॥ ००८ ॥

तान्दीनमनसः सर्वान्निभृतान्गतचेतसः ।
उवाचेदं वचः पार्थः स्वयं दीनतरस्तदा ॥ ००९ ॥

शक्रप्रस्थमहं नेष्ये वृष्ण्यन्धकजनं स्वयम् ।
इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ०१० ॥

सज्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च ।
वज्रोऽयं भवतां राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति ॥ ०११ ॥

सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल उद्गते ।
बहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत माचिरम् ॥ ०१२ ॥

इत्युक्तास्तेन ते पौराः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
सज्जमाशु ततश्चक्रुः स्वसिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः ॥ ०१३ ॥

तां रात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशने ।
महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः ॥ ०१४ ॥

श्वोभूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् ।
युक्त्वात्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ०१५ ॥

ततः शब्दो महानासीद्वसुदेवस्य वेश्मनि ।
दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योषिताम् ॥ ०१६ ॥

प्रकीर्णमूर्धजाः सर्वा विमुक्ताभरणस्रजः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो व्यलपन्करुणं स्त्रियः ॥ ०१७ ॥

तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरा तथा ।
अन्वारोढुं व्यवसिता भर्तारं योषितां वराः ॥ ०१८ ॥

ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमाल्येन भारत ।
यानेन महता पार्थो बहिर्निष्क्रामयत्तदा ॥ ०१९ ॥

तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमाहताः ।
द्वारकावासिनः पौराः सर्व एव नरर्षभ ॥ ०२० ॥

तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः ।

पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः ॥ ०२१ ॥

अनुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्ता वै स्वलङ्कृताः ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृता वधूभिश्च सहस्रशः ॥ ०२२ ॥

यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः ।
तत्रैनमुपसङ्कल्प्य पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ ०२३ ॥

तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुत्रं वराङ्गनाः ।
ततोऽन्वारुरुहुः पत्यश्चतस्रः पतिलोकगाः ॥ ०२४ ॥

तं वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः ।
अदाहयच्चन्दनैश्च गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ०२५ ॥

ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः ।
सामगानां च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ ०२६ ॥

ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्णिवीरकुमारकाः ।
सर्व एवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः ॥ ०२७ ॥

अलुप्तधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स फल्गुनः ।
जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ ०२८ ॥

स तान्दृष्ट्वा निपतितान्कदने भृशदुःखितः ।
बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं चकार च ॥ ०२९ ॥

यथाप्रधानतश्चैव चक्रे सर्वाः क्रियास्तदा ।
ये हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ०३० ॥

ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः ।
अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ०३१ ॥

स तेषां विधिवत्कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः ।
सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वरः ॥ ०३२ ॥

अश्वयुक्तै रथैश्चापि गोखरोष्ट्रयुतैरपि ॥ ०३२ ॥

स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदत्यः शोककर्शिताः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ०३३ ॥

भृत्यास्त्वन्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ।
वीरहीनं वृद्धबालं पौरजानपदास्तथा ॥ ०३४ ॥

ययुस्ते परिवार्याथ कलत्रं पार्थशासनात् ॥ ०३४ ॥

कुञ्जरैश्च गजारोहा ययुः शैलनिभैस्तथा ।
सपादरक्षैः संयुक्ताः सोत्तरायुधिका ययुः ॥ ०३५ ॥

पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्थमनुव्रताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ॥ ०३६ ॥

दश षड्च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् ।
पुरस्कृत्य ययुर्वज्रं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ०३७ ॥

बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथानि निर्ययुः ॥ ०३८ ॥

तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रं महर्द्धिमत् ।
उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरञ्जयः ॥ ०३९ ॥

निर्याते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।
द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ०४० ॥

तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।
तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ०४१ ॥

काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च ।
निवसन्नानयामास वृष्णिदारान्धनञ्जयः ॥ ०४२ ॥

स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् ।
देशे गोपशुधान्याढ्ये निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ०४३ ॥

ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहतेश्वराः ।
दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ०४४ ॥

ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः ।
आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्याशुभदर्शनाः ॥ ०४५ ॥

अयमेकोऽर्जुनो योद्धा वृद्धबालं हतेश्वरम् ।
नयत्यस्मानतिक्रम्य योधाश्चेमे हतौजसः ॥ ०४६ ॥

ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः ।
अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः ॥ ०४७ ॥

महता सिंहनादेन द्रावयन्तः पृथग्जनम् ।
अभिपेतुर्धनार्थं ते कालपर्यायचोदिताः ॥ ०४८ ॥

ततो निवृत्तः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः ।
उवाच तान्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ०४९ ॥

निवर्तध्वमधर्मज्ञा यदि स्थ न मुमूर्षवः ।
नेदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ॥ ०५० ॥

तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थीकृत्य तद्वचः ।
अभिपेतुर्जनं मूढा वार्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ०५१ ॥

ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् ।
आरोपयितुमारेभे यत्नादिव कथञ्चन ॥ ०५२ ॥

चकार सज्यं कृच्छ्रेण संभ्रमे तुमुले सति ।
चिन्तयामास चास्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ ०५३ ॥

वैकृत्यं तन्महद्दृष्ट्वा भुजवीर्ये तथा युधि ।
दिव्यानां च महास्त्राणां विनाशाद्व्रीडितोऽभवत् ॥ ०५४ ॥

वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्वरथयायिनः ।
न शेकुरावर्तयितुं ह्रियमाणं च तं जनम् ॥ ०५५ ॥

कलत्रस्य बहुत्वात्तु संपतत्सु ततस्ततः ।
प्रयत्नमकरोत्पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ०५६ ॥

मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ।
समन्ततोऽवकृष्यन्त कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ॥ ०५७ ॥

ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनञ्जयः ।
जघान दस्यून्सोद्वेगो वृष्णिभृत्यैः सह प्रभुः ॥ ०५८ ॥

क्षणेन तस्य ते राजन्क्षयं जग्मुरजिह्मगाः ।
अक्षया हि पुरा भूत्वा क्षीणाः क्षतजभोजनाः ॥ ०५९ ॥

स शरक्षयमासाद्य दुःखशोकसमाहतः ।
धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत्पाकशासनिः ॥ ०६० ॥

प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः ।

जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समन्ताज्जनमेजय ॥ ०६१ ॥

धनञ्जयस्तु दैवं तन्मनसाचिन्तयत्प्रभुः ।
दुःखशोकसमाविष्टो निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ ०६२ ॥

अस्त्राणां च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य सङ्क्षयात् ।
धनुषश्चाविधेयत्वाच्छराणां सङ्क्षयेण च ॥ ०६३ ॥

बभूव विमनाः पार्थो दैवमित्यनुचिन्तयन् ।
न्यवर्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ०६४ ॥

ततः स शेषमादाय कलत्रस्य महामतिः ।
हृतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ०६५ ॥

एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हृतशेषितम् ।
न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनञ्जयः ॥ ०६६ ॥

हार्दिक्यतनयं पार्थो नगरं मार्तिकावतम् ।
भोजराजकलत्रं च हृतशेषं नरोत्तमः ॥ ०६७ ॥

ततो वृद्धांश्च बालांश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः ।
वीरैर्विहीनान्सर्वांस्ताञ्शक्रप्रस्थे न्यवेशयत् ॥ ०६८ ॥

यौयुधानिं सरस्वत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम् ।
न्यवेशयत धर्मात्मा वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ ०६९ ॥

इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा ।
वज्रेणाक्रूरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवव्रजुः ॥ ०७० ॥

रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शैब्या हैमवतीत्यपि ।
देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ०७१ ॥

सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य संमताः ।
वनं प्रविविशू राजंस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ ०७२ ॥

द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमन्वयुः ।
यथार्हं संविभज्यैनान्वज्रे पर्यददज्जयः ॥ ०७३ ॥

स तत्कृत्वा प्राप्तकालं बाष्पेणापिहितोऽर्जुनः ।
कृष्णद्वैपायनं राजन्ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ०७४ ॥

व्यासार्जुनसमागमः

अध्याय ००९

वैशंपायन उवाच ॥

प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ ००१ ॥

स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतम् ।
अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः ॥ ००२ ॥

स्वागतं तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः ।
आस्यतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ००३ ॥

तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थं व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ ००४ ॥

अवीरजोऽभिघातस्ते ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ।
युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ॥ ००५ ॥

न त्वा प्रत्यभिजानामि किमिदं भरतर्षभ ।
श्रोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ००६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

यः स मेधवपुः श्रीमान्बृहत्पङ्कजलोचनः ।
स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ००७ ॥

मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः ।
बभूव वीरान्तकरः प्रभासे रोमहर्षणः ॥ ००८ ॥

ये ते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ।
भोजवृष्ण्यन्धका ब्रह्मन्नन्योन्यं तैर्हतं युधि ॥ ००९ ॥

गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ।
त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ०१० ॥

हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनाम् ।
निधनं समनुप्राप्तं समासाद्येतरेतरम् ॥ ०११ ॥

पुनः पुनर्न मृश्यामि विनाशममितौजसाम् ।
चिन्तयानो यदूनां च कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ०१२ ॥

शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम् ।
नभसः पतनं चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ॥ ०१३ ॥

अश्रद्धेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ।

न चेह स्थातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाकृतः ॥ ०१४ ॥

इतः कष्टतरं चान्यच्छृणु तद्वै तपोधन ।
मनो मे दीर्यते येन चिन्तयानस्य वै मुहुः ॥ ०१५ ॥

पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन्सहस्रशः ।
आभीरैरनुसृत्याजौ हृताः पञ्चनदालयैः ॥ ०१६ ॥

धनुरादाय तत्राहं नाशकं तस्य पूरणे ।
यथा पुरा च मे वीर्यं भुजयोर्न तथाभवत् ॥ ०१७ ॥

अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महामुने ।
शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः ॥ ०१८ ॥

पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शङ्खचक्रगदाधरः ।
चतुर्भुजः पीतवासा श्यामः पद्मायतेक्षणः ॥ ०१९ ॥

यः स याति पुरस्तान्मे रथस्य सुमहाद्युतिः ।
प्रदहन्रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमद्य तम् ॥ ०२० ॥

येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि तेजसा ।
शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैरहं पश्चाद्व्यनाशयम् ॥ ०२१ ॥

तमपश्यन्विषीदामि घूर्णामीव च सत्तम ।
परिनिर्विण्णचेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ ०२२ ॥

विना जनार्दनं वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे ।
श्रुत्वैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुहुर्दिशः ॥ ०२३ ॥

प्रनष्टज्ञातिवीर्यस्य शून्यस्य परिधावतः ।
उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ॥ ०२४ ॥

व्यास उवाच ॥

ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
विनष्टाः कुरुशार्दूल न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ ०२५ ॥

भवितव्यं तथा तद्धि दिष्टमेतन्महात्मनाम् ।
उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम् ॥ ०२६ ॥

त्रैलोक्यमपि कृष्णो हि कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसहेदन्यथा कर्तुं किमु शापं मनीषिणाम् ॥ ०२७ ॥

रथस्य पुरतो याति यः स चक्रगदाधरः ।
तव स्नेहात्पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ ०२८ ॥

कृत्वा भारावतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः ।
मोक्षयित्वा जगत्सर्वं गतः स्वस्थानमुत्तमम् ॥ ०२९ ॥

त्वया त्विह महत्कर्म देवानां पुरुषर्षभ ।
कृतं भीमसहायेन यमाभ्यां च महाभुज ॥ ०३० ॥

कृतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान्कुरुपुङ्गव ।
गमनं प्राप्तकालं च तद्धि श्रेयो मतं मम ॥ ०३१ ॥

बलं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ।
भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ॥ ०३२ ॥

कालमूलमिदं सर्वं जगद्बीजं धनञ्जय ।
काल एव समादत्ते पुनरेव यदृच्छया ॥ ०३३ ॥

स एव बलवान्भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।

स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः ॥ ०३४ ॥

कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।
पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो भविष्यति ॥ ०३५ ॥

कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत ।
एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ ०३६ ॥

एतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः ।
अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ०३७ ॥

प्रविश्य च पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् ।
आचष्ट तद्यथावृत्तं वृष्ण्यन्धकजनं प्रति ॥ ०३८ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

महाप्रस्थानिक पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - महाप्रस्थानिक पर्व

महाप्रस्थानिकपर्व १
  पाण्डवप्रव्रजनम् १
  अध्याय ००१ . . . . १
  भीमादिपतनम् ६
  अध्याय ००२ . . . . ६
  इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः ९
  अध्याय ००३ . . . . ९

॥ महाभारत महाप्रस्थानिकपर्व ॥

महाप्रस्थानिकपर्व

पाण्डवप्रव्रजनम्

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥ ००१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

श्रुत्वैव कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ।
प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ ००२ ॥

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ।
कर्मन्यासमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ॥ ००३ ॥

इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् ।
अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वीर्यवान् ॥ ००४ ॥

अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ।
अन्वपद्यन्त तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ००५ ॥

ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन्धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ००६ ॥

अभिषिच्य स्वराज्ये तु तं राजानं परिक्षितम् ।
दुःखार्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां पाण्डवाग्रजः ॥ ००७ ॥

एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति ।
यदूनां परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह ॥ ००८ ॥

परिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे तु यादवः ।
वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ००९ ॥

इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः ।
मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ ०१० ॥

मातृभिः सह धर्मात्मा कृत्वोदकमतन्द्रितः ।
श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥ ०११ ॥

ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्वान्रथानपि ।
स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यो गवां शतसहस्रशः ॥ ०१२ ॥

कृपमभ्यर्च्य च गुरुमर्थमानपुरस्कृतम् ।
शिष्यं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तमः ॥ ०१३ ॥

ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानाय्य युधिष्ठिरः ।
सर्वमाचष्ट राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः ॥ ०१४ ॥

ते श्रुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ।
भृशमुद्विग्नमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः ॥ ०१५ ॥

नैवं कर्तव्यमिति ते तदोचुस्ते नराधिपम् ।
न च राजा तथाकार्षीत्कालपर्यायधर्मवित् ॥ ०१६ ॥

ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनम् ।
गमनाय मतिं चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ॥ ०१७ ॥

ततः स राजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उत्सृज्याभरणान्यङ्गाज्जगृहे वल्कलान्युत ॥ ०१८ ॥

भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ।
तथैव सर्वे जगृहुर्वल्कलानि जनाधिप ॥ ०१९ ॥

विधिवत्कारयित्वेष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ।
समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन्प्रतस्थुर्नरपुङ्गवाः ॥ ०२० ॥

ततः प्ररुरुदुः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा नरर्षभान् ।
प्रस्थितान्द्रौपदीषष्ठान्पुरा द्यूतजितान्यथा ॥ ०२१ ॥

हर्षोऽभवच्च सर्वेषां भ्रातृणां गमनं प्रति ।
युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेक्ष्य च ॥ ०२२ ॥

भ्रातरः पञ्च कृष्णा च षष्ठी श्वा चैव सप्तमः ।
आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्वयात् ॥ ०२३ ॥

पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥ ०२३ ॥

न चैनमशकत्कश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितुम् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥ ०२४ ॥

कृपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्यवारयन् ।
विवेश गङ्गां कौरव्य उलूपी भुजगात्मजा ॥ ०२५ ॥

चित्राङ्गदा ययौ चापि मणिपूरपुरं प्रति ।
शिष्टाः परिक्षितं त्वन्या मातरः पर्यवारयन् ॥ ०२६ ॥

पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी ।
कृतोपवासाः कौरव्य प्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥ ०२७ ॥

योगयुक्ता महात्मानस्त्यागधर्ममुपेयुषः ।
अभिजग्मुर्बहून्देशान्सरितः पर्वतांस्तथा ॥ ०२८ ॥

युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
अर्जुनस्तस्य चान्वेव यमौ चैव यथाक्रमम् ॥ ०२९ ॥

पृष्ठतस्तु वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा ययौ भरतसत्तम ॥ ०३० ॥

श्वा चैवानुययावेकः पाण्डवान्प्रस्थितान्वने ।
क्रमेण ते ययुर्वीरा लौहित्यं सलिलार्णवम् ॥ ०३१ ॥

गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं न मुमोच धनञ्जयः ।
रत्नलोभान्महाराज तौ चाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ०३२ ॥

अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैलमिवाग्रतः ।
मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं साक्षात्पुरुषविग्रहम् ॥ ०३३ ॥

ततो देवः स सप्तार्चिः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
भो भो पाण्डुसुता वीराः पावकं मां विबोधत ॥ ०३४ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो भीमसेन परंतप ।
अर्जुनाश्विसुतौ वीरौ निबोधत वचो मम ॥ ०३५ ॥

अहमग्निः कुरुश्रेष्ठा मया दग्धं च खाण्डवम् ।
अर्जुनस्य प्रभावेण तथा नारायणस्य च ॥ ०३६ ॥

अयं वः फल्गुनो भ्राता गाण्डीवं परमायुधम् ।
परित्यज्य वनं यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ०३७ ॥

चक्ररत्नं तु यत्कृष्णे स्थितमासीन्महात्मनि ।
गतं तच्च पुनर्हस्ते कालेनैष्यति तस्य ह ॥ ०३८ ॥

वरुणादाहृतं पूर्वं मयैतत्पार्थकारणात् ।
गाण्डीवं कार्मुकश्रेष्ठं वरुणायैव दीयताम् ॥ ०३९ ॥

ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनञ्जयमचोदयन् ।
स जले प्राक्षिपत्तत्तु तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ०४० ॥

ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवान्तरधीयत ।
ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ०४१ ॥

ततस्ते तूत्तरेणैव तीरेण लवणाम्भसः ।
जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिणपश्चिमम् ॥ ०४२ ॥

ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
ददृशुर्द्वारकां चापि सागरेण परिप्लुताम् ॥ ०४३ ॥

उदीचीं पुनरावृत्त्य ययुर्भरतसत्तमाः ।
प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योगधर्मिणः ॥ ०४४ ॥

भीमादिपतनम्

अध्याय ००२

वैशंपायन उवाच ॥

ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ।
ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ ००१ ॥

तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।
अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ॥ ००२ ॥

तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।
याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ००३ ॥

तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ००४ ॥

नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परंतप ।
कारणं किं नु तद्राजन्यत्कृष्णा पतिता भुवि ॥ ००५ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनञ्जये ।
तस्यैतत्फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनां ययौ धर्मसुतो नृपः ।
समाधाय मनो धीमान्धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ००७ ॥

सहदेवस्ततो धीमान्निपपात महीतले ।
तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ००८ ॥

योऽयमस्मासु सर्वेषु शुश्रूषुरनहङ्कृतः ।
सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कञ्चन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ॥ ०१० ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा तु समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ॥ ०११ ॥

कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवम् ।
आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥ ०१२ ॥

तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारुदर्शने ।
पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ०१३ ॥

योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ।
रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि ॥ ०१४ ॥

इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ०१५ ॥

रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ॥ ०१६ ॥

नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर ।
यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्नुते ॥ ०१७ ॥

तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
पपात शोकसंतप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥ ०१८ ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि ।
म्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ०१९ ॥

अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ॥ ०२० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।
न च तत्कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ ०२१ ॥

अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वांश्च फल्गुनः ।
यथा चोक्तं तथा चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ०२२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ।
पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ०२३ ॥

भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव ।
किंनिमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ॥ ०२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे ।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ ०२५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ।
श्वा त्वेकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितो मया ॥ ०२६ ॥

इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः

अध्याय ००३

वैशंपायन उवाच ॥

ततः संनादयञ्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ ००१ ॥

स भ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसंतप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ ००२ ॥

भ्रातरः पतिता मेऽत्र आगच्छेयुर्मया सह ।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ००३ ॥

सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।
सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ००४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

भ्रातृन्द्रक्ष्यसि पुत्रांस्त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।
कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ००५ ॥

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ००६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ००७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राज ;ञ्श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव कीर्तिम् ।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं ; त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ००८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र ; शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया सङ्गमनं तयास्तु ; यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ००९ ॥

इन्द्र उवाच ॥

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य ;मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज ; त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ०१० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं ; तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथञ्चनाद्य ; त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ०११ ॥

इन्द्र उवाच ॥

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति ; यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व ; शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ ०१२ ॥

त्यक्त्वा भ्रातॄन्दयितां चापि कृष्णां ; प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु ; त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ ०१३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो ; मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या ; तस्मात्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ ०१४ ॥

प्रतिप्रदानं शरणागतस्य ; स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र ; भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ ०१५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य ; धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।
युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं ; श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ ०१६ ॥

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ ०१७ ॥

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः ।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ ०१८ ॥

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ ।

मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ०१९ ॥

अयं श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया ।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ॥ ०२० ॥

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ ०२१ ॥

ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ ०२२ ॥

प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ।
सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ ०२३ ॥

स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ ०२४ ॥

ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ।
उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ ०२५ ॥

येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ॥ ०२६ ॥

लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।
स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ ०२७ ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ।
देवानामन्त्र्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ॥ ०२८ ॥

शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे ।
तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ ०२९ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।
आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ०३० ॥

स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।
किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ०३१ ॥

सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ०३२ ॥

अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप ।
स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन्सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ०३३ ॥

युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ०३४ ॥

तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिबर्हण ।
गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ॥ ०३५ ॥

यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव प्रिया मम ॥ ०३६ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

महाभारत

स्वर्गारोहण पर्व

sanskritdocuments.org

July 23, 2013

महाभारत - स्वर्गारोहण पर्व

स्वर्गारोहणपर्व १
- स्वर्गे नारदवाक्यम् १
- अध्याय ००१ . . . . १
- देवदूतविसर्जनम् ४
- अध्याय ००२ . . . . ४
- युधिष्ठिरस्वर्गारोहणम् १०
- अध्याय ००३ . . . . १०
- अध्याय ००४ . . . . १४
- अध्याय ००५ . . . . १६

॥ महाभारत स्वर्गारोहणपर्व ॥

स्वर्गारोहणपर्व

स्वर्गे नारदवाक्यम्

अध्याय ००१

जनमेजय उवाच ॥

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ ००१ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वविच्चासि मे मतः ।
महर्षिणाभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ ००२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहाः ।
युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वत तच्छृणु ॥ ००३ ॥

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ००४ ॥

भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम् ।
देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ००५ ॥

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः ।
सहसा संनिवृत्तोऽभूच्छ्रियं दृष्ट्वा सुयोधने ॥ ००६ ॥

ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान्वै नाहं दुर्योधनेन वै ।
सहितः कामये लोका.ण्लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ००७ ॥

यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो बान्धवास्तथा ।
हतास्माभिः प्रसह्याजौ क्लिष्टैः पूर्वं महावने ॥ ००८ ॥

द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मचारिणी ।
परिक्लिष्टानवद्याङ्गी पत्नी नो गुरुसंनिधौ ॥ ००९ ॥

स्वस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुम् ।
तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ ०१० ॥

मैवमित्यब्रवीत्तं तु नारदः प्रहसन्निव ।
स्वर्गे निवासो राजेन्द्र विरुद्धं चापि नश्यति ॥ ०११ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोचः कथञ्चन ।
दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ ०१२ ॥

एष दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ।
सद्भिश्च राजप्रवरैर्य इमे स्वर्गवासिनः ॥ ०१३ ॥

वीरलोकगतिं प्राप्तो युद्धे हुत्वात्मनस्तनुम् ।
यूयं सर्वे सुरसमा येन युद्धे समासिताः ॥ ०१४ ॥

स एष क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् ।
भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ०१५ ॥

न तन्मनसि कर्तव्यं पुत्र यद्द्यूतकारितम् ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिन्तयतुमर्हसि ॥ ०१६ ॥

ये चान्येऽपि परिक्लेशा युष्माकं द्यूतकारिताः ।
सङ्ग्रामेष्वथ वान्यत्र न तान्संस्मर्तुमर्हसि ॥ ०१७ ॥

समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ ०१८ ॥

नारदेनैवमुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्पप्रच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ०१९ ॥

यदि दुर्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः ।
अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृदद्रुहः ॥ ०२० ॥

यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सरथद्विपा ।
वयं च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः ॥ ०२१ ॥

ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः ।
सत्यप्रतिज्ञा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः ॥ ०२२ ॥

तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ।
कर्णं चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्यसङ्गरम् ॥ ०२३ ॥

धृष्टद्युम्नं सात्यकिं च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् ।
ये च शस्त्रैर्वधं प्राप्ताः क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ॥ ०२४ ॥

क्व नु ते पार्थिवा ब्रह्मन्नैतान्पश्यामि नारद ।

विराटद्रुपदौ चैव धृष्टकेतुमुखांश्च तान् ॥ ०२५ ॥

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ ०२६ ॥

देवदूतविसर्जनम्

अध्याय ००२

युधिष्ठिर उवाच ॥

नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ००१ ॥

जुहुवुर्ये शरीराणि रणवह्नौ महारथाः ।
राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे हता रणे ॥ ००२ ॥

क्व ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमविक्रमाः ।
तैरप्ययं जितो लोकः कच्चित्पुरुषसत्तमैः ॥ ००३ ॥

यदि लोकानिमान्प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः ।
स्थितं वित्त हि मां देवाः सहितं तैर्महात्मभिः ॥ ००४ ॥

कच्चिन्न तैरवाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽक्षयः शुभः ।
न तैरहं विना वत्स्ये ज्ञातिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ००५ ॥

मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलकर्मणि ।

कर्णस्य क्रियतां तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ००६ ॥

इदं च परितप्यामि पुनः पुनरहं सुराः ।
यन्मातुः सदृशौ पादौ तस्याहममितौजसः ॥ ००७ ॥

दृष्ट्वैव तं नानुगतः कर्णं परबलार्दनम् ।
न ह्यस्मान्कर्णसहिताञ्जयेच्छक्रोऽपि संयुगे ॥ ००८ ॥

तमहं यत्रतत्रस्थं द्रष्टुमिच्छामि सूर्यजम् ।
अविज्ञातो मया योऽसौ घातितः सव्यसाचिना ॥ ००९ ॥

भीमं च भीमविक्रान्तं प्राणेभ्योऽपि प्रियं मम ।
अर्जुनं चेन्द्रसङ्काशं यमौ तौ च यमोपमौ ॥ ०१० ॥

द्रष्टुमिच्छामि तां चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ।
न चेह स्थातुमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ०११ ॥

किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः ।
यत्र ते स मम स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ ०१२ ॥

देवा ऊचुः ॥

यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र माचिरम् ।
प्रिये हि तव वर्तामो देवराजस्य शासनात् ॥ ०१३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ।
युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परंतप ॥ ०१४ ॥

ततः कुन्तीसुतो राजा देवदूतश्च जग्मतुः ।

सहितौ राजशार्दूल यत्र ते पुरुषर्षभाः ॥ ०१५ ॥

अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठतः ।
पन्थानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्मभिः ॥ ०१६ ॥

तमसा संवृतं घोरं केशशैवलशाद्वलम् ।
युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसशोणितकर्दमम् ॥ ०१७ ॥

दंशोत्थानं सझिल्लीकं मक्षिकामशकावृतम् ।
इतश्चेतश्च कुणपैः समन्तात्परिवारितम् ॥ ०१८ ॥

अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिकीटसमाकुलम् ।
ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ०१९ ॥

अयोमुखैश्च काकोलैर्गृध्रैश्च समभिद्रुतम् ।
सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विन्ध्यशैलोपमैर्वृतम् ॥ ०२० ॥

मेदोरुधिरयुक्तैश्च छिन्नबाहूरुपाणिभिः ।
निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ ०२१ ॥

स तत्कुणपदुर्गन्धमशिवं रोमहर्षणम् ।
जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिन्तयन् ॥ ०२२ ॥

ददर्शोष्णोदकैः पूर्णां नदीं चापि सुदुर्गमाम् ।
असिपत्रवनं चैव निशितक्षुरसंवृतम् ॥ ०२३ ॥

करम्भवालुकास्तप्ता आयसीश्च शिलाः पृथक् ।
लोहकुम्भीश्च तैलस्य क्वाथ्यमानाः समन्ततः ॥ ०२४ ॥

कूटशाल्मलिकं चापि दुस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् ।
ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ ०२५ ॥

स तं दुर्गन्धमालक्ष्य देवदूतमुवाच ह ।
कियदध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिदमीदृशम् ॥ ०२६ ॥

क्व च ते भ्रातरो मह्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि ।
देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ०२७ ॥

स संनिववृते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् ।
देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्गमनं तव ॥ ०२८ ॥

निवर्तितव्यं हि मया तथास्म्युक्तो दिवौकसैः ।
यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ ०२९ ॥

युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्छितः ।
निवर्तने धृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ०३० ॥

स संनिवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमन्वितः ।
शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ०३१ ॥

भो भो धर्मज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव ।
अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ०३२ ॥

आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः ।
तव गन्धानुगस्तात येनास्मान्सुखमागमत् ॥ ०३३ ॥

ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ०३४ ॥

संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।
त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ०३५ ॥

एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावताम् ।
तस्मिन्देशे स शुश्राव समन्ताद्वदतां नृप ॥ ०३६ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा दयावान्दीनभाषिणाम् ।
अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्थौ स च युधिष्ठिरः ॥ ०३७ ॥

स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः ।
ग्लानानां दुःखितानां च नाभ्यजानत पाण्डवः ॥ ०३८ ॥

अबुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच के भवन्तो वै किमर्थमिह तिष्ठथ ॥ ०३९ ॥

इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादवभाषिरे ।
कर्णोऽहं भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ०४० ॥

नकुलः सहदेवोऽहं धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत ।
द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विचुक्रुशुः ॥ ०४१ ॥

ता वाचः सा तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप ।
ततो विममृशे राजा किं न्विदं दैवकारितम् ॥ ०४२ ॥

किं नु तत्कलुषं कर्म कृतमेभिर्महात्मभिः ।
कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥ ०४३ ॥

य इमे पापगन्धेऽस्मिन्देशे सन्ति सुदारुणे ।
न हि जानामि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मणाम् ॥ ०४४ ॥

किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः ।
तथा श्रिया युतः पापः सह सर्वैः पदानुगैः ॥ ०४५ ॥

महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः ।

कस्येदानीं विकारोऽयं यदिमे नरकं गताः ॥ ०४६ ॥

सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरायणाः ।
क्षात्रधर्मपराः प्राज्ञा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ०४७ ॥

किं नु सुप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयानो न चेतये ।
अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः ॥ ०४८ ॥

एवं बहुविधं राजा विममर्श युधिष्ठिरः ।
दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ०४९ ॥

क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः ।
देवांश्च गर्हयामास धर्मं चैव युधिष्ठिरः ॥ ०५० ॥

स तीव्रगन्धसंतप्तो देवदूतमुवाच ह ।
गम्यतां भद्र येषां त्वं दूतस्तेषामुपान्तिकम् ॥ ०५१ ॥

न ह्यहं तत्र यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् ।
मत्संश्रयादिमे दूत सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ०५२ ॥

इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।
जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रतुः ॥ ०५३ ॥

निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् ।
यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ०५४ ॥

युधिष्ठिरस्वर्गारोहणम्

अध्याय ००३

वैशंपायन उवाच ॥

स्थिते मुहूर्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ००१ ॥

स्वयं विग्रहवान्धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् ।
तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ००२ ॥

तेषु भास्वरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।
समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ००३ ॥

नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् ।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ ००४ ॥

लोहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानकाः ।
विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ॥ ००५ ॥

ददर्श राजा कौन्तेयस्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ००५ ॥

ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शिवः ।
ववौ देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ००६ ॥

मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह ।
साध्या रुद्रास्तथादित्या ये चान्येऽपि दिवौकसः ॥ ००७ ॥

सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ॥ ००८ ॥

ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ००९ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।
एह्येहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ॥ ०१० ॥

सिद्धिः प्राप्ता त्वया राज.णल्लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ ०१० ॥

न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ।
अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ॥ ०११ ॥

शुभानामशुभानां च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ।
यः पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेति सः ॥ ०१२ ॥

पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति सः ॥ ०१२ ॥

भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते ।
तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ ०१३ ॥

व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति ।
व्याजेनैव ततो राजन्दर्शितो नरकस्तव ॥ ०१४ ॥

यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा ।
द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ ०१५ ॥

आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव किल्बिषात् ।
स्वपक्षाश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रणे ॥ ०१६ ॥

सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान्पश्य पुरुषर्षभ ॥ ०१६ ॥

कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परितप्यसे ॥ ०१७ ॥

तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो ।
स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरर्षभ ॥ ०१८ ॥

भ्रातॄंश्चान्यांस्तथा पश्य स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ।
स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ०१९ ॥

अनुभूय पूर्वं त्वं कृच्छ्रमितः प्रभृति कौरव ।
विहरस्व मया सार्धं गतशोको निरामयः ॥ ०२० ॥

कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् ।
दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पाण्डव ॥ ०२१ ॥

अद्य त्वां देवगन्धर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि ।
उपसेवन्तु कल्याणं विरजोम्बरवाससः ॥ ०२२ ॥

राजसूयजिता.णल्लोकानश्वमेधाभिवर्धितान् ।
प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च फलं महत् ॥ ०२३ ॥

उपर्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर ।
हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि ॥ ०२४ ॥

मान्धाता यत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः ।
दौःषन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ ०२५ ॥

एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी ।
आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि ॥ ०२६ ॥

अत्र स्नातस्य ते भावो मानुषो विगमिष्यति ।

गतशोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ ०२७ ॥

एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम् ।
धर्मो विग्रहवान्साक्षादुवाच सुतमात्मनः ॥ ०२८ ॥

भो भो राजन्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक ।
मद्भक्त्या सत्यवाक्येन क्षमया च दमेन च ॥ ०२९ ॥

एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन्कृता मया ।
न शक्यसे चालयितुं स्वभावात्पार्थ हेतुभिः ॥ ०३० ॥

पूर्वं परीक्षितो हि त्वमासीर्द्वैतवनं प्रति ।
अरणीसहितस्यार्थे तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ०३१ ॥

सोदर्येषु विनष्टेषु द्रौपद्यां तत्र भारत ।
श्वरूपधारिणा पुत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ०३२ ॥

इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थे यत्स्थातुमिच्छसि ।
विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ०३३ ॥

न च ते भ्रातरः पार्थ नरकस्था विशां पते ।
मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ०३४ ॥

अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ।
ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ०३५ ॥

न सव्यसाची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ ।
कर्णो वा सत्यवाक्शूरो नरकार्हाश्चिरं नृप ॥ ०३६ ॥

न कृष्णा राजपुत्री च नरकार्हा युधिष्ठिर ।
एह्येहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोकगाम् ॥ ०३७ ॥

एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः ।
जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदशालयैः ॥ ०३८ ॥

गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।
अवगाह्य तु तां राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ०३९ ॥

ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निर्वैरो गतसंतापो जले तस्मिन्समाप्लुतः ॥ ०४० ॥

ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धर्मेण सहितो धीमान्स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ०४१ ॥

अध्याय ००४

वैशंपायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्षिमरुद्गणैः ।
पूज्यमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ ००१ ॥

ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् ।
तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपसूचितम् ॥ ००२ ॥

दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् ।
चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥ ००३ ॥

उपास्यमानं वीरेण फल्गुनेन सुवर्चसा ॥ ००३ ॥

अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं शस्त्रभृतां वरम् ।
द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ००४ ॥

अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृतं प्रभुम् ।
भीमसेनमथापश्यत्तेनैव वपुषान्वितम् ॥ ००५ ॥

अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा ।
नकुलं सहदेवं च ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ००६ ॥

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥ ००७ ॥

अथैनां सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ।
ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ॥ ००८ ॥

श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।
अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ ००९ ॥

द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता ।
रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ॥ ०१० ॥

एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
द्रौपद्यास्तनया राजन्युष्माकममितौजसः ॥ ०११ ॥

पश्य गन्धर्वराजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
एनं च त्वं विजानीहि भ्रातरं पूर्वजं पितुः ॥ ०१२ ॥

अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
सूर्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः ॥ ०१३ ॥

आदित्यसहितो याति पश्यैनं पुरुषर्षभ ॥ ०१३ ॥

साध्यानामथ देवानां वसूनां मरुतामपि ।
गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ०१४ ॥

सात्यकिप्रमुखान्वीरान्भोजांश्चैव महारथान् ॥ ०१४ ॥

सोमेन सहितं पश्य सौभद्रमपराजितम् ।
अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसमद्युतिम् ॥ ०१५ ॥

एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माद्र्या च सङ्गतः ।
विमानेन सदाभ्येति पिता तव ममान्तिकम् ॥ ०१६ ॥

वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शांतनवं नृपम् ।
द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशामय ॥ ०१७ ॥

एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव ।
गन्धर्वैः सहिता यान्ति यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥ ०१८ ॥

गुह्यकानां गतिं चापि केचित्प्राप्ता नृसत्तमाः ।
त्यक्त्वा देहं जितस्वर्गाः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ ०१९ ॥

अध्याय ००५

जनमेजय उवाच ॥

भीष्मद्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः ।
विराटद्रुपदौ चोभौ शङ्खश्चैवोत्तरस्तथा ॥ ००१ ॥

धृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित् ।
दुर्योधनसुताश्चैव शकुनिश्चैव सौबलः ॥ ००२ ॥

कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ।
घटोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ००३ ॥

ये चान्ये कीर्तितास्तत्र राजानो दीप्तमूर्तयः ।
स्वर्गे कालं कियन्तं ते तस्थुस्तदपि शंस मे ॥ ००४ ॥

आहो स्विच्छाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम ।
अन्ते वा कर्मणः कां ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ॥ ००५ ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं त्वया द्विज ॥ ००५ ॥

सूत उवाच ॥

इत्युक्तः स तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना ।
व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ॥ ००६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥

गन्तव्यं कर्मणामन्ते सर्वेण मनुजाधिप ।
शृणु गुह्यमिदं राजन्देवानां भरतर्षभ ॥ ००७ ॥

यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षुः प्रतापवान् ॥ ००७ ॥

मुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्यो महाव्रतः ।
अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ ००८ ॥

वसूनेव महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः ।

अष्टावेव हि दृश्यन्ते वसवो भरतर्षभ ॥ ००९ ॥

बृहस्पतिं विवेशाथ द्रोणो ह्यङ्गिरसां वरम् ।
कृतवर्मा तु हार्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणम् ॥ ०१० ॥

सनत्कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतम् ।
धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान्प्राप दुरासदान् ॥ ०११ ॥

धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यशस्विनी ।
पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं ययौ ॥ ०१२ ॥

विराटद्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
निशठाक्रूरसाम्बाश्च भानुः कम्पो विडूरथः ॥ ०१३ ॥

भूरिश्रवाः शलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः ।
उग्रसेनस्तथा कंसो वसुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ०१४ ॥

उत्तरश्च सह भ्रात्रा शङ्खेन नरपुङ्गवः ।
विश्वेषां देवतानां ते विविशुर्नरसत्तमाः ॥ ०१५ ॥

वर्चा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य फल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ०१६ ॥

स युद्ध्वा क्षत्रधर्मेण यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
विवेश सोमं धर्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथः ॥ ०१७ ॥

आविवेश रविं कर्णः पितरं पुरुषर्षभ ।
द्वापरं शकुनिः प्राप धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ ०१८ ॥

धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः ।
ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ॥ ०१९ ॥

धर्ममेवाविशत्क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ ०१९ ॥

अनन्तो भगवान्देवः प्रविवेश रसातलम् ।
पितामहनियोगाद्धि यो योगाद्गामधारयत् ॥ ०२० ॥

षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
न्यमज्जन्त सरस्वत्यां कालेन जनमेजय ॥ ०२१ ॥

ताश्चाप्यप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ ०२१ ॥

हतास्तस्मिन्महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः ।
घटोत्कचादयः सर्वे देवान्यक्षांश्च भेजिरे ॥ ०२२ ॥

दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः ।
प्राप्तास्ते क्रमशो राजन्सर्वलोकाननुत्तमान् ॥ ०२३ ॥

भवनं च महेन्द्रस्य कुबेरस्य च धीमतः ।
वरुणस्य तथा लोकान्विविशुः पुरुषर्षभाः ॥ ०२४ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते ।
कुरूणां चरितं कृत्स्नं पाण्डवानां च भारत ॥ ०२५ ॥

सूत उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।
विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ ०२६ ॥

ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः ।
आस्तीकश्चाभवत्प्रीतः परिमोक्ष्य भुजङ्गमान् ॥ ०२७ ॥

ततो द्विजातीन्सर्वांस्तान्दक्षिणाभिरतोषयत् ।
पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ०२८ ॥

विसर्जयित्वा विप्रांस्तान्राजापि जनमेजयः ।
ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ ०२९ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितम् ।
व्यासाज्ञया समाख्यातं सर्पसत्रे नृपस्य ह ॥ ०३० ॥

पुण्योऽयमितिहासाख्यः पवित्रं चेदमुत्तमम् ।
कृष्णेन मुनिना विप्र नियतं सत्यवादिना ॥ ०३१ ॥

सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता ।
अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ०३२ ॥

ऐश्वर्ये वर्तता चैव सांख्ययोगविदा तथा ।
नैकतन्त्रविबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ०३३ ॥

कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ०३४ ॥

य इदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ०३५ ॥

यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥ ०३६ ॥

अह्ना यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ॥ ०३७ ॥

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ०३८ ॥

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो भूतिमिच्छता ।
राज्ञा राजसुतैश्चापि गर्भिण्या चैव योषिता ॥ ०३९ ॥

स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेज्जयम् ।
गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम् ॥ ०४० ॥

अनागतं त्रिभिर्वर्षैः कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
संदर्भं भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्यया ॥ ०४१ ॥

नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ।
रक्षो यक्षाञ्शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु ॥ ०४२ ॥

इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् ।
श्रावयेद्यस्तु वर्णांस्त्रीन्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ०४३ ॥

स नरः पापनिर्मुक्तः कीर्तिं प्राप्येह शौनक ।
गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ०४४ ॥

भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ ०४५ ॥

महर्षिर्भगवान्व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोकैश्चतुर्भिर्भगवान्पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥ ०४६ ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ०४७ ॥

हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ०४८ ॥

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ०४९ ॥

न जातु कामान्न भयान्न लोभा ;द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये ; जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ०५० ॥

इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ०५१ ॥

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ०५२ ॥

महाभारतमाख्यानं यः पठेत्सुसमाहितः ।
स गच्छेत्परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ०५३ ॥

द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं ; पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं ; किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ०५४ ॥

Mahabharata
Encoding : ISCII
Electronic text (C) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, India, 1999
http ://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html for further details
Converted for devanagari output using xetex-itrans with sdvn mapping on July 23, 2013

THE MAHABHARATA OF
KRISHNA - DWAIPAYANA VYASA

Adi Parva

Translators Preface
Section 1
Section 2
Paushya Parva
Pauloma Parva
Astika Parva
Adivansavatarana Parva
Sambhava Parva
Jatugriha Parva
Hidimva-Vadha Parva
Vaka-Vadha Parva
Chaitraratha Parva
Swayamvara Parva
Vaivahika Parva
Viduragamana Parva
Rajya-Labha Parva
Arjuna-Vanavasa Parva
Subhadra-Harana Parva
Haranaharana Parva
Khandava-Daha Parva

Translators Preface

The object of a translator should ever be to hold the mirror upto his author. That being so, his chief duty is to represent so far as practicable the manner in which his author's ideas have been expressed, retaining if possible at the sacrifice of idiom and taste all the peculiarities of his author's imagery and of language as well. In regard to translations from the Sanskrit, nothing is easier than to dish up Hindu ideas, so as to make them agreeable to English taste. But the endeavour of the present translator has been to give in the following pages as literal a rendering as possible of the great work of Vyasa. To the purely English reader there is much in the following pages that will strike as ridiculous. Those unacquainted with any language but their own are generally very exclusive in matters of taste. Having no knowledge of models other than what they meet with in their own tongue, the standard they have formed of purity and taste in composition must necessarily be a narrow one. The translator, however, would ill-discharge his duty, if for the sake of avoiding ridicule, he sacrificed fidelity to the original. He must represent his author as he is, not as he should be to please the narrow taste of those entirely unacquainted with him. Mr. Pickford, in the preface to his English translation of the Mahavira Charita, ably defends a close adherence to the original even at the sacrifice of idiom and taste against the claims of what has been called 'Free Translation,' which means dressing the author in an outlandish garb to please those to whom he is introduced.

In the preface to his classical translation of Bhartrihari's Niti Satakam and Vairagya Satakam, Mr. C.H. Tawney says, "I am sensible that in the present attempt I have retained much local colouring. For instance, the ideas of worshipping the feet of a god of great men, though it frequently occurs in Indian literature, will undoubtedly move the laughter of Englishmen unacquainted with Sanskrit, especially if they happen to belong to that class of readers who revel their attention on the accidental and remain blind to the essential. But a certain measure of fidelity to the original even at the risk of making oneself ridiculous, is better than the studied dishonesty which characterises so many translations of oriental poets."

We fully subscribe to the above although, it must be observed, the censure conveyed to the class of translators last indicated is rather undeserved, there being nothing like a 'studied dishonesty' in their efforts which proceed only from a mistaken view of their duties and as such betray only an error of the head but not of the heart. More than twelve years ago when Babu Pratapa Chandra Roy, with Babu Durga Charan Banerjee, went to my retreat at Seebpore, for engaging me to translate the Mahabharata into English, I was amazed with the grandeur of the scheme. My first question to him was,--whence was the money to come, supposing my competence for the task. Pratapa then unfolded to me the details of his plan, the hopes he could legitimately cherish of assistance from different quarters. He was full of enthusiasm. He showed me Dr. Rost's letter, which, he said, had suggested to him the undertaking. I had known Babu Durga Charan for many years and I had the highest opinion of his scholarship and practical good sense. When he warmly took Pratapa's side for convincing me of the practicability of the scheme, I listened to him patiently. The two were for completing all arrangements with me the very day. To this I did not agree. I took a week's time to consider. I consulted some of my literary friends, foremost among whom was the late lamented Dr. Sambhu C. Mookherjee. The latter, I found, had been waited upon by Pratapa. Dr. Mookherjee spoke to me of Pratapa as a man of indomitable energy and perseverance. The result of my conference with Dr. Mookherjee was that I wrote to Pratapa asking him to see me again. In this second interview estimates were drawn up, and everything was arranged as far as my portion of the work was concerned. My friend left with me a specimen of translation which he had received from Professor Max Muller. This I began to study, carefully comparing it sentence by sentence with the original. About its literal character there could be no doubt, but it had no flow and, therefore, could not be perused with pleasure by the general reader. The translation had been executed thirty years ago by a young German friend of the great Pundit. I had to touch up every sentence. This I did without at all impairing faithfulness to the original. My first 'copy' was set up in type and a dozen sheets were struck off. These were submitted to the judgment of a number of eminent writers, European and native. All of them, I was glad to see, approved of the specimen, and then the task of translating the Mahabharata into English seriously began.

Before, however, the first fasciculus could be issued, the question as to whether the authorship of the translation should be publicly owned, arose. Babu Pratapa Chandra Roy was against anonymity. I was for it. The reasons I adduced were chiefly founded upon the impossibility of one person translating the whole of the gigantic work. Notwithstanding my resolve to discharge to the fullest extent the duty that I took up, I might not live to carry it out. It would take many years before the end could be reached. Other circumstances than death might arise in consequence of which my connection with the work might cease. It could not be desirable to issue successive fasciculus with the names of a succession of translators appearing on the title pages. These and other considerations convinced my friend that, after all, my view was correct. It was, accordingly, resolved to withhold the name of the translator. As a compromise, however, between the two views, it was resolved to issue the first fasciculus with two prefaces, one over the signature of the publisher and the other headed--'Translator's Preface.' This, it was supposed, would effectually guard against misconceptions of every kind. No careful reader would then confound the publisher with the author.

Although this plan was adopted, yet before a fourth of the task had been accomplished, an influential Indian journal came down upon poor Pratapa Chandra Roy and accused him openly of being a party to a great literary imposture, viz., of posing before the world as the translator of Vyasa's work when, in fact, he was only the publisher. The charge came upon my friend as a surprise, especially as he had never made a secret of the authorship in his correspondence with Oriental scholars in every part of the world. He promptly wrote to the journal in question, explaining the reasons there were for anonymity, and pointing to the two prefaces with which the first fasciculus had been given to the world. The editor readily admitted his mistake and made a satisfactory apology.

Now that the translation has been completed, there can no longer be any reason for withholding the name of the translator. The entire translation is practically the work of one hand. In portions of the Adi and the Sabha Parvas, I was assisted by Babu Charu Charan Mookerjee. About four forms of the Sabha Parva were done by Professor Krishna Kamal Bhattacharya, and about half a fasciculus during my illness, was done by another hand. I should however state that before passing to the printer the copy received from these gentlemen I carefully compared every sentence with the original, making such alterations as were needed for securing a uniformity of style with the rest of the work.

I should here observe that in rendering the Mahabharata into English I have derived very little aid from the three Bengali versions that are supposed to have been executed with care. Every one of these is full of inaccuracies and blunders of every description. The Santi in particular which is by far the most difficult of the eighteen Parvas, has been made a mess of by the Pundits that attacked it. Hundreds of ridiculous blunders can be pointed out in both the Rajadharma and the Mokshadharma sections. Some of these I have pointed out in footnotes.

I cannot lay claim to infallibility. There are verses in the Mahabharata that are exceedingly difficult to construe. I have derived much aid from the great commentator Nilakantha. I know that Nilakantha's authority is not incapable of being challenged. But when it is remembered that the interpretations given by Nilakantha came down to him from preceptors of olden days, one should think twice before rejecting Nilakantha as a guide.

About the readings I have adopted, I should say that as regards the first half of the work, I have generally adhered to the Bengal texts; as regards the latter half, to the printed Bombay edition. Sometimes individual sections, as occurring in the Bengal editions, differ widely, in respect of the order of the verses, from the corresponding ones in the Bombay edition. In such cases I have adhered to the Bengal texts, convinced that the sequence of ideas has been better preserved in the Bengal editions than the Bombay one.

I should express my particular obligations to Pundit Ram Nath Tarkaratna, the author of 'Vasudeva Vijayam' and other poems, Pundit Shyama Charan Kaviratna, the learned editor of Kavyaprakasha with the commentary of

Professor Mahesh Chandra Nayaratna, and Babu Aghore Nath Banerjee, the manager of the Bharata Karyalaya. All these scholars were my referees on all points of difficulty. Pundit Ram Nath's solid scholarship is known to them that have come in contact with him. I never referred to him a difficulty that he could not clear up. Unfortunately, he was not always at hand to consult. Pundit Shyama Charan Kaviratna, during my residence at Seebpore, assisted me in going over the Mokshadharma sections of the Santi Parva. Unostentatious in the extreme, Kaviratna is truly the type of a learned Brahman of ancient India. Babu Aghore Nath Banerjee also has from time to time, rendered me valuable assistance in clearing my difficulties.

Gigantic as the work is, it would have been exceedingly difficult for me to go on with it if I had not been encouraged by Sir Stuart Bayley, Sir Auckland Colvin, Sir Alfred Croft, and among Oriental scholars, by the late lamented Dr. Reinhold Rost, and Mons. A. Barth of Paris. All these eminent men know from the beginning that the translation was proceeding from my pen. Notwithstanding the enthusiasm, with which my poor friend, Pratapa Chandra Roy, always endeavoured to fill me. I am sure my energies would have flagged and patience exhausted but for the encouraging words which I always received from these patrons and friends of the enterprise.

Lastly, I should name my literary chief and friend, Dr. Sambhu C. Mookherjee. The kind interest he took in my labours, the repeated exhortations he addressed to me inculcating patience, the care with which he read every fasciculus as it came out, marking all those passages which threw light upon topics of antiquarian interest, and the words of praise he uttered when any expression particularly happy met his eyes, served to stimulate me more than anything else in going on with a task that sometimes seemed to me endless.

Kisari Mohan Ganguli

Calcutta

*****

Section 1

Om! Having bowed down to Narayana and Nara, the most exalted male being, and also to the goddess Saraswati, must the word Jaya be uttered.

Ugrasrava, the son of Lomaharshana, surnamed Sauti, well-versed in the Puranas, bending with humility, one day approached the great sages of rigid vows, sitting at their ease, who had attended the twelve years' sacrifice of Saunaka, surnamed Kulapati, in the forest of Naimisha. Those ascetics, wishing to hear his wonderful narrations, presently began to address him who had thus arrived at that recluse abode of the inhabitants of the forest of Naimisha. Having been entertained with due respect by those holy men, he saluted those Munis (sages) with joined palms, even all of them, and inquired about the progress of their asceticism. Then all the ascetics being again seated, the son of Lomaharshana humbly occupied the seat that was assigned to him. Seeing that he was comfortably seated, and recovered from fatigue, one of the Rishis beginning the conversation, asked him, 'Whence comest thou, O lotus-eyed Sauti, and where hast thou spent the time? Tell me, who ask thee, in detail.'

Accomplished in speech, Sauti, thus questioned, gave in the midst of that big assemblage of contemplative Munis a full and proper answer in words consonant with their mode of life.

"Sauti said, 'Having heard the diverse sacred and wonderful stories which were composed in his Mahabharata by Krishna-Dwaipayana, and which were recited in full by Vaisampayana at the Snake-sacrifice of the high-souled royal sage Janamejaya and in the presence also of that chief of Princes, the son of Parikshit, and having wandered about, visiting many sacred waters and holy shrines, I journeyed to the country venerated by the Dwijas (twice-born) and called Samantapanchaka where formerly was fought the battle between the children of Kuru and Pandu, and all the chiefs of the land ranged on either side. Thence, anxious to see you, I am come into your presence. Ye reverend sages, all of whom are to me as Brahma; ye greatly blessed who shine in this place of sacrifice with the splendour of the solar fire: ye who have concluded the silent meditations and have fed the holy fire; and yet who are sitting--without care, what, O ye Dwijas (twice-born), shall I repeat, shall I recount the sacred stories collected in the Puranas containing precepts of religious duty and of worldly profit, or the acts of illustrious saints and sovereigns of mankind?"

"The Rishi replied, 'The Purana, first promulgated by the great Rishi Dwaipayana, and which after having been heard both by the gods and the Brahmarshis was highly esteemed, being the most eminent narrative that exists, diversified both in diction and division, possessing subtile meanings logically combined, and gleaned from the Vedas, is a sacred work. Composed in elegant language, it includeth the subjects of other books. It is elucidated by other Shastras, and comprehendeth the sense of the four Vedas. We are desirous of hearing that history also called Bharata, the holy composition of the wonderful Vyasa, which dispelleth the fear of evil, just as it was cheerfully recited by the Rishi Vaisampayana, under the direction of Dwaipayana himself, at the snake-sacrifice of Raja Janamejaya?'

"Sauti then said, 'Having bowed down to the primordial being Isana, to whom multitudes make offerings, and who is adored by the multitude; who is the true incorruptible one, Brahma, perceptible, imperceptible, eternal; who is both a non-existing and an existing-non-existing being; who is the universe and also distinct from the existing and non-existing universe; who is the creator of high and low; the ancient, exalted, inexhaustible one; who is Vishnu, beneficent and the beneficence itself, worthy of all preference, pure and immaculate; who is Hari, the ruler of the faculties, the guide of all things moveable and immoveable; I will declare the sacred thoughts of the illustrious sage Vyasa, of marvellous deeds and worshipped here by all. Some bards have already published this history, some are now teaching it, and others, in like manner, will hereafter promulgate it upon the earth. It is a great source of knowledge, established throughout the three regions of the world. It is possessed by the twice-born both in detailed and compendious forms. It is the delight of the learned for being embellished with elegant expressions, conversations human and divine, and a variety of poetical measures.

In this world, when it was destitute of brightness and light, and enveloped all around in total darkness, there came into being, as the primal cause of creation, a mighty egg, the one inexhaustible seed of all created beings. It is called Mahadivya, and was formed at the beginning of the Yuga, in which we are told, was the true light Brahma, the eternal one, the wonderful and inconceivable being present alike in all places; the invisible and subtile cause, whose nature partaketh of entity and non-entity. From this egg came out the lord Pitamaha Brahma, the one only Prajapati; with Suraguru and Sthanu. Then appeared the twenty-one Prajapatis, viz., Manu, Vasishtha and Parameshthi; ten Prachetas, Daksha, and the seven sons of Daksha. Then appeared the man of inconceivable nature whom all the Rishis know and so the Viswe-devas, the Adityas, the Vasus, and the twin Aswins; the Yakshas, the Sadhyas, the Pisachas, the Guhyakas, and the Pitris. After these were produced the wise and most holy Brahmarshis, and the numerous Rajarshis distinguished by every noble quality. So the water, the heavens, the earth, the air, the sky, the points of the heavens, the years, the seasons, the months, the fortnights, called Pakshas, with day and night in due succession. And thus were produced all things which are known to mankind.

And what is seen in the universe, whether animate or inanimate, of created things, will at the end of the world, and after the expiration of the Yuga, be again confounded. And, at the commencement of other Yugas, all things will be renovated, and, like the various fruits of the earth, succeed each other in the due order of their seasons. Thus continueth perpetually to revolve in the world, without beginning and without end, this wheel which causeth the destruction of all things.

The generation of Devas, in brief, was thirty-three thousand, thirty-three hundred and thirty-three. The sons of Div were Brihadbhanu, Chakshus, Atma Vibhavasu, Savita, Richika, Arka, Bhanu, Asavaha, and Ravi. Of these Vivaswans of old, Mahya was the youngest whose son was Deva-vrata. The latter had for his son, Su-vrata who, we learn, had three sons,--Dasa-jyoti, Sata-jyoti, and Sahasra-jyoti, each of them producing numerous offspring. The illustrious Dasa-jyoti had ten thousand, Sata-jyoti ten times that number, and Sahasra-jyoti ten times the number of Sata-jyoti's offspring. From these are descended the family of the Kurus, of the Yadus, and of Bharata; the family of Yayati and of Ikshwaku; also of all the

Rajarshis. Numerous also were the generations produced, and very abundant were the creatures and their places of abode. The mystery which is threefold--the Vedas, Yoga, and Vijnana Dharma, Artha, and Kama--also various books upon the subject of Dharma, Artha, and Kama; also rules for the conduct of mankind; also histories and discourses with various srutis; all of which having been seen by the Rishi Vyasa are here in due order mentioned as a specimen of the book.

The Rishi Vyasa published this mass of knowledge in both a detailed and an abridged form. It is the wish of the learned in the world to possess the details and the abridgement. Some read the Bharata beginning with the initial mantra (invocation), others with the story of Astika, others with Uparichara, while some Brahmanas study the whole. Men of learning display their various knowledge of the institutes in commenting on the composition. Some are skilful in explaining it, while others, in remembering its contents.

The son of Satyavati having, by penance and meditation, analysed the eternal Veda, afterwards composed this holy history, when that learned Brahmarshi of strict vows, the noble Dwaipayana Vyasa, offspring of Parasara, had finished this greatest of narrations, he began to consider how he might teach it to his disciples. And the possessor of the six attributes, Brahma, the world's preceptor, knowing of the anxiety of the Rishi Dwaipayana, came in person to the place where the latter was, for gratifying the saint, and benefiting the people. And when Vyasa, surrounded by all the tribes of Munis, saw him, he was surprised; and, standing with joined palms, he bowed and ordered a seat to be brought. And Vyasa having gone round him who is called Hiranyagarbha seated on that distinguished seat stood near it; and being commanded by Brahma Parameshthi, he sat down near the seat, full of affection and smiling in joy. Then the greatly glorious Vyasa, addressing Brahma Parameshthi, said, "O divine Brahma, by me a poem hath been composed which is greatly respected. The mystery of the Veda, and what other subjects have been explained by me; the various rituals of the Upanishads with the Angas; the compilation of the Puranas and history formed by me and named after the three divisions of time, past, present, and future; the determination of the nature of decay, fear, disease, existence, and non-existence, a description of creeds and of the various modes of life; rule for the four castes, and the import of all the Puranas; an account of asceticism and of the duties of a religious student; the dimensions of the sun and moon, the planets, constellations, and stars, together with the duration of the four ages; the Rik, Sama and Yajur Vedas; also the Adhyatma; the sciences called Nyaya, Orthœphy and Treatment of diseases; charity and Pasupatadharma; birth celestial and human, for particular purposes; also a description of places of pilgrimage and other holy places of rivers, mountains, forests, the ocean, of heavenly cities and the kalpas; the art of war; the different kinds of nations and languages: the nature of the manners of the people; and the all-pervading spirit;--all these have been represented. But, after all, no writer of this work is to be found on earth.'

"Brahma said. 'I esteem thee for thy knowledge of divine mysteries, before the whole body of celebrated Munis distinguished for the sanctity of their lives. I know thou hast revealed the divine word, even from its first utterance, in the language of truth. Thou hast called thy present work a poem, wherefore it shall be a poem. There shall be no poets whose works may equal the descriptions of this poem, even, as the three other modes called Asrama are ever unequal in merit to the domestic Asrama. Let Ganesa be thought of, O Muni, for the purpose of writing the poem.'

"Sauti said, 'Brahma having thus spoken to Vyasa, retired to his own abode. Then Vyasa began to call to mind Ganesa. And Ganesa, obviator of obstacles, ready to fulfil the desires of his votaries, was no sooner thought of, than he repaired to the place where Vyasa was seated. And when he had been saluted, and was seated, Vyasa addressed him thus, 'O guide of the Ganas! be thou the writer of the Bharata which I have formed in my imagination, and which I am about to repeat."

"Ganesa, upon hearing this address, thus answered, 'I will become the writer of thy work, provided my pen do not for a moment cease writing." And Vyasa said unto that divinity, 'Wherever there be anything thou dost not comprehend, cease to continue writing.' Ganesa having signified his assent, by repeating the word Om! proceeded to write; and Vyasa began; and by way of diversion, he knit the knots of composition exceeding close; by doing which, he dictated this work according to his engagement.

I am (continued Sauti) acquainted with eight thousand and eight hundred verses, and so is Suka, and perhaps Sanjaya. From the mysteriousness of their meaning, O Muni, no one is able, to this day, to penetrate those closely knit difficult slokas. Even the omniscient Ganesa took a moment to consider; while Vyasa, however, continued to compose other verses in great abundance.

The wisdom of this work, like unto an instrument of applying collyrium, hath opened the eyes of the inquisitive world blinded by the darkness of ignorance. As the sun dispelleth the darkness, so doth the Bharata by its discourses on religion, profit, pleasure and final release, dispel the ignorance of men. As the full-moon by its mild light expandeth the buds of the water-lily, so this Purana, by exposing the light of the Sruti hath expanded the human intellect. By the lamp of history, which destroyeth the darkness of ignorance, the whole mansion of nature is properly and completely illuminated.

This work is a tree, of which the chapter of contents is the seed; the divisions called Pauloma and Astika are the root; the part called Sambhava is the trunk; the books called Sabha and Aranya are the roosting perches; the books called Arani is the knitting knots; the books called Virata and Udyoga the pith; the book named Bhishma, the main branch; the book called Drona, the leaves; the book called Karna, the fair flowers; the book named Salya, their sweet smell; the books entitled Stri and Aishika, the refreshing shade; the book called Santi, the mighty fruit; the book called Aswamedha, the immortal sap; the denominated Asramavasika, the spot where it groweth; and the book called Mausala, is an epitome of the Vedas and held in great respect by the virtuous Brahmanas. The tree of the Bharata, inexhaustible to mankind as the clouds, shall be as a source of livelihood to all distinguished poets."

"Sauti continued, 'I will now speak of the undying flowery and fruitful productions of this tree, possessed of pure and pleasant taste, and not to be destroyed even by the immortals. Formerly, the spirited and virtuous Krishna-Dwaipayana, by the injunctions of Bhishma, the wise son of Ganga and of his own mother, became the father of three boys who were like the three fires by the two wives of Vichitra-virya; and having thus raised up Dhritarashtra, Pandu and Vidura, he returned to his recluse abode to prosecute his religious exercise.

It was not till after these were born, grown up, and departed on the supreme journey, that the great Rishi Vyasa published the Bharata in this region of mankind; when being solicited by Janamejaya and thousands of Brahmanas, he instructed his disciple Vaisampayana, who was seated near him; and he, sitting together with the Sadasyas, recited the Bharata, during the intervals of the ceremonies of the sacrifice, being repeatedly urged to proceed.

Vyasa hath fully represented the greatness of the house of Kuru, the virtuous principles of Gandhari, the wisdom of Vidura, and the constancy of Kunti. The noble Rishi hath also described the divinity of Vasudeva, the rectitude of the sons of Pandu, and the evil practices of the sons and partisans of Dhritarashtra.

Vyasa executed the compilation of the Bharata, exclusive of the episodes originally in twenty-four thousand verses; and so much only is called by the learned as the Bharata. Afterwards, he composed an epitome in one hundred and fifty verses, consisting of the introduction with the chapter of contents. This he first taught to his son Suka; and afterwards he gave it to others of his disciples who were possessed of the same qualifications. After that he executed another compilation, consisting of six hundred thousand verses. Of those, thirty hundred thousand are known in the world of the Devas; fifteen hundred thousand in the world of the Pitris: fourteen hundred thousand among the Gandharvas, and one hundred thousand in the regions of mankind. Narada recited them to the Devas, Devala to the Pitris, and Suka published them to the Gandharvas, Yakshas, and Rakshasas: and in this world they were recited by Vaisampayana, one of the disciples of Vyasa, a man of just principles and the first among all those acquainted with the Vedas. Know that I, Sauti, have also repeated one hundred thousand verses.

Yudhishthira is a vast tree, formed of religion and virtue; Arjuna is its trunk; Bhimasena, its branches; the two sons of Madri are its full-grown fruit and flowers; and its roots are Krishna, Brahma, and the Brahmanas.

Pandu, after having subdued many countries by his wisdom and prowess, took up his abode with the Munis in a certain forest as a sportsman, where he brought upon himself a very severe misfortune for having killed a stag coupling with its mate, which served as a warning for the conduct of the princes of his house as long as they lived. Their mothers, in order that the ordinances of the law might be fulfilled, admitted as substitutes to their embraces the gods Dharma, Vayu, Sakra, and the divinities the twin Aswins. And when their offspring grew up, under the care of their two mothers, in the society of ascetics, in the midst of sacred groves and holy recluse-abodes of religious men, they were conducted by Rishis into the presence of Dhritarashtra and his sons, following as students in the habit of Brahmacharis, having their hair tied in knots on their heads. 'These our pupils', said they, 'are as your sons, your brothers, and your friends; they are Pandavas.' Saying this, the Munis disappeared.

When the Kauravas saw them introduced as the sons of Pandu, the distinguished class of citizens shouted exceedingly for joy. Some, however, said, they were not the sons of Pandu; others said, they were; while a few asked how they could be his offspring, seeing he had been so long dead. Still on all sides voices were heard crying, 'They are on all accounts welcome! Through divine Providence we behold the family of Pandu! Let their welcome be proclaimed!' As these acclamations ceased, the plaudits of invisible spirits, causing every point of the heavens to resound, were tremendous. There were showers of sweet-scented flowers, and the sound of shells and kettle-drums. Such were the wonders that happened on the arrival of the young princes. The joyful noise of all the citizens, in expression of their satisfaction on the occasion, was so great that it reached the very heavens in magnifying plaudits.

Having studied the whole of the Vedas and sundry other shastras, the Pandavas resided there, respected by all and without apprehension from any one.

The principal men were pleased with the purity of Yudhishthira, the courage of Arjuna, the submissive attention of Kunti to her superiors, and the humility of the twins, Nakula and Sahadeva; and all the people rejoiced in their heroic virtues.

After a while, Arjuna obtained the virgin Krishna at the swayamvara, in the midst of a concourse of Rajas, by performing a very difficult feat of archery. And from this time he became very much respected in this world among all bowmen; and in fields of battle also, like the sun, he was hard to behold by foe-men. And having vanquished all the neighbouring princes and every considerable tribe, he accomplished all that was necessary for the Raja (his eldest brother) to perform the great sacrifice called Rajasuya.

Yudhishthira, after having, through the wise counsels of Vasudeva and by the valour of Bhimasena and Arjuna, slain Jarasandha (the king of Magadha) and the proud Chaidya, acquired the right to perform the grand sacrifice of Rajasuya abounding in provisions and offering and fraught with transcendent merits. And Duryodhana came to this sacrifice; and when he beheld the vast wealth of the Pandavas scattered all around, the offerings, the precious stones, gold and jewels; the wealth in cows, elephants, and horses; the curious textures, garments, and mantles; the precious shawls and furs and carpets made of the skin of the Ranku; he was filled with envy and became exceedingly displeased. And when he beheld the hall of assembly elegantly constructed by Maya (the Asura architect) after the fashion of a celestial court, he was inflamed with rage. And having started in confusion at certain architectural deceptions within this building, he was derided by Bhimasena in the presence of Vasudeva, like one of mean descent.

And it was represented to Dhritarashtra that his son, while partaking of various objects of enjoyment and diverse precious things, was becoming meagre, wan, and pale. And Dhritarashtra, some time after, out of affection for his son, gave his consent to their playing (with the Pandavas) at dice. And Vasudeva coming to know of this, became exceedingly wroth. And being dissatisfied, he did nothing to prevent the disputes, but overlooked the gaming and sundry other horried unjustifiable transactions arising therefrom: and in spite of Vidura, Bhishma, Drona, and Kripa, the son of Saradwan, he made the Kshatriyas kill each other in the terrific war that ensued.'

"And Dhritarashtra hearing the ill news of the success of the Pandavas and recollecting the resolutions of Duryodhana, Kama, and Sakuni, pondered for a while and addressed to Sanjaya the following speech:--

'Attend, O Sanjaya, to all I am about to say, and it will not become thee to treat me with contempt. Thou art well-versed in the shastras, intelligent and endowed with wisdom. My inclination was never to war, not did I delight in the destruction of my race. I made no distinction between my own children and the children of Pandu. My own sons were prone to wilfulness and despised me because I am old. Blind as I am, because of my miserable plight and through paternal affection, I bore it all. I was foolish alter the thoughtless Duryodhana ever growing in folly. Having been a spectator of the riches of the mighty sons of Pandu, my son was derided for his awkwardness while ascending the hall. Unable to bear it all and unable himself to overcome the sons of Pandu in the field, and though a soldier, unwilling yet to obtain good fortune by his own exertion, with the help of the king of Gandhara he concerted an unfair game at dice.

'Hear, O Sanjaya, all that happened thereupon and came to my knowledge. And when thou hast heard all I say, recollecting everything as it fell out, thou shall then know me for one with a prophetic eye. When I heard that Arjuna, having bent the bow, had pierced the curious mark and brought it down to the ground, and bore away in triumph the maiden Krishna, in the sight of the assembled princes, then, O Sanjaya I had no hope of success. When I heard that Subhadra of the race of Madhu had, after forcible seizure been married by Arjuna in the city of Dwaraka, and that the two heroes of the race of Vrishni (Krishna and Balarama the brothers of Subhadra) without resenting it had entered Indraprastha as friends, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Arjuna, by his celestial arrow preventing the downpour by Indra the king of the gods, had gratified Agni by making over to him the forest of Khandava, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the five Pandavas with their mother Kunti had escaped from the house of lac, and that Vidura was engaged in the accomplishment of their designs, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Arjuna, after having pierced the mark in the arena had won Draupadi, and that the brave Panchalas had joined the Pandavas, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Jarasandha, the foremost of the royal line of Magadha, and blazing in the midst of the Kshatriyas, had been slain by Bhima with his bare arms alone, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that in their general campaign the sons of Pandu had conquered the chiefs of the land and performed the grand sacrifice of the Rajasuya, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Draupadi, her voice choked with tears and heart full of agony, in the season of impurity and with but one raiment on, had been dragged into court and though she had protectors, she had been treated as if she had none, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the wicked wretch Duhsasana, was striving to strip her of that single garment, had only drawn from her person a large heap of cloth without being able to arrive at its end, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Yudhishthira, beaten by Saubala at the game of dice and deprived of his kingdom as a consequence thereof, had still been attended upon by his brothers of incomparable prowess, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the virtuous Pandavas weeping with affliction had followed their elder brother to the wilderness and exerted themselves variously for the mitigation of his discomforts, then, O Sanjaya, I had no hope of success.

'When I heard that Yudhishthira had been followed into the wilderness by Snatakas and noble-minded Brahmanas who live upon alms, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Arjuna, having, in combat, pleased the god of gods, Tryambaka (the three-eyed) in the disguise of a hunter, obtained the great weapon Pasupata, then O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the just and renowned Arjuna after having been to the celestial regions, had there obtained celestial weapons from Indra himself then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that afterwards Arjuna had vanquished the Kalakeyas and the Paulomas proud with the boon they had obtained and which had rendered them invulnerable even to the celestials, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Arjuna, the chastiser of enemies, having gone to the regions of Indra for the destruction of the Asuras, had returned thence successful, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Bhima and the other sons of Pritha (Kunti) accompanied by Vaisravana had arrived at that country which is inaccessible to man then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that my sons, guided by the counsels of Karna, while on their journey of Ghoshayatra, had been taken prisoners by the Gandharvas and were set free by Arjuna, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Dharma (the god of justice) having come under the form of a Yaksha had proposed certain questions to Yudhishthira then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that my sons had failed to discover the Pandavas under their disguise while residing with Draupadi in the dominions of Virata, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the principal men of my side had all been vanquished by the noble Arjuna with a single chariot while residing in the dominions of Virata, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Vasudeva of the race of Madhu, who covered this whole earth by one foot, was heartily interested in the welfare of the Pandavas, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the king of Matsya, had offered his virtuous daughter Uttara to Arjuna and that Arjuna had accepted her for his son, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Yudhishthira, beaten at dice, deprived of wealth, exiled and separated from his connections, had assembled yet an army of seven Akshauhinis, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard Narada, declare that Krishna and Arjuna were Nara and Narayana and he (Narada) had seen them together in the regions of Brahma, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Krishna, anxious to bring about peace, for the welfare of mankind had repaired to the Kurus, and went away without having been able to effect his purpose, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Kama and Duryodhana resolved upon imprisoning Krishna displayed in himself the whole universe, then, O Sanjaya, I had no hope of success. Then I heard that at the time of his departure, Pritha (Kunti) standing, full of sorrow, near his chariot received consolation from Krishna, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Vasudeva and Bhishma the son of Santanu were the counsellors of the Pandavas and Drona the son of Bharadwaja pronounced blessings on them, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When Kama said unto Bhishma--I will not fight when thou art fighting--and, quitting the army, went away, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Vasudeva and Arjuna and the bow Gandiva of immeasurable prowess, these three of dreadful energy had come together, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that upon Arjuna having been seized with compunction on his chariot and ready to sink, Krishna showed him all the worlds within his body, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Bhishma, the desolator of foes, killing ten thousand charioteers every day in the field of battle, had not slain any amongst the Pandavas then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Bhishma, the righteous son of Ganga, had himself indicated the means of his defeat in the field of battle and that the same were accomplished by the Pandavas with joyfulness, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Arjuna, having placed Sikhandin before himself in his chariot, had wounded Bhishma of infinite courage and invincible in battle, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the aged hero Bhishma, having reduced the numbers of the race of shomaka to a few, overcome with various wounds was lying on a bed of arrows, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that upon Bhishma's lying on the ground with thirst for water, Arjuna, being requested, had pierced the ground and allayed his thirst, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When Bayu together with Indra and Suryya united as allies for the success of the sons of Kunti, and the beasts of prey (by their inauspicious presence) were putting us in fear, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When the wonderful warrior Drona, displaying various modes of fight in the field, did not slay any of the superior Pandavas, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the Maharatha Sansaptakas of our army appointed for the overthrow of Arjuna were all slain by Arjuna himself, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that our disposition of forces, impenetrable by others, and defended by Bharadwaja himself well-armed, had been singly forced and entered by the brave son of Subhadra, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that our Maharathas, unable to overcome Arjuna, with jubilant faces after having jointly surrounded and slain the boy Abhimanyu, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the blind Kauravas were shouting for joy after having slain Abhimanyu and that thereupon Arjuna in anger made his celebrated speech referring to Saindhava, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Arjuna had vowed the death of Saindhava and fulfilled his vow in the presence of his enemies, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that upon the horses of Arjuna being fatigued, Vasudeva releasing them made them drink water and bringing them back and reharnessing them continued to guide them as before, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that while his horses were fatigued, Arjuna staying in his chariot checked all his assailants, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Yuyudhana of the race of Vrishni, after having thrown into confusion the army of Drona rendered unbearable in prowess owing to the presence of elephants, retired to where Krishna and Arjuna were, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Karna even though he had got Bhima within his power allowed him to escape after only addressing him in contemptuous terms and dragging him with the end of his bow, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Drona, Kritavarma, Kripa, Karna, the son of Drona, and the valiant king of Madra (Salya) suffered Saindhava to be slain, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the celestial Sakti given by Indra (to Karna) was by Madhava's machinations caused to be hurled upon Rakshasa Ghatotkacha of frightful countenance, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that in the encounter between Karna and Ghatotkacha, that Sakti was hurled against Ghatotkacha by Karna, the same which was certainly to have slain Arjuna in battle, then, O Sanjaya. I had no hope of success. When I heard that Dhristadyumna, transgressing the laws of battle, slew Drona while alone in his chariot and resolved on death, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Nakula. the son of Madri, having in the presence of the whole army engaged in single combat with the son of Drona and showing himself equal to him drove his chariot in circles around, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When upon the death of Drona, his son misused the weapon called Narayana but failed to achieve the destruction of the Pandavas, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Bhimasena drank the blood of his brother Duhsasana in the field of battle without anybody being able to prevent him, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the infinitely brave Karna, invincible in battle, was slain by Arjuna in that war of brothers mysterious even to the gods, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Yudhishthira, the Just, overcame the heroic son of Drona, Duhsasana, and the fierce Kritavarman, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the brave king of Madra who ever dared Krishna in battle was slain by Yudhishthira, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the wicked Suvala of magic power, the root of the gaming and the feud, was slain in battle by Sahadeva, the son of Pandu, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Duryodhana, spent with fatigue, having gone to a lake and made a refuge for himself within its waters, was lying there alone, his strength gone and without a chariot, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the Pandavas having gone to that lake accompanied by Vasudeva and standing on its beach began to address contemptuously my son who was incapable of putting up with affronts, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that while, displaying in circles a variety of curious modes (of attack and defence) in an encounter with clubs, he was unfairly slain according to the counsels of Krishna, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard the son of Drona and others by slaying the Panchalas and the sons of Draupadi in their sleep, perpetrated a horrible and infamous deed, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that Aswatthaman while being pursued by Bhimasena had discharged the first of weapons called Aishika, by which the embryo in the womb (of Uttara) was wounded, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that the weapon Brahmashira (discharged by Aswatthaman) was repelled by Arjuna with another weapon over which he had pronounced the word "Sasti" and that Aswatthaman had to give up the jewel-like excrescence on his head, then, O Sanjaya, I had no hope of success. When I heard that upon the embryo in the womb of Virata's daughter being wounded by Aswatthaman with a mighty weapon, Dwaipayana and Krishna pronounced curses on him, then, O Sanjaya, I had no hope of success.

'Alas! Gandhari, destitute of children, grand-children, parents, brothers, and kindred, is to be pitied. Difficult is the task that hath been performed by the Pandavas: by them hath a kingdom been recovered without a rival.

'Alas! I have heard that the war hath left only ten alive: three of our side, and the Pandavas, seven, in that dreadful conflict eighteen Akshauhinis of Kshatriyas have been slain! All around me is utter darkness, and a fit of swoon assaileth me: consciousness leaves me, O Suta, and my mind is distracted."

"Sauti said, 'Dhritarashtra, bewailing his fate in these words, was overcome with extreme anguish and for a time deprived of sense; but being revived, he addressed Sanjaya in the following words.

"After what hath come to pass, O Sanjaya, I wish to put an end to my life without delay; I do not find the least advantage in cherishing it any longer."

"Sauti said, 'The wise son of Gavalgana (Sanjaya) then addressed the distressed lord of Earth while thus talking and bewailing, sighing like a serpent and repeatedly tainting, in words of deep import.

"Thou hast heard, O Raja, of the greatly powerful men of vast exertions, spoken of by Vyasa and the wise Narada; men born of great royal families, resplendent with worthy qualities, versed in the science of celestial arms, and in glory emblems of Indra; men who having conquered the world by justice and performed sacrifices with fit offerings (to the Brahmanas), obtained renown in this world and at last succumbed to the sway of time. Such were Saivya; the valiant Maharatha; Srinjaya, great amongst conquerors. Suhotra; Rantideva, and Kakshivanta, great in glory; Valhika, Damana, Saryati, Ajita, and Nala; Viswamitra the destroyer of foes; Amvarisha, great in strength; Marutta, Manu, Ikshaku, Gaya, and Bharata; Rama the son of Dasaratha; Sasavindu, and Bhagiratha; Kritavirya, the greatly fortunate, and Janamejaya too; and Yayati of good deeds who performed sacrifices, being assisted therein by the celestials themselves, and by whose sacrificial altars and stakes this earth with her habited and uninhabited regions hath been marked all over. These twenty-four Rajas were formerly spoken of by the celestial Rishi Narada unto Saivya when much afflicted for the loss of his children. Besides these, other Rajas had gone before, still more powerful than they, mighty charioteers noble in mind, and resplendent with every worthy quality. These were Puru, Kuru, Yadu, Sura and Viswasrawa of great glory; Anuha, Yuvanaswu, Kakutstha, Vikrami, and Raghu; Vijava, Virihorta, Anga, Bhava, Sweta, and Vripadguru; Usinara, Sata-ratha, Kanka, Duliduha, and Druma; Dambhodbhava, Para, Vena, Sagara, Sankriti, and Nimi; Ajeya, Parasu, Pundra, Sambhu, and holy Deva-Vridha; Devahuya, Supratika, and Vrihad-ratha; Mahatsaha, Vinitatma, Sukratu, and Nala, the king of the Nishadas; Satyavrata, Santabhaya, Sumitra, and the chief Subala; Janujangha, Anaranya, Arka, Priyabhritya, Chuchi-vrata, Balabandhu, Nirmardda, Ketusringa, and Brhidbala; Dhrishtaketu, Brihatketu, Driptaketu, and Niramaya; Abikshit, Chapala, Dhurta, Kritbandhu, and Dridhe-shudhi; Mahapurana-sambhavya, Pratyanga, Paraha and Sruti. These, O chief, and other Rajas, we hear enumerated by hundreds and by thousands, and still others by millions, princes of great power and wisdom, quitting very abundant enjoyments met death as thy sons have done! Their heavenly deeds, valour, and generosity, their magnanimity, faith, truth, purity, simplicity and mercy, are published to the world in the records of former times by sacred bards of great learning. Though endued with every noble virtue, these have yielded up their lives. Thy sons were malevolent, inflamed with passion, avaricious, and of very evil-disposition. Thou art versed in the Sastras, O Bharata, and art intelligent and wise; they never sink under misfortunes whose understandings are guided by the Sastras. Thou art acquainted, O prince, with the lenity and severity of fate; this anxiety therefore for the safety of thy children is unbecoming. Moreover, it behoveth thee not to grieve for that which must happen: for who can avert, by his wisdom, the decrees of fate? No one can leave the way marked out for him by Providence. Existence and non-existence, pleasure and pain all have Time for their root. Time createth all things and Time destroyeth all creatures. It is Time that burneth creatures and it is Time that extinguisheth the fire. All states, the good and the evil, in the three worlds, are caused by Time. Time cutteth short all things and createth them anew. Time alone is awake when all things are asleep: indeed, Time is incapable of being overcome. Time passeth over all things without being retarded. Knowing, as thou dost, that all things past and future and all that exist at the present moment, are the offspring of Time, it behoveth thee not to throw away thy reason.'

"Sauti said, 'The son of Gavalgana having in this manner administered comfort to the royal Dhritarashtra overwhelmed with grief for his sons, then restored his mind to peace. Taking these facts for his subject, Dwaipayana composed a holy Upanishad that has been published to the world by learned and sacred bards in the Puranas composed by them.

"The study of the Bharata is an act of piety. He that readeth even one foot, with belief, hath his sins entirely purged away. Herein Devas, Devarshis, and immaculate Brahmarshis of good deeds, have been spoken of; and likewise Yakshas and great Uragas (Nagas). Herein also hath been described the eternal Vasudeva possessing the six attributes. He is the true and just, the pure and holy, the eternal Brahma, the supreme soul, the true constant light, whose divine deeds wise and learned recount; from whom hath proceeded the non-existent and existent-non-existent universe with principles of generation and progression, and birth, death and re-birth. That also hath been treated of which is called Adhyatma (the superintending spirit of nature) that partaketh of the attributes of the five elements. That also hath been described who is purusha being above such epithets as 'undisplayed' and the like; also that which the foremost yatis exempt from the common destiny and endued with the power of meditation and Tapas behold dwelling in their hearts as a reflected image in the mirror.

"The man of faith, devoted to piety, and constant in the exercise of virtue, on reading this section is freed from sin. The believer that constantly heareth recited this section of the Bharata, called the Introduction, from the beginning, falleth not into difficulties. The man repeating any part of the introduction in the two twilights is during such act freed from the sins contracted during the day or the night. This section, the body of the Bharata, is truth and nectar. As butter is in curd, Brahmana among bipeds, the Aranyaka among the Vedas, and nectar among medicines; as the sea is eminent among receptacles of water, and the cow among quadrupeds; as are these (among the things mentioned) so is the Bharata said to be among histories.

"He that causeth it, even a single foot thereof, to be recited to Brahmanas during a Sradha, his offerings of food and drink to the manes of his ancestors become inexhaustible.

"By the aid of history and the Puranas, the Veda may be expounded; but the Veda is afraid of one of little information lest he should it. The learned man who recites to other this Veda of Vyasa reapeth advantage. It may without doubt destroy even the sin of killing the embryo and the like. He that readeth this holy chapter of the moon, readeth the whole of the Bharata, I ween. The man who with reverence daily listeneth to this sacred work acquireth long life and renown and ascendeth to heaven.

"In former days, having placed the four Vedas on one side and the Bharata on the other, these were weighed in the balance by the celestials assembled for that purpose. And as the latter weighed heavier than the four Vedas with their mysteries, from that period it hath been called in the world Mahabharata (the great Bharata). Being esteemed superior both in substance and gravity of import it is denominated Mahabharata on account of such substance and gravity of import. He that knoweth its meaning is saved from all his sins.

'Tapa is innocent, study is harmless, the ordinance of the Vedas prescribed for all the tribes are harmless, the acquisition of wealth by exertion is harmless; but when they are abused in their practices it is then that they become sources of evil.'"

*****

Section 2

"The Rishis said, 'O son of Suta, we wish to hear a full and circumstantial account of the place mentioned by you as Samanta-panchaya.'

"Sauti said, 'Listen, O ye Brahmanas, to the sacred descriptions I utter O ye best of men, ye deserve to hear of the place known as Samanta-panchaka. In the interval between the Treta and Dwapara Yugas, Rama (the son of Jamadagni) great among all who have borne arms, urged by impatience of wrongs, repeatedly smote the noble race of Kshatriyas. And when that fiery meteor, by his own valour, annihilated the entire tribe of the Kshatriyas, he formed at Samanta-panchaka five lakes of blood. We are told that his reason being overpowered by anger he offered oblations of blood to the manes of his ancestors, standing in the midst of the sanguine waters of those lakes. It was then that his forefathers of whom Richika was the first having arrived there addressed him thus, 'O Rama, O blessed Rama, O offspring of Bhrigu, we have been gratified with the reverence thou hast shown for thy ancestors and with thy valour, O mighty one! Blessings be upon thee. O thou illustrious one, ask the boon that thou mayst desire.'

"Rama said, 'If, O fathers, ye are favourably disposed towards me, the boon I ask is that I may be absolved from the sins born of my having annihilated the Kshatriyas in anger, and that the lakes I have formed may become famous in the world as holy shrines.' The Pitris then said, 'So shall it be. But be thou pacified.' And Rama was pacified accordingly. The region that lieth near unto those lakes of gory water, from that time hath been celebrated as Samanta-panchaka the holy. The wise have declared that every country should be distinguished by a name significant of some circumstance which may have rendered it famous. In the interval between the Dwapara and the Kali Yugas there happened at Samanta-panchaka the encounter between the armies of the Kauravas and the Pandavas. In that holy region, without ruggedness of any kind, were assembled eighteen Akshauhinis of soldiers eager for battle. And, O Brahmanas, having come thereto, they were all slain on the spot. Thus the name of that region, O Brahmanas, hath been explained, and the country described to you as a sacred and delightful one. I have mentioned the whole of what relateth to it as the region is celebrated throughout the three worlds.'

"The Rishis said, 'We have a desire to know, O son of Suta, what is implied by the term Akshauhini that hath been used by thee. Tell us in full what is the number of horse and foot, chariots and elephants, which compose an Akshauhini for thou art fully informed.'

"Sauti said, 'One chariot, one elephant, five foot-soldiers, and three horses form one Patti; three pattis make one Sena-mukha; three sena-mukhas are called a Gulma; three gulmas, a Gana; three ganas, a Vahini; three vahinis together are called a Pritana; three pritanas form a Chamu; three chamus, one Anikini; and an anikini taken ten times forms, as it is styled by those who know, an Akshauhini. O ye best of Brahmanas, arithmeticians have calculated that the number of chariots in an Akshauhini is twenty-one thousand eight hundred and seventy. The measure of elephants must be fixed at the same number. O ye pure, you must know that the number of foot-soldiers is one hundred and nine thousand, three hundred and fifty, the number of horse is sixty-five thousand, six hundred and ten. These, O Brahmanas, as fully explained by me, are the numbers of an Akshauhini as said by those acquainted with the principles of numbers. O best of Brahmanas, according to this calculation were composed the eighteen Akshauhinis of the Kaurava and the Pandava army. Time, whose acts are wonderful assembled them on that spot and having made the Kauravas the cause, destroyed them all. Bhishma acquainted with choice of weapons, fought for ten days. Drona protected the Kaurava Vahinis for five days. Kama the desolator of hostile armies fought for two days; and Salya for half a day. After that lasted for half a day the encounter with clubs between Duryodhana and Bhima. At the close of that day, Aswatthaman and Kripa destroyed the army of Yudishthira in the night while sleeping without suspicion of danger.

'O Saunaka, this best of narrations called Bharata which has begun to be repeated at thy sacrifice, was formerly repeated at the sacrifice of Janamejaya by an intelligent disciple of Vyasa. It is divided into several sections; in the beginning are Paushya, Pauloma, and Astika parvas, describing in full the valour and renown of kings. It is a work whose description, diction, and sense are varied and wonderful. It contains an account of various manners and rites. It is accepted by the wise, as the state called Vairagya is by men desirous of final release. As Self among things to be known, as life among things that are dear, so is this history that furnisheth the means of arriving at the knowledge of Brahma the first among all the sastras. There is not a story current in this world but doth depend upon this history even as the body upon the foot that it taketh. As masters of good lineage are ever attended upon by servants desirous of preferment so is the Bharata cherished by all poets. As the words constituting the several branches of knowledge appertaining to the world and the Veda display only vowels and consonants, so this excellent history displayeth only the highest wisdom.

'Listen, O ye ascetics, to the outlines of the several divisions (parvas) of this history called Bharata, endued with great wisdom, of sections and feet that are wonderful and various, of subtile meanings and logical connections, and embellished with the substance of the Vedas.

'The first parva is called Anukramanika; the second, Sangraha; then Paushya; then Pauloma; the Astika; then Adivansavatarana. Then comes the Sambhava of wonderful and thrilling incidents. Then comes Jatugrihadaha (setting fire to the house of lac) and then Hidimbabadha (the killing of Hidimba) parvas; then comes Baka-badha (slaughter of Baka) and then Chitraratha. The next is called Swayamvara (selection of husband by Panchali), in which Arjuna by the exercise of Kshatriya virtues, won Draupadi for wife. Then comes Vaivahika (marriage). Then comes Viduragamana (advent of Vidura), Rajyalabha (acquirement of kingdom), Arjuna-banavasa (exile of Arjuna) and Subhadra-harana (the carrying away of Subhadra). After these come Harana-harika, Khandava-daha (the burning of the Khandava forest) and Maya-darsana (meeting with Maya the Asura architect). Then come Sabha, Mantra, Jarasandha, Digvijaya (general campaign). After Digvijaya come Raja-suyaka, Arghyaviharana (the robbing of the Arghya) and Sisupala-badha (the killing of Sisupala). After these, Dyuta (gambling), Anudyuta (subsequent to gambling), Aranyaka, and Krimira-badha (destruction of Krimira). The Arjuna-vigamana (the travels of Arjuna), Kairati. In the last hath been described the battle between Arjuna and Mahadeva in the guise of a hunter. After this Indra-lokavigamana (the journey to the regions of Indra); then that mine of religion and virtue, the highly pathetic Nalopakhyana (the story of Nala). After this last, Tirtha-yatra or the pilgrimage of the wise prince of the Kurus, the death of Jatasura, and the battle of the Yakshas. Then the battle with the Nivata-kavachas, Ajagara, and Markandeya-Samasya (meeting with Markandeya). Then the meeting of Draupadi and Satyabhama, Ghoshayatra, Mirga-Swapna (dream of the deer). Then the story of Brihadaranyaka and then Aindradrumna. Then Draupadi-harana (the abduction of Draupadi), Jayadratha-bimoksana (the release of Jayadratha). Then the story of 'Savitri' illustrating the great merit of connubial chastity. After this last, the story of 'Rama'. The parva that comes next is called 'Kundala-harana' (the theft of the ear-rings). That which comes next is 'Aranya' and then 'Vairata'. Then the entry of the Pandavas and the fulfilment of their promise (of living unknown for one year). Then the destruction of the 'Kichakas', then the attempt to take the kine (of Virata by the Kauravas). The next is called the marriage of Abhimanyu with the daughter of Virata. The next you must know is the most wonderful parva called Udyoga. The next must be known by the name of 'Sanjaya-yana' (the arrival of Sanjaya). Then comes 'Prajagara' (the sleeplessness of Dhritarashtra owing to his anxiety). Then Sanatsujata, in which are the mysteries of spiritual philosophy. Then 'Yanasaddhi', and then the arrival of Krishna. Then the story of 'Matali' and then of 'Galava'. Then the stories of 'Savitri', 'Vamadeva', and 'Vainya'. Then the story of 'Jamadagnya and Shodasarajika'. Then the arrival of Krishna at the court, and then Bidulaputrasasana. Then the muster of troops and the story of Sheta. Then, must you know, comes the quarrel of the high-souled Karna. Then the march to the field of the troops of both sides. The next hath been called numbering the Rathis and Atirathas. Then comes the arrival of the messenger Uluka which kindled the wrath (of the Pandavas). The next that comes, you must know, is the story of Amba. Then comes the thrilling story of the installation of Bhishma as commander-in-chief. The next is called the creation of the insular region Jambu; then Bhumi; then the account about the formation of islands. Then comes the 'Bhagavat-gita'; and then the death of Bhishma. Then the installation of Drona; then the destruction of the 'Sansaptakas'. Then the death of Abhimanyu; and then the vow of Arjuna (to slay Jayadratha). Then the death of Jayadratha, and then of Ghatotkacha. Then, must you know, comes the story of the death of Drona of surprising interest. The next that comes is called the discharge of the weapon called Narayana. Then, you know, is Karna, and then Salya. Then comes the immersion in the lake, and then the encounter (between Bhima and Duryodhana) with clubs. Then comes Saraswata, and then the descriptions of holy shrines, and then genealogies. Then comes Sauptika describing incidents disgraceful (to the honour of the Kurus). Then comes the 'Aisika' of harrowing incidents. Then comes 'Jalapradana' oblations of water to the manes of the deceased, and then the wailings of the women. The next must be known as 'Sraddha' describing the funeral rites performed for the slain Kauravas. Then comes the destruction of the Rakshasa Charvaka who had assumed the disguise of a Brahmana (for deceiving Yudhishthira). Then the coronation of the wise Yudhishthira. The next is called the 'Grihapravibhaga'. Then comes 'Santi', then 'Rajadharmanusasana', then 'Apaddharma', then 'Mokshadharma'. Those that follow are called respectively 'Suka-prasna-abhigamana', 'Brahma-prasnanusana', the origin of 'Durvasa', the disputations with Maya. The next is to be known as 'Anusasanika'. Then the ascension of Bhishma to heaven. Then the horse-sacrifice, which when read purgeth all sins away. The next must be known as the 'Anugita' in which are words of spiritual philosophy. Those that follow are called 'Asramvasa', 'Puttradarshana' (meeting with the spirits of the deceased sons), and the arrival of Narada. The next is called 'Mausala' which abounds with terrible and cruel incidents. Then comes 'Mahaprasthanika' and ascension to heaven. Then comes the Purana which is called Khilvansa. In this last are contained 'Vishnuparva', Vishnu's frolics and feats as a child, the destruction of 'Kansa', and lastly, the very wonderful 'Bhavishyaparva' (in which there are prophecies regarding the future).

The high-souled Vyasa composed these hundred parvas of which the above is only an abridgement: having distributed them into eighteen, the son of Suta recited them consecutively in the forest of Naimisha as follows:

'In the Adi parva are contained Paushya, Pauloma, Astika, Adivansavatara, Samva, the burning of the house of lac, the slaying of Hidimba, the destruction of the Asura Vaka, Chitraratha, the Swayamvara of Draupadi, her marriage after the overthrow of rivals in war, the arrival of Vidura, the restoration, Arjuna's exile, the abduction of Subhadra, the gift and receipt of the marriage dower, the burning of the Khandava forest, and the meeting with (the Asura-architect) Maya. The Paushya parva treats of the greatness of Utanka, and the Pauloma, of the sons of Bhrigu. The Astika describes the birth of Garuda and of the Nagas (snakes), the churning of the ocean, the incidents relating to the birth of the celestial steed Uchchaihsrava, and finally, the dynasty of Bharata, as described in the Snake-sacrifice of king

Janamejaya. The Sambhava parva narrates the birth of various kings and heroes, and that of the sage, Krishna Dwaipayana: the partial incarnations of deities, the generation of Danavas and Yakshas of great prowess, and serpents, Gandharvas, birds, and of all creatures; and lastly, of the life and adventures of king Bharata--the progenitor of the line that goes by his name--the son born of Sakuntala in the hermitage of the ascetic Kanwa. This parva also describes the greatness of Bhagirathi, and the births of the Vasus in the house of Santanu and their ascension to heaven. In this parva is also narrated the birth of Bhishma uniting in himself portions of the energies of the other Vasus, his renunciation of royalty and adoption of the Brahmacharya mode of life, his adherence to his vows, his protection of Chitrangada, and after the death of Chitrangada, his protection of his younger brother, Vichitravirya, and his placing the latter on the throne: the birth of Dharma among men in consequence of the curse of Animondavya; the births of Dhritarashtra and Pandu through the potency of Vyasa's blessings (?) and also the birth of the Pandavas; the plottings of Duryodhana to send the sons of Pandu to Varanavata, and the other dark counsels of the sons of Dhritarashtra in regard to the Pandavas; then the advice administered to Yudhishthira on his way by that well-wisher of the Pandavas--Vidura--in the mlechchha language--the digging of the hole, the burning of Purochana and the sleeping woman of the fowler caste, with her five sons, in the house of lac; the meeting of the Pandavas in the dreadful forest with Hidimba, and the slaying of her brother Hidimba by Bhima of great prowess. The birth of Ghatotkacha; the meeting of the Pandavas with Vyasa and in accordance with his advice their stay in disguise in the house of a Brahmana in the city of Ekachakra; the destruction of the Asura Vaka, and the amazement of the populace at the sight; the extra-ordinary births of Krishna and Dhrishtadyumna; the departure of the Pandavas for Panchala in obedience to the injunction of Vyasa, and moved equally by the desire of winning the hand of Draupadi on learning the tidings of the Swayamvara from the lips of a Brahmana; victory of Arjuna over a Gandharva, called Angaraparna, on the banks of the Bhagirathi, his contraction of friendship with his adversary, and his hearing from the Gandharva the history of Tapati, Vasishtha and Aurva. This parva treats of the journey of the Pandavas towards Panchala, the acquisition of Draupadi in the midst of all the Rajas, by Arjuna, after having successfully pierced the mark; and in the ensuing fight, the defeat of Salya, Kama, and all the other crowned heads at the hands of Bhima and Arjuna of great prowess; the ascertainment by Balarama and Krishna, at the sight of these matchless exploits, that the heroes were the Pandavas, and the arrival of the brothers at the house of the potter where the Pandavas were staying; the dejection of Drupada on learning that Draupadi was to be wedded to five husbands; the wonderful story of the five Indras related in consequence; the extraordinary and divinely-ordained wedding of Draupadi; the sending of Vidura by the sons of Dhritarashtra as envoy to the Pandavas; the arrival of Vidura and his sight to Krishna; the abode of the Pandavas in Khandava-prastha, and then their rule over one half of the kingdom; the fixing of turns by the sons of Pandu, in obedience to the injunction of Narada, for connubial companionship with Krishna. In like manner hath the history of Sunda and Upasunda been recited in this. This parva then treats of the departure of Arjuna for the forest according to the vow, he having seen Draupadi and Yudhishthira sitting together as he entered the chamber to take out arms for delivering the kine of a certain Brahmana. This parva then describes Arjuna's meeting on the way with Ulupi, the daughter of a Naga (serpent); it then relates his visits to several sacred spots; the birth of Vabhruvahana; the deliverance by Arjuna of the five celestial damsels who had been turned into alligators by the imprecation of a Brahmana, the meeting of Madhava and Arjuna on the holy spot called Prabhasa; the carrying away of Subhadra by Arjuna, incited thereto by her brother Krishna, in the wonderful car moving on land and water, and through mid-air, according to the wish of the rider; the departure for Indraprastha, with the dower; the conception in the womb of Subhadra of that prodigy of prowess, Abhimanyu; Yajnaseni's giving birth to children; then follows the pleasure-trip of Krishna and Arjuna to the banks of the Jamuna and the acquisition by them of the discus and the celebrated bow Gandiva; the burning of the forest of Khandava; the rescue of Maya by Arjuna, and the escape of the serpent,--and the begetting of a son by that best of Rishis, Mandapala, in the womb of the bird Sarngi. This parva is divided by Vyasa into two hundred and twenty-seven chapters. These two hundred and twenty-seven chapters contain eight thousand eight hundred and eighty-four slokas.

The second is the extensive parva called Sabha or the assembly, full of matter. The subjects of this parva are the establishment of the grand hall by the Pandavas; their review of their retainers; the description of the lokapalas by Narada well-acquainted with the celestial regions; the preparations for the Rajasuya sacrifice; the destruction of Jarasandha; the deliverance by Vasudeva of the princes confined in the mountain-pass; the campaign of universal conquest by the Pandavas; the arrival of the princes at the Rajasuya sacrifice with tribute; the destruction of Sisupala on the occasion of the sacrifice, in connection with offering of arghya; Bhimasena's ridicule of Duryodhana in the assembly; Duryodhana's sorrow and envy at the sight of the magnificent scale on which the arrangements had been made; the indignation of Duryodhana in consequence, and the preparations for the game of dice; the defeat of Yudhishthira at play by the wily Sakuni; the deliverance by Dhritarashtra of his afflicted daughter-in-law Draupadi plunged in the sea of distress caused by the gambling, as of a boat tossed about by the tempestuous waves. The endeavours of Duryodhana to engage Yudhishthira again in the game; and the exile of the defeated Yudhishthira with his brothers. These constitute what has been called by the great Vyasa the Sabha Parva. This parva is divided into seventh-eight sections, O best of Brahmanas, of two thousand, five hundred and seven slokas.

Then comes the third parva called Aranyaka (relating to the forest) This parva treats of the wending of the Pandavas to the forest and the citizens, following the wise Yudhishthira, Yudhishthira's adoration of the god of day; according to the injunctions of Dhaumya, to be gifted with the power of maintaining the dependent Brahmanas with food and drink: the creation of food through the grace of the Sun: the expulsion by Dhritarashtra of Vidura who always spoke for his master's good; Vidura's coming to the Pandavas and his return to Dhritarashtra at the solicitation of the latter; the wicked Duryodhana's plottings to destroy the forest-ranging Pandavas, being incited thereto by Karna; the appearance of Vyasa and his dissuasion of Duryodhana bent on going to the forest; the history of Surabhi; the arrival of Maitreya; his laying down to Dhritarashtra the course of action; and his curse on Duryodhana; Bhima's slaying of Kirmira in battle; the coming of the Panchalas and the princes of the Vrishni race to Yudhishthira on hearing of his defeat at the unfair gambling by Sakuni; Dhananjaya's allaying the wrath of Krishna; Draupadi's lamentations before Madhava; Krishna's cheering her; the fall of Sauva also has been here described by the Rishi; also Krishna's bringing Subhadra with her son to Dwaraka; and Dhrishtadyumna's bringing the son of Draupadi to Panchala; the entrance of the sons of Pandu into the romantic Dwaita wood; conversation of Bhima, Yudhishthira, and Draupadi; the coming of Vyasa to the Pandavas and his endowing Yudhishthira with the power of Pratismriti; then, after the departure of Vyasa, the removal of the Pandavas to the forest of Kamyaka; the wanderings of Arjuna of immeasurable prowess in search of weapons; his battle with Mahadeva in the guise of a hunter; his meeting with the lokapalas and receipt of weapons from them; his journey to the regions of Indra for arms and the consequent anxiety of Dhritarashtra; the wailings and lamentations of Yudhishthira on the occasion of his meeting with the worshipful great sage Brihadaswa. Here occurs the holy and highly pathetic story of Nala illustrating the patience of Damayanti and the character of Nala. Then the acquirement by Yudhishthira of the mysteries of dice from the same great sage; then the arrival of the Rishi Lomasa from the heavens to where the Pandavas were, and the receipt by these high-souled dwellers in the woods of the intelligence brought by the Rishi of their brother Arjuna staving in the heavens; then the pilgrimage of the Pandavas to various sacred spots in accordance with the message of Arjuna, and their attainment of great merit and virtue consequent on such pilgrimage; then the pilgrimage of the great sage Narada to the shrine Putasta; also the pilgrimage of the high-souled Pandavas. Here is the deprivation of Karna of his ear-rings by Indra. Here also is recited the sacrificial magnificence of Gaya; then the story of Agastya in which the Rishi ate up the Asura Vatapi, and his connubial connection with Lopamudra from the desire of offspring. Then the story of Rishyasringa who adopted Brahmacharya mode of life from his very boyhood; then the history of Rama of great prowess, the son of Jamadagni, in which has been narrated the death of Kartavirya and the Haihayas; then the meeting between the Pandavas and the Vrishnis in the sacred spot called Prabhasa; then the story of Su-kanya in which Chyavana, the son of Bhrigu, made the twins, Aswinis, drink, at the sacrifice of king Saryati, the Soma juice (from which they had been excluded by the other gods), and in which besides is shown how Chyavana himself acquired perpetual youth (as a boon from the grateful Aswinis). Then hath been described the history of king Mandhata; then the history of prince Jantu;

and how king Somaka by offering up his only son (Jantu) in sacrifice obtained a hundred others; then the excellent history of the hawk and the pigeon; then the examination of king Sivi by Indra, Agni, and Dharma; then the story of Ashtavakra, in which occurs the disputation, at the sacrifice of Janaka, between that Rishi and the first of logicians, Vandi, the son of Varuna; the defeat of Vandi by the great Ashtavakra, and the release by the Rishi of his father from the depths of the ocean. Then the story of Yavakrita, and then that of the great Raivya: then the departure (of the Pandavas) for Gandhamadana and their abode in the asylum called Narayana; then Bhimasena's journey to Gandhamadana at the request of Draupadi (in search of the sweet-scented flower). Bhima's meeting on his way, in a grove of bananas, with Hanuman, the son of Pavana of great prowess; Bhima's bath in the tank and the destruction of the flowers therein for obtaining the sweet-scented flower (he was in search of); his consequent battle with the mighty Rakshasas and the Yakshas of great prowess including Hanuman; the destruction of the Asura Jata by Bhima; the meeting (of the Pandavas) with the royal sage Vrishaparva; their departure for the asylum of Arshtishena and abode therein: the incitement of Bhima (to acts of vengeance) by Draupadi. Then is narrated the ascent on the hills of Kailasa by Bhimasena, his terrific battle with the mighty Yakshas headed by Hanuman; then the meeting of the Pandavas with Vaisravana (Kuvera), and the meeting with Arjuna after he had obtained for the purpose of Yudhishthira many celestial weapons; then Arjuna's terrible encounter with the Nivatakavachas dwelling in Hiranyaparva, and also with the Paulomas, and the Kalakeyas; their destruction at the hands of Arjuna; the commencement of the display of the celestial weapons by Arjuna before Yudhishthira, the prevention of the same by Narada; the descent of the Pandavas from Gandhamadana; the seizure of Bhima in the forest by a mighty serpent huge as the mountain; his release from the coils of the snake, upon Yudhishthira's answering certain questions; the return of the Pandavas to the Kamyaka woods. Here is described the reappearance of Vasudeva to see the mighty sons of Pandu; the arrival of Markandeya, and various recitals, the history of Prithu the son of Vena recited by the great Rishi; the stories of Saraswati and the Rishi Tarkhya. After these, is the story of Matsya; other old stories recited by Markandeya; the stories of Indradyumna and Dhundhumara; then the history of the chaste wife; the history of Angira, the meeting and conversation of Draupadi and Satyabhama; the return of the Pandavas to the forest of Dwaita; then the procession to see the calves and the captivity of Duryodhana; and when the wretch was being carried off, his rescue by Arjuna; here is Yudhishthira's dream of the deer; then the re-entry of the Pandavas into the Kamyaka forest, here also is the long story of Vrihidraunika. Here also is recited the story of Durvasa; then the abduction by Jayadratha of Draupadi from the asylum; the pursuit of the ravisher by Bhima swift as the air and the ill-shaving of Jayadratha's crown at Bhima's hand. Here is the long history of Rama in which is shown how Rama by his prowess slew Ravana in battle. Here also is narrated the story of Savitri; then Karna's deprivation by Indra of his ear-rings; then the presentation to Karna by the gratified Indra of a Sakti (missile weapon) which had the virtue of killing only one person against whom it might be hurled; then the story called Aranya in which Dharma (the god of justice) gave advice to his son (Yudhishthira); in which, besides is recited how the Pandavas after having obtained a boon went towards the west. These are all included in the third Parva called Aranyaka, consisting of two hundred and sixty-nine sections. The number of slokas is eleven thousand, six hundred and sixty-four.

"The extensive Parva that comes next is called Virata. The Pandavas arriving at the dominions of Virata saw in a cemetery on the outskirts of the city a large shami tree whereon they kept their weapons. Here hath been recited their entry into the city and their stay there in disguise. Then the slaying by Bhima of the wicked Kichaka who, senseless with lust, had sought Draupadi; the appointment by prince Duryodhana of clever spies; and their despatch to all sides for tracing the Pandavas; the failure of these to discover the mighty sons of Pandu; the first seizure of Virata's kine by the Trigartas and the terrific battle that ensued; the capture of Virata by the enemy and his rescue by Bhimasena; the release also of the kine by the Pandava (Bhima); the seizure of Virata's kine again by the Kurus; the defeat in battle of all the Kurus by the single-handed Arjuna; the release of the king's kine; the bestowal by Virata of his daughter Uttara for Arjuna's acceptance on behalf of his son by Subhadra--Abhimanyu--the destroyer of foes. These are the contents of the extensive fourth Parva--the Virata. The great Rishi Vyasa has composed in these sixty-seven sections. The number of slokas is two thousand and fifty.

"Listen then to (the contents of) the fifth Parva which must be known as Udyoga. While the Pandavas, desirous of victory, were residing in the place called Upaplavya, Duryodhana and Arjuna both went at the same time to Vasudeva, and said, "You should render us assistance in this war." The high-souled Krishna, upon these words being uttered, replied, "O ye first of men, a counsellor in myself who will not fight and one Akshauhini of troops, which of these shall I give to which of you?" Blind to his own interests, the foolish Duryodhana asked for the troops; while Arjuna solicited Krishna as an unfighting counsellor. Then is described how, when the king of Madra was coming for the assistance of the Pandavas, Duryodhana, having deceived him on the way by presents and hospitality, induced him to grant a boon and then solicited his assistance in battle; how Salya, having passed his word to Duryodhana, went to the Pandavas and consoled them by reciting the history of Indra's victory (over Vritra). Then comes the despatch by the Pandavas of their Purohita (priest) to the Kauravas. Then is described how king Dhritarashtra of great prowess, having heard the word of the purohita of the Pandavas and the story of Indra's victory decided upon sending his purohita and ultimately despatched Sanjaya as envoy to the Pandavas from desire for peace. Here hath been described the sleeplessness of Dhritarashtra from anxiety upon hearing all about the Pandavas and their friends, Vasudeva and others. It was on this occasion that Vidura addressed to the wise king Dhritarashtra various counsels that were full of wisdom. It was here also that Sanat-sujata recited to the anxious and sorrowing monarch the excellent truths of spiritual philosophy. On the next morning Sanjaya spoke, in the court of the King, of the identity of Vasudeva and Arjuna. It was then that the illustrious Krishna, moved by kindness and a desire for peace, went himself to the Kaurava capital, Hastinapura, for bringing about peace. Then comes the rejection by prince Duryodhana of the embassy of Krishna who had come to solicit peace for the benefit of both parties. Here hath been recited the story of Damvodvava; then the story of the high-souled Matuli's search for a husband for his daughter: then the history of the great sage Galava; then the story of the training and discipline of the son of Bidula. Then the exhibition by Krishna, before the assembled Rajas, of his Yoga powers upon learning the evil counsels of

Duryodhana and Karna; then Krishna's taking Karna in his chariot and his tendering to him of advice, and Karna's rejection of the same from pride. Then the return of Krishna, the chastiser of enemies from Hastinapura to Upaplavya, and his narration to the Pandavas of all that had happened. It was then that those oppressors of foes, the Pandavas, having heard all and consulted properly with each other, made every preparation for war. Then comes the march from Hastinapura, for battle, of foot-soldiers, horses, charioteers and elephants. Then the tale of the troops by both parties. Then the despatch by prince Duryodhana of Uluka as envoy to the Pandavas on the day previous to the battle. Then the tale of charioteers of different classes. Then the story of Amba. These all have been described in the fifth Parva called Udyoga of the Bharata, abounding with incidents appertaining to war and peace. O ye ascetics, the great Vyasa hath composed one hundred and eighty-six sections in this Parva. The number of slokas also composed in this by the great Rishi is six thousand, six hundred and ninety-eight.

"Then is recited the Bhishma Parva replete with wonderful incidents. In this hath been narrated by Sanjaya the formation of the region known as Jambu. Here hath been described the great depression of Yudhishthira's army, and also a fierce fight for ten successive days. In this the high-souled Vasudeva by reasons based on the philosophy of final release drove away Arjuna's compunction springing from the latter's regard for his kindred (whom he was on the eve of slaying). In this the magnanimous Krishna, attentive to the welfare of Yudhishthira, seeing the loss inflicted (on the Pandava army), descended swiftly from his chariot himself and ran, with dauntless breast, his driving whip in hand, to effect the death of Bhishma. In this, Krishna also smote with piercing words Arjuna, the bearer of the Gandiva and the foremost in battle among all wielders of weapons. In this, the foremost of bowmen, Arjuna, placing Shikandin before him and piercing Bhishma with his sharpest arrows felled him from his chariot. In this, Bhishma lay stretched on his bed of arrows. This extensive Parva is known as the sixth in the Bharata. In this have been composed one hundred and seventeen sections. The number of slokas is five thousand, eight hundred and eighty-four as told by Vyasa conversant with the Vedas.

"Then is recited the wonderful Parva called Drona full of incidents. First comes the installation in the command of the army of the great instructor in arms, Drona: then the vow made by that great master of weapons of seizing the wise Yudhishthira in battle to please Duryodhana; then the retreat of Arjuna from the field before the Sansaptakas, then the overthrow of Bhagadatta like to a second Indra in the field, with the elephant Supritika, by Arjuna; then the death of the hero Abhimanyu in his teens, alone and unsupported, at the hands of many Maharathas including Jayadratha; then after the death of Abhimanyu, the destruction by Arjuna, in battle of seven Akshauhinis of troops and then of Jayadratha; then the entry, by Bhima of mighty arms and by that foremost of warriors-in-chariot, Satyaki, into the Kaurava ranks impenetrable even to the gods, in search of Arjuna in obedience to the orders of Yudhishthira, and the destruction of the remnant of the Sansaptakas. In the Drona Parva, is the death of Alambusha, of Srutayus, of Jalasandha, of Shomadatta, of Virata, of the great warrior-in-chariot Drupada, of Ghatotkacha and others; in this Parva, Aswatthaman, excited beyond measure at the fall of his father in battle, discharged the terrible weapon Narayana. Then the glory of Rudra in connection with the burning (of the three cities). Then the arrival of Vyasa and recital by him of the glory of Krishna and Arjuna. This is the great seventh Parva of the Bharata in which all the heroic chiefs and princes mentioned were sent to their account. The number of sections in this is one hundred and seventy. The number of slokas as composed in the Drona Parva by Rishi Vyasa, the son of Parasara and the possessor of true knowledge after much meditation, is eight thousand, nine hundred and nine.

"Then comes the most wonderful Parva called Karna. In this is narrated the appointment of the wise king of Madra as (Karna's) charioteer. Then the history of the fall of the Asura Tripura. Then the application to each other by Karna and Salya of harsh words on their setting out for the field, then the story of the swan and the crow recited in insulting allusion: then the death of Pandya at the hands of the high-souled Aswatthaman; then the death of Dandasena; then that of Darda; then Yudhishthira's imminent risk in single combat with Karna in the presence of all the warriors; then the mutual wrath of Yudhishthira and Arjuna; then Krishna's pacification of Arjuna. In this Parva, Bhima, in fulfilment of his vow, having ripped open Dussasana's breast in battle drank the blood of his heart. Then Arjuna slew the great Karna in single combat. Readers of the Bharata call this the eighth Parva. The number of sections in this is sixty-nine and the number of slokas is four thousand, nine hundred and sixty-tour.

"Then hath been recited the wonderful Parva called Salya. After all the great warriors had been slain, the king of Madra became the leader of the (Kaurava) army. The encounters one after another, of charioteers, have been here described. Then comes the fall of the great Salya at the hands of Yudhishthira, the Just. Here also is the death of Sakuni in battle at the hands of Sahadeva. Upon only a small remnant of the troops remaining alive after the immense slaughter, Duryodhana went to the lake and creating for himself room within its waters lay stretched there for some time. Then is narrated the receipt of this intelligence by Bhima from the fowlers: then is narrated how, moved by the insulting speeches of the intelligent Yudhishthira, Duryodhana ever unable to bear affronts, came out of the waters. Then comes the encounter with clubs, between Duryodhana and Bhima; then the arrival, at the time of such encounter, of Balarama: then is described the sacredness of the Saraswati; then the progress of the encounter with clubs; then the fracture of Duryodhana's thighs in battle by Bhima with (a terrific hurl of) his mace. These all have been described in the wonderful ninth Parva. In this the number of sections is fifty-nine and the number of slokas composed by the great Vyasa--the spreader of the fame of the Kauravas--is three thousand, two hundred and twenty.

"Then shall I describe the Parva called Sauptika of frightful incidents. On the Pandavas having gone away, the mighty charioteers, Kritavarman, Kripa, and the son of Drona, came to the field of battle in the evening and there saw king Duryodhana lying on the ground, his thighs broken, and himself covered with blood. Then the great charioteer, the son of Drona, of terrible wrath, vowed, 'without killing all the Panchalas including Drishtadyumna, and the Pandavas also with all their allies, I will not take off armour.' Having spoken those words, the three warriors leaving Duryodhana's side entered the great forest just as the sun was setting. While sitting under a large banian tree in the night, they saw an owl killing numerous crows one after another. At the sight of this, Aswatthaman, his heart full of rage at the thought of his father's fate, resolved to slay the slumbering Panchalas. And wending to the gate of the camp, he saw there a Rakshasa of frightful visage, his head reaching to the very heavens, guarding the entrance. And seeing that Rakshasa obstructing all his weapons, the son of Drona speedily pacified by worship the three-eyed Rudra. And then accompanied by Kritavarman and Kripa he slew all the sons of Draupadi, all the Panchalas with Dhrishtadyumna and others, together with their relatives, slumbering unsuspectingly in the night. All perished on that fatal night except the five Pandavas and the great warrior Satyaki. Those escaped owing to Krishna's counsels, then the charioteer of Dhrishtadyumna brought to the Pandavas intelligence of the slaughter of the slumbering Panchalas by the son of Drona. Then Draupadi distressed at the death of her sons and brothers and father sat before her lords resolved to kill herself by fasting. Then Bhima of terrible prowess, moved by the words of Draupadi, resolved, to please her; and speedily taking up his mace followed in wrath the son of his preceptor in arms. The son of Drona from fear of Bhimasena and impelled by the fates and moved also by anger discharged a celestial weapon saying, 'This is for the destruction of all the Pandavas'; then Krishna saying. 'This shall not be', neutralised Aswatthaman's speech. Then Arjuna neutralised that weapon by one of his own. Seeing the wicked Aswatthaman's destructive intentions, Dwaipayana and Krishna pronounced curses on him which the latter returned. Pandava then deprived the mighty warrior-in-chariot Aswatthaman, of the jewel on his head, and became exceedingly glad, and, boastful of their success, made a present of it to the sorrowing Draupadi. Thus the tenth Parva, called Sauptika, is recited. The great Vyasa hath composed this in eighteen sections. The number of slokas also composed (in this) by the great reciter of sacred truths is eight hundred and seventy. In this Parva has been put together by the great Rishi the two Parvas called Sauptika and Aishika.

"After this hath been recited the highly pathetic Parva called Stri, Dhritarashtra of prophetic eye, afflicted at the death of his children, and moved by enmity towards Bhima, broke into pieces a statue of hard iron deftly placed before him by Krishna (as substitute of Bhima). Then Vidura, removing the distressed Dhritarashtra's affection for worldly things by reasons pointing to final release, consoled that wise monarch. Then hath been described the wending of the distressed Dhritarashtra accompanied by the ladies of his house to the field of battle of the Kauravas. Here follow the pathetic wailings of the wives of the slain heroes. Then the wrath of Gandhari and Dhritarashtra and their loss of consciousness. Then the Kshatriya ladies saw those heroes,--their unreturning sons, brothers, and fathers,--lying dead on the field. Then the pacification by Krishna of the wrath of Gandhari distressed at the death of her sons and grandsons. Then the cremation of the bodies of the deceased Rajas with due rites by that monarch (Yudhishthira) of great wisdom and the foremost also of all virtuous men. Then upon the presentation of water of the manes of the deceased princes having commenced, the story of Kunti's acknowledgment of Karna as her son born in secret. Those have all been described by the great Rishi Vyasa in the highly pathetic eleventh Parva. Its perusal moveth every feeling heart with sorrow and even draweth tears from the eyes. The number of sections composed is twenty-seven. The number of slokas is seven hundred and seventy-five.

"Twelfth in number cometh the Santi Parva, which increaseth the understanding and in which is related the despondency of Yudhishthira on his having slain his fathers, brothers, sons, maternal uncles and matrimonial relations. In this Parva is described how from his bed of arrows Bhishma expounded various systems of duties worth the study of kings desirous of knowledge; this Parva expounded the duties relative to emergencies, with full indications of time and reasons. By understanding these, a person attaineth to consummate knowledge. The mysteries also of final emancipation have been expatiated upon. This is the twelfth Parva the favourite of the wise. It consists of three hundred and thirty-nine sections, and contains fourteen thousand, seven hundred and thirty-two slokas.

"Next in order is the excellent Anusasana Parva. In it is described how Yudhishthira, the king of the Kurus, was reconciled to himself on hearing the exposition of duties by Bhishma, the son of Bhagirathi. This Parva treats of rules in detail and of Dharma and Artha; then the rules of charity and its merits; then the qualifications of donees, and the supreme ride-regarding gifts. This Parva also describes the ceremonials of individual duty, the rules of conduct and the matchless merit of truth. This Parva showeth the great merit of Brahmanas and kine, and unraveleth the mysteries of duties in relation to time and place. These are embodied in the excellent Parva called Anusasana of varied incidents. In this hath been described the ascension of Bhishma to Heaven. This is the thirteenth Parva which hath laid down accurately the various duties of men. The number of sections, in this is one hundred and forty-six. The number of slokas is eight thousand.

"Then comes the fourteenth Parva Aswamedhika. In this is the excellent story of Samvarta and Marutta. Then is described the discovery (by the Pandavas) of golden treasuries; and then the birth of Parikshit who was revived by Krishna after having been burnt by the (celestial) weapon of Aswatthaman. The battles of Arjuna the son of Pandu, while following the sacrificial horse let loose, with various princes who in wrath seized it. Then is shown the great risk of Arjuna in his encounter with Vabhruvahana the son of Chitrangada (by Arjuna) the appointed daughter of the chief of Manipura. Then the story of the mongoose during the performance of the horse-sacrifice. This is the most wonderful Parva called Aswamedhika. The number of sections is one hundred and three. The number of slokas composed (in this) by Vyasa of true knowledge is three thousand, three hundred and twenty.

"Then comes the fifteenth Parva called Asramvasika. In this, Dhritarashtra, abdicating the kingdom, and accompanied by Gandhari and Vidura went to the woods. Seeing this, the virtuous Pritha also, ever engaged in cherishing her superiors, leaving the court of her sons, followed the old couple. In this is described the wonderful meeting through the kindness of Vyasa of the king (Dhritarashtra) with the spirits of his slain children, grand-children, and other princes, returned from the other world. Then the monarch abandoning his sorrows acquired with his wife the highest fruit of his meritorious actions. In this Parva, Vidura after having leaned on virtue all his life attaineth to the most meritorious state.

"The learned son of Gavalgana, Sanjaya, also of passions under full control, and the foremost of ministers, attained, in the Parva, to the blessed state. In this, Yudhishthira the just met Narada and heard from him about the extinction of the race of Vrishnis. This is the very wonderful Parva called Asramvasika. The number of sections in this is forty-two, and the number of slokas composed by Vyasa cognisant of truth is one thousand five hundred and six.

"After this, you know, comes the Maushala of painful incidents. In this, those lion-hearted heroes (of the race of Vrishni) with the scars of many a field on their bodies, oppressed with the curse of a Brahmana, while deprived of reason from drink, impelled by the fates, slew each other on the shores of the Salt Sea with the Eraka grass which (in their hands) became (invested with the fatal attributes of the) thunder. In this, both Balarama and Kesava (Krishna) after causing the extermination of their race, their hour having come, themselves did not rise superior to the sway of all-destroying Time. In this, Arjuna the foremost among men, going to Dwaravati (Dwaraka) and seeing the city destitute of the Vrishnis was much affected and became exceedingly sorry. Then after the funeral of his maternal uncle Vasudeva the foremost among the Yadus (Vrishnis), he saw the heroes of the Yadu race lying stretched in death on the spot where they had been drinking. He then caused the cremation of the bodies of the illustrious Krishna and Balarama and of the principal members of the Vrishni race. Then as he was journeying from Dwaraka with the women and children, the old and the decrepit--the remnants of the Yadu race--he was met on the way by a heavy calamity. He witnessed also the disgrace of his bow Gandiva and the unpropitiousness of his celestial weapons. Seeing all this, Arjuna became despondent and, pursuant to Vyasa's advice, went to Yudhishthira and solicited permission to adopt the Sannyasa mode of life. This is the sixteenth Parva called Maushala The number of sections is eight and the number of slokas composed by Vyasa cognisant of truth is three hundred and twenty.

"The next is Mahaprasthanika, the seventeenth Parva.

"In this, those foremost among men the Pandavas abdicating their kingdom went with Draupadi on their great journey called Mahaprasthana. In this, they came across Agni, having arrived on the shore of the sea of red waters. In this, asked by Agni himself, Arjuna worshipped him duly, returned to him the excellent celestial bow called Gandiva. In this, leaving his brothers who dropped one after another and Draupadi also, Yudhishthira went on his journey without once looking back on them. This the seventeenth Parva is called Mahaprasthanika. The number of sections in this is three. The number of slokas also composed by Vyasa cognisant of truth is three hundred and twenty.

"The Parva that comes after this, you must know, is the extraordinary one called Svarga of celestial incidents. Then seeing the celestial car come to take him, Yudhishthira moved by kindness towards the dog that accompanied him, refused to ascend it without his companion. Observing the illustrious Yudhishthira's steady adherence to virtue, Dharma (the god of justice) abandoning his canine form showed himself to the king. Then Yudhishthira ascending to heaven felt much pain. The celestial messenger showed him hell by an act of deception. Then Yudhishthira, the soul of justice, heard the heart-rending lamentations of his brothers abiding in that region under the discipline of Yama. Then Dharma and Indra showed Yudhishthira the region appointed for sinners. Then Yudhishthira, after leaving the human body by a plunge in the celestial Ganges, attained to that region which his acts merited, and began to live in joy respected by Indra and all other gods. This is the eighteenth Parva as narrated by the illustrious Vyasa. The number of slokas composed, O ascetics, by the great Rishi in this is two hundred and nine.

"The above are the contents of the Eighteen Parvas. In the appendix (Khita) are the Harivansa and the Vavishya. The number of slokas contained in the Harivansa is twelve thousand."

These are the contents of the section called Parva-sangraha. Sauti continued, "Eighteen Akshauhinis of troops came together for battle. The encounter that ensued was terrible and lasted for eighteen days. He who knows the four Vedas with all the Angas and Upanishads, but does not know this history (Bharata), cannot be regarded as wise. Vyasa of immeasurable intelligence, has spoken of the Mahabharata as a treatise on Artha, on Dharma, and on Kama. Those who have listened to his history can never bear to listen to others, as, indeed, they who have listened to the sweet voice of the male Kokila can never hear the dissonance of the crow's cawing. As the formation of the three worlds proceedeth from the five elements, so do the inspirations of all poets proceed from this excellent composition. O ye Brahman, as the four kinds of creatures (viviparous, oviparous, born of hot moisture and vegetables) are dependent on space for their existence, so the Puranas depend upon this history. As all the senses depend for their exercise upon the various modifications of the mind, so do all acts (ceremonials) and moral qualities depend upon this treatise. There is not a story current in the world but doth depend on this history, even as body upon the food it taketh. All poets cherish the Bharata even as servants desirous of preferment always attend upon masters of good lineage. Even as the blessed domestic Asrama can never be surpassed by the three other Asramas (modes of life) so no poets can surpass this poem.

"Ye ascetics, shake off all inaction. Let your hearts be fixed on virtue, for virtue is the one only friend of him that has gone to the other world. Even the most intelligent by cherishing wealth and wives can never make these their own, nor are these possessions lasting. The Bharata uttered by the lips of Dwaipayana is without a parallel; it is virtue itself and sacred. It destroyeth sin and produceth good. He that listeneth to it while it is being recited hath no need of a bath in the sacred waters of Pushkara. A Brahmana, whatever sins he may commit during the day through his senses, is freed from them all by reading the Bharata in the evening. Whatever sins he may commit also in the night by deeds, words, or mind, he is freed from them all by reading Bharata in the first twilight (morning). He that giveth a hundred kine with horns mounted with gold to a Brahmana well-posted up in the Vedas and all branches of learning, and he that daily listeneth to the sacred narrations of the Bharata, acquireth equal merit. As the wide ocean is easily passable by men having ships, so is this extensive history of great excellence and deep import with the help of this chapter called Parva sangraha."

Thus endeth the section called Parva-sangraha of the Adi Parva of the blessed Mahabharata.

Paushya Parva

Section 3

Sauti said, "Janamejaya, the son of Parikshit, was, with his brothers, attending his long sacrifice on the plains of Kurukshetra. His brothers were three, Srutasena, Ugrasena, and Bhimasena. And as they were sitting at the sacrifice, there arrived at the spot an offspring of Sarama (the celestial bitch). And belaboured by the brothers of Janamejaya, he ran away to his mother, crying in pain. And his mother seeing him crying exceedingly asked him, 'Why criest thou so? Who hath beaten thee? And being thus questioned, he said unto his mother, 'I have been belaboured by the brothers of Janamejaya.' And his mother replied, 'Thou hast committed some fault for which hast thou been beaten!' He answered, 'I have not committed any fault. I have not touched the sacrificial butter with my tongue, nor have I even cast a look upon it.' His mother Sarama hearing this and much distressed at the affliction of her son went to the place where Janamejaya with his brothers was at his long-extending sacrifice. And she addressed Janamejaya in anger, saying, 'This my son hath committed no fault: he hath not looked upon your sacrificial butter, nor hath he touched it with his tongue. Wherefore hath he been beaten?' They said not a word in reply; whereupon she said, 'As ye have beaten my son who hath committed no fault, therefore shall evil come upon ye, when ye least expect it.'

"Janamejaya, thus addressed by the celestial bitch, Sarama, became exceedingly alarmed and dejected. And after the sacrifice was concluded returned to Hastinapura, and began to take great pains in searching for a Purohita who could by procuring absolution for his sin, neutralise the effect of the curse.

"One day Janamejaya, the son of Parikshit, while a-hunting, observed in a particular part of his dominions a hermitage where dwelt a certain Rishi of fame, Srutasrava. He had a son named Somasrava deeply engaged in ascetic devotions. Being desirous of appointing that son of the Rishi as his

Purohita, Janamejaya, the son of Parikshit, saluted the Rishi and addressed him, saying, 'O possessor of the six attributes, let this thy son be my purohita.' The Rishi thus addressed, answered Janamejaya, 'O Janamejaya, this my son, deep in ascetic devotions, accomplished in the study of the Vedas, and endued with the full force of my asceticism, is born of (the womb of) a she-snake that had drunk my vital fluid. He is able to absolve thee from all offences save those committed against Mahadeva. But he hath one particular habit, viz. he would grant to any Brahmana whatever might be begged of him. If thou canst put up with it, then thou take him.' Janamejaya thus addressed replied to the Rishi, 'It shall be even so.' And accepting him for his Purohita, he returned to his capital; and he then addressed his brothers saying, 'This is the person I have chosen for my spiritual master; whatsoever he may say must be complied with by you without examination.' And his brothers did as they were directed. And giving these directions to his brothers, the king marched towards Takshyashila and brought that country under his authority.

"About this time there was a Rishi, Ayoda-Dhaumya by name. And Ayoda-Dhaumya had three disciples, Upamanyu, Aruni, and Veda. And the Rishi bade one of these disciples, Aruni of Panchala, to go and stop up a breach in the water-course of a certain field. And Aruni of Panchala, thus ordered by his preceptor, repaired to the spot. And having gone there he saw that he could not stop up the breach in the water-course by ordinary means. And he was distressed because he could not do his preceptor's bidding. But at length he saw a way and said, 'Well, I will do it in this way.' He then went down into the breach and lay down himself there. And the water was thus confined.

"And some time after, the preceptor Ayoda-Dhaumya asked his other disciples where Aruni of Panchala was. And they answered, 'Sir, he hath been sent by yourself saying, 'Go, stop up the breach in the water-course of the field,' Thus reminded, Dhaumya, addressing his pupils, said, 'Then let us all go to the place where he is.'

"And having arrived there, he shouted, 'Ho Aruni of Panchala! Where art thou? Come hither, my child.' And Aruni hearing the voice of his preceptor speedily came out of the water-course and stood before his preceptor. And addressing the latter, Aruni said, 'Here I am in the breach of the water-course. Not having been able to devise any other means, I entered myself for the purpose of preventing the water running out. It is only upon hearing thy voice that, having left it and allowed the waters to escape, I have stood before thee. I salute thee, Master; tell me what I have to do.'

"The preceptor, thus addressed, replied, 'Because in getting up from the ditch thou hast opened the water-course, thenceforth shalt thou be called Uddalaka as a mark of thy preceptor's favour. And because my words have been obeyed by thee, thou shalt obtain good fortune. And all the Vedas shall shine in thee and all the Dharmasastras also.' And Aruni, thus addressed by his preceptor, went to the country after his heart.

"The name of another of Ayoda-Dhaumya's disciples was Upamanyu. And Dhaumya appointed him saying, 'Go, my child, Upamanyu, look after the kine.' And according to his preceptor's orders, he went to tend the kine. And having watched them all day, he returned in the evening to his preceptor's house and standing before him he saluted him respectfully. And his preceptor seeing him in good condition of body asked him, 'Upamanyu, my child, upon what dost thou support thyself? Thou art exceedingly plump.' And he answered, 'Sir, I support myself by begging'. And his preceptor said, 'What is obtained in alms should not be used by thee without offering it to me.' And Upamanyu, thus told, went away. And having obtained alms, he offered the same to his preceptor. And his preceptor took from him even the whole. And Upamanyu, thus treated, went to attend the cattle. And having watched them all day, he returned in the evening to his preceptor's abode. And he stood before his preceptor and saluted him with respect. And his preceptor perceiving that he still continued to be of good condition of body said unto him, 'Upamanyu, my child, I take from thee even the whole of what thou obtainest in alms, without leaving anything for thee. How then dost thou, at present, contrive to support thyself?' And Upamanyu said unto his preceptor, 'Sir, having made over to you all that I obtain in alms, I go a-begging a second time for supporting myself.' And his preceptor then replied, 'This is not the way in which thou shouldst obey the preceptor. By this thou art diminishing the support of others that live by begging. Truly having supported thyself so, thou hast proved thyself covetous.' And Upamanyu, having signified his assent to all that his preceptor said, went away to attend the cattle. And having watched them all day, he returned to his preceptor's house. And he stood before his preceptor and saluted him respectfully. And his preceptor observing that he was still fat, said again unto him, 'Upamanyu, my child, I take from thee all thou obtainest in alms and thou dost not go a-begging a second time, and yet art thou in healthy condition. How dost thou support thyself?' And Upamanyu, thus questioned, answered, 'Sir, I now live upon the milk of these cows.' And his preceptor thereupon told him, 'It is not lawful for thee to appropriate the milk without having first obtained my consent.' And Upamanyu having assented to the justice of these observations, went away to tend the kine. And when he returned to his preceptor's abode, he stood before him and saluted him as usual. And his preceptor seeing that he was still fat, said, 'Upamanyu, my child, thou eatest no longer of alms, nor dost thou go a-begging a second time, not even drinkest of the milk; yet art thou fat. By what means dost thou contrive to live now? And Upamanyu replied, 'Sir, I now sip the froth that these calves throw out, while sucking their mother's teats.' And the preceptor said, 'These generous calves, I suppose, out of compassion for thee, throw out large quantities of froth. Wouldst thou stand in the way of their full meals by acting as thou hast done? Know that it is unlawful for thee to drink the froth.' And Upamanyu, having signified his assent to this, went as before to tend the cows. And restrained by his preceptor, he feedeth not on alms, nor hath he anything else to eat; he drinketh not of the milk, nor tasteth he of the froth!

"And Upamanyu, one day, oppressed by hunger, when in a forest, ate of the leaves of the Arka (Asclepias gigantea). And his eyes being affected by the pungent, acrimonious, crude, and saline properties of the leaves which he had eaten, he became blind. And as he was crawling about, he fell into a pit. And upon his not returning that day when the sun was sinking down behind the summit of the western mountains, the preceptor observed to his disciples that Upamanyu was not yet come. And they told him that he had gone out with the cattle.

"The preceptor then said, 'Upamanyu being restrained by me from the use of everything, is, of course, and therefore, doth not come home until it be late. Let us then go in search of him.' And having said this, he went with his disciples into the forest and began to shout, saying, 'Ho Upamanyu, where art thou?' And Upamanyu hearing his preceptor's voice answered in a loud tone, 'Here I am at the bottom of a well.' And his preceptor asked him how he happened to be there. And Upamanyu replied, 'Having eaten of the leaves of the Arka plant I became blind, and so have I fallen into this well.' And his preceptor thereupon told him, 'Glorify the twin Aswins, the joint physicians of the gods, and they will restore thee thy sight.' And Upamanyu thus directed by his preceptor began to glorify the twin Aswins, in the following words of the Rig Veda:

'Ye have existed before the creation! Ye first-born beings, ye are displayed in this wondrous universe of five elements! I desire to obtain you by the help of the knowledge derived from hearing, and of meditation, for ye are Infinite! Ye are the course itself of Nature and intelligent Soul that pervades that course! Ye are birds of beauteous feathers perched on the body that is like to a tree! Ye are without the three common attributes of every soul! Ye are incomparable! Ye, through your spirit in every created thing, pervade the Universe!

"Ye are golden Eagles! Ye are the essence into which all things disappear! Ye are free from error and know no deterioration! Ye are of beauteous beaks that would not unjustly strike and are victorious in every encounter! Ye certainly prevail over time! Having created the sun, ye weave the wondrous cloth of the year by means of the white thread of the day and the black thread of the night! And with the cloth so woven, ye have established two courses of action appertaining respectively to the Devas and the Pitris. The bird of Life seized by Time which represents the strength of the Infinite soul, ye set free for delivering her unto great happiness! They that are in deep ignorance, as long as they are under delusions of their senses, suppose you, who are independent of the attributes of matter, to be gifted with form! Three hundred and sixty cows represented by three hundred and sixty days produce one calf between them which is the year. That calf is the creator and destroyer of all. Seekers of truth following different routes, draw the milk of true knowledge with its help. Ye Aswins, ye are the creators of that calf!

"The year is but the nave of a wheel to which is attached seven hundred and twenty spokes representing as many days and nights. The circumference of this wheel represented by twelve months is without end. This wheel is full of delusions and knows no deterioration. It affects all creatures whether to this or of the other worlds. Ye Aswins, this wheel of time is set in motion by you!

"The wheel of Time as represented by the year has a nave represented by the six seasons. The number of spokes attached to that nave is twelve as represented by the twelve signs of the Zodiac. This wheel of Time manifests the fruits of the acts of all things. The presiding deities of Time abide in that wheel. Subject as I am to its distressful influence, ye Aswins, liberate me from that wheel of Time. Ye Aswins, ye are this universe of five elements! Ye are the objects that are enjoyed in this and in the other world! Make me independent of the five elements! And though ye are the Supreme Brahma, yet ye move over the Earth in forms enjoying the delights that the senses afford.

"In the beginning, ye created the ten points of the universe! Then have ye placed the Sun and the Sky above! The Rishis, according to the course of the same Sun, perform their sacrifices, and the gods and men, according to what hath been appointed for them, perform their sacrifices also enjoying the fruits of those acts!

"Mixing the three colours, ye have produced all the objects of sight! It is from these objects that the Universe hath sprung whereon the gods and men are engaged in their respective occupations, and, indeed, all creatures endued with life!

"Ye Aswins, I adore you! I also adore the Sky which is your handiwork! Ye are the ordainers of the fruits of all acts from which even the gods are not free! Ye are yourselves free from the fruits of your acts!

"Ye are the parents of all! As males and females it is ye that swallow the food which subsequently develops into the life creating fluid and blood! The new-born infant sucks the teat of its mother. Indeed it is ye that take the shape of the infant! Ye Aswins, grant me my sight to protect my life!"

The twin Aswins, thus invoked, appeared and said, 'We are satisfied. Here is a cake for thee. Take and eat it.' And Upamanyu thus addressed, replied, 'Your words, O Aswins, have never proved untrue. But without first offering this cake to my preceptor I dare not take it.' And the Aswins thereupon told him, 'Formerly, thy preceptor had invoked us. We thereupon gave him a cake like this; and he took it without offering it to his master. Do thou do that which thy preceptor did.' Thus addressed, Upamanyu again said unto them, 'O Aswins, I crave your pardon. Without offering it to my preceptor I dare not apply this cake.' The Aswins then said, 'O, we are pleased with this devotion of thine to thy preceptor. Thy master's teeth are of black iron. Thine shall be of gold. Thou shall be restored to sight and shall have good fortune.'

"Thus spoken to by the Aswins he recovered his sight, and having gone to his preceptor's presence he saluted him and told him all. And his preceptor was well-pleased with him and said unto him, 'Thou shalt obtain prosperity even as the Aswins have said. All the Vedas shall shine in thee and all the Dharma-sastras.' And this was the trial of Upamanyu.

"Then Veda the other disciple of Ayoda-Dhaumya was called. His preceptor once addressed him, saying, 'Veda, my child, tarry some time in my house and serve thy preceptor. It shall be to thy profit.' And Veda having signified his assent tarried long in the family of his preceptor mindful of serving him. Like an ox under the burthens of his master, he bore heat and cold, hunger and thirst, at all times without a murmur. And it was not long before his preceptor was satisfied. And as a consequence of that satisfaction, Veda obtained good fortune and universal knowledge. And this was the trial of Veda.

"And Veda, having received permission from his preceptor, and leaving the latter's residence after the completion of his studies, entered the domestic mode of life. And while living in his own house, he got three pupils. And he never told them to perform any work or to obey implicitly his own behests; for having himself experienced much woe while abiding in the family of his preceptor, he liked not to treat them with severity.

"After a certain time, Janamejaya and Paushya, both of the order of Kshatriyas, arriving at his residence appointed the Brahman. Veda, as their spiritual guide (Upadhyaya). And one day while about to depart upon some business related to a sacrifice, he employed one of his disciples, Utanka, to take charge of his household. 'Utanka', said he, 'whatsoever should have to be done in my house, let it be done by thee without neglect.' And having given these orders to Utanka, he went on his journey.

"So Utanka always mindful of the injunction of his preceptor took up his abode in the latter's house. And while Utanka was residing there, the females of his preceptor's house having assembled addressed him and said, 'O Utanka, thy mistress is in that season when connubial connection might be fruitful. The preceptor is absent; then stand thou in his place and do the needful.' And Utanka, thus addressed, said unto those women, 'It is not proper for me to do this at the bidding of women. I have not been enjoined by my preceptor to do aught that is improper.'

"After a while, his preceptor returned from his journey. And his preceptor having learnt all that had happened, became well-pleased and, addressing Utanka, said, 'Utanka, my child, what favour shall I bestow on thee? I have been served by thee duly; therefore hath our friendship for each other increased. I therefore grant thee leave to depart. Go thou, and let thy wishes be accomplished!'

"Utanka, thus addressed, replied, saying, "Let me do something that you wish, for it hath been said, 'He who bestoweth instruction contrary to usage and he who receiveth it contrary to usage, one of the two dieth, and enmity springeth up between the two.--I, therefore, who have received thy leave to depart, am desirous of bringing thee some honorarium due to a preceptor. His master, upon hearing this, replied, 'Utanka, my child, wait a while.' Sometime after, Utanka again addressed his preceptor, saying, 'Command me to bring that for honorarium, which you desire.' And his preceptor then said, 'My dear Utanka, thou hast often told me of your desire to bring something by way of acknowledgment for the instruction thou hast received. Go then in and ask thy mistress what thou art to bring. And bring thou that which she directs.' And thus directed by his preceptor Utanka addressed his preceptress, saying, 'Madam, I have obtained my master's leave to go home, and I am desirous of bringing something agreeable to thee as honorarium for the instruction I have received, in order that I may not depart as his debtor. Therefore, please command me what I am to bring.' Thus addressed, his preceptress replied, 'Go unto King Paushya and beg of him the pair of ear-rings worn by his Queen, and bring them hither. The fourth day hence is a sacred day when I wish to appear before the Brahmanas (who may dine at my house) decked with these ear-rings. Then accomplish this, O Utanka! If thou shouldst succeed, good fortune shall attend thee; if not, what good canst thou expect?'

"Utanka thus commanded, took his departure. And as he was passing along the road he saw a bull of extraordinary size and a man of uncommon stature mounted thereon. And that man addressed Utanka and said, 'Eat thou of the dung of this bull.' Utanka, however, was unwilling to comply. The man said again, 'O Utanka, eat of it without scrutiny. Thy master ate of it before.' And Utanka signified his assent and ate of the dung and drank of the urine of that bull, and rose respectfully, and washing his hands and mouth went to where King Paushya was.

'On arriving at the palace, Utanka saw Paushya seated (on his throne). And approaching him Utanka saluted the monarch by pronouncing blessings and said, 'I am come as a petitioner to thee.' And King Paushya, having returned Utanka's salutations, said, 'Sir, what shall I do for thee?' And Utanka said, 'I came to beg of thee a pair of ear-rings as a present to my preceptor. It behoveth thee to give me the ear-rings worn by the Queen.'

"King Paushya replied, 'Go, Utanka, into the female apartments where the Queen is and demand them of her.' And Utanka went into the women's apartments. But as he could not discover the Queen, he again addressed the king, saying, 'It is not proper that I should be treated by thee with deceit. Thy Queen is not in the private apartments, for I could not find her.' The king thus addressed, considered for a while and replied, 'Recollect, Sir, with attention whether thou art not in a state of defilement in consequence of contact with the impurities of a repast. My Queen is a chaste wife and cannot be seen by any one who is impure owing to contact with the leavings of a repast. Nor doth she herself appear in sight of any one who is defiled.'

"Utanka, thus informed, reflected for a while and then said, 'Yes, it must be so. Having been in a hurry I performed my ablutions (after meal) in a standing posture.' King Paushya then said, 'Here is a transgression, purification is not properly effected by one in a standing posture, not by one while he is going along.' And Utanka having agreed to this, sat down with his face towards the east, and washed his face, hands, and feet thoroughly. And he then, without a noise, sipped thrice of water free from scum and froth, and not warm, and just sufficient to reach his stomach and wiped his face twice. And he then touched with water the apertures of his organs (eyes, ears, etc.). And having done all this, he once more entered the apartments of the women. And this time he saw the Queen. And as the Queen perceived him, she saluted him respectfully and said, 'Welcome, Sir, command me what I have to do.' And Utanka said unto her, 'It behoveth thee to give me those ear-rings of thine. I beg them as a present for my preceptor.' And the Queen having been highly pleased with Utanka's conduct and, considering that Utanka as an object of charity could not be passed over, took off her ear-rings and gave them to him. And she said, 'These ear-rings are very much sought after by Takshaka, the King of the serpents. Therefore shouldst thou carry them with the greatest care.'

"And Utanka being told this, said unto the Queen, 'Lady, be under no apprehension. Takshaka, Chief of the serpents, is not able to overtake me.' And having said this, and taking leave of the Queen, he went back into the presence of Paushya, and said, 'Paushya, I am gratified.' Then Paushya said to Utanka, 'A fit object of charity can only be had at long intervals. Thou art a qualified guest, therefore do I desire to perform a sraddha. Tarry thou a little. And Utanka replied, 'Yes, I will tarry, and beg that the clean provisions that are ready may be soon brought in.' And the king having signified his assent, entertained Utanka duly. And Utanka seeing that the food placed before him had hair in it, and also that it was cold, thought it unclean. And he said unto Paushya, 'Thou givest me food that is unclean, therefore shalt thou lose thy sight.' And Paushya in answer said, 'And because dost thou impute uncleanliness to food that is clean, therefore shalt thou be without issue.' And Utanka thereupon rejoined, 'It behoveth thee not, after having offered me unclean food, to curse me in return. Satisfy thyself by ocular proof.'

"And Paushya seeing the food alleged to be unclean satisfied himself of its uncleanliness. And Paushya having ascertained that the food was truly unclean, being cold and mixed with hair, prepared as it was by a woman with unbraided hair, began to pacify the Rishi Utanka, saying, 'Sir, the food placed before thee is cold, and doth contain hair, having been prepared without sufficient care. Therefore I pray thee pardon me. Let me not become blind.' And Utanka answered, 'What I say must come to pass. Having become blind, thou mayst, however, recover the sight before long. Grant that thy curse also doth not take effect on me.' And Paushya said unto him, 'I am unable to revoke my curse. For my wrath even now hath not been appeased. But thou knowest not this. For a Brahmana's heart is soft as new-churned butter, even though his words bear a sharp-edged razor. It is otherwise in respect of these with the Kshatriya. His words are soft as new-churned butter, but his heart is like a sharp-edged tool, such being the case, I am unable, because of the hardness of my heart, to neutralise my curse. Then go thou thy own way.' To this Utanka made answer, "I showed thee the uncleanliness of the food offered to me, and I was even now pacified by thee. Besides, saidst thou at first that because I imputed uncleanliness to food that was clean I should be without issue. But the food truly unclean, thy curse cannot affect me. Of this I am sure.' And Utanka having said this departed with the ear-rings.

"On the road Utanka perceived coming towards him a naked idle beggar sometimes coming in view and sometimes disappearing. And Utanka put the ear-rings on the ground and went for water. In the meantime the beggar came quickly to the spot and taking up the ear-rings ran away. And Utanka having completed his ablutions in water and purified himself and having also reverently bowed down to the gods and his spiritual masters pursued the thief with the utmost speed. And having with great difficulty overtaken him, he seized him by force. But at that instant the person seized, quitting the form of a beggar and assuming his real form, viz., that of Takshaka, speedily entered a large hole open in the ground. And having got in, Takshaka proceeded to his own abode, the region of the serpents.

"Now, Utanka, recollecting the words of the Queen, pursued the Serpent, and began to dig open the hole with a stick but was unable to make much progress. And Indra beholding his distress sent his thunder-bolt (Vajra) to his assistance. Then the thunder-bolt entering that stick enlarged that hole. And Utanka began to enter the hole after the thunder-bolt. And having entered it, he beheld the region of the serpents infinite in extent, filled with hundreds of palaces and elegant mansions with turrets and domes and gateways, abounding with wonderful places for various games and entertainments. And Utanka then glorified the serpents by the following slokas:

"Ye Serpents, subjects of King Airavata, splendid in battle and showering weapons in the field like lightning-charged clouds driven by the winds! Handsome and of various forms and decked with many coloured ear-rings, ye children of Airavata, ye shine like the Sun in the firmament! On the northern banks of the Ganges are many habitations of serpents. There I constantly adore the great serpents. Who except Airavata would desire to move in the burning rays of the Sun? When Dhritarashtra (Airavata's brother) goes out, twenty-eight thousand and eight serpents follow him as his attendants. Ye who move near him and ye who stay at a distance from him, I adore all of you that have Airavata for your elder brother.

"I adore thee also, to obtain the ear-rings, O Takshaka, who formerly dwelt in Kurukshetra and the forest of Khandava! Takshaka and Aswasena, ye are constant companions who dwell in Kurukshetra on the banks of the Ikshumati! I also adore the illustrious Srutasena, the younger brother of Takshaka, who resided at the holy place called Mahadyumna with a view to obtaining the chiefship of the serpents.

"The Brahmana Rishi Utanka having saluted the chief serpents in this manner, obtained not, however, the ear-rings. And he thereupon became very thoughtful. And when he saw that he obtained not the ear-rings even though he had adored the serpents, he then looked about him and beheld two women at a loom weaving a piece of cloth with a fine shuttle; and in the loom were black and white threads. And he likewise saw a wheel, with twelve spokes, turned by six boys. And he also saw a man with a handsome horse. And he began to address them the following mantras:

"This wheel whose circumference is marked by twenty-four divisions representing as many lunar changes is furnished with three hundred spokes! It is set in continual motion by six boys (the seasons)! These damsels representing universal nature are weaving without intermission a cloth with threads black and white, and thereby ushering into existence the manifold worlds and the beings that inhabit them! Thou wielder of the thunder, the protector of the universe, the slayer of Vritra and Namuchi, thou illustrious one who wearest the black cloth and displayest truth and untruth in the universe, thou who ownest for thy carrier the horse which was received from the depths of the ocean, and which is but another form of Agni (the god of fire), I bow to thee, thou supreme Lord, thou Lord of the three worlds, O Purandara!'

"Then the man with the horse said unto Utanka, 'I am gratified by this thy adoration. What good shall I do to thee?' And Utanka replied, 'Even let the serpents be brought under my control.' Then the man rejoined, 'Blow into this horse.' And Utanka blew into that horse. And from the horse thus blown into, there issued, from every aperture of his body, flames of fire with smoke by which the region of the Nagas was about to be consumed. And Takshaka, surprised beyond measure and terrified by the heat of the fire, hastily came out of his abode taking the ear-rings with him, and said unto Utanka, 'Pray, Sir, take back the ear-rings.' And Utanka took them back.

"But Utanka having recovered his ear-rings thought, 'O, this is that sacred day of my preceptress. I am at a distance. How can I, therefore, show my regard for her? And when Utanka was anxious about this, the man addressed him and said, 'Ride this horse, Utanka, and he will in a moment carry thee to thy master's abode.' And Utanka having signified his assent, mounted the horse and presently reached his preceptor's house.

"And his preceptress that morning after having bathed was dressing her hair sitting, thinking of uttering a curse on Utanka if he should not return within time. But, in the meantime, Utanka entered his preceptor's abode and paid his respects to his preceptress and presented her the ear-rings. 'Utanka', said she, 'thou hast arrived at the proper time at the proper place. Welcome, my child; thou art innocent and therefore I do not curse thee! Good fortune is even before thee. Let thy wishes be crowned with success!'

"Then Utanka waited on his preceptor. And his preceptor said, 'Thou art welcome! What hath occasioned thy long absence?' And Utanka replied to his preceptor, 'Sir, in the execution of this my business obstruction was offered by Takshaka, the King of serpents. Therefore I had to go to the region of the Nagas. There I saw two damsels sitting at a loom, weaving a fabric with black and white threads. Pray, what is that? There likewise I beheld a wheel with twelve spokes ceaselessly turned by six boys. What too doth that import? Who is also the man that I saw? And what the horse of extraordinary size likewise beheld by me? And when I was on the road I also saw a bull with a man mounted thereon, by whom I was endearingly accosted thus, 'Utanka, eat of the dung of this bull, which was also eaten by thy master?' So I ate of the dung of that bull according to his words. Who also is he? Therefore, enlightened by thee, I desire to hear all about them.'

"And his preceptor thus addressed said unto him, 'The two damsels thou hast seen are Dhata and Vidhata; the black and white threads denote night and day; the wheel of twelve spokes turned by the six boys signified the year comprising six seasons. The man is Parjanya, the deity of rain, and the horse is Agni, the god of fire. The bull that thou hast seen on the road is Airavata, the king of elephants; the man mounted thereon is Indra; and the dung of the bull which was eaten by thee was Amrita. It was certainly for this (last) that thou hast not met with death in the region of the Nagas; and Indra who is my friend having been mercifully inclined showed thee favour. It is for this that thou returnest safe, with the ear-rings about thee. Then, O thou amiable one, I give thee leave to depart. Thou shall obtain good fortune.'

"And Utanka, having obtained his master's leave, moved by anger and resolved to avenge himself on Takshaka, proceeded towards Hastinapura. That excellent Brahmana soon reached Hastinapura. And Utanka then waited upon King Janamejaya who had some time before returned victorious from Takshashila. And Utanka saw the victorious monarch surrounded on all sides by his ministers. And he pronounced benedictions on him in a proper form. And Utanka addressed the monarch at the proper moment in speech of correct accent and melodious sounds, saying, 'O thou the best of monarchs! How is it that thou spendest thy time like a child when there is another matter that urgently demandeth thy attention?'"

"Sauti said, 'The monarch Janamejaya, thus addressed, saluting that excellent Brahmana replied unto him, 'In cherishing these my subjects I do discharge the duties of my noble tribe. Say, what is that business to be done by me and which hath brought thee hither.'

"The foremost of Brahmanas and distinguished beyond all for good deeds, thus addressed by the excellent monarch of large heart, replied unto him, 'O King! the business is thy own that demandeth thy attention; therefore do it, please. O thou King of kings! Thy father was deprived of life by Takshaka; therefore do thou avenge thy father's death on that vile serpent. The time hath come, I think, for the act of vengeance ordained by the Fates. Go then avenge the death of thy magnanimous father who, being bitten without cause by that vile serpent, was reduced to five elements even like a tree stricken by thunder. The wicked Takshaka, vilest of the serpent race, intoxicated with power committed an unnecessary act when he bit the King, that god-like father, the protector of the race of royal saints. Wicked in his deeds, he even caused Kasyapa (the prince of physicians) to run back when he was coming for the relief of thy father. It behoveth thee to burn the wicked wretch in the blazing fire of a snake-sacrifice. O King! Give instant orders for the sacrifice. It is thus thou canst avenge the death of thy father. And a very great favour shall have also been shown to me. For by that malignant wretch, O virtuous Prince, my business also was, on one occasion, obstructed, while proceeding on account of my preceptor."

"Sauti continued, The monarch, having heard these words, was enraged with Takshaka. By the speech of Utanka was inflamed the prince, even as the sacrificial fire with clarified butter. Moved by grief also, in the presence of Utanka, the prince asked his ministers the particulars of his father's journey to the regions of the blessed. And when he heard all about the circumstances of his father's death from the lips of Utanka, he was overcome with pain and sorrow.

And thus endeth the section called Paushya of the Adi Parva of the blessed Mahabharata."

*****

Pauloma Parva

Section 4

'UGRASRAVA SAUTI, the son of Lomaharshana, versed in the Puranas, while present in the forest of Naimisha, at the twelve years' sacrifice of Saunaka, surnamed Kulapati, stood before the Rishis in attendance. Having studied Puranas with meticulous devotion and thus being thoroughly acquainted with them, he addressed them with joined hands thus, 'I have graphically described to you the history of Utanka which is one of the causes of King Janamejaya's Snake-sacrifice. What, revered Sirs, do ye wish to hear now? What shall I relate to you?' The holy men replied, 'O son of Lomaharshana, we shall ask thee about what we are anxious to hear and thou wilt recount the tales one by one. Saunaka, our revered master, is at present attending the apartment of the holy fire. He is acquainted with those divine stories which relate to the gods and asuras. He adequately knoweth the histories of men, serpents, and Gandharvas. Further, O Sauti, in this sacrifice that learned Brahmana is the chief. He is able, faithful to his vows, wise, a master of the Sastras and the Aranyaka, a speaker of truth, a lover of peace, a mortifier of the flesh, and an observer of the penances according to the authoritative decrees. He is respected by us all. It behoveth us therefore to wait for him. And when he is seated on his highly respected seat, thou wilt answer what that best of Dwijas shall ask of thee.'

"Sauti said, 'Be it so. And when the high-souled master hath been seated I shall narrate, questioned by him, sacred stories on a variety of subjects." After a while that excellent Brahmana (Saunaka) having duly finished all his duties, and having propitiated the gods with prayers and the manes with oblations of water, came back to the place of sacrifice, where with Sauti seated before was the assembly of saints of rigid vows sitting at ease. And when Saunaka was seated in the midst of the Ritwiks and Sadhyas, who were also in their seats, he spake as followeth."

Section 5

"Saunaka said, 'Child, thy father formerly read the whole of the Puranas, O son of Lomaharshana, and the Bharata with Krishna-Dwaipayana. Hast thou also made them thy study? In those ancient records are chronicled interesting stories and the history of the first generations of the wise men, all of which we heard being rehearsed by thy sire. In the first place, I am desirous of hearing the history of the race of Bhrigu. Recount thou that history, we shall attentively listen to thee."

"Sauti answered, 'By me hath been acquired all that was formerly studied by the high-souled Brahmanas including Vaisampayana and repeated by them; by me hath been acquired all that had been studied by my father. O descendant of the Bhrigu race, attend then to so much as relateth to the exalted race of Bhrigu, revered by Indra and all the gods, by the tribes of Rishis and Maruts (Winds). O great Muni, I shall first properly recount the story of this family, as told in the Puranas.

"The great and blessed saint Bhrigu, we are informed, was produced by the self-existing Brahma from the fire at the sacrifice of Varuna. And Bhrigu had a son, named Chyavana, whom he dearly loved. And to Chyavana was born a virtuous son called Pramati. And Pramati had a son named Ruru by Ghritachi (the celestial dancer). And to Ruru also by his wife Pramadvara, was born a son, whose name was Sunaka. He was, O Saunaka, thy great ancestor exceedingly virtuous in his ways. He was devoted to asceticism, of great reputation, proficient in law, and eminent among those having a knowledge of the Vedas. He was virtuous, truthful, and of well-regulated fare.'

"Saunaka said, 'O son of Suta, I ask thee why the illustrious son of Bhrigu was named Chyavana. Do tell me all.'

"Sauti replied, 'Bhrigu had a wife named Puloma whom he dearly loved. She became big with child by Bhrigu. And one day while the virtuous continent Puloma was in that condition, Bhrigu, great among those that are true to their religion, leaving her at home went out to perform his ablutions. It was then that the Rakshasa called Puloma came to Bhrigu's abode. And entering the Rishi's abode, the Rakshasa saw the wife of Bhrigu, irreproachable in everything. And seeing her he became filled with lust and lost his senses. The beautiful Puloma entertained the Rakshasa thus arrived, with roots and fruits of the forest. And the Rakshasa who burnt with desire upon seeing her, became very much delighted and resolved, O good sage, to carry her away who was so blameless in every respect.

'My design is accomplished,' said the Rakshasa, and so seizing that beautiful matron he carried her away. And, indeed, she of agreeable smiles, had been betrothed by her father himself, to him, although the former subsequently bestowed her, according to due rites, on Bhrigu. O thou of the Bhrigu race, this wound rankled deep in the Rakshasa's mind and he thought the present moment very opportune for carrying the lady away.

"And the Rakshasa saw the apartment in which the sacrificial fire was kept burning brightly. The Rakshasa then asked the flaming element 'Tell me, O Agni, whose wife this woman rightfully is. Thou art the mouth of gods; therefore thou art bound to answer my question. This lady of superior complexion had been first accepted by me as wife, but her father subsequently bestowed her on the false Bhrigu. Tell me truly if this fair one can be regarded as the wife of Bhrigu, for having found her alone, I have resolved to take her away by force from the hermitage. My heart burneth with rage when I reflect that Bhrigu hath got possession of this woman of slender waist, first betrothed to me.'"

"Sauti continued, 'In this manner the Rakshasa asked the flaming god of fire again and again whether the lady was Bhrigu's wife. And the god was afraid to return an answer. 'Thou, O god of fire,' said he, residest constantly within every creature, as witness of her or his merits and demerits. O thou respected one, then answer my question truly. Has not Bhrigu appropriated her who was chosen by me as my wife? Thou shouldst declare truly whether, therefore, she is my wife by first choice. After thy answer as to whether she is the wife of Bhrigu, I will bear her away from this hermitage even in sight of thee. Therefore answer thou truly.'"

"Sauti continued, 'The Seven flamed god having heard these words of the Rakshasa became exceedingly distressed, being afraid of telling a falsehood and equally afraid of Bhrigu's curse. And the god at length made answer in words that came out slowly. 'This Puloma was, indeed, first chosen by thee, O Rakshasa, but she was not taken by thee with holy rites and invocations. But this far-famed lady was bestowed by her father on Bhrigu as a gift from desire of blessing. She was not bestowed on thee O Rakshasa, this lady was duly made by the Rishi Bhrigu his wife with Vedic rites in my presence. This is she--I know her. I dare not speak a falsehood. O thou best of the Rakshasas, falsehood is never respected in this world.'"

Section 6

"Sauti said, 'O Brahmana, having heard these words from the god of fire, the Rakshasa assumed the form of a boar, and seizing the lady carried her away with the speed of the wind--even of thought. Then the child of Bhrigu lying in her body enraged at such violence, dropped from his mother's womb, for which he obtained the name of Chyavana. And the Rakshasa perceiving the infant drop from the mother's womb, shining like the sun, quitted his grasp of the woman, fell down and was instantly converted into ashes. And the beautiful Pauloma, distracted with grief, O Brahmana of the Bhrigu race, took up her offspring Chyavana, the son of Bhrigu and walked away. And Brahma, the Grandfather of all, himself saw her, the faultless wife of his son, weeping. And the Grandfather of all comforted her who was attached to her son. And the drops of tears which rolled down her eyes formed a great river. And that river began to follow the foot-steps of the wife of the great ascetic Bhrigu. And the Grandfather of the worlds seeing that river follow the path of his son's wife gave it a name himself, and he called it Vadhusara. And it passeth by the hermitage of Chyavana. And in this manner was born Chyavana of great ascetic power, the son of Bhrigu.

"And Bhrigu saw his child Chyavana and its beautiful mother. And the Rishi in a rage asked her, 'By whom wast thou made known to that Rakshasa who resolved to carry thee away? O thou of agreeable smiles, the Rakshasa could not know thee as my wile. Therefore tell me who it was that told the Rakshasa so, in order that I may curse him through anger.' And Pauloma replied, 'O possessor of the six attributes! I was identified to the Rakshasa by Agni (the god of fire). And he (the Rakshasa) bore me away, who cried like the Kurari (female osprey). And it was only by the ardent splendour of this thy son that I was rescued, for the Rakshasa (seeing this infant) let me go and himself falling to the ground was turned into ashes.'

"Sauti continued, 'Bhrigu, upon hearing this account from Pauloma, became exceedingly enraged. And in excess of passion the Rishi cursed Agni, saying, 'Thou shalt eat of all things.'"

So ends the sixth section called "the curse on Agni" in the Adi Parva.

Section 7

"Sauti said, 'the god of fire enraged at the curse of Bhrigu, thus addressed the Rishi, 'What meaneth this rashness, O Brahmana, that thou hast displayed towards me? What transgression can be imputed to me who was labouring to do justice and speak the truth impartially? Being asked I gave the true answer. A witness who when interrogated about a fact of which he hath knowledge, representeth otherwise than it is, ruineth his ancestors and descendants both to the seventh generation. He, too, who, being fully cognisant of all the particulars of an affair, doth not disclose what he knoweth, when asked, is undoubtedly stained with guilt. I can also curse thee, but Brahmanas are held by me in high respect. Although these are known to thee, O Brahmana, I will yet speak of them, so please attend! Having, by ascetic power, multiplied myself, I am present in various forms, in places of the daily homa, at sacrifices extending for years, in places where holy rites are performed (such as marriage, etc.), and at other sacrifices. With the butter that is poured upon my flame according to the injunctions prescribed in the Vedas, the Devas and the Pitris are appeased. The Devas are the waters; the Pitris are also the waters. The Devas have with the Pitris an equal right to the sacrifices called Darshas and Purnamasas. The Devas therefore are the Pitris and the Pitris, the Devas. They are identical beings, worshipped together and also separately at the changes of the moon. The Devas and the Pitris eat what is poured upon me. I am therefore called the mouth of the Devas and the Pitris. At the new moon the Pitris, and at the full moon the Devas, are fed through my mouth, eating of the clarified butter that is poured on me. Being, as I am, their mouth, how am I to be an eater of all things (clean and unclean)?

"Then Agni, alter reflecting for a while, withdrew himself from all places; from places of the daily homa of the Brahmanas, from all long-extending sacrifices, from places of holy rites, and from other ceremonies. Without their Oms and Vashats, and deprived of their Swadhas and Swahas (sacrificial mantras during offerings), the whole body of creatures became much distressed at the loss of their (sacrificial) fire. The Rishis in great anxiety went to the gods and addressed them thus, 'Ye immaculate beings! The three regions of the universe are confounded at the cessation of their sacrifices and ceremonies in consequence of the loss of fire! Ordain what is to be done in tins matter, so that there may be no loss of time.' Then the Rishis and the gods went together to the presence of Brahma. And they represented to him all about the curse on Agni and the consequent interruption of all ceremonies. And they said, 'O thou greatly fortunate! Once Agni hath been cursed by Bhrigu for some reason. Indeed, being the mouth of the gods and also the first who eateth of what is offered in sacrifices, the eater also of the sacrificial butter, how will Agni be reduced to the condition of one who eateth of all things promiscuously?' And the creator of the universe hearing these words of theirs summoned Agni to his presence. And Brahma addressed Agni, the creator of all and eternal as himself, in these gentle words, 'Thou art the creator of the worlds and thou art their destroyer! Thou preserves! the three worlds and thou art the promoter of all sacrifices and ceremonies! Therefore behave thyself so that ceremonies be not interrupted. And, O thou eater of the sacrificial butter, why dost thou act so foolishly, being, as thou art, the Lord of all? Thou alone art always pure in the universe and thou art its stay! Thou shall not, with all thy body, be reduced to the state of one who eateth of all things promiscuously. O thou of flames, the flame that is in thy viler parts shall alone eat of all things alike. The body of thine which eateth of flesh (being in the stomach of all carnivorous animals) shall also eat of all things promiscuously. And as every thing touched by the sun's rays becometh pure, so shall everything be pure that shall be burnt by thy flames. Thou art, O fire, the supreme energy born of thy own power. Then, O Lord, by that power of thine make the Rishi's curse come true. Continue to 'receive thy own portion and that of the gods, offered at thy mouth.'

'Sauti continued, 'Then Agni replied to the Grandfather, 'So be it.' And he then went away to obey the command of the supreme Lord. The gods and the Rishis also returned in delight to the place whence they had come. And the Rishis began to perform as before their ceremonies and sacrifices. And the gods in heaven and all creatures of the world rejoiced exceedingly. And Agni too rejoiced in that he was free from the prospect of sin.

"Thus, O possessor of the six attributes, had Agni been cursed in the days of yore by Bhrigu. And such is the ancient history connected with the destruction of the Rakshasa, Pauloma and the birth of Chyavana.'"

Thus endeth the seventh section of the Pauloma Parva of the Adi Parva of the blessed Mahabharata.

Section 8

"Sauti said, 'O Brahmana, Chyavana, the son of Bhrigu, begot a son in the womb of his wife Sukanya. And that son was the illustrious Pramati of resplendent energy. And Pramati begot in the womb of Ghritachi a son called Ruru. And Ruru begot on his wife Pramadvara a son called Sunaka. And I shall relate to you in detail, O Brahmana, the entire history of Ruru of abundant energy. O listen to it then in full!

"Formerly there was a great Rishi called Sthulakesa possessed of ascetic power and learning and kindly disposed towards all creatures. At that time, O Brahmana sage, Viswavasu, the King of the Gandharvas, it is said, had intimacy with Menaka, the celestial dancing-girl. And the Apsara, Menaka, O thou of the Bhrigu race, when her time was come, brought forth an infant near the hermitage of Sthulakesa. And dropping the newborn infant on the banks of the river, O Brahmana, Menaka, the Apsara, being destitute of pity and shame, went away. And the Rishi, Sthulakesa, of great ascetic power, discovered the infant lying forsaken in a lonely part of the river-side. And he perceived that it was a female child, bright as the offspring of an Immortal and blazing, as it were, with beauty: And the great Brahmana, Sthulakesa, the first of Munis, seeing that female child, and filled with compassion, took it up and reared it. And the lovely child grew up in his holy habitation, the noble-minded and blessed Rishi Sthulakesa performing in due succession all the ceremonies beginning with that at birth as ordained by the divine law. And because she surpassed all of her sex in goodness, beauty, and every quality, the great Rishi called her by the name of Pramadvara. And the pious Ruru having seen Pramadvara in the hermitage of Sthulakesa became one whose heart was pierced by the god of love. And Ruru by means of his companions made his father Pramati, the son of Bhrigu, acquainted with his passion. And Pramati demanded her of the far-famed Sthulakesa for his son. And her foster-father betrothed the virgin Pramadvara to Ruru, fixing the nuptials for the day when the star Varga-Daivata (Purva-phalguni) would be ascendant.

"Then within a few days of the time fixed for the nuptials, the beautiful virgin while at play with companions of her own sex, her time having come, impelled by fate, trod upon a serpent which she did not perceive as it lay in coil. And the reptile, urged to execute the will of Fate, violently darted its envenomed fangs into the body of the heedless maiden. And stung by that serpent, she instantly dropped senseless on the ground, her colour faded and all the graces of her person went off. And with dishevelled hair she became a spectacle of woe to her companions and friends. And she who was so agreeable to behold became on her death what was too painful to look at. And the girl of slender waist lying on the ground like one asleep--being overcome with the poison of the snake-once more became more beautiful than in life. And her foster-father and the other holy ascetics who were there, all saw her lying motionless upon the ground with the splendour of a lotus. And then there came many noted Brahmanas filled with compassion, and they sat around her. And Swastyatreya, Mahajana, Kushika, Sankhamekhala, Uddalaka, Katha, and Sweta of great renown, Bharadwaja, Kaunakutsya, Arshtishena, Gautama, Pramati, and Pramati's son Ruru, and other inhabitants of the forest, came there. And when they saw that maiden lying dead on the ground overcome with the poison of the reptile that had bitten her, they all wept filled with compassion. But Ruru, mortified beyond measure, retired from the scene.'"

So ends the eighth section of the Pauloma Parva of the Adi Parva of the blessed Mahabharata.

Section 9

"Sauti said, 'While those illustrious Brahmanas were sitting around the dead body of Pramadvara, Ruru, sorely afflicted, retired into a deep wood and wept aloud. And overwhelmed with grief he indulged in much piteous lamentation. And, remembering his beloved Pramadvara, he gave vent to his sorrow in the following words, 'Alas! The delicate fair one that increaseth my affliction lieth upon the bare ground. What can be more deplorable to us, her friends? If I have been charitable, if I have performed acts of penance, if I have ever revered my superiors, let the merit of these arts restore to life my beloved one! If from my birth I have been controlling my passions, adhered to my vows, let the fair Pramadvara rise from the ground.

"And while Ruru was indulging in these lamentations for the loss of his bride, a messenger from heaven came to him in the forest and addressed him thus, 'The words thou utterest, O Ruru, in thy affliction are certainly ineffectual. For, O pious man, one belonging to this world whose days have run out can never come back to life. This poor child of a Gandharva and Apsara has had her days run out! Therefore, O child, thou shouldst not consign thy heart to sorrow. The great gods, however, have provided beforehand a means of her restoration to life. And if thou compliest with it, thou mayest receive back thy Pramadvara.'

"And Ruru replied, O messenger of heaven! What is that which the gods have ordained. Tell me in full so that (on hearing) I may comply with it. It behoveth thee to deliver me from grief!' And the celestial messenger said unto Ruru, 'Resign half of thy own life to thy bride, and then, O Ruru of the race of Bhrigu, thy Pramadvara shall rise from the ground.' 'O best of celestial messengers, I most willingly offer a moiety of my own life in favour of my bride. Then let my beloved one rise up once more in her dress and lovable form.'

"Sauti said, 'Then the king of Gandharvas (the father of Pramadvara) and the celestial messenger, both of excellent qualities, went to the god Dharma (the Judge of the dead) and addressed him, saying, 'If it be thy will, O Dharmaraja, let the amiable Pramadvara, the betrothed wife of Ruru, now lying dead, rise up with a moiety of Ruru's life.' And Dharmaraja answered, 'O messenger of the gods, if it be thy wish, let Pramadvara, the betrothed wife of Ruru, rise up endued with a moiety of Ruru's life.'

"Sauti continued, 'And when Dharmaraja had said so, that maiden of superior complexion, Pramadvara, endued with a moiety of Ruru's life, rose as from her slumber. This bestowal by Ruru of a moiety of his own span of life to resuscitate his bride afterwards led, as it would be seen, to a curtailment of Ruru's life.

"And on an auspicious day their fathers gladly married them with due rites. And the couple passed their days, devoted to each other. And Ruru having obtained such a wife, as is hard to be found, beautiful and bright as the filaments of the lotus, made a vow for the destruction of the serpent-race. And whenever he saw a serpent he became filled with great wrath and always killed it with a weapon.

"One day, O Brahmana, Ruru entered an extensive forest. And there he saw an old serpent of the Dundubha species lying stretched on the ground. And Ruru thereupon lifted up in anger his staff, even like to the staff of Death, for the purpose of killing it. Then the Dundubha, addressing Ruru, said, 'I have done thee no harm, O Brahmana! Then wherefore wilt thou slay me in anger?'"

So ends the ninth section of the Pauloma Parva of the Adi Parva of the blessed Mahabharata.

Section 10

Sauti said, 'And Ruru, on hearing those words, replied, 'My wife, dear to me as life, was bit by a snake; upon which, I took, O snake, a dreadful vow, viz., that I would kill every snake that I might come across. Therefore shall

I smite thee and thou shalt be deprived of life.'

"And the Dundubha replied, 'O Brahmana, the snakes that bite man are quite different in type. It behoveth thee not to slay Dundubhas who are serpents only in name. Subject like other serpents to the same calamities but not sharing their good fortune, in woe the same but in joy different, the Dundubhas should not be slain by thee under any misconception.'

"Sauti continued, 'And the Rishi Ruru hearing these words of the serpent, and seeing that it was bewildered with fear, albeit a snake of the Dundubha species, killed it not. And Ruru, the possessor of the six attributes, comforting the snake addressed it, saying, 'Tell me fully, O snake, who art thou thus metamorphosed?' And the Dundubha replied, 'O Ruru! I was formerly a Rishi by name Sahasrapat. And it is by the curse of a Brahmana that I have been transformed into a snake. And Ruru asked, 'O thou best of snakes, for what wast thou cursed by a Brahmana in wrath? And how long also will thy form continue so?'"

And so ends the tenth section of the Pauloma Parva of the Adi Parva.

Section 11

"Sauti continued 'The Dundubha then said, 'In former times, I had a friend Khagama by name. He was impetuous in his speech and possessed of spiritual power by virtue of his austerities. And one day when he was engaged in the Agni-hotra (Fire-sacrifice), I made a mock snake of blades of grass, and in a frolic attempted to frighten him with it. And anon he fell into a swoon. On recovering his senses, that truth-telling and vow-observing ascetic, burning with wrath, exclaimed, 'Since thou hast made a powerless mock snake to frighten me, thou shalt be turned even into a venomless serpent thyself by my curse.' O ascetic, I well knew the power of his penances; therefore with an agitated heart, I addressed him thus, bending low with joined hands, 'Friend, I did this by way of a joke, to excite thy laughter. It behoveth thee to forgive me and revoke thy curse.' And seeing me sorely troubled, the ascetic was moved, and he replied, breathing hot and hard. 'What I have said must come to pass. Listen to what I say and lay it to thy heart. O pious one! when Ruru the pure son of Pramati, will appear, thou shall be delivered from the curse the moment thou seest him. Thou art the very Ruru and the son of Pramati. On regaining my native form, I will tell thee something for thy good.

"And that illustrious man and the best of Brahmanas then left his snake-body, and attained his own form and original brightness. He then addressed the following words to Ruru of incomparable power, 'O thou first of created beings, verily the highest virtue of man is sparing the life of others. Therefore a Brahmana should never take the life of any creature. A Brahmana should ever be mild. This is the most sacred injunction of the Vedas. A Brahmana should be versed in the Vedas and Vedangas, and should inspire all creatures with belief in God. He should be benevolent to all creatures, truthful, and forgiving, even as it is his paramount duty to retain the Vedas in his memory. The duties of the Kshatriya are not thine. To be stern, to wield the sceptre and to rule the subjects properly are the duties of the Kshatriya. Listen, O Ruru, to the account of the destruction of snakes at the sacrifice of Janamejaya in days of yore, and the deliverance of the terrified reptiles by that best of Dwijas, Astika, profound in Vedic lore and might in spiritual energy.'"

And so ends the eleventh section of the Pauloma Parva of the Adi Parva.

Section 12

"Sauti continued, 'Ruru then asked, 'O best of Dwijas, why was king Janamejaya bent upon destroying the serpents?--And why and how were they saved by the wise Astika? I am anxious to hear all this in detail.'

"The Rishi replied, 'O Ruru, the important history of Astika you will learn from the lips of Brahmanas.' Saying this, he vanished.

"Sauti continued, 'Ruru ran about in search of the missing Rishi, and having failed to find him in all the woods, fell down on the ground, fatigued. And revolving in his mind the words of the Rishi, he was greatly confounded and seemed to be deprived of his senses. Regaining consciousness, he came home and asked his father to relate the history in question. Thus asked, his father related all about the story.'"

So ends the twelfth section in the Pauloma Parva of the Adi Parva.

*****

Astika Parva

Section 13

"Saunaka said, 'For what reason did that tiger among kings, the royal Janamejaya, determine to take the lives of the snakes by means of a sacrifice? O Sauti, tell us in full the true story. Tell us also why Astika, that best of regenerate ones, that foremost of ascetics, rescued the snakes from the blazing fire. Whose son was that monarch who celebrated the snake-sacrifice? And whose son also was that best of regenerate ones?'

"Sauti said, 'O best of speakers, this story of Astika is long. I will duly relate it in full, O listen!'

"Saunaka said, 'I am desirous of hearing at length the charming story of that Rishi, that illustrious Brahmana named Astika.'

"Sauti said, 'This history (first) recited by Krishna-Dwaipayana, is called a Purana by the Brahmanas. It was formerly narrated by my wise father, Lomaharshana, the disciple of Vyasa, before the dwellers of the Naimisha forest, at their request. I was present at the recital, and, O Saunaka, since thou askest me, I shall narrate the history of Astika exactly as I heard it. O listen, as I recite in full that sin-destroying story.

"The father of Astika was powerful like Prajapati. He was a Brahma-charin, always engaged in austere devotions. He ate sparingly, was a great ascetic, and had his lust under complete control. And he was known by the name of Jaratkaru. That foremost one among the Yayavaras, virtuous and of rigid vows, highly blessed and endued with great ascetic power, once undertook a journey over the world. He visited diverse places, bathed in diverse sacred waters, and rested where night overtook him. Endued with great energy, he practised religious austerities, hard to be practised by men of unrestrained souls. The sage lived upon air only, and renounced sleep for ever. Thus going about like a blazing fire, one day he happened to see his ancestors, hanging heads down in a great hole, their feet pointing upwards. On seeing them, Jaratkaru addressed them, saying:

'Who are you thus hanging heads down in this hole by a rope of virana fibres that is again secretly eaten into on all sides by a rat living here?'

"The ancestors said, 'We are Rishis of rigid vows, called Yayavaras. We are sinking low into the earth for want of offspring. We have a son named Jaratkaru. Woe to us! That wretch hath entered upon a life of austerities only! The fool doth not think of raising offspring by marriage! It is for that reason, viz., the fear of extinction of our race, that we are suspended in this hole. Possessed of means, we fare like unfortunates that have none! O excellent one, who art thou that thus sorrowest as a friend on our account? We desire to learn, O Brahmana, who thou art that standest by us, and why, O best of men, thou sorrowest for us that are so unfortunate.'

"Jaratkaru said, 'Ye are even my sires and grandsires I am that Jaratkaru! O, tell me, how I may serve you.'

"The fathers then answered, 'Try thy best, O child, to beget a son to extend our line. Thou wilt then, O excellent one, have done a meritorious art for both thyself and us. Not by the fruits of virtue, not by ascetic penances well hoarded up, acquireth the merit which one doth by becoming a father. Therefore, O child, by our command, set thy heart upon marriage and offspring. Even this is our highest good.'

"Jaratkaru replied, 'I shall not marry for my sake, nor shall I earn wealth for enjoyment, but I shall do so for your welfare only. According to this understanding, I shall, agreeably to the Sastric ordinance, take a wife for attaining the end. I shall not act otherwise. If a bride may be had of the same name with me, whose friends would, besides, willingly give her to me as a gift in charity, I shall wed her duly. But who will give his daughter to a poor man like me for wife. I shall, however, accept any daughter given to me as alms. I shall endeavour, ye sires, even thus to wed a girl! Having given my word, I will not act otherwise. Upon her I will raise offspring for your redemption, so that, ye fathers, ye may attain to eternal regions (of bliss) and may rejoice as ye like.'"

So ends the thirteenth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 14

"Sauti said, 'That Brahmana of rigid vows then wandered over the earth for a wife but a wife found he not. One day he went into the forest, and recollecting the words of his ancestors, he thrice prayed in a faint voice for a bride. Thereupon Vasuki rose and offered his sister for the Rishi's acceptance. But the Brahmana hesitated to accept her, thinking her not to be of the same name with himself. The high-souled Jaratkaru thought within himself, 'I will take none for wife who is not of the same name with myself.' Then that Rishi of great wisdom and austere penances asked him, saying, 'Tell me truly what is the name of this thy sister, O snake.'

"Vasuki replied, 'O Jaratkaru, this my younger sister is called Jaratkaru. Given away by me, accept this slender-waisted damsel for thy spouse. O best of Brahmanas, for thee I reserved her. Therefore, take her.' Saying this, he offered his beautiful sister to Jaratkaru who then espoused her with ordained rites.'"

So ends the thirteenth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 15

"Sauti said, 'O foremost of persons acquainted with Brahma, the mother of the snakes had cursed them of old, saying, 'He that hath the Wind for his charioteer (viz., Agni) shall burn you all in Janamejaya's sacrifice!' It was to neutralise that curse that the chief of the snakes married his sister to that high-souled Rishi of excellent vows. The Rishi wedded her according to the rites ordained (in the scriptures), and from them was born a high-souled son called Astika. An illustrious ascetic; versed in the Vedas and their branches, he regarded all with an even eye, and removed the fears of both his parents.

"Then, after a long space of time, a king descending from the Pandava line celebrated a great sacrifice known as the Snake-sacrifice, After that sacrifice had commenced for the destruction of the snakes, Astika delivered the Nagas, viz., his brothers and maternal uncles and other snakes (from a fiery death). And he delivered his fathers also by begetting offspring. And by his austerities, O Brahmana, and various vows and study of the Vedas, he freed himself from all his debts. By sacrifices, at which various kinds of offerings were made, he propitiated the gods. By practising the Brahmacharya mode of life he conciliated the Rishis; and by begetting offspring he gratified his ancestors.

"Thus Jaratkaru of rigid vows discharged the heavy debt he owed to his sires who being thus relieved from bondage ascended to heaven. Thus having acquired great religious merit, Jaratkaru, after a long course of years, went to heaven, leaving Astika behind. There is the story of Astika that I have related duly Now, tell me, O tiger of Bhrigu's race, what else I shall narrate."

So ends the fifteenth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 16

"Saunaka said, 'O Sauti, relate once more in detail this history of the learned and virtuous Astika. Our curiosity for hearing it is great. O amiable one, thou speakest sweetly, with proper accent and emphasis; and we are well-pleased with thy speech. Thou speakest even as thy father. Thy sire was ever ready to please us. Tell us now the story as thy father had related it.'

"Sauti said, 'O thou that art blest with longevity, I shall narrate the history of Astika as I heard it from my father. O Brahmana, in the golden age, Prajapati had two daughters. O sinless one, the sisters were endowed with wonderful beauty. Named Kadru and Vinata, they became the wives of Kasyapa. Kasyapa derived great pleasure from his two wedded wives and being gratified he, resembling Prajapati himself, offered to give each of them a boon. Hearing that their lord was willing to confer on them their choice blessings, those excellent ladies felt transports of joy. Kadru wished to have for sons a thousand snakes all of equal splendour. And Vinata wished to bring forth two sons surpassing the thousand offsprings of Kadru in strength, energy, size of body, and prowess. Unto Kadru her lord gave that boon about a multitude of offspring. And unto Vinata also, Kasyapa said, 'Be it so!' Then Vinata, having; obtained her prayer, rejoiced greatly. Obtaining two sons of superior prowess, she regarded her boon fulfilled. Kadru also obtained her thousand sons of equal splendour. 'Bear the embryos carefully,' said Kasyapa, and then he went into the forest, leaving his two wives pleased with his blessings.'

"Sauti continued, 'O best of regenerate ones, after a long time, Kadru brought forth a thousand eggs, and Vinata two. Their maid-servants deposited the eggs separately in warm vessels. Five hundred years passed away, and the thousand eggs produced by Kadru burst and out came the progeny. But the twins of Vinata did not appear. Vinata was jealous, and therefore she broke one of the eggs and found in it an embryo with the upper part developed but the lower one undeveloped. At this, the child in the egg became angry and cursed his mother, saying. 'Since thou hast prematurely broken this egg, thou shall serve as a slave. Shouldst thou wait five hundred years and not destroy, or render the other egg half-developed, by breaking it through impatience, then the illustrious child within it will deliver thee from slavery! And if thou wouldst have the child strong, thou must take tender care of the egg for all this time!' Thus cursing his mother, the child rose to the sky. O Brahmana, even he is the charioteer of Surya, always seen in the hour of morning!

"Then at the expiration of the five hundred years, bursting open the other egg, out came Garuda, the serpent-eater. O tiger of Bhrigu's race, immediately on seeing the light, that son of Vinata left his mother. And the lord of birds, feeling hungry, took wing in quest of the food assigned to him by the Great Ordainer of all.".

So ends the sixteenth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 17

"Sauti said, 'O ascetic, about this time the two sisters saw approaching near, that steed of complacent appearance named Uchchaihsravas who was worshipped by the gods, that gem of steeds, who arose at the churning of the Ocean for nectar. Divine, graceful, perpetually young, creation's masterpiece, and of irresistible vigour, it was blest with every auspicious mark.'

"Saunaka asked, 'Why did the gods churn the Ocean for nectar, and under what circumstances and when as you say, did that best of steeds so powerful and resplendent spring?'

"Sauti said, 'There is a mountain named Meru, of blazing appearance, and looking like a heap of effulgence. The rays of the Sun falling on its peaks of golden lustre are dispersed by them. Decked with gold and exceedingly beautiful, that mountain is the haunt of the gods and the Gandharvas. It is immeasurable and unapproachable by men of manifold sins. Dreadful beasts of prey wander over its breasts, and it is illuminated by many divine life-giving herbs. It stands kissing the heavens by its height and is the first of mountains. Ordinary people cannot even think of ascending it. It is graced with trees and streams, and resounds with the charming melody of winged choirs. Once the celestials sat on its begemmed peak--in conclave. They who had practised penances and observed excellent vows for amrita now seemed to be eager seekers alter amrita (celestial ambrosia). Seeing the celestial assembly in anxious mood Nara-yana said to Brahman, 'Do thou churn the Ocean with the gods and the Asuras. By doing so, amrita will be obtained as also all drugs and gems. O ye gods, chum the Ocean, ye will discover amrita.'"

So ends the seventeenth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 18

"Sauti said, 'There is a mountain called Mandara adorned with cloud-like peaks. It is the best of mountains, and is covered all over with intertwining herbs. There countless birds pour forth their melodies, and beasts of prey roam about. The gods, the Apsaras and the Kinnaras visit the place. Upwards it rises eleven thousand yojanas, and descends downwards as much. The gods wanted to tear it up and use it as a churning rod but failing to do so same to Vishnu and Brahman who were sitting together, and said unto them, 'Devise some efficient scheme, consider, ye gods, how Mandara may be dislodged for our good.'

"Sauti continued, 'O son of Bhrigu! Vishnu with Brahman assented to it. And the lotus-eyed one (Vishnu) laid the hard task on the mighty Ananta, the prince of snakes. The powerful Ananta, directed thereto both by Brahman and Narayana, O Brahmana, tore up the mountain with the woods thereon and with the denizens of those woods. And the gods came to the shore of the Ocean with Ananta and addressed the Ocean, saying, 'O Ocean; we have come to churn thy waters for obtaining nectar.' And the Ocean replied, 'Be it so, as I shall not go without a share of it. I am able to bear the prodigious agitation of my waters set up by the mountain.' The gods then went to the king of tortoises and said to him, 'O Tortoise-king, thou wilt have to hold the mountain on thy back!' The Tortoise-king agreed, and Indra contrived to place the mountain on the former's back.

"And the gods and the Asuras made of Mandara a churning staff and Vasuki the cord, and set about churning the deep for amrita. The Asuras held Vasuki by the hood and the gods held him by the tail. And Ananta, who was on the side of the gods, at intervals raised the snake's hood and suddenly lowered it. And in consequence of the stretch Vasuki received at the hands of the gods and the Asuras, black vapours with flames issued from his mouth. These, turned into clouds charged with lightning, poured showers that refreshed the tired gods. And flowers that also fell on all sides of the celestials from the trees on the whirling Mandara, refreshed them.

"Then, O Brahmana, out of the deep came a tremendous roar like unto the roar of the clouds at the Universal Dissolution. Diverse aquatic animals being crushed by the great mountain gave up the ghost in the salt waters. And many denizens of the lower regions and the world of Varuna were killed. Large trees with birds on the whirling Mandara were torn up by the roots and fell into the water. The mutual friction of those trees also produced fires that blazed up frequently. The mountain thus looked like a mass of dark clouds charged with lightning. O Brahmana, the fire spread, and consumed the lions, elephants and other creatures that were on the mountain. Then Indra extinguished that fire by pouring down heavy showers.

"After the churning, O Brahmana, had gone on for some time, gummy exudations of various trees and herbs vested with the properties of amrita mingled with the waters of the Ocean. And the celestials attained to immortality by drinking of the water mixed with those gums and with the liquid extract of gold. By degrees, the milky water of the agitated deep turned into clarified butter by virtue of those gums and juices. But nectar did not appear even then. The gods came before the boon-granting Brahman seated on his seat and said, 'Sire, we are spent up, we have no strength left to churn further. Nectar hath not yet arisen so that now we have no resource save Narayana.'

"On hearing them, Brahman said to Narayana, 'O Lord, condescend to grant the gods strength to churn the deep afresh.'

"Then Narayana agreeing to grant their various prayers, said, 'Ye wise ones, I grant you sufficient strength. Go, put the mountain in position again and churn the water.'

'Re-established thus in strength, the gods recommenced churning. After a while, the mild Moon of a thousand rays emerged from the Ocean. Thereafter sprung forth Lakshmi dressed in white, then Soma, then the White Steed, and then the celestial gem Kaustubha which graces the breast of Narayana. Then Lakshmi, Soma and the Steed, fleet as the mind, all came before the gods on high. Then arose the divine Dhanwantari himself with the white vessel of nectar in his hand. And seeing him, the Asuras set up a loud cry, saying, 'It be ours.'

"And at length rose the great elephant, Airavata, of huge body and with two pair of white tusks. And him took Indra the wielder of the thunderbolt. But with the churning still going on, the poison Kalakuta appeared at last. Engulfing the Earth it suddenly blazed up like a fire attended with fumes. And by the scent of the fearful Kalakuta, the three worlds were stupefied.

And then Siva, being solicited by Brahman, swallowed that poison for the safety of the creation. The divine Maheswara held it in his throat, and it is said that from that time he is called Nilakantha (blue-throated). Seeing all these wondrous things, the Asuras were filled with despair, and got themselves prepared for entering into hostilities with the gods for the possession of Lakshmi and Amrita. Thereupon Narayana called his bewitching Maya (illusive power) to his aid, and assuming the form of an enticing female, coquetted with the Danavas. The Danavas and the Daityas charmed with her exquisite beauty and grace lost their reason and unanimously placed the Amrita in the hands of that fair damsel.'"

So ends the eighteenth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 19

"Sauti said, 'Then the Daityas and the Danauas equipped with first-class armours and various weapons attacked the gods. In the meantime the valiant Lord Vishnu in the form of an enchantress accompanied by Nara deceived the mighty Danavas and took away the Amrita from their hands.

"And all the gods at that time of great fright drank the Amrita with delight, receiving it from Vishnu. And while the gods were partaking of it, after which they had so much hankered, a Danava named Rahu was also drinking it among them in the guise of a god. And when the Amrita had reached Rahu's throat only, Surya and Soma (recognised him and) intimated the fact to the gods. And Narayana instantly cut off with his discus the well-adorned head of the Danava who was drinking the Amrita without permission. And the huge head of the Danava, cut off by the discus and resembling a mountain peak, then rose up to the sky and began to utter dreadful cries. And the Danava's headless trunk, falling upon the ground and rolling thereon, made the Earth tremble with her mountains, forests and islands. And from that time there is a long-standing quarrel between Rahu's head and Surya and Soma. And to this day it swalloweth Surya and Soma (during solar and lunar eclipses).

"Then Narayana quitting his enchanting female form and hurling many terrible weapons at the Danavas, made them tremble. And thus on the shores of the salt-water sea, commenced the dreadful battle of the gods and the Asuras. And sharp-pointed javelins and lances and various weapons by thousands began to be discharged on all sides. And mangled with the discus and wounded with swords, darts and maces, the Asuras in large numbers vomited blood and lay prostrate on the earth. Cut off from the trunks with sharp double-edged swords, heads adorned with bright gold, fell continually on the field of battle. Their bodies drenched in gore, the great Asuras lay dead everywhere. It seemed as if red-dyed mountain peaks lay scattered all around. And when the Sun rose in his splendour, thousands of warriors struck one another with weapons. And cries of distress were heard everywhere. The warriors fighting at a distance from one another brought one another down by sharp iron missiles, and those fighting at close quarters slew one another with blows of their fists. And the air was filled with shrieks of distress. Everywhere were heard the alarming sounds,--'cut', 'pierce', 'at them', 'hurl down', 'advance'.

'And when the battle was raging fiercely, Nara and Narayana entered the field. And Narayana seeing the celestial bow in the hand of Nara, called to mind his own weapon, the Danava-destroying discus. And lo! the discus, Sudarsana, destroyer of enemies, like to Agni in effulgence and dreadful in battle, came from the sky as soon as thought of. And when it came, Narayana of fierce energy, possessing arms like the trunk of an elephant, hurled with great force that weapon of extraordinary lustre, effulgent as blazing fire, dreadful and capable of destroying hostile towns. And that discus blazing like the fire that consumeth all things at the end of Yuga, hurled with force from the hands of Narayana, and falling constantly everywhere, destroyed the Daityas and the Danavas by thousands. Sometimes it blazed like fire and consumed them all; sometimes it struck them down as it coursed through the sky; and sometimes, falling on the earth, it drank their life-blood like a goblin.

"On the other hand, the Danavas, white as the clouds from which the rain hath dropped, possessing great strength and bold hearts, ascended the sky, and by hurling down thousands of mountains, continually harassed the gods. And those dreadful mountains, like masses of clouds, with their trees and flat tops, falling from the sky, collided with one another and produced a tremendous roar. And when thousands of warriors shouted without intermission in the field of battle and mountains with the woods thereon began to fall around, the earth with her forests trembled. Then the divine Nara appeared at the scene of the dreadful conflict between the Asuras and the Ganas (the followers of Rudra), and reducing to dust those rocks by means of his gold-headed arrows, he covered the heavens with dust. Thus discomfited by the gods, and seeing the furious discus scouring the fields of heaven like a blazing flame, the mighty Danavas entered the bowels of the earth, while others plunged into the sea of salt-waters.

"And having gained the victory, the gods offered due respect to Mandara and placed him again on his own base. And the nectar-bearing gods made the heavens resound with their shouts, and went to their own abodes. And the gods, on returning to the heavens, rejoiced greatly, and Indra and the other deities made over to Narayana the vessel of Amrita for careful keeping.'"

And so ends the nineteenth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 20

"Sauti said, 'Thus have I recited to you the whole story of how Amrita was churned out of the Ocean, and the occasion on which the horse Uchchaihsravas of great beauty and incomparable prowess was obtained. It was this horse about which Kadru asked Vinata, saying, 'Tell me, amiable sister, without taking much time, of what colour Uchchaishravas is.' And Vinata answered, 'That prince of steeds is certainly white. What dost thou think, sister? Say thou what is its colour. Let us lay a wager upon it.' Kadru replied, then, 'O thou of sweet smiles. I think that horse is black in its tail. Beauteous one, bet with me that she who loseth will become the other's slave.'

'Sauti continued, 'Thus wagering with each other about menial service as a slave, the sisters went home, and resolved to satisfy themselves by examining the horse next day. And Kadru, bent upon practising a deception, ordered her thousand sons to transform themselves into black hair and speedily cover the horse's tail in order that she might not become a slave. But her sons, the snakes, refusing to do her bidding, she cursed them, saying, 'During the snake-sacrifice of the wise king Janamejaya of the Pandava race, Agni shall consume you all.' And the Grandsire (Brahman) himself heard this exceedingly cruel curse pronounced by Kadru, impelled by the fates. And seeing that the snakes had multiplied exceedingly, the Grandsire, moved by kind consideration for his creatures, sanctioned with all the gods this curse of Kadru. Indeed, as the snakes were of virulent poison, great prowess and excess of strength, and ever bent on biting other creatures, their mother's conduct towards them--those persecutors of all creatures,--was very proper for the good of all creatures. Fate always inflicts punishment of death on those who seek the death of other creatures. The gods, having exchanged such sentiments with one another, supported Kadru's action (and went away). And Brahman, calling Kasyapa to him, spake unto him these words, 'O thou pure one who overcomest all enemies, these snakes begotten by you, who are of virulent poison and huge bodies, and ever intent on biting other creatures, have been cursed by their mother. O son, do not grieve for it in the least. The destruction of the snakes in the sacrifice hath, indeed, been ordained long ago' Saying this, the divine Creator of the Universe comforted Kasyapa and imparted to that illustrious one the knowledge of neutralising poison."

And so ends the twentieth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 21

"Sauti said. 'Then when the night had passed away and the sun had risen in the morning, O thou whose wealth is asceticism, the two sisters Kadru and Vinata, having laid a wager about slavery, went with haste and impatience to view the steed Uchchaishravas from a near point. On their way they saw the Ocean, that receptacle of waters, vast and deep, rolling and tremendously roaring, full of fishes large enough to swallow the whale, and abounding with huge makaras and creatures of various forms by thousands, and rendered inaccessible by the presence of other terrible, monster-shaped, dark, and fierce aquatic animals, abounding with tortoises and crocodiles, the mine of all kinds of gems, the home of Varuna (the water-God), the excellent and beautiful residence of the Nagas, the lord of all rivers, the abode of the subterranean fire, the friend (or asylum) of the Asuras, the terror of all creatures, the grand reservoir of water, and ever immutable. It is holy, beneficial to the gods, and is the great source of nectar; without limits, inconceivable, sacred, and highly wonderful. It is dark, terrible with the sound of aquatic creatures, tremendously roaring, and full of deep whirlpools. It is an object of terror to all creatures. Moved by the winds blowing from its shores and heaving high, agitated and disturbed, it seems to dance everywhere with uplifted hands represented by its surges. Full of swelling billows caused by the waxing and waning of the moon the parent of Vasudeva's great conch called Panchajanya, the great mine of gems, its waters were formerly disturbed in consequence of the agitation caused within them by the Lord Govinda of immeasurable prowess when he had assumed the form of a wild boar for raising the (submerged) Earth. Its bottom, lower than the nether regions, the vow observing regenerate Rishi Atri could not fathom after (toiling for) a hundred years. It becomes the bed of the lotus-naveled Vishnu when at the termination of every Yuga that deity of immeasurable power enjoys yoga-nidra, the deep sleep under the spell of spiritual meditation. It is the refuge of Mainaka fearful of falling thunder, and the retreat of the Asuras overcome in fierce encounters. It offers water as sacrificial butter to the blazing fire issuing from the mouth of Varava (the Ocean-mare). It is fathomless and without limits, vast and immeasurable, and the lord of rivers.

"And they saw that unto it rushed mighty rivers by thousands with proud gait, like amorous competitors, each eager for meeting it, forestalling the others. And they saw that it was always full, and always dancing in its waves. And they saw that it was deep and abounding with fierce whales and makaras. And it resounded constantly with the terrible sounds of aquatic creatures. And they saw that it was vast, and wide as the expanse of space, unfathomable, and limitless, and the grand reservoir of water.'"

And so ends the twenty-first section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 22

"Sauti said, 'The Nagas after consultation arrived at the conclusion that they should do their mother's bidding, for if she failed in obtaining her desire she might withdraw her affection and burn them all. If, on the other hand, she were graciously inclined, she might free them from her curse. They said, 'We will certainly render the horse's tail black.' And it is said that they then went and became hairs in the horse's tail.

"Now the two co-wives had laid the wager. And having laid the wager, O best of Brahmanas, the two sisters Kadru and Vinata, the daughters of Daksha, proceeded in great delight along the sky to see the other side of the Ocean. And on their way they saw the Ocean, that receptacle of waters, incapable of being easily disturbed, mightily agitated all of a sudden by the wind, and roaring tremendously; abounding with fishes capable of swallowing the whale and full of makaras; containing also creatures of diverse forms counted by thousands; frightful from the presence of horrible monsters, inaccessible, deep, and terrible, the mine of all kinds of gems, the home of Varuna (the water-god), the wonderful habitations of the Nagas, the lord of rivers, the abode of the subterranean fire; the residence of the Asuras and of many dreadful creatures; the reservoir of water, not subject to decay, aromatic, and wonderful, the great source of the amrita of the celestials; immeasurable and inconceivable, containing waters that are holy, filled to the brim by many thousands of great rivers, dancing as it were in waves. Such was the Ocean, full of rolling waves, vast as the expanse of the sky, deep, of body lighted with the flames of subterranean fire, and roaring, which the sisters quickly passed over.'"

And so ends the twenty-second section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 23

"Sauti said, 'Having crossed the Ocean, Kadru of swift speed, accompanied by Vinata, soon alighted near the horse. They then both beheld that foremost of steeds of great speed, with body white as the rays of the moon but having black hairs (in the tail). And observing many black hairs in the tail, Kadru put Vinata, who was deeply dejected, into slavery. And thus

Vinata having lost the wager, entered into a state of slavery and became exceedingly sorry.

"In the meantime, when his time came, burst forth from the egg without (the help of his) mother, Garuda of great splendour, enkindling all the points of the universe, that mighty being endued with strength, that bird capable of assuming at will any form, of going at will everywhere, and of calling to his aid at will any measure of energy. Effulgent like a heap of fire, he shone terribly. Of lustre equal to that of the fire at the end of the Yuga, his eyes were bright like the lightning-flash. And soon after birth, that bird grew in size and increasing his body ascended the skies. Fierce and vehemently roaring, he looked as terrible as second Ocean-fire. And all the deities seeing him, sought the protection of Vibhavasu (Agni). And they bowed down to that deity of manifold forms seated on his seat and spake unto him these words, 'O Agni, extend not thy body! Wilt thou consume us? Lo, this huge heap of thy flames is spreading wide!' And Agni replied, 'O, ye persecutors of the Asuras, it is not as ye imagine. This is Garuda of great strength and equal to me in splendour, endued with great energy, and born to promote the joy of Vinata. Even the sight of this heap of effulgence hath caused this delusion in you. He is the mighty son of Kasyapa, the destroyer of the Nagas, engaged in the well-being of the gods, and the foe of the Daityas and the Rakshasas. Be not afraid of it in the least. Come with me and see.' Thus addressed, the gods from a distance.

"The gods said, 'Thou art a Rishi (i.e., one cognisant of all mantras), share of the largest portion in sacrifices, ever resplendent, the controller along with the Rishi wended their way towards Garuda and adored him of birds, the presiding spirit of the animate and the inanimate universe. Thou art the destroyer of all, the creator of all; thou art the very Hiranyagarbha; thou art the progenitor of creation in the form of Daksha and the other Prajapatis; thou art Indra (the king of the gods), thou art Hayagriva the steed necked incarnation of Vishnu; thou art the arrow (Vishnu himself, as he became such in the hands of Mahadeva at the burning of Tripura); thou art the lord of the universe; thou art the mouth of Vishnu; thou art the four-faced Padmaja; thou art the Brahmana (i.e., wise), thou art Agni, Pavana, etc. (i.e., the presiding deity of every object in the universe). Thou art knowledge, thou art the illusion to which we are all subject; thou art the all-pervading spirit; thou art the lord of the gods; thou art the great Truth; thou art fearless; thou art ever unchanged; thou art Brahma without attributes; thou art the energy of the Sun; thou art the intellectual functions; thou art our great protector; thou art the ocean of holiness; thou art purity; thou art bereft of the attributes of darkness; thou art the possessor of the six high attributes; thou art he who cannot be withstood in contest. From thee have emanated all things; thou art of excellent deeds; thou art all that hath not been and all that hath been. Thou art pure knowledge; thou displayest to us, as Surya does by his rays, this animate and inanimate universe; thou darkenest the splendour of Surya at every moment, and thou art the destroyer of all; thou art all that is perishable and all that is imperishable. O thou resplendent as Agni, thou burnest all even as Surya in his anger burneth all creatures. O terrible one, thou resistest even as the fire that destroys everything at the time of the Universal Dissolution. O mighty Garuda who movest in the skies, we seek thy protection. O lord of birds thy energy is extraordinary, thy splendour is that of fire, thy brightness is like that of the lightning that no darkness can approach. Thou reachest the very clouds, and art both the cause and the effect; the dispenser of boons and invincible in prowess. O Lord, this whole universe is rendered hot by thy splendour, bright as the lustre of heated gold. Protect these high-souled gods, who overcome by thee and terrified withal, are flying along the heavens in different directions on their celestial cars. O thou best of birds, thou Lord of all, thou art the son of the merciful and high-souled Rishi Kasyapa; therefore, be not wroth but have mercy on the universe. Thou art Supreme. O pacify thy anger and preserve us. At thy voice, loud as the roar of the thunder, the ten points, the skies, the heavens, the Earth and our hearts, O bird, thou art continuously shaking. O, diminish this thy body resembling Agni. At the sight of the splendour resembling that of Yama when in wrath, our hearts lose all equanimity and quake. O thou lord of birds, be propitious to us who solicit thy mercy! O illustrious one, bestow on us good fortune and joy.'

And that bird of fair feathers, thus adored by the deities and diverse sections of Rishis, reduced his own energy and splendour.'"

And thus ends the twenty-third section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 24

"Sauti said, 'Then hearing of and beholding his own body, that bird of beautiful feathers diminished its size.'

"And Garuda said, 'Let no creature be afraid; as ye are in a fright at the sight of my terrible form, I shall diminish my energy.'

"Sauti continued, 'Then that bird capable of going everywhere at will, that ranger of the skies capable of calling to his aid any measure of energy, bearing Aruna on his back, wended from his father's home and arrived at his mother's side on the other shore of the great ocean. And he placed Aruna of great splendour in the eastern regions, just at a time when Surya had resolved to burn the worlds with his fierce rays.'

"Saunaka said, 'When did the revered Surya resolve at the time to burn the worlds? What wrong was done to him by the gods that provoked his ire?'

"Sauti said, 'O sinless one, when Rahu was drinking nectar among the gods at the time of the churning of the ocean he was pointed out to the gods by Surya and Soma, and from that time he conceived an enmity towards those deities. And upon this Rahu sought to devour his afflictor (Surya), became wroth, and thought, 'Oh, this enmity of Rahu towards me hath sprung from my desire of benefiting the gods. And this dire consequence I alone have to sustain. Indeed, at this pass help I obtain not. And before the very eyes of the denizens of heaven I am going to be devoured and they brook it quietly. Therefore, for the destruction of the worlds must I strive.' And with this resolution he went to the mountains of the west.

"And from that place he began to radiate his heat around for the destruction of the world. And then the great Rishis, approaching the gods, spake unto them, 'Lo, in the middle of the night springeth a great heat striking terror into every heart, and destructive of the three worlds.' Then the gods, accompanied by the Rishis, wended to the Grandsire, and said unto him, 'O what is this great heat today that causeth such panic? Surya hath not yet risen, still the destruction (of the world) is obvious. O Lord, what will happen when he doth rise?" The Grandsire replied, 'Indeed, Surya is prepared to rise today for the destruction of the world. As soon as he will appear he will burn everything into a heap of ashes. By me, however, hath the remedy been provided beforehand. The intelligent son of Kasyapa is known to all by the name of Aruna. He is huge of body and of great splendour; he shall stay in front of Surya, doing the duty of his charioteer and taking away all the energy of the former. And this will ensure the welfare of the worlds, of the Rishis, and of the dwellers in heaven.'

"Sauti continued, 'Aruna, at the behest of the Grandsire, did all that he was ordered to do. And Surya rose veiled by Aruna's person. I have told thee now why Surya was in wrath, and how Aruna, the brother of Garuda, was appointed as his charioteer. Hear next of that other question asked by thee a little while ago.'"

And so ends the twenty-fourth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 25

"Sauti said, 'Then that bird of great strength and energy and capable of going at will to every place repaired to his mother's side on the other shore of the great ocean. Thither lived Vinata in affliction, defeated in wager and put into a state of slavery. Once Kadru calling Vinata who had prostrated herself before the former, addressed her these words in the presence of her son, 'O gentle Vinata, there is in the midst of the ocean, in a remote quarter, a delightful and fair region inhabited by the Nagas. Bear me thither!' At this that mother of the bird of fair feathers bore (on her shoulders) the mother of the snakes. And Garuda also, directed by his mother's words, carried (on his back) the snakes. And that ranger of the skies born of Vinata began to ascend towards the Sun. And thereupon the snakes, scorched by the rays of the Sun, swooned away. And Kadru seeing her sons in that state prayed to Indra, saying, 'I bow to thee, thou Lord of all the gods! I bow to thee, thou slayer of Vritra! I bow to thee, thou slayer of Namuchi! O thou of a thousand eyes, consort of Sachi! By thy showers, be thou the protector of the snakes scorched by the Sun. O thou best of the deities, thou art our great protector. O Purandara, thou art able to grant rain in torrents. Thou art Vayu (the air), the clouds, fire, and the lightning of the skies. Thou art the propeller of the clouds, and hast been called the great cloud (i.e., that which will darken the universe at the end of Yuga). Thou art the fierce and incomparable thunder, and the roaring clouds. Thou art the Creator of the worlds and their Destroyer. Thou art unconquered. Thou art the light of all creatures, Aditya, Vibhavasu, and the wonderful elements. Thou art the ruler of all the gods. Thou art Vishnu. Thou hast a thousand eyes. Thou art a god, and the final resource. Thou art, O deity, all amrita, and the most adored Soma. Thou art the moment, the lunar day, the bala (minute), thou art the kshana (4 minutes). Thou art the lighted fortnight, and also the dark fortnight. Thou art kala, thou kashtha, and thou Truti. Thou art the year, the seasons, the months, the nights, and the days. Thou art the fair Earth with her mountains and forests. Thou art also the firmament, resplendent with the Sun. Thou art the great Ocean with heaving billows and abounding with whales, swallowers of whales, and makaras, and various fishes. Thou art of great renown, always adored by the wise and by the great Rishis with minds rapt in contemplation. Thou drinkest, for the good of all creatures, the Soma juice in sacrifices and the clarified butter offered with sacred invocation. Thou art always worshipped at sacrifices by Brahmanas moved by desire of fruit. O thou of incomparable mass of strength, thou art sung in the Vedas and Vedangas. It is for that reason that learned Brahmanas bent upon performing sacrifices, study the Vedas with every care.'"

And so ends the twenty-fifth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Footnotes

68:1 These are divisions of time.

Section 26

"Sauti said, 'And then Indra, the king of gods, having the best of horses for his bearer, thus adored by Kadru, covered the entire firmament with masses of blue clouds. And he commanded the clouds, saying, Pour ye, your vivifying and blessed drops!' And those clouds, luminous with lightning, and incessantly roaring against each other in the welkin, poured abundant water. And the sky, in consequence of those wonderful and terribly-roaring clouds that were incessantly begetting vast quantities of water, looked as if the end of Yuga had come. And in consequence of the myriads of waves caused in the falling torrents, the deep roar of the clouds, the flashes of lightning, the violence of the wind, and the general agitation, the sky looked as if dancing in madness. The sky became overcast, and the rays of the Sun and the Moon totally disappeared in consequence of that incessant downpour.

"And upon Indra's causing that downpour, the Nagas became exceedingly delighted. And the Earth was filled with water all around. And the cool, clear water reached even the nether regions. And there were countless waves of water all over the Earth. And the snakes with their mother reached (in safety) the island called Ramaniyaka."

And so ends the twenty-sixth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 27

"Sauti said, 'And then the Nagas drenched by that shower, became exceedingly glad. And borne by that bird of fair feathers, they soon arrived at the island. That island had been fixed by the Creator of the Universe as the abode of the makaras. There they saw the terrible Lavana Samudra (ocean of salt). On arriving there with Garuda, they saw there a beautiful forest washed by the waters of the sea and resounding with the music of winged choirs. And there were clusters of trees all around laden with various fruits and flowers. And there were also fair mansions all around; and many tanks full of lotuses. And it was also adorned with many lakes of pure water. And it was refreshed with pure incense-breathing breezes. And it was adorned with many a tree that grew only on the hills of Malaya, and seemed by their tallness to reach the very heavens. And there were also various other trees whose flowers were scattered all around by the breeze. And that forest was charming and dear to the Gandharvas and always gave them pleasure. And it was full of bees maddened with the honey they sucked. And the sight of all this was exceedingly delightful. And in consequence of many things there, capable of charming everybody, that forest was fair, delightful, and holy. And, echoing with the notes of various birds, it delighted greatly the sons of Kadru.

"And the snakes, after arriving at that forest, began to enjoy themselves. And they commanded the lord of birds, viz., Garuda, of great energy, saying, 'Convey us to some other fair island with pure water. Thou ranger of the skies, thou must have seen many fair regions while coursing (through the air).' Garuda, alter reflecting for a few moments, asked his mother Vinata, saying, 'Why, mother, have I to do the bidding of the snakes?' Vinata thus questioned by him spake unto that ranger of the skies, her son, invested with every virtue, of great energy, and great strength, as follows: "Vinata said, 'O thou best of birds, I have become, from misfortune, the slave of my co-wife. The snakes, by an act of deception, caused me to lose my bet and have made me so.' When his mother had told him the reason, that ranger of the skies, dejected with grief, addressed the snakes, saying, 'Tell me, ye snakes, by bringing what thing, gaining a knowledge of what thing, or doing what act of prowess, we may be freed from this state of bondage to you.'" Sauti continued, 'The snakes, hearing him, said, 'Bring thou amrita by force. Then O bird, shall you be freed from bondage.'" And so ends the twenty-seventh section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 28

"Sauti said, 'Garuda, thus addressed by the snakes, then said unto his mother, 'I shall go to bring amrita, I desire to eat something in the way. Direct me to it.' Vinata replied, 'In a remote region in the midst of the ocean, the Nishadas have their fair home. Having eaten the thousands of Nishadas that live there, bring thou amrita. But let not thy heart be ever set on taking the life of a Brahmana. Of all creatures a Brahmana must not be slain. He is, indeed, like fire. A Brahmana, when angry, becomes like fire or the Sun, like poison or an edged weapon. A Brahmana, it has been said, is the master of all creatures. For these and other reasons, a Brahmana is the adored of the virtuous. O child, he is never to be slain by thee even in anger. Hostility with Brahmanas, therefore, would not be proper under any circumstances. O sinless one, neither Agni nor Surya truly can consume so much as does a Brahmana of rigid vows, when angry. By these various indications must thou know a good Brahmana. Indeed, a brahmana is the first-born of all creatures, the foremost of the four orders, the father and the master of all.'" Garuda then asked, 'O mother, of what form is a Brahmana, of what behaviour, and of what prowess? Doth he shine like fire, or is he of tranquil mien? And, O mother, it behoveth thee to tell my inquiring self, those auspicious signs by which I may recognise a Brahmana.'" Vinata replied, saying, 'O child, him shouldst thou know as the best amongst Brahmanas who having entered thy throat would torture thee as a fish-hook or burn thee as blazing charcoal. A Brahmana must never be slain by thee even in anger.' And Vinata out of affection for her son, again told him these words, 'Him shouldst thou know as a good Brahmana who would not be digested in thy stomach.' Although she knew the incomparable strength of her son, yet she blessed him heartily, for, deceived by the snakes, she was very much afflicted by woe. And she said. 'Let Marut (the god of the winds) protect thy wings, and Surya and Soma thy vertebral regions; let Agni protect thy head, and the Vasus thy whole body. I also, O child (engaged in beneficial ceremonies), shall sit here for your welfare. Go then, O child, in safety to accomplish thy purpose.'

"Sauti continued, 'Then Garuda, having heard the words of his mother, stretched his wings and ascended the skies. And endued with great strength, he soon fell upon the Nishadas, hungry and like another Yama. And bent upon slaying the Nishadas, he raised a great quantity of dust that overspread the firmament, and sucking up water from amid the ocean, shook the trees growing on the adjacent mountains. And then that lord of birds obstructed the principal thoroughfares of the town of the Nishadas by his mouth, increasing its orifice at will. And the Nishadas began to fly in great haste in the direction of the open mouth of the great serpent-eater. And as birds in great affliction ascend by thousand into the skies when the trees in a forest are shaken by the winds, so those Nishadas blinded by the dust raised by the storm entered the wide-extending cleft of Garuda's mouth open to receive them. And then the hungry lord of all rangers of the skies, that oppressor of enemies, endued with great strength, and moving with greatest celerity to achieve his end, closed his mouth, killing innumerable Nishadas following the occupation of fishermen.'"

So ends the twenty-eighth section in the Astika Parva of Adi Parva.

Section 29

"Sauti continued, 'A certain Brahmana with his wife had entered the throat of that ranger of the skies. The former began to burn the bird's throat like a piece of flaming charcoal. Him Garuda addressed, saying, 'O best of Brahmanas, come out soon from my mouth which I open for thee. A Brahmana must never be slain by me, although he may be always engaged in sinful practices.' Unto Garuda who had thus addressed him that Brahmana said, 'O, let this woman of the Nishada caste, who is my wife, also come out with me.' And Garuda said, 'Taking the woman also of the Nishada caste with thee, come out soon. Save thyself without delay since thou hast not yet been digested by the heat of my stomach.'

"Sauti continued, 'And then that Brahmana, accompanied by his wife of the Nishada caste, came out, and praising Garuda wended whatever way he liked. And when that Brahmana had come out with his wife, that lord of birds, fleet as the mind, stretching his wings ascended the skies. He then saw his father, and, hailed by him, Garuda, of incomparable prowess made proper answers. And the great Rishi (Kasyapa) then asked him, 'O child, is it well with thee? Dost thou get sufficient food every day? Is there food in plenty for thee in the world of men?'

"Garuda replied, 'My mother is ever well. And so is my brother, and so am I. But, father, I do not always obtain plenty of food, for which my peace is incomplete. I am sent by the snakes to fetch the excellent amrita. Indeed, I shall fetch it today for emancipating my mother from her bondage. My mother command me, saying, 'Eat thou the Nishadas.' I have eaten them by thousands, but my hunger is not appeased. Therefore, O worshipful one, point out to me some other food, by eating which, O master, I may be strong enough to bring away amrita by force. Thou shouldst indicate some food wherewith I may appease my hunger and thirst.'

"Kasyapa replied, 'This lake thou seest is sacred. It hath been heard, of even in the heavens. There is an elephant, with face downwards, who continually draggeth a tortoise, his elder brother. I shall speak to you in detail of their hostility in former life. Just listen as I tell you why they are here.

"There was of old a great Rishi of the name of Vibhavasu. He was exceedingly wrathful. He had a younger brother of the name of Supritika. The latter was averse to keeping his wealth jointly with his brother's. And Supritika would always speak of partition. After some time his brother Vibhavasu told Supritika, 'It is from great foolishness that persons blinded by love of wealth always desire to make a partition of their patrimony. After effecting a partition they fight with each other, deluded by wealth. Then again, enemies in the guise of friends cause estrangements between ignorant and selfish men alter they become separated in wealth, and pointing out faults confirm their quarrels, so that the latter soon fall one by one. Absolute ruin very soon overtakes the separated. For these reasons the wise never speak approvingly of partition amongst brothers who, when divided, do not regard the most authoritative Sastras and live always in fear of each other. But as thou, Supritika, without regarding my advice impelled by desire of separation, always wishest to make an arrangement about your property, thou shall become an elephant.' Supritika, thus cursed, then spake unto Vibhavasu, 'Thou also shall become a tortoise moving in the midst of the waters.'

"And thus on account of wealth those two fools, Supritika and Vibhavasu, from each other's curse, have become an elephant and a tortoise respectively. Owing to their wrath, they have both become inferior animals. And they are engaged in hostilities with each other, proud of their excessive strength and the weight of their bodies. And in this lake those two beings of huge bodies are engaged in acts according to their former hostility. Look here, one amongst them, the handsome elephant of huge body, is even now approaching. Hearing his roar, the tortoise also of huge body, living within the waters, cometh out, agitating the lake violently. And seeing him the elephant, curling his trunk, rusheth into the water. And endued with great energy, with motion of his tusks and fore-part of his trunk and tail and feet, he agitates the water of the lake abounding with fishes. And the tortoise also of great strength, with upraised head, cometh forward for an encounter. And the elephant is six yojanas in height and twice that measure in circumference. And the height of the tortoise also is three yojanas and his circumference ten. Eat thou up both of them that are madly engaged in the encounter and bent upon slaying each other, and then accomplish the task that thou desirest. Eating that fierce elephant which looketh like a huge mountain and resembleth a mass of dark clouds, bring thou amrita.'

"Sauti continued, 'Having said so unto Garuda, he (Kasyapa) blessed him, saying, 'Blest be thou when thou art in combat with the gods. Let water pitchers filled to the brim, Brahmanas, kine, and other auspicious objects, bless thee, thou oviparous one. And, O thou of great strength, when thou art engaged with the gods in combat, let the Riks, the Yajus, the Samas, the sacred sacrificial butter, all the mysteries (Upanishads), constitute thy strength.'

"Garuda, thus addressed by his father, wended to the side of that lake. He saw that expanse of clear water with birds of various kinds all around. And remembering the words of his father, that ranger of the skies possessed of great swiftness of motion, seized the elephant and the tortoise, one in each claw. And that bird then soared high into the air. And he came upon a sacred place called Alamva and saw many divine trees. And struck by the wind raised by his wings, those trees began to shake with fear. And those divine trees having golden boughs feared that they would break. And the ranger of the skies seeing that those trees capable of granting every wish were quaking with fear, went to other trees of incomparable appearance. And those gigantic trees were adorned with fruits of gold and silver and branches of precious gems. And they were washed with the water of the sea. And there was a large banian among them, which had grown into gigantic proportions, that spoke unto that lord of bird coursing towards it with the fleetness of the mind, 'Sit thou on this large branch of mine extending a hundred yojanas and eat the elephant and the tortoise.' When that best of birds, of great swiftness and of body resembling a mountain, quickly alighted upon a bough of that banian tree, the resort of thousands of winged creatures-that bough also full of leaves shook and broke down.'"

So ends the twenty-ninth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 30

"Sauti said, 'At the very touch by Garuda of great might with his feet, the branch of the tree broke as it was caught by Garuda. Casting his eyes around in wonder he saw Valakhilya Rishis hanging therefrom with heads downwards and engaged in ascetic penances. Reflecting that if that bough fell down, the Rishis would be slain, the mighty one held the elephant and the tortoise still more firmly with his claws. And from fear of slaying the Rishis and desire of saving them, held that bough in his beaks, and rose on his wings. The great Rishis were struck with wonder at the sight of that act of his which was beyond even the power of the gods, and gave that mighty bird a name. And they said, 'As this ranger of the skies rises on its wings bearing a heavy burden, let this foremost of birds having snakes for his food be called Garuda (bearer of heavy weight).'

"And shaking the mountains by his wings, Garuda leisurely coursed through the skies. And as he soared with the elephant and the tortoise (in his claws), he beheld various regions underneath. Desiring as he did to save the Valakhilyas, he saw not a spot whereon to sit. At last he went to that foremost of mountains called Gandhamadana. There he saw his father Kasyapa engaged in ascetic devotions. Kasyapa also saw his son, that ranger of the skies, of divine form, possessed of great splendour, and energy and strength, and endued with the speed of the wind or the mind, huge as a mountain peak, a ready smiter like the curse of a Brahmana, inconceivable, indescribable, frightful to all creatures, possessed of great prowess, terrible, of the splendour of Agni himself, and incapable of being overcome by the deities, Danavas, and invincible Rakshasas, capable of splitting mountain summits and sucking the ocean itself and destroying the three worlds, fierce, and looking like Yama himself. The illustrious Kasyapa, seeing him approach and knowing also his motive, spoke unto him these words:

"Kasyapa said, 'O child, do not commit a rash act, for then thou wouldst have to suffer pain. The Valakhilyas, supporting themselves by drinking the rays of the sun, might, if angry, blast thee.'

"Sauti continued, 'Kasyapa then propitiated, for the sake of his son, the Valakhilyas of exceeding good fortune and whose sins had been destroyed by ascetic penances.' And Kasyapa said, 'Ye whose wealth is asceticism, the essay of Garuda is for the good of all creatures. The task is great that he is striving to accomplish. It behoveth you to accord him your permission.'

"Sauti continued, 'Those ascetics thus addressed by the illustrious Kasyapa, abandoned that bough and went to the sacred mountain of Himavat for purposes of ascetic penances. After those Rishis had gone away, the son of Vinata, with voice obstructed by the bough in his beaks, asked his father Kasyapa saying, 'O illustrious one, where shall I throw this arm of the tree? O illustrious one, indicate to me some region without human beings.' Then Kasyapa spoke of a mountain without human beings with caves and dales always covered with snow and incapable of approach by ordinary creatures even in thought. And the great bird bearing that branch, that elephant, and that tortoise, proceeded with great speed towards that mountain. The great arm of the tree with which that bird of huge body flew away could not be girt round with a cord made of a hundred (cow) hides. Garuda, the lord of birds, then flew away for hundreds of thousand of yojanas within--the shortest time. And going according to the directions of his father to that mountain almost in a moment, that ranger of the skies let fall the gigantic bough. And it fell with a great noise. And that Prince of mountains shook, struck with the storm raised by Garuda's wings. And the trees thereon dropped showers of flowers. And the peaks decked with gems and gold adorning that great mountain itself, were loosened and tell down on all sides. And the falling bough struck down numerous trees which, with golden flowers amid dark foliage, shone there like clouds charged with lightning. And those trees, bright as gold, falling down upon the ground and, dyed with mountain metals, shone as if they were bathed in the rays of the sun.

"Then that best of birds, Garuda, perching on the summit of that mountain, ate both the elephant and the tortoise, rose on his wings with great speed from the top of the mountain.

"And various omens began to appear among the gods foreboding fear. Indra's favourite thunderbolt blazed up in a fright. Meteors with flames and smoke, loosened from the welkin, shot down during the day. And the weapons of the Vasus, the Rudras, the Adityas, the Sabhyas, the Maruts, and other gods, began to spend their force against one another. Such a thing had never happened even during the war between the gods and the Asuras. And the winds blew accompanied with thunder, and meteors fell by thousands. And the sky, though cloudless, roared tremendously. And even he who was the god of gods shed showers of blood. And the flowery garlands on the necks of the gods faded and their prowess suffered diminution. And terrible masses of clouds dropped thick showers of blood. And the dust raised by the winds darkened the splendour of the very coronets of the gods. And He of a thousand sacrifices (Indra), with the other gods, perplexed with fear at the sight of those dark forebodings spoke unto Vrihaspati thus, 'Why, O worshipful one, have these natural disturbances suddenly arisen? No foe do I behold who would oppress us in war.' Vrihaspati answered, 'O chief of the gods, O thou of a thousand sacrifices, it is from thy fault and carelessness, and owing also to the ascetic penance of the high-souled great Rishis, the Valakhilyas, that the son of Kasyapa and Vinata, a ranger of the skies endued with great strength and possessing the capacity of assuming at will any form, is approaching to take away the Soma. And that bird, foremost among all endued with great strength, is able to rob you of the Soma. Everything is possible with him; the unachievable he can achieve.'

"Sauti continued, 'Indra, having heard these words, then spoke unto those that guarded the amrita, saying, 'A bird endued with great strength and energy has set his heart on taking away the amrita. I warn you beforehand so that he may not succeed in taking it away by force. Vrihaspati has told me that his strength is immeasurable.' And the gods hearing of it were amazed and took precautions. And they stood surrounding the amrita and Indra also of great prowess, the wielder of the thunder, stood with them. And the gods wore curious breastplates of gold, of great value, and set with gems, and bright leathern armour of great toughness. And the mighty deities wielded various sharp-edged weapons of terrible shapes, countless in number, emitting, even all of them, sparks of fire with smoke. And they were also armed with many a discus and iron mace furnished with spikes, and trident, battle-axe, and various kinds of sharp-pointed missiles and polished swords and maces of terrible form, all befitting their respective bodies. And decked with celestial ornaments and resplendent with those bright arms, the gods waited there, their fears allayed. And the gods, of incomparable strength, energy, and splendour, resolved to protect the amrita. Capable of splitting the towns of the Asuras, all displayed themselves in forms resplendent as the fire. And in consequence of the gods standing there, that (would be) battle-field, owing to hundreds of thousands of maces furnished with iron spikes, shone like another firmament illumined by the rays of the Sun.'"

So ends the thirtieth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 31

"Saunaka said, 'O son of Suta, what was Indra's fault, what his act of carelessness? How was Garuda born in consequence of the ascetic penances of the Valakhilyas? Why also Kasyapa--a Brahman--had the king of birds for a son? Why, too, was he invincible of all creatures and unslayable of all? Why also was that ranger of the skies capable of going into every place at will and of mustering at will any measure of energy? If these are described in the Purana, I should like to hear them.'

"Sauti said, 'What thou askest me is, indeed, the subject of the Purana. O twice-born one, listen as I briefly recite it all.

"Once upon a time, when the lord of creation, Kasyapa, was engaged in a sacrifice from desire of offspring, the Rishis, the gods, and the Gandharvas, all gave him help. And Indra was appointed by Kasyapa to bring the sacrificial fuel; and with him those ascetics the Valakhilyas, and all the other deities. And the lord Indra, taking up according to his own strength, a weight that was mountain-like, brought it without any fatigue. And he saw on the way some Rishis, of bodies of the measure of the thumb, all together carrying one single stalk of a Palasa (Butea frondosa) leaf. And those Rishis were, from want of food, very lean and almost merged in their own bodies. And they were so weak that they were much afflicted when sunk in the water that collected in an indentation on the road produced by the hoof of a cow. And Purandara, proud of his strength, beheld them with surprise, and laughing at them in derision soon left them behind insulting them, besides, by passing over their heads. And those Rishis being thus insulted were filled with rage and sorrow. And they made preparations for a great sacrifice at which Indra was terrified. Hear, O Saunaka, of the wish for accomplishment of which those vow-observing wise, and excellent ascetics poured clarified butter of the sacrificial fire with loudly uttered mantras, 'There shall be another Indra of all gods, capable of going everywhere at will, and of mustering at will any measure of energy, and striking tear into the (present) king of the gods. By the fruit of our ascetic penance, let one arise, fleet as the mind, and fierce withal.' And the lord of the celestials of a hundred sacrifices, having come to know of this, became very much alarmed and sought the protection of the vow-observing Kasyapa. And the Prajapati Kasyapa, hearing everything from Indra, went to the Valakhilyas and asked them if their sacrifice had been successful. And those truth-speaking Rishis replied to him, saying, 'Let it be as thou sayest!' And the Prajapati Kasyapa pacifying them, spake unto them as follows, 'By the word of Brahman, this one (Indra) hath been made the Lord of the three worlds. Ye ascetics, ye also are striving to create another Indra! Ye excellent ones, it behoveth you not to falsify the word of Brahman. Let not also this purpose, for (accomplishing) which ye are striving, be rendered futile. Let there spring an Indra (Lord) of winged creatures, endued with excess of strength! Be gracious unto Indra who is a suppliant before you.' And the Valakhilyas, thus addressed by Kasyapa, after offering reverence to that first of the Munis, viz., the Prajapati Kasyapa, spake unto him:

"The Valakhilyas said, 'O Prajapati, this sacrifice of us all is for an Indra! Indeed this hath also been meant for a son being born unto thee! Let this task be now left to thee. And in this matter do whatsoever thou seest to be good and proper.'

"Sauti continued, 'Meanwhile, moved by the desire of offspring, the good daughter of Daksha, the vow-observing, amiable, and fortunate Vinata, her ascetic penances over, having purified herself with a bath in that season when connubial companionship might prove fruitful, approached her lord. And Kasyapa spake unto her, 'Respected one, the sacrifice commenced by me hath borne fruit. What hath been desired by thee shall come to pass. Two heroic sons, shall be born unto thee, who shall be the lords of the three worlds. By the penances of the Valakhilyas and by virtue of the desire with which I commenced my sacrifice, those sons shall be of exceedingly good fortune and worshipped in the three worlds!' And the illustrious Kasyapa spake unto her again, 'Bear thou these auspicious seeds with great care. These two will be the lords of all winged creatures. These heroic rangers of the skies will be respected in all the worlds, and capable of assuming any form at will.

"And the Prajapati, gratified with all that took place, then addressed Indra of a hundred sacrifices, saying, 'Thou shalt have two brothers of great energy and prowess, who shall be to thee even as the helpmates. From them no injury shall result unto thee. Let thy sorrow cease; thou shalt continue as the lord of all. Let not, however, the utterers of the name of Brahma be ever again slighted by thee. Nor let the very wrathful ones, whose words are even the thunderbolt, be ever again insulted by thee. Indra, thus addressed, went to heaven, his fears dispelled. And Vinata also, her purpose fulfilled, was exceedingly glad. And she gave birth to two sons, Aruna and Garuda. And Aruna, of undeveloped body, became the fore-runner of the Sun. And Garuda was vested with the lordship over the birds. O thou of Bhrigu's race, hearken now to the mighty achievement of Garuda.'"

"So ends the thirty-first section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 32

"Sauti said, 'O foremost of Brahmanas, the gods having prepared for battle in that way, Garuda, the king of birds, soon came upon those wise ones. And the gods beholding him of excessive strength began to quake with fear, and strike one another with all their weapons. And amongst those that guarded the Soma was Brahmana (the celestial architect), of measureless might, effulgent as the electric fire and of great energy. And after a terrific encounter lasting only a moment, managed by the lord of birds with his talons, beak, and wings, he lay as dead on the fields. And the ranger of the skies making the worlds dark with the dust raised by the hurricane of his wings, overwhelmed the celestials with it. And the latter, overwhelmed with that dust, swooned away. And the immortals who guarded the amrita, blinded by that dust, could no longer see Garuda. Even thus did Garuda agitate the region of the heavens. And even thus he mangled the gods with the wounds inflicted by his wings and beak.

"Then the god of a thousand eyes commanded Vayu (the god of wind), saying, 'Dispel thou this shower of dust soon. O Maruta, this is indeed, thy task. Then the mighty Vayu soon drove away that dust. And when the darkness had disappeared, the celestials attacked Garuda. And as he of great might was attacked by the gods, he began to roar aloud, like the great cloud that appeareth in the sky at the end of the Yuga, frightening every creature. And that king of birds, of great energy, that slayer of hostile heroes, then rose on his wings. All the wise ones (the celestials) with Indra amongst them armed with double-edged broad swords, iron maces furnished with sharp spikes, pointed lances, maces, bright arrows, and many a discus of the form of the sun, saw him over head. And the king of birds, attacked them on all sides with showers of various weapons and fought exceedingly hard without wavering for a moment. And the son of Vinata, of great prowess blazing in the sky, attacked the gods on all sides with his wings and breast. And blood began to flow copiously from the bodies of the gods mangled by the talons and the beak of Garuda. Overcome by the lord of birds, the Sadhyas with the Gandharvas fled eastwards, the Vasus with the Rudras towards the south, the Adityas towards the west, and the twin Aswins towards the north. Gifted with great energy, they retreated fighting, looking back every moment on their enemy.

"And Garuda had encounters with the Yakshas, Aswakranda of great courage, Rainuka, the bold Krathanaka, Tapana, Uluka, Swasanaka, Nimesha, Praruja, and Pulina. And the son of Vinata mangled them with his wings, talons, and beak, like Siva himself, that chastiser of enemies, and the holder of Pinaka in rage at the end of the Yuga. And those Yakshas of great might and courage, mangled all over by that ranger of the skies, looked like masses of black clouds dropping thick showers of blood.

"And Garuda, depriving them of life, and then went to where the amrita was. And he saw that it was surrounded on all sides by fire. And the terrible flames of that fire covered the entire sky. And moved by violent winds, they seemed bent on burning the Sun himself. The illustrious Garuda then assumed ninety times ninety mouths and quickly drinking the waters of many rivers with those mouths and returning with great speed, that chastiser of enemies, having wings for his vehicle extinguished that fire with that water. And extinguishing that fire, he assumed a very small form, desirous of entering into (the place where the Soma was).'"

So ends the thirty-second section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 33

"Santi said, 'And that bird, assuming a golden body bright as the rays of the Sun, entered with great force (the region where the Soma was), like a torrent entering the ocean. And he saw, placed near the Soma, a wheel of steel keen-edged, and sharp as the razor, revolving incessantly. And that fierce instrument, of the splendour of the blazing sun and of terrible form, had been devised by the gods for cutting in pieces all robbers of the Soma. Garuda, seeing a passage through it, stopped there for a moment. Diminishing his body, in an instant he passed through the spokes of that wheel. Within the line of the wheel, he beheld, stationed there for guarding the Soma two great snakes of the effulgence of blazing fire, with tongues bright as the lightning-flash, of great energy, with mouth emitting fire, with blazing eyes, containing poison, very terrible, always in anger, and of great activity. Their eyes were ceaselessly inflamed with rage and were also winkless. He who may be seen by even one of the two would instantly be reduced to ashes. The bird of fair feathers suddenly covered their eyes with dust. And unseen by them he attacked them from all sides. And the son of Vinata, that ranger of the skies, attacking their bodies, mangled them into pieces. He then approached the Soma without loss of time. Then the mighty son of Vinata, taking up the Amrita from the place where it was kept, rose on his wings with great speed, breaking into pieces the machine that had surrounded it. And the bird soon came out, taking the Amrita but without drinking it himself. And he then wended on his way without the least fatigue, darkening the splendour of the Sun.

"And the son of Vinata then met Vishnu on his way along the sky. And Narayana was gratified at that act of self-denial on the part of Garuda. And that deity, knowing no deterioration, said unto the ranger of the skies, 'O, I am inclined to grant thee a boon.' The ranger of the skies thereupon said, 'I shall stay above thee.' And he again spake unto Narayana these words, 'I shall be immortal and free from disease without (drinking) Amrita.' Vishnu said unto the son of Vinata, 'Be it so.' Garuda, receiving those two boons, told Vishnu, 'I also shall grant thee a boon; therefore, let the possessor of the six attributes ask of me.' Vishnu then asked the mighty Garuda to become his carrier. And he made the bird sit on the flagstaff of his car, saying, 'Even thus thou shalt stay above me.' And the ranger of the skies, of great speed, saying unto Narayana, 'Be it so,' swiftly wended on his way, mocking the wind with his fleetness.

"And while that foremost of all rangers of the skies, that first of winged creatures, Garuda, was coursing through the air after wresting the Amrita, Indra hurled at him his thunderbolt. Then Garuda, the lord of birds, struck with thunderbolt, spake laughingly unto Indra engaged in the encounter, in sweet words, saying, 'I shall respect the Rishi (Dadhichi) of whose bone the Vajra hath been made. I shall also respect the Vajra, and thee also of a thousand sacrifices. I cast this feather of mine whose end thou shalt not attain. Struck with thy thunder I have not felt the slightest pain.' And having said this, the king of birds cast a feather of his. And all creatures became exceedingly glad, beholding that excellent feather of Garuda so cast off. And seeing that the feather was very beautiful, they said, 'Let this bird be called Suparna (having fair feathers). And Purandara of a thousand eyes, witnessing this wonderful incident, thought that bird to be some great being and addressed him thus.'

"And Indra said, 'O best of birds, I desire to know the limit of thy great strength. I also desire eternal friendship with thee.'"

So ends the thirty-third section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 34

'Sauti continued, 'Garuda then said, 'O Purandara, let there be friendship between thee and me as thou desirest. My strength, know thou, is hard to bear. O thou of a thousand sacrifices, the good never approve of speaking highly of their own strength, nor do they speak of their own merits. But being made a friend, and asked by thee, O friend, I will answer thee, although self-praise without reason is ever improper. I can bear, on a single feather of mine, O Sakra, this Earth, with her mountains and forests and with the waters of the ocean, and with thee also stationed thereon. Know thou, my strength is such that I can bear without fatigue even all the worlds put together, with their mobile and immobile objects.'

"Sauti continued, 'O Saunaka, after Garuda of great courage had thus spoken, Indra the chief of the gods, the wearer of the (celestial) crown, ever bent upon the good of the worlds, replied, saying, 'It is as thou sayest. Everything is possible in thee. Accept now my sincere and hearty friendship. And if thou hast no concern with the Soma, return it to me. Those to whom thou wouldst give it would always oppose us.' Garuda answered, 'There is a certain reason for which the Soma is being carried by me. I shall not give the Soma to any one for drink. But, O thou of a thousand eyes, after I have placed it down, thou, O lord of the heavens, canst then, taking it up, instantly bring it away.' Indra then said, 'O oviparous one, I am highly gratified with these words now spoken by thee. O best of all rangers of the skies; accept from me any boon that thou desirest.'

"Sauti continued, 'Then Garuda, recollecting the sons of Kadru and remembering also the bondage of his mother caused by an act of deception owing to the well-known reason (viz., the curse of Aruna), said, 'Although I have power over all creatures, yet I shall do your bidding. Let, O Sakra, the mighty snakes become my food.' The slayer of the Danavas having said unto him, 'Be it so,' then went to Hari, the god of gods, of great soul, and the lord of Yogins. And the latter sanctioned everything that had been said by Garuda. And the illustrious lord of heaven again said unto Garuda, 'I shall bring away the Soma when thou placest it down.' And having said so, he bade farewell to Garuda. And the bird of fair feathers then went to the presence of his mother with great speed.

"And Garuda in joy then spake unto all the snakes, 'Here have I brought the Amrita. Let me place it on some Kusa grass. O ye snakes, sitting here, drink of it after ye have performed your ablutions and religious rites. As said by you, let my mother become, from this day, free, for I have accomplished your bidding.' The snakes having said unto Garuda, 'Be it so,' then went to perform their ablutions. Meanwhile, Sakra taking up the Amrita, wended back to heaven. The snakes after performing their ablutions, their daily devotions, and other sacred rites, returned in joy, desirous of drinking the Amrita. They saw that the bed of kusa grass whereon the Amrita had been placed was empty, the Amrita itself having been taken away by a counter-act of deception. And they began to lick with their tongues the kusa grass, as the Amrita had been placed thereon. And the tongues of the snakes by that act became divided in twain. And the kusa grass, too, from the contact with Amrita, became sacred thenceforth. Thus did the illustrious Garuda bring Amrita (from the heavens) for the snakes, and thus were the tongues of snakes divided by what Garuda did.

"Then the bird of fair feathers, very much delighted, enjoyed himself in those woods accompanied by his mother. Of grand achievements, and deeply reverenced by all rangers of the skies, he gratified his mother by devouring the snakes.

"That man who would listen to this story, or read it out to an assembly of good Brahmanas, must surely go to heaven, acquiring great merit from the recitation of (the feats of) Garuda.'"

And so ends the thirty-fourth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 35

"Saunaka said, 'O son of Suta, thou hast told us the reason why the snakes were cursed by their mother, and why Vinata also was cursed by her son. Thou hast also told us about the bestowal of boons, by their husband, on Kadru and Vinata. Thou hast likewise told us the names of Vinata's sons. But thou hast not yet recited to us the names of the snakes. We are anxious to hear the names of the principal ones.'

"Sauti said, O thou whose wealth is asceticism, from fear of being lengthy, I shall not mention the names of all the snakes. But I will recite the names of the chief ones. Listen to me!

"Sesha was born first, and then Vasuki. (Then were born) Airavata, Takshaka, Karkotaka, Dhananjaya, Kalakeya, the serpent Mani, Purana, Pinjaraka, and Elapatra, Vamana, Nila, Anila, Kalmasha, Savala, Aryaka, Ugra, Kalasapotaka, Suramukha, Dadhimukha, Vimalapindaka, Apta, Karotaka, Samkha, Valisikha, Nisthanaka, Hemaguha, Nahusha, Pingala, Vahyakarna, Hastipada, Mudgarapindaka, Kamvala Aswatara, Kaliyaka, Vritta, Samvartaka, Padma, Mahapadma, Sankhamukha, Kushmandaka, Kshemaka, Pindaraka, Karavira, Pushpadanshtraka, Vilwaka, Vilwapandara, Mushikada, Sankhasiras, Purnabhadra, Haridraka, Aparajita, Jyotika, Srivaha, Kauravya, Dhritarashtra, Sankhapinda, Virajas, Suvahu, Salipinda, Prabhakara, Hastipinda, Pitharaka, Sumuksha, Kaunapashana, Kuthara, Kunjara, Kumuda, Kumudaksha, Tittri, Halika, Kardama, Vahumulaka, Karkara, Akarkara, Kundodara, and Mahodara.

"Thus, O best of regenerate ones, have I said the names of the principal serpents. From fear of being tedious I do not give names of the rest. O thou whose wealth is asceticism, the sons of these snakes, with their grandsons, are innumerable. Reflecting upon this, I shall not name them to thee. O best ascetics, in this world the number of snakes baffles calculation, there being many thousands and millions of them.'"

So ends the thirty-fifth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 36

"Saunaka said, 'O child, thou hast named many of the serpents gifted with great energy and incapable of being easily overcome. What did they do after hearing of that curse?'

"Sauti said, 'The illustrious Sesha amongst them, of great renown, leaving his mother practised hard penances, living upon air and rigidly observing his vows. He practised these ascetic devotions, repairing to Gandhamadana, Vadri, Gokarna, the woods of Pushkara, and the foot of Himavat. And he passed his days in those sacred regions, some of which were sacred for their water and others for their soil in the rigid observance of his vows, with singleness of aim, and his passions under complete control. And the Grandsire of all, Brahma, saw that ascetic with knotted hair, clad in rags, and his flesh, skin, and sinews dried up owing to the hard penances he was practising. And the Grandsire addressing him, that penance-practising one of great fortitude, said, 'What is that thorn doest, O Sesha? Let the welfare of the creatures of the worlds also engage thy thoughts. O sinless one, thou art afflicting all creatures by thy hard penances. O Sesha, tell me the desire implanted in thy breast.'

"And Sesha replied, 'My uterine brothers are all of wicked hearts. I do not desire to live amongst them. Let this be sanctioned by thee. Like enemies they are always jealous of one another. I am, therefore, engaged in ascetic devotions. I will not see them even. They never show any kindness for Vinata and her son. Indeed, Vinata's son capable of ranging through the skies, is another brother of ours. They always envy him. And he, too, is much stronger owing to the bestowal of that boon by our father, the high-souled Kasyapa. For these, I engaged in ascetic penances, and I will cast off this body of mine, so that I may avoid companionship with them, even in another state of life.'

"Unto Sesha who had said so, the Grandsire said, 'O Sesha, I know the behaviour of all thy brothers and their great danger owing to their offence against their mother. But O Snake, a remedy (for this) hath been provided by me even beforehand. It behoveth thee not to grieve for thy brothers. O Sesha, ask of me the boon thou desirest. I have been highly gratified with thee and I will grant thee today a boon. O best of snakes, it is fortunate that thy heart hath been set on virtue. Let thy heart be more and more firmly set on virtue.'

"Then Sesha replied, 'O divine Grandsire, this is the boon desired by me; viz., may my heart always delight in virtue and in blessed ascetic penances, O Lord of all!'

"Brahman said, 'O Sesha, I am exceedingly gratified with this thy self-denial and love of peace. But, at my command, let this act be done by thee for the good of my creatures. Bear thou, O Sesha, properly and well this Earth so unsteady with her mountains and forests, her seas and towns and retreats, so that she may be steady.'

"Sesha said, 'O divine Lord of all creatures, O bestower of boons, O lord of the Earth, lord of every created thing, lord of the universe, I will, even as thou sayest hold the Earth steady. Therefore, O lord of all creatures, place her on my head.'

"Brahman said, 'O best of snakes, go underneath the Earth. She will herself give thee a crevice to pass through. And, O Sesha, by holding the Earth, thou shalt certainly do what is prized by me very greatly.'

"Sauti continued, 'Then the elder brother of the king of the snakes, entering a hole, passed to the other side of the Earth, and holding her, supported with his head that goddess with her belt of seas passing all round.'

"Brahman said, 'O Sesha, O best of snakes, thou art the god Dharma, because alone, with thy huge body, thou supportest the Earth with everything on her, even as I myself, or Valavit (Indra), can.'

"Sauti continued, 'The snake, Sesha, the lord Ananta, of great prowess, lives underneath the Earth, alone supporting the world at the command of Brahman. And the illustrious Grandsire, the best of the immortals, then gave unto Ananta the bird of fair feathers, viz., the son of Vinata, for Ananta's help.'"

So ends the thirty-sixth section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 37

"Sauti said, 'That best of snakes, viz., Vasuki, hearing the curse of his mother, reflected how to render it abortive. He held a consultation with all his brothers, Airavata and others, intent upon doing what they deemed best for themselves.'

"And Vasuki said, 'O ye sinless ones, the object of this curse is known to you. It behoveth us to strive to neutralise it. Remedies certainly exist for all curses, but no remedy can avail those cursed by their mother. Hearing that this curse hath been uttered in the presence of the Immutable, the Infinite, and the True one, my heart trembleth. Surely, our annihilation hath come. Otherwise why should not the Immutable Lord prevent our mother while uttering the curse? Therefore, let us consult today how we may secure the safety of the snakes. Let us not waste time. All of you are wise and discerning. We will consult together and find out the means of deliverance as (did) the gods of yore to regain lost Agni who had concealed himself within a cave, so that Janamejaya's sacrifice for the destruction of the snakes may not take place, and so that we may not meet with destruction.'

"Sauti continued, 'Thus addressed all the offspring of Kadru assembled together, and, wise in counsels, submitted their opinions to one another. One party of the serpents said, 'We should assume the guise of superior Brahmanas, and beseech Janamejaya, saying, 'This (intended) sacrifice of yours ought not to take place.' Other snakes thinking themselves wise, said, 'We should all become his favourite counsellors. He will then certainly ask for our advice in all projects. And we will then give him such advice that the sacrifice may be obstructed. The king, the foremost of wise men, thinking us of sterling worth will certainly ask us about his sacrifice. We will say, 'It must not be!' And pointing to many serious evils in this and the next worlds, we will take care that the sacrifice may not take place. Or, let one of the snakes, approaching, bite the person who, intending the monarch's good, and well-acquainted with the rites of the snake-sacrifice, may be appointed as the sacrificial priest, so that he will die. The sacrificial priest dying, the sacrifice will not be completed. We will also bite all those who, acquainted with the rites of the snake-sacrifice, may be appointed Ritwiks of the sacrifice, and by that means attain our object.' Other snakes, more virtuous and kind, said, 'O, this counsel of yours is evil. It is not meet to kill Brahmanas. In danger, that remedy is proper, which is blessed on the practices of the righteous. Unrighteousness finally destroyeth the world.' Other serpents said, 'We will extinguish the blazing sacrificial fire by ourselves becoming clouds luminous with lightning and pouring down showers.' Other snakes, the best of their kind, proposed, 'Going, by night, let us steal away the vessel of Soma juice. That will disturb the rite. Or, at that sacrifice, let the snakes, by hundreds and thousands, bite the people, and spread terror around. Or, let the serpents defile the pure food with their food-defiling urine and dung.' Others said, 'Let us become the king's Ritwiks, and obstruct his sacrifice by saying at the outset, 'Give us the sacrificial fee.' He (the king), being placed in our power, will do whatever we like.' Others there said, 'When the king will sport in the waters, we will carry him to our home and bind him, so that that sacrifice will not take place!' Other serpents who deemed themselves wise, said, 'Approaching the king, let us bite him, so that our object will be accomplished. By his death the root of all evil will be torn up. This is the final deliberation of us all, O thou who hearest with thy eyes! Then, do speedily what thou deemest proper.' Having said this, they looked intently at Vasuki, that best of snakes. And Vasuki also, after reflecting, answered saying, 'Ye snakes, this final determination of you doth not seem worthy of adoption. The advice of you all is not to my liking. What shall I say which would be for your good? I think the grace of the illustrious Kasyapa (our father) can alone do us good. Ye snakes, my heart doth not know which of all your suggestions is to be adopted for the welfare of my race as also of me. That must be done by me which would be to your weal. It is this that makes me so anxious, for the credit or the discredit (of the measure) is mine alone.'"

So ends the thirty-seventh section in the Astika Parva of the Adi Parva.

Section 38

"Sauti said, 'Hearing the respective speeches of all the snakes, and hearing also the words of Vasuki, Elapatra began to address them, saying, 'That sacrifice is not one that can be prevented. Nor is king Janamejaya of the Pandava race from whom this fear proceedeth, such that he can be hindered. The person, O king, who is afflicted by fate hath recourse to fate alone; nothing else can be his refuge. Ye best of snakes, this fear of ours hath fate for its root. Fate alone must be our refuge in this. Listen to what I say. When that curse was uttered, ye best of snakes, in fear I lay crouching on the lap of our mother. Ye best of snakes, and O lord (Vasuki) of great splendour, from that place I heard the words the sorrowing gods spake unto the Grandsire. The gods said, 'O Grandsire, thou god of gods who else than the cruel Kadru could thus, after getting such dear children, curse them so, even in thy presence? And, O Grandsire, by thee also hath been spoken, with reference to those words of hers, 'Be it so.' We wish to know the reason why thou didst not prevent her.' Brahman replied, 'The snakes have multiplied. They are cruel, terrible in form and highly poisonous. From desire of the good of my creatures, I did not prevent Kadru then. Those poisonous serpents and others who are sinful, biting others for no faults, shall, indeed, be destroyed, but not they who are harmless and virtuous. And hear also, how, when the hour comes, the snakes may escape this dreadful calamity. There shall be born in the race of the Yayavaras a great Rishi known by the name of Jaratkaru, intelligent, with passions under complete control. That Jaratkaru shall have a son of the name of Astika. He shall put a stop to that sacrifice. And those snakes who shall be virtuous shall escape therefrom. The gods said, 'O thou truth-knowing one, on whom will Jaratkaru, that foremost Muni, gifted with great energy and asceticism, beget that illustrious son?' Brahma answered, 'Gifted with great energy, that best Brahmana shall beget a son possessed of great energy on a wife of the same name as his. Vasuki, the king of the snakes, hath a sister of the name of Jaratkaru; the son, of whom I speak, shall be born of her, and he shall liberate the snakes.'

"Elapatra continued, 'The gods then said unto the Grandsire, 'Be it so.' And the lord Brahman, having said so unto the gods, went to heaven. O Vasuki, I see before me that sister of thine known by the name of Jaratkaru. For relieving us from fear, give her as alms unto him (i.e., the Rishi), Jaratkaru, of excellent vows, who shall roam abegging for a bride. This means of release hath been heard of by me!'"

Section 39

"Sauti said, 'O best of regenerate ones, hearing these words of Elapatra, all the serpents, in great delight, exclaimed, 'Well said, well said!' And from that time Vasuki set about carefully bringing up that maiden, viz., his sister Jaratkaru. And he took great delight in rearing her.

"And much time did not elapse from this, when the gods and the Asuras, assembling together, churned the abode of Varuna. And Vasuki, the foremost of all gifted with strength, became the churning-cord. And directly the work was over, the king of the snakes presented himself before the Grandsire. And the gods, accompanied by Vasuki, addressed the Grandsire, saying, 'O lord, Vasuki is suffering great affliction from fear of (his mother's curse). It behoveth thee to root out the sorrow, begotten of the curse of his mother, that hath pierced the heart of Vasuki desirous of the weal of his race. The king of the snakes is ever our friend and benefactor. O Lord of the gods, be gracious unto him and assuage his mind's fever.'

"Brahman replied, 'O ye immortals, I have thought, in my mind, of what ye have said. Let the king of the snakes do that which hath been communicated to him before by Elapatra. The time hath arrived. Those only shall be destroyed that are wicked, not those that are virtuous. Jaratkaru hath been born, and that Brahmana is engaged in hard ascetic penances. Let Vasuki, at the proper time, bestow on him his sister. Ye gods, what hath been spoken by the snake Elapatra for the weal of the snakes is true and not otherwise.'

"Sauti continued, 'Then the king of the snakes, Vasuki, afflicted with the curse of his mother, hearing these words of the Grandsire, and intending to bestow his sister of the Rishi Jaratkaru, commanded all the serpents, a large numbers of whom were ever attentive to their duties, to watch the Rishi Jaratkaru, saying, 'When the lord Jaratkaru will ask for a wife, come immediately and inform me of it. The weal of our race depends upon it.'"

Section 40

"Saunaka said, 'O son of Suta, I desire to know the reason why the illustrious Rishi whom thou hast named Jaratkaru came to be so called on earth. It behoveth thee to tell us the etymology of the name Jaratkaru.'

"Sauti said, 'Jara is said to mean waste, and Karu implies huge. This Rishi's body had been huge, and he gradually reduced it by severe ascetic penances. For the same reason, O Brahmanas, the sister of Vasuki was called Jaratkaru.'

The virtuous Saunaka, when he heard this, smiled and addressing Ugrasravas said, 'It is even so.'

Saunaka then said, 'I have heard all that thou hast before recited. I desire to know how Astika was born.'

Sauti, on hearing these words, began to relate according to what was written in the Sastras.

"Sauti said, 'Vasuki, desirous of bestowing his sister upon the Rishi Jaratkaru, gave the snakes (necessary) orders. But days went on, yet that wise Muni of rigid vows, deeply engaged in ascetic devotions, did not seek for a wife. That high-souled Rishi, engaged in studies and deeply devoted to asceticism, his vital seed under full control, fearlessly wandered over the whole earth and had no wish for a wife.

"Afterwards, once upon a time, there was a king, O Brahmana, of the name of Parikshit, born in the race of the Kauravas. And, like his great-grandfather Pandu of old, he was of mighty arms, the first of all bearers of bows in battle, and fond of hunting. And the monarch wandered about, hunting deer, and wild boars, and wolves, and buffaloes and various other kinds of wild animals. One day, having pierced a deer with a sharp arrow and slung his bow on his back, he penetrated into the deep forest, searching for the animal here and there, like the illustrious Rudra himself of old pursuing in the heavens, bow in hand, the deer which was Sacrifice, itself turned into that shape, after the piercing. No deer that was pierced by Parikshit had ever escaped in the wood with life. This deer, however wounded as before, fled with speed, as the (proximate) cause of the king's attainment to heaven. And the deer that Parikshit--that king of men--had pierced was lost to his gaze and drew the monarch far away into the forest. And fatigued and thirsty, he came across a Muni, in the forest, seated in a cow-pen and drinking to his fill the froth oozing out of the mouths of calves sucking the milk of their dams. And approaching him hastily, the monarch, hungry and fatigued, and raising his bow, asked that Muni of rigid vows, saying, 'O Brahmana, I am king Parikshit, the son of Abhimanyu. A deer pierced by me hath been lost. Hast thou seen it?' But that Muni observing then the vow of silence, spoke not unto him a word. And the king in anger thereupon placed upon his shoulder a dead snake, taking it up with the end of his bow. The Muni suffered him to do it without protest. And he spoke not a word, good or bad. And the king seeing him in that state, cast off his anger and became sorry. And he returned to his capital but the Rishi continued in the same state. The forgiving Muni, knowing that the monarch who was a tiger amongst kings was true to the duties of his order, cursed him not, though insulted. That tiger amongst monarchs, that foremost one of Bharata's race, also did not know that the person whom he had so insulted was a virtuous Rishi. It was for this that he had so insulted him.

"That Rishi had a son by name Sringin, of tender years, gifted with great energy, deep in ascetic penances, severe in his vows, very wrathful, and difficult to be appeased. At times, he worshipped with great attention and respect his preceptor seated with ease on his seat and ever engaged in the good of creatures.

"And commanded by his preceptor, he was coming home when, O best of Brahmanas, a companion of his, a Rishi's son named Krisa in a playful mood laughingly spoke unto him. And Sringin, wrathful and like unto poison itself, hearing these words in reference to his father, blazed up in rage.'

"And Krisa said, 'Be not proud, O Sringin, for ascetic as thou art and possessed of energy, thy father bears on his shoulders a dead snake.

Henceforth speak not a word to sons of Rishis like ourselves who have knowledge of the truth, are deep in ascetic penances, and have attained success. Where is that manliness of thine, those high words of thine begotten of pride, when thou must have to behold thy father bearing a dead snake? O best of all the Munis, thy father too had done nothing to deserve this treatment, and it is for this that I am particularly sorry as if the punishment were mine.'"

Section 41

"Sauti said, 'Being thus addressed, and hearing that his sire was bearing a dead snake, the powerful Sringin burned with wrath. And looking at Krisa, and speaking softly, he asked him, 'Pray, why doth my father bear today a dead snake?' And Krisa replied, 'Even as king Parikshit was roving, for purpose of hunting, O dear one, he placed the dead snake on the shoulder of thy sire.'

"And Sringin asked, 'What wrong was done to that wicked monarch by my father? O Krisa, tell me this, and witness the power of my asceticism.'

"And Krisa answered, 'King Parikshit, the son of Abhimanyu, while hunting, had wounded a fleet stag with an arrow and chased it alone. And the king lost sight of the animal in that extensive wilderness. Seeing then thy sire, he immediately accosted him. Thy sire was then observing the vow of silence. Oppressed by hunger, thirst and labour, the prince again and again asked thy sire sitting motionless, about the missing deer. The sage, being under the vow of silence, returned no reply. The king thereupon placed the snake on thy sire's shoulder with the end of his bow. O Sringin, thy sire engaged in devotion is in the same posture still. And the king also hath gone to his capital which is named after the elephant!'

"Sauti continued, 'Having heard of a dead snake placed upon his (father's) shoulders, the son of the Rishi, his eyes reddened with anger, blazed up with rage. And possessed by anger, the puissant Rishi then cursed the king, touching water and overcome with wrath.'

"And Sringin said, 'That sinful wretch of a monarch who hath placed a dead snake on the shoulders of my lean and old parent, that insulter of Brahmanas and tarnisher of the fame of the Kurus, shall be taken within seven nights hence to the regions of Yama (Death) by the snake Takshaka, the powerful king of serpents, stimulated thereto by the strength of my words!'

"Sauti continued, 'And having thus cursed (the king) from anger, Sringin went to his father, and saw the sage sitting in the cow-pen, bearing the dead snake. And seeing his parent in that plight, he was again inflamed with ire. And he shed tears of grief, and addressed his sire, saying, 'Father, having been informed of this thy disgrace at the hands of that wicked wretch, king Parikshit, I have from anger even cursed him; and that worst of Kurus hath richly deserved my potent curse. Seven days hence, Takshaka, the lord of snakes, shall take the sinful king to the horrible abode of Death.' And the father said to the enraged son, 'Child, I am not pleased with thee. Ascetics should not act thus. We live in the domains of that great king. We are protected by him righteously. In all he does, the reigning king should by the like of us forgiven. If thou destroy Dharma, verily Dharma will destroy thee. If the king do not properly protect us, we fare very ill; we cannot perform our religious rites according to our desire. But protected by righteous sovereigns, we attain immense merit, and they are entitled to a share thereof. Therefore, reigning royalty is by all means to be forgiven. And Parikshit like unto his great-grandsire, protecteth us as a king should protect his subjects. That penance-practising monarch was fatigued and oppressed with hunger. Ignorant of my vow (of silence) he did this. A kingless country always suffereth from evils. The king punisheth offenders, and fear of punishments conducteth to peace; and people do their duties and perform their rites undisturbed. The king establisheth religion--establisheth the kingdom of heaven. The king protecteth sacrifices from disturbance, and sacrifices to please the gods. The gods cause rain, and rain produceth grains and herbs, which are always useful to man. Manu sayeth, a ruler of the destinies of men is equal (in dignity) to ten Veda-studying priests. Fatigued and oppressed with hunger, that penance-practising prince hath done this through ignorance of my vow. Why then hast thou rashly done this unrighteous action through childishness? O son, in no way doth the king deserve a curse from us.'"

Section 42

"Sauti said, 'And Sringin then replied to his father, saying, 'Whether this be an act of rashness, O father, or an improper act that I have done, whether thou likest it or dislikest it, the words spoken by me shall never be in vain. O father, I tell thee (a curse) can never be otherwise. I have never spoken a lie even in jest.'

"And Samika said, 'Dear child, I know that thou art of great prowess, and truthful in speech. Thou hast never spoken falsehood before, so that thy curse shall never be falsified. The son, even when he attaineth to age, should yet be always counselled by the father, so that crowned with good qualities he may acquire great renown. A child as thou art, how much more dost thou stand in need of counsel? Thou art ever engaged in ascetic penances. The wrath of even the illustrious ones possessing the six attributes increaseth greatly. O thou foremost of ordinance-observing persons, seeing that thou art my son and a minor too, and beholding also thy rashness, I see that I must counsel thee. Live thou, O son, inclined to peace and eating fruits and roots of the forest. Kill this thy anger and destroy not the fruit of thy ascetic acts in this way. Wrath surely decreaseth the virtue that ascetics acquire with great pains. And then for those deprived of virtue, the blessed state existeth not. Peacefulness ever giveth success to forgiving ascetics. Therefore, becoming forgiving in thy temper and conquering thy passions, shouldst thou always live. By forgiveness shalt thou obtain worlds that are beyond the reach of Brahman himself. Having adopted peacefulness myself, and with a desire also for doing good as much as lies in my power, I must do something; even must I send to that king, telling him, 'O monarch, thou hast been cursed by my son of tender years and undeveloped intellect, in wrath, at seeing thy act of disrespect towards myself.'

"Sauti continued, 'And that great ascetic, observer of vows, moved by kindness, sent with proper instructions a disciple of his to king Parikshit. And he sent his disciple Gaurmukha of good manners and engaged also in ascetic penances, instructing him to first enquire about the welfare of the king and then to communicate the real message. And that disciple soon approached that monarch, the head of the Kuru race. And he entered the king's palace having first sent notice of his arrival through the servant in attendance at the gate.

"And the twice-born Gaurmukha was duly worshipped by the monarch. And after resting for a while, he detailed fully to the king, in the presence of his ministers, the words of Samika, of cruel import, exactly as he had been instructed.'

"And Gaurmukha said, 'O king of kings, there is a Rishi, Samika, by name, of virtuous soul, his passions under control, peaceful, and given up to hard ascetic devotions, living in thy dominions! By thee, O tiger among men, was placed on the shoulders of that Rishi observing at present the vow of silence, a dead snake, with the end of thy bow! He himself forgave thee that act. But his son could not. And by the latter hast thou today been cursed, O king of kings, without the knowledge of his father, to the effect that within seven nights hence, shall (the snake) Takshaka cause thy death. And Samika repeatedly asked his son to save thee, but there is none to falsify his son's curse. And because he hath been unable to pacify his son possessed by anger, therefore have I been sent to thee, O king, for thy good!'

"And that king of the Kuru race, himself engaged in ascetic practices, having heard these cruel words and recollecting his own sinful act, became exceedingly sorry. And the king, learning that foremost of Rishis in the forest had been observing the vow of silence, was doubly afflicted with sorrow and seeing the kindness of the Rishi Samika, and considering his own sinful act towards him, the king became very repentant. And the king looking like a very god, did not grieve so much for hearing of his death as for having done that act to the Rishi.'

"And then the king sent away Gaurmukha, saying, 'Let the worshipful one (Samika) be gracious to me!' And when Gaurmukha had gone away, the king, in great anxiety, without loss of time, consulted his ministers. And having consulted them, the king, himself wise in counsels, caused a mansion to be erected upon one solitary column. It was well-guarded day and night. And for its protection were placed there physicians and medicines, and Brahmanas skilled in mantras all around. And the monarch, protected on all sides, discharged his kingly duties from that place surrounded by his virtuous ministers. And no one could approach that best of kings there. The air even could not go there, being prevented from entering.

"And when the seventh day had arrived, that best of Brahmanas, the learned Kasyapa was coming (towards the king's residence), desirous of treating the king (after the snake-bite). He had heard all that had taken place, viz., that Takshaka, that first of snakes, would send that best of monarchs to the presence of Yama (Death). And he thought, I would cure the monarch after he is bit by that first of snakes. By that I may have wealth and may acquire virtue also.' But that prince of snakes, Takshaka, in the form of an old Brahmana, saw Kasyapa approaching on his way, his heart set upon curing the king. And the prince of snakes then spake unto that bull among Munis, Kasyapa, saying, 'Whither dost thou go with such speed? What, besides, is the business upon which thou art intent?'

"And Kasyapa, thus addressed, replied, 'Takshaka, by his poison, will today burn king Parikshit of the Kuru race, that oppressor of all enemies. I go with speed, O amiable one, to cure, without loss of time, the king of immeasurable prowess, the sole representative of the Pandava race, after he is bit by the same Takshaka like to Agni himself in energy.' And Takshaka answered, 'I am that Takshaka, O Brahmana, who shall burn that lord of the earth. Stop, for thou art unable to cure one bit by me.' And Kasyapa rejoined, 'I am sure that, possessed (that I am) of the power of learning, going thither I shall cure that monarch bit by thee.'"

Section 43

"Sauti said, 'And Takshaka, after this, answered, 'If, indeed, thou art able to cure any creature bitten by me, then, O Kasyapa, revive thou this tree bit by me. O best of Brahmanas, I burn this banian in thy sight. Try thy best and show me that skill in mantras of which thou hast spoken.'

"And Kasyapa said, If thou art so minded, bite thou then, O king of snakes, this tree. O snake, I shall revive it, though bit by thee.

"Sauti continued, 'That king of snakes, thus addressed by the illustrious Kasyapa, bit then that banian tree. And that tree, bit by the illustrious snake, and penetrated by the poison of the serpent, blazed up all around. And having burnt the banian so, the snake then spake again unto Kasyapa, saying, 'O first of Brahmanas, try thy best and revive this lord of the forest.'

"Sauti continued, 'The tree was reduced to ashes by the poison of that king of snakes. But taking up those ashes, Kasyapa spoke these words. 'O king of snakes, behold the power of my knowledge as applied to this lord of the forest! O snake, under thy very nose I shall revive it.' And then that best of Brahmanas, the illustrious and learned Kasyapa, revived, by his vidya, that tree which had been reduced to a heap of ashes. And first he created the sprout, then he furnished it with two leaves, and then he made the stem, and then the branches, and then the full-grown tree with leaves and all. And Takshaka, seeing the tree revived by the illustrious Kasyapa, said unto him, 'It is not wonderful in thee that thou shouldst destroy my poison or that of any one else like myself. O thou whose wealth is asceticism, desirous of what wealth, goest thou thither? The reward thou hopest to have from that best of monarchs, even I will give thee, however difficult it may be to obtain it. Decked with fame as thou art, thy success may be doubtful on that king affected by a Brahmana's curse and whose span of life itself hath been shortened. In that case, this blazing fame of thine that hath overspread the three worlds will disappear like the Sun when deprived of his splendour (on the occasion of the eclipse).'

"Kasyapa said, 'I go there for wealth, give it unto me, O snake, so that taking thy gold. I may return.' Takshaka replied, 'O best of regenerate ones, even I will give thee more than what thou expectest from that king. Therefore do not go.'

"Sauti continued, 'That best of Brahmanas, Kasyapa, of great prowess and intelligence, hearing those words of Takshaka, sat in yoga meditation over the king. And that foremost of Munis, viz., Kasyapa, of great prowess and gifted with spiritual knowledge, ascertaining that the period of life of that king of the Pandava race had really run out, returned, receiving from Takshaka as much wealth as he desired.

"And upon the illustrious Kasyapa's retracing his steps, Takshaka at the proper time speedily entered the city of Hastinapura. And on his way he heard that the king was living very cautiously, protected by means of poison-neutralising mantras and medicines.'

"Sauti continued, 'The snake thereupon reflected thus, 'The monarch must be deceived by me with power of illusion. But what must be the means?' Then Takshaka sent to the king some snakes in the guise of ascetics taking with them fruits, kusa grass, and water (as presents). And Takshaka, addressing them, said, 'Go ye all to the king, on the pretext of pressing business, without any sign of impatience, as if to make the monarch only accept the fruits and flowers and water (that ye shall carry as presents unto him).'

"Sauti continued, 'Those snakes, thus commanded by Takshaka, acted accordingly. And they took to the king, Kusa grass and water, and fruits. And that foremost of kings, of great prowess, accepted those offerings. And after their business was finished, he said upto them, 'Retire.' Then after those snakes disguised as ascetics had gone away, the king addressed his ministers and friends, saying, 'Eat ye, with me, all these fruits of excellent taste brought by the ascetics.' Impelled by Fate and the words of the Rishi, the king, with his ministers, felt the desire of eating those fruits. The particular fruit, within which Takshaka had entered, was taken by the king himself for eating. And when he was eating it, there appeared, O Saunaka, an ugly insect out of it, of shape scarcely discernible, of eyes black, and of coppery colour. And that foremost of kings, taking that insect, addressed his councillors, saying, 'The sun is setting; today I have no more tear from poison. Therefore, let this insect become Takshaka and bite me, so that my sinful act may be expiated and the words of the ascetic rendered true.' And those councillors also, impelled by Fate, approved of that speech. And then the monarch smiled, losing his senses, his hour having come. And he quickly placed that insect on his neck. And as the king was smiling, Takshaka, who had (in the form of that insect) come out of the fruit that had been offered to the king, coiled himself round the neck of the monarch. And quickly coiling round the king's neck and uttering a tremendous roar, Takshaka, that lord of snakes, bit that protector of the earth.'"

Section 44

"Sauti said, 'Then the councillors beholding the king in the coils of Takshaka, became pale with fear and wept in exceeding grief. And hearing the roar of Takshaka, the ministers all fled. And as they were flying away in great grief, they saw Takshaka, the king of snakes, that wonderful serpent, coursing through the blue sky like a streak of the hue of the lotus, and looking very much like the vermilion-coloured line on a woman's crown dividing the dark masses of her hair in the middle.

"And the mansion in which the king was living blazed up with Takshaka's poison. And the king's councillors, on beholding it, fled away in all directions. And the king himself fell down, as if struck by lightning.

"And when the king was laid low by Takshaka's poison, his councillors with the royal priest--a holy Brahmana--performed all his last rites. All the citizens, assembling together, made the minor son of the deceased monarch their king. And the people called their new king, that slayer of all enemies, that hero of the Kuru race, by the name of Janamejaya. And that best of monarchs, Janamejaya, though a child, was wise in mind. And with his councillors and priest, the eldest son Parikshita, that bull amongst the Kurus, ruled the kingdom like his heroic great-grand-father (Yudhishthira). And the ministers of the youthful monarch, beholding that he could now keep his enemies in check, went to Suvarnavarman, the king of Kasi, and asked him his daughter Vapushtama for a bride. And the king of Kasi, after due inquiries, bestowed with ordained rites, his daughter Vapushtama on that mighty hero of Kuru race. And the latter, receiving his bride, became exceedingly glad. And he gave not his heart at any time to any other woman. And gifted with great energy, he wandered in pursuit of pleasure, with a cheerful heart, on expanses of water and amid woods and flowery fields. And that first of monarchs passed his time in pleasure as Pururavas of old did, on receiving the celestial damsel Urvasi. Herself fairest of the fair, the damsel Vapushtama too, devoted to her lord and celebrated for her beauty having gained a desirable husband, pleased him by the excess of her affection during the period he spent in the pursuit of pleasure.'"

Section 45

"Meanwhile the great ascetic Jaratkaru wandered over the whole earth making the place where evening fell his home for the night. And gifted with ascetic power, he roamed, practising various vows difficult to be practised by the immature, and bathing also in various sacred waters. And the Muni had air alone for his food and was free from desire of worldly enjoyment. And he became daily emaciated and grew lean-fleshed. And one day he saw the spirits of his ancestors, heads down, in a hole, by a cord of virana roots having only one thread entire. And that even single thread was being gradually eaten away by a large rat dwelling in that hole. And the Pitris in that hole were without food, emaciated, pitiable, and eagerly desirous of salvation. And Jaratkaru, approaching the pitiable one, himself in humble guise, asked them, 'Who are ye hanging by this cord of virana roots? The single weak root that is still left in this cord of virana roots already eaten away by the rat, dwelling in this hole, is itself being gradually eaten away by the same rat with his sharp teeth. The little that remains of that single thread will soon be cut away. It is clear ye shall then have to fall down into this pit with faces downwards. Seeing you with faces downwards, and overtaken by this great calamity, my pity hath been excited. What good can I do to you. Tell me quickly whether this calamity can be averted by a fourth, a third, or even by the sacrifice of a half of this my asceticism, O, relieve yourselves even with the whole of my asceticism. I consent to all this. Do ye as ye please.'

"The Pitris said, 'Venerable Brahmacharin, thou desirest to relieve us. But, O foremost of Brahmanas, thou canst not dispel our affliction by thy asceticism. O child, O first of speakers, we too have the fruits of our asceticism. But, O Brahmana, it is for the loss of children that we are falling down into this unholy hell. The grandsire himself hath said that a son is a great merit. As we are about to be cast in this hole, our ideas are no longer clear. Therefore, O child, we know thee not, although thy manhood is well-known on earth. Venerable thou art and of good fortune, thou who thus from kindness grievest for us worthy of pity and greatly afflicted. O Brahmana, listen, who we are. We are Rishis of the Yayavara sect, of rigid vows. And, O Muni, from loss of children, we have fallen down from a sacred region. Our severe penances have not been destroyed; we have a thread yet. But we have only one thread now. It matters little, however, whether he is or is not. Unfortunate as we are, we have a thread in one, known as Jaratkaru. The unfortunate one has gone through the Vedas and their branches and is practising asceticism alone. He being one with soul under complete control, desires set high, observant of vows, deeply engaged in ascetic penances, and free from greed for the merits or asceticism, we have been reduced to this deplorable state. He hath no wife, no son, no relatives. Therefore, do we hang in this hole, our consciousness lost, like men having none to take care of them. If thou meetest him, O, tell him, from thy kindness to ourselves, Thy Pitris, in sorrow, are hanging with faces downwards in a hole. Holy one, take a wife and beget children. O thou of ascetic wealth, thou art, O amiable one, the only thread that remaineth in the line of thy ancestors. O Brahmana, the cord of virana roots that thou seest we are hanging by, is the cord representing our multiplied race. And, O Brahmana, these threads of the cord of virana roots that thou seest as eaten away, are ourselves who have been eaten up by Time. This root thou seest hath been half-eaten and by which we are hanging in this hole is he that hath adopted asceticism alone. The rat that thou beholdest is Time of infinite strength. And he (Time) is gradually weakening the wretch Jaratkaru engaged in ascetic penances tempted by the merits thereof, but wanting in prudence and heart. O excellent one, his asceticism cannot save us. Behold, our roots being torn, cast down from higher regions, deprived of consciousness by Time, we are going downwards like sinful wretches. And upon our going down into this hole with all our relatives, eaten up by Time, even he shall sink with us into hell. O child, whether it is asceticism, or sacrifice, or whatever else there be of very holy acts, everything is inferior. These cannot count with a son. O child, having seen all, speak unto that Jaratkaru of ascetic wealth. Thou shouldst tell him in detail everything that thou hast beheld. And, O Brahmana, from thy kindness towards us, thou shouldst tell him all that would induce him to take a wife and beget children. Amongst his friends, or of our own race, who art thou, O excellent one, that thus grievest for us all like a friend? We wish to hear who thou art that stayest here.'"

Section 46

"Sauti said. 'Jaratkaru, hearing all this, became excessively dejected. And from sorrow he spoke unto those Pitris in words obstructed by tears.' And Jaratkaru said, 'Ye are even my fathers and grand-fathers gone before. Therefore, tell me what I must do for your welfare. I am that sinful son of yours, Jaratkaru! Punish me for my sinful deeds, a wretch that I am.'

"The Pitris replied, saying, 'O son, by good luck hast thou arrived at this spot in course of thy rambles. O Brahmana, why hast thou not taken a wife?'

"Jaratkaru said. 'Ye Pitris, this desire hath always existed in my heart that I would, with vital seed drawn up, carry this body to the other world. My mind hath been possessed with the idea that I would not take a wife. But ye grandsires, having seen you hanging like birds, I have diverted my mind from the Brahmacharya mode of life. I will truly do what you like. I will certainly marry, if ever I meet with a maiden of my own name. I shall accept her who, bestowing herself of her own accord, will be as aims unto me, and whom I shall not have to maintain. I shall marry if I get such a one; otherwise, I shall not. This is the truth, ye grandsires! And the offspring that will be begot upon her shall be your salvation. And ye Pitris of mine, ye shall live for ever in blessedness and without fear.'

'Sauti continued, 'The Muni, having said so unto the Pitris, wandered over the earth again. And, O Saunaka, being old, he obtained no wife. And he grieved much that he was not successful. But directed (as before) by his ancestors, he continued the search. And going into the forest, he wept loudly in great grief. And having gone into the forest, the wise one, moved by the desire of doing good to his ancestors, said, 'I will ask for a bride,' distinctly repeating these words thrice. And he said, 'Whatever creatures are here, mobile and immobile, so whoever there be that are invisible, O, hear my words! My ancestors, afflicted with grief, have directed me that am engaged in the most severe penances, saying, 'Marry thou for (the acquisition of) a son.' 'O ye, being directed by my ancestors, I am roaming in poverty and sorrow, over the wide world for wedding a maiden that I may obtain as alms. Let that creature, amongst those I have addressed, who hath a daughter, bestow on me that am roaming far and near. Such a bride as is of same name with me, to be bestowed on me as alms, and whom, besides, I shall not maintain, O bestow on me!' Then those snakes that had been set upon Jaratkaru track, ascertaining his inclination, gave information to Vasuki. And the king of the snakes, hearing their words, took with him that maiden decked with ornaments, and went into the forest unto that Rishi. And, O Brahmana, Vasuki, the king of the snakes, having gone there, offered that maiden as alms unto that high-souled Rishi. But the Rishi did not at once accept her. And the Rishi, thinking her not to be of the same name with himself, and seeing that the question of her maintenance also was unsettled, reflected for a few moments, hesitating to accept her. And then, O son of Bhrigu, he asked Vasuki the maiden's name, and also said unto him, 'I shall not maintain her.'"

Section 47

"Sauti said, 'Then Vasuki spake unto the Rishi Jaratkaru these words, 'O best of Brahmanas, this maiden is of the same name with thee. She is my sister and hath ascetic merit. I will maintain thy wife; accept her. O thou of ascetic wealth, I shall protect her with all my ability. And, O foremost of the great Munis, she hath been reared by me for thee.' And the Rishi replied, 'This is agreed between us that I shall not maintain her; and she shall not do aught that I do not like. If she do, I leave her!'

"Sauti continued, 'When the snake had promised, saying, 'I shall maintain my sister,' Jaratkaru then went to the snake's house. Then that first of mantra-knowing Brahmanas, observing rigid vows, that virtuous and veteran ascetic, took her hand presented to him according to shastric rites. And taking his bride with him, adored by the great Rishi, he entered the delightful chamber set apart for him by the king of the snakes. And in that chamber was a bed-stead covered with very valuable coverlets. And Jaratkaru lived there with his wife. And the excellent Rishi made an agreement with his wife, saying, 'Nothing must ever be done or said by thee that is against my liking. And in case of thy doing any such thing, I will leave thee and no longer continue to stay in thy house. Bear in mind these words that have been spoken by me.'

"And then the sister of the king of the snakes in great anxiety and grieving exceedingly, spoke unto him, saying, 'Be it so.' And moved by the desire of doing good to her relatives, that damsel, of unsullied reputation, began to attend upon her lord with the wakefulness of a dog, the timidity of a deer, and knowledge of signs possessed by the crow. And one day, after the menstrual period, the sister of Vasuki, having purified herself by a bath according to custom, approached her lord the great Muni; And thereupon she conceived. And the embryo was like unto a flame of fire, possessed of great energy, and resplendent as fire itself. And it grew like the moon in the bright fortnight.

"And one day, within a short time, Jaratkaru of great fame, placing his head on the lap of his wife, slept, looking like one fatigued. And as he was sleeping, the sun entered his chambers in the Western mountain and was about to set. And, O Brahmana, as the day was fading, she, the excellent sister of Vasuki, became thoughtful, fearing the loss of her husband's virtue. And she thought, 'What should I now do? Shall I wake my husband or not? He is exacting and punctilious in his religious duties. How can I act as not to offend him? The alternatives are his anger and the loss of virtue of a virtuous man. The loss of virtue, I ween, is the greater of the two evils. Again, if I wake him, he will be angry. But if twilight passeth away without his prayers being said, he shall certainly sustain loss of virtue.'

'And having resolved at last, the sweet-speeched Jaratkaru, the sister of Vasuki, spake softly unto that Rishi resplendent with ascetic penances, and lying prostrate like a flame of fire, 'O thou of great good fortune, awake, the sun is setting. O thou of rigid vows, O illustrious one, do your evening prayer after purifying yourself with water and uttering the name of Vishnu. The time for the evening sacrifice hath come. Twilight, O lord, is even now gently covering the western side.'

"The illustrious Jaratkaru of great ascetic merit, thus addressed, spake unto his wife these words, his upper lip quivering in anger, 'O amiable one of the Naga race, thou hast insulted me. I shall no longer abide with thee, but shall go where I came from. O thou of beautiful thighs, I believe in my heart that the sun hath no power to set in the usual time, if I am asleep. An insulted person should never live where he hath met with the insult, far less should I, a virtuous person, or those that are like me.' Jaratkaru, the sister of Vasuki, thus addressed by her lord, began to quake with terror, and she spake unto him, saying, 'O Brahmana, I have not waked thee from desire of insult; but I have done it so that thy virtue may not sustain any loss.'

"The Rishi Jaratkaru, great in ascetic merit, possessed with anger and desirous of forsaking his spouse, thus addressed, spake unto his wife, saying, O thou fair one, never have I spoken a falsehood. Therefore, go I shall. This was also settled between ourselves. O amiable one, I have passed the time happily with thee. And, O fair one, tell thy brother, when I am gone, that I have left thee. And upon my going away, it behoveth thee not to grieve for me.'

"Thus addressed Jaratkaru, the fair sister of Vasuki, of faultless features, filled with anxiety and sorrow, having mustered sufficient courage and patience, though her heart was still quaking, then spake unto Rishi Jaratkaru. Her words were obstructed with tears and her face was pale with fear. And the palms of her hands were joined together, and her eyes were bathed in tears. And she said, 'It behoveth thee not to leave me without a fault. Thou treadest over the path of virtue. I too have been in the same path, with heart fixed on the good of my relatives. O best of Brahmanas, the object for which I was bestowed on thee hath not been accomplished yet. Unfortunate that I am, what shall Vasuki say unto me? O excellent one, the offspring desired of by my relatives afflicted by a mother's curse, do not yet appear! The welfare of my relatives dependeth on the acquisition of offspring from thee. And in order that my connection with thee may not be fruitless, O illustrious Brahmana, moved by the desire of doing good to my race do I entreat thee. O excellent one, high-souled thou art; so why shall thou leave me who am faultless? This is what is not just clear to me.'

"Thus addressed, the Muni of great ascetic merit spake unto his wife Jaratkaru these words that were proper and suitable to the occasion. And he said, 'O fortunate one, the being thou hast conceived, even like unto Agni himself is a Rishi of soul highly virtuous, and a master of the Vedas and their branches.'

"Having said so, the great Rishi, Jaratkaru of virtuous soul, went away, his heart firmly fixed on practising again the severest penances.'"

Section 48

"Sauti said, 'O thou of ascetic wealth, soon after her lord had left her, Jaratkaru went to her brother. And she told him everything that had happened. And the prince of snakes, hearing the calamitous news, spake unto his miserable sister, himself more miserable still.'

"And he said, 'Thou knowest, 'O amiable one, the purpose of thy bestowal, the reason thereof. If, from that union, for the welfare of the snakes, a son be born, then he, possessed of energy, will save us all from the snake-sacrifice. The Grandsire had said so, of old, in the midst of the gods. O fortunate one, hast thou conceived from thy union with that best of Rishis? My heart's desire is that my bestowal of thee on that wise one may not be fruitless. Truly, it is not proper for me to ask thee about this. But from the gravity of the interests I ask thee this. Knowing also the obstinacy of thy lord, ever engaged in severe penances, I shall not follow him, for he may curse me. Tell me in detail all that thy lord, O amiable one, hath done, and extract that terribly afflicting dart that lies implanted for a long time past in my heart.'

"Jaratkaru, thus addressed, consoling Vasuki, the king of the snakes, at length replied, saying, 'Asked by me about offspring, the high-souled and mighty ascetic said, 'There is,'--and then he went away. I do not remember him to have ever before speak even in jest aught that is false. Why should he, O king, speak a falsehood on such a serious occasion? He said, 'Thou shouldst not grieve, O daughter of the snake race, about the intended result of our union. A son shall be born to thee, resplendent as the blazing sun.' O brother, having said this to me, my husband of ascetic wealth went away--Therefore, let the deep sorrow cherished in thy heart disappear.'

"Sauti continued, 'Thus addressed, Vasuki, the king of the snakes, accepted those words of his sister, and in great joy said, 'Be it so!' And the chief of the snakes then adored his sister with his best regards, gift of wealth, and fitting eulogies. Then, O best of Brahmanas, the embryo endued with great splendour, began to develop, like the moon in the heavens in the bright fortnight.

And in due time, the sister of the snakes, O Brahmana, gave birth to a son of the splendour of a celestial child, who became the reliever of the fears of his ancestors and maternal relatives. The child grew up there in the house of the king of the snakes. He studied the Vedas and their branches with the ascetic Chyavana, the son of Bhrigu. And though but a boy, his vows were rigid. And he was gifted with great intelligence, and with the several attributes of virtue, knowledge, freedom from the world's indulgences, and saintliness. And the name by which he was known to the world was Astika. And he was known by the name of Astika (whoever is) because his father had gone to the woods, saying. 'There is', when he was in the womb. Though but a boy, he had great gravity and intelligence. And he was reared with great care in the palace of the snakes. And he was like the illustrious lord of the celestials, Mahadeva of the golden form, the wielder of the trident. And he grew up day by day, the delight of all the snakes.'"

Section 49

"Saunaka said, 'Tell me again, in detail,--all that king Janamejaya had asked his ministers about his father's ascension to heaven.'

'Sauti said, 'O Brahmana, hear all that the king asked his ministers, and all that they said about the death of Parikshit.'

"Janamejaya asked, 'Know ye all that befell my father. How did that famous king, in time, meet with his death? Hearing from you the incidents of my father's life in detail, I shall ordain something, if it be for the benefit of the world. Otherwise, I shall do nothing.'

'The minister replied, 'Hear, O monarch, what thou hast asked, viz., an account of thy illustrious father's life, and how also that king of kings left this world. Thy father was virtuous and high-souled, and always protected his people. O, hear, how that high-souled one conducted himself on earth. Like unto an impersonation of virtue and justice, the monarch, cognisant of virtue, virtuously protected the four orders, each engaged in the discharge of their specified duties. Of incomparable prowess, and blessed with fortune, he protected the goddess Earth. There was none who hated him and he himself hated none. Like unto Prajapati (Brahma) he was equally disposed towards all creatures. O monarch, Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, all engaged contentedly in the practice of their respective duties, were impartially protected by that king. Widows and orphans, the maimed and the poor, he maintained. Of handsome features, he was unto all creatures like a second Soma. Cherishing his subjects and keeping them contented, blessed with good fortune, truth-telling, of immense prowess, he was the disciple of Saradwat in the science of arms. And, O Janamejaya, thy father was dear unto Govinda. Of great fame, he was loved by all men. And he was born in the womb of Uttara when the Kuru race was almost extinct. And, therefore, the mighty son of Abhimanyu came to be called Parikshit (born in an extinct line). Well-versed in the interpretation of treatises on the duties of kings, he was gifted with every virtue. With passions under complete control, intelligent, possessing a retentive memory, the practiser of all virtues, the conqueror of his six passions of powerful mind, surpassing all, and fully acquainted with the science of morality and political science, the father had ruled over these subjects for sixty years. And he then died, mourned by all his subjects. And, after him, O first of men, thou hast acquired this hereditary kingdom of the Kurus for the last thousand years. Thou wast installed while a child, and art thus protecting every creature.'

"Janamejaya said, 'There hath not been born in our race a king who hath not sought the good of his subjects or been loved by them. Behold especially the conduct of my grandsires ever engaged in great achievements. How did my father, blessed with many virtues, meet with his death? Describe everything to me as it happened. I am desirous of hearing it from you!'

"Sauti continued, 'Thus directed by the monarch, those councillors, ever solicitous of the good of the king, told him everything exactly as it had occurred.'

'And the councillors said, 'O king, that father of thine, that protector of the whole earth, that foremost of all persons obedient to the scriptures, became addicted to the sports of the field, even as Pandu of mighty arms, that foremost of all bearers of the bow in battle. He made over to us all the affairs of state from the most trivial to the most important. One day, going into the forest, he pierced a deer with an arrow. And having pierced it he followed it quickly on foot into the deep woods, armed with sword and quiver. He could not, however, come upon the lost deer. Sixty years of age and decrepit, he was soon fatigued and became hungry. He then saw in the deep woods a high-souled Rishi. The Rishi was then observing the vow of silence. The king asked him about the deer, but, though asked, he made no reply. At last the king, already tired with exertion and hunger, suddenly became angry with that Rishi sitting motionless like a piece of wood in observance of his vow of silence. Indeed, the king knew not that he was a Muni observing the vow of silence. Swayed by anger, thy father insulted him. O excellent one of the Bharata race, the king, thy father taking up from the ground with the end of his bow a dead snake placed it on the shoulders of that Muni of pure soul. But the Muni spake not a word good or bad and was without anger. He continued in the same posture, bearing the dead snake.'"

Section 50

'Sauti continued, 'The ministers said, 'That king of kings then, spent with hunger and exertion, and having placed the snake upon the shoulders of that Muni, came back to his capital. The Muni had a son, born of a cow, of the name of Sringin. He was widely known, possessed of great prowess and energy, and very wrathful. Going (every day) to his preceptor he was in the habit of worshipping him. Commanded by him, Sringin was returning home, when he heard from a friend of his about the insult of his father by thy parent. And, O tiger among kings, he heard that his father, without having committed any fault, was bearing, motionless like a statue, upon his shoulders a dead snake placed thereon. O king, the Rishi insulted by thy father was severe in ascetic penances, the foremost of Munis, the controller of passions, pure, and ever engaged in wonderful acts. His soul was enlightened with ascetic penances, and his organs and their functions were under complete control. His practices and his speech were both very nice. He was contented and without avarice. He was without meanness of any kind and without envy. He was old and used to observe the vow of silence. And he was the refuge whom all creatures might seek in distress.

"Such was the Rishi insulted by thy father. The son, however, of that Rishi, in wrath, cursed thy father. Though young in years, the powerful one was old in ascetic splendour. Speedily touching water, he spake, burning as it were with spiritual energy and rage, these words in allusion to thy father, 'Behold the power of my asceticism! Directed by my words, the snake Takshaka of powerful energy and virulent poison, shall, within seven nights hence, burn, with his poison the wretch that hath placed the dead snake upon my un-offending father.' And having said this, he went to where his father was. And seeing his father he told him of his curse. The tiger among Rishis thereupon sent to thy father a disciple of his, named Gaurmukha, of amiable manners and possessed of every virtue. And having rested a while (after arrival at court) he told the king everything, saying in the words of his master, 'Thou hast been cursed, O king, by my son. Takshaka shall burn thee with his poison! Therefore, O king, be careful.' O Janamejaya, hearing those terrible words, thy father took every precaution against the powerful snake Takshaka.

"And when the seventh day had arrived, a Brahmana Rishi, named Kasyapa, desired to come to the monarch. But the snake Takshaka saw Kasyapa. And the prince of snakes spake unto Kasyapa without loss of time, saying, 'Where dost thou go so quickly, and what is the business on which thou goest?' Kasyapa replied, saying, 'O Brahmana, I am going whither king Parikshit, that best of the Kurus, is. He shall today be burnt by the poison of the snake Takshaka. I go there quickly in order to cure him, in fact, in order that, protected by me, the snake may not bite him to death.' Takshaka answered, saying, 'Why dost thou seek to revive the king to be bitten by me? I am that Takshaka. O Brahmana, behold the wonderful power of my poison. Thou art incapable of reviving that monarch when bit by me.' So saying, Takshaka, then and there, bit a lord of the forest (a banian tree). And the banian, as soon as it was bit by the snake, was converted into ashes. But Kasyapa, O king, revived it. Takshaka thereupon tempted him, saying, 'Tell me thy desire.' And Kasyapa, too, thus addressed, spake again unto Takshaka, saying, 'I go there from desire of wealth.' And Takshaka, thus addressed, then spake unto the high-souled Kasyapa in these soft words, 'O sinless one, take from me more wealth than what thou expectest from that monarch, and go back!' And Kasyapa, that foremost of men, thus addressed by the snake, and receiving from him as much wealth as he desired, wended his way back.

"And Kasyapa going back, Takshaka, approaching in disguise, blasted, with the fire of his poison, thy virtuous father, the first of kings, then staying in his mansion with all precautions. And after that, thou wast, O tiger among men, been installed (on the throne). And, O best of monarchs, we have thus told thee all that we have seen and heard, cruel though the account is. And hearing all about the discomfiture of thy royal father, and of the insult to the Rishi Utanka, decide thou that which should follow!

'Sauti continued, 'King Janamejaya, that chastiser of enemies, then spake upto all his ministers. And he said, 'When did ye learn all that happened upon that, banian reduced to ashes by Takshaka, and which, wonderful as it is, was afterwards revived by Kasyapa? Assuredly, my father could not have died, for the poison could have been neutralised by Kasyapa with his mantras. That worst of snakes, of sinful soul, thought within his mind that if Kasyapa resuscitated the king bit by him, he, Takshaka, would be an object of ridicule in the world owing to the neutralisation of his poison. Assuredly, having thought so, he pacified the Brahmana. I have devised a way, however, of inflicting punishment upon him. I like to know, however, what ye saw or heard, what happened in the deep solitude of the forest,--viz., the words of Takshaka and the speeches of Kasyapa. Having known it, I shall devise the means of exterminating the snake race.'

"The ministers said, 'Hear, O monarch of him who told us before of the meeting between that foremost Brahmana and that prince of snakes in the woods. A certain person, O monarch, had climbed up that tree containing some dry branches with the object of breaking them for sacrificial fuel. He was not perceived either by the snake or by the Brahmana. And, O king, that man was reduced to ashes along with the tree itself. And, O king of kings, he was revived with the tree by the power of the Brahmana. That man, a Brahmana's menial, having come to us, represented fully everything as it happened between Takshaka and the Brahmana. Thus have we told thee, O king, all that we have seen and heard. And having heard it, O tiger among kings, ordain that which should follow.'

"Sauti continued, 'King Janamejaya, having listened to the words of his ministers, was sorely afflicted with grief, and began to weep. And the monarch began to squeeze his hands. And the lotus-eyed king began to breathe a long and hot breath, shed tears, and shrieked aloud. And possessed with grief and sorrow, and shedding copious tears, and touching water according to the form, the monarch spake. And reflecting for a moment, as if settling something in his mind, the angry monarch, addressing all ministers, said these words.

'I have heard your account of my father's ascension to heaven. Know ye now what my fixed resolve is. I think no time must be lost in avenging this injury upon the wretch Takshaka that killed my father. He burnt my father making Sringin only a secondary cause. From malignity alone he made Kasyapa return. If that Brahmana had arrived, my father assuredly would have lived. What would he have lost if the king had revived by the grace of Kasyapa and the precautionary measures of his ministers? From ignorance of the effects of my wrath, he prevented Kasyapa--that excellent of Brahmanas--whom he could not defeat, from coming to my father with the desire of reviving him. The act of aggression is great on the part of the wretch Takshaka who gave wealth unto that Brahmana in order that he might not revive the king. I must now avenge myself on my father's enemy to please myself, the Rishi Utanka and you all.'"

Section 51

'Sauti said, 'King Janamejaya having said so, his ministers expressed their approbation. And the monarch then expressed his determination to perform a snake-sacrifice. And that lord of the Earth--that tiger of the Bharata race--the son of Parikshit, then called his priest and Ritwiks. And accomplished in speech, he spake unto them these words relating to the accomplishment of his great task. 'I must avenge myself on the wretch Takshaka who killed my father. Tell me what I must do. Do you know any act by which I may cast into the blazing fire the snake Takshaka with his relatives? I desire to burn that wretch even as he burnt, of yore, by the fire of his poison, my father.'

'The chief priest answered, 'There is, O king, a great sacrifice for thee devised by the gods themselves. It is known as the snake-sacrifice, and is read of in the Puranas. O king, thou alone canst accomplish it, and no one else. Men versed in the Puranas have told us, there is such a sacrifice.'

"Sauti continued, 'Thus addressed, the king, O excellent one, thought Takshaka to be already burnt and thrown into the blazing mouth of Agni, the eater of the sacrificial butter. The king then said unto those Brahmanas versed in mantras, 'I shall make preparations for that sacrifice. Tell me the things that are necessary.' And the king's Ritwiks, O excellent Brahmana, versed in the Vedas and acquainted with the rites of that sacrifice measured, according to the scriptures, the land for the sacrificial platform. And the platform was decked with valuable articles and with Brahmanas. And it was full of precious things and paddy. And the Ritwika sat upon it at ease. And after the sacrificial platform had been thus constructed according to rule and as desired, they installed the king at the snake-sacrifice for the attainment of its object. And before the commencement of the snake-Sacrifice that was to come, there occurred this very important incident foreboding obstruction to the sacrifice. For when the sacrificial platform was being constructed, a professional builder of great intelligence and well-versed in the knowledge of laying foundations, a Suta by caste, well-acquainted with the Puranas, said, 'The soil upon which and the time at which the measurement for the sacrificial platform has been made, indicate that this sacrifice will not be completed, a Brahmana becoming the reason thereof.' Hearing this, the king, before his installation, gave orders to his gate-keepers not to admit anybody without his knowledge."

Section 52

"Sauti said, 'The snake-sacrifice then commenced according to due form. And the sacrificial priests, competent in their respective duties according to the ordinance, clad in black garments and their eyes red from contact with smoke, poured clarified butter into the blazing fire, uttering the appropriate mantras. And causing the hearts of all the snakes to tremble with fear, they poured clarified butter into the mouth of Agni uttering the names of the snakes. And the snakes thereupon began to fall into the blazing fire, benumbed and piteously calling upon one another. And swollen and breathing hard, and twining each other with their heads and tails, they came in large numbers and fell into the fire. The white, the black, the blue, the old and the young--all fell alike into the fire, uttering various cries. Those measuring a krosa, and those measuring a yojana, and those of the measure of a gokarna, fell continuously with great violence into that first of all fires. And hundreds and thousands and tens of thousands of snakes, deprived of all control over their limbs, perished on that occasion. And amongst those that perished, there were some that were like horses, other like trunks of elephants, and others of huge bodies and strength like maddened elephants Of various colours and virulent poison, terrible and looking like maces furnished with iron-spikes, of great strength, ever inclined to bite, the snakes, afflicted with their mother's curse, fell into the fire.'"

Section 53

"Saunaka asked, 'What great Rishis became the Ritwiks at the snake-sacrifice of the wise king Janamejaya of the Pandava line? Who also became the Sadasyas in that terrible snake-sacrifice, so frightful to the snakes, and begetting such sorrow in them? It behoveth thee to describe all these in detail, so that, O son of Suta, we may know who were acquainted with the rituals of the snake-sacrifice.'

"Sauti replied, 'I will recite the names of those wise ones who became the monarch's Ritwiks and Sadasyas. The Brahmana Chandabhargava became the Hotri in that sacrifice. He was of great reputation, and was born in the race of Chyavana and was the foremost of those acquainted with the Vedas. The learned old Brahmana, Kautsa, became the Udgatri, the chanter of the Vedic hymns. Jaimini became the Brahmana, and Sarngarva and Pingala the Adhvaryus, Vyasa with his son and disciples, and Uddalaka, Pramataka, Swetaketu, Pingala, Asita, Devala, Narada, Parvata, Atreya, Kundajathara, the Brahmana Kalaghata, Vatsya, old Srutasravas ever engaged in japa and the study of the Vedas. Kohala Devasarman, Maudgalya, Samasaurava, and many other Brahmanas who had got through the Vedas became the Sadasyas at that sacrifice of the son of Parikshit.

"When the Ritwiks in that snake-sacrifice began to pour clarified butter into the fire, terrible snakes, striking fear into every creature, began to fall into it. And the fat and the marrow of the snakes thus falling into the fire began to flow in rivers. And the atmosphere was filled with an insufferable stench owing to the incessant burning of the snakes. And incessant also were the cries of the snakes fallen into the fire and those in the air about to fall into it.

'Meanwhile, Takshaka, that prince of snakes, as soon as he heard that king Janamejaya was engaged in the sacrifice, went to the palace of Purandara (Indra). And that best of snakes, having represented all that had taken place, sought in terror the protection of Indra after having acknowledged his fault. And Indra, gratified, told him, 'O prince of snakes, O Takshaka, here thou hast no fear from that snake-sacrifice. The Grandsire was pacified by me for thy sake. Therefore, thou hast no fear. Let this fear of thy heart be allayed.'

Sauti continued, 'Thus encouraged by him, that best of snakes began to dwell in Indra's abode in joy and happiness. But Vasuki, seeing that the snakes were incessantly falling into the fire and that his family was reduced to only a few, became exceedingly sorry. And the king of the snakes was afflicted with great grief, and his heart was about to break. And summoning his sister, he spake unto her, saying, 'O amiable one, my limbs are burning and I no longer see the points of the heavens. I am about to fall down from loss of consciousness. My mind is turning, my sight is falling and my heart is breaking. Benumbed, I may fall today into that blazing fire! This sacrifice of the son of Parikshit is for the extermination of our race. It is evident I also shall have to go to the abode of the king of the dead. The time is come, O my sister, on account of which thou wert bestowed by me on Jaratkaru to protect us with our relatives. O best of the women of the snake race, Astika will put an end to the sacrifice that is going on. The Grandsire told me this of old. Therefore, O child, solicit thy dear son who is fully conversant with the Vedas and regarded even by the old, for the protection of myself and also of those dependent on me."'

Section 54

"Sauti said, 'Then the snake-dame Jaratkaru, calling her own son, told him the following words according to the directions of Vasuki, the king of the snakes. 'O son, the time is come for the accomplishment of that object for which I was bestowed on thy father by my brother. Therefore, do thou that which should be done.'

"Astika asked, 'Why wert thou, O mother, bestowed on my father by my uncle? Tell me all truly so that on hearing it, I may do what is proper.'

"Then Jaratkaru, the sister of the king of the snakes, herself unmoved by the general distress, and even desirous of the welfare of her relatives, said unto him, 'O son, it is said that the mother of all the snakes is Kadru. Know thou why she cursed in anger her sons.' Addressing the snakes she said, 'As ye have refused to falsely represent Uchchaihsravas, the prince of horses, for bringing about Vinata's bondage according to the wager, therefore, shall he whose charioteer is Vayu burn you all in Janamejaya's sacrifice. And perishing in that sacrifice, ye shall go to the region of the unredeemed spirits.' The Grandsire of all the worlds spake unto her while uttering this curse, 'Be it so,' and thus approved of her speech. Vasuki, having heard that curse and then the words of the Grandsire, sought the protection of the gods, O child, on the occasion when the amrita was being churned for. And the gods, their object fulfilled, for they had obtained the excellent amrita, with Vasuki ahead, approached the Grandsire. And all the gods, with king

Vasuki, sought to incline Him who was born of the lotus to be propitious, so that the curse might be made abortive.'

"And the gods said, 'O Lord, Vasuki, the king of the snakes, is sorry on account of his relatives. How may his mother's curse prove abortive?'

"Brahman thereupon replied, saying, 'Jaratkaru will take unto himself a wife of the name of Jaratkaru; the Brahmana born of her will relieve the snakes.'

"Vasuki, the best of snakes, hearing those words, bestowed me, O thou of godlike looks, on thy high-souled father some time before the commencement of the sacrifice. And from that marriage thou art born of me. That time has come. It behoveth thee to protect us from this danger. It behoveth thee to protect my brother and myself from the fire, so that the object, viz., our relief, for which I was bestowed on thy wise father, may not be unfulfilled. What dost thou think, O son?'

"Sauti continued, 'Thus addressed, Astika said unto his mother, 'Yes, I will.' And he then addressed the afflicted Vasuki, and as if infusing life into him, said, 'O Vasuki, thou best of snakes, thou great being, truly do I say, I shall relieve thee from that curse. Be easy, O snake! There is no fear any longer. I shall strive earnestly so that good may come! Nobody hath ever said that my speech, even in jest, hath proved false. Hence on serious occasions like this, I need not say anything more, O uncle, going thither today I shall gratify, with words mixed with blessings, the monarch Janamejaya installed at the sacrifice, so that, O excellent one, the sacrifice may stop. O highminded one, O king of the snakes, believe all that I say. Believe me, my resolve can never be unfulfilled.'

"And Vasuki then said, 'O Astika, my head swims and my heart breaks. I cannot discern the points of the earth, as I am afflicted with a mother's curse.'

"And Astika said, 'Thou best of snakes, it behoveth thee not to grieve any longer. I shall dispel this fear of thine from the blazing fire. This terrible punishment, capable of burning like the fire at the end of the Yuga, I shall extinguish. Nurse not thy fear any longer.'

"Sauti continued, 'Then that best of Brahmanas, Astika, quelling the terrible fear of the Vasuki's heart, and taking it, as it were, on himself, wended, for the relief of the king of the snakes, with speed to Janamejaya's sacrifice blessed with every merit. And Astika having gone thither, beheld the excellent sacrificial compound with numerous Sadasyas on it whose splendour was like unto that of the Sun or Agni. But that best of Brahmanas was refused admittance by the door-keepers. And the mighty ascetic gratified them, being desirous of entering the sacrificial compound. And that best of Brahmanas, that foremost of all virtuous men, having entered the excellent sacrificial compound, began to adore the king of infinite achievements, Ritwiks, the Sadasyas, and also the sacred fire.'"

Section 55

"Astika said, 'Soma and Varuna and Prajapati performed sacrifices of old in Prayaga. But thy sacrifice, O foremost one of Bharata's race, O son of Parikshit, is not inferior to any of those. Let those dear unto us be blessed! Sakra performed a hundred sacrifices. But this sacrifice of thine, O foremost one of Bharata's race, O son of Parikshit, is fully equal to ten thousand sacrifices of Sakra. Let those dear unto us be blessed! Like the sacrifice of Yama, of Harimedha, or of king Rantideva, is the sacrifice of thine, O foremost one of Bharata's race, O son of Parikshit. Let those dear unto us be blessed! Like the sacrifice of Maya, of king Sasavindu, or of king Vaisravana, is this sacrifice of thine, O foremost one of Bharata's race, O son of Satyavati, in which he himself was the chief priest, is this sacrifice of Nriga, of Ajamida, of the son of Dasaratha, is this sacrifice of thine, O foremost one of Bharata's race, O son of Parikshit. Let those dear unto us be blessed! Like the sacrifice of king Yudhishthira, the son of a god and belonging to Ajamida race, heard of (even) in the heavens, is this sacrifice of thine. O foremost one of Bharata's race, O son of Parikshit, let those dear unto us be blessed! Like the sacrifice of Krishna (Dwaipayana), the son of Satyavati, in which he himself was the chief priest, is this sacrifice of thine, O foremost one of Bharata's race, O son of Parikshit Let those dear unto us be blessed! These (Ritwiks and Sadasyas) that are here engaged in making thy sacrifice, like unto that of the slayer of Vritra, are of splendour equal to that of the sun. There now remains nothing for them to know, and gifts made to them become inexhaustible (in merit). It is my conviction that there is no Ritwik in all the worlds who is equal to thy Ritwik, Dwaipayana. His disciples, becoming Ritwiks, competent for their duties, travel over the earth. The high-souled bearer of libation (viz., Agni), called also Vibhavasu and Chitrabhanu, having gold for his vital seed and having his path, marked by black smoke, blazing up with flames inclined to the right, beareth these thy libations of clarified butter to the gods. In this world of men there is no other monarch equal to thee in the protection of subjects. I am ever well-pleased with thy abstinence. Indeed, thou art either Varuna, or Yama, the god of Justice. Like Sakra himself, thunderbolt in hand, thou art, in this world, the protector of all creatures. In this earth there is no man so great as thou and no monarch who is thy equal in sacrifice. Thou art like Khatwanga, Nabhaga, and Dilipa. In prowess thou art like Yayati and Mandhatri. In splendour equal to the sun, and of excellent vows, thou art O monarch, like Bhishma! Like Valmiki thou art of energy concealed. Like Vasishtha thou hast controlled thy wrath. Like Indra is thy lordship. Thy splendour also shines like that of Narayana. Like Yama art thou conversant with the dispensation of justice. Thou art like Krishna adorned with every virtue. Thou art the home of the good fortune that belongs to the Vasus. Thou art also the refuge of the sacrifices. In strength thou art equal to Damvodbhava. Like Rama (the son of Jamadagni) thou art conversant with the scriptures and arms. In energy thou art equal to Aurva and Trita. Thou inspirest terror by thy looks like Bhagiratha.'

"Sauti said, 'Astika, having thus adored them, gratified them all, viz., the king, the Sadasyas, the Ritwiks and the sacrificial fire. And king Janamejaya beholding the signs and indications manifested all around, addressed them as follows.'"

Section 56

Janamejaya said, 'Though this one is but a boy, he speaks yet like a wise old man. He is not a boy but one wise and old. I think, I desire to bestow on him a boon. Therefore, ye Brahmanas, give me the necessary permission.'

"The Sadasyas said, 'A Brahmana, though a boy, deserves the respect of kings. The learned ones do more so. This boy deserves every desire of his being fulfilled by thee, but not before Takshaka comes with speed.'

"Sauti continued, 'The king, being inclined to grant the Brahmana a boon, said 'Ask thou a boon.' The Hotri, however, being rather displeased, said, 'Takshaka hath not come as yet into this sacrifice.'

"Janamejaya replied, 'Exert ye to the best of your might, so that this sacrifice of mine may attain completion, and Takshaka also may soon come here. He is my enemy.'

"The Ritwiks replied, 'As the scriptures declare unto us, and as the fire also saith, O monarch, (it seems that) Takshaka is now staying in the abode of Indra, afflicted with fear.'

"Sauti continued, 'The illustrious Suta named Lohitaksha also, conversant with the Puranas, had said so before.

"Asked by the king on the present occasion he again told the monarch, 'Sire, it is even so as the Brahmanas have said--Knowing the Puranas, I say, O monarch, that Indra hath granted him this boon, saying, 'Dwell with me in concealment, and Agni shall not burn thee.'

'Sauti continued, 'Hearing this, the king installed in the sacrifice became very sorry and urged the Hotri to do his duty. And as the Hotri, with mantras, began to pour clarified butter into the fire Indra himself appeared on the scene. And the illustrious one came in his car, adorned by all the gods standing around, followed by masses of clouds, celestial singers, and the several bevies of celestial dancing girls. And Takshaka anxious with fear, hid himself in the upper garment of Indra and was not visible. Then the king in his anger again said unto his mantra-knowing Brahmanas these words, bent upon the destruction of Takshaka, 'If the snake Takshaka be in the abode of Indra, cast him into the fire with Indra himself.'

'Sauti continued, 'Urged thus by the king Janamejaya about Takshaka, the Hotri poured libations, naming that snake then staying there. And even as the libations were poured, Takshaka, with Purandara himself, anxious and afflicted, became visible in a moment in the skies. Then Purandara, seeing that sacrifice, became much alarmed, and quickly casting Takshaka off, went back to his own abode. After Indra had gone away, Takshaka, the prince of snakes, insensible with fear, was by virtue of the mantras, brought near enough the flames of the sacrificial fire.'

"The Ritwiks then said, 'O king of kings, the sacrifice of thine is being performed duly. It behoveth thee, O Lord, to grant a boon now to this first of Brahmanas.'

"Janamejaya then said, 'Thou immeasurable one of such handsome and child-like features, I desire to grant thee a worthy boon. Therefore, ask thou that which thou desirest in thy heart. I promise thee, that I will grant it even if it be ungrantable.'

'The Ritwiks said, 'O monarch, behold, Takshaka is soon coming under thy control! His terrible cries, and loud roar is being heard. Assuredly, the snake hath been forsaken by the wielder of thunder. His body being disabled by your mantras, he is falling from heaven. Even now, rolling in the skies, and deprived of consciousness, the prince of snakes cometh, breathing loudly.'

'Sauti continued, 'While Takshaka, the prince of snakes was about to fall into the sacrificial fire, during those few moments Astika spoke as follows, 'O Janamejaya, if thou wouldst grant me a boon, let this sacrifice of thine come to an end and let no more snakes fall into the fire.'

'O Brahmana, the son of Parikshit, being thus addressed by Astika, became exceedingly sorry and replied unto Astika thus, 'O illustrious one, gold, silver, kine, whatever other possessions thou desirest I shall give unto thee. But let not my sacrifice come to an end.'

"Astika thereupon replied, 'Gold, silver or kine, I do not ask of thee, O monarch! But let thy sacrifice be ended so that my maternal relations be relieved.'

"Sauti continued, 'The son of Parikshit, being thus addressed by Astika, repeatedly said this unto that foremost of speakers, 'Best of the Brahmanas, ask some other boon. O, blessed be thou!' But, O thou of Bhrigu's race, he did not beg any other boon. Then all the Sadasyas conversant with the Vedas told the king in one voice, 'Let the Brahmana receive his boon!'"

Section 57

"Saunaka said, 'O son of a Suta, I desire to hear the names of all those snakes that fell into the fire of this snake-sacrifice!'

"Sauti replied, 'Many thousands and tens of thousands and billions of snakes fell into the fire. O most excellent Brahmana, so great is the number that I am unable to count them all. So far, however, as I remember, hear the names I mention of the principal snakes cast into the fire. Hear first the names of the principal ones of Vasuki's race alone, of colour blue, red and white of terrible form and huge body and deadly poison. Helpless and miserable and afflicted with their mother's curse, they fell into the sacrificial fire like libations of butter.

"Kotisa, Manasa, Purna, Cala, Pala Halmaka, Pichchala, Kaunapa, Cakra, Kalavega, Prakalana, Hiranyavahu, Carana, Kakshaka, Kaladantaka--these snakes born of Vasuki, fell into the fire. And, O Brahmana, numerous other snakes well-born, and of terrible form and great strength, were burnt in the blazing fire. I shall now mention those born in the race of Takshaka. Hear thou their names. Puchchandaka, Mandalaka, Pindasektri, Ravenaka; Uchochikha, Carava, Bhangas, Vilwatejas, Virohana; Sili, Salakara, Muka, Sukumara, Pravepana, Mudgara and Sisuroman, Suroman and Mahahanu. These snakes born of Takshaka fell into the fire. And Paravata, Parijata, Pandara, Harina, Krisa, Vihanga, Sarabha, Meda, Pramoda, Sauhatapana--these born in the race of Airavata fell into the fire. Now hear, O best of Brahmanas, the names of the snakes I mention born in the race of Kauravya: Eraka, Kundala Veni, Veniskandha, Kumaraka, Vahuka, Sringavera, Dhurtaka, Pratara and Astaka. There born in the race of

Kauravya fell into the fire. Now hear the names I mention, in order, of those snakes endued with the speed of the wind and with virulent poison, born in the race of Dhritarashtra: Sankukarna, Pitharaka, Kuthara, Sukhana, and Shechaka; Purnangada, Purnamukha, Prahasa, Sakuni, Dari, Amahatha, Kumathaka, Sushena, Vyaya, Bhairava, Mundavedanga, Pisanga, Udraparaka, Rishabha, Vegavat, Pindaraka; Raktanga, Sarvasaranga, Samriddha, Patha and Vasaka; Varahaka, Viranaka, Suchitra, Chitravegika, Parasara, Tarunaka, Maniskandha and Aruni.

"O Brahmana, thus I have recited the names of the principal snakes known widely for their achievements--I have not been able to name all, the number being countless. The sons of these snakes, the sons of those sons, that were burnt having fallen into the fire, I am unable to mention. They are so many! Some of three heads, some of seven, others of ten, of poison like unto the fire at the end of the yuga and terrible in form,--they were burnt by thousands!

"Many others, of huge bodies, of great speed, tall as mountain summits, of the length of a yama, of a yojana, and of two yojanas, capable of assuming at will any form and of mastering at will any degree of strength, of poison like unto blazing fire, afflicted by the curse of a mother, were burnt in that great 'sacrifice.'"

Section 58

"Sauti said, 'Listen now to another very wonderful incident in connection with Astika. When king Janamejaya was about to gratify Astika by granting the boon, the snake (Takshaka), thrown off Indra's hands, remained in mid air without actually falling. King Janamejaya thereupon became curious, for Takshaka, afflicted with fear, did not at once fall into the fire although libations were poured in proper form into the blazing sacrificial Agni in his name.'

"Saunaka said, 'Was it, O Suta, that the mantras of those wise Brahmanas were not potent; since Takshaka did not fall into the fire?'

"Sauti replied, 'Unto the unconscious Takshaka, that best of snakes, after he had been cast off Indra's hands, Astika had thrice said, 'Stay,' 'Stay,' 'Stay.' And he succeeded in staying in the skies, with afflicted heart, like a person somehow staying between the welkin and the earth.

"The king then, on being repeatedly urged by his Sadasyas, said, 'Let it be done as Astika hath said. Let the sacrifice be ended, let the snakes be safe, let this Astika also be gratified, O Suta, thy words also be true.' When the boon was granted to Astika, plaudits expressive of joy rang through the air. Thus the sacrifice of the son of Parikshit--that king of the Pandava race--came to an end. The king Janamejaya of the Bharata race was himself pleased, and on the Ritwiks with the Sadasyas, and on all who had come there, the king, bestowed money by hundreds and thousands. And unto Suta Lohitaksha--conversant with the rules of building and foundations--who had at the commencement said that a Brahmana would be the cause of the interruption of the snake-sacrifice, the king gave much wealth. The king, of uncommon kindness, also gave him various things, with food and wearing apparel, according to his desire, and became very much pleased. Then he concluded his sacrifice according to the prescribed rites, and after treating him with every respect, the king in joy sent home the wise Astika exceedingly gratified, for he had attained his object. And the king said unto him, 'Thou must come again to become a Sadasya in my great Horse-sacrifice.' And Astika said, 'yes' and then returned home in great joy, having achieved his great end after gratifying the monarch. And returning in joy to his uncle and mother and touching their feet, he recounted to them everything as it had happened.'

"Sauti continued, 'Hearing all he had said, the snakes that had come thither became very much delighted, and their fears were allayed. They were much pleased with Astika and asked him to solicit a boon, saying, 'O learned one, what good shall we do unto thee? We have been very much gratified, having been all saved by thee. What shall we accomplish for thee, O child!'

"Astika said, 'Let those Brahmanas, and other men, who shall, in the morning or in the evening, cheerfully and with attention, read the sacred account of this my act, have no fear from any of you.' And the snakes in joy thereupon said, 'O nephew, in the nature of thy boon, let it be exactly as thou sayest. That which thou askest we all shall cheerfully do, O nephew! And those also that call to mind Astika, Artiman and Sunitha, in the day or in the night, shall have no fear of snakes. He again shall have no fear of snakes who will say, 'I call to mind the famous Astika born of Jaratkaru, that Astika who saved the snakes from the snake-sacrifice. Therefore, ye snakes of great good fortune, it behoveth you not to bite me. But go ye away, blessed be ye, or go away thou snake of virulent poison, and remember the words of Astika after the snake sacrifice of Janamejaya. That snake who does not cease from biting after hearing such mention of Astika, shall have his hood divided a hundredfold like the fruit of Sinsa tree.'

"Sauti continued, 'That first of Brahmanas, thus addressed by the foremost of the chief snakes assembled together, was very much gratified. And the high-souled one then set his heart upon going away.

"And that best of Brahmanas, having saved the snakes from the snake-sacrifice, ascended to heaven when his time came, leaving sons and grandsons behind him.

'Thus have I recited to thee this history of Astika exactly as it happened. Indeed, the recitation of this history dispelleth all fear of snakes'

'Sauti continued, 'O Brahmanas, O foremost one of Bhrigu's race, as thy ancestor Pramati had cheerfully narrated unto his inquiring son Ruru, and as I had heard it, thus have I recited this blessed history, from the beginning, of the learned Astika. And, O Brahmana, O oppressor of all enemies, having heard this holy history of Astika that increaseth virtue, and which thou hadst asked me about after hearing the story of the Dundubha, let thy ardent curiosity be satisfied.'"

*****

Adivansavatarana Parva

Section 59

"Saunaka said, 'O son, thou hast narrated to me this extensive and great history commencing from the progeny of Bhrigu. O son of Suta, I have been much gratified with thee. I ask thee again, to recite to me, O son of a Suta, the history composed by Vyasa. The varied and wonderful narrations that were recited amongst those illustrious Sadasyas assembled at the sacrifice, in the intervals of their duties of that long-extending ceremony, and the objects also of those narrations, I desire to hear from thee, O son of a Suta! Recite therefore, all those to me fully.'

'Sauti said, 'The Brahmanas, in the intervals of the duties, spoke of many things founded upon the Vedas. But Vyasa recited the wonderful and great history called the Bharata.'

"Saunaka said, 'That sacred history called the Mahabharata, spreading the fame of the Pandavas, which Krishna-Dwaipayana, asked by Janamejaya, caused to be duly recited after the completion of the sacrifice. I desire to hear duly. That history hath been born of the ocean-like mind of the great Rishi of soul purified by yoga. Thou foremost of good men, recite it unto me, for, O son of a Suta, my thirst hath not been appeased by all thou hast said.'

'Sauti said, 'I shall recite to thee from the beginning of that great and excellent history called the Mahabharata composed by Vyasa. O Brahmana, listen to it in full, as I recite it. I myself feel a great pleasure in reciting it.'"

Section 60

'Sauti said, 'Hearing that Janamejaya was installed in the snake-sacrifice, the learned Rishi Krishna-Dwaipayana went thither on the occasion. And he, the grand-father of the Pandavas, was born in an island of the Yamuna, of the virgin Kali by Sakti's son, Parasara. And the illustrious one developed by his will alone his body as soon as he was born, and mastered the Vedas with their branches, and all the histories. And he readily obtained that which no one could obtain by asceticism, by the study of the Vedas, by vows, by fasts, by progeny, and by sacrifice. And the first of Veda-knowing ones, he divided the Vedas into four parts. And the Brahmana Rishi had knowledge of the supreme Brahma, knew the past by intuition, was holy, and cherished truth. Of sacred deeds and great fame, he begot Pandu and Dhritarashtra and Vidura in order to continue the line of Santanu.

"And the high-souled Rishi, with his disciples all conversant with the Vedas and their branches, entered the sacrificial pavilion of the royal sage, Janamejaya. And he saw that the king Janamejaya was seated in the sacrificial region like the god Indra, surrounded by numerous Sadasyas, by kings of various countries whose coronal locks had undergone the sacred bath, and by competent Ritwiks like unto Brahman himself. And that foremost one of Bharata's race, the royal sage Janamejaya, beholding the Rishi come, advanced quickly with his followers and relatives in great joy. And the king with the approval of his Sadasyas, gave the Rishi a golden seat as Indra did to Vrihaspati. And when the Rishi, capable of granting boons and adored by the celestial Rishis themselves, had been seated, the king of kings worshipped him according to the rites of the scriptures. And the king then offered him--his grandfather Krishna--who fully deserved them, water to wash his feet and mouth, and the Arghya, and kine. And accepting those offerings from the Pandava Janamejaya and ordering the kine also not to be slain, Vyasa became much gratified. And the king, after those adorations bowed to his great-grandfather, and sitting in joy asked him about his welfare. And the illustrious Rishi also, casting his eyes upon him and asking him about his welfare, worshipped the Sadasyas, having been before worshipped by them all. And after all this, Janamejaya with all his Sadasyas, questioned that first of Brahmanas, with joined palms as follows:

'O Brahmana, thou hast seen with thy own eyes the acts of the Kurus and the Pandavas. I am desirous of hearing thee recite their history. What was the cause of the disunion amongst them that was fruitful of such extraordinary deeds? Why also did that great battle, which caused the death of countless creatures occur between all my grandfathers--their clear sense over-clouded by fate? O excellent Brahmana, tell me all this in full as everything had happened.'

"Hearing those words of Janamejaya, Krishna-Dwaipayana directed his disciple Vaisampayana seated by his side, saying, 'The discord that happened between the Kurus and the Pandavas of old, narrate all to the king even as thou hast heard from me.'

"Then that blessed Brahmana, at the command of his preceptor recited the whole of that history unto the king, the Sadasyas, and all the chieftains there assembled. And he told them all about the hostility and the utter extinction of the Kurus and the Pandavas.'"

Section 61

"Vaisampayana said, 'Bowing down in the first place to my preceptor with the eight parts of my body touching the ground, with devotion and reverence, and with all my heart, worshipping the whole assembly of Brahmanas and other learned persons, I shall recite in full what I have heard from the high-souled and great Rishi Vyasa, the first of intelligent men in the three worlds. And having got it within thy reach, O monarch, thou also art a fit person to hear the composition called Bharata. Encouraged by the command of my preceptor my heart feeleth no fear.

"Hear, O monarch, why that disunion occurred between the Kurus and the Pandavas, and why also that exile into the woods immediately proceeding from the game at dice prompted by the desire (of the Kurus) for rule. I shall relate all to thee who askest it thou best of the Bharata race!

"On the death of their father those heroes (the Pandavas) came to their own home. And within a short time they became well-versed in archery. And the Kurus beholding the Pandavas gifted with physical strength, energy, and power of mind, popular also with the citizens, and blessed with good fortune, became very jealous. Then the crookedminded Duryodhana, and

Karna, with (the former's uncle) the son of Suvala began to persecute them and devise means for their exile. Then the wicked Duryodhana, guided by the counsels of Sakuni (his maternal uncle), persecuted the Pandavas in various ways for the acquirement of undisputed sovereignty. The wicked son of Dhritarashtra gave poison to Bhima, but Bhima of the stomach of the wolf digested the poison with the food. Then the wretch again tied the sleeping Bhima on the margin of the Ganges and, casting him into the water, went away. But when Bhimasena of strong arms, the son of Kunti woke, he tore the strings with which he had been tied and came up, his pains all gone. And while asleep and in the water black snakes of virulent poison bit him in every part of his body. But that slayer of foes did not still perish. And in all those persecutions of the Pandavas by their cousins, the Kurus, the high-minded Vidura attentively engaged himself neutralising those evil designs and rescuing the persecuted ones. And as Sakra from the heavens keeps in happiness the world of men, so did Vidura always keep the Pandavas from evil.

"When Duryodhana, with various means, both secret and open, found himself incapable of destroying the Pandavas who were protected by the fates and kept alive for grave future purposes (such as the extermination of the Kuru race), then called together his counsellors consisting of Vrisha (Karna), Duhsasana and others, and with the knowledge of Dhritarashtra caused a house of lac to be constructed. And king Dhritarashtra, from affection for his children, and prompted by the desire of sovereignty, sent the Pandavas tactfully into Varanavata. And the Pandavas then went away with their mother from Hastinapura. And when they were leaving the city, Vidura gave them some idea of impending danger and how they could come out of it.

'The sons of Kunti reached the town of Varanavata and lived there with their mother. And, agreeably to the command of Dhritarashtra, those illustrious slayers of all enemies lived in the palace of lac, while in that town. And they lived in that place for one year, protecting themselves from Purochana very wakefully. And causing a subterranean passage to be constructed, acting according to the directions of Vidura, they set fire to that house of lac and burnt Purochana (their enemy and the spy of Duryodhana) to death.

Those slayers of all enemies, anxious with fear, then fled with their mother. In the woods beside a fountain they saw a Rakshasa. But, alarmed at the risk they ran of exposure by such an act the Pandavas fled in the darkness, out of fear from the sons of Dhritarashtra. It was here that Bhima gained Hidimva (the sister of the Rakshasa he slew) for a wife, and it was of her that Ghatotkacha was born. Then the Pandavas, of rigid vows, and conversant with the Vedas wended to a town of the name of Ekachakra and dwelt there in the guise of Brahmacharins. And those bulls among men dwelt in that town in the house of a Brahmana for some time, with temperance and abstinence. And it was here that Bhima of mighty arms came upon a hungry and mighty and man-eating Rakshasa of the name of Vaka. And Bhima, the son of Pandu, that tiger among men, slew him speedily with the strength of his arms and made the citizens safe and free from fear. Then they heard of Krishna (the princess of Panchala) having become disposed to select a husband from among the assembled princes. And, hearing of it, they went to Panchala, and there they obtained the maiden. And having obtained Draupadi (as their common wife) they then dwelt there for a year. And after they became known, those chastisers of all enemies went back to Hastinapura. And they were then told by king Dhritarashtra and the son of Santanu (Bhishma) as follows: 'In order, O dear ones, dissensions may not take place between you and your cousins, we have settled that Khandavaprastha should be your abode. Therefore, go ye, casting off all jealousy, to Khandavaprastha which contains many towns served by many broad roads, for dwelling there.' And accordingly the Pandavas went, with all their friends and followers, to Khandavaprastha taking with them many jewels and precious stones. And the sons of Pritha dwelt there for many years. And they brought, by force of arms, many a prince under their subjection. And thus, setting their hearts on virtue and firmly adhering to truth, unruffled by affluence, calm in deportment, and putting down numerous evils, the Pandavas gradually rose to power. And Bhima of great reputation subjugated the East, the heroic Arjuna, the North, Nakula, the West; Sahadeva that slayer of all hostile heroes, the South. And this having been done, their domination was spread over the whole world. And with the five Pandavas, each like unto the Sun, the Earth looked as if she had six Suns.

"Then, for some reason, Yudhishthira the just, gifted with great energy and prowess, sent his brother Arjuna who was capable of drawing the bow with the left hand, dearer unto him than life itself, into the woods. And Arjuna, that tiger among men, of firm soul, and gifted with every virtue, lived in the woods for eleven years and months. And during this period, on a certain occasion, Arjuna went to Krishna in Dwaravati. And Vibhatsu (Arjuna) there obtained for a wife the lotus-eyed and sweet-speeched younger sister of Vasudeva, Subhadra by name. And she became united, in gladness, with Arjuna, the son of Pandu, like Sachi with the great Indra, or Sri with Krishna himself. And then, O best of monarchs, Arjuna, the son of Kunti, with Vasudeva, gratified Agni; the carrier of the sacrificial butter, in the forest of Khandava (by burning the medicinal plants in that woods to cure Agni of his indigestion). And to Arjuna, assisted as he was by Kesava, the task did not at all appear heavy even as nothing is heavy to Vishnu with immense design and resources in the matter of destroying his enemies. And Agni gave unto the son of Pritha the excellent bow Gandiva and a quiver that was inexhaustible, and a war-chariot bearing the figure of Garuda on its standard. And it was on this occasion that Arjuna relieved the great Asura (Maya) from fear (of being consumed in the fire). And Maya, in gratitude, built (for the Pandavas) a celestial palace decked with every sort of jewels and precious stones. And the wicked Duryodhana, beholding that building, was tempted with the desire of possessing it. And deceiving Yudhishthira by means of the dice played through the hands of the son of Suvala, Duryodhana sent the Pandavas into the woods for twelve years and one additional year to be passed in concealment, thus making the period full thirteen.

"And the fourteenth year, O monarch, when the Pandavas returned and claimed their property, they did not obtain it. And thereupon war was declared, and the Pandavas, after exterminating the whole race of Kshatriyas and slaying king Duryodhana, obtained back their devastated kingdom.

"This is the history of the Pandavas who never acted under the influence of evil passions; and this the account, O first of victorious monarchs of the disunion that ended in the loss of their kingdom by the Kurus and the victory of the Pandavas.'"

Section 62

"Janamejaya said, 'O excellent Brahmana, thou hast, indeed, told me, in brief, the history, called Mahabharata, of the great acts of the Kurus. But, O thou of ascetic wealth, recite now that wonderful narration fully. I feel a great curiosity to hear it. It behoveth thee to recite it, therefore, in full. I am not satisfied with hearing in a nutshell the great history. That could never have been a trifling cause for which the virtuous ones could slay those whom they should not have slain, and for which they are yet applauded by men. Why also did those tigers among men, innocent and capable of avenging themselves upon their enemies, calmly suffer the persecution of the wicked Kurus? Why also, O best of Brahmanas, did Bhima of mighty arms and of the strength of ten thousand elephants, control his anger, though wronged? Why also did the chaste Krishna, the daughter of Drupada, wronged by those wretches and able to burn them, not burn the sons of Dhritarashtra with her wrathful eyes? Why also did the two other sons of Pritha (Bhima and Arjuna) and the two sons of Madri (Nakula and Sahadeva), themselves injured by the wretched Kurus, follow Yudhishthira who was greatly addicted to the evil habit of gambling? Why also did Yudhishthira, that foremost of all virtuous men, the son of Dharma himself, fully acquainted with all duties, suffer that excess of affliction? Why also did the Pandava Dhananjaya, having Krishna for his charioteer, who by his arrows sent to the other world that dauntless host of fighting men (suffer such persecution)? O thou of ascetic wealth, speak to me of all these as they took place, and everything that those mighty charioteers achieved.'

"Vaisampayana said, 'O monarch, appoint thou a time for hearing it. This history told by Krishna-Dwaipayana is very extensive. This is but the beginning. I shall recite it. I shall repeat the whole of the composition in full, of the illustrious and great Rishi Vyasa of immeasurable mental power, and worshipped in all the worlds. This Bharata consists of a hundred thousand sacred slokas composed by the son of Satyavati, of immeasurable mental power. He that reads it to others, and they that hear it read, attain to the world of Brahman and become equal to the very gods. This Bharata is equal unto the Vedas, is holy and excellent; is the worthiest of all to be listened to, and is a Purana worshipped by the Rishis. It contains much useful instruction on Artha and Kama (profit and pleasure). This sacred history maketh the heart desire for salvation. Learned persons by reciting this Veda of Krishna-Dwaipayana to those that are liberal, truthful and believing, earn much wealth. Sins, such as killing the embryo in the womb, are destroyed assuredly by this. A person, however cruel and sinful, by hearing this history, escapes from all his sins like the Sun from Rahu (after the eclipse is over). This history is called Jaya. It should be heard by those desirous of victory. A king by hearing it may bring the whole world under subjection and conquer all his foes. This history in itself is a mighty act of propitiation, a mighty sacrifice productive of blessed fruit. It should always be heard by a young monarch with his queen, for then they beget a heroic son or a daughter to occupy a throne. This history is the high and sacred science of Dharma, Artha, and also of Moksha; it hath been so said by Vyasa himself of mind that is immeasurable. This history is recited in the present age and will be recited in the future. They that hear it, read, have sons and servants always obedient to them and doing their behests. All sins that are committed by body, word, or mind, immediately leave them that hear this history. They who hear, without the spirit of fault finding, the story of the birth of the Bharata princes, can have no fear of maladies, let alone the fear of the other world.

"For extending the fame of the high-souled Pandavas and of other Kshatriyas versed in all branches of knowledge, high spirited, and already known in the world for their achievements, Krishna-Dwaipayana, guided also by the desire of doing good to the world, hath composed this work. It is excellent, productive of fame, grants length of life, is sacred and heavenly. He who, from desire of acquiring religious merit, causeth this history to be heard by sacred Brahmanas, acquireth great merit and virtue that is inexhaustible. He that reciteth the famous generation of the Kurus becometh immediately purified and acquireth a large family himself, and becometh respected in the world. That Brahmana who regularly studies this sacred Bharata for the four months of the rainy season, is cleansed from all his sins. He that has read the Bharata may be regarded as one acquainted with the Vedas.

"This work presents an account of the gods and royal sages and sacred regenerate Rishis, the sinless Kesava; the god of gods, Mahadeva and the goddess Parvati; the birth of Kartikeya who sprang from union of Parvati with Mahadeva and was reared by many mothers; the greatness of Brahmanas and of kine. This Bharata is a collection of all the Srutis, and is fit to be heard by every virtuous person. That learned man who reciteth it to Brahmanas during the sacred lunations, becometh cleansed of all sins, and, not caring for heaven as it were, attaineth to a union with Brahma. He that causeth even a single foot of this poem to be heard by Brahmanas during the performance of a Sraddha, maketh that Sraddha inexhaustible, the Pitris becoming ever gratified with the articles once presented to them. The sins that are committed daily by our senses or the mind, those that are committed knowingly or unknowingly by any man, are all destroyed by hearing the Mahabharata. The history of the exalted birth of the Bharata princes is called the Mahabharata. He who knoweth this etymology of the name is cleansed of all his sins. And as this history of the Bharata race is so wonderful, that, when recited, it assuredly purifieth mortals from all sins. The sage Krishna-Dwaipayana completed his work in three years. Rising daily and purifying himself and performing his ascetic devotions, he composed this Mahabharata. Therefore, this should be heard by Brahmanas with the formality of a vow. He who reciteth this holy narration composed by Krishna (Vyasa) for the hearing of others, and they who hear it, in whatever state he or they may be, can never be affected by the fruit of deeds, good or bad. The man desirous of acquiring virtue should hear it all. This is equivalent to all histories, and he that heareth it always attaineth to purity of heart. The gratification that one deriveth from attaining to heaven is scarcely equal to that which one deriveth from hearing this holy history. The virtuous man who with reverence heareth it or causeth it to be heard, obtaineth the fruit of the Rajasuya and the horse-sacrifice. The Bharata is said to be as much a mine of gems as the vast Ocean or the great mountain Meru. This history is sacred and excellent, and is equivalent to the Vedas, worthy of being heard, pleasing to the ear, sin-cleansing, and virtue-increasing. O monarch, he that giveth a copy of the Bharata to one that asketh for it doth indeed make a present of the whole earth with her belt of seas. O son of Parikshit, this pleasant narration that giveth virtue and victory I am about to recite in its entirety: listen to it. The sage Krishna-Dwaipayana regularly rising for three years, composed this wonderful history called Mahabharata. O bull amongst the Bharata monarchs, whatever is spoken about virtue, wealth, pleasure, and salvation may be seen elsewhere; but whatever is not contained in this is not to be found anywhere.'"

Section 63

"Vaisampayana said, 'There was a king of the name of Uparichara. That monarch was devoted to virtue. He was very much addicted also to hunting. That king of the Paurava race, called also Vasu, conquered the excellent and delightful kingdom of Chedi under instructions from Indra. Some time after, the king gave up the use of arms and, dwelling in a secluded retreat, practised the most severe austerities. The gods with Indra at their head once approached the monarch during this period, believing that he sought the headship of the gods, by those severe austerities of his. The celestials, becoming objects of his sight, by soft speeches succeeded in winning him away from his ascetic austerities.'

"The gods said, 'O lord of the earth, thou shouldst take care so that virtue may not sustain a diminution on earth! Protected by thee, virtue itself will in return protect the universe.' And Indra said, 'O king, protect virtue on earth attentively and rigidly. Being virtuous, thou shalt, for all time, behold (in after life) many sacred regions. And though I am of Heaven, and thou art of earth, yet art thou my friend and dear to me. And, O king of men, dwell thou in that region on earth which is delightful, and aboundeth in animals, is sacred, full of wealth and corn, is well-protected like heaven, which is of agreeable climate, graced with every object of enjoyment, and blessed with fertility. And, O monarch of Chedi, this thy dominion is full of riches, of gems and precious stones, and containeth, besides, much mineral wealth. The cities and towns of this region are all devoted to virtue; the people are honest and contented; they never lie even in jest. Sons never divide their wealth with their fathers and are ever mindful of the welfare of their parents. Lean cattle are never yoked to the plough or the cart or engaged in carrying merchandise; on the other hand, they are well-fed and fattened. In Chedi the four orders are always engaged in their respective vocations. Let nothing be unknown to thee that happens in the three worlds. I shall give thee a crystal car such as the celestials alone are capable of carrying the car through mid air. Thou alone, of all mortals on earth, riding on that best of cars, shall course through mid-air like a celestial endued with a physical frame. I shall also give thee a triumphal garland of unfading lotuses, with which on, in battle, thou shall not be wounded by weapons. And, O king, this blessed and incomparable garland, widely known on earth as Indra's garland, shall be thy distinctive badge.

"The slayer of Vritra (Indra) also gave the king, for his gratification, a bamboo pole for protecting the honest and the peaceful. After the expiry of a year, the king planted it in the ground for the purpose of worshipping the giver thereof, viz., Sakra. From that time forth, O monarch, all kings, following Vasu's example, began to plant a pole for the celebration of Indra's worship. After erecting the pole they decked it with golden cloth and scents and garlands and various ornaments. And the god Vasava is worshipped in due form with such garlands and ornaments. And the god, for the gratification of the illustrious Vasu, assuming the form of a swan, came himself to accept the worship thus offered. And the god, beholding the auspicious worship thus made by Vasu, that first of monarchs, was delighted, and said unto him, 'Those men, and kings also, who will worship me and joyously observe this festival of mine like the king of Chedi, shall have glory and victory for their countries and kingdom. Their cities also shall expand and be ever in joy.'

"King Vasu was thus blessed by the gratified Maghavat, the high-souled chief of the gods. Indeed, those men who cause this festivity of Sakra to be observed with gifts of land, of gems and precious stones, become the respected of the world. And king Vasu, the lord of Chedis bestowing boons and performing great sacrifices and observing the festivity of Sakra, was much respected by Indra. And from Chedi he ruled the whole world virtuously. And for the gratification of Indra, Vasu, the lord of the Chedis, observed the festivity of Indra.

"And Vasu had five sons of great energy and immeasurable prowess. And the emperor installed his sons as governors of various provinces.

"And his son Vrihadratha was installed in Magadha and was known by the name of Maharatha. Another son of his was Pratyagraha; and another, Kusamva, who was also called Manivahana. And the two others were Mavella, and Yadu of great prowess and invincible in battle.

"These, O monarch, were the sons of that royal sage of mighty energy. And the five sons of Vasu planted kingdoms and towns after their own names and founded separate dynasties that lasted for long ages.

"And when king Vasu took his seat in that crystal car, with the gift of Indra, and coursed through the sky, he was approached by Gandharvas and Apsaras (the celestial singers and dancers). And as he coursed through the upper regions, he was called Uparichara. And by his capital flowed a river called Suktimati. And that river was once attacked by a life-endued mountain called Kolahala maddened by lust. And Vasu, beholding the foul attempt, struck the mountain with his foot. And by the indentation caused by Vasu's stamp, the river came out (of the embraces of Kolahala). But the mountain begat on the river two children that were twins. And the river, grateful to Vasu for his having set her free from Kolahala's embraces, gave them both to Vasu. And the son was made the generalissimo to his forces by Vasu, that best of royal sages and giver of wealth and punisher of enemies. And the daughter called Girika, was wedded by Vasu.

'And Girika, the wife of Vasu, after her menstrual course, purifying herself by a bath, represented her state unto her lord. But that very day the Pitris of Vasu came unto that best of monarchs and foremost of wise men, and asked him to slay deer (for their Sraddha). And the king, thinking that the command of the Pitris should not be disobeyed, went a-hunting thinking of Girika alone who was gifted with great beauty and like unto another Sri herself. And the season being the spring, the woods within which the king was roaming, had become delightful like unto the gardens of the king of the Gandharvas himself. There were Asokas and Champakas and Chutas and Atimuktas in abundance: and there were Punnagas and Karnikaras and

Vakulas and Divya Patalas and Patalas and Narikelas and Chandanas and Arjunas and similar other beautiful and sacred trees resplendent with fragrant flowers and sweet fruits. And the whole forest was maddened by the sweet notes of the kokila and echoed with the hum of maddened bees. And the king became possessed with desire, and he saw not his wife before him. Maddened by desire he was roaming hither and thither, when he saw a beautiful Asoka decked with dense foliage, its branches covered with flowers. And the king sat at his ease in the shade of that tree. And excited by the fragrance of the season and the charming odours of the flowers around, and excited also by the delicious breeze, the king could not keep his mind away from the thought of the beautiful Girika. And beholding that a swift hawk was resting very near to him, the king, acquainted with the subtle truths of Dharma and Artha, went unto him and said, 'Amiable one, carry thou this seed (semen) for my wife Girika and give it unto her. Her season hath arrived.'

"The hawk, swift of speed, took it from the king and rapidly coursed through the air. While thus passing, the hawk was seen by another of his species. Thinking that the first one was carrying meat, the second one flew at him. The two fought with each other in the sky with their beaks. While they were fighting, the seed fell into the waters of the Yamuna. And in those waters dwelt an Apsara of the higher rank, known by the name of Adrika, transformed by a Brahmana's curse into a fish. As soon as Vasu's seed fell into the water from the claws of the hawk, Adrika rapidly approached and swallowed it at once. That fish was, some time after, caught by the fishermen. And it was the tenth month of the fish's having swallowed the seed. From the stomach of that fish came out a male and a female child of human form. The fishermen wondered much, and wending unto king Uparichara (for they were his subjects) told him all. They said, 'O king, these two beings of human shape have been found in the body of a fish!' The male child amongst the two was taken by Uparichara. That child afterwards became the virtuous and truthful monarch Matsya.

"After the birth of the twins, the Apsara herself became freed from her curse. For she had been told before by the illustrious one (who had cursed her) that she would, while living in her piscatorial form, give birth to two children of human shape and then would be freed from the curse. Then, according to these words, having given birth to the two children, and been killed by the fishermen, she left her fish-form and assumed her own celestial shape. The Apsara then rose up on the path trodden by the Siddhas, the Rishis and the Charanas.

"The fish-smelling daughter of the Apsara in her piscatorial form was then given by the king unto the fishermen, saying, 'Let this one be thy daughter.' That girl was known by the name of Satyavati. And gifted with great beauty and possessed of every virtue, she of agreeable smiles, owing to contact with fishermen, was for some time of the fishy smell. Wishing to serve her (foster) father she plied a boat on the waters of the Yamuna.

"While engaged in this vocation, Satyavati was seen one day by the great Rishi Parasara, in course of his wanderings. As she was gifted with great beauty, an object of desire even with an anchorite, and of graceful smiles, the wise sage, as soon as he beheld her, desired to have her. And that bull amongst Munis addressed the daughter of Vasu of celestial beauty and tapering thighs, saying, 'Accept my embraces, O blessed one!' Satyavati replied, 'O holy one, behold the Rishis standing on either bank of the river. Seen by them, how can I grant thy wish?'

"Thus addressed by her, the ascetic thereupon created a fog (which existed not before and) which enveloped the whole region in darkness. And the maiden, beholding the fog that was created by the great Rishi wondered much. And the helpless one became suffused with the blushes of bashfulness. And she said, 'O holy one, note that I am a maiden under the control of my father. O sinless one, by accepting your embraces my virginity will be sullied. O best of Brahmanas, my virginity being sullied, how shall I, O Rishi, be able to return home? Indeed, I shall not then be able to bear life. Reflecting upon all this, O illustrious one, do that which should be done.' That best of Rishis, gratified with all she said, replied, "Thou shall remain a virgin even if thou grantest my wish. And, O timid one, O beauteous lady, solicit the boon that thou desirest. O thou of fair smiles, my grace hath never before proved fruitless.' Thus addressed, the maiden asked for the boon that her body might emit a sweet scent (instead of the fish-odour that it had). And the illustrious Rishi thereupon granted that wish of her heart.

"Having obtained her boon, she became highly pleased, and her season immediately came. And she accepted the embraces of that Rishi of wonderful deeds. And she thenceforth became known among men by the name of Gandhavati (the sweet-scented one). And men could perceive her scent from the distance of a yojana. And for this she was known by another name which was Yojanagandha (one who scatters her scent for a yojana all around). And the illustrious Parasara, after this, went to his own asylum.

"And Satyavati gratified with having obtained the excellent boon in consequence of which she became sweet-scented and her virginity remained unsullied conceived through Parasara's embraces. And she brought forth the very day, on an island in the Yamuna, the child begot upon her by Parasara and gifted with great energy. And the child, with the permission of his mother, set his mind on asceticism. And he went away saying, 'As soon as thou rememberest me when occasion comes, I shall appear unto thee.'

"And it was thus that Vyasa was born of Satyavati through Parasara. And because he was born in an island, he was called Dwaipayana (Dwaipa or islandborn). And the learned Dwaipayana, beholding that virtue is destined to become lame by one leg each yuga (she having four legs in all) and that the period of life and the strength of men followed the yugas, and moved by the desire of obtaining the favour of Brahman and the Brahmanas, arranged the Vedas. And for this he came to be called Vyasa (the arranger or compiler). The boon-giving great one then taught Sumanta, Jaimini, Paila, his son Suka, and Vaisampayana, the Vedas having the Mahabharata for their fifth. And the compilation of the Bharata was published by him through them separately.

"Then Bhishma, of great energy and fame and of immeasurable splendour, and sprung from the component parts of the Vasus, was born in the womb of Ganga through king Santanu. And there was a Rishi of the name of Animandavya of great fame. And he was conversant with the interpretations of the Vedas, was illustrious, gifted with great energy, and of great reputation. And, accused of theft, though innocent, the old Rishi was impaled. He thereupon summoned Dharma and told him these words, 'In my childhood I had pierced a little fly on a blade of grass, O Dharma! I recollect that one sin: but I cannot call to mind any other. I have, however, since practised penances a thousandfold. Hath not that one sin been conquered by this my asceticism? And because the killing of a Brahmana is more heinous than that of any other living thing, therefore, hast thou, O Dharma, been sinful. Thou shalt, therefore, be born on earth in the Sudra order.' And for that curse Dharma was born a Sudra in the form of the learned Vidura of pure body who was perfectly sinless. And the Suta was born of Kunti in her maidenhood through Surya. And he came out of his mother's womb with a natural coat of mail and face brightened by ear-rings. And Vishnu himself, of world-wide fame, and worshipped of all the worlds, was born of Devaki through Vasudeva, for the benefit of the three worlds. He is without birth and death, of radiant splendour, the Creator of the universe and the Lord of all! Indeed, he who is the invisible cause of all, who knoweth no deterioration, who is the all-pervading soul, the centre round which everything moveth, the substance in which the three attributes of Sattwa, Rajas and Tamas co-inhere, the universal soul, the immutable, the material out of which hath been created this universe, the Creator himself, the controlling lord, the invisible dweller in every object, progenitor of this universe of five elements, who is united with the six high attributes, is the Pranava or Om of the Vedas, is infinite, incapable of being moved by any force save his own will, illustrious, the embodiment of the mode of life called Sannyasa, who floated on the waters before the creation, who is the source whence hath sprung this mighty frame, who is the great combiner, the uncreate, the invisible essence of all, the great immutable, bereft of those attributes that are knowable by the senses, who is the universe itself, without beginning, birth, and decay,--is possessed of infinite wealth, that Grandsire of all creatures, became incarnate in the race of the Andhaka-Vrishnis for the increase of virtue.

"And Satyaki and Kritavarma, conversant with (the use of) weapons possessed of mighty energy, well-versed in all branches of knowledge, and obedient to Narayana in everything and competent in the use of weapons, had their births from Satyaka and Hridika. And the seed of the great Rishi

Bharadwaja of severe penances, kept in a pot, began to develop. And from that seed came Drona (the pot-born). And from the seed of Gautama, fallen upon a clump of reeds, were born two that were twins, the mother of Aswatthaman (called Kripi), and Kripa of great strength. Then was born Dhrishtadyumna, of the splendour of Agni himself, from the sacrificial fire. And the mighty hero was born with bow in hand for the destruction of Drona. And from the sacrificial altar was born Krishna (Draupadi) resplendent and handsome, of bright features and excellent beauty. Then was born the disciple of Prahlada, viz., Nagnajit, and also Suvala. And from Suvala was born a son, Sakuni, who from the curse of the gods became the slayer of creatures and the foe of virtue. And unto him was also born a daughter (Gandhari), the mother of Duryodhana. And both were well-versed in the arts of acquiring worldly profits. And from Krishna was born, in the soil of Vichitravirya, Dhritarashtra, the lord of men, and Pandu of great strength. And from Dwaipayana also born, in the Sudra caste, the wise and intelligent Vidura, conversant with both religion and profit, and free from all sins. And unto Pandu by his two wives were born five sons like the celestials. The eldest of them was Yudhishthira. And Yudhishthira was born (of the seed) of Dharma (Yama, the god of justice); and Bhima of the wolf's stomach was born of Marut (the god of wind), and Dhananjaya, blessed with good fortune and the first of all wielders of weapons, was born of Indra; and Nakula and Sahadeva, of handsome features and ever engaged in the service of their superiors, were born of the twin Aswins. And unto the wise Dhritarashtra were born a hundred sons, viz., Duryodhana and others, and another, named Yuyutsu, who was born of a vaisya woman. And amongst those hundred and one, eleven, viz., Duhsasana, Duhsaha, Durmarshana, Vikarna, Chitrasena, Vivinsati, Jaya, Satyavrata, Purumitra, and Yuyutsu by a Vaisya wife, were all Maharathas (great car-warriors). And Abhimanyu was born of Subhadra, the sister of Vasudeva through Arjuna, and was, therefore, the grandson of the illustrious Pandu. And unto the five Pandavas were born five sons by (their common wife) Panchali. And these princes were all very handsome and conversant with all branches of knowledge. From Yudhishthira was born Pritivindhya; from Vrikodara, Sutasoma; from Arjuna, Srutakirti; from Nakula, Satanika; and from Sahadeva, Srutasena of great prowess; and Bhima, in the forest begot on Hidimva a son named Ghatotkacha. And from Drupada was born a daughter

Sikhandin who was afterwards transformed into a male child. Sikhandini was so transformed into a male by Yaksha named Sthuna from the desire of doing her good.

"In that great battle of the Kurus came hundreds of thousands of monarchs for fighting against one another. The names of the innumerable host I am unable to recount even in ten thousand years. I have named, however, the principal ones who have been mentioned in this history.'"

Section 64

"Janamejaya said, 'O Brahmana, those thou hast named and those thou hast not named, I wish to hear of them in detail, as also of other kings by thousands. And, O thou of great good fortune, it behoveth thee to tell me in full the object for which those Maharathas, equal unto the celestials themselves, were born on earth.'

"Vaisampayana said, 'It hath been heard by us, O monarch, that what thou askest is a mystery even to the gods. I shall, however, speak of it unto thee, after bowing down (to the self-born). The son of Jamadagni (Parasurama), after twenty-one times making the earth bereft of Kshatriyas wended to that best of mountains Mahendra and there began his ascetic penances. And at that time when the earth was bereft of Kshatriyas, the Kshatriya ladies, desirous of offspring, used to come, O monarch, to the Brahmanas and Brahmanas of rigid vows had connection with them during the womanly season alone, but never, O king, lustfully and out of season. And Kshatriya ladies by thousands conceived from such connection with Brahmanas. Then, O monarch, were born many Kshatriyas of greater energy, boys and girls, so that the Kshatriya race, might thrive. And thus sprang the Kshatriya race from Kshatriya ladies by Brahmanas of ascetic penances. And the new generation, blessed with long life, began to thrive in virtue. And thus were the four orders having Brahmanas at their head re-established. And every man at that time went in unto his wife during her season and never from lust and out of season. And, O bull of the Bharata race, in the same way, other creatures also, even those born in the race of birds went in unto their wives during the season alone. And, O protector of the earth, hundreds of thousands of creatures were born, and all were virtuous and began to multiply in virtue, all being free from sorrow and disease. And, O thou of the elephant's tread, this wide earth having the ocean for her boundaries, with her mountains and woods and towns, was once more governed by the Kshatriyas. And when the earth began to be again governed virtuously by the Kshatriyas, the other orders having Brahmanas for their first were filled with great joy. And the kings giving up all vices born of lust and anger and justly awarding punishments to those that deserved them protected the earth. And he of a hundred sacrifices, possessed also of a thousand eyes, beholding that the Kshatriya monarchs ruled so virtuously, poured down vivifying showers at proper times and places and blessed all creatures. Then, O king, no one of immature years died, and none knew a woman before attaining to age. And thus, O bull of the Bharata race, the earth, to the very coasts of the ocean, became filled with men that were all long-lived. The Kshatriyas performed great sacrifices bestowing much wealth. And the Brahmanas also all studied the Vedas with their branches and the Upanishads. And, O king, no Brahmana in those days ever sold the Vedas (i.e., taught for money) or ever read aloud the Vedas in the presence of a Sudra. The Vaisyas, with the help of bullocks, caused the earth to be tilled. And they never yoked the cattle themselves. And they fed with care all cattle that were lean. And men never milked kine as long as the calves drank only the milk of their dams (without having taken to grass or any other food). And no merchant in those days ever sold his articles by false scales. And, O tiger among men, all persons, holding to the ways of virtue, did everything with eyes set upon virtue. And, O monarch, all the orders were mindful of their own respective duties. Thus, O tiger among men, virtue in those days never sustained any diminution. And, O bull of the Bharata race, both kine and women gave birth to their offspring at the proper time. And trees bore flowers and fruit duly according to the seasons. And thus, O king, the krita age having then duly set in, the whole earth was filled with numerous creatures.

"And, O bull of the Bharata race, when such was the blessed state of the terrestrial world, the Asuras, O lord of men, began to be born in kingly lines. And the sons of Diti (Daityas) being repeatedly defeated in war by the sons of Aditi (celestials) and deprived also of sovereignty and heaven, began to be incarnated on the earth. And, O king, the Asuras being possessed of great powers, and desirous of sovereignty began to be born on earth amongst various creatures, such as kine, horses, asses, camels, buffaloes, among creatures such as Rakshasas and others, and among elephants and deer. And, O protector of the earth, owing to those already born and to those that were being born, the earth became incapable of supporting herself. And amongst the sons of Diti and of Danu, cast out of heaven, some were born on the earth as kings of great pride and insolence. Possessed of great energy, they covered the earth in various shapes. Capable of oppressing all foes, they filled the earth having the ocean for its boundaries. And by their strength they began to oppress Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras and all other creatures also. Terrifying and killing all creatures, they traversed the earth, O king, in bands of hundreds and thousands. Devoid of truth and virtue, proud of their strength, and intoxicated with (the wine of) insolence, they even insulted the great Rishis in their hermitages.

"And the earth, thus oppressed by the mighty Asuras endued with great strength and energy and possessed of abundant means, began to think of waiting on Brahman. The united strength of the creatures (such as Sesha, the Tortoise, and the huge Elephant), and of many Seshas too, became capable of supporting the earth with her mountains, burdened as she was with the weight of the Danavas. And then, O king, the earth, oppressed with weight and afflicted with fear, sought the protection of the Grandsire of all creatures. And she beheld the divine Brahman--the Creator of the worlds who knoweth no deterioration--surrounded by the gods, Brahmanas, and great Rishis, of exceeding good fortune, and adored by delighted Gandharvas and Apsaras always engaged in the service of the celestials. And the Earth, desirous of protection, then represented everything to him, in the presence, O Bharata, of all the Regents of the worlds. But, O king, the Earth's object had been known beforehand to the Omniscient, Self-create, and Supreme Lord. And, O Bharata, Creator as he is of the universe, why should he not know fully what is in the minds of his creatures including the very gods and the Asuras? O king, the Lord of the Earth, the Creator of all creatures, also called Isa, Sambhu, Prajapati, then spake unto her. And Brahman said, 'O holder of wealth, for the accomplishment of the object for which thou hast approached me, I shall appoint all the dwellers in the heavens.'

"Vaisampayana continued, 'Having said so unto the Earth, O king, the divine Brahman bade her farewell. And the Creator then commanded all the gods saying, 'To ease the Earth of her burden, go ye and have your births in her according to your respective parts and seek ye strife (with the Asuras already born there)'. And the Creator of all, summoning also all the tribes of the Gandharvas and the Apsaras, spake unto them these words of deep import, 'Go ye and be born amongst men according to your respective parts in forms that ye like.'

"And all the gods with Indra, on hearing these words of the Lord of the celestials--words that were true, desirable under the circumstances, and fraught with benefit,--accepted them. And they all having resolved to come down on earth in their respected parts, then went to Narayana, the slayer of all foes, at Vaikunth--the one who has the discus and the mace in his hands, who is clad in purple, who is of great splendour, who hath the lotus on his navel, who is the slayer of the foes of the gods, who is of eyes looking down upon his wide chest (in yoga attitude), who is the lord of the Prajapati himself, the sovereign of all the gods, of mighty strength, who hath the mark of the auspicious whirl on his breast, who is the mover of every one's faculties and who is adored by all the gods. Him, Indra the most exalted of persons, addressed, saying, "Be incarnate." And Hari replied,--'Let it be.'"

*****

Sambhava Parva

Section 65

"Vaisampayana said, 'Then Indra had a consultation with Narayana about the latter's descent on the earth from heaven with all the gods according to their respective parts. And, having commanded all the dwellers in heaven, Indra returned from the abode of Narayana. And the dwellers in heaven gradually became incarnate on earth for the destruction of the Asuras and for the welfare of the three worlds. And then, O tiger among kings, the celestials had their births, according as they pleased, in the races of Brahmarshis and royal sages. And they slew the Danavas, Rakshasas, Gandharvas and Snakes, other man-eaters, and many other creatures. And, O bull in the Bharata race, the Danavas, Rakshasas and Gandharvas and Snakes, could not slay the incarnate celestials even in their infancy, so strong they were.'

"Janamejaya said, 'I desire to hear from the beginning of the births of the gods, the Danavas, the Gandharvas, the Apsaras, men, Yakshas and Rakshasas. Therefore, it behoveth thee to tell me about the births of all creatures.'

"Vaisampayana said, 'Indeed, I shall, having bowed down to the Self-create, tell thee in detail the origin of the celestials and other creatures. It is known that Brahman hath six spiritual sons, viz., Marichi, Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha and Kratu. And Marichi's son is Kasyapa, and from Kasyapa have sprung these creatures. Unto Daksha (one of the Prajapatis) were born thirteen daughters of great good fortune. The daughters of Daksha are, O tiger among men and prince of the Bharata race, Aditi, Diti, Danu, Kala, Danayu, Sinhika, Krodha, Pradha, Viswa, Vinata, Kapila, Muni, and Kadru. The sons and grandsons of these, gifted with great energy, are countless. From Aditi have sprung the twelve Adityas who are the lords of the universe. And, O Bharata, as they are according to their names, I shall recount them to thee. They are Dhatri, Mitra, Aryaman, Sakra, Varuna, Ansa, Vaga, Vivaswat, Usha, Savitri, Tvashtri, and Vishnu. The youngest, however, is superior to them all in merit. Diti had one son called Hiranyakasipu. And the illustrious Hiranyakasipu had five sons, all famous throughout the world. The eldest of them all was Prahlada, the next was Sahradha; the third was Anuhrada; and after him were Sivi and Vashkala. And, O Bharata, it is known everywhere that Prahlada had three sons. They were Virochana, Kumbha, and Nikumbha. And unto Virochana was born a son, Vali, of great prowess. And the son of Vali is known to be the great Asura, Vana. And blessed with good fortune, Vana was a follower of Rudra, and was known also by the name of Mahakala. And Danu had forty sons, O Bharata! The eldest of them all was Viprachitti of great fame Samvara, and Namuchi and Pauloman; Asiloman, and Kesi and Durjaya; Ayahsiras, Aswasiras, and the powerful Aswasanku; also Gaganamardhan, and Vegavat, and he called Ketumat; Swarbhanu, Aswa, Aswapati, Vrishaparvan, and then Ajaka; and Aswagriva, and Sukshama, and Tuhunda of great strength, Ekapada, and Ekachakra, Virupaksha, Mahodara, and Nichandra, and Nikumbha, Kupata, and then Kapata; Sarabha, and Sulabha, Surya, and then Chandramas; these in the race of Danu are stated to be well-known. The Surya and Chandramas (the Sun and the Moon) of the celestials are other persons, and not the sons of Danu as mentioned above. The following ten, gifted with great strength and vigour, were also, O king, born in the race of Danu;--Ekaksha, Amritapa of heroic courage, Pralamva and Naraka, Vatrapi, Satrutapana, and Satha, the great Asura; Gavishtha, and Vanayu, and the Danava called Dirghajiva. And, O Bharata, the sons and the grandsons of these were known to be countless. And Sinhika gave birth to Rahu, the persecutor of the Sun and the Moon, and to three others, Suchandra, Chandrahantri, and Chandrapramardana. And the countless progeny of Krura (krodha) were as crooked and wicked as herself. And the tribe was wrathful, of crooked deeds, and persecutors of their foes. And Danayu also had four sons who were bulls among the Asuras. They were Vikshara, Vala, Vira, and Vritra the great Asura. And the sons of Kala were all like Yama himself and smiter of all foes. And they were of great energy, and oppressors of all foes. And the sons of Kala were Vinasana and Krodha, and then Krodhahantri, and Krodhasatru. And there were many others among the sons of Kala. And Sukra, the son of a Rishi, was the chief priest of the Asuras. And the celebrated Sukra had four sons who were priests of the Asuras. And they were Tashtadhara and Atri, and two others of fierce deeds. They were like the Sun himself in energy, and set their hearts on acquiring the regions of Brahman.

"Thus hath been recited by me, as heard in the Purana, of progeny of the gods and the Asuras, both of great strength and energy. I am incapable, O king, of counting the descendants of these, countless as they are, are not much known to fame.

"And the sons of Vinata were Tarkhya and Arishtanemi, and Garuda and Aruna, and Aruni and Varuni. And Sesha or Ananta, Vasuki, Takshaka, Kumara, and Kulika are known to be the sons of Kadru; and Bhimasena, Ugrasena, Suparna, Varuna, Gopati, and Dhritarashtra, and Suryavarchas the seventh, Satyavachas, Arkaparna, Prayuta, Bhima, and Chitraratha known to fame, of great learning, and a controller of his passions, and then Kalisiras, and, O king, Parjanya, the fourteenth in the list, Kali, the fifteenth, and Narada, the sixteenth--these Devas and Gandharvas are known to be the sons of Muni (Daksha's daughter as mentioned before). I shall recount many others, O Bharata! Anavadya Manu, Vansa, Asura, Marganapria, Anupa, Subhaga, Vasi, were the daughters brought forth by Pradha, Siddha, and Purna, and Varhin, and Purnayus of great fame, Brahmacharin, Ratiguna, and Suparna who was the seventh; Viswavasu, Bhanu, and Suchandra who was the tenth, were also the sons of Pradha. All these were celestial Gandharvas. And it is also known that this Pradha of great fortune, through the celestial Rishi (Kasyapa, her husband), brought forth the sacred of the Apsaras, Alamvusha, Misrakesi, Vidyutparna, Tilottama, Aruna, Rakshita, Rambha, Manorama, Kesini, Suvahu, Surata, Suraja, and Supria were the daughters, and Ativahu and the celebrated Haha and Huhu, and Tumvuru were the sons--the best of Gandharvas--of Pradha and Amrita. The Brahmanas, kine, Gandharvas, and Apsaras, were born of Kapila as stated in the Purana.

"Thus hath been recited to thee by me the birth of all creatures duly--of Gandharvas and Apsaras, of Snakes, Suparnas, Rudras, and Maruts; of kine and of Brahmanas blessed with great good fortune, and of sacred deeds. And this account (if read) extendeth the span of life, is sacred, worthy of all praise, and giveth pleasure to the ear. It should be always heard and recited to others, in a proper frame of mind.

"He who duly readeth this account of the birth of all high-souled creatures in the presence of the gods and Brahmanas, obtaineth large progeny, good fortune, and fame, and attaineth also to excellent worlds hereafter.'"

Section 66

"Vaisampayana said, 'It is known that the spiritual sons of Brahman were the six great Rishis (already mentioned). There was another of the name of Sthanu. And the sons of Sthanu, gifted with great energy, were, it is known, eleven. They were Mrigavayadha, Sarpa, Niriti of great fame: Ajaikapat, Ahivradhna, and Pinaki, the oppressor of foes; Dahana and Iswara, and Kapali of great splendour; and Sthanu, and the illustrious Bharga. These are called the eleven Rudras. It hath been already said, that Marichi, Angiras. Atri, Pulastya, Pulaha, and Kratu--these six great Rishis of great energy--are the sons of Brahman. It is well-known in the world that Angiras's sons are three,--Vrihaspati, Utathya, and Samvarta, all of rigid vows. And, O king, it is said that the sons of Atri are numerous. And, being great Rishis, they are all conversant with the Vedas, crowned with ascetic success, and of souls in perfect peace. And, O tiger among kings, the sons of Pulastya of great wisdom are Rakshasas, Monkeys, Kinnaras (half-men and half-horses), and Yakshas. And, O king, the son of Pulaha were, it is said, the Salabhas (the winged insects), the lions, the Kimpurushas (half-lions and half-men), the tigers, bears, and wolves. And the sons of Kratu, sacred as sacrifices, are the companions of Surya, (the Valikhilyas), known in three worlds and devoted to truth and vows. And, O protector of the Earth, the illustrious Rishi Daksha, of soul in complete peace, and of great asceticism, sprung from the right toe of Brahman. And from the left toe of Brahman sprang the wife of the high-souled Daksha. And the Muni begat upon her fifty daughters; and all those daughters were of faultless features and limbs and of eyes like lotus-petals. And the lord Daksha, not having any sons, made those daughters his Putrikas (so that their sons might belong both to himself and to their husbands). And Daksha bestowed, according to the sacred ordinance, ten of his daughters on Dharma, twenty-seven on Chandra (the

Moon), and thirteen on Kasyapa. Listen as I recount the wives of Dharma according to their names. They are ten in all--Kirti, Lakshmi, Dhriti, Medha, Pushti, Sraddha, Kria, Buddhi, Lajja, and Mali. These are the wives of Dharma as appointed by the Self-create. It is known also throughout the world that the wives of Soma (Moon) are twenty-seven. And the wives of Soma, all of sacred vows, are employed in indicating time; and they are the Nakshatras and the Yoginis and they became so for assisting the courses of the worlds.

"And Brahman had another son named Manu. And Manu had a son of the name of Prajapati. And the sons of Prajapati were eight and were called Vasus whom I shall name in detail. They were Dhara, Dhruva, Soma, Aha, Anila, Anala, Pratyusha, and Prabhasa. These eight are known as the Vasus. Of these, Dhara and the truth-knowing Dhruva were born of Dhumra; Chandramas (Soma) and Swasana (Anila) were born of the intelligent Swasa; Aha was the son of Rata: and Hutasana (Anala) of Sandilya; and Pratyusha and Prabhasa were the sons of Prabhata. And Dhara had two sons, Dravina and Huta-havya-vaha. And the son of Dhruva is the illustrious Kala (Time), the destroyer of the worlds. And Soma's son is the resplendent Varchas. And Varchas begot upon his wife Manohara three sons--Sisira, and Ramana. And the son of Aha were Jyotih, Sama, Santa, and also Muni. And the son of Agni is the handsome Kumara born in a forest of reeds. And, he is also called Kartikeya because he was reared by Krittika and others. And, after Kartikeya, there were born his three brothers Sakha, Visakha, Naigameya. And the wife of Anila is Siva, and Siva's son were Manojava and Avijnataagati. These two were the sons of Anila. The son of Pratyusha, you must know, is the Rishi named Devala; and Devala had two sons who were both exceedingly forgiving and of great mental power. And the sister of Vrihaspati, the first of women, uttering the sacred truth, engaged in ascetic penances, roamed over the whole earth; and she became the wife of Prabhasa, the eighth Vasu. And she brought forth the illustrious Viswakarman, the founder of all arts. And he was the originator of a thousand arts, the engineer of the immortals, the maker of all kinds of ornaments, and the first of artists. And he it was who constructed the celestial cars of the gods, and mankind are enabled to live in consequence of the inventions of that illustrious one. And he is worshipped, for that reason, by men. And he is eternal and immutable, this Viswakarman.

"And the illustrious Dharma, the dispenser of all happiness, assuming a human countenance, came out through the right breast of Brahman. And Ahasta (Dharma) hath three excellent sons capable of charming every creature. And they are Sama, Kama, Harsha (Peace, Desire, and Joy). And by their energy they are supporting the worlds. And the wife of Kama is Rati, of Sama is Prapti; and the wife of Harsha is Nanda. And upon them, indeed, are the worlds made to depend.

"And the son of Marichi is Kasyapa. And Kasyapa's offspring are the gods and the Asuras. And, therefore, is Kasyapa, the Father of the worlds. And Tvashtri, of the form of Vadava (a mare), became the wife of Savitri. And she gave birth, in the skies, to two greatly fortunate twins, the Aswins. And, O king, the sons of Aditi are twelve with Indra heading them all. And the youngest of them all was Vishnu upon whom the worlds depend.

"These are the thirty-three gods (the eight Vasus, the eleven Rudras, the twelve Adityas, Prajapati, and Vashatkara). I shall now recount their progeny according to their Pakshas, Kulas, and Ganas. The Rudras, the Saddhyas, the Maruts, the Vasus, the Bhargavas, and the Viswedevas are each reckoned as a Paksha. Garuda the son of Vinata and the mighty Aruna also, and the illustrious Vrihaspati are reckoned among the Adityas. The twin Aswins, all annual plants, and all inferior animals, are reckoned among the Guhyakas.

"These are the Ganas of the gods recited to thee, O king! This recitation washes men of all sins.

"The illustrious Bhrigu came out, ripping open the breast of Brahman. The learned Sukra is Bhrigu's son. And the learned Sukra becoming a planet and engaged according to the command of the Self-existent in pouring and withholding rain, and in dispensing and remitting calamities, traverses, for sustaining the lives of all the creatures in the three worlds, through the skies. And the learned Sukra, of great intelligence and wisdom, of rigid vows, leading the life of a Brahmacharin, divided himself in twain by power of asceticism, and became the spiritual guide of both the Daityas and the gods. And after Sukra was thus employed by Brahman in seeking the welfare (of the gods and the Asuras), Bhrigu begot another excellent son. This was Chyavana who was like the blazing sun, of virtuous soul, and of great fame. And he came out of his mother's womb in anger and became the cause of his mother's release, O king (from the hands of the Rakshasas). And Arushi, the daughter of Manu, became the wife of the wise Chyavana. And, on her was begotten Aurva of great reputation. And he came out, ripping open the thigh of Arushi. And Aurva begot Richika. And Richika even in his boyhood became possessed of great power and energy, and of every virtue. And Richika begot Jamadagni. And the high-souled Jamadagni had four sons. And the youngest of them all was Rama (Parasurama). And Rama was superior to all his brothers in the possession of good qualities. And he was skilful in all weapons, and became the slayer of the Kshatriyas. And he had his passions under complete control. And Aurva had a hundred sons with Jamadagni the eldest. And these hundred sons had offspring by thousands spread over this earth.

"And Brahman had two other sons, viz., Dhatri and Vidhatri who stayed with Manu. Their sister is the auspicious Lakshmi having her abode amid lotuses. And the spiritual sons of Lakshmi are the sky-ranging horses. And the daughter born of Sukra, named Divi, became the eldest wife of Varuna. Of her were born a son named Vala and a daughter named Sura (wine), to the joy of the gods. And Adharma (Sin) was born when creatures (from want of food) began to devour one another. And Adharma always destroys every creature. And Adharma hath Niriti for his wife, whence the Rakshasas who are called Nairitas (offspring of Niriti). And she hath also three other cruel sons always engaged in sinful deeds. They are Bhaya (fear), Mahabhaya (terror), and Mrityu (Death) who is always engaged in slaying every created thing. And, as he is all-destroying, he hath no wife, and no son. And Tamra brought forth five daughters known throughout the worlds. They are Kaki (crow), Syeni (hawk), Phasi (hen), Dhritarashtri (goose), and Suki (parrot). And Kaki brought forth the crows; Syeni, the hawks, the cocks and vultures, Dhritarashtri, all ducks and swans; and she also brought forth all Chakravakas; and the fair Suki, of amiable qualities, and possessing all auspicious signs brought forth all the parrots. And

Krodha gave birth to nine daughters, all of wrathful disposition. And their names were Mrigi, Mrigamanda, Hari, Bhadramana, Matangi, Sarduli, Sweta, Surabhi, and the agreeable Surasa blessed with every virtue. And, O foremost of men, the offspring of Mrigi are all animals of the deer species. And the offspring of Mrigamanda are all animals of the bear species and those called Srimara (sweet-footed). And Bhadramana begot the celestial elephants, Airavata. And the offspring of Hari are all animals of the simian species endued with great activity, so also all the horses. And those animals also, that are called Go-langula (the cow-tailed), are said to be the offspring of Hari. And Sarduli begot lions and tigers in numbers, and also leopards and all other strong animals. And, O king, the offspring of Matangi are all the elephants. And Sweta begat the large elephant known by the name of Sweta, endued with great speed. And, O king, Surabhi gave birth to two daughters, the amiable Rohini and the far-famed Gandharvi. And, O Bharata, she had also two other daughters named Vimala and Anala. From Rohini have sprung all kine, and from Gandharvi all animals of the horse species. And Anala begat the seven kinds of trees yielding pulpy fruits. (They are the date, the palm, the hintala, the tali, the little date, the nut, and the cocoanut.) And she had also another daughter called Suki (the mother of the parrot species). And Surasa bore a son called Kanka (a species of long-feathered birds). And Syeni, the wife of Aruna, gave birth to two sons of great energy and strength, named Sampati and the mighty Jatayu. Surasa also bore the Nagas, and Kadru, the Punnagas (snakes). And Vinata had two sons Garuda and Aruna, known far and wide. And, O king of men, O foremost of intelligent persons, thus hath the genealogy of all the principal creatures been fully described by me. By listening to this, a man is fully cleansed of all his sins, and acquireth great knowledge, and finally attaineth to the first of states in after-life!'"

Section 67

"Janamejaya said, 'O worshipful one, I wish to hear from thee in detail about the birth, among men, of the gods, the Danavas, the Gandharvas, the Rakshasas, the lions, the tigers, and the other animals, the snakes, the birds, and in fact, of all creatures. I wish also to hear about the acts and achievements of those, in due order, after they became incarnate in human forms.'

"Vaisampayana said, 'O king of men, I shall first tell thee all about those celestials and Danavas that were born among men--The first of Danavas, who was known by the name of Viprachitti, became that bull among men, noted as Jarasandha. And, O king, that son of Diti, who was known as Hiranyakasipu, was known in this world among men as the powerful Sisupala. He who had been known as Samhlada, the younger brother of Prahlada, became among men the famous Salya, that bull amongst Valhikas. The spirited Anuhlada who had been the youngest became noted in the world as Dhrishtaketu. And, O king, that son of Diti who had been known as Sivi became on earth the famous monarch Druma. And he who was known as the great Asura Vashkala became on earth the great Bhagadatta. The five great Asuras gifted with great energy, Ayahsira, Aswasira, the spirited Aysanku, Gaganamurdhan, and Vegavat, were all born in the royal line of Kekaya and all became great monarchs. That other Asura of mighty energy who was known by the name of Ketumat became on earth the monarch Amitaujas of terrible deeds. That great Asura who was known as Swarbhanu became on earth the monarch Ugrasena of fierce deeds. That great Asura who was known as Aswa became on earth the monarch Asoka of exceeding energy and invincible in battle. And, O king, the younger brother of Aswa who was known as Aswapati, a son of Diti, became on earth the mighty monarch Hardikya. The great and fortunate Asura who was known as Vrishaparvan became noted on earth as king Dirghaprajna. And, O king, the younger brother of Vrishaparvan who was known by the name of Ajaka became noted on earth as king Salwa. The powerful and mighty Asura who was known as Aswagriva became noted on earth as king Rochamana. And, O king, the Asura who was known as Sukshma, endued with great intelligence and whose achievements also were great, became on earth the famous king Vrihadratha. And that first of Asuras who was known by the name of Tuhunda, became noted on earth as the monarch, Senavindu. That Asura of great strength who was known as Ishupa became the monarch Nagnajita of famous prowess. The great Asura who was known as Ekachakra became noted on earth as Pritivindhya. The great Asura Virupaksha capable of displaying various modes of fight became noted on earth as king Chitravarman. The first of Danavas, the heroic Hara, who humbled the pride of all foes became on earth the famous and fortunate Suvahu. The Asura Suhtra of great energy and the destroyer of foemen, became noted on earth as the fortunate monarch, Munjakesa. That Asura of great intelligence called Nikumbha, who was never vanquished in battle was born on earth as king Devadhipa, the first among monarchs. That great Asura known amongst the sons of Diti by the name of Sarabha became on earth the royal sage called Paurava. And, O king, the great Asura of exceeding energy, the fortunate Kupatha, was born on earth as the famous monarch Suparswa. The great Asura, O king, who was called Kratha, was born on earth as the royal sage Parvateya of form resplendent like a golden mountain. He amongst the Asura who was known as Salabha the second, became on earth the monarch Prahlada in the country of the Valhikas. The foremost, among the sons of Diti known by the name of Chandra and handsome as the lord of the stars himself, became on earth noted as Chandravarman, the king of the Kamvojas. That bull amongst the Danavas who was known by the name of Arka became on earth, O king, the royal sage Rishika. That best of Asuras who was known as Mritapa became on earth, O best of kings, the monarch, Pascimanupaka. That great Asura of surpassing energy known as Garishtha became noted on earth as king Drumasena. The great Asura who was known as Mayura became noted on earth as the monarch Viswa. He who was the younger brother of Mayura and called Suparna became noted on earth as the monarch, Kalakirti. The mighty Asura who was known as Chandrahantri became on earth the royal sage Sunaka. The great Asura who was called Chandravinasana became noted on earth as the monarch, Janaki. That bull amongst the Danavas, O prince of the Kuru race, who was called Dhirghajihva, became noted on earth as Kasiraja. The Graha who was brought forth by Sinhika and who persecuted the Sun and the Moon became noted on earth as the monarch Kratha. The eldest of the four sons of Danayu, who was known by the name of Vikshara, became known on earth the spirited monarch, Vasumitra. The second brother of Vikshara, the great Asura, was born on earth as the king of the country, called Pandya. That best of Asuras who was known by the name of Valina became on earth the monarch Paundramatsyaka. And, O king, that great Asura who was known as Vritra became on earth the royal sage known by the name of Manimat. That Asura who was the younger brother of Vritra and known as Krodhahantri became noted on earth as king

Danda. That other Asura who was known by the name Krodhavardhana became noted on earth as the monarch, Dandadhara. The eight sons of the Kaleyas that were born on earth all became great kings endued with the prowess of tigers. The eldest of them all became king Jayatsena in Magadha. The second of them, in prowess, like Indra, became noted on earth as Aparajita. The third of them, endued with great energy and power of producing deception, was born on earth as the king of the Nishadas gifted with great prowess. That other amongst them who was known as the fourth was noted on earth as Srenimat, that best of royal sages. That great Asura amongst them who was the fifth, became noted on earth as king Mahanjas, the oppressor of enemies. That great Asura possessing great intelligence who was the sixth of them became noted on earth as Abhiru, that best of royal sages. The seventh of them became known throughout earth, from the centre to the sea, as king Samudrasena well acquainted with the truths of the scriptures. The eighth of the Kaleyas known as Vrihat became on earth a virtuous king ever engaged in the good of all creatures. The mighty Danava known by the name of Kukshi became on earth as Parvatiya from his brightness as of a golden mountain. The mighty Asura Krathana gifted with great energy became noted on earth as the monarch Suryaksha. The great Asura of handsome features known by the name of Surya, became on earth the monarch of the Valhikas by name Darada, that foremost of all kings. And, O king, from the tribe of Asuras called Krodhavasa, of whom I have already spoken to thee, were born many heroic kings on earth. Madraka, and Karnaveshta, Siddhartha, and also Kitaka; Suvira, and Suvahu, and Mahavira, and also Valhika, Kratha, Vichitra, Suratha, and the handsome king Nila; and Chiravasa, and Bhumipala; and Dantavakra, and he who was called Durjaya; that tiger amongst kings named Rukmi; and king Janamejaya, Ashada, and Vayuvega, and also Bhuritejas; Ekalavya, and Sumitra, Vatadhana, and also Gomukha; the tribe of kings called the Karushakas, and also Khemadhurti; Srutayu, and Udvaha, and also Vrihatsena; Kshema, Ugratirtha, the king of the Kalingas; and Matimat, and he was known as king Iswara; these first of kings were all born of the Asura class called Krodhavasa.

"There was also born on earth a mighty Asura known amongst the Danavas by the name of Kalanemi, endued with great strength, of grand achievements, and blessed with a large share of prosperity. He became the mighty son of Ugrasena and was known on earth by the name of Kansa. And he who was known among the Asuras by the name of Devaka and was besides in splendour like unto Indra himself, was born on earth as the foremost king of the Gandharvas. And, O monarch, know thou that Drona, the son of Bharadwaja, not born of any woman, sprung from a portion of the celestial Rishi Vrihaspati of grand achievements. And he was the prince of all bowmen, conversant with all weapons, of mighty achievements, of great energy. Thou shouldst know he was also well-acquainted with the Vedas and the science of arms. And he was of wonderful deeds and the pride of his race. And, O king, his son the heroic Aswatthaman, of eyes like the lotus-petals, gifted with surpassing energy, and the terror of all foes, the great oppressor of all enemies, was born on earth, of the united portions of Mahadeva, Yama, Kama, and Krodha. And from the curse of Vasishtha and the command also of Indra, the eight Vasus were born of Ganga by her husband Santanu. The youngest of them was Bhishma, the dispeller of the fears of the Kurus, gifted with great intelligence, conversant with the Vedas, the first speakers, and the thinner of the enemy's ranks. And possessed of mighty energy and the first of all persons acquainted with weapons, he encountered the illustrious Rama himself, the son of Jamadagni of the Bhrigu race. And, O king, that Brahman sage who, on earth, was known by the name of Kripa and was the embodiment of all manliness was born of the tribe of the Rudras. And the mighty chariot-fighter and king who on earth was known by the name of Sakuni, that crusher of foes, thou shouldst know, O king, was Dwapara himself (the third yuga). And he who was Satyaki of sure aim, that upholder of the pride of Vrishni race, that oppressor of foes, begotten of the portion of gods called the Maruts. And that royal sage Drupada who on earth was a monarch, the first among all persons bearing arms, was also born of the same tribe of the celestials. And, O king, thou shouldst also know that Kritavarman, that prince among men, of deeds unsurpassed by any one, and the foremost of all bulls amongst Kshatriyas, was born of the portion of the same celestials. And that royal sage also, Virata by name, the scorcher of the kingdoms of others, and the great oppressor of all foes, was born of the portion of the same gods. That son of Arishta who was known by the name of Hansa, was born in the Kuru race and became the monarch of the Gandharvas. He who was known as

Dhritarashtra born of the seed of Krishna-Dwaipayana, and gifted with long arms and great energy, also a monarch, of the prophetic eye, became blind in consequence of the fault of his mother and the wrath of the Rishi. His younger brother who was possessed of great strength and was really a great being known as Pandu, devoted to truth and virtue, was Purity's self. And, O king, thou shouldst know that he who was known on earth as Vidura, who was the first of all virtuous men, who was the god of Justice himself, was the excellent and greatly fortunate son of the Rishi Atri. The evil-minded and wicked king Duryodhana, the destroyer of the fair fame of the Kurus, was born of a portion of Kali on earth. He it was who caused all creatures to be slain and the earth to be wasted; and he it was who fanned the flame of hostility that ultimately consumed all. They who had been the sons of Pulastya (the Rakshasas) were born on earth among men of Duryodhana's brothers, that century of wicked individuals commencing with Duhasasana as their first. And, O bull among the Bharata princes, Durmukha, Duhsaha, and others whose names I do not mention, who always supported Duryodhana (in all his schemes), were, indeed, the sons of Pulastya. And over and above these hundred, Dhritarashtra had one son named Yuyutsu born of a Vaisya wife.'

"Janamejaya said, 'O illustrious one, tell me the names of Dhritarashtra's sons according to the order of their birth beginning from the eldest.'

"Vaisampayana said, 'O king, they are as follows: Duryodhana, and Yuyutsu, and also Duhsasana; Duhsaha and Duhshala, and then Durmukha; Vivinsati, and Vikarna, Jalasandha, Sulochna, Vinda and Anuvinda, Durdharsha, Suvahu, Dushpradharshana; Durmarshana, and Dushkarna, and Karna; Chitra and Vipachitra, Chitraksha, Charuchitra, and Angada, Durmada, and Dushpradharsha, Vivitsu, Vikata, Sama; Urananabha, and Padmanabha, Nanda and Upanandaka; Sanapati, Sushena, Kundodara; Mahodara; Chitravahu, and Chitravarman, Suvarman, Durvirochana; Ayovahu, Mahavahu, Chitrachapa and Sukundala, Bhimavega, Bhimavala, Valaki, Bhimavikrama, Ugrayudha, Bhimaeara, Kanakayu, Dridhayudha, Dridhavarman, Dridhakshatra Somakirti, Anadara; Jarasandha, Dridhasandha, Satyasandha, Sahasravaeh; Ugrasravas, Ugrasena, and Kshemamurti; Aprajita, Panditaka, Visalaksha, Duradhara, Dridhahasta, and

Suhasta, Vatavega, and Suvarchasa; Adityaketu, Vahvasin, Nagadatta and Anuyaina; Nishangi, Kuvachi, Dandi, Dandadhara, Dhanugraha; Ugra, Bhimaratha, Vira, Viravahu, Alolupa; Abhaya, and Raudrakarman, also he who was Dridharatha; Anadhrishya, Kundaveda, Viravi, Dhirghalochana; Dirghavahu; Mahavahu; Vyudhoru, Kanakangana; Kundaja and Chitraka. There was also a daughter named Duhsala who was over and above the hundred. And Yuyutsu who was Dhritarashtra's son by a Vaisya wife, was also over and above the hundred. Thus, O king, have I recited the names of the hundred sons and also that of the daughter (of Dhritarashtra). Thou hast now known their names according to the order of their births. All of them were heroes and great car-warriors, and skilled in the art of warfare. Besides, all of them were versed in the Vedas, and, O king, all of them had got through the scriptures. All of them were mighty in attack and defence, and all were graced with learning. And, O monarch, all of them had wives suitable to them in grace and accomplishments. And, O king, when the time came, the Kaurava monarch bestowed his daughter Duhsala on Jayadratha, the king of the Sindhus, agreeably to the counsels of Sakuni.

"And, O monarch, learn that king Yudhishthira was a portion of Dharma; that Bhimasena was of the deity of wind; that Arjuna was of Indra, the chief of the celestials; and that Nakula and Sahadeva, the handsomest beings among all creatures, and unrivalled for beauty on earth, were similarly portions of the twin Aswins. And he who was known as the mighty Varchas, the son of Soma, became Abhimanyu of wonderful deeds, the son of Arjuna. And before his incarnation, O king, the god Soma had said these words to the celestials, 'I cannot give (part with) my son. He is dearer to me than life itself. Let this be the compact and let it be not transgressed. The destruction of the Asuras on earth is the work of the celestials, and, therefore, it is our work as well. Let this Varchas, therefore, go thither, but let him not stay there long. Nara, whose companion is Narayana, will be born as Indra's son and indeed, will be known as Arjuna, the mighty son of Pandu. This boy of mine shall be his son and become a mighty car-warrior in his boyhood. And let him, ye best of immortals, stay on earth for sixteen years. And when he attaineth to his sixteenth year, the battle shall take place in which all who are born of your portions shall achieve the destruction of mighty warriors. But a certain encounter shall take place without both Nara and Narayana (taking any part in it). And, indeed, your portions, ye celestials, shall fight, having made that disposition of the forces which is known by the name of the Chakra-vyuha. And my son shall compel all foes to retreat before him. The boy of mighty arms having penetrated the impenetrable array, shall range within it fearlessly and send a fourth part of the hostile force, in course of half a day, unto the regions of the king of the dead. Then when numberless heroes and mighty car-warriors will return to the charge towards the close of the day, my boy of mighty arms, shall reappear before me. And he shall beget one heroic son in his line, who shall continue the almost extinct Bharata race.' Hearing these words of Soma, the dwellers in heaven replied, 'So be it.' And then all together applauded and worshipped (Soma) the king of stars. Thus, O king, have I recited to thee the (particulars of the) birth of thy father's father.

"Know also, O monarch, that the mighty car-warrior Dhrishtadyumna was a portion of Agni. And know also that Sikhandin, who was at first a female, was (the incarnation of) a Rakshasa. And, O bull in Bharata's race, they who became the five sons of Draupadi, those bulls amongst the Bharata princes, were the celestials known as the Viswas. Their names were Pritivindhya, Sutasoma, Srutakirti, Satanika, Nakula, and Srutasena, endued with mighty energy.

"Sura, the foremost of the Yadus, was the father of Vasudeva. He had a daughter called Pritha, who for her beauty, was unrivalled on earth. And Sura, having promised in the presence of fire that he would give his firstborn child to Kuntibhoja, the son of his paternal aunt, who was without offspring, gave his daughter unto the monarch in expectation of his favours. Kuntibhoja thereupon made her his daughter. And she became, thenceforth, in the house of her (adoptive) father, engaged in attending upon Brahmanas and guests. One day she had to wait upon the wrathful ascetic of rigid vows, Durvasa by name, acquainted with truth and fully conversant with the mysteries of religion. And Pritha with all possible care gratified the wrathful Rishi with soul under complete control. The holy one, gratified with the attentions bestowed on him by the maiden, told her, 'I am satisfied, O fortunate one, with thee! By this mantra (that I am about to give thee), thou shall be able to summon (to thy side) whatever celestials thou likest.

And, by their grace, shall thou also obtain children.' Thus addressed, the girl (a little while after), seized with curiosity, summoned, during the period of her maiden-hood, the god Surya. And the lord of light thereupon made her conceive and begot on her a son who became the first of all wielders of weapons. From fear of relatives she brought forth in secrecy that child who had come out with ear-rings and coat of mail. And he was gifted with the beauty of a celestial infant, and in splendour was like unto the maker of day himself. And every part of his body was symmetrical and well-adorned. And Kunti cast the handsome child into the water. But the child thus thrown into the water was taken up by the excellent husband of Radha and given by him to his wife to be adopted by her as their son. And the couple gave him the name of Vasusena, by which appellation the child soon became known all over the land. And, as he grew up, he became very strong and excelled in all weapons. The first of all successful persons, he soon mastered the sciences. And when the intelligent one having truth for his strength recited the Vedas, there was nothing he would not then give to the Brahmanas. At that time Indra, the originator of all things, moved by the desire of benefiting his own son Arjuna, assumed the guise of a Brahmana, came to him, and begged of the hero his ear-rings and natural armour. And the hero taking off his ear-rings and armour gave them unto the Brahmana. And Sakra (accepting the gift) presented to the giver a dart, surprised (at his open handedness), and addressed him in these words, 'O invincible one, amongst the celestials, Asuras, men, Gandharvas, Nagas, and Rakshasas, he at whom thou hurlest (this weapon), that one shall certainly be slain.' And the son of Surya was at first known in the world by the name of Vasusena. But, for his deeds, he subsequently came to be called Karna. And because that hero of great fame had taken off his natural armour, therefore was he--the first son of Pritha--called Kama. And, O best of kings, the hero began to grow up in the Suta caste. And, O king, know thou that Kama--the first of all exalted men--the foremost of all wielders of weapons--the slayer of foes--and the best portion of the maker of day--was the friend and counsellor of Duryodhana. And he, called Vasudeva, endued with great valour, was among men a portion of him called Narayana--the god of gods--eternal. And Valadeva of exceeding strength was a portion of the Naga, Sesha. And, O monarch, know that Pradyumna of great energy was Sanatkumara. And in this way the portion of various other dwellers in heaven became exalted men in the race of Vasudeva, increasing the glory thereof. And, O king, the portions of the tribe of Apsaras which I have mentioned already, also became incarnate on earth according to Indra's commands--And sixteen thousand portions of those goddesses became, O king, in this world of men, the wives of Vasudeva. And a portion of Sri herself became incarnate on earth, for the gratification of Narayana, in the line of Bhishmaka. And she was by name the chaste Rukmini. And the faultless Draupadi, slender-waisted like the wasp, was born of a portion of Sachi (the queen of the celestials), in the line of Drupada. And she was neither low nor tall in stature. And she was of the fragrance of the blue lotus, of eyes large as lotus-petals, of thighs fair and round, of dense masses of black curly hair. And endued with every auspicious feature and of complexion like that of the emerald, she became the charmer of the hearts of five foremost of men. And the two goddesses Siddhi and Dhriti became the mothers of those five, and were called Kunti and Madri. And she who was Mati became the daughter (Gandhari) of Suvala.

"Thus, O king, have I recited to thee all about the incarnation, according to their respective portions, of the gods, the Asuras, the Gandharvas, the Apsaras, and of the Rakshasas. They who were born on earth as monarchs invincible in battle, those high-souled ones who were born in the wide extended line of the Yadus, they who were born as mighty monarchs in other lines, they who were born as Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas, have all been recited by me duly. And this account of the incarnation (of superior beings according to their respective portions) capable of bestowing wealth, fame, offspring, long life, and success, should always be listened to in a proper frame of mind. And having listened to this account of incarnation, according to their portions, of gods, Gandharvas, and Rakshasas, the hearer becoming acquainted with the creation, preservation, and destruction of the universe and acquiring wisdom, is never cast down even under the most engrossing sorrows.'"

Section 68

"Janamejaya said, 'O Brahmana, I have, indeed, heard from thee this account of the incarnation, according to their portions, of the gods, the

Danavas, the Rakshasas, and also of the Gandharvas and the Apsaras. I however, again desire to hear of the dynasty of the Kurus from the very beginning. Therefore, O Brahmana, speak of this in the presence of all these regenerate *Rishis*.'

"Vaisampayana said, 'O exalted one of Bharata's race, the founder of the Paurava line was Dushmanta gifted with great energy. And he was the protector of the earth bounded by the four seas. And that king had full sway over four quarters of this world. And he was the lord also of various regions in the midst of the sea. And that great oppressor of all foes had sway over the countries even of the *Mlechchhas*.

"And during his rule there were no men of mixed castes, no tillers of the soil (for the land, of itself, yielded produce), no workers of mines (for the surface of the earth yielded in abundance), and no sinful men. All were virtuous, and did everything from virtuous motives, O tiger among men. There was no fear of thieves, O dear one, no fear of famine, no fear off disease. And all four orders took pleasure in doing their respective duties and never performed religious acts for obtaining fruition of desires. And his subjects, depending upon him, never entertained any fear. And Parjanya (Indra) poured showers at the proper time, and the produce of the fields was always pulpy and juicy. And the earth was full of all kinds of wealth and all kinds of animals. And the Brahmanas were always engaged in their duties and they were always truthful. And the youthful monarch was endued with wonderful prowess and a physical frame hard as the thunderbolt, so that he could, taking up the mountain Mandara with its forests and bushes, support it on his arms. And he was well-skilled in four kinds of encounters with the mace (hurling it at foes at a distance, striking at those that are near, whirling it in the midst of many, and driving the foe before). And he was skilled also in the use of all kinds of weapons and in riding elephants and horses. And in strength he was like unto Vishnu, in splendour like unto the maker of day, in gravity like unto the ocean, and in patience, like unto the earth. And the monarch was loved by all his subjects, and he ruled his contented people virtuously.'"

Section 69

"Janamejaya said, 'I desire to hear from thee about the birth and life of the high-souled Bharata and of the origin of Sakuntala. And, O holy one, I also desire to hear all about Dushmanta--that lion among men--and how the hero obtained Sakuntala. It behoveth thee, O knower of truth and the first of all intelligent men, to tell me everything.'

"Vaisampayana said, 'Once on a time (king Dushmanta) of mighty arms, accompanied by a large force, went into the forest. And he took with him hundreds of horses and elephants. And the force that accompanied the monarch was of four kinds (foot-soldiers, car-warriors, cavalry, and elephants)--heroes armed with swords and darts and bearing in their hands maces and stout clubs. And surrounded by hundreds of warriors with lances and spears in their hands, the monarch set out on his journey. And with the leonine roars of the warriors and the notes of conchs and sound of drums, with the rattle of the car-wheels and shrieks of huge elephants, all mingling with the neighing of horses and the clash of weapons of the variously armed attendants in diverse dresses, there arose a deafening tumult while the king was on his march. And ladies gifted with great beauty beheld from the terraces of goodly mansions that heroic monarch, the achiever of his own fame. And the ladies saw that he was like unto Sakra, the slayer of his enemies, capable of repulsing the elephants of foes--And they believed that he was the wielder of the thunderbolt himself. And they said, 'This is that tiger among men who in battle is equal unto the Vasus in prowess, and in consequence of the might of whose arms no foes are left.' And saying this, the ladies from affection gratified the monarch by showering flowers on his head. And followed by foremost of Brahmanas uttering blessings all the way, the king in great gladness of heart went towards the forest, eager for slaying the deer. And many Brahmanas, Kshatriyas, Vaisyas, and Sudras, followed the monarch who was like unto the king of the celestials seated on the back of a proud elephant. The citizens and other classes followed the monarch for some distance. And they at last refrained from going farther at the command of the king. And the king, then, ascending his chariot of winged speed, filled the whole earth and even the heavens, with the rattle of his chariot wheels. And, as he went, he saw around him a forest like unto Nandana itself (the celestial garden). And it was full of Vilwa, Arka, Khadira (catechu), Kapittha (wood-apple) and Dhava trees. And he saw that the soil was uneven and scattered over with blocks of stone loosened from the neighbouring cliffs. And he saw that it was without water and without human beings and lay extended for many Yojanas around. And it was full of deer, and lions, and other terrible beasts of prey.

"And king Dushmanta, that tiger among men, assisted by his followers and the warriors in his train, agitated that forest, killing numerous animals. And Dushmanta, piercing them with his arrows, felled numerous tigers that were within shooting range. And the king wounded many that were too distant, and killed many that were too near with his heavy sword. And that foremost of all wielders of darts killed many by hurling his darts at them. And well-conversant with the art of whirling the mace, the king of immeasurable prowess fearlessly wandered over the forest. And the king roamed about, killing the denizens of the wilderness sometimes with his sword and sometimes by fast-descending blows of his mace and heavy club.

"And when the forest was so disturbed by the king possessed of wonderful energy and by the warriors in his train delighting in warlike sports, the lions began to desert it in numbers. And herds of animals deprived of their leaders, from fear and anxiety began to utter loud cries as they fled in all directions. And fatigued with running, they began to fall down on all sides, unable to slake their thirst, having reached river-beds that were perfectly dry. And many so falling were eaten up by the hungry warriors. While others were eaten up after having been duly quartered and roasted in fires lit up by them. And many strong elephants, maddened with the wounds they received and alarmed beyond measure, fled with trunks raised on high. And those wild elephants, betraying the usual symptoms of alarm by urinating and ejecting the contents of their stomachs and vomiting blood in large quantities, trampled, as they ran, many warriors to death. And that forest which had been full of animals, was by the king with his bands of followers and with sharp weapons soon made bereft of lions and tigers and other monarchs of the wilderness.'"

Section 70

"Vaisampayana said, 'Then the king with his followers, having killed thousands of animals, entered another forest with a view to hunting. And attended by a single follower and fatigued with hunger and thirst, he came upon a large desert on the frontiers of the forest. And having crossed this herbless plain, the king came upon another forest full of the retreats of ascetics, beautiful to look at, delightful to the heart and of cool agreeable breezes. And it was full of trees covered with blossoms, the soil overgrown with the softest and greenest grass, extending for many miles around, and echoing with the sweet notes of winged warblers. And it resounded with the notes of the male Kokila and of the shrill cicala. And it was full of magnificent trees with outstretched branches forming a shady canopy overhead. And the bees hovered over flowery creepers all around. And there were beautiful bowers in every place. And there was no tree without fruits, none that had prickles on it, none that had no bees swarming around it. And the whole forest resounded with the melody of winged choristers. And it was decked with the flowers of every season. And there were refreshing shades of blossoming trees.

"Such was the delicious and excellent forest that the great bowman entered. And trees with branches beautified with clusters began to wave gently at the soft breeze and rain their flowers over the monarch's head. And the trees, clad in their flowery attires of all colours, with sweet-throated warblers perched on them, stood there in rows with heads touching the very heavens. And around their branches hanging down with the weight of flowers the bees tempted by the honey hummed in sweet chorus. And the king, endued with great energy, beholding innumerable spots covered with bowers of creepers decked with clusters of flowers, from excess of gladness, became very much charmed. And the forest was exceedingly beautiful in consequence of those trees ranged around with flowery branches twining with each other and looking like so many rainbows for gaudiness and variety of colour. And it was the resort of bands of Siddhas, of the Charanas, of tribes of Gandharvas, and Apsaras, of monkeys and Kinnaras drunk with delight. Delicious cool, and fragrant breezes, conveying the fragrance from fresh flowers, blew in all directions as if they had come there to sport with the trees. And the king saw that charming forest gifted with such beauties. And it was situated in a delta of the river, and the cluster of high trees standing together lent the place the look of a gaudy pole erected to Indra's honour.

"And in that forest which was the resort of ever cheerful birds, the monarch saw a delightful and charming retreat of ascetics. And there were many trees around it. And the sacred fire was burning within it. And the king worshipped that unrivalled retreat. And he saw seated in it numerous Yotis, Valakhilyas and other Munis. And it was adorned with many chambers containing sacrificial fire. And the flowers dropping from the trees had formed a thick carpet spread over the ground. And the spot looked exceedingly beautiful with those tall trees of large trunks. And by it flowed, O king, the sacred and transparent Malini with every species of water-fowl playing on its bosom. And that stream infused gladness into the hearts of the ascetics who resorted to it for purposes of ablutions. And the king beheld on its banks many innocent animals of the deer species and was exceedingly delighted with all that he saw.

"And the monarch, the course of whose chariot no foe could obstruct, then entered that asylum which was like unto the region of the celestials, being exceedingly beautiful all over. And the king saw that it stood on the margin of the sacred stream which was like the mother of all the living creatures residing in its vicinage. And on its bank sported the Chakravaka, and waves of milkwhite foam. And there stood also the habitations of Kinnaras. And monkeys and bears too disported themselves in numbers. And there lived also holy ascetics engaged in studies and meditation. And there could be seen also elephants and tigers and snakes. And it was on the banks of that stream that the excellent asylum of the illustrious Kasyapa stood, offering a home to numerous Rishis of great ascetic merit. And beholding that river, and also the asylum washed by that river which was studded with many islands and which possessed banks of so much beauty,--an asylum like unto that of Nara and Narayana laved by the water of the Ganga--the king resolved to enter into that sacred abode. And that bull among men, desirous of beholding the great Rishi of ascetic wealth, the illustrious Kanwa of the race of Kasyapa, one who possessed every virtue and who, for his splendour, could be gazed at with difficulty, approached that forest resounding with the notes of maddened peacocks and like unto the gardens of the great Gandharva, Chitraratha, himself. And halting his army consisting of flags, cavalry, infantry, and elephants at the entrance of the forest, the monarch spoke as follows, 'I shall go to behold the mighty ascetic of Kasyapa's race, one who is without darkness. Stay ye here until my return!'

"And the king having entered that forest which was like unto Indra's garden, soon forgot his hunger and thirst. And he was pleased beyond measure. And the monarch, laying aside all signs of royalty, entered that excellent asylum with but his minister and his priest, desirous of beholding that Rishi who was an indestructible mass of ascetic merit. And the king saw that the asylum was like unto the region of Brahman. Here were bees sweetly humming and there were winged warblers of various species pouring forth their melodies. At particular places that tiger among men heard the chanting of Rik hymns by first-rate Brahmanas according to the just rules of intonation. Other places again were graced with Brahmanas acquainted with ordinances of sacrifice, of the Angas and of the hymns of the Yajurveda. Other places again were filled with the harmonious strains of Saman hymns sung by vow-observing Rishis. At other places the asylum was decked with Brahmanas learned in the Atharvan Veda. At other places again Brahmanas learned in the Atharvan Veda and those capable of chanting the sacrificial hymns of the Saman were reciting the Samhitas according to the just rules of voice. And at other places again, other Brahmanas well-acquainted with the science of orthoepy were reciting mantras of other kinds. In fact, that sacred retreat resounding with these holy notes was like unto a second region of Brahman himself. And there were many Brahmanas skilled in the art of making sacrificial platforms and in the rules of Krama in sacrifices, conversant with logic and the mental sciences, and possessing a complete knowledge of the Vedas. There were those also who were fully acquainted with the meanings of all kinds of expressions; those that were conversant with all special rites, those also that were followers of Moksha-Dharma; those again that were well-skilled in establishing propositions; rejecting superfluous causes, and drawing right conclusions. There were those having a knowledge of the science of words (grammar), of prosody, of Nirukta; those again that were conversant with astrology and learned in the properties of matter and the fruits of sacrificial rites, possessing a knowledge of causes and effects, capable of understanding the cries of birds and monkeys, well-read in large treatises, and skilled in various sciences. And the king, as he proceeded, heard their voices. And the retreat resounded also with voice of men capable of charming human hearts. And the slayer of hostile heroes also saw around him learned Brahmanas of rigid vows engaged in Japa (the repeated muttering of the names of gods) and Homa (burnt-offering). And the king wondered much on beholding the beautiful carpets which those Brahmanas offered to him respectfully. And that best of monarchs, at the sight of the rites with which those Brahmanas worshipped the gods and the great Rishis, thought within himself that he was in the region of Brahman. And the more the king saw that auspicious and sacred asylum of Kasyapa protected by that Rishi's ascetic virtues and possessing all the requisites of a holy retreat, the more he desired to see it. In fact, he was not satisfied with his short survey. And the slayer of heroes at last, accompanied by his minister and his priest, entered that charming and sacred retreat of Kasyapa inhabited all around by Rishis of ascetic wealth and exalted vows.'"

Section 71

"Vaisampayana said, 'The monarch then, as he proceeded, left even his reduced retinue at the entrance of the hermitage. And entering quite alone he saw not the Rishi (Kanwa) of rigid vows. And not seeing the Rishi and finding that the abode was empty, he called loudly, saying, 'What ho, who is here?' And the sound of his voice was echoed back. And hearing the sound of his voice, there came out of the Rishi's abode a maiden beautiful as Sri herself but dressed as an ascetic's daughter. And the black-eyed fair one, as she saw king Dushmanta, bade him welcome and received him duly. And, showing him due respect by the offer of a seat, water to wash his feet, and Arghya, she enquired about the monarch's health and peace. And having worshipped the king and asked him about his health and peace, the maiden reverentially asked, 'What must be done, O king! I await your commands.' The king, duly worshipped by her, said unto that maiden of faultless features and sweet speech, 'I have come to worship the highly-blessed Rishi Kanwa. Tell me, O amiable and beautiful one, where has the illustrious Rishi gone?'

"Sakuntala then answered, 'My illustrious father hath gone away from the asylum to fetch fruit. Wait but a moment and thou wilt see him when he arrives.'

"Vaisampayana continued, 'The king not seeing the Rishi and addressed thus by her, beheld that the maiden was exceedingly beautiful and endued with perfect symmetry of shape. And he saw that she was of sweet smiles. And she stood decked with the beauty of her faultless features, her ascetic penances, and her humility. And he saw that she was in the bloom of youth. He therefore asked her, 'Who art thou? And whose daughter, O beautiful one? Why hast thou come into the woods also? O handsome one, gifted with so much beauty and such virtues, whence hast thou come? O charming one, at the very first glance hast thou stolen my heart! I desire to learn all about thee; therefore tell me all.' And thus addressed by the monarch, the maiden smilingly replied in these sweet words, 'O Dushmanta, I am the daughter of the virtuous, wise, high-souled, and illustrious ascetic Kanwa.'

"Dushmanta, hearing this, replied, 'The universally-worshipped and highly-blessed Rishi is one whose seed hath been drawn up. Even Dharma himself might fall off from his course but an ascetic of rigid vows can never fall off so. Therefore, O thou of the fairest complexion, how hast thou been born as his daughter? This great doubt of mine it behoveth thee to dispel.'

"Sakuntala then replied, 'Hear, O king, what I have learnt regarding all that befell me of old and how I became the daughter of the Muni. Once on a time, a Rishi came here and asked about my birth. All that the illustrious one (Kanwa) told him, hear now from me, O king!

"My father Kanwa, in answer to that Rishi's enquiries, said, 'Viswamitra, of old, having been engaged in the austerest penances alarmed Indra, the chief of the celestials, who thought that the mighty ascetic of blazing energy would, by his penances, hurl him down from his high seat in heaven.' Indra, thus alarmed, summoned Menaka and told her, 'Thou, O Menaka, art the first of celestial Apsaras. Therefore, O amiable one, do me this service. Hear what I say. This great ascetic Viswamitra like unto the Sun in splendour, is engaged in the most severe of penances. My heart is trembling with fear. Indeed, O slender-waisted Menaka, this is thy business. Thou must see that Viswamitra of soul rapt in contemplation and engaged in the austerest penances, who might hurl me down from my seat. Go and tempt him and frustrating his continued austerities accomplish my good. Win him away from his penances, O beautiful one, by tempting him with thy beauty, youth, agreeableness, arts, smiles and speech.' Hearing all this, Menaka replied, 'The illustrious Viswamitra is endued with great energy and is a mighty ascetic. He is very short-tempered too, as is known to thee. The energy, penances, and wrath of the high-souled one have made even thee anxious. Why should I not also be anxious? He it was who made even the illustrious Vasishtha bear the pangs of witnessing the premature death of his children. He it was who, though at first born as Kshatriya, subsequently became a Brahmana by virtue of his ascetic penances. He it was who, for purposes of his ablutions, created a deep river that can with difficulty be forded, and which sacred stream is known by the name of the Kausiki. It was Viswamitra whose wife, in a season of distress, was maintained by the royal sage Matanga (Trisanku) who was then living under a father's curse as a hunter. It was Viswamitra who, on returning after the famine was over, changed the name of the stream having his asylum from Kausik into Para. It was Viswamitra who in return for the services of Matanga, himself became the latter's priest for purposes of a sacrifice. The lord of the celestials himself went through fear to drink the Soma juice. It was Viswamitra who in anger created a second world and numerous stars beginning with Sravana. He it was who granted protection to Trisanku smarting under a superior's curse. I am frightened to approach him of such deeds. Tell me, O Indra, the means that should be adopted so that I may not be burnt by his wrath. He can burn the three worlds by his splendour, can, by a stamp (of his foot), cause the earth to quake. He can sever the great Meru from the earth and hurl it to any distance. He can go round the ten points of the earth in a moment. How can a woman like me even touch such a one full of ascetic virtues, like unto a blazing fire, and having his passions under complete control? His mouth is like unto a blazing fire; the pupils of his eyes are like the Sun and the Moon; his tongue is like unto Yama himself. How shall, O chief of the celestials, a woman like me even touch him? At the thought of his prowess Yama, Soma, the great Rishis, the Saddhyas, the

Viswas, Valakhilyas, are terrified! How can a woman like me gaze at him without alarm? Commanded, however, by thee, O king of the celestials, I shall somehow approach that Rishi. But, O chief of the gods, devise thou some plan whereby protected by thee, I may safely move about that Rishi. I think that when I begin to play before the Rishi, Marut (the god of wind) had better go there and rob me of my dress, and Manmatha (the god of love) had also, at thy command, better help me then. Let also Marut on that occasion bear thither fragrance from the woods to tempt the Rishi.' Saying this and seeing that all she had spoken about had been duly provided, Menaka went to the retreat of the great Kausika.'"

Section 72

Kanwa continued, 'And Sakra, thus addressed by her, then commanded him who could approach every place (viz., the god of the wind) to be present with Menaka at the time she would be before the Rishi. And the timid and beautiful Menaka then entered the retreat and saw there Viswamitra who had burnt, by his penances, all his sins, and was engaged still in ascetic penances. And saluting the Rishi, she then began to sport before him. And just at that time Marut robbed her of her garments that were white as the Moon. And she thereupon ran, as if in great bashfulness, to catch hold of her attire, and as if she was exceedingly annoyed with Marut. And she did all this before the very eyes of Viswamitra who was endued with energy like that of fire. And Viswamitra saw her in that attitude. And beholding her divested of her robes, he saw that she was of faultless feature. And that best of Munis saw that she was exceedingly handsome, with no marks of age on her person. And beholding her beauty and accomplishments that bull amongst Rishis was possessed with lust and made a sign that he desired her companionship. And he invited her accordingly, and she also of faultless features expressed her acceptance of the invitation. And they then passed a long time there in each other's company. And sporting with each other, just as they pleased, for a long time as if it were only a single day, the Rishi begat on Menaka a daughter named Sakuntala. And Menaka (as her conception advanced) went to the banks of the river Malini coursing along a valley of the charming mountains of Himavat. And there she gave birth to that daughter. And she left the new-born infant on the bank of that river and went away. And beholding the new-born infant lying in that forest destitute of human beings but abounding with lions and tigers, a number of vultures sat around to protect it from harm. No Rakshasas or carnivorous animals took its life. Those vultures protected the daughter of Menaka. I went there to perform my ablution and beheld the infant lying in the solitude of the wilderness surrounded by vultures. Bringing her hither I have made her my daughter. Indeed, the maker of the body, the protector of life, the giver of food, are all three, fathers in their order, according to the scriptures. And because she was surrounded in the solitude of the wilderness, by Sakuntas (birds), therefore, hath she been named by me Sakuntala (bird-protected). O Brahman, learn that it is thus that Sakuntala hath become my daughter. And the faultless Sakuntala also regards me as her father.'

"This is what my father had said unto the Rishi, having been asked by him. O king of men, it is thus that thou must know I am the daughter of Kanwa. And not knowing my real father, I regard Kanwa as my father. Thus have I told thee, O king, all that hath been heard by me regarding my birth!'"

Section 73

"Vaisampayana continued, 'King Dushmanta, hearing all this, said, 'Well-spoken, O princess, this that thou hast said! Be my wife, O beautiful one! What shall I do for thee? Golden garlands, robes, ear-rings of gold, white and handsome pearls, from various countries, golden coins, finest carpets, I shall present thee this very day. Let the whole of my kingdom be thine today, O beautiful one! Come to me, O timid one, wedding me, O beautiful one, according to the Gandharva form. O thou of tapering thighs, of all forms of marriage, the Gandharva one is regarded as the first.'

"Sakuntala, hearing this, said, 'O king, my father hath gone away from this asylum to bring fruit. Wait but a moment; he will bestow me on thee.'

"Dushmanta replied, 'O beautiful and faultless one, I desire that thou shouldst be my life's companion. Know thou that I exist for thee, and my heart is in thee. One is certainly one's own friend, and one certainly may depend upon one's own self. Therefore, according to the ordinance, thou canst certainly bestow thyself. There are, in all, eight kinds of marriages. These are Brahma, Daiva, Arsha, Prajapatya, Asura, Gandharva, Rakshasa, and Paisacha, the eighth. Manu, the son of the self-create, hath spoken of the appropriateness of all these forms according to their order. Know, O faultless one, that the first four of these are fit for Brahmanas, and the first six for Kshatriyas. As regards kings, even the Rakshasa form is permissible. The Asura form is permitted to Vaisyas and Sudras. Of the first five the three are proper, the other two being improper. The Paisacha and the Asura forms should never be practised. These are the institutes of religion, and one should act according to them. The Gandharva and the Rakshasa form are consistent with the practices of Kshatriyas. Thou needst not entertain the least fear. There is not the least doubt that either according to any one of these last-mentioned forms, or according to a union of both of them, our wedding may take place. O thou of the fairest complexion, full of desire I am, thou also in a similar mood mayst become my wife according to the Gandharva form.'

"Sakuntala, having listened to all this, answered, 'If this be the course sanctioned by religion, if, indeed, I am my own disposer, hear, O thou foremost one of Puru's race, what my terms are. Promise truly to give me what I ask thee. The son that shall be begotten on me shall become thy heir-apparent. This, O king, is my fixed resolve. O Dushmanta, if thou grant this, then let our union take place.'

"Vaisampayana continued, 'The monarch, without taking time to consider at once told her, 'Let it be so. I will even take thee, O thou of agreeable smiles, with me to my capital. I tell thee truly. O beautiful one, thou deservest all this.' And so saying, that first of kings wedded the handsome Sakuntala of graceful gait, and knew her as a husband. And assuring her duly, he went away, telling her repeatedly, 'I shall send thee, for thy escort, my troops of four classes. Indeed, it is even thus that I shall take thee to my capital, O thou of sweet smiles!"

"Vaisampayana continued, 'O Janamejaya, having promised so unto her, the king went away. And as he retraced his way homewards, he began to think of Kasyapa. And he asked himself, 'What will the illustrious ascetic say, after he has known all?' Thinking of this, he entered his capital.

"The moment the king had left, Kanwa arrived at his abode. But Sakuntala, from a sense of shame, did not go out to receive her father. That great ascetic, however, possessed of spiritual knowledge, knew all. Indeed beholding everything with his spiritual eye, the illustrious one was pleased, and addressing her, said, 'Amiable one, what hath been done by thee today in secret, without, having waited for me--viz., intercourse with a man--hath not been destructive of thy virtue. Indeed, union according to the Gandharva form, of a wishful woman with a man of sensual desire, without mantras of any kind, it is said, is the best for Kshatriyas. That best of men, Dushmanta, is also high-souled and virtuous. Thou hast, O Sakuntala, accepted him for thy husband. The son that shall be born of thee shall be mighty and illustrious in this world. And he shall have sway over the sea. And the forces of that illustrious king of kings, while he goeth out against his foes shall be irresistible.'

"Sakuntala then approached her fatigued father and washed his feet. And taking down the load he had with him and placing the fruits in proper order, she told him, 'It behoveth thee to give thy grace to that Dushmanta whom I have accepted for my husband, as well as his ministers!'

"Kanwa replied, 'O thou of the fairest complexion, for thy sake I am inclined to bless him. But receive from me, O blessed one, the boon that thou desirest.'

"Vaisampayana continued, 'Sakuntala, thereupon, moved by desire of benefiting Dushmanta, asked the boon that the Paurava monarchs might ever be virtuous and never deprived of their thrones.'"

Section 74

"Vaisampayana said, 'After Dushmanta had left the asylum having made those promises unto Sakuntala, the latter of tapering thighs brought forth a boy of immeasurable energy. And when the child was three years old, he became in splendour like the blazing fire. And, O Janamejaya, he was possessed of beauty and magnanimity and every accomplishment. And that first of virtuous men, Kanwa, caused all the rites of religion to be performed in respect of that intelligent child thriving day by day. And the boy gifted with pearly teeth and shining locks, capable of slaying lions even then, with all auspicious signs on his palm, and broad expansive forehead, grew up in beauty and strength. And like unto a celestial child in splendour, he began to grow up rapidly. And when he was only six years of age, endued with great strength he used to seize and bind to the trees that stood around that asylum, lions and tigers and bears and buffaloes and elephants. And he rode on some animals, and pursued others in sportive mood. The dwellers at Kanwa's asylum thereupon bestowed on him a name. And they said, because he seizes and restrains an animals however strong, let him, be called Sarvadamana (the subduer of all). And it was thus that the boy came to be named Sarvadamana, endued as he was with prowess, and energy and strength. And the Rishi seeing the boy and marking also his extraordinary acts, told Sakuntala that the time had come for his installation as the heir-apparent. And beholding the strength of the boy, Kanwa commanded his disciples, saying, 'Bear ye without delay this Sakuntala with her son from this abode to that of her husband, blessed with every auspicious sign. Women should not live long in the houses of their paternal or maternal relations. Such residence is destructive of their reputation, their good conduct, their virtue. Therefore, delay not in bearing her hence.' These disciples of the Rishi thereupon, saying 'So be it,' went towards the city named after an elephant (Hastinapura) with Sakuntala and her son ahead of them. And then she of fair eye-brows, taking with her that boy of celestial beauty, endued with eyes like lotus petals, left the woods where she had been first known by Dushmanta. And having approached the king, she with her boy resembling in splendour the rising sun was introduced to him. And the disciples of the Rishi having introduced her, returned to the asylum. And Sakuntala having worshipped the king according to proper form, told him, 'This is thy son, O king! Let him be installed as thy heir-apparent. O king, this child, like unto a celestial, hath been begotten by thee upon me. Therefore, O best of men, fulfil now the promise thou gavest me. Call to mind, O thou of great good fortune, the agreement thou hadst made on the occasion of thy union with me in the asylum of Kanwa.'

"The king, hearing these her words, and remembering everything said, 'I do not remember anything. Who art thou, O wicked woman in ascetic guise? I do not remember having any connection with thee in respect of Dharma, Kama and Arthas. Go or stay or do as thou pleasest.' Thus addressed by him, the fair-coloured innocent one became abashed. Grief deprived her of consciousness and she stood for a time like an wooden post. Soon, however, her eyes became red like copper and her lips began to quiver. And the glances she now and then cast upon the king seemed to burn the latter. Her rising wrath however, and the fire of her asceticism, she extinguished within herself by an extraordinary effort. Collecting her thoughts in a moment, her heart possessed with sorrow and rage, she thus addressed her lord in anger, looking at him, 'Knowing everything, O monarch, how canst thou, like an inferior person, thus say that thou knowest it not? Thy heart is a witness to the truth or falsehood of this matter. Therefore, speak truly without degrading thyself. He who being one thing representeth himself as another thing to others, is like a thief and a robber of his own self. Of what sin is he not capable? Thou thinkest that thou alone hast knowledge of thy deed. But knowest thou not that the Ancient, Omniscient one (Narayana) liveth in thy heart? He knoweth all thy sins, and thou sinnest in His presence. He that sins thinks that none observes him. But he is observed by the gods and by Him also who is in every heart. The Sun, the Moon, the Air, the Fire, the Earth, the Sky, Water, the heart, Yama, the day, the night, both twilights, and Dharma, all witness the acts of man. Yama, the son of Surya, takes no account of the sins of him with whom Narayana the witness of all acts, is gratified. But he with whom Narayana is not gratified is tortured for his sins by Yama. Him who degradeth himself by representing his self falsely, the gods never bless. Even his own soul blesseth him not. I am a wife devoted to my husband. I have come of my own accord, it is true. But do not, on that account, treat me with disrespect. I am thy wife and, therefore, deserve to be treated respectfully. Wilt thou not treat me so, because I have come hither of my own accord? In the presence of so many, why dost thou treat me like an ordinary woman? I am not certainly crying in the wilderness. Dost thou not hear me? But if thou refuse to do what I supplicate thee for, O Dushmanta, thy head this moment shall burst into a hundred pieces! The husband entering the womb of the wife cometh out himself in the form of the son. Therefore is the wife called by those cognisant of the Vedas as Jaya (she of whom one is born). And the son that is so born unto persons cognisant of the Vedic Mantras rescueth the spirits of deceased ancestors. And because the son rescueth ancestors from the hell call Put, therefore, hath he been called by the Self-create himself as Puttra (the rescuer from Put). By a son one conquereth the three worlds. By a son's son, one enjoyeth eternity. And by a grandson's son great-grand-fathers enjoy everlasting happiness. She is a true wife who is skilful in household affairs. She is a true wife who hath borne a son. She is a true wife whose heart is devoted to her lord. She is a true wife who knoweth none but her lord. The wife is a man's half. The wife is the first of friends. The wife is the root of religion, profit, and desire. The wife is the root of salvation. They that have wives can perform religious acts. They that have wives can lead domestic lives. They that have wives have the means to be cheerful. They that have wives can achieve good fortune. Sweet-speeched wives are friends on occasions of joy. They are as fathers on occasions of religious acts. They are mothers in sickness and woe. Even in the deep woods to a traveller a wife is his refreshment and solace. He that hath a wife is trusted by all. A wife, therefore, is one's most valuable possession. Even when the husband leaving this world goeth into the region of Yama, it is the devoted wife that accompanies him thither. A wife going before waits for the husband. But if the husband goeth before, the chaste wife followeth close. For these reasons, O king, doth marriage exist. The husband enjoyth the companionship of the wife both in this and in the other worlds. It hath been said by learned persons that one is himself born as one's son. Therefore, a man whose wife hath borne a son should look upon her as his mother. Beholding the face of the son one hath begotten upon his wife, like his own face in a mirror, one feeleth as happy as a virtuous man, on attaining to heaven. Men scorched by mental grief, or suffering under bodily pain, feel as much refreshed in the companionship of their wives as a perspiring person in a cool bath. No man, even in anger, should ever do anything that is disagreeable to his wife, seeing that happiness, joy, and virtue,--everything dependeth on the wife. A wife is the sacred field in which the husband is born himself. Even Rishis cannot create creatures without women. What happiness is greater than what the father feeleth when the son running towards him, even though his body be covered with dust, claspeth his limbs? Why then dost thou treat with indifference such a son, who hath approached thee himself and who casteth wistful glances towards thee for climbing thy knees? Even ants support their own eggs without destroying them; then why shouldst not thou, a virtuous man that thou art, support thy own child? The touch of soft sandal paste, of women, of (cool) water is not so agreeable as the touch of one's own infant son locked in one's embrace. As a Brahmana is the foremost of all bipeds, a cow, the foremost of all quadrupeds, a protector, the foremost of all superiors, so is the son the foremost of all objects, agreeable to the touch. Let, therefore, this handsome child touch thee in embrace. There is nothing in the world more agreeable to the touch than the embrace of one's son. O chastiser of foes, I have brought forth this child, O monarch, capable of dispelling all thy sorrows after bearing him in my womb for full three years. O monarch of Puru's race, 'He shall perform a hundred horse-sacrifices'--these were the words uttered from the sky when I was in the lying-in room. Indeed, men going into places remote from their homes take up there others' children on their laps and smelling their heads feel great happiness. Thou knowest that Brahmanas repeat these Vedic mantras on the occasion of the consecrating rites of infancy.--Thou art born, O son, of my body! Thou art sprung from my heart. Thou art myself in the form of a son. Live thou to a hundred years! My life dependeth on thee, and the continuation of my race also, on thee. Therefore, O son, live thou in great happiness to a hundred years. He hath sprung from thy body, this second being from thee! Behold thyself in thy son, as thou beholdest thy image in the clear lake. As the sacrificial fire is kindled from the domestic one, so hath this one sprung from thee. Though one, thou hast divided thyself. In course of hunting while engaged in pursuit of the deer, I was approached by thee, O king, I who was then a virgin in the asylum of my father. Urvasi, Purvachitti, Sahajanya, Menaka, Viswachi and Ghritachi, these are the six foremost of Apsaras. Amongst them again, Menaka, born of Brahman, is the first. Descending from heaven on Earth, after intercourse with Viswamitra, she gave birth to me. That celebrated Apsara, Menaka, brought me forth in a valley of Himavat. Bereft of all affection, she went away, cast me there as if I were the child of somebody else. What sinful act did I do, of old, in some other life that I was in infancy cast away by my parents and at present am cast away by thee! Put away by thee, I am ready to return to the refuge of my father. But it behoveth thee not to cast off this child who is thy own.'

"Hearing all this, Dushmanta said, 'O Sakuntala, I do not know having begot upon thee this son. Women generally speak untruths. Who shall believe in thy words? Destitute of all affection, the lewd Menaka is thy mother, and she cast thee off on the surface of the Himavat as one throws away, after the worship is over, the flowery offering made to his gods. Thy father too of the Kshatriya race, the lustful Viswamitra, who was tempted to become a Brahmana, is destitute of all affection. However, Menaka is the first of Apsaras, and thy father also is the first of Rishis. Being their daughter, why dost thou speak like a lewd woman? Thy words deserve no credit. Art thou not ashamed to speak them, especially before me? Go hence, O wicked woman in ascetic guise. Where is that foremost of great Rishis, where also is that Apsara Menaka? And why art thou, low as thou art, in the guise of an ascetic? Thy child too is grown up. Thou sayest he is a boy, but he is very strong. How hath he soon grown like a Sala sprout? Thy birth is low. Thou speakest like a lewd woman. Lustfully hast thou been begotten by Menaka. O woman of ascetic guise, all that thou sayest is quite unknown to me. I don't know thee. Go withersoever thou choosest.'

"Sakuntala replied, 'Thou seest, O king, the fault of others, even though they be as small as a mustard seed. But seeing, thou noticest not thy own faults even though they be as large as the Vilwa fruit. Menaka is one of the celestials. Indeed, Menaka is reckoned as the first of celestials. My birth, therefore, O Dushmanta, is far higher than thine. Thou walkest upon the Earth, O king, but I roam in the skies! Behold, the difference between ourselves is as that between (the mountain) Meru and a mustard seed! Behold my power, O king! I can repair to the abodes of Indra, Kuvera, Yama, and Varuna! The saying is true which I shall refer to before thee, O sinless one! I refer to it for example's sake and not from evil motives. Therefore, it behoveth thee to pardon me after thou hast heard it. An ugly person considereth himself handsomer than others until he sees his own face in the mirror. But when he sees his own ugly face in the mirror, it is then that he perceiveth the difference between himself and others. He that is really handsome never taunts anybody. And he that always talketh evil becometh a reviler. And as the swine always look for dirt and filth even when in the midst of a flower-garden, so the wicked always choose the evil out of both evil and good that others speak. Those, however, that are wise, on hearing the speeches of others that are intermixed with both good and evil, accept only what is good, like geese that always extract the milk only, though it be mixed with water. As the honest are always pained at speaking ill of others, so do the wicked always rejoice in doing the same thing. As the honest always feel pleasure in showing regard for the old, so do the wicked always take delight in aspersing the good. The honest are happy in not seeking for faults. The wicked are happy in seeking for them. The wicked ever speak ill of the honest. But the latter never injure the former, even if injured by them. What can be more ridiculous in the world than that those that are themselves wicked should represent the really honest as wicked? When even atheists are annoyed with those that have fallen off from truth and virtue and who are really like angry snakes of virulent poison, what shall I say of myself who am nurtured in faith? He that having begotten a son who is his own image, regardeth him not, never attaineth to the worlds he coveteth, and verily the gods destroy his good fortune and possessions. The Pitris have said that the son continueth the race and the line and is, therefore, the best of all religious acts. Therefore, none should abandon a son. Manu hath said that there are five kinds of sons; those begotten by one's self upon his own wife, those obtained (as gift) from others, those purchased for a consideration, those reared with affection and those begotten upon other women than upon wedded wives. Sons support the religion and achievements of men, enhance their joys, and rescue deceased ancestors from hell. It behoveth thee not, therefore, O tiger among kings, to abandon a son who is such. Therefore, O lord of Earth, cherish thy own self, truth, and virtue by cherishing thy son. O lion among monarchs, it behoveth thee not to support this deceitfulness. The dedication of a tank is more meritorious than that of a hundred wells. A sacrifice again is more meritorious than the dedication of a tank. A son is more meritorious than a sacrifice. Truth is more meritorious than a hundred sons. A hundred horse-sacrifices had once been weighed against Truth, and Truth was found heavier than a hundred horse-sacrifices. O king, Truth, I ween, may be equal to the study of, the entire Vedas and ablutions in all holy places. There is no virtue equal to Truth: there is nothing superior to Truth. O king, Truth is God himself; Truth is the highest vow. Therefore, violate not thy pledge, O monarch! Let Truth and thee be even united. If thou placest no credit in my words, I shall of my own accord go hence. Indeed, thy companionship should be avoided. But thou, O Dushmanta, that when thou art gone, this son of mine shall rule the whole Earth surrounded by the four seas and adorned with the king of the mountains."

"Vaisampayana continued, 'Sakuntala having spoken to the monarch in this wise, left his presence. But as soon as she had left, a voice from the skies, emanating from no visible shape, thus spoke unto Dushmanta as he was sitting surrounded by his occasional and household priests, his preceptors, and ministers. And the voice said, 'The mother is but the sheath of flesh; the son sprung from the father is the father himself. Therefore, O Dushmanta, cherish thy son, and insult not Sakuntala. O best of men, the son, who is but a form of one's own seed, rescueth (ancestors) from the region of Yama. Thou art the progenitor of this boy. Sakuntala hath spoken the truth. The husband, dividing his body in twain, is born of his wife in the form of son. Therefore, O Dushmanta, cherish, O monarch, thy son born of Sakuntala. To live by forsaking one's living son is a great, misfortune. Therefore, O thou of Puru's race, cherish thy high-souled son born of Sakuntala--And because this child is to be cherished by thee even at our word, therefore shall this thy son be known by the name of Bharata (the cherished).' Hearing these words uttered by the dwellers in heaven, the monarch of Puru's race became overjoyed and spoke as follows unto his priests and ministers, 'Hear ye these words uttered by the celestial messenger? I myself know this one to be my son. If I had taken him as my son on the strength of Sakuntala's words alone, my people would have been suspicious and my son also would not have been regarded as pure.'

"Vaisampayana continued, 'The monarch, then, O thou of Bharata's race, seeing the purity of his son established by the celestial messenger, became exceedingly glad. And he took unto him that son with joy. And the king with a joyous heart then performed all those rites upon his son that a father should perform. And the king smelt his child's head and hugged him with affection. And the Brahmanas began to utter blessings upon him and the bards began to applaud him. And the monarch then experienced the great delight that one feeleth at the touch of one's son. And Dushmanta also received mat wife of his with affection. And he told her these words, pacifying her affectionately, 'O goddess, my union with the? took place privately Therefore, I was thinking of how best to establish thy purity. My people might think that we were only lustfully united and not as husband and wife, and therefore, this son that I would have installed as my heir apparent would only have been regarded as one of impure birth. And dearest, every hard word thou hast uttered in thy anger, have I, O large-eyed one, forgiven thee. Thou art my dearest!' And the royal sage Dushmanta, having spoken thus unto his dear wife, O Bharata, received her with offerings of perfume, food, and drink. And king Dushmanta, then, bestowed the name of Bharata upon his child, and formally installed him as the heir apparent. And the famous and bright wheels of Bharata's car, invincible and like unto the wheels of the cars owned by the gods, traversed every region, filling the whole Earth with their rattle. And the son of Dushmanta reduced to subjection all kings of the Earth. And he ruled virtuously and earned great fame. And that monarch of great prowess was known by the titles of Chakravarti and Sarvabhauma. And he performed many sacrifices like Sakra, the lord of the Maruts. And Kanwa was the chief priest at those sacrifices, in which the offerings to Brahmanas were great. And the blessed monarch performed both the cow and the horse-sacrifices. And Bharata gave unto Kanwa a thousand gold coins as the sacerdotal fee. It is that Bharata from whom have emanated so many mighty achievements. It is from him that the great race called after him in his race are called after him. And in the Bharata race there have been born many godlike monarchs gifted with great energy, and like unto Brahman himself. Their number cannot be counted. But, O thou of Bharata's race, I shall name the principal ones that were blessed with great good fortune, like unto the gods, and devoted to truth and honesty.'"

Section 75

"Vaisampayana said, 'Hear now, as I recite the recorded genealogy, that is sacred and subservient to religion, profit and pleasure, of these royal sages--Daksha, the lord of creation, Manu, the son of Surya, Bharata, Ruru, Puru, and Ajamidha. I shall also recite to thee, O sinless one, the genealogies of the Yadavas and of the Kurus and of the king of the Bharata line. These genealogies are sacred and their recitation is a great act of propitiation. That recitation conferreth wealth, fame and long life. And, O sinless one, all these I have named shone in their splendour and were equal unto the great Rishis in energy.

"Prachetas had ten sons who were all devoted to asceticism and possessed of every virtue. They burnt, of old, by the fire emanating from their mouths, several plants of poisonous and innumerable large trees that had covered the Earth and became a source of great discomfort to man. After these ten, was born another named Daksha. It is from Daksha that all creatures have sprung. Therefore is he, O tiger among men, called the Grandfather. Born of Prachetas the Muni Daksha, uniting himself with Virini, begat a thousand sons of rigid vows, all like himself. And Narada taught these thousand sons of Daksha the excellent philosophy of Sankhya as a means of salvation. And, O Janamejaya, the lord of creation, Daksha, then, from the desire of making creatures, begat fifty daughters. And he made all of them his appointed daughters (so that their sons might be his sons also for the performance of all religious acts). And he bestowed ten of his daughters on Dharma, and thirteen on Kasyapa. And he gave twenty-seven to Chandra, who are all engaged in indicating time. And Kasyapa, the son of Marichi, begat on the eldest of his thirteen wives, the Adityas, the celestials endued with great energy and having Indra as their head and also Vivaswat (the Sun). And of Vivaswat was born the lord Yama. And Martanda (Vivaswat) also begat another son after Yama, gifted with great intelligence and named Manu. And Manu was endued with great wisdom and devoted to virtue. And he became the progenitor of a line. And in Manu's race have been born all human beings, who have, therefore, been called Manavas. And it is of Manu that all men including Brahmanas, Kshatriyas, and others have been descended, and are, therefore, all called Manavas. Subsequently, O monarch, the Brahmanas became united with the Kshatriyas. And those sons of Manu that were Brahmanas devoted themselves to the study of the Vedas. And Manu begat ten other children named Vena, Dhrishnu, Narishyan, Nabhaga, Ikshvaku, Karusha, Saryati, the eighth, a daughter named Ila, Prishadhru the ninth, and Nabhagarishta, the tenth. They all betook themselves to the practices of Kshatriyas. Besides these, Manu had fifty other sons on Earth. But we heard that they all perished, quarrelling with one another. The learned Pururavas was born of Ila. It hath been heard by us that Ila was both his mother and father. And the great Pururavas had sway over thirteen islands of the sea. And, though a human being, he was always surrounded by companions that were superhuman. And Pururavas intoxicated with power quarrelled with the Brahmanas and little caring for their anger robbed them of their wealth. Beholding all this Sanatkumara came from the region of Brahman and gave him good counsel, which was, however, rejected by Pururavas. Then the wrath of the great Rishis was excited, and the avaricious monarch, who intoxicated with power, had lost his reason, was immediately destroyed by their curse.

"It was Pururavas who first brought from the region of the Gandharvas the three kinds of fire (for sacrificial purpose). And he brought thence, the Apsara Urvasi also. And the son of Ila begat upon Urvasi six sons who were called Ayus, Dhimat, Amavasu and Dhridhayus, and Vanayus, and Satayus. And it is said that Ayus begat four sons named Nahusha, Vriddhasarman, Rajingaya, and Anenas, on the daughter of Swarbhanu. And, O monarch, Nahusha, of all the sons of Ayus, being gifted with great intelligence and prowess ruled his extensive kingdom virtuously. And king Nahusha supported evenly the Pitris, the celestials, the Rishis, the Brahmanas, the Gandharvas, the Nagas, the Rakshasas, the Kshatriyas, and the Vaisyas. And he suppressed all robber-gangs with a mighty hand. But he made the Rishis pay tribute and carry him on their backs like bests of burden. And, conquering the very gods by the beauty of his person, his asceticism, prowess, and energy, he ruled as if he were Indra himself. And Nahusha begat six sons, all of sweet speech, named Yati, Yayati, Sanyati, Ayati, and Dhruva. Yati betaking himself to asceticism became a Muni like unto Brahman himself. Yayati became a monarch of great prowess and virtue. He ruled the whole Earth, performed numerous sacrifices, worshipped the Pitris with great reverence, and always respected the gods. And he brought the whole world under his sway and was never vanquished by any foe. And the sons of Yayati were all great bowmen and resplendent with every virtue. And, O king, they were begotten upon (his two wives) Devayani and Sarmishtha. And of Devayani were born Yadu and Turvasu, and of Sarmishtha were born Drahyu, Anu, and Puru. And, O king, having virtuously ruled his subjects for a long time, Yayati was attacked with a hideous decrepitude destroying his personal beauty. And attacked by decrepitude, the monarch then spoke, O Bharata, unto his sons Yadu and Puru and Turvasu and Drahyu and Anu these words, 'Ye dear sons, I wish to be a young man and to gratify my appetites in the company of young women. Do you help me therein.' To him his eldest son born of Devayani then said, 'What needest thou, O king? Dost thou want to have your youth?' Yayati then told him, 'Accept thou my decrepitude, O son! With thy youth I would enjoy myself. During the time of a great sacrifice I have been cursed by the Muni Usanas (Sukra). O son, I would enjoy myself with your youth. Take any of you this my decrepitude and with my body rule ye my kingdom. I would enjoy myself with a renovated body. Therefore, ye my sons, take ye my decrepitude.' But none of his sons accepted his decrepitude. Then his youngest son Puru said unto him, 'O king, enjoy thyself thou once again with a renovated body and returned youth! I shall take thy decrepitude and at thy command rule thy kingdom.' Thus addressed, the royal sage, by virtue of his ascetic power then transferred his own decrepitude unto that high-souled son of his and with the youth of Puru became a youth; while with the monarch's age Puru ruled his kingdom.

"Then, after a thousand years had passed away, Yayati, that tiger among kings, remained as strong and powerful as a tiger. And he enjoyed for a long time the companionship of his two wives. And in the gardens of Chitraratha (the king of Gandharvas), the king also enjoyed the company of the Apsara Viswachi. But even after all this, the great king found his appetites unsatiated. The king, then recollected the following truths contained in the Puranas, 'Truly, one's appetites are never satiated by enjoyment. On the other hand, like sacrificial butter poured into the fire, they flame up with indulgence. Even if one enjoyed the whole Earth with its wealth, diamonds and gold, animals and women, one may not yet be satiated. It is only when man doth not commit any sin in respect of any living thing, in thought, deed, or speech, it is then that he attaineth to purity as that of Brahman. When one feareth nothing, when one is not feared by anything, when one wisheth for nothing, when one injureth nothing, it is then that one attaineth to the purity of Brahman.' The wise monarch seeing this and satisfied that one's appetites are never satiated, set his mind at rest by meditation, and took back from his son his own decrepitude. And giving him back his youth, though his own appetites were unsatiated, and installing him on the throne, he spoke unto Puru thus, 'Thou art my true heir, thou art my true son by whom my race is to be continued. In the world shall my race be known by thy name.'

"Vaisampayana continued, 'Then that tiger among kings, having installed his son Puru on the throne, went away to the mount of Bhrigu for devoting himself to asceticism. And, having acquired great ascetic merit, after long years, he succumbed to the inevitable influence of Time. He left his human body by observing the vow of fasting, and ascended to heaven with his wives.'"

Section 76

"Janamejaya said, 'O thou of the wealth of asceticism, tell me how our ancestor Yayati, who is the tenth from Prajapati, obtained for a wife the unobtainable daughter of Sukra. I desire to hear of it in detail. Tell me also, one after another, of those monarchs separately who were the founders of dynasties.'

"Vaisampayana said, 'The monarch Yayati was in splendour like unto Indra himself. I will tell thee, in reply to thy question, O Janamejaya, how both Sukra and Vrishaparvan bestowed upon him, with due rites, their daughters, and how his union took place with Devayani in special.

"Between the celestials and the Asuras, there happened, of yore, frequent encounters for the sovereignty of the three worlds with everything in them. The gods, then, from desire of victory, installed the son of Angiras (Vrihaspati) as their priest to conduct their sacrifices; while their opponents installed the learned Usanas as their priest for the same purpose. And between those two Brahmanas there are always much boastful rivalry. Those Danavas assembled for encounter that were slain by the gods were all revived by the seer Sukra by the power of his knowledge. And then starting again, into life,--these fought with the gods. The Asuras also slew on the field of battle many of the celestials. But the open-minded Vrihaspati could not revive them, because he knew not the science called Sanjivani (re-vivification) which Kavya endued with great energy knew so well. And the gods were, therefore, in great sorrow. And the gods, in great anxiety of heart and entertaining a fear of the learned Usanas, then went to Kacha, the eldest son of Vrihaspati, and spoke unto him, saying, 'We pay court to thee, be kind to us and do us a service that we regard as very great. That knowledge which resides in Sukra, that Brahmana of immeasurable prowess, make thy own as soon as thou canst. Thou shalt find the Brahmana in the court of Vrishaparvan. He always protects the Danavas but never us, their opponents. Thou art his junior in age, and, therefore, capable of adoring him with reverence. Thou canst also adore Devayani, the favourite daughter of that high-souled Brahmana. Indeed, thou alone art capable of propitiating them both by worship. There is none else that can do so. By gratifying Devayani with thy conduct, liberality, sweetness, and general behaviour, thou canst certainly obtain that knowledge.' The son of Vrihaspati, thus solicited by the gods, said 'So be it, and went to where Vrishaparvan was. Kacha, thus sent by the gods, soon went to the capital of the chief of the Asuras, and beheld Sukra there. And beholding him, he thus spoke unto him, 'Accept me as thy disciple. I am the grandson of the Rishi Angiras and son of Vrihaspati. By name I am known as Kacha. Thyself becoming my preceptor, I shall practise the Brahmacharya mode of life for a thousand years. Command me, then, O Brahmana!'

"Sukra (hearing this) said, 'Welcome art thou, O Kacha! I accept thy speech. I will treat thee with regard; for by so doing, it is Vrihaspati who will be regarded.'

"Vaisampayana continued, 'Kacha commanded by Kavya or Usanas himself, called also Sukra, then said, 'So be it,' and took the vow he had spoken of. And, O Bharata, accepting the vow of which he had spoken, at the proper time, Kacha began to conciliate regardfully both his preceptor and (his daughter) Devayani. Indeed, he began to conciliate both. And as he was young, by singing and dancing and playing on different kinds of instruments, he soon gratified Devayani who was herself in her youth. And, O Bharata, with his whole heart set upon it, he soon gratified the maiden Devayani who was then a young lady, by presents of flowers and fruits and services rendered with alacrity. And Devayani also with her songs and sweetness of manners used, while they were alone, to attend upon that youth carrying out his vow. And when five hundred years had thus passed of Kacha's vow, the Danavas came to learn his intention. And having no compunctions about slaying a Brahmana, they became very angry with him. And one day they saw Kacha in a solitary part of the woods engaged in tending (his preceptor's) kine. They then slew Kacha from their hatred of Vrihaspati and also from their desire of protecting the knowledge of reviving the dead from being conveyed by him. And having slain him, they hacked his body into pieces and gave them to be devoured by jackals and wolves. And (when twilight came) the kine returned to the fold without him who tended them. And Devayani, seeing the kine returned from the woods without Kacha, spoke, O Bharata, unto her father thus:

'Thy evening-fire hath been kindled. The Sun also hath set, O father! The kine have returned without him who tendeth them. Kacha is, indeed, not to be seen. It is plain that Kacha hath been lost, or is dead. Truly do I say, O father, that without him I will not live.'

"Sukra hearing this said, I will revive him by saying, 'Let this one come.' Then having recourse to the science of reviving the dead, Sukra summoned Kacha. And summoned by his preceptor, Kacha appeared before him in the gladness of heart tearing by virtue of his preceptor's science the bodies of the wolves (that had devoured him). And asked about the cause of his delay, he thus spoke unto Bhargava's daughter. Indeed, asked by that Brahman's daughter, he told her, 'I was dead. O thou of pure manners, burdened with sacrificial fuel, Kusa grass, and logs of wood, I was coming towards our abode. I sat under a banian tree. The kine also, having been brought together, were staying under the shade of that same banian tree. The Asuras, beholding me, asked 'Who art thou?' They heard me answer, 'I am the son of Vrihaspati.' As soon as I said this, the Danavas slew me, and hacking my body into pieces gave my remains to jackals and wolves. And they then went home in the gladness of heart. O amiable one, summoned by the high-souled Bhargava, I after all come before thee fully revived.'

"On another occasion, asked by Devayani, the Brahmana Kacha went into the woods. And as he was roving about for gathering flowers, the Danavas beheld him. They again slew him, and pounding him into a paste they mixed it with the water of the ocean. Finding him long still (in coming), the maiden again represented the matter unto her father. And summoned again by the Brahmana with the aid of his science, Kacha appearing before his preceptor and his daughter told everything as it had happened. Then slaying him for the third time and burning him and reducing him to ashes, the Asuras gave those ashes to the preceptor himself, mixing them with his wine. And Devayani again spoke unto her father, saying, 'O father, Kacha was sent to gather flowers. But he is not to be seen. It is plain he hath been lost, or has died. I tell thee truly, I would not live without him.'

"Sukra hearing this said, 'O daughter, the son of Vrihaspati hath gone to the region of the dead. Though revived by my science, he is thus slain frequently. What, indeed, am I to do? O Devayani, do not grieve, do not cry. One like thee should not grieve for one that is mortal. Thou art indeed, O daughter, in consequence of my prowess, worshipped thrice a day during the ordained hours of prayer, by Brahmanas, the gods with Indra, the Vasus, the Aswins, the Asuras, in fact, by the whole universe. It is impossible to keep him alive, for revived by me he is often killed.' To all this Devayani replied, 'Why shall I, O father, not grieve for him whose grandfather is old Angiras himself, whose father is Vrihaspati who is an ocean of ascetic merit, who is the grandson of a Rishi and the son also of a Rishi? He himself too was a Brahmacharin and an ascetic; always wakeful and skilled in everything. I will starve and follow the way Kacha has gone. The handsome Kacha is, O father, dear unto me.'

"Vaisampayana continued, 'The great Rishi Kavya, then, afflicted by what Devayani said, cried in anger, 'Certainly, the Asuras seek to injure me, for they slay my disciple that stayeth with me. These followers of Rudra desire to divest me of my character as a Brahmana by making me participate in their crime. Truly, this crime hath a terrible end. The crime of slaying a Brahmana would even burn Indra himself.' Having said this, the Brahmana Sukra, urged by Devayani, began to summon Kacha who had entered the jaws of Death. But Kacha, summoned with the aid of science, and afraid of the consequence to his preceptor, feebly replied from within the stomach of his preceptor, saying, 'Be graceful unto me, O lord! I am Kacha that worshippeth thee. Behave unto me as to thy own dearly-loved son.'

"Vaisampayana continued, 'Sukra then said, 'By what path, O Brahmana, hast thou entered my stomach, where thou stayest now? Leaving the Asuras this very moment, I shall go over to the gods." Kacha replied, 'By thy grace, memory hath not failed me. Indeed, I do recollect everything as it hath happened. My ascetic virtues have not been destroyed. It is, therefore, that I am able to bear this almost insufferable pain. O Kavya, slain by the Asuras and burnt and reduced to powder, I have been given to thee with thy wine. When thou art present, O Brahmana, the art of the Asuras will never be able to vanquish, the science of the Brahmana.'

"Hearing this, Sukra said, 'O daughter, what good can I do to thee? It is with my death that Kacha can get his life back. O Devayani, Kacha is even within me. There is no other way of his coming out except by ripping open my stomach.' Devayani replied, 'Both evils shall, like fire, burn me! The death of Kacha and thy own death are to me the same! The death of Kacha would deprive me of life. If thou also diest, I shall not be able to bear my life.' Then Sukra said, 'O son of Vrihaspati, thou art, indeed, one already crowned with success, because Devayani regards thee so well. Accept the science that I will today impart to thee, if, indeed, thou be not Indra in the form of Kacha. None can come out of my stomach with life. A Brahmana, however, must not be slain, therefore, accept thou the science I impart to thee. Start thou into life as my son. And possessed of the knowledge received from me, and revived by me, take care that, on coming out of my body, thou dost act gracefully.'

"Vaisampayana continued, 'Receiving the science imparted to him by his preceptor the handsome Kacha, ripped open his stomach, came out like the moon at evening on the fifteenth day of the bright fort-night. And beholding the remains of his preceptor lying like a heap of penances, Kacha revived him, aided by the science he had learned. Worshipping him with regard, Kacha said unto his preceptor, 'Him who poureth the nectar of knowledge into one's ears, even as thou hast done into those of myself who was void of knowledge, him do I regard both as my father and mother. And remembering the immense service done by him, who is there so ungrateful as to injure him? They that, having acquired knowledge, injure their preceptor who is always an object of worship, who is the giver of knowledge, who is the most precious of all precious objects on Earth, come to be hated on Earth and finally go to the regions of the sinful.'

"Vaisampayana continued, 'The learned Sukra, having been deceived while under the influence of wine, and remembering the total loss of consciousness that is one of the terrible consequences of drink, and beholding too before him the handsome Kacha whom he had, in a state of unconsciousness, drunk with his wine, then thought of effecting a reform in the manners of Brahmanas. The high-souled Usanas rising up from the ground in anger, then spoke as follows: "The wretched Brahmana who from this day, unable to resist the temptation, will drink wine shall be regarded as having lost his virtue, shall be reckoned to have committed the sin of slaying a Brahmana, shall be hated both in this and the other worlds. I set this limit to the conduct and dignity of Brahmanas everywhere. Let the honest, let Brahmanas, let those with regard for their superiors, let the gods, let the three worlds, listen!' Having said these words that high-souled one, that ascetic of ascetics, then summoning the Danavas who had been deprived by fate of the good sense, told them these words, Ye foolish Danavas, know ye that Kacha hath obtained his wishes. He will henceforth dwell with me. Having obtained the valuable knowledge of reviving the dead, that Brahmana hath, indeed, become in prowess even as Brahman himself!'

"Vaisampayana continued, 'Bhargava having said so much cut short his speech. The Danavas were surprised and went away to their homes. Kacha, too, having stayed with his preceptor for a full thousand years, then prepared to return to the abode of the celestials, after having obtained his preceptor's permission.'"

Section 77

"Vaisampayana said, 'After the expiry of the period of his vow, Kacha, having obtained his preceptor's leave, was about to return to the abode of the celestials, when Devayani, addressing him, said, 'O grandson of the Rishi Angiras, in conduct and birth, in learning, asceticism and humility, thou shinest most brightly. As the celebrated Rishi Angiras is honoured and regarded by my father, so is thy father regarded and worshipped by me. O thou of ascetic wealth, knowing this, listen to what I say. Recollect my conduct towards thee during the period of thy vow (Brahmacharya). Thy vow hath now been over. It behoveth thee to fix thy affections on me. O accept my hand duly with ordained mantras.'

"Kacha replied, 'Thou art to me an object of regard and worship even as thy father! O thou of faultless features, thou art, indeed, even an object of greater reverence! Thou art dearer than life to the high-souled Bhargava, O amiable one! As the daughter of my preceptor, thou art ever worthy of my worship! As my preceptor Sukra, thy father, is ever deserving of my regards, so art thou, O Devayani! Therefore, it behoveth thee not to say so.' Hearing this, Devayani replied, 'Thou, too, art the son of my father's preceptor's son. Therefore, O best of Brahmanas, thou art deserving of my regards and worship. O Kacha, when thou wert slain so many times by the Asuras, recollect today the affection I showed for thee. Remembering my friendship and affection for thee, and, indeed, my devoted regard also, O virtuous one, it behoveth thee not to abandon me without any fault. I am truly devoted to thee.'

"Hearing all this, Kacha said, 'O thou of virtuous vows, do not urge me into such a sinful course. O thou of fair eye-brows, be gracious unto me. Beautiful one, thou art to me an object of greater regard than my preceptor. Full of virtuous resolves, O large-eyed one, of face as handsome, as moon, the place where thou hadst resided, viz., the body of Kavya, hath also been my abode. Thou art truly my sister. Amiable one, happily have we passed the days that we have been together. There is perfect good understanding between us. I ask thy leave to return to my abode. Therefore, bless me so that my journey may be safe. I must be remembered by thee, when thou recallest me in connection with topics of conversation, as one that hath not transgressed virtue. Always attend upon my preceptor with readiness and singleness of heart.' To all this, Devaniya answered, 'Solicited, by me, if, indeed, thou truly refusest to make me thy wife, then, O Kacha, this thy knowledge shall not bear fruit.'

"Hearing this, Kacha said, 'I have refused thy request only because thou art the daughter of my preceptor, and not because thou hast any fault. Nor hath my preceptor in this respect issued any command. Curse me if it please thee. I have told thee what the behaviour should be of a Rishi. I do not deserve thy curse, O Devayani. But yet thou hast cursed me! Thou hast acted under the influence of passion and not from a sense of duty. Therefore, thy desire will not be fulfilled. No Rishi's son shall ever accept thy hand in marriage. Thou hast said that my knowledge shall not bear fruit. Let it be so. But in respect of him it shall bear fruit to whom I may impart it.'

"Vaisampayana continued, 'That first of Brahmanas, Kacha, having said so unto Devayani speedily wended his way unto the abode of the chief of the celestials. Beholding him arrived, the celestials with Indra ahead, having first worshipped him, spoke unto him as follows, 'Thou hast indeed, performed an act of great benefit for us. Wonderful hath been thy achievement! Thy fame shall never die! Thou shall be a sharer with us in sacrificial offerings.'"

Section 78

"Vaisampayana said, 'The dwellers in heaven became exceedingly glad in welcoming Kacha who had mastered the wonderful science. And, O bull of Bharata's race, the celestials then learnt that science from Kacha and considered their object already achieved. And assembling together, they spoke unto him of a hundred sacrifices, saying, 'The time hath come for showing prowess. Slay thy foes, O Purandara!' And thus addressed, Maghavat, then accompanied by the celestials, set out, saying, 'So be it.' But on his way he saw a number of damsels. These maidens were sporting in a lake in the gardens of the Gandharva Chitraratha. Changing himself into wind, he soon mixed up the garments of those maidens which they had laid on the bank. A little while after, the maidens, getting up from the water, approached their garments that had, indeed, got mixed up with one another. And it so happened that from the intermingled heap, the garments of Devayani were appropriated by Sarmishtha, the daughter of Vrishaparvan, from ignorance that it was not hers. And, O king, thereupon, between them, Devayani and Sarmishtha, then ensued a dispute. And Devayani said, 'O daughter of the Asura (chief), why dost thou take my attire, being, as thou art, my disciple? As thou art destitute of good behaviour, nothing good can happen to thee!' Sarmishtha, however, quickly replied, 'Thy father occupying a lower seat, always adoreth with downcast looks, like a hired chanter of praises, my father, whether he sitteth at his ease or reclineth at full length! Thou art the daughter of one that chanteth the praises of others, of one that accepteth alms. I am the daughter of one who is adored, of one who bestoweth alms instead of ever accepting them! Beggar-woman as thou art, thou art free to strike thy breast, to use ill words, to vow enmity to me, to give way to thy wrath. Acceptress of alms, thou weepest tears of anger in vain! If so minded, I can harm thee, but thou canst not. Thou desirest to quarrel. But know thou that I do not reckon thee as my equal!'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words, Devayani became exceedingly angry and began to pull at her clothes. Sarmishtha thereupon threw her into a well and went home. Indeed, the wicked Sarmishtha believing that Devayani was dead, bent her steps home-wards in a wrathful mood.

"After Sarmishtha had left, Yayati the son of Nahusha soon came to that spot. The king had been out a-hunting. The couple of horses harnessed to his car and the other single horse with him were all fatigued. And the king himself was thirsty. And the son of Nahusha saw a well that was by. And he saw that it was dry. But in looking down into it, he saw a maiden who in splendour was like a blazing fire. And beholding her within it, the blessed king addressed that girl of the complexion of the celestials, soothing her with sweet words. And he said, 'Who art thou, O fair one, of nails bright as burnished copper, and with ear-rings decked with celestial gems? Thou seemest to be greatly perturbed. Why dost thou weep in affliction? How, indeed, hast thou fallen into this well covered with creepers and long grass? And, O slender-waisted girl, answer me truly whose daughter thou art.

"Devayani then replied, 'I am the daughter of Sukra who brings back into life the Asuras slain by the gods. He doth not know what hath befallen me. This is my right hand, O king, with nails bright as burnished copper. Thou art well-born; I ask thee, to take and raise me up! I know thou art of good behaviour, of great prowess, and of wide fame! It behoveth thee, therefore, to raise me from this well.'

"Vaisampayana continued, 'King Yayati, learning that she was a Brahmana's daughter, raised her from that well by catching hold of her right hand. And the monarch promptly raising her from the pit and squinting to her tapering thighs, sweetly and courteously returned to his capital.

"When the son of Nahusha had gone away, Devayani of faultless features, afflicted with grief, then spoke unto her maid, Ghurnika by name, who met her then. And she said, 'O Ghurnika, go thou quickly and speak to my father without loss of time of everything as it hath happened. I shall not now enter the city of Vrishaparvan.'

"Vaisampayana continued, 'Ghurnika, thus commanded, repaired quickly to the mansion, of the Asura chief, where she saw Kavya and spoke unto him with her perception dimmed by anger. And she said, 'I tell thee, O great Brahmana, that Devayani hath been ill-used, O fortunate one, in the forest by Sarmishtha, the daughter of Vrishaparvan.' And Kavya, hearing that his daughter had been ill-used by Sarmishtha speedily went out with a heavy heart, seeking her in the woods. And when he found her in the woods, he clasped her with affection and spoke unto her with voice choked with grief, 'O daughter, the weal or woe that befalleth people is always due to their own faults. Thou hast therefore some fault, I ween, which hath been expiated thus.' Hearing this Devayani replied, 'Be it a penalty or not, listen to me with attention. O, hear that all Sarmishtha, the daughter of Vrishaparvan, hath said unto me. Really hath she said that thou art only the hired chanter of the praises of the Asura king! Even thus hath she--that Sarmishtha, Vrishaparvan's daughter,--spoken to me, with reddened eyes, these piercing and cruel words, 'Thou art the daughter of one that ever chanteth for hire the praises of others, of one that asketh for charities, of one that accepteth alms; whereas I am the daughter of one that receiveth adorations, of one that giveth, of one that never accepteth anything as gift!' These have been the words repeatedly spoken unto me by the proud Sarmishtha, the daughter of Vrishaparvan, with eyes red with anger. If, O father, I am really the daughter of a hired chanter of praises, of one that accepteth gifts, I must offer my adorations in the hope of obtaining her grace! Oh, of this I have already told her!'

"Sukra replied, 'Thou art, O Devayani, no daughter of a hired adorer, of one that asketh for alms and accepteth gifts. Thou art the daughter of one that adores none, but of one that is adored by all! Vrishaparvan himself knoweth it, and Indra, and king Yayati too. That inconceivable Brahma, that unopposable Godhead, is my strength! The self-create, himself, gratified by me, hath said that I am for aye the lord of that which is in all things on Earth or in Heaven! I tell thee truly that it is I who pour rain for the good of creatures and who nourish the annual plants that sustain all living things!'

"Vaisampayana continued, 'It was by such sweet words of excellent import that the father endeavoured to pacify his daughter afflicted with woe and oppressed by anger.'"

Section 79

"Sukra continued, 'Know, then, O Devayani, that he that mindeth not the evil speeches of others, conquereth everything! The wise say that he is a true charioteer who without slackening holdeth tightly the reins of his horses. He, therefore, is the true man that subdueth, without indulging in his rising wrath. Know thou, O Devayani, that by him is everything conquered, who calmly subdueth his rising anger. He is regarded as a man who by having recourse to forgiveness, shaketh off his rising anger like a snake casting off its slough He that suppresseth his anger, he that regardeth not the evil speeches of others, he that becometh not angry, though there be cause, certainly acquireth the four objects for which we live (viz., virtue, profit, desire, and salvation) Between him that performeth without fatigue sacrifices every month for a hundred years, and him that never feeleth angry at anything, he that feeleth not wrath is certainly the higher. Boys and girls, unable to distinguish between right and wrong, quarrel with each other. The wise never imitate them.' Devayani, on hearing this speech of her father, said, 'O father, I know, also what the difference is between anger and forgiveness as regards the power of each. But when a disciple behaveth disrespectfully, he should never be forgiven by the preceptor if the latter is really desirous of benefiting the former. Therefore, I do not desire to live any longer in a country where evil behaviour is at a premium. The wise man desirous of good, should not dwell among those sinfully inclined men who always speak ill of good behaviour and high birth. But there should one live,--indeed, that hath been said to be the best of dwelling places,--where good behaviour and purity of birth are known and respected. The cruel words uttered by Vrishaparvan's daughter burn my heart even as men, desirous of kindling a fire, burn the dry fuel. I do not think anything more miserable for a man in the three worlds than to adore one's enemies blessed with good fortune, himself possessing none. It hath been indeed said by the learned that for such a man even death would be better.'"

Section 80

"Vaisampayana said, 'Then Kavya, the foremost of Bhrigu's line, became angry himself. And approaching Vrishaparvan where the latter was seated, began to address him without weighing his words, 'O king,' he said, 'sinful acts do not, like the Earth, bear fruit immediately! But gradually and secretly do they extirpate their doers. Such fruit visiteth either in one's own self, one's son, or one's grandson. Sins must bear their fruit. Like rich food they can never be digested. And because ye slew the Brahmana Kacha, the grandson of Angiras, who was virtuous, acquainted with the precepts of religion, and attentive to his duties, while residing in my abode, even for this act of slaughter--and for the mal-treatment of my daughter too, know, O Vrishaparvan, I shall leave thee and thy relatives! Indeed, O king, for this, I can no longer stay with thee! Dost thou, O Asura chief, think that I am a raving liar? Thou makest light of thy offence without seeking to correct it!'.

"Vrishaparvan then said, 'O son of Bhrigu, never have I attributed want of virtue, of falsehood, to thee. Indeed, virtue and truth ever dwell in thee. Be kind to me! O Bhargava, if, leaving us, thou really goest hence, we shall then go into the depths of the ocean. Indeed, there is nothing else for us to do.'

"Sukra then replied, 'Ye Asuras, whether ye go into the depths of the ocean or fly away to all directions. I care little. I am unable to bear my daughter's grief. My daughter is ever dear to me. My life dependeth on her. Seek ye to please her. As Vrihaspati ever seeketh the good of Indra, so do I always seek thine by my ascetic merits.'

"Vrishaparvan then said, 'O Bhargava, thou art the absolute master of whatever is possessed by the Asura chiefs in this world-their elephants, kine and horses, and even my humble self!'

"Sukra then answered, 'If it is true, O great Asura, that I am the lord of all the wealth of the Asuras, then go and gratify Devayani.'

"Vaisampayana continued, 'when the great Kavya was so addressed by Vrishaparvan, he then went to Devayani and told her all. Devayani, however, quickly replied, 'O Bhargava, if thou art truly the lord of the Asura king himself and of all his wealth, then let the king himself come to me and say so in my presence.' Vrishaparvan then approached Devayani and told her, 'O Devayani of sweet smiles, whatever thou desirest I am willing to give thee, however difficult it may be to grant the same.' Devayani answered, 'I desire Sarmishtha with a thousand maids to wait on me! She must also follow me to where my father may give me away.'

"Vrishaparvan then commanded a maid-servant in attendance on him, saying, 'Go and quickly bring Sarmishtha hither. Let her also accomplish what Devayani wisheth.'

"Vaisampayana continued, 'The maid-servant then repaired to Sarmishtha and told her, 'O amiable Sarmishtha, rise and follow me. Accomplish the good of thy relatives. Urged by Devayani, the Brahmana (Sukra) is on the point of leaving his disciples (the Asuras). O sinless one, thou must do what Devayani wisheth.' Sarmishtha replied, 'I shall cheerfully do what Devayani wisheth. Urged by Devayani Sukra is calling me. Both Sukra and Devayani must not leave the Asuras through my fault.'

"Vaisampayana continued, 'Commanded by her father, then, Sarmishtha, accompanied by a thousand maidens, soon came, in a palanquin, out of her father's excellent mansion. And approaching Devayani she said, 'With my thousand maids, I am thy waiting-maid! And I shall follow thee where thy father may give thee away.' Devayani replied, 'I am the daughter of one who chanteth the praises of thy father, and who beggeth and accepteth alms; thou, on the other hand, art the daughter of one who is adored. How canst thou be my waiting-maid?'

"Sarmishtha answered, 'One must by all means contribute to the happiness of one's afflicted relatives. Therefore shall I follow thee wherever thy father may give thee away.'

"Vaisampayana continued, 'When Sarmishtha thus promised to be Devayani's waiting-maid the latter, O king, then spoke unto her father thus, 'O best of all excellent Brahmanas, I am gratified. I shall now enter the Asura capital! I now know that thy science and power of knowledge are not futile!'

"Vaisampayana continued, 'That best of Brahmanas, of great reputation, thus addressed by his daughter, then, entered the Asura capital in the gladness of his heart. And the Danavas worshipped him with great reverence.'"

Section 81

Vaisampayana said, 'After some length of time, O best of monarchs, Devayani of the fairest complexion went into the same woods for purposes of pleasure. And accompanied by Sarmishtha with her thousand maids she reached the same spot and began to wander freely. And waited upon by all those companions she felt supremely happy. And sporting with light hearts, they began drinking the honey in flowers, eating various kinds of fruit and biting some. And just at that time, king Yayati, the son of Nahusha, again came there tired and thirsty, in course of his wanderings, in search of deer. And the king saw Devayani and Sarmishtha, and those other maidens also, all decked with celestial ornaments and full of voluptuous languor in consequence of the flower-honey they drank. And Devayani of sweet smiles, unrivalled for beauty and possessed of the fairest complexion amongst them all, was reclining at her ease. And she was waited upon by Sarmishtha who was gently kneading her feet.

"And Yayati seeing all this, said, 'O amiable ones, I would ask you both your names and parentage. It seems that these two thousand maids wait on you two.' 'Hearing the monarch, Devayani then answered, 'Listen to me, O best of men. Know that I am the daughter of Sukra, the spiritual guide of the Asuras. This my companion is my waiting-maid. She attendeth on me wherever I go. She is Sarmishtha, the daughter of the Asura king Vrishaparvan.'

"Yayati then asked, 'I am curious to know why is this thy companion of fair eye-brows, this maiden of the fairest complexion, the daughter of the Asura chief thy waiting-maid!' Devayani replied, 'O best of king, everything resulteth from Fate. Knowing this also to be the result of Fate, wonder not at it. Thy feature and attire are both like a king's. Thy speech also is fair and correct as that of the Vedas. Tell me thy name, whence thou art and whose son also.'

"The monarch replied, 'During my vow of Brahmacharya, the whole Vedas entered my ears. I am known as Yayati, a king's son and myself a king.' Devayani then enquired, 'O king, what hast thou come here for? Is it to gather lotuses or to angle or to hunt?' Yayati said, 'O amiable one, thirsty from the pursuit of deer, I have come hither in search of water. I am very much fatigued. I await but your commands to leave this spot.'

"Devayani answered, 'With my two thousand damsels and my waiting-maid Sarmishtha, I wait but your commands. Prosperity to thee. Be thou my friend and lord.'

"Yayati, thereupon, replied, 'Beautiful one, I do not deserve thee. Thou art the daughter of Sukra far superior to me. Thy father cannot bestow thee even on a great king.' To this Devayani replied, 'Brahmanas had before this been united with the Kshatriyas, and Kshatriyas with Brahmanas. Thou art the son of a Rishi and thyself a Rishi. Therefore, O son of Nahusha, marry me.' Yayati, however, replied, 'O thou of the handsomest features, the four orders have, indeed, sprung from one body. But their duties and purity are not the same, the Brahmana being truly superior to all.' Devayani answered, 'This hand of mine hath never been touched before by any man save thee. Therefore, do I accept thee for my lord. How, indeed, shall any other man touch my hand which had before been touched by thyself who art a Rishi? Yayati then said, 'The wise know that a Brahmana is more to be avoided than an angry snake of virulent poison, or a blazing fire of spreading flames.' Devayani then told the monarch, 'O bull amongst men, why dost thou, indeed, say that Brahmana should be more avoided than an angry snake of virulent poison or a blazing fire of spreading flames?' The monarch answered, 'The snake killeth only one. The sharpest weapon slayeth but a single person. The Brahmana, when angry destroyeth whole cities and kingdoms! Therefore, O timid one, do I deem a Brahmana as more to be avoided than either. I cannot hence wed thee, O amiable one, unless thy father bestoweth thee on me. Devayani then said, 'Thou art, indeed, chosen by me. And, O king, it is understood that thou wilt accept me if my father bestoweth me on thee. Thou needst not fear to accept my poor self bestowed on thee. Thou dost not, indeed, ask for me.'

"Vaisampayana continued, 'After this, Devayani quickly sent a maidservant to her father. The maid represented to Sukra everything as it had happened. And as soon as he had heard all, Bhargava came and saw Yayati. And beholding Bhargava come, Yayati worshipped and adored that Brahmana, and stood with joined palms in expectation of his commands.'

"And Devayani then said, 'This O father, is the son of Nahusha. He took hold of my hand, when I was in distress. I bow to thee. Bestow me upon him. I shall not wed any other person in the world.' Sukra exclaimed, 'O thou of splendid courage, thou hast, indeed, been accepted as her lord by this my dear daughter. I bestow her on thee. Therefore, O son of Nahusha, accept her as thy wife.'

"Yayati then said, 'I solicit the boon, O Brahmana, that by so doing, the sin of begetting a half-breed might not touch me.' Sukra, however, assured him by saying, 'I shall absolve thee from the sin. Ask thou the boon that thou desirest. Fear not to wed her. I grant thee absolution. Maintain virtuously thy wife--the slender-waisted Devayani. Transports of happiness be thine in her company. This other maiden, Vrishaparvan's daughter, Sarmishtha should ever be regarded by thee. But thou shall not summon her to thy bed.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Sukra, Yayati then walked round the Brahmana. And the king then went through the auspicious ceremony of marriage according to the rites of the scriptures. And having received from Sukra this rich treasure of the excellent Devayani with Sarmishtha and those two thousand maidens, and duly honoured also by Sukra himself and the Asuras, the best of monarchs, then, commanded by the high-souled Bhargava, returned to his capital with a joyous heart.'"

Section 82

"Vaisampayana said, 'Yayati then, on returning to his capital which was like unto the city of Indra, entered his inner apartments and established there his bride Devayani. And the monarch, directed by Devayani, established Vrishaparvan's daughter Sarmishtha in a mansion especially erected near the artificial woods of Asokas in his gardens. And the king surrounded Vrishaparvan's daughter Sarmishtha with a thousand maids and honoured her by making every arrangement for her food and garments. But it was with Devayani that the royal son of Nahusha sported like a celestial for many years in joy and bliss. And when her season came, the fair Devayani conceived. And she brought forth as her first child a fine boy. And when a thousand years had passed away, Vrishaparvan's daughter Sarmishtha having attained to puberty saw that her season had come. She became anxious and said to herself, 'My season hath arrived. But I have not yet chosen a husband. O, what hath happened, what should I do? How am I to obtain the fruition of my wishes? Devayani hath become mother. My youth is doomed to pass away in vain. Shall I choose him also for my husband whom Devayani hath chosen? This is, indeed, my resolve: that monarch should give me a son. Will not the virtuous one grant me a private interview?'

"Vaisampayana continued, 'While Sarmishtha was thus busy with her thoughts, the king wandering listlessly came to that very wood of Asokas, and beholding Sarmishtha before him, stood there in silence. Then Sarmishtha of sweet smiles seeing the monarch before her with nobody to witness what might pass, approached him and said with joined palms, 'O son of Nahusha, no one can behold the ladies that dwell in the inner apartments of Soma, of Indra, of Vishnu, of Yama, of Varuna, and of thee! Thou knowest, O king, that I am both handsome and well-born. I solicit thee, O king! My season hath arrived. See that it goeth not in vain.'

"Yayati answered, 'Well do I know that honour of birth is thine, born as thou art in the proud race of the Danavas. Thou art also gifted with beauty. I do not, indeed, see even the speck of a fault in thy feature. But Usanas commanded me, while I was united with Devayani, that never should Vrishaparvan's daughter he summoned to my bed.'

"Sarmishtha then said, 'It hath been said, O king, that it is not sinful to lie on the occasion of a joke, in respect of women sought to be enjoyed, on occasions of marriage, in peril of immediate death and of the loss of one's whole fortune. Lying is excusable on these five occasions. O king, it is not true that he is fallen who speaks not the truth when asked. Both Devayani and myself have been called hither as companions to serve the same purpose. When, therefore, thou hadst said that you wouldst confine thyself to one only amongst as, that was a lie thou hadst spoken.' Yayati replied, 'A king should ever be a model in the eyes of his people. That monarch certainly meets with destruction who speaks an untruth. As for myself, I dare not speak an untruth even if the greatest loss threatens me!' Sarmishtha answered, 'O monarch, one may look upon her friend's husband as her own. One's friend's marriage is the same as one's own. Thou hast been chosen by my friend as her husband. Thou art as much my husband, therefore.' Yayati then said, 'It is, indeed my vow always to grant what one asketh. As thou askest me, tell me then what I am to do.' Sarmishtha then said, 'Absolve me, O king, from sin. Protect my virtue. Becoming a mother by thee, let me practise the highest virtue in this world. It is said, O king, that a wife, a slave, and a son can never earn wealth for themselves. What they earn always belongeth to him who owneth them. I am, indeed, the slave of Devayani. Thou art Devayani's master and lord. Thou art, therefore, O king, my master and lord as much as Devayani's! I solicit thee! O, fulfil my wishes!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Sarmishtha, the monarch was persuaded into the truth of all she spoke. He therefore, honoured Sarmishtha by protecting her virtue. And they passed some time together. And taking affectionate farewell of each other, they then parted, each returning to whence he or she had come.

"And it came to pass that Sarmishtha of sweet smiles and fair eyebrows conceived in consequence of that connection of hers with that best of monarchs. And, O king, that lotus-eyed lady then in due course of time brought forth a son of the splendour of a celestial child and of eyes like-lotus-petals.'"

Section 83

"Vaisampayana said, 'When Devayani of sweet smiles heard of the birth of this child, she became jealous, and O Bharata, Sarmishtha became an object of her unpleasant reflections. And Devayani, repairing to her, addressed her thus, 'O thou of fair eye-brows, what sin is this thou hast committed by yielding to the influence of lust?' Sarmishtha replied, 'A certain Rishi of virtuous soul and fully conversant with the Vedas came to me. Capable of granting boons he was solicited by me to grant my wishes that were based on considerations of virtue. O thou of sweet smiles, I would not seek the sinful fulfilment of my desires. I tell thee truly that this child of mine is by that Rishi!' Devayani answered, 'It is all right if that be the case, O timid one! But if the lineage, name, and family of that Brahmana be known to thee, I should like to hear them.' Sarmishtha replied, 'O thou of sweet smiles, in asceticism and energy, that Rishi is resplendent like the Sun himself. Beholding him, I had not, any need to make these enquiries--' Devayani then said, 'If this is true, if indeed, thou hast obtained thy child from such a superior Brahmana, then, O Sarmishtha, I have no cause of anger.'

"Vaisampayana continued, 'Having thus talked and laughed with each other, they separated, Devayani returning to the palace with the knowledge imparted to her by Sarmishtha. And, O king, Yayati also begot on Devayani two sons called Yadu and Turvasu, who were like Indra and Vishnu. And Sarmishtha, the daughter of Vrishaparvan, became through the royal sage the mother of three sons in all, named Drahyu, Anu, and Puru.

"And, O king, it so came to pass that one day Devayani of sweet smiles, accompanied by Yayati, went into a solitary part of the woods, (in the king's extensive park). And there she saw three children of celestial beauty playing with perfect trustfulness. And Devayani asked in surprise, 'Whose children are they, O king, who are so handsome and so like unto the children of the celestials? In splendour and beauty they are like thee, I should think.'

"Vaisampayana continued, 'And Devayani without waiting for a reply from the king, asked the children themselves, 'Ye children, what is your lineage? Who is your father? Answer me truly. I desire to know all.' Those children then pointed at the king (with their forefingers) and spoke of Sarmishtha as their mother.

"And having so said, the children approached the king to clasp his knees. But the king dared not caress them in the presence of Devayani. The boys then left the place, and made towards their mother, weeping in grief. And the king, at this conduct of the boys, became very much abashed. But Devayani, marking the affection of the children for the king learnt the secret and addressing Sarmishtha, said, 'How hast thou dared to do me an injury, being, as thou art, dependent on me? Dost thou not fear to have recourse once more to that Asura custom of thine?'

"Sarmishtha said, 'O thou of sweet smiles, all that I told thee of a Rishi is perfectly true. I have acted rightly and according to the precepts of virtue, and therefore, do I not fear thee. When thou hadst chosen the king for thy husband, I, too, chose him as mine. O beautiful one, a friend's husband is, according to usage, one's own husband as well. Thou art the daughter of a Brahmana and, therefore, deservest my worship and regard. But dost thou not know that this royal sage is held by me in greater esteem still?'

"Vaisampayana said, 'Devayani then, hearing those words of hers, exclaimed, O king, thus, 'Thou hast wronged me, O monarch! I shall not live here any longer.' And saying this, she quickly rose, with tearful eyes, to go to her father. And the king was grieved to see her thus, and alarmed greatly, followed in her foot-steps, endeavouring to appease her wrath. But Devayani, with eyes red with anger, would not desist. Speaking not a word to the king, with eyes bathed in tears, she soon reached the side of her father Usanas, the son of Kavi. And beholding her father, she stood before him, after due salutations. And Yayati also, immediately after, saluted and worshipped Bhargava.'

"And Devayani said, 'O father, virtue hath been vanquished by vice. The low have risen, and the high have fallen. I have been offended again by Sarmishtha, the daughter of Vrishaparvan. Three sons have been begotten upon her by this king Yayati. But, O father, being luckless I have got only two sons! O son of Bhrigu, this king is renowned for his knowledge of the precepts of religion. But, O Kavya, I tell thee that he hath deviated from the path of rectitude.'

"Sukra, hearing all this, said, 'O monarch, since thou hast made vice thy beloved pursuit, though fully acquainted with the precepts of religion, invincible decrepitude shall paralyse thee!' Yayati answered, 'Adorable one, I was solicited by the daughter of the Danava king to fructify her season. I did it from a sense of virtue and not from other motives. That male person, who being solicited by a woman in her season doth not grant her wishes, is called, O Brahmana, by those conversant with the Vedas, a slayer of the embryo. He who, solicited in secret by a woman full of desire and in season, goeth not in unto her, loseth virtue and is called by the learned a killer of the embryo, O son of Bhrigu, for these reasons, and anxious to avoid sin, I went into Sarmishtha.' Sukra then replied, 'Thou art dependent on me. Thou shouldst have awaited my command. Having acted falsely in the matter of thy duty, O son of Nahusha, thou hast been guilty of the sin of theft.'

"Vaisampayana continued, 'Yayati, the son of Nahusha, thus cursed by the angry Usanas, was then divested of his youth and immediately overcome by decrepitude. And Yayati said, 'O son of Bhrigu, I have not yet been satiated with youth or with Devayani. Therefore, O Brahmana, be graceful unto me so that decrepitude might not touch me.' Sukra then answered, 'I never speak an untruth. Even now, O king, art thou attacked by decrepitude. But if thou likest, thou art competent to transfer this thy decrepitude to another.' Yayati said, 'O Brahmana, let it be commanded by thee that that son of mine who giveth me his youth shall enjoy my kingdom, and shall achieve both virtue and fame.' Sukra replied, 'O son of Nahusha, thinking of me thou mayst transfer this thy decrepitude to whomsoever thou likest. That son who shall give thee his youth shall become thy successor to the throne. He shall also have long life, wide fame, and numerous progeny!'"

Section 84

"Vaisampayana said, 'Yayati, then, overcome with decrepitude, returned to his capital and summoning his eldest son Yadu who was also the most accomplished, addressed him thus, 'Dear child, from the curse of Kavya called also Usanas, decrepitude and wrinkles and whiteness of hair have come over me. But I have not been gratified yet with the enjoyment of youth. Do thou, O Yadu, take this my weakness along with my decrepitude. I shall enjoy with thy youth. And when a full thousand years will have elapsed, returning to thee thy youth, I shall take back my weakness with this decrepitude!'

"Yadu replied, 'There are innumerable inconveniences in decrepitude, in respect of drinking and eating. Therefore, O king, I shall not take thy decrepitude. This is, indeed, my determination. White hair on the head, cheerlessness and relaxation of the nerves, wrinkles all over the body, deformities, weakness of the limbs, emaciation, incapacity to work, defeat at the hands of friends and companions--these are the consequences of decrepitude. Therefore, O king, I desire not to take it. O king, thou hast many sons some of whom are dearer to thee. Thou art acquainted with the precepts of virtue. Ask some other son of thine to take thy decrepitude.

"Yayati replied, 'Thou art sprung from my heart, O son, but thou givest me not thy youth. Therefore, thy children shall never be kings.' And he continued, addressing another son of his, 'O Turvasu, take thou this weakness of mine along with my decrepitude. With thy youth, O son, I like to enjoy the pleasure of life. After the lapse of a full thousand years I shall give back to thee thy youth, and take back from thee my weakness and decrepitude.'

"Turvasu replied, 'I do not like decrepitude, O father, it takes away all appetites and enjoyments, strength and beauty of person, intellect, and even life.' Yayati said to him, 'Thou art sprung from my heart, O son! But thou givest me not thy youth! Therefore, O Turvasu, thy race shall be extinct. Wretch, thou shall be the king of those whose practices and precepts are impure, amongst whom men of inferior blood procreate children upon women of blue blood, who live on meat, who are mean, who hesitate not to appropriate the wives of their superiors, whose practices are those of birds and beasts, who are sinful, and non-Aryan.'

"Vaisampayana said, 'Yayati, having thus cursed his son Turvasu, then, addressed Sarmishtha's son Drahyu thus, 'O Drahyu, take thou for a thousand years my decrepitude destructive of complexion and personal beauty and give me thy youth. When a thousand years have passed away, I shall return thee thy youth and take back my own weakness, and decrepitude.' To this Drahyu replied, 'O king, one that is decrepit can never enjoy elephants and cars and horses and women. Even his voice becometh hoarse. Therefore, I do not desire (to take) thy decrepitude.' Yayati said to him, 'Thou art sprung from my heart, O son! But thou refusest to give me thy youth. Therefore, thy most cherished desires shall never be fulfilled. Thou shalt be king only in name, of that region where there are no roads for (the passage of) horses and cars and elephants, and good vehicles, and asses, and goats and bullocks, and palanquins; where there is swimming only by rafts and floats.' Yayati next addressed Anu and said, 'O Anu, take my weakness and decrepitude. I shall with thy youth enjoy the pleasures of life for a thousand years.' To this Anu replied, 'Those that are decrepit always eat like children and are always impure. They cannot pour libations upon fire in proper times. Therefore, I do not like to take thy decrepitude.' Yayati said to him, 'Thou art sprung from my heart, thou givest not thy youth. Thou findest so many faults in decrepitude. Therefore, decrepitude shall overcome thee! And, O Anu, thy progeny also as soon as they attain to youth, shall die. And thou shalt also not be able to perform sacrifices before fire.'

"Yayati at last turned to his youngest child, Puru, and addressing him said, 'Thou art, O Puru, my youngest son! But thou shall be the first of all! Decrepitude, wrinkles, and whiteness of hair have come over me in consequence of the curse of Kavya called also Usanas. I have not yet however, been satiated with my youth. O Puru, take thou this my weakness and decrepitude! With thy youth I shall enjoy for some years the pleasures of life. And when a thousand years have passed away, I shall give back to thee thy youth and take back my own decrepitude.'

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by the king, Puru answered with humility, 'I shall do, O monarch, as thou bidest me. I shall take, O king, thy weakness and decrepitude. Take thou my youth and enjoy as thou listest the pleasures of life. Covered with thy decrepitude and becoming old, I shall, as thou commandest, continue to live, giving thee my youth.' Yayati then said, 'O Puru, I have been gratified with thee. And being gratified, I tell thee that the people in thy kingdom shall have all their desires fulfilled.'

"And having said this, the great ascetic Yayati, then thinking of Kavya, transferred his decrepitude unto the body of the high-souled Puru.'"

Section 85

"Vaisampayana said, 'The excellent monarch Yayati, the son of Nahusha, having received Puru's youth, became exceedingly gratified. And with it he once more began to indulge in his favourite pursuits to the full extent of his desires and to the limit of his powers, according to seasons, so as to derive the greatest pleasure therefrom. And, O king, in nothing that he did, he acted against the precepts of his religion as behoved him well. He gratified the gods by his sacrifices; the pitris, by Sraddhas; the poor, by his charities; all excellent Brahmanas, by fulfilling their desires; all persons entitled to the rites of hospitality, with food and drink; the Vaisyas, by protection; and the Sudras, by kindness. And the king repressed all criminals by proper punishments. And Yayati, gratifying all sections of his subjects, protected them virtuously like another Indra. And the monarch possessed of the prowess of a lion, with youth and every object of enjoyment under control, enjoyed unlimited happiness without transgressing the precepts of religion. And the king became very happy in thus being able to enjoy all the excellent objects of his desires. And he was only sorry when he thought that those thousand years would come to an end. And having obtained youth for a thousand years, the king acquainted with the mysteries of time, and watching proper Kalas and Kashthas sported with (the celestial damsel) Viswachi, sometimes in the beautiful garden of Indra, sometimes in Alaka (the city of Kuvera), and sometimes on the summit of the mountain Meru on the north. And when the virtuous monarch saw that the thousand years were full, he summoned his son, Puru, and addressed him thus, 'O oppressor of foes, with thy youth, O son, I have enjoyed the pleasures of life, each according to its season to the full extent of my desires, to the limit of my powers. Our desires, however, are never gratified by indulgence. On the other hand, with indulgence, they only flame up like fire with libations of sacrificial butter. If a single person were owner of everything on Earth--all her yields of paddy and barley, her silver, gold, and gems, her animals and women, he would not still be content. Thirst of enjoyment, therefore, should be given up. Indeed, true happiness belongeth to them that have cast off their thirst for worldly objects--a thirst which is difficult to be thrown off by the wicked and the sinful, which faileth not with the failing life, and which is truly the fatal disease of man. My heart hath for a full thousand years been fixed upon the objects of desires. My thirst for these, however, increaseth day by day without abating. Therefore, I shall cast it off, and fixing my mind on Brahma I shall pass the rest of my days with the innocent deer in the forest peacefully and with no heart for any worldly objects. And O Puru, I have been exceedingly gratified with thee! Prosperity be thine! Receive back this thy youth! Receive thou also my kingdom. Thou art, indeed, that son of mine who has done me the greatest services.'

"Vaisampayana continued, 'Then Yayati, the son of Nahusha, received back his decrepitude. And his son Puru received back his own youth. And Yayati was desirous of installing Puru, his youngest son, on the throne. But the four orders, with the Brahmanas at their head, then addressed the monarch thus, 'O king, how shall thou bestow thy kingdom on Puru, passing over thy eldest son Yadu born of Devayani, and, therefore, the grandson of the great Sukra? Indeed, Yadu is thy eldest son; after him hath been born Turvasu; and of Sarmishtha's sons, the first is Drahyu, then Anu and then Puru. How doth the youngest deserve the throne, passing all his elder brothers over? This we represent to thee! O, conform to virtuous practice.'

"Yayati then said, 'Ye four orders with Brahmanas at their head, hear my words as to why my kingdom should not be given to my eldest son. My commands have been disobeyed by my eldest son, Yadu. The wise say that he is no son who disobeyeth his father. That son, however, who doth the bidding of his parents, who seeketh their good, who is agreeable to them, is indeed, the best of sons. I have been disregarded by Yadu and by Turvasu, too. Much I have been disregarded by Drahyu and by Anu also. By Puru alone hath my word been obeyed. By him have I been much regarded. Therefore, the youngest shall be my heir. He took my decrepitude. Indeed, Puru is my friend. He did what was so agreeable to me. It hath also been commanded by Sukra himself, the son of Kavi, that, that son of mine who should obey me will become king after me and bring the whole Earth under his sway. I, therefore, beseech thee, let Puru be installed on the throne.'

"The people then said, 'True it is, O king, that, that son who is accomplished and who seeketh the good of his parents, deserveth prosperity even if he be the youngest. Therefore, doth Puru, who hath done the good, deserve the crown. And as Sukra himself hath commanded it, we have nothing to say to it.'

"Vaisampayana continued., 'The son of Nahusha, thus addressed by the contented people, then installed his son, Puru, on the throne. And having bestowed his kingdom on Puru, the monarch performed the initiatory ceremonies for retiring into the woods. And soon after he left his capital, followed by Brahmanas and ascetics.

"The sons of Yadu are known by the name of the Yadavas: while those of Turvasu have come to be called the Yavanas. And the sons of Drahyu are the Bhojas, while those of Anu, the Mlechchhas. The progeny of Puru, however, are the Pauravas, amongst whom, O monarch, thou art born, in order to rule for a thousand years with thy passions under complete control.'"

Section 86

"Vaisampayana said, 'King Yayati, the son of Nahusha, having thus installed his dear son on the throne, became exceedingly happy, and entered into the woods to lead the life of a hermit. And having lived for some time into forest in the company of Brahmanas, observing many rigid vows, eating fruits and roots, patiently bearing privations of all sorts, the monarch at last ascended to heaven. And having ascended to heaven he lived there in bliss. But soon, however, he was hurled down by Indra. And it hath been heard by me, O king, that, though hurled from heaven, Yayati, without reaching the surface of the Earth, stayed in the firmament. I have heard that some time after he again entered the region of the celestials in company with Vasuman, Ashtaka, Pratarddana, and Sivi.'

"Janamejaya said, 'I desire to hear from thee in detail why Yayati, having first obtained admission into heaven, was hurled therefrom, and why also he gained re-admittance. Let all this, O Brahmana, be narrated by thee in the presence of these regenerate sages. Yayati, lord of Earth, was, indeed, like the chief of the celestials. The progenitor of the extensive race of the Kurus, he was of the splendour of the Sun. I desire to hear in full the story of his life both in heaven and on Earth, as he was illustrious, and of world-wide celebrity and of wonderful achievements.'

"Vaisampayana said, 'Indeed, I shall recite to thee the excellent story of Yayati's adventures on Earth and in heaven. That story is sacred and destroyeth the sins of those that hear it.

"King Yayati, the son of Nahusha, having installed his youngest son, Puru, on the throne after casting his sons with Yadu for their eldest amongst the Mlechchhas, entered the forest to lead the life of a hermit. And the king eating fruits and roots lived for some time in the forest. Having his mind and passions under complete control, the king gratified by sacrifices the Pitris and the gods. And he poured libations of clarified butter upon the fire according to the rites prescribed for those leading the Vanaprastha mode of life. And the illustrious one entertained guests and strangers with the fruit of the forest and clarified butter, while he himself supported life by gleaning scattered corn seeds. And the king; led this sort of life for a full thousand years. And observing the vow of silence and with mind under complete control he passed one full year, living upon air alone and without sleep. And he passed another year practising the severest austerities in the midst of four fires around and the Sun overhead. And, living upon air alone, he stood erect upon one leg for six months. And the king of sacred deeds ascended to heaven, covering heaven as well as the Earth (with the fame of his achievements).'"

Section 87

"Vaisampayana said, 'While that king of kings dwelt in heaven--the home of the celestials, he was reverenced by the gods, the Sadhyas, the Maruts, and the Vasus. Of sacred deeds, and mind under complete control, the monarch used to repair now and then from the abode of the celestials unto the region of Brahman. And it hath been heard by me that he dwelt for a long time in heaven.

"One day that best of kings, Yayati, went to Indra and there in course of conversation the lord of Earth was asked by Indra as follows:

'What didst thou say, O king, when thy son Puru took thy decrepitude on Earth and when thou gavest him thy kingdom?'

"Yayati answered, 'I told him that the whole country between the rivers Ganga and Yamuna was his. That is, indeed, the central region of the Earth, while the out-lying regions are to be the dominions of thy brothers. I also told him that those without anger were ever superior to those under its sway, those disposed to forgive were ever superior to the unforgiving. Man is superior to the lower animals. Among men again the learned are superior to the un-learned. If wronged, thou shouldst not wrong in return. One's wrath, if disregarded, burneth one's own self; but he that regardeth it not taketh away all the virtues of him that exhibiteh it. Never shouldst thou pain others by cruel speeches. Never subdue thy foes by despicable means; and never utter such scorching and sinful words as may torture others. He that pricketh as if with thorns men by means of hard and cruel words, thou must know, ever carrieth in his mouth the Rakshasas. Prosperity and luck fly away at his very sight. Thou shouldst ever keep the virtuous before thee as thy models; thou shouldst ever with retrospective eye compare thy acts with those of the virtuous; thou shouldst ever disregard the hard words of the wicked. Thou shouldst ever make the conduct of the wise the model upon which thou art to act thyself. The man hurt by the arrows of cruel speech hurled from one's lips, weepeth day and night. Indeed, these strike at the core of the body. Therefore the wise never fling these arrows at others. There is nothing in the three worlds by which thou canst worship and adore the deities better than by kindness, friendship, charity and sweet speeches unto all. Therefore, shouldst thou always utter words that soothe, and not those that scorch. And thou shouldst regard those that deserve, thy regards, and shouldst always give but never beg!"'

Section 88

"Vaisampayana said, 'Alter this Indra again asked Yayati, 'Thou didst retire into the woods, O king, after accomplishing all thy duties. O Yayati, son of Nahusha, I would ask thee to whom thou art equal in ascetic austerities.' Yayati answered, 'O Vasava, I do not, in the matter of ascetic austerities, behold my equal among men, the celestials, the Gandharvas, and the great Rishis.' Indra then said, 'O monarch, because thou disregardest those that are thy superiors, thy equals, and even thy inferiors, without, in fact, knowing their real merits, thy virtues have suffered diminution and thou must fall from heaven.' Yayati then said, 'O Sakra, if, indeed, my virtues have really sustained diminution and I must on that account fall down from heaven, I desire, O chief of the celestials, that I may at least fall among the virtuous and the honest.' Indra replied, 'O king, thou shall fall among those that are virtuous and wise, and thou shall acquire also much renown. And after this experience of thine, O Yayati, never again disregard those that are thy superiors or even thy equals.'

"Vaisampayana continued, 'Upon this, Yayati fell from the region of the celestials. And as he was falling, he was beheld by that foremost of royal sages, viz., Ashtaka, the protector of his own religion. Ashtaka beholding him, enquired, 'Who art thou, O youth of a beauty equal to that of Indra, in splendour blazing as the fire, thus falling from on high? Art thou that foremost of sky-ranging bodies--the sun--emerging from, dark masses of clouds? Beholding thee falling from the solar course, possessed of immeasurable energy and the splendour of fire or the sun, every one is curious as to what it is that is so falling, and is, besides, deprived of consciousness! Beholding thee in the path of the celestials, possessed of energy like that of Sakra, or Surya, or Vishnu, we have approached thee to ascertain the truth. If thou hast first asked us who we were, we would never have been guilty of the incivility of asking thee first. We now ask thee who thou art and why thou approachest hither. Let thy fears be dispelled; let thy woes and afflictions cease. Thou art now in the presence of the virtuous and the wise. Even Sakra himself--the slayer of Vala--cannot here do thee any injury. O thou of the prowess of the chief of the celestials, the wise and the virtuous are the support of their brethren in grief. Here there are none but the wise and virtuous like thee assembled together. Therefore, stay thou here in peace. Fire alone hath power to give heat. The Earth alone hath power to infuse life into the seed. The sun alone hath power to illuminate everything. So the guest alone hath power to command the virtuous and the wise.'"

Section 89

"Yayati said, 'I am Yayati, the son of Nahusha and the father of Puru. Cast off from the region of the celestials and of Siddhas and Rishis for having disregarded every creature, I am falling down, my righteousness having sustained diminution. In years I am older than you; therefore, I have not saluted you first. Indeed, the Brahmanas always reverence him who is older in years or superior in learning or in ascetic merit.'

"Ashtaka then replied, 'Thou sayest, O monarch, that he who is older in years is worthy of regard. But it is said that he is truly worthy of worship who is superior in learning and ascetic merit.'

"Yayati replied to this, 'It is said that sin destroyeth the merits of four virtuous acts. Vanity containeth the element of that which leadeth to hell. The virtuous never follow in the footsteps of the vicious. They act in such a way that their religious merit always increaseth. I myself had great religious merit, but all that, however, is gone. I will scarcely be able to regain it even by my best exertions. Beholding my fate, he that is bent upon (achieving) his own good, will certainly suppress vanity. He who having acquired great wealth performeth meritorious sacrifices, who having acquired all kinds of learning remaineth humble, and who having studied the entire Vedas devoteth himself to asceticism with a heart withdrawn from all mundane enjoyments, goeth to heaven. None should exult in having acquired great wealth. None should be vain of having studied the entire Vedas. In the world men are of different dispositions. Destiny is supreme. Both power and exertion are all fruitless. Knowing Destiny to be all-powerful, the wise, whatever their portions may be, should neither exult nor grieve. When creatures know that their weal and woe are dependent on Destiny and not on their own exertion or power, they should neither grieve nor exult, remembering that Destiny is all powerful. The wise should ever live contented, neither grieving at woe nor exulting at weal. When Destiny is supreme, both grief and exultation are unbecoming. O Ashtaka, I never suffer myself to be overcome by fear, nor do I ever entertain grief, knowing for certain that I shall be in the world what the great disposer of all hath ordained. Insects and worms, all oviparous creatures, vegetable existences, all crawling animals, vermin, the fish in the water, stones, grass, wood--in fact, all created things, when they are freed from the effects of their acts, are united with the Supreme Soul. Happiness and misery are both transient. Therefore, O Ashtaka, why should I grieve? We can never know how we are to act in order to avoid misery. Therefore, none should grieve for misery.'

"Possessed of every virtue, king Yayati who was the maternal grandfather of Ashtaka, while staying in the welkin, at the conclusion of his speech, was again questioned by Ashtaka. The latter said, 'O king of kings, tell me, in detail, of all those regions that thou hast visited and enjoyed, as well as the period for which thou hast enjoyed each. Thou speakest of the precepts of religion even like the clever masters acquainted with the acts and sayings of great beings!' Yayati replied, 'I was a great king on Earth, owning the whole world for my dominion. Leaving it, I acquired by dint of religious merit many high regions. There I dwelt for a full thousand years, and then I attained to a very high region the abode of Indra, of extraordinary beauty having a thousand gates, and extending over a hundred yojanas all round. There too, I dwelt a full thousand years and then attained to a higher region still. That is the region of perfect beatitude, where decay never exists, the region, viz., that of the Creator and the Lord of Earth, so difficult of attainment. There also I dwelt for a full thousand years, and then attained to another very high region viz., that of the god of gods (Vishnu) where, too, I had lived in happiness. Indeed, I dwelt in various regions, adored by all the celestials, and possessed of prowess and splendour equal unto those of the celestials themselves. Capable of assuming any form at will, I lived for a million years in the gardens of Nandana sporting with the Apsaras and beholding numberless beautiful trees clad in flowery vesture and sending forth delicious perfume all round. And after many, many years had elapsed, while still residing there in enjoyment of perfect beatitude, the celestial messenger of grim visage, one day, in a loud and deep voice, thrice shouted to me--Ruined! Ruined! Ruined!--O lion among kings, this much do I remember. I was then fallen from Nandana, my religious merits gone! I heard in the skies, O king, the voices of the celestials exclaiming in grief,--Alas! What a misfortune! Yayati, with his religious merits destroyed, though virtuous and of sacred deeds, is falling!--And as I was falling, I asked them loudly, 'Where, ye celestials, are those wise ones amongst whom I am to fall?' They pointed out to me this sacred sacrificial region belonging to you. Beholding the curls of smoke blackening the atmosphere and smelling the perfume of clarified butter poured incessantly upon fire, and guided thereby, I am approaching this region of yours, glad at heart that I come amongst you.'"

Section 90

"Ashtaka said, 'Capable of assuming any form at will, thou hast lived for a million years in the gardens of Nandana. For what cause, O foremost of those that flourished in the Krita age, hast thou been compelled to leave that region and come hither?' Yayati answered, 'As kinsmen, friends, and relatives forsake, in this world, those whose wealth disappears so, in the other world, the celestials with Indra as their chief, forsake him who hath lost his righteousness.' Ashtaka said, 'I am extremely anxious to know how in the other world men can lose virtue. Tell me also, O king, what regions are attainable by what courses of action. Thou art acquainted, I know, with the acts and sayings of great beings."

"Yayati answered, 'O pious one, they that speak of their own merits are doomed to suffer the hell called Bhauma. Though really emaciated and lean, they appear to grow on Earth (in the shape of their sons and grandsons) only to become food for vultures, dogs, and jackals. Therefore, O king, this highly censurable and wicked vice should be repressed. I have now, O king, told thee all. Tell me what more I shall say.'

"Ashtaka said, 'When life is destroyed with age, vultures, peacocks, insects, and worms eat up the human body. Where doth man then reside? How doth he also come back to life? I have never heard of any hell called Bhauma on Earth!'

"Yayati answered, 'After the dissolution of the body, man, according to his acts, re-entereth the womb of his mother and stayeth there in an indistinct form, and soon after assuming a distinct and visible shape reappeareth in the world and walketh on its surface. This is that Earth-hell (Bhauma) where he falleth, for he beholdeth not the termination of his existence and acteth not towards his emancipation. Some dwell for sixty thousand years, some, for eighty-thousand years in heaven, and then they fall. And as they fall, they are attacked by certain Rakshasas in the form of sons, grandsons, and other relatives, that withdraw their hearts from acting for their own emancipation.'

"Ashtaka asked, 'For what sin are beings, when they fall from heaven, attacked by these fierce and sharp-toothed Rakshasas? Why are they not reduced to annihilation? How do they again enter the womb, furnished with senses?'

"Yayati answered, 'After falling from heaven, the being becometh a subtile substance living in water. This water becometh the semen whence is the seed of vitality. Thence entering the mother's womb in the womanly season, it developeth into the embryo and next into visible life like the fruit from the flower. Entering trees, plants, and other vegetable substances, water, air, earth, and space, that same watery seed of life assumeth the quadrupedal or bipedal form. This is the case with all creatures that you see.'

"Ashtaka said, 'O tell me, I ask thee because I have my doubts. Doth a being that hath received a human form enter the womb in its own shape or in some other? How doth it also acquire its distinct and visible shape, eyes and ears and consciousness as well? Questioned by me, O, explain it all! Thou art, O father, one acquainted with the acts and sayings of great beings.' Yayati answered, 'According to the merits of one's acts, the being that in a subtile form co-inheres in the seed that is dropped into the womb is attracted by the atmospheric force for purposes of re-birth. It then developeth there in course of time; first it becomes the embryo, and is next provided with the visible physical organism. Coming out of the womb in due course of time, it becometh conscious of its existence as man, and with his ears becometh sensible of sound; with his eyes, of colour and form; with his nose, of scent; with his tongue, of taste; by his whole body, of touch; and by his mind, of ideas. It is thus, O Ashtaka, that the gross and visible body developeth from the subtile essence.'

"Ashtaka asked, 'After death, the body is burnt, or otherwise destroyed. Reduced to nothing upon such dissolution, by what principle is one revived?' Yayati said, 'O lion among kings, the person that dies assumes a subtil form; and retaining consciousness of all his acts as in a dream, he enters some other form with a speed quicker than that of air itself. The virtuous attain to a superior, and the vicious to an inferior form of existence. The vicious become worms and insects. I have nothing more to say, O thou of great and pure soul! I have told thee how beings are born, after development of embryonic forms, as four-footed, six-footed creatures and others with more feet. What more wilt thou ask me?'

"Ashtaka said, 'How, O father, do men attain to those superior regions whence there is no return to earthly life? Is it by asceticism or by knowledge? How also can one gradually attain to felicitous regions? Asked by me, O answer it in full.'

"Yayati answered, 'The wise say that for men there are seven gates through which admission may be gained into Heaven. There are asceticism, benevolence, tranquillity of mind, self-command, modesty, simplicity, and kindness to all creatures. The wise also say that a person loseth all these in consequence of vanity. That man who having acquired knowledge regardeth himself as learned, and with his learning destroyed the reputation of others, never attaineth to regions of indestructible felicity. That knowledge also doth not make its possessor competent to attain to Brahma. Study, taciturnity, worship before fire, and sacrifices, these four remove all fear. When, however, these are mixed with vanity, instead of removing it, they cause fear. The wise should never exult at (receiving) honours nor should they grieve at insults. For it is the wise alone that honour the wise; the wicked never act like the virtuous. I have given away so much--I have performed so many sacrifices,--I have studied so much,--I have observed these vows,--such vanity is the root of fear. Therefore, thou must not indulge in such feelings. Those learned men who accept as their support the unchangeable, inconceivable Brahma alone that ever showereth blessings on persons virtuous like thee, enjoy perfect peace here and hereafter.'"

Section 91

"Ashtaka said, 'Those cognisant of the Vedas differ in opinion as to how the followers of each of the four modes of life, viz., Grihasthas, Bhikshus, Brahmacharins, and Vanaprashthas, should conduct themselves in order to acquire religious merit."

"Yayati answered, 'These are what a Brahmacharin must do. While dwelling in the abode of his preceptor, he must receive lessons only when his preceptor summons him to do so; he must attend to the service of his preceptor without waiting for the latter's command; he must rise from his bed before his preceptor riseth, and go to bed after his preceptor hath gone to bed. He must be humble, must have his passions under complete control, must be patient, vigilant, and devoted to studies. It is then only that he can achieve success. It hath been said in the oldest Upanishad that a grihastha, acquiring wealth by honest means, should perform sacrifices; he should always give something in charity, should perform the rites of hospitality unto all arriving at his abode, and should never use anything without giving a portion thereof to others. A Muni, without search for woods, depending on his own vigour, should abstain from all vicious acts, should give away something in charity, should never inflict pain on any creature. It is then only that he can achieve success. He, indeed, is a true Bhikshu who doth not support himself by any manual arts, who possesseth numerous accomplishments, who hath his passions under complete control, who is unconnected with worldly concerns, who sleepeth not under the shelter of a householder's roof, who is without wife, and who going a little way every day, travelleth over a large extent of the country. A learned man should adopt the Vanaprastha mode of life after performance of the necessary rites, when he hath been able to control his appetites for enjoyment and desire of acquiring valuable possessions. When one dieth in the woods while leading the Vanaprastha mode of life, he maketh his ancestors and the successors, numbering ten generations including himself, mix with the Divine essence.'

"Ashtaka asked, 'How many kinds of Munis are there (observers of the vow of the silence)?'

"Yayati answered, 'He is, indeed, a Muni who, though dwelling in the woods, hath an inhabited place near, or who, though dwelling in an inhabited place, hath the woods near.'

"Ashtaka enquired what is meant by Muni.' Yayati replied, 'A Muni withdrawing himself from all worldly objects liveth in the woods. And though he might never seek to surround himself with those objects that are procurable in an inhabited place, he might yet obtain them all by virtue of his ascetic power. He may truly be said to dwell in the woods having an inhabited place near to himself. Again a wise man withdrawn from all earthly objects, might live in a hamlet leading the life of a hermit. He may never exhibit the pride of family, birth or learning. Clad in the scantiest robes, he may yet regard himself as attired in the richest vestments. He may rest content with food just enough for the support of life. Such a person, though dwelling in an inhabited place, liveth yet in the woods.

"The person again, who, with passions under complete control, adopteth the vow of silence, refraining from action and entertaining no desire, achieveth success. Why shouldst thou not, indeed, reverence the man who liveth on clean food, who refraineth from ever injuring others, whose heart is ever pure, who stands in the splendour of ascetic attributes, who is free from the leaden weight of desire, who abstaineth from injury even when sanctioned by religion? Emaciated by austerities and reduced in flesh, marrow and blood, such a one conquereth not only this but the highest world. And when the Muni sits in yoga meditation, becoming indifferent to happiness and misery, honour and insult, he then leaveth the world and enjoyeth communion with Brahma. When the Muni taketh food like wine and other animals, i. e., without providing for it beforehand and without any relish (like a sleeping infant feeding on the mother's lap), then like the all-pervading spirit he becometh identified with the whole universe and attaineth to salvation.'"

Section 92

"Ashtaka asked, 'Who amongst these, O king, both exerting constantly like the Sun and the Moon, first attaineth to communion with Brahma, the ascetic or the man of knowledge?'

"Yayati answered, 'The wise, with the help of the Vedas and of Knowledge, having ascertained the visible universe to be illusory, instantly realises the Supreme Spirit as the sole existent independent essence. While they that devote themselves to Yoga meditation take time to acquire the same knowledge, for it is by practice alone that these latter divest themselves of the consciousness of quality. Hence the wise attain to salvation first. Then again if the person devoted to Yoga find not sufficient time in one life to attain success, being led astray by the attractions of the world, in his next life he is benefited by the progress already achieved, for he devoteth himself regretfully to the pursuit of success. But the man of knowledge ever beholdeth the indestructible unity, and, is, therefore, though steeped in worldly enjoyments, never affected by them at heart. Therefore, there is nothing to impede his salvation. He, however, who faileth to attain to knowledge, should yet devote himself to piety as dependent on action (sacrifices &c.). But he that devoteth himself to such piety, moved thereto by desire of salvation, can never achieve success. His sacrifices bear no fruit and partake of the nature of cruelty. Piety which is dependent on action that proceedeth not from the desire of fruit, is, in case of such men Yoga itself.'

"Ashtaka said, 'O king, thou lookest like a young man; thou art handsome and decked with a celestial garland. Thy splendour is great! Whence dost thou come and where dost thou go? Whose messenger art thou? Art thou going down into the Earth?'

"Yayati said, 'Fallen from heaven upon the loss of all my religious merits, I am doomed to enter the Earth-hell. Indeed, I shall go there after I have finished my discourse with you. Even now the regents of the points of the universe command me to hasten thither. And, O king, I have obtained it as a boon from Indra that though fall I must upon the earth, yet I should fall amidst the wise and the virtuous. Ye are all wise and virtuous that are assembled here.'

"Ashtaka said, 'Thou art acquainted with everything. I ask thee, O king, are there any regions for myself to enjoy in heaven or in the firmament? If there be, then, thou shalt not fall, though falling.'

"Yayati answered, 'O king, there are as many regions for thee to enjoy in heaven even as the number of kine and horses on Earth with the animals in the wilderness and on the hills.'

"Ashtaka said, 'If there are worlds for me to enjoy, as fruits of my religious merits, in heaven, O king, I give them all unto thee. Therefore, though falling, thou shalt not fall. O, take thou soon all those, wherever they be, in heaven or in the firmament. Let thy sorrow cease.'

"Yayati answered, 'O best of kings, a Brahma-knowing Brahmana alone can take in gift, but not one like ourselves. And, O monarch, I myself have given away to Brahmanas as one should. Let no man who, is not a Brahmana and let not the wife of a learned Brahmana ever live in infamy by accepting gifts. While on earth, I ever desired to perform virtuous acts. Having never done so before, how shall I now accept a gift?'

"Pratardana who was amongst them asked, 'O thou of the handsomest form, I am Pratardana by name. I ask thee if there are any worlds for me to enjoy as fruits of my religious merits, in heaven or the firmament? Answer me, thou art acquainted with everything.'

"Yayati said, 'O king, numberless worlds, full of felicity, effulgent like the solar disc, and where woe can never dwell, await thee. If thou dwellest in each but for seven days, they would not yet be exhausted.'

"Pratardana said, 'These then I give unto thee. Therefore, though falling, thou must not fall. Let the worlds that are mine be thine, whether they be in the firmament or heaven. O, soon take them. Let thy woes cease.'

"Yayati answered, 'O monarch, no king of equal energy should ever desire to receive as gift the religious merits of another king acquired by Yoga austerities. And no king who is afflicted with calamity through the fates should, if wise, act in a censurable way. A king keeping his eye fixed for ever on virtue should walk along the path of virtue like myself and, knowing what his duties are, should not act so meanly as thou directest. When others desirous of acquiring religious merits do not accept gifts, how can I do what they themselves do not? On the conclusion of this speech, that best of kings, Yayati, was then addressed by Vasumat in the following words.'"

Section 93

"Vasumat said, 'I am Vasumat, the son of Oshadaswa. I would ask thee, O king, whether there are any worlds for me to enjoy as fruits of my religious merits, in heaven or the firmament. Thou art, O high-souled one, acquainted with all holy regions.'

"Yayati answered, 'There are as many regions for thee to enjoy in heaven as the number of places in the firmament, the Earth and the ten points of the universe illumined by the Sun.'

"Vasumat then said, 'I give them to thee. Let those regions that are for me be thine. Therefore, though falling, thou shall not fall. If to accept them as gift be improper for thee, then, O monarch, buy them for a straw?'

"Yayati answered, 'I do not remember having ever bought and sold anything unfairly. This has never been done by other kings. How shall I therefore do it?'

"Vasumat said, 'If buying them, O king, be regarded by thee as improper, then take them as gilt from me. For myself I answer that I will never go to those regions that are for me. Let them, therefore, be thine.'

"Sivi then addressed the king thus, I am, O king, Sivi by name, the son of Usinara. O father, are there in the firmament or in heaven any worlds for me to enjoy? Thou knowest every region that one may enjoy as the fruit of his religious merit.'

"Yayati said, 'Thou hast never, by speech or in mind, disregarded the honest and the virtuous that applied to thee. There are infinite worlds for thee to enjoy in heaven, all blazing like lightning.' Sivi then said, 'If thou regardest their purchase as improper, I give them to thee. Take them all, O king! I shall never take them, viz., those regions where the wise never feel the least disquiet.'

Yayati answered, 'O Sivi, thou hast indeed, obtained for thyself, possessed of the prowess of Indra, infinite worlds. But I do not desire to enjoy regions given to me by others. Therefore, I accept not thy gift.'

"Ashtaka then said, 'O king, each of us has expressed his desire to give thee worlds that each of us has acquired by his religious merits. Thou acceptest not them. But leaving them for thee, we shall descend into the Earth-hell.'

"Yayati answered, 'Ye all are truth-loving and wise. Give me that which I deserve. I shall not be able to do what I have never done before.'

"Ashtaka then said, 'Whose are those five golden cars that we see? Do men that repair to these regions of everlasting bliss ride in them?'

"Yayati answered, 'Those five golden cars displayed in glory, and blazing as fire, would indeed, carry you to regions of bliss.'

"Ashtaka said, 'O king, ride on those cars thyself and repair to heaven. We can wait. We follow thee in time.'

"Yayati said, 'We can now all go together. Indeed, all of us have conquered heaven. Behold, the glorious path to heaven becomes visible."

"Vaisampayana continued, 'Then all those excellent monarchs riding in those cars set out for heaven for gaining admittance into it, illuminating the whole firmament by the glory of their virtues.'

"Then Ashtaka, breaking the silence asked, 'I had always thought that Indra was my especial friend, and that I, of all others, should first obtain admittance into heaven. But how is it that Usinara's son, Sivi hath already left us behind?'

"Yayati answered, 'This Usinara's son had given all he possessed for attaining to the region of Brahman. Therefore, is he the foremost among us. Besides, Sivi's liberality, asceticism, truth, virtue, modesty, forgiveness, amiability, desire of performing good acts, have been so great that none can measure them!'

"Vaisampayana continued, 'After this, Ashtaka, impelled by curiosity, again asked his maternal grandfather resembling Indra himself, saying, 'O king, I ask thee, tell me truly, whence thou art, who thou art, and whose son? Is there any other Brahmana or Kshatriya who hath done what thou didst on earth?' Yayati answered, 'I tell thee truly, I am Yayati, the son of Nahusha and the father of Puru. I was lord of all the Earth. Ye are my relatives; I tell thee truly, I am the maternal grandfather of you all. Having conquered the whole earth, I gave clothes to Brahmanas and also a hundred handsome horses fit for sacrificial offering. For such acts of virtue, the gods became propitious to those that perform them. I also gave to Brahmanas this whole earth with her horses and elephants and kine and gold all kinds of wealth, along with a hundred Arbudas of excellent milch cows. Both the earth and the firmament exist owing to my truth and virtue; fire yet burneth in the world of men owing to my truth and virtue. Never hath a word spoken by me been untrue. It is for this that the wise adore Truth. O Ashtaka, all I have told thee, Pratardana, and Vasumat, is Truth itself. I know it for certain that the gods and the Rishis and all the mansions of the blessed are adorable only because of Truth that characteriseth them all. He that will without malice duly read unto good Brahmanas his account of our ascension to heaven shall himself attain to the same worlds with us.'

"Vaisampayana continued, 'It was thus that the illustrious king Yayati of high achievements, rescued by his collateral descendants, ascended to heaven, leaving the earth and covering the three worlds with the fame of his deeds.'"

Section 94

"Janamejaya said, 'O adorable one, I desire to hear the histories of those kings who were descended from Puru. O tell me of each as he was possessed of prowess and achievements. I have, indeed, heard that in Puru's line there was not a single one who was wanting in good behaviour and prowess, or who was without sons. O thou of ascetic wealth, I desire to hear the histories in detail of those famous monarchs endued with learning and all accomplishments.'

"Vaisampayana said, 'Asked by thee, I shall tell thee all about the heroic-kings in Puru's line, all equal unto Indra in prowess, possessing great affluence and commanding the respect of all for their accomplishments.

"Puru had by his wife Paushti three sons, Pravira, Iswara, and Raudraswa, all of whom were mighty car-warriors. Amongst them, Pravira was the perpetuator of the dynasty. Pravira had by his wife Suraseni a son named Manasyu. And the latter of eyes like lotus-petals had his sway over the whole Earth bounded by the four seas. And Manasyu had for his wife Sauviri. And he begat upon her three sons called Sakta, Sahana, and Vagmi. And they were heroes in battle and mighty car-warriors. The intelligent and virtuous Kaudraswa begat upon the Apsara Misrakesi ten sons who were all great bowmen. And they all grew up into heroes, performing numerous sacrifices in honour of the gods. And they all had sons, were learned in all branches of knowledge and ever devoted to virtue. They are Richeyu, and Kaksreyu and Vrikeyu of great prowess; Sthandileyu, and Vaneyu, and Jaleyu of great fame; Tejeyu of great strength and intelligence; and Satyeyu of the prowess of Indra; Dharmeyu, and Sannateyu the tenth of the prowess of the celestials. Amongst them all, Richeyu became the sole monarch of the whole earth and was known by the name of Anadhrishti. And in prowess he was like unto Vasava amongst the celestials. And Anadhristi had a son of the name of Matinara who became a famous and virtuous king and performed the Rajasuya and the horse-sacrifice. And Matinara had four sons of immeasurable prowess, viz., Tansu, Mahan, Atiratha, and Druhyu of immeasurable glory. (Amongst them, Tansu of great prowess became the perpetrator of Puru's line). And he subjugated the whole earth and acquired great fame and splendour. And Tansu begat a son of great prowess named Ilina. And he became the foremost of all conquerors and brought the whole world under his subjection. And Ilina begat upon his wife Rathantara five sons with Dushmanta at their head, all equal in might unto the five elements. They were Dushmanta, Sura, Bhima, Pravasu, and Vasu. And, O Janamejaya, the eldest of them, Dushmanta, became king. And Dushmanta had by his wife Sakuntala an intelligent son named Bharata who became king. And Bharata gave his name to the race of which he was the founder. And it is from him that the fame of that dynasty hath spread so wide. And Bharata begat upon his three wives nine sons in all. But none of them were like their father and so Bharata was not at all pleased with them. Their mothers, therefore, became angry and slew them all. The procreation of children by Bharata, therefore, became vain. The monarch then performed a great sacrifice and through the grace of Bharadwaja obtained a son named

Bhumanyu. And then Bharata, the great descendant of Puru, regarding himself as really possessing a son, installed, O foremost one of Bharata's race, that son as his heir-apparent. And Bhumanyu begat upon his wife, Pushkarini six sons named Suhotra, Suhotri, Suhavih, Sujeya, Diviratha and Kichika. The eldest of them all, Suhotra, obtained the throne and performed many Rajasuyas and horse-sacrifices. And Suhotra brought under his sway the whole earth surrounded by her belt of seas and full of elephants, kine and horses, and all her wealth of gems of gold. And the earth afflicted with the weight of numberless human beings and elephants, horses, and cats, was, as it were, about to sink. And during the virtuous reign of Suhotra the surface of the whole earth was dotted all over with hundreds and thousands, of sacrificial stakes. And the lord of the earth, Suhotra, begat, upon his wife Aikshaki three sons, viz., Ajamidha, Sumidha, and Purumidha. The eldest of them, Ajamidha, was the perpetuator of the royal line. And he begat six sons,--Riksha was born of the womb of Dhumini, Dushmanta and Parameshthin, of Nili, and Jahnu, Jala and Rupina were born in that of Kesini. All the tribes of the Panchalas are descended from Dushmanta and Parameshthin. And the Kushikas are the sons of Jahnu of immeasurable prowess. And Riksha who was older than both Jala and Rupina became king. And Riksha begat Samvarana, the perpetuator of the royal line. And, O king, it hath been heard by us that while Samvarana, the son of Riksha, was ruling the earth, there happened a great loss of people from famine, pestilence, drought, and disease. And the Bharata princes were beaten by the troops of enemies. And the Panchalas setting out to invade the whole earth with their four kinds of troops soon brought the whole earth under their sway. And with their ten Akshauhinis the king of the Panchalas defeated the Bharata prince. Samvarana then with his wife and ministers, sons and relatives, fled in fear, and took shelter in the forest on the banks of the Sindhu extending to the foot of the mountains. There the Bharatas lived for a full thousand years, within their fort. And after they had lived there a thousand years, one day the illustrious Rishi Vasishtha approached the exiled Bharatas, who, on going out, saluted the Rishi and worshipped him by the offer of Arghya. And entertaining him with reverence, they represented everything unto that illustrious Rishi. And after he was seated on his seat, the king himself approached the Rishi and addressed him, saying, 'Be thou our priest, O illustrious one! We will endeavour to regain our kingdom.' And Vasishtha answered the Bharatas by saying, 'Om' (the sign of consent). It hath been heard by us that Vasishtha then installed the Bharata prince in the sovereignty of all the Kshatriyas on earth, making by virtue of his Mantras this descendant of Puru the veritable horns of the wild bull or the tusks of the wild elephants. And the king retook the capital that had been taken away from him and once more made all monarchs pay tribute to him. The powerful Samvarana, thus installed once more in the actual sovereignty of the whole earth, performed many sacrifices at which the presents to the Brahmanas were great.

"Samvarana begat upon his wife, Tapati, the daughter of Surya, a son named Kuru. This Kuru was exceedingly virtuous, and therefore, he was installed on the throne by his people. It is after his name that the field called Kuru-jangala has become so famous in the world. Devoted to asceticism, he made that field (Kurukshetra) sacred by practising asceticism there. And it has been heard by us that Kuru's highly intelligent wife, Vahini, brought forth five sons, viz., Avikshit, Bhavishyanta, Chaitraratha, Muni and the celebrated Janamejaya. And Avikshit begat Parikshit the powerful, Savalaswa, Adhiraja, Viraja, Salmali of great physical strength, Uchaihsravas, Bhangakara and Jitari the eighth. In the race of these were born, as the fruit of their pious acts seven mighty car-warriors with Janamejaya at their head. And unto Parikshit were born sons who were all acquainted with (the secrets of) religion and profit. And they were named Kakshasena and Ugrasena, and Chitrasena endued with great energy, and Indrasena and Sushena and Bhimasena. And the sons of Janamejaya were all endued with great strength and became celebrated all over the world. And they were Dhritarashtra who was the eldest, and Pandu and Valhika, and Nishadha endued with great energy, and then the mighty Jamvunada, and then Kundodara and Padati and then Vasati the eighth. And they were all proficient in morality and profit and were kind to all creatures. Among them Dhritarashtra became king. And Dhritarashtra had eight sons, viz., Kundika, Hasti, Vitarka, Kratha the fifth, Havihsravas, Indrabha, and Bhumanyu the invincible, and Dhritarashtra had many grandsons, of whom three only were famous. They were, O king, Pratipa, Dharmanetra, Sunetra. Among these three, Pratipa became unrivalled on earth. And, O bull in Bharata's race, Pratipa begat three sons, viz., Devapi, Santanu, and the mighty car-warrior Valhika. The eldest Devapi adopted the ascetic course of life, impelled thereto by the desire of benefiting his brothers. And the kingdom was obtained by Santanu and the mighty car-warrior Valhika.

"O monarch, besides, there were born in the race of Bharata numberless other excellent monarchs endued with great energy and like unto the celestial Rishis themselves in virtue and ascetic power. And so also in the race of Manu were born many mighty car-warriors like unto the celestials themselves, who by their number swelled the Aila dynasty into gigantic proportions.'"

Section 95

"Janamejaya said, 'O Brahmana, I have now heard from thee this great history of my ancestors. I had also heard from thee about the great monarchs that were born in this line. But I have not been gratified, this charming account being so short. Therefore, be pleased, O Brahmana, to recite the delightful narrative just in detail commencing from Manu, the lord of creation. Who is there that will not be charmed with such an account, as it is sacred? The fame of these monarchs increased by their wisdom, virtue, accomplishments, and high character, hath so swelled as to cover the three worlds. Having listened to the history, sweet as nectar, of their liberality, prowess, physical strength, mental vigour, energy, and perseverance, I have not been satiated!'

"Vaisampayana said, 'Hear then, O monarch, as I recite in full the auspicious account of thy own race just as I had heard it from Dwaipayana before.

"Daksha begat Aditi, and Aditi begat Vivaswat, and Vivaswat begat Manu, and Manu begat Ha and Ha begat Pururavas. And Pururavas begat Ayus, and Ayus begat Nahusha, and Nahusha begat Yayati. And Yayati had two wives, viz., Devayani, the daughter of Usanas, and Sarmishtha the daughter of Vrishaparvan. Here occurs a sloka regarding (Yayati's) descendants, 'Devayani gave birth to Yadu and Turvasu; and Vrishaparvan's daughter, Sarmishtha gave birth to Druhyu, Anu, and Puru., And the descendants of

Yadu are the Yadavas and of Puru are the Pauravas. And Puru had a wife of the name of Kausalya, on whom he begat a son named Janamejaya who performed three horse-sacrifices and a sacrifice called Viswajit. And then he entered into the woods. And Janamejaya had married Ananta, the daughter of Madhava, and begat upon her a son called Prachinwat. And the prince was so called because he had conquered all the eastern countries up to the very confines of the region where the Sun rises. And Prachinwat married Asmaki, a daughter of the Yadavas and begat upon her a son named Sanyati. And Sanyati married Varangi, the daughter of Drishadwata and begat upon her a son named Ahayanti. And Ahayanti married Bhanumati, the daughter of Kritavirya and begat upon her a son named Sarvabhauma. And Sarvabhauma married Sunanda, the daughter of the Kekaya prince, having obtained her by force. And he begat upon her a son named Jayatsena, who married Susrava, the daughter of the Vidarbha king and begat upon her Avachina, And Avachina also married another princess of Vidarbha, Maryada by name. And he begat on her a son named Arihan. And Arihan married Angi and begat on her Mahabhauma. And Mahabhauma married Suyajna, the daughter of Prasenajit. And of her was born Ayutanayi. And he was so called because he had performed a sacrifice at which the fat of an Ayuta (ten thousands) of male beings was required. And Ayutanayi took for a wife Kama, the daughter of Prithusravas. And by her was born a son named Akrodhana, who took to wife Karambha, the daughter of the king of Kalinga. And of her was born Devatithi, and Devatithi took for his wife Maryada, the princess of Videha. And of her was born a son named Arihan. And Arihan took to wife Sudeva, the princess of Anga, and upon her he begat a son named Riksha. And Riksha married Jwala, the daughter of Takshaka, and he begat upon her a son of the name of Matinara, who performed on the bank of Saraswati the twelve years' sacrifice said to be so efficacious. On conclusion of the sacrifice, Saraswati appeared in person before the king and chose him for husband. And he begat upon her a son named Tansu. Here occurs a sloka descriptive of Tansu's descendants.

"Tansu was born of Saraswati by Matinara. And Tansu himself begat a son named Ilina on his wife, the princess Kalingi.

"Ilina begat on his wife Rathantari five sons, of whom Dushmanta was the eldest. And Dushmanta took to wife Sakuntala, the daughter of Viswamitra. And he begat on her a son named Bharata. Here occurs two slokas about (Dushmanta's) descendants.

"The mother is but the sheath of flesh in which the father begets the son. Indeed the father himself is the son. Therefore, O Dushmanta, support thy son and insult not Sakuntala. O god among men, the father himself becoming the son rescueth himself from hell. Sakuntala hath truly said that thou art the author of this child's being.

"It is for this (i.e., because the king supported his child after hearing the above speech of the celestial messenger) that Sakuntala's son came to be called Bharata (the supported). And Bharata married Sunanda, the daughter of Sarvasena, the king of Kasi, and begat upon her the son named Bhumanyu. And Bhumanyu married Vijaya, the daughter of Dasarha. And he begat upon her a son Suhotra who married Suvarna, the daughter of Ikshvaku. To her was born a son named Hasti who founded this city, which has, therefore, been called Hastinapura. And Hasti married Yasodhara, the princess of Trigarta. And of her was born a son named Vikunthana who took for a wife Sudeva, the princess of Dasarha. And by her was born a son named Ajamidha. And Ajamidha had four wives named Raikeyi, Gandhari, Visala and Riksha. And he begat on them two thousand and four hundred sons. But amongst them all, Samvarana became the perpetuator of the dynasty. And Samvarana took for his wife Tapati, the daughter of Vivaswat. And of her was born Kuru, who married Subhangi, the princess of Dasarha. And he begat on her a son named Viduratha, who took to wife Supriya, the daughter of the Madhavas. And he begat upon her a son named Anaswan. And Anaswan married Amrita, the daughter of the Madhavas. And of her was born a son named Parikshit, who took for his wife Suvasa, the daughter of the Vahudas, and begat upon her a son named Bhimasena. And Bhimasena married Kumari, the princess of Kekaya and begat upon her Pratisravas whose son was Pratipa. And Pratipa married Sunanda, the daughter of Sivi, and begat upon her three sons, viz., Devapi, Santanu and Valhika. And Devapi, while still a boy, entered the woods as a hermit. And Santanu became king. Here occurs a sloka in respect of Santanu.

"Those old men that were touched by this monarch not only felt an indescribable sensation of pleasure but also became restored to youth. Therefore, this monarch was called Santanu.

"And Santanu married Ganga, who bore him a son Devavrata who was afterwards called Bhishma. And Bhishma, moved by the desire of doing good to his father, got him married to Satyavati who was also called Gandhakali. And in her maidenhood she had a son by Parasara, named Dwaipayana. And upon her Santanu begat two other sons named Chitrangada and Vichitravirya. And before they attained to majority, Chitrangada had been slain by the Gandharvas. But Vichitravirya became king, and married the two daughters of the king of Kasi, named Amvika and Amvalika. But Vichitravirya died childless. Then Satyavati began to think as to how the dynasty of Dushmanta might be perpetuated. Then she recollected the Rishi Dwaipayana. The latter coming before her, asked, 'What are thy commands?' 'She said, 'Thy brother Vichitravirya hath gone to heaven childless. Beget virtuous children for him.' Dwaipayana, consenting to this, begat three children, viz., Dhritarashtra, Pandu, and Vidura. King Dhritarashtra had a hundred sons by his wife, Gandhari in consequence of the boon granted by Dwaipayana. And amongst those hundred sons of Dhritarashtra, four became celebrated. They are Duryodhana, Duhsasana, Vikarna, and Chitrasena. And Pandu had two jewels of wives, viz., Kunti, also called Pritha, and Madri. One day Pandu, while out a-hunting, saw a deer covering its mate. That was really a Rishi in the form of a deer. Seeing the deer in that attitude, he killed it with his arrows, before its desire was gratified. Pierced with the king's arrow, the deer quickly changed its form and became a Rishi, and said unto Pandu, 'O Pandu, thou art virtuous and acquainted also with the pleasure derived from the gratification of one's desire. My desire unsatisfied, thou hast slain me! Therefore, thou also, when so engaged and before thou art gratified, shalt die!' Pandu, hearing this curse, became pale, and from that time would not go in unto his wives. And he told them these words, 'Through my own fault, I have been cursed! But I have heard that for the childless there are no regions hereafter.' Therefore, he solicited Kunti to have offspring raised for him. And Kunti said, 'Let it be', So she raised up offspring. By Dharma she had Yudhishthira; by

Maruta, Bhima: and by Sakra, Arjuna. And Pandu, well-pleased with her, said, 'This thy co-wife is also childless. Therefore, cause her also to bear children.' Kunti saying, 'So be it,' imparted unto Madri the mantra of invocation. And on Madri were raised by the twin Aswins, the twins Nakula and Sahadeva. And (one day) Pandu, beholding Madri decked with ornaments, had his desire kindled. And, as soon as he touched her, he died. Madri ascended the funeral pyre with her lord. And she said unto Kunti, 'Let these twins of mine be brought up by thee with affection.' After some time those five Pandavas were taken by the ascetics of the woods to Hastinapura and there introduced to Bhishma and Vidura. And after introducing them, the ascetics disappeared in the very sight of all. And after the conclusion of the speech of those ascetics, flowers were showered down upon the spot, and the celestial drums also were beaten in the skies. The Pandavas were then taken (by Bhishma). They then represented the death of their father and performed his last honours duly. And as they were brought up there, Duryodhana became exceedingly jealous of them. And the sinful Duryodhana acting like Rakshasa tried various means to drive them away. But what must be can never be frustrated. So all Duryodhana's efforts proved futile. Then Dhritarashtra sent them, by an act of deception to Varanavata, and they went there willingly. There an endeavour was made to burn them to death; but it proved abortive owing to the warning counsels of Vidura. After that the Pandavas slew Hidimva, and then they went to a town called Ekachakra. There also they slew a Rakshasa of the name of Vaka and then went to Panchala. And there obtaining Draupadi for a wife they returned to Hastinapura. And there they dwelt for some time in peace and begat children. And Yudhishthira begat Prativindhya; Bhima, Sutasoma; Arjuna, Srutakriti; Nakula, Satanika; and Sahadeva, Srutakarman. Besides these, Yudhishthira, having obtained for his wife Devika, the daughter of Govasana of the Saivya tribe, in a self-choice ceremony, begat upon her a son named Yaudheya. And Bhima also obtaining for a wife Valandhara, the daughter of the king of Kasi, offered his own prowess as dower and begat upon her a son named Sarvaga. And Arjuna also, repairing to Dwaravati, brought away by force Subhadra. the sweet-speeched sister of Vasudeva, and returned in happiness to Hastinapura. And he begat upon her a son named Abhimanyu endued with all accomplishments and dear to Vasudeva himself. And Nakula obtaining for his wife Karenumati, the princess of

Chedi, begat upon her a son named Niramitra. And Sahadeva also married Vijaya, the daughter of Dyutimat, the king of Madra, obtaining her in a self-choice ceremony and begat upon her a son named Suhotra. And Bhimasena had some time before begat upon Hidimva a son named Ghatotkacha. These are the eleven sons of the Pandavas. Amongst them all, Abhimanyu was the perpetuator of the family. He married Uttara, the daughter of Virata, who brought forth a dead child whom Kunti took up on her lap at the command of Vasudeva who said, 'I will revive this child of six months.' And though born before time, having been burnt by the fire of (Aswatthaman's weapon) and, therefore, deprived of strength and energy he was revived by Vasudeva and endued with strength, energy and prowess. And after reviving him, Vasudeva said, 'Because this child hath been born in an extinct race, therefore, he shall be called Parikshit'. And Parikshit married Madravati, thy mother, O king, and thou art born to her, O Janamejaya! Thou hast also begotten two sons on thy wife Vapushtama, named Satanika and Sankukarna. And Satanika also hath begotten one son named Aswamedhadatta upon the princess of Videha.

"Thus have I, O king, recited the history of the descendants of Puru and of the Pandavas. This excellent, virtue-increasing, and sacred history should ever be listened to by vow-observing Brahmanas, by Kshatriyas devoted to the practices of their order and ready to protect their subjects; by Vaisyas with attention, and by Sudras with reverence, whose chief occupation is to wait upon the three other orders. Brahmanas conversant in the Vedas and other persons, who with attention and reverence recite this sacred history or listen to it when recited, conquer the heavens and attain to the abode of the blessed. They are also always respected and adored by the gods, Brahamanas, and other men. This holy history of Bharata hath been composed by the sacred and illustrious Vyasa. Veda-knowing Brahmanas and other persons who with reverence and without malice hear it recited, earn great religious merits and conquer the heavens. Though sinning, they are not disregarded by any one. Here occurs a sloka, 'This (Bharata) is equal unto the Vedas: it is holy and excellent. It bestoweth wealth, fame, and life. Therefore, it should be listened to by men with rapt attention.'"

Section 96

"Vaisampayana said, 'There was a king known by the name of Mahabhisha born in the race of Ikshvaku. He was the lord of all the earth, and was truthful (in speech) and of true prowess. By a thousand horse-sacrifices and a hundred Rajasuyas he had gratified the chief of the celestials and ultimately attained to heaven.

"One day the celestials had assembled together and were worshipping Brahman. Many royal sages and king Mahabhisha also were present on the spot. And Ganga, the queen of rivers, also came there to pay her adorations to the Grandsire. And her garments white as the beams of the moon was displaced by the action of the wind. And as her person became exposed, the celestials bent down their heads. But the royal sage Mahabhisha rudely stared at the queen of rivers. And Mahabhisha was for this cursed by Brahman, who said, 'Wretch, as thou hast forgotten thyself at the sight of Ganga, thou shalt be re-born on earth. But thou shall again and again attain to these regions. And she, too, shall be born in the world of men and shall do thee injuries. But when thy wrath shall be provoked, thou shalt then be freed from my curse.'

"Vaisampayana continued, 'King Mahabhisha then recollecting all the monarchs and ascetics on earth, wished to be born as son to Pratipa of great prowess. And the queen of rivers, too, seeing king Mahabhisha lose his firmness, went away, thinking of him wishfully. And on her way, she saw those dwellers in heaven, the Vasus, also pursuing the same path. And the queen of rivers beholding them in the predicament, asked them, 'Why look ye so dejected? Ye dwellers in heaven, is everything right with you?' Those celestials, the Vasus, answered her, saying, 'O queen of rivers, we have been cursed, for a venial fault, by the illustrious Vasishtha in anger. The foremost of excellent Rishis, Vasishtha, had been engaged in his twilight adorations and seated as he was, he could not be seen by us. We crossed him in ignorance. Therefore, in wrath he hath cursed us, saying, Be ye born among men!' It is beyond our power to frustrate what hath been said by that utterance of Brahma. Therefore, O river, thyself becoming a human female make us the Vasus, thy children. O amiable one, we are unwilling to enter the womb of any human female.' Thus addressed, the queen of rivers told them, 'Be it so and asked them, 'On earth, who is that foremost of men whom ye will make your father?'

"The Vasus replied, 'On earth, unto Pratipa shall be born a son, Santanu, who will be a king of world-wide fame.' Ganga then said, 'Ye celestials, that is exactly my wish which ye sinless ones have expressed. I shall, indeed, do good to that Santanu. That is also your desire as just expressed.' The Vasus then said, 'It behoveth thee to throw thy children after birth, into the water, so that, O thou of three courses (celestial, terrestrial, and subterranean) we may be rescued soon without having to live on earth for any length of time.' Ganga then answered, 'I shall do what ye desire. But in order that his intercourse with me may not be entirely fruitless, provide ye that one son at least may live.' The Vasus then replied, 'We shall each contribute an eighth part of our respective energies With the sum thereof, thou shall have one son according to thy and his wishes. But this son shall not begat any children on earth. Therefore, that son of thine endued with great energy, shall be childless.'

"The Vasus, making this arrangement with Ganga, went away without Waiting to the place they liked.'"

Section 97

"Vaisampayana said. 'There was a king of the name of Pratipa, who was kind to all creatures. He spent many years in ascetic penances at the source of the river Ganga. The accomplished and lovely Ganga, one day, assuming the form of a beautiful female, and rising from the waters, made up to the monarch. The celestial maiden, endued with ravishing beauty, approached the royal sage engaged in ascetic austerities, and sat upon his right thigh that was, for manly strength, a veritable Sala tree. When the maiden of handsome face had so sat upon his lap, the monarch said unto her, 'O amiable one, what dost thou desire? What shall I do?' The damsel answered, 'I desire thee, O king, for my husband! O foremost one of the Kurus, be mine! To refuse a woman coming of her own accord is never applauded by the wise.' Pratipa answered, 'O thou of the fairest complexion, moved by lust, I never go in unto others' wives or women that are not of my order. This, indeed, is my virtuous vow.' The maiden rejoined, 'I am not inauspicious or ugly. I am every way worthy of being enjoyed. I am a celestial maiden of rare beauty; I desire thee for my husband. Refuse me not, O king.' To this Pratipa answered, 'I am, 'O damsel, abstaining from that course to which thou wouldst incite me. If I break my vow, sin will overwhelm and kill me. O thou of the fairest complexion, thou hast embraced me, sitting on my right thigh. But, O timid one, know that this is the seat for daughters and daughters-in-law. The left lap is for the wife, but thou hast not accepted that. Therefore, O best of women, I cannot enjoy thee as an object of desire. Be my daughter-in-law. I accept thee for my son!'

"The damsel then said, 'O virtuous one, let it be as thou sayest. Let me be united with thy son. From my respect for thee, I shall be a wife of the celebrated Bharata race. Ye (of the Bharata race) are the refuge of all the monarchs on earth! I am incapable of numbering the virtues of this race even within a hundred years. The greatness and goodness of many celebrated monarchs of this race are limitless. O lord of all, let it be understood now that when I become thy daughter-in-law, thy son shall not be able to judge of the propriety of my acts. Living thus with thy son, I shall do good to him and increase his happiness. And he shall finally attain to heaven in consequence of the sons I shall bear him, and of his virtues and good conduct.'

"Vaisampayana continued, 'O king, having said so, the celestial damsel disappeared then and there. And the king, too, waited for the birth of his son in order to fulfil his promise.'

"About this time Pratipa, that light of the Kuru race, that bull amongst Kshatriyas, was engaged, along with his wife, in austerities from desire of offspring. And when they had grown old, a son was born unto them. This was no other than Mahabhisha. And the child was called Santanu because he was born when his father had controlled his passions by ascetic penances. And the best of Kurus, Santanu, knowing that region of indestructible bliss can be acquired by one's deeds alone, became devoted to virtue. When Santanu grew up into a youth, Pratipa addressed him and said, 'Some time ago, O Santanu, a celestial damsel came to me for thy good. If thou meetest that fair-complexioned one in secret and if she solicit thee for children, accept her as thy wife. And, O sinless one, judge not of the propriety or impropriety of her action and ask not who she is, or whose or whence, but accept her as thy wife at my command!'" Vaisampayana continued, 'Pratipa, having thus commanded his son Santanu and installed him on his throne, retired into the woods. And king Santanu endued with great intelligence and equal unto Indra himself in splendour, became addicted to hunting and passed much of his time in the woods. And the best of monarchs always slew deer and buffaloes. And one day, as he was wandering along the bank of the Ganges, he came upon a region frequented by Siddhas and Charanas. And there he saw a lovely maiden of blazing beauty and like unto another Sri herself; of faultless and pearly teeth and decked with celestial ornaments, and attired in garments of fine texture that resembled in splendour the filaments of the lotus. And the monarch, on beholding that damsel, became surprised, and his raptures produced instant horripilation. With steadfast gaze he seemed to be drinking her charms, but repeated draughts failed to quench his thirst. The damsel also beholding the monarch of blazing splendour moving about in great agitation, was moved herself and experienced an affection for him. She gazed and gazed and longed to gaze on him evermore. The monarch then in soft words addressed her and said, 'O slender-waisted one, be thou a goddess or the daughter of a Danava, be thou of the race of the Gandharvas, or Apsaras, be thou of the Yakshas or the Nagas, or be thou of human origin, O thou of celestial beauty, I solicit thee to be my wife!'"

Section 98

"Vaisampayana said, 'The maiden then, hearing those soft and sweet words of the smiling monarch, and remembering her promise to the Vasus, addressed the king in reply. Of faultless features, the damsel sending a thrill of pleasure into the heart by every word she uttered, said, 'O king, I shall become thy wife and obey thy commands. But, O monarch, thou must not interfere with me in anything I do, be it agreeable or disagreeable. Nor shall thou ever address me unkindly. As long as thou shalt behave kindly I promise to live with thee. But I shall certainly leave thee the moment thou interferest with me or speakest to me an unkind word.' The king answered, 'Be it so.' And thereupon the damsel obtaining that excellent monarch, that foremost one of the Bharata race for her husband, became highly pleased. And king Santanu also, obtaining her for his wife, enjoyed to the full the pleasure of her company. And adhering to his promise, he refrained from asking her anything. And the lord of earth, Santanu, became exceedingly gratified with her conduct, beauty, magnanimity, and attention to his comforts. And the goddess Ganga also, of three courses (celestial, terrestrial, and subterranean) assuming a human form of superior complexion and endued with celestial beauty, lived happily as the wife of Santanu, having as the fruit of her virtuous acts, obtained for her husband, that tiger among kings equal unto Indra himself in splendour. And she gratified the king by her attractiveness and affection, by her wiles and love, by her music and dance, and became herself gratified. And the monarch was so enraptured with his beautiful wife that months, seasons, and years rolled on without his being conscious of them. And the king, while thus enjoying himself with his wife, had eight children born unto him who in beauty were like the very celestials themselves. But, O Bharata, those children, one after another, as soon as they were born, were thrown into the river by Ganga who said, 'This is for thy good.' And the children sank to rise no more. The king, however, could not be pleased with such conduct. But he spoke not a word about it lest his wife should leave him. But when the eighth child was born, and when his wife as before was about to throw it smilingly into the river, the king with a sorrowful countenance and desirous of saving it from destruction, addressed her and said, 'Kill it not! Who art thou and whose? Why dost thou kill thy own children? Murderess of thy sons, the load of thy sins is great!'" His wife, thus addressed, replied, 'O thou desirous of offspring, thou hast already become the first of those that have children. I shall not destroy this child of thine. But according to our agreement, the period of my stay with thee is at an end. I am Ganga, the daughter of Jahnu. I am ever worshipped by the great sages; I have lived with thee so long for accomplishing the purposes of the celestials. The eight illustrious Vasus endued with great energy had, from Vasishtha's curse, to assume human forms. On earth, besides thee, there was none else to deserve the honour of being their begetter. There is no woman also on earth except one like me, a celestial of human form, to become their mother. I assumed a human form to bring them forth. Thou also, having become the father of the eight Vasus, hast acquired many regions of perennial bliss. It was also agreed between myself and the Vasus that I should free them from their human forms as soon as they would be born. I have thus freed them from the curse of the Rishi Apava. Blest be thou; I leave thee, O king! But rear thou this child of rigid vows. That I should live with thee so long was the promise I gave to the Vasus. And let this child be called Gangadatta.'"

Section 99

"Santanu asked, 'What was the fault of the Vasus and who was Apava, through whose curse the Vasus had to be born among men? What also hath this child of thine, Gangadatta, done for which he shall have to live among men? Why also were the Vasus, the lords of the three worlds, condemned to be born amongst men? O daughter of Jahnu, tell me all.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, the celestial daughter of Jahnu, Ganga, then replied unto the monarch, her husband, that bull amongst men, saying, 'O best of Bharata's race, he who was obtained as son by Varuna was called Vasishtha, the Muni who afterwards came to be known as Apava. He had his asylum on the breast of the king of mountains called Meru. The spot was sacred and abounded with birds and beasts. And there bloomed at all times of the year flowers of every season. And, O best of Bharata's race, that foremost of virtuous men, the son of Varuna, practised his ascetic penances in those woods abounding with sweet roots and water.

"Daksha had a daughter known by the name of Surabhi, who, O bull of Bharata's race, for benefiting the world, brought forth, by her connection with Kasyapa, a daughter (Nandini) in the form of a cow. That foremost of all kine, Nandini, was the cow of plenty (capable of granting every desire). The virtuous son of Varuna obtained Nandini for his Homa rites. And Nandini, dwelling in that hermitage which was adored by Munis, roamed about fearlessly in those sacred and delightful woods.

"One day, O bull of Bharata's race, there came into those woods adored by the gods and celestial Rishis, the Vasus with Prithu at their head. And wandering there with their wives, they enjoyed themselves in those delightful woods and mountains. And as they wandered there, the slender-waisted wife of one of the Vasus, O thou of the prowess of Indra, saw in those woods Nandini, the cow of plenty. And seeing that cow possessing the wealth of all accomplishments, large eyes, full udders, fine tail, beautiful hoofs, and every other auspicious sign, and yielding much milk, she showed the animal to her husband Dyu. O thou of the prowess of the first of elephants, when Dyu was shown that cow, he began to admire her several qualities and addressing his wife, said, 'O black-eyed girl of fair thighs, this excellent cow belongeth to that Rishi whose is this delightful asylum. O slender-waisted one, that mortal who drinketh the sweet milk of this cow remaineth in unchanged youth for ten thousand years.' O best of monarchs, hearing this, the slender-waisted goddess of faultless features then addressed her lord of blazing splendour and said, 'There is on earth a friend of mine, Jitavati by name, possessed of great beauty and youth. She is the daughter of that god among men, the royal sage Usinara, endued with intelligence and devoted to truth. I desire to have this cow, O illustrious one, with her calf for that friend of mine. Therefore, O best of celestials, bring that cow so that my friend drinking of her milk may alone become on earth free from disease and decrepitude. O illustrious and blameless one, it behoveth thee to grant me this desire of mine. There is nothing that would be more agreeable to me.' On hearing these words of his wife, Dyu, moved by the desire of humouring her, stole that cow, aided by his brothers Prithu and the others. Indeed, Dyu, commanded by his lotus-eyed wife, did her bidding, forgetting at the moment the high ascetic merits of the Rishi who owned her. He did not think at the time that he was going to fall by committing the sin of stealing the cow.

"When the son of Varuna returned to his asylum in the evening with fruits he had collected, he beheld not the cow with her calf there. He began to search for them in the woods, but when the great ascetic of superior intelligence found not his cow on search, he saw by his ascetic vision that she had been stolen by the Vasus. His wrath was instantly kindled and he cursed the Vasus, saying, 'Because the Vasus have stolen my cow of sweet milk and handsome tail, therefore, shall they certainly be born on earth!'

"O thou bull of Bharata's race, the illustrious Rishi Apava thus cursed the

Vasus in wrath. And having cursed them, the illustrious one set his heart once more on ascetic meditation. And after that Brahmarshi of great power and ascetic wealth had thus in wrath cursed the Vasus, the latter, O king, coming to know of it, speedily came into his asylum. And addressing the Rishi, O bull among kings, they endeavoured to pacify him. But they failed, O tiger among men, to obtain grace from Apava--that Rishi conversant, with all rules of virtue. The virtuous Apava, however, said, 'Ye Vasus, with Dhava and others, ye have been cursed by me. But ye shall be freed from my curse within a year of your birth among men. But he for whose deed ye have been cursed by me he, viz., Dyu, shall for his sinful act, have to dwell on earth for a length of time. I shall not make futile the words I have uttered in wrath. Dyu, though dwelling on Earth, shall not beget children. He shall, however, be virtuous and conversant with the scriptures. He shall be an obedient son to his father, but he shall have to abstain from the pleasure of female companionship.'

"Thus addressing the Vasus, the great Rishi went away. The Vasus then together came to me. And, O king, the begged of me the boon that as soon as they would be born, I should throw them into the water. And, O best of kings, I did as they desired, in order to free them from their earthly life. And O best of kings, from the Rishi's curse, this one only, viz., Dyu, himself, is to live on earth for some time.'

"Vaisampayana continued, 'Having said this, the goddess disappeared then and there. And taking with her the child, she went away to the region she chose. And that child of Santanu was named both Gangeya and Devavrata and excelled his father in all accomplishments.

"Santanu, after the disappearance of his wife, returned to his capital with a sorrowful heart. I shall now recount to thee the many virtues and the great good fortune of the illustrious king Santanu of the Bharata race. Indeed, it is this splendid history that is called the Mahabharata.'"

Section 100

"Vaisampayana said, 'The monarch Santanu, the most adored of the gods and royal sages, was known in all the worlds for his wisdom, virtues, and truthfulness (of speech). The qualities of self-control, liberality, forgiveness, intelligence, modesty, patience and superior energy ever dwelt in that bull among men, viz., Santanu, that great being endued with these accomplishments and conversant with both religion and profit, the monarch was at once the protector of the Bharata race and all human beings. His neck was marked with (three) lines, like a conch-shell; his shoulders were broad, and he resembled in prowess an infuriated elephant. It would seem that all the auspicious signs of royalty dwelt in his person, considering that to be their fittest abode. Men, seeing the behaviour of that monarch of great achievements came to know that virtue was ever superior to pleasure and profit. These were the attributes that dwelt in that great being--that bull among men--Santanu. And truly there was never a king like Santanu. All the kings of the earth, beholding him devoted to virtue, bestowed upon that foremost of virtuous men the title of King of kings. And all the kings of the earth during the time of that lord-protector of the Bharata race, were without woe and fear and anxiety of any kind. And they all slept in peace, rising from bed every morning after happy dreams. And owing to that monarch of splendid achievements resembling Indra himself in energy, all the kings of the earth became virtuous and devoted to liberality, religious acts and sacrifices. And when the earth was ruled by Santanu and other monarchs like him, the religious merits of every order increased very greatly. The Kshatriyas served the Brahmanas; the Vaisyas waited upon the Kshatriyas, and the Sudras adoring the Brahmanas and the Kshatriyas, waited upon the Vaisyas. And Santanu residing in Hastinapura, the delightful capital of the Kurus, ruled the whole earth bounded by seas. He was truthful and guileless, and like the king of the celestials himself conversant with the dictates of virtue. And from the combination in him of liberality, religion and asceticism, he acquired a great good fortune. He was free from anger and malice, and was handsome in person like Soma himself. In splendour he was like the Sun and in impetuosity of valour like Vayu. In wrath he was like Yama, and in patience like the Earth. And, O king, while Santanu ruled the earth, no deer, boars, birds, or other animals were needlessly slain. In his dominions the great virtue of kindness to all creatures prevailed, and the king himself, with the soul of mercy, and void of desire and wrath, extended equal protection unto all creatures. Then sacrifices in honour of the gods, the Rishis, and Pitris commenced, and no creature was deprived of life sinfully. And Santanu was the king and father of all--of those that were miserable and those that had no protectors, of birds and beasts, in fact, of every created thing. And during the rule of the best of Kurus--of that king of kings--speech became united with truth, and the minds of men were directed towards liberality and virtue. And Santanu, having enjoyed domestic felicity for six and thirty years, retired into the woods.

"And Santanu's son, the Vasu born of Ganga, named Devavrata resembled Santanu himself in personal beauty, in habits and behaviour, and in learning. And in all branches of knowledge worldly or spiritual his skill was very great. His strength and energy were extraordinary. He became a mighty car-warrior. In fact he was a great king.

"One day, while pursuing along the banks of the Ganges a deer that he had struck with his arrow, king Santanu observed that the river had become shallow. On observing this, that bull among men, viz., Santanu, began to reflect upon this strange phenomenon. He mentally asked why that first of rivers ran out so quickly as before. And while seeking for a cause, the illustrious monarch beheld that a youth of great comeliness, well-built and amiable person, like Indra himself, had, by his keen celestial weapon, checked the flow of the river. And the king, beholding this extraordinary feat of the river Ganga having been checked in her course near where that youth stood, became very much surprised. This youth was no other than Santanu's son himself. But as Santanu had seen his son only once a few moments after his birth, he had not sufficient recollection to identify that infant with the youth before his eyes. The youth, however, seeing his father, knew him at once, but instead of disclosing himself, he clouded the king's perception by his celestial powers of illusion and disappeared in his very sight.

"King Santanu, wondering much at what he saw and imagining the youth to be his own son then addressed Ganga and said, 'Show me that child.' Ganga thus addressed, assuming a beautiful form, and holding the boy decked with ornaments in her right arm, showed him to Santanu. And Santanu did not recognise that beautiful female bedecked with ornaments and attired in fine robes of white, although he had known her before. And Ganga said, 'O tiger among men, that eighth son whom thou hadst some time before begat upon me is this. Know that this excellent child is conversant with all weapons, O monarch, take him now. I have reared him with care. And go home, O tiger among men, taking him with thee. Endued with superior intelligence, he has studied with Vasishtha the entire Vedas with their branches. Skilled in all weapons and a mighty bowman, he is like Indra in battle. And, O Bharata, both the gods and the Asuras look upon him with favour. Whatever branches of knowledge are known to Usanas, this one knoweth completely. And so is he the master of all those Sastras that the son of Angiras (Vrihaspati) adored by the gods and the Asuras, knoweth. And all the weapons known to the powerful and invincible Rama, the son of Jamadagni are known to this thy illustrious son of mighty arms. O king of superior courage, take this thy own heroic child given unto thee by me. He is a mighty bowman and conversant with the interpretation of all treatises on the duties of a king.' Thus commanded by Ganga, Santanu took his child resembling the Sun himself in glory and returned to his capital. And having reached his city that was like unto the celestial capital, that monarch of Puru's line regarded himself greatly fortunate. And having summoned all the Pauravas together, for the protection of his kingdom he installed his son as his heir-apparent. And O bull of Bharata's race, the prince soon gratified by his behaviour his father and the other members of the Paurava race: in fact, all the subjects of the kingdom. And the king of incomparable prowess lived happily with that son of his.

"Four years had thus passed away, when the king one day went into the woods on the bank of the Yamuna. And while the king was rambling there, he perceived a sweet scent coming from an unknown direction. And the monarch, impelled by the desire of ascertaining the cause, wandered hither and thither. And in course of his ramble, he beheld a black-eyed maiden of celestial beauty, the daughter of a fisherman. The king addressing her, said, 'Who art thou, and whose daughter? What dost thou do here, O timid one?' She answered, 'Blest be thou! I am the daughter of the chief of the fishermen. At his command, I am engaged for religious merit, in rowing passengers across this river in my boat.' And Santanu, beholding that maiden of celestial form endued with beauty, amiableness, and such fragrance, desired her for his wife. And repairing unto her father, the king solicited his consent to the proposed match. But the chief of the fishermen replied to the monarch, saying, 'O king, as soon as my daughter of superior complexion was born, it was of course, understood that she should be bestowed upon a husband. But listen to the desire I have cherished all along in my heart. O sinless one, thou art truthful: if thou desirest to obtain this maiden as a gift from me, give, me then this pledge. If, indeed, thou givest the pledge, I will of course bestow my daughter upon thee for truly I can never obtain a husband for her equal to thee.'

"Santanu, hearing this, replied, 'When I have heard of the pledge thou askest, I shall then say whether I would be able to grant it. If it is capable of being granted, I shall certainly grant it. Otherwise how shall I grant it.' The fisherman said, 'O king, what I ask of thee is this: the son born of this maiden shall be installed by thee on thy throne and none else shall thou make thy successor.'

"Vaisampayana continued, 'O Bharata, when Santanu heard this, he felt no inclination to grant such a boon, though the fire of desire sorely burnt him within. The king with his heart afflicted by desire returned to Hastinapura, thinking all the way of the fisherman's daughter. And having returned home, the monarch passed his time in sorrowful meditation. One day, Devavrata approaching his afflicted father said, 'All is prosperity with thee; all chiefs obey thee; then how is it that thou grievest thus? Absorbed in thy own thoughts, thou speakest not a word to me in reply. Thou goest not out on horse-back now; thou lookest pale and emaciated, having lost all animation. I wish to know the disease thou sufferest from, so that I may endeavour to apply a remedy.' Thus addressed by his son, Santanu answered, 'Thou sayest truly, O son, that I have become melancholy. I will also tell thee why I am so. O thou of Bharata's line, thou art the only scion of this our large race. Thou art always engaged in sports of arms and achievements of prowess. But, O son, I am always thinking of the instability of human life. If any danger overtake thee, O child of Ganga, the result is that we become sonless. Truly thou alone art to me as a century of sons. I do not, therefore, desire to wed again. I only desire and pray that prosperity may ever attend thee so that our dynasty may be perpetuated. The wise say that he that hath one son hath no son. Sacrifices before fire and the knowledge of the three Vedas yield, it is true, everlasting religious merit, but all these, in point of religious merit, do not, come up to a sixteenth part of the religious merit attainable on the birth of a son. Indeed, in this respect, there is hardly any difference between men and the lower animals. O wise one, I do not entertain a shadow of doubt that one attains to heaven in consequence of his having begotten a son. The Vedas which constitute the root of the Puranas and are regarded as authoritative even by the gods, contain numerous proof of this. O thou of Bharata's race, thou art a hero of excitable temper, who is always engaged in the exercise of arms. It is very probable that thou wilt be slain on the field of battle. If it so happen, what then will be the state of the Bharata dynasty, It is this thought that hath made me so melancholy. I have now told thee fully the causes of my sorrow.'

"Vaisampayana continued, 'Devavrata who was endued with great intelligence, having ascertained all this from the king, reflected within himself for a while. He then went to the old minister devoted to his father's welfare and asked him about the cause of the king's grief. O bull of Bharata's race, when the prince questioned the minister, the latter told him about the boon that was demanded by the chief of the fishermen in respect of his daughter Gandhavati. Then Devavrata, accompanied by many Kshatriya chiefs of venerable age, personally repaired to the chief of the fishermen and begged of him his daughter on behalf of the king. The chief of the fishermen received him with due adorations, and, O thou of Bharata's race, when the prince took his seat in the court of the chief, the latter addressed him and said, 'O bull among the Bharatas, thou art the first of all wielders of weapons and the only son of Santanu. Thy power is great. But I have something to tell thee. If the bride's father was Indra himself, even then he would have to repent of rejecting such an exceedingly honourable and desirable proposal of marriage. The great man of whose seed this celebrated maiden named Satyavati was born, is, indeed, equal to you in virtue. He hath spoken to me on many occasions of the virtues of thy father and told me that, the king alone is worthy of (marrying) Satyavati. Let me tell you that I have even rejected the solicitations of that best of

Brahmarshis--the celestial sage Asita--who, too, had often asked for Satyavati's hand in marriage. I have only one word to say on the part of this maiden. In the matter of the proposed marriage there is one great objection founded on the fact of a rival in the person of a co-wife's son. O oppressor of all foes, he hath no security, even if he be an Asura or a Gandharva, who hath a rival in thee. There is this only objection to the proposed marriage, and nothing else. Blest be thou! But this is all I have to say in the matter of the bestowal or otherwise, of Satyavati.'

"Vaisampayana continued, 'O thou of Bharata's race, Devavrata, having heard these words, and moved by the desire of benefiting his father thus answered in the hearing of the assembled chiefs, 'O foremost of truthful men, listen to the vow I utter! The man has not been or will not be born, who will have the courage to take such a vow! I shall accomplish all that thou demandest! The son that may be born of this maiden shall be our king.' Thus addressed, the chief of the fishermen, impelled by desire of sovereignty (for his daughter's son), to achieve the almost impossible, then said, 'O thou of virtuous soul, thou art come hither as full agent on behalf of thy father Santanu of immeasurable glory; be thou also the sole manager on my behalf in the matter of the bestowal of this my daughter. But, O amiable one, there is something else to be said, something else to be reflected upon by thee. O suppressor of foes, those that have daughters, from the very nature of their obligations, must say what I say. O thou that art devoted to truth, the promise thou hast given in the presence of these chiefs for the benefit of Satyavati, hath, indeed, been worthy of thee. O thou of mighty arms, I have not the least doubt of its ever being violated by thee. But I have my doubts in respect of the children thou mayst beget.'

"Vaisampayana continued, 'O king, the son of Ganga, devoted to truth, having ascertained the scruples of the chief of the fishermen, then said, moved thereto by the desire of benefiting his father, 'Chief of fishermen, thou best of men, listen to what I say in the presence of these assembled kings. Ye kings, I have already relinquished my right to the throne, I shall now settle the matter of my children. O fisherman, from this day I adopt the vow of Brahmacharya (study and meditation in celibacy). If I die sonless, I shall yet attain to regions of perennial bliss in heaven!'

"Vaisampayana continued, 'Upon these words of the son of Ganga, the hair on the fisherman's body stood on end from glee, and he replied, 'I bestow my daughter!' Immediately after, the Apsaras and the gods with diverse tribes of Rishis began to rain down flowers from the firmament upon the head of Devavrata and exclaimed, 'This one is Bhishma (the terrible).' Bhishma then, to serve his father, addressed the illustrious damsel and said, 'O mother, ascend this chariot, and let us go unto our house.'

"Vaisampayana continued, 'Having said this, Bhishma helped the beautiful maiden into his chariot. On arriving with her at Hastinapura, he told Santanu everything as it had happened. And the assembled kings, jointly and individually, applauded his extraordinary act and said, 'He is really Bhishma (the terrible)!' And Santanu also, hearing of the extraordinary achievements of his son, became highly gratified and bestowed upon the high-souled prince the boon of death at will, saying, 'Death shall never come to thee as long as thou desirest to live. Truly death shall approach thee, O sinless one, having first obtained thy command.'"

Section 101

"Vaisampayana said, 'O monarch, after the nuptials were over, king Santanu established his beautiful bride in his household. Soon after was born of Satyavati an intelligent and heroic son of Santanu named Chitrangada. He was endued with great energy and became an eminent man. The lord Santanu of great prowess also begat upon Satyavati another son named Vichitravirya, who became a mighty bowman and who became king after his father. And before that bull among men, viz., Vichitravirya, attained to majority, the wise king Santanu realised the inevitable influence of Time. And after Santanu had ascended to heaven. Bhishma, placing himself under the command of Satyavati, installed that suppressor of foes, viz., Chitrangada, on the throne, who, having soon vanquished by his prowess all monarchs, considered not any man as his equal. And beholding that he could vanquish men, Asuras, and the very gods, his namesake, the powerful king of the Gandharvas, approached him for an encounter. Between that Gandharva and that foremost one of the Kurus, who were both very powerful, there occurred on the field of Kurukshetra a fierce combat which lasted full three years on the banks of the Saraswati. In that terrible encounter characterised by thick showers of weapons and in which the combatants ground each other fiercely, the Gandharva, who had greater prowess or strategic deception, slew the Kuru prince. Having slain Chitrangada--that first of men and oppressor of foes--the Gandharva ascended to heaven. When that tiger among men endued with great prowess was slain, Bhishma, the son of Santanu, performed, O king, all his obsequies. He then installed the boy Vichitravirya of mighty arms, still in his minority, on the throne of the Kurus. And Vichitravirya, placing himself under the command of Bhishma, ruled the ancestral kingdom. And he adored Santanu's son Bhishma who was conversant with all the rules of religion and law; so, indeed, Bhishma also protected him that was so obedient to the dictates of duty.'"

Section 102

"Vaisampayana said, 'O thou of Kuru's race, after Chitrangada was slain, his successor Vichitravirya being a minor, Bhishma ruled the kingdom, placing himself under the command of Satyavati. When he saw that his brother, who was the foremost of intelligent men, attained to majority, Bhishma set his heart upon marrying Vichitravirya. At this time he heard that the three daughters of the king of Kasi, all equal in beauty to the Apsaras themselves, would be married on the same occasion, selecting their husbands at a self-choice ceremony. Then that foremost of car-warriors, that vanquisher of all foes, at the command of his mother, went to the city of Varanasi in a single chariot. There Bhishma, the son of Santanu, saw that innumerable monarchs had come from all directions; and there he also saw those three maidens that would select their own husbands. And when the (assembled) kings were each being mentioned by name, Bhishma chose those maidens (on behalf of his brother). And taking them upon his chariot, Bhishma, that first of smiters in battle, addressed the kings, O monarch, and said in a voice deep as the roar of the clouds, 'The wise have directed that when an accomplished person has been invited, a maiden may be bestowed on him, decked with ornaments and along with many valuable presents. Others again may bestow their daughters by accepting a couple of kine. Some again bestow their daughters by taking a fixed sum, and some take away maidens by force. Some wed with the consent of the maidens, some by drugging them into consent, and some by going unto the maidens' parents and obtaining their sanction. Some again obtain wives as presents for assisting at sacrifices. Of these, the learned always applaud the eighth form of marriage. Kings, however, speak highly of the Swyamvara (the fifth form as above) and themselves wed according to it. But the sages have said that, that wife is dearly to be prized who is taken away by force, after the slaughter of opponents, from amidst the concourse of princes and kings invited to a self-choice ceremony. Therefore, ye monarchs, I bear away these maidens hence by force. Strive ye, to the best of your might, to vanquish me or to be vanquished. Ye monarchs, I stand here resolved to fight!' Kuru prince, endued with great energy, thus addressing the assembled monarchs and the king of Kasi, took upon his car those maidens. And having taken them up, he sped his chariot away, challenging the invited kings to a fight.

"The challenged monarchs then all stood up, slapping their arms and biting their nether lips in wrath. And loud was the din produced, as, in a great hurry, they began to cast off their ornaments and put on their armour. And the motion of their ornaments and armour, O Janamejaya, brilliant as these were, resembled meteoric flashes in the sky. And with brows contracted and eyes red with rage, the monarchs moved in impatience, their armour and ornaments dazzling or waving with their agitated steps. The charioteers soon brought handsome cars with fine horses harnessed thereto. Those splendid warriors then, equipped with all kinds of weapons, rode on those cars, and with uplifted weapons pursued the retreating chief of the Kurus. Then, O Bharata, occurred the terrible encounter between those innumerable monarchs on one side and the Kuru warrior alone on the other. And the assembled monarchs threw at their foe ten thousand arrows at the same time. Bhishma, however speedily checked those numberless arrows before they could come at him by means of a shower of his own arrows as innumerable as the down on the body. Then those kings surrounded him from all sides and rained arrows on him like masses of clouds showering on the mountain-breast. But Bhishma, arresting with his shafts the course of that arrowy downpour, pierced each of the monarchs with three shafts. The latter, in their turn pierced Bhishma, each with five shafts. But, O king, Bhishma checked those by his prowess and pierced each of the contending kings with two shafts. The combat became so fierce with that dense shower of arrows and other missiles that it looked very much like the encounter between the celestials and the Asuras of old, and men of courage who took no part in it were struck with fear even to look at the scene. Bhishma cut off, with his arrows, on the field of battle, bows, and flagstaffs, and coats of mail, and human heads by hundreds and thousands. And such was his terrible prowess and extraordinary lightness of hand, and such the skill with which he protected himself, that the contending car-warriors, though his enemies, began to applaud him loudly. Then that foremost of all wielders of weapons having vanquished in battle all those monarchs, pursued his way towards the capital of the Bharatas, taking those maidens with him.

"It was then, O king, that mighty car-warrior, king Salya of immeasurable prowess, from behind summoned Bhishma, the son of Santanu, to an encounter. And desirous of obtaining the maidens, he came upon Bhishma like a mighty leader of a herd of elephants rushing upon another of his kind, and tearing with his tusks the latter's hips at the sight of a female elephant in heat. And Salya of mighty arms, moved by wrath addressed Bhishma and said, 'Stay, Stay.' Then Bhishma, that tiger among men, that grinder of hostile armies, provoked by these words, flamed up in wrath like a blazing fire. Bow in hand, and brow furrowed into wrinkles, he stayed on his car, in obedience to Kshatriya usage having checked its course in expectation of the enemy. All the monarchs seeing him stop, stood there to become spectators of the coming encounter between him and Salya. The two then began to exhibit their prowess (upon each other) like roaring bulls of great strength at the sight of a cow in rut. Then that foremost of men, king Salya covered Bhishma, the son of Santanu with hundreds and thousands of swift-winged shafts. And those monarchs seeing Salya thus covering Bhishma at the outset with innumerable shafts, wondered much and uttered shouts of applause. Beholding his lightness of hand in combat, the crowd of regal spectators became very glad and applauded Salya greatly. That subjugator of hostile towns, Bhishma, then, on hearing those shouts of the Kshatriyas, became very angry and said, 'Stay, Stay'. In wrath, he commanded his charioteer, saying, 'Lead thou my car to where Salya is, so that I may slay him instantly as Garuda slays a serpent.' Then the Kuru chief fixed the Varuna weapon on his bow-string, and with it afflicted the four steeds of king Salya. And, O tiger among kings, the Kuru chief, then, warding off with his weapons those of his foe, slew Salya's charioteer. Then that first of men, Bhishma, the son of Santanu, fighting for the sake of those damsels, slew with the Aindra weapon the noble steeds of his adversary. He then vanquished that best of monarchs but left him with his life. O bull of Bharata's race, Salya, after his defeat, returned to his kingdom and continued to rule it virtuously. And O conqueror of hostile towns, the other kings also, who had come to witness, the self-choice ceremony returned to their own kingdoms.

"That foremost of smiters, viz., Bhishma, after defeating those monarchs, set out with those damsels, for Hastinapura whence the virtuous Kuru prince Vichitravirya ruled the earth like that best of monarchs, viz., his father Santanu. And, O king, passing through many forests, rivers, hills, and woods abounding with trees, he arrived (at the capital) in no time. Of immeasurable prowess in battle, the son of the ocean-going Ganga, having slain numberless foes in battle without a scratch on his own person, brought the daughters of the king of Kasi unto the Kurus as tenderly if they were his daughters-in-law, or younger sisters, or daughters. And Bhishma of mighty arms, impelled by the desire of benefiting his brother, having by his prowess brought them thus, then offered those maidens possessing every accomplishment unto Vichitravirya. Conversant with the dictates of virtue, the son of Santanu, having achieved such an extraordinary feat according to (kingly) custom, then began to make preparations for his brother's wedding. And when everything about the wedding had been settled by Bhishma in consultation with Satyavati, the eldest daughter of the king of Kasi, with a soft smile, told him these words, 'At heart I had chosen the king of Saubha for my husband. He had, in his heart, accepted me for his wife. This was also approved by my father. At the self-choice ceremony also I would have chosen him as my lord. Thou art conversant with all the dictates of virtue, knowing all this, do as thou likest.' Thus addressed by that maiden in the presence of the Brahmanas, the heroic Bhishma began to reflect as to what should be done. As he was conversant with the rules of virtue, he consulted with the Brahmanas who had mastered the Vedas, and permitted Amba, the eldest daughter of the ruler of Kasi to do as she liked. But he bestowed with due rites the two other daughters, Ambika and Ambalika on his younger brother Vichitravirya. And though Vichitravirya was virtuous and abstemious, yet, proud of youth and beauty, he soon became lustful after his marriage. And both Ambika and Ambalika were of tall stature, and of the complexion of molten gold. And their heads were covered with black curly hair, and their finger-nails were high and red; their hips were fat and round, and their breasts full and deep. And endued with every auspicious mark, the amiable young ladies considered themselves to be wedded to a husband who was every way worthy of themselves, and extremely loved and respected Vichitravirya. And Vichitravirya also, endued with the prowess of the celestials and the beauty of the twin Aswins, could steal the heart of any beautiful woman. And the prince passed seven years uninterruptedly in the company of his wives. He was attacked while yet in the prime of youth, with phthisis. Friends and relatives in consultation with one another tried to effect a cure. But in spite of all efforts, the Kuru prince died, setting like the evening sun. The virtuous Bhishma then became plunged into anxiety and grief, and in consultation with Satyavati caused the obsequial rites of the deceased to be performed by learned priests and the several of the Kuru race.'"

Section 103

"Vaisampayana said, 'The unfortunate Satyavati then became plunged in grief on account of her son. And after performing with her daughters-in-law the funeral rites of the deceased, consoled, as best she could, her weeping daughters-in-law and Bhishma, that foremost of all wielders of weapons. And turning her eyes to religion, and to the paternal and maternal lines (of the Kurus), she addressed Bhishma and said 'The funeral cake, the achievements, and the perpetuation of the line of the virtuous and celebrated Santanu of Kuru's race, all now depend on thee. As the attainment of heaven is inseparable from good deeds, as long life is inseparable from truth and faith, so is virtue inseparable from thee. O virtuous one, thou art well-acquainted, in detail and in the abstract, with the dictates of virtue, with various Srutis, and with all the branches of the Vedas; know very well that thou art equal unto Sukra and Angiras as regards firmness in virtue, knowledge of the particular customs of families, and readiness of inventions under difficulties. Therefore, O foremost of virtuous men, relying on thee greatly, I shall appoint thee in a certain matter. Hearing me, it behoveth thee to do my bidding. O bull among men, my son and thy brother, endued with energy and dear unto thee, hath gone childless to heaven while still a boy. These wives of thy brother, the amiable daughters of the ruler of Kasi, possessing beauty and youth, have become desirous of children. Therefore, O thou of mighty arms, at my command, raise offspring on them for the perpetuation of our line. It behoveth thee to guard virtue against loss. Install thyself on the throne and rule the kingdom of the Bharatas. Wed thou duly a wife. Plunge not thy ancestors into hell.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by his mother and friends and relatives, that oppressor of foes, the virtuous Bhishma, gave this reply conformable to the dictates of virtue, 'O mother, what thou sayest is certainly sanctioned by virtue. But thou knowest what my vow is in the matter of begetting children. Thou knowest also all that transpired in connection with thy dower. O Satyavati, I repeat the pledge I once gave, viz., I would renounce three worlds, the empire of heaven, anything that may be greater than that, but truth I would never renounce. The earth may renounce its scent, water may renounce its moisture, light may renounce its attribute of exhibiting forms, air may renounce its attribute of touch, the sun may renounce his glory, fire, its heat, the moon, his cooling rays, space, its capacity of generating sound, the slayer of Vritra, his prowess, the god of justice, his impartiality; but I cannot renounce truth.' Thus addressed by her son endued with wealth of energy, Satyavati said unto Bhishma, 'O thou whose prowess is truth, I know of thy firmness in truth. Thou canst, if so minded, create, by the help of thy energy, three worlds other than those that exist. I know what thy vow was on my account. But considering this emergency, bear thou the burden of the duty that one oweth to his ancestors. O punisher of foes, act in such a way that the lineal link may not be broken and our friends and relatives may not grieve.' Thus urged by the miserable and weeping Satyavati speaking such words inconsistent with virtue from grief at the loss of her son, Bhishma addressed her again and said, 'O Queen, turn not thy eyes away from virtue. O, destroy us not. Breach of truth by a Kshatriya is never applauded in our treatises on religion. I shall soon tell thee, O Queen, what the established Kshatriya usage is to which recourse may be had to prevent Santanu's line becoming extinct on earth. Hearing me, reflect on what should be done in consultation with learned priests and those that are acquainted with practices allowable in times of emergency and distress, forgetting not at the same time what the ordinary course of social conduct is.'"

Section 104

"Bhishma continued, 'In olden days, Rama, the son of Jamadagni, in anger at the death of his father, slew with his battle axe the king of the Haihayas. And Rama, by cutting off the thousand arms of Arjuna (the Haihaya king), achieved a most difficult feat in the world. Not content with this, he set out on his chariot for the conquest of the world, and taking up his bow he cast around his mighty weapons to exterminate the Kshatriyas. And the illustrious scion of Bhrigu's race, by means of his swift arrows annihilated the Kshatriya tribe one and twenty times.

"And when the earth was thus deprived of Kshatriyas by the great Rishi, the Kshatriya ladies all over the land had offspring raised by Brahmanas skilled in the Vedas. It has been said in the Vedas that the sons so raised belongeth to him that had married the mother. And the Kshatriya ladies went in unto the Brahamanas not lustfully but from motives of virtue. Indeed, it was thus that the Kshatriya race was revived.

"In this connection there is another old history that I will recite to you. There was in olden days a wise Rishi of the name of Utathya. He had a wife of the name Mamata whom he dearly loved. One day Utathya's younger brother Vrihaspati, the priest of the celestials, endued with great energy, approached Mamata. The latter, however, told her husband's younger brother--that foremost of eloquent men--that she had conceived from her connection with his elder brother and that, therefore, he should not then seek for the consummation of his wishes. She continued, 'O illustrious Vrihaspati, the child that I have conceived hath studied in his mother's womb the Vedas with the six Angas, Semen tuum frustra perdi non potest. How can then this womb of mine afford room for two children at a time?

Therefore, it behoveth thee not to seek for the consummation of thy desire at such a time. Thus addressed by her, Vrihaspati, though possessed of great wisdom, succeeded not in suppressing his desire. Quum auten jam cum illa coiturus esset, the child in the womb then addressed him and said, 'O father, cease from thy attempt. There is no space here for two. O illustrious one, the room is small. I have occupied it first. Semen tuum perdi non potest. It behoveth thee not to afflict me.' But Vrihaspati without listening to what that child in the womb said, sought the embraces of Mamata possessing the most beautiful pair of eyes. Ille tamen Muni qui in venture erat punctum temporis quo humor vitalis jam emissum iret providens, viam per quam semen intrare posset pedibus obstruxit. Semen ita exhisum, excidit et in terram projectumest. And the illustrious Vrihaspati, beholding this, became indignant, and reproached Utathya's child and cursed him, saying, 'Because thou hast spoken to me in the way thou hast at a time of pleasure that is sought after by all creatures, perpetual darkness shall overtake thee.' And from this curse of the illustrious Vrishaspati Utathya's child who was equal unto Vrihaspati in energy, was born blind and came to be called Dirghatamas (enveloped in perpetual darkness). And the wise Dirghatamas, possessed of a knowledge of the Vedas, though born blind, succeeded yet by virtue of his learning, in obtaining for a wife a young and handsome Brahmana maiden of the name of Pradweshi. And having married her, the illustrious Dirghatamas, for the expansion of Utathya's race, begat upon her several children with Gautama as their eldest. These children, however, were all given to covetousness and folly. The virtuous and illustrious Dirghatamas possessing complete mastery over the Vedas, soon after learnt from Surabhi's son the practices of their order and fearlessly betook himself to those practices, regarding them with reverence. (For shame is the creature of sin and can never be where there is purity of intention). Then those best of Munis that dwelt in the same asylum, beholding him transgress the limits of propriety became indignant, seeing sin where sin was not. And they said, 'O, this man, transgresseth the limit of propriety. No longer doth he deserve a place amongst us. Therefore, shall we all cast this sinful wretch off.' And they said many other things regarding the Muni Dirghatamas. And his wife, too, having obtained children, became indignant with him.

"The husband then addressing his wife Pradweshi, said, 'Why is it that thou also hast been dissatisfied with me?' His wife answered, 'The husband is called the Bhartri because he supporteth the wife. He is called Pati because he protecteth her. But thou art neither, to me! O thou of great ascetic merit, on the other hand, thou hast been blind from birth, it is I who have supported thee and thy children. I shall not do so in future.'

"Hearing these words of his wife, the Rishi became indignant and said unto her and her children, 'Take me unto the Kshatriyas and thou shalt then be rich.' His wife replied (by saying), 'I desire not wealth that may be procured by thee, for that can never bring me happiness. O best of Brahmanas, do as thou likest. I shall not be able to maintain thee as before.' At these words of his wife, Dirghatamas said, 'I lay down from this day as a rule that every woman shall have to adhere to one husband for her life. Be the husband dead or alive, it shall not be lawful for a woman to have connection with another. And she who may have such connection shall certainly be regarded as fallen. A woman without husband shall always be liable to be sinful. And even if she be wealthy she shall not be able to enjoy that wealth truly. Calumny and evil report shall ever dog her.' Hearing these words of her husband Pradweshi became very angry, and commanded her sons, saying, 'Throw him into the waters of Ganga!' And at the command of their mother, the wicked Gautama and his brothers, those slaves of covetousness and folly, exclaiming, 'Indeed, why should we support this old man?--'tied the Muni to a raft and committing him to the mercy of the stream returned home without compunction. The blind old man drifting along the stream on that raft, passed through the territories of many kings. One day a king named Vali conversant with every duty went to the Ganges to perform his ablutions. And as the monarch was thus engaged, the raft to which the Rishi was tied, approached him. And as it came, the king took the old man. The virtuous Vali, ever devoted to truth, then learning who the man was that was thus saved by him, chose him for raising up offspring. And Vali said, 'O illustrious one, it behoveth thee to raise upon my wife a few sons that shall be virtuous and wise.' Thus addressed, the Rishi endued with great energy, expressed his willingness. Thereupon king Vali sent his wife Sudeshna unto him. But the queen knowing that the latter was blind and old went not unto him, she sent unto him her nurse. And upon that Sudra woman the virtuous

Rishi of passions under full control begat eleven children of whom Kakshivat was the eldest. And beholding those eleven sons with Kakshivat as the eldest, who had studied all the Vedas and who like Rishis were utterers of Brahma and were possessed of great power, king Vali one day asked the Rishi saying, 'Are these children mine?' The Rishi replied, 'No, they are mine. Kakshivat and others have been begotten by me upon a Sudra woman. Thy unfortunate queen Sudeshna, seeing me blind and old, insulted me by not coming herself but sending unto me, instead, her nurse.' The king then pacified that best of Rishis and sent unto him his queen Sudeshna. The Rishi by merely touching her person said to her, 'Thou shalt have five children named Anga, Vanga, Kalinga, Pundra and Suhma, who shall be like unto Surya (Sun) himself in glory. And after their names as many countries shall be known on earth. It is after their names that their dominions have come to be called Anga, Vanga, Kalinga, Pundra and Suhma.'

"It was thus that the line of Vali was perpetuated, in days of old, by a great Rishi. And it was thus also that many mighty bowmen and great car-warriors wedded to virtue, sprung in the Kshatriya race from the seed of Brahmanas. Hearing this, O mother, do as thou likest, as regards the matter in hand.'"

Section 105

"Bhishma, continued, 'Listen, O mother, to me as I indicate the means by which the Bharata line may be perpetuated. Let an accomplished Brahmana be invited by an offer of wealth, and let him raise offspring upon the wives of Vichitravirya.'

"Vaisampayana continued, 'Satyavati, then, smiling softly and in voice broken in bashfulness, addressed Bhishma saying, 'O Bharata of mighty arms, what thou sayest is true. From my confidence in thee I shall now indicate the means of perpetuating our line. Thou shall not be able to reject it, being conversant, as thou art, with the practices permitted in seasons of distress. In our race, thou art Virtue, and thou art Truth, and thou art, too, our sole refuge. Therefore hearing what I say truly, do what may be proper.

"My father was a virtuous man. For virtue's sake he had kept a (ferry) boat. One day, in the prime of my youth, I went to ply that boat. It so happened that the great and wise Rishi Parasara, that foremost of all virtuous men, came, and betook himself to my boat for crossing the Yamuna. As I was rowing him across the river, the Rishi became excited with desire and began to address me in soft words. The fear of my father was uppermost in my mind. But the terror of the Rishi's curse at last prevailed. And having obtained from him a precious boon, I could not refuse his solicitations. The Rishi by his energy brought me under his complete control, and gratified his desire then and there, having first enveloped the region in a thick fog. Before this there was a revolting fishy odour in my body; but the Rishi dispelled it and gave me my present fragrance. The Rishi also told me that by bringing forth his child in an island of the river, I would still continue (to be) a virgin. And the child of Parasara so born of me in my maidenhood hath become a great Rishi endued with large ascetic powers and known by the name of Dwaipayana (the island-born). That illustrious Rishi having by his ascetic power divided the Vedas into four parts hath come to be called on earth by the name of Vyasa (the divider or arranger), and for his dark colour, Krishna (the dark). Truthful in speech, free from passion, a mighty ascetic who hath burnt all his sins, he went away with his father immediately after his birth. Appointed by me and thee also, that Rishi of incomparable splendour will certainly beget good children upon the wives of thy brother. He told me when he went away, 'Mother, think of me when thou art in difficulty.' I will now call him up, if thou, O Bhishma of mighty arms so desirest. If thou art willing, O Bhishma, I am sure that great ascetic will beget children upon Vichitravirya's field.'

"Vaisampayana continued, 'Mention being made of the great Rishi, Bhishma with joined palms said, 'That man is truly intelligent who fixes his eyes judiciously on virtue, profit, and pleasure, and who after reflecting with patience, acteth in such a way that virtue may lead to future virtue, profit to future profit and pleasure to future pleasure. Therefore, that which hath been said by thee and which, besides being beneficial to us, is consistent with virtue, is certainly the best advice and hath my full approval.' And when Bhishma had said this, O thou of Kuru's race, Kali

(Satyavati) thought of the Muni Dwaipayana and Dwaipayana who was then engaged in interpreting the Vedas, learning that he was being called up by his mother, came instantly unto her without anybody's knowing it. Satayavati then duly greeted her son and embraced him with arms, bathing him in her tears, for the daughter of the fisherman wept bitterly at the sight of her son after so long a time. And her first son, the great Vyasa, beholding her weeping, washed her with cool water, and bowing unto her, said, 'I have come, O mother, to fulfil thy wishes. Therefore, O virtuous one, command me without delay. I shall accomplish thy desire.' The family priest of the Bharatas then worshipped the great Rishi duly, and the latter accepted the offerings of worship, uttering the usual mantras. And gratified with the worship he received, he took his seat. Satyavati, beholding him seated at his ease, after the usual inquiries, addressed him and said, 'O learned one, sons derive their birth both from the father and the mother. They are, therefore, the common property of both parents. There cannot be the least doubt about it that the mother, hath as much power over them as the father. As thou art, indeed, my eldest son according to the ordinance, O Brahmarshi, so is Vichitravirya my youngest son. And as Bhishma is Vichitravirya's brother on the father's side, so art thou his brother on the same mother's side. I do not know what you may think, but this is what, O son, I think. This Bhishma, the son of Santanu, devoted to truth, doth not, for the sake, of truth, entertain the desire of either begetting children or ruling the kingdom. Therefore, from affection for thy brother Vichitravirya, for the perpetuation of our dynasty, for the sake of this Bhishma's request and my command, for kindness to all creatures, for the protection of the people and from the liberality of thy heart, O sinless one, it behoveth thee to do what I say. Thy younger brother hath left two widows like unto the daughters of the celestials themselves, endued with youth and great beauty. For the sake of virtue and religion, they have become desirous of offspring. Thou art the fittest person to be appointed. Therefore beget upon them children worthy of our race and for the continuance of our line.'

"Vyasa, hearing this, said, 'O Satyavati, thou knowest what virtue is both in respect of this life and the other. O thou of great wisdom, thy affections also are set on virtue. Therefore, at thy command, making virtue my motive, I shall do what thou desirest. Indeed, this practice that is conformable to the true and eternal religion is known to me, I shall give unto my brother children that shall be like unto Mitra and Varuna. Let the ladies then duly observe for one full year the vow I indicate. They shall then be purified. No women shall ever approach me without having observed a rigid vow.'

"Satyavati then said, 'O sinless one, it must be as thou sayest. Take such steps that the ladies may conceive immediately. In a kingdom where there is no king, the people perish from want of protection; sacrifices and other holy acts are suspended; the clouds send no showers; and the gods disappear. How can a kingdom be protected that hath no king? Therefore, see thou that the ladies conceive. Bhishma will watch over the children as long as they are in their mother's wombs.

"Vyasa replied, 'If I am to give unto my brother children so unseasonably, then let the ladies bear my ugliness. That in itself shall, in their case, be the austerest of penances. If the princess of Kosala can bear my strong odour, my ugly and grim visage, my attire and body, she shall then conceive an excellent child.'"

"Vaisampayana continued, 'Having spoken thus unto Satyavati, Vyasa of great energy addressed her and said, 'Let the princess of Kosala clad in clean attire and checked with ornaments wait for me in her bed-chamber.' Saying this, the Rishi disappeared, Satyavati then went to her daughter-in-law and seeing her in private spoke to her these words of beneficial and virtuous import, 'O princess of Kosala, listen to what I say. It is consistent with virtue. The dynasty of the Bharatas hath become extinct from my misfortune. Beholding my affliction and the extinction of his paternal line, the wise Bhishma, impelled also by the desire of perpetuating our race, hath made me a suggestion, which suggestion, however, for its accomplishment is dependent on thee. Accomplish it, O daughter, and restore the lost line of the Bharatas. O thou of fair hips, bring thou forth a child equal in splendour unto the chief of the celestials. He shall bear the onerous burden of this our hereditary kingdom.'

"Satyavati having succeeded with great difficulty in procuring the assent of her virtuous daughter-in-law to her proposal which was not inconsistent with virtue, then fed Brahmanas and Rishis and numberless guests who arrived on die occasion.'"

Section 106

"Vaisampayana said, 'Soon after the monthly season of the princess of Kosala had been over, Satyavati, purifying her daughter-in-law with a bath, led her into the sleeping apartment. There seating her upon a luxurious bed, she addressed her, saying, 'O Princess of Kosala, thy husband hath an elder brother who shall this day enter thy womb as thy child. Wait for him tonight without dropping off to sleep.' Hearing these words of her mother-in-law, the amiable princess, as she lay on her bed, began to think of Bhishma and the other elders of the Kuru race. Then the Rishi of truthful speech, who had given his promise in respect of Amvika (the eldest of the princesses) in the first instance, entered her chamber while the lamp was burning. The princess, seeing his dark visage, his matted locks of copper hue, blazing eyes, his grim beard, closed her eyes in fear. The Rishi, from desire of accomplishing his mother's wishes, however knew her. But the latter, struck with fear, opened not her eyes even once to look at him. And when Vyasa came out, he was met by his mother, who asked him, 'Shall the princess have an accomplished son?' Hearing her, he replied, 'The son of the princess she will bring forth shall be equal in might unto ten thousand elephants. He will be an illustrious royal sage, possessed of great learning and intelligence and energy. The high-souled one shall have in his time a century of sons. But from the fault of his mother he shall be blind 'At these words of her son, Satyavati said, 'O thou of ascetic wealth, how can one that is blind become a monarch worthy of the Kurus? How can one that is blind become the protector of his relatives and family, and the glory of his father's race? It behoveth thee to give another king unto the Kurus.' Saying, 'So be it,' Vyasa went away. And the first princess of Kosala in due time brought forth a blind son.

"Soon after Satyavati, O chastiser of foes, summoned Vyasa, after having secured the assent of her daughter-in-law. Vyasa came according to his promise, and approached, as before, the second wife of his brother. And Ambalika beholding the Rishi, became pale with fear And, O Bharata, beholding her so afflicted and pale with fear, Vyasa addressed her and said, 'Because thou hast been pale with fear at the sight of my grim visage, therefore, thy child shall be pale in complexion. O thou of handsome face, the name also thy child shall bear will be Pandu (the pale).' 'Saying this, the illustrious and best of Rishis came out of her chamber. And as he came out, he was met by his mother who asked him about the would-be-child. The Rishi told her that the child would be of pale complexion and known by the name of Pandu. Satyavati again begged of the Rishi another child, and the Rishi told her in reply, 'So be it.' Ambalika, then, when her time came, brought forth a son of pale complexion. Blazing with beauty the child was endued with all auspicious marks. Indeed, it was this child who afterwards became the father of those mighty archers, the Pandavas.

"Some time after, when the oldest of Vichitravirya's widows again had her monthly season, she was solicited by Satyavati to approach Vyasa once again. Possessed of beauty like a daughter of a celestial, the princess refused to do her mother-in-law's bidding, remembering the grim visage and strong odour of the Rishi. She, however, sent unto him, a maid of hers, endued with the beauty of an Apsara and decked with her own ornaments. And when the Vyasa arrived, the maid rose up and saluted him. And she waited upon him respectfully and took her seat near him when asked. And, O king, the great Rishi of rigid vows, was well-pleased with her, and when he rose to go away, he addressed her and said, 'Amiable one, thou shalt no longer be a slave. Thy child also shall be greatly fortunate and virtuous, and the foremost of all intelligent men on earth!' And, O king, the son thus begotten upon her by Krishna-Dwaipayana was afterwards known by the name of Vidura. He was thus the brother of Dhritarashtra and the illustrious Pandu. And Vidura was free from desire and passion and was conversant with the rules of government, and was the god of justice born on earth under the curse of the illustrious Rishi Mandavya. And Krishna-Dwaipayana, when he met his mother as before, informed her as to how he had been deceived by the seniormost of the princesses and how he had begotten a son upon a Sudra woman. And having spoken thus unto his mother the Rishi disappeared from her sight.

"Thus were born, in the field of Vichitravirya, even of Dwaipayana those sons of the splendour of celestial children, those propagators of the Kuru race.'"

Section 107

"Janamejaya said, 'What did the god of justice do for which he was cursed? And who was the Brahmana ascetic from whose curse the god had to be born in the Sudra caste?'

"Vaisampayana said, 'There was a Brahmana known by the name of Mandavya. He was conversant with all duties and was devoted to religion, truth and asceticism. The great ascetic used to sit at the entrance of his hermitage at the foot of a tree, with his arms upraised in the observance of the vow of silence. And as he sat there for years together, one day there came into his asylum a number of robbers laden with spoil. And, O bull in Bharata's race, those robbers were then being pursued by a superior body as guardians of the peace. The thieves, on entering that asylum, hid their booty there, and in fear concealed themselves thereabout before the guards came. But scarcely had they thus concealed themselves when the constables in pursuit came to the spot. The latter, observing the Rishi sitting under the tree, questioned him, O king, saying, 'O best of Brahmanas, which way have the thieves taken? Point it out to us so that we may follow it without loss of time.' Thus questioned by the guardians of peace the ascetic, O king, said not a word, good or otherwise, in reply. The officers of the king, however, on searching that asylum soon discovered the thieves concealed thereabout together with the plunder. Upon this, their suspicion fell upon the Muni, and accordingly they seized him with the thieves and brought him before the king. The king sentenced him to be executed along with his supposed associates. And the officers, acting in ignorance, carried out the sentence by impaling the celebrated Rishi. And having impaled him, they went to the king with the booty they had recovered. But the virtuous Rishi, though impaled and kept without food, remained in that state for a long time without dying. And the Rishi by his ascetic power not only preserved his life but summoned other Rishi to the scene. And they came there in the night in the forms of birds, and beholding him engaged in ascetic meditation though fixed on that stake, became plunged into grief. And telling that best of Brahmanas who they were, they asked him saying, 'O Brahmana, we desire to know what hath been thy sin for which thou hast thus been made to suffer the tortures of impalement!'"

Section 108

"Vaisampayana said, 'Thus asked, the tiger among Munis then answered those Rishis of ascetic wealth, 'Whom shall I blame for this? In fact, none else (than my own self) hath offended against me!' After this, O monarch, the officers of justice, seeing him alive, informed the king of it. The latter hearing what they said, consulted with his advisers, and came to the place and began to pacify the Rishi. fixed on the stake. And the king said, 'O thou best of Rishis, I have offended against thee in ignorance. I beseech thee to pardon me for the same. It behoveth thee not to be angry with me.' Thus addressed by the king, the Muni was pacified. And beholding him free from wrath, the king took him up with the stake and endeavoured to extract it from his body. But not succeeding therein, he cut it off at the point just outside the body. The Muni, with a portion of the stake within his body, walked about, and in that state practised the austerest of penances and conquered numberless regions unattainable by others. And for the circumstances of a part of the stake being within his body, he came to be known in the three worlds by the name of Ani-Mandavya (Mandavya with the stake within). And one day that Brahamana acquainted with the highest truth of religion went unto the abode of the god of justice. And beholding the god there seated on his throne, the Rishi reproached him and said, 'What, pray, is that sinful act committed by me unconsciously, for which I am bearing this punishment? O, tell me soon, and behold the power of my asceticism.'

"The god of justice, thus questioned, replied, 'O thou of ascetic wealth, a little insect was once pierced by thee on a blade of grass. Thou bearest now the consequence of the act. O Rishi, as a gift, however small, multiplieth in respect of its religious merits, so a sinful act multiplieth in respect of the woe it bringeth in its train.' On hearing this, Ani-Mandavya asked, 'O tell me truly when this act was committed by me. Told in reply by the god of justice that he had committed it, when a child, the Rishi said, 'That shall not be a sin which may be done by a child up to the twelfth year of his age from birth. The scriptures shall not recognise it as sinful. The punishment thou hast inflicted on me for such a venial offence hath been disproportionate in severity. The killing of a Brahmana involves a sin that is heavier than the killing of any other living being. Thou shall, therefore, O god of justice, have to be born among men even in the Sudra order. And from this day I establish this limit in respect of the consequence of acts that an act shall not be sinful when committed by one below the age of fourteen. But when committed by one above that age, it shall be regarded as sin.'

"Vaisampayana continued, 'Cursed for this fault by that illustrious Rishi, the god of justice had his birth as Vidura in the Sudra order. And Vidura was well-versed in the doctrines of morality and also politics and worldly profit. And he was entirely free from covetousness and wrath. Possessed of great foresight and undisturbed tranquillity of mind, Vidura was ever devoted to the welfare of the Kurus.'"

Section 109

"Vaisampayana said, 'Upon the birth of those three children, Kurujangala, Kurukshetra, and the Kurus grew in prosperity. The earth began to yield abundant harvest, and the crops also were of good flavour. And the clouds began to pour rain in season and trees became full of fruits and flowers. And the draught cattle were all happy and the birds and other animals rejoiced exceedingly. And the flowers became fragrant and the fruits became sweet; the cities and towns became filled with merchants, artisans, traders and artists of every description. And the people became brave, learned, honest and happy. And there were no robbers then, nor anybody who was sinful. And it seemed that the golden age had come upon every part of the kingdom. And the people devoted to virtuous acts, sacrifices and truth, and regarding one another with love and affection grew in prosperity. And free from pride, wrath and covetousness, they rejoiced in perfectly innocent sports. And the capital of the Kurus, full as the ocean, was a second Amaravati, teeming with hundreds of palaces and mansions, and possessing gates and arches dark as the clouds. And men in great cheerfulness sported constantly on rivers, lakes and tanks, and in fine groves and charming woods. And the southern Kurus, in their virtuous rivalry with their northern kinsmen, walked about in the company of Siddhas and Charanas and Rishis. And all over that delightful country whose prosperity was thus increased by the Kurus, there were no misers and no widowed women. And the wells and lakes were ever full; the groves abounded with trees, and the houses and abodes of Brahmanas were full of wealth and the whole kingdom was full of festivities. And, O king, virtuously ruled by Bhishma, the kingdom was adorned with hundreds of sacrificial stakes. And the wheel of virtue having been set in motion by Bhishma, and the country became so contented that the subjects of other kingdoms, quitting their homes, came to dwell there and increase its population. And the citizens and the people were filled with hope, upon seeing the youthful acts of their illustrious princes. And, O king, in the house of the Kuru chiefs as also of the principal citizens, 'give', 'eat' were the only words constantly heard. And Dhritarashtra and Pandu and Vidura of great intelligence were from their birth brought up by Bhishma, as if they were his own sons. And the children, having passed through the usual rites of their order, devoted themselves to vows and study. And they grew up into fine young men skilled in the Vedas and all athletic sports. And they became well-skilled in the practice of bow, in horsemanship, in encounters with mace, sword and shield, in the management of elephants in battle, and in the science of morality. Well-read in history and the Puranas and various branches of learning, and acquainted with the truths of the Vedas and their branches they acquired knowledge, which was versatile and deep. And Pandu, possessed of great prowess, excelled all men in archery while Dhritarashtra excelled all in personal strength, while in the three worlds there was no one equal to Vidura in devotion to virtue and in the knowledge of the dictates of morality. And beholding the restoration of the extinct line of Santanu, the saying became current in all countries that among mothers of heroes, the daughters of the king of Kasi were the first; that among countries Kurujangala was the first; that among virtuous men, Vidura was the first; that among cities Hastinapura was the first. Pandu became king, for Dhritarashtra, owing to the blindness, and Vidura, for his birth by a Sudra woman, did not obtain the kingdom. One day Bhishma, the foremost of those acquainted with the duties of a statesman and dictates of morality, properly addressing Vidura conversant with the truth of religion and virtue, said as follows."

Section 110

"Bhishma said, 'This our celebrated race, resplendent with every virtue and accomplishment, hath all along sovereignty over all other monarchs on earth. Its glory maintained and itself perpetuated by many virtuous and illustrious monarchs of old, the illustrious Krishna (Dwaipayana) and Satyavati and myself have raised you (three) up, in order that it may not be extinct. It behoveth myself and thee also to take such steps that this our dynasty may expand again as the sea. It hath been heard by me that there are three maidens worthy of being allied to our race. One is the daughter of (Surasena of) the Yadava race; the other is the daughter of Suvala; and the third is the princess of Madra. O son, all these maidens are of course of blue blood. Possessed of beauty and pure blood, they are eminently fit for an alliance with our family. O thou foremost of intelligent men, I think we should choose them for the growth of our race. Tell me what thou thinkest.' Thus addressed, Vidura replied, 'Thou art our father and thou art our mother, too. Thou art our respected spiritual instructor. Therefore, do thou what may be best for us in thy eyes.'

"Vaisampayana continued, 'Soon after Bhishma heard from the Brahmanas that Gandhari, the amiable daughter of Suvala, having worshipped Hara (Siva) had obtained from the deity the boon that she should have a century of sons. Bhishma, the grandfather of the Kurus, having heard this, sent messengers unto the king of Gandhara. King Suvala at first hesitated on account of the blindness of the bridegroom, but taking into consideration the blood of the Kurus, their fame and behaviour, he gave his virtuous daughter unto Dhritarashtra and the chaste Gandhari hearing that Dhritarashtra was blind and that her parents had consented to marry her to him, from love and respect for her future husband, blindfolded her own eyes. Sakuni, the son of Suvala, bringing unto the Kurus his sister endued with youth and beauty, formally gave her away unto Dhritarashtra. And Gandhari was received with great respect and the nuptials were celebrated with great pomp under Bhishma's directions. And the heroic Sakuni, after having bestowed his sister along with many valuable robes, and having received Bhishma's adorations, returned to his own city. And, O thou of Bharata's race, the beautiful Gandhari gratified all the Kurus by her behaviour and respectful attentions. And Gandhari, ever devoted to her husband, gratified her superiors by her good conduct; and as she was chaste, she never referred even by words to men other than her husband or such superiors.'"

Section 111

"Vaisampayana continued, 'There was amongst the Yadavas a chief named Sura. He was the father of Vasudeva. And he had a daughter called Pritha, who was unrivalled for beauty on earth. And, O thou of Bharata's race, Sura, always truthful in speech, gave from friendship this his firstborn daughter unto his childless cousin and friend, the illustrious Kuntibhoja--the son of his paternal aunt--pursuant to a former promise. And Pritha in the house of her adoptive father was engaged in looking after the duties of hospitality to Brahmanas and other guests. Once she gratified by her attentions the terrible Brahmana of rigid vows, who was known by the name of Durvasa and was well-acquainted with the hidden truths of morality. Gratified with her respectful attentions, the sage, anticipating by his spiritual power the future (season of) distress (consequent upon the curse to be pronounced upon Pandu for his unrighteous act of slaying a deer while serving its mate) imparted to her a formula of invocation for summoning any of the celestials she liked to give her children. And the Rishi said, 'Those celestials that thou shall summon by this Mantra shall certainly approach thee and give thee children.' 'Thus addressed by the Brahmana, the amiable Kunti (Pritha) became curious, and in her maidenhood summoned the god Arka (Sun). And as soon as he pronounced the Mantra, she beheld that effulgent deity--that beholder of everything in the world--approaching her. And beholding that extraordinary sight, the maiden of faultless features was overcome with surprise. But the god Vivaswat (Sun) approaching her, said, 'Here I am, O black-eyed girl! Tell me what I am to do for thee.'

"Hearing this, Kunti said, 'O slayer of foes, a certain Brahamana gave me this formula of invocation as a boon, and, O lord, I have summoned thee only to test its efficacy. For this offence I bow to thee. A woman, whatever be her offence, always deserveth pardon.' Surya (Sun) replied, 'I know that Durvasa hath granted this boon. But cast off thy fears, timid maiden, and grant me thy embraces. Amiable one, my approach cannot be futile; it must bear fruit. Thou hast summoned me, and if it be for nothing, it shall certainly be regarded as thy transgression.'

"Vaisampayana continued, 'Vivaswat thus spoke unto her many things with a view to allay her fears, but, O Bharata, the amiable maiden, from modesty and fear of her relatives, consented not to grant his request. And, O bull of Bharata's race, Arka addressed her again and said, 'O princess, for my sake, it shall not be sinful for thee to grant my wish.' Thus speaking unto the daughter of Kuntibhoja, the illustrious Tapana--the illuminator of the universe--gratified his wish. And of this connection there was immediately born a son known all over the world as Karna accountred with natural armour and with face brightened by ear-rings. And the heroic Karna was the first of all wielders of weapons, blessed with good fortune, and endued with the beauty of a celestial child. And after the birth of this child, the illustrious Tapana granted unto Pritha her maidenhood and ascended to heaven. And the princess of the Vrishni race beholding with sorrow that son born of her, reflected intently upon what was then the best for her to do. And from fear of her relatives she resolved to conceal that evidence of her folly. And she cast her offspring endued with great physical strength into the water. Then the well-known husband of Radha, of the Suta caste, took up the child thus cast into the water, and he and his wife brought him up as their own son. And Radha and her husband bestowed on him the name of Vasusena (born with wealth) because he was born with a natural armour and ear-rings. And endued as he was born with great strength, as he grew up, he became skilled in all weapons. Possessed of great energy, he used to adore the sun until his back was heated by his rays (i.e., from dawn to midday), and during the hours of worship, there was nothing on earth that the heroic and intelligent Vasusena would not give unto the Brahmanas. And Indra desirous of benefiting his own son Phalguni (Arjuna), assuming the form of a Brahmana, approached Vasusena on one occasion and begged of him his natural armour. Thus asked Karna took off his natural armour, and joining his hands in reverence gave it unto Indra in the guise of a Brahmana. And the chief of the celestials accepted the gift and was exceedingly gratified with Karna's liberality. He therefore, gave unto him a fine dart, saying, 'That one (and one only) among the celestials, the Asuras, men, the Gandharvas, the Nagas, and the Rakshasas, whom thou desirest to conquer, shall be certainly slain with this dart.'

"The son of Surya was before this known by the name of Vasusena. But since he cut off his natural armour, he came to be called Karna (the cutter or peeler of his own cover).'"

Section 112

"Vaisampayana said. 'The large-eyed daughter of Kuntibhoja, Pritha by name, was endued with beauty and every accomplishment. Of rigid vows, she was devoted to virtue and possessed of every good quality. But though endued with beauty and youth and every womanly attribute, yet it so happened that no king asked-for her hand. Her father Kuntibhoja seeing this, invited, O best of monarchs, the princes and kings of other countries and desired his daughter to select her husband from among her guests. The intelligent Kunti, entering the amphitheatre, beheld Pandu--the foremost of the Bharatas--that tiger among kings--in that concourse of crowned heads. Proud as the lion, broad-chested, bull-eyed, endued with great strength, and outshining all other monarchs in splendour, he looked like another Indra in that royal assemblage. The amiable daughter of Kuntibhoja, of faultless features, beholding Pandu--that best of men--in that assembly, became very much agitated. And advancing with modesty, all the while quivering with emotion, she placed the nuptial garland about Pandu's neck. The other monarchs, seeing Kunti choose Pandu for her lord, returned to their respective kingdoms on elephants, horses and cars, as they had come. Then, O king, the bride's father caused the nuptial rites to be performed duly. The Kuru prince blessed with great good fortune and the daughter of Kuntibhoja formed a couple like Maghavat and Paulomi (the king and queen of the celestials). And, O best of Kuru monarchs, king Kuntibhoja, after the nuptials were over, presented his son-in-law with much wealth and sent him back to his capital. Then the Kuru prince Pandu, accompanied by a large force bearing various kinds of banners and pennons, and eulogised by Brahmanas and great Rishis pronouncing benedictions, reached his capital. And after arriving at his own palace, he established his queen therein.'"

Section 113

"Vaisampayana continued, 'Some time after, Bhishma the intelligent son of Santanu set his heart upon getting Pandu married to a second wife. Accompanied by an army composed of four kinds of force, and also by aged councillors and Brahmanas and great Rishis, he went to the capital of the king of Madra. And that bull of the Valhikas--the king of Madra--hearing that Bhishma had arrived, went out to receive him. And having received him with respect, he got him to enter his palace. Arriving there, the king of Madra offered unto Bhishma a white carpet for a seat; water to wash his feet with, and usual oblation of various ingredients indicative of respect. And when he was seated at ease, the king asked him about the reason of his visit. Then Bhishma--the supporter of the dignity of the Kurus--addressed the king of Madra and said, 'O oppressor of all foes, know that I have come for the hand of a maiden. It hath been heard by us that thou hast a sister named Madri celebrated for her beauty and endued with every virtue; I would chose her for Pandu. Thou art, O king, in every respect worthy of an alliance with us, and we also are worthy of thee. Reflecting upon all this, O king of Madra, accept us duly.' The ruler of Madra, thus addressed by Bhishma, replied, 'To my mind, there is none else than one of thy family with whom I can enter into an alliance. But there is a custom in our family observed by our ancestors, which, be it good or bad, I am incapable of transgressing. It is well-known, and therefore is known to thee as well, I doubt not. Therefore, it is not proper for thee to say to me,--Bestow thy sister. The custom to which I allude is our family custom. With us that is a virtue and worthy of observance. It is for this only, O slayer of foes, I cannot give thee any assurance in the matter of thy request.' On hearing this, Bhishma answered the king of Madra, saying, 'O king, this, no doubt,' is a virtue. The self-create himself hath said it. Thy ancestors were observant of custom. There is no fault to find with it. It is also well-known, O Salya, that this custom in respect of family dignity hath the approval of the wise and the good.' Saying this Bhishma of great energy, gave unto Salya much gold both coined and uncoined, and precious stones of various colours by thousands, and elephants and horses and cars, and much cloth and many ornaments, and gems and pearls and corals. And Salya accepting with a cheerful heart those precious gifts then gave away his sister decked in ornaments unto that bull of the Kuru race. Then the wise Bhishma, the son of the oceangoing Ganga, rejoiced at the issue of his mission, took Madri with him, and returned to the Kuru capital named after the elephant.

"Then selecting on auspicious day and moment as indicated by the wise for the ceremony, King Pandu was duly united with Madri. And after the nuptials were over, the Kuru king established his beautiful bride in handsome apartments. And, O king of kings, that best of monarchs then gave himself up to enjoyment in the company of his two wives as best he liked and to the limit of his desires. And after thirty days had elapsed, the Kuru king, O monarch, started from his capital for the conquest of the world. And after reverentially saluting and bowing to Bhishma and the other elders of the Kuru race, and with adieus to Dhritarashtra and others of the family, and obtaining their leave, he set out on his grand campaign, accompanied by a large force of elephants, horses, and cars, and well-pleased with the blessings uttered by all around and the auspicious rites performed by the citizens for his success. And Pandu, accompanied by such a strong force marched against various foes. And that tiger among men--that spreader of the fame of the Kurus--first subjugated the robber tribes of asarna. He next turned his army composed of innumerable elephants, cavalry, infantry, and charioteers, with standards of various colours against Dhirga--the ruler of the kingdom of Maghadha who was proud of his strength, and offended against numerous monarchs. And attacking him in his capital, Pandu slew him there, and took everything in his treasury and also vehicles and draught animals without number. He then marched into Mithila and subjugated the Videhas. And then, O bull among men, Pandu led his army against Kasi, Sumbha, and Pundra, and by the strength and prowess of his arms spread the fame of the Kurus. And Pandu, that oppressor of foes, like unto a mighty fire whose far-reaching flames were represented by his arrows and splendour by his weapons, began to consume all kings that came in contact with him. These with their forces, vanquished by Pandu at the head of his army, were made the vassals of the Kurus. And all kings of the world, thus vanquished by him, regarded him as the one single hero on earth even as the celestials regard Indra in heaven. And the kings of earth with joined palms bowed to him and waited on him with presents of various kinds of gems and wealth, precious stones and pearls and corals, and much gold and silver, and first-class kine and handsome horses and fine cars and elephants, and asses and camels and buffaloes, and goats and sheep, and blankets and beautiful hides, and cloths woven out of furs. And the king of Hastinapura accepting those offerings retraced his steps towards his capital, to the great delight of his subjects. And the citizens and others filled with joy, and kings and ministers, all began to say, 'O, the fame of the achievements of Santanu, that tiger among kings, and of the wise Bharata, which were about to die, hath been revived by Pandu. They who robbed before the Kurus of both territory and wealth have been subjugated by Pandu--the tiger of Hastinapura--and made to pay tribute.' And all the citizens with Bhishma at their head went out to receive the victorious king. They had not proceeded far when they saw the attendants of the king laden with much wealth, and the train of various conveyances laden with all kinds of wealth, and of elephants, horses, cars, kine, camels and other animals, was so long that they saw not its end. Then Pandu, beholding Bhishma, who was a father to him, worshipped his feet and saluted the citizens and others as each deserved. And Bhishma, too, embracing Pandu as his son who had returned victorious after grinding many hostile kingdoms, wept tears of joy. And Pandu, instilling joy into the hearts of his people with a flourish of trumpets and conchs and kettle-drums, entered his capital.'"

Section 114

"Vaisampayana said, 'Pandu, then, at the command of Dhritarashtra, offered the wealth he had acquired by the prowess of his arms to Bhishma, their grand-mother Satyavati and their mothers. And he sent portion of his wealth to Vidura also. And the virtuous Pandu gratified his other relatives also with similar presents. Then Satyavati and Bhishma and the Kosala princes were all gratified with the presents Pandu made out of the acquisitions of his prowess. And Ambalika in particular, upon embracing her son of incomparable prowess, became as glad as the queen of heaven upon embracing Jayanta. And with the wealth acquired by that hero Dhritarashtra performed five great sacrifices that were equal unto a hundred great horse-sacrifices, at all of which the offerings to Brahmanas were by hundreds and thousands.

"A little while after, O bull of Bharata's race, Pandu who had achieved a victory over sloth and lethargy, accompanied by his two wives, Kunti and Madri, retired into the woods. Leaving his excellent palace with its luxurious beds, he became a permanent inhabitant of the woods, devoting the whole of his time to the chase of the deer. And fixing his abode in a delightful and hilly region overgrown with huge sala trees, on the southern slope of the Himavat mountains, he roamed about in perfect freedom. The handsome Pandu with his two wives wandered in those woods like Airavata accompanied by two she-elephants. And the dwellers in those woods, beholding the heroic Bharata prince in the company of his wives, armed with sword, arrows, and bow, clad with his beautiful armour, and skilled in all excellent weapons, regarded him as the very god wandering amongst them.

"And at the command of Dhritarashtra, people were busy in supplying Pandu in his retirement with every object of pleasure and enjoyment.

"Meanwhile the son of the ocean-going Ganga heard that king Devaka had a daughter endued with youth and beauty and begotten upon a Sudra wife. Bringing her from her father's abode, Bhishma married her to Vidura of great wisdom. And Vidura begot upon her many children like unto himself in accomplishments.'"

Section 115

"Vaisampayana said, 'Meanwhile, O Janamejaya, Dhritarashtra begat upon Gandhari a hundred sons, and upon a Vaisya wife another besides those hundred. And Pandu had, by his two wives Kunti and Madri, five sons who were great charioteers and who were all begotten by the celestials for the perpetuation of the Kuru line.'

"Janamejaya said, 'O best of Brahmanas, how did Gandhari bring forth those hundred sons and in how many years? What were also the periods of life allotted to each? How did Dhritarashtra also beget another son in a Vaisya wife? How did Dhritarashtra behave towards his loving obedient, and virtuous wife Gandhari? How were also begotten the five sons of Pandu, those mighty charioteers, even though Pandu himself laboured under the curse of the great Rishi (he slew)? Tell me all this in detail, for my thirst for hearing everything relating to my own ancestor hath not been slaked.'

"Vaisampayana said, 'One day Gandhari entertained with respectful attention the great Dwaipayana who came to her abode, exhausted with hunger and fatigue. Gratified with Gandhari's hospitality, the Rishi gave her the boon she asked for, viz., that she should have a century of sons each equal unto her lord in strength and accomplishments. Some time after Gandhari conceived and she bore the burden in her womb for two long years without being delivered. And she was greatly afflicted at this. It was then that she heard that Kunti had brought forth a son whose splendour was like unto the morning sun. Impatient of the period of gestation which had prolonged so long, and deprived of reason by grief, she struck her womb with great violence without the knowledge of her husband. And thereupon came out of her womb, after two years' growth, a hard mass of flesh like unto an iron ball. When she was about to throw it away, Dwaipayana, learning everything by his spiritual powers, promptly came there, and that first of ascetics beholding that ball of flesh, addressed the daughter of Suvala thus, 'What hast thou done?' Gandhari, without endeavouring to disguise her feelings, addressed the Rishi and said, 'Having heard that Kunti had brought forth a son like unto Surya in splendour, I struck in grief at my womb. Thou hadst, O Rishi, granted me the boon that I should have a hundred sons, but here is only a ball of flesh for those hundred sons!' Vyasa then said, 'Daughter of Suvala, it is even so. But my words can never be futile. I have not spoken an untruth even in jest. I need not speak of other occasions. Let a hundred pots full of clarified butter be brought instantly, and let them be placed at a concealed spot. In the meantime, let cool water be sprinkled over this ball of flesh.'

"Vaisampayana continued, 'That ball of flesh then, sprinkled over with water, became, in time, divided into a hundred and one parts, each about the size of the thumb. These were then put into those pots full of clarified butter that had been placed at a concealed spot and were watched with care. The illustrious Vyasa then said unto the daughter of Suvala that she should open the covers of the pots after full two years. And having said this and made these arrangements, the wise Dwaipayana went to the Himavat mountains for devoting himself to asceticism.

"Then in time, king Duryodhana was born from among those pieces of the ball of flesh that had been deposited in those pots. According to the order of birth, king Yudhishthira was the oldest. The news of Duryodhana's birth was carried to Bhishma and the wise Vidura. The day that the haughty Duryodhana was born was also the birth-day of Bhima of mighty arms and great prowess.

"As soon as Duryodhana was born, he began to cry and bray like an ass. And hearing that sound, the asses, vultures, jackals and crows uttered their respective cries responsively. Violent winds began to blow, and there were fires in various directions. Then king Dhritarashtra in great fear, summoning Bhishma and Vidura and other well-wishers and all the Kurus, and numberless Brahmanas, addressed them and said, 'The oldest of those princes, Yudhishthira, is the perpetuator of our line. By virtue of his birth he hath acquired the kingdom. We have nothing to say to this. But shall this my son born after him become king? Tell me truly what is lawful and right under these circumstances.' As soon as these words were spoken, O Bharata, jackals and other carnivorous animals began to howl ominously And marking those frightful omens all around, the assembled Brahmanas and the wise Vidura replied, 'O king, O bull among men, when these frightful omens are noticeable at the birth of thy eldest son, it is evident that he shall be the exterminator of thy race. The prosperity of all dependeth on his abandonment. Calamity there must be in keeping him. O king, if thou abandonest him, there remain yet thy nine and ninety sons. If thou desirest the good of thy race, abandon him, O Bharata! O king, do good to the world and thy own race by casting off this one child of thine. It hath been said that an individual should be cast off for the sake of the family; that a family should be cast off for the sake of a village; that a village may be abandoned for the sake of the whole country; and that the earth itself may be abandoned for the sake of the soul.' When Vidura and those Brahmanas had stated so, king Dhritarashtra out of affection for his son had not the heart to follow that advice. Then, O king, within a month, were born a full hundred sons unto Dhritarashtra and a daughter also in excess of this hundred. And during the time when Gandhari was in a state of advanced pregnancy, there was a maid servant of the Vaisya class who used to attend on Dhritarashtra. During that year, O king, was begotten upon her by the illustrious Dhritarashtra a son endued with great intelligence who was afterwards named Yuvutsu. And because he was begotten by a Kshatriya upon a Vaisya woman, he came to be called Karna.

"Thus were born unto the wise Dhritarashtra a hundred sons who were all heroes and mighty chariot-fighters, and a daughter over and above the hundred, and another son Yuyutsu of great energy and prowess begotten upon a Vaisya woman.'"

Section 116

"Janamejaya said, 'O sinless one, thou hast narrated to me from the beginning all about the birth of Dhritarashtra's hundred sons owing to the boon granted by the Rishi. But thou hast not told me as yet any particulars about the birth of the daughter. Thou hast merely said that over and above the hundred sons, there was another son named Yuyutsu begotten upon a Vaisya woman, and a daughter. The great Rishi Vyasa of immeasurable energy said unto the daughter of the king of Gandhara that she would become the mother of a hundred sons. Illustrious one, how is that thou sayest Gandhari had a daughter over and above her hundred sons? If the ball of flesh was distributed by the great Rishi only into a hundred parts, and if Gandhari did not conceive on any other occasion, how was then Duhsala born. Tell me this, O Rishi! my curiosity hath been great."

"Vaisampayana said, 'O descendant of the Pandavas, thy question is just, and I will tell thee how it happened. The illustrious and great Rishi himself, by sprinkling water over that ball of flesh, began to divide it into parts. And as it was being divided into parts, the nurse began to take them up and put them one by one into those pots filled with clarified butter. While this process was going on, the beautiful and chaste Gandhari of rigid vows, realising the affection that one feeleth for a daughter, began to think within herself, 'There is no doubt that I shall have a hundred sons, the Muni having said so. It can never be otherwise. But I should be very happy if a daughter were born of me over and above these hundred sons and junior to them all. My husband then may attain to those worlds that the possession of a daughter's sons conferreth. Then again, the affection the women feel for their sons-in-law is great. If, therefore, I obtain a daughter over and above my hundred sons, then, surrounded by sons and daughter's sons, I may feel supremely blest. If I have ever practised ascetic austerities, if I have ever given anything in charity, if I have ever performed the homa (through Brahamanas), if I have ever gratified my superiors by respectful attentions, then (as the fruit of those acts) let a daughter be born unto me.' All this while that illustrious and best of Rishis, Krishna-Dwaipayana himself was dividing the ball of flesh; and counting a full hundred of the parts, he said unto the daughter of Suvala, 'Here are thy hundred sons. I did not speak aught unto thee that was false. Here, however, is one part in excess of the hundred, intended for giving thee a daughter's son. This part shall develop into an amiable and fortunate daughter, as thou hast desired' Then that great ascetic brought another pot full of clarified butter, and put the part intended for a daughter into it.

"Thus have I, O Bharata, narrated unto thee all about the birth of Duhsala. Tell me, O sinless one, what more I am now to narrate.'"

Section 117

"Janamejaya said, 'Please recite the names of Dhritarashtra's sons according to the order of their birth.'

"Vaisampayana said, 'Their names, O king, according to the order of birth, are Duryodhana, Yuyutsu, Duhsasana, Duhsaha, Duhsala, Jalasandha, Sama, Saha, Vinda and Anuvinda, Durdharsha, Suvahu, Dushpradharshana, Durmarshana and Durmukha, Dushkarna, and Karna; Vivinsati and Vikarna, Sala, Satwa, Sulochana, Chitra and Upachitra, Chitraksha, Charuchitra, Sarasana, Durmada and Durvigaha, Vivitsu, Vikatanana; Urnanabha and Sunabha, then Nandaka and Upanandaka; Chitravana, Chitravarman, Suvarman, Durvimochana; Ayovahu, Mahavahu, Chitranga, Chitrakundala, Bhimavega, Bhimavala, Balaki, Balavardhana, Ugrayudha; Bhima, Karna, Kanakaya, Dridhayudha, Dridhavarman, Dridhakshatra, Somakitri, Anudara; Dridhasandha, Jarasandha, Satyasandha, Sada, Suvak, Ugrasravas, Ugrasena, Senani, Dushparajaya, Aparajita, Kundasayin, Visalaksha, Duradhara; Dridhahasta, Suhasta, Vatavega, and Suvarchas; Adityaketu, Vahvashin, Nagadatta, Agrayayin; Kavachin, Krathana, Kunda, Kundadhara, Dhanurdhara; the heroes, Ugra and Bhimaratha, Viravahu, Alolupa; Abhaya, and Raudrakarman, and Dridharatha; Anadhrishya, Kundabhedin, Viravi, Dhirghalochana Pramatha, and Pramathi and the powerful Dhirgharoma; Dirghavahu, Mahavahu, Vyudhoru, Kanakadhvaja; Kundasi and Virajas. Besides these hundred sons, there was a daughter named Duhsala. All were heroes and Atirathas, and were well-skilled in warfare. All were learned in the Vedas, and all kinds of weapons. And, O, king, worthy wives were in time selected for all of them by Dhritarashtra after proper examination. And king Dhritarashtra, O monarch, also bestowed Duhsala, in proper time and with proper rites, upon Jayadratha (the king of Sindhu).'

Section 118

"Janamejaya said, 'O utterer of Brahma, thou hast recited (everything about) the extraordinary birth among men, of the sons of Dhritarashtra in consequence of the Rishi's grace. Thou hast also said what their names are, according to the order of their birth. O Brahmana, I have heard all these from thee. But tell me now all about the Pandavas. While reciting the incarnations on earth of the celestial, the Asuras, and the beings of other classes, thou saidst that the Pandavas were all illustrious and endued with the prowess of gods, and that they were incarnate portion of the celestials themselves. I desire, therefore, to hear all about those beings of extraordinary achievements beginning from the moment of their birth. O Vaisampayana, recite thou their achievements.'

"Vaisampayana said, 'O king, one day Pandu, while roaming about in the woods (on the southern slopes of the Himavat) that teemed with deer and wild animals of fierce disposition, saw a large deer, that seemed to be the leader of a herd, serving his mate. Beholding the animals, the monarch pierced them both with five of his sharp and swift arrows winged with golden feathers. O monarch, that was no deer that Pandu struck at, but a Rishi's son of great ascetic merit who was enjoying his mate in the form of a deer. Pierced by Pandu, while engaged in the act of intercourse, he fell down to the ground, uttering cries that were of a man and began to weep bitterly.

"The deer then addressed Pandu and said, 'O king, even men that are slaves to lust and wrath, and void of reason, and ever sinful, never commit such a cruel act as this. Individual judgment prevaileth not against the ordinance, the ordinance prevaileth against individual judgment. The wise never sanction anything discountenanced by the ordinance. Thou art born, O Bharata, in a race that hath ever been virtuous. How is it, therefore, that even thou, suffering thyself to be overpowered by passion and wrath losest thy reason?' Hearing this, Pandu replied, 'O deer, kings behave in the matter of slaying animals of thy species exactly as they do in the matter of slaying foes. It behoveth thee not, therefore, to reprove me thus from ignorance. Animals of thy species are slain by open or covert means. This, indeed, is the practice of kings. Then why dost thou reprove me? Formerly, the Rishi Agastya, while engaged in the performance of a grand sacrifice, chased the deer, and devoted every deer in the forest unto the gods in general. Thou hast been slain, pursuant to the usage sanctioned by such precedent. Wherefore reprovest us then? For his especial sacrifices Agastya performed the homa with fat of the deer.'

"The deer then said, 'O king, men do not let fly their arrows at their enemies when the latter are unprepared. But there is a time for doing it (viz., after declaration of hostilities). Slaughter at such a time is not censurable.'

"Pandu replied, 'It is well-known that men slay deer by various effective means without regarding whether the animals are careful or careless. Therefore, O deer, why dost thou reprove me?'

"The deer then said, 'O, king, I did not blame thee for thy having killed a deer, or for the injury thou hast done to me. But, instead of acting so cruelly, thou shouldst have waited till the completion of my act of intercourse. What man of wisdom and virtue is there that can kill a deer while engaged in such an act? The time of sexual intercourse is agreeable to every creature and productive of good to all. O king, with this my mate I was engaged in the gratification of my sexual desire. But that effort of mine hath been rendered futile by thee. O king of the Kurus, as thou art born in the race of the Pauravas ever noted for white (virtuous) deeds, such an act hath scarcely been worthy of thee. O Bharata, this act must be regarded as extremely cruel, deserving of universal execration, infamous, and sinful, and certainly leading to hell. Thou art acquainted with the pleasures of sexual intercourse. Thou art acquainted also with the teaching of morality and dictates of duty. Like unto a celestial as thou art, it behoveth thee not to do such an act as leadeth to hell. O best of kings, thy duty is to chastise all who act cruelly, who are engaged in sinful practices and who have thrown to the winds religion, profit, and pleasure as explained in the scriptures. What hast thou done, O best of men, in killing me who have given thee no offence? I am, O king, a Muni who liveth on fruits and roots, though disguised as a deer. I was living in the woods in peace with all. Yet thou hast killed me, O king, for which I will curse thee certainly. As thou hast been cruel unto a couple of opposite sexes, death shall certainly overtake thee as soon as thou feelest the influence of sexual desire. I am a Muni of the name of Kindama, possessed of ascetic merit. I was engaged in sexual intercourse with this deer, because my feelings of modesty did not permit me to indulge in such an act in human society. In the form of a deer I rove in the deep woods in the company of other deer. Thou hast slain me without knowing that I am a Brahmana, the sin of having slain a Brahmana shall not, therefore, be thine. But senseless man, as you have killed me, disguised as a deer, at such a time, thy fate shall certainly be even like mine. When, approaching thy wife lustfully, thou wilt unite with her even as I had done with mine, in that very state shalt thou have to go to the world of the spirits. And that wife of thine with whom thou mayst be united in intercourse at the time of thy death shall also follow thee with affection and reverence to the domains of the king of the dead. Thou hast brought me grief when I was happy. So shall grief come to thee when thou art in happiness.'

"Vaisampayana continued, 'Saying this, that deer, afflicted with grief gave up the ghost; and Pandu also was plunged in woe at the sight.'"

Section 119

"Vaisampayana said, 'After the death of that deer, king Pandu with his wives was deeply afflicted and wept bitterly. And he exclaimed, 'The wicked, even if born in virtuous families, deluded by their own passions, become overwhelmed with misery as the fruit of their own deeds. I have heard that my father, though begotten by Santanu of virtuous soul, was cut off while still a youth, only because he had become a slave to his lust. In the soil of that lustful king, the illustrious Rishi Krishna-Dwaipayana himself, of truthful speech, begot me. A son though I am of such a being, with my wicked heart wedded to vice, I am yet leading a wandering life in the woods in the chase of the deer. Oh, the very gods have forsaken me! I shall seek salvation now. The great impediments to salvation are the desire to beget children, and other concerns of the world. I shall now adopt the Brahmacharya mode of life and follow in the imperishable wake of my father. I shall certainly bring my passions under complete control by severe ascetic penances. Forsaking my wives and other relatives and shaving my head, alone shall I wander over the earth, begging for my subsistence from each of these trees standing here. Forsaking every object of affection and aversion, and covering my body with dust, I shall make the shelter of trees or deserted houses my home. I shall never yield to influence of sorrow or joy, and I shall regard slander and eulogy in the same light. I shall not seek benedictions or bows. I shall be at peace with all, and shall not accept gifts. I shall not mock anybody, nor shall I knit my brows at any one, but shall be ever cheerful and devoted to the good of all creatures. I shall not harm any of the four orders of life gifted with power of locomotion or otherwise, viz., oviparous and viviparous creatures and worms and vegetables. But on the contrary, preserve an equality of behaviour towards all, as if they were, my own children. Once a day shall I beg of five or ten families at the most, and if I do not succeed in obtaining alms, I shall then go without food. I shall rather stint myself than beg more than once of the same person. If I do not obtain anything after completing my round of seven or ten houses, moved by covetousness, I shall not enlarge my round. Whether I obtain or fail to obtain alms. I shall be equally unmoved like a great ascetic. One lopping off an arm of mine with a hatchet, and one smearing another arm with sandal-paste, shall be regarded by me equally. I shall not wish prosperity to the one or misery to the other. I shall not be pleased with life or displeased with death. I shall neither desire to live nor to die. Washing my heart of all sins, I shall certainly transcend those sacred rites productive of happiness, that men perform in auspicious moments, days, and periods. I shall also abstain from all acts of religion and profit and also those that lead to the gratification of the senses. Freed from all sins and snares of the world, I shall be like the wind subject to none. Following the path of fearlessness and bearing myself in this way I shall at last lay down my life. Destitute of the power of begetting children, firmly adhering to the line of duty I shall not certainly deviate therefrom in order to tread in the vile path of the world that is so full of misery. Whether respected or disrespected in the world that man who from covetousness casteth on others a begging look, certainly behaveth like a dog. (Destitute as I am of the power of procreation, I should not certainly, from desire of offspring, solicit others to give me children).'

"Vaisampayana continued, 'The king, having thus wept in sorrow, with a sigh looked at his two wives Kunti and Madri, and addressing them said, 'Let the princess of Kosala (my mother), Vidura, the king with our friends, the venerable Satyavati, Bhishma, the priests of our family, illustrious Soma-drinking Brahmanas of rigid vows and all elderly citizens depending on us be informed, after being prepared for it, that Pandu hath retired into the woods to lead a life of asceticism.' Hearing these words of their lord who had set his heart on a life of asceticism in the woods, both Kunti and Madri addressed him in these proper words, 'O bull of Bharata's race, there are many other modes of life which thou canst adopt and in which thou canst undergo the severest penances along with us, thy wedded wives--in which for the salvation of thy body (freedom from re-birth), thou mayest obtain heaven. We also, in the company of our lord, and for his benefit, controlling our passions and bidding adieu to all luxuries, shall subject ourselves to the severest austerities. O king, O thou of great wisdom, if thou abandonest us, we shall then this very day truly depart from this world.'

Pandu replied, 'If, indeed, this your resolve springeth from virtue, then with you both I shall follow the imperishable path of my fathers. Abandoning the luxuries of cities and towns, clad in barks of trees, and living on fruits and roots, I shall wander in deep woods, practising the severest penances. Bathing morning and evening, I shall perform the homa. I shall reduce my body by eating very sparingly and shall wear rags and skins and knotted locks on my head. Exposing myself to heat and cold and disregarding hunger and thirst, I shall reduce my body by severe ascetic penances, I shall live in solitude and I shall give myself up to contemplation; I shall eat fruit, ripe or green, that I may find. I shall offer oblations to the Pitris (manes) and the gods with speech, water and the fruits of the wilderness. I shall not see, far less harm, any of the denizens of the woods, or any of my relatives, or any of the residents of cities and towns. Until I lay down this body, I shall thus practise the severe ordinances of the Vanaprastha scriptures, always searching for severer ones that they may contain.'

"Vaisampayana continued, 'The Kuru king, having said this unto his wives, gave away to Brahmanas the big jewel in his diadem, his necklace of precious gold, his bracelets, his large ear-rings, his valuable robes and all the ornaments of his wives. Then summoning his attendants, he commended them, saying, 'Return ye to Hastinapura and proclaim unto all that Pandu with his wives hath gone into the woods, foregoing wealth, desire, happiness, and even sexual appetite.' Then those followers and attendants, hearing these and other soft words of the king, set up a loud wail, uttering, 'Oh, we are undone!' Then with hot tears trickling down their cheeks they left the monarch and returned to Hastinapura with speed carrying that wealth with them (that was to be distributed in charity). Then Dhritarashtra, that first of men, hearing from them everything that had happened in the woods, wept for his brother. He brooded over his affliction continually, little relishing the comfort of beds and seats and dishes.

"Meanwhile, the Kuru prince Pandu (after sending away his attendants) accompanied by his two wives and eating fruits and roots went to the mountains of Nagasata. He next went to Chaitraratha, and then crossed the Kalakuta, and finally, crossing the Himavat, he arrived at Gandhamadana. Protected by Mahabhutas, Siddhas, and great Rishis, Pandu lived, O king, sometimes on level ground and sometimes on mountain slopes. He then journeyed on to the lake of Indradyumna, whence crossing the mountains of Hansakuta, he went to the mountain of hundred peaks (Sata-sringa) and there continued to practise ascetic austerities.'"

Section 120

"Vaisampayana said, 'Pandu, possessed of great energy, then devoted himself to asceticism. Within a short time he became the favourite of the whole body of the Siddhas and Charanas residing there. And, O Bharata, devoted to the service of his spiritual masters, free from vanity, with mind under complete control and the passions fully subdued, the prince, becoming competent to enter heaven by his own energy, attained to great (ascetic) prowess. Some of the Rishis would call him brother, some friend, while others cherished him as their son. And, O bull of Bharata's race, having acquired after a long time great ascetic merit coupled with complete singleness, Pandu became even like a Brahmarshi (though he was a Kshatriya by birth).

"On a certain day of the new moon, the great Rishis of rigid vows assembled together, and desirous of beholding Brahman were on the point of starting on their expedition. Seeing them about to start, Pandu asked those ascetics, saying, 'Ye first of eloquent men, where shall we go?' The Rishis answered, 'There will be a great gathering today, in the abode of Brahman, of celestials, Rishis and Pitris. Desirous of beholding the Self-create we shall go there today.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing this, Pandu rose up suddenly, desirous of visiting heaven along with the great Rishis. Accompanied by his two wives, when he was on the point of following the Rishis in the northerly direction from the mountain of hundred peaks, those ascetics addressed him saying, 'In our northward march, while gradually ascending the king of mountains, we have seen on its delightful breast many regions inaccessible to ordinary mortals; retreats also of the gods, and Gandharvas and Apsaras, with palatial mansions by hundreds clustering thick around and resounding with the sweet notes of celestial music, the gardens of Kuvera laid out on even and uneven grounds, banks of mighty rivers, and deep caverns. There are many regions also on those heights that are covered with perpetual snow and are utterly destitute of vegetable and animal existence. In some places the downpour of rain is so heavy that they are perfectly inaccessible and incapable of being utilised for habitation. Not to speak of other animals, even winged creatures cannot cross them. The only thing that can go there is air, and the only beings, Siddhas and great Rishis. How shall these princesses ascend those heights of the king of mountains? Unaccustomed to pain, shall they not droop in affliction? Therefore, come not with us, O bull of Bharata's race!'

"Pandu replied, 'Ye fortunate ones, it is said that for the sonless there is no admittance into heaven. I am sonless! I In affliction I speak' unto you! I am afflicted because I have not been able to discharge the debt I owe to my ancestors. It is certain that with the dissolution of this my body my ancestors perish! Men are born on this earth with four debts, viz. those due unto the (deceased) ancestors, the gods, the Rishis, and other men. In justice these must be discharged. The wise have declared that no regions of bliss exist for them that neglect to pay these debts in due time. The gods are paid (gratified) by sacrifices, the Rishis, by study, meditation, and asceticism, the (deceased) ancestors, by begetting children and offering the funeral cake, and, lastly other men, by leading a humane and inoffensive life. I have justly discharged my obligations to the Rishis, the gods, and other men. But those others than these three are sure to perish with the dissolution of my body! Ye ascetics, I am not yet freed from the debt I owe to my (deceased) ancestors. The best of men are born in this world to beget children for discharging that debt. I would ask you, should children be begotten in my soil (upon my wives) as I myself was begotten in the soil of my father by the eminent Rishi?'

"The Rishis said, 'O king of virtuous soul, there is progeny in store for thee, that is sinless and blest with good fortune and like unto the gods. We behold it all with our prophetic eyes. Therefore, O tiger among men, accomplish by your own acts that which destiny pointeth at. Men of intelligence, acting with deliberation, always obtain good fruits; it behoveth thee, therefore, O king, to exert thyself. The fruits thou wouldst obtain are distinctly visible.

Thou wouldst really obtain accomplished and agreeable progeny.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the ascetics, Pandu, remembering the loss of his procreative powers owing to the curse of the deer, began to reflect deeply. And calling his wedded wife the excellent Kunti, unto him, he told her in private, 'Strive thou to raise offspring at this time of distress. The wise expounders of the eternal religion declare that a son, O Kunti, is the cause of virtuous fame in the three worlds. It is said that sacrifices, charitable gifts, ascetic penances, and vows observed most carefully, do not confer religious merit on a sonless man. O thou of sweet smiles, knowing all this, I am certain that as I am sonless, I shall not obtain regions of true felicity. O timid one, wretch that I was and addicted to cruel deeds, as a consequence of the polluted life I led, my power of procreation hath been destroyed by the curse of the deer. The religious institutes mention six kinds of sons that are heirs and kinsmen, and six other kinds that are not heirs but kinsmen. I shall speak of them presently. O Pritha, listen to me. They are: 1st, the son begotten by one's own self upon his wedded wife; 2nd, the son begotten upon one's wife by an accomplished person from motives of kindness; 3rd, the son begotten upon one's wife by a person for pecuniary consideration; 4th, the son begotten upon the wife after the husband's death; 5th, the maiden-born son; 6th, the son born of an unchaste wife; 7th, the son given; 8th, the son bought for a consideration; 9th, the son self-given; 10th, the son received with a pregnant bride; 11th, the brother's son; and 12th, the son begotten upon a wife of lower caste. On failure of offspring of a prior class, the mother should desire to have offspring of the next class. In times of distress, men solicit offspring from accomplished younger brothers. The self-born Manu hath said that men failing to have legitimate offspring of their own may have offspring begotten upon their wives by others, for sons confer the highest religious merit. Therefore, O Kunti, being destitute myself of the power of procreation, I command thee to raise good offspring through some person who is either equal or superior to me. O Kunti, listen to the history of the daughter of Saradandayana who was appointed by her lord to raise offspring. That warrior-dame, when her monthly season arrived, bathed duly and in the night went out and waited on a spot where four roads met. She did not wait long when a Brahmana crowned with ascetic success came there. The daughter of Saradandayana solicited him for offspring. After pouring libations of clarified butter on the fire (in the performance of the sacrifice known by the name of Punsavana) she brought forth three sons that were mighty car-warriors and of whom Durjaya was the eldest, begotten upon her by that Brahmana. O thou of good fortune, do thou follow that warrior-dame's example at my command, and speedily raise offspring out of the seed of some Brahmana of high ascetic merit.'"

Section 121

"Vaisampayana said, 'Thus addressed, Kunti replied unto her heroic lord, king Pandu, that bull amongst the Kurus, saying, 'O virtuous one, it behoveth thee not to say so unto me. I am, O thou lotus-eyed one, thy wedded wife, devoted to thee. O, Bharata of mighty arms, thyself shalt, in righteousness, beget upon me children endued with great energy. Then I shall ascend to heaven with thee; O prince of Kuru's race, receive me in thy embrace for begetting children. I shall not certainly, even in imagination, accept any other man except thee in my embraces. What other man is there in this world superior to thee? O virtuous one, listen to this Pauranic narrative that hath been, O thou of large eyes, heard by me, and that I shall presently narrate.

"There was, in ancient times, a king in the race of Puru, known by the name of Vyushitaswa. He was devoted to truth and virtue. Of virtuous soul and mighty arms, on one occasion, while he was performing a sacrifice the gods with Indra and the great Rishis came to him, and Indra was so intoxicated with the Soma juice he drank and the Brahmanas with the large presents they received, that both the gods and the great Rishis began themselves to perform everything appertaining to that sacrifice of the illustrious royal sage. And thereupon Vyushitaswa began to shine above all men like the Sun appearing in double splendour after the season of frost is over. And the powerful Vyushitaswa, who was endued with the strength of ten elephants very soon performed the horse-sacrifice, overthrowing, O best of monarchs, all the kings of the East, the North, the West and the South, and exacted tributes from them all. There is an anecdote, O best of the Kurus, that is sung by all reciters of the Puranas, in connection with that first of all men, the illustrious Vyushitaswa.--Having conquered the whole Earth up to the coast of the sea, Vyushitaswa protected every class of his subjects as a father does his own begotten sons.--Performing many great sacrifices he gave away much wealth to the Brahmanas. After collecting unlimited jewels and precious stones he made arrangements for performing still greater ones. And he performed also the Agnishtoma, and other special Vedic sacrifices, extracting great quantities of Soma juice. And, O king, Vyushitaswa had for his dear wife, Bhadra, the daughter of Kakshivat, unrivalled for beauty on earth. And it hath been heard by us that the couple loved each other deeply. King Vyushitaswa was seldom separated from his wife. Sexual excess, however, brought on an attack of phthisis and the king died within a few days, sinking like the Sun in his glory. Then Bhadra, his beautiful queen, was plunged into woe, and as she was sonless, O tiger among men, she wept in great affliction. Listen to me, O king, as I narrate to you all that Bhadra said with bitter tears trickling down her cheeks. 'O virtuous one', she said, 'Women serve no purpose when their husbands are dead. She who liveth after her husband is dead, draggeth on a miserable existence that can hardly be called life. O bull of the Kshatriya order, death is a blessing to women without husbands. I wish to follow the way thou hast gone. Be kind and take me with thee. In thy absence, I am unable to bear life even for a moment. Be kind to me, O king and take me hence pretty soon. O tiger among men, I shall follow thee over the even and uneven ground. Thou hast gone away, O lord, never to return. I shall follow thee, O king, as thy own shadow. O tiger among men, I will obey thee (as thy slave) and will ever do what is agreeable to thee and what is for thy good. O thou of eyes like lotus-petals, without thee, from this day, mental agonies will overwhelm me and eat into my heart. A wretch that I am, some loving couple had doubtless been separated by me in a former life, for which, in this life, I am made to suffer the pangs of separation from thee. O king, that wretched woman who liveth even for a moment separated from her lord, liveth in woe and suffereth the pangs of hell even here. Some loving couple had doubtless been separated by me in a former life, for which sinful act I am suffering this torture arising from my separation from thee. O king, from this day I will lay myself down on a bed of Kusa grass and abstain from every luxury, hoping to behold thee once more. O tiger among men, show thyself to me. O king, O lord, command once more thy wretched and bitterly weeping wife plunged in woe.'

"Kunti continued, 'It was thus, O Pandu, that the beautiful Bhadra wept over the death of her lord. And the weeping Bhadra clasped in her arms the corpse in anguish of heart. Then she was addressed by an incorporeal voice in these words, "Rise up, O Bhadra, and leave this place. O thou of sweet smiles, I grant thee this boon. I will beget offspring upon thee. Lie thou down with me on thy own bed, after the catamenial bath, on the night of the eighth or the fourteenth day of the moon.' Thus addressed by the incorporeal voice, the chaste Bhadra did, as she was directed, for obtaining offspring. And, O bull of the Bharatas, the corpse of her husband begat upon her seven children viz., three Salwas and four Madras. O bull of the Bharatas, do thou also beget offspring upon me, like the illustrious Vyushitaswa, by the exercise of that ascetic power which thou possessest.'"

Section 122

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by his loving wife, king Pandu, well-acquainted with all rules of morality, replied in these words of virtuous import, 'O Kunti, what thou hast said is quite true. Vyushitaswa of old did even as thou hast said. Indeed he was equal unto the celestials themselves. But I shall now tell thee about the practices of old indicated by illustrious Rishis, fully acquainted with every rule of morality. O thou of handsome face and sweet smiles, women formerly were not immured within houses and dependent on husbands and other relatives. They used to go about freely, enjoying themselves as best as they liked. O thou of excellent qualities, they did not then adhere to their husbands faithfully, and yet, O handsome one, they were not regarded sinful, for that was the sanctioned usage of the times. That very usage is followed to this day by birds and beasts without any (exhibition of) jealousy. That practice, sanctioned by precedent, is applauded by great Rishis. O thou of taper thighs, the practice is yet regarded with respect amongst the Northern Kurus. Indeed, that usage, so lenient to women, hath the sanction of antiquity. The present practice, however (of women's being confined to one husband for life) hath been established but lately. I shall tell thee in detail who established it and why.

"It hath been heard by us that there was a great Rishi of the name of Uddalaka, who had a son named Swetaketu who also was an ascetic of merit. O thou of eyes like lotus-petals, the present virtuous practice hath been established by that Swetaketu from anger. Hear thou the reason. One day, in the presence of Swetaketu's father a Brahmana came and catching Swetaketu's mother by the hand, told her, 'Let us go.' Beholding his mother seized by the hand and taken away apparently by force, the son was greatly moved by wrath. Seeing his son indignant, Uddalaka addressed him and said, 'Be not angry. O son! This is the practice sanctioned by antiquity. The women of all orders in this world are free, O son; men in this matter, as regards their respective orders, act as kine.' The Rishi's son, Swetaketu, however, disapproved of the usage and established in the world the present practice as regards men and women. It hath been heard by us, O thou of great virtue, that the existing practice dates from that period among human beings but not among beings of other classes. Accordingly, since the establishment of the present usage, it is sinful for women not to adhere to their husbands. Women transgressing the limits assigned by the Rishi became guilty of slaying the embryo. And, men, too, viol ting a chaste and loving wife who hath from her maidenhood observed the vow of purity, became guilty of the same sin. The woman also who, being commanded by her husband to raise offspring, refuses to do his bidding, becometh equally sinful.

"Thus, O timid one, was the existing usage established of old by Swetaketu, the son of Uddalaka, in defiance of antiquity. O thou of taper thighs, it hath also been heard by us that Madayanti, the wife of Saudasa, commanded by her husband to raise offspring went unto Rishi Vasishtha. And on going in unto him, the handsome Madayanti obtained a son named Asmaka. She did this, moved by the desire of doing good to her husband. O thou of lotus-eyes, thou knowest, O timid girl, how we ourselves, for the perpetuation of the Kuru race, were begotten by Krishna-Dwaipayana. O faultless one, beholding all these precedents it behoveth thee to do my bidding, which is not inconsistent with virtue, O princess, who is devoted to her husband, it hath also been said by those acquainted with the rules of morality that a wife, when her monthly season cometh, must ever seek her husband, though at other times she deserveth liberty. The wise have declared this to be the ancient practice. But, be the act sinful or sinless, those acquainted with the Vedas have declared that it is the duty of wives to do what their husbands bid them do. Especially, O thou of faultless features, I, who am deprived of the power of procreation, having yet become desirous of beholding offspring, deserve the more to be obeyed by thee. O amiable one, joining my palms furnished with rosy fingers, and making of them a cup as of lotus leaves, I place them on my head to propitiate thee. O thou of lair looks, it behoveth thee to raise offspring, at my command, through some Brahmana possessed of high ascetic merit. For then, owing to thee, O thou of fair hips, I may go the way that is reserved for those that are blessed with children.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Pandu, that subjugator of hostile cities, the handsome Kunti, ever attentive to what was agreeable and beneficial to her lord, then replied unto him, saying, 'In my girlhood, O lord, I was in my father's house engaged in attending upon all guests. I used to wait respectfully upon Brahmanas of rigid vows and great ascetic merit. One day I gratified with my attentions that Brahmana whom people call Durvasa, of mind under full control and possessing knowledge of all the mysteries of religion. Pleased with my services, that Brahmana gave me a boon in the form of a mantra (formula of invocation) for calling into my presence any one of the celestials I liked. And the Rishi, addressing me, said, 'Anyone among the celestials whom thou callest by this shall, O girl, approach thee and be obedient to thy will, whether he liketh it or not. And, O princess, thou shall also have offspring through his grace.' O Bharata, that Brahmana told me this when I lived in my father's house. The words uttered by the Brahmana can never be false. The time also hath come when they may yield fruit. Commanded by thee, O royal sage, I can by that mantra summon any of the celestials, so that we may have good children. O foremost of all truthful men, tell me which of the celestials I shall summon. Know that, as regards this matter, I await your commands.'

"Hearing this, Pandu replied, 'O handsome one, strive duly this very day to gratify our wishes. Fortunate one, summon thou the god of justice. He is the most virtuous of the celestials. The god of justice and virtue will never be able to pollute us with sin. The world also, O beautiful princess, will then think that what we do can never be unholy. The son also that we shall obtain from him shall in virtue be certainly the foremost among the Kurus. Begotten by the god of justice and morality, he would never set his heart upon anything that is sinful or unholy. Therefore, O thou of sweet smiles, steadily keeping virtue before thy eyes, and duly observing holy vows, summon thou the god of justice and virtue by the help of thy solicitations and incantations.'

"Vaisampayana continued, 'Then Kunti, that best of women, thus addressed by her lord, said, 'So be it.' And bowing down to him and reverently circumambulating his person, she resolved to do his bidding.'"

Section 123

"Vaisampayana said, 'O Janamejaya, when Gandhari's conception had been a full year old, it was then that Kunti summoned the eternal god of justice to obtain offspring from him. And she offered without loss of time, sacrifices unto the god and began to duly repeat the formula that Durvasa had imparted to her some time before. Then the god, overpowered by her incantations, arrived at the spot where Kunti was seated in his car resplendent as the Sun. Smiling, he asked, 'O Kunti, what am I to give thee?' And Kunti too smiling in her turn, replied, 'Thou must even give me offspring.' Then the handsome Kunti was united (in intercourse) with the god of justice in his spiritual form and obtained from him a son devoted to the good of all creatures. And she brought his excellent child, who lived to acquire a great fame, at the eighth Muhurta called Abhijit, of the hour of noon of that very auspicious day of the seventh month (Kartika), viz., the fifth of the lighted fortnight, when the star Jyeshtha in conjunction with the moon was ascendant. And as soon as the child was born, an incorporeal voice (from the skies) said, 'This child shall be the best of men, the foremost of those that are virtuous. Endued with great prowess and truthful in speech, he shall certainly be the ruler of the earth. And this first child of Pandu shall be known by the name of Yudhishthira. Possessed of prowess and honesty of disposition, he shall be a famous king, known throughout the three worlds.'

"Pandu, having obtained that virtuous son, again addressed his wife and said. 'The wise have declared that a Kshatriya must be endued with physical strength, otherwise he is no Kshatriya.' Therefore, ask thou for an offspring of superior strength. Thus commanded by her lord, Kunti then invoked Vayu. And the mighty god of wind, thus invoked, came unto her, riding upon a deer, and said, 'What, O Kunti, am I to give thee? Tell me what is in thy heart" Smiling in modesty, she said to him, 'Give me, O best of celestials, a child endued with great strength and largeness of limbs and capable of humbling the pride of every body.' The god of wind thereupon begat upon her the child afterwards known as Bhima of mighty arms and fierce prowess. And upon the birth of that child endued with extraordinary strength, an incorporeal voice, O Bharata, as before, said, 'This child shall be the foremost of all endued with strength.' I must tell you, O Bharata, of another wonderful event that occurred alter the birth of Vrikodara (Bhima). While he fell from the lap of his mother upon the mountain breast, the violence of the fall broke into fragments the stone upon which he fell without his infant body being injured in the least. And he fell from his mother's lap because Kunti, frightened by a tiger, had risen up suddenly, unconscious of the child that lay asleep on her lap. And as she had risen, the infant, of body hard as the thunderbolt, falling down upon the mountain breast, broke into a hundred fragments the rocky mass upon which he fell. And beholding this, Pandu wondered much. And it so happened that that very day on which Vrikodara was born, was also, O best of Bharatas, the birthday of Duryodhana who afterwards became the ruler of the whole earth.'

"After the birth of Vrikodara, Pandu again began to think, 'How am I to obtain a very superior son who shall achieve world-wide fame? Every, thing in the world dependeth on destiny and exertion. But destiny can never be successful except by timely exertion. We have heard it said that Indra is the chief of the gods. Indeed, he is endued with immeasurable might and energy and prowess and glory. Gratifying him with my asceticism, I shall obtain from him a son of great strength. Indeed, the son he giveth me must be superior to all and capable of vanquishing in battle all men and creatures other than men. I shall, therefore, practise the severest austerities, with heart, deed and speech.'

"After this, the Kuru king Pandu, taking counsel with the great Rishis commanded Kunti to observe an auspicious vow for one full year, while he himself commenced, O Bharata, to stand upon one leg from morning to evening, and practise other severe austerities with mind rapt in meditation, for gratifying the lord of the celestials.

"It was after a long time that Indra (gratified with such devotion) approached Pandu and, addressing him, said, 'I shall give thee, O king, a son who will be celebrated all over the three worlds and who will promote the welfare of Brahmanas, kine and all honest men. The son I shall give thee will be the smiter of the wicked and the delight of friends and relatives. Foremost of all men, he will be an irresistible slayer of all foes.' Thus addressed by Vasava (the king of the celestials), the virtuous king of the Kuru race, well-recollecting those words, said unto Kunti, 'O fortunate one, thy vow hath become successful. The lord of the celestials hath been gratified, and is willing to give thee a son such as thou desirest, of superhuman achievements and great fame. He will be the oppressor of all enemies and possessed of great wisdom. Endued with a great soul, in splendour equal unto the Sun, invincible in battles, and of great achievements, he will also be extremely handsome. O thou of fair hips and sweet smiles, the lord of the celestials hath become gracious to thee. Invoking him, bring thou forth a child who will be the very home of all Kshatriya virtues.'

"Vaisampayana continued, 'The celebrated Kunti, thus addressed by her lord, invoked Sakra (the king of the gods) who thereupon came unto her and begat him that was afterwards called Arjuna. And as soon as this child was born, an incorporeal voice, loud and deep as that of the clouds and filling the whole welkin, distinctly said, addressing Kunti in the hearing of every creature dwelling in that asylum, 'This child of thine, O Kunti, will be equal unto Kartavirya in energy and Siva in prowess. Invincible like Sakra himself he will spread thy fame far and wide. As Vishnu (the youngest of Aditi's sons) had enhanced Aditi's joy, so shall this child enhance thy joy. Subjugating the Madras, the Kurus along with the Somakas, and the people of Chedi, Kasi and Karusha, he will maintain the prosperity of the Kurus.

(Surfeited with libations at the sacrifice of king Swetaketu), Agni will derive great gratification from the fat of all creatures dwelling in the Khandava woods (to be burnt down) by the might of this one's arms. This mighty hero, vanquishing all the effeminate monarchs of the earth, will, with his brothers perform three great sacrifices. In prowess, O Kunti, he will be even as Jamadagnya or Vishnu. The foremost of all men endued with prowess, he will achieve great fame. He will gratify in battle (by his heroism) Sankara, the god of gods (Mahadeva), and will receive from him the great weapon named Pasupata. This thy son of mighty arms will also slay, at the command of Indra, those Daityas called the Nivatakavachas who are the enemies of the gods. He will also acquire all kinds of celestial weapons, and this bull among men will also retrieve the fortunes of his race.'

'Kunti heard these extraordinary words, while lying in the room. And hearing those words uttered so loudly, the ascetics dwelling on the mountain of a hundred peaks, and the celestials with Indra sitting in their cars, became exceedingly glad. The sounds of the (invisible) drum filled the entire welkin. There were shouts of joy, and the whole region was covered with flowers showered down by invisible agents. The various tribes of celestials assembled together, began to offer their respectful adorations to the son of Pritha. The sons of Kadru (Nagas), the son of Vinata, the Gandharvas, the lords of the creation, and the seven great Rishis, viz., Bharadwaja, Kasyapa, Gautama, Viswamitra, Jamadagni, Vasishtha, and the illustrious Atri who illumined the world of old when the Sun was lost, all came there. And Marichi, Angiras, Pulastya, Pulaha, Kratu, Daksha the lord of creation, the Gandharvas, and Apsaras, came there also. The various tribes of Apsaras, decked with celestial garlands and every ornament, and attired in fine robes, came there and danced in joy, chanting the praises of Vibhatsu (Arjuna). All around, the great Rishis began to utter propitiatory formulas. And Tumvuru accompanied by the Gandharvas began to sing in charming notes. And Bhimasena and Ugrasena, Urnayus and Anagha. Gopati and Dhritarashtra and Suryavarchas the eighth, Yugapa and Trinapa, Karshni, Nandi, and Chitraratha, Salisirah the thirteenth, Parjanya the fourteenth, Kali the fifteenth, and Narada the sixteenth in this list, Vrihatta, Vrihaka, Karala of great soul, Brahmacharin, Vahuguna, Suvarna of great fame, Viswavasu, Bhumanyu, Suchandra, Sam and the celebrated tribes of Haha and Huhu gifted with wonderful melody of voice,--these celestial Gandharvas, O king, all went there. Many illustrious Apsaras also of large eyes, decked with every ornament came there to dance and sing. And Anuchana and Anavadya, Gunamukhya and Gunavara, Adrika and Soma, Misrakesi and Alambusha, Marichi and Suchika, Vidyutparna and Tilottama and Ambika, Lakshmana, Kshema Devi, Rambha, Manorama, Asita, Suvahu, Supriya, Suvapuh, Pundarika, Sugandha, Surasa, Pramathini, Kamya and Saradwati, all danced there together. And Menaka, Sahajanya, Karnika, Punjikasthala, Ritusthala, Ghritachi, Viswachi, Purvachiti, the celebrated Umlocha, Pramlocha the tenth and Urvasi the eleventh,--these large-eyed dancing girls of heaven,--came there and sang in chorus. And Dharti and Aryaman and Mitra and Varuna, Bhaga and Indra, Vivaswat, Pushan, Tvastri and Parjanya or Vishnu, these twelve Adityas came there to glorify Pandu's son. And, O king, Mrigavyadha, Sarpa, the celebrated Niriti, Ajaikapada, Ahivradhna, Pinakin, Dahana, Iswara, Kapalin, Sthanu and the illustrious Bhaga--these eleven Rudras,--also came there. And the twin Aswins, the eight Vasus, the mighty Maruts, the Viswedevas, and the Sadhyas, also came there. And Karkotaka, Vasuki, Kachchhapa, Kunda and the great Naga Takshaka,--these mighty and wrathful snakes possessed of high ascetic merit also came there. And Tarkshya, Arishtanemi, Garuda, Asitadvaja,--these and many other Nagas, came there, so also Aruna and Aruni of Vinata's race also came there. And only great Rishis crowned with ascetic success and not others saw those celestials and other beings seated in their cars or waiting on the mountain peaks. Those best of Munis beholding that wonderful sight, became amazed, and their love and affection for the children of Pandu was in consequence enhanced.

"The celebrated Pandu, tempted by the desire of having more children wished to speak again unto his wedded wife (for invoking some other god). But Kunti addressed him, saying, 'The wise do not sanction a fourth delivery even in a season of distress. The woman having intercourse with four different men is called a Swairini (heanton), while she having intercourse with five becometh a harlot. Therefore, O learned one, as thou art well-acquainted with the scripture on this subject, why dost thou, beguiled by desire of offspring, tell me so in seeming forgetfulness of the ordinance?'"

Section 124

"Vaisampayana said, 'After the birth of Kunti's sons and also of the hundred sons of Dhritarashtra the daughter of the king of the Madras privately addressed Pandu, saying, 'O slayer of foes, I have no complaint even if thou beest unpropitious to me. I have, O sinless one, also no complaint that though by birth I am superior to Kunti yet I am inferior to her in station. I do not grieve, O thou of Kuru's race, that Gandhari hath obtained a hundred sons. This, however, is my great grief that while Kunti and I are equal, I should be childless, while it should so chance that thou shouldst have offspring by Kunti alone. If the daughter of Kuntibhoja should so provide that I should have offspring, she would then be really doing me a great favour and benefiting thee likewise. She being my rival, I feel a delicacy in soliciting any favour of her. If thou beest, O king, propitiously disposed to me, then ask her to grant my desire.'

"Hearing her, Pandu replied, 'O Madri, I do revolve this matter often in my own mind, but I have hitherto hesitated to tell thee anything, not knowing how thou wouldst receive it. Now that I know what your wishes are, I shall certainly strive after that end. I think that, asked by me, Kunti will not refuse.'

"Vaisampayana continued, 'After this, Pandu addressed Kunti in private, saying, 'O Kunti, grant me some more offspring for the expansion of my race and for the benefit of the world. O blessed one, provide thou that I myself, my ancestors, and thine also, may always have the funeral cake offered to us. O, do what is beneficial to me, and grant me and the world what, indeed, is the best of benefits. O, do what, indeed, may be difficult for thee, moved by the desire of achieving undying fame. Behold, Indra, even though he hath obtained the sovereignty of the celestials, doth yet, for fame alone, perform sacrifices. O handsome one, Brahmanas, well-acquainted with the Vedas, and having achieved high ascetic merit, do yet, for fame alone, approach their spiritual masters with reverence. So also all royal sages and Brahmanas possessed of ascetic wealth have achieved, for fame only, the most difficult of ascetic feat. Therefore, O blameless one, rescue this Madri as by a raft (by granting her the means of obtaining offspring), and achieve thou imperishable fame by making her a mother of children.'

"Thus addressed by her lord, Kunti readily yielded, and said unto Madri, 'Think thou, without loss of time, of some celestial, and thou shall certainly obtain from him a child like unto him.' Reflecting for a few moments. Madri thought of the twin Aswins, who coming unto her with speed begat upon her two sons that were twins named Nakula and Sahadeva, unrivalled on earth for personal beauty. And as soon as they were born, an incorporeal voice said, 'In energy and beauty these twins shall transcend even the twin Aswins themselves.' Indeed possessed of great energy and beauty, they illumined the whole region.

"O king, after all the children were born the Rishis dwelling on the mountain of a hundred peaks uttering blessings on them and affectionately performing the first rites of birth, bestowed appellations on them. The eldest of Kunti's children was called Yudhishthira, the second Bhimasena, and the third Arjuna, and of Madri's sons, the first-born of the twins was called Nakula and the next Sahadeva. And those foremost sons born at an interval of one year after one another, looked like an embodied period of five years. And king Pandu, beholding his children of celestial beauty and of superabundant energy, great strength and prowess, and of largeness of soul, rejoiced exceedingly. And the children became great favourites of the Rishis, as also of their wives, dwelling on the mountain of a hundred peaks.

"Some time after, Pandu again requested Kunti on behalf of Madri. Addressed, O king, by her lord in private, Kunti replied, 'Having given her the formula of invocation only once, she hath, O king, managed to obtain two sons. Have I not been thus deceived by her, I fear, O king, that she will soon surpass me in the number of her children. This, indeed, is the way of all wicked women. Fool that I was, I did not know that by invoking the twin gods I could obtain at one birth twin children. I beseech thee, O king, do not command me any further. Let this be the boon granted (by thee) to me.'

"Thus, O king, were born unto Pandu five sons who were begotten by celestials and were endued with great strength, and who all lived to achieve great fame and expand the Kuru race. Each bearing every auspicious mark on his person, handsome like Soma, proud as the lion, well-skilled in the use of the bow, and of leonine tread, breast, heart, eyes, neck and prowess, those foremost of men, resembling the celestials themselves in might, began to grow up. And beholding them and their virtues growing with years, the great Rishis dwelling on that snowcapped sacred mountain were filled with wonder. And the five Pandavas and the hundred sons of Dhritarashtra--that propagator of the Kuru race--grew up rapidly like a cluster of lotuses in a lake.'"

Section 125

"Vaisampayana said, "Beholding his five handsome sons growing up before him in that great forest on the charming mountain slope, Pandu felt the last might of his arms revive once more. One day in the season of spring which maddens every creature the king accompanied by his wife (Madri), began to rove in the woods where every tree had put forth new blossoms. He beheld all around Palasas and Tilakas and Mangoes and Champakas and Parihadrakas and Karnikaras, Asokas and Kesaras and Atimuktas and Kuruvakas with swarms of maddened bees sweetly humming about. And there were flowers of blossoming Parijatas with the Kokilas pouring forth their melodies from under every twig echoing with the sweet hums of the black bees. And he beheld also various other kinds of trees bent down with the weight of their flowers and fruits. And there were also many fine pools of water overgrown with hundreds of fragrant lotuses. Beholding all these, Pandu felt the soft influence of desire. Roving like a celestial with a light heart amidst such scenery, Pandu was alone with his wife Madri in semi-transparent attire. And beholding the youthful Madri thus attired, the king's desire flamed up like a forest-fire. And ill-able to suppress his desire thus kindled at the sight of his wife of eyes like lotus-petals, he was completely overpowered. The king then seized her against her will, but Madri trembling in fear resisted him to the best of her might. Consumed by desire, he forgot everything about his misfortune. And, O thou of Kuru's race unrestrained by the fear of (the Rishi's) curse and impelled by fate, the monarch, overpowered by passion, forcibly sought the embraces of Madri, as if he wished to put an end to his own life. His reason, thus beguiled by the great Destroyer himself by intoxicating his senses, was itself lost with his life. And the Kuru king Pandu, of virtuous soul, thus succumbed to the inevitable influence of Time, while united in intercourse with his wife.

"Then Madri, clasping the body of her senseless lord, began to weep aloud. And Kunti with her sons and the twins of Madri, hearing those cries of grief, came to the spot where the king lay in that state. Then, O king, Madri addressing Kunti in a piteous voice, said, 'Come hither alone, O Kunti, and let the children stay there.' Hearing these words, Kunti, bidding the children stay, ran with speed, exclaiming, 'Woe to me!' And beholding both Pandu and Madri lying prostrate on the ground she went in grief and affliction, saying, 'Of passions under complete control, this hero, O Madri, had all along been watched by me with care. How did he then forgetting the Rishi's curse, approach thee with enkindled desire? O Madri, this foremost of men should have been protected by thee. Why didst thou tempt him into solitude? Always melancholy at the thought of the Rishi's curse, how came he to be merry with thee in solitude? O princess of Valhika, more fortunate than myself, thou art really to be envied, for thou hast seen the face of our lord suffused with gladness and joy.'

"Madri then replied, saying, 'Revered sister, with tears in my eyes, I resisted the king, but he could not control himself, bent on, as it were making the Rishi's curse true.'

"Kunti then said, 'I am the older of his wedded wives; the chief religious merit must be mine. Therefore, O Madri, prevent me not from achieving that which must be achieved. I must follow our lord to the region of the dead. Rise up, O Madri, and yield me his body. Rear thou these children.' Madri replied, saying, 'I do clasp our lord yet, and have not allowed him to depart; therefore, I shall follow him. My appetite hath not been appeased. Thou art my older sister, O let me have thy sanction. This foremost one of the Bharata princes had approached me, desiring to have intercourse. His appetite unsatiated, shall I not follow him in the region of Yama to gratify him? O revered one, if I survive thee, it is certain I shall not be able to rear thy children as if they were mine. Will not sin touch me on that account? But, thou, O Kunti, shall be able to bring my sons up as if they were thine. The king, in seeking me wishfully, hath gone to the region of spirits; therefore, my body should be burnt with his. O revered sister, withhold not thy sanction to this which is agreeable to me. Thou wilt certainly bring up the children carefully. That indeed, would be very agreeable to me. I have no other direction to give!'

"Vaisampayana continued, 'Having said this, the daughter of the king of Madras, the wedded wife of Pandu, ascended the funeral pyre of her lord, that bull among men.'"

Section 126

"Vaisampayana said, 'The godlike Rishis, wise in counsels, beholding the death of Pandu, consulted with one another, and said, 'The virtuous and renowned king Pandu, abandoning both sovereignty, and kingdom came hither for practising ascetic austerities and resigned himself to the ascetics dwelling on this mountain. He hath hence ascended to heaven, leaving his wife and infant sons as a trust in our hands. Our duty now is to repair to his kingdom with these his offspring, and his wife.'

"Vaisampayana continued, 'Then those godlike Rishis of magnanimous hearts, and crowned with ascetic success, summoning one another, resolved to go to Hastinapura with Pandu's children ahead, desiring to place them in the hands of Bhishma and Dhritarashtra. The ascetics set out that very moment, taking with them those children and Kunti and the two dead bodies. And though unused to toil all her life, the affectionate Kunti now regarded as very short the really long journey she had to perform. Having arrived at Kurujangala within a short time, the illustrious Kunti presented herself at the principal gate. The ascetics then charged the porters to inform the king of their arrival. The men carried the message in a trice to the court. And the citizens of Hastinapura, hearing of the arrival of thousands of Charanas and Munis, were filled with wonder. And it was soon after sunrise that they began to come out in numbers with their wives and children to behold those ascetics. Seated in all kinds of cars and conveyances by thousands, vast numbers of Kshatriyas with their wives, and Brahmanas with theirs came out. And the concourse of Vaisyas and Sudras too was as large on the occasion. The vast assemblage was very peaceful, for every heart then was inclined to piety. And there also came out Bhishma, the son of Santanu, and Somadatta or Valhika and the royal sage (Dhritarashtra) endued with the vision of knowledge and Vidura himself and the venerable Satyavati and the illustrious princess of Kosala and Gandhari accompanied by the other ladies of the royal household. And the hundred sons of Dhritarashtra, decked with various ornaments, also came out.

"The Kauravas, then, accompanied by their priest, saluted the Rishis by lowering their heads, and took their seats before them. The citizens also saluting the ascetics and bowing down unto them with touching the ground, took their seats there. Then Bhishma, setting that vast concourse perfectly still, duly worshipped, O king, those ascetics by offering them water to wash their feet with and the customary Arghya. And having done this, he spoke unto them about the sovereignty and the kingdom. Then the oldest of the ascetics with matted locks on head and loins covered with animal skin, stood up, and with the concurrence of the other Rishis, spoke as follows, 'You all know that that possessor of the sovereignty of the Kurus who was called king Pandu, had, after abandoning the pleasures of the world, repaired hence to dwell on the mountain of a hundred peaks. He adopted the Brahmacharya mode of life, but for some inscrutable purpose the gods have in view, this his eldest son, Yudhishthira, was born there, begotten by Dharma himself. Then that illustrious king obtained from Vayu this other son--the foremost of all mighty men--called Bhima. This other son, begotten upon Kunti by Indra, is Dhananjaya whose achievements will humble all bowmen in the world. Look here again at these tigers among men, mighty in the use of the bow, the twin children begotten upon Madri by the twin Aswins. Leading in righteousness the life of a Vanaprastha in the woods, illustrious Pandu hath thus revived the almost extinct line of his grandfather. The birth, growth, and Vedic studies of these children of Pandu, will, no doubt, give you great pleasure. Steadily adhering to the path of the virtuous and the wise, and leaving behind him these children, Pandu departed hence seventeen days ago. His wife Madri, beholding him placed in the funeral pyre and about to be consumed, herself ascended the same pyre, and sacrificing her life thus, hath gone with her lord to the region reserved for chaste wives. Accomplish now whatever rites should be performed for their benefit. These are (the unburnt portions of) their bodies. Here also are their children--these oppressors of foes--with their mother. Let these be now received with due honours. After the completion of the first rites in honour of the dead, let the virtuous Pandu, who had all along been the supporter of the dignity of the Kurus, have the first annual Sraddha (sapindakarana) performed with a view to installing him formally among the Pitris.'

"Vaisampayana continued, 'The ascetics with Guhyakas, having said this unto the Kurus, instantly disappeared in the very sight of the people. And beholding the Rishis and the Siddhas thus vanish in their sight like vapoury forms appearing and disappearing in the skies, the citizens filled with wonder returned to their homes.'"

Section 127

"Vaisampayana continued, 'Dhritarashtra then said, 'O Vidura, celebrate the funeral ceremonies of that lion among kings viz., Pandu, and of Madri also, in right royal style. For the good of their souls, distribute cattle, cloths, gems and diverse kinds of wealth, every one receiving as much as he asketh for. Make arrangements also for Kunti's performing the last rites of Madri in such a style as pleaseth her. And let Madri's body be so carefully wrapped up that neither the Sun nor Vayu (god of wind) may behold it. Lament not for the sinless Pandu. He was a worthy king and hath left behind him five heroic sons equal unto the celestials themselves.'

"Vaisampayana continued, 'Then Vidura, O Bharata, saying, 'So be it,' in consultation with Bhishma, fixed upon a sacred spot for the funeral rites of Pandu. The family priests went out of the city without loss of time, carrying with them the blazing sacred fire fed with clarified butter and rendered fragrant therewith. Then friends, relatives, and adherents, wrapping it up in cloth, decked the body of the monarch with the flowers of the season and sprinkled various excellent perfumes over it. And they also decked the hearse itself with garlands and rich hangings. Then placing the covered body of the king with that of his queen on that excellent bier decked out so brightly, they caused it to be carried on human shoulders. With the white umbrella (of state) held over the hearse with waving yak-tails and sounds of various musical instruments, the whole scene looked bright and grand. Hundreds of people began to distribute gems among the crowd on the occasion of the funeral rites of the king. At length some beautiful robes, and white umbrellas and larger yak-tails, were brought for the great ceremony. The priests clad in white walked in the van of the procession pouring libations of clarified butter on the sacred fire blazing in an ornamental vessel. And Brahmanas, and Kshatriyas, and Vaisyas, and Sudras by thousands followed the deceased king, loudly wailing in these accents, 'O prince, where dost thou go, leaving us behind, and making us forlorn and wretched for ever?' And Bhishma, and Vidura, and the Pandavas, also all wept aloud. At last they came to a romantic wood on the banks of the Ganga. There they laid down the hearse on which the truthful and lion-hearted prince and his spouse lay. Then they brought water in many golden vessels, washed the prince's body besmeared before with several kinds of fragrant paste, and again smeared it over with sandal paste. They then dressed it in a white dress made of indigenous fabrics. And with the new suit on, the king seemed as if he was living and only sleeping on a costly bed.

"When the other funeral ceremonies also were finished in consonance with the directions of the priests, the Kauravas set fire to the dead bodies of the king and the queen, bringing lotuses, sandal-paste, and other fragrant substances to the pyre.

"Then seeing the bodies aflame, Kausalya burst out, 'O my son, my son!'--and fell down senseless on the ground. And seeing her down the citizens and the inhabitants of the provinces began to wail from grief and affection for their king. And the birds of the air and the beasts of the field were touched by the lamentations of Kunti. And Bhishma, the son of Santanu, and the wise Vidura, and the others also that were there, became disconsolate.

"Thus weeping, Bhishma, Vidura, Dhritarashtra, the Pandavas and the Kuru ladies, all performed the watery ceremony of the king. And when all this was over, the people, themselves filled with sorrow, began to console the bereaved sons of Pandu. And the Pandavas with their friends began to sleep on the ground. Seeing this the Brahmanas and the other citizens also renounced their beds. Young and old, all the citizens grieved on account of the sons of king Pandu, and passed twelve days in mourning with the weeping Pandavas.'"

Section 128

"Vaisampayana said, 'Then Bhishma and Kunti with their friends celebrated the Sraddha of the deceased monarch, and offered the Pinda. And they feasted the Kauravas and thousands of Brahmanas unto whom they also gave gems and lands. Then the citizens returned to Hastinapura with the sons of Pandu, now that they had been cleansed from the impurity incident to the demise of their father. All then fell to weeping for the departed king. It seemed as if they had lost one of their own kin.

"When the Sraddha had been celebrated in the manner mentioned above, the venerable Vyasa, seeing all the subjects sunk in grief, said one day to his mother Satyavati, 'Mother, our days of happiness have gone by and days of calamity have succeeded. Sin beginneth to increase day by day. The world hath got old. The empire of the Kauravas will no longer endure because of wrong and oppression. Go thou then into the forest, and devote thyself to contemplation through Yoga. Henceforth society will be filled with deceit and wrong. Good work will cease. Do not witness the annihilation of thy race, in thy old age.'

"Acquiescing in the words of Vyasa, Satyavati entered the inner apartments and addressed her daughter-in-law, saying, 'O Ambika, I hear that in consequence of the deeds of your grandsons, this Bharata dynasty and its subjects will perish. If thou permit, I would go to the forest with Kausalya, so grieved at the loss of her son.' O king, saying this the queen, taking the permission of Bhishma also, went to the forest. And arriving there with her two daughters-in-law, she became engaged in profound contemplation, and in good time leaving her body ascended to heaven.'

"Vaisampayana continued, 'Then the sons of king Pandu, having gone through all the purifying rites prescribed in the Vedas, began to grow up in princely style in the home of their father. Whenever they were engaged in play with the sons of Dhritarashtra, their superiority of strength became marked. In speed, in striking the objects aimed at, in consuming articles of food, and scattering dust, Bhimasena beat all the sons of Dhritarashtra. The son of the Wind-god pulled them by the hair and made them fight with one another, laughing all the while. And Vrikodara easily defeated those hundred and one children of great energy as if they were one instead of being a hundred and one. The second Pandava used to seize them by the hair, and throwing them down, to drag them along the earth. By this, some had their knees broken, some their heads, and some their shoulders. That youth, sometimes holding ten of them, drowned them in water, till they were nearly dead. When the sons of Dhritarashtra got up to the boughs of a tree for plucking fruits, Bhima used to shake that tree, by striking it with his foot, so that down came the fruits and the fruitpluckers at the same time. In fact, those princes were no match for Bhima in pugilistic encounters, in speed, or in skill. Bhima used to make a display of his strength by thus tormenting them in childishness but not from malice.

"Seeing these wonderful exhibitions of the might of Bhima, the powerful Duryodhana, the eldest son of Dhritarashtra, began to conceive hostility towards him. And the wicked and unrighteous Duryodhana, through ignorance and ambition, prepared himself for an act of sin. He thought, 'There is no other individual who can compare with Bhima, the second son of Pandu, in point of prowess. I shall have to destroy him by artifice. Singly, Bhima dares a century of us to the combat. Therefore, when he shall sleep in the garden, I shall throw him into the current of the Ganga. Afterwards, confining his eldest brother Yudhishthira and his younger brother Arjuna, I shall reign sole king without molestation.' Determined thus, the wicked Duryodhana was ever on the watch to find out an opportunity for injuring Bhima. And, O Bharata, at length at a beautiful place called Pramanakoti on the banks of the Ganga, he built a palace decorated with hangings of broad-cloth and other rich stuffs. And he built this palace for sporting in the water there, and filled it with all kinds of entertaining things and choice viands.

Gay flags waved on the top of this mansion. The name of the house was 'the water-sport house.' Skilful cooks prepared various kinds of viands. When all was ready, the officers gave intimation to Duryodhana. Then the evil-minded prince said unto the Pandavas, 'Let us all go to the banks of the Ganga graced with trees and crowned with flowers and sport there in the water.' And upon Yudhishthira agreeing to this, the sons of Dhritarashtra, taking the Pandavas with them, mounted country-born elephants of great size and cars resembling towns, and left the metropolis.

"On arriving at the place, the princes dismissed their attendants, and surveying the beauty of the gardens and the groves, entered the palace, like lions entering their mountain caves. On entering they saw that the architects had handsomely plastered the walls and the ceilings and that painters had painted them beautifully. The windows looked very graceful, and the artificial fountains were splendid. Here and there were tanks of pellucid water in which bloomed forests of lotuses. The banks were decked with various flowers whose fragrance filled the atmosphere. The Kauravas and the Pandavas sat down and began to enjoy the things provided for them. They became engaged in play and began to exchange morsels of food with one another. Meanwhile the wicked Duryodhana had mixed a powerful poison with a quantity of food, with the object of making away with Bhima. That wicked youth who had nectar in his tongue and a razor in his heart, rose at length, and in a friendly way fed Bhima largely with that poisoned food, and thinking himself lucky in having compassed his end, was exceedingly glad at heart. Then the sons of Dhritarashtra and Pandu together became cheerfully engaged in sporting in the water. Their sport having been finished, they dressed themselves in white habiliments, and decked themselves with various ornaments. Fatigued with play, they felt inclined in the evening to rest in the pleasurehouse belonging to the garden. Having made the other youths take exercise in the waters, the powerful second Pandava was excessively fatigued. So that on rising from the water, he lay down on the ground. He was weary and under the influence of the poison. And the cool air served to spread the poison over all his frame, so that he lost his senses at once. Seeing this Duryodhana bound him with chords of shrubs, and threw him into the water. The insensible son of Pandu sank down till he reached the Naga kingdom. Nagas, furnished with fangs containing virulent venom, bit him by thousands. The vegetable poison, mingled in the blood of the son of the Wind god, was neutralised by the snake-poison. The serpents had bitten all over his frame, except his chest, the skin of which was so tough that their fangs could not penetrate it.

"On regaining consciousness, the son of Kunti burst his bands and began to press the snakes down under the ground. A remnant fled for life, and going to their king Vasuki, represented, 'O king of snakes, a man drowned under the water, bound in chords of shrubs; probably he had drunk poison. For when he fell amongst us, he was insensible. But when we began to bite him, he regained his senses, and bursting his fetters, commenced laying at us. May it please Your Majesty to enquire who is.'

"Then Vasuki, in accordance with the prayer of the inferior Nagas, went to the place and saw Bhimasena. Of the serpents, there was one, named Aryaka. He was the grandfather of the father of Kunti. The lord of serpents saw his relative and embraced him. Then, Vasuki, learning all, was pleased with Bhima, and said to Aryaka with satisfaction, 'How are we to please him? Let him have money and gems in profusion."

"On hearing the words of Vasuki, Aryaka said, 'O king of serpents, when Your Majesty is pleased with him, no need of wealth for him! Permit him to drink of rasakunda (nectar-vessels) and thus acquire immeasurable strength. There is the strength of a thousand elephants in each one of those vessels. Let this prince drink as much as he can.'

"The king of serpents gave his consent. And the serpents thereupon began auspicious rites. Then purifying himself carefully, Bhimasena facing the east began to drink nectar. At one breath, he quaffed off the contents of a whole vessel, and in this manner drained off eight successive jars, till he was full. At length, the serpents prepared an excellent bed for him, on which he lay down at ease.'"

Section 129

"Vaisampayana said, 'Meanwhile the Kauravas and the Pandavas, after having thus sported there, set out, without Bhima, for Hastinapura, some on horses, some on elephants, while others preferred cars and other conveyances. And on their way they said to one another, 'Perhaps, Bhima hath gone before us.' And the wicked Duryodhana was glad at heart to miss Bhima, and entered the city with his brothers in joy.

"The virtuous Yudhishthira, himself unacquainted with vice and wickedness, regarded others to be as honest as himself. The eldest son of Pritha, filled with fraternal love, going unto his mother, said, after making obeisance to her, 'O mother, hath Bhima come? O good mother, I don't find him here. Where may he have gone? We long sought for him everywhere in the gardens and the beautiful woods; but found him nowhere. At length, we thought that the heroic Bhima preceded us all. O illustrious dame, we came hither in great anxiety. Arrived here, where hath he gone? Have you sent him anywhere? O tell me, I am full of doubts respecting the mighty Bhima. He had been asleep and hath not come. I conclude he is no more.'

"Hearing these words of the highly intelligent Yudhishthira, Kunti shrieked, in alarm, and said, 'Dear son, I have not seen Bhima. He did not come to me. O, return in haste, and with your brothers search for him.'

"Having said this in affliction to her eldest son, she summoned Vidura, and said, 'O illustrious Kshattri, Bhimasena is missing! Where has he gone? The other brothers have all come back from the gardens, only Bhima of mighty arms does not come home! Duryodhana likes him not. The Kaurava is crooked and malicious and low-minded and imprudent. He coveteth the throne openly. I am afraid he may have in a fit of anger slain my darling. This afflicts me sorely, indeed, it burns my heart.'

"Vidura replied, 'Blessed dame, say not so! Protect thy other sons with care. If the wicked Duryodhana be accused, he may slay thy remaining sons. The great sage hath said that all thy sons will be long-lived. Therefore, Bhima will surely return and gladden thy heart.'

"Vaisampayana continued, 'The wise Vidura, having said this unto Kunti, returned to his abode, while Kunti, in great anxiety, continued to stay at home with her children.

"Meanwhile, Bhimasena awoke from that slumber on the eighth day, and felt strong beyond measure in consequence of the nectar he had taken having been all digested. Seeing him awake, the Nagas began to console and cheer him, saying, 'O thou of mighty arms, the strength-giving liquor thou hast drunk will give thee the might of ten thousand elephants! No one now will be able to vanquish thee in fight. O bull of Kuru's race, do thou bath in this holy and auspicious water and return home. Thy brothers are disconsolate because of thee.'

"Then Bhima purified himself with a bath in those waters, and decked in white robes and flowery garlands of the same hue, ate of the paramanna (rice and sugar pudding) offered to him by the Nagas. Then that oppressor of all foes, decked in celestial ornaments, received the adorations and blessings of the snakes, and saluting them in return, rose from the nether region. Bearing up the lotus-eyed Pandava from under the waters, the Nagas placed him in the selfsame gardens wherein he had been sporting, and vanished in his very sight.

"The mighty Bhimasena, arrived on the surface of the earth, ran with speed to his mother. And bowing down unto her and his eldest brother, and smelling the heads of his younger brothers, that oppressor of all foes was himself embraced by his mother and every one of those bulls among men. Affectionate unto one another, they all repeatedly exclaimed, 'What is our joy today, O what joy!'

'Then Bhima, endued with great strength and prowess, related to his brothers everything about the villainy of Duryodhana, and the lucky and unlucky incidents that had befallen him in the world of the Serpents. Thereupon Yudhishthira said, 'Do thou observe silence on this. Do not speak of this to any one. From this day, protect ye all one another with care.' Thus cautioned by the righteous Yudhishthira, they all, with Yudhishthira himself, became very vigilant from that day. And lest negligence might occur on the part of the sons of Kunti, Vidura continually offered them sage advice.

"Some time after, Duryodhana again mixed in the food of Bhima a poison that was fresh, virulent, and very deadly. But Yuyutsu (Dhritarashtra's son by a Vaisya wife), moved by his friendship for the Pandavas, informed them of this. Vrikodara, however, swallowed it without any hesitation, and digested it completely. And, though virulent the poison produced no effects on Bhima.

"When that terrible poison intended for the destruction of Bhima failed of its effect, Duryodhana. Karna and Sakuni, without giving up their wicked design had recourse to numerous other contrivances for accomplishing the death of the Pandavas. And though every one of these contrivances was fully known to the Pandavas, yet in accordance with the advice of Vidura they suppressed their indignation.

"Meanwhile, the king (Dhritarashtra), beholding the Kuru princes passing their time in idleness and growing naughty, appointed Gautama as their preceptor and sent them unto him for instruction. Born among a clump of heath, Gautama was well-skilled in the Vedas and it was under him (also called Kripa) that the Kuru princes began to learn the use of arms.'"

Section 130

"Janamejaya said, 'O Brahmana, it behoveth thee to relate to me everything about the birth of Kripa. How did he spring from a clump of heath? Whence also did he obtain his weapons?'

"Vaisampayana said, 'O king, the great sage Gautama had a son named Saradwat. This Saradwat was born with arrows (in hand). O oppressor of foes, the son of Gautama exhibited great aptitude for the study of the science of weapons, but none for the other sciences. Saradwat acquired all his weapons by those austerities by which Brahmanas in student life acquire the knowledge of Vedas. Gautama (the son of Gotama) by his aptitude for the science of weapons and by his austerities made Indra himself greatly afraid of him. Then, O thou of Kuru's race, the chief of the gods summoned a celestial damsel named Janapadi and sent her unto Gautama, saying, 'Do thy best to disturb the austerities of Gautama.' Repairing unto the charming asylum of Saradwat, the damsel began to tempt the ascetic equipped with bow and arrows. Beholding that Apsara, of figure unrivalled on earth for beauty, alone in those woods and clad in a single piece of cloth, Saradwat's eyes expanded with delight. At the sight of the damsel, his bow and arrows slipped from his hand and his frame shook all over with emotion; but possessed of ascetic fortitude and strength of soul, the sage mustered sufficient patience to bear up against the temptation. The suddenness, however, of his mental agitation, caused an unconscious emission of his vital fluid. Leaving his bow and arrows and deer-skin behind, he went away, flying from the Apsara. His vital fluid, however, having fallen upon a clump of heath, was divided into two parts, whence sprang two children that were twins.

"And it happened that a soldier in attendance upon king Santanu while the monarch was out a-hunting in the woods, came upon the twins. And seeing the bow and arrows and deer-skin on the ground, he thought they might be the offspring of some Brahmana proficient in the science of arms. Deciding thus, he took up the children along with the bow and arrows, and showed what he had to the king. Beholding them the king was moved with pity, and saying, 'Let these become my children,' brought them to his palace. Then that first of men, Santanu, the son of Pratipa having brought Gautama's twins into his house, performed in respect of them the usual rites of religion. And he began to bring them up and called them Kripa and Kripi, in allusion to the fact that he brought them up from motives of pity (Kripa). The son of Gotama having left his former asylum, continued his study of the science of arms in right earnest. By his spiritual insight he learnt that his son and daughter were in the palace of Santanu. He thereupon went to the monarch and represented everything about his lineage. He then taught Kripa the four branches of the science of arms, and various other branches of knowledge, including all their mysteries and recondite details. In a short time Kripa became an eminent professor of the science (of arms). And the hundred sons of Dhritarashtra, and the Pandavas along with the Yadavas, and the Vrishnis, and many other princes from various lands, began to receive lessons from him in that science.'"

Section 131

"Vaisampayana said, 'Desirous of giving his grandsons a superior education, Bhishma was on the look-out for a teacher endued with energy and well-skilled in the science of arms. Deciding, O chief of the Bharatas, that none who was not possessed of great intelligence, none who was not illustrious or a perfect master of the science of arms, none who was not of godlike might, should be the instructor of the Kuru (princes), the son of Ganga, O tiger among men, placed the Pandavas and the Kauravas under the tuition of Bharadwaja's son, the intelligent Drona skilled in all the Vedas. Pleased with the reception given him by the great Bhishma, that foremost of all men skilled in arms, viz., illustrious Drona of world-wide fame, accepted the princes as his pupils. And Drona taught them the science of arms in all its branches. And, O monarch, both the Kauravas and the Pandavas endued with immeasurable strength, in a short time became proficient in the use of all kinds of arms.'

"Janamejaya asked, 'O Brahmana, how was Drona born? How and whence did he acquire his arms? How and why came he unto the Kurus? Whose son also was he endued with such energy? Again, how was his son Aswatthaman, the foremost of all skilled in arms born? I wish to hear all this! Please recite them in detail.'

"Vaisampayana said, 'There dwelt at the source of the Ganga, a great sage named Bharadwaja, ceaselessly observing the most rigid vows. One day, of old, intending to celebrate the Agnihotra sacrifice he went along with many great Rishis to the Ganga to perform his ablutions. Arrived at the bank of the stream, he saw Ghritachi herself, that Apsara endued with youth and beauty, who had gone there a little before. With an expression of pride in her countenance, mixed with a voluptuous languor of attitude, the damsel rose from the water after her ablutions were over. And as she was gently treading on the bank, her attire which was loose became disordered. Seeing her attire disordered, the sage was smitten with burning desire. The next moment his vital fluid came out, in consequence of the violence of his emotion. The Rishi immediately held it in a vessel called a drona. Then, O king, Drona sprang from the fluid thus preserved in that vessel by the wise

Bharadwaja. And the child thus born studied all the Vedas and their branches. Before now Bharadwaja of great prowess and the foremost of those possessing a knowledge of arms, had communicated to the illustrious Agnivesa, a knowledge of the weapon called Agneya. O foremost one of Bharata's race, the Rishi (Agnivesa) sprung from fire now communicated the knowledge of that great weapon to Drona the son of his preceptor.

"There was a king named Prishata who was a great friend of Bharadwaja. About this time Prishata had a son born unto him, named Drupada. And that bull among Kshatriyas, viz., Drupada, the son of Prishata, used every day to come to the hermitage of Bharadwaja to play with Drona and study in his company. O monarch, when Prishata was dead, this Drupada of mighty arms became the king of the northern Panchalas. About this time the illustrious Bharadwaja also ascended to heaven. Drona continuing to reside in his father's hermitage devoted himself to ascetic austerities. Having become well-versed in the Vedas and their branches and having burnt also all his sins by asceticism, the celebrated Drona, obedient to the injunctions of his father and moved by the desire of offspring married Kripi, the daughter of Saradwat. And this woman, ever engaged in virtuous acts and the Agnihotra, and the austerest of penances, obtained a son named Aswatthaman. And as soon as Aswatthaman was born, he neighed like the (celestial) steed Ucchaihsravas. Hearing that cry, an invisible being in the skies said, 'The voice of this child hath, like the neighing of a horse, been audible all around. The child shall, therefore, be known by the name of Aswatthaman, (the horse-voiced). The son of Bharadwaja (Drona) was exceedingly glad at having obtained that child. Continuing to reside in that hermitage he devoted himself to the study of the science of arms.

"O king, it was about this time that Drona heard that the illustrious Brahmana Jamadagnya, that slayer of foes, that foremost one among all wielders of weapons, versed in all kinds of knowledge, had expressed a desire of giving away all his wealth to Brahmanas. Having heard of Rama's knowledge of arms and of his celestial weapons also, Drona set his heart upon them as also upon the knowledge of morality that Rama possessed. Then Drona of mighty arms, endued with high ascetic virtues, accompanied by disciples who were all devoted to vows ascetic austerities, set out for the

Mahendra mountains. Arrived at Mahendra, the son of Bharadwaja possessed of high ascetic merit, beheld the son of Bhrigu, the exterminator of all foes, endued with great patience and with mind under complete control. Then, approaching with his disciples that scion of the Bhrigu race Drona, giving him his name, told him of his birth in the line of Angiras. And touching the ground with his head, he worshipped Rama's feet. And beholding the illustrious son of Jamadagni intent upon retiring into the woods after having given away all his wealth, Drona said, 'Know me to have sprung from Bharadwaja, but not in any woman's womb! I am a Brahmana of high birth, Drona by name, come to thee with the desire of obtaining thy wealth.'

"On hearing him, that illustrious grinder of the Kshatriya race replied, Thou art welcome, O best of regenerate ones! Tell me what thou desirest. Thus addressed by Rama, the son of Bharadwaja replied unto that foremost of all smiters, desirous of giving away the whole of his wealth, 'O thou of multifarious vows, I am a candidate for thy eternal wealth,' 'O thou of ascetic wealth, returned Rama, 'My gold and whatever other wealth I had, have all been given away unto Brahmanas! This earth also, to the verge of the sea, decked with towns and cities, as with a garland of flowers, I have given unto Kasyapa. I have now my body only and my various valuable weapons left. I am prepared to give either my body or my weapons. Say, which thou wouldst have! I would give it thee! Say quickly!'

"Drona answered, O son of Bhrigu, it behoveth thee to give me all thy weapons together with the mysteries of hurling and recalling them.'

"Saying, 'So be it,' the son of Bhrigu gave all his weapons unto Drona,--indeed, the whole science of arms with its rules and mysteries. Accepting them all, and thinking himself amply rewarded that best of Brahmanas then, glad at heart, set out, for (the city of) his friend Drupada.'"

Section 132

"Vaisampayana said, 'Then, O king, the mighty son of Bharadyaja presented himself before Drupada, and addressing that monarch, said, 'Know me for thy friend.' Thus addressed by his friend, the son of Bharadwaja, with a joyous heart, the lord of the Panchalas was ill-able to bear that speech. The king, intoxicated with the pride of wealth, contracted his brows in wrath, and with reddened eyes spake these words unto Drona, 'O Brahmana, thy intelligence is scarcely of a high order, inasmuch as thou sayest unto me, all on a sudden, that thou art my friend! O thou of dull apprehension, great kings can never be friends with such luckless and indigent wights as thou! It is true there had been friendship between thee and me before, for we were then both equally circumstanced. But Time that impaireth everything in its course, impaireth friendship also. In this world, friendship never endureth for ever in any heart. Time weareth it off and anger destroyeth it too. Do not stick, therefore, to that worn-off friendship. Think not of it any longer. The friendship I had with thee, O first of Brahmanas, was for a particular purpose. Friendship can never subsist between a poor man and a rich man, between a man of letters and an unlettered mind, between a hero and a coward. Why dost thou desire the continuance of our former friendship? There may be friendship or hostility between persons equally situated as to wealth or might. The indigent and the affluent can neither be friends nor quarrel with each other. One of impure birth can never be a friend to one of pure birth; one who is not a car-warrior can never be a friend to one who is so; and one who is not a king never have a king for his friend. Therefore, why dost thou desire the continuance of our former friendship?'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Drupada, the mighty son of Bharadwaja became filled with wrath, and reflecting for a moment, made up his mind as to his course of action. Seeing the insolence of the Panchala king, he wished to check it effectually. Hastily leaving the Panchala capital Drona bent his steps towards the capital of the Kurus, named after the elephant.'"

Section 133

"Vaisampayana said, 'Arrived at Hastinapura, that best of Brahmanas, the son of Bharadwaja, continued to live privately in the house of Gautama (Kripa). His mighty son (Aswatthaman) at intervals of Kripa's teaching, used to give the sons of Kunti lessons in the use of arms. But as yet none knew of Aswatthaman's prowess.

"Drona had thus lived privately for some time in the house of Kripa when one day the heroic princes, all in a company, came out of Hastinapura. And coming out of the city, they began to play with a ball and roam about in gladness of heart. And it so happened that the ball with which they had been playing fell into a well. And thereupon the princes strove their best to recover it from the well. But all the efforts the princes made to recover it proved futile. They then began to eye one another bashfully, and not knowing how to recover it, their anxiety became great. Just at this time they beheld a Brahmana near enough unto them, of darkish hue, decrepit and lean, sanctified by the performance of the Agnihotra and who had finished his daily rites of worship. And beholding that illustrious Brahmana, the princes who had despaired of success surrounded him immediately. Drona (for that Brahmana was no other), seeing the princes unsuccessful, and conscious of his own skill, smiled a little, and addressing them said, 'Shame on your Kshatriya might, and shame also on your skill in arms! You have been born in the race of Bharata! How is it that ye cannot recover the ball (from the bottom of this well)? If ye promise me a dinner today, I will, with these blades of grass, bring up not only the ball ye have lost but this ring also that I now throw down!' Thus saying, Drona that oppressor of foes, taking off his ring, threw it down into the dry well. Then Yudhishthira, the son of Kunti, addressing Drona, said, 'O Brahmana (thou askest for a trifle)! Do thou, with Kripa's permission, obtain of us that which would last thee for life!' Thus addressed, Drona with smiles replied unto the Bharata princes, saying, 'This handful of long grass I would invest, by my mantras, with the virtue of weapons. Behold these blades possess virtues that other weapons, have not! I will, with one of these blades, pierce the ball, and then pierce that blade with another, and that another with a third, and thus shall I, by a chain, bring up the ball.'

"Vaisampayana continued, 'Then Drona did exactly what he had said. And the princes were all amazed and their eyes expanded with delight. And regarding what they had witnessed to be very extraordinary, they said, O learned Brahmana, do thou bring up the ring also without loss of time.'

"Then the illustrious Drona, taking a bow with an arrow, pierced the ring with that arrow and brought it up at once. And taking the ring thus brought up from the well still pierced with his arrow, he coolly gave it to the astonished princes. Then the latter, seeing the ring thus recovered, said, 'We bow to thee, O Brahmana! None else owneth such skill. We long to know who thou art and whose son. What also can we do for thee?'

"Thus addressed, Drona replied unto the princes, saying, 'Do ye repair unto Bhishma and describe to him my likeness and skill. The mighty one will recognize me.' The princes then saying, 'So be it,' repaired unto Bhishma and telling him of the purport of that Brahmana's speech, related everything about his (extraordinary) feat. Hearing everything from the princes, Bhishma at once understood that the Brahmana was none else than Drona, and thinking that he would make the best preceptor for the princes, went in person unto him and welcoming him respectfully, brought him over to the place. Then Bhishma, that foremost of all wielders of arms, adroitly asked him the cause of his arrival at Hastinapura. Asked by him, Drona represented everything as it had happened, saying, 'O sir, in times past I went to the great Rishi Agnivesa for obtaining from him his weapons, desirous also of learning the science of arms. Devoted to the service of my preceptor, I lived with him for many years in the humble guise of a Brahmacharin, with matted locks on my head. At that time, actuated by the same motives, the prince of Panchala, the mighty Yajnasena, also lived in the same asylum. He became my friend, always seeking my welfare. I liked him much. Indeed, we lived together for many, many years. O thou of Kuru's race, from our earliest years we had studied together and, indeed, he was my friend from boyhood, always speaking and doing what was agreeable to me. For gratifying me, O Bhishma, he used to tell me, 'O Drona, I am the favourite child of my illustrious father. When the king installeth me as monarch of the Panchalas, the kingdom shall be thine. O friend, this, indeed, is my solemn promise. My dominion, wealth and happiness, shall all be dependent on thee.' At last the time came for his departure. Having finished his studies, he bent his steps towards his country. I offered him my regards at the time, and, indeed, I remembered his words ever afterwards.

"Some time after, in obedience to the injunctions of my father and tempted also by the desire of offspring, I married Kripi of short hair, who gifted with great intelligence, had observed many rigid vows, and was ever engaged in the Agnihotra and other sacrifices and rigid austerities. Gautami, in time, gave birth to a son named Aswatthaman of great prowess and equal in splendour unto the Sun himself. Indeed, I was pleased on having obtained Aswatthaman as much as my father had been on obtaining me.

"And it so happened that one day the child Aswatthaman observing some rich men's sons drink milk, began to cry. At this I was so beside myself that I lost all knowledge of the point of the compass. Instead of asking him who had only a few kine (so that if he gave me one, he would no longer be able to perform his sacrifices and thus sustain a loss of virtue), I was desirous of obtaining a cow from one who had many, and for that I wandered from country to country. But my wanderings proved unsuccessful, for I failed to obtain a milch cow. After I had come back unsuccessful, some of my son's playmates gave him water mixed with powdered rice. Drinking this, the poor boy, was deceived into the belief that he had taken milk, and began to dance in joy, saying, 'O, I have taken milk. I have taken milk!' Beholding him dance with joy amid these playmates smiling at his simplicity, I was exceedingly touched. Hearing also the derisive speeches of busy-bodies who said, 'Fie upon the indigent Drona, who strives not to earn wealth, whose son drinking water mixed with powdered rice mistaketh it for milk and danceth with joy, saying, 'I have taken milk,--I have taken milk!'--I was quite beside myself. Reproaching myself much, I at last resolved that even if I should have to live cast off and censured by Brahmanas, I would not yet, from desire of wealth, be anybody's servant, which is ever hateful. Thus resolved, O Bhishma, I went, for former friendship, unto the king of the Somakas, taking with me my dear child and wife. Hearing that he had been installed in the sovereignty (of the Somakas), I regarded myself as blessed beyond compare. Joyfully I went unto that dear friend of mine seated on the throne, remembering my former friendship with him and also his own words to me. And, O illustrious one, approaching Drupada, I said, 'O tiger among men, know me for thy friend!'--Saying this, I approached him confidently as a friend should. But Drupada, laughing in derision cast me off as if I were a vulgar fellow. Addressing me he said, 'Thy intelligence scarcely seemeth to be of a high order inasmuch as approaching me suddenly, thou sayest thou art my friend! Time that impaireth everything, impaireth friendship also. My former friendship with thee was for a particular purpose. One of impure birth can never be a friend of one who is of pure birth. One who is not a car-warrior can never be a friend of one who is such. Friendship can only subsist between persons that are of equal rank, but not between those that are unequally situated. Friendship never subsisteth for ever in my heart. Time impaireth friendships, as also anger destroyeth them. Do thou not stick, therefore, to that worn-off friendship between us. Think not of it any longer. The friendship I had with thee, O best of Brahmanas, was for a special purpose. There cannot be friendship between a poor man and a rich man, between an unlettered hind and a man of letters, between a coward and a hero. Why dost thou, therefore, desire, the revival of our former friendship? O thou of simple understanding, great kings can never have friendship with such indigent and luckless wight as thou? One who is not a king can never have a king for his friend. I do not remember ever having promised thee my kingdom. But, O Brahmana, I can now give thee food and shelter for one night.'--Thus addressed by him, I left his presence quickly with my wife, vowing to do that which I will certainly do soon enough. Thus insulted by Drupada, O Bhishma, I have been filled with wrath, I have come to the Kurus, desirous of obtaining intelligent and docile pupils. I come to Hastinapura to gratify thy wishes. O, tell me what I am to do.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the son of Bharadwaja, Bhishma said unto him, 'String thy bow, O Brahmana, and make the Kuru princes accomplished in arms. Worshipped by the Kurus, enjoy with a glad heart to thy fill every comfort in their abode. Thou art the absolute lord, O Brahmana, of what ever wealth the Kurus have and of their sovereignty and kingdom! The Kurus are thine (from this day). Think that as already accomplished which may be in thy heart. Thou art, O Brahmana, obtained by us as the fruit of our great good luck. Indeed, the favour thou hast conferred upon me by thy arrival is great.'

Section 134

"Vaisampayana said, 'Thus worshipped by Bhishma, Drona, that first of men, endued with great energy, took up his quarters in the abode of the Kurus and continued to live there, receiving their adorations. After he had rested a while, Bhishma, taking with him his grandsons, the Kaurava princes, gave them unto him as pupils, making at the same time many valuable presents. And the mighty one (Bhishma) also joyfully gave unto the son of Bharadwaja a house that was tidy and neat and well-filled with paddy and every kind of wealth. And that first of archers, Drona, thereupon joyfully, accepted the Kauravas, viz., the sons of Pandu and Dhritarashtra, as his pupils. And having accepted them all as his pupils, one day Drona called them apart and making them touch his feet, said to them with a swelling heart, 'I have in my heart a particular purpose. Promise me truly, ye sinless ones, that when ye have become skilled in arms, ye will accomplish it.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words, the Kuru princes remained silent. But Arjuna, O king, vowed to accomplish it whatever it was. Drona then cheerfully clasped Arjuna to his bosom and took the scent of his head repeatedly, shedding tears of joy all the while. Then Drona endued with great prowess taught the sons of Pandu (the use of) many weapons both celestial and human. And, O bull of the Bharata race, many other princes also flocked to that best of Brahmanas for instruction in arms. The Vrishnis and the Andhakas, and princes from various lands, and the (adopted) son of Radha of the Suta caste, (Karna), all became pupils of Drona. But of them all, the Suta child Karna, from jealousy, frequently defied Arjuna, and supported by Duryodhana, used to disregard the Pandavas. Arjuna, however, from devotion to the science of arms, always stayed by the side of his preceptor, and in skill, strength of arms, and perseverance, excelled all (his class-fellows). Indeed, although the instruction the preceptor gave, was the same in the case of all, yet in lightness and skill Arjuna became the foremost of all his fellow-pupils. And Drona was convinced that none of his pupils would (at any time) be able to be equal to that son of Indra.

"Thus Drona continued giving lessons to the princes in the science of weapons. And while he gave unto every one of his pupils a narrow-mouthed vessel (for fetching water) in order that much time may be spent in filling them, he gave unto his own son Aswatthaman a broad-mouthed vessel, so that, filling it quickly, he might return soon enough. And in the intervals so gained, Drona used to instruct his own son in several superior methods (of using weapons). Jishnu (Arjuna) came to know of this, and thereupon filling his narrow-mouthed vessel with water by means of the Varuna weapon he used to come unto his preceptor at the same time with his preceptor's son. And accordingly the intelligent son of Pritha, that foremost of all men possessing a knowledge of weapons, had no inferiority to his preceptor's son in respect of excellence. Arjuna's devotion to the service of his preceptor as also to arms was very great and he soon became the favourite of his preceptor. And Drona, beholding his pupil's devotion to arms, summoned the cook, and told him in secret, 'Never give Arjuna his food in the dark, nor tell him that I have told thee this.' A few days after, however, when Arjuna was taking his food, a wind arose, and thereupon the lamp that had been burning went out. But Arjuna, endued with energy, continued eating in the dark, his hand, from habit, going to his mouth. His attention being thus called to the force of habit, the strong-armed son of Pandu set his heart upon practising with his bow in the night. And, O Bharata, Drona, hearing the twang of his bowstring in the night, came to him, and clasping him, said, 'Truly do I tell thee that I shall do that unto thee by which there shall not be an archer equal to thee in this world.'

"Vaisampayana continued, 'Thereafter Drona began to teach Arjuna the art of fighting on horse-back, on the back of elephants, on car, and on the ground. And the mighty Drona also instructed Arjuna in fighting with the mace, the sword, the lance, the spear, and the dart. And he also instructed him in using many weapons and fighting with many men at the same time. And hearing reports of his skill, kings and princes, desirous of learning the science of arms, flocked to Drona by thousands. Amongst those that came there, O monarch, was a prince named Ekalavya, who was the son of Hiranyadhanus, king of the Nishadas (the lowest of the mixed orders). Drona, however, cognisant of all rules of morality, accepted not the prince as his pupil in archery, seeing that he was a Nishada who might (in time) excel all his high-born pupils. But, O oppressor of all enemies, the Nishada prince, touching Drona's feet with bent head, wended his way into the forest, and there he made a clay-image of Drona, and began to worship it respectfully, as if it was his real preceptor, and practised weapons before it with the most rigid regularity. In consequence of his exceptional reverence for his preceptor and his devotion to his purpose, all the three processes of fixing arrows on the bowstring, aiming, and letting off became very easy for him.

"And one day, O grinder of foes, the Kuru and the Pandava princes, with Drona's leave, set out in their cars on a hunting excursion. A servant, O king, followed the party at leisure, with the usual implements and a dog. Having come to the woods, they wandered about, intent on the purpose they had in view. Meanwhile, the dog also, in wandering alone in the woods, came upon the Nishada prince (Ekalavya). And beholding the Nishada of dark hue, of body besmeared with filth, dressed in black and bearing matted locks on head, the dog began to bark aloud.

"Thereupon the Nishada prince, desirous of exhibiting his lightness of hand, sent seven arrows into its mouth (before it could shut it). The dog, thus pierced with seven arrows, came back to the Pandavas. Those heroes, who beheld that sight, were filled with wonder, and, ashamed of their own skill, began to praise the lightness of hand and precision of aim by auricular precision (exhibited by the unknown archer). And they thereupon began to seek in those woods for the unknown dweller therein that had shown such skill. And, O king, the Pandavas soon found out the object of their search ceaselessly discharging arrows from the bow. And beholding that man of grim visage, who was totally a stranger to them, they asked, 'Who art thou and whose son?' Thus questioned, the man replied, 'Ye heroes, I am the son of Hiranyadhanus, king of the Nishadas. Know me also for a pupil of Drona, labouring for the mastery of the art of arms.'

"Vaisampayana continued, 'The Pandavas then, having made themselves acquainted with everything connected with him, returned (to the city), and going unto Drona, told him of that wonderful feat of archery which they had witnessed in the woods. Arjuna, in particular, thinking all the while, O king, Ekalavya, saw Drona in private and relying upon his preceptor's affection for him, said, 'Thou hadst lovingly told me, clasping me, to thy bosom, that no pupil of thine should be equal to me. Why then is there a pupil of thine, the mighty son of the Nishada king, superior to me?"

'Vaisampayana continued, 'On hearing these words, Drona reflected for a moment, and resolving upon the course of action he should follow, took Arjuna with him and went unto the Nishada prince. And he beheld Ekalavya with body besmeared with filth, matted locks (on head), clad in rags, bearing a bow in hand and ceaselessly shooting arrows therefrom. And when Ekalavya saw Drona approaching towards him, he went a few steps forward, and touched his feet and prostrated himself on the ground. And the son of the Nishada king worshipping Drona, duly represented himself as his pupil, and clasping his hands in reverence stood before him (awaiting his commands). Then Drona, O king, addressed Ekalavya, saying, 'If, O hero, thou art really my pupil, give me then my fees.' On hearing these words, Ekalavya was very much gratified, and said in reply, 'O illustrious preceptor, what shall I give? Command me; for there is nothing, O foremost of all persons conversant with the Vedas, that I may not give unto my preceptor.' Drona answered, 'O Ekalavya, if thou art really intent on making me a gift, I should like then to have the thumb of thy right hand.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these cruel words of Drona, who had asked of him his thumb as tuition-fee, Ekalavya, ever devoted to truth and desirous also of keeping his promise, with a cheerful face and an unafflicted heart cut off without ado his thumb, and gave it unto Drona. After this, when the Nishada prince began once more to shoot with the help of his remaining fingers, he found, O king, that he had lost his former lightness of hand. And at this Arjuna became happy, the fever (of jealousy) having left him.

"Two of Drona's pupils became very much accomplished in the use of mace. These were Druvodhana and Bhima, who were, however, always jealous of each other. Aswatthaman excelled everyone (in the mysteries of the science of arms). The twins (Nakula and Sahadeva) excelled everybody in handling the sword. Yudhishthira surpassed everybody as a car-warrior; but Arjuna, however, outdistanced everyone in every respect--in intelligence, resourcefulness, strength and perseverance. Accomplished in all weapons, Arjuna became the foremost of even the foremost of car-warriors; and his fame spread all over the earth to the verge of the sea. And although the instruction was the same, the mighty Arjuna excelled all (the princes in lightness of hand). Indeed, in weapons as in devotion to his preceptor, he became the foremost of them all. And amongst all the princes, Arjuna alone became an Atiratha (a car-warrior capable of fighting at one time with sixty thousand foes). And the wicked sons of Dhritarashtra, beholding Bhimasena endued with great strength and Arjuna accomplished in all arms, became very jealous of them.

"O bull among men, one day Drona desirous of testing the comparative excellence of all his pupils in the use of arms, collected them all together after their education had been completed. And before assembling them together, he had caused an artificial bird, as the would be aim, to be placed on the top of a neighbouring tree. And when they were all together, Drona said unto them, 'Take up your bows quickly and stand here aiming at that bird on the tree, with arrows fixed on your bowstrings; shoot and cut off the bird's head, as soon as I give the order. I shall give each of you a turn, one by one, my children.'

"Vaisampayana continued, 'Then Drona, that foremost of all Angira's sons first addressed Yudhishthira saying, 'O irrepressible one, aim with thy arrow and shoot as soon as I give the order. Yudhishthira took up the bow first, as desired, O king, by his preceptor, and stood aiming at the bird. But, O bull of Bharata's race, Drona in an instant, addressing the Kuru prince standing with bow in hand, said, 'Behold, O prince, that bird on top of the tree.' Yudhishthira replied unto his preceptor, saying, 'I do.' But the next instant Drona again asked him, 'What dost thou see now, O prince? Seest thou the tree, myself or thy brothers?' Yudhishthira answered, 'I see the tree, myself, my brothers, and the bird.' Drona repeated his question, but was answered as often in the same words. Drona then, vexed with Yudhishthira, reproachingly said, 'Stand thou apart. It is not for thee to strike the aim.' Then Drona repeated the experiment with Duryodhana and the other sons of Dhritarashtra, one after another, as also with his other pupils, Bhima and the rest, including the princes that had come unto him from other lands. But the answer in every case was the same as Yudhishthira's viz., 'We behold the tree, thyself, our fellow-pupils, and the bird.' And reproached by their preceptor, they were all ordered, one after another, to stand apart.'"

Section 135

"Vaisampayana said, 'When everyone had failed, Drona smilingly called Arjuna and said unto him, 'By thee the aim must be shot; therefore, turn thy eyes to it. Thou must let fly the arrow as soon as I give the order. Therefore, O son, stand here with bow and arrow for an instant.' Thus addressed, Arjuna stood aiming at the bird as desired by his preceptor, with his bow bent. An instant after Drona asked him as in the case of others, 'Seest thou, O Arjuna, the bird there, the tree, and myself?' Arjuna replied, 'I see the bird only, but nor the tree, or thyself.' Then the irrepressible Drona, well-pleased with Arjuna, the instant after, again said unto that mighty car-warrior amongst the Pandavas, 'If thou seest the vulture, then describe it to me.' Arjuna said, I see only the head of the vulture, not its body.' At these words of Arjuna, the hair (on Drona's body) stood on end from delight. He then said to Partha, 'Shoot.' And the latter instantly let fly (his arrow) and with his sharp shaft speedily struck off the head of the vulture on the tree and brought it down to the ground. No sooner was the deed done than Drona clasped Phalguna to his bosom and thought Drupada with his friends had already been vanquished in fight.

"Some time after, O bull of Bharata's race, Drona, accompanied by all of his pupils, went to the bank of the Ganga to bathe in that sacred stream. And when Drona had plunged into the stream, a strong alligator, sent as it were, by Death himself seized him by the thigh. And though himself quite capable, Drona in a seeming hurry asked his pupil to rescue him. And he said, 'O, kill this monster and rescue me.' Contemporaneously with this speech, Vibhatsu (Arjuna) struck the monster within the water with five sharp arrows irresistible in their course, while the other pupils stood confounded, each at his place. Beholding Arjuna's readiness, Drona considered him to be the foremost of all his pupils, and became highly pleased. The monster, in the meantime cut into pieces by the arrows of Arjuna, released the thigh of illustrious Drona and gave up the ghost. The son of Bharadwaja then addressed the illustrious and mighty car-warrior

Arjuna and said, 'Accept, O thou of mighty arms, this very superior and irresistible weapon called Brahmasira with the methods of hurling and recalling it. Thou must not, however, ever use it against any human foe, for if hurled at any foe endued with inferior energy, it might burn the whole universe. It is said, O child, that this weapon hath not a peer in the three worlds. Keep it, therefore, with great care, and listen to what I say. If ever, O hero, any foe, not human, contendeth against thee thou mayst then employ it against him for compassing his death in battle.' Pledging himself to do what he was bid, Vibhatsu then, with joined hands, received that great weapon.

The preceptor then, addressing him again, said, 'None else in this world will ever become a superior bowman to thee. Vanquished thou shall never be by any foe, and thy achievements will be great.'"

Section 136

"Vaisampayana said, 'O thou of Bharata's race, beholding the sons of Dhritarashtra and Pandu accomplished in arms, Drona, O monarch, addressed king Dhritarashtra, in the presence of Kripa, Somadatta, Valhika, the wise son of Ganga (Bhishma), Vyasa, and Vidura, and said, 'O best of Kuru kings, thy children have completed their education. With thy permission, O king, let them now show their proficiency.' Hearing him, the king said with a gladdened heart, 'O best of Brahmanas, thou hast, indeed, accomplished a great deed. Command me thyself as to the place and the time where and when and the manner also in which the trial may be held. Grief arising from my own blindness maketh me envy those who, blessed with sight, will behold my children's prowess in arm. O Kshatri (Vidura), do all that Drona sayeth. O thou devoted to virtue, I think there is nothing that can be more agreeable to me.' Then Vidura, giving the necessary assurance to the king, went out to do what he was bid. And Drona endued with great wisdom, then measured out a piece of land that was void of trees and thickets and furnished with wells and springs. And upon the spot of land so measured out, Drona, that first of eloquent men, selecting a lunar day when the star ascendant was auspicious, offered up sacrifice unto the gods in the presence of the citizens assembled by proclamation to witness the same.

And then, O bull among men, the artificers of the king built thereon a large and elegant stage according to the rules laid down in the scriptures, and it was furnished with all kinds of weapons. They also built another elegant hall for the lady-spectators. And the citizens constructed many platforms while the wealthier of them pitched many spacious and high tents all around.

"When the day fixed for the Tournament came, the king accompanied by his ministers, with Bhishma and Kripa, the foremost of preceptors, walking ahead, came unto that theatre of almost celestial beauty constructed of pure gold, and decked with strings of pearls and stones of lapis lazuli. And, O first of victorious men, Gandhari blessed with great good fortune and Kunti, and the other ladies of the royal house-hold, in gorgeous attire and accompanied by their waiting women, joyfully ascended the platforms, like celestial ladies ascending the Sumeru mountain. And the four orders including the Brahmanas and Kshatriyas, desirous of beholding the princes' skill in arms, left the city and came running to the spot. And so impatient was every one to behold the spectacle, that the vast crowd assembled there in almost an instant. And with the sounds of trumpets and drums and the noise of many voices, that vast concourse appeared like an agitated ocean.

"At last, Drona accompanied by his son, dressed in white (attire), with a white sacred thread, white locks, white beard, white garlands, and white sandal-paste rubbed over his body, entered the lists. It seemed as if the Moon himself accompanied by the planet Mars appeared in an unclouded sky. On entering Bharadwaja performed timely worship and caused Brahmanas versed in mantras to celebrate the auspicious rites. And after auspicious and sweet-sounding musical instruments had been struck up as a propitiatory ceremony, some persons entered, equipped with various arms. And then having girded up their loins, those mighty warriors, those foremost ones of Bharata's race (the princes) entered, furnished with finger-protectors (gauntlet), and bows, and quivers. And with Yudhishthira at their head, the valiant princes entered in order of age and began to show wonderful skill with their weapons. Some of the spectators lowered their heads, apprehending fall of arrows while others fearlessly gazed on with wonder. And riding swiftly on horses and managing them 'dexterously' the princes began to hit marks with shafts engraved with their respective names. And seeing the prowess of the princes armed with bows and arrows, the spectators thought that they were beholding the city of the Gandharvas, became filled with amazement. And, O Bharata, all on a sudden, some hundreds and thousands, with eyes wide open in wonder, exclaimed, 'Well done! Well done!' And having repeatedly displayed their skill and dexterity in the use of bows and arrows and in the management of cars, the mighty warriors took up their swords and bucklers, and began to range the lists, playing their weapons. The spectators saw (with wonder) their agility, the symmetry of their bodies, their grace, their calmness, the firmness of their grasp and their deftness in the use of sword and buckler. Then Vrikodara and Suyodhana, internally delighted (at the prospect of fight), entered the arena, mace in hand, like two single-peaked mountains. And those mighty-armed warriors braced their loins, and summoning all their energy, roared like two infuriate elephants contending for a cow-elephant; and like two infuriated elephants those mighty heroes faultlessly (in consonance with the dictates of the science of arm) careered right and left, circling the lists. And Vidura described to Dhritarashtra and the mother of the Pandavas (Kunti) and Gandhari, all the feats of the princes.'"

Section 137

"Vaisampayana continued, 'Upon the Kuru king and Bhima, the foremost of all endued with strength, having entered the arena, the spectators were divided into two parties in consequence of the partiality swaying their affections. Some cried, 'Behold the heroic king of the Kurus!'--some--'Behold Bhima!'--And on account of these cries, there was, all on a sudden, a loud uproar. And seeing the place become like a troubled ocean, the intelligent Bharadwaja said unto his dear son, Aswatthaman, 'Restrain both these mighty warriors so proficient in arms. Let not the ire of the assembly be provoked by this combat of Bhima and Duryodhana.'

"Vaisampayana continued, 'Then the son of the preceptor of the princes restrained those combatants with their maces uplifted and resembling two swollen oceans agitated by the winds that blow at the universal dissolution. And Drona himself entering the yard of the arena commanded the musicians to stop, and with a voice deep as that of the clouds addressed these words, 'Behold ye now that Partha who is dearer to me than my own son, the master of all arms, the son of Indra himself, and like unto the younger brother of Indra, (Vishnu)! And having performed the propitiatory rites, the youthful Phalguna, equipped with the finger protector (gauntlet) and his quiver full of shafts and bow in hand, donning his golden mail, appeared in the lists even like an evening cloud reflecting the rays of the setting sun and illumined by the hues of the rainbow and flashes of lightning.

"On seeing Arjuna, the whole assembly were delighted and conchs began to be blown all around with other musical instruments. And there arose a great uproar in consequence of the spectators' exclaiming,--'This is the graceful son of Kunti!'--'This is the middle (third) Pandava!'--'This is the son of the mighty Indra!'--'This is the protector of the Kurus'--'This is the foremost of those versed in arms!'--'This is the foremost of all cherishers of virtue!'--'This is the foremost of the persons of correct behaviour, the great repository of the knowledge of manners!' At those exclamations, the tears of Kunti, mixing with the milk of her breast, wetted her bosom. And his ears being filled with that uproar, that first of men, Dhritarashtra, asked Vidura in delight, 'O Kshatri, what is this great uproar for, like unto that of the troubled ocean, arising all on a sudden and rending the very heavens?' Vidura replied, 'O mighty monarch, the son of Pandu and Pritha, Phalguna, clad in mail hath entered the lists. And hence this uproar!' Dhritarashtra said, 'O thou of soul so great, by the three fires sprung from Pritha who is even like the sacred fuel, I have, indeed, been blessed, favoured and protected!'

"Vaisampayana continued, 'When the spectators, excited with delight, had somewhat regained their equanimity, Vibhatsu began to display his lightness in the use of weapons. By the Agneya weapon, he created fire, and by the Varuna weapon he created water, by the Vayavya weapon, he created air, and by the Parjanya weapon he created clouds. And by the Bhauma weapon, he created land, and by the Parvatya weapon, he brought mountains into being. By the Antardhana weapon all these were made to disappear. Now the beloved one of his preceptor (Arjuna) appeared tall and now short; now he was seen on the yoke of his car, and now on the car itself; and the next moment he was on the ground. And the hero favoured by his practised dexterity, hit with his various butts--some tender, some fine and some of thick composition. And like one shaft, he let fly at a time into the mouth of a moving iron-boar five shafts together from his bow-string. And that hero of mighty energy discharged one and twenty arrows into the hollow of a cow's horn hung up on a rope swaying to and fro. In this manner, O sinless one, Arjuna showed his profound skill in the use of sword, bow, and mace, walking over the lists in circles.

"And, O Bharata, when the exhibition had well-nigh ended, the excitement of the spectators had cooled, and the sounds of instruments had died out there was heard proceeding from the gate, the slapping of arms, betokening might and strength, and even like unto the roar of the thunder. And, O king, as soon as this sound was heard, the assembled multitude instantly thought, 'Are the mountains splitting or is the earth itself rending asunder, or is the welkin resounding with the roar of gathering clouds? And then all the spectators turned their eyes towards the gate. And Drona stood, surrounded by the five brothers, the sons of Pritha, and looked like the moon in conjunction with the five-starred constellation Hasta. And Duryodhana, that slayer of foes, stood up in haste and was surrounded by his century of haughty brothers with Aswatthaman amongst them. And that prince, mace in hand, thus surrounded by his hundred brothers with uplifted weapons appeared like Purandara in days of yore, encircled by the celestial host on the occasion of the battle with the Danavas.'"

Section 138

"Vaisampayana continued, 'When the spectators, with eyes expanded with wonder, made way for that subjugator of hostile cities, Karna, that hero with his natural mail and face brightened with ear-rings, took up his bow and girded on his sword, and then entered the spacious lists, like a walking cliff. That far-famed destroyer of hostile hosts, the large-eyed Karna, was born of Pritha in her maidenhood. He was a portion of the hot-beamed Sun and his energy and prowess were like unto those of the lion, or the bull, or the leader of a herd of elephants. In splendour he resembled the Sun, in loveliness the Moon, and in energy the fire. Begotten by the Sun himself, he was tall in stature like a golden palm tree, and, endued with the vigour of youth, he was capable of slaying a lion. Handsome in features, he was possessed of countless accomplishments. The mighty-armed warrior, eyeing all around the arena, bowed indifferently to Drona and Kripa. And the entire assembly, motionless and with steadfast gaze, thought, 'Who is he?' And they became agitated in their curiosity to know the warrior. And that foremost of eloquent men, the offspring of the Sun, in a voice deep as that of the clouds, addressed his unknown brother, the son of the subduer of the Asura, Paka (Indra), saying, 'O Partha, I shall perform feats before this gazing multitude; excelling all thou hast performed! Beholding them, thou shall be amazed.' And, O thou best of those blest with speech, he had hardly done when the spectators stood up all at once, uplifted by some instrument, as it were. And, O tiger among men, Duryodhana was filled with delight, while Vibhatsu was instantly all abashment and anger. Then with the permission of Drona, the mighty Karna, delighting in battle, there did all that Partha had done before. And, O Bharata, Duryodhana with his brothers thereupon embraced Karna in joy and then addressed him saying, 'Welcome O mighty-armed warrior! I have obtained thee by good fortune, O polite one! Live thou as thou pleasest, and command me, and the kingdom of the Kurus.' Kama replied, 'When thou hast said it, I regard it as already accomplished. I only long for thy friendship. And, O lord, my wish is even for a single combat with Arjuna.' Duryodhana said, 'Do thou with me enjoy the good things of life! Be thou the benefactor of thy friend, and, O represser of enemies, place thou thy feet on the heads of all foes."

"Vaisampayanacontinued, 'Arjuna, after this, deeming himself disgraced, said unto Karna stationed amidst the brothers like unto a cliff, 'That path which the unwelcome intruder and the uninvited talker cometh to, shall be thine, O Karna, for thou shall be slain by me.' Karna replied, 'This arena is meant for all, not for thee alone, O Phalguna! They are kings who are superior in energy; and verily the Kshatriya regardeth might and might alone. What need of altercation which is the exercise of the weak? O Bharata, speak then in arrows until with arrows I strike off thy head today before the preceptor himself!'

"Vaisampayana continued, 'Hastily embraced by his brothers, Partha that subduer of hostile cities, with the permission of Drona, advanced for the combat. On the other side, Karna, having been embraced by Duryodhana with his brothers, taking up his bow and arrows, stood ready for the fight. Then the firmament became enveloped in clouds emitting flashes of lightning, and the coloured bow of Indra appeared shedding its effulgent rays. And the clouds seemed to laugh on account of the rows of white cranes that were then on the wing. And seeing Indra thus viewing the arena from affection (for his son), the sun too dispersed the clouds from over his own offspring. And Phalguna remained deep hid under cover of the clouds, while Karna remained visible, being surrounded by the rays of the Sun. And the son of Dhritarashtra stood by Karna, and Bharadwaja and Kripa and Bhishma remained with Partha. And the assembly was divided, as also the female spectators. And knowing the state of things, Kunti the daughter of Bhoja, swooned away. And by the help of female attendants, Vidura, versed in the lore of all duties, revived the insensible Kunti by sprinkling sandal-paste and water on her person. On being restored to consciousness, Kunti, seeing her two sons clad in mail, was seized with fear, but she could do nothing (to protect them). And beholding both the warriors with bows strung in their hands the son of Saradwat, viz., Kripa, knowing all duties and cognisant of the rules regulating duels, addressed Karna, saying 'This Pandava, who is the youngest son of Kunti, belongeth to the Kaurava race: he will engage in combat with thee. But, O mighty-armed one, thou too must tell us thy lineage and the names of thy father and mother and the royal line of which thou art the ornament. Learning all this, Partha will fight with thee or not (as he will think fit). Sons of kings never fight with men of inglorious lineage.'

"Vaisampayana continued, 'When he was thus addressed by Kripa, Karna's countenance became like unto a lotus pale and torn with the pelting showers in the rainy season. Duryodhana said, 'O preceptor, verily the scriptures have it that three classes of persons can lay claim to royalty, viz., persons of the blood royal, heroes, and lastly, those that lead armies. If Phalguna is unwilling to fight with one who is not a king, I will install Karna as king of Anga.'

"Vaisampayana said, 'At that very moment, seated on a golden seat, with parched paddy and with flowers and water-pots and much gold, the mighty warrior Karna was installed king by Brahmanas versed in mantras. And the royal umbrella was held over his head, while Yak-tails waved around that redoubtable hero of graceful mien. And the cheers, having ceased, king (Karna) said unto the Kaurava Duryodhana, 'O tiger among monarchs, what shall I give unto thee that may compare with thy gift of a kingdom? O king, I will do all thou biddest!' And Suyodhana said unto him, 'I eagerly wish for thy friendship.' Thus spoken to, Karna replied, 'Be it so.' And they embraced each other in joy, and experienced great happiness.'"

Section 139

"Vaisampayana said, 'After this, with his sheet loosely hanging down, Adhiratha entered the lists, perspiring and trembling, and supporting himself on a staff.

"Seeing him, Karna left his bow and impelled by filial regard bowed down his head still wet with the water of inauguration. And them the charioteer, hurriedly covering his feet with the end of his sheet, addressed Karna crowned with success as his son. And the charioteer embraced Karna and from excess of affection bedewed his head with tears, that head still wet with the water sprinkled over it on account of the coronation as king of Anga. Seeing the charioteer, the Pandava Bhimasena took Karna for a charioteer's son, and said by way of ridicule, 'O son of a charioteer, thou dost not deserve death in fight at the hands of Partha. As befits thy race take thou anon the whip. And, O worst of mortals, surely thou art not worthy to sway the kingdom of Anga, even as a dog doth not deserve the butter placed before the sacrificial fire.' Karna, thus addressed, with slightly quivering lips fetched a deep sigh, looked at the God of the day in the skies. And even as a mad elephant riseth from an assemblage of lotuses, the mighty Duryodhana rose in wrath from among his brothers, and addressed that performer of dreadful deeds, Bhimasena, present there, 'O Vrikodara, it behoveth thee not to speak such words. Might is the cardinal virtue of a Kshatriya, and even a Kshatriya of inferior birth deserveth to be fought with. The lineage of heroes, like the sources of a lordly river, is ever unknown. The fire that covereth the whole world riseth from the waters. The thunder that slayeth the Danavas was made of a bone of (a mortal named) Dadhichi. The illustrious deity Guha, who combines in his composition the portions of all the other deities is of a lineage unknown. Some call him the offspring of Agni; some, of Krittika, some, of Rudra, and some of Ganga. It hath been heard by us that persons born in the Kashatriya order have become Brahmanas. Viswamitra and others (born Kshatriyas) have obtained the eternal Brahma. The foremost of all wielders of weapons, the preceptor Drona hath been born in a waterpot and Kripa of the race of Gotama hath sprung from a clump of heath. Your own births, ye Pandava princes, are known to me. Can a she-deer bring forth a tiger (like Karna), of the splendour of the Sun, and endued with every auspicious mark, and born also with a natural mail and ear-rings? This prince among men deserveth the sovereignty of the world, not of Anga only, in consequence of the might of his arm and my swearing to obey him in everything. If there be anybody here to whom all that I have done unto Karna hath become intolerable, let him ascend his chariot and bend his bow with the help of his feet.'

"Vaisampayana continued, 'Then there arose a confused murmur amongst the spectators approving of Duryodhana's speech. The sun, however, went down, but prince Duryodhana taking Karna's hand led him out of the arena lighted with countless lamps. And, O king, the Pandavas also, accompanied by Drona and Kripa and Bhishma, returned to their abodes. And the people, too, came away, some naming Arjuna, some Karna, and some Duryodhana (as the victor of the day). And Kunti, recognising her son in Karna by the various auspicious marks on his person and beholding him installed in the sovereignty of Anga, was from motherly affection, very pleased. And Duryodhana, O monarch, having obtained Karna (in this way), banished his fears arising out of Arjuna's proficiency in arms. And the heroic Karna, accomplished in arms, began to gratify Duryodhana by sweet speeches, while Yudhishthira was impressed with the belief that there was no warrior on earth like unto Karna.'"

Section 140

"Vaisampayana continued, 'Beholding the Pandavas and the son of Dhritarashtra accomplished in arms, Drona thought the time had come when he could demand the preceptorial fee. And, O king, assembling his pupils one day together, the preceptor Drona asked of them the fee, saying, 'Seize Drupada, the king of Panchala in battle and bring him unto me. That shall be the most acceptable fee.' Those warriors then answering, 'So be it', speedily mounted up on their chariots, and for bestowing upon their preceptor the fee he had demanded, marched out, accompanied by him. Those bulls among men, smiting the Panchalas on their way, laid siege to the capital of the great Drupada. And Duryodhana and Karna and the mighty Yuyutsu, and Duhsasana and Vikarna and Jalasandha and Sulochana,--these and many other foremost of Kshatriya princes of great prowess, vied with one another in becoming the foremost in the attack. And the princes, riding in first class chariots and following the cavalry, entered the hostile capital, and proceeded along the streets.

"Meanwhile, the king of Panchala, beholding that mighty force and hearing its loud clamour, came out of his palace, accompanied by his brothers. Though king Yajnasena was well-armed, the Kuru army assailed him with a shower of arrows, uttering their war-cry. Yajnasena, however, not easy to be subdued in battle, approaching the Kurus upon his white chariot, began to rain his fierce arrows around.

"Before the battle commenced, Arjuna, beholding the pride of prowess displayed by the princes, addressed his preceptor, that best of Brahmanas, Drona, and said, 'We shall exert ourselves after these have displayed their prowess. The king of Panchala can never be taken on the field of the battle by any of these. Having said this, the sinless son of Kunti surrounded by his brothers, waited outside the town at a distance of a mile from it. Meanwhile Drupada beholding the Kuru host, rushed forward and pouring a fierce shower of arrows around, terribly afflicted the Kuru ranks. And such was his lightness of motion on the field of battle that, though he was fighting unsupported on a single chariot, the Kurus from panic supposed that there were many Drupadas opposed to them. And the fierce arrows of that monarch fell fast on all sides, till conchs and trumpets and drums by thousands began to be sounded by the Panchalas from their houses (giving the alarm). Then there arose from the mighty Panchala host a roar terrible as that of the lion, while the twang of their bow-strings seemed to rend the very heavens. Then Duryodhana and Vikarna, Suvahu and Dirghalochana and Duhsasana becoming furious, began to shower their arrows upon the enemy. But the mighty bowman, Prishata's son, invincible in battle, though very much pierced with the arrows of the enemy, instantly began, O Bharata, to afflict the hostile ranks with greater vigour. And careering over the field of battle like a fiery wheel, king Drupada with his arrows smote Duryodhana and Vikarna and even the mighty Karna and many other heroic princes and numberless warriors, and slaked their thirst for battle. Then all the citizens showered upon the Kurus various missiles like clouds showering rain-drops upon the earth. Young and old, they all rushed to battle, assailing the Kurus with vigour. The Kauravas, then, O Bharata, beholding the battle become frightful, broke and fled wailing towards the Pandavas.

"The Pandavas, hearing the terrible wail of the beaten host, reverentially saluted Drona and ascended their chariots. Then Arjuna hastily bidding Yudhishthira not to engage in the fight, rushed forward, appointing the sons of Madri (Nakula and Sahadeva) the protectors of his chariot-wheels, while Bhimasena ever fighting in the van, mace in hand, ran ahead. The sinless Arjuna, thus accompanied by his brothers, hearing the shouts of the enemy, advanced towards them, filling the whole region with the rattle of his chariot-wheels. And like a Makara entering the sea, the mighty-armed Bhima, resembling a second Yama, mace in hand, entered the Panchala ranks, fiercely roaring like the ocean in a tempest. And Bhima, mace in hand, first rushed towards the array of elephants in the hostile force, while Arjuna, proficient in battle, assailed that force with the prowess of his arms. And Bhima, like the great Destroyer himself, began to slay those elephants with his mace. Those huge animals, like unto mountains, struck with Bhima's mace, had their heads broken into pieces. Covered with stream of blood, they began to fall upon the ground like cliffs loosened by thunder. And the Pandavas prostrated on the ground elephants and horses and cars by thousands and slew many foot-soldiers and many car-warriors. Indeed, as a herdsman in the woods driveth before him with his staff countless cattle with ease, so did Vrikodara drive before him the chariots and elephants of the hostile force.

"Meanwhile, Phalguna, impelled by the desire of doing good unto Bharadwaja's son, assailed the son of Prishata with a shower of arrows and felled him from the elephant on which he was seated. And, O monarch, Arjuna, like unto the terrible fire that consumeth all things at the end of the Yuga, began to prostrate on the ground horses and cars and elephants by thousands. The Panchalas and the Srinjayas, on the other hand, thus assailed by the Pandava, met him with a perfect shower of weapons of various kinds. And they sent up a loud shout and fought desperately with Arjuna. The battle became furious and terrible to behold. Hearing the enemy's shouts, the son of Indra was filled with wrath and assailing the hostile host with a thick shower of arrows, rushed towards it furiously afflicting it with renewed vigour. They who observed the illustrious Arjuna at that time could not mark any interval between his fixing the arrows on the bowstring and letting them off. Loud were the shouts that rose there, mingled with cheers of approval. Then the king of the Panchalas, accompanied by (the generalissimo of his forces) Satyajit, rushed with speed at Arjuna like the Asura Samvara rushing at the chief of the celestials (in days of yore). Then Arjuna covered the king of Panchala with a shower of arrows. Then there arose a frightful uproar among the Panchala host like unto the roar of a mighty lion springing at the leader of a herd of elephants. And beholding Arjuna rushing at the king of Panchala to seize him, Satyajit of great prowess rushed at him. And the two warriors, like unto Indra and the Asura Virochana's son (Vali), approaching each other for combat, began to grind each other's ranks. Then Arjuna with great force pierced Satyajit with ten keen shafts at which feat the spectators were all amazed. But Satyajit, without losing any time, assailed Arjuna with a hundred shafts. Then that mighty car-warrior, Arjuna, endued with remarkable lightness of motion, thus covered by that shower of arrows, rubbed his bow-string to increase the force and velocity of his shafts. Then cutting in twain his antagonist's bow, Arjuna rushed at the king of the Panchalas, but Satyajit, quickly taking up a tougher bow, pierced with his arrows Partha, his chariot, charioteer, and horses. Arjuna, thus assailed in battle by the Panchala warrior, forgave not his foe. Eager to slay him at once, he pierced with a number of arrows his antagonist's horses, flags, bow, clenched (left) fist, charioteer, and the attendant at his back. Then Satyajit, finding his bows repeatedly cut in twain and his horses slain, desisted from the fight.

"The king of the Panchalas, beholding his general thus discomfited in the encounter, himself began to shower his arrows upon the Pandava prince. Then Arjuna, that foremost of warriors, crowned with success, began to fight furiously, and quickly cutting his enemy's bow in twain as also his flagstaff which he caused to fall down, pierced his antagonist's horses, and charioteer also with five arrows. Then throwing aside his bow Arjuna took his quiver, and taking out a scimitar and sending forth a loud shout, leaped from his own chariot upon that of his foe. And standing there with perfect fearlessness he seized Drupada as Garuda seizeth a huge snake after agitating the waters of the ocean. At the sight of this, the Panchala troops ran away in all directions.

"Then Dhananjaya, having thus exhibited the might of his arm in the presence of both hosts, sent forth a loud shout and came out of the Panchala ranks. And beholding him returning (with his captive), the princes began to lay waste Drupada's capital. Addressing them Arjuna said, 'This best of monarchs, Drupada, is a relative of the Kuru heroes. Therefore, O Bhima, slay not his soldiers. Let us only give unto our preceptor his fee.'

"Vaisampayana continued, 'O king, thus prevented by Arjuna, the mighty Bhimasena, though unsatiated with the exercise of battle, refrained from the act of slaughter. And, O bull of the Bharata race, the princes then, taking Drupada with them after having seized him on the field of battle along with his friends and counsellors, offered him unto Drona. And Drona beholding Drupada thus brought under complete control--humiliated and deprived of wealth--remembered that monarch's former hostility and addressing him said, 'Thy kingdom and capital have been laid waste by me. But fear not for thy life, though it dependeth now on the will of thy foe. Dost thou now desire to revive thy friendship (with me)?' Having said this, he smiled a little and again said, 'Fear not for thy life, brave king! We, Brahmanas, are ever forgiving. And, O bull among Kshatriyas, my affection and love for thee have grown with me in consequence of our having sported together in childhood in the hermitage. Therefore, O king, I ask for thy friendship again. And as a boon (unasked), I give thee half the kingdom (that was thine). Thou toldest me before that none who was not a king could be a king's friend. Therefore is it, O Yajnasena, that I retain half thy kingdom. Thou art the king of all the territory lying on the southern side of the Bhagirathi, while I become king of all the territory on the north of that river. And, O Panchala, if it pleaseth thee, know me hence for thy friend.'

"On hearing these words, Drupada answered, 'Thou art of noble soul and great prowess. Therefore, O Brahmana, I am not surprised at what thou doest. I am very much gratified with thee, and I desire thy eternal friendship.'

"Vaisampayana continued, 'After this, O Bharata, Drona released the king of Panchala, and cheerfully performing the usual offices of regard, bestowed upon him half the kingdom. Thenceforth Drupada began to reside sorrowfully in (the city of) Kampilya within (the province of) Makandi on the banks of the Ganga filled with many towns and cities. And after his defeat by Drona, Drupada also ruled the southern Panchalas up to the bank of the Charmanwati river. And Drupada from that day was well-convinced that he could not, by Kshatriya might alone, defeat Drona, being very much his inferior in Brahma (spiritual) power. And he, therefore, began to wander over the whole earth to find out the means of obtaining a son (who would subjugate his Brahmana foe).

"Meanwhile Drona continued to reside in Ahicchatra. Thus, O king, was the territory of Ahicchatra full of towns and cities, obtained by Arjuna, and bestowed upon Drona.'

Section 141

"Vaisampayana continued, 'After the expiration, O king, of a year from this, Dhritarashtra, moved by kindness for the people, installed Yudhishthira, the son of Pandu, as the heir-apparent of the kingdom on account of his firmness, fortitude, patience, benevolence, frankness and unswerving honesty (of heart). And within a short time Yudhishthira, the son of Kunti, by his good behaviour, manners and close application to business, overshadowed the deeds of his father. And the second Pandava, Vrikodara, began to receive continued lessons from Sankarshana (Valarama) in encounters with the sword and the mace and on the chariot. And after Bhima's education was finished, he became in strength like unto Dyumatsena himself and continuing to live in harmony with his brothers, he began to exert his prowess. And Arjuna became celebrated for the firmness of his grasp (of weapons), for his lightness of motion, precision of aim, and his proficiency in the use of the Kshura, Naracha, Vala and Vipatha weapons, indeed, of all weapons, whether straight or crooked or heavy. And Drona certified that there was none in the world who was equal to Arjuna in lightness of hand and general proficiency.

"One day, Drona, addressing Arjuna before the assembled Kaurava princes, said, 'There was a disciple of Agastya in the science of arms called Agnivesa. He was my preceptor and I, his disciple. By ascetic merit I obtained from him a weapon called Brahmasira which could never be futile and which was like unto thunder itself, capable of consuming the whole earth. That weapon, O Bharata, from what I have done, may now pass from disciple to disciple. While imparting it to me, my preceptor said, 'O son of Bharadwaja, never shouldst thou hurl this weapon at any human being, especially at one who is of poor energy. Thou hast, O hero, obtained that celestial weapon. None else deserveth it. But obey the command of the Rishi (Agnivesa). And, look here, Arjuna, give me now the preceptorial fee in the presence of these thy cousins and relatives.' When Arjuna, on hearing this, pledged his word that he would give what the preceptor demanded, the latter said, 'O sinless one, thou must fight with me when I fight with thee.' And that bull among the Kuru princes thereupon pledged his word unto Drona and touching his feet, went away northward. Then there arose a loud shout covering the whole earth bounded by her belt of seas to the effect that there was no bowman in the whole world like unto Arjuna. And, indeed, Dhananjaya, in encounters with the mace and the sword and on the chariot as also with the bow, acquired wonderful proficiency. Sahadeva obtained the whole science of morality and duties from (Vrihaspati) the spiritual chief of celestials, and continued to live under the control of his brothers. And Nakula, the favourite of his brothers taught by Drona, became known as a skilful warrior and a great car-warrior (Ati-ratha). Indeed, Arjuna and the other Pandava princes became so powerful that they slew in battle the great Sauvira who had performed a sacrifice extending over three years, undaunted by the raids of the Gandharvas. And the king of the Yavanas himself whom the powerful Pandu even had failed to bring under subjection was brought by Arjuna under control. Then again Vipula, the king of the Sauviras, endued with great prowess, who had always shown a disregard for the Kurus, was made by the intelligent Arjuna to feel the edge of his power. And Arjuna also repressed by means of his arrows (the pride of) king Sumitra of Sauvira, also known by the name of Dattamitra who had resolutely sought an encounter with him. The third of the Pandava princes, assisted by Bhima, on only a single car subjugated all the kings of the East backed by ten thousand cars. In the same way, having conquered on a single car the whole of the south, Dhananjaya sent unto the kingdom of the Kurus a large booty.

"Thus did those foremost of men, the illustrious Pandavas, conquering the territories of other kings, extend the limits of their own kingdom. But beholding the great prowess and strength of those mighty bowmen, king Dhritarashtra's sentiments towards the Pandavas became suddenly poisoned, and from that day the monarch became so anxious that he could hardly sleep.'"

Section 142

"Vaisampayana continued, 'On hearing that the heroic sons of Pandu endued with excess of energy had become so mighty, king Dhritarashtra became very miserable with anxiety. Then summoning unto his side Kanika, that foremost of minister, well-versed in the science of politics and an expert in counsels the king said, 'O best of Brahmanas, the Pandavas are daily overshadowing the earth. I am exceedingly jealous of them. Should I have peace or war with them? O Kanika, advise me truly, for I shall do as thou biddest.

"Vaisampayana continued, 'That best of Brahmanas, thus addressed by the king, freely answered him in these pointed words well-agreeing with the import of political science."

"Listen to me, O sinless king, as I answer thee. And, O best of Kuru kings, it behoveth thee not to be angry with me after hearing all I say. Kings should ever be ready with uplifted maces (to strike when necessary), and they should ever increase their prowess. Carefully avoiding all faults themselves they should ceaselessly watch over the faults of their foes and take advantage of them. If the king is always ready to strike, everybody feareth him. Therefore the king should ever have recourse to chastisement in all he doeth. He should so conduct himself that, his foe may not detect any weak side in him. But by means of the weakness he detecteth in his foe he should pursue him (to destruction). He should always conceal, like the tortoise concealing its body, his means and ends, and he should always keep back his own weakness from, the sight of others. And having begun a particular act, he should ever accomplish it thoroughly. Behold, a thorn, if not extracted wholly, produceth a festering sore. The slaughter of a foe who doeth thee evil is always praiseworthy. If the foe be one of great prowess, one should always watch for the hour of his disaster and then kill him without any scruples. If he should happen to be a great warrior, his hour of disaster also should be watched and he should then be induced to fly. O sire, an enemy should never be scorned, however contemptible. A spark of fire is capable of consuming an extensive forest if only it can spread from one object to another in proximity. Kings should sometimes feign blindness and deafness, for if impotent to chastise, they should pretend not to notice the faults that call for chastisement. On occasions, such as these, let them regard their bows as made of straw. But they should be always on the alert like a herd of deer sleeping in the woods. When thy foe is in thy power, destroy him by every means open or secret. Do not show him any mercy, although he seeketh thy protection. A foe, or one that hath once injured thee, should be destroyed by lavishing money, if necessary, for by killing him thou mayest be at thy ease. The dead can never inspire fear. Thou must destroy the three, five and seven (resources) of thy foes. Thou must destroy thy foes root and branch. Then shouldst thou destroy their allies and partisans. The allies and partisans can never exist if the principal be destroyed. If the root of the tree is torn up, the branches and twigs can never exist as before. Carefully concealing thy own means and ends, thou shouldst always watch thy foes, always seeking their flaws. Thou shouldst, O king, rule thy kingdom, always anxiously watching thy foes. By maintaining the perpetual fire by sacrifices, by brown cloths, by matted locks, and by hides of animals for thy bedding, shouldst thou at first gain the confidence of thy foes, and when thou has gained it thou shouldst then spring upon them like a wolf. For it hath been said that in the acquisition of wealth even the garb of holiness might be employed as a hooked staff to bend down a branch in order to pluck the fruits that are ripe. The method followed in the plucking of fruits should be the method in destroying foes, for thou shouldst proceed on the principle of selection. Bear thy foe upon thy shoulders till the time cometh when thou canst throw him down, breaking him into pieces like an earthen pot thrown down with violence upon a stony surface. The foe must never be let off even though he addresseth thee most piteously. No pity shouldst thou show him but slay him at once. By the arts of conciliation or the expenditure of money should the foe be slain. By creating disunion amongst his allies, or by the employment of force, indeed by every means in thy power shouldst thou destroy thy foe.'

"Dhritarashtra said, 'Tell me truly how a foe can be destroyed by the arts of conciliation or the expenditure of money, or by producing disunion or by the employment of force.'

"Kanika replied, 'Listen, O monarch, to the history of a jackal dwelling in days of yore in the forest and fully acquainted with the science of politics. There was a wise jackal, mindful of his own interests who lived in the company of four friends, viz., a tiger, a mouse, a wolf, and a mongoose. One day they saw in the woods a strong deer, the leader of a herd, whom, however, they could not seize for his fleetness and strength. They thereupon called a council for consultation. The jackal opening the proceedings said, 'O tiger, thou hast made many an effort to seize this deer, but all in vain simply because this deer is young, fleet and very intelligent. Let now the mouse go and eat into its feet when it lieth asleep. And when this is done, let the tiger approach and seize it. Then shall we all, with great pleasure feast on it.' Hearing these words of the jackal, they all set to work very cautiously as he directed. And the mouse ate into the feet of the deer and the tiger killed it as anticipated. And beholding the body of the deer lying motionless on the ground, the jackal said unto his companions, 'Blessed be ye! Go and perform your ablutions. In the meantime I will look after the deer.' Hearing what the jackal said, they all went into a stream. And the jackal waited there, deeply meditating upon what he should do. The tiger endued with great strength, returned first of all to the spot after having performed his ablutions. And he saw the jackal there plunged in meditation. The tiger said, 'Why art thou so sorrowful, O wise one! Thou art the foremost of all intelligent beings. Let us enjoy ourselves today by feasting on this carcass.' The jackal said, 'Hear, O mighty-armed one, what the mouse hath said. He hath even said, O, fie on the strength of the king of the beasts! This deer hath been slain by me. By might of my arm he will today gratify his hunger.' When he hath boasted in such a language, I, for my part, do not wish to touch this food.' The tiger replied, 'If, indeed, the mouse hath said so, my sense is now awakened. I shall, from this day, slay with the might of my own arms, creatures ranging the forest and then feast on their flesh.' Having said this, the tiger went away.

"And after the tiger had left the spot, the mouse came. And seeing the mouse come, the jackal addressed him and said, 'Blest be thou, O mouse, but listen to what the mongoose hath said. He hath even said, The carcass of this deer is poison (the tiger having touched it with his claws). I will not eat of it. On the other hand, if thou, O jackal, permittest it, I will even slay the mouse and feast on him.' Hearing this the mouse became alarmed and quickly entered his hole. And after the mouse had gone, the wolf, O king, came there having performed his ablutions. And seeing the wolf come, the jackal said unto him, 'The king of the beasts hath been angry with thee. Evil is certain to overtake thee. He is expected here with his wife. Do as thou pleasest.' Thus was the wolf also, fond of animal flesh, got rid of by the jackal. And the wolf fled, contracting his body into the smallest dimensions. It was then that the mongoose came. And, O king, the jackal, seeing him come, said, 'By the might of my arm have I defeated the others who have already fled. Fight with me first and then eat of this flesh as you please.' The mongoose replied, 'When, indeed, the tiger, the wolf, and the intelligent mouse have all been defeated by thee, heroes as they are, thou seemest to be a greater hero still. I do not desire to fight with thee.' Saying this, the mongoose also went away.

"Kanika continued, 'When they all had thus left the place, the jackal, well-pleased with the success of his policy, alone ate up that flesh. If kings always act in this way, they can be happy. Thus should the timid by exciting their fears, the courageous by the arts of conciliation, the covetous by gift of wealth, and equals and inferiors by exhibition of prowess be brought under thy sway. Besides all this, O king, that I have said, listen now to something else that I say.'

"Kanika continued, 'If thy son, friend, brother, father, or even the spiritual preceptor, anyone becometh thy foe, thou shouldst, if desirous of prosperity, slay him without scruples. By curses and incantations, by gift of wealth, by poison, or by deception, the foe should be slain. He should never be neglected from disdain. If both the parties be equal and success uncertain, then he that acteth with diligence groweth in prosperity. If the spiritual preceptor himself be vain, ignorant of what should be done and what left undone, and vicious in his ways, even he should be chastised. If thou art angry, show thyself as if thou art not so, speaking even then with a smile on thy lips. Never reprove any one with indications of anger (in thy speech). And O Bharata, speak soft words before thou smitest and even while thou art smiting! After the smiting is over, pity the victim, and grieve for him, and even shed tears. Comforting thy foe by conciliation, by gift of wealth, and smooth behaviour, thou must smite him when he walketh not aright. Thou shouldst equally smile the heinous offender who liveth by the practice of virtue, for the garb of virtue simply covereth his offences like black clouds covering the mountains. Thou shouldst burn the house of that person whom thou punishest with death. And thou shouldst never permit beggars and atheists and thieves to dwell in thy kingdom. By a sudden sally or pitched battle by poison or by corrupting his allies, by gift of wealth, by any means in thy power, thou shouldst destroy thy foe. Thou mayest act with the greatest cruelty. Thou shouldst make thy teeth sharp to give a fatal bite. And thou should ever smite so effectually that thy foe may not again raise his head. Thou shouldst ever stand in fear of even one from whom there is no fear, not to speak of him from whom there is such. For if the first be ever powerful he may destroy thee to the root (for thy unpreparedness). Thou shouldst never trust the faithless, nor trust too much those that are faithful, for if those in whom thou confidest prove thy foes, thou art certain to be annihilated. After testing their faithfulness thou shouldst employ spies in thy own kingdom and in the kingdoms of others. Thy spies in foreign kingdoms should be apt deceivers and persons in the garb of ascetics. Thy spies should be placed in gardens, places of amusement, temples and other holy places, drinking halls, streets, and with the (eighteen) tirthas (viz., the minister, the chief priest, the heir-presumptive, the commander-in-chief, the gate-keepers of the court, persons in the inner apartments, the jailor, the chief surveyor, the head of the treasury, the general executant of orders, the chief of the town police, the chief architect, the chief justice, the president of the council, the chief of the punitive department, the commander of the fort, the chief of the arsenal, the chief of the frontier guards, and the keeper of the forests), and in places of sacrifice, near wells, on mountains and in rivers, in forests, and in all places where people congregate. In speech thou shouldst ever be humble, but let thy heart be ever sharp as razor. And when thou art engaged in doing even a very cruel and terrible act, thou shouldst talk with smiles on thy lips. If desirous of prosperity, thou shouldst adopt all arts--humility, oath, conciliation. Worshipping the feet of others by lowering thy head, inspiring hope, and the like. And, a person conversant with the rules of policy is like a tree decked with flowers but bearing no fruit; or, if bearing fruit, these must be at a great height not easily attainable from the ground; and if any of these fruits seem to be ripe care must be taken to make it appear raw. Conducting himself in such a way, he shall never fade. Virtue, wealth and pleasure have both their evil and good effects closely knit together. While extracting the effects that are good, those that are evil should be avoided. Those that practise virtue (incessantly) are made unhappy for want of wealth and the neglect of pleasure. Those again in pursuit of wealth are made unhappy for the neglect of two others. And so those who pursue pleasure suffer for their inattention to virtue and wealth. Therefore, thou shouldst pursue virtue, wealth and pleasure, in such a way that thou mayest not have to suffer therefrom. With humiliation and attention, without jealousy and solicitous of accomplishing thy purpose, shouldst thou, in all sincerity, consult with the Brahmanas. When thou art fallen, thou shouldst raise thyself by any means, gentle or violent; and after thou hast thus raised thyself thou shouldst practise virtue. He that hath never been afflicted with calamity can never have prosperity. This may be seen in the life of one who surviveth his calamities. He that is afflicted with sorrow should be consoled by the recitation of the history of persons of former times (like those of Nala and Rama). He whose heart hath been unstrung by sorrow should be consoled with hopes of future prosperity. He again who is learned and wise should be consoled by pleasing offices presently rendered unto him. He who, having concluded a treaty with an enemy, reposeth at ease as if he hath nothing more to do, is very like a person who awaketh, fallen down from the top of a tree whereon he had slept. A king should ever keep to himself his counsels without fear of calumny, and while beholding everything with the eyes of his spies, he should take care to conceal his own emotions before the spies of his enemies. Like a fisherman who becometh prosperous by catching and killing fish, a king can never grow prosperous without tearing the vitals of his enemy and without doing some violent deeds. The might of thy foe, as represented by his armed force, should ever be completely destroyed, by ploughing it up (like weeds) and mowing it down and otherwise afflicting it by disease, starvation, and want of drink. A person in want never approacheth (from love) one in affluence; and when one's purpose hath been accomplished, one hath no need to approach him whom he had hitherto looked to for its accomplishment. Therefore, when thou doest anything never do it completely, but ever leave something to be desired for by others (whose services thou mayest need). One who is desirous of prosperity should with diligence seek allies and means, and carefully conduct his wars. His exertions in these respects should always be guided by prudence. A prudent king should ever act in such a way that friends and foes may never know his motive before the commencement of his acts. Let them know all when the act hath been commenced or ended, and as long as danger doth not come, so long only shall thou act as if thou art afraid. But when it hath overtaken thee, thou must grapple with it courageously. He who trusteth in a foe who hath been brought under subjection by force, summoneth his own death as a crab by her act of conception. Thou shouldst always reckon the future act as already arrived (and concert measures for meeting it), else, from want of calmness caused by haste, thou mayest overlook an important point in meeting it when it is before thee. A person desirous of prosperity should always exert with prudence, adopting his measures to time and place. He should also act with an eye to destiny as capable of being regulated by mantras and sacrificial rites; and to virtue, wealth, and pleasure. It is well-known that time and place (if taken into consideration) always produce the greatest good. If the foe is insignificant, he should not yet be despised, for he may soon grow like a palmyra tree extending its roots or like a spark of fire in the deep woods that may soon burst into an extensive conflagration. As a little fire gradually fed with faggots soon becometh capable of consuming even the biggest blocks, so the person who increaseth his power by making alliances and friendships soon becometh capable of subjugating even the most formidable foe. The hope thou givest unto thy foe should be long deferred before it is fulfilled; and when the time cometh for its fulfilment, invent some pretext for deferring it still. Let that pretext be shown as founded upon some reason, and let that reason itself be made to appear as founded on some other reason. Kings should, in the matter of destroying their foes, ever resemble razors in every particular; unpitying as these are sharp, hiding their intents as these are concealed in their leathern cases, striking when the opportunity cometh as these are used on proper occasions, sweeping off their foes with all their allies and dependants as these shave the head or the chin without leaving a single hair. O supporter of the dignity of the Kurus, bearing thyself towards the Pandavas and others also as policy dictateth, act in such a way that thou mayest not have to grieve in future. Well do I know that thou art endued with every blessing, and possessed of every mark of good fortune. Therefore, O king, protect thyself from the sons of Pandu! O king, the sons of Pandu are stronger than their cousins (thy sons); therefore, O chastiser of foes, I tell thee plainly what thou shouldst do. Listen to it, O king, with thy children, and having listened to it, exert yourselves (to do the needful). O king, act in such a way that there may not be any fear for thee from the Pandavas. Indeed, adopt such measures consonant with the science of policy that thou mayest not have to grieve in the future.'

"Vaisampayana continued, 'Having delivered himself thus Kanika returned to his abode, while the Kuru king Dhritarashtra became pensive and melancholy.'"

*****

Jatugriha Parva

Section 143

"Vaisampayana said, 'Then the son of Suvala (Sakuni), king Duryodhana, Duhsasana and Kama, in consultation with one another, formed an evil conspiracy. With the sanction of Dhritarashtra, the king of the Kurus, they resolved to burn to death Kunti and her (five) sons. But that wise Vidura, capable of reading the heart by external signs, ascertained the intention of these wicked persons by observing their countenances alone. Then the sinless Vidura, of soul enlightened by true knowledge, and devoted to the good of the Pandavas, came to the conclusion that Kunti with her children should fly away from her foes. And providing for that purpose a boat strong enough to withstand both wind and wave, he addressed Kunti and said, 'This Dhritarashtra hath been born for destroying the fame and offspring of the (Kuru) race. Of wicked soul, he is about to cast off eternal virtue. O blessed one, I have kept ready on the stream a boat capable of withstanding both wind and wave. Escape by it with thy children from the net that death hath spread around you.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words, the illustrious Kunti was deeply grieved, and with her children, O bull of Bharata's race, stepped into the boat and went over the Ganges. Then leaving the boat according to the advice of Vidura, the Pandavas took with them the wealth that had been given to them (while at Varanavata) by their enemies and safely entered the deep woods. In the house of lac, however, that had been prepared for the destruction of the Pandavas, an innocent Nishada woman who had come there for some purpose, was, with her children burnt to death. And that worst of Mlechchhas, the wretched Purochana (who was the architect employed in building the house of lac) was also burnt in the conflagration. And thus were the sons of Dhirtarashtra with their counsellors deceived in their expectations. And thus also were the illustrious Pandavas, by the advice of Vidura, saved with their mother. But the people (of Varanavata) knew not of their safety. And the citizens of Varanavata, seeing the house of lac consumed (and believing the Pandavas to have been burnt to death) became exceedingly sorry. And they sent messengers unto king Dhritarashtra to represent everything that had happened. And they said to the monarch, 'Thy great end hath been achieved! Thou hast at last burnt the Pandavas to death! Thy desire fulfilled, enjoy with thy children. O king of the Kurus, the kingdom.' Hearing this, Dhritarashtra with his children, made a show of grief, and along with his relatives, including Kshattri (Vidura) and Bhishma the foremost of the Kurus, performed the last honours of the Pandavas.'

"Janamejaya said, 'O best of Brahmanas, I desire to hear in full this history of the burning of the house of lac and the escape of the Pandavas there from. That was a cruel act of theirs (the Kurus), acting under the counsels of the wicked (Kanika). Recite the history to me of all that happened. I am burning with curiosity to hear it.'

"Vaisampayana said, 'O chastiser of all foes, listen to me, O monarch, as I recite the (history of the) burning of the house of lac and the escape of the Pandavas. The wicked Duryodhana, beholding Bhimasena surpass (everybody) in strength and Arjuna highly accomplished in arms became pensive and sad. Then Karna, the offspring of the Sun, and Sakuni, the son of Suvala, endeavoured by various means to compass the death of the Pandavas. The Pandavas too counteracted all those contrivances one after another, and in obedience to the counsels of Vidura, never spoke of them afterwards. Then the citizens, beholding the son of Pandu possessed of accomplishments, began, O Bharata, to speak of them in all places of public resort. And assembled in courtyards and other places of gathering, they talked of the eldest son of Pandu (Yudhishthira) as possessed of the qualifications for ruling the kingdom. And they said, 'Dhritarashtra, though possessed of the eye of knowledge, having been (born) blind, had not obtained the kingdom before. How can he (therefore) become king now? Then Bhishma, the son of Santanu, of rigid vows and devoted to truth, having formerly relinquished the sovereignty would never accept it now. We shall, therefore, now install (on the throne) with proper ceremonies the eldest of the Pandavas endued with youth, accomplished in battle, versed in the Vedas, and truthful and kind. Worshipping Bhishma, the son of Santanu and Dhritarashtra conversant with the rules of morality, he will certainly maintain the former and the latter with his children in every kind of enjoyment.

"The wretched Duryodhana, hearing these words of the parting partisans of Yudhishthira, became very much distressed. Deeply afflicted, the wicked prince could not put up with those speeches. Inflamed with jealousy, he went unto Dhritarashtra, and finding him alone he saluted him with reverence and distressed at (the sight of) the partiality of the citizens for Yudhishthira, he addressed the monarch and said, 'O father, I have heard the parting citizens utter words of ill omen. Passing thee by, and Bhishma too, they desire the son of Pandu to be their king. Bhishma will sanction this, for he will not rule the kingdom. It seems, therefore, that the citizens are endeavouring to inflict a great injury on us. Pandu obtained of old the ancestral kingdom by virtue of his own accomplishments, but thou, from blindness, didst not obtain the kingdom, though fully qualified to have it. If Pandu's son now obtaineth the kingdom as his inheritance from Pandu, his son will obtain it after him and that son's son also, and so on will it descend in Pandu's line. In that case, O king of the world, ourselves with our children, excluded from the royal line, shall certainly be disregarded by all men. Therefore, O monarch, adopt such counsels that we may not suffer perpetual distress, becoming dependent on others for our food. O king, if thou hadst obtained the sovereignty before, we would certainly have succeeded to it, however much the people might be unfavourable to us.'"

Section 144

"Vaisampayana continued, "King Dhritarashtra whose knowledge only was his eyes, on hearing these words of his son and recollecting everything that Kanika had, said unto him, became afflicted with sorrow, and his mind also thereupon began to waver. Then Duryodhana and Karna, and Sakuni, the son of Suvala, and Duhsasana as their fourth, held a consultation together. Prince Duryodhana said unto Dhritarashtra, 'Send, O father, by some clever contrivance, the Pandavas to the town of Varanavata. We shall then have no fear of them.' Dhritarashtra, on hearing these words uttered by his son, reflected for a moment and replied unto Duryodhana, saying, 'Pandu, ever devoted to virtue, always behaved dutifully towards all his relatives but particularly towards me. He cared very little for the enjoyments of the world, but devotedly gave everything unto me, even the kingdom. His son is as much devoted to virtue as he, and is possessed of every accomplishment. Of world-wide fame, he is again the favourite of the people. He is possessed of allies; how can we by force exile him from his ancestral kingdom? The counsellors and soldiers (of the state) and their sons and grandsons have all been cherished and maintained by Pandu. Thus benefited of old by Pandu, shall not, O child, the citizens slay us with all our friends and relatives now on account of Yudhishthira?"

"Duryodhana replied, 'What thou sayest, O father, is perfectly true. But in view of the evil that is looming on the future as regards thyself, if we conciliate the people with wealth and honours, they would assuredly side with us for these proofs of our power. The treasury and the ministers of state, O king, are at this moment under our control. Therefore, it behoveth thee now to banish, by some gentle means, the Pandavas to the town of Varanavata; O king, when the sovereignty shall have been vested in me, then, O Bharata, may Kunti with her children come back from that place.'

"Dhritarashtra replied, 'This, O Duryodhana, is the very thought existing in my mind. But from its sinfulness I have never given expression to it. Neither Bhishma, nor Drona, nor Kshattri, nor Gautama (Kripa) will ever sanction the exile of the Pandavas. In their eyes, O dear son, amongst the Kurus ourselves and the Pandavas are equal. Those wise and virtuous persons will make no difference between us. If therefore, we behave so towards the Pandavas, shall we not, O son, deserve death at the hands of the Kurus, of these illustrious personages, and of the whole world?'

"Duryodhana answered, 'Bhishma hath no excess of affection for either side, and will, therefore, be neutral (in case of dispute). The son of Drona (Aswatthaman) is on my side. There is no doubt that where the son is, there the father will be. Kripa, the son of Saradwat, must be on the side on which Drona and Aswatthaman are. He will never abandon Drona and his sister's son (Aswatthaman). Kshattri (Vidura) is dependent on us for his means of life, though he is secretly with the foe. It he sides the Pandavas, he alone can do us no injury, Therefore, exile thou the Pandavas to Varanavata without any fear. And take such steps that they may go thither this very day. By this act, O father, extinguish the grief that consumeth me like a blazing fire, that robbeth me of sleep, and that pierces my heart even like a terrible dart.'"

Section 145

"Vaisampayana said, Then prince Duryodhana, along with his brothers began to gradually win over the people to his side by grants of wealth and honours. Meanwhile, some clever councillors, instructed by Dhritarashtra, one day began to describe (in court) the town of Varanavata as a charming place. And they said, The festival of Pasupati (Siva) hath commenced in the town of Varanavata. The concourse of people is great and the procession is the most delightful of all ever witnessed on earth. Decked with every ornament, it charmed the hearts of all spectators.' Thus did those councillors, instructed by Dhritarashtra, speak of Varanavata, and whilst they were so speaking, the Pandavas, O king, felt the desire of going to that delightful town. And when the king (Dhritarashtra) ascertained that the curiosity of the Pandavas had been awakened, the son of Ambika addressed them, saying, 'These men of mine often speak of Varanavata as the most delightful town in the world. If therefore, ye children, ye desire to witness that festival, go to Varanavata with your followers and friends and enjoy yourselves there like the celestials. And give ye away pearls and gems unto the Brahmanas and the musicians (that may be assembled there). And sporting there for some time as ye please like the resplendent celestials and enjoying as much pleasure as ye like, return ye to Hastinapura again.'

"Vaisampayana continued, 'Yudhishthira, fully understanding the motives of Dhritarashtra and considering that he himself was weak and friendless, replied unto the king, saying, 'So be it.' Then addressing Bhishma, the son of Santanu, the wise Vidura, Drona, Valhika, the Kaurava, Somadatta, Kripa, Aswatthaman, Bhurisravas, and the other councillors, and Brahmanas and ascetics, and the priests and the citizens, and the illustrious Gandhari, he said slowly and humbly, 'With our friends and followers we go to the delightful and populous town of Varanavata at the command of

Dhritarashtra. Cheerfully give us your benedictions so that acquiring prosperity, therewith we may not be touched by sin.' Thus addressed by the eldest of Pandu's sons, the Kaurava chiefs all cheerfully pronounced blessings on them, saying, 'Ye sons of Pandu, let all the elements bless you along your way and let not the slightest evil befall you.'

"The Pandavas, having performed propitiatory rites for obtaining (their share of) the kingdom, and finishing their preparations, set out for Varanavata.'"

Section 146

"Vaisampayana said, 'The wicked Duryodhana became very pleased when the king, O Bharata, had said so unto Pandavas. And, O bull of Bharata's race, Duryodhana, then, summoning his counsellor, Purochana in private, took hold of his right hand and said, 'O Purochana, this world, so full of wealth, is mine. But it is thine equally with me. It behoveth thee, therefore, to protect it. I have no more trustworthy counsellor than thee with whom to consult. Therefore, O sire, keep my counsel and exterminate my foes by a clever device. O, do as I bid thee. The Pandavas have, by Dhritarashtra, been sent to Varanavata, where they will, at Dhritarashtra's command, enjoy themselves during the festivities. Do that by which thou mayest this very day reach Varanavata in a car drawn by swift mules. Repairing thither, cause thou to be erected a quadrangular palace in the neighbourhood of the arsenal, rich in the materials and furniture, and guard thou the mansion well (with prying eyes). And use thou (in erecting that house) hemp and resin and all other inflammable materials that are procurable. And mixing a little earth with clarified butter and oil and fat and a large quantity of lac, make thou a plaster for lining the walls, and scatter thou all around that house hemp and oil and clarified butter and lac and wood in such a way that the Pandavas, or any others, may not, even with scrutiny behold them there or conclude the house to be an inflammable one. And having erected such mansion, cause thou the Pandavas, after worshipping them with great reverence, to dwell in it with Kunti and all their friends. And place thou there seats and conveyances and beds, all of the best workmanship, for the Pandavas, so that Dhritarashtra may have no reason to complain. Thou must also so manage it all that none of Varanavata may know anything till the end we have in view is accomplished. And assuring thyself that the Pandavas are sleeping within in confidence and without fear, thou must then set fire to that mansion beginning at the outer door. The Pandavas thereupon must be burnt to death, but the people will say that they have been burnt in (an accidental) conflagration of their house.

"Saying, 'So be it' unto the Kuru prince, Purochana repaired to Varanavata in a car drawn by fleet mules. And going thither, O king, without loss of time, obedient to the instructions of Duryodhana, did everything that the prince had bid him do."

Section 147

"Vaisampayana said, 'Meanwhile the Pandavas got into their cars, yoking thereto some fine horses endued with the speed of wind. While they were on the point of entering their cars, they touched, in great sorrow, the feet of Bhishma, of king Dhritarashtra, of the illustrious Drona, of Kripa, of Vidura and of the other elders of the Kuru race. Then saluting with reverence all the older men, and embracing their equals, receiving the farewell of even the children, and taking leave of all the venerable ladies in their household, and walking round them respectfully, and bidding farewell unto all the citizens, the Pandavas, ever mindful of their vows, set out for Varanavata. And Vidura of great wisdom and the other bulls among the Kurus and the citizens also, from great affliction, followed those tigers among men to some distance. And some amongst the citizens and the country people, who followed the Pandavas, afflicted beyond measure at beholding the sons of Pandu in such distress, began to say aloud, 'King Dhritarashtra of wicked soul seeth no things with the same eye. The Kuru monarch casteth not his eye on virtue. Neither the sinless Yudhishthira, nor Bhima the foremost of mighty men, nor Dhananjaya the (youngest) son of Kunti, will ever be guilty (of the sin of waging a rebellious war). When these will remain quiet, how shall the illustrious son of Madri do anything? Having inherited the kingdom from their father, Dhritarashtra could not bear them. How is that Bhishma who suffers the exile of the Pandavas to that wretched place, sanctions this act of great injustice? Vichitravirya, the son of Santanu, and the royal sage Pandu of Kuru's race both cherished us of old with fatherly care. But now that Pandu that tiger among men, hath ascended to heaven, Dhritarashtra cannot bear with these princes his children. We who do not sanction this exile shall all go, leaving this excellent town and our own homes, where Yudhishthira will go.'

"Unto those distressed citizens talking in this way, the virtuous Yudhishthira, himself afflicted with sorrow, reflecting for a few moments said, 'The king is our father, worthy of regard, our spiritual guide, and our superior. To carry out with unsuspicious hearts whatever he biddeth, is indeed, our duty. Ye are our friends. Walking round us and making us happy by your blessings, return ye to your abodes. When the time cometh for anything to be done for us by you, then, indeed, accomplish all that is agreeable and beneficial to us.' Thus addressed, the citizens walked round the Pandavas and blessed them with their blessings and returned to their respective abodes.

"And after the citizens had ceased following the Pandavas, Vidura, conversant with all the dictates of morality, desirous of awakening the eldest of the Pandavas (to a sense of his dangers), addressed him in these words. The learned Vidura, conversant with the jargon (of the Mlechchhas), addressed the learned Yudhishthira who also was conversant with the same jargon, in the words of the Mlechchha tongue, so as to be unintelligible to all except Yudhishthira. He said, 'He that knoweth the schemes his foes contrive in accordance with the dictates of political science, should, knowing them, act in such a way as to avoid all danger. He that knoweth that there are sharp weapons capable of cutting the body though not made of steel, and understandeth also the means of warding them off, can never be injured by foes. He liveth who protecteth himself by the knowledge that neither the consumer of straw and wood nor the drier of the dew burneth the inmates of a hole in the deep woods. The blind man seeth not his way: the blind man hath no knowledge of direction. He that hath no firmness never acquireth prosperity. Remembering this, be upon your guard. The man who taketh a weapon not made of steel (i.e., an inflammable abode) given him by his foes, can escape from fire by making his abode like unto that of a jackal (having many outlets). By wandering a man may acquire the knowledge of ways, and by the stars he can ascertain the direction, and he that keepeth his five (senses) under control can never be oppressed y his enemies.'

"Thus addressed, Pandu's son, Yudhishthira the just replied unto Vidura, that foremost of all learned men, saying, 'I have understood thee.' Then Vidura, having instructed the Pandavas and followed them (thus far), walked around them and bidding them farewell returned to his own abode. When the citizens and Bhishma and Vidura had all ceased following, Kunti approached Yudhishthira and said, 'The words that Kshattri said unto thee in the midst of many people so indistinctly as if he did not say anything, and thy reply also to him in similar words and voice, we have not understood. If it is not improper; for us to know them I should then like to hear everything that had passed between him and thee.'

"Yudhishthira replied, 'The virtuous Vidura said unto me that we should know that the mansion (for our accommodation at Varanavata) hath been built of inflammable materials. He said unto me, 'The path of escape too shall not be unknown to thee,'--and further,--'Those that can control their senses can acquire the sovereignty of the whole world.'--The reply that I gave unto Vidura was, 'I have understood thee.'

"Vaisampayana continued, 'The Pandavas set out on the eighth day of the month of Phalguna when the star Rohini was in the ascendant, and arriving at Varanavata they beheld the town and the people.'"

Section 148

"Vaisampayana said, 'Then all the citizens (of Varanavata) on hearing that the son of Pandu had come, were filled with joy at the tidings, speedily came out of Varanavata, in vehicles of various kinds numbering by thousands, taking with them every auspicious article as directed by the Sastras, for receiving those foremost of men. And the people of Varanavata, approaching the sons of Kunti blessed them by uttering the Jaya and stood surrounding them. That tiger among men, viz., the virtuous Yudhishthira thus surrounded by them looked resplendent like him having the thunderbolt in his hands (viz., Indra) in the midst of the celestials. And those sinless ones, welcomed by the citizens and welcoming the citizens in return, then entered the populous town of Varanavata decked with every ornament. Entering the town those heroes first went, O monarch, to the abodes of Brahmanas engaged in their proper duties. Those foremost of men then went to the abodes of the officials of the town, and then of the Sutas and the Vaisyas and then to those of even the Sudras, O bull of Bharata's race, thus adored by the citizens, the Pandavas at last went with Purochana going before them, to the palace that had been built for them, Purochana then began to place before them food and drink and beds and carpets, all of the first and most agreeable order. The Pandavas attired in costly robes, continued to live there, adored by Purochana and the people having their homes in Varanavata.

"After the Pandavas had thus lived for ten nights, Purochana spoke to them of the mansion (he had built) called 'The Blessed Home,' but in reality the cursed house. Then those tigers among men, attired in costly dress, entered that mansion at the instance of Purochana like Guhyakas entering the palace (of Siva) on the Kailasa mount. The foremost of all virtuous men, Yudhishthira, inspecting the house, said unto Bhima that it was really built of inflammable materials. Smelling the scent of fat mixed with clarified butter and preparations of lac, he said unto Bhima, 'O chastiser of foes, this house is truly built of inflammable materials! Indeed, it is apparent that such is the case! The enemy, it is evident, by the aid of trusted artists well-skilled in the construction of houses, have finely built this mansion, after procuring hemp, resin, heath, straw, and bamboos, all soaked in clarified butter. This wicked wretch, Purochana, acting under the instruction of Duryodhana, stayeth here with the object of burning me to death when he seeth me trustful. But, O son of Pritha, Vidura of great intelligence, knew of this danger, and, therefore, hath warned me of it beforehand. Knowing it all, that youngest uncle of ours, ever wishing our good from affection hath told us that this house, so full of danger, hath been constructed by the wretches under Duryodhana acting in secrecy.'

"Hearing this, Bhima replied, 'If, sir, you know this house to be so inflammable, it would then be well for us to return thither where we had taken up our quarters first.' Yudhishthira replied, 'It seems to me that we should rather continue to live here in seeming unsuspiciousness but all the while with caution and our senses wide awake and seeking for some certain means of escape. If Purochana findeth from our countenances that we have fathomed designs, acting with haste he may suddenly burn us to death. Indeed, Purochana careth little for obloquy or sin. The wretch stayeth here acting under the instruction of Duryodhana. If we are burnt to death, will our grandfather Bhishma be angry? Why will he, by showing his wrath, make the Kauravas angry with him? Or, perhaps, our grandfather Bhishma and the other bull of Kuru's race, regarding indignation at such a sinful act to be virtuous, may become wrathful. If however, from fear of being burnt, we fly from here, Duryodhana, ambitious of sovereignty will certainly compass our death by means of spies. While we have no rank and power, Duryodhana hath both; while we have no friends and allies, Duryodhana hath both; while we are without wealth, Duryodhana hath at his command a full treasury. Will he not, therefore, certainly destroy us by adopting adequate means? Let us, therefore, by deceiving this wretch (Purochana) and that other wretch Duryodhana, pass our days, disguising ourselves at times. Let us also lead a hunting life, wandering over the earth. We shall then, if we have to escape our enemies, be familiar with all paths. We shall also, this very day, cause a subterranean passage to be dug in our chamber in great secrecy. If we act in this way, concealing what we do from all, fire shall never be able to consume us. We shall live here, actively doing everything for our safety but with such privacy that neither Purochana nor any of the citizens of Varanavata may know what we are after.'"

Section 149

"Vaisampayana continued, 'A friend of Vidura's, well-skilled in mining, coming unto the Pandavas, addressed them in secret, saying, 'I have been sent by Vidura and am a skilful miner. I am to serve the Pandavas. Tell me what I am to do for ye. From the trust he reposeth in me Vidura hath said unto me, 'Go thou unto the Pandavas and accomplish thou their good. What shall I do for you? Purochana will set fire to the door of thy house on the fourteenth night of this dark fortnight. To burn to death those tigers among men, the Pandavas, with their mother, is the design of that wicked wretch, the son of Dhritarashtra. O son of Pandu, Vidura also told thee something in the Mlechchha tongue to which thou also didst reply in same language. I state these particulars as my credentials.' Hearing these words, Yudhishthira, the truthful son of Kunti replied, 'O amiable one, I now know thee as a dear and trusted friend of Vidura, true and ever devoted to him. There is nothing that the learned Vidura doth not know. As his, so ours art thou. Make no difference between him and us. We are as much thine as his. O, protect us as the learned Vidura ever protecteth us. I know that this house, so inflammable, hath been contrived for me by Purochana at the command of Dhritarashtra's son. That wicked wretch commanding wealth and allies pursueth us without intermission. O, save us with a little exertion from the impending conflagration. If we are burnt to death here, Duryodhana's most cherished desire will be satisfied. Here is that wretch's well-furnished arsenal. This large mansion hath been built abutting the high ramparts of the arsenal without any outlet. But this unholy contrivance of Duryodhana was known to Vidura from the first, and he it was who enlightened us beforehand. The danger of which Kshattri had foreknowledge is now at our door. Save us from it without Purochana's knowledge thereof.' On hearing these words, the miner said, 'So be it,' and carefully beginning his work of excavation, made a large subterranean passage. And the mouth of that passage was in the centre of that house, and it was on a level with the floor and closed up with planks. The mouth was so covered from fear of Purochana, that wicked wretch who kept a constant watch at the door of the house. The Pandavas used to sleep within their chambers with arms ready for use, while, during the day, they went a-hunting from forest to forest. Thus, O king, they lived (in that mansion) very guardedly, deceiving Purochana by a show of trustfulness and contentment while in reality they were trustless and discontented. Nor did the citizens of Varanavata know anything about these plans of the Pandavas. In fact, none else knew of them except Vidura's friend, that good miner.'"

Section 150

"Vaisampayana said, 'Seeing the Pandavas living there cheerfully and without suspicion for a full year, Purochana became exceedingly glad. And beholding Purochana so very glad, Yudhishthira, the virtuous son of Kunti, addressing Bhima and Arjuna and the twins (Nakula and Sahadeva) said, 'The cruel-hearted wretch hath been well-deceived. I think the time is come for our escape. Setting fire to the arsenal and burning Purochana to death and letting his body lie here, let us, six persons, fly hence unobserved by all!'

"Vaisampayana continued, 'Then on the occasion of an almsgiving, O king, Kunti fed on a certain night a large number of Brahmanas. There came also a number of ladies who while eating and drinking, enjoyed there as they pleased, and with Kunti's leave returned to their respective homes. Desirous of obtaining food, there came, as though impelled by fate, to that feast, in course of her wanderings, a Nishada woman, the mother of five children, accompanied by all her sons. O king, she, and her children, intoxicated with the wine they drank, became incapable. Deprived of consciousness and more dead than alive, she with all her sons lay down in that mansion to sleep. Then when all the inmates of the house lay down to sleep, there began to blow a violent wind in the night. Bhima then set fire to the house just where Purochana was sleeping. Then the son of Pandu set fire to the door of that house of lac. Then he set fire to the mansion in several parts all around. Then when the sons of Pandu were satisfied that the house had caught fire in several parts those chastisers of foes with their mother, entered the subterranean passage without losing any time. Then the heat and the roar of the fire became intense and awakened the townspeople. Beholding the house in flames, the citizens with sorrowful faces began to say, 'The wretch (Purochana) of wicked soul had under the instruction of Duryodhana built his house for the destruction of his employer's relatives. He indeed hath set fire to it. O, fie on Dhritarashtra's heart which is so partial. He hath burnt to death, as if he were their foe, the sinless heirs of Pandu! O, the sinful and wicked-souled (Purochana) who hath burnt those best of men, the innocent and unsuspicious princes, hath himself been burnt to death as fate would have it.'

"Vaisampayana continued, 'The citizens of Varanavata thus bewailed (the fate of the Pandavas), and waited there for the whole night surrounding that house. The Pandavas, however, accompanied by their mother coming out of the subterranean passage, fled in haste unnoticed. But those chastisers of foes, for sleepiness and fear, could not with their mother proceed in haste. But, O monarch, Bhimasena, endued with terrible prowess and swiftness of motion took upon his body all his brothers and mother and began to push through the darkness. Placing his mother on his shoulder, the twins on his sides, and Yudhishthira and Arjuna on both his arms, Vrikodara of great energy and strength and endued with the speed of the wind, commenced his march, breaking the trees with his breast and pressing deep the earth with his stamp.'"

Section 151

"Vaisampayana said, 'About this time, the learned Vidura had sent into those woods a man of pure character and much trusted by him. This person going to where he had been directed, saw the Pandavas with their mother in the forest employed in a certain place in measuring the depth of a river. The design that the wicked Duryodhana had formed had been, through his spies, known to Vidura of great intelligence, and, therefore, he had sent that prudent person unto the Pandavas. Sent by Vidura unto them, he showed the Pandavas on the sacred banks of the Ganga a boat with engines and flags, constructed by trusted artificers and capable of withstanding wind and wave and endued with the speed of the tempest or of thought. He then addressed the Pandavas in these words to show that he had really been sent by Vidura, 'O Yudhishthira, he said, "listen to these words the learned Vidura had said (unto thee) as a proof of the fact that I come from him. Neither the consumer of straw and the wood nor the drier of dew ever burneth the inmates of a hole in the forest. He escapeth from death who protecteth himself knowing this, etc.' By these credentials know me to be the person who has been truly sent by Vidura and to be also his trusted agent. Vidura, conversant with everything, hath again said, 'O son of Kunti, thou shalt surely defeat in battle Karna, and Duryodhana with his brothers, and Sakuni.' This boat is ready on the waters, and it will glide pleasantly thereon, and shall certainly bear you all from these regions!'

"Then beholding those foremost of men with their mother pensive and sad he caused them to go into the boat that was on the Ganga, and accompanied them himself. Addressing them again, he said, 'Vidura having smelt your heads and embraced you (mentally), hath said again that in commencing your auspicious journey and going alone you should never be careless.'

"Saying these words unto those heroic princes, the person sent by Vidura took those bulls among men over to the other side of the Ganga in his boat. And having taken them over the water and seen them all safe on the opposite bank, he uttered the word 'Jaya' (victory) to their success and then left them and returned to the place whence he had come.

"The illustrious Pandavas also sending through that person some message to Vidura, began, after having crossed the Ganga, to proceed with haste and in great secrecy.'"

Section 152

"Vaisampayana said, 'Then, when the night had passed away, a large concourse of the townspeople came there in haste to see the sons of Pandu. After extinguishing the fire, they saw that the house just burnt down had been built of lac in materials and that (Duryodhana's) counsellor Purochana had been burnt to death. And the people began to bewail aloud saying, 'Indeed, this had been contrived by the sinful Duryodhana for the destruction of the Pandavas. There is little doubt that Duryodhana hath, with Dhritarashtra's knowledge, burnt to death the heirs of Pandu, else the prince would have been prevented by his father. There is little doubt that even Bhishma, the son of Santanu, and Drona and Vidura and Kripa and other Kauravas have not, any of them, followed the dictates of duty. Let us now send to Dhritarashtra to say, 'Thy great desire hath been achieved! Thou hast burnt to death the Pandavas!'

"They then began to extinguish the members to obtain some trace of the Pandavas, and they saw the innocent Nishada woman with her five sons burnt to death. Then the miner sent by Vidura, while removing the ashes, covered the hole he had dug with those ashes in such a way that it remained unnoticed by all who had gone there.

"The citizens then sent to Dhritarashtra to inform him that the Pandavas along with (Duryodhana's) counsellor Purochana had been burnt to death. King Dhritarashtra, on hearing the evil news of the death of the Pandavas, wept in great sorrow. And he said, 'King Pandu, my brother of great fame, hath, indeed, died today when those heroic sons of his together with their mother have been burnt to death. Ye men, repair quickly to Varanavata and cause the funeral rites to be performed of those heroes and of the daughter of Kuntiraj! Let also the bones of the deceased be sanctified with the usual rites, and let all the beneficial and great acts (usual on such occasions) be performed. Let the friends and relatives of those that have been burnt to death repair thither. Let also all other beneficial acts that ought, under the circumstances, to be performed by us for the Pandavas and Kunti be accomplished by wealth.'

"Having said this, Dhritarashtra, the son of Ambika, surrounded by his relatives, offered oblations of water to the sons of Pandu. And all of them, afflicted with excessive sorrow, bewailed aloud, exclaiming, 'O Yudhishthira! Oh prince of the Kuru race!'--While others cried aloud, 'Oh, Bhima!--O Phalguna!'--while some again,--'Oh, the twins!--Oh, Kunti!'--Thus did they sorrow for the Pandavas and offer oblations of water unto them. The citizens also wept for the Pandavas but Vidura did not weep much, because he knew the truth.

"Meanwhile the Pandavas endued with great strength with their mother forming a company of six going out of the town of Varanavata arrived at the banks of the Ganga. They then speedily reached the opposite bank aided by the strength of the boatmen's arms, the rapidity of the river's current, and a favourable wind. Leaving the boat, they proceeded in the southern direction finding their way in the dark by the light of the stars. After much suffering they at last reached, O king, a dense forest. They were then tired and thirsty; sleep was closing their eyes every moment. Then Yudhishthira, addressing Bhima endued with great energy, said, 'What can be more painful than this? We are now in the deep woods. We know not which side is which, nor can we proceed much further. We do not know whether that wretch Purochana hath or hath not been burnt to death. How shall we escape from these dangers unseen by others? O Bharata, taking us on thyself, proceed thou as before. Thou alone amongst us art strong and swift as the wind.'

"Thus addressed by Yudhishthira the just, the mighty Bhimasena, taking up on his body Kunti and his brothers, began to proceed with great celerity.'"

Section 153

"Vaisampayana said," As the mighty Bhima proceeded, the whole forest with its trees and their branches seemed to tremble, in consequence of their clash with his breast. The motion of his thighs raised a wind like unto that which blows during the months of Jyaishtha and Ashadha (May and June). And the mighty Bhima proceeded, making a path for himself, but treading down the trees and creepers before him. In fact, he broke (by the pressure of his body) the large trees and plants, with their flowers and fruits, standing on his way. Even so passeth through the woods breaking down mighty trees, the leader of a herd of elephants, of the age of sixty years, angry and endued with excess of energy, during the season of rut when the liquid juice trickle down the three parts of his body. Indeed, so great was the force with which Bhima endued with the speed of Garuda or of Marut (the god of wind), proceeded that the Pandavas seemed to faint in consequence. Frequently swimming across streams difficult of being crossed, the Pandavas disguised themselves on their way from fear of the sons of Dhritarashtra. And Bhima carried on his shoulder his illustrious mother of delicate sensibilities along the uneven banks of rivers. Towards the evening, O bull of Bharata's race, Bhima (bearing his brothers and mother on his back) reached a terrible forest where fruits and roots and water were scarce and which resounded with the terrible cries of birds and beasts. The twilight deepened the cries of birds and beasts became fiercer, darkness shrouded everything from the view and untimely winds began to blow that broke and laid low many a tree large and small and many creepers with dry leaves and fruits. The Kaurava princes, afflicted with fatigue and thirst, and heavy with sleep, were unable to proceed further. They then all sat down in that forest without food and drink. Then Kunti, smitten with thirst, said unto her sons, 'I am the mother of the five Pandavas and am now in their midst. Yet I am burning with thirst!' Kunti repeatedly said this unto her sons. Hearing these words, Bhima's heart, from affection for his mother, was warmed by compassion and he resolved to go (along as before). Then Bhima, proceeding through that terrible and extensive forest without a living soul, saw a beautiful banian tree with widespreading branches. Setting down there his brothers and mother, O bull of Bharata's race; he said unto them, 'Rest you here, while I go in quest of water. I hear the sweet cries of aquatic fowls. I think there must be a large pool here.' Commanded, O Bharata, by his elder brother who said unto him, 'Go', Bhima proceeded in the direction whence the cries of those aquatic fowls were coming. And, O bull of Bharata's race, he soon came upon a lake and bathed and slaked his thirst. And affectionate unto his brothers, he brought for them, O Bharata, water by soaking his upper garments. Hastily retracing his way over those four miles he came unto where his mother was and beholding her he was afflicted with sorrow and began to sigh like a snake. Distressed with grief at seeing his mother and brothers asleep on the bare ground, Vrikodara began to weep, 'Oh, wretch that I am, who behold my brothers asleep on the bare ground, what can befall me more painful than this? Alas, they who formerly at Varanavata could not sleep on the softest and costliest beds are now asleep on the bare ground! Oh, what more painful sight shall I ever behold than that of Kunti--the sister of Vasudeva, that grinder of hostile hosts--the daughter of Kuntiraja,--herself decked with every auspicious mark, the daughter-in-law of Vichitravirya,--the wife of the illustrious Pandu,--the mother of us (five brothers),--resplendent as the filaments of the lotus and delicate and tender and fit to sleep on the costliest bed--thus asleep, as she should never be, on the bare ground! Oh, she who hath brought forth these sons by Dharma and Indra and Maruta--she who hath ever slept within palaces--now sleepeth, fatigued, on the bare ground! What more painful sight shall ever be beheld by me than that of these tigers among men (my brothers) asleep on the ground! Oh, the virtuous Yudhishthira, who deserveth the sovereignty of the three worlds, sleepeth, fatigued, like an ordinary man, on the bare ground! This Arjuna of the darkish hue of blue clouds, and unequalled amongst men sleepeth on the ground like an ordinary person! Oh, what can be more painful than this? Oh the twins, who in beauty are like the twin Aswins amongst the celestials, are asleep like ordinary mortals on the bare ground! He who hath no jealous evil-minded relatives, liveth in happiness in this world like a single tree in a village. The tree that standeth single in a village with its leaves and fruits, from absence of other of the same species, becometh sacred and is worshipped and venerated by all. They again that have many relatives who, however, are all heroic and virtuous, live happily in the world without sorrow of any kind. Themselves powerful and growing in prosperity and always gladdening their friends and relatives, they live, depending on each other, like tall trees growing in the same forest. We, however, have been forced in exile by the wicked Dhritarashtra and his sons having escaped with difficulty, from sheer good fortune, a fiery death. Having escaped from that fire, we are now resting in the shade of this tree. Having already suffered so much, where now are we to go? Ye sons of Dhritarashtra of little foresight, ye wicked fellows, enjoy your temporary success. The gods are certainly auspicious to you. But ye wicked wretches, ye are alive yet, only because Yudhishthira doth not command me to take your lives. Else this very day, filled with wrath, I would send thee, (O Duryodhana), to the regions of Yama (Pluto) with thy children and friends and brothers, and Karna, and (Sakuni) the son of Suvala! But what can I do, for, ye sinful wretches, the virtuous king Yudhishthira, the eldest of the Pandavas, is not yet angry with you?'

"Having said this, Bhima of mighty arms, fired with wrath, began to squeeze his palms, sighing deeply in affliction. Excited again with wrath like an extinguished fire blazing up all on a sudden, Vrikodara once more beheld his brothers sleeping on the ground like ordinary persons sleeping in trustfulness. And Bhima said unto himself, 'I think there is some town not far off from this forest. These all are asleep, so I will sit awake. And this will slake their thirst after they rise refreshed from sleep.' Saying this, Bhima sat there awake, keeping watch over his sleeping mother and brothers.'"

*****

Hidimva-Vadha Parva

Section 154

"Vaisampayana said, 'Not far from the place where the Pandavas were asleep, a Rakshasa by name Hidimva dwelt on the Sala tree. Possessed of great energy and prowess, he was a cruel cannibal of visage that was grim in consequence of his sharp and long teeth. He was now hungry and longing for human flesh. Of long shanks and a large belly, his locks and beard were both red in hue. His shoulders were broad like the neck of a tree; his ears were like unto arrows, and his features were frightful. Of red eyes and grim visage, the monster beheld, while casting his glances around, the sons of Pandu sleeping in those woods. He was then hungry and longing for human flesh. Shaking his dry and grizzly locks and scratching them with his fingers pointed upwards, the large-mouthed cannibal repeatedly looked at the sleeping sons of Pandu yawning wistfully at times. Of huge body and great strength, of complexion like the colour of a mass of clouds, of teeth long and sharp-pointed and face emitting a sort of lustre, he was ever pleased with human flesh. And scenting the odour of man, he addressed his sister, saying, 'O sister, it is after a long time that such agreeable food hath approached me! My mouth waters at the anticipated relish of such food. My eight teeth, so sharp-pointed and incapable of being resisted by any substance, I shall, today, after a long time, put into the most delicious flesh. Attacking the human throat and even opening the veins, I shall (today) drink a plentiful quantity of human blood, hot and fresh and frothy. Go and ascertain who these are, lying asleep in these woods. The strong scent of man pleaseth my nostrils. Slaughtering all these men, bring them unto me. They sleep within my territory. Thou needest have no fear from them. Do my bidding soon, for we shall then together eat their flesh, tearing off their bodies at pleasure. And after feasting to our fill on human flesh we shall then dance together to various measures!'

"Thus addressed by Hidimva in those woods, Hidimva, the female cannibal, at the command of her brother, went, O bull of Bharata's race, to the spot where the Pandavas were. And on going there, she beheld the Pandavas asleep with their mother and the invincible Bhimasena sitting awake. And beholding Bhimasena unrivalled on earth for beauty and like unto a vigorous Sala tree, the Rakshasa woman immediately fell in love with him, and she said to herself, 'This person of hue like heated gold and of mighty arms, of broad shoulders as the lion, and so resplendent, of neck marked with three lines like a conch-shell and eyes like lotus-petals, is worthy of being my husband. I shall not obey the cruel mandate of my brother. A woman's love for her husband is stronger than her affection for her brother. If I slay him, my brother's gratification as well as mine will only be momentary. But if I slay him not, I can enjoy, with him for ever and ever.' Thus saying, the Rakshasa woman, capable of assuming form at will, assumed an excellent human form and began to advance with slow steps towards Bhima of mighty arms. Decked with celestial ornaments she advanced with smiles on her lips and a modest gait, and addressing Bhima said, 'O bull among men, whence hast thou come here and who art thou? Who, besides, are these persons of celestial beauty sleeping here? Who also, O sinless one, is this lady of transcendent beauty sleeping so trustfully in these woods as if she were lying in her own chamber? Dost thou not know that this forest is the abode of a Rakshasa. Truly do I say, here liveth the wicked Rakshasa called Hidimva. Ye beings of celestial beauty, I have been sent hither even by that Rakshasa--my brother--with the cruel intent of killing you for his food. But I tell thee truly that beholding thee resplendent as a celestial, I would have none else for my husband save thee! Thou who art acquainted with all duties, knowing this, do unto me what is proper. My heart as well as my body hath been pierced by (the shafts of) Kama (Cupid). O, as I am desirous of obtaining thee, make me thine. O thou of mighty arms, I will rescue thee from the Rakshasa who eateth human flesh. O sinless one, be thou my husband. We shall then live on the breasts of mountains inaccessible to ordinary mortals. I can range the air and I do so at pleasure. Thou mayest enjoy great felicity with me in those regions.'

"Hearing these words of hers, Bhima replied, 'O Rakshasa woman, who can, like a Muni having all his passions under control, abandon his sleeping mother and elder and younger brothers? What man like me would go to gratify his lust, leaving his sleeping mother and brothers as food for a

Rakshasa?'

"The Rakshasa woman replied, 'O, awaken all these, I shall do unto you all that is agreeable to thee! I shall certainly rescue you all from my cannibal brother?'

"Bhima then said, 'O Rakshasa woman, I will not, from fear of thy wicked brother, awaken my brothers and mother sleeping comfortably in the woods. O timid one, Rakshasas are never able to bear the prowess of my arms. And, O thou of handsome eyes, neither men, nor Gandharvas, nor Yakshas are able to bear my might. O amiable one, thou mayst stay or go as thou likest, or mayst even send thy cannibal brother, O thou of delicate shape. I care not.'"

Section 155

"Vaisampayana said, 'Hidimva, the chief of the Rakshasas, seeing that his sister returned not soon enough, alighted from the tree, proceeded quickly to the spot where the Pandavas were. Of red eyes and strong arms and the arms and the hair of his head standing erect, of large open mouth and body like unto a mass of dark clouds, teeth long and sharp-pointed, he was terrible to behold. And Hidimva, beholding her brother of frightful visage alight from the tree, became very much alarmed, and addressing Bhima said, 'The wicked cannibal is coming hither in wrath. I entreat thee, do with thy brothers, as I bid thee. O thou of great courage, as I am endued with the powers of a Rakshasa, I am capable of going whithersoever I like. Mount ye on my hips, I will carry you all through the skies. And, O chastiser of foes, awaken these and thy mother sleeping in comfort. Taking them all on my body, I will convey you through the skies.'

"Bhima then said, 'O thou of fair hips, fear not anything. I am sure that as long as I am here, there is no Rakshasa capable of injuring any of these, O thou of slender waist. I will slay this (cannibal) before thy very eyes. This worst of Rakshasas, O timid one, is no worthy antagonist of mine, nor can all the Rakshasas together bear the strength of my arms. Behold these strong arms of mine, each like unto the trunk of an elephant. Behold also these thighs of mine like unto iron maces, and this broad and adamantine chest. O beautiful one, thou shall today behold my prowess like unto that of Indra. O thou of fair hips, hate me not, thinking that I am a man.'

"Hidimva replied saying, 'O tiger among men, O thou of the beauty of a celestial, I do not certainly hold thee in contempt. But I have seen the prowess that Rakshasas exert upon men.'

"Vaisampayana continued, 'Then, O Bharata, the wrathful Rakshasa eating human flesh heard these words of Bhima who had been talking in that way. And Hidimva beheld his sister disguised in human form, her head decked with garlands of flowers and her face like the full moon and her eyebrows and nose and eyes and ringlets all of the handsomest description, and her nails and complexion of the most delicate hue, and herself wearing every kind of ornament and attired in fine transparent robes. The cannibal, beholding her in that charming human form, suspected that she was desirous of carnal intercourse and became indignant. And, O best of the Kurus, becoming angry with his sister, the Rakshasa dilated his eyes and addressing her said, 'What senseless creature wishes to throw obstacles in my path now that I am so hungry? Hast thou become so senseless, O Hidimva, that thou fearest not my wrath? Fie on thee, thou unchaste woman! Thou art even now desirous of carnal intercourse and solicitous of doing me an injury. Thou art ready to sacrifice the good name and honour of all the Rakshasas, thy ancestors! Those with whose aid thou wouldst do me this great injury, I will, even now, slay along with thee.' Addressing his sister thus, Hidimva, with eyes red with anger and teeth pressing against teeth, ran at her to kill her then and there. But beholding him rush at his sister, Bhima, that foremost of smiter, endued with great energy, rebuked him and said, Stop--Stop!"

"Vaisampayana continued, 'And Bhima, beholding the Rakshasa angry with his sister, smiled (in derision), and said, addressing him, 'O Hidimva, what need is there for thee to awaken these persons sleeping so comfortably? O wicked cannibal, approach me first without loss of time. Smite me first,--it behoveth thee not to kill a woman, especially when she hath been sinned against instead of sinning. This girl is scarcely responsible for her act in desiring intercourse with me. She hath, in this, been moved by the deity of desire that pervadeth every living form. Thou wicked wretch and the most infamous of Rakshasas, thy sister came here at thy command. Beholding my person, she desireth me. In that the timid girl doth no injury to thee. It is the deity of desire that hath offended. It behoveth thee not to injure her for this offence. O wicked wretch, thou shalt not slay a woman when I am here. Come with me, O cannibal, and fight with myself singly. Singly shall I send thee today to the abode of Yama (Pluto). O Rakshasa, let thy head today, pressed by my might, be pounded to pieces, as though pressed by the tread of a mighty elephant. When thou art slain by me on the field of battle, let herons and hawks and jackals tear in glee thy limbs today on the ground. In a moment I shall today make this forest destitute of Rakshasas,--this forest that had so long been ruled by thee, devourer of human beings! Thy sister, O Rakshasa, shall today behold thyself, huge though thou art like a mountain, like a huge elephant repeatedly dragged by a lion, O worst of Rakshasas, thyself slain by me, men ranging these woods will henceforth do so safely and without fear.'

"Hearing these words, Hidimva said, 'What need is there, O man, for this thy vaunt and this thy boast? Accomplish all this first, and then mayst thou vaunt indeed. Therefore, delay thou not. Thou knowest thyself to be strong and endued with prowess, so thou shalt rightly estimate thy strength today in thy encounter with me. Until that, I will not slay these (thy brothers). Let them sleep comfortably. But I will, as thou art a fool and the utterer of evil speeches, slay thee first. After drinking thy blood, I will slay these also, and then last of all, this (sister of mine) that hath done me an injury.'

"Vaisampayana continued, 'Saying this, the cannibal, extending his arms ran in wrath towards Bhimasena, that chastiser of foes. Then Bhima of terrible prowess quickly seized, as though in sport, with great force, the extended arms of the Rakshasa who had rushed at him. Then seizing the struggling Rakshasa with violence, Bhima dragged him from that spot full thirty-two cubits like a lion dragging a little animal. Then the Rakshasa, thus made to feel the weight of Bhima's strength, became very angry and clasping the Pandava, sent forth a terrible yell. The mighty Bhima then dragged with force the Rakshasa to a greater distance, lest his yells should awaken his brothers sleeping in comfort. Clasping and dragging each other with great force, both Hidimva and Bhimasena put forth their prowess. Fighting like two full-grown elephants mad with rage, they then began to break down the trees and tear the creepers that grew around. And at those sounds, those tigers among men (the sleeping Pandavas) woke up with their mother, and saw Hidimva sitting before them.'"

Section 156

"Vaisampayana said, 'Roused from sleep, those tigers among men, with their mother, beholding the extraordinary beauty of Hidimva, were filled with wonder. And Kunti, gazing at her with wonder at her beauty, addressed her sweetly and gave her every assurance. She asked, 'O thou of the splendour of a daughter of the celestials, whose art thou and who art thou? O thou of the fairest complexion, on what business hast thou come hither and whence hast thou come? If thou art the deity of these woods or an Apsara, tell me all regarding thyself and also why thou stayest here?' Thereupon Hidimva replied, 'This extensive forest that thou seest, of the hue of blue cloud, is the abode of a Rakshasa of the name of Hidimva. O handsome lady, know me as the sister of that chief of the Rakshasa. Revered dame, I had been sent by that brother of mine to kill thee with all thy children. But on arriving here at the command of that cruel brother of mine, I beheld thy mighty son. Then, O blessed lady, I was brought under the control of thy son by the deity of love who pervadeth the nature of every being, and I then (mentally) chose that mighty son of thine as my husband. I tried my best to convey you hence, but I could not (because of thy son's opposition). Then the cannibal, seeing my delay, came hither to kill all these thy children. But he hath been dragged hence with force by that mighty and intelligent son of thine--my husband. Behold now that couple--man and Rakshasa--both endued with great strength and prowess, engaged in combat, grinding each other and filling the whole region with their shouts.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing those words of hers, Yudhishthira suddenly rose up and Arjuna also and Nakula and Sahadeva of great energy and they beheld Bhima and the Rakshasa already engaged in fight, eager to overcome each other and dragging each other with great force, like two lions endued with great might. The dust raised by their feet in consequence of that encounter looked like the smoke of a forest-conflagration. Covered with that dust their huge bodies resembled two tall cliffs enveloped in mist. Then Arjuna, beholding Bhima rather oppressed in the fight by the Rakshasa, slowly, said with smiles on his lips, 'Fear not, O Bhima of mighty arms! We (had been asleep and therefore) knew not that thou wast engaged with a terrible Rakshasa and tired in fight. Here do I stand to help thee, let me slay the Rakshasa, and let Nakula and Sahadeva protect our mother.' Hearing him, Bhima said, 'Look on this encounter, O brother, like a stranger. Fear not for the result. Having come within the reach of my arms, he shall not escape with life.' Then Arjuna said, 'What need, O Bhima, for keeping the Rakshasa alive so long? O oppressor of enemies, we are to go hence, and cannot stay here longer. The east is reddening, the morning twilight is about to set in. The Rakshasa became stronger by break of day, therefore, hasten, O Bhima! Play not (with thy victim), but slay the terrible Rakshasa soon. During the two twilights Rakshasas always put forth their powers of deception. Use all the strength of thy arms.

"Vaisampayana continued, 'At this speech of Arjuna, Bhima blazing up with anger, summoned the might that Vayu (his father) puts forth at the time of the universal dissolution. And filled with rage, he quickly raised high in the air the Rakshasa's body, blue as the clouds of heaven, and whirled it a hundred times. Then addressing the cannibal, Bhima said, 'O Rakshasa, thy intelligence was given thee in vain, and in vain hast thou grown and thriven on unsanctified flesh. Thou deservest, therefore, an unholy death and I shall reduce thee today to nothing. I shall make this forest blessed today, like one without prickly plants. And, O Rakshasa, thou shalt no longer slay human beings for thy food.' Arjuna at this juncture, said, 'O Bhima, if thou thinkest it a hard task for thee to overcome this Rakshasa in combat, let me render thee help, else, slay him thyself without loss of time. Or, O Vrikodara, let me alone slay the Rakshasa. Thou art tired, and hast almost finished the affair. Well dost thou deserve rest.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Arjuna, Bhima was fired with rage and dashing the Rakshasa on the ground with all his might slew him as if he were an animal. The Rakshasa, while dying, sent forth a terrible yell that filled the whole forest, and was deep as the sound of a wet drum. Then the mighty Bhima, holding the body with his hands, bent it double, and breaking it in the middle, greatly gratified his brothers. Beholding Hidimva slain, they became exceedingly glad and lost no time in offering their congratulations to Bhima, that chastiser of all foes. Then Arjuna worshipping the illustrious Bhima of terrible prowess, addressed him again and said, 'Revered senior, I think there is a town not far off from this forest. Blest be thou, let us go hence soon, so that Duryodhana may not trace us.'

"Then all those mighty car-warriors, those tigers among men, saying, 'So be it,' proceeded along with their mother, followed by Hidimva, the Rakshasa woman.'"

Section 157

"Vaisampayana said, 'Bhima, beholding Hidimva following them, addressed her, saying, 'Rakshasas revenge themselves on their enemies by adopting deceptions that are incapable of being penetrated. Therefore, O Hidimva, go thou the way on which thy brother hath gone.' Then Yudhishthira beholding Bhima in rage, said, 'O Bhima, O tiger among men, however enraged, do not slay a woman. O Pandava, the observance of virtue is a higher duty than the protection of life. Hidimva, who had come with the object of slaying us, thou hast already slain. This woman is the sister of that Rakshasa, what can she do to us even if she were angry?'

"Vaisampayana continued, 'Then Hidimva reverentially saluting Kunti and her son Yudhishthira also, said, with joined palms, 'O revered lady, thou knowest the pangs that women are made to feel at the hands of the deity of love. Blessed dame, these pangs, of which Bhimasena hath been the cause, are torturing me. I had hitherto borne these insufferable pangs, waiting for the time (when thy son could assuage them). That time is now come, when I expected I would be made happy. Casting off my friends and relations and the usage of my race, I have, O blessed lady, chosen this son of thine, this tiger among men, as my husband. I tell thee truly, O illustrious lady, that if I am cast off by that hero or by thee either, I will no longer bear this life of mine. Therefore, O thou of the fairest complexion, it behoveth thee to show me mercy, thinking me either as very silly or thy obedient slave. O illustrious dame, unite me with this thy son, my husband. Endued as he is with the form of a celestial, let me go taking him with me wherever I like. Trust me, O blessed lady, I will again bring him back unto you all. When you think of me I will come to you immediately and convey you whithersoever ye may command. I will rescue you from all dangers and carry you across inaccessible and uneven regions. I will carry you on my back whenever ye desire to proceed with swiftness. O, be gracious unto me and make Bhima accept me. It hath been said that in a season of distress one should protect one's life by any means. He, that seeketh to discharge that duty should not scruple about the means. He, that in a season of distress keepeth his virtue, is the foremost of virtuous men. Indeed, distress is the greatest danger to virtue and virtuous men. It is virtue that protecteth life; therefore is virtue called the giver of life. Hence the means by which virtue or the observance of a duty is secured can never be censurable.'

"Hearing these words of Hidimva, Yudhishthira said. 'It is even so, O Hidimva, as thou sayest. There is no doubt of it. But, O thou of slender waist, thou must act even as thou hast said. Bhima will, after he hath washed himself and said his prayers and performed the usual propitiatory rites, pay his attentions to thee till the sun sets. Sport thou with him as thou likest during the day, O thou that art endued with the speed of the mind! But thou must bring back Bhimasena hither every day at nightfall.'

"Vaisampayana continued, 'Then Bhima, expressing his assent to all that Yudhishthira said, addressed Hidimva, saying, 'Listen to me, O Rakshasa woman! Truly do I make this engagement with thee that I will stay with thee, O thou of slender waist, until thou obtainest a son.' Then Hidimva, saying, 'So be it,' took Bhima upon her body and sped through the sides. On mountain peaks of picturesque scenery and regions sacred to the gods, abounding with dappled herds and echoing with the melodies of feathered tribes, herself assuming the handsomest form decked with every ornament and pouring forth at times mellifluous strains. Hidimva sported with the Pandava and studied to make him happy. So also, in inaccessible regions of forests, and on mountain-breasts overgrown with blossoming trees on lakes resplendent with lotuses and lilies, islands of rivers and their pebbly banks, on sylvan streams with beautiful banks and mountain-currents, in picturesque woods with blossoming trees and creepers in Himalayan bowers, and various caves, on crystal pools smiling with lotuses, on sea-shores shining with gold and pearls, in beautiful towns and fine gardens, in woods sacred to the gods and on hill-sides, in the regions of Guhyakas and ascetics, on the banks of Manasarovara abounding with fruits and flowers of every season Hidimva, assuming the handsomest form, sported with Bhima and studied to make him happy. Endued with the speed of the mind, she sported with Bhima in all these regions, till in time, she conceived and brought forth a mighty son begotten upon her by the Pandava. Of terrible eyes and large mouth and straight arrowy ears, the child was terrible to behold. Of lips brown as copper and sharp teeth and loud roar, of mighty arms and great strength and excessive prowess, this child became a mighty bowman. Of long nose, broad chest, frightfully swelling calves, celerity of motion and excessive strength, he had nothing human in his countenance, though born of man. And he excelled (in strength and prowess) all Pisachas and kindred tribes as well as all Rakshasas. And, O monarch, though a little child, he grew up a youth the very hour he was born. The mighty hero soon acquired high proficiency in the use of all weapons. The Rakshasa women bring forth the very day they conceive, and capable of assuming any forms at will, they always change their forms. And the bald-headed child, that mighty bowman, soon after his birth, bowing down to his mother, touched her feet and the feet also of his father. His parents then bestowed upon him a name. His mother having remarked that his head was (bald) like unto a Ghata (water-pot), both his parents thereupon called him Ghatotkacha (the pot-headed). And Ghatotkacha who was exceedingly devoted to the Pandavas, became a great favourite with them, indeed almost one of them.

"Then Hidimva, knowing that the period of her stay (with her husband) had come to an end, saluted the Pandavas and making a new appointment with them went away whithersoever she liked. And Ghatotkacha also--that foremost of Rakshasas--promising unto his father that he would come when wanted on business, saluted them and went away northward. Indeed, it was the illustrious Indra who created (by lending a portion of himself) the mighty car-warrior Ghatotkacha as a fit antagonist of Karna of unrivalled energy, in consequence of the dart he had given unto Karna (and which was sure to kill the person against whom it would be hurled).'"

Section 158

"Vaisampayana said, 'Those mighty car-warriors, the heroic Pandavas, then went, O king, from forest to forest killing deer and many animals (for their food). And in the course of their wanderings they saw the countries of the Matsyas, the Trigartas, the Panchalas and then of the Kichakas, and also many beautiful woods and lakes therein. And they all had matted locks on their heads and were attired in barks of trees and the skins of animals. Indeed, with Kunti in their company those illustrious heroes were attired in the garbs of ascetics. And those mighty car-warriors sometimes proceeded in haste, carrying their mother on their backs; and sometimes they proceeded in disguise, and sometimes again with great celerity. And they used to study the Rik and the other Vedas and also all the Vedangas as well as the sciences of morals and politics. And the Pandavas, conversant with the science of morals, met, in course of their wanderings their grandfather (Vyasa). And saluting the illustrious Krishna-Dwaipayana, those chastisers of enemies, with their mother, stood before him with joined hands.'

"Vyasa then said, 'Ye bulls of Bharata's race, I knew beforehand of this affliction of yours consisting in your deceitful exile by the son of Dhritarashtra. Knowing this, I have come to you, desirous of doing you some great good. Do not grieve for what hath befallen you. Know that all this is for your happiness. Undoubtedly, the sons of Dhritarashtra and you are all equal in my eye. But men are always partial to those who are in misfortune or of tender years. It is therefore, that my affection for you is greater now. And in consequence of that affection, I desire to do you good. Listen to me! Not far off before you is a delightful town where no danger can overtake you. Live ye there in disguise, waiting for my return.'

'Vaisampayana continued, 'Vyasa, the son of Satyavati, thus comforting the Pandavas, led them into the town of Ekachakra. And the master also comforted Kunti, saying, 'Live, O daughter! This son of thine, Yudhishthira, ever devoted to truth, this illustrious bull among men, having by his justice conquered the whole world, will rule over all the other monarchs of the earth. There is little doubt that, having by means of Bhima's and Arjuna's prowess conquered the whole earth with her belt of seas, he will enjoy the sovereignty thereof. Thy sons as well as those of Madri--mighty car-warriors all--will cheerfully sport as pleaseth them in their dominions. These tigers among men will also perform various sacrifices, such as the Rajasuya and the horse-sacrifice, in which the presents unto the Brahmanas are very large. And these thy sons will rule their ancestral kingdom, maintaining their friends and relatives in luxury and affluence and happiness.'

"Vaisampayana continued, 'With these words Vyasa introduced them into the dwelling of a Brahmana. And the island-born Rishi, addressing the eldest of the Pandavas, said, 'Wait here for me! I will come back to you! By adapting yourselves to the country and the occasion you will succeed in becoming very happy.'

"Then, O king, the Pandavas with joined hands said unto the Rishi, 'So be it.' And the illustrious master, the Rishi Vyasa, then went away to the region whence he had come.'"

*****

Vaka-Vadha Parva

Section 159

"Janamejaya asked, 'O first of Brahmanas, what did the Pandavas, those mighty car-warriors, the sons of Kunti, do after arriving at Ekachakra?'

"Vaisampayana said, 'Those mighty car-warriors, the sons of Kunti, on arriving at Ekachakra, lived for a short time in the abode of a Brahmana. Leading an eleemosynary life, they behold (in course of their wanderings) various delightful forests and earthly regions, and many rivers and lakes, and they became great favourites of the inhabitants of that town in consequence of their own accomplishments. At nightfall they placed before Kunti all they gathered in their mendicant tours, and Kunti used to divide the whole amongst them, each taking what was allotted to him. And those heroic chastisers of foes, with their mother, together took one moiety of the whole, while the mighty Bhima alone took the other moiety. In this way, O bull of Bharata's race, the illustrious Pandavas lived there for some time.

"One day, while those bulls of the Bharata race were out on their tour of mendicancy, it so happened that Bhima was (at home) with (his mother) Pritha. That day, O Bharata, Kunti heard a loud and heart-rending wail of sorrow coming from within the apartments of the Brahmana. Hearing the inmates of the Brahmana's house wailing and indulging in piteous lamentations, Kunti, O king, from compassion and the goodness of her heart, could not bear it with indifference. Afflicted with sorrow, the amiable Pritha, addressing Bhima, said these words full of compassion. 'Our woes assuaged, we are, O son, living happily in the house of this Brahmana, respected by him and unknown to Dhritarashtra's son. O son, I always think of the good I should do to this Brahmana, like what they do that live happily in others' abodes! O child, he is a true man upon whom favours are never lost. He payeth back to others more than what he receiveth at their hands. There is no doubt, some affliction hath overtaken this Brahmana. If we could be of any help to him, we should then be requiting his services.'

"Hearing these words of his mother, Bhima said, 'Ascertain, O mother the nature of the Brahmana's distress and whence also it hath arisen. Learning all about it, relieve it I will however difficult may the task prove.'

"Vaisampayana continued 'While mother and son were thus talking with each other, they heard again, O king, another wail of sorrow proceeding from the Brahmana and his wife. Then Kunti quickly entered the inner apartments of that illustrious Brahmana, like unto a cow running towards her tethered calf. She beheld the Brahmana with his wife, son and daughter, sitting with a woeful face, and she heard the Brahmana say, 'Oh, fie on this earthly life which is hollow as the reed and so fruitless after all which is based on sorrow and hath no freedom, and which hath misery for its lot! Life is sorrow and disease; life is truly a record of misery! The soul is one: but it hath to pursue virtue, wealth and pleasure. And because these are pursued at one and the same time, there frequently occurs a disagreement that is the source of much misery. Some say that salvation is the highest object of our desire. But I believe it can never be attained. The acquisition of wealth is hell; the pursuit of wealth is attended with misery; there is more misery after one has acquired it, for one loves one's possessions, and if any mishap befalls them, the possessor becomes afflicted with woe. I do not see by what means I can escape from this danger, nor how I can fly hence, with my wife to some region free from danger. Remember, O wife, that I endeavoured to migrate to some other place where we would be happy, but thou didst not then listen to me. Though frequently solicited by me, thou, O simple woman, said to me, 'I have been born here, and here have I grown old; this is my ancestral homestead.' Thy venerable father, O wife, and thy mother also, have, a long time ago, ascended to heaven. Thy relations also had all been dead. Oh why then didst thou yet like to live here? Led by affection for thy relatives thou didst not then hear what I said. But the time is now come when thou art to witness the death of a relative. Oh, how sad is that spectacle for me! Or perhaps the time is come for my own death, for I shall never be able to abandon cruelly one of my own as long as I myself am alive. Thou art my helpmate in all good deeds, self-denying and always affectionate unto me as a mother. The gods have given thee to me as a true friend and thou art ever my prime stay. Thou hast, by my parents, been made the participator in my domestic concerns. Thou art of pure lineage and good disposition, the mother of children, devoted to me, and so innocent; having chosen and wedded thee with due rites, I cannot abandon thee, my wife, so constant in thy vows, to save my life. How shall I myself be able to sacrifice my son a child of tender years and yet without the hirsute appendages (of manhood)? How shall I sacrifice my daughter whom I have begotten myself, who hath been placed, as a pledge, in my hands by the Creator himself for bestowal on a husband and through whom I hope to enjoy, along with my ancestors, the regions attainable by those only that have daughters' sons? Some people think that the father's affection for a son is greater; others, that his affection for a daughter is greater, mine, however, is equal. How can I be prepared to give up the innocent daughter upon whom rest the regions of bliss obtainable by me in after life and my own lineage and perpetual happiness? If, again, I sacrifice myself and go to the other world, I should scarcely know any peace, for, indeed, it is evident that, left by me these would not be able to support life. The sacrifice of any of these would be cruel and censurable. On the other hand, if I sacrifice myself, these, without me, will certainly perish. The distress into which I have fallen is great; nor do I know the means of escape. Alas, what course shall I take today with my near ones. It is well that I should die with all these, for I can live no longer.'"

Section 160

"Vaisampayana said, "On hearing these words of the Brahmana, his wife said, 'Thou shouldst not, O Brahmana, grieve like an ordinary man. Nor is this the time for mourning. Thou hast learning; thou knowest that all men are sure to die; none should grieve for that which is inevitable. Wife, son, and daughter, all these are sought for one's own self. As thou art possessed of a good understanding, kill thou thy sorrows. I will myself go there. This indeed, is the highest and the eternal duty of a woman, viz., that by sacrificing her life she should seek the good of her husband. Such an act done by me will make thee happy, and bring me fame in this world and eternal bliss hereafter. This, indeed, is the highest virtue that I tell thee, and thou mayest, by this, acquire both virtue and happiness. The object for which one desireth a wife hath already been achieved by thee through me. I have borne thee a daughter and a son and thus been freed from the debt I had owed thee. Thou art well able to support and cherish the children, but I however, can never support and cherish them like thee. Thou art my life, wealth, and lord; bereft of thee, how shall these children of tender years--how also shall I myself, exist? Widowed and masterless, with two children depending on me, how shall I, without thee, keep alive the pair, myself leading an honest life? If the daughter of thine is solicited (in marriage) by persons dishonourable and vain and unworthy of contracting an alliance with thee, how shall I be able to protect the girl? Indeed, as birds seek with avidity for meat that hath been thrown away on the ground, so do men solicit a woman that hath lost her husband. O best of Brahmanas, solicited by wicked men, I may waver and may not be able to continue in the path that is desired by all honest men. How shall I be able to place this sole daughter of thy house--this innocent girl--in the way along which her ancestors have always walked? How shall I then be able to impart unto this child every desirable accomplishment to make him virtuous as thyself, in that season of want when I shall become masterless? Overpowering myself who shall be masterless, unworthy persons will demand (the hand of) this daughter of thine, like Sudras desiring to hear the Vedas. And if I bestow not upon them this girl possessing thy blood and qualities, they may even take her away by force, like crows carrying away the sacrificial butter. And beholding thy son become so unlike to thee, and thy daughter placed under the control of some unworthy persons, I shall be despised in the world by even persons that are dishonourable, and I will certainly die. These children also, bereft of me and thee, their father, will, I doubt not, perish like fish when the water drieth up. There is no doubt that bereft of thee the three will perish: therefore it behoveth thee to sacrifice me. O Brahmana, persons conversant with morals have said that for women that have borne children, to predecease their lords is an act of the highest merit. Ready am I to abandon this son and this daughter, these my relations, and life itself, for thee. For a woman to be ever employed in doing agreeable offices to her lord is a higher duty than sacrifices, asceticism, vows, and charities of every description. The act, therefore, which I intend to perform is consonant with the highest virtue and is for thy good and that of thy race. The wise have declared that children and relatives and wife and all things held dear are cherished for the purpose of liberating one's self from danger and distress.

One must guard one's wealth for freeing one's self from danger, and it is by his wealth that he should cherish and protect his wife. But he must protect his own self both by (means of) his wife and his wealth. The learned have enunciated the truth that one's wife, son, wealth, and house, are acquired with the intention of providing against accidents, foreseen or unforeseen. The wise have also said that all one's relations weighed against one's own self would not be equal unto one's self. Therefore, revered sir, protect thy own self by abandoning me. O, give me leave to sacrifice myself, and cherish thou my children. Those that are conversant with the morals have, in their treatises, said, that women should never be slaughtered and that Rakshasas are not ignorant of the rules of morality. Therefore, while it is certain that the Rakshasa will kill a man, it is doubtful whether he will kill a woman. It behoveth thee, therefore, being conversant with the rules of morality, to place me before the Rakshasa. I have enjoyed much happiness, have obtained much that is agreeable to me, and have also acquired great religious merit. I have also obtained from thee children that are so dear to me. Therefore, it grieveth not me to die. I have borne thee children and have also grown old; I am ever desirous of doing good to thee; remembering all these I have come to this resolution. O revered sir, abandoning me thou mayest obtain another wife. By her thou mayest again acquire religious merit. There is no sin in this. For a man polygamy is an act of merit, but for a woman it is very sinful to betake herself to a second husband after the first. Considering all this, and remembering too that sacrifice of thy own self is censurable, O, liberate today without loss of time thy own self, thy race, and these thy children (by abandoning me).'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by her, O Bharata, the Brahmana embraced her, and they both began to weep in silence, afflicted with grief.'"

Section 161

"Vaisampayana said, 'On hearing these words of her afflicted parents, the daughter was filled with grief, and she addressed them, saying, 'Why are you so afflicted and why do you so weep, as if you have none to look after you? O, listen to me and do what may be proper. There is little doubt that you are bound in duty to abandon me at a certain time. Sure to abandon me once, O, abandon me now and save every thing at the expense of me alone. Men desire to have children, thinking that children would save them (in this world as well as in the region hereafter). O, cross the stream of your difficulties by means of my poor self, as if I were a raft. A child rescueth his parents in this and the other regions; therefore is the child called by the learned Putra (rescuer). The ancestors desire daughter's sons from me (as a special means of salvation). But (without waiting for my children) I myself will rescue them by protecting the life of my father. This my brother is of tender years, so there is little doubt that he will perish if thou diest now. If thou, my father, diest and my brother followeth thee, the funeral cake of the Pitris will be suspended and they will be greatly injured. Left behind by my father and brother, and by my mother also (for she will not survive her husband and son) I shall be plunged deeper and deeper in woe and ultimately perish in great distress. There can be little doubt that if thou escape from this danger as also my mother and infant brother, then thy race and the (ancestral) cake will be perpetuated. The son is one's own self; the wife is one's friend; the daughter, however, is the source of trouble. Do thou save thyself, therefore, by removing that source of trouble, and do thou thereby set me in the path of virtue. As I am a girl, O father, destitute of thee, I shall be helpless and plunged in woe, and shall have to go everywhere. It is therefore that I am resolved to rescue my father's race and share the merit of that act by accomplishing this difficult task. If thou, O best of Brahmanas, goest thither (unto the Rakshasa), leaving me here, then I shall be very much pained. Therefore, O father, be kind to me. O thou best of men, for our sake, for that of virtue and also thy race, save thyself, abandoning me, whom at one time thou shall be constrained to part from. There need be no delay, O father, in doing that which is inevitable. What can be more painful than that, when thou hast ascended to heaven, we shall have to go about begging our food, like dogs, from strangers. But if thou art rescued with thy relations from these difficulties, I shall then live happily in the region of the celestials. It hath been heard by us that if after bestowing thy daughter in this way, thou offerest oblations to the gods and the celestials, they will certainly be propitious.'

"Vaisampayana continued, 'The Brahmana and his wife, hearing these various lamentations of their daughter, became sadder than before and the three began to weep together. Their son, then, of tender years, beholding them and their daughter thus weeping together, lisped these words in a sweet tone, his eyes having dilated with delight, 'Weep not, O father, nor thou, O mother, nor thou O sister!' And smilingly did the child approach each of them, and at last taking up a blade of grass said in glee, 'With this will I slay the Rakshasa who eateth human beings!' Although all of them had been plunged in woe, yet hearing what the child lisped so sweetly, joy appeared on their faces. Then Kunti thinking that to be the proper opportunity, approached the group and said these words. Indeed, her words revived them as nectar reviveth a person that is dead.'"

Section 162

'Kunti said, 'I desire to learn from you the cause of this grief, for I will remove it, if possible.'

"The Brahmana replied, 'O thou of ascetic wealth, thy speech is, indeed worthy of thee. But this grief is incapable of being removed by any human being. Not far from this town, there liveth a Rakshasa of the name of Vaka, which cannibal is the lord of this country and town. Thriving on human flesh, that wretched Rakshasa endued with great strength ruleth this country. He being the chief of the Asuras, this town and the country in which it is situate are protected by his might. We have no fear from the machinations of any enemy, or indeed from any living soul. The fee, however, fixed for that cannibal is his food, which consists of a cart-load of rice, two buffaloes, and a human being who conveyeth them unto him. One after another, the house-holders have to send him this food. The turn, however, cometh to a particular family at intervals of many long years. If there are any that seek to avoid it, the Rakshasa slayeth them with their children and wives and devoureth them all. There is, in this country, a city called Vetrakiya, where liveth the king of these territories. He is ignorant of the science of government, and possessed of little intelligence, he adopts not with care any measure by which these territories may be rendered safe for all time to come. But we certainly deserve it all, inasmuch as we live within the dominion of that wretched and weak monarch in perpetual anxiety.

Brahmanas can never be made to dwell permanently within the dominions of any one, for they are dependent on nobody, they live rather like birds ranging all countries in perfect freedom. It hath been said that one must secure a (good) king, then a wife, and then wealth. It is by the acquisition of these three that one can rescue his relatives and sons. But as regards the acquisition of these three, the course of my actions hath been the reverse. Hence, plunged into a sea of danger, am suffering sorely. That turn, destructive of one's family, hath now devolved upon me. I shall have to give unto the Rakshasa as his fee the food of the aforesaid description and one human being to boot. I have no wealth to buy a man with. I cannot by any means consent to part with any one of my family, nor do I see any way of escape from (the clutches of) that Rakshasa. I am now sunk in an ocean of grief from which there is no escape. I shall go to that Rakshasa today, attended by all my family in order that that wretch might devour us all at once'"

Section 163

"Kunti said, Grieve not at all, O Brahmana, on account of this danger. I see a way by which to rescue thee from that Rakshasa. Thou hast only one son, who, besides, is of very tender years, also only one daughter, young and helpless, so I do not like that any of these, or thy wife, or even thyself should go unto the Rakshasa. I have five sons, O Brahmana, let one of them go, carrying in thy behalf tribute of that Rakshasa.'

"Hearing this, the Brahmana replied, 'To save my own life I shall never suffer this to be done. I shall never sacrifice, to save myself, the life of a Brahmana or of a guest. Indeed, even those that are of low origin and of sinful practices refuse to do (what thou askest me to do). It is said that one should sacrifice one's self and one's offspring for the benefit of a Brahmana. I regard this advice excellent and I like to follow it too. When I have to choose between the death of a Brahmana and that of my own, I would prefer the latter. The killing of a Brahmana is the highest sin, and there is no expiation for it. I think a reluctant sacrifice of one's own self is better than the reluctant sacrifice of a Brahmana. O blessed lady, in sacrificing myself I do not become guilty of self-destruction. No sin can attach to me when another will take my life. But if I deliberately consent to the death of a Brahmana, it would be a cruel and sinful act, from the consequence of which there is no escape. The learned have said that the abandonment of one who hath come to thy house or sought thy protection, as also the killing of one who seeketh death at thy hands, is both cruel and sinful. The illustrious among those conversant with practices allowable in seasons of distress, have before now said that one should never perform an act that is cruel and censurable. It is well for me that I should today perish myself with my wife, but I would never sanction the death of a Brahmana.'

"Kunti said, 'I too am firmly of opinion, O Brahmana, that Brahmanas should ever be protected. As regards myself, no son of mine would be less dear to me even if I had a hundred instead of the five I have. But this Rakshasa will not be able to kill my son, for that son of mine is endued with great prowess and energy, and skilled in mantras. He will faithfully deliver to the Rakshasa his food, but will, I know to a certainty, rescue himself. I have seen before many mighty Rakshasas of huge bodies engaged in combat with my heroic son and killed too by him. But, O Brahmana, do not disclose this fact to anybody, for if it be known, persons desirous of obtaining this power, will, from curiosity, always trouble my sons. The wise have said that if my son imparteth any knowledge, without the assent of his preceptor, unto any person, my son himself will no longer be able to profit by that knowledge.'

"Thus addressed by Pritha, the Brahmana with his wife became exceedingly glad and assented to Kunti's speech, which was unto them as nectar. Then Kunti, accompanied by the Brahmana, went unto the son of Vayu (Bhima) and asked him to accomplish (that difficult task). Bhima replied unto them, saying, 'So be it.'"

Section 164

"Vaisampayana said, 'After Bhima had pledged himself to accomplish the task, saying, 'I will do it,' the Pandavas, O Bharata, returned home with the alms they had obtained during the day. Then Yudhishthira, the son of Pandu from Bhima's countenance alone, suspected the nature of the task he had undertaken to accomplish. Sitting by the side of his mother, Yudhishthira asked her in private, 'What is the task, O mother, that Bhima of terrible prowess seeketh to accomplish? Doth he do so at thy command or of his own accord?' Kunti replied, 'Bhima, that chastiser of foes, will at my command, do this great deed for the good of the Brahmana and the liberation of this town.'

"Yudhishthira said, 'What rash act hast thou done, O mother! It is difficult of being performed and almost amounteth to suicide! The learned never applaud the abandonment of one's own child. Why dost thou, O mother, wish to sacrifice thy own child for the sake of another's? Thou hast, O mother, by this abandonment of thy child, acted not only against the course of human practices but also against the teachings of the Vedas, That Bhima, relying on whose arms we sleep happily in the night and hope to recover the kingdom of which we have been deprived by the covetous son of Dhritarashtra, that hero of immeasurable energy, remembering whose prowess Duryodhana and Sakuni do not sleep a wink during the whole night and by whose prowess we were rescued from the palace of lac and various other dangers, that Bhima who caused the death of Purochana, and relying on whose might we regard ourselves as having already slain the sons of Dhritarashtra and acquired the whole earth with all her wealth, upon what considerations, O mother, hast thou resolved upon abandoning him? Hast thou been deprived of thy reason? Hath thy understanding been clouded by the calamities thou hast undergone?'

"On hearing these words of her son, Kunti said, 'O Yudhishthira, thou needst not be at all anxious on account of Vrikodara. I have not come to this resolve owing to any weakness of understanding. Respected by him, and with our sorrows assuaged, we have, O son, been living in the house of this Brahmana, unknown to the sons of Dhritarashtra. For requiting, O son, that Brahmana, I have resolved to do this. He, indeed, is a man upon whom good offices are never lost. The measure of his requital becometh greater than the measure of the services he receiveth. Beholding the prowess of Bhima on the occasion of (our escape from) the house of lac, and from the destruction also of Hidimva, my confidence in Vrikodara is great. The might of Bhima's arms is equal unto that of ten thousand elephants. It was, therefore, that he succeeded in carrying you all, each heavy as an elephant, from Varanavata. There is no one on earth equal unto Bhima in might; he may even overcome that foremost of warriors, the holder of the thunderbolt himself. Soon after his birth he fell from my lap on the breast of the mountain. By the weight of his body the mass of stone on which he fell down broke in pieces. From this also, O son of Pandu, I have come to know Bhima's might. For this reason have I resolved to set him against the Brahmana's foe. I have not acted in this from foolishness or ignorance or from motive of gain. I have deliberately resolved to do this virtuous deed. By this act, O Yudhishthira, two objects will be accomplished; one is a requital of the services rendered by the Brahmana and the other is the acquisition of high religious merit. It is my conviction that the Kshatriya who rendereth help unto a Brahmana in anything acquireth regions of bliss hereafter. So also a Kshatriya who saveth the life of a Kshatriya achieveth that great fame in this world as in the other. A Kshatriya rendering help unto a Vaisya also on this earth certainly acquires world-wide popularity. One of the kingly tribe should protect even the Sudra who cometh to him for protection. If he doeth so, in his next life he receiveth his birth in a royal line, commanding prosperity and the respect of other kings. O scion of Puru's race, the illustrious Vyasa of wisdom acquired by hard ascetic toil told me so in bygone days. It is therefore, that I have resolved upon accomplishing this.'"

Section 165

"Having heard these words of his mother, Yudhishthira said, 'What thou, O mother, hast deliberately done, moved by compassion for the afflicted Brahmana, is, indeed, excellent Bhima will certainly come back with life, after having slain the cannibal, inasmuch as thou art, O mother, always compassionate unto Brahmanas. But tell the Brahmana, O mother, that he doth not do anything whereby the dwellers in this town may know all about it, and make him promise to keep thy request.'

"Vaisampayana continued, 'Then, when the night passed away, Bhimasena, the son of Pandu, taking with him the Rakshasa's food set out for the place where the cannibal lived. The mighty son of Pandu, approaching the forest where the Rakshasa dwelt, began to eat himself the food he carried, calling loudly to the Rakshasa by name. The Rakshasa, inflamed with anger at Bhima's words, came out and approached the place where Bhima was.

"Of huge body and great strength, of red eyes, red beard, and red hair, he was terrible to behold, and he came, pressing deep the earth with his tread. The opening of his mouth, was from ear to ear and his ears themselves were straight as arrows. Of grim visage, he had a forehead furrowed into three lines. Beholding Bhima eating his food, the Rakshasa advanced, biting his nether lip and expanding his eyes in wrath. And addressing Bhima he said, 'Who is this fool, who desiring to go to the abode of Yama, eateth in my very sight the food intended for me?' Hearing these words, Bhima, O Bharata, smiled in derision and disregarding the Rakshasa, continued eating with averted face. Beholding this, the cannibal uttered a frightful yell and with both arms upraised ran at Bhima desiring to kill him, there and then. Even then disregarding the Rakshasa and casting only a single glance at him, Vrikodara, that slayer of hostile heroes continued to eat the Rakshasa's food. Filled with wrath at this, the Rakshasa struck, from behind with both his arms a heavy blow on the back of Vrikodara, the son of Kunti. But Bhima, though struck heavily by the mighty Rakshasa, with both his hands, did not even look up at the Rakshasa but continued to eat as before. Then the mighty Rakshasa, inflamed with wrath, tore up a tree and ran at Bhima for striking him again. Meanwhile the mighty Bhima, that bull among men had leisurely eaten up the whole of that food and washing himself stood cheerfully for fight. Then, O Bharata, possessed of great energy, Bhima, smiling in derision, caught with his left hand the tree hurled at him by the Rakshasa in wrath. Then that mighty Rakshasa, tearing up many more trees, hurled them at Bhima, and the Pandava also hurled as many at the Rakshasa. Then, O king, the combat with trees between that human being and the Rakshasa, became so terrible that the region around soon became destitute of trees. Then the Rakshasa, saying that he was none else than Vaka, sprang upon the Pandava and seized the mighty Bhima with his arms. That mighty hero also clasping with his own strong arms the strong-armed Rakshasa, and exerting himself actively, began to drag him violently. Dragged by Bhima and dragging Bhima also, the cannibal was overcome with great fatigue. The earth began to tremble in consequence of the strength they both exerted, and large trees that stood there broke in pieces. Then Bhima, beholding the cannibal overcome with fatigue, pressed him down on the earth with his knees and began to strike him with great force. Then placing one knee on the middle of the Rakshasa's back, Bhima seized his neck with his right hand and the cloth on his waist with his left, and bent him double with great force. The cannibal then roared frightfully. And, O monarch, he also began to vomit blood while he was being thus broken on Bhima's knee.'"

Section 166

"Vaisampayana said 'Then Vaka, huge as a mountain, thus broken (on Bhima's knee), died, uttering frightful yells. Terrified by these sounds, the relatives of that Rakshasa came out, O king, with their attendants. Bhima, that foremost of smiters, seeing them so terrified and deprived of reason, comforted them and made them promise (to give up cannibalism), saying, 'Do not ever again kill human beings. If ye kill men, ye will have to die even as Vaka.' Those Rakshasas hearing this speech of Bhima, said, 'So be it,' and gave, O king, the desired promise. From that day, O Bharata, the Rakshasas (of the region) were seen by the inhabitants of that town to be very peaceful towards mankind. Then Bhima, dragging the lifeless cannibal, placed him at one of the gates of the town and went away unobserved by any one. The kinsmen of Vaka, beholding him slain by the might of Bhima, became frightened and fled in different directions.

"Meanwhile Bhima, having slain the Rakshasa, returned to the Brahmana's abode and related to Yudhishthira all that had happened, in detail. The next morning the inhabitants of the town in coming out saw the Rakshasa lying dead on the ground, his body covered with blood. Beholding that terrible cannibal, huge as a mountain cliff, thus mangled and lying on the ground, the hair of the spectators stood erect. Returning to Ekachakra, they soon gave the intelligence. Then, O king, the citizens by thousands accompanied by their wives, young and old, all began to come to the spot for beholding the Vaka and they were all amazed at seeing that superhuman feat. Instantly, O monarch, they began to pray to their gods. Then they began to calculate whose turn it had been the day before to carry food to the Rakshasa. And ascertaining this, they all came to that Brahmana and asked him (to satisfy their curiosity). Thus asked by them repeatedly, that bull among Brahmanas, desirous of concealing the Pandavas, said these words unto all the citizens, 'A certain high-souled Brahmana, skilled in mantras, beheld me weeping with my relatives after I had been ordered to supply the Rakshasa's food. Asking me the cause and ascertaining the distress of the town, that first of Brahmanas gave me every assurance and with smiles said, 'I shall carry the food for that wretched Rakshasa today. Do not fear for me.' Saying this he conveyed the food towards the forest of Vaka. This deed, so beneficial unto us all, hath very certainly been done by him.'

Then those Brahmanas and Kshatriyas (of the city), hearing this, wondered much. And the Vaisyas and the Sudras also became exceedingly glad, and they all established a festival in which the worship of Brahmanas was the principal ceremony (in remembrance of this Brahmana who had relieved them from their fears of Vaka).

*****

Chaitraratha Parva

Section 167

After this citizens returned to their respective houses and the Pandavas continued to dwell at Ekachakra as before.

"Janamejaya said, 'O Brahmana, what did those tigers among men, the Pandavas, do after they had slain the Rakshasa Vaka?'

"Vaisampayana said, 'The Pandavas, O king, after slaying the Rakshasa Vaka, continued to dwell in the abode of that Brahmana, employed in the study of the Vedas. Within a few days there came a Brahmana of rigid vows unto the abode of their host to take up his quarters there. Their host, that bull among Brahmanas, ever hospitable unto all guests, worshipping the newly-arrived Brahmana with due ceremonies, gave him quarters in his own abode. Then those bulls among men, the Pandavas, with their mother Kunti, solicited the new lodger to narrate to them his interesting experiences. The Brahmana spake to them of various countries and shrines and (holy) rivers, of kings and many wonderful provinces and cities. And after this narration was over, that Brahmana, O Janamejaya, also spoke of the wonderful self-choice of Yajnasena's daughter, the princes of Panchala, and of the births of Dhrishtadyumna and Sikhandi, and of the birth, without the intervention of a woman, of Krishna (Draupadi) at the great sacrifice of Drupada.

"Then those bulls among men, the Pandavas, hearing of these extraordinary facts regarding that illustrious monarch (Drupada), and desiring to know the details thereof, asked the Brahmana, after his narration was concluded, to satisfy their curiosity. The Pandavas said, 'How, O Brahmana, did the birth of Dhrishtadyumna the son of Drupada, take place from the (sacrificial) fire? How also did the extraordinary birth of Krishna take place from the centre of the sacrificial platform? How also did Drupada's son learn all weapons from the great bowman Drona? And, O Brahmana, how and for whom and for what reason was the friendship between Drona and Drupada broken off?'

"Vaisampayana continued, 'Thus questioned, O monarch, by those bulls among men, the Brahmana narrated all the particulars about the birth of Draupadi.'"

Section 168

"The Brahmana said, 'At that region where the Ganga entered the plains there lived a great Rishi, devoted to the austerest of penances. Of rigid vows and great wisdom, he bore the name Bharadwaja. One day, on coming to the Ganga to perform his ablutions, the Rishi saw the Apsara Ghritachi, who had come before, standing on the bank after her ablutions were over. And it so happened that a wind arose and disrobed the Apsara standing there. And the Rishi beholding her thus disrobed, felt the influence of desire. Though practising the vow of continence from his very youth, as soon as he felt the influence of desire, the Rishi's vital fluid came out. And as it came out, he held it in a pot (drana), and of that fluid thus preserved in a pot was born a son who came to be called Drona (the pot-born). And Drona studied all the Vedas and their several branches. And Bharadwaja had a friend named Prishata who was the king of Panchalas. And about the time that Drona was born, Prishata also obtained a son named Drupada. And that bull amongst Kshatriyas, Prishata's son, going every day to that asylum of Bharadwaja, played and studied with Drona. And after Prishata's death, Drupada succeeded him on the throne. Drona about this time heard that (the great Brahmana hero) Rama (on the eve of his retiring into the weeds) was resolved to give away all his wealth. Hearing this, the son of Bharadwaja repaired unto Rama who was about to retire into the woods and addressing him, said, 'O best of Brahmanas, know me to be Drona who hath come to thee to obtain thy wealth.' Rama replied, saying, 'I have given away everything. All that I now have is this body of mine and my weapons. O Brahmana, thou mayest ask of me one of these two, either my body or my weapons.' Then Drona said, 'It behoveth thee, sir, to give me all thy weapons together with (the mysteries of) their use and withdrawal.'

"The Brahmana continued, 'Then Rama of Bhrigu's race, saying, 'So be it,' gave all his weapons unto Drona, who obtaining them regarded himself as crowned with success. Drona obtaining from Rama the most exalted of all weapons, called the Brahma weapon, became exceedingly glad and acquired a decided superiority over all men. Then the son of Bharadwaja, endued with great prowess went to king Drupada, and approaching that monarch, that tiger among men, said, 'Know me for thy friend.' Hearing this Drupada said, 'One of low birth can never be the friend of one whose lineage is pure, nor can one who is not a car-warrior have a car-warrior for his friend. So also one who is not a king cannot have a king as his friend. Why dost thou, therefore, desire (to revive our) former friendship?'

"The Brahmana continued, 'Drona, gifted with great intelligence, was extremely mortified at this, and settling in his mind some means of humiliating the king of the Panchala he went to the capital of the Kurus, called after the name of an elephant. Then Bhishma, taking with him his grandsons, presented them unto the wise son of Bharadwaja as his pupils for instruction, along with various kinds of wealth. Then Drona, desirous of humiliating king Drupada, called together his disciples and addressed them, 'Ye sinless ones, it behoveth you, after you have been accomplished in arms, to give me as preceptorial fee something that I cherish in my heart.' Then Arjuna and others said unto their preceptor, 'So be it.'--After a time when the Pandavas became skilled in arms and sure aims, demanding of them his fee, he again told them these words, 'Drupada, the son of Prishata, is the king of Chhatravati. Take away from him his kingdom, and give it unto me.' Then the Pandavas, defeating Drupada in battle and taking him prisoner along with his ministers, offered him unto Drona, who beholding the vanquished monarch, said, 'O king, I again solicit thy friendship; and because none who is not a king deserveth to be the friend of a king, therefore, O Yajnasena, I am resolved to divide thy kingdom amongst ourselves. While thou art the king of the country to the south of Bhagirathi (Ganga), I will rule the country to the north.'

"The Brahmana continued, 'The king of the Panchalas, thus addressed by the wise son of Bharadwaja, told that best of Brahmanas and foremost of all persons conversant with weapons, these words, 'O high-souled son of

Bharadwaja, blest be thou, let it be so, let there be eternal friendship between us as thou desirest!' Thus addressing each other and establishing a permanent bond between themselves, Drona and the king of Panchala, both of them chastisers of foes, went away to the places they came from. But the thought of that humiliation did not leave the king's mind for a single moment. Sad at heart, the king began to waste away.'"

Section 169

"The Brahmana continued, 'King Drupada (after this), distressed at heart, wandered among many asylums of Brahmanas in search of superior Brahmanas well-skilled in sacrificial rites. Overwhelmed with grief and eagerly yearning for children, the king always said, 'Oh, I have no offspring surpassing all in accomplishments.' And the monarch, from great despondency, always said 'Oh, fie on those children that I have and on my relatives!' And ever thinking of revenging himself on Drona, the monarch sighed incessantly. And that best of kings, O Bharata, even after much deliberation, saw no way of overcoming, by his Kshatriya might, the prowess and discipline and training and accomplishment of Drona. Wandering along the banks of the Yamuna and the Ganga, the monarch once came upon a sacred asylum of Brahmanas. There was in that asylum no Brahmana who was not a Snataka, no one who was not of rigid vows, and none who was not virtuous to a high degree. And the king saw there two Brahmana sages named Yaja and Upayaja, both of rigid vows and souls under complete control and belonging to the most superior order. They were both devoted to the study of the ancient institutes and sprung from the race of Kasyapa. And those best of Brahmanas were well-able to help the king in the attainment of his object. The king then, with great assiduity and singleness of purpose, began to court this pair of excellent Brahmanas. Ascertaining the superior accomplishments of the younger of the two the king courted in private Upayaja of rigid vows, by the offer of every desirable acquisition. Employed in paying homage to the feet of Upayaja, always addressing in sweet words and offering him every object of human desire, Drupada, after worshipping that Brahmana, addressed him (one day), saying, 'O Upayaja, O Brahmana, if thou, performest those sacrificial rites by (virtue of) which I may obtain a son who may slay Drona, I promise thee ten thousand kine, or whatever else may be agreeable to thee, O first of Brahmanas, truly am I ready to make gifts to thee.' Thus addressed by the king, the Rishi replied, saying, 'I cannot (perform such rites).' But Drupada without accepting this reply as final, once more began to serve and pay homage unto that Brahmana. Then, after the expiration of a year, Upayaja, that first of Brahmanas, O monarch, addressing Drupada in sweet tone, said, 'My elder brother (Yaja), one day, while wandering through the deep woods, took up a fruit that had fallen upon a spot the purity of which he cared not to enquire about. I was following him (at the time) and observed this unworthy act of his. Indeed, he entertains no scruples in accepting things impure. In accepting that (particular) fruit he saw not any impropriety of sinful nature: Indeed, he who observeth not purity (in one instance) is not very likely to observe it in the other instances. When he lived in the house of his preceptor, employed in studying the institutes, he always used to eat (impure) remnants of other people's feasts. He always speaks approvingly of food and entertains no dislike for anything. Arguing from these, I believe that my brother covets earthy acquisitions. Therefore, O king, go unto him; he will perform spiritual offices for thee.' Hearing these words of Upayaja, king Drupada, though entertaining a low opinion of Yaja, nevertheless went to his abode. Worshipping Yaja who was (still) worthy of homage, Drupada said unto him, 'O master, perform thou spiritual offices for me and I will give thee eighty thousand kine! Enmity with Drona burneth my heart; it behoveth thee therefore to cool that heart of mine. Foremost of those conversant with the Vedas, Drona is also skilled in the Brahma weapon and for this, Drona hath overcome me in a contest arising from (impaired) friendship. Gifted with great intelligence, the son of Bharadwaja is (now) the chief preceptor of the Kurus. There is no Kshatriya in this world superior to him. His bow is full six cubits long and looks formidable, and his shafts are capable of slaying every living being. That great bowman, the high-souled son of Bharadwaja, habited as a Brahmana, is destroying the Kshatriya power all over the earth. Indeed, he is like a second Jamadagnya intended for the extermination of the Kshatriya race. There is no man on earth who can overcome the terrible force of his weapons. Like a blazing fire fed with clarified butter, Drona, possessed of Brahma might and uniting it with Kshatriya might, consumeth every antagonist in battle. But (thy) Brahma force is greater in itself than (Drona's) Brahma force united with

Kshatriya might. Therefore, as I am inferior (to Drona) in consequence of my possession of Kshatriya might alone, I solicit the aid of thy Brahma force, having obtained thee so superior to Drona in knowledge of Brahma. O Yaja, perform that sacrifice by means of which I may obtain a son invincible in battle and capable of slaying Drona. Ready am I to give thee ten thousand kine.' Hearing these words of Drupada, Yaja said, 'So be it.' Yaja then began to recollect the various ceremonies appertaining to the particular sacrifice. And knowing the affair to be a very grave one, he asked the assistance of Upayaja who coveted nothing. Then Yaja promised to perform the sacrifice for the destruction of Drona. Then the great ascetic Upayaja spoke unto king Drupada of everything required for the grand sacrifice (by aid of fire) from which the king was to obtain offspring. And he said, 'O king, a child shall be born unto thee, endued, as thou desirest, with great prowess, great energy, and great strength.'

"The Brahmana continued, 'Then king Drupada, impelled by the desire of obtaining a son who was to slay Drona, began, for the success of his wish, to make the necessary preparations. (And when everything was complete) Yaja, after having poured libations of clarified butter on the sacrificial fire, commanded Drupada's queen, saying, 'Come hither, O queen, O daughter-in-law of Prishata! A son and a daughter have arrived for thee!' Hearing this, the queen said, 'O Brahmana, my mouth is yet filled with saffron and other perfumed things. My body also beareth many sweet scents; I am hardly fit for accepting (the sanctified butter which is to give me offspring). Wait for me a little, O Yaja! Wait for that happy consummation.' Yaja, however, replied, 'O lady, whether thou comest or waitest, why should not the object of this sacrifice be accomplished when the oblation hath already been prepared by me and sanctified by Upayaja's invocations?'

"The Brahmana continued, 'Having said this, Yaja poured the sanctified libation on the fire, whereupon arose from those flames a child resembling a celestial who possessing the effulgence of fire, was terrible to behold. With a crown on this head and his body encased in excellent armour, sword in hand, and bearing a bow and arrows, he frequently sent forth loud roars. And immediately after his birth, he ascended an excellent chariot and went about in it for some time. Then the Panchalas in great joy shouted, 'Excellent, Excellent.' The very earth seemed at that time unable to bear the weight of the Panchalas mad with joy. Then, marvellous to say, the voice of some invisible spirit in the skies said, 'This prince hath been born for the destruction of Drona. He shall dispel all the fears of the Panchalas and spread their fame. He shall also remove the sorrow of the king.' And there arose, after this from the centre of the sacrificial platform, a daughter also, called Panchali, who, blest with great good fortune, was exceedingly handsome. Her eyes were black, and large as lotus-petals, her complexion was dark, and her locks were blue and curly. Her nails were beautifully convex, and bright as burnished copper; her eye-brows were fair, and bosom was deep. Indeed, she resembled the veritable daughter of a celestial born among men. Her body gave out fragrance like that of a blue lotus, perceivable from a distance of full two miles. Her beauty was such that she had no equal on earth. Like a celestial herself, she could be desired (in marriage) by a celestial, a Danava, or a: Yaksha. When this girl of fair hips was born an incorporeal voice said, 'This dark-complexioned girl will be the first of all women, and she will be the cause of the destruction of many Kshatriyas. This slender-waisted one will, in time, accomplish the purpose of the gods, and along with her many a danger will overtake the Kauravas.' On hearing these words, the Panchalas uttered a loud leonine roar, and the earth was unable to bear the weight of that joyous concourse. Then beholding the boy and the girl, the daughter-in-law of Prishata, desiring to have them, approached Yaja and said, 'Let not these know any one else except myself as their mother.' Yaja, desiring to do good unto the king said, 'So be it!' Then the Brahmanas (present there), their expectations fully gratified, bestowed names upon the new-born pair, 'Let this son of king Drupada, they said, be called Dhrishtadyumna, because of his excessive audacity and because of his being born like Dyumna with a natural mail and weapon.' And they also said, 'Because this daughter is so dark in complexion, she should be called Krishna (the dark).'

"The Brahmana continued, 'Thus were born those twins of the great sacrifice of Drupada. And the great Drona, bringing the Panchala prince into his own abode, taught him all weapons in requital of half the kingdom he had formerly taken from Drupada. The high-souled son of Bharadwaja, regarding destiny to be inevitable, did what would perpetuate his own great deeds.'"

Section 170

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of the Brahmana, the sons of Kunti seemed to be, as it were, pierced with darts. Indeed, all those mighty heroes lost their peace of mind. Then the truthful Kunti, beholding all her sons listless and inattentive, addressed Yudhishthira and said, 'We have now lived many nights in the abode of this Brahmana. We have passed our time pleasantly in this town, living on the alms obtained from many honest and illustrious persons. O oppressor of foes, as we have now seen often and often all the agreeable woods and gardens that are in this part of the country, seeing them again would no longer give any pleasure. O heroic scion of Kuru's race, alms also are not now obtainable here as easily as before. If thou wishest it would be well for us now to go to Panchala; we have not seen that country, it will, no doubt, O hero, prove delightful to us. O crusher of foes, it hath been heard by us that alms are obtainable in the country of the Panchala, and that Yajnasena, the king thereof, is devoted to Brahmanas. I am of opinion that it is not good to live long in one place. Therefore, O son, if thou likest, it is good for us to go there.'

"Hearing these words, Yudhishthira said, 'It is our duty to obey thy command, which, besides, must be for our good, I do not, however, know whether my younger brothers are willing to go.'"

Section 171

"Vaisampayana continued, 'Then Kunti spoke unto Bhimasena and Arjuna and the twins regarding the journey to Panchala. They all said, 'So be it.' Then, O king, Kunti with her sons saluted the Brahmana (in whose house they had dwelt) and set out for the delightful town of the illustrious Drupada.'

"Vaisampayana said, 'While the illustrious Pandavas were living disguised in the abode of the Brahmana, Vyasa, the son of Satyavati, once went to see them. Those chastisers of foes, beholding him coming rose up and stepped onward to receive him. Saluting him reverentially and worshipping him also the Pandavas stood in silence with joined hands. Thus worshipped by them the sage became gratified. He asked them to be seated, and cheerfully addressing them said, 'Ye slayers of foes, are ye living in the path of virtue and according to the scriptures? Do ye worship the Brahmanas? Ye are not, I hope, backward in paying homage unto those that deserve your homage?' The illustrious Rishi, after this, spoke many words of virtuous import, and after discoursing upon many topics of great interest, he said, 'An illustrious Rishi, living in a certain hermitage, had a daughter of tender waist, fair lips, and fine eye-brows, and possessing every accomplishment. As a consequence of her own acts (in a past life) the fair maid became very unfortunate. Though chaste and beautiful, the damsel obtained not a husband. With a sorrowful heart she thereupon began to practise ascetic penances with the object of obtaining a husband. She soon gratified by her severe asceticism the god Sankara (Mahadeva), who became propitious unto her and said unto that illustrious damsel, 'Ask thou the boon thou desirest! Blest be thou! I am Sankara prepared to give thee what thou wilt ask.' Desirous of benefiting herself, the maid repeatedly said unto the supreme lord, 'O give me, a husband endued with every accomplishment.' Then Isana (Mahadeva), that foremost of all speakers, replied unto her, saying, 'O blessed one, thou shall have five husbands from among the Bharata princes.' Thus told, the maiden said unto the god who had given her that boon, 'O lord, I desire to have only one husband through thy grace.' The god then addressed her again and said these excellent words, 'Thou hast, O girl, said full five times, 'Give me (a) husband.' Thou shalt, therefore, in another life have five husbands!' Ye princes of Bharata's line, that damsel of celestial beauty hath been born in the line of Drupada. The faultless Krishna of Prishata's line hath been appointed to be the wife of you all. Ye mighty ones, go therefore, to the capital of the Panchalas and dwell ye there. There is no doubt that having obtained her as wife ye shall be very happy.'

"Vaisampayana continued, 'Having said so unto the Pandavas, the illustrious and blessed grandsire then bade them farewell. The great ascetic then left them and went to the place whence he had come.'"

Section 172

"Vaisampayana said, 'After Vyasa had gone away, those bulls among men, the Pandavas, saluted the Brahmana and bade him farewell, and proceeded (towards Panchala) with joyous hearts and with their mother walking before them. Those slayers of all foes, in order to reach their destination, proceeded in a due northerly direction, walking day and night till they reached a sacred shrine of Siva with the crescent mark on his brow. Then those tigers among men, the sons of Pandu, arrived at the banks of the Ganga. Dhananjaya, that mighty car-warrior, walking before them, torch in hand, for showing the way and guarding them (against wild animals). And it so happened that at that time the proud king of the Gandharvas, with his wives, was sporting in that solitary region in the delightful waters of the Ganga. The king of the Gandharvas heard the tread of the Pandavas as they approached the river. On hearing the sounds of their foot-steps, the mighty Gandharvas were inflamed with wrath, and beholding those chastisers of foes, the Pandavas, approach towards him with their mother, he drew his frightful bow to a circle and said, 'It is known that excepting the first forty seconds the grey twilight preceding nightfall hath been appointed for the wandering of the Yakshas, the Gandharvas and the Rakshasas, all of whom are capable of going everywhere at will. The rest of the time hath been appointed for man to do his work. If therefore, men, wandering during those moments from greed of gain, come near us, both we and the Rakshasas slay those fools. Therefore, persons acquainted with the Vedas never applaud those men--not even kings at the head of their troops--who approach any pools of water at such a time. Stay ye at a distance, and approach me not. Know ye not that I am bathing in the waters of the Bhagirathi? Know that I am Angaraparna the Gandharva, ever relying on my own strength! I am proud and haughty and am the friend of Kuvera. This my forest on the banks of the Ganga, where I sport to gratify all my senses, is called Angaraparna after my own name. Here neither gods, nor Kapalikas, nor Gandharvas nor Yakshas, can come. How dare ye approach me who am the brightest jewel on the diadem of Kuvera?'

"Hearing these words of the Gandharva, Arjuna said, 'Blockhead, whether it be day, night, or twilight, who can bar others from the ocean, the sides of the Himalayas, and this river? O ranger of the skies, whether the stomach be empty or full, whether it is night or day, there is no special time for anybody to come to the Ganga--that foremost of all rivers. As regards ourselves endued with might, we care not when we disturb thee. Wicked being, those who are weak in fighting worship thee. This Ganga, issuing out of the golden peaks of Himavat, falleth into the waters of the ocean, being distributed into seven streams. They who drink the waters of these seven streams, viz., Ganga, Yamuna, Saraswati, Vitashtha, Sarayu, Gomati, and Gandaki, are, cleansed of all their sins. O Gandharva, this sacred Ganga again, flowing through the celestial region is called there the Alakananda, It hath again in the region of the Pitris become the Vaitarani, difficult of being crossed by sinners, and, Krishna-Dwaipayana himself hath said so. The auspicious and celestial river, capable of leading to heaven (them that touch its waters), is free from all dangers. Why dost thou then desire to bar us from it? This act of thine is not in consonance with eternal virtue. Disregarding thy words, why shall we not touch the sacred waters of the Bhagirathi free from all dangers and from which none can bar us?'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Arjuna, Angaraparna became inflamed with wrath and drawing his bow to a circle began to shoot his arrows like venomous snakes at the Pandavas. Then Dhananjaya, the son of Pandu, wielding a good shield and the torch he held in his hand, warded off all those arrows and addressing the Gandharva again said, 'O Gandharva, seek not to terrify those that are skilled in weapons, for weapons hurled at them vanish like froth. I think, O Gandharva, that ye are superior (in prowess) to men; therefore shall I fight with thee, using celestial weapons and not with any crooked means. This fiery weapon (that I shall hurl at thee), Vrihaspati the revered preceptor of Indra, gave unto Bharadwaja, from whom it was obtained by Agnivesya, and from Agnivesya by my preceptor, that foremost of Brahmanas, Drona, who gave it away to me.'

"Vaisampayana continued, 'Saying these words, the Pandava wrathfully hurled at the Gandharva that blazing weapon made of fire which burnt the Gandharva's chariot in a trice. Deprived of consciousness by the force of that weapon, the mighty Gandharva was falling, head downward, from his chariot. Dhananjaya seized him by the hair of his head adorned with garlands of flowers and thus dragged the unconscious Gandharva towards his brothers. Beholding this, that Gandharva's wife Kumbhinasi, desirous of saving her husband, ran towards Yudhishthira and sought his protection. The Gandharvi said, 'O exalted one, extend to me thy protection! O, set my husband free! O lord, I am Kumbhinasi by name, the wife of this Gandharva, who seeketh thy protection!' Beholding her (so afflicted), the mighty Yudhishthira addressed Arjuna and said, 'O slayer of foes, O child, who would slay a foe who hath been vanquished in fight, who hath been deprived of fame, who is protected by a woman, and who hath no prowess?' Arjuna replied, saying, 'Keep thou thy life, O Gandharva! Go hence, and grieve not I Yudhishthira, the king of the Kurus, commandeth me to show thee mercy.'

"The Gandharva replied, 'I have been vanquished by thee, I shall, therefore, abandon my former name Angaraparna (the blazing vehicle). In name alone, O friend, I should not be boastful when my pride in my strength hath been overcome: I have been fortunate in that I have obtained thee; O Arjuna, that wielder of celestial weapons! I like to impart to thee the power of (producing) illusions which Gandharvas alone have. My excellent and variegated chariot hath been burnt by means of thy fiery weapon. I who had formerly been called after my excellent chariot should now be called after my burnt chariot. The science of producing illusions that I have spoken of was formerly obtained by me by ascetic penances. That science I will today impart to the giver of my life-thy illustrious self! What good luck doth he not deserve who, after overcoming a foe by his might, giveth him life when that foe asketh for it? This science is called Chakshushi. It was communicated by Manu unto Soma and by Soma unto Viswavasu, and lastly by Viswavasu unto me. Communicated by my preceptor, that science, having come unto me who am without energy, is gradually becoming fruitless. I have spoken to thee about its origin and transmission. Listen now to its power! One may see (by its aid) whatever one wisheth to see, and in whatever way he liketh (generally or particularly). One can acquire this science only after standing on one leg for six months. I shall however, communicate to thee this science without thyself being obliged to observe any rigid vow. O king, it is for this knowledge that we are superior to men.

And as we are capable of seeing everything by spiritual sight, we are equal to the gods. O best of men, I intend to give thee and each of thy brothers a hundred steeds born in the country of the Gandharvas. Of celestial colour and endued with the speed of the mind, those horses are employed in bearing the celestial, and the Gandharvas. They may be lean-fleshed but they tire not, nor doth their speed suffer on that account. In days of yore the thunderbolt was created for the chief of the celestials in order that he might slay (the Asura) Vritra with it. But hurled at Vritra's head it broke in a thousand pieces. The celestials worship with reverence those fragments of the thunderbolt. That which is known in the three worlds as glory is but a portion of the thunderbolt. The hand of the Brahmana with which he poureth libations on the sacrificial fire, the chariot upon which the Kshatriya fighteth, the charity of the Vaisya, and the service of the Sudra rendered unto the three other classes, are all fragments of the thunderbolt. It hath been said that horses, forming as they do a portion of the Kshatriya's chariot, are, on that account, unslayable. Again horses which form a portion of the Kshatriya's chariot, are the offspring of Vadava. Those amongst them that are born in the region of the Gandharvas can go everywhere and assume any hue and speed at the will of their owners. These horses of mine that I give thee will always gratify thy wishes."

"On hearing these words of the Gandharva, Arjuna said, 'O Gandharva, if from satisfaction for having obtained thy life at my hands in a situation of danger, thou givest me thy science, and these horses, I would not accept thy gift.' The Gandharva replied, saying, 'A meeting with an illustrious person is ever a source of gratification; besides thou hast given me my life. Gratified with thee, I will give thee my science. That the obligation, however, may not all be on one side, I will take from thee, O Vibhatsu, O bull in Bharata's race, thy excellent and eternal weapon of fire!'

"Arjuna said, 'I would accept thy horses in exchange for my weapon. Let our friendship last for ever. O friend, tell us for what we human beings have to stand in fear of the Gandharvas. Chastisers of foes that we are and virtuous and conversant with the Vedas, tell us, O Gandharva, why in travelling in the night-time we have been censured by thee.'

"The Gandharva said, 'Ye are without wives (though ye have completed the period of study). Ye are without a particular Asrama (mode of life). Lastly, ye are out without a Brahmana walking before, therefore, ye sons of Pandu, ye have been censured by me. The Yakshas, Rakshasas, Gandharvas, Pisachas, Uragas and Danavas, are possessed of wisdom and intelligence, and acquainted with the history of the Kuru race. O hero, I have heard too from Narada and other celestial Rishis about the good deeds of your wise ancestors. I myself, too, while roaming over the whole earth bounded by her belt of seas, have witnessed the prowess of thy great race. O Arjuna, I have personal knowledge of thy preceptor, the illustrious son of Bharadwaja, celebrated throughout the three worlds for his knowledge of the Vedas and the science of arms. O tiger in Kuru's race, O son of Pritha, I also know Dharma, Vayu, Sakra, the twin Aswins, and Pandu,--these six perpetuators of Kuru race,--these excellent celestials and human progenitors of you all. I also know that you five brothers are learned and high-souled, that ye are foremost of all wielders of weapons, that ye are brave and virtuous and observant of vows. Knowing that your understanding and hearts are excellent and your behaviour faultless, I have yet censured you. For, O thou of Kuru's race, it behoveth no man endued with might of arms to bear with patience any ill usage in the sight of his wife. Especially as, O son of Kunti, our might increaseth during the hours of darkness, accompanied by my wife I was filled with wrath. O best of vow-observing men, I have, however, been vanquished by thee in battle. Listen to me as I tell thee the reasons that have led to my discomfiture. The Brahmacharya is a very superior mode of life, and as thou art in that mode now, it is for this, O Partha, that I have been defeated by thee in battle. O chastiser of foes, if any married Kshatriya fight with us at night, he can never escape, with life. But, O Partha, a married Kshatriya, who is sanctified with Brahma, and who hath assigned the cares of his State to a priest, might vanquish! all wanderers in the night. O child of Tapati, men should therefore, ever employ learned priests possessing self-command for the acquisition of every good luck they desire. That Brahmana is worthy of being the king's priest who is learned in the Vedas and the six branches thereof, who is pure and truthful, who is of virtuous soul and possessed of self-command. The monarch becometh ever victorious and finally earneth heaven who hath for his priest a Brahmana conversant with the rules of morality, who is a master of words, and is pure and of good behaviour. The king should always select an accomplished priest in order to acquire what he hath not and protect what he hath. He who desireth his own prosperity should ever be guided by his priest, for he may then obtain ever the whole earth surrounded by her belt of seas. O son of Tapati, a king, who is without a Brahmana, can never acquire any land by his bravery or glory of birth alone. Know, therefore, O perpetuator of Kuru's race, that the kingdom lasteth for ever in which Brahmanas have power.'"

Section 173

"Arjuna said, 'Thou hast addressed me (more than once) as Tapatya. I therefore wish to know what the precise significance of this word is, O virtuous Gandharva, being sons of Kunti, we are, indeed, Kaunteyas. But who is Tapati that we should be called Tapatyas?'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, the Gandharva related to Dhananjaya, the son of Kunti, the (following) story well-known in the three worlds.'

"The Gandharva said, 'O son of Pritha, O foremost of all intelligent men, I will duly recite to you in full this charming narrative. O, listen with attention to what I say in explanation of why I have addressed thee as Tapatya. That one in heaven who pervadeth by his light the whole firmament had a daughter named Tapati equal unto himself. Tapati, the daughter of the god Vivaswat, was the younger sister of Savitri, and she was celebrated throughout the three worlds and devoted to ascetic penances. There was no woman amongst the celestials, the Asuras, the Yakshas, the Rakshasas, the Apsaras, and the Gandharvas, who was equal to her in beauty. Of perfect, symmetrical and faultless features, of black and large eyes, and in beautiful attire, the girl was chaste and of perfect conduct. And, O Bharata, seeing her Savitri (the sun) thought that there was none in the three worlds who, for his beauty, accomplishments, behaviour, and learning, deserved to be her husband. Beholding her attain the age of puberty and, therefore, worthy of being bestowed on a husband, her father knew no peace of mind, always thinking of the person he should select. At that time, O son of Kunti, Riksha's son, that bull amongst the Kurus, the mighty king

Samvarana, was duly worshipping Surya with offerings of Arghya and flower-garlands and scents, and with vows and fasts and ascetic penances of various kinds. Indeed, Samvarana was worshipping Surya constantly in all his glory, with devotion and humility and piety. And beholding Samvarana conversant with all rules of virtue and unequalled on earth for beauty, Surya regarded him as the fit husband for his daughter, Tapati. And, O thou of Kuru's race, Vivaswat then resolved to bestow his daughter on that best of kings, viz., Samvarana, the scion of a race of world-wide fame. As Surya himself in the heavens filleth the firmament with his splendour, so did king Samvarana on earth fill every region with the splendour of his good achievements. And all men, O Partha, except Brahmanas, worshipped Samvarana. Blest with good luck, king Samvarana excelled Soma in soothing the hearts of friends and Surya in scorching the hearts of foes. And, O Kaurava, Tapana (Surya) himself was resolved upon bestowing his daughter Tapati upon king Samvarana, who was possessed of such virtues and accomplishments.

"Once on a time, O Partha, king Samvarana, endued with beauty (of person) and immeasurable prowess, went on a hunting expedition to the underwoods on the mountain-breast. While wandering in quest of deer, the excellent steed the king rode, overcome, O Partha, with hunger, thirst and fatigue, died on the mountains. Abandoning the steed, the king, O Arjuna, began to wander about upon the mountain-breast on foot and in course of his wandering the monarch saw a maiden of large eyes and unrivalled beauty, That grinder of hostile host--that tiger among kings--himself without a companion, beholding there that maiden without a companion, stood motionless gazing at her steadfastly. For her beauty, the monarch for some moment believed her to be (the goddess) Sri herself. Next he regarded her to be the embodiment of the rays emanating from Surya. In splendour of her person she resembled a flame of fire, though in benignity and loveliness she resembled a spotless digit of the moon. And standing on the mountain-breast, the black-eyed maiden appeared like a bright statue of gold. The mountain itself with its creepers and plants, because of the beauty and attire of that damsel, seemed to be converted into gold. The sight of that maiden inspired the monarch with a contempt for all women that he had seen before. By beholding her, the king regarded his eye-sight truly blessed.

Nothing the king had seen from the day of his birth could equal, he thought, the beauty of that girl. The king's heart and eyes were captivated by that damsel, as if they were bound with a cord and he remained rooted to that spot, deprived of his senses. The monarch thought that the artificer of so much beauty had created it only after churning the whole world of gods Asuras and human beings. Entertaining these various thoughts, king Samvarana regarded that maiden as unrivalled in the three worlds for wealth of beauty.

"And the monarch of pure descent, beholding the beautiful maiden, was pierced with Kama's (Cupid's) shafts and lost his peace of mind. Burnt with the strong flame of desire the king asked that charming maiden, still innocent, though in her full youth, saying, 'Who art thou and whose? Why also dost thou stay here? O thou of sweet smiles, why dost thou wander alone in these solitary woods? Of every feature perfectly faultless, and decked with every ornament, thou seemest to be the coveted ornament of these ornaments themselves! Thou seemest not to be of celestial or Asura or Yaksha or Rakshasa or Naga or Gandharva or human origin. O excellent lady, the best of women that I have ever seen or heard of would not compare with thee in beauty! O thou of handsome face, at sight of thee lovelier than the moon and graced with eyes like lotus-petals, the god of desire is grinding me.'

"King Samvarana thus addressed that damsel in the forest, who however, spoke not a word unto the monarch burning with desire. Instead, like lightning in the clouds, that large-eyed maiden quickly disappeared in the very sight of the monarch. The king then wandered through the whole forest, like one out of his senses, in search of that girl of eyes like lotus-petals. Failing to find her, that best of monarchs indulged in copious lamentations and for a time stood motionless with grief.'"

Section 174

"The Gandharva continued, 'When that maiden disappeared, that feller of hostile ranks deprived of his senses by Kama (concupiscence) himself fell down on the earth. And as the monarch fell down, that maiden of sweet smiles and prominent and round hips appeared again before him, and smiling sweetly, said unto that perpetuator of Kuru's race these honeyed words, 'Rise, rise, O chastiser of foes! Blest be thou; it behoveth thee not, O tiger among kings, to lose thy reason, a celebrated man as thou art in the world.' Addressed in these honeyed words, the king opened his eyes and saw before him that selfsame girl of swelling hips. The monarch who was burning with the flame of desire then addressed that black-eyed damsel in accents, weak with emotion, and said, 'Blest be thou O excellent woman of black eyes! As I am burning with desire and paying thee court, O, accept me! My life is ebbing away. O thou of large eyes, for thy sake it is, O thou of the splendour of the filaments of the lotus, that Kama is incessantly piercing me with his keen shafts without stopping for a moment! O amiable and cheerful girl, I have been bitten by Kama who is even like a venomous viper. O thou of swelling and large hips, have mercy on me! O thou of handsome and faultless features, O thou of face like unto the lotus-petal or the moon, O thou of voice sweet as that of singing Kinnaras, my life now depends on thee! Without thee, O timid one, I am unable to live! O thou of eyes like lotus-petals, Kama is piercing me incessantly! O large-eyed girl, be merciful unto me! It becometh thee not, O black-eyed maid, to cast me off; O handsome girl, it behoveth thee to relieve me from such affliction by giving me thy love! At first sight thou hast attracted my heart. My mind wandereth! Beholding thee I like not to cast my eyes on any other woman! Be merciful! I am thy obedient slave--thy adorer! O, accept me! O beautiful lady, O large-eyed girl at the sight of thee, the god of desire hath entered my heart, and is piercing me with his shafts! O thou of lotus-eyes, the flame of desire burneth within me! O, extinguish that flame with the water of thy love poured on it! O beautiful lady, by becoming mine, pacify thou the irrepressible god of desire that hath appeared here armed with his deadly bow and arrows and that is piercing me incessantly with those keen shafts of his! O thou of the fairest complexion, wed me according to the Gandharva form, for, O thou of tapering hips, of all forms of marriage the Gandharva hath been said to be the best.'

"The Gandharva continued, 'Hearing those words of the monarch, Tapati made answer, 'O king, I am not the mistress of my own self! Be it known that I am a maiden under the control of my father. If thou really entertainest an affection for me, demand me of my father. Thou sayest, O king, that thy heart hath been robbed by me. But thou also hast, at first sight, robbed me of my heart; I am not the mistress of my body, and therefore, O best of kings, I do not approach thee; women are never independent. What girl is there in the three worlds that would not desire thee for her husband, as thou art kind unto all thy dependents and as thou art born in a pure race? Therefore, when the opportunity comes, ask my father Aditya for my hand with worship, ascetic penances, and vows. If my father bestoweth me upon thee, then, O king, I shall ever be thy obedient wife. My name is Tapati and I am the younger sister of Savitri, and the daughter, O bull amongst Kshatriyas of Savitri, of (Sun) the illuminator of the universe.'"

Section 175

"The Gandharva continued, 'Saying this, Tapati of faultless features, ascended the skies. The monarch thereupon again fell down on the earth. His ministers and followers searching for him throughout the forest at length came upon him lying on that solitary spot, and beholding that excellent king, that mighty bowman, thus lying forsaken on the ground like a rainbow dropped from the firmament, his minister-in-chief became like one burnt by a flame of fire. Advancing hastily with affection and respect, the minister raised that best of monarchs lying prostrate on the ground and deprived of his senses by desire. Old in wisdom as in age, old in achievements as in policy, the minister, after having raised the prostrate monarch, became easy (in mind). Addressing the king in sweet words that were also for his good, he said, 'Blest be thou, O sinless one! Fear not, O tiger among kings!' The minister thought that the monarch, that great feller of hostile ranks in battle, had been lying on the ground overcome with hunger, thirst, and fatigue. The old man then sprinkled over the crownless head of the monarch water that was cold and rendered fragrant with lotus-petals. Slowly regaining his consciousness, the mighty monarch sent away all his attendants with the exception of his minister only. After those attendants had retired at his command, the king sat upon the mountain-breast. Having purified himself duly, the king sat upon that chief of mountains, and began, with joined palms and upturned face, to worship Surya. King Samvarana, that smiter of all foes, thought also of his chief priest Vasishtha, that best of Rishis. The king continued to sit there day and night without intermission. The Brahmana sage Vasishtha came there on the twelfth day: that great Rishi of soul under perfect command knew at once by his ascetic power that the monarch had lost his senses in consequence of Tapati. And that virtuous and best of Munis, as soon as he knew this, desirous of benefiting the monarch who was ever observant of vows, addressed him and gave him every assurance. The illustrious Rishi, in the very sight of that monarch, ascended upward to interview Surya, himself possessed of the splendour of that luminary. The Brahmana then approached with joined hands the god of a thousand rays and introduced himself cheerfully unto him, saying, 'I am Vasishtha.' Then Vivaswat of great energy said unto that best of Rishis, 'Welcome art thou, O great Rishi! Tell me what is in thy mind. O thou of great good fortune, whatever thou demandest of me, O foremost of eloquent men, I will confer on thee, however difficult it may be for me!' Thus addressed by Surya, the Rishi of great ascetic merit, bowing unto the god of light, replied, saying, 'O Vibhavasu, this thy daughter, Tapati, the younger sister of Savitri, I ask of thee for Samvarana! That monarch is of mighty achievements, conversant with virtue, and of high soul. O firmament-ranger, Samvarana will make a worthy husband for thy daughter.' Thus addressed by the Rishi Vibhakara, resolved upon bestowing his daughter upon Samvarana, saluted the Rishi, and replied unto him, saying, 'Oh, Samvarana is the best of monarchs, thou art the best of Rishis, Tapati is the best of women. What should we do, therefore, but bestow her on Samvarana?' With these words, the god Tapana, made over his daughter, Tapati, of every feature perfectly faultless, unto the illustrious Vasishtha to bestow her upon Samvarana. And the great Rishi then accepted the girl, Tapati, and taking leave of Surya, came back to the spot, where that bull amongst the Kurus, of celestial achievements, was. King Samvarana, possessed by love and with his heart fixed on Tapati, beholding that celestial maiden of sweet smiles led by Vasishtha, became exceedingly glad. And Tapati of fair eyebrows came down from the firmament like lightning from the clouds, dazzling the ten points of the heavens. And the illustrious Rishi Vasishtha of pure soul approached the monarch after the latter's twelve nights' vow was over. It was thus that king Samvarana obtained a wife after having worshipped with like the full moon. And that mighty bowman, that foremost one in Kuru's race having his curiosity greatly excited by what he heard of Vasishtha's ascetic power, asked the Gandharva, saying, 'I desire to hear of the Rishi whom thou hast mentioned as Vasishtha. O, tell me in full about him! O chief of the Gandharvas, tell me who this illustrious Rishi was that was the priest of our forefathers.' The Gandharva replied, 'Vasishtha is Brahma's spiritual (lit, mind-born) son and Arundhati's husband. Ever difficult of being conquered by the very immortals, Desire and Wrath, conquered by Vasishtha's ascetic penances, used to shampoo his feet. Though his wrath was excited by Viswamitra's offence, that high-souled Rishi did not yet exterminate Kusikas (the tribe whose king Viswamitra was). Afflicted at the loss of his sons, he did not, as though powerless, though really otherwise, do any dreadful act destructive of Viswamitra, Like the ocean transgressing not its continents, Vasishtha transgressed not (the laws of) Yama by bringing back his children from the domains of the king of the dead. It was by obtaining that illustrious one who had conquered his own self that Ikshvaku and other great monarchs acquired the whole earth. And, O prince of Kuru's race, it was by obtaining Vasishtha, that best of Rishis as their priest, that those monarchs performed many grand sacrifices. And, O best of the Pandavas, that regenerate Rishi assisted these monarchs in the performance of their sacrifices like Vrihaspati assisting the immortals. Therefore, look ye for some accomplished and desirable Brahmana conversant with the Vedas and in whose heart virtue prevails, to appoint as your priest. A Kshatriya of good lineage, desirous of extending his dominions by conquering the earth, should, O Partha, first appoint a priest. He who is desirous of conquering the earth should have a Brahmana before him. Therefore, O Arjuna, let some accomplished and learned Brahmana, who has his senses under complete control and who is conversant with religion, profit and pleasure, be your priest.'"

Section 176

"Vaisampayana continued, 'Hearing this, Arjuna said, 'O Gandharva, whence arose the hostility between Viswamitra and Vasishtha both of whom dwelt in a celestial hermitage? O, tell us all about it.'

"The Gandharva replied, 'O Partha, the story of Vasishtha is regarded as a

Purana (legend) in all the three worlds. Listen to me as I recite it fully. There was, in Kanyakuvja, O bull of Bharata's race, a great king of worldwide fame named Gadhi, the son of Kusika. The virtuous Gadhi had a son named Viswamitra, that grinder of foes, possessing a large army and many animals and vehicles. And Viswamitra, accompanied by his ministers, used to roam in quest of deer through the deep woods and over picturesque marascetic penances the propitious lord Vivaswat, by the help of Vasishtha's (ascetic power). And Samvarana, that bull among men with due rites took Tapati's hand on that mountain-breast which was resorted to by the celestials and the Gandharvas. The royal sage, with the permission of Vasishtha, desired to sport with his wife on that mountain. And the king caused Vasishtha, to be proclaimed his regent in his capital and kingdom, in the woods and gardens. And bidding farewell unto the monarch, Vasishtha left him and went away. Samvarana, who sported on that mountain like a celestial, sported with his wife in the woods and the under-woods on that mountain for twelve full years. And, O best of the Bharatas, the god of a thousand eyes poured no rain for twelve years on the capital and on the kingdom of that monarch. Then, O chastiser of enemies, when that season of drought broke out, the people of that kingdom, as also the trees and lower animals began to die fast. And during the continuance of that dreadful drought, not even a drop of dew fell from the skies and no corn grew. And the inhabitants in despair, and afflicted with the fear of hunger, left their homes and fled away in all directions. And the famished people of the capital and the country began to abandon their wives and children and grew reckless of one another. The people being afflicted with hunger, without a morsel of food and reduced to skeletons, the capital looked very much like the city of the king of the dead, full of only ghostly beings. On beholding the capital reduced to such a state, the illustrious and virtuous and best of Rishis, Vasishtha was resolved upon applying a remedy and brought back unto the city that tiger among kings, Samvarana, along with his wife, after the latter had passed so long a period in solitude and seclusion. After the king had entered his capital, things became as before, for, when that tiger among kings came back to his own, the god of a thousand eyes, the slayer of Asuras, poured rain in abundance and caused corn to grow. Revivified by the foremost of virtuous souls the capital and the country became animated with extreme joy. The monarch, with his wife, Tapati, once more performed sacrifices for twelve years, like the lord Indra (god of rain) performing sacrifices with his wife, Sachi.'

"The Gandharva continued, 'This, O Partha, is the history of Tapati of old, the daughter of Vivaswat. It is for her that thou art (called) Tapatya. King Samvarana begot upon Tapati a son named Kuru, who was the foremost of ascetics. Born in the race of Kuru, thou art, O Arjuna, to be called Tapatya.'"

Section 177

"Vaisampayana said, 'That bull among the Bharatas, Arjuna, hearing these words of the Gandharva, was inspired with feelings of devotion and stood shes (???--JBH), killing deer and wild boars. Once on a time, while out in quest of deer, the king became weak with exertion and thirst. The monarch arrived in that state at the asylum of Vasishtha, and the blessed and illustrious Rishi beholding him arrive, reverenced with his homage that best of men, king Viswamitra. And O Bharata, the Rishi saluted the monarch by offering him water to wash his face and feet with, and Arghya, and wild fruits, and clarified butter. For the illustrious Rishi had a cow yielding anything that was desired of her. When she was addressed, saying, 'O give',--she always yielded the article that was sought. And she yielded various fruits and corn, wild or grown in gardens and fields, and milk, and many excellent nutritive viands full of six different kinds of juice (taste?) and like unto nectar itself, and various other kinds of enjoyable things, O Arjuna, of ambrosial taste for drinking and eating, and for licking and sucking, and also many precious gems and robes of various kinds. With these desirable objects in profusion the monarch was worshipped. And the king with his minister and troops became highly pleased. And the monarch wondered much, beholding that cow with six elevated limbs and the beautiful flanks and hips, and five limbs that were broad, and eyes prominent like those of the frog and beautiful in size, and high udders, and faultless make, and straight and uplifted ears, and handsome horns, and well-developed head and neck.

"And, O prince, the son of Gadhi, gratified with everything and applauding the cow named Nandini, addressed the Rishi, saying, 'O Brahmana, O great Muni, give me thy Naridini in exchange for ten thousand kine, or my kingdom. Enjoy thou my kingdom (giving me thy cow).'

"Hearing these words of Viswamitra, Vasishtha said, 'O sinless one, this cow hath been kept by me for the sake of the gods, guests, and the Pitris, as also for my sacrifices. I cannot give Nandini in exchange for even thy kingdom.' Viswamitra replied, 'I am a Kshatriya, but thou art a Brahmana devoted to asceticism and study. Is there any energy in Brahmanas who are peaceful and who have their souls under perfect command? When thou givest me not what I desire in exchange even for ten thousand cows, I will not abandon the practice of my order; I will take thy cow even by force!'

"Vasishtha said, 'Thou art a Kshatriya endued with might of arms. Thou art a powerful monarch. O, do in haste what thou desirest; and stop not to consider its propriety.'

"The Gandharva continued, 'Thus addressed by Vasishtha, Viswamitra, O Partha, then forcibly seized Nandini, that cow (white) like the swan or the moon, and attempted to take her away, afflicting her with stripes and persecuting her otherwise. The innocent Nandini then began, O Partha, to low piteously, and approaching the illustrious Vasishtha stood before him with uplifted face. Though persecuted very cruelly, she refused to leave the Rishi's asylum.'

"Beholding her in that plight, Vasishtha said, 'O amiable one, thou art lowing repeatedly and I am hearing thy cries. But, O Nandini, even Viswamitra is taking thee away by force, what can I do in this matter, as I am a forgiving Brahmana?'

"The Gandharva continued, 'Then, O bull in Bharata's race, Nandini, alarmed at the sight of Viswamitra's troops and terrified by Viswamitra himself, approached the Rishi still closer, and said, 'O illustrious one, why art thou so indifferent to my poor self afflicted with the stripes of the cruel troops of Viswamitra and crying so piteously as if I were masterless?' Hearing these words of the crying and persecuted Nandini, the great Rishi lost not his patience nor turned from his vow of forgiveness. He replied, 'The Kshatriya's might lies in physical strength, the Brahmana's in forgiveness. Because I cannot give up forgiveness, go thou, O Nandini, if thou choosest.' Nandini answered, 'Castest thou me away, O illustrious one, that thou sayest so? If thou dost not cast me off, I cannot, O Brahmana, be taken away by force.' Vasishtha said, 'O blessed one, I do not cast thee off! Stay if thou canst! O, yonder is thy calf, tied with a stout cord, and even now being weakened by it!'

"The Gandharva continued, 'Then the cow of Vasishtha, hearing the word stay, raised her head and neck upward, and became terrible to behold. With eyes red with rage and lowing repeatedly, she then attacked Viswamitra's troops on all sides. Afflicted with their stripes and running hither and thither with those red eyes of hers, her wrath increased. Blazing with rage, she soon became terrible to behold like unto the sun in his midday glory. And from her tail she began to rain showers of burning coals all around. And some moments after, from her tail she brought forth an army of Palhavas, and from her udders, an army of Dravidas and Sakas; and from her womb, an army of Yavanas, and from her dung, an army of Savaras; and from her urine, an army of Kanchis; and from her sides, an army of Savaras. And from the froth of her mouth came out hosts of Paundras and Kiratas, Yavanas and Sinhalas, and the barbarous tribes of Khasas and Chivukas and Pulindas and Chinas and Hunas with Keralas, and numerous other Mlechchhas. And that vast army of Mlechchhas in various uniforms, and armed with various weapons, as soon as it sprang into life, deploying in the very sight of Viswamitra, attacked that monarch's soldiers. And so numerous was that Mlechchha host that each particular soldier of Viswamitra was attacked by a band of six or seven of their enemies. Assailed with a mighty shower of weapons, Viswamitra's troops broke and fled, panic-stricken, in all directions, before his very eyes. But, O bull in Bharata's race, the troops of Vasishtha, though excited with wrath, took not the life of any of Viswamitra's troops. Nandini simply caused the monarch's army to be routed and driven off. And driven (from the asylum) twenty-seven full miles, panic-stricken, they shrieked aloud and beheld not anyone that could protect them. Viswamitra, beholding this wonderful feat that resulted from Brahmana prowess, became disgusted with Kshatriya prowess and said, 'O, fie on Kshatriya prowess! Brahmana prowess is true prowess! In judging of strength and weakness, I see that asceticism is true strength.' Saying this, the monarch, abandoning his large domains and regal splendour and turning his back upon all pleasures, set his mind on asceticism. Crowned with success in asceticism and filling the three worlds with the heat of his ascetic penances, he afflicted all creatures and finally became a Brahmana. The son of Kusika at last drank Soma with Indra himself (in Heaven).'"

Section 178

"The Gandharva continued, 'There was, O Partha, a king in this world, named Kalmashapada, who was of the race of Ikshvaku and was unequalled on earth for prowess. One day the king went from his capital into the woods for purposes of hunting, and this grinder of foes pierced (with his arrows) many deer and wild boars. And in those deep woods the king also slew many rhinoceroses. Engaged in sport for some length of time, the monarch became very much fatigued and at last he gave up the chase, desiring to rest awhile.

"The great Viswamitra, endued with energy, had, a little while ago, desired to make that monarch his disciple. As the monarch, afflicted with hunger and thirst, was proceeding through the woods, he came across that best of Rishis, the illustrious son of Vasishtha, coming along the same path. The king ever victorious in battle saw that Muni bearing the name of Saktri, that illustrious propagator of Vasishtha's race, the eldest of the high-souled Vasishtha's hundred sons, coming along from opposite direction. The king, beholding him said, 'Stand out of our way.' The Rishi, addressing the monarch in a conciliatory manner, said unto him sweetly, 'O king, this is my way. This is the eternal rule of morality indicated in every treatise on duty and religion, viz., that a king should ever make way for Brahmanas.' Thus did they address each other respecting their right of way. 'Stand aside, stand aside', were the words they said unto each other. The Rishi, who was in the right, did not yield, nor did the king yield to him from pride and anger. That best of monarchs, enraged at the Rishi, refusing to yield him the way, acted like a Rakshasa, striking him with his whip. Thus whipped by the monarch, that best of Rishis, the son of Vasishtha, was deprived of his senses by anger, and speedily cursed that first of monarchs, saying, 'O worst of kings, since thou persecutest like a Rakshasa an ascetic, thou shalt from this day, became a Rakshasa subsisting on human flesh! Hence, thou worst of kings! thou shalt wander over the earth, affecting human form!' Thus did the Rishi Sakti, endued with great prowess, speak unto king Kalmashapada. At this time Viswamitra, between whom and Vasishtha there was a dispute about the discipleship of Kalmashapada, approached the place where that monarch and Vasishtha's son were. And, O Partha, that Rishi of severe ascetic penances, viz., Viswamitra of great energy, approached the pair (knowing by his spiritual insight that they had been thus quarrelling with each other). After the curse had been pronounced, that best of monarchs knew that Rishi to be Vasishtha's son and equal unto Vasishtha himself in energy. And, O Bharata, Viswamitra, desirous of benefiting himself, remained on that spot, concealed from the sight of both by making himself invisible. Then that best of monarchs, thus cursed by Saktri, desiring to propitiate the Rishi began to humbly beseech him. And, O chief of the Kurus, Viswamitra, ascertaining the disposition of the king (and fearing that the difference might be made up), ordered a Rakshasa to enter the body of the king. And a Rakshasa of the name of Kinkara then entered the monarch's body in obedience to Saktri's curse and Viswamitra's command. And knowing, O chastiser of foes, that the Rakshasa had possessed himself of the monarch, that best of Rishis, Viswamitra, then left the spot and went away.

"Shortly after, O Partha, the monarch, possessed by the Rakshasa and terribly afflicted by him, lost all his senses. At this time a Brahmana beheld the king in the woods. Afflicted with hunger, that Brahmana begged of the king some food with meat. The royal sage, Kalmashapada, that cherisher of friends, answered the Brahmana, saying, 'Stay thou here, O Brahmana for a moment. On my return, I will give thee whatever food thou desirest.' Having said this, the monarch went away, but the Brahmana stayed on there. The high-minded king having roved for some time at pleasure and according to his will, at last entered his inner apartment. Thus waking at midnight and remembering his promise, he summoned his cook and told him of his promise unto the Brahmana staying in the forest. And he commanded him, saying, 'Hie thee to that forest. A Brahmana waiteth for me in the hope of food. Go and entertain him with food and meat.'

"The Gandharva continued, 'Thus commanded, the cook went out in search of meat. Distressed at not having found any, he informed the king of his failure. The monarch, however, possessed as he was by the Rakshasa, repeatedly said, without scruple of any kind, 'Feed him with human flesh.' The cook, saying, 'So be it,' went to the place where the (king's) executioners were, and thence taking human flesh and washing and cooking it duly and covering it with boiled rice offered it unto that hungry Brahmana devoted to ascetic penances. But that best of Brahmanas, seeing with his spiritual sight that the food was unholy and, therefore, unworthy of being eaten, said these words with eyes red with anger, 'Because that worst of kings offereth me food that is unholy and unworthy of being taken, therefore that wretch shall have himself a fondness for such food. And becoming fond of human flesh as cursed by Saktri of old, the wretch shall wander over the earth, alarming and otherwise troubling all creatures.' The curse, therefore, on that king, thus repeated a second time, became very strong, and the king, possessed by a Rakshasa disposition, soon lost all his senses.

"A little while after, O Bharata, that best of monarchs, deprived of all his senses by the Rakshasa within him, beholding Saktri who had cursed him, said, 'Because thou hast pronounced on me this extraordinary curse, therefore, I shall begin my life of cannibalism by devouring thee.' Having said this, the king immediately slew Saktri and ate him up, like a tiger eating the animal it was fond of. Beholding Saktri thus slain and devoured, Viswamitra repeatedly urged that Rakshasa (who was within the monarch) against the other sons of Vasishtha. Like a wrathful lion devouring small animals, that Rakshasa soon devoured the other sons of the illustrious Vasishtha that were junior to Saktri in age. But Vasishtha, learning that all his sons had been caused to be slain by Viswamitra, patiently bore his grief like the great mountain that bears the earth. That best of Munis, that foremost of intelligent men, was resolved rather to sacrifice his own life than exterminate (in anger) the race of Kusikas. The illustrious Rishi threw himself down from the summit of Meru, but he descended on the stony ground as though on a heap of cotton. And, O son of Pandu, when the illustrious one found that death did not result from that fall, he kindled a huge fire in the forest and entered it with alacrity. But that fire, though burning brightly, consumed him not. O slayer of foes, that blazing fire seemed to him cool. Then the great Muni under the influence of grief, beholding the sea, tied a stony weight to his neck and threw himself into its waters. But the waves soon cast him ashore. At last when that Brahmana of rigid vows succeeded not in killing himself by any means, he returned, in distress of heart, to his asylum.'"

Section 179

"The Gandharva continued, 'Beholding his asylum bereft of his children, the Muni afflicted with great grief left it again. And in course of his wandering he saw, O Partha, a river swollen with the waters of the rainy season, sweeping away numberless trees and plants that had grown on its margin. Beholding this, O thou of Kuru's race, the distressed Muni thinking that he would certainly be drowned if he fell into the waters of that river, he tied himself strongly with several cords and flung himself, under the influence of grief, into the current of that mighty stream. But, O slayer of foes, that stream soon cut those cords and cast the Rishi ashore. And the Rishi rose from the bank, freed from the cords with which he had tied himself. And because his cords were thus broken off by the violence of the current, the Rishi called the stream by the name of Vipasa (the cord-breaker). For his grief the Muni could not, from that time, stay in one place; he began to wander over mountains and along rivers and lakes. And beholding once again a river named Haimavati (flowing from Himavat) of terrible aspect and full of fierce crocodiles and other (aquatic) monsters, the Rishi threw himself into it, but the river mistaking the Brahmana for a mass of (unquenchable) fire, immediately flew in a hundred different directions, and hath been known ever since by the name of the Satadru (the river of a hundred courses). Seeing himself on the dry land even there he exclaimed, 'O, I cannot die by my own hands!' Saying this, the Rishi once more bent his steps towards his asylum. Crossing numberless mountains and countries, as he was about to re-enter his asylum, he was followed by his daughter-in-law named Adrisyanti. As she neared him, he heard the sound from behind of a very intelligent recitation of the Vedas with the six graces of elocution. Hearing that sound, the Rishi asked, 'Who is it that followeth me?' His daughter-in-law then answered, 'I am Adrisyanti, the wife of Saktri. I am helpless, though devoted to asceticism.' Hearing her, Vasishtha said, 'O daughter, whose is this voice that I heard, repeating the Vedas along with the Angas like unto the voice of Saktri reciting the Vedas with the Angas?' Adrisyanti answered, 'I bear in my womb a child by thy son Saktri. He hath been here full twelve years. The voice thou hearest is that of the Muni, who is reciting the Vedas.'

"The Gandharva continued, 'Thus addressed by her the illustrious Vasishtha became exceedingly glad. And saying, 'O, there is a child (of my race)!'--he refrained, O Partha, from self-destruction. The sinless one accompanied by his daughter-in-law, then returned to his asylum. And the Rishi saw one day in the solitary woods (the Rakshasa) Kalmashapada. The king, O Bharata, possessed by fierce Rakshasa, as he saw the Rishi, became filled with wrath and rose up, desiring to devour him. And Adrisyanti beholding before her that the Rakshasa of cruel deeds, addressed Vasishtha in these words, full of anxiety and fear, 'O illustrious one, the cruel Rakshasa, like unto Death himself armed with (his) fierce club, cometh towards us with a wooden club in hand! There is none else on earth, except thee, O illustrious one, and, O foremost of all that are conversant with the Vedas to restrain him today. Protect me, O illustrious one, from this cruel wretch of terrible mien. Surely, the Rakshasa cometh hither to devour us' Vasishtha, hearing this, said, 'Fear not, O daughter, there is no need of any fear from any Rakshasa. This one is no Rakshasa from whom thou apprehendest such imminent danger. This is king Kalmashapada endued with great energy and celebrated on earth. That terrible man dwelleth in these woods.'

"The Gandharva continued, 'Beholding him advancing, the illustrious Rishi Vasishtha, endued with great energy, restrained him, O Bharata, by uttering the sound Hum. Sprinkling him again with water sanctified with incantations the Rishi freed the monarch from that terrible curse. For twelve years the monarch had been overwhelmed by the energy of Vasishtha's son like Surya seized by the planet (Rahu) during the season of an eclipse. Freed from the Rakshasa the monarch illumined that large forest by his splendour like the sun illumining the evening clouds. Recovering his power of reason, the king saluted that best of Rishis with joined palms and said, 'O illustrious one, I am the son of Sudasa and thy disciple, O best of Munis! O, tell me what is thy pleasure and what I am to do.' Vasishtha replied, saying, 'My desire hath already been accomplished. Return now to thy kingdom and rule thy subjects. And, O chief of men, never insult Brahmanas any more.' The monarch replied, 'O illustrious one, I shall never more insult superior Brahmanas. In obedience to thy command I shall always worship Brahmanas. But, O best of Brahmanas, I desire to obtain from thee that by which, O foremost of all that are conversant with the Vedas, I may be freed from the debt I owe to the race of Ikshvaku! O best of men, it behoveth thee to grant me, for the perpetuation of Ikshvaku's race, a desirable son possessing beauty and accomplishments and good behaviour.'

"The Gandharva continued, 'Thus addressed, Vasishtha, that best of Brahmanas devoted to truth replied unto that mighty bowman of a monarch, saying, 'I will give you.' After some time, O prince of men, Vasishtha, accompanied by the monarch, went to the latter's capital known all over the earth by the name of Ayodhya. The citizens in great joy came out to receive the sinless and illustrious one, like the dwellers in heaven coming out to receive their chief. The monarch, accompanied by Vasishtha, re-entered his auspicious capital after a long time. The citizens of Ayodhya beheld their king accompanied by his priest, as if he were the rising sun. The monarch who was superior to everyone in beauty filled by his splendour the whole town of Ayodhya, like the autumnal moon filling by his splendour the whole firmament. And the excellent city itself, in consequence of its streets having been watered and swept, and of the rows of banners and pendants beautifying it all around, gladdened the monarch's heart. And, O prince of Kuru's race, the city filled as it was with joyous and healthy souls, in consequence of his presence, looked gay like Amaravati with the presence of the chief of the celestials. After the royal sage had entered his capital, the queen, at the king's command, approached Vasishtha. The great Rishi, making a covenant with her, united himself with her according to the high ordinance. And after a little while, when the queen conceived, that best of Rishis, receiving the reverential salutations of the king, went back to his asylum. The queen bore the embryo in her womb for a long time. When she saw that she did not bring forth anything, she tore open her womb by a piece of stone. It was then that at the twelfth year (of the conception) was born Asmaka, that bull amongst men, that royal sage who founded (the city of) Paudanya.'"

Section 180

"The Gandharva continued, 'Then, O Partha, Adrisyanti, who had been residing in Vasishtha's asylum, brought forth (when the time came) a son who was the perpetuator of Saktri's race and who was a second Saktri in everything. O foremost of Bharatas, that best of Munis, the illustrious Vasishtha himself performed the usual after-birth ceremonies of his grandson. And, because the Rishi Vasishtha had resolved on self-destruction but had abstained therefrom as soon as he knew of the existence of that child, that child, when born, was called Parasara (the vivifier of the dead). The virtuous Parasara, from the day of his birth, knew Vasishtha for his father and behaved towards the Muni as such. One day, O son of Kunti, the child addressed Vasishtha, that first of Brahmana sages, as father, in the presence of his mother Adrisyanti. Adrisyanti, hearing the very intelligible sound father sweetly uttered by her son, addressed him with tearful eyes and said, 'O child, do not address this thy grandfather as father? Thy father, O son, has been devoured by a Rakshasa in a different forest. O innocent one, he is not thy father whom thou regardest so. The revered one is the father of that celebrated father of thine.' Thus addressed by his mother that best of Rishis of truthful speech, gave way to sorrow, but soon fired up and resolved to destroy the whole creation. Then that illustrious and great ascetic Vasishtha, that foremost of all persons conversant with Brahma, that son of Mitravaruna, that Rishi acquainted with positive truth, addressed his grandson who had set his heart upon the destruction of the world. Hear, O Arjuna, the arguments by which Vasishtha succeeded in driving out that resolution from his grandson's mind.'

"The Gandharva continued, 'Then Vasishtha said, 'There was a celebrated king of the name of Kritavirya. That bull among the kings of the earth was the disciple of the Veda-knowing Bhrigus. That king, O child, after performing the Soma sacrifice, gratified the Brahmanas with great presents of rice and wealth. After that monarch had ascended to heaven, an occasion came when his descendants were in want of wealth. And knowing that the Bhrigus were rich, those princes went unto those best of Brahmanas, in the guise of beggars. Some amongst the Bhrigus, to protect their wealth, buried it under earth; and some from fear of the Kshatriyas, began to give away their wealth unto (other) Brahmanas; while some amongst them duly gave unto the Kshatriyas whatever they wanted. It happened, however, that some Kshatriyas, in digging as they pleased at the house of particular Bhargava, came upon a large treasure. And the treasure was seen by all those bulls among Kshatriyas who had been there. Enraged at what they regarded as the deceitful behaviour of the Bhrigus, the Kshatriyas insulted the Brahmanas, though the latter asked for mercy. And those mighty bowmen began to slaughter the Bhrigus with their sharp arrows. And the Kshatriyas wandered over the earth, slaughtering even the embryos that were in the wombs of the women of the Bhrigu race. And while the Bhrigu race was thus being exterminated, the women of that tribe fled from fear to the inaccessible mountains of Himavat. And one amongst these women, of tapering thighs, desiring to perpetuate her husband's race, held in one of her thighs an embryo endued with great energy. A certain Brahmana woman, however, who came to know this fact, went from fear unto the Kshatriyas and reported the matter unto them. And the Kshatriyas then went to destroy that embryo. Arrived at the place, they beheld the would-be mother blazing with inborn energy, and the child that was in her thigh came out tearing up the thigh and dazzling the eyes of those Kshatriyas like the midday sun. Thus deprived of their eyes, the Kshatriyas began to wander over those inaccessible mountains. And distressed at the loss of sight, the princes were afflicted with woe, and desirous of regaining the use of their eyes they resolved to seek the protection of that faultless woman. Then those Kshatriyas, afflicted with sorrow, and from loss of sight like unto a fire that hath gone out, addressed with anxious hearts that illustrious lady, saying, 'By thy grace. O lady, we wish to be restored to sight. We shall then return to our homes all together and abstain for ever from our sinful practice. O handsome one, it behoveth thee with thy child to show us mercy. It behoveth thee to favour these kings by granting them their eye-sight.'"

Section 181

"Vasishtha continued, 'The Brahmana lady, thus addressed by them, said, 'Ye children, I have not robbed you of your eye-sight, nor am I angry with you. This child, however, of the Bhrigu race hath certainly been angry with you. There is little doubt, ye children, that ye have been robbed of your sight by that illustrious child whose wrath hath been kindled at the remembrance of the slaughter of his race. Ye children, while ye were destroying even the embryos of the Bhrigu race, this child was held by me in my thigh for a hundred years! And in order that the prosperity of Bhrigu's race might be restored, the entire Vedas with their branches came unto this one even while he was in the womb. It is plain that this scion of the Bhrigu race, enraged at the slaughter of his fathers, desireth to slay you! It is by his celestial energy that your eyes have been scorched. Therefore, ye children, pray ye unto this my excellent child born of my thigh. Propitiated by your homage he may restore your eye-sight.'

"Vasishtha continued, 'Hearing those words of the Brahmana lady, all these princes addressed the thigh-born child, saying, 'Be propitious!' And the child became propitious unto them. And that best of Brahmana Rishis, in consequence of his having been born after tearing open his mother's thigh, came to be known throughout the three worlds by the name of Aurva (thigh-born). And those princes regaining their eye-sight went away. But the Muni Aurva of the Bhrigu race resolved upon overcoming the whole world. And the high-souled Rishi set his heart, O child, upon the destruction of every creature in the world. And that scion of the Bhrigu race, for paying homage (as he regarded) unto his slaughtered ancestors, devoted himself to the austerest of penances with the object of destroying the whole world. And desirous of gratifying his ancestors, the Rishi afflicted by his severe asceticism the three worlds with the celestials, the Asuras and human beings. The Pitris, then, learning what the child of their race was about, all came from their own region unto the Rishi and addressing him said:

'Aurva, O son, fierce thou hast been in thy asceticism. Thy power hath been witnessed by us. Be propitious unto the three worlds. O, control thy wrath. O child, it was not from incapacity that the Bhrigus of souls under complete control were, all of them, indifferent to their own destruction at the hands of the murderous Kshatriyas. O child, when we grew weary of the long periods of life alloted to us, it was then that we desired our own destruction through the instrumentality of the Kshatriyas. The wealth that the Bhrigus had placed in their house underground had been placed only with the object of enraging the Kshatriyas and picking a quarrel with them. O thou best of Brahmanas, as we were desirous of heaven, of what use could wealth be to us? The treasurer of heaven (Kuvera) had kept a large treasure for us. When we found that death could not, by any means, overtake us all, it was then, O child, that we regarded this as the best means (of compassing our desire). They who commit suicide never attain to regions that are blessed. Reflecting upon this, we abstained from self-destruction. That which, therefore thou desirest to do is not agreeable to us. Restrain thy mind, therefore, from the sinful act of destroying the whole world. O child, destroy not the Kshatriyas nor the seven worlds. O, kill this wrath of thine that staineth thy ascetic energy.'"

Section 182

"The Gandharva said, 'Vasishtha after this, continued the narration saying, 'Hearing these words of the Pitris, Aurva, O child, replied unto them to this effect:

'Ye Pitris, the vow I have made from anger for the destruction of all the worlds, must not go in vain. I cannot consent to be one whose anger and vows are futile. Like fire consuming dry woods, this rage of mine will certainly consume me if I do not accomplish my vow. The man that represseth his wrath that hath been excited by (adequate) cause, becometh incapable of duly compassing the three ends of life (viz., religion, profit and pleasure). The wrath that kings desirous of subjugating the whole earth exhibit, is not without its uses. It serveth to restrain the wicked and to protect the honest. While lying unborn within my mother's thigh, I heard the doleful cries of my mother and other women of the Bhrigu race who were then being exterminated by the Kshatriyas. Ye Pitris, when those wretches of Kshatriyas began to exterminate the Bhrigus together with unborn children of their race, it was then that wrath filled my soul. My mother and the other women of our race, each in an advanced state of pregnancy, and my father, while terribly alarmed, found not in all the worlds a single protector. Then when the Bhrigu women found not a single protector, my mother held me in one of her thighs. If there be a punisher of crimes in the worlds no one in all the worlds would dare commit a crime; if he findeth not a punisher, the number of sinners becometh large. The man who having the power to prevent or punish sin doth not do so knowing that a sin hath been committed, is himself defiled by that sin. When kings and others, capable of protecting my fathers, protect them not, postponing that duty preferring the pleasures of life, I have just cause to be enraged with them. I am the lord of the creation, capable of punishing its iniquity. I am incapable of obeying your command. Capable of punishing this crime, if I abstain from so doing, men will once more have to undergo a similar persecution. The fire of my wrath too that is ready to consume the worlds, if repressed, will certainly consume by its own energy my own self. Ye masters, I know that ye ever seek the good of the worlds: direct me, therefore, as to what may benefit both myself and the worlds.'

"Vasishtha continued, 'The Pitris replied saying, O, throw this fire that is born of thy wrath and that desireth to consume the worlds, into the waters. That will do thee good. The worlds, indeed, are all dependent on water (as their elementary cause). Every juicy substance containeth water, indeed the whole universe is made of water. Therefore, O thou best of Brahmanas, cast thou this fire of thy wrath into the waters. If, therefore, thou desirest it, O Brahmana, let this fire born of thy wrath abide in the great ocean, consuming the waters thereof, for it hath been said that the worlds are made of water. In this way, O thou sinless one, thy word will be rendered true, and the worlds with the gods will not be destroyed.'

"Vasishtha continued, 'Then, O child, Aurva cast the fire of his wrath into the abode of Varuna. And that fire which consumeth the waters of the great ocean, became like unto a large horse's head which persons conversant with the Vedas call by the name of Vadavamukha. And emitting itself from that mouth it consumeth the waters of the mighty ocean. Blest be thou! It behoveth not thee, therefore, to destroy the worlds. O thou Parasara, who art acquainted with the higher regions, thou foremost of wise men!'"

Section 183

"The Gandharva continued, 'The Brahmana sage (Parasara) thus addressed by the illustrious Vasishtha restrained his wrath from destroying the worlds. But the Rishi Parasara endued with great energy--the son of Saktri--the foremost of all persons acquainted with the Vedas--performed a grand Rakshasa sacrifice. And remembering the slaughter of (his father) Saktri, the great Muni began to consume the Rakshasas, young and old, in the sacrifice he performed. And Vasishtha did not restrain him from this slaughter of the Rakshasa, from the determination of not obstructing this second vow (of his grandson). And in that sacrifice the great Muni Parasara sat before three blazing fires, himself like unto a fourth fire. And the son of Saktri, like the Sun just emerging from the clouds, illuminated the whole firmament by that stainless sacrifice of his into which large were the libations poured of clarified butter. Then Vasishtha and the other Rishis regarded that Muni blazing with his own energy as if he were the second Sun. Then the great Rishi Atri of liberal soul desirous of ending that sacrifice, an achievement highly difficult for others,--came to that place. And there also came, O thou slayer of all foes, Pulastya and Pulaha, and Kratu the performer of many great sacrifices, all influenced by the desire of saving the Rakshasas. And, O thou bull of the Bharata race, Pulastya then, seeing that many Rakshasas had already been slain, told these words unto Parasara that oppressor of all enemies:

'There is no obstruction, I hope, to this sacrifice of thine, O child! Takest thou any pleasure, O child, in this slaughter of even all those innocent Rakshasas that know nothing of thy father's death. It behoveth thee not to destroy any creatures thus. This, O child, is not the occupation of a Brahmana devoted to asceticism. Peace is the highest virtue. Therefore, O Parasara, establish thou peace. How hast thou, O Parasara, being so superior, engaged thyself in such a sinful practice? It behoveth not thee to transgress against Saktri himself who was well-acquainted with all rules of morality. It behoveth not thee to extirpate any creatures. O descendant of Vasishtha's race, that which befell thy father was brought about by his own curse. It was for his own fault that Saktri was taken hence unto heaven. O Muni, no Rakshasa was capable of devouring Saktri; he himself provided for his own death. And, O Parasara, Viswamitra was only a blind instrument in that matter. Both Saktri and Kalmashapada, having ascended to heaven are enjoying great happiness. And, the other sons also of the great Rishi Vasishtha who were younger than Saktri, are even now enjoying themselves with the celestials. And, O child, O offspring of Vasishtha's son, thou hast also been, in this sacrifice, only an instrument in the destruction of these innocent Rakshasas. O, blest be thou! Abandon this sacrifice of thine. Let it come to an end.'

"The Gandharva continued, 'Thus addressed by Pulastya, as also by the intelligent Vasishtha, that mighty Muni--the son of Saktri then brought that sacrifice to an end. And the Rishi cast the fire that he had ignited for the purpose of the Rakshasas' sacrifice into the deep woods on the north of the Himavat. And that fire may be seen to this day consuming Rakshasas and trees and stones in all seasons.'"

Section 184

"Arjuna asked, 'What for, O Gandharva, did king Kalmashapada command his queen to go unto that foremost of all persons conversant with the Vedas--the master Vasishtha? Why also did that illustrious and great Rishi Vasishtha himself who was acquainted with every rule of morality know a woman he should not have known? O friend, was this an act of sin on the part of Vasishtha? It behoveth thee to remove the doubts I entertain and refer to thee for solution.'

"The Gandharva replied, saying, 'O irrepressible Dhananjaya, listen to me as I answer the question thou hast asked in respect of Vasishtha and king Kalmashapada that cherisher of friends. O thou best of the Bharatas, I have told thee all about the curse of king Kalmashapada by Saktri, the illustrious son of Vasishtha. Brought under the influence of the curse, that smiter of all foes--king Kalmashapada--with eyes whirling in anger went out of his capital accompanied by his wife. And entering with his wife the solitary woods the king began to wander about. And one day while the king under the influence of the curse was wandering through that forest abounding in several kinds of deer and various other animals and overgrown with numerous large trees and shrubs and creepers and resounding with terrible cries, he became exceedingly hungry. And the monarch thereupon began to search for some food. Pinched with hunger, the king at last saw, in a very solitary part of the woods, a Brahmana and his wife enjoying each other. Alarmed at beholding the monarch the couple ran away, their desire ungratified. Pursuing the retreating pair, the king forcibly seized the Brahmana. Then the Brahmani, beholding her lord seized, addressed the monarch, saying, 'Listen to what I say, O monarch of excellent vows! It is known all over the world that thou art born in the solar race, and that thou art ever vigilant in the practice of morality and devoted to the service of thy superiors. It behoveth thee not to commit sin, O thou irrepressible one, deprived though thou hast been of thy senses by (the Rishi's) curse. My season hath come, and wishful of my husband's company I was connected with him. I have not been gratified yet. Be propitious unto us, O thou best of kings! Liberate my husband.' The monarch, however, without listening to her cries cruelly devoured her husband like a tiger devouring its desirable prey. Possessed with wrath at this sight, the tears that that woman shed blazed up like fire and consumed everything in that place. Afflicted with grief at the calamity that overtook her lord, the Brahmani in anger cursed the royal sage Kalmashapada, 'Vile wretch, since thou hast today cruelly devoured under my very nose my illustrious husband dear unto me, even before my desires have been gratified, therefore shall thou, O wicked one afflicted by my curse, meet with instant death when thou goest in for thy wife in season. And thy wife, O wretch, shall bring forth a son uniting herself with that Rishi Vasishtha whose children have been devoured by thee. And that child, O worst of kings, shall be the perpetuator of thy race.' And cursing the monarch thus, that lady of Angira's house bearing every auspicious mark, entered the blazing fire in the very sight of the monarch. And, O thou oppressor of all foes, the illustrious and exalted Vasishtha by his ascetic power and spiritual insight immediately knew all. And long after this, when the king became freed from his curse, he approached his wife Madayanati when her season came. But Madayanati softly sent him away. Under the influence of passion the monarch had no recollection of that curse. Hearing, however, the words of his wife, the best of kings became terribly alarmed. And recollecting the curse he repented bitterly of what he had done. It was for this reason, O thou best of men, that the monarch infected with the Brahmani's curse, appointed Vasishtha to beget a son upon his queen.'"

Section 185

"Arjuna asked, 'O Gandharva, thou art acquainted with everything. Tell us, therefore, which Veda-knowing Brahmana is worthy to be appointed as our priest.'

"The Gandharva replied, 'There is in these woods a shrine of the name of Utkochaka. Dhaumya, the younger brother of Devala is engaged there in ascetic penances. Appoint him, if ye desire, your priest."

"Vaisampayana said, 'Then Arjuna, highly pleased with everything that had happened, gave unto that Gandharva, his weapon of fire with befitting ceremonies. And addressing him, the Pandava also said, 'O thou best of Gandharvas, let the horses thou givest us remain with thee for a time. When the occasion cometh, we will take them from thee. Blest be thou.' Then the Gandharva and the Pandavas, respectfully saluting each other, left the delightful banks of the Bhagirathi and went wheresoever they desired. Then, O Bharata, the Pandavas going to Utkochaka, the sacred asylum of Dhaumya installed Dhaumya as their priest. And Dhaumya, the foremost of all conversant with the Vedas, receiving them with presents of wild fruits and (edible) roots, consented to become their priest. And the Pandavas with their mother forming the sixth of the company, having obtained that Brahmana as their priest regarded their sovereignty and kingdom as already regained and the daughter of the Panchala king as already obtained in the Swayamavara. And those bulls of the Bharata race, having obtained the master Dhaumya as their priest, also regarded themselves as placed under a powerful protector. And the high-souled Dhaumya, acquainted with the true meaning of the Vedas and every rule of morality, becoming the spiritual preceptor of the virtuous Pandavas, made them his Yajamanas (spiritual disciples). And that Brahmana, beholding those heroes endued with intelligence and strength and perseverance like unto the celestials, regarded them as already restored, by virtue of their own accomplishments to their sovereignty and kingdom. Then those kings of men, having had benedictions uttered upon them by that Brahmana, resolved to go, accompanied by him, to the Swayamvara of the Princess of Panchala.'"

*****

Swayamvara Parva

Section 186

"Vaisampayana said, 'Then those tigers among men--those brothers--the five Pandavas, set out for Panchala to behold that country and Draupadi and the festivities (in view of her marriage). And those tigers among men--those oppressors of all enemies--in going along with their mother, saw on the way numerous Brahmanas proceeding together. And those Brahmanas who were all Brahmacharis beholding the Pandavas, O king, asked them, 'Where are ye going to? Whence also are ye come?' And Yudhishthira replied unto them, saying, 'Ye bulls among Brahmanas, know ye that we are uterine brothers proceeding together with our mother. We are coming even from Ekachakra.' The Brahmanas then said, 'Go ye this very day to the abode of Drupada in the country of the Panchalas. A great Swayamvara takes place there, on which a large sum of money will be spent. We also are proceeding thither. Let us all go together. Extraordinary festivities will take place (in Drupada's abode). The illustrious Yajnasena, otherwise called Drupada, had a daughter risen from the centre of the sacrificial altar. Of eyes like lotus-petals and of faultless features endued with youth and intelligence, she is extremely beautiful. And the slender-waisted Draupadi of every feature perfectly faultless, and whose body emitteth a fragrance like unto that of the blue lotus for two full miles around, is the sister of the strong-armed Dhrishtadyumna gifted with great prowess--the (would-be) slayer of Drona--who was born with natural mail and sword and bow and arrows from the blazing fire, himself like unto the second Fire. And that daughter of Yajnasena will select a husband from among the invited princes. And we are repairing thither to behold her and the festivities on the occasion, like unto the festivities of heaven. And to that Swayamvara will come from various lands kings and princes who are performers of sacrifices in which the presents to the Brahmanas are large: who are devoted to study, are holy, illustrious, and of rigid vows; who are young and handsome; and who are mighty car-warriors and accomplished in arms. Desirous of winning (the hand of) the maiden those monarchs will all give away much wealth and kine and food and other articles of enjoyment. And taking all they will give away and witnessing the Swayamvara, and enjoying the festivities, we shall go wheresoever we like. And there will also come unto that Swayamvara, from various countries, actors, and bards singing the panegyrics of kings, and dancers, and reciters of Puranas, and heralds, and powerful athletes. And beholding all these sights and taking what will be given away to illustrious ones, ye will return with us. Ye are all handsome and like unto the celestials! Beholding you, Krishna may, by chance, choose some one amongst you superior to the rest. This thy brother of mighty arms and handsome and endued with beauty also, engaged in (athletic) encounters, may, by chance, earn great wealth.'

"On hearing these words of the Brahmanas, Yudhishthira replied, 'Ye Brahmanas, we will all go with you to witness that maiden's Swayamvara--that excellent jubilee.'"

Section 187

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by the Brahmanas, the Pandavas, O Janamejaya, proceeded towards the country of the southern Panchalas ruled over by the king Drupada. And on their way those heroes beheld the illustrious Dwaipayana--that Muni of pure soul, and perfectly sinless. And duly saluting the Rishi and saluted by him, after their conversation was over, commanded by him they proceeded to Drupada's abode. And those mighty chariot-fighters proceeded by slow stages staying for some time within those beautiful woods and by fine lakes that they beheld along their way. Devoted to study, pure in their practices, amiable, and sweet-speeched, the Pandavas at last entered the country of the Panchalas. And beholding the capital, as also the fort, they took up their quarters in the house of a potter, Adopting the Brahmanical profession, they began to lead an eleemosynary life. And no men recognised those heroes during their stay in Drupada's capital.

"Yajnasena always cherished the desire of bestowing his daughter on Kiriti (Arjuna), the son of Pandu. But he never spoke of it to anybody. And, O Janamejaya, the king of Panchala thinking of Arjuna caused a very stiff bow to be made that was incapable of being bent by any except Arjuna. Causing some machinery to be erected in the sky, the king set up a mark attached to that machinery. And Drupada said, 'He that will string this bow and with these well-adorned arrows shoot the mark above the machine shall obtain my daughter.'

"Vaisampayana continued, 'With these words king Drupada proclaimed the Swayamvara. On hearing of them, O Bharata, the kings of other lands came to his capital. And there came also many illustrious Rishis desirous of beholding the Swayamvara. And there came also, O king, Duryodhana and the Kurus accompanied by Kama. There also came many superior Brahmanas from every country. And the monarchs who came there were all received with reverence by the illustrious Drupada. Desirous of beholding the Swayamvara, the citizens, roaring like the sea, all took their seats on the platforms that were erected around the amphitheatre. The monarch entered the grand amphitheatre by the north-eastern gate. And the amphitheatre which itself had been erected on an auspicious and level plain to the north-east of Drupada's capital, was surrounded by beautiful mansions. And it was enclosed on all sides with high walls and a moat with arched doorways here and there. The vast amphitheatre was also shaded by a canopy of various colours. And resounding with the notes of thousands of trumpets, it was scented with black aloes and sprinkled all over with water mixed with sandal-paste and decorated with garlands of flowers. It was surrounded with high mansions perfectly white and resembling the cloud-kissing peaks of Kailasa. The windows of those mansions were covered with net works of gold; the walls were set with diamonds and precious costly carpets and cloths. All those mansions adorned with wreaths and garlands of flowers and rendered fragrant with excellent aloes, were all white and spotless, like unto the necks of swans. And the fragrance therefrom could be perceived from the distance of a Yojana (eight miles). And they were each furnished with a hundred doors wide enough to admit a crowd of persons; they were adorned with costly beds and carpets, and beautified with various metals; they resembled the peaks of the Himavat. And in those seven-storied houses of various sizes dwelt the monarchs invited by Drupada whose persons were adorned with every ornament and who were possessed with the desire of excelling one another. And the inhabitants of the city and the country who had come to behold Krishna and taken their seats on the excellent platforms erected around, beheld seated within those mansions those lions among kings who were all endued with the energy of great souls. And those exalted sovereigns were all adorned with the fragrant paste of the black aloe. Of great liberality, they were all devoted to Brahma and they protected their kingdoms against all foes. And for their own good deeds they were loved by the whole world.

"The Pandavas, too, entering that amphitheatre, sat with the Brahmanas and beheld the unequalled affluence of the king of the Panchalas. And that concourse of princes, Brahmanas, and others, looking gay at the performances of actors and dancers (large presents of every kind of wealth being constantly made), began to swell day by day. And it lasted, O king, several days, till on the sixteenth day when it was at its full, the daughter of Drupada, O thou bull of the Bharata race, having washed herself clean entered the amphitheatre, richly attired and adorned with every ornament and bearing in her hand a dish of gold (whereon were the usual offerings of Arghya) and a garland of flowers. Then the priest of the lunar race--a holy Brahmana conversant with all mantras--ignited the sacrificial fire and poured on it with due rites libations of clarified butter. And gratifying Agni by these libations and making the Brahmanas utter the auspicious formula of benediction, stopped the musical instruments that were playing all around. And when that vast amphitheatre, O monarch, became perfectly still, Dhrishtadyumna possessed of a voice deep as the sound of the kettledrum or the clouds, taking hold of his sister's arm, stood in the midst of that concourse, and said, with a voice loud and deep as the roar of the clouds, these charming words of excellent import, 'Hear ye assembled kings, this is the bow, that is the mark, and these are the arrows. Shoot the mark through the orifice of the machine with these five sharpened arrows. Truly do I say that, possessed of lineage, beauty of persons, and strength whoever achieveth this great feat shall obtain today this my sister, Krishna for his wife.' Having thus spoken unto the assembled monarchs Drupada's son then addressed his sister, reciting unto her the names and lineages and achievements of those assembled lords of the earth.'"

Section 188

"Dhrishtadyumna said, 'Duryodhana, Durvisaha, Durmukha and Dushpradharshana, Vivinsati, Vikarna, Saha, and Duhsasana; Yuyutsu and Vayuvega and Bhimavegarava; Ugrayudha, Valaki, Kanakayu, and Virochana, Sukundala, Chitrasena, Suvarcha, and Kanakadhwaja; Nandaka, and Vahusali, and Tuhunda, and Vikata; these, O sister, and many other mighty sons of Dhritarashtra--all heroes--accompanied by Karna, have come for thy hand. Innumerable other illustrious monarchs all bulls among Kshatriyas--have also come for thee. Sakuni, Sauvala, Vrisaka, and Vrihadvala,--these sons of the king Gandhara--have also come. Foremost of all wielders of weapons--the illustrious Aswatthaman and Bhoja, adorned with every ornament have also come for thee. Vrihanta, Manimana, Dandadhara, Sahadeva, Jayatsena, Meghasandhi, Virata with his two sons Sankha and Uttara, Vardhakshemi, Susarma, Senavindu, Suketu with his two sons Sunama and Suvarcha, Suchitra, Sukumara, Vrika, Satyadhriti, Suryadhwaja, Rochamana, Nila, Chitrayudha, Agsuman, Chekitana, the mighty Sreniman, Chandrasena the mighty son of Samudrasena, Jarasandha, Vidanda, and Danda--the father and son, Paundraka, Vasudeva, Bhagadatta endued with great energy, Kalinga, Tamralipta, the king of Pattana, the mighty car-warrior Salya, the king of Madra, with his son, the heroic Rukmangada, Rukmaratha, Somadatta of the Kuru race with his three sons, all mighty chariot-fighters and heroes, viz., Bhuri, Bhurisrava, and Sala, Sudakshina, Kamvoja of the Puru race, Vrihadvala, Sushena, Sivi, the son of Usinara, Patcharanihanta, the king of Karusha, Sankarshana (Valadeva), Vasudeva (Krishna) the mighty son of Rukmini, Samva, Charudeshna, the son of Pradyumna with Gada, Akrura, Satyaki, the high-souled Uddhava, Kritavarman, the son of Hridika, Prithu, Viprithu, Viduratha, Kanka, Sanku with Gaveshana, Asavaha, Aniruddha, Samika, Sarimejaya, the heroic Vatapi Jhilli Pindaraka, the powerful Usinara, all these of the Vrishni race, Bhagiratha, Vrihatkshatra, Jayadratha the son of Sindhu, Vrihadratha, Valhika, the mighty charioteer Srutayu, Uluka, Kaitava, Chitrangada and Suvangada, the highly intelligent Vatsaraja, the king of Kosala, Sisupala and the powerful Jarasandha, these and many other great kings--all Kshatriyas celebrated throughout the world--have come, O blessed one, for thee. Endued with prowess, these will shoot the mark. And thou shalt choose him for thy husband who amongst these will shoot the mark.'"

Section 189

"Vaisampayana said, 'Then those youthful princes adorned with ear-rings, vying with one another and each regarding himself accomplished in arms and gifted with might, stood up brandishing their weapons. And intoxicated with pride of beauty, prowess, lineage, knowledge, wealth, and youth, they were like Himalayan elephants in the season of rut with crowns split from excess of temporal juice. And beholding each other with jealousy and influenced by the god of desire, they suddenly rose up from their royal seats, exclaiming 'Krishna shall be mine.' And the Kshatriyas assembled in that amphitheatre, each desirous of winning the daughter of Drupada, looked like the celestial (of old) standing round Uma, the daughter of the King of mountains. Afflicted with the shafts of the god of the flowery bow and with hearts utterly lost in the contemplation of Krishna, those princes descended into the amphitheatre for winning the Panchala maiden and began to regard even their best friends with jealousy. And there came also the celestials on their cars, with the Rudras and the Adityas, the Vasus and the twin Aswins, the Swadhas and all the Marutas, and Kuvera with Yama walking ahead. And there came also the Daityas and the Suparnas, the great Nagas and the celestial Rishis, the Guhyakas and the Charanas and Viswavasu and Narada and Parvata, and the principal Gandharvas with Apsaras. And Halayudha (Valadeva) and Janardana (Krishna) and the chief of the Vrishni, Andhaka, and Yadava tribes who obeyed the leadership of Krishna were also there, viewing the scene. And beholding those elephants in rut--the five (Pandavas)--attracted towards Draupadi like mighty elephants towards a lake overgrown with lotuses, or like fire covered with ashes, Krishna the foremost of Yadu heroes began to reflect. And he said unto Rama (Valadeva), 'That is Yudhishthira; that is Bhima with Jishnu (Arjuna); and those are the twin heroes.' And Rama surveying them slowly cast a glance of satisfaction at Krishna. Biting their nether lips in wrath, the other heroes there--sons and grandsons of kings--with their eyes and hearts and thoughts set on Krishna, looked with expanded eyes on Draupadi alone without noticing the Pandavas. And the sons of Pritha also, of mighty arms, and the illustrious twin heroes, beholding Draupadi, were all likewise struck by the shafts of Kama. And crowded with celestial Rishis and Gandharvas and Suparnas and Nagas and Asuras and Siddhas, and filled with celestial perfumes and scattered over with celestial flowers, and resounding with the kettle-drum and the deep hum of infinite voices, and echoing with the softer music of the flute, the Vina, and the tabor, the cars of the celestials could scarcely find a passage through the firmament. Then those princes--Karna, Duryodhana, Salwa, Salya, Aswatthaman, Kratha, Sunitha, Vakra, the ruler of Kalinga and Banga, Pandya, Paundra, the ruler of Videha, the chief of the Yavanas, and many other sons and grandsons of kings,--sovereigns of territories with eyes like lotus-petals,--one after another began to exhibit prowess for (winning) that maiden of unrivalled beauty. Adorned with crowns, garlands, bracelets, and other ornaments, endued with mighty arms, possessed of prowess and vigour and bursting with strength and energy, those princes could not, even in imagination, string that bow of extraordinary stiffness.

"And (some amongst) those kings in exerting with swelling lips each according to his strength, education, skill, and energy,--to string that bow, were tossed on the ground and lay perfectly motionless for some time. Their strength spent and their crowns and garlands loosened from their persons, they began to pant for breath and their ambition of winning that fair maiden was cooled. Tossed by that tough bow, and their garlands and bracelets and other ornaments disordered, they began to utter exclamations of woe. And that assemblage of monarchs, their hope of obtaining Krishna gone, looked sad and woeful. And beholding the plight of those monarchs, Karna that foremost of all wielders of the bow went to where the bow was, and quickly raising it strung it and placed the arrows on the string. And beholding the son of Surya--Karna of the Suta tribe--like unto fire, or Soma, or Surya himself, resolved to shoot the mark, those foremost of bowmen--the sons of Pandu--regarded the mark as already shot and brought down upon the ground. But seeing Karna, Draupadi loudly said, 'I will not select a Suta for my lord.' Then Karna, laughing in vexation and casting glance at the Sun, threw aside the bow already drawn to a circle.

Then when all those Kshatriyas gave up the task, the heroic king of the Chedis--mighty as Yama (Pluto) himself--the illustrious and determined Sisupala, the son of Damaghosa, in endeavouring to string the bow, himself fell upon his knees on the ground. Then king Jarasandha endued with great strength and powers, approaching the bow stood there for some moment, fixed and motionless like a mountain. Tossed by the bow, he too fell upon his knees on the ground, and rising up, the monarch left the amphitheatre for (returning to) his kingdom. Then the great hero Salya, the king of Madra, endued with great strength, in endeavouring to string the bow fell upon his knees on the ground. At last when in that assemblage consisting of highly respectable people, all the monarchs had become subjects of derisive talk that foremost of heroes--Jishnu, the son of Kunti--desired to string the bow and placed the arrows on the bow-string.'"

Section 190

"Vaisampayana continued, 'When all the monarchs had desisted from stringing that bow, the high-souled Jishnu arose from among the crowd of Brahmanas seated in that assembly. And beholding Partha possessing the complexion of Indra's banner, advancing towards the bow, the principal Brahmanas shaking their deer-skins raised a loud clamour. And while some were displeased, there were others that were well-pleased. And some there were, possessed of intelligence and foresight, who addressing one another said, 'Ye Brahmanas, how can a Brahmana stripling unpractised in arms and weak in strength, string that bow which such celebrated Kshatriyas as Salya and others endued with might and accomplished in the science and practice of arms could not? If he doth not achieve success in this untried task which he hath undertaken from a spirit of boyish unsteadiness, the entire body of Brahmanas here will be rendered ridiculous in the eyes of the assembled monarchs. Therefore, forbid this Brahmana that he may not go to string the bow which he is even now desirous of doing from vanity, childish daring, or mere unsteadiness.' Others replied, 'We shall not be made ridiculous, nor shall we incur the disrespect of anybody or the displeasure of the sovereigns. Some remarked, 'This handsome youth is even like the trunk of a mighty elephant, whose shoulders and arms and thighs are so well-built, who in patience looks like the Himavat, whose gait is even like that of the lion, and whose prowess seems to be like that of an elephant in rut, and who is so resolute, that it is probable that he will accomplish this feat. He has strength and resolution. If he had none, he would never go of his own accord. Besides, there is nothing in the three worlds that Brahmanas of all mortal men cannot accomplish. Abstaining from all food or living upon air or eating of fruits, persevering in their vows, and emaciated and weak, Brahmanas are ever strong in their own energy. One should never disregard a Brahmana whether his acts be right or wrong, by supposing him incapable of achieving any task that is great or little, or that is fraught with bliss or woe. Rama the son of Jamadagni defeated in battle, all the Kshatriyas. Agastya by his Brahma energy drank off the fathomless ocean. Therefore, say ye, 'Let this youth bend the bow and string it with ease' (and many said), 'So be it.' And the Brahmanas continued speaking unto one another these and other words. Then Arjuna approached the bow and stood there like a mountain. And walking round that bow, and bending his head unto that giver of boons--the lord Isana--and remembering Krishna also, he took it up. And that bow which Rukma, Sunitha, Vakra, Radha's son, Duryodhana, Salya, and many other kings accomplished in the science and practice of arms, could not even with great exertion, string, Arjuna, the son of Indra, that foremost of all persons endued with energy and like unto the younger brother of Indra (Vishnu) in might, strung in the twinkling of an eye. And taking up the five arrows he shot the mark and caused it to fall down on the ground through the hole in the machine above which it had been placed. Then there arose a loud uproar in the firmament, and the amphitheatre also resounded with a loud clamour. And the gods showered celestial flowers on the head of Partha the slayer of foes. And thousands of Brahmanas began to wave their upper garments in joy. And all around, the monarchs who had been unsuccessful, uttered exclamations of grief and despair. And flowers were rained from the skies all over the amphitheatre. And the musicians struck up in concert. Bards and heralds began to chant in sweet tones the praises (of the hero who accomplished the feat). And beholding Arjuna, Drupada--that slayer of foes,--was filled with joy. And the monarch desired to assist with his forces the hero if the occasion arose. And when the uproar was at its height, Yudhishthira, the foremost of all virtuous men, accompanied by those first of men the twins, hastily left the amphitheatre for returning to his temporary home. And Krishna beholding the mark shot and beholding Partha also like unto Indra himself, who had shot the mark, was filled with joy, and approached the son of Kunti with a white robe and a garland of flowers. And Arjuna the accomplisher of inconceivable feats, having won Draupadi by his success in the amphitheatre, was saluted with reverence by all the Brahmanas. And he soon after left the lists followed close by her who thus became his wife.'"

Section 191

"Vaisampayana said, 'When the king (Drupada) expressed his desire of bestowing his daughter on that Brahmana (who had shot the mark), all those monarchs who had been invited to the Swayamvara, looking at one another, were suddenly filled with wrath. And they said, 'Passing us by and treating the assembled monarchs as straw this Drupada desireth to bestow his daughter--that first of women,--on a Brahmana! Having planted the tree he cutteth it down when it is about to bear fruit. The wretch regardeth us not: therefore let us slay him. He deserveth not our respect nor the veneration due to age. Owing to such qualities of his, we shall, therefore, slay this wretch that insulteth all kings, along with his son. Inviting all the monarchs and entertaining them with excellent food, he disregardeth us at last. In this assemblage of monarchs like unto a conclave of the celestials, doth he not see a single monarch equal unto himself? The Vedic declaration is well-known that the Swayamvara is for the Kshatriyas. The Brahmanas have no claim in respect of a selection of husband by a Kshatriya damsel. Or, ye kings, if this damsel desireth not to select any one of us as her lord, let us cast her into the fire and return to our kingdoms. As regards this Brahmana, although he hath, from officiousness or avarice, done this injury to the monarchs, he should not yet be slain; for our kingdoms, lives, treasures, sons, grandsons, and whatever other wealth we have, all exist for Brahmanas. Something must be done here (even unto him), so that from fear of disgrace and the desire of maintaining what properly belongeth unto each order, other Swayamvaras may not terminate in this way.'

"Having addressed one another thus, those tigers among monarchs endued with arms like unto spiked iron maces, took up their weapons and rushed at Drupada to slay him then and there. And Drupada beholding those monarchs all at once rushing towards him in anger with bows and arrows, sought, from fear, the protection of the Brahmanas. But those mighty bowmen (Bhima and Arjuna) of the Pandavas, capable of chastising all foes, advanced to oppose those monarchs rushing towards them impetuously like elephants in the season of rut. Then the monarchs with gloved fingers and upraised weapons rushed in anger at the Kuru princes, Bhima and Arjuna, to slay them. Then the mighty Bhima of extraordinary achievements, endued with the strength of thunder, tore up like an elephant a large tree and divested it of its leaves. And with that tree, the strong-armed Bhima, the son of Pritha, that grinder of foes, stood, like unto the mace-bearing king of the dead (Yama) armed with his fierce mace, near Arjuna that bull amongst men. And beholding that feat of his brother, Jishnu of extraordinary intelligence, himself also of inconceivable feats, wondered much. And equal unto Indra himself in achievements, shaking off all fear he stood with his bow ready to receive those assailants. And beholding those feats of both Jishnu and his brother, Damodara (Krishna) of superhuman intelligence and inconceivable feats, addressing his brother, Halayudha (Valadeva) of fierce energy, said, 'That hero there, of tread like that of a mighty lion, who draweth the large bow in his hand four full cubits in length, is Arjuna! There is no doubt, O Sankarshana, about this, if I am Vasudeva. That other hero who having speedily torn up the tree hath suddenly become ready to drive off the monarchs is Vrikodara! For no one in the world, except Vrikodara, could today perform such a feat in the field of battle. And that other youth of eyes like unto lotus-petals, of full four cubits height, of gait like that of a mighty lion, and humble withal, of fair complexion and prominent and shining nose, who had, a little before, left the amphitheatre, is Dharma's son (Yudhishthira). The two other youths, like unto Kartikeya, are, I suspect, the sons of the twin Aswins. I heard that the sons of Pandu along with their mother Pritha had all escaped from the conflagration of the house of lac.' Then Halayudha of complexion like unto that of clouds uncharged with rain, addressing his younger brother (Krishna), said with great satisfaction, 'O, I am happy to hear, as I do from sheer good fortune, that our father's sister Pritha with the foremost of the Kaurava princes have all escaped (from death)!'"

Section 192

"Vaisampayana said, 'Then those bulls among Brahmanas shaking their deer-skins and water-pots made of cocoanut-shells exclaimed, 'Fear not, we will fight the foe!' Arjuna smilingly addressing those Brahmanas exclaiming thus, said, 'Stand ye aside as spectators (of the fray) Showering hundreds of arrows furnished with straight points even I shall check, like snakes with mantras, all those angry monarchs.' Having said this, the mighty Arjuna taking up the bow he had obtained as dower accompanied by his brother Bhima stood immovable as a mountain. And beholding those Kshatriyas who were ever furious in battle with Karna ahead, the heroic brothers rushed fearlessly at them like two elephants rushing against a hostile elephant. Then those monarchs eager for the fight fiercely exclaimed, 'The slaughter in battle of one desiring to fight is permitted.' And saying this, the monarchs suddenly rushed against the Brahmanas. And Karna endued with great energy rushed against Jishnu for fight. And Salya the mighty king of Madra rushed against Bhima like an elephant rushing against another for the sake of a she-elephant in heat; while Duryodhana and others engaged with the Brahmanas, skirmished with them lightly and carelessly. Then the illustrious Arjuna beholding Karna, the son of Vikartana (Surya), advancing towards him, drew his tough bow and pieced him with his sharp arrows. And the impetus of those whetted arrows furnished with fierce energy made Radheya (Karna) faint. Recovering consciousness Karna attacked Arjuna with greater care than before. Then Karna and Arjuna, both foremost of victorious warriors, desirous of vanquishing each other, fought madly on. And such was the lightness of hand they both displayed that (each enveloped by the other's shower of arrows) they both became invisible (unto the spectators of their encounter). 'Behold the strength of my arms.'--'Mark, how I have counteracted that feat,'--those were the words--intelligible to heroes alone--in which they addressed each other. And incensed at finding the strength and energy of Arjuna's arms unequalled on the earth, Karna, the son of Surya, fought with greater vigour. And parrying all those impetuous arrows shot at him by Arjuna, Karna sent up a loud shout. And this feat of his was applauded by all the warriors. Then addressing his antagonist, Karna said, 'O thou foremost of Brahmanas, I am gratified to observe the energy of thy arms that knoweth no relaxation in battle and thy weapons themselves fit for achieving victory. Art thou the embodiment of the science of weapons, or art thou Rama that best of Brahmanas, or Indra himself, or Indra's younger brother Vishnu called also Achyuta, who for disguising himself hath assumed the form of a Brahmana and mustering such energy of arms fighteth with me? No other person except the husband himself of Sachi or Kiriti, the son of Pandu, is capable of fighting with me when I am angry on the field of battle.' Then hearing those words of his, Phalguna replied, saying, 'O Karna, I am neither the science of arms (personified), nor Rama endued with superhuman powers. I am only a Brahmana who is the foremost of all warriors and all wielders of weapons. By the grace of my preceptor I have become accomplished in the Brahma and the Paurandara weapons. I am here to vanquish thee in battle. Therefore, O hero, wait a little.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed (by Arjuna), Karna the adopted son of Radha desisted from the fight, for that mighty chariot-fighter thought that Brahma energy is ever invincible. Meanwhile on another part of the field, the mighty heroes Salya and Vrikodara, well-skilled in battle and possessed of great strength and proficiency, challenging each other, engaged in fight like two elephants in rut. And they struck each other with their clenched fists and knees. And sometimes pushing each other forward and sometimes dragging each other near, sometimes throwing each other down; face downward, and sometimes on the sides, they fought on, striking, each other at times with their clenched fists. And encountering each other with blows hard as the clash of two masses of granite, the lists rang with the sounds of their combat. Fighting with each other thus for a few seconds, Bhima the foremost of the Kuru heroes taking up Salya on his arms hurled him to a distance. And Bhimasena, that bull amongst men, surprised all (by the dexterity of his feat) for though he threw Salya on the ground he did it without hurting him much. And when Salya was thus thrown down and Karna was struck with fear, the other monarchs were all alarmed. And they hastily surrounded Bhima and exclaimed, 'Surely these bulls amongst Brahmanas are excellent (warriors)! Ascertain in what race they have been born and where they abide. Who can encounter Karna, the son of Radha, in fight, except Rama or Drona, or Kiriti, the son of Pandu? Who also can encounter Duryodhana in battle except Krishna, the son of Devaki, and Kripa, the son of Saradwan? Who also can overthrow in battle Salya, that first of mighty warriors, except the hero Valadeva or Vrikodara, the son of Pandu, or the heroic Duryodhana? Let us, therefore, desist from this fight with the Brahmanas. Indeed, Brahmanas, however offending, should yet be ever protected. And first let us ascertain who these are; for after we have done that we may cheerfully fight with them.'

"Vaisampayana continued, 'And Krishna, having beheld that feat of Bhima, believed them both to be the son of Kunti. And gently addressing the assembled monarchs, saying, 'This maiden hath been justly acquired (by the Brahmana),' he induced them to abandon the fight. Accomplished in battle, those monarchs then desisted from the fight. And those best of monarchs then returned to their respective kingdoms, wondering much. And those who had come there went away saying. 'The festive scene hath terminated in the victory of the Brahmanas. The princess of Panchala hath become the bride of a Brahmana.' And surrounded by Brahmanas dressed in skins of deer and other wild animals, Bhima and Dhananjaya passed with difficulty out of the throng. And those heroes among men, mangled by the enemy and followed by Krishna, on coming at last out of that throng, looked like the full moon and the sun emerging from the clouds.

"Meanwhile Kunti seeing that her sons were late in returning from their eleemosynary round, was filled with anxiety. She began to think of various evils having overtaken her sons. At one time she thought that the sons of Dhritarashtra having recognised her sons had slain them. Next she feared that some cruel and strong Rakshasas endued with powers of deception had slain them. And she asked herself, 'Could the illustrious Vyasa himself (who had directed my sons to come to Panchala) have been guided by perverse intelligence?' Thus reflected Pritha in consequence of her affection for her offspring. Then in the stillness of the late afternoon, Jishnu, accompanied by a body of Brahmanas, entered the abode of the potter, like the cloud-covered sun appearing on a cloudy day.'"

Section 193

"Vaisampayana said, 'Then those illustrious sons of Pritha, on returning to the potter's abode, approached their mother. And those first of men represented Yajnaseni unto their mother as the alms they had obtained that day. And Kunti who was there within the room and saw not her sons, replied, saying, 'Enjoy ye all (what ye have obtained).' The moment after, she beheld Krishna and then she said, 'Oh, what have I said?' And anxious from fear of sin, and reflecting how every one could be extricated from the situation, she took the cheerful Yajnaseni by the hand, and approaching Yudhishthira said, 'The daughter of king Yajnasena upon being represented to me by thy younger brothers as the alms they had obtained, from ignorance, O king, I said what was proper, viz., 'Enjoy ye all what hath been obtained. O thou bull of the Kuru race, tell me how my speech may not become untrue; how sin may not touch the daughter of the king of Panchala, and how also she may not become uneasy.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by his mother that hero among men, that foremost scion of the Kuru race, the intelligent king (Yudhishthira), reflecting for a moment, consoled Kunti, and addressing Dhananjaya, said, 'By thee, O Phalguna, hath Yajnaseni been won. It is proper, therefore, that thou shouldst wed her. O thou withstander of all foes, igniting the sacred fire, take thou her hand with due rites.'

"Arjuna, hearing this, replied, 'O king, do not make me a participator in sin. Thy behest is not conformable to virtue. That is the path followed by the sinful. Thou shouldst wed first, then the strong-armed Bhima of inconceivable feats, then myself, then Nakula, and last of all, Sahadeva endued with great activity. Both Vrikodara and myself, and the twins and this maiden also, all await, O monarch, thy commands. When such is the state of things, do that, after reflection, which would be proper, and conformable virtue, and productive of fame, and beneficial unto the king of Panchala. All of us are obedient to thee. O, command us as thou likest.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Jishnu, so full of respect and affection, the Pandavas all cast their eyes upon the princess of Panchala. And the princess of Panchala also looked at them all. And casting their glances on the illustrious Krishna, those princes looked at one another. And taking their seats, they began to think of Draupadi alone. Indeed, after those princes of immeasurable energy had looked at Draupadi, the God of Desire invaded their hearts and continued to crush all their senses. As the lavishing beauty of Panchali who had been modelled by the Creator himself, was superior to that of all other women on earth, it could captivate the heart of every creature. And Yudhishthira, the son of Kunti, beholding his younger brothers, understood what was passing in their minds. And that bull among men immediately recollected the words of Krishna-Dwaipayana. And the king, then, from fear of a division amongst the brothers, addressing all of them, said, 'The auspicious Draupadi shall be the common wife of us all.'

"Vaisampayana continued, 'The sons of Pandu, then, hearing those words of their eldest brother, began to revolve them in their minds in great cheerfulness. The hero of the Vrishni race (Krishna suspecting the five persons he had seen at the Swayamvara to be none else than the heroes of the Kuru race), came accompanied by the son of Rohini (Valadeva), to the house of the potter where those foremost of men had taken up their quarters. On arriving there, Krishna and Valadeva beheld seated in that potter's house Ajatasanu (Yudhishthira) of well developed and long arms, and his younger brothers passing the splendour of fire sitting around him. Then Vasudeva approaching that foremost of virtuous men--the son of Kunti--and touching the feet of that prince of the Ajamida race, said, 'I am Krishna.' And the son of Rohini (Valadeva) also approaching Yudhishthira, did the same. And the Pandavas, beholding Krishna and Valadeva, began to express great delight. And, O thou foremost of the Bharata race, those heroes of the Yadu race thereafter touched also the feet of Kunti, their father's sister. And Ajatasatru, that foremost of the Kuru race, beholding Krishna, enquired after his well-being and asked, 'How, O Vasudeva, hast thou been able to trace us, as we are living in disguise?' And Vasudeva, smilingly answered, 'O king, fire, even if it is covered, can be known. Who else among men than the Pandavas could exhibit such might? Ye resisters of all foes, ye sons of Pandu, by sheer good fortune have ye escaped from that fierce fire. And it is by sheer good fortune alone that the wicked son of Dhritarashtra and his counsellors have not succeeded in accomplishing their wishes. Blest be ye! And grow ye in prosperity like a fire in a cave gradually growing and spreading itself all around. And lest any of the monarchs recognise ye, let us return to our tent.' Then, obtaining Yudhishthira's leave, Krishna of prosperity knowing no decrease, accompanied by Valadeva, hastily went away from the potter's abode.'"

Section 194

"Vaisampayana said, 'When the Kuru princes (Bhima and Arjuna) were wending towards the abode of the potter, Dhrishtadyumna, the Panchala prince followed them. And sending away all his attendants, he concealed himself in some part of the potter's house, unknown to the Pandavas. Then Bhima, that grinder of all foes, and Jishnu, and the illustrious twins, on returning from their eleemosynary round in the evening, cheerfully gave everything unto Yudhishthira. Then the kind-hearted Kunti addressing the daughter of Drupada said, 'O amiable one, take thou first a portion from this and devote it to the gods and give it away to Brahmanas, and feed those that desire to eat and give unto those who have become our guests. Divide the rest into two halves. Give one of these unto Bhima, O amiable one, for this strong youth of fair complexion--equal unto a king of elephants--this hero always eateth much. And divide the other half into six parts, four for these youths, one for myself, and one for thee.' Then the princess hearing those instructive words of her mother-in-law cheerfully did all that she had been directed to do. And those heroes then all ate of the food prepared by Krishna. Then Sahadeva, the son of Madri, endued with great activity, spread on the ground a bed of kusa grass. Then those heroes, each spreading thereon his deer-skin, laid themselves down to sleep. And those foremost of the Kuru princes lay down with heads towards the south. And Kunti laid herself down along the line of their heads, and Krishna along that of their feet. And Krishna though she lay with the sons of Pandu on that bed of kusa grass along the line of their feet as if she were their nether pillow, grieved not in her heart nor thought disrespectfully of those bulls amongst the Kurus. Then those heroes began to converse with one another. And the conversations of those princes, each worthy to lead an army, was exceedingly interesting they being upon celestial cars and weapons and elephants, and swords and arrows, and battle-axes. And the son of the Panchala king listened (from his place of concealment) unto all they said. And all those who were with him beheld Krishna in that state.

"When morning came, the prince Dhristadyumna set out from his place of concealment with great haste in order to report to Drupada in detail all that had happened at the potter's abode and all that he had heard those heroes speak amongst themselves during the night. The king of Panchala had been sad because he knew not the Pandavas as those who had taken away his daughter. And the illustrious monarch asked Dhristadyumna on his return, 'Oh, where hath Krishna gone? Who hath taken her away? Hath any Sudra or anybody of mean descent, or hath a tribute-paying Vaisya by taking my daughter away, placed his dirty foot on my head? O son, hath that wreath of flowers been thrown away on a grave-yard? Hath any Kshatriya of high birth, or any one of the superior order (Brahmana) obtained my daughter? Hath any one of mean descent, by having won Krishna, placed his left foot on my head? I would not, O son, grieve but feel greatly happy, if my daughter hath been united with Partha that foremost of men! O thou exalted one, tell me truly who hath won my daughter today? O, are the sons of that foremost of Kurus, Vichitravirya's son alive? Was it Partha (Arjuna) that took up the bow and shot the mark?'"

*****

Vaivahika Parva

Section 195

"Vaisampayana said, 'Thus addressed Dhrishtadyumna, that foremost of the Lunar princes, cheerfully said unto his father all that had happened and by whom Krishna had been won. And the prince said, 'With large, red eyes, attired in deer-skin, and resembling a celestial in beauty, the youth who strung that foremost of bows and brought down to the ground the mark set on high, was soon surrounded by the foremost of Brahmanas who also offered him their homage for the feat he had achieved. Incapable of bearing the sight of a foe and endued with great activity, he began to exert his prowess. And surrounded by the Brahmanas he resembled the thunder-wielding Indra standing in the midst of the celestials, and the Rishis. And like a she-elephant following the leader of a herd, Krishna cheerfully followed that youth catching hold of his deer-skin. Then when the assembled monarchs incapable of bearing that sight lose up in wrath and advanced for fight, there rose up another hero who tearing up a large tree rushed at that concourse of kings, felling them right and left like Yama himself smiting down creatures endued with life. Then, O monarch, the assembled kings stood motionless and looked at that couple of heroes, while they, resembling the Sun and the Moon, taking Krishna with them, left the amphitheatre and went into the abode of a potter in the suburbs of the town, and there at the potter's abode sat a lady like unto a flame of fire who, I think, is their mother. And around her also sat three other foremost of men each of whom was like unto fire. And the couple of heroes having approached her paid homage unto her feet, and they said unto Krishna also to do the same. And keeping Krishna with her, those foremost of men all went the round of eleemosynary visits. Some time after when they returned, Krishna taking from them what they had obtained as alms, devoted a portion thereof to the gods, and gave another portion away (in gift) to Brahmanas. And of what remained after this, she gave a portion to that venerable lady, and distributed the rest amongst those five foremost of men. And she took a little for herself and ate it last of all. Then, O monarch, they all laid themselves down for sleep, Krishna lying along the line of their feet as their nether pillow. And the bed on which they lay was made of kusa grass upon which was spread their deer-skins. And before going to sleep they talked on diverse subjects in voices deep as of black clouds. The talk of those heroes indicated them to be neither Vaisyas nor Sudras, nor Brahmanas. Without doubt, O monarch, they are bulls amongst Kshatriyas, their discourse having been on military subjects. It seems, O father, that our hope hath been fructified, for we have heard that the sons of Kunti all escaped from the conflagration of the house of lac. From the way in which the mark was shot down by that youth, and the strength with which the bow was strung by him, and the manner in which I have heard them talk with one another proves conclusively, O monarch, that they are the sons of Pritha wandering in disguise.'

"Hearing these words of his son, king Drupada became exceedingly glad, and he sent unto them his priest directing him to ascertain who they were and whether they were the sons of the illustrious Pandu. Thus directed, the king's priest went unto them and applauding them all, delivered the king's message duly, saying, 'Ye who are worthy of preference in everything, the boon-giving king of the earth--Drupada--is desirous of ascertaining who ye are. Beholding this one who hath shot down the mark, his joy knoweth no bounds. Giving us all particulars of your family and tribe, place ye your feet on the heads of your foes and gladden the hearts of the king of Panchala mid his men and mine also. King Pandu was the dear friend of Drupada and was regarded by him as his counterself. And Drupada had all along cherished the desire of bestowing this daughter of his upon Pandu as his daughter-in-law. Ye heroes of features perfectly faultless, king Drupada hath all along cherished this desire in his heart that Arjuna of strong and long arms might wed this daughter of his according to the ordinance. If that hath become possible, nothing could be better; nothing more beneficial; nothing more conducive to fame and virtue, so far as Drupada is concerned.'

"Having said this, the priest remained silent and humbly waited for an answer. Beholding him sitting thus, the king Yudhishthira commanded Bhima who sat near, saying, 'Let water to wash his feet with and the Arghya be offered unto this Brahmana. He is king Drupada's priest and, therefore, worthy of great respect. We should worship him with more than ordinary reverence.' Then, O monarch, Bhima did as directed. Accepting the worship thus offered unto him, the Brahmana with a joyous heart sat at his ease. Then Yudhishthira addressed him and said, 'The king of the Panchalas hath, by fixing a special kind of dower, given away his daughter according to the practice of his order and not freely. This hero hath, by satisfying that demand, won the princess. King Drupada, therefore, hath nothing now to say in regard to the race, tribe, family and disposition of him who hath performed that feat. Indeed, all his queries have been answered by the stringing of the bow and the shooting down of the mark. It is by doing what he had directed that this illustrious hero hath brought away Krishna from among the assembled monarchs. In these circumstances, the king of the Lunar race should not indulge in any regrets which can only make him unhappy without mending matters in the least. The desire that king Drupada hath all along cherished will be accomplished for his handsome princess who beareth, I think, every auspicious mark. None that is weak in strength could string that bow, and none of mean birth and unaccomplished in arms could have shot down the mark. It behoveth not, therefore, the king of the Panchalas to grieve for his daughter today. Nor can anybody in the world undo that act of shooting down the mark. Therefore the king should not grieve for what must take its course.'

"While Yudhishthira was saying all this, another messenger from the king of the Panchalas, coming thither in haste, said, 'The (nuptial), feast is ready.'"

Section 196

"Vaisampayana continued, 'The messenger said, 'King Drupada hath, in view of his daughter's nuptials prepared a good feast for the bride-groom's party. Come ye thither after finishing your daily rites. Krishna's wedding will take place there. Delay ye not. These cars adorned with golden lotuses drawn by excellent horses are worthy of kings. Riding on them, come ye into the abode of the king of the Panchalas.'

"Vaisampayana continued, 'Then those bulls among the Kurus, dismissing the priest and causing Kunti and Krishna to ride together on one of those cars, themselves ascended those splendid vehicles and proceeded towards Drupada's place. Meanwhile, O Bharata, hearing from his priest the words that Yudhishthira had said, king Drupada, in order to ascertain the order to which those heroes belonged, kept ready a large collection of articles (required by the ordinance for the wedding of each of the four orders). And he kept ready fruits, sanctified garlands, and coats of mail, and shields, and carpets, and kine, and seeds, and various other articles and implements of agriculture. And the king also collected, O monarch, every article appertaining to other arts, and various implements and apparatus of every kind of sport. And he also collected excellent coats of mail and shining shields, and swords and scimitars, of fine temper, and beautiful chariots and horses, and first-class bows and well-adorned arrows, and various kinds of missiles ornamented with gold. And he also kept ready darts and rockets and battle-axes and various utensils of war. And there were in that collection beds and carpets and various fine things, and cloths of various sorts. When the party went to Drupada's abode, Kunti taking with her the virtuous Krishna entered the inner apartments of the king. The ladies of the king's household with joyous hearts worshipped the queen of the Kurus. Beholding, O monarch, those foremost of men, each possessing the sportive gait of the lion, with deer-skins for their upper garments, eyes like unto those of mighty bulls, broad shoulders, and long-hanging arms like unto the bodies of mighty snakes, the king, and the king's ministers, and the king's son, and the king's friends and attendants, all became exceedingly glad. Those heroes sat on excellent seats, furnished with footstools without any awkwardness and hesitation. And those foremost of men sat with perfect fearlessness on those costly seats one after another according to the order of their ages. After those heroes were seated, well-dressed servants male and female, and skilful cooks brought excellent and costly viands worthy of kings on gold and silver plates. Then those foremost of men dined on those dishes and became well-pleased. And after the dinner was over, those heroes among men, passing over all other articles, began to observe with interest the various utensils of war. Beholding this, Drupada's son and Drupada himself, along with all his chief ministers of state, understanding the sons of Kunti to be all of royal blood became exceedingly glad.'"

Section 197

"Vaisampayana said, 'Then the illustrious king of Panchala, addressing prince Yudhishthira in the form applicable to Brahmanas, cheerfully enquired of that illustrious son of Kunti, saying, 'Are we to know you as Kshatriyas, or Brahamanas, or are we to know you as celestials who disguising themselves as Brahmanas are ranging the earth and come hither for the hand of Krishna? O tell us truly, for we have great doubts! Shall we not be glad when our doubts have been removed? O chastiser of enemies, have the fates been propitious unto us? Tell us the truth willingly! Truth becometh monarchs better than sacrifices and dedications of tanks. Therefore, tell us not what is untrue. O thou of the beauty of a celestial, O chastiser of foes, hearing thy reply I shall make arrangements for my daughter's wedding according to the order to which ye belong.'

"Hearing these words of Drupada, Yudhishthira answered, saying 'Be not cheerless, O king; let joy fill thy heart! The desire cherished by thee hath certainly been accomplished. We are Kshatriyas, O king, and sons of the illustrious Pandu. Know me to be the eldest of the sons of Kunti and these to be Bhima and Arjuna. By these, O king, was thy daughter won amid the concourse of monarchs. The twins (Nakula and Sahadeva) and Kunti wait where Krishna is. O bull amongst men, let grief be driven from thy heart, for we are Kshatriyas. Thy daughter, O monarch, hath like a lotus been transferred only from one lake into another. O king, thou art our revered superior and chief refuge. I have told thee the whole truth.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing those words, the king Drupada's eyes rolled in ecstasy. And. filled with delight the king could not, for some moments answer Yudhishthira. Checking his emotion with great effort, that chastiser of foes at last replied unto Yudhishthira in proper words. The virtuous monarch enquired how the Pandavas had escaped from the town of Varanavata. The son of Pandu told the monarch every particular in detail of their escape from the burning palace of lac. Hearing everything that the son of Kunti said, king Drupada censured Dhritarashtra, that ruler of men. And the monarch gave every assurance unto Yudhishthira, the son of Kunti. And that foremost of eloquent men then and there vowed to restore Yudhishthira to his paternal throne.

"Then Kunti and Krishna and Bhima and Arjuna and the twins, commanded by the king, to reside there, treated by Yajnasena with due respect. Then king Drupada with his sons, assured by all that had happened, approaching Yudhishthira, said, 'O thou of mighty arms, let the Kuru prince Arjuna take with due rites, the hand of my daughter on this auspicious day, and let him, therefore, perform the usual initiatory rites of marriage.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Drupada, the virtuous king Yudhishthira replied, saying, 'O great king, I also shall have to marry.' Hearing him, Drupada said, 'If it pleaseth thee, take thou the hand of my daughter thyself with due rites. Or, give Krishna in marriage unto whomsoever of thy brothers thou likest.' Yudhishthira said, 'Thy daughter, O king, shall be the common wife of us all! Even thus it hath been ordered, O monarch, by our mother. I am unmarried still, and Bhima also is so amongst the sons of Pandu. This thy jewel of a daughter hath been won by Arjuna. This, O king, is the rule with us; to ever enjoy equally a jewel that we may obtain. O best of monarchs, that rule of conduct we cannot now abandon. Krishna, therefore, shall become the wedded wife of us all. Let her take our hands, one after another before the fire.'

'Drupada answered, 'O scion of Kuru's race, it hath been directed that one man may have many wives. But it hath never been heard that one woman may have many husbands! O son of Kunti, as thou art pure and acquainted with the rules of morality, it behoveth thee not to commit an act that is sinful and opposed both to usage and the Vedas. Why, O prince, hath thy understanding become so?' Yudhishthira said in reply, 'O monarch, morality is subtle. We do not know its course. Let us follow the way trodden by the illustrious ones of former ages. My tongue never uttered an untruth. My heart also never turneth to what is sinful. My mother commandeth so; and my heart also approveth of it. Therefore, O king, that is quite conformable to virtue. Act according to it, without any scruples. Entertain no fear, O king, about this matter.'

"Drupada said, 'O son of Kunti thy mother, and my son Dhrishtadyumna and thyself, settle amongst yourselves as to what should be done. Tell me the result of your deliberations and tomorrow I will do what is proper.'

"Vaisampayana continued, 'After this, O Bharata, Yudhishthira, Kunti and Dhrishtadyumna discoursed upon this matter. Just at that time, however, the island-born (Vyasa), O monarch, came there in course of his wanderings.'"

Section 198

"Vaisampayana said, 'Then all the Pandavas and the illustrious king of the Panchalas and all others there present stood up and saluted with reverence the illustrious Rishi Krishna (Dwaipayana). The high-souled Rishi, saluting them in return and enquiring after their welfare, sat down on a carpet of gold. And commanded by Krishna (Dwaipayana) of immeasurable energy, those foremost of men all sat down on costly seats. A little after, O monarch, the son of Prishata in sweet accents asked the illustrious Rishi about the wedding of his daughter. And he said, 'How, O illustrious one, can one woman become the wife of many men without being defiled by sin? O, tell me truly all about this.' Hearing these words Vyasa replied, 'This practice, O king, being opposed to usage and the Vedas, hath become obsolete. I desire, however, to hear what the opinion of each of you is upon this matter.'

"Hearing these words of the Rishi, Drupada spoke first, saying, 'The practice is sinful in my opinion, being opposed to both usage and the Vedas. O best of Brahmanas, nowhere have I seen many men having one wife. The illustrious ones also of former ages never had such a usage amongst them. The wise should never commit a sin. I, therefore, can never make up mind to act in this way. This practice always appeareth to me to be of doubtful morality.

"After Drupada had ceased, Dhrishtadyumna spoke, saying 'O bull amongst Brahmanas, O thou of ascetic wealth, how can, O Brahmana, the elder brother, if he is of a good disposition, approach the wife of his younger brother? The ways of morality are ever subtle, and, therefore, we know them not. We cannot, therefore, say what is conformable to morality and what not. We cannot do such a deed, therefore, with a safe conscience. Indeed, O Brahmana, I cannot say, 'Let Draupadi become the common wife of five brothers.'

"Yudhishthira then spoke, saying, 'My tongue never uttereth an untruth and my heart never inclineth to what is sinful. When my heart approveth of it, it can never be sinful. I have heard in the Purana that a lady of name Jatila, the foremost of all virtuous women belonging to the race of Gotama had married seven Rishis. So also an ascetic's daughter, born of a tree, had in former times united herself in marriage with ten brothers all bearing the same name of Prachetas and who were all of souls exalted by asceticism. O foremost of all that are acquainted with the rules of morality, it is said that obedience to superior is ever meritorious. Amongst all superiors, it is well-known that the mother is the foremost. Even she hath commanded us to enjoy Draupadi as we do anything obtained as alms. It is for this, O best of Brahmanas, that I regard the (proposed) act as virtuous.'

"Kunti then said, 'The act is even so as the virtuous Yudhishthira hath said. I greatly fear, O Brahmana, lest my speech should become untrue. How shall I be saved from untruth?'

"When they had all finished speaking, Vyasa said, 'O amiable one, how shall thou be saved from the consequence of untruth? Even this is eternal virtue! I will not, O king of the Panchalas, discourse on this before you all. But thou alone shalt listen to me when I disclose how this practice hath been established and why it is to be regarded as old and eternal. There is no doubt that what Yudhishthira hath said is quite conformable to virtue.'

"Vaisampayana continued, 'Then the illustrious Vyasa--the master Dwaipayana--rose, and taking hold of Drupada's hand led him to a private apartment. The Pandavas and Kunti and Dhrishtadyumna of Prishata's race sat there, waiting for the return of Vyasa and Drupada. Meanwhile, Dwaipayana began his discourse with illustrious monarch for explaining how the practice of polyandry could not be regarded as sinful.'"

Section 199

"Vaisampayana said, 'Vyasa continued, 'In days of yore, the celestials had once commenced a grand sacrifice in the forest of Naimisha. At that sacrifice, O king, Yama, the son of Vivaswat, became the slayer of the devoted animals. Yama, thus employed in that sacrifice, did not (during that period), O king, kill a single human being. Death being suspended in the world, the number of human beings increased very greatly. Then Soma and Sakra and Varuna and Kuvera, the Sadhyas, the Rudras, the Vasus, the twin Aswins,--these and other celestials went unto Prajapati, the Creator of the universe. Struck with fear for the increase of the human population of the world they addressed the Master of creation and said, 'Alarmed, O lord, at the increase of human beings on earth, we come to thee for relief. Indeed, we crave thy protection.' Hearing those words the Grandsire said, 'Ye have little cause to be frightened at this increase of human beings. Ye all are immortal. It behoveth you not to take fright at human beings.' The celestials replied, 'The mortals have all become immortal. There is no distinction now between us and them. Vexed at the disappearance of all distinction, we have come to thee in order that thou mayest distinguish us from them.' The Creator then said, 'The son of Vivaswat is even now engaged in the grand sacrifice. It is for this that men are not dying. But when Yama's work in connection with the sacrifice terminates, men will again begin to die as before. Strengthened by your respective energies, Yama will, when that time comes, sweep away by thousands the inhabitants on earth who will scarcely have then any energy left in them.'

"Vyasa continued, 'Hearing these words of the first-born deity, the celestials returned to the spot where the grand sacrifice was being performed. And the mighty one sitting by the side of the Bhagirathi saw a (golden) lotus being carried along by the current. And beholding that (golden) lotus, they wondered much. And amongst them, that foremost of celestials, viz., Indra, desirous of ascertaining whence it came, proceeded up along the course of the Bhagirathi. And reaching that spot whence the goddess Ganga issues perennially, Indra beheld a woman possessing the splendour of fire. The woman who had come there to take water was washing herself in the stream, weeping all the while. The tear-drops she shed, falling on the stream, were being transformed into golden lotuses. The wielder of the thunderbolt, beholding that wonderful sight, approached the woman and asked her, 'Who art thou, amiable lady? Why dost thou weep? I desire to know the truth. O, tell me everything.'

"Vyasa continued, 'The woman thereupon answered, 'O Sakra, thou mayest know who I am and why, unfortunate that I am, I weep, if only, O chief of the celestials, thou comest with me as I lead the way. Thou shall then see what it is I weep for." Hearing these words of the lady, Indra followed her as she led the way. And soon he saw, not far off from where he was, a handsome youth with a young lady seated on a throne placed on one of the peaks of Himavat and playing at dice. Beholding that youth, the thief of the celestials said, 'Know, intelligent youth, that this universe is under my sway.' Seeing, however, that the person addressed was so engrossed in dice that he took no notice of what he said, Indra was possessed by anger and repeated, 'I am the lord of the universe. The youth who was none else than the god Mahadeva (the god of the gods), seeing Indra filled with wrath, only smiled, having cast a glance at him. At that glance, however, the chief of the celestials was at once paralysed and stood there like a stake. When the game at dice was over, Isana addressing the weeping woman said, 'Bring Sakra hither, for I shall soon so deal with him that pride may not again enter his heart.' As soon as Sakra was touched by that woman, the chief of the celestials with limbs paralysed by that touch, fell down on the earth. The illustrious Isana of fierce energy then said unto him, 'Act not, O Sakra, ever again in this way. Remove this huge stone, for thy strength and energy are immeasurable, and enter the hole (it will disclose) where await some others possessing the splendour of the sun and who are all like unto thee.' Indra, then, on removing that stone, beheld a cave in the breast of that king of mountains, within which were four others resembling himself. Beholding their plight, Sakra became seized with grief and exclaimed, 'Shall I be even like these?' Then the god Girisha, looking full at Indra with expanded eyes, said in anger, 'O thou of a hundred sacrifices, enter this cave without loss of time, for thou hast from folly insulted me.' Thus addressed by the lord Isana, the chief of the celestials, in consequence of that terrible imprecation, was deeply pained, and with limbs weakened by fear trembled like the wind-shaken leaf of a Himalayan fig. And cursed unexpectedly by the god owning a bull for his vehicle, Indra, with joined hands and shaking from head to foot, addressed that fierce god of multi-form manifestations, saving, 'Thou art, O Bhava, the over-looker of the infinite Universe!' Hearing these words the god of fiery energy smiled and said, 'Those that are of disposition like thine never obtain my grace. These others (within the cave) had at one time been like thee. Enter thou this cave, therefore, and lie there for some time. The fate of you all shall certainly be the same. All of you shall have to take your birth in the world of men, where, having achieved many difficult feats and slaying a large number of men, ye shall again by the merits of your respective deeds, regain the valued region of Indra. Ye shall accomplish all I have said and much more besides, of other kinds of work.' Then those Indras, of their shorn glory said, 'We shall go from our celestial regions even unto the region of men where salvation is ordained to be difficult of acquisition. But let the gods Dharma, Vayu, Maghavat, and the twin Aswins beget us upon our would-be mother. Fighting with men by means of both celestial and human weapons, we shall again come back into the region of Indra.'

"Vyasa continued, 'Hearing these words of the former Indras, the wielder of the thunderbolt once more addressed that foremost of gods, saying, 'Instead of going myself, I shall, with a portion of my energy, create from myself a person for the accomplishment of the task (thou assignest) to form the fifth among these!' Vishwabhuk, Bhutadhaman, Sivi of great energy, Santi the fourth, and Tejaswin, these it is said were the five Indras of old. And the illustrious god of the formidable bow, from his kindness, granted unto the five Indras the desire they cherished. And he also appointed that woman of extraordinary beauty, who was none else than celestial Sri (goddess of grace) herself, to be their common wife in the world of men. Accompanied by all those Indras, the god Isana then went unto Narayana of immeasurable energy, the Infinite, the Immaterial, the Uncreate, the Old, the Eternal, and the Spirit of these universes without limits. Narayana approved of everything. Those Indras then were born in the world of men. And Hari (Narayana) took up two hairs from his body, one of which hairs was black and the other white. And those two hairs entered the wombs of two of the Yadu race, by name Devaki and Rohini. And one of these hairs viz., that which was white, became Valadeva. And the hair that was black was born as Kesava's self, Krishna. And those Indras of old who had been confined in the cave on the Himavat are none else than the sons of Pandu, endued with great energy. And Arjuna amongst the Pandavas, called also Savyasachin (using both hands with equal dexterity) is a portion of Sakra.'

"Vyasa continued, 'Thus, O king, they who have been born as the Pandavas are none else than those Indras of old. And the celestial Sri herself who had been appointed as their wife is this Draupadi of extraordinary beauty. How could she whose effulgence is like that of the sun or the moon, whose fragrance spreads for two miles around, take her birth in any other than an extraordinary way, viz., from within the earth, by virtue of the sacrificial rites? Unto thee, O king, I cheerfully grant this other boon in the form of spiritual sight. Behold now the sons of Kunti endued with their sacred and celestial bodies of old!'

"Vaisampayana continued, 'Saying this, that sacred Brahmana Vyasa of generous deeds, by means of his ascetic power, granted celestial sight unto the king. Thereupon the king beheld all the Pandavas endued with their former bodies. And the king saw them possessed of celestial bodies, with golden crowns and celestial garlands, and each resembling Indra himself, with complexions radiant as fire or the sun, and decked with every ornament, and handsome, and youthful, with broad chests and statures measuring about five cubits. Endued with every accomplishment, and decked with celestial robes of great beauty and fragrant garlands of excellent making the king beheld them as so many three-eyed gods (Mahadeva), or Vasus, or Rudras, or Adityas themselves. And observing the Pandavas in the forms of those Indras of old, and Arjuna also in the form of Indra sprung from Sakra himself, king Drupada was highly pleased. And the monarch wondered much on beholding that manifestation of celestial power under deep disguise. The king looking at his daughter, that foremost of women endued with great beauty, like unto a celestial damsel and possessed of the splendour of fire or the moon, regarded her as the worthy wife of those celestial beings, for her beauty, splendour and fame. And beholding that wonderful sight, the monarch touched the feet of Satyavati's son, exclaiming, 'O great Rishi, nothing is miraculous in thee!' The Rishi then cheerfully continued, 'In a certain hermitage there was an illustrious Rishi's daughter, who, though handsome and chaste, obtained not a husband. The maiden gratified, by severe ascetic penances, the god Sankara

(Mahadeva). The lord Sankara, gratified at her penances, told her himself. 'Ask thou the boon thou desirest' Thus addressed, the maiden repeatedly said unto the boon-giving Supreme Lord, 'I desire to obtain a husband possessed of every accomplishment. Sankara, the chief of the gods, gratified with her, gave her the boon she asked, saying, 'Thou shall have, amiable maiden, five husbands.' The maiden, who had succeeded in gratifying the god, said again, 'O Sankara, I desire to have from thee only one husband possessed of every virtue?' The god of gods, well-pleased with her, spake again, saying, 'Thou hast, O maiden, addressed me five full times, repeating, 'Give me a husband.' Therefore, O amiable one, it shall even be as thou hast asked. Blessed be thou. All this, however, will happen in a future life of thine!'

"Vyasa continued, 'O Drupada, this thy daughter of celestial beauty is that maiden. Indeed, the faultless Krishna sprung from Prishata's race hath been pre-ordained to become the common wife of five husbands. The celestial Sri, having undergone severe ascetic penances, hath, for the sake of the Pandavas, had her birth as thy daughter, in the course of thy grand sacrifice. That handsome goddess, waited upon by all the celestials, as a consequence of her own acts becomes the (common) wife of five husbands. It is for this that the self-create had created her. Having listened to all this, O king Drupada, do what thou desirest.'"

Section 200

"Vaisampayana said, 'Drupada, on hearing this, observed, O great Rishi, it was only when I had not heard this from thee that I had sought to act in the way I told thee of. Now, however, that I know all, I cannot be indifferent to what hath been ordained by the gods. Therefore do I resolve to accomplish what thou hast said. The knot of destiny cannot be untied. Nothing in this world is the result of our own acts. That which had been appointed by us in view of securing one only bridegroom hath now terminated in favour of many. As Krishna (in a former life) had repeatedly said, 'O, give me a husband!' the great god himself even gave her the boon she had asked. The god himself knows the right or wrong of this. As regards myself, when Sankara hath ordained so, right or wrong, no sin can attach to me. Let these with happy hearts take, as ordained, the hand of Krishna with the rites.'

"Vaisampayana continued, 'Then the illustrious Vyasa, addressing Yudhishthira the just, said, 'This day is an auspicious day, O son of Pandu! This day the moon has entered the constellation called Pushya. Take thou the hand of Krishna today, thyself first before thy brothers!' When Vyasa had said so, king Yajnasena and his son made preparations for the wedding. And the monarch kept ready various costly articles as marriage presents. Then he brought out his daughter Krishna, decked, after a bath, with many jewels and pearls. Then there came to witness the wedding all the friends and relatives of the king, ministers of state, and many Brahmanas and citizens. And they all took their seats according to their respective ranks. Adorned with that concourse of principal men, with its yard decked with lotuses and lilies scattered thereupon, and beautified with lines of troops, king Drupada's palace, festooned around with diamonds and precious stones, looked like the firmament studded with brilliant stars. Then those princes of the Kuru line, endued with youth and adorned with ear-rings, attired in costly robes and perfumed with sandal-paste, bathed and performed the usual religious rites and accompanied by their priest Dhaumya who was possessed of the splendour of fire, entered the wedding hall one after another in due order, and with glad hearts, like mighty bulls entering a cow-pen. Then Dhaumya, well-conversant with the Vedas, igniting the sacred fire, poured with due mantras libations of clarified butter into that blazing element. And calling Yudhishthira there, Dhaumya, acquainted with mantras, united him with Krishna. Walking round the fire the bridegroom and the bride took each other's hand. After their union was complete, the priest Dhaumya, taking leave of Yudhishthira, that ornament of battles, went out of the palace. Then those mighty car-warriors,--those perpetuators of the Kuru line,--those princes attired in gorgeous dresses, took the hand of that best of women, day by day in succession, aided by that priest. O king, the celestial Rishi told me of a very wonderful and extraordinary thing in connection with these marriages, viz., that the illustrious princess of slender waist regained her virginity every day after a previous marriage. After the weddings were over, king Drupada gave unto those mighty car-warriors diverse kinds of excellent wealth. And the king gave unto them one hundred cars with golden standards, each drawn by four steeds with golden bridles. And he gave them one hundred elephants all possessing auspicious marks on their temples and faces and like unto a hundred mountains with golden peaks. He also gave them a hundred female servants all in the prime of youth and clad in costly robes and ornaments and floral wreaths. And the illustrious monarch of the Lunar race gave unto each of those princes of celestial beauty, making the sacred fire a witness of his gifts, much wealth and many costly robes and ornaments of great splendour. The sons of Pandu endued with great strength, after their wedding were over, and after they had obtained Krishna like unto a second Sri along with great wealth, passed their days in joy and happiness, like so many Indras, in the capital of the king of the Panchalas,'"

Section 201

"Vaisampayana said, 'King Drupada, after his alliance with the Pandavas, had all his fears dispelled. Indeed, the monarch no longer stood in fear even of the gods. The ladies of the illustrious Drupada's household approached Kunti and introduced themselves unto her, mentioning their respective names, and worshipped her feet with heads touching the ground. Krishna also, attired in red silk and her wrists still encircled with the auspicious thread, saluting her mother-in-law with reverence, stood contentedly before her with joined palms. Pritha, out of affection, pronounced a blessing upon her daughter-in-law endued with great beauty and every auspicious mark and possessed of a sweet disposition and good character, saying, 'Be thou unto thy husband as Sachi unto Indra, Swaha unto Vibhavasu, Rohini unto Soma, Damayanti unto Nala, Bhadra unto Vaisravana, Arundhati unto Vasishtha, Lakshmi unto Narayana! O amiable one, be thou the mother of long-lived and heroic children, and possessed of everything that can make thee happy! Let luck and prosperity ever wait on thee! Wait thou ever on husbands engaged in the performance of grand sacrifices. Be thou devoted to thy husbands. And let thy days be ever passed in duly entertaining and reverencing guests and strangers arrived at thy abode, and the pious and the old; children and superiors. Be thou installed as the Queen of the kingdom and the capital of Kurujangala, with thy husband Yudhishthira the just! O daughter, let the whole earth, conquered by the prowess of thy husbands endued with great strength, be given away by thee unto Brahmanas at horse-sacrifice! O accomplished one whatever gems there are on earth possessed of superior virtues, obtain them, O lucky one, and be thou happy for a full hundred years! And, O daughter-in-law, as I rejoice today beholding thee attired in red silk, so shall I rejoice again, when, O accomplished one, I behold thee become the mother of a son!'

"Vaisampayana continued, 'After the sons of Pandu had been married, Hari (Krishna) sent unto them (as presents) various gold ornaments set with pearls and black gems (lapis lazuli). And Madhava (Krishna) also sent unto them costly robes manufactured in various countries, and many beautiful and soft blankets and hides of great value, and many costly beds and carpets and vehicles. He also sent them vessels by hundreds, set with gems and diamonds. And Krishna also gave them female servants by thousands, brought from various countries, and endued with beauty, youth and accomplishments and decked with every ornament. He also gave them many well-trained elephants brought from the country of Madra, and many excellent horses in costly harness, cars drawn by horses of excellent colours and large teeth. The slayer of Madhu, of immeasurable soul, also sent them coins of pure gold by crores upon crores in separate heaps. And Yudhishthira the just, desirous of gratifying Govinda, accepted all those presents with great joy.'"

*****

Viduragamana Parva

Section 202

"Vaisampayana said, 'The news was carried unto all the monarchs (who had come to the Self-choice of Draupadi) by their trusted spies that the handsome Draupadi had been united in marriage with the sons of Pandu. And they were also informed that the illustrious hero who had bent the bow and shot the mark was none else than Arjuna, that foremost of victorious warriors and first of all wielders of the bow and arrows. And it became known that the mighty warrior who had dashed Salya, the king of Madra, on the ground, and who in wrath had terrified the assembled monarchs by means of the tree (he had uprooted), and who had taken his stand before all foes in perfect fearlessness, was none else than Bhima, that feller of hostile ranks, whose touch alone was sufficient to take the lives out of all foes. The monarchs, upon being informed that the Pandavas had assumed the guise of peaceful Brahmanas, wondered much. They even heard that Kunti with all her sons had been burnt to death in the conflagration of the house of lac. They, therefore, now regarded the Pandavas in the light of persons who had come back from the region of the dead. And recollecting the cruel scheme contrived by Purochana, they began to say, 'O, fie on Bhishma, fie on Dhritarashtra of the Kuru race!'

"After the Self-choice was over, all the monarchs (who had come thither), hearing that Draupadi had been united with the Pandavas, set out for their own dominions. And Duryodhana, hearing that Draupadi had selected the owner of white steeds (Arjuna) as her lord, became greatly depressed. Accompanied by his brothers, Aswatthaman, his uncle (Sakuni), Karna and Kripa the prince set out with a heavy heart for his capital. Then Duhsasana, blushing with shame, addressed his brother softly and said, 'If Arjuna had not disguised himself as a Brahmana, he could never have succeeded in obtaining Draupadi. It was for this disguise, O king, that no one could recognise him as Dhananjaya. Fate, I ween, is ever supreme. Exertion is fruitless; fie on our exertions, O brother! The Pandavas are still alive!'

Speaking unto one another thus and blaming Purochana (for his carelessness), they then entered the city of Hastinapura, with cheerless and sorrowful hearts. Beholding the mighty sons of Pritha, escaped from the burning house of lac and allied with Drupada, and thinking of Dhrishtadyumna and Sikhandin and the other sons of Drupada all accomplished in fight, they were struck with fear and overcome with despair.

"Then Vidura, having learnt that Draupadi had been won by the Pandavas and that the sons of Dhritarashtra had come back (to Hastinapura) in shame, their pride humiliated, became filled with joy. And, O king, approaching Dhritarashtra, Kshattri said, 'The Kurus are prospering by good luck!' Hearing those words of Vidura, the son of Vichitravirya, wondering, said in great glee, 'What good luck, O Vidura! What good luck!' From ignorance, the blind monarch understood that his eldest son Duryodhana had been chosen by Drupada's daughter as her lord. And the king immediately ordered various ornaments to be made for Draupadi. And he commanded that both Draupadi and his son Duryodhana should be brought with pomp to Hastinapura. It was then that Vidura told the monarch that Draupadi had chosen the Pandavas for her lords, and that those heroes were all alive and at peace, and that they had been received with great respect by king Drupada. And he also informed Dhritarashtra that the Pandavas had been united with the many relatives and friends of Drupada, each owning large armies, and with many others who had come to that self-choice.

"Hearing these words of Vidura, Dhritarashtra said, 'Those children are to me as dear as they were to Pandu. Nay, more. O listen to me why my affection for them now is even greater! The heroic sons of Pandu are well and at ease. They have obtained many friends. Their relatives, and others whom they have gained as allies, are all endued with great strength. Who amongst monarchs in prosperity or adversity would not like to have Drupada with his relatives as an ally?'

"Vaisampayana continued, 'Having heard these words of the monarch, Vidura said, 'O king, let thy understanding remain so without change for a hundred years!' Having said this Vidura returned to his own abode. Then, O monarch, there came unto Dhritarashtra, Duryodhana and the son of Radha, Karna. Addressing the monarch, they said, 'We cannot, O king, speak of any transgression in the presence of Vidura! We have now found thee alone, and will, therefore, say all we like! What is this that thou hast, O monarch, desired to do? Dost thou regard the prosperity of thy foes as if it were thy own, that thou hast been applauding the Pandavas, O foremost of men, in the presence of Vidura? O sinless one, thou actest not, O king, in the way thou shouldst! O father, we should now act every day in such a way as to weaken (the strength of) the Pandavas. The time hath come, O father, for us to take counsel together, so that the Pandavas may not swallow us all with our children and friends and relatives.'"

Section 203

"Vaisampayana said, 'Dhritarashtra replied saying, I desire to do exactly what you would recommend. But I do not wish to inform Vidura of it even by a change of muscle. It was, therefore, O son, that I was applauding the Pandavas in Vidura's presence, so that he might not know even by a sign what is in my mind. Now that Vidura hath gone away, this is the time, O Suyodhana (Duryodhana), for telling me what thou hast hit upon, and what, O Radheya (Karna), thou too hast hit upon.'

"Duryodhana said. 'Let us, O father, by means of trusted and skilful and adroit Brahmanas, seek to produce dissensions between the sons of Kunti and Madri. Or, let king Drupada and his sons, and all his ministers of state, be plied with presents of large wealth, so that they may abandon the cause of Yudhishthira, the son of Kunti. Or, let our spies induce the Pandavas to settle in Drupada's dominions, by describing to them, separately, the inconvenience of residing in Hastinapura, so that, separated from as, they may permanently settle in Panchala. Or, let some clever spies, full of resources, sowing the seeds of dissension among the Pandavas, make them jealous of one another. Or, let them incite Krishna against her husbands. She has many lords and this will not present any difficulty. Or, let some seek to make the Pandavas themselves dissatisfied with Krishna, in which case Krishna also will be dissatisfied with them. Or, let, O king, some clever spies, repairing thither, secretly compass the death of Bhimasena.

Bhima is the strongest of them all. Relying upon Bhima alone, the Pandavas used to disregard us, of old. Bhima is fierce and brave and the (sole) refuge of the Pandavas. If he be slain, the others will be deprived of strength and energy. Deprived of Bhima who is their sole refuge, they will no longer strive to regain their kingdom. Arjuna, O king, is invincible in battle, if Bhima protecteth him from behind. Without Bhima, Arjuna is not equal to even a fourth part of Radheya. Indeed, O king, the Pandavas conscious of their own feebleness without Bhima and of our strength would not really strive to recover the kingdom. Or, if, O monarch, coming hither, they prove docile and obedient to us, we would then seek to repress them according to the dictates of political science (as explained by Kanika). Or, we may tempt them by means of handsome girls, upon which the princess of Panchala will get annoyed with them. Or, O Radheya, let messengers be despatched to bring them hither, so that, when arrived, we may through trusted agents, by some of the above methods, cause them to be slain. Strive, O father, to employ any of these (various) methods that may appear to thee faultless. Time passeth. Before their confidence in king Drupada--that bull amongst kings--is established we may succeed, O monarch, to encounter them. But after their confidence hath been established in Drupada, we are sure to fail. These, O father, are my views for the discomfiture of the Pandavas. Judge whether they be good or bad. What, O Karna, dost thou think?'"

Section 204

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by Duryodhana, Karna said, 'It doth not seem to me, O Duryodhana, that thy reasoning is well-founded. O perpetuator of the Kuru race, no method will succeed against the Pandavas. O brave prince, thou hast before, by various subtle means, striven to carry out thy wishes. But ever hast thou failed to slay thy foes. They were then living near thee, O king! They were then unfledged and of tender years, but thou couldst not injure them then. They are now living at a distance, grown up, full-fledged. The sons of Kunti, O thou of firm resolution, cannot now be injured by any subtle contrivances of thine. This is my opinion. As they are aided by the very Fates, and as they are desirous of regaining their ancestral kingdom, we can never succeed in injuring them by any means in our power. It is impossible to create disunion amongst them. They can never be disunited who have all taken to a common wife. Nor can we succeed in estranging Krishna from the Pandavas by any spies of ours. She chose them as her lords when they were in adversity. Will she abandon them now that they are in prosperity? Besides women always like to have many husbands, Krishna hath obtained her wish. She can never be estranged from the Pandavas. The king of Panchala is honest and virtuous; he is not avaricious. Even if we offer him our whole kingdom he will not abandon the Pandavas. Drupada's son also possesseth every accomplishment, and is attached to the Pandavas. Therefore, I do not think that the Pandavas can now be injured by any subtle means in thy power. But, O bull amongst men, this is what is good and advisable for us now, viz., to attack and smite them till they are exterminated. Let this course recommend itself to thee. As long as our party is strong and that of the king of the Panchalas is weak, so long strike them without any scruple. O son of Gandhari, as long as their innumerable vehicles and animals, friends, and friendly tribes are not mustered together, continue, O king, to exhibit thy prowess. As long as the king of the Panchalas together with his sons gifted with great prowess, setteth not his heart upon fighting with us, so long, O king, exhibit thy prowess. And, O king, exert thy prowess before he of the Vrishni race (Krishna) cometh with the Yadava host into the city of Drupada, carrying everything before him, to restore the Pandavas to their paternal kingdom. Wealth, every article of enjoyment, kingdom, there is nothing that Krishna may not sacrifice for the sake of the Pandavas. The illustrious Bharata had acquired the whole earth by his prowess alone. Indra hath acquired sovereignty of the three worlds by prowess alone. O king, prowess is always applauded by the Kshatriyas. O bull amongst Kshatriyas, prowess is the cardinal virtue of the brave. Let us, therefore, O monarch, with our large army consisting of four kinds of forces, grind Drupada without loss of time, and bring hither the Pandavas. Indeed, the Pandavas are incapable of being discomfited by any policy of conciliation, of gift, of wealth and bribery, or of disunion. Vanquish them, therefore, by thy prowess. And vanquishing them by thy prowess, rule thou this wide earth. O monarch, I see not any other means by which we may accomplish our end.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Radheya, Dhritarashtra, endued with great strength, applauded him highly. The monarch then addressed him and said, 'Thou, O son of a Suta, art gifted with great wisdom and accomplished in arms. This speech, therefore, favouring the exhibition of prowess suiteth thee well. But let Bhishma, and Drona, and Vidura, and you two, take counsel together and adopt that proposal which may lead to our benefit.'

Vaisampayana continued, "'Then king Dhritarashtra called unto him, all those celebrated ministers and took counsel with them.'"

Section 205

"Vaisampayana said, 'Asked by Dhritarashtra to give his opinion, Bhishma replied, 'O Dhritarashtra, a quarrel with the Pandavas is what I can never approve of. As thou art to me, so was Pandu without doubt. And the sons of Gandhari are to me, as those of Kunti. I should protect them as well as I should thy sons, O Dhritarashtra! And, O king, the Pandavas are as much near to me as they are to prince Duryodhana or to all the other Kurus. Under these circumstances a quarrel with them is what I never like. Concluding a treaty with those heroes, let half the land be given unto them. This is without doubt, the paternal kingdom of those foremost ones of the Kuru race. And, O Duryodhana, like thee who lookest upon this kingdom as thy paternal property, the Pandavas also look upon it as their paternal possession. If the renowned sons of Pandu obtain not the kingdom, how can it be thine, or that of any other descendant of the Bharata race? If thou regardest thyself as one that hath lawfully come into the possession of the kingdom, I think they also may be regarded to have lawfully come into the possession of this kingdom before thee. Give them half the kingdom quietly. This, O tiger among men, is beneficial to all. If thou actest otherwise, evil will befall us all. Thou too shall be covered with dishonour. O Duryodhana, strive to maintain thy good name. A good name is, indeed, the source of one's strength. It hath been said that one liveth in vain whose reputation hath gone. A man, O Kaurava, doth not die so long as his fame lasteth. One liveth as long as one's fame endureth, and dieth when one's fame is gone. Follow thou, O son of Gandhari, the practice that is worthy of the Kuru race. O thou of mighty arms, imitate thy own ancestors. We are fortunate that the Pandavas have not perished. We are fortunate that Kunti liveth. We are fortunate that the wretch Purochana without being able to accomplish his purpose hath himself perished. From that time when I heard that the sons of Kuntibhoja's daughter had been burnt to death, I was, O son of Gandhari, ill able to meet any living creature. O tiger among men, hearing of the fate that overtook Kunti, the world doth not regard Purochana so guilty as it regardeth thee. O king, the escape, therefore, of the sons of Pandu with life from that conflagration and their re-appearance, do away with thy evil repute. Know, O thou of Kuru's race, that as long as those heroes live, the wielder of the thunder himself cannot deprive them of their ancestral share in the kingdom. The Pandavas are virtuous and united. They are being wrongly kept out of their equal share in the kingdom. If thou shouldst act rightly, if thou shouldst do what is agreeable to me, if thou shouldst seek the welfare of all, then give half the kingdom unto them.'"

Section 206

"Vaisampayana said, 'After Bhishma had concluded, Drona spoke, saying, 'O king Dhritarashtra, it hath been heard by us that friends summoned for consultation should always speak what is right, true, and conductive to fame. O sire, I am of the same mind in this matter with the illustrious Bhishma. Let a share of the kingdom be given unto the Pandavas. This is eternal virtue. Send, O Bharata, unto Drupada without loss of time some messenger of agreeable speech, carrying with him a large treasure for the Pandavas. And let the man go unto Drupada carrying costly presents for both the bridegrooms and the bride, and let him speak unto that monarch of thy increase of power and dignity arising from this new alliance with him. And, O monarch, let the man know also that both thyself and Duryodhana have become exceedingly glad in consequence of what hath happened. Let him say this repeatedly unto Drupada and Dhrishtadyumna. And let him speak also about the alliance as having been exceedingly proper, and agreeable unto thee, and of thyself being worthy of it. And let the man repeatedly propitiate the sons of Kunti and those of Madri (in proper words). And at thy command, O king, let plenty of ornaments of pure gold be given unto Draupadi. And let, O bull of Bharata's race, proper presents be given unto all the sons of Drupada. Let the messenger then propose the return of the Pandavas to Hastinapura. After the heroes will have been permitted (by Drupada), to come hither, let Duhsasana and Vikarna go out with a handsome train to receive them. And when they will have arrived at Hastinapura, let those foremost of men be received with affection by thee. And let them then be installed on their paternal throne, agreeably to the wishes of the people of the realm. This, O monarch of Bharata's race, is what I think should be thy behaviour towards the Pandavas who are to thee even as thy own sons.'

"Vaisampayana continued, 'After Drona had ceased, Karna spake again, 'Both Bhishma and Drona have been pampered with wealth that is thine and favours conferred by thee! They are also always regarded by thee as thy trusted friends! What can therefore be more amusing than that they both should give thee advice which is not for thy good? How can the wise approve that advice which is pronounced good by a person speaking with wicked intent but taking care to conceal the wickedness of his heart? Indeed, in a season of distress, friends can neither benefit nor injure. Every one's happiness or the reverse dependeth on destiny. He that is wise and he that is foolish, he that is young (in years) and he that is old, he that hath allies and he that hath none, all become, it is seen everywhere, happy or unhappy at times. It hath been heard by us that there was, of old, a king by name Amvuvicha. Having his capital at Rajagriha, he was the king of all the Magadha chiefs. He never attended to his affairs. All his exertion consisted in inhaling the air. All his affairs were in the hands of his minister. And his minister, named Mahakarni, became the supreme authority in the state. Regarding himself all powerful, he began to disregard the king. And the wretch himself appropriated everything belonging unto the king, his queens and treasures and sovereignty. But the possession of all these, instead of satisfying his avarice, only served to inflame him the more. Having appropriated everything belonging to the king, he even coveted the throne. But it hath been heard by us that with all his best endeavours he succeeded not in acquiring the kingdom of the monarch, his master, even though the latter was inattentive to business and content with only breathing the air. What else can be said, O king, than that monarch's sovereignty was dependent on destiny? If, therefore, O king, this kingdom be established in thee by destiny, it will certainly continue in thee, even if the whole world were to become thy enemy! If, however, destiny hath ordained otherwise, howsoever mayest thou strive, it will not last in thee! O learned one, remembering all this, judge of the honesty or otherwise of thy advisers. Ascertain also who amongst them are wicked and who have spoken wisely and well.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Karna, Drona replied, 'As thou art wicked it is evident thou sayest so in consequence of the wickedness of thy intent. It is for injuring the Pandavas that thou findest fault with us. But know, O Karna, what I have said is for the good of all and the prosperity of the Kuru race. If thou regardest all this as productive of evil, declare thyself what is for our good. If the good advice I have given be not followed, I think the Kurus will be exterminated in no time.'"

Section 207

"Vaisampayana said, 'After Drona had ceased, Vidura spoke, saying, 'O monarch, thy friends without doubt, are saying unto thee what is for thy good. But as thou art unwilling to listen to what they say, their words scarcely find a place in thy ears. What that foremost one of Kuru's race, viz., Bhishma, the son of Santanu, hath said, is excellent and is for thy good. But thou dost not listen to it. The preceptor Drona also hath said much that is for thy good which however Karna, the son of Radha, doth not regard to be such. But, O king, reflecting hard I do not find any one who is better a friend to thee than either of these two lions among men (viz., Bhishma and Drona), or any one who excels either of them in wisdom. These two, old in years, in wisdom, and in learning, always regard thee, O king, and the sons of Pandu with equal eyes. Without doubt, O king of Bharata's race, they are both, in virtue and truthfulness, not inferior to Rama, the son of Dasaratha, and Gaya. Never before did they give thee any evil advice. Thou also, O monarch, hast never done them any injury. Why should, therefore, these tigers among men, who are ever truthful, give thee wicked advice, especially when thou hast never injured them? Endued with wisdom these foremost of men, O king, will never give thee counsels that are crooked. O scion of Kuru's rate, this is my firm conviction that these two, acquainted with all rules of morality, will never, tempted by wealth, utter anything betraying a spirit of partisanship. What they have said, O Bharata, I regard highly beneficial to thee. Without doubt, O monarch, the Pandavas are thy sons as much as Duryodhana and others are. Those ministers, therefore, that give thee any counsel fraught with evil unto the Pandavas, do not really look to thy interests. If there is any partiality in thy heart, O king, for thy own children, they who by their counsel seek to bring it out, certainly do thee no good. Therefore, O king, these illustrious persons endued with great splendour, have not I think, said anything that leadeth to evil. Thou, however, dost not understand it. What these bulls among men have said regarding the invincibility of the Pandavas is perfectly true. Think not otherwise of it, O tiger among men. Blest be thou! Can the handsome Dhananjaya, the son of Pandu, using the right and the left hand with equal activity, be vanquished in battle even by Maghavat himself? Can the great Bhimasena of strong arms possessing the might of ten thousand elephants, be vanquished in battle by the immortals themselves? Who also that desireth to live can overcome in battle the twins (Nagula and Sahadeva) like unto the sons of Yama himself, and well-skilled in fight? How too can the eldest one of the Pandavas in whom patience, mercy, forgiveness, truth, and prowess always live together, be vanquished? They who have Rama (Valadeva) as their ally, and Janardana (Krishna) as their counsellor, and Satyaki as their partisan, have already defeated everybody in war. They who have Drupada for their father-in-law, and Drupada's sons--the heroic brothers, viz., Dhristadyumna and others of Prishata's race for their brothers-in-law, are certainly invincible. Remembering this, O monarch, and knowing that their claim to the kingdom is even prior to thine, behave virtuously towards them. The stain of calumny is on thee, O monarch, in consequence of that act of Purochana. Wash thyself of it now, by a kindly behaviour towards the Pandavas. This kindly behaviour of thine, O monarch, towards the Pandavas will be an act of great benefit to us, protecting the lives of us all that belong to Kuru's race, and leading to the growth of the whole Kshatriya order! We had formerly warred with king Drupada; if we can now secure him as an ally, it will strengthen our party. The Dasarhas, O king, are numerous and strong. Know where Krishna is, all of them must be, and where Krishna is, there victory also must be! O king, who, unless cursed by the gods, would seek, to effect that by means of war which can be effected by conciliation?

Hearing that the sons of Pritha are alive, the citizens and other subjects of the realm have become exceedingly glad and eager for beholding them. O monarch, act in a way that is agreeable to them. Duryodhana and Karna and Sakuni, the son of Suvala, are sinful, foolish and young; listen not to them. Possessed of every virtue thou art I long ago told thee, O monarch that for Duryodhana's fault, the subjects of this kingdom would be exterminated.'"

Section 208

"Vaisampayana said, 'Hearing these various speeches, Dhritarashtra said, The learned Bhishma, the son of Santanu, and the illustrious Rishi Drona, and thyself also (O Vidura), have said the truth and what also is most beneficial to me. Indeed, as those mighty car-warriors, the heroic sons of Kunti. are the children of Pandu, so are they, without doubt, my children according to the ordinance. And as my sons are entitled to this kingdom, so are the sons of Pandu certainly entitled to it. Therefore, hasten to bring hither the Pandavas along with their mother, treating them with affectionate consideration. O thou of Bharata's race, bring also Krishna of celestial beauty along with them. From sheer good fortune the sons of Pritha are alive; and from good fortune alone those mighty car-warriors have obtained the daughter of Drupada. It is from good fortune alone that our strength hath increased, and it is from good fortune alone that Purochana hath perished. O thou of great splendour, it is from good fortune that my great grief hath been killed!'

"Vaisampayana continued, 'Then Vidura, at the command of Dhritarashtra, repaired, O Bharata, unto Yajnasena and the Pandavas. And he repaired thither carrying with him numerous jewels and various kinds of wealth for Draupadi and the Pandavas and Yajnasena also. Arrived at Drupada's abode, Vidura conversant with every rule of morality and deep in every science, properly accosted the monarch and waited upon him. Drupada received Vidura in proper form and they both enquired after each other's welfare. Vidura then saw there the Pandavas and Vasudeva. As soon as he saw them he embraced them from affection and enquired after their well being. The Pandavas also along with Vasudeva, in due order, worshipped Vidura of immeasurable intelligence. But Vidura, O king, in the name of Dhritarashtra repeatedly enquired with great affection after their welfare. He then gave, O monarch, unto the Pandavas and Kunti and Draupadi, and unto Drupada and Drupada's sons, the gems and various kinds of wealth that the Kauravas had sent through him. Possessed of immeasurable intelligence, the modest Vidura then, in the presence of the Pandavas and Keshava, addressed the well-behaved Drupada thus:

"With thy ministers and sons, O monarch, listen to what I say. King Dhritarashtra, with ministers, sons, and friends, hath with a joyous heart, O king, repeatedly enquired after thy welfare. And, O monarch, he hath been highly pleased with this alliance with thee. So also, O king, Bhishma of great wisdom, the son of Santanu, with all the Kurus, enquired after thy welfare in every respect. Drona also of great wisdom the son of Bharadwaja and thy dear friend, embracing thee mentally, enquired of thy happiness. And, O king of Panchalas, Dhritarashtra and all the Kurus, in consequence of this alliance with thee regard themselves supremely blest. O Yajnasena, the establishment of this alliance with thee hath made them happier than if they had acquired a new kingdom. Knowing all this, O monarch, permit the Pandavas to re-visit their ancestral kingdom. The Kurus are exceedingly eager to behold the sons of Pandu. These bulls among men have been long absent (from their kingdom). They as well as Pritha must be very eager to behold their city. And all the Kuru ladies and the citizens and our subjects are eagerly waiting to behold Krishna the Panchala Princess. This, therefore, is my opinion, O monarch, that thou shouldst, without delay, permit the Pandavas to go thither with their wife. And after the illustrious Pandavas, O king, will have received thy permission to go thither, I shall send information unto Dhritarashtra by quick messengers. Then, O king, will the Pandavas set out with Kunti and Krishna.'"

Section 209

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Vidura, Drupada said, 'It is even so as thou, O Vidura of great wisdom, hast said. Venerable one, I too have been exceedingly happy in consequence of this alliance. It is highly proper that these illustrious princes should return to their ancestral kingdom. But it is not proper for me to say this myself. If the brave son of

Kunti viz., Yudhishthira, if Bhima and Arjuna, if these bulls among men, viz., the twins, themselves desire to go and if Rama (Valadeva) and Krishna, both acquainted with every rule of morality, be of the same mind, then let the Pandavas go thither. For these tigers among men (Rama and Krishna) are ever engaged in doing what is agreeable and beneficial to the sons of Pandu.'

"Hearing this, Yudhishthira said, 'We are now, O monarch, with all our younger brothers, dependent on thee. We shall cheerfully do what thou art pleased to command.'

"Vaisampayana continued, 'Then Vasudeva said, 'I am of opinion that the Pandavas should go. But we should all abide by the opinion of king Drupada who is conversant with every rule of morality.'

"Drupada then spoke, 'I certainly agree with what this foremost of men, thinketh, having regard to the circumstances. For the illustrious sons of Pandu now are to me as they are, without doubt, to Vasudeva. Kunti's son Yudhishthira himself doth not seek the welfare of the Pandavas so earnestly as, Kesava, that tiger among men.'

"Vaisampayana continued, 'Commanded by the illustrious Drupada, the Pandavas, then, O king, and Krishna and Vidura, taking with them Krishna, the daughter of Drupada, and the renowned Kunti, journeyed towards the city called after the elephant, stopping at various places along the way for purposes of pleasure and enjoyment. King Dhritarashtra, hearing that those heroes had neared the capital sent out the Kauravas to receive them. They who were thus sent out were, O Bharata, Vikarna of the great bow, and Chitrasena, and Drona that foremost of warriors, and Kripa of Gautama's line. Surrounded by these, those mighty heroes, their splendour enhanced by that throng slowly entered the city of Hastinapura. The whole city became radiant, as it were, with the gay throng of sight-seers animated by curiosity. Those tigers among men gladdened the hearts of all who beheld them. And the Pandavas, dear unto the hearts of the people, heard, as they proceeded, various exclamations with the citizens, ever desirous of obeying the wishes of those princes, loudly uttered. Some exclaimed, 'Here returns that tiger among men, conversant with all the rules of morality and who always protects us as if we were his nearest relatives.' And elsewhere they said, 'It seems that king Pandu--the beloved of his people--returneth today from the forest, doubtless to do what is agreeable to us.' And there were some that said, 'What good is not done to us today when the heroic sons of Kunti come back to our town? If we have ever given away in charity, if we have ever poured libations of clarified butter on the fire, if we have any ascetic merit, let the Pandavas, by virtue of all those acts stay in our town for a hundred years.'

"At last the Pandavas, on arriving at the place, worshipped the feet of Dhritarashtra, as also those of the illustrious Bhishma. They also worshipped the feet of everybody else that deserved that honour. And they enquired after the welfare of every citizen (there present). At last, at the command of Dhritarashtra they entered the chambers that had been assigned to them.

"After they had rested there for some time, they were summoned (to the court) by king Dhritarashtra and Bhishma, the son of Santanu. When they came, king Dhritarashtra addressing Yudhishthira, said, 'Listen, O son of Kunti, with thy brothers, to what I say. Repair ye to Khandavaprastha so that no difference may arise again (between you and your cousins). If you take up your quarters there no one will be able to do you any injury. Protected by Partha (Arjuna), like the celestials by the thunderbolt, reside ye at Khandavaprastha, taking half of the kingdom.'

"Vaisampayana continued, 'Agreeing to what Dhritarashtra said, those bulls among men worshipping the king set out from Hastinapura. And content with half the kingdom, they removed to Khandavaprastha, which was in unreclaimed desert. Then those heroes of unfading splendour, viz., the Pandavas, with Krishna at their head, arriving there, beautified the place and made it a second heaven. And those mighty car-warriors, selecting with Dwaipayana's assistance a sacred and auspicious region, performed certain propitiatory ceremonies and measured out a piece of land for their city. Then surrounded by a trench wide as the sea and by walls reaching high up to the heavens and white as the fleecy clouds or the rays of the moon, that foremost of cities looked resplendent like Bhogavati (the capital of the nether kingdom) decked with the Nagas. And it stood adorned with palatial mansions and numerous gates, each furnished with a couple of panels resembling the out-stretched wings of Garuda. And it was protected with gateways looking like the clouds and high as the Mandara mountains. And well-furnished with numerous weapons of attack the missiles of the foes could not make slightest impression on them. And they were almost covered with darts and other missiles like double-tongued snakes. The turrets along the walls were filled with armed men in course of training; and the walls were lined with numerous warriors along their whole length. And there were thousands of sharp hooks and Sataghnis (machines slaying a century of warriors) and numerous other machines on the battlements. There were also large iron wheels planted on them. And with all these was that foremost of cities adorned. The streets were all wide and laid out excellently; and there was no fear in them of accident. And decked with innumerable mansions, the city became like unto Amaravati and came to be called Indraprastha (like unto Indra's city). In a delightful and auspicious part of the city rose the palace of the Pandavas filled with every kind of wealth and like unto the mansion of the celestial treasurer (Kuvera) himself. And it looked like a mass of clouds charged with lightning.

"When the city was built, there came, O king, numerous Brahmanas well-acquainted with all the Vedas and conversant with every language, wishing to dwell there. And there came also unto that town numerous merchants from every direction, in the hope of earning wealth. There also came numerous persons well-skilled in all the arts, wishing to take up their abode there. And around the city were laid out many delightful gardens adorned with numerous trees bearing both fruits and flowers. There were Amras (mango trees) and Amaratakas, and Kadamvas and Asokas, and Champakas; and Punnagas and Nagas and Lakuchas and Panasas; and Salas and Talas (palm trees) and Tamalas and Vakulas, and Ketakas with their fragrant loads; beautiful and blossoming and grand Amalakas with branches bent down with the weight of fruits and Lodhras and blossoming Ankolas; and Jamvus (blackberry trees) and Patalas and Kunjakas and Atimuktas; and Karaviras and Parijatas and numerous other kinds of trees always adorned with flowers and fruits and alive with feathery creatures of various species. And those verdant groves always resounded with the notes of maddened peacocks and Kokilas (blackbirds). And there were various pleasure-houses, bright as mirrors, and numerous bowers of creepers, and charming and artificial hillocks, and many lakes full to the brim of crystal water, and delightful tanks fragrant with lotuses and lilies and adorned with swans and ducks and chakravakas (brahminy ducks). And there were many delicious pools overgrown with fine aquatic plants. And there were also diverse ponds of great beauty and large dimension. And, O king, the joy of the Pandavas increased from day to day, in consequence of their residence in that large kingdom that was peopled with pious men.

"Thus in consequence of the virtuous behaviour of Bhishma and king Dhritarashtra towards them, the Pandavas took up their abode in Khandavaprastha. Adorned with those five mighty warriors, each equal unto Indra himself, that foremost of cities looked like Bhogavati (the capital of the nether kingdom) adorned with the Nagas. And, O monarch, having settled the Pandavas there, the heroic Krishna, obtaining their leave, came back with Rama to Dwaravati.'"

*****

Rajya-Labha Parva

Section 210

"Janamejaya said, 'O thou possessed of ascetic wealth, what did those high-souled ones, my grandsires, the illustrious Pandavas, do, after obtaining the kingdom of Indraprastha? How did their wife Draupadi obey them all? How is it also that no dissensions arose amongst those illustrious rulers of men, all attached to one wife, viz., Krishna? O thou of the wealth of asceticism, I wish to hear everything in detail regarding the behaviour towards one another of those rulers of men after their union with Krishna.'

"Vaisampayana said, 'Those scorchers of foes, the Pandavas, having obtained their kingdom, at the command of Dhritarashtra, passed their days in joy and happiness at Khandavaprastha with Krishna. And Yudhishthira. endued with great energy and ever adhering to truth, having obtained the sovereignty, virtuously ruled the land, assisted by his brothers. And the sons of Pandu, endued with great wisdom and devoted to truth and virtue, having vanquished all their foes, continued to live there in great happiness. And those bulls among men, seated on royal seats of great value, used to discharge all the duties of government. And one day, while all those illustrious heroes were so seated, there came unto them the celestial Rishi Narada, in course of his wanderings. Beholding the Rishi, Yudhishthira offered him his own handsome seat. And after the celestial Rishi had been seated, the wise Yudhishthira duly offered him the Arghya with his own hands. And the king also informed the Rishi of the state of his kingdom. The Rishi accepting the worship, became well-pleased, and eulogising him with benedictions, commanded the king to take his seat. Commanded by the Rishi, the king took his seat. Then the king sent word unto Krishna (in the inner apartments) of the arrival of the illustrious one. Hearing of the Rishi's arrival Draupadi, purifying herself properly, came with a respectful attitude to where Narada was with the Pandavas. The virtuous princess of Panchala, worshipping the celestial Rishi's feet, stood with joined hands before him, properly veiled, The illustrious Narada, pronouncing various benedictions on her, commanded the princess to retire. After Krishna had retired, the illustrious Rishi, addressing in private all the Pandavas with Yudhishthira at their head, said, 'The renowned princess of Panchala is the wedded wife of you all. Establish a rule amongst yourselves so that disunion may not arise amongst you. There were, in former days, celebrated throughout the three worlds, two brothers named Sunda and Upasunda living together and incapable of being slain by anybody unless each slew the other. They ruled the same kingdom, lived in the same house, slept on the same bed, sat on the same seat, and ate from the same dish. And yet they killed each for the sake of Tilottama. Therefore, O Yudhishthira, preserve your friendship for one another and do that which may not produce disunion amongst you.'

"On hearing this, Yudhishthira asked, 'O great Muni, whose sons were Asuras called Sunda and Upasunda? Whence arose that dissension amongst them, and why did they slay each other? Whose daughter also was this Tilottama for whose love the maddened brothers killed each other? Was she an Apsara (water nymph) or the daughter of any celestial? O thou whose wealth is asceticism, we desire, O Brahmana, to hear in detail everything as it happened. Indeed, our curiosity hath become great.'"

Section 211

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Yudhishthira, Narada replied, 'O son of Pritha, listen with thy brothers to me as I recite this old story, O Yudhishthira, exactly as everything happened. In olden days, a mighty Daitya named Nikumbha, endued with great energy and strength was born in the race of the great Asura, Hiranyakasipu. Unto this Nikumbha, were born two sons called Sunda and Upasunda. Both of them were mighty Asuras endued with great energy and terrible prowess. The brothers were both fierce and possessed of wicked hearts. And those Daityas were both of the same resolution, and ever engaged in achieving the same tasks and ends. They were ever sharers with each other in happiness as well as in woe. Each speaking and doing what was agreeable to the other, the brothers never were unless they were together, and never went anywhere unless together. Of exactly the same disposition and habits, they seemed to be one individual divided into two parts. Endued with great energy and ever of the same resolution in everything they undertook, the brothers gradually grew up. Always entertaining the same purpose, desirous of subjugating the three worlds, the brothers, after due initiation, went to the mountains of Vindhya. And severe were the ascetic penances they performed there. Exhausted with hunger and thirst, with matted locks on their heads and attired in barks of trees, they acquired sufficient ascetic merit at length. Besmearing themselves with dirt from head to foot, living upon air alone, standing on their toes, they threw pieces of the flesh of their bodies into the fire. Their arms upraised, and eye fixed, long was the period for which they observed their vows. And during the course of their ascetic penances, a wonderful incident occurred there. For the mountains of Vindhya, heated for a long course of years by the power of their ascetic austerities, began to emit vapour from every part of their bodies. And beholding the severity of their austerities, the celestials became alarmed. The gods began to cause numerous obstructions to impede the progress of their asceticism. The celestials repeatedly tempted the brothers by means of every precious possession and the most beautiful girls. The brothers broke not their vows. Then the celestials once more manifested, before the illustrious brothers, their powers of illusion. For it seemed their sisters, mothers, wives, and other relatives, with disordered hair and ornaments and robes, were running towards them in terror, pursued and struck by a Rakshasa with a lance in hand. And it seemed that the women implored the help of the brothers crying, 'O save us!' But all this went for nothing, for firmly wedded thereto, the brothers did not still break their vows. And when it was found that all this produced not the slightest impression on any of the two, both the women and the Rakshasa vanished from sight. At last the Grandsire himself, the Supreme Lord ever seeking the welfare of all, came unto those great Asuras and asked them to solicit the boon they desired. Then the brothers Sunda and Upasunda, both of great prowess, beholding the Grandsire, rose from their seats and waited with joined palms. And the brothers both said unto the God, 'O Grandsire, if thou hast been pleased with these our ascetic austerities, and art, O lord, propitious unto us, then let us have knowledge of all weapons and of all powers of illusion. Let us be endued with great strength, and let us be able to assume any form at will. And last of all, let us also be immortal.' Hearing these words of theirs, Brahman said, 'Except the immortality you ask for, you shall be given all that you desire. Solicit you some form of death by which you may still be equal unto the immortals. And since you have undergone these severe ascetic austerities from desire of sovereignty alone I cannot confer on you the boon of immortality. You have performed your ascetic penances even for the subjugation of the three worlds. It is for this, O mighty Daityas, that I cannot grant you what you desire.'

"Narada continued, 'Hearing these words of Brahman, Sunda and Upasunda said, 'O Grandsire, let us have no fear then from any created thing, mobile or immobile, in the three worlds, except only from each other!' The Grandsire then said, 'I grant you what you have asked for, even this your desire'. And granting them this boon, the Grandsire made them desist from their asceticism, and returned to his own region. Then the brothers, those mighty Daityas, having received those several boons became incapable of being slain by anybody in the universe. They then returned to their own abode. All their friends and relatives, beholding those Daityas of great intelligence, crowned with success in the matter of the boons they had obtained, became exceedingly glad. And Sunda and Upasunda then cut off their matted locks and wore coronets on their heads. Attired in costly robes and ornaments, they looked exceedingly handsome. They caused the moon to rise over their city every night even out of his season. And friends and relatives gave themselves up to joy and merriment with happy hearts. Eat, feed, give, make merry, sing, drink--these were the sounds heard everyday in every house. And here and there arose loud uproars of hilarity mixed with clappings of hands which filled the whole city of the Daityas, who being capable of assuming any form at will, were engaged in every kind of amusement and sport and scarcely noticed the flight of time, even regarding a whole year as a single day.'"

Section 212

'Narada continued, 'As soon as those festivities came to an end, the brothers Sunda and Upasunda, desirous of the Sovereignty of the three worlds, took counsel and commanded their forces to be arranged. Obtaining the assent of their friends and relatives, of the elders of the Daitya race and of their ministers of state, and performing the preliminary rites of departure, they set out in the night when the constellation Magha was in the ascendant. The brothers set out with a large Daitya force clad in mail and armed with maces and axes and lances and clubs. The Daitya heroes set out on their expedition with joyous hearts, the charanas (bards) chanting auspicious panegyrics indicative of their future triumphs. Furious in war, the Daitya brothers, capable of going everywhere at will, ascended the skies and went to the region of the celestials. The celestials knowing they were coming and acquainted also with the boons granted unto them by the Supreme Deity left heaven and sought refuge in the region of Brahman. Endued with fierce prowess, the Daitya heroes soon subjugated the region of Indra, and vanquishing the diverse tribes of Yakshas and Rakshasas and every creature ranging the skies, came away. Those mighty car-warriors next subjugated the Nagas of the nether region, and then the inmates of the ocean and then all the tribes of the Mlechchhas. Desirous next of subjugating the whole earth, those heroes of irresistible sway, summoning their soldiers, issued these cruel commands, 'Brahmanas and royal sages (on earth) with their libations and other food offered at grand sacrifices, increase the energy and strength of the gods, as also their prosperity. Engaged in such acts, they are the enemies of the Asuras. All of us, therefore, mustering together should completely slaughter them off the face of the earth!' Ordering their soldiers thus on the eastern shore of the great ocean, and entertaining such a cruel resolution, the Asura brothers set out in all directions. And those that were performing sacrifices and the Brahmanas that were assisting at those sacrifices, the mighty brothers instantly slew. And slaughtering them with violence they departed for some other place. Whilst their soldiers threw into the water the sacrificial fires that were in the asylums of Munis with souls under complete control, the curses uttered by the illustrious Rishis in wrath, rendered abortive by the boons granted (by Brahman), affected not the Asura brothers. When the Brahmanas saw that their curses produced not the slightest effect like shafts shot at stones they fled in all directions, forsaking their rites and vows. Even those Rishis on earth that were crowned with ascetic success, and had their passions under complete control and were wholly engrossed in meditation of the Deity, from fear of the Asura brothers, fled like snakes at the approach of Vinata's son (Garuda the snake-eater). The sacred asylums were all trodden down and broken. The sacrificial jars and vessels being broken, their (sacred) contents were scattered over the ground. The whole universe became empty, as if its creatures had all been stricken down during the season of general dissolution. And, O king, after the Rishis had all disappeared and made themselves invisible both the great Asuras, resolved upon their destruction, began to assume various forms. Assuming the forms of maddened elephants with temples rent from excess of juice, the Asura pair, searching out the Rishis who had sheltered themselves in caves, sent them to the region of Yama. Sometimes becoming as lions and again as tigers and disappearing the next moment, by these and other methods the cruel couple, seeing the Rishis, slew them instantly. Sacrifice and study ceased, and kings and Brahmanas were exterminated. The earth became utterly destitute of sacrifices and festivals. And the terrified people uttered cries of Oh and Alas and all buying and selling were stopped. All religious rites ceased, and the earth became destitute of sacred ceremonies and marriages. Agriculture was neglected and cattle were no longer tended. Towns and asylums became desolate. And scattered over with bones and skeletons, the earth assumed a frightful aspect. All ceremonies in honour of the Pitris were suspended, and the sacred sound of Vashat and the whole circle of auspicious rites ceased. The earth became frightful to behold. The Sun and the Moon, the Planets and Stars, and Constellations, and the other dwellers in the firmament, witnessing these acts of Sunda and Upasunda, grieved deeply. Subjugating all the points of heaven by means of such cruel acts, the Asura brothers took up their abode in Kurukshetra, without a single rival.'"

Section 213

"Narada continued, 'Then the celestial Rishis, the Siddhas, and the high-souled Rishis possessing the attributes of tranquillity and self-restraint, beholding that act of universal slaughter, were afflicted with great grief. With passions and senses and souls under complete control, they then went to the abode of the Grandsire, moved by compassion for the universe. Arrived there, they beheld the Grandsire seated with gods, Siddhas, and Brahmarshis around him. There were present that God of gods, viz., Mahadeva, and Agni, accompanied by Vayu, and Soma and Surya and Sakra, and Rishis devoted to the contemplation of Brahma, and the Vaikhanasas, the Valakhilyas, the Vanaprasthas, the Marichipas, the Ajas, the Avimudas, and other ascetics of great energy. All those Rishis were sitting with the Grandsire, when the celestial and other Rishis, approaching Brahman with sorrowful hearts, represented unto him all the acts of Sunda and Upasunda. And they told the Grandsire in detail everything that the Asura brothers had done, and how they had done it, and in what order. Then all the celestials and the great Rishis pressed the matter before the Grandsire. The Grandsire, hearing everything they said, reflected for a moment and settled in his mind what he should do. Resolving to compass the destruction of the Asura brothers, he summoned Viswakarman (the celestial architect). Seeing Viswakarman before him, the Grandsire possessed of supreme ascetic merit commanded him, saying, 'Create thou a damsel capable of captivating all hearts.' Bowing down unto the Grandsire and receiving his command with reverence, the great artificer of the universe created a celestial maiden with careful attention. Viswakrit first collected all handsome features upon the body of the damsel he created. Indeed, the celestial maiden that he created was almost a mass of gems. And created with great care by Viswakarman, the damsel, in beauty, became unrivalled among the women of the three worlds. There was not even a minute part of her body which by its wealth of beauty could not attract the gaze of beholders. And like unto the embodied Sri herself, that damsel of extraordinary beauty captivated the eyes and hearts of every creature. And because she had been created with portions of every gem taken in minute measures, the Grandsire bestowed upon her the name of Tilottama. And as soon as he started it into life, the damsel bowed to Brahman and with joined palms said, 'Lord of every created thing, what task am I to accomplish and what have I been created for?' The Grandsire answered, 'Go, O Tilottama, unto the Asuras, Sunda and Upasunda. O amiable one, tempt them with thy captivating beauty. And, O damsel, conduct thyself there in such a way that the Asura brothers may, in consequence of the wealth of thy beauty, quarrel with each other as soon as they cast their eyes upon thee.'

"Narada continued, 'Bowing unto the Grandsire and saying, 'So be it,'--the damsel walked round the celestial conclave. The illustrious Brahman was then sitting with face turned eastwards, and Mahadeva with face also towards the east, and all the celestials with faces northwards, and the Rishis with faces towards all directions. While Tilottama walked round the conclave of the celestials, Indra and the illustrious Sthanu (Mahadeva) were the only ones that succeeded in preserving their tranquillity of mind. But exceedingly desirous as Mahadeva was (of beholding Tilottama) when the damsel (in her progress round the celestial conclave) was at his side, another face like a full-blown lotus appeared on the southern side of his body. And when she was behind him, another face appeared on the west. And when the damsel was on the northern side of the great god, a fourth face appeared on the northern side of his body. Mahadeva (who was eager to behold the damsel) came also to have a thousand eyes, each large and slightly reddish, before, behind and on his flanks. And it was thus that Sthanu the great god came to have four faces, and the slayer of Vala, a thousand eyes. And as regards the mass of the celestials and the Rishis, they turned their faces towards all directions as Tilottama walked round them. Except the divine Grandsire himself, the glances of those illustrious personages, even of all of them fell upon Tilottama's body. And when Tilottama set out (for the city of the Asuras) with the wealth of her beauty, all regarded the task as already accomplished. After Tilottama had gone away, the great god who was the First Cause of the Universe, dismissed all the celestials and the Rishis.'"

Section 214

"Narada continued, 'Meanwhile the Asura brothers having subjugated the earth were without a rival. The fatigue of exertion gone, they, having brought the three worlds under equal sway, regarded themselves as persons that had nothing more to do. Having brought all the treasures of the gods, the Gandharvas, the Yakshas, the Nagas, the Rakshasas, and the kings of the earth, the brothers began to pass their days in great happiness. When they saw they had no rivals (in the three worlds), they gave up all exertion and devoted their time to pleasure and merriment, like the celestials. They experienced great happiness by giving themselves up to every kind of enjoyment, such as women, and perfumes and floral wreaths and viands, and drinks and many other agreeable objects all in profusion. In houses and woods and gardens, on hills and in forests, wherever they liked they passed their time in pleasure and amusement, like the immortals. And it so happened that one day they went for purposes of pleasure to a tableland of the Vindhya range, perfectly level and stony, and overgrown with blossoming trees. After every object of desire, all of the most agreeable kind, had been brought, the brothers sat on an excellent seat, with happy hearts and accompanied by handsome women. And those damsels, desirous of pleasing the brothers, commenced a dance in accompaniment to music, and sweetly chanted many a song in praise of the mighty pair.'

"Meanwhile Tilottama attired in a single piece of red silk that exposed all her charms, came along, plucking wild flowers on her way. She advanced slowly to where those mighty Asuras were. The Asura brothers, intoxicated with the large portions they had imbibed, were smitten upon beholding that maiden of transcendent beauty. Leaving their seats they went quickly to where the damsel was. Both of them being under the influence of lust, each sought the maiden for himself. And Sunda seized that maid of fair brows by her right hand. Intoxicated with the boons they had obtained, with physical might, with the wealth and gems they had gathered from every quarter, and with the wine they had drunk, maddened with all these, and influenced by wishful desire, they addressed each other, each contracting his bow in anger, 'She is my wife, and therefore your superior,' said Sunda. 'She is my wife, and therefore your sister-in-law', replied Upasunda. And they said unto each other, 'She is mine not yours.' And soon they were under the influence of rage. Maddened by the beauty of the damsel, they soon forgot their love and affection for each other. Both of them, deprived of reason by passion, then took up their fierce maces. Each repeating, I was the first, I was the first,' (in taking her hand) struck the other. And the fierce Asuras, struck by each other with the mace, fell down upon the ground, their bodies bathed in blood, like two suns dislodged from the firmament. And beholding this, the women that had come there, and the other Asuras there present, all fled away trembling in grief and fear, and took refuge in the nether regions. The Grandsire himself of pure soul, then came there, accompanied by the celestials, and the great Rishis. And the illustrious Grandsire applauded Tilottama and expressed his wish of granting her a boon. The Supreme Deity, before Tilottama spoke, desirous of granting her a boon, cheerfully said, 'O beautiful damsel, thou shalt roam in the region of the Adityas. Thy splendour shall be so great that nobody will ever be able to look at thee for any length of time!' The Grandsire of all creatures, granting this boon unto her, establishing the three worlds in Indra as before, returned to his own region.'

"Narada continued, 'It was thus that Asuras, ever united and inspired by the same purpose slew each other in wrath for the sake of Tilottama. Therefore, from affection I tell you, ye foremost ones of Bharata's line, that if you desire to do anything agreeable to me, make some such arrangements that you may not quarrel with one another for the sake of Draupadi.'

"Vaisampayana continued, 'The illustrious Pandavas, thus addressed by the great Rishi Narada, consulting with one another, established a rule amongst themselves in the presence of the celestial Rishi himself endued with immeasurable energy. And the rule they made was that when one of them would be sitting with Draupadi, any of the other four who would see that one thus must retire into the forest for twelve years, passing his days as a Brahmacharin. After the virtuous Pandavas had established that rule amongst themselves, the great Muni Narada, gratified with them, went to the place he wished. Thus, O Janamejaya, did the Pandavas urged by Narada, established a rule amongst themselves in regard to their common wife. And it was for this, O Bharata, that no dispute ever arose between them.'"

*****

Arjuna-Vanavasa Parva

Section 215

"Vaisampayana said, 'The Pandavas, having established such a rule, continued to reside there. By the prowess of their arms they brought many kings under their sway. And Krishna became obedient unto all the five sons of Pritha, those lions among men, of immeasurable energy. Like the river Saraswati decked with elephants, which again take pleasure in that stream, Draupadi took great delight in her five heroic husbands and they too took delight in her. And in consequence of the illustrious Pandavas being exceedingly virtuous in their practice, the whole race of Kurus, free from sin, and happy, grew in prosperity.

"After some time, O king, it so happened that certain robbers lifted the cattle of a Brahmana, and while they were carrying away the booty, the Brahmana, deprived of his senses by anger, repaired to Khandavaprastha, and began to reprove the Pandavas in accents of woe. The Brahmana said, 'Ye Pandavas, from this your dominion, my kine are even now being taken away by force by despicable and wicked wretches! Pursue ye the thieves. Alas, the sacrificial butter of a peaceful Brahmana is being taken away by crows! Alas, the wretched jackal invadeth the empty cave of a lion! A king that taketh the sixth part of the produce of the land without protecting the subject, hath been called by the wise to be the most sinful person in the whole world. The wealth of a Brahmana is being taken away by robbers! Virtue itself is sustaining a diminution! Take me up by the hand, ye Pandavas for I am plunged in grief!"

"Vaisampayana continued, 'Dhananjaya, the son of Kunti, heard those accents of the Brahmana weeping in bitter grief. As soon as he heard those accents, he loudly assured the Brahmana, saying, 'No fear!' But it so happened that the chamber where the illustrious Pandavas had their weapons was then occupied by Yudhishthira the just with Krishna. Arjuna, therefore, was incapable of entering it or, going alone with the Brahmana, though repeatedly urged (to do either) by the weeping accents of the Brahmana. Summoned by the Brahmana, Arjuna reflected, with a sorrowful heart, Alas, this innocent Brahmana's wealth is being robbed! I should certainly dry up his tears. He hath come to our gate, and is weeping even now. If I do not protect him, the king will be touched with sin in consequence of my indifference; our own irreligiousness will be cited throughout the kingdom, and we shall incur a great sin. If, disregarding the king, I enter the chamber, without doubt I shall be behaving untruthfully towards the monarch without a foe. By entering the chamber, again, I incur the penalty of an exile in the woods. But I must overlook everything. I care not if I have to incur sin by disregarding the king. I care not if I have to go to the woods and die there. Virtue is superior to the body and lasteth after the body hath perished!' Dhananjaya, arriving at this resolution, entered the chamber and talked with Yudhishthira. Coming out with the bow, he cheerfully told the Brahmana, 'Proceed, O Brahmana, with haste, so that those wretched robbers may not go much ahead of us. I shall accompany thee and restore unto thee thy wealth that hath fallen into the hands of the thieves.' Then Dhananjaya, capable of using both his arms with equal skill, armed with the bow and cased in mail and riding in his war-chariot decked with a standard, pursued the thieves, and piercing them with his arrows, compelled them to give up the booty. Benefiting the Brahmana thus by making over to him his kine, and winning great renown, the hero returned to the capital. Bowing unto all the elders, and congratulated by everybody, Partha at last approached Yudhishthira, and addressing him, said, 'Give me leave, O lord, to observe the vow I took. In beholding thee sitting with Draupadi, I have violated the rule established by ourselves. I shall therefore go into the woods, for this is even our understanding.' Then Yudhishthira, suddenly hearing those painful words, became afflicted with grief, and said in an agitated voice, 'Why!' A little while after, king Yudhishthira in grief said unto his brother Dhananjaya of curly hair who never departed from his vows, these words, 'O sinless one, if I am an authority worthy of regard, listen to what I say. O hero, full well do I know the reason why thou hadst entered my chamber and didst what thou regardest to be an act disagreeable to me. But there is no displeasure in my mind. The younger brother may, without fault, enter the chamber where the elder brother sitteth with his wife. It is only the elder brother that acts against the rules of propriety by entering the room where the younger brother sitteth with his wife. Therefore, O thou of mighty arms, desist from thy purpose. Do what I say. Thy virtue hath sustained no diminution. Thou hast not disregarded me.'

"Arjuna, hearing this, replied, 'I have heard, even from thee, that quibbling is not permitted in the discharge of duty. I cannot waver from truth. Truth is my weapon.'

"Vaisampayana continued, 'Obtaining then the king's permission, Arjuna prepared himself for a forest-life; and he went to the forest to live there for twelve years.'"

Section 216

"Vaisampayana said, 'When that spreader of the renown of Kuru's race, the strong-armed Arjuna, set out (for the forest), Brahmanas conversant with the Vedas walked behind that illustrious hero to a certain distance. Followed by Brahmanas conversant with the Vedas and their branches and devoted to the contemplation of the Supreme Spirit, by persons skilled in music, by ascetics devoted to the Deity, by reciters of Puranas, by narrators of sacred stories by devotees leading celibate lives, by Vanaprasthas, by Brahmanas sweetly reciting celestial histories, and by various other classes of persons of sweet speeches, Arjuna journeyed like Indra followed by the Maruts. And, O thou of Bharata's race, that bull among the Bharatas saw, as he journeyed, many delightful and picturesque forests, lakes, rivers, seas, provinces, and waters. At length, on arriving at the source of the Ganges the mighty hero thought of settling there.

"Listen now, O Janamejaya, to a wonderful feat which that foremost of the sons of Pandu, of high soul, did, while living there. When that son of Kunti, O Bharata, and the Brahmanas who had followed him, took up their residence in that region, the latter performed innumerable Agnihotras (sacrificial rites by igniting the sacred fire). And, O king, in consequence of those learned vow-observing, and illustrious Brahmanas, who never deviated from the right path, daily establishing and igniting with mantras on the banks of that sacred stream, after the performance of their ablutions, fires for their sacrifices, and pouring libations of clarified butter into the same, and worshipping those fires with offerings of flowers, that region itself where the Ganges entered the plains became exceedingly beautiful. One day that bull amongst the Pandavas, while residing in that region in the midst of those Brahmanas, descended (as usual) into the Ganges to perform his ablutions. After his ablutions had been over, and after he had offered oblations of water unto his deceased ancestors, he was about to get up from the stream to perform his sacrificial rites before the fire, when the mighty-armed hero, O king, was dragged into the bottom of the water by Ulupi, the daughter of the king of the Nagas, urged by the god of desire. And it so happened that the son of Pandu was carried into the beautiful mansion of Kauravya, the king of the Nagas. Arjuna saw there a sacrificial fire ignited for himself. Beholding that fire, Dhananjaya, the son of Kunti performed his sacrificial rites with devotion. And Agni was much gratified with Arjuna for the fearlessness with which that hero had poured libations into his manifest form. After he had thus performed his rites before the fire, the son of Kunti, beholding the daughter of the king of the Nagas, addressed her smilingly and said, 'O handsome girl, what an act of rashness hast thou done. O timid one! Whose is this beautiful region, who art thou and whose daughter?'

"Hearing these words of Arjuna, Ulupi answered, 'There is a Naga of the name of Kauravya, born in the line of Airavata. I am, O prince, the daughter of that Kauravya, and my name is Ulupi. O tiger among men, beholding thee descend into the stream to perform thy ablutions, I was deprived of reason by the god of desire. O sinless one, I am still unmarried. Afflicted as I am by the god of desire on account of thee, O thou of Kuru's race, gratify me today by giving thyself up to me.'

"Arjuna replied, 'Commanded by king Yudhishthira, O amiable one, I am undergoing the vow of Brahmacharin for twelve years. I am not free to act in any way I like. But, O ranger of the waters, I am still willing to do thy pleasure (if I can). I have never spoken an untruth in my life. Tell me, therefore, O Naga maid, how I may act so that, while doing thy pleasure, I may not be guilty of any untruth or breach of duty.'

"Ulupi answered, 'I know, O son of Pandu, why thou wanderest over the earth, and why thou hast been commanded to lead the life of a Brahmacharin by the superior. Even this was the understanding to which all of you had been pledged, viz., that amongst you all owning Drupada's daughter as your common wife, he who would from ignorance enter the room where one of you would be sitting with her, should lead the life of a Brahmacharin in the woods for twelve years. The exile of any one amongst you, therefore, is only for the sake of Draupadi. Thou art but observing the duty arising from that vow. Thy virtue cannot sustain any diminution (by acceding to my solicitation). Then again, O thou of large eyes, it is a duty to relieve the distressed. Thy virtue suffereth no diminution by relieving me. Oh, if (by this act), O Arjuna, thy virtue doth suffer a small diminution, thou wilt acquire great merit by saving my life. Know me for thy worshipper, O Partha! Therefore, yield thyself up to me! Even this, O lord, is the opinion of the wise (viz., that one should accept a woman that wooeth). If thou do not act in this way, know that I will destroy myself. O thou of mighty arms, earn great merit by saving my life. I seek thy shelter, O best of men! Thou protectest always, O son of Kunti, the afflicted and the masterless. I seek thy protection, weeping in sorrow. I woo thee, being filled with desire. Therefore, do what is agreeable to me. It behoveth thee to gratify my wish by yielding thy self up to me.'

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by the daughter of the king of the Nagas, the son of Kunti did everything she desired, making virtue his motive. The mighty Arjuna, spending the night in the mansion of the Naga rose with the sun in the morning. Accompanied by Ulupi he came back from the palace of Kauravya to the region where the Ganges entereth the plains. The chaste Ulupi, taking her leave there, returned to her own abode. And, O Bharata, she granted unto Arjuna a boon making him invincible in water, saying, 'Every amphibious creature shall, without doubt, be vanquishable by thee.'"

Section 217

"Vaisampayana said, 'Then the son of the wielder of the thunderbolt narrated everything unto those Brahmanas (residing with him there), set out for the breast of Himavat. Arriving at the spot called Agastyavata, he next went to Vasishtha's peak. Thence the son of Kunti proceeded to the peak of Bhrigu. Purifying himself with ablutions and other rites there, that foremost of the Kurus gave away unto Brahmanas many thousands of cows and many houses. Thence that best of men proceeded to the sacred asylum called Hiranyavindu. Performing his ablutions there, that foremost of the sons of Pandu saw many holy regions. Descending from those heights that chief of men, O Bharata, accompanied by the Brahmanas, journeyed towards the east, desiring to behold the regions that lay in that direction. That foremost one of Kuru's race saw many regions of sacred waters one after another. And beholding in the forest of Naimisha the delightful river Utpalini (full of lotuses) and the Nanda and the Apara Nanda, the far-famed Kausiki, and the mighty rivers Gaya and Ganga, and all the regions of sacred water, he purified himself, O Bharata, (with the usual rites), and gave away many cows unto Brahmanas. Whatever regions of sacred waters and whatever other holy palaces there were in Vanga and Kalinga, Arjuna visited all of them. Seeing them all and performing proper ceremonies, he gave away much wealth. Then, O Bharata, all those Brahmanas following the son of Pandu, bade him farewell at the gate of the kingdom of Kalinga and desisted from proceeding with him any further. The brave Dhananjaya, the son of Kunti, obtaining their leave, went towards the ocean, accompanied by only a few attendants. Crossing the country of the Kalingas, the mighty one proceeded, seeing on his way diverse countries and sacred spots and diverse delightful mansions and houses. Beholding the Mahendra mountain adorned with the ascetics (residing there), he went to Manipura, proceeding slowly along the sea-shore. Beholding all the sacred waters and other holy places in that province, the strong-armed son of Pandu at last went, O king, to the virtuous Chitravahana, the ruler of Manipura. The king of Manipura had a daughter of great beauty named Chitrangada. And it so happened that Arjuna beheld her in her father's palace roving at pleasure. Beholding the handsome daughter of Chitravahana, Arjuna desired to possess her. Going unto the king (her father), he represented unto him what he sought. He said. 'Give away unto me thy daughter, O king! I am an illustrious Kshatriya's son.' Hearing this, the king asked him, 'Whose son art thou?' Arjuna replied, 'I am Dhananjaya, the son of Pandu and Kunti.' The king, hearing this, spoke unto him these words in sweet accents, 'There was in our race a king of the name of

Prabhanjana, who was childless. To obtain a child, he underwent severe ascetic penances. By his severe asceticism, O Partha, he gratified that god of gods, Mahadeva, the husband of Uma, that supreme Lord holding (the mighty bow called) Pinaka. The illustrious Lord granted him the boon that each successive descendant of his race should have one child only. In consequence of that boon only one child is born unto every successive descendant of this race. All my ancestors (one after another) had each a male child. I, however, have only a daughter to perpetuate my race. But, O bull amongst men, I ever look upon this daughter of mine as my son. O bull of Bharata's race, I have duly made her a Putrika. Therefore, one amongst the sons that may be begotten upon her by thee, O Bharata, shall be the perpetuator of my race. That son is the dower for which I may give away my daughter. O son of Pandu, if them choosest, thou canst take her upon this understanding.' Hearing these words of the king, Arjuna accepted them all, saying, 'So be it.' Taking Chitravahana's daughter (as his wife), the son of Kunti resided in that city for three years. When Chitrangada at last gave birth to a son, Arjuna embraced that handsome princess affectionately. And taking leave of the king (her father), he set out on his wanderings again.'"

Section 218

"Vaisampayana said, 'Then that bull of Bharata's race went to the sacred waters on the banks of the southern ocean, all adorned with the ascetics residing there. And there lay scattered five such regions where also dwelt many ascetics. But those five waters themselves were shunned by all of them. Those sacred waters were called Agastya, and Saubhadra and Pauloma of great holiness, and Karandhama of great propitiousness yielding the fruits of a horse-sacrifice unto those that bathed there, and Bharadwaja, that great washer of sins. That foremost one among the Kurus, beholding those five sacred waters, and finding them uninhabited, and ascertaining also that they were shunned by the virtuous ascetics dwelling around, asked those pious men with joined hands, saying, 'Why O ascetics, are these five sacred waters shunned by utterers of Brahma?' Hearing him, the ascetics replied, 'There dwell in these waters five large crocodiles which take away the ascetics that may happen to bathe in them. It is for this, O son of Kuru's race, that these waters are shunned.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the ascetics, that foremost of men endued with mighty arms, though dissuaded by them went to behold those waters. Arrived at the excellent sacred water called Saubhadra after a great Rishi, the brave scorcher of all foes suddenly plunged into it to have a bath. As soon as that tiger among men had plunged into the water a great crocodile (that was in it) seized him by the leg. But the strong-armed Dhananjaya the son of Kunti, that foremost of all men endued with might, seized that struggling ranger of the water and dragged it forcibly to the shore. But dragged by the renowned Arjuna to the land, that crocodile became (transformed into) a beautiful damsel bedecked with ornament. O king, that charming damsel of celestial form seemed to shine for her beauty and complexion. Dhananjaya, the son of Kunti, beholding that strange sight, asked that damsel with a pleased heart, 'Who art thou, O beautiful one? Why hast thou been a ranger of the waters? Why also didst thou commit such a dreadful sin?' The damsel replied, saying, 'I am, O mighty-armed one, an Apsara that sported in the celestial woods. I am, O mighty one, Varga by name, and ever dear unto the celestial treasurer (Kuvera). I have four other companions, all handsome and capable of going everywhere at will. Accompanied by them I was one day going to the abode of Kuvera. On the way we beheld a Brahmana of rigid vows, and exceedingly handsome, studying the Vedas in solitude. The whole forest (in which he was sitting) seemed to be covered with his ascetic splendour. He seemed to have illuminated the whole region like the Sun himself. Beholding his ascetic devotion of that nature and his wonderful beauty, we alighted in that region, in order to disturb his meditations. Myself and Saurabheyi and Samichi and Vudvuda and Lata, approached that Brahmana, O Bharata, at the same time. We began to sing and smile and otherwise tempt that Brahmana. But, O hero, that Brahmana (youth) set not his heart even once upon us. His mind fixed on pure meditation, that youth of great energy suffered not his heart to waver, O bull among Kshatriyas, the glance he cast upon us was one of wrath. And he said, staring at us, 'Becoming crocodiles, range ye the waters for a hundred years.'"

Section 219

"Vaisampayana said, 'Varga continued, 'We were then, O foremost one of Bharata's race, deeply distressed at this curse. We sought to propitiate that Brahmana of ascetic wealth that departed not from his vow. Addressing him, we said, 'Inflated with a sense of our beauty and youth, and urged by the god of desire, we have acted very improperly. It behoveth thee, O Brahmana, to pardon us! Truly, O Brahmana, it was death to us that we had at all come hither to tempt thee of rigid vows and ascetic wealth. The virtuous, however, have said that women should never be slain. Therefore grow thou in virtue. It behoveth thee not to slay us so. O thou that art conversant with virtue, it hath been said that a Brahmana is ever the friend of every creature. O thou of great prosperity, let this speech of the wise become true. The eminent always protect those that seek protection at their hands. We seek thy protection. It behoveth thee to grant us pardon.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, that Brahmana of virtuous soul and good deeds and equal in splendour, O hero, unto the sun or the moon, became propitious unto them. And the Brahmana said, 'The words hundred and hundred thousand are all indicative of eternity. The word hundred, however, as employed by me is to be understood as a limited period and not indicative of a period without end. Ye shall, therefore, becoming crocodiles, seize and take away men (for only a hundred years as explained by me). At the end of that period, an exalted individual will drag you all from water to the land. Then ye will resume your real forms. Never have I spoken an untruth even in jest. Therefore, all that I have said must come to pass. And those sacred waters (within which I assign you your places), will, after you will have been delivered by that individual, become known all over the world by the name of Nari-tirthas (or sacred waters connected with the sufferings and the deliverance of females), and all of them shall become sacred and sin cleansing in the eyes of the virtuous and the wise.'

"Vaisampayana continued, 'Varga then addressing Arjuna, finished her discourse, saying, 'Hearing these words of the Brahmana, we saluted him with reverence and walked round him. Leaving that region we came away with heavy hearts, thinking as we proceeded, 'Where shall we all soon meet with that man who will give us back our own shapes (after our transformation)?' As we were thinking of it, in almost a moment, O Bharata, we beheld even the eminent celestial Rishi Narada. Beholding that Rishi of immeasurable energy, our hearts were filled with joy. Saluting him with reverence, O Partha, we stood before him, with blushing faces. He asked of us the cause of our sorrow and we told him all. Hearing what had happened the Rishi said, 'In the low-lands bordering on the southern ocean, there are five regions of sacred water. They are delightful and eminently holy. Go ye thither without delay. That tiger among men, Dhananjaya, the son of Pandu of pure soul, will soon deliver you, without doubt, from this sad plight.' O hero, hearing the Rishi's words, all of us came hither. O sinless one, true it is that I have today been delivered by thee. But those four friends of mine are still within the other waters here. O hero, do a good deed by delivering them also.'

"Vaisampayana continued, 'Then, O monarch, that foremost of the Pandavas, endued with great prowess, cheerfully delivered all of them from that curse. Rising from the waters they all regained their own forms. Those Apsaras then, O king, all looked as before. Freeing those sacred waters (from the danger for which they had been notorious), and giving the Apsaras leave to go where they chose, Arjuna became desirous of once more beholding Chitrangada. He, therefore, proceeded towards the city of Manipura. Arrived there, he beheld on the throne the son he had begotten upon Chitrangada, and who was called by the name of Vabhruvahana. Seeing Chitrangada once more, Arjuna proceeded, O monarch, towards the spot called Gokarna.'"

Section 220

"Vaisampayana said, 'Then Arjuna of immeasurable prowess saw, one after another, all the sacred waters and other holy places that were on the shores of the western ocean. Vibhatsu reached the sacred spot called Prabhasa. When the invisible Arjuna arrived at that sacred and delightful region, the slayer of Madhu (Krishna) heard of it. Madhava soon went there to see his friend, the son of Kunti. Krishna and Arjuna met together and embracing each other enquired after each other's welfare. Those dear friends, who were none else than the Rishis Nara and Narayana of old, sat down. Vasudeva asked Arjuna about his travels, saying, 'Why, O Pandava art thou wandering over the earth, beholding all the sacred waters and other holy places?' Then Arjuna told him everything that had happened. Hearing everything, that mighty hero of Vrishni's race said, 'This is as it should be.' And Krishna and Arjuna having sported as they liked, for some time at Prabhasa, went to the Raivataka mountain to pass some days there. Before they arrived at Raivataka, that mountain had, at the command of Krishna been well-adorned by many artificers. Much food also had, at Krishna's command, been collected there. Enjoying everything that had been collected there for him, Arjuna sat with Vasudeva to see the performances of the actors and the dancers. Then the high-souled Pandava, dismissing them all with proper respect, laid himself down on a well-adorned and excellent bed. As the strong-armed one lay on that excellent bed, he described unto Krishna everything about the sacred waters, the lakes and the mountains, the rivers and the forests he had seen. While he was speaking of these, stretched upon that celestial bed, sleep, O Janamejaya, stole upon him. He rose in the morning, awakened, by sweet songs and melodious notes of the Vina (guitar) and the panegyrics and benedictions of the bards. After he had gone through the necessary acts and ceremonies, he was affectionately accosted by him of the Vrishni race. Riding upon a golden car, the hero then set out for Dwaraka, the capital of the Yadavas. And, O Janamejaya, for honouring the son of Kunti, the city of Dwaraka, was well-adorned, even all the gardens and houses within it. The citizens of Dwaraka, desirous of beholding the son of Kunti, began to pour eagerly into the public thoroughfares by hundreds of thousands. In the public squares and thoroughfares, hundreds and thousands of women, mixing with the men, swelled the great crowd of the Bhojas, the Vrishnis, and the Andhakas, that had collected there. Arjuna was welcomed with respect by all the sons of Bhojas, the Vrishnis, and the Andhakas. And he, in his turn, worshipped those that deserved his worship, receiving their blessings. The hero was welcomed with affectionate reception by all the young men of the Yadava tribe. He repeatedly embraced all that were equal to him in age. Wending then to the delightful mansion of Krishna that was filled with gems and every article of enjoyment, he took up his abode there with Krishna for many days.'"

*****

Subhadra-Harana Parva

Section 221

"Vaisampayana said, 'O best of monarchs, within a few days after this, there commenced on the Raivataka mountain, a grand festival of the Vrishnis and the Andhakas. At the mountain-festival of the Bhojas, the Vrishnis and the Andhakas, the heroes of those tribes began to give away much wealth unto Brahmanas by thousands. The region around that hill, O king was adorned with many a mansion decked with gems and many an artificial tree of gaudy hue. The musicians struck up in concert and the dancers began to dance and the vocalists to sing. And the youth of the Vrishni race, endued with great energy, adorned with every ornament, and riding in their gold-decked cars, looked extremely handsome. The citizens, some on foot and some in excellent cars, with their wives and followers were there by hundreds and thousands. And there was the lord Haladhara (Valarama), roving at will, hilarious with drink, accompanied by (his wife) Revati, and followed by many musicians and vocalists. There came Ugrasena also, the powerful king of he Vrishni race, accompanied by his thousand wives and followed by sweet singers. And Raukmineya and Shamva also, ever furious in battle, roved there, excited with drink and adorned with floral wreaths of great beauty and with costly attires, and disported themselves like a pair of celestials. And Akrura and Sarana and Gada, and Vabhru, and Nisatha, and Charudeshna, and Prithu, Viprithu, and Satyaka, and Satyaki, and Bhangakara, and Maharava, and Hardikya, and Uddhava, and many others whose names are not given, accompanied by their wives that followed by bands of singers, adorned that mountain-festival. When that delightful festival of immense grandeur commenced, Vasudeva and Partha went about, together, beholding everything around. While wandering there, they saw the handsome daughter of Vasudeva, Bhadra by name, decked with every ornament, in the midst of her maids. As soon as Arjuna beheld her he was possessed by the god of desire. Then, O Bharata, that tiger among men, Krishna, observing Partha contemplate her with absorbed attention, said with a smile, 'How is this? Can the heart of one that rangeth the woods be agitated by the god of desire? This is my sister, O Partha, and the uterine sister of Sarana. Blest be thou, her name is Bhadra and she is the favourite daughter of my father. Tell me if thy heart is fixed upon her, for I shall then speak to my father myself.'

"Arjuna answered, 'She is Vasudeva's daughter and Vasudeva's (Krishna) sister; endued with so much beauty, whom can she not fascinate? If this thy sister, this maid of the Vrishni race, becometh my wife, truly may I win prosperity in everything. Tell me, O Janardana, by what means I may obtain her. To get her I will achieve anything that is achievable by man.'

"Vasudeva answered, 'O bull amongst men, self-choice hath been ordained for the marriage of Kshatriyas. But that is doubtful (in its consequences), O Partha, as we do not know this girl's temper and disposition. In the case of Kshatriyas that are brave, a forcible abduction for purposes of marriage is applauded, as the learned have said. Therefore O Arjuna, carry away this my beautiful sister by force, for who knows what she may do at a self-choice.' Then Krishna and Arjuna, having thus settled as to what should be done sent some speedy messengers unto Yudhishthira at Indraprastha, informing him of everything. The strong-armed Yudhishthira, as soon as he heard it, gave his assent to it.'"

Section 222

"Vaisampayana said, 'Then Dhananjaya, informed of the assent of Yudhishthira, and ascertaining, O Janamejaya, that the maiden had gone to the Raivataka hill, obtained the assent of Vasudeva also, after having settled in consultation with him all that required to be done. Then that bull of Bharata's race, that foremost of men, with Krishna's assent, riding in his well-built car of gold equipped with rows of small bells and with every kind of weapon and the clatter of whose wheels resembled the roar of the clouds and whose splendour was like unto that of a blazing fire and which struck terror into the hearts of all foes and unto which were yoked the steeds Saivya and Sugriva, himself accoutred in mail and armed with sword and his fingers encased in leathern gloves, set out, as it were, on a hunting expedition. Meanwhile Subhadra, having paid her homage unto that prince of hills, Raivataka and having worshipped the deities and made the Brahmanas utter benedictions upon her, and having also walked round the hill, was coming towards Dwaravati. The son of Kunti, afflicted with the shafts of the god of desire, suddenly rushed towards that Yadava girl of faultless features and forcibly took her into his car. Having seized that girl of sweet smiles, that tiger among men proceeded in his car of gold towards his own city (Indraprastha). Meanwhile, the armed attendants of Subhadra, beholding her thus seized and taken away, all ran, crying towards the city of Dwaraka. Reaching all together the Yadava court called by the name of Sudharma, they represented everything about the prowess of Partha unto the chief officer of the court. The chief officer of the court, having heard everything from those messengers, blew his gold-decked trumpet of loud blare, calling all to arms. Stirred up by that sound, the Bhojas, the Vrishnis, and the Andhakas began to pour in from all sides. Those that were eating left their food, and those that were drinking left their drink. Those tigers among men, those great warriors of the Vrishni and the Andhaka tribes, took their seats upon their thousand thrones of gold covered with excellent carpets and variegated with gems and corals and possessed of the lustre of blazing fire. Indeed they took their seats upon those thrones, like blazing fires receiving faggots to increase their splendour. And after they were seated in that court which was like unto a conclave of the celestials themselves, the chief officer of the court, assisted by those that stood at his back, spoke of the conduct of Jishnu. The proud Vrishni heroes, of eyes red with wine, as soon as they heard of it, rose up from their seats, unable to brook what Arjuna had done. Some amongst them said, 'Yoke our cars', and some, 'Bring our weapons' and some said, 'Bring our costly bows and strong coats of mail; and some loudly called upon their charioteers to harness their cars, and some, from impatience, themselves yoked their horses decked with gold unto their cars. And while their cars and armours and standards were being brought, loud became the uproar of those heroes. Then Valadeva, white and tall as the peak of Kailasa, decked with garlands of wild flowers and attired in blue robes, and proud and intoxicated with drink, said these words:

'Ye senseless men, what are ye doing, when Janardana sitteth silent? Without knowing what is in his mind, vainly do we roar in wrath! Let the high-souled Krishna give out what he proposeth. Accomplish promptly what he desireth to do.' Then all of them, hearing those words of Halayudha that deserved to be accepted, exclaimed, 'Excellent! Excellent!' They then all became silent. Silence having been restored by the words of the intelligent Valadeva, they took their seats once more in that assembly. Then Rama, that oppressor of foes, spoke unto Vasudeva, saying, 'Why, O Janardana, sittest thou, gazing silently? O Achyuta, it was for thy sake that the son of Pritha had been welcomed and honoured by us. It seemeth, however, that that vile wretch deserved not our homage. What man is there born of a respectable family that would break the plate after having dined from it! Even if one desireth to make such an alliance, yet remembering all the services he hath received, who is there, desirous of happiness, that acts so rashly? That Pandava disregarding us and thee too hath today outraged Subhadra, desiring (to compass) his own death. He hath placed his foot on the crown of my head. How shall I, O Govinda, tamely bear it? Shall I not resent it, even like a snake that is trodden upon? Alone shall I today make the earth destitute of Kauravas! Never shall I put up with this transgression by Arjuna.' Then all the Bhojas, Vrishnis, and Andhakas, present there, approved of everything that Valadeva had said, deeply roaring like unto a kettle-drum or the clouds.'"

*****

Haranaharana Parva

Section 223

"Vaisampayana said, 'When the heroes of the Vrishni race began to speak repeatedly in this strain, Vasudeva uttered these words pregnant with deep import and consistent with true morality. Gudakesa (the conqueror of sleep or he of the curly hair), by what he hath done, hath not insulted our family. He hath without doubt, rather enhanced our respect. Partha knoweth that we of the Satwata race are never mercenary. The son of Pandu also regardeth a self-choice as doubtful in its results. Who also would approve of accepting a bride in gift as if she were an animal? What man again is there on earth that would sell his offspring? I think Arjuna, seeing these faults in all the other methods took the maiden away by force, according to the ordinance. This alliance is very proper. Subhadra is a renowned girl. Partha too possesseth renown. Perhaps, thinking of all this, Arjuna hath taken her away by force. Who is there that would not desire to have Arjuna for a friend, who is born in the race of Bharata and the renowned Santanu, and the son also of the daughter of Kuntibhoja? I do not see, in all the worlds with Indra and the Rudras, the person that can by force vanquish Partha in battle, except the three-eyed god Mahadeva. His car is well-known. Yoked thereunto are those steeds of mine. Partha as a warrior is well-known; and his lightness of hand is well-known. Who shall be equal to him? Even this is my opinion: go ye cheerfully after Dhananjaya and by conciliation stop him and bring him back. If Partha goes to his city after having vanquished us by force, our fame will be gone. There is no disgrace, however, in conciliation.' Hearing, O monarch, those words of Vasudeva, they did as he directed. Stopped by them, Arjuna returned to Dwaraka and was united in marriage with Subhadra. Worshipped by the sons of Vrishni's race, Arjuna, sporting there as he pleased, passed a whole year in Dwaraka. The last year of his exile the exalted one passed at the sacred region of Pushkara. After the twelve years were complete he came back to Khandavaprastha. He approached the king first and then worshipped the Brahmanas with respectful attention. At last the hero went unto Draupadi. Draupadi, from jealousy, spoke unto him, saying, 'Why tarriest thou here, O son of Kunti? Go where the daughter of the Satwata race is! A second tie always relaxeth the first one upon a faggot!' And Krishna lamented much in this strain. But Dhananjaya pacified her repeatedly and asked for her forgiveness. And returning soon unto where Subhadra, attired in red silk, was staying, Arjuna, sent her into the inner apartments dressed not as a queen but in the simple garb of a cowherd woman. But arrived at the palace, the renowned Subhadra looked handsomer in that dress. The celebrated Bhadra of large and slightly red eyes first worshipped Pritha. Kunti from excess of affection smelt the head of that girl of perfectly faultless features, and pronounced infinite blessing upon her. Then that girl of face like the full moon hastily went unto Draupadi and worshipped her, saying, 'I am thy maid!' Krishna rose hastily and embraced the sister of Madhava from affection, and said, 'Let thy husband be without a foe!' Bhadra then, with a delighted heart, said unto Draupadi, 'So be it!' From that time, O Janamejaya, those great warriors, the Pandavas, began to live happily, and Kunti also became very happy.'

"Vaisampayana continued, 'When that scorcher of foes, viz., Kesava of pure soul and eyes, like lotus-petals, heard that the foremost of the Pandavas, viz., Arjuna, had reached his own excellent city of Indraprastha, he came thither accompanied by Rama and the other heroes and great warriors of the Vrishni and the Andhaka tribes, and by his brothers and sons and many other brave warriors. And Saurin came accompanied by a large army that protected him. And there came with Saurin, that oppressor of foes, viz., the exceedingly liberal Akrura of great intelligence and renown, the generalissimo of the brave Vrishni host. And there also came Anadhrishti of great prowess, and Uddhava of great renown, of great intelligence, of great soul, and a disciple of Vrihaspati himself. And there also came Satyaka and Salyaka and Kritavarman and Satwata; and Pradyumna and Samva and Nisatha and Sanku; and Charudeshna, and Jhilli of great prowess, and Viprithu also and Sarana of mighty arms and Gada, the foremost of learned men. These and many other Vrishnis and Bhojas, and Andhakas came to Indraprastha, bringing with them many nuptial presents. King Yudhishthira, hearing that Madhava had arrived, sent the twins out to receive him. Received by them, the Vrishni host of great prosperity entered

Khandavaprastha well-adorned with flags and ensigns. The streets were well-swept and watered and decked with floral wreaths and bunches. These were, again, sprinkled over with sandalwood water that was fragrant and cooling. Every part of the town was filled with the sweet scent of burning aloes. And the city was full of joyous and healthy people and adorned with merchants and traders. That best of men, viz., Kesava of mighty arms, accompanied by Rama and many of the Vrishnis, Andhakas and Bhojas, having entered the town, was worshipped by the citizens and Brahmanas by thousands. At last Kesava entered the palace of the king which was like unto the mansion of Indra himself. Beholding Rama, Yudhishthira received him with due ceremonies. The king smelt the head of Kesava and embraced him. Govinda, gratified with the reception, humbly worshipped Yudhishthira. He also paid homage unto Bhima, that tiger among men. Yudhishthira the son of Kunti then received the other principal men of the Vrishni and the Andhaka tribes with due ceremonies. Yudhishthira reverentially worshipped some as his superiors, and welcomed others as equals. And some he received with affection and by some he was worshipped with reverence. Then Hrishikesa of great renown gave unto the party of the bridegroom much wealth. And unto Subhadra he gave the nuptial presents that had been given to her by her relatives. Krishna gave unto the Pandavas a thousand cars of gold furnished with rows of bells, and unto each of which were put four steeds driven by well-trained charioteers. He also gave unto them ten thousand cows belonging to the country of Mathura, and yielding much milk and all of excellent colour. Well-pleased, Janardana also gave them a thousand mares with gold harnesses and of colour white as the beams of the moon. He also gave them a thousand mules, all well-trained and possessing the speed of the wind, of white colour with black manes. And he of eyes like lotus-petals also gave unto them a thousand damsels well-skilled in assisting at bathing and at drinking, young in years and virgins all before their first-season, well-attired and of excellent complexion, each wearing a hundred pieces of gold around her neck, of skins perfectly polished, decked with every ornament, and well-skilled in every kind of personal service. Janardana also gave unto them hundreds of thousands of draft horses from the country of the Valhikas as Subhadra's excellent dower. That foremost one of Dasarha's race also gave unto Subhadra as her peculium ten carrier-loads of first class gold possessing the splendour of fire, some purified and some in a state of ore. And Rama having the plough for his weapon and always loving bravery gave unto Arjuna, as a nuptial present, a thousand elephants with secretions flowing in three streams from the three parts of their bodies (the temple, the ears, and the anus) each large as a mountain summit, irresistible in battle, decked with coverlets and bells, well-adorned with other golden ornaments, and equipped with excellent thrones on their backs. And that large wave of wealth and gems that the Yadavas presented, together with the cloths and blankets that represented its foam, and the elephants its alligators and sharks, and the flags its floating weeds swelling into large proportions, mingled with the Pandu ocean and filled it to the brim, to the great sorrow of all foes. Yudhishthira accepted all those presents and worshipped all those great warriors of the Vrishni and the Andhaka races. Those illustrious heroes of the Kuru, the Vrishni, and the Andhaka races passed their days in pleasure and merriment there like virtuous men (after death) in the celestial regions. The Kurus and the Vrishnis with joyous hearts amused themselves there, setting up at times loud shouts mingled with clappings of the hand. Spending many days in sports and merriment there, and worshipped by the Kurus all the while, the Vrishni heroes endued with great energy then returned to the city of Dwaravati. And the great warriors of the Vrishni and the Andhaka races set out with Rama in the van, carrying with them those gems of the purest rays that had been given them by those foremost ones of Kuru's race. And, O Bharata, the high-souled Vasudeva remained there with Arjuna in the delightful city of Indraprastha. And the illustrious one wandered over the banks of the Yamuna in search of deer. And he sported with Arjuna piercing with his shafts deer and wild boars. Then Subhadra, the favourite sister of Kesava, gave birth to an illustrious son, like Puloma's daughter, (the queen of heaven) bringing forth Jayanta. And the son that Subhadra brought forth was of long arms, broad chest, and eyes as large as those of a bull. That hero and oppressor of foes came to be called Abhimanyu. And the son of Arjuna, that grinder of foes and bull among men, was called Abhimanyu because he was fearless and wrathful. And that great warrior was begotten upon the daughter of the Satwata race by Dhananjaya, like fire produced in a sacrifice from within the sami wood by the process of rubbing. Upon the birth of this child, Yudhishthira, the powerful son of Kunti, gave away unto Brahmanas ten thousand cows and coins of gold. The child from his earliest years became the favourite of Vasudeva and of his father and uncles, like the moon of all the people of the world. Upon his birth, Krishna performed the usual rites of infancy. The child began to grow up like the Moon of the bright fortnight. That grinder of foes soon became conversant with the Vedas and acquired from his father the science of weapon both celestial and human, consisting of four branches and ten divisions.

"Endued with great strength, the child also acquired the knowledge of counteracting the weapons hurled at him by others, and great lightness of hand and fleetness of motion forward and backward and transverse and wheeling. Abhimanyu became like unto his father in knowledge of the scriptures and rites of religion. And Dhananjaya, beholding his son, became filled with joy. Like Maghavat beholding Arjuna, the latter beheld his son Abhimanyu and became exceedingly happy. Abhimanyu possessed the power of slaying every foe and bore on his person every auspicious mark. He was invisible in battle and broad-shouldered as the bull. Possessing a broad face as (the hood of) the snake, he was proud like the lion. Wielding a large bow, his prowess was like that of an elephant in rut. Possessed of a face handsome as the full-moon, and of a voice deep as the sound of the drum or the clouds, he was equal unto Krishna in bravery and energy, in beauty and in features. The auspicious Panchali also, from her five husbands, obtained five sons all of whom were heroes of the foremost rank and immovable in battle like the hills. Prativindhya by Yudhishthira, Sutasoma by Vrikodara, Srutakarman by Arjuna, Satanika by Nakula, and Srutasena by Sahadeva,--these were the five heroes and great warriors that Panchali brought forth, like Aditi bringing forth the Adityas. And the Brahmanas, from their foreknowledge, said unto Yudhishthira that as the son of his would be capable of bearing like the Vindhya mountains the weapons of the foe, he should be called Prativindhya. And because the child that Draupadi bore to Bhimasena was born after Bhima had performed a thousand Soma sacrifices, he came to be called Sutasoma. And because Arjuna's son was born upon his return from exile during which he had achieved many celebrated feats, that child came to be called Srutakarman. While Nakula named his son Satanika after a royal sage of that name, in the illustrious race of Kuru. Again the son that Draupadi bore to Sahadeva was born under the constellation called Vahni-daivata (Krittika), therefore was he called after the generalissimo of the celestial host, Srutasena (Kartikeya). The sons of Draupadi were born, each at the interval of one year, and all of them became renowned and much attached to one another. And, O monarch, all their rites of infancy and childhood, such as Chudakarana and Upanayana (first shave of the head and investiture with the sacred threads) were performed by Dhaumya according to the ordinance. All of them, of excellent behaviour and vows, after having studied the Vedas, acquired from Arjuna a knowledge of all the weapons, celestial and human. And, O tiger among kings, the Pandavas, having obtained sons all of whom were equal unto the children of the celestials and endued with broad chests, and all of whom became great warriors, were filled with joy.'"

*****

Khandava-Daha Parva

Section 224

"Vaisampayana said, 'The Pandavas, after they had taken up their abode at Indraprastha at the command of Dhritarashtra and Bhishma began to bring other kings under their sway. All the subjects (of the kingdom) lived most happily depending upon Yudhishthira the just, like a soul living happily depending upon a body blest with auspicious marks and pious deeds. And, O bull in Bharata's race, Yudhishthira paid homage unto virtue, pleasure, and profit, in judicious proportion, as if each were a friend dear unto him as his own self. It seemed as if the three pursuits--virtue, pleasure, and profit--became personified on earth, and amongst them the king shone as a fourth. The subjects having obtained Yudhishthira as their king, obtained in their monarch one that was devoted to the study of the Vedas, one that was performer of the great sacrifices, and one that was protector of all good people. In consequence of Yudhishthira's influence, the good fortune of all the monarchs of the earth became stationary, and their hearts became devoted to the meditation of the Supreme Spirit, and virtue itself began to grow every way all round. And in the midst of and assisted by his four brothers, the king looked more resplendent (than he would have done if he were alone), like a great sacrifice depending upon and assisted by the four Vedas. Many learned Brahmanas with Dhananjaya at their head, each like unto Vrihaspati, waited upon the monarch, like the celestials waiting upon the Lord of the creation. From excess of affection, the eyes and hearts of all the people equally took great delight in Yudhishthira who was even as the full moon without a stain. The people took delight in him not only because he was their king but also from sincere affection. The king always did what was agreeable to them. The sweet-speeched Yudhishthira of great intelligence never uttered anything that was improper or untrue or unbearable or disagreeable. The best of monarchs of the Bharata race, endued with great energy, passed his days happily for the welfare of all as his own. His brothers also bringing by their energy other kings under their sway, passed their days in happiness, without a foe to disturb their peace.

"After a few days, Vibhatsu, addressing Krishna, said, 'The summer days have set in, O Krishna! Therefore, let us go to the banks of the Yamuna. O slayer of Madhu, sporting there in the company of friends, we will, O Janardana, return in the evening'. Thereupon Vasudeva said, 'O son of Kunti, this is also my wish. Let us, O Partha, sport in the waters as we please, in the company of friends.'

"Vaisampayana continued, 'Then, O Bharata, having consulted thus with each other, Partha and Govinda, with Yudhishthira's leave, set out, surrounded by friends. Reaching a fine spot (on the banks of the Yamuna) suitable for purposes of pleasure, overgrown with numerous tall trees and covered with several high mansions that made the place look like the celestial city and within which had been collected for Krishna and Partha numerous costly and well-flavoured viands and drinks and other articles of enjoyment and floral wreaths and various perfumes, the party entered without delay the inner apartments adorned with many precious gems of pure rays. Entering those apartments, everybody, O Bharata, began to sport, according to his pleasure. The women of the party, all of full rotund hips and deep bosoms and handsome eyes, and gait unsteady with wine began to sport there at the command of Krishna and Partha. Some amongst the women sported as they liked in the woods, some in the waters, and some within the mansions, as directed by Partha and Govinda. Draupadi and Subhadra, exhilarated with wine, began to give away unto the women so sporting, their costly robes and ornaments. And some amongst those women began to dance in joy, and some began to sing; and some amongst them began to laugh and jest, and some to drink excellent wines. Some began to obstruct one another's progress and some to fight with one another, and to discourse with one another in private. Those mansions and the woods, filled with the charming music of flutes and guitars and kettledrums, became the scene of Prosperity personified.

"When such was the state of things there, Arjuna and Vasudeva went to a certain charming spot (in those woods) not far from the place where the others were. O monarch, the high-souled Krishna, and that subjugators of hostile cities, viz., Arjuna, going thither, sat down upon two very costly seats. Vasudeva and Partha amused themselves there with discoursing upon many past achievements of prowess and other topics. Unto Vasudeva and Dhananjaya happily sitting there like the Aswins in heaven, a certain Brahmana came. The Brahmana that came there looked like a tall Sala tree. His complexion was like unto molten gold; his beard was bright yellow tinged with green; and the height and the thickness of the body were in just proportion. Of matted locks and dressed in rags, he resembled the morning sun in splendour. Of eyes like lotus-petals and of a tawny hue, he seemed to be blazing with effulgence. Beholding that foremost of Brahmanas blazing with splendour approach towards them both Arjuna and Vasudeva, hastily rising from their seats, stood, waiting (for his commands).'"

Section 225

"Vaisampayana said, 'Then that Brahmana addressed Arjuna and Vasudeva of the Satwata race, saying, 'Ye who are now staying so near unto Khandava are the two foremost of heroes on earth. I am a voracious Brahmana that always eateth much. O thou of the Vrishni race, and O Partha, I solicit you to gratify me by giving me sufficient food.' Thus addressed by the Brahmana, Krishna and the son of Pandu answered him, saying, 'O, tell us what kind of food will gratify thee so that we may endeavour to give it thee.' The illustrious Brahmana, thus replied to, said unto those heroes who were enquiring after the kind of food he sought, 'I do not desire to eat ordinary food. Know that I am Agni! Give me that food which suiteth me. This forest of Khandava is always protected by Indra. And as it is protected by the illustrious one, I always fail to consume it. In that forest dwelleth, with his followers and family, a Naga, called Takshaka, who is the friend of Indra. It is for him that the wielder of the thunderbolt protecteth this forest. Many other creatures also are thus protected here for the sake of Takshaka. Desiring to consume the forest I succeed not in my attempts in consequence of Indra's prowess. Beholding me blazing forth, he always poureth upon me water from the clouds. Therefore, I succeed not in consuming the forest of Khandava, although I desire very much to do so. I have now come to you--you who are both skilled in weapons! If you help me I will surely consume this forest: for even this is the food that is desired by me! As ye are conversant with excellent weapons, I pray you to prevent those showers from descending and any of the creatures from escaping, when I begin to consume this forest!'

"Janamejaya said, 'Why did the illustrious Agni desire to consume the forest of Khandava that was filled with various living creatures and protected by the chief of the celestials? When Agni consumed in wrath the forest of Khandava, it is evident there was a grave cause. I desire, O Brahmana, to hear all this in detail from thee. Tell me, O sage, how the Khandava forest was consumed in days of yore.'

"Vaisampayana said, 'O chief of men, I will narrate to you the story of the conflagration of Khandava as told by Rishis in the Purana. It hath been heard, O king, in the Purana that there was a celebrated king of the name of Swetaki who was endued with strength and prowess and who was equal unto Indra himself. No one on earth has equalled him in sacrifices, charity, and intelligence. Swetaki performed the five great sacrifices and many others, at all of which the presents unto Brahmanas were large. The heart of that monarch, O king, was always set upon sacrifices, religious rites, and gifts of all kinds. And king Swetaki of great intelligence, assisted by his Ritwiks performed sacrifices for many long years, till those sacrificial priests with eyes afflicted by the continued smoke and becoming very weak, left that monarch, wishing never more to assist at his sacrifices. The king, however, repeatedly asked those Ritwiks to come to him. But they came not to his sacrifice in consequence of the painful state of their eyes. The king, therefore, invited at the command of his own Ritwiks, others like unto them, and completed the sacrifice that he had begun. After some days had elapsed, king Swetaki desired to perform another sacrifice which should extend for a hundred years. But the illustrious monarch obtained not any priest to assist him in it. The celebrated king then, with his friends and relatives, casting off all sloth, repeatedly courted his priests with great persistence, by bowing down unto them, by conciliatory speeches, and by gifts of wealth. All of them, however, refused to accomplish the purpose which that king of immeasurable energy had in view. Then that royal sage, getting angry, addressed those Brahmanas sitting in their asylums, and said, 'If, ye Brahmanas, I were a fallen person, or, if, I were wanting in homage and service to you, I should then deserve to be abandoned without scruple by you and by other Brahmanas at the same time. But as I am neither degraded nor wanting in homage to you, it behoveth you not to obstruct the performance by me of my sacrifice or to abandon me thus, ye foremost of Brahmanas, without adequate reason. I seek, ye Brahmanas, your protection! It behoveth you to be propitious unto me. But, ye foremost of Brahmanas, if you abandon me from enmity alone or any improper motive, I shall go unto other priests for their assistance in this sacrifice of mine, and conciliating them by sweet words and gifts, I shall represent unto them the business I have on hand, so that they may accomplish it.' Having said this, the monarch became silent. And, O chastiser of foes, when those priests well knew that they could not assist at the king's sacrifice, they pretended to be angry, and addressing that best of monarchs said, 'O best of kings, thy sacrifices are incessant! By assisting thee always, we have all been fatigued. And as we have been wearied in consequence of these labours, it behoveth thee to give us leave. O sinless one, from loss of judgment thou canst not wait (but urgest us repeatedly). Go unto Rudra! He will assist at thy sacrifice!' Hearing those words of censure and wrath, king Swetaki became angry. And the monarch wending to the mountains of Kailasa, devoted himself to asceticism there. And, O king, the monarch began to worship Mahadeva, with fixed attention, and by observing the most rigid vows. And foregoing all food at times, he passed a long period. The monarch ate only fruits and roots sometimes at the twelfth and sometimes at the sixteenth hour of the whole day. King Swetaki stood for six months, rapt in attention, with arms upraised and steadfast eyes, like the trunk of a tree or a column rooted to the ground. And, O Bharata, Sankara at last gratified with that tiger among kings, who was undergoing such hard penances, showed himself unto him. And the god spake unto the monarch in a calm and grave voice, saying, 'O tiger among kings, O chastiser of foes, I have been gratified with thee for thy asceticism! Blest be thou! Ask now the boon that thou, O king, desirest.' Hearing these words of Rudra of immeasurable energy, the royal sage bowed unto that deity and replied, saying, 'O illustrious one, O thou that art worshipped by the three worlds, if thou hast been gratified with me, then, O god of gods, assist me thyself, O lord of the celestials, in my sacrifice!' Hearing these words spoken by the monarch, the illustrious god was gratified, and smilingly said, 'We do not ourselves assist at sacrifices: but as thou, O king, hast undergone severe penances, desirous of obtaining a boon, I will, O chastiser of foes, assist at thy sacrifice, upon, O king, this condition.' And Rudra continued, 'If, O king of kings, thou canst, for twelve years, pour without intermission libations of clarified butter into the fire, thyself leading all the while the life of a Brahmacharin with rapt attention, then thou shalt obtain from me what thou askest.' King Swetaki, thus addressed by Rudra, did all that he was directed to do by the wielder of the trident. And after twelve years had elapsed, he again came unto Maheswara. And Sankara, the Creator of the worlds upon seeing Swetaki, that excellent monarch, immediately said, in great gratification, 'I have been gratified by thee, O best of kings, with this thy own act! But, O chastiser of foes, the duty of assisting at sacrifices properly belongeth to Brahmanas. Therefore, O oppressor of foes, I will not myself assist at thy sacrifice today. There is on earth an exalted Brahmana who is even a portion of my own self. He is known by the name of Durvasa. Even that Brahmana endued with great energy will assist you in thy sacrifice. Let, therefore, every preparation be made.' Hearing these words uttered by Rudra, the king, returning to his own capital, began to collect all that was necessary. After everything had been collected, the monarch again presented himself before Rudra and said, 'Every necessary article hath been collected, and all my preparations are complete, through thy grace, O god of gods! Let me, therefore, be installed at the sacrifice tomorrow.' Having heard these words of that illustrious king, Rudra summoned Durvasa before him and said. 'This, O Durvasa, is that best of monarchs called Swetaki. At my command, O best of Brahmanas, assist even this king in his sacrifice.' And the Rishi Durvasa said unto Rudra, 'So be it.' Then the sacrifice for which king Swetaki had made those preparations, took place. And the illustrious monarch's sacrifice was performed according to the ordinance and in proper season. And the gifts, on that occasion, unto the Brahmanas were large. And after that monarch's sacrifice had come to an end, all the other priests who had come to assist at it went away with Durvasa's leave. All other Sadasyas also of immeasurable energy, who had been installed at that sacrifice, then went away. That exalted monarch then entered his own palace, worshipped by exalted Brahmanas conversant with the Vedas, eulogised by chanters of panegyrical hymns and congratulated by the citizens.

"Such was the history of that best of monarchs, the royal sage Swetaki, who, when the time came, ascended to heaven, having won great renown on earth, and accompanied by the Ritwiks and the Sadasyas that had helped him in life.'

"Vaisampayana continued, 'At that sacrifice of Swetaki, Agni had drunk clarified butter for twelve years. Indeed, clarified butter had been poured into Agni's mouth in a continuous stream for that period. Having drunk so much butter, Agni, satiated, desired not to drink butter again from the hand of anybody else at any other sacrifice. Agni became pale, having lost his colour, and he could not shine as before. He felt a loss of appetite from surfeit, and his energy itself decreased and sickness afflicted him. Then when the drinker of sacrificial libations perceived that his energy was gradually diminishing, he went to the sacred abode of Brahman that is worshipped by all. Approaching the great Deity seated on his seat, Agni said, 'O exalted one, Swetaki hath (by his sacrifice) gratified me to excess. Even now I am suffering from surfeit which I cannot dispel. O Lord of the universe, I am being reduced both in splendour and strength. I desire to regain, through thy grace, my own permanent nature.' Hearing these words from Hutavaha, the illustrious Creator of all things smilingly replied unto him, saying, 'O exalted one, thou hast eaten, for twelve years, a continuous stream of sacrificial butter poured into thy mouth! It is for this that illness hath seized thee. But, O Agni, grieve not for it. Thou shalt soon regain thy own nature. I shall dispel this surfeit of thine and the time for it is even come. The dreadful forest Khandava, that abode of the enemies of the gods, which thou hadst of old once consumed to ashes at the request of the gods, hath now become the home of numerous creatures. When thou will have eaten the fat of those creatures, thou shalt regain thy own nature. Proceed thither in haste to consume that forest with its living population. Thou wilt then be cured of thy malady.' Hearing the words that fell from the lips of the Supreme Deity, Hutasana proceeded with great speed and soon reached the forest of Khandava in great vigour. Arrived there, he suddenly blazed forth in anger, assisted by Vayu. Beholding Khandava on fire the dwellers (in the forest) that were there, made great efforts to extinguish the conflagration. Elephants by hundreds of thousands, speeding in anger, brought water in their trunks and scattered it upon the fire. Thousands of many-hooded snakes, mad with anger, hastily began to scatter upon fire much water from those many hoods of theirs. And so, O bull of Bharata's race, the other creatures dwelling in that forest, by various appliances and efforts, soon extinguished the fire. In this way, Agni blazed forth in Khandava repeatedly, even for seven times. And it was in this way that the blazing fire was extinguished there as often by the denizens of that forest.'"

Section 226

"Vaisampayana said, 'Then Havyavahana (Agni) in anger and disappointment, with his ailment uncured, went back to the Grandsire. And he represented unto Brahman all that had happened: The illustrious deity, reflecting for a moment, said unto him, 'O sinless one. I see a way by which thou mayest consume the forest of Khandava today in the very sight of Indra. Those old deities, Nara and Narayana, have become incarnate in the world of men to accomplish the business of the celestials. They are called on earth Arjuna and Vasudeva. They are even now staying in the forest of Khandava. Solicit them for aiding thee in consuming that forest. Thou shalt then consume the forest even if it be protected by the celestials. They will certainly prevent the population of Khandava from escaping, and thwart Indra also (in aiding any one in the escape). I have no doubt of this!' Hearing these words, Agni came in haste unto Krishna and Partha. O king, I have already told thee what he said, having approached the illustrious pair. O tiger among kings, hearing those words of Agni who was desirous of consuming the forest of Khandava against the will of Indra, Vibhatsu said unto him these words well-suited to the occasion, I have numberless excellent celestial weapons with which I can fight even many wielders of the thunderbolt. But, O exalted one, I have no bow suited to the strength of my arms, and capable of bearing the might I may put forth in battle. In consequence of the lightness of my hands also I require arrows that must never be exhausted. My car also is scarcely able to bear load of arrows that I would desire to keep by me. I desire celestial steeds of pure white, possessing the speed of the wind; and a car possessing the splendour of the sun and the clatter of whose wheels should resemble the roar of the clouds. Then, there is no weapon suited to Krishna's energy and with which Madhava can slay Nagas and Pisachas. O exalted one, it behoveth thee to give us the means by which success may be achieved and by which we may thwart Indra in pouring his showers upon that extensive forest. O Pavaka, we are ready to do all that manliness and prowess can do. But, O exalted one, it behoveth thee to give us the adequate means.'"

Section 227

"Vaisampayana, said, 'Thus addressed by Arjuna, the smoke-bannered Hutasana, desirous of an interview with Varuna, recollected that son of Aditi,--that deity protecting one of the points of the heavens and having his home in the water and ruling that element. Varuna, knowing that he was thought of by Pavaka, immediately appeared before that deity. The smoke-bannered celestial welcoming with reverence the ruler of the waters, that fourth of the Lokapalas, said unto that eternal god of gods, 'Give me without loss of time that bow and quiver, and that ape-bannered car also, which were obtained from king Soma. Partha will achieve a great task with Gandiva, and Vasudeva also with the discus! Give both, therefore, unto me today.' Hearing these words, Varuna replied unto Pavaka, saying, 'Well, I am giving them.' He then gave that wonderful jewel of a bow that was endued with great energy. That bow was the enhancer of fame and achievements, and was incapable of being injured by any weapon. It was the chief of all weapons, and the grinder of them all. And it was the smiter of hostile armies and was alone equal to a hundred thousand bows. It was the multiplier of kingdoms, and was variegated with excellent colours. It was well-adorned, and beautiful to behold, and without a mark of weakness or injury anywhere. And it was always worshipped both by the celestials and the Gandharvas. Varuna also gave two inexhaustible quivers, and he also gave a car furnished with celestial weapons and whose banner bore a large ape. Yoked unto that car were steeds white as silver of the fleecy clouds, and born in the region of the Gandharvas, and decked with golden harness, and resembling in fleetness the wind or the mind. And it was equipped with implement of war, and was incapable of being vanquished by the celestials or the Asuras. Its splendour was great and the sounds of its wheels was tremendous. It delighted the heart of every creature that looked at it. It had been made by Viswakarman, the architect of the universe and one of the lords of creation, after severe ascetic meditation. Its splendour, like that of the sun, was so great that no one could gaze at it. It was the very car from which the lord Soma had vanquished the Danavas. Resplendent with beauty, it looked like an evening cloud reflecting the effulgence of the setting sun. It was furnished with an excellent flag-staff of golden colour and great beauty. And there sat upon that flag-staff a celestial ape of form fierce like that of a lion or a tiger. Stationed on high, the ape seemed bent upon burning everything it beheld. And upon the (other) flags were various creatures of large size, whose roars and yells caused the enemy's soldiers to faint. Then Arjuna, accoutred in mail and armed with the sword, and his fingers cased in leathern gloves, walking round that excellent car adorned with numerous flags and bowing unto the gods, ascended it like a virtuous man riding in the celestial car that bears him to heaven. And taking up that celestial and first of bows created by Brahman of old and called Gandiva, Arjuna was filled with joy. And bowing unto Hutasana, Partha endued with great energy, took up the bow and strung it forcibly. Those who heard the noise that was made while the mighty Pandava strung that bow, quaked with fear. And having obtained that car and that bow, and the two inexhaustible quivers, the son of Kunti became glad and thought himself competent to assist at the task. And Pavaka then gave unto Krishna a discus with an iron pole attached to a hole in the centre. And it was a fiery weapon and became his favourite. Having obtained that weapon, Krishna also became equal to the task. Pavaka then, addressing Krishna, said, 'With this, O slayer of Madhu, thou shalt be able without doubt to vanquish in battle even foes that are not human. With this weapon, without doubt, thou shalt be superior in battle to men and gods, and Rakshasas and Pisachas, and Daityas and Nagas. And thou shalt certainly be able with this to smite all. And, O Madhava, hurled by thee in battle at thy foes, this weapon will irresistibly slay the enemy and again come back into thy hands.' And the lord Varuna, after this, gave unto Krishna a mace, of name Kaumodaki, capable of slaying every Daitya and producing, when hurled, a roar like that of the thunder. Then Arjuna and Achyuta, filled with joy said unto Pavaka, 'O exalted one, furnished with weapons and knowing their use, possessed of cars with flags and flagstaffs, we are now able to fight with even all the celestials and the Asuras (together), let alone the wielder of the thunderbolt desirous of fighting for the sake of the Naga (his friend Takshaka).' Arjuna also said, 'O Pavaka, while Hrishikesa, endued with abundant energy, moves on the field of battle with this discus in hand, there is nothing in the three worlds that he will not be able to consume by hurling this weapon. Having obtained the bow Gandiva and this couple of inexhaustible quivers I also am ready to conquer in battle the three worlds. Therefore, O lord, blaze thou forth as thou likest, surrounding this large forest on every side. We are quite able to help thee.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed both by Dasarha and Arjuna, the illustrious god then put forth his most energetic form, and prepared to consume the forest. Surrounding it on all sides with his seven flames, he began to consume the forest of Khandava, exhibiting his all-consuming form like that at the end of the Yuga (cycle). And, O bull of Bharata's race, surrounding that forest and catching it from all sides with a roar like that of the clouds, Agni made every creature within it tremble. And, O Bharata, that burning forest then looked resplendent like the king of mountains, Meru, blazing with the rays of the sun fallen thereupon.'"

Section 228

"Vaisampayana said, 'Then those foremost of car-warriors (Krishna and Arjuna), riding in their cars and placing themselves on opposite sides of that forest, began a great slaughter, on all sides, of the creatures dwelling in Khandava. At whatever point any of the creatures residing in Khandava could be seen attempting to escape, thither rushed those mighty heroes (to prevent its flight). Indeed those two excellent cars seemed to be but one, and the two warriors also therein but one individual. And while the forest was burning, hundreds and thousands of living creatures, uttering frightful yells, began to run about in all directions. Some had particular limbs burnt, some were scorched with excessive heat, and some came out, and some ran about from fear. And some clasping their children and some their parents and brothers, died calmly without, from excess of affection, being able to abandon these that were dear to them. And many there were who biting their nether lips rose upwards and soon fell whirling into the blazing element below. And some were seen to roll on the ground with wings, eyes, and feet scorched and burnt. These creatures were all seen to perish there almost soon enough. The tanks and ponds within that forest, heated by the fire around, began to boil; the fishes and the tortoises in them were all seen to perish. During that great slaughter of living creatures in that forest, the burning bodies of various animals looked as if fire itself had assumed many forms. The birds that took wings to escape from that conflagration were pierced by Arjuna with his shafts, and cut into pieces, they fell down into the burning element below. Pierced all over with Arjuna's shafts, the birds dropped down into the burning forest, uttering loud cries. The denizens of the forest, struck with those shafts, began to roar and yell. The clamour they raised was like unto the frightful uproar heard during the churning of the ocean (in days of yore). The mighty flames of the blazing fire reaching the firmament, caused great anxiety to the celestials themselves. Then all the illustrious dwellers in heaven went in a body unto him of a hundred sacrifices and thousand eyes, viz., their chief, that grinder of Asuras. Approaching Indra, the celestial said, 'Why, O lord of immortals, doth Agni burn these creatures below? Hath the time come for the destruction of the world?'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the gods, and himself beholding what Agni was doing, the slayer of Vritra set out for the protection of the forest of Khandava. And Vasava, the chief of the celestials soon covering the sky with masses of clouds of every kind began to shower upon the burning forest. Those masses of clouds by hundreds and thousands, commanded by Indra began to pour rain upon Khandava in showers thick as the flag-staffs of battle-cars. But the showers were all dried up in the sky itself by the heat of the fire and could not, therefore, reach the fire at all! Then the slayer of Namuchi, getting angry with Agni, collected huge masses of clouds and caused them to yield a heavy downpour. Then with the flames contending with those heavy showers, and with masses of clouds overhead, that forest, filled with smoke and flashes of lightning, became terrible to behold.'"

Section 229

"Vaisampayana said, 'Then Vibhatsu, the son of Pandu, invoking his excellent weapons, prevented that shower of rain by Indra, by means of a shower of his own weapons. And Arjuna of immeasurable soul soon covered the forest of Khandava with innumerable arrows like the moon covering the atmosphere with a thick fog. When the sky above that forest was thus covered with the arrows of Arjuna no living creature could then escape from below. And it so happened that while that forest was burning, Takshaka, the chief of the Nagas, was not there, having gone at that time to the field of Kurukshetra. But Aswasena, the mighty son of Takshaka, was there. He made great efforts to escape from that fire; but confined by Arjuna's shafts he succeeded not in finding a way. It was then that his mother, the daughter of a snake, determined to save him by swallowing him first. His mother first swallowed his head and then was swallowing his tail. And desirous of saving her son, the sea-snake rose (up from the earth) while still employed in swallowing her son's tail. But Arjuna as soon as he beheld her escaping, severed her head from her body by means of a sharp and keen-edged arrow. Indra saw all this, and desiring to save his friend's son, the wielder of the thunderbolt, by raising a violent wind, deprived Arjuna of consciousness. During those few moments, Aswasena succeeded in effecting his escape. Beholding that manifestation of the power of illusion, and deceived by that snake, Arjuna was much enraged. He forthwith cut every animal seeking to escape by the skies, into two, three, or more pieces. And Vibhatsu in anger, and Agni, and Vasudeva also, cursed the snake that had escaped so deceitfully, saying, 'Never shalt thou be famous!' And Jishnu remembering the deception practised upon him, became angry, and covering the firmament with a cloud of arrows, sought to fight with him of a thousand eyes. The chief of the celestials also, seeing Arjuna in anger, sought to fight with him, and hurled his own fierce weapons, covering the wide expanse of the firmament. Then the winds, making a loud roar and agitating all the oceans, brought together masses of clouds in the sky, charged with torrents of rain. Those masses of clouds began to vomit thunder and terrible flashes of lightning charged with the thunderclap. Then Arjuna possessing a knowledge of means, hurled the excellent weapon called Vayavya with proper mantras to dispel those clouds. With that weapon the energy and force of Indra's thunderbolt and of those clouds were destroyed. And the torrents of rain with which those clouds were charged were all dried up, and the lightning that played amongst them was also destroyed. Within a moment the sky was cleared of dust and darkness, and a delicious, cool breeze began to blow and the disc of the sun resumed its normal state. Then the eater of clarified butter (Agni), glad because none could baffle him, assumed various forms, and sprinkled over with the fat exuded by the bodies of creatures, blazed forth with all his flames, filling the universe with his roar. Then numerous birds of the Garuda tribe bearing excellent feathers, beholding that the forest was protected by Krishna and Arjuna, descended filled with pride, from the upper skies, desirous of striking those heroes with their thunderlike wings, beaks and claws. Innumerable Nagas also, with faces emitting fire descending from high, approached Arjuna, vomiting the most virulent poison all the while. Beholding them approach, Arjuna cut them into pieces by means of arrows steeped in the fire of his own wrath. Then those birds and snakes, deprived of life, fell into the burning element below. And there came also, desirous of battle, innumerable Asuras with Gandharvas and Yakshas and Rakshasas and Nagas sending forth terrific yells. Armed with machines vomiting from their throats (mouths?) iron balls and bullets, and catapults for propelling huge stones, and rockets, they approached to strike Krishna and Partha, their energy and strength increased by wrath. But though they rained a perfect shower of weapons, Vibhatsu, addressing them reproachfully, struck off their heads with his own sharp arrows. That slayer of foes, Krishna, also, endued with great energy, made a great slaughter of the Daitya and the Danava with his discus. Many Asuras of immeasurable might, pierced with Krishna's arrows and smitten with the force of his discus, became motionless like waifs and strays stranded on the bank by the violence of the waves. Then Sakra the lord of the celestials, riding on his white elephant, rushed at those heroes, and taking up his thunderbolt which could never go in vain, hurled it with great force. And the slayer of Asuras said unto the gods, 'These two are slain.' Beholding the fierce thunderbolt about to be hurled by their chief, the celestials all took up their respective weapons. Yama, O king, took up the death-dealing mace, and Kuvera his spiked club, and Varuna his noose and beautiful missile. And Skanda (Kartikeya) took up his long lance and stood motionless like the mountain of Meru. The Aswins stood there with resplendent plants in their hands. Dhatri stood, bow in hand, and Jaya with a thick club. Tvashtri of great strength took up in wrath, a huge mountain and Surya stood with a bright dart, and Mrityu with a battle-axe. Aryaman stalked about with a terrible bludgeon furnished with sharp spikes, and Mitra stood there with a discus sharp as a razor. And, O monarch, Pusha and Bhaga and Savitri, in wrath, rushed at Krishna and

Partha with bows and scimitars in hand. And Rudras and the Vasus, the mighty Maruts and the Viswedevas and the Sadhyas, all resplendent with their own energy,--these and many other celestials, armed with various weapons rushed against those exalted of men, Krishna and Partha, for smiting them down. Then were seen in that great conflict wonderful portents all around robbing every creature of his sense, and resembling those that appeared at the time of the universal dissolution. But Arjuna and Krishna, fearless and invincible in battle, beholding Sakra and the other celestials prepared for fight, calmly waited, bows in hands. Skilled in battle, those heroes in wrath assailed the advancing host of celestials with their own thunderlike arrows. The celestials repeatedly routed by Krishna and Arjuna, at last left the field of battle for fear and sought the protection of Indra. The Munis who were witnessing the battle from the skies, beholding the celestials defeated by Madhava and Arjuna, were filled with wonder. Sakra also repeatedly witnessing their prowess in battle, became exceedingly gratified, and once more rushed to the assault. The chastiser of Paka then caused a heavy shower of stones, desiring to ascertain the prowess of Arjuna who was able to draw the bow even with his left hand. Arjuna, in great wrath, dispelled with his arrows that thick shower. Then he of a hundred sacrifices beholding that shower baffled, once more caused a thicker shower of stones. But the son of the chastiser of Paka (viz., Arjuna) gratified his father by baffling that shower also with his swift arrows. Then Sakra, desirous of smiting down the son of Pandu, tore up with his hands a large peak from Mandara, with tall trees on it, and hurled it against him. But Arjuna divided that mountain-peak into a thousand pieces by his swift-going and fire-mouthed arrows. The fragments of that mountain, in falling through the skies, looked as if the sun and the moon and the planets, displaced from their positions fell down on earth. That huge peak fell down upon that forest and by its fall killed numerous living creatures that dwelt in Khandava.'"

Section 230

"Vaisampayana said, 'Then the inhabitants of the forest of Khandava, the Danavas and Rakshasas and Nagas and wolves and bears and other wild animals, and elephants with rent temples, and tigers, and lions with manes and deer and buffaloes by hundreds, and birds, and various other creatures, frightened at the falling stones and extremely anxious, began to fly in all directions. They saw the forest (burning all around) and Krishna and Arjuna also ready with their weapons. Frightened at the terrible sounds that were audible there those creatures lost their power of movement. Beholding the forest burning in innumerable places and Krishna also ready to smite them down with his weapons, they all set up a frightful roar. With that terrible clamour as also with the roar of fire, the whole welkin resounded, as it were, with the voice of portentous clouds. Kesava of dark hue and mighty arms, in order to compass their destruction, hurled at them his large and fierce discus resplendent with its own energy. The forest-dwellers including the Danavas and the Rakshasas, afflicted by that weapon, were cut in hundreds of pieces and fell unto the mouth of Agni. Mangled by Krishna's discus, the Asuras were besmeared with blood and fat and looked like evening clouds. And, O Bharata, he of the Vrishni race moved able like death itself, slaying Pisachas and birds and Nagas and other creatures by thousands. The discus itself, repeatedly hurled from the hands of Krishna, that slayer of all foes, came back to his hands after slaughtering numberless creatures. The face and form of Krishna that soul of every created thing--became fierce to behold while he was thus employed in the slaughter of the Pisachas, Nagas and Rakshasas. No one among the celestials, who had mustered there could vanquish in battle Krishna and Arjuna. When the celestials saw that they could not protect that forest from the might of Krishna and Arjuna by extinguishing that conflagration, they retired from the scene. Then, O monarch, he of a hundred sacrifices (Indra), beholding the immortals retreat, became filled with joy and applauded Krishna and Arjuna. And when the celestials gave up the fight, an incorporeal voice, deep and loud, addressing him of a hundred sacrifices, said, 'Thy friend Takshaka, that chief of snakes, hath not been slain! Before the conflagration commenced in Khandava he had journeyed to Kurukshetra. Know from my words, O Vasava, that Vasudeva and Arjuna are incapable of being vanquished in battle by any one! They are Nara and Narayana--those gods of old heard of in heaven! Thou knowest what their energy is and what their prowess. Invincible in battle, these best of old Rishis are unconquerable by any one in all the worlds! They deserve the most reverential worship of all the celestials and Asuras; of Yakshas and Rakshasas and Gandharvas, of human beings and Kinnaras and Nagas. Therefore, O Vasava, it behoveth thee to go hence with all the celestials. The destruction of Khandava hath been ordained by Fate!' Then the chief of the immortals, ascertaining those words to be true abandoned his wrath and jealousy, and went back to heaven. The dwellers in heaven, O monarch, beholding the illustrious Indra abandon the fight, followed him with all their soldiers. Then those heroes, Vasudeva and Arjuna, when they saw the chief of the celestials retreat accompanied by all the gods, set up a leonine roar. And, O monarch, Kesava and Arjuna, after Indra had left the scene, became exceedingly glad. Those heroes then fearlessly assisted at the conflagration of the forest. Arjuna scattered the celestials like the wind scattering the clouds, and slew with showers of his arrows, numberless creatures that dwelt in Khandava. Cut off by Arjuna's arrows, no one amongst the innumerable creatures could escape from the burning forest. Far from fighting with him, none amongst even the strongest creatures mustered there could look at Arjuna whose weapons were never futile. Sometimes piercing hundred creatures with one shaft and sometimes a single creature with hundred shafts, Arjuna moved about in his car. The creatures themselves, deprived of life, began to fall into the mouth of Agni (god of fire), struck down as it were by death itself. On the banks of rivers or on uneven plains or on crematoriums, go where they did, the creatures (dwelling in Khandava) found no ease, for wherever they sought shelter there they were afflicted by the heat. And hosts of creatures roared in pain, and elephants and deer and wolves set up cries of affliction. At that sound the fishes of the Ganges and the sea, and the various tribes of Vidyadharas dwelling in that forest all became frightened. O thou of mighty arms, let alone battling with them, no one, could even gaze at Arjuna and Janardana of dark hue. Hari slew with his discus those Rakshasas and Danavas and Nagas that rushed at him in bands. Of huge bodies, their heads and trunks were cut off by the swift motion of the discus, and deprived of life they fell down into the blazing fire. Gratified with large quantities of flesh, blood, and fat, the flames rose up to a great height without a curling wreath of smoke. Hutasana (fire-god) with blazing and coppery eyes, and flaming tongue and large mouth, and the hair on the crown of his head all fiery, drinking, with the help of Krishna and Arjuna, that nectar-like stream of animal fat, became filled with joy. Gratified greatly, Agni derived much happiness.

"And it so happened that the slayer of Madhu suddenly beheld an Asura of the name of Maya escaping from the abode of Takshaka. Agni having Vayu for his car-driver, assuming a body with matted locks on head, and roaring like the clouds, pursued the Asura, desirous of consuming him. Beholding the Asura, Vasudeva stood with his weapon upraised, ready to smite him down, seeing the discus uplifted and Agni pursuing from behind to burn him, Maya said 'Run to me, O Arjuna, and protect me!' Hearing his affrighted voice Arjuna said, 'Fear not!' That voice of Arjuna, O Bharata, seemed to give Maya his life. As the merciful son of Pritha said unto Maya that there was nothing to fear, he of the Dasarha race no longer desired to slay Maya who was the brother of Namuchi, and Agni also burned him not.'

"Vaisampayana continued, 'Protected from Indra by Krishna and Partha, Agni gifted with great intelligence, burned that forest for five and ten days. And while the forest burned Agni spared only six of its dwellers, viz., Aswasena, Maya, and four birds called Sarngakas.'"

Section 231

"Janamejaya said, 'O Brahmana, tell me why and when that forest burnt in that way, Agni consumed not the birds called Sarngakas? Thou hast, O Brahmana, recited (to us) the cause of Aswasena and the Danava Maya not having been consumed. But thou hast not as yet said what the cause was of the escape of the Sarngakas? The escape of those birds, O Brahmana, appeareth to me to be wonderful. Tell us why they were not destroyed in that dreadful conflagration.'

"Vaisampayana said, 'O slayer of all foes, I shall tell thee all as to why Agni did not burn up those birds during the conflagration. There was, O king, a great Rishi known by the name of Mandapala, conversant with all the shastras, of rigid vows, devoted to asceticism, and the foremost of all virtuous persons. Following in the wake of Rishis that had drawn up their virile fluid, that ascetic, O monarch, with every sense under complete control, devoted himself to study and virtue. Having reached the opposite shores of asceticism, O Bharata, he left his human form and went to the region of the Pitris. But going thither he failed to obtain the (expected) fruit of his acts. He asked the celestials that sat around the king of the dead as to the cause of his treatment, saying, 'Why have these regions become unattainable by me,--regions that I had thought had been acquired by me by my ascetic devotions? Have I not performed those acts whose fruits are these regions? Ye inhabitants of heaven, tell me why these regions are shut against me! I will do that which will give me the fruit of my ascetic penances.'

"The celestials answered, 'Hear, O Brahmana, of those acts and things on account of which men are born debtors. Without doubt, it is for religious rites, studies according to the ordinance, and progeny, that men are born debtors. These debts are all discharged by sacrifices, asceticism, and offspring. Thou art an ascetic and hast also performed sacrifices; but thou hast no offspring. These regions are shut against thee only for want of children. Beget children, therefore! Thou shalt then enjoy multifarious regions of felicity. The Vedas declared that the son rescueth the father from a hell called Put. Then, O best of Brahmanas, strive to beget offspring.'

"Vaisampayana continued, 'Mandapala, having heard these words of the dwellers in heaven, reflected how best he could obtain the largest number of offspring within the shortest period of time. The Rishi, after reflection, understood that of all creatures birds alone were blest with fecundity. Assuming the form of a Sarngaka the Rishi had connection with a female bird of the same species called by the name of Jarita. And he begat upon her four sons who were all reciters of the Vedas. Leaving all those sons of his with their mother in that forest, while they were still within eggs, the ascetic went to (another wife called by the name of) Lapita. And, O Bharata, when the exalted sage went away for the company of Lapita, moved by affection for her offspring, Jarita became very thoughtful. Though forsaken by their father in the forest of Khandava, Jarita, anxious in her affection for them, could not forsake her offspring, those infant Rishis encased in eggs. Moved by parental affection, she brought up these children born of her, herself following the pursuits proper to her own species. Some time after, the Rishi, in wandering over that forest in the company of Lapita, saw Agni coming towards Khandava to burn it down. Then the Brahmana Mandapala, knowing the intention of Agni and remembering also that his children were all young moved by fear, gratified the god, of the burning element, that regent of the universe, endued with great energy. And he did this, desiring to put in a word for his unfledged offspring. Addressing Agni, the Rishi said, 'Thou art, O Agni, the mouth of all the worlds! Thou art the carrier of the sacrificial butter! O purifier (of all sins), thou movest invisible with the frame of every creature! The learned have spoken of thee as an One, and again as possessed of triple nature. The wise perform their sacrifices before thee, taking thee as consisting of eight (mouths). The great Rishis declare that this universe hath been created by thee. O thou that feedest on sacrificial butter, without thee this whole universe would be destroyed in a single day. Bowing to thee, the Brahmanas, accompanied by their wives and children, go to eternal regions won by them by help of their own deeds. O Agni, the learned represent thee as the clouds in the heavens charged with lightning. O Agni, the flames put forth by thee consume every creature. O thou of great splendour, this universe hath been created by thee. The Vedas are thy word. All creatures, mobile and immobile, depend upon thee. Water primarily dependeth on thee, so also the whole of this universe. All offerings of clarified butter and oblations of food to the pitris have been established in thee. O god, thou art the consumer, and thou art the creator and thou art Vrihaspati himself (in intelligence). Thou art the twin Aswins; thou art Surya; thou art Soma; thou art Vayu.

"Vaisampayana continued, 'O monarch, thus praised by Mandapala, Agni was gratified with that Rishi of immeasurable energy; and the god, well-pleased, replied, 'What good can I do to thee?' Then Mandapala with joined palms said unto the carrier of clarified butter, 'While thou burnest the forest of Khandava, spare my children.' The illustrious bearer of clarified butter replied, 'So be it.' It was, therefore, O monarch, that he blazed not forth, while consuming the forest of Khandava, for the destruction of Mandapala's children.'"

Section 232

"Vaisampayana said, 'When the fire blazed forth in the forest of Khandava, the infant birds became very much distressed and afflicted. Filled with anxiety, they saw not any means of escape. Their mother, the helpless Jarita, knowing that they were too young to escape, was filled with sorrow and wept aloud. And she said, 'Oh, the terrible conflagration, illuminating the whole universe and burning the forest down, approacheth towards us, increasing my woe. These infants with immature understanding, without feathers and feet, and the sole refuge of our deceased ancestors, afflict me. Oh, this fire approacheth, spreading fear all around, and licking with its tongue the tallest trees. But my unfledged children are incapable of effecting their escape. I myself am not capable of escaping, taking all these with me. Nor am I capable of abandoning them, for my heart is distressed on their account. Whom amongst my sons, shall I leave behind, and whom shall I carry with me? What (act) should I do now that is consistent with duty? What also do you, my infant sons, think? I do not, even by reflection, see any way of escape for you. I shall even cover you with my wings and die with you. Your cruel father left me some time before, saying, 'Upon this Jaritari, because he is the eldest of my sons, will my race depend. My second Sarisrikka will beget progeny for the expansion of my ancestors' race. My third, Stamvamitra, will be devoted to asceticism, and my youngest, Drona, will become the foremost of those acquainted with the Vedas.' But how hath this terrible calamity overtaken us! Whom shall I take with me? As I am deprived of judgment what should I do that is consistent with duty? I do not see, by the exercise of my own judgment, the escape of my children from the fire!'

"Vaisampayana said, 'Unto their mother indulging in these lamentations, the infant ones said. 'O mother, relinquishing thy affection for us, go thou to a place where there is no fire. If we are killed here, thou mayest have other children born to thee. If thou, O mother be killed, we can have no more children in our race. Reflecting upon both these calamities, the time hath come for thee, O mother, to do that which is beneficial to our race. Do not be influenced by affection for thy offspring, which promises to destroy both us and thee. If thou savest thyself, our father, who is even desirous of winning regions of felicity, may have his wishes gratified.'

"Hearing what the infants said. Jarita replied, 'There is a hole here in the ground near to this tree, belonging to a mouse. Enter this hole without loss of time. You shall have then no fear of fire. After ye have entered it, I shall, ye children, cover its mouth with dust. This is the only means of escape that I see from the blazing fire. Then when the fire will be put out, I shall return hither to remove the dust. Follow my advice if you are to escape from the conflagration.'

"The infant birds replied, 'Without feathers we are but so many balls of flesh. If we enter the hole, certain it is that the carnivorous mouse will destroy us all. Beholding this danger before us, we cannot enter this hole. Alas, we do not see any means by which we may escape from the fire or from the mouse. We do not see how our father's act of procreation may be prevented from becoming futile, and how also our mother may be saved. If we enter the hole, the mouse will destroy us; we remain where we are and the sky-ranging fire will destroy us. Reflecting upon both the calamities, a death by fire is preferable to a death by being eaten up. If we are devoured by the mouse within the hole, that death is certainly ignoble, whereas the destruction of the body in fire is approved by the wise.'"

Section 233

"Vaisampayana said, 'Hearing those words of her sons Jarita continued, 'The little mouse that had come out of this hole was seized by a hawk with his claws and carried away hence. Therefore, ye may fearlessly enter this hole now.' The young ones replied, 'We are not by any means certain of that mouse having been taken away by the hawk. There may be other mice living here. From them we have every fear. Whereas it is doubtful whether fire will at all approach us here. Already we see an adverse wind blowing the flames away. If we enter the hole, death is certain at the hands of the dwellers in the hole. But if we remain where we are, death is uncertain. O mother, a position in which death is uncertain is better than that in which it is certain. It is thy duty, therefore, to escape thyself, for, if thou livest thou mayest obtain other children as good.'

"Their mother then said, 'Ye children, I myself saw the mighty hawk, that best of birds, swoop down and fly away with the mouse from the hole. And while he was flying away swiftly, I followed him behind and pronounced blessing on him for his having taken away the mouse from the hole. I said unto him. 'O king of hawks, because thou art flying away with our enemy, the mouse, in thy claws, mayest thou, without a foe, live in heaven with a golden body.' Afterwards when that hawk devoured the mouse, I came away, obtaining his leave. Therefore, ye children, enter this hole trustfully. Ye have nothing to fear. The mouse that was its inmate was seized and taken away by the hawk in my sight.' The young ones again said, 'O mother, we do not by any means know that the mouse hath been carried away by the hawk. We cannot enter this hole in the ground without being certain of the fact.' Their mother said, 'I know to a certainty that the mouse hath been carried away by the hawk. Therefore, ye children, ye have nothing to fear; do what I say.' The young ones again said, 'We do not, O mother, say that thou art dispelling our fears with a false story. For whatever is done by a person when his reason hath been disturbed can scarcely be said to be that person's deliberate act. Thou hast not been benefited by us, nor dost thou know who we are. Why dost thou, therefore, strive to protect us at so much cost to thyself? Who are we to thee? Thou art young and handsome, and capable of seeking out thy husband. Go unto thy husband. Thou shalt obtain good children again. Let us by entering the fire attain to regions of felicity. If, however, the fire consume us not, thou mayest come back and obtain us again.'

"Vaisampayana said, 'The parent bird then, thus addressed by her sons, left them in Khandava and hastily went to the spot where there was no fire and there was safety. Then Agni in haste and with fierce flames approached the spot where the sons of Mandapala were. The young birds saw the blazing fire come towards them. Then Jaritari, the eldest of the four, in the hearing of Agni, began to speak.'"

Section 234

"Jaritari said, 'The person that is wise remaineth wakeful in view of death. Accordingly, when the hour of death approacheth, he feeleth no pangs. But the person of perplexed soul, who remaineth not awake, when the hour of death comes, feeleth the pangs of death and never attaineth salvation.'

"The second brother Sarisrikka, said, 'Thou art patient and intelligent. The time is come when our lives are threatened. Without doubt, one only amongst many becometh wise and brave.'

"The third brother, Stamvamitra, said, 'The eldest brother is called the protector. It is the eldest brother that rescueth (the younger ones) from danger. If the eldest himself faileth to rescue them, what can the younger ones do?'

"The fourth and the youngest brother, Drona said, 'The cruel god of fire, with seven tongues and seven mouths quickly cometh towards our habitation, blazing forth in splendour and licking up everything in his path.'

"Vaisampayana continued, 'Having addressed one another thus, the sons of Mandapala then each devotedly addressed an eulogistic hymn to Agni. Listen now, O monarch, to those hymns as I recite them.'

"Jaritari said, 'Thou art, O fire, the soul of air! Thou art the body of the Earth's vegetation! O Sukra, water is thy parent as thou art the parent of water! O thou of great energy, thy flames, like the rays of the sun, extend themselves above, below, behind, and on each side.'

"Sarisrikka said, 'O smoke-bannered god, our mother is not to be seen, and we know not our father! Our feathers have not grown as yet. We have none to protect us save thee. Therefore, O Agni, infants that we are protect us! O Agni, as we are distressed, protect us with that auspicious form thou hast and with those seven flames of thine! We seek protection at thy hands. Thou alone, O Agni, art the giver of heat (in the universe). O lord, there is none else (save thee) that giveth heat to the rays of the sun. O, protect us who are young and who are Rishis. O Havyavaha (carrier of sacrificial butter), be pleased to go hence by some other route.'

"Stamvamitra said, 'Thou alone, O Agni, art everything! This whole universe is established in thee! Thou sustainest every creature, and thou supportest the universe! Thou art the carrier of the sacrificial butter, and thou art the excellent sacrificial butter itself! The wise know thee to be one (as cause) and many (as effects)! Having created the three worlds, thou, O Havyavaha, again destroyest them when the time cometh, swelling thyself forth! Thou art the productive cause of the whole universe, and thou also art the essence in which the universe dissolveth itself!'

"Drona said, 'O lord of the universe, growing in strength and remaining within their bodies, thou causest the food that living creatures eat to be digested. Everything therefore, is established in thee. O Sukra, O thou from whose mouth the Vedas have sprung, it is thou who assumests the form of the sun, and sucking up the waters of the earth and every liquid juice that the earth yields, givest them back in time in the form of rain and causest everything to grow! From thee, O Sukra, are these plants and creepers with green foliage! From thee have sprung these tanks and pools, and the great ocean also that is ever blessed! O thou of fierce rays, this our (human) body dependeth on Varuna (the water-god)! We are unable to bear thy heat. Be thou, therefore, our auspicious protector! O, destroy us not! O thou of copper-hued eyes, O thou of red neck, O thou whose path is marked by a black colour, save us by going along any remote route, as indeed, the ocean saveth the house on its banks!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Drona--that utterer of Brahma--Agni, well-pleased at what he heard, and remembering also the promise he had made to Mandapala, replied unto him, saying, 'Thou art a Rishi, O Drona! For what thou hast said is Brahma (Vedic truth). I shall do your pleasure. Fear not! Indeed, Mandapala had spoken to me of you to the effect that I should spare his sons, while consuming the forest. The words he spoke and thy speech also are entitled to great weight to me. Say what I am to do. O best of Brahmanas, I have been greatly pleased with thy hymn. Blest be thou, O Brahmana!'

"Drona said, 'O Sukra, these cats trouble us every day. O Hutasana; consume them with their friends and relatives.'

"Vaisampayana continued, 'Then Agni did what the Sarngakas; asked him to do, telling them of his intentions. And, O Janamejaya, growing in strength, he began then to consume the forest of Khandava.'"

Section 235

"Vaisampayana said, 'O thou of Kuru's race, the Rishi Mandapala became very anxious about his children, although he had spoken of them to the god of fierce rays. Indeed, his mind was not in peace. Distressed on account of his sons, he addressed Lapita (his second wife with whom he then was), saying, 'O Lapita, as my children are incapable of the power of moving, how are they? When the fire will grow in strength and the wind begin to blow violently, my children will scarcely be able to save themselves. How will their mother be able to rescue them? That innocent woman will be afflicted with great sorrow when she will find herself unable to save her offspring. Oh, how will she compose herself, uttering various lamentations on account of my children who are all incapable of taking wing or rising up into the air. Oh, how is Jaritari, my son, and how is Sarisrikka, and how is Stamvamitra, and how is Drona, and how also is their helpless mother?'

"Unto the Rishi Mandapala thus weeping in the forest, Lapita, O Bharata, thus replied, under the influence of jealousy, 'Thou need not worry for thy children who, as thou hast assured me, are all Rishis endued with energy and prowess! They can have no fear from fire. Didst thou not speak to Agni in my presence, in their behalf? Has not the illustrious deity promised to save them? One of the regents of the universe as Agni is, he will never falsify his speech. Thou hast no anxiety, nor is thy heart inclined towards benefiting friends. It is only by thinking of her--my rival (Jarita) that thou art so distracted! Certain it is that the love thou bearest to me is not equal to what thou hadst for her at first. He that hath two parties dividing his attention, can easily behold one of those suffer all sorts of pangs; but he should not disregard the party that is next to his heart. Then go thou to Jarita, for whom thy heart is sorrowing! As for myself, I shall henceforth wander alone, as a fit reward for my having attached myself to a wicked person.'

"Hearing these words, Mandapala replied, 'I do not wander over the earth with such intentions as thou conceivest. It is only for the sake of progeny that I am here. And even those that I have are in danger. He who casteth off what he hath for the sake of what he may acquire, is a wicked person. The world disregardeth and insulteth him. (Therefore, go I must). As for thyself thou art free to do what thou choosest. This blazing fire that licketh up the trees causeth sorrow in my anxious heart and raiseth therein evil presentiments.'

"Vaisampayana continued, 'Meanwhile, after the fire had left the spot where the Sarngakas dwelt, Jarita, much attached to her children, hastily came thither to see how they were. She found that all of them had escaped from the fire and were perfectly well. Beholding their mother, they began to weep, though safe and sound. She too shed tears upon beholding them alive. And she embraced, one by one, all her weeping children. Just at that time, O Bharata, the Rishi Mandapala arrived there. But none of his sons expressed joy, upon beholding him. The Rishi, however, began to speak to them one after another and unto Jarita also, repeatedly. But neither his sons nor Jarita spoke anything well or ill unto him in return.'

"Mandapala then said, 'Who amongst these is thy first born, and who the next after him? And who is the third, and who the youngest? I am speaking unto thee woefully; why dost thou not reply to me? I left thee, it is true, but I was not happy where I was.'

"Jarita then said, 'What hast thou to do with the eldest of these, and what with him that is next? And what with the third and what with the youngest? Go now unto that Lapita of sweet smiles and endued with youth, unto whom thou didst go of old, beholding me deficient in everything!' Mandapala replied, 'As regards females, there is nothing so destructive of their happiness whether in this or the other world as a co-wife and a clandestine lover. There is nothing like these two that, inflames the fire of hostility and causes such anxiety. Even the auspicious and well-behaved Arundhati, celebrated amongst all creatures, had been jealous of the illustrious Vasishtha of great purity of mind and always devoted to the good of his wife. Arundhati insulted even the wise Muni amongst the (celestial) seven. In consequence of such insulting thoughts of hers, she has become a little star, like fire mixed with smoke, sometimes visible and sometimes invisible, like an omen portending no good (amongst a constellation of seven bright stars representing the seven Rishis). I look to thee for the sake of children. I never wronged thee, like Vasishtha who never wronged his wife. Thou hast, therefore, by thy jealousy behaved towards me like Arundhati of old towards Vasishtha. Men should never trust women even if they be wives. Women, when they have become mothers, do not much mind serving their husbands.'

"Vaisampayana continued, 'After this, all his children came forward to worship him. And he also began to speak kindly towards them all, giving them every assurance.'"

Section 236

"Vaisampayana said, 'Mandapala then addressed his children, saying, 'I had spoken unto Agni for the safety of you all. The illustrious deity had assured me that he would grant my wish. At those words of Agni, and knowing the virtuous disposition of your mother, as also the great energy that is in yourselves, I came not here earlier. Therefore, ye sons, do not harbour in your hearts any resentment towards me. Ye are all Rishis acquainted with the Vedas. Even Agni knoweth you well.'

"Vaisampayana continued, 'Having given such assurances unto his sons, the Brahmana Mandapala took with him his wife and sons, and leaving that region, went away to some other country.

"It was thus that the illustrious god of fierce rays, having grown in strength consumed the forest of Khandava with the help of Krishna and Arjuna, for the good of the world. And Agni having drunk several rivers of fat and marrow, became highly gratified, and showed himself to Arjuna. Then Purandara, surrounded by the Maruts, descended from the firmament and addressing Partha and Kesava said, 'Ye have achieved a feat that a celestial even could not. Ask ye each a boon that is not obtainable by any man. I have been gratified with you.'

"Vaisampayana continued, 'Then Partha asked from Indra all his weapons. At this Sakra of great splendour, having fixed the time for giving them, said, 'When the illustrious Madhava becomes pleased with thee, then, O son of

Pandu, I will give thee all my weapons! O prince of Kuru's race, I shall know when the time cometh. Even for thy austere asceticism I will give thee all my weapons of fire and all my Vayavya weapons, and thou also wilt accept them all of me.' Then Vasudeva asked that his friendship with Arjuna might be eternal. The chief of the celestials granted unto the intelligent Krishna the boon he desired. And having granted these boons unto Krishna and Arjuna, the lord of the Maruts, accompanied by the celestials, ascended to heaven, having also spoken to Hutasana (one whose food is sacrificial butter). Agni also, having burnt that forest with its animals and birds for five and ten days, became gratified and ceased to burn. Having eaten flesh in abundance and drunk fat and blood, he became highly gratified, and addressing Achyuta and Arjuna said, 'I have been gratified by you two tigers among men. At my command, ye heroes, ye shall be competent to go wheresoever ye choose!' Thus addressed by the illustrious Agni, Arjuna and Vasudeva and the Danava Maya also--these three,--having wandered a little at last sat themselves down on the delightful banks of a river.'"

*****

Sabha Parva

Section 1
Section 2
Section 3
Section 4
Lokapala Sabhakhayana Parva
Rajasuyarambha Parva
Jarasandhta-Badha Parva
Rajasuyika Parva
Sisupala-Badha Parva

Sabhakriya Parva

Section 1

Om! After having bowed down to Narayana, and Nara, the most exalted male being, and also to the goddess Saraswati, must the word Jaya be uttered.

"Vaisampayana said,--"Then, in the presence of Vasudeva, Maya Danava, having worshipped Arjuna, repeatedly spoke unto him with joined hands and in amiable words,--'O son of Kunti, saved have I been by thee from this Krishna in spate and from Pavaka (fire) desirous of consuming me. Tell me what I have to do for thee.

"Arjuna said,--'O great Asura, everything hath already been done by thee (even by this offer of thine). Blest be thou. Go whithersoever thou likest. Be kind and well-disposed towards me, as we are even kind to and well-pleased with thee!'

"Maya said,--'O bull amongst men, what thou hast said is worthy of thee, O exalted one. But O Bharata, I desire to do something for thee cheerfully. I am a great artist, a Viswakarma among the Danavas. O son of Pandu, being what I am, I desire to do something for thee.'

"Arjuna said,--'O sinless one, thou regardest thyself as saved (by me) from imminent death. Even if it hath been so, I cannot make thee do anything for me. At the same time, O Danava, I do not wish to frustrate thy intentions. Do thou something for Krishna. That will be a sufficient requital for my services to thee.'

Vaisampayana said,--"Then, O bull of the Bharata race, urged by Maya, Vasudeva reflected for a moment as to what he should ask Maya to accomplish. Krishna, the Lord of the universe and the Creator of every object, having reflected in his mind, thus commanded Maya,--'Let a palatial sabha (meeting hall) as thou choosest, be built (by thee), if thou, O son of Diti, who art the foremost of all artists, desirest to do good to Yudhishthira the just. Indeed, build thou such a palace that persons belonging to the world of men may not be able to imitate it even after examining it with care, while seated within. And, O Maya, build thou a mansion in which we may behold a combination of godly, asuric and human designs.'"

Vaisampayana continued,--"Having heard those words, Maya became exceedingly glad. And he forthwith built a magnificent palace for the son of Pandu like unto the palace of the celestials themselves. Then Krishna and Partha (Arjuna) after having narrated everything unto king Yudhishthira the just, introduced Maya unto him. Yudhishthira received Maya with respect, offering him the honour he deserved. And, O Bharata, Maya accepted that honour thinking highly of it. O monarch of the Bharata race, that great son of Diti then recited unto the sons of Pandu the history of the Danava Vrishaparva, and that foremost of artists then, having rested awhile, set himself after much thoughtful planning to build a palace for the illustrious sons of Pandu. Agreeably to the wishes of both Krishna and the sons of Pritha, the illustrious Danava of great prowess, having performed on an auspicious day the initial propitiatory rites of foundation and having also gratified thousands of well-versed Brahmanas with sweetened milk and rice and with rich presents of various kinds, measured out a plot of land five thousand cubits square, which was delightful and exceedingly handsome to behold and which was favourable for construction of a building well-suited to the exigencies of every season."

*****

Section 2

"Vaisampayana said,--"Janardana deserving the worship of all, having lived happily at Khandavaprastha for some time, and having been treated all the while with respectful love and affection by the sons of Pritha, became desirous one day of leaving Khandavaprastha to behold his father. That possessor of large eyes, unto whom was due the obeisance of the universe, then saluted both Yudhishthira and Pritha and made obeisance with his head unto the feet of Kunti, his father's sister. Thus revered by Kesava, Pritha smelt his head and embraced him. The illustrious Hrishikesa approached his own sister Subhadra affectionately, with his eyes filled with tears, and spoke unto her words of excellent import and truth, terse proper, unanswerable and fraught with good. The sweet-speeched Subhadra also, saluting him in return and worshipping him repeatedly with bent head, told him all that she wished to be conveyed to her relatives on the paternal side. And bidding her farewell and uttering benedictions on his handsome sister, he of the Vrishni race, next saw Draupadi and Dhaumya. That best of men duly made obeisance unto Dhaumya, and consoling Draupadi obtained leave from her. Then the learned and mighty Krishna, accompanied by Partha, went to his cousins. And surrounded by the five brothers, Krishna shone like Sakra in the midst of the celestials. He whose banner bore the figure of Garuda, desirous of performing the rites preparatory to the commencement of a journey, purified himself by a bath and adorned his person with ornaments. The bull of the Yadu race then worshipped the gods and Brahmanas with floral wreaths, mantras, bows of the head, and excellent perfumes. Having finished all these rites, that foremost of steady and virtuous persons then thought of setting out. The chief of the Yadu race then came out of the inner to the outer apartment, and issuing thence he made unto Brahmanas, deserving of worship, offerings of vessel-fulls of curd and fruits, and parched-grain and caused them to pronounce benedictions upon him. And making unto them presents also of wealth, he went round them. Then ascending his excellent car of gold endued with great speed and adorned with banner bearing the figure of Tarkhya (Garuda) and furnished also with mace, discus, sword, his bow Sharnga and other weapons, and yoking thereunto his horses Saivya and Sugriva, he of eyes like lotuses set out at an excellent moment of a lunar day of auspicious stellar conjunction. And Yudhishthira, the king of the Kurus, from affection, ascended the chariot after Krishna, and causing that best charioteer Daruka to stand aside, himself took the reins. And Arjuna also, of long arms, riding on that car, walked round Krishna and fanned him with a white chamara furnished with a handle of gold. And the mighty Bhimasena accompanied by the twin brothers Nakula and Sahadeva and the priests and citizens all followed Krishna from behind. And Kesava, that slayer of hostile heroes, followed by all the brothers, shone like a preceptor followed by his favourite pupils. Then Govinda spoke unto Arjuna and clasped him firmly, and worshipping Yudhisthira and Bhima, embraced the twins. And embraced in return by the three elder Pandavas, he was reverentially saluted by the twins. After having gone about half a Yojana (two miles), Krishna, that subjugator of hostile towns, respectfully addressed Yudhishthira and requested him, O Bharata, to stop following him further. And Govinda, conversant with every duty, then reverentially saluted Yudhishthira and took hold of his feet. But Yudhishthira soon raised Kesava and smelt his head. King Yudhishthira the just, the son of Pandu, having raised Krishna endued with eyes like lotus-petals and the foremost of the Yadava race, gave him leave, saying,--'Good bye!' Then the slayer of Madhu, making an appointment with them (about his return) in words that were proper, and preventing with difficulty the Pandavas from following him further on foot, gladly proceeded towards his own city, like Indra going towards Amravati. Out of the love and affection they bore him, the Pandavas gazed on Krishna as long as he was within sight, and their minds also followed him when he got out of sight. And Kesava of agreeable person soon disappeared from their sight, unsatiated though their minds were with looking at him. Those bulls among men, the sons of Pritha, with minds fixed on Govinda, desisted (from following him further) and unwillingly returned to their own city in haste. And Krishna in his car soon reached Dwaraka followed by that hero Satyaki. Then Sauri, the son of Devaki, accompanied by his charioteer Daruka reached Dwaraka with the speed of Garuda."

Vaisampayana continued,--"Meanwhile king Yudhishthira of unfading glory, accompanied by his brothers and surrounded by friends, entered his excellent capital. And that tiger among men, dismissing all his relatives, brothers, and sons, sought to make himself happy in the company of Draupadi. And Kesava also, worshipped by the principal Yadavas including Ugrasena, entered with a happy heart his own excellent city. And worshipping his old father and his illustrious mother, and saluting (his brother) Valadeva, he of eyes like lotus-petals took his seat. Embracing Pradyumna, Shamva, Nishatha, Charudeshna, Gada, Aniruddha and Bhanu, and obtaining the leave of all the elderly men, Janardana entered the apartments of Rukmini."

*****

Section 3

"Vaisampayana said,--"Then Maya Danava addressed Arjuna, that foremost of successful warriors, saying,--'I now go with thy leave, but shall come back soon. On the north of the Kailasa peak near the mountains of Mainaka, while the Danavas were engaged in a sacrifice on the banks of Vindu lake, I gathered a huge quantity of delightful and variegated vanda (a kind of rough materials) composed of jewels and gems. This was placed in the mansion of Vrishaparva ever devoted to truth. If it be yet existing, I shall come back, O Bharata, with it. I shall then commence the construction of the delightful palace of the Pandavas, which is to be adorned with every kind of gems and celebrated all over the world. There is also, I think, O thou of the Kuru race, a fierce club placed in the lake Vindu by the King (of the Danavas) after slaughtering therewith all his foes in battle. Besides being heavy and strong and variegated with golden knobs, it is capable of bearing great weight, and of slaying all foes, and is equal in strength unto an hundred thousand clubs. It is a fit weapon for Bhima, even as the Gandiva is for thee. There is also (in that lake) a large conch-shell called Devadatta of loud sound, that came from Varuna. I shall no doubt give all these to thee. Having spoken thus unto Partha, the Asura went away in a north-easterly direction. On the north of Kailasa in the mountains of Mainaka, there is a huge peak of gems and jewels called Hiranya-sringa. Near that peak is a delightful lake of the name of Vindu. There, on its banks, previously dwelt king Bhagiratha for many years, desiring to behold the goddess Ganga, since called Bhagirathee after that king's name. And there, on its banks, O thou best of the Bharatas, Indra the illustrious lord of every created thing, performed one hundred great sacrifices. There, for the sake of beauty, though not according to the dictates of the ordinance, were placed sacrificial stakes made of gems and altars of gold. There, after performing those sacrifices, the thousand-eyed lord of Sachi became crowned with success. There the fierce Mahadeva, the eternal lord of every creature, has taken up his abode after having created all the worlds and there he dwelleth, worshipped with reverence by thousands of spirits. There Nara and Narayana, Brahma and Yama and Sthanu the fifth, perform their sacrifices at the expiration of a thousand yugas. There, for the establishment of virtue and religion, Vasudeva, with pious devotion, performed his sacrifices extending for many, many long years. There were placed by Keshava thousands and tens of thousands of sacrificial stakes adorned with golden garlands and altars of great splendour. Going thither, O Bharata, Maya brought back the club and the conch-shell and the various crystalline articles that had belonged to king Vrishaparva. And the great Asura, Maya, having gone thither, possessed himself of the whole of the great wealth which was guarded by Yakshas and Rakshasas. Bringing them, the Asura constructed therewith a peerless palace, which was of great beauty and of celestial make, composed entirely of gems and precious stones, and celebrated throughout the three worlds. He gave unto Bhimasena that best of clubs, and unto Arjuna the most excellent conch-shell at whose sound all creatures trembled in awe. And the palace that Maya built consisted of columns of gold, and occupied, O monarch, an area of five thousand cubits. The palace, possessing an exceedingly beautiful form, like unto that of Agni or Suryya, or Soma, shone in great splendour, and by its brilliance seemed to darken even the bright rays of the sun. And with the effulgence it exhibited, which was a mixture of both celestial and terrestrial light, it looked as if it was on fire. Like unto a mass of new clouds conspicuous in the sky, the palace rose up coming into view of all. Indeed, the palace that the dexterous Maya built was so wide, delightful, and refreshing, and composed of such excellent materials, and furnished with such golden walls and archways, and adorned with so many varied pictures, and was withal so rich and well-built, that in beauty it far surpassed Sudharma of the Dasarha race, or the mansion of Brahma himself. And eight thousand Rakshasas called Kinkaras, fierce, huge-bodied and endued with great strength, of red coppery eyes and arrowy ears, well-armed and capable of ranging through the air, used to guard and protect that palace. Within that palace Maya placed a peerless tank, and in that tank were lotuses with leaves of dark-coloured gems and stalks of bright jewels, and other flowers also of golden leaves. And aquatic fowls of various species sported on its bosom. Itself variegated with full-blown lotuses and stocked with fishes and tortoises of golden hue, its bottom was without mud and its water transparent. There was a flight of crystal stairs leading from the banks to the edge of the water. The gentle breezes that swept along its bosom softly shook the flowers that studded it. The banks of that tank were overlaid with slabs of costly marble set with pearls. And beholding that tank thus adorned all around with jewels and precious stones, many kings that came there mistook it for land and fell into it with eyes open. Many tall trees of various kinds were planted all around the palace. Of green foliage and cool shade, and ever blossoming, they were all very charming to behold. Artificial woods were laid around, always emitting a delicious fragrance. And there were many tanks also that were adorned with swans and Karandavas and Chakravakas (Brahminy ducks) in the grounds lying about the mansion. And the breeze bearing the fragrance of lotuses growing in water and (of those growing on land) ministered unto the pleasure and happiness of the Pandavas. And Maya having constructed such a palatial hall within fourteen months, reported its completion unto Yudhishthira."

*****

Section 4

"Vaisampayana said,--"Then that chief of men, king Yudhishthira, entered that palatial sabha having first fed ten thousand Brahmanas with preparations of milk and rice mixed with clarified butter and honey with fruits and roots, and with pork and venison. The king gratified those superior Brahmanas, who had come from various countries with food seasoned with seasamum and prepared with vegetables called jibanti, with rice mixed with clarified butter, with different preparations of meat--with indeed various kinds of other food, as also numberless viands that are fit to be sucked and innumerable kinds of drinks, with new and unused robes and clothes, and with excellent floral wreaths. The king also gave unto each of those Brahmanas a thousand kine. And, O Bharata, the voice of the gratified Brahmanas uttering,--'What an auspicious day is this! became so loud that it seemed to reach heaven itself. And when the Kuru king entered the palatial sabha having also worshipped the gods with various kinds of music and numerous species of excellent and costly perfumes, the athletes and mimes and prize-fighters and bards and encomiasts began to gratify that illustrious son of Dharma by exhibiting their skill. And thus celebrating his entry into the palace, Yudhishthira with his brothers sported within that palace like Sakra himself in heaven. Upon the seats in that palace sat, along with the Pandavas, Rishis and kings that came from various countries, viz., Asita and Devala, Satya, Sarpamali and Mahasira; Arvavasu, Sumitra, Maitreya, Sunaka and Vali; Vaka, Dalvya, Sthulasira, Krishna-Dwaipayana, and Suka Sumanta, Jaimini, Paila, and the disciples of Vyasa, viz., ourselves; Tittiri, Yajanavalkya, and Lomaharshana with his son; Apsuhomya, Dhaumya, Animandavya; and Kausika; Damoshnisha and Traivali, Parnada, and Varayanuka, Maunjayana, Vayubhaksha, Parasarya, and Sarika; Valivaka, Silivaka, Satyapala, and Krita-srama; Jatukarna, and Sikhavat. Alamva and Parijataka; the exalted Parvata, and the great Muni Markandeya; Pavitrapani, Savarna, Bhaluki, and Galava. Janghabandhu, Raibhya, Kopavega, and Bhrigu: Harivabhru, Kaundinya, Vabhrumali, and Sanatana, Kakshivat, and Ashija, Nachiketa, and Aushija, Nachiketa, and Gautama; Painga, Varaha, Sunaka, and Sandilya of great ascetic merit: Kukkura, Venujangha, Kalapa and Katha;--these virtuous and learned Munis with senses and souls under complete control, and many others as numerous, all well-skilled in the Vedas and Vedangas and conversant with (rules of) morality and pure and spotless in behaviour, waited on the illustrious Yudhishthira, and gladdened him by their sacred discourses. And so also numerous principal Kshatriyas, such as the illustrious and virtuous Mujaketu, Vivarddhana, Sangramjit, Durmukha, the powerful Ugrasena; Kakshasena, the lord of the Earth, Kshemaka the invincible; Kamatha, the king of Kamvoja, and the mighty Kampana who alone made the Yavanas to ever tremble at his name just as the god that wieldeth the thunder-bolt maketh those Asuras, the Kalakeyas, tremble before him; Jatasura, and the king of the Madrakas, Kunti, Pulinda the king of the Kiratas, and the kings of Anga and Vanga, and Pandrya, and the king of Udhara, and Andhaka; Sumitra, and Saivya that slayer of foes; Sumanas, the king of the Kiratas, and Chanur the King of the Yavanas, Devarata, Bhoja, and the so called Bhimaratha, Srutayudha--the king of Kalinga, Jayasena the king of Magadha; and Sukarman, and Chekitana, and Puru that slayer of foes; Ketumata, Vasudana, and Vaideha and Kritakshana: Sudharman, Aniruddha, Srutayu endued with great strength; the invincible Anuparaja, the handsome Karmajit; Sisupala with his son, the king of Karusha; and the invincible youths of the Vrishni race, all equal in beauty unto the celestials, viz., Ahuka, Viprithu, Sada, Sarana, Akrura, Kritavarman, and Satyaka, the son of Sini; and Bhismaka, Ankriti, and the powerful Dyumatsena, those chief of bowmen viz., the Kaikeyas and Yajnasena of the Somaka race; these Kshatriyas endured with great might, all well-armed and wealthy, and many others also regarded as the foremost, all waited upon Yudhishthira, the son of Kunti, in that Sabha, desirous of ministering to his happiness. And those princes also, endued with great strength, who dressing themselves in deer-skins learnt the science of weapons under Arjuna, waited upon Yudhishthira. And O king, the princes also of the Vrishni race, viz., Pradyumna (the son of Rukmini) and Samva, and Yuyudhana the son of Satyaki and Sudharman and Aniruddha and Saivya that foremost of men who had learnt the science of arms under Arjuna these and many other kings, O lord of the Earth, used to wait on Yudhishthira on that occasion. And that friend of Dhananjaya, Tumvuru, and the Gandharva Chittasena with his ministers, any many other Gandharvas and Apsaras, well-skilled in vocal and instrumental music and in cadence and Kinnaras also well-versed in (musical) measures and motions singing celestial tunes in proper and charming voices, waited upon and gladdened the sons of Pandu and the Rishis who sat in that Sabha. And seated in that Sabha, those bull among men, of rigid vows and devoted to truth, all waited upon Yudhishthira like the celestials in heaven waiting upon Brahma."

*****

Lokapala Sabhakhayana Parva

Section 5

"Vaisampayana said,--"While the illustrious Pandavas were seated in that Sabha along with the principal Gandharvas, there came, O Bharata, unto that assembly the celestial Rishi Narada, conversant with the Vedas and Upanishadas, worshipped by the celestials acquainted with histories and Puranas, well-versed in all that occurred in ancient kalpas (cycles), conversant with Nyaya (logic) and the truth of moral science, possessing a complete knowledge of the six Angas (viz., pronunciation, grammar, prosody, explanation of basic terms, description of religious rites, and astronomy). He was a perfect master in reconciling contradictory texts and differentiating in applying general principles to particular cases, as also in interpreting contraries by reference to differences in situation, eloquent, resolute, intelligent, possessed of powerful memory. He was acquainted with the science of morals and politics, learned, proficient in distinguishing inferior things from superior ones, skilled in drawing inference from evidence, competent to judge of the correctness or incorrectness of syllogistic statements consisting of five propositions. He was capable of answering successively Vrihaspati himself while arguing, with definite conclusions properly framed about religion, wealth, pleasure and salvation, of great soul and beholding this whole universe, above, below, and around, as if it were present before his eyes. He was master of both the Sankhya and Yoga systems of philosophy, ever desirous of humbling the celestials and Asuras by fomenting quarrels among them, conversant with the sciences of war and treaty, proficient in drawing conclusions by judging of things not within direct ken, as also in the six sciences of treaty, war, military campaigns, maintenance of posts against the enemy and stratagems by ambuscades and reserves. He was a thorough master of every branch of learning, fond of war and music, incapable of being repulsed by any science or any course, of action, and possessed of these and numberless other accomplishments. The Rishi, having wandered over the different worlds, came into that Sabha. And the celestial Rishi of immeasurable splendour, endued with great energy was accompanied, O monarch, by Parijata and the intelligent Raivata and Saumya and Sumukha. Possessing the speed of the mind, the Rishi came thither and was filled with gladness upon beholding the Pandavas. The Brahmana, on arriving there, paid homage unto Yudhishthira by uttering blessings on him and wishing him victory. Beholding the learned Rishi arrive, the eldest of the Pandavas, conversant with all rules of duty, quickly stood up with his younger brothers. Bending low with humility, the monarch cheerfully saluted the Rishi, and gave with due ceremonies a befitting seat unto him. The king also gave him kine and the usual offerings of the Arghya including honey and the other ingredients. Conversant with every duty the monarch also worshipped the Rishi with gems and jewels with a whole heart. Receiving that worship from Yudhishthira in proper form, the Rishi became gratified. Thus worshipped by the Pandavas and the great Rishis, Narada possessing a complete mastery over the Vedas, said unto Yudhishthira the following words bearing upon religion, wealth, pleasures and salvation.

"Narada said--'Is the wealth thou art earning being spent on proper objects? Doth thy mind take pleasure in virtue? Art thou enjoying the pleasures of life? Doth not thy mind sink under their weight? O chief of men, continuest thou in the noble conduct consistent with religion and wealth practised by thy ancestors towards the three classes of subjects, (viz., good, indifferent, and bad)? Never injurest thou religion for the sake of wealth, or both religion and wealth for the sake of pleasure that easily seduces? O thou foremost of victorious men ever devoted to the good of all, conversant as thou art with the timeliness of everything, followest thou religion, wealth, pleasure and salvation dividing thy time judiciously? O sinless one, with the six attributes of kings (viz., cleverness of speech, readiness in providing means, intelligence in dealing with the foe, memory, and acquaintance with morals and politics), dost thou attend to the seven means (viz., sowing dissensions, chastisement, conciliation, gifts, incantations, medicine and magic)? Examinest thou also, after a survey of thy own strength and weakness, the fourteen possessions of thy foes? These are the country, forts, cars, elephants, cavalry, foot-soldiers, the principal officials of state, the zenana, food supply, computations of the army and income, the religious treatises in force, the accounts of state, the revenue, wine-shops and other secret enemies. Attendest thou to the eight occupations (of agriculture, trade, &c), having examined, O thou foremost of victorious monarchs, thy own and thy enemy's means, and having made peace with thy enemies? O bull of the Bharata race, thy seven principal officers of state (viz., the governor of the citadel, the commander of forces, the chief judge, the general in interior command, the chief priest, the chief physician, and the chief astrologer), have not, I hope, succumbed to the influence of thy foes, nor have they, I hope, become idle in consequence of the wealth they have earned? They are, I hope, all obedient to thee. Thy counsels, I hope, are never divulged by thy trusted spies in disguise, by thyself or by thy ministers? Thou ascertainest, I hope, what thy friends, foes and strangers are about? Makest thou peace and makest thou war at proper times? Observest thou neutrality towards strangers and persons that are neutral towards thee? And, O hero, hast thou made persons like thyself, persons that are old, continent in behaviour, capable of understanding what should be done and what should not, pure as regards birth and blood, and devoted to thee, thy ministers? O Bharata, the victories of kings can be attributed to good counsels. O child, is thy kingdom protected by ministers learned in Sastras, keeping their counsels close? Are thy foes unable to injure it? Thou hast not become the slave of sleep? Wakest thou at the proper time? Conversant with pursuits yielding profit, thinkest thou, during the small hours of night, as to what thou shouldst do and what thou shouldst not do the next day? Thou settlest nothing alone, nor takest counsels with many? The counsels thou hast resolved upon, do not become known all over thy kingdom? Commencest thou soon to accomplish measures of great utility that are easy of accomplishment? Such measures are never obstructed? Keepest thou the agriculturists not out of thy sight? They do not fear to approach thee? Achievest thou thy measures through persons that are trusted incorruptible, and possessed of practical experience? And, O brave king. I hope, people only know the measures already accomplished by thee and those that have been partially accomplished and are awaiting completion, but not those that are only in contemplation and uncommenced? Have experienced teachers capable of explaining the causes of things and learned in the science of morals and every branch of learning, been appointed to instruct the princes and the chiefs of the army? Buyest thou a single learned man by giving in exchange a thousand ignorant individuals? The man that is learned conferreth the greatest benefit in seasons of distress. Are thy forts always filled with treasure, food, weapons, water, engines and instruments, as also with engineers and bowmen? Even a single minister that is intelligent, brave, with his passions under complete control, and possessed of wisdom and judgment, is capable of conferring the highest prosperity on a king or a king's son. I ask thee, therefore, whether there is even one such minister with thee? Seekest thou to know everything about the eighteen Tirthas of the foe and fifteen of thy own by means of three and three spies all unacquainted with one another? O slayer of all foes, watchest thou all thy enemies with care and attention, and unknown to them? Is the priest thou honourest, possessed of humility, and purity of blood, and renown, and without jealousy and illiberality? Hath any well-behaved, intelligent, and guileless Brahmana, well-up in the ordinance, been employed by thee in the performance of thy daily rites before the sacred fire, and doth he remind thee in proper time as to when thy homa should be performed? Is the astrologer thou hast employed skilled in reading physiognomy, capable of interpreting omens, and competent to neutralise the effect of the disturbances of nature? Have respectable servants been employed by thee in offices that are respectable, indifferent ones in indifferent offices, and low ones in offices that are low? Hast thou appointed to high offices ministers that are guileless and of well conduct for generations and above the common run? Oppressest thou not thy people with cruel and severe punishment? And, O bull of the Bharata race, do thy ministers rule thy kingdom under thy orders? Do thy ministers ever slight thee like sacrificial priests slighting men that are fallen (and incapable of performing any more sacrifices) or like wives slighting husbands that are proud and incontinent in their behaviour? Is the commander of thy forces possessed of sufficient confidence, brave, intelligent, patient, well-conducted, of good birth, devoted to thee, and competent? Treatest thou with consideration and regard the chief officers of thy army that are skilled in every kind of welfare, are forward, well-behaved, and endued with prowess? Givest thou to thy troops their sanctioned rations and pay in the appointed time? Thou dost not oppress them by withholding these? Knowest thou that the misery caused by arrears of pay and irregularity in the distribution of rations driveth the troops to mutiny, and that is called by the learned to be one of the greatest of mischiefs? Are all the principal high-born men devoted to thee, and ready with cheerfulness to lay down their lives in battle for thy sake? I hope no single individual of passions uncontrolled is ever permitted by thee to rule as he likes a number of concerns at the same time appertaining to the army? Is any servant of thine, who hath accomplished well a particular business by the employment of special ability, disappointed in obtaining from thee a little more regard, and an increase of food and pay? I hope thou rewardest persons of learning and humility, and skill in every kind of knowledge with gifts of wealth and honour proportionate to their qualifications. Dost thou support, O bull in the Bharata race, the wives and children of men that have given their lives for thee and have been distressed on thy account? Cherishest thou, O son of Pritha, with paternal affection the foe that hath been weakened, or him also that hath sought thy shelter, having been vanquished in battle? O lord of Earth, art thou equal unto all men, and can every one approach thee without fear, as if thou wert their mother and father? And O bull of the Bharata race, marchest thou, without loss of time, and reflecting well upon three kinds of forces, against thy foe when thou hearest that he is in distress? O subjugator of all foes beginnest thou thy march when the time cometh, having taken into consideration all the omens you might see, the resolutions thou hast made, and that the ultimate victory depends upon the twelve mandalas (such as reserves, ambuscades, &c, and payment of pay to the troops in advance)? And, O persecutor of all foes, givest thou gems and jewels, unto the principal officers of enemy, as they deserve, without thy enemy's knowledge? O son of Pritha, seekest thou to conquer thy incensed foes that are slaves to their passions, having first conquered thy own soul and obtained the mastery over thy own senses? Before thou marchest out against thy foes, dost thou properly employ the four arts of reconciliation, gift (of wealth) producing disunion, and application of force? O monarch, goest thou out against thy enemies, having first strengthened thy own kingdom? And having gone out against them, exertest thou to the utmost to obtain victory over them? And having conquered them, seekest thou to protect them with care? Are thy army consisting of four kinds of forces, viz., the regular troops, the allies, the mercenaries, and the irregulars, each furnished with the eight ingredients, viz., cars, elephants, horses, offices, infantry, camp-followers, spies possessing a thorough knowledge of the country, and ensigns led out against thy enemies after having been well trained by superior officers? O oppressor of all foes, O great king, I hope thou slayest thy foes without regarding their seasons of reaping and of famine? O king, I hope thy servants and agents in thy own kingdom and in the kingdoms of thy foes continue to look after their respective duties and to protect one another. O monarch, I hope trusted servants have been employed by thee to look after thy food, the robes thou wearest and the perfumes thou usest. I hope, O king, thy treasury, barns, stables arsenals, and women's apartments, are all protected by servants devoted to thee and ever seeking thy welfare. I hope, O monarch, thou protectest first thyself from thy domestic and public servants, then from those servants of thy relatives and from one another. Do thy servants, O king, ever speak to thee in the forenoon regarding thy extravagant expenditure in respect of thy drinks, sports, and women? Is thy expenditure always covered by a fourth, a third or a half of thy income? Cherishest thou always, with food and wealth, relatives, superiors, merchants, the aged, and other proteges, and the distressed? Do the accountants and clerks employed by thee in looking after thy income and expenditure, always appraise thee every day in the forenoon of thy income and expenditure? Dismissest thou without fault servants accomplished in business and popular and devoted to thy welfare? O Bharata, dost thou employ superior, indifferent, and low men, after examining them well in offices they deserve? O monarch, employest thou in thy business persons that are thievish or open to temptation, or hostile, or minors? Persecutest thou thy kingdom by the help of thievish or covetous men, or minors, or women? Are the agriculturists in thy kingdom contented. Are large tanks and lakes constructed all over thy kingdom at proper distances, without agriculture being in thy realm entirely dependent on the showers of heaven? Are the agriculturists in thy kingdom wanting in either seed or food? Grantest thou with kindness loans (of seed-grains) unto the tillers, taking only a fourth in excess of every measure by the hundred? O child, are the four professions of agriculture, trade, cattle-rearing, and lending at interest, carried on by honest men? Upon these O monarch, depends the happiness of thy people. O king, do the five brave and wise men, employed in the five offices of protecting the city, the citadel, the merchants, and the agriculturists, and punishing the criminals, always benefit thy kingdom by working in union with one another? For the protection of thy city, have the villages been made like towns, and the hamlets and outskirts of villages like villages? Are all these entirely under thy supervision and sway? Are thieves and robbers that sack thy town pursued by thy police over the even and uneven parts of thy kingdom? Consolest thou women and are they protected in thy realm? I hope thou placest not any confidence in them, nor divulgest any secret before any of them? O monarch, having heard of any danger and having reflected on it also, liest thou in the inner apartments enjoying every agreeable object? Having slept during the second and the third divisions of the night, thinkest thou of religion and profit in the fourth division wakefully. O son of Pandu, rising from bed at the proper time and dressing thyself well, showest thou thyself to thy people, accompanied by ministers conversant with the auspiciousness or otherwise of moments? O represser of all foes, do men dressed in red and armed with swords and adorned with ornaments stand by thy side to protect thy person? O monarch! behavest thou like the god of justice himself unto those that deserve punishment and those that deserve worship, unto those that are dear to thee and those that thou likest not? O son of Pritha, seekest thou to cure bodily diseases by medicines and fasts, and mental illness with the advice of the aged? I hope that the physicians engaged in looking after thy health are well conversant with the eight kinds of treatment and are all attached and devoted to thee. Happeneth it ever, O monarch, that from covetousness or folly or pride thou failest to decide between the plaintiff and the defendant who have come to thee? Deprivest thou, through covetousness or folly, of their pensions the proteges who have sought thy shelter from trustfulness or love? Do the people that inhabit thy realm, bought by thy foes, ever seek to raise disputes with thee, uniting themselves with one another? Are those amongst thy foes that are feeble always repressed by the help of troops that are strong, by the help of both counsels and troops? Are all the principal chieftains (of thy empire) all devoted to thee? Are they ready to lay down their lives for thy sake, commanded by thee? Dost thou worship Brahmanas and wise men according to their merits in respect of various branches of learning? I tell thee, such worship is without doubt, highly beneficial to thee. Hast thou faith in the religion based on the three Vedas and practised by men who have gone before thee? Dost thou carefully follow the practices that were followed by them? Are accomplished Brahmanas entertained in thy house and in thy presence with nutritive and excellent food, and do they also obtain pecuniary gifts at the conclusion of those feasts? Dost thou, with passions under complete control and with singleness of mind, strive to perform the sacrifices called Vajapeya and Pundarika with their full complement of rites? Bowest thou unto thy relatives and superiors, the aged, the gods, the ascetics, the Brahmanas, and the tall trees (banian) in villages, that are of so much benefit to people? O sinless one, causest thou ever grief or anger in any one? Do priests capable of granting thee auspicious fruits ever stand by thy side? O sinless one, are thy inclinations and practices such as I have described them, and as always enhance the duration of life and spread one's renown and as always help the cause of religion, pleasure, and profit? He who conducteth himself according to this way, never findeth his kingdom distressed or afflicted; and that monarch, subjugating the whole earth, enjoyeth a high degree of felicity. O monarch, I hope, no well-behaved, pure-souled, and respected person is ever ruined and his life taken, on a false charge or theft, by thy ministers ignorant of Sastras and acting from greed? And, O bull among men, I hope thy ministers never from covetousness set free a real thief, knowing him to be such and having apprehended him with the booty about him? O Bharata, I hope, thy ministers are never won over by bribes, nor do they wrongly decide the disputes that arise between the rich and the poor. Dost thou keep thyself free from the fourteen vices of kings, viz., atheism, untruthfulness, anger, incautiousness, procrastination, non-visit to the wise, idleness, restlessness of mind, taking counsels with only one man, consultation with persons unacquainted with the science of profit, abandonment of a settled plan, divulgence of counsels, non-accomplishment of beneficial projects, and undertaking everything without reflection? By these, O king, even monarchs firmly seated on their thrones are ruined. Hath thy study of the Vedas, thy wealth and knowledge of the Sastras and marriage been fruitful?

"Vaisampayana continued,--After the Rishi had finished, Yudhishthira asked,--"How, O Rishi, do the Vedas, wealth, wife, and knowledge of the Sastras bear fruit?"

"The Rishi answered,--"The Vedas are said to bear fruit when he that hath studied them performeth the Agnihotra and other sacrifices. Wealth is said to bear fruit when he that hath it enjoyeth it himself and giveth it away in charity. A wife is said to bear fruit when she is useful and when she beareth children. Knowledge of the Sastras is said to bear fruit when it resulteth in humility and good behaviour."

"Vaisampayana continued,--The great ascetic Narada, having answered Yudhishthira thus, again asked that just ruler,-"Do the officers of thy government, O king, that are paid from the taxes levied on the community, take only their just dues from the merchants that come to thy territories from distant lands impelled by the desire of gain? Are the merchants, O king, treated with consideration in thy capital and kingdom, capable of bringing their goods thither without being deceived by the false pretexts of (both the buyers and the officers of government)?

Listenest thou always, O monarch, to the words, fraught with instructions in religion and wealth, of old men acquainted with economic doctrines? Are gifts of honey and clarified butter made to the Brahmanas intended for the increase of agricultural produce, of kine, of fruits and flowers, and for the sake of virtue? Givest thou always, O king, regularly unto all the artisans and artists employed by thee the materials of their works and their wages for periods not more than four months? Examinest thou the works executed by those that are employed by thee, and applaudest thou them before good men, and rewardest thou them, having shewn them proper respect? O bull of the Bharata race, followest thou the aphorisms (of the sage) in respect of every concern particularly those relating to elephants, horses, and cars? O bull of the Bharata race, are the aphorisms relating to the science of arms, as also those that relate to the practice of engines in warfare--so useful to towns and fortified places, studied in thy court? O sinless one, art thou acquainted with all mysterious incantations, and with the secrets of poisons destructive of all foes? Protectest thou thy kingdom from the fear of fire, of snakes and other animals destructive of life, of disease, and Rakshasas? As acquainted thou art with every duty, cherishest thou like a father, the blind, the dumb, the lame, the deformed, the friendless, and ascetics that have no homes. Hast thou banished these six evils, O monarch, viz., sleep, idleness, fear, anger, weakness of mind, and procrastination?'

"Vaisampayana continued,--The illustrious bull among the Kurus, having heard these words of that best of Brahmanas, bowed down unto him and worshipped his feet. And gratified with everything he heard, the monarch said unto Narada of celestial form,--"I shall do all that thou hast directed, for my knowledge hath expanded under thy advice!' Having said this the king acted conformably to that advice, and gained in time the whole Earth bounded by her belt of seas. Narada again spoke, saying,--"That king who is thus employed in the protection of four orders, Brahmanas, Kshatriyas, Vaishyas, and Sudras, passeth his days here happily and attaineth hereafter to the region of Sakra (heaven).'"

Section 6

"Vaisampayana said,--At the conclusion of Narada's words, king Yudhishthira the just worshipped him duly; and commanded by him the monarch began to reply succinctly to the questions the Rishi had asked.

"Yudhishthira said--'O holy one, the truths of religion and morality thou hast indicated one after another, are just and proper. As regards myself, I duly observe those ordinances to the best of my power. Indeed, the acts that were properly performed by monarchs of yore are, without doubt, to be regarded as bearing proper fruit, and undertaken from solid reasons for the attainment of proper objects. O master, we desire to walk in the virtuous path of those rulers that had, besides, their souls under complete control."

"Vaisampayana continued,--"Yudhishthira, the son of Pandu, possessed of great glory, having received with reverence the words of Narada and having also answered the Rishi thus, reflected for a moment. And perceiving a proper opportunity, the monarch, seated beside the Rishi, asked Narada sitting at his ease and capable of going into every world at will, in the presence of that assembly of kings, saying,--'Possessed of the speed of mind, thou wanderest over various and many worlds created in days of yore by Brahma, beholding everything. Tell me, I ask thee, if thou hast, O Brahmana, ever beheld before anywhere an assembly room like this of mine or superior to it!' Hearing these words of Yudhishthira the just, Narada smilingly answered the son of Pandu in these sweet accents,--

"Narada said,--'O child, O king I did neither see nor hear of ever before amongst men, any assembly room built of gems and precious stones like this of thine, O Bharata. I shall, however, describe unto thee the rooms of the king of the departed (Yama), of Varuna (Neptune) of great intelligence, of Indra, the King of Gods and also of him who hath his home in Kailasha (Kuvera). I shall also describe unto thee the celestial Sabha of Brahma that dispelleth every kind of uneasiness. All these assembly rooms exhibit in their structure both celestial and human designs and present every kind of form that exists in the universe. And they are ever worshipped by the gods and the Pitris, the Sadhyas, (under-deities called Gana), by ascetics offering sacrifices, with souls under complete command, by peaceful Munis engaged without intermission in Vedic sacrifices with presents to Brahmanas. I shall describe all these to you if, O bull of the Bharata race, thou hast any inclinations to listen to me!'"

"Vaisampayana continued,--"Thus addressed by Narada, the high-souled king Yudhishthira the just, with his brothers and all those foremost of Brahmanas (seated around him), joined his hands (in entreaty). And the monarch then asked Narada, saying,--'Describe unto us all those assembly rooms. We desire to listen to thee. O Brahmana, what are the articles with which each of the Sabhas are made of? What is the area of each, and what is the length and breadth of each? Who wait upon the Grandsire in that assembly room? And who also upon Vasava, the Lord of the celestials and upon Yama, the son of Vivaswana? Who wait upon Varuna and upon Kuvera in their respective assembly rooms. O Brahmana Rishi, tell us all about these. We all together desire to hear thee describe them. Indeed, our curiosity is great.' Thus addressed by the son of Pandu, Narada replied, saying,--'O monarch, hear ye all about those celestial assembly rooms one after another."

Section 7

"Narada said,--the celestial assembly room of Sakra is full of lustre. He hath obtained it as the fruit of his own acts. Possessed of the splendour of the sun, it was built, O scion of the Kuru race, by Sakra himself. Capable of going everywhere at will, this celestial assembly house is full one hundred and fifty yojanas in length, and hundred yojanas in breadth, and five yojanas in height. Dispelling weakness of age, grief, fatigue, and fear, auspicious and bestowing good fortune, furnished with rooms and seats and adorned with celestial trees, it is delightful in the extreme. There sitteth in that assembly room, O son of Pritha, on an excellent seat, the Lord of celestials, with his wife Sachi endowed with beauty and affluence. Assuming a form incapable of description for its vagueness, with a crown on his head and bright bracelets on the upper arms, attired in robes of pure white and decked with floral wreaths of many hues, there he sitteth with beauty, fame, and glory by his side. And the illustrious deity of a hundred sacrifices is daily waited upon. O monarch, in that assembly by the Marutas in a body, each leading the life of a householder in the bosom of his family. And the Siddhyas, celestial Rishis, the Sadhyas in all, the gods, and Marutas of brilliant complexion and adorned with golden garlands,--all of them in celestial form and decked in ornaments, always wait upon and worship the illustrious chief of the immortals, that mighty represser of all foes. And O son of Pritha, the celestial Rishis also, all of pure souls, with sins completely washed off and resplendent as the fire, and possessed of energy, and without sorrow of any kind, and freed from the fever of anxiety, and all performers of the Soma sacrifice, also wait upon and worship Indra. And Parasara and Parvata and Savarni and Galava; and Sankha, and the Muni, Gaursiras, and Durvasa, and Krodhana and Swena and the Muni Dhirghatamas; and Pavitrapani, Savarni, Yajnavalkya and Bhaluki; and Udyalaka, Swetaketu, and Tandya, and also Bhandayani; and Havishmat, and Garishta, and king Harischandra; and Hridya, Udarshandilya. Parasarya, Krishivala; Vataskandha, Visakha, Vidhatas and Kala. Karaladanta, Tastri, and Vishwakarman, and Tumuru; and other Rishis, some born of women and others living upon air, and others again living upon fire, these all worship Indra, the wielder of the thunderbolt, the lord of all the worlds. And Sahadeva, and Sunitha, and Valmiki of great ascetic merit; and Samika of truthful speech, and Prachetas ever fulfilling their promises, and Medhatithi, and Vamadeva, and Pulastya, Pulaha and Kratu; and Maruta and Marichi, and Sthanu of great ascetic merit; and Kakshivat, and Gautama, and Tarkhya, and also the Muni Vaishwanara; and the Muni Kalakavrikhiya and Asravya, and also Hiranmaya, and Samvartta, and Dehavya, and Viswaksena of great energy; and Kanwa, and Katyayana, O king, and Gargya, and Kaushika;--all are present there along with the celestial waters and plants; and faith, and intelligence, and the goddess of learning, and wealth, religion, and pleasure; and lightning. O son of Pandu; and the rain-charged clouds, and the winds, and all the loud-sounding forces of heaven; the eastern point, the twenty seven fires conveying the sacrificial butter, Agni and Soma, and the fire of Indra, and Mitra, and Savitri, and Aryaman; Bhaga, Viswa the Sadhyas, the preceptor (Vrihaspati), and also Sukra; and Vishwavasu and Chitrasena, and Sumanas, and also Taruna; the Sacrifices, the gifts to Brahmanas, the planets, and the stars, O Bharata, and the mantras that are uttered in sacrifices--all these are present there. And, O King, many Apsaras and Gandharvas, by various kinds of dances and music both instrumental and vocal, and by the practice of auspicious rites, and by the exhibition of many feats of skill, gratify the lord of the celestials--Satakratu--the illustrious slayer of Vala and Vritra. Besides these, many other Brahmanas and royal and celestial Rishis, all resplendent as the fire, decked in floral wreaths and ornaments, frequently come to and leave that assembly, riding on celestial cars of various kinds. And Vrihaspati and Sukra are present there on all occasions. These and many other illustrious ascetics of rigid wows, and Bhrigu and the seven Rishis who are equal, O king, unto Brahma himself, come to and leave that assembly house, riding on cars beautiful as the car of Soma, and themselves looking as bright therein as Soma himself. This, O mighty armed monarch, is the assembly house, called Pushkaramalini, of Indra of a hundred sacrifices that I have seen. Listen now to the account of Yama's assembly house."

Section 8

"Narada said,--'O Yudhisthira, I shall now describe the assembly house of Yama, the son of Vivaswat, which, O son of Pritha, was built by Viswakarma. Listen now to me. Bright as burnished gold, that assembly house, O monarch, covers an area of much more than a hundred yojanas. Possessed of the splendour of the sun, it yieldeth everything that one may desire. Neither very cool nor very hot, it delighteth the heart. In that assembly house there is neither grief nor weakness of age, neither hunger nor thirst. Nothing disagreeable findeth a place there, nor any kind of evil feelings there. Every object of desire, celestial or human, is to be found in that mansion. And all kinds of enjoyable articles, as also of sweet, juicy, agreeable, and delicious edibles in profusion that are licked, sucked, and drunk, are there, O chastiser of all enemies. The floral wreaths in that mansion are of the most delicious fragrance, and the trees that stand around it yield fruits that are desired of them. There are both cold and hot waters and these are sweet and agreeable. In that mansion many royal sages of great sanctity and Brahmana sages also of great purity, cheerfully wait upon, O child, and worship Yama, the son of Vivaswat. And Yayati, Nahusha, Puru, Mandhatri, Somaka, Nriga; the royal sage Trasadasyu, Kritavirya, Sautasravas; Arishtanemi, Siddha, Kritavega, Kriti, Nimi, Pratarddana, Sivi, Matsya, Prithulaksha, Vrihadratha, Vartta, Marutta, Kusika, Sankasya, Sankriti, Dhruva, Chaturaswa, Sadaswormi and king Kartavirya; Bharata and Suratha, Sunitha, Nisatha, Nala, Divodasa, and Sumanas, Amvarisha, Bhagiratha; Vyaswa, Vadhraswa, Prithuvega, Prithusravas, Prishadaswa, Vasumanas, Kshupa, and Sumahavala, Vrishadgu, and Vrishasena, Purukutsa, Dhwajin and Rathin; Arshtisena, Dwilipa, and the high-souled Ushinara; Ausinari, Pundarika, Saryati, Sarava, and Suchi; Anga, Rishta, Vena, Dushmanta, Srinjaya and Jaya; Bhangasuri, Sunitha, and Nishada, and Bahinara; Karandhama, Valhika, Sudymna, and the mighty Madhu; Aila and the mighty king of earth Maruta; Kapota, Trinaka, and Shadeva, and Arjuna also. Vysawa; Saswa and Krishaswa, and king Sasavindu; Rama the son of Dasaratha, and Lakshmana, and Pratarddana; Alarka, and Kakshasena, Gaya, and Gauraswa; Rama the son of Jamadagnya, Nabhaga, and Sagara; Bhuridyumna and Mahaswa, Prithaswa, and also Janaka; king Vainya, Varisena, Purujit, and Janamejaya; Brahmadatta, and Trigarta, and king Uparichara also; Indradyumna, Bhimajanu, Gauraprishta, Nala, Gaya; Padma and Machukunda, Bhuridyumna, Prasenajit; Aristanemi, Sudymna, Prithulauswa, and Ashtaka also; a hundred kings of the Matsya race and hundred of the Vipa and a hundred of the Haya races; a hundred kings of the name of Dhritarashtra, eighty kings of the name of Janamejaya; a hundred monarchs called Brahmadatta, and a hundred kings of the name of Iri; more than two hundred Bhishmas, and also a hundred Bhimas; a hundred Prativindhyas, a hundred Nagas, and a hundred Palasas, and a hundred called Kasa and Kusa; that king of kings Santanu, and thy father Pandu, Usangava, Sata-ratha, Devaraja, Jayadratha; the intelligent royal sage Vrishadarva with his ministers; and a thousand other kings known by the name of Sasa-vindu, and who have died, having performed many grand horse-sacrifices with large presents to the Brahmanas--these holy royal sages of grand achievements and great knowledge of the Sastras, wait upon, O King, and worship the son of Vivaswat in that assembly house. And Agastya and Matanga, and Kala, and Mrityu (Death), performers of sacrifices, the Siddhas, and many Yogins; the Prtris (belonging to the classes--called Agniswattas, Fenapa, Ushampa, Swadhavat, and Verhishada), as also those others that have forms; the wheel of time, and the illustrious conveyer himself of the sacrificial butter; all sinners among human beings, as also those that have died during the winter solstice; these officers of Yama who have been appointed to count the allotted days of everybody and everything; the Singsapa, Palasa, Kasa, and Kusa trees and plants, in their embodied forms, these all, O king, wait upon and worship the god of justice in that assembly house of his. These and many others are present at the Sabha of the king of the Pitris (manes). So numerous are they that I am incapable of describing them either by mentioning their names or deeds. O son of Pritha, the delightful assembly house, moving everywhere at the will of its owner, is of wide extent. It was built by Viswakarma after a long course of ascetic penances. And, O Bharata, resplendent with his own effulgence, it stands glorified in all its beauty. Sannyasis of severe ascetic penance, of excellent vows, and of truthful speech, peaceful and pure and sanctified by holy deeds, of shining bodies and attired in spotless robes, decked with bracelets and floral garlands, with ear-rings of burnished gold, and adorned with their own holy acts as with the marks of their order (painted over their bodies), constantly visit that Sabha (Assembly). Many illustrious Gandharvas, and many Apsaras fill every part of that mansion with music; both instrumental and vocal and with sounds of laughter and dance. And, O son of Pritha, excellent perfumes, and sweet sounds and garlands of celestial flowers always contribute towards making that mansion supremely blest. And hundreds of thousands of virtuous persons, of celestial beauty and great wisdom, always wait upon and worship the illustrious Yama, the lord of created beings in that assembly house. Such, O monarch, is the Sabha, of the illustrious king of the Pitris! I shall now describe unto the assembly house of Varuna also called Pushkaramalini!"

Section 9

'Narada said--O Yudhishthira, the celestial Sabha of Varuna is unparalleled in splendour. In dimensions it is similar to that of Yama. Its walls and arches are all of pure white. It hath been built by Viswakarma (the celestial architect) within the waters. It is surrounded on all sides by many celestial trees made of gems and jewels and yielding excellent fruits and flowers. And many plants with their weight of blossoms, blue and yellow, and black and darkish, and white and red, that stand there, or excellent bowers around. Within those bowers hundreds and thousands of birds of diverse species, beautiful and variegated, always pour forth their melodies. The atmosphere of that mansion is extremely delightful, neither cold nor hot. Owned by Varuna, that delightful assembly house of pure white consists of many rooms and is furnished with many seats. There sitteth Varuna attired in celestial robe, decked in celestial ornaments and jewels, with his queen, adorned with celestial scents and besmeared with paste of celestial fragrance. The Adityas wait upon and worship the illustrious Varuna, the lord of the waters. And Vasuki and Takshaka, and the Naga called Airavana; Krishna and Lohita; Padma and Chitra endued with great energy; the Nagas called Kamvala and Aswatara; and Dhritarashtra and Valahaka; Matimat and Kundadhara and Karkotaka and Dhananjaya; Panimat and the mighty Kundaka, O lord of the Earth; and Prahlada and Mushikada, and Janamejaya,--all having auspicious marks and mandalas and extended hoods;--these and many other snakes. O Yudhishthira, without anxiety of any kind, wait upon and worship the illustrious Varuna. And, O king, Vali the son of Virochana, and Naraka the subjugator of the whole Earth; Sanghraha and Viprachitti, and those Danavas called Kalakanja; and Suhanu and Durmukha and Sankha and Sumanas and also Sumati; and Ghatodara, and Mahaparswa, and Karthana and also Pithara and Viswarupa, Swarupa and Virupa, Mahasiras; and Dasagriva, Vali, and Meghavasas and Dasavara; Tittiva, and Vitabhuta, and Sanghrada, and Indratapana--these Daityas and Danavas, all bedecked with ear-rings and floral wreaths and crowns, and attired in the celestial robes, all blessed with boons and possessed of great bravery, and enjoying immortality, and all well of conduct and of excellent vows, wait upon and worship in that mansion the illustrious Varuna, the deity bearing the noose as his weapon. And, O king, there are also the four oceans, the river Bhagirathee, the Kalindi, the Vidisa, the Venwa, the Narmada of rapid current; the Vipasa, the Satadu, the Chandrabhaga, the Saraswati; the Iravati, the Vitasta, the Sindhu, the Devanadi; the Godavari, the Krishnavenwa and that queen of rivers the Kaveri; the Kimpuna, the Visalya and the river Vaitarani also; the Tritiya, the Jeshthila, and the great Sone (Soane); the Charmanwati and the great river Parnasa; the Sarayu, the Varavatya, and that queen of rivers the Langali, the Karatoya, the Atreyi, the red Mahanada, the Laghanti, the Gomati, the Sandhya, and also the Trisrotasi--these and other rivers which are all sacred and are world-renowned places of pilgrimage, as also other rivers and sacred waters and lakes and wells and springs, and tanks, large or small, in their personified form, O Bharata, wait upon and worship the lord Varuna. The points of the heavens, the Earth, and all the Mountains, as also every species of aquatic animals, all worship Varuna there. And various tribes of Gandharvas and Apsaras, devoted to music, both vocal and instrumental, wait upon Varuna, singing eulogistic hymns unto him. And all those mountains that are noted for being both delightful and rich in jewels, wait (in their personified forms) in that Sabha, enjoying sweet converse with one another. And the chief minister of Varuna, Sunabha by name, surrounded by his sons and grandsons, also attend upon his master, along with (the personified form) of a sacred water called go. These all, in their personified forms, worship the deity. O bull of the Bharata race, such is the assembly room of Varuna seen by me before, in the course of my wanderings. Listen now to the account I give of the assembly room of Kuvera.'"

Section 10

"Narada said,--'Possessed of great splendour, the assembly house of Vaisravana, O king, is a hundred yojanas in length and seventy yojanas in breadth. It was built, O king, by Vaisravana himself using his ascetic power. Possessing the splendour of the peaks of Kailasa, that mansion eclipses by its own the brilliance of the Moon himself. Supported by Guhyakas, that mansion seems to be attached to the firmament. Of celestial make, it is rendered extremely handsome with high chambers of gold. Extremely delightful and rendered fragrant with celestial perfumes, it is variegated with numberless costly jewels. Resembling the peaks of a mass of white clouds, it seems to be floating in the air. Painted with colours of celestial gold, it seems to be decked with streaks of lightning. Within that mansion sitteth on an excellent seat bright as the sun and covered with celestial carpets and furnished with a handsome footstool, king Vaisravana of agreeable person, attired in excellent robes and adorned with costly ornaments and ear-rings of great brilliance, surrounded by his thousand wives. Delicious and cooling breezes murmuring through forests of tall Mandaras, and bearing fragrance of extensive plantations of jasmine, as also of the lotuses on the bosom of the river Alaka and of the Nandana-gardens, always minister to the pleasure of the King of the Yakshas. There the deities with the Gandharvas surrounded by various tribes of Apsaras, sing in chorus, O king, notes of celestial sweetness. Misrakesi and Rambha, and Chitrasena, and Suchismita; and Charunetra, and Gritachi and Menaka, and Punjikasthala; and Viswachi Sahajanya, and Pramlocha and Urvasi and Ira, and Varga and Sauraveyi, and Samichi, and Vududa, and Lata--these and a thousand other Apsaras and Gandharvas, all well-skilled in music and dance, attend upon Kuvera, the lord of treasures. And that mansion, always filled with the notes of instrumental and vocal music, as also with the sounds of dance of various tribes of Gandharvas, and Apsaras hath become extremely charming and delicious. The Gandharvas called Kinnaras, and others called Naras, and Manibhadra, and Dhanada, and Swetabhadra and Guhyaka; Kaseraka, Gandakandu, and the mighty Pradyota; Kustumvuru, Pisacha, Gajakarna, and Visalaka, Varaha-Karna, Tamraushtica, Falkaksha, and Falodaka; Hansachuda, Sikhavarta, Vibhishana, Pushpanana, Pingalaka, Sonitoda and Pravalaka; Vrikshavaspa-niketa, and Chiravasas--these O Bharata, and many other Yakshas by hundred and thousands always wait upon Kuvera. The goddess Lakshmi always stayeth there, also Kuvera's son Nalakuvera. Myself and many others like myself often repair thither. Many Brahmana Rishis and celestial Rishis also repair there often. Many Rakshasas, and many Gandharvas, besides those that have been named, wait upon the worship, in that mansion, the illustrious lord of all treasures. And, O tiger among kings, the illustrious husband of Uma and lord of created things, the three-eyed Mahadeva, the wielder of the trident and the slayer of the Asura called Bhaga-netra, the mighty god of the fierce bow, surrounded by multitudes of spirits in their hundreds and thousands, some of dwarfish stature, some of fierce visage, some hunch-backed, some of blood-red eyes, some of frightful yells, some feeding upon fat and flesh, and some terrible to behold, but all armed with various weapons and endued with the speed of wind, with the goddess (Parvati) ever cheerful and knowing no fatigue, always waiteth here upon their friend Kuvera, the lord of treasures. And hundreds of Gandharva chiefs, with cheerful hearts and attired in their respective robes and Viswavasu, and Haha and Huhu; and Tumvuru and Parvatta, and Sailusha; and Chitrasena skilled in music and also Chitraratha,--these and innumerable Gandharvas worship the lord of treasures. And Chakradhaman, the chief of the Vidyadharas, with his followers, waiteth in that mansion upon the lord of treasures. And Kinnaras by hundreds and innumerable kings with Bhagadatta as their chief, and Druma, the chief of the Kimpurushas, and Mahendra, the chief of the Rakshasas, and Gandhamadana accompanied by many Yakshas and Gandharvas and many Rakshasas wait upon the lord of treasures. The virtuous Vibhishana also worshippeth there his elder brother the lord Kuvera (Croesus). The mountains of Himavat, Paripatra, Vindhya, Kailasa, Mandara, Malaya, Durdura, Mahendra, Gandhamadana, Indrakila, Sunava, and Eastern and the Western hills--these and many other mountains, in their personified forms, with Meru standing before all, wait upon and worship the illustrious lord of treasures. The illustrious Nandiswaras, and Mahakala, and many spirits with arrowy ears and sharp-pointed mouths, Kaksha, Kuthimukha, Danti, and Vijaya of great ascetic merit, and the mighty white bull of Siva roaring deep, all wait in that mansion. Besides these many other Rakshasas and Pisachas (devils) worship Kuvera in that assembly house. The son of Pulastya (Kuvera) formerly used always to worship in all the modes and sit, with permission obtained, beside the god of gods, Siva, the creator of the three worlds, that supreme Deity surrounded by his attendants. One day the exalted Bhava (Siva) made friendship with Kuvera. From that time, O king, Mahadeva always sitteth on the mansion of his friend, the lord of treasures. Those best of all jewels, those princes of all gems in the three worlds, viz., Sankha and Padma, in their personified forms, accompanied by all the jewels of the earth (also in their personified forms) worship Kuvera."

"This delightful assembly house of Kuvera that I have seen, attached to the firmament and capable of moving along it, is such, O king. Listen now to the Sabha I describe unto thee, belonging to Brahma the Grandsire."

Section 11

"Narada said,--Listen to me, O child, as I tell thee of the assembly house of the Grandsire, that house which none can describe, saying it is such. In the Krita (golden) age of old, O king, the exalted deity Aditya (once) came down from heaven into the world of men. Having seen before the assembly-house of Brahma the Self-created, Aditya was cheerfully wandering over the Earth in human form, desirous of beholding what could be seen here. It was on that occasion, O son of Pandu, that the god of day spoke unto me, O bull of the Bharata race, of that celestial Sabha (assembly) of the Grandsire, immeasurable and immaterial and indescribable, as regards form and shape, and capable of delighting the heart of every creature by its splendour. Hearing, O bull of the Bharata race, of the merits of that Sabha, I became, O king, desirous of beholding it. I then asked Aditya, saying,--O exalted one, I desire to behold the sacred Sabha of the Grandsire. O lord of light, tell me, O exalted one, by what ascetic penances, or by what acts, or by what charms or by what rites, I may be enabled to behold that excellent sin-cleaning Sabha."--Hearing these words of mine, Aditya the god of day, the deity of a thousand rays, answered me, O chief of the Bharata race, thus: Observe thou, with mind rapt in meditation, the Brahma vow extending for a thousand years. Repairing then to the breast of the Himavat, I commenced that great vow, and after I had completed it the exalted and sinless deity Surya endued with great energy, and knowing no fatigue, took me with him to the Sabha of the Grandsire. O king, it is impossible to describe that Sabha, saying--it is such, for within a moment it assumes a different form that language fails to paint. O Bharata, it is impossible to indicate its dimensions or shape. I never saw anything like it before. Ever contributing to the happiness of those within it, its atmosphere is neither cold nor warm. Hunger and thirst or any kind of uneasiness disappear as soon as one goeth thither. It seems to be made up of brilliant gems of many kinds. It doth not seem to be supported on columns, it knoweth no deterioration, being eternal. That self effulgent mansion, by its numerous blazing, celestial indications of unrivalled splendour, seems to surpass the moon, the sun and the fire in splendour. Stationed in heaven, it blazes forth, censuring as it were the maker of the day. In that mansion O king, the Supreme Deity, the Grand-sire of all created things, having himself created everything by virtue of his creative illusion, stayeth ever. And Daksha, Prachetas, Pulaha, Marichi, the master Kasyapa, Bhrigu, Atri, and Vasistha and Gautama, and also Angiras, and Pulastya, Kraut, Prahlada, and Kardama, these Prajapatis, and Angirasa of the Atharvan Veda, the Valikhilyas, the Marichipas; Intelligence, Space, Knowledge, Air, Heat, Water, Earth, Sound, Touch, Form, Taste, Scent; Nature, and the Modes (of Nature), and the elemental and prime causes of the world,--all stay in that mansion beside the lord Brahma. And Agastya of great energy, and Markandeya, of great ascetic power, and Jamadagni and Bharadwaja, and Samvarta, and Chyavana, and exalted Durvasa, and the virtuous Rishyasringa, the illustrious Sanatkumara of great ascetic merit and the preceptor in all matters affecting Yoga; Asita and Devala, and Jaigishavya acquainted with truth; Rishava, Ajitasatru, and Mani of great energy; and the Science of healing with its eight branches--all in their personified forms, O Bharata; the moon with all the stars and the stellar conjunctions; Aditya with all his rays; the winds; the Sacrifices, the Declarations of purpose (in sacrifices), the Vital principles,--these illustrious and vow-observing beings in their personified forms, and many others too numerous to mention, attend all upon Brahma in that mansion. Wealth and Religion and Desire, and Joy, and Aversion, and Asceticism and Tranquillity--all wait together upon the Supreme Deity in that palace. The twenty tribes of the Gandharvas and Apsaras, as also their seven other tribes, and all the Lokapalas (chief protectors of several regions), and Sukra, and Vrihaspati, and Vudha, and Angaraka (Mangala), Sani, Rahu, and the other planets; the Mantras (of the Sama Veda), the special Mantras (of the same Veda); (the rites of) Harimat and Vasumat, the Adityas with Indra, the two Agnis mentioned by name (viz. Agnisoma and Indragni), the Marutas, Viswakarman, and the Vasus, O Bharata; the Pitris, and all kinds of sacrificial libations, the four Vedas. viz., Rig, Sama, Yajuh, and Atharva; all Sciences and branches of learning; Histories and all minor branches of learning; the several branches of the Vedas; the planets, the Sacrifices, the Soma, all the deities; Savitri (Gayatri), the seven kinds of rhyme; Understanding, Patience, Memory, Wisdom, Intelligence, Fame, Forgiveness; the Hymns of the Sama Veda; the Science of hymns in general, and various kinds of Verses and Songs; various Commentaries with arguments;--all in their personified forms, O king, and various Dramas and Poems and Stories and abridged Glosses--these also, and many others wait upon the Supreme Deity in that Sabha, Kshanas, Lavas, Muhurtas, Day, Night, Fortnights, Months, the six Seasons, O Bharata, Years, Yugas, the four kinds of Days and Nights (viz., appearing to man, to the Pitris, to the gods, and to Brahma) and that eternal, indestructible, undeteriorating, excellent Wheel of Time and also the Wheel of Virtue,--these always wait there. O Yudhishthira; and Aditi, Diti, Danu, Surasa, Vinata, Ira, Kalika, Suravi, Devi, Sarama, Gautami and the goddesses Pradha, and Kadru;--these mothers of the celestials, and Rudrani, Sree, Lakshmi, Bhadra, Shashthi, the Earth, Ganga, Hri, Swaha, Kriti, the goddess Sura, Sachi Pushti, Arundhati, Samvritti, Asa, Niyati, Srishti, Rati,--these and many other goddesses wait upon the Creator of all. The Adityas, Vasus, Rudras, Marutas, Aswinas, the Viswadevas Sadhyas, and the Pitris gifted with the speed of the mind; these all wait there upon the Grandsire. And, O bull amongst men, know thou that there are seven classes of Pitris, of which four classes have embodied forms and the remaining three without embodied forms. It is well known that the illustrious Vairajas and Agniswattas and Garhapattyas (three classes of Pitris) range in heaven. And those amongst the Pitris that are called the Somapas, the Ekasringras, the Chaturvedas, and the Kalas, are ever worshipped amongst the four orders of men. Gratified with the Soma (juice), first, these gratify Soma afterwards. All these tribes of Pitris wait upon the Lord of the creation and cheerfully worship the Supreme Deity of immeasurable energy. And Rakshasas, Pisachas, the Danavas and Guhyakas; Nagas, Birds, and various animals; and all mobile and immobile great beings;--all worship the Grandsire. And Purandara the chief of the celestials, and Varuna and Kuvera and Yama, and Mahadeva accompanied by Uma, always repair thither. And, O king of kings, Mahasena (Kartikeya) also adoreth there the Grandsire. Narayana himself, and the celestial Rishis, and those Rishis called Valakhillyas, and all beings born of females and all those not born of females, and whatever else is seen in the three worlds--both mobile and immobile, were all seen by me there, know O king. And eighty thousand Rishis with vital seed drawn up, and O Pandu, fifty thousand Rishis having sons, were all seen by me there. And all the dwellers in heaven repairing thither behold the Supreme Deity when they please, and worshipping him with a bow of their head return whence they came. And, O king of men, the Grandsire of all created beings, the Soul of the universe, the Self create Brahma of immeasurable intelligence and glory, equally kind unto all creatures, honoureth as they deserve, and gratifieth with sweet speech and gift of wealth and other enjoyable articles, the gods, the Daityas, the Nagas, the Brahmanas, the Yakshas, the Birds, the Kaleyas, the Gandharvas, the Apsaras, and all other exalted beings that came to him as his guests. And that delicious Sabha, O child, is always crowded with persons coming and going. Filled with every kind of energy, and worshipped by Brahmarshis, that celestial Sabha blazes forth with the graceful possessions of Brahma and looks extremely handsome, O tiger among kings as this Sabha of yours is unrivalled in the world of men, so is that Sabha of Brahma, seen by me unrivalled in all the worlds. I have seen these Sabhas, O Bharata, in regions of the celestials. This thy Sabha is unquestionably the foremost in the world of men!"

Section 12

"Yudhishthira said,--'O thou foremost of eloquent men, as thou hast described the different Sabhas unto me, it appeareth that almost all the monarchs of the earth are to be found in the Sabha of Yama. And, O master, almost all the Nagas, and principal Daityas, and rivers, and oceans, are to be found in the Sabha of Varuna. And so the Yakshas, the Guhyakas, the Rakshasas, the Gandharvas and Apsaras and the Deity (Yama) having the bull for his vehicle, are to be found in the Sabha of the lord of treasures. Thou hast said that in the Sabha of the Grandsire are to be seen all the great Rishis, all the gods, all the branches of learning. As regards the Sabha of Sakra, however, thou hast named, O Muni, all the gods, the Gandharvas, and various Rishis. But, O great Muni, thou hast mentioned one and only one king, viz., the royal Rishi Harishchandra as living in the Sabha of the illustrious chief of the gods. What act was performed by that celebrated king, or what ascetic penances with steady vows, in consequence of which he hath been equal to Indra himself? O Brahmana, how didst thou also meet with my father, the exalted Pandu, now a guest in the region of the Pitris? O exalted one of excellent vows hath he told thee anything? O tell me all as I am exceedingly curious to hear all this from thee."

"Narada said,--'O king of kings, I shall tell thee all that thou askest me about Harischandra, I shall presently tell thee of his high excellence. He was a powerful king, in fact, an emperor over all the kings of the earth. Indeed, all the kings of the earth obeyed his sway. O monarch, mounted alone upon a victorious car adorned with gold, that king by the prowess of his weapons brought the whole earth with her seven islands under his sway. And, O monarch, having subjugated the whole earth with her mountains, forests, and woods, he made preparations for the great sacrifice called the Rajasuya. And all the kings of the earth brought at his command wealth unto that sacrifice. All of them consented to become distributors of food and gifts unto the Brahmanas that were fed on the occasion. At that sacrifice king Harishchandra gave away unto all who asked, wealth that was five times what each had solicited. At the conclusion of the sacrifice, the king gratified the Brahmanas that came from various countries with large presents of various kinds of wealth. The Brahmanas gratified with various kinds of food and enjoyable articles, given away unto them to the extent of their desires, and with the heaps of jewels distributed amongst them, began to say,--King Harischandra is superior to all kings in energy and renown.--And know, O monarch, O bull of the Bharata race, it was for this reason that Harischandra shone more brightly than thousands of other kings. The powerful Harischandra having concluded his great sacrifice, became installed, O king, in the sovereignty of the earth and looked resplendent on his throne. O bull of the Bharata race, all those monarchs that perform the sacrifice of Rajasuya, (attaining to the region of Indra) pass their time in felicity in Indra's company. And, O bull of the Bharata race, those kings also that yield up their lives without turning their backs on the field of battle attain to the mansion of Indra and live in joy with him. Those again that yield up their bodies after severe ascetic penances also attain to the same region and shine brightly there for ages. O king of the Kuru race, O son of Kunti, thy father Pandu, beholding the good fortune of Harischandra and wondering much thereat, hath told thee something. Knowing that I was coming to the world of men, he bowed unto me and said,--Thou shouldst tell Yudhishthira, O Rishi, that he can subjugate the whole Earth inasmuch as his brothers are all obedient to him. And having done this let him commence the grand sacrifice called Rajasuya. He is my son; if he performeth that sacrifice, I may, like Harischandra, soon attain to the region of Indra, and there in his Sabha pass countless years in continuous joy. I told him in reply,--O King, I shall tell thy son all this, if I go to the world of man. I have now told thee what he said, O tiger among men. Accomplish then, O son of Pandu, the desires of thy father. If thou performest that sacrifice, thou shall then be able to go, along with thy deceased ancestors, into the same region that is inhabited by the chief of the immortals. It hath been said,--O king, that the performance of this great sacrifice is attended with many obstacles. A class of Rakshasas called Brahma Rakshasas, employed in obstructing all sacrifices, always search for loop-holes when this great sacrifice is commenced. On the commencement of such a sacrifice a war may take place destroying the Kshatriyas and even furnishing occasion for the destruction of the whole Earth. A slight obstacle may involve the whole Earth in ruin. Reflecting upon all this, O king of kings do what is for thy good. Be thou watchful and ready in protecting the four orders of thy subjects. Grow, thou in prosperity, and enjoy thou felicity. Gratify thou the Brahmanas with gifts of wealth. I have now answered in detail all that thou hast asked me. With thy leave I will now go to the city (Dwaravati) of that Dasarhas."

Vaisampayana said,--'O Janamejaya, having said this unto the son of Pritha, Narada went away, accompanied by those Rishis with whom he had come. And after Narada had gone away, king Yudhishthira, O thou of the Kuru race, began to think, along with his brothers, of that foremost of sacrifices called Rajasuya.'

Section 13

Vaisampayana said,--"Yudhishthira, having heard these words of Narada, began to sigh heavily. And, O Bharata, engaged in his thoughts about the Rajasuya, the king had no peace of mind. Having heard of this glory of the illustrious monarchs (of old) and being certain about the acquisition of regions of felicity by performers of sacrifices in consequence of their sacred deeds, and thinking especially of that royal sage Harischandra who had performed the great sacrifice king Yudhishthira desired to make preparations for the Rajasuya sacrifice. Then worshipping his counsellors and others present at his Sabha, and worshipped by them in return, he began to discuss with them about that sacrifice. Having reflected much, that king of kings, that bull amongst the Kurus, inclined his mind towards making preparations for the Rajasuya. That prince of wonderful energy and prowess, however, reflecting upon virtue and righteousness, again set his heart to find out what would be for the good of all his people. For Yudhishthira, that foremost of all virtuous men, always kind unto his subjects, worked for the good of all without making any distinctions. Indeed, shaking off both anger and arrogance, Yudhishthira always said,--Give unto each what is due to each,--and the only sounds that he could hear were,--Blessed be Dharma! Blessed be Dharma! Yudhishthira! conducting himself thus and giving paternal assurance to everybody, there was none in the kingdom who entertained any hostile feelings towards him. He therefore came to be called Ajatasatru (one with no enemy at all). The king cherished every one as belonging to his family, and Bhima ruled over all justly. Arjuna, used to employing both his hands with equal skill, protected the people from (external) enemies. And the wise Sahadeva administered justice impartially. And Nakula behaved towards all with humility that was natural to him. Owing to all this, the kingdom became free from disputes and fear of every kind. And all the people became attentive to their respective occupations. The rain became so abundant as to leave no room for desiring more; and the kingdom grew in prosperity. And in consequence of the virtues of the king, money-lenders, the articles required for sacrifices, cattle-rearing, tillage, and traders, all and everything grew in prosperity. Indeed, during the reign of Yudhishthira who was ever devoted to truth, there was no extortion, no stringent realisation of arrears of rent, no fear of disease, of fire, or of death by poisoning and incantations, in the kingdom. It was never heard at that time that thieves or cheats or royal favourites ever behaved wrongfully towards the king or towards one another amongst themselves. Kings conquered on the six occasions (of war, treaty, &c.) were wont to wait upon him in order to do good unto the monarch and worship him ever, while the traders of different classes came to pay him the taxes leviable on their respective occupations. And accordingly during the reign of Yudhishthira who was ever devoted to virtue, his dominion grew in prosperity. Indeed, the prosperity of the kingdom was increased not by these alone but even by persons wedded to voluptuousness and indulging in all luxuries to their fill. And the king of kings, Yudhishthira, whose sway extended over all, was possessed of every accomplishment and bore everything with patience. And, O king, whatever countries the celebrated and illustrious monarch conquered, the people everywhere, from Brahmanas to swains, were all more attached to him than to their own fathers and mothers.'

Vaisampayana said,--"King Yudhishthira, then, that foremost of speakers, summoning together his counsellors and brothers, asked them repeatedly about the Rajasuya sacrifice. Those ministers in a body, thus asked by the wise Yudhishthira desirous of performing the sacrifice, then told him these words of grave import,--'One already in possession of a kingdom desireth all the attributes of an emperor by means of that sacrifice which aideth a king in acquiring the attributes of Varuna. O prince of Kuru race, thy friends think that as thou art worthy of the attributes of an emperor, the time is even come for thee for the performance of the Rajasuya sacrifice. The time for the performance of that sacrifice in which Rishis of austere vows kindle six fires with mantras of the Sama Veda, is come for thee in consequence of thy Kshatriya possessions. At the conclusion of the Rajasuya sacrifice when the performer is installed in the sovereignty of the empire, he is rewarded with the fruits of all sacrifices including the Agnihotra. It is for this that he is called the conqueror of all. Thou art quite able, O strong-armed one, to perform this sacrifice. All of us are obedient to thee. Soon will you be able, O great king, to perform the Rajasuya sacrifice. Therefore, O great king, let thy resolution be taken to perform this sacrifice without further discussion. Thus, spoke unto the king all his friends and counsellors separately and jointly. And, O king, Yudhishthira that slayer of all enemies, having heard these virtuous, bold, agreeable and weighty words of theirs, accepted them mentally. And having heard those words of his friends and counsellors, and knowing his own strength also, the king, O Bharata, repeatedly thought over the matter. After this the intelligent and virtuous Yudhishthira, wise in counsel, again consulted with his brothers, with the illustrious Ritwijas about him, with his ministers and with Dhaumya and Dwaipayana and others.

'Yudhishthira said,--"How may this wish that I entertain of performing the excellent sacrifice of Rajasuya that is worthy of an emperor, bear fruit, in consequence of my faith and speech alone.'"

Vaisampayana said,--"O thou of eyes like lotus-petals, thus asked by the king, they replied at that time unto Yudhishthira the just in these words,--Being conversant with the dictates of morality, thou art, O king, worthy to perform the grand sacrifice of Rajasuya. After the Ritwijas and the Rishis had told these words unto the king, his ministers and brothers highly approved of the speech. The king, however, possessed of great wisdom, and with mind under complete control, actuated by the desire of doing good unto the world, again resolved the matter in his mind, thinking of his own strength and means, the circumstances of time and place and his income and expenditure. For he knew that the wise never come to grief owing to their always acting after full deliberation. Thinking that the sacrifice should not be commenced, pursuant to his own resolution only, Yudhishthira, carefully bearing upon his shoulder the weight of affairs thought of Krishna that persecutor of all sinners as the fittest person to decide the matter, in as much as he knew him to be the foremost of all persons, possessed of immeasurable energy, strong-armed, without birth but born amongst men from Will alone. Reflecting upon his god-like feats the son of Pandu concluded that there was nothing that was unknown to him, nothing that he could not achieve, and nothing that he could not bear, and Yudhishthira, the son of Pritha, having come to this settled resolution soon sent a messenger unto that master of all beings, conveying through him blessings and speeches such as one senior in age might send to one that is younger. And that messenger riding in a swift car arrived amongst the Yadavas and approached Krishna who was then residing in Dwaravati. And Achyuta (Krishna) hearing that the son of Pritha had become desirous of seeing him, desired to see his cousin. And quickly passing over many regions, being drawn by his own swift horses, Krishna arrived at Indraprastha, accompanied by Indrasena. And having arrived at Indraprastha, Janardana approached Yudhisthira without loss of time. And Yudhisthira received Krishna with paternal-affection, and Bhima also received him likewise. And Janardana then went with a cheerful heart to his father's sister (Kunti). And worshipped then with reverence by the twins, he began to converse cheerfully with his friend Arjuna who was overjoyed at seeing him. And after he had rested awhile in a pleasant apartment and had been fully refreshed, Yudhishthira approached him at his leisure and informed him all about the Rajasuya sacrifice.

"Yudhishthira said,--'I have wished to perform the Rajasuya sacrifice. That sacrifice, however, cannot be performed by one's wishing alone to perform it. Thou knowest, O Krishna, even thing about the means by which it may be accomplished. He alone can achieve this sacrifice in whom everything is possible, who is worshipped everywhere and who is the king of kings. My friends and counsellors approaching me have said that I should perform that sacrifice. But, O Krishna, in respect of that matter, thy words shall be my guide. Of counsellers some from friendship do not notice the difficulties; others from motives of self-interest say only what is agreeable. Some again regard that which is beneficial to themselves as worthy of adoption. Men are seen to counsel thus on matters awaiting decision. But thou, O Krishna, art above such motives. Thou hast conquered both desire and anger. It behoveth thee to tell me what is most beneficial to the world."

*****

Rajasuyarambha Parva

Section 14

"Krishna said,--'O great king, thou art a worthy possessor of all the qualities essential for the performance of the Rajasuya sacrifice. Thou knowest everything, O Bharata. I shall, however, still tell thee something. Those persons in the world that now go by the name of Kshatriyas are inferior (in everything) to those Kshatriyas that Rama, the son of Jamadagnya, exterminated.' O lord of the earth, O bull of the Bharata race, thou knowest what form of rule these Kshatriyas, guided by the instructions traditionally handed down from generation to generation, have established amongst their own order, and how far they are competent to perform the Rajasuya sacrifice. The numerous royal lines and other ordinary Kshatriyas all represent themselves to be the descendants of Aila and Ikshwaku. The descendants of Aila, O king, as, indeed, the kings of Ikshwaku's race, are, know O bull of the Bharata race, each divided into a hundred separate dynasties. The descendants of Yayati and the Bhojas are great, both in extent (number) and accomplishments. O king, these last are to-day scattered all over the earth. And all the Kshatriyas worship the prosperity of those monarchs. At present, however, O monarch, king Jarasandha, overcoming that prosperity enjoyed by their whole order, and overpowering them by his energy hath set himself over the heads of all these kings. And Jarasandha, enjoying the sovereignty over the middle portion of the earth (Mathura), resolved to create a disunion amongst ourselves. O monarch, the king who is the lord paramount of all kings, and in whom alone the dominion of the universe is centered, properly deserves to be called an emperor. And, O monarch, king Sisupala endued with great energy, hath placed himself under his protection and hath become the generalissimo of his forces. And, O great king, the mighty Vaka, the king of the Karushas, capable of fighting by putting forth his powers of illusion, waiteth, upon Jarasandha, as his disciple. There are two others, Hansa and Dimvaka, of great energy and great soul, who have sought the shelter of the mighty Jarasandha. There are others also viz., Dantavakra, Karusha, Karava, Meghavahana, that wait upon Jarasandha. He also that beareth on his head that gem which is known as the most wonderful on earth, that king of the Yavanas, who hath chastised Muru and Naraka, whose power is unlimited, and who ruleth the west like another Varuna, who is called Bhagadatta, and who is the old friend of thy father, hath bowed his head before Jarasandha, by speech and specially by act. In his heart, however, tied as he is by affection to thee, he regardeth thee as a father regardeth his child. O king, that lord of the earth who hath his dominions on the west and the south, who is thy maternal uncle and who is called Purujit, that brave perpetuator of the Kunti race, that slayer of all foes, is the single king that regardeth thee from affection. He whom I did not formerly slay, that wicked wretch amongst the Chedis, who represented himself in this world as a divine personage and who hath become known also as such, and who always beareth, from foolishness, the signs that distinguish me that king of Vanga Pundra and the Kiratas, endowed with great strength, and who is known on earth by the names of Paundraka and Vasudeva hath also espoused the side of Jarasandha. And, O king of kings, Bhishmaka, the mighty king of the Bhojas--the friend of Indra--the slayer of hostile heroes--who governs a fourth part of the world, who by his learning conquered the Pandyas and the Kratha-Kausikas, whose brother the brave Akriti was like Rama, the son of Jamdagni, hath become a servitor to the king of Magadha. We are his relatives and are, therefore, engaged everyday in doing what is agreeable unto him. But although we regard him much, still he regardeth us not and is engaged in doing us ill. And, O king, without knowing his own strength and the dignity of the race to which he belongeth, he hath placed himself under Jarasandha's shelter at sight of the latter's blazing fame alone. And, O exalted one, the eighteen tribes of the Bhojas, from fear of Jarasandha, have all fled towards the west; so also have the Surasenas, the Bhadrakas, the Vodhas, the Salwas, the Patachchavas, the Susthalas, the Mukuttas, and the Kulindas, along with the Kuntis. And the king of the Salwayana tribe with their brethren and followers; and the southern Panchalas and the eastern Kosalas have all fled to the country of the Kuntis. So also the Matsyas and the Sannyastapadas, overcome with fear, leaving their dominions in the north, have fled into the southern country. And so all the Panchalas, alarmed at the power of Jarasandha, have left their own kingdom and fled in all directions. Some time before, the foolish Kansa, having persecuted the

Yadavas, married two of the daughters of Jarasandha. They are called Asti and Prapti and are the sister of Sahadeva. Strengthened by such an alliance, the fool persecuting his relatives gained an ascendency over them all. But by this conduct he earned great obloquy. The wretch also began to oppress the old kings of the Bhoja tribe, but they, to protect themselves from the persecution of their relative, sought our help. Having bestowed upon Akrura the handsome daughter of Ahuka, with Sankarshana as my second I did a service to my relatives, for both Kansa and Sunaman were slain by me assisted by Rama. But after the immediate cause of fear was removed (by the death of Kansa), Jarasandha, his father-in-law, took up arms. Ourselves consisting of the eighteen younger branches of the Yadavas arrived at the conclusion that even if we struck our enemies continually with excellent weapons capable of taking the lives of the foes, we should still be unable to do anything unto him even in three hundred years. He hath two friends that are like unto the immortals, and in point of strength the foremost of all men endued with might. They are called Hansa and Dimvaka who are both incapable of being slain by weapons. The mighty Jarasandha, being united with them, becomes incapable, I think, of being vanquished by even the three worlds. O thou foremost of all intelligent men, this is not our opinion alone but all other kings also are of the same mind. There lived, O monarch, a king of the name of Hansa, who was slain by Rama (Valadeva) after a battle of eighteen days. But, O Bharata, hearing people say that Hansa had been killed, Dimvaka, O king, thought that he could not live without Hansa. He accordingly jumped into the waters of the Yamuna and killed himself. Afterwards when Hansa, the subjugator of hostile heroes, heard that Dimvaka, had killed himself, he went to the Yamuna and jumped into its waters. Then, O bull of the Bharata race, king Jarasandha, hearing that both Hansa and Dimvaka had been killed, returned to his kingdom with an empty heart. After Jarasandha had returned, O slayer of all foes, we were filled with pleasure and continued to live at Mathura. Then the widow of Hansa and the daughter of Jarasandha, that handsome woman with eyes like lotus-petals, grieved at the death of her lord, went unto her father, and repeatedly urged, O Monarch, the king of Magadha, saying,--O slayer of all foes, kill thou the slayer of my husband.--Then, O great king, remembering the conclusion to which we had come of old we became exceedingly cheerless and fled from Mathura. Dividing our large wealth into small portions so as to make each portion easily portable, we fled from fear of Jarasandha, with our cousins and relatives. Reflecting upon everything, we fled towards the west. There is a delightful town towards the west called Kusasthali, adorned by the mountains of Raivata. In that city, O monarch, we took up our abode. We rebuilt its fort and made it so strong that it has become impregnable even to the Gods. And from within it even the women might fight the foe, what to speak of the Yadava heroes without fear of any kind? O slayer of all foes, we are now living in that city. And, O tiger of the Kuru race, considering the inaccessibility of that first of mountains and regarding themselves as having already crossed the fear of Jarasandha, the descendants of Madhu have become exceedingly glad. Thus, O king, though possessed of strength and energy, yet from the oppressions of Jarasandha we have been obliged to repair to the mountains of Gomanta, measuring three Yojanas in length. Within each yojana have been established one and twenty posts of armed men. And at intervals of each yojana are hundred gates with arches which are defended by valourous heroes engaged in guarding them. And innumerable Kshatriyas invincible in war, belonging to the eighteen younger branches of the Yadavas, are employed in defending these works. In our race, O king, there are full eighteen thousand brothers and cousins. Ahuka hath had a hundred sons, each of whom is almost like a god (in prowess), Charudeshna with his brother Chakradeva, Satyaki, myself, Valadeva the son of Rohini, and my son Samva who is equal unto me in battle--these seven, O king are Atirathas. Besides these, there are others, O king, whom I shall presently name. They are Kritavarman, Anadhrishti, Samika, Samitinjaya, Kanka, Sanku and Kunti. These seven are Maharathas. There are also two sons of Andhakabhoja, and the old king himself. Endued with great energy these are all heroes, each mighty as the thunderbolt. These Maharathas, choosing the middle country, are now living amongst the Vrishnis. O thou best of the Bharata line, thou alone art worthy of being an emperor. It behoveth thee, O Bharata, to establish thy empire over all the Kshatriyas. But this is my judgment, O king, that thou wilt not be able to celebrate the Rajasuya sacrifice as long as the mighty Jarasandha liveth. By him have been immured in his hillfort numerous monarchs, like a lion that hath deposited the slain bodies of mighty elephants within a cave of the king of mountains. O slayer of all enemies, king Jarasandha, desirous of offering in sacrifice hundred monarchs, adored for his fierce ascetic penances the illustrious god of gods, the lord of Uma. It is by this means that the kings of the earth have been vanquished by Jarasandha. And, O best of monarchs, he hath by that means been able to fulfil the vow he had made relative to his sacrifice. By defeating the kings with their troops and bringing all of them as captives into this city, he had swelled its crowds enormously. We also, O king, from fear of Jarasandha, at one time had to leave Mathura and fly to the city of Dwaravati. If, O great king, thou desirest to perform this sacrifice, strive to release the kings confined by Jarasandha, as also to compass his death. O son of the Kuru race, otherwise this undertaking of thine can never be completed. O thou foremost of intelligent men if the Rajasuya is to be performed by thee, you must do this in this way and not otherwise. This, O king, is my view (on the matter). Do, O sinless one, as thou thinkest. Under these circumstances, O king, having reflected upon everything, taking note of causes, tell us what thou thyself thinkest proper."

Section 15

"Yudhishthira said,--"Intelligent as thou art, thou hast said what none else is capable of saying. There is none else on earth who is settler of all doubts. Behold, there are kings in every province employed in benefiting their respective selves. But no one amongst them hath been able to achieve the imperial dignity. Indeed, the title emperor is difficult of acquisition. He that knoweth the valour and strength of others never applaudeth himself. He, indeed, is really worthy of applause (worship) who, engaged in encounters with his enemies, beareth himself commendably. O thou supporter of the dignity of the Vrishni race, man's desires and propensities, like the wide earth itself adorned with many jewels, are varied and extensive. As experience can seldom be gained but by travelling in regions remote from one's home, so salvation can never be attained except by acting according to principles that are very high, compared with the ordinary level of our desire and propensities. I regard peace of mind as the highest object here, for from that quality may proceed my prosperity. In my judgment, if I undertake to celebrate this sacrifice, I shall never win the highest reward. O Janardana, endued with energy and intelligence, these that have been born in our race think that some one amongst them will at one time become the foremost amongst all Kshatriyas. But, O exalted one, we also were all frightened by the fear of Jarasandha and, O sinless one, by the wickedness of that monarch. O thou invincible in battle, the might of thy arm is my refuge. When, therefore, thou taken fright at Jarasandha's might, how should I regard myself strong in comparison with him? Madhava, O thou of the Vrishni race, I am repeatedly depressed by the thought whether Jarasandha is capable or not of being slain by thee, by Rama, by Bhimasena, or by Arjuna. But what shall I say, O Keshava? Thou art my highest authority on everything.'

"On hearing these words, Bhima well-skilled in speech said,--'That king who is without exertion, or who being weak and without resources entereth into hostility with one that is strong, perisheth like an ant-hill. It may be generally seen, however, that even a king that is weak may vanquish an enemy that is strong and obtain the fruition of all his wishes, by wakefulness and by the application of policy. In Krishna is policy, in myself strength, in Arjuna triumphs. So like the three (sacrificial) fires that accomplish a sacrifice, we shall accomplish the death of the king of Magadha."

"Krishna then said,--'One that is immature in understanding seeketh the fruition of his desire without an eye to what may happen to him in future. It is seen that no one forgiveth for that reason a foe that is of immature understanding and inclined to serve his own interests. It hath been heard by us that in the krita age, having brought every one under their subjection, Yauvanaswin by the abolition of all taxes, Bhagiratha by his kind treatment to his subjects, Kartavirya by the energy of his asceticism, the lord Bharata by his strength and valour, and Maruta by his prosperity, all these five became emperors. But, O Yudhishthira, thou who covetest the imperial dignity deserves it, not by one but by all these qualities, viz., victory, protection afforded to thy people, virtue, prosperity, and policy. Know, O bull of the Kuru race, that Jarasandha, the son of Vrihadratha, is even such (i.e., a candidate for the imperial dignity). A hundred dynasties of kings have become unable to oppose Jarasandha. He, therefore, may be regarded to be an emperor for his strength. Kings that are wearers of jewels worship Jarasandha (with presents of jewels). But, wicked from his childhood, he is scarcely satisfied with such worship. Having become the foremost among all, he attacketh yet with violence kings with crowns on their heads. Nor is there seen any king from whom he taketh not tribute. Thus hath he brought under his sway nearly a hundred kings. How can, O son of Pritha, any weak monarch approach him with hostile intentions? Confined in the temple of Shiva and offered as sacrifice unto him like so many animals, do not these monarchs dedicated unto that god feel the most poignant misery, O bull of the Bharata race? A Kshatriya that dieth in battle is ever regarded with respect. Why shall we not, therefore, meet together and oppose Jarsandha in battle? He hath already brought eighty-six kings; fourteen only are wanting to complete one hundred. As soon as he obtaineth those fourteen, he will begin his cruel act. He that shall be to obstruct that act will surely win blazing renown. And he that will vanquish Jarasandha will surely become the emperor of all the Kshatriyas.'"

Section 16

"Yudhishthira said,--'Desirous of the imperial dignity but acting from selfish motives and relying upon courage alone, how, O Krishna, can I despatch ye (unto Jarasandha)? Both Bhima and Arjuna, I regard as my eyes, and thee, O Janardana as my mind. How shall I live, deprived of my eyes and mind. Yama himself cannot vanquish in battle the mighty host of Jarasandha that is endued, besides, with terrible valour. What valour can ye exhibit against it. This affair that promises to terminate otherwise may lead to great mischief. It is my opinion, therefore, that the proposed task should not be undertaken. Listen, O Krishna, to what I for one think. O Janardana, desisting from this act seemeth to me to be beneficial. My heart to-day is afflicted. The Rajasuya appeareth to me difficult of accomplishment.'"

"Vaisampayana said,--"Arjuna who had obtained that excellent of bows and that couple of inexhaustible quivers, and that car with that banner, as also that assembly room, now addressed Yudhishthira and said,--'I have obtained, O king, a bow and weapons and arrows and energy and allies and dominions and fame and strength. Those are always difficult of acquisition, however much they may be desired. Learned men of repute always praise in good society nobleness of descent. But nothing is equal to might. Indeed, O monarch, there is nothing I like more than prowess. Born in a race noted for its valour, one that is without valour is scarcely worthy of regard. One, however, possessed of valour, that is born in a race not noted for it, is much superior to the former. He, O king, is a Kshatriya in every thing who increaseth his fame and possessions by the subjugation of his enemies. And he that is possessed of valour, though destitute of all (other) merits, will vanquish his foes. One, however, that is destitute of valour, though possessed of every (other) merit, can scarcely accomplish anything. Every merit exists by the side of valour in an incipient state. Concentration of attention, exertion and destiny exist as the three causes of victory. One, however, that is possessed of valour doth not yet deserve success if he acts carelessly. It is for this that an enemy endued with strength sometimes suffers death at the hands of his foes. As meanness overtakes the weak, so folly sometimes overtakes the strong. A king, therefore, that is desirous of victory, should avoid both these causes of destruction. If, for the purpose of our sacrifice, we endeavour to slay Jarasandha and rescue the kings kept by him for a cruel purpose, there is no higher act which we could employ ourselves in. If, however, we do not undertake the task, the world will always think us incompetent. We have certainly the competence, O king! Why should you, therefore, regard us as incompetent? Those that have become Munis desirous of achieving tranquillity of souls, obtain yellow robes with ease. So if we vanquish the foe, the imperial dignity will easily be ours. We shall, therefore fight the foe."

Section 17

"Vasudeva said,--'Arjuna hath indicated what the inclination should be of one that is born in the Bharata race, especially of one who is the son of Kunti. We know not when death will overtake us, in the night or in the day. Nor have we ever heard that immortality hath been achieved by desisting from fight. This, therefore, is the duty of men, viz., to attack all enemies in accordance with the principles laid down in the ordinance. This always gives satisfaction to the heart. Aided by good policy, if not frustrated by Destiny, an undertaking becomes crowned with success. If both parties aided by such means encounter each other, one must obtain ascendency over the other, for both cannot win or lose. A battle however, if directed by bad policy which again is destitute of the well-known arts, ends in defeat or destruction. If, again, both parties are equally circumstanced, the result becomes doubtful. Both, however, cannot win. When such is the case, why should we not, aided by good policy, directly approach the foe; and destroy him, like the current of the river uprooting a tree? If, disguising our own faults, we attack the enemy taking advantage of his loopholes, why should we not succeed? Indeed, the policy of intelligent men, is that one should not fight openly with foes that are exceedingly powerful and are at the head of their well-arrayed forces. This too is my opinion. If, however, we accomplish our purpose secretly entering the abode of our foe and attacking his person, we shall never earn obloquy. That bull among men--Jarasandha--alone enjoyeth unfaded glory, like unto him who is the self in the heart of every created being. But I see his destruction before me. Desirous of protecting our relatives we will either slay him in battle or shall ascend to heaven being ourselves slain in the end by him.'

Yudhishthira said--"O Krishna, who is this Jarasandha? What is his energy and what is his prowess, that having touched thee he hath not been burnt like an insect at the touch of fire?"

Krishna said,--'Hear, O monarch, who Jarasandha is; what his energy; and what is his prowess; and why also he hath been spared by us, Even though he hath repeatedly offended us. There was a mighty king of the name of Vrihadratha, the lord of the Magadhas. Proud in battle, he had three Akshauhinis of troops. Handsome and endued with energy, possessed of affluence and prowess beyond measure, and always bearing on his person marks indicating installation at sacrifices. He was like a second Indra. In glory he was like unto Suryya, in forgiveness like unto the Earth, in wrath like unto the destroyer Yama and in wealth like unto Vaisravana. And O thou foremost of the Bharata race, the whole earth was covered by his qualities that descended upon him from a long line of ancestors, like the rays emerging from the sun. And, O bull of the Bharata race, endued with great energy that monarch married two twin daughters of the king of Kasi, both endued with the wealth of beauty. And that bull among men made an engagement in secret with his wives that he would love them equally and would never show a preference for either. And the lord of the earth in the company of his two dearly loved wives, both of whom suited him well, passed his days in joy like a mighty elephant in the company of two cow-elephants, or like the ocean in his personified form between Ganga and Yamuna (also in their personified forms). The monarch's youth however, passed away in the enjoyment of his possessions, without any son being born unto him to perpetuate his line. The best of monarch failed to obtain a son to perpetuate his race, even by means of various auspicious rites, and homas, and sacrifices performed with the desire for having an offspring. One day the king heard that the high-souled Chanda-kausika, the son of Kakshivat of the illustrious Gautama race, having desisted from ascetic penances had come in course of his wanderings to his capital and had taken his seat under the shade of a mango tree. The king went unto that Muni accompanied by his two wives, and worshipping him with jewels and valuable presents gratified him highly. That best of Rishis truthful in speech and firmly attached to truth, then told the king,--O king of kings, I have been pleased with thee. O thou of excellent vows, solicit thou a boon. King Vrihadratha then, with his wives, bending low unto that Rishi, spoke these words choked with tears in consequence of his despair of obtaining a child.--'O holy one forsaking my kingdom I am about to go into the woods to practise ascetic penances. I am very unfortunate for I have no son. What shall I do, therefore, with my kingdom or with a boon?'

Krishna continued,--"Hearing these words (of the king), the Muni controlling his outer senses entered into meditation, sitting in the shade of that very mango tree where he was. And there fell upon the lap of the seated Muni a mango that was juicy and untouched by the beak of a parrot or any other bird. That best of Munis, taking up the fruit and mentally pronouncing certain mantras over it, gave it unto the king as the means of his obtaining an incomparable offspring. And the great Muni, possessed also of extraordinary wisdom, addressing the monarch, said,--"Return, O king, thy wish is fulfilled. Desist, O king, from going (into the woods)".--Hearing these words of the Muni and worshipping his feet, the monarch possessed of great wisdom, returned to his own abode. And recollecting his former promise (unto them) the king gave, O bull of the Bharata race, unto his two wives that one fruit. His beautiful queens, dividing that single fruit into two parts, ate it up. In consequence of the certainty of the realisation of the

Muni's words and his truthfulness, both of them conceived, as an effect of their having eaten that fruit. And the king beholding them in that state became filled with great joy. Then, O wise monarch, some time after, when the time came, each of the queens brought forth a fragmentary body. And each fragment had one eye, one arm, one leg, half a stomach, half a face, and half an anus. Beholding the fragmentary bodies, both the mothers trembled much. The helpless sisters then anxiously consulted each other, and sorrowfully abandoned those fragments endued with life. The two midwives (that waited upon the queens) then carefully wrapping up the still-born (?) fragments went out of the inner apartments (of the palace) by the back door and throwing away the bodies, returned in haste. A little while after, O tiger among men, a Rakshasa woman of the name of Jara living upon flesh and blood, took up the fragments that lay on a crossing. And impelled by force of fate, the female cannibal united the fragments for facility of carrying them away. And, O bull among men, as soon as the fragments were united they formed a sturdy child of one body (endued with life). Then, O king, the female cannibal, with eyes expanded in wonder, found herself unable to carry away that child having a body as hard and strong as the thunder-bolt. That infant then closing his fists red as copper and inserting them into its mouth, began to roar terribly as rain-charged clouds. Alarmed at the sound, the inmates of the palace, O tiger among men, suddenly came out with the king, O slayer of all foes. The helpless and disappointed and sad queens also, with breasts full of milk, also came out suddenly to recover their child. The female cannibal beholding the queens in that condition and the king too so desirous of an offspring, and the child was possessed of such strength thought within herself--I live within dominions of the king who is so desirous of an offspring. It behoveth not me, therefore, to kill the infant child of such an illustrious and virtuous monarch. The Rakshasa woman then, holding the child in her arms like the clouds enveloping the sun, and assuming a human form, told the king these words,--O Vrihadratha, this is thy child. Given to thee by me, O, take it. It hath been born of both thy wives by virtue of the command of the great Brahmana. Cast away by the midwives, it hath been protected by me!

"Krishna continued,--O thou foremost of the Bharata race, the handsome daughters of the king of Kasi, having obtained the child, soon drenched it with their lacteal streams. The king ascertaining everything, was filled with joy, and addressing that female cannibal disguised as a human being possessing the complexion of gold, asked,--O thou of the complexion of the filament of the lotus, who art thou that givest me this child? O auspicious one, thou seemest to me as a goddess roaming at thy pleasure!"

Section 18

"Krishna continued,--'hearing these words of the king, the Rakshasa woman answered--Blessed be thou, O king of kings. Capable of assuming any form at will. I am a Rakshasa woman called Jara. I am living, O king, happily in thy house, worshipped by all. Every day I wander from house to house of men. Indeed, I was created of old by the Self-create and was named Grihadevi (the household goddess)'. Of celestial beauty I was placed (in the world) for the destruction of the Danavas. He that with devotion painteth on the walls (of his house) a likeness of myself endued with youth and in the midst of children, must have prosperity in his abode; otherwise a household must sustain decay and destruction. O lord, painted on the walls of thy house is a likeness of myself surrounded by numerous children. Stationed there I am daily worshipped with scents and flowers, with incense and edibles and various objects of enjoyment. Thus worshipped in thy house, I daily think of doing thee some good in return. It chanced, O virtuous king, that I beheld the fragmentary bodies of thy son. When these happened to be united by me, a living child was formed of them. O great king, it hath been so owing to thy good fortune alone. I have been only the instrument, I am capable of swallowing the mountain of Meru itself, what shall I say of the child? I have, however, been gratified with thee in consequence of the worship I receive in thy house. It is, therefore, O king, that I have bestowed this child on thee.

"Krishna continued,--Having spoken these words, O king, Jara disappeared there and then. The king having obtained the child then entered the palace. And the king then caused all the rites of infancy to be performed on that child, and ordered a festival to be observed by his people in Honour of that Rakshasa woman. And the monarch equal unto Brahma himself then bestowed a name on his child. And he said that because the child had been united by Jara, he should be called (Jarasandha i.e., united by Jara). And the son of the king of Magadha endued with great energy, began to grow up in bulk and strength like a fire into which hath been poured libation of clarified butter. And increasing day by day like the moon in the bright fortnight, the child began to enhance the joy of his parents.'"

Section 19

"Krishna said,--some time after this, the great ascetic, the exalted Chandakausika, again came into the country of the Magadhas. Filled with joy at the advent of the Rishi, king Vrihadratha, accompanied by his ministers and priest and wives and son, went out to receive him. And, O Bharata, worshipping the Rishi with water to wash his feet and face, and with the offerings of Arghya the king then offered his whole kingdom along with his son for the acceptance of the Rishi. The adorable Rishi accepting that worship offered by the king, addressing the ruler of Magadha, O monarch, said with well-pleased heart,--O king, I knew all this by spiritual insight. But hear, O king of kings, what this son of thine will be in future, as also what his beauty, excellence, strength, and valour will be. Without doubt this son of thine, growing in prosperity and endued with prowess, will obtain all these. Like other birds that can never imitate the speed of Vinata's son (Garuda), the other monarchs of the earth will not be able to equal in energy this thy son, who will be endued with great valour. And all those that will stand in his way will certainly be destroyed. Like the force of the current that can never make the slightest impression upon the rocky breast of a mountain, weapons hurled at him even by the celestials will fail to produce the least pain in him. He will blaze forth above the heads of all that wear crowns on their brows. Like the sun that dims the lustre of all luminous bodies, this son of thine will rob all monarchs of their splendour. Even kings that are powerful and own large armies and numberless vehicles and animals, upon approaching this son of thine, will all perish as insects upon fire. This child will seize the growing prosperity of all kings like the ocean receiving the rivers swollen with the water of the rainy season. Like the huge earth that bears all kinds of produce, supporting things that are both good and evil, this child endued with great strength will support all the four orders of men. And all the kings of the earth will live in obedience to the commands of this child just as every creature endued with body live in dependence upon Vayu that is dear as self unto beings. This prince of Magadha--the mightiest of all men in the world--will behold with his physical eyes the god of gods called Rudra or Hara, the slayer of Tripura. O thou slayer of all foes, saying this, the Rishi, thinking of his own business, dismissed king Vrihadratha. The lord of the Magadhas then, re-entering his capital, and calling together his friends and relations, installed Jarasandha, on the throne. King Vrihadratha then came to feel a great distaste for worldly pleasures. And after the installation of Jarasandha king Vrihadratha followed by his two wives became an inmate of an ascetic asylum in the woods. And, O king, after his father and mothers had retired into the woods, Jarasandha by his valour brought numerous kings under his sway.'"

"Vaisampayana continued,--'King Vrihadratha, having lived for some time in the woods and practised ascetic penances, ascended to heaven at last with his wives. King Jarasandha, also, as uttered by Kausika, having received those numerous boons ruled his kingdom like a father. Some time after when king Kansa was slain by Vasudeva, an enmity arose between him and Krishna. Then, O Bharata, the mighty king of Magadha from his city of Girivraja, whirling a mace ninety-nine times, hurled it towards Mathura. At that time Krishna of wonderful deeds was residing at Mathura. The handsome mace hurled by Jarasandha fell near Mathura at a distance of ninety-nine yojanas from Giririvraja The citizens beholding the circumstance well, went unto Krishna and informed him of the fall of the mace. The place where the mace fell is adjacent to Mathura and is called Gadavasan. Jarasandha had two supporters called Hansa and Dimvaka, both of whom were incapable of being slain by weapons. Well-conversant with the science of politics and morality, in counsel they were the foremost of all intelligent men. I have already told thee everything about that mighty pair. They two and Jarasandha, I believe, are more than a match for three worlds. O brave king, it was for this reason that the powerful Kukkura, Andhaka and Vrishni tribes, acting from motives of policy, did not deem it proper to fight with him.'"

*****

Jarasandhta-Badha Parva

Section 20

"Krishna said,--both Hansa and Dimvaka have fallen; Kansa also with all his followers has been slain. The time hath, therefore come for the destruction of Jarasandha. He is incapable of being vanquished in battle even by all the celestials and the Asuras (fighting together). We think, however, that he should be vanquished in a personal struggle with bare arms. In me is policy, in Bhima is strength and in Arjuna is triumph; and therefore, as prelude to performing the Rajasuya, we will certainly achieve the destruction of the ruler of Magadha. When we three approach that monarch in secret, and he will, without doubt, be engaged in an encounter with one of us. From fear of disgrace, from covetousness, and from pride of strength he will certainly summon Bhima to the encounter. Like death himself that slays a person however swollen with pride, the long-armed and mighty Bhimasena will effect the destruction of the king. If thou knowest my heart, if thou hast any faith in me, then make over to me, as a pledge, Bhima and Arjuna without loss of time!"

"Vaisampayana continued,--Thus addressed by the exalted one, Yudhishthira, beholding both Bhima and Arjuna standing with cheerful faces, replied, saying--'O Achyuta, O Achyuta, thou slayer of all enemies, say not so. Thou art the lord of the Pandavas! We are dependent on thee. What thou sayest, O Govinda, is consistent with wise counsels. Thou never leadest those upon whom Prosperity hath turned her back. I who stay under thy command regard that Jarasandha is already slain, that the monarchs confined by him have already been set free, that the Rajasuya hath already been accomplished by me. O lord of the universe, O thou best of persons, watchfully act thou so that this task may be accomplished. Without ye then I dare not live, like a sorrowful man afflicted with disease, and bereft of the three attributes of morality, pleasure and wealth. Partha cannot live without Sauri (Krishna), nor can Sauri live without Partha. Nor is there anything in the world that is unconquerable by these two, viz., Krishna and Arjuna.

This handsome Bhima also is the foremost of all persons endued with might. Of great renown, what can he not achieve when with ye two? Troops, when properly led, always do excellent service. A force without a leader hath been called inert by the wise. Forces, therefore, should always be led by experienced commanders. Into places that are low, the wise always conduct the water. Even fishermen cause the water (of tank) to run out through holes. (Experienced leaders always lead their forces noting the loopholes and assailable points of the foe). We shall, therefore, strive to accomplish our purpose following the leadership of Govinda conversant with the science of politics, that personage whose fame hath spread all over the world. For the successful accomplishment of one's purposes one should ever place Krishna in the van, that foremost of personages whose strength consists in wisdom and policy and who possesseth a knowledge of both method and means. For the accomplishment of one's purpose let, therefore, Arjuna, the son of Pritha, follow Krishna the foremost of the Yadavas and let Bhima follow Arjuna. Policy and good fortune and might will (then) bring about success in a matter requiring valour.' Vaisampayana said,--'Thus addressed by Yudhishthira, the trio Krishna, Arjuna and Bhima, all possessed of great energy, set out for Magadha attired in the garb of Snataka Brahmanas of resplendent bodies, and blessed by the agreeable speeches of friends and relatives. Possessed of superior energy and of bodies already like the Sun, the Moon, and the Fire, inflamed with wrath at the sad lot of their relative kings, those bodies of theirs became much more blazing. And the people, beholding Krishna and Arjuna, both of whom had never before been vanquished in battle, with Bhima in the van, all ready to achieve the same task, regarded Jarasandha as already slain. For the illustrious pair (Krishna and Arjuna) were masters that directed every operation (in the universe), as also all acts relating to the morality, wealth, and pleasure of every being. Having set out from the country of the Kurus, they passed through Kuru-jangala and arrived at the charming lake of lotuses. Passing over the hills of Kalakuta, they then went on crossing the Gandaki, the Sadanira (Karatoya), and the Sarkaravarta and the other rivers taking their rise in the same mountains. They then crossed the delightful Sarayu and saw the country of Eastern Kosala. Passing over that country they went to Mithila and then crossing the Mala and Charamanwati, the three heroes crossed the Ganges and the Sone and went on towards the east. At last those heroes of unfaded glory arrived at Magadha in the heart of (the country of) Kushamva. Reaching then the hills of Goratha, they saw the city of Magadha that was always filled with kine and wealth and water and rendered handsome with the innumerable trees standing there.'"

Section 21

"Vasudeva said,--'behold, O Partha, the great capital of Magadha, standing in all its beauty. Filled with flocks and herds and its stock of water never exhausted, and adorned also with fine mansions standing in excellent array, it is free from every kind of calamity. The five large hills of Vaihara, Varaha, Vrishava, Rishigiri, and the delightful Chaitya, all of high peaks and overgrown with tall trees of cool shade and connected with one another, seem to be jointly protecting the city of Girivraja. The breasts of the hills are concealed by forests of delightful and fragrant Lodhras having the ends of their branches covered with flowers. It was here that the illustrious Gautama of rigid vows begat on the Sudra woman Ausinari (the daughter of Usinara) Kakshivat and other celebrated sons. That the race sprung from Gautama doth yet live under the sway of an ordinary human race (of monarchs) is only evidence of Gautama's kindness to kings. And, O Arjuna, it was here that in olden times the mighty monarchs of Anga, and Vanga and other countries, came to the abode of Gautama, and passed their days in joy and happiness. Behold, O Partha, those forests of delightful Pippalas and beautiful Lodhras standing near the side of Gautama's abode. There dwelt in old days those Nagas, Arvuda and Sakravapin, those persecutors of all enemies, as also the Naga Swastika and that other excellent Naga called Manu. Manu himself had ordered the country of the Magadhas to be never afflicted with drought, and Kaushika and Manimat also have favoured the country. Owning such a delightful and impregnable city, Jarasandha is ever bent on seeking the fruition of his purposes unlike other monarchs. We shall, however, by slaying him to-day humble his pride."

Vaisampayana said,--Thus saying those brothers of abundant energy, viz., he of the Vrishni race and the two Pandavas entered the city of Magadha. They then approached towards the impregnable city of Girivraja that was full of cheerful and well-fed inhabitants belonging to all the four orders, and where festivities were perennial. On arriving then at the gate of the city, the brothers (instead of passing through it) began to pierce (with their shafts) the heart of the high Chaityaka peak that was worshipped by the race of Vrihadratha, as also by the citizens and which delighted the hearts of all the Magadhas. There Vrihadratha had slain a cannibal called Rishava and having slain the monster made of his hide three drums which he placed in his own city. And those drums were such that once beaten their sound lasted one full month. And the brothers broke down the Chaityaka peak that was delightful to all the Magadhas, at that point where those drums covered with celestial flowers used to yield their continuous sound. And desirous of slaying Jarasandha they seemed by that act of theirs to place their feet upon the head of their foe. And attacking with their mighty arms that immovable and huge and high and old and celebrated peak always worshipped with perfumes and floral wreaths, those heroes broke it down. And with joyful hearts they then entered the city. And it so happened that the learned Brahmanas residing within the city saw many evil omens which they reported to Jarasandha. And the priest making the king mount an elephant whirled lighted brands about him. And king Jarasandha also, possessed of great prowess, with a view to warding of those evils, entered upon the celebration of a sacrifice, with proper vows and fasts. Meanwhile, O Bharata, the brothers unarmed, or rather with their bare arms as their only weapons, desirous of fighting with Jarasandha, entered the capital in the guise of Brahmanas. They beheld the extraordinary beauty of the shops full of various edibles and floral wreaths, and supplied with articles of every variety of various qualities that man can desire. Those best of men, Krishna, Bhima, and Dhananjaya, beholding in those shops their affluence, passed along the public road. And endued with great strength they snatched forcibly from the flower-vendors the garlands they had exposed for sale. And attired in robes of various colours and decked in garlands and ear-rings the heroes entered the abode of Jarasandha possessed of great intelligence, like Himalayan lions eyeing cattle-folds. And the arms of those warriors, O king, besmeared with sandal paste, looked like the trunks of sala trees. The people of Magadha, beholding those heroes looking like elephants, with necks broad like those of trees and wide chests, began to wonder much. Those bull among men, passing through three gates that were crowded with men, proudly and cheerfully approached the king. And Jarasandha rising up in haste received them with water to wash their feet with, and honey and the other ingredients of the Arghya--with gifts of kine, and with other forms of respect. The great king addressing them said,--'Ye are welcome'! And, O Janamejaya, both Partha and Bhima remained silent at this. And addressing the monarch Krishna said,--'O king of kings these two are now in the observance of a vow. Therefore they will not speak. Silent they will remain till midnight After that hour they will speak with thee!' The king then quartering his guests in the sacrificial apartments retired into his private chambers. And when midnight arrived, the monarch arrived at the place where his guests attired as Brahmanas were. For, O King, that ever victorious monarch observed this vow which was known throughout the Worlds that as soon as he should hear of the arrival of Snataka Brahmanas at his place, should it be even at midnight, he would immediately, O Bharata, come out and grant them an audience. Beholding the strange attire of his guests that best of kings wondered much. For all that, however, he waited on them respectfully. Those bulls among men, those slayers of all foes, on the other hand, O thou best of the Bharata race, beholding king Jarasandha, said,--'Let salvation be attained by thee, O king, without difficulty.' And, O tiger among kings, having said this unto the monarch, they stood looking at each other. And, O king of kings, Jarasandha then said unto those sons of Pandu and him of the Yadu race, all disguised as Brahmanas--'Take your seats.' And those bulls among men sat themselves down, and like the three priests of a great sacrifice blazed forth in their beauty. And king Jarasandha, O thou of the Kuru race, firmly devoted to truth, censuring the disguised guests, said unto them,--'It is well known to me that in the whole world Brahmanas in the observance of Snataka vow never deck their persons with garlands and fragrant paste unseasonably. Who are ye, therefore, thus decked with flowers, and with hands bearing the marks of the bow-string? Attired in coloured robes and decked unseasonably with flowers and paste, ye give me to understand that ye are Brahmanas, although ye bear Kshatriya energy. Tell me truly who ye are. Truth decks even kings. Breaking down the peak of the Chaityaka hill, why have ye, in disguise, entered (the city) by an improper gate without fear of the royal wrath? The energy of a Brahmana dwelleth in his speech, (not in act). This your feat is not suited to the order to which ye profess to belong. Tell us therefore, the end ye have in view. Arrived here by such an improper way, why accept ye not the worship I offer? What is your motive for coming to me? Thus addressed by the king, the high-souled Krishna, well-skilled in speech, thus replied unto the monarch in a calm and grave voice.

"Krishna said,--'O king, know us for Snataka Brahmanas. Brahmanas and Kshatriyas and Vaishyas are all, O monarch, competent to observe the vow of Snataka. This vow, besides, hath (many) especial and general rules. A Kshatriya observing this vow with especial rules always achieve prosperity. Therefore, have we decked ourselves with flowers. Kshatriyas again, O king, exhibit their energy by their arms and not in speech. It is, therefore, O son of Vrihadratha, that the speeches uttered by a Kshatriya are never audacious. O monarch, the creator hath planted his own energy in the aim of the Kshatriya. If thou wishest to behold it, thou shalt certainly behold it today. These are the rules of the ordinance, viz., that an enemy's abode should be entered through a wrong gate and a friend's abode through the right one. And know, O monarch, that this also is our eternal vow that having entered the foe's abode for the accomplishment of our purpose, we accept not the worship offered to us!"

Section 22

"Jarasandha said,--'I do not recollect if I ever acted injuriously towards ye! Even upon a careful mental scrutiny I fail to see the injury I did unto ye. When I have never done ye an injury, why, ye Brahmanas do ye regard me, who am innocent, as your foe? O, answer me truly, for this, indeed, is the rule followed by the honest. The mind is pained at the injury to one's pleasure and morality. That Kshatriya who injures an innocent man's (sources of) pleasure and morality even if he be otherwise a great warrior and well-versed in all rules of morality, obtains, without any doubt the fate of sinners (hereafter) and falls off from prosperity. The practices of the Kshatriyas are the best of those that are honest in the three worlds Indeed, those that are acquainted with morality applaud the Kshatriya practices. Adhering to those practices of my order with steady soul, I never injure those that are under me. In bringing this charge, therefore, against me, it appears that ye speak erroneously!'

"Krishna said,--'O thou of mighty arms, there is a certain person of the head of a (royal) line who upholdeth the dignity of his race At his command have we come against thee. Thou hast brought, O king, many of the Kshatriyas of the world as captives (to thy city.) Having perpetrated that wicked wrong how dost thou regard thyself as innocent? O best of monarchs, how can a king act wrongfully towards other virtuous kings? But thou, O king, treating other kings with cruelty, seekest to offer them as sacrifice unto the god Rudra! O son of Vrihadratha, this sin committed by thee may touch even us, for as we are virtuous in our practices, we are capable of protecting virtue. The slaughter of human being as sacrifice unto the gods is never seen. Why dost thou, therefore, seek to perform a sacrifice unto god Sankara by slaughtering human beings? Thou art addressing persons belonging to thy own order as animals (fit for sacrifice)! Fool as thou art, who else, O Jarasandha, is capable of behaving in this way? One always obtaineth the fruits of whatever acts one performeth under whatever circumstances. Therefore, desirous as we are of helping all distressed people, we have, for the prosperity of our race, come hither to slay thee, the slaughterer of our relatives. Thou thinkest that there is no man among the Kshatriyas (equal to thee). This, O king, is a great error of judgment on thy part. What Kshatriya is there, O king, who endued with greatness of soul and recollecting the dignity of his own parentage, would not ascend to eternal heaven that hath not its like anywhere, falling in open fight? Know O bull among men, that Kshatriyas engage themselves in battle, as persons installed in sacrifices, with heaven in view, and vanquish the whole world! Study of the Vedas, great fame, ascetic penances, and death in battle, are all acts that lead to heaven. The attainment of heaven by the three other acts may be uncertain, but death in battle hath that for its certain consequence. Death in battle is the sure cause of triumph like Indra's. It is graced by numerous merits. It is for this reason that he of a hundred sacrifices (Indra) hath become what he is, and by vanquishing the Asuras he ruleth the universe. Hostility with whom else than thee is so sure of leading to heaven, proud as thou art of the excessive strength of thy vast Magadha host? Don't disregard others, O king. Valour dwelleth in every man. O king of men, there are many men whose valour may be equal or superior to thine. As long as these are not known, so long only art thou noted for thy valour. Thy prowess, O king, can be borne by us. It is, therefore, that I say so. O king of Magadha, cast off thy superiority and pride in the presence of those that are thy equals. Go not, O king, with thy children and ministers and army, into the regions of Yama. Damvodhava, Kartavirya, Uttara, and Vrihadratha, were kings that met with destruction, along with all their forces, for having disregarded their superiors. Desirous of liberating the captive monarchs from thee, know that we are certainly not Brahmanas. I am Hrishesha otherwise called Sauri, and these two heroes among men are the sons of Pandu. O king of Magadha, we challenge thee. Fight standing before us. Either set free all the monarchs, or go thou to the abode of Yama.

"Jarasandha said,--'I never make a captive of a king without first vanquishing him. Who hath been kept here that hath not been defeated in war? This, O Krishna, it hath been said, is the duty that should be followed by the Kshatriyas, viz., to bring others under sway by the exhibition of prowess and then to treat them as slaves. Having gathered these monarchs with the intention of offering them as sacrifices unto the god, how shall I, O Krishna, from fear liberate them to-day, when I recollect also the duty I have recited of a Kshatriya? With troops against troops arrayed in order of battle, or alone against one, or against two, or against three, at the same time or separately, I am ready to fight.'"

Vaisampayana said,--"Having spoken thus, and desiring to fight with those heroes of terrible achievements, king Jarasandha ordered (his son) Sahadeva to be installed on the throne. Then, O bull of the Bharata race, the king, on the eve of battle, thought of his two generals Kausika and Chitrasena. These two, O king, were formerly called by everybody in the world of men by the respectful appellations of Hansa and Dimvaka. And, O monarch, that tiger among men, the lord Sauri ever devoted to truth, the slayer of Madhu, the younger brother of Haladhara, the foremost of all persons having their senses under complete control, keeping in view the command of Brahma and remembering that the ruler of Magadha was destined to be slain in battle by Bhima and not by the descendant of Madhu (Yadavas), desired not to slay himself king Jarasandha, that foremost of all men endued with strength, that hero possessed of the prowess of a tiger, that warrior of terrible valour."

Section 23

Vaisampayana said,--'then that foremost of all speakers, Krishna of the Yadava race, addressing king Jarasandha who was resolved upon fighting, said,--'O king, with whom amongst us three dost thou desire to fight? Who amongst us shall prepare himself for battle (with thee)?' Thus addressed, the ruler of Magadha, king Jarasandha of great splendour, expressed his desire for fighting with Bhima. The priest then, bringing with him the yellow pigment obtained from the cow and garlands of flowers and other auspicious articles, as also various excellent medicines for restoring lost consciousness and alleviating pain, approached Jarasandha, panting for battle. The king Jarasandha, on whose behalf propitiatory ceremonies with benedictions were performed by a renowned Brahmana, remembering the duty of a Kshatriya dressed himself for battle. Taking off his crown and binding his hair properly, Jarasandha stood up like an ocean bursting its continents. Then the monarch possessed of terrible prowess, addressing Bhima. said, 'I will fight with thee. It is better to be vanquished by a superior person.' And saying this, Jarasandha, that represser of all foes endued, rushed with great energy at Bhimasena like the Asura Vala or old who rushed at the chief of the celestials. And the mighty Bhimasena, on whose behalf the gods had been invoked by Krishna, that cousin of his, having consulted with advanced towards Jarasandha, impelled by the desire of fight. Then those tigers among men, those heroes of great prowess, with their bare arms as their only weapons, cheerfully engaged themselves in the encounter, each desirous of vanquishing the other. And seizing each other's arms and twining each other's legs, (at times) they slapped their arm-pits, causing the enclosure to tremble at the sound. And frequently seizing each other's necks with their hands and dragging and pushing it with violence, and each pressing every limb of his body against every limb of the other, they continued, O exalted one, to slap their arm-pits (at time). And sometimes stretching their arms and sometimes drawing them close, and now raising them up and now dropping them down, they began to seize each other. And striking neck against neck and forehead against forehead, they caused fiery sparks to come out like flashes of lightning. And grasping each other in various ways by means of their arms, and kicking each other with such violence as to affect the innermost nerves, they struck at each other's breasts with clenched fists. With bare arms as their only weapons roaring like clouds they grasped and struck each other like two mad elephants encountering each other with their trunks. Incensed at each other's blow, they fought on dragging and pushing each other and fiercely looking at each other like two wrathful lions. And each striking every limb of the other with his own and using his arms also against the other, and catching hold of each other's waist, they hurled each other to a distance. Accomplished in wrestling, the two heroes clasping each other with their arms and each dragging the other unto himself, began to press each other with great violence. The heroes then performed those grandest of all feats in wrestling called Prishtabhanga, which consisted in throwing each other down with face towards the earth and maintaining the one knocked down in that position as long as possible. And employing his arms, each also performed the feats called Sampurna-murchcha and Purna-kumbha. At times they twisted each other's arms and other limbs as if these were vegetable fibres that were to be twisted into chords. And with clenched fists they struck each other at times, pretending to aim at particular limbs while the blows descended upon other parts of the body. It was thus that those heroes fought with each other. The citizens consisting of thousands, of Brahmanas, Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, and even women and the aged, O tiger among men, came out and gathered there to behold the fight. And the crowd became so great that it was one solid mass of humanity with no space between body and body. The sound the wrestlers made by the slapping of their arms, the seizing of each other's necks for bringing each other down, and the grasping of each other's legs for dashing each other to the ground, became so loud that it resembled the roar of thunder or of falling cliffs. Both of them were foremost of mighty men, and both took great delight in such encounter. Desirous of vanquishing the other, each was on the alert for taking advantage of the slightest lapse of the other. And, O monarch, the mighty Bhima and Jarasandha fought terribly on in those lists, driving the crowd at times by the motions of their hands like Vritra and Vasava of old. Thus two heroes, dragging each other forward and pressing each other backward and with sudden jerks throwing each other face downward and sideways, mangled each other dreadfully. And at times they struck each other with their knee-joints. And addressing each other loudly in stinging speeches, they struck each other with clenched fists, the blows descending like a mass of stone upon each other. With broad shoulders and long arms and both well-skilled in wrestling encounters, they struck each other with those long arms of theirs that were like maces of iron. That encounter of the heroes commenced on the first (lunar) day of the month of Kartic (October) and the illustrious heroes fought on without intermission and food, day and night, till the thirteenth lunar day. It was on the night of the fourteenth of the lunar fortnight that the monarch of Magadha desisted from fatigue. And O king, Janardana beholding the monarch tired, addressed Bhima of terrible deeds, and as if to stimulate him said,--'O son of Kunti, a foe that is fatigued cannot be pressed for if pressed at such a time he may even die. Therefore, O son of Kunti, this king should not be oppressed by thee. On the other hand, O bull of the Bharata race, fight with him With thy arms, putting forth as much strength only as thy antagonist hath now left!' Then that slayer of hostile heroes, the son of Pandu, thus addressed by Krishna, understood the plight of Jarasandha and forthwith resolved upon taking his life. And that foremost of all men endued with strength, that prince of the Kuru race, desirous of vanquishing the hitherto unvanquished Jarasandha, mustered all his strength and courage."

Section 24

Vaisampayana said,--"thus addressed, Bhima firmly resolved upon slaying Jarasandha, replied unto Krishna of the Yadu race, saying,--O tiger of the Yadu race, O Krishna, this wretch that yet stayeth before me with sufficient strength and bent upon fight, should not be forgiven by me. Hearing these words of Vrikodara (Bhima), that tiger among men, Krishna, desiring to encourage that hero to accomplish the death of Jarasandha without any delay, answered,--'O Bhima, exhibit today upon Jarasandha the strength thou hast luckily derived, the might thou hast obtained from (thy father), the god Maruta.' Thus addressed by Krishna, Bhima, that slayer of foes, holding up in the air the powerful Jarasandha, began to whirl him on high. And, O bull of the Bharata race, having so whirled him in the air full hundred times, Bhima pressed his knee against Jarasandha's backbone and broke his body in twain. And having killed him thus, the mighty Vrikodara uttered a terrible roar. And the roar of the Pandava mingling with that death knell of Jarasandha, while he was being broken on Bhima's knee, caused a loud uproar that struck fear into the heart of every creature. And all the citizens of Magadha became dumb with terror and many women were even prematurely delivered. And hearing those roars, the people of Magadha thought that either the Himavat was tumbling down or the earth itself was being rent asunder. And those oppressors of all foes then, leaving the lifeless body of the king at the palace gate where he lay as one asleep, went out of the town. And Krishna, causing Jarasandha's car furnished with an excellent flagstaff to be made ready and making the brothers (Bhima and Arjuna) ride in it, went in and released his (imprisoned) relatives. And those kings rescued from terrible fate, rich in the possession of jewels, approaching Krishna made presents unto him of jewels and gems. And having vanquished his foe, Krishna furnished with weapons and unwounded and accompanied by the kings (he had released), came out of Girivraja riding in that celestial car (of Jarasandha). And he also who could wield the bow with both hands (Arjuna), who was incapable of being vanquished by any of the monarchs on earth, who was exceedingly handsome in person and well-skilled in the destruction of the foe, accompanied by the possessor of great strength (Bhima), came out of that tort with Krishna driving the car whereon he rode. And that best of cars, incapable of being vanquished by any king, ridden in by those warriors Bhima and Arjuna, and driven by Krishna, looked exceedingly handsome. Indeed, it was upon that car that Indra and Vishnu had fought of old in the battle (with the Asuras) in which Taraka (the wife of Vrihaspati) had become the immediate cause of much slaughter. And riding upon that car Krishna now came out of the hill-fort. Possessed of the splendour of heated gold, and decked with rows of jingling bells and furnished with wheels whose clatter was like the roar of clouds, and ever victorious in battle, and always slaughtering the foe against whom it was driven, it was that very car riding upon which Indra had slain ninety-nine Asuras of old. And those bulls among men (the three cousins) having obtained that car became exceedingly glad. The people of Magadha, behold the long-armed Krishna along with the two brothers, seated in that car (of Jarasandha) wondered much. O Bharata, that car, whereunto were yoked celestial horses and which possessed the speed of the wind, thus ridden upon by Krishna, looked exceedingly beautiful. And upon that best of cars was a flag-staff without being visibly attached thereto, and which was the product of celestial skill. And the handsome flag-staff, possessed of the splendour of the rainbow, could be seen from the distance of a yojana. And Krishna while, coming out, thought of Garuda. And Garuda, thought of by his master, came thither in no time, like a tree of vast proportions standing in a village worshipped by all. Garuda of immense weight of body and living upon snakes sat upon that excellent car along with the numberless open-mouthed and frightfully-roaring creatures on its flag-staff. And thereupon that best of cars became still more dazzling with its splendour and was as incapable of being looked at by created being as the midday sun surrounded by a thousand rays. And, O king, such was that best of flag-staffs of celestial make that it never struck against any tree nor could any weapon injure it at all even though visible to men's eyes. And Achyuta, that tiger among men, riding with the two sons of Pandu upon that celestial car, the clatter of whose wheels was like the roar of the clouds, came out of Girivraja. The car upon which Krishna rode had been obtained by king Vasu from Vasava, and from Vasu by Vrihadratha, and from the latter in due course by king Jarasandha. And he of long arms and eyes like lotus-petals and possessed of illustrious reputation, coming out of Girivraja, stopped (for some time) on a level plain outside the town. And, O king, all the citizens then, with the Brahmanas at their head, hastened thither to adore him with due religious rites. And the kings who had been released from confinement worshipped the slayer of Madhu with reverence, and addressing him with eulogies said,--O thou of long arms, thou hast to-day rescued us, sunk in the deep mire of sorrow in the hand of Jarasandha. Such an act of virtue by thee, O son of Devaki, assisted by the might of Bhima and Arjuna, is most extraordinary. O Vishnu, languishing as we all were in the terrible hill-fort of Jarasandha, it was verily from sheer good fortune alone that thou hast rescued us, O son of the Yadu race, and achieved thereby a remarkable reputation. O tiger among men, we bow down to thee. O, command us what we shall do. However difficult of accomplishment, thy command being made known to us, O lord (Krishna), it will at once be accomplished by us. Thus addressed by the monarchs, the high-souled Hrishikesa gave them every assurance and said,--'Yudhishthira is desirous of performing the sacrifice of Rajasuya. That monarch, ever guided by virtue, is solicitous of acquiring the imperial dignity. Having known this from me assist ye him in his endeavours. Then, O king, all those monarchs with joyous hearts accepted the words of Krishna, saying,--'So be it! And saying this, those lords of earth made presents of jewels unto him of the Dasarha race. And Govinda, moved by kindness towards them, took a portion of those presents, "Then the son of Jarasandha, the high-souled Sahadeva, accompanied by his relatives and the principal officers of state, and with his priest in front came thither. And the prince, bending himself low and making large presents of jewels and precious stones, worshipped Vasudeva, that god among men. Then that best of men, Krishna, giving every assurance unto the prince afflicted with fear, accepted those presents of his of great value. And Krishna joyfully installed the prince there and then in the sovereignty of Magadha. And the strong-armed and illustrious son of Jarasandha, thus installed on the throne by those most exalted of men and having obtained the friendship of Krishna and treated with respect and kindness by the two sons of Pritha, re-entered the city of his father. And that bull amongst men, Krishna, accompanied by the sons of Pritha and graced with great good fortune, left the city of Magadha, laden with numerous jewels. Accompanied by the two sons of Pandu, Achyuta (Krishna) arrived at Indraprastha, and approaching Yudhishthira joyfully addressing that monarch said,--'O best of kings, from good fortune, the mighty Jarasandha hath been slain by Bhima, and the kings confined (at Girivraja) have been all set free. From good fortune also, these two, Bhima and Dhananjaya, are well and arrived, O Bharata, it their own city unwounded. Then Yudhishthira worshipped Krishna as he deserved and embraced Bhima and Arjuna in joy. And the monarch who had no enemy, having obtained victory through the agency of his brothers in consequence of the death of Jarasandha, gave himself up to pleasure and merriment with all his brothers. And the oldest son of Pandu (Yudhisthira) together with his brothers approached the kings who had come to Indraprastha and entertaining and worshipping them, each according to his age, dismissed them all. Commanded by Yudhishthira those kings with joyful hearts, set out for their respective countries without loss of time, riding upon excellent vehicles. Thus, O king, did that tiger among men. Janardana of great intelligence, caused his foe Jarasandha to be slain through the instrumentality of the Pandavas. And, O Bharata, that chastiser of all foes having thus caused Jarasandha to be slain, took leave of Yudhishthira and Pritha, and Draupadi and Subhadra, and Bhimasena and Arjuna and the twins Nakula and

Sahadeva. After taking leave of Dhananjaya also, he set out for his own city (of Dwarka), riding upon that best of cars of celestial make, possessed of the speed of the mind and given unto him by Yudhishthira, filling the ten points of the horizon with the deep rattle of its wheels. And, O bull of the Bharata race, just as Krishna was on the point of setting out, the Pandavas with Yudhishthira at their head walked round that tiger among men who was never fatigued with exertion.'

"And after the illustrious Krishna, the son of Devaki, had departed (from Indraprastha) having acquired that great victory and having also dispelled the fears of the kings, that feat, O Bharata, swelled the fame of the Pandavas. And, O king, the Pandavas passed their days, continuing to gladden the heart of Draupadi. And at that time, whatever was proper and consistent with virtue, pleasure, and profit, continued to be properly executed by king Yudhishthira in the exercise of his duties of protecting his subjects."

Section 25

(Digvijaya Parva)

Vaisampayana said,--Arjuna, having obtained that best of bows and that couple of inexhaustible quivers and that car and flag-staff, as also that assembly-house, addressing Yudhisthira said,--Bow, weapons, great energy, allies, territory, fame, army-those, O king, difficult of acquisition however desirable, have all been obtained by me. I think, therefore, that what should now be done is for the swelling up of our treasury. I desire, O best of monarchs, to make the kings (of the earth) pay tributes to us. I desire to set out, in an auspicious moment of a holy day of the moon under a favourable constellation for the conquest of the direction that is presided over by the Lord of treasures (viz. the North)."

Vaisampayana continued,--"King Yudhisthira the just, hearing these words of Dhananjaya, replied unto him in a grave and collected tone, saying,--O bull of the Bharata race, set thou out, having made holy Brahmanas utter benedictions on thee, to plunge thy enemies in sorrow and to fill thy friend with joy. Victory, O son of Pritha, will surely be thine, and thou wilt surely obtain thy desires fulfilled.

"Thus addressed, Arjuna, surrounded by a large host, set out in that celestial car of wonderful achievements he had obtained from Agni. And Bhimasena also, and those bull among men, the twins, dismissed with affection by Yudhishthira the just set out, each at the head of a large army. And Arjuna, the son of the chastiser of Paka then brought under subjugation that direction (the North) which was presided over by the Lord of treasures. And Bhimasena overcome by force the East and Sahadeva the South, and Nakula, O king, acquainted with all the weapons, conquered the West. Thus while his brothers were so employed, the exalted king Yudishthira the just stayed within Khandavaprastha in the enjoyment of great affluence in the midst of friends and relatives."

"Bhagadatta, hearing this, said,--'O thou who hast Kunto for thy mother, as thou art to me, so is Yudhishthira also. I shall do all this. Tell me, what else I may do for thee."

Section 26

Vaisampayana continued,--thus addressed, Dhananjaya replied unto Bhagadatta, saying,--'If thou wilt give thy promise to do this, thou hast done all I desire. And having thus subjugated the king of Pragjyotisha, Dhananjaya of long arms, the son of Kunti, then marched towards the north--the direction presided over by the lord of treasures. That bull amongst men, that son of Kunti, then conquered the mountainous tracts and their outskirts, as also the hilly regions. And having conquered all the mountains and the kings that reigned there, and bringing them under his sway, he exacted tributes from all. And winning the affections of those kings and uniting himself with them, he next marched, O king, against Vrihanta, the king of Uluka, making this earth tremble with the sound of his drums, the clatter of his chariot-wheels, and the roar of the elephants in his train. Vrihanta, however, quickly coming out of his city followed by his army consisting of four kinds of troops, gave battle to Falguna (Arjuna). And the fight that took place between Vrihanta and Dhananjaya was terrible. It so happened that Vrihanta was unable to bear the prowess of the son of Pandu. Then that invincible king of the mountainous region regarding the son of Kunti irresistible, approached him with all his wealth. Arjuna snatched out the kingdom from Vrihanta, but having made peace with him marched, accompanied by that king, against Senavindu whom he soon expelled from his kingdom. After this he subjugated Modapura, Vamadeva, Sudaman, Susankula, the Northern Ulukas, and the kings of those countries and peoples. Hereafter at the command of Yudhishthira, O monarch, Arjuna, did not move from the city of Senavindu but sent his troops only and brought under his sway those five countries and peoples. For Arjuna, having arrived at Devaprastha, the city of Senavindu, took up his quarters there with his army consisting of four kinds of forces. Thence, surrounded by the kings and the peoples he had subjugated, the hero marched against king Viswagaswa--that bull of Puru's race. Having vanquished in battle the brave mountaineers, who were all great warriors, the son of Pandu, O king, then occupied with the help of his troops, the town protected by the Puru king. Having vanquished in battle the Puru king, as also the robber tribes, of the mountains, the son of Pandu brought under his sway the seven tribes called Utsava-sanketa. That bull of the Kshatriya race then defeated the brave Kshatriyas of Kashmira and also king Lohita along with ten minor chiefs. Then the Trigartas, the Daravas, the Kokonadas, and various other Kshatriyas, O king, advanced against the son of Pandu. That Prince of the Kuru race then took the delightful town of Avisari, and then brought under his sway Rochamana ruling in Uraga. Then the son of Indra (Arjuna), putting forth his might, pressed the delightful town of Singhapura that was well-protected with various weapons. Then Arjuna, that bull amongst the son of Pandu, at the head of all his troops, fiercely attacked the regions called Suhma and Sumala. Then the son of Indra, endued with great prowess, after pressing them with great force, brought the Valhikas always difficult of being vanquished, under his sway. Then Falguna, the son of Pandu, taking with him a select force, defeated the Daradas along with the Kambojas. Then the exalted son of Indra vanquished the robber tribes that dwelt in the north-eastern frontier and those also that dwelt in the woods. And, O great king, the son of Indra also subjugated the allied tribes of the Lohas, the eastern Kambojas, and northern Rishikas. And the battle with the Rishikas was fierce in the extreme. Indeed, the fight that took place between them and the son of Pritha was equal to that between the gods and the Asuras in which Taraka (the wife of Vrihaspati) had become the cause of so much slaughter. And defeating, O king, the Rishikas in the field of battle, Arjuna took from them as tribute eight horses that were of the colour of the parrot's breast, as also other horses of the hues of the peacock, born in northern and other climes and endued with high speed. At last having conquered all the Himalayas and the Nishkuta mountains, that bull among men, arriving at the White mountains, encamped on its breast."

Section 27

Vaisampayana said,--"that heroic and foremost of the Pandavas endued with great energy, crossing the White mountains, subjugated the country of the Limpurushas ruled by Durmaputra, after a collision involving a great slaughter of Kshatriyas, and brought the region under his complete sway. Having reduced that country, the son of Indra (Arjuna) with a collected mind marched at the head of his troops to the country called Harataka, ruled by the Guhakas. Subjugating them by a policy of conciliation, the Kuru prince beheld (in that region) that excellent of lakes called Manasa and various other lakes and tanks sacred to the Rishis. And the exalted prince having arrived at the lake Manasa conquered the regions ruled by the Gandharvas that lay around the Harataka territories. Here the conqueror took, as tribute from the country, numerous excellent horses called Tittiri, Kalmasha, Manduka. At last the son of the slayer of Paka, arriving in the country of North Harivarsha desired to conquer it. Thereupon certain frontier-guards of huge bodies and endued with great strength and energy, coming to him with gallant hearts, said, 'O son of Pritha, this country can be never conquered by thee. If thou seekest thy good, return hence. He that entereth this region, if human, is sure to perish. We have been gratified with thee; O hero, thy conquests have been enough. Nor is anything to be seen here, O Arjuna, that may be conquered by thee. The Northern Kurus live here. There cannot be war here. Even if thou enterest it, thou will not be able to behold anything, for with human eyes nothing can be seen here. If, however thou seekest anything else, O Bharata tell us, O tiger among men, so that we may do thy bidding. Thus addressed by them, Arjuna smilingly addressing them, said,--'I desire the acquisition of the imperial dignity by Yudhishthira the just, of great intelligence. If your land is shut against human beings, I shall not enter it. Let something be paid unto Yudhishthira by ye as tribute. Hearing these words of Arjuna, they gave him as tribute many cloths and ornaments of celestial make, silks of celestial texture and skins of celestial origin.

"It was thus that tiger among men subjugated the countries that lay to the North, having fought numberless battles with both Kshatriya and robber tribes. And having vanquished the chiefs and brought them under his sway he exacted from them much wealth, various gems and jewels, the horses of the species called Tittiri and Kalmasha, as also those of the colour of the parrot's wings and those that were like the peacocks in hue and all endued with the speed of the wind. And surrounded, O king, by a large army consisting of the four kinds of forces, the hero came back to the excellent city of Sakraprastha. And Partha offered the whole of that wealth, together with the animals he had brought, unto Yudhishthira the just. And commanded by the monarch, the hero retired to a chamber of the palace for rest."

Section 28

Vaisampayana said,--in the meantime, Bhimasena also endued with great energy, having obtained the assent of Yudhishthira the just marched towards the eastern direction. And the tiger among the Bharatas, possessed of great valour and ever increasing the sorrows of his foes, was accompanied by a mighty host with the full complement of elephants and horses and cars, well-armed and capable of crushing all hostile kingdoms. That tiger among men, the son of Pandu, going first into the great country of the Panchalas, began by various means to conciliate that tribe. Then that hero, that bull of the Bharata race, within a short time, vanquished the Gandakas and the Videhas. That exalted one then subjugated the Dasarnas. There in the country of the Dasarnas, the king called Sudharman with his bare arms fought a fierce battle with Bhimasena. And Bhimasena, beholding that feat of the illustrious king, appointed the mighty Sudharman as the first in command of his forces. Then Bhima of terrible prowess marched towards the east, causing the earth itself to tremble with the tread of the mighty host that followed him. Then that hero who in strength was the foremost of all strong men defeated in battle Rochamana, the king of Aswamedha, at the head of all his troops. And the son of Kunti, having vanquished that monarch by performing feats that excelled in fierceness, subjugated the eastern region. Then that prince of the Kuru race, endued with great prowess going into the country of Pulinda in the south, brought Sukumara and the king Sumitra under his sway. Then, O Janamejaya, that bull in the Bharata race, at the command of Yudhishthira the just marched against Sisupala of great energy. The king of Chedi, hearing of the intentions of the son of Pandu, came out of his city. And that chastiser of all foes then received the son of Pritha with respect. Then, O king, those bulls of the Chedi and the Kuru lines, thus met together, enquired after each other's welfare. Then, O monarch, the king of Chedi offered his kingdom unto Bhima and said smilingly,--'O sinless one, upon what art thou bent?' And Bhima thereupon represented unto him the intentions of king Yudhishthira. And Bhima dwelt there, O king, for thirty nights, duly entertained by Sisupala. And after this he set out from Chedi with his troops and vehicles."

Section 29

Vaisampayana said,--that chastiser of all foes then vanquished king Srenimat of the country of Kumara, and then Vrihadvala, the king of Kosala. Then the foremost of the sons of Pandu, by performing feats excelling in fierceness, defeated the virtuous and mighty king Dirghayaghna of Ayodhya. And the exalted one then subjugated the country of Gopalakaksha and the northern Kosalas and also the king of Mallas. And the mighty one, arriving then in the moist region at the foot of the Himalayas soon brought the whole country under his sway. And that bull of Bharata race brought under control in this way diverse countries. And endued with great energy and in strength the foremost of all strong men, the son of Pandu next conquered the country of Bhallata, as also the mountain of Suktimanta that was by the side of Bhallata. Then Bhima of terrible prowess and long arms, vanquishing in battle the unretreating Suvahu the king of Kasi, brought him under complete sway. Then that bull among the sons of Pandu overcame in battle, by sheer force, the great king Kratha reigning in the region lying about Suparsa. Then the hero of great energy vanquished the Matsya and the powerful Maladas and the country called Pasubhumi that was without fear or oppression of any kind. And the long-armed hero then, coming from that land, conquered Madahara, Mahidara, and the Somadheyas, and turned his steps towards the north. And the mighty son of Kunti then subjugated, by sheer force, the country called Vatsabhumi, and the king of the Bhargas, as also the ruler of the Nishadas and Manimat and numerous other kings. Then Bhima, with scarcely any degree of exertion and very soon, vanquished the southern Mallas and the Bhagauanta mountains. And the hero next vanquished, by policy alone, the Sarmakas and the Varmakas. And that tiger among men then defeated with comparative ease that lord of earth, Janaka the king of the Videhas. And the hero then subjugated strategically the Sakas and the barbarians living in that part of the country. And the son of Pandu, sending forth expeditions from Videha, conquered the seven kings of the Kiratas living about the Indra mountain. The mighty hero then, endued with abundant energy, vanquished in battle the Submas and the Prasuhmas. And winning them over to his side, the son of Kunti, possessed of great strength, marched against Magadha. On his way he subjugated the monarchs known by the names of Danda and Dandadhara, And accompanied by those monarchs, the son of Pandu marched against Girivraja. After bringing the son of Jarasandha under his sway by conciliation and making him pay tribute, the hero then accompanied by the monarchs he had vanquished, marched against Kansa. And making the earth tremble by means of his troops consisting of the four kinds of forces, the foremost of the Pandavas then encountered Karna that slayer of foes. And, O Bharata, having subjugated Karna and brought him under his sway, the mighty hero then vanquished the powerful king of the mountainous regions. And the son of Pandu then slew in a fierce encounter, by the strength of his arms, the mighty king who dwelt in Madagiri. And the Pandava then, O king, subjugated in battle those strong and brave heroes of fierce prowess, viz., the heroic and mighty Vasudeva, the king of Pundra and king Mahaujah who reigned in Kausika-kachchha, and then attacked the king of Vanga. And having vanquished Samudrasena and king Chandrasena and Tamralipta, and also the king of the Karvatas and the ruler of the Suhmas, as also the kings that dwelt on the sea-shore, that bull among the Bharatas then conquered all Mlechchha tribes. The mighty son of the wind-god having thus conquered various countries, and exacting tributes from them all advanced towards Lohity. And the son of Pandu then made all the Mlechchha kings dwelling in the marshy regions on the sea-coast, pay tributes and various kinds of wealth, and sandal wood and aloes, and clothes and gems, and pearls and blankets and gold and silver and valuable corals. The Mlechchha kings showered upon the illustrious son of Kunti a thick downpour of wealth consisting of coins and gems counted by hundreds of millions. Then returning to Indraprastha, Bhima of terrible prowess offered the whole of that wealth unto king Yudhisthira the just."

Section 30

Vaisampayana said,--"thus also Sahadeva, dismissed with affection by king Yudhisthira the just, marched towards the southern direction accompanied by a mighty host. Strong in strength, that mighty prince of the Kuru race, vanquishing completely at the outset the Surasenas, brought the king of Matsya under his sway. And the hero then, defeating Dantavakra, the mighty king of the Adhirajas and making him pay tribute, re-established him on his throne. The prince then brought under his sway Sukumara and then king Sumitra, and he next vanquished the other Matsyas and then the Patacharas. Endued with great intelligence, the Kuru warrior then conquered soon enough the country of the Nishadas and also the high hill called Gosringa, and that lord of earth called Srenimat. And subjugating next the country called Navarashtra, the hero marched against Kuntibhoja, who with great willingness accepted the sway of the conquering hero. And marching thence to the banks of the Charmanwati, the Kuru warrior met the son of king Jamvaka, who had, on account of old hostilities, been defeated before by Vasudeva. O Bharata, the son of Jamvaka gave battle to Sahadeva. And Sahadeva defeating the prince marched towards the south. The mighty warrior then vanquished the Sekas and others, and exacted tributes from them and also various kinds of gems and wealth. Allying himself with the vanquished tribes the prince then marched towards the countries that lay on the banks of the Narmada. And defeating there in battle the two heroic kings of Avanti, called Vinda and Anuvinda, supported by a mighty host, the mighty son of the twin gods exacted much wealth from them. After this the hero marched towards the town of Bhojakata, and there, O king of unfading glory, a fierce encounter took place between him and the king of that city for two whole days. But the son of Madri, vanquishing the invincible Bhismaka, then defeated in battle the king of Kosala and the ruler of the territories lying on the banks of the Venwa, as also the Kantarakas and the kings of the eastern Kosalas. The hero then defeating both the Natakeyas and the Heramvaks in battle, and subjugating the country of Marudha, reduced Munjagrama by sheer strength. And the son of Pandu then vanquished the mighty monarchs of the Nachinas and the Arvukas and the various forest king of that part of the country. Endued with great strength the hero then reduced to subjection king Vatadhipa. And defeating in battle the Pulindas, the hero then marched southward. And the younger brother of Nakula then fought for one whole day with the king of Pandrya. The long-armed hero having vanquished that monarch marched further to the south. And then he beheld the celebrated caves of Kishkindhya and in that region fought for seven days with the monkey-kings Mainda and Dwivida. Those illustrious kings however, without being tired an the encounter, were gratified with Sahadeva. And joyfully addressing the Kuru prince, they said,--'O tiger among the sons of Pandu, go hence, taking with the tribute from us all. Let the mission of the king Yudhishthira the just possessed of great intelligence, be accomplished without hindrance. And taking jewels and gems from them all, the hero marched towards the city of Mahishmati, and there that bull of men did battle with king Nila. The battle that took place between king Nila and the mighty Sahadeva the son of Pandu, that slayer of hostile heroes, was fierce and terrible. And the encounter was an exceedingly bloody one, and the life of the hero himself was exposed to great risk, for the god Agni himself assisted king Nila in that fight. Then the cars, heroes, elephants, and the soldiers in their coats of mail of Sahadeva's army all appeared to be on fire. And beholding this the prince of the Kuru race became exceedingly anxious. And, O Janamejaya, at sight of this the hero could not resolve upon what he should do.

Janamejaya said,--O regenerate one, why was it that the god Agni become hostile in battle unto Sahadeva, who was fighting simply for the accomplishment of a sacrifice (and therefore, for the gratification of Agni himself)?

Vaisampayana said,--'It is said, O Janamejaya, that the god Agni while residing in Mahishmati, earned the reputation of a lover. King Nila had a daughter who was exceedingly beautiful. She used always to stay near the sacred fire of her father, causing it to blaze up with vigour. And it so happened that king Nila's fire, even if fanned, would not blaze up till agitated by the gentle breath of that girl's fair lips. And it was said in King Nila's palace and in the house of all his subjects that the god Agni desired that beautiful girl for his bride. And it so happened that he was accepted by the girl herself. One day the deity assuming the form of a Brahmana, was happily enjoying the society of the fair one, when he was discovered by the king. And the virtuous king thereupon ordered the Brahmana to be punished according to law. At this the illustrious deity flamed up in wrath. And beholding this, the king wondered much and bent his head low on the ground. And after some time the king bowing low bestowed the daughter of his upon the god Agni, disguised as a Brahmana. And the god Vibhabasu (Agni) accepting that fair-browed daughter of king Nila, became gracious unto that monarch. And Agni, the illustrious gratifier of all desires also asked the monarch to beg a boon of him. And the king begged that his troops might never be struck with panic while engaged in battle. And from that time, O king, those monarchs who from ignorance of this, desire to subjugate king Nila's city, are consumed by Hutasana (Agni). And from that time, O perpetuator of the Kuru race, the girls of the city of Mahishmati became rather unacceptable to others (as wives). And Agni by his boon granted them sexual liberty, so that the women of that town always roam about at will, each unbound to a particular husband. And, O bull of the Bharata race, from that time the monarchs (of other countries) forsake this city for fear of Agni. And the virtuous Sahadeva, beholding his troops afflicted with fear and surrounded by flames of fire, himself stood there immovable as a mountain. And purifying himself and touching water, the hero (Sahadeva) then addressed Agni, the god that sanctifieth everything, in these words,--

'I bow unto thee, O thou whose track is always marked with smoke. These my exertions are all for thee. O thou sanctifier of all, thou art the mouth of the gods and thou art Sacrifice personified. Thou art called Pavaka because thou sanctifiest everything, and thou art Havyavahana, because thou carriest the clarified butter that is poured on thee. The Veda have sprung for ministering unto thee, and, therefore, thou art called Jataveda. Chief of the gods as thou art, thou art called Chitrabhanu, Anala, Vibhavasu, Hutasana, Jvalana, Sikhi, Vaiswanara, Pingesa, Plavanga, Bhuritejah. Thou art he from whom Kumara (Kartikeya) had his origin; thou art holy; thou art called Rudragarva and Hiranyakrit. Let thee, O Agni, grant me energy, let Vayu grant me life, let Earth grant me nourishment and strength, and let Water grant me prosperity. O Agni, thou who art the first cause of the waters, thou who art of great purity, thou for ministering unto whom the Vedas have sprung, thou who art the foremost of the deities, thou who art their mouth, O purify me by thy truth. Rishis and Brahmanas, Deities and Asuras pour clarified butter every day, according to the ordinance into thee during sacrifices. Let the rays of truth emanating from thee, while thou exhibitest thyself in those sacrifices, purify me. Smoke-bannered as thou art and possessed of flames, thou great purifier from all sins born of Vayu and ever present as thou art in all creatures, O purify me by the rays of thy truth. Having cleansed myself thus cheerfully, O exalted one, do I pray unto thee. O Agni, grant me now contentment and prosperity, and knowledge and gladness.

Vaisampayana continued.--'He that will pour clarified butter into Agni reciting these mantras, will ever be blessed with prosperity, and having his soul under complete control will also be cleansed from all his sins.

"Sahadeva, addressing Agni again, said,--'O carrier of the sacrificial libations, it behoveth thee not to obstruct a sacrifice!' Having said this, that tiger among men--the son of Madri--spreading some kusa grass on earth sat down in expectation of the (approaching) fire and in front of those terrified and anxious troops of his. And Agni, too, like the ocean that never transgresseth its continents, did not pass over his head. On the other hand approaching Sahadeva quietly and addressing that prince of the Kuru race, Agni that god of men gave him every assurance and said,--'O thou of the Kuru race, rise up from this posture. O rise up, I was only trying thee. I know all thy purpose, as also those of the son of Dharma (Yudhisthira). But, O best of the Bharata race, as long as there is a descendant of king Nila's line, so long should this town be protected by me. I will, however O son of Pandu, gratify the desires of thy heart. And at these words of Agni, O bull of the Bharata race, the son of Madri rose up with a cheerful heart, and joining his hands and bending his head worshipped that god of fire, sanctifier of all beings. And at last, after Agni had disappeared, king Nila came there, and at the command of that deity, worshipped with due rites Sahadeva, that tiger among men--that master of battle. And Sahadeva accepted that worship and made him pay tribute. And having brought king Nila under his sway thus, the victorious son of Madri then went further towards the south. The long-armed hero then brought the king of Tripura of immeasurable energy under his sway. And next turning his forces against the Paurava kingdom, he vanquished and reduced to subjection the monarch thereof. And the prince, after this, with great efforts brought Akriti, the king of Saurashtra and preceptor of the Kausikas under his sway. The virtuous prince, while staying in the kingdom of Saurashtra sent an ambassador unto king Rukmin of Bhishmaka within the territories of Bhojakata, who, rich in possessions and intelligence, was the friend of Indra himself. And the monarch along with his son, remembering their relationship with Krishna, cheerfully accepted, O king, the sway of the son of Pandu. And the master of battle then, having exacted jewels and wealth from king Rukmin, marched further to the south. And, endued with great energy and great strength, the hero then, reduced to subjection, Surparaka and Talakata, and the Dandakas also. The Kuru warrior then vanquished and brought under his subjection numberless kings of the Mlechchha tribe living on the sea coast, and the Nishadas and the cannibals and even the Karnapravarnas, and those tribes also called the Kalamukhas who were a cross between human beings and Rakshasas, and the whole of the Cole mountains, and also Surabhipatna, and the island called the Copper island, and the mountain called Ramaka. The high-souled warrior, having brought under subjection king Timingila, conquered a wild tribe known by the name of the Kerakas who were men with one leg. The son of Pandu also conquered the town of Sanjayanti and the country of the Pashandas and the Karahatakas by means of his messengers alone, and made all of them pay tributes to him. The hero brought under his subjection and exacted tributes from the Paundrayas and the Dravidas along with the Udrakeralas and the Andhras and the Talavanas, the Kalingas and the Ushtrakarnikas, and also the delightful city of Atavi and that of the Yavanas. And, O king of kings, that slayer of all foes, the virtuous and intelligent son of Madri having arrived at the sea-shore, then despatched with great assurance messengers unto the illustrious Vibhishana, the grandson of Pulastya. And the monarch willingly accepted the sway of the son of Pandu, for that intelligent and exalted king regarded it all as the act of Time. And he sent unto the son of Pandu diverse kinds of jewels and gems, and sandal and also wood, and many celestial ornaments, and much costly apparel, and many valuable pearls. And the intelligent Sahadeva, accepting them all, returned to his own kingdom.

"Thus it was, O king, that slayer of all foes, having vanquished by conciliation and war numerous kings and having also made them pay tribute, came back to his own city. The bull of the Bharata race, having presented the whole of that wealth unto king Yudhisthira the just regarded himself, O Janamejaya, as crowned with success and continued to live happily."

Section 31

Vaisampayana said,--"I shall now recite to you the deeds and triumphs of Nakula, and how that exalted one conquered the direction that had once been subjugated by Vasudeva. The intelligent Nakula, surrounded by a large host, set out from Khandavaprastha for the west, making this earth tremble with the shouts and the leonine roars of the warriors and the deep rattle of chariot wheels. And the hero first assailed the mountainous country called Rohitaka that was dear unto (the celestial generalissimo) Kartikeya and which was delightful and prosperous and full of kine and every kind of wealth and produce. And the encounter the son of Pandu had with the Mattamyurakas of that country was fierce. And the illustrious Nakula after this, subjugated the whole of the desert country and the region known as Sairishaka full of plenty, as also that other one called Mahetta. And the hero had a fierce encounter with the royal sage Akrosa. And the son of Pandu left that part of the country having subjugated the Dasarnas, the Sivis, the Trigartas, the Amvashtas, the Malavas, the five tribes of the Karnatas, and those twice born classes that were called the Madhyamakeyas and Vattadhanas. And making circuitous journey that bull among men then conquered the (Mlechcha) tribes called the Utsava-sanketas. And the illustrious hero soon brought under subjection the mighty Gramaniya that dwelt on the shore of the sea, and the Sudras and the Abhiras that dwelt on the banks of the Saraswati, and all those tribes that lived upon fisheries, and those also that dwelt on the mountains, and the whole of the country called after the five rivers, and the mountains called Amara, and the country called Uttarayotisha and the city of Divyakutta and the tribe called Dwarapala. And the son of Pandu, by sheer force, reduced to subjection the Ramathas, the Harahunas, and various kings of the west. And while staying there Nakula sent. O Bharata, messengers unto Vasudeva. And Vasudeva with all the Yadavas accepted his sway. And the mighty hero, proceeding thence to Sakala, the city of the Madras, made his uncle Salya accept from affection the sway of the Pandavas. And, O monarch, the illustrious prince deserving the hospitality and entertainment at his uncle's hands, was well entertained by his uncle. And skilled in war, the prince, taking from Salya a large quantity of jewels and gems, left his kingdom. And the son of Pandu then reduced to subjection the fierce Mlechchas residing on the sea coast, as also the wild tribes of the Palhavas, the Kiratas, the Yavanas, and the Sakas. And having subjugated various monarchs, and making all of them pay tributes, Nakula that foremost of the Kurus, full of resources, retraced his way towards his own city. And, O king, so great was the treasure which Nakula brought that ten thousand camels could carry it with difficulty on their backs. And arriving at Indraprastha, the heroic and fortunate son of Madri presented the whole of that wealth unto Yudhishthira.

"Thus, O king, did Nakula subjugate the countries that lay to the west--the direction that is presided over by the god Varuna, and that had once before been subjugated by Vasudeva himself!"

*****

Rajasuyika Parva

Section 32

Vaisampayana said,--"in consequence of the protection afforded by Yudhisthira the just, and of the truth which he ever cherished in his behaviour, as also of the check under which he kept all foes, the subjects of that virtuous monarch were all engaged in their respective avocations. And by reason of the equitable taxation and the virtuous rule of the monarch, clouds in his kingdom poured as much rain as the people desired, and the cities and the town became highly prosperous. Indeed as a consequence of the monarch's acts; every affair of the kingdom, especially cattle bleeding, agriculture and trade prospered highly. O king, during those days even robbers and cheats never spoke lies amongst themselves, nor they that were the favourites of the monarch. There were no droughts and floods and plagues and fires and premature deaths in those days of Yudhishthira devoted to virtue. And it was only for doing agreeable services, or for worshipping, or for offering tributes that would not impoverish, that other kings used to approach Yudhisthira (and not for hostility or battle.) The large treasure room of the king became so much filled with hoards of wealth virtuously obtained that it could not be emptied even in a hundred years. And the son of Kunti, ascertaining the state of his treasury and the extent of his possessions, fixed his heart upon the celebration of a sacrifice. His friends and officers, each separately and all together, approaching him said,--'The time hath come, O exalted one, for thy sacrifice. Let arrangements, therefore, be made without loss of time.' While they were thus talking, Hari (Krishna), that omniscient and ancient one, that soul of the Vedas, that invincible one as described by those that have knowledge, that foremost of all lasting existences in the universe, that origin of all things, as also that in which all things come to be dissolved, that lord of the past, the future, and the present Kesava--the slayer of Kesi, and the bulwark of all Vrishnis and the dispeller of all fear in times of distress and the smiter of all foes, having appointed Vasudeva to the command of the (Yadava) army, and bringing with him for the king Yudhishthira just a large mass of treasure; entered that excellent city of cities. Khandava, himself surrounded by a mighty host and filling the atmosphere with the rattle of his chariot-wheels. And Madhava, that tiger among men enhancing that limitless mass of wealth the Pandavas had by that inexhaustible ocean of gems he had brought, enhanced the sorrows of the enemies of the Pandavas. The capital of the Bharata was gladdened by Krishna's presence just as a dark region is rendered joyful by the sun or a region of still air by a gentle breeze. Approaching him joyfully and receiving him with due respect, Yudhishthira enquired of his welfare. And after Krishna had been seated at ease, that bull among men, the son of Pandu, with Dhaumya and Dwaipayana and the other sacrificial priests and with Bhima and Arjuna and the twins, addressed Krishna thus,--

'O Krishna it is for thee that the whole earth is under my sway. And, O thou of the Vrishni race, it is through thy grace that vast wealth had been got by me. And, O son of Devaki, O Madhava, I desire to devote that wealth according to the ordinance, unto superior Brahmanas and the carrier of sacrificial libations. And, O thou of the Dasarha race, it behoveth thee, O thou of mighty arms, to grant me permission to celebrate a sacrifice along with thee and my younger brothers. Therefore, O Govinda, O thou of long arms, install thyself at that sacrifice; for, O thou of the Dasarha race, if thou performed the sacrifice, I shall be cleansed of sin. Or, O exalted one, grant permission for myself being installed at the sacrifice along with these my younger brothers, for permitted by thee, O Krishna. I shall be able to enjoy the fruit of an excellent sacrifice.

Vaisampayana continued,--"Unto Yudhisthira after he had said this, Krishna, extolling his virtues, said.--'Thou, O tiger among kings, deservest imperial dignity. Let, therefore, the great sacrifice be performed by thee. And if thou performest that sacrifice an obtainest its fruit we all shall regard ourselves as crowned with success. I am always engaged in seeking good. Perform thou then the sacrifice thou desirest. Employ me also in some office for that purpose, for I should obey all thy commands. Yudhisthira replied--O Krishna, my resolve is already crowned with fruit, and success also is surely mine, when thou, O Harishikesa, hast arrived here agreeably to my wish!'

Vaisampayana continued,--"Commanded by Krishna, the son of Pandu along with his brothers set himself upon collecting the materials for the performance of the Rajasuya sacrifice. And that chastiser of all foes, the son of Pandu, then commanded Sahadeva that foremost of all warriors and all ministers also, saying,--Let persons be appointed to collect without loss of time, all those articles which the Brahmanas have directed as necessary for the performance of this sacrifice, and all materials and auspicious necessaries that Dhaumya may order as required for it, each of the kind needed and one after another in due order. Let Indrasena and Visoka and Puru with Arjuna for his charioteer be engaged to collect food if they are to please me. Let these foremost of the Kurus also gather every article of agreeable taste and smell that may delight and attract the hearts of the Brahmanas.'

"Simultaneously with these words of king Yudhisthira the just, Sahadeva that foremost of warriors, having accomplished everything, represented the matter to the king. And Dwaipayana, O king, then appointed as sacrificial priests exalted Brahmanas that were like the Vedas themselves in embodied forms. The son of Satyavati became himself the Brahma of that sacrifice. And that bull of the Dhananjaya race, Susaman, became the chanter of the Vedic (Sama) hymns. Yajnavalkya devoted to Brahma became the Adhyaryu, and Paila--the son of Vasu and Dhaumya became the Hotris. And O bull of the Bharata race, the disciples and the sons of these men, all well-acquainted with the Vedas and the branches of the Vedas, became Hotragts. And all of them, having uttered benedictions and recited the object of the sacrifice, worshipped, according to the ordinance the large sacrificial compound. Commanded by the Brahmanas, builders and artificers erected numerous edifices there that were spacious and well-perfumed like unto the temples of the gods. After these were finished, that best of kings and that bull among men Yudhishthira. commanded his chief adviser Sahadeva, saying,--'Despatch thou, without loss of time, messengers endued with speed to invite all to the sacrifice. And Sahadeva, hearing these words of the king, despatched messengers telling them,--'Invite ye all the Brahmanas in the kingdom and all the owners of land (Kshatriyas) and all the Vaisyas and also all the respectable Sudras, and bring them hither!'

Vaisampayana continued,--"Endued with speed, these messengers then, thus commanded, invited everybody according to the orders of the Pandava, without losing any time, and brought with them many persons, both friends and strangers. Then, O Bharata, the Brahmanas at the proper time installed Yudhishthira the son of Kunti at the Rajasuya sacrifice. And after the ceremony of installation was over, that foremost of men, the virtuous king Yudhishthira the just like the god Dharma himself in human frame, entered the sacrificial compound, surrounded by thousands of Brahmanas and his brothers and the relatives and friends and counsellors, and by a large number of Kshatriya kings who had come from various countries, and by the officers of State. Numerous Brahmanas, well-skilled in all branches of knowledge and versed in the Vedas and their several branches, began to pour in from various countries. Thousands of craftsmen, at the command of king Yudhishthira the just, erected for those Brahmanas with their attendants separate habitations well-provided with food and clothes and the fruits and flowers of every season. And, O king, duly worshipped by the monarch the Brahmanas continued to reside there passing their time in conversation on diverse topics and beholding the performances of actors and dancers. And the clamour of high-souled Brahmanas, cheerfully eating and talking, was heard there without intermission. 'Give,' and 'Eat' were the words that were heard there incessantly and every day. And, O Bharata, king Yudhishthira the just gave unto each of those Brahmanas thousands of kine and beds and gold coins and damsels.

Thus commenced on earth the sacrifice of that unrivalled hero, the illustrious son of Pandu, like the sacrifice in heaven of Sakra himself. Then that bull among men, king Yudhishthira despatched Nakula the son of Pandu unto Hastinapura to bring Bhishma and Drona, Dhritarashtra and Vidura and Kripa and those amongst his cousins that were well-disposed towards him."

Section 33

Vaisampayana said,--"the ever-victorious Nakula, the son of Pandu, having reached Hastinapura, formally invited Bhishma and Dhritarashtra. The elder of the Kuru race with the preceptor at their head, invited with due ceremonies, came with joyous hearts to that sacrifice, with Brahmanas walking before them. And, O hull of the Bharata race, having heard of king Yudhishthira's sacrifice, hundreds of other Kshatriyas acquainted with the nature of the sacrifice, with joyous hearts came there from various countries, desiring to behold king Yudhishthira the son of Pandu and his sacrificial mansion, and brought with them many costly jewels of various kinds. And Dhritarashtra and Bhishma and Vidura of high intelligence; and all Kaurava brothers with Duryyodhana at their head; and Suvala the king of Gandhara and Sakuni endued with great strength; and Achala, and Vrishaka, and Karna that foremost of all charioteers; and Salya endued with great might and the strong Valhika; and Somadatta, and Bhuri of the Kuru race, and Bhurisravas and Sala; and Aswatthama, Kripa, Drona, and Jayadratha, the ruler of Sindhu; and Yajnasena with his sons, and Salya that lord of earth and that great car warrior king Bhagadatta of Pragjyotisha accompanied by all Mlechcha tribes inhabiting the marshy regions on the sea-shore; and many mountain kings, and king Vrihadvala; and Vasudeva the king of the Paundrayas, and the kings of Vanga and Kalinga; and Akastha and Kuntala and the kings of the Malavas and the Andhrakas; and the Dravidas and the Singhalas and the king of Kashmira, and king Kuntibhoja of great energy and king Gauravahana, and all the other heroic kings of Valhika; and Virata with his two sons, and Mavella endued with great might; and various kings and princes ruling in various countries; and, O Bharata king Sisupala endued with great energy and invincible in battle accompanied by his son--all of them came to the sacrifice of the son of Pandu. And Rama and Aniruddha and Kanaka and Sarana; and Gada, Pradyumna, Shamva, and Charudeshna of great energy; and Ulmuka and Nishatha and the brave Angavaha; and innumerable other Vrishnis--all mighty car-warriors--came there.

"These and many other kings from the middle country came, O monarch, to that great Rajasuya sacrifice of the son of Pandu. And, O king, at the command of king Yudhishthira the just, mansions were assigned to all those monarchs, that were full of various kinds of edibles and adorned with tanks and tall trees. And the son of Dharma worshipped all those illustrious monarchs as they deserved. Worshipped by the king they retired to mansions that were assigned to them. Those mansions were (white and high) like the cliffs of Kailasa, and delightful to behold, and furnished with every kind of furniture. They were enclosed on all sides with well-built and high white-washed walls; their windows were covered with net-works of gold and their interiors were furnished with rows of pearls, their flights of stairs were easy of ascent and the floors were all laid over with costly carpets. They were all hung over with garlands of flowers and perfumed with excellent aloes. White as snow or the moon, they looked extremely handsome even from the distance of a yojana. Their doors and entrances were set uniformly and were wide enough to admit a crowd of persons. Adorned with various costly articles and built with various metals, they looked like peaks of the Himavat. Having rested a while in those mansions the monarchs beheld king Yudhishthira the just surrounded by numerous Sadasyas (sacrificial priests) and ever performing sacrifices distinguished by large gifts to Brahmanas. That sacrificial mansion wherein were present the kings and Brahmanas and great Rishis looked, O king, as handsome as heaven itself crowded with the gods!"

Thus ends the thirty-fourth section in the Rajasuyika Parva of the Sabha Parva.

Section 34

Vaisampayana said,--"then, O king, Yudhishthira, having approached and worshipped his grandfather and his preceptor, addressed Bhishma and Drona and Kripa and the son of Drona and Duryyodhana and Vivingsati, and said,--'Help me ye all in the mater of this sacrifice. This large treasure that is here is yours. Consult ye with one another and guide me as ye desire.

"The eldest of the sons of Pandu, who had been installed at the sacrifice, having said this unto all, appointed every one of them to suitable offices. He appointed Dussasana to superintend the department of food and other enjoyable articles. Aswatthama was asked to attend on the Brahmanas. Sanjaya was appointed to offer return-worship unto the kings. Bhishma and Drona, both endued with great intelligence, were appointed to see what was done and what was left undone. And the king appointed Kripa to look after the diamonds and gold and the pearls and gems, as also after the distribution of gifts to Brahmanas. And so other tigers among men were appointed to similar offices. Valhika and Dhritarashtra and Somadatta and Jayadratha, brought thither by Nakula, went about, enjoying themselves as lords of the sacrifice. Vidura otherwise called Kshatta, conversant with every rule of morality, became the disburser. Duryyodhana became the receiver of the tributes that were brought by the kings. Krishna who was himself the centre of all worlds and round whom moved every creature, desirous of acquiring excellent fruits, was engaged at his own will in washing the feet of the Brahmanas.

"And desirous of beholding that sacrificial mansion, as also king Yudhishthira the just, none came there with tribute less than a thousand (in number, weight or measure). Everyone honoured the king Yudhishthira the just with large presents of jewels. And each of the kings made a present of his wealth, flattering himself with the proud belief that the jewels he gave would enable the Kuru king Yudhisthira to complete his sacrifice. And, O monarch, the sacrificial compound of the illustrious son of Kunti looked extremely handsome--with the multitude of palaces built so as to last for ever and crowded with guards and warriors. These were so high that their tops touched the cars of the gods that came to behold that sacrifice; as also with the cars themselves of the celestials, and with the dwelling of the Brahmanas and the mansions made there for the kings resembling the cars of the celestials and adorned with gems and filled with every kind of wealth, and lastly with crowds of the kings that came there all endued with beauty and wealth. Yudhisthira, as though vying with Varuna himself in wealth, commenced the sacrifice (of Rajasuya) distinguished by six fires and large gifts to Brahmanas. The King gratified everybody with presents of great value and indeed with every kind of object that one could desire. With abundance of rice and of every kind of food, as also with a mass of jewels brought as tribute, that vast concourse consisted of persons every one of whom was fed to the full. The gods also were gratified at the sacrifice by the Ida, clarified butter, Homa and libations poured by the great Rishis versed in mantras and pronunciation. Like the gods, the Brahmanas also were gratified with the sacrificial gifts and food and great wealth. And all the other orders of men also were gratified at that sacrifice and filled with joy."

Section 35

(Arghyaharana Parva)

"Vaisampayana said,--On the last day of the sacrifice when the king was to be sprinkled over with the sacred water, the great Brahmana Rishis ever deserving of respectful treatment, along with the invited kings, entered together the inner enclosure of the sacrificial compound. And those illustrious Rishis with Narada as their foremost, seated at their ease with those royal sages within that enclosure, looked like the gods seated in the mansion of Brahma in the company of the celestial Rishis. Endued with immeasurable energy those Rishis, having obtained leisure, started various topics of conversation. 'This is so,' 'This is not so,' 'This is even so.' 'This cannot be otherwise,'--thus did many of them engage in discussions with one another. Some amongst the disputants, by well-chosen arguments made the weaker position appear the stronger and the stronger the weaker. Some disputants endued with great intelligence fell upon the position urged by others like hawks darting at meat thrown up into the air, while some amongst them versed in the interpretations of religious treatises and others of rigid vows, and well-acquainted with every commentary and gloss engaged themselves in pleasant converse. And, O king, that platform crowded with gods, Brahmanas and great Rishis looked extremely handsome like the wide expanse of the firmament studded with stars. O monarch, there was then no Sudra near that platform of Yudhisthira's mansion, nor anybody that was without vows.

"And Narada, beholding the fortunate Yudhisthira's prosperity that was born of that sacrifice, became highly gratified. Beholding that vast concourse all the Kshatriyas, the Muni Narada, O king of men, became thoughtful. And, O bull amongst men, the Rishi began to recollect the words he had heard of old in the mansion of Brahma regarding the incarnation on earth of portions of every deity. And knowing, O son of the Kuru race, that that was a concourse (of incarnate) gods, Narada thought in his mind of Hari with eyes like lotus-petals. He knew that that creator himself of every object one, that exalted of all gods--Narayana--who had formerly commanded the celestials, saying,--'Be ye born on earth and slay one another and come back to heaven'--that slayer of all the enemies of the gods, that subjugator of all hostile towns, in order to fulfil his own promise, had been born in the Kshatriya order. And Narada knew that the exalted and holy Narayana, also called Sambhu the lord of the universe, having commanded all the celestials thus, had taken his birth in the race of Yadus and that foremost of all perpetuator of races, having sprung from the line of the Andhaka-Vrishnis on earth was graced with great good fortune and was shining like the moon herself among stars. Narada knew that Hari the grinder of foes, whose strength of arm was ever praised by all the celestials with Indra among them, was then living in the world in human form. Oh, the Self-Create will himself take away (from the earth) this vast concourse of Kshatriyas endued with so much strength. Such was the vision of Narada the omniscient who knew Hari or Narayana to be that Supreme Lord whom everybody worshipped with sacrifice. And Narada, gifted with great intelligence and the foremost of all persons and conversant with morality, thinking of all this, sat at that sacrifice of the wise king Yudhisthira the just with feelings of awe.

"Then Bhishma, O king, addressing king Yudhisthira the just, said, "O Bharata, let Arghya (an article of respect) be offered unto the kings as each of them deserveth. Listen, O Yudhishthira, the preceptor, the sacrificial priest, the relative, the Snataka, the friend, and the king, it hath been said are the six that deserve Arghya. The wise have said that when any of these dwell with one for full one year he deserveth to be worshipped with Arghya. These kings have been staying with us for some time. Therefore, O king, let Arghyas be procured to be offered unto each of them. And let an Arghya be presented first of all unto him among those present who is the foremost.

"Hearing these words of Bhishma, Yudhishthira said--'O Grandsire, O thou of the Kuru race, whom thou deemest the foremost amongst these and unto whom the Arghya should be presented by us, O tell me.'

"Vaisampayana continued,--Then, O Bharata, Bhishma the son of Santanu, judged it by his intelligence that on earth Krishna was the foremost of all. And he said--'As is the sun among all luminous objects, so is the one (meaning Krishna) (who shines like the sun) among us all, in consequence of his energy, strength and prowess. And this our sacrificial mansion is illuminated and gladdened by him as a sunless region by the sun, or a region of still air by a gust of breeze. Thus commanded by Bhishma, Sahadeva endued with great prowess duly presented the first Arghya of excellent ingredients unto Krishna of the Vrishni race. Krishna also accepted it according to the forms of the ordinance. But Sisupala could not bear to see that worship offered unto Vasudeva. And this mighty king of Chedi, reproving in the midst of that assembly both Bhishma and. Yudhishthira, censured Vasudeva thereafter."

Section 36

"Sisupala said--'O thou of the Kuru race, this one of the Vrishni race doth not deserve royal worship as if he were a king, in the midst of all these illustrious monarchs. O son of Pandu, this conduct of thine in thus willingly worshipping him with eyes like lotus-petals is not worthy of the illustrious Pandavas. Ye sons of Pandu. Ye are children. Ye know not what morality is, for that is very subtle. Bhishma, this son also of Ganga is of little knowledge and hath transgressed the rules of morality (by giving ye such counsel). And, O Bhishma, if one like thee, possessed of virtue and morality acteth from motives of interest, he is deserving of censure among the honest and the wise. How doth he of the Dasarha race, who is not even a king, accept worship before these kings and how is it that he hath been worshipped by ye? O bull of the Kuru race, if thou regardest Krishna as the oldest in age, here is Vasudeva, and how can his son be said so in his presence? Or, if thou regardest Vasudeva as your well-wisher and supporter, here is Drupada; how then can Madhava deserve the (first) worship? Or, O son of Kuru, regardest thou Krishna as preceptor? When Drona is here, how hast thou worshipped him of the Vrishni race? Or, O son of Kuru, regardest thou Krishna as the Ritwija? When old Dwaipayana is here, how hath Krishna been worshipped by thee? Again when old Bhishma, the son of Santanu, that foremost of men who is not to die save at his own wish is here, why, O king, hath Krishna been worshipped by thee? When the brave Aswatthaman, versed in every branch of knowledge is here, why, O king, hath Krishna, O thou of the Kuru race, been worshipped by thee? When that

King of kings, Duryyodhana, that foremost of men, is here, as also Kripa the preceptor of the Bharata princes, why hath Krishna been worshipped by thee? How, O son of Pandu, passing over Druma, the preceptor of the Kimpurusas, hast thou worshipped Krishna? When the invincible Bhishmaka and king Pandya possessed of every auspicious mark, and that foremost of kings--Rukmi and Ekalavya and Salya, the king of the Madras, are here, how, O son of Pandu, hast thou offered the first worship unto Krishna? Here also is Karna ever boasting of his strength amongst all kings, and (really) endued with great might, the favourite disciple of the Brahmana Jamadagnya, the hero who vanquished in battle all monarchs by his own strength alone. How, O Bharata, hast thou, passing him over, offered the first worship unto Krishna? The slayer of Madhu is neither a sacrificial priest nor a preceptor, nor a king. That thou hast notwithstanding all these worshipped him, O chief of the Kurus, could only have been from motives of gain. If, O Bharata, it was your wish to offer the first worship unto the slayer of Madhu, why were these monarchs brought here to be insulted thus? We have not paid tributes to the illustrious son of Kunti from fear, from desire of gain, or from having been won over by conciliation. On the other hand, we have paid him tribute simply because he hath been desirous of the imperial dignity from motives of virtue. And yet he it is that thus insulteth us. O king, from what else, save motives of insult, could it have been that thou hast worshipped Krishna, who possesseth not the insignia of royalty, with the Arghya in the midst of the assembled monarchs? Indeed, the reputation for virtue that the son of Dharma hath acquired, hath been acquired by him without cause, for who would offer such undue worship unto one that hath fallen off from virtue. This wretch born in the race of the Vrishnis unrighteously slew of old the illustrious king Jarasandha. Righteousness hath today been abandoned by Yudhishthira and meanness only hath been displayed by him in consequence of his having offered the Arghya to Krishna. If the helpless sons of Kunti were affrighted and disposed to meanness, thou, O Madhava, ought to have enlightened them as to thy claims to the first worship? Why also, O Janarddana, didst thou accept the worship of which thou art unworthy, although it was offered unto thee by those mean-minded princes? Thou thinkest much of the worship unworthily offered unto thee, like a dog that lappeth in solitude a quantity of clarified butter that it hath obtained. O Janarddana, this is really no insult offered unto the monarchs; on the other hand it is thou whom the Kurus have insulted. Indeed, O slayer of Madhu, as a wife is to one that is without virile power, as a fine show is to one that is blind, so is this royal worship to thee who art no king. What Yudhishthira is, hath been seen; what Bhishma is, hath been seen; and what this Vasudeva is hath been seen. Indeed, all these have been seen as they are!"

"Having spoken these words, Sisupala rose from his excellent seat, and accompanied by the kings, went out of that assembly."

Section 37

"Vaisampayana said,--Then the king Yudhishthira hastily ran after Sisupala and spoke unto him sweetly and in a conciliating tone the following words,--'O lord of earth, what thou hast said is scarcely proper for thee. O king, it is highly sinful and needlessly cruel. Insult not Bhishma, O king, by saying that he doth not know what virtue is. Behold, these many kings, older than thou art, all approve of the worship offered unto Krishna. It behoveth thee to bear it patiently like them. O ruler of Chedi, Bhishma knoweth Krishna truly. Thou knowest him not so well as this one of the Kuru race.'"

"Bhishma also, after this, said,--He that approveth not the worship offered unto Krishna, the oldest one in the universe, deserveth neither soft words nor conciliation. The chief of warriors of the Kshatriya rare who having overcome a Kshatriya in battle and brought him under his power, setteth him free, becometh the guru (preceptor or master) of the vanquished one. I do not behold in this assembly of kings even one ruler of men who hath not been vanquished in battle by the energy of this son of the Satwata race. This one (meaning Krishna) here, of undefiled glory, deserveth to be worshipped not by ourselves alone, but being of mighty arms, he deserveth to be worshipped by the three worlds also. Innumerable warriors among Kshatriyas have been vanquished in battle by Krishna. The whole universe without limit is established in him of the Vrishni race. Therefore do we worship Krishna amongst the best and the oldest, and not others. It behoveth thee not to say so. Let thy understanding be never so. I have, O king, waited upon many persons that are old in knowledge. I have heard from all those wise men, while talking; of the numerous much-regarded attributes of the accomplished Sauri. I have also heard many times all the acts recited by people that Krishna of great intelligence hath performed since his birth. And, O king of Chedi, we do not from caprice, or keeping in view our relationship or the benefits he may confer on us, worship Janarddana who is worshipped by the good on earth and who is the source of the happiness of every creature. We have offered unto him the first worship because of his fame, his heroism, his success. There is none here of even tender years whom we have not taken into consideration. Passing over many persons that are foremost for their virtues, we have regarded Hari as deserving of the first worship. Amongst the Brahmanas one that is superior in knowledge, amongst the Kshatriyas one that is superior in strength, amongst the Vaisyas one that is superior in possessions and wealth, and amongst the Sudras one that is superior in years, deserveth to be worshipped. In the matter of the worship offered unto Govinda, there are two reason, viz., knowledge of the Vedas and their branches, and also excess of strength. Who else is there in the world of men save Kesava that is so distinguished? Indeed, liberality, cleverness, knowledge of the Vedas, bravery, modesty, achievements, excellent intelligence, humility, beauty, firmness, contentment and prosperity--all dwell for ever in Achyuta. Therefore, ye kings; it behoveth ye to approve of the worship that hath been offered unto Krishna who is of great accomplishments, who as the preceptor, the father, the guru, is worthy of the Arghya and deserving of (everybody's) worship. Hrishikesa is the sacrificial priest, the guru, worthy of being solicited to accept one's daughter in marriage, the Snataka, the king, the friend: therefore hath Achyuta been worshipped by us. Krishna is the origin of the universe and that in which the universe is to dissolve. Indeed, this universe of mobile and immobile creatures hath sprung into existence from Krishna only. He is the unmanifest primal cause (Avyakta Prakriti), the creator, the eternal, and beyond the ken of all creatures. Therefore doth he of unfading glory deserve highest worship. The intellect, the seat of sensibility, the five elements, air, heat, water, ether, earth, and the four species of beings (oviparous, viviparous, born of filthy damp and vegetal) are all established in Krishna. The sun, the moon, the constellations, the planets, all the principal directions, the intermediate directions, are all established in Krishna. As the Agnihotra is the foremost among all Vedic sacrifices, as the Gayatri is the foremost among metres, as the king is the foremost among men, as the ocean is the foremost among all rivers, as the moon is the foremost among all constellations, as the sun is the foremost among all luminous bodies, as the Meru is the foremost among all mountains, as Garuda is the foremost among all birds, so as long as the upward, downward, and sideway course of the universe lasteth, Kesava is the foremost in all the worlds including the regions of the celestials. This Sisupala is a mere boy and hence he knoweth not Krishna, and ever and everywhere speaketh of Krishna thus. This ruler of Chedi will never see virtue in that light in which one that is desirous of acquiring high merit will see it. Who is there among the old and the young or among these illustrious lords of earth that doth not regard Krishna as deserving of worship or that doth not worship Krishna? If Sisupala regardeth this worship as undeserved, it behoveth him to do what is proper in this matter.'"

Section 38

"Vaisampayana said,--The mighty Bhishma ceased, having said this. Sahadeva then answered (Sisupala) in words of grave import, saying,--'If amongst ye there be any king that cannot bear to see Kesava of dark hue, the slayer of Kesi, the possessor of immeasurable energy, worshipped by me, this my foot is placed on the heads of all mighty ones (like him). When I say this, let that one give me an adequate reply. And let those kings that possess intelligence approve the worship of Krishna who is the preceptor, the father, the guru, and deserveth the Arghya and the worship (already offered unto him).'

"When Sahadeva thus showed his foot, no one among those intelligent and wise and proud and mighty monarchs said anything. And a shower of flowers fell on Sahadeva's head, and an incorporeal voice said--'Excellent, excellent.' Then Narada clad in black deer-skin, speaking of both the future and the past, that dispeller of all doubts, fully acquainted with all the worlds, said in the midst of innumerable creatures, these words of the clearest import,--'Those men that will not worship the lotus-eyed Krishna should be regarded as dead though moving, and should never be talked to on any occasion.'"

"Vaisampayana continued,--Then that god among men, Sahadeva cognisant of the distinction between a Brahmana and a Kshatriya, having worshipped those that deserved worship, completed that ceremony. But upon Krishna having received the first worship, Sunitha (Sisupala) that mower of foes--with eyes red as copper from anger, addressed those rulers of men and said,--'When I am here to head ye all, what are ye thinking of now? Arrayed let us stand in battle against the assembled Vrishnis and the Pandavas?' And the bull of the Chedis, having thus stirred the kings up, began to consult with them how to obstruct the completion of the sacrifice. All the invited monarchs who had come to the sacrifice, with Sunitha as their chief, looked angry and their faces became pale. They all said, 'We must so act that the final sacrificial rite performed by Yudhishthira and the worship of Krishna may not be regarded as having been acquiesced in by us. And impelled by a belief in their power and great assurance, the kings, deprived of reason through anger, began to say this. And being moved by self-confidence and smarting under the insult offered unto them, the monarchs repeatedly exclaimed thus. Though their friends sought to appease them, their faces glowed with anger like those of roaring lions driven away from their preys. Krishna then understood that the vast sea of monarchs with its countless waves of troops was preparing for a terrific rush."

*****

Sisupala-Badha Parva

Section 39

"Vaisampayana said,--Beholding that vast assembly of kings agitated with wrath, even like the terrific sea agitated by the winds that blow at the time of the universal dissolution, Yudhishthira addressing the aged Bhishma, that chief of intelligent men and the grandsire of the Kurus, even like Puruhita (Indra) that slayer of foes, of abundant energy addressing Vrihaspati, said,--'This vast ocean of kings, hath been agitated by wrath. Tell me, O Grandsire, what I should do in view of this. O Grandsire, now what I should do that my sacrifice may not be obstructed and my subjects may not be injured.'

"When king Yudhishthira the just, conversant with morality, said this, Bhishma the grandsire of the Kurus, spoke these words in reply,--'Fear not, O tiger of the Kurus. Can the dog slay the lion? I have before this found out a way that is both beneficial and comfortable to practise. As dogs in a pack approaching the lion that is asleep bark together, so are all these lords of earth. Indeed, O child, like dogs before the lion, these (monarchs) are barking in rage before the sleeping lion of the Vrishni race. Achyuta now is like a lion that is asleep. Until he waketh up, this chief of the Chedis--this lion among men--maketh these monarchs look like lions. O child, O thou foremost of all monarchs, this Sisupala possessed of little intelligence is desirous of taking along with him all these kings, through the agency of him who is the soul of the universe, to the regions of Yama. Assuredly, O Bharata Vishnu hath been desirous of taking back unto himself the energy that existeth in this Sisupala. O Chief of all intelligent men, O son of Kunti, the intelligence of this wicked-minded king of the Chedis, as also of all these monarchs, hath become perverse. Indeed, the intelligence of all those whom this tiger among men desireth to take unto himself, becometh perverse even like that of this king of the Chedis. O Yudhishthira, Madhava is the progenitor as also the destroyer of all created beings of the four species, (oviparous, etc.,) existing in the three worlds.'"

"Vaisampayana continued--Then the ruler of Chedis, having heard these words of Bhishma, addressed the latter, O Bharata, in words that were stern and rough."

Section 40

'Sisupala said,--'Old and infamous wretch of thy race, art thou not ashamed of affrighting all these monarchs with these numerous false terrors! Thou art the foremost of the Kurus, and living as thou dost in the third state (celibacy) it is but fit for thee that thou shouldst give such counsel that is so wide of morality. Like a boat tied to another boat or the blind following the blind, are the Kurus who have thee for their guide. Thou hast once more simply pained our hearts by reciting particularly the deeds of this one (Krishna), such as the slaying of Putana and others. Arrogant and ignorant as thou art, and desirous of praising Kesava, why doth not this tongue of thine split up into a hundred parts? How dost thou, superior as thou art in knowledge, desire to praise that cow-boy in respect of whom even men of little intelligence may address invectives? If Krishna in his infancy slew a vulture, what is there remarkable in that, or in that other feat of his, O Bhishma, viz., in his slaughter of Aswa and Vrishava, both of whom were unskilled in battle? If this one threw drown by a kick an inanimate piece of wood, viz., a car, what is there, O Bhishma, wonderful in that? O Bhishma, what is there remarkable in this one's having supported for a week the Govardhan mount which is like an anthill? 'While sporting on the top of a mountain this one ate a large quantity of food,'--hearing these words of thine many have wondered exceedingly. But, O thou who art conversant with the rules of morality, is not this still more wrongful that that great person, viz., Kansa, whose food this one ate, hath been slain by him? Thou infamous one of the Kuru race, thou art ignorant of the rules of morality. Hast thou not ever heard, from wise men speaking unto thee, what I would now tell thee? The virtuous and the wise always instruct the honest that weapons must never be made to descend upon women and kine and Brahmanas and upon those whose food hath been taken, as also upon those whose shelter hath been enjoyed. It seemeth, O Bhishma, that all these teachings hath been thrown away by thee. O infamous one of the Kuru race, desiring to praise Kesava, thou describest him before me as great and superior in knowledge and in age, as if I knew nothing. If at thy word, O Bhishma, one that hath slain women (meaning Putana) and kine be worshipped, then what is to become of this great lesson? How can one who is such, deserve praise, O Bhishma? 'This one is the foremost of all wise men,--'This one is the lord of the universe'--hearing these words of thine, Janarddana believeth that these are all true. But surely, they are all false. The verses that a chanter sings, even if he sings them often, produce no impression on him. And every creature acts according to his disposition, even like the bird Bhulinga (that picks the particles of flesh from between the lion's teeth, though preaching against rashness). Assuredly thy disposition is very mean. There is not the least doubt about it. And so also, it seemeth, that the sons of Pandu who regard Krishna as deserving of worship and who have thee for their guide, are possessed of a sinful disposition. Possessing a knowledge of virtue, thou hast fallen off from the path of the wise. Therefore thou art sinful. Who, O Bhishma, knowing himself to be virtuous and superior in knowledge, will so act as thou hast done from motives of virtue? If thou knowest the ways of the morality, if thy mind is guided by wisdom, blessed be thou. Why then, O Bhishma, was that virtuous girl Amva, who had set her heart upon another, carried off by thee, so proud of wisdom and virtue? Thy brother Vichitravirya conformably to the ways of the honest and the virtuous, knowing that girl's condition, did not marry her though brought by thee. Boasting as thou dost of virtue, in thy very sight, upon the widow of thy brother were sons begotten by another according to the ways of the honest. Where is thy virtue, O Bhishma? This thy celebacy, which thou leadest either from ignorance or from impotence, is fruitless. O thou who art conversant with virtue, I do not behold thy well-being. Thou who expoundest morality in this way dost not seem to have ever waited upon the old. Worship, gift, study,--sacrifices distinguished by large gifts to the Brahmanas,--these all equal not in merit even one-sixteenth part of that which is obtainable by the possession of a son. The merit, O Bhishma, that is acquired by numberless vows and fasts assuredly becomes fruitless in the case of one that is childless. Thou art childless and old and the expounder of false morality. Like the swan in the story, thou shalt now die at the hands of thy relatives. Other men possessed of knowledge have said this of old. I will presently recite it fully in thy hearing.

"There lived of yore an old swan on the sea-coast. Ever speaking of morality, but otherwise in his conduct, he used to instruct the feathery tribe. Practise ye virtue and forego sin,--these were the words that other truthful birds, O Bhishma, constantly heard him utter And the other oviparous creatures ranging the sea, it hath been heard by us, O Bhishma use for virtue's sake to bring him food. And, O Bhishma, all those other birds, keeping their eggs, with him, ranged and dived in the waters of the sea. And the sinful old swan, attentive to his own pursuits, used to eat up the eggs of all those birds that foolishly trusted in him. After a while when the eggs were decreasing in number, a bird of great wisdom had his suspicions roused and he even witnessed (the affair) one day. And having witnessed the sinful act of the old swan, that bird in great sorrow spoke unto all the other birds. Then, O thou best of the Kurus, all those birds witnessing with their own eyes the act of the old swan, approached that wretch of false conduct and slew him.

"Thy behaviour, O Bhishma, is even like that of the old swan. These lords of earth might slay thee in anger like those creatures of the feathery tribe slaying the old swan. Persons conversant with the Puranas recite a proverb, O Bhishma, as regards this occurrence, I shall, O Bharata, repeat it to thee fully. It is even this: O thou that supportest thyself on thy wings, though thy heart is affected (by the passions), thou preachest yet (of virtue); but this thy sinful act of eating up the eggs transgresseth thy speech!"

Section 41

"Sisupala said,--"That mighty king Jarasandha who desired not to fight with Krishna, saying 'He is a slave,' was worthy of my greatest esteem. Who will regard as praiseworthy the act which was done by Kesava, as also by Bhima and Arjuna, in the matter of Jarasandha's death? Entering by an improper gate, disguised as a Brahmana, thus Krishna observed the strength of king Jarasandha. And when that monarch offered at first unto this wretch water to wash his feet, it was then that he denied his Brahmanahood from seeming motives of virtue. And when Jarasandha, O thou of the Kuru race, asked

Krishna and Bhima and Dhananjaya to eat, it was this Krishna that refused that monarch's request. If this one is the lord of the universe, as this fool representeth him to be, why doth he not regard himself as a Brahmana? This, however, surpriseth me greatly that though thou leadest the Pandavas away from the path of the wise, they yet regard thee as honest. Or, perhaps, this is scarcely a matter of surprise in respect of those that have thee, O Bharata, womanish in disposition and bent down with age, for their counsellor in everything."

"Vaisampayana continued,--Hearing these words of Sisupala, harsh both in import and sound, that foremost of mighty men, Bhimasena endued with energy became angry. And his eyes, naturally large and expanding and like unto lotus leaves became still more extended and red as copper under the influence of that rage. And the assembled monarchs beheld on his forehead three lines of wrinkles like the Ganga of treble currents on the treble-peaked mountain. When Bhimasena began to grind his teeth in rage, the monarchs beheld his face resembling that of Death himself, at the end of the Yuga, prepared to swallow every creature. And as the hero endued with great energy of mind was about to leap up impetuously, the mighty-armed Bhishma caught him like Mahadeva seizing Mahasena (the celestial generalissimo). And, O Bharata, Bhima's wrath was soon appeased by Bhishma, the grand-sire of the Kurus, with various kinds of counsel. And Bhima, that chastiser of foes, could not disobey Bhishma's words, like the ocean that never transgresseth (even when swollen with the waters of the rainy season) its continents. But, O king, even though Bhima was angry, the brave Sisupala depending on his own manhood, did not tremble in fear. And though Bhima was leaping up impetuously every moment, Sisupala bestowed not a single thought on him, like a lion that recks not a little animal in rage. The powerful king of Chedi, beholding Bhima of terrible prowess in such rage, laughingly said,--'Release him, O Bhishma! Let all the monarchs behold him scorched by my prowess like an insect in fire.' Hearing these words of the ruler of the Chedis, Bhishma, that foremost of the Kurus and chief of all intelligent men, spoke unto Bhima these words."

Section 42

"Bhishma said,--This Sisupala was born in the line of the king of Chedi with three eyes and four hands. As soon as he was born, he screamed and brayed like an ass. On that account, his father and mother along with their relatives, were struck with fear. And beholding these extraordinary omens, his parents resolved to abandon him. But an incorporeal voice, about this time, said unto the king and his wife with their ministers and priest, all with hearts paralysed by anxiety, those words,--'This thy son, O king, that hath been born will become both fortunate and superior in strength. Therefore thou hast no fear from him. Indeed cherish the child without anxiety. He will not die (in childhood). His time is not yet come. He that will slay him with weapons hath also been born.' Hearing these words, the mother, rendered anxious by affection for her son, addressed the invisible Being and said,--I bow with joined hands unto him that hath uttered these words respecting my son; whether he be an exalted divinity or any other being, let him tell me another word, I desire to hear who will be the slayer of this my son. The invisible Being then said,--'He upon whose lap this child being placed the superfluous arms of his will fall down upon the ground like a pair of five-headed snakes, and at the sight of whom his third eye on the forehead will disappear, will be his slayer?' Hearing of the child's three eyes and four arms as also of the words of the invisible Being, all the kings of the earth went to Chedi to behold him. The king of Chedi worshipping, as each deserved, the monarchs that came, gave his child upon their laps one after another. And though the child was placed upon the laps of a thousand kings, one after another, yet that which the incorporeal voice had said came not to pass. And having heard of all this at Dwaravati, the mighty Yadava heroes Sankarshana and Janarddana also went to the capital of the Chedis, to see their father's sister--that daughter of the Yadavas (the queen of Chedi) And saluting everybody according to his rank and the king and queen also, and enquiring after every body's welfare, both Rama and Kesava took their seats. And after those heroes had been worshipped, the queen with great pleasure herself placed the child on the lap of Damodara. As soon as the child was placed on his lap, those superfluous arms of his fell down and the eye on his forehead also disappeared. And beholding this, the queen in alarm and anxiety begged of Krishna a boon. And she said,--'O mighty-armed Krishna, I am afflicted with fear; grant me a boon. Thou art the assurer of all afflicted ones and that the dispeller of everybody's fear. Thus addressed by her. Krishna, that son of the Yadu race, said--'Fear not, O respected one. Thou art acquainted with morality. Thou needest have no fear from me. What boon shall I give thee? What shall I do, O aunt? Whether able or not, I shall do thy bidding.'--Thus spoken to by Krishna, the queen said, 'O thou of great strength, thou wilt have to pardon the offences of Sisupala for my sake. O tiger of the Yadu race. Know O lord, even this is the boon that I ask.' Krishna then said, 'O aunt, even when he will deserve to be slain, I will pardon an hundred offences of his. Grieve thou not.'

"Bhishma continued,--'Even thus, O Bhima, is this wretch of a king--Sisupala of wicked heart, who, proud of the boon granted by Govinda, summons thee to battle!'"

Section 43

"Bhishma said,--The will under which the ruler of Chedi summoneth thee to fight though thou art of strength that knoweth no deterioration, is scarcely his own intention. Assuredly, this is the purpose of Krishna himself, the lord of the universe. O Bhima, what king is there on earth that would dare abuse me thus, as this wretch of his race, already possessed by Death, hath done to-day? This mighty-armed one is, without doubt, a portion of Hari's energy. And surely, the Lord desireth to take back unto himself that energy of his own. In consequence of this, O tiger of the Kuru race, this tiger-like king of Chedi, so wicked of heart, roareth in such a way caring little for us all."

"Vaisampayana continued,--"Hearing these words of Bhishma, the king of Chedi could bear no more, He then replied in rage unto Bhishma in these words.--

'Let our foes, O Bhishma, be endued with that prowess which this Kesava hath, whom thou like a professional chanter of hymns praisest, rising repeatedly from thy seat. If thy mind, O Bhishma, delighteth so in praising others, then praise thou these kings, leaving off Krishna. Praise thou this excellent of kings, Darada, the ruler of Valhika, who rent this earth as soon as he was born. Praise thou, O Bhishma, this Karna, the ruler of the territories of Anga and Vanga, who is equal in strength unto him of a thousand eyes, who draweth a large bow, who endued with mighty arms owneth celestial ear-rings of heavenly make with which he was born and this coat of mail possessing the splendour of the rising sun, who vanquished in a wrestling encounter the invincible Jarasandha equal unto Vasava himself, and who tore and mangled that monarch. O Bhishma, praise Drona and Aswatthaman, who both father and son, are mighty warriors, worthy of praise, and the best of Brahmanas, and either of whom, O Bhishma, if enraged could annihilate this earth with its mobile and immobile creatures, as I believe. I do not behold, O Bhishma, the king that is equal in battle unto Drona or Aswatthaman. Why wishest thou not to praise them? Passing over Duryyodhana, that mighty-armed king of kings, who is unequalled in whole earth girt with her seas and king Jayadratha accomplished in weapons and endued with great prowess, and Druma the preceptor of the Kimpurushas and celebrated over the world for prowess, and Saradwata's son, old Kripa, the preceptor of the Bharata princes and endued with great energy, why dost thou praise Kesava? Passing over that foremost of bowmen--that excellent of kings, Rukmin of great energy, why praisest thou Kesava? Passing over Bhishmaka of abundant energy, and king Dantavakra, and Bhagadatta known for his innumerable sacrificial stakes, and Jayatsena the king of the Magadha, and Virata and Drupada, and Sakuni and Vrihadvala, and Vinda and Anuvinda of Avant Pandya, Sweta Uttama Sankhya of great prosperity, the proud Vrishasena, the powerful Ekalavya, and the great charioteer Kalinga of abundant energy, why dost thou praise Kesava? And, O Bhishma, if thy mind is always inclined to sing the praises of others, why dost thou not praise Salya and other rulers of the earth? O king, what can be done by me when (it seemeth) thou hast not heard anything before from virtuous old men giving lessons in morality? Hast thou never heard, O Bhishma, that reproach and glorification, both of self and others, are not practices of those that are respectable? There is no one that approveth thy conduct, O Bhishma, in unceasingly praising with devotion, from ignorance alone, Kesava so unworthy of praise. How dost thou, from thy wish alone, establish the whole universe in the servitor and cowherd of Bhoja (Kansa)? Perhaps, O Bharata, this thy inclination is not conformable to thy true nature, like to what may be in the bird Bhulinga, as hath already been said by me. There is a bird called Bhulinga living on the other side of the

Himavat. O Bhishma, that bird ever uttereth words of adverse import. Never do anything rash,--this is what she always sayeth, but never understandeth that she herself always acteth very rashly. Possessed of little intelligence that bird picketh from the lion's mouth the pieces of flesh sticking between the teeth, and at a time when the lion is employed in eating. Assuredly, O Bhishma, that bird liveth at the pleasure of the lion. O sinful wretch, thou always speakest like that bird. And assuredly, O Bhishma, thou art alive at the pleasure only of these kings. Employed in acts contrary to the opinions of all, there is none else like thee!"

"Vaisampayana continued,--Hearing these harsh words of the ruler of Chedi, Bhishma, O king, said in the hearing of the king of Chedi,--'Truly am I alive at the pleasure of these rulers of earth. But I do regard these kings as not equal to even a straw.' As soon as these words were spoken by Bhishma, the kings became inflamed with wrath. And the down of some amongst them stood erect and some began to reprove Bhishma. And hearing those words of Bhishma, some amongst them, that were wielders of large bows exclaimed, 'This wretched Bhishma, though old, is exceedingly boastful. He deserveth not our pardon. Therefore, ye kings, incensed with rage as this Bhishma is, it is well that this wretch were slain like an animal, or, mustering together, let us burn him in a fire of grass or straw.' Hearing these words of the monarchs, Bhishma the grand-sire of the Kurus, endued with great intelligence, addressing those lords of earth, said,--'I do not see the end of our speeches, for words may be answered with words. Therefore, ye lords of earth, listen ye all unto what I say. Whether I be slain like an animal or burnt in a fire of grass and straw, thus do I distinctly place my foot on the heads of ye all. Here is Govinda, that knoweth no deterioration. Him have we worshipped. Let him who wisheth for speedy death, summon to battle Madhava of dark hue and the wielder of the discus and the mace; and falling enter into and mingle with the body of this god!"

Section 44

"Vaisampayana said,--Hearing these words of Bhishma, the ruler of Chedi endued with exceeding prowess, desirous of combating with Vasudeva addressed him and said,--O Janarddana, I challenge thee. Come, fight with me until I slay thee today with all the Pandavas. For, O Krishna, the sons of Pandu also, who disregarding the claims of all these kings, have worshipped thee who art no king, deserve to be slain by me along with thee. Even this is my opinion, O Krishna, that they who from childishness have worshipped thee, as if thou deservest it, although thou art unworthy of worship, being only a slave and a wretch and no king, deserve to be slain by me.' Having said this, that tiger among kings stood there roaring in anger. And after Sisupala had ceased, Krishna addressing all the kings in the presence of the Pandavas, spoke these words in a soft voice.--'Ye kings, this wicked-minded one, who is the son of a daughter of the Satwata race, is a great enemy of us of the Satwata race; and though we never seek to injure him, he ever seeketh our evil. This wretch of cruel deeds, ye kings, hearing that we had gone to the city of Pragjyotisha, came and burnt Dwaraka, although he is the son of my father's sister. While king Bhoja was sporting on the Raivataka hill, this one fell upon the attendants of that king and slew and led away many of them in chains to his own city. Sinful in all his purpose, this wretch, in order to obstruct the sacrifice of my father, stole the sacrificial horse of the horse-sacrifice that had been let loose under the guard of armed men. Prompted by sinful motives, this one ravished the reluctant wife of the innocent Vabhru (Akrura) on her way from Dwaraka to the country of the Sauviras. This injurer of his maternal uncle, disguising himself in the attire of the king of Karusha, ravished also the innocent Bhadra, the princess of Visala, the intended bride of king Karusha. I have patiently borne all these sorrows for the sake of my father's sister. It is, however, very fortunate that all this hath occurred today in the presence of all the kings. Behold ye all today the hostility this one beareth towards me. And know ye also all that he hath done me at my back. For the excess of that pride in which he hath indulged in the presence of all these monarchs, he deserveth to be slain by me. I am ill able to pardon today the injuries that he hath done me. Desirous of speedy death, this fool had desired Rukmini. But the fool obtained her not, like a Sudra failing to obtain the audition of the Vedas."

Vaisampayana continued,--"Hearing these words of Vasudeva, all the assembled monarchs began to reprove the ruler of Chedi. But the powerful Sisupala, having heard these words, laughed aloud and spoke thus,--'O

Krishna, art thou not ashamed in saying in this assembly, especially before all these kings that Rukmini (thy wife) had been coveted by me? O slayer of Madhu, who else is there than thee, who regarding himself a man would say in the midst of respectable men that his wife had been intended for some body else? O Krishna, pardon me if thou pleasest, or pardon me not. But angry or friendly, what canst thou do unto me?'

"And while Sisupala was speaking thus, the exalted slayer of Madhu thought in his mind of the discus that humbleth the pride of the Asuras. And as soon as the discus came into his hands, skilled in speech the illustrious one loudly uttered these words,--'Listen ye lords of earth, why this one had hitherto been pardoned by me. As asked by his mother, a hundred offences (of his) were to be pardoned by me. Even this was the boon she had asked, and even this I granted her. That number, ye kings, hath become full. I shall now slay him in your presence, ye monarchs.' Having said this, the chief of the Yadus, that slayer of all foes, in anger, instantly cut off the head of the ruler of Chedi by means of his discus. And the mighty-armed one fell down like a cliff struck with thunder. And, O monarch, the assembled kings then beheld a fierce energy, like unto the sun in the sky, issue out of the body of the king of Chedi, and O king, that energy then adored Krishna, possessed of eyes like lotus leaves and worshipped by all the worlds, and entered his body. And all the kings beholding the energy which entered that mighty-armed chief of men regarded it as wonderful. And when Krishna had slain the king of Chedi, the sky, though cloudless, poured showers of rain, and blasting thunders were hurled, and the earth itself began to tremble. There were some among the kings who spoke not a word during those unspeakable moments but merely sat gazing at Janarddana. And some there were that rubbed in rage their palms with their forefingers. And there were others who deprived of reason by rage bit their lips with their teeth. And some amongst the kings applauded him of the Vrishni race in private. And some there were that became excited with anger; while others became mediators. The great Rishis with pleased hearts praised Kesava and went away. And all the high-souled Brahmanas and the mighty kings that were there, beholding Krishna's prowess, became glad at heart and praised him.

"Yudhishthira then commanded his brothers to perform without delay the funeral rites of king Sisupala, the brave son of Damaghosha, with proper respect. The sons of Pandu obeyed the behest of their brother. And Yudhishthira then, with all the kings, installed the son of king Sisupala in the sovereignty of the Chedis.

"Then that sacrifice, O monarch, of the king of the Kurus possessed of great energy, blessed with every kind of prosperity, became exceedingly handsome and pleasing unto all young men. And commenced auspiciously, and all impediments removed, and furnished with abundance of wealth and corn, as also with plenty of rice and every kind of food, it was properly watched by Kesava. And Yudhishthira in due time completed the great sacrifice. And the mighty-armed Janarddana, the exalted Sauri, with his bow called Saranga and his discus and mace, guarded that sacrifice till its completion. And all the Kshatriya monarchs, having approached the virtuous Yudhishthira who had bathed after the conclusion of the sacrifice, said these words: 'By good fortune thou hast come out successful. O virtuous one, thou hast obtained the imperial dignity. O thou of the Ajamida race, by thee hath been spread the fame of thy whole race. And, O king of kings, by this act of thine, thou hast also acquired great religious merit. We have been worshipped by thee to the full extent of our desires. We now tell thee that we are desirous of returning to our own kingdoms. It behoveth thee to grant us permission.'

"Hearing these words of the monarchs, king Yudhishthira the just, worshipping each as he deserved, commanded his brothers, saying, 'These monarchs had all come to us at their own pleasure. These chastisers of foes are now desirous of returning to their own kingdoms, bidding me farewell. Blest be ye, follow ye these excellent kings to the confines of our own dominions.' Hearing these words of their brother, the virtuous Pandava princes followed the kings, one after another as each deserved. The powerful Dhrishtadyumna followed without loss of time king Virata: and Dhananjaya followed the illustrious and mighty charioteer Yajnasena; and the mighty Bhimasena followed Bhishma and Dhritarashtra: and Sahadeva, that master of battle, followed the brave Drona and his son; and Nakula, O king, followed Suvala with his son; and the sons of Draupadi with the son of Subhadra followed those mighty warriors--the kings of the mountainous countries. And other bulls among Kshatriyas followed other Kshatriyas. And the Brahmanas by thousands also went away, duly worshipped.

"After all the Kings and the Brahmanas had gone away, the powerful Vasudeva addressing Yudhishthira said,--'O son of the Kuru race, with thy leave, I also desire to go to Dwaraka. By great good fortune, thou hast accomplished the foremost of sacrifices--Rajasuya!' Thus addressed by Janarddana, Yudhishthira replied, 'Owing to thy grace, O Govinda. I have accomplished the great sacrifice. And it is owing to thy grace that the whole Kshatriya world having accepted my sway, had come hither with valuable tribute. O hero, without thee, my heart never feeleth any delight. How can I, therefore, O hero, give thee, O sinless one, leave to go? But thou must have to go to the city of Dwaraka.' The virtuous Hari of worldwide fame, thus addressed by Yudhishthira, cheerfully went with his cousin to Pritha and said,--'O aunt, thy sons have now obtained the imperial dignity. They have obtained vast wealth and been also crowned with success. Be pleased with all this. Commanded by thee, O aunt, I desire to go to Dwaraka.' After this, Kesava bade farewell to Draupadi and Subhadra. Coming out then of the inner apartments accompanied by Yudhishthira, he performed his ablutions and went through the daily rites of worship, and then made the Brahmanas utter benedictions. Then the mighty armed Daruka came there with a car of excellent design and body resembling the clouds. And beholding that Garuda-bannered car arrived thither, the high-souled one, with eyes like lotus leaves, walked round it respectfully and ascending on it set out for Dwaravati. And king Yudhishthira the just, blessed with prosperity, accompanied by his brothers, followed on foot the mighty Vasudeva. Then Hari with eyes like lotus leaves, stopping that best of cars for a moment, addressing Yudhishthira the son of Kunti, said,--'O king of kings, cherishest thou thy subjects with ceaseless vigilance and patience. And as the clouds are unto all creatures, as the large tree of spreading bough is unto birds, as he of a thousand eyes is unto the immortals, be thou the refuge and support of thy relatives. And Krishna and Yudhishthira having thus talked unto each other took each other's leave and returned to their respective homes. And, O king, after the chief of the Satwata race had gone to Dwaravati, king Duryodhana alone, with king Suvala's son, Sakuni,--these bulls among men,--continued to live in that celestial assembly house.

Section 45

(Dyuta Parva)

Vaisampayana said,--"when that foremost of sacrifices, the Rajasuya so difficult of accomplishment, was completed, Vyasa surrounded by his disciples presented himself before Yudhishthira. And Yudhishthira, upon beholding him quickly rose from his seat, surrounded by his brothers, and worshipped the Rishi who was his grand-father, with water to wash his feet and the offer of a seat. The illustrious one having taken his seat on a costly carpet inlaid with gold, addressed king Yudhishthira the just and said.--'Take thy seat'. And after the king had taken his seat surrounded by his brothers, the illustrious Vyasa, truthful in speech said,--'O son of Kunti, thou growest from good fortune. Thou hast obtained imperial sway so difficult of acquisition. And O perpetuator of the Kuru race, all the Kauravas have prospered in consequence of thee. O Emperor, I have been duly worshipped. I desire now to go with thy leave! King Yudhishthira the just, thus addressed by the Rishi of dark hue, saluted (him) his grandfather and touching his feet said,--'O chief of men, a doubt difficult of being dispelled, hath risen within me. O bull among regenerate ones, save thee there is none to remove it. The illustrious Rishi Narada said that (as a consequence of the Rajasuya sacrifice) three kinds of portents, viz., celestial, atmospherical and terrestrial ones happen. O grandsire, have those portents been ended by the fall of the kind of the Chedis?"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words of the king, the exalted son of Parasara, the island-born Vyasa of dark hue, spoke these words,--'For thirteen years, O king, those portents will bear mighty consequences ending in destruction, O king of kings, of all the Kshatriyas. In course of time, O bull of the Bharata race, making thee the sole cause, the assembled Kshatriyas of the world will be destroyed, O Bharata, for the sins of Duryodhana and through the might of Bhima and Arjuna. In thy dream, O king of kings thou wilt behold towards the end of this might the blue throated Bhava, the slayer of Tripura, ever absorbed in meditation, having the bull for his mark, drinking off the human skull, and fierce and terrible, that lord of all creatures, that god of gods, the husband of Uma, otherwise called Hara and Sarva, and Vrisha, armed with the trident and the bow called Pinaka, and attired in tiger skin. And thou wilt behold Siva, tall and white as the Kailasa cliff and seated on his bull, gazing unceasingly towards the direction (south) presided over by the king of the Pitris. Even this will be the dream thou wilt dream today, O king of kings. Do not grieve for dreaming such a dream. None can rise superior to the influence of Time. Blest be thou! I will now proceed towards the Kailasa mountain. Rule thou the earth with vigilance and steadiness, patiently bearing every privation!'"

Vaisampayana continued,--"Having said this, the illustrious and island-born Vyasa of dark hue, accompanied by his disciples ever following the dictates of the Vedas, proceeded towards Kailasa. And after the grand-father had thus gone away, the king afflicted with anxiety and grief, began to think continuously upon what the Rishi hath said. And he said to himself, 'Indeed what the Rishi hath said must come to pass. We will succeed in warding off the fates by exertion alone?' Then Yudhishthira endued with great energy addressing all his brothers, said, 'Ye tigers among men, ye have heard what the island-born Rishi hath told me. Having heard the words of the Rishi, I have arrived at this firm resolution viz., that I should die, as I am ordained to be the cause of the destruction of all Kshatriyas. Ye my dear ones, if Time hath intended so what need is there for me to live?' Hearing these words of the king, Arjuna replied, 'O king, yield not thyself to this terrible depression that is destructive of reason. Mustering fortitude, O great king, do what would be beneficial.' Yudhishthira then, firm in truth, thinking all the while of Dwaipayana's words answered his brothers thus,--'Blest be ye. Listen to my vow from this day. For thirteen years, what ever purpose have I to live for, I shall not speak a hard word to my brothers or to any of the kings of the earth. Living under the command of my relatives, I shall practise virtue, exemplifying my vow. If I live in this way, making no distinction between my own children and others, there will be no disagreement (between me and others). It is disagreement that is the cause of war in the world. Keeping war at a distance, and ever doing what is agreeable to others, evil reputation will not be mine in the world, ye bulls among men. Hearing these words of their eldest brother, the Pandavas, always engaged in doing what was agreeable to him, approved of them. And Yudhishthira the just, having pledged so, along with his brothers in the midst of that assembly, gratified his priests as also the gods with due ceremonies. And, O bull of the Bharata race, after all the monarchs had gone away, Yudhishthira along with his brothers, having performed the usual auspicious rites, accompanied by his ministers entered his own palace. And, O ruler of men, king Duryodhana and Sakuni, the son of Suvala, continued to dwell in that delightful assembly house.

Section 46

Vaisampayana said,--"That bull among men, Duryodhana, continued to dwell in that, assembly house (of the Pandavas). And with Sakuni, the Kuru prince slowly examined the whole of that mansion, and the Kuru prince beheld in it many celestial designs, which he had never seen before in the city called after the elephant (Hastinapore). And one day king Duryodhana in going round that mansion came upon a crystal surface. And the king, from ignorance, mistaking it for a pool of water, drew up his clothes. And afterwards finding out his mistake the king wandered about the mansion in great sorrow. And sometime after, the king, mistaking a lake of crystal water adorned with lotuses of crystal petals for land, fell into it with all his clothes on. Beholding Duryodhana fallen into the lake, the mighty Bhima laughed aloud as also the menials of the palace. And the servants, at the command of the king, soon brought him dry and handsome clothes. Beholding the plight of Duryodhana, the mighty Bhima and Arjuna and both the twins--all laughed aloud. Being unused to putting up with insults, Duryodhana could not bear that laugh of theirs. Concealing his emotions he even did not cast his looks on them. And beholding the monarch once more draw up his clothes to cross a piece of dry land which he had mistaken for water, they all laughed again. And the king sometime after mistook a closed door made of crystal as open. And as he was about to pass through it his head struck against it, and he stood with his brain reeling. And mistaking as closed another door made of crystal that was really open, the king in attempting to open it with stretched hands, tumbled down. And coming upon another door that was really open, the king thinking it as closed, went away from it. And, O monarch, king Duryodhana beholding that vast wealth in the Rajasuya sacrifice and having become the victim of those numerous errors within the assembly house at last returned, with the leave of the Pandavas, to Hastinapore.

And the heart of king Duryodhana, afflicted at sight of the prosperity of the Pandavas, became inclined to sin, as he proceeded towards his city reflecting on all he had seen and suffered. And beholding the Pandavas happy and all the kings of the earth paying homage to them, as also everybody, young and old, engaged in doing good unto them, and reflecting also on the splendour and prosperity of the illustrious sons of Pandu, Duryodhana, the son of Dhritarashtra, became pale. In proceeding (to his city) with an efflicted heart, the prince thought of nothing else but that assembly house and that unrivalled prosperity of the wise Yudhishthira. And Duryodhana, the son of Dhritarashtra, was so taken up with his thoughts then that he spoke not a word to Suvala's son even though the latter addressed him repeatedly. And Sakuni, beholding him absent-minded, said,--'O Duryodhana, why art thou proceeding thus'?

"Duryodhana replied,--O uncle, beholding this whole earth owning the sway of Yudhishthira in consequence of the might of the illustrious Arjuna's weapons and beholding also that sacrifice of the son of Pritha like unto the sacrifice of Sakra himself of great glory among the celestials, I, being filled with jealousy and burning day and night, am being dried up like a shallow tank in the summer season. Behold, when Sisupala was slain by the chief of the Satwatas, there was no man to take the side of Sisupala. Consumed by the fire of the Pandava, they all forgave that offence; otherwise who is there that could forgive it? That highly improper act of grave consequence done by Vasudeva succeeded in consequence of the power of the illustrious son of Pandu. And so many monarchs also brought with them various kinds of wealth for king Yudhishthira, the son of Kunti, like tribute-paying Vaisyas! Beholding Yudhishthira's prosperity of such splendour, my heart burneth, efflicted with jealously, although it behoveth me not to be jealous.'

"Having reflected in this way, Duryodhana, as if burnt by fire, addressed the king of Gandhara again and said,--'I shall throw myself upon a flaming fire or swallow poison or drown myself in water. I cannot live. What man is there in the world possessed of vigour who can bear to see his foes in the enjoyment of prosperity and himself in destitution? Therefore I who bear to see that accession of prosperity and fortune (in my foes) am neither a woman nor one that is not a woman, neither also a man nor one that is not a man. Beholding their sovereignty over the world and vast affluence, as also that sacrifice, who is there like me that would not smart under all that? Alone I am incapable of acquiring such royal prosperity; nor do I behold allies that could help me in the matter. It is for this that I am thinking of self-destruction. Beholding that great and serene prosperity of the son of Kunti, I regard Fate as supreme and exertions fruitless. O son of Suvala, formerly I strove to compass his destruction. But baffling all my efforts he hath grown in prosperity even like the lotus from within a pool of water. It is for this that I regard Fate as supreme and exertions fruitless. Behold, the sons of Dhritarashtra are decaying and the sons of Pritha are growing day by day. Beholding that prosperity of the Pandavas, and that assembly house of theirs, and those menials laughing at me, my heart burneth as if it were on fire. Therefore, O uncle, know me now as deeply grieved and filled with jealousy, and speak of it to Dhritarashtra.

Section 47

"Sakuni said.--'O Duryodhana, thou shouldst not be jealous of Yudhishthira. The sons of Pandu are enjoying what they deserve in consequence of their own good fortune. O slayer of foes, O great king, thou couldst not destroy them by repeatedly devising numberless plans, many of which thou hadst even put to practice. Those tigers among men out of sheer luck escaped all those machinations. They have obtained Draupadi for wife and Drupada with his sons as also Vasudeva of great prowess as allies, capable of helping them in subjugating the whole world. And O king, having inherited the paternal share of the kingdom without being deprived of it they have grown in consequence of their own energy. What is there to make thee sorry for this? Having gratified Hustasana, Dhananjaya hath obtained the bow Gandiva and the couple of inexhaustible quivers and many celestial weapons. With that unique bow and by the strength of his own arms also he hath brought all the kings of the world under his sway. What is there to make thee sorry for this? Having saved the Asura Maya from a conflagration, Arjuna, that slayer of foes, using both his hands with equal skill, caused him to build that assembly house. And it is for this also that commanded by Maya, those grim Rakshasas called Kinkaras supported that assembly house. What is there in this to make thee sorry? Thou hast said, O king, that thou art without allies. This, O Bharata, is not true. These thy brothers are obedient to thee. Drona of great prowess and wielding the large bow along with his son, Radha's son Karna, the great warrior Gautama (Kripa), myself with my brothers and king Saumadatti--these are thy allies. Uniting thyself with these, conquer thou the whole of the earth.'

"Duryodhana said,--'O king, with thee, as also with these great warriors, I shall subjugate the Pandavas, if it pleases thee. If I can now subjugate them, the world will be mine and all the monarchs, and that assembly house so full of wealth.'

"Sakuni replied,--'Dhananjaya and Vasudeva, Bhimasena and Yudhishthira, Nakula and Sahadeva and Drupada with his sons,--these cannot be vanquished in battle by even the celestials, for they are all great warriors wielding the largest bows, accomplished in weapons, and delighting in battle. But, O king, I know the means by which Yudhishthira himself may be vanquished. Listen to me and adopt it.'

"Duryodhana said,--'without danger to our friends and other illustrious men, O uncle, tell me if there is any way by which I may vanquish him.'

"Sakuni said,--'The son of Kunti is very fond of dice-play although he doth not know how to play. That king if asked to play, is ill able to refuse. I am skillful at dice. There is none equal to me in this respect on earth, no, not even in the three worlds, O son of Kuru. Therefore, ask him to play at dice. Skilled at dice, I will win his kingdom, and that splendid prosperity of his for thee, O bull among men. But, O Duryodhana, represent all this unto the king (Dhritarashtra). Commanded by thy father I will win without doubt the whole of Yudhishthira's possessions.'

"Duryodhana said 'O son of Suvala, thou thyself represent properly all this to Dhritarashtra, the chief of the Kurus. I shall not be able to do so.

Section 48

Vaisampayana said--"O king, impressed with the great Rajasuya sacrifice of king Yudhishthira, Sakuni, the son of Suvala, having learnt before the intentions of Duryodhana, while accompanying him in the way from the assembly house, and desirous of saying what was agreeable to him, approached Dhritarashtra endued with great wisdom, and finding the monarch deprived of his eye seated (in his throne), told him these words,--'Know, O great king, O bull of the Bharata race, that Duryodhana, having lost colour, hath become pale and emaciated and depressed and a prey to anxiety. Why dost thou not, after due enquiry, ascertain the grief that is in the heart of thy eldest son, the grief that is caused by the foe?'

"Dhritarashtra said,--'Duryodhana, what is the reason of thy great affliction. O son of the Kuru race? If it is fit for me to hear it, then tell me the reason. This Sakuni here says that thou hast lost colour, become pale and emaciated, and a prey to anxiety. I do not know what can be the reason of the sorrow. This vast wealth of mine is at thy control. Thy brothers and all our relations never do anything that is disagreeable to thee. Thou wearest the best apparel and eatest the best food that is prepared with meat. The best of horse carries thee. What it is, therefore, that hath made thee pale and emaciated? Costly beds, beautiful damsels, mansions decked with excellent furniture, and sport of the delightful kind, without doubt these all wait but at thy command, as in the case of the gods themselves Therefore, O proud one, why dost thou grieve, O son, as if thou wert destitute.'

"Duryodhana said,--'I eat and dress myself like a wretch and pass my time all the while a prey to fierce jealousy. He indeed is a man, who incapable of bearing the pride of the foe, liveth having vanquished that foe with the desire of liberating his own subjects from the tyranny of the foe. Contentment, as also pride, O Bharata, are destructive of prosperity; and those other two qualities also, viz., compassion and fear. One who acteth under the influence of these, never obtaineth anything high. Having beheld Yudhishthira's prosperity, whatever I enjoy brings me no gratification. The prosperity of Kunti's son that is possessed of such splendour maketh me pale. Knowing the affluence of the foe and my own destitution, even though that affluence is not before me, I yet see it before me. Therefore, have I lost colour and become melancholy, pale and emaciated. Yudhishthira supporteth eighty-eight thousand Snataka Brahmanas leading domestic lives, giving unto each of them thirty slave-girls. Beside this, thousand other Brahmanas daily eat at his palace the best of food on golden plates. The king of Kambhoja sent unto him (as tribute) innumerable skins, black, darkish, and red, of the deer Kadali, as also numberless blankets of excellent textures. And hundreds and thousands and thousands of she-elephants and thirty thousand she-camels wander within the palace, for the kings of the earth brought them all as tribute to the capital of the Pandavas. And, O lord of earth, the kings also brought unto this foremost of sacrifices heaps upon heaps of jewels and gems for the son of Kunti. Never before did I see or hear of such enormous wealth as was brought unto the sacrifice of the intelligent sons of Pandu. And, O king, beholding that enormous collection of wealth belonging to the foe, I can not enjoy peace of mind. Hundreds of Brahmanas supported by the grants that Yudhishthira hath given them and possessing wealth of kine, waited at the palace gate with three thousands of millions of tribute but were prevented by the keepers from entering the mansion. Bringing with them clarified butter in handsome Kamandalus made of gold, they did not obtain admission into the palace, and Ocean himself brought unto him in vessels of white copper the nectar that is generated within his waters and which is much superior to that which flowers and annual plants produce for Sakra. And Vasudeva (at the conclusion of the sacrifice) having brought an excellent conch bathed the Sun of Pritha with sea water brought in thousand jars of gold, all well adorned with numerous gems. Beholding all this I became feverish with jealousy. Those jars had been taken to the Eastern and the Southern oceans. And they had also been taken on the shoulders of men to the Western ocean, O bull among men. And, O father, although none but birds only can go to the Northern region Arjuna, having gone thither, exacted as tribute a vast quantity of wealth. There is another wonderful incident also which I will relate to thee. O listen to me. When a hundred thousand Brahmanas were fed, it had been arranged that to notify this act every day conches would be blown in a chorus. But, O Bharata, I continually heard conches blown there almost repeatedly. And hearing those notes my hair stood on end. And, O great king, that palatial compound, filled with innumerable monarchs that came there as spectators, looked exceedingly handsome like the cloudless firmament with stars. And, O king of men, the monarchs came into that sacrifice of the wise son of Pandu bringing with them every kind of wealth. And the kings that came there became like Vaisyas the distributors of food unto the Brahmanas that were fed. And O king, the prosperity that I beheld of Yudhishthira was such that neither the chief himself of the celestials, nor Yama or Varuna, nor the lord of the Guhyakas owneth the same. And beholding that great prosperity of the son of Pandu, my heart burneth and I cannot enjoy peace.

"Hearing these words of Duryodhana, Sakuni replied,--'Hear how thou mayest obtain this unrivalled prosperity that thou beholdest in the son of Pandu, O thou that hast truth for thy prowess. O Bharata, I am an adept at dice, superior to all in the world. I can ascertain the success or otherwise of every throw, and when to stake and when not. I have special knowledge of the game. The Son of Kunti also is fond of dice playing though he possesseth little skill in it. Summoned to play or battle, he is sure to come forward, and I will defeat him repeatedly at every throw by practising deception. I promise to win all that wealth of his, and thou, O Duryodhana, shalt then enjoy the same.'"

Vaisampayana continued,--"King Duryodhana, thus addressed by Sakuni, without allowing a moment to elapse, said unto Dhritarashtra,--'This, Sakuni, an adept at dice, is ready to win at dice, O king, the wealth of the sons of Pandu. It behoveth thee to grant him permission to do so.'

"Dhritarashtra replied,--'I always follow the counsels of Kshatta, my minister possessed of great wisdom. Having consulted with him, I will inform thee what my judgment is in respect of this affair. Endued with great foresight, he will, keeping morality before his eyes, tell us what is good and what is proper for both parties, and what should be done in this matter.'

"Duryodhana said,--'If thou consultest with Kshatta he will make thee desist. And if thou desist, O king, I will certainly kill myself. And when I am dead, O king, thou wilt become happy with Vidura. Thou wilt then enjoy the whole earth; what need hast thou with me?'"

Vaisampayana continued,--"Dhritarashtra, hearing these words of affliction uttered by Duryodhana from mixed feeling, himself ready to what Duryodhana had dictated, commanded his servant, saying,--'Let artificers be employed to erect without delay a delightful and handsome and spacious palace with an hundred doors and a thousand columns. And having brought carpenters and joiners, set ye jewels and precious stones all over the walls. And making it handsome and easy of access, report to me when everything is complete. And, O monarch, king Dhritarashtra having made this resolution for the pacification of Duryodhana, sent messengers unto Vidura for summoning him. For without taking counsel with Vidura never did the monarch form any resolution. But as regards the matter at hand, the king although he knew the evils of gambling, was yet attracted towards it. The intelligent Vidura, however, as soon as he heard of it, knew that the arrival of Kali was at hand. And seeing that the way to destruction was about to open, he quickly came to Dhritarashtra. And Vidura approaching his illustrious eldest brother and bowing down unto his feet, said these words:

'O exalted king, I do not approve of this resolution that thou hast formed. It behave thee, O king, to act in such a way that no dispute may arise between thy children on account of this gambling match.'

Dhritarashtra replied,--'O Kshatta, if the gods be merciful unto us, assuredly no dispute will ever arise amongst my sons. Therefore, auspicious or otherwise, beneficial or otherwise, let this friendly challenge at dice proceed. Even this without doubt is what fate hath ordained for us. And, O son of the Bharata race, when I am near, and Drona and Bhishma and thou too, nothing evil that even Fate might have ordained is likely to happen. Therefore, go thou on a car yoking thereto horses endued with the speed of the wind, so that thou mayest reach Khandavaprastha even today and bring thou Yudhishthira with thee. And, O Vidura, I tell that even this is my resolution. Tell me nothing. I regard Fate as supreme which bringeth all this.' Hearing these words of Dhritarashtra and concluding that his race was doomed, Vidura in great sorrow went unto Bhishma with great wisdom."

Section 49

Janamejaya said,--"O thou foremost of all conversant with the Vedas, how did that game at dice take place, fraught with such evil to the cousins and through which my grand-sires, the son of Pandu, were plunged into such sorrow? What kings also were present in that assembly, and who amongst them approved of the gambling match and who amongst them forbade it? O sinless one, O chief of regenerate ones, I desire thee to recite in detail all about this, which, indeed, was the cause of the destruction of the world."

Santi said,--"Thus addressed by the king, the disciple of Vyasa, endued with great energy and conversant with the entire Vedas, narrated everything that had happened."

Vaisampayana said,--"O best of the Bharatas, O great king, if thou desirest to hear, then listen to me as I narrate to thee everything again in detail.

"Ascertaining the opinion of Vidura, Dhritarashtra the son of Amvika, calling Duryodhana told him again in private--'O son of Gandhari, have nothing to do with dice. Vidura doth not speak well of it. Possessed of great wisdom, he will never give me advice that is not for my good. I also regard what Vidura sayeth as exceedingly beneficial for me. Do that, O son, for I regard it all as for thy good also. Indeed, Vidura knoweth with all its mysteries the science (of political morality) that the illustrious and learned and wise Vrihaspati, the celestial Rishi who is the spiritual guide of Vasava--had unfolded unto the wise chief of the immortals. And O son, I always accept what Vidura adviseth. O king, as the wise Uddhava is ever regarded amongst the Vrishnis, so is Vidura possessed of great intelligence esteemed as the foremost of the Kurus. Therefore, O son, have nothing to do with dice. It is evident that dice soweth dissensions. And dissensions are the ruin of the kingdom. Therefore, O son, abandon this idea of gambling. O son, thou hast obtained from us what, it hath been ordained, a father and a mother should give unto their son, viz., ancestral rank and possessions. Thou art educated and clever in every branch of knowledge, and hast been brought up with affection in thy paternal dwelling. Born the eldest among all thy brothers, living within thy own kingdom, why regardest thou thyself as unhappy? O thou of mighty arms, thou obtainest food and attire of the very best kind and which is not obtainable by ordinary men. Why dost thou grieve yet. O son, O mighty-armed one, ruling thy large ancestral kingdom swelling with people and wealth, thou shinest as splendidly as the chief of the celestials in heaven. Thou art possessed of wisdom. It behoveth thee to tell me what can be the root of this grief that hath made thee so melancholy.

"Duryodhana replied,--'I am a sinful wretch, O king, because I eat and dress beholding (the prosperity of the foes). It hath been said that man is a wretch who is not filled with jealousy at the sight of his enemy's prosperity. O exalted one, this kind of prosperity of mine doth not gratify me. Beholding that blazing prosperity of the son of Kunti, I am very much pained. I tell thee strong must be my vitality, in as much as I am living even at the sight of the whole earth owning the sway of Yudhishthira. The Nipas, the Chitrakas, the Kukkuras, the Karaskaras, and the Lauha-janghas are living in the palace of Yudhishthira like bondsmen. The Himavat, the ocean, the regions on the sea-shore, and the numberless other regions that yield jewels and gems, have all acknowledged superiority of the mansion of Yudhishthira in respect of wealth it containeth. And, O Monarch, regarding me as the eldest and entitled to respect, Yudhishthira having received me respectfully, appointed me in receiving the jewels and gems (that were brought as tribute). O Bharata, the limit and the like of the excellent and invaluable jewels that were brought there have not been seen. And O king, my hands were fatigued in receiving that wealth. And when I was tired, they that brought those valuable articles from distant regions used to wait till I was able to resume my labour. Bringing jewels from the lake Vindu, the Asura architect Maya constructed (for the Pandavas) a lake-like surface made of crystal. Beholding the (artificial) lotuses with which it was filled, I mistook it, O king for water. And seeing me draw up my clothes (while about to cross it), Vrikodara (Bhima) laughed at me, regarding me as wanting in jewels and having lost my head at the sight of the affluence of my enemy. If I had the ability, I would, O king, without the loss of a moment, slay Vrikodara for that. But, O monarch, if we endeavour to slay Bhima now, without doubt, ours will be the fate of Sisupala. O Bharata, that insult by the foe burneth me. Once again, O king, beholding a similar lake that is really full of water but which I mistook for a crystal surface, I fell into it. At that, Bhima with Arjuna once more laughed derisively, and Draupadi also accompanied by other females joined in the laughter. That paineth my heart exceedingly. My apparel having been wet, the menials at the command of the king gave me other clothes. That also is my great sorrow. And O king, hear now of another mistake that I speak of. In attempting to pass through what is exactly of the shape of a door but through which there was really no passage, I struck my forehead against stone and injured myself. The twins Nakula and Sahadeva beholding from a distance that I was so hit at the head came and supported me in their arms, expressing great concern for me. And Sahadeva repeatedly told me, as if with a smile,--'This O king, is the door. Go this way!' And Bhimasena, laughing aloud, addressed me and said,--'O son of Dhritarashtra, this is the door. And, O king I had not even heard of the names of those gems that I saw in that mansion. And it is for these reasons that my heart so acheth."

Section 50

Duryodhana said,--'Listen now, O Bharata, about all the most costly articles I saw, belonging unto the sons of Pandu, and brought one after another by the kings of the earth. Beholding that wealth of the foe, I lost my reason and scarcely knew myself. And, O Bharata, listen as I describe that wealth consisting of both manufactures and the produce of the land. The king of Kamboja gave innumerable skins of the best king, and blankets made of wool, of the soft fur of rodents and other burroughers, and of the hair of cats,--all inlaid with threads of gold. And he also gave three hundred horses of the Titteti and the Kalmasha species possessing noses like parrots. And he also gave three hundred camels and an equal number of she-asses, all fattened with the olives and the Pilusha. And innumerable Brahmanas engaged in rearing cattle and occupied in low offices for the gratification of the illustrious king Yudhishthira the just waited at the gate with three hundred millions of tribute but they were denied admission into the palace. And hundred upon hundreds of Brahmanas possessing wealth of kine and living upon the lands that Yudhishthira had given them, came there with their handsome golden Kamandalus filled with clarified butter. And though they had brought such tribute, they were refused admission into the palace. And the Sudra kings that dwelt in the regions on the seacoast, brought with them, O king, hundred thousands of serving girls of the Karpasika country, all of beautiful features and slender waist and luxuriant hair and decked in golden ornaments; and also many skins of the Ranku deer worthy even of Brahmanas as tribute unto king Yudhishthira. And the tribes Vairamas, Paradas, Tungas, with the Kitavas who lived upon crops that depended on water from the sky or of the river and also they who were born in regions on the sea-shore, in woodlands, or countries on the other side of the ocean waited at the gate, being refused permission to enter, with goats and kine and asses and camels and vegetable, honey and blankets and jewels and gems of various kinds. And that great warrior king Bhagadatta, the brave ruler of Pragjyotisha and the mighty sovereign of the mlechchas, at the head of a large number of Yavanas waited at the gate unable to enter, with a considerable tribute comprising of horses of the best breed and possessing the speed of the wind. And king Bhagadatta (beholding the concourse) had to go away from the gate, making over a number of swords with handles made of the purest ivory and well-adorned with diamonds and every kind of gems. And many tribes coming from different regions, of whom some possess two eyes, some three and some had eyes on their foreheads, and those also called Aushmikas, and Nishadas, and Romakas, some cannibals and many possessing only one leg. I say, O king, standing at the gate, being refused permission to enter. And these diverse rulers brought as tribute ten thousand asses of diverse hues and black necks and huge bodies and great speed and much docility and celebrated all over the world. And these asses were all of goodly size and delightful colour. And they were all bred on the coast of Vankhu. And there were many kings that gave unto Yudhishthira much gold and silver. And having given much tribute they obtained admission into the palace of Yudhishthira. The people that came there possessing only one leg gave unto Yudhishthira many wild horses, some of which were as red as the cochineal, and some white, and some possessing the hues of the rainbow and some looking like evening clouds, and some that were of variegated colour. And they were all endued with the speed of the mind. And they also gave unto the king enough gold of superior quality. I also saw numberless Chins and Sakas and Uddras and many barbarous tribes living in the woods, and many Vrishnis and Harahunas, and dusky tribes of the Himavat, and many Nipas and people residing in regions on the sea-coast, waiting at the gate being refused permission to enter. And the people of Valhika gave unto him as tribute ten thousand asses, of goodly size and black necks and daily running two hundred miles, And those asses were of many shapes. And they were well-trained and celebrated all over the world. And possessed of symmetrical proportion and excellent colour, their skins were pleasant to the touch. And the Valhikas also presented numerous blankets of woollen texture manufactured in Chin and numerous skins of the Ranku deer, and clothes manufactured from jute, and others woven with the threads spun by insects. And they also gave thousands of other clothes not made of cotton, possessing the colour of the lotus. And these were all of smooth texture. And they also gave soft sheep-skins by thousands. And they also gave many sharp and long swords and scimitars, and hatchets and fine-edged battle-axes manufactured in the western countries. And having presented perfumes and jewels and gems of various kinds by thousands as tribute, they waited at the gate, being refused admission into the palace. And the Sakas and Tukhatas and Tukharas and Kankas and Romakas and men with horns bringing with them as tribute numerous large elephants and ten thousand horses, and hundreds and hundreds of millions of gold waited at the gate, being refused permission to enter. And the kings of the eastern countries having presented numerous valuable articles including many costly carpets and vehicles and beds, and armours of diverse hues decked with jewels and gold and ivory, and weapons of various kinds, and cars of various shapes and handsome make and adorned with gold, with well-trained horses trimmed with tiger skins, and rich and variegated blankets for caprisoning elephants, and various kinds of jewels and gems, arrows long and short and various other kinds of weapons, obtained permission to enter the sacrificial palace of the illustrious Pandava!'"

Section 51

Duryodhana said,--'O sinless one, listen to me as I describe that large mass of wealth consisting of various kinds of tribute presented unto Yudhishthira by the kings of the earth. They that dwell by the side of the river Sailoda flowing between the mountains of Mer and Mandara and enjoy the delicious shade of topes of the Kichaka bamboo, viz., the Khashas, Ekasanas, the Arhas, the Pradaras, the Dirghavenus, the Paradas, the Kulindas, the Tanganas, and the other Tanganas, brought as tribute heaps of gold measured in dronas (jars) and raised from underneath the earth by ants and therefore called after these creatures. The mountain tribes endued with great strength having brought as tribute numerous Chamaras (long brushes) soft and black and others white as moon-beam and sweet honey extracted from the flowers growing on the Himavat as also from the Mishali champaka and garlands of flowers brought from the region of the northern Kurus, and diverse kinds of plants from the north even from Kailasa, waited with their heads bent down at the gate of king Yudhishthira, being refused permission to enter. I also beheld there numberless chiefs of the Kiratas armed with cruel weapons and ever engaged in cruel deeds, eating of fruits and roots and attired in skins and living on the northern slopes of the Himavat and on the mountain from behind which the sun rises and in the region of Karusha on the sea-coast and on both sides of the Lohitya mountains. And, O king, having brought with them as tribute loads upon loads of sandal and aloe as also black aloe, and heaps upon heaps of valuable skins and gold and perfumes, and ten thousand serving-girls of their own race, and many beautiful animals and birds of remote countries, and much gold of great splendour procured from mountains, the Kiratas waited at the gate, being refused permission to enter. The Kairatas, the Daradas, the Darvas, the Suras, the Vaiamakas, the Audumvaras, the Durvibhagas, the Kumaras, the Paradas along with the Vahlikas, the Kashmiras, the Ghorakas, the Hansakayanas, the Sivis, the Trigartas, the Yauddheyas, the ruler of Madras and the Kaikeyas, the Amvashtas, the Kaukuras, the Tarkshyas, the Vastrapas along with the Palhavas, the Vashatayas, the Mauleyas along with the Kshudrakas, and the Malavas, the Paundrayas, the Kukkuras, the Sakas, the Angas, the Vangas, the Punras, the Sanavatyas, and the Gayas--these good and well-born Kshatriyas distributed into regular clans and trained to the use of arms, brought tribute unto king Yudhishthira by hundreds and thousands. And the Vangas, the Kalingas, the Magadhas, the Tamraliptas, the Supundrakas, the Dauvalikas, the Sagarakas, the Patrornas, the Saisavas, and innumerable Karnapravaranas, who presented themselves at the gate, were told by the gate-keepers at the command of the king, that if they could wait and bring good tribute they could obtain admission. Then the kings of those nations each gave a thousand elephants furnished with tusks like unto the shafts of ploughs and decked with girdles made of gold, and covered with fine blankets and therefore, resembling the lotus in hue. And they were all darkish as rocks and always musty, and procured from the sides of the Kamyaka lake, and covered with defensive armour. And they were also exceedingly patient and of the best breed. And having made these presents, those kings were permitted to enter. O king, these and many others, coming from various regions, and numberless other illustrious kings, brought jewels and gems unto this sacrifice. And Chitraratha, also the king of Gandharvas, the friend of Indra, gave four hundred horses gifted with the speed of the wind. And the Gandharva Tumvuru gladly gave a hundred horses of the colour of mango leaf and decked in gold. And, O thou of the Kuru race, the celebrated king of the Mlechcha tribe, called the Sukaras, gave many hundreds of excellent elephants. And Virata, the king of Matsya, gave as tribute two thousand elephants decked in gold. And king Vasudana from the kingdom of Pansu presented unto the son of Pandu six and twenty elephants and two thousand horses. O king, all decked in gold and endued with speed and strength and in full vigour of youth, and diverse other kinds of wealth. And Yajnasena presented unto the sons of Pandu for the sacrifice, fourteen thousand serving-girls and ten thousand serving-men with their wives, many hundreds of excellent elephants, six and twenty cars with elephants yoked unto them, and also his whole kingdom. And Vasudeva of the Vrishni race, in order to enhance the dignity of Arjuna, gave fourteen thousands of excellent elephants. Indeed, Krishna is the soul of Arjuna and Arjuna is the soul of Krishna, and whatever Arjuna may say Krishna is certain to accomplish. And Krishna is capable of abandoning heaven itself for the sake of Arjuna. and Arjuna also is capable of sacrificing his life for the sake of Krishna. And the Kings of Chola and Pandya, though they brought numberless jars of gold filled with fragrant sandal juice from the hills of Malaya, and loads of sandal and aloe wood from the Dardduras hills, and many gems of great brilliancy and fine cloths inlaid with gold, did not obtain permission (to enter). And the king of the Singhalas gave those best of sea-born gems called the lapis lazuli, and heaps of pearls also, and hundreds of coverlets for elephants. And numberless dark-coloured men with the ends of their, eyes red as copper, attired in clothes decked with gems, waited at the gate with those presents. And numberless Brahmanas and Kshatriyas who had been vanquished, and Vaisyas and serving Sudras, from love of Yudhishthira, brought tribute unto the son of Pandu. And even all the Mlechchas, from love and respect, came unto Yudhishthira. And all orders of men, good, indifferent and low, belonging to numberless races, coming from diverse lands made Yudhishthira's habitation the epitome of the world.

"And beholding the kings of the earth to present unto the foes such excellent and valuable presents, I wished for death out of grief. And O king, I will now tell thee of the servants of the Pandavas, people for whom Yudhishthira supplieth food, both cooked and uncooked. There are a hundred thousand billions of mounted elephants and cavalry and a hundred millions of cars and countless foot soldiers. At one place raw provisions are being measured out; at another they are being cooked; and at another place the foods are being distributed. And the notes of festivity are being heard everywhere. And amongst men of all orders I beheld not a single one in the mansion of Yudhishthira that had not food and drink and ornaments. And eighty-eight thousands of Snataka Brahmanas leading domestic lives, all supported by Yudhishthira, with thirty serving-girls given unto each, gratified by the king, always pray with complacent hearts for the destruction of his foes. And ten thousands of other ascetics with vital seed drawn up, daily eat of golden plates in Yudhishthira's palace. And, O king, Yajnaseni, without having eaten herself, daily seeth whether everybody, including even the deformed and the dwarfs, hath eaten or not. And, O Bharata, only two do not pay tribute unto the son of Kunti, viz., the Panchalas in consequence of their relationship by marriage, and the Andhakas and Vrishnis in consequence of their friendship.

Section 52

Duryodhana said,--"Those king that are revered over all the world, who are devoted to truth and who are pledged to the observance of rigid vows, who are possessed of great learning and eloquence, who are fully conversant with the Vedas and their branches as also with sacrifices, who have piety and modesty, whose souls are devoted to virtue, who possess fame, and who have enjoyed the grand rites of coronation, all wait upon and worship Yudhishthira. And, O king, I beheld there many thousands of wild kine with as many vessels of white copper for milking them, brought thither by the kings of the earth as sacrificial presents to be given away by Yudhishthira unto the Brahmana. And, O Bharata, for bathing Yudhishthira at the conclusion of the sacrifice, many kings with the greatest alacrity, themselves brought there in a state of purity many excellent jars (containing water). And king Vahlika brought there a car decked with pure gold. And king Sudakshina himself yoked thereto four white horses of Kamboja breed, and Sunitha of great might fitted the lower pole and the ruler of Chedi with his own hands took up and fitted the flag-staff. And the king of the Southern country stood ready with the coat of mail; the ruler of Magadha, with garlands of flowers and the head-gear; the great warrior Vasudana with a sixty years old elephant, the king of Matsya, with the side-fittings of the car, all encased in gold; king Ekalavya, with the shoes; the king of Avanti, with diverse kinds of water for the final bath; king Chekitana, with the quiver; the king of Kasi, with the bow; and Salya; with a sword whose hilt and straps were adorned with gold. Then Dhaumya and Vyasa, of great ascetic merit, with Narada and Asita's son Devala, standing before performed the ceremony of sprinkling the sacred water over the king. And the great Rishis with cheerful hearts sat where the sprinkling ceremony was performed. And other illustrious Rishis conversant with the Vedas, with Jamadagni's son among them, approached Yudhishthira, the giver of large sacrificial presents, uttering mantras all the while, like the seven Rishis, approaching the great India in heaven. And Satyaki of unbaffled prowess held the umbrella (over the king's head). And Dhananjaya and Bhima were engaged in tanning the king; while the twins held a couple of chamaras in their hands. And the Ocean himself brought in a sling that big conch of Varuna which the celestial artificer Viswakarman had constructed with a thousand Nishkas of gold, and which Prajapati had in a former Kalpa, presented unto India. It was with that conch that Krishna bathed Yudhishthira after the conclusion of the sacrifice, and beholding it, I swooned away. People go to the Eastern or the Western seas and also to the Southern one. But, O father, none except birds can ever go to the Northern sea. But the Pandavas have spread their dominion even there, for I heard hundreds of conches that had been brought thence blown (in the sacrificial mansion) indicative of auspicious rejoicing. And while those conches blew simultaneously, my hair stood on end. And those among the kings, who were weak in strength fell down. And Dhrishtadyumna and Satyaki and the sons of Pandu and Kesava,--those eight, endued with strength and prowess and handsome in person, beholding the kings deprived of consciousness and myself in that plight, laughed outright. Then Vibhatsu (Arjuna) with a cheerful heart gave, O Bharata, unto the principal Brahmanas five hundred bullocks with horns plated with gold. And king Yudhishthira, the son of Kunti, having completed the Rajasuya sacrifice, obtained like the exalted Harishchandra such prosperity that neither Rantideva nor Nabhaga, nor Jauvanaswa, nor Manu, nor king Prithu the son of Vena, nor Bhagiratha, Yayati, nor Nahusha, had obtained its like. And beholding, O exalted one, such prosperity, in the son of Pritha which is even like that which Harishchandra had, I do not see the least good in continuing to live, O Bharata! O ruler of men, a yoke that is tied (to the bullock's shoulders) by a blind man becomes loosened. Even such is the case with us. The younger ones are growing while the elder ones are decaying. And beholding all this, O chief of the Kurus, I cannot enjoy peace even with the aid of reflection. And it is for this, O king, that I am plunged into grief and becoming pale and emaciated."

Section 53

"Dhritrashtra said,--Thou art my eldest son and born also of my eldest wife. Therefore, O son, be not jealous of the Pandavas. He that is jealous is always unhappy and suffereth the pangs of death. O bull of the Bharata race, Yudhishthira knoweth not deception, possesseth wealth equal unto thine, hath thy friends for his, and is not jealous of thee. Why shouldst thou, therefore, be jealous of him? O king, in respect of friends and allies thou art equal unto Yudhishthira. Why shouldst thou, therefore, covet, from folly, the property of thy brother? Be not so. Cease to be jealous. Do not grieve. O bull of the Bharata race, it thou covetest the dignity attaching to the performance of a sacrifice, let the priests arrange for thee the great sacrifice, called the Saptatantu. The kings of the earth will then, cheerfully and with great respect, bring for thee also much wealth and gems and ornaments. O child, coveting other's possessions is exceedingly mean. He, on the other hand, enjoyeth happiness, who is content with his own being engaged in the practices of his own order. Never striving to obtain the wealth of others, persevering in one's own affairs, and protecting what hath been earned,--these are the indications of true greatness. He that is unmoved in calamity, skilled in his own business, ever exerting vigilant and humble, always beholdeth prosperity. The sons of Pandu are as thy arms. Do not lop off those arms of thine. Plunge not into internal dissensions for the sake of that wealth of thy brothers. O king, be not jealous of the sons of Pandu. Thy wealth is equal unto that of thy brothers in his entirety. There is great sin in quarrelling with friends. They that are thy grandsires are theirs also. Give away in charity on occasions of sacrifices, gratify every dear object of thy desire, disport in the company of women freely, and enjoy thou peace.'"

Section 54

"Duryodhana said,--'He that is devoid of intellect but hath merely heard of many things, can scarcely understand the real import of the scriptures, like the spoon that hath no perception of the taste of the soup it toucheth. Thou knowest everything, but yet confoundest me. Like a boat fastened to another, thou and I are tied to each other. Art thou unmindful of thy own interests? Or, dost thou entertain hostile feeling towards me? These thy sons and allies are doomed to destruction, inasmuch as they have thee for their ruler, for thou describest as attainable in the future what is to be done at the present moment. He often trippeth whose guide acts under the instructions of others. How then can his followers expect to come across a right path? O king, thou art of mature wisdom; thou hast the opportunity to listen to the words of old, and thy senses also are under thy control. It behoveth thee not to confound us who are ready to seek our own interests. Vrihaspati hath said that the usage of kings are different from those of common people. Therefore kings should always attend to their own interests with vigilance. The attainment of success is the sole criterion that should guide the conduct of a Kshatriya. Whether, therefore, the means is virtuous or sinful, what scruples can there be in the duties of one's own order? He that is desirous of snatching the blazing prosperity of his foe, should, O bull of the Bharata race, bring every direction under his subjection like the charioteer taming the steeds with his whip. Those used to handling weapons say that, a weapon is not simply an instrument that cuts but is a means, whether covert or overt, that can defeat a foe. Who is to be reckoned a foe and who a friend, doth not depend on one's figure or dimensions. He that paineth another is, O king, to be regarded a foe by him that is pained. Discontent is the root of prosperity. Therefore, O king, I desire to be discontented. He that striveth after the acquisition of prosperity is, O king, a truly politic person. Nobody should be attached to wealth and affluence, for the wealth that hath been earned and hoarded may be plundered. The usages of kings are even such. It was during a period of peace that Sakra cut off the head of Namuchi after having given a pledge to the contrary, and it was because he approved of this eternal usage towards the enemy that he did so. Like a snake that swalloweth up frogs and other creatures living in holes, the earth swalloweth up a king that is peaceful and a Brahmana that stirreth not out of home. O king, none can by nature be any person's foe. He is one's foe, and not anybody else, who hath common pursuits with one. He that from folly neglecteth a growing foe, hath his vitals cut off as by a disease that he cherished without treatment. A foe, however insignificant, if suffered to grow in prowess, swalloweth one like the white ants at the root of a tree eating off the tree itself. O Bharata, O Ajamida, let not the prosperity of the foe be acceptable to thee. This policy (of neglecting the foe) should always be borne on their heads by the wise even like a load. He that always wisheth for the increase of his wealth, ever groweth in the midst of his relatives even like the body naturally growing from the moment of birth. Prowess conferreth speedy growth. Coveting as I do the prosperity of the Pandavas. I have not yet made it my own. At present I am a prey to doubts in respect of my ability. I am determined to resolve those doubts of mine. I will either obtain that prosperity of theirs, or lie down having perished in battle. O king when the state of my mind is such, what do I care now for life, for the Pandavas are daily growing while our possessions know no increase?'"

Section 55

"Sakuni said,--O thou foremost of victorious persons, I will snatch (for thee) this prosperity of Yudhishthira, the son of Pandu, at the sight of which thou grievest so. Therefore, O king, let Yudhishthira the son of Kunti be summoned. By throwing dice a skilful man, himself uninjured, may vanquish one that hath no skill. Know, O Bharata, that betting is my bow, the dice are my arrows, the marks on them my bow-string, and the dice-board my car.

"Duryodhana said,--'This Sukuni skilled at dice, is ready, O king, to snatch the prosperity of the son of Pandu by means of dice. It behoveth thee to give him permission.

"Dhritarashtra said,--'I am obedient to the counsels of my brother, the illustrious Vidura. Consulting with him, I shall tell what should be done in this matter.

"Duryodhana said,--'Vidura is always engaged in doing good to the sons of Pandu. O Kaurava, his feelings towards us are otherwise. He will, therefore, without doubt, withdraw thy heart from the proposed act. No man should set himself to any task depending upon the counsels of another, for, O son of Kuru's race, the minds of two persons seldom agree in any particular act. The fool that liveth shunning all causes of fear wasteth himself like an insect in the rainy season. Neither sickness nor Yama waiteth till one is in prosperity. So long, therefore, as there is life and health, one should (without waiting for prosperity) accomplish his purpose.'

"Dhritarashtra said,--'O son, hostility with those that are strong, is what never recommendeth itself to me. Hostility bringeth about a change of feelings, and that itself is a weapon though not made of steel. Thou regardest, O Prince, as a great blessing what will bring in its train the terrible consequences of war. What is really fraught with mischief. If once it beginneth, it will create sharp swords and pointed arrows.'

"Duryodhana replied,--'Men of the most ancient times invented the use of dice. There is no destruction in it, nor is there any striking with, weapons. Let the words of Sakuni, therefore, be acceptable to thee, and let thy command be issued for the speedy construction of the assembly house. The door of heaven, leading us to such happiness, will be opened to us by gambling. Indeed, they that betake to gambling (with such aid) deserve such good fortune. The Pandavas then will become thy equals (instead of, as now, superiors); therefore, gamble thou with the Pandavas.

"Dhritarashtra said.--'The words uttered by thee do not recommend themselves to me. Do what may be agreeable to thee, O ruler of men. But thou shall have to repent for acting according to these words; for, words that are fraught with such immorality can never bring prosperity in the future. Even this was foreseen by the learned Vidura ever treading the path of truth and wisdom. Even the great calamity, destructive of the lives of the Kshatriyas, cometh as destined by fate.'"

Vaisampayana continued--"Having said this, the weak-minded Dhritarashtra regarded fate as supreme and unavoidable. And the king deprived of reason by Fate, and obedient to the counsels of his son, commanded his men in loud voice, saying--'Carefully construct, without loss of time, an assembly house of the most beautiful description, to be called the crystal-arched palace with a thousand columns, decked with gold and lapis lazuli, furnished with a hundred gates, and full two miles in length and in breadth the same.' Hearing those words of his, thousands of artificers endued with intelligence and skill soon erected the palace with the greatest alacrity, and having erected it brought thither every kind of article. And soon after they cheerfully represented unto the king that the palace had been finished, and that it as delightful and handsome and furnished with every kind of gems and covered with many-coloured carpets inlaid with gold. Then king Dhritarashtra, possessed of learning, summoning Vidura the chief of his ministers, said:--'Repairing, (to Khandavaprastha), bring prince Yudhishthira here without loss of time. Let him come hither with his brothers, and behold his handsome assembly house of mine, furnished with countless jewels and gems, and costly beds and carpets, and let a friendly match at dice commence here.'"

Section 56

Vaisampayana said,--"King Dhritarashtra, ascertaining the inclinations of his son and knowing that Fate is inevitable, did what I have said. Vidura, however, that foremost of intelligent men, approved not his brother's words and spoke thus, 'I approve not, O king, of this command of thine. Do not act so. I fear, this will bring about the destruction of our race. When thy sons lose their unity, dissension will certainly ensue amongst them. This I apprehend, O king, from this match at dice.'

"Dhritarashtra said,--'If Fate be not hostile, this quarrel will not certainly grieve me. The whole universe moveth at the will of its Creator, under the controlling influence of Fate. It is not free. Therefore, O Vidura, going unto king Yudhishthira at my command, bring thou soon that invincible son of Kunti.'"

Section 57

Vaisampayana said,--"Vidura then, thus commanded against his will by king Dhritarashtra, set out, with the help of horses of high mettle and endued with great speed and strength, and quiet and patient, for the abode of the wise sons of Pandu. Possessed of great intelligence, Vidura proceeded by the way leading to the capital of the Pandavas. And having arrived at the city of king Yudhishthira, he entered it and proceeded towards the palace, worshipped by numberless Brahmanas. And coming to the palace which was even like unto the mansion of Kuvera himself, the virtuous Vidura approached Yudhishthira, the son of Dharma. Then the illustrious Ajamida devoted to truth and having no enemy on earth, reverentially saluted Vidura, and asked him about Dhritarashtra and his sons. And Yudhishthira said, "O Kshatta, thy mind seemeth to be cheerless. Dost thou come here in happiness and peace? The sons of Dhritarashtra, I hope, are obedient to their old father. The people also, I hope, are obedient to Dhritarashtra's rule.'

"Vidura said,--'The illustrious king, with his sons, is well and happy, and surrounded by his relatives he reigneth even like Indra himself. The king is happy with his sons who are all obedient to him and hath no grief. The illustrious monarch is bent on his own aggrandisement. The king of the Kurus hath commanded me to enquire after thy peace and prosperity, and to ask thee to repair to Hastinapore with thy brothers and to say, after beholding king Dhritarashtra's newly erected palace, whether that one is equal to thy own. Repairing thither, O son of Pritha, with thy brothers, enjoy ye in that mansion and sit to a friendly match at dice. We shall be glad if thou goest, as the Kurus have already arrived there. And thou wilt see there those gamblers and cheats that the illustrious king Dhritarashtra hath already brought thither. It is for this, O king, that I have come hither. Let the king's command be approved by thee.

"Yudhishthira said,--'O Kshatta, if we sit to a match at dice, we may quarrel. What man is there, who knowing all this, will consent to gamble? What dost thou think fit for us? We all are obedient to thy counsels.'

"Vidura said,--'I know that gambling is the root of misery, and I strove to dissuade the king from it. The king, however, hath sent me to thee. Having known all this, O learned one, do what is beneficial.

"Yudhishthira said,--'Besides the sons of Dhritarashtra what other dishonest gamblers are there ready for play? Tell us, O Vidura, who they are and with whom we shall have to play, staking hundreds upon hundreds of our possessions.'

"Vidura said,--'O monarch, Sakuni, the king of Gandhara, an adept at dice, having great skill of hand and desperate in stakes, Vivingati, king Chitrasena, Satyavrata, Purumitra and Jaya, these, O king, are there.'

"Yudhishthira said,--'It would seem then that some of the most desperate and terrible gamblers always depending upon deceit are there. This whole universe, however, is at the will of its Maker, under the control of fate. It is not free. O learned one, I do not desire, at the command of king Dhritarashtra to engage myself in gambling. The father always wisheth to benefit his son. Thou art our master, O Vidura. Tell me what is proper for us. Unwilling as I am to gamble, I will not do so, if the wicked Sakuni doth not summon me to it in the Sabha? If, however, he challengeth me, I will never refuse. For that, as settled, is my eternal vow."

Vaisampayana continued,--"King Yudhishthira the just having said this unto Vidura, commanded that preparations for his journey might be made without loss of time. And the next day, the king accompanied by his relatives and attendants and taking with him also the women of the household with Draupadi in their midst, set out for the capital of the Kurus. 'Like some brilliant body falling before the eyes, Fate depriveth us of reason, and man, tied as it were with a cord, submitteth to the sway of Providence,' saying this, king Yudhishthira, that chastiser of the foe, set out with Kshatta, without deliberating upon that summons from Dhritarashtra. And that slayer of hostile heroes, the son of Pandu and Pritha, riding upon the car that had been given him by the king of Valhika, and attired also in royal robes, set out with his brothers. And the king, blazing as it were with royal splendour, with Brahmanas walking before him, set out from his city, summoned by Dhritarashtra and impelled by what hath been ordained by Kala (Time). And arriving at Hastinapore he went to the palace of Dhritarashtra. And going there, the son of Pandu approached the king. And the exalted one then approached Bhishma and Drona and Karna, and Kripa, and the son of Drona, and embraced and was embraced by them all. And the mighty-armed one, endued with great prowess, then approached Somadatta, and then Duryodhana and Salya, and the son of Suvala, and those other kings also that had arrived there before him. The king then went to the brave Dusshasana and then to all his (other) brothers and then to Jayadratha and next to all the Kurus one after another. And the mighty-armed one, then surrounded by all his brothers, entered the apartment of the wise king Dhritarashtra. And then Yudhishthira beheld the reverend Gandhari, ever obedient to her lord, and surrounded by her daughters-in-law like Rohini by the stars. And saluting Gandhari and blessed by her in return, the king then beheld his old uncle, that illustrious monarch whose wisdom was his eye. King Dhritarashtra then, O monarch, smelt his head as also the heads of those four other princes of the Kuru race, viz., the sons of Pandu with Bhimasena as their eldest. And, O king, beholding--the handsome Pandava those tigers among men, all the Kurus became exceedingly glad. And commanded by the king, the Pandavas then retired to the chambers allotted to them and which were all furnished with jewels and gems. And when they had retired into the chambers, the women of Dhritarashtra's household with Dussala taking the lead visited them. And the daughters-in-law of Dhritarashtra beholding the blazing and splendid beauty and prosperity of Yajnaseni, became cheerless and filled with jealousy. And those tigers among men, having conversed with the ladies went through their daily physical exercises and then performed the religious rites of the day. And having finished their daily devotions, they decked their persons with sandal paste of the most fragrant kind. And desiring to secure good luck and prosperity they caused (by gifts) the Brahmanas to utter benedictions. And then eating food that was of the best taste they retired to their chambers for the night. And those bulls among the Kurus then were put to sleep with music by handsome females. And obtaining from them what came in due succession, those subjugators of hostile towns passed with cheerful hearts that delightful night in pleasure and sport. And waked by the bards with sweet music, they rose from their beds, and having passed the night thus in happiness, they rose at dawn and having gone through the usual rites, they entered into the assembly house and were saluted by those that were ready there for gambling."

Section 58

Vaisampayana said,--"The sons of Pritha with Yudhishthira at their head, having entered that assembly house, approached all the kings that were present there. And worshipping all those that deserved to be worshipped, and saluting others as each deserved according to age, they seated themselves on seats that were clean and furnished with costly carpets. After they had taken their seats, as also all the kings, Sakuni the son of Suvala addressed Yudhishthira and said, 'O king, the assembly is full. All had been waiting for thee. Let, therefore, the dice be cast and the rules of play be fixed, O Yudhishthira.'

'Yudhishthira replied, 'Deceitful gambling is sinful. There is no Kshatriya prowess in it. There is certainly no morality in it. Why, then, O king, dost thou praise gambling so? The wise applaud not the pride that gamesters feel in deceitful play. O Sakuni, vanquish us, not like a wretch, by deceitful means.'

Sakuni said,--'That high-souled player who knoweth the secrets of winning and losing, who is skilled in baffling the deceitful arts of his confrere, who is united in all the diverse operations of which gambling consisteth, truly knoweth the play, and he suffereth all in course of it. O son of Pritha, it is the staking at dice, which may be lost or won that may injure us. And it is for that reason that gambling is regarded as a fault. Let us, therefore, O king, begin the play. Fear not. Let the stakes be fixed. Delay not!'

"Yudhishthira said,--'That best of Munis, Devala, the son of Asita, who always instructeth us about all those acts that may lead to heaven, hell, or the other regions, hath said, that it is sinful to play deceitfully with a gamester. To obtain victory in battle without cunning or stratagem is the best sport. Gambling, however, as a sport, is not so. Those that are respectable never use the language of the Mlechchas, nor do they adopt deceitfulness in their behaviour. War carried on without crookedness and cunning, this is the act of men that are honest. Do not, O Sakuni, playing desperately, win of us that wealth with which according to our abilities, we strive to learn how to benefit the Brahmanas. Even enemies should not be vanquished by desperate stakes in deceitful play. I do not desire either happiness or wealth by means of cunning. The conduct of one that is a gamester, even if it be without deceitfulness, should not be applauded.'

"Sakuni said,--'O Yudhishthira, it is from a desire of winning, which is not a very honest motive, that one high-born person approacheth another (in a contest of race superiority). So also it is from a desire of defeating, which is not a very honest motive, that one learned person approacheth another (in a contest of learning). Such motives, however, are scarcely regarded as really dishonest. So also, O Yudhishthira, a person skilled at dice approacheth one that is not so skilled from a desire of vanquishing him. One also who is conversant with the truths of science approacheth another that is not from desire of victory, which is scarcely an honest motive. But (as I have already said) such a motive is not really dishonest. And, O Yudhishthira, so also one that is skilled in weapons approacheth one that is not so skilled; the strong approacheth the weak. This is the practice in every contest. The motive is victory, O Yudhishthira. If, therefore, thou, in approaching me, regardest me to be actuated by motives that are dishonest, if thou art under any fear, desist then from play.'

"Yudhishthira said,--'Summoned, I do not withdraw. This is my established vow. And, O king, Fate is all powerful. We all are under the control of Destiny. With whom in this assembly am I to play? Who is there that can stake equally with me? Let the play begin.'

"Duryodhana said,--'O monarch, I shall supply jewels and gems and every kind of wealth. And it is for me that this Sakuni, my uncle, will play.'

"Yudhishthira said,--'Gambling for one's sake by the agency of another seemeth to me to be contrary to rule. Thou also, O learned one, will admit this. If, however, thou art still bent on it, let the play begin.'"

Section 59

Vaisampayana said,--"When the play commenced, all those kings with Dhritarashtra at their head took their seats in that assembly. And, O Bharata, Bhishma and Drona and Kripa and the high-souled Vidura with cheerless hearts sat behind. And those kings with leonine necks and endued with great energy took their seats separately and in pairs upon many elevated seats of beautiful make and colour. And, O king, that mansion looked resplendent with those assembled kings like heaven itself with a conclave of the celestials of great good fortune. And they were all conversant with the Vedas and brave and of resplendent countenances. And, O great king, the friendly match at dice then commenced.

Yudhishthira said,--"O king, this excellent wealth of pearls of great value, procured from the ocean by churning it (of old), so beautiful and decked with pure gold, this, O king, is my stake. What is thy counter stake, O great king,--the wealth with which thou wishest to play with me?"

"Duryodhana said,--'I have many jewels and much wealth. But I am not vain of them. Win thou this stake.'

Vaisampayana continued,--"Then Sakuni, well-skilled at dice, took up the dice and (casting them) said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won!'"

Section 60

Yudhishthira said,--"Thou hast won this stake of me by unfair means. But be not so proud, O Sakuni. Let us play staking thousands upon thousands. I have many beautiful jars each full of a thousand Nishkas in my treasury, inexhaustible gold, and much silver and other minerals. This, O king, is the wealth with which I will stake with thee!'"

Vaisampayana continued,--"Thus addressed, Sakuni said unto the chief of the perpetuators of the Kuru race, the eldest of the sons of Pandu, king Yudhishthira, of glory incapable of sustaining any diminution. 'Lo, I have won!'"

Yudhishthira said,--'This my sacred and victorious and royal car which gladdeneth the heart and hath carried us hither, which is equal unto a thousand cars, which is of symmetrical proportions and covered with tiger-skin, and furnished with excellent wheels and flag-staffs which is handsome, and decked with strings of little bells, whose clatter is even like the roar of the clouds or of the ocean, and which is drawn by eight noble steeds known all over the kingdom and which are white as the moon-beam and from whose hoofs no terrestrial creature can escape--this, O king, is my wealth with which I will stake with thee!'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words, Sakuni ready with the dice, and adopting unfair means, said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won!'

"Yudhishthira said,--'I have a hundred thousand serving-girls, all young, and decked with golden bracelets on their wrists and upper arms, and with nishkas round their necks and other ornaments, adorned with costly garlands and attired in rich robes, daubed with the sandal paste, wearing jewels and gold, and well-skilled in the four and sixty elegant arts, especially versed in dancing and singing, and who wait upon and serve at my command the celestials, the Snataka Brahmanas, and kings. With this wealth, O king, I will stake with thee!'"

Vaisampayana continued,--'Hearing these words, Sakuni ready with the dice, adopting unfair means, said unto Yudhishthira. 'Lo, I have won!'

Yudhishthira said,--"I have thousands of serving-men, skilled in waiting upon guests, always attired in silken robes, endued with wisdom and intelligence, their senses under control though young, and decked with ear-rings, and who serve all guests night and day with plates and dishes in hand. With this wealth, O king, I will stake with thee!'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words, Sakuni, ready with the dice, adopting unfair means said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won!'

"Yudhishthira said,--'I have, O son of Suvala, one thousand musty elephants with golden girdles, decked with ornaments, with the mark of the lotus on their temples and necks and other parts, adorned with golden garlands, with fine white tusks long and thick as plough-shafts, worthy of carrying kings on their backs, capable of bearing every kind of noise on the field of battle, with huge bodies, capable of battering down the walls of hostile towns, of the colour of new-formed clouds, and each possessing eight she-elephants. With this wealth, O king, I will stake with thee.'"

Vaisampayana continued,--"Unto Yudhishthira who had said so, Sakuni, the son of Suvala, laughingly said, 'Lo, I have won it!'

Yudhishthira said,--'I have as many cars as elephants, all furnished with golden poles and flag-staffs and well-trained horses and warriors that fight wonderfully and each of whom receiveth a thousand coins as his monthly pay whether he fighteth or not. With this wealth, O king, I will stake with thee!'"

Vaisampayana continued,--"When these words had been spoken, the wretch Sakuni, pledged to enmity, said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won it.'

Yudhishthira said.--'The steeds of the Tittiri, Kalmasha, and Gandharva breeds, decked with ornaments, which Chitraratha having been vanquished in battle and subdued cheerfully gave unto Arjuna, the wielder of the Gandiva. With this wealth, O king, I will stake with thee."

Vaisampayana continued, "Hearing this, Sakuni, ready at dice, adopting unfair means, said unto Yudhishthira: 'Lo, I have won!'

Yudhishthira said,--'I have ten thousand cars and vehicles unto which are yoked draught animals of the foremost breed. And I have also sixty thousand warriors picked from each order by thousands, who are all brave and endued with prowess like heroes, who drink milk and eat good rice, and all of whom have broad chests. With this wealth, O king, I will stake with thee.'

Vaisampayana continued,--"Hearing this, Sakuni ready at dice, adopting unfair means said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won!'

Yudhishthira said,--'I have four hundred Nidis (jewels of great value) encased in sheets of copper and iron. Each one of them is equal to five draunikas of the costliest and purest leaf gold of the Jatarupa kind. With this wealth, O king, I will stake with thee.'"

Vaisampayana continued,--"Hearing this, Sakuni ready at dice, adopting foul means, said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won it!'"

Section 61

Vaisampayana said,--"During the course of this gambling, certain to bring about utter ruin (on Yudhishthira), Vidura, that dispeller of all doubts, (addressing Dhritarashtra) said, 'O great king, O thou of the Bharata race, attend to what I say, although my words may not be agreeable to thee, like medicine to one that is ill and about to breathe his last. When this Duryodhana of sinful mind had, immediately after his birth, cried discordantly like a jackal, it was well known that he had been ordained to bring about the destruction of the Bharata race. Know, O king, that he will be the cause of death of ye all. A jackal is living in thy house, O king, in the form of Duryodhana. Thou knowest it not in consequence of thy folly. Listen now to the words of the Poet (Sukra) which I will quote. They that collect honey (in mountains), having received what they seek, do not notice that they are about to fall. Ascending dangerous heights, abstracted in the pursuit of what they seek, they fall down and meet with destruction. This Duryodhana also, maddened with the play at dice, like the collector of honey, abstracted in what he seeketh, marketh not the consequences. Making enemies of these great warriors, he beholdeth not the fall that is before him. It is known to thee, O thou of great wisdom, that amongst the Bhojas, they abandoned, for the good of the citizens a son that was unworthy of their race. The Andhakas, the Yadavas, and the Bhojas uniting together, abandoned Kansa. And afterwards, when at the command of the whole tribe, the same Kansa had been slain by Krishna that slayer of foes, all the men of the tribe became exceedingly happy for a hundred years. So at thy command, let Arjuna slay this Suyodhana. And in consequence of the slaying of this wretch, let the Kurus be glad and pass their days in happiness. In exchange of a crow, O great king, buy these peacocks--the Pandavas; and in exchange of a jackal, buy these tigers. For the sake of a family a member may be sacrificed; for the sake of a village a family may be sacrificed, for the sake of a province a village may be sacrificed and for the sake of one's own soul the whole earth may be sacrificed. Even this was what the omniscient Kavya himself, acquainted with the thoughts of every creature, and a source of terror unto all foes, said unto the great Asuras to induce them to abandon Jambha at the moment of his birth. It is said that a certain king, having caused a number of wild birds that vomited gold to take up their quarters in his own house, afterwards killed them from temptation. O slayer of foes, blinded by temptation and the desire of enjoyment, for the sake of gold, the king destroyed at the same time both his present and future gains. Therefore, O king, prosecute not the Pandavas from desire of profit, even like the king in story. For then, blinded by folly thou wilt have to repent afterwards, even like the person that killed the birds. Like a flower-seller that plucketh (many flowers) in the garden from trees that he cherisheth with affection from day to day, continue, O Bharata, to pluck flowers day by day from the Pandavas. Do not scorch them to their roots like a fire-producing breeze that reduceth everything to black charcoal. Go not, O king, unto the region of Yama, with thy sons and troops, for who is there that is capable of fighting with the sons of Pritha, together? Not to speak of others, is the chief of the celestials at the head of the celestials themselves, capable of doing so?"

Section 62

"Vidura said,--"Gambling is the root of dissensions. It bringeth about disunion. Its consequences are frightful. Yet having recourse to this, Dhritarashtra's son Duryodhana createth for himself fierce enmity. The descendants of Pratipa and Santanu, with their fierce troops and their allies the Vahlikas, will, for the sins of Duryodhana meet with destruction. Duryodhana, in consequence of this intoxication, forcibly driveth away luck and prosperity from his kingdom, even like an infuriate bull breaking his own horns himself. That brave and learned person who disregarding his own foresight, followeth, O king, (the bent of) another man's heart, sinketh in terrible affliction even like one that goeth into the sea in a boat guided by a child. Duryodhana is gambling with the son of Pandu, and thou art in raptures that he is winning. And it is such success that begeteth war, which endeth in the destruction of men. This fascination (of gambling) that thou has well-devised only leadeth to dire results. Thus hast thou simply brought on by these counsels great affliction to thy heart. And this thy quarrel with Yudhishthira, who is so closely related to thee, even if thou hadst not foreseen it, is still approved by thee. Listen, ye sons of Santanu, ye descendants of Pratipa, who are now in this assembly of the Kauravas, to these words of wisdom. Enter ye not into the terrible fire that hath blazed forth following the wretch. When Ajatasatru, the son of Pandu, intoxicated with dice, giveth way to his wrath, and Vrikodara and Arjuna and the twins (do the same), who, in that hour of confusion, will prove your refuge? O great king, thou art thyself a mine of wealth. Thou canst earn (by other means) as much wealth as thou seekest to earn by gambling. What dost thou gain by winning from the Pandavas their vast wealth? Win the Pandavas themselves, who will be to thee more than all the wealth they have. We all know the skill of Suvala in play. This hill-king knoweth many nefarious methods in gambling. Let Sakuni return whence he came. War not, O Bharata, with the sons of Pandu!'

Section 63

Duryodhana said,--'O Kshatta, thou art always boasting of the fame of our enemies, deprecating the sons of Dhritarashtra. We know, O Vidura, of whom thou art really fond. Thou always disregardest us as children, That man standeth confest, who wisheth for success unto those that are near to him and defeat unto those that are not his favourites. His praise and blame are applied accordingly. Thy tongue and mind betray thy heart. But the hostility thou showeth in speech is even greater than what is in thy heart. Thou hast been cherished by us like a serpent on our lap. Like a cat thou wishest evil unto him that cherisheth thee. The wise have said that there is no sin graver than that of injuring one's master. How is it, O Kshatta, that thou dost not fear this sin? Having vanquished our enemies we have obtained great advantages. Use not harsh words in respect of us. Thou art always willing to make peace with the foes. And it is for this reason that thou hatest us always. A man becometh a foe by speaking words that are unpardonable. Then again in praising the enemy, the secrets of one's own party should not be divulged. (Thou however, transgressest this rule). Therefore, O thou parasite, why dost thou obstruct us so? Thou sayest whatever thou wishest. Insult us not. We know thy mind. Go and learn sitting at the feet of the old. Keen up the reputation that thou hast won. Meddle not with the affairs of other men. Do not imagine that thou art our chief. Tell us not harsh words always, O Vidura. We do not ask thee what is for our good. Cease, irritate not those that have already borne too much at thy hands. There is only one Controller, no second. He controlleth even the child that is in the mother's womb. I am controlled by Him. Like water that always floweth in a downward course, I am acting precisely in the way in which He is directing me. He that breaketh his head against a stone-wall, and he that feedeth a serpent, are guided in those acts of theirs by their own intellect. (Therefore, in this matter I am guided by my own intelligence). He becometh a foe who seeketh to control others by force. When advice, however, is offered in a friendly spirit, the learned bear with it. He again that hath set fire to such a highly inflammable object as camphor, beholdeth not its ashes. If he runneth immediately to extinguish it. One should not give shelter to another who is the friend of his foes, or to another who is ever jealous of his protector or to another who is evil-minded. Therefore, O Vidura, go whither-so-ever thou pleasest. A wife that is unchaste, however well-treated, forsaketh her husband yet.'

"Vidura addressing Dhritarashtra, said, 'O monarch, tell us (impartially) like a witness what thou thinkest of the conduct of those who abandon their serving-men thus for giving instruction to them. The hearts of kings are, indeed, very fickle. Granting protection at first, they strike with clubs at last. O prince (Duryodhana), thou regardest thyself as mature in intellect, and, O thou of bad heart, thou regardest me as a child. But consider that he is a child who having first accepted one for a friend, subsequently findeth fault with him. An evil-hearted man can never be brought to the path of rectitude, like an unchaste wife in the house of a well-born person. Assuredly, instruction is not agreeable to this bull of the Bharata race like a husband of sixty years to a damsel that is young. After this, O king, if thou wishest to hear words that are agreeable to thee, in respect of all acts good or bad, ask thou women and idiots and cripples or persons of that description. A sinful man speaking words that are agreeable may be had in this world. But a speaker of words that are disagreeable though sound as regimen, or a hearer of the same, is very rare. He indeed, is a king's true ally who disregarding what is agreeable or disagreeable to his master beareth himself virtuously and uttereth what may be disagreeable but necessary as regimen. O great king, drink thou that which the honest drink and the dishonest shun, even humility, which is like a medicine that is bitter, pungent, burning, unintoxicating, disagreeable, and revolting. And drinking it, O king, regain thou thy sobriety. I always wish Dhritarashtra and his sons affluence and fame. Happen what may unto thee, here I bow to thee (and take my leave). Let the Brahmanas wish me well. O son of Kuru, this is the lesson I carefully inculcate, that the wise should never enrage such as adders as have venom in their very glances!"

Section 64

"Sakuni said,--'Thou hast, O Yudhishthira, lost much wealth of the Pandavas. If thou hast still anything that thou hast not yet lost to us, O son of Kunti, tell us what it is!"

"Yudhishthira said,--O son of Suvala, I know that I have untold wealth. But why is it, O Sakuni, that thou askest me of my wealth? Let tens of thousands and millions and millions and tens of millions and hundreds of millions and tens of billions and hundreds of billions and trillions and tens of trillions and hundreds of trillions and tens of quadrillions and hundreds of quadrillions and even more wealth be staked by thee. I have as much. With that wealth, O king, I will play with thee."

Vaisampayana said,--"Hearing this, Sakuni, ready with the dice, adopting unfair means, said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won!'

'Yudhishthira said,--'I have, O son of Suvala, immeasurable kine and horses and milch cows with calves and goats and sheep in the country extending from the Parnasa to the eastern bank of the Sindu. With this wealth, O king, I will play with thee.

Vaisampayana said,--"Hearing this Sakuni, ready with the dice, adopting unfair means, said unto Yudhishthira, 'Lo, I have won!'

Yudhishthira said,--'I have my city, the country, land, the wealth of all dwelling therein except of the Brahmanas, and all those persons themselves except Brahmanas still remaining to me. With this wealth, O king, I will play with thee.'

Vaisampayana said,--"Hearing this, Sakuni, ready with the dice, adopting foul means, said unto Yudhishthira, 'Lo! I have won.'

"Yudhishthira said,--These princes here, O king, who look resplendent in their ornaments and their ear-rings and Nishkas and all the royal ornaments on their persons are now my wealth. With this wealth, O king, I play with thee.

Vaisampayana said,--"Hearing this, Sakuni, ready with his dice, adopting foul means, said unto Yudhishthira, 'Lo! I have won them.'

"Yudhishthira said,--'This Nakula here, of mighty arms and leonine neck, of red eyes and endued with youth, is now my one stake. Know that he is my wealth.'

Sakuni said,--'O king Yudhishthira, prince Nakula is dear to thee. He is already under our subjection. With whom (as stake) wilt thou now play?"

Vaisampayana said,--"Saying this, Sakuni cast those dice, and said unto Yudhishthira, 'Lo! He hath been won by us.'

Yudhishthira said,--"This Sahadeva administereth justice. He hath also acquired a reputation for learning in this world. However undeserving he may be to be staked in play, with him as stake I will play, with such a dear object as it, indeed, he were not so!"

Vaisampayana said,--"Hearing this, Sakuni, ready with the dice, adopting foul means, said unto Yudhishthira, 'Lo! I have won.'

"Sakuni continued,--'O king, the sons of Madri, dear unto thee, have both been won by me. It would seem, however, that Bhimasena and Dhananjaya are regarded very much by thee.'

"Yudhishthira said,--'Wretch! thou actest sinfully in thus seeking to create disunion amongst us who are all of one heart, disregarding morality.'

"Sakuni said,--'One that is intoxicated falleth into a pit (hell) and stayeth there deprived of the power of motion. Thou art, O king, senior to us in age, and possessed of the highest accomplishments. O bull of the Bharata race, I (beg my pardon and) bow to thee. Thou knowest, O Yudhishthira, that gamesters, while excited with play, utter such ravings that they never indulge in the like of them in their waking moments nor even in dream.'

"Yudhishthira said,--He that taketh us like a boat to the other shore of the sea of battle, he that is ever victorious over foes, the prince who is endued with great activity, he who is the one hero in this world, (is here). With that Falguna as stake, however, undeserving of being made so, I will now play with thee.'"

Vaisampayana said,--"Hearing this, Sakuni, ready with the dice, adopting foul means, said unto Yudhishthira, 'Lo! I have won.'

"Sakuni continued,--'This foremost of all wielders of the bow, this son of Pandu capable of using both his hands with equal activity hath now been won by me. O play now with the wealth that is still left unto thee, even with Bhima thy dear brother, as thy stake, O son of Pandu.

"Yudhishthira said,--'O king, however, undeserving he may be of being made a stake, I will now play with thee by staking Bhimasena, that prince who is our leader, who is the foremost in fight,--even like the wielder of the thunder-bolt--the one enemy of the Danavas,--the high-souled one with leonine neck and arched eye-brows and eyes looking askance, who is incapable of putting up with an insult, who hath no equal in might in the world, who is the foremost of all wielders of the mace, and who grindeth all foes,'"

"Vaisampayana said,--"Hearing this, Sakuni, ready with the dice adopting foul means, said unto Yudhishthira. 'Lo! I have won.'

Sakuni continued,--Thou hast, O son of Kunti, lost much wealth, horses and elephants and thy brothers as well. Say, if thou hast anything which thou hast not lost.'

Yudhishthira, said--'I alone, the eldest of all my brothers and dear unto them, am still unwon. Won by thee, I will do what he that is won will have to do.'"

Vaisampayana said,--"Hearing this Sakuni, ready with the dice, adopting foul means, said unto Yudhishthira, 'Lo! I have won.'

'Sakuni continued,--'Thou hast permitted thyself to be won. This is very sinful. There is wealth still left to thee, O king. Therefore, thy having lost thyself is certainly sinful.'"

Vaisampayana continued,--"Having said this, Sakuni, well-skilled at dice, spoke unto all the brave kings present there of his having won, one after another, all the Pandavas. The son of Suvala then, addressing Yudhishthira said,--'O king, there is still one stake dear to thee that is still unwon. Stake thou Krishna, the princess of Panchala. By her, win thyself back.'

"Yudhishthira said,--'With Draupadi as stake, who is neither short nor tall, neither spare nor corpulent, and who is possessed of blue curly locks, I will now play with thee. Possessed of eyes like the leaves of the autumn lotus, and fragrant also as the autumn lotus, equal in beauty unto her (Lakshmi) who delighteth in autumn lotuses, and unto Sree herself in symmetry and every grace she is such a woman as a man may desire for wife in respect of softness of heart, and wealth of beauty and of virtues. Possessed of every accomplishment and compassionate and sweet-speeched, she is such a woman as a man may desire for wife in respect of her fitness for the acquisition of virtue and pleasure and wealth. Retiring to bed last and waking up first, she looketh after all down to the cowherds and the shepherds. Her face too, when covered with sweat, looketh as the lotus or the jasmine. Of slender waist like that of the wasp, of long flowing locks, of red lips, and body without down, is the princess of Panchala. O king, making the slender-waisted Draupadi, who is even such as my stake, I will play with thee, O son of Suvala.'"

Vaisampayana continued,--'When the intelligent king Yudhishthira the just has spoken thus,--'Fie!' 'Fie!' were the words that were uttered by all the aged persons that were in the assembly. And the whole conclave was agitated, and the kings who were present there all gave way to grief. And Bhishma and Drona and Kripa were covered with perspiration. And Vidura holding his head between his hands sat like one that had lost his reason. He sat with face downwards giving way to his reflections and sighing like a snake. But Dhritarashtra glad, at heart, asked repeatedly, 'Hath the stake been won?' 'Hath the stake been won?' and could not conceal his emotions. Karna with Dussassana and others laughed aloud, while tears began to flow from the eyes of all other present in the assembly. And the son of Suvala, proud of success and flurried with excitement and repeating. Thou hast one stake, dear to thee, etc. said,--'Lo! I have won' and took up the dice that had been cast."

Section 65

Duryodhana said,--'Come, Kshatta, bring hither Draupadi the dear and loved wife of the Pandavas. Let her sweep the chambers, force her thereto, and let the unfortunate one stay where our serving-women are.'

"Vidura said,--'Dost thou not know, O wretch, that by uttering such harsh words thou art tying thyself with cords? Dost thou not understand that thou art hanging on the edge of a precipice? Dost thou not know that being a deer thou provokest so many tigers to rage? Snakes of deadly venom, provoked to ire, are on thy head! Wretch, do not further provoke them lest thou goest to the region of Yama. In my judgement, slavery does not attach to Krishna, in as much as she was staked by the King after he had lost himself and ceased to be his own master. Like the bamboo that beareth fruit only when it is about to die, the son of Dhritarashtra winneth this treasure at play. Intoxicated, he perceiveth nor in these his last moments that dice bring about enmity and frightful terrors. No man should utter harsh speeches and pierce the hearts of the others. No man should subjugate his enemies by dice and such other foul means. No one should utter such words as are disapproved by the Vedas and lead to hell and annoy others. Some one uttereth from his lips words that are harsh. Stung by them another burneth day and night. These words pierce the very heart of another. The learned, therefore, should never utter them, pointing them at others. A goat had once swallowed a hook, and when it was pierced with it, the hunter placing the head of the animal on the ground tore its throat frightfully in drawing it out. Therefore, O Duryodhana, swallow not the wealth of the Pandavas. Make them not thy enemies. The sons of Pritha never use words such as these. It is only low men that are like dogs who use harsh words towards all classes of people, viz., those that have retired to the woods, those leading domestic lives, those employed in ascetic devotions and those that are of great learning. Alas! the son of Dhritarashtra knoweth not that dishonesty is one of the frightful doors of hell. Alas! many of the Kurus with Dussasana amongst them have followed him in the path of dishonesty in the matter of this play at dice. Even gourds may sink and stones may float, and boats also may always sink in water, still this foolish king, the son of Dhritarashtra, listeneth not to my words that are even as regimen unto him. Without doubt, he will be the cause of the destruction of the Kurus. When the words of wisdom spoken by friends and which are even as fit regimen are not listened to, but on the other hand temptation is on the increase, a frightful and universal destruction is sure to overtake all the Kurus."

Section 66

Vaisampayana said,--"Intoxicated with pride, the son of Dhritarashtra spake,--'Fie on Kshatta! and casting his eyes upon the Pratikamin in attendance, commanded him, in the midst of all those reverend seniors, saying,--'Go Pratikamin, and bring thou Draupadi hither. Thou hast no fear from the sons of Pandu. It is Vidura alone that raveth in fear. Besides, he never wisheth our prosperity!'"

Vaisampayana continued,--"Thus commanded, the Pratikamin, who was of the Suta caste, hearing the words of the king, proceeded with haste, and entering the abode of the Pandavas, like a dog in a lion's den, approached the queen of the sons of Pandu. And he said,--'Yudhishthira having been intoxicated with dice, Duryodhana, O Draupadi, hath won thee. Come now, therefore, to the abode of Dhritarashtra. I will take thee, O Yajnaseni, and put thee in some menial work.'

Draupadi said,--'Why, O Pratikamin, dost thou say so? What prince is there who playeth staking his wife? The king was certainly intoxicated with dice. Else, could he not find any other object to stake?'

"The Pratikamin said,--'When he had nothing else to stake, it was then that Ajatasatru, the son of Pandu, staked thee. The king had first staked his brothers, then himself, and then thee, O princess.'

"Draupadi said,--'O son of the Suta race, go, and ask that gambler present in the assembly, whom he hath lost first, himself, or me. Ascertaining this, come hither, and then take me with thee, O son of the Suta race.'

Vaisampayana continued,--"The messenger coming back to the assembly told all present the words of Draupadi. And he spoke unto Yudhishthira sitting in the midst of the kings, these words,--Draupadi hath asked thee, Whose lord wert thou at the time thou lost me in play? Didst thou lose thyself first or me? Yudhishthira, however sat there like one demented and deprived of reason and gave no answer good or ill to the Suta.

"Duryodhana then said,--'Let the princess of Panchala come hither and put her question. Let every one hear in this assembly the words that pass between her and Yudhishthira.'

Vaisampayana continued,--"The messenger, obedient to the command of Duryodhana, going once again to the palace, himself much distressed, said unto Draupadi,--'O princess, they that are in the assembly are summoning thee. It seemeth that the end of the Kauravas is at hand. When Duryodhana, O princess, is for taking thee before the assembly, this weak-brained king will no longer be able to protect his prosperity.'

"Draupadi said,--'The great ordainer of the world hath, indeed, ordained so. Happiness and misery pay their court to both the wise and unwise. Morality, however, it hath been said, is the one highest object in the world. If cherished, that will certainly dispense blessings to us. Let not that morality now abandon the Kauravas. Going back to those that are present in that assembly, repeat these my words consonant with morality. I am ready to do what those elderly and virtuous persons conversant with morality will definitely tell me.

Vaisampayana continued,--"The Suta, hearing these words of Yajnaseni, came back to the assembly and repeated the words of Draupadi. But all sat with faces downwards, uttering not a word, knowing the eagerness and resolution of Dhritarashtra's son.

"Yudhishthira, however, O bull of the Bharata race, hearing of Duryodhana's intentions, sent a trusted messenger unto Draupadi, directing that although she was attired in one piece of cloth with her navel itself exposed, in consequence of her season having come, she should come before her father-in-law weeping bitterly. And that intelligent messenger, O king, having gone to Draupadi's abode with speed, informed her of the intentions of Yudhishthira. The illustrious Pandavas, meanwhile, distressed and sorrowful, and bound by promise, could not settle what they should do. And casting his eyes upon them, king Duryodhana, glad at heart, addressed the Suta and said,--'O Pratikamin, bring her hither. Let the Kauravas answer her question before her face. The Suta, then, obedient to his commands, but terrified at the (possible) wrath of the daughter of Drupada, disregarding his reputation for intelligence, once again said to those that were in the assembly,--what shall I say unto Krishna?'

"Duryodhana, hearing this, said,--'O Dussasana, this son of my Suta, of little intelligence, feareth Vrikodara. Therefore, go thou thyself and forcibly bring hither the daughter of Yajnasena, Our enemies at present are dependent on our will. What can they do thee?' Hearing the command of his brother, prince Dussasana rose with blood-red eyes, and entering the abode of those great warriors, spake these words unto the princess, 'Come, come, O Krishna, princess of Panchala, thou hast been won by us. And O thou of eyes large as lotus leaves, come now and accept the Kurus for thy lords. Thou hast been won virtuously, come to the assembly.' At these words, Draupadi, rising up in great affliction, rubbed her pale face with her hands, and distressed she ran to the place where the ladies of Dhritarashtra's household were. At this, Dussasana roaring in anger, ran after her and seized the queen by her locks, so long and blue and wavy. Alas! those locks that had been sprinkled with water sanctified with mantras in the great Rajasuya sacrifice, were now forcibly seized by the son of Dhritarashtra disregarding the prowess of the Pandavas. And Dussasana dragging Krishna of long long locks unto the presence of the assembly--as if she were helpless though having powerful protectors--and pulling at her, made her tremble like the banana plant in a storm. And dragged by him, with body bent, she faintly cried--'Wretch! it ill behoveth thee to take me before the assembly. My season hath come, and I am now clad in one piece of attire. But Dussasana dragging Draupadi forcibly by her black locks while she was praying piteously unto Krishna and Vishnu who were Narayana and Nara (on earth), said unto her--'Whether thy season hath come or not, whether thou art attired in one piece of cloth or entirely naked, when thou hast been won at dice and made our slave, thou art to live amongst our serving-women as thou pleasest."

Vaisampayana continued,--"With hair dishevelled and half her attire loosened, all the while dragged by Dussasana, the modest Krishna consumed with anger, faintly said--"In this assembly are persons conversant with all the branches of learning devoted to the performance of sacrifices and other rites, and all equal unto Indra, persons some of whom are really my superiors and others who deserve to be respected as such. I can not stay before them in this state. O wretch! O thou of cruel deeds, drag me not so. Uncover me not so. The princes (my lords) will not pardon thee, even if thou hast the gods themselves with Indra as thy allies. The illustrious son of Dharma is now bound by the obligations of morality. Morality, however, is subtle. Those only that are possessed of great clearness of vision can ascertain it. In speech even I am unwilling to admit an atom of fault in my lord forgetting his virtues. Thou draggest me who am in my season before these Kuru heroes. This is truly an unworthy act. But no one here rebuketh thee. Assuredly, all these are of the same mind with thee. O fie! Truly hath the virtue of the Bharata gone! Truly also hath the usage of those acquainted with the Kshatriya practice disappeared! Else these Kurus in this assembly would never have looked silently on this act that transgresseth the limits of their practices. Oh! both Drona and Bhishma have lost their energy, and so also hath the high-souled Kshatta, and so also this king. Else, why do these foremost of the Kuru elders look silently on this great crime?"

Vaisampayana continued,--"Thus did Krishna of slender waist cry in distress in that assembly. And casting a glance upon her enraged lords--the Pandavas--who were filled with terrible wrath, she inflamed them further with that glance of hers. And they were not so distressed at having been robbed of their kingdom, of their wealth, of their costliest gems, as with that glance of Krishna moved by modesty and anger. And Dussasana, beholding Krishna looking at her helpless lords, dragging her still more forcibly, and addressed her, 'Slave, Slave' and laughed aloud. And at those words Karna became very glad and approved of them by laughing aloud. And Sakuni, the son of Suvala, the Gandhara king, similarly applauded Dussasana. And amongst all those that were in the assembly except these three and Duryodhana, every one was filled with sorrow at beholding Krishna thus dragged in sight of that assembly. And beholding it all, Bhishma said, 'O blessed one, morality is subtle. I therefore am unable to duly decide this point that thou hast put, beholding that on the one hand one that hath no wealth cannot stake the wealth belonging to others, while on the other hand wives are always under the orders and at the disposal of their lords. Yudhishthira can abandon the whole world full of wealth, but he will never sacrifice morality. The son of Pandu hath said--'I am won.' Therefore, I am unable to decide this matter. Sakuni hath not his equal among men at dice-play. The son of Kunti still voluntarily staked with him. The illustrious Yudhishthira doth not himself regard that Sakuni hath played with him deceitfully. Therefore, I can not decide this point."

"Draupadi said,--"The king was summoned to this assembly and though possessing no skill at dice, he was made to play with skilful, wicked, deceitful and desperate gamblers. How can he be said then to have staked voluntarily? The chief of the Pandavas was deprived of his senses by wretches of deceitful conduct and unholy instincts, acting together, and then vanquished. He could not understand their tricks, but he hath now done so. Here, in this assembly, there are Kurus who are the lords of both their sons and their daughters-in-law! Let all of them, reflecting well upon my words, duly decide the point that I have put.

Vaisampayana continued,--'Unto Krishna who was thus weeping and crying piteously, looking at times upon her helpless lord, Dussasana spake many disagreeable and harsh words. And beholding her who was then in her season thus dragged, and her upper garments loosened, beholding her in that condition which she little deserved, Vrikodara afflicted beyond endurance, his eyes fixed upon Yudhishthira, gave way to wrath."

Section 67

"Bhima said,--'O Yudhishthira, gamblers have in their houses many women of loose character. They do not yet stake those women having kindness for them even. Whatever wealth and other excellent articles the king of Kasi gave, whatever, gems, animals, wealth, coats of mail and weapons that other kings of the earth gave, our kingdom, thyself and ourselves, have all been won by the foes. At all this my wrath was not excited for thou art our lord. This, however, I regard as a highly improper act--this act of staking Draupadi. This innocent girl deserveth not this treatment. Having obtained the Pandavas as her lords, it is for thee alone that she is being thus persecuted by the low, despicable, cruel, and mean-minded Kauravas. It is for her sake, O king, that my anger falleth on thee. I shall burn those hands of thine. Sahadeva, bring some fire."

'Arjuna hearing this, said,--'Thou hast never, O Bhimasena, before this uttered such words as these. Assuredly thy high morality hath been destroyed by these cruel foes. Thou shouldst not fulfil the wishes of the enemy. Practise thou the highest morality. Whom doth it behave to transgress his virtuous eldest brother? The king was summoned by the foe, and remembering the usage of the Kshatriyas, he played at dice against his will. That is certainly conducive to our great fame.

'Bhima said,--'If I had not known, O Dhananjaya, that the king had acted according to Kshatriya usage, then I would have, taking his hands together by sheer force, burnt them in a blazing fire."

Vaisampayana continued,--"Beholding the Pandavas thus distressed and the princess of Panchala also thus afflicted, Vikarna the son of Dhritarashtra said--'Ye kings, answer ye the question that hath been asked by Yajnaseni. If we do not judge a matter referred to us, all of us will assuredly have to go to hell without delay. How is that Bhishma and Dhritarashtra, both of whom are the oldest of the Kurus, as also the high-souled Vidura, do not say anything! The son of Bharadwaja who is the preceptor of us, as also Kripa, is here. Why do not these best of regenerate ones answer the question? Let also those other kings assembled here from all directions answer according to their judgment this question, leaving aside all motives of gain and anger. Ye kings, answer ye the question that hath been asked by this blessed daughter of king Drupada, and declare after reflection on which side each of ye is.' Thus did Vikarna repeatedly appeal to those that were in that assembly. But those kings answered him not one word, good or ill. And Vikarna having repeatedly appealed to all the kings began to rub his hands and sigh like a snake. And at last the prince said--'Ye kings of the earth, ye Kauravas, whether ye answer this question or not, I will say what I regard as just and proper. Ye foremost of men, it hath been said that hunting, drinking, gambling, and too much enjoyment of women, are the four vices of kings. The man, that is addicted to these, liveth forsaking virtue. And people do not regard the acts done by a person who is thus improperly engaged, as of any authority. This son of Pandu, while deeply engaged in one of these vicious acts, urged thereto by deceitful gamblers, made Draupadi a stake. The innocent Draupadi is, besides, the common wife of all the sons of Pandu. And the king, having first lost himself offered her as a stake. And Suvala himself desirous of a stake, indeed prevailed upon the king to stake this Krishna. Reflecting upon all these circumstances, I regard Draupadi as not won."

"Hearing these words, a loud uproar rose from among those present in that assembly. And they all applauded Vikarna and censured the son of Suvala. And at that sound, the son of Radha, deprived of his senses by anger, waving his well-shaped arms, said these words,--'O Vikarna, many opposite and inconsistent conditions are noticeable in this assembly. Like fire produced from a faggot, consuming the faggot itself, this thy ire will consume thee. These personages here, though urged by Krishna, have not uttered a word. They all regard the daughter of Drupada to have been properly won. Thou alone, O son of Dhritarashtra in consequence of thy immature years, art bursting with wrath, for though but a boy thou speakest in the assembly as if thou wert old. O younger brother of Duryodhana, thou dost not know what morality truly is, for thou sayest like a fool that this Krishna who hath been (justly) won as not won at all. O son of Dhritarashtra, how dost thou regard Krishna as not won, when the eldest of the Pandavas before this assembly staked all his possessions? O bull of the Bharata race, Draupadi is included in all the possessions (of Yudhishthira). Therefore, why regardest thou Krishna who hath been justly won as not won? Draupadi had been mentioned (by Suvala) and approved of as a stake by the Pandavas. For what reason then dost thou yet regard her as not won? Or, if thou thinkest that bringing her hither attired in a single piece of cloth, is an action of impropriety, listen to certain excellent reasons I will give. O son of the Kuru race, the gods have ordained only one husband for one woman. This Draupadi, however, hath many husbands. Therefore, certain it is that she is an unchaste woman. To bring her, therefore, into this assembly attired though she be in one piece of cloth--even to uncover her is not at all an act that may cause surprise. Whatever wealth the Pandavas had--she herself and these Pandavas themselves,--have all been justly won by the son of Suvala. O Dussasana, this Vikarna speaking words of (apparent) wisdom is but a boy. Take off the robes of the Pandavas as also the attire of Draupadi. Hearing these words the Pandavas, O Bharata, took of their upper garments and throwing them down sat in that assembly. Then Dussasana, O king, forcibly seizing Draupadi's attire before the eyes of all, began to drag it off her person."

Vaisampayana continued,--"When the attire of Draupadi was being thus dragged, the thought of Hari, (And she herself cried aloud, saying), 'O Govinda, O thou who dwellest in Dwaraka, O Krishna, O thou who art fond of cow-herdesses (of Vrindavana). O Kesava, seest thou not that the Kauravas are humiliating me. O Lord, O husband of Lakshmi, O Lord of Vraja (Vrindavana), O destroyer of all afflictions, O Janarddana, rescue me who am sinking in the Kaurava Ocean. O Krishna, O Krishna, O thou great yogin, thou soul of the universe, Thou creator of all things, O Govinda, save me who am distressed,--who am losing my senses in the midst of the Kurus.' Thus did that afflicted lady resplendent still in her beauty, O king covering her face cried aloud, thinking of Krishna, of Hari, of the lord of the three worlds. Hearing the words of Draupadi, Krishna was deeply moved. And leaving his seat, the benevolent one from compassion, arrived there on foot. And while Yajnaseni was crying aloud to Krishna, also called Vishnu and Hari and Nara for protection, the illustrious Dharma, remaining unseen, covered her with excellent clothes of many hues. And, O monarch as the attire of Draupadi was being dragged, after one was taken off, another of the same kind, appeared covering her. And thus did it continue till many clothes were seen. And, O exalted on, owing to the protection of Dharma, hundreds upon hundreds of robes of many hues came off Draupadi's person. And there arose then a deep uproar of many many voices. And the kings present in that assembly beholding that most extraordinary of all sights in the world, began to applaud Draupadi and censure the son of Dhritarashtra. And Bhima then, squeezing his hands, with lips quivering in rage, swore in the midst of all those kings a terrible oath in a loud voice.

"And Bhima said,--Hear these words of mine, ye Kshatriyas of the world. Words such as these were never before uttered by other men, nor will anybody in the future ever utter them. Ye lords of earth, if having spoken these words I do not accomplish them hereafter, let me not obtain the region of my deceased ancestors. Tearing open in battle, by sheer force, the breast of this wretch, this wicked-minded scoundrel of the Bharata race, if I do not drink his life-blood, let me not obtain the region of my ancestors."

Vaisampayana continued,--"Hearing these terrible words of Bhima that made the down of the auditors to stand on end, everybody present there applauded him and censured the son of Dhritarashtra. And when a mass of clothes had been gathered in that assembly, all dragged from the person of Draupadi, Dussasana, tired and ashamed, sat down. And beholding the sons of Kunti in that state, the persons--those gods among men--that were in that assembly all uttered the word 'Fie!'(on the son of Dhritarashtra). And the united voices of all became so loud that they made the down of anybody who heard them stand on end. And all the honest men that were in that assembly began to say,--'Alas! the Kauravas answer not the question that hath been put to them by Draupadi. And all censuring Dhritarashtra together, made a loud clamour. Then Vidura, that master of the science of morality, waving his hands and silencing every one, spake these words;--'Ye that are in this assembly, Draupadi having put her question is weeping helplessly. Ye are not answering her. Virtue and morality are being persecuted by such conduct. An afflicted person approacheth an assembly of good men, like one that is being consumed by fire. They that are in the assembly quench that fire and cool him by means of truth and morality. The afflicted person asketh the assembly about his rights, as sanctioned by morality. They that are in the assembly should, unmoved by interest and anger, answer the question. Ye kings, Vikarna hath answered the question, according to his own knowledge and judgment. Ye should also answer it as ye think proper. Knowing the rules of morality, and having attended an assembly, he that doth not answer a query that is put, incurreth half the demerit that attacheth to a lie. He, on the other hand, who, knowing the rules of morality and having joined an assembly answereth falsely, assuredly incurreth the sin of a lie. The learned quote as an example in this connection the old history of Prahlada and the son of Angirasa.

"There was of old a chief of the Daityas of the name Prahlada. He had a son named Virochana. And Virochana, for the sake of obtaining a bride, quarrelled with Sudhanwan, the son of Angiras. It hath been heard by us that they mutually wagered their lives, saying--I am superior,--I am superior,--for the sake of obtaining a bride. And after they had thus quarrelled with each other, they both made Prahlada the arbitrator to decide between them. And they asked him, saying;--Who amongst us is superior (to the other)? Answer this question. Speak not falsely. Frightened at this quarrel, Prahlada cast his eyes upon Sudhanwan. And Sudhanwan in rage, burning like unto the mace of Yama, told him,--If thou answerest falsely, or dost not answer at all thy head will then be split into a hundred pieces by the wielder of the thunderbolt with that bolt of his.--Thus addressed by Sudhanwan, the Daitya, trembling like a leaf of the fig tree, went to Kasyapa of great energy, for taking counsel with him. And Prahlada said,--'Thou art, O illustrious and exalted one, fully conversant with the rules of morality that should guide both the gods and the Asuras and the Brahmanas as well. Here, however, is a situation of great difficulty in respect of duty. Tell me, I ask thee, what regions are obtainable by them who upon being asked a question, answer it not, or answer it falsely. Kasyapa thus asked answered.--'He that knoweth, but answereth not a question from temptation, anger or fear, casteth upon himself a thousand nooses of Varuna. And the person who, cited as a witness with respect to any matter of ocular or auricular knowledge, speaketh carelessly, casteth a thousand nooses of Varuna upon his own person. On the completion of one full year, one such noose is loosened. Therefore, he that knoweth, should speak the truth without concealment. If virtue, pierced by sin, repaireth to an assembly (for aid), it is the duty of every body in the assembly to take off the dart, otherwise they themselves would be pierced with it. In an assembly where a truly censurable act is not rebuked, half the demerit of that act attacheth to the head of that assembly, a fourth to the person acting censurably and a fourth unto those others that are there. In that assembly, on the other hand, when he that deserveth censure is rebuked, the head of the assembly becometh freed from all sins, and the other members also incur none. It is only the perpetrator himself of the act that becometh responsible for it. O Prahlada, they who answer falsely those that ask them about morality destroy the meritorious acts of their seven upper and seven lower generations. The grief of one who hath lost all his wealth, of one who hath lost a son, of one who is in debt, of one who is separated from his companions, of a woman who hath lost her husband, of one that hath lost his all in consequence of the king's demand, of a woman who is sterile, of one who hath been devoured by a tiger (during his last struggles in the tiger's claws), of one who is a co-wife, and of one who hath been deprived of his property by false witnesses, have been said by the gods to be uniform in degree. These different sorts of grief are his who speaketh false. A person becometh a witness in consequence of his having seen, heard, and understood a thing. Therefore, a witness should always tell the truth. A truth-telling witness never loseth his religious merits and earthly possessions also.' Hearing these words of Kasyapa, Prahlada told his son, "Sudhanwan is superior to thee, as indeed, (his father) Angiras is superior to me. The mother also of Sudhanwan is superior to thy mother. Therefore, O Virochana, this Sudhanwan is now the lord of the life." At these words of Prahlada, Sudhanwan said, "Since unmoved by affection for thy child, thou hast adhered to virtue, I command, let this son of thine live for a hundred years."

"Vidura continued,--Let all the persons, therefore, present in this assembly hearing these high truths of morality, reflect upon what should be the answer to the question asked by Draupadi".

Vaisampayana continued,--"The kings that were there hearing these words of Vidura, answered not a word, yet Karna alone spoke unto Dussasana, telling him. Take away this serving-woman Krishna into the inner apartments. And thereupon Dussasana began to drag before all the spectators the helpless and modest Draupadi, trembling and crying piteously unto the Pandavas her lords."

Section 68

Draupadi said,--'Wait a little, thou worst of men, thou wicked-minded Dussasana. I have an act to perform--a high duty that hath not been performed by me yet. Dragged forcibly by this wretch's strong arms, I was deprived of my senses. I salute these reverend seniors in this assembly of the Kurus. That I could not do this before cannot be my fault.'"

Vaisampayana said,--"Dragged with greater force than before, the afflicted and helpless Draupadi, undeserving of such treatment, falling down upon the ground, thus wept in that assembly of the Kurus,--

"'Alas, only once before, on the occasion of the Swayamvara, I was beheld by the assembled kings in the amphitheatre, and never even once beheld afterwards. I am to-day brought before this assembly. She whom even the winds and the sun had seen never before in her palace is to-day before this assembly and exposed to the gaze of the crowd. Alas, she whom the sons of Pandu could not, while in her palace, suffer to be touched even by the wind, is to-day suffered by the Pandavas to be seized and dragged by this wretch. Alas, these Kauravas also suffer their daughter-in-law, so unworthy of such treatment, to be thus afflicted before them. It seemeth that the times are out of joint. What can be more distressing to me, than that though high-born and chaste, I should yet be compelled to enter this public court? Where is that virtue for which these kings were noted? It hath been heard that the kings of ancient days never brought their wedded wives into the public court. Alas, that eternal usage hath disappeared from among the Kauravas. Else, how is it that the chaste wife of the Pandavas, the sister of Prishata's son, the friend of Vasudeva, is brought before this assembly? Ye Kauravas, I am the wedded wife of king Yudhishthira the just, hailing from the same dynasty to which the King belonged. Tell me now if I am a serving-maid or otherwise. I will cheerfully accept your answer. This mean wretch, this destroyer of the name of the Kurus, is afflicting me hard. Ye Kauravas, I cannot bear it any longer. Ye kings, I desire ye to answer whether ye regard me as won or unwon. I will accept your verdict whatever it be.'

"Hearing these words, Bhishma answered, I have already said, O blessed one that the course of morality is subtle. Even the illustrious wise in this world fail to understand it always. What in this world a strong man calls morality is regarded as such by others, however otherwise it may really be; but what a weak man calls morality is scarcely regarded as such even if it be the highest morality. From the importance of the issue involved, from its intricacy and subtlety, I am unable to answer with certitude the question thou hast asked. However, it is certain that as all the Kurus have become the slaves of covetousness and folly, the destruction of this our race will happen on no distant date. O blessed one, the family into which thou hast been admitted as a daughter-in-law, is such that those who are born in it, however much they might be afflicted by calamities, never deviate from the paths of virtue and morality. O Princess of Panchala, this conduct of thine also, viz. that though sunk in distress, thou still easiest thy eyes on virtue and morality, is assuredly worthy of thee. These persons, Drona and others, of mature years and conversant with morality, sit heads downwards like men that are dead, with bodies from which life hath departed. It seemeth to me, however, that Yudhishthira is an authority on this question. It behoveth him to declare whether thou art won or not won."

Section 69

Vaisampayana said,--"The kings present in that assembly, from tear of Duryodhana, uttered not a word, good or ill, although they beheld Draupadi crying piteously in affliction like a female osprey, and repeatedly appealing to them. And the son of Dhritarashtra beholding those kings and sons and grand sons of kings all remaining silent, smiled a little, and addressing the daughter of the king of Panchala, said,--O Yajnaseni, the question thou hast put dependeth on thy husbands--on Bhima of mighty strength, on Arjuna, on Nakula, on Sahadeva. Let them answer thy question. O Panchali, let them for thy sake declare in the midst of these respectable men that Yudhishthira is not their lord, let them thereby make king Yudhishthira the just a liar. Thou shalt then be freed from the condition of slavery. Let the illustrious son of Dharma, always adhering to virtue, who is even like Indra, himself declare whether he is not thy lord. At his words, accept thou the Pandavas or ourselves without delay. Indeed, all the Kauravas present in this assembly are floating in the ocean of thy distress. Endued with magnanimity, they are unable to answer thy question, looking at thy unfortunate husbands.'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words of the Kuru king, all who were present in the assembly loudly applauded them. And shouting approvingly, they made signs unto one another by motions of their eyes and lips. And amongst some that were there, sounds of distress such as 'O! and 'Alas!" were heard. And at these words of Duryodhana, so delightful (to his partisans), the Kauravas present in that assembly became exceedingly glad. And the kings, with faces turned sideways, looked upon Yudhishthira conversant with the rules of morality, curious to hear what he would say.

And every one present in that assembly became curious to hear what Arjuna, the son of Pandu never defeated in battle, and what Bhimasena, and what the twins also would say. And when that busy hum of many voices became still, Bhimasena, waving his strong and well-formed arms smeared with sandalpaste spake these words,--'If this high-souled king Yudhishthira the just, who is our eldest brother, had not been our lord, we would never have forgiven the Kuru race (for all this). He is the lord of all our religious and ascetic merits, the lord of even our lives. If he regardeth himself as won, we too have all been won. If this were not so, who is there amongst creatures touching the earth with their feet and mortal, that would escape from me with his life after having touched those locks of the princess of Panchala? Behold these mighty, well-formed arms of mine, even like maces of iron. Having once come within them, even he of a hundred sacrifices is incapable of effecting an escape. Bound by the ties of virtue and the reverence that is due to our eldest brother, and repeatedly urged by Arjuna to remain silent, I am not doing anything terrible. If however, I am once commanded by king Yudhishthira the just, I would slay these wretched sons of Dhritarashtra, making slaps do the work of swords, like a lion slaying a number of little animals."

Vaisampayana continued,--"Unto Bhima who had spoken these words Bhishma and Drona and Vidura said, 'Forbear, O Bhima. Everything is possible with thee.'"

Section 70

"Karna said,--'Of all the persons in the assembly, three, viz., Bhishma, Vidura, and the preceptor of the Kurus (Drona) appear to be independent; for they always speak of their master as wicked, always censure him, and never wish for his prosperity. O excellent one, the slave, the son, and the wife are always dependent. They cannot earn wealth, for whatever they earn belongeth to their master. Thou art the wife of a slave incapable of possessing anything on his own account. Repair now to the inner apartments of king Dhritarashtra and serve the king's relatives. We direct that that is now thy proper business. And, O princess, all the sons of Dhritarashtra and not the sons of Pritha are now thy masters. O handsome one, select thou another husband now,--one who will not make thee a slave by gambling. It is well-known that women, especially that are slaves, are not censurable if they proceed with freedom in electing husbands. Therefore let it be done by thee. Nakula hath been won, as also Bhimasena, and Yudhishthira also, and Sahadeva, and Arjuna. And, O Yajnaseni, thou art now a slave. Thy husbands that are slaves cannot continue to be thy lords any longer. Alas, doth not the son of Pritha regards life, prowess and manhood as of no use that he offereth this daughter of Drupada, the king of Panchala, in the presence of all this assembly, as a stake at dice?'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words, the wrathful Bhima breathed hard, a very picture of woe. Obedient to the king and bound by the tie of virtue and duty, burning everything with his eyes inflamed by anger, he said,--'O king, I cannot be angry at these words of this son of a Suta, for we have truly entered the state of servitude. But O king, could our enemies have said so unto me, it thou hadst not played staking this princess?'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words of Bhimasena king Duryodhana addressed Yudhishthira who was silent and deprived of his senses, saying,--'O king, both Bhima and Arjuna, and the twins also, are under thy sway. Answer thou the question (that hath been asked by Draupadi). Say, whether thou regardest Krishna as unwon.' And having spoken thus unto the son of Kunti, Duryodhana. desirous of encouraging the son of Radha and insulting Bhima, quickly uncovered his left thigh that was like unto the stem of a plantain tree or the trunk of an elephant and which was graced with every auspicious sign and endued with the strength of thunder, and showed it to Draupadi in her very sight. And beholding this, Bhimasena expanding his red eyes, said unto Duryodhana in the midst of all those kings and as if piercing them (with his dart-like words),--'Let not Vrikodara attain to the regions, obtained by his ancestors, if he doth not break that thigh of thine in the great conflict. And sparkles of fire began to be emitted from every organ of sense of Bhima filled with wrath, like those that come out of every crack and orifice in the body of a blazing tree.

Vidura then, addressing everybody, said,--'Ye kings of Pratipa's race, behold the great danger that ariseth from Bhimasena. Know ye for certain that this great calamity that threatens to overtake the Bharatas hath been sent by Destiny itself. The sons of Dhritarashtra have, indeed, gambled disregarding every proper consideration. They are even now disputing in this assembly about a lady (of the royal household). The prosperity of our kingdom is at an end. Alas, the Kauravas are even now engaged in sinful consultations. Ye Kauravas, take to your heart this high precept that I declare. If virtue is persecuted, the whole assembly becometh polluted. If Yudhishthira had staked her before he was himself won, he would certainly have been regarded as her master. If, however a person staketh anything at a time when he himself is incapable of holding any wealth, to win it is very like obtaining wealth in a dream. Listening to the words of the king of Gandhara, fall ye not off from this undoubted truth.'

"Duryodhana, hearing Vidura thus speak, said,--'I am willing to abide by the words of Bhima, of Arjuna and of the twins. Let them say that Yudhishthira is not their master. Yajnaseni will then be freed from her state of bondage."

"Arjuna at this, said,--"This illustrious son of Kunti, king Yudhishthira the just, was certainly our master before he began to play. But having lost himself, let all the Kauravas judge whose master he could be after that."

Vaisampayana continued,--"Just then, a jackal began to cry loudly in the homa-chamber of king Dhritarashtra's palace. And, O king, unto the jackal that howled so, the asses began to bray responsively. And terrible birds also, from all sides, began to answer with their cries. And Vidura conversant with everything and the daughter of Suvala, both understood the meaning of those terrible sounds. And Bhishma and Drona and the learned Gautama loudly cried,--Swashti! Swashti! Then Gandhari and the learned Vidura beholding that frightful omen, represented everything, in great affliction, unto the king. And the king (Dhritarashtra) thereupon said,--

'Thou wicked-minded Duryodhana, thou wretch, destruction hath all ready overtaken thee when thou insultest in language such as this the wife of these bulls among the Kurus, especially their wedded wife Draupadi. And having spoken those words, the wise Dhritarashtra endued with knowledge, reflecting with the aid of his wisdom and desirous of saving his relatives and friends from destruction, began to console Krishna, the princess of Panchala, and addressing her, the monarch said,--'Ask of me any boon, O princess of Panchala, that thou desirest, Chaste and devoted to virtue, thou art the first of all my daughters-in-law.

"Draupadi said,--'O bull of the Bharata race, if thou will grant me a boon, I ask the handsome Yudhishthira, obedient to every duty, be freed from slavery. Let not unthinking children call my child Prativindhya endued with great energy of mind as the son of a slave. Having been a prince, so superior to all men, and nurtured by kings it is not proper that he should be called the child of a slave.

"Dhritarashtra said unto her,--'O auspicious one, let it be as thou sayest. O excellent one, ask thou another boon, for I will give it. My heart inclineth to give thee a second boon. Thou dost not deserve only one boon.

"Draupadi said,--'I ask, O king, that Bhimasena and Dhananjaya and the twins also, with their cars and bows, freed from bondage, regain their liberty.'

'Dhritarashtra said,--'O blessed daughter, let it be as thou desirest. Ask thou a third boon, for thou hast not been sufficiently honoured with two boons. Virtuous in thy behaviour, thou art the foremost of all my daughters-in-law.

Draupadi said,--'O best of kings, O illustrious one, covetousness always bringeth about loss of virtue. I do not deserve a third boon. Therefore I dare not ask any. O king of kings, it hath been said that a Vaisya may ask one boon; a Kshatriya lady, two boons; a Kshatriya male, three, and a Brahmana, a hundred. O king, these my husbands freed from the wretched state of bondage, will be able to achieve prosperity by their own virtuous acts!'"

Footnotes

139:1 A word of benediction, similar to 'Amen.'

Section 71

"Karna said,--'We have never heard of such an act (as this one of Draupadi), performed by any of the women noted in this world for their beauty. When the sons of both Pandu and Dhritarashtra were excited with wrath, this Draupadi became unto the sons of Pandu as their salvation. Indeed the princess of Panchala, becoming as a boat unto the sons of Pandu who were sinking in a boatless ocean of distress, hath brought them in safety to the shore.'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words of Karna in the midst of the Kurus,--viz., that the sons of Pandu were saved by their wife,--the angry Bhimasena in great affliction said (unto Arjuna),--'O Dhananjaya, it hath been said by Devala three lights reside in every person, viz., offspring, acts and learning, for from these three hath sprung creation. When life becometh extinct and the body becometh impure and is cast off by relatives, these three become of service to every person. But the light that is in us hath been dimmed by this act of insult to our wife. How, O Arjuna, can a son born from this insulted wife of ours prove serviceable to us?

"Arjuna replied,--'Superior persons, O Bharata, never prate about the harsh words that may or may not be uttered by inferior men. Persons that have earned respect for themselves, even if they are able to retaliate, remember not the acts of hostility done by their enemies, but, on the other hand, treasure up only their good deeds.'

'Bhima said,--'Shall I, O king, slay, without loss of time all these foes assembled together, even here, or shall I destroy them, O Bharata, by the roots, outside this palace? Or, what need is there of words or of command? I shall slay all these even now, and rule thou the whole earth, O king, without a rival. And saying this, Bhima with his younger brothers, like a lion in the midst of a herd of inferior animals, repeatedly cast his angry glances around. But Arjuna, however, of white deeds, with appealing looks began to pacify his elder brother. And the mighty-armed hero endued with great prowess began to burn with the fire of his wrath. And, O king, this fire began to issue out of Vrikodara's ears and other senses with smoke and sparks and flames. And his face became terrible to behold in consequence of his furrowed brows like those of Yama himself at the time of the universal destruction. Then Yudhishthira forbade the mighty hero, embracing him with his arms and telling him 'Be not so. Stay in silence and peace.' And having pacified the mighty-armed one with eyes red in wrath, the king approached his uncle Dhritarashtra, with hands joined in entreaty."

Section 72

"Yudhishthira said,--'O king, thou art our master. Command us as to what we shall do. O Bharata, we desire to remain always in obedience to thee.

"Dhritarashtra replied.--'O Ajatasatru, blest be thou. Go thou in peace and safety. Commanded by me, go, rule thy own kingdom with thy wealth. And, O child, take to heart this command of an old man, this wholesome advice that I give, and which is even a nutritive regimen. O Yudhishthira, O child, thou knowest the subtle path of morality. Possessed of great wisdom, thou art also humble, and thou waitest also upon the old. Where there is intelligence, there is forbearance. Therefore, O Bharata, follow thou counsels of peace. The axe falleth upon wood, not upon stone. (Thou art open to advice, not Duryodhana). They are the best of men that remember not the acts of hostility of their foes; that behold only the merits, not the faults, of their enemies; and that never enter into hostilities themselves. They that are good remember only the good deeds of their foes and not the hostile acts their foes might have done unto them. The good, besides, do good unto others without expectation of any good, in return. O Yudhishthira, it is only the worst of men that utter harsh words in quarrelling; while they that are indifferent reply to such when spoken by others. But they that are good and wise never think of or recapitulate such harsh words, little caring whether these may or may not have been uttered by their foes. They that are good, having regard to the state of their own feelings, can understand the feelings of others, and therefore remember only the good deeds and not the acts of hostility of their foes. Thou hast acted even as good men of prepossessing countenance do, who transgress not the limits of virtue, wealth, pleasure and salvation. O child, remember not the harsh words of Duryodhana. Look at thy mother Gandhari and myself also, if thou desirest to remember only what is good. O Bharata, look at me, who am thy father unto you and am old and blind, and still alive. It was for seeing our friends and examining also the strength and weakness of my children, that I had, from motives of policy, suffered this match at dice to proceed. O king those amongst the Kurus that have thee for their ruler, and the intelligent Vidura conversant with every branch of learning for their counsellor, have, indeed, nothing to grieve for. In thee is virtue, in Arjuna is patience, in Bhimasena is prowess, and the twins, those foremost of men, is pure reverence for superiors. Blest be thou, O Ajatasatru. Return to Khandavaprastha, and let there be brotherly love between thee and thy cousins. Let thy heart also be ever fixed on virtue.'"

Vaisampayana continued,--"That foremost of the Bharatas--king Yudhishthira the just--then, thus addressed by his uncle, having gone through every ceremony of politeness, set out with his brothers for Khandavaprastha. And accompanied by Draupadi and ascending their cars which were all of the hue of the clouds, with cheerful hearts they all set out for that best of cities called Indraprastha."

Section 73

Janamejaya said,--"How did the sons of Dhritarashtra feel, when they came to know that the Pandavas had, with Dhritarashtra's leave, left Hastinapore with all their wealth and jewels?"

Vaisampayana said,--"O king, learning that the Pandavas had been commanded by the wise Dhritarashtra to return to their capital, Dussasana went without loss of time unto his brother. And, O bull of the Bharata race, having arrived before Duryodhana with his counsellor, the prince, afflicted with grief, began to say,--'Ye mighty warriors, that which we had won after so much trouble, the old man (our father) hath thrown away. Know ye that he hath made over the whole of that wealth to the foes. At these words, Duryodhana and Karna and Sakuni, the son of Suvala, all of whom were guided by vanity, united together, and desirous of counteracting the sons of

Pandu, approaching in haste saw privately the wise king Dhritarashtra--the son of Vichitravirya and spake unto him these pleasing and artful words. Duryodhana said,--

'Hast thou not heard, O king, what the learned Vrihaspati the preceptor of the celestials, said in course of counselling Sakra about mortals and politics? Even these, O slayer of foes, were the words of Vrihaspati, 'Those enemies that always do wrong by stratagem or force, should be slain by every means.' If, therefore, with the wealth of the Pandavas, we gratify the kings of the earth and then fight with the sons of Pandu, what reverses can overtake us? When one hath placed on the neck and back of venomous snakes full of wrath for encompassing his destruction, is it possible for him to take them off? Equipped with weapon and seated on their cars, the angry sons of Pandu like wrathful and venomous snakes will assuredly annihilate us, O father. Even now Arjuna proceedeth, encased in mail and furnished with his couple of quivers, frequently taking up the Gandiva and breathing hard and casting angry glances around. It hath (also) been heard by us that Vrikodara, hastily ordering his car to be made ready and riding on it, is proceeding along, frequently whirling his heavy mace. Nakula also is going along, with the sword in his grasp and the semi-circular shield in his hand. And Sahadeva and the king (Yudhishthira) have made signs clearly testifying to their intentions. Having ascended their cars that are full of all kinds of arms, they are whipping their horses (for going to Khandava soon) and assembling their forces. Persecuted thus by us they are incapable of forgiving us those injuries. Who is there among them that will forgive that insult to Draupadi? Blest be thou. We will again gamble with the son of Pandu for sending them to exile. O bull among men, we are competent to bring them thus under our sway. Dressed in skins, either we or they defeated at dice, shall repair to the woods for twelve years. The thirteenth year shall have to be spent in some inhabited country unrecognised; and, if recognised, an exile for another twelve years shall be the consequence. Either we or they shall live so. Let the play begin, casting the dice, let the sons of Pandu once more play. O bull of the Bharata race, O king, even this is our highest duty. This Sakuni knoweth well the whole science of dice. Even if they succeed in observing this vow for thirteen years, we shall be in the meantime firmly rooted in the kingdom and making alliances, assemble a vast invincible host and keep them content, so that we shall, O king, defeat the sons of Pandu if they reappear. Let this plan recommend itself to thee, O slayer of foes.

"Dhritarashtra said,--Bring back the Pandavas then, indeed, even if they have gone a great way. Let them come at once again to cast dice."

Vaisampayana continued,--"Then Drona, Somadatta and Valhika, Gautama, Vidura, the son of Drona, and the mighty son of Dhritarashtra by his Vaisya wife, Bhurisravas, and Bhishma, and that mighty warrior Vikarna,--all said, 'Let not the play commence. Let there be peace. But Dhritarashtra, partial to his sons, disregarding the counsels of all his wise friends and relatives, summoned the sons of Pandu."

Section 74

Vaisampayana said,--'O monarch, it was then that the virtuous Gandhari, afflicted with grief on account of her affection for her sons, addressed king Dhritarashtra and said, "When Duryodhana was born, Vidura of great intelligence had said, 'It is well to send this disgrace of the race to the other world. He cried repeatedly and dissonantly like a jackal. It is certain he will prove the destruction of our race. Take this to heart, O king of the Kurus. O Bharata, sink not, for thy own fault, into an ocean of calamity. O lord, accord not thy approbation to the counsels of the wicked ones of immature years. Be not thou the cause of the terrible destruction of this race. Who is there that will break an embankment which hath been completed, or re-kindle a conflagration which hath been extinguished? O bull of the Bharata race, who is there that will provoke the peaceful sons of Pritha? Thou rememberest, O Ajamida, everything, but still I will call thy attention to this. The scriptures can never control the wicked-minded for good or evil. And, O king, a person of immature understanding will never act as one of mature years. Let thy sons follow thee as their leader. Let them not be separated from thee for ever (by losing their lives). Therefore, at my word, O king, abandon this wretch of our race. Thou couldst not, O king, from parental affection, do it before. Know that the time hath come for the destruction of race through him. Err not, O king. Let thy mind, guided by counsels of peace, virtue, and true policy, be what it naturally is. That prosperity which is acquired by the aid of wicked acts, is soon destroyed; while that which is won by mild means taketh root and descendeth from generation to generation."

"The king, thus addressed by Gandhari who pointed out to him in such language the path of virtue, replied unto her, saying,--'If the destruction of our race is come, let it take place freely. I am ill able to prevent it. Let it be as they (these my sons) desire. Let the Pandavas return. And let my sons again gamble with the sons of Pandu."

Section 75

Vaisampayana said,--'The royal messenger, agreeably to the commands of the intelligent king Dhritarashtra, coming upon Yudhishthira, the son of Pritha who had by that time gone a great way, addressed the monarch and said,--'Even these are the words of thy father-like uncle, O Bharata, spoken unto thee, 'The assembly is ready. O son of Pandu, O king Yudhisthira, come and cast the dice.'

Yudhishthira said,--'Creatures obtain fruits good and ill according to the dispensation of the Ordainer of the creation. Those fruits are inevitable whether I play or not. This is a summons to dice; it is, besides the command of the old king. Although I know that it will prove destructive to me, yet I cannot refuse.'

Vaisampayana continued,--"Although (a living) animal made of gold was an impossibility, yet Rama suffered himself to be tempted by a (golden) deer. Indeed, the minds of men over whom calamities hang, became deranged and out of order. Yudhishthira, therefore, having said these words, retraced his steps along with his brothers. And knowing full well the deception practised by Sakuni, the son of Pritha came back to sit at dice with him again. These mighty warriors again entered that assembly, afflicting the hearts of all their friends. And compelled by Fate they once more sat down at ease for gambling for the destruction of themselves."

"Sakuni then said,--'The old king hath given ye back all your wealth. That is well. But, O bull of the Bharata race, listen to me, there is a stake of great value. Either defeated by ye at dice, dressed in deer skins we shall enter the great forest and live there for twelve years passing the whole of the thirteenth year in some inhabited region, unrecognised, and if recognised return to an exile of another twelve years; or vanquished by us, dressed in deer skins ye shall, with Krishna, live for twelve years in the woods passing the whole of the thirteenth year unrecognised, in some inhabited region. If recognised, an exile of another twelve years is to be the consequence. On the expiry of the thirteenth year, each is to have his kingdom surrendered by the other. O Yudhishthira, with this resolution, play with us, O Bharata, casting the dice.'

"At these words, they that were in that assembly, raising up their arms said in great anxiety of mind, and from the strength of their feelings these words,--'Alas, fie on the friends of Duryodhana that they do not apprise him of his great danger. Whether he, O bull among the Bharatas, (Dhritarashtra) understandeth or not, of his own sense, it is thy duty to tell him plainly."

"Vaisampayana continued,--King Yudhishthira, even hearing these various remarks, from shame and a sense of virtue again sat at dice. And though possessed of great intelligence and fully knowing the consequences, he again began to play, as if knowing that the destruction of the Kurus was at hand.

"And Yudhishthira said,--'How can, O Sakuni, a king like me, always observant of the uses of his own order, refuse, when summoned to dice? Therefore I play with thee."

"Sakuni answered,--'We have many kine and horses, and milch cows, and an infinite number of goats and sheep; and elephants and treasures and gold and slaves both male and female. All these were staked by us before but now let this be our one stake, viz., exile into the woods,--being defeated either ye or we will dwell in the woods (for twelve years) and the thirteenth year, unrecognised, in some inhabited place. Ye bulls among men, with this determination, will we play."

"O Bharata, this proposal about a stay in the woods was uttered but once. The son of Pritha, however, accepted it and Sakuni took up the dice. And casting them he said unto Yudhishthira,--'Lo, I have won."

Section 76

Vaisampayana said,--"Then the vanquished sons of Pritha prepared for their exile into the woods. And they, one after another, in due order, casting off their royal robes, attired themselves in deer-skins. And Dussasana, beholding those chastisers of foes, dressed in deer-skins and deprived of their kingdom and ready to go into exile, exclaimed 'The absolute sovereignty of the illustrious king Duryodhana hath commenced. The sons of Pandu have been vanquished, and plunged into great affliction. Now have we attained the goal either by broad or narrow paths. For today becoming superior to our foes in point of prosperity as also of duration of rule have we become praiseworthy of men. The sons of Pritha have all been plunged by us into everlasting hell. They have been deprived of happiness and kingdom for ever and ever. They who, proud of their wealth, laughed in derision at the son of Dhritarashtra, will now have to go into the woods, defeated and deprived by us of all their wealth. Let them now put off their variegated coats of mail, their resplendent robes of celestial make, and let them all attire themselves in deer-skins according to the stake they had accepted of the son of Suvala. They who always used to boast that they had no equals in all the world, will now know and regard themselves in this their calamity as grains of sesame without the kernel. Although in this dress of theirs the Pandavas seem like unto wise and powerful persons installed in a sacrifice, yet they look like persons not entitled to perform sacrifices, wearing such a guise. The wise Yajnasena of the Somake race, having bestowed his daughter--the princess of Panchala--on the sons of Pandu, acted most unfortunately for the husbands of Yajnaseni--these sons of Pritha are as eunuchs. And O Yajnaseni, what joy will be thine upon beholding in the woods these thy husbands dressed in skins and thread-bare rags, deprived of their wealth and possessions. Elect thou a husband, whomsoever thou likest, from among all these present here. These Kurus assembled here, are all forbearing and self-controlled, and possessed of great wealth. Elect thou one amongst these as thy lord, so that these great calamity may not drag thee to wretchedness. 'The sons of Pandu now are even like grains of sesame without the kernel, or like show-animals encased in skins, or like grains of rice without the kernel. Why shouldst thou then longer wait upon the fallen sons of Pandu? Vain is the labour used upon pressing the sesame grain devoid of the kernel!'

"Thus did Dussasana, the son of Dhritarashtra, utter in the hearing of the Pandavas, harsh words of the most cruel import. And hearing them, the unforbearing Bhima, in wrath suddenly approaching that prince like a Himalayan lion upon a jackal, loudly and chastisingly rebuked him in these words,--Wicked-minded villain, ravest thou so in words that are uttered alone by the sinful? Boastest thou thus in the midst of the kings, advanced as thou art by the skill of the king of Gandhara. As thou piercest our hearts hear with these thy arrowy words, so shall I pierce thy heart in battle, recalling all this to thy mind. And they also who from anger or covetousness are walking behind thee as thy protectors,--them also shall I send to the abode of Yama with their descendants and relatives."

Vaisampayana continued,--Unto Bhima dressed in deer-skins and uttering these words of wrath without doing any thing, for he could not deviate from the path of virtue, Dussasana abandoning all sense of shame, dancing around the Kurus, loudly said, 'O cow! O cow!'

Bhima at this once more said,--Wretch darest thou, O Dussasana, use harsh words as these? Whom doth it behove to boast, thus having won wealth by foul means? I tell thee that if Vrikodara, the son of Pritha, drinketh not thy life-blood, piercing open thy breast in battle, let him not attain to regions of blessedness, I tell thee truly that by slaying the sons of Dhritarashtra in battle, before the very eyes of all the warriors, I shall pacify this wrath of mine soon enough.'"

Vaisampayana continued,--"And as the Pandavas were going away from the assembly, the wicked king Duryodhana from excess of joy mimiced by his own steps the playful leonine trade of Bhima. Then Vrikodara, half turning towards the king said, Think not ye fool that by this thou gainest any ascendency over me slay thee shall I soon with all thy followers, and answer thee, recalling all this to thy mind. And beholding this insult offered to him, the mighty and proud Bhima, suppressing his rising rage and following the steps of Yudhishthira, also spake these words while going out of the Kaurava court, 'I will slay Duryodhana, and Dhananjaya will slay Karna, and Sahadeva will slay Sakuni that gambler with dice. I also repeat in this assembly these proud words which the gods will assuredly make good, if ever we engage in battle with the Kurus, I will slay this wretched Duryodhana in battle with my mace, and prostrating him on the ground I will place my foot on his head. And as regards this (other) wicked person--Dussasana who is audacious in speech, I will drink his blood like a lion.

"And Arjuna said,--O Bhima, the resolutions of superior men are not known in words only. On the fourteenth year from this day, they shall see what happeneth.

"And Bhima again said,--'The earth shall drink the blood of Duryodhana, and Karna, and the wicked Sakuni, and Dussasana that maketh the fourth.'

"And Arjuna said,--'O Bhima, I will, as thou directest, slay in battle this Karna so malicious and jealous and harsh-speeched and vain. For doing what is agreeable to Bhima, Arjuna voweth that he will slay in battle with his arrows this Karna with all his followers. And I will send unto the regions of Yama also all those other kings that will from foolishness fight against me. The mountains of Himavat might be removed from where they are, the maker of the day lose his brightness, the moon his coldness, but this vow of mine will ever be cherished. And all this shall assuredly happen if on the fourteenth year from this, Duryodhana doth not, with proper respect, return us our kingdom.'"

Vaisampayana continued,--"After Arjuna had said this, Sahadeva the handsome son of Madri, endued with great energy, desirous of slaying Sakuni, waving his mighty arms and sighing like snake, exclaimed, with eyes red with anger--'Thou disgrace of the Gandhara kings, those whom thou thinkest as defeated are not really so. Those are even sharp-pointed arrows from whose wounds thou hast run the risk in battle. I shall certainly accomplish all which Bhima hath said adverting to thee with all thy followers. If therefore thou hast anything to do, do it before that day cometh. I shall assuredly slay thee in battle with all thy followers soon enough, it thou, O son of Suvala, stayest in the light pursuant to the Kshatriya usage.'

"'Then, O monarch hearing these words of Sahadeva, Nakula the handsomest of men spake these words,--'I shall certainly send unto the abode of Yama all those wicked sons of Dhritarashtra, who desirous of death and impelled by Fate, and moved also by the wish of doing what is agreeable to Duryodhana, have used harsh and insulting speeches towards this daughter o Yajnasena at the gambling match. Soon enough shall I, at the command of Yudhishthira and remembering the wrongs to Draupadi, make the earth destitute of the sons of Dhritarashtra.'

Vaisampayana continued,--"And those tigers among men, all endued with long arms, having thus pledged themselves to virtuous promises approached king Dhritarashtra."

Section 77

Yudhishthira said,--'I bid farewell unto all the Bharatas, unto my old grandsire (Bhishma), king Somadatta, the great king Vahlika, Drona, Kripa, all the other kings, Aswathaman, Vidura, Dhritarashtra, all the sons of Dhritarashtra, Yayutsu, Sanjaya, and all the courtiers, I bid fare well, all of ye and returning again I shall see you."

Vaisampayana continued,--"Overcome with shame none of those that were present there, could tell Yudhishthira anything. Within their hearts, however, they prayed for the welfare of that intelligent prince.

Vidura then said,--The reverend Pritha is a princess by birth. It behoveth her not to go into the woods. Delicate and old and ever known to happiness the blessed one will live, respected by me, in my abode. Known this, ye sons of Pandu. And let safety be always yours.'

Vaisampayana continued,--'The Pandavas thereupon said,--O sinless one, let it be as thou sayest. Thou art our uncle, and, therefore like as our father. We also are all obedient to thee. Thou art, O learned one, our most respected superior. We should always obey what thou choosest to command. And, O high-souled one, order thou whatever else there is that remaineth to be done.

"Vidura replied,--'O Yudhishthira, O bull of the Bharata race, know this to be my opinion, that one that is vanquished by sinful means need not be pained by such defeat. Thou knowest every rule of morality; Dhananjaya is ever victorious in battle; Bhimasena is the slayer of foes; Nakula is the gatherer of wealth; Sahadeva hath administrative talents, Dhaumya is the foremost of all conversant with the vedas; and the well-behaved Draupadi is conversant with virtue and economy. Ye are attached to one another and feel delight at one another's sight and enemies can not separate you from one another, and ye are contented. Therefore, who is there that will not envy ye? O Bharata, this patient abstraction from the possession of the world will be of great benefit to thee. No foe, even if he were equal to sakra himself, will be able to stand it. Formerly thou wert instructed on the mountains of Himavat by Meru Savarni; in the town of Varanavata by Krishna Dwaipayana; on the cliff of Bhrigu by Rama; and on the banks of the Dhrishadwati by Sambhu himself. Thou hast also listened to the instruction of the great Rishi Asita on the hills of Anjana; and thou becamest a disciple of Bhrigu on the banks of the Kalmashi. Narada and this thy priest Dhaumya will now become thy instructors. In the matter of the next world, abandon not these excellent lessons thou hast obtained from the Rishis. O son of Pandu. thou surpassest in intelligence even Pururavas, the son of Ila; in strength, all other monarchs, and in virtue, even the Rishis. Therefore, resolve thou earnestly to win victory, which belongeth to Indra; to control thy wrath, which belongeth to Yama; to give in charity, which belongeth to Kuvera; and to control all passions, which belongeth to Varuna. And, O Bharata, obtain thou the power of gladdening from the moon, the power of sustaining all from water; forbearance from the earth; energy from the entire solar disc; strength from the winds, and affluence from the other elements. Welfare and immunity from ailment be thine; I hope to see thee return. And, O Yudhishthira, act properly and duly in all seasons,--in those of distress--in those of difficulty,--indeed, in respect of everything, O son of Kunti, with our leave go hence. O Bharata, blessing be thine. No one can say that ye have done anything sinful before. We hope to see thee, therefore, return in safety and crowned with success."

Vaisampayana continued,--"Thus addressed by Vidura, Yudhishthira the son of Pandu, of prowess incapable of being baffled, saying, 'So be it,' bowing low unto Bhishma and Drona, went away."

Section 78

Vaisampayana said,--'Then when Draupadi was about to set out she went unto the illustrious Pritha and solicited her leave. And she also asked leave of the other ladies of the household who had all been plunged into grief. And saluting and embracing every one of them as each deserved, she desired to go away. Then there arose within the inner apartments of the Pandavas a loud wail of woe. And Kunti, terribly afflicted upon beholding Draupadi on the eve of her journey, uttered these words in a voice choked with grief,--

'O child, grieve not that this great calamity hath overtaken thee. Thou art well conversant with the duties of the female sex, and thy behaviour and conduct also are as they should be. It behoveth me not, O thou of sweet smiles, to instruct thee as to thy duties towards thy lords. Thou art chaste and accomplished, and thy qualities have adorned the race of thy birth as also the race into which thou hast been admitted by marriage. Fortunate are the Kauravas that they have not been burnt by thy wrath. O child, safely go thou blest by my prayers. Good women never suffer their hearts to the unstung at what is inevitable. Protected by virtue that is superior to everything, soon shalt thou obtain good fortune. While living in the woods, keep thy eye on my child Sahadeva. See that his heart sinketh not under this great calamity.'

"Saying 'So be it!' the princess Draupadi bathed in tears, and clad in one piece of cloth, stained with blood, and with hair dishevelled left her mother-in-law. And as she went away weeping and wailing Pritha herself in grief followed her. She had not gone far when she saw her sons shorn of their ornaments and robes, their bodies clad in deerskins, and their heads down with shame. And she beheld them surrounded by rejoicing foes' and pitied by friends. Endued with excess of parental affection, Kunti approached her sons in that state, and embracing them all, and in accents choked by woe, She said these words,--

"Ye are virtuous and good-mannered, and adorned with all excellent qualities and respectful behaviour. Ye are all high-minded, and engaged in the service of your superiors. And ye are also devoted to the gods and the performance of sacrifices. Why, then, hath this calamity overtaken you. Whence is this reverse of fortune? I do not see by whose wickedness this sin hath overtaken you. Alas I have brought you forth. All this must be due to my ill fortune. It is for this that ye have been overtaken by this calamity, though ye all are endued with excellent virtues. In energy and prowess and strength and firmness and might, ye are not wanting. How shall ye now, losing your wealth and possessions, live poor in the pathless woods? If I had known before that ye were destined to live in the woods, I would not have on Pandit's death come from the mountains of Satasringa to Hastinapore. Fortunate was your father, as I now regard, for he truly reaped the fruit of his asceticism, and he was gifted with foresight, as he entertained the wish of ascending heaven, without having to feel any pain on account of his sons. Fortunate also was the virtuous Madri, as I regard her today, who had, it seems, a fore-knowledge of what would happen and who on that account, obtained the high path of emancipation and every blessing therewith. All, Madri looked upon me as her stay, and her mind and her affections were ever fixed on me. Oh, fie on my desire of life, owing to which suffer all this woe. Ye children, ye are all excellent and dear unto me. I have obtained you alter much suffering. I cannot leave you. Even I will go with you. Alas, O Krishna, (Draupadi), why dost thou leave me so? Everything endued with life is sure to perish. Hath Dhata (Brahma) himself forgotten to ordain my death? Perhaps, it is so, and, therefore, life doth not quit me. O Krishna, O thou who dwellest in Dwaraka, O younger brother of Sankarshana, where art thou? Why dost thou not deliver me and these best of men also from such woe? They say that thou who art without beginning and without end deliverest those that think of thee. Why doth this saying become untrue. These my sons are ever attached to virtue and nobility and good fame and prowess. They deserve not to suffer affliction. Oh, show them mercy. Alas, when there are such elders amongst our race as Bhishma and Drona and Kripa, all conversant with morality and the science of worldly concerns, how could such calamity at all come? O Pandu, O king, where art thou? Why sufferest thou quietly thy good children to be thus sent into exile, defeated at dice? O Sahadeva, desist from going. Thou art my dearest child, dearer, O son of Madri, than my body itself. Forsake me not. It behoveth thee to have some kindness for me. Bound by the ties of virtue, let these thy brothers go. But then, earn thou that virtue which springeth from waiting upon me.'"

Vaisampayana continued,--"The Pandavas then consoled their weeping mother and with hearts plunged in grief set out for the woods. And Vidura himself also much afflicted, consoling the distressed Kunti with reasons, and led her slowly to his house. And the ladies of Dhritarashtra's house, hearing everything as it happened, viz., the exile (of the Pandavas) and the dragging of Krishna into the assembly where the princes had gambled, loudly wept censuring the Kauravas. And the ladies of the royal household also sat silent for a long time, covering their lotus-like faces with their fair hands. And king Dhritarashtra also thinking of the dangers that threatened his sons, became a prey to anxiety and could not enjoy peace of mind. And anxiously meditating on everything, and with mind deprived of its equanimity through grief, he sent a messenger unto Vidura, saying, 'Let Kshatta come to me without a moment's delay.'

"At this summons, Vidura quickly came to Dhritarashtra's palace. And as soon as he came, the monarch asked him with great anxiety how the Pandavas had left Hastinapore."

Section 79

Vaisampayana said,--"As soon as Vidura endued with great foresight came unto him king Dhritarashtra, the son of Amvika, timidly asked his brother,--'How doth Yudhishthira, the son of Dharma, proceed along? And how Arjuna? And how the twin sons of Madri? And how, O Kshatta, doth

Dhaumya proceed along? And how the illustrious Draupadi? I desire to hear everything, O Kshatta; describe to me all their acts.'

Vidura replied,--'Yudhishthira, the son of Kunti, hath gone away covering his face with his cloth. And Bhima, O king, hath gone away looking at his own mighty arms. And Jishnu (Arjuna) hath gone away, following the king spreading sand-grains around. And Sahadeva, the son of Madri, hath gone away besmearing his face, and Nakula, the handsomest of men, O king, hath gone away, staining himself with dust and his heart in great affliction. And the large-eyed and beautiful Krishna hath gone away, covering her face with her dishevelled hair following in the wake of the king, weeping and in tears. And O monarch, Dhaumya goeth along the road, with kusa grass in hand, and uttering the aweful mantras of Sama Veda that relate to Yama.'

Dhritarashtra asked,--"Tell me, O Vidura, why is it that the Pandavas are leaving Hastinapore in such varied guise."

"Vidura replied,--'Though persecuted by thy sons and robbed of his kingdom and wealth the mind of the wise king Yudhishthira the just hath not yet deviated from the path of virtue. King Yudhishthira is always kind, O Bharata, to thy children. Though deprived (of his kingdom and possessions) by foul means, filled with wrath as he is, he doth not open eyes. 'I should not burn the people by looking at them with angry eyes,'--thinking so, the royal son of Pandu goeth covering his face. Listen to me as I tell thee, O bull of the Bharata race, why Bhima goeth so. 'There is none equal to me in strength of arms,' thinking so Bhima goeth repeatedly stretching forth his mighty arms. And, O king, proud of the strength of his arms, Vrikodara goeth, exhibiting them and desiring to do unto his enemies deeds worthy of those arms. And Arjuna the son of Kunti, capable of using both his arms (in wielding the Gandiva) followeth the footsteps of Yudhishthira, scattering sand-grains emblematical of the arrows he would shower in battle. O Bharata, he indicateth that as the sand-grains are scattered by him with ease, so will he rain arrows with perfect ease on the foe (in time of battle). And Sahadeva goeth besmearing his lace, thinking 'None may recognise me in this day of trouble.' And, O exalted one, Nakula goeth staining himself with dust thinking, 'Lest otherwise I steal the hearts of the ladies that may look at me.' And Draupadi goeth, attired in one piece of stained cloth, her hair dishevelled, and weeping, signifying--'The wives of those for whom I have been reduced to such a plight, shall on the fourteenth year hence be deprived of husbands, sons and relatives and dear ones and smeared all over with blood, with hair dishevelled and all in their feminine seasons enter Hastinapore having offered oblations of water (unto the manes of those they will have lost). And O Bharata, the learned Dhaumya with passions under full control, holding the kusa grass in his hand and pointing the same towards the south-west, walketh before, singing the mantras of the Sama Veda that relate to Yama. And, O monarch, that learned Brahamana goeth, also signifying, 'When the Bharatas shall be slain in battle, the priests of the Kurus will thus sing the Soma mantras (for the benefit of the deceased).' And the citizens, afflicted with great grief, are repeatedly crying out, 'Alas, alas, behold our masters are going away! O fie on the Kuru elders that have acted like foolish children in thus banishing heirs of Pandu from covetousness alone. Alas, separated from the son of Pandu we all shall become masterless. What love can we bear to the wicked and avaricious Kurus? Thus O king, have the sons of Kunti, endued with great energy of mind, gone away,--indicating, by manner and signs, the resolutions that are in their hearts. And as those foremost of men had gone away from Hastinapore, flashes of lightning appeared in the sky though without clouds and the earth itself began to tremble. And Rahu came to devour the Sun, although it was not the day of conjunction And meteors began to fall, keeping the city to their right. And jackals and vultures and ravens and other carnivorous beasts and birds began to shriek and cry aloud from the temples of the gods and the tops of sacred trees and walls and house-tops. And these extraordinary calamitous portents, O king, were seen and heard, indicating the destruction of the Bharatas as the consequence of thy evil counsels."

Vaisampayana continued,--"And, O monarch, while king Dhritarashtra and the wise Vidura were thus talking with each other, there appeared in that assembly of the Kauravas and before the eyes of all, the best of the celestial Rishis. And appealing before them all, he uttered these terrible words, On the fourteenth year hence, the Kauravas, in consequence of Duryodhana's fault, will all be destroyed by the might of Bhima and Arjuna'. And having said this, that best of celestial Rishis, adorned with surpassing Vedic grace, passing through the skies, disappeared from the scene. Then Duryodhana and Karna and Sakuni, the son of Suvala regarding Drona as their sole refuge, offered the kingdom to him. Drona then, addressing the envious and wrathful Duryodhana and Dussasana and Karna and all the Bharata, said, 'The Brahamanas have said that the Pandavas being of celestial origin are incapable of being slain. The sons of Dhritarashtra, however, having, with all the kings, heartily and with reverence sought my protection, I shall look after them to the best of my power. Destiny is supreme, I cannot abandon them. The sons of Pandu, defeated at dice, are going into exile in pursuance of their promise. They will live in the woods for twelve years. Practising the Brahmacharyya mode of life for this period, they will return in anger and to our great grief take the amplest vengeance on their foes. I had formerly deprived Drupada of his kingdom in a friendly dispute. Robbed of his kingdom by me, O Bharata, the king performed a sacrifice for obtaining a son (that should slay me). Aided by the ascetic power of Yaja and Upayaja, Drupada obtained from the (sacrificial) fire a son named Dhrishtadyumna and a daughter, viz., the faultless Krishna, both risen from the sacrificial platform. That Dhrishtadyumna is the brother-in-law of the sons of Pandu by marriage, and dear unto them. It is for him, therefore that I have much fear. Of celestial origin and resplendent as the fire, he was born with bow, arrows, and encased in mail. I am a being that is mortal. Therefore it is for him that I have great fear. That slayer of all foes, the son of Parshatta, hath taken the side of the Pandavas. I shall have to lose my life, if he and I ever encounter each other in battle. What grief can be greater to me in this world than this, ye Kauravas that Dhrishtadyumna is the destined slayer of Drona--this belief is general. That he hath been born for slaying me hath been heard by me and is widely known also in the world. For thy sake, O Duryodhana, that terrible season of destruction is almost come. Do without loss of time, what may be beneficial unto thee. Think not that everything hath been accomplished by sending the Pandavas into exile. This thy happiness will last for but a moment, even as in winter the shadow of the top of the palm tree resteth (for a short time) at its base. Perform various kinds of sacrifices, and enjoy, and give O Bharata, everything thou likest. On the fourteenth year hence, a great calamity will overwhelm thee.'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words of Drona, Dhritarashtra said,--'O Kshatta, the preceptor hath uttered what is true. Go thou and bring back the Pandavas. If they do not come back, let them go treated with respect and affection. Let those my sons go with weapons, and cars, and infantry, and enjoying every other good thing.'"

Section 80

Vaisampayana said,--"defeated at dice, after the Pandavas had gone to the woods, Dhritarashtra, O king, was overcome with anxiety. And while he was seated restless with anxiety and sighing in grief, Sanjaya approaching him said, 'O lord of the earth having now obtained the whole earth with all its wealth and sent away the sons of Pandu into exile, why is it, O king, that thou grievest so?"

Dhritarashtra said,--'What have they not to grieve for who will have to encounter in battle those bulls among warriors--the sons of Pandu--fighting on great cars and aided by allies?'

"Sanjaya said,--"O king, all this great hostility is inevitable on account of thy mistaken action, and this will assuredly bring about the wholesale destruction of the whole world. Forbidden by Bhishma, by Drona, and by Vidura, thy wicked-minded and shameless son Duryodhana sent his Suta messenger commanding him to bring into court the beloved and virtuous wife of the Pandavas. The gods first deprive that man of his reason unto whom they send defeat and disgrace. It is for this that such a person seeth things in a strange light. When destruction is at hand, evil appeareth as good unto the understanding polluted by sin, and the man adhereth to it firmly. That which is improper appeareth as proper, and that which is proper appeareth as improper unto the man about to be overwhelmed by destruction, and evil and impropriety are what he liketh. The time that bringeth on destruction doth not come with upraised club and smash one's head. On the other hand the peculiarity of such a time is that it maketh a man behold evil in good and good in evil. The wretches have brought on themselves this terrible, wholesale, and horrible destruction by dragging the helpless princess of Panchala into the court. Who else than Duryodhana--

that false player of dice could bring into the assembly, with insults, the daughter of Drupada, endued with beauty and intelligence, and conversant with every rule of morality and duty, and sprung not from any woman's womb but from the sacred fire? The handsome Krishna, then in her season, attired in one piece of stained cloth when brought into the court cast her eyes upon the Pandavas. She beheld them, however, robbed of their wealth, of their kingdom, of even their attire, of their beauty, of every enjoyment, and plunged into a state of bondage. Bound by the tie of virtue, they were then unable to exert their prowess. And before all the assembled kings Duryodhana and Karna spake cruel and harsh words unto the distressed and enraged Krishna undeserving of such treatment. O monarch, all this appeareth to me as foreboding fearful consequences.'

Dhritarashtra said,--'O Sanjaya, the glances of the distressed daughter of Drupada might consume the whole earth. Can it be possible that even a single son of mine will live? The wives of the Bharatas, uniting with Gandhari upon beholding virtuous Krishna, the wedded wife of the Pandavas, endued with beauty and youth, dragged into the court, set up frightful wail. Even now, along with all my subjects, they weep every day. Enraged at the ill treatment of Draupadi, the Brahmanas in a body did not perform that evening their Agnihotra ceremony. The winds blew mightily as they did at the time of the universal dissolution. There was a terrible thunder-storm also. Meteors fell from the sky, and Rahu by swallowing the Sun unseasonably alarmed the people terribly. Our war-chariots were suddenly ablaze, and all their flagstaffs fell down foreboding evil unto the Bharatas. Jackals began to cry frightfully from within the sacred fire-chamber of Duryodhana, and asses from all directions began to bray in response. Then Bhishma and Drona, and Kripa, and Somadatta and the high-souled Vahlika, all left the assembly. It was then that at the advice of Vidura I addressed Krishna and said, 'I will grant thee boons, O Krishna, indeed, whatever thou wouldst ask? The princess of the Panchala there begged of me the liberation of the Pandavas. Out of my own motion I then set free the Pandavas, commanding them to return (to their capital) on their cars and with their bows and arrows. It was then that Vidura told me, 'Even this will prove the destruction of the Bharata race, viz., this dragging of Krishna into the court. This daughter of the King of Panchala is the faultless

Sree herself. Of celestial origin, she is the wedded wife of the Pandavas. The wrathful sons of Pandu will never forgive this insult offered unto her. Nor will the mighty bowmen of the Vrishni race, nor the mighty warriors amongst the Panchalas suffer this in silence. Supported by Vasudeva of unbaffled prowess, Arjuna will assuredly come back, surrounded by the Panchala host. And that mighty warrior amongst them, Bhimasena endued with surpassing strength, will also come back, whirling his mace like Yama himself with his club. These kings will scarcely be able to bear the force of Bhima's mace. Therefore, O king, not hostility but peace for ever with the sons of Pandu is what seemeth to me to be the best. The sons of Pandu are always stronger than the Kurus. Thou knowest, O king, that the illustrious and mighty king Jarasandha was slain in battle by Bhima with his bare arms alone. Therefore, O bull of the Bharata race, it behoveth thee to make peace with the sons of Pandu. Without scruples of any kind, unite the two parties, O king. And it thou actest in this way, thou art sure to obtain good luck, O king. It was thus, O son of Gavalgani, that Vidura addressed me in words of both virtue and profit. And I did not accept this counsel, moved by affection for my son."

*****

Vana Parva

Aranyaka Parva
Kirmirabadha Parva
Arjunabhigamana Parva
Kairata Parva
Indralokagamana Parva
Nalopakhyana Parva
Tirtha-Yatra Parva
Markandeya-Samasya Parva
Draupadi-Satyabhama Samvada
Ghosha-Yatra Parva
Draupadi-Harana Parva
Pativrata-Mahatmya Parva
Aranya Parva

Aranyaka Parva

Section 1

Om! Having bowed down to Narayana, and Nara the foremost of male beings, and the goddess Saraswati also, must the word Jaya be uttered.

"Janamejaya said, 'O thou foremost of regenerate ones, deceitfully defeated at dice by the sons of Dhritarashtra and their counsellors, incensed by those wicked ones that thus brought about a fierce animosity, and addressed in language that was so cruel, what did the Kuru princes, my ancestors--the sons of Pritha--(then) do? How also did the sons of Pritha, equal unto Sakra in prowess, deprived of affluence and suddenly over whelmed with misery, pass their days in the forest? Who followed the steps of those princes plunged in excess of affliction? And how did those high souled ones bear themselves and derive their sustenance, and where did they put up? And, O illustrious ascetic and foremost of Brahmanas, how did those twelve years (of exile) of those warriors who were slayers of foes, pass away in the forest? And undeserving of pain, how did that princess, the best of her sex, devoted to her husbands, eminently virtuous, and always speaking the truth, endure that painful exile in the forest? O thou of ascetic wealth tell me all this in detail, for, O Brahmana, I desire to hear thee narrate the history of those heroes possessed of abundant prowess and lustre. Truly my curiosity is great.'

"Vaisampayana said, 'Thus defeated at dice and incensed by the wicked sons of Dhritarashtra and their counsellors, the sons of Pritha set out from Hastinapura. And issuing through Vardhamana gate of the city, the Pandavas bearing their weapons and accompanied by Draupadi set out in a northernly direction. Indrasena and others, with servants numbering altogether fourteen, with their wives, followed them on swift cars. And the citizens learning of their departure became overwhelmed with sorrow, and began to censure Bhishma and Vidura and Drona and Gautama. And having met together they thus addressed one another fearlessly.

'Alas, our families, we ourselves, and our homes are all gone, when the wicked Duryodhana, backed by the son of Suvala, by Karna and Dussasana, aspireth to this kingdom. And, Oh, our families, our (ancestral) usages, our virtue and prosperity, are all doomed where this sinful wretch supported by wretches as sinful aspireth to the kingdom! And, Oh, how can happiness be there where these are not! Duryodhana beareth malice towards all superiors, hath taken leave of good conduct, and quarreleth with those that are near to him in blood. Covetous and vain and mean, he is cruel by nature. The whole earth is doomed when Duryodhana becometh its ruler. Thither, therefore, let us proceed whither the merciful and high-minded sons of Pandu with passions under control and victorious over foes, and possessed of modesty and renown, and devoted to pious practices, repair!'

"Vaisampayana said, 'And saying this, the citizens went after the Pandavas, and having met them, they all, with joined hands, thus addressed the sons of Kunti and Madri.

'Blest be ye! Where will ye go, leaving us in grief? We will follow you whithersoever ye will go! Surely have we been distressed upon learning that ye have been deceitfully vanquished by relentless enemies! It behoveth you not to forsake us that are your loving subjects and devoted friends always seeking your welfare and employed in doing what is agreeable to you! We desire not to be overwhelmed in certain destruction living in the dominions of the Kuru king. Ye bulls among men, listen as we indicate the merits and demerits springing respectively from association with what is good and bad! As cloth, water, the ground, and sesame seeds are perfumed by association with flowers, even so are qualities ever the product of association. Verily association with fools produceth an illusion that entangleth the mind, as daily communion with the good and the wise leadeth to the practice of virtue. Therefore, they that desire emancipation should associate with those that are wise and old and honest and pure in conduct and possessed of ascetic merit. They should be waited upon whose triple possessions, viz., knowledge (of the Vedas), origin and acts, are all pure, and association with them is even superior to (the study of the) scriptures. Devoid of the religious acts as we are, we shall yet reap religious merit by association with the righteous, as we should come by sin by waiting upon the sinful. The very sight and touch of the dishonest, and converse and association with them; cause diminution of virtue, and men (that are doomed to these), never attain purity of mind. Association with the base impaireth the understanding, as, indeed, with the indifferent maketh it indifferent, while communion with the good ever exalteth it. All those attributes which are spoken of in the world as the sources of religious merit, of worldly prosperity and sensual pleasures, which are regarded by the people, extolled in the Vedas, and approved by the well-behaved, exist in you, separately and jointly! Therefore, desirous of our own welfare, we wish to live amongst you who possess those attributes!

"Yudhishthira said, 'Blessed are we since the people with the Brahmanas at their head, moved by affection and compassion credit us with merits we have not. I, however, with my brothers, would ask all of you to do one thing. Ye should not, through affection and pity for us, act otherwise! Our grandfather Bhishma, the king (Dhritarashtra), Vidura, my mother and most of my well-wishers, are all in the city of Hastinapura. Therefore, if ye are minded to seek our welfare, cherish ye them with care, uniting together as they are overwhelmed with sorrow and afflictions. Grieved at our departure, ye have come far! Go ye back, and let your hearts be directed with tenderness towards the relatives I entrust to you as pledges! This, of all others, is the one act upon which my heart is set, and by doing this ye would give me great satisfaction and pay me your best regards!

"Vaisampayana continued, 'Thus exhorted by Yudhishthira the just, the people in a body set up a loud wail exclaiming,--Alas, O king! And afflicted and overwhelmed with sorrow on remembering the virtues of Pritha's son, they unwillingly retraced their steps asking leave of the Pandavas.

'The citizens having ceased to follow, the Pandavas ascended their cars, and setting out reached (the site of) the mighty banian tree called Pramana on the banks of the Ganges. And reaching the site of the banian tree about the close of the day, the heroic sons of Pandu purified themselves by touching the sacred water, and passed the night there. And afflicted with woe they spent that night taking water alone as their sole sustenance. Certain

Brahmanas belonging to both classes, viz., those that maintained the sacrificial fire and those that maintained it not, who had, with their disciples and relatives, out of affection followed the Pandavas thither also passed the night with them. And surrounded by those utterers of Brahma, the king shone resplendent in their midst. And that evening, at once beautiful and terrible, those Brahmanas having lighted their (sacred) fires, began to chant the Vedas and hold mutual converse. And those foremost of Brahmanas, with swan-sweet voices spent the night, comforting that best of Kurus--the king."

Section 2

"Vaisampayana said, 'When that night passed away and day broke in, those Brahmamas who supported themselves by mendicancy, stood before the Pandavas of exalted deeds, who were about to enter the forest. Then king Yudhishthira, the son of Kunti, addressed them, saying, "Robbed of our prosperity and kingdom, robbed of everything, we are about to enter the deep woods in sorrow, depending for our food on fruits and roots, and the produce of the chase. The forest too is full of dangers, and abounds with reptiles and beasts of prey. It appeareth to me that ye will certainly have to suffer much privation and misery there. The sufferings of the Brahmanas might overpower even the gods. That they would overwhelm me is too certain. Therefore, O Brahmana, go ye back whithersoever ye list!'

"The Brahmanas replied, 'O king, our path is even that on which ye are for setting out! It behoveth thee not, therefore, to forsake us who are thy devoted admirers practising the true religion! The very gods have compassion upon their worshippers,--specially upon Brahmanas of regulated lives!'

"Yudhishthira said, 'We regenerate ones, I too am devoted to the Brahmanas! But this destitution that hath overtaken me overwhelmed me with confusion! These my brothers that are to procure fruits and roots and the deer (of the forest) are stupefied with grief arising from their afflictions and on account of the distress of Draupadi and the loss of our kingdom! Alas, as they are distressed, I cannot employ them in painful tasks!'

"The Brahmanas said, 'Let no anxiety, O king, in respect of our maintenance, find a place in thy heart! Ourselves providing our own food, we shall follow thee, and by meditation and saying our prayers we shall compass thy welfare while by pleasant converse we shall entertain thee and be cheered ourselves.'

"Yudhishthira said, 'Without doubt, it must be as ye say, for I am ever pleased with the company of the regenerate ones! But my fallen condition maketh me behold in myself an object of reproach! How shall I behold you all, that do not deserve to bear trouble, out of love for me painfully subsisting upon food procured by your own toil? Oh, fie upon the wicked sons of Dhritarashtra!'

"Vaisampayana continued. 'Saying this, the weeping king sat himself down upon the ground. Then a learned Brahmana, Saunaka by name versed in self-knowledge and skilled in the Sankhya system of yoga, addressed the king, saying, 'Causes of grief by thousands, and causes of fear by hundreds, day after day, overwhelm the ignorant but not the wise. Surely, sensible men like thee never suffer themselves to be deluded by acts that are opposed to true knowledge, fraught with every kind of evil, and destructive of salvation. O king, in thee dwelleth that understanding furnished with the eight attributes which is said to be capable of providing against all evils and which resulteth from a study of the Sruti (Vedas) and scriptures! And men like unto thee are never stupefied, on the accession of poverty or an affliction overtaking their friends, through bodily or mental uneasiness! Listen, I shall tell the slokas which were chanted of old by the illustrious Janaka touching the subject of controlling the self! This world is afflicted with both bodily and mental suffering. Listen now to the means of allaying it as I indicate them both briefly and in detail. Disease, contact with painful things, toil and want of objects desired.--these are the four causes that induce bodily suffering. And as regards disease, it may be allayed by the application of medicine, while mental ailments are cured by seeking to forget them yoga-meditation. For this reason, sensible physicians first seek to allay the mental sufferings of their patients by agreeable converse and the offer of desirable objects And as a hot iron bar thrust into a jar maketh the water therein hot, even so doth mental grief bring on bodily agony. And as water quencheth fire, so doth true knowledge allay mental disquietude. And the mind attaining ease, the body findeth ease also. It seemeth that affection is the root of all mental sorrow. It is affection that maketh every creature miserable and bringeth on every kind of woe. Verily affection is the root of all misery and of all fear, of joy and grief of every kind of pain. From affection spring all purposes, and it is from affection that spring the love of worldly goods! Both of these (latter) are sources of evil, though the first (our purposes) is worse than the second. And as (a small portion of) fire thrust into the hollow of a tree consumeth the tree itself to its roots, even so affection, ever so little, destroyeth both virtue and profit. He cannot be regarded to have renounced the world who hath merely withdrawn from worldly possessions. He, however, who though in actual contact with the world regardeth its faults, may be said to have truly renounced the world. Freed from every evil passion, soul dependent on nothing with such a one hath truly renounced the world. Therefore, should no one seek to place his affections on either friends or the wealth he hath earned. And so should affection for one's own person be extinguished by knowledge. Like the lotus-leaf that is never drenched by water, the souls of men capable of distinguishing between the ephemeral and the everlasting, of men devoted to the pursuit of the eternal, conversant with the scriptures and purified by knowledge, can never be moved by affection. The man that is influenced by affection is tortured by desire; and from the desire that springeth up in his heart his thirst for worldly possessions increaseth. Verily, this thirst is sinful and is regarded as the source of all anxieties. It is this terrible thirst, fraught with sin that leaneth unto unrighteous acts. Those find happiness that can renounce this thirst, which can never be renounced by the wicked, which decayeth not with the decay of the body, and which is truly a fatal disease! It hath neither beginning nor end. Dwelling within the heart, it destroyeth creatures, like a fire of incorporeal origin. And as a faggot of wood is consumed by the fire that is fed by itself, even so doth a person of impure soul find destruction from the covetousness born of his heart. And as creatures endued with life have ever a dread of death, so men of wealth are in constant apprehension of the king and the thief, of water and fire and even of their relatives. And as a morsel of meat, if in air, may be devoured by birds; if on ground by beasts of prey; and if in water by the fishes; even so is the man of wealth exposed to dangers wherever he may be. To many the wealth they own is their bane, and he that beholding happiness in wealth becometh wedded to it, knoweth not true happiness. And hence accession of wealth is viewed as that which increaseth covetousness and folly. Wealth alone is the root of niggardliness and boastfulness, pride and fear and anxiety! These are the miseries of men that the wise see in riches! Men undergo infinite miseries in the acquisition and retention of wealth. Its expenditure also is fraught with grief. Nay, sometimes, life itself is lost for the sake of wealth! The abandonment of wealth produces misery, and even they that are cherished by one's wealth become enemies for the sake of that wealth! When, therefore, the possession of wealth is fraught with such misery, one should not mind its loss. It is the ignorant alone who are discontented. The wise, however, are always content. The thirst of wealth can never be assuaged. Contentment is the highest happiness; therefore, it is, that the wise regard contentment as the highest object of pursuit. The wise knowing the instability of youth and beauty, of life and treasure-hoards, of prosperity and the company of the loved ones, never covet them. Therefore, one should refrain from the acquisition of wealth, bearing the pain incident to it. None that is rich free from trouble, and it is for this that the virtuous applaud them that are free from the desire of wealth. And as regards those that pursue wealth for purposes of virtue, it is better for them to refrain altogether from such pursuit, for, surely, it is better not to touch mire at all than to wash it off after having been besmeared with it. And, O Yudhishthira, it behoveth thee not to covet anything! And if thou wouldst have virtue, emancipate thyself from desire of worldly possessions!'

"Yudhishthira said, 'O Brahmana, this my desire of wealth is not for enjoying it when obtained. It is only for the support of the Brahmanas that I desire it and not because I am actuated by avarice! For what purpose, O Brahmana, doth one like us lead a domestic life, if he cannot cherish and support those that follow him? All creatures are seen to divide the food (they procure) amongst those that depend on them. So should a person leading a domestic life give a share of his food to Yatis and Brahmacharins that have renounced cooking for themselves. The houses of the good men can never be in want of grass (for seat), space (for rest), water (to wash and assuage thirst), and fourthly, sweet words. To the weary a bed,--to one fatigued with standing, a seat,--to the thirsty, water,--and to the hungry, food should ever be given. To a guest are due pleasant looks and a cheerful heart and sweet words. The host, rising up, should advance towards the guest, offer him a seat, and duly worship him. Even this is eternal morality. They that perform not the Agnihotra not wait upon bulls, nor cherish their kinsmen and guests and friends and sons and wives and servants, are consumed with sin for such neglect. None should cook his food for himself alone and none should slay an animal without dedicating it to the gods, the pitris, and guests. Nor should one eat of that food which hath not been duly dedicated to the gods and pitris. By scattering food on the earth, morning and evening, for (the behoof of) dogs and Chandalas and birds, should a person perform the Viswedeva sacrifice. He that eateth the Vighasa, is regarded as eating ambrosia. What remaineth in a sacrifice after dedication to the gods and the pitris is regarded as ambrosia; and what remaineth after feeding the guest is called Vighasa and is equivalent to ambrosia itself. Feeding a guest is equivalent to a sacrifice, and the pleasant looks the host casteth upon the guest, the attention he devoteth to him, the sweet words in which he addresseth him, the respect he payeth by following him, and the food and drink with which he treateth him, are the five Dakshinas in that sacrifice. He who giveth without stint food to a fatigued wayfarer never seen before, obtaineth merit that is great, and he who leading a domestic life, followeth such practices, acquireth religious merit that is said to be very great. O Brahmana, what is thy opinion on this?"

"Saunaka said, 'Alas, this world is full of contradictions! That which shameth the good, gratifieth the wicked! Alas, moved by ignorance and passion and slaves of their own senses, even fools perform many acts of (apparent merit) to gratify in after-life their appetites! With eyes open are these men led astray by their seducing senses, even as a charioteer, who hath lost his senses, by restive and wicked steeds! When any of the six senses findeth its particular object, the desire springeth up in the heart to enjoy that particular object. And thus when one's heart proceedeth to enjoy the objects of any particular sense a wish is entertained which in its turn giveth birth to a resolve. And finally, like unto an insect falling into a flame from love of light, the man falleth into the fire of temptation, pierced by the shafts of the object of enjoyment discharged by the desire constituting the seed of the resolve! And thenceforth blinded by sensual pleasure which he seeketh without stint, and steeped in dark ignorance and folly which he mistaketh for a state of happiness, he knoweth not himself! And like unto a wheel that is incessantly rolling, every creature, from ignorance and deed and desire, falleth into various states in this world, wandering from one birth to another, and rangeth the entire circle of existences from a Brahma to the point of a blade of grass, now in water, now on land, and now against in the air!

'This then is the career of those that are without knowledge. Listen now to the course of the wise they that are intent on profitable virtue, and are desirous of emancipation! The Vedas enjoin act but renounce (interest in) action. Therefore, shouldst thou act, renouncing Abhimana, performance of sacrifices, study (of the Vedas), gifts, penance, truth (in both speech and act), forgiveness, subduing the senses, and renunciation of desire,--these have been declared to be the eight (cardinal) duties constituting the true path. Of these, the four first pave the way to the world of the pitris. And these should be practised without Abhimana. The four last are always observed by the pious, to attain the heaven of the gods. And the pure in spirit should ever follow these eight paths. Those who wish to subdue the world for purpose of salvation, should ever act fully renouncing motives, effectually subduing their senses, rigidly observing particular vows, devotedly serving their preceptors, austerely regulating their fare, diligently studying the Vedas, renouncing action as mean and restraining their hearts. By renouncing desire and aversion the gods have attained prosperity. It is by virtue of their wealth of yoga that the Rudras, and the Sadhyas, and the Adityas and the Vasus, and the twin Aswins, rule the creatures. Therefore, O son of Kunti, like unto them, do thou, O Bharata, entirely refraining from action with motive, strive to attain success in yoga and by ascetic austerities. Thou hast already achieved such success so far as thy debts to thy ancestors, both male and female concerned, and that success also which is derived from action (sacrifices). Do thou, for serving the regenerate ones endeavour to attain success in penances. Those that are crowned with ascetic success, can, by virtue of that success, do whatever they list; do thou, therefore, practising asceticism realise all thy wishes."

Footnotes

6:1 This seems to be the obvious. There is a different reading however. For Drie--cyate-seen, some texts have Sasyate--applauded. Nilakantha imagines that the meaning is "As distribution (of food) amongst the various classes of beings like the gods, the Pitris, &c., is applauded &c., &c."

7:1 A form of sacrifice which consists in pouring oblations of clarified butter with prayers into a blazing fire. It is obligatory on Brahmanas and Kshatriyas, except those that accept certain vows of great austerity.

7:2 The Viswedeva sacrifice is the offer of food to all creatures of the earth (by scattering a portion).

7:3 A gift. It may be of various kinds. The fees paid to Brahmanas assisting at sacrifices and religious rites, such as offering oblations to the dead, are Dakshinas, as also gifts to Brahmanas on other occasions particularly when they are fed, it bring to this day the custom never to feed a Brahmana without paying him a pecuniary fee. There can be no sacrifice, no religious rite, without Dakshina.

8:1 Reference to self, i.e. without the motive of bettering one's own self, or without any motive at all. (This contains the germ of the doctrine preached more elaborately in the Bhagavad gita).

8:2 This Yoga consists, in their case, of a combination of attributes by negation of the contrary ones, i.e. by renunciation of motives in all they do.

Section 3

"Vaisampayana said, 'Yudhishthira the son of Kunti, thus addressed by Saunaka, approached his priest and in the midst of his brothers said, 'The

Brahmanas versed in the Vedas are following me who am departing for the forest. Afflicted with many calamities I am unable to support them. I cannot abandon them, nor have I the power to offer them sustenance: Tell me, O holy one, what should be done by me in such a pass.'

"Vaisampayana said, 'After reflecting for a moment seeking to find out the (proper) course by his yoga powers, Dhaumya, that foremost of all virtuous men, addressed Yudhishthira, in these words, 'In days of old, all living beings that had been created were sorely afflicted with hunger. And like a father (unto all of them), Savita (the sun) took compassion upon them. And going first into the northern declension, the sun drew up water by his rays, and coming back to the southern declension, stayed over the earth, with his heat centered in himself. And while the sun so stayed over the earth, the lord of the vegetable world (the moon), converting the effects of the solar heat (vapours) into clouds and pouring them down in the shape of water, caused plants to spring up. Thus it is the sun himself, who, drenched by the lunar influence, is transformed, upon the sprouting of seeds, into holy vegetable furnished with the six tastes. And it is these which constitute the food of all creatures upon the earth. Thus the food that supporteth the lives of creatures is instinct with solar energy, and the sun is, therefore, the father of all creatures. Do thou, hence, O Yudhishthira, take refuge even in him. All illustrious monarchs of pure descent and deeds are known to have delivered their people by practising high asceticism. The great Karttavirya, and Vainya and Nahusha, had all, by virtue of ascetic meditation preceded by vows, delivered their people from heavy afflictions. Therefore, O virtuous one, as thou art purified by the acts do thou likewise, entering upon a file of austerities. O Bharata, virtuously support the regenerate ones.'

"Janamejaya said, 'How did that bull among the Kurus, king Yudhishthira, for the sake of the Brahmanas adore the sun of wonderful appearance?"

"Vaisampayana said, 'Listen attentively, O king, purifying thyself and withdrawing thy mind from every other thing. And, O king of kings, appoint thou a time. I will tell thee everything in detail, And, O illustrious one, listen to the one hundred and eight names (of the sun) as they were disclosed of old by Dhaumya to the high-souled son of Pritha. Dhaumya

said, 'Surya, Aryaman, Bhaga, Twastri, Pusha, Arka, Savitri. Ravi, Gabhastimat, Aja, Kala, Mrityu, Dhatri, Prabhakara, Prithibi, Apa, Teja, Kha, Vayu, the sole stay, Soma, Vrihaspati, Sukra, Budha, Angaraka, Indra, Vivaswat, Diptanshu, Suchi, Sauri, Sanaichara, Brahma, Vishnu, Rudra, Skanda, Vaisravana, Yama, Vaidyutagni, Jatharagni, Aindhna, Tejasampati, Dharmadhwaja, Veda-karttri, Vedanga, Vedavahana, Krita, Treta, Dwapara, Kali, full of every impurity, Kala, Kastha, Muhurtta, Kshapa, Yama, and Kshana; Samvatsara-kara, Aswattha, Kalachakra, Bibhavasu, Purusha, Saswata, Yogin, Vyaktavyakta, Sanatana, Kaladhyaksha, Prajadhyaksha, Viswakarma, Tamounda, Varuna, Sagara, Ansu, Jimuta, Jivana, Arihan, Bhutasraya, Bhutapati, Srastri, Samvartaka, Vanhi, Sarvadi, Alolupa, Ananta, Kapila, Bhanu, Kamada, Sarvatomukha, Jaya, Visala, Varada, Manas, Suparna, Bhutadi, Sighraga, Prandharana, Dhanwantari, Dhumaketu, Adideva, Aditisuta, Dwadasatman, Aravindaksha, Pitri, Matri, Pitamaha, Swarga-dwara, Prajadwara, Mokshadwara, Tripistapa, Dehakarti, Prasantatman, Viswatman, Viswatomukha, Characharatman, Sukhsmatman, the merciful Maitreya. These are the hundred and eight names of Surya of immeasurable energy, as told by the self-create (Brahma). For the acquisition of prosperity, I bow down to thee, O Bhaskara, blazing like unto gold or fire, who is worshipped of the gods and the Pitris and the Yakshas, and who is adored by Asuras, Nisacharas, and Siddhas. He that with fixed attention reciteth this hymn at sunrise, obtaineth wife and offspring and riches and the memory of his former existence, and by reciting this hymn a person attaineth patience and memory. Let a man concentrating his mind, recite this hymn. By doing so, he shall be proof against grief and forest-fire and ocean and every object of desire shall be his.'

"Vaisampayana continued, 'Having heard from Dhaumya these words suitable to the occasion, Yudhishthira the just, with heart concentrated within itself and purifying it duly, became engaged in austere meditation, moved by the desire of supporting the Brahmanas. And worshipping the maker of day with offerings of flowers and other articles, the king performed his ablutions. And standing in the stream, he turned his face towards the god of day. And touching the water of the Ganges the virtuous Yudhishthira with senses under complete control and depending upon air alone for his sustenance, stood there with rapt soul engaged in pranayama.

And having purified himself and restrained his speech, he began to sing the hymn of praise (to the sun).'

'Yudhishthira said, "Thou art, O sun, the eye of the universe. Thou art the soul of all corporeal existences. Thou art the origin of all things. Thou art the embodiment of the acts of all religious men. Thou art the refuge of those versed in the Sankhya philosophy (the mysteries of the soul), and thou art the support of the Yogins. Thou art a door unfastened with bolts. Thou art the refuge of those wishing for emancipation. Thou sustainest and discoverest the world, and sanctifiest and supportest it from pure compassion. Brahmanas versed in the Vedas appearing before thee, adore thee in due time, reciting the hymns from the respective branches (of the Vedas) they refer. Thou art the adored of the Rishis. The Siddhas, and the Charanas and the Gandharvas and the Yakshas, and the Guhyakas, and the Nagas, desirous of obtaining boons follow thy car coursing through the skies. The thirty-three gods with Upendra (Vishnu) and Mahendra, and the order of Vaimanikas have attained success by worshipping thee. By offering thee garlands of the celestial Mandaras the best of the Vidyadharas have obtained all their desires. The Guhyas and the seven orders of the Pitris--both divine and human--have attained superiority by adoring thee alone. The Vasus, the Manilas, and the Rudras, the Sadhyas, the Marichipas, the Valikhilyas, and the Siddhas, have attained pre-eminence by bowing down unto thee. There is nothing that I know in the entire seven worlds, including that of Brahma which is beyond thee. There are other beings both great and endued with energy; but none of them hath thy lustre and energy. All light is in thee, indeed, thou art the lord of all light. In thee are the (five) elements and all intelligence, and knowledge and asceticism and the ascetic properties. The discus by which the wielder of the Saranga humbleth the pride of Asuras and which is furnished with a beautiful nave, was forged by Viswakarman with thy energy. In summer thou drawest, by thy rays, moisture from all corporeal existences and plants and liquid substances, and pourest it down in the rainy season. Thy rays warm and scorch, and becoming as clouds roar and flash with lightning and pour down showers when the season cometh. Neither fire nor shelter, nor woolen cloths give greater comfort to one suffering from chilling blasts than thy rays. Thou illuminest by thy rays the whole Earth with her thirteen islands. Thou alone are engaged in the welfare of the three worlds. If thou dost not rise, the universe becometh blind and the learned cannot employ themselves in the attainment of virtue, wealth and profit. It is through thy grace that the (three) orders of Brahmanas, Kshatriyas and Vaisyas are able to perform their various duties and sacrifices. Those versed in chronology say that thou art the beginning and thou the end of a day of Brahma, which consisteth of a full thousand Yugas. Thou art the lord of Manus and of the sons of the Manus, of the universe and of man, of the Manwantaras, and their lords. When the time of universal dissolution cometh, the fire Samvartaka born of thy wrath consumeth the three worlds and existeth alone And clouds of various hues begotten of thy rays, accompanied by the elephant Airavata and the thunderbolt, bring about the appointed deluges. And dividing thyself into twelve parts and becoming as many suns, thou drinkest up the ocean once more with thy rays. Thou art called Indra, thou art Vishnu, thou art Brahma, thou art Prajapati. Thou art fire and thou art the subtle mind. And thou art lord and the eternal Brahma. Thou art Hansa, thou art Savitri, thou art Bhanu, Ansumalin, and Vrishakapi. Thou art Vivaswan, Mihira, Pusha, Mitra, and Dharma. Thou art thousand-rayed, thou art Aditya, and Tapana, and the lord of rays. Thou art Martanda, and Arka, and Ravi, and Surya and Saranya and maker of day, and Divakara and Suptasaspti, and Dhumakeshin and Virochana. Thou art spoken of as swift of speed and the destroyer of darkness, and the possessor of yellow steeds. He that reverentially adoreth thee on the sixth or the seventh lunar day with humility and tranquillity of mind, obtaineth the grace of Lakshmi. They that with undivided attention adore and worship thee, are delivered from all dangers, agonies, and afflictions. And they that hold that thou art everywhere (being the soul of all things) living long, freed from sin and enjoying an immunity from all diseases. O lord of all food, it behoveth thee to grant food in abundance unto me who am desirous of food even for entertaining all my guests with reverence. I bow also to all those followers of thine that have taken refuge at thy feet--Mathara and Aruna and Danda and others, including Asani and Kshuva and the others. And I bow also to the celestial mothers of all creatures, viz., Kshuva and Maitri and the others of the class. O, let them deliver me their supplient.'

"Vaisampayana said, 'Thus, O great king, was the sun that purifier of the world, adored (by Yudhishthira). And pleased with the hymn, the maker of day, self-luminous, and blazing like fire showed himself to the son of Pandu. And Vivaswan said, 'Thou shall obtain all that thou desirest. I shall provide thee with food for five and seven years together. And, O king, accept this copper-vessel which I give unto thee. And, O thou of excellent vows, as long as Panchali will hold this vessel, without partaking of its contents fruits and roots and meat and vegetables cooked in thy kitchen, these four kinds of food shall from this day be inexhaustible. And, on the fourteenth year from this, thou shall regain thy kingdom.'

"Vaisampayana continued, 'Having said this, the god vanished away. He that, with the desire of obtaining a boon, reciteth this hymn concentrating his mind with ascetic abstraction, obtaineth it from the sun, however difficult of acquisition it may be that he asketh for. And the person, male or female, that reciteth or heareth this hymn day after day, if he or she desireth for a son, obtaineth one, and if riches, obtaineth them, and if learning acquireth that too. And the person male or female, that reciteth this hymn every day in the two twilights, if overtaken by danger, is delivered from it, and if bound, is freed from the bonds. Brahma himself had communicated this hymn to the illustrious Sakra, and from Sakra was it obtained by Narada and from Narada, by Dhaumya. And Yudhishthira, obtaining it from Dhaumya, attained all his wishes. And it is by virtue of this hymn that one may always obtain victory in war, and acquire immense wealth also. And it leadeth the reciter from all sins, to the solar region.'

"Vaisampayana continued, 'Having obtained the boon, the virtuous son of Kunti, rising from the water, took hold of Dhaumya's feet and then embraced his brother's. And, O exalted one, wending then with Draupadi to the kitchen, and adored by her duly, the son of Pandu set himself to cook (their day's) food. And the clean food, however little, that was dressed, furnished with the four tastes, increased and became inexhaustible. And with it Yudhishthira began to feed the regenerate ones. And after the Brahmanas had been fed, and his younger brothers also, Yudhishthira himself ate of the food that remained, and which is called Vighasa. And after Yudhishthira had eaten, the daughter of Prishata took what remained. And after she had taken her meal, the day's food became exhausted.

'And having thus obtained the boon from the maker of day, the son of Pandu, himself as resplendent as that celestial, began to entertain the Brahmanas agreeably to their wishes. And obedient to their priest, the sons of Pritha, on auspicious lunar days and constellations and conjunctions, performed sacrifices according to the ordinance, the scriptures, and the Mantras. After the sacrifices, the sons of Pandu, blessed by the auspicious rites performed by Dhaumya and accompanied by him, and surrounded also by the Brahmanas set out for the woods of Kamyaka.'"

Footnotes

10:1 A form of Yoga that is said to consist in the mingling of some of the air supposed to exist in every animal body. These airs are five: Prana, Apana, Samana, Udana, and Vyana.

11:1 The 8 Vasus, the 11 Rudras, the 12 Adityas, Prajapati, and Vashatkara.

11:2 An order of celestials.

11:3 Celestial flowers of much fragrance.

11:4 The ascetic properties are Anima, Laghima, etc.

11:5 The bow of Vishnu, as that of Siva is called Pinaka.

11:6 The words of the text are Adhana, Pashubandha, Ishti Mantra, Yajana and Tapa-kriya.

Section 4

"Vaisampayana said,--"After the Pandavas had gone to the forest, Dhritarashtra the son of Amvika, whose knowledge was his eye, became exceedingly sorrowful. And seated at his ease the king addressed these words to the virtuous Vidura of profound intelligence, 'Thy understanding is as clear as that of Bhargava. Thou knowest also all the subtleties or morality, and thou lookest on all the Kauravas with an equal eye. O, tell me what is proper for me and them. O Vidura, things having thus taken their course, what should we do now? How may I secure the goodwill of the citizens so that they may not destroy us to the roots? O, tell us all, since thou art conversant with every excellent expedient.'

"Vidura said, 'The three-fold purposes, O king (viz., profit, pleasure, and salvation), have their foundations in virtue, and the sages say that a kingdom also standeth on virtue as its basis. Therefore, O monarch, according to the best of thy power, cherish thou virtuously thy own sons and those of Pandu. That virtue had been beguiled by wicked souls with Suvala's son at their head, when thy sons invited the righteous Yudhishthira and defeated him in the match at dice. O king, of this deed of utter iniquity I behold this expiation whereby, O chief of the Kurus, thy son, freed from sin, may win back his position among good men. Let the sons of Pandu, obtain that which was given unto them by thee. For, verily, even this is the highest morality that a king should remain content with his own, and never covet another's possessions. Thy good name then would not suffer nor would family dissensions ensue, nor unrighteousness be thine. This then is thy prime duty now,--to gratify the Pandavas and disgrace Sakuni. If thou wishest to restore to thy sons the good fortune they have lost, then, O king, do thou speedily adopt this line of conduct. If thou dost not act so, the Kurus will surely meet with destruction, for neither Bhimasena nor Arjuna, if angry, will leave any of their foes unslain. What is there in the world which is unattainable to those who cannot among their warriors Savyasachin skilled in arms; who have the Gandiva, the most powerful of all weapons in the world, for their bow; and who have amongst them the mighty Bhima also as a warrior? Formerly, as soon as thy son was born, I told thee,--Forsake thou this inauspicious child of thine. Herein lieth the good of thy race.--But thou didst not then act accordingly. Nor also, O king, have I pointed out to thee the way of thy welfare. If thou doest as I have counselled, thou shalt not have to repent afterwards. If thy son consent to reign in peace jointly with the sons of Pandu, passing thy days in joy thou shalt not have to repent. Should it be otherwise, abandon thou thy child for thy own happiness. Putting Duryodhana aside, do thou install the son of Pandu in the sovereignty, and let, O king, Ajatasatru, free from passion, rule the earth virtuously. All the kings of the earth, then, like Vaisyas, will, without delay, pay homage unto us. And, O king, let Duryodhana and Sakuni and Karna with alacrity wait upon the Pandavas. And let Dussasana, in open court, ask forgiveness of Bhimasena and of the daughter of Drupada also. And do thou pacify Yudhishthira by placing him on the throne with every mark of respect. Asked by thee, what else can I counsel thee to do? By doing this, O monarch, thou wouldst do what was proper.'

'Dhritarashtra said, 'These words, O Vidura, then thou hast spoken in this assembly, with reference to the Pandavas and myself, are for their good but not for ours. My mind doth not approve them. How hast thou settled all this in thy mind now? When thou hast spoken all this on behalf of the Pandavas, I perceive that thou art not friendly to me. How can I abandon my son for the sake of the sons of Pandu? Doubtless they are my sons, but Duryodhana is sprung from my body. Who then, speaking with impartiality, will ever counsel me to renounce my own body for the sake of others? O Vidura, all that thou sayest is crooked, although I hold thee in high esteem. Stay or go as thou likest. However much may she be humoured, an unchaste will forsaketh her husband.'

"Vaisampayana said, O king, saying this Dhritarashtra rose suddenly and went into the inner apartments. And Vidura, saying 'This race is doomed' went away to where the sons of Pritha were.'"

Footnotes

13:1 Dhritarashtra being blind is described as Pragnachakshu, i.e. having knowledge for his eye. It may also mean. "Of the prophetic eye."

14:1 The great preceptor of the Asuras, viz., Sukra, possessing the highest intelligence as evidenced by his various works on all manner of subjects particularly, the Sukra-niti.

Section 5

"Vaisampayana said, 'Desirous of living in the forest, those bulls of the Bharata race, the Pandavas, with their followers, setting out from the banks of the Ganges went to the field of Kurukshetra. And performing their ablutions in the Saraswati, the Drisadwati and the Yamuna, they went from one forest to another, travelling in an westernly direction. And at length they saw before them the woods, Kamyaka, the favourite haunt of Munis, situated by a level and wild plain on the banks of the Saraswati. And in those woods, O Bharata, abounding in birds and deer, those heroes began to dwell, entertained and comforted by the Munis. And Vidura always longing to see the Pandavas, went in a single car to the Kamyaka woods abounding in every good thing. And arriving at Kamyaka on a car drawn by swift steeds, he saw Yudhishthira the just, sitting with Draupadi at a retired spot, surrounded by his brothers and the Brahmanas. And seeing Vidura approach from a distance with swift steps, the virtuous king addressed brother, Bhimasena, saying, 'With what message doth Kshatta come to us? Doth he come hither, despatched by Sakuni, to invite us again to a game of dice? Doth the little-minded Sakuni intend to win again our weapons at dice? O Bhimasena, challenged by any one addressing me,--Come, I am unable to stay. And if our possession of the Gandiva becomes doubtful, will not the acquisition of our kingdom also be so.'

"Vaisampayana said, 'O king, the Pandavas then rose up and welcomed Vidura. And received by them, that descendant of the Ajamida line (Vidura) sat in their midst and made the usual enquiries. And after Vidura had rested awhile, those bulls among men asked him the reason of his coming. And Vidura began to relate unto them in detail everything connected with the bearing of Dhritarashtra the son of Amvika.'

"Vidura said, 'O Ajatasatru, Dhritarashtra called me, his dependant, before him and honouring me duly said, 'Things have fared thus. Now, do thou tell me what is good for the Pandavas as well as for me. I pointed out what was beneficial to both the Kauravas and Dhritarashtra. But what I said was not relished by him, nor could I hit upon any other course. What I advised was, O Pandavas, highly beneficial, but the son of Amvika heeded me not. Even as medicine recommendeth itself not to one that is ill, so my words failed to please the king. And, O thou without a foe, as all unchaste wile in the family of a man of pure descent cannot be brought back to the path of virtue, so I failed to bring Dhritarashtra back. Indeed, as a young damsel doth not like a husband of three score, even so Dhritarashtra did not like my words. Surely, destruction will overtake the Kuru race, surely Dhritarashtra will never acquire good fortune. For, as water dropped on a lotus-leaf doth not remain there, my counsels will fail to produce any effect to Dhritarashtra. The incensed Dhritarashtra told me, O Bharata, go thou thither where thou likest Never more shall I seek thy aid in ruling the earth or my capital,--O best of monarchs, forsaken by king Dhritarashtra, I come to thee for tendering good counsel. What I had said in the open court, I will now repeat unto thee. Listen, and bear my words in mind,--that wise man who bearing all the gross wrong heaped upon him by his enemies, patiently bideth his time, and multiplieth his resources "even as men by degrees turn a small fire: into a large one, ruleth alone this entire earth. He that (in prosperity) enjoyeth his substance with his adherents findeth in them sharers of his adversity,--this is the best means of securing adherents, and it is said that he that hath adherents, winneth the sovereignty of the world! And, O Pandava, divided thy prosperity with thy adherents, behave truthfully towards them, and converse with them agreeably! Share also your food with them! And never boast thyself in their presence! This behaviour increaseth the prosperity of kings!'

"Yudhishthira said, 'Having recourse to such high intelligence, undisturbed by passion, I will do as thou counsellest! And whatever else thou mayst counsel in respect of time and place, I will carefully follow entirely.'"

Section 6

"Vaisampayana said, 'O king, after Vidura had gone to the abode of the Pandavas, Dhritarashtra, O Bharata, of profound wisdom, repented of his action. And thinking of the great intelligence of Vidura in matters connected with both war and peace, and also of the aggrandisement of the

Pandavas in the future, Dhritarashtra, pained at the recollection of Vidura, having approached the door of the hall of state fell down senseless in the presence of the monarchs (in waiting) And regaining consciousness, the king rose from the ground and thus addressed Sanjaya standing by, 'My brother and friend is even like the god of justice himself! Recollecting him today, my heart burneth in grief! Go, bring unto me without delay my brother well-versed in morality!' Saying this, the monarch wept bitterly. And burning in repentance, and overwhelmed with sorrow at the recollection of Vidura, the king, from brotherly affection, again addressed Sanjaya saying, 'O Sanjaya, go thou and ascertain whether my brother, expelled by my wretched self through anger, liveth still! That wise brother of mine of immeasurable intelligence hath never been guilty of even the slightest transgression, but, on the other hand, he it is who hath come by grievous wrong at my hands! Seek him, O wise one, and bring him hither; else, O Sanjaya, I will lay down my life!"

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the king, Sanjaya expressed his approbation, and saying 'So be it,' went in the direction of the Kamyaka woods. And arriving without loss of time at the forest where the sons of Pandu dwelt, he beheld Yudhishthira clad in deer-skin, seated with Vidura, in the midst of Brahmanas by thousands and guarded by his brothers, even like Purandara in the midst of the celestials! And approaching Yudhishthira, Sanjaya worshipped him duly and was received with due respect by Bhima and Arjuna and the twins. And Yudhishthira made the usual enquiries about his welfare and when he had been seated at his ease, he disclosed the reason of his visit, in these words, 'King Dhritarashtra, the son of Amvika, hath, O Kshatta! remembered thee! Returning unto him without loss of time, do thou revive the king! And, O thou best of men, with the permission of these Kuru princes--these foremost of men--it behoveth thee, at the command of that lion among kings, to return unto him!

Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Sanjaya, the intelligent Vidura, ever attached to his relatives, with the permission of Yudhishthira returned to the city named after the elephant. And after he had approached the king, Dhritarashtra of great energy, the son of Amvika, addressed him, saying, 'From my good luck alone, O Vidura, thou, O sinless one, of conversant with morality, hast come here remembering me! And, O thou bull of the Bharata race, in thy absence I was beholding myself, sleepless through the day and the night, as one that hath been lost on earth!' And the king then took Vidura on his lap and smelt his head, and said, 'Forgive me, O sinless one, the words in which thou wert addressed by me!' And Vidura said, 'O king, I have forgiven thee. Thou art my superior, worthy of the highest reverence! Here am I, having come back, eagerly wishing to behold thee! All virtuous men, O tiger among men, are (instinctively) partial towards those that are distressed! This, O king, is scarcely the result of deliberation! (My partiality to the Pandavas proceedeth from this cause)! O Bharata, thy sons are as dear to me as the sons of Pandu, but as the latter are now in distress, my heart yearneth after them!

"Vaisampayana continued, 'And addressing each other thus in apologetic speeches, the two illustrious brothers, Vidura and Dhritarashtra, felt themselves greatly happy!'"

Section 7

"Vaisampayana said, 'Hearing that Vidura had returned, and that the king had consoled him, the evil-minded son of Dhritarashtra began to burn in grief. His understanding clouded by ignorance, he summoned the son of Suvala, and Karna and Dussasana, and addressed them saying, 'The learned Vidura, the minister of the wise Dhritarashtra, hath returned! The friend of the sons of Pandu, he is ever engaged in doing what is beneficial to them. So long as this Vidura doth not succeed in inducing the king to bring them back, do ye all think of what may benefit me! If ever I behold the sons of Pritha return to the city, I shall again be emaciated by renouncing food and drink, even though there be no obstacle in my path! And I shall either take poison or hang myself, either enter the pyre or kill myself with my own weapons. But I shall never be able to behold the sons of Pandu in prosperity!

"Sakuni said, 'O king, O lord of the earth, what folly hath taken possession of thee! The Pandavas have gone to the forest, having given a particular pledge, so that what thou apprehendest can never take place! O bull of the Bharata race, the Pandavas ever abide by the truth. They will never, therefore, accept the words of thy father! If however, accepting the commands of the king, they come back to the capital, violating their vow, even this would be our conduct, viz., assuming, an aspect of neutrality, and in apparent obedience to the will of the monarch, we will closely watch the Pandavas, keeping our counsels!'

"Dussasana said, 'O uncle of great intelligence, it is even as thou sayest! The words of wisdom thou utterest always recommend themselves to me!'"Karna said, 'O Duryodhana, all of us seek to accomplish thy will and, O king, I see that unanimity at present prevaileth among us! The sons of Pandu, with passions under complete control, will never return without passing away the promised period. If, however, they do return from failing sense, do thou defeat them again at dice.'

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by Karna, king Duryodhana with cheerless heart, averted his face from his counsellors. Marking all this, Karna expanding his beautiful eyes, and vehemently gesticulating in anger, haughtily addressed Duryodhana and Dussasana and Suvala's son saying, 'Ye princes, know ye my opinion! We are all servants of the king (Duryodhana) waiting upon him with joined palms! We should, therefore, do what is agreeable to him! But we are not always able to seek his welfare with promptness and activity (owing to our dependence on Dhritarashtra)! But let us now, encased in mail and armed with our weapons, mount our cars and go in a body to slay the Pandavas now living in the forest! After the Pandavas have been quieted and after they have gone on the unknown journey, both ourselves and the sons of Dhritarashtra will find peace! As long as they are in distress, as long as they are in sorrow, as long as they are destitute of help, so long are we a match for them! This is my mind!'

'Hearing those words of the charioteer's son, they repeatedly applauded him, and at last exclaimed, 'Very well!' And saying this each of them mounted his car, and sanguine of success, they rushed in a body to slay the sons of Pandu. And knowing by his spiritual vision that they had gone out, the master Krishna-Dwaipayana of pure soul came upon them, and commanded them to desist. And sending them away, the holy one, worshipped by all the worlds, quickly appeared before the king whose intelligence served the purposes of eye-sight, and who was then seated (at his ease). And the holy one addressed the monarch thus.'"

Section 8

"Vyasa said, 'O wise Dhritarashtra, hear what I say! I will tell thee that which is for the great good of all the Kauravas! O thou of mighty arms, it hath not pleased me that the Pandavas have gone to the forest dishonestly defeated (at dice) by Duryodhana and others! O Bharata, on the expiration of the thirteenth year, recollecting all their woes, they may shower death-dealing weapons, even like virulent poison, upon the Kauravas! Why doth thy sinful son of wicked heart, ever inflamed with ire, seek to slay the sons of Pandu for the sake of their kingdom? Let the fool be restrained; let thy son remain quiet! In attempting to slay the Pandavas in exile, he will only lose his own life. Thou art as honest as the wise Vidura, or Bhishma, or ourselves, or Kripa, or Drona, O thou of great wisdom, dissension with one's own kin are forbidden, sinful and reprehensible! Therefore, O king, it behoveth thee to desist from such acts! And, O Bharata, Duryodhana looketh with such jealousy towards the Pandavas that great harm would be the consequence, if thou didst not interfere. Or let this wicked son of thine, O monarch, along and unaccompanied, himself go to the forest and live with the sons of Pandu. For then, if the Pandavas, from association, feel an attachment for Duryodhana, then, O king of men, good fortune may be thine. (This, however, may not be)! For it hath been heard that one's congenital nature leaveth him not till death. But what do Bhishma and Drona and Vidura think? What also dost thou think? That which is beneficial should be done while there is time, else thy purposes will be unrealised.'"

Section 9

"Dhritarashtra said, 'O holy one, I did not like this business of gambling, but, O Muni, I think, I was made to consent to it drawn by fate! Neither Bhishma, nor Drona, nor Vidura, nor Gandhari liked this game at dice. No doubt, it was begot of folly. And, O thou who delightest in the observance of vows, O illustrious one, knowing everything yet influenced by paternal affection, I am unable to cast off my senseless son, Duryodhana!'

"Vyasa said, 'O king, O son of Vichitravirya, what thou sayest is true! We know it well that a son is the best of all things and that there is nothing that is so good as a son. Instructed by the tears of Suravi, Indra came to know that the son surpasseth in worth other valuable possessions. O monarch, I will, in this connection, relate to thee that excellent and best of stories, the conversation between Indra and Suravi. In days of yore, Suravi, the mother of cows was once weeping in the celestial regions. O child, Indra took compassion upon her, and asked her, saying, 'O auspicious one! why dost thou weep? Is everything well with the celestials? Hath any misfortune, ever so little, befallen the world of men or serpents?' Suravi replied, 'No evil hath befallen thee that I perceive. But I am aggrieved on account of my son, and it is therefore, O Kausika, that I weep! See, O chief of the celestials, yonder cruel husbandman is belabouring my weak son with the wooden stick, and oppressing him with the (weight of the) plough, in consequence of which my child agitated with agony is falling upon the ground and is at the point of death. At sight of this, O lord of the celestials, I am filled with compassion, and my mind is agitated! The one that is the stronger of the pair is bearing his burthen of greater weight (with ease), but, O Vasava, the other is lean, and weak and is a mass of veins and arteries! He beareth his burthen with difficulty! And it is for him that I grieve. See, O Vasava, sore inflicted with the whip, and harassed exceedingly, he is unable to bear his burthen. And it is for him that, moved by grief, I weep in heaviness of heart and these tears of compassion trickle down my eyes!'

"Sakra said, 'O fair one, when thousands of thy son are (daily) oppressed, why dost thou grieve for one under infliction?' Suravi replied. 'Although I have a thousand offspring, yet my affections flow equally towards all! But, O Sakra, I feel greater compassion for one that is weak and innocent!'

"Vyasa continued, 'Then Indra having heard these words of Suravi, was much surprised, and O thou of the Kuru race, he became convinced that a son is dearer than one's life! And the illustrious chastiser of Paka thereupon suddenly poured there a thick shower and caused obstruction to the husbandman's work. And as Suravi said, thy affections, O king, equally flow towards all thy sons. Let them be greater towards those that are weak! And as my son Pandu is to me, so art thou, O son, and so also Vidura of profound wisdom! It is out of affection that I tell you all this! O Bharata, thou art possessed of a hundred and one sons, but Pandu hath only five. And they are in a bad plight and passing their days in sorrow. How may they save their lives, how may they thrive such thoughts regarding the distressed sons of Pritha continually agitate my soul! O king of the earth, if thou desirest all the Kauravas to live, let thy son Duryodhana make peace with the Pandavas!'"

Section 10

"Dhritarashtra said, 'O Muni of profound wisdom, it is even as thou sayest! I know it well as do all these kings! Indeed, what thou considerest to be beneficial for the Kurus was pointed out to me, O Muni, by Vidura and Bhishma and Drona. And, if I deserve thy favour, and if thou hast kindness for the Kurus, do thou exhort my wicked son Duryodhana!'

"Vyasa said, 'O king, after having seen the Pandava brothers, here cometh the holy Rishi Maitreya, with the desire of seeing us. That mighty Rishi, O king, will admonish thy son for the welfare of this race. And, O Kauravya, what he adviseth must be followed undoubtingly, for if what he recommendeth is not done, the sage will curse thy son in anger.'

"Vaisampayana continued, 'Saying this, Vyasa departed, and Maitreya made his appearance. And the king with his son respectfully received that way-worn chief of Munis, with offerings of the Arghya and other rites. And king Dhritarashtra, the son of Amvika, in words of respect thus addressed the sage, 'O holy one, hath journey from the Kuru-jangala been a pleasant one? Are those heroes, the five Pandavas living happily? Do those bulls of the Kuru race intend to stay out their time? Will the brotherly affection of the Kauravas ever be impaired?'

"Maitreya said, 'Setting out on a pilgrimage to the different shrines, I arrived at Kuru-jangala, and there I unexpectedly saw Yudhishthira the just in the woods of Kamyaka. And, O exalted one, many Munis had come there to behold the high-souled Yudhishthira, dwelling in an ascetic asylum, clad in deer-skin and wearing matted locks. It was there, O king of kings, that I heard of the grave error committed by thy sons and the calamity and terrible danger arisen from dice that had overtaken them. Therefore, it is that I have come to thee, for the good of the Kauravas, since, O exalted one, my affection is great for thee and I am delighted with thee! O king, it is not fit that thy sons should on any account quarrel with one another, thyself and Bhishma living. Thou art, O king, the stake at which bulls are tied (in treading cord), and thou art competent to punish and reward! Why dost thou overlook then this great evil that is about to overtake all? And, O descendant of the Kurus, for those wrongs that have been perpetrated in thy court, which are even like the acts of wretched outcasts, thou art not well-thought amongst the ascetics!'

"Vaisampayana continued, 'Then turning to the wrathful prince Duryodhana, the illustrious Rishi Maitreya addressed him in these soft words, 'O mighty-armed Duryodhana, O best of all eloquent men, O illustrious one, give heed unto the words I utter for my good! O king, seek not to quarrel with the Pandavas! And, O bull among men, compass thou thy own good as also of the Pandavas, of the Kurus and of the world! All those tigers among men are heroes of high prowess in war, gifted with the strength of ten thousand elephants, with bodies hard as the thunderbolt, holding fast by their promises, and proud of their manliness! they have slain the enemies of the celestials--those Rakshasas capable of assuming any form at will, such as were headed by Hidimva and Kirmira! When those high-souled ones went from hence that Rakshasa of fierce soul obstructed their nocturnal path even like an immoveable hill. And even as a tiger slayeth a little deer, Bhima, that foremost of all endued with strength, and ever delighted in fight, slew that monster. Consider also, O king, how while out on his campaign of conquest, Bhima slew in battle that mighty warrior, Jarasandha, possessing the strength of ten thousand elephants. Related to Vasudeva and having the sons of king Drupada as their brothers-in-law, who that is subject to decrepitude and death would undertake to cope with them in battle? O bull of the Bharata race, let there be peace between thee and Pandavas! Follow thou my counsels and surrender not thyself to anger!

'O king, thus admonished by Maitreya, Duryodhana began to slap his thigh resembling the trunk of the elephant, and smilingly began to scratch the ground with his foot. And the wicked wretch spake not a word, but hung down his head. And, O monarch, beholding Duryodhana thus offer him a slight by scratching the earth silently, Maitreya became angry. And, as if commissioned by fate, Maitreya, the best of Munis, overwhelmed by wrath, set his mind upon cursing Duryodhana! And then, with eyes red in anger, Maitreya, touching water, caused the evil-minded son of Dhritarashtra, saying, 'Since, slighting me thou declinest to act according to my words, thou shalt speedily reap the fruit of this thy insolence! In the great war which shall spring out of the wrongs perpetrated by thee, the mighty Bhima shall smash that thigh of thine with a stroke of his mace!

'When the Muni had spoken so, king Dhritarashtra began to pacify the sage, in order that what he had said might not happen. But Maitreya said, 'O king, if thy son concludeth peace with the Pandavas, this curse of mine, O child, will not take effect, otherwise it must be as I have said!'

"Vaisampayana said, 'Desirous of ascertaining the might of Bhima, that foremost of kings, the father of Duryodhana, then asked Maitreya, saying, 'How was Kirmira slain by Bhima?'

"Maitreya said, 'I shall not speak again unto thee, O king, for my words are not regarded by thy son. After I have gone away, Vidura will relate everything unto thee!' And saying this, Maitreya went away to the place whence he had come. And Duryodhana also went out perturbed at the tidings of Kirmira's death (at the hand of Bhima).'"

*****

Kirmirabadha Parva

Section 11

"Dhritarashtra said, 'O Kshatta, I am desirous to hear of the destruction of Kirmira! Do thou tell me how the encounter took place between the Rakshasa and Bhimasena!'

"Vidura said, 'Listen to the story of that feat of Bhimasena of super human achievements! I have often heard of it in course of my conversation with the Pandavas (while I was with them) 'O foremost of kings, defeated at dice the Pandavas departed from hence and travelling for three days and nights they at length reached those woods that go by the name of Kamyaka. O king, just after the dreadful hour of midnight when all nature is asleep, when man-eating Rakshasas of terrible deeds begin to wander, the ascetics and the cowherds and other rangers of the forest used to shun the woods of Kamyaka and fly to a distance from fear of cannibals. And, O Bharata, as the Pandavas were at this hour entering those woods a fearful Rakshasa of flaming eyes appeared before them with a lighted brand, obstructing their path. And with outstretched arms and terrible face, he stood obstructing the way on which those perpetuators of the Kuru race were proceeding. With eight teeth standing out, with eyes of coppery hue, and with the hair of his head blazing and standing erect, the fiend looked like a mass of clouds reflecting the rays of the sun or mingled with lightning flashes and graced with flocks of cranes underneath on their wings. And uttering frightful yells and roaring like a mass of clouds charged with rain, the fiend began to spread the illusion proper to his species. Hearing that terrible roar, birds along with other creatures that live on land or in water, began to drop down in all directions, uttering cries of fear. And in consequence of the deer and the leopards and the buffaloes and the bears flying about in all directions, it seemed as if the forest itself was in motion. And swayed by the wind raised by the sighs of the Rakshasa, creepers growing at a great distance seemed to embrace the trees with their arms of coppery leaves. And at that moment, a violent wind began to blow, and the sky became darkened with the dust that covered it. And as grief is the greatest enemy of the object of the five senses, even so appeared before the Pandavas that unknown foe of theirs. And beholding the Pandavas from a distance clad in black deer-skins, the Rakshasa obstructed their passage through the forest even like the Mainaka mountain. And at the sight of him never seen before the lotus-eyed Krishna, agitated with fear, closed her eyes. And she whose braids had been dishevelled by the hand of Dussasana, stationed in the midst of the five Pandavas, looked like a stream chafing amid five hills. And seeing her overwhelmed with fear the five Pandavas supported her as the five senses influenced by desire adhere to the pleasures relating to their objects. And Dhaumya of great (ascetic) energy, in the presence of the sons of Pandu, destroyed the fearful illusion that had been spread by the Rakshasa, by applying various mantras, calculated to destroy the Rakshasa. And beholding his illusion dispelled, the mighty Rakshasa of crooked ways, capable of assuming any form at will, expanded his eyes in wrath and seemed like death himself. Then king Yudhishthira, endued with great wisdom, addressed him saying, 'Who art thou, and whose (son)? Tell us what we should do for thee.' The Rakshasa thus addressed, answered Yudhishthira the just, saying, 'I am the brother of Vaka, the celebrated Kirmira. I live at ease in these deserted woods of Kamyaka, daily procuring my food by vanquishing men in fight. Who are ye that have come near me in the shape of my food? Defeating ye all in fight, I will eat ye with pleasure.'

"Vaisampayana continued, 'O Bharata, hearing these words of the wretch, Yudhishthira announced his own name and lineage, saying, 'I am king Yudhishthira the just, the son of Pandu, of whom thou mayst have heard. Deprived of my kingdom, I have with my brothers Bhimasena and Arjuna and the others, in course of my wanderings, come into this terrible forest which is thy dominion, desirous of passing my period of exile here!'

"Vidura continued, 'Kirmira said unto Yudhishthira, 'By good luck it is that fate hath accomplished today my long-accomplished desire! With weapons upraised have I been continually ranging the entire earth with the object of slaying Bhima. But Bhima I had found not. By good luck it is that slayer of my brother, whom I had been seeking so long, hath come before me! It was he who in the disguise of a Brahmana slew my dear brother Vaka in the Vetrakiya forest by virtue of his science. He hath truly no strength of arms! It is also this one of wicked soul who formerly slew my dear friend Hidimva, living in this forest and ravished his sister! And that fool hath now come into this deep forest of mine, when the night is half spent, even at the time when we wander about! Today I will wreak my long-cherished vengeance upon him, and I will today gratify (the manes of) Vaka with his blood in plenty! By slaying this enemy of the Rakshasas, I shall today be freed from the debt I owe to my friend and my brother, and thereby attain supreme happiness! If Bhimasena was let free formerly by Vaka, today, I will devour him in thy sight, O Yudhishthira! And even as Agastya ate up and digested the mighty Asura (Vatapi) I will eat up and digest this Bhima!'

"Vidura continued, 'Thus addressed by the Rakshasa, the virtuous Yudhishthira, steadfast in his pledges, said, 'It can never be so,--and in anger rebuked the Rakshasa.' The mighty-armed Bhima then tore up in haste a tree of the length of ten Vyasas and stripped it of its leaves. And in the space of a moment the ever-victorious Arjuna stringed his bow Gandiva possessing the force of the thunderbolt. And, O Bharata, making Jishnu desist, Bhima approached that Rakshasa still roaring like the clouds and said unto him, 'Stay! Stay!' And thus addressing the cannibal, and tightening the cloth around his waist, and rubbing his palms, and biting his nether lip with his teeth, and armed with the tree, the powerful Bhima rushed towards the foe. And like unto Maghavat hurling his thunderbolt, Bhima made that tree, resembling the mace of Yama himself descend with force on the head of the cannibal. The Rakshasa, however, was seen to remain unmoved at that blow, and wavered not in the conflict. On the other hand, he hurled his lighted brand, flaming like lightning, at Bhima. But that foremost of warriors turned it off with his left foot in such a way that it went back towards the Rakshasa. Then the fierce Kirmira on his part, all on a sudden uprooting a tree darted to the encounter like unto the mace bearing Yama himself. And that fight, so destructive of the trees, looked like the encounter in days of yore between the brothers Vali and Sugriva for the possession of the same woman. And the trees struck at the heads of the combatants, were broken into shivers, like lotus-stalks thrown on the temples of infuriate elephants. And in that great forest, innumerable trees, crushed like unto reeds, lay scattered as rags. That encounter with trees between that foremost of Rakshasas and that best of men, O thou bull of the Bharata race, lasted but for a moment. Then taking up a crag, the angry Rakshasa hurled it at Bhima standing before him, but the latter wavered not. Then like unto Rahu going to devour the sun dispersing his rays with extended arms, the Rakshasa with out-stretched arms darted towards Bhima, who had remained firm under the blow inflicted with the crag. And tugging at and grappling with each other in diverse ways they appeared like two infuriate bulls struggling with each other. Or like unto two mighty tigers armed with teeth and claws, the encounter between them waxed fierce and hard. And remembering their (late) disgrace at the hands of Duryodhana, and proud of the strength of his arms, and conscious also of Krishna looking at him, Vrikodara began to swell in vigour. And fried with anger, Bhima seized the Rakshasa with his arms, as one elephant in rut seizeth another. And the powerful Rakshasa also in his turn seized his adversary, but Bhimasena that foremost of all men endued with strength, threw the cannibal down with violence. The sounds that in consequence of those mighty combatants pressing each other's hands, were frightful and resembled the sounds of splintering bamboos. And hurling the Rakshasa down, seized him by the waist, and began to whirl him about, even as fierce hurricane shaketh a tree. And thus seized by the mighty Bhima, the fatigued Rakshasa, became faint, and trembling all over, he still pressed the (Pandava) with all his strength. And finding him fatigued, Vrikodara, twined his own arms round the foe, even as one bindeth a beast with cord. And the monster thereupon began to roar frightfully, as a trumpet out of order. And the mighty Vrikodara for a long while whirled the Rakshasa till the latter appeared to be insensible, and began to move convulsively. And finding the Rakshasa exhausted, the son of Pandu without loss of time took him up in his arms, and slew him like a beast. And placing his knee on the waist of that wretch of Rakshasa, Vrikodara began to press the neck of the foe with his hands. Then Bhima, dragging along the earth the bruised body of the Rakshasa with the eye-lids about to close, said, 'O sinful wretch, thou wilt no more have to wipe away the tears of Hidimva or Vaka, for thou too art about to go to the mansions of Yama!' And saying this, that foremost of men, his heart filled with wrath, beholding the Rakshasa destitute of clothing and ornaments, and insensible, and undergoing convulsions, let him dead. And after that Rakshasa of hue like the clouds had been slain, the son of that best of kings (Pandu) praised Bhima for his many qualities, and placing Krishna in their front, set out for the Dwaita woods."

Vidura said, 'It was thus, O lord of men, that Kirmira was slain in combat by Bhima, in obedience, O Kaurava, to the commands of Yudhishthira the just! And having rid the forest of its pest, the victorious Yudhishthira the just, began to live in that dwelling of theirs, with Draupadi. And those bulls of the Bharata race comforting Draupadi began to cheerfully extol Bhima with glad hearts. And after the Rakshasa had been slain, borne down by the might of Bhima's arms, those heroes entered into the peaceful forest freed from its annoyance. Passing through the great forest I saw lying the body of the wicked and fearless Rakshasa slain by Bhima's might. And, O Bharata, there I heard of this achievement of Bhima from those Brahmanas who have assembled round the Pandavas.'

Vaisampayana continued, 'Hearing the account of the slaughter in combat of Kirmira, that foremost of Rakshasas, the king sighed in sorrow and became absorbed in thought.'"

*****

Arjunabhigamana Parva

Section 12

Vaisampayana said, 'Hearing that the Pandavas had been banished, the Bhojas, the Vrishnis, and the Andhakas went to those heroes residing in affliction in the great forest. And the consanguineous relatives of Panchala, and Dhrishtaketu the king of Chedi, and those celebrated and powerful brothers--the Kaikeyas, their hearts fired with wrath, went to the forest to see the sons of Pritha. And reproaching the sons of Dhritarashtra, they said, 'What should we do?' And those bulls of the Kshatriya race, with Vasudeva at their head, sat themselves down round Yudhishthira the just. And respectfully saluting that foremost of the Kurus, Kesava mournfully said, 'The earth shall drink the blood of Duryodhana and Karna, of Dussasana and the wicked Sakuni! Slaying these in battle and defeating their followers along with their royal allies, will we all install Yudhishthira the just on the throne! The wicked deserve to be slain! Verily, this is eternal morality.'

Vaisampayana continued, 'And when on account of the wrongs of Pritha's sons, Janardana had thus got into a passion, and seemed bent upon consuming all created things, Arjuna exerted himself to pacify him. And beholding Kesava angry, Falguna began to recite the feats achieved in his former lives by that soul of all things, himself immeasurable, the eternal one, of infinite energy, the lord of Prajapati himself, the supreme ruler of the worlds, Vishnu of profound wisdom!'

"Arjuna said, 'In days of old, thou, O Krishna, hadst wandered on the Gandhamadana mountains for ten thousand years as a Muni having his home where evening fell! Living upon water alone, thou hadst, in days of old, O Krishna, also dwelt for full eleven thousand years by the lake of Pushkara! And, O slayer of Madhu, with arms upraised and standing on one leg, thou hadst passed a hundred years on the high hills of Vadari, living all the while upon air! And leaving aside thy upper garment, with body emaciated and looking like a bundle of veins, thou hadst lived on the banks of the Saraswati, employed in thy sacrifice extending for twelve years! And, O Krishna of mighty energy, in observance of thy vow thou hadst stood on one leg for the length of a thousand years of the celestials, on the plains of Prabhasa which it behoveth the virtuous to visit! Vyasa hath told me that thou art the cause of the creation and its course! And, O Kesava, the lord of Kshetra, thou art the mover of all minds, and the beginning and end of all things! All asceticism resteth in thee, and thou too art the embodiment of all sacrifices, and the eternal one! Slaying the Asura Naraka, offspring of the Earth-first begotten, thou hadst obtained his ear-rings, and performed, O Krishna, the first horse-sacrifice (offering up that Asura as the sacrificial horse)! And, O bull of all the worlds, having performed that feat, thou hast become victorious over all! Thou hadst slain all the Daityas and Danavas mustered in battle, and giving the lord of Sachi (Indra) the sovereignty of the universe, thou hast, O Kesava of mighty arms, taken thy birth among men! O slayer of all foes, having floated on the primordial waters, thou subsequently becamest Hari, and Brahma and Surya and Dharma, and Dhatri and Yama and Anala and Vasu, and Vaisravana, and Rudra, and Kala and the firmament the earth, and the ten directions! Thyself increate, thou art the lord of the mobile and the immobile universe, the Creator of all, O thou foremost of all existences! And, O slayer of Madhu, O thou of abundant energy, in the forest of Chitraratha thou didst, O Krishna, gratify with thy sacrifice the chief of all the gods, the highest of the high! O Janardana, at each sacrifice thou didst offer, according to shares, gold by hundreds and thousands. And, O son of the Yadava race, becoming the son of Aditi, O exalted one of the supreme attributes, thou hast been known as the younger brother of Indra! And, O thou chastiser of foes, even while a child thou didst, O Krishna, in consequence of thy energy, fill by three steps only the heaven, the firmament, and the earth! And, O thou soul of all covering the heaven and the firmament (while thou wert thus transformed), thou didst dwell in the body of the sun and afflict him with thy own splendour! And, O exalted one, in thy incarnations on those thousand occasions, thou hadst slain, O Krishna, sinful Asuras by hundreds! By destroying the Mauravas and the Pashas, and slaying Nisunda and Naraka. Thou hast again rendered safe the road to Pragjyotisha! Thou hast slain Ahvriti at Jaruthi, and Kratha and Sisupala with his adherents, and Jarasandha and Saivya and Satadhanwan! And on thy car roaring like unto clouds and effulgent like the sun, thou didst obtain for thy queen the daughter of Bhoja, defeating Rukmi in battle! Thou didst in fury slay Indradyumna and the Yavana called Kaseruman! And slaying Salwa the lord of Saubha, thou didst destroy that city of Saubha itself! These have all been slain in battle; listen to me as I speak of others (also slain by thee)! At Iravati thou hast slain king Bhoja equal unto Karttavirya in battle, and both Gopati and Talaketu also have been slain by thee! And, O Janardana, thou hast also appropriate unto thyself the sacred city of Dwarka, abounding in wealth and agreeable unto the Rishi themselves, and thou wilt submerge it at the end within the ocean! O slayer of Madhu, how can crookedness be in thee, devoid as thou art, O thou of the Dasarha race, of anger and envy and untruth and cruelty? O thou who knowest no deterioration, all the Rishis, coming unto thee seated in thy glory on the sacrificial ground, seek protection of thee! And, O slayer of Madhu, thou stayest at the end of the Yuga, contracting all things and withdrawing this universe into thy own self, thou repressor of all foes! O thou of the Vrishni race, at the beginning of the Yuga, there sprang from thy lotus-like navel, Brahma himself, and lord of all mobile and immobile things, and whose is this entire universe! When the dreadful Danavas Madhu and Kaitava were bent on slaying Brahma, beholding their impious endeavour thou wert angry, and from thy forehead, O Hari, sprang Sambhu, the holder of the trident. Thus these two foremost of the deities have sprung from thy body in order to do thy work! Even Narada it was who hath told me this! O Narayana, thou didst, in the forest of Chaitraratha, celebrate with plentiful gifts a grand sacrifice consisting of a multitude of rites! O God, O thou of eyes like lotus leaves, the deeds thou hast performed while still a boy, having recourse to thy might and aided by Baladeva, have never been done by others, nor are they capable of being achieved by others in the future! Thou didst even dwell in Kailasa, accompanied by Brahmanas!'

"Vaisampayana continued, 'Having addressed Krishna thus, the illustrious Pandava, who was the soul of Krishna, became dumb, when Janardana (in reply addressed that son of Pritha) saying, 'Thou art mine and I am thine, while all that is mine is thine also! He that hateth thee hateth me as well, and he that followeth thee followeth me! O thou irrepressible one, thou art Nara and I am Narayana or Hari! We are the Rishis Nara and Narayana born in the world of men for a special purpose. O Partha, thou art from me and I am from thee! O bull of the Bharata race, no one can understand the difference that is between us!'

"Vaisampayana continued, 'When the illustrious Kesava had said so in the midst of that assembly of brave kings, all excited with anger, Panchali surrounded by Dhrishtadyumna and her other heroic brothers, approached him of eyes like lotus leaves seated with his cousins, and, desirous of protection, addressed in angry accents that refuge of all, saying, 'Asita and Devala have said that in the matter of the creation of all things, thou hast been indicated (by the sages) as the only Prajapati and the Creator of all the worlds! And, O irrepressible one, Jamadagnya sayeth that thou art Vishnu, and, O slayer of Madhu, that thou art (embodiment of) Sacrifice, Sacrificer and he for whom the sacrifice is performed! And, O best of male beings, the Rishis indicate thee as Forgiveness and Truth! Kasyapa hath said that thou art Sacrifice sprung from Truth! O exalted one, Narada calleth thee the god of the Sadhyas, and of the Sivas, as alone the Creator and the Lord of all things. And, O tiger among men, thou repeatedly sportest with the gods including, Brahma and Sankara and Sakra even as children sporting with their toys! And, O exalted one, the firmament is covered by thy head, and the earth by thy feet; these worlds are as thy womb and thou art the Eternal one! With Rishis sanctified by Vedic lore and asceticism, and whose souls have been purified by penance, and who are contented with soul-vision, thou art the best of all objects! And, O chief of all male beings; thou art the refuge of all royal sages devoted to virtuous acts, never turning their backs on the field of the battle, and possessed of every accomplishment! Thou art the Lord of all, thou art Omnipresent, thou art the Soul of all things, and thou art the active power pervading everything! The rulers of the several worlds, those worlds themselves, the stellar conjunctions, the ten points of the horizon, the firmament, the moon, and the sun, are all established in thee! And, O mighty-armed one, the morality of (earthly) creatures, the immortality of the universe, are established in thee! Thou art the Supreme lord of all creatures, celestial or human! Therefore it is, O slayer of Madhu, that impelled by the affection thou bearest me that I will relate to thee my griefs! O Krishna, how could one like me, the wife of Pritha's sons, the sister of Dhrishtadyumna, and the friend of thee, be dragged to the assembly! Alas, during my season, stained with blood, with but a single cloth on, trembling all over, and weeping, I was dragged to the court of the Kurus! Beholding me, stained with blood in the presence of those kings in the assembly, the wicked sons of Dhritarashtra laughed at me! O slayer of Madhu, while the sons of Pandu and the Panchalas and the Vrishnis lived, they dared express the desire of using me as their slave! O Krishna, I am according to the ordinance, the daughter in-law of both Dhritarashtra and Bhishma! Yet, O slayer of Madhu, they wished to make of me a slave by force! I blame the Pandavas who are mighty and foremost in battle, for they saw (without stirring) their own wedded wife known over all the world, treated with such cruelty! Oh, fie on the might of Bhimasena, fie on the Gandiva of Arjuna, for they, O Janardana, both suffered me to be thus disgraced by little men! This eternal course of morality is ever followed by the virtuous--viz., that the husband, however weak, protecteth his wedded wife! By protecting the wife one protecteth his offspring and by protecting the offspring one protecteth his own self! One's own self is begotten on one's wife, and therefore it is that the wife is called Jaya. A wife also should protect her lord, remembering that he is to take his birth in her womb! The Pandavas never forsake the person that soliciteth their protection, and yet they abandoned me who solicited it! By my five husbands five sons of exceeding energy have been born of me: Prativindhya by Yudhishthira, Sutasoma by Vrikodara, Srutakirti by Arjuna, Satanika by Nakula and Srutakarman by the youngest, all of them of energy that cannot be baffled. For their sake, O Janardana, it was necessary to protect me! Even as (thy son) Pradyumna, they are, O Krishna, mighty warriors all! They are foremost of bowmen, and invincible in battle by any foe! Why do they bear the wrongs inflicted (on me) by the sons of Dhritarashtra of such contemptible strength? Deprived of their kingdom by deception, the Pandavas were made bondsmen and I myself was dragged to the assembly while in my season, and having only a single cloth on! Fie on that Gandiva which none else can string save Arjuna and Bhima and thyself, O slayer of Madhu! Fie on the strength of Bhima, and fie on the prowess of Arjuna, since, O Krishna, Duryodhana (after what he had done) hath drawn breath even for a moment! He it is, O slayer of Madhu, who formerly drove the guileless Pandavas with their mother from the kingdom, while they were children still engaged in study and the observance of their vows. It is that sinful wretch, who, horrible to relate, mixed in Bhima's food fresh and virulent poison in full dose. But, O Janardana, Bhima digested that poison with the food, without sustaining any injury, for, O best of men and mighty-armed one, Bhima's days had not been ended! O Krishna, it is Duryodhana who at the house standing by the banyan called Pramana bound Bhima sleeping unsuspectingly, and casting him into the Ganges returned to the city. But the powerful Bhimasena the son of Kunti, possessed of mighty arms, on waking from sleep, tore his bonds and rose from the water. It is Duryodhana, who caused venomous black-cobras to bite all over the body of Bhimasena, but that slayer of foes died not. Awaking, the son of Kunti smashed all the serpents and with his left hand killed (the agent, viz.) the favourite charioteer of Duryodhana. Again, while the children were asleep at Varanavata with their mother, it is he who set fire to the house intending to burn them to death. Who is there capable of doing such an act? It was then that the illustrious Kunti, overtaken by this calamity, and surrounded by the flames, began to cry out in terror, speaking to the children, 'Alas, I am undone! How shall we escape from this fire today! Alas, I shall meet with destruction with my little children!' Then Bhima, possessed of mighty arms, and prowess like unto the force of the wind, comforted his illustrious mother as also his brothers, saying, 'Like that king of birds, Garuda, the son of Vinata, I will spring up into the air. We have no fear from this fire'. And then taking his mother on his left flank, and the king in his right, and the twins on each shoulder, and Vivatsu on his back, the mighty Vrikodara, thus taking all of them, at one leap cleared the fire and delivered his mother and brother from the conflagration. Setting out that night with their renowned mother, they came near the forest of Hidimva. And while fatigued and distressed, they were sleeping fast with her, a Rakshasa woman called Hidimva approached them. Beholding the Pandavas with their mother asleep on the ground, influenced by desire she sought to have Bhimasena for her lord. The weak one then took up Bhima's feet on her lap to press them with her soft hands. The mighty Bhima of immeasurable energy, of prowess that could not be baffled, then woke from sleep, and asked her, saying, 'O thou of faultless features, what dost thou wish here?' Thus asked by him, the Rakshasa lady of faultless features, capable, besides, of assuming any form at will, replied unto the high-souled Bhima, saying, 'Do ye speedily fly from this place! My brother gifted with strength will come to slay ye! Therefore speed and tarry not!' But Bhima haughtily said, 'I do not fear him! If he cometh here, I will slay him!' Hearing their converse, that vilest of cannibals came to the spot. Of frightful form and dreadful to behold, uttering loud cries as he came, the Rakshasa said, 'O Hidimva, with whom dost thou converse? Bring him unto me, I will eat him up. It behoveth thee to tarry not.' But moved by compassion, the Rakshasa lady of faultless features and pure heart said nothing out of pity. Then the man-eating monster, uttering dreadful cries, rushed at Bhima with great force. And approaching him furiously, the mighty cannibal, possessed with rage, caught hold of Bhima's hand with his own and clenching fast his other hand and making it hard as the thunder-bolt of Indra, suddenly struck Bhima a blow that descended with the force of lightning. His hand having been seized by the Rakshasa, Vrikodara, without being able to brook it, flew into a rage. Then a dreadful combat took place between Bhimasena and Hidimva, both skilled in all weapons and which was like unto the encounter of Vasava with Vritra. And, O sinless one, after sporting with the Rakshasa for a long while the powerful Bhima of mighty energy slew the cannibal when the latter had become weak with exertion. Then having slain Hidimva, and taking (his sister) Hidimva at their head, of whom was (subsequently) born Ghatotkacha, Bhima and his brothers went away. Then all those repressors of their foes, accompanied by their mother and surrounded by many Brahmanas proceeded towards Ekachakra. In the matter of this their journey, Vyasa ever engaged in their welfare had become their counsellor. Then arriving at Ekachakra, the Pandavas of rigid vows there also slew a mighty cannibal, Vaka by name, terrible as Hidimva himself. And having slain that fierce cannibal, Bhima that foremost of smiters, went with all his brothers to the capital of Drupada. And, O Krishna, as thou hadst acquired Rukmini, the daughter of Bhishmaka, even so Savyasachin, while residing there, obtained me! O slayer of Madhu, Arjuna won me in the Swayamvara, having performed a feat difficult of achievement by others and having fought also with the assembled kings!

'Thus, O Krishna, afflicted with numerous griefs, and in great distress, am I living, with Dhaumya at our head, but deprived of the company of the adorable Kunti! Why do these that are gifted with strength and possessed of the prowess of the lion, sit indifferently, beholding me thus afflicted by enemies so despicable? Suffering such wrongs at the hands of wicked and evil-doing foes of small strength, am I to burn in grief so long? Born I was in a great race, coming into the world in an extraordinary way! I am also the beloved wife of the Pandavas, and the daughter-in-law of the illustrious Pandu! The foremost of women and devoted to my husbands, even I, O Krishna, was seized by hair, O slayer of Madhu, in the sight of the Pandavas, each of whom is like an Indra himself!

'Saying this the mild-speeched Krishna hid her face with her soft hands like the buds of lotus, and began to weep. And the tears of Panchali begot of grief washed her deep, plump and graceful breasts crowned with auspicious marks. And wiping her eyes and sighing frequently she said these words angrily and in a choked voice, 'Husbands, or sons, or friends, or brothers, or father, have I none! Nor have I thee, O thou slayer of Madhu, for ye all, beholding me treated so cruelly by inferior foes, sit still unmoved! My grief at Karna's ridicule is incapable of being assuaged! On these grounds I deserve to be ever protected by thee, O Kesava, viz., our relationship, thy respect (for me), our friendship, and thy lordship (over me) "Vaisampayana continued, 'In that assembly of heroes Vasudeva then spake unto the weeping Draupadi as follows, 'O fair lady, the wives of those with whom thou art angry, shall weep even like thee, beholding their husbands dead on the ground, weltering in blood and their bodies covered with the arrows of Vivatsu! Weep not, lady, for I will exert to the utmost of my powers for the sons of Pandu! I promise thou shalt (once more) be the queen of kings! The heavens might fall, or the Himavat might split, the earth might be rent, or the waters of the ocean might dry up, but my words shall never be futile!' Hearing those words of Achyuta in reply, Draupadi looked obliquely at her third husband (Arjuna). And, O mighty king, Arjuna said unto Draupadi, 'O thou of beautiful coppery eyes, grieve not! O illustrious one, it shall be even as the slayer of Madhu hath said! It can never be otherwise, O beautiful one!'

"Dhrishtadyumna said, 'I will slay Drona, Sikhandin will slay the grandfather. And Bhimasena will slay Duryodhana, and Dhananjaya will slay Karna. And, O sister, assisted by Rama and Krishna, we are invincible in battle by even the slayer himself of Vritra--what are the sons of

Dhritarashtra?'

"Vaisampayana continued, 'After these words had been spoken, all the heroes there turned their faces towards Vasudeva, who then in their midst began to speak as follows.'"

Footnotes

28:1 Also called Vadarika, a hermitage on the Himalaya near the sources of the Ganges.

28:2 Nilakantha explains kshetra as including Mahabhuta, consciousness, intellect, the unmanifest (primordial elements), the ten senses, the five objects of the senses, viz., earth, water, &c., desire, aversion, pleasure, pain, the combinations of elements, and chaitanya.

28:3 Hari here means the developed seed that is to expand into the vast whole of the universe.

Section 13

"Vasudeva said, O lord of earth, if I had been present at Dwaraka, then, O king, this evil would not have befallen thee! And, O irrepressible one, coming unto the gambling-match, even if uninvited by the son of Amvika (Dhritarashtra), or Duryodhana, or by the other Kauravas, I would have prevented the game from taking place, by showing its many evils, summoning to my aid Bhishma and Drona and Kripa, and Vahlika! O exalted one, for thy sake I would have told the son of Vichitravirya--O foremost of monarchs, let thy sons have nothing to do with dice!--I would have shown the many evils (of dice) through which thou hast fallen into such distress and the son of Virasena was formerly deprived of his kingdom! O king, unthought of evils, befall a man from dice! I would have described how a man once engaged in the game continueth to play (from desire of victory). Women, dice, hunting and drinking to which people become addicted in consequence of temptation, have been regarded as the four evils that deprive a man of prosperity. And those versed in the Sastras are of opinion that evils attend upon all these. They also that are addicted to dice know all its evils. O thou of mighty arms, appearing before the son of Amvika, I would have pointed out that through dice men in a day lose their possessions, and fall into distress, and are deprived of their untasted wealth, and exchange harsh words! O perpetuator of the Kuru race, I would have pointed out these and other attendant evils! If he had accepted my words thus addressed, the welfare of the Kurus as also virtue itself would both have been secured! And, O foremost of kings, if he had rejected my gentle counsels offered as medicine, then, O best of the Bharata race, I would have compelled him by force! And, if those who wait at his court, professing to be his friends but in reality his foes, had supported him, then I would have slain them all, along with those gamblers, there present! O Kauravya, it is owing to my absence from the Anartta country at that time that thou hast fallen into such distress begot of dice! O thou best of Kurus, O son of Pandu, on arriving at Dwarka I learnt from Yuyudhana all about thy calamity! And, O foremost of kings, directly I heard it with a heart sore agitated by grief, have I speedily come here wishing to see thee, O king! Alas! O bull of the Bharata race, ye have all fallen into dire distress! I see thee with thy brothers plunged in misfortune!"

Section 14

"Yudhishthira said, 'O Krishna, why wert thou absent (from the Anartta country)? And, O descendant of the Vrishni race, while thou wert away, where didst thou dwell? And what didst thou do while out of thy kingdom?'

"Krishna said, 'O bull of the Bharata race, I had gone for the purpose of destroying the (arranging) city Salwa. And, O foremost of the Kauravas, listen to the reasons I had for so doing! The heroic son of Damaghosha, the well-known king Sisupala of mighty arms and great energy, was slain by me, O best of Bharatas, at thy Rajasuya sacrifice, because that wicked one could not from anger bear to see the first worship offered to me! Hearing that he had been slain, Salwa, burning with fierce anger, came to Dwaraka, while, O Bharata, it was empty, myself being away, residing with you here.

And having arrived there on a car made of precious metals and hence called the Souva, he had an encounter with the youthful princes of the Vrishni race--those bulls of that line--and fought With them mercilessly. And slaughtering many youthful Vrishnis of heroic valour, the wicked one devastated all the gardens of the city. And, O thou of mighty arms, he said, 'Where is that wretch of the Vrishni race, Vasudeva, the evil-souled son of Vasudeva? I will humble in battle the pride of that person so eager for fight! Tell me truly, O Anarttas! I will go there where he is. And after killing that slayer of Kansa and Kesi, will I return! By my weapon I swear that I will not return with out slaying him!' And exclaiming repeatedly--Where is he? Where is he? the lord of Saubha rusheth to this place and that, desirous of encountering me in battle? And Salwa also said, 'Impelled by wrath for the destruction of Sisupala I shall today send to the mansion of Yama that treacherous miscreant of mean mind?' And, O king, he further said, 'That Janardana shall I slay, who, wretch that he is, hath killed my brother who was but a boy of tender years, and who was slain not on the field of battle, unprepared as he was!' Having, O great king, wailed thus, and having, O son of the Kuru race, abused me thus, he rose into the sky on his car of precious metals capable of going anywhere at will! On returning (to my kingdom) I heard what, O Kaurava, the evil-minded and wicked king of Maticka had said regarding myself! And, O descendant of the Kuru race, I was agitated with wrath, and, O king, having reflected upon everything, I set my heart upon slaying him! And, learning, O Kauravya, of his oppression of the Anarttas, of his abuse of myself, and of his excessive arrogance, I resolved upon the destruction of that wretch! And, O lord of earth, I accordingly set out (from my city), for slaying the (lord of) the Saubha. And searching him here and there, I found him in an island in the midst of the ocean! Then, O king, blowing my conch called the Panchajanya obtained from the sea, and challenging Salwa to combat, I stood for the fight! At that instant, I had an encounter with numerous Danavas, all of whom, however, I subdued and prostrated on the ground. O mighty-armed one, it was owing to this affair that I could not then come (unto thee)! As soon as I heard of the unfair game of dice at Hastinapur, I have come here desirous of seeing ye who have been plunged in distress.'"

Section 15

"Yudhishthira said, 'O illustrious Vasudeva of mighty arms, tell thou in detail of the death of the lord of Saubha. My curiosity hath not been appeased by the narration.'

"Vasudeva said, 'O mighty-armed king, hearing that the son of Srutasravas (Sisupala) had been slain by me, Salwa, O best of the Bharata race, came to the city of Dwaravati! And, O son of Pandu, the wicked king, stationing his forces in array, besieged that city around and above. And stationing himself in the upper regions, the king began his fight with the city. And that encounter commenced with a thick shower of weapons from all sides. And, O bull of the Bharata race, the city at that time was well-fortified on all sides, according to the science (of fortification), with pennons, and arches, and combatants, and walls and turrets, and engines, and miners, and streets barricaded with spiked wood-works and towers and edifices with gate-ways well-filled with provisions, and engines for hurling burning brands and fires, and vessels, of deer-skins (for carrying water), and trumpets, tabors, and drums, lances and forks, and Sataghnis, and plough-shares, rockets, balls of stone and battle-axes and other weapons and shield embossed with iron, and engines for hurling balls and bullets and hot liquids! And the city was also well-defended by numerous cars, and, O tiger among Kurus, by Gada and Shamva and Uddhava and others, and by warriors of prowess tried in battle, all well-born and capable of encountering any foe! And these all placing themselves on commanding posts, aided by cavalry and standard-bearers, began to defend the town. And Ugrasena and Uddhava and others, to prevent carelessness, Proclaimed throughout the city that nobody should drink. And all the Vrishnis and the Andhakas, well-knowing that they would be slain by Salwa if they behaved carelessly, remained sober and watchful. And the police soon drove out of the city all mimes and dancers and singers of the Anartta country. And all the bridges over rivers were destroyed, and boats forbidden to ply, and the trenches (around the city) were spiked with poles at the bottom. And the land around the city for full two miles was rendered uneven, and holes and pits were dug thereon, and combustibles were secreted below the surface. Our fort, O sinless one, is naturally strong and always well-defended and filled with all kinds of weapons! And in consequence of the preparations made, our city was more prepared than ever to meet the foe. And, O chief of the Bharatas, in consequence of all this, the city looked like that of Indra himself. And, O king, at the time of Salwa's approach, nobody could either enter or leave the town of the Vrishnis and the Andhakas without presenting the sign that had been agreed upon. And all the streets of the town and the open spaces were filled with numerous elephants and horses! And, O thou of mighty arms, the combatants were all specially gratified with allowances and wages, and rations, and weapons, and dresses! And amongst the combatants there was none who was not paid in gold, and none who was not paid at all, and none who was not somehow obliged, and none who was not of tried valour! And, O thou of eyes like lotus-leaves, it was thus Dwaraka, abounding in well-ordered arrangements, was defended by Ahuka (Ugrasena)!'"

Section 16

"Vasudeva continued, 'O king of kings, Salwa, the lord of Saubha, came towards our city with an immense force consisting of infantry, cavalry and elephants! And the army headed by king Salwa, consisting of four kings of forces, occupied a level ground commanding a copious water-supply. And forsaking cemeteries and temples dedicated to the gods, and sacred trees, and grounds covered by ant-hills, that host occupied every other place. And the roads (leading to the city) were blocked up by the divisions of the army, and the secret entrances also were all blocked up by the enemy's camp. And, O Kauravya, like unto the lord of birds (Garuda), the ruler of Saubha rushed towards Dwaraka, bringing with him, O bull among men, his host equipped with all kinds of arms, skilled in all weapons, consisting of a dense display of cars and elephants and cavalry abounding in banners, and well-paid and well-fed foot-soldiers possessed of great strength and bearing every mark of heroism and furnished with wonderful chariots and bows. And beholding the army of Salwa, the youthful princess of the Vrishni race resolved to encounter it sallying out of the city. And, O king, Charudeshna, Samva, and the mighty warrior Pradyumna, O descendant of the Kuru race, sailed out, ascending on their chariots, and clad in mail, and decked with ornaments, with colours flying, resolved to encounter the mighty and countless host of Salwa! And Samva taking up his bows eagerly attacked on the field of battle Kshemavriddhi, the commander of Salwa's forces and his chief counsellor also! And, O thou foremost of Bharatas, the son of

Jambavati then began to shower arrows in a continuous stream even as Indra showereth down rain! And, O mighty king, then Kshemavriddhi, the commander of Salwa's forces, bore that shower of arrows, immovable as the Himavat! And, O foremost of kings, Kshemavriddhi on his part, discharged at Samva mightier volley of shafts, aided by his powers of illusion! And dispersing by counter illusion that discharge inspired by illusion, Samva showered on his (adversary's) car a thousand arrows! Then pierced by the shafts on Samva and overwhelmed there with Kshemavriddhi, the commander of the hostile host, left the field by the help of his fleet-steed! And when the wicked general of Salwa had left the field, a mighty Daitya called Vegavat rushed at my son! And, O best of monarchs, thus attacked, the heroic Samva, the perpetuator of the Vrishni race, bore that onset of Vegavat, keeping his ground. And, O son of Kunti, the heroic Samva, of prowess incapable of being baffled, whirling a quickly-going mace, hurled it speedily at Vegavat! And, O king, struck with that mace, Vegavat fell down on the ground, like a weather-beaten and faded lord of the forest of decayed roots! And on that heroic Asura of mighty energy, being slain with the mace, my son entered within that mighty host and began to fight with all. And, O great king, a well-known Danava named Vivindhya, a mighty warrior wielding a large and powerful bow, encountered Charudeshna! And, O monarch, the encounter between Charudeshna and Vivindhya was as fierce as that in days of yore between Vritra and Vasava! And enraged with each other the combatants pierced each other with their arrows, uttering loud roars like unto two powerful lions! Then the son of Rukmini fixed on his bow-string a mighty weapon possessing the splendour of fire or the sun, and capable of destroying all foes, having first vivified it with incantations! Then, O monarch, that mighty warrior my son, fired with wrath, challenged Vivindhya and discharged the weapon at him. And the Danava struck with that weapon, fell down on the ground a lifeless corpse! And beholding Vivindhya slain, and the whole host waver, Salwa advanced again on his beautiful car capable of going everywhere. And, O king of mighty arms, beholding Salwa on that beautiful car of his, the combatants of Dwaraka wavered with fear! But, O thou of the Kuru race, Pradyumna sailed out, and, O great king, bidding the Anarttas be of good cheer, said, 'Waver ye not, and staying behold me fight I Even I shall, by force, repell that car with Salwa on it! Ye Yadavas, this day, I shall, with my weapons like unto serpents discharged from my bow with my hand, destroy this host of the lord of Saubha! Be of good cheer, ye all! Fear not! The lord of Saubha will be slain today! Attached by me, the wretch will meet with destruction together with his car!' O son of Pandu, upon Pradyumna speaking thus with cheerful heart, the Yadava host, O hero, remained on the field, and began to fight cheerfully!'"

Section 17

"Vasudeva continued, 'O bull of the Bharata race, having spoken thus unto the Yadavas, the son of Rukmini (Pradyumna) ascended his golden car. And the car he rode was drawn by excellent steeds in mail. And over it stood a standard bearing the figure of a Makara with gaping mouth and fierce as Yama. And with his steeds, more flying than running on the ground, he rushed against the foe And the hero equipped with quiver and sword, with fingers cased in leather, twanged his bow possessed of the splendour of the lightning, with great strength, and transferring it from hand to hand, as if in contempt of the enemy, spread confusion among the Danavas and other warriors of the city of Saubha. And as hot in contempt of the, foe, and continuously slew the Danavas in battle, no one could mark the slightest interval between his successive shafts. And the colour of his face changed not, and his limbs trembled not. And people only heard his loud leonine roars indicative of wonderful valour. And the aquatic monster with mouth wide open, that devourer of all fishes, placed on golden flag-staff of that best of cars, struck terror into the hearts of Salwa's warriors. And, O king, Pradyumna, the mower of foes rushed with speed against Salwa himself so desirous of an encounter! And, O perpetuator of the Kuru race, braved by the heroic Pradyumna in that mighty battle, the angry Salwa could ill bear the challenge! And that conqueror of hostile cities, Salwa, maddened by anger, descended from his beautiful car of unchecked speed, resolved to encounter Pradyumna. And the people beheld the fight between Salwa and the foremost of Vrishni heroes, which was even like unto the encounter between Vasava with Vali. And, O hero, mounting on his beautiful car decked with gold and furnished with flags and flag-staffs and quivers, the illustrious and mighty Salwa began to discharge his arrows at Pradyumna! Pradyumna also by the energy of his arms, overwhelmed Salwa in the combat by a thick shower of arrows. The king of Saubha, however, thus attacked in battle by Pradyumna, endured him not, but discharged at my son arrows that were like blazing fire. But the mighty Pradyumna parried off that arrowy shower. Beholding this, Salwa rained on my son other weapons of blazing splendour. Then, O foremost of monarchs, pierced by the shafts of Salwa, the son of Rukmini discharged without loss of time an arrow that was capable of entering the vitals of a foe in fight. And that winged shaft shot by my son, piercing Salwa's mail, entered his heart--whereupon he fell down, in a swoon. And beholding the heroic king Salwa fallen down deprived of sense, the foremost of the Danavas fled away rending the ground beneath their feet. And, O lord of the earth, the army of Salwa sent up exclamations of Oh! and Alas! seeing their king, the lord of Saubha, drop down bereft of sense! And O son of the Kuru race, regaining his senses, the mighty Salwa rose and all of a sudden discharged his arrows on Pradyumna. Then the heroic and mighty armed Pradyumna, sorely pierced by his adversary about his throat, was enfeebled on his car. And, O mighty king, wounding the son of Rukmini, Salwa sent up a shout like unto the roar of a lion, and filling the entire earth with it! And, O Bharata, when my son became senseless, Salwa, without losing a moment, again discharged at him other shafts difficult to bear. And pierced with numberless arrows and deprived of his senses, Pradyumna, O chief of the Kuru race, became motionless on the field of battle!'"

Section 18

"Vasudeva continued, 'O king, afflicted with the arrows of Salwa, when Pradyumna became senseless the Vrishnis who had come to the fight were all disheartened and filled with grief! And the combatants of the Vrishni and Andhaka races burst into exclamations of Oh! and Alas! while great joy was felt by the enemy and beholding him thus deprived of sense, his trained charioteer, the son of Daruka, soon carried him off the field by the help of his steeds. The car had not gone far when that best of warriors regained his senses, and taking up his bow addressed his charioteer, saying, 'O son of the Suta tribe, what hast thou done? Why dost thou go leaving the field of battle? This is not the custom of the Vrishni heroes in battle! O son of a Suta, hast thou been bewildered at the sight of a Salwa in that fierce encounter? Or hast thou been disheartened, beholding the fight? O! tell me truly thy mind!' The charioteer answered. 'O son of Janardana, I have not been confounded, nor hath fear taken possession of me. On the other hand, O son of Kesava, the task, I ween, of vanquishing Salwa is difficult for thee! Therefore, O hero, I am slowly retiring from the field. This wretch is stronger than thou art! It behoveth a charioteer to protect the warrior on the car, however, when he is deprived of his senses! O thou gifted with length of days, thou shouldst always be protected by me, even as it behoveth thee to protect me! Thinking that the warrior on the car should always be protected (by his charioteer), I am carrying thee away! Further, O thou of mighty arms, thou art alone, while the Danavas are many. Thinking, O son of Rukmini, that thou art not equal to them in the encounter, I am going away!'

"Vasudeva continued, 'When the charioteer had spoken thus, he, O Kauravya, who hath the makara for his mark replied unto him, saying, 'Turn the car! O son of Daruka, never do so again; never, O Suta, turn thou from the fight, while I am alive! He is no son of the Vrishni race who forsaketh the field or slayeth the foe fallen at his feet and crying I am thine! or killeth a woman, a boy, or an old man, or a warrior in distress, deprived of his car or with his weapons broken! Thou art born in the race of charioteers and trained to thy craft! And, O son of Daruka, thou art acquainted with the customs of the Vrishnis in battle! Versed as thou art with all the customs of the Vrishnis in battle, do thou, O Suta, never again fly from the field as thou hast done! What will the irrepressible Madhava, the elder brother of Gada, say to me when he heareth that I have left the field of battle in bewilderment or that I have been struck on the back--a run-away from the combat! What will the elder brother of Kesava, the mighty-armed Baladeva, clad in blue and inebriate with wine, say, when he returneth? What also, O Suta, will that lion among men, the grand-son of Sini (Satyaki), that great warrior, say on hearing that I have forsaken the fight? And, O charioteer, what will the ever-victorious Shamva, the irrepressible Charudeshna. and Gada, and Sarana, and Akrura also of mighty arms, say unto me! What also will the wives of the Vrishni heroes when they meet together, say of me who had hitherto been considered as brave and well-conducted, respectable and possessed of manly pride? They will even say This Pradyumna is a coward who cometh here, leaving the battle! Fie on him! They will never say, Well done! Ridicule, with exclamation of Fie, is to me or a person like me O Suta, more than death! Therefore, do thou never again leave the field of battle! Reposing the charge on me, Hari the slayer of Madhu, hath gone to the sacrifice of the Bharata lion (Yudhishthira)! Therefore, I cannot bear to be quiet now! O Suta, when the brave Kritavarman was sallying out to encounter Salwa, I prevented him, saying I will resist Salwa. Do thou stay! For honouring me the son of Hridika desisted! Having left the field of battle, what shall I say unto that mighty warrior when I meet him? When that irrepressible one of mighty arms--the holder of the conch, the discus, and the mace--returneth, what shall I say unto him of eyes like lotus leaves? Satyaki, and Valadeva, and others of the Vrishni and Andhaka races always boast of me! What shall I say unto them? O Suta, having left the field of battle and with wounds of arrows on my back while being carried away by thee, I shall, by no means, be able to live! Therefore, O son of Daruka, turn that car speedily, and never do so again even in times of greatest danger! I do not, O Suta, think life worth much, having fled from the field like a coward, and my back pierced, with the arrows (of the enemy)! Hast thou ever seen me. O son of Suta, fly in fear from the field of battle like coward? O son of Daruka, it behoved thee not to forsake the battle, while my desire of fight was not yet gratified! Do thou, therefore, go back to the field.'"

Section 19

Vasudeva continued, Thus addressed, the son of Suta race replied in haste unto Pradyumna, that foremost of all endued with strength, in these sweet words, 'O son of Rukmini, I fear not to guide the horses on the field of battle, and I am acquainted also with the customs of the Vrishnis in war! It is not otherwise in the least! But, O thou blest with length of days, those that guide the car are taught that the warrior on the car is, by all means, to be protected by his charioteer! Thou wert also much afflicted! Thou wert much wounded by the arrows shot by Salwa. Thou wert also deprived of thy senses, O hero! Therefore is it that I retired from the field.' But, O chief of the Satwatas, now that thou hast regained thy senses without much ado, do thou, O son of Kesava, witness my skill in guiding the horses! I have been begotten by Daruka, and I have been duly trained! I will now penetrate into the celebrated array of Salwa without fear!

"Vasudeva continued, 'Saying this, O hero, the charioteer, pulling the reins, began to lead the horses with speed towards the field of battle. And, O king, struck with the whip and pulled by the reins those excellent steeds seemed to be flying in the air, performing various beautiful motion, now circular, now similar, now dissimilar, now to the right, now to the left. And, O king, those steeds understanding as it were the intention of Daruka's son endued with such lightness of hand, burned with energy, and seemed to go without touching the ground with their feet! That bull among men wheeled round Salwa's host so easily that they who witnessed it wondered exceedingly. And the lord of Saubha, unable to bear that manoeuvre of Pradyumna, instantly sent three shafts at the charioteer of his antagonist! The charioteer, however, without taking any note of the force of those arrows, continued to go along the right. Then the lord of Saubha, O hero, again discharged at my son by Rukmini, a shower of various kinds of weapons! But that slayer of hostile heroes, the son of Rukmini, showing with a smile his lightness of hand, cut all those weapons off as they reached him. Finding his arrows cut by Pradyumna, the lord of Saubha, having recourse to the dreadful illusion natural to Asuras began to pour a thick shower of arrows. But cutting into pieces those powerful Daitya weapons shot at him in mid-career by means of his Brahma weapon, Pradyumna discharged winged shafts of other kings. And these delighting in blood, warding off the shafts of Daitya, pierced his head, bosom and face. And at those wounds Salwa fell down senseless. And on the mean-minded Salwa falling down, afflicted with Pradyumna's arrows, the son of Rukmini aimed another arrow at him, capable of destroying every foe. And beholding that arrow worshipped by all the Dasarhas, and flaming like fire and fatal as a venomous snake, fixed on the bow-string, the firmament was filled with exclamations of Oh! and Alas! Then all the celestials with Indra and the lord of treasures (Kubera) at their head sent Narada and the god of wind endued with the speed of the mind. And these two approaching the son of Rukmini delivered unto him the message of the celestial, saying, O hero, king Salwa is nor to be slain by thee! Do thou draw back the arrow. He is unslayable by thee in fight! There breatheth not a person who cannot be killed by that arrow! O thou of mighty arms, the Creator hath ordained his death at the hands of Krishna, the son of Devaki! Let this be not falsified!--Thereupon with a glad heart, Pradyumna withdrew that best of arrows from his excellent bow and deposited it back in his quiver. And then, O foremost of kings, the mighty Salwa, afflicted with the arrows of Pradyumna, rose disheartened, and speedily went away. Then O king, the wicked Salwa, thus afflicted by the Vrishnis, mounted on his car of precious metals, and leaving Dwaraka scudded through the skies!'"

Section 20

"Vasudeva said, 'When Salwa had left the city of the Anarttas, I returned to it, O king, on the completion of thy great Rajasuya sacrifice! On my arrival I found Dwaraka shorn of its splendour, and, O great monarch, there were not sounds of Vedic recitation or sacrificial offering, And the excellent damsels were all destitute of ornaments, and the gardens were devoid of beauty. And alarmed by the aspect, I asked the son of Hridika saying, 'Why is it that the men and women of the city of the Vrishnis are so woe-begone, O tiger among men?' O thou best of kings thus asked the son of Hridika (Kritavarman) relate to me in detail the invasion of the city by Salwa, and his subsequent departure from it. And, O thou foremost of Bharatas, hearing all, even then I made up my mind to slay Salwa. And encouraging the citizens, O best of Bharatas, I cheerfully addressed king Ahuka, and Anakdundhuvi, and the chief heroes of the Vrishni race, saying, 'Do ye, O bulls among the Yadavas, stay in the city, taking every care, and know that I go to slay Salwa! I return not to the city of Dwaravati without slaying him. I will again come to ye having compassed the destruction of Salwa together with his car of precious metals. Do ye strike up the sharp and middle and flat notes of the Dundhuvi so dreadful to foes!' And O thou bull of the Bharata race, thus adequately encouraged by me, those heroes cheerfully said unto me, 'Go and slay the enemies!' And thus receiving the benedictions of those warriors with glad hearts, and causing the Brahmanas to utter auspicious words and bowing down to the best of the regenerate ones, and to Siva also, I set out on my car unto which were yoked the horses Saivya, and Sugriva, filling all sides with the clatter (of my wheels) and blowing that best of conchs, the Panchajanya! And, O king, O tiger among men, accompanied by my redoubted and victorious army consisting of the four kinds of the forces so persevering in battle, I set out. And leaving many countries, and mountains, crowned with trees, and pieces of water, and streams, I at last arrived at the country of Matrikavarta. It is there, O thou tiger among men, that I heard that Salwa was coursing on his car of precious metals near the ocean, and I followed in his pursuit. And, O thou slayer of thy foes, having reached the main, Salwa on his car of costly metals was in the midst of the deep heaving with billows! And on seeing me from a distance, O Yudhishthira, that one of wicked soul himself challenged me repeatedly to the fight. And many arrows capable of piercing to the quick, discharged from my bow reached not his car. And at this I was wroth! And, O king, that essentially sinful wretch of a Daitya's son of irrepressible energy, on his part began to shoot thousand upon thousands of arrows in torrents! And, O Bharata, he rained shafts upon my soldiers and upon my charioteer and upon my steeds! But without thinking of the shafts, we continued the conflict. Then the warriors following Salwa poured on me straight arrows by thousands. And the Asuras covered my horses and my car and Daruka with arrows capable of piercing the very vitals. And, O hero, I could not at that time see either my horses, or my car, or my charioteer Daruka! And I with my army was covered with weapons. And, O son of Kunti, superhumanly skilled in weapons, I also let fly from my bow arrows by tens of thousands, inspiring them with mantras! But as that car of costly metals was in the sky, full two miles off, it could not, O Bharata, be seen by my troops. They could therefore only remaining on the field of battle look on like spectators in a place of amusement, cheering me on by shouts loud as the roar of the lion, and also by the sound of their clapping. And the tinted arrows shot by the fore-part of hand penetrated into the bodies of the Danavas like biting insects. And then arose cries in the car of precious metals from those that were dying of wounds by those sharp arrows and falling into the waters of the mighty ocean. And the Danavas deprived of their arms, necks, and wearing the form of Kavandhas,--fell, sending up tremendous roars. And as they fell they were devoured by animals living in the waters of the ocean. And then I powerfully blew the Panchajanya obtained from the waters and graceful as the lotus-stalk and white as milk or the Kunda flower or the moon or silver. And seeing his soldiers fall, Salwa the possessor of the car of precious metals, began to fight with the help of illusion. And then he began to ceaselessly hurl at me maces, and ploughshares, and winged darts and lances, and javelins, and battle-axes, and swords and arrows blazing like javelins and thunderbolts, and nooses, and broad swords, and bullets from barrels, and shafts, and axes, and rockets. And permitting them to come towards me, I soon destroyed them all by counter-illusion. And on this illusion being rendered ineffectual, he began the contest with mountain peaks. And, O Bharata, then there was darkness and light alternately, and the day was now fair, and now gloomy, and now hot, and now cold. And there was a perfect shower of coals, and ashes, and weapons. And creating such illusion the enemy fought with me. And ascertaining it I destroyed his illusion by counter-illusion. And in the due time I showered arrows all round. And then, O mighty king, the dome of heaven blazed as with a hundred suns, and, O son of Kunti with one hundred moons, and thousands and ten thousands of stars! And then none could ascertain whether it was day or night, or distinguish the points of the horizon. And, becoming bewildered, I fixed on my bowstring the weapon called Pragnastra. And, O son of Kunti, the weapon went like unto flakes of pure cotton blown away by the winds! And a great fight took place, calculated to make the down on one's body stand on end. And O best of monarchs, having regained, light, I again fought with the enemy!'"

Section 21

"Vasudeva said, 'O thou tiger among men, my great enemy king Salwa, thus encountered by me in battle, again ascended the sky. And O mighty monarch, inspired with the desire of victory, that wicked one hurled at me Sataghnis, and mighty maces, and flaming lances, and stout clubs, and as the weapons came along the sky, I speedily resisted them with my swift arrows, and cut them in two or three pieces before they came at me. And there was a great noise in the welkins. And Salwa covered Daruka, and my steeds, and my car also with hundreds of straight shafts. Then, O hero, Daruka, evidently about to faint, said unto me, 'Afflicted with the shafts of Salwa I stay in the field, because it is my duty to do so. But I am incapable of doing so (any longer). My body hath become weak!' Hearing these piteous words of my charioteer, I looked at him, and found the driver wounded with arrows. Nor was there a spot on his breasts or the crown of his head, or body or his arms which was not, O thou foremost of sons of

Pandu, covered with shafts! And blood flowed profusely from his wounds inflicted by arrows, and he looked like unto a mountain of red chalk after a heavy shower. And, O thou of mighty arms, seeing the charioteer with the reins in his hands thus pierced and enfeebled by the shafts of Salwa in the field of battle, I cheered him up!

"'And, O Bharata, about this time, a certain person, having his home in Dwaraka quickly coming to my car, addressed me like a friend, delivering to me, O hero, a message from Ahuka! He seemed to be one of Ahuka's followers. And sadly and in a voice choked in sorrow, know, O Yudhishthira, he said words'--O warrior, Ahuka, the lord of Dwaraka, hath said these words unto thee! O Kesava, hear what thy father's friend sayeth: O son of the Vrishni race, O thou irrepressible one, in thy absence today Salwa, coming to Dwaraka, hath by main force killed Vasudeva! Therefore, no need of battle any more. Cease, O Janardana! Do thou defend Dwaraka! This is thy principal duty!--Hearing these words of his, my heart became heavy, and I could not ascertain what I should do and what I should not. And, O hero, hearing of that great misfortune, I mentally censured Satyaki, and Baladeva, and also that mighty pradyumna. Having reposed on them the duty of protecting Dwaraka and Vasudeva, I had gone, O son of the Kuru race, to effect the destruction of Salwa's city. And in a sorrowful heart, I asked myself,--Doth that destroyer of foes, the mighty-armed Baladeva, live, and Satyaki, and the son of Rukmini and Charudeshna possessed of prowess, and Shamva and others? For, O thou tiger among men, these living, even the bearer himself of the thunderbolt could by no means destroy Suta's son (Vasudeva)! And thought, I, It is plain that Vasudeva is dead and equally plain that the others with Baladeva at their head have been deprived of life--This was my certain conclusion. And, O mighty king, thinking of the destruction of those all, I was overwhelmed with grief! And it was in this state of mind that I encountered Salwa afresh. And now I saw, O great monarch, Vasudeva himself falling from the car of precious metals! And, O warrior I swooned away, and, O king of men, my sire seemed like unto Yayati after the loss of his merit, falling towards the earth from heaven! And like unto a luminary whose merit hath been lost saw my father falling, his head-gear foul and flowing loosely, and his hair and dress disordered. And then the bow Sharanga dropped from my hand, and, O son of Kunti I swooned away! I sat down on the side of the car. And, O thou descendant of the Bharata race, seeing me deprived of consciousness on the car, and as if dead, my entire host exclaimed Oh! and Alas! And my prone father with out-stretched arms and lower limbs, appeared like a dropping bird. And him thus falling, O thou of mighty arms, O hero, the hostile warriors bearing in their hands lances and axes struck grievously! And (beholding this) my heart trembled! and soon regaining my consciousness, O warrior, I could not see in that mighty contest either the car of costly metals, or the enemy Salwa, or my old father! Then I concluded in my mind that it was certainly illusion. And recovering my senses, I again began to discharge arrows by hundreds."

Section 22

"Vasudeva continued, 'Then O thou foremost of the Bharata race, taking up my beautiful bow, I began to cut off with my arrows the heads of the enemies of the celestials, from off that car of costly metals! And I began to discharge from the Sharanga many well-looking arrows of the forms of snakes, capable of going at a great height and possessing intense energy. And, O perpetuator of the Kuru race, I could not then see the car of costly metals, for it had vanished, through illusion! I was then filled with wonder! That host of Danvas then, O Bharata, of frightful visages and hair, set up a loud howl while I was waiting for it. In that fierce battle. I then, with the object of destroying them, fixed on my bow-string the weapon capable of piercing the foes if but his sound was inaudible. Upon this, their shouts ceased. But those Danavas that had sent up that shout were all slain by those shafts of mine blazing as the Sun himself, and capable of striking at the perception of sound alone. And after the shout had ceased at one place, O mighty king, another yell proceeded from another quarter. Thitherto also I sent my shafts. In this way, O Bharata, the Asuras began to send up yells in all the ten quarters above and across. These were all slain by me, viz., those that were in the skies and that were invisible, with arrows of diverse forms, and celestial weapons inspired with mantras. Then, O hero, that car of precious metals capable of going anywhere at will, bewildering my eyes, reappeared at Pragjyotisha! And then the destroying Danavas of fierce forms suddenly drowned me with a mighty shower of rocks. And, O thou foremost of monarchs, torrents of rocks falling upon me covered me up, and I began to grow like an ant-hill (with its summits and peaks)! And covered along with my horses and charioteer and flagstaffs, with crags on all sides, I disappeared from sight altogether. Then those foremost of heroes of the Vrishni race who were of my army were, struck with panic, and all on a sudden began to fly in all directions. And beholding me in that plight, O king, the heaven, the firmament, and the earth were filled with exclamation of Oh! and Alas! And then, O monarch, my friends filled with sorrow and grief began to weep and wail with heavy hearts! And delight filled the hearts of the enemies. And O thou who never waverest, I heard of this after I had defeated the foe! And then wielding the thunderbolt, that favourite (weapon) of Indra, capable of riving stones, I destroyed that entire mass of crags! But my steeds, afflicted with the weight of the stones and almost on the point of death began to tremble. And beholding me, all my friends rejoiced again even as men rejoice on seeing the sun rise in the sky, dispersing the clouds. And seeing my horses almost in their last gasp for breath, afflicted with that load of stones, my charioteer said unto me in words suitable to the occasion, 'O thou of the Vrishni race, behold Salwa the owner of the car of precious metals sitting (yonder). Do not disregard him! Do thou exert thyself! Do thou abandon thy mildness and consideration for Salwa. Slay Salwa, O thou of mighty arms! O Kesava, do not let him live! O hero, O thou destroyer of those that are not thy friends (enemies), an enemy should be slain with every exertion! Even a weak enemy who is under the feet of a man endued with strength, should not be disregarded by the latter: that (shall I say) of one that dareth us to the fight? Therefore, O thou tiger among men, putting forth every exertion, slay him, O lord, O thou foremost of the Vrishni race! Do thou not delay again! This one is not capable of being vanquished by milder measures. And he cannot in my opinion be thy friend who is fighting thee and who devastated Dwaraka!' O Kaunteya, hearing such words of my charioteer, and knowing that what he said was true, I directed my attention to the fight (afresh), with the view of slaying Salwa and destroying the car of costly metals! And, O hero, saying unto Daruka, 'Stay a moment' I fixed on my bow-string my favourite weapon of fire, blazing and of celestial origin, of irresistible force, and incapable of being baffled, bursting with energy, capable of penetrating into everything, and of great splendour! And saying, 'Destroy the car of precious metals together with all those enemies that are in it.' I launched with the might of my arms and in wrath with mantras, the great powerful discus Sudarsana which reduceth to ashes in battle Yakshas and Rakshasas and Danavas and kings born in impure tribes, sharp-edged like the razor, and without stain, like unto Yama the destroyer, and incomparable, and which killeth enemies. And rising into the sky, it seemed like a second sun of exceeding effulgence at the end of the Yuga. And approaching the town of Saubha whose splendour had disappeared, the discus went right through it, even as a saw divideth a tall tree. And cut in twain by the energy of the Sudarsana it fell like the city of Tripura shaken by the shafts of Maheswara. And after the town of Saubha had fallen, the discus came back into my hands, And taking it up I once more hurled it with force saying, 'Go thou unto Salwa.' The discus then cleft Salwa in twain who in that fierce conflict was at the point of hurling a heavy mace. And with its energy it set the foe ablaze. And after that brave warrior was slain, the disheartened Danava women fled in all directions, exclaiming Oh! and Alas! And taking my chariot in front of the town of Saubha I cheerfully blew my conch and gladdened the hearts of my friends. And beholding their town, high as the peak of the Meru, with its palaces and gate-ways utterly destroyed, and all ablaze, the Danavas fled in fear. And having thus destroyed the town of Saubha and slain Salwa, I returned to the Anarttas and delighted my friends. And, O king, it is for this reason that I could not come to the city named after the elephant (Hastinapura), O destroyer of hostile heroes! O warrior, if I had come, Suyodhana would not have been alive or the match at dice would not have taken place. What can I do now? It is difficult to confine the waters after the dam is broken!'"

Vaisampayana continued, "Having addressed the Kaurava thus, that foremost of male persons, of mighty arms, the slayer of Madhu, possessed of every grace, saluting the Pandavas, prepared for departure. And the mighty-armed hero reverentially saluted Yudhishthira the just, and the king in return and Bhima also smelt the crown of his head. And he was embraced by Arjuna, and the twins saluted him with reverence. And he was duly honoured by Dhaumya, and worshipped with tears by Draupadi. And causing Subhadra and Abhimanyu to ascend his golden car, Krishna, mounted it himself, worshipped by the Pandavas. And consoling

Yudhishthira, Krishna set out for Dwaraka on his car resplendent as the sun and unto which were yoked the horses Saivya and Sugriva. And after he of the Dasharha race had departed, Dhristadyumna, the son of Prishata, also set out for his own city, taking with him the sons of Draupadi. And the king of Chedi, Dhrishtaketu also, taking his sister with him set out for his beautiful city of Suktimati, after bidding farewell to the Pandavas. And, O Bharata, the Kaikeyas also, with the permission of Kunti's son possessed of immeasurable energy, having reverentially saluted all the Pandavas, went away. But Brahmanas and the Vaisyas and the dwellers of Yudhishthira's kingdom though repeatedly requested to go, did not leave the Pandavas. O foremost of king, O bull of the Bharata race, the multitude that surrounded those high-souled ones in the forest of Kamyaka looked extraordinary. And Yudhishthira, honouring those high-minded Brahmanas, in due time ordered his men, saying 'Make ready the car.'"

Section 23

Vaisampayana continued, "After the chief of the Dasharhas had departed, the heroic Yudhishthira, and Bhima, and Arjuna, and the twins, each looking like unto Shiva, and Krishna, and their priest, ascending costly cars unto which were yoked excellent steeds, together went into the forest. And at time of going they distributed Nishkas of gold and clothes and kine unto Brahmanas versed in Siksha and Akshara and mantras. And twenty attendants followed them equipped with bows, and bowstrings, and blazing weapons, and shafts and arrows and engines of destruction. And taking the princess's clothes and the ornaments, and the nurses and the maid-servants, Indrasena speedily followed the princes on a car. And then approaching the best of Kurus, the high-minded citizens walked round him. And the principal Brahmanas of Kurujangala cheerfully saluted him. And together with his brothers, Yudhishthira the just, on his part saluted them cheerfully. And the illustrious king stopped there a little, beholding the concourse of the inhabitants of Kurujangala. And the illustrious bull among the Kurus felt for them as a father feeleth for his sons, and they too felt for the Kuru chief even as sons feel for their father! And that mighty concourse, approaching the Kuru hero, stood around him. And, O king, affected, with bashfulness, and with tears in their eyes, they all exclaimed, 'Alas, O lord!

O Dharma!' And they said, 'Thou art the chief of the Kurus, and the king of us, thy subjects! Where dost thou go, O just monarch, leaving all these citizens and the inhabitants of the country, like a father leaving his sons? Fie on the cruel-hearted son of Dhritarashtra! Fie on the evil-minded son of Suvala! Fie on Karna! For, O foremost of monarchs, those wretches ever wish unto thee who art firm in virtue! Having thyself established the unrivalled city of Indraprastha of the splendour of Kailasa itself, where dost thou go, leaving it, O illustrious and just king, O achiever of extraordinary deeds! O illustrious one, leaving that peerless palace built by Maya, which possesseth the splendour of the palace of the celestials themselves, and is like unto a celestial illusion, ever guarded by the gods, where dost thou go, O son of Dharma?' And Vibhatsu knowing the ways of virtue, pleasure, and profit said unto them in a loud voice, 'Living in the forest, the king intendeth to take away the good name of his enemies! O we with the regenerate ones at your head, versed in virtue and profit, do you approaching the ascetics separately and inclining them to grace, represent unto them what may be for our supreme good!' Upon hearing these words of Arjuna, the Brahmanas and the other orders, O king, saluting him cheerfully walked round the foremost of virtuous men! And bidding farewell unto the son of Pritha, and Vrikodara, and Dhananjaya and Yajnaseni, and the twins, and commanded by Yudhishthira, they returned to their respective abodes in the kingdom with heavy hearts."

Section 24

Vaisampayana said, "After they had departed, Yudhishthira the virtuous son of Kunti, unwavering in his promises, addressed all his brothers, saying, 'We shall have to dwell in the solitary forest for these twelve years. Search ye, therefore, in this mighty forest for some spot abounding in birds and deer and flowers and fruits, beautiful to behold, and auspicious, and inhabited by virtuous persons and where we may dwell pleasantly for all these years!' Thus addressed by Yudhishthira, Dhananjaya replied unto the son of Dharma, after reverencing the illustrious king as if he were his spiritual preceptor. And Arjuna said, 'Thou hast respectfully waited upon all the great and old Rishis. There is nothing unknown to thee in the world of men. And O bull of the Bharata race, thou hast always waited with reverence upon Brahmanas including Dwaipayana and others, and Narada of great ascetic merit, who with senses under control, ever goeth to the gates of all the world from the world of the gods unto that of Brahma, including that of the Gandharvas and Apsaras! And thou knowest, without doubt, the opinions of the Brahmanas, and, O king, their prowess also! And O monarch, thou knowest what is calculated to do us good! And O great king, we will live wherever thou likest! Here is this lake, full of sacred water, called Dwaitavana, abounding with flowers, and delightful to look at, and inhabited by many species of birds. If, O king, it pleaseth thee, here should we like to dwell these twelve years! Thinkest thou otherwise?' Yudhishthira replied, 'O Partha, what thou hast said recommendeth itself to me! Let us go that sacred and celebrated and large lake called Dwaitavana!"

"Vaisampayana continued, "Then the virtuous son of Pandu, accompanied by numerous Brahmanas, all went to the sacred lake called Dwaitavana. And Yudhishthira was surrounded by numerous Brahmanas some of whom sacrificed with fire and some without it and some of whom, devoted to the study of the Vedas, lived upon alms or were of the class called Vanaprasthas. And the king was also surrounded by hundreds of Mahatmas crowned with ascetic success and of rigid vows. And those bulls of the Bharata race, the sons of Pandu setting out with those numerous Brahmanas, entered the sacred and delightful woods of Dwaita. And the king saw that mighty forest covered on the close of summer with Salas, and palms, and mangoes, and Madhukas, and Nipas and Kadamvas and Sarjjas and Arjunas, and Karnikars, many of them covered with flowers. And flocks of peacocks and Datyuhas and Chakoras and Varhins and Kokilas, seated on the tops of the tallest trees of that forest were pouring forth their mellifluous notes. And the king also saw in that forest mighty herds of gigantic elephants huge as the hills, with temporal juice trickling down in the season of rut, accompanied by herds of she-elephants. And approaching the beautiful Bhogavati (Saraswati), the king saw many ascetics crowned with success in the habitations in that forest, and virtuous men of sanctified souls clad in barks of trees and bearing matted locks on their heads. And descending from their cars, the king that foremost of virtuous men with his brothers and followers entered that forest like Indra of immeasurable energy entering heaven. And crowds of Charanas and Siddhas, desirous of beholding the monarch devoted to truth, came towards him. And the dwellers of that forest stood surrounding that lion among king possessed of great intelligence. And saluting all the Siddhas, and saluted by them in return as a king or a god should be, that foremost of virtuous men entered the forest with joined hands accompanied by all those foremost of regenerate ones. And the illustrious and virtuous king, saluted in return by those virtuous ascetics that had approached him, sat down in their midst at the foot of a mighty tree decked with flowers, like his father (Pandu) in days before. And those chiefs of the Bharata race viz., Bhima and Dhananjaya and the twins and Krishna and their followers, all fatigued, leaving their vehicles, sat themselves down around that best of kings. And that mighty tree bent down with the weight of creepers, with those five illustrious bowmen who had come there for rest sitting under it, looked like a mountain with (five) huge elephants resting on its side."

Section 25

Vaisampayana said, "Having fallen into distress, those princes thus obtained at last a pleasant habitation in that forest. And there in those woods abounding with Sala trees and washed by the Saraswati, they who were like so many Indras, began to sport themselves. And the illustrious king, that bull of the Kuru race, set himself to please all the Yatis and Munis and the principal Brahmanas in that forest, by offerings of excellent fruits and roots. And their priest, Dhaumya endued with great energy, like unto a father to those princes, began to perform the sacrificial rites of Ishti and Paitreya for the Pandavas residing in that great forest. And there came, as a guest, unto the abode of the accomplished Pandavas living in the wood after loss of their kingdom, the old Rishi Markandeya, possessed of intense and abundant energy. And that bull of the Kuru race, the high-souled Yudhishthira, possessed of unrivalled strength and prowess, paid his homage unto that great Muni, reverenced by celestials and Rishis of men, and possessed of the splendour of blazing fire. And that illustrious and all-knowing Muni, of unrivalled energy, beholding Draupadi and Yudhishthira and Bhima and Arjuna, in the midst of the ascetics, smiled, recollecting Rama in his mind. And Yudhishthira the just, apparently grieved at this, asked him, saying, 'All these ascetics are sorry for seeing me here. Why is it that thou alone smilest, as if an glee, in the presence of these?' Markandeya replied, 'O child', I too am sorry and do not smile in glee! Nor doth pride born of joy possess my heart! Beholding to-day the calamity, I recollect Rama, the son of Dasaratha, devoted to truth! Even that Rama, accompanied by Lakshman, dwelt in the woods at the command of his father. O son of Pritha, I beheld him in days of old ranging with his bow on the top of the Rishyamuka hills! The illustrious Rama was like unto Indra, the lord of Yama himself, and the slayer of Namuchi! Yet that sinless one had to dwell in the forest at the command of his father, accepting it as his duty. The illustrious Rama was equal unto Sakra in prowess, and invincible in battle. And yet he had to range the forest renouncing all pleasures! Therefore should no one act unrighteously, saying,--I am mighty! Kings Nabhaga and Bhagiratha and others, having subjugated by truth this world bounded by the seas, (finally) obtained, O child, all the region hereafter. Therefore, should no one act unrighteously, saying,--I am mighty! And, O exalted of men, the virtuous and truthful king of Kasi and Karusha was called a mad dog for having renounced his territories and riches! Therefore, should no one act unrighteously, saying,--I am mighty! O best of men, O son of Pritha, the seven righteous Rishis, for having observed the ordinance prescribed by the Creator himself in the Vedas, blaze in the firmament. Therefore, should no one act unrighteously, saying,--I am mighty! Behold, O king, the mighty elephants, huge as mountain cliffs and furnished with tusks, transgress not, O exalted of men, the laws of the Creator! Therefore, should none act unrighteously saying, Might is mine! And, O foremost of monarchs, behold all the creatures acting according to their species, as ordained by the Creator. Therefore, should none act unrighteously, saying, Might is mine. O son of Pritha, in truth, and virtue, and proper behaviour, and modesty, thou hast surpassed all creatures, and thy fame and energy are as bright as fire or the Sun! Firm in thy promises, O illustrious one, having passed in the woods thy painful exile, thou wilt again, O king, snatch from the Kauravas thy blazing prosperity with the help of thy own energy!'"

Vaisampayana continued, "Having spoken these words unto Yudhishthira (seated) in the midst of the ascetics with friends, the great Rishi having also saluted Dhaumya and all the Pandavas set out in a northerly direction!"

Section 26

Vaisampayana said, "While the illustrious son of Pandu continued to dwell in the Dwaita woods, that great forest became filled with Brahmanas. And the lake within that forest, ever resounding with Vedic recitations, became sacred like a second region of Brahma. And the sounds of the Yajus, the Riks, the Samas, and other words uttered by the Brahmanas, were exceedingly delightful to hear. And the Vedic recitations of the Brahmanas mingling with the twang of bows of the sons of Pritha, produced a union of the Brahmana and Kshatriya customs that was highly beautiful. And one evening the Rishi Vaka of the Dalvya family addressed Yudhishthira, the son of Kunti seated in the midst of the Rishis, saying, 'Behold, O chief of the Kurus, O son of Pritha, the homa time is come of these Brahmanas devoted to ascetic austerities, the time when the (sacred) fires have all been lit up! These all, of rigid vows, protected by thee, are performing the rites of religion in this sacred region! The descendants of Bhrigu and Angiras, along with those of Vasishta and Kasyapa, the illustrious sons of Agastya, the offspring of Atri all of excellent vows, in fact, all the foremost Brahmanas of the whole, are now united with thee! Listen, O son of the Kuru race born of Kunti, thyself with thy brothers, to the words I speak to thee! As are aided by the wind consumeth the forest, so Brahma energy mingling with Kshatriya energy, and Kshatriya might mingling with Brahma power, might, when they gathered force, consume all enemies! O child, he should never desire to be without Brahmanas who wisheth to subdue this and the other world for length of days! Indeed, a king slayeth his enemies having obtained a Brahmana conversant, with religion and worldly affairs and freed from passion and folly. King Vali cherishing his subjects practised those duties that lead to salvation, and knew not of any other means in this world than Brahmanas. It was for this that all the desires of Virochana's son, the Asura (Vali), were ever gratified, and his wealth was ever inexhaustible. Having obtained the whole earth through the aid of the Brahmanas, he met with destruction when he began to practise wrong on them! This earth with her wealth never adoreth long as her lord a Kshatriya living without a Brahmana! The earth, however, girt by the sea, boweth unto him who is ruled by a Brahmana and taught his duties by him! Like an elephant in battle without his driver, a Kshatriya destitute of Brahmanas decreaseth in strength! The Brahmana's sight is without compare, and the Kshatriya's might also is unparalleled. When these combine, the whole earth itself cheerfully yieldeth to such a combination. As fire becoming mightier with the wind consumeth straw and wood, so kings with Brahmanas consume all foes! An intelligent Kshatriya, in order to gain what he hath not, and increase what he hath, should take counsel of Brahmanas! Therefore, O son of Kunti, for obtaining what thou hast not and increasing what thou hast, and spending what thou hast on proper objects and persons, keep thou with thee a Brahmana of reputation, of a knowledge of the Vedas, of wisdom and experience! O Yudhishthira. Thou hast ever highly regarded the Brahmanas. It is for this that thy fame is great and blazeth in the three worlds!"

Vaisampayana continued, "Then all those Brahmanas who were with Yudhishthira worshipped Vaka of the Dalvya race, and having heard him praise Yudhishthira became highly pleased. And Dwaipayana and Narada and Jamadagnya and Prithusravas; and Indradyumna and Bhalaki and Kritachetas and Sahasrapat; and Karnasravas and Munja and Lavanaswa and Kasyapa; and Harita and Sthulakarana and Agnivesya and Saunaka; and Kritavak and Suvakana Vrihadaswa and Vibhavasu; and Urdharetas and Vrishamitra and Suhotra and Hotravahana; these and many other Brahmanas of rigid vows then adored Yudhishthira like Rishis adoring Purandara in heaven!"

Section 27

Vaisampayana said, "Exiled to the woods the sons of Pritha with Krishna seated in the evening, conversed with one another afflicted with sorrow and grief. And the handsome and well informed Krishna dear unto her lords and devoted to them, thus spake unto Yudhishthira, Then sinful, cruel, and wicked-minded son of Dhritarashtra certainly feeleth no sorrow for us, when, O king, that evil-hearted wretch having sent thee with myself into the woods dressed in deer-skin feeleth no regret! The heart of that wretch of evil deeds must surely be made of steel when he could at that time address thee, his virtuous eldest brother, in words so harsh! Having brought thee who deservest to enjoy every happiness and never such woe, into such distress, alas, that wicked-minded and sinful wretch joyeth with his friends! O Bharata, when dressed in deer-skin thou hast set out for the woods, only four persons, O monarch, viz., Duryodhana, Karna, the evil-minded Sakuni, and Dussasana that bad and fierce brother of Duryodhana, did not shed tears! With the exception of these, O thou best of the Kurus, all other Kurus filled with sorrow shed tears from their eyes! Beholding this thy bed and recollecting what thou hadst before, I grieve, O king, for thee who deservest not woe and hast been brought up in every luxury! Remembering that seat of ivory in thy court, decked with jewels and beholding this seat of kusa grass, grief consumeth me, O king! I saw thee, O king, surrounded in thy court by kings! What peace can my heart know in not beholding thee such now? I beheld thy body, effulgent as the sun, decked with sandal paste! Alas, grief depriveth me of my senses in beholding thee now besmeared with mud and dirt! I saw thee before, O king, dressed in silken clothes of pure white! But I now behold thee dressed in rags? Formerly, O king, pure food of every kind was carried from thy house on plates of gold for Brahmanas by thousands! And, O king, food also of the best kind was formerly given by thee unto ascetics both houseless and living in domesticity! Formerly, living in dry mansion thou hadst ever filled with food of every kind plates by thousands, and worshipped the Brahmanas gratifying every wish of theirs! What peace, O king, can my heart know in not beholding all this now? And, O great king, these thy brothers, endued with youth and decked with ear-rings, were formerly fed by cook with food of the sweet flavour and dressed with skill! Alas, O king, I now behold them all, so undeserving of woe, living in the woods and upon what the wood may yield! My heart, O King knoweth no peace! Thinking of this Bhimasena living in sorrow in the woods, doth not thy anger blaze up, even though it is time? Why doth not thy anger, O king, blaze up upon beholding the illustrious Bhimasena who ever performeth everything unaided, so fallen into distress, though deserving of every happiness? Why, O king, doth not thy anger blaze up on beholding that Bhima living in the woods who was formerly surrounded with numerous vehicles and dressed in costly apparel? This exalted personage is ready to slay all the Kurus in battle. He beareth, however, all this sorrow, only because he waiteth for the fufilment of thy promise! This Arjuna, O king, though possessed of two hands, is equal, for the lightness of his hand in discharging shafts, to (Kartavirya)

Arjuna of a thousand arms! He Is even (to foes), like unto Yama himself at the end of the Yuga! It was by the prowess of his weapons that all the kings of the earth were made to wait upon the Brahmanas at thy sacrifice? Beholding that Arjuna that tiger among men worshipped by both the celestials and the Danavas so anxious, why, O king, dost thou not feel indignant? I grieve, O Bharata, that thy wrath doth not blaze up at sight of that son of Pritha in exile, that prince who deserveth not such distress and who hath been brought up in every luxury! Why doth not thy wrath blaze up at sight of that Arjuna in exile, who, on a single car, hath vanquished celestials and men and serpents? Why, O king, doth not thy wrath blaze up at sight of that Arjuna in exile who, honoured with offerings of cars and vehicles of various forms and horses and elephants, forcibly took from the kings of the earth their treasures, who is the chastiser of all foes, and who at one impetus can throw full five hundred arrows? Why, O king, doth not thy wrath blaze up at sight of Nakula, in exile, who so fair and able-bodied and young, is the foremost of all swordsmen? Why, O king, dost thou pardon the foe. O Yudhishthira, at sight of Madri's son, the handsome and brave Sahadeva in exile? Why doth not thy anger blaze up, O king, it sight of both Nakula and Sahadeva overwhelmed with grief, though so undeserving of distress? Why also, O king, dost thou pardon the foe at sight of myself in exile who, born in the race of Drupada and, therefore, the sister of Dhrishtadyumna, am the daughter-in-law of the illustrious Pandu and the devoted wife of heroes? Truly, O thou best of the Bharatas, thou hast no anger, else why is it that thy mind is not moved at sight of thy brothers and myself (in such distress)? It is said that there is no Kshatriya in the world who is bereft of anger. I now behold in thee, however, a refutation of the proverb! That Kshatriya, O son of Pritha, who discovereth not his energy when the opportunity cometh, is ever disregarded by all creatures! Therefore, O king, thou shouldst not extend thy forgiveness to the foe. Indeed, with thy energy, without doubt, thou, mayst slay them all! So also, O king, that Kshatriya who is not appeased when the time for forgiveness cometh, becometh unpopular with every creature and meeteth with destruction both in this and the other world!'"

Section 28

"Draupadi continued, 'On this subject, the ancient story of the conversation between Prahlada and Vali, the son of Virochana, is quoted as an example. One day Vali asked his grand-father Prahlada, the chief of the Asuras and the Danavas, possessed of great wisdom and well-versed in the mysteries of the science of duty, saying, 'O sire, is forgiveness meritorious or might and energy such? I am puzzled as regards this; O sire, enlighten me who ask thee this! O thou conversant with all duties, tell me truly which of these is meritorious? I will strictly obey whatever thy command may be! Thus asked (by Vali), his wise grandfather, conversant with every conclusion, replied upon the whole subject unto his grand-son who had sought at his hands the resolution of his doubts. And Prahlada said, 'Know, O child, these two truths with certainty, viz., that might is not always meritorious and forgiveness also is not always meritorious! He that forgiveth always suffereth many evils. Servants and strangers and enemies always disregard him. No creature ever bendeth down unto him. Therefore it is, O child, that the learned applaud not a constant habit of forgiveness! The servants of an ever-forgiving person always disregard him, and contract numerous faults. These mean-minded men also seek to deprive him of his wealth. Vile souled servants also appropriate to themselves his vehicles and clothes and ornaments and apparel and beds and seats and food and drink and other articles of use. They do not also at the command of their master, give unto others the things they are directed to give Nor do they even worship their master with that respect which is their master's due. Disregard in this world is worse than death. O child, sons and servants and attendants and even strangers speak harsh words unto the man who always forgiveth. Persons, disregarding the man of an ever-forgiving temper, even desire his wife, and his wife also, becometh ready to act as she willeth. And servants also that are ever fond of pleasure, if they do not receive even slight punishments from their master, contract all sorts of vices, and the wicked ever injure such a master. These and many other demerits attach to those that are ever-forgiving!

"Listen now, O son of Virochana, to the demerits of those that are never forgiving! The man of wrath who, surrounded by darkness, always inflicteth, by help of his own energy, various kinds of punishment on persons whether they deserve them or not, is necessarily separated from his friends in consequence of that energy of his. Such a man is hated by both relatives and strangers. Such a man, because he insulteth others, suffereth loss of wealth and reapeth disregard and sorrow and hatred and confusion and enemies. The man of wrath, in consequence of his ire, inflicteth punishments on men and obtaineth (in return) harsh words. He is divested of his prosperity soon and even of life, not to say, of friends and relatives. He that putteth forth his might both upon his benefactor and his foe, is an object of alarm to the world, like a snake that hath taken shelter in a house, to the inmates thereof. What prosperity can he have who is an object of alarm to the world? People always do him an injury when they find a hole. Therefore, should men never exhibit might in excess nor forgiveness on all occasions. One should put forth his might and show his forgiveness on proper occasions. He that becometh forgiving at the proper time and harsh and mighty also at the proper time, obtaineth happiness both in this world and the other.

"'I shall now indicate the occasions in detail of forgiveness, as laid down by the learned, and which should ever be observed by all. Hearken unto me as I speak! He that hath done thee a service, even if he is guilty of a grave wrong unto thee, recollecting his former service, shouldst thou forgive that offender. Those also that have become offenders from ignorance and folly should be forgiven for learning and wisdom are not always easily attainable by man. They that having offended thee knowingly, plead ignorance should be punished, even if their offences be trivial. Such crooked men should never be pardoned. The first offence of every creature should be forgiven. The second offence, however, should be punished, even if it be trivial. If, however, a person commiteth an offence unwillingly, it hath been said that examining his plea well by a judicious enquiry, he should be pardoned. Humility may vanquish might, humility may vanquish weakness. There is nothing that humility may not accomplish. Therefore, humility is truly fiercer (than it seemeth)! One should act with reference to place and time, taking note of his own might or weakness. Nothing can succeed that hath been undertaken without reference to place and time. Therefore, do thou ever wait for place and time! Sometimes offenders should be forgiven from fear of the people. These have been declared to be times of forgiveness. And it hath been said that on occasions besides these, might should be put forth against transgressors.'

"Draupadi continued, 'I, therefore, regard, O king, that the time hath come for thee to put forth thy might! Unto those Kurus the covetous sons of Dhritarashtra who injure us always, the present is not the time for forgiveness! It behoveth thee to put forth thy might. The humble and forgiving person is disregarded; while those that are fierce persecute others. He, indeed, is a king who hath recourse to both, each according to its time!'"

Section 29

Yudhishthira said, 'Anger is the slayer of men and is again their prosperor. Know this, O thou possessed of great wisdom, that anger is the root of all prosperity and all adversity. O thou beautiful one, he that suppresseth his anger earneth prosperity. That man, again, who always giveth way to anger, reapeth adversity from his fierce anger. It is seen in this world that anger is the cause of destruction of every creature. How then can one like me indulge his anger which is so destructive of the world? The angry man commiteth sin. The angry man killeth even his preceptors. The angry man insulteth even his superiors in harsh words. The man that is angry faileth to distinguish between what should be said and what should not. There is no act that an angry man may not do, no word that an angry man may not utter. From anger a man may slay one that deserveth not to be slain, and may worship one that deserveth to be slain. The angry man may even send his own soul to the regions of Yama. Beholding all these faults, the wise control their anger, desirous of obtaining high prosperity both in this and the other world. It is for this that they of tranquil souls have banished wrath. How can one like us indulge in it then? O daughter of Drupada, reflecting upon all this, my anger is not excited One that acteth not against a man whose wrath hath been up, rescueth himself as also others from great fear. In fact, he may be regarded to be the physician of the two (viz., himself and angry man). If a weak man, persecuted by others, foolishly becometh angry towards men that are mightier than he, he then becometh himself the cause of his own destruction. And in respect of one who thus deliberately throweth away his life, there are no regions hereafter to gain. Therefore, O daughter of

Drupada, it hath been said that a weak man should always suppress his wrath. And the wise man also who though presecuted, suffereth not his wrath to be roused, joyeth in the other world--having passed his persecutor over in indifference. It is for this reason hath it been said that a wise man, whether strong or weak, should ever forgive his persecutor even when the latter is in the straits. It is for this, O Krishna, that the virtuous applaud them that have conquered their wrath. Indeed, it is the opinion of the virtuous that the honest and forgiving man is ever victorious. Truth is more beneficial than untruth; and gentleness than cruel behaviour. How can one like me, therefore, even for the purpose of slaying Duryodhana, exhibit anger which hath so many faults and which the virtuous banish from their souls? They that are regarded by the learned of foresight, as possessed of (true) force of character, are certainly those who are wrathful in outward show only. Men of learning and of true insight call him to be possessed of force of character who by his wisdom can suppress his risen wrath. O thou of fair hips, the angry man seeth not things in their true light. The man that is angry seeth not his way, nor respecteth persons. The angry man killeth even those that deserve not to be killed. The man of wrath slayeth even his preceptors. Therefore, the man possessing force of character should ever banish wrath to a distance. The man that is overwhelmed with wrath acquireth not with ease generosity, dignity, courage, skill, and other attributes belonging to real force of character. A man by forsaking anger can exhibit proper energy, whereas, O wise one, it is highly difficult for the angry man to exhibit his energy at the proper time! The ignorant always regard anger as equivalent to energy. Wrath, however hath been given to man for the destruction of the world. The man, therefore, who wisheth to behave properly, must ever forsake anger. Even one who hath abandoned the excellent virtues of his own order, it is certain, indulgeth in wrath (if behaveth properly). If fools, of mind without light, transgress in every respect, how, O faultless one, can one like me transgress (like them)? If amongst men there were not persons equal unto the earth in forgiveness, there would be no peace among men but continued strife caused by wrath. If the injured return their injuries, if one chastised by his superior were to chastise his superior in return, the consequence would be the destruction of every creature, and sin also would prevail in the world. If the man who hath ill speeches from another, returneth those speeches afterwards; if the injured man returneth his injuries: if the chastised person chastiseth in return; if fathers slay sons, and sons fathers and if husbands slay wives, and wives husbands; then, O Krishna, how can birth take place in a world where anger prevaileth so! For, O thou of handsome face, know that the birth of creatures is due to peace! If the kings also, O Draupadi, giveth way to wrath, his subjects soon meet with destruction. Wrath, therefore, hath for its consequence the destruction and the distress of the people. And because it is seen that there are in the world men who are forgiving like the Earth, it is therefore that creatures derive their life and prosperity. O beautiful one, one should forgive under every injury. It hath been said that the continuation of species is due to man being forgiving. He, indeed, is a wise and excellent person who hath conquered his wrath and who showeth forgiveness even when insulted, oppressed, and angered by a strong person. The man of power who controleth his wrath, hath (for his enjoyment) numerous everlasting regions; while he that is angry, is called foolish, and meeteth with destruction both in this and the other world. O Krishna, the illustrious and forgiving Kashyapa hath, in this respect, sung the following verses in honour of men that are ever forgiving, 'Forgiveness is virtue; forgiveness is sacrifice, forgiveness is the Vedas, forgiveness is the Shruti. He that knoweth this is capable of forgiving everything. Forgiveness is Brahma; forgiveness is truth; forgiveness is stored ascetic merit; forgiveness protecteth the ascetic merit of the future; forgiveness is asceticism; forgiveness is holiness; and by forgiveness is it that the universe is held together. Persons that are forgiving attain to the regions obtainable by those that have preformed meritorious sacrifices, or those that are well-conversant with the Vedas, or those that have high ascetic merit. Those that perform Vedic sacrifices as also those that perform the meritorious rites of religion obtain other regions. Men of forgiveness, however, obtain those much-adored regions that are in the world of Brahma. Forgiveness is the might of the mighty; forgiveness is sacrifice; forgiveness is quiet of mind. How, O Krishna, can one like us abandon forgiveness, which is such, and in which are established Brahma, and truth, and wisdom and the worlds? The man of wisdom should ever forgive, for when he is capable of forgiving everything, he attaineth to Brahma. The world belongeth to those that are forgiving; the other world is also theirs. The forgiving acquire honours here, and a state of blessedness hereafter. Those men that ever conquer their wrath by forgiveness, obtain the higher regions. Therefore hath it been said that forgiveness is the highest virtue.' Those are the verses sung by Kashyapa in respect of those that are everforgiving. Having listened, O Draupadi, to these verses in respect of forgiveness, content thyself! Give not way to thy wrath! Our grandsire, the son of Santanu, will worship peace; Krishna, the son of Devaki, will worship peace; the preceptor (Drona) and Vidura called Kshatri will both speak of peace; Kripa and Sanjaya also will preach peace. And Somadatta and Yuyutshu and Drona's son and our grandsire Vyasa, every one of them speaketh always of peace. Ever urged by these towards peace, the king (Dhritarashtra) will, I think, return us our kingdom. If however, he yieldeth to temptation, he will meet with destruction. O lady, a crisis hath come in the history of Bharatas for plunging them into calamity! This hath been my certain conclusion from some time before! Suyodhana deserveth not the kingdom. Therefore hath he been unable to acquire forgiveness. I, however, deserve the sovereignty and therefore is it that forgiveness hath taken possession of me. Forgiveness and gentleness are the qualities of the self-possessed. They represent eternal virtue. I shall, therefore, truly adopt those qualities."

Section 30

"Draupadi said, 'I bow down unto Dhatri and Vidhatri who have thus clouded thy sense! Regarding the burden (thou art to bear) thou thinkest differently from the ways of thy fathers and grand-fathers! Influenced by acts men are placed in different situations of life. Acts, therefore, produce consequences that are inevitable; emancipation is desired from mere folly. It seemeth that man can never attain prosperity in this world by virtue, gentleness, forgiveness, straight-forwardness and fear of censure! If this were not so, O Bharata, this insufferable calamity would never have overtaken thee who art so undeserving of it, and these thy brothers of great energy! Neither in those days of prosperity nor in these days of thy adversity, thou, O Bharata, hath ever known anything so dear to thee as virtue, which thou hast even regarded as dearer to thee than life? That thy kingdom is for virtue alone, that thy life also is for virtue alone, is known to Brahmanas and thy superiors and even the celestials! I think thou canst abandon Bhimasena and Arjuna and these twin sons of Madri along with myself but thou canst not abandon virtue! I have heard that the king protecteth virtue; and virtue, protected by him, protecteth him (in return)! I see, however, that virtue protecteth thee not! Like the shadow pursuing a man, thy heart, O tiger among men, with singleness of purpose, ever seeketh virtue. Thou hast never disregarded thy equals, and inferiors and superiors. Obtaining even the entire world, thy pride never increased! O son of Pritha, thou ever worshippest Brahmanas, and gods, and the Pitris, with Swadhas, and other forms of worship! O son of Pritha, thou hast ever gratified the Brahmanas by fulfilling every wish of theirs! Yatis and Sannyasins and mendicants of domestic lives have always been fed in thy house from off plates of gold where I have distributed (food) amongst them. Unto the Vanaprasthas thou always givest gold and food. There is nothing in thy house thou mayest not give unto the Brahmanas! In the Viswadeva sacrifice, that is, for thy peace, performed in thy house, the things consecrated are first offered unto guests and all creatures while thou livest thyself with what remaineth (after distribution)! Ishtis Pashubandhas, sacrifices for obtaining fruition of desire, the religions rites of (ordinary) domesticity, Paka sacrifices, and sacrifices of other kinds, are ever performed in thy house. Even in this great forest, so solitary and haunted by robbers, living in exile, divested of thy kingdom, thy virtue hath sustained no diminution! The Aswamedha, the Rajasuya, the Pundarika, and Gosava, these grand sacrifices requiring large gifts have all been performed by thee! O monarch, impelled by a perverse sense during that dire hour of a losing match at dice, thou didst yet stake and loss thy kingdom, thy wealth, thy weapons, thy brothers, and myself! Simple, gentle, liberal, modest, truthful, how, O king could thy mind be attracted to the vice of gambling? I am almost deprived of my sense, O king, and my heart is overwhelmed with grief, beholding this thy distress, and this thy calamity! An old history is cited as an illustration for the truth that men are subjects to the will of God and never to their own wishes! The Supreme Lord and Ordainer of all ordaineth everything in respect of the weal and woe, the happiness and misery, of all creatures, even prior to their births guided by the acts of each, which are even like a seed (destined to sprout forth into the tree of life). O hero amongst men, as a wooden doll is made to move its limbs by the wire-puller, so are creatures made to work by the Lord of all. O Bharata, like space that covereth every object, God, pervading every creature, ordaineth its weal or woe. Like a bird tied with a string, every creature is dependent on God. Every one is subject to God and none else. No one can be his own ordainer. Like a pearl on its string, or a bull held fast by the cord passing through its nose, or a tree fallen from the bank into the middle of the stream, every creature followeth the command of the Creator, because imbued with His Spirit and because established in Him. And man himself, dependent on the Universal Soul, cannot pass a moment independently. Enveloped in darkness, creatures are not masters of their own weal or woe. They go to heaven or hell urged by God Himself. Like light straws dependent on strong winds, all creatures, O Bharatas, are dependent on God! And God himself, pervading all creatures and engaged in acts right and wrong, moveth in the universe, though none can say This is God! This body with its physical attributes is only the means by which God--the Supreme Lord of all maketh (every creature) to reap fruits that are good or bad. Behold the power of illusion that hath been spread by God, who confounding with his illusion, maketh creatures slay their fellows! Truth-knowing Munis behold those differently. They appear to them in a different light, even like the rays of the Sun (which to ordinary eyes are only a pencil of light, while to eyes more penetrating seem fraught with the germs of food and drink). Ordinary men behold the things of the earth otherwise. It is God who maketh them all, adopting different processes in their creation and destruction. And, O Yudhishthira, the Self-create Grandsire, Almighty God, spreading illusion, slayeth his creatures by the instrumentality of his creatures, as one may break a piece of inert and senseless wood with wood, or stone with stone, or iron with iron. And the Supreme Lord, according to his pleasure, sporteth with His creatures, creating and destroying them, like a child with his toy (of soft earth). O king, it doth seem to me that God behaveth towards his creatures like a father or mother unto them. Like a vicious person, He seemeth to bear himself towards them in anger! Beholding superior and well-behaved and modest persons persecuted, while the sinful are happy, I am sorely troubled. Beholding this thy distress and the prosperity of Suyodhana, I do not speak highly of the Great Ordainer who suffereth such inequality! O sir, what fruits doth the Great Ordainer reap by granting prosperity to Dhritarashtra's son who transgresseth the ordinances, who is crooked and covetous, and who injureth virtue and religion! If the act done pursueth the doer and none else, then certainly it is

God himself who is stained with the sin of every act. If however, the sin of an act done doth not attach to the doer, then (individual) might (and not God) is the true cause of acts, and I grieve for those that have no might!'"

Section 31

"Yudhishthira said, 'Thy speech, O Yajnaseni, is delightful, smooth and full of excellent phrases. We have listened to it (carefully). Thou speakest, however, the language of atheism. O princess, I never act, solicitous of the fruits of my actions. I give away, because it is my duty to give; I sacrifice because it is my duty to sacrifice! O Krishna, I accomplish to the best of my power whatever a person living in domesticity should do, regardless of the fact whether those acts have fruits or not. O thou of fair hips, I act virtuously, not from the desire of reaping the fruits of virtue, but of not transgressing the ordinances of the Veda, and beholding also the conduct of the good and wise! My heart, O Krishna, is naturally attracted towards virtue. The man who wisheth to reap the fruits of virtue is a trader in virtue. His nature is mean and he should never be counted amongst the virtuous. Nor doth he ever obtain the fruits of his virtues! Nor doth he of sinful heart, who having accomplished a virtuous act doubteth in his mind, obtain the fruits of his act, in consequence of that scepticism of his! I speak unto thee, under the authority of the Vedas, which constitute the highest proof in such matters, that never shouldst thou doubt virtue! The man that doubteth virtue is destined to take his birth in the brute species. The man of weak understanding who doubteth religion, virtue or the words of the Rishis, is precluded from regions of immortality and bliss, like Sudras from the Vedas! O intelligent one, if a child born of a good race studieth the Vedas and beareth himself virtuously, royal sages of virtuous behaviour regard him as an aged sage (not withstanding his years)! The sinful wretch, however, who doubteth religion and transgresseth the scriptures, is regarded as lower even than Sudras and robbers! Thou hast seen with thy own eyes the great ascetic Markandeya of immeasurable soul come to us! It is by virtue alone that he hath acquired immortality in the flesh. Vyasa, and Vasistha and Maitreya, and Narada and Lomasa, and Suka, and other Rishis have all, by virtue alone, become of pure soul! Thou beholdest them with thy own eyes as furnished with prowess of celestial asceticism, competent to curse or bless (with effect), and superior to the very gods! O sinless one, these all, equal to the celestials themselves, behold with their eyes what Is written in the Vedas, and describe virtue as the foremost duty! It behoveth thee not, therefore, O amiable Queen, to either doubt or censure God or act, with a foolish heart. The fool that doubteth religion and disregardeth virtue, proud of the proof derived from his own reasoning, regardeth not other proofs and holdeth the Rishis, who are capable of knowing the future as present as mad men. The fool regardeth only the external world capable of gratifying his senses, and is blind to everything else. He that doubteth religion hath no expiation for his offence. That miserable wretch is full of anxiety and acquireth not regions of bliss hereafter. A rejector of proofs, a slanderer of the interpretation of the Vedic scriptures, a transgressor urged by lust and covetousness, that fool goeth to hell. O amiable one, he on the other hand, who ever cherisheth religion with faith, obtaineth eternal bliss in the other world. The fool who cherisheth not religion, transgressing the proofs offered by the Rishis, never obtaineth prosperity in any life, for such transgression of the scriptures. It is certain, O handsome one, that with respect to him who regardeth not the words of the Rishis or the conduct of the virtuous as proof, neither this nor the other world existeth. Doubt not, O Krishna, the ancient religion that is practised by the good and framed by Rishis of universal knowledge and capable of seeing all things! O daughter of Drupada, religion is the only raft for those desirous of going to heaven, like a ship to merchants desirous of crossing the ocean. O thou faultless one, if the virtues that are practised by the virtuous had no fruits, this universe then would be enveloped in infamous darkness. No one then would pursue salvation, no one would seek to acquire knowledge not even wealth, but men would live like beasts. If asceticism, the austerities of celibate life, sacrifices, study of the Vedas, charity, honesty,--these all were fruitless, men would not have practised virtue generation after generation. If acts were all fruitless, a dire confusion would ensue. For what then do Rishis and gods and Gandharvas and Rakshasas who are all independent of human conditions, cherish virtue with such affection? Knowing it for certain that God is the giver of fruits in respect of virtue, they practise virtue in this world. This, O Krishna, is the eternal (source of) prosperity. When the fruits of both knowledge and asceticism are seen, virtue and vice cannot be fruitless. Call to thy mind, O Krishna, the circumstances of thy own birth as thou that heard of them, and recall also the manner in which Dhrishtadyumna of great prowess was born! These, O thou of sweet smiles, are the best proofs (of the fruits of virtue)! They that have their minds under control, reap the fruits of their acts and are content with little. Ignorant fools are not content with even that much they get (here), because they have no happiness born of virtue to acquire to in the world hereafter. The fruitlessness of virtuous acts ordained in the Vedas, as also of all transgressions, the origin and destruction of acts are, O beautiful one, mysterious even to the gods. These are not known to any body and everybody. Ordinary men are ignorant in respect of these. The gods keep up the mystery, for the illusion covering the conduct of the gods is unintelligible. Those regenerate ones that have destroyed all aspirations, that have built all their hopes on vows and asceticism, that have burnt all their sins and have acquired minds where quest and peace and holiness dwell, understand all these. Therefore, though you mayst not see the fruits of virtue, thou shouldst not yet doubt religion or gods. Thou must perform sacrifices with a will, and practise charity without insolence. Acts in this world have their fruits, and virtue also is eternal. Brahma himself told this unto his (spiritual) sons, as testified to by Kashyapa. Let thy doubt, therefore, O Krishna, be dispelled like mist. Reflecting upon all this, let thy scepticism give way to faith. Slander not God, who is the lord of all creatures. Learn how to know him. Bow down unto him. Let not thy mind be such. And, O Krishna, never disregard that Supreme Being through whose grace mortal man, by piety, acquireth immortality!'"

Section 32

"Draupadi said, 'I do not ever disregard or slander religion, O son of Pritha! Why should I disregard God, the lord of all creatures? Afflicted with woe, know me, O Bharata, to be only raving I will once more indulge in lamentations; listen to me with attention O persecutor of all enemies, every conscious creature should certainly act in this world. It is only the immobile, and not other creatures, that may live without acting. The calf, immediately after its birth, sucketh the mothers' teat. Persons feel pain in consequence of incantations performed with their statues. It seemeth, therefore, O Yudhishthira, that creatures derive the character of their lives from their acts of former lives. Amongst mobile creatures man differeth in this respect that he aspireth, O bull of the Bharata race, to affect his course of life in this and the other world by means of his acts. Impelled by the inspiration of a former life, all creatures visibly (reap) in this world the fruits of their acts. Indeed, all creatures live according to the inspiration of a former life, even the Creator and the Ordainer of the universe, like a crane that liveth on the water (untaught by any one.) If a creature acteth not, its course of life is impossible. In the case of a creature, therefore, there must be action and not inaction. Thou also shouldest act, and not incur censure by abandoning action. Cover thyself up, as with an armour, with action. There may or may not be even one in a thousand who truly knoweth the utility of acts or work. One must act for protecting as also increasing his wealth; for if without seeking to earn, one continueth to only spend, his wealth, even if it were a hoard huge as Himavat, would soon be exhausted. All the creatures in the world would have been exterminated, if there were no action. If also acts bore no fruits, creatures would never have multiplied. It is even seen that creatures sometimes perform acts that have no fruits, for without acts the course of life itself would be impossible. Those persons in the world who believe in destiny, and those again who believe in chance, are both the worst among men. Those only that believe in the efficacy of acts are laudable. He that lieth at ease, without activity, believing in destiny alone, is soon destroyed like an unburnt earthen pot in water. So also he that believeth in chance, i.e., sitteth inactive though capable of activity liveth not long, for his life is one of weakness and helplessness. If any person accidentally acquireth any wealth, it is said he deriveth it from chance, for no one's effort hath brought about the result. And, O son of Pritha, whatever of good fortune a person obtaineth in consequence of religious rites, that is called providential. The fruit, however that a person obtaineth by acting himself, and which is the direct result of those acts of his, is regarded as proof of personal ability. And, O best of men, know that the wealth one obtaineth spontaneously and without cause is said to be a spontaneous acquisition. Whatever is thus obtained by chance, by providential dispensation, spontaneously, of as the result of one's acts is, however, the consequence of the acts of a former life. And God, the Ordainer of the universe, judging according to the acts of former lives, distributeth among men their portions in this world. Whatever acts, good or bad, a person performeth, know that they are the result of God's, arrangements agreeably to the acts of a former life. This body is only the instruments in the hands of God, for doing the acts that are done. Itself, inert, it doth as God urgeth it to do. O son of Kunti, it is the Supreme Lord of all who maketh all creatures do what they do. The creatures themselves are inert. O hero, man, having first settled some purpose in his mind, accomplisheth it, himself working with the aid of his intelligence. We, therefore, say that man is himself the cause (of what he doeth). O bull among men, it is impossible to number the acts of men, for mansions and towns are the result of man's acts. Intelligent men know, by help of their intellect, that oil may be had from sesame, curds from milk, and that food may be cooked by means of igniting fuel. They know also the means for accomplishing all these. And knowing them, they afterwards set themselves, with proper appliances, to accomplish them. And creatures support their lives by the results achieved in these directions by their own acts. If a work is executed by a skilled workman, it is executed well. From differences (in characteristics), another work may be said to be that of an unskilful hand. If a person were not, in the matter of his acts, himself the cause thereof, then sacrifices would not bear any fruits in his case nor would any body be a disciple or a master. It is because a person is himself the cause of his work that he is applauded when he achieved success. So the doer is censured if he faileth. If a man were not himself the cause of his acts, how would all this be justified? Some say that everything is the result of Providential dispensation; others again, that this is not so, but that everything which is supposed to be the result of destiny or chance is the result of the good or the bad acts of former lives. It is seen, possessions are obtained from chance, as also from destiny Something being from destiny and something from chance, something is obtained by exertion. In the acquisition of his objects, there is no fourth cause in the case of man. Thus say those that are acquainted with truth and skilled in knowledge. If, however, God himself were not the giver of good and bad fruits, then amongst creatures there would not be any that was miserable. If the effect of former acts be a myth, then all purposes for which man would work should be successful. They, therefore, that regard the three alone (mentioned above) as the doors of all success and failure in the world, (without regarding the acts of former life), are dull and inert like the body itself. For all this, however, a person should act. This is the conclusion of

Manu himself. The person that doth not act, certainly succumbeth, O Yudhishthira. The man of action in this world generally meeteth with success. The idle, however, never achieveth success. If success, becometh impossible, then should one seek to remove the difficulties that bar his way to success. And, O king, if a person worketh (hard), his debt (to the gods) is cancelled (whether he achieveth success or not). The person that is idle and lieth at his length, is overcome by adversity; while he that is active and skillful is sure to reap success and enjoy prosperity. Intelligent persons engaged in acts with confidence in themselves regard all who are diffident as doubting and unsuccessful. The confident and faithful, however, are regarded by them as successful. And this moment misery hath overtaken us. If, however, thou betakest to action, that misery will certainly be removed. If thou meetest failure, then that will furnish a proof unto thee and Vrikodara and Vivatsu and the twins (that ye are unable to snatch the kingdom from the foe). The acts of others, it is seen, are crowned with success. It is probable that ours also will be successful. How can one know beforehand what the consequence will be? Having exerted thyself thou wilt know what the fruit of thy exertion will be. The tiller tilleth with the plough the soil and soweth the seeds thereon. He then sitteth silent, for the clouds (after that) are the cause that would help the seeds to grow into plants. If however, the clouds favour him not, the tiller is absolved from all blame. He sayeth unto himself, 'What others do, I have done. If, notwithstanding this, I meet with failure, no blame can attach to me.' Thinking so, he containeth himself and never indulgeth in self-reproach. O Bharata, no one should despair saying, 'Oh, I am acting, yet success is not mine! For there are two other causes, besides exertion, towards success. Whether there be success or failure, there should be no despair, for success in acts dependeth upon the union; of many circumstances. If one important element is wanting, success doth not become commensurate, or doth not come at all. If however, no exertion is made, there can be no success. Nor is there anything to applaud in the absence of all exertion. The intelligent, aided by their intelligence, and according to their full might bring place, time, means, auspicious rites, for the acquisition of prosperity. With carefulness and vigilance should one set himself to work, his chief guide being his prowess. In the union of qualities necessary for success in work, prowess seemeth to be the chief. When the man of intelligence seeth his enemy superior to him in many qualities, he should seek the accomplishment of his purposes by means, of the arts of conciliation and proper appliances. He should also wish evil unto his foe and his banishment. Without speaking of mortal man, if his foe were even the ocean or the hills, he should be guided by such motives. A person by his activity in searching for the holes of his enemies, dischargeth his debt to himself as also to his friends. No man should ever disparage himself for the man that disparageth himself never earneth high prosperity. O Bharata, success in this world is attainable on such conditions! In fact, success in the World is said to depend on acting according to time and circumstances. My father formerly kept a learned Brahmana with him. O bull of the Bharata race, he said all this unto my father. Indeed, these instructions as to duty, uttered by Vrihaspati himself, were first taught to my brothers. It was from them that I heard these afterwards while in my father's house. And, O Yudhishthira, while at intervals of business, I went out (of the inner apartments) and sat on the lap of my father, that learned Brahmana used to recite unto me these truths, sweetly consoling me therewith!"

Section 33

'Vaisampayana said, "Hearing these words of Yajnaseni, Bhimasena, sighing in wrath, approached the king and addressed him, saying, 'Walk, O monarch, in the customary path trodden by good men, (before thee) in respect of kingdoms. What do we gain by living in the asylum of ascetics, thus deprived of virtue, pleasure, and profit? It is not by virtue, nor by honesty, nor by might, but by unfair dice, that our kingdom hath been snatched by Duryodhana. Like a weak offal-eating jackal snatching the prey from mighty lions, he hath snatched away our kingdom. Why, O monarch, in obedience to the trite merit of sticking to a promise, dost thou suffer such distress, abandoning that wealth which is the source of both virtue and enjoyments? It was for thy carelessness, O king, that our kingdom protected by the wielder of the Gandiva and therefore, incapable of being wrested by Indra himself, was snatched from us in our very sight. It was for thee, O monarch, that, ourselves living, our prosperity was snatched away from us like a fruit from one unable to use his arms, or like kine from one incapable of using his legs. Thou art faithful in the acquisition of virtue. It was to please thee, O Bharata, that we have suffered ourselves to be overwhelmed with such dire calamity. O bull of the Bharata race, it was because we were subject to thy control that we are thus tearing the hearts of our friends and gratifying our foes. That we did not, in obedience to thee, even then slay the sons of Dhritarashtra, is an act of folly on our part that grieveth me sorely. This thy abode, O king, in the woods, like that of any wild animal, is what a man of weakness alone would submit to. Surely, no man of might would ever lead such a life. This thy course of life is approved neither by Krishna, nor Vibhatsu, nor by Abhimanyu, nor by the Srinjayas, nor by myself, nor by the sons of Madri. Afflicted with the vows, thy cry is Religion! Religion! Hast thou from despair been deprived of thy manliness? Cowards alone, unable to win back their prosperity, cherish despair, which is fruitless and destructive of one's purposes. Thou hast ability and eyes. Thou seest that manliness dwelleth in us. It is because thou hast adopted a life of peace that thou feelest not this distress. These Dhritarashtras regard us who are forgiving, as really incompetent. This, O king, grieveth me more than death in battle. If we all die in fair fight without turning our backs on the foe, even that would be better than this exile, for then we should obtain regions of bliss in the other world. Or, if, O bull of the Bharata race, having slain them all, we acquire the entire earth, that would be prosperity worth the trial. We who ever adhere to the customs of our order, who ever desire grand achievements, who wish to avenge our wrongs, have this for our bounden duty. Our kingdom wrested from us, if we engage in battle, our deeds when known to the world will procure for us fame and not slander. And that virtue, O king, which tortureth one's own self and friends, is really no virtue. It is rather vice, producing calamities. Virtue is sometimes also the weakness of men. And though such a man might ever be engaged in the practice of virtue, yet both virtue and profit forsake him, like pleasure and pain forsaking a person that is dead. He that practiseth virtue for virtue's sake always suffereth. He can scarcely be called a wise man, for he knoweth not the purposes of virtue like a blind man incapable of perceiving the solar light. He that regardeth his wealth to exist for himself alone, scarcely understandeth the purposes of wealth. He is really like a servant that tendeth kine in a forest. He again that pursueth wealth too much without pursuing virtue and enjoyments, deserveth to be censured and slain by all men. He also that ever pursueth enjoyments without pursuing virtue and wealth, loseth his friends and virtue and wealth also. Destitute of virtue and wealth such a man, indulging in pleasure at will, at the expiration of his period of indulgence, meeteth with certain death, like a fish when the water in which it liveth hath been dried up. It is for these reasons that they that are wise are ever careful of both virtue and wealth, for a union of virtue and wealth is the essential requisite of pleasure, as fuel is the essential requisite of fire. Pleasure hath always virtue for its root, and virtue also is united with pleasure. Know, O monarch, that both are dependent on each other like the ocean and the clouds, the ocean causing the clouds and the clouds filling the ocean. The joy that one feeleth in consequence of contact with objects of touch or of possession of wealth, is what is called pleasure. It existeth in the mind, having no corporeal existence that one can see. He that wisheth (to obtain) wealth, seeketh for a large share of virtue to crown his wish with success. He that wisheth for pleasure, seeketh wealth, (so that his wish may be realised). Pleasure however, yieldeth nothing in its turn. One pleasure cannot lead to another, being its own fruit, as ashes may be had from wood, but nothing from those ashes in their turn. And, O king, as a fowler killeth the birds we see, so doth sin slay the creatures of the world. He, therefore, who misled by pleasure or covetousness, beholdeth not the nature of virtue, deserveth to be slain by all, and becometh wretched both here and hereafter. It is evident, O king, that thou knowest that pleasure may be derived from the possession of various objects of enjoyment. Thou also well knowest their ordinary states, as well as the great changes they undergo. At their loss or disappearance occasioned by decrepitude or death, ariseth what is called distress. That distress, O king, hath now overtaken us. The joy that ariseth from the five senses, the intellect and the heart, being directed to the objects proper to each, is called pleasure. That pleasure, O king, is, as I think, one of the best fruits of our actions.

"Thus, O monarch, one should regard virtue, wealth and pleasure one after another. One should not devote one self to virtue alone, nor regard wealth as the highest object of one's wishes, nor pleasure, but should ever pursue all three. The scriptures ordain that one should seek virtue in the morning, wealth at noon, and pleasure in the evening. The scriptures also ordain that one should seek pleasure in the first portion of life, wealth in the second, and virtue in the last. And, O thou foremost of speakers, they that are wise and fully conversant with proper division of time, pursue all three, virtue, wealth, and pleasure, dividing their time duly. O son of the Kuru race, whether independence of these (three), or their possession is the better for those that desire happiness, should be settled by thee after careful thought. And thou shouldst then, O king, unhesitatingly act either for acquiring them, or abandoning them all. For he who liveth wavering between the two doubtingly, leadeth a wretched life. It is well known that thy behaviour is ever regulated by virtue. Knowing this thy friends counsel thee to act. Gift, sacrifice, respect for the wise, study of the Vedas, and honesty, these, O king, constitute the highest virtue and are efficacious both here and hereafter. These virtues, however, cannot be attained by one that hath no wealth, even if, O tiger among men, he may have infinite other accomplishments. The whole universe, O king, dependeth upon virtue. There is nothing higher than virtue. And virtue, O king, is attainable by one that hath plenty of wealth. Wealth cannot be earned by leading a mendicant life, nor by a life of feebleness. Wealth, however, can be earned by intelligence directed by virtue. In thy case, O king, begging, which is successful with Brahmanas, hath been forbidden. Therefore, O bull amongst men, strive for the acquisition of wealth by exerting thy might and energy. Neither mendicancy, nor the life of a Sudra is what is proper for thee. Might and energy constitute the virtue of the Kshatriya in especial. Adopt thou, therefore, the virtue of thy order and slay the enemies. Destroy the might of Dhritarashtra's sons, O son of Pritha, with my and Arjuna's aid. They that are learned and wise say that sovereignty is virtue. Acquire sovereignty, therefore, for it behoveth thee not to live in a state of inferiority. Awake, O king, and understand the eternal virtues (of the order). By birth thou belongest to an order whose deeds are cruel and are a source of pain to man. Cherish thy subjects and reap the fruit thereof. That can never be a reproach. Even this, O king, is the virtue ordained by God himself for the order to which thou belongest! If thou tallest away therefrom, thou wilt make thyself ridiculous. Deviation from the virtues of one's own order is never applauded. Therefore, O thou of the Kuru race, making thy heart what it ought to be, agreeably to the order to which thou belongest, and casting away this course of feebleness, summon thy energy and bear thy weight like one that beareth it manfully. No king, O monarch, could ever acquire the sovereignty of the earth or prosperity or affluence by means of virtue alone. Like a fowler earning his food in the shape of swarms of little easily-tempted game, by offering them some attractive food, doth one that is intelligent acquire a kingdom, by offering bribes unto low and covetous enemies. Behold, O bull among kings, the Asuras, though elder brothers in possession of power and affluence, were all vanquished by the gods through stratagem. Thus, O king, everything belongeth to those that are mighty. And, O mighty-armed one, slay thy foes, having recourse to stratagem. There is none equal unto Arjuna in wielding the bow in battle. Nor is there anybody that may be equal unto me in wielding the mace. Strong men, O monarch, engage in battle depending on their might, and not on the force of numbers nor on information of the enemy's plans procured through spies. Therefore, O son of Pandu exert thy might. Might is the root of wealth. Whatever else is said to be its root is really not such. As the shade of the tree in winter goeth for nothing, so without might everything else becometh fruitless. Wealth should be spent by one who wisheth to increase his wealth, after the manner, O son of Kunti, of scattering seeds on the ground. Let there be no doubt then in thy mind. Where, however, wealth that is more or even equal is not to be gained, there should be no expenditure of wealth. For investment of wealth are like the ass, scratching, pleasurable at first but painful afterwards. Thus, O king of men, the person who throweth away like seeds a little of his virtue in order to gain a larger measure of virtue, is regarded as wise. Beyond doubt, it is as I say. They that are wise alienate the friends of the foe that owneth such, and having weakened him by causing those friends to abandon him thus, they then reduce him to subjection. Even they that are strong, engage in battle depending on their courage. One cannot by even continued efforts (uninspired by courage) or by the arts of conciliation, always conquer a kingdom. Sometimes, O king, men that are weak, uniting in large numbers, slay even a powerful foe, like bees killing the despoiler of the honey by force of numbers alone. (As regards thyself), O king, like the sun that sustaineth as well as slayeth creatures by his rays, adopt thou the ways of the sun. To protect one's kingdom and cherish the people duly, as done by our ancestors, O king, is, it hath been heard by us, a kind of asceticism mentioned even in the Vedas. By ascetism, O king, a Kshatriya cannot acquire such regions of blessedness as he can by fair fight whether ending in victory or defeat. Beholding, O king, this thy distress, the world hath come to the conclusion that light may forsake the Sun and grace the Moon. And, O king, good men separately as well as assembling together, converse with one another, applauding thee and blaming the other. There is this, moreover, O monarch, viz., that both the Kurus and the Brahmanas, assembling together, gladly speak of thy firm adherence to truth, in that thou hast never, from ignorance, from meanness, from covetousness, or from fear, uttered an untruth. Whatever sin, O monarch, a king committeth in acquiring dominion, he consumeth it all afterwards by means of sacrifices distinguished by large gifts. Like the Moon emerging from the clouds, the king is purified from all sins by bestowing villages on Brahmanas and kine by thousands. Almost all the citizens as well as the inhabitants of the country, young or old, O son of the Kuru race, praise thee, O Yudhishthira! This also, O Bharata, the people are saying amongst themselves, viz., that as milk in a bag of dog's hide, as the Vedas in a Sudra, as truth in a robber, as strength in a woman, so is sovereignty in Duryodhana. Even women and children are repeating this, as if it were a lesson they seek to commit to memory. O represser of foes, thou hast fallen into this state along with ourselves. Alas, we also are lost with thee for this calamity of thine. Therefore, ascending in thy car furnished with every implement, and making the superior Brahmanas utter benedictions on thee, march thou with speed, even this very day, upon Hastinapura, in order that thou mayst be able to give unto Brahmanas the spoils of victory. Surrounded by thy brothers, who are firm wielders of the bow, and by heroes skilled in weapons and like unto snakes of virulent poison, set thou out even like the slayer Vritra surounded by the Marutas. And, O son of Kunti, as thou art powerful, grind thou with thy might thy weak enemies, like Indra grinding the Asuras; and snatch thou from Dhritarashtra's son the prosperity he enjoyeth. There is no mortal that can bear the touch of the shafts furnished with the feathers of the vulture and resembling snakes of virulent poison, that would be shot from the Gandiva. And, O Bharata, there is not a warrior, nor an elephant, nor a horse, that is able to bear the impetus of my mace when I am angry in battle. Why, O son of Kunti, should we not wrest our kingdom from the foe, fighting with the aid of the Srinjayas and Kaikeyas, and the bull of the Vrishni race? Why, O king, should we not succeed in wresting the (sovereignty of the) earth that is now in the hands of the foe, if, aided by a large force, we do but strive?"

Section 34

Vaisampayana said, "Thus addressed by Bhimasena, the high-souled king Ajatasatru firmly devoted to truth, mustering his patience, after a few moments said these words, 'No doubt, O Bharata, all this is true. I cannot reproach thee for thy torturing me thus by piercing me with thy arrowy words. From my folly alone hath this calamity come against you. I sought to cast the dice desiring to snatch from Dhritarashtra's son his kingdom with the sovereignty. It was therefore that, that cunning gambler--Suvala's son--played against me on behalf of Suyodhana. Sakuni, a native of the hilly country, is exceedingly artful. Casting the dice in the presence of the assembly, unacquainted as I am with artifices of any kind, he vanquished me artfully. It is, therefore, O Bhimasena, that we have been overwhelmed with this calamity. Beholding the dice favourable to the wishes of Sakuni in odds and evens, I could have controlled my mind. Anger, however, driveth off a person's patience. O child, the mind cannot be kept under control when it is influenced by hauteur, vanity, or pride. I do not reproach thee, O Bhimasena, for the words thou usest. I only regard that what hath befallen us was pre-ordained. When king Duryodhana, the son of Dhritarashtra, coveting our kingdom, plunged us into misery and even slavery, then, O Bhima, it was Draupadi that rescued us. When summoned again to the assembly for playing once more, thou knowest as well as Arjuna what Dhritarashtra's son told me, in the presence of all the Bharatas, regarding the stake for which we were to play. His words were, O prince Ajatsatru, (if vanquished), thou shalt have with all thy brothers, to dwell, to the knowledge of all men, for twelve years in the forest of thy choice, passing the thirteenth year in secrecy. If during the latter period, the spies of the Bharatas, hearing of thee, succeed in discovering thee, thou shalt have again to live in the forest for the same period, passing once more the last year in secrecy. Reflecting upon this, pledge thyself to it. As regards myself, I promise truly in this assembly of the Kurus, that if thou canst pass this time confounding my spies and undiscovered by them, then, O Bharata, this kingdom of the five rivers is once more thine. We also, O Bharata, if vanquished by thee, shall, all of us, abandoning all our wealth, pass the same period, according to the same rules. Thus addressed by the prince, I replied unto him in the midst of all the Kurus, 'So be it!' The wretched game then commenced. We were vanquished and have been exiled. It is for this that we are wandering miserably over different woody regions abounding with discomfort. Suyodhana, however, still dissatisfied, gave himself up to anger, and urged the Kurus as also all those under his sway to express their joy at our calamity. Having entered into such an agreement in the presence of all good men, who dareth break it for the sake of a kingdom on earth? For a respectable person, I think, even death itself is lighter than the acquisition of sovereignty by an act of transgression. At the time of the play, thou hadst desired to burn my hands. Thou wert prevented by Arjuna, and accordingly didst only squeeze thy own hands. If thou couldst do what thou hadst desired, could this calamity befall us? Conscious of thy prowess, why didst thou not, O Bhima, say so before we entered into such an agreement? Overwhelmed with the consequence of our pledge, and the time itself having passed, what is the use of thy addressing me these harsh words? O Bhima, this is my great grief that we could not do anything even beholding Draupadi persecuted in that way. My heart burneth as if I have drunk some poisonous liquid. Having, however, given that pledge in the midst of the Kuru heroes, I am unable to violate it now. Wait, O Bhima, for the return of our better days, like the scatterer of seeds waiting for the harvest. When one that hath been first injured, succeedeth in revenging himself upon his foe at a time when the latter's enmity hath borne fruit and flowers, he is regarded to have accomplished a great thing by his prowess. Such a brave person earneth undying fame. Such a man obtaineth great prosperity. His enemies bow down unto him, and his friends gather round him, like the celestials clustering round Indra for protection. But know, O Bhima, my promise can never be untrue. I regard virtue as superior to life itself and a blessed state of celestial existence. Kingdom, sons, fame, wealth,--all these do not come up to even a sixteenth part of truth.'

Section 35

Bhima said, 'O king, unsubstantial as thou art like froth, unstable like a fruit (falling when ripe), dependent on time, and mortal, having entered into an agreement in respect of time, which is infinite and immeasurable, quick like a shaft or flowing like a stream, and carrying everything before it like death itself, how canst regard it as available by thee? How can he, O son of Kunti, wait whose life is shortened every moment, even like a quantity of collyrium that is lessened each time a grain is taken up by the needle? He only whose life is unlimited or who knoweth with certitude what the period of his life is, and who knoweth the future as if it were before his eyes, can indeed wait for the arrival of (an expected) time. If we wait, O king, for thirteen years, that period, shortening our lives, will bring us nearer to death. Death is sure to overtake every creature having a corporeal existence. Therefore, we should strive for the possession of our kingdom before we die. He that faileth to achieve fame, by failing to chastise his foes, is like an unclean thing. He is a useless burden on the earth like an incapacitated bull and perisheth ingloriously. The man who, destitute of strength, and courage, chastiseth not his foes, liveth in vain, I regard such a one as low-born. Thy hand can rain gold; thy fame spreadeth over the whole earth; slaying thy foes, therefore, in battle, enjoy thou the wealth acquired by the might of thy arms. O repressor of all foes, O king, if a man slaying his injurer, goeth the very day into hell, that hell becometh heaven to him. O king, the pain one feeleth in having to suppress one's wrath is more burning than fire itself. Even now I burn with it and cannot sleep in the day or the night. This son of Pritha, called Vibhatsu, is foremost in drawing the bow-string. He certainly burneth with grief, though he liveth here like a lion in his den. This one that desireth to slay without aid all wielders of the bow on earth, represseth the wrath that riseth in his breast, like a mighty elephant. Nakula, Sahadeva, and old Kunti--that mother of heroes, are all dumb, desiring to please thee. And all our friends along with the Srinjayas equally desire to please thee. I alone, and Prativindhya's mother speak unto thee burning with grief. Whatever I speak unto thee is agreeable to all of them, for all of them plunged in distress, eagerly wish for battle. Then, O monarch, what more wretched a calamity can overtake us that our kingdom should be wrested from us by weak and contemptible foes and enjoyed by them? O king, from the weakness of thy disposition thou feelest shame in violating thy pledge. But, O slayer of foes, no one applaudeth thee for thus suffering such pain in consequence of the kindliness of thy disposition. Thy intellect, O king, seeth not the truth, like that of a foolish and ignorant person of high birth who hath committed the words of the Vedas to memory without understanding their sense. Thou art kind like a Brahmana. How hast thou been born in the Kshatriya order? They that are born in the Kshatriya order are generally of crooked hearts. Thou hast heard (recited) the duties of kings, as promulgated by Manu, fraught with crookedness and unfairness and precepts opposed to tranquillity and virtue. Why dost thou then, O king, forgive the wicked sons of Dhritarashtra? Thou hast intelligence, prowess, learning and high birth. Why dost thou then, O tiger among men, act in respect of thy duties, like a huge snake that is destitute of motion? O son of Kunti, he that desireth to conceal us, only wisheth to conceal the mountains of Himavat by means of a handful of grass. O son of Pritha, known as thou art over whole earth, thou wilt not be able to live unknown, like the sun that can never course through the sky unknown to men. Like a large tree in a well-watered region with spreading branches and flowers and leaves, or like Indra's elephant, how will Jishnu live unknown? How also will these children, the brothers, Nakula and Sahadeva, equal unto a couple of young lions, both live in secret? How, O son of Pritha, will Krishna--the daughter of Drupada--a princess and mother of heroes, of virtuous deeds and known over all the world, live unknown? Me also, everybody knoweth from my boyhood. I do not see how I can live unknown. As well mighty mountains of Meru be sought to be concealed. Then, again, many kings had been expelled by us from their kingdom. These kings and princes will all follow the bad son of Dhritarashtra, for robbed and exiled by us, they have not still become friendly. Desiring to do good unto Dhritarashtra, they will certainly seek to injure us. They will certainly set against us numerous spies in disguise. If these discover us and report their discovery, a great danger will overtake us. We have already lived in the woods full thirteen months. Regard them, O king, for their length as thirteen years. The wise have said that a month is a substitute for a year, like the pot-herb that is regarded as a substitute for the Soma. Or, (if thou breakest thy pledge), O king, thou mayst free thyself from this sin by offering good savoury food to a quiet bull carrying sacred burdens. Therefore, O king resolve thou to slay thy enemies. There is no virtue higher than fighting, for every Kshatriya!"

Section 36

Vaisampayana said, "Hearing those words of Bhima, Yudhishthira. the son of Kunti--tiger among men and slayer of all foes--began to sigh heavily, and reflect in silence. And he thought within himself, 'I have heard recited the duties of kings, also all truths about the duties of the different orders. He is said to observe those duties truly who keepeth them before his eyes, so as to regulate his conduct both in the present and the future. Knowing as I do the true course of virtue, which, however is so very difficult of being known, how can I forcibly grind virtue down like grinding the mountains of Meru? Having reflected so for a moment, and settled what he should do, he replied unto Bhima as follows without allowing him another word:

"O thou of mighty arms, it is even so as thou hast said. But, O thou foremost of speakers, listen now to another word I say. Whatever sinful deeds, O Bhima, one seeketh to achieve, depending on his courage alone, become always a source of pain. But, O thou of mighty arms, whatever is begun with deliberation, with well-directed prowess, with all appliances, and much previous thought, is seen to succeed. The gods themselves favour such designs. Hear from me something about what, proud of thy might, O Bhima, and led away by thy restlessness, thou thinkest should be immediately begun. Bhurisravas, Sala, the mighty Jarasandha, Bhishma, Drona, Karna, the mighty son of Drona, Dhritarashtra's sons--Duryodhana and others--so difficult of being vanquished, are all accomplished in arms and ever ready for battle with us. Those kings and chiefs of the earth also who have been injured by us, have all adopted the side of the Kauravas, and are bound by ties of affection to them. O Bharata, they are engaged in seeking the good of Duryodhana and not of us. With full treasures and aided by large forces, they will certainly strive their best in battle. All the officers also of the Kuru army together with their sons and relatives, have been honoured by Duryodhana with wealth and luxuries. Those heroes are also much regarded by Duryodhana. This is my certain conclusion that they will sacrifice their lives for Duryodhana in battle. Although the behaviour of Bhishma, Drona, and the illustrious Kripa, is the same towards us as towards them, yet, O thou of mighty arms, this is my certain conclusion that in order to pay off the royal favours they enjoy, they will throw their very lives, than which there is nothing dearer, in battle. All of them are masters of celestial weapons, and devoted to the practice of virtue. I think they are incapable of being vanquished even by gods led by Vasava himself. There is again amongst them that mighty warrior--Karna--impetuous, and ever wrathful, master of all weapons, and invincible, and encased in impenetrable mail. Without first vanquishing in battle all those foremost of men, unaided as thou art, how canst thou slay Duryodhana? O Vrikodara, I cannot sleep thinking of the lightness of hand of that Suta's son, who, I regard, is the foremost of all wielders of the bow!"

"Vaisampayana continued, "Hearing these words of Yudhishthira, the impetuous Bhima became alarmed, and forbore from speaking anything. And while the sons of Pandu were thus conversing with each other, there came to that spot the great ascetic Vyasa, the son of Satyavati. And as he came, the sons of Pandu worshipped him duly. Then that foremost of all speakers, addressing Yudhishthira, said, O, Yudhishthira, O thou of mighty arms, knowing by spiritual insight what is passing in thy heart, I have come to thee, O thou bull among men! The fear that is in thy heart, arising from Bhishma, and Drona, and Kripa, and Karna, and Drona's son, and prince Duryodhana, and Dussasana, I will dispell, O slayer of all foes, by means of an act enjoined by the ordinance. Hearing it from me, accomplish it thou with patience, and having accomplished it, O king, quell this fever of thine soon.'"

That foremost of speakers then, the son of Parasara, taking Yudhishthira to a corner, began to address him in words of deep import, saying, 'O best of the Bharatas, the time is come for thy prosperity, when, indeed Dhananjaya--that son of Pritha--will slay all thy foes in battle. Uttered by me and like unto success personified, accept from me this knowledge called Pratismriti that I impart to thee, knowing thou art capable of receiving it. Receiving it (from thee), Arjuna will be able to accomplish his desire. And let Arjuna, O son of Pandu, go unto Mahendra and Rudra, and Varuna, and Kuvera, and Yama, for receiving weapon from them. He is competent to behold the gods for his asceticism and prowess. He is even a Rishi of great energy, the friend of Narayana; ancient, eternal a god himself, invincible, ever successful, and knowing no deterioration. Of mighty arms, he will achieve mighty deeds, having obtained weapons from Indra, and Rudra, and the Lokapalas, O son of Kunti, think also of going from this to some other forest that may, O king, be fit for thy abode. To reside in one place for any length of time is scarcely pleasant. In thy case, it might also be productive of anxiety to the ascetics. And as thou maintainest numerous Brahmanas versed in the Vedas and the several branches thereof, continued residence here might exhaust the deer of this forest, and be destructive of the creepers and plants.'"

Vaisampayana continued, "Having addressed him thus, that illustrious and exalted ascetic Vyasa, of great wisdom, acquired with the mysteries of the world, then imparted unto the willing Yudhishthira the just, who had meanwhile purified himself, that foremost of sciences. And bidding farewell unto the son of Kunti, Vyasa disappeared then and there. The virtuous and intelligent Yudhishthira, however, having obtained that knowledge carefully retained it in his mind and always recited it on proper occasions. Glad of the advice given him by Vyasa, the son of Kunti then, leaving the wood Dwaitavana went to the forest of Kamyaka on the banks of the Saraswati. And, O king, numerous Brahmanas of ascetic merit and versed in the science of orthoepy and orthography, followed him like the Rishis following the chief of the celestials. Arrived at Kamyaka, those illustrious bulls amongst the Bharata took up their residence there along with their friends and attendants. And possessed of energy, those heroes, O king, lived there for some time, devoted to the exercise of the bow and hearing all the while the chanting of the Vedas. And they went about those woods every day in search of deer, armed with pure arrows. And they duly performed all the rites in honour of the Pitris, the celestials and the Brahmanas."

Section 37

Vaisampayana said, "After some time, Yudhishthira the just, remembering the command of the Muni (Vyasa) and calling unto himself that bull among men--Arjuna--possessed of great wisdom, addressed him in private. Taking hold of Arjuna's hands, with a smiling face and in gentle accents, that chastiser of foes--the virtuous Yudhishthira--apparently after reflecting for a moment, spake these words in private unto Dhananjaya, 'O Bharata, the whole science of arms dwelleth in Bhishma, and Drona, and Kripa, and Karna, and Drona's son. They fully know all sorts of Brahma and celestial and human and Vayavya weapons, together with the modes of using and warding them off. All of them are conciliated and honoured and gratified by Dhritarashtra's son who behaveth unto them as one should behave unto his preceptor. Towards all his warriors Dhritarashtra's son behaveth with great affection; and all the chiefs honoured and gratified by him, seek his good in return. Thus honoured by him, they will not fail to put forth their might. The whole earth, besides, is now under Duryodhana's sway, with all the villages and towns, O son of Pritha, and all the seas and woods and mines! Thou alone art our sole refuge. On thee resteth a great burden. I shall, therefore, O chastiser of all foes, tell thee what thou art to do now. I have obtained a science from Krishna Dwaipayana. Used by thee, that science will expose the whole universe to thee. O child, attentively receive thou that science from me, and in due time (by its aid) attain thou the grace of the celestials. And, O bull of the Bharata race, devote thyself to fierce asceticism. Armed with the bow and sword, and cased in mail, betake thyself to austerities and good vows, and go thou northwards, O child, without giving way to anybody. O Dhananjaya, all celestial weapons are with Indra. The celestials, from fear of Vritra, imparted at the time all their might to Sakra. Gathered together in one place, thou wilt obtain all weapons. Go thou unto Sakra, he will give thee all his weapons. Taking the bow set thou out this very day in order to behold Purandara."

Vaisampayana continued, "Having said this, the exalted Yudhishthira the just, imparted that science unto Arjuna. And the elder brother having communicated with due rites the knowledge unto his heroic brother, with speech and body and mind under perfect control, commanded him to depart. And at the command of Yudhishthira, the strong-armed Arjuna, taking up the Gandiva as also his inexhaustible quivers, and accoutred in mail and gauntlets and finger-protectors made of the skin of the guana, and having poured oblations into the fire and made the Brahmanas to utter benedictions after gifts, set out (from Kamyaka) with the objects of beholding Indra. And armed with the bow, the hero, at the time of setting out heaved a sigh and cast a look upwards for achieving the death of Dhritarashtra's sons. And beholding Kunti's son thus armed and about to set out, the Brahmanas and Siddhas and invisible spirits addressed him, saying, 'O son of Kunti, obtain thou soon what thou wishest.' And the Brahmanas, also uttering benedictions said, 'Achieve thou the object thou hast in view. Let victory be truly thine.' And beholding the heroic Arjuna, of thighs stout as the trunks of the Sala, about to set out taking away with him the hearts of all, Krishna addressed him saying, 'O thou strong-armed one, let all that Kunti had desired at thy birth, and let all that thou desirest, be accomplished, O

Dhananjaya! Let no one amongst us be ever again born in the order of Kshatriyas. I always bow down unto the Brahmanas whose mode of living is mendicancy. This is my great grief that the wretch Duryodhana beholding me in the assembly of princes mockingly called me a cow! Besides this he told me in the midst of that assembly many other hard things. But the grief I experience at parting with thee is far greater than any I felt at those insults. Certainly, in thy absence, thy brothers will while away their waking hours in repeatedly talking of thy heroic deeds! If, however, O son of Pritha, thou stayest away for any length of time, we shall derive no pleasure from our enjoyments or from wealth. Nay, life itself will be distasteful to us. O son of Pritha, our weal, and woe, life and death, our kingdom and prosperity, are all dependent on thee. O Bharata, I bless thee, let success be thine. O sinless one, thy (present) task thou wilt be able to achieve even against powerful enemies. O thou of great strength, go thou to win success with speed. Let dangers be not thine. I bow to Dhatri and Vidhatri! I bless thee. Let prosperity be thine. And, O Dhananjaya, let Hri, Sree, Kirti, Dhriti, Pushti, Uma, Lakshmi, Saraswati, all protect thee on thy way, for thou ever worshippest thy elder brother and ever obeyest his commands. And, O bull of the Bharata race, I bow to the Vasus, the Rudras and Adityas, the Manilas, the Viswadevas, and the Sadhyas, for procuring thy welfare. And, O Bharata, be thou safe from all spirits of mischief belonging to the sky, the earth, and the heaven, and from such other spirits generally.'"

Vaisampayana continued, "Krishna, the daughter of Yajnasena, having uttered these benedictions, ceased. The strong-armed son of Pandu then, having walked round his brothers and round Dhaumya also, and taking up his handsome bow, set out. And all creatures began to leave the way that Arjuna of great energy and prowess, urged by the desire of beholding Indra, took. And that slayer of foes passed over many mountains inhabited by ascetics, and then reached the sacred Himavat, the resort of the celestials. And the high-souled one reached the sacred mountain in one day, for like the winds he was gifted with the speed of the mind, in consequence of his ascetic austerities. And having crossed the Himavat, as also the Gandhamadana, he passed over many uneven and dangerous spots, walking night and day without fatigue. And having reached Indrakila, Dhananjaya stopped for a moment. And then he heard a voice in the skies, saying, 'Stop!' And hearing that voice, the son of Pandu cast his glances all around. And Arjuna, capable of using his left hand with skill equal to that of his right hand, then beheld before him an ascetic under the shade of a tree, blazing with Brahma brilliancy, of a tawny colour, with matted locks, and thin. And the mighty ascetic, beholding Arjuna stop at t at place, addressed him, saying, 'Who art thou, O child, arrived hither with bow and arrows, and cased in mail and accoutred in scabbard and gauntlet, and (evidently) wedded to the customs of the Kshatriya? There is no need of weapons here. This is the abode of peaceful Brahmanas devoted to ascetic austerities without anger or joy. There is no use for the bow here, for there is no dispute in this place of any kind. Therefore throw away, O child, this bow of thine. Thou hast obtained a pure state of life by coming here. O hero, there is no man who is like thee in energy and prowess.' That Brahmana thus addressed Arjuna, with a smiling face, repeatedly. But he succeeded not in moving Arjuna, firmly devoted to his purpose. The regenerate one, glad at heart, smilingly addressed Arjuna once more, saying, 'O slayer of foes, blest be thou! I am Sakra: ask thou the boon thou desirest.' Thus addressed, that perpetuator of the Kuru race, the heroic Dhananjaya bending his head and joining his hands, replied unto him of a thousand eyes, saying, 'Even this is the object of my wishes; grant me this boon, O illustrious one. I desire to learn from thee all the weapons.' The chief of the celestials then, smiling, replied unto him cheerfully, saying, 'O Dhananjaya, when thou hast reached this region, what need is there of weapons? Thou hast already obtained a pure state of life. Ask thou for the regions of bliss that thou desirest.' Thus addressed, Dhananjaya replied unto him o a thousand eyes, saying, 'I desire not regions of bliss, nor objects of enjoyment, nor the state of a celestial; what is this talk about happiness? O chief of the celestials, I do not desire the prosperity of all the gods. Having left my brothers behind me in the forest, and without avenging myself on the foe, shall I incur the opprobrium for all ages of all the world." Thus addressed, the slayer of Vritra, worshipped of the worlds, consoling him with gentle words, spare unto the son of Pandu, saying, 'When thou art able to behold the three-eyed trident-bearing Siva, the lord of all creatures, it is then, O child, that I will give thee all the celestial weapons. Therefore, strive thou to obtain the sight of the highest of the gods; for it is only after thou hast seen him. O son of Kunti, that thou will obtain all thy wishes.' Having spoken thus unto

Phalguna, Sakra disappeared then and there, and Arjuna, devoting himself to asceticism, remained at that spot."

*****

Kairata Parva

Section 38

Janemejaya said, "O illustrious one, I desire to hear in detail the history of the acquisition of weapons by Arjuna of spotless deeds. O tell me how that tiger among men, Dhananjaya, of mighty arms and possessed of great energy, entered that solitary forest without fear. And, O thou foremost of those acquainted with the Veda, what also did Arjuna do while dwelling there? How also were the illustrious Sthanu and the chief of the celestials gratified by him? O thou best of regenerate ones, I desire to hear all this under thy favour. Thou art omniscient; thou knowest all about the gods and all about men. O Brahmana, the battle that took place of old between Arjuna--that foremost of smiters never defeated in battle--and Bhava was highly extraordinary and without parallel. It maketh one's hair stand on end to hear of it. Even the hearts of those lions among men--the brave sons of Pritha--trembled in consequence of wonder and joy and a sense of their own inferiority. O tell me in full what else Arjuna, did I do not see even the most trivial thing to Jishnu that is censurable. Therefore, recite to me in full the history of that hero."

Vaisampayana said, "O tiger among Kurus, I shall recite to thee that narration, excellent and extensive and unrivalled, in connection with the illustrious hero. O sinless one, hear in detail the particulars about Arjuna's meeting with the three-eyed god of gods, and his contact with the illustrious god's person!

"At Yudhishthira's command, Dhananjaya of immeasurable prowess set out (from Kamyaka) to obtain a sight of Sakra, the chief of the celestials and of Sankara, the god of gods. And the strong-armed Arjuna of great might set out armed with his celestial bow and a sword with golden hilt, for the success of the object he had in view, northwards, towards the summit of the Himavat. And, O king, that first of all warriors in the three worlds, the son of Indra, with a calm mind, and firmly adhering to his purpose, then devoted himself, without the loss of any time, to ascetic austerities. And he entered, all alone, that terrible forest abounding with thorny plants and trees and flowers and fruits of various kinds, and inhabited by winged creatures of various species, and swarming with animals of diverse kinds, and resorted to by Siddhas and Charanas. And when the son of Kunti entered that forest destitute of human beings, sounds of conchs and drums began to be heard in the heavens. And a thick shower of flowers fell upon the earth, and the clouds spreading over the firmament caused a thick shade. Passing over those difficult and woody regions at the foot of the great mountains, Arjuna soon reached the breast of the Himavat; and staying there for sometime began to shine in his brilliancy. And he beheld there numerous trees with expanding verdure, resounding with the melodious notes of winged warblers. And he saw there rivers with currents of the lapis lazuli, broken by the fierce eddies here and there, and echoing with the notes of swans and ducks and cranes. And the banks of those rivers resounded with the mellifluous strains of the male Kokilas and the notes of peacocks and cranes. And the mighty warrior, beholding those rivers of sacred and pure and delicious water and their charming banks, became highly delighted. And the delighted Arjuna of fierce energy and high soul then devoted himself to rigid austerities in that delightful and woody region. Clad in rags made of grass and furnished with a black deerskin and a stick, he commenced to eat withered leaves fallen upon the ground. And he passed the first month, by eating fruits at the interval of three nights; and the second by eating at the interval of the six nights; and the third by eating at the interval of a fortnight. When the fourth month came, that best of the Bharatas--the strong-armed son of Pandu--began to subsist on air alone. With arms upraised and leaning upon nothing and standing on the tips of his toes, he continued his austerities. And the illustrious hero's locks, in consequence of frequent bathing took the hue of lightning or the lotus. Then all the great Rishis went together unto the god of the Pinaka for representing unto him about the fierce asceticism of Pritha's son. And bowing unto that god of gods, they informed him of Arjuna's austerities saying, 'This son of pritha possessed of great energy is engaged in the most difficult of ascetic austerities on the breast of the Himavat. Heated with his asceticism, the earth is smoking all round, O god of gods. We do not know what his object is for which he is engaged in these austerities. He, however, is causing us pain. It behoveth thee to prevent him!' Hearing these words of those munis with souls under perfect control, the lord of all creatures--the husband of Uma said, 'It behoveth you not to indulge in any grief on account of Phalguna! Return ye all cheerfully and with alacrity to the places whence ye have come. I know the desire that is in Arjuna's heart. His wish is not for heaven, nor for prosperity, nor for long life. And I will accomplish, even, this day, all that is desired by him.'"

Vaisampayana continued, "The truth-speaking Rishis, having heard these words of Mahadeva, became delighted, and returned to their respective abodes."

Section 39

Vaisampayana said, "After all those illustrious ascetics had gone away, that wielder of the Pinaka and cleanser of all sins--the illustrious Hara--assuming the form of a Kirata resplendent as a golden tree, and with a huge and stalwart form like a second Meru, and taking up a hand some bow and a number of arrows resembling snakes of virulent poison, and looking like an embodiment of fire, came quickly down on the breast of Himavat. And the handsome god of gods was accompanied by Uma in the guise of a Kirata woman, and also by a swarm of merry spirits of various forms and attire, and by thousands of women in the form and attire of Kiratas. And, O king, that region suddenly blazed up in beauty, in consequence of the arrival of the god of gods in such company. And soon enough a solemn stillness pervaded the place. The sounds of springs, and water-courses, and of birds suddenly ceased. And as the god of gods approached Pritha's son of blameless deeds, he beheld a wonderful sight, even that of a Danava named Muka, seeking, in the form of a boar, to slay Arjuna. Phalguna, at the sight of the enemy seeking to slay him, took up the Gandiva and a number of arrows resembling snakes of virulent poison. And stringing his bow and filling the air with its twang, he addressed the boar and said, 'I have come here but done thee no injury. As thou seekest to slay me, I shall certainly send thee to the abode of Yama.' And beholding that firm wielder of the bow--Phalguna--about to slay the boar, Sankara in the guise of a Kirata suddenly bade him stop saying, 'The boar like the mountain of Indrakila in hue hath been aimed at by me first'; Phalguna, however, disregarding these words, struck the boar. The Kirata also blazing splendour, let fly an arrow like flaming fire and resembling the thunderbolt at the same object. And the arrows thus shot by both fell at the same instant of time upon the wide body of Muka, hard as adamant. And the two shafts fell upon the boar with a loud sound, even like that of Indra's thunderbolt and the thunder of the clouds falling together upon the breast of a mountain. And Muka, thus struck by two shafts which produced numerous arrows resembling snakes of blazing mouths, yielded up his life, assuming once more his terrible Rakshasa form. Jishnu--that slayer of foes--then beheld before him that person, of form blazing as god, and attired in the dress of a Kirata and accompanied by many women. And beholding him, the son of Kunti with a joyous heart addressed him smilingly and said, 'Who art thou that thus wanderest in these solitary woods, surrounded by women? thou of the splendour of gold, art thou not afraid of this terrible forest? Why, again, didst thou shoot the boar that was first aimed at by me? This Rakshasa that came hither, listlessly or with the object, of slaying me, had been first aimed at by me. Thou shalt not, therefore, escape from me with life. Thy behaviour towards me is not consistent with the customs of the chase. Therefore, O mountaineer, I will take thy life.' Thus addressed by the son of Pandu, the Kirata, smiling replied unto his capable of wielding the bow with his left hand, in soft words, saying, 'O hero, thou needst not be anxious on my account. This forest land is proper abode for us who always dwell in the woods. Respecting thyself, however, I may inquire, why thou hast selected thy abode here amid such difficulties. We, O ascetic, have our habitation in these woods abounding in animals of all kinds. Why dost thou, so delicate and brought up in luxury and possessed of the splendour of fire, dwell alone in such a solitary region?' Arjuna said, 'Depending on the Gandiva and arrows blazing like fire, I live in this great forest, like a second Pavaki. Thou hast seen how this monster--this terrible Rakshasa--that came hither in the form of an animal, hath been slain by me.' The Kirata replied, 'This Rakshasa, first struck with the shot from my bow, was killed and sent to the regions of Yama by me. He was first aimed at by me. And it is with my shot that he has been deprived of life. Proud of thy strength, it behoveth thee not to impute thy own fault to others. Thou art thyself in fault, O wretch, and, therefore, shalt not escape from me with life. Stay thou: I will shoot at thee shafts like thunderbolts. Strive thou also and shoot, to the best of thy power, thy arrows at me.' Hearing these words of the Kirata, Arjuna became angry, and attacked him with arrows. The Kirata, however, with a glad heart received all those shafts upon himself, repeatedly saying, 'Wretch, wretch, shoot thou best arrows capable of piercing into the very vitals.' Thus addressed, Arjuna, began to shower his arrows on him. Both of them then became angry and, engaging in fierce conflict, began to shoot at each other showers of arrows, each resembling a snake of virulent poison. And Arjuna rained a perfect shower of arrows on the Kirata, Sankara, however, bore that downpour on him with a cheerful heart. But the wielder of the Pinaka, having borne that shower of arrows for a moment, stood unwounded, immovable like a hill. Dhananjaya, beholding his arrowy shower become futile, wondered exceedingly, repeatedly saying, 'Excellent! Excellent! Alas, this mountaineer of delicate limbs, dwelling on the heights of the Himavat, beareth, without wavering, the shafts shot from the Gandiva! Who is he? Is he Rudra himself, or some other god, or a Yaksha, or an Asura? The gods sometimes do descend on the heights of the Himavat. Except the god who wieldeth the Pinaka, there is none rise that can bear the impetuosity of the thousands of arrows shot by me from the Gandiva. Whether he is a god or a Yaksha, in fact, anybody except Rudra, I shall soon send him, with my shafts, to the regions of Yama.' Thus thinking, Arjuna, with a cheerful heart, began, O king, to shoot arrows by hundreds, resembling in splendour the rays of the sun. That downpour of shafts, however, the illustrious Creator of the worlds--the wielder of the trident--bore with a glad heart, like a mountain bearing a shower of rocks. Soon, however, the arrows of Phalguna were exhausted. And noticing this fact, Arjuna became greatly alarmed. And the son of Pandu then began to think of the illustrious god Agni who had before, during the burning of the Khandava, given him a couple of inexhaustible quivers. And he began to think, 'Alas, my arrows are all exhausted. What shall I shoot now from my bow? Who is this person that swalloweth my arrows? Slaying him with the end of my bow, as elephants are killed with lances, I shall send him to the domains of the mace-bearing Yama.' The illustrious Arjuna then, taking up his bow and dragging the Kirata with his bow-string, struck him some fierce blows that descended like thunderbolts. When, however, that slayer of hostile heroes--the son of Kunti--commenced the conflict with the end of the bow, the mountaineer snatched from his hands that celestial bow. And beholding his bow snatched from him, Arjuna took up his sword, and wishing to end the conflict, rushed at his foe. And then the Kuru prince, with the whole might of his arms, struck that sharp weapon upon the head of the Kirata, a weapon that was incapable of being resisted even by solid rocks. But that first of swords, at touch of the Kirata's crown, broke into pieces. Phalguna then commenced the conflict with trees and stones. The illustrious god in the form of the huge-bodied Kirata, however, bore that shower of trees and rocks with patience. The mighty son of Pritha then, his mouth smoking with wrath, struck the invincible god in the form of a Kirata, with hi clenched fists, blows that descended like thunderbolts. The god in the Kirata form returned Phalguna's blows with fierce blows resembling the thunderbolts of Indra. And in consequence of that conflict of blows between the son of Pandu and the Kirata, there arose in that place loud and frightful sounds. That terrible conflict of blows, resembling the conflict of yore between Vritra and Vasava, lasted but for a moment. The mighty Jishnu clasping the Kirata began to press him with his breast, but the Kirata, possessed of great strength pressed the insensible son of Pandu with force. And in consequence of the pressure of their arms and of their breasts, their bodies began to emit smoke like charcoal in fire. The great god then, smiting the already smitten son of Pandu, and attacking him in anger with his full might, deprived him of his senses. Then, O Bharata, Phalguna, thus pressed by the god of the gods, with limbs, besides, bruised and mangled, became incapable of motion and was almost reduced to a ball of flesh. And struck by the illustrious god, he became breathless and, falling down on earth without power of moving, looked like one that was dead. Soon, however, he regained consciousness, and, rising from his prostrate position, with body covered with blood, became filled with grief. Mentally prostrating himself before the gracious god of gods, and making a clay image of that deity, he worshipped it, with offerings of floral garlands. Beholding, however, the garland that he had offered to the clay image of Bhava, decking the crown of the Kirata, that best of Pandu's sons became filled with joy and regained his ease. And he prostrated himself thereupon at the feet of Bhava, and the god also was pleased with him. And Hara, beholding the wonder of Arjuna and seeing that his body had been emaciated with ascetic austerities, spake unto him in a voice deep as the roaring of the clouds, saying, 'O Phalguna, I have been pleased with thee for thy act is without a parallel. There is no Kshatriya who is equal to thee in courage, and patience. And, O sinless one, thy strength and prowess are almost equal to mine. O mighty-armed one, I have been pleased with thee. Behold me, O bull of the Bharata race! O large-eyed one! I will grant thee eyes (to see me in my true form). Thou wert a Rishi before. Thou wilt vanquish all thy foes, even the dwellers of heaven; I will as I have been pleased with thee, grant thee an irresistible weapon. Soon shall thou be able to wield that weapon of mine."

Vaisampayana continued, "Phalguna then beheld him--Mahadeva--that god of blazing splendour-that wielder of the Pinaka-that one who had his abode on the mountains (of Kailasa)--accompanied by Uma. Bending down on his knee and bowing with his head, that conqueror of hostile cities-the son of Pritha-worshipped Hara and inclined him to grace. And Arjuna said, 'O Kapardin, O chief of all gods, O destroyer of the eyes of Bhaga, O god of gods, O Mahadeva, O thou of blue throat, O thou of matted locks, I know thee as the Cause of all causes. O thou of three eyes, O lord of all! Thou art the refuge of all the gods! This universe hath sprung from thee. Thou art incapable of being vanquished by the three worlds of the celestials, the Asuras, and men. Thou art Siva in the form of Vishnu, and Vishnu in the form of Siva. Thou destroyedest of old the great sacrifice of Daksha. O Hari, O Rudra, I bow to thee. Thou hast an eye on thy forehead. O Sarva, O thou that rainest objects of desire, O bearer of the trident, O wielder of the Pinaka, O Surya, O thou of pure body, O Creator of all, I bow to thee. O lord of all created things, I worship thee to obtain thy grace. Thou art the lord of the Ganas, the source of universal blessing, the Cause of the causes of the universe. Thou art beyond the foremost of male beings, thou art the highest, thou art the subtlest, O Hara! O illustrious Sankara, it behoveth thee to pardon my fault. It was even to obtain a sight of thyself that I came to this great mountain, which is dear to thee and which is the excellent abode of ascetics. Thou art worshipped of all worlds. O lord, I worship thee to obtain thy grace. Let not this rashness of mine be regarded as a fault--this combat in which I was engaged with thee from ignorance. O Sankara, I seek thy protection. Pardon me all I have done."

Vaisampayana continued, "Endued with great might, the god whose sign was the bull, taking into his the handsome hands of Arjuna, smilingly replied unto him, saying, 'I have pardoned thee. And the illustrious Hara, cheerfully clasping Arjuna with his arms, once more consoling Arjuna said as follows."

Section 40

"Mahadeva said, 'Thou wert in thy former life Nara, the friend of Narayana. In Vadari wert thou engaged in fierce ascetic austerities for several thousands of years. In thee as well as in Vishnu--that first of male beings--dwelleth great might. Ye both, by your might, hold the universe; O lord, taking up that fierce bow whose twang resembled the deep roar of the clouds, thou, as well as Krishna, chastisedest the Danavas during the coronation of Indra. Even this Gandiva is that bow, O son of Pritha, fit for thy hands. O foremost of male beings, I snatched it from thee, helped by my powers of illusion. This couple of quivers, fit for thee, will again be inexhaustible, O son of Pritha! And, O son of the Kuru race, thy body will be free from pain and disease. Thy prowess is incapable of being baffled. I have been pleased with thee. And, O first of male beings, ask thou of me the boon that thou desirest. O chastiser of all foes, O giver of proper respect, (to those deserving it) not even in heaven is there any male being who is equal to thee, nor any Kshatriya who is thy superior.'

"Arjuna said, 'O illustrious god having the bull for thy sign, if thou wilt grant me my desire, I ask of thee, O lord that fierce celestial weapon wielded by thee and called Brahmasira--that weapon of terrific prowess which destroyeth, at the end of the Yuga the entire universe--that weapon by the help of which, O god of gods, I may under thy grace, obtain victory in the terrible conflict which shall take place between myself (on one side), and Karna and Bhishma and Kripa and Drona (on the other)--that weapon by which I may consume in battle Danavas and Rakshasas and evil spirits and Pisachas and Gandharvas and Nagas--that weapon which when hurled with Mantras produceth darts by thousands and fierce-looking maces and arrows like snakes of virulent poison, and by means of which I may fight with Bhishma and Drona and Kripa and Karna of ever abusive tongue, O illustrious destroyer of the eyes of Bhaga, even this is my foremost desire, viz., that I may be able to fight with them and obtain success.'

Bhava replied, 'O powerful one. I will give to thee that favourite weapon of mine called the Pasuputa. O son of Pandu, thou art capable of holding, hurling, and withdrawing it. Neither the chief himself of the gods, nor Yama, nor the king of the Yakshas, nor Varuna, nor Vayu, knoweth it. How could men know anything of it? But, O son of Pritha, this weapon should not be hurled without adequate cause; for if hurled at any foe of little might it may destroy the whole universe. In the three worlds with all their mobile and immobile creatures, there is none who is incapable of being slain by this weapon. And it may be hurled by the mind, by the eye, by words, and by the bow.'"

Vaisampayana continued, "Hearing these words, the son of Pritha purified himself. And approaching the lord of the universe with rapt attention, he said, 'Instruct me!' Mahadeva then imparted unto that best of Pandu's son the knowledge of that weapon looking like the embodiment of Yama, together with all the mysteries about hurling and withdrawing it. And that weapon thence began to wait upon Arjuna as it did upon Sankara, the lord of Uma. And Arjuna also gladly accepted it. And at the moment the whole earth, with its mountains and woods and trees and seas and forests and villages and towns and mines, trembled. And the sounds of conchs and drums and trumpets by thousands began to be heard. And at that moment hurricanes and whirlwinds began to blow. And the gods and the Danavas beheld that terrible weapon in its embodied form stay by the side of Arjuna of immeasurable energy. And whatever of evil there had been in the body of Phalguna of immeasurable energy was all dispelled by the touch of the three-eyed deity. And the three eyed god then commanded Arjuna, saying, 'Go thou into heaven.' Arjuna then, O king, worshipping the god with bent head, gazed at him, with joined hands. Then the lord of all the dwellers of heaven, the deity of blazing splendour having his abode on mountain-breasts, the husband of Uma, the god of passions under complete control, the source of all blessings, Bhava gave unto Arjuna, that foremost of men, the great bow called Gandiva, destructive of Danavas and Pisachas. And the god of gods, then leaving that blessed mountain with snowy plateaus and vales and caves, favourite resort of sky-ranging great Rishis, went up, accompanied by Uma into the skies, in the sight of that foremost of men."

Section 41

Vaisampayana said, "The wielder of the Pinaka, having the bull for his sign, thus disappeared in the very sight of the gazing son of Pandu, like the sun setting in the sight of the world. Arjuna, that slayer of hostile heroes, wondered much at this, saying, 'O, I have seen the great god of gods. 'Fortunate, indeed I am, and much favoured, for I have both beheld and touched with my hand the three-eyed Hara the wielder of the Pinaka, in his boon-giving form. I shall win success. I am already great. My enemies have already been vanquished by me. My purposes have been already achieved.' And while the son of Pritha, endued with immeasurable energy, was thinking thus, there came to that place Varuna the god of waters, handsome and of the splendour of the lapis lazuli accompanied by all kinds of aquatic creatures, and filling all the points of the horizon with a blazing effulgence. And accompanied by Rivers both male and female, and Nagas, and Daityas and Sadhyas and inferior deities, Varuna, the controller and lord of all aquatic creatures, arrived at that spot. There came also the lord Kuvera of body resembling pure gold, seated on his car of great splendour, and accompanied by numerous Yakshas. And the lord of treasures, possessed of great beauty, came there to see Arjuna, illuminating the firmament with his effulgence. And there came also Yama himself, of great beauty, the powerful destroyer of all the worlds, accompanied by those lords of the creation--the Pitris--both embodied and disembodied. And the god of justice, of inconceivable soul, the son of Surya, the destroyer of all creatures, with the mace in hand, came there on his car, illuminating the three worlds with regions of the Guhyakas, the Gandharvas and the Nagas, like a second Surya as he riseth at the end of the Yuga. Having arrived there, they beheld, from the effulgent and variegated summits of the great mountain, Arjuna engaged in ascetic austerities. And there came in a moment the illustrious Sakra also, accompanied by his queen, seated on the back of (the celestial elephant) Airavata, and surrounded also by all the deities. And in consequence of the white umbrella being held over his head, he looked like the moon amid fleecy clouds. And eulogised by Gandharvas, and Rishis endued with wealth of asceticism, the chief of the celestials alighted on a particular summit of the mountain, like a second sun. Then Yama possessed of great intelligence, and fully conversant with virtue, who had occupied a summit on the south, in a voice deep as that of the clouds, said these auspicious words, 'Arjuna, behold us, the protectors of the worlds, arrive here! We will grant thee (spiritual) vision, for thou deservest to behold us. Thou wert in thy former life a Rishi of immeasurable soul, known as Nara of great might At the command, O child, of Brahma, thou hast been born among men! O sinless one, by thee shall be vanquished in battle the highly virtuous grandsire of the Kurus--Bhishma of great energy--who is born of the Vasus. Thou shalt also defeat all the Kshatriyas of fiery energy commanded by the son of Bharadwaja in battle. Thou shalt also defeat those Danavas of fierce prowess that have been born amongst men, and those Danavas also that are called Nivatakavachas. And, O son of the Kuru race, O Dhananjaya, thou shalt also slay Karna of fierce prowess, who is even a portion of my father Surya, of energy celebrated throughout the worlds. And, O son of Kunti, smiter of all foes, thou shalt also slay all the portions of celestials and Danavas and the Rakshasas that have been incarnate on earth. And slain by thee, these shall attain to the regions earned by them according to their acts. And, O Phalguna, the fame of thy achievements will last for ever in the world: thou hast gratified Mahadeva himself in conflict. Thou shalt, with Vishnu himself, lighten the burden of the earth. O accept this weapon of mine--the mace I wield incapable of being baffled by any body. With this weapon thou wilt achieve great deeds.'"

Vaisampayana continued, "O Janamejaya, the son of Pritha then received from Yama that weapon duly, along with the Mantras and rite, and the mysteries of hurling and withdrawing it. Then Varuna, the lord of all aquatic creatures, blue as the clouds, from a summit he had occupied on the west, uttered these words, 'O son of Pritha, thou art the foremost of Kshatriyas, and engaged in Kshatriya practices. O thou of large coppery eyes, behold me! I am Varuna, the lord of waters. Hurled by me, my nooses are incapable of being resisted. O son of Kunti, accept of me these Varuna weapons along with the mysteries of hurling and withdrawing them. With these, O hero, in the battle that ensued of your on account of Taraka (the wife of Vrihaspati), thousands of mighty Daityas were seized and tied. Accept them of me. Even if Yama himself by thy foe, with these in thy hands, he will not be able to escape from thee. When thou wilt armed with these, range over the field of battle, the land, beyond doubt, will be destitute of Kshatriyas.'"

Vaisampayana continued, "After both Varuna and Yama had given away their celestial weapons, the lord of treasures having his home on the heights of Kailasa, then spake, 'O son of Pandu, O thou of great might and wisdom, I too have been pleased with thee. And this meeting with thee giveth me as much pleasure as a meeting with Krishna. O wielder of the bow with the left hand, O thou of mighty arms, thou wert a god before, eternal (as other gods). In ancient Kalpas, thou hadst every day gone through ascetic austerities along with us. O best of men, I grant thee celestial vision. O thou of mighty arms, thou wilt defeat even invincible Daityas and Danavas. Accept of me also without loss of time, an excellent weapon. With this thou wilt be able to consume the ranks of Dhritarashtra. Take then this favourite weapon of mine called Antarddhana. Endued with energy and prowess and splendour, it is capable of sending the foe to sleep. When the illustrious Sankara slew Tripura, even this was the weapon which he shot and by which many mighty Asuras were consumed. O thou of invincible prowess I take it up for giving it to thee. Endued with the dignity of the Meru, thou art competent to hold this weapon.'"

"After these words had been spoken, the Kuru prince Arjuna endued with great strength, duly received from Kuvera that celestial weapon. Then the chief of the celestials addressing Pritha's son of ceaseless deeds in sweet words, said, in a voice deep as that the clouds or the kettle-drum, 'O thou mighty-armed son of Kunti, thou art an ancient god. Thou hast already achieved the highest success, and acquired the statue of a god. But, O represser of foes, thou hast yet to accomplish the purposes of the gods. Thou must ascend to heaven. Therefore prepare thou O hero of great splendour! My own car with Matali as charioteer, will soon descend on the earth. Taking thee, O Kaurava, to heaven, I will grant thee there all my celestial weapons.'"

"Beholding those protectors of the worlds assembled together on the heights of Himavat, Dhananjaya, the son of Kunti, wondered much, Endued with great energy, he then duly worshipped the assembled Lokapalas, with words, water, and fruits. The celestials then returning that worship, went away. And the gods capable of going everywhere at will, and endued with the speed of the mind, returned to the places whence they had come."

"That bull among men--Arjuna--having obtained weapons thus, was filled with pleasure. And he regarded himself as one whose desires had been fulfilled and who was crowned with success."

*****

Indralokagamana Parva

Section 42

Vaisampayana said, "After the Lokapalas had gone away, Arjuna--that slayer of all foes--began to think, O monarch, of the car of Indra! And as Gudakesa gifted with great intelligence was thinking of it, the car endued with great effulgence and guided by Matali, came dividing the clouds and illuminating the firmament and filling the entire welkin with its rattle deep as the roar of mighty masses of clouds. Swords, and missiles of terrible forms and maces of frightful description, and winged darts of celestials splendour and lightnings of the brightest effulgence, and thunderbolts, and propellors furnished with wheels and worked with atmosphere expansion and producing sounds loud as the roar of great masses of clouds, were on that car. And there were also on that car fierce and huge-bodied Nagas with fiery mouths, and heaps of stones white as the fleecy clouds. And the car was drawn by ten thousands of horses of golden hue, endued with the speed of the wind. And furnished with prowess of illusion, the car was drawn with such speed that the eye could hardly mark its progress. And Arjuna saw on that car the flag-staff called Vaijayanta, of blazing effulgence, resembling in hue the emerald or the dark-blue lotus, and decked with golden ornaments and straight as the bamboo. And beholding a charioteer decked in gold seated on that car, the mighty-armed son of Pritha regarded it as belonging to the celestials. And while Arjuna was occupied with his thoughts regarding the car, the charioteer Matali, bending himself after descending from the car, addressed him, saying, 'O lucky son of Sakra! Sakra himself wisheth to see thee. Ascend thou without loss of time this car that hath been sent by Indra. The chief of the immortals, thy father--that god of a hundred sacrifices--hath commanded me, saying, 'Bring the son of Kunti hither. Let the gods behold him.' And Sankara himself, surrounded by the celestials and Rishis and Gandharvas and Apsaras, waiteth to behold thee. At the command of the chastiser of Paka, therefore, ascend thou with me from this to the region of the celestials. Thou wilt return after obtaining weapons.'"

"Arjuna replied, 'O Matali, mount thou without loss of time this excellent car, a car that cannot be attained even by hundreds of Rajasuya and horse sacrifices. Even kings of great prosperity who have performed great sacrifices distinguished by large gifts (to Brahmanas), even gods and Danavas are not competent to ride this car. He that hath not ascetic merit is not competent to even see or touch this car, far less to ride on it. O blessed one, after thou hast ascended, it, and after the horses have become still, I will ascend it, like a virtuous man stepping into the high-road of honesty.'"

Vaisampayana continued, "Matali, the charioteer of Sakra, hearing these words of Arjuna, soon mounted the car and controlled the horses. Arjuna then, with a cheerful heart, purified himself by a bath in the Ganges. And the son of Kunti then duly repeated (inaudibly) his customary prayers. He then, duly and according to the ordinance, gratified the Pitris with oblations of water. And, lastly, he commenced to invoke the Mandara--that king of mountains--saying, 'O mountain, thou art ever the refuge of holy, heaven-seeking Munis of virtuous conduct and behaviour. It is through thy grace, O mountain, that Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas attain heaven, and their anxieties gone, sport with the celestials. O king of mountains, O mountain, thou art the asylum of Munis, and thou holdest on thy breast numerous sacred shrines. Happily have I dwelt on thy heights. I leave thee now, bidding thee farewell. Oft have I seen thy tablelands and bowers, thy springs and brooks, and the sacred shrines on thy breast. I have also eaten the savoury fruits growing on thee, and have slated my thirst with draughts of perfumed water oozing from the body. I have also drunk the water of thy springs, sweet as amrita itself. O mountain, as a child sleepeth happily on the lap of his father, so have I, O king of mountains, O excellent one, sported on thy breast, echoing with the notes of Apsaras and the chanting of the Vedas. O mountain, every day have I lived happily on thy tablelands.' Thus having bidden farewell to the mountain, that slayer of hostile heroes--Arjuna--blazing like the Sun himself, ascended the celestial car. And the Kuru prince gifted with great intelligence, with a glad heart, coursed through the firmament on that celestial car effulgent as the sun and of extra-ordinary achievements. And after he had become invisible to the mortals of the earth, he beheld thousands of cars of extra-ordinary beauty. And in that region there was no sun or moon or fire to give light, but it blazed in light of its own, generated by virtue of ascetic merit. And those brilliant regions that are seen from the earth in the form of stars, like lamps (in the sky)--so small in consequence of their distance, though very large--were beheld by the son of Pandu, stationed in their respective places, full of beauty and effulgence and blazing with splendour all their own. And there he beheld royal sages crowned with ascetic success, and heroes who had yielded up their lives in battle, and those that had acquired heaven by their ascetic austerities, by hundreds upon hundreds. And there were also Gandharvas, of bodies blazing like the sun, by thousands upon thousands, as also Guhyakas and Rishis and numerous tribes of Apsaras. And beholding those self-effulgent regions, Phalguna became filled with wonder, and made enquiries of Matali. And Matali also gladly replied unto him, saying, 'These, O son of Pritha, are virtuous persons stationed in their respective places. It is these whom thou hast seen, O exalted one, as stars, from the earth.' Then Arjuna saw standing at the gates (Indra's region) the handsome and ever victorious elephant--Airavata--furnished with four tusks, and resembling the mountain of Kailasa with its summits. And coursing along that path of the Siddhas, that foremost of the Kurus and the son of Pandu, sat in beauty like Mandhata--that best of kings. Endued with eyes like lotus leaves, he passed through the region set apart for virtuous kings. And the celebrated Arjuna having thus passed through successive regions of heaven at last beheld Amaravati, the city of Indra."

Section 43

Vaisampayana said, "And the city of Indra which Arjuna saw was delightful and was the resort of Siddhas and Charanas. And it was adorned with the flowers of every season, and with sacred trees of all kinds. And he beheld also celestial gardens called Nandana--the favourite resort of Apsaras. And fanned by the fragrant breezes charged with the farina of sweet-scented flowers, the trees with their lord of celestial blossoms seemed to welcome him amongst them. And the region was such that none could behold it who had not gone through ascetic austerities, or who had not poured libations on fire. It was a region for the virtuous alone, and not for those who had turned their back on the field of battle. And none were competent to see it who had not performed sacrifices or observed rigid vows, or who were without a knowledge of the Vedas, or who had not bathed in sacred waters, or who were not distinguished for sacrifices and gifts. And none were competent to see it who were disturbers of sacrifices, or who were low, or who drank intoxicating liquors, or who were violators of their preceptors' bed, or who were eaters of (unsanctified) meat, or who were wicked. And having beheld those celestial gardens resounding with celestial music, the strong-armed son of Pandu entered the favourite city of Indra. And he beheld there celestial cars by thousands, capable of going everywhere at will, stationed in proper places. And he saw tens of thousands of such cars moving in every direction. And fanned by pleasant breezes charged with the perfumes of flowers, the son of Pandu was praised by Apsaras and Gandharvas. And the celestials then, accompanied by the Gandharvas and Siddhas and great Rishis, cheerfully reverenced Pritha's son of white deeds. Benedictions were poured upon him, accompanied by the sounds of celestial music. The strong-armed son of Pritha then heard around him the music of conchs and drums. And praised all around, the son of Pritha then went, at the command of Indra, to that large and extensive starry way called by the name of Suravithi. There he met with the Sadhyas, the Viswas, the Marutas, the twin Aswins, the Adityas, the Vasus, the Rudras, the Brahmarshis of the great splendour, and numerous royal sages with Dilipa at their head, and Tumvura and Narada, and that couple of Gandharvas known by the names of Haha and Huhu. And the Kuru prince--that chastiser of foes--having met and duly saluted them, last of all beheld the chief of the celestials--the god of a hundred sacrifices. Then the strong-armed son of Pritha, alighting from the car approached the lord himself of the gods--his father--that chastiser of Paka. And a beautiful white umbrella furnished with a golden staff was held over the chief of the celestials. And he was fanned with a Chamara perfumed with celestial scents. And he was eulogised by many Gandharvas headed by Viswavasu and others, by bards and singers, and by foremost Brahmanas chanting Rik and Yajus hymns. And the mighty son of Kunti, approaching Indra, saluted him by bending his head to the ground. And Indra thereupon embraced him with his round and plump arms. And taking his hand, Sakra made him sit by him on a portion of his own seat, that sacred seat which was worshipped by gods and Rishis. And the lord of the celestials-that slayer of hostile heroes--smelt the head of Arjuna bending in humility, and even took him upon his lap. Seated on Sakra's seat at the command of that god of a thousand eyes, Pritha's son of immeasurable energy began to blaze in splendour like a second Indra. And moved by affection, the slayer of Vritra, consoling Arjuna, touched his beautiful face with his own perfumed hands. And the wielder of the thunderbolt, patting and rubbing gently again and again with his own hands which bore the marks of the thunderbolt the handsome and huge arms of Arjuna which resembled a couple of golden columns and which were hard in consequence of drawing the bowstring and son enhanced the beauty of the assembly, like the sun and moon god of a thousand eyes--eyeing his son of curly locks smilingly and with eyes expanded with delight, seemed scarcely to be gratified. The more he gazed, the more he liked to gaze on. And seated on one seat, the father and son enhanced the beauty of the assembly, like the sun and moon beautifying the firmament together on the fourteenth day of the dark fortnight. And a band of Gandharvas headed by Tumvuru skilled in music sacred and profane, sang many verses in melodious notes. And Ghritachi and Menaka and Rambha and Purvachitti and Swayamprabha and Urvasi and Misrakesi and Dandagauri and Varuthini and Gopali and Sahajanya and Kumbhayoni and Prajagara and Chitrasena and Chitralekha and Saha and Madhuraswana, these and others by thousands, possessed of eyes like lotus leaves, who were employed in enticing the hearts of persons practising rigid austerities, danced there. And possessing slim waists and fair large hips, they began to perform various evolutions, shaking their deep bosoms, and casting their glances around, and exhibiting other attractive attitude capable of stealing the hearts and resolutions and minds of the spectators."

Section 44

Vaisampayana said, "The gods and the Gandharvas then, understanding the wishes of India, procured an excellent Arghya and reverenced the son of Pritha in a hurry. And giving water to wash both his feet and face, they caused the prince to enter the palace of Indra. And thus worshipped, Jishnu continued to live in the abode of his father. And the son of Pandu continued all the while to acquire celestial weapons, together with the means of withdrawing them. And he received from the hands of Sakra his favourite weapon of irresistible force, viz., the thunder-bolt and those other weapons also, of tremendous roar, viz., the lightnings of heaven, whose flashes are inferable from the appearance of clouds and (the dancing of) peacocks. And the son of Pandu, after he had obtained those weapons, recollected his brothers. And at the command of Indra, however, he lived for full five years in heaven, surrounded by every comfort and luxury.

"After some time, when Arjuna had obtained all the weapons. Indra addressed him in due time, saying, 'O son of Kunti, learn thou music and dancing from Chitrasena. Learn the instrumental music that is current among the celestials and which existeth not in the world of men, for, O son of Kunti, it will be to thy benefit. And Purandara gave Chitrasena as a friend unto Arjuna. And the son of Pritha lived happily in peace with Chitrasena. And Chitrasena instructed Arjuna all the while in music; vocal and instrumental and in dancing. But the active Arjuna obtained no peace of mind, remembering the unfair play at dice of Sakuni, the son of Suvala, and thinking with rage of Dussasana and his death. When however, his friendship with Chitrasena had ripened fully, he at times learned the unrivalled dance and music practised among the Gandharvas. And at last having learnt various kinds of dance and diverse species of music, both vocal and instrumental, that slayer of hostile heroes obtained no peace of mind remembering his brothers and mother Kunti."

Section 45

Vaisampayana said, "One day, knowing that Arjuna's glances were cast upon Urvasi, Vasava, calling Chitrasena to himself, addressed him in private saying, 'O king of Gandharvas, I am pleased; go thou as my messenger to that foremost of Apsaras, Urvasi, and let her wait upon that tiger among men, Phalguna. Tell her, saying these words of mine, 'As through my instrumentality Arjuna hath learnt all the weapons and other arts, worshipped by all, so shouldst thou make him conversant with the arts of acquitting one's self in female company.' Thus addressed by Indra, the chief of the Gandharvas in obedience to that command of Vasava, soon went to Urvasi that foremost of Apsaras. And as he saw her, she recognised him and delighted him by the welcome she offered and the salutation she gave. And seated at ease he then smilingly addressed Urvasi, who also was seated at ease, saying, 'Let it be known, O thou of fair hips, that I come hither despatched by the one sole lord of heaven who asketh of thee a favour. He who is known amongst gods and men for his many inborn virtues, for his grace, behaviour, beauty of person, vows and self-control; who is noted for might and prowess, and respected by the virtuous, and ready-witted; who is endued with genius and splendid energy, is of a forgiving temper and without malice of any kind; who hath studied the four Vedas with their branches, and the Upanishads, and the Puranas also; who is endued with devotion to his preceptors and with intellect possessed of the eight attributes, who by his abstinence, ability, origin and age, is alone capable of protecting the celestial regions like Mahavat himself; who is never boastful; who showeth proper respect to all; who beholdeth the minutest things as clearly as if those were gross and large; who is sweet-speeched; who showereth diverse kinds of food and drink on his friends and dependents; who is truthful, worshipped of all, eloquent, handsome, and without pride; who is kind to those devoted to him, and universally pleasing and dear to all; who is firm in promise; who is equal to even Mahendra and Varuna in respect of every desirable attribute, viz., Arjuna, is known to thee. O Urvasi, know thou that hero is to be made to taste the joys of heaven. Commanded by Indra, let him today obtain thy feet. Do this, O amiable one, for Dhananjaya is inclined to thee.'

"Thus addressed, Urvasi of faultless features assumed a smiling face, and receiving the words of the Gandharva with high respect, answered with a glad heart, saying, 'Hearing of the virtues that should adorn men, as unfolded by thee, I would bestow my favours upon any one who happened to possess them. Why should I not then, choose Arjuna for a lover? At the command of Indra, and for my friendship for thee, and moved also by the numerous virtues of Phalguna, I am already under the influence of the god of love. Go thou, therefore, to the place thou desirest. I shall gladly go to Arjuna.'"

Section 46

Vaisampayana said, 'Having thus sent away the Gandharva successful in his mission, Urvasi of luminous smiles, moved by the desire of possessing

Phalguna, took a bath. And having performed her ablutions, she decked herself in charming ornaments and splendid garlands of celestial odour. And inflamed by the god of love, and her heart pierced through and through by the shafts shot by Manmatha keeping in view the beauty of Arjuna, and her imagination wholly taken up by the thoughts of Arjuna, she mentally sported with him on a wide and excellent bed laid over with celestial sheets. And when the twilight had deepened and the moon was up, that Apsara of high hips sent out for the mansions of Arjuna. And in that mood and with her crisp, soft and long braids decked with bunches of flowers, she looked extremely beautiful. With her beauty and grace, and the charm of the motions of her eye-brows and of her soft accents, and her own moon like face, she seemed to tread, challenging the moon himself. And as she proceeded, her deep, finely tapering bosoms, decked with a chain of gold and adorned with celestial unguents and smeared with fragrant sandal paste, began to tremble. And in consequence of the weight of her bosoms, she was forced to slightly stoop forward at every step, bending her waist exceedingly beautiful with three folds. And her loins of faultless shape, the elegant abode of the god of love, furnished with fair and high and round hips and wide at their lower part as a hill, and decked with chains of gold, and capable of shaking the saintship of anchorites, being decked with thin attire, appeared highly graceful. And her feet with fair suppressed ankles, and possessing flat soles and straight toes of the colour of burnished copper and dorsum high and curved like tortoise back and marked by the wearing of ornaments furnished with rows of little bells, looked exceedingly handsome. And exhilarated with a little liquor which she had taken, and excited by desire, and moving in diverse attitudes and expressing a sensation of delight, she looked more handsome than usual. And though heaven abounded with many wonderful objects, yet when Urvasi proceeded in this manner, the Siddhas and Charanas and Gandharvas regarded her to be the handsomest object they had cast their eyes upon. And the upper half of her body clad in an attire of fine texture and cloudy hues, she looked resplendent like a digit of the moon in the firmament shrouded by fleecy clouds. And endued with the speed of the winds or the mind, she of luminous smiles soon reached the mansion of Phalguna, the son of Pandu. And, O best of men, Urvasi of beautiful eyes, having arrived at the gate of Arjuna's abode, sent word through the keeper in attendance. And (on receiving permission), she soon entered that brilliant and charming palace. But, O monarch, upon beholding her at night in his mansion, Arjuna, with a fearstricken heart, stepped up to receive her with respect and as soon as he saw her, the son of Pritha, from modesty, closed his eyes. And saluting her, he offered the Apsara such worship as is offered unto a superior. And Arjuna said, 'O thou foremost of the Apsaras, I reverence thee by bending my head down. O lady, let me know thy commands. I wait upon thee as thy servant.'"

Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Phalguna, Urvasi became deprived of her senses. And she soon represented unto Arjuna all that had passed between her and the Gandharva, Chitrasena. And she said, 'O best of men, I shall tell thee all that hath passed between me and Chitrasena, and why I have come hither. On account of thy coming here, O Arjuna, Mahendra had convened a large and charming assembly, in which celestial festivities were held. Unto that assembly came, O best of men, the Rudras and the Adityas and the Aswins and the Vasus. And there came also numbers of great Rishis and royal sages and Siddhas and Charanas and Yakshas and great Nagas. And, O thou of expansive eyes, the members of the assembly resplendent as fire or the sun or the moon, having taken their seats according to rank, honour, and prowess, O son of Sakra, the Gandharvas began to strike the Vinas and sing charming songs of celestial melody. And, O perpetuator of the Kuru race, the principal Apsaras also commenced to dance. Then, O son of Pritha, thou hadst looked on me only with a steadfast gaze. When that assembly of the celestials broke, commanded by thy father, the gods went away to their respective places. And the principal Apsaras also went away to their abodes, and others also, O slayer of foes, commanded by thy father and obtaining his leave. It was then that Chitrasena sent to me by Sakra, and arriving at my abode. O thou of eyes like lotus leaves, he addressed me, saying, 'O thou of the fairest complexion, I have been sent unto thee by the chief of the celestials. Do thou something that would be agreeable to Mahendra and myself and to thyself also. O thou of fair hips, seek thou to please Arjuna, who is brave in battle even like Sakra himself, and who is always possessed of magnanimity.' Even these, O son of Pritha, were his words. Thus, O sinless one, commanded by him and thy father also, I come to thee in order to wait upon thee, O slayer of foes. My heart hath been attracted by thy virtues, and am already under the influence of the god of love. And, O hero, even this is my wish, and I have cherished it for ever!"

Vaisampayana continued, "While in heaven, hearing her speak in this strain, Arjuna was overcome with bashfulness. And shutting his ears with his hands, he said, 'O blessed lady, fie on my sense of hearing, when thou speakest thus to me. For, O thou of beautiful face, thou art certainly equal in my estimation unto the wife of a superior. Even as Kunti here even this is my wish, and I have cherished it for ever!"

[Some text is obviously missing here--JBH] of high fortune or Sachi the queen of Indra, art thou to me, O auspicious one, of this there is no doubt! That I had gazed particularly at thee, O blessed one, is true. There was a reason for it. I shall truly tell it to thee, O thou of luminous smiles! In the assembly I gazed at thee with eyes expanded in delight, thinking, 'Even this blooming lady is the mother of the Kaurava race.' O blessed Apsara, it behoveth thee not to entertain other feelings towards me, for thou art superior to my superiors, being the parent of my race.'"

"Hearing these words of Arjuna, Urvasi answered, saying, 'O son of The chief of the celestials, we Apsaras are free and unconfined in our choice. It behoveth thee not, therefore, to esteem me as thy superior. The sons and grandsons of Puru's race, that have come hither in consequence of ascetic merit do all sport with us, without incurring any sin. Relent, therefore, O hero, it behoveth thee not to send me away. I am burning with desire. I am devoted to thee. Accept me, O thou giver of proper respect.'"

"Arjuna replied, 'O beautiful lady of features perfectly faultless, listen. I truly tell thee. Let the four directions and the transverse directions, let also the gods listen. O sinless one, as Kunti, or Madri, or Sachi, is to me, so art thou, the parent of my race, an object of reverence to me. Return, O thou of the fairest complexion: I bend my head unto thee, and prostrate myself at thy feet. Thou deservest my worship as my own mother; and it behoveth thee to protect me as a son.'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Partha, Urvasi was deprived of her senses by wrath. Trembling with rage, and contracting her brows, she cursed Arjuna, saying, 'Since thou disregardest a woman come to thy mansion at the command of thy father and of her own motion--a woman, besides, who is pierced by the shafts of Kama, therefore, O Partha, thou shalt have to pass thy time among females unregarded, and as a dancer, and destitute of manhood and scorned as a eunuch.'"

Vaisampayana continued, "Having cursed Arjuna thus, Urvasi's lips still quivered in anger, herself breathing heavily all the while. And she soon returned to her own abode. And that slayer of foes, Arjuna also sought Chitrasena without loss of time. And having found him, he told him all that had passed between him and Urvasi in the night. And he told Chitrasena everything as it had happened, repeatedly referring to the curse pronounced upon him. And Chitrasena also represented everything unto Sakra. And Harivahana, calling his son unto himself in private, and consoling him in sweet words, smilingly said, 'O thou best of beings, having obtained thee, O child, Pritha hath to-day become a truly blessed mother. O mighty-armed one, thou hast now vanquished even Rishis by the patience and self-control. But, O giver of proper respect, the curse that Urvasi hath denounced on thee will be to thy benefit, O child, and stand thee in good stead. O sinless one, ye will have on earth to pass the thirteenth year (of your exile), unknown to all. It is then that thou shalt suffer the curse of Urvasi. And having passed one year as a dancer without manhood, thou shalt regain thy power on the expiration of the term.'"

"Thus addressed by Sakra, that slayer of hostile heroes, Phalguna, experienced great delight and ceased to think of the curse. And Dhananjaya, the son of Pandu, sported in regions of heaven with the Gandharva Chitrasena of great celebrity."

"The desires of the man that listeneth to this history of the son of Pandu never run after lustful ends. The foremost of men, by listening to this account of the awfully pure conduct of Phalguna, the son of the lord of the celestials, become void of pride and arrogance and wrath and other faults, and ascending to heaven, sport there in bliss."

Section 47

Vaisampayana said, "One day, the great Rishi Lomasa in course of his wanderings, went to the abode of Indra, desirous of beholding the lord of the celestials. And the great Muni, having approached the chief of the gods, bowed to him respectfully. And he beheld the son of Pandu occupying half of the seat of Vasava. And worshipped by the great Rishis, that foremost of Brahmanas sat on an excellent seat at the desire of Sakra. And beholding Arjuna seated on Indra's seat, the Rishi began to think as to how Arjuna who was a Kshatriya had attained to the seat of Sakra himself. What acts of merit had been performed by him and what regions, had been conquered by him (by ascetic merit), that he had obtained a seat that was worshipped by the gods themselves? And as the Rishi was employed with these thoughts, Sakra, the slayer of Vritra, came to know of them. And having known them, the lord of Sachi addressed Lomasa with a smile and said, 'Listen, O Brahmarshi, about what is now passing in thy mind. This one is no mortal though he hath taken his birth among men. O great Rishi, the mighty-armed hero is even my son born of Kunti. He hath come hither, in order to acquire weapons for some purpose. Alas! dost thou not recognise him as an ancient Rishi of the highest merit? Listen to me, O Brahamana, as I tell thee who is and why he hath come to me. Those ancient and excellent Rishis who were known by the names of Nara and Narayana are, know, O Brahmana, none else than Hrishikesa and Dhananjaya. And those Rishis, celebrated throughout the three worlds, and known by the names of Nara and Narayana have, for the accomplishment of a certain purpose, been born on earth--for the acquisition of virtue. That sacred asylum which even gods and illustrious Rishis are not competent to behold, and which is known throughout the world by the name of Vadari, and situate by the source of the Ganga, which is worshipped by the Siddhas and the Charanas, was the abode, O Brahmana, of Vishnu and Jishnu. Those Rishis of blazing splendour have, O Brahmarshi, at my desire, been born on earth, and endued with mighty energy, will lighten the burden thereof. Besides this, there are certain Asuras known as Nivatakavachas, who, proud of the boon they have acquired, are employed in doing us injuries. Boastful of their strength, they are even now planning the destruction of the gods, for, having received a boon, they no longer regard the gods. Those fierce and mighty

Danavas live in the nether regions. Even all the celestials together are incapable of fighting with them. The blessed Vishnu--the slayer of Madhu--he, indeed who is known on earth as Kapila, and whose glance alone, O exalted one, destroyed the illustrious sons of Sagara, when they approached him with loud sounds in the bowels of the earth,--that illustrious and invincible Hari is capable, O Brahmana of doing us a great service. Either he or Partha or both may do us that great service, without doubt. Verily as the illustrious Hari had slain the Nagas in the great lake, he, by sight alone, is capable of slaying those Asuras called the Nivatakavachas, along with their followers. But the slayer of Madhu should not be urged when the task is insignificant. A mighty mass of energy that he is. It swelleth to increasing proportions, it may consume the whole universe. This Arjuna also is competent to encounter them all, and the hero having slain them in battle, will go back to the world of men. Go thou at my request to earth. Thou wilt behold the brave Yudhishthira living in the woods of Kamyaka. And for me tell thou the virtuous Yudhishthira of unbaffled prowess in battle, that he should not be anxious on account of Phalguna, for that hero will return to earth a thorough master of weapons, for without sanctified prowess of arms, and without skill in weapons, he would not be able to encounter Bhishma and Drona and others in battle. Thou wilt also represent unto Yudhishthira that the illustrious and mighty-armed Gudakesa, having obtained weapons, hath also mastered the science of celestial dancing and music both instrumental and vocal. And thou wilt also tell him, O king of men, O slayer of foes, thyself also, accompanied by all thy brothers, should see the various sacred shrines. For having bathed in different sacred waters, thou wilt be cleansed from thy sins, and the fever of thy heart will abate. And then thou wilt be able to enjoy thy kingdom, happy in the thought that thy sins have been washed off. And, O foremost of Brahmanas, endued with ascetic power, it behoveth thee also to protect Yudhishthira during his wandering over the earth. Fierce Rakshasas ever live in mountain fastnesses and rugged steppes. Protect thou the king from those cannibals.'

"After Mahendra had spoken thus unto Lomasa, Vibhatsu also reverently addressed that Rishi, saying, 'Protect thou ever the son of Pandu. O best of men, let the king, O great Rishi, protected by thee, visit the various places of pilgrimage and give away unto Brahmanas in charity.'"

Vaisampayana continued, "The mighty ascetic Lomasa, having answered both saying, 'So be it,' set out for the earth, desirous of arriving at Kamvaka. And having arrived at those woods, he beheld the slayer of foes and son of Kunti, king Yudhishthira the just, surrounded by ascetics and his younger brothers."

Section 48

Janamejaya said, "These feats of Pritha's son endued with immeasurable energy, were certainly marvellous. O Brahmana, what did Dhritarashtra of great wisdom say, when he heard of them?"

Vaisampayana said, "Amvika's son, king Dhritarashtra, having heard of Arjuna's arrival and stay at Indra's abode, from Dwaipayana, that foremost of Rishis, spake unto Sanjaya, saying, 'O charioteer, dost thou know in detail the acts of the intelligent Arjuna, of which I have heard from beginning to end? O charioteer, my wretched and sinful son is even now engaged in a policy of the most vulgar kind. Of wicked soul, he will certainly depopulate the earth. The illustrious person whose words even in jest are true, and who hath Dhananjaya to fight for him, is sure to win the three worlds. Who that is even beyond the influence of Death and Decay will be able to stay before Arjuna, when he will scatter his barbed and sharp-pointed arrows whetted on stone? My wretched sons, who have to fight with the invincible Pandavas are indeed, all doomed. Reflecting day and night, I see not the warrior amongst us that is able to stay in battle before the wielder of the Gandiva. If Drona, or Karna, or even Bhishma advance against him in battle, a great calamity is likely to befall the earth. But even in that case, I see not the way to our success Karna is kind and forgetful. The preceptor Drona is old, and the teacher (of Arjuna) Arjuna, however, is wrathful, and strong, and proud, and of firm and steady prowess. As all these warriors are invincible, a terrible fight will take place between them. All of them are heroes skilled in weapons and of great reputation. They would not wish for the sovereignty of the world, if it was to be purchased by defeat. Indeed, peace will be restored only on the death of these or of Phalguna. The slayer of Arjuna, however, existeth not, nor doth one that can vanquish him. Oh, how shall that wrath of his which hath myself for its object be pacified. Equal unto the chief of the celestials, that hero gratified Agni at Khandava and vanquished all the monarchs of the earth on the occasion of the great Rajasuya. O Sanjaya, the thunder-bolt falling on the mountain top, leaveth a portion unconsumed; but the shafts, O child, that are shot by Kiriti leave not a rack behind. As the rays of the sun heat this mobile and immobile universe, so will the shafts shot by Arjuna's hands scorch my sons. It seemeth to me that the Chamus of the Bharatas, terrified at the clatter of Arjuna's chariot-wheels, are already broken through in all directions. Vidhatri hath created Arjuna as an all-consuming Destroyer. He stayeth in battle as a foe, vomitting and scattering swarms of arrows. Who is there that will defeat him?"

Section 49

"Sanjaya said, 'That which hath been uttered by thee, O king, with respect to Duryodhana is all true. Nothing that thou hast said, O lord of the earth, is untrue. The Pandavas of immeasurable energy have been filled with rage at the sight of Krishna their wedded wife of pure fame--brought in the midst of the assembly. Hearing also those cruel words of Dussasana and Karna, they have been so incensed, O king, that they will not, I ween, forgive (the Kurus) on my account. I have heard, O king, how Arjuna hath gratified in battle by means of his bow the god of gods--Sthanu of eleven forms. The illustrious lord of all the gods--Kapardin himself--desirous of testing Phalguna, fought with him, having assumed the guise of a Kirata. And there it was that the Lokapala, in order to give away their weapons unto that bull of the Kuru race, showed themselves unto him of undeteriorating prowess. What other man on earth, except Phalguna, would strive to have a sight of these gods in their own forms? And, O king, who is there that will weaken in battle Arjuna, who could not be weakened by Maheswara himself possessed of eight forms? Thy sons, having dragged Draupadi, and thereby incensed the sons of Pandu, have brought this frightful and horrifying calamity upon themselves. Beholding Duryodhana showing both his thighs unto Draupadi, Bhima said with quivering lips, 'wretch! those thighs of thine will I smash with my fierce descending mace, on the expiration of thirteen years.' All the sons of Pandu are the foremost of smiters; all of them are of immeasurable energy; all of them are well-versed in every kind of weapons. For these, they are incapable of being vanquished even by the gods. Incensed at the insult offered to their wedded wife, Pritha's sons, urged by wrath, will, I ween, slay all thy sons in battle.'

"Dhritarashtra said, 'O charioteer, what mischief hath been done by Karna uttering those cruel words, to the sons of Pandu! Was not the enmity sufficient that was provoked by bringing Krishna into the assembly? How can my wicked sons live, whose eldest brother and preceptor walketh not in the path of righteousness? Seeing me void of eye-sight, and incapable of exerting myself actively, my wretched son, O charioteer, believeth me to be a fool, and listeneth not to my words. Those wretches also that are his counsellors, viz., Karna and Suvala, and others, always pander to his vices, as he is incapable of understanding things rightly. The shafts that Arjuna of immeasurable prowess may lightly shoot, are capable of consuming all my sons, leave alone those shafts that he will shoot, impelled by anger. The arrows urged by the might of Arjuna's arms and shot from his large bow, and inspired with mantras capable of converting them into celestial weapons can chastise the celestials themselves. He who hath for his counsellor and protector and friend that smiter of sinful men--the lord of the three worlds--Hari himself--encountereth nothing that he cannot conquer. This, O Sanjaya, is most marvellous in Arjuna that, as we have heard, he hath been clasped by Mahadeva in his arms. That also which Phalguna, assisted by Damodara did of old towards helping Agni in the conflagration of Khandava, hath been witnessed by all the world. When, therefore, Bhima and Partha and Vasudeva of the Satwata race become enraged, surely my sons along with their friends and the Suvalas are all unequal to fight with them.'"

Section 50

Janamejaya said, "Having sent the heroic sons of Pandu into exile, these lamentations, O Muni, of Dhritarashtra were perfectly futile. Why did the king permit his foolish son Duryodhana to thus incense those mighty warriors, the sons of Pandu? Tell us now, O Brahmana, what was the food of the sons of Pandu, while they lived in the woods? Was it of the wilderness, or was it the produce of cultivation?"

Vaisampayana said, "Those bulls among men, collecting the produce of the wilderness and killing the deer with pure arrows, first dedicated a portion of the food to the Brahmanas, and themselves are the rest. For, O king, while those heroes wielding large bows lived in the woods, they were followed by Brahmanas of both classes, viz., those worshipping with fire and those worshipping without it. And there were ten thousand illustrious Snataka Brahmanas, all conversant with the means of salvation, whom Yudhishthira supported in the woods. And killing with arrows Rurus and the black deer and other kinds of clean animals of the wilderness, he gave them unto those Brahmanas. And no one that lived with Yudhishthira looked pale or ill, or was lean or weak, or was melancholy or terrified. And the chief of the Kurus--the virtuous king Yudhishthira--maintained his brothers as if they were his sons, and his relatives as if they were his uterine brothers. And Draupadi of pure fame fed her husbands and the Brahmanas, as if she was their mother; and last of all took her food herself. And the king himself wending towards the east, and Bhima, towards the south, and the twins, towards the west and the north, daily killed with bow in hand the deer of the forest, for the sake of meat. And it was that the Pandavas lived for five years in the woods of Kamyaka, in anxiety at the absence of Arjuna, and engaged all the while in study and prayers and sacrifices."

Section 51

Vaisampayana said, "That bull among men--Dhritarashtra--the son of Amvika, having heard of this wonderful way of life--so above that of men--of the sons of Pandu, was filled with anxiety and grief. And overwhelmed with melancholy and sighing heavily and hot, that monarch, addressing his charioteer Sanjaya, said, 'O charioteer, a moment's peace I have not, either during the day or the night, thinking of the terrible misbehaviour of my sons arising out of their past gambling, and thinking also of the heroism, the patience, the high intelligence, the unbearable prowess, and the extraordinary love unto one another of the sons of Pandu. Amongst the Pandavas, the illustrious Nakula and Sahadeva, of celestial origin and equal unto the chief himself of the celestials in splendour, are invincible in battle.

They are firm in the wielding of weapons, capable of shooting at a long distance, resolute in battle, of remarkable lightness of hand, of wrath that is not easily quelled, possessed of great steadiness, and endued with activity. Possessed of the prowess of lions and unbearable as the Aswins themselves, when they will come to the field of battle with Bhima and Arjuna in front, I see, O Sanjaya, that my soldiers will all be slain without a remnant. Those mighty warriors of celestial origin, unrivalled in battle by anybody, filled with rage at the remembrance of that insult to Draupadi, will show no forgiveness. The mighty warriors of the Vrishnis also, and the Panchalas of great energy, and the sons of Pritha themselves, led by Vasudeva of unbaffled prowess, will blast my legions. O charioteer, all the warriors on my side assembled together, are not competent to bear the impetus of the Vrishnis alone when commanded by Rama and Krishna. And amongst them will move that great warrior Bhima of terrible prowess, armed with his iron mace held on high and capable of slaying every hero. And high above the din will be heard the twang of the Gandiva loud as the thunder of heaven. The impetus of Bhima's mace and the loud twang of the Gandiva are incapable of being stood against by any of the kings on my side. It is then, O Sanjaya, that obedient as I have been to the voice of Duryodhana, I shall have to call back the rejected counsels of my friends--counsels that I should have attended to in time.'"

Sanjaya said, "This hath been thy great fault, O king, viz., that though capable, thou didst not, from affection prevent thy son from doing what he hath done. The slayer of Madhu, that hero of unfading glory, hearing that the Pandavas had been defeated at dice, soon went to the woods of Kamyaka and consoled them there. And Draupadi's sons also headed by Dhrishtadyumna, and Virata, and Dhrishtaketu, and those mighty warriors, the Kekayas, all went there. All that was said by these warriors at the sight of Pandu's son defeated at dice, was learnt by me through our spies. I have also told thee all, O king. When the slayer of Madhu met the Pandavas, they requested him to become the charioteer of Phalguna in battle. Hari himself, thus requested, answered them, saying, 'so be it.' And even Krishna himself beholding the sons of Pritha dressed in deer skins, became filled with rage, and addressing Yudhishthira, said, 'That prosperity which the sons of Pritha had acquired at Indraprastha, and which, unobtainable by other kings, was beheld by me at the Rajasuya sacrifice, at which, besides, I saw all kings, even those of the Vangas and Angas and Paundras and Odras and Cholas and Dravidas and Andhakas, and the chiefs of many islands and countries on the sea-board as also of frontier states, including the rulers of the Sinhalas, the barbarous mlecchas, the natives of Lanka, and all the kings of the West by hundreds, and all the chiefs of the sea-coast, and the kings of the Pahlavas and the Daradas and the various tribes of the Kiratas and Yavanas and Sakras and the Harahunas and Chinas and Tukharas and the Sindhavas and the Jagudas and the Ramathas and the Mundas and the inhabitants of the kingdom of women and the Tanganas and the Kekayas and the Malavas and the inhabitants of Kasmira, afraid of the prowess of your weapons, present in obedience to your invitation, performing various offices,--that prosperity, O king, so unstable and waiting at present on the foe, I shall restore to thee, depriving thy foe of his very life. I shall, O chief of the Kurus, assisted by Rama and Bhima and Arjuna and the twins and Akrura and Gada and Shamva and Pradyumna and Ahuka and the heroic Dhrishtadyumna and the son of Sisupala, slay in battle in course of a day Duryodhana and Karna and Dussasana and Suvala's son and all others who may fight against us. And thou shalt, O Bharata, living at Hastinapura along with thy brothers, and snatching from Dhritarashtra's party the prosperity they are enjoying, rule this earth.' Even these, O king, were Krishna's words unto Yudhishthira, who, on the conclusion of Krishna's speech, addressed him in that meeting of heroes and in the hearing of all those brave warriors headed by Dhrishtadyumna, saying, 'O Janardana, I accept these words of thine as truth. O thou of mighty arms, do thou, however, slay my enemies along with all their followers on the expiry of thirteen years. O Kesava, promise this truly unto me. I promised in the presence of the king to live in the forest as I am now living.' Consenting to these words of king Yudhishthira the just, his counsellors headed by Dhrishtadyumna soon pacified the incensed Kesava with sweet words and expressions suitable to the occasion. And they also said unto Draupadi of pure deeds in the hearing of Vasudeva himself, these words, 'O lady, in consequence of thy anger, Duryodhana shall lay down his life. We promise it, O thou of the fairest complexion. Therefore, grieve no more. O Krishna, those that mocked thee, beholding thee won at dice, shall reap the fruit of their act. Beasts of prey and birds shall eat their flesh, and mock them thus. Jackals and vultures will drink their blood. And, O Krishna, thou shalt behold the bodies of those wretches that dragged thee by the hair prostrate on the earth, dragged and eaten by carnivorous animals. They also that gave thee pain and disregarded thee shall lie on the earth destitute of their heads, and the earth herself shall drink their blood.' These and other speeches of various kinds were uttered there, O king, by those bulls of the Bharata race. All of them are endued with energy and bravery, and marked with the marks of battle. On the expiration of the thirteenth year, those mighty warriors, chosen by Yudhishthira and headed by Vasudeva, will come (to the field of battle). Rama and Krishna and Dhananjaya and Pradyumna and Shamva and Yuyudhana and Bhima and the sons of Madri and the Kekaya princes and the Panchala princes, accompanied by the king of Matsya, these all, illustrious and celebrated and invincible heroes, with their followers and troops, will come. Who is there that, desiring to live, will encounter these in battle, resembling angry lions of erect manes?'

"Dhritarashtra said, "What Vidura told me at the time of the game at dice, 'If thou seekest, O king, to vanquish the Pandavas (at dice), then certainly a terrible blood-shed ending in the destruction of all the Kurus will be the result,' I think it is about to be realised. As Vidura told me of old, without doubt a terrible battle will take place, as soon as the pledged period of the Pandavas expireth.'"

*****

Nalopakhyana Parva

Section 52

Janamejaya said, "When the high-souled Partha went to Indra's region for obtaining weapons, what did Yudhishthira and the other sons of Pandu do?"

Vaisampayana said, "When the high-souled Partha went to Indra's region for obtaining weapons, those bulls of the Bharata race continued to dwell with Krishna in (the woods of) Kamyaka. One day, those foremost of the Bharatas, afflicted with grief, were seated with Krishna on a clean and solitary sward. Grieving for Dhananjaya, overwhelmed with sorrow, their voices were choked with weeping. Tortured by Dhananjaya's absence, grief afflicted them equally. And filled with sorrow at their separation from Arjuna and at the loss of their kingdom, the mighty-armed Bhima among them addressed Yudhishthira, saying, "That Bull of the Bharata race, Arjuna, O great king, on whom depend the lives of Pandu's sons, and on whose death the Panchalas as also ourselves with our sons and Satyaki and Vasudeva are sure to die, hath gone away at thy behest. What can be sadder than this that the virtuous Vibhatsu hath gone away at thy command, thinking of his many griefs? Depending upon the might of that illustrious hero's arms, regard our foes as already vanquished in battle, and the whole earth itself as already acquired by us. It was for the sake of that mighty warrior that I refrained from sending to the other world all the Dhartarashtras along with the Suvalas, in the midst of the assembly. Gifted with might of arms, and supported by Vasudeva, we have to suppress the wrath that hath been roused in us, because thou art the root of that wrath. Indeed, with Krishna's help, slaying our foes headed by Karna, we are able to rule the entire earth (thus) conquered by our own arms. Endued with manliness, we are yet overwhelmed with calamities, in consequence of thy gambling vice, while the foolish null of Dhritarashtra are growing stronger with the tributes (gathered from dependent kings). O mighty monarch, it behoveth thee to keep in view the duties of the Kshatriya. O great king, it is not the duty of a Khsatriya to live in the woods. The wise are of the opinion that to rule is the foremost duty of a Kshatriya. O king, thou art conversant with Kshatriya morality. Do not, therefore, deviate from the path of duty. Turning away from the woods, let us, summoning Partha and Janardana, slay, O king, the sons of Dhritarashtra, even before the twelve years are complete. O illustrious monarch O king of kings, even if these Dhartarashtras be surrounded by soldiers in array of battle, I shall send them to the other world by dint of might alone. I shall slay all the sons of Dhritarashtra along with the Sauvalas, indeed, Duryodhana, Karna, and any one else that will fight with me. And after I shall have slain all our foes, thou mayst come back unto the woods. By acting thus, O king, no fault will be thine. (Or if any sin be thine), O represser of foes, O mighty monarch, washing it off, O sire, by various sacrifices, we may ascend to a superior heaven. Such a consummation may come to pass, if our king proveth not unwise or procrastinating. Thou art, however, virtuous. Verily the deceitful should be destroyed by deceit. To slay the deceitful by deceit, is not regarded as sinful. O Bharata, it is, also said by those versed in morality that one day and night is, O great prince, equal unto a full year. The Veda text also, exalted one, is often heard, signifying that a year is equivalent to a day when passed in the observance of certain difficult vows. O thou of unfading glory, if the Vedas are an authority with thee, regard thou the period of a day and something more as the equivalent of thirteen years. O represser of foes, this is the time to slay Duryodhana with his adherents. Else, O king, he will beforehand bring the whole earth obedient to his will. O foremost of monarchs, all this is the result of thy addiction to gambling. We are on the verge of destruction already, in consequence of thy promise of living one year undiscovered. I do not find the country where, if we live, the wicked-minded Suyodhana may not be able to trace us by his spies. And finding us out, that wretch will again deceitfully send us into such exile in the woods. Or if that sinful one beholdeth us emerge, after the expiry of the pledged period of non-discovery, he will again invite thee, O great king, to dice, and the play will once more begin. Summoned once more, thou wilt again efface thyself at dice. Thou art not skilled at dice, and when summoned at play, thou wilt be deprived of thy senses. Therefore, O mighty monarch thou wilt have to lead a life in the woods again. If, O mighty king, it behoveth thee not to make us wretched for life, observe thou fully the ordinance of the Vedas, (which inculcateth that) verily the deceitful ought to be slain by deceit. If I but have thy command I would go (to Hastinapura) and, even as fire falling upon a heap of grass consumeth it, would slay Duryodhana, putting forth my utmost might. It behoveth thee, therefore, to grant me the permission.'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Bhima, king Yudhishthira the just, smelt the crown of that son of Pandu, and pacifying him said, 'O mighty-armed one, without doubt, thou wilt, assisted by the wielder of the Gandiva, slay Suyodhana at the expiry of the thirteenth year. But, O son of Pritha, as for thy assertion, 'O Lord, the time is complete', I cannot dare tell an untruth, for untruth is not in me. O son of Kunti, without the help of fraud, wilt thou kill the wicked and irrepressible Duryodhana, with his allies.'

"While Yudhishthira the just, was speaking unto Bhima thus, there came the great and illustrious Rishi Vrihadaswa before them. And beholding that virtuous ascetic before him, the righteous king worshipped him according to the ordinance, with the offering of Madhuparka. And when the ascetic was seated and refreshed, the mighty-armed Yudhishthira sat by him, and looking up at the former, addressed him thus in exceedingly piteous accents:

'O holy one, summoned by cunning gamblers skilled at dice, I have been deprived of wealth and kingdom through gambling. I am not an adept at dice, and am unacquainted with deceit. Sinful men, by unfair means, vanquished me at play. They even brought into the public assembly my wife dearer unto me than life itself. And defeating me a second time, they have sent me to distressful exile in this great forest, clad in deer skins. At present I am leading a distressful life in the woods in grief of heart. Those harsh and cruel speeches they addressed me on the occasion of that gambling match, and the words of my afflicted friends relating to the match at dice and other subjects, are all stored up in my remembrance. Recollecting them I pass the whole night in (sleepless) anxiety. Deprived also (of the company) of the illustrious wielder of the Gandiva, on whom depend the lives of us all, I am almost deprived of life. Oh, when shall I see the sweet-speeched and large-hearted Vibhatsu so full of kindness and activity, return to us, having obtained all weapons? Is there a king on this earth who is more unfortunate than myself? Hast thou ever seen or heard of any such before? To my thinking, there is no man more wretched than I am.'

"Vrihadaswa said, 'O great king, O son of Pandu, thou sayest, 'There is no person more miserable than I am' O sinless monarch, if thou wilt listen, I will relate unto thee the history of a king more wretched than thyself?

Vaisampayana continued, "And thereupon the king said unto the ascetic, 'O illustrious one, tell me, I desire to hear the history of the king who had fallen into such a condition.'

"Vrihadaswa said, 'O king, O thou that never fallest off, listen attentively with thy brothers, I will narrate the history of a prince more miserable than thyself. There was a celebrated king among the Nishadhas, named Virasena. He had a son named Nala, versed in (the knowledge of) virtue and wealth. It hath been heard by us that, that king was deceitfully defeated by Pushkara, and afflicted with calamity, he dwelt in the woods with his spouse. And, O king, while he was living in the forest, he had neither slaves nor cars, neither brother nor friends with him. But thou art surrounded by thy heroic brothers like unto the celestials, and also by foremost regenerate ones like unto Brahma himself. Therefore, it behoveth thee not to grieve.'

"Yudhishthira said, 'I am anxious to hear in detail, O thou foremost of eloquent men, the history of the illustrious Nala. It behoveth thee therefore to relate it unto me.'

Section 53

Vrihadaswa said, "There was a king named Nala, the son of Virasena. And he was strong, and handsome, and well-versed in (the knowledge of) horses, and possessed of every desirable accomplishment. And he was at the head of all the kings, even like the lord of the celestials. And exalted over all, he resembled the sun in glory. And he was the king of the Nishadhas, intent on the welfare of the Brahmanas, versed in the Vedas, and possessed of heroism. And he was truth-telling, fond of dice, and the master of a mighty army. And he was the beloved of men and women, and of great soul and subdued passions. And he was the protector (of all), and the foremost of bowmen, and like unto Manu himself. And like him, there was among the Vidarbhas (a king named) Bhima, of terrible prowess, heroic and well-disposed towards his subjects and possessed of every virtue. (But withal) he was childless. And with a fixed mind, he tried his utmost for obtaining issue. And. O Bharata there came unto him (once) a Brahmarshi named Damana. And, O king of kings, desirous of having offspring, Bhima, versed in morality, with his queen gratified that illustrious Rishi by a respectful reception. And Damana, well-pleased, granted unto the king and his consort a boon in the form of a jewel of a daughter, and three sons possessed of lofty souls and great fame. (And they were called respectively) Damayanti, and Dama and Danta, and illustrious Damana. And the three sons were possessed of every accomplishment and terrible mien and fierce prowess. And the slender-waisted Damayanti, in beauty and brightness, in good name and grace and luck, became celebrated all over the world. And on her attaining to age, hundreds of hand-maids, and female slaves, decked in ornaments, waited upon her like Sachi herself. And Bhima's daughter of faultless features, decked in every ornament, shone in the midst of her hand-maids, like the luminous lightning of the clouds. And the large-eyed damsel was possessed of great beauty like that of Sree herself. And neither among celestials, nor among Yakshas, nor among men was anybody possessed of such beauty, seen or heard of before. And the beautiful maiden filled with gladness the hearts of even the gods. And that tiger among men, Nala also had not his peer in the (three) worlds: for in beauty he was like Kandarpa himself in his embodied form. And moved by admiration, the heralds again and again celebrated the praises of Nala before Damayanti and those of Damayanti before the ruler of the Nishadhas. And repeatedly hearing of each other's virtues they conceived an attachment towards each other not begot of sight, and that attachment, O son of Kunti began to grow in strength. And then Nala was unable to control the love that was in his bosom. And he began to pass much of his time in solitude in the gardens adjoining the inner apartment (of his palace). And there he saw a number of swans furnished with golden wings, wandering in those woods. And from among them he caught one with his hands. And thereupon the sky-ranging one said unto Nala. 'Deserve I not to be slain by thee. O king. I will do something that is agreeable to thee. O king of the Nishadhas. I will speak of thee before Damayanti in such a way that she will not ever desire to have any other person (for her lord).' Thus addressed, the king liberated that swan. And those swans then rose on their wings and went to the country of the Vidarbhas. And on arriving at the city of the Vidarbhas the birds alighted before Damayanti, who beheld them all. And Damayanti in the midst of her maids, beholding those birds of extraordinary appearance was filled with delight, and strove without loss of time to catch those coursers of the skies. And the swans at this, before that bevy of beauties, fled in all directions. And those maidens there pursued the birds, each (running) after one. And the swan after which Damayanti ran, having led her to a secluded spot, addressed her in human speech, saying, O Damayanti, there is a king amongst the Nishadhas named Nala. He is equal unto the Aswins in beauty, not having his peer among men. Indeed, in comeliness, he is like Kandarpa himself in his embodied form. O fair-complexioned one, O thou of slender waist, if thou becomest his wife, thy existence and this thy beauty may be of purpose. We have, indeed, beheld celestials and Gandharvas, and Nagas, and Rakshasas, and men, but never saw we before any one like Nala. Thou also art a jewel among thy sex, as Nala is the prime among men. The union of the best with the best is happy.' Thus addressed by the swan. Damayanti, O monarch, replied unto him there, saying, 'Do thou speak thus unto Nala also, 'Saying So be it, to the daughter of Vidarbha, the oviparous one, O king, returned to the country of the Nishadhas, and related everything unto Nala."

Section 54

"Vrihadaswa said, 'O Bharata, hearing those words of the swan, Damayanti thenceforth lost all peace of mind on account of Nala. And heaving frequent sighs she was filled with anxiety, and became melancholy and pale-faced and lean. And with her heart possessed by the god of love, she soon lost colour, and with her upturned gaze and modes of abstraction, looked like one demented. And she lost all inclination for beds and seats and object of enjoyment. And she ceased to lie down by day or night, always weeping with exclamation of Oh! and Alas! And beholding her uneasy and fallen into that condition, her hand-maids represented, O king, the matter of her illness unto the ruler of Vidarbha by indirect hints. And king Bhima, hearing of this from the handmaids of Damayanti, regarded the affair of his daughter to be serious. And he asked himself, 'Why is it that my daughter seemeth to be so ill now?' And the king, reflecting by himself that his daughter had attained to puberty, concluded that Damayanti's Swayamvara should take place. And the monarch, O exalted one, (invited) all the rulers of the earth, saying, Ye heroes, know that Damayanti's Swayamvara is at hand, And all the kings, hearing of Damayanti's Swayamvara, came unto Bhima, agreeable to his message, filling the earth with the clatter of their cars, the roar of their elephants, and the neighing of their horses, and accompanied with their fine-looking battalions decked in ornaments and graceful garlands. And the mighty-armed Bhima paid due reverence unto those illustrious monarchs. And duly honoured by him they took up their quarters there.'

"And at the juncture, those foremost of celestial Rishis possessed of great splendour, of great wisdom and great vows--namely, Narada and Parvata--having arrived in course of their wandering at the regions of Indra entered the mansion of the lord of the immortals, receiving proper worship. And Maghavat having worshipped them reverentially, inquired after their undisturbed peace and welfare as regards all respects. And Narada said, 'O lord, O divine one, peace attendeth us in every respect. And, O Maghavat, peace attendeth also O exalted one, the kings of the whole world.'

"Vrihadaswa continued. 'Hearing the words of Narada the slaver of Vala and Vritra said, 'Those righteous rulers of the earth who fight renouncing all desire of life, and who meet death when their time is come by means of weapons, without flying from the field,--theirs is this region, everlasting unto them and granting all desires, even as it is to me. Where be those Kshatriya heroes? I do not see those kings approach (now) Where are my favourite guests?' Thus addressed by Sakra, Narada replied, 'Listen, O Mahavat, why seest not thou the kings (now)? The ruler of the Vidarbhas hath a daughter--the celebrated Damayanti. In beauty she transcendeth all the women of the earth. Her Swayamvara, O Sakra, will take place shortly. Thither are going all the kings and Princes from all directions. And all the lords of the earth desire to have that pearl of the earth,--desire to have her eagerly, O slayer of Vala and Vritra.' And while they were talking thus, those foremost of the immortals, the Lokapalas with Agni among them, appeared before the lord of the celestials. And all of them heard the words of Narada fraught with grave import. And as soon as they heard them, they exclaimed in rapture, We also will go there. And, O mighty monarch, accompanied by their attendants and mounted on their (respective) vehicles, they set out for the country of Vidarbhas, whither (had gone) all the kings. And, O son of Kunti, the high-souled king Nala also hearing of that concourse of kings, set out with a cheerful heart, full of Damayanti's love. And (it came to pass) that the gods saw Nala on the way treading on the earth. And his form owing to its beauty was like that of the god of love himself. And beholding him resplendent as the sun, the Lokapalas were filled with astonishment at his wealth of beauty, and abandoned their intention. And, O king, leaving their cars in the sky the dwellers of heaven alighted from the welkin and spake unto the ruler of the Nishadhas, saying, 'O foremost of monarchs ruling the Nishadhas, O Nala, thou art devoted to truth. Do thou help us. O best of men, be thou our messenger.'"

Section 55

"Vrihadaswa continued, 'O Bharata, Nala pledged his word to the celestials saying, 'I will do it.' And then approaching these, he asked with folded hands. 'Who are ye? And who also is he that desireth me to be his messenger? And what, further, shall I have to do for you? O tell me truly!'--When the king of the Nishadhas spoke thus, Maghavat replied, saying, 'Know us as the immortals come hither for Damayanti's sake. I am Indra, this one is Agni, this the lord of waters, and this, O king, is even Yama the destroyer of the bodies of men. Do thou inform Damayanti of our arrival, saying, 'The guardians of the world, (consisting of) the great Indra and the others, are coming to the assembly, desirous of beholding (the Swayamvara). The gods, Sakra and Agni and Varuna and Yama, desire to obtain thee. Do thou, therefore, choose one of them for thy lord.' Thus addressed by Sakra, Nala said with joined hands, 'I have come here with the self same object. It behoveth thee not to send me (on this errand). How can a person who is himself under the influence of love bring himself to speak thus unto a lady on behalf of others? Therefore, spare me, ye gods' The gods, however, said, 'O ruler of the Nishadhas, having promised first, saying, 'I will! why wilt thou not act accordingly now? O ruler of the Nishadhas, tell us this without delay.'

"Vrihadaswa continued, 'Thus addressed by those celestials, the ruler of Nishadhas spake again, saying, 'Those mansions are well-guarded. How can I hope to enter them?' Indra replied, 'Thou shalt be able to enter.' And, saying, So be it.' Nala thereupon went to the palace of Damayanti. And having arrived there, he beheld the daughter of the king of Vidarbha surrounded by her hand-maids, blazing in beauty and excelling in symmetry of form, of limbs exceedingly delicate, of slender waist and fair eyes. And she seemed to rebuke the light of the moon by her own splendour. And as he gazed on that lady of sweet smiles. Nala's love increased, but desirous of keeping his truth, he suppressed his passion. And at the sight of Naishadha, overpowered by his effulgence, those first of women sprang up from their seats in amazement. And filled with wonder (at his sight), they praised Nala in gladness of heart. And without saying anything, they mentally paid him homage, 'Oh, what comeliness! Oh, what gentleness belongeth to this high-souled one! Who is he? Is he some god or Yaksha or Gandharva?' And those foremost of women, confounded by Nala's splendour and bashfulness would not accost him at all in speech. And Damayanti although herself struck with amazement, smilingly addressed the warlike Nala who also gently smiled at her, saying, 'What art thou, O thou of faultless features, that hast come here awakening my love? O sinless one, O hero of celestial form, I am anxious to know who thou art that hast come hither. And why hast thou come hither? And how is it that thou hast not been discovered by any one, considering that my apartments are well-guarded and the king's mandates are stern.' Thus addressed by the daughter of the king of the Vidarbhas, Nala replied, 'O beauteous lady, know that my name is Nala. I come here as the messenger of the gods. The celestials, Sakra, Agni, Varuna and Yama, desire to have thee. O beautiful lady, do thou choose one of them for thy lord. It is through their power that I have entered here unperceived, and it is for this reason that none saw me on my way or obstructed my entrance. O gentle one, I have been sent by the foremost of the celestials even for this object. Hearing this, O fortunate one, do what thou pleasest.'"

Section 56

"Vrihadaswa said, 'Damayanti, having bowed down unto the gods, thus addressed Nala with a smile, 'O king, love me with proper regard, and command me what I shall do for thee. Myself and what else of wealth is mine are thine. Grant me, O exalted one, thy love in full trust. O king, the language of the swans in burning me. It is for thy sake, O hero, that I have caused the kings to meet. O giver of proper honour, if thou forsake me who adore thee, for thy sake will I resort to poison, or fire, or water or the rope.' Thus addressed by the daughter of the king of the Vidarbhas, Nala answered her saying, 'With the Lokapalas present, choosest thou a man? Do thou turn thy heart to those high-souled lords, the creators of the worlds, unto the dust of whose feet I am not equal. Displeasing the gods, a mortal cometh by death. Save me, O thou of faultless limbs! Choose thou the all-excelling celestials. By accepting the gods, do thou enjoy spotless robes, and celestial garlands of variegated hues, and excellent ornaments. What woman would not choose as her lord Hutasana--the chief of the celestials, who compassing the earth swalloweth it? What woman would not choose him as her lord the dread of whose mace induceth all creatures to tread the path of virtue? And what woman would not choose as her lord the virtuous and high-souled Mahendra, the lord of the celestials, the chastiser of Daityas and Danavas? Or, if thou couldst choose in thy heart Varuna amongst the Lokapalas, do so unhesitatingly. O accept this friendly advice.' Thus addressed by Naishadha, Damayanti, with eyes bathed in tears of grief spake thus unto Nala, 'O lord of the earth, bowing to all the gods, I choose thee for my lord. Truly do I tell thee this.' The king, who had come as the messenger of the gods, replied unto the trembling Damayanti standing with folded hands, 'O amiable one, do as thou pleasest. Having given my pledge, O blessed one, unto the gods in especial, how can I, having come on other's mission, dare seek my own interest? If seeking my own interest consists with virtue, I will seek it, and do thou also, O beauteous one, act accordingly.' Then Damayanti of luminous smiles slowly spake unto king Nala, in words choked with tears, 'O lord of men I see a blameless way, by which no sin whatever will attach unto thee. O king, do thou, O foremost of men, come to the Swayamvara in company with all the gods headed by Indra. There, O Monarch, in the presence of the Lokapalas I will, O tiger among men, choose thee--at which no blame will be thine.' Thus addressed, O monarch, by the daughter of Vidarbha, king Nala returned to where the gods were staying together. And beholding him approach those great gods, the Lokapalas, eagerly asked him about all that had happened saying, 'Hast thou, O king, seen Damayanti of sweet smiles? What hath she said unto us all? O sinless monarch, tell us everything.' Nala answered, 'Commanded by you I entered Damayanti's palace furnished with lofty portals guarded by veteran warders bearing wands. And as I entered, no one perceived me, by virtue of your power, except the princess. And I saw her hand-maids, and they also saw me. And, O exalted celestials, seeing me, they were filled with wonder. And as I spake unto her of you, the fair-faced maiden, her will fixed on me, O ye best of the gods, chose me (for her spouse).' And the maiden said, 'Let the gods, O tiger among men, come with thee to the Swayamvara, I will in their presence, choose thee. At this, O thou of mighty arms, no blame will attach to thee.' 'This is all, ye gods, that took place, as I have said. Finally, everything rests with you, ye foremost of celestials.'"

Section 57

"Vrihadaswa continued, 'Then at the sacred hour of the holy lunar day of the auspicious season, king Bhima summoned the kings to the Swayamvara. And hearing of it, all the lords of earth smit with love speedily came thither, desirous of (possessing) Damayanti. And the monarchs entered the amphitheatre decorated with golden pillars and a lofty portal arch, like mighty lions entering the mountain wilds. And those lords of earth decked with fragrant garlands and polished ear-rings hung with jewels seated themselves on their several seats. And that sacred assembly of Kings, graced by those tigers among men, resembled the Bhogavati swarming with the Nagas, or a mountain cavern with tigers. And their arms were robust, and resembling iron maces, and well-shaped, and graceful, and looking like five-headed snakes. And graced with beautiful locks and fine noses and eyes and brows, the countenance of the kings shone like stars in the firmament. And (when the time came), Damayanti of beauteous face, stealing the eyes and hearts of the princes by her dazzling light, entered the hall. And the glances of those illustrious kings were rivetted to those parts of her person where they had chanced to fall first, without moving at all.

And when, O Bharata, the names of the monarchs were proclaimed, the daughter of Bhima saw five persons all alike in appearance. And beholding them seated there, without difference of any kind in form, doubt filled her mind, and she could not ascertain which of them was king Nala. And at whomsoever (among them) she looked, she regarded him to be the king of the Nishadhas. And filled with anxiety, the beauteous one thought within herself, 'Oh, how shall I distinguish the celestials, and how discern the royal Nala?' And thinking thus, the daughter of Vidarbha became filled with grief. And, O Bharata, recollecting the marks belonging to the celestials, of which she had heard, she thought, 'Those attributes of the celestials, of which I have heard from the aged, do not pertain to any of these deities present here upon the earth.' And revolving the matter long in her mind, and reflecting upon it repeatedly, she decided upon seeking the protection of the gods themselves. And bowing down unto them with mind and speech, with folded hands, she addressed them trembling, 'Since I heard the speech of the swans, I chose the king of the Nishadhas as my lord. For the sake of truth, O, let the gods reveal him to me. And as in thought or word I have never swerved from him, O, let the gods, for the sake of that truth, reveal him to me. And as the gods themselves have destined the ruler of the Nishadhas to be my lord, O, let them, for the sake of that truth, reveal him to me. And as it is for paying homage unto Nala that I have adopted this vow, for the sake of that truth, O, let the gods reveal him unto me, O, let the exalted guardians of the worlds assume their own proper forms, so that I may know the righteous king.' Hearing these piteous words of Damayanti, and ascertaining her fixed resolve, and fervent love for the king of Nishadhas, the purity of her heart and her inclination and regard and affection for Nala, the gods did as they had been adjured, and assumed their respective attributes as best they could. And thereupon she beheld the celestials unmoistened with perspiration, with winkless eyes, and unfading garlands, unstained with dust, and staying without touching the ground. And Naishadha stood revealed to his shadow, his fading garlands, himself stained with dust and sweat, resting on the ground with winking eyes. And, O Bharata, discerning the gods and the virtuous Nala the daughter of Bhima chose Naishadha according to her truth. And the large-eyed damsel then bashfully caught the hem of his garment and placed round his neck a floral wreath of exceeding grace. And when that fair-complexioned maiden had thus chosen Nala for her husband, the kings suddenly broke out into exclamations of Oh! and Alas! And, O Bharata, the gods and the great Rishis in wonder cried Excellent! Excellent!, applauding the king the while. And, O Kauravya, the royal son of Virasena, with heart filled with gladness, comforted the beauteous Damayanti, saying, 'Since thou, O blessed one, hast chosen a mortal in the presence of the celestials, know me for a husband even obedient to thy command. And, O thou of sweet smiles, truly do I tell thee this that as long as life continueth in this body of mine, I will remain thine and thine alone. Damayanti also, with folded hands paid homage unto Nala in words of like import. And the happy pair beholding Agni and the other gods mentally sought their protection. And after the daughter of Bhima had chosen Naishadha as her husband, the Lokapalas of exceeding effulgence with pleased hearts, bestowed on Nala eight boons. And Sakra, the lord of Sachi, bestowed on Nala the boon that he should be able to behold his godship in sacrifices and that he should attain to blessed legions thereafter, and Hutasana bestowed on him the boon of his own presence whenever Naishadha wished, and regions also bright as himself. And Yama granted him subtle taste in food as well as pre-eminence in virtue. And the lord of waters granted Nala his own presence whenever he desired, and also garlands of celestial fragrance. And thus each of them bestowed upon him a couple of boons. And having bestowed these the gods went to heaven. And the kings also, having witnessed with wonder Damayanti's selection of Nala, returned delighted whence they had come. And on the departure of those mighty monarchs, the high-souled Bhima, well pleased, celebrated the wedding of Nala and Damayanti. And having stayed there for a time according to his desire, Naishadha, the best of men, returned to his own city with the permission of Bhima. And having attained that pearl of a woman, the virtuous king, O monarch, began to pass his days in joy, like the slayer of Vala and Vritra in the company of Sachi. And resembling the sun in glory, the king, full of gladness, began to rule his subjects righteously, and give them great satisfaction. And like unto Yayati, the son of Nahusha, that intelligent monarch celebrated the horse sacrifice and many other sacrifices with abundant gifts to Brahmanas. And like unto a very god, Nala sported with Damayanti in romantic woods and groves. And the high-minded king begat upon Damayanti a son named Indrasena, and a daughter named

Indrasena. And celebrating sacrifice, and sporting (with Damayanti) thus, the king ruled the earth abounding in wealth.'"

Section 58

"Vrihadaswa said, 'When the blazing guardians of the worlds were returning after the daughter of Bhima had chosen Naishadha, on their way they met Dwapara with Kali approaching towards them. And seeing Kali, Sakra the slayer of Vala and Vritra, said, 'O Kali, say whither thou art going with Dwapara.' And thereupon Kali replied unto Sakra, 'Going to Damayanti's Swayamvara, will I obtain her (for my wife), as my heart is fixed upon that damsel.' Hearing this, Indra said with a smile, 'That Swayamvara is already ended. In our sight she hath chosen Nala for her husband.' Thus answered by Sakra, Kali, that vilest of the celestials, filled with wrath, addressing all those gods spake, 'Since in the presence of the celestials she hath chosen a mortal for her lord, it is meet that she should undergo a heavy doom.' Upon hearing these words of Kali, the celestials answered, 'It is with our sanction that Damayanti hath chosen Nala. What damsel is there that would not choose king Nala endued with every virtue? Well-versed in all duties, always conducting himself with rectitude, he hath studied the four Vedas together with the Puranas that are regarded as the fifth. Leading a life of harmlessness unto all creatures, he is truth-telling and firm in his vows, and in his house the gods are ever gratified by sacrifices held according to the ordinance. In that tiger among men--that king resembling a Lokapala, is truth, and forbearance, and knowledge, and asceticism, and purity and self-control, and perfect tranquillity of soul. O Kali, the fool that wisheth to curse Nala bearing such a character, curseth himself, and destroyeth himself by his own act. And, O Kali, he that seeketh to curse Nala crowned with such virtues, sinketh into the wide bottomless pit of hell rife with torments.' Having said this to Kali and Dwapara, the gods went to heaven. And when the gods had gone away, Kali said unto Dwapara, 'I am ill able, O Dwapara, to suppress my anger. I shall possess Nala, deprive him of his kingdom, and he shall no more sport with Bhima's daughter. Entering the dice, it behoveth thee to help me.'"

Section 59

"Vrihadaswa said, 'Having made this compact with Dwapara, Kali came to the place where the king of the Nishadhas was. And always watching for a hole, he continued to dwell in the country of the Nishadhas for a long time. And it was in the twelfth year that Kali saw a hole. For one day after answering the call of nature, Naishadha touching water said his twilight prayers, without having previously washed his feet. And it was through this (omission) that Kali entered his person. And having possessed Nala, he appeared before Pushkara, and addressed him, saying, 'Come and play at dice with Nala. Through my assistance thou wilt surely win at the play. And defeating king Nala and acquiring his kingdom, do thou rule the Nishadhas.' Thus exhorted by Kali, Pushkara went to Nala. And Dwapara also approached Pushkara, becoming the principal die called Vrisha. And appearing before the warlike Nala, that slayer of hostile heroes, Pushkara, repeatedly said, 'Let us play together with dice.' Thus challenged in the presence of Damayanti, the lofty-minded king could not long decline it. And he accordingly fixed the time for the play. And possessed by Kali, Nala began to lose, in the game, his stakes in gold, and silver, and cars with the teams thereof, and robes. And maddened at dice, no one amongst his friends could succeed in dissuading that represser of foes from the play that went on. And thereupon, O Bharata, the citizens in a body, with the chief councillors, came thither to behold the distressed monarch and make him desist. And the charioteer coming to Damayanti spake to her of this, saying, 'O lady, the citizens and officers of the state wait at the gate. Do thou inform the king of the Nishadhas that the citizens have come here, unable to bear the calamity that hath befallen their king conversant with virtue and wealth.' Thereupon Bhima's daughter, overwhelmed with grief and almost deprived of reason by it, spake unto Nala in choked accents, 'O king, the citizens with the councillors of state, urged by loyalty, stay at the gate desirous of beholding thee. It behoveth thee to grant them an interview.' But the king, possessed by Kali, uttered not a word in reply unto his queen of graceful glances, uttering thus her lamentations. And at this, those councillors of state as also the citizens, afflicted with grief and shame, returned to their homes, saying, 'He liveth not.' And, O Yudhishthira, it was thus that Nala and Pushkara gambled together for many months, the virtuous Nala being always worsted.'"

Section 60

Vrihadaswa said. "Bhima's daughter, the cool-headed Damayanti, seeing the righteous king maddened and deprived of his senses at dice, was filled, O king, with alarm and grief. And she thought the affair to be a serious one with the king. And apprehensive of the calamity that threatened Nala, yet seeking his welfare and at last understanding that her lord had lost everything, she said unto her nurse and maid-servant Vrihatsena of high fame, intent upon her good, dexterous in all duties, faithful and sweet-speeched, these words, 'O Vrihatsena, go thou and summon the councillors in the name of Nala, and tell them also what of wealth and other things hath been lost and what remaineth.' The councillors then, hearing of Nala's summons, said, 'This is fortunate for us' and approached the king. And when the subjects in a body had (thus) come a second time, the daughter of Bhima informed Nala of it. But the king regarded her not. Finding her husband disregarding her words, Damayanti, filled with shame, returned to her apartments. And hearing that the dice were uniformly unfavourable to the virtuous Nala, and that he had lost everything, she again spake unto her nurse, saying, 'O Vrihatsena, go thou again in Nala's name to bring hither, O blessed one, the charioteer, Varshneya. The matter at hand is very serious.' And Vrihatsena, hearing those words of Damayanti caused Varshneya to be summoned by trusty servants. And the blameless daughter of Bhima, acquainted with conduct suitable to time and place, addressing soft words said according to the occasion, 'Thou knowest how the king hath always behaved towards thee. He is now in difficulty, and it behoveth thee to assist him. The more the king loseth to Pushkara, the greater becometh his ardour for the play. And as the dice fall obedient to Pushkara, it is seen that they are adverse to Nala in the matter of the play. And absorbed in the play, he heedeth not the words of his friends and relatives, nor even those of mine. I do not think, however, that in this the high-souled Naishadha is to blame, in as much as the king regarded not my words, being absorbed in play. O Charioteer, I seek thy protection. Do my behest. My mind misgiveth me. The king may come to grief. Yoking Nala's favourite horses endued with the fleetness of the mind, do thou take these twins (my son and daughter) on the car and hie thou to Kundina. Leaving the children there with my kindred as also the car and the horses, either stay thou there, or go to any other place as it listeth thee.' Varshneya, the charioteer of Nala, then reported in detail these words of Damayanti unto the chief officers of the king. And having settled (the matter) in consultation with them, and obtaining their assent, O mighty monarch, the charioteer started for Vidarbha, taking the children on that car. And leaving there the boy Indrasena and the girl Indrasena, as also that best of cars and those steeds, the charioteer, with a sad heart grieving for Nala, bade farewell unto Bhima. And wandering for some time, he arrived at the city of Ayodhya. And there he appeared with a sorrowful heart before king Rituparna, and entered the service of that monarch as charioteer."

Section 61

"Vrihadaswa said, 'After Varshneya had gone away, Pushkara won from the righteous Nala that latter's kingdom and what else of wealth he had. And unto Nala, O king, who had lost his kingdom, Pushkara laughingly said, 'Let the play go on. But what stake hast thou now? Damayanti only remaineth; all else of thine hath been won by me. Well, if thou likest, that Damayanti be our stake now.' Hearing these words of Pushkara the virtuous king felt as if his heart would burst in rage, but he spake not a word. And gazing at Pushkara in anguish, king Nala of great fame took all the ornaments off every part of his body. And attired in a single piece of cloth, his body uncovered, renouncing all his wealth, and enhancing the grief of friends, the king set out. And Damayanti, clad in one piece of cloth, followed him behind as he was leaving the city. And coming to the outskirts of the city, Nala stayed there for three nights with his wife. But Pushkara, O king, proclaimed through the city that he that should show any attention to Nala, would be doomed to death. And on account of these words of Pushkara and knowing his malice towards Nala, the citizens, O Yudhishthira, no longer showed him hospitable regards. And unregarded though deserving of hospitable regards, Nala passed three nights in the outskirts of the city, living on water alone. And afflicted with hunger, the king went away in search of fruit and roots, Damayanti following him behind. And in agony of famine, after many days, Nala saw some birds with plumage of golden hue. And thereupon the mighty lord of the Nishadhas thought within himself, 'These will be my banquet today and also my wealth.' And then he covered them with the cloth he had on--when bearing up that garment of his, the birds rose up to the sky. And beholding Nala nude and melancholy, and standing with face turned towards the ground, those rangers of the sky addressed him, saying, 'O thou of small sense, we are even those dice. We had come hither wishing to take away thy cloth, for it pleased us not that thou shouldst depart even with thy cloth on.' And finding himself deprived of his attire, and knowing also that the dice were departing (with it), the virtuous Nala, O king, thus spake unto Damayanti, 'O faultless one, they through whose anger I have been despoiled of my kingdom, they through whose influence distressed and afflicted with hunger, I am unable to procure sustenance, they for whom the Nishadhas offered me not any hospitality, they, O timid one, are carrying off my cloth, assuming the form of birds. Fallen into this dire disaster, I am afflicted with grief and deprived of my senses, I am thy lord, do thou, therefore, listen to the words I speak for thy good. These many roads lead to the southern country, passing by (the city of) Avanti and the Rikshavat mountains. This is that mighty mountain called Vindhya; yon, the river Payasvini running sea-wards, and yonder are the asylums of the ascetics, furnished with various fruit and roots. This road leadeth to the country of the Vidarbhas--and that, to the country of the Kosalas. Beyond these roads to the south is the southern country.' Addressing Bhima's daughter, O Bharata, he distressed king Nala spake those words unto Damayanti over and over again. Thereupon afflicted with grief, in a voice choked with tears, Damayanti spake unto Naishadha these piteous words, 'O king, thinking of thy purpose, my heart trembleth, and all my limbs become faint. How can I go, leaving thee in the lone woods despoiled of thy kingdom and deprived of thy wealth, thyself without a garment on, and worn with hunger and toil? When in the deep woods, fatigued and afflicted with hunger, thou thinkest of thy former bliss, I will, O great monarch, soothe thy weariness. In every sorrow there is no physic equal unto the wife, say the physicians. It is the truth, O Nala, that I speak unto thee.' Hearing those words of his queen, Nala replied, 'O slender-waisted Damayanti, it is even as thou hast said. To a man in distress, there is no friend or medicine that is equal unto a wife. But I do not seek to renounce thee, wherefore, O timid one, dost thou dread this? O faultless one, I can forsake myself but thee I cannot forsake.' Damayanti then said, 'If thou dost not, O mighty king, intend to forsake me, why then dost thou point out to me the way to the country of the Vidarbhas? I know, O king, that thou wouldst not desert me. But, O lord of the earth, considering that thy mind is distracted, thou mayst desert me. O best of men, thou repeatedly pointest out to me the way and it is by this, O god-like one, that thou enhancest my grief. If it is thy intention that I should go to my relatives, then if it pleaseth thee, both of us will wend to the country of the Vidarbhas. O giver of honours, there the king of the Vidarbhas will receive thee with respect. And honoured by him, O king, thou shall live happily in our home.'"

Section 62

"Nala said, 'Surely, thy father's kingdom is as my own. But thither I will not, by any means, repair in this extremity. Once I appeared there in glory, increasing thy joy. How can I go there now in misery, augmenting thy grief?'

"Vrihadaswa continued, 'Saying this again and again unto Damayanti, king Nala, wrapped in half a garment, comforted his blessed wife. And both attired in one cloth and wearied with hunger and thirst, in course of their wanderings, at last they came to a sheltered shed for travellers. And arrived at this place, the king of the Nishadhas sat down on the bare earth with the princes of Vidarbha. And wearing the same piece of cloth (with Damayanti), and dirty, and haggard, and stained with dust, he fell asleep with Damayanti on the ground in weariness. And suddenly plunged in distress, the innocent and delicate Damayanti with every mark of good fortune, fell into a profound slumber. And, O monarch, while she slept, Nala, with heart and mind distraught, could not slumber calmly as before. And reflecting on the loss of his kingdom, the desertion of his friends, and his distress in the woods, he thought with himself, 'What availeth my acting thus? And what if I act not thus? Is death the better for me now? Or should I desert my wife? She is truly devoted to me and suffereth this distress for my sake. Separated from me, she may perchance wander to her relatives. Devoted as she is to me, if she stayeth with me, distress will surely be hers; while it is doubtful, if I desert her. On the other hand, it is not unlikely that she may even have happiness some time.' Reflecting upon this repeatedly, and thinking of it again and again, he concluded, O monarch, that the desertion of Damayanti was the best course for him. And he also thought, 'Of high fame and auspicious fortune, and devoted to me, her husband, she is incapable of being injured by any one on the way on account of her energy.' Thus his mind that was influenced by the wicked Kali, dwelling upon Damayanti, was made up for deserting her. And then thinking of his own want of clothing, and of her being clad in a single garment, he intended to cut off for himself one half of Damayanti's attire. And he thought, 'How shall I divide this garment, so that my beloved one may not perceive?' And thinking of this, the royal Nala began to walk up and down that shed. And, O Bharata, pacing thus to and fro, he found a handsome sword lying near the shed, unsheathed. And that repressor of foes, having, with that sword cut off one half of the cloth, and throwing the instrument away, left the daughter of Vidharbha insensible in her sleep and went away. But his heart failing him, the king of the Nishadhas returned to the shed, and seeing Damayanti (again), burst into tears. And he said, 'Alas! that beloved one of mine whom neither the god of wind nor the sun had seen before, even she sleepeth to-day on the bare earth, like one forlorn. Clad in this severed piece of cloth, and lying like one distracted, how will the beauteous one of luminous smiles behave when she awaketh? How will the beautiful daughter of Bhima, devoted to her lord, all alone and separated from me, wander through these deep woods inhabited by beasts and serpents? O blessed one, may the Adityas and the Vasus, and the twin Aswins together with the Marutas protect thee, thy virtue being thy best guard.' And addressing thus his dear wife peerless on earth in beauty, Nala strove to go, reft of reason by Kali. Departing and still departing, king Nala returned again and again to that shed, dragged away by Kali but drawn back by love. And it seemed as though the heart of the wretched king was rent in twain, and like a swing, he kept going out from cabin and coming back into it. At length after lamenting long and piteously, Nala stupefied and bereft of sense by Kali went away, forsaking that sleeping wife of his. Reft of reason through Kali's touch, and thinking of his conduct, the king departed in sorrow, leaving his, wife alone in that solitary forest.'"

Section 63

Vrihadaswa said, "O king, after Nala had gone away, the beauteous Damayanti, now refreshed, timorously awoke in that lonely forest. And O mighty monarch, not finding her lord Naishadha, afflicted with grief and pain, she shrieked aloud in fright, saying, 'O lord? O mighty monarch! O husband, dost thou desert me? Oh, I am lost and undone, frightened in this desolate place. O illustrious prince, thou art truthful in speech, and conversant with morality. How hast thou then, having pledged thy word, deserted me asleep in the woods? Oh, why hast thou deserted thy accomplished wife, even devoted to thee, particularly one that hath not wronged thee, though wronged thou hast been by others? O king of men, it behoveth thee to act faithfull, according to those words thou hadst spoken unto me before in the presence of the guardians of the worlds. O bull among men, that thy wife liveth even a moment after thy desertion of her, is only because mortals are decreed to die at the appointed time. O bull among men, enough of this joke! O irrepressible one, I am terribly frightened. O lord, show thyself. I see thee! I see thee, o king! Thou art seen, O Naishadha, Hiding thyself behind those shrubs, why dost thou not reply unto me? It is cruel of thee, O great king, that seeing me in this plight and so lamenting, thou dost not, O king, approach and comfort me. I grieve not for myself, nor for anything else. I only grieve to think how thou wilt pass thy days alone, O king. In the evening oppressed with hunger and thirst and fatigue, underneath the trees, how wilt it take with thee when thou seest me not?' And then Damayanti, afflicted with anguish and burning with grief, began to rush hither and thither, weeping in woe. And now the helpless princess sprang up, and now she sank down in stupor; and now she shrank in terror, and now she wept and wailed aloud. And Bhima's daughter devoted to her husband, burning in anguish and sighing ever more, and faint and weeping exclaimed, 'That being through whose imprecation the afflicted Naishadha suffereth this woe, shall bear grief that is greater than ours. May that wicked being who hath brought Nala of sinless heart this, lead a more miserable life bearing greater ills.'

"Thus lamenting, the crowned consort of the illustrious (king) began to seek her lord in those woods, inhabited by beasts of prey. And the daughter of Bhima, wailing bitterly, wandered hither and thither like a maniac, exclaiming, 'Alas! Alas! Oh king!' And as she was wailing loudly like a female osprey, and grieving and indulging in piteous lamentations unceasingly, she came near a gigantic serpent. And that huge and hungry serpent thereupon suddenly seized Bhima's daughter, who had come near and was moving about within its range. And folded within serpent's coils and filled with grief, she still wept, not for herself but for Naishadha. And she said 'O lord, why dost thou not rush towards me, now that I am seized, without anybody to protect me, by this serpent in these desert wilds? And, O Naishadha, how will it fare with thee when thou rememberest me? O lord, why hast thou gone away, deserting me today in the forest? Free from thy course, when thou wilt have regained thy mind and senses and wealth, how will it be with thee when thou thinkest of me? O Naishadha, O sinless one, who will soothe thee when thou art weary, and hungry, and fainting, O tiger among kings?' And while she was wailing thus, a certain huntsman ranging the deep woods, hearing her lamentations, swiftly came to the spot. And beholding the large-eyed one in the coils of the serpent, he rushed towards it and cut off its head with his sharp weapon. And having struck the reptile dead, the huntsman set Damayanti free. And having sprinkled her body with water and fed and comforted her. O Bharata, he addressed her saying, 'O thou with eyes like those of a young gazelle, who art thou? And why also hast thou come into the woods? And, O beauteous one, how hast thou fallen into this extreme misery' And thus accosted, O monarch, by that man, Damayanti, O Bharata, related unto him all that had happened. And beholding that beautiful woman clad in half a garment, with deep bosom and round hips, and limbs delicate and faultless, and face resembling the full moon, and eyes graced with curved eye-lashes, and speech sweet as honey, the hunter became inflamed with desire. And afflicted by the god of love, the huntsman began to soothe her in winning voice and soft words. And as soon as the chaste and beauteous Damayanti, beholding him understood his intentions, she was filled with fierce wrath and seemed to blaze up in anger. But the wicked-minded wretch, burning with desire became wroth, attempted to employ force upon her, who was unconquerable as a flame of blazing fire. And Damayanti already distressed upon being deprived of husband and kingdom, in that hour of grief beyond utterance, cursed him in anger, saying, 'I have never even thought of any other person than Naishadha, therefore let this mean-minded wrath subsisting on chase, fall down lifeless.' And as soon as she said this, the hunter fell down lifeless upon the ground, like a tree consumed by fire."

Section 64

"Vrihadaswa continued, 'Having destroyed that hunter Damayanti of eyes like lotus leaves, went onwards through that fearful and solitary forest ringing with the chirp of crickets. And it abounded with lions, and leopards, and Rurus and tigers, and buffaloes, and bears and deer. And it swarmed with birds of various species, and was infested by thieves and mlechchha tribes. And it contained Salas, and bamboos and Dhavas, and Aswatthas, and Tindukas and Ingudas, and Kinsukas, and Arjunas, and Nimvas, and Tinisas and Salmalas, and Jamvus, and mango trees, and Lodhras, and the catechu, and the cane, and Padmakas, and Amalahas, and Plakshas, and Kadamvas, and Udumvaras and Vadaris, and Vilwas, and banians, and Piyalas, and palms, and date-trees, and Haritakas and Vibhitakas. And the princess of Vidarbha saw many mountains containing ores of various kinds, and groves resounding with the notes of winged choirs, and many glens of wondrous sight, and many rivers and lakes and tanks and various kinds of birds and beasts. And she saw numberless snakes and goblins and Rakshasas of grim visage, and pools and tanks and hillocks, and brooks and fountains of wonderful appearance. And the princess of Vidarbha saw there herds of buffaloes. And boars, and bears as well as serpents of the wilderness. And safe in virtue and glory and good fortune and patience, Damayanti wandered through those woods alone, in search of Nala. And the royal daughter of Bhima, distressed only at her separation from her lord, was not terrified at aught in that fearful forest. And, O king, seating herself down upon a stone and filled with grief, and every limb of hers trembling with sorrow on account of her husband, she began to lament thus: 'O king of the Nishadhas, O thou of broad chest and mighty arms, whither hast thou gone, O king, leaving me in this lone forest? O hero, having performed the Aswamedha and other sacrifices, with gifts in profusion (unto the Brahmanas), why hast thou, O tiger among men, played false with me alone? O best of men, O thou of great splendour, it behoveth thee. O auspicious one, to remember what thou didst declare before me, O bull among kings! And, O monarch, it behoveth thee also to call to mind what the sky-ranging swans spake in thy presence and in mine. O tiger among men, the four Vedas in all their extent, with the Angas and the Upangas, well-studied, on one side, and one single truth on the other, (are equal). Therefore, O slayer of foes, it behoveth thee, O lord of men, to make good what thou didst formerly declare before me. Alas, O hero! warrior! O Nala! O sinless one being thine, I am about to perish in this dreadful forest. Oh! wherefore dost thou not answer me? This terrible lord of the forest, of grim visage and gaping jaws, and famishing with hunger, filleth me with fright. Doth it not behove thee to deliver me? Thou wert wont to say always, 'Save thee there existeth not one dear unto me.' O blessed one, O king, do thou now make good thy words so spoken before. And, O king, why dost thou not return an answer to thy beloved wife bewailing and bereft of sense, although thou lovest her, being loved in return? O king of the earth, O respected one, O represser of foes, O thou of large eyes, why dost thou not regard me, emaciated, and distressed and pale, and discoloured, and clad in a half piece of cloth, and alone, and weeping, and lamenting like one forlorn, and like unto a solitary doe separated from the herd? O illustrious sovereign, it is, I, Damayanti, devoted to thee, who, alone in this great forest, address thee. Wherefore, then, dost thou not reply unto me? Oh, I do not behold thee today on this mountain, O chief of men, O thou of noble birth and character with every limb possesed of grace! In this terrible forest, haunted by lions and tigers, O king of the Nishadhas, O foremost of men, O enhancer of my sorrows, (Wishing to know) whether thou art lying down, or sitting, or standing, or gone, whom shall I ask, distressed and woe-stricken on thy account, saying, 'Hast thou seen in this woods the royal Nala?' Of whom shall I in this forest enquire alter the departed Nala, handsome and of high soul, and the destroyer of hostile arrays? From whom shall I today hear the sweet words, viz., 'That royal Nala, of eyes like lotus-leaves, whom thou seekest, is even here?' Yonder cometh the forest-king, that tiger of graceful mien, furnished with four teeth and prominent cheeks. Even him will I accost fearlessly: Thou art the lord of all animals, and of this forest the king. Know me for Damayanti, the daughter of the king of the Vidarbhas, and the wife of Nala, destroyer of foes, and the king of the Nishadhas. Distressed and woe-stricken, I am seeking my husband alone in these woods. Do thou, O king of beasts, comfort me (with news of Nala) if thou hast seen him. Or, O lord of the forest, if thou cannot speak of Nala, do thou, then, O best of beasts, devour me, and free me from this misery. Alas! hearing my plaintive appeal in the wilderness, this king of mountains, this high and sacred hill, crested with innumerable [...?-JBH] rolleth towards the sea. Let me, then, for tidings of the king, ask this king of mountains, this high and sacred hill, crested with innumerable heaven-kissing and many-hued and beauteous peaks, and abounding in various ores, and decked with gems of diverse kings, and rising like a banner over this broad forest, and ranged by lions and tigers and elephants and boars and bears and stags, and echoing all around with (the notes of) winged creatures of various species, and adorned with kinsukas and Asokas and Vakulas and Punnagas, with blossoming Karnikaras, and Dhavas and Plakshas, and with streams haunted by waterfowls of every kind, and abounding in crested summits, O sacred one! O best of mountains! O thou of wondrous sight! O celebrated hill! O refuge (of the distressed)! O highly auspicious one! I bow to thee, O pillar of the earth! Approaching, I bow to thee. Know me for a king's daughter, and a king's daughter-in-law, and king's consort, Damayanti by name that lord of earth who ruleth the Vidarbhas, that mighty warrior-king Bhima by name, who protecteth the four orders, is my sire. That best of kings celebrated the Rajasuya and Aswamedha sacrifices, with profuse gifts to the Brahmanas. Possessed of beautiful and large eyes, distinguished for devotion to the Vedas, of unblemished character, truth-telling, devoid of guile, gentle, endued with prowess, lord of immense wealth, versed in morality, and pure, he having vanquished all his foes, effectually protecteth the inhabitants of Vidarbha. Know me, O holy one, for his daughter, thus come to thee. That best of men--the celebrated ruler of the Nishadha--known by the name of Virasena of high fame, was my father-in-law. The son of that king, heroic and handsome and possessed of energy incapable of being baffled, who ruleth well the kingdom which hath descended to him from his father, is named Nala. Know, O mountain, that of that slayer of foes, called also Punyasloka, possessed of the complexion of gold, and devoted to the Brahmanas, and versed in the Vedas, and gifted with eloquence,--of that righteous and Soma-quaffing and fire-adoring king, who celebrateth sacrifices and is liberal and warlike and who adequately chastiseth (criminals), I am the innocent spouse--the chief of his queens--standing before thee. Despoiled of prosperity and deprived of (the company of my) husband without a protector, and afflicted with calamity, hither have

I come, O best of mountains, seeking my husband. Hast thou, O foremost of mountains, with thy hundreds of peaks towering (into the sky) seen king Nala in this frightful forest? Hast thou seen my husband, that ruler of the Nishadhas, the illustrious Nala, with the tread of a mighty elephant, endued with intelligence, long-armed, and of fiery energy, possessed of prowess and patience and courage and high fame? Seeing me bewailing alone, overwhelmed with sorrow, wherefore, O best of mountains, dost thou not today soothe me with thy voice, as thy own daughter in distress? O hero, O warrior of prowess, O thou versed in every duty, O thou adhering to truth--O lord of the earth, if thou art in this forest, then, O king, reveal thyself unto me. Oh, when shall I again hear the voice of Nala, gentle and deep as that of the clouds, that voice, sweet as Amrita, of the illustrious king, calling me Vidharva's daughter, with accents distinct, and holy, and musical as the chanting of the Vedas and rich, and soothing all my sorrows. O king, I am frightened. Do thou, O virtuous one, comfort me.'

"Having addressed that foremost of mountain thus, Damayanti then went in a northerly direction. And having proceeded three days and nights, that best of women came to an incomparable penance grove of ascetics, resembling in beauty a celestial grove. And the charming asylum she beheld was inhabited and adorned by ascetics like Vasishtha and Bhrigu and Atri, self-denying and strict in diet, with minds under control, endued with holiness, some living on water, some on air, and some on (fallen) leaves, with passions in check, eminently blessed, seeking the way to heaven, clad in barks of trees and deer-skins, and with senses subdued. And beholding that hermitage inhabited by ascetics, and abounding in herds of deer and monkeys, Damayanti was cheered. And that best of women, the innocent and blessed Damayanti, with graceful eye-brows, and long tresses, with lovely hips and deep bosom, and face graced with fine teeth and with fine black and large eyes, in her brightness and glory entered that asylum. And saluting those ascetics grown old in practising austerities, she stood in an attitude of humility. And the ascetics living in that forest, said, 'Welcome!' And those men of ascetic wealth, paying her due homage, said, 'Sit ye down, and tell us what we may do for thee.' That best of women replied unto them, saying, 'Ye sinless and eminently blessed ascetics, is it well with your austerities, and sacrificial fire, and religious observances, and the duties of your own order? And is it well with the beasts and birds of this asylum? And they answered, 'O beauteous and illustrious lady, prosperity attendeth us in every respect. But, O thou of faultless limbs, tell us who thou art, and what thou seekest. Beholding thy beauteous form and thy bright splendour, we have been amazed. Cheer up and mourn not. Tell us, O blameless and blessed one, art thou the presiding deity of this forest, or of this mountain, or of this river?' Damayanti replied unto those ascetics, saying, 'O Brahmanas, I am not the goddess of this forest, or of this mountain, or of this stream. O Rishis of ascetic wealth, know that I am a human being. I will relate my history in detail. Do ye listen to me. There is a king--the mighty ruler of the Vidarbhas--Bhima by name. O foremost of regenerate ones, know me to be his daughter. The wise ruler of the Nishadhas, Nala by name, of great celebrity, heroic, and ever victorious in battle, and learned, is my husband. Engaged in the worship of the gods, devoted to the twice-born ones, the guardian of the line of the Nishadhas, of mighty energy, possessed of great strength, truthful, conversant with all duties, wise, unwavering in promise, the crusher of foes, devout, serving the gods, graceful, the conqueror of hostile towns, that foremost of kings, Nala by name, equal in splendour unto the lord of celestials, the slayer of foes, possessed of large eyes, and a hue resembling the full moon, is my husband. The celebrator of great sacrifices, versed in the Vedas and their branches, the destroyer of enemies in battle, and like unto the sun and the moon in splendour, is he. That king devoted to truth and religion was summoned to dice by certain deceitful persons of mean mind and uncultured soul and of crooked ways, and skilful in gambling, and was deprived of wealth and kingdom. Know that I am the wife of that bull among kings, known to all by the name of Damayanti, anxious to find out my (missing) lord. In sadness of heart am I wandering among woods, and mountains, and lakes, and rivers, and tanks and forests, in search of that husband of mine--Nala, skilled in battle, high-souled, and well-versed in the use of weapons, O hath king Nala, the lord of the Nishadhas, come to this delightful asylum of your holy selves? It is for him, O Brahmanas, that I have come to this dreary forest full of terrors and haunted by tigers and other beasts. If I do not see king Nala within a few days and nights, I shall seek my good by renouncing this body. Of what use is my life without that bull among men? How shall I live afflicted with grief on account of my husband?'

Unto Bhima's daughter, Damayanti, lamenting forlorn in that forest, the truth-telling ascetics replied, saying, 'O blessed and beauteous one, we see by ascetic power that the future will bring happiness to thee, and that thou wilt soon behold Naishadha. O daughter of Bhima, thou wilt behold Nala, the lord of the Nishadhas, the slayer of foes, and the foremost of the virtuous freed from distress. And O blessed lady, thou wilt behold the king--thy lord--freed from all sins and decked with all kinds of gems, and ruling the selfsame city, and chasting his enemies, and striking terror into the hearts of foes, and gladdening the hearts of friends, and crowned with every blessing.'

"'Having spoken unto that princess--the beloved queen of Nala--the ascetics with their sacred fires and asylum vanished from sight. And beholding that mighty wonder, the daughter-in-law of king Virasena, Damayanti of faultless limbs, was struck with amazement. And she asked herself, 'Was it a dream that I saw? What an occurrence hath taken place! Where are all those ascetics? And where is that asylum? Where, further, is that delightful river of sacred waters--the resort of diverse kinds of fowls? And where, again, are those charming trees decked with fruits and flowers?' And after thinking so for some time, Bhima's daughter, Damayanti of sweet smiles melancholy and afflicted with grief on account of her lord, lost the colour of her face (again). And going to another part of the wood, she saw an Asoka tree. And approaching that first of trees in the forest, so charming with blossoms and its load of foliage, and resounding with the notes of birds, Damayanti, with tears in her eyes and accents choked in grief, began to lament, saying, 'Oh, this graceful tree in the heart of the forest, decked in flowers, looketh beautiful, like a charming king of hills. O beauteous Asoka, do thou speedily free me from grief. Hast thou seen king Nala, the slayer of foes and the beloved husband of Damayanti,--freed from fear and grief and obstacles? Hast thou seen my beloved husband, the ruler of the Nishadhas, clad in half a piece of cloth, with delicate skin, that hero afflicted with woe and who hath come into this wilderness? O Asoka tree, do thou free me from grief! O Asoka, vindicate thy name, for Asoka meaneth destroyer of grief. And going round that tree thrice, with an afflicted heart, that best of women, Bhima's daughter, entered a more terrible part of the forest. And wandering in quest of her lord, Bhima's daughter beheld many trees and streams and delightful mountains, and many beasts and birds, and caves, and precipices, and many rivers of wonderful appearance. And as she proceeded she came upon a broad way where she saw with wonder a body of merchants, with their horses and elephants, landing on the banks of a river, full of clear and cool water, and lovely and charming to behold, and broad, and covered with bushes of canes, and echoing with the cries of cranes and ospreys and Chakravakas, and abounding in tortoises and alligators and fishes, and studded with innumerable islets. And as soon as as she saw that caravan, the beauteous and celebrated wife of Nala, wild like a maniac, oppressed with grief, clad in half a garment, lean and pale and smutted, and with hair covered with dust, drew near and entered into its midst. And beholding her, some fled in fear, and some became extremely anxious, and some cried aloud, and some laughed at her, and some hated her. And some, O Bharata, felt pity for, and even addressed, her, saying, 'O blessed one, who art thou, and whose? What seekest thou in woods? Seeing thee here we have been terrified. Art thou human? Tell us truly, O blessed one if thou art the goddess of this wood or of this mountain or of the points of the heaven. We seek thy protection. Art thou a female Yaksha, or a female Rakshasa, or a celestial damsel? O thou of faultless features, do thou bless us wholly and protect us. And, O blessed one, do thou so act that his caravan may soon go hence in prosperity and that the welfare of all of us may be secured.' Thus addressed by that caravan, the princess Damayanti, devoted to her husband and oppressed by the calamity that had befallen her, answered, saying, 'O leader of the caravan, ye merchants, ye youths, old men, and children, and ye that compose this caravan, know me for a human being. I am the daughter of a king, and the daughter in-law of a king, and the consort also of a king, eager for the sight of my lord. The ruler of the Vidarbhas is my father, and my husband is the lord of the Nishadhas, named Nala. Even now I am seeking that unvanquished and blessed one. If ye have chanced to see my beloved one, king Nala, that tiger among men, that destroyer of hostile hosts, O tell me quick.' Thereupon the leader of that great caravan, named Suchi, replied unto Damayanti of faultless limbs, saying, 'O blessed one, listen to my words. O thou of sweet smiles, I am a merchant and the leader of this caravan. O illustrious lady, I have not seen any man of the name of Nala. In this extensive forest uninhabited by men, there are only elephants and leopards and buffaloes, and tigers and bears and other animals. Except thee, I have not met with any man or woman here, so help us now Manibhadra, the king of Yakshas!' Thus addressed by them she asked those merchants as well as the leader of the host saying, 'It behoveth you to tell me whither this caravan is bound.' The leader of the band said, 'O daughter of a great king, for the purpose of profit this caravan is bound direct for the city of Suvahu, the truth-telling ruler of the Chedis.'"

Section 65

"Vrihadaswa said, 'Having heard the words of the leader of that caravan, Damayanti of faultless limbs proceeded with that caravan itself anxious to behold her lord. And after having proceeded for many days the merchants saw a large lake fragrant with lotuses in the midst of that dense and terrible forest. And it was beautiful all over, and exceedingly delightful, (with banks) abounding in grass and fuel and fruits and flowers. And it was inhabited by various kinds of fowls and birds, and fall of water that was pure and sweet. And it was cool and capable of captivating the heart. And the caravan, worn out with toil, resolved to halt there. And with the permission of their leader, they spread themselves around those beautiful woods. And that mighty caravan finding it was evening halted at that place. And (it came to pass that) at the hour of midnight when everything was hushed and still and the tired caravan had fallen asleep, a herd of elephants in going towards a mountain stream to drink of its water befouled by their temporal juice, saw that caravan as also the numerous elephants belonging to it. And seeing their domesticated fellows the wild elephants infuriated and with the temporal juice trickling down rushed impetuously on the former, with the intention of killing them. And the force of the rush of those elephants was hard to bear, like the impetuosity of peaks lessened from mountain summits rolling towards the plain. The rushing elephants found the forest paths to be all blocked up, for the goodly caravan was sleeping obstructing the paths around that lake of lotuses. And the elephants all of a sudden, began to crush the men lying insensible on the ground. And uttering cries of 'Oh!' and 'Alas!' the merchants, blinded by sleep, fled, in order to escape that danger, to copses and woods for refuge. And some were slain by the tusks, and some by the trunks, and some by the legs of those elephants. And innumerable camels and horses were killed, and crowds of men on foot, running in fright, killed one another. And uttering loud cries some fell down on the ground, and some in fear climbed on trees, and some dropped down on uneven ground. And, O king, thus accidentally attacked by that large herd of elephants, that goodly caravan suffered a great loss. And there arose a tremendous uproar calculated to frighten the three worlds, 'Lo! a great fire hath broken out. Rescue us.

Do ye speedily fly away. Why do ye fly? Take the heaps of jewels scattered around. All this wealth is a trifle. I do not speak falsely, 'I tell you again, (exclaimed some one) think on my words, O ye distracted one!' With such exclamation they ran about in fright. And Damayanti awoke in fear and anxiety, while that terrible slaughter was raging there. And beholding slaughter capable of awaking the fear of all the worlds, and which was so unforeseen, the damsel of eyes like lotus leaves rose up, wild with fright, and almost out of breath. And those of the caravan that had escaped unhurt, met together, and asked one another, 'Of what deed of ours is this the consequence? Surely, we have failed to worship the illustrious Manibhadras, and likewise the exalted and graceful Vaisravana, the king of the Yaksha. Perhaps, we have not worshipped the deities that cause calamities, or perhaps, we have not paid them the first homage. Or, perhaps, this evil is the certain consequence of the birds (we saw). Our stars are not unpropitious. From what other cause, then hath this disaster come?' Others, distressed and bereft of wealth and relatives, said, 'That maniac-like woman who came amongst this mighty caravan in guise that was strange and scarcely human, alas, it is by her that this dreadful illusion had been pre-arranged. Of a certainty, she is a terrible Rakshasa or a Yaksha or a Pisacha woman. All this evil is her work, what need of doubts? If we again see that wicked destroyer of merchants, that giver of innumerable woes, we shall certainly slay that injurer of ours, with stones, and dust, and grass, and wood, and cuffs.' And hearing these dreadful words of the merchants, Damayanti, in terror and shame and anxiety, fled into the woods apprehensive of evil. And reproaching herself she said, 'Alas! fierce and great is the wrath of God on me. Peace followeth not in my track. Of what misdeed is this the consequence? I do not remember that I did ever so little a wrong to any one in thought, word, or deed. Of what deed, then, is this the consequence? Certainly, it is on account of the great sins I had committed in a former life that such calamity hath befallen me, viz., the loss of my husband's kingdom, his defeat at the hands of his own kinsmen, this separation from my lord and my son and daughter, this my unprotected state, and my presence in this forest abounding in innumerable beasts of prey!'"

"The next day, O king, the remnant of that caravan left the place bewailing the destruction that had overtaken them and lamenting for their dead brothers and fathers and sons and friends. And the princess of Vidarbha began to lament, saying, 'Alas! What misdeed have I perpetrated! The crowd of men that I obtained in this lone forest, hath been destroyed by a herd of elephants, surely as a consequence of my ill luck. Without doubt, I shall have to suffer misery for a long time. I have heard from old men that no person dieth ere his time; it is for this that my miserable self hath not been trodden to death by that herd of elephants. Nothing that befalleth men is due to anything else than Destiny, for even in my childhood I did not commit any such sin in thought, word, or deed, whence might come this calamity. Methinks, I suffer this severance from my husband through the potency of those celestial Lokapalas, who had come to the Swayamvara but whom I disregarded for the sake of Nala.' Bewailing thus, O tiger among kings, that excellent lady, Damayanti, devoted to her husband, went, oppressed with grief and (pale) as the autumnal moon, with those Brahmanas versed in the Vedas that had survived the slaughter of the caravan. And departing speedily, towards evening, the damsel came to the mighty city of the truth-telling Suvahu, the king of the Chedis. And she entered that excellent city clad in half a garment. And the citizens saw her as she went, overcome with fear, and lean, melancholy, her hair dishevelled and soiled with dust, and maniac-like. And beholding her enter the city of the king of the Chedis, the boys of the city, from curiosity, began to follow her. And surrounded by them, she came before the palace of the king. And from the terrace the queen-mother saw her surrounded by the crowd. And she said to her nurse, 'Go and bring that woman before me. She is forlorn and is being vexed by the crowd. She hath fallen into distress and standeth in need of succour. I find her beauty to be such that it illumineth my house.

The fair one, though looking like a maniac, seemeth a very Sree with her large eyes.' Thus commanded, the nurse went out and dispersing the crowd brought Damayanti to that graceful terrace. And struck with wonder, O king, she asked Damayanti, saying, 'Afflicted though thou art with such distress, thou ownest a beautiful form. Thou shinest like lightning in the midst of the clouds. Tell me who thou art, and whose. O thou possessed of celestial splendour, surely, thy beauty is not human, bereft though thou art of ornaments. And although thou art helpless, yet thou art unmoved under the outrage of these men.' Hearing these words of the nurse, the daughter of Bhima said, Know that I am a female belonging to the human species and devoted to my husband. I am a serving woman of good lineage. I live wherever I like, subsisting on fruit and roots, and whom a companion, and stay where evening overtaketh me. My husband is the owner of countless virtues and was ever devoted to me. And I also, on my part, was deeply attached to him, following him like his shadow. It chanced that once he became desperately engaged at dice. Defeated at dice, he came along into the forest. I accompanied my husband into the woods, comforting the hero clad in a single piece of cloth and maniac-like and overwhelmed with calamity. Once on a time for some cause, that hero, afflicted with hunger and thirst and grief, was forced to abandon that sole piece of covering in the forest. Destitute of garment and maniac-like and deprived of his senses as he was, I followed him, myself in a single garment. Following him, I did not sleep for nights together. Thus passed many days, until at last while I was sleeping, he cut off half of my cloth, and forsook me who had done him no wrong. I am seeking my husband but unable to find him who is of hue like the filaments of the lotus, without being able to cast my eyes on that delight of my heart, that dear lord who owneth my heart and resembleth the celestials in mien, day and night do I burn in grief."

"Unto Bhima's daughter thus lamenting with tearful eyes, and afflicted and speaking in accents choked in grief, the queen-mother herself said, 'O blessed damsel, do thou stay with me. I am well pleased with thee. O fair lady, my men shall search for thy husband. Or, perhaps he may come here of his own accord in course of his wanderings. And, O beautiful lady, residing here thou wilt regain thy (lost) lord.' Hearing these words of the queen mother, Damayanti replied, 'O mother of heroes, I may stay with thee on certain conditions. I shall not eat the leavings on any dish, nor shall I wash anybody's feet, nor shall I have to speak with other men. And if anybody shall seek me (as a wife or mistress) he should be liable to punishment at thy hands. And, further, should he solicit me over and over again, that wicked one should be punished with death. This is the vow I have made. I intend to have an interview with those Brahmanas that will set out to search for my husband. If thou canst do all this, I shall certainly live with thee. If it is otherwise, I cannot find it in my heart to reside with thee.' The queen-mother answered her with a glad heart, saying, 'I will do all this. Thou hast done well in adopting such a vow!'"

"Vrihadaswa continued, 'O king, having spoken so unto the daughter of Bhima, the queen-mother, O Bharata, said to her daughter named Sunanda, 'O Sunanda, accept this lady like a goddess as thy Sairindhri! Let her be thy companion, as she is of the same age with thee. Do thou, with heart free from care, always sport with her in joy.' And Sunanda cheerfully accepted Damayanti and led her to her own apartment accompanied by her associates. And treated with respect, Damayanti was satisfied, and she continued to reside there without anxiety of any kind, for all her wishes were duly gratified.'"

Section 66

"Vrihadaswa said, 'O monarch, having deserted Damayanti, king Nala saw a mighty conflagration that was raging in that dense forest. And in the midst of that conflagration, he heard the voice of some creature, repeatedly crying aloud, 'O righteous Nala, come hither.' And answering, 'Fear not,' he entered into the midst of the fire and beheld a mighty Naga lying in coils. And the Naga with joined hands, and trembling, spake unto Nala, saying, 'O king, that I am a snake, Karkotaka by name. I had deceived the great Rishi Narada of high ascetic merit, and by him have I been cursed in wrath, O king of men, even in words such as these: 'Stay thou here like an immobile thing, until one Nala taketh thee hence. And, indeed, on the spot to which he will carry thee, there shalt thou he freed from my curse. It is for that curse of his that I am unable to stir one step. I will instruct thee in respect of thy welfare. It behoveth thee to deliver me. I will be thy friend. There is no snake equal to me. I will be light in thy hands. Taking me up, do thou speedily go hence.' Having said this, that prince of snakes became as small as the thumb. And taking him up, Nala went to a spot free from fire. Having reached an open spot where there was no fire, Nala intended to drop the serpent, upon which Karkotaka again addressed him, saying, 'O king of the Nishadhas, proceed thou yet, counting a few steps of thine; meanwhile, O mighty-armed one, I will do thee great good.' And as Nala began to count his steps, the snake bit him at the tenth step. And, lo! As he was bit, his form speedily underwent a change. And beholding his change of form, Nala was amazed. And the king saw the snake also assume his own form. And the snake Karkotaka, comforting Nala, spake unto him, 'I have deprived thee of thy beauty, so that people may not recognise thee. And, O Nala, he by whom thou hast been deceived and cast into distress, shall dwell in thee tortured by my venom. And, O monarch, as long as he doth not leave thee, he will have to dwell in pain in thy body with thee every limb filled with my venom. And, O ruler of men I have saved from the hands of him who from anger and hate deceived thee, perfectly innocent though thou art and undeserving of wrong. And, O tiger among men, through my grace, thou shalt have (no longer) any fear from animals with fangs from enemies, and from Brahmanas also versed in the Vedas, O king! Nor shalt thou, O monarch, feel pain on account of my poison. And, O foremost of kings, thou shalt be ever victorious in battle. This very day, O prince, O lord of Nishadhas, go to the delightful city of Ayodhya, and present thyself before Rituparna skilled in gambling, saying, 'I am a charioteer, Vahuka by name.' And that king will give thee his skill in dice for thy knowledge of horses. Sprung from the line of Ikswaku, and possessed of prosperity, he will be thy friend. When thou wilt be an adept at dice, thou shalt then have prosperity. Thou wilt also meet with thy wife and thy children, and regain thy kingdom. I tell thee this truly. Therefore, let not thy mind be occupied by sorrow. And, O lord of men, when thou shouldst desire to behold thy proper form, thou shouldst remember me, and wear this garment. Upon wearing this, thou shalt get back thy own form.' And saying this, that Naga then gave unto Nala two pieces of celestial cloth. And, O son of the Kuru race, having thus instructed Nala, and presented him with the attire, the king of snakes, O monarch, made himself invisible there and then!'"

Section 67

"Vrihadaswa said, 'After the snake had vanquished, Nala, the ruler of the Nishadhas, proceeded, and on the tenth day entered the city of Rituparna. And he approached the king, saying, 'My name is Vahuka. There is no one in this world equal to me in managing steeds. My counsel also should be sought in matters of difficulty and in all affairs of skill. I also surpass others in the art of cooking. In all those arts that exists in this world, and also in every thing difficult of accomplishment, I will strive to attain success, O Rituparna, do thou maintain me.' And Rituparna replied, 'O Vahuka, stay with me! May good happen to thee. Thou wilt even perform all this. I have always particularly desired to be driven fast. Do thou concert such measures that my steeds may become fleet. I appoint thee the superintendent of my stables. Thy pay shall be ten thousand (coins). Both Varshneya and Jivala shall always be under thy direction. Thou wilt live pleasantly in their company. Therefore, O Vahuka, stay thou with me.'"

"Vrihadaswa continued, 'Thus addressed by the king, Nala began to dwell in the city of Rituparna, treated with respect and with Varshneya and Jivala as his companions. And residing there, the king (Nala), remembering the princess of Vidarbha, recited every evening the following sloka: 'Where lieth that helpless one afflicted with hunger and thirst and worn with toil, thinking of that wretch? And upon whom also doth she now wait?' And once as the king was reciting this in the night, Jivala asked him saying, 'O Vahuka, whom dost thou lament thus daily? I am curious to hear it. O thou blest with length of days, whose spouse is she whom thus lamentest?' Thus questioned, king Nala answered him, saying, 'A certain person devoid of sense had a wife well-known to many. That wretch was false in his promises. For some reason that wicked person was separated from her. Separated from her, that wretch wandered about oppressed with woe, and burning with grief he resteth not by day or night. And at night, remembering her, he singeth this sloka. Having wandered over the entire world, he hath at last found a refuge, and undeserving of the distress that hath befallen him, passeth his days, thus remembering his wife. When calamity had overtaken this man, his wife followed him into the woods. Deserted by that man of little virtue, her life itself is in danger. Alone, without knowledge of ways, ill able to bear distress, and fainting with hunger and thirst, the girl can hardly protect her life. And, O friend, she hath been deserted by that man of small fortune and having little sense, with the wide and terrible forest, ever abounding in beasts of prey'--

"Thus remembering Damayanti, the king of the Nishadhas continued to live unknown in the abode of that monarch!"

Section 68

"Vaisampayana said, 'After Nala, despoiled of his kingdom, had, with his wife, become a bondsman, Bhima with the desire of seeing Nala sent out Brahmanas to search for him. And giving them profuse wealth, Bhima enjoined on them, saying, 'Do ye search for Nala, and also for my daughter Damayanti. He who achieveth this task, viz., ascertaining where the ruler of the Nishadhas is, bringeth him and my daughter hither, will obtain from me a thousand kine, and fields, and a village resembling a town. Even if failing to bring Damayanti and Nala here, he that succeeds learning their whereabouts, will get from me the wealth represented by a thousand kine.' Thus addressed, the Brahmanas cheerfully went out in all directions seeking Nala and his wife in cities and provinces. But Nala or his spouse they found not anywhere. Until at length searching in the beautiful city of the Chedis, a Brahmana named Sudeva, during the time of the king's prayers, saw the princess of Vidarbha in the palace of the king, seated with Sunanda. And her incomparable beauty was slightly perceptible, like the brightness of a fire enveloped in curls of smoke. And beholding that lady of large eyes, soiled and emaciated he decided her to be Damayanti, coming to that conclusion from various reasons. And Sudeva said, 'As I saw her before, this damsel is even so at present. O, I am blest, by casting my eyes on this fair one, like Sree herself delighting the worlds! Resembling the full moon, of unchanging youth, of well-rounded breasts, illumining all sides by her splendour, possessed of large eyes like beautiful lotuses, like unto Kama's Rati herself the delight of all the worlds like the rays of the full moon, O, she looketh like a lotus-stalk transplanted by adverse fortune from the Vidarbha lake and covered with mire in the process. And oppressed with grief on account of her husband, and melancholy, she looketh like the night of the full moon when Rahu hath swallowed that luminary, or like a stream whose current hath dried up. Her plight is very much like that of a ravaged lake with the leaves of its lotuses crushed by the trunks of elephants, and with its birds and fowls affrighted by the invasion. Indeed, this girl, of a delicate frame and of lovely limbs, and deserving to dwell in a mansion decked with gems, is (now) like an uprooted lotus-stalk scorched by the sun. Endued with beauty and generosity of nature, and destitute of ornaments, though deserving of them, she looketh like the moon 'new bent in haven' but covered with black clouds. Destitute of comforts and luxuries, separated from loved ones and friends, she liveth in distress, supported by the hope of beholding her lord. Verily, the husband is the best ornament of a woman, however destitute of ornaments. Without her husband beside her, this lady, though beautiful, shineth not. It is a hard feat achieved by Nala in that he liveth without succumbing to grief, though separated from such a wife. Beholding this damsel possessed of black hair and of eyes like lotus-leaves, in woe though deserving of bliss, even my heart is pained. Alas! when shall this girl graced with auspicious marks and devoted to her husband, crossing this ocean of woe, regain the company of her lord, like Rohini regaining the Moon's? Surely, the king of the Nishadhas will experience in regaining her the delight that a king deprived of his kingdom experienceth in regaining his kingdom. Equal to her in nature and age and extraction, Nala deserveth the daughter of Vidarbha, and this damsel of black eyes also deserveth him. It behoveth me to comfort the queen of that hero of immeasurable prowess and endued with energy and might, (since) she is so eager to meet her husband. I will console this afflicted girl of face like the full moon, and suffering distress that she had never before endured, and ever meditating on her lord.'

"Vrihadaswa continued, 'Having thus reflected on these various circumstances and signs, the Brahmana, Sudeva, approached Damayanti, and addressed her, saying, 'O princess of Vidarbha, I am Sudeva, the dear friend of thy brother. I have come here, seeking thee, at the desire of king Bhima. Thy father is well, and also thy mother, and thy brothers. And thy son and daughter, blessed with length of days, are living in peace. Thy relatives, though alive, are almost dead on thy account, and hundreds of Brahmanas are ranging the world in search of thee."

"Vrihadaswa continued, 'O Yudhishthira, Damayanti recognising Sudeva, asked him respecting all her relatives and kinsmen one after another. And, O monarch, oppressed with grief, the princess of Vidarbha began to weep bitterly, at the unexpected sight of Sudeva, that foremost of Brahmanas and the friend of her brother. And, O Bharata, beholding Damayanti weeping, and conversing in private with Sudeva, Sunanda was distressed, and going to her mother informed her, saying, 'Sairindhri is weeping bitterly in the presence of a Brahmana. If thou likest, satisfy thyself.' And thereupon the mother of the king of the Chedis, issuing from the inner apartments of the palace, came to the place where the girl (Damayanti) was with that Brahmana. Then calling Sudeva, O king, the queen-mother asked him, 'Whose wife is this fair one, and whose daughter? How hath this lady of beautiful eyes been deprived of the company of her relatives and of her husband as well? And how also hast thou come to know this lady fallen into such a plight? I wish to hear all this in detail from thee. Do truly relate unto me who am asking thee about this damsel of celestial beauty.' Then, O king, thus addressed by the queen-mother, Sudeva, that best of Brahmanas, sat at his ease, and began to relate the true history of Damayanti.'"

Section 69

"Sudeva said, 'There is a virtuous and illustrious ruler of the Vidarbhas, Bhima by name. This blessed lady is his daughter, and widely known by the name of Damayanti. And there is a king ruling the Nishadhas, named Nala, the son of Virasena. This blessed lady is the wife of that wise and righteous monarch. Defeated at dice by his brother, and despoiled of his kingdom, that king, accompanied by Damayanti, went away without the knowledge of any one. We have been wandering over the whole earth in search of Damayanti. And that girl is at last found in the house of thy son. No woman existeth that is her rival in beauty. Between the eye-brows of this ever-youthful damsel, there is an excellent mole from birth, resembling a lotus. Noticed by us (before) it seems to have disappeared, covered, (as her forehead is) with (a coat of) dust even like the moon hid in clouds. Placed there by the Creator himself as an indication of prosperity and wealth, that mole is visible faintly, like the cloud-covered lunar crescent of the first day of the lighted fortnight. And covered as her body is with dust, her beauty hath not disappeared. Though careless of her person, it is still manifest, and shineth like gold. And this girl--goddess-like--capable of being identified by this form of hers and that mole, hath been discovered by me as one discovereth a fire that is covered, by its heat!'

"O king, hearing these words of Sudeva, Sunanda washed the dust that covered the mole between Damayanti's eye-brows. And thereupon it became visible like the moon in the sky, just emerged from the clouds. And seeing that mole, O Bharata, Sunanda and the queen-mother began to weep, and embracing Damayanti stood silent for a while. And the queen-mother, shedding tears as she spoke, said in gentle accents, 'By this thy mole, I find that thou art the daughter of my sister. O beauteous girl, thy mother and I are both daughters of the high-souled Sudaman, the ruler of the Dasarnas. She was bestowed upon king Bhima, and I on Viravahu. I witnessed thy birth at our father's palace in the country of the Dasarnas. O beautiful one, my house is to thee even as thy father's. And this wealth, O Damayanti, is thine as much as mine.' As this, O king, Damayanti bowing down to her mother's sister with a glad heart, spake unto her these words, 'Unrecognised, I have still lived happily with thee, every want of mine satisfied and myself cared for by thee. And happy as my stay hath been, it would, without doubt, be happier still. But, mother, I have long been an exile. It behoveth thee, therefore, to grant me permission (to depart). My son and daughter, sent to my father's palace, are living there. Deprived of their father, and of their mother also, how are they passing their days stricken with sorrow. If thou wishest to do what is agreeable to me, do thou without loss of time, order a vehicle, for I wish to go to the Vidarbhas.' At this, O king, the sister to (Damayanti's) mother, with a glad heart, said, 'So be it'. And the queen-mother with her son's permission, O chief of the Bharatas, sent Damayanti in handsome litter carried by men, protected by a large escort and provided with food and drink and garments of the first quality. And soon enough she reached the country of the Vidarbhas. And all her relatives, rejoicing (in her arrival) received her with respect. And seeing her relatives, her children, both her parents, and all her maids, to be well, the illustrious Damayanti, O king, worshipped the gods and Brahmanas according to the superior method. And the king rejoiced at beholding his daughter gave unto Sudeva a thousand kine and much wealth and a village. And, O king, having spent that night at her father's mansion and recovered from fatigue, Damayanti addressed her mother, saying, 'O mother, if thou wishest me to live, I tell thee truly, do thou endeavour to bring Nala, that hero among men.' Thus addressed by Damayanti, the venerable queen became filled with sorrow. And bathed in tears, she was unable to give any answer. And beholding her in that plight, all the inmates of the inner apartments broke out into exclamation of 'Oh!' And 'Alas'! and began to cry bitterly. And then the queen addressed the mighty monarch Bhima, saying, 'Thy daughter Damayanti mourneth on account of her husband. Nay, banishing away all bashfulness, she hath herself, O king, declared her mind to me. Let thy men strive to find out (Nala) the righteous.' Thus informed by her the king sent the Brahmanas under him in all directions, saying, 'Exert ye to discover Nala.' And those Brahmanas, commanded by the ruler of the Vidarbhas (to seek Nala) appeared before Damayanti and told her of the journey they were about to undertake. And Bhima's daughter spake unto them saying, 'Do ye cry in every realm and in every assembly, 'O beloved gambler, where hast thou gone cutting off half of my garment, and deserting the dear and devoted wife asleep in the forest? And that girl, as commanded by thee stayeth expecting thee, clad in half a piece of cloth and burning with grief! O king, O hero, relent towards, and answer, her who incessantly weepeth for that grief. This and more ye will say, so that he may be inclined to pity me. Assisted by the wind, fire consumeth the forest. (Further, ye will say that) the wife is always to be protected and maintained by the husband. Why then, good as thou art and acquainted with every duty, hast thou neglected both the duties? Possessed of fame and wisdom, and lineage, and kindness, why hast thou be unkind? I fear, this is owing to the loss of my good luck! Therefore, O tiger among men, have pity on me. O bull among men! I have heard it from thee that kindness is the highest virtue. Speaking so, if anybody answereth you, that person should by all means, be known, and ye should learn who he is, and where he dwelleth. And ye foremost of regenerate ones, do ye bring me the words of him who hearing this your speech will chance to answer. Ye should also act with such care that no one may know the words ye utter to be at my command, nor that ye will come back to me. And ye should also learn whether that answers is wealthy, or poor, or destitute of power, in fact all about him.'

"Thus instructed by Damayanti, O king, the Brahmanas set out in all directions in search of Nala overtaken with such disaster. And the Brahmanas, O king, searched for him in cities and kingdoms and villages, and retreats of ascetics, and places inhabited by cow-herds. And, O monarch, wherever they went they recited the speeches that Damayanti had directed them to do."

Section 70

"Vrihadaswa said, 'After a long time had passed away, a Brahmana named Parnada returned to the city (of the Vidarbhas), and said unto the daughter of Bhima, 'O Damayanti, seeking Nala, the king of Nishadhas, I came to the city of Ayodhya, and appeared before the son of Bhangasura. And, O best of women, I repeated those words of thine in the presence of the blessed Rituparna. But hearing them neither that ruler of men, nor his courtiers, answered anything, although I uttered them repeatedly. Then, after I had been dismissed by the monarch, I was accosted by a person in the service of Rituparna, named Vahuka. And Vahuka is the charioteer of that king, of unsightly appearance and possessed of short arms. And he is skillful in driving with speed, and well acquainted with the culinary art. And sighing frequently, and weeping again and again, he inquired about my welfare and afterwards said these words, 'Chaste women, although fallen into distress, yet protect themselves and thus certainly secure heaven. Although they may be deserted by their lords, they do not yet become angry on that account, for women that are chaste lead their lives, encased in the armour of virtuous behaviour. It behoveth her not to be angry, since he that deserted her was overwhelmed with calamity, and deprived of every bliss. A beauteous and virtuous woman should not be angry with one that was deprived by birds of his garment while striving to procure sustenance and who is being consumed with grief. Whether treated well or ill, such a wife should never indulge in ire, beholding her husband in that plight, despoiled of kingdom and destitute of prosperity, oppressed with hunger and overwhelmed with calamity.' Hearing these words of his, I have speedily come here. Thou hast now heard all. Do what thou thinkest proper, and inform the king of it.'

"O king, having heard these words of Parnada, Damayanti with tearful eyes came to her mother, and spake unto her in private, 'O mother, king Bhima should not, by any means, be made acquainted with my purpose. In thy presence will I employ that best of Brahmanas, Sudeva! If thou desirest my welfare, act in such a way that king Bhima may not know my purpose. Let Sudeva without delay go hence to the city of Ayodhya, for the purpose of bringing Nala, O mother, having performed the same auspicious rites by virtue of which he had speedily brought me into the midst of friends.' With these words, after Parnada had recovered from fatigue, the princess of Vidarbha worshipped him with profuse wealth and also said, 'When Nala will come here, O Brahmana, I will bestow on thee wealth in abundance again. Thou hast done me the immense service which none else, indeed, can do me, for, (owing to that service of thine), O thou best of the regenerate ones, I shall speedily regain my (lost) lord.' And thus addressed by Damayanti, that high-minded Brahmana comforted her, uttering benedictory words of auspicious import, and then went home, regarding his mission to have been successful. And after he had gone away, Damayanti oppressed with grief and distress, calling Sudeva, addressed him, O Yudhishthira, in the presence of her mother, saying, 'O Sudeva, go thou to the city of Ayodhya, straight as a bird, and tell king Rituparna living there, these words: 'Bhima's daughter, Damayanti will hold another Swayamvara. All the kings and princes are going thither. Calculating the time, I find that the ceremony will take place tomorrow. O represser of foes, if it is possible for thee, go thither without delay. Tomorrow, after the sun hath risen, she will choose a second husband, as she doth not know whether the heroic Nala liveth or not. And addressed by her, O monarch thus, Sudeva set out. And he said unto Rituparna, all that he had been directed to say.'"

Section 71

"Vrihadaswa continued, 'Having heard the words of Sudeva king Rituparna, soothing Vahuka with gentle words, said, 'O Vahuka, thou art well-skilled in training and guiding horses. If it pleases thee, I intend to go to Damayanti's Swayamvara in course of a single day.' Thus addressed, O son of Kunti, by that king, Nala felt his heart to be bursting in grief. And the high-souled king seemed to burn in sorrow. And he thought within himself, 'Perhaps

Damayanti in doing this is blinded by sorrow. Or, perhaps, she hath conceived this magnificent scheme for my sake. Alas, cruel is the deed that the innocent princess of Vidarbha intends to do, having been deceived by my sinful and low self of little sense. It is seen in the world that the nature of woman is inconstant. My offence also hath been great; perhaps she is acting so, because she hath no longer any love for me owing to my separation from her. Indeed, that girl of slender waist, afflicted with grief on my account and with despair, will not certainly do anything of the kind, when especially, she is the mother of offspring (by me). However whether this is true or false, I shall ascertain with certitude by going thither. I will, therefore, accomplish Rituparna's and my own purpose also.' Having resolved thus in his mind, Vahuka, with his heart in sorrow, spake unto king Rituparna, with joined hands, saying, 'O monarch, I bow to thy behest, and, O tiger among men, I will go to the city of the Vidarbhas in a single day. O king!' Then, O monarch, at the command of the royal son of Bhangasura, Vahuka went to the stables and began to examine the horses. And repeatedly urged by Rituparna to make haste, Vahuka after much scrutiny and careful deliberation, selected some steeds that were lean-fleshed, yet strong and capable of a long journey and endued with energy and strength of high breed and docility, free from inauspicious marks, with wide nostrils and swelling cheeks, free from faults as regards the ten hairy curls, born in (the country of) Sindhu, and fleet as the winds. And seeing those horses, the king said somewhat angrily, 'What is this, that thou wishest to do? Thou shouldst not jest with us. How can these horses of mine, weak in strength and breath, carry us? And how shall we be able to go this long way by help of these?' Vahuka replied, 'Each of these horses bears one curl on his forehead, two on his temples, four on his sides, four on his chest, and one on his back. Without doubt, these steeds will be able to go to the country of the Vidarbhas. If, O king, thou thinkest of choosing others, point them out and I shall yoke them for thee.' Rituparna rejoined, 'O Vahuka, thou art versed in the science of horses and art also skillful (in guiding them). Do thou speedily yoke those that thou thinkest to be able.' Thereupon the skillful Nala yoked upon the car four excellent steeds of good breed that were, besides, docile and fleet. And after the steeds had been yoked, the king without loss of time mounted upon the car, when those best of horses fell down upon the ground on their knees. Then, O king, that foremost of men, the blessed king Nala began to soothe horses endued with energy and strength. And raising them up with the reins and making the charioteer Varshneya sit on the car, he prepared to set out with great speed. And those best of steeds, duly urged by Vahuka, rose to the sky, confounding the occupant of the vehicle. And beholding those steeds gifted with the speed of the wind thus drawing the car, the blessed king of Ayodhaya was exceedingly amazed. And noticing the rattle of the car and also the management of the steeds, Varshneya reflected upon Vahuka's skill in guiding horses. And he thought, 'Is he Matali, the charioteer of the king of the celestials? I find the same magnificent indications in the heroic Vahuka. Or, hath Salihotra versed in the science of horses taken this human shape so beautiful? Or, is it king Nala the reducer of hostile towns that hath come here? Or, it may be that this Vahuka knoweth the science that Nala knoweth, for I perceive that the knowledge of Vahuka is equal to that of Nala. Further, Vahuka and Nala are of the same age. This one, again, may not be Nala of high prowess, but somebody of equal knowledge. Illustrious persons, however, walk this earth in disguise in consequence of misfortune, or agreeably to the ordinance of the scriptures. That this person is of unsightly appearance need not change my opinion; for Nala, I think, may even be despoiled of his personal features. In respect of age this one equals Nala. There is difference, however, in personal appearance. Vahuka, again is endued with every accomplishment. I think, therefore, he is Nala.' Having thus reasoned long in his mind, O mighty monarch, Varshneya, the (former) charioteer of the righteous Nala, became absorbed in thought. And that foremost of kings Rituparna, also, beholding the skill of Vahuka in equestrian science experienced great delight, along with his charioteer Varshneya. And thinking of Vahuka's application and ardour and the manner of his holding the reins, the king felt exceedingly glad.'"

Section 72

"Vrihadaswa said, 'Like a bird coursing through the sky, Nala soon crossed rivers and mountains, and woods and lakes. And while the car was coursing thus, that conqueror of hostile cities, the royal son of Bhangasura, saw his upper garment drop down on the ground. And at soon as his garment had dropped down the high-minded monarch, without loss of time, told Nala, 'I intend to recover it. O thou of profound intelligence, retain these steeds endued with exceeding swiftness until Varshneya bringeth back my garment.' Thereupon Nala replied unto him, 'The sheet is dropped down far away. We have travelled one yojana thence. Therefore, it is incapable of being recovered.' After Nala had addressed him thus, O king, the royal son of Bhangasura came upon a Vibhitaka tree with fruits in a forest. And seeing that tree, the king hastily said to Vahuka, 'O charioteer, do thou also behold my high proficiency in calculation. All men do not know everything. There is no one that is versed in every science of art. Knowledge in its entirety is not found in any one person, O Vahuka, the leaves and fruits of this tree that are lying on the ground respectively exceed those that are on it by one hundred and one. The two branches of the tree have fifty millions of leaves, and two thousand and ninety five fruits. Do thou examine these two branches and all their boughs.' Thereupon staying the car Vahuka addressed the king, saying, 'O crusher of foes, thou takest credit to thyself in a matter which is beyond my perception. But, O monarch, I will ascertain it by the direct evidence of my senses, by cutting down the Vibhitaka. O king, when I actually count, it will no longer be matter of speculation. Therefore, in thy presence, O monarch, I will hew down this Vibhitaka. I do not know whether it be not (as thou hast said). In thy presence, O ruler of men, I will count the fruits and leaves. Let Varshneya hold the reins of the horses for a while.' Unto the charioteer the king replied, 'There is no time to lose.' But Vahuka answered with humility, 'Stay thou a short space, or, if thou art in a hurry, go then, making Varshneya thy charioteer. The road lies direct and even.' And at this, O son of the Kuru race, soothing Vahuka, Rituparna said, 'O Vahuka, thou art the only charioteer, there is none other in this world. And, O thou versed in horse lore, it is through thy help that I expect to go to the Vidarbhas. I place myself in thy hands. It behoveth thee not to cause any obstacle. And, O Vahuka, whatever thy wish. I will grant it if taking me to the country of the Vidarbhas to-day, thou makest me see the sun rise.' At this, Vahuka answered him, saying, 'After having counted (the leaves and fruits of the) Vibhitaka, I shall proceed to Vidarbha, do thou agree to my words. Then the king reluctantly told him, 'Count. And on counting the leaves and fruits of a portion of this branch, thou wilt be satisfied of the truth of my assertion.' And thereupon Vahuka speedily alighted from the car, and felled that tree. And struck with amazement upon finding the fruits, after calculation, to be what the king had said, he addressed the king, saying, 'O monarch, this thy power is wonderful. I desire, O prince, to know the art by which thou hast ascertained all this.' And at this king, intent upon proceeding speedily, said unto Vahuka. 'Know that I am proficient at dice besides being versed in numbers. And Vahuka said unto him, 'Impart unto me this knowledge and, O bull among men, take from me my knowledge of horses.' And king Rituparna, having regard to the importance of the act that depended upon Vahuka's good-will, and tempted also by the horse-lore (that his charioteer possessed), said, 'So be it.' As solicited by thee, receive this science of dice from me, and, O Vahuka, let my equine science remain with thee in trust.' And saying this, Rituparna imparted unto Nala the science (he desired). And Nala upon becoming acquainted with the science of dice, Kali came out of his body, incessantly vomiting from his mouth the virulent poison of Karkotaka.

And when Kali, afflicted (by Damayanti's curse) came out (of Nala's body), the fire of that curse also left Kali. Indeed, long had been the time for which the king had been afflicted by Kali, as if he were of unregenerate soul. And Kala the ruler of the Nishadhas, in wrath, was bent upon cursing Kali, when the latter, frightened, and trembling, said with joined hands, 'Control thy wrath, O king! I will render thee illustrious. Indrasena's mother had formerly cursed me in anger when she had been deserted by thee. Ever since that time undergoing sore affliction I resided in thee, O mighty monarch, O unconquered one, miserably and burning night and day with the venom of the prince of snakes. I seek thy protection. If thou dost not curse me who am affrighted and seek thy protection, then those men that will attentively recite thy history, shall be even free from fear on my account.' And thus addressed by Kali, king Nala controlled his wrath. And thereupon the frightened Kali speedily entered into the Vibhitaka tree. And while the Kali was conversing with Naishadha, he was invisible to others. And delivered from his afflictions, and having counted the fruits of that tree, the king, filled with great joy and of high energy, mounted on the car and proceeded with energy, urging those fleet horses. And from the touch of Kali the Vibhitaka tree from that hour fell into disrepute. And Nala, with a glad heart, began to urge those foremost of steeds which sprang into the air once and again like creatures endued with wings. And the illustrious monarch drove (the car) in the direction of the Vidarbhas. And after Nala had gone far away, Kali also returned to his abode. And abandoned by Kali, O king, that lord of earth, the royal Nala, became freed from calamity though he did not assume his native form.'"

Section 73

"Vrihadaswa said, 'After Rituparna of prowess incapable of being baffled had, in the evening, arrived at the city of the Vidarbhas, the people brought unto king Bhima the tidings (of his arrival). And at the invitation of Bhima, the king (of Ayodhya) entered the city of Kundina, filling with the rattle of his car all the ten points, direct and transverse, of the horizon. And the steeds of Nala that were in that city heard that sound, and hearing it they became delighted as they used to be in the presence of Nala himself. And Damayanti also heard the sound of that car driven by Nala, like the deep roar of the clouds in the rainy season. And Bhima and the steeds (of Nala) regarded the clatter of that car to be like that which they used to hear in days of yore when king Nala himself urged his own steeds. And the peacocks on the terraces, and the elephants in the stables, and the horses also, all heard the rattle of Rituparna's car. And hearing the sound, so like the roar of the clouds, the elephants and the peacocks, O king, began to utter their cries, facing that direction, and filled with delight such as they experience when they hear the actual roar of the clouds. And Damayanti said, 'Because the rattle of his car filling the whole earth, gladdens my heart, it must be King Nala (that has come). If I do not see Nala, of face bright as the moon, that hero with countless virtues, I shall certainly die. If I am not clasped today in that hero's thrilling embrace, I shall certainly cease to be. If Naishadha with voice deep as that of the clouds doth not come to me today, I shall enter into a pyre of golden brilliance. If that foremost of kings, powerful as a lion and gifted with the strength of an infuriated elephant, doth not present himself before me, I shall certainly cease to live. I do not remember a single untruth in him, or a single wrong done by him to others. Never hath he spoken an untruth even in jest. Oh, my Nala is exalted and forgiving and heroic and magnificent and superior to all other kings, and faithful to his marriage vow and like unto a eunuch in respect of other females. Night and day dwelling upon his perceptions, my heart, in absence of that dear one, is about to burst in grief.'

"Thus bewailing as if devoid of sense, Damayanti, O Bharata, ascended the terrace (of her mansion) with the desire of seeing the righteous Nala. And in the yard of the central mansion she beheld king Rituparna on the car with Varshneya and Vahuka. And Varshneya and Vahuka, descending for that excellent vehicle, unyoked the steeds, and kept the vehicle itself in a proper place. And king Rituparna also, descending from the car, presented himself before king Bhima possessed of terrible prowess. And Bhima received him with great respect, for in the absence of a proper occasion, a great person cannot be had (as a guest). And honoured by Bhima, king Rituparna looked about him again and again, but saw no traces of the Swayamvara. And the ruler of the Vidarbhas, O Bharata, approaching Rituparna, said, 'Welcome! What is the occasion of this thy visit?' And king Bhima asked this without knowing that Rituparna had come to obtain the hand of his daughter. And king Rituparna, of unbaffled prowess and gifted with intelligence, saw that there were no other kings or princes. Nor did he hear any talk relating to the Swayamvara, nor saw any concourse of Brahmanas. And at this, the king of Kosala reflected a while and at length said, 'I have come here to pay my respects to thee.' And the king Bhima was struck with astonishment, and reflected upon the (probable) cause of Rituparna's coming, having passed over a hundred yojanas. And he reflected, 'That passing by other sovereigns, and leaving behind him innumerable countries, he should come simply to pay his respect to me is scarcely the reason of his arrival. What he assigneth to be the cause of his coming appeareth to be a trifle. However, I shall learn the true reason in the future.' And although king Bhima thought so, he did not dismiss Rituparna summarily, but said unto him again and again, 'Rest, thou art weary.' And honoured thus by the pleased Bhima, king Rituparna was satisfied, and with a delighted heart, he went to his appointed quarters followed by the servants of the royal household."

"Vrihadaswa continued, 'And, O king, after Rituparna had gone away with Varshneya, Vahuka took the car to the stables. And there freeing the steeds, and tending them according to rule, and soothing them himself, sat down on a side of the car. Meanwhile, the princess of Vidharva, Damayanti, afflicted with grief, having beheld the royal son of Bhangasura, and Varshneya of the

Suta race, and also Vahuka in that guise, asked herself, 'Whose is this car-rattle? It was loud as that of Nala, but I do not see the ruler of the Nishadhas. Certainly, Varshneya hath learnt the art from Nala, and it is for this the rattle of the car driven by him hath been even like that of Nala. Or, is Rituparna equally skilled with Nala so that the rattle of his car seemeth to be like that of Nala?' And reflecting thus, O monarch, the blessed and beauteous girl sent a female messenger in search of Nishada."

Section 74

"Damayanti said, 'O Kesini, go thou and learn who that charioteer is that sitteth by the car, unsightly and possessed of short arms. O blessed one, O faultless one, approaching him, cautiously and with suit words, make thou the usual inquiries of courtesy and learn all particulars truly. Having regard to the feeling of satisfaction my mind experienceth, and the delight my heart feeleth, I am greatly afraid this one is king Nala himself. And, O faultless one, having inquired after his welfare, thou shalt speak unto him the words of Parnada. And, O beauteous one, understand the reply he may make thereto.' Thus instructed, that female messenger, going cautiously, while the blessed Damayanti watched from the terrace, addressed Vahuka in these words, 'O foremost of men, thou art welcome. I wish thee happiness. O bull among men, hear now the words of Damayanti. When did ye all set out, and with what object have ye come hither. Tell us truly, for the princess of Vidarbha wisheth to hear it.' Thus addressed, Vahuka answered, the illustrious king of Kosala had heard from a Brahmana that a second Swayamvara of Damayanti would take place. And hearing it, he hath come here, by the help of excellent steeds fleet as the wind and capable of going a hundred yojanas. I am his charioteer. Kesini then asked, 'Whence doth the third among you come, and whose (son) is he? And whose son art thou, and how hast thou come to do this work?' Thus questioned, Vahuka replied, 'He (of whom thou inquirest) was the charioteer of the virtuous Nala, and known to all by the name of Varshneya. After Nala had, O beauteous one, left his kingdom, he came to the son of Bhangasura. I am skilled in horse-lore, and have, therefore, been appointed as charioteer. Indeed, king Rituparna hath himself chosen me as his charioteer and cook.' At this Kesini rejoined, 'Perhaps Varshneya knoweth where king Nala hath gone, and O

Vahuka, he may also have spoken to thee (about his master).' Vahuka then said, 'Having brought hither the children of Nala of excellent deeds, Varshneya went away whither he listed: He doth not know where Naishadha is. Nor, O illustrious one, doth anybody else know of Nala's whereabouts; for the king (in calamity) wandereth over the world in disguise and despoiled of (his native) beauty. Nala's self only knoweth Nala. Nala never discovereth his marks of identity anywhere.' Thus addressed, Kesini returned, 'The Brahmana that had before this gone to Ayodhya, had repeatedly said these words suitable to female lips, 'O beloved gambler, where hast thou gone cutting off half my piece of cloth, and deserting me, his dear and devoted wife asleep in the woods? And she herself, as commanded by him, waiteth expecting him clad in half a garment and burning day and night in grief. O king, O hero, do thou relent towards her that weepeth ceaselessly for that calamity and do thou give her an answer. O illustrious one, do thou speak the words agreeable to her for the blameless one panteth to hear them. Hearing these words of the Brahmana thou didst formerly give a reply! The princess of Vidarbha again wisheth to hear the words thou didst then say.'"

"Vrihadaswa continued, 'O son of the Kuru race, hearing these words of Kesini, Nala's heart was pained, and his eyes filled with tears. And repressing his sorrow, the king who was burning in grief, said again these words, in accents choked with tears: 'Chaste women, though overtaken by calamity, yet protect themselves, and thereby secure heaven. Women that are chaste, deserted by their lords, never become angry, but continue to live, cased in virtue's mail. Deserted by one fallen into calamity, bereft of sense, and despoiled of bliss, it behoveth her not to be angry. A virtuous lady should not be angry with one that was deprived by birds of his garment while striving to procure sustenance and who is burning in misery. Whether treated well or ill she would never be angry, seeing her husband in that plight, despoiled of his kingdom, bereft of prosperity, oppressed with hunger, and overwhelmed with calamity.' And, O Bharata, while speaking thus, Nala oppressed with grief, could not restrain his tears, but began to weep. And thereupon Kesini went back to Damayanti, and acquainted her with everything about that conversation as well as that outburst of grief."

Section 75

"Vrihadaswa said, 'Hearing everything, Damayanti became oppressed with grief, and suspecting the person to be Nala, said unto Kesini, 'O Kesini, go thou again, and examine Vahuka, and staying in silence at his side mark thou his conduct. And, O beauteous one, whenever he happens to do anything skilful, do thou observe well his act while accomplishing it. And, O Kesini, whenever he may ask water or fire, with the view of offering him obstruction, thou shalt be in no hurry to give it. And marking everything about his behaviour, come thou and tell me. And whatever human or superhuman thou seest in Vahuka, together with anything else, should all be reported unto me.' And thus addressed by Damayanti, Kesini went away, and having marked the conduct of that person versed in horse-lore, she came back. And she related unto Damayanti all that had happened, indeed, everything of human and superhuman that she had witnessed in Vahuka. And Kesini said, 'O Damayanti, a person of such control over the elements I have never before seen or heard of. Whenever he cometh to low passage, he never stoopeth down, but seeing him, the passage itself groweth in height so that he may pass through it easily. And at his approach, impassable narrow holes open wide. King Bhima had sent various kinds of meat--of diverse animals, for Rituparna's food. And many vessels had been placed there for washing the meat. And as he looked upon them, those vessels became filled (with water). And having washed the meat, as he set himself to cook, he took up a handful of grass and held it in the sun, when fire blazed up all on a sudden. Beholding this marvel, I have come hither amazed. Further, I have witnessed in him another great wonder. O beauteous one, he touched fire and was not burnt. And at his will, water falling floweth in a stream. And, I have witnessed another greater wonder still. He took up some flowers, began to press them slowly with his hands. And pressed by his hand, the flowers did not lose their original forms, but, on the contrary, became gayer and more odorous than before. Having beheld wonderful things I have come hither with speed.'"

"Vrihadaswa continued, 'Hearing of these acts of the virtuous Nala, and discovering him from his behaviour, Damayanti considered him as already recovered. And from these indications suspecting that Vahuka was her husband, Damayanti once more weepingly addressed Kesini in soft words, saying, 'O beauteous one, go thou once more, and bring from the kitchen without Vahuka's knowledge some meat that hath been boiled and dressed (by him).' Thus commanded, Kesini, ever bent on doing what was agreeable to Damayanti, went to Vahuka, and taking some hot meat came back without loss of time. And Kesini gave that meat, O son of the Kuru race, unto Damayanti. And Damayanti who had formerly often partaken of meat dressed by Nala, tasted the meat that was brought by her hand-maid. And she thereupon decided Vahuka to be Nala and wept aloud in grief of heart. And, O Bharata, overwhelmed with grief, and washing her face, she sent her two children with Kesini. And Vahuka, who was the king in disguise, recognising Indrasena with her brother, advanced hastily, and embracing them, took them up on his lap. And taking up his children like unto the children of the celestials, he began to weep aloud in sonorous accents, his heart oppressed with great sorrow. And after having repeatedly betrayed his agitation, Naishadha suddenly left children, and addressed Kesini, saying, 'O fair damsel, these twins are very like my own children. Beholding them unexpectedly, I shed tears. If thou comest to me frequently people may think evil, for we are guests from another land. Therefore. O blessed one, go at thy ease.'"

Section 76

"Vrihadaswa said, 'Beholding the agitation of the virtuous and wise Nala, Kesini returned unto Damayanti and related everything unto her. And thereupon Damayanti with a sorrowful heart and eager to behold Nala, again despatched Kesini to her mother, asking her to say on her behalf: Suspecting Vahuka to be Nala, I have tried him in various ways. My doubt now only relates to his appearance. I intend to examine him myself. O mother, either let him enter the palace, or give me permission to go to him. And arrange this with the knowledge of my father or without it. And thus addressed to Damayanti, that lady communicated unto Bhima the intention of his daughter, and upon learning it the king gave his consent. And, O bull of the Bharata race, having obtained the consent both of her father and mother, Damayanti caused Nala to be brought to her apartments. And as soon as he saw Damayanti unexpectedly, king Nala was overwhelmed with grief and sorrow, and bathed in tears. And that best of women, Damayanti, also, upon beholding king Nala in that condition, was sorely afflicted with grief. And, O monarch, herself clad in a piece of red cloth, and wearing matted locks, and covered with dirt and dust, Damayanti then addressed Vahuka, saying, 'O Vahuka, hast thou ever seen any person acquainted with duty, who hath gone away, deserting his sleeping wife in the forest? Who, except the virtuous Nala, could go away, deserting in the woods, his dear and unoffending wife overcome with fatigue? Of what offence was I guilty in the eyes of that monarch since my early youth that he should go away deserting me in the woods while asleep overcome with fatigue? Why should he whom I formerly chose in preference to the gods themselves abandon his ever-devoted and loving wife who had become the mother also of his children? Before the fire, and in presence also of the celestials, he had taken my hand, vowing, 'Verily I will be thine.' Oh, where was that vow when he deserted me. O represser of foes.' While Damayanti was saying all this, tears of sorrow began to flow plentifully from her eyes. And beholding her thus afflicted with grief, Nala also, shedding tears, black of those of the gazelle with extremities of reddish hue, said, 'O timid one, neither the loss of my kingdom nor my desertion of thee was my act. Both were due to Kali. And, O foremost of virtuous women, lamenting for me day and night, and overcome with sorrow, thou hadst in the woods cursed Kali, and so he began to dwell in my body, burning in consequence of thy curse. Indeed burning with thy curse, he lived within me like fire within fire. O blessed girl, that our sorrows might terminate, that wretch have I overcome by my observances and austerities. The sinful wretch hath already left me, and it is for this that I have come hither. My presence here, O fair lady, is for thy sake. I have no other object. But, O timid one, can any other woman, forsaking her loving and devoted husband, ever choose a second lord like thee? At the command of the king, messengers are ranging this entire earth, saying, 'Bhima's daughter will, of her own accord, choose a second husband worthy of her.' Immediately on hearing this, the son of Bhangasura hath arrived here.' Hearing these lamentations of Nala, Damayanti, frightened and trembling, said with joined hand, 'It behoveth thee not, O blessed one, to suspect any fault in me. O ruler of the Nishadhas, passing over the celestials themselves, I choose thee as my lord. It was to bring thee hither that the Brahmanas had gone out in all directions, even to all the sides of the horizon, singing my words, in the form of ballads. At last, O king, a learned Brahmana named Parnada had found thee in Kosala in the palace of Rituparna. When thou hadst returned a fit answer to those words of his, it was then, O Naishadha, that I devised this scheme to recover thee. Except thee, O lord of earth, there is no one in this world, who in one day can clear, O King, a hundred yojanas with horses. O monarch, touching thy feet I can swear truly that I have not, even in thought, committed any sin. May the all-witnessing Air that courseth through this world, take my life, if I have committed any sin. May the Sun that ever courseth through the sky take my life, if I have committed any sin. May the Moon, that dwelleth within every creature as a witness, take my life, if I have committed any sin. Let the three gods that sustain the triple worlds in their entirety, declare truly, or let them forsake me today.' And thus addressed by her, the Wind-god said from the sky, 'O Nala, I tell thee truly that she hath done no wrong. O king, Damayanti, well guarding the honour of thy family, hath enhanced it. Of this we are the witnesses, as we have been her protectors for these three years. It is for thy sky that she hath devised this unrivalled scheme, for, except thee, none on earth is capable of travelling in a single day a hundred yojanas. O monarch, thou hast obtained Bhima's daughter, and she hath also obtained thee. Thou needst not entertain any suspicion but be united with thy partner.' And after the Wind-god had said this, a floral shower fell there and the celestial kettle-drum began to play, and auspicious breezes began to blow. And beholding those wonders, O Bharata, king Nala, the represser of foes, cast away all his doubts in respect of Damayanti. And then that lord of earth, remembering the king of serpents, wore that pure garment and regained his native form. And beholding her righteous lord in his own form, Bhima's daughter of faultless limbs embraced him, and began to weep aloud. And king Nala also embraced Bhima's daughter devoted to him, as before, and also his children, and experienced great delight. And burying her face in his bosom, the beauteous Damayanti of large eyes began to sigh heavily, remembering her griefs. And overwhelmed with sorrow, that tiger among men stood for some time, clasping the dust-covered Damayanti of sweet smiles. And, O king, the queen-mother then, with a glad heart, told Bhima all that had passed between Nala and Damayanti. And the mighty monarch answered, 'Let Nala pass this day in peace, to-morrow I shall see him after his bath and prayers, with Damayanti by his side.' And, O king, they passed that night pleasantly, in relating to each other the past incidents of their life in the forest. And with hearts filled with joy, the princess of Vidarbha and Nala began to pass their days in the palace of king Bhima, intent upon making each other happy. And it was in the fourth year (after the loss of his kingdom) that Nala was re-united with his wife, and all his desires gratified, once more experienced the highest bliss. And Damayanti rejoiced exceedingly in having recovered her lord even as fields of tender plants on receiving a shower. And Bhima's daughter, thus recovering her lord, obtained her wish, and blazed forth in beauty, her weariness gone, her anxieties dispelled and herself swelling with joy, ever like a night that is lit by the bright disc of the moon!"

Section 77

"Vrihadaswa said, 'Having passed that night, king Nala decked in ornaments and with Damayanti by his side, presented himself in due time before the king. And Nala saluted his father-in-law with becoming humility and after him the fair Damayanti paid her respects to her father. And the exalted Bhima, with great joy, received him as a son, and honouring him duly along with his devoted wife, comforted them in proper words. And duly accepting the homage rendered unto him, king Nala offered his father-in-law his services as became him. And seeing Nala arrived, the citizens were in great joy. And there arose in the city a loud uproar of delight. And the citizens decorated the city with flags and standards and garlands of flowers. And the streets were watered and decked in floral wreaths and other ornaments. And at their gates citizens piled flowers, and their temples and shrines were all adorned with flowers. And Rituparna heard that Vahuka had already been united with Damayanti. And the king was glad to hear of all this. And calling unto him king Nala, he asked his forgiveness. And the intelligent Nala also asked Rituparna's forgiveness, showing diverse reasons. And that foremost of speakers versed in the truth, king Rituparna, after being thus honoured by Nala, said, with a countenance expressive of wonder, these words unto the ruler of the Nishadhas. 'By good fortune it is that regaining the company of thy own wife, thou hast obtained happiness. O Naishadha, while dwelling in disguise at my house, I hope I did not wrong thee in any way, O lord of the earth! If knowingly I have done thee any wrong, it behoveth thee to forgive me.' Hearing this, Nala replied, 'Thou hast not, O monarch, done me ever so little an injury. And if thou hast, it hath not awakened my ire, for surely thou shouldst be forgiven by me. Thou wert formerly my friend, and, O ruler of men, thou art also related to me. Henceforth I shall find greater delight in thee. O king, with all my desires gratified, I lived happily in thy abode, in fact more happily there than in my own house. This thy horse-lore is in my keeping. If thou wishest, O king, I will make it over to thee.' Saying this, Naishadha gave unto Rituparna that science and the latter took it with the ordained rites. And, O monarch, the royal son of Bhangasura, having obtained the mysteries of equestrian science and having given unto the ruler of the Naishadhas the mysteries of dice, went to his own city, employing another person for his charioteer. And, O king, after Rituparna had gone, king Nala did not stay long in the city of Kundina!'"

Section 78

"Vrihadaswa said, 'O son of Kunti, the ruler of the Nishadhas having dwelt there for a month, set out from that city with Bhima's permission and accompanied by only a few (followers) for the country of the Nishadhas. With a single car white in hue, sixteen elephants, fifty horses, and six hundred infantry, that illustrious king, causing the earth itself to tremble, entered (the country of the Nishadhas) without loss of a moment and swelling with rage. And the mighty son of Virasena, approaching his brothers Pushkara said unto him, 'We will play again, for I have earned vast wealth. Let Damayanti and all else that I have be my stake, let, O Pushkara, thy kingdom be thy stake. Let the play begin again. This is my certain determination. Blessed be thou, let us stake all we have along with our lives. Having won over and acquired another's wealth or kingdom, it is a high duty, says the ordinance, to stake it when the owner demands. Or, if thou dost not relish play with dice, let the play with weapons begin. O king, let me or thyself have peace by a single combat. That this ancestral kingdom should, under all circumstances and by any means, be recovered, there is the authority of sages for holding. And, O Pushkara, choose thou one of these two things--gambling with dice or bending the bow in battle!' Thus addressed by Nishadha, Pushkara, sure of his own success, laughingly answered that monarch, saying, 'O Naishadha, it is by good fortune that thou hast earned wealth again to stake. It is by good fortune also that Damayanti's ill-luck hath at last come to an end. And O king, it is by good fortune that thou art still alive with thy wife, O thou of mighty arms! It is evident that Damayanti, adorned with this wealth of thine that I will win, will wait upon me like an Apsara in heaven upon Indra. O Naishadha, I daily recollect thee and am even waiting for thee, since I derive no pleasure from gambling with those that are not connected with me by blood. Winning over to-day the beauteous Damayanti of faultless features, I shall regard myself fortunate, indeed, since she it is that hath ever dwelt in my heart.' Hearing these words of that incoherent braggart, Nala in anger desired to cut off his head with a scimitar. With a smile, however, though his eyes were red in anger, king Nala said, 'Let us play. Why do you speak so now? Having vanquished me, you can say anything you like.' Then the play commenced between Pushkara and Nala. And blessed be Nala who at a single throw won his wealth and treasures back along with the life of his brother that also had been staked. And the king, having won, smilingly said unto Pushkara, 'This whole kingdom without a thorn in its side is now undisturbedly mine. And, O worst of kings, thou canst not now even look at the princess of Vidarbha. With all thy family, thou art now, O fool, reduced to the position of her slave. But my former defeat at thy hands was not due to any act of thine. Thou knowest it not, O fool, that it was Kali who did it all. I shall not, therefore, impute to thee the faults of others. Live happily as thou choosest, I grant thee thy life. I also grant thee thy portion (in the paternal kingdom) along with all necessaries. And, O hero, without doubt, my affection towards thee is now the same as before. My fraternal love also for thee will never know any diminution. O Pushkara, thou art my brother, live thou for a hundred years!'"

"And Nala of unbaffled prowess, having comforted his brother thus gave him permission to go to his own town, having embraced him repeatedly. And Pushkara himself, thus comforted by the ruler of the Nishadhas saluted that righteous king, and addressed him, O monarch, saying these words with joined hands, 'Let thy fame be immortal and live thou happily for ten thousand years, thou who grantest me, O king, both life and refuge. And entertained by the king, Pushkara dwelt there for a month and then went to his own town accompanied by large force and many obedient servants and his own kindred, his heart filled with joy. And that bull among men all the while blazed forth in beauty of person like a second Sun. And the blessed ruler of the Nishadhas, having established Pushkara and made him wealthy and freed him from troubles, entered his richly decorated palace. And the ruler of the Nishadhas, having entered his palace, comforted the citizens. And all the citizens and the subjects from the country horripilated in joy. And the people headed by the officers of state said with joined hands, 'O king, we are truly glad to-day throughout the city and the country. We have obtained to-day our ruler, like the gods their chief of a hundred sacrifice!'"

Section 79

"Vrihadaswa said, 'After the festivities had commenced in the city that was full of joy and without anxiety of any kind, the king with a large force brought Damayanti (from her father's home). And her father, too, that slayer of hostile heroes, Bhima of terrible prowess and immeasurable soul, sent his daughter, having honoured her duly. And upon the arrival of the princess of Vidarbha accompanied by her son and daughter, king Nala began to pass his days in joy like the chief of the celestials in the gardens of Nandana. And the king of undying fame, having regained his kingdom and becoming illustrious among monarchs of the island of Jamvu, began once more to rule it. And he duly performed numerous sacrifices with abundant gifts to Brahmanas. O great king, thou also wilt with thy kindred and relatives, so blaze forth in effulgence soon. For, O foremost of men, it was thus that subjugator of hostile cities, king Nala, had fallen into distress along with his wife, in consequence, O bull of Bharata race of dice. And, O lord of the earth, Nala suffered such dire woe all alone and recovered his prosperity, whereas thou, O son of Pandu, with heart fixed on virtue, art sporting in joy in this great forest, accompanied by thy brothers and Krishna. When thou art also, O monarch, mixing daily with blessed Brahmanas versed in the Vedas and their branches, thou hast little cause for sorrow. This history, besides, of the Naga Karkotaka, of Damayanti, of Nala and of that royal sage Rituparna, is destructive of evil. And, O thou of unfading glory, this history, destructive of the influence of Kali, is capable, O king, of comforting persons like thee when they listen to it. And reflecting upon the uncertainty (of success) of human exertion, it behoveth thee not to joy or grieve at prosperity or adversity. Having listened to this history, be comforted, O king, and yield not to grief. It behoveth thee not, O great king, to pine under calamity. Indeed, men of self-possession, reflecting upon the caprice of destiny and the fruitlessness of exertion, never suffer themselves to be depressed. They that will repeatedly recite this noble history of Nala, and that will hear it recited, will never be touched by adversity. He that listeneth to this old and excellent history hath all his purposes crowned with success and, without doubt, obtaineth fame, besides sons and grandsons and animals, a high position among men, and health, and joy. And, O king, the fear also that thou entertainest, viz., (Some one skilled in dice will summon me), I will for once dispel. O thou of invincible prowess, I know the science of dice in its entirety. I am gratified with thee; take this lore, O son of Kunti, I will tell unto thee.'"

Vaisampayana continued, "King Yudhishthira then, with a glad heart, said unto Vrihadaswa, 'O illustrious one, I desire to learn the science of dice from thee.' The Rishi then gave his dice-lore unto the high-souled son of Pandu, and having given it unto him, that great ascetic went to the sacred waters of Hayasirsha for a bath.

"And after Vrihadaswa had gone away, Yudhishthira of firm vows heard from Brahmanas and ascetics that came to him from various directions and from places of pilgrimage and mountains and forests that Arjuna of high intelligence and capable of drawing the bow with his left hand, was still engaged in the austerest of ascetic penances, living upon air alone. And he heard that the mighty-armed Partha was engaged in such fierce asceticism that none else before him had ever been engaged in such penances. And Dhananjaya, the son of Pritha, engaged in ascetic austerities with regulated vows and fixed mind and observing the vow of perfect silence, was, he heard, like the blazing god of justice himself in his embodied form. And, O king, (Yudhishthira) the son of Pandu hearing that his dear brother Jaya, the son of Kunti, was engaged in such asceticism in the great forest, began to grieve for him. And with a heart burning in grief, the eldest son of Pandu, seeking consolation in that mighty forest held converse with the Brahmanas possessed of various knowledge who were living with him there."

*****

Tirtha-Yatra Parva

Section 80

Janamejaya said, "O holy one, after my great-grandfather Partha had gone away from the woods of Kamyaka, what did the sons of Pandu do in the absence of that hero capable of drawing the bow with his left hand? It seemeth to me that mighty bowman and vanquisher of armies was their refuge, as Vishnu of the celestials. How did my heroic grandsires pass their time in the forest, deprived of the company of that hero, who resembled Indra himself in prowess and never turned his back in battle?"

Vaisampayana said, "After Arjuna of unbaffled prowess had gone away from Kamyaka, the sons of Pandu, O son, were filled with sorrow and grief. And the Pandavas with cheerless hearts very much resembled pearls unstrung from a wreath, or birds shorn of their wings. And without that hero of white steeds that forest looked like the Chaitraratha woods when deprived of the presence of Kuvera. And, O Janamejaya, those tigers among men--the sons of Pandu--deprived of the company of Arjuna, continued to live in Kamyaka in perfect cheerlessness. And, O chief of the Bharata race, those mighty warriors endowed with great prowess slew with pure arrows various kinds of sacrificial animals for the Brahmanas. And those tigers among men and repressors of foes, daily slaying those wild animals and sanctifying them properly, offered them unto the Brahmanas. And it was thus, O king, that those bulls among men afflicted with sorrow lived there with cheerless hearts after Dhananjaya's departure. The princess of Panchala in particular, remembering her third lord, addressed the anxious Yudhishthira and said, 'That Arjuna who with two hands rivals the thousand-armed Arjuna (of old), alas, without that foremost of the sons of Pandu, this forest doth not seem at all beautiful in my eyes. Without him, whenever I cast my eyes, this earth seems to be forlorn. Even this forest with its blossoming trees and so full of wonders, without Arjuna seems not so delightful as before. Without him who is like a mass of blue clouds (in hue), who hath the prowess of an infuriated elephant, and whose eyes are like the leaves of the lotus, this Kamyaka forest doth not seem beautiful to me. Remembering that hero capable of drawing the bow with his left hand, and the twang of whose bow sounds like the roar of thunder, I cannot feel any happiness, O king!' And, O monarch, hearing her lament in this strain, that slayer of hostile heroes, Bhimasena, addressed Draupadi in these words, 'O blessed lady of slender waist, the agreeable words thou utterest delight my heart like the quaffing of nectar. Without him whose arms are long and symmetrical, and stout and like unto a couple of iron maces and round and marked by the scars of the bow-strings and graced with the bow and sword and other weapons and encircled with golden bracelets and like unto a couple of five-headed snakes, without that tiger among men the sky itself seemeth to be without the sun. Without that mighty-armed one relying upon whom the Panchalas and the Kauravas fear not the sternly-exerting ranks of the celestials themselves, without that illustrious hero relying upon whose arms we all regard our foes as already vanquished and the earth itself as already conquered, without that Phalguna I cannot obtain any peace in the woods of Kamyaka. The different directions also, wherever I cast my eyes, appear to be empty!'

"After Bhima had concluded, Nakula the son of Pandu, with voice choked with tears, said, 'Without him whose extraordinary deeds on the field of battle constitute the talk of even the gods, without that foremost of warriors, what pleasure can we have in the woods? Without him who having gone towards the north had vanquished mighty Gandharva chiefs by hundreds, and who having obtained numberless handsome horses of the Tittiri and Kalmasha species all endowed with the speed of the wind, presented them from affection unto his brother the king, on the occasion of the great Rajasuya sacrifice, without that dear and illustrious one, without that terrible warrior born after Bhima, without that hero equal unto a god I do not desire to live in the Kamyaka woods any longer.'

"After Nakula's lamentations, Sahadeva said, 'He who having vanquished mighty warriors in battle won wealth and virgins and brought them unto the king on the occasion of the great Rajasuya sacrifice, that hero of immeasurable splendour who having vanquished single-handed the assembled Yadavas in battle, ravished Subhadra with the consent of

Vasudeva, he, who having invaded the dominion of the illustrious Drupada gave, O Bharata, unto the preceptor Drona his tuition fee--beholding, O king, that Jishnu's bed of grass empty in our asylum, my heart refuses consolation. A migration from this forest is what, O represser of foes, I would prefer for without that hero this forest cannot be delightful."

Section 81

Vaisampayana said, "Hearing these words of his brothers as also of Krishna, all of whom were anxious on account of Dhananjaya, king Yudhishthira, the just, became melancholy. And at that time he saw (before him) the celestial Rishi Narada blazing with Brahmi beauty and like unto a fire flaming up in consequence of sacrificial libation. And beholding him come, king Yudhishthira with his brothers stood up and duly worshipped the illustrious one. And endued with blazing energy, the handsome chief of the Kuru race, surrounded by his brothers, shone like the god of a hundred sacrifices encircled by the celestials. And Yajnaseni in obedience to the dictates of morality adhered to her lords, the sons of Pritha, like Savitri to the Vedas or the rays of the Sun to the peak of Meru. And the illustrious Rishi Narada, accepting that worship, comforted the son of Dharma in proper terms. And, O sinless one, addressing the high-souled king Yudhishthira, the just, the Rishi said, 'Tell me, O foremost of virtuous men, what it is that thou seekest and what I can do for thee. At this, the royal son of Dharma bowing with his brothers unto Narada, who was the revered of the celestials, told him with joined hands, 'O thou that art highly blessed and worshipped by all the worlds when thou art gratified with me, I regard all my wishes in consequence of thy grace, as already fulfilled, O thou of excellent vows! If, O sinless one, I with my brothers deserve thy favour, it behoveth thee, O best of Munis, to dispel the doubt that is in my mind. It behoveth thee to tell me in detail what merit is his that goeth round the worlds, desirous of beholding the sacred waters and shrines that are on it.'"

"Narada said, 'Listen, O king, with attention, to what the intelligent Bhishma had heard before from Pulastya! Once, O blessed one, that foremost of virtuous men, Bhishma, while in the observance of the Pitrya vow, lived, O king, in the company of Munis in a delightful and sacred region, near the source of the Ganga, that is resorted to by the celestial Rishis and Gandharvas and the celestials themselves. And while living there, the resplendent one gratified with his oblations the Pitris, the gods and the Rishis, according to the rites inculcated in the scriptures. And once on a time while the illustrious one was engaged in his silent recitations, he beheld Pulastya--that best of Rishis, of wonderful appearance. And beholding that austere ascetic blazing with beauty, he was filled with great delight and exceeding wonder. And, O Bharata, that foremost of virtuous men, Bhishma, then worshipped that blessed Rishi according to the rites of the ordinance. And purifying himself and with rapt attention, he approached that best of Brahmarshis, with the Arghya on his head. And uttering aloud his name, he said, 'O thou of excellent vow, blessed be thou, I am Bhishma, thy slave. At sight of thee, I am freed from all my sins.' And saying this, that foremost of virtuous men, Bhishma, restraining speeches stood, O Yudhishthira, in silence and with joined hands. And beholding Bhishma that foremost of the Kurus, reduced and emaciated by the observance of vows and the study of the Vedas, the Muni became filled with joy."

Section 82

"Pulastya said, 'O thou of excellent vows, I have been much gratified with thy humility, thy self-control, and thy truth, thou blessed one versed in morality! O sinless one, it is for this virtue of thine which thou hast acquired from regard to thy ancestors, that I have been gratified with thee and thou hast, O son, obtained a sight of my person. O Bhishma. my eyes can penetrate into everything. Tell me what I may do for thee. O sinless one, O thou foremost of the Kuru race, I will grant thee whatever thou mayst ask me.'

"Bhishma said, 'O highly blessed one, when thou who art worshipped by the three worlds hast been gratified with me and when I have obtained a sight of thy exalted self, I regard myself as already crowned with success. But, O thou foremost of virtuous persons, if I have deserved thy favour, I will tell thee my doubts and it behoveth thee to dispel them, O holy one, I have some religious doubts in respect of tirthas. Speak of those to me in detail, I desire to hear thee. O thou that resemblest a celestial himself, what is his merit, O regenerate Rishi, who goeth round the whole earth (visiting shrines). O tell me this with certainty."

"Pulastya said, 'O son, listen with attention. I will tell thee of the merit which attacheth to tirthas and which constituth the refuge of the Rishis. He whose hands and feet and mind and knowledge and asceticism and acts are under wholesome control, enjoyeth the fruits of tirthas. He who has ceased to accept gifts, he that is contented, he that is free from pride enjoys the fruits of tirthas. He that is without sin, he that acts without purpose, he that eats light, he that has his senses under control, he that is free from every sin, enjoys the fruits of tirthas. O king, he that is free from anger, he that adhereth to truth, he that is firm in vows, he that regardeth all creatures as his own self, enjoyeth the fruits of tirthas. In the Vedas the Rishis have declared in due order the sacrifices and also their fruits here and hereafter truly. O lord of earth, those sacrifices cannot be accomplished by him that is poor, for those sacrifices require various materials and diverse things in large measures. These, therefore can be performed by kings or sometimes by other men of prosperity and wealth. O lord of men, that rite, however, which men without wealth, without allies, singly, without wife and children, and destitute of means, are capable of accomplishing and the merit of which is equal unto the sacred fruits of sacrifices, I will now declare unto thee, thou best of warriors! O thou best of the Bharata race, sojourns in tirthas which are meritorious and which constitute one of the high mysteries of the Rishis, are even superior to sacrifices. He is a poor man who having gone to a tirtha hath not fasted for three nights, who hath not given away gold, and who hath not distributed kine. Indeed, one acquireth not, by the performance of the Agnishtoma and other sacrifices distinguished by large gifts, that merit which one requireth by a sojourn to a tirtha. In the world of men, there is that tirtha of the God of gods, celebrated over the three worlds by the name of Pushkara. One that sojourneth there becometh equal unto that deity. O high-souled son of the Kuru race, during the two twilights and mid-day there is the presence of hundred thousand millions of tirthas in Pushkara. The Adityas, the Vasus, the Rudras, the Sadhyas, the Maruts, the Gandharvas, and the Apsaras are ever present, O exalted one, in Pushkara. It was there, O king, that the gods, the Daityas and Brahmarshis, having performed ascetic devotions there, obtained great merit and finally attained to god-hood.'"

"Men of self-control, by even thinking mentally of Pushkara, are cleansed from their sins, and regarded in heaven. O king, the illustrious grand-sire having the lotus for his seat, had dwelt with great pleasure in this tirtha. O blessed one, it was in Pushkara that the gods with the Rishis having acquired of old great merit, finally obtained the highest success. The person who, devoted to the worship of the gods and the Pitris, batheth in this tirtha, obtaineth, it hath been said by the wise, merit that is equal to ten times that of the horse-sacrifice. Having gone to the Pushkara woods, he that feedeth even one Brahmana, becometh happy here and hereafter, O Bhishma, for that act. He that supporteth himself on vegetables and roots and fruits, may with pious regard and without disrespect, give even such fare to a Brahmana. And, O best of kings, the man of wisdom, even by such a gift, will acquire the merit of a horse-sacrifice. Those illustrious persons among Brahmanas or Kshatriyas or Vaisyas or Sudras that bathe in Pushkara are freed from the obligation of rebirth. That man in special who visits Pushkara on the full moon of the month of Karttika, acquireth ever-lasting regions in the abode of Brahma. He that thinketh with joined hands morning and evening, of the Pushkara, practically batheth, O Bharata, in every tirtha. Whether a male or a female, whatever sins one may commit since birth, are all destroyed as soon as one batheth in Pushkara. As the slayer of Madhu is the foremost of all the celestials, so is Pushkara, O king, the foremost of all tirthas. A man by residing with purity and regulated vows for twelve years in Pushkara, acquireth the merit of all the sacrifices, and goeth to the abode of Brahma. The merit of one who performeth the Agni-hotra for full one hundred years, is equal to that of him who resideth for the single month of Karttika in Pushkara. There are three white hillocks and three springs known from the remotest times, we do not know why, by the name of the Pushkara. It is difficult to go to Pushkara; it is difficult to undergo ascetic austerities at Pushkara; it is difficult to give away at Pushkara; and it is difficult to live at Pushkara."

"Having dwelt for twelve nights at Pushkara with regulated diet and vows, and having walked round (the place), one must go to Jamvu-marga. One that goeth to Jamvu-marga which is resorted to by the celestials, the Rishis, and the Pitris, acquireth the merit of the horse-sacrifice and the fruition of all his wishes. The man that resideth there for five nights, hath his soul cleansed from all sins. He never sinketh into hell, but acquireth high success. Leaving Jamvu-marga one must go to Tandulikasrama. He that goeth there never sinketh into hell but ascendeth to the abode of Brahma. He that goeth to the lake of Agastya and occupieth himself with the worship of the Pitris and celestials, fasting for three nights, acquireth, O king, the fruit of the Agnishtoma. Going thither, he that liveth on vegetables or fruits acquireth the status called Kaumara. One should next proceed to the beautiful asylum of Kanwa, which is worshipped by the whole world. That sacred wood characterised by holiness, existeth, O bull of the Bharata race, from very remote times. As soon as one entereth it, he is freed from all his sins. He who with regulated diet and vows worshippeth the Pitris and the gods there, obtaineth the fruit of a sacrifice that is capable of bestowing the fruition of all one's desires. Having walked round this asylum one must then go to the spot where Yayati fell (from heaven). He that goeth thither, acquireth the merit of a horse-sacrifice. One must then go to Mahakala with regulated diet and senses subdued. And having bathed in the tirtha called Koti, one obtaineth the merit of a horse-sacrifice. A virtuous man should next proceed to the tirtha of Sthanu, the husband of Uma, known over the three worlds by the name of Bhadravata. That best of men who goeth to Bhadravata, beholdeth Isana and obtaineth the fruit of a gift of a thousand kine. And through the grace of Mahadeva, he acquireth the status of Ganapatya blessed with prosperity and peace and high grace. Having arrived then at the Narmada, that river celebrated over the three worlds, and given oblations of water to the Pitris and the gods, one acquireth the fruit of the horse-sacrifice. He that goeth into the Southern ocean, practising the Brahmacharya mode of life, and with senses subdued, acquireth the fruit of the Agnishtoma sacrifice and ascendeth to heaven. Having arrived at Charmanwati, with regulated diet and senses subdued, one acquireth, at the command of Rantideva, the merit of the Agnishtoma sacrifice. One must then go, O virtuous chief of warriors, to Arvuda, the son of Himavat, where there was a hole through the earth in days of yore. There is the asylum of Vasistha, celebrated over the three worlds. Having resided for one night, one obtaineth the merit of the gift of a thousand kine. He that, leading a Brahmacharya mode of life batheth in the tirtha called Pinga, obtaineth, O tiger among kings, the merit of the gift of a hundred Kapila kine. One must next go, O king, to that excellent tirtha called Prabhasa. There Hutasana is always present in his own person. He, the friend of Pavana, O hero, is the mouth of all the gods. The man that with subdued and sanctified soul batheth in that tirtha, obtaineth merit greater than that of the Agnishtoma or Atiratra sacrifices. Proceeding next to the spot where the Saraswati mingleth with the sea, one obtaineth the fruit of the gift of a thousand kine and heaven also besides, O bull of the Bharata race, blazing forth for all time like Agni himself. He that with subdued soul batheth in the tirtha of the king of waters, and giveth oblations of water unto the Pitris and the gods, living there for three nights, blazeth forth like the Moon, and obtaineth also the fruit of the horse-sacrifice. One should next proceed, O best of the Bharata, unto the tirtha known by the name of Varadana, where (the Rishi) Durvasa had given a boon unto Vishnu. A man by bathing in Varadana obtaineth the fruit of the gift of a thousand kine. One should next proceed with subdued senses and regulated diet to Dwaravati, where by bathing in Pindaraka, one obtaineth the fruit of the gift of gold in abundance. O blessed one, it is wonderful to relate that in that tirtha, to this day, coins with the mark of the lotus and lotuses also with the mark of the trident, are seen. O represser of heroes! And O bull among men, the presence of Mahadeva is there. Arriving then, O Bharata, at the spot where the Sindhu mingleth with the sea, one should with subdued soul bathe in that tirtha of Varuna. And bathing there and giving oblations of water to the Pitris, the Rishis, and the gods one acquireth, O bull of the Bharata race, the region of Varuna, and blazeth forth in effulgence of his own. Men of wisdom say that, by worshipping the god known by the name of Shankukarneswara, one acquireth ten times the merit of the horse-sacrifice. O bull of the Bharata race, having walked round that tirtha, one should, O thou foremost of the Kurus, go to that tirtha celebrated over the three worlds and known by the name of Drimi. That tirtha cleanseth from every sin, and it is there that the gods including Brahma worship Maheswara. Having bathed there and worshipped Rudra surrounded by the other gods, one is freed from all sins since birth. It was there, O best of men, that Drimi was adored by all the gods. Bathing there, O best of men, one obtaineth the fruit of the horse-sacrifice. O thou of great intelligence, Vishnu the creator of the universe, after slaying the Daityas and Danavas, went thither to purify himself. O virtuous one, one should next proceed to Vasudhara adored by all. The moment one arrives at that tirtha, one acquireth the fruit of the horse-sacrifice. And, O thou best of the Kurus, by bathing there with subdued soul and rapt attention, and giving oblations of water unto the gods and the Pitris one ascendeth unto the region of Vishnu and is adored there. In that tirtha, O bull of the Bharata race, there is a sacred lake of the Vasus. By bathing there and drinking of its water, one becometh regarded of the Vasus. There is a celebrated tirtha of the name of Sindhuttama, which destroyeth every sin. O best of men, by bathing there, one acquireth the fruit of the gift of gold in abundance. By arriving at Bhadratunga with sanctified soul and purity of conduct, one acquireth the region of Brahma and a high state of blessedness. There is then the tirtha of the Kumarikas of Indra, that is much resorted to by the Siddhas. O best of men, by bathing there, one obtaineth the region of Indra. In Kumarika there is another tirtha called Renuka, which is also resorted to by the Siddhas. A Brahmana by bathing there would become as bright as the Moon. Proceeding next to the tirtha called the Panchananda, with subdued sense and regulated diet, one obtaineth the fruit of the five sacrifices that have been mentioned one after another in the scriptures. Then, O king, one should go to the excellent region of Bhima. O best of the Bharatas by bathing in the tirtha there, that is called Yoni, a man (in his next birth) becometh, O king, the son of a goddess, bearing ear-rings decked with pearls, and obtaineth also the merit of the gift of a hundred thousand kine. Proceeding next to Srikunda, celebrated over the three worlds and worshipping the grandsire, one obtaineth the fruit of the gift of a thousand kine. O virtuous one, one should then go to the excellent tirtha called Vimala, where to this day may be seen fishes of golden and silver hues. By bathing there, one soon acquireth the region of Vasava, and his soul being cleansed from every sin, he attaineth to a high state of blessedness. Proceeding next to Vitasta and giving oblations of water unto the Pitris and the gods, a man, O Bharata, obtaineth the fruit of the Vajapeya sacrifice. That sin-destroying tirtha known by the name of Vitasta, is situate in the country of the Kasmiras and is the abode of the Naga Takshaka. Bathing there, a man certainly obtaineth the fruit of the Vajapeya sacrifice, and his soul cleansed from every sin, he attaineth to a high state of blessedness. One should next proceed to Vadava celebrated over the three worlds. Bathing there with due rites in the evening, one should offer rice boiled in butter and milk, according to the best of his might, unto the deity of seven flames. Men of wisdom say that a gift made here in honour of the Pitris, becometh inexhaustible. The Rishis, the Pitris, the gods, the Gandharvas, several tribes of Apsaras, the Guhyakas, the Kinnaras, the Yakshas, the Siddhas, the Vidhyadharas, the Rakshasas, Daityas, Rudras, and Brahma himself, O king, having with subdued senses, accepted a course of austerities for a thousand years in order to move Vishnu to grace, cooked rice in milk and butter and gratified Kesava with oblations, each offered with seven Riks. And, O king, the gratified Kesava thereupon conferred on them the eight-fold attributes called Aiswarya and other objects that they desired. And having bestowed upon them these, that god disappeared in their sight like lightning in the clouds. And it is for this, O Bharata, that that tirtha became known by the name of Saptacharu, and if one offereth Charu there to the seven flamed deity, he obtaineth merit superior to that of the gift of a hundred thousand kine, to that of a hundred Rajasuya sacrifices, as also of a hundred horse-sacrifices. Leaving Vadava, O king, one should then proceed to Raudrapada, and beholding Mahadeva there one obtaineth the merit of the horse-sacrifice. Proceeding then, with subdued soul and leading a Brahmacharya mode of life, to Manimat, and residing there for one night, one acquireth, O king, the merit of the Agnishtoma sacrifice. One should then go, O king, to Devika celebrated over the whole world. It was there, O bull of Bharata race, that, as heard by us, the Brahmanas first sprang into existence. There also is the region of the holder of the trident--a region that is celebrated over the world. Having bathed in Devika and worshipped Maheswara by offering him, to the best of one's might, rice boiled in milk and butter, a man obtaineth, O bull of the Bharata race, the merit of a sacrifice that is capable of filling every desire. There also is another tirtha of Rudra called Kamakhya, which is much resorted to by the gods. Bathing there, a man speedily obtaineth success. By touching also the water of Yajana. Brahmavaluka, and Pushpamva, one becometh free from sorrow in after life. The learned have said that the sacred tirtha of Devika, the resort of the gods and the Rishis, is five Yojanas in length and half a Yojana in breadth. One should then, in due order, proceed, O king, to Dirghasatra. There the gods with Brahma at their head, the Siddhas, and the greatest Rishis, with regulated vows and the recitation and acceptance of the preliminary pledge, perform the long-extending sacrifice. O king, by going only to Dirghasatra, O represser of foes, one obtaineth merit that is superior, O Bharata, to that of the Rajasuya or the horse-sacrifice. One should next proceed with subdued senses and regulated diet to Vinasana, where Saraswati disappearing on the breast of Meru, re-appeareth at Chamasa, Shivodbheda and Nagadbheda. Bathing in Chamasadbheda, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice. Bathing in Shivodbheda, one acquireth the merit of the gift of a thousand kine. And bathing in Nagodbheda, one obtaineth the region of the Nagas. One should proceed, next, to the inaccessible tirtha of Shasayana, where the cranes, O Bharata, disappearing in the form of sasas, re-appear every year in the month of Karttika, and bathe, O blessed chief of the Bharata race, in the Sarsawati. Bathing there, O tiger among men, one blazeth forth like the Moon, and obtaineth, O bull of the Bharata race, the merit of the gift of a thousand kine. One should next proceed, O thou of the Kuru race, to Kumarakoti, with subdued senses, and bathing there, worship the gods and the Puris. By doing this, one obtaineth the merit of the gift of ten thousand kine, and raiseth all his ancestors to higher regions. One should next, O virtuous one, proceed with subdued soul to Rudrakoti, where in olden days, O king, ten millions of Munis had assembled. And, O king, filled with great joy at the prospect of beholding Mahadeva, the Rishis assembled there, each saying, 'I will first behold the god! I will first behold the god!' And, O king, in order to prevent disputes amongst those Rishis of subdued souls, the Lord of Yoga, by the help of his Yoga power, multiplied himself into ten million forms, and stood before every one of them. And every one of these Rishis said, 'I have seen him first!' And gratified, O king, with the deep devotion of those Munis of subdued souls, Mahadeva granted them a boon, saying, 'From this day your righteousness shall grow!' And, O tiger among men, one that bathes, with a pure mind, in Rudrakoti obtaineth the merit of the horse-sacrifice and delivereth his ancestors. One should next proceed, O king, to that highly sacred and celebrated region where the Saraswati mingles with the sea. Thither, O king, the gods with Brahma at their head and Rishis with wealth of asceticism repair for adoring Kesava on the fourteenth day of the lighted fortnight of the month of Chaitra. Bathing there, O tiger among men, one obtaineth the merit of giving away gold in abundance, and his soul being cleansed from every sin, he ascendeth to the region of Brahma. It is there, O king, that the Rishis have completed many a sacrifice. By a trip to that spot one obtaineth the merit of the gifts of a thousand kine.'"

Section 83

"Pulastya said, 'One should next proceed, O king, to the adored Kurukshetra at sight of which all creatures are freed from their sins. He is freed from all sins who constantly sayeth, 'I will live in Kurukshetra.' The very dust of Kurukshetra, conveyed by the wind, leadeth a sinful man to a blessed course (in after-life). They that dwell in Kurukshetra which lieth to the south of the Saraswati and the north of the Drishadwati, are said to dwell in heaven. O hero, one should reside there, O thou foremost of warriors, for a month. There, O lord of earth, the gods with Brahma at their head, the Rishis, the Siddhas, the Charanas, the Gandharvas, the Apsaras, the Yakshas and the Nagas, often repair, O Bharata, to the highly sacred Brahmakshetra. O foremost of warriors, the sins of one that desireth to repair to Kurukshetra even mentally are all destroyed, and he finally goeth into the region of Brahma. O son of the Kuru race, by repairing to Kurukshetra in a pious frame of mind, one obtaineth the fruit of the Rajasuya and horse sacrifices. By saluting next the Yaksha called Mankanaka, that mighty gate-keeper (of Kuvera), cue obtaineth the fruit of giving away a thousand kine. O virtuous king, one should next repair to the excellent region of Vishnu, where Hari is always present. Bathing there and bowing down unto Hari, the Creator of the three worlds, one obtaineth the fruit of the horse-sacrifice and repaireth to the abode of Vishnu. One should next repair to Pariplava, that tirtha celebrated over the three worlds, and (bathing there), O Bharata, one obtaineth merit that is greater than that of the Agnishtoma and the Atiratra sacrifices. Repairing next to the tirtha called Prithivi, one obtaineth the fruit of the gift of a thousand kine. The pilgrim should next, O king, proceed to Shalukini and bathing there in the Dasaswamedha one obtaineth the merit of ten horse-sacrifices. Proceeding next to Sarpadevi, that excellent tirtha of the Nagas, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice and attaineth to the region of the Nagas. O virtuous one, one should next proceed to Tarantuka, the gatekeeper, and residing there for one night one obtaineth the merit of giving away a thousand kine. Proceeding next with subdued senses and regulated diet to Panchananda and bathing in the tirtha there, called

Koti, one obtaineth the fruit of the horse-sacrifice. Proceeding then to the tirtha of the twin Aswins one obtaineth personal beauty. O virtuous one, one should next proceed to the excellent tirtha called Varaha, where Vishnu formerly stood in the form of a boar. Bathing there one obtaineth, O foremost of men, the merit of the horse-sacrifice. One should next, O king, repair to the tirtha called Sama in Jayanti. Bathing there one obtaineth the merit of Rajasuya sacrifice. By bathing in Ekahansa, a man obtaineth the merit of giving away a thousand kine. O king, a pilgrim repairing to Kritasaucha obtaineth the lotus-eyed deity (Vishnu) and perfect purity of soul. One should next proceed to Munjavata, that spot sacred to the illustrious Sthanu. Residing there without food for one night, one obtaineth the status called Ganapatya. There, O king, is the celebrated tirtha called Yakshini. O king, repairing to that tirtha and bathing there, one obtaineth fruition of all his desires. O bull of the Bharata race, that tirtha is regarded as the gate of Kurukshetra. The pilgrim should with concentrated soul, walk round it. Equal unto the Pushkaras, it was created by the high-souled Rama, the son of Jamadagni. Bathing there and worshipping the Pitris and the gods, one obtaineth, O king, the merit of the horse-sacrifice and becometh successful in everything. The pilgrim should next repair with concentrated soul to the Rama-hrada. There, O king, the heroic Rama of resplendent energy, exterminating the Kshatriyas by his might, dug five lakes and filled them, O tiger among men, with the blood of his victims, as heard by us. And having filled those lakes with Kshatriya blood, Rama offered oblations of blood to his sires and grandsires. Gratified (with the oblations) those Rishis then addressed Rama and said, 'O Rama, O Rama, O thou of great good fortune, we have been gratified with thee, O thou of the Bhrigu race, for this thy regard for the Pitris, and thy prowess, O exalted one! Blessed be thou and ask thou the boon thou choosest. What is that thou desirest, O thou of great splendour!' Thus addressed (by them), Rama, that foremost of smiters, said with joined hands these words unto the Pitris, stationed in the firmament, 'If ye have been gratified with me, if I have deserved your favour, I desire this favour of the Pitris, viz., that I may have pleasure again in ascetic austerities. Let me also, through your power, be freed from the sin I have committed by exterminating, from wrath, the Kshatriya race. Let also my lakes become tirthas celebrated over the world. The Pitris, hearing these blessed words of Rama, were highly gratified, and filled with joy they answered him saying, 'Let thy asceticism increase in consequence of thy regard for the Pitris. Thou hast exterminated the Kshatriyas from wrath. Freed art thou already from that sin, for they have perished as a consequence of their own misdeeds. Without doubt, these lakes of thine will become tirthas. And if one, bathing in these lakes, offereth oblations of the water thereof to the Pitris, the latter gratified with him will grant him desire, difficult of fulfilment in the world as also eternal heaven.' O king, having granted him these boons, the Pitris joyfully saluted Rama of the Bhrigu race and disappeared there and then. It was thus that the lakes of the illustrious Rama of the Bhrigu race became sacred. Leading a Brahmacharya mode of life and observing sacred vows, one should bathe in the lakes of Rama. Bathing therein and worshipping Rama, one obtaineth, O king, the merit of gift of gold in abundance. Proceeding next, O son of the Kuru race, to Vansamulaka, a pilgrim by bathing there, raiseth, O king, his own race. O best of the Bharatas, arriving next at the tirtha called Kayasodhana, and bathing there, one purifieth, without doubt, his body, and proceeded with purified body to the blessed region of unrivalled excellence. One should next repair, O virtuous one, to that tirtha, celebrated over the three worlds, called Lokoddara, where formerly Vishnu of great prowess had created the worlds. Arriving at that tirtha which is adored by the three worlds one earneth, O king, by bathing there, numerous worlds for himself. Repairing next with subdued soul to the tirtha called Sree, one acquires, by bathing there and worshipping the Pitris and the gods, high prosperity. Leading a Brahmacharya mode of life and with concentrated soul, one should proceed next to the tirtha called Kapila. Bathing there and worshipping one's own Pitris and the gods, a man earneth the fruit of the gift of a thousand Kapila kine. Repairing next to the tirtha called Surya and bathing there with subdued soul and worshipping the Pitris and the gods, fasting all the while, one obtaineth the fruit of the Agnishtoma sacrifice and goeth (finally) to the region of the Sun. The pilgrim by proceeding next to Gobhavana and bathing there obtaineth the merit of the gift of a thousand kine. O son of the Kuru race, a pilgrim by repairing then to the tirtha called Shankhini and bathing in the Devi-tirtha that is there, obtaineth high prowess. O king, one should then proceed to the tirtha called Tarandaka situated in the Saraswati and belonging to the illustrious chief of the Yakshas who is one of the gate-keepers (of Kuvera). O king, bathing there one obtaineth the fruit of the

Agnishtoma sacrifice. O virtuous king, one should next repair to the tirtha called Brahmavarta. Bathing in Brahmavarta, one ascendeth to the abode of Brahma. O king, one should then repair to the excellent tirtha called Sutirtha. There the Pitris are ever present along with the gods. One should bathe there and worship the Pitris and the gods. By so doing, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice and goeth (finally) into the region of the Pitris. It is for this, O virtuous one, that Sutirtha situate in Amvumati is regarded as so excellent. And, O thou best of the Bharata race, having bathed in the tirtha of Kasiswara, one becometh freed from all diseases and is adored in the abode of Brahma. There, in that tirtha, is another called Matri. One that bathes in Matri tirtha hath a large progeny and obtaineth, O king, great prosperity. One should next proceed with subdued sense and regulated diet to the tirtha called Shitavana. And, O great king, it hath been seen that one merit of that tirtha which rarely belongs to any other, is that one only going thither obtaineth holiness. By casting off his hair in that tirtha one acquireth, O Bharata, great sanctity. There, in that tirtha, is another called Shwavillomapaha, where, O tiger among men, and chief of the Bharata race, learned Brahmanas that go to tirthas obtain great satisfaction by a dip into its waters. Good Brahmanas, O king, by casting off their hair in that tirtha acquire holiness by Pranayama and finally attain to a high state. There, O king, in that tirtha is also another called Dasaswamedhika. Bathing there, O tiger among men, one attains to a high state. One should next proceed, O king, to the celebrated tirtha called Manusha where, O king, a number of black antelopes afflicted by the hunter's arrows, plunging into its waters, were transformed into human beings. Bathing in that tirtha, leading a Brahmacharya mode of life and with concentrated soul, a man becomes freed from all his sins and is adored in heaven. Distant by a krosa, O king, to the east of Manusha there is a river celebrated by the name of Apaga that is restored to by the Siddhas. The man that offereth there the syamaka grain in honour of the gods and the Pitris acquireth great religious merit. And if one Brahmana is fed there, it becomes equivalent to feeding ten millions of Brahmanas. Having bathed in that tirtha and worshipped the gods and the Pitris and resided there for one night, a man obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice. One should then repair, O king, to that excellent region of Brahma which, O Bharata, is known on earth by the name of Brahmodumvara. Bathing in the tank of the seven Rishis that is there, O bull among men, with pure mind and subdued soul, as also in the tirtha called Kedara of the high-souled Kapila, and beholding Brahma who is there, one's soul being purified from all sins, one goeth to the abode of Brahma. Proceeding next to the inaccessible tirtha called Kedara of Kapila, and burning one's sins there by ascetic penances, one acquireth the power of disappearance at will. One should next proceed, O king, to the celebrated tirtha called Saraka, and beholding Mahadeva there on the fourteenth day of the dark fortnight, one obtaineth all his wishes and goeth also into heaven. O son of the Kuru race, in Saraka and Rudrakoti as also in the well and the lakes that are there, thirty millions of tirthas are present. There in that tirtha, O chief of the Bharatas, is another called Ilaspada. Bathing there and worshipping the gods and the Pitris, one never sinketh into hell but obtaineth the fruit of the Vajapeya sacrifice. Repairing next to Kindana and Kinjapya, one acquireth, O Bharata, the merit of giving away in measureless abundance and the infinite recitation of prayers. Repairing next to the tirtha called Kalasi and bathing there devoutly and with the senses under control, a man obtaineth the fruit of the Agnishtoma sacrifice. To the east of Saraka, O chief of the Kurus, there is an auspicious tirtha known by the name of Anajanma, of the high-souled Narada. He that bathes there, O Bharata, obtaineth, after death, at the command of Narada various unrivalled regions. One should next proceed, on the tenth day of the lighted fortnight, to the tirtha called Pundarika. Bathing there, O king, one obtaineth the merit of the Pundarika sacrifice. One should next proceed to the tirtha called Tripishtapa that is known over the three worlds. There in that tirtha is the sacred and sin-destroying river called Vaitarani. Bathing there and adoring the god known by the mark of the bull and holding the trident in his hand, one's soul being purified from every sin one attaineth to the highest state. One should next proceed, O king, to the excellent tirtha called Phalakivana. There in that tirtha the gods, O monarch, having been present, performed their ascetic austerities extending for many thousand years. One should then proceed to the Dhrishadwati. Bathing there and worshipping the gods, one obtaineth, O Bharata, merit that is superior to that of both the Agnishtoma and the Atiratra sacrifices. O chief of the Bharatas, bathing in that tirtha called Sarvadeva, a man obtaineth, O king, the merit of giving away a thousand kine. Bathing next in the tirtha called Panikhata and worshipping all the gods, a man obtaineth merit that is superior to that of both the Agnishtoma and the Atiratra sacrifices, besides acquiring that of the Rajasuya sacrifice and finally going into the region of the Rishis. One should next proceed, O virtuous one, to that excellent tirtha called Misraka. There, O tiger among kings, it hath been heard by us that the high-souled Vyasa, for the sake of the Brahmanas, hath mixed all the tirthas. He, therefore, that bathes in Misraka really bathes in all the tirtha. One should next proceed with subdued senses and regulated diet, to the tirtha called Vyasavana. Bathing in the tirtha called Manojava that is there, one obtaineth the merit of the gift of a thousand kine. Proceeding next to the Devi tirtha that is in Madhuvati, one that bathes there and worships the gods and the Pitris obtains at the command of the Goddess the merit of the gift of a thousand kine. Proceeding with regulated diet, he that bathes in the confluence of the Kausiki and the Drishadwati, becometh free from all his sins. One should next proceed to Vyasasthali where Vyasa of great intelligence, burning with grief for his son had resolved to cast off his body but was cheered again by the gods. Proceeding to that spot of Vyasa, one obtaineth the merit of a thousand kine. O son of the Kuru race, proceeding next to the well called Kindatta, he that throweth into it a measure of sesame, is freed from all his debts and obtaineth his success. Bathing in the tirtha called Vedi, one obtaineth the merit of the gift of a thousand kine. There are two other celebrated tirthas called Ahas and Sudina. Bathing there, O tiger among men, one goeth to the region of the Sun. One should next proceed to the tirtha called Mrigadhuma that is celebrated throughout the three worlds. One should bathe there, O king, in Ganga. Bathing there and worshipping Mahadeva, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice. Bathing next in the Devi tirtha one obtaineth the merit of the gift of a thousand kine. One should then proceed to Vamanaka celebrated over the three worlds. Bathing there in Vishnupada and worshipping Vamana one's soul being purified from every sin, one goeth to the abode of Vishnu. Bathing next in Kulampuna, one sanctifieth his own race. Proceeding then to the Pavana-hrada, that excellent tirtha of the Marutas, and bathing there, O king and tiger among men, one becometh adored in the region of the Wind-god. Bathing in the Amara-hrada and worshipping with devotion the chief of the celestials, one becometh adored in heaven and courseth, seated on an excellent car, in the company of the immortals. O best of great men, bathing next with due rites in the tirtha called Sali surya, of Salihotra, one obtaineth the merit of the gift of a thousand kine. O best of the Bharatas, there is a tirtha called Sreekunja in the Saraswati. Bathing there, O best of men, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice. O son of the Kuru race, one should next repair to Naimishakunja. O king, the Rishis engaged in ascetic austerities in the woods of Naimisha had, in days of old, taking the vow of pilgrimage, gone to Kurukshetra. There, on the banks of the Saraswati, O chief of the Bharatas, a grove was made, which might serve for a resting spot for themselves, and which was highly gratifying to them. Bathing in the Saraswati there, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice. One should next proceed, O virtuous one, to the excellent tirtha called Kanya. Bathing there one obtaineth the merit of the gift of a thousand kine. One should next proceed to the excellent tirtha of Brahma. Bathing there, a person, of the (three) inferior orders, obtaineth the status of a Brahmana, and if one be a Brahmana, his soul being purified from every sin, he attaineth to the highest state. One should then, O best of men, proceed to the excellent tirtha called Soma. Bathing there, O king, one obtaineth the region of Soma. One should next proceed, O king, to the tirtha called Saptasaraswata, where the celebrated Rishi, Mankanaka, had obtained ascetic success. O king, it hath been heard by us that in days of old Mankanaka having cut his hand with the pointed blade of the Kusa grass, there flowed from his wound vegetable juice (instead of blood). And beholding vegetable juice flow from his wound, the Rishi began to dance with wonder-expanded eyes. And as the Rishi danced, all the mobile and immobile creatures also, overwhelmed with his prowess, began to dance with him. Then, O king, the gods with Brahma at their head and Rishis endued with the wealth of asceticism moved by the act of Mankanaka, represented the matter to Mahadeva, saying, 'It behoveth thee, O god, to act in such a way that this Rishi may not dance.' Thus addressed, Mahadeva, with heart filled with joy, approached the dancing Rishi, and moved by the desire of doing good to the gods, said, 'O great Rishi, O virtuous one, why dost thou dance? O bull among Munis, what can be the reason of this thy present joy?' The Rishi answered, 'O best of Brahmanas, I am an ascetic that tread the path of virtue. Dost thou not behold, O Brahmana, that vegetable juice floweth from the wound in my hand? Filled with great joy at sight of this, I am dancing.' Addressing the Rishi blinded by emotion, the god laughingly said, 'O Brahmana, I do not wonder at this. Behold me.' Having said this, O best of men, Mahadeva, O sinless king, pressed his thumb by the tip of his own finger. And, lo, from the wound thus inflicted, there came out ashes white as snow. And beholding this, O king, that Muni became ashamed and fell at the feet of the god. And believing that there was nothing better and greater than the god Rudra, he began to adore him in these words:

"O holder of the trident, thou art the refuge of the celestials and the Asuras, of, indeed, the universe. By thee have been created the three worlds with their mobile and immobile beings. It is thou again that swallowest everything at the end of the Yuga. Thou art incapable of being known by the gods themselves, far less by me. O sinless one, the gods with Brahma at their heads are all displayed in thee. Thou art all, the Creator himself and the Ordainer of the worlds. It is by thy grace that all the gods sport without anxiety or fear. And adoring Mahadeva thus the Rishi also said, 'O god of gods, grant me thy grace, so that my asceticism may not diminish.' Then that god of cheerful soul answered the regenerate Rishi,--saying, 'Let thy asceticism, O Brahmana, increase a thousandfold through my grace. And, O great Muni, I shall dwell with thee in this thy asylum. Bathing in Saptasaraswata, they that will worship me, shall be able to attain everything here and hereafter. And, without doubt, they shall all attain to the Saraswata region in the end.' Having said this, Mahadeva disappeared then and there.

"After visiting Saraswata, one should proceed to Ausanasa celebrated over the three worlds. There, O Bharata, the gods with Brahma at their head, and Rishis endued with wealth of asceticism, and the illustrious Kartikeya, were ever present during two twilights and the mid-day, impelled by the desire of doing good to Bhargava. There in that tirtha is another called Kapalamochana, which cleanseth from every sin. O tiger among men, bathing there one is cleansed from every sin. One should then proceed to the tirtha called Agni. Bathing there, O bull among men, one obtaineth the regions of agni and raiseth his own race (from lower regions). There in that tirtha is another, O chief of the Bharatas, that belongeth to Viswamitra. Bathing there, O best of men, one obtaineth the status of a Brahmana. Proceeding next to Brahmayoni in purity of body and with subdued soul, one obtaineth, O tiger among men, by bathing there, the abode of Brahma, and sanctifieth, without doubt, his own race to the seventh generation up and down. One should next proceed, O king, to the tirtha celebrated over the three worlds, which is called Prithudaka, belonging to Kartikeya. One should bathe there and occupy oneself in the worship of the Pitris and the gods. Whatever evil hath been committed, knowingly or unknowingly, by man or woman, impelled by human motives, is all destroyed, O Bharata, by a bath in that tirtha. Bathing there one obtaineth, too, the merit of the horse-sacrifice and heaven also. The learned have said that Kurukshetra is holy; that holier than Kurukshetra is the Saraswati; that holier than the Saraswati are all the tirthas together, and that holier than all the tirthas together is Prithudaka. He that engaged in the recitation of prayers casteth off his body at Prithudaka, which is the best of all tirthas, becometh an immortal. It hath been sung by Sanatkumara and by the high-souled Vyasa, and it is in the Vedas also, that one should, O king, go to Prithudaka, with subdued soul. O son of Kuru race, there is no tirtha which is superior to Prithudaka. Without doubt, that tirtha is purifying, holy and sin-destroying. O best of men, it hath been said by learned persons that men, however sinful, by bathing in Prithudaka, go to heaven. O best of the Bharatas, there in that tirtha is another called Madhusrava. Bathing there, O king, one obtaineth the merit of giving away a thousand kine. One should then proceed, O king, to that celebrated and sacred tirtha where the Saraswati uniteth with the Aruna. One that batheth there, having fasted for three nights, is cleansed of even the sin of slaying a Brahmana, and obtaineth also merit that is superior to that of either the Agnishtoma or Atiratra sacrifice, and rescueth his race to the seventh generation up and down. There in that tirtha is another, O perpetuator of the Kuru race, that is called Ardhakila. From compassion for the Brahmanas, that tirtha was made by Darbhi in days of old. Without doubt, by vows, by investiture of the sacred, by fasts, by rites and by Mantras, one becometh a Brahmana. O bull among men, it hath been seen, however, by learned persons of old that even one destitute of rites and Mantras, by only bathing in that tirtha becometh learned and endued with the merit of vows. Darbhi had also brought hither the four oceans. O best of men, one that batheth here, never meeteth with distress hereafter and obtaineth also the merit of giving away four thousand kine. One should next repair, O virtuous one, to the tirtha called Satasahasraka. Near to this is another called Sahasraka. Both are celebrated, and one that batheth in them, obtaineth the merit of giving away a thousand kine. Fasts and gifts there multiply a thousandfold. One should next proceed, O king, to the excellent tirtha called Renuka. One should bathe there and worship the Pitris and the gods. By this, cleansed from every sin, he obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice. Bathing next in the tirtha called Vimochana with passions and senses under control, one is cleansed from all the sins generated by the acceptance of gifts. With senses under control and practising the Brahmacharya mode of life, one should next repair to the woods of Panchavati. By a sojourn thither, one earneth much virtue and becometh adored in the regions of the virtuous. One should next go to the tirtha of Varuna called Taijasa, blazing in effulgence of its own. There in that tirtha is the lord of Yoga, Sthanu himself, having for his vehicle the bull. He that sojourneth there, obtaineth success by worshipping the god of gods. It was there that the gods with Brahma at their head and Rishis endued with wealth of asceticism, installed Guha as the generalissimo of the celestials. To the east of that tirtha is another, O perpetuator of Kuru race, that is called Kuru tirtha. With senses under control and leading a Brahmacharya mode of life, he that bathes in Kuru-tirtha, becometh cleansed of all his sins and obtaineth the region of Brahma. With subdued senses and regulated diet one should next proceed to Svargadwara. Sojourning thither, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice and goeth to the abode of Brahma. The pilgrim should then, O king, proceed to the tirtha called Anaraka. Bathing there, O king, one never meeteth with distress hereafter. There, O king, Brahma himself with the other gods having Narayana at their head, is ever present, O tiger among men! And, O royal son of the Kuru race, the wife also of Rudra is present there. Beholding the goddess, one never meeteth with distress hereafter. There in that tirtha O king, is also (an image of) Visweswara, the lord of Uma. Beholding the god of gods there, one is cleansed of all his sins. Beholding also (the image of) Narayana from whose navel had sprung the lotus, one blazeth forth, O royal represser of all foes, and goeth to the abode of Vishnu. O bull among men, he that batheth in the tirthas of all the gods, is exempted from every sorrow and blazeth forth like the Moon. The pilgrim should next proceed, O king, to Swastipura. By walking around that place, one obtaineth the merit of giving away a thousand kine. Arriving next at the tirtha called Pavana, one should offer oblations to the Pitris and the gods. By this, he obtaineth, O Bharata, the merit of the Agnishtoma sacrifice. Near to that is Ganga-hrada, and another, O Bharata, called Kupa. Thirty millions of tirthas, O king, are present in that Kupa. Bathing there, O king, a person obtaineth heaven. Bathing also in the Ganga-hrada and adoring Maheswara, one obtaineth the status of Ganapatya and rescueth his own race. One should next proceed to Sthanuvata, celebrated over the three worlds. Bathing there, O king, one obtaineth heaven. One should then proceed to Vadaripachana, the asylum of Vasishtha. Having tasted there for three nights, one should eat jujubes. He that liveth on jujubes for twelve years, and he that fasteth at the tirtha for three nights, acquireth merit that is eternal. Arriving then at Indramarga, O king, and fasting there for a day and night the pilgrim becometh adored in the abode of Indra. Arriving next at the tirtha called Ekaratra, a person that stayeth there for one night, with regulated vows and refraining from untruth, becometh adored in the abode of Brahma. One should next go, O king, to the asylum of Aditya--that illustrious god who is a mass of effulgence. Bathing in that tirtha celebrated over three worlds, and worshipping the god of light, one goeth to the region of Aditya and rescueth his own race. The pilgrim then, O king, bathing in the tirtha of Soma, obtaineth, without doubt, the region of Soma. One should next proceed, O virtuous one, to the most sacred tirtha of the illustrious Dadhicha, that sanctifying tirtha which is celebrated over the whole world. It was here that Angiras, that ocean of ascetic austerities belonging to the Saraswata race, was born, Bathing in that tirtha, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice, and without doubt, gaineth also residence in the legion of Saraswati. With subdued senses and leading a Brahmacharya mode of life, one should next proceed to Kanyasrama. Residing there for three nights, O king, with subdued senses and regulated diet, one obtaineth a hundred celestial damsels and goeth also to the abode of Brahma. One should next, O virtuous one, proceed to the tirtha called Sannihati. Sojourning thither the gods with Brahma at their head and Rishis endued with wealth of asceticism earn much virtue. Bathing in the Saraswati during a solar eclipse, one obtaineth the merit of a hundred horse-sacrifices, and any sacrifice that one may perform there produceth merit that is eternal. Whatever tirthas exist on earth or in the firmament, all the rivers, lakes, smaller lakes, springs, tanks, large and small, and spots sacred to particular gods, without doubt, all come, O tiger among men, month after month, and mingle with Sannihati, O king of men! And it is because that all other tirthas are united together here, that this tirtha is so called. Bathing there and drinking of its water, one becometh adored in heaven. Listen now, O king, to the merit acquired by that mortal who performeth a Sraddha on the day of the new moon during a solar eclipse. The person that performeth a Sraddha there, after having bathed in that tirtha, obtaineth the merit that one earneth by properly celebrating a thousand horse-sacrifices. Whatever sins a man or woman committeth, are, without doubt, all destroyed as soon as one batheth in that tirtha. Bathing there one also ascendeth to the abode of Brahma on the lotus-coloured tar. Bathing next in Koti-tirtha, after having worshipped the Yaksha doorkeeper, Machakruka, one obtaineth the merit of giving away gold in abundance. Near to this, O best of the Bharatas, is a tirtha called Gangahrada. One should bathe there, O virtuous one, with subdued soul and leading a Brahmacharya mode of life. By this, one obtaineth merit that is greater than that of a Rajasuya and horse-sacrifices. The tirtha called Naimisha is productive of good on earth. Pushkara is productive of good in the regions of the firmament; Kurukshetra, however, is productive of good in respect of all the three worlds. Even the dust of Kurukshetra, carried by the wind, leadeth sinful men to a highly blessed state. They that reside in Kurukshetra, which lieth to the north of the Drishadwati and the south of the Saraswati, really reside in heaven. 'I will go to Kurukshetra,' 'I will dwell in Kurukshetra,' he that uttereth those words even once, becometh cleansed of all sins. The sacred Kurukshetra which is worshipped by Brahmarshis, is regarded as the sacrificial altar of the celestials. Those mortals that dwell there, have nothing to grieve for at any time. That which lieth between Tarantuka and Arantuka and the lakes of Rama and Machakruka is Kurukshetra. It is also called Samantapanchaka and is said to be the northern sacrificial altar of the Grandsire.'

Section 84

"Pulastya said, 'Then, O great king, one should proceed to the excellent tirtha of Dharma, where the illustrious god of justice had practised highly meritorious austerities. And it is for this that he made the spot a sacred tirtha and rendered it celebrated by his own name. Bathing there, O king, a virtuous man with concentrated soul certainly sanctifieth his family to the seventh generation. One should then repair, O king, to the excellent Jnanapavana. Sojourning thither, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice, and goeth to the region of the Munis. Then, O monarch, a man should repair to the Saugandhika-vana. There dwell the celestials with Brahma at their head, Rishis endued with wealth of asceticism, the Siddhas, the Charanas, the Gandharvas, the Kinnaras and the serpents. As soon as one entereth these woods, he is cleansed of all his sins. Then, O king, should one repair to the sacred goddess Saraswati, known there as the goddess Plaksha, that best of streams and foremost of rivers. There should one bathe in the water issuing from an ant-hill. (Bathing there and) worshipping the Pitris and the gods, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice. There existeth a rare tirtha called Isanadhyushita, lying from the ant-hill at the distance of six throws of a heavy stick. As seen in the Puranas, O tiger among men, bathing there a man obtaineth the merit of giving away a thousand Kapila kine and of the horse-sacrifice. Journeying next, O foremost of men, to Sugandha, and Satakumbha and Panchayaksha, a man becometh adored in heaven. Repairing to another tirtha there called Trisulakhata, one should bathe and set himself to worship the Pitris and the gods. Doing so, without doubt, one obtaineth, after death, the status of Ganapatya. One should next proceed, O king, to the excellent spot of the Goddess celebrated over the three worlds by the name of Sakamvari. There, for the space of a thousand celestial years, she of excellent vows, month after month, had subsisted upon herbs, O king of men! And attracted by their reverence for the Goddess, many Rishis with wealth of asceticism, came thither, O Bharata. and were entertained by her with herbs. And it is for this that they bestowed on her the name of Sakamvari. O Bharata, the man who arriveth at Sakamvari, with rapt attention and leading a Brahmacharya mode of life and passeth three nights there in purity and subsisting on herbs alone, obtaineth, at the will of the goddess, the merit of him that liveth upon herbs for twelve years. Then should one proceed to the tirtha called Suvarna, famed through the three worlds. There in days of old, Vishnu had paid his adorations to Rudra, for his grace, and obtaineth also many boons difficult of acquisition even by the gods. And, O Bharata, the gratified destroyer of Tripura said, 'O Krishna, thou shalt, without doubt, be much beloved in the world, and the foremost of everything in the universe.' Repairing thither, O king, and worshipping the deity having the bull for his mark, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice as also the status of Ganapatya. One should next proceed to the tirtha of Dhumavati. Fasting there for three nights, one obtaineth, without doubt, all the wishes cherished by him. To the southern half of this spot of the Goddess, there is, O king, a tirtha called Rathavarta. One should, O virtuous one, go up to that place, with devout heart, and having his senses under control. By this, through the grace of Mahadeva, one attaineth to an exalted state. After walking round the place, one should, O bull of the Bharata race, proceed to the tirtha named Dhara, which, O thou of great wisdom, washeth off all sins. Bathing there, O tiger among men, a man is freed from every sorrow. One should then repair, O virtuous one, after bowing to the great mountain (Himavat), to the source of the Ganges, which is, without doubt, like the gate of heaven. There should one, with concentrated soul, bathe in the tirtha called Koti. By this, one obtaineth the merit of the Pundarika sacrifice, and delivereth his race. Residing one night there, one acquireth the merit of giving away a thousand kine. By offering oblations of water duly to the gods and the Pitris, at Saptaganga, Triganga and Sakravarta, (which are all there), becometh adored in the regions of the virtuous. Bathing next at Kanakhala, and fasting there for three nights, a person reapeth the merit of the horse-sacrifice and goeth to heaven. Then O lord of men, the pilgrim should repair to Kapilavata. Fasting for one night there, he obtaineth the merit of giving away a thousand kine. O king, there is a tirtha of the illustrious Kapila, king of the Nagas, that is celebrated, O thou best of Kurus, over all the worlds. Bathing there at the Nagatirtha one obtaineth, O king, the merit of giving away a thousand Kapila kine. One should next repair to the excellent tirtha of Santanu, called Lalitika. Bathing there, O king, one never sinketh into distress (hereafter). The man that bathes at the confluence of the Ganga and the Yamuna, obtains the merit of ten horse-sacrifices, and also rescues his race. One should next, O king, go to Sugandha, celebrated over the world. By this, cleansed of every sin, he becometh adored in the abode of Brahma. Then, O lord of men, the pilgrim should repair to Rudravarta. Bathing there, one ascendeth to heaven. Bathing at the confluence of the Ganga and the Saraswati, a person obtaineth the merit of the horse-sacrifice and also ascendeth to heaven.

Proceeding next to Bhadrakarneswara and worshipping the gods duly, one, without sinking into distress, becometh adored in heaven. Then, O lord of men, the pilgrim should proceed to the tirtha called Kuvjamraka. By this he obtaineth the merit of giving away a thousand kine, and heaven also. Then, O king, the pilgrim should go to the Arundhativata. Proceeding thither with concentrated soul and practising the Brahmacharya vows, one that batheth in Samudraka and fasteth for three nights, obtaineth the merit of the horse-sacrifice and of giving away a thousand kine, and also rescueth his race. One should next proceed to Brahmavarta, with concentrated soul and practising the Brahmacharya vows. By this, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice, and goeth to the region of Soma. The man that proceedeth to the Yamuna-prabhava, (the source of the Yamuna) and batheth there, obtaineth the merit of the horse-sacrifice and is worshipped in heaven. Arriving at Darvisankramana, that tirtha which is worshipped of the three worlds, a person obtaineth the merit of the horse-sacrifice and goeth to heaven. Repairing next to Sindhu-prabhava (the source of the Indus) which is worshipped by Siddhas and Gandharvas, and staying there for five nights, one obtaineth the merit of giving away gold in abundance. Proceeding next to the inaccessible tirtha called Vedi, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice and ascendeth to heaven. Then, O Bharata, should one proceed to Rishikulya and Vasishtha. By visiting the latter, all orders attain to Brahmanhood. Repairing to Rishikulya and bathing there, and living a month upon herbs, and worshipping the gods and Pitris, one is cleansed of all his sins, and obtaineth the region of the Rishis. Proceeding next to Bhrigutunga a person acquireth the merit of the horse-sacrifice. Repairing then to Vipramoksha, one is freed from every sin. Proceeding then to the tirtha of Krittika and Magha, one, O Bharata, obtaineth the merit superior to that of the Agnishtoma and Atiratha sacrifices. The man who, repairing to the excellent tirtha called Vidya, batheth there in the evening, obtaineth proficiency in every kind of knowledge. One should next reside for one night at Mahasrama capable of destroying every sin, taking a single meal. By this, one obtains many auspicious regions, and delivers ten preceding and ten succeeding generations of his race. Dwelling next for a month of Mahalaya, and fasting there for three nights, one's soul is cleansed of all sins and one acquires the merit of giving away gold in abundance. Proceeding next to Vetasika worshipped by the Grandsire, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice and the state of Usanas. Going next to the tirtha called Sundarika, worshipped by the Siddhas, one obtaineth personal beauty as witnessed by the ancients. Proceeding next to Brahmani with subdued senses and observing the Brahmacharya vow, a person ascendeth to the region of Brahma on a lotus-hued car. One should repair next to the sacred Naimisha, worshipped by the Siddhas. There dwelleth for aye Brahma with the gods. By only purposing to go to Naimisha, half one's sins are destroyed; by entering it, one is cleansed of all his sins. The pilgrim of subdued senses should stay at Naimisha for a month; for, O Bharata, all the tirthas of the earth are at Naimisha. Bathing there, with restrained senses and regulated fare, one obtains, O Bharata, the merit of the cow-sacrifice, and also sanctifies, O best of the Bharatas, his race for seven generations both upwards and downwards. He who renounceth his life at Naimisha by fasting, enjoyeth happiness in the heavenly regions. Even this is the opinion of the wise. O foremost of kings, Naimisha is ever sacred and holy. Proceeding next to Gangodbheda and fasting there for three nights, a man obtaineth the merit of the Vajapeya sacrifice, and becometh like unto Brahma himself. Journeying to the Saraswati, one should offer oblations unto the gods and the Pitris. By this, one certainly enjoyeth bliss in the regions called Saraswata. Then should one wend to Vahuda, with subdued soul and observing the Brahmacharya vow. Residing there for one night, one becometh adored in heaven, and obtaineth also, O Kaurava, the merit of the Devasatra sacrifice. Then should one repair to the holy Kshiravati, frequented by holier men. By worshipping the gods and the Pitris there, one obtains the merit of the Vajapeya sacrifice. Proceeding next to Vimalasoka, with subdued soul and observing the Brahmacharya vow, and residing there for one night, one is adored in heaven. One should next proceed to the excellent Gopratra in the Sarayu, whence Rama, O king, with all his attendants and animals, renouncing his body, ascended to heaven in consequence of the efficacy of the tirtha alone. Bathing in that tirtha, O Bharata, one's soul, through Rama's grace, and by virtue of his own deeds, being cleansed of all sins, one becometh adored in heaven. O Bharata! Proceeding next, O son of the Kuru race, to the Rama-tirtha on the Gomati, and bathing there, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice, and sanctifieth also his own race. There, O bull of the Bharata race, is another tirtha called Satasahasrika. Bathing there, with restrained senses and regulated diet, a person reapeth, O bull of Bharata race, the merit of giving away a thousand kine. Then should one, O king, go to the unrivalled tirtha called Bhartristhana. By this, a person obtaineth the merit of the horse-sacrifice. Bathing next in the tirtha called Koti, and worshipping Kartikeya, a man reapeth, O king, the merit of giving away a thousand kine, and acquireth great energy. Proceeding next to Varanasi, and worshipping the god having the bull for his mark, after a bath in the Kapilahrada, one obtaineth the merit of the Rajasuya sacrifice. Repairing then, O perpetuator of the Kuru race, to the tirtha called Avimukta, and beholding there the god of gods, the pilgrim, from such sight alone, is immediately cleansed of even the sin of slaying a Brahmana. By renouncing one's life there, one obtaineth deliverance. Arriving next, O king, at the rare tirtha called Markandeya celebrated over the world and situated at the confluence of the Ganges, a person obtaineth the merit of Agnishtoma sacrifice, and delivereth his race. Sojourning next to Gaya, with subdued senses and observing the Brahmacharya vow, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice and also rescueth his race. There in that tirtha is the Akshaya-vata, celebrated over the three worlds. Whatever is offered there to the Pitris is said to become inexhaustible. Bathing there at the Mahanadi, and offering oblations to the gods and the Pitris, a man acquireth eternal regions, and also rescueth his race. Proceeding then to Brahma-sara that is adorned by the woods of Dharma, and passing one night there, a man attaineth to the region of Brahma. In that lake, Brahma had raised a sacrificial pillar. By walking round this pillar, a person acquireth the merit of the Vajapeya sacrifice. One should next, O mighty monarch, go to Denuka celebrated over the world. Staying there for one night and giving away sesame and kine, one's soul being cleansed from every sin, one ascendeth, without doubt to the region of Soma. There, O king, on the mountains, the cow called Kapila used to range with her calf. There is little doubt, of this, O Bharata, the hoof-marks, of that cow and her calf are seen there to this day. By bathing in those hoof-prints, O foremost of monarchs, whatever sin a man may have incurred is, O Bharata, washed away. Then should one go to Gridhravata, the spot consecrated to the trident-bearing god. Approaching the deity having the bull for his mark one should rub himself with ashes. If a Brahmana, he obtains the merit of observing the twelve year's vow and if belonging to any of the other orders, he is freed from all his sins. One should next proceed to the Udyanta mountains, resounding with melodious notes. There, O bull of the Bharata race, is still seen the foot-print of Savitri. The Brahmana of rigid vows, who sayeth his morning, noon and evening prayers there, obtaineth the merit of performing that service for twelve years. There, O bull of the Bharata race, is the famous Yonidwara. Repairing thither, a person becometh exempted from the pain of rebirth. The person that stayeth at Gaya during both the dark and lighted fortnights, certainly sanctifieth, O king, his own race up and down to the seventh generation. One should wish for many sons so that even one may go to Gaya, or celebrate the horse-sacrifice, or offer a nila bull. Then, O king, the pilgrim should proceed to Phalgu. By this, he obtains the merit of horse-sacrifice,and acquires great success. O king, one should repair then, with subdued soul, to Dharmaprishta. There, O foremost of warriors, dwelleth Dharma for aye. Drinking of the water of a well which is there, and purifying one's self by a bath, he that offereth oblations to the gods and the Pitris is cleansed of all his sins and ascendeth to heaven. There in that tirtha is the hermitage of the great Rishi Matanga of soul under complete control. By entering that beautiful asylum capable of soothing fatigue and sorrow, one earneth the merit of the Gavayana sacrifice, and by touching (the image of) Dharma which is there, one obtaineth the fruit of the horse-sacrifice. One should next go, O king, to the excellent tirtha called Brahmasthana. Approaching Brahma, that bull among male beings, who is there, one acquireth, O mighty monarch, the merit of the Rajasuya and horse-sacrifices. The pilgrim should then repair to Rajasuya, O king of men! Bathing there, one liveth (in heaven) as happily as (the Rishi) Kakshiyan. After purifying himself, one should partake there of the offerings daily made unto the Yakshini. By this, one is freed from the sin of even slaying a Brahmana, through the Yakshini's grace. Proceeding next to Maninaga, one obtains the merit of giving away a thousand kine. O Bharata, he that eateth anything relating to the tirtha of Maninaga, if bitten by a venomous snake, doth not succumb to its poison. Residing there for one night, one is cleansed of one's sins. Then should one proceed to the favourite wood of the Brahmarshi Gautama. There bathing in the lake of Ahalya, one attaineth to an exalted state. Beholding next the image of Sree, one acquireth great prosperity. There in that tirtha is a well celebrated over the three worlds. Bathing in it, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice. There also existeth a well sacred to the royal Rishi Janaka, which is worshipped by the gods. Bathing in the well, one ascendeth to the region of Vishnu. Then should one repair to Vinasana that destroys every sin. By a sojourn thither, one obtaineth the merit of the Vajapeya sacrifice, and goeth also to the region of Soma. Proceeding next to Gandaki which is produced by the waters of every tirtha, a person acquireth the merit of the Vajapeya sacrifice, and ascendeth also to the solar region. Proceeding next to the Visala, that river celebrated over the three worlds, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice and ascendeth also to heaven. Repairing then, O virtuous one, to the woody seat of ascetics that is called Adhivanga, one obtains, without doubt, great happiness amongst the Guhyakas. Proceeding next to the river Kampana, visited by the Siddhas, one obtaineth the merit of the Pundarika sacrifice, and ascendeth also to heaven. Arriving then, O lord of earth, at the stream called Maheswari, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice and also rescueth his own race. Repairing next to the tank of the celestials, one earneth immunity from misfortune, and also the merit of the horse-sacrifice. One should next go to Somapada, with subdued soul and leading a Brahmacharya mode of life. Bathing in Maheswarapada that is there, one reapeth the merit of the horse-sacrifice. There in that tirtha, O bull of the Bharata race, it is well known that ten millions of tirthas exist together. A wicked Asura in the shape of a tortoise had, O foremost of monarchs, been carrying it away when the powerful Vishnu recovered it from him. There in that tirtha should one perform his ablutions, for by this he acquireth the merit of the Pundarika sacrifice and ascendeth also to the region of Vishnu. Then, O best of kings, should one proceed to the place of Narayana, where, O Bharata, Narayana is ever present and dwelleth for aye. There the gods with Brahma at their head, Rishis endued with wealth of asceticism, the Adityas, the Vasus, and the Rudras, all adore Janardana, in that tirtha, and Vishnu of wonderful deeds hath become known as Salagrama. Approaching the eternal Vishnu, that lord of the three worlds, that giver of boons, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice, and goeth to the region of Vishnu. There in that place, O virtuous one, is a well, capable of destroying every sin. The four seas are ever present in that well. He that bathes in it, O king, will have immunity from misfortune. Beholding (the image of) the boon-giving, eternal, and fierce Mahadeva who is there, one shineth, O king, like the moon emerged from the cloud. Bathing then in Jatismara, with pure mind and subdued senses, one acquireth, without doubt, the recollections of his former life. Proceeding then to Maheswarapura, and worshipping the god having the bull for his mark, fasting the while, one obtaineth, without doubt, the fruition of all his desires. Repairing then to Vamana that destroys every sin, and beholding the god Hari, one acquireth exemption from every misfortune. One should next go to the asylum of Kusika that is capable of removing every sin. Repairing then to the river Kausika that cleanseth from even great sins, one should bathe in it. By this one obtaineth the merit of Rajasuya sacrifice. One should next, O foremost of kings, proceed to the excellent woods of Champaka. By spending there one night, one acquireth the merit of giving away a thousand kine. Arriving next at Jyeshthila, that tirtha of rare worth, and passing one night there, one reapeth the fruit of the gift of a thousand kine. Beholding there (the image of) Visweswara of great splendour, with his consort the goddess, a person obtaineth, O bull among men, the region of Mitra-Varuna. By fasting there for three nights, a man acquireth the merit of the Agnishtoma sacrifice. By visiting Kanya-samvedya, with senses restrained and regulated fare, one acquireth, O bull among men, the region of Manu, the lord of creation. Rishis of rigid vows have said that he that giveth away rice or maketh any gift at the tirtha called Kanya, rendereth such gift eternal. Arriving next at Nischira celebrated over the three worlds, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice and goeth to the legion of Vishnu. O king, those that give away at the confluence of the Nischira, ascend to the blessed region of Brahma. There in that tirtha is the asylum of Vasishtha that is known over the three worlds. Bathing there, one obtaineth the merit of the Vajapeya sacrifice. Proceeding next to Devakuta that is resorted to by celestial Rishis, one acquireth the merit of the horse-sacrifice, and also delivereth his race. Then should one, O king, go to the lake of the Muni Kausika, where Kusika's son, Viswamitra, obtained high success. Bathing there, a person acquireth the merit of the Vajapeya sacrifice. There, O hero, at Kausika, should one reside for a month, O bull of the Bharata race! By a month's residence there, one reapeth the merit of the horse-sacrifice. He that resideth at the best of tirthas called Maha-hrada, enjoys immunity from misfortune, and also obtains the merit of giving away gold in abundance. Beholding next Kartikeya who dwelleth at Virasrama, a man certainly reapeth the fruit of the horse-sacrifice. Proceeding then to Agnidhara celebrated over the three worlds, and beholding there after a bath the eternal and boon-giving Vishnu, that god of gods, one obtaineth the merit of the Agnishtoma sacrifice. Proceeding next to the Grandsire's tank near the snowcapped of mountains, and bathing in it, a man obtains the merit of the Agnishtoma sacrifice. Falling from the Grandsire's tank, is that world-sanctifying (stream), celebrated over the three worlds, called Kumara-Dhara. Bathing there, one regardeth himself as having all his purposes fulfilled. Fasting in that tirtha for three days, one is even cleansed from the sin of slaying a Brahmana. The pilgrim should next, O virtuous one, proceed to the peak of the great goddess Gauri, famed over the three worlds. Ascending it, O best of men, one should approach Stana-Kunda. By touching the waters of Stana-Kunda, a person obtaineth the merit of the Vajapeya sacrifice. Bathing in that tirtha and worshipping the gods and Pitris, one acquireth the merit of the horse-sacrifice and also ascendeth to the region of Indra. Arriving next at the well of Tamraruna, that is frequented by the gods, one acquireth, O lord of men, the merit that attaches to human sacrifice. Bathing next at the confluence of the Kirtika with the Kausiki and the Aruna, and fasting there for three nights a man of learning is cleansed of all his sins. Proceeding next to the tirtha called Urvasi, and then to Somasrama, a wise man by bathing next at Kumbhakarnasrama becometh adored in the world. The ancients knew that by touching the waters of Kokamukha, with steady vows and leading Brahmacharya mode of life, the memory of one's former life is revived. Arriving next with speed to the river called Nanda a regenerate one becometh freed from all his sins and ascendeth with soul under control to Indra's region. Proceeding next to the island called Rishabha, that is destructive of cranes, and bathing in the Saraswati, an individual blazeth forth in heaven. Proceeding next to the tirtha called Auddalaka frequented by Munis, and bathing there one is cleansed of all his sins. Repairing next to the sacred tirtha called Dharma that is visited by Brahmarshis, one acquireth the merit of the Vajapeya sacrifice and becometh respected in heaven. Proceeding next to Champa and bathing in the Bhagirathi he that sojourneth to Dandaparna, acquireth the merit of giving away a thousand kine. Then should one proceed to the sacred Lalitika that is graced by the presence of the virtuous. By this one acquireth the merit of the Rajasuya sacrifice and is regarded in heaven."

Section 85

"Pulastya said, 'Arriving next at the excellent tirtha called Samvedya in the evening, and touching its waters, one surely obtaineth knowledge. Created a tirtha in days of yore by Rama's energy, he that proceedeth to Lauhitya obtaineth the merit of giving away gold in abundance. Proceeding next to the river Karatoya, and fasting there for three nights, a man acquireth the merit of the horse-sacrifice. Even this is the injunction of the Creator himself. It hath been said by the wise, O king, that if a person goeth to the spot where the Ganga mingleth with the sea, he reapeth merit which is ten times that of the horse-sacrifice. Crossing over to the opposite bank of the Ganga, he that batheth there having resided for three nights is, O king, cleansed from all his sins. One should next proceed to the Vaitarani capable of destroying every sin. Arriving next at the tirtha named Viraja one shineth like the moon, and sanctifying his race rescueth it and is himself cleansed of all his sins. He that bathes in Viraja further reapeth the merit of giving away a thousand kine besides sanctifying his line. Residing with purity at the confluence of the Sona and the Jyotirathi, and offering oblations of water to the gods and the Pitris, a man reapeth the merit of the Agnishtoma sacrifice. Touching next the waters of the Vansagulma constituting the sources of both the Sona and the Narmada, one obtaineth the merit of the horse-sacrifice. Sojourning next to the tirtha called Rishabha in Kosala, O lord of men, and fasting there for three nights one earneth the merit of the Vajapeya sacrifice, and of the gift of a thousand kine, and also delivereth his race. Arriving at Kosala, a man should bathe in the tirtha named Kala. By this one surely obtaineth the merit of giving away one and ten bulls. By bathing in Pushpavati and fasting there, O king, for three nights one sanctifieth his own race, besides earning the merit of the gift of a thousand kine. Then, O foremost of the Bharata race, by bathing in the tirtha called Vadarika, one obtaineth long life, and also goeth to heaven. Arriving next at Champa, and bathing in the Bhagirathi, and seeing Danda one earneth the merit of giving away a thousand kine. Then should one go to the sacred Lapetika, graced by the presence of the pious. By so doing one reapeth the merit of the Vajapeya sacrifice and also becometh regarded by the gods. Proceeding next to the mountain called Mahendra, inhabited (of yore) by Jamadagnya, and bathing in Rama's tirtha, a person acquireth the merit of the horse-sacrifice. Here is

Matanga's tirtha called Kedara, O son of the Kuru race! Bathing in it, O foremost of the Kurus, a man obtaineth the merit of giving away a thousand kine. Going to the mountain Sree, one who toucheth the waters of the stream that is there by worshipping there the god having the bull for his mark obtaineth the merit of the horse-sacrifice. On the mountain Sree dwelleth happily, the effulgent Mahadeva with the goddess, as also Brahma with the other gods. By bathing in the lake of Deva, with purity and restrained mind, one obtaineth the merit of the-horse-sacrifice, and also attaineth to the highest success."'

Proceeding next to the mountain Rishabha in Pandya, worshipped by the gods, one obtains the merit of the Vajapeya sacrifice and rejoices in heaven. One should next proceed to the river Kaveri, frequented by Apsaras. Bathing there, O monarch, one obtaineth, the merit of giving away a thousand kine. Touching next the waters of the tirtha called Kanya on the shores of the sea one is cleansed from every sin. Proceeding next to Gokarna celebrated over the three worlds, and which is situate, O best of kings, in the midst of the deep, and is reverenced by all the worlds, and where the gods headed by Brahma, and Rishis endued with wealth of asceticism, and spirits and Yakshas and Pisachas, and Kinnaras and the great Nagas, and Siddhas and Charanas and Gandharvas, and men and Pannagas, and rivers, Seas and Mountains, worship the lord of Uma, one should worship Isana, fasting there for three nights. By this, one acquireth the merit of the horse-sacrifice, and the status of Ganapatya. By staying there for twelve nights, one's soul is cleansed of all sins. One should next proceed to the tirtha known as Gayatri celebrated over the three worlds. Staying there for three nights, one acquireth the merit of giving away a thousand kine. A strange phenomenon is seen to occur there in respect to Brahmanas, O Lord of men! If a Brahmana, whether born of a Brahmani or any other woman, reciteth the Gayatri there, the recitation becomes rhythmic and musical, while, O king, a person who is not a Brahmana cannot adequately hymn it at all. Proceeding next to the inaccessible tank of the Brahmana Rishi Samvarta, one acquireth personal beauty and prosperity. Repairing next to Vena, he that offers oblations of water to the gods and the Pitris, obtains a car drawn by peacocks and cranes. Going next to the Godavari, ever frequented by the Siddhas, one earneth the merit of the cow-sacrifice, and goeth to the excellent region of Vasuki. Bathing next at the confluence of the Venna, one obtains the merit of the Vajapeya sacrifice. By a dip next at the confluence of Varada, one acquireth the merit of giving away a thousand kine. Arriving next at Brahmasthuna, one that stayeth there for three nights acquireth the merit of giving away a thousand kine, and also ascendeth to heaven. Coming next to Kusaplavana, with subdued soul and leading a Brahmacharya mode of life, and staying there for three nights he that bathes in it obtains the merit of the horse-sacrifice. Bathing next at the romantic Deva-hrada that is supplied by the waters of the Krishna-Venna, and also in the Jatismara-hrada, one acquireth the memory of one's former life. It was there that the chief of the celestials celebrated a hundred sacrifices and ascended to heaven. By a visit only to that spot, one acquireth the merit of the Agnishtoma sacrifice. Bathing next in the Sarvadeva-hrada, a person obtaineth the merit of giving away a thousand kine. Proceeding next to the highly sacred tank called Payoshni, that best of waters, he that offers oblations of water to the gods and the Pitris acquires the merit of the gift of a thousand kine. Arriving next at the sacred forest of Dandaka, a person should bathe (in the waters) there. By this, O king, one at once obtains, O Bharata, the merit of giving away a thousand kine. Proceeding next to the asylum of Sarabhanga and that of the illustrious Suka, one acquireth immunity from misfortune, besides sanctifying his race. Then should one proceed to Surparaka, where Jamadagni's son had formerly dwelt. Bathing in that tirtha of Rama, one acquireth the merit of giving away gold in abundance. Bathing next in the Saptagadavara, with the subdued sense and regulated diet, one earneth great merit, and goeth also to the region of the celestials. Proceeding next to Deva-hrada, with subdued sense and regulated diet, a man obtaineth the merit of the Devasatra sacrifice. One should proceed next to the forest of Tungaka, with subdued senses and leading a Brahmacharya mode of life It was here that in olden days Muni Saraswata taught the Vedas to the ascetics. When the Vedas had been lost (in consequence of the Munis having forgotten them), Angirasa's son, seated at ease on the upper garments of the Munis (duly spread out), pronounced distinctly and with emphasis the syllable Om. And at this, the ascetics again recollected all that they had learnt before. It was there that the Rishis and the gods Varuna, Agni, Prajapati, Narayana also called Hari, Mahadeva and the illustrious

Grandsire of great splendour, appointed the resplendent Bhrigu to officiate at a sacrifice. Gratifying Agni by libations of clarified butter poured according to the ordinance, the illustrious Bhrigu once performed the Agnyadhana sacrifice for all those Rishis, after which both they and the gods went away to their respective homes one after another. One who enters the forest of Tungaka, is, O best of kings, male or female, cleansed of every sin. There in that tirtha, O hero, one should reside for a month, with subdued senses and regulated diet. By this, O king, one ascendeth to the region of Brahma, and delivereth also his race. Arriving next at Medhavika, one should offer oblations of water to the gods and the Pitris. By this, one acquires the merit of the Agnishtoma sacrifice, and also memory and intellect. There in that tirtha is the mountain known over the whole world and called Kalanjara. Bathing in the celestial lake that is there, one acquires the merit of giving away a thousand kine. He that, O king, after a bath, offereth oblations (to the gods and the Pitris) on the Kalanjara mountain, is, without doubt, regarded in heaven. Proceeding next, O monarch, to the river Mandakini capable of destroying all sins and which is on that best of mountains called Chitrakuta, he that bathes there and worships the gods and the Pitris, obtains the merit of the horse-sacrifice and attains to an exalted state. One should next, O virtuous one, proceed to the excellent tirtha called Bhartristhana, where, O king, ever dwells the celestial generalissimo Kartikeya. By a journey only to that spot, a person, O foremost of kings, attaineth to success. Bathing next at the tirtha called Koti, one earneth the merit of giving away a thousand kine. Having walked round Koti, one should proceed next to Jyeshthasthana. Beholding Mahadeva who is there, one shineth like the moon. There, O mighty monarch, is a celebrated well. O bull of the Bharata race! There in that well, O foremost of warriors, are the four seas. He that bathes there, O foremost of kings, and with subdued soul worships the gods and the Pitris, is cleansed of all his sins and attaineth to an exalted state. Then, O mighty king, should one proceed to the great Sringaverapura, where, O foremost of kings, formerly Rama, Dasharatha's son, had crossed (the Ganga). Bathing in that tirtha, one, O mighty-armed one, is cleansed of all his sins. Bathing with subdued senses and leading a Brahmacharya mode of life, in the Ganga, one is cleansed of every sin, and obtains also the merit of the Vajapeya sacrifice. One should next proceed to the place called Mayuravata, consecrated to Mahadeva of high intelligence.

Beholding there the god, bowing down to him and walking round the spot, one acquireth, O Bharata, the Ganapatya status. Bathing in Ganga at that tirtha, one is cleansed of all his sins. Then, O king, should one proceed to Prayaga, whose praises have been sung by Rishis and where dwell the gods with Brahma at their head, the Directions with their presiding deities, the Lokapalas, the Siddhas, the Pitris adored by the worlds, the great Rishis-Sanatkumara and others, stainless Brahmarshis--Angiras and others,--the Nagas, the Suparnas, the Siddhas, the Snakes, the Rivers, the Seas, the Gandharvas, the Apsaras, and the Lord Hari with Prajapati. There in that tirtha are three fiery caverns between which the Ganga, that foremost of tirthas, rolleth rapidly. There in that region also the world-purifying daughter of the sun, Yamuna, celebrated over the three worlds, uniteth with the Ganga. The country between the Ganga and the Yamuna is regarded as the mons veneris of the world, and Prayaga as the foremost point of that region. The tirthas Prayaga, Pratisthana, Kamvala, Aswatara and Bhogavati are the sacrificial platforms of the Creator. There in those places, O foremost of warriors, the Vedas and the Sacrifices, in embodied forms, and the Rishis endued with wealth of asceticism, adore Brahma, and there the gods and rulers of territories also celebrate their sacrifices. The learned, however, say that of all these tirthas, O exalted one, Prayaga is the most sacred, in fact, the foremost of all tirthas in the three worlds. By going to that tirtha, by singing its praises, or by taking a little earth from it, one is cleansed from every sin. He that bathes in that confluence celebrated over the world, acquires all the merits of the Rajasuya and the horse-sacrifices. This sacrificial place is worshipped by the gods themselves. If a man giveth there ever so little, it increaseth, O Bharata, a thousandfold. O child, let not the texts of the Veda, nor the opinions of men dissuade thy mind from the desire of dying at Prayaga. O son of the Kuru race, the wise say that six hundred million and ten thousand tirthas exist at Prayaga. Bathing in the confluence of Ganga and Yamuna, one obtains the merit that attaches to the four kinds of knowledge and the merits also of those that are truthful. There at Prayaga is the excellent tirtha of Vasuki called Bhogavati. He that batheth in it, obtaineth the merit of the horse-sacrifice. There also in the Ganga is the tirtha famed over the three worlds, called Ramaprapatana, which conferreth the merit of ten horse-sacrifices. O son of the Kuru race! Wherever may a person bathe in the Ganga, he earneth merit equal to that of a trip to Kurukshetra. An exception, however, is made in favour of Kanakhala, while the merit attaching to Prayaga is the greatest. Having committed a hundred sins, he that bathes in the Ganga, hath all his sins washed off by the waters thereof, even as fuel is consumed by fire. It hath been said that in the Satyayuga all the tirthas were sacred; in the Treta, Pushkara alone was such; in Dwapara, Kurukshetra; and in the Kali-yuga, the Ganga alone is sacred. In Pushkara, one should practise austerities; in Mahalaya, one should give away; in the Malaya mountains, one should ascend the funeral pyre; and in Bhrigutunga, one should renounce one's body by forgoing food. Bathing in Pushkara, in Kurukshetra, in the Ganga and in the confluence (of the Ganga and the Yamuna), one sanctifieth seven generations of one's race up and down. He that reciteth the name of the Ganga is purified; while he that beholdeth her, receiveth prosperity; while he that bathes in her and drinks of her waters sanctifieth seven generations of his race up and down. As long, O king, as one's bones lie in contact with the waters of the Ganga, so long doth he live regarded in heaven, even as one liveth in heaven in consequence of the merit he earneth by pious pilgrimages to sacred tirthas and holy spots. There is no tirtha that is like unto the Ganga, there is no god like unto Kesava, and there is none superior to Brahmanas,--this hath been said even by the Grandsire. O great king, the region through which the Ganga flows should be regarded as a sacred asylum, and a spot of land that is on the Ganga's banks, should be regarded as one favourable to the attainment of ascetic success.

This truthful description (of the tirthas) one should recite only unto the regenerate ones, unto those that are pious, unto one's son and friends and disciples and dependents. This narrative, without a rival, is blessed and holy and leadeth to heaven. Holy and entertaining and sanctifying, it is productive of merit and high worth. Destructive of every sin, it is a mystery that the great Rishis cherish with care. By reciting it in the midst of Brahmanas, one is cleansed of every sin, and ascends to heaven. This description of tirthas is auspicious and heaven-giving and sacred; ever blessed as it is, it destroys one's enemies; foremost of all accounts, it sharpens the intellect. By reading this narrative the sonless obtains sons, the destitute obtains riches, a person of the royal order conquereth the whole earth, the Vaisya cometh by wealth, the Sudra obtaineth all his desires, and the Brahmana crosseth the ocean (of the world). Purifying himself, he that listens daily to the merits of the different tirthas, recollects the incidents of many previous births and rejoices in heaven. Of the tirthas that have been recited here, some are easily accessible, while others are difficult of access. But he that is inspired with the desire of beholding all tirthas, should visit them even in imagination. Desirous of obtaining merit, the Vasus, and the Sadhyas, the Adityas, the Maruts, the Aswins, and the Rishis equal unto celestials, all bathed in these tirthas. Do thou also, O thou of the Kuru race, observing the ordinance as explained by me, visit, with subdued senses, these tirthas, increasing thy merit, O thou of excellent vows. Men of piety and learning are able to visit these tirthas, by reason of their purified senses, their belief in Godhead, and their acquaintance with the Vedas. He that doth not observe vows, he that hath not his soul under control, he that is impure, he that is a thief, and he that is of crooked mind, doth not, O Kauravya, bathe in tirthas. Thou art ever observant of virtue, and art of pure character. By thy virtue, O virtuous one, thou hast always gratified thy father and thy grand-father, and great-grand-fathers, and the gods with Brahma at their head, and the Rishis also, O thou versed in virtue! Thou who resemblest Vasava, thou wilt, O Bhishma, attain to the region of the Vasus, and also eternal fame on earth!'

"Narada continued, 'Having cheerfully spoken thus, the illustrious Rishi Pulastya, well-pleased, bidding Bhishma farewell, disappeared there and then. And Bhishma also, O tiger among men, well understanding the true import of the Shastras, wandered over the world at the command of Pulastya. Thus, O thou blessed one, did Bhishma end at Prayaga his highly meritorious journey to the tirthas capable of destroying all sins. The man that ranges the earth in accordance with these injunctions, obtains the highest fruit of a hundred horse-sacrifices and earns salvation hereafter. Thou wilt, O son of Pritha, obtain merit consisting of the eight attributes, even like that which Bhishma, the foremost of the Kurus, had obtained of yore. And as thou wilt lead these ascetics to those tirthas, thy merit will be much greater. Those tirthas are infested by Rakshasas, and no one, save thyself, O son of Kuru race, can go there. Rising early he that reciteth this narrative by the celestial Rishis on the subject of the tirthas, becometh free from all sins. Those foremost of Rishis, Valmiki, and Kasyapa, and Atreya, and Kundajathara, and Viswamitra, and Gautama, and Asita, and Devala, and Markandeya, and Galava, and Bharadwaja, and Vasishtha, and the Muni Uddalaka, and Saunaka with his son, and Vyasa, that best of ascetics, and Durvasas, that foremost of Munis, and Javali of great austerities--all these illustrious Rishis endued with wealth of asceticism, are staying in expectation of thee. With these, O mighty king, do thou meet by visiting these tirthas. And, O illustrious monarch, a great Rishi of immeasurable energy, Lomasa by name, will come to thee. Do thou follow him, and me, and by turns visit these tirthas, O thou virtuous one! By this, thou wilt acquire great fame, like king Mahabhisha! O tiger among kings, even as the virtuous Yayati and king Pururavas, dost thou blaze forth with thy own virtue. Like king Bhagiratha and the illustrious Rama, dost thou shine among kings even as the Sun himself. And thou art, O great king, celebrated (in the world) even as Muni or Ikshwaku, or the highly famous Puru or Vainya! And as in days of yore the slayer of Vritra, after burning all his foes, ruled the three worlds, his mind freed from anxiety, so wilt thou rule thy subjects, after slaying all thy enemies. And, O thou of eyes like lotus leaves, having conquered the earth according to the customs of thy order, thou wilt obtain renown by thy virtue, even like Kartaviryaryuna.'"

Vaisampayana continued, "O great king, having comforted the monarch thus, the illustrious Rishi Narada, bidding farewell to the king, disappeared there and then. And the virtuous Yudhishthira, reflecting upon the subject, began to recite unto the ascetics the merit attaching to tirthas!"

Section 86

"Vaisampayana continued, 'Having ascertained the opinion of his brothers, and of the intelligent Narada, king Yudhishthira, addressing Dhaumya, who was like unto the Grandsire himself, said, 'I have for the acquisition of arms, sent away that tiger among men, Jishnu, whose prowess is incapable of being baffled, and who is possessed of long arms and immeasurable intelligence. O thou of ascetic wealth, that hero is devoted to me, endued with ability, and well-skilled in weapons, and like unto the exalted Vasudeva himself. I know them both, Krishna and Arjuna, those destroyers of enemies, O Brahmana, endued with prowess, even as the puissant Vyasa knoweth them. I know Vasudeva and Dhananjaya to be none else than Vishnu himself, possessed of the six attributes. And this is also what Narada knoweth, for he hath always spoken so unto me. I also know them to be Rishis, Nara and Narayana. Knowing him to possess the ability, I have sent him (on the mission). Not inferior unto Indra and fully competent (for the task), I have sent that son of a god to see the lord of the celestials and obtain weapons from him. Bhishma and Drona are Atirathas. Kripa and the son of Drona are invincible; these mighty warriors have been installed by Dhritarashtra's son in the command of his army. All these are versed in the Vedas, are heroic, and possessed of the knowledge of every weapon. Endued with great strength, these always desire to encounter Arjuna in fight. And Karna also of the Suta caste is a mighty warrior versed in celestial weapons. In respect of the impetus of his weapons, he is endued with the strength of the Wind-god. Himself like a flame of fire, the arrows (proceeding from him) constitute its tongues. The slaps of his left hand cased in leathern fence constitute the crackling of that flame. The dust of the battle-field is its smoke. Urged by the sons of Dhritarashtra even as the wind urgeth the fire, Karna like unto the all-consuming fire at the end of the Yuga that is sent by Death himself, will, without doubt, consume my troops like unto a heap of straw. Only that mighty mass of clouds called Arjuna, aided by Krishna like unto a powerful wind, with celestial weapon representing its fierce lightning, the white steeds, the rows of white cranes coursing underneath and the unbearable Gandiva, the rainbow ahead, is capable of extinguishing the blazing flame represented by Karna by means of its arrowy showers let off with unflagging steadiness. That conqueror of hostile cities, Vibhatsu, will, without doubt, succeed in obtaining from Indra himself all the celestial weapons with their fullness and life. Alone he is equal, I think, unto them all. Otherwise it is impossible (for us) to vanquish in fight all those foes, who have attained to eminent success in all their purposes. We shall behold Arjuna, that repressor of foes, fully equipped with celestial weapons, for Vibhatsu having once undertaken a task, never, droopeth under its weight. Without that hero, however, that best of men, ourselves, with Krishna, cannot be at rest in Kamyaka. Therefore, do thou mention some other wood that is sacred and delightful, and abounds in food and fruits, and that is inhabited by men of pious practices:--where we may pass some time, expecting the warlike Arjuna of unbaffled prowess, like the

Chataka in expectation of gathering clouds. Do thou tell us of some asylums open to the regenerate ones, and lakes and streams and beautiful mountains. O Brahmana, deprived of Arjuna, I do not like to stay in this wood of Kamyaka. We wish to go somewhere else.'"

Section 87

Vaisampayana said, "Beholding the Pandavas afflicted with anxiety and depressed in spirits, Dhaumya, who resembled Vrihaspati, spake thus, comforting them, 'O bull of the Bharata race, O sinless one, listen to me as I mention certain sacred asylums and regions and tirthas and mountains that are approved of by Brahmanas. O king, listen to me as I speak, thyself with the daughter of Drupada and thy brothers, wilt, O lord of men, be relieved from grief. And, O son of Pandu, by hearing only of these places, thou wilt acquire merit. And by visiting them thou wilt obtain merit a hundred times greater, O best of men! First, O king, I will, so far as I recollect, speak of the beautiful eastern country, much regarded, O Yudhishthira, by royal Rishis. In that direction, O Bharata is a place called Naimisha which is regarded by the celestials. There in that region are several sacred tirthas belonging to the gods. There also is the sacred and beautiful Gomati which is adored by celestial Rishis and there also in [possibly 'is'?--JBH] the sacrificial region of the gods and the sacrificial stake of Surya. In that quarter also is that best of hills called Gaya, which is sacred and much regarded by royal ascetics. There on that hill, is the auspicious lake called Brahmasara which is adored by celestial Rishis. It is for this that the ancients say that one should wish for many sons, so that even one among them may visit Gaya, celebrate the horse-sacrifice or give away a nila bull, and thereby deliver ten generations of his race up and down. There, O monarch, is a great river, and spot called Gayasira. In Gayasira is a banian, which is called by the Brahmanas the Eternal banian, for the food that is offered there to the Pitris becometh eternal, O exalted one! The great river that floweth by the place is known by the name of Phalgu, and its waters are all sacred. And, O bull among the Bharatas, there also, in that place, is the Kausiki, whose basin abounds in various fruit and roots, and where Viswamitra endued with wealth of asceticism acquired Brahmanahood. Towards that direction also is the sacred Ganga, on whose banks Bhagiratha celebrated many sacrifices with profuse gifts (to Brahmanas). They say that in the country of Panchala, there is a wood called Utpala, where Viswamitra of Kusika's race had performed sacrifices with his son, and where beholding the relics of Viswamitra's superhuman power, Rama, the son of Jamadagni, recited the praises of his ancestry. At Kamyaka, Kusika's son had quaffed the Soma juice with Indra. Then abandoning the Kshatriya order, he began to say, I am a Brahmana.' In that quarter, O hero is the sacred confluence of Ganga and Yamuna which is celebrated over the world. Holy and sin-destroying, that tirtha is much regarded by the Rishis. It is there that the soul of all things, the Grandsire, had, in olden days, performed his sacrifice, and it is for this, O chief of the Bharata race, that the place hath come to be called Prayaga. In this direction, O foremost of kings, lieth the excellent asylum of Agastya, O monarch, and the forest called Tapasa, decked by many ascetics. And there also is the great tirtha called Hiranyavinda on the Kalanjara hills, and that best of mountains called Agastya, which is beautiful, sacred and auspicious. In that quarter, O descendant of the Kuru race, is the mountain called Mahendra, sacred to the illustrious Rama of the Bhrigu race. There, O son of Kunti, the Grandsire performed sacrifices of yore. There, O Yudhishthira, the sacred Bhagiratha entereth a lake and there also, O king, is that sacred river known by the name of the merit-bestowing Brahmasara, whose banks are inhabited by persons whose sins have been washed away, and whose sight alone produceth merit. In that direction also lieth the high-souled Matanga's excellent asylum, called Kedara which is sacred and auspicious and celebrated over the world. And there also is the mountain called Kundoda, which is so delightful and abounding in fruits and roots and waters, and where the king of the Nishadhas (Nala) had slaked his thirst and rested for a while. In that quarter also is the delightful Deva-vana which is graced by ascetics. There also are the rivers Vahuda and Nanda on the mountain's crest. O mighty king, I have described unto thee all the tirthas and sacred spots in the Eastern quarter. Do thou now hear of the sacred tirthas, and rivers and mountains and holy spots in the other three quarters!'"

Section 88

"Dhaumya continued, 'Listen, O Bharata, I shall now narrate to thee in detail according to my knowledge, the sacred tirthas of the south. In that quarter lieth the sacred and auspicious river Godavari, full of water abounding in groves and frequented by ascetics. In that direction also are the rivers Venna and Bhimarathi, both capable of destroying sin and fear, and abounding in birds and deer, and graced with abodes of ascetics. In that region also, O bull of the Bharata race, is the tirtha of the royal ascetic, Nriga viz., the river Payoshni, which is delightful and full of waters and visited by Brahmanas. There the illustrious Markandeya, of high ascetic merit sang the praises in verse of king Nriga's line! We have heard respecting the sacrificing king Nriga that which really took place while he was performing a sacrifice in the excellent tirtha called Varaha on the Payoshni. In that sacrifice Indra became intoxicated with quaffing the Soma, and the Brahmanas, with the gifts they received. The water of the Payoshni, taken up (in vessel), or flowing along the ground, or conveyed by the wind, can cleanse a person from whatever sins he may commit till the day of his death. Higher than heaven itself, and pure, and created and bestowed by the trident-bearing god, there in that tirtha is an image of Mahadeva beholding which a mortal goeth to the region of Siva. Placing on one scale Ganga and the other rivers with their waters, and on the other, the Payoshni, the latter, in my opinion would be superior to all the tirthas, together, in point of merit! Then, O foremost of the Bharata race, on the mountain called Varunasrotasa is the sacred and auspicious wood of Mathara abounding in fruits and roots, and containing a sacrificial stake. Then, O king, it is said that in the region on the north of the Praveni, and about the sacred asylum of Kanwa, are many woody retreats of ascetics. And, O child, in the tirtha called Surparaka are two sacrificial platforms of the illustrious Jamadagni, called Pashana and Punaschandra, O Bharata! And, O son of Kunti, in that spot is the tirtha called Asoka abounding in woody retreats of ascetics. And, O Yudhishthira, in the country of the Pandyas are the tirthas named Agastya and Varuna! And, O bull among men, there, amongst the Pandavas, is the tirtha called the Kumaris. Listen, O son of Kunti, I shall now describe Tamraparni. In that asylum the gods had undergone penances impelled by the desire of obtaining salvation. In that region also is the lake of Gokarna which is celebrated over the three worlds, hath an abundance of cool waters, and is sacred, auspicious, and capable, O child, of producing great merit. That lake is extremely difficult of access to men of unpurified souls. Near to that tirtha is the sacred asylum of Agastya's disciple, the mountain Devasabha, which abounds in trees and grass, and fruits and roots. And there also is the Vaiduryya mountain, which is delightful abounding in gems and capable of bestowing great merit. There on that mountain is the asylum of Agastya abounding in fruits and roots and water.'"

"I shall now, O lord of men, describe the sacred spots, and asylums, and rivers and lakes belonging to the Surashtra country! O Yudhishthira, the Brahmanas say that on the sea-coast is the Chamasodbheda, and also Prabhasa, that tirtha which is much regarded by the gods. There also is the tirtha called Pindaraka, frequented by ascetics and capable of producing great merit. In that region is a mighty hill named Ujjayanta which conduceth to speedy success. Regarding it the celestial Rishi Narada of great intelligence hath recited an ancient sloka. Do thou listen to it, O Yudhishthira! By performing austerities on the sacred hill of Ujjayanta in Surashtra, that abounds in birds and animals, a person becometh regarded in heaven. There also is Dwaravati, producing great merit, where dwelleth the slayer of Madhu, who is the Ancient one in embodied form, and eternal virtue. Brahmanas versed in the Vedas, and persons acquainted with the philosophy of the soul say that the illustrious Krishna is eternal Virtue. Govinda is said to be the purest of all pure things, the righteous of the righteous and the auspicious of the auspicious. In all the three worlds, He of eyes like lotus-leaves is the God of gods, and is eternal. He is the pure soul and the active principle of life, is the Supreme Brahma and is the lord of all. That slayer of Madhu, Hari of inconceivable soul, dwelleth there!"

Section 89

"Dhaumya continued, 'I shall describe to thee those sacred spots capable of producing merit that lie on the west, in the country of the Anarttas, O Bharata, there, flows in a westward course the sacred river Narmada, graced by Priyangu and mango trees, and engarlanded with thickest of canes. All the tirthas and sacred spots, and rivers and woods and foremost of mountains that are in the three worlds, all the gods with the Grandsire, along with the Siddhas, the Rishis and the Charanas, O best of the Kurus, always come, O Bharata, to bathe in the sacred waters of the Narmada. And it hath been heard by us that the sacred asylum of the Muni Visravas, had stood there, and that there was born the lord of treasures, Kuvera, having men for his vehicles. There also is that foremost of hills, the sacred and auspicious Vaidurya peak abounding with trees that are green and which are always graced with fruit and flowers. O lord of the earth, on the top of that mountain is a sacred tank decked with full-blown lotus and resorted to by the gods and the Gandharvas. Many are the wonders, O mighty monarch, that may be seen on that sacred mountain which is like unto heaven itself and which is visited by celestial Rishis. There, O subjugator of hostile cities, is the sacred river called Viswamitra belonging to the royal sage of that name and which abounds, O king, in many sacred tirthas. It was on the banks of this river, that Yayati, the son of Nahusha, (fell from heaven) among the virtuous, and obtained once more the eternal regions of the righteous. Here also are the well-known lake called Punya, the mountain called Mainaka, and that other mountain called Asita abounding in fruits and roots. And here also is the sacred asylum of Kakshasena, and O Yudhishthira, the asylum of Chyavana also, which is famed over every country, O son of Pandu! In that spot, O exalted one, men attain to (ascetic) success without severe austerities. Here also, O mighty king, is the region called Jamvumarga, inhabited by birds and deer, and which constitutes the retreat of ascetics with souls under control, O thou foremost of those that have subdued their senses! Next lie the exceedingly sacred Ketumala, and Medhya ever graced with ascetics, and, O lord of earth, Gangadwara, and the well-known woods of Saindhava which are sacred and inhabited by the regenerate ones. There also is the celebrated tank of the Grandsire, called Pushkara, the favourite abode of the Vaikanasas, and Siddhas and Rishis. Moved by the desire of obtaining its protection, the Creator sang this verse at Pushkara, O chief of the Kurus and foremost of virtuous men! If a person of pure soul purposes a pilgrimage to the Pushkaras in imagination even, he becometh purged from all his sins and rejoiceth in heaven!'"

Section 90

"Dhaumya continued, 'O tiger among kings, I shall now describe those tirthas and sacred spots that lie to the north. Do thou, O exalted one, listen to me attentively. By hearing this narration, O hero, one acquireth a reverential frame of mind, which conduceth to much good. In that region is the highly sacred Saraswati abounding in tirthas and with banks easy of descent. There also, O son of Pandu, is the ocean-going and impetuous Yamuna, and the tirtha called Plakshavatarana, productive of high merit and prosperity. It was there that the regenerate ones having performed the Saraswata sacrifice, bathed on the completion there of. O sinless one, is the well-known celestial tirtha called Agnisiras, which is productive of great merit. There king Sahadeva had celebrated a sacrifice measuring out the ground by a throw of the Samya. It is for this reason, O Yudhishthira, that Indra sang the praises of Sahadeva in verse. Those verses are still current in this world, being recited by the regenerate ones, e. g., on the Yamuna Sahadeva worshipped the sacrificial fire, with gifts in a hundred thousands to Brahmanas. There the illustrious king, the imperial Bharata, performed five and thirty horse-sacrifices. O child, we have heard that Sarabhanga of yore used to fully gratify the desires of the regenerate ones. There in this region is his celebrated asylum productive of great merit. In that region also, O son of Pritha, is the river Saraswati, which is ever worshipped by the god, where, in days of yore, the Valikhilyas, O great king, performed sacrifices. In that region also, O Yudhishthira, is the well-known river Drisadwati, which is productive of great merit. Then, O chief of men, are Nyagrodhakhya, and Panchalya, and Punyaka and Dalbhyaghosha, and Dalbhya, which are, O son of Kunti, the sacred asylum in the world of illustrious Anandayasas of excellent vows and great energy, and which are celebrated over the three worlds. Here also, O lord of men, the illustrious Etavarna and Avavarana versed in the Vedas, learned in Vedic lore, and proficient in the knowledge of Vedic rites, performed meritorious sacrifices, O chief of the Bharata race! There also is Visakhayupa to which, in days of yore, came the gods with Varuna and Indra, and practised ascetic austerities. And therefore is that spot so eminently sacred. Here also is Palasaka, where the great and illustrious and highly blessed Rishi Jamadagni performed sacrifices. There all the principal rivers in their embodied forms taking their respective waters stood surrounding that best of sages. And there also, O monarch, Vibhavasu (fire) himself, beholding that high-souled one's initiation, sang the following sloka: 'The river coming to the illustrious Jamadagni while sacrificing unto the gods gratified the Brahmanas with offerings of honey.' O Yudhishthira, the spot where Ganga rusheth past, cleaving the foremost of mountains which is frequented by Gandharvas and Yakshas and Rakshasas and Apsaras, and inhabited by hunters, and Kinnaras, is called Gangadwara. O king, Sanatkumara regardeth that spot visited by Brahmarshis, as also the tirtha Kanakhala (that is near to it), as sacred. There also is the mountain named Puru which is resorted to by great Rishis and where Pururavas was born, and Bhrigu practised ascetic austerities. For this it is, O king, that asylum hath become known as the great peak of Bhrigutunga. Near that peak is the sacred and extensive Vadari, that highly meritorious asylum, famed over the three worlds, of him, O bull of the Bharata race, who is the Present, the Past and the Future, who is called Narayana and the lord Vishnu, who is eternal and the best of male beings, and who is pre-eminently illustrious. Near Vadari, the cool current of Ganga was formerly warm, and the banks there were overspread with golden sands. There the gods and Rishis of high fortune and exceeding effulgence, approaching the divine lord Narayana, always worship him. The entire universe with all its tirthas and holy spots is there where dwelleth the divine and eternal Narayana, the Supreme soul, for he is Merit, he is the Supreme Brahma, he is tirtha, he is the ascetic retreat, he is the First, he is the foremost of gods, and he is the great Lord of all creatures. He is eternal, he is the great Creator, and he is the highest state of blessedness. Learned persons versed in the scriptures attain to great happiness by knowing him. In that spot are the celestial Rishis, the Siddhas, and, indeed, all the Rishis,--where dwelleth the slayer of Madhu, that primeval Deity and mighty Yogin! Let no doubt enter thy heart that that spot is the foremost of all holy spots. These, O lord of earth, are the tirthas and sacred spots on earth, that I have recited, O best of men! These all are visited by the Vasus, the Sadhyas, the Adityas, the Marutas, the Aswins and the illustrious Rishis resembling the celestials themselves. By journeying, O son of Kunti, to those places, with the Brahmanas and ascetics that are with thee and with thy blessed brothers, thou wilt be freed from anxiety!"

Section 91

Vaisampayana continued, "O son of the Kuru race, while Dhaumya was speaking thus, there arrived at the spot the Rishi Lomasa of great energy. And the king, who was the eldest of Pandu's sons, with his followers and those Brahmanas sat round the highly righteous one, like celestials in heaven sitting round Sakra. And having received him duly, Yudhishthira the just enquired after the reason of his arrival, and the object also of his wanderings. Thus asked by Pandu's son, the illustrious ascetic, well-pleased, replied in sweet words delighting the Pandavas, 'Travelling at will, O Kaunteya, over all the regions, I came to Sakra's abode, and saw there the lord of the celestials. There, I saw thy heroic brother capable of wielding the bow with his left hand, seated on the same seat with Sakra. And beholding Partha on that seat I was greatly astonished, O tiger among men! And the lord of the celestials then said unto me, 'Go thou unto the sons of Pandu.' At the request, therefore, of Indra as also of the high-souled son of Pritha have I come hither with speed, desiring to see thee with thy younger brothers. O child, I will relate what will please thee highly, O son of Pandu! Do thou listen to it, O king, with Krishna and the Rishis that are with thee. O bull of the Bharata race, Partha hath obtained from Rudra that incomparable weapon for the acquisition of which thou hadst sent him to heaven. That fierce weapon, known by the name of Brahma-sira which arose after Amrita, and which Rudra had obtained by means of ascetic austerities, hath been acquired by Arjuna together with the Mantras for hurling and withdrawing it, and the rites of expiation and revival. And, O Yudhishthira, Arjuna of immeasurable prowess hath also acquired Vajras and Dandas and other celestial weapons from Yama and Kuvera and Varuna and Indra, O son of the Kuru race! And he hath also thoroughly learnt music, both vocal and instrumental, and dancing and proper recitation of the Saman (Veda) from Vishwavasu's son. And having thus acquired weapons and mastered the Gandharva Veda, thy third brother Vibhatsu liveth happily (in heaven). Listen to me, O Yudhishthira, for I shall now deliver to thee the message of that foremost of celestials. He hath commanded me saying, "Thou wilt, no doubt, go to the world of men. O best of Brahmanas, tell thou Yudhishthira these words of mine. Soon will thy brother Arjuna come to thee, having acquired arms and accomplished a great deed for the celestials that is incapable of being accomplished by themselves. Do thou meanwhile devote thyself to ascetic austerities, with thy brothers. There is nothing superior to asceticism, and it is by asceticism that a person achieveth great results. And, O bull of the Bharata race, well do I know that Karna is endued with great ardour and energy and strength and prowess that is incapable of being baffled. Well do I know that, skilled in fierce conflict, he hath not his rival in battle; that he is a mighty bowman, a hero deft in the use of fierce weapons and cased in the best of mail. Well do I know that that exalted son of Aditya resembleth the son of Maheswara himself. Well do I also know the high natural prowess of the broad-shouldered Arjuna. In battle Karna is not equal unto even a sixteenth part of Pritha's son. And as for the fear of Karna which is in thy heart, O repressor of foes, I shall dispel when Savyasachin will have left heaven. And as regards thy purpose, O hero, to set out on a pilgrimage to tirthas, the great Rishi Lomasa will, without doubt, speak unto thee. And whatever that regenerate Rishi will relate unto thee touching the merits of asceticism and tirthas, thou shouldst receive with respect and not otherwise!'"

Section 92

"Lomasa continued, 'Listen now, O Yudhishthira, to what Dhananjaya hath said: 'Cause my brother Yudhishthira to attend to the practice of virtue which leadeth to prosperity. Endued with wealth of asceticism, thou art conversant with the highest morality, with ascetic austerities of every kind, with the eternal duties of kings blessed with prosperity, and the high and sanctifying merit that men obtain from tirthas. Persuade thou the sons of Pandu to acquire the merit attaching to tirthas. Do thou with thy whole soul persuade the king to visit the tirthas and give away kine.' This is what Arjuna said unto me. Indeed he also said, 'Let him visit all the tirthas protected by thee. Thou wilt also protect him from Rakshasas, and watch over him in inaccessible regions and rugged mountain breasts. And as Dadhichi had protected Indra, and Angiras had protected the Sun, so do thou, O best of regenerate ones, protect the sons of Kunti from Rakshasas. Along the way are many Rakshasas, huge as mountain-cliffs. But protected by thee these will not be able to approach the sons of Kunti. Obedient to the words of Indra and at the request of Arjuna also protecting thee from dangers, I shall wander with thee. Before this, O son of the Kuru race, I have twice visited the tirthas. With thee I shall repair to them for the third time. O Yudhishthira, Manu and other royal Rishis of meritorious deeds had undertaken journeys to tirthas. Indeed, a trip to them is capable of dispelling all fear, O king! They that are crooked-minded, they that have not their souls under control, they that are illiterate and perverse, do not, O Kauravya, bathe in tirthas. But thou art ever of a virtuous disposition and conversant with morality and firm in thy promises. Thou wilt surely be able to free thyself from the world. For, O son of Pandu, thou art even as king Bhagiratha, or Gaya, or Yayati, or any one, O son of Kunti, that is like them.'

"Yudhishthira answered, 'I am so overwhelmed with delight, O Brahmana, that I cannot find words to answer thee. Who can be more fortunate than he who is remembered even by the lord of the celestials? Who can be more fortunate than he who hath been favoured with thy company, who hath Dhananjaya for a brother, and who is thought of by Vasava himself? As to thy words, O illustrious one, in respect of a trip to the tirthas, my mind had already been made up at the words of Dhaumya. O Brahmana, I shall start, at whatever hour thou mayst be pleased to appoint, on the proposed journey to tirthas. Even this is my firm resolve!'

Vaisampayana continued, "Lomasa then said unto Yudhishthira, who had made up his mind to start on the proposed journey, 'O mighty king, be thou light as regards thy retinue, for by this thou wilt be able to go more easily!'

"Yudhishthira then said, 'Let those mendicants and Brahmanas and Yogis that are incapable of bearing hunger and thirst, the fatigues of travel and toil, and the severity of winter, desist. Let those Brahmanas also desist that live on sweetmeats, and they also that desire cooked viands and food that is sucked or drunk as well as meat. And let those also remain behind that are dependent on cooks. Let those citizens that have followed me from motives of loyalty, and whom I have hitherto kept on proper stipends, repair to king Dhritarashtra. He will give them their allowances in due time. If, however, that king refuses to grant them proper allowances, the king of the Panchalas will, for our satisfaction and welfare, give them these.'"

Vaisampayana continued, "And thereupon oppressed with grief, the citizens and the principal Brahmanas and Yatis set out for Hastinapura. And out of affection for Yudhishthira the just, the royal son of Amvika received them properly, and gratified them with proper allowances. And the royal son of Kunti, with only a small number of Brahmanas, abode for three nights at Kamyaka, cheered by Lomasa."

Section 93

Vaisampayana said, "Those Brahmanas then, that had been dwelling (with him) in the woods, beholding the son of Kunti about to set out (on the pious pilgrimage), approached him, O king, and said, 'Thou art about to set out, O king, on thy journey to the sacred tirthas, along with thy brothers and accompanied by the illustrious Rishi Lomasa. O king, it behoveth thee, O son of Pandu, to take us with thee. Without thee, we shall not be able, O son of the Kuru race, to visit them at any time. Surrounded by dangers and difficult of access, they are infested by beasts of prey. Those tirthas, O lord of men, are inaccessible to persons in small parties. Foremost of all wielders of the bow, thy brothers are ever brave. Protected by your heroic selves, we also would proceed to them. Permit us to acquire, O lord of earth, through thy grace the blessed fruit of tirthas. Protected by thy energy, let us, O king, be cleansed of all our sins by visiting those tirthas and purified by baths therein. Bathing in those tirthas, thou also, O Bharata, wilt acquire without doubt the regions difficult of acquisition that Kartavirya and Ashtaka, the royal sage Lomapada and the imperial and heroic Bharata only had earned. In thy company, O king, we desire to behold Prabhasa and other tirthas, Mahendra and other hills, Ganga and other rivers, and Plaksha and other gigantic trees. If, O lord of men, thou hast any regard for the Brahmanas, do thou our bidding. Thou wilt surely have prosperity from this. O thou of mighty arms, the tirthas are infested by Rakshasas that ever obstruct ascetic penances. It behoveth thee to protect us from them. Protected by Lomasa and taking us with thee, go thou to all the tirthas spoken of by Dhaumya and the intelligent Narada, as also all those that have been spoken of by the celestial Rishi Lomasa, endued with great ascetic wealth, and be thou, by this, cleansed of all thy sins."

"Thus addressed respectfully by them, the king--that bull amongst the sons of Pandu--surrounded by his heroic brothers headed by Bhima, with tears of joy in his eyes, said unto all those ascetics, 'Let it be so.' With the permission then of Lomasa, as also of his priest Dhaumya, that foremost of Pandu's sons with soul under complete control, resolved, along with his brothers and Drupada's daughter of faultless features, to set out. Just at this time, the blessed Vyasa, as also Parvata and Narada, all endued with high intelligence, came to Kamyaka for seeing the son of Pandu. Beholding them, king Yudhishthira worshipped them with due rites. And worshipped by the monarch thus, those blessed ones, addressing Yudhishthira, said, 'O Yudhishthira, O Bhima, and ye twins, banish all evil thoughts from your minds. Purify your hearts and then set out for the tirthas. The Brahmanas have said that the observance of regulations in respect of the body are called earthly vows, while efforts to purify the heart, so that it may be free from evil thoughts, are called spiritual vows. O king, the mind that is free from all evil thoughts is highly pure. Purifying yourselves, therefore, harbouring only friendly feelings for all, behold ye the tirthas. Observing earthly vows in respect of your bodies and purifying your minds by spiritual vows, obtain ye the fruits as recited, of pilgrimages."

"Saying, 'So be it,' the Pandavas with Krishna, caused those celestial and human Rishis to perform the usual propitiatory ceremonies. And those heroes, having worshipped the feet of Lomasa and Dwaipayana and Narada and the celestial Rishi Parvata, O king, and accompanied by Dhaumya as also the ascetics that had been residing with them in the woods, set out on the day following the full moon of Agrahayana in which the constellation Pushya was ascendant. Dressed in barks and hides, and with matted lock on head, they were all cased in impenetrable mail and armed with swords. And O Janamejaya, the heroic sons of Pandu with quivers and arrows and scimitars and other weapons, and accompanied by Indrasena and other attendants with fourteen and one cars, a number of cooks and servants of other classes, set out with faces turned towards the east!"

Section 94

"Yudhishthira said, 'O best of celestial Rishis, I do not think that I am without merits. Yet am I afflicted with so much sorrow that there never was a king like me. I think, however, that my enemies are destitute of good qualities and even destitute of morality. Yet why, O Lomasa, do they prosper in this world?"

"Lomasa said, 'Grieve not ever, O king, O son of Pritha, that sinful men should often prosper in consequence of the sins they commit. A man may be seen to prosper by his sins, obtain good therefrom and vanquish his foes. Destruction, however, overtakes him to the roots. O king, I have seen many Daityas and Danavas prosper by sin but I have also seen destruction overtake them. O exalted one, I have seen all this in the righteous age of yore. The gods practised virtue, while the Asuras abandoned it. The gods visited the tirthas, while the Asuras did not visit them. And at first the sinful Asuras were possessed with pride. And pride begat vanity and vanity begat wrath. And from wrath arose every kind of evil propensities, and from these latter sprang shamelessness. And in consequence of shamelessness, good behaviour disappeared from among them. And because they had become shameless and destitute of virtuous propensities and good conduct and virtuous vows, forgiveness and prosperity and morality forsook them in no time. And prosperity then, O king, sought the gods, while adversity sought the Asuras. And when the Daityas and the Danavas, deprived of sense by pride, were possessed by adversity. Kali also sought to possess them. And, O son of Kunti, overwhelmed with pride, and destitute of rites and sacrifices, and devoid of reason and feeling, and their hearts full of vanity, destruction overtook them soon. And covered with infamy, the Daityas were soon exterminated. The gods, however, who were virtuous in their practices, going to the seas, the rivers, the lakes and the holy spots, cleansed themselves of all sins, O son of Pandu, by means of ascetic penances and sacrifices and gifts and blessings, and obtained prosperity and the consequence. And because the gods always performed sacrifices and holy deeds abandoning every practice that was evil, and visited the tirthas, as the consequence thereof they acquired great good fortune. Guided by this, O king, do thou also, with thy brothers, bathe in tirthas, for then thou wilt obtain prosperity once more. Even this is the eternal road. And, O monarch, as king Nriga and Shivi and Ausinara and Bhagiratha and Vasumanas and Gaya and Puru and Pururavas, by practising ascetic penances and visiting tirthas and touching sacred waters and beholding illustrious ascetics, obtained fame and sanctity and merit and wealth, so wilt thou also obtain prosperity that is great. And as Ikshwaku with his sons, friends and followers, as Muchukunda and Mandhatri and king Marutta, as the gods through power of asceticism and the celestial Rishis also, had all obtained fame, so wilt thou also obtain great celebrity. The sons of Dhritarashtra, on the other hand, enslaved by sinfulness and ignorance, will, without doubt, be soon exterminated like the Daityas.'"

Section 95

Vaisampayana said, "The heroic sons of Pandu, accompanied by their followers, proceeding from place to place, at last arrived at Naimisha. O king, reaching the Gomati, the Pandavas bathed in the sacred tirtha of that stream, and having performed their ablutions there, they gave away, O Bharata, both kine and wealth! And repeatedly offering oblations of water, O Bharata, to the gods, the pitris, and the Brahmanas, in the tirthas called Kanya, Aswa, and Go and staying (as directed) in Kalakoti and the Vishaprastha hills, the Kauravas then, O king, reached Vahuda and performed their ablution in that stream. Proceeding next, O lord of earth, to the sacrificial region of the gods known by the name Prayaga, they bathed in the confluence of Ganga and Yamuna and residing there practised ascetic penances of great merit. And the Pandavas, of truthful promises, bathing in the tirtha, cleansed themselves of every sin. The sons of Pandu then, O king of the Bharata race, accompanied by those Brahmanas, proceeded to the tirtha called Vedi, sacred to the Creator and adored by the ascetics. Residing there for some time and gratifying the Brahmanas with the fruit and roots of the wilderness and clarified butter, those heroes began to practise ascetic penances of great merit. They then proceeded to Mahidhara consecrated by that virtuous royal sage Gaya of unrivalled splendour. In that region is the hill called Gayasira, as well as the delightful river called Mahanadi, with fine banks graced by bushes of canes. On that celestial hill of holy peaks is a sacred tirtha called Brahmasara which is much adored by ascetics. There on the banks of that lake had dwelt of yore the eternal god himself of justice, and it was thither that the illustrious Rishi Agastya had repaired to behold that deity. It is from that lake that all the rivers take their rise and there in that tirtha, Mahadeva the wielder of the Pinaka, is present for aye.

Arriving at that spot, the heroic sons of Pandu practised the vow that is known by the name of the Chaturmasya according to all the rites and ordinances of the great sacrifice called Rishiyajna. It is there that that mighty tree called the Eternal banian stands. Any sacrifice performed there produces merit that is eternal. In that sacrificial platform of the gods producing eternal merit, the Pandavas began to fast with concentrated souls. And there came unto them Brahmanas by hundreds endued with wealth of asceticism. And those Brahmanas also all performed the Chaturmasya sacrifice according to the rites inculcated by the Rishis. And there in that tirtha, those Brahmanas old in knowledge and ascetic merit and fully versed in the Vedas, that constituted the court of the illustrious sons of Pandu, talked in their presence upon various subject of sacred import. And it was in that place that the learned vow-observing, and sacred Shamatha, leading, besides, a life of celibacy, spake unto them, O king, of Gaya, the son of Amurttaraya. And Shamatha said, 'Gaya, the son of Amurttaraya, was one of the foremost of royal sages. Listen to me, O Bharata, as I recite his meritorious deeds. It was here, O king, that Gaya had performed many sacrifices distinguished by the enormous quantities of food (that were distributed) and the profuse gifts that were given away (unto Brahmanas). Those sacrifices, O king, were distinguished by mountains in hundreds and thousands of cooked rice, lakes of clarified butter and rivers of curds in many hundreds, and streams of richly-dressed curries in thousands. Day after day were these got ready and distributed amongst all comers, while, over and above this, Brahmanas and others, O king, received food that was clean and pure. During the conclusion also (of every sacrifice) when gifts were dedicated to the Brahmanas, the chanting of the Vedas reached the heavens. And so loud, indeed, was the sound of the Vedic Mantras that nothing else, O Bharata, could be heard there. Thus sacred sounds, O king, filled the earth, the points of the horizon, the sky and heaven itself. Even these were the wonders that persons noticed on those occasions. And gratified with the excellent viands and drinks that the illustrious Gaya provided, men, O bull of the Bharata race, went about singing these verses. In Gaya's great sacrifice, who is there today, amongst creatures, that still desireth to eat? There are yet twenty-five mountains of food there after all have been fed! What the royal sage Gaya of immense splendour hath achieved in his sacrifice was never achieved by men before, nor will be by any in future. The gods have been so surfeited by Gaya with clarified butter that they are not able to take anything that anybody else may offer. As sand grains on earth, as stars in the firmament, as drops showered by rain-charged clouds, cannot ever be counted by anybody, so can none count the gifts in Gaya's sacrifice!"

"O son of the Kuru race, many times did king Gaya perform sacrifices of this description, here, by the side of this Brahmasara!"

Section 96

Vaisampayana said, "After this the royal son of Kunti who was ever distinguished for his profuse gifts unto Brahmanas, proceeded to the asylum of Agastya and took up his abode in Durjaya. It was here that that foremost of speakers, king Yudhishthira asked Lomasa as to why Agastya had slain Vatapi there. And the king also enquired after the extent of that man-destroying Daitya's prowess, and the reason also of the illustrious Agastya's wrath being excited against that Asura.

"Thus questioned, Lomasa said, 'O son of Kuru race, there was in the city called Manimati, in days of yore, a Daitya named Ilwala, whose younger brother was Vatapi. One day that son of Diti addressed the Brahmana endued with ascetic merit, saying, 'O holy one, grant me a son equal unto Indra.' The Brahmana, however, did not grant the Asura a son like Indra. And at this, the Asura was inflamed with wrath against the Brahmana. And from that day, O king, the Asura Ilwala became a destroyer of Brahmanas. And endued with power of illusion the angry Asura transformed his brother into a ram. And Vatapi also capable of assuming any form at will, would immediately assume the shape of a ram. And the flesh of that ram, after being properly dressed, was offered to Brahmanas as food. And after they had eaten of it, they were slain. For whomsoever Ilwala summoned with his voice, he would come back to Ilwala even if he had gone to the abode of Yama, in re-embodied form endued with life, and show himself to Ilwala. And so having transformed the Asura Vatapi into a ram and properly cooked his flesh and feeding Brahmanas therewith, he would summon Vatapi. And the mighty Asura Vatapi, that foe of Brahmanas, endued with great strength and power of illusion, hearing, O king, those sounds uttered with a loud voice by Ilwala, and ripping open the flanks of the Brahmana would come laughingly out, O lord of earth! And it was thus, O monarch, that the wicked-hearted Daitya Ilwala, having fed Brahmanas, frequently took away their lives.

"Meanwhile, the illustrious Agastya beheld his deceased ancestors hanging in a pit with heads downwards. And he asked those personages thus suspended in that hole, saying, 'What is the matter with you? Thus questioned those utterers of Brahma replied, 'It is even for offspring.' And they also told him, 'We are your ancestors. It is even for offspring that we stay suspended in this pit. If O Agastya, thou canst beget us a good son, we may then be saved from this hell and thou also wilt obtain thy blessed state of those having offspring.' Endued with great energy and observant of truth and morality Agastya replied, saying, 'Ye Pitris, I will accomplish your desire. Let this anxiety of yours be dispelled.' And the illustrious Rishi then began to think of perpetuating his race. But he saw not a wife worthy of him on whom he himself could take his birth in the form of a son. The Rishi accordingly, taking those parts that were regarded as highly beautiful, from creatures possessing them, created therewith an excellent woman. And the Muni, endued with great ascetic merit, thereupon gave that girl created for himself to the king of the Vidharbhas who was then undergoing ascetic penances for obtaining offspring. And that blessed girl of sweet face (thus disposed of) then took her birth (in Vidarbha's royal line) and, beautiful as the effulgent lightning, her limbs began to grow day by day. And as soon as that lord of earth--the ruler of the Vidarbhas--saw her ushered into life, he joyfully communicated the intelligence, O Bharata, unto the Brahmanas. And the Brahmanas thereupon, O lord of earth, blessed the girl and they bestowed upon her the name Lopamudra. And possessed of great beauty, she began, O monarch, to grow quickly like unto a lotus in the midst of water or the effulgent flame of a fire. And when the girl grew and attained to puberty, a hundred virgins decked in ornaments and a hundred maids waited in obedience upon her blessed self. And surrounded by those hundred maids and virgins, she shone in their midst, endued as she was with bright effulgence, like Rohini in the firmament amid an inferior multitude of stars. And possessed as she was of good behaviour and excellent manners, none dared ask for her hand even when she attained to puberty, through fear of her father, the king of the Vidharbhas. And Lopamudra, devoted to truth, surpassing the Apsaras even in beauty, gratified her father and relatives by means of her conduct. And her father, beholding his daughter-the princess of Vidharbha-attain to puberty, began to reflect in his mind, saying, 'To whom should I give this daughter of mine?'"

Section 97

"Lomasa continued, 'When Agastya thought that girl to be competent for the duties of domesticity, he approached that lord of earth-the ruler of Vidharbhas-and addressing him, said, 'I solicit thee, O king, to bestow thy daughter Lopamudra on me.' Thus addressed by the Muni, the king of the Vidharbhas swooned away. And though unwilling to give the Muni his daughter, he dared not refuse. And that lord of earth then, approaching his queen, said, 'This Rishi is endued with great energy. If angry, he may consume me with the fire of his curse. O thou of sweet face, tell me what is thy wish." Hearing these words of the king, she uttered not a word. And beholding the king along with the queen afflicted with sorrow, Lopamudra approached them in due time and said, O monarch, it behoveth thee not to grieve on my account. Bestow me on Agastya, and, O father, save thyself, by giving me away.' And at these words of his daughter, O monarch, the king gave away Lopamudra unto the illustrious Agastya with due rites. And obtaining her as wife, Agastya addressed Lopamudra, saying, 'Cast thou away these costly robes and ornaments.' And at these words of her lord, that large-eyed damsel of thighs tapering as the stem of the plantain tree cast away her handsome and costly robes of fine texture. And casting them away she dressed herself in rags and barks and deerskins, and became her husband's equal in vows and acts. And proceeding then to Gangadwara that illustrious and best of Rishis began to practise the severest penances along with his helpful wife. And Lopamudra herself, well pleased, began to serve her lord from the deep respect that she bore him. And the exalted Agastya also began to manifest great love for his wife.

"After a considerable time, O king, the illustrious Rishi one day beheld Lopamudra, blazing in ascetic splendour come up after the bath in her season. And pleased with the girl, for her services, her purity, and self control, as also with her grace and beauty, he summoned her for marital intercourse. The girl, however, joining her hands, bashfully but lovingly addressed the Rishi, saying, 'The husband, without doubt, weddeth the wife for offspring. But it behoveth thee, O Rishi, to show that love to me which I have for thee. And it behoveth thee, O regenerate one, to approach me on a bed like to that which I had in the palace of my father. I also desire that thou shouldst be decked in garlands of flowers and other ornaments, and that I should approach thee adorned in those celestial ornaments that I like. Otherwise, I cannot approach thee, dressed in these rags dyed in red. Nor, O regenerate Rishi, it is sinful to wear ornaments (on such an occasion).' Hearing these words of his wife, Agastya replied, 'O blessed girl, O thou of slender waist, I have not wealth like what thy father hath, O Lopamudra!' She answered saying, 'Thou who art endued with wealth of asceticism, art certainly able to bring hither within a moment, by ascetic power, everything that exists in the world of men.' Agastya said, 'It is even so as thou hast said. That, however, would waste my ascetic merit. O bid me do that which may not loosen my ascetic merit.' Lopamudra then said, 'O thou endued with wealth of asceticism, my season will not last long, I do not desire, however, to approach thee otherwise. Nor do I desire to diminish thy (ascetic) merit in any way. It behoveth thee, however, to do as I desire, without injuring thy virtue.'

"'Agastya then said, 'O blessed girl, if this be the resolve that thou hast settled in thy heart, I will go out in quest of wealth. Meanwhile, stay thou here as it pleaseth thee.'"

Section 98

"Lomasa continued, 'Agastya then, O son of the Kuru race, went to king Srutarvan who was regarded as richer than other kings, to beg for wealth. And that monarch, learning of the arrival of the pot-born Rishi on the frontiers of his kingdoms, went out with his ministers and received the holy man with respect. And the king duly offering the Arghya in the first instance, submissively and with joined hands enquired then after the reason of the Rishi's arrival. And Agastya answered saying, O lord of the earth, know that I have come to thee, desirous of wealth. Give me a portion according to thy ability and without doing injury to others.'

"Lomasa continued, 'The king, then, representing unto the Rishi the equality of his expenditure and income, said, 'O learned one, take thou from my possessions the wealth thou pleasest.' Beholding, however, the equality of that monarch's expenditure with income, the Rishi who always saw both sides with equal eyes, thought that if he took anything under the circumstances, his act would result in injury to creatures. Taking, therefore, Srutarvan with him, the Rishi went to Vradhnaswa. The latter, hearing of their arrival on his frontiers, received them duly. And Vradhnaswa also offered them the Arghyas and water to wash their feet. And the monarch, with their permission, then enquired after the reason of their coming. And Agastya said, 'O lord of earth, know that we have come to thee desirous of wealth. Give us what thou canst, without doing injury to others.'"

"Lomasa continued, 'That monarch then represented unto them the equality of his expenditure and income, and said, 'Knowing this, take ye what ye desire.' The Rishi, however, who saw both sides with equal eyes, beholding the equality of that monarch's income with expenditure, thought that if he took anything under the circumstances, his act would result in injury to all creatures. Agastya and Srutarvan, with king Vradhnaswa then went to Purokutsa's son, Trasadasyu, of enormous wealth. The high-souled Trasadasyu, learning of their arrival on the confines of his kingdom went out, O king, and received them well. And that best of monarchs in Ikshvaku's line, having worshipped all of them duly, enquired after the reason of their arrival. And Agastya answered, 'O lord of earth, know that we have all come to thee, desirous of wealth. Give us what you can, without injuring others.'"

"Lomasa continued, 'That monarch then, represented unto them the equality of his income with expenditure, and said, 'Knowing this, take ye what ye desire.' Beholding, however, the equality of that monarch's expenditure with income, the Rishi who saw both sides with equal eyes, thought that if he took anything under the circumstances, his act would result in injury to all creatures. Then, O monarch, all those kings looking at one another, together spoke unto the Rishis saying, 'O Brahmana, there is a Danava of the name Ilwala who of all persons on earth, is possessed of enormous wealth. Let us all approach him to-day and beg wealth of him.'"

"Lomasa continued, 'This suggestion, O king, of begging wealth of Ilwala appeared to them to be proper. And, O monarch, all of them went together to Ilwala after this!'"

Section 99

"Lomasa said, 'When Ilwala learnt that those kings along with the great Rishi had arrived on the confines of his domain, he went out with his ministers and worshipped them duly. And that prince of Asuras received them hospitably, entertaining them, O son of the Kuru race, with well dressed meat supplied by his brother Vatapi (transformed into a ram). Then all those royal sages, beholding the mighty Asura Vatapi, who had been transformed into a ram thus cooked for them, became sad and cheerless and were nearly deprived of themselves. But that best of Rishis--Agastya--addressing those royal sages, said, 'Yield ye not to grief, I will eat up the great Asura.' And the mighty Rishi then sat himself down on an excellent seat, and the prince of Asuras, Ilwala, began to distribute the food smilingly. And Agastya ate up the whole of the meat supplied by Vatapi (transformed into a ram). And after the dinner was over, Ilwala began to summon his brother. But thereupon a quantity of air alone came out of the illustrious Rishi's stomach, with a sound that was as loud, O child, as the roar of the clouds. And Ilwala repeatedly said, 'Come out, O Vatapi!' Then that best of Munis--Agastya--bursting out in laughter, said, 'How can he come out? I have already digested that great Asura.' And beholding his brother already digested, Ilwala became sad and cheerless and joining his hands, along with his ministers, addressing the Rishi (and his companions), said, 'What for have ye come hither, and what can I do for you?' And Agastya smilingly answered Ilwala, saying, 'We know thee, O Asura, to be possessed of great power and also enormous wealth. These kings are not very wealthy while my need also of wealth is great. Give us what thou canst, without injuring others.' Thus addressed Ilwala saluted the Rishi and said, 'If thou say what it is that I mean to give, then will I give you wealth.'

Hearing this Agastya said, 'O great Asura, thou hast even purposed to give unto each of these kings ten thousand kine and as many gold coins. And unto me thou hast purposed to give twice as much, as also a car of gold and a couple of horses fleet as thought. If thou enquirest now, thou wilt soon learn that your car is made of gold.' Thereupon, O son of Kunti, Ilwala made enquiries and learnt that the car he had intended to give away was really a golden one. And the Daitya then with a sad heart, gave away much wealth and that car, unto which were yoked two steeds called Virava and Surava. And those steeds, O Bharata, took those kings and Agastya and all that wealth to the asylum of Agastya within the twinkling of an eye. And those royal sages then obtaining Agastya's permission, went away to their respective cities. And Agastya also (with that wealth) did all that his wife Lopamudra had desired. And Lopamudra then said, 'O illustrious one, thou hast now accomplished all my wishes. Beget thou a child on me that shall be possessed of great energy.' And Agastya replied unto her, saying, 'O blessed and beauteous one, I have been much gratified with thy conduct. Listen thou unto me as regards the proposal I make in respect of thy offspring. Wouldst thou have a thousand sons, or a century of sons each equal to ten, or ten sons equal each to an hundred, or only one son who may vanquish a thousand?' Lopamudra answered, 'Let me have one son equal unto a thousand, O thou endued with wealth of asceticism! One good and learned son is preferable to many evil ones.'"

"Lomasa continued, 'Saying, 'So be it,' that pious Muni thereupon knew his devout wife of equal behaviour. And after she had conceived, he retired into the forest. And after the Muni had gone away, the foetus began to grow for seven years. And after the seventh year had expired, there came out of the womb, the highly learned Dridhasyu, blazing, O Bharata, in his own splendour. And the great Brahmana and illustrious ascetic, endued with mighty energy, took his birth as the Rishi's son, coming out of the womb, as if repeating the Vedas with the Upanishads and the Angas. Endued with great energy while yet a child, he used to carry loads of sacrificial fuel into the asylum of his father, and was thence called Idhmavaha (carrier of sacrificial wood). And the Muni, beholding his son possessed of such virtues, became highly glad.

"And it was thus, O Bharata, that Agastya begat an excellent son in consequence of which his ancestors, O king, obtained the regions they desired. And it is from that time that this spot hath become known on the earth as the asylum of Agastya. Indeed, O king, this is the asylum graced with numerous beauties, of that Agastya who had slain Vatapi of Prahrada's race. The sacred Bhagirathi, adored by gods and Gandharvas gently runneth by, like a breeze-shaken pennon in the welkin. Yonder also she floweth over craggy crests descending lower and lower, and looketh like an affrighted she-snake lying along the hilly slopes. Issuing out of the matted locks of Mahadeva, she passeth along, flooding the southern country and benefiting it like a mother, and ultimately mingleth with the ocean as if she were his favourite bride. Bathe ye as ye like in this sacred river, ye son of Pandu! And behold there, O Yudhisthira, the tirtha of Bhrigu that is celebrated over the three worlds and adored, O king, by great Rishis. Bathing here, Rama (of Bhrigu's race) regained his might, which had been taken away from him (by Dasaratha's son). Bathing here, O son of Pandu, with thy brothers and Krishna, thou wilt certainly regain that energy of thine that hath been taken away by Duryodhana, even as Rama regained his that had been taken away by Dasaratha's son in hostile encounter."

Vaisampayana continued, "At these words of Lomasa, Yudhishthira bathed there with his brothers and Krishna, and offered oblations of water, O Bharata, to the gods and the Pitris. And, O bull among men, after Yudhishthira had bathed in that tirtha, his body blazed forth in brighter effulgence, and he became invisible in respect of all foes. The son of Pandu then, O king, asked Lomasa, saying, 'O illustrious one, why had Rama's energy and might been taken away? And how also did he regain it? O exalted one, I ask thee, tell me everything.'"

"Lomasa said, 'Listen, O king, to the history of Rama (the son of Dasaratha) and Rama of Bhrigu's line gifted with intelligence. For the destruction of Ravana, O king, Vishnu, in his own body, took his birth as the son of illustrious Dasaratha. We saw in Ayodhya that son of Dasaratha after he had been born. It was then that Rama of Bhrigu's line, the son of Richika by Renuka, hearing of Rama the son of Dasaratha--of spotless deeds--went to Ayodhya, impelled by curiosity, and taking with him that celestial bow so fatal to the Kshatriyas, for ascertaining the prowess of Dasaratha's son. And Dasaratha, hearing that Rama of Bhrigu's race had arrived on the confines of his domains, set his own son Rama to receive the hero with respect. And beholding Dasaratha's son approach and stand before him with ready weapons, Rama of Bhrigu's line smilingly addressed him, O son of Kunti, saying, 'O king, O exalted one, string, if thou canst, with all thy mighty, this bow which in my hands was made the instrument of destroying the Kshatriya race.' Thus addressed, Dasaratha's son answered, 'O illustrious one, it behoveth thee not to insult me thus. Nor am I, amongst the regenerate classes, deficient in the virtues of the Kshatriya order. The descendants of Ikshwaku in special never boast of the prowess of their arms.' Then unto Dasaratha's son who said so, Rama of Bhrigu's line replied, 'A truce to all crafty speech, O king! Take this bow.' At this, Rama the son of Dasaratha, took in anger from the hands of Rama of Bhrigu's line that celestial bow that had dealt death to the foremost of Kshatriyas. And, O Bharata, the mighty hero smilingly strung that bow without the least exertion, and with its twang loud as the thunder-rattle, affrighted all creatures. And Rama, the son of Dasaratha, then, addressing Rama of Bhrigu's said, 'Here, I have strung this bow. What else, O Brahmana, shall I do for thee?' Then Rama, the son of Jamadagni, gave unto the illustrious son of Dasaratha a celestial arrow and said, 'Placing this on the bow-string, draw to thy ear, O hero!' "Lomasa continued, 'Hearing this, Dasaratha's son blazed up in wrath and said, 'I have heard what thou hast said, and even pardoned thee. O son of Bhrigu's race, thou art full of vanity. Through the Grandsire's grace thou hast obtained energy that is superior to that of the Kshatriyas. And it is for this that thou insultest me. Behold me now in my native form: I give thee sight.' Then Rama of Bhrigu's race beheld in the body of Dasaratha's son the Adityas with the Vasus, the Rudras, the Sadhyas with the Marutas, the Pitris, Hutasana, the stellar constellations and the planets, the Gandharvas, the Rakshasas, the Yakshas, the Rivers, the tirthas, those eternal Rishis identified with Brahma and called the Valkhilyas, the celestial Rishis, the Seas and Mountains, the Vedas with the Upanishads and Vashats and the sacrifices, the Samans in their living form, the Science of weapons, O Bharata, and the Clouds with rain and lightning, O Yudhishthira! And the illustrious Vishnu then shot that shaft. And at this the earth was filled with sounds of thunder, and burning meteors. O

Bharata, began to flash through the welkin. And showers of dust and rain fell upon the surface of the earth. And whirlwinds and frightful sounds convulsed everything, and the earth herself began to quake. And shot by the hand of Rama, that shalt, confounding by its energy the other Rama, came back blazing into Rama's hands. And Bhargava, who had thus been deprived of his senses, regaining consciousness and life, bowed unto Rama--that manifestation of Vishnu's power. And commanded by Vishnu, he proceeded to the mountains of Mahendra. And thenceforth that great ascetic began to dwell there, in terror and shame. And after the expiration of a year, the Pitris, beholding Rama dwelling there deprived of energy, his pride quelled, and himself sunk in affliction, said unto him, 'O son, having approached Vishnu, thy behaviour towards him was not proper. He deserveth for aye worship and respect in the three worlds. Go, O son, to that sacred river which goeth by name of Vadhusara! Bathing in all the tirthas of that stream, thou wilt regain thy energy! There in that river is the tirthas called Diptoda where thy grandsire Bhrigu, O Rama, in the celestial age had practised ascetic penances of great merit.' Thus addressed by them, Rama, O son of Kunti, did what the Pitris bade him, and obtained back at this tirtha, O son of Pandu, the energy he had lost. Even this O child, was what befell Rama of spotless deeds in days in of yore, after he had, O king, met Vishnu (in the form of Dasaratha's son)!'"

Section 100

"Yudhishthira said, 'O best of regenerate ones, I desire again to hear of the achievements in detail of Agastya--that illustrious Rishi endued with great intelligence.'"

"Lomasa said, 'Listen now, O king, to the excellent and wonderful and extraordinary history of Agastya, as also, O monarch, about the prowess of that Rishi of immeasurable energy. There were in the Krita age certain tribes of fierce Danavas that were invincible in battle. And they were known by the name of Kalakeyas and were endued with terrible prowess. Placing themselves under Vritra and arming themselves with diverse weapons they pursued the celestials with Indra at their head in all directions. The gods then all resolved upon the destruction of Vritra, and went with Indra at their head to Brahma. And beholding them standing before him with joined hands, Parameshthi addressed them all and said, "Everything is known to me, ye gods, about what ye seek. I shall indicate now the means by which ye may slay Vritra. There is a high-souled and great Rishi known by the name of Dadhicha. Go ye all together unto him and solicit of him a boon. With well-pleased heart, that Rishi of virtuous soul will even grant you the boon. Desirous as ye are of victory, go ye all together unto him and tell him, 'For the good of the three worlds, give us thy bones.' Renouncing his body, he will give you his bones. With these bones of his, make ye a fierce and powerful weapon to be called Vajra, endued with six sides and terrible roar and capable of destroying even the most powerful enemies. With that weapon will he of a hundred sacrifices slay Vritia. I have now told you all. See that all this is done speedily.' Thus addressed by him, the gods with the Grandsire's leave (came away), and with Narayana at their head proceeded to the asylum of Dadhicha. That asylum was on the other bank of the river Saraswati and covered with diverse trees and creepers. And it resounded with the hum of bees as if they were reciting Samans. And it also echoed with the melodious notes of the male Kokila and the Chakora. And buffaloes and boars and deer and Chamaras wandered there at pleasure freed from the fear of tigers. And elephants with the juice trickling down from rent temples, plunging in the stream, sported with the she-elephants and made the entire region resound with their roars. And the place also echoed with the loud roars of lions and tigers, while at intervals might be seen those grisly monarchs of the forest lying stretched in caves and glens and beautifying them with their presence And such was the asylum, like unto heaven itself, of Dadhicha, that the gods entered. And there they beheld Dadhicha looking like the sun himself in splendour and blazing in grace of person like the Grandsire himself. And the celestials saluted the feet of the Rishi and bowed unto him and begged of him the boon that the Grandsire had bade them do. Then Dadhicha, well pleased, addressing those foremost of celestials, said, 'Ye celestials, I will do what is for your benefit. I will even renounce this body of mine myself.' And that foremost of men with soul under control, having said this, suddenly renounced his life. The gods then took the bones of the deceased Rishi as directed. And the celestials, glad at heart, went to Twashtri (the celestial Artificer) and spake to him of the means of victory. And Twashtri, hearing those words of theirs, became filled with joy, and constructed (out of those bones) with great attention and care the fierce weapons called Vajra. And having manufactured it, he joyfully addressed Indra, saying, 'With this foremost of weapons, O exalted one, reduce that fierce foe of the gods to ashes. And having slain the foe, rule thou happily the entire domain of heaven, O chief of the celestials, with those that follow thee.' And thus addressed by Twashtri, Purandara took the Vajra from his hand, joyfully and with proper respect."

Section 101

"Lomasa said, 'Armed with the Vajra then, and supported by celestials endued with great might, Indra then approached Vritra, who was then occupying the entire earth and the heaven. And he was guarded on all sides by huge-bodied Kalakeyas with upraised weapons resembling gigantic mountains with towering peaks. And the encounter that took place between the gods and the Danavas lasted for a short while and was, O chief of the Bharatas, terrific in the extreme, appalling as it did the three worlds. And loud was the clash of swords and scimitars upraised and warded off by heroic hands in course of those fierce encounters. And heads (severed from trunks) began to roll from the firmament to the earth like fruits of the palmyra palm falling upon the ground, loosened from their stalks. And the Kalakeyas armed with iron-mounted bludgeons and cased in golden mail ran against the gods, like moving mountains on conflagration. And the gods, unable to stand the shock of that impetuous and proudly advancing host, broke and fled from fear. Purandara of a thousand eyes, beholding the gods flying in fear and Vritra growing in boldness, became deeply dejected. And the foremost of gods Purandara, himself, agitated with the fear of the Kalakeyas, without losing a moment, sought the exalted Narayana's refuge. And the eternal Vishnu beholding Indra so depressed enhanced his might by imparting unto him a portion of his own energy. And when the celestials beheld that Sakra was thus protected by Vishnu, each of them imparted unto him his own energy. And the spotless Brahmarshis also imparted their energies unto the chief of the celestials. And favoured thus by Vishnu and all the gods and by the high-blessed Rishis also, Sakra became mightier than before. And when Vritra learnt that the chief of the celestials had been filled with might of others, he sent forth some terrific roars. And at these roars of his, the earth, the directions, the firmament, heaven, and the mountains all began to tremble. And the chief of the celestials, deeply agitated on hearing that fierce and loud roar, was filled with fear, and desiring to slay the Asura soon, hurled, O king, the mighty Vajra. And struck with Indra's Vajra the great Asura decked in gold and garlands fell head-long, like the great mountain Mandara hurled of yore from Vishnu's hands; and although the prince of Daityas was slain, yet Sakra in panic ran from the field, desiring to take shelter in a lake, thinking that the Vajra itself had not been hurled from his hands and regarding that Vritra himself was still alive. The celestials, however, and the great Rishis became filled with joy, and all of them began to cheerfully chant the praise of Indra. And mustering together, the celestials began to slay the Danavas, who were dejected at the death of their leader. And struck with panic at sight of the assembled celestial host, the afflicted Danavas fled to the depths of the sea. And having entered the fathomless deep, teeming with fishes and crocodiles, the Danavas assembled together and began to proudly conspire for the destruction of the three worlds. And some amongst them that were wise in inferences suggested courses of action, each according to his judgment. In course of time, however, the dreadful resolution arrived at those conspiring sons of Diti, was that they should, first of all, compass the destruction of all persons possessed of knowledge and ascetic virtue. The worlds are all supported by asceticism. Therefore, they said, 'Lose no time for the destruction of asceticism. Compass ye without delay the destruction of those on earth that are possessed of ascetic virtues, that are conversant with duties and the ways of morality, and that have a knowledge of Brahma; for when these are destroyed, the universe itself will be destroyed.' And all the Danavas, having arrived at this resolution for the destruction of the universe, became highly glad. And thenceforth they made the ocean--that abode of Varuna--with billows high as hills, their fort, from which to make their sallies."

Section 102

"Lomasa said, 'The Kalakeyas then having recourse to that receptacle of waters, which is the abode of Varuna, began their operations for the destruction of the universe. And during the darkness of the night those angry Daityas began to devour the Munis they found in woody retreats and sacred spots. And those wicked wretches devoured in the asylum of Vasishtha, Brahmanas to the number of a hundred and eighty, besides nine other ascetics. And, proceeding to the asylum of Chyavana that was inhabited by many Brahmacharis, they devoured a century of Brahmanas that lived upon fruit and roots alone. And they began to do all this during the darkness of the night, while they entered the depths of the sea by day. And they slew a full score of Brahmanas of subdued souls and leading a Brahmacharya mode of life and living upon air and water alone, in the retreat of Bharadwaja. And it was thus that those Danavas the Kalakeyas, intoxicated with prowess of arms and their lives nearly run out, gradually invaded all the asylums of the Rishis during the darkness of the night, slaughtering numerous Brahmanas. And, O best of men, although the Danavas behaved in this way towards the ascetics in woody retreats, yet men failed to discover anything of them. And every morning people saw the dead bodies of Munis emaciated with frugal diet, lying on the ground. And many of those bodies were without flesh and without blood, without marrow, without entrails, and with limbs separated from one another. And here and there lay on the ground heaps of bones like masses of conch shells. And the earth was scattered over with the (sacrificial) contents of broken jars and shattered ladles for pouring libations of clarified butter and with the sacred fires kept with care by the ascetics. And the universe afflicted with the terror of the Kalakeyas, being destitute of Vedic studies and vashats and sacrificial festivals and religious rites, became entirely cheerless. And, O king, when men began to perish in this way, the survivors, afflicted with fear, fled for their lives in all directions. And some fled to caverns and some behind mountain-streams and springs and some through fear of death, died without much ado. And some who were brave and mighty bowmen cheerfully went out and took great trouble in tracking the Danavas. Unable, however, to find them out, for the Asuras had sought refuge in the depths of the sea, these brave men came back to their homes gratified with the search. And, O lord of men, when the universe was being thus destroyed, and when sacrificial festivals and religious rites had been suspended, the gods became deeply afflicted. And gathering together with Indra in their midst they began, from fear, to take counsel of one another. And repairing unto the exalted and uncreate Narayana--that unvanquished god of Vaikuntha--the celestials sought his protection. And bowing unto the slayer of Madhu, the gods addressed him, saying, 'O lord, thou art the creator, the protector, and the slayer of ourselves as well as of the universe. It is thou who has created this universe with its mobile and immobile creatures. O thou of eyes like lotus leaves, it was thou who in days of yore hadst for the benefit of all creatures raised from the sea the sunken earth, assuming also the form of a boar. And, O best of male beings, assuming also the form of half-man and half-lion, thou hadst slain in days of yore that ancient Daitya of mighty prowess known by the name of Hiranyakasipu. And that other great Asura also, Vali by name, was incapable of being slain by any one. Assuming the form of a dwarf, thou exiledest him from the three worlds. O lord, it was by thee that that wicked Asura, Jambha by name, who was a mighty bowman and who always obstructed sacrifices, was slain. Achievements like these, which cannot be counted, are thine. O slayer of Madhu, we who have been afflicted with fear, have thee for our refuge. It is for this, O god of gods, that we inform thee of our present troubles. Protect the worlds, the gods, and Sakra also, from a terrible fear.'"

Section 103

"The celestials said, 'Through thy favour it is that all born beings of the four kinds increase. And they being created, propitiate the dwellers of heaven by offerings made to the gods and the names of departed forefathers. Thus it is that people, protected by thee and free from trouble live depending on one another, and (so) increase. Now this peril hath befallen the people. We do not know by whom are Brahmanas being killed during the night. If the Brahmanas are destroyed, the earth itself will meet with destruction, and if the earth cometh to an end, heaven also will cease to exist. O mighty-armed one, O lord of the universe! we beseech thee (to act so) that all the worlds, protected by thee, may not come to an end, so it may please thee.'

"Vishnu said, 'Ye gods! To me is known the reason of the destruction of the born beings, I shall speak of it to you; listen with minds free from tribulation. There exists an exceedingly fierce host, known by the name of Kalakeyas. They, under the lead of Vritra, were devastating the whole universe. And when they saw that Vritra was slain by the sagacious Indra endued with a thousand eyes, they, to preserve their lives, entered into the ocean, that abode of Varuna. And having entered the ocean, abounding with sharks and crocodiles, they at night killed the saints at this spot with the view of exterminating the people. But they cannot be slain, as they have taken shelter within the sea. Ye should, therefore, think of some expedient to dry up the ocean. Who save Agastya is capable of drying up the sea. And without drying up the ocean, these (demons) cannot be assailed by any other means.' Hearing these words of Vishnu, the gods took the permission of Brahma, who lives at the best of all regions, and went to the hermitage of Agastya. Then they beheld the high-souled Agastya, the son of Varuna, of resplendent mien, and waited upon by saints, even as Brahma is waited upon by celestials. And approaching him, they addressed the son of Mitra and Varuna at the hermitage, magnanimous and unswerving, and looking like an embodiment of pious works piled together, and glorified him by reciting his deeds. The deities said, 'Thou wert formerly the refuge of the gods when they were oppressed by Nahusha. Thorn of the world that he was, he was thrown down from his throne of heaven--from the celestial regions. Vindhya, the foremost of all mountains, suddenly began to increase his height, from a wrathful competition with the sun (i. e., to rival him in altitude). But he hath ceased to increase, as he was unable to disobey thy command. And when darkness hath covered the world, the born beings were harassed by death, but having obtained thee for a protector, they attained the utmost security. Whenever we are beset by perils, thy reverence is always our refuge; for this reason it is that we solicit a boon from thee; as thou ever grantest the boon solicited (of thee).'"

Section 104

"Yudhishthira said, 'O great saint! I am desirous of hearing in detail why it was that Vindhya, made senseless with wrath, suddenly began to increase his bulk.'"

"Lomasa said, 'The sun between his rising and setting used to revolve round that monarch of mountains--the great Meru of golden lustre. And seeing this the mountain Vindhya spake to Surya saying, 'As thou every day goest round Meru and honourest him by thy circumambulations, do thou even the same by me, O maker of light!' Thus addressed, the sun replied to the great mountain, saying, 'I do not of my own will honour this mountain by my circumambulations. By those who have built this universe hath that path been assigned to me.' Thus addressed the mountain suddenly began to increase from wrath, desirous, O chastiser of foes, of obstructing the path of the Sun and the Moon. And all the assembled gods came to Vindhya, the mighty king of mountains, and tried to dissuade him from his course. But he heeded not what they said. And then all the assembled gods went to the saint, living in the hermitage, engaged in the practice of austerities, and the very best of persons devoted to virtue; and stated all that happened to Agastya, possessed of exceeding marvellous power.

"The gods said, 'This king of hills, Vindhya, giving way to wrath, is stopping the path of the Sun and the Moon, and also the course of the stars. O foremost of Brahmanas! O thou great in gifts! excepting thyself, there is none who can prevent him; therefore do thou make him desist.' Hearing these words of the gods the Brahmana came to the mountain. And he with his wife, having arrived there, came near Vindhya and spake to him, saying, 'O thou best of mountains! I wish to have a path given to me by thee, as, for some purpose, I shall have to go to the southern region. Until my return, do thou wait for me. And when I have returned, O king of mountains, thou mayst increase in bulk as much as thou pleasest.' And, O slayer of foes! having made this compact with Vindhya up to the present day Varuna's son doth not return from the southern region. Thus have I, asked by thee, narrated to thee why Vindhya doth not increase in bulk, by reason of the power of Agastya. Now, O king! hear how the Kalakeyas were killed by the gods, after they had obtained their prayer from Agastya.

"Having heard the words of the gods, Agastya, the son of Mitra, and Varuna, said, 'Wherefore are ye come? What boon do ye solicit from me?' Thus addressed by him, the deities then spake to the saint, saying, 'This deed we ask thee to achieve, viz., to drink up the great ocean. O magnanimous (saint)! Then we shall be able to slay those enemies of the gods, known by the name of Kalakeyas, together with all their adherents.' Having heard the words of the gods, the saint said, 'Let it be so--I shall do even what ye desire, and that which will conduce to the great happiness of men.' Having said this, he then proceeded to the ocean--the lord of rivers,--accompanied by sages, ripe in the practice of penances, and also by the deities, O thou who leadest an excellent life! And men and snakes, celestial choristers, Yakshas and Kinnaras followed the magnanimous saints,--desirous of witnessing that wonderful event. Then they came up all together near to the sea, of awful roar, dancing, as it were, with its billows, bounding with the breeze, and laughing with masses of froth, and stumbling at the caves, and thronged with diverse kinds of sharks, and frequented by flocks of various birds. And the deities accompanied by Agastya and celestial choristers and huge snakes and highly-gifted saints, approached the immense watery waste."

Section 105

"Lomasa said, 'That blessed saint, the son of Varuna, having reached the sea spake unto the assembled gods, and the saints gathered together, saying 'I surely am going to drink up the ocean--that abode of the god of waters. Be ye quickly ready with those preparations which it devolves upon you to make.' Having spoken these few words, the unswerving offspring of Mitra and Varuna, full of wrath, began to drink up the sea, while all the worlds stood observing (the deed). Then the gods, together with Indra, seeing how the sea was being drunk up, were struck with mighty amazement, and glorified him with laudatory words, saying, 'Thou art our protector, and the Providence itself for men,--and also the creator of the worlds. By thy favour the universe with its gods may possibly be saved from havoc.' And the magnanimous one, glorified by the gods--while the musical instruments of celestial choristers were playing all round, and while celestial blossoms were showered upon him--rendered waterless the wide ocean. And seeing the wide ocean rendered devoid of water, the host of gods was exceedingly glad; and taking up choice weapons of celestial forge, fell to slaying the demons with courageous hearts,--And they, assailed by the magnanimous gods, of great strength, and swift of speed, and roaring loudly, were unable to withstand the onset of their fleet and valorous (foes)--those residents of the heavenly regions, O descendant of Bharata! And those demons, attacked by the gods, bellowing loudly, for a moment carried on terrible conflict.

They had been in the first instance burnt by the force of penances performed by the saints, who had matured their selves; therefore, the demons, though they tried to the utmost, were at last slaughtered by the gods. And decked with brooches of gold, and bearing on their persons ear-rings and armlets, the demons, when slain, looked beautiful indeed, like palasa trees when full of blossoms. Then, O best of men! a few--the remnant of those that were killed of the Kalakeya race, having rent asunder the goddess Earth, took refuge at the bottom of the nether regions. And the gods, when they saw that the demons were slain, with diverse speeches, glorified the mighty saint, and spake the following words. 'O thou of mighty arms, by thy favour men have attained a mighty blessing, and the Kalakeyas, of ruthless strength have been killed by thy power, O creator of beings! Fill the sea (now), O mighty-armed one; give up again the water drunk up by thee.' Thus addressed, the blessed and mighty saint replied, 'That water in sooth hath been digested by me. Some other expedient, therefore, must be thought of by you, if ye desire to make endeavour to fill the ocean.' Hearing this speech of that saint of matured soul, the assembled gods were struck with both wonder and sadness, O great king! And thereupon, having bidden adieu to each other, and bowed to the mighty saint all the born beings went their way. And the gods with Vishnu, came to Brahma. And having held consultation again, with the view of filling up the sea, they, with joined hands, spake about replenishing it."

Section 106

"Lomasa said, 'Then gathered together, Brahma, the grandfather of men (thus) addressed, 'Go ye, O gods! whither your pleasure may lead you, or your desire conduct you. It will take a long course of time for the ocean to resume its wonted state; the occasion will be furnished by the agnates of the great king Bhagiratha.' Hearing the words of the (universal) grandfather (Brahma), all the foremost gods went their way biding the day (when the ocean was to be filled again).'

"Yudhishthira said, 'What was that occasion, O Saint? And how did the agnates of (Bhagiratha furnish the same)? And how was the ocean refilled by the interference of Bhagiratha? O Saint, who deemest thy religious practices as thy only treasure. O thou of the priestly class! I wish to hear the account of the achievements of the king, narrated in detail by thyself.'"

"Vaisampayana said, "Thus addressed by the magnanimous and virtuous king, he, the chief of men of the priestly class, narrated the achievements of the high-souled (king) Sagara."

"Lomasa said, 'There was born in the family of the Ikshaku tribe, a ruler of the earth named Sagara, endued with beauty, and strength. And that same (king) of a dreaded name was sonless, O descendant of Bharata! And he carried havoc through the tribes of the Haihayas and the Talajanghas; brought under subjection the whole of the military caste; (and so) ruled over his own kingdom. And, O most praiseworthy of the descendants of Bharata! O chief of the Bharata race! he had two wives proud of their beauty and of their youth,--one a princess of the Vidarbha race, and the other of the royal line of Sivi. And, O chief of kings, that same ruler of men, betook himself to the mountain Kailasa, accompanied by both his wives, and with the desire of having a son became engaged in the practice of exceeding austere penances. And being engaged in the practice of rigid austerities, and (also) employed in the contemplation known by the name of Yoga, he obtained the sight of the magnanimous god with three eyes--the slayer of the demon called Tripura; the worker of blessings (for all beings); the (eternally) existent one; the ruling Being, the holder of the Pinaka bow; carrying in his hand his (well-known weapon)--the trident; the god of three eyes; the repository of (eternal) peace; the ruler of all those that are fierce; capable of assuming very many forms; and the lord of the goddess Uma. And that same ruler of men, of mighty arms, as soon as he beheld the god--that giver of boons--fell down at his feet, with both his queens, and proffered a prayer to have a son. And the god Siva, well pleased with him, spake (thus) to that most righteous of the rulers of men, attended by his two wives, saying, 'O lord of men! considering the (astrological) moment at which thou hast proffered thy prayer to me, sixty thousand sons, O foremost of choice men valorous and characterised by exceeding pride, will be born in one off thy two wives (here). But they all, O ruler of the earth, shall perish together. In the other wife, (however), will be born a single valiant son, who will perpetuate thy race.' Having said this to him, the god Rudra (Siva) vanished from sight at that very spot, and that same king Sagara now came (back) to his own abode accompanied by his two wives, exceedingly delighted at heart (for what had happened) then. And, O most praiseworthy of the sons of Manu! (i.e., men), there the two lotus-eyed wives of him--the princess of Vidarbha and the princess of Sivi--came (erelong) to be with child. And afterwards, on the due day, the princess of Vidarbha brought forth (something) of the shape of a gourd and the princess of Sivi gave birth to a boy as beautiful as a god. Then the ruler of the earth made up his mind to throw away the gourd,--when he heard (proceeding) from the sky a speech (uttered) in a grave and solemn voice, 'O king! do thou not be guilty of this hasty act; thou shouldst not abandon thy sons. Take out the seeds from the gourd and let them be preserved with care in steaming vessels partly filled with clarified butter. Then thou wilt get, O scion of Bharata's race! sixty thousand sons. O ruler of men! the great god (Siva) hath spoken that thy sons are to be born in this manner. Let not therefore thy mind be turned away therefrom.'"

Section 107

"Lomasa said, 'O most righteous of kings! When he heard these words (proceeding) from the sky, he had faith therein, and did all that he was directed to do, O chief of the men of Bharata's race! Then the ruler of men took separately each of the seeds and then placed these divisions (of the gourd) in vessels filled with clarified butter. And intent on the preservation of his sons, he provided a nurse for every (receptacle). Then after a long time there arose sixty thousand exceedingly powerful sons of that same king--gifted with unmeasured strength, they were born, O ruler of earth! to that saint-like king, by Rudra's favour. And they were terrible; and their acts were ruthless. And they were able to ascend and roam about in the sky; and being numerous themselves, despised everybody, including the gods. And they would chase even the gods, the Gandharvas, and the Rakshasas and all the born beings, being themselves valiant and addicted to fighting. Then all people, harassed by the dull-headed sons of Sagara, united with all the gods, went to Brahma as their refuge. And then addressed the blessed grandfather of all beings (Brahma), 'Go ye your way, ye gods, together with all these men. In a not very long space of time, there will come about, O gods! a great and exceedingly terrible destruction of Sagara's sons, caused by the deed perpetrated by them.' Thus addressed, those same gods, and men, O lord of the sons of Manu! bade adieu to the grandfather, and went back to whence they had come. Then, O chief of Bharata's race! after the expiry of very many days, the mighty king Sagara accepted the consecration for performing the rites of a horse-sacrifice. And his horse began to roam over the world, protected by his sons. And when the horse reached the sea, waterless and frightful to behold--although the horse was guarded with very great care--it (suddenly) vanished at the very spot (it stood upon). Then, O respected sir! those same sons of Sagara imagined the same fine horse to have been stolen; and returning to their father, narrated how it had been stolen out of sight. And thereupon he addressed them, saying, 'Go ye and search for the horse in all the cardinal points.' Then, O great king! by this command of their father, they began to search for the horse in the cardinal points and throughout the whole surface of the earth. But all those sons of Sagara, all mutually united, could not find the horse, nor the person who had stolen it. And coming back then, they with joined palms (thus addressed) their father, (standing) before them, 'O Protector of men! O ruler of the earth! O king! by thy command, the whole of this world with its hills and its forest tracts, with its seas, and its woods, and its islands, with its rivulets and rivers and caves, hath been searched through by us. But we cannot find either the horse, or the thief who had stolen the same.' And hearing the words, the same king became senseless with wrath, and then told them all, carried away by Destiny, 'Go ye all, may ye never return! Search ye again for the horse. Without that sacrificial horse, ye must never return, my boys!'"

"And those same sons of Sagara, accepted this command of their father, and once more began to search through the entire world. Now these heroes saw a rift on the surface of the earth. And having reached this pit, the sons of Sagara began to excavate it. And with spades and pickaxes they went on digging the sea, making the utmost efforts. And that same abode of Varuna (namely the ocean), being thus, excavated by the united sons of Sagara and rent and cut on all sides round, was placed in a condition of the utmost distress. And the demons and snakes and Rakshasas and various (other) animated beings began to utter distressful cries, while being killed by

Sagara's sons. And hundreds and thousands of animated beings were beheld with severed heads and separated trunks and with their skins and bones and joints rent asunder and broken. Thus they went on digging the ocean, which was the abode of Varuna and an exceedingly long space of time expired in this work, but still the horse was not found. Then, O lord of earth! towards the north-eastern region of the sea, the incensed sons of Sagara dug down as far as the lower world, and there they beheld the horse, roaming about on the surface of the ground. And they saw the magnanimous Kapila, who looked like a perfect mass of splendour. And having beheld him shining with his brightness, just as the fire shineth with its flames, they, O king! seeing the horse, were flushed with delight. And they being incensed, sent forward by their fate, paid no heed to the presence of the magnanimous Kapila, and ran forward with a view to seizing the horse. Then, O great king! Kapila, the most righteous of saints,--he whom the great sages name as Kapila Vasudeva--assumed a fiery look, and the mighty saint shot flames towards them, and thereby burnt down the dull-headed sons of Sagara. And Narada, whose practice of austerities was very great, when he beheld them reduced to ashes, came to Sagara's side, and gave the information to him. And when the king learnt this terrible news which proceeded from the mouth of the saint, for nearly an hour he remained sad, and then he bethought himself of what Siva had said. Then sending for Ansuman, the son of Asamanjas, and his own grandson, he, O chief of Bharata's race! spake the following words, 'Those same sixty thousand sons of unmeasured strength having encountered Kapila's wrath, have met their death on my account. And, O my boy of stainless character! thy father also hath been forsaken by me, in order to discharge my duty (as a king), and being desirous of doing good to my subjects.'

"Yudhishthira said, 'O saint, whose sole wealth consists in religious practices! Tell me for what reason, Sagara, the foremost of kings, abandoned his own begotten son, endued with valour--an act so difficult (for all other men)."

"Lomasa said, 'A son was born to Sagara, known by the name of Asamanjas, he who was given birth to by the princess of Sivi. And he used to seize by throat the feeble children of the townsmen, and threw them while screaming into the river. And thereupon the townsmen, overwhelmed with terror and grief, met together, and all standing with joined palms, besought Sagara in the following way, 'O great king! Thou art our protector from the dreaded peril of attack from a hostile force. Therefore it is proper for thee to deliver us from the frightful danger, proceeding from Asamanjas.' And the most righteous of the rulers of men, having heard this frightful news from his subjects, for nearly an hour remained sad and then spake to his ministers, saying, 'This day from the city let my son Asamanjas be driven forth. If ye wish to do what will be acceptable to me, let this be quickly done. 'And, O protector of men! those same ministers, thus addressed by the king, performed in a hurry exactly what the king had commanded them to do. Thus have I narrated to thee how the magnanimous Sagara banished his son, with a view to the welfare of the residents of the town. I shall now fully narrate to thee what Ansuman of the powerful bow was told by Sagara. Listen to me!

"Sagara said, 'O my boy! sore am I at heart for having abandoned thy father, on account of the death of my sons, and also on being unsuccessful in getting back the horse. Therefore, O grandson! harassed with grief and confounded with the obstruction to my religious rites as I am, thou must bring back the horse and deliver me from hell.' Thus addressed by the magnanimous Sagara, Ansuman went with sorrow to that spot where the earth had been excavated. And by that very passage he entered into the sea, and beheld that illustrious Kapila and that same horse. And having beheld that ancient saint, most righteous of his order, looking like a mass of light, he bowed with his head to the ground, and informed him of the reason of his visit. Then, O great king, Kapila was pleased with Ansuman, and that saint of a virtuous soul told him to ask for a favour from him. And he in the first place prayed for the horse, for the purpose of using it in the sacrifice; in the second place he prayed for the purification of his fathers. Then the mighty chief of saints, Kapila spake to him, saying, 'I shall grant thee everything that thou desirest, O stainless (prince). May good luck be thine! In thee are fixed (the virtues of) forbearance, and truth, and righteousness. By thee hath Sagara had all his desires fulfilled. Thou are (really) a son to thy father. And by thy ability the sons of Sagara will go to heaven (i.e., will be delivered from the consequences of their unhallowed death). And the son of thy son, with a view to purifying the sons of Sagara, will obtain the favour of the great god Siva, (by means of practising great austerities), and will (thus) bring (to this world) the river that floweth in three (separate) streams, Ganga, O chief of men! May good luck be thine! Take thou with thee the sacrificial horse. Finish, my lad! the sacrificial rites of the magnanimous Sagara.' Thus addressed by the illustrious Kapila, Ansuman took the horse with him, and came back to the sacrificial yard of the mighty-minded Sagara. Then he fell prostrate at the feet of the high-souled Sagara, who smelt him on the head and narrated all the events to him, all that had been seen and heard by him, and likewise the destruction of Sagara's sons. He also announced that the horse had been brought back to the sacrificial yard. And when king Sagara heard of this, he no more grieved on account of his sons. And he praised and honoured Ansuman, and finished those same sacrificial rites. His sacrifice finished, Sagara was greeted honourably by all the gods; and he converted the sea, Varuna's dwelling place, into a son of himself. And the lotus-eyed (King Sagara) having ruled his kingdom for a period of exceeding length, placed his grandson on the throne, (full of) responsibilities and then ascended to heaven. And Ansuman likewise, O great king! virtuous in soul, ruled over the world as far as the edge of the sea, following the foot-prints of his father's father. His son was named Dilipa, versed in virtue. Upon him placing the duties of his sovereign post, Ansuman like-wise departed this life. And then when Dilipa heard what an awful fate had overtaken his forefathers, he was sorely grieved and thought of the means of raising them. And the ruler of men made every great effort towards the descent of Ganga (to the mortal world). But although trying to the utmost of his power, he could not bring about what he so much wished. And a son was born to him, known by the name of Bhagiratha beauteous, and devoted to a virtuous life, and truthful, and free from feelings of malice. And Dilipa appointed him as king, and betook himself to the forest life. And, O best of all the scions of Bharata's race! that same king (Dilipa), devoted himself to a successful course of austerities, and at the end of (sufficient) period, from the forest departed to heaven."

Section 108

"Lomasa said, 'That same king, of a powerful bow, standing at the head of the surrounding, (i.e., the occupant of an imperial throne) of a powerful car, (i.e., possessing every great fighting power) became the delight of the eyes and the soul of all the world. And he of the powerful arm came to learn how his forefathers had met an awful end from Kapila of mighty soul, and how they had been unable to attain the region of gods. And he with a sorrowful heart made over his kingly duties to his minister, and, O lord of men! for practising austerities, went to the side of the snowy Mountain (the Himalayas). And, O most praiseworthy of men, desirous of extinguishing his sins by leading an austere life, and (thereby) obtaining the favour of the (goddess) Ganga, he visited that foremost of mountains--Himalaya. And he beheld it adorned with peaks of diverse forms full of mineral earth; besprinkled on all sides with drops from clouds which were resting themselves upon the breeze; beautiful with rivers and groves and rocky spurs, looking like (so many) palaces (in a city); attended upon by lions and tigers that had concealed themselves in its caves and pits; and also inhabited by birds of checkered forms, which were uttering diverse sounds, such as the Bhringarajas, and ganders, and Datyuhas, and water-cocks, and peacocks and birds with a hundred feathers, and Jivanjivakas, and black birds, and Chakoras of eyes furnished with black corners, and the birds that love their young. And he saw the mountain abounding in lotus plants growing in delightful reservoirs of water. And the cranes rendered it charming with their sounds; and the Kinnaras and the celestial nymphs were seated on its stony slabs. And the elephants occupying the cardinal points had everywhere robbed its trees with the end of their tusks; and the demi-gods of the Vidyadhara class frequented the hill. And it was full of various gems, and was also infested by snakes bearing terrible poison and of glowing tongues. And the mountain at places looked like (massive) gold, and elsewhere it resembled a silvery (pile), and at some places it was like a (sable) heap of collyrium. Such was the snowy hill where the king now found himself. And that most praiseworthy of men at that spot betook himself to an awful austere course of life. And for one thousand years his subsistence was nothing but water, fruit and roots. When, however, a thousand years according to the calculation of gods had elapsed, then the great river Ganga having assumed a material form, manifested to him her (divine) self.'

"Ganga said. 'O great king! what dost thou desire of me? And what must I bestow on thee? Tell me the same, O most praiseworthy of men! I shall do as thou mayst ask me.' Thus addressed, the king then made his reply to Ganga, the daughter of the snowy Hill, saying, 'O grantress of boons! O great river! my father's fathers, while searching for the horse, were sent by Kapila to the abode of the god of death. And those same sixty thousand sons of Sagara of mighty soul, having met with the majestic Kapila, perished, (to a soul) in an instant of time. Having thus perished, there hath been no place for them in the region of heaven. O great river! So long as thou dost not besprinkle those same bodies with thy water, there is no salvation for these same Sagara's sons. O blessed goddess! carry thou my forefathers, Sagara's sons, to the region of heaven. O great river! on their account am I beseeching thee forsooth."

"Lomasa said, 'Ganga, the goddess saluted by the world, having heard these words of the king, was well pleased, and spake to Bhagiratha the following words: 'O great king! I am prepared to do what thou dost ask me; there is no doubt therein. But when I shall descend from the sky to the earth, the force of my fall will be difficult to sustain. O protector of men! In the three worlds there exists none who is able to sustain the same, excepting Siva, the most praiseworthy of gods, the great Lord with the throat of sable blue. O (prince) of a powerful arm! Obtain the favour, by practising austerities, of that same Siva-giver of boons. That same god will sustain my descent upon his head. Thy desire he will fulfill, the desire, namely, to be of service to thy fathers, O king!' Then the great king Bhagiratha having heard the same, went to the Kailasa hill, and betaking himself to a severe course of penances, at the expiration of a certain length of time obtained the favour of that worker of blessings (Siva). And, O protector of men! that same best of men, in order that his forefathers might have a place in heaven secured to them, received from that very Siva the fulfilment of his wish, namely the wish that the descending Ganga might be sustained.'"

Section 109

"Lomasa said, 'The blessed God having heard what Bhagiratha had said, and with a view to doing what was agreeable to the residents of heaven, replied to the king, saying, 'So let it be. O most righteous of the protectors of men, O (prince) of a powerful arm! For thy sake I shall sustain the river of the gods, when she will take her descent from the sky, she who is pure and blessed and divine, O (king) of a mighty arm!' Saying this, he came to the snowy mountain, surrounded by his attendants, of awful mien, and with uplifted weapons of diverse forms. And standing there, he said to Bhagiratha, the most praiseworthy of men, 'O (prince) of a powerful arm! do thou pray to the river, the daughter of the king of mountains. I shall sustain that most praiseworthy of rivers when she falls down from the third region of the world (heaven).' Having heard these words uttered by Siva, the king became devout (in heart), made obesiance and directed his thoughts towards Ganga. Then the delightful (river), of pure water in being so thought of by the king, and seeing that the great lord (Siva) was standing (to receive her fall), came down all of a sudden from the sky. And seeing that she had taken her leap from the sky, the gods, together with the mighty saints, the Gandharvas, the snakes, and the Yakshas, assembled there as spectators. Then came down from the sky Ganga, the daughter of the snowy mountain. And her whirlpools were raging, and she was teeming with fishes and sharks. O king! she directing her course towards the sea, separated herself, into three streams; and her water was bestrewn with piles of froth, which looked like so many rows of (white) ganders. And crooked and tortuous in the movement of her body, at places; and at others stumbling at it were; and covered with foam as with a robe: she went forward like a woman drunk. And elsewhere, by virtue of the roar of her waters, she uttered loud sounds. Thus assuming very many different aspects, when she fell from the sky, and reached the surface of the earth, she said to Bhagiratha, 'O great king! show me the path that I shall have to take. O lord of the earth! for thy sake have I descended to the earth.' Having heard these words, king Bhagiratha directed his course towards the spot where lay those bodies of mighty Sagara's sons, in order that, O most praiseworthy of men, the holy water might flood (the same). Having achieved the task of sustaining Ganga, Siva, saluted by men, went to Kailasa the most praiseworthy of mountains, accompanied by the celestials. And the protector of men (Bhagiratha) accompanied by Ganga reached the sea; and the sea, the abode of Varuna, was quickly filled. And the king adopted Ganga as a daughter of himself, and at that spot offered libations of water to the names of his forefathers; thus was his heart's wish fulfilled. Thus asked by thee, I have narrated the whole story how Ganga running in three streams, was brought down to the earth for filling the sea; how the mighty saint had drunk up the sea for a particular reason, and how, O lord! Vatapi, the slayer of Brahmanas, was destroyed by Agastya.'"

Section 110

Vaisampayana said, "O chief of the Bharata race! then the son of Kunti went at a slow pace to the two rivers Nanda and Aparananda, which had the virtue of destroying the dread of sin. And the protector of men having reached the healthy hill Hemakuta, beheld there very many strange and inconceivable sights. There the very utterance of words caused the gathering of clouds, and a thousand volleys of stones. And people at its sight, were struck sad, and were unable to ascend the hill. There the winds blew for aye, and the heavens always poured down rains; and likewise the sounds of the recitation of the sacred writ were heard, yet nobody was seen. In the evening and in the morning would be seen the blessed fire that carries offerings to the gods and there flies would bite and interrupt the practice of austerities. And there a sadness would overtake the soul, and people would become sick. The son of Pandu, having observed very many strange circumstances of this character again addressed his questions to Lomasa with reference to these wonderful things.

"Lomasa said, 'O slayer of foes! O king! I am going to tell thee as we heard it before; do thou attend to the same with intent mind. In this peak of Rishava, there was once a saint known by that name. And his life had lasted for many hundred years. And he was devoted to penances and was greatly wrathful. And he, forsooth, for having been spoken to by others, from wrath addressed the hill thus, 'Whoever should utter any words here, thou must throw stones at him, and thou must call up the winds to prevent him from making any noise.' This was what the saint said. And so at this place, as soon as a man utters any words, he is forbidden by a roaring cloud. O king! thus these deeds were performed by that great saint, and from wrath he also forbade other acts. O king! tradition says that when the gods of yore had come to the Nanda, suddenly came over (there) a number of men to look at the celestials. Those same gods at whose head stood Indra did not, however, like to be seen; and so they rendered this spot inaccessible, by raising obstructions in the form of hills. And from that day forward, O Kunti's son! men could not cast their eyes at any time on what looked like a hill, far less could they ascend the same. This big mountain is incapable of being seen by one who hath not led an austere life, nor can such a one ascend it. Therefore, O son of Kunti! keep thou thy tongue under control. Here at that time all those gods performed the best sacrificial rites. O Bharata's son! Even up to this day these marks thereof may be seen. This grass here hath the form of the sacred kusa grass: the ground here seemeth to be overspread with the sacred grass; and. O lord of men! many of these trees here look like the spots for tying the sacrificial beasts. O Bharata's son! still the Gods and saints have residence here; and their sacred fire is observed in the morning and in the evening. Here if one bathes, his sin is forthwith destroyed, O Kunti's son! O most praiseworthy of the race of Kuru! do thou, therefore, perform thy ablutions, together with thy younger brothers. Then after having washed thyself in the Nanda, thou wilt repair to the river Kausiki, the spot where the most excellent and severest form of penances was practised by Viswamitra. Then the king with his attendants, having washed his body there, proceeded to the river Kausiki, which was pure and delightful and pleasant with cool water.'

"Lomasa said, 'This is the pure divine river by name Kausiki. O chief of Bharata's race! and this is the delightful hermitage of Viswamitra, conspicuous here. And this is a hermitage, with a holy name, belonging to Kasyapa of mighty soul; whose son was Rishyasringa, devoted to penances, and of passions under control. He by force of his penances caused Indra to rain; and that god, the slayer of the demons Vala and Vritra, dreading him, poured down rain during a drought. That powerful and mighty son of Kasyapa was born of a hind. He worked a great marvel in the territory of Lomapada. And when the crops had been restored, king Lomapada gave his daughter Santa in marriage to him, as the sun gave in marriage his daughter Savitri.'

"Yudhishthira said, 'How was the son of Kasyapa, Rishyasringa, born of a hind? And how was he endowed with holiness, being the issue of a reprehensible sexual connexion? And for what reason was Indra, the slayer of the demons Vala and Vritra, afraid of that same sagacious boy, and poured down rain during a period of drought? And how beautiful was that princess Santa, pure in life, she who allured the heart of him when he had turned himself into a stag? And since the royal saint Lomapada is said to have been of a virtuous disposition, why was it that in his territory, Indra, the chastiser of the demon Paka, had withheld rain? O holy saint! all this in detail, exactly as it happened, thou wilt be pleased to narrate to me, for I am desirous of hearing the deeds of Rishyasringa's life.'

"Lomasa said, 'Hear how Rishyasringa, of dreaded name, was born as a son to Vibhandaka, who was a saint of the Brahmana caste, who had cultured his soul by means of religious austerities, whose seed never failed in causing generation, and who was learned and bright like the Lord of beings. And the father was highly honoured, and the son was possessed of a mighty spirit, and, though a boy, was respected by aged man. And that son of Kasyapa, Vibhandaka, having proceeded to a big lake, devoted himself to the practice of penances. And that same saint, comparable to a god, laboured for a long period. And once while he was washing his mouth in the waters, he beheld the celestial nymph Urvasi--whereupon came out his seminal fluid. And, O king! a hind at that time lapped it up along with the water that she was drinking, being athirst; and from this cause she became with child. That same hind had really been a daughter of the gods, and had been told of yore by the holy Brahma, the creator of the worlds, 'Thou shall be a hind; and when in that form, thou shall give birth to a saint; thou shalt then be freed.' As Destiny would have it, and as the word of the creator would not be untrue, in that same hind was born his (Vibhandaka's) son a mighty saint. And Rishyasringa, devoted to penances, always passed his days in the forest. O king! there was a horn on the head of that magnanimous saint and for this reason did he come to be known at the time by the name of Rishyasringa. And barring his father, not a man had ever before been seen by him; therefore his mind, O protector of men! was entirely devoted to the duties of a continent life. At this very period there was a ruler of the land of Anga known by the name of Lomapada who was a friend of Dasaratha. We have heard that he from love of pleasure had been guilty of a falsehood towards a Brahmana. And that same ruler of the world had at that time been shunned by all persons of the priestly class. And he was without a ministering priest (to assist him in his religious rites). And the god of a thousand eyes (Indra) suddenly abstained from giving rain in his territory; so that his people began to suffer and O lord of the earth! he questioned a number of Brahmanas, devoted to penances, of cultivated minds, and possessed of capabilities with reference to the matter of rain being granted by the lord of gods, saying, 'How may the heavens grant us the rain? Think of an expedient (for this purpose).' And those same cultured men, being thus questioned, gave expression to their respective views. And one among them--the best of saints--spake to that same king, saying, 'O lord of kings! the Brahmanas are angry with thee. Do some act (therefore) for appeasing them. O ruler of the earth! send for Rishyasringa, the son of a saint, resident of the forest knowing nothing of the female sex, and always taking delight in simplicity. O king! if he, great in the practice of penances, should show himself in thy territory, forthwith rain would be granted by the heavens, herein I have no doubt at all.' And, O king! having heard these words Lomapada made atonement for his sins. And he went away; and when the Brahmanas had been appeased, he returned again, and seeing the king returned, the people were again glad at heart. Then the king of Anga convened a meeting of his ministers, proficient in giving counsel. And he took great pains in order to settle some plan for securing a visit from Rishyasringa. And, O unswerving (prince)! with those ministers, who were versed in all branches of knowledge, and exceedingly proficient in worldly matters, and had a thorough training in practical affairs, he at last settled a plan (for gaining his object). And then he sent for a number of courtesans, women of the town, clever in everything. And when they came, that same ruler of the earth spake to them, saying, 'Ye lovely women! Ye must find some means to allure, and obtain the confidence of the son of the saint--Rishyasringa, whom ye must bring over to my territory.' And those same women, on the one hand afraid of the anger of the king and on the other, dreading a curse from the saint, became sad and confounded, and declared the business to be beyond their power. One, however, among them--a hoary woman, thus spake to the king, 'O great king! him whose wealth solely consists in penances, I shall try to bring over here. Thou wilt, however, have to procure for me certain things, in connection with the plan. In that case, I may be able to bring over the son of the saint--Rishyasringa.' Thereupon the king gave an order that all that she might ask for should be procured. And he also gave a good deal of wealth and jewels of various kinds. And then, O Lord of the earth, she took with herself a number of women endowed with beauty and youth, and went to the forest without delay."

Section 111

"Lomasa said, 'O descendant of Bharata! she in order to compass the object of the king, prepared a floating hermitage, both because the king had ordered so, and also because it exactly accorded with her plan. And the floating hermitage, containing artificial trees adorned with various flowers and fruits, and surrounded by diverse shrubs and creeping plants and capable of furnishing choice and delicious fruits, was exceedingly delightful, and nice, and pleasing, and looked as if it had been created by magic. Then she moored the vessel at no great distance from the hermitage of Kasyapa's son, and sent emissaries to survey the place where that same saint habitually went about. And then she saw an opportunity; and having conceived a plan in her mind, sent forward her daughter a courtesan by trade and of smart sense. And that clever woman went to the vicinity of the religious man and arriving at the hermitage beheld the son of the saint.'"

"The courtesan said, 'I hope, O saint! that is all well with the religious devotees. And I hope that thou hast a plentiful store of fruits and roots and that thou takest delight in this hermitage. Verily I come here now to pay thee a visit. I hope the practice of austerities among the saints is on the increase. I hope that thy father's spirit hath not slackened and that he is well pleased with thee. O Rishyasringa of the priestly caste! I hope thou prosecutest the studies proper for thee.'"

Rishyasringa said, 'Thou art shining with lustre, as if thou wert a (mass) of light. And I deem thee worthy of obeisance. Verily I shall give thee water for washing thy feet and such fruits and roots also as may be liked by thee, for this is what my religion hath prescribed to me. Be thou pleased to take at thy pleasure thy seat on a mat made of the sacred grass, covered over with a black deer-skin and made pleasant and comfortable to sit upon. And where is thy hermitage? O Brahmana! thou resemblest a god in thy mien. What is the name of this particular religious vow, which thou seemest to be observing now?'

"The courtesan said, O son of Kasyapa! on the other side of yonder hill, which covers the space of three Yojanas, is my hermitage--a delightful place. There, not to receive obeisance is the rule of my faith nor do I touch water for washing my feet. I am not worthy of obeisance from persons like thee; but I must make obeisance to thee. O Brahmana! This is the religious observance to be practised by me, namely, that thou must be clasped in my arms.'"

"Rishyasringa said, 'Let me give thee ripe fruits, such as gallnuts, myrobalans, Karushas, Ingudas from sandy tracts and Indian fig. May it please thee to take a delight in them!'"

Lomasa said, "She, however, threw aside all those edible things and then gave him unsuitable things for food. And these were exceedingly nice and beautiful to see and were very much acceptable to Rishyasringa. And she gave him garlands of an exceedingly fragrant scent and beautiful and shining garments to wear and first-rate drinks; and then played and laughed and enjoyed herself. And she at his sight played with a ball and while thus employed, looked like a creeping plant broken in two. And she touched his body with her own and repeatedly clasped Rishyasringa in her arms. Then she bent and break the flowery twigs from trees, such as the Sala, the Asoka and the Tilaka. And overpowered with intoxication, assuming a bashful look, she went on tempting the great saint's son. And when she saw that the heart of Rishyasringa had been touched, she repeatedly pressed his body with her own and casting glances, slowly went away under the pretext that she was going to make offerings on the fire. On her departure, Rishyasringa became over-powered with love and lost his sense. His mind turned constantly to her and felt itself vacant. And he began to sigh and seemed to be in great distress. At that moment appeared Vibhandaka, Kasyapa's son, he whose eyes were tawny like those of a lion, whose body was covered with hair down to the tip of the nails, who was devoted to studies proper for his caste, and whose life was pure and was passed in religious meditation. He came up and saw that his son was seated alone, pensive and sad, his mind upset and sighing again and again with upturned eyes. And Vibhandaka spake to his distressed son, saying, 'My boy! why is it that thou art not hewing the logs for fuel. I hope thou hast performed the ceremony of burnt offering today. I hope thou hast polished the sacrificial ladles and spoons and brought the calf to the milch cow whose milk furnisheth materials for making offerings on the fire. Verily thou art not in thy wonted state, O son! Thou seemest to be pensive, and to have lost thy sense. Why art thou so sad today? Let me ask thee, who hath been to this place today?'"

Section 112

'Rishyasringa said, 'Here came to-day a religious student with a mass of hair on his head. And he was neither short nor tall. And he was of a spirited look and a golden complexion, and endued with eye large as lotuses; and he was shining and graceful as a god. And rich was his beauty blazing like the Sun; and he was exceedingly fair with eyes graceful and black. And his twisted hair was blue-black and neat and long and of a fragrant scent and tied up with strings of gold. A beautiful ornament was shining on his neck which looked like lightning in the sky. And under the throat he had two balls of flesh without a single hair upon them and of an exceedingly beautiful form. And his waist was slender to a degree and his navel neat; and smooth also was the region about his ribs. Then again there shone a golden string from under his cloth, just like this waist-string of mine. And there was something on his feet of a wonderful shape which give forth a jingling sound. Upon his wrists likewise was tied a pair of ornaments that made a similar sound and looked just like this rosary here. And when he walked, his ornaments uttered a jingling sound like those uttered by delighted ganders upon a sheet of water. And he had on his person garments of a wonderful make; these clothes of mine are by no means beautiful like those. And his face was wonderful to behold; and his voice was calculated to gladden the heart; and his speech was pleasant like the song of the male blackbird. And while listening to the same I felt touched to my inmost soul. And as a forest in the midst of the vernal season, assumes a grace only when it is swept over by the breeze, so, O father! he of an excellent and pure smell looks beautiful when fanned by the air. And his mass of hair is neatly tied up and remains adhering to the head and forehead evenly sundered in two. And his two eyes seemed to be covered with wonderful Chakravaka birds of an exceedingly beautiful form. And he carried upon his right palm a wonderful globur fruit, which reaches the ground and again and again leaps up to the sky in a strange way. And he beats it and turns himself round and whirls like a tree moved by the breeze. And when I looked at him, O father! he seemed to be a son of the celestials, and my joy was extreme, and my pleasure unbounded. And he clasped my body, took hold of my matted hair, and bent down my mouth, and, mingling his mouth with my own, uttered a sound that was exceedingly pleasant. And he doth not care for water for washing his feet, nor for those fruits offered by me; and he told me that such was the religious observance practised by him. And he gave unto me a number of fruits. Those fruits were tasteful unto me: these here are not equal to them in taste. They have not got any rind nor any stone within them, like these. And he of a noble form gave me to drink water of an exceedingly fine flavour; and having drunk it, I experienced great pleasu e; and the ground seemed to be moving under my feet. And these are the garlands beautiful and fragrant and twined with silken threads that belong to him. And he, bright with fervent piety, having scattered these garlands here, went back to his own hermitage. His departure hath saddened my heart; and my frame seems to be in a burning sensation! And my desire is to go to him as soon as I can, and to have him every day walk about here. O father, let me this very moment go to him. Pray, what is that religious observance which is being practised by him. As he of a noble piety is practising penances, so I am desirous to live the same life with him. My heart is yearning after similar observances My soul will be in torment if I see him not,'"

Section 113

"Vibhandaka said, 'Those are, O son! Rakshasas. They walk about in that wonderfully beautiful form. Their strength is unrivalled and their beauty great And they always meditate obstruction to the practice of penances. And, O my boy, they assume lovely forms and try to allure by diverse means. And those fierce beings hurled the saints, the dwellers of the woods, from blessed regions (won by their pious deeds) And the saint who hath control over his soul, and who is desirous of obtaining the regions where go the righteous, ought to have nothing to do with them. And their acts are vile and their delight is in causing obstruction to those who practise penance; (therefore) a pious man should never look at them. And, O son! those were drinks unworthy to be drunk, being as they were spirituous liquors consumed by unrighteous men. And these garlands, also, bright and fragrant and of various hues, are not intended for saints.' Having thus forbidden his son by saying that those were wicked demons, Vibhandaka went in quest of her. And when by three day's search he was unable to trace where she was he then came back to his own hermitage. In the meanwhile, when the son of Kasyapa had gone out to gather fruits, then that very courtesan came again to tempt Rishyasringa in the manner described above. And as soon as Rishyasringa had her in sight, he was glad and hurriedly rushing towards him said, 'Let us go to thy hermitage before the return of my father.' Then, O king! those same courtesans by contrivances made the only son of Kasyapa enter their bark, and unmoored the vessel. And by various means they went on delighting him and at length came to the side of Anga's king. And leaving then that floating vessel of an exceedingly white tint upon the water, and having placed it within sight of the hermitage, he similarly prepared a beautiful forest known by the name of the Floating Hermitage. The king, however, kept that only son of Vibhandaka within that part of the palace destined for the females when of a sudden he beheld that rain was poured by the heavens and that the world began to be flooded with water. And Lomapada, the desire of his heart fulfilled, bestowed his daughter Santa on Rishyasringa in marriage. And with a view to appease the wrath of his father, he ordered kine to be placed, and fields to be ploughed, by the road that Vibhandaka was to take, in order to come to his son. And the king also placed plentiful cattle and stout cowherds, and gave the latter the following order:

"When the great saint Vibhandaka should enquire of you about his son, ye must join your palms and say to him that these cattle, and these ploughed fields belong to his son and that ye are his slaves, and that ye are ready to obey him in all that he might bid.' Now the saint, whose wrath was fierce, came to his hermitage, having gathered fruits and roots and searched for his son. But not finding him he became exceedingly wroth. And he was tortured with anger and suspected it to be the doing of the king. And therefore, he directed his course towards the city of Champa having made up his mind to burn the king, his city, and his whole territory. And on the way he was fatigued and hungry, when he reached those same settlements of cowherds, rich with cattle. And he was honoured in a suitable way by those cowherds and then spent the night in a manner befitting a king. And having received very great hospitality from them, he asked them, saying, 'To whom, O cowherds, do ye belong?' Then they all came up to him and said, 'All this wealth hath been provided for thy son.' At different places he was thus honoured by that best of men, and saw his son who looked like the god Indra in heaven. And he also beheld there his daughter-in-law, Santa, looking like lightning issuing from a (cloud). And having seen the hamlets and the cowpens provided for his son and having also beheld Santa, his great resentment was appeased. And O king of men! Vibhandaka expressed great satisfaction with the very ruler of the earth. And the great saint, whose power rivalled that of the sun and the god of fire, placed there his son, and thus spake, 'As soon as a son is born to thee, and having performed all that is agreeable to the king, to the forest must thou come without fail.' And Rishyasringa did exactly as his father said, and went back to the place where his father was. And, O king of men! Santa obediently waited upon him as in the firmament the star Rohini waits upon the Moon, or as the fortunate Arundhati waits upon Vasishtha, or as Lopamudra waits upon Agastya. And as Damayanti was an obedient wife to Nala, or as Sachi is to the god who holdeth the thunderbolt in his hand or as Indrasena, Narayana's daughter, was always obedient to Mudgala, so did Santa wait affectionately upon Rishyasringa, when he lived in the wood. This is the holy hermitage which belonged to him. Beautifying the great lake here, it bears holy fame. Here perform thy ablutions and have thy desire fulfilled. And having purified thyself, direct thy course towards other holy spots,'"

Section 114

(Tirtha-yatra Parva continued)

"Vaisampayana said, 'Then, O Janamejaya, the son of Pandu started from the river Kausiki and repaired in succession to all the sacred shrines. And, O protector of men, he came to the sea where the river Ganga falls into it; and there in the centre of five hundred rivers, he performed the holy ceremony of a plunge. Then, O ruler of the earth, accompanied by his brothers, the valiant prince proceeded by the shore of the sea towards the land where the Kalinga tribes dwell."

"Lomasa said, 'There is the land, O Kunti's son, where the Kalinga tribes dwell. Through it passeth the river Vaitarani, on the banks whereof even the god of virtue performed religious river, having first placed himself under the protection of the celestials. Verily, this is the northern bank, inhabited by saints, suitable for the performance of religious rites beautified by a hill, and frequented by persons of the regenerate caste. This spot (in holiness) rivals the path whereby a virtuous man, fit for going to heaven, repairs to the region inhabited by gods. And verily at this spot in former times, other saints likewise worshipped the immortals by the performance of religious rites. And at the very spot it was that the god Rudra, O king of kings, seized the sacrificial beast and exclaimed, 'This is my share!' O chief of the descendants of Bharata, then when the beast was carried away by Siva, the gods spake to him saying, 'Cast not a covetous glance at the property of others, disregarding all the righteous rules.' Then they addressed words of glorification of a pleasing kind to the god Rudra. And they satisfied him by offering a sacrifice, and paid him suitable honours. Thereupon he gave up the beast, and went by the path trodden by the gods. Thereupon what happened to Rudra, learn from me, O Yudhishthira! Influenced by the dread of Rudra, the gods set apart for evermore, the best allotment out of all shares, such as was fresh and not stale (to be appropriated by the god). Whosoever performs his ablutions at this spot, while reciting this ancient story, beholds with his mortal eyes the path that leads to the region of the gods.'

"Vaisampayana said, 'Then all the sons of Pandu and likewise the daughter of Drupada--all of whom were the favoured of Fate--descended to the river Vaitarani, and made libations to the names of their fathers.'

"Yudhishthira said, 'O Lomasa, how great must be the force of a pious deed! Having taken my bath at this spot in a proper form, I seem to touch no more the region inhabited by mortal men! O saint of a virtuous life, I am beholding all the regions. And this is the noise of the magnanimous dwellers of the wood, who are reciting their audible prayers.'

"Lomasa said, 'O Yudhishthira, the place whence this noise comes and reaches thy ears is at the distance of three hundred thousand yojanas, to be sure. O lord of men, rest thou quiet and utter no word. O king, this is the divine forest of the Self-existent One, which hath now come to our view. There, O king, Viswakarma of a dreaded name performed religious rites. On the mighty occasion of that sacrifice, the Self-existent One made a gift of this entire earth with all its hilly and forest tracts, to Kasyapa, by way of gratuity, for ministering as a priest. And then, O Kuru's son, as soon as that goddess Earth was giving away, she became sad at heart, and wrathfully spake the following words to that great lord, the ruler of the worlds, 'O mighty god, it is unworthy of thee to give me away to an ordinary mortal. And this act of gift on thy part will come to nothing; (for) here am I going to descend into the bottom of the nether world.' Then when the blessed saint Kasyapa beheld the goddess Earth, despondent and sad, he, O protector of men, performed a propitiatory act calculated to appease her wrath. And then, O Pandu's son, the Earth was pleased with his pious deed. And she uprose again from within the waters, and showed herself in the form of a sacred altar. This, O king, is the spot which distinctly manifests the form of an altar. O great monarch, ascend over it, and thou wilt gain valour and strength. And, O king, this is the very altar which reaches as far as the sea, and rests itself upon its bosom. May good luck be thine, do thou mount hereupon, and of thyself cross the sea. And while thou this day mountest upon it, I shall administer the ceremony for averting all evil from thee; for this altar here, as soon as it gets a mortal's touch, at once enters into the sea. Salutation to the god who protects the universe! Salutation to thee that art beyond the universe! O Lord of gods, vouchsafe thy presence in this sea. O Pandu's son, thou must recite the following words of truth, and while so reciting, thou must quickly ascend this altar, 'The god of fire, and the sun, and the organ of generation, and water, and goddess and the seed of Vishnu, and the navel of nectar. The god of fire is the organ that generated the (ocean); the earth is thy body; Vishnu deposited the seed that caused thy being and thou art the navel of nectar.' Thus, O Pandu's son, the words of truth must be audibly recited, and while so reciting, one must plunge into the lord of rivers. O most praiseworthy of Kunti's son, otherwise this lord of waters of divine birth, this best storehouse of the waters (of the earth), should not be touched, O son of Kunti, even with the end of a sacred grass.'

"Vaisampayana said, 'Then when the ceremony for averting evil had been completed in his behalf, the magnanimous Yudhishthira went into the sea, and having performed all that the saint had bid, repaired to the skirts of the Mahendra hill, and spent the night at that spot.'"

Section 115

"Vaisampayana said, 'The protector of the earth spent there a single night, and with his brothers, paid the highest honours to the religious men. And Lomasa made him acquainted with the names of all of them, such as the Bhrigus, the Angiras, the Vasishthas, and the Kasyapas. And the royal saint paid visit to them all and made obeisance to them with joined palms. And then he asked the valiant Akritavrana, who was a follower of Parasurama, when will the revered Parasurama show himself to the religious men here? It is desired on that occasion to obtain a sight of the descendant of Bhrigu.'

"Akritavrana said, 'Thy journey to this spot is already known to Rama, whose soul spontaneously knows everything. And he is in every way well-pleased with thee, and he will show himself readily to thee. And the saints who practise penances here, are permitted to see him on the fourteenth and the eighth day of the lunar course. On the morrow at the end of this very night there will set in the fourteenth day of the lunar course. On that occasion thou wilt have a sight of him, clad in a sable deerskin, and wearing his hair in the form of a matted mass."

"Yudhishthira said, Thou hast been a follower of the mighty Rama, Jamadagni's son; thou must, therefore, have been the eye-witness of all the deeds achieved by him in former days. I, therefore, request thee to narrate to me how the members of the military caste were vanquished by Rama on the field of battle, and what the original cause of those conflicts was.'

"Akritavrana said, 'With pleasure shall I recite to thee that excellent story, O Bharata's son, O chief of kings, the story of the godlike deeds of Rama, the son of Jamadagni, who traced his origin to Bhrigu's race. I shall also relate the achievements of the great ruler of the Haihaya tribe. That king, Arjuna by name, the mighty lord of the Haihaya tribe was killed by Rama. He, O Pandu's son, was endued with a thousand arms; and by the favour of Dattatreya he likewise had a celestial car made of gold. And, O protector of the earth, his rule extended over the entire animated world, wheresoever located on this earth. And the car of that mighty monarch could proceed everywhere in an unobstructed course. And grown resistless by the virtue of a granted boon, he ever mounted on that car, trampled upon gods and Yakshas and saints on all sides round. And all the born beings wheresoever placed, were harassed by him. Then the celestials and the saints of a rigidly virtuous life, met together, and thus spake to Vishnu, the god of gods, the slayer of demons, and possessed of prowess that never failed, saying. 'O blessed and revered lord, for the purpose of preserving all the born beings, it is necessary that Arjuna should be killed by thee.' And the mighty ruler of the Haihaya tribe placing himself on his celestial car, affronted Indra, while that deity was enjoying himself with Sachi, his queen. Then, O Bharata's son, the blessed and the revered god (Vishhnu) held a consultation with Indra, with a view to destroying Kartavirya's son. And on that occasion, all that was for the good of the world of beings, was communicated by the lord of gods; and the blessed god worshipped by the world, to do all that was necessary, went to the delightful Vadari wood which was his own chosen retreat for practising penances. And at this very time there lived on the earth a mighty monarch in the land of Kanyakuvja, a sovereign whose military force was exceedingly great. And his name of Gadhi was famous in the world. He, however, betook himself to a forest-life. And while he was dwelling in the midst of the wood, there was born to him a daughter beautiful as a nymph of heaven. And Richika, the son of Bhrigu, asked for her to be united with himself in marriage. And then Gadhi spake to that Brahmana, who led a rigidly austere life, saying. There is a certain family custom in our race; it hath been founded by my ancestors of a bygone age. And, O most excellent of the sacerdotal caste, be it known to thee that the intending bridegroom must offer a dowry consisting of a thousand fleet steeds, whose colour must be brown and every one of whom must possess a single sable car. But, O Bhrigu's son, a reverend saint like thee cannot be asked to offer the same. Nor can my daughter be refused to a magnanimous saint of thy (exalted) rank.' Thereupon Richika said, 'I will give thee a thousand fleet steeds, brown in hue and possessing a single sable car; let thy daughter be given in marriage to me.'

"Akritavrana said. Thus having given his word, O king, he went and said to Varuna, 'Give me a thousand fleet steeds brown in colour, and each with one black ear. I want the same as dowry for my marriage.' To him Varuna forthwith gave a thousand steeds. Those steeds had issued out of the river Ganga; hence the spot hath been named: The horse's landing place. And in the city of Kanyakuvja, the daughter of Gadhi, Satyavati by name, was given in marriage; and the gods themselves were of the party of the bride. Richika, the most excellent of the sacerdotal caste, thus procured a thousand steeds, and had a sight of the dwellers of heaven and won a wife in the proper form. And he enjoyed himself with the girl of slender waist, and thus gratified all the wishes and desire that he ever had. And when the marriage had been celebrated, O king, his father Bhrigu came on a visit to see him and his wife; and he was glad to see his praiseworthy son. And the husband and wife together paid their best respects to him, who was worshipped by all the gods. And when he had seated himself, they both with joined palms, stood near him, in order that they might to his bidding. And then the revered saint, Bhrigu, glad at heart, thus spoke to his daughter-in-law, saying, 'O lovely daughter, as for a boon I am ready to grant thee any object of thy wish.' And there upon she asked for his favour in this, that a son might be born to both herself and her mother. And he vouchsafed the favour thus asked for.'

"Bhrigu said, 'During the days that your season lasts, thou and thy mother must take a bath, with the ceremony for bringing forth a male child. And ye two must then separately embrace two different trees--she a peepal tree, and thou a fig tree. And, O dutiful girl, here are two pots of rice and milk, prepared by me with the utmost care. I having ransacked the whole universe to find the drugs, the essence whereof hath been blended with this milk and rice. It must be taken as food with the greatest care.' And saying this, he vanished from sight. The two ladies, however, made an interchange both in the matter of the pots of rice, and likewise as regards the trees (to be embraced by each). Then after the lapse of very many days, the revered saint, once more came. And he came knowing (what had happened) by his attribute of divine knowledge. Then Bhrigu possessed of mighty strength, spake to Satyavati, his daughter-in-law, saying, 'O dutiful girl! O my daughter of a lovely brow, the wrong pot of rice thou tookest as food. And it was the wrong tree which was embraced by thee. It was thy mother who deluded thee. A son will be born of thee, who, though of the priestly caste, will be of a character fit for the military order; while a mighty son will be born of thy mother, who, though by birth a Kshatriya will assume a life suitable to the sacerdotal order. And his power will be great, and he will walk on the path trodden by righteous men.' Then she entreated her father-in-law again and again, saying, 'Let not my son be of this character; but let my grandson be such.' And, O Pandu's son, he replied, 'So let it be!' And thus he was pleased to grant her prayer. Then she brought forth on the expected day a son by name Jamadagni. And this son of Bhrigu was endowed with both splendour and grace. And he grew in years and in strength, and excelled he other saints in the proficiency of his Vaidik lore. O chieftain of Bharata's race, to him, rivalling in lustre the author of light (the sun), came spontaneously and without instruction the knowledge of the entire military art and of the fourfold missile arms.'"

Section 116

"Akritavrana said, 'Jamadagni devoted himself to the study of the Veda and the practice of sacred penances, and became famous for his great austerities. Then he pursued a methodical course of study and obtained a mastery over the entire Veda. And, O king, he paid a visit to Prasenajit and solicited the hand of Renuka in marriage. And this prayer was granted by the king. And the delight of Bhrigu's race having thus obtained Renuka for his wife, took his residence with her in a hermitage, and began to practice penances, being assisted by her. And four boys were born of her, with Rama for the fifth. And although the youngest, Rama was superior to all in merit. Now once upon a time, when her sons had gone out for the purpose of gathering fruits, Renuka who had a pure and austere life, went out to bathe. And, O king, while returning home, she happened to cast her glance towards the king of Martikavata, known by the name of Chitraratha. The king was in the water with his wives, and wearing on his breast a lotus wreath, was engaged in sport. And beholding his magnificent form, Renuka was inspired with desire. And this unlawful desire she could not control, but became polluted within the water, and came back to the hermitage frightened at heart. Her husband readily perceived what state she was in. And mighty and powerful and of a wrathful turn of mind, when he beheld that she had been giddy and that the lustre of chastity had abandoned her, he reproached her by crying out 'Fie!' At that very moment came in the eldest of Jamadagni's sons, Rumanvan; and then, Sushena, and then, Vasu, and likewise, Viswavasu. And the mighty saint directed them all one by one to put an end to the life of their mother. They, however, were quite confounded and lost heart. And they could not utter a single word. Then he in ire cursed them. And on being cursed they lost their sense and suddenly became like inanimate objects, and comparable in conduct to beasts and birds. And then Rama, the slayer of hostile heroes, came to the hermitage, last of all. Him the mighty-armed Jamadagni, of great austerities, addressed, saying, 'Kill this wicked mother of thine, without compunction, O my son.' Thereupon Rama immediately took up an axe and therewith severed his mother's head. Then, O great king, the wrath of Jamadagni of mighty soul, was at once appeased; and well-pleased, he spake the following words, 'Thou hast, my boy, performed at my bidding this difficult task, being versed in virtue. Therefore, whatsoever wishes there may be in thy heart, I am ready to grant them all. Do thou ask me.' Thereupon Rama solicited that his mother might be restored to life, and that he might not be haunted by the remembrance of this cruel deed and that he might not be affected by any sin, and that his brothers might recover their former state, and that he might be unrivalled on the field of battle, and that he might obtain long life. And, O Bharata's son, Jamadagni, whose penances were the most rigid, granted all those desires of his son. Once, however, O lord, when his sons had gone out as before, the valourous son of Kartavirya, the lord of the country near the shore of the sea, came up to the hermitage. And when he arrived at that hermitage, the wife of the saint received him hospitably. He, however, intoxicated with a warrior's pride, was not at all pleased with the reception accorded to him, and by force and in defiance of all resistance, seized and carried off from that hermitage the chief of the cows whose milk supplied the sacred butter, not heeding the loud lowing of the cow. And he wantonly pulled down the large trees of the wood. When Rama came home, his father himself told him all that had happened. Then when Rama saw how the cow was lowing for its calf, resentment arose in his heart. And he rushed towards Kartavirya's son, whose last moments had drawn nigh. Then the descendant of Bhrigu, the exterminator of hostile heroes, put forth his valour on the field of battle, and with sharpened arrows with flattened tips, which were shot from a beautiful bow, cut down Arjuna's arms, which numbered a thousand, and were massive like (wooden) bolts for barring the door. He, already touched by the hand of death, was overpowered by Rama, his foe. Then the kinsmen of Arjuna, their wrath excited against Rama, rushed at Jamadagni in his hermitage, while Rama was away. And they slew him there; for although his strength was great, yet being at the time engaged in penances, he would not fight. And while thus attacked by his foes, he repeatedly shouted the name of Rama in a helpless and piteous way. And, O Yudhishthira, the sons of Kartavirya shot Jamadagni, with their arrows, and having thus chastised their foe, went their way. And when they had gone away, and when Jamadagni had breathed his last, Rama, the delight of Bhrigu's race, returned to the hermitage, bearing in his arms, fuel for religious rites. And the hero beheld his father who had been put to death. And grieved exceedingly he began to bewail the unworthy fate that had laid his father low."

Section 117

"Rama said, 'The blame is mine, O father, that like a stag in the wood, thou hast been shot dead with arrows, by those mean and stupid wretches--the sons of Kartavirya. And O father, virtuous and unswerving from the path of righteousness and inoffensive to all animated beings as thou wert, how came it to be permitted by Fate that thou shouldst die in this way? What an awful sin must have been committed by them, who have killed thee with hundreds of sharpened shafts, although thou wert an aged man, and engaged in penances at the time and absolutely averse to fighting with them. With what face will those shameless persons speak of this deed of theirs to their friends and servants, viz., that they have slain an unassisted and unresisting virtuous man?--O protector of men, thus he, great in penance, bewailed much in a piteous manner, and then performed the obsequies of his departed sire. And Rama, the conqueror of hostile cities, cremated his father on the funeral pyre, and vowed, O scion of Bharata's race, the slaughter of the entire military caste, and of exceeding strength in the field of battle, and possessed of valour suited to a heroic soul, and comparable to the god of death himself, he took up his weapon in wrathful mood, and singlehanded put Kartavirya's sons to death. And, O chieftain of the military caste, Rama, the leader of all capable of beating their foes, thrice smote down all the Kashatriya followers of Kartavirya's sons. And seven times did that powerful lord exterminate the military tribes of the earth. In the tract of land, called Samantapanchaka five lakes of blood were made by him. There the mightiest scion of Bhrigu's race offered libations to his forefathers--the Bhrigus, and Richika appeared to him in a visible form, and spake to him words of counsel. Then the son of Jamadagni of dreaded name, performed a mighty sacrifice and gratified the lord of the celestials, and bestowed the earth to the ministering priests. And, O protector of human beings, he raised an altar made of gold, ten Vyamas in breadth and nine in height, and made a gift of the same to the magnanimous Kasyapa. Then at Kasyapa's bidding the Brahamanas divided the altar into a number of shares, and thus they became reputed as the Khandavayamas (share takers). And the exterminator of the military race possessed of immense strength, bestowed the earth upon the high-souled Kasyapa, and then became engaged in penance of an exceedingly severe form. He now dwells in this Mahendra, monarch of hills. Thus did hostilities arise between him and the members of the military caste,--all of them who dwell on this earth; and Rama, endowed with immense strength, in this way subdued the entire world.'

"Vaisampayana said, 'Then on the fourteenth day of the moon, the mighty-souled Rama at the proper hour showed himself to those members of the priestly caste and also to the virtuous king (Yudhishthira) and his younger brothers. And, O king of kings, the lord together with his brothers, worshipped Rama, and, O most righteous of the rulers of men, the very highest honours were paid by him to all those members of the twice-born class. And after worshipping Jamadagni's son and having received words of praise from him, at his direction he spent the night on the Mahendra hill, and then started on his journey towards the southern regions.'"

Section 118

Vaisampayana said, "The magnanimous monarch pursued his journey, and at different spots on the shore of the sea visited the various bathing places, all sacred and pleasant and frequented by men of the sacerdotal caste. And O son of Parikshit! He in proper form took his bath in them together with his younger brothers and then went to an excellent river, the holiest of all. There also the magnanimous king, took his plunge, and offered libations to his forefathers and the gods, and distributed riches to the leaders of the twice-born class. Then he went to the Godavari, a river that falls directly into the sea. There he was freed from his sins. And he reached the sea in the Dravida land, and visited the holy spot passing under Agastya's name, which was exceedingly sacred and exceptionally pure. And the valiant king visited the feminine sacred spots. Here he listened to the story of that well-known feat which was achieved by Arjuna, chief of all wielders of the bow, and which was beyond the power of human beings to perform. And here he was praised by the highest members of the saintly class, and the son of Pandu experienced the greatest delight. And, O protector of the earth! the ruler of the world, accompanied by Krishnâ bathed in those holy spots, and speaking of Arjuna's valour in laudatory terms delightfully spent his time in the place. Then he gave away thousands of cows at those holy spots on the coast of the sea; and with his brothers narrated well pleased how Arjuna had made a gift of kine. And he, O king! visited one by one those holy places on the coast of the sea and many other sacred spots, and thus fulfilled his heart's desire, till he came to the holiest of all known by the name of Suparaka. Then having crossed a certain tract on the coast of the sea, he reached a forest celebrated on earth. There the deities had practised asceticism in former days, and likewise virtuous rulers of men had performed sacrificial rites. There he, possessed of long and lusty arms, beheld the celebrated altar of Richika's son, who was the foremost of all wielders of the bow. And the altar was girt round by hosts of ascetics, and was fit to be worshipped by persons of a virtuous life. Then the king beheld the holy and delightful shrines of all the gods and of the Vasus, and of the hosts of wind and of the two celestial physicians and of Yama, son of the sun and of the lord of riches, and of Indra, and of Vishnu, and of the lord Creator and of Siva, and of the moon, and of the author of day, and of the lord of waters, and of the host of Sadhyas, and of Brahma, and of the forefathers, and of Rudra together with all his followers, and of the goddess of learning, and of the host of Siddhas, and of many immortal holy gods besides. And in those shrines the king observed various fasts, and gave away large quantities of gems. He plunged his body in all the holy spots, and then came again to Surparaka. And he by the same landing-place of the sea again proceeded with his uterine brothers and came over to the holy spot Prabhasa, whereof fame hath been spread by mighty Brahmanas throughout the world. There he, possessed of a pair of large red eyes, washed himself with all his younger brothers, and offered libations to the forefathers and the celestial hosts; and so did Krishna and all those Brahmanas together with Lomasa. For twelve days he subsisted upon air and water. And he performed ablutions for days and nights and surrounded himself with fires kindled on all sides. Thus that greatest of all virtuous men engaged himself in asceticism. While he was acting thus, information reached both Valarama and Krishna that the king was practising penances of a most austere form and these two leaders of the entire Vrishni tribe accompanied with troops came to Yudhishthira of Ajamidha's race. And when the Vrishnis beheld that the sons of Pandu lay down on the ground, their bodies besmeared all over with dirt and when they beheld the daughter of Drupada in a sad state, their grief was great and they could not refrain from breaking out in loud lamentations. Then the king, whose courage was such that misfortune never could cast him down, cordially met Rama and Krishna and Samva, Krishna's son, and the grand-son of Sini and other Vrishnis, and paid honour to them in a suitable form. And they also in return paid honour to all the sons of Pritha, and were similarly honoured by Pandu's sons. And they seated themselves round about Yudhishthira, as round Indra, O king! are seated the celestial hosts. And highly pleased, he recounted to them all the machinations of his adversaries, and how also he had resided in the forest, and how Arjuna had gone to Indra's abode in order to learn the science of arms--all this he related with a gladdened heart. And they were happy to learn all this news from him; but when they saw the Pandavas so exceedingly lean, the majestic and magnanimous Vrishnis could not forbear shedding tears, which spontaneously gushed from their eyes on account of the agony they felt."

Section 119

Janamejaya said, "O thou of ascetic wealth! when the sons of Pandu and the Vrishnis reached the holy spot Prabhasa, what did they do and what conversation was held there by them, for all of them were of mighty souls, proficient in all the branches of science and both the Vrishnis and the sons of Pandu held one another in friendly estimation."

Vaisampayana said, "When the Vrishnis reached the holy spot Prabhasa, the sacred landing-place on the coast of the sea, they surrounded the sons of Pandu and waited upon them. Then Valarama, resembling in hue the milk of the cow and the Kunda flower and the moon and the silver and the lotus root and who wore a wreath made of wild flowers and who had the ploughshare for his arms, spake to the lotuseyed one, saying, 'O Krishna, I do not see that the practice of virtue leads to any good or that unrighteous practices can cause evil, since the magnanimous Yudhishthira is in this miserable state, with matted hair, a resident of the wood, and for his garment wearing the bark of trees. And Duryodhana is now ruling the earth, and the ground doth not yet swallow him up. From this, a person of limited sense would believe a vicious course of life is preferable to a virtuous one. When Duryodhana is in a flourishing state and Yudhishthira, robbed of his throne, is suffering thus, what should people do in such a matter?--This is the doubt that is now perplexing all men. Here is the lord of men sprung from the god of virtue, holding fast to a righteous path, strictly truthful and of a liberal heart. This son of Pritha would give up his kingdom and his pleasure but would not swerve from the righteous path, in order to thrive. How is it that Bhishma and Kripa and the Brahmana Drona and the aged king, the senior member of the house, are living happily, after having banished the sons of Pritha? Fie upon the vicious-minded leaders of Bharata's race! What will that sinner, the chieftain of the earth, say to the departed forefathers of his race, when the wretch will meet them in the world to come? Having hurled from the throne his in-offensive sons, will he be able to declare that he had treated them in a blameless way? He doth not now see with his mind's eye how he hath become so sightless, and on account of what act he hath grown blind among the kings of this entire earth. Is it not because he hath banished Kunit's son from his kingdom? I have no doubt that Vichitravirya's son, when he with his sons perpetrated this inhuman act, beheld on the spot where dead bodies are burnt, flowering trees of a golden hue. Verily he must have asked them, when those stood before him with their shoulders projected forward towards him, and with their large red eyes staring at him, and he must have listened to their evil advice, since he fearlessly sent away Yudhishthira to the forest, who had all his weapons of war with him and was borne company by his younger brothers. This Bhima here, whose voracious appetite is like that of a wolf, is able to destroy with the sole strength of his powerful arms, and without the help of any weapons of war, a formidable array of hostile troops. The forces in the field of battle were utterly unmanned on hearing his war-cry. And now the strong one is suffering from hunger and thirst, and is emaciated with toilsome journeys. But when he will take up in his hand arrows and diverse other weapons of war, and meet his foes in the field of battle, he will then remember the sufferings of his exceedingly miserable forest-life, and kill his enemies to a man: of a certainty do I anticipate this. There is not throughout the whole world a single soul who can boast of strength and prowess equal to his. And his body, alas! is emaciated with cold, and heat and winds. But when he will stand up for fight, he will not leave a single man out of his foes. This powerful hero, who is a very great warrior when mounted on a car--this Bhima, of appetite rivalling a wolf's conquered single-handed all the rulers of men in the east, together with, those who followed them in battle; and he returned from those wars safe and uninjured. And that same Bhima, miserably dressed in the bark of trees, is now leading a wretched life in the woods. This powerful Sahadeva vanquished all the kings in the south; those lords of men who had gathered on the coast of the sea,--look at him now in an anchorite's dress. Valiant in battle Nakula vanquished single-handed the kings who ruled the regions towards the west,--and he now walks about the wood, subsisting on fruit and roots, with a matted mass of hair on the head, and his body besmeared all over with dirt. This daughter of a king, who is a great soldier when mounted on a car, took her rise from beneath the altar, during the pomp of sacrificial rites. She hath been always accustomed to a life of happiness;

how is she now enduring this exceedingly miserable life in this wood! And the son of the god of virtue,--virtue which stands at the head of all the there pursuits of life--and the son of the wind-god and also the son of the lord of celestials, and those two sons of the celestial physicians,--being the sons of all those gods and always accustomed to a life of happiness, how are they living in this wood, deprived of all comforts? When the son of Virtue met with defeat, and when his wife, his brothers, his followers, and himself were all driven forth, and Duryodhana began to flourish, why did not the earth subside with all its hills?"

Section 120

Satyaki said, "O Rama! this is not the time of lamentation; let us do that which is proper and suited to the present occasion, although Yudhishthira doth not speak a single word. Those who have persons to look after their welfare do not undertake anything of themselves; they have others to do their work, as Saivya and others did for Yayati. Likewise, O Rama! those who have appointed functionaries to undertake their work on their own responsibility, as the leaders of men, they may be said to have real patrons, and they meet with no difficulty, like helpless beings. How is it that when the sons of Pritha have for their patrons these two men, Rama and Krishna, and the two others, Pradyumna and Samva, together with myself,--these patrons being able to protect all the three worlds,--how is it that the son of Pritha is living in the wood with his brothers? It is fit that this very day the army of the Dasarhas should march out, variously armed and with checkered mails. Let Dhritarashtra's sons be overwhelmed with the forces of the Vrishinis and let them go with their friends to the abode of the god of death. Let him alone who wields the bow made of the horn (Krishna), thou alone, if roused, wouldst be able to surround even the whole of this earth. I ask thee to kill Dhritarashtra's son with all his men, as the great Indra, the lord of the gods kill Vritra. Arjuna, the son of Pritha, is my brother, and also my friend, and also my preceptor, and is like the second self of Krishna. It is for this that men desire for a worthy son, and that preceptor seeks a pupil who would contradict him not. It is for this that the time is come for that excellent work, which is the best of all tasks and difficult to perform. I shall baffle Duryodhana's volleys of arms by my own excellent weapons. I shall overpower all in the field of battle. I shall in my wrath cut off his head with my excellent shafts, little inferior to snakes and poison and fire. And with the keen edge of my sword, I shall forcibly sever his head from the trunk, in the field of battle; then I shall kill his followers, and Duryodhana, and all of Kuru's race. O son of Rohini! let the followers of Bhima look at me with joy at their heart, when I shall keep up the weapons of war in the field of battle, and when I shall go on slaying all the best fighting men on the side of the Kurus, as at the end of time fire will burn vast heaps of straw. Kripa and Drona and Vikarna and Kama are not able to bear the keen arrows shot by Pradyumna. I know the power of Arjuna's son--he conducts himself like the son of Krishna in the field of battle. Let Samva chastise by the force of his arms Dussasana; let him destroy by force Dussasana and his charioteer and his car. In the field of battle when the son of Jamvavati becomes irresistible in fight, there is nothing which can withstand his force. The army of the demon Samvara was speedily routed by him when only a boy. By him was killed in fight Asvachakra, whose thighs were round, and whose muscular arms were of exceeding length. Who is there that would be able to go forward to the car of Samva, who is great in fight, when mounted on a car? As a mortal coming under the clutches of death can never escape; so who is there that once coming under his clutches in the field of battle, is able to return with his life? The son of Vasudeva will burn down by the volleys of his fiery shafts all the hostile troops, and those two warriors, Bhishma and Drona,--who are great on a car, and Somadatta surrounded by all his sons. What is there in all the world including the gods, which Krishna cannot encounter on an equal footing, when he takes up the weapons of war, wields in his hands excellent arrows, arms himself with his dice, and thus becomes unrivalled in fight? Then let Aniruddha also take up in his hand his buckler and sword, and let him cover the surface of the earth with Dhritarashtra's sons, their heads separated from their trunks, their bodies devoid of all consciousness as in a sacrificial rite the altar is overspread with sacred grass placed upon the same. And Gada and Uluka, and Vahuka and Bhanu and Nitha and the young Nishatha valiant in battle and Sarana, and Charudeshna, irresistible in war, let them perform feats befitting their race. Let the united army of the Satwatas and Suras, together with the best soldiers of the Vrishnis, the Bhojas, and the Andhakas, kill those sons of Dhritarashtra in the field of battle and let them swell their expanded fame throughout the world. Then let Abhimanyu rule the world so long as this most excellent of virtuous men, the magnanimous Yudhishthira, may be engaged in fulfilling his vow,--the vow that was accepted and declared by him, the most righteous of Kuru's race, on the occasion of the famous play at dice. Afterwards the virtuous king will protect the earth, all his foes defeated in battle by shafts which will be discharged by us. Then there will remain no sons of Dhritarashtra on earth,--nor the son of the charioteer (Kama). This is the most important work for us to do, and this will surely lead to fame."

"Krishna said, 'O scion of the race of Madhu! no doubt what thou sayest is true; we accept thy words, O thou of courage that is never weak! But this bull of the Kuru race (Yudhishthira) would never accept the sovereignty of the earth, unless it were won by the prowess of his own arms. Neither for the sake of pleasure, nor from fear, nor from covetousness, would Yudhishthira ever renounce the rules of the caste; nor would these two heroes, who are mighty, when mounted on a car--Bhima and Arjuna; nor the twin brothers, nor Krishna, the daughter of Drupada. He possessing the appetite of a wolf (Bhima), and the winner of riches (Arjuna), are both unrivalled in fight throughout the world. And why should not this king rule over the entire world when he hath the two sons of Madri to espouse his cause? The high-souled ruler of Panchala together with the Kekaya king, and we also should put forth our united strength, and then would the enemies of Yudhisthira be annihilated.'"

"Yudhishthira said, 'It is not strange that thou shouldst speak thus, O scion of Madhu's race! but to me truth seems to be the first consideration, above that of my sovereign power itself. But it is Krishna alone who precisely knoweth what I am; and it is I alone who precisely know what Krishna (really) is. O thou endued with valour! O scion of Madhu's race! as soon as he will perceive that the time is come for feats of bravery, then, O most valiant of Sini's race, he also of beautiful hair (Krishna) will defeat Suyodhana. Let the brave men of the Dasarha race go back today. They are my patrons; and the foremost of human beings, they have visited me here. O ye of immeasurable strength! never fall off from the path of virtue. I shall see you again, when ye will be happily gathered together.'

"Then after mutual greeting and obeisance to seniors, and having embraced the youthful, those valiant men of the Yadu race and the sons of Pandu separated. And the Yadus reunited to their home; and the Pandavas continued their journey to the sacred spots. Then having parted with Krishna, the virtuous king, accompanied by his brothers and servants, and also by Lomasa, went to the sacred river Payosini. Its fine landing place was constructed by the king of Vidarbha. And he began to dwell on the banks of the Payosini, whose waters were mingled with the distilled Soma juice. There the high-souled Yudhishthira was greeted with excellent laudatory, terms by numerous leaders of the twice-born class, who were delighted to see him there."

Section 121

Lomasa said, "O king! when the Nriga performed a sacrifice here, he gratified Indra, the demolisher of hostile cities, by offering the Soma juice. And Indra was refreshed and was very much pleased. Here the gods together with Indira, and the protectors of all born beings, celebrated sacrifices of various kinds on a large scale, and paid abundant gratuities to the ministering priests. Here king Amurtarayasa, the lord of the world, satisfied Indra, the holder of the thunderbolt, by the offer of the Soma juice, when seven horse-sacrifices were performed by that king. The articles which in other sacrificial rites are uniformly made of the timber, wood and of earth, were all made of gold in the seven sacrifices performed by him. And it is said that in all those rites, seven sets of stakes, rings for the sacrificial stakes, spots, ladles, utensils, spoons were prepared by him. On each sacrificial stake, seven rings were fastened at the top. And, O Yudhishthira! the celestials together with Indira, themselves erected the sacrificial stakes of shining gold which had been prepared for his sacred rites. In all those magnificent sacrifices instituted by Gaya, the protector of the earth, Indira, was delighted by drinking the Soma juice, and the ministering priests were gratified with the gratuities paid to them. And the priests obtained untold wealth counted out to them. And as the sand-grains of the earth, or as the stars in the sky, or as the rain-drops when it raineth, cannot be counted by anyone, so the wealth Gaya gave away was incapable of being counted by figures. So untold was the wealth, O great king! that was given to the ministering priests in all those seven sacrifices that even the above-mentioned objects might be counted by figures, but the gratuities bestowed by him whose largeness exceeded all that was known before were not capable of being counted by figures. And images of the goddess of speech were made of gold by the sculptor of the gods;--and the king gratified the members of the sacerdotal caste, who had arrived from all the cardinal points, by making presents to them of those images, of gold. O protector of men! when the high-souled Gaya performed his sacrificial rites, he erected sacrificial piles at so many different spots that but little space was left on the surface of the earth. And, O scion of Bharata's race! he by that sacred act attained the regions of Indra. Whoever should bathe in the river, Payosini, would go to the regions attained by Gaya. Therefore, O lord of kings! O unswerving prince! thou and thy brothers should bathe in this river; then, O protector of the earth, thou wilt be freed from all these sins."

Vaisampayana said, "O most praiseworthy of men! Yudhishthira with his brothers performed ablutions in the Payosini river. Then, O sinless prince! the powerful monarch together with his brothers, journeyed to the hill of sapphires and the great river Narmada. The blessed saint Lomasa there named to him all the delightful holy spots and all the sacred shrines of the celestials. Then he with his brothers visited those places, according to his desire and convenience. And at various places Brahmanas by thousands received gifts from him."

"Lomasa said, 'O son of Kunti! one who visits the sapphire Hill and plunges his body in the river Narmada attains the regions inhabited by the celestials and kings. O most praiseworthy of men! this period is the junction between the Treta and the Kali age, O Kunti's son! This is the period when a person gets rid of all his sins. O respected sir! this is the spot where Saryati performed sacrificial rites, wherein Indra appeared in a visible form and drank the Soma juice, with the two celestial physicians. And Bhrigu's son of severe austerities conceived anger towards the great Indra; and the mighty Chyavana paralysed Indra, and for his wife obtained the princess, Sukanya.'"

"Yudhishthira said, 'How was the chastiser of the demon Paka, the god possessed of the six attributes, paralysed by Chyavana? And for what reason did the mighty saint conceive wrath towards Indra? And how, O Brahmana! did he raise the celestial physicians to the rank of the drinkers of Soma? All this, precisely as it happened, thy venerable self will be pleased to recount to me.'"

Section 122

"Lomasa said, 'A son was born to the great saint Bhrigu, Chyavana by name. And he, of an exceedingly resplendent form, began to practise austerities by the side of yonder lake. And, O Pandu's son! O protector of men! he of mighty energy assumed the posture called Vira, quiet and still like an inanimate post, and for a long period, remained at the same spot of ground. And he was turned into an anthill covered over with creepers. And after the lapse of a long period, swarms of ants enveloped him. And covered all over with ants, the sagacious saint looked exactly like a heap of earth. And he went on practising austerities, enveloped on all sides with that ant-hill. Now after the lapse of a long space of time, that ruler of earth, Saryati by name, for amusement visited this pleasant and excellent lake. With him were four thousand females, espoused by him, O son of Bharata's race! there was also his only daughter endued with beautiful brows, named Sukanya. She surrounded by her maids, and decked out with jewels fit for the celestials, while walking about, approached the anthill where Bhrigu's son was seated. And surrounded by her maids, she began to amuse herself there, viewing the beautiful scenery, and looking at the lofty trees of the wood. And she was handsome and in the prime of her youth; and she was amorous and bent on frolicking. And she began to break the twigs of the forest trees bearing blossoms. And Bhrigu's son endued with intelligence beheld her wandering like lightning, without her maids, and wearing a single piece of cloth and decked with ornaments. And seeing her in the lone forest, that ascetic of exceeding effulgence was inspired with desire. And that regenerate Rishi possessing ascetic energy, who had a low voice, called the auspicious one,--but she heard him not. Then seeing the eyes of Bhrigu's son from the ant-hill, Sukanya from curiosity and losing her sense, said, 'What is this?'--and with thorns pierced the eyes (of the Rishi). And as his eyes being pierced by her, he felt exceeding pain and became wroth. And (from anger) he obstructed the calls of nature of Saryati's forces. And on their calls of nature being obstructed, the men were greatly afflicted. And seeing this state of things, the king asked. 'Who is it that hath done wrong to the illustrious son of Bhrigu, old and ever engaged in austerities and of wrathful temper? Tell me quick if ye know it'. The soldiers (thereupon) answered him saying, 'We do not know whether any one hath done wrong to the Rishi. Do thou, as thou list, make a searching enquiry into the matter. Thereupon that ruler of earth, using (as he saw occasion) both menace and conciliation, asked his friends (about the circumstance). But they too did not know anything. Seeing that the army was distressed owing to the obstruction of the calls of nature, and also finding her father aggrieved, Sukanya said, 'Roving in the forest, I lighted in the ant-hill here upon some brilliant substance. Thereupon taking it for a glow-worm I neared it, and pierced it (with thorns); Hearing this Saryati immediately came to the ant-hill, and there saw Bhrigu's son, old both in years and austerities. Then the lord of earth with joined hands, besought (the ascetic) saying, 'It behoveth thee to forgive what my daughter through ignorance and greenness, hath done unto thee." Chyavana the son of Bhrigu, addressed the monarch saying, 'Disregarding me, this one, filled with pride hath pierced my eyes. Even her, O king, endued with beauty and who was bereft of her senses by ignorance and temptation--even thy daughter would I have for my bride, I tell thee truly, on this condition alone will I forgive thee.'

Lomasa said, "Hearing the words of the sage, Saryati, without pausing, bestowed his daughter on the high-souled Chyavana. Having received the hand of that girl, the holy one was pleased with the king. And having won the Rishi's grace, the king went to his city, accompanied by his troops. And the faultless Sukanya also having obtained that ascetic for her husband, began to tend him, practising penances, and observing the ordinance. And that one of a graceful countenance, and void of guile worshipped Chyavana, and also ministered unto guests, and the sacred fire."

Section 123

"Lomasa said, 'Once on a time, O king, those celestials, namely the twin Aswins, happened to behold Sukanya, when she had (just) bathed, and when her person was bare. And seeing that one of excellent limbs, and like unto the daughter of the lord of celestials, the nose-born Aswins neared her, and addressed her, saying, 'O thou of shapely thighs, whose daughter art thou? And what doest thou in this wood? O auspicious one, O thou of excellent grace, we desire to know this, do thou therefore tell us.' Thereupon she replied bashfully unto those foremost of celestials. 'Know me as Sarayati's daughter, and Chyavana's wife.' Thereat the Aswins again spake unto her, smiling. 'What for, O fortunate one, hath thy father bestowed thee on a person who is verging on death? Surely, O timid girl, thou shinest in this wood like lightning. Not in the regions of the celestials themselves, O girl, have our eyes lighted on thy like. O damsel, unadornedand without gay robes as thou art, thou beautifiest this wood exceedingly. Still, O thou of faultless limbs, thou canst not look so beautiful, when (as at present) thou art soiled with mud and dirt, as thou couldst, if decked with every ornament and wearing gorgeous apparel. Why, O excellent girl in such plight servest thou a decrepit old husband, and one that hath become incapable of realising pleasure and also of maintaining thee, O thou of luminous smiles? O divinely beautiful damsel, do thou, forsaking Chyavana accept one of us for husband. It behoveth thee not to spend thy youth fruitlessly.'"

"Thus addressed Sukanya answered the celestials saying. 'I am devoted to my husband, Chyavana: do ye not entertain any doubts (regarding my fidelity). Thereupon they again spake unto her, 'We two are the celestial physicians of note. We will make thy lord young and graceful. Do thou then select one of us, viz., ourselves and thy husband,--for thy partner. Promising this do thou, O auspicious one, bring hither thy husband.' .. O king, agreeably to their words she went to Bhrigu's son and communicated to him what the two celestials had said. Hearing her message, Chyavana said unto his wife, 'Do thou so.' Having received the permission of her lord, (she returned to the celestials) and said, 'Do ye so.' Then hearing her words, viz., 'Do ye so,' they spoke unto the king's daughter. 'Let thy husband enter into water.' Thereat Chyavana desirous of obtaining beauty, quickly entered into water. The twin Aswins also, O king, sank into the sheet of water. And the next moment they all came out of the tank in surpassingly beautiful forms, and young and wearing burnished earrings. And all, possessed of the same appearance pleasing to behold, addressed her saying, 'O fortunate one, do thou choose one of us for spouse. And O beauteous one, do thou select him for lord who may please thy fancy.' Finding, however, all of them of the same appearance she deliberated; and at last ascertaining the identity of her husband, even selected him.

"Having obtained coveted beauty and also his wife, Chyavana, of exceeding energy, well pleased, spake these words unto the nose-born celestials: 'Since at your hands, an old man, I have obtained youth, and beauty, and also this wife of mine, I will, well pleased, make you quaffers of the Soma juice in the presence of the lord of celestials himself. This I tell you truly.' Hearing this, highly delighted, the twins ascendedto heaven; and Chyavana and Sukanya too passed their days happily even like celestials."

Section 124

"Lomasa said, 'Now the news came to Saryati that Chyavana had been turned into a youth. And well pleased he came, accompanied by his troops, to the hermitage of the son of Bhrigu. And he saw Chyavana and Sukanya, like two children sprung from celestials, and his joy and that of his wife were as great as if the king had conquered the entire world. And the ruler of earth together with his wife was received honourably by that saint. And the king seated himself near the ascetic, and entered into a delightful conversation of an auspicious kind. Then, O king, the son of Bhrigu spake to the king these words of a soothing nature: 'I shall, O king, officiate at a religious ceremony to be performed by thee: let the requisite articles, therefore, be procured.' Thereat, that protector of earth Saryati, experienced the very height of joy, and O great king, he expressed his approbation of the proposal made by Chyavana. And on an auspicious day, suitable for the commencement of a sacrificial ceremony, Saryati ordered the erection of a sacrificial shrine of an excellent description and splendidly furnished with all desirable things. There Chyavana, the son of Bhrigu, officiated for the king as his priest. Now listen to me relating the wonderful events which happened at that spot. Chyavana took up a quantity of the Soma juice, in order that he might offer the same to the Aswins, who were physicians to the celestials. And while the saint was taking up the intended offering for those celestial twins, Indra pronounced his interdiction, saying, These Aswins both of them in my opinion have no right to receive an offering of the Soma juice.' They are the physicians of the celestials in heaven,--this vocation of theirs hath disentitled them (in the matter of Soma). Thereupon Chyavana said, 'These two are of mighty enterprise, possessed of mighty souls, and uncommonly endued with beauty and grace. And they, O Indra, have converted me into an eternally youthful person, even like unto a celestial. Why shouldst thou and the other celestials have a right to the distilled Soma juice, and not they? O lord of the celestials, O demolisher of hostile towns! be it known to thee that the Aswins also rank as gods.' At this, Indra spake saying, These two practise the healing art,--so they are but servants. And assuming forms at their pleasure they roam about in the world of mortal beings. How can they then rightfully claim the juice of the Soma?

"Lomasa said, 'When these very identical words were spoken again and again by the lord of celestials, the son of Bhrigu, setting Indra at naught, took up the offering he had intended to make. And as he was about to take up an excellent portion of the Soma juice with the object of offering it to the two Aswins, the destroyer of the demon Vala (Indra) observed his act, and thus spoke unto him, 'If thou take up the Soma with a view to offering it to those celestials, I shall hurl at thee my thunderbolt of awful form, which is superior to all the weapons that exist.' Thus addressed by Indra, the son of Bhrigu, cast at Indra a smiling glance, and took up in due form a goodly quantity of the Soma juice, to make an offering to the Aswins. Then Sachi's lord hurled at him the thunderbolt of awful form. And as he was about to launch it, his arm was paralysed by Bhrigu's son. And having paralysed his arm, Chyavana recited sacred hymns, and made offering on the fire. His object gained, he now attempted to destroy that celestial. Then by the virtue of that saint's ascetic energy, an evil spirit came into being,--a huge demon, Mada by name, of great strength and gigantic proportions. And his body was incapable of being measured either by demons or by gods. And his mouth was terrible and of huge size, and with teeth of sharpened edge. And one of his jaws rested on the earth, and the other stretched to heaven. And he had four fangs, each extending as far as one hundred yojanas, and his other fangs were extended to the distance of ten yojanas, and were of a form resembling towers on a palace, and which might be likened to the ends of spears. And his two arms were like unto hills, and extended ten thousand yojanas, and both were of equal bulk. And his two eyes resembled the sun and the moon; and his face rivalled the conflagration at the universal dissolution. And he was licking his mouth with his tongue, which, like lightning, knew no rest. And his mouth was open, and his glance was frightful, and seemed as if he would forcibly swallow up the world. The demon rushed at the celestial by whom a hundred sacrifices had been performed. And his intent was to devour that deity. And the world resounded with the loud and frightful sounds uttered by the Asura."

Section 125

"Lomasa said, 'When the god who had performed a hundred sacrifices (Indra) beheld the demon Mada of a frightful mien, coming towards him with open mouth, his intention being to devour him, and looking like the god of death himself, while his own arms remained paralysed, he through fear repeatedly licked the corners of his mouth. Then the lord of the celestials, tortured with fright, spake to Chyavana saying, 'O Bhrigu's son! O Brahmana! verily I tell thee as truth itself, that from this day forward the two Aswins will be entitled to the Soma juice. Be merciful to me! My undertaking can never come to naught. Let this be the rule. And I know, O saint of the sacerdotal caste! that thy work can never come to nothing. These two Aswins will have a right to drink the Soma juice, since thou hast made them entitled to the same. And, O Bhrigu's son, I have done this but to spread the fame of thy powers, and my object was to give thee an occasion for displaying thy powers. My other object was that the fame of the father of this Sukanya here might spread everywhere. Therefore be merciful to me: let it be as thou wishest.' Being thus addressed by Indra, the wrath of Chyavana of mighty soul was quickly appeased, and he set free the demolisher of hostile cities (Indra). And the powerful saint, O king! distributed Mada (literally intoxication), and put it piece-meal in drinks, in women, in gambling, and in field sports, even this same Mada who had been created repeatedly before. Having thus cast down the demon Mada and gratified Indra with a Soma draught and assisted king Saryati in worshipping all the gods together with the two Aswins and also spread his fame for power over all the worlds, the best of those endued with speech passed his days happily in the wood, in the company of Sukanya, his loving wife. This is his lake, shining, O king! and resounding with the voice of birds. Here must thou, together with thy uterine brothers, offer libations of water to thy forefathers and the gods. And, O ruler of earth! O scion of Bharata's race! having visited it and Sikataksha also, thou shalt repair to the Saindhava wood, and behold a number of small artificial rivers. And O great king, O scion of Bharata's race! thou shalt touch the waters of all the holy lakes and reciting the hymns of the god Sthanu (Siva), meet with success in every undertaking. For this is the junction, O most praiseworthy of men, of the two ages of the world, viz., Dwapara and Treta. It is a time, O Kunti's son! capable of destroying all the sins of a person. Here do thou perform ablutions, for the spot is able to remove all the sins of an individual. Yonder is the Archika hill, a dwelling place for men of cultured minds. Fruits of all the seasons grow here at all times and the streams run for ever. It is an excellent place fit for the celestials. And there are the holy cairns of diverse forms, set up by the celestials. O Yudhishthira! this is the bathing spot belonging to the Moon. And the saints are in attendance here on all sides round--they are the dwellers of the wood and the Valakhilyas, and the Pavakas, who subsist on air only. These are three peaks and three springs. Thou mayst walk round them all, one by one: then thou mayst wash thyself at pleasure. Santanu, O king! and Sunaka the sovereign of men, and both Nara and Narayana have attained everlasting regions from this place. Here did the gods constantly lie down, as also the forefathers, together with the mighty saints. In this Archika hill, they all carried on austerities. Sacrifice to them, O Yudhishthira! Here did they, also the saints, eat rice cooked in milk, O protector of men! And here is the Yamuna of an exhaustless spring. Krishna here engaged himself in a life of penances, O Pandu's son. O thou that draggest the dead bodies of thy foes! the twin brothers, and Bhimasena and Krishnâ and all of us will accompany thee to this spot. O lord of men, this is the holy spring that belongeth to Indra. Here the creative and the dispensing deity, and Varuna also rose upwards, and here too they dwelt, O king! observing forbearance, and possessed of the highest faith. This excellent and propitious hill is fit for persons of a kindly and candid disposition. This is that celebrated Yamuna, O king! frequented by hosts of mighty saints, the scene of diverse religious rites, holy, and destructive of the dread of sin. Here did Mandhata himself, of a mighty bow, perform sacrificial rites for the gods; and so did Somaka, O Kunti's son! who was the son of Sahadeva, and a most excellent maker of gifts.

Section 126

"Yudhishthira said, 'O great Brahmana, how was that tiger among kings, Mandhata, Yuvanaswa's son, born,--even he who was the best of monarchs, and celebrated over the three worlds? And how did he of unmeasured lustre attain the very height of real power, since all the three worlds were as much under his subjection, as they are under that of Vishnu of mighty soul? I am desirous of hearing all this in connection with the life and achievements of that sagacious monarch. I should also like to hear how his name of Mandhata originated, belonging as it did to him who rivalled in lustre Indra himself: and also how he of unrivalled strength was born, for thou art skilled in the art of narrating events.'

"Lomasa said, 'Hear with attention, O king! how the name of Mandhata belonging to that monarch of mighty soul hath come to be celebrated throughout all the worlds. Yuvanaswa, the ruler of the earth, was sprung from Ikshvaku's race. That protector of the earth performed many sacrificial rites noted for magnificent gifts. And the most excellent of all virtuous men performed a thousand times the ceremony of sacrificing a horse. And he also performed other sacrifices of the highest order, wherein he made abundant gifts. But that saintly king had no son. And he of mighty soul and rigid vows made over to his ministers the duties of the state, and became a constant resident of the woods. And he of cultured soul devoted himself to the pursuits enjoined in the sacred writ. And once upon a time, that protector of men, O king! had observed a fast. And he was suffering from the pangs of hunger and his inner soul seemed parched with thirst. And (in this state) he entered the hermitage of Bhrigu. On that very night, O king of kings! the great saint who was the delight of Bhrigu's race, had officiated in a religious ceremony, with the object that a son might be born to Saudyumni. O king of kings! at the spot stood a large jar filled with water, consecrated with the recitation of sacred hymns, and which had been previously deposited there. And the water was endued with the virtue that the wife of Saudyumni would by drinking the same, bring forth a god-like son. Those mighty saints had deposited the jar on the altar and had gone to sleep, having been fatigued by keeping up the night. And as Saudyumni passed them by, his palate was dry, and he was suffering greatly from thirst. And the king was very much in need of water to drink. And he entered that hermitage and asked for drink. And becoming fatigued, he cried in feeble voice, proceeding from a parched throat, which resembled the weak inarticulate utterance of a bird. And his voice reached nobody's ears. Then the king beheld the jar filled with water. And he quickly ran towards it, and having drunk the water, put the jar down. And as the water was cool, and as the king had been suffering greatly from thirst, the draught of water relieved the sagacious monarch and appeased his thirst. Then those saints together with him of ascetic wealth, awoke from sleep; and all of them observed that the water of the jar had gone. Thereupon they met together and began to enquire as to who might have done it. Then Yuvanaswa truthfully admitted that it was his act. Then the revered son of Bhrigu spoke unto him, saying. 'It was not proper. This water had an occult virtue infused into it, and had been placed there with the object that a son might be born to thee. Having performed severe austerities, I infused the virtue of my religious acts in this water, that a son might be born to thee. O saintly king of mighty valour and physical strength! a son would have been born to thee of exceeding strength and valour, and strengthened by austerities, and who would have sent by his bravery even Indra to the abode of the god of death. It was in this manner, O king! that this water had been prepared by me. By drinking this water, O king, thou hast done what was not at all right. But it is impossible now for us to turn back the accident which hath happened. Surely what thou hast done must have been the fiat of Fate. Since thou, O great king, being a thirst hast drunk water prepared with sacred hymns, and filled with the virtue of my religious labours, thou must bring forth out of thy own body a son of the character described above. To that end we shall perform a sacrifice for thee, of wonderful effect so that, valorous as thou art, thou wilt bring forth a son equal to Indra. Nor with thou experience any trouble on account of the labour pains.' Then when one hundred years had passed away, a son shining as the sun pierced the left side of the king endowed with a mighty soul, and came forth. And the son was possessed of mighty strength. Nor did Yuvanaswa die--which itself was strange. Then Indra of mighty strength came to pay him a visit. And the deities enquired of the great Indra, 'What is to be sucked by this boy?' Then Indra introduced his own forefinger into his mouth. And when the wielder of the thunderbolt said, 'He will suck me,' the dwellers of heaven together with Indra christened the boy Mandhata, (literally, Me he shall suck). Then the boy having tasted the forefinger extended by Indra, became possessed of mighty strength, and he grew thirteen cubits, O king. And O great king! the whole of sacred learning together with the holy science of arms, was acquired by that masterful boy, who gained all that knowledge by the simple and unassisted power of his thought. And all at once, the bow celebrated under the name of Ajagava and a number of shafts made of horn, together with an impenetrable coat of mail, came to his possession on the very same day, O scion of Bharata's race! And he was placed on the throne by Indra himself and he conquered the three worlds in a righteous way, as Vishnu did by his three strides. And the wheel of the car of that mighty king as irresistible in its course (throughout the world). And the gems, of their own accord, came into the possession of that saintly king. This is the tract of land, O lord of earth, which belonged to him. It abounds in wealth. He performed a number of sacrificial rites of various kinds, in which abundant gratuities were paid to the priests. O king! he of mighty force and unmeasured lustre, erected sacred piles, and performed splendid pious deeds, and attained the position of sitting at Indra's side. That sagacious king of unswerving piety sent forth his fiat, and simply by its virtue conquered the earth, together with the sea--that source of gems--and all the cities (or [of?--JBH] the earth), O great king! The sacrificial grounds prepared by him were to be found all over the earth on all sides round--not a single spot, but was marked with the same. O great king! the mighty monarch is said to have given to the Brahmanas ten thousand padmas of kine. When there was a drought, which continued for twelve consecutive years, the mighty king caused rain to come down for the growth of crops, paying no heed to Indra, the wielder of the thunder-bolt, who remained staring (at him). The mighty ruler of the Gandhara land, born in the lunar dynasty of kings, who was terrible like a a roaring cloud, was slain by him, who wounded him sorely with his shafts. O king! he of cultured soul protected the four orders of people, and by him of mighty force the worlds were kept from harm, by virtue of his austere and righteous life. This is the spot where he, lustrous like the sun, sacrificed to the god. Look at it! here it is, in the midst of the field of the Kurus, situated in a tract, the holiest of all. O preceptor of earth! requested by thee, I have thus narrated to thee the great life of Mandhata, and also the way in which he was born, which was a birth of an extraordinary kind.'"

Vaisampayana said, "O scion of Bharata's race! Kunti's son, thus addressed by the mighty saint, Lomasa, immediately put fresh questions to him, with regard to Somaka."

Section 127

Yudhishthira said, 'O best of speakers! what was the extent of power and strength possessed by king Somaka? I am desirous of hearing an exact account of his deeds and of his power."

"Lomasa said, 'O Yudhishthira! there was a virtuous king Somaka by name. He had one hundred wives, O king, all suitably matched to their husband. He took great care, but could not succeed in getting a single son from any one of them, and a long time elapsed during which he continued a sonless man. Once upon a time, when he had become old, and was trying every means to have a son, a son was born to him, Jantu by name, out of that century of women. And, O ruler of men! All the mothers used to sit surrounding their son and every one giving him such objects as might conduce to his enjoyment and pleasure. And it came to pass that one day an ant stung the boy at his hip. And the boy screamed loudly on account of the pain caused by the sting. And forthwith the mothers were exceedingly distressed to see how the child had been stung by the ant. And they stood around him and set up cries. Thus there arose a tumultuous noise. And that scream of pain suddenly reached (the ears of) the sovereign of the earth, when he was seated in the midst of his ministers, with the family priest at his side. Then the king sent for information as to what it was about. And the royal usher explained to him precisely what the matter was with reference to his son. And Somaka got up together with his ministers and hastened towards the female apartments. And on coming there, O subjugator of foes!

he soothed his son. And having done so and coming out from the female apartments, the king sat with his family priest and ministers.'

"Somaka then spoke thus, 'Fie on having only a single son! I had rather be a sonless man. Considering how constantly liable to disease are all organized beings, to have an only son is but a trouble. O Brahmana! O my lord! With the view that I might have many sons born to me, this century of wives hath been wedded by me, after inspection, and after I had satisfied myself that they would prove suitable to me. But issue they have none. Having tried every means, and put forth great efforts, they have borne this single son, Jantu. What grief can be greater than this? O most excellent of the twice-born caste! I am grown old in years and so are my wives too. And yet this only son is like the breath of their nostrils, and so he is to me also. But is there any ceremony, by celebrating which one may get a hundred sons? (And if there is one such), tell me whether it is great or small, and easy or difficult to perform.'

"The family priest said, 'There is a ceremony by virtue of which a man may get a century of sons. If thou art able to perform it, O Somaka, then I shall explain it to thee.'

"Somaka said, 'Whether it be a good or an evil deed, the ceremony by which a hundred sons may be born, may be taken by thee as already performed. Let thy blessed self explain it to me.'

"The family priest thereupon said, 'O king! Let me set on foot a sacrifice and thou must sacrifice thy son, Jantu in it. Then on no distant date, a century of handsome sons will be born to thee. When Jantu's fat will be put into the fire as an offering to the gods, the mothers will take a smell of that smoke, and bring forth a number of sons, valourous and strong. And Jantu also will once more be born as a self-begotten son of thine in that very (mother); and on his back there will appear a mark of gold.'"

Section 128

"Somaka said, 'O Brahmana! whatever is to be performed--do precisely as it may be necessary. As I am desirous of having a number of sons, I shall do all that may be prescribed by thee."

"Lomasa said, "Then the priest officiated in the sacrifice in which Jantu was offered as the victim. But the mothers is in pity forcibly snatched the son and took him away. And they cried, 'We are undone!' And they were smitten with torturing grief and they caught hold of Jantu by his right hand, and wept in a piteous way. But the officiating priest held the boy by the right hand and pulled him. And like female ospreys they screamed in agony! but the priest dragged the son killed him and made a burnt offering of his fat in the proper form. And, O delight of the race of Kuru! While the fat was being made an offering of the agonised mothers smelt its smell, and of a sudden fell to the ground (and swooned away.) And then all those lovely women became with child, and O lord of men! O scion of Bharata's race! When ten months had passed a full century of sons was born to Somaka begotten on all those women. And, O monarch of the earth! Jantu became the eldest and was born of his former mother and he became the most beloved to the women,--not so were their own sons. And on his back there was that mark of gold and of that century of sons, he was also superior in merit. Then that family priest of Somaka departed this life as also Somaka after a certain time. Now he beheld that the priest was being grilled in a terrible hell. And thereupon he questioned him, 'Why art thou, O Brahmana! being grilled in this hell?" Then the family priest exceedingly scorched with fire, spake to him saying, 'This is the outcome of my having officiated in that sacrifice of thine.' O king, hearing this, the saintly king thus spake to the god who meteth out punishments to departed souls, 'I shall enter here. Set free my officiating priest; this reversed man is being grilled by hell-fire on my account only.'

"Dharmaraja thereat answered thus, 'One cannot enjoy or suffer for another person's acts. O best of speakers! these are the fruits of thy acts; see it here.'

"Somaka said, 'Without this Brahmana here, I desire not go to the blessed regions. My desire is to dwell in company with this very man, either in the abode of the gods, or in hell, for, O Dharmaraja! my deed is identical with what hath been done by him and the fruit of our virtuous or evil deed must be the same for both of us.'

"Dharmaraja said, 'O king! If this is thy wish, then taste with him the fruit of that act, for the same period that he must do. After that thou shall go to the blessed regions.'

"Lomasa said, The lotus-eyed king did all that exactly in the way prescribed to him. And when his sins were worked off, he was set free together with the priest. O king! Fond of the priest as he was, he won all those blessings to which he had entitled himself by his meritorious acts and shared everything with the family priest. This is his hermitage which looketh lovely before our eyes. Any one would attain the blessed regions, if he should spend six nights here controlling his passions. O king of kings! O leader of the tribe of Kurus! Here, free from excitement and self-controlled, we must spend six nights. Be thou ready therefor.'"

Section 129

"Lomasa said, 'Here, O king! The lord of born beings himself performed a sacrifice in former times,--the ceremony called Ishtikrita, which occupied one thousand years. And Amvarisha, son of Nabhaga, sacrificed near the Yamuna river. And having sacrificed there, he gave away ten Padmas (of gold coins) to the attendant priests, and he obtained the highest success by his sacrifices and austerities. And, O Kunti's son! This is the spot where that sovereign of the entire earth, Nahusha's son, Yayati, of unmeasured force, and who led a holy life, performed his sacrificial rites. He competed with Indra and performed his sacrifice here. Behold how the ground is studded with places for the sacrificial fires of various forms, and how the earth seems to be subsiding here under the pressure of Yayati's pious works. This is the Sami tree, which hath got but a single leaf, and this is a most excellent lake. Behold these lakes of Parasurama, and the hermitage of Narayana. O protector of earth! This is the path which was followed by Richika's son, of unmeasured energy, who roamed over the earth, practising the Yoga rites in the river Raupya. And, O delight of the tribe of Kurus! Hear what a Pisacha woman (she-goblin), who was decked with pestles for her ornaments, said (to a Brahmana woman), as I was reciting here the table of genealogy. (She said), "Having eaten curd in Yugandhara, and lived in Achutasthala, and also bathed in Bhutilaya, thou shouldst live with thy sons. Having passed a single night here, if thou wilt spend the second, the events of the night will be different from those that have happened to thee in the day-time, O most righteous of Bharata's race! Today we shall spend the night at this very spot. O scion of Bharata's race! this is the threshold of the field of the Kurus. O king! At this very spot, the monarch Yayati, son of Nahusha, performed sacrificial rites, and made gifts of an abundance of gems. And Indra was pleased with those sacred rites. This is an excellent holy bathing-place on the river Yamuna, known as Plakshavatarana (descent of the banian tree). Men of cultured minds call it the entrance to the region of heaven. O respected sir! here, after having performed sacrificial rites of the Saraswata king, and making use of the sacrificial stake for their pestle, the highest order of saints performed the holy plunge prescribed at the end of a sacred ceremony. O monarch! King Bharata here performed sacrificial rites. To celebrate the horse-sacrifice, he here set free the horse who was the intended victim. That monarch had won the sovereignty of the earth by righteousness. The horse? he let go more than once were of a colour checkered with black. O tiger among men! it was here that Marutta sheltered by Samvartta, leader of saints, succeeded in performing excellent sacrifices. O sovereign of kings! Having taken his bath at this spot, one can behold all the worlds, and is purified from his evil deeds. Do thou, therefore, bathe at this spot.'"

Vaisampayana said, "Then that most praiseworthy of Pandu's sons, there bathed with his brothers, while the mighty saints were uttering laudatory words to him. And he addressed the following words to Lomasa, 'O thou whose strength lieth in truthfulness! By virtue of this pious act, I behold all the worlds. And from this place, I behold that most praiseworthy of Pandu's sons Arjuna, the rider of white steed."

'Lomasa said, 'It is even so, O thou of powerful arms! The saints of the highest order thus behold all the regions. Behold this holy Saraswati here, thronged by persons who look upon her as their sole refuge. O most praise worthy of men! having bathed here, thou wilt be free from all thy sins. O

Kunti's son! here the celestial saints performed sacrificial rites of Saraswata king: and so did the saints and the royal saints. This is the altar of the lord of beings, five yojanas in extent on all sides round. And this is the field of the magnanimous Kurus, whose habit it was to perform sacrifices.'"

Section 130

"Lomasa said, 'O son of Bharata's race! If mortals breathe their last at this spot, they go to heaven. O king! Thousands upon thousands of men come to this place to die. A blessing was pronounced on this spot by Daksha, when he was engaged in sacrifice here, (in these words), 'Those men that shall die at this spot shall win a place in heaven.' Here is the beautiful and sacred river, Saraswati, full of water: and here, O lord of men, is the spot known as Vinasana, or the place where the Saraswati disappeared. Here is the gate of the kingdom of the Nishadas and it is from hatred for them that the Saraswati entered into the earth in order that the Nishadas might not see her. Here too is the sacred region of Chamashodbheda where the Saraswati once more became visible to them. And here she is joined by other sacred rivers running seawards. O conqueror of foes, here is that sacred spot known by the name of Sindhu--where Lopamudra accepted the great sage Agastya as her lord and, O thou whose effulgence is like unto that of the sun, here is the sacred tirtha called Prabhasa, the favoured spot of Indra and which removeth all sins. Yonder is visible the region of Vishnupada. And here is the delightful and sacred river, Vipasa. From grief for the death of his sons the great sage Vasistha had thrown himself into this stream, after binding his limbs. And when he rose from the water, lo! he was unfettered. Look, O king with thy brothers at the sacred region of Kasmeera, frequented by holy sages. Here, O scion of Bharata's race, is the spot, where a conference took place between Agni and the sage Kasyapa, and also between Nahusha's son and the sages of the north. And, O great prince, Yonder is the gate of the Manasasarovara. In the midst of this mountain, a gap hath been opened by Rama. And here. O prince of prowess incapable of being baffled, is the well-known region of Vatikhanda, which, although adjacent to the gate of Videha, lieth on the north of it. And O bull among men, there is another very remarkable thing connected with this place,--namely, that on the waning of every yuga, the god Siva, having the power to assume any shape at will, may be seen with Uma and his followers. In Yonder lake also people desirous of securing welfare to the family, propitiate with sacrifices the holder of the great bow Pinaka, in the month of Chaitra. And persons of devotion having passions under control, performing their ablutions in this lake, become free from sins and, without doubt, attain to the holy regions. Here is the sacred tirtha called Ujjanaka, where the holy sage Vasistha with his wife Arundhati and also the sage Yavakri obtained tranquillity. Yonder is the lake Kausava, where grown the lotuses called Kausesaya, and here also is the sacred hermitage of Rukmini, where she attained peace, after conquering that evil passion, anger. I think, O prince, that thou hast heard something about that man of meditations, Bhrigutunga. There, O king, before thee is that lofty peak. And, O foremost of kings, yonder is Vitasta, the sacred stream that absolveth men from all sins. The water of this stream is extremely cool and limpid, and it is largely used by the great sages. O prince, behold the holy rivers Jala and Upajala, on either side of the Yamuna. By performing a sacrifice here, king Usinara surpassed in greatness Indra himself. And, O descendant of Bharata, desirous of testing Usinara's merit and also of bestowing boons on him, Indra and Agni presented themselves at his sacrificial ground. And Indra assuming the shape of a hawk, and Agni that of a pigeon, came up to that king. And the pigeon in fear of the hawk, fell upon the king's thigh, seeking his protection.'"

Section 131

"The hawk said, 'All the kings of the earth represent thee as a pious ruler. Wherefore, O prince, has thou then stopped to perpetrate a deed not sanctioned by the ordinance? I have been sore afflicted with hunger. Do thou not withhold from me that which hath been appointed by the Deity for my food,--under the impression that thereby thou servest the interests of virtue, whereas in reality, thou wilt forsake it, (by committing thyself to this act). Thereupon, the king said, 'O best of the feathered race, afflicted with fear of thee, and desirous of escaping from thy hands, this bird, all in a hurry, hath come up to me asking for life. When this pigeon hath in such a manner sought my protection, why dost thou not see that the highest merit is even in my not surrendering it unto thee? And it is trembling with fear, and is agitated, and is seeking its life from me. It is therefore certainly blameworthy to forsake it. He that slayeth a Brahmana, he that slaughtered a cow--the common mother of all the worlds--and he that forsaketh one seeking for protection are equally sinful.' Thereat the hawk replied, 'O lord of earth, it is from food that all beings derive their life, and it is food also that nourisheth and sustaineth them. A man can live long even after forsaking what is dearest to him, but he cannot do so, after abstaining from food. Being deprived of food, my life, O ruler of men, will surely leave this body, and will attain to regions unknown to such troubles. But at my death, O pious king, my wife and children will surely perish, and by protecting this single pigeon. O prince, thou dost not protect many lives. The virtue that standeth in the way of another virtue, is certainly no virtue at all, but in reality is unrighteousness. But O king, whose prowess consisteth in truth, that virtue is worthy of the name, which is not conflicting. After instituting a comparison between opposing virtues, and weighing their comparative merits, one, O great prince, ought to espouse that which is not opposing. Do thou, therefore, O king, striking a balance between virtues, adopt that which preponderates.' At this the king said, 'O best of birds, as thou speakest words fraught with much good, I suspect thee to be Suparna, the monarch of birds. I have not the least hesitation to declare that thou art fully conversant with the ways of virtue. As thou speakest wonders about virtue, I think that there is nothing connected with it, that is unknown to thee. How canst thou then consider the forsaking of one, seeking for help, as virtuous? Thy efforts in this matter, O ranger of the skies, have been in quest of food. Thou canst, however, appease thy hunger with some other sort of food, even more copious. I am perfectly willing to procure for thee any sort of food that to thee may seem most tasteful, even if it be an ox, or a boar, or a deer, or a buffalo.' Thereupon the hawk said, 'O great king, I am not desirous of eating (the flesh of) a boar or an ox or the various species of beasts. What have I to do with any other sort of food? Therefore, O bull among the Kshatriyas, leave to me this pigeon, whom Heaven hath today ordained for my food, O ruler of earth, that hawks eat pigeons is the eternal provision. O prince, do not for support embrace a plantain tree, not knowing its want of strength.' The king said, 'Ranger of the skies, I am willing to bestow on thee this rich province of my race, or any other thing that to thee may seem desirable. With the sole exception of this pigeon, which hath approached me craving my protection, I shall be glad to give unto thee anything that thou mayst like. Let me know what I shall have to do for the deliverance of this bird. But this I shall not return to thee on any condition whatever.'"

"The hawk said, 'O great ruler of men, if thou hast conceived an affection for this pigeon, then cut off a portion of thine own flesh, and weigh it in a balance, against this pigeon. And when thou hast found it equal (in weight) to the pigeon, then do thou give it unto me, and that will be to my satisfaction.' Then the king replied, This request of thine, O hawk, I consider as a favour unto me, and, therefore, I will give unto thee even my own flesh, after weighing it in a balance.'

"Lomasa said, 'Saying this, O mighty son of Kunti, the highly virtuous king cut off a portion of his own flesh, and placed it in a balance, against the pigeon. But when he found that pigeon exceeded his flesh in weight, he once more cut off another portion of his flesh, and added it to the former. When portion after portion had been repeatedly added to weigh against the pigeon, and no more flesh was left on his body, he mounted the scale himself, utterly devoid of flesh.

"The hawk then said, 'I am Indra, O virtuous king, and this pigeon is Agni, the carrier of the sacrificial clarified butter. We had come unto thy sacrificial ground, desirous of testing thy merit. Since thou hast cut off thy own flesh from thy body, thy glory shall be resplendent, and shall surpass that of all others in the world. As long as men, O king, shall speak of thee, so long shall thy glory endure, and thou shalt inhabit the holy regions.' Saying this to the king, Indra ascended to heaven. And the virtuous king Usinara, after having filled heaven and earth with the merit of his pious deeds, ascended to heaven in a radiant shape. Behold, O king, the residence of that noble-hearted monarch. Here, O king, are seen holy sages and gods, together with virtuous and highsouled Brahmanas."

Section 132

"Lomasa said, 'See here, O lord of men, the sacred hermitage of Swetaketu, son of Uddalaka, whose fame as an expert in the sacred mantras is so widely spread on earth. This hermitage is graced with cocoanut trees. Here Swetaketu beheld the goddess Saraswati in her human shape, and spake unto her, saying, 'May I be endowed with the gift of speech!" In that yuga, Swetaketu, the son of Uddalaka, and Ashtavakra, the son of Kahoda, who stood to each other in the relation of uncle and nephew, were the best of those conversant with the sacred lore. Those two Brahmanas, of matchless energy, who bore unto each other the relationship of uncle and nephew, went into the sacrificial ground of king Janaka and there defeated Vandin in a controversy. Worship, O son of Kunti, with thy brothers, the sacred hermitage of him who had for his grandson Ashtavakra, who, even when a mere child, had caused Vandin to be drowned in a river, after having defeated him in a (literary) contest.'

"Yudhishthira said, Tell me, O Lomasa, all about the power of this man, who had in that way defeated Vandin. Why was he born as Ashtavakra (crooked in eight parts in his body)?"

"Lomasa said, The sage Uddalaka had a disciple named Kahoda of subdued passions, and entirely devoted to the service of his preceptor and who had continued his studies long. The Brahmana had served his tutor long, and his preceptor, recognising his service, gave him his own daughter, Sujata, in marriage, as well as a mastery over the Shastras. And she became with child, radiant as fire. And the embryo addressed his father while employed in reading, 'O father, thou hast been reading the whole night, but (of all that) thy reading doth not seem to me correct. Even in my fetal state I have, by thy favour, become versed in the Shastras and the Vedas with their several branches. I say, O father, that what proceeds from thy mouth, is not correct.' Thus insulted in the presence of his disciples, the great sage in anger cursed his child in the womb, saying, 'Because thou speakest thus even while in the womb, therefore thou shalt be crooked in eight parts of the body.' The child was accordingly born crooked, and the great sage was ever after known by the name of Ashtavakra. Now, he had an uncle named Swetaketu who was the same age with himself. Afflicted by the growth of the child in the womb, Sujata, desirous of riches, conciliating her husband who had no wealth told him in private: 'How shall I manage, O great sage, the tenth month of my pregnancy having come? Thou hast no substance whereby I may extricate myself from the exigencies, after I have been delivered." Thus addressed by his wife, Kahoda went unto king Janaka for riches. He was there defeated in a controversy by Vandin, well versed in the science of arguments, and (in consequence) was immersed into water. And hearing that his son-in-law had been defeated in a controversy by Vandin and caused to be drowned by him, Uddalaka spake unto his daughter Sujata, saying, 'Thou shall keep it a secret from Ashtavakra.' She accordingly kept her counsel--so that Ashtavakra, when born, had heard nothing about the matter. And he regarded Uddalaka as his father and Swetaketu as his brother. And when Ashtavakra was in his twelfth year, Swetaketu one day saw the former seated on his father's lap. And thereat he pulled him by the hand, and on Ashtavakra's beginning to cry, he told him, 'It is not the lap of thy father.' This cruel communication went direct into Ashtavakra's heart and it pained him sorely. And he went home and asked his mother saying, 'Where is my father?' Thereupon Sujata who was greatly afflicted (by his question), and apprehending a curse told him all that had happened. And having heard all, the Brahmana at night said unto his uncle Swetaketu, 'Let us go unto the sacrifice of king Janaka, wherein many wonderful things are to be seen. There we shall listen to the controversy between the Brahmanas and shall partake of excellent food. Our knowledge also will increase. The recitation of the sacred Vedas is sweet to hear and is fraught with blessings.' Then they both--uncle and nephew--went unto the splendid sacrifice of king Janaka. And on being driven from the entrance, Ashtavakra met the king and addressed him in the following words."

Section 133

"Ashtavakra said, 'When no Brahmana is met with on the way, the way belongeth to the blind, the deaf, the women, carriers of burden, and the king respectively. But when a Brahmana is met with on the way, it belongeth to him alone.' Thereupon the king said, 'I give the privilege to enter. Do thou, therefore, go in by whatever way thou likest. No fire ever so small is to be slighted. Even Indra himself boweth unto the Brahmanas.' At this Ashtavakra said, 'We have come, O ruler of men, to witness thy sacrificial ceremony and our curiosity, O king, is very great. And we have come here as guests. We want the permission of thy order (to enter). And, O son of

Indradyumna, we have come, desirous of seeing the sacrifice, and to meet king Janaka and speak to him. But thy warder obstructs us and for this our anger burneth us like fever.' The warder said, 'We carry out the orders of Vandin. Listen to what I have to say. Lads are not permitted to enter here and it is only the learned old Brahmanas that are allowed to enter.' Ashtavakra said. 'If this be the condition, O warder, that the door is open to those only that are old, then we have a right to enter. We are old and we have observed sacred vows and are in possession of energy proceeding from the Vedic lore. And we have served our superiors and subdued our passions--and have also won proficiency in knowledge. It is said that even boys are not to be slighted,--for a fire, small though it be, burneth on being touched.' The warder replied, 'O young Brahmana, I consider you a boy, and therefore recite, if you know, the verse demonstrating the existence of the Supreme Being, and adored by the divine sages, and which, although composed of one letter, is yet multifarious. Make no vain boast. Learned men are really very rare.' Ashtavakra said, 'True growth cannot be inferred from the mere development of the body, as the growth of the knots of the Salmali tree cannot signify its age. That tree is called full-grown which although slender and short, beareth fruits. But that which doth not bear fruits, is not considered as grown.' The warder said, 'Boys receive instruction from the old and they also in time grow old. Knowledge certainly is not attainable in a short time. "Wherefore then being a child, dost thou talk like an old man?' Then Ashtavakra said, 'One is not old because his head is gray. But the gods regard him as old who, although a child in years, is yet possessed of knowledge. The sages have not laid down that a man's merit consists in years, or gray hair, or wealth, or friends. To us he is great who is versed in the Vedas. I have come here, O porter, desirous of seeing Vandin in the court. Go and inform king Janaka, who hath a garland of lotuses on his neck, that I am here. Thou shalt to-day see me enter into a dispute with the learned men, and defeat Vandin in a controversy. And when others have been silenced, the Brahmanas of matured learning and the king also with his principal priests, bear witness to the superior or the inferior quality of my attainments.' The warder said, 'How canst thou, who art but in thy tenth year, hope to enter into this sacrifice, into which learned and educated men only are admitted? I shall, however, try some means for thy admittance. Do thou also try thyself'.

Ashtavakra then addressing the king said, 'O king, O foremost of Janaka's race, thou art the paramount sovereign and all power reposeth in thee. In times of old, king Yayati was the celebrator of sacrifices. And in the present age, thou it is that art performer thereof. We have heard that the learned Vandin, after defeating (in controversy) men expert in discussion, causeth them to be drowned by faithful servants employed by thee. Hearing this, I have come before these Brahmanas, to expound the doctrine of the unity of the Supreme Being. Where is now Vandin? Tell me so that I may approach him, and destroy him, even as the sun destroyeth the stars. Thereupon the king said, 'Thou hopest, O Brahmana, to defeat Vandin, not knowing his power of speech. Can those who are familiar with his power, speak as thou dost? He hath been sounded by Brahmanas versed in the Vedas. Thou hopest to defeat Vandin, only because thou knowest not his powers (of speech). Many a Brahmana hath waned before him, even as the stars before the sun. Desirous of defeating him, people proud of their learning, have lost their glory on appearing before him, and have retired from his presence, without even venturing to speak with the members of the assembly.' Ashtavakra said, 'Vandin hath never entered into disputation with a man like myself, and it is for this only that he looketh upon himself as a lion, and goeth about roaring like one. But to-day meeting me he will lie down dead, even like a cart on the highway, of which the wheels have been deranged.' The king said, 'He alone is a truly learned man who understandeth the significance of the thing that hath thirty divisions, twelve parts twentyfour joints, and three hundred and sixty spokes.' Ashtavakra said, 'May that ever-moving wheel that hath twentyfour joints, six naves, twelve peripheries, and sixty spokes protect thee! ' The king said, 'Who amongst the gods beareth those two which go together like two mares (yoked to a car), and sweep like a hawk, and to what also do they give birth?' Ashtavakra said, 'May God, O king, forfend the presence of these twoin thy house; aye, even in the house of thine enemies. He who appeareth, having for his charioteer the wind, begetteth them, and they also produce him.' Thereupon the king said, 'What is that doth not close its eyes even while sleeping; what is it that doth not move, even when born; what is it that hath no heart; and what doth increase even in its own speed?' Ashtavakra said, 'It is a fish that doth not close its eye-lids, while sleeping; and it is an a egg that doth not move when produced; it is stone that hath no heart; and it is a river that increase in its own speed.'

"The king said, 'It seemeth, O possessor of divine energy, that thou art no human being. I consider thee not a boy, but a matured man; there is no other man who can compare with thee in the art of speech. I therefore give thee admittance. There is Vandin.'"

Footnotes

276:1 This wheel is the wheel of Time--i.e., measured according to the solar, lunar and astral revolutions. The importance of Ashtavakra's reply is this: May the meritorious deeds performed at proper times, during the revolution of this wheel of Time protect thee.

276:2 Thunder and lightning or misery and death.

276:3 Cloud or the mind.

276:4 The male being that is ever conscious.

276:5 The mundane egg.

276:6 The soul that has renounced connection with the body.

276:7 The heart of a Yogi.

Section 134

"Ashtavakra said, 'O king, O leader of fierce legions, in this assembly of monarchs of unrivalled power who have met together, I am unable to find out Vandin, chief of the controversialists. But I am searching for him, even as one doth for a swan on a vast expanse of water. O Vandin, thou regardest thyself as the foremost of controversialists. When though wilt engage with me in staking, thou wilt not be able to flow like the current of a river. I am like a full-flaming fire. Be silent before me, O Vandin! Do not awaken a sleeping tiger. Know that thou shalt not escape unstung, after trampling on the head of a venomous snake, licking the corners of its mouth with its tongue, and who hath been hurt by thy foot. That weak man who, in pride of strength, attempts to strike a blow at a mountain, only gets his hands and nails hurt, but no wound is left on the mountain itself. As the other mountains are inferior to the Mainaka, and as calves are inferior to the ox, so are all other kings of the earth inferior to the lord of Mithila. And as Indra is the foremost of celestials, and as the Ganga is the best of rivers, so thou alone art, O king, the greatest of monarchs. O king, cause Vandin to be brought to my presence.'

"Lomasa said, 'Saying this, O Yudhishthira, wroth with Vandin, Ashtavakra thus thundered in the assembly, and addressed him in these words, 'Do thou answer my questions, and I shall answer thine.' Thereat Vandin said, 'One only fire blazeth forth in various shapes; one only sun illumineth this whole world; one only hero, Indra, the lord of celestials, destroyeth enemies; and one only Yama is the sole lord of the Pitris. Ashtavakra said, 'The two friends, Indra and Agni, ever move together; the two celestial sages are Narada and Parvata; twins are the Aswinikumaras; two is the number of the wheels of a car; and it is as a couple that husband and wife live together, as ordained by the deity.' Vandin said, 'Three kinds of born beings are produced by acts; the three Vedas together perform the sacrifice, Vajapeya; at three different times, the Adhwaryus commence sacrificial rites; three is the number of words: and three also are the divine lights.' Ashtavakra said, 'Four are the Asramas of the Brahmanas; the four orders perform sacrifices; four are the cardinal points; four is the number of letters; and four also, as is ever known, are the legs of a cow.' Vandin said, 'Five is the number of fires; five are the feet of the metre called Punki; five are the sacrifices; five locks, it is said in the Vedas, are on the heads of the Apsaras; and five sacred rivers are known in the world.' Ashtavakra said. 'Six cows, it is asserted by some, and paid as a gratuity on the occasion of establishing the sacred fire; six are the seasons belonging to the wheel of time; six is the number of the senses; six stars constitute the constellation Kirtika; and six, it is found in all the Vedas, is the number of the Sadyaska sacrifice.' Vandin said, 'Seven is the number of the domesticated animals; seven are the wild animals; seven metres are used in completing a sacrifice; seven are the Rishis, seven forms of paying homage are extant (in the world); and seven, it is known, are the strings of the Vina.' Ashtavakra said, 'Eight are the bags containing a hundred fold; eight is the number of the legs of the Sarabha, which preyeth upon lions; eight Vasus, as we hear, are amongst the celestials; and eight are the angles of yupa (stake), in all sacrificial rites.' Vandin said, 'Nine is the number of the mantras used in kindling the fire in sacrifices to the Pitris; nine are the appointed functions in the processes of creation; nine letters compose the foot of the metre, Vrihati; and nine also is ever the number of the figures (in calculation).' Ashtavakra said, 'Ten is said to be the number of cardinal points, entering into the cognition of men in this world; ten times hundred make up a thousand; ten is the number of months, during which women bear; and ten are the teachers of true knowledge, and ten, the haters thereof, and ten again are those capable of learning it.' Vandin said, 'Eleven are the objects enjoyable by beings; eleven is the number of the yupas; eleven are the changes of the natural state pertaining to those having life; and eleven are the Rudras among the gods in heaven.' Ashtavakra said, Twelve months compose the year; twelve letters go to the composition of a foot of the metre called Jagati; twelve are the minor sacrifices; and twelve, according to the learned, is the number of the Adityas.' Vandin said, 'The thirteenth lunar day is considered the most auspicious; thirteen islands exist on earth.

Lomasa said, 'Having proceeded thus far, Vandin stopped. Thereupon Ashtavakra supplied the latter half of the sloka. Ashtavakra said, 'Thirteen sacrifices are presided over by Kesi; and thirteen are devoured by Atichhandas, (the longer metres) of the Veda. And seeing Ashtavakra speaking and the Suta's son silent, and pensive, and with head downcast, the assembly broke into a long uproar. And when the tumult thus arose in the splendid sacrifice performed by king Janaka, the Brahmanas well pleased, and with joined hands, approached Ashtavakra, and began to pay him homage.'

"Thereupon Ashtavakra said, 'Before this, this man, defeating the Brahmanas in controversy, used to cast them into water. Let Vandin today meet with the same fate. Seize him and drown him in water.' Vandin said. 'O

Janaka, I am the son of king Varuna. Simultaneously with thy sacrifice, there also hath commenced a sacrifice extending over twelve years. It is for this that I have despatched the principal Brahmanas thither. They have gone to witness Varuna's sacrifice. Lo! there they are returning. I pay homage to the worshipful Ashtavakra, by whose grace to-day I shall join him who hath begot me.'

"Ashtavakra said, 'Defeating the Brahmanas either by words or subtlety. Vandin had cast them into the waters of the sea. (That Vedic truth which he had suppressed by false arguments), have I to-day rescued by dint of my intellect. Now let candid men judge. As Agni, who knoweth the character of both the good and the bad, leaveth unscorched by his heat the bodies of those whose designs are honest, and is thus partial to them, so good men judge the assertions of boys, although lacking the power of speech, and are favourably disposed towards them. O Janaka, thou hearest my words as if thou hast been stupefied in consequence of having eaten the fruit of the Sleshmataki tree. Or flattery hath robbed thee of thy sense, and for this it is that although pierced by my words as an elephant (by the hook), thou hearest them not.'

"Janaka said, 'Listening to thy words, I take them to be excellent and superhuman. Thy form also standeth manifest as superhuman. As thou hast to-day defeated Vandin in discussion, I place even him at thy disposal.' Ashtavakra said, 'O king, Vandin remaining alive, will not serve any purpose of mine. If his father be really Varuna, let him be drowned in the sea.'

Vandin said, 'I am King Varuna's son. I have no fear (therefore) in being drowned. Even at this moment. Ashtavakra shall see his long-lost sire, Kahoda.'

"Lomasa said, 'Then rose before Janaka all the Brahmanas, after having been duly worshipped by the magnanimous Varuna. Kahoda said, 'It is for this, O Janaka, that men pray for sons, by performing meritorious acts. That in which I had failed hath been achieved by my son. Weak persons may have sons endued with strength; dunces may have intelligent sons; and the illiterate may have sons possessed of learning.' Vandin said, 'It is with thy sharpened axe, O monarch, that even Yama severeth the heads of foes. May prosperity attend thee! In this sacrifice of king Janaka, the principal hymns relating to the Uktha rites are being chanted, and the Soma juice also is being adequately quaffed. And the gods themselves, in person, and with cheerful hearts, are accepting their sacred shares.'

"Lomasa said, 'When in enhanced splendour, the Brahmanas had risen up, Vandin, taking king Janaka's permission, entered into the waters of the sea. And then Ashtavakra worshipped his father, and he himself also was worshipped by the Brahmanas. And having thus defeated the Suta's son. Ashtavakra returned to his own excellent hermitage, in company with his uncle. Then in the presence of his mother, his father addressed him, saying, '(O son), thou speedily enter into this river, Samanga.' And accordingly, he entered (into the water). (And as he plunged beneath the water), all his (crooked) limbs were immediately made straight. And from that day that river came to be called Samanga and she became invested with the virtues of purifying (sins). He that shall bathe in her, will be freed from his sins. Therefore, O Yudhishthira, do thou with thy brothers and wife descend to the river, and perform thy ablutions. O Kunti's son, O scion of the Ajamidha race, living happily and cheerfully at this place together with thy brothers and the Brahmanas, thou wilt perform with me other acts of merit, being intent upon good deeds.'"

Footnotes

277:1 Ashtavakra comes to Janaka's sacrifice with the object of proving the unity of the Supreme Being. Vandin avails himself of various system of Philosophy to combat his opponent. He begins with the Buddhistic system. The form of the dialogue is unique in literature being that of enigmas and the latent meaning is in a queer way hid under the appearance of puerile and heterogeneous combinations of things.

Vandin opens the controversy by saying that as the number of each of these is one, so one only intellect is the lord, leader and guide of the senses.

277:2 There is a Vedic revelation that two birds live together on a tree as friends--one of these eats the fruits and the other looks at the former. From this it is manifest that two are the lords, leaders, and guides of the senses. That there is a second faculty besides the intellect is also proved by the fact that in sleep when the intellect is inactive that faculty continues in action, for if it were not so we could not remember having slept, nor connect the state after awaking with that preceding sleep. Accordingly by citing the number two Ashtavakra assets that besides intellect there is another faculty--consciousness that these two are jointly the lords, leaders and guides of the senses and that they act together as Indra and Agni, etc.

277:3 By citing the number three Vandin means to say that as it is Acts that produce the three kinds of born beings, etc., so Acts are supreme and that everything else be it intellect alone, or intellect and consciousness together is subservient to Acts.

277:4 Ashtavakra here advances the thesis that even if Acts be supreme still when the (fourth) or Supreme Being becomes manifest to the soul, it stands in no further needs to Acts.

277:5 By bringing in the quinquennial series, Vandin wishes to assert that the five senses are competent to cognise their respective objects and that besides these senses and their objects there is neither any other sense to perceive nor any other object of perception. He also cites the authority of the Veda according to which the Apsaras (or consciousness) have five "locks" on their hands--i.e., five objects of perception.

278:1 Besides the five senses Ashtavakra contends for an additional sense namely the Mind and accordingly cites the number six.

278:2 Vandin admits the existence of the six senses but says that the soul experiences happiness and misery through those as well as through the intellect.

278:3 Ashtavakra advances an eighth element, namely, the knowledge of the ego.

278:4 Each of the three qualities (existence, foulness and ignorance) of prakriti (the passive or material cause of the world) mixing with each of the three corresponding qualities of pradhana (the active or spiritual cause of the world) in various proportions produces the mundane order of things. Thus is proved the eternity of prakriti or nature and is also established the doctrine of duality.

278:5 Prakriti does not really create. It is the Supreme Being who through the medium of illusion in contract with the ten organs (viz., the five locomotive organs and the five organs of sense) makes manifest the system of things. Prakriti therefore has no real existence--her existence is only apparent in the real existence of the soul.

278:6 Yupas (stakes) mean here, feelings, etc, which keep men bound to the world. Rudras are those who makes others cry.

Vandin means to say that the soul is not essential free from the fetters of happiness and misery arising from the eleven objects of perception. In this world all men are subject to happiness and misery. We also hear that there are Rudras in heaven.

278:7 The supreme soul unaffected by happiness and misery really exists--but His existence is not susceptible of being proved--nor can the ignorant ever perceive Him. Men attain that condition through these twelve, viz., virtue, true, self-restraint, penances, good-will, modesty, forgiveness, exemption from envy, sacrifice, charity, concentration and control over the senses.

279:1 According to some, endeavours to attain emancipation can be successful not in this world but in the world of Brahma. Others say that to that end a special yoga is necessary. By bringing forward the objects numbering thirteen. Vandin advances the opinion that, virtue, etc., are not sufficient for purposes of emancipation but that suitable time and place are also essential.

279:2 Ashtavakra concludes by citing the same number thirteen. The soul which is essentially unaffected, becomes subject to happiness and misery through, the thirteen, viz., the ten organs of locomotion and sense, and intellect mind and egoism. But Atichhanadas, i.e., those that have surmounted ignorance, namely, the twelve, virtue, etc. destroy those thirteen and that is emancipation.

Section 135

"Lomasa said, 'Here, O king, is visible the river Samanga, whose former name was Madhuvila, and yonder is the spot named Kardamila, the bathing place of Bharata. The lord of Sachi, when fallen into misery in consequence of having slain Vritra, became freed from his sin, by performing his ablutions in this Samanga. Here, O bull among men, is the spot where the Mainaka mountain hath sunk into the interior of the earth; and it is hence called Vinasana. For obtaining sons, here Aditi in days of yore had cooked that celebrated food, (presided over by the Supreme Being). O ye bulls among men, ascended this lofty mountain and put an end to your inglorious misery unworthy to be uttered. Here, O king, before thee is the Kanakhala range, the favourite resort of sages. 'And yonder is the mighty river Ganga. Here, in ancient times, the holy sage Sanatkumara attained ascetic success. O scion of the Ajamidha race, by performing thy ablutions here in this river, thou wilt be freed from all thy sins. O son of Kunti, do thou together with thy ministers, touch (the waters) of this lake called Punya, and this mountain Bhrigutunga and also (the water of) these two rivers, called Tushniganga. Here, O Kunti's son, appeareth the hermitage of the sage Sthulasiras. Resign here thy anger and sense of self-importance. There, O son of Pandu, is seen the beautiful hermitage of Raivya, where perished Bharadwaja's son, Yavakari, profound in Vedic lore.'"

"Yudhishthira said, 'How did the mighty sage, Yavakri, son of the ascetic Bharadwaja, acquire profundity in the Vedas? And how also did he perish? I am anxious to hear all this, just as it happened. I take delight in listening to the narration of the deeds of god-like men.'"

"Lomasa said, 'Bharadwaja and Raivya were two friends. And they dwelt here, ever taking the greatest pleasure in each other's company. Now, Raivya had two sons, named Arvavasu and Paravasu. And, Bharadwaja, O Bharata's son, had an only son, named Yavakri. Raivya and his two sons were versed in the Vedas, while Bharadwaja practised asceticism. But, O son of Bharata, from their boyhood, the friendship subsisting between those two was unequalled. O sinless one, the highspirited Yavakri finding that his father, who practised asceticism, was slighted by the Brahmanas, while Raivya with his sons was greatly respected by them, was overwhelmed with sorrow, and became sore aggrieved. Thereupon, O son of Pandu, he entered upon severe austerities, for (obtaining) a knowledge of the Vedas. And he exposed his body to a flaming fire. By thus practising the most rigid austerities, he caused anxiety in the mind of Indra. Then Indra, O Yudhishthira, went to him and addressed him saying, 'Wherefore, O sage, hast thou become engaged in practising such rigid austerities?' Yavakri said, 'O thou adored of celestial hosts, I am practising severe penances, because I wish that such a knowledge of the Vedas as hath never been acquired by any Brahmana whatever, may be manifest unto me. O conqueror of Paka, these endeavours of mine have been for Vedic lore. O Kausika, by the force of my asceticism. I purpose to obtain all sorts of knowledge. O lord, a knowledge of the Vedas as learnt through teachers, is acquired in a long time. Therefore, (with the view of attaining in short time a proficiency in the Vedas), I have put forth these high endeavours.' Indra said, 'O Brahmana sage, the way that thou hast adopted is not the proper way. What for, O Brahamana, wilt thou destroy thyself? Go and learn from the lips of a preceptor.'

"Lomasa said, 'O son of Bharata, having said this, Sakra went away, and Yavakri of immeasurable energy, once more directed his attention to asceticism. O king, we have heard that carrying on severe austerities he again greatly agitated Indra. And the god Indra, slayer of Vala, again came unto that great sage, who was engaged in austere penances; and forbade him, saying, Thou art striving with the object that Vedic lore may be manifest unto thee as well as unto thy father; but thy exertions can never be successful, nor is this act of thine well-advised.' Yavakri said, 'O lord of the celestials, if thou wilt not do for me what I want, I shall, observing stricter vows, practise still severer penances. O lord of celestials! know that if thou do not fulfil all my desires, I shall then cut off my limbs and offer them as a sacrifice into a blazing fire.'

"Lomasa said, 'Knowing the determination of that high-souled sage, the sagacious Indra reflected and hit upon some expedient to dissuade him. Then Indra assumed the guise of an ascetic Brahmana, hundreds of years old, and infirm, and suffering from consumption. And he fell to throwing up a dam with sands, at that spot of the Bhagirathi to which Yavakri used to descend for performing ablutions. Because Yavakri, chief of the Brahmanas, paid no heed to Indra's words, the latter began to fill the Ganga with sands. And without cessation, he threw handfuls of sand into the Bhagirathi, and began to construct the dam attracting the notice of the sage. And when that bull among the sages, Yavakri, saw Indra thus earnestly engaged in constructing the dam, he broke into laughter, and said the following words, 'What art thou engaged in, O Brahmana, and what is thy object? Why dost thou, for nothing, make this mighty endeavour?' Indra said, 'I am trying, O my son, to dam the Ganga so that there may be a commodious passage. People experience considerable difficulty in crossing and recrossing (the river) by boat.' Yavakri said, 'O thou of ascetic wealth, thou canst not dam up this mighty current. O Brahmana, desist from, what is impracticable, and take up something that is practicable.' Indra said, 'O sage, I have imposed on myself this heavy task, even as, for obtaining a knowledge of the Vedas, thou hast begun these penances, which can never be fruitful.' Yavakri said, 'If, O chief of the celestials, those efforts of mine be fruitless, even as those of thy own, then, O lord of heavenly hosts, be thou pleased to do for me what is practicable. Vouchsafe unto me boons whereby I may excel other men.'

"Lomasa said 'Then Indra granted boons, as was prayed for by the mighty ascetic, Indra said, 'As thou desirest, the Vedas will be manifest unto thee, yea--even unto thy father. And all thy other desires will also be fulfilled. Return home, O Yavakri.'

"Having thus obtained the object of his desire, Yavakri came unto his father and said, The Vedas, O father, will be manifest unto thee as well as unto myself and I have obtained boons whereby we shall excel all men.' Thereat Bharadwaja said, 'O my son, as thou hast obtained the objects of thy desire, thou wilt be proud. And when thou art puffed up with pride and hast also become uncharitable, destruction will soon overtake thee. O my son, there is a current anecdote narrated by the gods. In ancient times, O son, there lived a sage named Valadhi, possessed of great energy. And in grief for the death of a child, he practised the severest penances to have a child that should be immortal. And he obtained a son even as he desired. But the gods, though very favourably disposed (towards him), did not yet make his son immortal like unto the gods. They said, 'On condition can a mortal being be made immortal. Thy son's life, however, shall depend on some instrumental cause.' Thereupon, Valadhi said, 'O chiefs of the celestials, these mountains have been existing eternally, and indestructible, let them be the instrumental cause of my son's life. Afterwards a son was born to the sage, named Medhavi. And he was of a very irritable temper. And hearing of (the incident of his birth), he grew haughty, and began to insult the sages. And he ranged over the earth, doing mischief to the munis. And one day, meeting with the learned sage Dhannushaksha endued with energy. Medhavi maltreated him. Thereupon, the former cursed him, saying, 'Be thou reduced to ashes.' Medhavi, however, was not reduced to ashes. Then Dhannushaksha caused the mountain which was the instrumental cause of Medhavi's life, to be shattered by buffaloes. And the boy perished, with the destruction of the instrumental cause of his life. And embracing his dead son, Medhavi's father began to bewail his fate. Now hear from me, O my son, what was chanted by the sages conversant with the Vedas, when they found the sage mourning. A mortal on no condition whatever can overcome what hath been ordained by Fate, Lo! Dhannushaksha succeeded in shattering even the mountain by buffaloes. Thus young ascetics, puffed up with pride for having obtained boons, perish in a short time. Be thou not one of them. This Raivya, O my son, is possessed of great energy, and his two sons are like him. Therefore, be thou vigilant--so as never to approach him. O my son, Raivya is a great ascetic of an irritable temper. When angry, he can do thee harm. Yavakri said, 'I shall do as thou biddest me. Of father, do thou not by any means entertain anxiety for that. Raivya deserveth my regard even as thou, my father.' Having replied unto his father in these sweet words, Yavakri, fearing nothing and nobody, began to delight in wantonly offending other munis."

Footnotes

280:1 Su means excellent, and uta, sacrifice. The compound accordingly means,--performer of excellent sacrifice.

Section 136

"Lomasa said, 'One day in the month of Chaitra, while fearlessly wandering at large, Yavakri approached the hermitage of Raivya. And O son of Bharata, in that beautiful hermitage, adorned with trees bearing blossoms, he happened to behold the daughter-in-law of Raivya, sauntering about like a Kinnara woman. And having lost his senses through passion, Yavakri shamelessly spake unto the bashful maiden, saying, 'Be thou attached unto me.' Thereupon, knowing his nature, and afraid of a curse, as well as thinking of Raivya's power, she went unto him saying, 'I agree.' Then, O son of Bharata, taking him in private, she kept him chained. O conqueror of foes, returning to his hermitage, Raivya found his daughter-in-law, Paravasu's wife, in tears. O Yudhishthira, thereat consoling her with soft words, he enquired of her as to the cause of her grief. Thereupon, the beautiful damsel told him all that Yavakri had said unto her, and what she also had cleverly said unto him. Hearing of this gross misbehaviour of Yavakri, the mind of the sage flamed up, and he waxed exceedingly wroth. And being thus seized with passion, the great sage of a highly irascible temper, tore off a matted lock of his hair, and with holy mantras, offered it as a sacrifice on the sacred fire. At this, there sprang out of it a female exactly resembling his daughter-in-law. And then he plucked another matted lock of his hair, and again offered it as a sacrifice into the fire. Thereupon sprang out of it a demon, terrible to behold, and having fierce eyes. Then those, two spake unto Raivya, saying, 'What shall we do?'

Thereat, the angry sage said unto them, 'Go and kill Yavakri.' Then saying, 'We shall do (as thou biddest)'--they two went away with the intention of slaying Yavakri. And with her charms, the female whom the large-hearted sage had created, robbed Yavakri of his sacred water-pot. Then with his uplifted spear the demon flew at Yavakri, when he had been deprived of his water-pot and rendered unclean. And seeing the demon approach with uplifted spear for the purpose of slaying him, Yavakri rose up all on a sudden and fled towards a tank. But finding it devoid of water, he hurried towards all the rivers. But they too were all dried up. And being obstructed again and again by the fierce demon, holding the spear, Yavakri in fright attempted to enter into the Agnihotra room of his father. But there, O king, he was repulsed by a blind Sudra warder, and he remained at the door, grasped by the man. And, finding Yavakri thus grasped by the Sudra, the demon hurled his spear at him, and thereupon he fell down dead, pierced in the heart. After slaying Yavakri, the demon went back to Raivya, and with the permission of that sage, began to live with the female."

Section 137

"Lomasa said, 'O son of Kunti, Bharadwaja returned to his hermitage after performing the ritual duties of the day, and having collected the sacrificial fuel. And because his son had been slain, the sacrificial fires which used to welcome him everyday, did not on that day come forward to welcome him. And marking this change in the Agnihotra, the great sage asked the blind Sudra warder seated there, saying, 'Why is it. O Sudra, that the fires rejoice not at sight of me? Thou too dost not rejoice as is thy wont. Is it all well with my hermitage? I hope that my son of little sense had not gone to the sage Raivya. Answer speedily, O Sudra, all these questions of mine. My mind misgiveth me.' The Sudra said, 'Thy son of little sense had gone to the sage Raivya, and therefore it is that lie lieth prostrate (on the ground), having been slain by a powerful demon. Being attacked by the Rakshasa, holding a spear, he attempted to force his way into this room, and I therefore barred his way with my arms. Then desirous of having water in an unclean state, as he stood hopeless, he was slain by the vehement Rakshasa, carrying a spear in his hand.' On hearing from the Sudra of this great calamity, Bharadwaja, sorely afflicted with grief, began to lament, embracing his dead son. And he said, 'O my son, it is for the good of the Brahmanas that thou didst practise penances, with the intention that the Vedas unstudied by any Brahmana whatever might be manifest unto thee. Thy behaviour towards the Brahmanas had always been for their good, and thou hadst also been innocent in regard to all creatures. But, alas! (at last) thou didst lapse into rudeness. I had prohibited thee, O my son, from visiting the residence of Raivya; but alas! to that very hermitage, (destructive to thee) as the god of death himself, Yama, didst thou repair. Evil-minded is that man, who, (knowing that I am an old man), and also that (Yavakri) was my only son, had given way to wrath. It is through the agency of Raivya that I have sustained the loss of my child. Without thee, O my son, I shall give up my life, the most precious thing in the world. In grief for the death of my son, I renounce my life; but this I say that Raivya's eldest son shall in a short time kill him although he be innocent. Blessed are those to whom children have never been born, for they lead a happy life, without having to experience the grief (incident to the death of a child). Who in this world can be more wicked than those who from affliction, and deprived of their sense by sorrow consequent upon the death of a child, curse even their dearest friend! I found my son dead, and, therefore, have cursed my dearest friend. Ah! what second man can there be in this world, destined to suffer so grievous a misfortune!' Having lamented long Bharadwaja cremated his son and then himself entered into a full-blazing fire.'"

Section 138

"Lomasa said, 'At that very time, the mighty king, Vrihadyumna, of high fortune, who was the Yajamana of Raivya, commenced a sacrifice. And the two sons of Raivya, Arvavasu and Paravasu, were engaged by that intelligent monarch, to assist him in the performance of the ceremony. And, O son of Kunti, taking the permission of their father, they two went to the sacrifice, while Raivya with Paravasu's wife remained in the hermitage. And it came to pass that one day, desirous of seeing his wife. Paravasu returned home alone. And he met his father in the wood, wrapped in the skin of a black antelope. And the night was far advanced and dark; and Paravasu, blinded by drowsiness in that deep wood, mistook his father for a straggling deer. And mistaking him for a deer, Paravasu, for the sake of personal safety, unintentionally killed his father. Then, O son of Bharata, after performing the funeral rites (of his father), he returned to the sacrifice and there addressed his brother saying, 'Thou wilt never be able to perform this task unassisted. I again, have killed our father, mistaking him for a deer. O brother, for me do thou observe a vow, prescribed in the case of killing a Brahmana. O Muni, I shall be able to perform this work (sacrifice), without any assistant.' Arvavasu said, 'Do thou then thyself officiate at this sacrifice of the gifted Vrihadyumna; and for thee will I, bringing my senses under perfect control, observe the vow prescribed in the case of slaying a Brahmana.'

"Lomasa said, 'Having observed the vow relative to the killing of a Brahmana, the sage Arvavasu came back to the sacrifice. Seeing his brother arrive, Paravasu, in accents choked with malice, addressed Vrihadyumna, saying, 'O king, see that this slayer of a Brahmana enter not into thy sacrifice, nor look at it. Even by a glance, the killer of a Brahmana can, without doubt, do thee harm.' O lord of men, immediately on hearing this, the king ordered his attendants (to turn out Arvavasu). O king, on being driven out by the king's attendants, and repeatedly addressed by them--'O slayer of a Brahmana--Arvavasu more than once cried, 'It is not I that have killed a Brahmana. Not did he own that he had observed the vow for his own sake. He said that his brother had committed the sin, and that he had freed him therefrom.' Having said this in anger, and being reprimanded by the attendants, the Brahmana sage of austere penances, retired in silence into the woods. There betaking himself to the severest penances, the great Brahmana sought the protection of the Sun. Thereupon, the revelation teaching the mantra relative to the worship of the Sun, became manifest unto him and that eternal deity who obtaineth his share (of the sacrificial butter) first, appeared before him in an embodied form.'

"Lomasa said, 'The celestials, O king, were well pleased with Arvavasu for his acts. And they made him engaged as the chief priest in the sacrifice (of Vrihadyumna), and Paravasu to be dismissed from it. Then Agni and the other celestials (of their own accord) bestowed boons on Arvavasu. And they also prayed that his father might be restored to life. He further prayed that his brother might be absolved from his sin; that his father might have no recollection of his having been slain; that Bharadwaja and Yavakri might both be restored to life; and that the solar revelation might attain celebrity (on earth). Then the god said, 'So be it,' and conferred on him other boons also. Thereat, O Yudhishthira, all of these persons regained their life. Yavakri now addressed Agni and the other deities, saying, 'I had obtained a knowledge of all the Vedas, and also practised penances. How came it then, O chiefs of the immortals, that Raivya succeeded in killing me in that way?' Thereupon the gods said, 'O Yavakri, never act again as those have done. What thou askest about is quite possible, for thou hast learnt the Vedas without exertion, and without the help of a preceptor. But this man (Raivya) bearing various troubles, had satisfied his preceptor by his conduct, and obtained (from the latter) the excellent Vedas through great exertions and in a long time.'

"Lomasa said, 'Having said this to Yavakri, and restored all those to life, the celestials with Indra at their head, ascended to heaven. Here, O Yudhishthira, is the sacred hermitage of that sage embellished with trees bearing blossoms and fruits at all seasons. O tiger among kings, dwelling at this spot, thou wilt be delivered from all thy sins.'"

Section 139

"Lomasa said, 'O descendant of Bharata, O king, now hast thou left behind the mountains Usiravija, Mainaka and Sweta, as well as the Kala hills, O son of Kunti, O bull among the descendants of Bharata, here flow before thee the seven Gangas. This spot is pure and holy. Here Agni blazeth forth without intermission. No son of Manu is able to obtain a sight of this wonder. Therefore, O son of Pandu, concentrate your mind in order that he may intently behold these tirthas. Now wilt thou see the play-ground of the gods, marked with their footprints, as we have passed the mountain Kala. We shall now ascend that white rock--the mountain Mandara, inhabited by the Yakshas, Manibhadra and Kuvera, king of the Yakshas. O king, at this place eighty thousand fleet Gandharvas, and four times as many Kimpurushas and Yakshas of various shapes and forms, holding various weapons, attend upon Manibhadra, king of the Yakshas. In these regions their power is very great. And in speed they are even as the wind. They can, without doubt, displace even the lord of the celestials from his seat. Protected by them, and also watched over by the Rakshasas, these mountains have been rendered inaccessible. Therefore, O son of Pritha, do thou concentrate thy thoughts. Besides these, O son of Kunti, here are fierce ministers of Kuvera and his Rakshasa kindred. We shall have to meet them, and, therefore, O Kunti's son, gather up thy energies. O king the mountain Kailasa is six yojanas in height. It contains a gigantic jujube tree. And, O son of Kunti, numberless gods and Yakshas and Rakshasas and Kinnaras and Nagas and Suparnas and Gandharvas pass this way, in going towards Kuvera's palace. O king, protected by me, as well as by the might of Bhimasena, and also in virtue of thy own asceticism and self-command, do thou to-day mix with them. May king Varuna and Yama, conqueror of battles, and Ganga, and Yamuna, and this mountain, and the Maruts and the twin Aswins, and all rivers and lakes, vouchsafe thy safety. And, O effulgent one, mayst thou have safety from all the celestials and the Asuras, and the Vasus. O Goddess Ganga, I hear thy roar from this golden mountain, sacred to Indra. O Goddess of high fortune, in these mountainous regions, protect the king, worshipped by all of the Ajamidha race. O daughter of the mountain (Himalaya), this king is about to enter into these mountainous regions. Do thou, therefore, confer protection upon him.'

"Having thus addressed the river, Lomasa bade Yudhishthira, saying, 'Be thou careful.'"

"Yudhishthira said, This confusion of Lomasa is unprecedented. Therefore, protect ye Krishna, and be not careless. Lomasa knows this place to be certainly difficult of access. Therefore, do ye practise here the utmost cleanliness."

"Vaisampayana said, "He next addressed his brother Bhima of vast prowess, saying, 'O Bhimasena, do thou protect Krishna carefully. Whether Arjuna be near or away, Krishna in times of danger ever seeketh protection from thee alone.'"

"Then the high-souled monarch approached the twins, Nakula and

Sahadeva, and after smelling their heads, and rubbing their persons, with tears said unto them, 'Do not fear. Proceed, however, with caution."'

Section 140

"Yudhishthira said, 'O Vrikodara, there are mighty and powerful invisible spirits at this place. We shall, however, pass it, through the merit of our asceticism and *Agnihotra* sacrifices. O son of Kunti, do thou therefore, restrain thy hunger and thirst by collecting thy energies, and also, O Vrikodara have recourse to thy strength and cleverness. O Kunti's son, thou hast heard what the sage (Lomasa) had said regarding mount Kailasa. Ascertain, therefore, after deliberation, how Krishna will pass the spot. Or, O mighty Bhima of large eyes, do return from hence, taking with thee Sahadeva, and all our charioteers, cooks, servants, cars, horses, and Brahmanas worn out with travel, while I together with Nakula and the sage Lomasa of severe austerities proceed, subsisting on the lightest fare and observing vows. Do thou in expectation of my return, cautiously wait at the source of the Ganga, protecting Draupadi till I come back.'

"Bhima replied, 'O descendant of Bharata, although this blessed princess hath been sore afflicted by toil and distress, yet she easily proceedeth, in the hope of beholding him of the white steeds (Arjuna). Thy dejection also is already very great at not seeing the high-souled Arjuna, who never retreateth from fight. O Bharata, it is superfluous then to say that if thou seest neither myself nor Sahadeva nor Krishna, thy dejection will certainly increase. The Brahmanas had better return with our servants, charioteers cooks and whomsoever else thou mayst command. I never shall leave thee in these rugged and inaccessible mountainous regions, infested by Rakshasas. And, O tiger among men, also this princess of high fortune, ever devoted to her lords, desireth not to return without thee. Sahadeva is always devoted to thee; he too will never retrace his steps. His disposition is known to me. O king, O mighty monarch, we are all eager to behold Savyasachin, and therefore, will we all go together. If we are unable to go over this mountain in our cars, abounding as it doth in defiles, well, we would go on foot. Trouble thyself not, O king, I shall carry Panchala's daughter wherever she will be incapable of walking. O king, I have decided upon this.

Therefore let not thy mind be distracted. I shall also carry over inaccessible tracts those tender-bodied heroes, the twins, the delight of their mother, wherever they will be incapable of proceeding.'

"Yudhishthira said, 'May thy strength increase, O Bhima, as thou speakest thus, and as thou boldly undertakest to carry the illustrious Panchali and these twins. Blessed be thou! Such courage dwelleth not in any other individual. May thy strength, fame, merit, and reputation increase! O long-armed one, as thou offerest to carry Krishna and our brothers the twins, exhaustion and defeat never be thine!"

Vaisampayana said, "Then the charming Krishna said with a smile, 'O descendant of Bharata, I shall be able to go, and, therefore, be thou not anxious on my account.'

"Lomasa said, 'Access to the mountain, Gandhamadana, is only to be obtained by dint of asceticism. Therefore, O son of Kunti, shall we all practise austerities, O king, Nakula, Sahadeva, Bhimasena, thou and myself shall then see him of the white steeds, O Kunti's son.'"

Vaisampayana said, "O king, thus conversing together, they saw with delight the extensive domains of Suvahu, situated on the Himalayas abounding in horses and elephants, densely inhabited by the Kiratas and the Tanganas, crowded by hundreds of Pulindas, frequented by the celestials, and rife with wonders. King Suvahu, the lord of the Pulindas, cheerfully received them at the frontiers of his dominions, paying them proper respect. Having been thus received with honour, and having dwelt comfortably at this place, they started for the mountain Himalaya, when the sun shone brightly in the firmament. And, O king, having entrusted to the care of the lord of the Pulindas, all their servants--Indrasena and the others,--and the cooks and the stewards, and Draupadi's accoutrements, and every thing else, those mighty charioteers, the son of the Kurus, endued with great prowess, set out from that country, and began to proceed cautiously with Krishna,--all of them cheerful in the expectation of beholding Arjuna."

"Yudhishthira said, 'O Bhimasena, O Panchali, and ye twins, hearken unto my words. The acts done (by a person) in a former birth do not perish, (without producing their effects). Behold! Even we have become rangers of the wilderness. Even to see Dhananjaya, exhausted and distressed as we are, we have to bear each other, and pass through impassable places. This burneth me even as fire doth a heap of cotton. O hero, I do not see Dhananjaya at my side. I reside in the wood with my younger brothers, anxious for beholding him. This thought, as also the memory of that grave insult offered to Yajanaseni, consumes me. O Vrikodara, I do not see the invincible Partha of strong bow and incomparable energy, and who is the immediate elder to Nakula. For this, O Vrikodara, I am miserable. In order to see that hero, Dhananjaya, firm in promise, for these five years have I been wandering in various *tirthas*, and beautiful forests and lakes and yet I do meet with him. For this, O Vrikodara, I am miserable. I do not see the long-armed Gudakesa, of dark blue hue, and leonine gait. For this, O Vrikodara, I am miserable. I do not see that foremost of Kurus, accomplished in arms, skilful in fight, and matchless among bowmen. For this, O Vrikodara, I am miserable. Distressed for I am I do not see that son of Pritha, Dhananjaya, born under the influence of the star Phalguni; ranging amidst foes even like Yama at the time of the universal dissolution; possessed of the prowess of an elephant with the temporal juice trickling down; endued with leonine shoulders; not inferior to Sakra himself in prowess and energy; elder in years to the twins; of white steeds; unrivalled in heroism; invincible; and wielding a strong bow. For this, O Vrikodara, I am miserable. And he is always of a forgiving temper,--even when insulted by the meanest individual. And he conferreth benefit and protection to the righteous; but to that tortuous person who by craft attempts to do him mischief, Dhananjaya is like unto virulent poison, albeit that one were Sakra himself. And the mighty Vibhatsu of immeasurable soul and possessing great strength, showeth mercy and extendeth protection even to a foe when fallen. And he is the refuge of us all and he crusheth his foes in fight. And he hath the power to collect any treasure whatever, and he ministereth unto our happiness. It was through his prowess that I had owned formerly measureless precious jewels of various kinds which at present Syodhana hath usurped. It was by his might, O hero, that I had possessed before that palatial amphitheatre embellished with all manner of jewels, and celebrated throughout the three worlds. O Pandu's son, in prowess, Phalguni is like unto Vasudeva, and in fight he is invincible and unrivalled, even like unto Kartavirya. Alas! I see him not, O Bhima. In might, that conqueror of foes goeth in the wake of the invincible and most powerful Sankarshana (Valarama) and Vasudeva. In strength of arms, and spirit, he is like unto Purandara himself. And in swiftness, he is even as the wind, and in grace, as the moon, and in ire, he is the eternal Death himself. O mighty-armed one, with the object of beholding that war-like tiger among men, shall we repair to the Gandhamadana mountain, where lies the hermitage of Nara and Narayana at the site of the celebrated jujube tree, and which is inhabited by the Yakshas. We shall see that best of mountains. And, practising severe austerities only on foot we shall go to Kuvera's beautiful lake guarded by Rakshasas. That place cannot be reached by vehicles, O Vrikodara. Neither can cruel or avaricious, or irascible people attain to that spot, O Bharata's son. O Bhima, in order to see Arjuna, thither shall we repair, in company, with Brahmanas of strict vows, girding on our swords, and wielding our bows. Those only that are impure, meet with flies gad-flies, mosquitoes, tigers, lions, and reptiles, but the pure never come across them. Therefore, regulating our fare, and restraining our senses, we shall go to the Gandhamadana, desirous of seeing Dhananjaya.'"

Section 141

"Lomasa said, O sons of Pandu, ye have seen many a mountain, and river and town and forest and beautiful tirtha; and have touched with your hands the sacred waters. Now this way leads to the celestial mountain Mandara; therefore be ye attentive and composed. Ye will now repair to the residence of the celestials and the divine sages of meritorious deeds. Here, O king, flows the mighty and beautiful river (Alakananda) of holy water adored by hosts of celestials and sages, and tracing its source to (the site of) the jujube tree. It is frequented and worshipped by high-souled Vaihayasas, Valakhilyas and Gandharvas of mighty souls. Accustomed to sing the Sama hymns, the sages, Marichi, Pulaha, Bhrigu and Angiras, chanted them at this spot. Here the lord of celestials performeth with the Maruts his daily prayers. And the Sadhyas and the Aswins attend on him. The sun, the moon and all the luminaries with the planets resort to this river, alternately by day and by night. O highly fortunate monarch, that protector of the world; Mahadeva, having a bull for his mark, received on his head the fall of the waters of this river, at the source of the Ganga. O children, approach this goddess of the six attributes and bow down before her with concentrated minds.'

"Hearing the words of the high-souled Lomasa, the son of Pandu reverentially worshipped the river (Ganga), flowing through the firmament. And after having adored her the pious sons of Pandu resumed their journey accompanied by the sages. And it came to pass that those best of men beheld at a distance some white object of vast proportions, even like Meru and stretching on all sides. And knowing that Pandu's sons were intent upon asking (him), Lomasa versed in speech said, 'Hear, O sons of Pandu! O best of men, what ye see before you, of vast proportions like unto a mountain and beautiful as the Kailasa cliff, is a collection of the bones of the mighty Daitya Naraka, Being placed on a mountain, it looketh like one. The Daitya was slain by that Supreme Soul, the eternal God Vishnu, for the good of the lord of celestials. Aiming at the possession of Indra's place, by the force of austere and Vedic lore, that mighty-minded (demon) had practised austere penances for ten thousand years. And on account of his asceticism, as also of the force and might of his arms he had grown invincible and always harassed (Indra). And O sinless one, knowing his strength and austerities and observance of religious vows, Indra became agitated and was overwhelmed with fear. And mentally he thought of the eternal deity, Vishnu. And thereat the graceful lord of the universe, who is present everywhere, appeared and stood before him manifest. And the sages and celestials began to propitiate Vishnu with prayers. And in his presence even Agni of the six attributes and of blazing beauty being overpowered by his effulgence, became shorn of radiance and seeing before him the God Vishnu, the chief of the celestials who wields the thunder-bolt, bowing with head down readily apprised Vishnu of the source of his fear. Thereupon Vishnu said, 'I know, O Sakra, that thy fear proceedeth from Naraka, that lord of the Daityas. By the merit of his successful ascetic acts he aimeth at Indra's position. Therefore, for pleasing thee, I shall certainly sever his soul from his body, although he hath achieved success in asceticism. Do thou, lord of celestials, wait for a moment.' Then the exceedingly powerful

Vishnu deprived (Naraka) of his senses (by striking him) with his hand. And he fell down on the earth even like the monarch of mountains struck by (thunder). He was thus slain by a miracle and his bones lie gathered at this spot. Here also is manifest another deed of Vishnu's. Once the whole earth having been lost and sunk into the nether regions she was lifted up by him in the shape of a boar having a single tusk.'

"Yudhishthira said, 'O worshipful one, relate in particular how Vishnu, the lord of the celestials, raised up the earth sunk a hundred yojanas? In what manner also was that support of all created things--the goddess Earth of high fortune--who dispenseth blessings and bringeth forth all sorts of corn rendered stable? Through whose power had she sunk an hundred yojanas below, and under what circumstances was exhibited this greatest exploit of the Supreme Being? O chief of the twice-born race, I wish to hear all about it in detail as it happened. Certainly, it is known to thee.'

"Lomasa said, 'O Yudhishthira, listen to all at length as I relate the story, which thou hast asked me (to narrate). O child, in days of yore, there was (once) a terrible time in the Krita Yuga when the eternal and primeval Deity assumed the duties of Yama. And, O thou that never fallest off, when the God of gods began to perform the functions of Yama, there died not a creature while the births were as usual. Then there began to multiply birds and beasts and kine, and sheep, and deer and all kinds of carnivorous animals. O tiger among men and vanquisher of foes, then the human race also increased by thousands even like unto a current of water. And, O my son, when the increase of population had been so frightful, the Earth oppressed with the excessive burden, sank down for a hundred yojanas. And suffering pain in all her limbs, and being deprived of her senses by excessive pressure, the earth in distress sought the protection of Narayana, the foremost of the gods. The earth spake saying, 'It is by thy favour, O possessor of the six attributes, that I had been able to remain so long in my position. But I have been overcome with burden and now I cannot hold myself any longer. It behoveth thee, O adorable one, to relieve this load of mine. I have sought thy protection. O lord; and do thou, therefore, extend unto me thy favour.' Hearing these words of hers, the eternal lord, possessor of the six attributes, complaisantly said, in words uttered in distinct letters.

Vishnu said, 'Thou need not fear, O afflicted Earth, the bearer of all treasures. I shall act so that thou mayst be made light.'

"Lomasa said, 'Having thus dismissed the Earth, who hath the mountains for her ear-rings, he suddenly became turned into a boar with one tusk, and of exceeding effulgence. Causing terror with his glowing red eyes and emitting fumes from his blazing lustre, he began to swell in magnitude in that region. O hero, then holding the earth with his single radiant tusk that being who pervadeth the Vedas, raised her up a hundred yojanas. And while she was being thus raised, there ensued a mighty agitation and all the celestials, together with the sages of ascetic wealth became agitated. And heaven, and the firmament, and also the Earth were filled with exclamations of Oh! and Alas! and neither the celestials nor men could rest in peace. Then countless celestials together with the sages went to Brahma, who was seated burning as it were in his (own) lustre. Then approaching Brahma, the lord of celestials, and the witness of the acts of all beings, they with folded hands spake the following words, 'O lord of the celestials, all created beings have become agitated and the mobile and immobile creatures are restless. O lord of the celestials, even the oceans are found to be agitated and this whole earth hath gone down a hundred yojanas. What is the matter? And by whose influence is it that the whole universe is in ferment? May it please thee to explain it unto us without delay, for we are all bewildered.' Thereupon Brahma replied, 'Ye immortals! do ye not entertain fear for the Asuras, in any matter or place. Hearken, ye celestials, to the reason to which all this commotion is owing! This agitation in the heavens hath been produced by the influence of the illustrious Being who is omnipresent, eternal and the never-perishing Soul. That Supreme soul, Vishnu hath lifted up the Earth, who had entirely sunk down hundred yojanas. This commotion hath taken place in consequence of the earth being raised up. Know ye this and dispel your doubts.' The celestials said, 'Where is that Being who with pleasure raiseth up the Earth? O possessor of the six attributes, mention unto us the place. Thither shall we repair.' Brahma said 'Go ye. May good happen to you! Ye will find him resting in the Nandana (gardens). Yonder is visible the glorious worshipful Suparna (Garuda). After having raised the Earth, the Supreme Being from whom the world become manifest, flameth even in the shape of a boar, like unto the all-consuming fire at the universal dissolution. And on his beast is really to be seen the gem Srivatsa. (Go) and behold that Being knowing no deterioration.'

"Lomasa said, 'Then the celestials, placing the grandsire at their head, came to that infinite Soul, and having listened to his praise, bade him adieu and went back to whence they had come.'"

Vaisampayana said, "O Janamejaya, having heard this story, all the Pandavas without delay and with alacrity, began to proceed by the way pointed out by Lomasa."

Section 142

Vaisampayana said, "O king, then those foremost of bowmen, of immeasurable prowess, holding bows stringed at full stretch and equipped with quivers and arrows and wearing finger-caps made of the guana-skin, and with their swords on, proceeded with Panchali towards the Gandhamadana, taking with them the best of Brahmanas. And on their way they saw various lakes, and rivers and mountains and forests, and trees of wide-spreading shade on mountain summits and places abounding in trees bearing flowers and fruit in all seasons and frequented by celestials and sages. And restraining their senses within their inner self and subsisting on fruits and roots, the heroes passed through rugged regions, craggy and difficult of passage, beholding many and various kinds of beasts. Thus those high-souled ones entered the mountain inhabited by the sages, the Siddhas and the celestials, and frequented by the Kinnaras and the Apsaras. And, O lord of men, as those mighty heroes were entering the mountain Gandhamandana, there arose a violent wind, attended with a heavy shower. And owing to this, mighty clouds of dust bearing lots of dry leaves, rose, and all on a sudden covered earth, air and firmament. And when the heavens had been covered with dust nothing could be perceived, neither could they (the Pandavas) speak to one another. And with eyes enveloped with darkness and pushed by the wind carrying particles of rocks they could not see one another. And there began to arrive mighty sounds proceeding from the tree, and also from those breaking down incessantly under the force of the wind, and falling to the ground. And distracted by gusts of the wind, they thought, 'Are the heavens falling down; or the earth and the mountains being rent?' And afraid of the wind, they felt about with their hands and took shelter under the way-side tree and ant-hills and in caverns. Then holding his bow and supporting Krishna the mighty Bhimasena stood under a tree. And Yudhishthira the just with Dhaumya crept into the deep wood. And Sahedeva carrying the sacred fire with him took shelter in a rock. And Nakula together with Lomasa and other Brahmanas of great asceticism stood in fright, each under a tree. Then when the wind had abated and the dust subsided, there came down a shower in torrents. There also arose a loud rattling noise, like unto the thunder hurled; and quick-flashing lightning began to play gracefully upon the clouds. And being helped on by the swift wind, showers of rain poured down without intermissions, filling all sides round. And, O lord of men, all around there began to flow many rivers covered with foam and turbid with mud; and these bearing volumes of water spread over the frothy rafts rushed down with tremendous roar uprooting trees. And afterwards when that sound had ceased and the air had arisen they (each of them) cautiously came out of their coverts and met together, O descendant of Bharata. And then the heroes started for the mountain Gandhamadana."

Section 143

Vaisampayana said, "When the high-souled sons of Pandu had proceeded only two miles, Draupadi unaccustomed to travel on foot, sank down. Weary and afflicted as she was, the poor daughter of Panchala became faint, on account of the hailstorm and also of her extreme delicacy. And trembling with faintness, the black-eyed one supported herself on her thighs with her plump arms, becoming (her graceful form). And thus resting for support on her thighs resembling the trunk of an elephant, and which were in contract with each other, she suddenly dropped upon the ground, trembling like a plantain tree. And finding that the beautiful one was falling down like a twisted creeper, Nakula ran forward and supported, her. And he said, 'O king, this black-eyed daughter of Panchala, being weary, hath fallen down upon the ground. Do thou, therefore, tend her, O son of Bharata. Undeserving as she is of misery, this lady of slow pace hath been subject to great hardships, and she is also worn out with the fatigues of the journey. O mighty king, do thou therefore, comfort her.'"

Vaisampayana said, "Having heard these words of Nakula, the king as also Bhima and Sahadeva, became sorely afflicted, and hastily ran towards her. And finding her weak, and her countenance pale, the pious son of Kunti began to lament in grief, taking her on his lap. Yudhishthira said. 'Accustomed to ease, and deserving to sleep in wellprotected rooms, on beds spread over with fine sheets, how doth this beautiful one sleep prostrate on the ground! Alas! On my account (alone), the delicate feet and the lotus-like face of this one deserving of all excellent things, have contracted a dark-blue hue. O what have I done! Fool that I am, having been addicted to dice, I have been wandering in the forest full of wild beasts, taking Krishna in my company. This large-eyed one had been bestowed by her father, the king of the Drupadas, in the hope that the blessed girl would be happy, by obtaining the sons of Pandu for her lords. It is on account of my wretched self, that without obtaining anything hoped for, she sleepeth prostrate on the ground, tired with hardships, sorrow and travel!"

Vaisampayana said, "While king Yudhishthira the just was lamenting thus, Dhaumya with all the other principal Brahmanas came to the spot. And they began to console him and to honour him with blessings. And they recited mantras capable of dispelling Rakshasas and (to that end) also performed rites. And on the mantras being recited by the great ascetics, in order to the restoration of (Panchali's) health, Panchali frequently touched by the Pandavas with their soothing palms and fanned by cool breezes surcharged with particles of water, felt ease, and gradually regained her senses. And finding that exhausted poor lady restored to her senses, the sons of Pritha, placing her on deer-skin, caused her to take rest. And taking her feet of red soles, bearing auspicious marks, the twins began to press them gently with their hands, scarred by the bow-string. And Yudhishthira the just, the foremost of the Kurus, also comforted her and addressed Bhima in the following words: 'O Bhima, there yet remain many mountains (before us), rugged, and inaccessible because of snow. How, long-armed one, will Krishna pass over them?' Thereupon Bhima said, 'O king, I myself shall carry thee, together with this princess and these bulls among men, the twins; therefore, O king of kings, resign not thy mind unto despair. Or, at thy bidding, O sinless one, Hidimava's son, the mighty Ghatotkacha, who is capable of ranging the skies and who is like unto me in strength, will carry us all.'"

Vaisampayana said, "Then with Yudhishthira's permission, Bhima thought of his Rakshasa son. And no sooner was he thought of by his father, than the pious Ghatotkacha made his appearance and, saluting the Pandavas and the Brahmanas, stood with joined hands. And they also caressed him of mighty arms. He then addressed his father, Bhimasena of dreadful prowess, saying, 'Having been thought of by thee I have come here with speed, in order to serve thee. Do thou, O longarmed one, command me. I shall certainly be able to perform whatever thou bidst.' Hearing this, Bhimasena hugged the Rakshasa to his breast."

Section 144

"Yudhishthira said, 'O Bhima, let this mighty and heroic Rakshasa chief, thy legitimate son, devoted to us, and truthful, and conversant with virtue carry (his) mother (Draupadi) without delay. And, O possessor of dreadful prowess, depending on the strength of thy arms, I shall reach the Gandhamadana, unhurt, together with Panchala's daughter.'"

Vaisampayana said, "Hearing the words of his brother, that tiger among men, Bhimasena, commanded his son, Ghatotkacha, represser of foes, saying, 'O invincible son of Hidimva, this thy mother hath been sorely tired. Thou art, again, strong and capable of going wherever thou likest. Do thou therefore, O ranger of the skies, carry her. May prosperity attend thee! Taking her on thy shoulders, thou shalt go in our company, adopting a course not far overhead,--so that thou mayst not render her uneasy.' Thereat, Ghatotkacha said, 'Even single-handed, I am able to carry Yudhishthira the just, and Dhaumya, and Krishna, and the twins--and what wonder then that I shall to-day carry them, when I have others to assist me? And, O sinless one, hundreds of other heroic (Rakshasas), capable of moving through the sky, and of assuming any shape at will, will together carry you all with the

Brahmanas."

Vaisampayana said, "Saying this, Ghatotkacha carried Krishna in the midst of the Pandavas, and the other (Rakshasas) also began to carry the Pandavas. And by virtue of his native energy, Lomasa of incomparable effulgence moved along the path of the Siddhas, like unto a second sun. And at the command of the lord of the Rakshasas, those Rakshasas of terrific prowess began to proceed, bearing all the other Brahmanas, and beholding many a romantic wood. And they proceeded towards the gigantic jujube tree. And carried by the Rakshasas of great speed, proceeding at a rapid pace, the heroes passed over longextending ways quickly, as if over short ones. And on their way they saw various tracts crowded with Mlechchha people, and containing mines of diverse gems. And they also saw hillocks teeming with various minerals, thronged with Vidyadharas, inhabited on all sides by monkeys and Kinnaras and Kimpurushas, and Gandharvas, and filled with peacocks, and chamaras, and apes, and rurus, and bears, and gavayas, and buffaloes, intersected with a network of rivulets, and inhabited by various birds and beasts, and beautified by elephants, and abounding in trees and enraptured birds. After having thus passed many countries, and also the Uttarakurus, they saw that foremost of mountains, the Kailasa, containing many wonders. And by the side of it, they beheld the hermitage of Nara and Narayana, with celestial trees bearing flowers and fruits in all seasons. And they also beheld that beautiful jujube of round trunk. And it was fresh; and of deep shade; and of excellent beauty; and of thick, soft and sleek foliage; and healthful; and having gigantic boughs; and wide-spreading; and of incomparable lustre; and bearing full-grown, tasteful, and holy fruits dropping honey. And this celestial tree was frequented by hosts of mighty sages, and was always inhabited by various birds maddened with animal spirits. And it grew at a spot devoid of mosquitoes and gad-flies, and abounding in fruits and roots and water, and covered with green grass, and inhabited by the celestials and the Gandharvas, and of smooth surface, and naturally healthful, and beauteous and cool and of delicate feel. Having reached that (tree) together with those bulls among Brahmanas, the high-souled ones gently alighted from the shoulders of the Rakshasas. Then in company with those bulls among the twice-born ones, the Pandavas beheld that romantic asylum presided over by Nara and Narayana; devoid of gloom; and sacred; and untouched by the solar rays; and free from those rubs, viz. hunger, and thirst, heat and cold, and removing (all) sorrow; and crowded with hosts of mighty sages; and adorned with the grace proceeding from the Vedas, Saman, Rich, and Yajus; and, O king, inaccessible to men who have renounced religion; and beautified with offerings, and homas; and sacred; and well-swept and daubed; and shining all around with offerings of celestial blossoms; and spread over with altars of sacrificial fire, and sacred ladles and pots; and graced with large water-jars, and baskets and the refuge of all beings; and echoing with the chanting of the Vedas; and heavenly: and worthy of being inhabited; and removing fatigue; and attended with splendour and of incomprehensible merit; and majestic with divine qualities. And the hermitage was inhabited by hosts of great sages, subsisting on fruits and roots; and having their senses under perfect control; and clad in black deer-skins; and effulgent like unto the Sun and Agni; and of souls magnified by asceticism and intent on emancipation; and leading the Vanaprastha mode of life; and of subdued senses; and identified with the Supreme Soul; and of high fortune; and reciting Vaidic hymns. Then having purified himself and restrained his senses, that son of Dharma, the intelligent Yudhishthira of exceeding energy, accompanied by his brothers, approached those sages. And all the great sages endued with supernatural knowledge, knowing Yudhishthira arrived, received him joyfully. And those sages engaged in the recitation of the Vedas, and like unto fire itself, after having conferred blessings on Yudhishthira, cheerfully accorded him fitting reception. And they gave him clean water and flowers and roots. And Yudhishthira the just received with regard the things gladly offered for his reception by the great sages. And then, O sinless one, Pandu's son together with Krishna and his brothers, and thousands of Brahmanas versed in the Vedas and the Vendangas, entered into that holy hermitage, like unto the abode of Sukra and pleasing the mind with heavenly odours and resembling heaven itself and attended with beauty. There the pious (Yudhishthira) beheld the hermitage of Nara and Narayana, beautified by the Bhagirathi and worshipped by the gods and the celestial sages. And seeing that hermitage inhabited by the Brahmarshis and containing fruits dropping honey, the Pandavas were filled with delight. And having reached that place, the high-souled ones began to dwell with the Brahmanas. There beholding the holy lake Vinda, and the mountain Mainaka, of golden summits and inhabited by various species of birds, the magnanimous ones lived happily with joy. The son of Pandu together with Krishna took pleasure in ranging excellent and captivating woods, shining with flowers of every season; beauteous on all sides with trees bearing blown blossoms; and bending down with the weight of fruits and attended by the numerous male kokilas and of glossy foliage; and thick and having cool shade and lovely to behold. They took delight in beholding diverse beautiful lakes of limpid water and shining all round with lotuses and lilies. And there, O lord, the balmy breeze bearing pure fragrance, blew gladdening all the Pandavas, together with Krishna. And hard by the gigantic jujube, the mighty son of Kunti saw the Bhagirathi of easy descent and cool and furnished with fresh lotuses and having stairs made of rubies and corals and graced with trees and scattered over with celestial flowers, and gladsome to the mind. And at that spot, frequented by celestials and sages, and extremely inaccessible, they, after having purified themselves offered oblations unto the pitris and the gods and the rishis in the sacred waters of the Bhagirathi. Thus those bulls among men the heroic perpetuators of the Kuru race, began to reside there with the Brahmanas offering oblations and practising meditation. And those tigers among men, the Pandavas of the god-like appearance, felt delight in witnessing the various amusements of Draupadi."

Section 145

Vaisampayana said, "There observing cleanliness, those tigers among men dwelt for six nights, in expectation of beholding Dhananjaya. And it came to pass that all of a sudden there blew a wind from the north-east and brought a celestial lotus of a thousand petals and effulgent as the sun. And Panchali saw that pure and charming lotus of unearthly fragrance, brought by the wind and left on the ground. And having obtained that excellent and beautiful lotus, that blessed one became exceedingly delighted, O king, and addressed Bhimasena in the following words, 'Behold, O Bhima, this most beautiful unearthly flower having within it the very source of fragrance. It gladdeneth my heart, O represser of foes. This one shall be presented to Yudhishthira the just. Do thou, therefore, procure others for my satisfaction--in order that I may carry them to our hermitage in the Kamyaka. If, O

Pritha's son, I have found grace with thee, do thou then procure others of this species in large numbers. I wish to carry them to our hermitage.' Having said this, the blameless lady of beautiful glances approached Yudhishthira the just, taking the flower. And knowing the desire of his beloved queen that bull among men, Bhima of great strength, also set out, in order to gratify her. And intent upon fetching the flowers, he began to proceed at rapid space, facing the wind, in the direction from which the flower had come. And taking the bow inlaid with gold on the back as also arrows like unto venomous snakes, he proceeded as a lion in anger or an elephant in rut. And all beings gazed at him, holding a mighty bow and arrows. And neither exhaustion, nor langour, neither fear nor confusion, ever possessed the son of Pritha and the offspring of Vayu (wind). And desirous of pleasing Draupadi the mighty one, free from fear or confusion, ascended the peak depending on the strength of his arms. And that slayer of foes began to range that beautiful peak covered with trees, creepers and of black rocky base; and frequented by Kinnaras; and variegated with minerals, plants, beasts, and birds of various hues; and appearing like an upraised arm of the Earth adorned with an entire set of ornaments. And that one of matchless prowess proceeded, fixing his look at the slopes of the Gandhamadana,--beautiful with flowers of every season--and revolving various thoughts in his mind and with his ears, eyes and mind rivetted to the spots resounding with the notes of male kokilas and ringing with the hum of black bees. And like an elephant in rut ranging mad in a forest that one of mighty prowess smelt the rare odour proceeding from the flowers of every season. And he was fanned by the fresh breeze of the Gandhamadana bearing the perfumes of various blossoms and cooling like unto a father's touch. On his fatigue being removed the down on his body stood on end. And in this state that represser of foes for the flowers began to survey all the mountain, inhabited by Yakshas and Gandharvas and celestials and Brahmarshis. And brushed by the leaves of Saptachchada tree, besmeared with fresh red, black and white minerals, he looked as if decorated with lines of holy unguents drawn by fingers. And with clouds stretching at its sides, the mountain seemed dancing with outspread wings. And on account of the trickling waters of springs, it appeared to be decked with necklaces of pearls. And it contained romantic caverns and groves and cascades and caves. And there were excellent peacocks dancing to the jingling of the bangles of the Apsaras. And its rocky surface was worn away by the end of tusks of the elephants presiding over the cardinal points. And with the waters of rivers falling down, the mountain looked as if its clothes were getting loosened. And that graceful son of the wind-god playfully and cheerfully went on, pushing away by his force countless intertwisted creepers. And stags in curiosity gazed at him, with grass in their mouths. And not having experienced fear (ever before), they were unalarmed, and did not flee away. And being engaged in fulfilling the desire of his love, the youthful son of Pandu, stalwart and of splendour like unto the hue of gold; and having a body strong as a lion; and treading like a mad elephant; and possessing the force of a mad elephant; and having coppery eyes like unto those of a mad elephant; and capable of checking a mad elephant began to range the romantic sides of the Gandhamadana with his beautiful eyes uplifted; and displaying as it were a novel type of beauty. And the wives of Yakshas and Gandharvas sitting invisible by the side of their husbands, stared at him, turning their faces with various motions. Intent upon gratifying Draupadi exiled unto the woods, as he was ranging the beautiful Gandhamadana, he remembered the many and various woes caused by Duryodhana. And he thought, 'Now that Arjuna sojourn in heaven and that I too have come away to procure the flowers, what will our brother Yudhishthira do at present? Surely, from affection and doubting their prowess, that foremost of men, Yudhishthira, will not let Nakula and Sahadeva come in search of us. How, again, can I obtain the flowers soon?' Thinking thus, that tiger among men proceeded in amain like unto the king of birds, his mind and sight fixed on the delightful side of the mountain. And having for his provisions on the journey the words of Draupadi, the mighty son of Pandu, Vrikodara Bhima, endued with strength and the swiftness of the wind, with his mind and sight fixed on the blooming slopes of the mountain, proceeded speedily, making the earth tremble with his tread, even as doth a hurricane at the equinox; and frightening herds of elephants and grinding lions and tigers and deer and uprooting and smashing large trees and tearing away by force plants and creepers, like unto an elephant ascending higher and higher the summit of a mountain; and roaring fiercely even as a cloud attended with thunder. And awakened by that mighty roaring of Bhima, tigers came out of their dens, while other rangers of the forest hid themselves. And the coursers of the skies sprang up (on their wing) in fright. And herds of deer hurriedly ran away. And birds left the trees (and fled). And lions forsook their dens. And the mighty lions were roused from their slumber. And the buffaloes stared. And the elephants in fright, leaving that wood, ran to more extensive forests company with their mates. And the boars and the deer and the lions and the buffaloes and the tigers and the jackals and the gavayas of the wood began to cry in herds. And the ruddy geese, and the gallinules and the ducks and the karandavas and the plavas and the parrots and the male kokilas and the herons in confusion flew in all directions, while some proud elephants urged by their mates, as also some lions and elephants in rage, flew at Bhimasena. And as they were distracted at heart through fear, these fierce animals discharging urine and dung, set up loud yells with gapping mouths. Thereupon the illustrious and graceful son of the wind-god, the mighty Pandava, depending upon the strength of his arms, began to slay one elephant with another elephant and one lion with another lion while he despatched the others with slaps. And on being struck by Bhima the lions and the tigers and the leopards, in fright gave loud cries and discharged urine and dung. And after having destroyed these the handsome son of Pandu, possessed of mighty strength, entered into the forest, making all sides resound with his shouts. And then the long-armed one saw on the slopes of the Gandhamadana a beautiful plantain tree spreading over many a yojana. And like unto a mad lion, that one of great strength proceeded amain towards that tree breaking down various plants. And that foremost of strong persons--Bhima--uprooting innumerable plantain trunks equal in height to many palm-trees (placed one above another), cast them on all sides with force. And that highly powerful one, haughty like a male lion, sent up shouts. And then he encountered countless beasts of gigantic size, and stags, and monkeys, and lions, and buffaloes, and aquatic animals. And what with the cries of these, and what with the shouts of Bhima, even the beasts and birds that were at distant parts of the wood, became all frightened. And hearing those cries of beasts and birds, myriads of aquatic fowls suddenly rose up on wetted wings. And seeing these fowls of water, that bull among the Bharatas proceeded in that direction; and saw a vast and romantic lake. And that fathomless lake was, as it were, being fanned by the golden plantain trees on the coast, shaken by the soft breezes. And immediately descending into the lake abounding in lilies and lotuses, he began to sport lustily like unto a mighty maddened elephant. Having thus sported there for a long while, he of immeasurable effulgence ascended, in order to penetrate with speed into that forest filled with trees. Then the Pandava winded with all his might his loud-blowing shell. And striking his arms with his hands, the mighty Bhima made all the points of heaven resound. And filled with the sounds of the shell, and with the shouts of Bhimasena, and also with the reports produced by the striking of his arms, the caves of the mountain seemed as if they were roaring. And hearing those loud arm-strokes, like unto the crashing of thunder, the lions that were slumbering in the caves, uttered mighty howls. And being terrified by the yelling of the lions, the elephants, O Bharata, sent forth tremendous roars, which filled the mountain. And hearing those sounds emitted, and knowing also Bhimasena to be his brother, the ape Hanuman, the chief of monkeys, with the view of doing good to Bhima, obstructed the path leading to heaven. And thinking that he (Bhima) should not pass that way,(Hanuman) lay across the narrow path, beautified by plantain trees, obstructing it for the sake of the safety of Bhima. With the object that Bhima might not come by curse or defeat, by entering into the plantain wood, the ape Hanuman of huge body lay down amidst the plantain trees, being overcome with drowsiness. And he began to yawn, lashing his long tail, raised like unto the pole consecrated to Indra, and sounding like thunder. And on all sides round, the mountains by the mouths of caves emitted those sounds in echo, like a cow lowing. And as it was being shaken by the reports produced by the lashing of the tail, the mountain with its summits tottering, began to crumble all around. And overcoming that roaring of mad elephants, the sounds of his tail spread over the varied slopes of the mountain.

"On those sounds being heard the down of Bhima's body stood on end; and he began to range that plantain wood, in search of those sounds. And that one of mighty arms saw the monkey-chief in the plantain wood, on an elevated rocky base. And he was hard to be looked at even as the lightning-flash; and of coppery hue like that of the lightning-flash: and endued with the voice of the lightning-flash; and quick moving as the lightning-flash; and having his short flesh neck supported on his shoulders; and with his waist slender in consequence of the fullness of his shoulders. And his tail covered with long hair, and a little bent at the end, was raised like unto a banner. And (Bhima) saw Hanuman's head furnished with small lips, and coppery face and tongue, and red ears, and brisk eyes, and bare white incisors sharpened at the edge.' And his head was like unto the shining moon; adorned with white teeth within the mouth; and with mane scattered over, resembling a heap of asoka flowers. And amidst the golden plantain trees, that one of exceeding effulgence was lying like unto a blazing fire, with his radiant body. And that slayer of foes as casting glances with his eyes reddened with intoxication. And the intelligent Bhima saw that mighty chief of monkeys, of huge body, lying like unto the Himalaya, obstructing the path of heaven. And seeing him alone in that mighty forest, the undaunted athletic Bhima, of long arms, approached him with rapid strides, and uttered a loud shout like unto the thunder. And at that shout of Bhima, beasts and birds became all alarmed. The powerful Hanuman, however, opening his eyes partially looked at him (Bhima) with disregard, with eyes reddened with intoxication. And then smilingly addressing him, Hanuman said the following words, 'Ill as I am, I was sleeping sweetly. Why hast thou awakened me? Thou shouldst show kindness to all creatures, as thou hast reason. Belonging to the animal species, we are ignorant of virtue. But being endued with reason, men show kindness towards creatures. Why do then reasonable persons like thee commit themselves to acts contaminating alike body, speech, and heart, and destructive of virtue? Thou knowest not what virtue is, neither hast thou taken council of the wise. And therefore it is that from ignorance, and childishness thou destroyest the lower animals. Say, who art thou, and what for hast thou come to the forest devoid of humanity and human beings? And, O foremost of men, tell thou also, whither thou wilt go to-day. Further it is impossible to proceed. Yonder hills are inaccessible. O hero, save the passage obtained by the practice of asceticism, there is no passage to that place. This is the path of the celestials; it is ever impassable by mortals. Out of kindness, O hero, do I dissuade thee. Do thou hearken unto my words. Thou canst not proceed further from this place. Therefore, O lord, do thou desist. O chief of men, to-day in very way thou art welcome to this place. If thou think it proper to accept my words, do thou then, O best of men, rest here, partaking of fruits and roots, sweet as ambrosia, and do not have thyself destroyed for naught."

Section 146

Vaisampayana said, "O represser of foes, hearing these words of the intelligent monkey-chief, the heroic Bhima answered, 'Who art thou? And why also hast thou assumed the shape of a monkey? It is a Kshatriya--one of a race next to the Brahmanas--that asketh thee. And he belongeth to the Kuru race and the lunar stock, and was borne by Kunti in her womb, and is one of the sons of Pandu, and is the off spring of the wind-god, and is known by the name of Bhimasena.' Hearing these words of the Kuru hero, Hanuman smiled, and that son of the wind-god (Hanuman) spake unto that offspring of the wind-god (Bhimasena), saying, 'I am a monkey, I will not allow thee the passage thou desirest. Better desist and go back. Do thou not meet with destruction.' At this Bhimasena replied. 'Destruction at anything else do I not ask thee about, O monkey. Do thou give me passage. Arise! Do not come by grief at my hands.' Hanuman said, 'I have no strength to rise; I am suffering from illness. If go thou must, do thou go by overleaping me.' Bhima said, 'The Supreme Soul void of the properties pervadeth a body all over. Him knowable alone by knowledge, I cannot disregard. And therefore, will I not overleap thee. If I had not known Him from Whom become manifest all creatures, I would have leapt over thee and also the mountain, even as Hanuman had bounded over the ocean.' Thereupon Hanuman said, 'Who is that Hanuman, who had bounded over the ocean? I ask thee, O best of men. Relate if thou canst.' Bhima replied, "He is even my brother, excellent with every perfection, and endued with intelligence and strength both of mind and body. And he is the illustrious chief of monkeys, renowned in the Ramayana. And for Rama's queen, that king of the monkeys even with one leap crossed the ocean extending over a hundred yojanas. That mighty one is my brother. I am equal unto him in energy, strength and prowess and also in fight. And able am I to punish thee. So arise. Either give me passage or witness my prowess to-day. If thou do not listen to my bidding, I shall send thee to the abode of Yama."

Vaisampayana continued. "Then knowing him (Bhima) to be intoxicated with strength, and proud of the might of his arms, Hanuman, slighting him at heart, said the following words, 'Relent thou, O sinless one. In consequence of age, I have no strength to get up. From pity for me, do thou go, moving aside my tail.' Being thus addressed by Hanuman, Bhima proud of the strength of his arms, took him for one wanting in energy and prowess, and thought within himself, 'Taking fast hold of the tail, will I send this monkey destitute of energy and prowess, to the region of Yama.' Thereat, with a smile he slightingly took hold of the tail with his left hand; but could not move that tail of the mighty monkey. Then with both arms he pulled it, resembling the pole reared in honour of Indra. Still the mighty Bhima could not raise the tail with both his arms. And his eye-brows were contracted up, and his eyes rolled, and his face was contracted into wrinkles and his body was covered with sweat; and yet he could not raise it. And when after having striven, the illustrious Bhima failed in raising the tail, he approached the side of the monkey, and stood with a bashful countenance. And bowing down, Kunti's son, with joined hands, spake these words, 'Relent thou, O foremost of monkeys; and forgive me for my harsh words. Art thou a Siddha, or a god, or a Gandharva, or a Guhyaka? I ask thee out of curiosity. Tell me who thou art that hast assumed the shape of monkey, if it be not a secret, O long-armed one, and if I can well hear it. I ask thee as a disciple, and I, O sinless one, seek thy refuge.' Thereupon Hanuman said, 'O represser of foes, even to the extent of thy curiosity to know me, shall I relate all at length. Listen, O son of Pandu! O lotus-eyed one, I was begotten by the wind-god that life of the world--upon the wife of Kesari. I am a monkey, by name Hanuman. All the mighty monkey-kings, and monkey-chiefs used to wait upon that son of the sun, Sugriva, and that son of Sakra, Vali. And, O represser of foes, a friendship subsisted between me and Sugriva, even as between the wind and fire. And for some cause, Sugriva, driven out by his brother, for a long time dwelt with me at the Hrisyamukh. And it came to pass that the mighty son of Dasaratha the heroic Rama, who is Vishnu's self in the shape of a human being, took his birth in this world. And in company with his queen and brother, taking his bow, that foremost of bowmen with the view of compassing his father's welfare, began to reside in the Dandaka forest. And from Janasthana, that mighty Rakshasa monarch, the wicked Ravana, carried away his (Rama's) queen by stratagem and force, deceiving, O sinless one, that foremost of men, through the agency of a Rakshasa, Maricha, who assumed the form of a deer marked with gem-like and golden spots."

Section 147

Hanuman said, 'And after his wife was carried away, that descendant of Raghu, while searching with his brother for his queen, met, on the summit of that mountain, with Sugriva, chief of the monkeys. Then a friendship was contracted between him and the high-souled Raghava. And the latter, having slain Vali installed Sugriva in the kingdom. And having obtained the kingdom, Sugriva sent forth monkeys by hundreds and by thousands in search of Sita. And, O best of men, I too with innumerable monkeys set out towards the south in quest of Sita, O mighty-armed one. Then a mighty vulture Sampati by name, communicated the tidings that Sita was in the abode of Ravana. Thereupon with the object of securing success unto Rama, I all of a sudden bounded over the main, extending for a hundred yojanas. And, O chief of the Bharatas, having by my own prowess crossed the ocean, that abode of sharks and crocodiles, I saw in Ravana's residence, the daughter of king Janaka, Sita, like unto the daughter of a celestial. And having interviewed that lady, Vaidehi, Rama's beloved, and burnt the whole of Lanka with its towers and ramparts and gates, and proclaimed my name there, I returned. Hearing everything from me the lotus-eyed Rama at once ascertained his course of action, and having for the passage of his army constructed a bridge across the deep, crossed it followed by myriads of monkeys. Then by prowess Rama slew those Rakshasas in battle, and also Ravana, the oppressor of the worlds together with his Rakshasa followers. And having slain the king of the Rakshasas, with his brother, and sons and kindred, he installed in the kingdom in Lanka the Rakshasa chief, Vibhishana, pious, and reverent, and kind to devoted dependants. Then Rama recovered his wife even like the lost Vaidic revelation. Then Raghu's son, Rama, with his devoted wife, returned to his own city, Ayodhya, inaccessible to enemies; and that lord of men began to dwell there. Then that foremost of kings, Rama was established in the kingdom. Thereafter, I asked a boon of the lotus-eyed Rama, saying, 'O slayer of foes, Rama, may I live as long as the history of thy deeds remaineth extant on earth!" Thereupon he said, 'So be it. O represser of foes, O Bhima, through the grace of Sita also, here all excellent objects of entertainment are supplied to me, whoever abide at this place. Rama reigned for the thousand and ten hundred years. Then he ascended to his own abode. Ever since, here Apsaras and Gandharvas delight me, singing for aye the deeds of that hero, O sinless one. O son of the Kurus, this path is impassable to mortals. For this, O Bharata, as also with the view that none might defeat or curse thee, have I obstructed thy passage to this path trod by the immortals. This is one of the paths to heaven, for the celestials; mortals cannot pass this way. But the lake in search of which thou hast come, lieth even in that direction."

Section 148

Vaisampayana continued, "Thus addressed, the powerful Bhimasena of mighty arms, affectionately, and with a cheerful heart, bowed unto his brother, Hanuman, the monkey-chief, and said in mild words, 'None is more fortunate than I am; now have I seen my elder brother. It is a great favour shown unto me; and I have been well pleased with thee. Now I wish that thou mayst fulfil this desire of mine. I desire to behold. O hero, that incomparable form of thine, which thou at that time hadst had, in bounding over the main, that abode of sharks and crocodiles. Thereby I shall be satisfied, and also believe in thy words.' Thus addressed, that mighty monkey said with a smile, 'That form of mine neither thou, not any one else can behold. At that age, the state of things was different, and doth not exist at present. In the Krita age, the state of things was one; and in the Treta, another; and in the Dwapara, still another. Diminution is going on this age; and I have not that form now. The ground, rivers, plants, and rocks, and siddhas, gods, and celestial sages conform to Time, in harmony with the state of things in the different yugas. Therefore, do not desire to see my former shape, O perpetuator of the Kuru race. I am conforming to the tendency of the age. Verily, Time is irresistible' Bhimasena said, 'Tell me of the duration of the different yugas, and of the different manners and customs and of virtue, pleasure and profit, and of acts, and energy, and of life and death in the different yugas.' Thereupon Hanuman said, 'O child, that yuga is called Krita when the one eternal religion was extant. And in that best of yugas, every one had religious perfection, and, therefore, there was no need of religious acts. And then virtue knew no deterioration; nor did people decrease. It is for this that this age is called Krita (perfect). But in time the yuga had come to be considered as an inferior one. And, O child, in the Krita age, there were neither gods, nor demons, nor Gandharvas, nor Yakshas, nor Rakshasas, nor Nagas. And there was no buying and selling. And the Sama, the Rich, and the Yajus did not exist.

And there was no manual labour. And then the necessaries of life were obtained only by being thought of. And the only merit was in renouncing the world. And during that yuga, there was neither disease, nor decay of the senses. And there was neither malice, nor pride, nor hypocrisy, nor discord, nor ill-will, nor cunning, nor fear, nor misery, nor envy, nor covetousness. And for this, that prime refuge of Yogis, even the Supreme Brahma, was attainable to all. And Narayana wearing a white hue was the soul of all creatures. And in the Krita Yuga, the distinctive characteristics of Brahmanas, Kshatriyas, Vaisyas, and Sudras were natural and these ever stuck to their respective duties. And then Brahma was the sole refuge, and their manners and customs were naturally adapted to the attainment of Brahma and the objects of their knowledge was the sole Brahma, and all their acts also had reference to Brahma. In this way all the orders attained merit. And one uniform Soul was the object of their meditation; and there was only one mantra (the Om), and there was one ordinance. And although of different characteristics, all of them followed a single Veda; and they had one religion. And according to the divisions of time, they led the four modes of life, without aiming at any object, and so they attained emancipation. The religion consisting in the identification of self with Brahma indicates the Krita Yuga. And in the Krita Yuga, the virtue of the four orders is throughout entire in four-fold measure. Such is the Krita Yuga devoid of the three qualities. Do thou also hear from me of the character of the Treta Yuga. In this age, sacrifices are introduced, and virtue decreaseth by a quarter. And Narayana (who is the Soul of all creatures) assumeth a red colour. And men practise truth, and devote themselves to religion and religious rites. And thence sacrifices and various religious observances come into existence. And in the Treta Yuga people begin to devise means for the attainment of an object; and they attain it through acts and gifts. And they never deviate from virtue. And they are devoted to asceticism and to the bestowal of gifts. And the four orders adhere to their respective duties; and perform rites. Such are the men of the Treta Yuga. In the Dwapara Yuga, religion decreaseth by one half. And Narayana weareth a yellow hue. And the Veda becometh divided into four parts. And then some men retain (the knowledge of) the four Vedas, and some of three Vedas, and some of one Veda, while others do not know even the Richs. And on the Shastras becoming thus divided, acts become multiplied. And largely influenced by passion, people engage in asceticism and gifts. And from their incapacity to study the entire Veda, it becomes divided into several parts. And in consequence of intellect having decreased, few are established in truth. And when people fall off from truth, they become subject to various diseases; and then lust, and natural calamities ensue. And afflicted with these, people betake themselves to penances. And some celebrate sacrifices, desiring to enjoy the good things of life, or attain heaven. On the coming of the Dwapara Yuga, men become degenerate, in consequence of impiety. O son of Kunti, in the Kali Yuga a quarter only of virtue abideth. And in the beginning of this iron age, Narayana weareth a black hue. And the Vedas and the institutes, and virtue, and sacrifices, and religious observances, fall into disuse. And (then) reign iti , and disease, and lassitude, and anger and other deformities, and natural calamities, and anguish, and fear of scarcity. And as the yugas wane, virtue dwindles. And as virtue dwindles away, creatures degenerate. And as creatures degenerate, their natures undergo deterioration. And the religious acts performed at the waning of the yugas, produce contrary effects. And even those that live for several yugas, conform to these changes. O represser of foes, as regards thy curiosity to know me, I say this,--Why should a wise person be eager to know a superfluous matter? (Thus), O long-armed one, have I narrated in full what thou hadst asked me regarding the characteristics of the different yugas. Good happen to thee! Do thou return.'"

Footnotes

306:1 Iti means these six things, unfavourable to crops--excessive rain, drought, rats, locusts, birds, and a neighbouring hostile king.

Section 149

"Bhimasena said, 'Without beholding thy former shape, I will never go away. If I have found favour with thee, do thou then show me thine own shape."

Vaisampayana continued, "Being thus addressed by Bhima, the monkey with a smile showed him that form of his in which he had bounded over the main. And wishing to gratify his brother, Hanuman assumed a gigantic body which (both) in length and breadth increased exceedingly. And that monkey of immeasurable effulgence stood there, covering the plantain grove furnished with trees, and elevating himself to the height reached by the Vindhya. And the monkey, having attained his lofty and gigantic body like unto a mountain, furnished with coppery eyes, and sharp teeth, and a face marked by frown, lay covering all sides and lashing his long tail. And that son of the Kurus, Bhima, beholding that gigantic form of his brother, wondered, and the hairs of his body repeatedly stood on end. And beholding him like unto the sun in splendour, and unto a golden mountain, and also unto the blazing firmament, Bhima closed his eyes. Thereupon Hanuman addressed Bhima with a smile, saying, 'O sinless one, thou art capable of beholding my size up to this extent. I can, however, go on swelling my size as long as I wish. And, O Bhima, amidst foes, my size increaseth exceedingly by its own energy.'

Vaisampayana said, "Witnessing that dreadful and wonderful body of Hanuman, like unto the Vindhya mountain, the son of the wind-god became bewildered. Then with his down standing erect, the noble-minded Bhima, joining his hands, replied unto Hanuman saying (there), 'O lord, by me have been beheld the vast dimensions of thy body. Do thou (now), O highly powerful one, decrease thyself by thy own power. Surely I cannot look at thee, like unto the sun risen, and of immeasurable (power), and irrepressible, and resembling the mountain Mainaka. O hero, to-day this wonder of my heart is very great, that thou remaining by his side, Rama should have encountered Ravana personally. Depending on the strength of thy arms, thou wert capable of instantly destroying Lanka, with its warriors, and horses, elephants and chariots. Surely, O son of the wind-god, there is nothing that is incapable of being achieved by thee; and in fight, Ravana together with his followers was no match for thee single-handed."

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Bhima, Hanuman, the chief of monkeys, answered in affectionate words uttered in solemn accents. "O mighty-armed one, O Bharata, it is even as thou sayest. O Bhimasena, that worst of Rakshasas was no match for me. But if I had slain Ravana--that thorn of the worlds--the glory of Raghu's son would have been obscured;--and for this it is that I left him alone. By slaying that lord of the Rakshasas together with his followers, and bringing back Sita unto his own city, that hero hath established his fame among men. Now, O highly wise one, being intent on the welfare of thy brothers, and protected by the wind-god, do thou go along a fortunate and auspicious way. O foremost of the Kurus, this way will lead thee to the Saugandhika wood. (Proceeding in this direction), thou wilt behold the gardens of Kuvera, guarded by Yakshas and Rakshasas. Do thou not pluck the flowers (there) personally by thy own force; for the gods deserve regard specially from mortals. O best of the Bharata race, the gods confer their favour (upon men), (being propitiated) by offerings, and homas, and reverential salutations, and recitation of mantras, and veneration, O Bharata. Do thou not, therefore, act with rashness, O child; and do thou not deviate from the duties of thy order. Sticking to the duties of thy order, do thou understand and follow the highest morality. Without knowing duties and serving the old, even persons like unto Vrihaspati cannot understand profit and religion. One should ascertain with discrimination those cases in which vice goeth under the name of virtue, and virtue goeth under the name of vice,--(cases) in which people destitute of intelligence become perplexed. From religious observances proceedeth merit; and in merit are established the Vedas; and from the Vedas sacrifices come into existence; and by sacrifices are established the gods. The gods are maintained by the (celebration of) sacrifices prescribed by the Vedas and the religious ordinances; while men maintain themselves by (following) the ordinances of Vrihaspati and Usanas and also by these avocations, by which the world is maintained,--serving for wages, (receiving) taxes, merchandise, agriculture and tending kine and sheep. The world subsisteth by profession. The (study of the) three Vedas and agriculture and trade and government constitutes, it is ordained by the wise, the professions of the twice born ones; and each order maintaineth itself by following the profession prescribed for it. And when these callings are properly pursued, the world is maintained with ease. If, however, people do not righteously lead their lives, the world becometh lawless, in consequence of the want of Vedic merit and government. And if people do not resort to (their) prescribed vocations, they perish, but by regularly following the three professions, they bring about religion. The religion of the Brahmanas consisteth in the knowledge of the soul and the hue of that order alone is universally the same. The celebration of sacrifices, and study and bestowal of gifts are well-known to be the three duties common (to all these orders). Officiating at sacrifices, teaching and the acceptance of gifts are the duties of a Brahmana. To rule (the subjects) is the duty of the Kshatriya; and to tend (cattle), that of the Vaisya, while to serve the twice-born orders is said to be the duty of the Sudra. The Sudras cannot beg alms, or perform homas, or observe vows; and they must dwell in the habitation of their masters. Thy vocation, O son of Kunti, is that of the Kshatriya, which is to protect (the subjects). Do thou carry out thy own duties, in an humble spirit, restraining thy senses. That king alone can govern, who taketh counsel of experienced men, and is helped by honest, intelligent and learned ministers; but a king who is addicted to vices, meeteth with defeat. Then only is the order of the world secured, when the king duly punisheth and conferreth favours. Therefore, it is necessary to ascertain through spies the nature of the hostile country, its fortified places and the allied force of the enemy and their prosperity and decay and the way in which they retain the adhesion of the powers they have drawn to their side. Spies are among the important auxiliaries of the king; and tact, diplomacy, prowess, chastisement, favour and cleverness lead to success. And success is to be attained through these, either in separation, or combined--namely, conciliation, gift, sowing dissensions, chastisement, and sight. And, O chief of the Bharatas, polity hath for its root diplomacy; and diplomacy also is the main qualification of spies. And polity, if well judged conferreth success. Therefore, in matters of polity the counsels of Brahmanas should be resorted to. And in secret affairs, these should not be consulted,--namely, a woman, a sot, a boy, a covetous person a mean-minded individual, and he that betrayeth signs of insanity. Wise men only should be consulted, and affairs are to be despatched through officers that are able. And polity must be executed through persons that are friendly; but dunces should in all affairs be excluded. In matters religious, pious men; and in matters of gain, wise men; and in guarding families, eunuchs; and in all crooked affairs, crooked men, must be employed. And the propriety or impropriety of the resolution of the enemy, as also their strength or weakness, must be ascertained through one's own as well as hostile spies. Favour should be shown to honest persons that have prudently sought protection; but lawless and disobedient individuals should be punished. And when the king justly punisheth and showeth favour, the dignity of the law is well maintained, O son of Pritha, thus have I expounded, unto thee the hard duties of kings difficult to comprehend. Do thou with equanimity observe these as prescribed for thy order. The Brahmanas attain heaven through merit, mortification of the senses, and sacrifice. The Vaisyas attain excellent state through gifts, hospitality, and religious acts. The Kshatriyas attain the celestial regions by protecting and chastising the subjects, uninfluenced by lust, malice, avarice and anger. If kings justly punish (their subjects), they go to the place whither repair meritorious persons.'

Section 150

Vaisampayana said, "Then contracting that huge body of his, which he had assumed at will, the monkey with his arms again embraced Bhimasena. And O Bharata, on Bhima being embraced by his brother, his fatigue went off, and all (the powers of body) as also his strength were restored. And having gained great accession of strength, he thought that there was none equal to him in physical power. And with tears in his eyes, the monkey from affection again addressed Bhima in choked utterance, saying, 'O hero, repair to thy own abode. May I be incidentally remembered by thee in thy talk! O best of Kurus, do not tell any one that I abide here. O thou of great strength, the most excellent of the wives of the gods and Gandharvas resort to this place, and the time of their arrival is nigh. My eyes have been blessed (by seeing thee). And, O Bhima, having felt a human being by coming in contact with thee, I have been put in mind of that son of Raghu, who was Vishnu himself under the name of Rama, and who delighted the heart of the world; and who was as the sun in regard to the lotus face of Sita, and also to that darkness--Ravana. Therefore, O heroic son of Kunti, let not thy meeting with me be fruitless. Do thou with fraternal feeling ask of me a boon, O Bharata. If this be thy wish, that going to Varanavata, I may destroy the insignificant sons of Dhritarashtra--even this will I immediately do. Or if this be thy wish that, that city may be ground by me with rocks, or that I may bind Duryodhana and bring him before thee, even this will I do to-day, O thou of mighty strength.'

Vaisampayana said, "Hearing those words of that high-souled one, Bhimasena with a cheerful heart answered Hanuman, saying, 'O foremost of monkeys, I take all this as already performed by thee. Good happen to thee. O mighty-armed one! I ask of thee this,--be thou well pleased with me. O powerful one, on thy having become our protector, the Pandavas have found help. Even by thy prowess shall we conquer all foes." Thus addressed, Hanuman said unto Bhimasena, 'From fraternal feeling and affection, I will do good unto thee, by diving into the army of thy foes copiously furnished with arrows and javelins. And, O highly powerful one, O hero, when thou shall give leonine roars, then shall I with my own, add force to shouts. Remaining on the flagstaff of Arjuna's car will I emit fierce shouts that will damp the energy of thy foes. Thereby ye will slay them easily.' Having said this unto Pandu's son, and also pointed him out the way. Hanuman vanished at that spot."

Section 151

Vaisampayana said, "When that foremost of monkeys had gone away, Bhima, the best of strong men, began to range the huge Gandhamadana along that path. And he went on, thinking of Hanuman's body and splendour unrivalled on earth, and also of the greatness and dignity of Dasaratha's son. And proceeding in search of the place filled with lotuses of that kind, Bhima beheld romantic woods, and groves, and rivers, and lakes graced with trees bearing blossoms, and flowery woodlands variegated with various flowers. And, O Bharata, he beheld herds of mad elephants besmeared with mud, resembling masses of pouring clouds. And that graceful one went on with speed, beholding by the wayside woods wherein there stood with their mates deer of quick glances, holding the grass in their mouths. And fearless from prowess, Bhimasena, as if invited by the breeze-shaken trees of the forest ever fragrant with flowers, bearing delicate coppery twigs, plunged into the mountainous regions inhabited by buffaloes, bears and leopards. And on the way, he passed by lotus-lakes haunted by maddened black-bees, having romantic descents and woods, and on account of the presence of lotus-buds, appearing as if they had joined their hands (before Bhima). And having for his provisions on the journey the words of Draupadi, Bhima went on with speed, his mind and sight fixed on the blooming slopes of the mountain. And when the sun passed the meridian, he saw in the forest scattered over with deer, a mighty river filled with fresh golden lotuses. And being crowded with swans and Karandavas, and graced with Chakravakas, the river looked like a garland of fresh lotuses put on by the mountain. And in that river that one of great strength found the extensive assemblage of Saugandhika lotuses, effulgent as the rising sun, and delightful to behold. And beholding it, Pandu's son thought within himself that his object had been gained, and also mentally presented himself before his beloved worn out by exile."

Section 152

Vaisampayana said, "Having reached that spot, Bhimasena saw in the vicinity of the Kailasa cliff, that beautiful lotus lake surrounded by lovely woods, and guarded by the Rakshasas. And it sprang from the cascades contiguous to the abode of Kuvera. And it was beautiful to behold, and was furnished with a wide-spreading shade and abounded in various trees and creepers and was covered with green lilies. And this unearthly lake was filled with golden lotuses, and swarmed with diverse species of birds. And its banks were beautiful and devoid of mud. And situated on the rocky elevation this expanse of excellent water was exceedingly fair. And it was the wonder of the world and healthful and of romantic sight. In that lake the son of Kunti saw, the water of ambrosial taste and cool and light and clear and fresh; and the Pandava drank of it profusely. And that unearthly receptacle of waters was covered with celestial Saugandhika lotuses, and was also spread over with beautiful variegated golden lotuses of excellent fragrance having graceful stalks of lapis lazulis. And swayed by swans and Karandavas, these lotuses were scattering fresh farina. And this lake was the sporting region of the high-souled Kuvera, the king of the Yakshas. And it was held in high regard by the Gandharvas the Apsaras and the celestials. And it was frequented by the celestial sages and the Yakshas and the Kimpurushas and the Rakshasas and the Kinnaras; and it was well-protected by Kuvera. And as soon as he beheld that river and that unearthly lake, Kunti's son, Bhimasena of mighty strength became exceedingly delighted. And agreeably to the mandate of their king, hundreds and thousands of Rakshasas, named Krodhavasas, were guarding that lake, wearing uniforms and armed with various weapons. And as that repressor of foes, Kunti's son, the heroic Bhima of dreadful prowess, clad in deer-skins and wearing golden armlets and equipped with weapons and girding his sword on, was fearlessly proceeding, with the view of gathering the lotus, those (Rakshasas) saw him and immediately began to address each other, shouting forth, 'It behoveth you to enquire for the errand on which this foremost of men, clad in deer skins, and equipped with arms, hath come.' Then they all approached the effulgent Vrikodara of mighty arms and asked, 'Who art thou? Thou shouldst answer our questions. We see thee in the guise of an ascetic and yet armed with weapons. O thou of mighty intelligence, do thou unfold unto us the object with which thou hast come (hither)."

Section 153

"Bhima said, 'I am the son of Pandu, and next by birth to Yudhishthira the just, and my name is Bhimasena. O Rakshasas, I have come with my brothers to the jujube named Visala. At that place, Panchali saw an excellent Saugandhika lotus, which, of a certainty, was carried thither by the wind from this region. She wisheth to have those flowers in abundance. Know ye, ye Rakshasas, that I am engaged in fulfilling the desire of my wedded wife of faultless features, and have come hither to procure the flowers. Thereat the Rakshasas said, 'O foremost of men, this spot is dear unto Kuvera, and it is his sporting region. Men subject to death cannot sport here. O Vrikodara. the celestial sages, and the gods taking the permission of the chief of the Yakshas, drink of this lake, and sport herein. And, O Pandava, the Gandharvas and the Apsaras also divert themselves in this lake. That wicked person who, disregarding the lord of treasures, unlawfully attempteth to sport here, without doubt, meeteth with destruction. Disregarding him, thou seekest to take away the lotuses from this place by main force. Why then dost thou say that thou art the brother of Yudhishthira the just? First, taking the permission of the lord of Yakshas, do thou drink of this lake and take away the flowers. If thou dost not do this, thou shall not be able even to glance at a single lotus Bhimasena said, 'Ye Rakshasas, I do not see the lord of wealth here And even if I did see that mighty king, I would not beseech him Kshatriyas never beseech (any body). This is the eternal morality; and I by no means wish to forsake the Kshatriya morality. And, further this lotus-lake hath sprung from the cascades of the mountain; it hath not been excavated in the mansion of Kuvera. Therefore it belongeth equally to all creatures with Vaisravana. In regard to a thing of such a nature, who goeth to beseech another?"

Vaisampayana said, "Having said this unto the Rakshasas, the mighty-armed and exceedingly unforbearing Bhimasena of great strength plunged into the lotus-lake. Thereat that powerful one was forbidden by the Rakshasas, saying, 'Do not do this;' and they from all sides began to abuse him in anger. But slighting these Rakshasas, that mighty one of dreadful prowess plunged (farther and farther). Now they all prepared for opposing him. And with eyes rolling, they upraised their arms, and rushed in wrath at Bhimasena, exclaiming, 'Seize him!' 'Bind him! Hew him! We shall cook Bhimasena, and eat him up!' Thereupon that one of great force, taking his ponderous and mighty mace inlaid with golden plates, like unto the mace of Yama himself, turned towards those, and then said, 'Stay!' At this, they darted at him with vehemence, brandishing lances, and axes, and other weapons. And wishing to destroy Bhima, the dreadful and fierce Krodhavasas surrounded Bhima on all sides. But that one, being endued with strength, had been begotten by Vayu in the womb of Kunti; and he was heroic and energetic, and the slayer of foes, and ever devoted to virtue and truth, and incapable of being vanquished by enemies through prowess. Accordingly this high-souled Bhima defeating all the manoeuveres of the foes, and breaking their arms, killed on the banks of the lake more than a hundred, commencing with the foremost. And then witnessing his prowess and strength, and the force of his skill, and also the might of his arms; and unable to bear (the onset), those prime heroes all of a sudden fled on all sides in bands.

"Beaten and pierced by Bhimasena, those Krodhavasas quitted the field of battle, and in confusion quickly fled towards the Kailasa cliff, supporting themselves in the sky. Having thus by the exercise of his prowess defeated those hosts, even as Sakra had defeated the armies of Daityas and Danavas, he (Bhima), now that he had conquered the enemy, plunged into the lake and began to gather the lotuses, with the object of gaining his purpose. And as he drank of the waters, like unto nectar, his energy and strength were again fully restored; and he fell to plucking and gathering Saugandhika lotuses of excellent fragrance. On the other hand, the Krodhavasas, being driven by the might of Bhima and exceedingly terrified, presented themselves before the lord of wealth, and gave an exact account of Bhima's prowess and strength in fight. Hearing their words, the god (Kuvera) smiled and then said, 'Let Bhima take for Krishna as many lotuses as he likes. This is already known to me.' Thereupon taking the permission of the lord of wealth, those (Rakshasas) renouncing anger, went to that foremost of the Kurus, and in that lotus-lake beheld Bhima alone, disporting in delight."

Section 154

Vaisampayana said, "Then, O best of the Bharatas, Bhima began to collect those rare unearthly, variegated and fresh flowers in abundance.

"And it came to pass that a high and violent wind, piercing to the touch, and blowing about gravels, arose, portending battle. And frightful meteors began to shoot, with thundering sounds. And being enveloped by darkness, the sun became pale, his rays being obscured. And on Bhima displaying his prowess, dreadful sounds of explosion rang through the sky. And the earth began to tremble, and dust fell in showers. And the points of the heavens became reddened. And beasts and birds began to cry in shrill tones. And every thing became enveloped in darkness; and nothing could be distinguished. And other evil omens besides these appeared there. Witnessing these strange phenomena, Dharma's son Yudhishthira, the foremost of speakers, said, 'Who is it that will overcome us? Ye Pandavas who take delight in battle, good betide you! Do ye equip yourselves. From what I see, I infer that the time for the display of our prowess hath drawn nigh'. Having said this, the king looked around. Then not finding Bhima, that represser of foes, Dharma's son, Yudhishthira, enquired of Krishna and the twins standing near regarding his brother, Bhima, the doer of dreadful deeds in battle, saying, 'O Panchali, is Bhima intent upon performing some great feat, or hath that one delighting in daring deeds already achieved some brave deed? Portending some great danger, these omens have appeared all around, indicating a fearful battle.' When Yudhishthira said this, his beloved queen, the high-minded Krishna of sweet smiles, answered him, in order to remove his anxiety. 'O king, that Saugandhika lotus which to-day had been brought by the wind. I had out of love duly shown unto Bhimasena; and I had also said unto that hero, If thou canst find many of this species, procuring even all of them, do thou return speedily,--O Pandava, that mighty armed one, with the view of gratifying my desire, may have gone towards the north-east to bring them.' Having heard these words of hers, the king said unto twins, 'Let us together follow the path taken by Vrikodara. Let the Rakshasas carry those Brahmanas that are fatigued and weak. O Ghatotkacha, O thou like unto a celestial, do thou carry Krishna. I am convinced and it is plain that Bhima hath dived into the forest; for it is long since he hath gone, and in speed he resembleth the wind, and in clearing over the ground, he is swift like unto Vinata's son, and he will ever leap into the sky, and alight at his will. O Rakshasas, we shall follow him through your prowess. He will not at first do any wrong to the Siddhas versed in the Vedas. O best of the Bharatas, saying, 'So be it,' Hidimava's son and the other Rakshasas who knew the quarter where the lotus lake of Kuvera was situated, started cheerfully with Lomasa, bearing the Pandavas, and many of the Brahmanas. Having shortly reached that spot, they saw that romantic lake covered with Saugandhika and other lotuses and surrounded by beautiful woods. And on its shores they beheld the high-souled and vehement Bhima, as also the slaughtered Yakshas of large eyes, with their bodies, eyes, arms and thighs smashed, and their heads crushed. And on seeing the high-souled Bhima, standing on the shore of that lake in an angry mood, and with steadfast eyes, and biting his lip, and stationed on the shore of the lake with his mace upraised by his two hands, like unto Yama with his mace in his hand at the time of the universal dissolution. Yudhishthira the just, embraced him again and again, and said in sweet words, 'O Kaunteya, what hast thou done? Good betide thee! If thou wishest to do good unto me, thou shouldst never again commit such a rash act, nor offend the gods.' Having thus instructed the son of Kunti, and taken the flowers those god-like ones began to sport in that very lake. At this instant, the huge-bodied warders of the gardens, equipped with rocks for weapons, presented themselves at the spot. And seeing Yudhishthira the just and the great sage Lomasa and Nakula and Sahadeva and also the other foremost of

Brahmanas, they all bowed themselves down in humility. And being pacified by Yudhishthira the just, the Rakshasas became satisfied. And with the knowledge of Kuvera, those foremost of Kurus for a short time dwelt pleasantly at that spot on the slopes of the Gandhamadana, expecting Arjuna."

Section 155

Vaisampayana said, "Once upon a time Yudhishthira, while living at that place, addressed Krishna, his brother, and the Brahmanas, saying, 'By us have been attentively seen one after another sacred and auspicious tirthas, and woods, delightful to beheld, which had ere this been visited by the celestials and the high-souled sages, and which had been worshipped by the Brahmanas. And in various sacred asylums we have performed ablutions with Brahmanas, and have heard from them the lives and acts of many sages, and also of many royal sages of yore, and other pleasant stories. And with flowers and water have the gods been worshipped by us. And with offerings of fruits and roots as available at each place we have gratified the pitris. And with the high-souled ones have we performed ablutions in all sacred and beautiful mountains and lakes, and also in the highly sacred ocean. And with the Brahmanas we have bathed in the Ila, and in the Saraswati, and in the Sindhu, and in the Yamuna, and in the Narmada, and in various other romantic tirthas. And having passed the source of the Ganga, we have seen many a lovely hill and the Himalaya mountains, inhabited by various species of birds, and also the jujube named Visala, where there is the hermitage of Nara and Narayana. And (finally) we have beheld this unearthly lake, held in veneration by the Siddhas, the gods and the sages. In fact, O foremost of Brahmanas, we have one by one carefully seen all celebrated and sacred spots in company with the high-souled Lomasa. Now, O Bhima, how shall we repair to the sacred abode of Vaisravana, inhabited by the Siddhas? Do thou think of the means of entering (the same)."

Vaisampayana said, "When that king had said this, an aerial voice spake, saying. 'Thou will not be able to go to that inaccessible spot. By this very way, do thou repair from this region of Kuvera to the place whence thou hadst come even to the hermitage of Nara and Narayana, known by the name of Vadari. Thence, O Kaunteya. thou wilt repair to the hermitage of Vrishaparva, abounding in flowers and fruit, and inhabited by the Siddhas and the Charanas. Having passed that, O Partha, thou wilt proceed to the hermitage of Arshtisena, and from thence thou wilt behold the abode of Kuvera.' Just at that moment the breeze became fresh, and gladsome and cool and redolent of unearthly fragrance; and it showered blossoms, And on hearing the celestial voice from the sky, they all were amazed,--more specially those earthly rishis and the Brahmanas. On hearing this mighty marvel, the Brahmana Dhaumya, said, 'This should not be gainsaid. O Bharata, let this be so.' Thereupon, king Yudhishthira obeyed him. And having returned to the hermitage of Nara and Narayana, he began to dwell pleasantly, surrounded by Bhimasena and his other brothers, Panchali the Brahmanas."

Section 156

Vaisampayana continued, "Thus dwelling with the Brahmanas in that best of mountains, in expectation of Arjuna's return, when the Pandavas had grown confident and when all those Rakshasas together with Bhima's son had departed, one day while Bhimasena was away, a Rakshasa all of a sudden carried off Yudhishthira the just and the twins and Krishna. That Rakshasa (in the guise of a Brahmana) had constantly remained in the company of the Pandavas, alleging that he was a high-class Brahmana, skilled in counsel, and versed in all the Sastras. His object was to possess himself of the bows, the quivers and the other material implements belonging to the Pandavas; and he had been watching for an opportunity of ravishing Draupadi. And that wicked and sinful one was named Jatasura. And, O king of kings, Pandu's son (Yudhishthira) had been supporting him, but knew not that wretch like unto a fire covered with ashes.

"And once on a day while that represser of foes, Bhimasena, was out a hunting, he (the Rakshasa), seeing Ghatotkacha and his followers scatter in different directions and seeing those vow-observing great rishis, of ascetic wealth, viz.; Lomasa and the rest, away for bathing and collecting flowers, assumed a different form, gigantic and monstrous and frightful; and having secured all the arms (of the Pandavas) as also Draupadi, that wicked one fled away taking the three Pandavas. Thereupon that son of Pandu, Sahadeva, extricated himself with exertion, and by force snatched the sword named Kausika from the grasp of the enemy and began to call Bhimasena, taking the direction in which that mighty one had gone. And on being carried off Yudhishthira the just, addressed him (that Rakshasa), saying, 'O stupid one, thy merit decreaseth (even by this act of thine). Dost thou not pay heed unto the established order of nature? Whether belonging to the human race, or to the lower orders, all pay regard to virtue,--more specially the Rakshasas. In the first instance, they knew virtue better than others. Having considered all these, thou ought to adhere to virtue. O Rakshasa, the gods, the pitris, the Siddhas, the rishis, the Gandharvas, the brutes and even the worms and ants depend for their lives on men; and thou too liveth through that agency. If prosperity attendeth the human race, thy race also prospereth; and if calamities befall the former, even the celestials suffer grief. Being gratified by offerings, do the gods thrive. O Rakshasa, we are the guardians, governors and preceptors of kingdoms. If kingdoms become unprotected, whence can proceed prosperity and happiness? Unless there be offence, a Rakshasa should not violate a king. O man-eating one, we have committed no wrong, ever so little. Living on vighasa, we serve the gods and others to the best of our power. And we are never intent upon bowing down to our superiors and Brahmanas. A friend, and one confiding, and he whose food hath been partaken of, and he that hath afforded shelter, should never be injured. Thou hast lived in our place happily, being duly honoured. And, O evil-minded one, having partaken of our food, how canst thou carry us off? And as thy acts are so improper and as thou hast grown in age without deriving any benefit and as thy propensities are evil, so thou deservest to die for nothing, and for nothing wilt thou die to-day. And if thou beest really evil-disposed and devoid of all virtue, do thou render us back our weapons and ravish Draupadi after fight. But if through stupidity thou must do this deed, then in the world thou wilt only reap demerit and infamy O Rakshasa, by doing violence to this female of the human race, thou hast drunk poison, after having shaken the vessel.' Thereupon, Yudhishthira made himself ponderous to the Rakshasa. And being oppressed with the weight, he could not proceed rapidly as before. Then addressing Draupadi, Nakula and Sahadeva, Yudhishthira said, 'Do ye not entertain any fear of this wretched Rakshasa, I have checked his speed. The mighty-armed son of the Wind-god may not be far away; and on Bhima coming up at the next moment, the Rakshasa will not live.' O king, staring at the Rakshasa bereft of sense, Sahadeva addressed Yudhishthira, the son of Kunti, saying, 'What can be more meritorious for a Kshatriya than to fall in fight, or defeat a foe? O repressor of foes, we will fight and either this one will slay us, or we shall slay him, O mighty-armed one. Verily this is the place and time. O king. And, O thou of unfailing prowess, the time hath come for the display of our Kshatriya virtue. It behoveth us to attain heaven either by gaining victory or being slain. If the sun sets to-day, the Rakshasa living yet, O Bharata, I will not any more say that I am a Kshatriya. Ho! Ho! Rakshasa. say! I am Pandu's son, Sahadeva. Either, after having killed me, carry off this lady, or being slain, lie senseless here.'

"Madri's son, Sahadeva, was speaking thus, when Bhimasena made his appearance, with a mace in his hand, like unto Vasava himself wielding the thunder-bolt. And here he saw his two brothers and the noble-minded Draupadi (on the shoulders of the demon), and Sahadeva on the ground rebuking the Rakshasa and also that stupid Rakshasa himself deprived of sense by Fate, going round in different directions through bewilderment caused by Destiny. And finding his brothers and Draupadi being carried off, Bhima of mighty strength was fired with wrath, and addressed the Rakshasa, saying, 'I had ere this found thee out for a wicked wight from thy scrutiny of our weapons; but as I had no apprehension of thee, so I had not slain thee at that time. Thou wert in the disguise of a Brahmana--nor didst thou say anything harsh unto us. And thou didst take delight in pleasing us. And thou also didst not do us wrong. And, furthermore, thou wert our guest. How could I, therefore, slay thee, who wert thus innocent of offence, and who wert in the disguise of a Brahmana? He that knowing such a one to be even a Rakshasa, slayeth him, goes to hell. Further, thou canst not be killed before the time cometh. Surely to-day thou hast reached the fullness of thy time in as much as thy mind hath been thus turned by the wonder-performing Fate towards carrying off Krishna. By committing thyself to this deed, thou hast swallowed up the hook fastened to the line of Fate. So like unto a fish in water, whose mouth hath been hooked, how canst thou live to-day? Thou shall not have to go whither thou intendest to, or whither thou hadst already gone mentally; but thou shall go whither have repaired Vaka and Hidimva.'

"Thus addressed by Bhima, the Rakshasa in alarm put them down; and being forced by Fate, approached for fight. And with his lips trembling in anger he spake unto Bhima, saying, 'Wretch! I have not been bewildered; I had been delaying for thee. To day will I offer oblations of thy blood to those Rakshasas who, I had heard, have been slain by thee in fight' Thus addressed, Bhima, as if bursting with wrath, like unto Yama himself at the time of the universal dissolution, rushed towards the Rakshasa, licking the corners of his mouth and staring at him as he struck his own arms with the hands. And seeing Bhima waiting in expectation of fight, the Rakshasa also darted towards him in anger, like unto Vali towards the wielder of the thunderbolt, repeatedly gaping and licking the corners of his mouth. And when a dreadful wrestling ensued between those two, both the sons of Madri, waxing exceeding wroth rushed forward; but Kunti's son, Vrikodara, forbade them with a smile and said, 'Witness ye! I am more than a match for this Rakshasa. By my own self and by my brothers, and by my merit, and by my good deeds, and by my sacrifices, do I swear that I shall slay this Rakshasa.' And after this was said, those two heroes, the Rakshasa and Vrikodara challenging each other, caught each other by the arms. And they not forgiving each other, then there ensued a conflict between the infuriated Bhima and the Rakshasa, like unto that between a god and a demon. And repeatedly uprooting trees, those two of mighty strength struck each other, shouting and roaring like two masses of clouds. And those foremost of athletes, each wishing to kill the other, and rushing at the other with vehemence, broke down many a gigantic tree by their thighs. Thus that encounter with trees, destructive of plants, went on like unto that between the two brothers Vali and Sugriva--desirous of the possession of a single woman. Brandishing trees for a moment, they struck each other with them, shouting incessantly. And when all the trees of the spot had been pulled down and crushed into fibres by them endeavouring to kill each other, then, O Bharata, those two of mighty strength, taking up rocks, began to fight for a while, like unto a mountain and a mighty mass of clouds. And not suffering each other, they fell to striking each other with hard and large crags, resembling vehement thunder-bolts. Then from strength defying each other, they again darted at each other, and grasping each other by their arms, began to wrestle like unto two elephants. And next they dealt each other fierce blows. And then those two mighty ones began to make chattering sounds by gnashing their teeth. And at length, having clenched his fist like a five-headed snake, Bhima with force dealt a blow on the neck of the Rakshasa. And when struck by that fist of Bhima, the Rakshasa became faint, Bhimasena stood, catching hold of that exhausted one. And then the god-like mighty-armed Bhima lifted him with his two arms, and dashing him with force on the ground, the son of Pandu smashed all his limbs. And striking him with his elbow, he severed from his body the head with bitten lips and rolling eyes, like unto a fruit from its stem. And Jatasura's head being severed by Bhimasena's might, he fell besmeared with gore, and having bitten lips. Having slain Jatasura, Bhima presented himself before Yudhishthira, and the foremost Brahmanas began to eulogise him (Bhima) even as the Marutas (eulogise) Vasava."

Section 157

Vaisampayana continued, "On that Rakshasa having been slain, that lord, the royal son of Kunti, returned to the hermitage of Narayana and began to dwell there. And once on a time, remembering his brother Jaya (Arjuna), Yudhishthira summoned all his brothers, together with Draupadi and said these words, 'We have passed these four years peacefully ranging the woods. It hath been appointed by Vibhatsu that about the fifth year he will come to that monarch of mountains, the excellent cliff Sweta, ever graced with festivities held by blooming plants and maddened Kokilas and black bees, and peacocks, and chatakas and inhabited by tigers, and boars and buffaloes, and gavayas, and deer, and ferocious beasts; and sacred; and lovely with blown lotuses of a hundred and a thousand petals, and blooming lilies and blue lilies and frequented by the celestials and the Asuras. And we also, eagerly anxious of meeting him on his arrival have made up our minds to repair thither. Partha of unrivalled prowess hath appointed with me, saying, 'I shall remain abroad for five years, with the object of learning military science.' In the place like unto the region of the gods, shall we behold the wielder of Gandiva, arrive after having obtained the weapons.' Having said this, the Pandava summoned the Brahmanas, and the sons of

Pritha having gone round the ascetics of rigid austerities and thereby pleased them, informed them of the matter mentioned above. Thereupon the Brahmanas gave their assent, saying, 'This shall be attended by prosperity and welfare. O foremost of the Bharatas, these troubles shall result in happiness. O pious one, gaining the earth by the Kshatriya virtue, thou shall govern it.' Then in obedience to these words of the ascetics, that represser of foes, Yudhishthira, set out with his brothers and those Brahmanas, followed by the Rakshasa and protected by Lomasa. And that one of mighty energy, and of staunch vows, with his brothers, at places went on foot and at others were carried by the Rakshasas. Then king Yudhishthira, apprehending many troubles, proceeded towards the north abounding in lions and tigers and elephants. And beholding on the way the mountain Mainaka and the base of the Gandhamadana and that rocky mass Sweta and many a crystal rivulet higher and higher up the mountain, he reached on the seventeenth day the sacred slopes of the Himalayas. And, O king, not far from the Gandhamadana, Pandu's son beheld on the sacred slopes of the Himavan covered with various trees and creepers the holy hermitage of Vrishaparva surrounded by blossoming trees growing near the cascades. And when those repressers of foes, the sons of Pandu, had recovered from fatigue, they went to the royal sage, the pious Vrishaparva and greeted him. And that royal sage received with affection those foremost of Bharatas, even as his own sons. And those repressers of foes passed there seven nights, duly regarded. And when the eighth day came, taking the permission of that sage celebrated over the worlds, they prepared to start on their journey. And having one by one introduced unto Vrishaparva those Brahmanas, who, duly honoured, remained in his charge as friends; and having also entrusted the highsouled Vrishaparva with their remaining robes, the sons of Pandu, O king, left in the hermitage of Vrishaparva their sacrificial vessels together with their ornaments and jewels. And wise and pious and versed in every duty and having a knowledge of the past as well as the future, that one gave instructions unto those best of the Bharatas, as unto his own sons. Then taking his permission those high-souled ones set out towards the north. And as they set out the magnanimous Vrishaparva followed them to a certain distance. Then having entrusted the Pandavas unto the care of the Brahmanas and instructed and blessed them and given directions concerning their course, Vrishaparva of mighty energy retraced his steps.

"Then Kunti's son, Yudhishthira of unfailing prowess, together with his brothers, began to proceed on foot along the mountain path, inhabited by various kinds of beasts. And having dwelt at the mountain slopes, densely overgrown with trees, Pandu's son on the fourth day reached the Sweta mountain, like unto a mighty mass of clouds, abounding in streams and consisting of a mass of gold and gems. And taking the way directed by Vrishaparva, they reached one by one the intended places, beholding various mountains. And over and over they passed with ease many inaccessible rocks and exceedingly impassable caves of the mountain. And Dhaumya and Krishna and the Parthas and the mighty sage Lomasa went on in a body and none grew tired. And those highly fortunate ones arrived at the sacred and mighty mountain resounding with the cries of birds and beasts and covered with various trees and creepers and inhabited by monkeys, and romantic and furnished with many lotus-lakes and having marshes and extensive forests. And then with their down standing erect, they saw the mountain Gandhamadana, the abode of Kimpurushas, frequented by Siddhas and Charanas and ranged by Vidyadharis and Kinnaris and inhabited by herds of elephants and thronged with lions and tigers and resounding with the roars of Sarabhas and attended by various beasts. And the war-like sons of Pandu gradually entered into the forest of the Gandhamadana, like unto the Nandana gardens, delightful to the mind and heart and worthy of being inhabited and having beautiful groves. And as those heroes entered with Draupadi and the high-souled Brahmanas, they heard notes uttered by the mouths of birds, exceedingly sweet and graceful to the ear and causing delight and dulcet and broken by reason of excess of animal spirits. And they saw various trees bending under the weight of fruits in all seasons, and ever bright with flowers--such as mangoes and hog-plums and bhavyas and pomegranates, citrons and jacks and lakuchas and plantains and aquatic reeds and parvatas and champakas and lovely kadamvas and vilwas, wood-apples and rose-apples and kasmaris and jujbes and figs and glomerous figs and banians and aswatthas and khirikas and bhall atakas and amalkas and bibhitakas and ingudas and karamardas and tindukas of large fruits--these and many others on the slopes of the Gandhamadana, clustered with sweet and nectarine fruits. And besides these, they beheld champakas and asokas and ketakas and vakulas and punnagas and saptaparnas and karnikaras, and patals, and beautiful kutajas and mandaras, and lotuses, and parijatas, and kovidaras and devadarus, and salas, and palmyra palms, and tamalas, and pippalas, and salmalis and kinsukas, and singsapas, and saralas and these were inhabited by Chakoras, and wood-peckers and chatakas, and various other birds, singing in sweet tones pleasing to the ear. And they saw lakes beautiful on all sides with aquatic birds, and covered all around with kumudas, and pundarikas, and kokanadas, and utpalas, and kalharas, and kamalas and thronged on all sides with drakes and ruddy geese, and ospreys, and gulls and karandavas, and plavas, and swans, and cranes, and shags, and other aquatic birds. And those foremost of men saw those lotus-lakes beautified with assemblages of lotuses, and ringing with the sweet hum of bees, glad, and drowsy on account of having drunk the intoxicating honey of lotuses, and reddened with the farina falling from the lotuscups. And in the groves they beheld with their hens peacocks maddened with desire caused by the notes of cloud-trumpets; and those woods-loving glad peacocks drowsy with desire, were dancing, spreading in dalliance their gorgeous tails, and were crying in melodious notes. And some of the peacocks were sporting with their mates on kutaja trees covered with creepers. And some sat on the boughs of the kutajas, spreading their gorgeous tails, and looking like crowns worn by the trees. And in the glades they beheld the graceful sindhuvaras like unto the darts of Cupid. And on the summits of the mountain, they saw blooming karnikaras bearing blossoms of a golden hue, appearing like ear-rings of excellent make. And in the forest they saw blossoming kuruvakas, like unto the shafts of Cupid, which smiteth one with desire and maketh him uneasy. And they saw tilakas appearing like unto beauty-spots painted on the forehead of the forest. And they saw mango trees graced with blossoms hummed over by black bees, and serving the purpose of Cupid's shafts. And on the slopes of the mountain there were diverse blossoming trees, looking lovely, some bearing flowers of a golden hue, and some, of the hue of the forest-conflagration, and some, red and some sable, and some green like unto lapises. And besides these, there were ranges of salas and tamalas and patalas and vakula trees, like unto garlands put on by the summits of mountain. Thus gradually beholding on the slopes of the mountain many lakes, looking transparent like crystal, and having swans of white plumage and resounding with cries of cranes, and filled with lotuses and lilies, and furnished with waters of delicious feel; and also beholding fragrant flowers, and luscious fruits, and romantic lakes, and captivating trees, the Pandavas penetrated into the forest with eyes expanded with wonder. And (as they proceeded) they were fanned by the breeze of balmy feel, and perfumed by kamalas and utpalas and kalharas and pundarikas. Then Yudhishthira pleasantly spake unto Bhima saying, 'Ah! O Bhima, beautiful is this forest of the Gandhamadana. In this romantic forest there are various heavenly blossoming wild trees and creepers, bedecked with foliage and fruit, nor are there any trees that do not flower. On these slopes of the Gandhamadana, all the trees are of sleek foliage and fruit. And behold how these lotus-lakes with fullblown lotuses, and ringing with the hum of black bees, are being agitated by elephants with their mates. Behold another lotus-lake girt with lines of lotuses, like unto a second Sree in an embodied form wearing garlands. And in this excellent forest there are beautiful ranges of woods, rich with the aroma of various blossoms, and hummed over by the black bees. And, O Bhima, behold on all sides the excellent sporting ground of the celestials. By coming here, we have attained extra-human state, and been blessed. O Partha, on these slopes of the Gandhamadana, yon beautiful blossoming trees, being embraced by creepers with blossoms at their tops, look lovely. And, O Bhima, hark unto the notes of the peacocks crying with their hens on the mountain slopes. And birds such as chakoras, and satapatras, and maddened kokilas, and parrots, are alighting on these excellent flowering trees. And sitting on the twigs, myriads of jivajivakas of scarlet, yellow and red hues, are looking at one another. And the cranes are seen near the spots covered with green and reddish grass, and also by the side of the cascades. And those birds, bhringarajas, and upachakras, and herons are pouring forth their notes charming to all creatures. And, lo! with their mates, these elephants furnished with four tusks, and white as lotuses, are agitating that large lake of the hue of lapises. And from many cascades, torrents high as several palmyra palms (placed one upon another) are rushing down from the cliffs. And many argent minerals splendid, and of the effulgence of the sun, and like unto autumnal clouds, are beautifying this mighty mountain. And in some places there are minerals of the hue of the collyrium, and in some those like unto gold, in some, yellow orpiment and in some, vermilion, and in some, caves of red arsenic like unto the evening clouds and in some, red chalk of the hue of the rabit, and in some, minerals like unto white and sable clouds; and in some, those effulgent as the rising sun, these minerals of great lustre beautify the mountain. O Partha, as was said by Vrishaparva, the Gandharvas and the Kimpurushas, in company with their loves, are visible on the summits of the mountain. And, O Bhima, there are heard various songs of appropriate measures, and also Vedic hymns, charming to all creatures. Do thou behold the sacred and graceful celestial river Mahaganga, with swans, resorted to by sages and Kinnaras. And, O represser of foes, see this mountain having minerals, rivulets, and beautiful woods and beasts, and snakes of diverse shapes and a hundred heads and Kinnaras, Gandharvas and Apsaras.'"

Vaisampayana said, "Having attained excellent state, those valiant and warlike repressers of foes with Draupadi and the high-souled Brahmanas were exceedingly delighted at heart, and they were not satiated by beholding that monarch of mountains. Thereafter they saw the hermitage of the royal sage Arshtishena, furnished with flowers and trees bearing fruits. Then they went to Arshtishena versed in all duties of rigid austerities, skeleton-like, and having muscles bare."

Section 158

Vaisampayana continued, "Having approached that one, whose sins had been consumed by asceticism, Yudhishthira announced his name, and gladly greeted him, bending his head. And then Krishna, and Bhima, and the devout twins, having bowed down their heads unto the royal sage, stood (there) surrounding him. And that priest of the Pandavas, the virtuous Dhaumya, also duly approached that vow-observing sage. And by his prophetic eye that virtuous Muni had already known (the identity of) those foremost of the Kurus, the sons of Pandu. And he said unto them. 'Be ye seated.' And that one of rigid austerities, after having duly received that chief of the Kurus, when the latter with his brothers had seated himself enquired after his welfare saying, 'Dost thou not turn thy inclination upon untruth? And art thou intent upon virtue? And. O Partha, hath not thy attention to thy father and thy mother diminished? Are all thy superiors, and the aged, and those versed in the Vedas, honoured by thee? And O Pritha's son, dost thou not turn thy inclination unto sinful acts? And dost thou, O best of the Kurus, properly know how to perform meritorious acts, and to eschew wicked deeds? Dost thou not exalt thyself? And are pious men gratified, being honoured by thee? And even dwelling in the woods, dost thou follow virtue alone? And, O Partha, doth not Dhaumya grieve at thy conduct? Dost thou follow the customs of thy ancestors, by charity, and religious observances, and asceticism, and purity, and candour, and forgiveness? And dost thou go along the way taken by the royal sages? On the birth of a son in their (respective) lines, the Pitris in their regions, both laugh and grieve, thinking--Will the sinful acts of this son of ours harm us, or will meritorious deeds conduce to our welfare? He conquereth both the worlds that payeth homage unto his father, and mother, and preceptor, and Agni, and fifthly, the soul.' Yudhishthira said, 'O worshipful one, those duties have been mentioned by thee as excellent. To the best of my power I duly and properly discharge them.'

Arshtishena said, 'During the Parvas sages subsisting on air and water come unto this best of the mountains ranging through the air. And on the summits of the mountain are seen amorous Kimpurushas with their paramours, mutually attached unto each other; as also, O Partha, many Gandharvas and Apsaras clad in white silk vestments; and lovely-looking Vidyadharas, wearing garlands; and mighty Nagas, and Suparnas, and Uragas, and others. And on the summits of the mountain are heard, during the Parvas, sounds of kettle-drums, and tabors, shells and mridangas. O foremost of the Bharatas, even by staying here, ye shall hear those sounds; do ye by no means feel inclined to repair thither. Further, O best of the Bharata race, it is impossible, to proceed beyond this. That place is the sporting-region of the celestials. There is no access thither for mortals. O Bharata, at this place all creatures bear ill-will to, and the Rakshasas chastise, that man who committeth aggression, be it ever so little. Beyond the summit of this Kailasa cliff, is seen the path of the celestial sages. If any one through impudence goeth beyond this, the Rakshasas slay him with iron darts and other weapons. There, O child, during the Parvas, he that goeth about on the shoulders of men, even Vaisravana is seen in pomp and grandeur surrounded by the Apsaras. And when that lord of all the Rakshasas is seated on the summit, all creatures behold him like unto the sun arisen, O best of Bharatas, that summit is the sporting-garden of the celestials, and the Danavas, and the Siddhas, and Vaisravana. And during the Parvas, as Tumburu entertaineth the Lord of treasures, the sweet notes of his song are heard all over the Gandhamadana. O child, O Yudhishthira, here during the Parvas, all creatures see and hear marvels like this. O Pandavas, till ye meet with Arjuna, do ye stay here, partaking of luscious fruits, and the food of the Munis. O child as thou hast come hither, do thou not betray any impertinence. And, O child, after living here at thy will and diverting thyself as thou listest, thou wilt at length rule the earth, having conquered it by the force of thy arms.'"

Section 159

Janamejaya said, "How long did my great grandsires, the highsouled sons of Pandu of matchless prowess, dwell in the Gandhamadana mountain? And what did those exceedingly powerful ones, gifted with manliness, do? And what was the food of those high-souled ones, when those heroes of the worlds dwelt (there)? O excellent one, do thou relate all about this. Do thou describe the prowess of Bhimasena, and what that mighty-armed one did in the mountain Himalayan. Surely, O best of Brahmanas, he did not fight again with the Yakshas. And did they meet with Vaisravana? Surely, as Arshtishena said, the lord of wealth cometh thither. All this, O thou of ascetic wealth, I desire to hear in detail. Surely, I have not yet been fully satisfied by hearing about their acts."

Vaisampayana continued, "Having heard from that one of incomparable energy, (Arshtishena), that advice conducive to their welfare, those foremost of the Bharatas, began to behave always accordingly. Those best of men, the Pandavas, dwelt upon the Himavan, partaking of the food eaten by the Munis, and luscious fruit, and the flesh of deer killed with unpoisoned shafts and various kinds of pure honey. Living thus, they passed the fifth year, hearing to various stories told by Lomasa. O lord, saying, 'I shall be present when occasion ariseth,' Ghatotkacha, together with all the Rakshasas, had ere this already gone away. Those magnanimous ones passed many months in the hermitage of Arshtishena, witnessing many marvels. And as the Pandavas were sporting there pleasantly, there came to see them some complacent vow-observing Munis and Charanas of high fortune, and pure souls. And those foremost of the Bharata race conversed with them on earthly topics. And it came to pass that when several days has passed, Suparna all of a sudden carried off an exceedingly powerful and mighty Naga, living in the large lake. And thereupon that mighty mountain began to tremble, and the gigantic trees, break. And all the creatures and the Pandavas witnessed the wonder. Then from the brow of that excellent mountain, the wind brought before the Pandavas various fragrant and fair blossoms. And the Pandavas, and the illustrious Krishna, together with their friends, saw those unearthly blossoms of five hues. And as the mighty-armed Bhimasena was seated at ease upon the mountain, Krishna addressed him, saying, 'O best of the Bharata race, in the presence of all the creatures, these flowers of five hues, carried by the force of the wind raised by Suparna, are falling in amain on the river Aswaratha. In Khandava thy high-souled brother, firm in promise, had baffled Gandharvas and Nagas and Vasava himself, and slain fierce Rakshasas, and also obtained the bow Gandiva. Thou also art of exceeding prowess and the might of thy arms is great, and irrepressible, and unbearable like unto the might of Sakra. O Bhimasena, terrified with the force of thy arms, let all the Rakshasas betake themselves to the ten cardinal points, leaving the mountain. Then will thy friends be freed from fear and affliction, and behold the auspicious summit of this excellent mountain furnished with variegated flowers. O Bhima, I have for long cherished this thought in my mind,--that protected by the might of thy arms, I shall see that summit.'

"Thereupon, like a high-mettled bull that hath been struck, Bhimasena, considering himself as censured by Draupadi, could not bear (that). And that Pandava of the gait of a lion or a bull, and graceful, and generous, and having the splendour of gold, and intelligent, and strong, and proud, and sensitive, and heroic, and having red eyes, and broad shoulders, and gifted with the strength of mad elephants, and having leonine teeth and a broad neck, and tall like a young sala tree, and highsouled, and graceful in every limb, and of neck having the whorls of a shell and mighty-armed, took up his bow plaited at the back with gold, and also his sword. And haughty like unto a lion, and resembling a maddened elephant, that strong one rushed towards that cliff, free from fear or affliction. And all the creatures saw him equipped with bows and arrows, approaching like a lion or a maddened elephant. And free from fear or affliction, the Pandava taking his mace, proceeded to that monarch of mountains causing the delight of Draupadi. And neither exhaustion, nor fatigue, nor lassitude, nor the malice (of others), affected that son of Pritha and the Wind-god. And having arrived at a rugged path affording passage to one individual only, that one of great strength ascended that terrible summit high as several palmyra palms (placed one upon another). And having ascended that summit, and thereby gladdened Kinnaras, and great Nagas, and Munis, and Gandharvas, and Rakshasas, that foremost of the Bharata line, gifted with exceeding strength described the abode of Vaisravana, adorned with golden crystal palaces surrounded on all sides by golden walls having the splendour of all gems, furnished with gardens all around, higher than a mountain peak, beautiful with ramparts and towers, and adorned with door-ways and gates and rows of pennons. And the abode was graced with dallying damsels dancing around, and also with pennons waved by the breeze. And with bent arms, supporting himself on the end of his bow, he stood beholding with eagerness the city of the lord of treasures. And gladdening all creatures, there was blowing a breeze, carrying all perfumes, and of a balmy feel. And there were various beautiful and wonderful trees of diverse hues resounding with diverse dulcet notes. And at that place the foremost of the Bharatas surveyed the palace of the Lord of the Rakshasas scattered with heaps of gems, and adorned with variegated garlands. And renouncing all care of life the mighty-armed Bhimasena stood motionless like a rock, with his mace and sword and bow in his hands. Then he blew his shell making the down of his adversaries stand erect; and twanging his bow-string, and striking his arms with the hands he unnerved all the creatures. Thereat with their hairs standing erect, the Yakshas and Rakshasas began to rush towards the Pandavas, in the direction of those sounds. And taken by the arms of the Yakshas and Rakshasas the flamed maces and clubs and swords and spears and javelins and axes, and when, O Bharata, the fight ensued between the Rakshasas and Bhima, the latter by arrows cut off the darts, javelins and axes of those possessing great powers of illusion, and he of exceeding strength with arrows pierced the bodies of the roaring Rakshasas, both of those that were in the sky, and of those that remained on the earth. And Bhima of exceeding strength was deluged with the mighty sanguine rain sprung from the bodies of the Rakshasas with maces and clubs in their hands and flowing on all sides from their persons. And the bodies and hands of the Yakshas and Rakshasas were seen to be struck off by the weapon discharged by the might of Bhima's arms. And then all the creatures saw the graceful Pandava densely surrounded by the Rakshasas, like unto the Sun enveloped by clouds. And even as the Sun surrounds everything with his rays, that mighty-armed and strong one of unfailing prowess, covered all with arrows destroying foes. And although menacing and uttering yells, the Rakshasas did not see Bhima embarrassed. Thereupon, with their bodies mangled, the Yakshas afflicted by fear, Bhimasena began to utter frightful sounds of distress, throwing their mighty weapons. And terrified at the wielder of a strong bow, they fled towards the southern quarter, forsaking their maces and spears and swords and clubs and axes. And then there stood, holding in his hands darts and maces, the broad-chested and mighty-armed friend of Vaisravana, the Rakshasa named Maniman. And that one of great strength began to display his mastery and manliness. And seeing them forsake the fight, he addressed them with a smile, 'Going to Vaisravana's abode, how will ye say unto that lord of wealth, that numbers have been defeated by a single mortal in battle?' Having said this unto them that Rakshasa, taking in his hands clubs and javelins and maces, set out and rushed towards the Pandava. And he rushed in amain like a maddened elephant. Bhimasena pierced his sides with three choice arrows. And the mighty Maniman, on his part, in wrath taking and flourishing a tremendous mace hurled it at Bhimasena. Thereupon Bhimasena beset with innumerable shafts sharpened on stones, hurled that mighty mace in the sky, dreadful, and like unto the lightning flash. But on reaching the mace those shafts were baffled; and although discharged with force by that adept at hurling the mace, still they could not stay its career. Then the mighty Bhima of dreadful prowess, baffled his (the Rakshasa's) discharge by resorting to his skill in mace-fighting. In the meanwhile, the intelligent Rakshasa had discharged a terrible iron club, furnished with a golden shaft. And that club, belching forth flames and emitting tremendous roars, all of a sudden pierced Bhima's right arm and then fell to the ground. On being severely wounded by that club, that bowman, Kunti's son, of immeasurable prowess, with eyes rolling in ire, took up his mace. And having taken that iron mace, inlaid with golden plates, which caused the fear of foes and brought on their defeat, he darted it with speed towards the mighty Maniman, menacing (him) and uttering shouts. Then Maniman on his part, taking his huge and blazing dart, with great force discharged it at Bhima, uttering loud shouts. Thereat breaking the dart with the end of his mace, that mighty-armed one skilled in mace-fighting, speedily rushed to slay him, as Garuda (rushed) to slay a serpent. Then all of a sudden, advancing ahead in the field, that mighty-armed one sprang into the sky and brandishing his mace hurled it with shouts. And like unto the thunder-bolt hurled by Indra, that mace like a pest, with the speed of the wind destroyed the Rakshasa and then fell to the ground. Then all the creatures saw that Rakshasa of terrible strength slaughtered by Bhima, even like a bull slain by a lion. And the surviving Rakshasas seeing him slain on the ground went towards the east, uttering frightful sounds of distress.'"

Section 160

Vaisampayana said, "Hearing various sounds resounding in the caves of the mountain and not seeing Bhimasena, Kunti's son, Ajatasatru and the twin sons of Madri and Dhaumya and Krishna and all the Brahmanas and the friends (of the Pandavas), were filled with anxiety. Thereupon, entrusting Draupadi to the charge of Arshtishena and equipped in their arms, those valiant and mighty charioteers together began to ascend the summit of the mountain. And having reached the summit, as those repressors of foes and mighty bowmen and powerful charioteers they were looking about, saw Bhima and those huge Rakshasas of mighty strength and courage weltering in a state of unconsciousness having been struck down by Bhima. And holding his mace and sword and bow, that mighty-armed one looked like Maghavan, after he had slain the danava hosts. Then on seeing their brother, the Pandavas, who had attained excellent state, embraced him and sat down there. And with those mighty bowmen, that summit looked grand like heaven graced by those foremost of celestials, the highly fortunate Lokapalas. And seeing the abode of Kuvera and the Rakshasas, lying slain on the ground, the king addressed his brother who was seated, saying, 'Either it be through rashness, or through ignorance, thou hast, O Bhima, committed a sinful act. O hero, as thou art leading the life of an anchorite, this slaughter without cause is unlike thee. Acts, it is asserted by those versed in duties, as are calculated to displease a monarch, ought not to be committed. But thou hast, O Bhimasena, committed a deed which will offend even the gods. He that disregarding profit and duty, turneth his thoughts to sin must, O Partha, reap the fruit of his sinful actions. However, if thou seekest my good, never again commit such a deed.'"

Vaisampayana continued, "Having said this to his brother, Vrikodara the virtuous, the highly energetic and firm-minded son of Kunti, Yudhishthira versed in the particulars of (the science of) profit, ceased, and began to reflect on that matter."

"On the other hand, the Rakshasas that had survived those slain by Bhima fled in a body towards the abode of Kuvera. And they of exceeding fleetness having speedily reached Vaisravana's abode, began to utter loud cries of distress, being afflicted with the fear of Bhima. And, O king bereft of their weapons and exhausted and with their mail besmeared with gore and with dishevelled hair they spake unto Kuvera, saying. 'O lord, all thy foremost Rakshasas fighting with maces and clubs and swords and lances and barbed darts, have been slain. O lord of treasures, a mortal, trespassing into the mountain, hath, singlehanded, slaughtered all thy Krodhovasa Rakshasas assembled together. And, O lord of wealth, there lie the foremost of the Yakshas and Rakshasas senseless and dead, having been struck down; and we have been let off through his favour. And thy friend, Maniman also hath been slain. All this hath been done by a mortal. Do thou what is proper, after this.' Having heard this, that lord of all the Yaksha hosts waxing wroth, with eyes reddened in anger, exclaimed, 'What!' And hearing of Bhima's second (act of) aggression, that lord of treasures, the king of the Yakshas, was filled with wrath, and said. 'Yoke' (the horses). Thereat unto a car of the hue of dark clouds, and high as a mountain summit, they yoked steeds having golden garments. And on being yoked unto the car, those excellent horses of his, graced with every noble quality and furnished with the ten auspicious curls of hair and having energy and strength, and adorned with various gems and looking splendid, as if desirous of speeding like the wind, began to neigh at each other the neighing emitted at (the hour of) victory. And that divine and effulgent king of the Yakshas set out, being eulogised by the celestials and Gandharvas. And a thousand foremost Yakshas of reddened eyes and golden lustre and having huge bodies, and gifted with great strength, equipped with weapons and girding on their swords, followed that high-souled lord of treasures. And coursing through the firmament they (the steeds) arrived at the Gandhamadana, as if drawing forward the sky with their fleetness. And with their down standing erect, the Pandavas saw that large assemblage of horses maintained by the lord of wealth and also the highsouled and graceful Kuvera himself surrounded by the Yaksha hosts. And seeing those mighty charioteers the son of Pandu, possessed of great strength, equipped with bows and swords, Kuvera also was delighted; and he was pleased at heart, keeping in view the task of the celestials. And like unto birds, they, (the Yakshas) gifted with extreme celerity, alighted on the summit of the mountain and stood before them (the Pandavas), with the lord of treasures at their head. Then, O Bharata, seeing him pleased with the Pandavas, the Yakshas and the Gandharvas stood there, free from agitation. Then thinking themselves as having transgressed, those high-souled and mighty charioteers, the Pandavas, having bowed down unto that lord, the giver of wealth stood surrounding the lord of treasures with joined hands. And the lord of treasures sat on that excellent seat, the elegant Pushpaka, constructed by Viswakarma, painted with diverse colours. And thousands of Yakshas and Rakshasas, some having huge frames and some ears resembling pegs, and hundreds of Gandharvas and hosts of Apsaras sat in the presence of that one seated, even as the celestials sit surrounding him of a hundred sacrifices and wearing a beautiful golden garland on his head and holding in his hands his noose and sword and bow, Bhima stood, gazing at the lord of wealth. And Bhimasena did not feel depress either on having been wounded by the Rakshasas, or even in that plight seeing Kuvera arrive.

"And that one going about on the shoulders of men, on seeing Bhima stand desirous of fighting with sharpened shafts, said unto Dharma's son, 'O Partha, all the creatures know thee as engaged in their good. Do thou. therefore, with thy brothers fearlessly dwell on this summit of the mountain. And, O Pandava, be thou not angry with Bhima. These Yakshas and Rakshasas had already been slain by Destiny: thy brother hath been the instrument merely. And it is not necessary to feel shame for the act of impudence that hath been committed. This destruction of the Rakshasas had been foreseen by the gods. I entertain no anger towards Bhimasena. Rather, O foremost of the Bharata a race, I am pleased with him; nay,--even before coming here, I had been gratified with this deed of Bhima.'"

Vaisampayana said, "Having spoken thus unto the king, (Kuvera) said unto Bhimasena, 'O child, O best of the Kurus, I do not mind this, O Bhima, as in order to please Krishna, thou hast, disregarding the gods and me also, committed this rash act, namely, the destruction of the Yakshas and the Rakshasas, depending on the strength of thy arms, I am well-pleased with thee. O Vrikodara, to-day I have been freed from a terrible curse. For some offence, that great Rishi, Agastya, had cursed me in anger. Thou hast delivered me by this act (of thine). O Pandu's son, my disgrace had ere this been fated. No offence, therefore, in any way, attaches unto thee, O Pandava.'

"Yudhishthira said, 'O divine one, why wast thou cursed by the high-souled Agastya? O god, I am curious to hear about the occasion of that imprecation. I wonder that at that very moment, thou together with thy forces and attendants wast not consumed by the ire of that intelligent one.'

"Thereupon the lord of treasures said, 'At Kusasthali, O king, once there was held a conclave of the gods. And surrounded by grimvisaged Yakshas, numbering three hundred maha-padmas, carrying various weapons, I was going to that place. And on the way, I saw that foremost of sages, Agastya, engaged in the practice of severe austerities on the bank of the Yamuna, abounding in various birds and graced with blossoming trees. And, O king, immediately on seeing that mass of energy, flaming and brilliant as fire, seated with upraised arms, facing the sun, my friend, the graceful lord of the Rakshasas, Maniman, from stupidity, foolishness, hauteur and ignorance discharged his excrement on the crown of that Maharshi. Thereupon, as if burning all the cardinal points by his wrath, he said unto me, 'Since, O lord of treasures, in thy very presence, disregarding me, this thy friend hath thus affronted me, he, together with thy forces, shall meet with destruction at the hands of a mortal. And, O wicked-minded one, thou also, being distressed on account of thy fallen soldiers, shalt be freed from thy sin, on beholding that mortal. But if they follow thy behests, their (the soldier's) powerful sons shall not incur by this dreadful curse. This curse I received formerly from that foremost of Rishis. Now, O mighty king, have I been delivered by thy brother Bhima.'"

Section 161

"The lord of treasures said, 'O Yudhishthira, patience, ability, (appropriate) time and place and prowess--these five lead to success in human affairs. O Bharata, in the Krita Yuga, men were patient and able in their respective occupations and they knew how to display prowess. And, O foremost of the Kshatriyas, a Kshatriya that is endued with patience and understandeth the propriety regarding place and time and is versed in all mortal regulations, can alone govern the world for a long time,--nay, in all transactions. He that behaveth thus, acquireth, O hero, fame in this world and excellent state in the next. And by having displayed his prowess at the proper place and time, Sakra with the Vasus hath obtained the dominion of heaven. He that from anger cannot see his fall and he that being naturally wicked and evilminded followeth evil and he that knoweth not the propriety relative to acts, meet with destruction both in this world and the next. The exertions of that stupid person become fruitless, who is not conversant with the expediency regarding time and acts, and he meeteth with destruction both in this world and the next. And the object of that wicked and deceitful persons is vicious, who, aiming at mastery of every kind, committeth some rash act. O best of men, Bhimasena is fearless, and ignorant of duties, and haughty, and of the sense of a child, and unforbearing. Do thou, therefore, check him. Repairing again to the hermitage of the pious sage Arshtisena, do thou reside there during the dark fortnight, without fear or anxiety. O lord of men, deputed by me, all the Gandharvas residing at Alaka, as also those dwelling in this mountain, will, O mighty-armed one, protect thee, and these best of the Brahmanas. And, O king, O chief among virtuous men, knowing that Vrikodara hath come hither out of rashness, do thou check him. Henceforth, O monarch, beings living in the forest will meet you, wait upon you and always protect you all. And, ye foremost of men, my servants will always procure for you various meats and drinks of delicious flavour. And, O son, Yudhishthira, even as by reason of your being the progeny of spiritual intercourse, Jishnu is entitled to the protection of Mahendra, and Vrikodara, of the Wind-god, and thou, of Dharma, and the twins possessed of strength, of the Aswins,--so ye all are entitled to my protection. That one next by birth to Bhimasena, Phalguna, versed in the science of profit and all mortal regulations, is well in heaven. And, O child, those perfections that are recognised in the world as leading to heaven, are established in Dhananjaya even from his very birth. And self-restraint, and charity, and strength, and intelligence, and modesty, and fortitude, and excellent energy--even all these are established in that majestic one of magnificent soul. And, O Pandava, Jishnu never committed any shameful act through poverty of spirit. And in the world, none ever say that Partha hath uttered an untruth. And, O Bharata, honoured by the gods, pitris, and the Gandharvas, that enhancer of the glory of the Kurus is learning the science of weapons in Sakra's abode. And, O Partha, in heaven he that with justice had brought under his subjection all the rulers of the earth, even that exceedingly powerful and highly energetic monarch, the grandsire of thy father, Santanu himself, is well-pleased with the behaviour of that wielder of the Gandiva--the foremost of his race. And, O king, abiding in Indra's regions, he who on the banks of the Yamuna had worshipped the gods, the pitris, and the Brahmanas, by celebrating seven grand horse sacrifices, that great grandsire of thine, the emperor Santanu of severe austerities, who hath attained heaven, hath enquired of thy welfare.'"

Vaisampayana said, "Having heard these words of the dispenser of wealth, the Pandavas were well-pleased with them. Then lowering his club and mace and sword and bow, that foremost of the Bharatas bowed down unto Kuvera. And that giver of protection, the lord of treasures, seeing him prostrate, said, 'Be thou the destroyer of the pride of foes, and the enhancer of the delight of friends. And ye oppressors of enemies, do ye live in our romantic region. The Yakshas will not cross your desires. Gudakesa, after having acquired mastery over weapons, will come back soon. Bidden adieu by Maghavat himself, Dhananjaya will join you.'

"Having thus instructed Yudhishthira of excellent deeds, the lord of the Guhyakas, vanished from that best of mountains. And thousands upon thousands of Yakshas, and Rakshasas followed him in vehicles spread over with checkered cushions, and decorated with various jewels. And as the horses proceeded towards the abode of Kuvera, a noise arose as of birds flying in the air. And the chargers of the lord of treasures speedily coursed through the sky as if drawing forward the firmament, and devouring the air.

"Then at the command of the lord of wealth, the dead bodies of the Rakshasas were removed from the summit of the mountain. As the intelligent Agastya had fixed this period as the limit of (the duration of) his curse, so being slain in conflict, the Rakshasas were freed from the imprecation. And being honoured by the Rakshasas, the Pandavas for several nights dwelt pleasantly in those habitations."

Section 162

Vaisampayana continued, "Then, O represser of foes, at sunrise, having finished his daily devotions, Dhaumya came unto the Pandavas, with Arshtishena. And having bowed down unto the feet of Arshtishena and Dhaumya, they with joined hands paid homage unto all the Brahmanas. Then Dhaumya taking Yudhishthira's right hand, said these words, looking at the east, 'O mighty monarch, this king of mountains, Mandara lieth vast, covering the earth up to the ocean. O Pandava, Indra and Vaisravana preside over this point graced with woods and forests and mountains. And, O child, the intelligent sages versed in every duty, say, that this (region) is the abode of Indra and king Vaisravana. And the twice-born ones, and the sages versed in the duties, and the Sidhas, and the Sadhyas, and the celestials pay their adorations unto the Sun as he riseth from this point. And that lord of all living beings, king Yama, conversant with duty, presideth over yonder southern region whither come the spirits of the departed. And this is Sanyamana, the abode of the lord of departed spirits, sacred, and wonderful to behold, and crowned with prime prosperity. And the intelligent ones call that monarch of mountains (by the name of) Asta. Having, O king, arrived at this, the Sun ever abideth by the truth. And king Varuna protects all creatures, abiding in this king of mountains, and also in the vast deep. And, O highly fortunate one, there illumining the northern regions, lieth the puissant Mahameru, auspicious and the refuge of those knowing Brahma, where is the court of Brahma, and remaining where that soul of all creatures, Prajapati, hath created all that is mobile and immobile. And the Mahameru is the auspicious and healthy abode even of the seven mind-born sons of Brahma, of whom Daksha was the seventh. And, O child, here it is that the seven celestial rishis with Vasishtha at their head rise and set. Behold that excellent and bright summit of the Meru, where sitteth the great sire (Brahma) with the celestials happy in self-knowledge. And next to the abode of Brahma is visible the region of him who is said to be the really primal Cause or the origin of all creatures, even that prime lord, god Narayana, having neither beginning nor end. And, O king, that auspicious place composed of all energies even the celestials, cannot behold. And the region of the high-souled Vishnu, by its native splendour, exceeding in effulgence the sun or fire, cannot be beheld by the gods, or the Danavas. And the region of Narayana lieth resplendent to the east of the Meru, where, O child, that lord of all creatures, the self-create primal Cause of the universe, having manifested all beings, looketh splendid of his excellent grace. O child, not to speak of the Maharshis--even Brahmarshis have no access to that place. And, O best of the Kurus, it is the Yatis only who have access to it. And, O Pandu's son, (at that place) luminaries cannot shine by him; there that lord of inconceivable soul alone shineth transcendental. There by reverence, and severe austerities, Yatis inspired by virtue of pious practices, attain Narayana Hari. And, O Bharata, repairing thither, and attaining that universal Soul--the self-create and eternal God of gods, high-souled ones, of Yoga success, and free from ignorance and pride have not to return to this world. O highly fortunate Yudhishthira, this region is without beginning, or deterioration, or end for it is the very essence of that God. And, O son of the Kurus, the Sun and the Moon every day go round this Meru, coursing in an opposite direction. And, O sinless one. O mighty monarch, the other luminaries also go round this king of mountains in the self-same way. Thus the worshipful Sun who dispelleth darkness, goeth round this (mountain) obscuring other luminaries. Then having set, and passed the evening, that Maker of day, the Sun, taketh a northerly course. Then again nearing the Meru, the divine Sun (ever) intent on the good of all beings, again courseth, facing the east. And in this way, the divine Moon also together with the stars goeth round this mountain, dividing the month unto several sections, by his arrival at the Parvas. Having thus unerringly coursed round the mighty Meru, and, nourished all creatures, the Moon again repaireth unto the Mandar. In the same way, that destroyer of darkness--the divine Sun--also moveth on this unobstructed path, animating the universe. When, desirous of causing dew, he repaireth to the south, then there ensueth winter to all creatures. Then the Sun, turning back from the south, by his rays draweth up the energy from all creatures both mobile and immobile. Thereupon, men become subject to perspiration, fatigue, drowsiness and lassitude; and living beings always feel disposed to slumber. Thence, returning through unknown regions, that divine effulgent one causeth shower, and thereby reviveth beings. And having, by the comfort caused by the shower, wind, and warmth, cherished the mobile and the immobile, the powerful Sun resumeth his former course. O Partha, ranging thus, the Sun unerringly turneth on the wheel of Time, influencing created things. His course is unceasing; he never resteth, O Pandava. Withdrawing the energy of all beings, he again rendereth it back. O Bharata, dividing time into day and night, and Kala, and Kashtha, that lord, the Sun, dealeth life and motion to all created things.'"

Section 163

Vaisampayana continued, "Dwelling in that best of mountains those high-souled ones observing excellent vows, felt themselves attracted (to that place), and diverted themselves, eager to behold Arjuna. And multitudes of Gandharvas and Maharshis gladly visited those energetic ones, possessing prowess, of chaste desires and being the foremost of those endued with truth and fortitude. And having arrived at that excellent mountain furnished with trees bearing blossoms, those mighty charioteers were exceedingly delighted, even as the Marutas, on arriving at the celestial regions. And experiencing great exhilaration, they lived (there), seeing the slopes and summits of that mighty mountain, filled with flowers, and resonant with the cries of peacocks and cranes. And on that beautiful mountain they beheld lakes filled with lotuses, and having their shores covered with trees, and frequented by darkness, and karandavas and swans. And the flourishing sporting-regions, graceful on account of the various flowers, and abounding in gems, was capable of captivating that king, the dispenser of wealth (Kuvera). And always ranging (there), those foremost of ascetics (the Pandavas) were incapable of conceiving (the significance of) that Summit, furnished with mighty trees, and masses of wide-spreading clouds. And, O great hero, owing to its native splendour, and also on account of the brilliance of the annual plants, there was no difference there between night and day. And staying in the mountain, remaining in which the Sun of unrivalled energy cherisheth the mobile and immobile things, those heroes and foremost of men beheld the rising and the setting of the Sun. And having seen the rising and the setting points of the Sun and the rising and the setting mountain, and all the cardinal points, as well as the intervening spaces ever blazing with the rays of the Dispeller of darkness, those heroes, in expectation of the arrival of that mighty charioteer firm in truth, became engaged in reciting the Vedas, practising the daily rituals, chiefly discharging the religious duties, exercising sacred vows, and abiding by the truth. And saying, 'Let us even here experience delight by joining without delay Arjuna accomplished in arms,' those highly blessed Parthas became engaged in the practice of Yoga. And beholding romantic woods on that mountain, as they always thought of Kiriti, every day and night appeared unto them even as a year. From that very moment joy had taken leave of them when, with Dhaumya's permission, the high-souled Jishnu, matting his hair, departed (for the woods). So, how could they, absorbed in his contemplation, experience happiness there? They had become overwhelmed with grief ever since the moment when at the command of his brother, Yudhishthira, Jishnu of the tread of a mad elephant had departed from the Kamyaka forest. O Bharata, in this way, on that mountain those descendants of Bharata passed a month with difficulty, thinking of him of the white steeds, who had gone to Vasava's abode for learning arms. And Arjuna, having dwelt for five years in the abode of him of a thousand eyes, and having from that lord of celestials obtained all the celestial weapons,--such as those of Agni, of Varuna, of Soma, of Vayu, of Vishnu, of Indra, of Pasupati, of Brahma, of Parameshthi, of Prajapati, of Yama, of Dhata, of Savita, of Tvashta, and of Vaisravana; and having bowed down to and gone round him of a hundred sacrifices, and taken his (Indra's) permission, cheerfully came to the Gandhamadana."

Section 164

Vaisampayana continued, "And it came to pass that once a day as those mighty charioteers were thinking of Arjuna, seeing Mahendra's car, yoked with horses of the effulgence of lightning, arrive all on a sudden, they were delighted. And driven by Matali, that blazing car, suddenly illuminating the sky, looked like smokeless flaming tongues of fire, or a mighty meteor embosomed in clouds. And seated in that car appeared Kiriti wearing garlands and new-made ornaments. Then Dhananjaya possessing the prowess of the wielder of the thunder-bolt, alighted on that mountain, blazing in beauty. And that intelligent one decked in a diadem and garlands, having alighted on the mountain, first bowed down at the feet of Dhaumya, and then at those of Ajatasatru. And he also paid homage unto Vrikodara's feet; and the twins also bowed down unto him. Then going to Krishna, and having cheered her, he stood before his (elder) brother in humble guise. And on meeting with that matchless one, they were exceedingly delighted. And he also meeting with them rejoiced exceedingly, and began to eulogise the king. And seeing before them that car driving in which the slayer of Namuchi had annihilated seven phalanxes of Diti's offspring, the magnanimous Parthas went round it. And being highly pleased, they offered excellent worship unto Matali, as unto the lord of the celestials himself. And then the son of the Kuru king duly enquired of him after the health of all the gods. And Matali also greeted them. And having instructed the Parthas even as a father doth his sons, he ascended that incomparable car, and returned to the lord of the celestials.

"And when Matali had gone away, that foremost of the royal race, Sakra's son, the high-souled destroyer of all foes made over unto his love, the mother of Sutasoma, beautiful precious gems and ornaments having the splendour of the sun, which had been presented to him by Sakra. Then, sitting in the midst of those foremost of the Kurus, and those best of the Brahmanas, effulgent like unto fire or the sun, he began to relate all as it had happened, saying, "In this way, I have learnt weapons from Sakra, Vayu, and the manifest Siva; and all the celestials with Indra also have been pleased with me, on account of my good behaviour, and concentration.'

"After having briefly narrated unto them his sojourn in heaven, Kiriti of spotless deeds agreeably slept that night with the two sons of Madri."

Section 165

Vaisampayana said, "Then when the night had been spent, Dhananjaya, together with his brothers, paid homage unto Yudhishthira the just. And, O Bharata, at this moment, proceeding from the celestials there arose mighty and tremendous sounds of a musical instrument, and the rattling of car-wheels, and the tolling of bells. And there at all the beasts and beasts of prey and birds emitted separate cries. And from all sides in cars resplendent as the sun, hosts of Gandharvas and Apsaras began to follow that represser of foes, the lord of the celestials. And ascending a car yoked with steeds, decorated with burnished gold, and roaring like clouds, that king of the celestials, Purandara blazing in beauty came unto the Parthas. And having arrived (at that place), he of a thousand eyes descended from his car. And as soon as Yudhishthira the just saw that high-souled one, he together with his brothers, approached that graceful king of the immortals. And in accordance with the ordinance that generous one duly worshipped him of immeasurable soul, in consequence with his dignity. And then Dhananjaya possessed of prowess, having bowed down unto Purandara, stood before the lord of the celestials in humble guise, like unto a servant. And seeing the sinless Dhananjaya having ascetic merit, bearing clotted hair, stand in humility before the lord of celestials, Yudhishthira, the son of Kunti; of great energy, smelt (the crown) of his head. And beholding Phalguna (in that attitude), he was exceedingly glad; and by worshipping the king of the celestials, he experienced the highest bliss. Then unto that strongminded monarch, swimming in felicity, the intelligent lord of the celestials, Purandara, spake, saying, Thou shalt rule the earth, O Pandava, Blessed be thou! Do thou, O Kunti's son, again repair unto Kamyaka.'"That learned man who for a year leading the Brahmacharya mode of life, subduing his senses and observing vows, peruseth with rapt attention this meeting of Sakra with the Pandavas, liveth a hundred years free from disturbances, and enjoying happiness."'

Section 166

Vaisampayana continued, "When Sakra had gone to his proper place, Vibhatsu together with his brothers and Krishna, paid homage unto the son of Dharma. Then smelling the crown of the head of that Pandava, who was thus paying homage, (Yudhishthira) in accents faltering on account of you, addressed Arjuna, saying 'O Arjuna, how didst thou pass this period in heaven? And how has thou obtained the weapons, and how also hast thou gratified the lord of the celestials? And, O Pandava, has thou adequately secured the weapons? Have the lord of the celestials and Rudra gladly granted thee the weapons? And how hast thou beheld the divine Sakra, and the wielder of Pinaka? And how has thou obtained the weapons? And in what manner didst thou worship (them)? And what service hadst thou done unto that repressor of foes, the worshipful one of a hundred sacrifices, that he said unto thee, 'By thee have I been gratified? All this, O highly effulgent one, I wish to hear in detail. And, O sinless one, the manner in which thou didst please Mahadeva and the king of the celestials and, O repressor of foes, the service thou hadst done to the wielder of the thunder-bolt,--do thou, O Dhananjaya, relate all this in detail."

"Arjuna said, 'O mighty monarch, listen how I duly beheld him of a hundred sacrifice and the divine Sankara also. O grinder of foes, O king, having acquired that science which thou hadst directed me (to learn), I at thy command went to the forest, for practising penances. From Kamyaka repairing to the Bhrigutunga, I spent there one night, being engaged in austerities And it came to pass that on the next I saw a certain Brahmana. And he asked me, saying, 'O son of Kunti, whither wilt thou go?' Thereupon, O descendant of the Kurus, I truly related unto him everything. And, O best of kings, having heard the true account, the Brahmana became well-pleased with me, and, O king, praised me. Then the Brahmana, pleased with me, said, 'O Bharata, be thou engaged in austerities. By performing penances, thou wilt in a short time behold the lord of the celestials.' And according to his advice I ascended the Himavan, and, O mighty king, began to practise penances, (the first) month subsisting on fruit and roots. I spent the second month, subsisting on water. And, O Pandava, in the third month I totally abstained from food. And in the fourth month I remained with upraised arms. And a wonder it is that I did not lose any strength. And it came to pass that when the first day of the fifth month had been spent, there appeared before me a being wearing the form of a boar, turning up the earth with his mouth, stamping the ground with his feet, rubbing the earth with his breast, and momentarily going about in a frightful manner. And him followed a great being in the guise of a hunter furnished with the bow, arrows, and the sword, and surrounded by females. Thereupon, taking my bow and the two inexhaustible quivers, I pierced with shafts that terrible and frightful creature. And simultaneously (with me) that hunter also drawing a strong bow, more severely struck at (the animal), as if shaking my mind. And, O king, he also said unto me, 'Why hast thou, transgressing the rules of hunting, hit the animal first hit at by me? With these sharpened shafts will I destroy thy pride. Stay!' Then that mighty-bodied one holding the bow rushed at me. And with volleys of mighty shafts, he covered me entirely, even as a cloud covereth a mountain with showers. Then, on my part, I covered him with a mighty discharge of arrows. Thereupon, with steady arrows having their points aflame, and inspired with mantras, I pierced him even as (Indra) riveth a mountain with a thunderbolt. Then his person began to be multiplied a hundredfold and a thousandfold. At this, I pierced all this bodies with shafts. Then again all those forms became one, O Bharata. Thereat I struck at it. Next, he now assumed a small body with a huge head, and now a huge body with a small head. And, O king, he then assumed his former person and approached me for fight. And, O foremost of the Bharata race, when in the encounter I failed to overwhelm him with arrows, I fixed the mighty weapon of the Wind-god. But I failed to discharge it at him, and this was a wonder. And when that weapon thus failed of effect, I was struck with amazement. However, O king, exerting myself more vigorously, I again covered that being with a mighty multitude of shafts. Then taking Sthunakarna, and Varuna and Salava, and Asmavarsha weapons, I assailed him, profusely showering shafts. But, O king, he instantly swallowed up even all these weapons of mine. And when all those (weapons) had been swallowed up, I discharged the weapon presided over by Brahma. And when the blazing arrows issuing from that weapon were heaped upon him all around, and being thus heaped over by that mighty weapon discharged by me, he increased (in bulk). Then all the world became oppressed with the energy begotten of the weapon hurled by me, and the firmament and all the points of the sky became illumined. But that one of mighty energy instantly baffled even that weapon. And, O monarch, when that weapon presided over by Brahma had been baffled I was possessed with terrible fear. Thereupon immediately holding even my bow and the two inexhaustible quivers, I shot at that being, but he swallowed up all those weapons. And when all the weapons had been baffled and swallowed up, there ensued a wrestling between him and myself. And we encountered each other first with blows and then with slaps. But incapable of overcoming that being, I fell down stupefied on the ground. Thereupon, O mighty king, with a laugh, that wonderful being at my sight vanished at that spot together with the woman. Having accomplished this, O illustrious monarch, that divine one assumed another and unearthly form (clad in) wonderful raiment. And renouncing the form of a hunter, that divine lord of the gods, resumed his own unearthly appearance and that mighty god stood (there). Then appeared before me with Uma that manifest divine one, having the bull for his mark, wielding the Pinaka, bearing serpents and cable of assuming many forms. And, O repressor of foes, advancing towards me, standing even then in the field ready for conflict, that wielder of the trident addressed me saying, I am well-pleased with thee. Then that divine one held up my bows and the couple of quivers furnished with inexhaustible shafts and returned them unto me saying, 'Do thou ask some boon, O Kunti's son. I am well-pleased with thee. Tell me, what I shall do for thee. And, O hero, express the desire that dwelleth in thy heart. I will grant it. Except immortality alone, tell me as to the desire that is in thy heart. Thereat with my mind intent on the acquisition of arms, I only bowed down unto Siva and said, 'O divine one, if thou beest favourably disposed towards me, then I wish to have this boon,--I wish to learn all the weapons that are with thy god-head.' Then the god Tryamvaka said unto me, 'I will give. O Pandava, my own weapon Raudra shall attend upon thee.' Thereupon Mahadeva, well-pleased, granted to me the mighty weapon, Pasupata. And, having granted that eternal weapon, he also said unto me, This must never be hurled at mortals. If discharged at any person of small energy, it would consume the universe. Shouldst thou (at any time) be hard pressed, thou mayst discharge it. And when all thy weapons have been completely baffled, thou mayst hurl it.' Then when he having the bull for his mark, had been thus gratified, there stood manifest by my side that celestial weapon, of resistless force capable of baffling all weapons and destructive of foes and the hewer of hostile forces and unrivalled and difficult to be borne even by the celestials, the demons and the Rakshasas. Then at the command of that god, I sat me down there. And in my very sight the god vanished from the spot.'"

Section 167

"Arjuna said, 'O Bharata, by the grace of that god of gods the Supreme Soul, Tryamvaka, I passed the night at that place. And having passed the night, when I had finished the morning rituals, I saw that foremost of the Brahmanas whom I had seen before. And unto him I told all as it had happened, O Bharata, namely, that I had met the divine Mahadeva. Thereupon, O king of kings, well-pleased, he said unto me, 'Since thou hast beheld the great god, incapable of being beheld by any one else, soon wilt thou mix with Vaivaswata and the other Lokapalas and the lord of the celestials; and Indra too will grant thee weapons.' O king, having said this unto me and having embraced me again and again, that Bhrahmana resembling the Sun, went away whither he listed. And, O slayer of foes, it came to pass that on the evening of that day refreshing the whole world, there began to blow a pure breeze. And in my vicinity on the base of the Himalaya mountain fresh, fragrant and fair flowers began to bloom. And on all sides there were heard charming symphony and captivating hymns relating to Indra. And before the lord of the celestial hosts of Apsaras and Gandharvas chanted various songs. And ascending celestial cars, there approached the Marutas and the followers of Mahendra and the dwellers of heaven. And afterwards, Marutvan together with Sachi and all the celestials appeared on the scene in cars yoked with horses elegantly adorned. And at this very moment, O king, he that goeth about on the shoulders of men manifested himself unto me in excellent grace. And I saw Yama seated on the south and Varuna and the lord of the celestials at their respective regions. And, O foremost of men, O mighty monarch, they after having cheered me said, 'O Savyasachin, behold us--the Lokapalas--seated. For the performance of the task of the gods thou hast obtained the sight of Sankara. Do thou now receive weapons from us seated around.' Thereupon, O lord, having bowed down unto those foremost of the celestials with regard, I duly accepted those mighty weapons. And then they recognised me as one of their own. Afterwards the gods repaired to the quarter from whence they had come. And that lord of the celestials, the divine Maghavan too having ascended his glorious chariot, said, 'O Phalguna, thou shalt have to repair unto the celestial region. O Dhananjaya, even before this thy arrival I knew that thou wouldst come hither. Then I, have O best of the Bharatas, manifested myself unto thee. As formerly thou hadst performed thy ablution in the various tirthas and now hast performed severe austerities, so thou wilt be able to repair unto the celestial regions, O Pandava. Thou wilt, however, again have to practise extreme penance, for thou shouldst at any rate journey to heaven. And at my command, Matali shall take thee to the celestial regions. Thou hast already been recognised by the celestials and the celestial sages of high soul.' Thereupon I said unto Sakra, 'O divine one, be thou favourable unto me. With the view of learning arms do I beseech thee that thou mayst 'be my preceptor.' At this Indra said, 'O child, having learnt weapons thou wouldst perform terrible deeds and with this object thou desirest to obtain the weapons. However, obtain thou the arms, as thou desirest.' Then I said, 'O slayer of foes, I never would discharge these celestial weapons at mortals except when all my other arms should have been baffled. Do thou, O lord of the celestials, grant me the celestial weapons (so that) I may hereafter, obtain the regions attainable by warriors.' Indra said, 'O Dhananjaya it is to try thee that I have said such words unto thee. Having been begotten of me this speech of thine well becometh thee. Do thou, O Bharata, repairing unto my abode learn all the weapons of Vayu, of Agni, of the Vasus, of Varuna, of the Marutas, of the Siddhas, of Brahma, of the Gandharvas of the Uragas, of the Rakshasas, of Vishnu and of the Nairitas; and also all the weapons that are with me, O perpetuator of the Kuru race.' Having said this unto me Sakra vanished at the very spot. Then, O king, I saw the wonderful and sacred celestial car yoked with steeds arrive conducted by Matali. And when the Lokapalas went away Matali said unto me. 'O thou of mighty splendour, the lord of the celestials is desirous of seeing thee. And O mighty-armed one, do thou acquire competence and then perform thy task. Come and behold the regions, attainable by merit and come unto heaven even in this frame. O Bharata, the thousand-eyed lord of the celestials wisheth to see thee.' Thus addressed by Matali, I, taking leave of the mountain Himalaya and having gone round it ascended that excellent car. And then the exceedingly generous Matali, versed in equine lore, drove the steeds, gifted with the speed of thought or the wind. And when the chariot began to move that charioteer looking at my face as I was seated steadily, wondered and said these words, 'Today this appeareth unto me strange and unprecedented that being seated in this celestial car, thou hast not been jerked ever so little. O foremost of Bharata race, I have ever remarked that at the first pull by the steeds even the lord of the celestials himself getteth jerked. But all the while that the car had moved, thou hast been sitting unshaken. This appeareth unto me as transcending even the power of Sakra.'

"Having said this, O Bharata, Matali soared in the sky and showed me the abodes of the celestials and their palaces. Then the chariot yoked with steeds coursed upwards. And the celestials and the sages began to worship (that car), O prime of men. And I saw the regions, moving anywhere at will, and the splendour also of the highly energetic Gandharvas, Apsaras, and the celestial sages. And Sakra's charioteer, Matali, at once showed me Nandana and other gardens and groves belonging to the celestials. Next I beheld Indra's abode, Amaravati, adorned with jewels and trees yielding any sort of fruit that is desired. There the Sun doth not shed heat; nor doth heat or cold or fatigue there affect (one), O king. And, O great monarch, the celestials feel neither sorrow nor poverty of spirit, nor weakness, nor lassitude, O grinder of foes. And, O ruler of men, the celestials and the others have neither anger nor covetousness. And, O king, in the abodes of the celestials, the beings are ever contented. And there the trees ever bear verdant foliage, and fruits, and flowers; and the various lakes are embalmed with the fragrance of lotuses. And there the breeze is cool, and delicious, and fragrant, and pure, and inspiring. And the ground is variegated with all kinds of gems, and adorned with blossoms. And there were seen innumerable beautiful beasts and in the air innumerable rangers of the sky. Then I saw the Vasus, and the Rudras, and the Sadhyas with the Marutas, and the Adityas, and the two Aswins and worshipped them. And they conferred their benison on me, granting me strength and prowess, and energy, and celebrity, and (skill in) arms, and victory in battle. Then, entering that romantic city adored by the Gandharvas and the celestials, with joined hands, I stood before the thousand-eyed lord of the celestials. Thereupon, that best of bestowers gladly offered unto me half of his seat; and Vasava also with regard touched my person. And, O Bharata, with the view of acquiring arms and learning weapons, I began to dwell in heaven, together with the gods and the Gandharvas of generous souls. And Viswavana's son, Chitrasena became my friend. And he, O king, imparted unto me the entire Gandharva (science). And, O monarch, I happily lived in

Sakra's abode, well cared for having all my desires gratified, learning weapons, listening to the notes of songs, and the clear sounds of musical instruments, and beholding the foremost of Apsaras dance. And without neglecting to study the arts, which I learnt properly, my attention was specially fixed on the acquisition of arms. And that lord of a thousand eyes was pleased with that purpose of mine. Living thus in heaven, O king, I passed this period.

"And when I had acquired proficiency in weapons, and gained his confidence that one having for his vehicle the horse (Uchchaisrava), (Indra), patting me on the head with his hand, said these words, 'Now even the celestials themselves cannot conquer thee,--what shall I say of imperfect mortals residing on earth? Thou hast become invulnerable in strength, irrepressible, and incomparable in fight.' Then with the hair of his body standing on end, he again accosted me saying, 'O hero, in fighting with weapons none is equal unto thee. And, O perpetuator of the Kuru race, thou art even watchful, and dexterous, and truthful, and of subdued senses, and the protector of the Brahmanas and adept in weapons, and warlike. And, O Partha, together with (a knowledge of) the five modes, using (them), thou hast obtained five and ten weapons and, therefore, there existeth none, who is thy peer. And thou hast perfectly learnt the discharge (of those weapons) and (their) withdrawal, and (their) re-discharge and re-withdrawal, and the Prayaschitta connected (with them), and also their revival, in case of their being baffled. Now, O represser of foes, the time hath arrived for thy paying the preceptor's fee. Do thou promise to pay the fee; then I shall unfold unto thee what thou wilt have to perform.' Thereat, O king, I said unto the ruler of the celestials, 'If it be in my power to do the work, do thou consider it as already accomplished by me.' O king, when I had said these words, Indra with a smile said unto me 'Nothing is there in the three worlds that is not in thy power (to achieve) My enemies, those Danavas, named, Nivata-Kavachas dwell in the womb of the ocean. And they number thirty million and are notorious, and all of equal forms and strength and splendour. Do thou slay them there, O Kunti's son; and that will be thy preceptor's fee.'

"Saying this he gave unto me the highly resplendent celestial car, conducted by Matali, furnished with hair resembling the down of peacocks. And on my head he set this excellent diadem. And he gave me ornaments for my body, like unto his own. And he granted unto me the impenetrable mail--the best of its kind, and easy to the touch; and fastened unto the Gandiva this durable string. Then I set out, ascending that splendid chariot riding on which in days of yore, the lord of the celestials and vanquished Vali--that son of Virochana. And, O ruler of men, startled by the rattling of the car, all the celestials, approached (there), taking me to be the king of the celestials. And seeing me, they asked, 'O Phalguna, what art thou going to do?' And I told them as it had fallen out,--and said, 'I shall even do this in battle. Ye that are highly fortunate, know that I have set out desirous of slaying the Nivata-Kavachas. O sinless ones, do ye bless me.' Thereupon, they began to eulogise me even as they (eulogise) the god, Purandara. And they said, 'Riding on this car, Maghavan conquered in battle Samvara, and Namuchi, and Vala, and Vritra, and Prahrada, and Naraka. And mounted on this car also Maghavan, had conquered in battle many thousands and millions and hundreds of millions of Daityas. And, O Kaunteya, thou also, riding on this car, by thy prowess shalt conquer the Nivatha-Kavachas in conflict, even as did the self-possessed Maghavan in days of yore. And here is the best of shells; by this also thou shalt defeat the Danavas And by this it is that the high souled Sakra conquered the words.' Saying this, the gods offered (unto me) this shell, Devadatta, sprung in the deep; and I accepted it for the sake of victory. And at this moment, the gods fell extolling me. And in order to be engaged in action, I proceeded to the dreadful abode of the Danavas, furnished with the shell, the mail, and arrows, and taking my bow."

Section 168

"Arjuna continued, 'Then at places eulogised by the Maharshis, I (proceeded, and at length) beheld the ocean--that inexhaustible lord of waters. And like unto flowing cliffs were seen on it heaving billows, now meeting together and now rolling away. And there (were seen) all around barks by thousands filled with gems. And there were seen timingilas and tortoises and makaras like unto rock submerged in water. And on all sides round thousands of shells sunk in water appeared like star in the night covered by light clouds. And thousands upon thousands of gem were floating in heaps and a violent wind was blowing about in whirls--and this was wonderful to behold. And having beheld that excellent lord of all waters with powerful tides, I saw at a short distance the city of the demons filled with the Danavas. And even there, eftsoons entering underneath the earth, Matali skilled in guiding the car, sitting fast on the chariot drove it with force; and he dashed on, frightening that city with the rattling of his chariot. And hearing that rattling of the chariot like unto the rumbling of the clouds in the sky, the Danavas, thinking me to be the lord of the celestials, became agitated. And thereupon they all, frightened at heart, stood holding in their hands bows and arrows and swords and javelins and axes and maces and clubs. Then having made arrangements for the defence of the city, the Danavas, with minds alarmed, shut the gates, so that nothing could be discovered. Thereupon taking my shell, Devadatta, of tremendous roars, I again and again winded it with exceeding cheerfulness. And filling all the firmament, those sounds produced echoes. Thereat mighty beings were terrified and they hid (themselves). And then, O Bharata, all of them adorned with ornaments, those offsprings of Diti--the Nivata-Kavachas--made their appearance by thousands, donning diverse mail and taking in their hands various weapons and equipped with mighty iron javelins and maces and clubs and hatchets and sabres and discs and sataghnis and bhusundis and variegated and ornamented swords. Then, after deliberating much as to the course of the car, Matali began to guide the steeds on a (piece of) level ground, O foremost of the Bharatas. And owing to the swiftness of those fleet coursers conducted by him, I could see nothing--and this was strange. Then the Danavas there began to sound thousands of musical instruments, dissonant and of odd shapes. And at those sounds, fishes by hundreds and by thousands, like unto hills, having their senses bewildered by that noise, fled suddenly. And mighty force flew at me, the demons discharging sharpened shafts by hundreds and by thousands. And then, O Bharata, there ensued a dreadful conflict between me and the demons, calculated to extinguish the Nivata-Kavachas. And there came to the mighty battle the Devarshis and the Danavarshis and the Brahmarshis and the Siddhas. And desirous of victory, the Munis eulogised me with the same sweet-speeches that (they had eulogised) Indra with, at the war, (which took place) for the sake of Tara.'"

Section 169

"Arjuna continued, 'Then, O Bharata, vehemently rushed at me in battle in a body the Nivata-Kavachas, equipped with arms. And obstructing the course of the car, and shouting loudly, those mighty charioteers, hemming me in on all sides, covered me with showers of shafts. Then other demons of mighty prowess, with darts and hatchets in their hands, began to throw at me spears and axes. And that mighty discharge of darts, with numerous maces and clubs incessantly hurled fell upon my car. And other dreadful and grim-visaged smiters among the Nivata-Kavachas, furnished with bows and sharpened weapons, ran at me in fight. And in the conflict, shooting from the Gandiva sundry swift arrows coursing straight, I pierced each of them with ten. And they were driven back by those stone-whetted shafts of mine. Then on my steeds being swiftly driven by Matali, they began to display various movements with the speed of the wind. And being skilfully guided by Matali, they began to trample upon the sons of Diti. And although the steeds yoked unto that mighty chariot numbered hundreds upon hundreds, yet being deftly conducted by Matali, they began to move, as if they were only a few. And by their tread, and by the rattling of the chariot wheels and by the vollies of my shafts, the Danavas began to fall by hundreds. And others accoutred in bows, being deprived of life, and having their charioteers slain, were carried about by the horses. Then, covering all sides and directions, all (the Danavas) skilled in striking entered into the contest with various weapons, and thereat my mind became afflicted. And I witnessed (this instance of) the marvellous prowess of Matali, viz., that he guided those fiery steeds with ease. Then, O king, in the conflict, with diverse fleet weapons I pierced by hundreds and by thousands (demons) bearing arms. And, O slayer of foes, seeing me thus range the field putting forth every exertion, the heroic charioteer of Sakra was well-pleased. And oppressed by those steeds and that car, some (of them) met with annihilation; and others desisted from fight; while (other) Nivata-Kavachas, challenged by us in battle and being harassed with shafts offered opposition unto me, by (discharging) mighty showers of arrows. Thereupon, with hundreds and thousands of sundry fleet weapons inspired with the mantras relating to Brahma's weapons, I swiftly began to burn them. And being sore pressed by me, those mighty asuras waxing wroth afflicted me together, by pouring torrents of clubs and darts and swords. Then, O Bharata, I took up that favourite weapon of the lord of the celestials, Maghavan by name, prime and of fiery energy and by the energy of that weapon I cut into a thousand pieces the Tomaras, together with the swords and the tridents hurled by them. And having cut off their arms I in ire pierced them each with ten shafts. And in the field arrows were shot from the Gandiva like unto rows of black-bees; and this Matali admired. And their shafts also showered upon me; but those powerful (arrows) I cut off with my shafts. Then on being struck the Nivata-Kavachas again covered me on all sides with a mighty shower of arrows. And having neutralised the force of the arrows by excellent swift and flaming weapons capable of baffling arms, I pierced them by thousands. And blood began to flow from their torn frames, even as in the rainy season waters run down from the summits of mountains. And on being wounded by my fleet and straight-coursing shafts of the touch of Indra's thunder-bolt, they became greatly agitated. And their bodies were pierced at hundreds of places; and the force of their arms diminished. Then the Nivata-Kavachas fought me by (the help of) illusion.'"

Section 170

"Arjuna said, 'Then with rocks of the proportions of trees, there commenced a mighty shower of crags; and this exercised me exceedingly. And in that high encounter, I crushed (those crags) by swift-speeding showers of arrows, issuing from Mahendra's weapon, like unto the thunder-bolt itself. And when the rocks had been reduced to powder, there was generated fire; and the rocky dust fell like unto masses of flames. And when the showers of crags had been repelled, there happened near me a mightier shower of water, having currents of the proportions of an axle. And falling from the welkin, those thousands of powerful torrents covered the entire firmament and the directions and the cardinal points. And on account of the pouring of the shower, and of the blowing of the wind, and of roaring of the Daityas, nothing could be perceived. And touching heaven and the entire earth, and incessantly falling on the ground, the showers bewildered me. Thereupon, I discharged that celestial weapon which I had learnt from Indra--even the dreadful and flaming Visoshana: and by that the water was dried up. And, O Bharata, when the rocky shower had been destroyed, and the watery shower had been dried up, the Danavas began to spread illusions of fire and wind. Then by aqueous appliances I extinguished the flames; and by a mighty rock-issuing arm, resisted the fury of the winds. And when these had been repelled, the Danavas, irrepressible in battle, O foremost of the Bharata, simultaneously created various illusions. And there happened a tremendous horrifying shower of rocks and dreadful weapons of fire and wind. And that illusory downpour afflicted me in fight. And then on all sides there appeared a dense and thick darkness. And when the world had been enveloped in deep and dense darkness, the steeds turned away, Matali fell off, and from his hand the golden lash fell to the earth. And, O foremost of the Bharatas, being frightened, he again and again cried, 'Where art thou?' And when he had been stupefied, a terrible fear possessed me. And then in a hurry, he spake unto me, saying, 'O Partha, for the sake of nectar, there had taken place a mighty conflict between the gods and the demons. I had seen that (encounter), O sinless one. And on the occasion of the destruction of Samvara, there had occurred a dreadful and mighty contest. Nevertheless I had acted as charioteer to the lord of the celestials. In the same way, on the occasion of the slaying of Vritra, the steeds had been conducted by me. And I had also beheld the high and terrific encounter with Virochana's son, and, O Pandava, with Vala, and with Prahrada and with others also. In these exceedingly dreadful battles, I was present; but, O Pandu's son, never (before) had I lost my senses. Surely the Great-father hath ordained the destruction of all creatures; for this battle cannot be for any other purpose than destruction of the universe.' Having heard these words of his, pacifying my perturbation by my own effort, I will destroy the mighty energy of the illusion spread by the Danavas quoth I unto the terrified Matali. Behold the might of my arms, and the power of my weapons and of the bow, Gandiva. To-day even by (the help of) illusion-creating arms, will I dispel this deep gloom and also this horrible illusion of theirs. Do not fear, O charioteer. Pacify thyself.' Having said this, O lord of men, I created for the good of the celestials, an illusion of arms capable of bewildering all beings. And when (their) illusion had been dispelled, some of the foremost amongst the Asuras, of unrivalled prowess, again spread diverse kinds of illusion. Thereupon, now (the world) displayed itself, and now it was devoured by darkness; and now the world disappeared from view and now it was submerged under water. And when it had brightened up. Matali, sitting in front of the car, with the wellconducted steeds, began to range that hair-erecting field. Then the fierce Nivata-Kavachas assailed me. And finding my opportunity. I began to send them to the mansion of Yama. Thereupon, in that conflict then raging, calculated to annihilate the Nivata-Kavachas on a sudden, I could not see the Danavas concealed by illusion."

Section 171

"Arjuna continued, 'Remaining invisible the Daityas began to fight with the help of illusion. And I too fought with them, resorting to the energy of visible weapons. And the shafts duly discharged from the Gandiva, began to sever their heads at those different places where they were respectively stationed. And thus assailed by me in the conflict, the Nivata-Kavachas, all on a sudden withdrawing the illusion, entered into their own city. And when the Daityas had fled, and when all had become visible, I there discovered hundreds and thousands of the slain. And there I saw by hundreds their shivered weapons, ornaments, limbs, and mail. And the horses could not find room for moving from one place to another; and on a sudden with a bound, they fell to coursing in the sky. Then remaining invisible, the Nivata-Kavachas covered the entire welkin with masses of crags. And, O Bharata, other dreadful Danavas, entering into the entrails of the earth, took up horses' legs and chariot-wheels. And as I was fighting, they, hard besetting my horses with rocks, attacked me together with (my) car. And with the crags that had fallen and with others that were falling, the place where I was, seemed to be a mountain cavern. And on myself being covered with crags and on the horses being hard pressed, I became sore distressed and this was marked by Matali. And on seeing me afraid, he said unto me, 'O Arjuna, Arjuna! be thou not afraid; send that weapon, the thunder-bolt, O lord of men.' Hearing those words of his, I then discharged the favourite weapon of the king of the celestials--the dreadful thunderbolt. And inspiring the Gandiva with mantras, I, aiming at the locality of the crags, shot sharpened iron shafts of the touch of the thunder-bolt. And sent by the thunder, those adamantine arrows entered into all those illusions and into the midst of those Nivata-Kavachas. And slaughtered by the vehemence of the thunder, those Danavas resembling cliffs, fell to the earth together in masses. And entering amongst those Danavas that had carried away the steeds of the car into the interior of the earth, the shafts sent them into the mansion of Yama. And that quarter was completely covered with the

Nivata-Kavachas that had been killed or baffled, comparable unto cliffs and lying scattered like crags. And then no injury appeared to have been sustained either by the horses, or by the car, or by Matali, or by me, and this seemed strange. Then, O king, Matali addressed me smiling, 'Not in the celestials themselves, O Arjuna, is seen the prowess that is seen in thee. And when the Danava hosts had been destroyed, all their females began to bewail in that city, like unto cranes in autumn. Then with Matali I entered that city, terrifying with the rattling of my car the wives of the Nivata-Kavachas. Thereupon, seeing those ten thousand horses like unto peacocks (in hue), and also that chariot resembling the sun, the women fled in swarms. And like unto (the sounds of) rocks falling on a mountain, sounds arose of the (falling) ornaments of the terrified dames. (At length), the panic-stricken wives of the Daityas entered into their respective golden places variegated with innumerable jewels.

'Beholding that excellent city, superior to the city of the celestials themselves, I asked Matali, saying, 'Why do not the celestials reside in such (a place)? Surely, this appeareth superior to the city of Purandara.' Thereat, Matali said, 'In days of yore, O Partha, even this was the city of our lord of the celestials. Afterwards the celestials were driven from hence by the Nivata-Kavachas. Having performed the most rigid austerities, they had gratified the Grand-father and had asked (and obtained) the boons--namely, that they might reside here, and that they might be free from danger in wars with the gods.' Then Sakra addressed the self-create lord saying, 'Do thou, O lord, desirous of our own welfare do what is proper.' Thereupon, O Bharata, in this matter the Lord commanded (Indra), saying, 'O slayer of foes, in another body, even thou shalt be (the destroyer of the Danavas).' Then, in order to slaughter them, Sakra rendered unto thee those weapons. The gods had been unable to slay these, who have been slain by thee. O Bharata, in the fullness of time, hadst thou come hither, in order to destroy them and thou hast done so. O foremost of men, with the object that the demons might be killed, Mahendra had conferred on thee the excellent prime energy of these weapons.'

"Arjuna continued, 'After having destroyed the Danavas, and also subdued that city, with Matali I again went to that abode of the celestials.'"

Section 172

"Arjuna continued, 'Then while returning, I happened to descry a mighty unearthly city, moving at will, and having the effulgence of fire or the sun. And that city contained various trees composed of gems, and sweet-voiced feathered ones. And furnished with four gates, and gate-ways, and towers, that impregnable (city) was inhabited by the Paulamas and Kalakanjas. And it was made of all sorts of jewels and was unearthly, and of wonderful appearance. And it was covered with trees of all kinds of gems, bearing fruits and flowers. And it contained exceedingly beautiful unearthly birds. And it always swarmed throughout with cheerful Asuras, wearing garlands, and bearing in their hands darts, two edged swords, maces, bows, and clubs. And, O king, on seeing this wonderful city of the Daityas, I asked Matali saying, 'What is this that looketh so wonderful?' Thereat, Matali replied, 'Once on a time a Daitya's daughter, named Pulama and a mighty female of the Asura order, Kalaka by name, practised severe austerities for a thousand celestial years. And at the end of their austerities, the self-create conferred on them boons. And, O king of kings, they received these boons,--that their offspring might never suffer misfortune; that they might be incapable of being destroyed even by the gods, the Rakshasas and the Pannagas; and that they might obtain a highly effulgent and surpassingly fair aerial city, furnished with all manner of gems and invincible even by the celestials, the Maharshis, the Yakshas, the Gandharvas, the Pannagas, the Asuras and the Rakshasas. O best of the Bharatas, this is that unearthly aerial city devoid of the celestials, which is moving about, having been created for the Kalakeyas, by Brahma himself. And this city is furnished with all desirable objects, and is unknown of grief or disease. And, O hero, celebrated under the name of Hiranyapura, this mighty city is inhabited by the Paulamas and the Kalakanjas; and it is also guarded by those mighty Asuras. And, O king, unslayed by any of the gods, there they dwell cheerfully, free from anxiety and having all their desires gratified, O foremost of kings. Formerly, Brahma had destined destruction at the hands of mortals. Do thou, O Partha, in fight, compass with that weapon--the thunder-bolt--the destruction of the mighty and irrepressible Kalakanjas.'

"Arjuna continued, 'O lord of men, learning that they were incapable of being destroyed by the celestials and the Asuras, I cheerfully said unto Matali, 'Do thou speedily repair into yonder city. With weapons will I compass the annihilation of the haters of the lord of the celestials. Surely, there exist no wicked haters of the gods who ought not to be slain by me.' Thereupon Matali took me to the vicinity of Hiranyapura on the celestial chariot yoked with steeds. And seeing me, those sons of Diti, wearing various kinds of attire and ornament and accoutred in mail, flew at me with a mighty rush. And those foremost of the Danavas, of exceeding prowess, in wrath attacked me with arrows and bhallas and clubs and two-edged swords, and tomaras. Thereat, O king, resorting to my strength of lore, I resisted that great volley of weapons by a mighty shower of shafts; and also confounded them in conflict by ranging around in my car. And being bewildered, the Danavas began to push each other down. And having been confounded, they rushed at one another. And with flaming arrows, I severed their heads by hundreds. And hard pressed by me, the offspring of Diti, taking shelter within (their) city, soared with it to the firmament, resorting to the illusion proper to the Danavas. Thereupon, O son of the Kurus, covering the way of the Daityas, with a mighty discharge of shafts I obstructed their course. Then by virtue of the bestowal of the boon, the Daityas supported themselves easily on that sky-ranging unearthly aerial city, going anywhere at will and like unto the sun. And now (the city) entered unto the earth and now it rose upwards; and at one time it went in a crooked way and at another time it submerged into water. At this, O represser of foes, I assailed that mighty city, going anywhere at will, and resembling Amaravati. And, O best of the Bharatas, I attacked the city containing those sons of Diti, with multitudes of shafts, displaying celestial weapons. And battered and broken by the straight-coursing iron shafts, shot by me, the city of the Asuras, O king, fell to the earth. And they also, wounded by my iron arrows having the speed of the thunder, began, O monarch, to go about, being urged by destiny. Then ascending to the sky, Matali, as if falling in front, swiftly descended to the earth, on that chariot of solar resplendence. Then, O Bharata, environed me sixty thousand cars belonging to those wrathful ones eager to battle with me. And with sharpened shafts graced with feathers of the vulture, I destroyed those (cars). At this, thinking, 'These our hosts are incapable of being vanquished by mortals, they became engaged in the conflict, like unto the surges of the sea.' Thereupon I gradually began to fix (on the string) unearthly weapons. At this, thousands of weapons (shot) by those wonderfully warring charioteers, by degrees opposed my unearthly arms and in the field I saw hundreds and thousands of mighty (demons) ranging on their cars, in various manoeuvres. And being furnished with variegated mail and standards and diverse ornaments, they delighted my mind. And in the conflict I could not afflict them by showers of shafts, but they did not afflict me. And being afflicted by those innumerable ones, equipped in weapons and skilled in fight, I was pained in that mighty encounter and a terrible fear seized me. Thereupon collecting (my energies) in fight, I (bowed down) unto that god of gods, Raudra, and saying, 'May welfare attend on all beings!' I fixed that mighty weapon which, celebrated under the name of Raudra, is the destroyer of all foes. Then I beheld a male person having three heads, nine eyes, three faces, and six arms. And his hair was flaming like fire or the sun. And, O slayer of foes, for his dress, he had mighty serpents, putting out their tongues. And saying, O best of the Bharatas, the dreadful and eternal Raudra, I being free from fear, set it on the Gandiva; and, bowing unto the three-eyed Sarva of immeasurable energy, let go (the weapon), with the object of vanquishing those foremost of the Danavas, O Bharata. And, O lord of men, as soon as it had been hurled, there appeared on the scene by thousands, forms of deer, and of lions, and of tigers, and of bears and of buffaloes, and of serpents, and of kine, and of sarabhas, and of elephants, and of apes in multitudes, and of bulls, and of boars, and of cats, and of dogs, and of spectres, and of all the Bhurundas, and of vultures, and of Garudas, of chamaras, and of all the leopards, and of mountains, and of seas, and of celestials, and of sages, and of all the Gandharvas, and of ghosts with the Yakshas, and of the haters of the gods, (Asuras), and of the Guhyakas in the field, and of the Nairitas and of elephant-mouthed sharks, and of owls, and of beings having the forms of fishes and horses, and of beings bearing swords and various other weapons, and of Rakshasas wielding maces and clubs. And on that weapon being hurled all the universe became filled with these as well as many others wearing various shapes. And again and again wounded by beings of various sights with (pieces of) flesh, fat, bones, and marrow on their persons,--some having three heads, and some four tusks, and some four mouths, and some four arms,--the Danavas met with destruction. And, then, O Bharata, in a moment I slew all those Danavas, with other swarms of arrows composed of the quintessence of stone, flaming like fire or the sun, and possessed of the force of the thunder-bolt. And, seeing them hewn by the Gandiva, and deprived of life, and thrown from the sky, I again bowed unto that god--the Destroyer of Tripura. And, seeing those adorned with unearthly ornaments, crushed by the weapon, the Raudra, the charioteer of the celestials, experienced the greatest delight. And having witnessed the accomplishment of that unbearable feat incapable of being achieved even by the celestials themselves, Matali, the charioteer of Sakra, paid homage unto me; and well-pleased, with joint hands said these words. 'The feat that hath been achieved by thee, is incapable of being borne even by the gods, nay,--in battle, the lord of the celestials himself cannot perform this deed. The sky-coursing mighty city incapable of being destroyed by the gods and the Asuras hast thou, O hero, crushed by thy own prowess and by the energy of asceticism. And when that aerial city had been destroyed, and when the Danavas also had been slain, their wives, uttering cries of distress, like unto Kurari birds, with hair dishevelled came out of the city. And bewailing for their sons and brothers and fathers, they fell on the ground and cried with distressful accents. And on being deprived for their lords, they beat their breasts, their garlands and ornaments fallen off. And that city of Danavas, in appearance like unto the city of the Gandharvas filled with lamentations and stricken with dole and distress, and bereft of grace even like unto a lake deprived of (its) elephants, or like unto a forest deprived of trees and (deprived of its) masters, looked no longer beautiful--but it vanished, like a cloud-constructed city. And when I had accomplished the task, eftsoons from the field Matali took me of delighted spirits, unto the abode of the lord of the celestials. And having slain those mighty Asuras, and destroyed Hiranyapura, and having also killed the Nivata-Kavachas, I came unto Indra. And, O exceedingly resplendent one, as it had fallen out, Matali related in detail unto Devendra that entire achievement of mine. And with the Marutas, hearing of the destruction of Hiranyapura, of the neutralisation of the illusion, and of the slaughter of the highly powerful Nivatakavachas in fight, the prosperous thousand-eyed divine Purandara was well pleased, and exclaimed, 'Well done; Well done!' And the king of the celestials together with the celestials, cheering me again and again, said these sweet words, 'By thee hath been achieved a feat incapable of being achieved by the gods and the Asuras. And, O Partha, by slaying my mighty enemies, thou hast paid the preceptor's fee. And, O Dhananjaya, thus in battle shalt thou always remain calm, and discharge the weapons unerringly, and there shall not stand thee in fight celestials, and Danavas, and Rakshasas, and Yakshas, and Asuras, and Gandharvas and birds and serpents. And, O Kaunteya, by conquering it even by the might of thy arms, Kunti's son Yudhishthira, will rule the earth.'"

Section 173

"Arjuna continued, 'Then firmly confident, the sovereign of the celestials considering as his own, pertinently said these words unto me wounded by cleaving shafts, 'All the celestial weapons, O Bharata, are with thee, so no man on earth will by any means be able to over-power thee. And, O son, when thou art in the field, Bhishma and Drona and Kripa and Karna and Sakuni together with other Kshatriyas shall not amount unto one-sixteenth part of thee.' And the lord Maghavan granted me this golden garland and this shell, Devadatta, of mighty roars, and also his celestial mail impenetrable and capable of protecting the body. And Indra himself set on my (head) this diadem. And Sakra presented me with these unearthly apparels and unearthly ornaments, elegant and rare. In this manner, O king, (duly) honoured, I delightfully dwelt in Indra's sacred abode with the children of the Gandharvas. Then, well-pleased, Sakra, together with the celestials, addressed me, saying, 'O Arjuna, the time hath come for thy departure; thy brothers have thought of thee.' Thus, O Bharata, remembering the dissensions arising from that gambling, did I, O king, pass those five years in the abode of Indra. Then have I come and seen thee surrounded by our brothers on the summit of this lower range of the Gandhamadana.'

"Yudhishthira said, 'O Dhananjaya, by fortune it is that the weapons have been obtained by thee; by fortune it is that the master of the immortals hath been adored by thee. O repressor of foes, by fortune it is that the divine Sthanu together with the goddess had become manifest unto thee and been gratified by thee in battle, O sinless one; by fortune it is that thou hadst met with the Lokapalas, O best of the Bharatas. O Partha, by fortune it is that we have prospered; and by fortune it is that thou hast come back. To-day I consider as if the entire earth engarlanded with cities hath already been conquered, and as if the sons of Dhritarashtra have already been subdued. Now, O Bharata, I am curious to behold those celestial weapons wherewith thou hadst slain the powerful Nivata-Kavachas.'"

"Thereat Arjuna said, 'Tomorrow in the morning thou wilt see all the celestial weapons with which I slew the fierce Nivata-Kavachas.'"

Vaisampayana said, "Thus having related (the facts touching) the arrival, Dhananjaya passed that night there, together with all his brothers."

Section 174

Vaisampayana continued, "And when the night had passed, Yudhishthira the just, arose and together with his brothers, performed the necessary duties. He then spake unto Arjuna, that delight of his mother, saying, 'O Kaunteya, do thou show (me) those weapons with which thou vanquished the Danavas.' Thereat, O king, the exceedingly powerful Dhananjaya, the son of Pandu, duly practising extreme purity, showed those weapons, O Bharata, which had been given unto him by the celestials. Dhananjaya seated on the earth, as his chariot, which had the mountain for its pole, the base of the axle and the cluster of beautiful-looking bamboo trees for its socket-pole, looked resplendent with that celestial armour of great lustre, took his bow Gandiva and the conch-shell given to him by the gods, commenced to exhibit those celestial weapons in order. And as those celestial weapons had been set, the Earth being oppressed with the feet (of Arjuna), began to tremble with (its) trees; and the rivers and the mighty main became vexed; and the rocks were riven; and the air was hushed. And the sun did not shine; and fire did not flame; and by no means did the Vedas of the twice-born once shine. And, O Janamejaya, the creatures peopling the interior of the earth, on being afflicted, rose and surrounded the Pandava, trembling with joined hands and contorted countenances. And being burnt by those weapons, they besought Dhananjaya (for their lives). Then the Brahmarshis, and the Siddhas, and the Maharshis and the mobile beings--all these appeared (on the scene). And the foremost Devarshis, and the celestials and the Yakshas and the Rakshasas and the Gandharvas and the feathered tribes and the (other) sky-ranging beings--all these appeared (on the scene). And the Great-sire and all the Lokapalas and the divine Mahadeva, came thither, together with their followers. Then, O great king, bearing unearthly variegated blossoms Vayu (the Wind-god) fell to strewing them around the Pandava. And sent by the celestials, the Gandharvas chanted various ballads; and, O monarch, hosts of the Apsaras danced (there). At such a moment, O king, sent by the celestials, Narada arrived (there) and addressed Partha in these sweet words, 'O Arjuna, Arjuna, do thou not discharge the celestial weapons. These should never be discharged when there is no object (fit). And when there is an object (present), they should also by no means be hurled, unless one is sore pressed; for, O son of the Kurus, to discharge the weapons (without occasion), is fraught with great evil. And, O Dhananjaya, being duly kept as thou hast been instructed to these powerful weapons will doubtless conduce to thy strength and happiness. But if they are not properly kept, they, O Pandava, will become the instrument for the destruction of the three worlds. So thou shouldst not act in this way again. O Ajatasatru, thou too wilt behold even these weapons, when Partha will use them for grinding (thy) enemies in battle.'"

Vaisampayana continued, "Having prevented Partha the immortals with others that had come there, went to each his place, O foremost of men. And, O Kaurava, after they had all gone, the Pandavas began to dwell pleasantly in the same forest, together with Krishna."

Section 175

Janamejaya said, "When that prime among heroes, having been accomplished in arms, had returned from the abode of the slayer of Vritra, what did Pritha's sons do in company with the warlike Dhananjaya?"

Vaisampayana said, "In company with that hero equal unto Indra, Arjuna--that foremost of men, sported in the pleasure-gardens of the lord of treasures (situated) in those woods on that romantic and excellent mountain. And surveying those peerless and various pleasure-grounds filled with diverse trees, that chief of men, Kiriti, ever intent upon arms, ranged at large, bow in hand. And having through the grace of king Vaisravana obtained a residence, those sons of a sovereign cared not for the prosperity of men. And, O king, that period of their (lives) passed peacefully. And having Partha in their company, they spent four years there even like a single night. And as the Pandavas lived in the wood, (these four years) and the former six, numbering ten, passed smoothly with them.

"Then having seated themselves before the king, the vehement son of the Wind-god, with Jishnu and the heroic twins, like unto the lord of the celestials, earnestly addressed the king in these beneficial and pleasant words. 'It is only to render thy promise effectual and to advance thy interests, that, O king of the Kurus, forsaking the forest, we do not go to slay Suyodhana together with all his followers. Although deserving of happiness, yet have we been deprived of happiness. And this is the eleventh year that (in this state) we have been living (in the forest). And hereafter, deluding that one of evil mind and character, shall we easily live out the period of non-discovery. And at thy mandate, O monarch, free from apprehension, we have been ranging the woods, having relinquished our honour. Having been tempted by our residence in the vicinity, they (our enemies) will not believe that we have removed to a distant realm. And after having lived there undiscovered for a year, and having wreaked our revenge on that wicked wight, Suyodhana, with his followers, we shall easily root out that meanest of men, slaying him and regaining our kingdom. Therefore, O Dharmaraja, do thou descend unto the earth. For, O king, if we dwell in this region like unto heaven itself, we shall forget our sorrows. In that case, O Bharata, thy fame like, unto a fragrant flower shall vanish from the mobile and the immobile worlds. By gaining that kingdom of the Kuru chiefs, thou wilt be able to attain (great glory), and to perform various sacrifices. This that thou art receiving from Kuvera, thou wilt, O foremost of men, be able to attain any time. Now, O Bharata, turn thy mind towards the punishment and destruction of foes that committed wrongs. O king, the wielder of the thunderbolt himself is incapable of standing thy prowess. And intent upon thy welfare, he, having Suparna for his mark (Krishna), and also the grandson of Sini (Satyaki) never experience pain, even when engaged in encounter with the gods, O Dharmaraja. And Arjuna is peerless in strength, and so am I too, O best of kings. And as Krishna together with the Yadavas is intent upon thy welfare, so am I also, O foremost of monarchs, and the heroic twins accomplished in war. And encountering the enemy, we, having for our main object the attainment by thee of wealth and prosperity, will destroy them.'"

Vaisampayana continued, "Then having learnt that intention of theirs, the magnanimous and excellent son of Dharma, versed in religion and profit, and of immeasurable prowess, went round Vaisravana's abode. And Yudhishthira the just, after bidding adieu unto the palaces, the rivers, the lakes, and all the Rakshasas, looked towards the way by which (he) had come (there). And then looking at the mountain also, the high-souled and pure-minded one besought that best of mountains, saying, 'O foremost of mountains, may I together with my friends, after having finished my task, and slain my foes, and regained my kingdom, see thee again, carrying on austerities with subdued soul.' And this also he determined on. And in company with his younger brothers and the Brahmanas, the lord of the Kurus proceeded even along that very road. And Ghatotkacha with his followers began to carry them over the mountain cascades. And as they started, the great sage Lomasa, advising them even as a father doth his son, with a cheerful heart, went unto the sacred abode of the dwellers of heaven. Then advised also by Arshtishena, those first of men, the Parthas, went alone beholding romantic tirthas and hermitages, and other mighty lakes."

Section 176

Vaisampayana said, "When they had left their happy home in the beautiful mountain abounding in cascades, and having birds, and the elephants of the eight quarters, and the supernatural attendants of Kuvera (as dwellers thereof), all happiness forsook those foremost of men of Bharata's race. But afterwards on beholding Kuvera's favourite mountain, Kailasa, appearing like clouds, the delight of those pre-eminent heroes of the race of Bharata, became very great. And those foremost of heroic men, equipped with scimitars and bows, proceeded contentedly, beholding elevations and defiles, and dens of lions and craggy causeways and innumerable waterfalls and lowlands, in different places, as also other great forests inhabited by countless deer and birds and elephants. And they came upon beautiful woodlands and rivers and lakes and caves and mountain caverns; and these frequently by day and night became the dwelling place of those great men. And having dwelt in all sorts of inaccessible places and crossing Kailasa of inconceivable grandeur, they reached the excellent and surpassingly beautiful hermitage of Vrishaparba. And meeting king Vrishaparba and received by him being they became free from depression and then they accurately narrated in detail to Vrishaparba the story of their sojourn in the mountains. And having pleasantly passed one night in his sacred abode frequented by gods and Maharshis, those great warriors proceeded smoothly towards the jujube tree called Visala and took up their quarters there. Then all those magnanimous men having reached the place of Narayana, continued to live there, bereft of all sorrow, at beholding Kuvera's favourite lake, frequented by gods and Siddhas. And viewing that lake, those foremost of men, the sons of Pandu traversed that place, renouncing all grief even as immaculate Brahmana rishis (do) on attaining a habitation in the Nandana gardens. Then all those warriors having in due course happily lived at Badari for one month, proceeded towards the realm of Suvahu, king of the Kiratas, by following the same track by which they had come. And crossing the difficult Himalayan regions, and the countries of China, Tukhara, Darada and all the climes of Kulinda, rich in heaps of jewels, those warlike men reached the capital of Suvahu. And hearing that those sons and grandsons of kings had all reached his kingdom, Suvahu, elated with joy, advanced (to meet them). Then the best of the Kurus welcomed him also. And meeting king Suvahu, and being joined by all their charioteers with Visoka at their head and by their attendants, Indrasena and others, and also by the superintendents and servants of the kitchen, they stayed there comfortably for one night. Then taking all the chariots and chariot-men and dismissing Ghatotkacha together with his followers, they next repaired to the monarch of mountains in the vicinity of the Yamuna. In the midst of the mountain abounding in waterfalls and having grey and orange-coloured slopes and summits covered with a sheet of snow, those warlike men having then found the great forest of Visakhayupa like unto the forest of Chitraratha and inhabited by wild boars and various kinds of deer and birds, made it their home. Addicted to hunting as their chief occupation, the sons of Pritha peacefully dwelt in that forest for one year. There in a cavern of the mountain, Vrikodara, with a heart afflicted with distraction and grief, came across a snake of huge strength distressed with hunger and looking fierce like death itself. At this crisis Yudhishthira, the best of pious men, became the protector of Vrikodara and he, of infinite puissance, extricated Bhima whose whole body had been fast gripped by the snake with its folds. And the twelfth year of their sojourn in forests having arrived, those scions of the race of Kuru, blazing in effulgence, and engaged in asceticism, always devoted principally to the practice of archery, repaired cheerfully from that Chitraratha-like forest to the borders of the desert, and desirous of dwelling by the Saraswati they went there, and from the banks of that river they reached the lake of Dwaitabana. Then seeing them enter Dwaitabana, the dwellers of that place engaged in asceticism, religious ordinances, and self-restraining exercises and in deep and devout meditation and subsisting on things ground with stone (for want of teeth) having procured grass-mats and water-vessels, advanced to meet them. The holy fig, the rudaraksha, the rohitaka, the cane and the jujube, the catechu, the sirisha, the bel and the inguda and the karira and pilu and sami trees grew on the banks of the Saraswati. Wandering about with contentment in (the vicinity of) the Saraswati which was, as it were, the home of the celestials, and the favourite (resort) of Yakshas and Gandharvas and Maharshis, those sons of kings lived there in happiness."

Section 177

Janamejaya said, "How was it, O sage! that Bhima, of mighty prowess and possessing the strength of ten thousand elephants, was stricken with panic at (the sight of) that snake? Thou hast described him, that slayer of his enemies, as dismayed and appalled with fear, even him, who by fighting at the lotus lake (of Kuvera) became the destroyer of Yakshas and Rakshasas and who, in proud defiance, invited to a single combat, Pulastya's son, the dispenser of all riches. I desire to hear this (from you); great indeed is my curiosity."

Vaisampayana continued, "O king, having reached king Vrishaparva's hermitage, while those fearful warriors were living in various wonderful woods, Vrikodara roaming at pleasure, with bow in hand and armed with a scimitar, found that beautiful forest, frequented by gods and Gandharvas.

And then he beheld (some) lovely spots in the Himalayan mountains, frequented by Devarshis and Siddhas and inhabited by hosts of Apsaras, resounded here and there with (the warbling of) birds--the chakora, the chakrabaka, the jibajibaka and the cuckoo and the Bhringaraja, and abounding with shady trees, soft with the touch of snow and pleasing to the eye and mind, and bearing perennial fruits and flowers. And he beheld mountain streams with waters glistening like the lapis lazuli and with ten thousand snow-white ducks and swans and with forests of deodar trees forming (as it were) a trap for the clouds; and with tugna and kalikaya forests, interspersed with yellow sandal trees. And he of mighty strength, in the pursuit of the chase, roamed in the level and desert tracts of the mountain, piercing his game with unpoisoned arrows. In that forest the famous and mighty Bhimasena, possessing the strength of a hundred elephants, killed (many) large wild boars, with the force (of his arms). And endowed with terrible prowess and mighty strength, and powerful as the lion or the tiger, and capable of resisting a hundred men, and having long arms, and possessing the strength of a hundred elephants, he killed many antelopes and wild boars and buffaloes. And here and there, in that forest he pulled out trees by the roots, with great violence and broke them too, causing the earth and the woods and the (surrounding) places to resound. And then shouting and trampling on the tops of mountains, and causing the earth to resound with his roars, and striking his arms, and uttering his war-cry, and slapping and clapping his hands, Bhimasena, exempt from decay, and ever-proud and without fear, again and again leaped about in those woods. And on hearing the shouts of Bhimasena, powerful lions and elephants of huge strength, left their lairs in fright. And in that same forest, he fearlessly strolled about in search of game; and like the denizens of the woods, that most valiant of men, the mighty Bhimasena, wandered on foot in that forest. And he penetrated the vast forest, shouting strange whoopos, and terrifying all creatures, endowed with strength and prowess. And then being terrified, the snakes hid (themselves) in caves, but he, overtaking them with promptitude, pursued them slowly. Then the mighty Bhimasena, like unto the Lord of the Celestials, saw a serpent of colossal proportions, living in one of the mountain fastnesses and covering the (entire) cave with its body and causing one's hair to stand on end (from fright). It had its huge body stretched like a hillock, and it possessed gigantic strength, and its body was speckled with spots and it had a turmeric-like (yellow) colour and a deep copper-coloured mouth of the form of a cave supplied with four teeth; and with glaring eyes, it was constantly licking the corners of its mouth. And it was the terror of all animated beings and it looked like the very image of the Destroyer Yama; and with the hissing noise of its breath it lay as if rebuking (an in-comer). And seeing Bhima draw so near to him, the serpent, all on a sudden, became greatly enraged, and that goat-devouring snake violently seized Bhimasena in his grip. Then by virtue of the boon that had been received by the serpent, Bhimasena with his body in the serpent's grip, instantly lost all consciousness. Unrivalled by that of others, the might of Bhimasena's arms equalled the might of ten thousand elephants combined. But Bhima, of great prowess, being thus vanquished by the snake, trembled slowly, and was unable to exert himself. And that one of mighty arms and of leonine shoulders, though possessed of strength often thousand elephants, yet seized by the snake, and overpowered by virtue of the boon, lost all strength. He struggled furiously to extricate himself, but did not succeed in any wise baffling this (snake)."

Section 178

Vaisampayana continued, "And the powerful Bhimasena, having thus come under the power of the snake, thought of its mighty and wonderful prowess; and said unto it, 'Be thou pleased to tell me, O snake, who thou art. And, O foremost of reptiles, what wilt thou do with me? I am Bhimasena, the son of Pandu, and next by birth to Yudhishthira the just. And endued as I am with the strength of ten thousand elephants, how hast thou been able to overpower me? In fight have been encountered and slain by me innumerable lions, and tigers, and buffaloes, and elephants. And, O best of serpents, mighty Rakshasas and Pisachas, and Nagas, are unable to stand the force of my arms. Art thou possessed of any magic, or hast thou received any boon, that although exerting myself, I have been overcome by thee? Now I have been convinced that the strength of men is false, for, O serpent, by thee hath such mighty strength of men been baffled.'

Vaisampayana continued, "When the heroic Bhima of noble deed had said this, the snake caught him, and coiled him all round with his body, having thus subdued that mighty-aimed one, and freed his plump arms alone, the serpent spake these words, 'By good fortune it is that, myself being hungry, after long time the gods have to-day destined thee for my food; for life is dear unto every embodied being, I should relate unto thee the way in which I have come by this snake form. Hear, O best of the pious, I have fallen into this plight on account of the wrath of the Maharhis. Now desirous of getting rid of the curse, I will narrate unto thee all about it. Thou hast, no doubt, heard of the royal sage, Nahusha. He was the son of Ayu, and the perpetuator of the line of thy ancestors. Even I am that one. For having affronted the Brahmanas I, by (virtue of) Agastya's malediction, have come by this condition. Thou art my agnate, and lovely to behold,--so thou shouldst not be slain by me,--yet I shall to-day devour thee! Do thou behold the dispensation of Destiny! And be it a buffalo, or an elephant, none coming within my reach at the sixth division of the day, can, O best of men, escape. And, O best of the Kurus, thou hast not been taken by an animal of the lower order, having strength alone,--but this (hath been so) by reason only of the boon I have received. As I was falling rapidly from Sakra's throne placed on the front of his palace, I spake unto that worshipful sage (Agastya), 'Do thou free me from this curse.' Thereat filled with compassion, that energetic one said unto me, 'O king, thou shall be freed after the lapse of some time.' Then I fell to the earth (as a snake); but my recollection (of former life) did not renounce me. And although it be so ancient, I still recollect all that was said. And the sage said unto me, That person who conversant with the relation subsisting between the soul and the Supreme Being, shall be able to answer the questions put by thee, shall deliver thee. And, O king, taken by thee, strong beings superior to thee, shall immediately lose their strength, I heard these words of those compassionate ones, who felt attached unto me. And then the Brahmanas vanished. Thus, O highly effulgent one, having become a serpent, I, doing exceedingly sinful acts, live in unclean hell, in expectation of the (appointed) time.' The mighty-armed Bhimasena addressed the serpent, saying, 'I am not angry, O mighty snake,--nor do I blame myself. Since in regard to happiness and misery, men sometimes possess the power of bringing and dismissing them, and sometimes do not. Therefore one should not fret one's mind. Who can baffle destiny by self-exertion? I deem destiny to be supreme, and self-exertion to be of no avail. Smitten with the stroke of destiny, the prowess of my arms lost, behold me to-day fallen unto this condition without palpable cause. But to-day I do not so much grieve for my own self being slain, as I do for my brothers deprived of their kingdom, and exiled into the forest. This Himalaya is inaccessible, and abounds with Yakshas and the Rakshasas, And searching about for me, they will be distracted. And hearing that I have been killed, (my brothers) will forego all exertion, for, firm in promise, they have hitherto been controlled by my harsh speech, I being desirous of gaining the kingdom. Or the intelligent Arjuna (alone), being versed in every lore, and incapable of being overcome by gods and Rakshasas and Gandharvas, will not be afflicted with grief. That mighty-armed and exceedingly powerful one is able single-handed to speedily pull down from his place even the celestials. What shall I say of the deceitfully gambling son of Dhritarashtra, detested of all men, and filled with haughtiness and ignorance! And I also grieve for my poor mother, affectionate to her sons, who is ever solicitous for our greatness in a large measure than is attained by our enemies. O serpent, the desire that forlorn one had in me will all be fruitless in consequence of my destruction. And gifted with manliness, the twins, Nakula and Sahadeva, following their elder brother (me), and always protected by the strength of my arms, will, owing to my destruction, be depressed and deprived of their prowess, and stricken with grief. This is what I think.' In this way Vrikodara lamented profusely. And being bound by the body of the snake, he could not exert himself.

"On the other hand, Kunti's son, Yudhishthira, (seeing) and reflecting on dreadful ill omens, became alarmed. Terrified by the blaze of the points of the horizon, jackals stationing themselves on the right of that hermitage, set up frightful and inauspicious yells. And ugly Vartikas as of dreadful sight, having one wing, one eye, and one leg, were seen to vomit blood, facing the sun. And the wind began to blow dryly, and violently, attracting grits. And to the right all the beasts and birds began to cry. And in the rear the black crows cried, 'Go!' 'Go!' And momentarily his (Yudhishthira's) right arm began to twitch, and his chest and left leg shook (of themselves). And indicating evil his left eye contracted spasmodically. Thereupon, O Bharata, the intelligent Yudhishthira the just, inferring some great calamity (to be imminent), asked Draupadi, saying, 'Where is Bhima?' Thereat Panchali said that Vrikodara had long gone out. Hearing this, that mighty-armed king set out with Dhaumya, after having said unto Dhananjaya, "Thou shouldst protect Draupadi.' And he also directed Nakula and Sahadeva to protect the Brahmanas. And issuing from the hermitage that lord, Kunti's son, following the footprints of Bhimasena, began to search for him in that mighty forest. And on coming to the east, he found mighty leaders of elephant-herds (slain) and saw the earth marked with Bhima's (foot-prints). Then seeing thousands of deer and hundreds of lions lying in the forest, the king ascertained his course. And on the way were scattered trees pulled down by the wind caused by the thighs of that hero endued with the speed of the wind as he rushed after the deer. And proceeding, guided by those marks, to a spot filled with dry winds and abounding in leafless vegetables, brackish and devoid of water, covered with thorny plants and scattered over with gravel, stumps and shrubs and difficult of access and uneven and dangerous, he saw in a mountain cavern his younger brother motionless, caught in the folds of that foremost of snakes."

Section 179

Vaisampayana continued, "Yudhishthira, finding his beloved brother coiled by the body of the serpent, said these words: 'O son of Kunti, how hast thou come by this misfortune! And who is this best of serpents having a body like unto a mountain mass?' Bhimasena said, 'O worshipful one, this mighty being hath caught me for food. He is the royal sage Nahusha living in the form of a serpent.' Yudhishthira said, 'O longlived one, do thou free my brother of immeasurable prowess; we will give thee some other food which will appease thy hunger.' The serpent said, 'I have got for diet even this son of a king, come to my mouth of himself. Do thou go away. Thou shouldst not stay here. (If thou remainest here) thou too shall be my fare to-morrow. O mighty-armed one, this is ordained in respect of me, that he that cometh unto my place, becometh my food and thou too art in my quarter. After a long time have I got thy younger brother as my food; I will not let him off; neither do I like to have any other food.' Thereat Yudhishthira said, 'O serpent, whether thou art a god, or a demon, or an Uraga, do thou tell me truly, it is Yudhishthira that asketh thee, wherefore, O snake, hast thou taken Bhimasena? By obtaining which, or by knowing what wilt thou receive satisfaction, O snake, and what food shall I give thee? And how mayst thou free him.' The serpent said, 'O sinless one, I was thy ancestor, the son of Ayu and fifth in descent from the Moon. And I was a king celebrated under the name of Nahusha. And by sacrifices and asceticism and study of the Vedas and self-restraint and prowess I had acquired a permanent dominion over the three worlds. And when I had obtained such dominion, haughtiness possessed me. And thousands of Brahmanas were engaged in carrying my chair. And intoxicated by supremacy, I insulted those Brahmanas. And, O lord of the earth, by Agastya have I been reduced to this pass! Yet, O Pandava, to this day the memory (of my former birth) hath not forsaken me! And, O king, even by the favour of that high-souled Agastya, during the sixth division of the day have I got for meal thy younger brother. Neither will I set him free, nor do I wish for any other food. But if to-day thou answerest the questions put by me, then, I shall deliver Vrikodara!" At this Yudhishthira said, 'O serpent, ask whatever thou listest! I shall, if I can, answer thy questions with the view of gratifying thee, O snake! Thou knowest fully what should be known by Brahmanas. Therefore, O king of snakes, hearing (thee) I shall answer thy queries!'

The serpent said, 'O Yudhishthira, say--Who is a Brahmana and what should be known? By thy speech I infer thee to be highly intelligent.'

"Yudhishthira said, 'O foremost of serpents, he, it is asserted by the wise, in whom are seen truth, charity, forgiveness, good conduct, benevolence, observance of the rites of his order and mercy is a Brahmana. And, O serpent, that which should be known is even the supreme Brahma, in which is neither happiness nor misery--and attaining which beings are not affected with misery; what is thy opinion?'

"The serpent said, 'O Yudhishthira, truth, charity, forgiveness, benevolence, benignity, kindness and the Veda which worketh the benefit of the four orders, which is the authority in matters of religion and which is true, are seen even in the Sudra. As regards the object to be known and which thou allegest is without both happiness and misery, I do not see any such that is devoid of these.'

"Yudhishthira said, Those characteristics that are present in a Sudra, do not exist in a Brahmana; nor do those that are in a Brahmana exist in a Sudra. And a Sudra is not a Sudra by birth alone--nor a Brahmana is Brahmana by birth alone. He, it is said by the wise, in whom are seen those virtues is a Brahmana. And people term him a Sudra in whom those qualities do not exist, even though he be a Brahmana by birth. And again, as for thy assertion that the object to be known (as asserted by me) doth not exist, because nothing exists that is devoid of both (happiness and misery), such indeed is the opinion, O serpent, that nothing exists that is without (them) both. But as in cold, heat doth not exist, nor in heat, cold, so there cannot exist an object in which both (happiness and misery) cannot exist?"

"The serpent said, 'O king, if thou recognise him as a Brahmana by characteristics, then, O long-lived one, the distinction of caste becometh futile as long as conduct doth not come into play.'

"Yudhishthira said, 'In human society, O mighty and highly intelligent serpent, it is difficult to ascertain one's caste, because of promiscuous intercourse among the four orders. This is my opinion. Men belonging to all orders (promiscuously) beget offspring upon women of all the orders. And of men, speech, sexual intercourse, birth and death are common. And to this the Rishis have borne testimony by using as the beginning of a sacrifice such expressions as--of what caste so ever we may be, we celebrate the sacrifice. Therefore, those that are wise have asserted that character is the chief essential requisite. The natal ceremony of a person is performed before division of the umbilical cord. His mother then acts as its Savitri and his father officiates as priest. He is considered as a Sudra as long as he is not initiated in the Vedas. Doubts having arisen on this point, O prince; of serpents, Swayambhuba Manu has declared, that the mixed castes are to be regarded as better than the (other) classes, if having gone through the ceremonies of purification, the latter do not conform to the rules of good conduct, O excellent snake! Whosoever now conforms to the rules of pure and virtuous conduct, him have I, ere now, designated as a Brahmana.' The serpent replied, 'O Yudhishthira, thou art acquainted with all that is fit to be known and having listened to thy words, how can I (now) eat up thy brother Vrikodara!"

Footnotes

360:1 In as much as the rites performed by the Sudras have their origin in the Vedas.

Section 180

"Yudhishthira said, 'In this world, you are so learned in the Vedas and Vedangas; tell me (then), what one should do to attain salvation?'

"The serpent replied, 'O scion of the Bharata's race, my belief is that the man who bestows alms on proper objects, speaks kind words and tells the truth and abstains from doing injury to any creature goes to heaven.'

"Yudhishthira enquired, 'Which, O snake, is the higher of the two, truth or alms-giving? Tell me also the greater or less importance of kind behaviour and of doing injury to no creature.'

"The snake replied, 'The relative merits of these virtues, truth and alms-giving, kind speech and abstention from injury to any creature, are known (measured) by their objective gravity (utility). Truth is (sometimes) more praiseworthy than some acts of charity; some of the latter again are more commendable than true speech. Similarly, O mighty king, and lord of the earth, abstention from doing injury to any creature is seen to be important than good speech and vice-versa. Even so it is, O king, depending on effects. And now, if thou hast anything else to ask, say it all, I shall enlighten thee!' Yudhishthira said, 'Tell me, O snake, how the incorporal being's translation to heaven, its perception by the senses and its enjoyment of the immutable fruits of its actions (here below), can be comprehended.' The snake replied, 'By his own acts, man is seen to attain to one of the three conditions of human existence, of heavenly life, or of birth in the lower animal kingdom. Among these, the man who is not slothful, who injures no one and who is endowed with charity and other virtues, goes to heaven, after leaving this world of men. By doing the very contrary, O king, people are again born as men or as lower animals. O my son, it is particularly said in this connection, that the man who is swayed by anger and lust and who is given to avarice and malice falls away from his human state and is born again as a lower animal, and the lower animals too are ordained to be transformed into the human state; and the cow, the horse and other animals are observed to attain to even the divine state.' O my son, the sentient being, reaping the fruits of his actions, thus transmigrates through these conditions; but the regenerate and wise man reposes his soul in the everlasting Supreme Spirit. The embodied spirit, enchained by destiny and reaping the fruits of its own actions, thus undergoes birth after birth but he that has lost touch of his actions, is conscious of the immutable destiny of all born beings.

"Yudhishthira asked, 'O snake, tell me truly and without confusion how that dissociated spirit becomes cognisant of sound, touch, form, flavour, and taste. O great-minded one, dost thou not perceive them, simultaneously by the senses? Do thou, O best of snakes, answer all these queries!' The snake replied, 'O long-lived one, the thing called Atman (spirit), betaking itself to corporeal tenement and manifesting itself through the organs of sense, becomes duly cognisant of perceptible objects. O prince of Bharata's race, know that the senses, the mind, and the intellect, assisting the soul in its perception of objects, are called Karanas. O my son, the eternal spirit, going out of its sphere, and aided by the mind, acting through the senses, the receptacles of all perceptions, successively perceives these things (sound, form, flavour, &c). O most valiant of men, the mind of living creatures is the cause of all perception, and, therefore, it cannot be cognisant of more than one thing at a time. That spirit, O foremost of men, betaking itself to the space between the eyebrows, sends the high and low intellect to different objects. What the Yogins perceive after the action of the intelligent principle by that is manifested the action of the soul.'

"Yudhishthira said, 'Tell me the distinguishing characteristics of the mind and the intellect. The knowledge of it is ordained as the chief duty of persons meditating on the Supreme Spirit.'

"The snake replied, 'Through illusion, the soul becomes subservient to the intellect. The intellect, though known to be subservient to the soul, becomes (then) the director of the latter. The intellect is brought into play by acts of perception; the mind is self-existent. The Intellect does not cause the sensation (as of pain, pleasure, &c), but the mind does. This, my son, is the difference between the mind and the intellect. You too are learned in this matter, what is your opinion?'

"Yudhishthira said, 'O most intelligent one, you have fine intelligence and you know all that is fit to be known. Why do you ask me that question? You knew all and you performed such wonderful deeds and you lived in heaven. How could then illusion overpower you? Great is my doubt on this point.' The snake replied, 'Prosperity intoxicates even the wise and valiant men. Those who live in luxury, (soon) lose their reason. So, I too, O Yudhishthira, overpowered by the infatuation of prosperity, have fallen from my high state and having recovered my self-consciousness, am enlightening thee thus! O victorious king, thou hast done me a good turn. By conversing with thy pious self, my painful curse has been expiated. In days of yore, while I used to sojourn in heaven in a celestial chariot, revelling in my pride, I did not think of anything else, I used to exact tribute from Brahmarshis, Devas, Yakshas, Gandharvas, Rakshasas, Pannagas and all other dwellers of the three worlds. O lord of earth, such was the spell of my eyes, that on whatever creature, I fixed them, I instantly destroyed his power. Thousands of Brahmarshis used to draw my chariot. The delinquency, O king, was the cause of my fall from my high prosperity. Among them, Agastya was one day drawing my conveyance, and my feet came in contact with his body; Agastya then pronounced (this curse) on me, in anger, 'Ruin seize thee, do thou become a snake.' So, losing my glory, I fell down from that excellent car and while falling, I beheld myself turned into a snake, with head downwards. I thus implored that Brahmana, 'May this curse be extinguished, O adorable one! You ought to forgive one who has been so foolish from infatuation.' Then he kindly told me this, as I was being hurled down (from heaven), "The virtuous king Yudhishthira will save thee from this curse, and when, O king, horrible sin of pride will be extinguished in thee; thou shalt attain salvation.' And I was struck with wonder on seeing (this) power of his austere virtues; and therefore, have I questioned thee about the attributes of the Supreme Spirit and of

Brahmanas. Truth, charity, self-restraint, penance, abstention from doing injury to any creature, and constancy in virtue, these, O king, and not his race of family connections, are the means, by which a man must always secure salvation. May this brother of thine, the mighty Bhimasena, meet with good luck and may happiness abide with thee! I must go to Heaven again.'"

Vaisampayana continued, "So saying, that king, Nahusha, quitted his serpentine form, and assuming his celestial shape he went back to Heaven. The glorious and pious Yudhishthira, too, returned to his hermitage with Dhaumya and his brother Bhima. Then the virtuous Yudhishthira narrated all that, in detail, to the Brahmanas who had assembled (there). On hearing that, his three brothers and all the Brahmanas and the renowned Draupadi too were covered with shame. And all those excellent Brahmanas desiring the welfare of the Pandavas, admonished Bhima for his foolhardiness, telling him not to attempt such things again, and the Pandavas too were greatly pleased at seeing the mighty Bhima out of danger, and continued to live there pleasantly."

Footnotes

362:1 More literally, the state of the gods. It may appropriately be remarked here that the ordinary Hindu gods, of the post-Vedic period, like the gods of Ancient Greece and Italy, were simply a class of superhuman beings, distinctly contra-distinguished from the Supreme Spirit, the Paramatman or Parabrahma. After death, a virtuous man was supposed to be transformed into one of these so-called gods.

362:2 This is the well-known and popular doctrine of transmigration of souls.

*****

Markandeya-Samasya Parva

Section 181

Vaisampayana said, "While they were dwelling at that place, there set in the season of the rains, the season that puts an end to the hot weather and is delightful to all animated beings. Then the black clouds, rumbling loudly, and covering the heavens and the cardinal points, ceaselessly rained during day and night. These clouds, counted by hundreds and by thousands, looked like domes in the rainy season. From the earth disappeared the effulgence of the sun; its place was taken by the stainless lustre of the lightning; the earth became delightful to all, being overgrown with grass, with gnats and reptiles in their joy; it was bathed with rain and possessed with calm. When the waters had covered all, it could not be known whether the ground was at all even or uneven;--whether there were rivers or trees or hills. At the end of the hot season, the rivers added beauty to the woods being themselves full of agitated waters, flowing with great force and resembling serpents in the hissing sound they made. The boars, the stags and the birds, while the rain was falling upon them began to utter sounds of various kinds which could be heard within the forest tracts. The chatakas, the peacocks and the host of male Kohilas and the excited frogs, all ran about in joy. Thus while the Pandavas were roaming about in the deserts and sandy tracts, the happy season of rain, so various in aspect and resounding with clouds passed away. Then set in the season of autumn, thronged with ganders and cranes and full of joy; then the forest tracts were overrun with grass; the river turned limpid; the firmament and stars shone brightly., And the autumn, thronged with beasts and birds, was joyous and pleasant for the magnanimous sons of Pandu. Then were seen nights, that were free from dust and cool with clouds and beautified by myriads of planets and stars and the moon. And they beheld rivers and ponds, adorned with lilies and white lotuses, full of cool and pleasant water. And while roving by the river Saraswati whose banks resembled the firmament itself and were overgrown with canes, and as such abounded in sacred baths, their joy was great. And those heroes who wielded powerful bows, were specially glad to see the pleasant river Saraswati, with its limpid waters full to the brim. And, O Janamejaya, the holiest night, that of the full moon in the month of Kartika in the season of autumn, was spent by them while dwelling there! And the sons of Pandu, the best of the descendants of Bharata, spent that auspicious juncture with righteous and magnanimous saints devoted to penance. And as soon as the dark fortnight set in immediately after, the sons of Pandu entered the forest named the Kamyaka, accompanied by Dhananjaya and their charioteers and cooks."

Section 182

Vaisampayana said, "O son of Kuru, they, Yudhishthira and others, having reached the forest of Kamyaka, were, hospitably received by hosts of saints and they lived together with Krishna. And while the sons of Pandu were dwelling in security in that place, many Brahmanas came to wait upon them. And a certain Brahmana said, 'He the beloved friend of Arjuna, of powerful arms and possessed of self control, descendant of Sura, of a lofty intellect, will come, for, O ye foremost of the descendants of Kuru, Hari knows that ye have arrived here. For, Hari has always a longing for your sight and always seeks your welfare. And Markandeya, who lived very many years devoted to great austerities, given to study and penance, will erelong come and meet you.' And the very moment that he was uttering these words, there was beheld Krishna, coming thitherward upon a car unto which were yoked the horses Saivya and Sugriva,--he the best of those that ride on cars, accompanied by Satyabhama, is like Indra by Sachi, the daughter of Pulaman. And the son of Devaki came, desirous to see those most righteous of the descendants of Kuru. And the sagacious Krishna, having alighted from the car, prostrated himself, with pleasure in his heart, before the virtuous king, in the prescribed way, and also before Bhima, that foremost of powerful men. And he paid his respects to Dhaumya, while the twin brothers prostrated themselves to him. And he embraced Arjuna of the curly hair; and spoke words of solace to the daughter of Drupada. And the descendant of the chief of the Dasaraha tribe, that chastiser of foes, when he saw the beloved Arjuna come near him, having seen him after a length of time, clasped him again and again. And so too Satyabhama also, the beloved consort of Krishna, embraced the daughter of Drupada, the beloved wife of the sons of Pandu. Then these sons of Pandu, accompanied by their wife and priests, paid their respects to Krishna, whose eyes resembled the white lotus and surrounded him on all sides. And Krishna, when united with Arjuna, the son of Pritha, the winner of riches and the terror of the demons assumed a beauty comparable to that of Siva, the magnanimous lord of all created beings, when he, the mighty lord, is united with Kartikeya (his son). And Arjuna, who bore a circlet of crowns on his head, gave an account of what had happened to him in the forest to Krishna, the elder brother of Gada. And Arjuna asked, saying, 'How is Subhadra, and her son Abhimanyu?' And Krishna, the slayer of Madhu, having paid his respects in the prescribed form to the son of Pritha, and to the priest, and seating himself with them there, spoke to king Yudhishthira, in words of praise. And he said, 'O king, Virtue is preferable to the winning of kingdoms; it is, in fact, practice of austerities! By you who have obeyed with truth and candour what your duty prescribed, have been won both this world and that to come! First you have studied, while performing religious duties; having acquired in a suitable way the whole science of arms, having won wealth by pursuing the methods prescribed for the military caste, you have celebrated all the time-honoured sacrificial rites. You take no delight in sensual pleasures; you do not act, O lord of men, from motives of enjoyment, nor do you swerve from virtue from greed of riches; it is for this, you have been named the Virtuous King, O son of Pritha! Having won kingdoms and riches and means of enjoyment, your best delight has been charity and truth and practice of austerities, O King, and faith and meditation and forbearance and patience! When the population of Kuru-jangala beheld Krishna outraged in the assembly hall, who but yourself could brook that conduct, O Pandu's son, which was so repugnant both to virtue and usage? No doubt, you will, before long, rule over men in a praiseworthy way, all your desires being fulfilled. Here are we prepared to chastise the Kurus, as soon as the stipulation made by you is fully performed! And Krishna, the foremost of the Dasarha tribe, then said to Dhaumya and Bhima and Yudhishthira, and the twins and Krishna, 'How fortunate that by your blessing Arjuna the bearer of the coronet, has arrived after having acquired the science of arms!" And Krishna, the leader of the Dasarha tribe, accompanied by friends, likewise spoke to Krishna, the daughter of Yajnasena, saying, 'How fortunate that you are united, safe and secure, with

Arjuna, the winner of riches!' And Krishna also said, 'O Krishna, O daughter of Yajnasena, those sons of yours, are devoted to the study of the science of arms, are well-behaved and conduct themselves on the pattern, O Krishna, of their righteous friends. Your father and your uterine brothers proffer them a kingdom and territories; but the boys find no joy in the house of Drupada, or in that of their maternal uncles. Safely proceeding to the land of the Anartas, they take the greatest delight in the study of the science of arms. Your sons enter the town of the Vrishnis and take an immediate liking to the people there. And as you would direct them to conduct themselves, or as the respected Kunti would do, so does Subhadra direct them in a watchful way. Perhaps, she is still more careful of them. And, O Krishna, as Rukmini's son is the preceptor of Aniruddha, of Abhimanyu, of Sunitha, and of Bhanu; so he is the preceptor and the refuge of your sons also! And a good preceptor, would unceasingly give them lessons in the wielding of maces and swords and bucklers, in missiles and in the arts of driving cars and of riding horses, being valiant. And he, the son of Rukmini, having bestowed a very good training upon them, and having taught them the art of using various weapons in a proper way, takes satisfaction at the valorous deeds of your sons, and of Abhimanyu. O daughter of Drupada! And when your son goes out, in pursuit of (out-door) sports, each one of them is followed thither by cars and horses and vehicles and elephants.' And Krishna said to the virtuous king, Yudhishthira, The fighting men of the Dasarha tribe, and the Kukuras, and the Andhakas--let these, O king, place themselves at thy command--let them perform what thou desirest them. O lord of men, let the army of the tribe of Madhus, (resistless) like the wind, with their bows and led by Balarama whose weapon is the plough--let that army, equipped (for war), consisting of horsemen and foot soldiers and horses and cars and elephants, prepare to do your bidding. O son of Pandu! Drive Duryodhana, the son of Dhritarashtra, the vilest of sinful men, together with his followers and his hosts of friends to the path betaken by the lord of Saubha, the son of the Earth! You, O ruler of men, are welcome to stick to that stipulation which was made in the assembly-hall--but let the city of Hastina be made ready for you, when the hostile force has been slain by the soldiers of the Dasarha tribe! Having roamed at your pleasure in all those places where you may desire to go, having got rid of your grief and freed from all your sins--you will reach the city of Hastina--the well-known city situated in the midst of a fine territory!--Then the magnanimous king having been acquainted with the view, thus clearly set forth by Krishna that best of men, and, having applauded the same, and having deliberated, thus spoke with joined palms unto Kesava, 'O Kesava, no doubt, thou art the refuge of the sons of Pandu; for the sons of Pandu have their protector in thee! When the time will come, there is no doubt that thou wilt do all the work just mentioned by thee; and even more than the same! As promised by us, we have spent all the twelve years in lonely forests. O Kesava, having in the prescribed way completed the period for living unrecognised, the sons of Pandu will take refuge in thee. This should be the intention of those that associate with thee, O Krishna! The sons of Pandu swerve not from the path of truth, for the sons of Pritha with their charity and their piety with their people and their wives and with their relations have their protector in thee!"

Vaisampayana said, 'O descendant of Bharata, while Krishna, the descendant of the Vrishnis and the virtuous king, were thus talking, there appeared then the saint Markandeya, grown grey in the practise of penances. And he had seen many thousand years of life, was of a pious soul, and devoted to great austerities. Signs of old age he had none; and deathless he was, and endued with beauty and generous and many good qualities. And he looked like one only twenty-five years old. And when the aged saint, who had seen many thousand years of life, came, all the Brahamanas paid their respects to him and so did Krishna together with Pandu's son. And when that wisest saint, thus honoured, took his seat in a friendly way, Krishna addressed him, in accordance with the views of the Brahmanas and of Pandu's sons, thus,--

"The sons of Pandu, and the Brahmanas assembled here, and the daughter of Drupada, and Satyabhama, likewise myself, are all anxious to hear your most excellent words, O Markandeya! Propound to us the holy stories of events of bygone times, and the eternal rules of righteous conduct by which are guided kings and women and saints!"

Vaisampayana continued, "When they had all taken their seats, Narada also, the divine saint, of purified soul, came on a visit to Pandu's sons. Him also, then, of great soul, all those foremost men of superior intellect, honoured in the prescribed form, by offering water to wash his feet, and the well-known oblation called the Arghya. Then the godlike saint, Narada, learning that they were about to hear the speech of Markandeya, expressed his assent to the arrangement. And he, the deathless, knowing what would be opportune, said smilingly, 'O saint of the Brahmana caste, speak what you were about to say unto the sons of Pandu!' Thus addressed, Markandeya, devoted to great austerities, replied, 'Wait a moment. A great deal will be narrated.' Thus addressed, the sons of Pandu, together with those twice-born ones, waited a moment, looking at that great saint, (bright) as the mid-day sun."

Vaisampayana continued, "Pandu's son, the king of the Kuru tribe, having observed that the great saint as willing to speak, questioned him with a view to suggesting topics to speak upon, saying, 'You who are ancient (in years), know the deeds of gods and demons, and illustrious saints, and of all the royal ones. We consider you as worthy of being worshipped and honoured; and we have long yearned after your company. And here is this son of Devaki, Krishna, who has come to us on a visit. Verily, when I look at myself, fallen away from happiness, and when I contemplate the sons of Dhritarashtra, of evil life, flourishing in every way, the idea arises in me that it is man who does all acts, good or bad, and that it is he that enjoys the fruit the acts bring forth. How then is god the agent? And, O best of those that are proficient in the knowledge of God, how is it that men's actions follow them? Is it in this world? Or is it in some subsequent existence? And, O best of righteous men among the twice-born, in what way is an embodied animated being joined by his good and evil deeds that seek him out? Is it after death? Or is it in this world? And, O descendant of Bhrigu, is what we experience in this world the result of the acts of this very life? Or will the acts of this life bear fruit in the world to come? And where do the actions of an animated being who is dead find their resting place?"

"Markandeya said, 'O best of those that can speak, this question befits thee, and is just what it should be? Thou knowest all that there is to know. But thou art asking this question, simply for the sake of form. Here I shall answer thee: listen to me with an attentive mind, as to how in this world and in that to come, a man experienceth happiness and misery. The lord of born beings, himself sprung first of all, created, for all embodied beings, bodies which were stainless, pure, and obedient to virtuous impulses, O wisest of the descendants of Kuru! The ancient men had all their desires fulfilled, were given to praiseworthy courses of life, were speakers of truth, godly and pure. All were equal to the gods, could ascend to the sky at their pleasure, and could come back again; and all went about at their pleasure. And they had their death and their life also under their own control; and they had few sufferings; had no fear; and had their wishes fulfilled; and they were free from trouble; could visit the gods and the magnanimous saints; knew by heart all righteous rules; were self-controlled and free from envy. And they lived many thousand years; and had many thousand sons. Then in course of time they came to be restricted to walking solely on the surface of the earth, overpowered by lust and wrath, dependent for subsistence upon falsehood and trick, overwhelmed by greed and senselessness. Then those wicked men, when disembodied, on account of their unrighteous and unblessed deeds, went to hell in a crooked way. Again and again, they were grilled, and, again and again they began to drag their miserable existence in this wonderful world. And their desires were unfulfilled, the objects unaccomplished, and their knowledge became unavailing. And their senses were paralysed and they became apprehensive of everything and the cause of other people's sufferings. And they were generally marked by wicked deeds, and born in low families; they became wicked and afflicted with diseases, and the terror of others. And they became short-lived and sinful and they reaped the fruit of their terrible deeds. And coveting everything, they became godless and indifferent in mind, O son of Kunti! The destiny of every creature after death is determined by his acts in this world. Thou hast asked me where this treasure of acts of the sage and the ignorant remain, and where they enjoy the fruit of their good and evil deeds! Do thou listen to the regulations on this subject! Man with his subtle original body created by God lays up a great store of virtue and vice. After death he quits his frail (outer) body and is immediately born again in another order of beings. He never remains non-existent for a single moment. In his new life his actions follow him invariably as shadow and, fructifying, makes his destiny happy or miserable. The wise man, by his spiritual insight, knows all creatures to be bound to an immutable destiny by the destroyer and incapable of resisting the fruition of his actions in good or evil fortune. This, O Yudhishthira, is the doom of all creatures steeped in spiritual ignorance. Do thou now hear of the perfect way attained by men of high spiritual perception! Such men are of high ascetic virtue and are versed in all profane and holy writ, diligent in performing their religious obligations and devoted to truth. And they pay due homage to their preceptors and superiors and practise Yoga, are forgiving, continent and energetic and pious and are generally endowed with every virtue. By the conquest of the passions, they are subdued in mind; by practising yoga they become free from disease, fear and sorrow; they are not troubled (in mind). In course of birth, mature or immature, or while ensconced in the womb, in every condition, they with spiritual eyes recognize the relation of their soul to the supreme Spirit. Those great-minded Rishis of positive and intuitive knowledge passing through this arena of actions, return again to the abode of the celestials. Men, O king, attain what they have in consequence of the grace of the gods of Destiny or of their own actions. Do thou not think otherwise. O Yudhishthira, I regard that as the highest good which is regarded so in this world. Some attain happiness in this world, but not in the next; others do so in the next, but not in this. Some, again, attain happiness in this as well as in the next world; and others neither here nor in the next world. Those that have immense wealth, shine every day with well-decorated persons. O slayer of mighty foes, being addicted to carnal pleasures, they enjoy happiness only in this world, but not in the next. But those who are engaged in spiritual meditations and the study of the Vedas, who are diligent in asceticism, and who impair the vigour of their bodies by performing their duties, who have subdued their passions, and who refrain from killing any animated being, those men, O slayer of thy enemies, attain happiness in the next world, but not in this! Those who first live a pious life, and virtuously acquire wealth in due time and then marry and perform sacrifices, attain bliss both in this and the next world. Those foolish men again who do not acquire knowledge, nor are engaged in asceticism or charity or increasing their species; or in encompassing the pleasures and enjoyments of this world, attain bliss neither in this nor in the next world. But all of you are proficient in knowledge and possessed of great power and strength and celestial vigour. For the extermination (of the wicked) and for serving the purposes of the gods, ye have come from the other world and have taken your birth in this! Ye, who are so valiant, and engaged in asceticism, self-restraining exercises, and religious ordinances, and fond of exertion, after having performed great deeds and gratified the gods and Rishis and the Pitris, ye will at last in due course attain by your own acts the supreme region--the abode of all virtuous men! O ornament of Kuru's race, may no doubts cross thy mind on account of these thy sufferings, for this affliction is for thy good!"

Section 183

Vaisampayana continued,--"The sons of Pandu said to the high-souled Markandeya, 'We long to hear of the greatness of the Brahmanas Do thou tell us of it!' Thus asked, the revered Markandeya, of austere virtue and high spiritual energy, and proficient in all departments of knowledge, replied, 'A strong-limbed, handsome young prince of the race of the Haihayas, a conqueror of hostile cities, (once) went out hunting. And (while) roaming in the wilderness of big trees and thickets of grass, he saw, at no great distance from him, a Muni with the skin of a black antelope for his upper garment, and killed him for a deer. Pained at what he had done, and his senses paralysed with grief, he repaired to the presence of the more distinguished of the Haihaya chiefs. The louts-eyed prince related to them the particulars. On hearing the account, O my son, and beholding the body of the Muni who had subsisted on fruits and roots, they were sorely afflicted in mind. And they all set out enquiring here and there as they proceeded, as to whose son the Muni might be. And they soon after reached the hermitage of Arishtanemi, son of Kasyapa. And saluting that great Muni, so constant in austerity, they all remained standing, while the Muni, on his part, busied himself about their reception. And they said unto the illustrious Muni, 'By a freak of destiny, we have ceased to merit thy welcome: indeed, we have killed a Brahmana!' And the regenerate Rishi said to them, 'How hath a Brahmana come to be killed by you, and say where may be he? Do ye all witness the power of my ascetic practices!' And they, having related everything to him as it had happened went back, but found not the body of the dead Rishi on the spot (where they had left it). And having searched for him, they returned, ashamed and bereft of all perception, as in a dream. And then, O thou conqueror of hostile cities, the Muni Tarkshya, addressed them, saying, 'Ye princes, can this be the Brahmana of your killing? This Brahmana, endowed with occult gifts from spiritual exercises, is, indeed, my son!' Seeing that Rishi, O lord of the earth, they were struck with bewilderment. And they said, 'What a marvel! How hath the dead come to life again? Is it the power of his austere virtue by which he hath revived again? We long to hear this, O Brahmana, if, indeed, it can be divulged?' To them, he replied, 'Death, O lords of men, hath no power over us! I shall tell ye the reason briefly and intelligibly. We perform our own sacred duties; therefore, have we no fear of death; we speak well of Brahmanas but never think any ill of them; therefore hath death no terror for us. Entertaining our guests with food and drink, and our dependants with plenty of food, we ourselves (then) partake of what is left; therefore we are not afraid of death. We are peaceful and austere and charitable and forbearing and fond of visiting sacred shrines, and we live in sacred places; therefore we have no fear of death. And we live in places inhabited by men who have great spiritual power; therefore hath death no terror for us. I have briefly told ye all! Return ye now all together, cured of all worldly vanity. Ye have no fear of sin!' Saying amen, O foremost scion of Bharata's race, and saluting the great Muni, all those princes joyously returned to their country."

Section 184

"Markandeya continued, 'Do ye again hear from me the glory of the Brahmanas! It is said that a royal sage of the name of Vainya was once engaged in performing the horse-sacrifice and that Atri desired to go to him for alms. But Atri subsequently gave up his desire of wealth, from religious scruples. After much thought he, of great power, became desirous of living in the woods, and, calling his wife and sons together, addressed them thus, 'Let us attain the highly tranquil and complete fruition of our desires. May it, therefore, be agreeable to you to repair quickly to the forest for a life of great merit.' His wife, arguing from motives of virtue also then said to him, 'Hie thee to the illustrious prince Vainya, and beg of him vast riches! Asked by thee, that royal sage, engaged in sacrifice will give thee wealth. Having gone there, O regenerate Rishi, and received from him vast wealth, thou canst distribute it among thy sons and servants and then thou canst go whithersoever thou pleasest. This, indeed, is the higher virtue as instanced by men conversant with religion.' Atri replied, 'I am informed, O virtuous one, by the high-souled Gautama, that Vainya is a pious prince, devoted to the cause of truth; but there are Brahmanas (about his persons) who are jealous of me; and as Gautama hath told me this, I do not venture to go there, for (while) there, if I were to advise what is good and calculated to secure piety and the fulfilment of one's desires, they would contradict me with words unproductive of any good. But I approve of any counsel and will go there; Vainya will give me kine and hoards of riches.'

"Markandeya continued, 'So saying, he, of great ascetic merit, hastened to Vainya's sacrifice and reaching the sacrificial altar and making his obeisance to the king and praising him with well-meaning speeches, he spoke these words, 'Blessed art thou, O king! Ruling over the earth, thou art the foremost of sovereigns! The Munis praise thee, and besides thee there is none so versed in religious lore'! To him the Rishi Gautama, of great ascetic merit, then indignantly replied saying, 'Atri, do not repeat this nonsense. (It seems) thou art not in thy proper senses. In this world of ours, Mahendra the lord of all created beings (alone) is the foremost of all sovereigns!' Then, O, great prince, Atri said to Gautama, 'As Indra, the lord of all creatures, ruleth over our destinies, so doth this king! Thou art mistaken. It is thou who hast lost thine senses from want of spiritual perception!' Gautama replied, 'I know I am not mistaken; it is thou who art labouring under a misconception in this matter. To secure the king's countenance, thou art flattering him in (this) assembly of the people. Thou dost not know what the highest virtue, is nor dost thou feel the need for it. Thou art like a child steeped in ignorance, for what then hast thou become (so) old in years?'

"Markandeya continued, 'While those two men were thus disputing in the presence of the Munis, who were engaged in Vainya's sacrifice the latter enquired, 'What is the matter with them, that maketh them talk so vociferously?' Then the very pious Kasyapa learned in all religious lore, approaching the disputants asked them what was the matter. And then Gautama, addressing that assembly of great Munis said, 'Listen, O great Brahmanas, to the point in dispute between us. Atri hath said that Vainya is the ruler of our destinies; great is our doubt on this point.'

"Markandeya continued, 'On hearing this, the great-mind Munis went instantly to Sanatkumara who was well versed in religion to clear their doubt. And then he of great ascetic merit, having heard the particulars from them addressed them these words full of religious meaning. And Sanatkumara said, 'As fire assisted by the wind burneth down forests, so a Brahmana's energy in union with a Kshatriya's or a Kshatriya's joined with a Brahmana's destroyeth all enemies. The sovereign is the distinguished giver of laws and the protector of his subjects. He is (a protector of created beings) like Indra, (a propounder of morals) like Sukra, (a counsellor) like Vrihaspati and (hence he is also called) the ruler of men's destinies. Who does not think it proper to worship the individual of whom such terms as 'preserver of created beings,' 'royal,' 'emperor,' 'Kshatriya' (or saviour of the earth), 'lord of earth', 'ruler of men', are applied in praise? The king is (also) styled the prime cause (of social order, as being the promulgator of laws), 'the virtuous in wars,' (and therefore, preserver after peace), 'the watchman,' 'the contented,' 'the lord,' 'the guide to salvation,' 'the easily victorious,' 'the Vishnu like,' 'of effective wrath,' 'the winner of battles' and 'the cherisher of the true religion.' The Rishis, fearful of sin, entrusted (the temporal) power to the Kshatriyas. As among the gods in heaven the Sun dispelleth darkness by his effulgence, so doth the king completely root out sin from this earth. Therefore is the king's greatness reduced from the evidences of the sacred books, and we are bound to pronounce for that side which hath spoken in favour of the king.'

"Markandeya continued, 'Then that illustrious prince, highly pleased with the victorious party, joyfully said to Atri, who had praised him erewhile. 'O regenerate Rishi, thou hast made and styled me the greatest and most excellent of men here, and compared me to the gods; therefore, shall I give thee vast and various sorts of wealth. My impression is that thou art omniscient. I give thee, O well-dressed and well-adorned one, a hundred millions of gold coins and also ten bharas of gold. Then Atri, of high austere virtues and great spiritual powers, thus welcomed (by the king), accepted all the gifts without any breach of propriety, and returned home. And then giving his wealth to his sons and subduing his self, he cheerfully repaired to the forest with the object of performing penances."

Section 185

"Markandeya continued, 'O thou conqueror of hostile cities, in this connection Saraswati too, when interrogated by that intelligent Muni Tarkshya, had said (this). Do thou listen to her words! Tarkshya had asked, saying, 'Excellent lady, what is the best thing for a man to do here below, and how must he act so that he may not deviate from (the path of) virtue. Tell me all this, O beautiful lady, so that instructed by thee, I may not fall away from the path of virtue! When and how must one offer oblations to the (sacred) fire and when must he worship so that virtue may not be compromised? Tell me all this, O excellent lady, so that I may live without any passions, craving, or desire, in this world.'

"Markandeya continued, 'Thus questioned by that cheerful Muni and seeing him eager to learn and endued with high intelligence, Saraswati addressed these pious and beneficial words to the Brahmana, Tarkshya.'

"Saraswati said, 'He who is engaged in the study of the Vedas, and with sanctity and equanimity perceives the supreme Godhead in his proper sphere, ascends the celestial regions and attains supreme beatitude with the Immortals. Many large, beautiful, pellucid and sacred lakes are there, abounding with fish, flowers, and golden lilies. They are like shrines and their very sight is calculated to assuage grief. Pious men, distinctively worshipped by virtuous well-adorned golden-complexioned Apsaras, dwell in contentment on the shores of those lakes. He who giveth cows (to Brahmanas) attaineth the highest regions; by giving bullocks he reacheth the solar regions, by giving clothes he getteth to the lunar world, and by giving gold he attaineth to the state of the Immortals. He who giveth a beautiful cow with a fine calf, and which is easily milked and which doth not run away, is (destined) to live for as many years in the celestial regions as there are hairs on the body of that animal. He who giveth a fine, strong, powerful, young bullock, capable of drawing the plough and bearing burdens, reacheth the regions attained by men who give ten cows. When a man bestoweth a well-caparisoned kapila cow with a brazen milk-pail and with money given afterwards, that cow becoming, by its own distinguished qualities, a giver of everything reacheth the side of the man who gave her away. He who giveth away cows, reapeth innumerable fruits of his action, measured by the hairs on the body of that animal. He also saveth (from perdition) in the next world his sons and grandsons and ancestors to the seventh generation. He who presenteth to a Brahmana, sesamum made up in the form of a cow, having horns made of gold, with money besides, and a brazen milk-pail, subsequently attaineth easily to the regions of the Vasus. By his own acts man descends into the darksome lower regions, infested by evil spirits (of his own passions) like a ship tossed by the storm in the high seas; but the gift of kine to Brahmanas saves him in the next world. He who giveth his daughter in marriage, in the Brahma form, who bestoweth gifts of land on Brahmanas and who duly maketh other presents, attaineth to the regions of Purandara. O Tarkshya, the virtuous man who is constant in presenting oblations to the sacred fire for seven years, sanctifieth by his own action seven generations up and down.'

"Tarkshya said, 'O beautiful lady, explain to me who ask thee, the rules for the maintenance of the sacred fire as inculcated in the Vedas. I shall now learn from thee the time-honoured rules for perpetually keeping up the sacred fire.'"

Section 186

Then Yudhishthira, the son of Pandu, said to the Brahmana, Markandeya, 'Do thou now narrate the history of Vaivaswata Manu?

"Markandeya replied, 'O king, O foremost of men, there was a powerful and great Rishi of the name of Manu. He was the son of Vivaswan and was equal unto Brahma in glory. And he far excelled his father and grandfather in strength, in power, in fortune, as also in religious austerities. And standing on one leg and with uplifted hand, that lord of men did severe penance in the jujube forest called Visala. And there with head downwards and with steadfast eyes he practised the rigid and severe penance for ten thousand years. And one day, whilst he was practising austerities there with wet clothes on and matted hair on head, a fish approaching the banks of the Chirini, addressed him thus, 'Worshipful sir, I am a helpless little fish, I am afraid of the large ones; therefore, do thou, O great devotee, think it worth thy while to protect me from them; especially as this fixed custom is well established amongst us that the strong fish always preys upon the weak ones. Therefore do thou think it fit to save me from being drowned in this sea of terrors! I shall requite thee for thy good offices.' On hearing these words from the fish, Vaivaswata Manu was overpowered with pity and he took out the fish from the water with his own hands. And the fish which had a body glistening like the rays of the moon when taken out of the water was put back in an earthen water-vessel. And thus reared that fish O king, grew up in size and Manu tended it carefully like a child. And after a long while, it became so large in size, that there was no room for it in that vessel. And then seeing Manu (one day), it again addressed these words to him, 'Worshipful sir, do thou appoint some better habitation for me.' And then the adorable Manu, the conqueror of hostile cities, took it out of that vessel and carried it to a large tank and placed it there. And there again the fish grew for many a long year. And although the tank was two yojanas in length and one yojana in width, even there, O lotus-eyed son of Kunti and ruler of men, was no room for the fish to play about! And beholding Manu it said again, 'O pious and adorable father, take me to the Ganga, the favourite spouse of the Ocean so that I may live there; or do as thou listest. O sinless one, as I have grown to this great bulk by thy favour I shall do thy bidding cheerfully.' Thus asked the upright and continent and worshipful Manu took the fish to the river Ganga and he put it into the river with his own hands. And there, O conqueror of thy enemies, the fish again grew for some little time and then beholding Manu, it said again, 'O lord, I am unable to move about in the Ganga on account of my great body; therefore, worshipful sir, do thou please take me quickly to the sea!' O son of Pritha, Manu then taking it out of the Ganga, carried it to the sea and consigned it there. And despite its great bulk, Manu transported it easily and its touch and smell were also pleasant to him. And when it was thrown into the sea by Manu, it said these words to him with a smile, 'O adorable being, thou hast protected me with special care; do thou now listen to me as to what thou shouldst do in the fulness of time! O fortunate and worshipful sir, the dissolution of all this mobile and immobile world is nigh at hand. The time for the purging of this world is now ripe. Therefore do I now explain what is good for thee! The mobile and immobile divisions of the creation, those that have the power of locomotion, and those that have it not, of all these the terrible doom hath now approached. Thou shall build a strong massive ark and have it furnished with a long rope. On that must thou ascend, O great Muni, with the seven Rishis and take with thee all the different seeds which were enumerated by regenerate Brahmanas in days of yore, and separately and carefully must thou preserve them therein. And whilst there, O beloved of the Munis, thou shall wait for me, and I shall appear to thee like a horned animal, and thus, O ascetic, shall thou recognise me! And I shall now depart, and thou shall act according to my instructions, for, without my assistance, thou canst not save thyself from that fearful flood.' Then Manu said unto the fish, 'I do not doubt all that thou hast said, O great one! Even so shall I act!' And giving instructions to each other, they both went away. And Manu then, O great and powerful king and conqueror of thy enemies, procured all the different seeds as directed by the fish, and set sail in an excellent vessel on the surging sea. And then, O lord of the earth, he bethought himself of that fish. And the fish too, O conqueror of thy enemies and foremost scion of Bharata's race, knowing his mind, appeared there with horns on his head. And then, O tiger among men, beholding in the ocean that horned fish emerging like a rock in the form of which he had been before appraised, he lowered the ropy noose on its head. And fastened by the noose, the fish, O king and conqueror of hostile cities, towed the ark with great force through the salt waters. And it conveyed them in that vessel on the roaring and billow beaten sea. And, O conqueror of thy enemies and hostile cities, tossed by the tempest on the great ocean, the vessel reeled about like a drunken harlot. And neither land nor the four cardinal points of the compass, could be distinguished.

And there was water everywhere and the waters covered the heaven and the firmament also. And, O bull of Bharata's race, when the world was thus flooded, none but Manu, the seven Rishis and the fish could be seen. And, O king, the fish diligently dragged the boat through the flood for many a long year and then, O descendant of Kuru and ornament of Bharata's race, it towed the vessel towards the highest peak of the Himavat. And, O Bharata, the fish then told those on the vessel to tie it to the peak of the Himavat. And hearing the words of the fish they immediately tied the boat on that peak of the mountain and, O son of Kunti and ornament of Bharata's race, know that that high peak of the Himavat is still called by the name of Naubandhana (the harbour). Then the fish addressing the associated Rishis told them these words, 'I am Brahma, the Lord of all creatures; there is none greater than myself. Assuming the shape of a fish, I have saved you from this cataclysm. Manu will create (again) all beings--gods, Asuras and men, all those divisions of creation which have the power of locomotion and which have it not. By practicing severe austerities he will acquire this power, and with my blessing, illusion will have no power over him.'

"So saying the fish vanished instantly. And Vaivaswata Manu himself became desirous of creating the world. In this work of creation illusion overtook him and he, therefore, practised great asceticism. And endowed with ascetic merit, Manu, O ornament of Bharata's race, again set about his work of creating all beings in proper and exact order. This story which I have narrated to thee and the hearing of which destroyeth all sin, is celebrated as the Legend of the Fish. And the man who listeneth every day to this primeval history of Manu, attaineth happiness and all other objects of desire and goeth to heaven."

Section 187

"Then the virtuous king Yudhishthira in all humility again enquired of the illustrious Markandeya, saying, 'O great Muni, thou hast seen many thousands of ages pass away. In this world there is none so longlived as thou! O best of those that have attained the knowledge of Supreme Spirit, there is none equal to thee in years except the great-minded Brahma living in the most exalted place. Thou, O Brahmana, worshippest Brahma at the time of the great dissolution of the universe, when this world is without sky and without the gods and Danavas. And when that cataclysm ceaseth and the Grandsire awaketh, thou alone, O regenerate Rishi, beholdest Brahma duly re-create the four orders of beings after having filled the cardinal points with air and consigned the waters to their proper place. Thou, O great Brahmana, hast worshipped in his presence the great Lord and Grandsire of all creatures with soul rapt in meditation and entirely swallowed up in Him! And, O Brahmana, thou hast many a time witnessed with thy eyes, the primeval acts of creation, and, plunged in severe ascetic austerities, thou hast also surpassed the Prajapatis themselves! Thou art esteemed as one who is nearest to Narayana, in the next world. Many a time in days of yore hast thou beheld the Supreme Creator of the universe with eyes of spiritual abstraction and renunciation, having first opened thy pure and lotus-like heart--the only place where the multiform Vishnu of universal knowledge may be seen! It is for this, O learned Rishi, by the grace of God neither all-destroying Death, nor dotage that causeth the decay of the body, hath any power over thee! When neither the sun, nor the moon, nor fire, nor earth, nor air, nor sky remains, when all the world being destroyed looketh like one vast ocean, when the Gods and Asuras and the great Uragas are annihilated, and when the great-minded Brahma, the Lord of all creatures, taking his seat on a lotus flower, sleepeth there, then thou alone remainest to worship him! And, O best of Brahman as thou hast seen all this that occurred before, with thy own eyes. And thou alone hast witnessed many things by the senses, and never in all the worlds hath there been any thing unknown to thee! Therefore do I long to hear any discourse explaining the causes of things!"

"Markandeya replied, 'Indeed, I shall explain all, after having bowed down to that Self-existent, Primordial Being, who is eternal and undeteriorating and inconceivable, and who is at once vested with and divested of attributes. O tiger among men, this Janardana attired in yellow robes is the grand Mover and Creator of all, the Soul and Framer of all things, and the lord of all! He is also called the Great, the Incomprehensible, the Wonderful and the Immaculate. He is without beginning and without end, pervades all the world, is Unchangeable and Undeteriorating. He is the Creator of all, but is himself uncreate and is the Cause of all power. His knowledge is greater than that of all the gods together. O best of kings and pre-eminent of men, after the dissolution of the universe, all this wonderful creation again comes into life. Four thousand years have been said to constitute the Krita Yuga. Its dawn also, as well as its eve, hath been said to comprise four hundred years. The Treta-Yuga is said to comprise three thousand years, and its dawn, as well as its eve, is said to comprise three hundred years. The Yuga that comes next is called Dwapara, and it hath been computed to consist of two thousand years. Its dawn, as well as its eve, is said to comprise two hundred years. The next Yuga, called Kali, is said to comprise one thousand years and its dawn, as well as eve, is said to comprise one hundred years. Know, O king, that the duration of the dawn is the same as that of the eve of a Yuga. And after the Kali Yuga is over, the Krita Yuga comes again. A cycle of the Yugas thus comprised a period of twelve thousand years. A full thousand of such cycles would constitute a day of Brahma. O tiger among men, when all this universe is withdrawn and ensconced within its home--the Creator himself--that disappearance of all things is called by the learned to be Universal Destruction. O bull of the Bharata race, towards the end of the last mentioned period of one thousand years, i.e., when the period wanted to complete a cycle is short, men generally become addicted to falsehood in speech. O son of Pritha, then sacrifices and gifts and vows, instead of being performed by principals are suffered to be performed by representatives! Brahmanas then perform acts that are reserved for the Sudras, and the Sudras betake themselves to the acquisition of wealth. Then Kshatriyas also betake themselves to the practice of religious acts. In the Kali age, the Brahmanas also abstain from sacrifices and the study of the Vedas, are divested of their staff and deer-skin, and in respect of food become omnivorous. And, O son, the Brahmanas in that age also abstain from prayers and meditation while the Sudras betake themselves to these! The course of the world looketh contrary, and indeed, these are the signs that foreshadow the Universal Destruction. And, O lord of men, numerous Mleccha kings then rule over the earth! And those sinful monarchs, addicted to false speech, govern their subjects on principles that are false. The Andhhas, the Sakas, the Pulindas, the Yavanas, the Kamvojas, the Valhikas and the Abhiras, then become, O best of men, possessed of bravery and the sovereignty of the earth. This, O tiger among men, becometh the state of the world during the eve, O Bharata, of the Kali age! Not a single Brahmana then adhereth to the duties of his order. And the Kshatriyas and the Vaisyas also, O monarch, follow practices contrary to those that are proper for their own orders. And men become short-lived, weak in strength, energy, and prowess; and endued with small might and diminutive bodies, they become scarcely truthful in speech. And the human population dwindles away over large tracts of country, and the regions of the earth, North and South, and East and West, become crowded with animals and beasts of prey. And during this period, they also that utter Brahma, do so in vain. The Sudras address Brahmanas, saying, Bho, while the Brahmanas address Sudras, saying Respected Sir. And, O tiger among men, at the end of the Yuga, animals increase enormously. And, O king, odours and perfumes do not then become so agreeable to our sense of scent, and, O tiger among men, the very tastes of things do not then so well accord with our organs of taste as at other periods! And, O king, women then become mothers of numerous progeny, endued with low statures, and destitute of good behaviour and good manners. And they also make their very mouths serve the purposes of the organ of procreation. And famine ravages the habitations of men, and the highways are infested by women of ill fame, while females in general, O king, become at such periods hostile to their lords and destitute of modesty! And, O king, the very kine at such periods yield little milk, while the trees, sat over with swarms of crows, do not produce many flowers and fruits. And, O lord of the earth, regenerate classes, tainted with the sin of slaying Brahmanas, accept gifts from monarchs that are addicted to falsehood in speech. And filled with covetousness and ignorance, and bearing on their persons the outward symbols of religion, they set out on eleemosynary rounds, afflicting the people of the Earth. And people leading domestic lives, afraid of the burden of taxes, become deceivers, while Brahmanas, falsely assuming the garb of ascetics, earn wealth by trade, with nails and hair unpared and uncut. And, O tiger among men, many of the twice-born classes become, from avarice of wealth, religious mendicants of the Brahmacharin order. And, O monarch, men at such periods behave contrary to the modes of life to which they betake themselves, and addicted to intoxicating drinks and capable of violating the beds of their preceptors, their desires are all of this world, pursuing matters ministering to the flesh and the blood. And O tiger among men, at such period the asylums of ascetics become full of sinful and audacious wretches ever applauding lives of dependence. And the illustrious chastiser of Paka never showers rain according to the seasons and the seeds also that are scattered on earth, do not, O Bharata, all sprout forth. And men, unholy in deed and thought, take pleasure in envy and malice. And, O sinless one, the earth then becometh full of sin and immorality. And, O lord of the earth, he that becometh virtuous at such periods doth not live long. Indeed, the earth becometh reft of virtue in every shape. And, O tiger among men, the merchants and traders then full of guile, sell large quantities of articles with false weights and measures. And they that are virtuous do not prosper; while they that are sinful proper exceedingly. And virtue loseth her strength while sin becometh all powerful. And men that are devoted to virtue become poor and short-lived; while they that are sinful become long-lived and win prosperity. And in such times, people behave sinfully even in places of public amusements in cities and towns. And men always seek the accomplishment of their ends by means that are sinful. And having earned fortunes that are really small they become intoxicated with the pride of wealth. And O monarch, many men at such periods strive to rob the wealth that hath from trust been deposited with them in secrecy. And wedded to sinful practices, they shamelessly declare--there is nothing in deposit. And beasts of prey and other animals and fowl may be seen to lie down in places of public amusement in cities and towns, as well as in sacred edifices. And, O king girls of seven or eight years of age do then conceive, while boys of ten or twelve years beget offspring. An in their sixteenth year, men are overtaken with decrepitude and decay and the period of life itself is soon outrun. And O king, when men become so short-lived, more youths act like the aged; while all that is observable in youth may be noticed in the old. And women given to impropriety of conduct and marked by evil manners, deceive even the best of husbands and forget themselves with menials and slaves and even with animals. And O king, even women that are wives of heroes seek the companionship of other men and forget themselves with these during the life-time of their husbands.

"O king, towards the end of those thousands of years constituting the four Yugas and when the lives of men become so short, a drought occurs extending for many years. And then, O lord of the earth, men and creatures endued with small strength and vitality, becoming hungry die by thousands. And then, O lord of men, seven blazing Suns, appearing in the firmament, drink up all the waters of the Earth that are in rivers or seas. And, O bull of the Bharata race, then also everything of the nature of wood and grass that is wet to dry, is consumed and reduced to ashes. And then, O Bharata, the fire called Samvartaka impelled by the winds appeareth on the earth that hath already been dried to cinders by the seven Suns. And then that fire, penetrating through the Earth and making its appearance, in the nether regions also, begetteth great terror in the hearts of the gods, the Danavas and the Yakshas. And, O lord of the earth, consuming the nether regions as also everything upon this Earth that fire destroyeth all things in a moment. And that fire called Samvartaka aided by that inauspicious wind, consumeth this world extending for hundreds and thousands of yojanas. And that lord of all things, that fire, blazing forth in effulgence consumeth this universe with gods and Asuras and Gandharvas and Yakshas and Snakes and Rakshasas. And there rise in the sky deep masses of clouds, looking like herds of elephants and decked with wreaths of lightning that are wonderful to behold. And some of those clouds are of the hue of the blue lotus; and some are of the hue of the water-lily; and some resemble in tint the filaments of the lotus and some are purple and some are yellow as turmeric and some of the hue of the crows' egg. And some are bright as the petals of the lotus and some red as vermillion. And some resemble palatial cities in shape and some herds of elephants. And some are of the form of lizards and some of crocodiles and sharks. And, O king, the clouds that gather in the sky on the occasion are terrible to behold and wreathed with lightnings, roar frightfully. And those vapoury masses, charged with rain, soon cover the entire welkin. And, O king, those masses of vapour then flood with water the whole earth with her mountains and forests and mines. And, O bull among men, urged by the Supreme Lord those clouds roaring frightfully, soon flood over the entire surface of the earth. And pouring in a great quantity of water and filling the whole earth, they quench that terrible inauspicious fire (of which I have already spoken to thee). And urged by the illustrious Lord those clouds filling the earth with their downpour shower incessantly for twelve years. And then, O Bharata, the Ocean oversteps his continents, the mountains sunder in fragments, and the Earth sinks under the increasing flood. And then moved on a sudden by the impetus of the wind, those clouds wander along the entire expanse of the firmament and disappear from the view. And then, O ruler of men, the Self-create Lord--the first Cause of everything--having his abode in the lotus, drinketh those terrible winds and goeth to sleep, O Bharata!

"And then when the universe become one dead expanse of water, when all mobile and immobile creatures have been destroyed, when the gods and the Asuras cease to be, when the Yakshas and the Rakshasas are no more, when man is not, when trees and beasts of prey have disappeared, when the firmament itself has ceased to exist, I alone, O lord of the earth, wander in affliction. And, O best of kings, wandering over that dreadful expanse of water, my heart becometh afflicted in consequence of my not beholding any creature! And, O king, wandering without cessation, through that flood, I become fatigued, but I obtain no resting place! And some time after I behold in that expanse of accumulated waters a vast and wide-extending banian tree, O lord of earth! And I then behold, O Bharata, seated on a conch, O king, overlaid with a celestial bed and attached to a far-extended bough of that banian, a boy, O great king, of face fair as the lotus or the moon, and of eyes, O ruler of men, large as petals of a full blown lotus! And at this sight, O lord of earth, wonder filled my heart. And I asked myself, 'How doth this boy alone sit here when the world itself hath been destroyed?' And, O king, although I have full knowledge of the Past, the Present, and the Future, still I failed to learn anything of this by means of even ascetic meditation. Endued with the lustre of the Atasi flower, and decked with the mark of Sreevatsa, he seemed to me to be like the abode of Lakshmi, herself. And that boy, of eyes like the petals of the lotus, having the mark of Sreevatsa, and possessed of blazing effulgence, then addressed me in words highly pleasant to the ear, saying, 'O sire, I know thee to be fatigued and desirous of rest. O Markandeya of Bhrigu's race, rest thou here as long as thou wishest. O best of Munis, entering within my body, rest thou there. That hath been the abode assigned to thee by me. I have been pleased with thee.' Thus addressed by that boy, a sense of total disregard possessed me in respect both of my long life and state of manhood. Then that boy suddenly opened his mouth, and as fate would have it, I entered his mouth deprived of the power of motion. But O king, having suddenly entered into the stomach of that boy, I behold there the whole earth teeming with cities and kingdoms. And, O best of men, while wandering through the stomach of that illustrious one, I behold the Ganga, the Satudru, the Sita, the Yamuna, and the Kausiki; the Charmanwati, the Vetravati; the Chandrabhaga, the Saraswati, the Sindhu, the Vipasa, and the Godavari; the Vaswokasara, the Nalini and the Narmada; the Tamra, and the Venna also of delightful current and sacred waters; the Suvenna, the Krishna-venna, the Irama, and the Mahanadi; the Vitasti, O great king, and that large river, the Cavery; the one also, O tiger among men, the Visalya, and the Kimpuna also. I beheld all these and many other rivers that are on the earth! And, O slayer of foes, I also beheld there the ocean inhabited by alligators and sharks, that mine of gems, that excellent abode of waters. And I beheld there the firmament also, decked with the Sun and the Moon, blazing with effulgence, and possessed of lustre of fire of the Sun. And I beheld there, O king, the earth also, graced with woods and forests. And, O monarch, I beheld there many Brahmanas also, engaged in various sacrifices; and the Kshatriyas engaged in doing good to all the orders; and the Vaisyas employed in pursuits in agriculture; and the Sudras devoted to the service of the regenerate classes. And, O king, while wandering through the stomach of that high-souled one, I also beheld the Himavat and the mountains of Hemakuta. And I also saw Nishada, and the mountains of Sweta abounding in silver. And, O king, I saw there the mountain Gandhamadana, and, O tiger among men, also Mandara and the huge mountains of Nila. And, O great king, I saw there the golden mountains of Meru and also Mahendra and those excellent mountains called the Vindhyas. And I beheld there the mountains of Malaya and of Paripatra also. These and many other mountains that are on earth were all seen by me in his stomach. And all these were decked with jewels and gems. And, O monarch, while wandering through his stomach, I also beheld lions and tigers and boars and, indeed, all other animals that are on earth, O great king! O tiger among men, having entered his stomach, as I wandered around, I also beheld the whole tribe of the gods with their chief Sakra, the Sadhyas, the Rudras, the Adityas, the Guhyakas, the Pitris, the Snakes and the Nagas, the feathery tribes, the Vasus, the Aswins, the Gandharvas, the Apsaras, the Yakshas, the Rishis, the hordes of the Daityas and the Danavas, and the Nagas also. O king, and the sons of Singhika and all the other enemies of the gods; indeed what else of mobile and immobile creatures may be seen on earth, were all seen by me, O monarch, within the stomach of that high-souled one. And, O lord, living upon fruits I dwelt within his body for many centuries wandering over the entire universe that is there. Never did I yet, O king, behold the limits of his body. And when, O lord of earth, I failed to measure the limits of that high-souled one's body, even though I wandered within him continuously in great anxiety of mind. I then, in thought and deed sought the protection of that boon-giving and pre-eminent Deity, duly acknowledging his superiority. And when I had done this, O king, I was suddenly projected (from within his body) through that high-souled one's open mouth by means, O chief of men, of a gust of wind. And, O king, I then beheld seated on the branch of that very banian that same Being of immeasurable energy, in the form of a boy with the mark of Sreevatsa (on his breast) having, O tiger among men, swallowed up the whole universe. And that boy of blazing effulgence and bearing the mark of Sreevatsa and attired in yellow robes, gratified with me, smilingly addressed me, saying, 'O Markandeya, O best of Munis, having dwelt for some time within my body, thou hast been fatigued! I shall however speak unto thee.' And as he said this to me, at that very moment I acquired a new sight, so to speak, in consequence of which I beheld myself to be possessed of true knowledge and emancipated from the illusions of the world. And, O child, having witnessed the inexhaustible power of that Being of immeasurable energy, I then worshipped his revered and well-shaped feet with soles bright as burnished copper and well-decked with toes of mild red hue, having placed them carefully on my head and joining my palms in humility and approaching him with reverence. I beheld that Divine Being who is the soul of all things and whose eyes are like the petals of the lotus. And having bowed unto him with joined hands I addressed him saying, 'I wish to know thee, O Divine Being, as also this high and wonderful illusion of thine! O illustrious one, having entered into thy body through thy mouth, I have beheld the entire universe in thy stomach! O Divine Being, the gods, the Danavas and the Rakshasas, the Yakshas, the Gandharvas, and the Nagas, indeed, the whole universe mobile and immobile, are all within thy body! And though I have ceaselessly wandered through thy body at a quick pace, through thy grace, O God, my memory faileth me not. And, O great lord, I have come out of thy body at thy desire but not of mine! O thou of eyes like lotus leaves, I desire to know thee who art free from all faults! Why dost thou stay here in the form of a boy having swallowed up the entire universe? It behoveth thee to explain all this to me. Why, O sinless one, is the entire universe within thy body? How long also, O chastiser of foes, wilt thou stay here? Urged by a curiosity that is not improper for Brahmanas, I desire, O Lord of all the gods, to hear all this from thee, O thou of eyes like lotus leaves, with every detail and exactly as it all happens, for all I have seen, O Lord, is wonderful and inconceivable!' And thus addressed by me, that deity of deities, of blazing effulgence and great beauty, that foremost of all speakers consoling me properly, spoke unto me these words."

Section 188

"Markandeya continued, 'The Deity then said, 'O Brahmana, the gods even do not know me truly! As however, I have been gratified with thee, I will tell thee how I created the universe! O regenerate Rishi, thou art devoted to thy ancestors and hast also sought my protection! Thou hast also beheld me with thy eyes, and thy ascetic merit also is great! In ancient times I called the waters by the name of Nara; and because the waters have ever been my ayana or home, therefore have I been called Narayana (the water-homed). O best of regenerate ones, I am Narayana, the Source of all things, the Eternal, the Unchangeable. I am the Creator of all things, and the Destroyer also of all. I am Vishnu, I am Brahma and I am Sakra, the chief of the gods. I am king Vaisravana, and I am Yama, the lord of the deceased spirits. I am Siva, I am Soma, and I am Kasyapa the lord of the created things. And, O best of regenerate ones, I am he called Dhatri, and he also that is called Vidhatri, and I am Sacrifice embodied. Fire is my mouth, the earth my feet, and the Sun and the Moon are my eyes; the Heaven is the crown of my head, the firmament and the cardinal points are my ears; the waters are born of my sweat. Space with the cardinal points are my body, and the Air is my mind. I have performed many hundreds of sacrifices with gifts in profusion. I am always present in the sacrifices of the gods; and they that are cognisant of the Vedas and officiate therein, make their offerings to me. On earth the Kshatriya chiefs that rule over men, in performing their sacrifices from desire of obtaining heaven, and the Vaisyas also in performing theirs from desire of winning those happy regions, all worship me at such times and by those ceremonials. It is I who, assuming the form of Sesha support (on my head) this earth bounded by the four seas and decked by Meru and Mandara. And O regenerate one, it is I who, assuming the form of a boar, had raised in days of yore this earth sunk in water. And, O best of Brahmanas, it is I who, becoming the fire that issues out of the Equine mouth, drink up the waters (of the ocean) and create them again. In consequence of my energy from my mouth, my arms, my thighs, and my feet gradually sprang Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras. It is from me that the Rik, the Sama, the Yajus, and the Atharvan Vedas spring, and it is in me that they all enter when the time cometh. Brahmanas devoted to asceticism, they that value Peace as the highest attribute, they that have their souls under complete control, they that are desirous of knowledge, they that are freed from lust and wrath and envy, they that are unwedded to things of the earth, they that have their sins completely washed away, they that are possessed of gentleness and virtue, and are divested of pride, they that have a full knowledge of the Soul, all worship me with profound meditation. I am the flame known as Samvartaka, I am the Wind called by that name, I am the Sun wearing that appellation, and I am the fire that hath that designation. And, O best of Brahmanas, those things that are seen in the firmament as stars, know them to be the pores of my skin. The ocean--those mines of gems and the four cardinal points, know, O Brahmana, are my robes, my bed, and my home. By me have they been distributed for serving the purposes of the gods. And, O best of men, know also that lust, wrath, joy, fear, and the over-clouding of the intellect, are all different forms of myself. And, O Brahmana, whatever is obtained by men by the practice of truth, charity, ascetic austerities, and peace and harmlessness towards all creatures, and such other handsome deeds, is obtained because of my arrangements. Governed by my ordinance, men wander within my body, their senses overwhelmed by me. They move not according to their will but as they are moved by me. Regenerate Brahmanas that have thoroughly studied the Vedas, that have tranquillity in their souls, they that have subdued their wrath, obtain a high reward by means of their numerous sacrifices. That reward, however, is unattainable by men that are wicked in their deeds, overwhelmed by covetousness, mean and disreputable with souls unblessed and impure. Therefore, must thou know, O Brahmana that this reward which is obtained by persons having their souls under control and which is unobtainable by the ignorant and the foolish,--this which is attainable by asceticism alone,--is productive of high merit. And, O best of men, at those times when virtue and morality decrease and sin and immorality increase, I create myself in new forms. And, O Muni, when fierce and malicious Daityas and Rakshasas that are incapable of being slain by even the foremost of the gods, are born on earth, I then take my birth in the families of virtuous men, and assuming human body restore tranquillity by exterminating all evils. Moved by my own maya, I create gods and men, and Gandharvas and Rakshasas, and all immobile things and then destroy them all myself (when the time cometh). For the preservation of rectitude and morality I assume a human form, and when the season for action cometh, I again assume forms that are inconceivable. In the Krita age I become white, in the Treta age I become yellow, in the

Dwapara I have become red and in the Kali age I become dark in hue, I the Kali age, the proportion of immorality becometh three-fourths, (a fourth only being that of morality). And when the end of the Yuga cometh, assuming the fierce form of Death, alone I destroy all the three worlds with their mobile and immobile existences. With three steps, I cover the whole Universe; I am the Soul of the universe; I am the source of all happiness; I am the humbler of all pride; I am omnipresent; I am infinite; I am the Lord of the senses; and my prowess is great. O Brahmana, alone do I set a-going the wheel of Time; I am formless; I am the Destroyer of all creatures; and I am the cause of all efforts of all my creatures. O best of Munis, my soul completely pervadeth all my creatures, but, O foremost of all regenerate ones, no one knoweth me. It is me that the pious and the devoted worship in all the worlds. O regenerate one, whatever of pain thou hast felt within my stomach, know, O sinless one, that all that is for thy happiness and good fortune. And whatever of mobile and immobile objects thou hast seen in the world, everything hath been ordained by my Soul which is the Spring of all existence. The grandsire of all creatures is half my body; I am called Narayana, and I am bearer of the conch-shell, the discus and the mace. O regenerate Rishi, for a period measured by a thousand times the length of the Yugas, I who am the Universal Soul sleep overwhelming all creatures in insensibility. And, O best of regenerate Rishis, I stay here thus for all time, in the form of a boy though I am old, until Brahma waketh up. O foremost of Brahmanas, gratified with thee, I who am Brahma have repeatedly granted thee boons, O thou who art worshipped by regenerate Rishis! Beholding one vast expanse of water and seeing that all mobile and immobile creatures have been destroyed, thou wert afflicted with melancholy. I know this, and it is for this that I showed thee the universe (within my stomach). And while thou wert within my body, beholding the entire universe, thou wert filled with wonder and deprived of thy senses. O regenerate Rishi, it is for this that thou wert speedily brought out by me through my mouth. I have (now) told thee of that Soul which is incapable of being comprehended by the gods and the Asuras. And as long as that great ascetic, the holy Brahma, doth not awake, thou, O regenerate Rishi, canst happily and trustfully dwell here. And when that Grandsire of all creatures awaketh up, I will then, O best of Brahmanas, alone create all creatures endued with bodies, the firmament, the earth, light, the atmosphere, water, and indeed all else of mobile and immobile creatures (that thou mayst have seen) on the earth!'

'Markandeya continued, 'Having said so unto me that wonderful Deity vanished, O son, from my sight! I then beheld this varied and wondrous creation start into life. O king, O thou foremost of the Bharata race, I witnessed all this, so wonderful, O thou foremost of all virtuous men, at the end of the Yuga! And the Deity, of eyes large as lotus leaves, seen by me, in days of yore is this tiger among men, this Janardana who hath become thy relative! It is in consequence of the boon granted to me by this one that memory doth not fail me, that the period of my life, O son of Kunti, is so long and death itself is under my control. This is that ancient and supreme Lord Hari of inconceivable soul who hath taken his birth as Krishna of the Vrishni race, and who endued with mighty arms, seemeth to sport in this world! This one is Dhatri and Vidhatri, the Destroyer of all the Eternal, the bearer of the Sreevatsa mark on his breast, the Lord of the lord of all creatures, the highest of the high, called also Govinda! Beholding this foremost of all gods, this ever-victorious Being, attired in yellow robes, this chief of the Vrishni race, my recollection cometh back to me! This Madhava is the father and mother of all creatures! Ye bulls of the Kuru race, seek ye the refuge of this Protector!'

Vaisampayana continued, "Thus addressed, the sons of Pritha and those bulls among men--the twins, along with Draupadi, all bowed down unto Janardana. And that tiger among men deserving of every respect thus revered by the sons of Pandu, then consoled them all with words of great sweetness."

Section 189

"Vaisampayana said Yudhishthira, the son of Kunti, once more asked the great Muni Markandeya about the future course of the government of the Earth.

"And Yudhishthira said, 'O thou foremost of all speakers, O Muni of Bhrigu's race, that which we have heard from thee about the destruction and re-birth of all things at the end of the Yuga, is, indeed, full of wonder! I am filled with curiosity, however, in respect of what may happen in the Kali age. When morality and virtue will be at an end, what will remain there! What will be the prowess of men in that age, what their food, and what their amusements? What will be the period of life at the end of the Yuga? What also is the limit, having attained which the Krita age will begin anew? Tell me all in detail, O Muni, for all that thou narratest is varied and delightful.'

"Thus addressed, that foremost of Munis began his discourse again, delighting that tiger of the Vrishni race and the sons of Pandu as well. And Markandeya said, 'Listen, O monarch, to all that hath been seen and heard by me, and to all, O king of kings, that hath been known to me by intuition from the grace of the God of gods! O bull of the Bharata race, listen to me as I narrate the future history of the world during the sinful age. O bull of the Bharata race, in the Krita age, everything was free from deceit and guile and avarice and covetousness; and morality like a bull was among men, with all the four legs complete. In the Treta age sin took away one of these legs and morality had three legs. In the Dwapara, sin and morality are mixed half and half; and accordingly morality is said to have two legs only. In the dark age (of Kali), O thou best of the Bharata race, morality mixed with three parts of sin liveth by the side of men. Accordingly morality then is said to wait on men, with only a fourth part of itself remaining. Know, O Yudhishthira, that the period of life, the energy, intellect and the physical strength of men decrease in every Yuga! O Pandava, the Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, (in the Kali age) will practise morality and virtue deceitfully and men in general will deceive their fellows by spreading the net of virtue. And men with false reputation of learning will, by their acts, cause Truth to be contracted and concealed. And in consequence of the shortness of their lives they will not be able to acquire much knowledge. And in consequence of the littleness of their knowledge, they will have no wisdom. And for this, covetousness and avarice will overwhelm them all. And wedded to avarice and wrath and ignorance and lust men will entertain animosities towards one another, desiring to take one another's lives. And Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas with their virtue contracted and divested of asceticism and truth will all be reduced to an equality with the Sudras. And the lowest orders of men will rise to the position of the intermediate ones, and those in intermediate stations will, without doubt, descend to the level of the lowest ones. Even such, O Yudhishthira, will become the state of the world at the end of the Yuga. Of robes those will be regarded the best that are made of flax and of grain the Paspalum frumentacea will be regarded the best. Towards this period men will regard their wives as their (only) friends. And men will live on fish and milk, goats and sheep, for cows will be extinct. And towards that period, even they that are always observant of vows, will become covetous. And opposed to one another, men will, at such a time, seek one another's lives; and divested of Yuga, people will become atheists and thieves. And they will even dig the banks of streams with their spades and sow grains thereon. And even those places will prove barren for them at such a time. And those men who are devoted to ceremonial rites in honour of the deceased and of the gods, will be avaricious and will also appropriate and enjoy what belongs to others. The father will enjoy what belongs to the son; and the son, what belongs to the father. And those things will also be enjoyed by men in such times, the enjoyment of which hath been forbidden in the scriptures. And the Brahmanas, speaking disrespectfully of the Vedas, will not practise vows, and their understanding clouded by the science of disputation, they will no longer perform sacrifices and the Homa. And deceived by the false science of reasons, they will direct their hearts towards everything mean and low. And men will till low lands for cultivation and employ cows and calves that are one year old, in drawing the plough and carrying burthens. And sons having slain their sires, and sires having slain their sons will incur no opprobrium. And they will frequently save themselves from anxiety by such deeds, and even glory in them. And the whole world will be filled with mleccha behaviour and notions and ceremonies, and sacrifices will cease and joy will be nowhere and general rejoicing will disappear. And men will rob the possession of helpless persons of those that are friendless and of wisdoms also. And, possessed of small energy and strength, without knowledge and given to avarice and folly and sinful practices men will accept with joy the gifts made by wicked people with words of contempt. And, O son of Kunti, the kings of the earth, with hearts wedded to sin without knowledge and always boastful of their wisdom, will challenge one another from desire of taking one another's life. And the Kshatriyas also towards the end of such a period will become the thorns of the earth. And filled with avarice and swelling with pride and vanity and, unable and unwilling to protect (their subjects), they will take pleasure in inflicting punishments only. And attacking and repeating their attacks upon the good and the honest, and feeling no pity for the latter, even when they will cry in grief, the Kshatriyas will, O Bharata, rob these of their wives and wealth. And no one will ask for a girl (for purposes of marriage) and no one will give away a girl (for such purposes), but the girls will themselves choose their lords, when the end of the Yuga comes. And the kings of the earth with souls steeped in ignorance, and discontented with what they have, will at such a time, rob their subjects by every means in their power. And without doubt the whole world will be mlecchified. And when the end of the Yuga comes, the right hand will deceive the left; and the left, the right. And men with false reputation of learning will contract Truth and the old will betray the senselessness of the young, and the young will betray the dotage of the old. And cowards will have the reputation of bravery and the brave will be cheerless like cowards. And towards the end of the Yuga men will cease to trust one another. And full of avarice and folly the whole world will have but one kind of food. And sin will increase and prosper, while virtue will fade and cease to flourish. And Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas will disappear, leaving, O king, no remnants of their orders. And all men towards the end of the Yuga will become members of one common order, without distinction of any kind. And sires will not forgive sons, and sons will not forgive sires. And when the end approaches, wives will not wait upon and serve their husbands. And at such a time men will seek those countries where wheat and barley form the staple food. And, O monarch, both men and women will become perfectly free in their behaviour and will not tolerate one another's acts. And, O Yudhishthira, the whole world will be mlecchified. And men will cease to gratify the gods by offerings of Sraddhas. And no one will listen to the words of others and no one will be regarded as a preceptor by another. And, O ruler of men, intellectual darkness will envelop the whole earth, and the life of man will then be measured by sixteen years, on attaining to which age death will ensue. And girls of five or six years of age will bring forth children and boys of seven or eight years of age will become fathers. And, O tiger among kings, when the end of the Yuga will come, the wife will never be content with her husband, nor the husband with his wife. And the possessions of men will never be much, and people will falsely bear the marks of religion, and jealousy and malice will fill the world. And no one will, at that time, be a giver (of wealth or anything else) in respect to any one else. And the inhabited regions of the earth will be afflicted with dearth and famine, and the highways will be filled with lustful men and women of evil repute. And, at such a time, the women will also entertain an aversion towards their husbands. And without doubt all men will adopt the behaviour of the mlecchas, become omnivorous without distinction, and cruel in all their acts, when the end of the Yuga will come. And, O thou foremost of the Bharatas, urged by avarice, men will, at that time, deceive one another when they sell and purchase. And without a knowledge of the ordinance, men will perform ceremonies and rites, and, indeed, behave as listeth them, when the end of the Yuga comes. And when the end of the Yuga comes, urged by their very dispositions, men will act cruelly, and speak ill of one another. And people will, without compunction, destroy trees and gardens. And men will be filled with anxiety as regards the means of living. And, O king, overwhelmed with covetousness, men will kill Brahmanas and appropriate and enjoy the possessions of their victims. And the regenerate ones, oppressed by Sudras, and afflicted with fear, and crying Oh and Alas, will wander over the earth without anybody to protect them. And when men will begin to slay one another, and become wicked and fierce and without any respect for animal life, then will the Yuga come to an end. And, O king, even the foremost of the regenerate ones, afflicted by robbers, will, like crows, fly in terror and with speed, and seek refuge, O perpetuator of the Kuru race, in rivers and mountains and inaccessible regions. And always oppressed by bad rulers with burthens of taxes, the foremost of the regenerate classes, O lord of the earth, will, in those terrible times, take leave of all patience and do improper acts by becoming even the servants of the Sudras. And Sudras will expound the scriptures, and Brahmanas will wait upon and listen to them, and settle their course of duty accepting such interpretations as their guides. And the low will become the high, and the course of things will look contrary. And renouncing the gods, men will worship bones and other relics deposited within walls. And, at the end of the Yuga, the Sudras will cease to wait upon and serve the Brahmanas. And in the asylums of great Rishis, and the teaching institutions of Brahmanas, and in places sacred to the gods and sacrificial compounds, and in sacred tanks, the earth will be disfigured with tombs and pillars containing bony relics and not graced with temples dedicated to the gods. All this will take place at the end of the Yuga, and know that these are the signs of the end of the Yuga. And when men become fierce and destitute of virtue and carnivorous and addicted to intoxicating drinks, then doth the Yuga come to an end. And, O monarch, when flowers will be begot within flowers, and fruits within fruits, then will the Yuga come to an end. And the clouds will pour rain unseasonably when the end of the Yuga approaches. And, at that time, ceremonial rites of men will not follow one another in due order, and the Sudras will quarrel with the Brahmanas. And the earth will soon be full of mlecchas, and the Brahmanas will fly in all directions for fear of the burthen of taxes. And all distinctions between men will cease as regards conduct and behaviour, and afflicted with honorary tasks and offices, people will fly to woody retreats, subsisting on fruits and roots. And the world will be so afflicted, that rectitude of conduct will cease to be exhibited anywhere. And disciples will set at naught the instructions of preceptors, and seek even to injure them. And preceptors impoverished will be disregarded by men. And friends and relatives and kinsmen will perform friendly offices for the sake of the wealth only that is possessed by a person. And when the end of the Yuga comes, everybody will be in want. And all the points of the horizon will be ablaze, and the stars and stellar groups will be destitute of brilliancy, and the planets and planetary conjunctions will be inauspicious. And the course of the winds will be confused and agitated, and innumerable meteors will flash through the sky, foreboding evil. And the Sun will appear with six others of the same kind. And all around there will be din and uproar, and everywhere there will be conflagrations. And the Sun, from the hour of his rising to that of setting, will be enveloped by Rahu. And the deity of a thousand eyes will shower rain unseasonably. And when the end of the Yuga comes, crops will not grow in abundance. And the women will always be sharp in speech and pitiless and fond of weeping. And they will never abide by the commands of their husbands. And when the end of the Yuga comes, sons will slay fathers and mothers. And women, living uncontrolled, will slay their husbands and sons. And, O king, when the end of the Yuga comes, Rahu will swallow the Sun unseasonably. And fires will blaze up on all sides. And travellers unable to obtain food and drink and shelter even when they ask for these, will lie down on the wayside refraining from urging their solicitations. And when the end of the Yuga comes, crows and snakes and vultures and kites and other animals and birds will utter frightful and dissonant cries. And when the end of the Yuga comes, men will cast away and neglect their friends and relatives and attendants. And, O monarch, when the end of the Yuga comes, men abandoning the countries and directions and towns and cities of their occupation, will seek for new ones, one after another. And people will wander over the earth, uttering, 'O father, O son', and such other frightful and rending cries.

"And when those terrible times will be over, the creation will begin anew. And men will again be created and distributed into the four orders beginning with Brahmanas. And about that time, in order that men may increase, Providence, according to its pleasure, will once more become propitious. And then when the Sun, the Moon, and Vrihaspati will, with the constellation Pushya , enter the same sign, the Krita age will begin again. And the clouds will commence to shower seasonably, and the stars and stellar conjunctions will become auspicious. And the planets, duly revolving in their orbits, will become exceedingly propitious. And all around, there will be prosperity and abundance and health and peace. And commissioned by Time, a Brahmana of the name of Kalki will take his birth. And he will glorify Vishnu and possess great energy, great intelligence, and great prowess. And he will take his birth in a town of the name of Sambhala in an auspicious Brahmana family. And vehicles and weapons, and warriors and arms, and coats of mail will be at his disposal as soon as he will think of them. And he will be the king of kings, and ever victorious with the strength of virtue. And he will restore order and peace in this world crowded with creatures and contradictory in its course. And that blazing Brahmana of mighty intellect, having appeared, will destroy all things. And he will be the Destroyer of all, and will inaugurate a new Yuga. And surrounded by the Brahmanas, that Brahmana will exterminate all the mlecchas wherever those low and despicable persons may take refuge."

Footnotes

387:1 The word in the text is Kora-dushakas, supposed by Wilson to be the Paspalum frumentacea (vide Dict.).

388:1 The word in the text is mlecchibhutam. The Sanskrit grammar affords a great facility for the formation of verbs from substantives. Mlecchify may be hybrid, but it correctly and shortly signifies the Sanskrit word.

390:1 Pushya is the eighth lunar asterism consisting of three stars, of which one is, the Cancer. (Vide Wilson's Diet.).

Section 190

"Markandeya continued, 'Having exterminated the thieves and robbers, Kalki will, at a great Horse-sacrifice, duly give away this earth to the Brahmanas, and having established anew the blessed rectitude ordained by the Self-create, Kalki, of sacred deeds and illustrious reputation, will enter a delightful forest, and the people of this earth will imitate his conduct, and when the Brahmanas will have exterminated the thieves and robbers, there will be prosperity everywhere (on earth). And as the countries of the earth will one after another be subjugated, that tiger among Brahmanas, Kalki, having placed deer skins and lances and tridents there, will roam over the earth, adored by foremost Brahmanas and showing his regard for them and engaged all the while in slaughtering thieves and robbers. And he will exterminate the thieves and robbers amid heart-rending cries of 'Oh, father--' 'Oh, mother!--'O son!' and the like, and O Bharata, when sin will thus have been rooted out and virtue will flourish on arrival of the Krita age, men will once more betake themselves to the practice of religious rites. And in the age that will set in, viz., the Krita, well-planted gardens and sacrificial compounds and large tanks and educational centres for the cultivation of Brahmanic lore and ponds and temples will re-appear everywhere. And the ceremonies and rites of sacrifices will also begin to be performed. And the

Brahmanas will become good and honest, and the regenerate ones, devoted to ascetic austerities, will become Munis and the asylums of ascetics, which had before been filled with wretches will once more be homes of men devoted to truth, and men in general will begin to honour and practise truth. And all seeds, sown on earth, will grow, and, O monarch, every kind of crop will grow in every season. And men will devotedly practise charity and vows and observances, and the Brahmanas devoted to meditation and sacrifices will be of virtuous soul and always cheerful, and the rulers of the earth will govern their kingdoms virtuously, and in the Krita age, the Vaisyas will be devoted to the practices of their order. And the Brahmanas will be devoted to their six-fold duties (of study, teaching, performance of sacrifices on their own account, officiating at sacrifices performed by others, charity and acceptance of gifts), and the Kshatriyas will be devoted to feats of prowess. And Sudras will be devoted to service of the three (high) orders,

"These, O Yudhishthira, are the courses of the Krita, the Treta, the Dwapara and the succeeding age. I have now narrated to thee everything. I have also told thee, O son of Pandu, the periods embraced by the several Yugas as generally known. I have now told thee everything appertaining to both the past and the future as narrated by Vayu in the Purana (which goes by his name and) which is adored by the Rishis. Being immortal I have many a time beheld and otherwise ascertained the courses of the world. Indeed, all I have seen and felt I have now told thee. And, O thou of unfading glory, listen now with thy brothers to something else I will presently tell thee for clearing thy doubts about religion! O thou foremost of virtuous men, thou shouldst always fix thy soul on virtue, for, O monarch, a person of virtuous soul obtaineth bliss both here and hereafter. And, O sinless one, listen to the auspicious words that I will now speak to thee. Never do thou humiliate a Brahmana, for a Brahmana, if angry, may by his vow destroy the three worlds."

Vaisampayana continued, "Hearing these words of Markandeya, the royal head of the Kurus, endued with intelligence and possessed of great lustre, spoke these words of great wisdom, 'O muni, if I am to protect my subjects, to what course of conduct should I adhere? And how should I behave so that I may not fall away from the duties of my order?'

"Markandeya, hearing this, answered, 'Be merciful to all creatures, and devoted to their good. Love all creatures, scorning none. Be truthful in speech, humble, with passions under complete control, and always devoted to the protection of thy people. Practise virtue and renounce sin, and worship thou the manes and the god and whatever thou mayst have done from ignorance or carelessness, wash them off and expiate them by charity. Renouncing pride and vanity, be thou possessed to humility and good behaviour. And subjugating the whole earth, rejoice thou and let happiness be thine. This is the course of conduct that accords with virtue. I have recited to thee all that was and all that will be regarded as virtuous. There is nothing appertaining to the past or the future that is unknown to thee. Therefore, O son, take not to heart this present calamity of thine. They that are wise are never overwhelmed when they are persecuted by Time. O thou of mighty arms, the very dwellers of heaven cannot rise superior to Time. Time afflicts all creatures. O sinless one, let not doubt cross thy mind regarding the truth of what I have told thee, for, if thou sufferest doubt to enter thy heart, thy virtue will suffer diminution! O bull of the Bharata race, thou art born in the celebrated family of the Kurus. Thou shouldst practise that which I have told thee, in thought, word and deed.'

Yudhishthira answered, "O thou foremost of the regenerate ones, at thy command I will certainly act according to all the instructions thou hast given me, and which, O lord, are all so sweet to the ear. O foremost of Brahmanas, avarice and lust I have none, and neither fear nor pride nor vanity. I shall, therefore, O lord, follow all that thou hast told me."

Vaisampayana continued, "Having listened to the words of the intelligent Markandeya, the sons of Pandu, O king, along with the wielder of the bow called Saranga, and all those bulls among Brahmanas, and all others that were there, became filled with joy. And having heard those blessed words appertaining to olden time, from Markandeya gifted with wisdom, their hearts were filled with wonder."

Section 191

Janamejaya said, "It behoveth thee to narrate to me in full the greatness of the Brahmanas even as the mighty ascetic Markandeya had expounded it to the sons of Pandu."

"Vaisampayana said, 'The eldest son of Pandu had asked Markandeya saying, 'It behoveth thee to expound to me the greatness of Brahmanas.' Markandeya answered him saying, 'Hear, O king, about the behaviour of Brahmanas in days of old.'

"And Markandeya continued, 'There was a king, by name Parikshit in Ayodhya and belonging to the race of Ikshvaku. And once upon a time Parikshit went a-hunting. And as he was riding alone on a horse chasing deer, the animal led him to a great distance (from the habitations of men). And fatigued by the distance he had ridden and afflicted with hunger and thirst he beheld in that part of the country whither he had been led, a dark and dense forest, and the king, beholding that forest, entered it and seeing a delightful tank within the forest, both the rider and the horse bathed in it, and refreshed by the bath and placing before his horse some stalks and fibres of the lotus, the king sat by the side of the tank. And while he was lying by the side of the tank, he heard certain sweet strains of music, and hearing those strains, he reflected, 'I do not see here the foot-prints of men. Whose and whence then these strains?' And the king soon beheld a maiden of great beauty gathering flowers singing all the while, and the maiden soon came before the king, and the king thereupon asked her, 'Blessed one, who art thou and whose?' And she replied, 'I am a maiden.' And the king said, 'I ask thee to be mine.' And the maiden answered, 'Give me a pledge, for then only I can be thine, else not.' And the king then asked about the pledge and the girl answered. 'Thou wilt never make me cast my eyes on water', and the king saying, 'So be it,' married her, and king Parikshit having married her sported (with her) in great joy, and sat with her in silence, and while the king was staying there, his troops reached the spot, and those troops beholding the monarch stood surrounding him, and cheered by the presence of troops, the king entered a handsome vehicle accompanied by his (newly) wedded wife. And having arrived at his capital he began to live with her in privacy. And persons that were even near enough to the king could not obtain any interview with him and the minister-in-chief enquired of those females that waited upon the king, asking, 'What do ye do here?' And those women replied, 'We behold here a female of unrivalled beauty. And the king sporteth with her, having married her with a pledge that he would never show her water.' And hearing those words, the minister-in-chief caused an artificial forest to be created, consisting of many trees with abundant flowers and fruits, and he caused to be excavated within that forest and towards one of its sides a large tank, placed in a secluded spot and full of water that was sweet as Amrita. The tank was well covered with a net of pearls. Approaching the king one day in private, he addressed the king saying, 'This is a fine forest without water. Sport thou here joyfully!' And the king at those words of his minister entered that forest with that adorable wife of his, and the king sported with her in that delightful forest, and afflicted with hunger and thirst and fatigued and spent, the king beheld a bower of Madhavi creepers and entering that bower with his dear one, the king beheld a tank full of water that was transparent and bright as nectar, and beholding that tank, the king sat on its bank with her and the king told his adorable wife, 'Cheerfully do thou plunge into this water!' And she, hearing those words plunged into the tank. But having plunged into the water she appeared not above the surface, and as the king searched, he failed to discover any trace of her. And the king ordered the waters of the tank to be baled out, and thereupon he beheld a frog sitting at the mouth of a hole, and the king was enraged at this and promulgated an order saying, 'Let frogs be slaughtered everywhere in my dominions! Whoever wishes to have an interview with me must come before me with a tribute of dead frogs.' And accordingly when frogs began to be terribly slaughtered, the affrighted frogs represented all that had happened unto their king, and the king of the frogs assuming the garb of an ascetic came before the king Parikshit, and having approached the monarch, he said, 'O king, give not thyself up to wrath! Be inclined to grace. It behoveth thee not to slay the innocent frogs.' Here occurs a couple of Slokas. (They are these):--'O thou of unfading glory, slay not the frogs! Pacify thy wrath! The prosperity and ascetic merits of those that have their souls steeped in ignorance suffer diminution! Pledge thyself not to be angry with the frogs! What need hast thou to commit such sin! What purpose will be served by slaying the frogs!' Then king Parikshit whose soul was filled with woe on account of the death of her that was dear to him, answered the chief of the frogs who had spoken to him thus, 'I will not forgive the frogs. On the other hand, I will slay them. By these wicked wretches hath my dear one been swallowed up. The frogs, therefore, always deserve to be killed by me. It behoveth thee not, O learned one, to intercede on their behalf.' And hearing these words of Parikshit, the king of the frogs with his senses and mind much pained said, 'Be inclined to grace, O king! I am the king of the frogs by name Ayu. She who was thy wife is my daughter of the name of Susobhana. This, indeed, is an instance of her bad conduct. Before this, many kings were deceived by her.' The king thereupon said to him, 'I desire to have her. Let her be granted to me by thee!' The king of the frogs thereupon bestowed his daughter upon Parikshit, and addressing her said, 'Wait upon and serve the king.' And having spoken these words to his daughter, he also addressed her in wrath saying, 'Since thou hast deceived many Kings for this untruthful behaviour of thine, thy offspring will prove disrespectful to Brahmanas!' But having obtained her, the king became deeply enamoured of her in consequence of her companionable virtues, and feeling that he had, as it were, obtained the sovereignty of the three worlds, he bowed down to the king of the frogs and reverenced him in due form and then with utterance choked in joy and tears said, 'I have been favoured indeed!' And the king of the frogs obtaining the leave of his daughter, returned to the place from which he had come and some time after the king begot three sons upon her and those sons were named Sala and Dala and Vala, and some time after, their father, installing the eldest of them of all on the throne and setting his heart on asceticism, retired into the forest. One day Sala while out a-hunting, beheld a deer and pursued it, on his car, and the prince said to his charioteer, 'Drive thou fast.' And the charioteer, thus addressed, replied unto the king, saying, 'Do not entertain such a purpose. This deer is incapable of being caught by thee. If indeed Vami horses had been yoked to thy car, then couldst thou have taken it.' Thereupon the king addressed his charioteer, saying, 'Tell me all about Vami horses, otherwise I will slay thee,' Thus addressed the charioteer became dreadfully alarmed and he was afraid of the king and also of Vamadeva's curse and told not the king anything and the king then lifting up his scimitar said to him, 'Tell me soon, else I will slay thee.' At last afraid of the king, the charioteer said, 'The Vami horses are those belonging to Vamadeva; they are fleet as the mind.' And unto his charioteer who had said so, the king said, 'Repair thou to the asylum of Vamadeva.' And reaching the asylum of Vamadeva the king said unto that Rishi, 'O holy one, a deer struck by me is flying away. It behoveth thee to make it capable of being seized by me by granting me thy pair of Vami horses.' The Rishi then answered him saying, 'I give thee my pair of Vami horses. But after accomplishing thy object, my Vami pair you should soon return.' The king then taking those steeds and obtaining the leave of the Rishi pursued the deer, having yoked the Vami pair unto his car, and after he had left the asylum he spoke unto his charioteer saying, 'These jewels of steeds the Brahmanas do not deserve to possess. These should not be returned to Vamadeva.' Having said this and seized the deer he returned to his capital and placed those steeds within the inner apartments of the palace.

"Meanwhile the Rishi reflected, 'The prince is young. Having obtained an excellent pair of animals, he is sporting with it in joy without returning it to me. Alas, what a pity it is!' And reflecting in this strain, the Rishi said unto a disciple of his, after the expiration of a month, 'Go, O Atreya, and say to the king that if he has done with the Vami steeds, he should return them unto thy preceptor.' And the disciple Atreya, thereupon, repairing to the king, spoke unto him as instructed, and the king replied saying, 'This pair of steeds deserves to be owned by kings. The Brahmanas do not deserve to possess jewels of such value. What business have Brahmanas with horses? Return thou contentedly!' And Atreya, thus addressed by the king, returned and told his preceptor all that had happened, and hearing this sad intelligence, Vamadeva's heart was filled with wrath, and repairing in person to the king he asked him for his steeds, and the king refused to give the Rishi what the latter asked, and Vamadeva said, 'O lord of earth, give me thou my Vami horses. By them hast thou accomplished a task which was almost incapable of being accomplished by thee. By transgressing the practices of Brahmanas and Kshatriyas, subject not thyself, O king, to death by means of the terrible noose of Varuna.' And hearing this, the king answered, 'O Vamadeva, this couple of excellent well-trained, and docile bulls are fit animals for Brahmanas. O great Rishi, (take them and) go with them wherever thou likest. Indeed, the very Vedas carry persons like thee.' Then Vamadeva said, 'O king, the Vedas do, indeed, carry persons like us. But that is in the world hereafter. In this world, however, O king, animals like these carry me and persons like me as also all others.' At this the king answered, 'Let four assess carry thee, or four mules of the best kind, or even four steeds endued with the speed of the wind. Go thou with these. This pair of Vami horses, however, deserves to be owned by Kshatriyas. Know thou, therefore, that these are not thine.' At this, Vamadeva said, 'O king, terrible vows have been ordained for the Brahmanas. If I have lived in their observance, let four fierce and mighty Rakshasas of terrible mien and iron bodies, commanded by me, pursue thee with desire of slaying, and carry thee on their sharp lances, having cut up thy body into four parts.' Hearing this, the king said, 'Let those, O Vamadeva, that know thee as a Brahmana that in thought, word, and deed, is desirous of taking life, at my command, armed with bright lances and swords prostrate thee with thy disciples before me.' Then Vamadeva answered, 'O king, having obtained these my Vami steeds, thou hadst said, 'I will return them.' Therefore, give me back my Vami steeds, so thou mayst be able to protect thy life.' Hearing this, the king said, 'Pursuit of deer hath not been ordained for the Brahmanas. I do punish thee, however, for thy untruthfulness. From this day, too, obeying all thy commands I will, O Brahmana, attain to regions of bliss.' Vamadeva then said, 'A Brahmana cannot be punished in thought, word or deed. That learned person who by ascetic austerities succeedeth in knowing a Brahmana to be so, faileth not to attain to prominence in this world.'

"Markandeya continued, 'After Vamadeva had said this, there arose, O king, (four) Rakshasas of terrible mien, and as they, with lances in their hands, approached the king for slaying him, the latter cried aloud, saying, 'If, O Brahmana, all the descendants of Ikshvaku's race, if (my brother) Dala, if all these Vaisyas acknowledge my sway, then I will not yield up the Vami steeds to Vamadeva, for these men can never be virtuous.' And while he was uttering those words, those Rakshasas slew him, and the lord of earth was soon prostrated on the ground. And the Ikshvakus, learning that their king had been slain, installed Dala on the throne, and the Brahmana Vamadeva thereupon going to the kingdom (of the Ikshvakus), addressed the new monarch, saying, 'O king, it hath been declared in all the sacred books that persons should give away unto Brahmanas. If thou fearest sin, O king, give me now the Vami steeds without delay.' And hearing these words of Vamadeva, the king in anger spoke unto his charioteer, saying, 'Bring me an arrow from those I have kept, which is handsome to behold and tempered with poison, so that pierced by it Vamadeva may lie prostrate in pain, torn by the dogs.' Hearing this, Vamadeva answered, 'I know, O king, that thou hast a son of ten years of age, called Senajita, begotten upon thy queen. Urged by my word, slay thou that dear boy of thine without delay by means of thy frightful arrows!'

"Markandeya continued, 'At these words of Vamadeva, O king, that arrow of fierce energy, shot by the monarch, slew the prince in the inner apartments, and hearing this, Dala said there and then, 'Ye people of Ikshvaku's race, I will do ye good. I shall slay this Brahmana today, grinding him with force. Bring me another arrow of fierce energy. Ye lords of earth, behold my prowess now.' And at these words of Dala, Vamadeva said, 'This arrow of terrible mien and tempered with poison, that thou aimest at me, thou shall not, O ruler of men, be able to aim nor even to shoot.' And thereupon the king said, 'Ye men of Ikshvaku's race, behold me incapable of shooting the arrow that hath been taken up by me. I fail to compass the death of this Brahmana. Let Vamadeva who is blessed with a long life live.' Then Vamadeva said, 'Touching thy queen with this arrow, thou mayst purge thyself of the sin (of attempting to take the life of a Brahmana).' And king Dala did as he was directed and the queen then addressed the Muni, and said, 'O Vamadeva, let me be able to duly instruct this wretched husband of mine from day to day, imparting unto him words of happy import; and let me always wait upon and serve the Brahmanas, and by this acquire, O Brahmana, the sacred regions hereafter.' And hearing these words of the queen, Vamadeva said, 'O thou of beautiful eyes, thou hast saved this royal race. Beg thou an incomparable boon. I will grant thee whatever thou mayst ask. And, O thou faultless one, rule thou, O princess, these thy kinsmen and this great kingdom of the Ikshvakus!' And hearing these words of Vamadeva the princess said, 'This, O holy one, is the boon I seek, viz., that my husband may now be freed from his sin, and that thou mayst be employed in thinking of the weal of his son and kinsmen. This is the boon that I ask, O thou foremost of Brahmanas!'

"Markandeya continued, 'Hearing these words of the queen, that Muni, O thou foremost of the Kuru race, said, 'So be it.' And thereupon king Dala became highly glad and gave unto the Muni his Vami steeds, having bowed down unto him with reverence!'"

Footnotes

394:1 An Indian creeper of the order of Goertnera racemosa. It bears large white flowers of much fragrance.

Section 192

Vaisampayana said, "The Rishis, the Brahmanas, and Yudhishthira then asked Markandeya, saying, 'How did the Rishi Vaka become so long lived?'

"Thus asked by them, Markandeya answered, 'The royal sage Vaka is a great ascetic and endowed with long life. Ye need not enquire into the reason of this.'

"Hearing this, O Bharata, the son of Kunti, king Yudhishthira the just, along with his brothers, then asked Markandeya saying, 'It hath been heard by us that both Vaka and Dalvya are of great souls and endowed with immortality and that those Rishis, held in universal reverence, are the friends of the chief of the gods. O Holy One, I desire to listen lo the (history of the) meeting of Vaka and Indra that is full of both joy and woe. Narrate thou that history unto us succinctly.'

"Markandeya said, 'When that horrible conflict between the gods and the Asuras was over, Indra became the ruler of the three worlds. The clouds showered rain copiously. And the dwellers of the world had abundance of harvests, and were excellent in disposition. And devoted to virtue, they always practised morality and enjoyed peace. And all persons, devoted to the duties of their respective orders, were perfectly happy and cheerful, and the slayer of Vala, beholding all the creatures of the world happy and cheerful, became himself filled with joy. And he of a hundred sacrifices, the chief of the gods seated on the back of his elephant Airavata, surveyed his happy subjects, and he cast his eyes on delightful asylums of Rishis, on various auspicious rivers, towns full of prosperity, and villages and rural regions in the enjoyment of plenty. And he also cast his eyes upon kings devoted to the practice of virtue and well-skilled in ruling their subjects. And he also looked upon tanks and reservoirs and wells and lakes and smaller lakes all full of water and adored by best of Brahmanas in the observance, besides, of various excellent vows, and then descending on the delightful earth, O king, the god of a hundred sacrifices, proceeded towards a blessed asylum teeming with animals and birds, situated by the side of the sea, in the delightful and auspicious regions of the East on a spot overgrown with abundance of vegetation. And the chief of the gods beheld Vaka in that asylum, and Vaka also, beholding the ruler of the Immortals, became highly glad, and he worshipped Indra by presenting him with water to wash his feet, a carpet to sit upon, the usual offering of the Arghya, and fruit and roots. And the boon-giving slayer of Vala, the divine ruler of those that know not old age, being seated at his ease, asked Vaka the following question, 'O sinless Muni, thou hast lived for a hundred years! Tell me, O Brahmana, what the sorrows are of those that are immortal!'

Markandeya continued, "Hearing this, Vaka answered, saying, 'Life with persons that are disagreeable, separation from those that are agreeable and beloved, companionship with the wicked, these are the evils which they that are immortal have to bear. The death of sons and wives, of kinsmen and friends, and the pain of dependence on others, are some of the greatest of evils. (These may all be noticed in a deathless life). There is no more pitiable sight in the world, as I conceive, than that of men destitute of wealth being insulted by others. The acquisition of family dignity by those that have it not, the loss of family dignity by those that have it, unions and disunions,--these all are noticeable by those that lead deathless lives. How they that have no family dignity but have prosperity, win what they have not--all this, O god of a hundred sacrifices, is before thy very eyes! What can be more pitiable than the calamities and reverses sustained by the gods, the Asuras, the Gandharvas, men, the snakes, and the Rakshasas! They that have been of good families suffer afflictions in consequence of their subjection to persons that are ill-born and the poor are insulted by the rich. What can be more pitiable than these? Innumerable examples of such contradictory dispensations are seen in the world. The foolish and the ignorant are cheerful and happy while the learned and the wise suffer misery! Plentiful instances of misery and woe are seen among men in this world! (They that lead deathless lives are destined to behold all these and suffer on that account.)'

"Indra then said, 'O thou of great good fortune, tell me again, what the joys are of those persons that lead deathless lives,--joys that are adored by gods and Rishis!'

"Vaka answered, 'If without having to associate with a wicked friend, a man cooks scanty vegetables in his own house at the eight or the twelfth part of the day, there can be nothing happier than that. He in whose case the day is not counted is not called voracious. And, O Maghavan, happiness is even his own whose scanty vegetables are cooked. Earned by his own efforts, without having to depend upon any one, he that eateth even fruits and vegetables in his own house is entitled to respect. He that eateth in another's house the food given to him in contempt, even if that food be rich and sweet, doth what is despicable. This, therefore, is the opinion of the wise that fie on the food of that mean wretch who like a dog or a Rakshasa eateth at another's house. If after treating guests and servants and offering food to the manes a good Brahmana eateth what remains, there can be nothing happier than that. There is nothing sweeter or more sacred, O thou of a hundred sacrifices, than that food which such a person takes after serving the guest with the first portion thereof. Each mouthful (of rice) that the Brahmana eats after having served the guest, produces merit equal to what attaches to the gift of a thousand kine. And whatever sins such a one may have committed in his youth are all washed away of a certainty. The water in the hands of the Brahmana that hath been fed and honoured with a pecuniary gift (after the feeding is over) when touched with water (sprinkled by him that feeds), instantly purges off all the sins of the latter!'"

"Speaking of these and various other things with Vaka, the chief of the gods went away to heaven.'"

Footnotes

399:1 They, therefore, that lead deathless lives can enjoy this bliss from day to day for ever.

399:2 It is difficult to understand how all that Vaka says can be an answer to Indra's question. The chief of the gods enquires: What are the joys of those that lead deathless lives? Vaka breaks away unto a confused rigmarole about the merits of independence and the religious merit of entertaining guests and servants. All the printed editions have the passage as rendered here.

Section 193

Vaisampayana said, "Then the sons of Pandu again addressed Markandeya saying, 'Thou hast told us of greatness of Brahmanas. We desire now to hear of the greatness of the royal Kshatriyas!" Thus addressed by them, the great Rishi Markandeya spoke, 'Listen now to the greatness of the royal Kshatriyas. A certain king of the name of Suhotra belonging to the Kuru race went on a visit to the great Rishis. And as he was returning from that visit, he beheld king Sivi the son of Usinara, seated on his car, and as each came before the other, each saluted the other as best befitted his age and each regarding himself as the equal of the other in respect of qualities, refused to give the way to the other. And at this juncture Narada appeared there, and beholding what had happened, the celestial Rishi asked, 'Why is it that ye both stand here blocking each other's way?' And thus questioned both of them spoke to Narada saying, 'O holy one, do not speak so. The sages of old have declared that the way should be given to one who is superior or to him that is abler. We, however, that stand blocking each other's way are equal to each other in every respect. Judged properly there is no superiority amongst us.' Thus addressed by them, Narada recited three slokas. (They are these), 'O thou of the Kuru race, he that is wicked behaveth wickedly even unto him that is humble; he also that is humble behaveth with humility and honestly unto him that is wicked! He that is honest behaveth honestly even towards the dishonest. Why should he not behave honestly towards him that is honest? He that is honest regardeth the service that is done to him, as if it were a hundred times greater than it is. Is this not current amongst the gods themselves? Certainly it is the royal son of Usinara who is possessed of goodness that is greater than thine. One should conquer the mean by charity; the untruthful by truth, the man of wicked deeds by forgiveness; and the dishonest by honesty. Both of you are large-hearted. Let one amongst you stand aside, according to the indication of the above slokas.' And having said so Narada became silent, and hearing what Narada had said the king of the Kuru race walking round Sivi, and praising his numerous achievements, gave him the way and went on in his course. It was even thus that Narada had described the high blessedness of the royal Kshatriyas.'"

Section 194

Markandeya continued, "Listen now to another story. One day as king Yayati, the son of Nahusha, was sitting on his throne, surrounded by the citizens, there came unto him a Brahmana desirous of soliciting wealth for his preceptor, and approaching the king, the Brahmana said, 'O king, I beg of thee wealth for my preceptor according to my covenant.' And the king said, 'O Holy One, tell me what thy covenant is.' And thereupon the Brahmana said, 'O king, in this world when men are asked for alms, they entertain contempt for him that asketh it. I therefore, ask thee, O king, with what feelings thou wilt give me what I ask and upon which I have set my heart.' And the king replied saying, 'Having given away a thing, I never boast of it. I never also listen to solicitations for things that cannot be given. I listen, however, to prayers for things that can be given and giving them away I always become happy. I will give thee a thousand kine. The Brahmana that asks me for a gift is always dear to me. I am never angry with the person that begs of me and I am never sorry for having given away a thing!' And the Brahmana then obtained from the king a thousand kine and went away."

Section 195

Vaisampayana said, "The son of Pandu again addressed the Rishi and said, 'Speak thou unto us of the high fortune of royal Kshatriyas!' And Markandeya said, 'There were two kings of the name of Vrishadarbha and Seduka and both of them were conversant with morals and with weapons of attack and defence. And Seduka knew that Vrishadarbha had from his boyhood an unuttered vow that he would give no other metal unto Brahmanas save gold and silver. And once on a time a Brahmana having completed his study of the Vedas came unto Seduka and uttering a benediction upon him begged of him wealth for his preceptor, saying, 'Give me a thousand steeds.' And thus addressed, Seduka said unto him, 'It is not possible for me to give thee this for thy preceptor. Therefore, go thou unto king Vrishadarbha, for, O Brahmana, he is a highly virtuous king. Go and beg of him. He will grant thy request. Even this is his unuttered vow.' Hearing these words that Brahmana went to Vrishadarbha and begged of him a thousand steeds, and the king thus solicited, struck the Brahmana with a whip and thereupon the Brahmana said, 'Innocent as I am, why dost thou attack me thus?' And the Brahmana was on the point of cursing the king, when the latter said, 'O Brahmana, dost thou curse him that doth not give thee what thou askest? Or, is this behaviour proper for a Brahmana?' And the Brahmana said, 'O king of kings, sent unto thee by Seduka, I come before thee for this.' The king said, 'I will give thee now whatever tribute may come to me before the morning expire. How indeed, can I send away the man empty-handed who hath been whipped by me.' And having said this the king gave unto that Brahmana the entire proceeds of that day and that was more than the value of a thousand horses.'"

Section 196

"Markandeya said, 'One day it was resolved by the gods that they should descend on the earth and try the goodness and virtue of king Sivi, the son of Usinara. And addressing each other,--'Well'--Agni and Indra came to the earth. And Agni took the form of a pigeon flying away from Indra who pursued him in the form of a hawk, and that pigeon fell upon the lap of king Sivi who was seated on an excellent seat. And the priest thereupon addressing the king said, 'Afraid of the hawk and desirous of saving its life, this pigeon hath come to thee for safety. The learned have said that the falling of a pigeon upon one's body forebodeth a great danger. Let the king that understands omens give away wealth for saving himself from the danger indicated.' And the pigeon also addressed the king and said, 'Afraid of the hawk and desirous of saving my life I have come to thee for protection. I am a Muni. Having assumed the form of a pigeon, I come to thee as a seeker of thy protection. Indeed, I seek thee as my life. Know me as one possessed of Vedic lore, as one leading the Brahmacharya mode of life, as one possessed also of self-control and ascetic virtues. And know me further as one that has never spoken disagreeably unto his preceptor, as one possessed of every virtue indeed, as one that is sinless. I repeat the Vedas, I know their prosody; indeed, I have studied all the Vedas letter by letter. I am not a pigeon. Oh, do not yield me up to the hawk. The giving up of a learned and pure Brahmana can never be a good gift.' And after the pigeon said so, the hawk addressed the king, and said, 'Creatures do not come into the world in the same particular order. In the order of creation, thou mayst, in a former birth, have been begotten by this pigeon. It is not proper for thee, O king, to interfere with my food by protecting this pigeon (even though he might have been thy father).' And thus addressed, the king said, 'Hath any one, before this, seen birds thus speak the pure speech of man? Knowing what this pigeon sayeth, and this hawk also, how can we act today according to virtue? He that giveth up an affrighted creature seeking protection, unto its foe, doth not obtain protection when he is in need of it himself. Indeed, the very clouds do not shower rain seasonably for him, and the seeds though scattered do not grow for him. He that giveth up an afflicted creature seeking protection unto its foe, hath to see his offspring die in childhood. The ancestor of such a person can never dwell in heaven; indeed, the very gods decline to accept the libations of clarified butter poured by him into the fire. He that giveth up an affrighted creature seeking protection, unto its foe, is struck with the thunder-bolt by the gods with Indra at their head. The food that he eateth is unsanctified, and he, of a narrow soul, falleth from heaven very soon. O hawk, let the people of the Sivi tribe place before thee a bull cooked with rice instead of this pigeon. And let them also carry to the place where thou livest in joy, meat in abundance.' And hearing this, the hawk said, 'O king, I do not ask for a bull, nor, indeed, any other meat, nor meat more in quantity than that of this pigeon. It hath been given to me by the gods. The creature, therefore, is my food today in consequence of its death that hath been ordained. Therefore, O monarch, give it up to me.' Thus addressed by the hawk, the king said, 'Let my men see and carefully carry the bull to thee with every limb entire. Let that bull be the ransom of this creature afflicted with fright and let it be carried to thee before my eyes. Oh, slay not this pigeon! I will yield up my very life, yet I would not give up this pigeon. Dost thou not know, O hawk, that this creature looketh like a sacrifice with the Soma juice? O blessed one, cease to take so much trouble for it. I cannot, by any means, yield up the pigeon to thee. Or, O hawk, if it pleases thee, command me to do some such thing which I may do for thee, which may be agreeable to thee, and upon doing which the men of the Sivi tribe may yet in joy bless me in terms of applause. I promise thee that I will do what thou mayst did me do.' And at this appeal of the king, the hawk said, 'O king, if thou givest me as much flesh as would be equal to the weight of the pigeon, cutting it off thy right thigh; then can the pigeon be properly saved by thee; then wouldst thou do what would be agreeable to me and what the men of the Sivi tribe would speak of in terms of praise.' And the king agreed to this and he cut off a piece of flesh from his right thigh and weighed it against the pigeon. But the pigeon weighed heavier. And thereupon the king cut off another piece of his flesh, but the pigeon still weighed heavier, and then the king cut off pieces of flesh from all parts of his body and placed them on the scale. But the pigeon still weighed heavier, and then the king himself ascended the scale and he felt no grief at this and beholding this, the hawk disappeared there saying--(The pigeon hath been) Saved,--And the king asked the pigeon saying, 'O pigeon, let the Sivis know who the hawk is. None but the lord of the universe could do as he did. O Holy One, answer thou this question of mine!' And the pigeon then said, 'I am the smoke-bannered Agni called also Vaiswanara. The hawk is none other than Sachi's lord armed with the thunder-bolt. O son of Suratha, thou art a bull among men. We came to try thee. These pieces of flesh, O king, that thou hast cut off with thy sword from thy body for saving me have caused gashes in thy body. I will make these marks auspicious and handsome and they will be of the colour of gold and emit a sweet perfume, and earning great fame and respected by the gods and the Rishis thou shall long rule these subjects of thine, and a son will spring from thy flank who shall be called Kapataroman. O king, thou shalt obtain this son of the name of Kapataroman from out of thy own body and thou wilt behold him become the foremost of the Saurathas, blazing with renown, possessed of bravery and great personal beauty!"

Section 197

Vaisampayana said, "And the son of Pandu once more addressed Markandeya, saying, 'Tell us again of the great good fortune of kings.' And Markandeya said, 'There came unto the horse-sacrifice of king Ashtaka of Viswamitra's race, many kings. And there came unto that sacrifice the three brothers also of that king, viz., Pratardana, Vasumanas, and Sivi, the son of Usinara. And after the sacrifice was completed, Ashtaka was proceeding on his car along with his brothers when they all beheld Narada coming that way and they saluted the celestial Rishi and said unto him, 'Ride thou on this car with us. And Narada, saying, So be it, mounted on the car, and one among those kings having gratified the holy and celestial Rishi Narada, said, O Holy One, I desire, to ask thee something.' And the Rishi said, 'Ask.' And the person, thus permitted, said, 'All four of us are blessed with long lives and have indeed every virtue. We shall, therefore, be permitted to go to a certain heaven and dwell there for a long period. Who amongst us, however, O king, shall fall down first?' Thus questioned the Rishi said, 'This Ashtaka shall first come down.' And thereupon the enquirer asked, 'For what cause?' And the Rishi answered, 'I lived for a few days in the abode of Ashtaka. He carried me (one day) on his car out of the town and there I beheld thousands of kine distinguished from one another by difference of hue. And beholding those kine I asked Ashtaka whose they were and Ashtaka answered me, saying, 'I have given away these kine. By this answer he gave expression to his own praise. It is for this answer of his that Ashtaka shall have to come down.' And after Narada had said so, one of them again enquired, saying, 'Three of us then will stay in heaven. Amongst us three, who shall fall down first?' And the Rishi answered, Pratardana.' And the enquirer asked, 'For what cause?' And the Rishi answered, 'I lived for some days in the abode of Pratardana also. And he carried me on his car one day. And while doing so, a Brahmana asked him saying, 'Give me a horse!' And Pratardana replied, 'After returning, I will give thee one!' And thereupon the Brahmana said, 'Let it be given to me soon.' And as the Brahmana spoke those words, the king gave unto him the steed that had been yoked on the right-hand wheel of the car. And there came unto him another Brahmana desirous of obtaining a steed. And the king having spoken to him in the same way, gave him the steed that had been yoked on the left wheel of his car. And having given away the horse unto him, the king proceeded on his journey. And then there came unto the king another Brahmana desirous of obtaining a horse. And the king soon gave him the horse on the left front of his car, unyoking the animal. And having done so, the king proceeded on his journey. And then there came unto the king another Brahmana desirous of obtaining a horse. And the king said unto him, 'Returning, I will give thee a horse.' But the Brahmana said, 'Let the steed be given to me soon.' And the king gave him the only horse he had. And seizing the yoke of the car himself, the king began to draw it. And as he did so, he said, 'There is now nothing for the Brahmanas.' The king had given away, it is true, but he had done so with detraction. And for that speech of his, he shall have to fall down from heaven. And after the Rishi had said so, of the two that remained, one asked, 'Who amongst us two shall fall down?' And the Rishi answered, 'Vasumanas.' And the enquirer asked, 'For what reason?' And Narada said, 'In course of my wanderings I arrived at the abode of Vasumanas. And at that time the Brahmanas were performing the ceremony of Swastivachana for the sake of a flowery car. And I approached the king's presence. And after the Brahmanas had completed the ceremony, the flowery car became visible to them. And I praised that car, and thereupon the king told me, 'Holy one, by thee hath this car been praised. Let this car, therefore, be thine.' And after this I went to Vasumanas another time when I was in need of a (flowery) car. And I admired the car, and the king said, 'It is thine.' And I went to the king a third time and admired the car again. And even then the king exhibiting the flowery car to the Brahmanas, cast his eyes on me, and said, 'O holy one, thou hast praised the flowery car sufficiently." And the king only said these words, without making me a gift of that car. And for this he will fall down from heaven.'

"And one among them said, 'Of the one who is to go with thee, who will go and who will fall down?' And Narada answered, saying, 'Sivi will go, but I will fall down.' 'For what reason?' asked the enquirer. And Narada said, 'I am not the equal of Sivi. For one day a Brahmana came unto Sivi and addressing him, said, 'O Sivi, I came to thee for food.' And Sivi replied unto him, saying. 'What shall I do? Let me have thy orders.' And the Brahmana answered, 'This thy son known by the name of Vrihadgarbha should be killed. And, O king, cook him for my food.' And hearing this, I waited to see what would follow. And Sivi then killed his son and cooking him duly and placing that food in a vessel and taking it upon his head, he went out in search of the Brahmana and while Sivi was thus seeking, for the Brahmana, some one told him, The Brahmana thou seekest, having entered thy city, is setting fire to thy abode and he is also setting fire, in wrath, to thy treasury, thy arsenal, the apartments of the females and thy stables for horses and elephants.' And Sivi heard all this, without change of colour, and entering his city spoke unto the Brahmana, 'O holy one, the food has been cooked.' And the Brahmana hearing this spoke not a word and from surprise he stood with downcast looks. And Sivi with a view to gratifying the Brahmana said, 'O holy one, eat thou this.' And the Brahmana looking at Sivi for a moment said, 'Eat it thyself.' And thereupon Sivi said, 'Let it be so.' And Sivi cheerfully taking the vessel from his head desired to eat it and thereupon the Brahmana caught hold of Sivi's hand and addressing him said, 'Thou hast conquered wrath. There is nothing that thou canst not give unto the Brahmanas.' And saying this, that Brahmana adored Sivi, and then as Sivi cast his eyes before him, he beheld his son standing like a child of the gods, decked in ornaments and yielding a fragrance from his body and the Brahmana, having accomplished all this, made himself visible and it was Vidhatri himself who had thus come in that guise to try that royal sage, and after Vidhatri had disappeared, the counsellors addressed the king, saying, 'Thou knowest everything. For what didst thou do all this?' And Sivi answered, 'It was not for fame, nor for wealth, nor from desire of acquiring objects of enjoyment that I did all this. This course is not sinful. It is for this that I do all this. The path which is trodden by the virtuous is laudable. My heart always inclineth towards such a course. This high instance of Sivi's blessedness I know, and I have, therefore, narrated it duly!'"

Footnotes

404:1 The ceremony of Swastivachana is described to be "a religious rite, preparatory to any important observance, in which the Brahmanas strew boiled rice on the ground, and invoke the blessings of the gods on the ceremony about to commence" (Vide Wilson's Dict).

A flowery car was, probably, one of celestial make that the kings, procured from heaven by performing costly rites and ceremonies. These were sometimes exhibited to the people, and prior to these exhibitions, the ceremony of Swastivachana was performed.

Section 198

Vaisampayana said, "The sons of Pandu and those Rishis then asked Markandeya, 'Is there anybody that is blessed with longer life than thou?' And Markandeya answered them, saying, 'There is without doubt, a royal sage of the name of Indradyumna and his virtue having diminished, he fell from heaven, crying, 'My achievements are lost!' And he came unto me and asked, 'Dost thou know me?' And I answered him, saying, 'From our anxiety to acquire religious merit we do not confine ourselves to any home. We live but for a night in the same village or town. A person like us, therefore, cannot possibly know thy pursuits. The fasts and vows we observe render us weak in body and unable to follow any worldly pursuits on our own behalf. Hence, one like us cannot possibly know thee.' He then asked me, 'Is there any one who is longerlived than thou'? I answered him, saying, 'There liveth on the Himavat an owl of the name of Pravarakarna. He is older than I. He may know thee. The part of the Himavat where he dwelleth is far off from here.' And at this Indradyumna became a horse and carried me to where that owl lived and the king asked the owl, saying, 'Dost thou know me?' And the owl seemed to reflect for a moment and then said unto the king, 'I do not know thee.' And the royal sage Indradyumna thereupon asked the owl, 'Is there any one who is older than thou?' And thus asked the owl answered, saying, There is a lake of the name of Indradyumna. In that lake dwelleth a crane of the name of Nadijangha. He is older than we. Ask thou him.' And at this king Indradyumna taking both myself and the owl went to that lake where the crane Nadijangha dwelt.

And that crane was asked by us, 'Dost thou know the king Indradyumna?' And the crane thereupon seemed to reflect a little and then said, 'I do not know king Indradyumna.' And the crane was asked by us, 'Is there any one who is older than thou?' And he answered us, saying, 'There dwelleth in this very lake a tortoise of the name of Akupara. He is older than I. He may know something of this king. Therefore, enquire ye of Akupara. And then that crane gave information to the tortoise, saying, 'It is intended by us to ask thee something. Please come to us.' And hearing this the tortoise came out of the lake to that part of the bank where we all were and as he came there we asked him, saying, 'Dost thou know this king Indradyumna?' And the tortoise reflected for a moment. And his eyes were filled with tears and his heart was much moved and he trembled all over and was nearly deprived of his senses. And he said with joined hands, 'Alas, do I not know this one? He had planted the sacrificial stake a thousand times at the time of kindling the sacrificial fire. This lake was excavated by the feet of the cows given away by this king unto the Brahmanas on the completion of the sacrifice. I have lived here ever since.' And after the tortoise had said all this, there came from the celestial regions a car. And an aerial voice was heard which said, addressing Indradyumna, 'Come thou and obtain the place thou deservest in heaven! Thy achievements are great! Come thou cheerfully to thy place! Here also are certain slokas: The report of virtuous deeds spreadeth over the earth and ascendeth to heaven. As long as that report lasts, so long is the doer said to be in heaven. The man whose evil deeds are bruited about, is said to fall down and live, as long as that evil report lasts in the lower regions. Therefore should man be virtuous in his acts if he is to gain Heaven. And he should seek refuge in virtue, abandoning a sinful heart.'

"And hearing these words, the king said, 'Let the car stay here as long as I do not take these old persons to the places whence I brought them. And having brought me and the owl Pravarakarna to our respective places, he went away, riding on that car, to the place that was fit for him. Being longlived, I witness all this."

Vaisampayana continued, "It was thus that Markandeya narrated all this unto the son of Pandu. And after Markandeya finished, the sons of Pandu said, 'Blessed be thou! Thou hadst acted properly in causing king Indradyumna who had fallen from Heaven to regain his sphere!' And Markandeya answered them, saying, 'Devaki's son, Krishna, also had thus raised the royal sage Nriga who had sunk in hell and caused him to regain Heaven!'"

Section 199

Vaisampayana said, "King Yudhishthira, hearing from the illustrious Markandeya the story of the royal sage Indradyumna's regaining of Heaven, again asked the Muni, saying, 'O great Muni, tell me in what condition should a man practise charity in order to gain admission into the regions of Indra? Is it by practising charity while leading a domestic mode of life, or in boyhood, or in youth, or in old age? O, tell me about the respective merits reaped from the practice of charity in these different stages of life?'

Markandeya said, 'Life that is futile is of four kinds. Charity also that is futile is of sixteen kinds. His life is vain who hath no son; and his also who is out of pale of virtue: and his too who liveth on the food of other; and, lastly, his who cooketh for himself without giving therefrom unto the Pitris, the gods, and the guests, and who eateth of it before these all. The gift to one that has fallen away from the practice of virtuous vows, as also the gift of wealth that has been earned wrongly, are both in vain. The gift to a fallen Brahmana, that to a thief, that also to a preceptor that is false, is in vain. The gift to an untruthful man, to a person that is sinful, to one that is ungrateful, to one that officiates at sacrifices performed by all classes of people residing in a village, to one that sells the Vedas, to a Brahmana that cooks for Sudra, to one that too by birth is a Brahmana but who is destitute of the occupations of his order, is in vain. The gift to one that has married a girl after the accession of puberty, to females, to one that sports with snakes, and to one that is employed in menial offices, is also in vain. These sixteen kinds of gifts are productive of no merits. That man who with mind clouded with darkness giveth away from fear or anger, enjoyeth the merit of such gift while he is in the womb of his mother. The man who (under other circumstances) maketh gifts unto the Brahmanas, enjoyeth the fruit thereof while he is in old age. Therefore, O king, the man who wishes to win the way of heaven, should under all conditions, make gifts unto Brahmanas of everything that he wishes to give away.'

"Yudhishthira said, 'By what means do Brahmanas, who accept gifts from all the four orders, save others as well as themselves?"

"Markandeya said, 'By Japa, and Mantras, and Homa and the study of the Vedas, the Brahmanas construct a Vedic boat wherewith they save both others and themselves. The gods themselves are pleased with that man who gratifieth the Brahmanas. Indeed, a man may attain heaven at the command of a Brahmana. Thou wilt, O king, without doubt ascend to regions of everlasting bliss, in consequence of thy worship of the Pitris and the gods, and thy reverence for the Brahmanas, even though thy body is filled with phlegmatic humours and withal so dull and inert! He that desires virtue and heaven should adore the Brahmanas. One should feed Brahmanas with care on occasions of Sraddhas, although those among them that are cursed or fallen should be excluded. They also should be carefully excluded that are either excessively fair or excessively black, that have diseased nails, that are lepers, that are deceitful, that are born in bastardy of widows or of women having husbands alive; and they also that support themselves by the profession of arms. That Sraddha which is censurable, consumeth the performer thereof like fire consuming fuel. If they that are to be employed in Sraddhas happen to be dumb, blind, or deaf, care should be taken to employ them along with Brahmanas conversant with the Vedas. O Yudhishthira, listen now unto whom thou shouldst give. He that knoweth all the Vedas should give only to that able Brahmana who is competent to rescue both the giver and himself, for he, indeed, is to be regarded as able who can rescue both the giver and himself. O son of Pritha, the sacred fires do not receive such gratification from libations of clarified butter, from offerings of flowers and sandal and other perfumed pastes as from the entertainment of guests. Therefore, do thou strive to entertain guests, O son of Pandu! O king, they that give unto guests water to wash their feet, butter to rub over their (tired) legs, light during the hours of darkness, food, and shelter, have not to go before Yama. The removal (after worship) of the flowery offerings unto the gods, the removal of the remnants of a Brahmana's feast, waiting (upon a Brahmana) with perfumed pastes, and the massaging of a Brahmana's limbs, are, each of them, O foremost of kings, productive of greater merit than the gift of kine. A person, without doubt, rescueth himself by the gift of a Kapila cow. Therefore, should one give away a Kapila cow decked with ornaments unto Brahmanas. O thou of the Bharata race, one should give unto a person of good lineage and conversant with the Vedas; unto a person that is poor; unto one leading a domestic mode of life but burdened with wife and children; unto one that daily adoreth the sacred fire; and unto one that hath done thee no service. Thou shouldst always give unto such persons but not to them that are in affluence. What merit is there, O thou foremost of the Bharata race, by giving unto one that is affluent? One cow must be given unto one Brahmana. A single cow must not be given unto many. For if the cow so given away (unto many) be sold, the giver's family is lost for three generations. Such a gift would not assuredly rescue the giver nor the Brahmana that takes it. He who giveth eighty Ratis of pure gold, earneth the merit of giving away a hundred pieces of gold for ever. He that giveth away a strong bull capable also of drawing the plough, is certainly rescued from all difficulties and finally goeth to heaven. He that giveth away land unto a learned Brahmana, hath all his desires fulfilled. The tired traveller, with weakened limbs and feet besmeared with dust, asks for the name of him that may give him food. There are men who answer him by telling him the name. That wise man who informs these toil-worn ones of the name of the person who may give them food, is, without doubt, regarded as equal in merit unto the giver himself of food. Therefore, abstaining from other kinds of gift, give thou food. There is no merit (arising out of gifts) that is so great as that of giving food. The man that according to the measure of his might gives well-cooked and pure food unto the Brahmanas, acquires, by that act of his, the companionship of Prajapati (Brahma). There is nothing superior to food. Therefore, food is regarded as the first and foremost of all things (to be given away). It hath been said that food itself is Prajapati. And Prajapati is regarded as the Year. And the Year is sacrifice. And everything is established in sacrifice, for it is from sacrifice that all creatures, mobile and immobile, take their origin. For this reason, it hath been heard by us, food is the foremost of all things. They that give away lakes and large pieces of water, and tanks and wells, and shelter and food and they that have sweet words for all, have not to hear the admonitions of Yama. With him who gives rice, and wealth earned by his labour, unto Brahmana of good behaviour, the earth is satisfied. And she poureth upon him showers of wealth. The giver of food walketh first, after him the speaker of truth and he that giveth unto persons that do not solicit. But the three go to the same place.'"

Vaisampayana continued, 'Hearing all this, Yudhishthira, along with his younger brothers, impelled by curiosity, again addressed the high-souled Markandeya, saying, 'O great Muni, what is the distance of Yama's region from that of men? What is its measurement? How also do men pass it over? And by what means? O, tell me all this!'

"Markandeya said, 'O king, O them foremost of virtuous men, this question of thine appertains to a great mystery. It is sacred and much applauded by the Rishis. Appertaining as it also does to virtue, I will speak of it to thee. The distance of Yama's region from the abode of men is, O king, eighty-six thousand Yojanas! The way is over space, without water, and very terrible to behold; Nowhere on that road is the shade of a tree, nowhere any water, and nowhere any resting place in which the traveller, when fatigued, may rest for some moments. And men and women and all on earth that have life, are forcibly led along this way by the messengers of Yama. Those creatures that obey the mandates of the grim king, and they, O king, that have given horses and other good conveyances unto Brahmanas, proceed along this way on those animals and vehicles. And they that have given umbrellas proceed along this way with umbrellas warding off the sun's rays. And they that have given food, proceed without hunger, while they that have not given food proceed afflicted with hunger. And they that have given robes, proceed along this way attired in robes while they that have given none, proceed naked. And they that have given gold, proceed in happiness, themselves decked in ornaments. And they that have given land, proceed with every desire completely gratified. And they that have given grain, proceed without being afflicted with any want. And they that have given houses, proceed happily on cars. And those men that have given something to drink, proceed with cheerful hearts unafflicted with thirst. And they that have given lights, proceed happily lighting the way before them. And they that have given kine, proceed along the way happily, freed from all their sins. And they that have fasted for a month, proceed on cars drawn by swans. And they who have fasted for six nights, proceed on cars drawn by peacocks. And, O son of Pandu, he that fasteth three nights upon only one meal without a second during this period goeth into a region free from disease and anxiety. And water hath this excellent property that it produceth happiness in the region of Yama. And they that give water find for themselves a river there of the name of Pushpodaka. And the givers of water on the earth drink cool and ambrosial draughts from that stream. And they that are of evil deeds have pus ordained for them. Thus, O great king, that river serveth all purposes. Therefore, O king, adore thou duly these Brahmanas (that are with thee). Weak in limbs owing to the way he has walked, and besmeared with the dust of the high-road, the traveller enquireth for the name of him who giveth food, and cometh in hope to his house. Adore thou him with reverent attention, for he indeed is a guest, and he is a Brahmana. The gods with Indra at their head follow him as he proceedeth. And if he is adored, the gods with Indra become gratified, and if he is not adored, the celestials with their chief become cheerless. Therefore, O thou foremost of kings, worship thou these Brahmanas duly. I have thus spoken to thee upon a hundred subjects. What dost thou desire to hear from me again?'

"Yudhishthira said, 'O master, conversant thou art with virtue and morality, and so I desire to repeatedly listen to thee as thou speakest on sacred subjects appertaining to virtue and morals.'

"Markandeya said, 'O king, I will now speak on another sacred subject appertaining to eternal interests and capable of washing off all sins. Listen thou with rapt attention. O thou foremost of the Bharatas, the merit equal to that of giving away a Kapila cow in (the tirtha called) Jyeshtha-Pushkara arises from washing the feet of Brahmanas. As long as the earth remains wet with water which a Brahmana hath touched with his feet, so long do Pitris drink water of cups made of lotus-leaves. If the guest is welcomed (with enquiries about his welfare), the deities of fire become glad; and if he is offered a seat, it is the god of a hundred sacrifices, who is gratified. If his feet are washed, it is the Pitris who are delighted; and if he is fed it is Prajapati that is pleased. One should with collected soul, give a cow when (during her throes) the feet and head of her calf are visible, before her delivery is complete. A cow with her calf in the air in course of falling from the uterus to the earth, is to be regarded as equal to the earth herself. He, therefore, that giveth away such a cow, reapeth the merit of giving away the earth. And he that giveth away such a cow, is adored in heaven for as many thousands of Yugas as there are bristles on the bodies of the animal and her young one together. And, O Bharata, he that having accepted a thing in gift giveth it away immediately unto a person that is virtuous and honest, reapeth very great merit. Without doubt, he reapeth the fruit of giving away the whole earth to her utmost limits and with her oceans and seas and caves, her mountains and forests and woods. That Brahmana who eateth in silence from a plate, keeping his hands between his knees, succeedeth in rescuing others. And those Brahmanas that abstain from drink and who are never spoken of by others as having any faults and who daily read the Samhitas, are capable of rescuing others. Libations of butter and edible offerings should all be presented to a Brahmana who is learned in the Vedas. And as libations of clarified butter poured into fire never go in vain, so gift to virtuous Brahmanas learned in the Vedas can never go in vain. The Brahmanas have anger for their weapon; they never fight with arms of iron and steel. Indeed the Brahmanas slay with anger like Indra slaying the Asuras with his thunder-bolt.

Thus prelection appertaining to virtue and morality is now over. Hearing this, the Munis of the forest of Naimisha were filled with delight. And those ascetics were also freed from grief and anger by listening to it. And they were also purged of all their sins in consequence of this. And, O king, those human beings that listen to it become freed from the obligation of rebirth.'

"Yudhishthira said, 'O thou of great wisdom, what purification is there by which a Brahmana may always keep himself pure? I desire to hear of it from thee, O thou foremost of all virtuous men!"

"Markandeya answered, 'There are three kinds of purity, viz., purity in speech, purity in deed, and purity achieved by use of water. He that has recourse to these three different kinds of purity, attains, without doubt, to heaven. That Brahmana who adoreth the goddess Sandhya in the morning and the evening, and who recites meditatively the sacred goddess Gayatri who is the mother of the Vedas, sanctified by the latter, is freed from all his sins. Even if he accepts in gift the entire earth with her oceans, he doth not, on that account, suffer the least unhappiness. And those heavenly bodies in the sky including the sun that may be inauspicious and hostile towards him soon become auspicious and favourable towards him in consequence of these acts of his, while those stars that are auspicious and favourable become more auspicious and more favourable in consequence of such conduct of his. And terrible Rakshasas subsisting on animal food, or gigantic and fierce mien, all become unable to prevail over a Brahmana who practiseth these purifications. The Brahmanas are even like blazing fires. They incur no fault in consequence of teaching, of officiating at sacrifices, and of accepting gifts from others. Whether the Brahmana be cognisant of the Vedas or ignorant of them, whether they be pure or impure, they should never be insulted, for Brahmanas are like fires. As the fire that blazeth up in the place set apart for the cremation of the dead is never regarded impure on that account, so the Brahmana, be he learned or ignorant, is always pure. He is great and a very god! Cities that are adorned with walls and gates and palaces one after another, lose their beauty if they are bereft of Brahmanas. That, indeed, O king, is a city where Brahmanas accomplished in the Vedas, duly observing the duties of their order and possessed of learning and ascetic merit, reside. O son of Pritha, that spot, be it a wood or pasture land, where learned Brahmanas reside, hath been called a city. And that place, O king, becometh a tirtha also. By approaching a king that offereth protection, as also a Brahmana possessed of ascetic merit, and by offering worship unto both, a man may purge off his sins immediately. The learned have said that ablutions in the sacred tirthas, recitation of the names of holy ones, and converse with the good and virtuous, are all acts worthy of applause. They that are virtuous and honest always regard themselves as sanctified by the holy companionship of persons like themselves and by the water of pure and sacred converse. The carrying of three staffs, the vow of silence, matted hair on head, the shaving of the crown, covering one's person with barks and deerskins, the practice of vows, ablutions, the worship of fire, abode in the woods, emaciating the body, all these are useless if the heart be not pure. The indulgence of the six senses is easy, if purity be not sought in the object of enjoyment. Abstinence, however, which of itself is difficult, is scarcely easy without purity of the objects of enjoyment. O king of kings, among the six senses, the mind alone that is easily moved is the most dangerous! Those high-souled persons that do not commit sins in word, deed, heart and soul, are said to undergo ascetic austerities, and not they that suffer their bodies to be wasted by fasts and penances. He that hath no feeling of kindness for relatives cannot be free from sin even if his body be pure. That hard-heartedness of his is the enemy of his asceticism. Asceticism, again, is not mere abstinence from the pleasures of the world. He that is always pure and decked with virtue, he that practises kindness all his life, is a Muni even though he may lead a domestic life. Such a man is purged of all his sins. Fasts and other penances cannot destroy sins, however much they may weaken and dry up the body that is made of flesh and blood. The man whose heart is without holiness, suffers torture only by undergoing penances in ignorance of their meaning. He is never freed from sins of such acts. The fire he worshippeth doth not consume his sins. It is in consequence of holiness and virtue alone that men attain to regions of blessedness, and fasts and vows become efficacious. Subsistence on fruits and roots, the vow of silence, living upon air, the shaving of the crown, abandonment of a fixed home, the wearing of matted locks on the head, lying under the canopy of heaven, daily fasts, the worship of fire, immersion in water, and lying on the bare ground,--these alone cannot produce such a result. They only that are possessed of holiness succeed, by knowledge and deeds, to conquer disease, decrepitude and death, and acquire a high status. As seeds that have been scorched by fire do not sprout forth, so the pains that have been burnt by knowledge cannot effect the soul. This inert body that is only like a block of wood when destitute of souls, is, without doubt, short lived like froth in the ocean. He that obtaineth a view of his soul, the soul that resideth in every body, by help of one or half of a rhythmic line (of the Vedas), hath no more need for anything. Some obtaining a knowledge of identity with the Supreme Soul from but two letters (of the Vedas) and some from hundreds and thousands of rhythmic lines, acquire salvation, for the knowledge of one's identity with the Supreme Soul is the sure indication of salvation. The men of old, distinguished for their knowledge, have said, neither this world nor that hereafter nor bliss can be his who is disturbed by doubts. And belief of one's identity with the Supreme Soul is the indication of salvation. He that knoweth the true meaning of the Vedas, understandeth their true use. Such a man is affrighted at the Vedic ritual like a man at sight of a forest conflagration. Giving up dry disputation, have recourse to Sruti and Smriti, and seek thou, with the aid of thy reason, the knowledge of the Undecaying One that is without a second. One's search (after this knowledge) becometh futile from defect of means. Therefore, should one carefully strive to obtain that knowledge by aid of the Vedas. The Vedas are the Supreme Soul; they are His body; they are the Truth. The soul that is bounded by the animal organism is incompetent to know Him in whom all the Vedas merge. That Supreme Soul, however, is capable of being known by the pure intellect. The existence of the gods as stated in the Vedas, the efficacy of acts, and the capacity for action of being furnished with bodies, are noticeable in every Yuga. Independence of these and annihilation are to be sought from purity of the senses. Therefore, the suspension of the function of the senses is the true fasting. One may attain to heaven by asceticism, one may obtain objects of enjoyment by the practice of charity and may have his sins purged off by ablutions in tirthas. But complete emancipation cannot be had except by knowledge.'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed, O great king, by the Rishi, Yudhishthira of great fame then said, 'O holy one, I desire to listen to the rules about that charity which is meritorious."

"Markandeya said, 'O great king, O Yudhishthira, the rules about charity which thou wishest to hear from me are always highly regarded by me. Listen now to the mysteries of charity as expounded in the sruti and the smritis! A man that performs a sraddha in the conjunction called Gajacchaya at a place that is fanned by the leaves of the Aswattha tree enjoys the fruits thereof, O Yudhishthira, for a hundred thousand kalpas. O king, he that foundeth a dharmasala and established there a person to look after all comers, is crowned with the merits of all the sacrifices. He that giveth away a horse at a tirtha where the current of the river runneth in a direction opposite to its general course, reapeth merit that is inexhaustible. The guest that comes to one's house for food is none other than Indra himself. If he is entertained with food, Indra himself conferreth on the best merit that is inexhaustible. As men cross seas by vessels, so are the givers mentioned above are saved from all their sins. So what is given unto Brahmanas produceth, like gift of curds, inexhaustible merits. A gift on particular lunations produceth merit that is twice as much as a gift on other days. That in a particular season produceth merit ten times greater that in other seasons. That in a particular year produceth merit a hundred times greater than in other years. And lastly, a gift on the last day of the last month of the year produceth merit that is inexhaustible. A gift also that is made while the Sun is on the solstitial points, one again that is made on the last day of the Sun's path through Libra, Aries, Gemini, Virgo, and Pisces, a gift again during eclipses of the Moon and the Sun, produce merit that is inexhaustible. The learned have also said that gifts made during the seasons produce merit that is ten times, those made during the change of seasons, a hundred times--and those made during the days when Rahu is visible, a thousand times--greater than what is produced by gifts at other time; while a gift made on the last day of the Sun's course through Libra and Aries produces merit that knows no diminution. O king, no one can enjoy landed possessions unless he giveth away land, and no one can go on cars and vehicles unless he giveth away these. Indeed a person on rebirth obtaineth the fruition of whatever objects he hath in view at the time of making a gift to a Brahmana. Gold hath sprung from Fire; the Earth from Vishnu; and the cows from the Sun. He, therefore, that giveth away gold, land, and kine attaineth all the regions of Agni, Vishnu, and the Sun. There is nothing so eternal as a gift. Where, therefore, in the three worlds is anything that is more auspicious? It is for this, O king, that they who have great intelligence say that there is nothing higher and greater in the three worlds than gift!'"

Footnotes

407:1 A man is said to sell the Vedas who lectures on the Vedas taking fees from the hearers.

408:1 Japa is the silent recitation of particular Mantras.

408:2 Mantras are particular formulae of worship. They are for the most part rhythmic compositions, believed to be of great efficacy.

408:3 The Homa is that sacrificial rite which consists of pouring libations of clarified butter into fire.

408:4 Vedamayi nou. Lit, a boat made of the Vedas.

Section 200

Vaisampayana said, "Having, O great king, heard from the illustrious Markandeya the history of the attainment of heaven by the royal sage Indradyumna, Yudhishthira, that bull of the Bharata race, once more asked that sinless Muni endued with great ascetic merit and long life, saying, 'Thou knowest, O virtuous one, the entire host of the gods, the Danavas, and the Rakshasas. Thou art acquainted also with various royal genealogies and many eternal lines of Rishis! O best of Brahmanas, there is nothing in this world that thou dost not know! Thou knowest also, O Muni, many delightful stories about men, Snakes and Rakshasas; about gods, Gandharvas, and Yakshas, and about Kinnaras and Apsaras! I desire now to hear from thee, O best of Brahmanas, as to why Kuvalaswa--that unvanquished king of Ikshavaku's race changed his name, assuming another, viz., Dhundhumara. O thou best of Bhrigu's line, I desire to know in detail why the name of Kuvalaswa of great intelligence underwent such a change!'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Yudhishthira, the great Muni Markandeya, O Bharata, then began the history of Dhundhumara!"

Markandeya said, 'O royal Yudhishthira, listen to me, I will tell thee all! The story of Dhundhumara is a moral one. Listen to it then! Listen now, O king, to the story of how the royal Kuvalaswa of Ikshvaku's race came to be known as Dhundhumara. O son, O Bharata, there was a celebrated Rishi of the name of Utanka and, O thou of the Kuru race, Utanka had his hermitage in a delightful wilderness. And, O great king, the Rishi Utanka underwent ascetic austerities of the severest kind and the lord Utanka underwent those penances for numberless years with the object of obtaining the favours of

Vishnu, and gratified with his penances that illustrious Lord presented himself before Utanka. And beholding the Deity, the Rishi in all humility began to gratify him with many hymns, and Utanka said, 'O thou of great effulgence all creatures with the gods, Asuras and human beings, all things that are mobile or immobile, even Brahma himself, the Vedas, and all things that are capable of being known, have, O lord, been created by thee! The firmament is thy head, O god, and the sun and the moon are thy eyes! And, O Unfading One, the winds are thy breath and fire thy energy! The directions of the horizon constitute thy arms and the great ocean thy stomach! And, O god, the hills and mountains constitute thy thigh and the sky thy hips, O slayer of Madhu! The earth constitutes thy feet, and the plants the bristles on thy body. And, O lord, Indra and Soma and Agni and Varuna, indeed all the gods, the Asuras and the great Snakes all wait upon thee with humility, adoring thee with various hymns! O Lord of the Universe, created things are pervaded by thee. The great Rishis of high energy and ever plunged in ascetic meditation, always adore thee. When thou art gratified, the universe is in peace. And when thou art angry, terror pervadeth every soul. Thou art, O Lord, the great dispeller of all terrors and thou art the One Supreme Male Being! Thou art the cause of happiness of both gods and human beings! And, O Lord, by three steps of thine thou didst cover the three worlds! And it was by thee that the Asuras in the height of their power were destroyed! It is owing to thy prowess, O God, that the celestials obtained peace and happiness and, O thou of great effulgence, it was the anger that destroyed hundred great Daitya chiefs. Thou art the Creator and destroyer of all creatures in the world. It is by adoring thee that the gods have obtained happiness. It was thus, O Yudhishthira, that the high-souled Utanka praised the Lord of the senses. And Vishnu, therefore, said unto Utanka, 'I am gratified with thee. Ask thou the boon that thou desirest.' And Utanka said, 'This indeed hath, been a great boon to me, in that I have been able to behold Hari, that eternal Being, that divine Creator, that Lord of the universe!" Thus addressed Vishnu said, 'I am gratified with this absence of all desires on thy pail and with thy devotion, O thou best of men! But, O Brahmanas, O regenerate one, thou shouldst of a certainty accept some boon from me! Thus requested by Hari to accept a boon Utanka then, O thou best of Bharatas, with joined hands begged a boon saying, 'O illustrious one, O thou of eyes like lotus leaves, if thou hast been gratified with me, then let my heart always rest on virtue, truth, and self-content. And, O Lord, let my heart always turn to thee in devotion.' And hearing these words of Utanka, the holy one said, 'O regenerate one, all this shall happen to thee through my grace. And there will also appear in thee a yoga power endued with which thou shalt achieve a great thing for the dwellers of Heaven, as also for the triple world. Even now a great Asura of the name of Dhundhu is undergoing ascetic penances of fierce austerity with the object of destroying the triple world. Hear now as to who will slay that Asura. O son, there will appear a king of invincible energy and great prowess and he will be born in the race of Ikshvaku and will be known by the name of Vrihadaswa who will have a son of the name of Kuvalaswa endued with great holiness and self-control and celebrity. And that best of kings will be furnished with yoga power springing from me and urged and commended by thee, O regenerate Rishi, that king will be the slayer of the Asura Dhundhu.' And having said these words unto that Brahmana, Vishnu disappeared there and then."

Section 201

Markandeya said, "O king, after the death of Ikshvaku, a highly virtuous king of the name of Sasada, ascending the throne of Ayodhya ruled this earth. And from Sasada was descended Kakutstha of great energy. And Kakutshta had a son of name Anenas. And Anenas had a son named Prithu and Prithu had a son named Viswagaswa and from Viswagaswa sprang Adri and from Adri sprang Yuvanaswa and from Yuvanaswa sprang Sravastha and it was by this Sravastha that the city called Sravasthi was built and from Sravastha was descended Vrihadaswa and from Vrihadaswa sprang Kuvalaswa and Kuvalaswa had twentyone thousand sons and all these sons were fierce and powerful and skilled in learning. And Kuvalaswa excelled his father in every quality. And when the time came, his father Vrihadaswa installed him--the brave and highly virtuous Kuvalaswa--on the throne. And having thus made over the royal dignity to his son, that slayer of foes--king Vrihadaswa of great intelligence--retired into the woods for asceticism."

"Markandeya continued, 'O king, when the royal sage Vrihadaswa was about to retire into the woods, that best of Brahmanas, Utanka heard of it.

And Utanka who was possessed of great energy and immeasurable soul, approached that foremost of all wielders of weapons and best of men. And approaching him, the Rishis began to persuade him to give up asceticism. And Utanka said, 'O king, to protect (the people) is thy duty. It behoveth thee to do that duty of thine. Let us be free from all anxiety through thy grace. Possessed as thou art of a great soul, protected by thee, the earth will be freed from all dangers. Therefore, it behoveth thee, not to retire into the woods. Great merit attaches to the act of protecting people in this world. Such merit can never be acquired in the woods. Let not thy heart, therefore, turn to this course. The merit, great king, that was acquired in days of old by great royal sages by protecting their subjects was so great that nothing equal to it could be seen. The king should always protect his subjects. It behoveth thee, therefore, to protect thy people. O lord of the earth, I cannot (at present) perform my ascetic devotions peacefully. Close to my asylum there is a sea of sands known by the name of Ujjalaka. And it occupies a level country and is without any water. And it extends many yojanas in length and breadth and in that desert dwells a chief of the Danavas called Dhundhu by name. And Dhundhu is the son of Madhu and Kaitabha, and is fierce and terrible and possessed of great prowess. And endued with immeasurable energy, that Danava, O king, dwelleth under the ground, and, O king, it behoveth thee to retire into the woods, having first slain that Asura. That Asura is now lying still in the observance of an ascetic penance of great austerity and, O king, the object he hath in view is sovereignty over the celestials as also of the three worlds. And, O king, having, obtained a boon from the Grandsire of all creatures, that Asura hath become incapable of being slain by the gods and Daityas and Rakshasas and Gandharvas. Slay though him, O king, and blessed be thou and let not thy heart turn to any other course. By slaying him thou wilt without doubt, achieve a great thing and thou wilt also obtain eternal and undying fame. And O king, when at the end of every year that wicked Asura lying covered with sands, wakes up and begins to breathe, then the whole earth with her mountains, forests and woods begins to tremble. And his breath raiseth up clouds of sands, and shroudeth the very sun, and for seven days continually the earth tremble all over, and sparks and flames of fire mixed with smoke spread far around and for all this, O king, I cannot rest in peace in my asylum. Slay thou him, O king, for the good of the world. Indeed, when that Asura is slain the triple world will be in peace and happiness. That thou art competent, O king, to slay that Asura, I fully believe. Thy energy will be enhanced by Vishnu with the addition of his own. In days of old, O king, Vishnu gave this boon that the king who should slay this fierce and great Asura would be pervaded by the invincible energy of Vishnu himself. Bearing that invincible Vaishnava energy in thyself, slay thou, O great king, that Daitya of fierce prowess. Possessed as Dhundhu is of mighty energy, no one, O king, that is endued with small energy himself will be capable of consuming him, even if he were to strive for a hundred years.'"

Section 202

"Markandeya said, 'Thus addressed by Utanka, that unvanquished royal sage, with joined hands, O thou foremost of the Kuru race, replied unto Utanka, saying, 'This visit of thine, O Brahmana, will not be in vain. This my son, O holy one, known by the name of Kuvalaswa is endued with steadiness and activity. In prowess also he is unequalled on earth. Without doubt he will accomplish all this that is agreeable to thee, aided by all his brave sons endued with arms like unto iron maces. Give me leave to retire, O Brahmana, for I have now given up my weapons.' Thus addressed by the king, that Muni of immeasurable energy replied unto him, saying, 'So be it." And the royal sage Vrihadaswa then, having commended his son to obey the behest of the high-souled Utanka saying, 'Let it be done by thee,' himself retired into an excellent forest.'

"Yudhishthira said, 'O holy one, O thou possessed of the wealth of asceticism, who was this Daitya of great energy? Whose son and whose grandson was he? I desire to know all this; O thou possessed of the wealth of asceticism I never heard of this mighty Daitya before. I desire to know all this truly, O holy one, and with all particulars in detail, O thou of great wisdom and ascetic wealth!'

"Markandeya said, 'O monarch, know everything as it happened, O ruler of men, as I narrate the particulars truly, O thou of great wisdom! When the world became one broad expanse of water and creatures mobile and immobile were destroyed, when, O bull of the Bharata race, the entire creation came to its end. He who is the Source and Creator of the Universe, viz., the Eternal and unfading Vishnu, He who is called by Munis crowned with ascetic success as the Supreme Lord of the Universe, that Being of great holiness, then lay in Yoga sleep on the wide hood of the Snake Sesha of immeasurable energy, and the Creator of the Universe, that highly-blessed and holy Hari, knowing no deterioration, lay on the hood of that Snake encircling the whole Earth and as the Deity lay asleep on that bed, a lotus, endued with great beauty and effulgence equal unto that of the Sun, sprang from his navel. And from that lotus possessed of effulgence like unto the Sun's, sprang the Grandsire Brahma, that lord of the worlds who is the four Vedas, who hath four forms and four faces, who is invincible in consequence of his own energy and who is endued with mighty strength and great prowess and as the Lord Hari of wondrous frame, possessed of great lustre and decked with a crown and the Kaustubha gem and attired in purple silk, lay stretched for many a yojana on that excellent bed furnished by the hood of the snake itself extending far and wide, blazing, O king, in his beauty and the lustre of his own body like a thousand Suns concentrated in one mass. He was beheld some time after by two Danavas of great prowess named Madhu and Kaitabha and beholding Hari (in that posture) and the Grandsire with eyes like lotus-leaves seated on that lotus, both Madhu and Kaitabha wandered much and they began to terrify and alarm Brahma of immeasurable prowess, and the illustrious Brahma alarmed by their continued exertions trembled on his seat, and at his trembling the stalk of the lotus on which he was seated began to tremble and when the lotus-stalk trembled, Kesava awoke. And awakened from his slumber, Govinda beheld those Danavas of mighty energy, and beholding them the Deity said unto them, 'Welcome, ye mighty ones! I am gratified with you! Therefore, I will grant you excellent boons!' And thereupon both those proud and mighty Danavas, O king, laughingly replied unto Hrishikesa, saying, 'Ask boons of us, O Divine one! O thou that art the Supreme Deity, we are disposed to grant thee a boon. Indeed, we will grant thee a boon! Therefore, ask thou of us anything that cometh to thy mind.' Thus addressed by them the holy one spoke, 'Ye brave ones, I will accept a boon from you. There is a boon that I desire. Both of you are possessed of mighty energy. There is no male person like unto any of you. O ye of unbaffled prowess, submit ye to be slain by me. Even that is what I desire to accomplish for the good of the world.'

Hearing these words of the Deity, both Madhu and Kaitabha said, 'We have never before spoken an untruth; no, not even in jest; what shall we say of other occasions! O thou foremost of male Beings, know that we have ever been firm in truth and morality. In strength, in forms, in beauty, in virtue, in asceticism, in charity, in behaviour, in goodness, in self control, there is no one equal unto either of us. A great danger, O Kesava, hath approached us. Accomplish thou, therefore, what thou hast said. No one can prevail over Time. But, O Lord, there is one thing that we desire to be done by thee. O thou best and foremost of all Deities, thou must slay us at a spot that is absolutely uncovered. And, O thou of excellent eyes, we also desire to become thy sons. This is the boon that we desire, know then, O chief of the gods! Let not that O Deity, be false which thou hadst at first promised to us.' The Holy One then replied unto them saying, 'Yes, I will do as ye desire. Everything will be as ye wish!'

"Markandeya continued, 'Then Govinda began to reflect but uncovered space found he none and when he could not discover any spot that was uncovered on earth or in the sky, that foremost Deity then beheld his thighs to be absolutely uncovered. And there, O king, the illustrious Deity cut off the heads of Madhu and Kaitabha with his keenedged discus!'"

Section 203

"Markandeya said, 'The illustrious Dhundhu, O king, was the son of Madhu and Kaitabha, and possessed of great energy and prowess, he underwent ascetic penances of great austerity and he stood erect on one leg and reduced his body to a mass of only veins and arteries, and Brahma, gratified with him, gave him a boon. And the boon he had asked of the lord Prajapati was in these words, 'Let no one among the gods, the Danavas, the Rakshas, the Snakes, the Gandharvas and the Rakshasas be capable of slaying me. Even this is the boon that I ask of thee.' And the Grandsire replied unto him saying, 'Let it be as thou wishest. Go thy way.' And thus addressed by the Grandsire, the Danava placed the feet of the Deity on his head and having thus touched with reverence the Deity's feet he went away and possessed of mighty energy and prowess. Dhundhu, having obtained the boon hastily approached Vishnu remembering the death of his father at the hands of that

Deity, and the wrathful Dhundhu having vanquished the gods with the Gandharvas began to distress all the celestials with Vishnu at their head. And at last O bull of the Bharata race, that wicked souled Asura arriving at a sea of sands known by the name of Ujjalaka, began to distress to the utmost of his might the asylum of Utanka. And endued with fierce energy, Dhundhu, the son of Madhu and Kaitabha, lay in his subterranean cave underneath the sands in the observance of fierce ascetic and severe austerities with the object of destroying the triple world, and while the Asura lay breathing near the asylum of Utanka that Rishi possessed of the splendour of fire, king Kualaswa with his troops, accompanied by the Brahmana Utanka, as also by all his sons set out for that region, O bull of the Bharata race! And after that grinder of foes, the royal Kuvalaswa, had set out, accompanied by his twenty-one thousand sons all of whom were exceedingly powerful, the illustrious Lord Vishnu filled him with his own energy at the command of Utanka and impelled by the desire of benefiting the triple world and while that invincible hero was proceeding on his way and loud voice was heard in the sky repeating the words, 'This fortunate and unslayable one will become the destroyer of Dhundhu to-day.' And the gods began to shower upon him celestial flowers. And the celestial kettle drums began to sound their music although none played upon them. And during the march of that wise one, cool breezes began to blow and the chief of the celestials poured gentle showers wetting the dust on the roads and, O Yudhishthira, the cars of the celestials could be seen high over the spot where the mighty Asura Dhundhu was. The gods and Gandharvas and great Rishis urged by curiosity, came there to behold the encounter between Dhundhu and Kuvalaswa and, O thou of the Kuru race, filled by Narayana with his own energy, king Kuvalaswa, aided by his sons, soon surrounded that sea of sands and the king ordered that wilderness to be excavated and after the king's sons had excavated that sea of sands for seven days, they could see the mighty Asura Dhundhu. And, O bull of the Bharata race, the huge body of that Asura lay within those sands, effulgent in its own energy like the Sun himself. And Dhundhu, O king, was lying covering the western region of the desert and surrounded on all sides by the sons of Kuvalaswa, the Danava was assaulted with sharp-pointed shafts and maces and heavy and short clubs and axes and clubs, with iron spikes and darts and bright and keen-edged swords, and thus assaulted, the mighty Danava rose from his recumbent posture in wrath. And enraged, the Asura began to swallow those various weapons that were hurled at him and he vomited from his mouth fiery flames like unto those of the fire called Samvarta that appeareth at the end of the Yuga and by those flames of his, the Asura consumed all the sons of the king and, O tiger among men, like the Lord Kapila of old consuming the sons of king Sagara, the infuriated Asura overwhelming the triple world with the flames vomited from his mouth, achieved that wonderful feat in a moment. And, O thou best of the Bharatas, when all those sons of king Kuvalaswa were consumed by the fire emitted by the Asura in wrath, the monarch, possessed as he was of mighty energy, then approached the Danava who, like unto a second Kumbhakarna of mighty energy, had come to the encounter after waking from his slumbers. From the body of the king, O monarch, then began to flow a mighty and copious stream of water and that stream soon extinguished, O king, the fiery flames emitted by the Asura. And, O great king, the royal Kuvalaswa, filled with Yoga force, having extinguished those flames by the water that issued from his body, consumed that Daitya of wicked prowess with the celebrated weapon called Brahma for relieving the triple world of its fears, and the royal sage Kuvalaswa, having consumed that great Asura, that foe of the celestials and slayer of all enemies, by means of that weapon became like unto a second chief of the triple world and the high-souled king Kuvalaswa having slain the the Asura Dhundhu, became from that time known by the name of Dhundhumara and from that time he came to be regarded as invincible in battle, and the gods and the great Rishis who had come to witness that encounter were so far gratified with him that they addressed him saying, 'Ask thou a boon of us!' And thus solicited by the gods, the king bowed to them and filled with joy, the king said unto them, with joined hands these words, 'Let me be always able to give wealth unto superior Brahmanas! Let me be invincible as regards all foes! Let there be friendship between myself and Vishnu! Let me have no ill-feeling towards any creature! Let my heart always turn to virtue! And let me (finally) dwell in heaven for ever!' And the gods and the Rishis and Utanka, hearing this were exceedingly gratified and all of them said, 'Let it be as thou wishest!' And, O king, having also blessed him with many other speeches, the gods and the great Rishis then went away to their respective abodes. And, O Yudhishthira, after the slaughter of all his sons, king Kuvalaswa had still three sons left, and, O thou of the Bharata race, they were called Dridaswa and Kapilaswa and Chandraswa. It is from them, O king, that the illustrious line of kings belonging to Ikshvaku's race, all possessed of immeasurable prowess, hath sprung.

"It was thus, O best of king, that that great Daitya of the name Dhundhu, the son of Madhu and Kaitabha was slain by Kuvalaswa and it was for this also that king came to be called by the name of Dhundhumara. And indeed, the name he assumed was no empty one but was literally true.

"I have now told thee all that thou hadst asked me, viz., all about that person in consequence of whose act the story of Dhundhu's death hath become famous. He that listeneth to this holy history connected with the glory of Vishnu, becometh virtuous and obtaineth children. By listening to this story on particular lunations, one becometh blessed with long life and great good fortune. And freed from every anxiety one ceaseth to have any fear of diseases."

Section 204

Vaisampayana said, "O thou foremost of the Bharata race, king Yudhisthira then asked the illustrious Markandeya a difficult question about morality, saying, 'I desire to hear, O holy one, about the high and excellent virtue of women. I desire to hear from thee, O Brahmana, discourse about the subtle truths of morality. O regenerate Rishi, O best of men, the Sun, the Moon, the Wind, the Earth, the Fire, the father, the mother, the preceptor--these and other objects ordained by the gods, appear to us as Deities embodied! All these that are reverend ones are worthy of our best regard. So also is the woman who adoreth one lord. The worship that chaste wives offer unto their husbands appeareth to me to be fraught with great difficulty. O adorable one, it behoveth thee to discourse to us of the high and excellent virtue of chaste wives--of wives who restraining all their senses and keeping their hearts under complete control regard their husbands as veritable gods. O holy and adorable one, all this appears to me to be exceedingly difficult of accomplishment. O regenerate one, the worship that sons offer to their mothers and fathers and that wives offer to their husbands, both seem to me to be highly difficult. I do not behold anything that is more difficult than the severe virtue of chaste women. O Brahmana, the duties that women of good behaviour discharge with care and the conduct that is pursued by good sons towards their fathers and mothers appear to me to be most difficult of performance. Those women that are each devoted to but one lord, they that always speak the truth, they that undergo a period of gestation for full ten months--there is nothing, O Brahmana, that is more difficult than that is done by these. O worshipful one, women bring forth their offspring with great hazard to themselves and great pain and rear their children, O bull among Brahmanas, with great affection! Those persons also who being always engaged in acts of cruelty and there by incurring general hatred, succeed yet in doing their duties accomplish what, in my opinion, is exceedingly difficult. O regenerate one, tell me the truths of the duties of the Kshatriya order. It is difficult, O twice-born one, for those high-souled ones to acquire virtue who by the duties of their order are obliged to do what is cruel. O holy one, thou art capable of answering all questions; I desire to hear thee discourse on all this. O thou foremost of Bhrigu's race, I desire to listen to all this, waiting respectfully on thee, O thou of excellent vows!'

"Markandeya said, 'O thou foremost of the Bharata race, I will discourse to thee on all this truly, however difficult of answer thy question may be. Listen to me, therefore, as I speak unto thee. Some regard the mother as superior and some the father. The mother, however, that bringeth forth and some the father. The mother, however, that bringeth forth and reareth up offspring what is more difficult. Fathers also, by ascetic penances by worship of the gods, by adorations addressed to them, by bearing cold and heat, by incantations and other means desire to have children. And having by these painful expedients obtained children that are so difficult of acquisition, they then, O hero, are always anxious about the future of their sons and, O Bharata, both the father and the mother desire to see in their sons fame and achievements and prosperity and offspring and virtue. That son is virtuous who realises these hopes of his parents. And, O great king, that son with whom the father and the mother are gratified, achieveth eternal fame and eternal virtue both here and thereafter. As regards women again, neither sacrifice nor sraddhas, nor fasts are of any efficacy. By serving their husbands only they can win heaven. O king, O Yudhishthira, remembering this alone, listen thou with attention to the duties of chaste women."

Section 205

"Markandeya said, 'There was, O Bharata, a virtuous ascetic of the name of Kausika and endued with wealth of asceticism and devoted to the study of the Vedas, he was a very superior Brahmana and that best of Brahmanas studied all the Vedas with the Angas and the Upanishadas and one day he was reciting the Vedas at the foot of a tree and at that time there sat on the top of that tree a female crane and that she-crane happened at that time to befoul the Brahmana's body and beholding that crane the Brahmana became very angry and thought of doing her an injury and as the Brahmana cast his angry glances upon the crane and thought also of doing her an injury, she fell down on the ground and beholding the crane thus fallen from the tree and insensible in death, the Brahmana was much moved by pity and the regenerate one began to lament for the dead crane saying, 'Alas, I have done a bad deed, urged by anger and malice!'

"Markandeya continued, 'Having repeated these words many times, that learned Brahmana entered a village for procuring alms. And, O bull of the Bharata race, in course of his eleemosynary round among the houses of persons of good lineage, the Brahmana entered one such house that he knew from before. And as he entered the house, he said, 'Give'. And he was answered by a female with the word, 'Stay'. And while the housewife was engaged, O king, in cleaning the vessel from which alms are given, her husband, O thou best of the Bharatas, suddenly entered the house, very much afflicted with hunger. The chaste housewife beheld her husband and disregarding the Brahmana, gave her lord water to wash his feet and face and also a seat and after that the black-eyed lady, placing before her lord savoury food and drink, humbly stood beside him desirous of attending to all his wants. And, O Yudhishthira, that obedient wife used every day to eat the orts of her husband's plate and, always conducting herself in obedience to the wishes of the lord, that lady ever regarded her husband, and all her heart's affections inclined towards her lord. Of various and holy behaviour and skilful in all domestic duties and attentive to all her relatives, she always did what was agreeable and beneficial to her husband and she also, with rapt senses attended to the worship of the gods and the wants of guests and servants and her mother-in-law and father-in-law.

"And while the lady of handsome eyes was still engaged in waiting upon her lord, she beheld that Brahmana waiting for alms and beholding him, she remembered that she had asked him to wait. And remembering all this, she felt abashed. And then that chaste woman possessed of great fame, took something for alms and went out, O thou foremost of the Bharatas, for giving it unto that Brahmana. And when she came before him, the Brahmana said, 'O best of women, O blessed one, I am surprised at thy conduct! Having requested me to wait saying, 'Stay' thou didst not dismiss me!'

"Markandeya continued, 'O lord of men beholding that Brahmana filled with wrath and blazing with his energy, that chaste woman began to conciliate him and said, 'O learned one, it behoveth thee to forgive me. My husband is my supreme god. He came hungry and tired and was being served and waited upon by me.' Hearing this, the Brahmana said, 'With thee Brahmanas are not worthy of superior regard. Exaltest thou thy husband above them? Leading a domestic life, dost thou disregard Brahmanas? Indra himself boweth down unto them, what shall I say of men on earth. Proud woman, dost thou not know it, hast thou never heard it, that the Brahmanas are like fire and may consume the entire earth?' At these words of that Brahmana the woman answered, 'I am no she-crane, O regenerate Rishi! O thou that art endued with the wealth of asceticism, cast off this anger of thine. Engaged as thou are, what canst thou do to me with these angry glances of thine? I do not disregard Brahmanas. Endued with great energy of soul, they are like unto the gods themselves. But, O sinless one, this fault of mine it behoveth thee to forgive. I know the energy and high dignity of Brahmanas that are possessed of wisdom. The waters of the ocean have been made brackish and undrinkable by the wrath of the Brahmanas. I know also the energy of Munis of souls under complete control and endued with blazing ascetic merit. The fire of their wrath to this day hath not been extinguished in the forest of Dandaka. It was for his having disregarded the

Brahmanas that the great Asura--the wicked and evil-minded Vatapi was digested when he came in contact with Agastya. It hath been heard by us that the powers and merits of high-souled Brahmanas are great. But, O Brahmana, as regenerate ones of high souls are great in wrath, so are they equally great in forgiveness. Therefore, O sinless one, it behoveth thee to forgive me in the matter of this my offence. O Brahmana, my heart inclineth to that merit which springeth from the service of my husband, for I regard my husband as the highest among all the gods. O best of Brahmanas, I practise that virtue which consists in serving my husband whom I regard as the highest Deity. Behold, O regenerate one, the merit that attaches to the service of one's husband! I know that thou hast burnt a she-crane with thy wrath! But, O best of regenerate ones, the anger that a person cherishes is the greatest of foes which that person hath. The gods know him for a Brahmana who hath cast off anger and passion. The gods know him for a Brahmana who always speaketh the truth here, who always gratifieth his preceptor, and who, though injured himself, never returneth the injury. The gods know him for a Brahmana who hath his senses under control, who is virtuous and pure and devoted to the study of the Vedas, and who hath mastery over anger and lust. The gods know him for a Brahmana who, cognisant of morals and endued with mental energy, is catholic in religion and looketh upon all equal unto himself. The gods know him for a Brahmana who studieth himself and teacheth others, who performeth sacrifices himself and officiateth at the sacrifices of others, and who giveth away to the best of his means. The gods know that bull among the regenerate ones for a Brahmana who, endued with liberality of soul, practiseth the Brahmacharya vow and is devoted to study,--in fact who is vigilantly devoted to the study of the Vedas. Whatever conduceth to the happiness of the Brahmanas is always recited before these. Ever taking pleasure in truth, the hearts of such men never find joy in untruth. O thou best of regenerate ones, it hath been said that the study of the Vedas, tranquillity of soul, simplicity of behaviour, and repression of the senses, constitute the eternal duties of the Brahmana. Those cognisant with virtue and morals have said that truth and honesty are the highest virtue. Virtue that is eternal is difficult of being understood. But whatever it is, it is based on truth. The ancients have declared that virtue dependeth on sruti. But, O foremost of regenerate ones, virtue as exposed in sruti appears to be of various kinds. It is, therefore, too subtle of comprehension. Thou, O holy one, art cognisant of virtue, pure, and devoted to the study of the Vedas. I think, however, O holy one, that thou dost not know what virtue in reality is. Repairing to the city of Mithila, enquire thou of a virtuous fowler there, if indeed, O regenerate one, thou art not really acquainted with what constitutes the highest virtue. There liveth in Mithila a fowler who is truthful and devoted to the service of his parents and who hath senses under complete control. Even he will discourse to thee on virtue. Blessed be thou, O best of regenerate ones, if thou likest, repair thither. O faultless one, it behoveth thee to forgive me, if what I have said be unpalatable, for they that are desirous of acquiring virtue are incapable of injuring women!'

"At these words of the chaste woman, the Brahmana replied, saying, 'I am gratified with thee. Blessed be thou; my anger hath subsided, O beautiful one! The reproofs uttered by thee will be of the highest advantage to me. Blessed be thou, I shall now go and accomplish what is so conducive, O handsome one, to my benefit!'

"Markandeya continued, 'Dismissed by her, Kausika, that best of regenerate ones, left her house, and, reproaching himself, returned to his own abode.'"

Section 206

"Markandeya said, 'Continually reflecting upon that wonderful discourse of the woman, Kausika began to reproach himself and looked very much like a guilty person and meditating on the subtle ways of morality and virtue, he said to himself, 'I should accept with reverence what the lady hath said and should, therefore, repair to Mithila. Without doubt there dwelleth in that city a fowler of soul under complete control and fully acquainted with the mysteries of virtue and morality. This very day will I repair unto that one endued with wealth of asceticism for enquiring of him about virtue.' His faith in her was assured by her knowledge of the death of the she-crane and the excellent words of virtuous import she had uttered. Kausika thus reflecting with reverence upon all she had said, set out for Mithila, filled with curiosity. And he traversed many forests and villages and towns and at last reached Mithila that was ruled over by Janaka and he beheld the city to be adorned with the flags of various creeds. And he beheld that beautiful town to be resounding with the noise of sacrifices and festivities and furnished with splendid gateways. It abounded with palatial residences and protected by walls on all sides; it had many splendid buildings to boast of. And that delightful town was also filled with innumerable cars. And its streets and roads were many and well-laid and many of them were lined with shops. And it was full of horses and cars and elephants and warriors. And the citizens were all in health and joy and they were always engaged in festivities. And having entered that city, that Brahmana beheld there many other things.

And there the Brahmana enquired about the virtuous fowler and was answered by some twice-born persons. And repairing to the place indicated by those regenerate ones, the Brahmana beheld the fowler seated in a butcher's yard and the ascetic fowler was then selling venison and buffalo meat and in consequence of the large concourse of buyers gathered round that fowler, Kausika stood at a distance. But the fowler, apprehending that the Brahmana had come to him, suddenly rose from his seat and went to that secluded spot where the Brahmana was staying and having approached him there, the fowler said, 'I salute thee, O holy one! Welcome art thou, O thou best of Brahmanas! I am the fowler. Blessed be thou! Command me as to what I may do for thee. The word that the chaste woman said unto thee, viz., Repair thou to Mithila, are known to me. I also know for what purpose thou hast come hither.' Hearing these words of the fowler that Brahmana was filled with surprise. And he began to reflect inwardly, saying, 'This indeed, is the second marvel that I see!' The fowler then said unto the Brahmana, saying, 'Thou art now standing in place that is scarcely proper for thee, O sinless one. If it pleasest thee, let us go to my abode, O holy one!'

"Markandeya continued, 'So be it,' said the Brahmana unto him, gladly. And thereupon, the fowler proceeded towards his home with the Brahmana walking before him. And entering his abode that looked delightful, the fowler reverenced his guest by offering him a seat. And he also gave him water to wash his feet and face. And accepting these, that best of Brahmanas sat at his ease And he then addressed the fowler, saying, 'It seems to me that this profession doth not befit thee. O fowler, I deeply regret that thou shouldst follow such a cruel trade.' At these words of the Brahmana the fowler said, 'This profession is that of my family, myself having inherited it from my sires and grandsires. O regenerate one, grieve not for me owing to my adhering to the duties that belong to me by birth. Discharging the duties ordained for me beforehand by the Creator, I carefully serve my superiors and the old. O thou best of Brahmanas! I always speak the truth, never envy others; and give to the best of my power. I live upon what remaineth after serving the gods, guests, and those that depend on me. I never speak ill of anything, small or great. O thou best of Brahmanas, the actions of a former life always follow the doer. In this world there are three principal professions, viz., agriculture, rearing of cattle, and trade. As regards the other world, the three Vedas, knowledge, and the science of morals are efficacious. Service (of the other three orders) hath been ordained to be the duty of the Sudra. Agriculture hath been ordained for the Vaisyas, and fighting for the Kshatriyas, while the practice of the Brahmacharya vow, asceticism, recitation of mantras, and truthfulness have been ordained for the Brahmanas. Over subjects adhering to their proper duties, the king should rule virtuously; while he should set those thereto that have fallen away from the duties of their order. Kings should ever be feared, because they are the lords of their subjects. They restrain those subjects of theirs that fall away from their duties as they restrain the motions of the deer by means of their shafts. O regenerate Rishi, there existeth not in the kingdom of Janaka a single subject that followeth not the duties of his birth. O thou best of the Brahmanas, all the four orders here rigidly adhere to their respective duties. King Janaka punisheth him that is wicked, even if he be his own son; but never doth he inflict pain on him that is virtuous. With good and able spies employed under him, he looketh upon all with impartial eyes. Prosperity, and kingdom, and capacity to punish, belong, O thou best of Brahmanas, to the Kshatriyas. Kings desire high prosperity through practice of the duties that belong to them. The king is the protector of all the four orders. As regards myself, O Brahmana, I always sell pork and buffalo meat without slaying those animals myself. I sell meat of animals, O regenerate Rishi, that have been slain by others. I never eat meat myself; never go to my wife except in her season; I always fast during the day, and eat, O regenerate one, in the night.

Even though the behaviour of his order is bad, a person may yet be himself of good behaviour. So also a person may become virtuous, although he may be slayer of animals by profession. It is in consequence of the sinful acts of kings that virtue decreaseth greatly, and sin beginneth to prosper. And when all this taketh place the subjects of the kingdom begin to decay. And it is then, O Brahmana, that ill-looking monsters, and dwarfs, and hunch-backed and large-headed wights, and men that are blind or deaf or those that have paralysed eyes or are destitute of the power of procreation, begin to take their birth. It is from the sinfulness of kings that their subjects suffer numerous mischiefs. But this our king Janaka casteth his eyes upon all his subjects virtuously, and he is always kind unto them who, on their part, ever adhere to their respective duties. Regarding myself, I always with good deeds please those that speak well, as also those that speak ill of me. Those kings that live in the observance of their own proper duties, who are always engaged in the practice of acts that are good and honest, who are of souls under complete control and who are endued with readiness and alacrity, may not depend upon anything else for supporting their power. Gift of food to the best of one's power, endurance of heat and cold, firmness in virtue, and a regard and tenderness for all creatures,--these attributes can never find place in a person, without an innate desire being present in him of separating himself from the world. One should avoid falsehood in speech, and should do good without solicitation. One should never cast off virtue from lust, from wrath, or from malice. One should never joy immoderately at a good turn or grieve immoderately at a bad one. One should never feel depressed when overtaken by poverty, nor when so overtaken abandon the path of virtue. If at any time one doth what is wrong, he should never do its like again. One should always urge his soul to the doing of that which he regardeth as beneficial. One should never return wrong for wrong, but should act honestly by those that have wronged him. That wretched man who desireth to do what is sinful, slayeth himself. By doing what is sinful, one only imitates them that are wicked and sinful, Disbelieving in virtue they that mock the good and the pure saying, 'There is no virtue' undoubtedly meet with destruction. A sinful man swelleth up like a leather bag puffed up with wind. The thoughts of these wretches filled with pride and folly are feeble and unprofitable. It is the heart, the inner soul, that discovereth the fool like the sun that discovereth forms during the day. The food cannot always shine in the world by means of self-praise. The learned man, however, even if he be destitute of beauty, displayeth his lustre by refraining from speaking ill of others and well of himself. No example, however, can be met with, in this world, of a person shining brilliantly on account of attributes to be found in him in their reputed measure. If one repenteth of a wrong done by him, that repentance washeth off his sin. The resolution of never doing it again saveth him from future sin, even as, O thou best of Brahmanas, he may save himself from sin by any of those expiations obtained in the scriptures. Even this, O regenerate one, is the sruti that may be seen in respect of virtue. He that having before been virtuous, committeth a sin, or committeth it unknowingly may destroy that sin. For virtue, O Brahmana, driveth off the sin that men commit from ignorance. A man, after having committed a sin, should cease to regard himself any longer as a man. No man can conceal his sins. The gods behold what one does, also the Being that is within every one. He that with piety and without detraction hideth the faults of the honest and the wise like holes in his own attire, surely seeketh his salvation. If a man seeketh redemption after having committed a sin, without doubt he is purged of all his sins and looketh pure and resplendent like the moon emerged from the clouds. A man that seeketh redemption is washed of all his sins, even as the sun, upon rising, dispelleth all darkness. O best of Brahmanas, it is temptation that constitutes the basis of sin. Men that are ignorant commit sin, yielding to temptation alone. Sinful men generally cover themselves with a virtuous exterior, like wells whose mouths are covered by long grass. Outwardly they seem to possess self-control and holiness and indulge in preaching virtuous texts which, in their mouth are of little meaning. Indeed, everything may be noticed in them except conduct that is truly virtuous!'

"Markandeya continued, 'At these words, O best of men, of the fowler, that Brahmana endued with great wisdom, then asked the fowler, saying, 'How shall I know what is virtuous conduct? Blessed be thou, I desire to hear this, O thou foremost of virtuous men, from thee. Therefore, O thou of exalted soul, tell me all about it truly.' Hearing these words, the fowler replied, saying, 'O best of Brahmanas, Sacrifices, Gift, Asceticism, the Vedas, and Truth--these five holy things are ever present in conduct that is called virtuous. Having subjugated lust and wrath pride avarice, and crookedness, they that take pleasure in virtue because it is virtue, are regarded as really virtuous and worthy of the approbation of persons that are virtuous. These persons who are devoted to sacrifices; and study of the Vedas have no independent behaviour. They follow only the practices of the honest and the good. This indeed, is the second attribute of the virtuous. Waiting upon superiors, Truth, Freedom from anger, and Gift, these four, O Brahmana, are inseparably connected with behaviour that is virtuous. For the reputation that a person acquires by setting his heart on virtuous behaviour and adhering to it rigidly is incapable of acquisition except by practising the four virtues named above. The essence of the Vedas is Truth: the essence of Truth is self-control, and the essence of self-control is abstention from the pleasures of the world. These all are to be noticed in behaviour that is virtuous. They that follow those deluded fools that mock the forms of faith prevailing among men, are dragged into destruction for walking in such a sinful path. They, however, that are virtuous and engaged in the observance of vows, who are devoted to the srutis and the virtue of abstention from the pleasure of the world, they in fact who tread in virtue's path and follow the true religion, they that are obedient to the mandates of their preceptors, and who reflect upon the sense of the scriptures with patience and carefulness,--is these that are said to be possessed of behaviour that is virtuous; it is these, O Brahmana, that are said to properly guide their higher intelligence. Forsaking those that are atheists, those that transgress virtue's limits, those that are of wicked souls, those that live in sinfulness, betake thyself to knowledge reverencing those that are virtuous. Lust and temptation are even like sharks in the river of life; the waters are the five senses. Do thou cross over to the other side of this river in the boat of patience and resignation, avoiding the shoals of corporeal existence (repeated births in this world). The supreme virtue consisting in the exercise of the intelligent principle and abstraction, when gradually super-added to virtuous conduct, becomes beautiful like dye on white fabrics. Truthfulness and abstention from doing injury to any one, are virtues highly beneficial to all creatures. Of these, that latter is a cardinal virtue, and is based on truth. Our mental faculties have their proper play when their foundation is laid in truth, and in the exercise of virtue truth is of the highest value. Purity of conduct is the characteristic of all good men. Those that are distinguished for holy living are good and virtuous. All creatures follow the principles of conduct which are innate in their nature. The sinful being who has no control over self acquire lust, anger and other vices. It is the immemorial rule that virtuous actions are those that are founded on justice, and it is also ordained by holy men that all iniquitous conduct is sin. Those who are not swayed by anger, pride, haughtiness and envy, and those who are quiet and straight-forward, are men of virtuous conduct. Those who are diligent in performing the rites enjoined in the three Vedas, who are wise, and of pure and virtuous conduct, who exercise self-restraint and are full of attention to their superior, are men of virtuous conduct. The actions and conduct of such men of great power, are very difficult of attainment. They are sanctified by the purification of their own actions, and consequently sin in them dies out of itself. This virtue of good conduct is wonderful, ancient, immutable and eternal; and wise men observing this virtue with holiness, attain to heaven. These men who believe in the existence of the Deity, who are free from false pride, and versed in holy writ, and who respect regenerate (twice-born) men, go to heaven. Among holy men, virtue is differentiated in three ways--that great virtue which is inculcated in the Vedas, the other which is inculcated in the dharmashastras (the minor scriptures), and virtuous conduct. And virtuous conduct is indicated by acquisition of knowledge, pilgrimage to sacred places, truthfulness, forbearance, purity and straight-forwardness. Virtuous men are always kind to all creatures, and well-disposed towards regenerate men. They abstain from doing injury to any creature, and are never rude in speech. Those good men who know well the consequences of the fruition of their good and evil deeds, are commended by virtuous men. Those who are just and good-natured, and endowed with virtue, who wish well of all creatures, who are steadfast in the path of virtue, and have conquered heaven, who are charitable, unselfish and of unblemished character, who succour the afflicted, and are learned and respected by all, who practise austerities, and are kind to all creatures, are commended as such by the virtuous. Those who are charitably disposed attain prosperity in this world, as also the regions of bliss (hereafter). The virtuous man when solicited for assistance by good men bestow alms on them by straining to the utmost, even to the deprivation of the comforts of his wife and servants. Good men having an eye to their own welfare, as also virtue and the ways of the world, act in this way and thereby grow in virtue through endless ages. Good persons possessing the virtues of truthfulness, abstention from doing injury to any one, rectitude, abstention from evil towards any one, want of haughtiness, modesty, resignation, self-restraint, absence of passion, wisdom, patience, and kindness towards all creatures, and freedom from malice and lust, are the witnesses of the world. These three are said to constitute the perfect way of the virtuous, viz., a man must not do wrong to any body, he must bestow alms, and must always be truthful. Those high-souled good men of virtuous conduct, and settled convictions, who are kind to all and are full of compassion, depart with contentment from this world to the perfect way of virtue. Freedom from malice, forbearance, peace of mind, contentment, pleasant speech, renunciation of desire and anger, virtuous conduct and actions regulated according to the ordinances of holy writ, constitute the perfect way of the virtuous. And those who are constant in virtue follow these rules of virtuous conduct, and having reached the pinnacle of knowledge, and discriminating between the various phases of human conduct, which are either very virtuous or the reverse, they escape from the great danger. Thus, O great Brahmana, having introduced the subject of virtuous conduct, have I described to thee all this, according to my own knowledge and to what I have heard on the subject."

Section 207

"Markandeya continued, 'The pious fowler, O Yudhishthira, then said to that Brahmana, 'Undoubtedly my deeds are very cruel, but, O Brahmana, Destiny is all-powerful and it is difficult to evade the consequence of our past actions. And this is the karmic evil arising out of sin committed in a former life. But, O Brahmana, I am always assiduous in eradicating the evil. The Deity takes away life, the executioner acts only as a secondary agent. And we, O good Brahmana, are only such agents in regard to our karma. Those animals that are slain by me and whose meat I sell, also acquire karma, because (with their meat), gods and guests and servants are regaled with dainty food and the manes are propitiated. It is said authoritatively that herbs and vegetables, deer, birds and wild animals constitute the food of all creatures. And, O Brahmana, king Sivi, the son of Usinara, of great forbearance attained to heaven, which is hard to reach, giving away his own flesh. And in days of yore, O Brahmana, two thousand animals used to be killed every day in the kitchen of king Rantideva; and in the same manner two thousand cows were killed every day; and, O best of regenerate beings, king Rantideva acquired unrivalled reputation by distributing food with meat every day. For the performance of the fourmonthly rites animals ought to be sacrificed daily. 'The sacred fire is fond of animal food,' this saying has come down to us. And at sacrifices animals are invariably killed by regenerate Brahmanas, and these animals being purged of sin, by incantation of hymns, go to heaven. If, O Brahmana, the sacred fire had not been so fond of animal food in ancient times, it could never have become the food of any one. And in this matter of animal food, this rule has been laid down by Munis:--Whoever partakes of animal food after having first offered it duly and respectfully to the gods and the manes, is not polluted by the act. And such a man is not at all considered to have partaken of animal food, even, as a Brahmacharin having intercoursed with his wife during the menstrual period, is nevertheless considered to be a good Brahmana. After consideration of the propriety and impropriety of the matter, this rule has been laid down. King Saudasa, O Brahmana, when under a curse, often used to prey upon men; what is thy opinion of this matter? And, O good Brahmana, knowing this to be the consequence of my own actions, I obtain my livelihood from this profession. The forsaking of one's own occupation is considered, O Brahmana, to be a sin, and the act of sticking to one's own profession is without doubt a meritorious act. The Karma of a former existence never forsakes any creature. And in determining the various consequences of one's Karma, this rule was not lost sight of by the Creator. A person having his being under the influence of evil Karma, must always consider how he can atone for his Karma, and extricate himself from an evil doom, and the evil Karma may be expiated in various ways. Accordingly, O good Brahmana, I am charitable, truthful, assiduous in attending on my superior, full of respect towards regenerate Brahmanas, devoted to and free from pride and (idle) excessive talk. Agriculture is considered to be a praiseworthy occupation, but it is well-known that even there, great harm is done to animal life; and in the operation of digging the earth with the plough, numberless creatures lurking in the ground as also various other forms of animal life are destroyed. Dost thou not think so? O good Brahmana, Vrihi and other seeds of rice are all living organisms. What is thy opinion on this matter? Men, O Brahmana, hunt wild animals and kill them and partake of their meat; they also cut up trees and herbs; but, O Brahmana, there are numberless living organisms in trees, in fruits, as also in water; dost thou not think so? This whole creation, O Brahmana, is full of animal life, sustaining itself with food derived from living organisms. Dost thou not mark that fish preys upon fish, and that various species of animals prey upon other species, and there are species the members of which prey upon each other? Men, O Brahmana, while walking about hither and thither, kill numberless creatures lurking in the ground by trampling on them, and even men of wisdom and enlightenment destroy animal life in various ways, even while sleeping or reposing themselves. What hast thou to say to this?--The earth and the air all swarm with living organisms, which are unconsciously destroyed by men from mere ignorance. Is not this so? The commandment that people should not do harm to any creature, was ordained of old by men, who were ignorant of the true facts of the case. For, O Brahmana, there is not a man on the face of this earth, who is free from the sin of doing injury to creatures. After full consideration, the conclusion is irresistible that there is not a single man who is free from the sin of doing injury to animal life. Even the sage, O good Brahmana, whose vow is to do harm to no creature, doth inflict injury to animal life. Only, on account of greater needfulness, the harm is less. Men of noble birth and great qualities perpetrate wicked acts in defiance of all, of which they are not at all ashamed. Good men acting in an exemplary way are not commended by other good men; nor are bad men acting in a contrary way praised by their wicked compeers; and friends are not agreeable to friends, albeit endowed with high qualities; and foolish pedantic men cry down the virtues of their preceptors. This reversal of the natural order of things, O good Brahmana, is seen everywhere in this world. What is thy opinion as to the virtuousness or otherwise of this state of things? There is much that can be said of the goodness or badness of our actions. But whoever is addicted to his own proper occupation surely acquires great reputation.

Section 208

Markandeya continued, "O Yudhishthira, the virtuous fowler, eminent in pity, then skilfully addressed himself again to that foremost of Brahmanas, saying, 'It is the dictum of the aged that the ways of righteousness are subtle, diverse and infinite. When life is at stake and in the matter of marriage, it is proper to tell an untruth. Untruth sometimes leads to the triumph of truth, and the latter dwindles into untruth. Whichever conduces most to the good of all creatures is considered to be truth. Virtue is thus perverted; mark thou its subtle ways. O best of virtuous men, man's actions are either good or bad, and he undoubtedly reaps their fruits. The ignorant man having attained to an abject state, grossly abuses the gods, not knowing that it is the consequence of his own evil karma. The foolish, the designing and the fickle, O good Brahmana, always attain the very reverse of happiness or misery. Neither learning nor good morals, nor personal exertion can save them. And if the fruits of our exertion were not dependent on anything else, people would attain the object of their desire, by simply striving to attain it.

It is seen that able, intelligent and diligent persons are baffled in their efforts, and do not attain the fruits of their actions. On the other hand, persons who are always active in injuring others and in practising deception on the world, lead a happy life. There are some who attain prosperity without any exertion. And there are others, who with the utmost exertion, are unable to achieve their dues. Miserly persons with the object of having sons born to them worship the gods, and practise severe austerities, and those sons having remained in the womb for ten months at length turn out to be very infamous issue of their race; and others begotten under the same auspices, decently pass their lives in luxury with heaps of riches and grain accumulated by their ancestors. The diseases from which man suffer, are undoubtedly the result of their own karma. They then behave like small deer at the hands of hunters, and they are racked with mental troubles. And, O Brahmana, as hunters intercept the flight of their game, the progress of those diseases is checked by able and skilful physicians with their collections of drugs. And, the best of the cherishers of religion, thou hast observed that those who have it in their power to enjoy (the good things of this earth), are prevented from doing so from the fact of their suffering from chronic bowel-complaints, and that many others that are strong and powerful, suffer from misery, and are enabled with great difficulty to obtain a livelihood; and that every man is thus helpless, overcome by misery and illusion, and again and again tossed and overpowered by the powerful current of his own actions (karma). If there were absolute freedom of action, no creature would die, none would be subject to decay, or await his evil doom, and everybody would attain the object of his desire. All persons desire to out distance their neighbours (in the race of life), and they strive to do so to the utmost of their power; but the result turns out otherwise. Many are the persons born under the influence of the same star and the same auspices of good luck; but a great diversity is observable in the maturity of their actions. No person, O good Brahmana, can be the dispenser of his own lot. The actions done in a previous existence are seen to fructify in our present life. It is the immemorial tradition that the soul is eternal and everlasting, but the corporeal frame of all creatures is subject to destruction here (below). When therefore life is extinguished, the body only is destroyed, but the spirit, wedded to its actions, travels elsewhere.'

"The Brahmana replied, 'O best of those versed in the doctrine of karma, and in the delivery of discourses, I long to know accurately how the soul becomes eternal.' The fowler replied, 'The spirit dies not, there being simply a change of tenement. They are mistaken, who foolishly say that all creatures die. The soul betakes itself to another frame, and its change of habitation is called its death. In the world of men, no man reaps the consequences of another man's karma. Whatever one does, he is sure to reap the consequences thereof; for the consequences of the karma that is once done, can never be obviated. The virtuous become endowed with great virtues, and sinful men become the perpetrators of wicked deeds. Men's actions follow them; and influenced by these, they are born again.' The Brahmana enquired, 'Why does the spirit take its birth, and why does its nativity become sinful or virtuous, and how, O good man, does it come to belong to a sinful or virtuous race?' The fowler replied, This mystery seems to belong to the subject of procreation, but I shall briefly describe to you, O good Brahmana, how the spirit is born again with its accumulated load of karma, the righteous in a virtuous, and the wicked in a sinful nativity. By the performance of virtuous actions it attains to the state of the gods, and by a combination of good and evil, it acquires the human state; by indulgence in sensuality and similar demoralising practices it is born in the lower species of animals, and by sinful acts, it goes to the infernal regions. Afflicted with the miseries of birth and dotage, man is fated to rot here below from the evil consequences of his own actions. Passing through thousands of births as also the infernal regions, our spirits wander about, secured by the fetters of their own karma. Animate beings become miserable in the next world on account of these actions done by themselves and from the reaction of those miseries, they assume lower births and then they accumulate a new series of actions, and they consequently suffer misery over again, like sickly men partaking of unwholesome food; and although they are thus afflicted, they consider themselves to be happy and at ease and consequently their fetters are not loosened and new karma arises; and suffering from diverse miseries they turn about in this world like a wheel. If casting off their fetters they purify themselves by their actions and practise austerities and religious meditations, then, O best of Brahmanas, they attain the Elysian regions by these numerous acts and by casting off their fetters and by the purification of karma, men attain those blissful regions where misery is unknown to those who go there. The sinful man who is addicted to vices, never comes to the end of his course of iniquities. Therefore must we strive to do what is virtuous and forbear from doing what is unrighteous. Whoever with a heart full of gratefulness and free from malice strives to do what is good, attains wealth, virtue, happiness and heaven (hereafter). Those who are purified of sins, wise, forbearing, constant in righteousness, and self-restrained enjoy continuous felicity in this as well as in the next world. Man must follow the standard of virtue of the good and in his acts imitate the example of the righteous. There are virtuous men, versed in holy writ and learned in all departments of knowledge. Man's proper duty consists in following his own proper avocation, and this being the case these latter do not become confused and mixed up. The wise man delights in virtue and lives by righteousness. And, O good Brahmana, such a man with the wealth of righteousness which he hereby acquires, waters the root of the plant in which he finds most virtue. The virtuous man acts thus and his mind is calmed. He is pleased with his friends in this world and he also attains happiness hereafter. Virtuous people, O good man, acquire dominion over all and the pleasure of beauty, flavour, sound and touch according to their desire. These are known to be the rewards of virtue. But the man of enlightened vision, O great Brahmana, is not satisfied with reaping the fruits of righteousness. Not content with that, he with the light of spiritual wisdom that is in him, becomes indifferent to pain and pleasure and the vice of the world influenceth him not. Of his own free will he becometh indifferent to worldly pursuits but he forsaketh not virtue. Observing that everything worldly is evanescent, he trieth to renounce everything and counting on more chance he deviseth means for the attainment of salvation. Thus doth he renounce the pursuits of the world, shuneth the ways of sin, becometh virtuous and at last attaineth salvation. Spiritual wisdom is the prime requisite of men for salvation, resignation and forbearance are its roots. By this means he attaineth all the objects of this desire. But subduing the senses and by means of truthfulness and forbearance, he attaineth, O good Brahmana, the supreme asylum of Brahma.' The Brahmana again enquired, 'O thou most eminent in virtue and constant in the performance of the religious obligations, you talk of senses; what are they; how may they be subdued; and what is the good of subduing them; and how doth a creature reap the fruits thereof? O pious man, I beg to acquaint myself with the truth of this matter."

Section 209

"Markandeya continued, 'Hear, O king Yudhishthira what the virtuous fowler, thus interrogated by that Brahmana, said to him in reply. The fowler said, 'Men's minds are at first bent on the acquisition of knowledge. That acquired, O good Brahmana, they indulge in their passions and desires, and for that end, they labour and set about tasks of great magnitude and indulge in much-desired pleasures of beauty, flavour, &c. Then follows fondness, then envy, then avarice and then extinction of all spiritual light. And when men are thus influenced by avarice, and overcome by envy and fondness, their intellect ceases to be guided by righteousness and they practise the very mockery of virtue. Practising virtue with hypocrisy, they are content to acquire wealth by dishonourable means with the wealth thus acquired the intelligent principle in them becomes enamoured of those evil ways, and they are filled with a desire to commit sins. And when, O good Brahmana, their friends and men of wisdom remonstrate with them, they are ready with specious answers, which are neither sound nor convincing. From their being addicted to evil ways, they are guilty of a threefold sin. They commit sin in thought, in word, as also in action. They being addicted to wicked ways, all their good qualities die out, and these men of wicked deeds cultivate the friendship of men of similar character, and consequently they suffer misery in this world as well as in the next. The sinful man is of this nature, and now hear of the man of virtue. He discerns these evils by means of his spiritual insight, and is able to discriminate between happiness and misery, and is full of respectful attention to men of virtue, and from practising virtues, his mind becomes inclined to righteousness.' The Brahmana replied, 'Thou hast given a true exposition of religion which none else is able to expound. Thy spiritual power is great, and thou dost appear to me to be like a great Rishi.' The fowler replied, 'The great Brahmanas are worshipped with the same honours as our ancestors and they are always propitiated with offerings of food before others. Wise men in this world do what is pleasing to them, with all their heart. And I shall, O good Brahmana, describe to thee what is pleasing to them, after having bowed down to Brahmanas as a class. Do thou learn from me the Brahmanic philosophy. This whole universe unconquerable everywhere and abounding in great elements, is Brahma, and there is nothing higher than this. The earth, air, water, fire and sky are the great elements. And form, odour, sound, touch and taste are their characteristic properties. These latter too have their properties which are also correlated to each other. And of the three qualities, which are gradually characterised by each, in order of priority is consciousness which is called the mind. The seventh is intelligence and after that comes egoism; and then the five senses, then the soul, then the moral qualities called sattwa, rajas and tamas. These seventeen are said to be the unknown or incomprehensible qualities. I have described all this to thee, what else dost thou wish to know?'"

Section 210

"Markandeya continued, 'O Bharata, the Brahmana, thus interrogated by the virtuous fowler, resumed again this discourse so pleasing to the mind. The Brahmana said, 'O best of the cherishers of religion, it is said that there are five great elements; do thou describe to me in full the properties of any one of the five.' The fowler replied, 'The earth, water, fire, air and sky all have properties interlapping each other. I shall describe them to thee. The earth, O Brahmana, has five qualities, water four, fire three and the air and sky together three also. Sound, touch, form, odour and taste--these five qualities belong to earth, and sound, touch, form and taste, O austere Brahmana, have been described to thee as the properties of water, and sound, touch and form are the three properties of fire and air has two properties sound and touch, and sound is the property of sky. And, O Brahmana, these fifteen properties inherent in five elements, exist in all substances of which this universe is composed. And they are not opposed to one another; they exist, O Brahmana, in proper combination. When this whole universe is thrown into a state of confusion, then every corporeal being in the fulness of time, assumes another corpus. It arises and perishes in due order. And there are present the five elementary substances of which all the mobile and immobile world is composed. Whatever is perceptible by the senses, is called vyakta (knowable or comprehensible) and whatever is beyond the reach of the senses and can only be perceived by guesses, is known to be avyakta (not vyakta). When a person engages in the discipline of self-examination, after having subdued the senses which have of their own proper objective play in the external conditions of sound, form, &c, then he beholds his own spirit pervading the universe, and the universe reflected in itself. He who is wedded to his previous karma, although skilled in the highest spiritual wisdom, is cognisant only of his soul's objective existence, but the person whose soul is never affected by the objective conditions around, is never subject to ills, owing to its absorption in the elementary spirit of Brahma. When a person has overcome the domination of illusion, his manly virtues consisting of the essence of spiritual wisdom, turn to the spiritual enlightenment which illumines the intelligence of sentient beings. Such a person is styled by the omnipotent, intelligent Spirit as one who is without beginning and without end, self-existent, immutable, incorporeal and incomparable. This, O Brahmana, that thou hast enquired of me is only the result of self discipline. And this self-discipline can only be acquired by subduing the senses. It cannot be otherwise, heaven and hell are both dependent on our senses. When subdued, they lead to heaven; when indulged in, they lead to perdition. This subjugation of the senses is the highest means of attaining spiritual light. Our senses are at the (cause) root of our spiritual advancement as also at the root of our spiritual degradation. By indulging in them, a person undoubtedly contracts vices, and by subduing these, he attains salvation. The self-restrained person who acquires mastery over the six senses inherent in our nature, is never tainted with sin, and consequently evil has no power over him. Man's corporeal self has been compared to a chariot, his soul to a charioteer and his senses to horses. A dexterous man drives about without confusion, like a quiet charioteer with well-broken horses. That man is an excellent driver who knows how to patiently wield the reins of those wild horses,--the six senses inherent in our nature. When our senses become ungovernable like horses on the high road, we must patiently rein them in; for with patience, we are sure to get the better of them. When a man's mind is overpowered by any one of these senses running wild, he loses his reason, and becomes like a ship tossed by storms upon the high ocean. Men are deceived by illusion in hoping to reap the fruits of those six things, whose effects are studied by persons of spiritual insight, who thereby reap the fruits of their clear perception."

Section 211

Markandeya continued, "O Bharata, the fowler having expounded these abstruse points, the Brahmana with great attention again enquired of him about these subtle topics. The Brahmana said, 'Do thou truly describe to me, who now duly ask thee, the respective virtues of the qualities of sattwa, rajas, and tamas.' The fowler replied, 'Very well, I shall tell thee what thou hast asked. I shall describe separately their respective virtues, do thou listen. Of them tamas is characterised by illusion (spiritual), rajas incites (men to action), sattwa is of great grandeur, and on that account, it is said to be the greatest of them. He who is greatly under the influence of spiritual ignorance, who is foolish, senseless and given to dreaming, who is idle, unenergetic and swayed by anger and haughtiness, is said to be under the influence of tamas. And, O Brahmana rishi, that excellent man who is agreeable in speech, thoughtful, free from envy, industrious in action from an eager desire to reap its fruits, and of warm temperament, is said to be under the influence of rajas. And he who is resolute, patient, not subject to anger, free from malice, and is not skilful in action from want of a selfish desire to reap its fruits, wise and forbearing, is said to be under the influence of sattwa. When a man endowed with the sattwa quality, is influenced by worldliness, he suffers misery; but he hates worldliness, when he realises its full significance. And then a feeling of indifference to worldly affairs begins to influence him. And then his pride decreases, and uprightness becomes more prominent, and his conflicting moral sentiments are reconciled. And then self-restraint in any matter becomes unnecessary. A man, O Brahmana, may be born in the Sudra caste, but if he is possessed of good qualities, he may attain the state of Vaisya and similarly that of a Kshatriya, and if he is steadfast in rectitude, he may even become a Brahmana. I have described to thee these virtues, what else dost thou wish to learn?'"

Section 212

"The Brahmana enquired, 'How is it that fire (vital force) in combination with the earthly element (matter), becomes the corporeal tenement (of living creatures), and how doth the vital air (the breath of life) according to the nature of its seat (the muscles and nerves) excite to action (the corporeal frame)?' Markandeya said, 'This question, O Yudhishthira, having been put to the Brahmana by the fowler, the latter, in reply, said to that high-minded Brahmana. (The fowler said):--The vital spirit manifesting itself in the seat of consciousness, causes the action of the corporeal frame. And the soul being present in both of them acts (through them). The past, the present and the future are inseparably associated with the soul. And it is the highest of a creature's possessions; it is of the essence of the Supreme Spirit and we adore it. It is the animating principle of all creatures, and it is the eternal purusha (spirit). It is great and it is the intelligence and the ego, and it is the subjective seat of the various properties of elements. Thus while seated here (in a corporeal frame) it is sustained in all its relations external or internal (to matter or mind) by the subtle ethereal air called prana, and thereafter, each creature goes its own way by the action of another subtle air called Samana. And this latter transforming itself into Apana air, and supported by the head of the stomach carries the refuse matter of the body, urine &c, to the kidneys and intestines. That same air is present in the three elements of effort, exertion and power, and in that condition it is called Udana air by persons learned in physical science, and when manifesting itself by its presence at all the junctional points of the human system, it is known by the name Vyana. And the internal heat is diffused over all the tissues of our system, and supported by these kinds of air, it transforms our food and the tissues and the humours of our system. And by the coalition of Prana and other airs, a reaction (combination) ensues, and the heat generated thereby is known as the internal heat of the human system which causes the digestion of our food. The Prana and the Apana air are interposed within the Samana and the Udana air. And the heat generated by their coalition causes the growth of the body (consisting of the seven substances, bones, muscles, &c). And that portion of its seat extending to as far as the rectum is called Apana; and from that arteries arise in the five airs Prana, &c. The Prana air, acted on by the heat strikes against the extremity of the Apana region and then recoiling, it reacts on the heat. Above the navel is the region of undigested food and below it the region of digestion. And the Prana and all other airs of the system are seated in the navel. The arteries issuing from the heart run upwards and downwards, as also in oblique directions; they carry the best essence of our food, and are acted upon by the ten Prana airs. This is the way by which patient Yogins who have overcome all difficulties, and who view things with an impartial and equal eye, with their souls seated in the brain, find the Supreme Spirit, the Prana and the Apana airs are thus present in the body of all creatures. Know that the spirit is embodied in corporeal disguise, in the eleven allotropous conditions (of the animal system), and that though eternal, its normal state is apparently modified by its accompaniments,--even like the fire purified in its pan,--eternal, yet with its course altered by its surroundings; and that the divine thing which is kindred with the body is related to the latter in the same way as a drop of water to the sleek surface of a lotus-leaf on which it rolls. Know that sattwa, rajas and tamas, are the attributes of all life and that life is the attribute of spirit, and that the latter again is an attribute of the Supreme Spirit. Inert, insensible matter is the seat of the living principle, which is active in itself and induces activity in others. That thing by which the seven worlds are incited to action is called the most high by men of high spiritual insight. Thus in all these elements, the eternal spirit does not show itself, but is perceived by the learned in spiritual science by reason of their high and keen perception. A pure-minded person, by purification of his heart, is able to destroy the good and evil effect of his actions and attains eternal beatitude by the enlightenment of his inward spirit. That state of peace and purification of heart is likened to the state of a person who in a cheerful state of mind sleeps soundly, or the brilliance of a lamp trimmed by a skillful hand. Such a pure-minded person living on spare diet perceives the Supreme Spirit reflected in his own, and by practising concentration of mind in the evening and small hours of the night, he beholds the Supreme Spirit which has no attributes, in the light of his heart, shining like a dazzling lamp, and thus he attains salvation. Avarice and anger must be subdued by all means, for this act constitutes the most sacred virtue that people can practise and is considered to be the means by which men can cross over to the other side of this sea of affliction and trouble. A man must preserve his righteousness from being overcome by the evil consequences of anger, his virtues from the effects of pride, his learning from the effects of vanity, and his own spirit from illusion. Leniency is the best of virtues, and forbearance is the best of powers, the knowledge of our spiritual nature is the best of all knowledge, and truthfulness is the best of all religious obligations. The telling of truth is good, and the knowledge of truth may also be good, but what conduces to the greatest good of all creatures, is known as the highest truth. He whose actions are performed not with the object of securing any reward or blessing, who has sacrificed all to the requirements of his renunciation, is a real Sannyasin and is really wise. And as communion with Brahma cannot be taught to us, even by our spiritual preceptor,--he only giving us a clue to the mystery--renunciation of the material world is called Yoga. We must not do harm to any creature and must live in terms of amity with all, and in this our present existence, we must not avenge ourselves on any creature. Self-abnegation, peace of mind, renunciation of hope, and equanimity,--these are the ways by which spiritual enlightenment can always be secured; and the knowledge of self (one's own spiritual nature) is the best of all knowledge. In this world as well as hereafter, renouncing all worldly desires and assuming a stoic indifference, wherein all suffering is at rest, people should fulfil their religious duties with the aid of their intelligence. The muni who desires to obtain moksha (salvation), which is very difficult to attain, must be constant in austerities, forbearing, self-restrained, and must give up that longing fondness which binds him to the things of this earth. They call these the attributes of the Supreme Spirit. The gunas (qualities or attributes) that we are conscious of, reduce themselves to agunas (non-gunas) in Him; He is not bound by anything, and is perceptible only by the expansion and development of our spiritual vision; as soon as the illusion of ignorance is dispelled, this supreme unalloyed beatitude is attained. By foregoing the objects of both pleasure and pain and by renouncing the feelings which bind him to the things of this earth, a man may attain Brahma (Supreme Spirit or salvation). O good Brahmana, I have now briefly explained to thee all this, as I have heard. What else dost thou wish to know?"

Section 213

"Markandeya said, 'When, O Yudhishthira, all this mystery of salvation was explained to that Brahmana, he was highly pleased and he said addressing the fowler, 'All this that thou hast explained, is rational, and it seems to me that there is nothing in connection with the mysteries of religion which thou dost not know.' The fowler replied, 'O good and great Brahmana, thou shalt perceive with thine own eyes, all the virtue that I lay claim to, and by reason of which I have attained this blissful state. Rise, worshipful sir, and quickly enter this inner apartment. O virtuous man, it is proper that thou shouldst see my father and my mother.' Markandeya continued, 'Thus addressed the Brahmana went in, and beheld a fine beautiful mansion. It was a magnificent house divided in four suites of rooms, admired by gods and looking like one of their palaces; it was also furnished with seats and beds, and redolent of excellent perfumes. His revered parents clad in white robes, having finished their meals, were seated at ease. The fowler, beholding them, prostrated himself before them with his head at their feet. His aged parents then addressed him thus, 'Rise, O man of piety, rise, may righteousness shield thee; we are much pleased with thee for thy piety; mayst thou be blessed with a long life, and with knowledge, high intelligence, and fulfilment of thy desires. Thou art a good and dutiful son, for, we are constantly and reasonably looked after by thee, and even amongst the celestials thou hast not another divinity to worship. By constantly subduing thyself, thou hast become endowed with the self-restraining power of Brahmanas and all thy grandsires and ancestors are constantly pleased with thee for thy self-restraining virtues and for thy piety towards us. In thought, word or deed thy attention to us never flags, and it seems that at present thou hast no other thought in thy mind (save as to how to please us). As Rama, the son of Jamadagni, laboured to please his aged parents, so hast thou, O Son, done to please us, and even more. Then the fowler introduced the Brahmana to his parents and they received him with the usual salutation of welcome, and the Brahmana accepting their welcome, enquired if they, with their children and servants, were all right at home, and if they were always enjoying good health at that time (of life). The aged couple replied, 'At home, O Brahmana, we are all right, with all our servants. Hast thou, adorable sir, reached this place without any difficulty?' Markandeya continued, "The Brahmana replied, 'Yes, I have.' Then the fowler addressing himself to the Brahmana said to him, 'These my parents, worshipful sir, are the idols that I worship; whatever is due to the gods, I do unto them. As the thirty-three gods with Indra at their head are worshipped by men, so are these aged parents of mine worshipped by me. As Brahmanas exert themselves for the purpose of procuring offering for their gods, so do I act with diligence for these two (idols of mine). These my father and mother, O Brahmana, are my supreme gods, and I seek to please them always with offering of flowers, fruits and gems. To me they are like the three sacred fires mentioned by the learned; and, O Brahmana, they seem to me to be as good as sacrifices or the four Vedas. My five life-giving airs, my wife and children and friends are all for them (dedicated to their service). And with my wife and children I always attend on them. O good Brahmana, with my own hands I assist them in bathing and also wash their feet and give them food and I say to them only what is agreeable, leaving out what is unpleasant. I consider it to be my highest duty to do what is agreeable to them even though it be not strictly justifiable. And, O Brahmana, I am always diligent in attending on them. The two parents, the sacred fire, the soul and the spiritual preceptor, these five, O good Brahmana, are worthy of the highest reverence from a person who seeks prosperity. By serving them properly, one acquires the merit of perpetually keeping up the sacred fire. And it is the eternal and invariable duty of all householders."

Section 214

"Markandeya continued, 'The virtuous fowler, having introduced his (both) parents to that Brahmana as his highest gurus, again spoke to him as follows, 'Mark thou the power of this virtue of mine, by which my inner spiritual vision is extended. For this, thou wast told by that self-restrained, truthful lady, devoted to her husband, 'Hie thee to Mithila; for there lives a fowler who will explain to thee, the mysteries of religion.' The Brahmana said, 'O pious man, so constant in fulfilling thy religious obligations, bethinking myself of what that truthful good-natured lady so true to her husband, hath said, I am convinced that thou art really endowed with every high quality.' The fowler replied, 'I have no doubt, my lord, that what that lady, so faithful to her husband, said to thee about me, was said with full knowledge of the facts. I have, O Brahmana, explained to thee all this as a matter of favour. And now, good sir, listen to me. I shall explain what is good for thee. O good Brahmana, of irreproachable character, thou hast wronged thy father and thy mother, for thou hast left home without their permission, for the purpose of learning the Vedas. Thou hast not acted properly in this matter, for thy ascetic and aged parents have become entirely blind from grief at thy loss. Do thou return home to console them. May this virtue never forsake thee Thou art high-minded, of ascetic merit, and always devoted to thy religion but all these have become useless to thee. Do thou without delay return to console thy parents. Do have some regard for my words and not act otherwise; I tell thee what is good for thee, O Brahmana Rishi, Do thou return home this very day.' The Brahmana replied, 'This that thou hast said, is undoubtedly true; mayst thou, O pious man, attain prosperity; I am much pleased with thee.' The fowler said, 'O Brahmana, as thou practisest with assiduousness those divine, ancient, and eternal virtues which are so difficult of attainment even by pure-minded persons, thou appearest (to me) like a divine being. Return to the side of thy father and mother and be quick and diligent in honouring thy parents; for, I do not know if there is any virtue higher than this.' The Brahmana replied, 'By a piece of singular good luck have I arrived here, and by a piece of similar good luck have I thus been associated with thee. It is very difficult to find out, in our midst, a person who can so well expound the mysteries of religion; there is scarcely one man among thousands, who is well versed in the science of religion. I am very glad, O great man, to have secured thy friendship; mayst thou be prosperous. I was on the point of falling into hell, but was extricated by thee. It was destined to be so, for thou didst (unexpectedly) come in my way. And, O great man, as the fallen King Yayati was saved by his virtuous grandsons (daughter's sons), so, have I know been saved by thee. According to thy advice, I shall honour my father and my mother; for a man with an impure heart can never expound the mysteries of sin and righteousness. As it is very difficult for a person born in the Sudra class to learn the mysteries of the eternal religion, I do not consider thee to be a Sudra. There must surely be some mystery in connection with this matter. Thou must have attained the Sudra's estate by reason of the fruition of thine own past karma. O magnanimous man, I long to know the truth about this matter. Do thou tell it to me with attention and according to thy own inclination.'

"The fowler replied, 'O good Brahmana, Brahmanas are worthy of all respect from me. Listen, O sinless one, to this story of a previous existence of mine. O son of an excellent Brahmana, I was formerly a Brahmana, well-read in the Vedas, and an accomplished student of the Vedangas. Through my own fault I have been degraded to my present state. A certain king, accomplished in the science of dhanurveda (science of archery), was my friend; and from his companionship, O Brahmana, I, too became skilled in archery; and one day the king, in company with his ministers and followed by his best warriors, went out on a hunting expedition. He killed a large number of deer near a hermitage. I, too, O good Brahmana, discharged a terrible arrow. And a rishi was wounded by that arrow with its head bent out. He fell down upon the ground, and screaming loudly said, 'I have harmed no one, what sinful man has done this?' And, my lord, taking him for a deer, I went up to him and found that he was pierced through the body by my arrow. On account of my wicked deed I was sorely grieved (in mind). And then I said to that rishi of severe ascetic merit, who was loudly crying, lying upon the ground, 'I have done this unwittingly, O rishi.' And also this I said to the muni: 'Do thou think it proper to pardon all this transgression.' But, O Brahmana, the rishi, lashing himself into a fury, said to me, 'Thou shalt be born as a cruel fowler in the Sudra class."

Section 215

"The fowler continued, 'Thus cursed by that rishi, I sought to propitiate him with these words: 'Pardon me, O muni, I have done this wicked deed unwittingly. It behooves thee to pardon all that. Do thou, worshipful sir, soothe yourself.' The rishi replied, 'The curse that I have pronounced can never be falsified, this is certain. But from kindness towards thee, I shall do thee a favour. Though born in the Sudra class thou shalt remain a pious man and thou shalt undoubtedly honour thy parents; and by honouring them thou shalt attain great spiritual perfection; thou shalt also remember the events of thy past life and shalt go to heaven; and on the expiation of this curse, thou shalt again become a Brahmana. O best of men, thus, of old was I cursed by that rishi of severe power, and thus was he propitiated by me. Then, O good Brahmana, I extricated the arrow from his body, and took him into the hermitage, but he was not deprived of his life (recovered). O good Brahmana, I have thus described to thee what happened to me of old, and also how I can go to heaven hereafter.' The Brahmana said, 'O thou of great intelligence, all men are thus subject to happiness or misery, thou shouldst not therefore grieve for that. In obedience to the customs of thy (present) race, thou hast pursued these wicked ways, but thou art always devoted to virtue and versed in the ways and mysteries of the world. And, O learned man, these being the duties of thy profession, the stain of evil karma will not attach to thee. And after dwelling here for some little time, thou shalt again become a Brahmana; and even now, I consider thee to be a Brahmana, there is no doubt about this. For the Brahmana who is vain and haughty, who is addicted to vices and wedded to evil and degrading practices, is like a Sudra. On the other hand, I consider a Sudra who is always adorned with these virtues,--righteousness, self-restraint, and truthfulness,--as a Brahmana. A man becomes a Brahmana by his character; by his own evil karma a man attains an evil and terrible doom. O good man. I believe that sin in thee has now died out. Thou must not grieve for this, for men, like thee who art so virtuous and learned in the ways and mysteries of the world, can have no cause for grief.'

"The fowler replied, 'The bodily afflictions should be cured with medicines, and the mental ones with spiritual wisdom. This is the power of knowledge. Knowing this, the wise should not behave like boys. Man of low intelligence are overpowered with grief at the occurrence of something which is not agreeable to them, or non-occurrence of something which is good or much desired. Indeed, all creatures are subject to this characteristic (of grief or happiness). It is not merely a single creature or class that is subject to misery. Cognisant of this evil, people quickly mend their ways, and if they perceive it at the very outset they succeed in curing it altogether. Whoever grieves for it, only makes himself uneasy. Those wise men whose knowledge has made them happy and contented, and who are indifferent to happiness and misery alike, are really happy. The wise are always contented and the foolish always discontented. There is no end to discontentment, and contentment is the highest happiness. People who have reached the perfect way, do not grieve, they are always conscious of the final destiny of all creatures. One must not give way to discontent for it is like a virulent poison. It kills persons of undeveloped intelligence, just as child is killed by an enraged snake. That man has no manliness whose energies have left him and who is overpowered with perplexity when an occasion for the exercise of vigour presents itself. Our actions are surely followed by their consequences. Whoever merely gives himself up to passive indifference (to worldly affairs) accomplishes no good. Instead of murmuring one must try to find out the way by which he can secure exemption from (spiritual) misery; and the means of salvation found, he must then free himself from sensuality. The man who has attained a high state of spiritual knowledge is always conscious of the great deficiency (instability) of all matter. Such a person keeping in view the final doom (of all), never grieves, I too, O learned man, do not grieve; I stay here (in this life) biding my time. For this reason, O best of men, I am not perplexed (with doubts)'. The Brahmana said, 'Thou art wise and high in spiritual knowledge and vast is thy intelligence. Thou who art versed in holy writ, art content with thy spiritual wisdom. I have no cause to find fault with thee. Adieu, O best of pious men, mayst thou be prosperous, and may righteousness shield thee, and mayst thou be assiduous in the practice of virtue.'

"Markandeya continued, The fowler said to him, 'Be it so'. And the good Brahmana walked round him and then departed. And the Brahmana returning home was duly assiduous in his attention to his old parents. I have thus, O pious Yudhishthira, narrated in detail to thee this history full of moral instruction, which thou, my good son, didst ask me to recite,--the virtue of women's devotion to their husbands and that of filial piety.' Yudhishthira replied, 'O most pious Brahmana and best of munis, thou hast related to me this good and wonderful moral story; and listening to thee, O learned man, my time has glided away like a moment; but, O adorable sir, I am not as yet satiated with hearing this moral discourse.'"

Footnotes

444:1 Vishada is the original. It means discontent, but here it means more a mixture of discontent, perplexity and confusion than mere discontent.

444:2 A form of Hindu etiquette at parting.

445:1 It is so very difficult to translate the word Karma,--religion and morals were invariably associated with each other in ancient Hindu mind.

Section 216

Vaisampayana continued, "The virtuous king Yudhishthira, having listened to this excellent religious discourse, again addressed himself to the rishi Markandeya saying, 'Why did the fire-god hide himself in water in olden times, and why is it that Angiras of great splendour officiating as fire-god, used to convey oblations during his dissolution. There is but one fire, but according to the nature of its action, it is seen to divide itself into many. O worshipful sir, I long to be enlightened on all these points,--How the Kumara was born, how he came to be known as the son of Agni (the fire-god) and how he was begotten by Rudra or Ganga and Krittika. O noble scion of Bhrigu's race, I desire to learn all this accurately as it happened. O great muni, I am filled with great curiosity.' Markandeya replied, 'In this connection this old story is cited by the learned, as to how the carrier of oblations (the fire-god) in a fit of rage, sought the waters of the sea in order to perform a penance, and how the adorable Angiras transforming himself into the fire-god, destroyed darkness and distressed the world with his scorching rays. In olden times, O long-armed hero, the great Angiras performed a wonderful penance in his hermitage; he even excelled the fire-god, the carrier of oblations, in splendour and in that state he illumined the whole universe. At that time the fire-god was also performing a penance and was greatly distressed by his (Angirasa's) effulgence. He was greatly depressed, but did not know what to do. Then that adorable god thought within himself, 'Brahma has created another fire-god for this universe. As I have been practising austerities, my services as the presiding deity of fire have been dispensed with; and then he considered how he could re-establish himself as the god of fire. He beheld the great muni giving heat to the whole universe like fire, and approached him slowly with fear. But Angiras said to him, 'Do thou quickly re-establish yourself as the fire animating the universe, thou art well-known in the three stable worlds and thou wast first created by Brahma to dispel darkness. Do thou, O destroyer of darkness, quickly occupy thine own proper place.' Agni replied, 'My reputation has been injured now in this world. And thou art become the fire-god, and people will know thee, and not me, as fire. I have relinquished my god-hood of fire, do thou become the primeval fire and I shall officiate as the second or Prajapatyaka fire.' Angiras replied, 'Do thou become the fire-god and the destroyer of darkness and do thou attend to thy sacred duty of clearing people's way to heaven, and do thou, O lord, make me speedily thy first child.' Markandeya continued, 'Hearing these words of Angiras, the fire-god did as desired, and, O king, Angiras had a son named Vrihaspati. Knowing him to be the first son of Angiras by Agni, the gods, O Bharata, came and enquired about the mystery. And thus asked by the gods he then enlightened them, and the gods then accepted the explanation of Angiras. In this connection, I shall describe to thee religious sorts of fire of great effulgence which are here variously known in the Brahmanas by their respective uses."

Footnotes

445:2 Agni or fire was supposed to convey the oblations offered by men to the gods.

445:3 Kumara means a boy, hence a prince. Here Kartika the war-god is meant.

445:4 By carrying their oblations to the gods.

446:1 Portions of the Vedas.

Section 217

Markandeya continued, 'O ornament of Kuru's race, he (Angiras) who was the third son of Brahma had a wife of the name of Subha. Do thou hear of the children he had by her. His son Vrihaspati, O king, was very famous, large-hearted and of great bodily vigour. His genius and learning were profound, and he had a great reputation as a counsellor. Bhanumati was his first-born daughter. She was the most beautiful of all his children. Angiras's second daughter was called Raga. She was so named because she was the object of all creature's love. Siniwali was the third daughter of Angiras. Her body was of such slender make that she was visible at one time and invisible at another; and for this reason she was likened to Rudra's daughter. Archismati was his fourth daughter, she was so named from her great refulgence. And his fifth daughter was called Havishmati, so named from her accepting havis or oblations. The sixth daughter of Angiras was called Mahismati the pious. O keen-witted being, the seventh daughter of Angiras is known by the name of Mahamati, who is always present at sacrifices of great splendour, and that worshipful daughter of Angiras, whom they call unrivalled and without portion, and about whom people utter the words kuhu kuhu wonder, is known by the name of Kuhu.'

Footnotes

446:2 Raga means love.

Section 218

"Markandeya continued, 'Vrishaspati had a wife (called Tara) belonging to the lunar world. By her, he had six sons partaking of the energy of fire, and one daughter. The fire in whose honour oblations of clarified butter are offered at the Paurnamasya and other sacrifices, was a son of Vrishaspati called Sanju; he was of great ascetic merit. At the Chaturmasya (four-monthly) and Aswamedha (horse) sacrifices, animals are offered first in his honour, and this powerful fire is indicated by numerous flames. Sanju's wife was called Satya, she was of matchless beauty and she sprang from Dharma (righteousness) for the sake of truth. The blazing fire was his son, and he had three daughters of great religious merit. The fire which is honoured with the first oblations at sacrifices is his first son called Bharadwaja. The second son of Sanju is called Bharata in whose honour oblations of clarified butter are offered with the sacrificial ladle (called Sruk) at all the full moon (Paurnamasaya) sacrifices. Beside these, three sons of whom Bharata is the senior, he had a son named Bharata and a daughter called Bharati. The Bharata fire is the son of Prajapati Bharata Agni (fire). And, O ornament of Bharata's race, because he is greatly honoured, he is also called the great. Vira is Bharadwaja's wife; she gave birth to Vira. It is said by the Brahmanas that he is worshipped like Soma (with the same hymns) with offerings of clarified butter. He is joined with Soma in the secondary oblation of clarified butter and is also called Rathaprabhu, Rathadhwana and Kumbhareta. He begot a son named Siddhi by his wife Sarayu, and enveloped the sun with his splendour and from being the presiding genius of the fire sacrifice he is ever mentioned in the hymns in praise of fire. And the fire Nischyavana praises the earth only; he never suffers in reputation, splendour and prosperity. The sinless fire Satya blazing with pure flame is his son. He is free from all taint and is not defiled by sin, and is the regulator of time. That fire has another name Nishkriti, because he accomplished the Nishkriti (relief) of all blatant creatures here. When properly worshipped he vouchsafes good fortune. His son is called Swana, who is the generator of all diseases; he inflicts severe sufferings on people for which they cry aloud, and moves in the intelligence of the whole universe. And the other fire (Vrihaspati's third son) is called Viswajit by men of spiritual wisdom. The fire, which is known as the internal heat by which the food of all creatures is digested, is the fourth son of Vrihaspati known through all the worlds, O Bharata, by the name of Viswabhuk. He is self-restrained, of great religious merit, and is a Brahmacharin and he is worshipped by Brahmanas at the Paka-sacrifices. The sacred river Gomati was his wife and by her all religious-minded men perform their rites. And that terrible water-drinking sea fire called Vadava is the fifth son of Vrihaspati. This Brahmic fire has a tendency to move upwards and hence it is called Urdhvabhag, and is seated in the vital air called Prana. The sixth son is called the great Swishtakrit; for by him oblations became swishta (su, excellently, and ishta, offered) and the udagdhara oblation is always made in his honour. And when all creatures are claimed, the fire called Manyauti becomes filled with fury. This inexorably terrible and highly irascible fire is the daughter of Vrihaspati, and is known as Swaha and is present in all matter. (By the respective influence of the three qualities of sattwa, rajas and tamas, Swaha had three sons). By reason of the first she had a son who was equalled by none in heaven in personal beauty, and from this fact he was surnamed by the gods as the Kama-fire. (By reason of the second) she had a son called the Amogha or invincible fire, the destroyer of his enemies in battle. Assured of success he curbs his anger and is armed with a bow and seated on a chariot and adorned with wreaths of flowers. (From the action of the third quality) she had a son, the great Uktha (the means of salvation) praised by (akin to) three Ukthas. He is the originator of the great word and is therefore known as the Samaswasa or the means of rest (salvation).'"

Footnotes

448:1 Kama is the name of the god of love, Indian Cupid.

448:2 The body, the exciting Cause of our actions is an uktha, the soul of the vivifier of the body is the second uktha, and the Supreme Spirit, the inciter of the soul is the third.

448:3 The word of God.

Section 219

"Markandeya continued, 'He (Uktha) performed a severe penance lasting for many years, with the view of having a pious son equal unto Brahma in reputation. And when the invocation was made with the vyahriti hymns and with the aid of the five sacred fires, Kasyapa, Vasistha, Prana, the son of Prana, Chyavana, the son of Angiras, and Suvarchaka--there arose a very bright energy (force) full of the animating (creative) principle, and of five different colours. Its head was of the colour of the blazing fire, its arms were bright like the sun and its skin and eyes were golden-coloured and its feet, O Bharata, were black. Its five colours were given to it by those five men by reason of their great penance. This celestial being is therefore described as appertaining to five men, and he is the progenitor of five tribes. After having performed a penance for ten thousand years, that being of great ascetic merit produced the terrible fire appertaining to the Pitris (manes) in order to begin the work of creation, and from his head and mouth respectively he created Vrihat and Rathantara (day and night) who quickly steal away (life, &c.). He also created Siva from his navel, Indra from his might and wind and fire from his soul, and from his two arms sprang the hymns Udatta and Anudatta. He also produced the mind, and the five senses, and other creatures. Having created these, he produced the five sons of the Pitris. Of these Pranidhi was the son of Vrihadratha. Vrihadratha was the son of Kasyapa. Bhanu was the godson of Chyavana, Saurabha, the son of Suvarchaka, and Anudatta, the son of Prana. These twenty-five beings are reputed (to have been created by him). Tapa also created fifteen other gods who obstruct sacrifices. They are Subhima, Bhima, Atibhima, Bhimavala, Avala, Sumitra, Mitravana, Mitasina, Mitravardhana and Mitradharaman, and Surapravira, Vira, Suveka, Suravarchas and Surahantri. These gods are divided into three classes of five each. Located here in this world, they destroy the sacrifices of the gods in heaven; they frustrate their objects and spoil their oblations of clarified butter. They do this only to spite the sacred fires carrying oblations to the gods. If the officiating priests are careful, they place the oblations in their honour outside of the sacrificial altar. To that particular place where the sacred fire may be placed, they cannot go. They carry the oblation of their votaries by means of wings. When appeased by hymns, they do not frustrate the sacrificial rites. Vrihaduktha, another son of Tapa, belongs to the Earth. He is worshipped here in this world by pious men performing Agnihotra sacrifices. Of the son of Tapa who is known as Rathantara, it is said by officiating priests that the sacrificial oblation offered in his honour is offered to Mitravinda. The celebrated Tapa was thus very happy with his sons."

Footnotes

448:4 In Hindu Mythology there are no gods who destroy sacrifices. It is only the Asuras who do so. The Burdwan translator renders this passage,--"fifteen other gods belonging to western nations or Asuras." It is noticeable that the beings that were denounced as Asuras by the Hindus were worshipped as Gods (Asuras) by the followers of Zarathustra.

448:5 In connection with the names of these Mitra-gods, it is to be remembered that Mitra was the name of the principal god of the ancient Persians.

Section 220

"Markandeya continued, 'The fire called Bharata was bound by severe rules of asceticism. Pushtimati is another name of his fire; for when he is satisfied he vouchsafes pushti (development) to all creatures, and for this reason he is called Bharata (or the Cherisher). And that other fire, by name Siva, is devoted to the worship of Sakti (the forces of the presiding deity of the forces of Nature), and because he always relieves the sufferings of all creatures afflicted with misery, he is called Siva (the giver of good). And on the acquisition of great ascetic wealth by Tapa, an intelligent son named Puranda was born to inherit the same. Another son named Ushma was also born. This fire is observed in the vapour of all matter. A third son Manu was born. He officiated as Prajapati. The Brahmanas who are learned in the Vedas, then speak of the exploits of the fire Sambhu. And after that the bright Avasathya fire of great refulgence is spoken of by the Brahmanas. Tapa thus created the five Urjaskara fires, all bright as gold. These all share the Soma drink in sacrifices. The great sun-god when fatigued (after his day's labours) is known as the Prasanta fire. He created the terrible Asuras and various other creatures of the earth. Angiras, too created the Prajapati

Bhanu, the son of Tapa. He is also called Vrihadbhanu (the great Bhanu) by Brahmanas learned in the Vedas. Bhanu married Supraja, and Brihadbhanu the daughter of Surya (the sun-god). They gave birth to six sons; do thou hear of their progeny. The fire who gives strength to the weak is called Valada (or the giver of strength). He is the first son of Bhanu, and that other fire who looks terrible when all the elements are in a tranquil state is called the Manjuman fire; he is the second son of Bhanu. And the fire in whose honour oblations of clarified butter are enjoined to be made here at the Darsa and Paurnamasya sacrifices and who is known as Vishnu in this world, is (the third son of Bhanu) called Angiras, or Dhritiman. And the fire to whom with Indra, the Agrayana oblation is enjoined to be made is called the Agrayana fire. He is the (fourth) son of Bhanu. The fifth son of Bhanu is Agraha who is the source of the oblations which are daily made for the performance of the Chaturmasya (four-monthly) rites. And Stuva is the sixth son of Bhanu. Nisa was the name of another wife of that Manu who is known by the name of Bhanu. She gave birth to one daughter, the two Agnishomas, and also five other fire-gods. The resplendent fire-god who is honoured with the first oblations in company with the presiding deity of the clouds is called Vaiswanara. And that other fire who is called the lord of all the worlds is Viswapati, the second son of Manu. And the daughter of Manu is called Swistakrit, because by oblations unto her one acquires great merit. Though she was the daughter of Hiranyakasipu, she yet became his wife for her evil deeds. She is, however, one of the Prajapatis. And that other fire which has its seats in the vital airs of all creatures and animates their bodies, is called Sannihita. It is the cause of our perceptions of sound and form. That divine spirit whose course is marked with black and white stains, who is the supporter of fire, and who, though free from sin, is the accomplisher of desired karma, whom the wise regard as a great Rishi, is the fire Kapila, the propounder of the Yoga system called Sankhya. The fire through whom the elementary spirits always receive the offerings called Agra made by other creatures at the performance of all the peculiar rites in this world is called Agrani. And these other bright fires famous in the world, were created for the rectification of the Agnihotra rites when marred by any defects. If the fires interlap each other by the action of the wind, then the rectification must be made with the Ashtakapala rites in honour of the fire Suchi. And if the southern fire comes in contact with the two other fires, then rectification must be made by the performance of the Ashtakapala rites in honour of the fire Viti. If the fires in their place called Nivesa come in contact with the fire called Devagni, then the Ashtakapala rites must be performed in honour of the fire Suchi for rectification. And if the perpetual fire is touched by a woman in her monthly course, then for rectification the Ashtakapala rites must be performed in honour of the fire called Dasyuman. If at the time of the performance of this Agnihotra rites the death of any creature is spoken of, or if animals die, then rectification must be made with the performance of the Ashtakapala rites in honour of the Suraman fire. The Brahmana, who while suffering from a disease is unable to offer oblations to the sacred fire for three nights, must make amends for the same by performing the Ashtakapala rites in honour of the northern fire. He who has performed the Darsa and the Paurnamasya rites must make the rectification with the performance of the Ashtakapala rites in honour of the Patikrit fire. If the fire of a lying-in room comes in contact with the perpetual sacred fire, then rectification must be made with the performance of Ashtakapala rites in honour of the Agniman fire.'"

Section 221

Markandeya continued, "Mudita, the favourite wife of the fire Swaha, used to live in water. And Swaha who was the regent of the earth and sky beget in that wife of his a highly sacred fire called Advanta. There is a tradition amongst learned Brahmanas that this fire is the ruler and inner soul of all creatures. He is worshipful, resplendent and the lord of all the great Bhutas here. And that fire, under the name of Grihapati, is ever worshipped at all sacrifices and conveys all the oblations that are made in this world. That great son of Swaha--the great Adbhuta fire is the soul of the waters and the prince and regent of the sky and the lord of everything great. His (son), the Bharata fire, consumes the dead bodies of all creatures. His first Kratu is known as Niyata at the performance of the Agnishtoma sacrifice. That powerful prime fire (Swaha) is always missed by the gods, because when he sees Niyata approaching him he hides himself in the sea from fear of contamination. Searching for him in every direction, the gods could not (once) find him out and on beholding Atharvan the fire said to him, 'O valiant being, do thou carry the oblations for the gods! I am disabled from want of strength. Attaining the state of the red-eyed fire, do thou condescend to do me this favour!' Having thus advised Atharvan, the fire went away to some other place. But his place of concealment was divulged by the finny tribe. Upon them the fire pronounced this curse in anger, 'You shall be the food of all creatures in various ways.' And then that carrier of oblations spoke unto Atharvan (as before). Though entreated by the gods, he did not agree to continue carrying their oblations. He then became insensible and instantly gave up the ghost. And leaving his material body, he entered into the bowels of the earth. Coming into contact with the earth, he created the different metals. Force and scent arose from his pus; the Deodar pine from his bones; glass from his phlegm; the Marakata jewel from his bile; and the black iron from his liver. And all the world has been embellished with these three substances (wood, stone and iron). The clouds were made from his nails, and corals from his veins. And, O king, various other metals were produced from his body. Thus leaving his material body, he remained absorbed in (spiritual) meditation. He was roused by the penance of Bhrigu and Angiras. The powerful fire thus gratified with penance, blazed forth intensely. But on beholding the Rishi (Atharvan), he again sought his watery refuse. At this extinction of the fire, the whole world was frightened, and sought the protection of Atharvan, and the gods and others began to worship him. Atharvan rummaged the whole sea in the presence of all those beings eager with expectation, and finding out the fire, himself began the work of creation. Thus in olden times the fire was destroyed and called back to life by the adorable Atharvan. But now he invariably carries the oblations of all creatures. Living in the sea and travelling about various countries, he produced the various fires mentioned in the Vedas.

The river Indus, the five rivers (of the Punjab), the Sone, the Devika, the Saraswati, the Ganga, the Satakumbha, the Sarayu, the Gandaki, the Charmanwati, the Mahi, the Medha, the Medhatithi, the three rivers Tamravati, the Vetravati, and the Kausiki; the Tamasa, the Narmada, the Godavari, the Vena, the Upavena, the Bhima, the Vadawa, the Bharati, the Suprayoga, the Kaveri, the Murmura, the Tungavenna, the Krishnavenna and the Kapila, these rivers, O Bharata, are said to be the mothers of the fires! The fire called Adbhuta had a wife of the name of Priya, and Vibhu was the eldest of his sons by her. There are as many different kinds of Soma sacrifices as the number of fires mentioned before. All this race of fires, first-born of the spirit of Brahma, sprang also from the race of Atri. Atri in his own mind conceived these sons, desirous of extending the creation. By this act, the fires came out of his own Brahmic frame. I have thus narrated to thee the history of the origin of these fires. They are great, resplendent, and unrivalled in power, and they are the destroyers of darkness. Know that the powers of those fires are the same as those of the Adbhuta fire as related in the Vedas. For all these fires are one and same. This adorable being, the first born fire, must be considered as one. For like the Jyotishtoma sacrifice he came out of Angiras body in various forms. I have thus described to thee the history of the great race of Agni (fires) who when duly worshipped with the various hymns, carry the oblations of all creatures to the gods.

Section 222

"Markandeya continued, 'O sinless scion of Kuru's race, I have described to thee the various branches of the race of Agni. Listen now to the story of the birth of the intelligent Kartikeya. I shall tell thee of that wonderful and famous and highly energetic son of the Adbhuta fire begotten of the wives of the Brahmarshis. In ancient times the gods and Asuras were very active in destroying one another. And the terrible Asuras always succeeded in defeating the gods. And Purandara (Indra) beholding the great slaughter of his armies by them and anxious to find out a leader for the celestial host, thought within himself, 'I must find out a mighty person who observing the ranks of the celestial army shattered by the Danavas will be able to reorganize it with vigour.' He then repaired to the Manasa mountains and was there deeply absorbed in thought of nature, when he heard the heart-rending cries of a woman to the effect, 'May some one come quick and rescue me, and either indicate a husband for me, or be my husband himself.' Purandara said to her, 'Do not be afraid, lady!' And having said these words, he saw Kesin (an Asura) adorned with a crown and mace in hand standing even like a hill of metals at a distance and holding that lady by the hand. Vasava addressed then that Asura saying, 'Why art thou bent on behaving insolently to this lady? Know that I am the god who wields the thunderbolt. Refrain thou from doing any violence to this lady.' To him Kesin replied, 'Do thou, O Sakra, leave her alone. I desire to possess her. Thinkest thou, O slayer of Paka, that thou shalt be able to return home with thy life?' With these words Kesin hurled his mace for slaying Indra. Vasava cut it up in its course with his thunderbolt. Then Kesin, furious with rage, hurled a huge mass of rock at him. Beholding that, he of a hundred sacrifices rent it asunder with his thunderbolt, and it fell down upon the ground. And Kesin himself was wounded by that falling mass of rock. Thus sorely afflicted, he fled leaving the lady behind. And when the Asura was gone, Indra said to that lady, 'Who and whose wife art thou, O lady with a beautiful face, and what has brought thee here?'"

Section 223

"The lady replied, 'I am a daughter of Prajapati (the lord of all creatures, Brahma) and my name is Devasena. My sister Daityasena has ere this been ravished by Kesin. We two sisters with our maids habitually used to come to these Manasa mountains for pleasures with the permission of Prajapati. And the great Asura Kesin used daily to pay his court to us. Daityasena, O conqueror of Paka, listened to him, but I did not. Daityasena was, therefore, taken away by him, but, O illustrious one, thou hast rescued me with thy might. And now, O lord of the celestials, I desire that thou shouldst select an invincible husband for me.' To this Indra replied, 'Thou art a cousin of mine, thy mother being a sister of my mother Dakshayani, and now I desire to hear thee relate thine own prowess.' The lady replied, 'O hero with long arms, I am Avala (weak) but my husband must be powerful. And by the potency of my father's boon, he will be respected by gods and Asuras alike.' Indra said, 'O blameless creature, I wish to hear from thee, what sort of power thou wishest thy husband to possess.' The lady replied, 'That manly and famous and powerful being devoted to Brahma, who is able to conquer all the celestials, Asuras, Yakshas, Kinnaras, Uragas, Rakshasas, and the evil-minded Daityas and to subdue all the worlds with thee, shall be my husband.'

"Markandeya continued, 'On hearing her speech, Indra was grieved and deeply thought within himself, 'There is no husband for this lady, answering to her own description.' And that god adorned with sun-like effulgence, then perceived the Sun rising on the Udaya hill, and the great Soma (Moon) gliding into the Sun. It being the time of the new Moon, he of a hundred sacrifices, at the Raudra moment, observed the gods and Asuras fighting on the Sunrise hill. And he saw that the morning twilight was tinged with red clouds. And he also saw that the abode of Varuna had become blood-red. And he also observed Agni conveying oblations offered with various hymns by Bhrigu, Angiras, and others and entering the disc of the Sun. And he further saw the twenty four Parvas adorning the Sun, and the terrible Soma also present in the Sun under such surroundings. And observing this union of the Sun and the Moon and that fearful conjunction of theirs, Sakra thought within himself, This terrific conjunction of the Sun and the Moon forebodeth a fearful battle on the morrow. And the river Sindhu (Indus) too is flowing with a current of fresh blood and the jackals with fiery laces are crying to the Sun. This great conjunction is fearful and full of energy. This union of the Moon (Soma) with the Sun and Agni is very wonderful. And if Soma giveth birth to a son now, that son may become the husband of this lady. And Agni also hath similar surroundings now, and he too is a god. If the two begetteth a son, that son, may become the husband of this lady.' With these thoughts that illustrious celestial repaired to the regions of Brahma, taking Devasena with him. And saluting the Grandsire he said unto him, 'Do thou fix a renowned warrior as husband of this lady.' Brahma replied, 'O slayer of Asuras, it shall be; as thou hast intended. The issue of that union will be mighty and powerful accordingly. That powerful being will be the husband of this lady and the joint leader of thy forces with thee.' Thus addressed, the lord of the celestials and the lady bowed unto him and then repaired to the place where those great Brahmanas, the powerful celestial Rishis, Vasistha and others, lived. And with Indra at their head, the other gods also, desirous of drinking the Soma beverage, repaired to the sacrifices of those Rishis to receive their respective shares of the offerings. Having duly performed the ceremonies with the bright blazing fire, those great-minded persons offered oblations to the celestials. And the Adbhuta fire, that carrier of oblations, was invited with mantras. And coming out of the solar disc, that lordly fire duly repaired thither, restraining speech. And, O chief of Bharata's race, that fire entering the sacrificial fire that had been ignited and into which various offerings were made by the Rishis with recitations of hymns, took them with him and made them over to the dwellers of heaven. And while returning from that place, he observed the wives of those high-souled Rishis sleeping at their ease on their beds. And those ladies had a complexion beautiful like that of an altar of gold, spotless like moon-beams, resembling fiery flames and looking like blazing stars. And seeing those wives of the illustrious Brahmanas with eager eyes, his mind became agitated and he was smitten with their charms. Restraining his heart he considered it improper for him to be thus agitated. And he said unto himself, The wives of these great Brahmanas are chaste and faithful and beyond the reach of other people's desires. I am filled with desire to possess them. I cannot lawfully cast my eyes upon them, nor ever touch them when they are not filled with desire. I shall, therefore, gratify myself daily with only looking at them by becoming their Garhapatya (house-hold) fire.'

"Markandeya continued, The Adbhuta fire, thus transforming himself into a house-hold one, was highly gratified with seeing those gold-complexioned ladies and touching them with his flames. And influenced by their charms he dwelt there for a long time, giving them his heart and filled with an intense love for them. And baffled in all his efforts to win the hearts of those Brahmana ladies, and his own heart tortured by love, he repaired to a forest with the certain object of destroying himself. A little while before, Swaha, the daughter of Daksha, had bestowed her love on him. The excellent lady had been endeavouring for a long time to detect his weak moments; but that blameless lady did not succeed in finding out any weakness in the calm and collected fire-god. But now that the god had betaken himself to a forest, actually tortured by the pangs of love, she thought, 'As I too am distressed with love, I shall assume the guise of the wives of the seven Rishis, and in that disguise I shall seek the fire-god so smitten with their charms. This done, he will be gratified and my desire too will be satisfied.'"

Footnotes

453:1 Avala is a common name of women. It means one who has no vala or strength or power. The word is also used as an adjective.

453:2 According to the Hindus, the sun rises from and sets behind two hills respectively. He rises from the Udaya or Sun-rise hill and sets behind the Asta or sun-set hill.

453:3 Raudra--belonging to Rudra, the god of fury, violence, war, &c.

454:1 Devasena literally means the celestial army. This fable seems to be an allegorical representation of the attempts made by Indra to procure a leader for the celestial host.

Section 224

"Markandeya continued, 'O lord of men, the beautiful Siva endowed with great virtues and an unspotted character was the wife of Angiras (one of the seven Rishis). That excellent lady (Swaha) at first assuming the disguise of Siva, sought the presence of Agni unto whom she said, 'O Agni, I am tortured with love for thee. Do thou think it fit to woo me. And if thou dost not accede to my request, know that I shall commit self-destruction. I am Siva the wife of Angiras. I have come here according to the advice of the wives of the other Rishis, who have sent me here after due deliberation.'

Agni replied, 'How didst thou know that I was tortured with love and how could the others, the beloved wives of the seven Rishis, of whom thou hast spoken, know this?'

Swaha replied, 'Thou art always a favourite with us, but we are afraid of thee. Now having read thy mind by well-known signs, they have sent to thy presence. I have come here to gratify my desire. Be thou quick, O Agni, to encompass the object of thy desire, my sisters-in-law are awaiting me. I must return soon.'

Markandeya continued, 'Then Agni, filled with great joy and delight, married Swaha in the guise of Siva, and that lady joyfully cohabiting with him, held the semen virile in her hands. And then she thought within herself that those who would observe her in that disguise in the forest, would cast an unmerited slur upon the conduct of those Brahmana ladies in connection with Agni. Therefore, to prevent this, she should assume the disguise of a bird, and in that state she should more easily get out of the forest.

Markandeya continued, 'Then assuming the disguise of a winged creature, she went out of the forest and reached the White Mountain begirt with clumps of heath and other plants and trees, and guarded by strange seven-headed serpents with poison in their very looks, and abounding with Rakshasas, male and female Pisachas, terrible spirits, and various kinds of birds and animals. That excellent lady quickly ascending a peak of those mountains, threw that semen into a golden lake. And then assuming successively the forms of the wives of the high-souled seven Rishis, she continued to dally with Agni. But on account of the great ascetic merit of Arundhati and her devotion to her husband (Vasishtha), she was unable to assume her form. And, O chief of Kuru's race, the lady Swaha on the first lunar day threw six times into that lake the semen of Agni. And thrown there, it produced a male child endowed with great power. And from the fact of its being regarded by the Rishis as cast off, the child born therefrom came to be called by the name of Skanda. And the child had six faces, twelve ears, as many eyes, hands, and feet, one neck, and one stomach. And it first assumed a form on the second lunar day, and it grew to the size of a little child on the third. And the limbs of Guha were developed on the fourth day. And being surrounded by masses of red clouds flashing forth lightning, it shone like the Sun rising in the midst of a mass of red clouds. And seizing the terrific and immense bow which was used by the destroyer of the Asura Tripura for the destruction of the enemies of the gods, that mighty being uttered such a terrible roar that the three worlds with their mobile and immobile divisions became struck with awe. And hearing that sound which seemed like the rumbling of a mass of big clouds, the great Nagas, Chitra and Airavata, were shaken with fear. And seeing them unsteady that lad shining with sun-like refulgence held them with both his hands. And with a dart in (another) hand, and with a stout, red-crested, big cock fast secured in another, that long-armed son of Agni began to sport about making a terrible noise. And holding an excellent conch-shell with two of his hands, that mighty being began to blow it to the great terror of even the most powerful creatures. And striking the air with two of his hands, and playing about on the hill-top, the mighty Mahasena of unrivalled prowess, looked as if he were on the point of devouring the three worlds, and shone like the bright Sun-god at the moment of his ascension in the heavens. And that being of wonderful prowess and matchless strength, seated on the top of that hill, looked on with his numerous faces directed towards the different cardinal points, and observing various things, he repeated his loud roars. And on hearing those roars various creatures were prostrate with fear. And frightened and troubled in mind they sought protection. And all those persons of various orders who then sought the protection of that god are known as his powerful Brahmana followers. And rising from his seat, that mighty god allayed the fears of all those people, and then drawing his bow, he discharged his arrows in the direction of the White Mountain. And with those arrows the hill Krauncha, the son of Himavat, was rent asunder. And that is the reason why swans and vultures now migrate to the Sumeru mountains. The Krauncha hill, sorely wounded, fell down uttering fearful groans. And seeing him fallen, the other hills too began to scream. And that mighty being of unrivalled prowess, hearing the groans of the afflicted, was not at all moved, but himself uplifting his mace, yelled forth his war-whoop. And that high-souled being then hurled his mace of great lustre and quickly rent in twain one of the peaks of the White Mountain. And the White Mountain being thus pierced by him was greatly afraid of him and dissociating himself from the earth fled with the other mountains. And the earth was greatly afflicted and bereft of her ornaments on all sides. And in this distress, she went over to Skanda and once more shone with all her might. And the mountains too bowed down to Skanda and came back and stuck into the earth. And all creatures then celebrated the worship of Skanda on the fifth day of the lunar month.

Section 225

"Markandeya continued, 'When that powerful, high-souled, and mighty being was born, various kinds of fearful phenomena occurred. And the nature of males and females, of heat and cold, and of such other pairs of contraries, was reversed. And the planets, the cardinal points and the firmaments became radiant with light and the earth began to rumble very much. And the Rishis even, seeking the welfare of the world, while they observed all these terrific prodigies on all sides, began with anxious hearts to restore tranquillity in the universe. And those who used to live in that Chitraratha forest said, This very miserable condition of ours hath been brought about by Agni cohabiting with the six wives of the seven Rishis.' Others again who had seen the goddess assume the disguise of a bird said, 'This evil hath been brought about by a bird.' No one ever imagined that Swaha was the authoress of that mischief. But having heard that the (new born) male child was hers, she went to Skanda and gradually revealed to him the fact that she was his mother. And those seven Rishis, when they heard that a son of great power had been born (to them), divorced their six wives with the exception of the adorable Arundhati, because all the dwellers of that forest protested that those six persons had been instrumental in bringing forth the child. Swaha too, O king, said again and again to the seven Rishis, saying, 'Ye ascetics, this child is mine, your wives are not his mother.'

The great Muni Viswamitra had, after the conclusion of the sacrifices of the seven Rishis, followed unseen the god of fire, while the latter was tortured with lust. He, therefore, knew everything as it happened and he was the first to seek the protection of Mahasena. And he offered divine prayers to Mahasena and all the thirteen auspicious rites appertaining to childhood, such as the natal and other ceremonies, were all performed by the great Muni in respect of that child. And for the good of the world he promulgated the virtues of the six-faced Skanda, and performed ceremonies in honour of the cock, the goddess Sakti, and the first followers of Skanda. And for this reason he became a great favourite of the celestial youth. That great Muni then informed the seven Rishis, of the transformations of Swaha and told them that their wives were perfectly innocent. But though thus informed the seven Rishis abandoned their spouses unconditionally.

Markandeya continued, The celestials having heard of the prowess of Skanda, all said to Vasava, 'O Sakra, do thou kill Skanda without delay for his prowess is unbearable. And if thou dost not exterminate him, he will conquer the three worlds with ourselves, and overpowering thee, will himself become the mighty lord of the celestials.' Perplexed in mind, Sakra replied unto them, 'This child is endowed with great prowess. He can himself destroy the Creator of the Universe, in battle putting forth his might. I venture not, therefore, to do away with him.' To this the gods replied, 'Thou hast no manliness in thee, in that thou talkest in this manner. Let the great Mothers of the Universe repair to-day to Skanda. They can master at will any degree of energy. Let then kill this child.' 'It shall be so.'--the mothers replied. And then they went away. But on beholding that he was possessed of great might, they became dispirited, and considering that he was invincible, they sought his protection and said unto him, 'Do thou, O mighty being, become our (adopted) son. We are full of affection for thee and desirous of giving thee suck. Lo, the milk oozes from our breasts!' On hearing these words, the mighty Mahasena became desirous of sucking their breasts and he received them with due respect and acceded to their request. And that mightiest of mighty creatures then beheld his father Agni come towards him. And that god, who is the doer of all that is good, was duly honoured by his son, and in company with the Mothers, he stayed there by the side of Mahasena to tend him. And that lady amongst the Mothers who was born of Anger with a spike in hand kept watch over Skanda even like a mother guarding her own offspring, and that irascible red-coloured daughter of the Sea, who lived herself on blood, hugged Mahasena in her breast and nursed him like a mother. And Agni transforming himself into a trader with a goat's mouth and followed by numerous children began to gratify that child of his with toys in that mountain abode of his."

Footnotes

458:1 Anger personified is a deity.

Section 226

"Markandeya continued, The planets with their satellites, the Rishis and the Mothers, Agni and numerous other blazing courtiers and many other dwellers of heaven of terrible mien, waited on Mahasena along with the Mothers. And the illustrious sovereign of the gods, desirous of victory but believing success to be doubtful mounted his elephant Airavata and attended by the other gods advanced towards Skanda. That mighty being followed by all the celestials was armed with his thunderbolt. And with the object of slaying Mahasena, he marched with terrible celestial army of great-splendour, sounding their shrill war-cry and furnished with various sorts of standards, with warriors encased in various armour and armed with numerous bows and riding on various animals. When Mahasena beheld the gloriously decked Sakra, attired in his best clothes, advancing with the determination of slaying him, he (too on his part) advanced to meet that chief of the celestials. O Partha, the mighty Vasava, the lord of the celestials, then uttered a loud shout, to encourage his warriors and marching rapidly with the view of killing 'Agnis' son and praised by Tridasas and great Rishis, he at length reached the abode of Kartikeya. And then he shouted out with other gods; and Guha too in response to this, uttered a fearful war-cry resembling the roaring of the sea. On hearing that noise, the celestial army behaved like an agitated sea, and was stunned and fixed to the spot. And that son of Pavaka (the Fire-god) beholding the gods come near to him with the object of killing him, was filled with wrath, and gave out rising flame of fire from within his mouth. And these flames destroyed the celestial forces struggling on the ground. Their heads, their bodies, their arms and riding animals were all burnt in that conflagration and they appeared all on a sudden like stars displaced from their proper spheres. Thus afflicted, the god renounced all allegiance to the thunder bolt, and sought the protection of Pavaka's son; and thus peace was again secured. When he was thus forsaken by the gods, Sakra hurled his thunder-bolt at Skanda. It pierced him on the right side; and, O great king, it passed through the body of that high-souled being. And from being struck with the thunder-bolt, there arose from Skanda's body another being--a youth with a club in hand, and adorned with a celestial amulet. And because he was born on account of the piercing of the thunder-bolt, he was named Visakha. And Indra, when he beheld that another person looking like the fierce destroying Fire-god had come into being was frightened out of his wits and besought the protection of Skanda, with the palms of his hands joined together (as a mark of respect). And that excellent being Skanda, bade him renounce all fear, with his arm. The gods were then transported with joy, and their hands too struck up."

Footnotes

459:1 Another name of gods, so named from their having only three stages of life--viz., infancy, childhood, and youth--and being exempt from the fourth--old age.

Section 227

"Markandeya continued, 'Now hear of those terrible and curious-looking followers of Skanda. A number of male children came into being when Skanda was struck with the thunder-bolt,--those terrific creatures that steal (spirit away) little children, whether born, or in the womb and a number of female children too of great strength were born to him. Those children adopted Visakha as their father. That adorable and dexterous Bhadrasakha, having a face like that of a goat was at the time (of the battle), surrounded by all his sons and daughters whom he guarded carefully in the presence of the great mothers. And for this reason the inhabitants of this earth call Skanda the father of Kumaras (little children). Those persons who desire to have sons born to them, worship in their places the powerful Rudra in the form of the Fire-god, and Uma in the form of Swaha. And by that means they are blessed with sons. The daughters begotten by the Fire-god, Tapa, went over to Skanda, who said to them, 'What can I do for you?' Those girls replied, 'Do us this favour; by thy blessing, may we become the good and respected mothers of all the world!' He replied, 'Be it so.' And that liberal-minded being repeated again and again, 'Ye shall be divided into Siva and Asiva.' And the mothers then departed, having first established Skanda's sonship, Kaki, Halima, Malini, Vrinhila, Arya, Palala and Vaimitra, these were the seven mothers of Sisu. They had a powerful, red-eyed, terrific, and very turbulent son named Sisu born by the blessing of Skanda. He was reputed as the eighth hero, born of the mothers of Skanda. But he is also known as the ninth, when that being with the face of a goat, is included. Know that the sixth face of Skanda was like that of a goat. That face, O king, is situated in the middle of the six, and is regarded constantly by the mother. That head by which Bhadrasakha created the divine energy, is reputed to be the best of all his heads O ruler of men, these virtuous wonderful events happened on the fifth day of the bright half of the lunar month, and on the sixth, a very fierce and terrific battle was fought at that place."

Footnotes

460:1 i.e., good and evil spirits.

Section 228

"Markandeya continued, 'Skanda was adorned with a golden amulet and wreath, and wore a crest and a crown of gold; his eyes were golden-coloured, and he had a set of sharp teeth; he was dressed in a red garment and looked very handsome; he had a comely appearance, and was endowed with all good characteristics and was the favourite of the three worlds. He granted boons (to people who sought them) and was brave, youthful, and adorned with bright ear-rings. Whilst he was reposing himself, the goddess of fortune, looking like a lotus and assuming a personal embodiment, rendered her allegiance to him. When he became thus possessed of good fortune, that famous and delicate-looking creature appeared to all like the moon at its full. And high-minded Brahmanas worshipped that mighty being, and the Maharshis (great rishis) then said as follows to Skanda, 'O thou born of the golden egg, mayst thou be prosperous and mayst thou become an instrument of good to the universe! O best of the gods, although thou wast born only six nights (days) ago, the whole world has owned allegiance to thee (within this short time), and thou hast also allayed their fears. Therefore do thou become the Indra (lord) of the three worlds and remove their cause of apprehension.' Skanda replied, 'You gentlemen of great ascetic wealth (tell me) what Indra does with all three worlds and how that sovereign of the celestials protects the hosts of gods unremittingly.' The Rishis replied, 'Indra is the giver of strength, power, children and happiness to all creatures and when propitiated, that Lord of the celestials bestows on all the objects of their desire. He destroys the wicked and fulfils the desires of the righteous; and that Destroyer of Vala assigns to all creatures their various duties. He officiates for the sun and the moon in places where there is no sun or moon; he even when occasion requires it, acts for (serves the purposes of) fire, air, earth, and water. These are the duties of Indra; his capacities are immense. Thou too art mighty; therefore great hero, do thou become our Indra.'

Sakra said, 'O mighty being, do thou make us happy, by becoming our lord. Excellent being, thou art worthy of the honour; therefore shall we anoint thee this very day.'

Skanda replied, 'Do thou continue to rule the three worlds with self-possession, and with thy heart bent on conquest. I shall remain thy humble servant. I covet not thy sovereignty.'

Sakra replied, 'Thy prowess is unrivalled, O hero, do thou therefore vanquish the enemies of the gods. People have been struck with wonder at thy prowess. More specially as I have been bereft of my prowess, and defeated by thee, now if I were to act as Indra, I should not command the respect of all creatures, and they would be busy in bringing about dissensions between us; and then, my lord, they would become the partisans of one or other of us. And when they formed themselves into two distinct factions, war as before would be the result of that defection. And in that war, thou wouldst undoubtedly defeat me without difficulty and thyself become the lord of all worlds.'

Skanda replied, 'Thou, O Sakra, art my sovereign, as also of the three worlds; mayst thou be prosperous! Tell me if I can obey any commands of thine.'

Indra replied, 'At thy bidding, O powerful being, I shall continue to act as Indra. And if thou hast said this deliberately and in earnest, then hear me how thou canst gratify thy desire of serving me. Do thou, O mighty being, take the leadership of the celestial forces accordingly.'

Skanda replied, 'Do thou anoint me as leader, for the destruction of the

Danavas, for the good of the celestials, and for the well-being of cows and Brahmanas.'

Markandeya continued, "Thus anointed by Indra and all other gods, and honoured by the Maharshis, he looked grand at the moment. The golden umbrella held (over his head) looked like a halo of blazing fire. That famous god, the Conqueror of Tripura, himself fastened the celestial wreath of gold, of Viswakarma's manufacture, round his neck. And, O great man and conqueror of thine enemies, that worshipful god with the emblem of the bull, had gone there previously with Parvati. He honoured him with a joyous heart. The Fire-god is called Rudra by Brahmanas, and from this fact Skanda is called the son of Rudra. The White Mountain was formed from discharges of Rudra's semen virile and the sensual indulgences of the Fire-god with the Krittikas took place on that same White Mountain. And as Rudra was seen by all the dwellers of heaven to heap honours on the excellent Guha (Skanda), he was for that reason reputed as the son of Rudra. This child had his being by the action of Rudra entering into the constitution of the Fire-god, and for this reason, Skanda came to be known as the son of Rudra. And, O Bharata, as Rudra, the Fire-god, Swaha, and the six wives (of the seven Rishis) were instrumental to the birth of the great god Skanda, he was for that reason reputed as the son of Rudra.

"That son of Fire-god was clad in a pair of clean red cloths, and thus he looked grand and resplendent like the Sun peeping forth from behind a mass of red clouds. And the red cock given to him by the Fire-god, formed his ensign; and when perched on the top of his chariot, it looked like the image of the all-destroying fire. And the presiding deity of the power which conduces to the victory of the god, and which is the director of the exertions of all creatures, and constitutes their glory, prop and refuge, advanced before him. And a mysterious charm entered into his constitution the charm which manifests its powers on the battlefield. Beauty, strength, piety, power, might, truthfulness, rectitude, devotion to Brahmanas, freedom from illusion or perplexity, protection of followers, destruction of foes, and care of all creatures,--these, O lord of men, are the inborn virtues of Skanda. Thus anointed by all the gods, he looked pleased and complacent; and dressed in his best style, he looked beautiful like the moon at its full. The much-esteemed incantation of Vedic hymns, the music of the celestial band, and the songs of gods and Gandharvas then rang on all sides. And surrounded by all the well-dressed Apsaras, and many other gay and happy-looking Pisachas and hosts of gods, that anointed (by gods) son of Pavaka disported himself in all his grandeur. To the dwellers of heaven, the anointed Mahasena, appeared like the Sun rising after extinction of darkness. And then the celestial forces looking upon him as their leader, surrounded him on all sides in thousands. That adorable being followed by all creatures then assumed their commands, and praised and honoured by them, he encouraged them in return.

"The Performer of a thousand sacrifices then thought of Devasena, whom he has rescued before. And considering that this being (Skanda) was undoubtedly destined to be the husband of this lady by Brahma himself, he had her brought there, dressed her with the best apparel. And the vanquisher of Vala then said to Skanda, 'O foremost of gods, this lady was, even before thy birth, destined to be thy bride by that Self-existent Being. Therefore do thou duly accept her lotus-like beautiful right hand with invocation of the (marital) hymns.' Thus told, he duly married her. And Vrihaspati learned in hymns performed the necessary prayers and oblations. She who is called Shashthi, Lakshmi, Asa, Sukhaprada, Sinivali, Kuhu, Saivritti, and Aparajita, is known among men as Devasena, the wife of Skanda. When Skanda became united to Devasena in indissoluble bonds of matrimony, then the gods of prosperity in her own personal embodiment began to serve him with diligence. As Skanda attained celebrity on the fifth lunar day, that day is called Sripanchami (or the auspicious fifth day) and as he attained his object on the sixth, that lunar day is considered to be of great moment."

Footnotes

461:1 One of the ensigns of royalty in Hindustan.

462:1 Brahma.

Section 229

"Markandeya continued, 'Those six ladies, the wives of the seven Rishis when they learned that good fortune had smiled on Mahasena and that he had been made leader of the celestial forces, repaired to his camp. Those virtuous ladies of high religious merit had been disowned by the Rishis. They lost no time in visiting that leader of the celestial forces and then addressed him thus, 'We, O son, have been cast out by our god-like husbands, without any cause. Some people spread the rumour that we gave birth to thee. Believing in the truth of this story, they became greatly indignant, and banished us from our sacred places. It behooves thee now to save us from this infamy. We desire to adopt thee as our son, so that, O mighty being, eternal bliss may be secured to us by that favour. Do thou thus repay the obligation thou owest to us.'

"Skanda replied, 'O ladies of faultless character, do you accordingly become my mothers. I am your son and ye shall attain all the objects of your desire.'

Markandeya continued, 'Then Sakra having expressed a wish to say something to Skanda, the latter enquired, 'What is it?' Being told by Skanda to speak it out, Vasava said, The lady Abhijit, the younger sister of Rohini, being jealous of her seniority, has repaired to the woods to perform austerities. And I am at a loss to find out a substitute for the fallen star. May good luck attend on thee, do thou consult with Brahma (for the purpose of filling up the room) of this great asterism. Dhanishtha and other asterisms were created by Brahma, and Rohini used to serve the purpose of one such; and consequently their number was full. And in accordance with Sakra's advice, Krittika was assigned a place in the heavens, and that star presided over by Agni shines as if with seven heads. Vinata also said to Skanda, 'Thou art as a son to me, and entitled to offer me the funeral cakes (at my funeral obsequies). I desire, my son, to live with thee always.'

"Skanda replied, 'Be it so, all honour to thee! Do thou guide me with a mother's affection, and honoured by thy daughter-in-law, thou shalt always live with me.'"

"Markandeya continued, 'Then the great mothers spoke as follows to Skanda, 'We have been described by the learned as the mothers of all creatures. But we desire to be thy mothers, do thou honour us.'"

"Skanda replied, 'Ye are all as mothers to me, and I am your son. Tell me what I can do to please you."'

"The mothers replied, 'The ladies (Brahmi, Maheswari, &c.) were appointed as mothers of the world in bygone ages. We desire, O great god, that they be dispossessed of that dignity, and ourselves installed in their place, and that we, instead of them, be worshipped by the world. Do thou now restore to us those of our progeny, of whom we have been deprived, by them on thy account.'"

"Skanda replied, 'Ye shall not recover those that have been once given away, but I can give you other offspring if ye like.'" The mothers replied, 'We desire that living with thee and assuming different shapes we be able to eat up the progeny of those mothers and their guardians. Do thou grant us this favour.'"

"Skanda said, 'I can grant you progeny, but this topic on which ye have just now dilated is a very painful one. May ye be prosperous! All honour to you, ladies, do ye vouchsafe to them your protecting care.'"

"The mothers replied, 'We shall protect them, O Skanda, as thou desirest. Mayst thou be prosperous! But, O mighty being, we desire to live with thee always.'"

"Skanda replied, 'So long as children of the human kind do not attain the youthful state in the sixteenth year of their age, ye shall afflict them with your various forms, and I too shall confer on you a fierce inexhaustible spirit. And with that ye shall live happily, worshipped by all.'"

"Markandeya continued, 'And then a fiery powerful being came out of the body of Skanda for the purpose of devouring the progeny of mortal beings. He fell down upon the ground, senseless and hungry. And bidden by

Skanda, that genius of evil assumed a terrific form. Skandapasmara is the name by which it is known among good Brahmanas. Vinata is called the terrific Sakuni graha (spirit of evil). She who is known as Putana Rakshasi by the learned is the graha called Putana; that fierce and terrible looking Rakshasa of a hideous appearance is also called the pisacha, Sita Putana. That fierce-looking spirit is the cause of abortion in women. Aditi is also known by the name of Revati; her evil spirit is called Raivata, and that terrible graha also afflicts children. Diti, the mother of the Daityas (Asuras), is also called Muhkamandika, and that terrible creature is very fond of the flesh of little children. Those male and female children, O Kaurava, who are said to have been begotten by Skanda, are spirit of evil and they destroy the foetus in the womb. They (the Kumaras) are known as the husbands of those very ladies, and children are seized unawares by these cruel spirits. And, O king, Surabhi who is called the mother of bovine kind by the wise is best ridden by the evil spirit Sakuni, who in company with her, devours children on this earth. And Sarama, the mother of dogs, also habitually kills human beings while still in the womb. She who is the mother of all trees has her abode in a karanja tree. She grants boons and has a placid countenance and is always favourably disposed towards all creatures. Those persons who desire to have children, bow down to her, who is seated in a karanja tree. These eighteen evil spirits fond of meat and wine, and others of the same kind, invariably take up their abode in the lying-in-room for ten days. Kadru introduces herself in a subtle form into the body of a pregnant woman and there she causes the destruction of the foetus, and the mother is made to give birth to a Naga (serpent). And that mother of the Gandharvas takes away the foetus, and for this reason, conception in woman turns out to be abortive. The mother of the Apsaras removes the foetus from the womb, and for this reason such conceptions are said to be stationary by the learned. The daughter of the Divinity of the Red Sea is said to have nursed Skanda,--she is worshipped under the name of Lohitayani on Kadamva trees. Arya acts the same part among female beings, as Rudra does among male ones. She is the mother of all children and is distinctly worshipped for their welfare. These that I have described are the evil spirits presiding over the destinies of young children, and until children attain their sixteenth year, these spirits exercise their influence for evil, and after that, for good. The whole body of male and female spirits that I have now described are always denominated by men as the spirits of Skanda. They are propitiated with burnt offerings, ablutions, unguents, sacrifices and other offerings, and particularly by the worship of Skanda. And, O king, when they are honoured and worshipped with due reverence, they bestow on men whatever is good for them, as also valour and long life. And now having bowed down to Maheswara, I shall describe the nature of those spirits who influence the destinies of men after they have attained their sixteenth year.

"The man who beholds gods while sleeping, or in a wakeful state soon turns mad, and the spirit under whose influence these hallucinations take place is called the celestial spirit. When a person beholds his dead ancestors while he is seated at ease, or lying in his bed, he soon loses his reason, and the spirit which causes this illusion of sensible perception, is called the ancestral spirit. The man who shows disrespect to the Siddhas and who is cursed by them in return, soon runs mad and the evil influence by which this is brought about, is called the Siddha spirit. And the spirit by whose influence a man smells sweet odour, and becomes cognisant of various tastes (when there are no odoriferous or tasteful substances about him) and soon becomes tormented, is called the Rakshasa spirit. And the spirit by whose action celestial musicians (Gandharvas) blend their existence into the constitution of a human being, and make him run mad in no time, is called the Gandharva spirit. And that evil spirit by whose influence men are always tormented by Pisachas, is called the Paisacha spirit. When the spirit of Yakshas enters into the system of a human being by some accident, he loses his reason immediately, and such a spirit is called the Yaksha spirit. The man who loses his reason on account of his mind being demoralised with vices, runs mad in no time, and his illness must be remedied according to methods prescribed in the Sastras. Men also run mad from perplexity, from fear, as also on beholding hideous sights. The remedy lies in quieting their minds. There are three classes of spirits, some are frolicsome, some are gluttonous, and some sensual. Until men attain the age of three score and ten, these evil influences continue to torment them, and then fever becomes the only evil spirit that afflicts sentient beings. These evil spirits always avoid those who have subdued their senses, who are self-restrained, of cleanly habits, god-fearing and free from laziness and contamination. I have thus described to thee, O king, the evil spirits that mould the destinies of men. Thou who art devoted to Maheswara art never troubled by them."

Footnotes

463:1 Devasenapati is the original. It may mean either the pati (leader) of the sena (forces) of devas or the pati (husband) of Devasena.

Section 230

Markandeya continued, "When Skanda had bestowed these powers, Swaha appeared to him and said, 'Thou art my natural son,--I desire that thou shalt grant exquisite happiness to me."

"Skanda replied, 'What sort of happiness dost thou wish to enjoy?'"

"Swaha replied, 'O mighty being, I am the favourite daughter of Daksha, by name Swaha; and from my youthful days I have been in love with Hutasana (the Fire-god); but that god, my son, does not understand my feelings. I desire to live for ever with him (as his wife).'"

"Skanda replied, 'From this day, lady, all the oblations that men of virtuous character, who swerve not from the path of virtue, will offer to their gods or ancestors with incantation of purifying hymns by Brahmanas, shall always be offered (through Agni) coupled with the name of Swaha, and thus, excellent lady, wilt thou always live associated with Agni, the god of fire.'"

"Markandeya continued, Thus addressed and honoured by Skanda, Swaha was greatly pleased; and associated with her husband Pavaka (the Fire-god), she honoured him in return.'"

"Then Brahma, the lord of all creatures, said to Mahasena, 'Do thou go and visit thy father Mahadeva, the conqueror of Tripura. Rudra coalescing with Agni (the Fire-god) and Uma with Swaha have combined to make thee invincible for the well-being of all creatures. And the semen of the high-souled Rudra cast into the reproductive organ of Uma was thrown back upon this hill, and hence the twin Mujika and Minjika came into being. A portion of it fell into the Blood Sea, another portion, into the rays of the sun, another upon the earth and thus was it distributed in five portions. Learned men ought to remember that these thy various and fierce-looking followers living on the flesh of animals were produced from the semen'. 'Be it so,' so saying, the high-souled Mahasena with fatherly love, honoured his father Maheswara."

"Markandeya continued, 'Men who are desirous of acquiring wealth, should worship those five classes of spirits with the sun flower, and for alleviation of diseases also worship must be rendered to them. The twin Mujika and Minjika begotten by Rudra must always be respected by persons desiring the welfare of little children; and persons who desire to have children born to them must always worship those female spirits who live on human flesh and are produced in trees. Thus all Pisachas are said to be divided into innumerable classes. And now, O king, listen to the origin of the bells and standards of Skanda. Airavata (Indra's elephant) is known to have had two bells of the name of Vaijayanti, and the keen-witted Sakra had them brought to him, and personally gave them to Guha. Visakha took one of those bells and Skanda the other. The standards of both Kartikeya and Visakha were of a red colour. That mighty god Mahasena was pleased with the toys that had been given to him by the gods. Surrounded by hosts of gods and Pisachas and seated on the Golden Mountain, he looked splendid in all the grandeur of prosperity. And that mountain covered with fine forests, also looked grand in his companionship, just as the Mandara hill abounding with excellent caves shines with the rays of the sun. The White Mountain was adorned with whole tracts of wood-land covered with blossoming Santanaka flowers and with forests of Karavira, Parijata, Jana and Asoke trees,--as also with wild tracts overgrown with Kadamva trees; and it abounded with herds of celestial deer and flocks of celestial birds. And the rumbling of clouds serving the purpose of musical instruments sounded like the murmur of an agitated sea, and celestial Gandharvas and Apsaras began to dance. And there arose a great sound of joy from the merriment of all creatures. Thus the whole world with Indra himself seemed to have been transferred to the White Mountain. And all the people began to observe Skanda with satisfaction in their looks, and they did not at all feel tired of doing so."

Markandeya continued, "When that adorable son of the Fire-god was anointed as leader of the celestial army, that grand and happy lord, Hara (Mahadeva) riding with Parvati in a chariot shining with sunlike refulgence repaired to a place called Bhadravata. His excellent chariot was drawn by a thousand lions and managed by Kala. They passed through blank space, and seemed as if they were about to devour the sky; and striking terror into the heart of all creatures in the mobile divisions of the worlds, those maned beasts flitted through the air, uttering fearful growls. And that lord of all animals (Mahadeva) seated in that chariot with Uma, looked like the sun with flames of lightning illuminating masses of clouds begirt with Indra's bow (rainbow). He was preceded by that adorable Lord of riches riding on the backs of human beings with his attendant Guhyakas riding in his beautiful car Pushpaka. And Sakra too riding on his elephant Airavata and accompanied by other gods brought up the rear of Mahadeva, the granter of boons, marching in this way at the head of the celestial army. And the great Yaksha Amogha with his attendants--the Jambhaka Yakshas and other Rakshasas decorated with garlands of flowers--obtained a place in the right wing of his army; and many gods of wonderful fighting powers in company with the Vasus and the Rudras, also marched with the right division of his army. And the terrible-looking Yama too in company with Death marched with him. (followed by hundreds of terrible diseases); and behind him was carried the terrible, sharp-pointed, well-decorated trident of Siva, called Vijaya. And Varuna, the adorable lord of waters with his terrible Pasa, and surrounded by numerous aquatic animals, marched slowly with the trident. And the trident Vijaya was followed by the Pattisa of Rudra guarded by maces, balls, clubs and other excellent weapons. And the Pattisa, O king, was followed by the bright umbrella of Rudra and the Kamandalu served by the Maharshis; and on it progressed in the company of Bhrigu, Angiras and others. And behind all these rode Rudra in his white chariot, re-assuring the gods with the exhibition of his powers. And rivers and lakes and seas, Apsaras, Rishis, Celestials, Gandharvas and serpents, stars, planets, and the children of gods, as also many women, followed him in his train. These handsome-looking ladies proceeded scattering flowers all around; and the clouds marched, having made their obeisance to that god (Mahadeva) armed with the Pinaka bow. And some of them held a white umbrella over his head, and Agni (the Fire god) and Vayu (the god of winds) busied themselves with two hairy fans (emblems of royalty). And, O king, he was followed by the glorious Indra accompanied by the Rajarshis, and singing the praise of that god with the emblem of the bull. And Gauri, Vidya, Gandhari, Kesini, and the lady called Mitra in company with Savitri, all proceeded in the train of Parvati, as also all the Vidyas (presiding deities of all branches of knowledge) that were created by the learned. The Rakshasa spirit who delivers to different battalions the commands which are implicitly obeyed by Indra and other gods, advanced in front of the army as standard-bearer. And that foremost of Rakshasas, by name Pingala, the friend of Rudra, who is always busy in places where corpses are burnt, and who is agreeable to all people, marched with them merrily, at one time going ahead of the army, and falling behind again at another, his movements being uncertain. Virtuous actions are the offerings with which the god Rudra is worshipped by mortals. He who is also called Siva, the omnipotent god, armed with the Pinaka bow, is Maheswara. He is worshipped in various forms.

"The son of Krittika, the leader of the celestial army, respectful to Brahmanas, surrounded by the celestial forces, also followed that lord of the gods. And then Mahadeva said these weighty words to Mahasena, 'Do thou carefully command the seventh army corps of the celestial forces.'

"Skanda replied, 'Very well, my lord! I shall command the seventh army corps. Now tell me quickly if there is anything else to be done.'

"Rudra said, 'Thou shall always find me in the field of action. By looking up to me and by devotion to me shalt thou attain great welfare.'

"Markandeya continued, 'With these words Maheswara received him in his embrace, and then dismissed him. And, O great king, after the dismissal of Skanda, prodigies of various kinds occurred to disturb the equanimity of the gods.'

"The firmament with the stars was in a blaze, and the whole universe in a state of utter confusion. The earth quaked and gave forth a rumbling sound, and darkness overspread the whole world. Then observing this terrible catastrophe, Sankara with the estimable Uma, and the celestials with the great Maharshis, were much exercised in mind. And when they had fallen into this state of confusion, there appeared before them a fierce and mighty host armed with various weapons, and looking like a mass of clouds and rocks. Those terrible and countless beings, speaking different languages directed their movements towards the point where Sankara and the celestials stood. They hurled into the ranks of the celestial army flights of arrows in all directions, masses of rock, maces, sataghnis, prasas and parighas. The celestial army was thrown into a state of confusion by a shower of these terrible weapons and their ranks were seen to waver. The Danavas made a great havoc by cutting up their soldiers, horses, elephants, chariots and arms. And the celestial troops then seemed as if they were about to turn their backs upon the enemy. And numbers of them fell, slain by the Asuras, like large trees in a forest burnt in a conflagration. Those dwellers of heaven fell with their heads, separated from their bodies, and having none to lead them in that fearful battle, they were slaughtered by the enemy. And then the god Purandara (Indra), the slayer of Vala, observing that they were unsteady and hard-pressed by the Asuras, tried to rally them with this speech, 'Do not be afraid, ye heroes, may success attend your efforts! Do ye all take up your arms, and resolve upon manly conduct, and ye will meet with no more misfortune, and defeat those wicked and terrible-looking Danavas. May ye be successful! Do ye fall upon the Danavas with me.'

"The dwellers of heaven were re-assured on hearing this speech from Sakra; and under his leadership, they again rushed against the Danavas. And then the thirty-three crores of gods and all the powerful Marutas and the Sadhyas with the Vasus returned to the charge. And the arrows which they angrily discharged against the enemy drew a large quantity of blood from the bodies of the Daityas and of their horses and elephants. And those sharp arrows passing through their bodies fell upon the ground, looking like so many snakes falling from the sides of a hill. And, O king, the Daityas pierced by those arrows fell fast on all sides, looking like so many detached masses of clouds. Then the Danava host, struck with panic at that charge of the celestials on the field of battle, wavered at that shower of various weapons. Then all the gods loudly gave vent to their joy, with arms ready to strike; and the celestial bands too struck up various airs. Thus took place that encounter, so fearful to both sides: for all the battle-field was covered with blood and strewn with the bodies of both gods and Asuras. But the gods were soon worsted all on a sudden, and the terrible Danavas again made a great havoc of the celestial army. Then the Asuras, drums struck up and their shrill bugles were sounded; and the Danava chiefs yelled their terrific war-cry.

"Then a powerful Danava, taking a huge mass of rock in his hands, came out of that terrible Daitya army. He looked like the sun peering forth from against a mass of dark clouds. And, O king, the celestials, beholding that he was about to hurl that mass of rock at them, fled in confusion. But they were pursued by Mahisha, who hurled that hillock at them. And, O lord of the world, by the falling of that mass of rock, ten thousand warriors of the celestial army were crushed to the ground and breathed their last. And this act of Mahisha struck terror into the hearts of the gods, and with his attendant Danavas he fell upon them like a lion attacking a herd of deer. And when Indra and the other celestials observed that Mahisha was advancing to the charge, they fled, leaving behind their arms and colours. And Mahisha was greatly enraged at this, and he quickly advanced towards the chariot of Rudra; and reaching near, he seized its pole with his hands. And when Mahisha in a fit of rage had thus seized the chariot of Rudra, all the Earth began to groan and the great Rishis lost their senses. And Daityas of huge proportions, looking like dark clouds, were boisterous with joy, thinking that victory was assured to them. And although that adorable god (Rudra) was in that plight, yet he did not think it worth while to kill Mahisha in battle; he remembered that Skanda would deal the deathblow to that evil-minded Asura. And the fiery Mahisha, contemplating with satisfaction the prize (the chariot of Rudra) which he had secured, sounded his war-cry, to the great alarm of the gods and the joy of the Daityas. And when the gods were in that fearful predicament, the mighty Mahasena, burning with anger, and looking grand like the Sun advanced to their rescue. And that lordly being was clad in blazing red and decked with a wreath of red flowers. And cased in armour of gold he rode in a gold-coloured chariot bright as the Sun and drawn by chestnut horses. And at his sight the army of the daityas was suddenly dispirited on the field of battle. And, O great king, the mighty Mahasena discharged a bright Sakti for the destruction of Mahisha. That missile cut off the head of Mahisha, and he fell upon the ground and died. And his head massive as a hillock, falling on the ground, barred the entrance to the country of the Northern Kurus, extending in length for sixteen Yojanas though at present the people of that country pass easily by that gate.

"It was observed both by the gods and the Danavas that Skanda hurled his sakti again and again on the field of battle, and that it returned to his hands, after killing thousands of the enemy's forces. And the terrible Danavas fell in large numbers by the arrows of the wise Mahasena. And then a panic seized them, and the followers of Skanda began to slay and eat them up by thousands and drink their blood. And they joyously exterminated the Danavas in no time, just as the sun destroys darkness, or as fire destroys a forest, or as the winds drive away the clouds. And in this manner the famous Skanda defeated all his enemies. And the gods came to congratulate him, and he, in turn, paid his respects to Maheswara. And that son of Krittika looked grand like the sun in all the glory of his effulgence. And when the enemy was completely defeated by Skanda and when Maheswara left the battle-field, Purandara embraced Mahasena and said to him, 'This Mahisha, who was made invincible by the favour of Brahma hath been killed by thee. O best of warriors, the gods were like grass to him. O strong-limbed hero, thou hast removed a thorn of the celestials. Thou hast killed in battle hundreds of Danavas equal in valour to Mahisha who were all hostile to us, and who used to harass us before. And thy followers too have devoured them by hundreds. Thou art, O mighty being, invincible in battle like Uma's lord; and this victory shall be celebrated as thy first achievement, and thy fame shall be undying in the three worlds. And, O strong-armed god, all the gods will yield their allegiance to thee.' Having spoken thus to Mahasena, the husband of Sachi left the place accompanied by the gods and with the permission of the adorable three-eyed god (Siva). And Rudra returned to Bhadravata, and the celestials too returned to their respective abodes. And Rudra spoke, addressing the gods, 'Ye must render allegiance to Skanda just as ye do unto me.' And that son of the Fire-god, having killed the Danavas hath conquered the three worlds, in one day, and he hath been worshipped by the great Rishis. The Brahmana who with due attention readeth this story of the birth of Skanda, attaineth to great prosperity in this world and the companionship of Skanda hereafter."

Yudhishthira said, "O good and adorable Brahmana, I wish to know the different names of that high-souled being, by which he is celebrated throughout the three worlds."

Vaisampayana continued, "Thus addressed by the Pandava in that assembly of Rishis, the worshipful Markandeya of high ascetic merit replied, 'Agneya (Son of Agni), Skanda (Cast-off), Diptakirti (Of blazing fame), Anamaya (Always hale), Mayuraketu (Peacock-bannered), Dharmatman (The virtuous-souled), Bhutesa (The lord of all creatures), Mahishardana (The slayer of Mahisha), Kamajit (The subjugator of desires), Kamada (The fulfiller of desires), Kanta (The handsome), Satyavak (The truthful in speech), Bhuvaneswara (The lord of the universe), Sisu (The child), Sighra (The quick), Suchi (The pure), Chanda (The fiery), Diptavarna (The bright-complexioned), Subhanana (Of beautiful face), Amogha (Incapable of being baffled), Anagha (The sinless), Rudra (The terrible), Priya (The favourite), Chandranana (Of face like the moon), Dipta-sasti (The wielder of the blazing lance), Prasantatman (Of tranquil soul), Bhadrakrit (The doer of good), Kutamahana (The chamber of even the wicked), Shashthipriya (True favourite of Shashthi), Pavitra (The holy), Matrivatsala (The reverencer of his mother), Kanya-bhartri (The protector of virgins), Vibhakta (Diffused over the universe), Swaheya (The son of Swaha), Revatisuta (The child of Revati), Prabhu (The Lord), Neta (The leader), Visakha (Reared up by Visakha), Naigameya (Sprang from the Veda), Suduschara (Difficult of propitiation), Suvrata (Of excellent vows), Lalita (The beautiful), Valakridanaka-priya (Fond of toys), Khacharin (The ranger of skies), Brahmacharin (The chaste), Sura (The brave), Saravanodbhava (Born in a forest of heath), Viswamitra priya (The favourite of Viswamitra), Devasena-priya (The lover of Devasena), Vasudeva-priya (The beloved of Vasudeva), and Priya-krit (The doer of agreeable things)--these are the divine names of Kartikeya. Whoever repeateth them, undoubtedly secureth fame, wealth, and salvation."

'Markandeya continued, "O valiant scion of Kuru's race, I shall now with due devotion pray to that unrivalled, mighty, six-faced, and valiant Guha who is worshipped by gods and Rishis, enumerating his other titles of distinction: do thou listen to them: Thou art devoted to Brahma, begotten of Brahma, and versed in the mysteries of Brahma. Thou art called Brahmasaya, and thou art the foremost of those who are possessed of Brahma. Thou art fond of Brahma, thou art austere like the Brahmanas and art versed in the great mystery of Brahma and the leader of the Brahmanas. Thou art Swaha, thou art Swadha, and thou art the holiest of the holy, and art invoked in hymns and celebrated as the six-flamed fire. Thou art the year, thou art the six seasons, thou art the months, the (lunar) half months, the (solar) declinations, and the cardinal points of space. Thou art lotus-eyed. Thou art possessed of a lily-like face. Thou hast a thousand faces and a thousand arms. Thou art the ruler of the universe, thou art the great Oblation, and thou art the animating spirit of all the gods and the Asuras. Thou art the great leader of armies. Thou art Prachanda (furious), thou art the Lord, and thou art the great master and the conqueror of thine enemies. Thou art, Sahasrabhu (multiform), Sahasratusti (a thousand times content), Sahasrabhuk (devourer of everything), and Sahasrapad (of a thousand legs), and thou art the earth itself. Thou art possessed of infinite forms and thousand heads and great strength. According to thine own inclinations thou hast appeared as the son of Ganga, Swaha, Mahi, or Krittika. O six-faced god, thou dost play with the cock and assume different forms according to thy will. Thou art Daksha. Soma, the Maruta, Dharma, Vayu, the prince of mountains, and Indra, for all time. Thou art mighty, the most eternal of all eternal things, and the lord of all lords. Thou art the progenitor of Truth, the destroyer of Diti's progeny (Asuras), and the great conqueror of the enemies of the celestials. Thou art the personation of virtue and being thyself vast and minute, thou art acquainted with the highest and lowest points of virtuous acts, and the mysteries of Brahma. O foremost of all gods and high-souled lord of the Universe, this whole creation is over-spread with thy energy! I have thus prayed to thee according to the best of my power. I salute thee who art possessed of twelve eyes and many hands. Thy remaining attributes transcend my powers of comprehension!'

The Brahmana who with due attention readeth this story of the birth of Skanda, or relateth it unto Brahmanas, or hears it narrated by regenerate men, attaineth to wealth, long life, fame, children, as also victory, prosperity and contentment, and the companionship of Skanda."

Footnotes

467:1 A kind of missile.

467:2 Another kind of weapon.

*****

Draupadi-Satyabhama Samvada

Section 231

Vaisampayana said, "After those Brahmanas and the illustrious sons of Pandu had taken their seats, Draupadi and Satyabhama entered the hermitage. And with hearts full of joy the two ladies laughed merrily and seated themselves at their ease. And, O king, those ladies, who always spake sweetly to each other, having met after a long time, began to talk upon various delightful topics arising out of the stories of the Kurus and the Yadus. And the slender-waisted Satyabhama, the favourite wife of Krishna and the daughter of Satrajit, then asked Draupadi in private, saying, 'By what behaviour is it, O daughter of Drupada, that thou art able to rule the sons of Pandu--those heroes endued with strength and beauty and like unto the Lokapalas themselves? Beautiful lady, how is it that they are so obedient to thee and are never angry with thee? Without doubt the sons of Pandu, O thou of lovely features, are ever submissive to thee and watchful to do thy bidding! Tell me, O lady, the reason of this. Is it practice of vows, or asceticism, or incantation or drug at the time of the bath (in season) or the efficacy of science, or the influence of youthful appearance, or the recitation of particular formulae, or Homa, or collyrium and other medicaments? Tell me now, O princess of Panchala, of that blessed and auspicious thing by which, O Krishna, Krishna may ever be obedient to me."

"When the celebrated Satyabhama, having said this, ceased, the chaste and blessed daughter of Drupada answered her, saying, 'Thou askedest me, O Satyabhama, of the practices of women that are wicked. How can I answer thee, O lady, about the cause that is pursued by wicked females? It doth not become thee, lady, to pursue the questions, or doubt me, after this, for thou art endued with intelligence and art the favourite wife of Krishna. When the husband learns that his wife is addicted to incantations and drugs, from that hour he beginneth to dread her like a serpent ensconced in his sleeping chamber. And can a man that is troubled with fear have peace, and how can one that hath no peace have happiness? A husband can never be made obedient by his wife's incantations. We hear of painful diseases being transmitted by enemies. Indeed, they that desire to slay others, send poison in the shape of customary gifts, so that the man that taketh the powders so sent, by tongue or skin, is, without doubt, speedily deprived of life. Women have sometimes caused dropsy and leprosy, decrepitude and impotence and idiocy and blindness and deafness in men. These wicked women, ever treading in the path of sin, do sometimes (by these means) injure their husbands. But the wife should never do the least injury to her lord. Hear now, O illustrious lady, of the behaviour I adopt towards the high-souled sons of Pandu. Keeping aside vanity, and controlling desire and wrath, I always serve with devotion the sons of Pandu with their wives. Restraining jealousy, with deep devotion of heart, without a sense of degradation at the services I perform, I wait upon my husbands. Ever fearing to utter what is evil or false, or to look or sit or walk with impropriety, or cast glances indicative of the feelings of the heart, do I serve the sons of Pritha--those mighty warriors blazing like the sun or fire, and handsome as the moon, those endued with fierce energy and prowess, and capable of slaying their foes by a glance of the eye. Celestial, or man, or Gandharva, young or decked with ornaments, wealthy or comely of person, none else my heart liketh. I never bathe or eat or sleep till he that is my husband hath bathed or eaten or slept,--till, in fact, our attendants have bathed, eaten, or slept. Whether returning from the field, the forest, or the town, hastily rising up I always salute my husband with water and a seat. I always keep the house and all household articles and the food that is to be taken well-ordered and clean. Carefully do I keep the rice, and serve the food at the proper time. I never indulge in angry and fretful speech, and never imitate women that are wicked. Keeping idleness at distance I always do what is agreeable. I never laugh except at a jest, and never stay for any length of time at the house-gate. I never stay long in places for answering calls of nature, nor in pleasure-gardens attached to the house. I always refrain from laughing loudly and indulging in high passion, and from everything that may give offence. Indeed, O Satyabhama, I always am engaged in waiting upon my lords. A separation from my lords is never agreeable to me. When my husband leaveth home for the sake of any relative, then renouncing flowers and fragrant paste of every kind, I begin to undergo penances. Whatever my husband drinketh not, whatever my husband eateth not, whatever my husband enjoyeth not, I ever renounce. O beautiful lady, decked in ornaments and ever controlled by the instruction imparted to me, I always devotedly seek the good of my lord. Those duties that my mother-in-law had told me of in respect of relatives, as also the duties of alms-giving, of offering worship to the gods, of oblations to the diseased, of boiling food in pots on auspicious days for offer to ancestors and guests of reverence and service to those that deserve our regards, and all else that is known to me, I always discharge day and night, without idleness of any kind. Having with my whole heart recourse to humility and approved rules I serve my meek and truthful lords ever observant of virtue, regarding them as poisonous snakes capable of being excited at a trifle. I think that to be eternal virtue for women which is based upon a regard for the husband. The husband is the wife's god, and he is her refuge. Indeed, there is no other refuge for her. How can, then, the wife do the least injury to her lord? I never, in sleeping or eating or adorning any person, act against the wishes of my lord, and always guided by my husbands, I never speak ill of my mother-in-law. O blessed lady, my husbands have become obedient to me in consequence of my diligence, my alacrity, and the humility with which I serve superiors. Personally do I wait every day with food and drink and clothes upon the revered and truthful Kunti--that mother of heroes. Never do I show any preference for myself over her in matters of food and attire, and never do I reprove in words that princess equal unto the Earth herself in forgiveness. Formerly, eight thousand Brahmanas were daily fed in the palace of Yudhishthira from off plates of gold. And eighty thousand Brahmanas also of the Snataka sect leading domestic lives were entertained by Yudhishthira with thirty serving-maids assigned to each. Besides these, ten thousand yatis with the vital seed drawn up, had their pure food carried unto them in plates of gold. All these Brahamanas that were the utterers of the Veda, I used to worship duly with food, drink, and raiment taken from stores only after a portion thereof had been dedicated to the Viswadeva. The illustrious son of Kunti had a hundred thousand well-dressed serving-maids with bracelets on arms and golden ornaments on necks, and decked with costly garlands and wreaths and gold in profusion, and sprinkled with sandal paste. And adorned with jewels and gold they were all skilled in singing and dancing. O lady, I knew the names and features of all those girls, as also what they are and what they were, and what they did not. Kunti's son of great intelligence had also a hundred thousand maid-servants who daily used to feed guests, with plates of gold in their hands. And while Yudhishthira lived in Indraprastha a hundred thousand horses and a hundred thousand elephants used to follow in his train. These were the possessions of Yudhisthira while he ruled the earth. It was I however, O lady, who regulated their number and framed the rules to be observed in respect of them; and it was I who had to listen to all complaints about them. Indeed, I knew everything about what the maid-servants of the palace and other classes of attendants, even the cow-herds and the shepherds of the royal establishment, did or did not. O blessed and illustrious lady, it was I alone amongst the Pandavas who knew the income and expenditure of the king and what their whole wealth was. And those bulls among the Bharatas, throwing upon me the burden of looking after all those that were to be fed by them, would, O thou of handsome face, pay their court to me. And this load, so heavy and incapable of being borne by persons of evil heart, I used to bear day and night, sacrificing my ease, and all the while affectionately devoted to them. And while my husbands were engaged in the pursuit of virtue, I only supervised their treasury inexhaustible like the ever-filled receptacle of Varuna. Day and night bearing hunger and thirst, I used to serve the Kuru princes, so that my nights and days were equal to me. I used to wake up first and go to bed last. This, O Satyabhama, hath ever been my charm for making my husbands obedient to me! This great art hath ever been known to me for making my husbands obedient to me. Never have I practised the charms of wicked women, nor do I ever wish to practise them."

Vaisampayana continued, "Hearing those words of virtuous import uttered by Krishna, Satyabhama, having first reverenced the virtuous princess of Panchala, answered saying, 'O princess of Panchala, I have been guilty, O daughter of Yajnasena, forgive me! Among friends, conversations in jest arise naturally, and without premeditation.'"

Footnotes

474:1 The word in the text is "Agrahara," which, as Nilakantha explains, means here, "That which is first taken from a heap after the dedication of a portion to the "Viswadevas." What Draupadi means to say is, that she always took care to feed those Brahmanas with food "first" taken from the stores, without, in fact, having taken anything there from the use of anybody else.

Section 232

"Draupadi said, 'I shall now indicate to thee, for attracting the heart of thy husbands a way that is free from deceit. By adopting it duly, dear friend, thou will be able to draw away thy lord from other females. In all the worlds, including that of the celestials, there is no god equal, O Satyabhama, unto the husband. When he is gratified with thee, thou mayst have (from thy husband) every object of desire; when he is angry, all these may be lost. It is from her husband that the wife obtaineth offspring and various articles of enjoyment. It is from thy husband that thou mayst have handsome beds and seats, and robes and garlands, and perfumes, and great fame and heaven itself hereafter. One cannot obtain happiness here by means that are easy. Indeed, the woman that is chaste, obtains weal with woe. Always adore Krishna, therefore, with friendship and love physical sufferings. And do thou also act in a way, by offering handsome seats and excellent garlands and various perfumes and prompt service, that he may be devoted to thee, thinking, 'I am truly loved by her!' Hearing the voice of thy lord at the gate, rise thou up from thy seat and stay in readiness within the room. And as soon as thou seest him enter thy chamber, worship him by promptly offering him a seat and water to wash his feet. And even when he commands a maidservant to do anything, get thou up and do it thyself. Let Krishna understand this temper of thy mind and know that thou adorest him with all thy heart. And, O Satyabhama, whatever thy lord speaketh before thee, do not blab of it even if it may not deserve concealment,--for if any of thy co-wives were to speak of it unto Vasudeva, he might be irritated with thee. Feed thou by every means in thy power those that are dear and devoted to thy lord and always seek his good. Thou shouldst, however, always keep thyself aloof from those that are hostile to and against thy lord and seek to do him injury, as also from those that are addicted to deceit. Foregoing all excitement and carelessness in the presence of men, conceal thy inclinations by observing silence, and thou shouldst not stay or converse in private even with thy sons, Pradyumna and Samva. Thou shouldst form attachments with only such females as are high-born and sinless and devoted to their lords, and thou shouldst always shun women that are wrathful, addicted to drinks, gluttonous, thievish, wicked and fickle. Behaviour such as this is reputable and productive of prosperity; and while it is capable of neutralising hostility, it also leadeth to heaven. Therefore, worship thou thy husband, decking thyself in costly garlands and ornaments and smearing thyself with unguents and excellent perfumes."

Section 233

Vaisampayana said, "Then Kesava, the slayer of Madhu, also called Janardana, having conversed on various agreeable themes with the illustrious sons of Pandu and with those Brahmanas that were headed by Markandeya and having bid them farewell, mounted his car and called for Satyabhama. And Satyabhama then, having embraced the daughter of Drupada, addressed her in these cordial words expressive of her feelings towards her: 'O Krishna, let there be no anxiety, no grief, for thee! Thou hast no cause to pass thy nights in sleeplessness, for thou wilt surely obtain back the earth subjugated by thy husbands, who are all equal unto the gods. O thou of black eyes, women endued with such disposition and possessed of such auspicious marks, can never suffer misfortune long. It hath been heard by me that thou shall, with thy husbands, certainly enjoy this earth peacefully and freed from all thorns! And, O daughter of Drupada, thou shalt certainly behold the earth ruled by Yudhishthira after the sons of Dhritarashtra have been slain and the deeds of their hostility avenged! Thou wilt soon behold those wives of the Kurus, who, deprived of sense by pride, laughed at thee while on thy way to exile, themselves reduced to a state of helplessness and despair! Know them all, O Krishna, that did thee any injury while thou wert afflicted, to have already gone to the abode of Yama. Thy brave sons, Prativindhya by Yudhishthira and Sutasoma by Bhima, and Srutakarman by Arjuna, and Satanika by Nakula, and Srutasena begot by Sahadeva, are well and have become skilled in weapons. Like Abhimanyu they are all staying at Dwaravati, delighted with the place. And Subhadra also, cheerfully and with her whole soul, looketh after them like thee, and like thee joyeth in them and deriveth much happiness from them. Indeed, she grieveth in their griefs and joyeth in their joys. And the mother of Pradyumna also loveth them with her whole soul. And Kesava with his sons Bhanu and others watcheth over them with especial affection. And my mother-in-law is ever attentive in feeding and clothing them. And the Andhakas and Vrishnis, including Rama and others, regard them with affection. And, O beautiful lady, their affection for thy sons is equal unto what they feel for Pradyumna.

"Having said these agreeable and truthful and cordial words, Satyabhama desired to go to Vasudeva's car. And the wife of Krishna then walked round the queen of the Pandavas. And having done so the beautiful Satyabhama mounted the car of Krishna. And the chief of the Yadavas, comforting Draupadi with a smile and causing the Pandavas to return, set out for his own city, with swift horses (yoked unto his car)."

*****

Ghosha-Yatra Parva

Section 234

Janamejaya said, "While those foremost of men--the sons of Pritha--were passing their days in the forest exposed to the inclemencies of the winter, the summer, the wind and the sun, what did they do, O Brahmana, after they had reached the lake and woods going by the name of Dwaita?"

Vaisampayana said, "After the sons of Pandu had arrived at that lake, they chose a residence that was removed from the habitations of men. And they began to roam through delightful woods and ever charming mountains and picturesque river-valleys. And after they had taken up their residence there, many venerable ascetics endued with Vedic lore often came to see them. And those foremost of men always received those Veda-knowing Rishis with great respect. And one day there came unto the Kaurava princes a certain Brahmana who was well known on earth for his powers of speech. And having conversed with the Pandavas for a while, he went away as pleased him to the court of the royal son of Vichitravirya. Received with respect by that chief of the Kurus, the old king, the Brahmana took his seat; and asked by the monarch he began to talk of the sons of Dharma, Pavana, Indra and of the twins, all of whom having fallen into severe misery, had become emaciated and reduced owing to exposure to wind and sun. And that Brahmana also talked of Krishna who was overwhelmed with suffering and who then had become perfectly helpless, although she had heroes for her lords. And hearing the words of that Brahmana, the royal son of Vichitravirya became afflicted with grief, at the thought of those princes of royal lineage then swimming in a river of sorrow. His inmost soul afflicted with sorrow and trembling all over with sighs, he quieted himself with a great effort, remembering that everything had arisen from his own fault. And the monarch said, 'Alas, how is it that Yudhishthira who is the eldest of my sons, who is truthful and pious and virtuous in his behaviour, who hath not a foe, who had formerly slept on beds made of soft Ranku skins, sleepeth now on the bare ground! Alas, wakened formerly by Sutas and

Magadhas and other singers with his praises, melodiously recited every morning, that prince of the Kuru race, equal unto Indra himself, is now waked from the bare ground towards the small hours of the night by a multitude of birds! How doth Vrikodara, reduced by exposure to wind and sun and filled with wrath, sleep, in the presence of the princess of Panchala, on the bare ground, unfit as he is to suffer such lot! Perhaps also, the intelligent Arjuna, who is incapable of bearing pain, and who, though obedient to the will of Yudhishthira, yet feeleth himself to be pierced over all by the remembrance of his wrongs, sleepeth not in the night! Beholding the twins and Krishna and Yudhisthira and Bhima plunged in misery, Arjuna without doubt, sigheth like a serpent of fierce energy and sleepeth not from wrath in the night! The twins also, who are even like a couple of blessed celestials in heaven sunk in woe though deserving of bliss, without doubt pass their nights in restless wakefulness restrained (from avenging their wrongs) by virtue and truth! The mighty son of the Wind-god, who is equal to the Wind-god himself in strength, without doubt, sigheth and restraineth his wrath, being tied through his elder brother in the bonds of truth! Superior in battle to all warriors, he now lieth quiet on the ground, restrained by virtue and truth, and burning to slay my children, he bideth his time. The cruel words that Dussasana spoke after Yudhishthira had been deceitfully defeated at dice, have sunk deep into Vrikodara's heart, and are consuming him, like a burning bundle of straw consuming a fagot of dry wood! The son of Dharma never acteth sinfully; Dhananjaya also always obeyeth him; but Bhima's wrath, in consequence of a life of exile, is increasing like a conflagration assisted by the wind! That hero, burning with rage such as that, squeezeth his hands and breatheth hot and fierce sighs, as if consuming therewith my sons and grandsons! The wielder of the Gandiva and Vrikodara, when angry, are like Yama and Kala themselves; scattering their shafts, which are like unto thunder-bolts, they exterminate in battle the ranks of the enemy. Alas Duryodhana, and Sakuni, and the Suta's son, and Dussasana also of wicked soul, in robbing the Pandavas of their kingdom by means of dice, seem to behold the honey alone without marking the terrible ruin. A man having acted rightly or wrongly, expecteth the fruit of those acts. The fruit, however, confounding him, paralyses him fully. How can man, thereof, have salvation? If the soil is properly tilled, and the seed sown therein, and if the god (of rain) showereth in season, still the crop may not grow. This is what we often hear. Indeed, how could this saying be true unless, as I think, it be that everything here is dependent on Destiny? The gambler Sakuni hath behaved deceitfully towards the son of Pandu, who ever acteth honestly. From affection for my wicked sons I also have acted similarly. Alas, it is owing to this that the hour of destruction hath come for the Kurus! Oh, perhaps, what is inevitable must happen! The wind, impelled or not, will move. The woman that conceives will bring forth. Darkness will be dispelled at dawn, and day disappear at evening! Whatever may be earned by us or others, whether people spend it or not, when the time cometh, those possessions of ours do bring on misery. Why then do people become so anxious about earning wealth? If, indeed, what is acquired is the result of fate, then should it be protected so that it may not be divided, nor lost little by little, nor permitted to flow out at once, for if unprotected, it may break into a hundred fragments. But whatever the character of our possessions, our acts in the world are never lost. Behold what the energy of Arjuna is, who went into the abode of Indra from the woods! Having mastered the four kinds of celestial weapons he hath come back into this world! What man is there who, having gone to heaven in his human form, wisheth to come back? This would never have been but because he seeth innumerable Kurus to be at the point of death, afflicted by Time! The bowman is Arjuna, capable of wielding the bow with his left hand as well! The bow he wieldeth is the Gandiva of fierce impetus. He hath, besides, those celestial weapons of his! Who is there that would bear the energy of these three!"

"Hearing these words of the monarch, the son of Suvala, going unto Duryodhana, who was then sitting with Kama, told them everything in private. And Duryodhana, though possessed of little sense, was filled with grief at what he heard."

Section 235

Vaisampayana said, "Hearing those words of Dhritarashtra, Sakuni, when the opportunity presented itself, aided by Kama, spoke unto Duryodhana these words, 'Having exiled the heroic Pandavas by thy own prowess, O Bharata, rule thou this earth without a rival like the slayer of Samvara ruling the heaven! O monarch, the kings of the east, the south, the west, and the north, have all been made tributory to thee! O lord of earth, that blazing Prosperity which had before paid her court to the sons of Pandu, hath now been acquired by thee along with thy brothers! That blazing Prosperity, O king, which we not many days ago saw with heavy hearts in Yudhishthira at Indraprastha, is today seen by us to be owned by thee, she having, O mighty-armed monarch, been snatched by thee from the royal Yudhishthira by force of intellect alone. O slayer of hostile heroes, all the kings of the earth now living in subjection to thee, await thy commands, as they did before under Yudhishthira, awaiting his. O monarch, the goddess Earth with her boundless extent with girth of seas, with her mountains and forests, and towns and cities and mines, and decked with woodlands and hills is now thine! Adored by the Brahmanas and worshipped by the kings, thou blazest forth, O king, in consequence of thy prowess, like the Sun among the gods in heaven! Surrounded by the Kurus, O king, like Yama by the Rudra, or Vasava by the Maruts, thou shinest, O monarch, like the Moon among the stars! Let us, therefore, O king, go and look at the sons of Pandu--them who are now divested of prosperity, them who never obeyed commands, them who never owed subjection! It hath been heard by us, O monarch, that the Pandavas are now living on the banks of the lake called Dwaitavana, with a multitude of Brahmanas, having the wilderness for their home. Go thither, O king, in all thy prosperity, scorching the son of Pandu with a sight of thy glory, like the Sun scorching everything with his hot rays! Thyself a sovereign and they divested of sovereignty, thyself in prosperity and they divested of it, thyself possessing affluence and they in poverty, behold now, O king, the sons of Pandu. Let the sons of Pandu behold thee like Yayati, the son of Nahusha, accompanied by a large train of followers and enjoying bliss that is great. O king, that blazing Prosperity which is seen by both one's friends and foes, is regarded as well-bestowed! What happiness can be more complete than that which he enjoyeth who while himself in prosperity, looketh upon his foes in adversity, like a person on the hill top looking down upon another crawling on the earth? O tiger among kings, the happiness that one derives from beholding his foes in grief, is greater than what one may derive from the acquisition of offering or wealth or kingdom! What happiness will not be his who, himself in affluence, will cast his eyes on Dhananjaya attired in barks and deer-skins? Let thy wife dressed in costly robes look at the woeful Krishna clad in barks and deer-skins, and enhance the latter's grief! Let the daughter of Drupada reproach herself and her life, divested as she is of wealth, for the sorrow that she will feel upon beholding thy wife decked in ornaments will be far greater than what she had felt in the midst of the assembly (when Dussasana had dragged her there)!"

Vaisampayana continued, "Having thus spoken unto the king, Karna and Sakuni both remained silent, O Janamejaya, after their discourse was over."

Section 236

Vaisampayana said, "Having heard these words of Karna, king Duryodhana became highly pleased. Soon after, however, the prince became melancholy and addressing the speaker said, 'What thou tellest me, O Karna, is always before my mind. I shall not, however, obtain permission to repair to the place where the Pandavas are residing. King Dhritarashtra is always grieving for those heroes. Indeed, the king regarded the sons of Pandu to have become more powerful than before in consequence of their ascetic austerities. Or, if the king understands our motives, he will never, having regard to the future, grant us permission, for, O thou of great effulgence, we can have no other business in the woods of Dwaitavana than the destruction of the Pandavas in exile! Thou knowest the words that Kshatri spoke to me to thyself, and to the son of Suvala, at the time of the match at dice! Reflecting upon all those words as also upon all those lamentations (that he and others indulged in), I cannot make up my mind as to whether I should or should not go! I shall certainly be highly pleased if I cast my eyes on Bhima and Phalguna passing their days in pain with Krishna in the woods. The joy that I may feel in obtaining the sovereignty of the entire earth is nothing to that which will be mine upon beholding the sons of Pandu attired in barks of trees and deer-skins. What joy can be greater, O Karna, that will be mine upon beholding the daughter of Drupada dressed in red rags in the woods? If king Yudhishthira and Bhima, the sons of Pandu, behold me graced with great affluence, then only shall I have attained the great end of my life! I do not, however, see the means by which I may repair to those woods, by which, in fact, I may obtain the king's permission to go thither!

Contrive thou, therefore, some skilful plan, with Suvala's son and Dussasana, by which we may go to those woods! I also, making up my mind today as to whether I should go or not, approach the presence of the king tomorrow. And when I shall be sitting with Bhishma--that best of the Kurus--thou wilt, with Sakuni propose the pretext which thou mayst have contrived. Hearing then the words of Bhishma and of the king on the subject of our journey, I will settle everything beseeching our grandfather.

"Saying; 'So be it,' they then all went away to their respective quarters. And as soon as the night had passed away, Karna came to the king. And coming to him, Karna smilingly spoke unto Duryodhana, saying, 'A plan hath been contrived by me. Listen to it, O lord of men! Our herds are now waiting in the woods of Dwaitavana in expectation of thee! Without doubt, we may all go there under the pretext of supervising our cattle stations, for, O monarch, it is proper that kings should frequently repair to their cattle stations. If this be the motive put forth, thy father, O prince, will certainly grant thee permission!' And while Duryodhana and Karna were thus conversing laughingly, Sakuni addressed them and said, 'This plan, free from difficulties, was what I also saw for going thither! The king will certainly grant us permission, or even send us thither of his own accord. Our herds are now all waiting in the woods of Dwaitavana expecting thee. Without doubt, we may all go there under the pretext of supervising our cattle stations!'

"They then all three laughed together, and gave their hands unto one another. And having arrived at that conclusion, they went to see the chief of Kurus."

Section 237

Vaisampayana said, "They then all saw king Dhritarashtra, O Janamejaya, and having seen him, enquired after his welfare, and were, in return, asked about their welfare. Then a cow-herd named Samanga, who had been instructed beforehand by them, approaching the king, spoke unto him of the cattle. Then the son of Radha and Sakuni, O king, addressing Dhritarashtra, that foremost of monarchs, said, 'O Kaurava, our cattle-stations are now in a delightful place. The time for their tale as also for marking the calves hath come. And, O monarch, this also is an excellent season for thy son to go ahunting! It behoveth thee, therefore, to grant permission to Duryodhana to go thither.'

"Dhritarashtra replied, 'The chase of the deer, as also the examination of cattle is very proper, O child! I think, indeed, that the herdsmen are not to be trusted. But we have heard that those tigers among men, the Pandavas, are now staying in the vicinity of those cattle stations. I think, therefore, ye should not go thither yourselves! Defeated by deceitful means they are now living in the deep forest in great suffering. O Radheya, they are mighty warriors and naturally able, they are now devoted to ascetic austerities. King Yudhishthira will not suffer his wrath to be awakened, but Bhimasena is naturally passionate. The daughter of Yajnasena is energy's self. Full of pride and folly, ye are certain to give offence. Endued with ascetic merit she will certainly consume you, or perhaps, those heroes, armed with swords and weapons! Nor, if from force of numbers, ye seek to injure them in any respect, that will be a highly improper act, although, as I think, ye will never be able to succeed. The mighty-armed Dhananjaya hath returned thence to the forest. While unaccomplished in arms, Vivatsu had subjugated the whole earth before. A mighty warrior as he is and accomplished in arms now, will he not be able to slay you all? Or, if in obedience to my words, ye behave carefully having repaired thither, ye will not be able to live happily there in consequence of the anxiety ye will feel owing to a state of continued trustlessness. Or, some soldier of yours may do some injury to Yudhishthira, and that unpremeditated act will be ascribed to your fault. Therefore, let some faithful men proceed there for the work of tale. I do not think it is proper for thee, Bharata, to go thither thyself."

"Sakuni said, 'The eldest of the sons of Pandu is cognisant of morality. He pledged in the midst of the assembly, O Bharata, that he would live for twelve years in the forest. The other sons of Pandu are all virtuous and obedient to Yudhishthira. And Yudhishthira himself, the son of Kunti, will never be angry with us. Indeed, we desire very much to go on a hunting expedition, and will avail of that opportunity for supervising the tale of our cattle. We have no mind to see the sons of Pandu. We will not go to that spot where the Pandavas have taken up their residence, and consequently no exhibition of misconduct can possibly arise on our part.'

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Sakuni, that lord of men, Dhritarashtra, granted permission, but not very willingly, to Duryodhana and his counsellors to go to the place. And permitted by the monarch the Bharata prince born of Gandhari started, accompanied by Karna and surrounded by a large host. And he was also accompanied by Dussasana and Suvala's son of great intelligence and by many other brothers of his and by ladies in thousands. And as the mighty-armed prince started for beholding the lake that was known by the name of Dwaitavana, the citizens (of Hastina), also accompanied by their wives began to follow him to that forest. Eight thousand cars, thirty thousand elephants, nine thousand horses, and many thousands of foot-soldiers, and shops and pavilions and traders, bards and men trained in the chase by hundreds and thousands followed the prince. And as the king started, followed by this large concourse of people, the uproar that was caused there resembled, O king, the deep tumult of the ranging winds in the rainy season. And reaching the lake Dwaitavana with all his followers and vehicles, king Duryodhana took up his quarters at the distance of four miles from it."

Section 238

Vaisampayana said, "King Duryodhana then moving from forest to forest, at last approached the cattle-stations, and encamped his troops. And his attendants, selecting a well-known and delightful spot that abounded in water and trees and that possessed every convenience constructed an abode for him. And near enough to the royal residence they also erected separate abodes for Kama and Sakuni and the brothers of the king. And the king beheld his cattle by hundreds and thousands and examining their limbs and marks supervised their tale. And he caused the calves to be marked and took note of those that required to be tamed. And he also counted those kine whose calves had not yet been weaned. And completing the task of tale by marking and counting every calf that was three years old, the Kuru prince, surrounded by the cowherds, began to sport and wander cheerfully. And the citizens also and the soldiers by thousands began to sport, as best pleased them, in those woods, like the celestials. And the herdsmen, well skilled in singing and dancing and instrumental music, and virgins decked in ornaments, began to minister to the pleasures of Dhritarashtra's son. And the king surrounded by the ladies of the royal household began cheerfully to distribute wealth and food and drinks of various kinds amongst those that sought to please him, according to their desires.

"And the king, attended by all his followers, began also to slay hyenas and buffaloes and deer and gayals and bears and boars all around. And the king, piercing by his shafts those animals by thousands in deep forest, caused the deer to be caught in the more delightful parts of the woods. Drinking milk and enjoying, O Bharata, various other delicious articles and beholding, as he proceeded, many delightful forests and woods swarming with bees inebriate with floral honey and resounding with the notes of the peacock, the king at last reached the sacred lake of Dwaitavana. And the spot which the king reached swarmed with bees inebriate with floral honey, and echoed with the mellifluous notes of the blue-throated jay and was shaded by Saptacchadas and punnagas and Vakulas. And the king graced with high prosperity proceeded thither like the thunder-wielding chief of the celestials himself. And, O thou best of the Kuru race, King Yudhishthira the just, endued with high intelligence, was then, O monarch, residing in the vicinity of that lake at will and celebrating with his wedded wife, the daughter of Drupada, the diurnal sacrifice called Rajarshi, according to the ordinance sanctioned for the celestials and persons living in the wilderness. And, O monarch, having reached that spot, Duryodhana commanded his men by thousands, saying, 'Let pleasure-houses be constructed soon.' Thus commanded, those doers of the king's behests replying to the Kruru chief with the words, 'So be it,' went towards the banks of the lake for constructing pleasure-houses. And as the picked soldiers of Dhritarashtra's son, having reached the region of the lake, were about to enter the gates of the wood, a number of Gandharvas appeared and forbade them to enter. For, O monarch, the king of the Gandharvas accompanied by his followers, had come thither beforehand, from the abode of Kuvera. And the king of the Gandharvas had also been accompanied by the several tribes of Apsaras, as also by the sons of the celestials And intent upon sport, he had come to that place for merriment, and occupying it, had closed it against all comers. And the attendants of the (Kuru) king, finding the lake closed by the king of the Gandharvas, went back, O monarch, to where the royal Duryodhana was. And Duryodhana having heard these words, despatched a number of his warriors difficult of being subjugated in battle, commanding them to drive away the Gandharvas. And those warriors who formed the vanguard of the Kuru army, hearing these words of the king, went back to the lake of Dwaitavana and addressing the Gandharvas, said, 'The mighty king Duryodhana--the son of Dhritarashtra--is coming, hither for sport. Stand ye aside, therefore!' Thus addressed by them, O king, the Gandharvas laughed and replied unto those men in these harsh words: 'Your wicked king Duryodhana must be destitute of sense. How else could he have thus commanded us that are dwellers of heaven, as if indeed, we were his servants? Without forethought, ye also are doubtless on the point of death; for senseless idiots as ye are, ye have dared to bring us his message! Return ye soon to where that king of the Kurus is, or else go this very day to the abode of Yama.' Thus addressed by the Gandharvas, the advanced guard of the king's army ran back to the place where the royal son of Dhritarashtra was."

Section 239

Vaisampayana said, "Those soldiers then, O king, all went back to Duryodhana and repeated to him every word that the Gandharvas had said. And, O Bharata, finding that his soldiers had been opposed by the Gandharvas, Dhritarashtra's son, endued with energy, was filled with rage. And the king addressed his soldiers, saying, 'Punish these wretches who desire to oppose my will, even if they have come hither to sport, accompanied by all the celestials with him of a hundred sacrifices. And hearing these words of Duryodhana, the sons and officers of Dhritarashtra all endued with great strength, as also warriors by thousands, began to arm themselves for battle. And filling the ten sides with loud leonine roars and rushing at those Gandharvas that had been guarding the gates, they entered the forest. And as the Kuru soldiers entered the forest, other Gandharvas came up and forbade them to advance. And though gently forbidden by the Gandharvas to advance, the Kuru soldiers, without regarding them in the least, began to enter that mighty forest. And when those rangers of the sky found that the warriors of Dhritarashtra along with their king could not be stopped by words they all went to their king Chitrasena and represented everything unto him. And when Chitrasena, the king of the Gandharvas, came to know all this he became filled with rage, alluding to the Kuru, and commanded his followers saying, 'Punish these wretches of wicked behaviour.' And, O Bharata, when the Gandharvas were so commanded by Chitrasena, they rushed weapons in hand, towards the Dhritarashtra ranks. And beholding the Gandharvas impetuously rushing towards them with upraised weapons, the Kuru warriors precipitously fled in all directions at the very sight of Duryodhana. And beholding the Kuru soldiers all flying from the field with their backs to the foe, the heroic Radheya alone fled not. And seeing the mighty host of the Gandharvas rushing towards him, Radheya checked them by a perfect shower of arrows. And the Suta's son, owing to his extreme lightness of hand, struck hundreds of Gandharvas with Kshurapras and arrows and Bhallas and various weapons made of bones and steel. And that mighty warrior, causing the heads of numerous Gandharvas to roll down within a short time, made the ranks of Chitrasena to yell in anguish. And although they were slaughtered in great numbers by Karna endued with great intelligence, yet the Gandharvas returned to the charge by hundreds and thousands. And in consequence of the swarms of Chitrasena's warriors rushing impetuously to the field the earth itself became soon covered by the Gandharva host. Then king Duryodhana, and Sakuni, the son of Suvala, and Dussasana, and Vikarna, and other sons of Dhritarashtra, seated on cars the clatter of whose wheels resembled the roars of Garuda, returned to the charge, following the lead of Karna, and began to slaughter that host. And desirous of supporting Karna, these princes invested the Gandharva army, with a large number of cars and a strong body of horses. Then the whole of the Gandharva host began to fight with the Kauravas. And the encounter that took place between the contending hosts was fierce in the extreme and might make one's hair stand on end. The Gandharvas, at last, afflicted with the shafts of the Kuru army, seemed to be exhausted. And the Kauravas beholding the Gandharvas so afflicted sent up a loud sound.

"And seeing the Gandharva host yielding to fear, the angry Chitrasena sprang from his seat, resolved to exterminate the Kuru army. And conversant with various modes of warfare, he waged on the fight, aided by his weapons of illusion. And the Kaurava warriors were then all deprived of their senses by the illusion of Chitrasena. And then, O Bharata, it seemed that every warrior of the Kuru army was fallen upon and surrounded by ten Gandharvas. And attacked with great vigour, the Kuru host was greatly afflicted and struck with panic. O king, all of them that liked to live, fled from the field. But while the entire Dhritarashtra host broke and fled, Karna, that offspring of the Sun, stood there, O king, immovable as a hill. Indeed, Duryodhana and Karna and Sakuni, the son of Suvala, all fought with the Gandharvas, although every one of them was much wounded and mangled in the encounter. All the Gandharvas then, desirous of slaying Karna, rushed together by hundreds and thousands towards Karna. And those mighty warriors, desirous of slaying the Suta's son, surrounded him on all sides, with swords and battle-axes and spears. And some cut down the yoke of his car, and some his flagstaff, and some the shaft of his car, and some his horses, and some his charioteer. And some cut down his umbrella and some the wooden fender round his car and some the joints of his car. It was thus that many thousands of Gandharvas, together attacking his car, broke it into minute fragments. And while his car was thus attacked, Karna leaped therefrom with sword and shield in hand, and mounting on Vikarna's car, urged the steeds for saving himself."

Section 240

Vaisampayana said, "After that great warrior Karna had been routed by the Gandharvas, the whole of the Kuru army, O monarch, fled from the field in the very sight of Dhritarashtra's son. And beholding all his troops flying from the field of battle with their back to the foe, king Duryodhana refused to fly. Seeing the mighty host of the Gandharvas rushing towards him, that represser of foes poured down upon them a thick shower of arrows. The Gandharvas, however, without regarding that arrowy shower, and desirous also of slaying him, surrounded that car of his. And by means of their arrows, they cut off into fragments the yoke, the shaft, the fenders, the flagstaff, the three-fold bamboo poles, and the principal turret of his car. And they also slew his charioteer and horses, hacking them to pieces. And when Duryodhana, deprived of his car, fell on the ground, the strong-armed

Chitrasena rushed towards him and seized him in such a way that it seemed his life itself was taken. And after the Kuru king had been seized, the Gandharvas, surrounding Dussasana, who was seated on his car, also took him prisoner. And some Gandharvas seized Vivinsati and Chitrasena, and some Vinda and Anuvinda, while others seized all the ladies of royal household. And the warriors of Duryodhana, who were routed by the Gandharvas, joining those who had fled first, approached the Pandavas (who were living in the vicinity). And after Duryodhana had been made captive, the vehicles, the shops, the pavilions, the carriages, and the draught animals, all were made over to the Pandavas for protection. And those soldiers said, 'The mighty-armed son of Dhritarashtra, possessed of great strength and handsome mien, is being taken away captive by the Gandharvas! Ye sons of Pritha, follow them! Dussasana, Durvishasa, Durmukha, and Durjaya, are all being led away as captives in chains by the Gandharvas, as also all the ladies of the royal household!'

"Crying thus, the followers of Duryodhana, afflicted with grief and melancholy, approached Yudhishthira, desirous of effecting the release of the king. Bhima then answered those old attendants of Duryodhana, who, afflicted with grief and melancholy, were thus soliciting (the aid of Yudhishthira), saying, 'What we should have done with great efforts, arraying ourselves in line of battle, supported by horses and elephants hath, indeed, been done by the Gandharvas! They that come hither for other purposes, have been overtaken by consequences they had not foreseen! Indeed, this is the result of the evil counsels of a king who is fond of deceitful play! It hath been heard by us that the foe of a person who is powerless, is overthrown by others. The Gandharvas have, in an extraordinary way illustrated before our eyes the truth of this saying! It seems that there is still fortunately some person in the world who is desirous of doing us good who hath, indeed, taken upon his own shoulders our pleasant load, although we are sitting idly! The wretch had come hither to cast his eyes on us,--himself in prosperity while ourselves are sunk in adversity and emaciated by ascetic austerities and are exposed to wind, cold and heat. They that imitate the behaviour of that sinful and wretched Kaurava, are now beholding his disgrace! He that had instructed Duryodhana to do this, had certainly acted sinfully. That the sons of Kunti are not wicked and sinful, I tell it before you all!"

"And while Bhima, the son of Kunti, was speaking thus in a voice of sarcasm, king Yudhishthira told him, 'This is not time for cruel words!'"

Section 241

"Yudhishthira said, 'O child, why dost thou use language such as this, towards the frightened Kurus, who are now in adversity and who have come to us, solicitous of protection! O Vrikodara, disunions and disputes do take place amongst those that are connected in blood. Hostilities such as these do go on. But the honour of the family is never suffered to be interfered with. If any stranger seeketh to insult the honour of a family, they that are good never tolerate such insult coming from the stranger. The wicked-souled king of the Gandharvas knoweth that we are living here from some time. Yet disregarding us, he hath done this deed which is so disagreeable to us! O exalted one, from this forcible seizure of Duryodhana and from this insult to the ladies of our house by a stranger, our family honour is being destroyed. Therefore, ye tigers among men, arise and arm yourselves without delay for rescuing those that have sought our protection and for guarding the honour of our family. Ye tigers among men, let Arjuna and the twins and thyself also that art brave and unvanquished, liberate Duryodhana, who is even now being taken away a captive! Ye foremost of warriors, these blazing cars, furnished with golden flagstaff's and every kind of weapons belonging to Dhritarashtra's sons, are ready here. With Indrasena and other charioteers skilled in arms, for guiding them, ride ye on these everfurnished cars of deep rattle! And riding on these, exert ye with activity for fighting with the Gandharvas to liberate Duryodhana. Even an ordinary Kashatriya (amongst those that are here), would to the height of his power, protect one that hath come hither for refuge! What then, O Vrikodara, shall I say of thee! Entreated for assistance in such words as 'O hasten to my aid!' Who is there (amongst those standing around me) that is high-souled enough to assist even his foe, beholding him seeking shelter with joined hands? The bestowal of a boon, sovereignty, and the birth of a son are sources of great joy. But, ye sons of Pandu, the liberation of a foe from distress is equal to all the three put together! What can be a source of greater joy to you than that Duryodhana sunk in distress seeketh his very life as depending on the might of your arms? O Vrikodara, if the vow in which I am engaged had been over, there is little doubt that I would myself have run to his aid. Strive thou by all means, O Bharata, to liberate Duryodhana by the arts of conciliation. If, however, the king of the Gandharvas cannot be managed by the arts of conciliation, then must thou try to rescue Suyodhana by lightly skirmishing with the foe. But if the chief of the Gandharvas do not let the Kurus off even then, they must be rescued by crushing the foe by all means. O Vrikodara, this is all I can tell thee now, for my vow hath been begun and is not ended yet!"

Vaisampayana continued, "Hearing these words of Ajatasatru, Dhananjaya pledged himself, from respect for these commands of his superior, to liberate the Kauravas. And Arjuna said, 'If the Gandharvas do not set the Dhartarashtras free peacefully, the Earth shall this day drink the blood of the king of the Gandharvas!' And hearing that pledge of the truth-speaking Arjuna, the Kauravas then, O king, regained (the lost) tenor of their minds."

Section 242

Vaisampayana said, "Hearing the words of Yudhishthira, those bulls among men, headed by Bhimasena, rose up with faces beaming in joy. And those mighty warriors, O Bharata, then began to case themselves in impenetrable mail that were besides variegated with pure gold, and armed themselves with celestial weapons of various kinds. And the Pandavas thus cased in mail, and mounted on those chariots furnished with flagstaffs and armed with bows and arrows, looked like blazing fires. And those tigers among warriors, riding upon those well furnished cars drawn by fleet horses, proceeded to that spot without losing a moment. And beholding those mighty warriors--the sons of Pandu--thus proceeding together (for the liberation of Duryodhana), the Kuru army sent forth a loud shout. And soon did those rangers of the sky flushed with victory, and those impetuous warriors, the sons of Pandu, fearlessly encounter each other in that forest. The Gandharvas were flushed with success, and beholding the four brave sons of Pandu coming to battle seated on their cars, they all turned back towards the advancing combatants. And, the dwellers of the

Gandhamadana, beholding the Pandavas looking like blazing guardians of the world provoked to ire, stood arrayed in order of battle. And, O Bharata, in accordance with words of king Yudhishthira of great wisdom, the encounter that took place was a skirmish. But when Arjuna--that persecutor of foes--saw that the foolish soldiers of the king of Gandharvas could not be made to understand what was good for them by means of a light skirmish, he addressed those invincible rangers of the skies in a conciliatory tone and said, 'Leave ye my brother king Suyodhana.' Thus addressed by the illustrious son of Pandu, the Gandharvas, laughing aloud, replied unto him saying, 'O child, there is but one in the world whose behests we obey and living under whose rule we pass our days in happiness: O Bharata, we always act as that one only person commandeth us! Besides that celestial chief there is none that can command us!' Thus addressed by the Gandharvas, Dhananjaya, the son of Kunti, replied unto them, saying, 'This contact with other people's wives and this hostile encounter with human beings are acts that are both censurable in the king of the Gandharvas and not proper for him. Therefore, leave ye these sons of Dhritarashtra all endued with mighty energy. And liberate ye also these ladies, at the command of king Yudhishthira the just. If, ye Gandharvas, ye do not set the sons of Dhritarashtra free peacefully, I shall certainly rescue Suyodhana (and his party) by exerting my prowess.' And speaking unto them thus, Pritha's son, Dhananjaya, capable of wielding the bow with his left hand also, then rained a shower of sharp pointed sky-ranging shafts upon those rangers of the firmament. Thus attacked, the mighty Gandharvas then encountered the sons of Pandu with a shower of arrows equally thick, and the Pandavas also replied by attacking those dwellers of heaven. And the battle then, O Bharata, that ranged between the active and agile Gandharvas and the impetuous son of Pandu was fierce in the extreme."

Section 243

Vaisampayana said, "Then those Gandharvas decked in golden garlands and accomplished in celestial weapons, showing their blazing shafts, encountered the Pandavas from every side. And as the sons of Pandu were only four in number and the Gandharvas counted by thousands, the battle that ensued appeared to be extraordinary. And as the cars of Karna and

Duryodhana had formerly been broken into a hundred fragments by the Gandharvas, so were the cars of the four heroes attempted to be broken. But those tigers among men began to encounter with their showers of arrows thousands upon thousands of Gandharvas rushing towards them. Those rangers of skies endued with great energy, thus checked on all sides by that arrowy down-pour, succeeded not in even coming near to the sons of Pandu. Then Arjuna whose ire had been provoked, aiming at the angry Gandharvas, prepared to hurl against them his celestial weapons. And in that encounter, the mighty Arjuna, by means of his Agneya weapon, sent ten hundreds of thousands of Gandharvas to the abode of Yama. And that mighty bowman, Bhima, also, that foremost of all warriors in battle, slew, by means of his sharp arrows, Gandharvas by hundreds. And the mighty sons of Madri also, battling with vigour, encountered hundreds of Gandharvas, O king, and slaughtered them all. And as Gandharvas were being thus slaughtered by the mighty warriors with their celestial weapons, they rose up to the skies, taking with them the sons of Dhritarashtra. But Dhananjaya, the son of Kunti, beholding them rise up to the skies, surrounded them on every side by a wide net of arrows. And confined within that arrowy net like birds within a cage, they showered in wrath upon Arjuna maces and darts and broad-swords. But Arjuna who was conversant with the most efficacious weapons, soon checked that shower of maces and darts and broad-swords, and in return began to mangle the limbs of the Gandharvas with his crescent-shaped arrows. And heads and legs and arms began to drop down from above resembling a shower of stones. And at that sight, the foe was struck with panic. And as the Gandharvas were being slaughtered by the illustrious son of Pandu, they began to shower from the skies a heavy downpour of shafts upon Arjuna, who was on the surface of the earth. But that chastiser of foes, Arjuna, endued with mighty energy checked that shower of arrows by means of his own weapons and began, in return, to wound them. Then Arjuna of the Kuru race shot his well-known weapons called Sthunakarna, Indrajala, Saura, Agneya and Saumya. And the Gandharvas consumed by the fiery weapons of Kunti's son, began to suffer heavily, like the sons of Diti, while being scorched by Sakra's thunder-bolt. And when they attacked Arjuna from above, they were checked by his net of arrows. And while they attacked him from all sides on the surface of the earth, they were checked by his crescent-shaped arrows.

And beholding the Gandharvas put in fear by Kunti's son, Chitrasena rushed, O Bharata, at Dhananjaya, armed with a mace. And as the king of the Gandharvas was rushing at Arjuna from above with that mace in hand, the latter cut with his arrows that mace wholly made of iron into seven pieces. And beholding that mace of his cut into many pieces by Arjuna of great activity, with his arrows, Chitrasena, by means of his science, concealed himself from the view of the Pandava and began to fight with him. The heroic Arjuna, however, by means of his own celestial weapons checked all the celestial weapons that were aimed at him by the Gandharvas. And when the chief of the Gandharvas saw that he was checked by the illustrious Arjuna with those weapons of his he entirely disappeared from sight by help of his powers of illusion. And Arjuna, observing that the chief of the Gandharvas was striking at him concealed from sight, attacked his assailant with celestial weapon inspired with proper Mantras. And the multiform Dhananjaya filled with wrath, prevented the disappearance of his foe by means of his weapon known by the name of Sabda-veda. And assailed with those weapons by the illustrious Arjuna, his dear friend, the king of the Gandharvas, showed himself unto him. And Chitrasena said, 'Behold in me thy friend battling with thee!' And beholding his friend Chitrasena exhausted in the battle, that bull among the sons of Pandu withdrew the weapons he had shot. And the other sons of Pandu beholding Arjuna withdraw his weapons, checked their flying steeds and the impetus of their weapons and withdrew their bows. And Chitrasena and Bhima and Arjuna and the twins enquiring about one another's welfare, sat awhile on their respective cars."

Section 244

Vaisampayana said, "Then that mighty bowman of blazing splendour, Arjuna, smilingly said unto Chitrasena in the midst of the Gandharva host, 'What purpose dost thou serve, O hero, in punishing the Kauravas? O, why also hath Suyodhana with his wives been thus punished?'

"Chitrasena replied, 'O Dhananjaya, without stirring from my own abode I became acquainted with the purpose of the wicked Duryodhana and the wretched Karna in coming hither. The purpose was even this,--knowing that ye are exiles in the forest and suffering great afflictions as if ye had none to take care of you, himself in prosperity, this wretch entertained the desire of beholding you plunged in adversity and misfortune. They came hither for mocking you and the illustrious daughter of Drupada. The lord of the celestials also, having ascertained this purpose of theirs, told me, 'Go thou and bring Duryodhana hither in chains along with his counsellors. Dhananjaya also with his brother should always be protected by thee in battle, for he is thy dear friend and disciple.' At these words of the lord of the celestials I came hither speedily. This wicked prince hath also been put in chains. I will now proceed to the region of the celestials, whither I will lead this wicked wight at the command of the slayer of Paka!'

"Arjuna answered, saying, 'O Chitrasena, if thou wishest to do what is agreeable to me, set Suyodhana free, at the command of king Yudhishthira the just, for he is our brother!'

Chitrasena said, "This sinful wretch is always full of vanity. He deserveth not to be set free. O Dhananjaya, he hath deceived and wronged both king Yudhishthira the just and Krishna. Yudhishthira the son of Kunti as yet knoweth not the purpose on which the wretch came hither. Let the king, therefore, do what he desires after knowing everything!"

Vaisampayana continued, "After this, all of them went to king Yudhishthira the just. And going unto the king, they represented unto him everything about Duryodhana's conduct. And Ajatasatru, hearing everything that the Gandharvas had said, liberated all the Kauravas and applauded the Gandharvas. And the king said, 'Fortunate it is for us that though gifted with great strength, ye did not yet slay the wicked son of Dhritarashtra along with all counsellors and relatives. This, O sir, hath been an act of great kindness done to me by the Gandharvas. The honour also of my family is saved by liberating this wicked wight. I am glad at seeing you all. Command me what I am to do for you. And having obtained all you wish, return ye soon whence ye came!'

"Thus addressed by the intelligent son of Pandu, the Gandharvas became well-pleased and went away with the Apsaras. And the lord of the celestials then, coming to that spot, revived those Gandharvas that had been slain in the encounter with the Kurus, by sprinkling the celestial Amrita over them. And the Pandavas also, having liberated their relatives along with the ladies of the royal household, and having achieved that difficult feat (the defeat of the Gandharvas host) became well-pleased. And those illustrious and mighty warriors worshipped by the Kurus along with their sons and wives, blazed forth in splendour like flaming fires in the sacrificial compound. And Yudhishthira then addressing the liberated Duryodhana in the midst of his brothers, from affection, told him these words: 'O child, never again do such a rash act. O Bharata, a rash wight never cometh by happiness. O son of the Kuru race, pleased be thou with all thy brothers. Go back to thy capital as pleaseth thee, without yielding thyself to despondency or cheerlessness!"

Vaisampayana continued, "Thus dismissed by the son of Pandu, king Duryodhana then saluted king Yudhishthira the just and overwhelmed with shame, and his heart rent in twain, mechanically set out for his capital, like one destitute of life. And after the Kaurava prince had departed, the brave Yudhishthira, the son of Kunti, along with his brothers, was worshipped by the Brahmanas, and surrounded by those Brahmanas endued with the wealth of asceticism, like Sakra himself by the celestials, he began to pass his days happily in the woods of Dwaita."

Section 245

Janamejaya said, "After his defeat and capture by the foe and his subsequent liberation by the illustrious sons of Pandu by force of arms, it seemeth to me that the entry into Hastinapura of the proud, wicked, boastful, vicious, insolent, and wretched Duryodhana, engaged in insulting the sons of Pandu and bragging of his own superiority, must have been exceedingly difficult. Describe to me in detail, O Vaisampayana, the entry into the capital, of that prince overwhelmed with shame and unmanned by grief!"

Vaisampayana said, "Dismissed by the king Yudhishthira the just, Dhritarashtra's son Suyodhana, bending his head down in shame and afflicted with grief and melancholy, set out slowly. And the king, accompanied by his four kinds of forces, proceeded towards his city, his heart rent in grief and filled with thoughts of his defeat along the way in a region that abounded in grass and water. The king encamped on a delightful piece of ground as pleased him best, with his elephants and cars and cavalry and infantry stationed all around. And as the king Duryodhana was seated on an elevated bedstead endued with the effulgence of fire, himself looking like the moon under an eclipse, towards the small hours of the morning Karna, approaching him, said, 'Fortunate it is, O son of Gandhari, that thou art alive! Fortunate it is, that we have once more met! By good luck it is that thou hast vanquished the Gandharvas capable of assuming any form at will. And, O son of the Kuru race, it is by good luck alone, that I am enabled to see thy brothers-- mighty warriors all--come off victorious from that encounter, having subjugated their foes! As regards myself, assailed by all the Gandharvas, I fled before thy eyes, unable to rally our flying host. Assailed by the foe with all his might, my body mangled with their arrows, I sought safety in flight. This however, O Bharata, seemed to me to be a great marvel that I behold you all come safe and sound in body, with your wives, troops, and vehicles, out of that super-human encounter. O Bharata, there is another man in this world who can achieve what thou, O king, hast achieved in battle to-day with thy brothers."

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Karna, king Duryodhana replied unto the ruler of the Angas in a voice choked with tears."

Section 246

"Duryodhana said, 'O Radheya, thou knowest not what hath happened. Therefore, I do not resent thy words. Thou thinkest the hostile Gandharvas to have been vanquished by me with my own energy. O thou of mighty arms, my brothers, indeed had for a long time, aided by me fought with the Gandharvas. The slaughtered, indeed, on both sides were great. But when those brave Gandharvas, resorting to their many powers of illusion, ascended the skies and began to fight with us thence, our encounter with them ceased to be an equal one. Defeat then was ours and even captivity. And afflicted with sorrow, we along with our attendants and counsellors and children and wives and troops and vehicles were being taken by them through the skies. It was then that some soldiers of ours and some brave officers repaired in grief unto the sons of Pandu--those heroes that never refuse succour to those that ask for it. And having gone to them they said, 'Here is king Duryodhana, the son of Dhritarashtra, who with his younger brothers and friends and wives is being led away a captive by the Gandharvas along the sky. Blest be ye. Liberate the king along with the women of the royal household! Suffer no insult to be offered unto all the ladies of the Kuru race. And when they had spoken thus, the eldest of Pandu's sons, who is endued with a virtuous soul then conciliated his brothers and commanded them to liberate us. Then those bulls among men, the Pandavas, overtaking the Gandharvas, solicited our release in soft words, although fully able to effect it by force of arms. And when the Gandharvas, addressed in such conciliatory words, refused to set us at liberty, then Arjuna and Bhima and the twins endued with mighty energy, shot showers of arrows at the Gandharvas. Then the Gandharvas, abandoning the fight, fled through the sky, dragging our melancholy selves after them, filled with joy. Then we beheld a network of arrows spread all around by Dhananjaya, who was also shooting celestial weapons upon the foe. And seeing the points of the horizon covered by Arjuna with a thick network of sharp arrows, his friend, the chief of the Gandharvas, showed himself. And Chitrasena and Arjuna, embracing each other, enquired after each other's welfare. And the other sons of Pandu also embraced the chief of the Gandharvas and were embraced by him. And enquiries of courtesy passed between them also. And the brave Gandharvas then abandoning their weapons and mail mingled in a friendly spirit with the Pandavas. And Chitrasena and Dhananjaya worshipped each other with regard."

Section 247

Duryodhana said, "That slayer of hostile heroes, Arjuna, then approaching Chitrasena, smilingly addressed him in these manly words: 'O hero, O foremost of the Gandharvas, it behoveth thee to set my brothers at liberty. They are incapable of being insulted as long as the sons of Pandu are alive.' 'Thus addressed by the illustrious son of Pandu, the chief of the Gandharvas, O Karna, disclosed unto the Pandavas the object we had in view in proceeding to that place, viz., that we came there for casting our eyes on the sons of Pandu with their wife, all plunged in misery. And while the Gandharva was disclosing those counsels of ours, overwhelmed with shame I desired the earth to yield me a crevice, so that I might disappear there and then. The Gandharvas then, accompanied by the Pandavas, went to Yudhishthira, and, disclosing unto him also counsels, made us over, bound as we were, to him. Alas, what greater sorrow could be mine than that I should thus be offered as a tribute unto Yudhishthira, in the very sight of the women of our household, myself in chains and plunged in misery, and under the absolute control of my enemies. Alas, they, who have ever been persecuted by me, they unto whom I have ever been a foe released me from captivity, and wretch that I am, I am indebted to them for my life. If, O hero, I had met with my death in that great battle, that would have been far better than that I should have obtained my life in this way. If I had been slain by the Gandharvas, my fame would have spread over the whole earth, and I should have obtained auspicious regions of eternal bliss in the heaven of Indra. Listen to me therefore, ye bulls among men, as to what I intend to do now. I will stay here forgoing all food, while ye all return home. Let all my brothers also go to Hastinapura. Let all our friends, including Karna, and all our relatives headed by Dussasana, return now to the capital. Insulted by the foe, I myself will not repair thither. I who had before wrested from the foe his respect, I who had always enchanced the respect of my friends, have now become a source of sorrow unto friends and of joy unto enemies. What shall I now say unto the king, going to the city named after the elephant? What will Bhishma and Drona, Kripa, and Drona's son, Vidura and Sanjaya, Vahuka and Somadatta and other revered seniors,--what will the principal men of the other orders and men of independent professions, say to me and what shall I say unto them in reply? Having hitherto stayed over the heads of my enemies, having hitherto trod upon their breasts, I have fallen away from my position. How shall I ever speak with them? Insolent men having obtained prosperity and knowledge and affluence, are seldom blest for any length of time like myself puffed up with vanity. Alas, led by folly I have done a highly improper and wicked act, for which, fool that I am, I have fallen into such distress. Therefore, will I perish by starving, life having become insupportable to me. Relieved from distress by the foe, what man of spirit is there who can drag on his existence? Proud as I am, shorn of manliness, the foe hath laughed at me, for the Pandavas possessed of prowess have looked at me plunged in misery!"

Vaisampayana continued, 'While giving way to such reflections Duryodhana spoke unto Dussasana thus: 'O Dussasana, listen to these words of mine, O thou of the Bharata race! Accepting this installation that I offer thee, be thou king in my place. Rule thou the wide earth protected by Karna and Suvala's sons. Like Indra himself looking after the Maruts, cherish thou thy brothers in such a way that they may all confide in thee. Let the friends and relatives depend on thee like the gods depending on him of a hundred sacrifices. Always shouldst thou bestow pensions on Brahmanas, without idleness, and be thou ever the refuge of thy friends and relatives. Like Vishnu looking after the celestials, thou shouldst always look after all consanguineous relatives. Thou shouldst also ever cherish thy superiors. Go, rule thou the earth gladdening thy friends and reproving thy foes.' And clasping his neck, Duryodhana said, 'Go!' Hearing these words of his, Dussasana in perfect cheerlessness and overwhelmed with great sorrow, his voice choked in tears, said, with joined hands and bending his head unto his eldest brother, 'Relent!' And saying this he fell down on earth with heavy heart. And afflicted with grief that tiger among men, shedding his tears on the feet of his brother again said, 'This will never be! The earth may split, the vault of heaven may break in pieces, the sun may cast off his splendour, the moon may abandon his coolness, the wind may forsake its speed, the Himavat may be moved from its site, the waters of the ocean may dry up, and fire may abandon its heat, yet I, O king, may never rule the earth without thee.' And Dussasana repeatedly said, 'Relent, O king! Thou alone shall be king in our race for a hundred years.' And having spoken thus unto the king, Dussasana began to weep melodiously catching, O Bharata, the feet of his eldest brother deserving of worship from him.

"And beholding Dussasana and Duryodhana thus weeping, Karna in great grief approached them both and said, 'Ye, Kuru princes, why do you thus yield to sorrow like ordinary men, from senselessness? Mere weeping can never ease a sorrowing man's grief. When weeping can never remove one's griefs, what do you gain by thus giving way to sorrow? Summon patience to your aid to not gladden the foe by such conduct. O king, the Pandavas only did their duty in liberating thee. They that reside in the dominions of the king, should always do what is agreeable to the king. Protected by thee, the Pandavas are residing happily in thy dominion. It behoveth thee not to indulge in such sorrow like an ordinary person. Behold, thy uterine brothers are all sad and cheerless at seeing thee resolved to put an end to thy life by forgoing food. Blest be thou! Rise up and come to thy city and console these thy uterine brothers."

Section 248

"Kama continued, 'O king, this conduct of thine to-day appeareth to be childish. O hero, O slayer of foes, what is to be wondered at in this that the Pandavas liberated thee when thou wert vanquished by the foe? O son of the Kuru race, those that reside in the territories of the king, especially those (amongst them) that lead the profession of arms, should always do what is agreeable to the king whether they happen to be known to their monarch or unknown to him. It happened often that foremost men who crush the ranks of the hostile host, are vanquished by them, and are rescued by their own troops. They that leading the profession of arms, reside in the king's realm should always combine and exert themselves to the best of their power, for the king. If, therefore, O king, the Pandavas, who live in the territories, have liberated thee, what is there to be regretted at in this? That the Pandavas, O best of kings, did not follow thee when thou didst march forth to battle at the head of thy troops, has been an improper act on their part. They had before this come under thy power, becoming thy slaves. They are, therefore, bound to aid thee now, being endued with courage and might and incapable of turning away from the field of battle. Thou art enjoying all the rich possessions of the Pandavas. Behold them yet alive, O king! They have not resolved to die, forgoing all food. Blest be thou! Rise up, O king! It behoveth thee not to indulge in great sorrow long. O king, it is the certain duty of those that reside in the king's realm to do what is agreeable to the king. Where should the regret be in all this? If thou, O king, dost not act according to my words I shall stay here employed in reverentially serving thy feet. O bull among men, I do not desire to live deprived of thy company. O king, if thou resolvest to slay thyself by forgoing food, thou wilt simply be an object of laughter with other kings."

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Karna, king Duryodhana, firmly resolved to leave the world, desired not to rise from where he sat."

Section 249

Vaisampayana said, "Beholding king Duryodhana, incapable of putting up with an insult, seated with the resolution of giving up life by forgoing food, Sakuni, the son of Suvala, said these words to comfort him. Sakuni said, O son of the Kuru race, you have just heard what Kama hath said. His words are, indeed fraught with wisdom. Why wouldst thou abandoning from foolishness the high prosperity that I won for thee, cast off thy life today, O king, yielding to silliness? It seemeth to me to-day that thou hast never waited upon the old. He that cannot control sudden accession of joy or grief, is lost even though he may have obtained prosperity, like an unburnt earthen vessel in water. That king who is entirely destitute of courage, who hath no spark of manliness, who is the slave of procrastination, who always acts with indiscretion, who is addicted to sensual pleasures, is seldom respected by his subjects. Benefited as thou has been, whence is this unreasonable grief of thine? Do not undo this graceful act done by the sons of Pritha, by indulging in such grief. When thou shouldst joy and reward the Pandavas, thou art grieving, O king? Indeed, this behaviour of thine is inconsistent. Be cheerful, do not cast away thy life; but remember with a pleased heart the good they have done thee. Give back unto the sons of Pritha their kingdom, and win thou both virtue and renown by such conduct. By acting in this way, thou mayst be grateful. Establish brotherly relations with the Pandavas by being friends, and give them their paternal kingdom, for then thou wilt be happy!'"

Vaisampayana continued, "Hearing these words of Sakuni, and seeing the brave Dussasana lying prostrate before him unmanned by fraternal love, the king raised Dussasana and, clasping him in his well round arms, smelt his head from affection. And hearing these words of Karna and Sauvala, king Duryodhana lost heart more than ever, and he was overwhelmed with shame and utter despair overtook his soul. And hearing all that his friends said, he answered with sorrow, 'I have nothing more to do with virtue, wealth, friendship, affluence, sovereignty, and enjoyments. Do not obstruct my purpose, but leave me all of you. I am firmly resolved to cast away my life by forgoing food. Return to the city, and treat my superiors there respectfully.'

"Thus addressed by him, they replied unto that royal grinder of foes, saying, 'O monarch, the course that is thine, is also ours, O Bharata. How can we enter the city without thee?'"

Vaisampayana continued, "Though addressed in all manner of ways by his friends and counsellors and brothers and relatives, the king wavered not from his purpose. And the son of Dhritarashtra in accordance with his purpose spread Kusa grass on the earth, and purifying himself by touching water, sat down upon that spot. And clad in rags and Kusa grass he set himself to observe the highest vow. And stopping all speech, that tiger among kings, moved by the desire of going to heaven, began to pray and worship internally suspending all external intercourse.

"Meanwhile the fierce Daityas and the Danavas who had been defeated of old by the celestials and had been dwelling in the nether regions having ascertained Duryodhana's purpose and knowing that if the king died their party would be weakened, commenced a sacrifice with fire for summoning Duryodhana to their presence. And mantra knowing persons then commenced with the help of formulae declared by Brihaspati and Usanas, those rites that are indicated in the Atharva Veda and the Upanishads and which are capable of being achieved by mantras and prayers. And Brahmins of rigid vows, well-versed in the Vedas and the branches, began, with rapt soul, to pour libations of clarified butter and milk into the fire, uttering mantras. And after those rites were ended, a strange goddess, O king, with mouth wide open, arose (from the sacrificial fire), saying, 'What am I to do?' And the Daityas with well-pleased hearts, commanded her, saying, 'Bring thou hither the royal son of Dhritarashtra, who is even now observing the vow of starvation for getting rid of his life.' Thus commanded, she went away saying, 'So be it.' And she went in the twinkling of an eye to that spot where Suyodhana was. And taking up the king back to the nether regions, and having brought him thus in a moment, she apprised the Danavas of it.

And the Danavas beholding the king brought into their midst in the night, united together, and all of them with well-pleased hearts and eyes expanded in delight addressed these flattering words to Duryodhana."

Section 250

"The Danavas said, 'O Suyodhana, O great king? O perpetuator of the race of Bharata, thou art ever surrounded by heroes and illustrious men. Why hast thou, then, undertaken to do such a rash act as the vow of starvation? The suicide ever sinketh into hell and becometh the subject of calumnious speech. Nor do intelligent persons like thee ever set their hands to acts that are sinful and opposed to their best interests and striking at the very root of their purposes. Restrain this resolve of thine, therefore, O king, which is destructive of morality, profit, and happiness, of fame, prowess, and energy, and which enhanceth the joy of foes O exalted king, know the truth, the celestial origin of thy soul, and the maker of thy body, and then summon thou patience to thy aid. In days of old. O king, we have obtained thee, by ascetic austerities from Maheswara. The upper part of thy body is wholly made of an assemblage of Vajras, and is, therefore, invulnerable to weapons of every description, O sinless one. The lower part of thy body, capable of captivating the female heart by its comeliness was made of flowers by the goddess herself--the wife of Mahadeva. Thy body is thus, O best of kings, the creation of Maheswara himself and his goddess. Therefore, O tiger among kings, thou art of celestial origin, not human. Other brave Kshatriyas of mighty energy headed by Bhagadatta, and all acquainted with celestial weapons, will slay thy foes. Therefore, let this grief of thine cease. Thou hast no cause for fear. For aiding thee, many heroic Danavas have been born on the earth. Other Asuras will also possess Bhishma and Drona and Kama and others. Possessed by those Asuras, these heroes will cast away their kindness and fight with thy foes. Indeed, when the Danavas will enter their heart and possess them completely, flinging all affections to a distance, becoming hard-hearted, these warriors will strike every body opposed to them in battle without sparing sons, brothers, fathers, friends, disciples, relatives, even children and old men. Blinded by ignorance and wrath, and impelled by that destiny which hath been ordained by the Creator, these tigers among men, with hearts steeped in sin, will, O thou foremost of the

Kurus, depopulate the earth by hurling and shooting all kinds of weapons, with great manliness and strength and always addressing one another boastfully with words such as these, 'Thou shall not escape from me today with life.' And these illustrious sons of Pandu also, five in number, will fight with these. And, endued with mighty strength and favoured by Fate, they will compass the destruction of these. And, O king, many Daityas and Rakshasas also that have been born in the Kshatriya order, will fight with great prowess in the battle with thy foes, using maces and clubs and lances and various weapons of a superior kind. And, O hero, with respect to the fear that is in thy heart rising from Arjuna, we have already settled the means for slaying Arjuna. The soul of the slain Naraka hath assumed the form of Karna. Recollecting his former hostility he will encounter both Kesava and Arjuna. And that mighty warrior and foremost of smiters, proud of his prowess will vanquish Arjuna in battle as also all thy enemies. The wielder of the thunder-bolt, knowing all this, and desirous of saving Arjuna, will in disguise take away from Karna his ear-rings and coat of mail. We also have for that reason appointed hundreds upon hundreds and thousands upon thousands of Daityas and Rakshasas, viz., those that are known by the name of Samsaptakas. These celebrated warriors will slay the heroic Arjuna. Therefore, grieve not, O king. Thou wilt rule the whole earth, O monarch, without a rival. Do not yield to despondency. Conduct such as this does not suit thee. O thou of the Kuru race, if thou diest, our party becometh weak. Go thou, O hero, and let not thy mind be directed to any other course of action. Thou art ever our refuge as, indeed, the Pandavas are the refuge of the gods.'

Vaisampayana continued, "Having addressed him thus, those Daityas embraced that elephant among kings, and those bulls among the Danavas cheered that irrepressible one like a son. And, O Bharata, pacifying his mind by soft speech, they permitted him to depart, saying, 'Go and attain victory!' And when they had given leave to the mighty-armed one, that very goddess carried him back to the spot where he had sat down, intent upon putting an end to his life. And having set that hero down and paid him homage, the goddess vanished, taking the king's permission. O Bharata, when she had gone, king Duryodhana considered all (that had happened) as a dream. He then thought within himself, 'I shall defeat the Pandavas in battle.' And Suyodhana thought that Karna and the Samsaptaka army were both able (to destroy) and intent upon destroying that slayer of foes, Partha. Thus, O bull of the Bharata race, the hope was strengthened of the wicked minded son of Dhritarashtra, of conquering the Pandavas. And Karna also, his soul and faculties possessed by the inmost soul of Naraka, had at that time cruelly determined to slay Arjuna. And those heroes--the Samsaptakas also--having their sense possessed by the Rakshasas, and influenced by the qualities of emotion and darkness, were desirous of slaying Phalguna. And, O king, others with Bhishma, Drona, and Kripa at their head, having their faculties influenced by the Danavas, were not so affectionate towards the sons of Pandu as they had been. But king Suyodhana did not tell any one of this.

"When the night passed away, Karna, that offspring of the Sun, with joined hands, smilingly addressed these wise words to king Duryodhana, 'No dead man conquereth his foes: it is when he is alive that he can see his good. Where is the good of the dead person; and, O Kauraveya, where is his victory? Therefore, this is no time for grief, or fear or death.' And having, with his arms embraced that mighty-armed one, he further said, 'Rise up, O king! Why dost thou lie down? Why dost thou grieve, O slayer of foes? Having afflicted thy enemies by thy prowess, why dost thou wish for death? Or (perhaps) fear hath possessed thee at the sight of Arjuna's prowess. I truly promise unto thee that I will slay Arjuna in battle. O lord of men, I swear by my weapon that when the three and ten years shall have passed away, I will bring the sons of Pritha under thy subjection.' Thus addressed by Karna, and remembering the words of the Daityas and supplications made by them (his brothers), Suyodhana rose up. And having heard those words of the Daityas that tiger among men, with a firm resolve in his heart arrayed his army, abounding in horses and elephants and cars and infantry. And, O monarch, immensely swarming with white umbrellas, and pennons, and white Chamaras, and cars, and elephants, and foot-soldiers, that mighty army, as it moved like the waters of the Ganga, looked graceful like the firmament, at a season when the clouds have dispersed and the signs of autumn have been but partially developed. And, O foremost of kings, eulogised like a monarch by the best of the Brahmanas blessing with victory, that lord of men Suyodhana, Dhritarashtra's son, receiving honours paid with innumerable joined palms, and flaming in exceeding splendour, went in the front, accompanied by Karna, and that gambler, the son of Suvala. And all his brothers with Dussasana at their head, and Bhurisrava, and Somadatta, and the mighty king Vahlika, followed that lion among kings on his way, with cars of various forms, and horses, and the best of elephants. And, O prime among monarchs, in a short time, those perpetuators of the Kuru race entered their own city."

Footnotes

499:1 Lit, Soldiers that have sworn to conquer or die. A full Akshauhini of these soldiers was owned by Krishna, who gave them to Duryodhana to fight for him. The story of Krishna's offering to Duryodhana the choice between these soldiers on the one side, and himself sworn not to fight but only to aid with his counsels on the other, is given in full in the Udyoga Parva. Duryodhana, from folly, accepted the former, who were all slain by Arjuna.

Section 251

Janamejaya said, "When the high-souled sons of Pritha were living in the forest, what did those foremost of men and mighty archers--the sons of Dhritarashtra--do? And what did the offspring of the Sun, Karna, and the mighty Sakuni, and Bhishma, and Drona, and Kripa do? It behoveth thee to relate this unto me."

Vaisampayana said, "When, O mighty king, in this manner the Pandavas had gone, leaving Suyodhana, and when, having been liberated by Pandu's sons, he had come to Hastinapura, Bhishma said these words to the son of Dhritarashtra, 'O child, I had told thee before, when thou wert intent upon going to the hermitage that thy journey did not please me. But thou didst do so. And as a consequence, O hero, wert thou forcibly taken captive by the enemy, and wert delivered by the Pandavas versed in morality. Yet art thou not ashamed. Even in the presence of thee, O son of Gandhari, together with thy army, did the Suta's son, struck with panic, fly from the battle of the Gandharvas, O king. And, O foremost of kings, O son of the monarch! while thou with thy army wert crying distressfully, thou didst witness the prowess of the high-souled Pandavas, and also, O mighty-armed one, of the wicked son of the Suta, Karna. O best of kings, whether in the science of arms, or heroism, or morality, Karna, O thou devoted to virtue, is not a fourth part of the Pandavas. Therefore, for the welfare of this race, the conclusion of peace is, I think, desirable with the high-souled Pandavas."

'Having been thus addressed by Bhishma, Dhritarashtra's son the king, laughed a good deal, and then suddenly sailed out with the son of Suvala. thereupon, knowing that he was gone, those mighty bowmen with Karna, and Dussasana at their head, followed the highly powerful son of Dhritarashtra. And seeing them gone, Bhishma, the grandfather of the Kurus, hung down his head from shame, and then, O king, went to his own quarters. And, O mighty monarch, when Bhishma had left, that lord of men, Dhritarashtra's son came there again, and began to consult with his counsellors, 'What is it that is good for me? What remaineth to be done? And how we can most effectively bring about the good we shall discuss to-day.' Karna said, 'O Kuru's son, Duryodhana, do thou lay to heart tie words that I say. Bhishma always blameth us, and praiseth the Pandavas. And from the ill-will he beareth towards thee, he hateth me also. And, O lord of men, in thy presence he ever crieth me down. I shall never, O Bharata, bear these words that Bhishma had said in thy presence in relation to this matter, extolling the Pandavas, and censuring thee, O represser of foes! Do thou, O king, enjoin on me, together with servants, forces, and cars. I shall, O monarch, conquer the earth furnished with mountains and woods and forests. The earth had been conquered by the four powerful Pandavas. I shall, without doubt, conquer it for thee single-handed. Let that wretch of the Kuru race, the exceedingly wicked-minded Bhishma, see it,--he who vilifies those that do not deserve censure, and praises those that should not be praised. Let him this day witness my might, and blame himself. Do thou, O king, command me. Victory shall surely be thine. By my weapon, O monarch, I swear this before thee.'

"O king, O bull of the Bharata race, hearing those words of Karna, that lord of men, experiencing the highest delight, spoke unto Karna, saying, 'I am blessed. I have been favoured by thee,--since thou, endued with great strength, art ever intent on my welfare. My life hath borne fruit, to-day. As thou, O hero, intendest to subdue all our enemies, repair thou. May good betide thee! Do thou command me (what I am to do),' O subduer of foes, having been thus addressed by Dhritarashtra's intelligent son, Karna ordered all the necessaries for the excursion. And on an auspicious lunar day, at an auspicious moment, and under the influence of a star presided over by an auspicious deity, that mighty bowman, having been honoured by twice-born ones, and been bathed with auspicious and holy substances and also worshipped by speech set out, filling with the rattle of his car the three worlds, with their mobile and immobile objects."

Section 252

Vaisampayana continued, "Then, O bull among the Bharatas, that mighty bowman, Karna, surrounded by a large army, besieged the beautiful city of Drupada. And he, after a hard conflict, brought the hero under subjection, and, O best of monarchs, made Drupada contribute silver and gold and gems, and also pay tribute. And, O foremost of kings, having subdued him, (Karna) brought under subjection those princes that were under him (Drupada) and made them pay tribute. Then going to the north, he subdued the sovereigns (of that quarter) and having effected the defeat of Bhagadatta, Radha's son ascended that mighty mountain Himavat, all along fighting his foes. And ranging all sides, he conquered and brought under subjection all the kings inhabiting the Himavat, and made them pay dues. Then descending from the mountain and rushing to the east, he reduced the Angas, and the Bangas, and the Kalingas, and the Mandikas, and the Magadhas. the Karkakhandas; and also included with them the Avasiras, Yodhyas, and the Ahikshatras. Having (thus) conquered the eastern quarter Karna then presented himself before Batsa-bhumi. And having taken Batsa-bhumi, he reduced Kevali, and Mrittikavati, and Mohana and Patrana, and Tripura, and Kosala,--and compelled all these to pay tribute. Then going to the south, Karna vanquished the mighty charioteers (of that quarter) and in Dakshinatya, the Suta's son entered into conflict with Rukmi. After having fought dreadfully, Rukmi spake to the Suta's son saying, 'O foremost of monarchs, I have been pleased with thy might and prowess. I shall not do thee wrong: I have only fulfilled the vow of a Kshatriya. Gladly will I give thee as many gold coins as thou desirest.' Having met with Rukmi, Karna, repaired to Pandya and the mountain, Sri. And by fighting, he made Karala, king Nila, Venudari's son, and other best of kings living in the southern direction pay tribute. Then going to Sisupala's son, the son of the Suta defeated him and that highly powerful one also brought under his sway all the neighbouring rulers. And, O bull of the Bharata race, having subjugated the Avantis and concluded peace with them, and having met with the Vrishnis, he conquered the west. And, having come to the quarter of Varuna, he made all the Yavana and Varvara kings pay tribute. And, having conquered the entire earth--east, west, north and south--that hero without any aid brought under subjection all the nations of the Mlechchhas, the mountaineers, the Bhadras, the Rohitakas, the Agneyas and the Malavas. And, having conquered the mighty charioteers, headed by the Nagnajitas, the Suta's son brought the Sasakas and the Yavanas under his sway. Having thus conquered and brought under his subjection the world, the mighty charioteer and tiger among men came (back) to Hastinapura. That lord of men, Dhritarashtra's son, accompanied by his father and brothers and friends, came to that mighty bowman, who had arrived, and duly paid homage unto Karna crowned with martial merit. And the king proclaimed his feats, saying, 'What I have not received from either Bhishma, or Drona, or Kripa, or Vahlika, I have received from thee. May good betide thee! What need of speaking at length! Hear my words, O Karna! In thee, O chief of men, I have my refuge. O mighty-armed one. O tiger among men, without doubt all the Pandavas and the other kings crowned with prosperity, come not to a sixteenth part of thee. Do thou, O mighty bowman, O Karna, see Dhritarashtra, and the illustrious Gandhari, as the bearer of the thunderbolt did Aditi.'

"Then, O king, there arose in the city of Hastinapura a clamour, and sounds of Oh! and Alas! and, O lord of men, some of the kings praised him (Karna), while others censured him, while others, again, remained silent. Having thus, O foremost of monarchs, in a short time conquered this earth furnished with mountains and forests and skies, and with oceans, and fields, and filled with high and low tracts, and cities, and replete also with islands.

O lord of earth, and brought the monarchs under subjection,--and having gained imperishable wealth, the Suta's son appeared before the king. Then, O represser of foes, entering into the interior of the palace that hero saw Dhritarashtra with Gandhari, O tiger among men, that one conversant with morality took hold of his feet even like a son. And Dhritarashtra embraced him affectionately, and then dismissed him. Ever since that time, O monarch, O Bharata, king Duryodhana and Sakuni, the son of Suvala, thought that Pritha's sons had already been defeated in battle by Karna."

Section 253

Vaisampayana continued, "O king, O lord of men, that slayer of hostile heroes, the Suta's son, said these words to Duryodhana, 'O Kaurava Duryodhana, do thou lay unto thy heart the words that I shall tell thee; and, O represser of foes, after having heard my words, it behoveth thee to act accordingly every way. Now, O best of monarchs, O hero, hath the earth been rid of foes. Do thou rule her even like the mighty-minded Sakra himself, having his foes destroyed."

Vaisampayana continued, "Having been thus addressed by Karna, the king again spake unto him, saying, 'O bull among men, nothing whatever is unattainable to him who hath thee for refuge, and to whom thou art attached and on whose welfare thou art entirely intent. Now, I have a purpose, which do thou truly listen to. Having beheld that foremost of sacrifices, the mighty Rajasuya, performed by the Pandavas, a desire hath sprung up in me (to celebrate the same). Do thou, O Suta's son, fulfil this desire of mine.' Thus addressed, Karna spake thus unto the king, 'Now that all the rulers of the earth have been brought under thy subjection, do thou summon the principal Brahmanas, and, O best of Kurus, duly procure the articles required for the sacrifice. And, O represser of foes, let Ritwijas as prescribed, and versed in the Vedas, celebrate thy rites according to the ordinance, O king. And, O bull of the Bharata race, let thy great sacrifice also, abounding in meats and drinks, and grand with parts, commence.'

"O king, having been thus addressed by Karna, Dhritarashtra's son summoned the priest, and spake unto him these words, 'Do thou duly and in proper order celebrate for me that best of sacrifices, the Rajasuya furnished with excellent Dakshinas.' Thus accosted, that best of Brahmanas spake unto the king, saying, 'O foremost of the Kauravas, while Yudhishthira is living, that best of sacrifices cannot be performed in thy family, O Prince of kings! Further, O monarch, thy father Dhritarashtra, endued with long life, liveth. For this reason also, O best of kings, this sacrifice cannot be undertaken by thee. There is, O lord, another great sacrifice, resembling the Rajasuya. Do thou, O foremost of kings, celebrate that sacrifice. Listen to these words of mine. All these rulers of the earth, who have, O king, become tributary to thee, will pay thee tribute in gold, both pure and impure. Of that gold, do thou, O best of monarchs, now make the (sacrificial) plough, and do thou, O Bharata, plough the sacrificial compound with it. At that spot, let there commence, O foremost of kings, with due rites, and without any disturbance the sacrifice, sanctified with mantras abounding in edibles. The name of that sacrifice worthy of virtuous persons, is Vaishnava. No person save the ancient Vishnu hath performed it before. This mighty sacrifice vies with that best of sacrifices--the Rajasuya itself. And, further, it liketh us--and it is also for thy welfare (to celebrate it). And, moreover, it is capable of being celebrated without any disturbance. (By undertaking this), thy desire will be fufilled.'

"Having been thus addressed by those Brahmanas, Dhritarashtra's son, the king, spake these words to Karna, his brothers and the son of Suvala, 'Beyond doubt, the words of the Brahmanas are entirely liked by me. If they are relished by you also, express it without delay.' Thus appealed, they all said unto the king, 'So be it.' Then the king one by one appointed persons to their respective tasks; and desired all the artisans to construct the (sacrificial) plough. And, O best of kings, all that had been commanded to be done, was gradually executed."

Section 254

Vaisampayana continued, "Then all the artisans, the principal counsellors, and the highly wise Vidura said unto Dhritarashtra's son, "All the preparations for the excellent sacrifice have been made, O king; and the time also hath come, O Bharata. And the exceedingly precious golden plough hath been constructed.' Hearing this, O monarch, that best of kings, Dhritarashtra's son commanded that prime among sacrifices to be commenced. Then commenced that sacrifice sanctified by mantras, and abounding in edibles, and the son of Gandhari was duly initiated according to the ordinance. And Dhritarashtra, and the illustrious Vidura, and Bhishma, and Drona, and Kripa, and Karna, and the celebrated Gandhari experienced great delight. And, O foremost of kings, Duryodhana despatched swift messengers to invite the princes and the Brahmanas. And mounting fleet vehicles they went to the (respective) directions assigned to them. Then to a certain messenger on the point of setting out, Dussasana said, 'Go thou speedily to the woods of Dwaita; and in that forest duly invite the Brahmanas and those wicked persons, the Pandavas.' Thereupon, he repaired thither, and bowing down to all the Pandavas, said, 'Having acquired immense wealth by his native prowess, that best of kings and foremost of Kurus, Duryodhana, O monarch, is celebrating a sacrifice. Thither are going from various directions the kings and the Brahmanas. O king, I have been sent by the high-souled Kaurava. That king and lord of men, Dhritarashtra's son, invites you. It behoveth you, therefore, to witness the delightful sacrifice of that monarch.'

"Hearing these words of the messenger, that tiger among kings, the royal Yudhishthira, said, 'By good luck it is that that enhancer of the glory of his ancestors, king Suyodhana is celebrating this best of sacrifices. We should certainly repair thither; but we cannot do now; for till (the completion of) the thirteenth year, we shall have to observe our vow.' Hearing this speech of Yudhishthira the just, Bhima said these words, 'Then will king Yudhishthira the just go thither, when he will cast him (Duryodhana) into the fire kindled by weapons. Do thou say unto Suyodhana. 'When after the expiration of the thirteenth year, that lord of men, the Pandava, will, in the sacrifice of battle, pour upon the Dhritarashtras, the clarified butter of his ire, then will I come!' But the other Pandavas, O king, did not say anything unpleasant. The messenger (on his return) related unto Dhritarashtra's son all as it had fallen out. Then there came to the city of Dhritarashtra many foremost of men, lords of various countries, and highly virtuous Brahmanas. And duly received in order according to the ordinance, those lords of men experienced great delight and were all well-pleased. And that foremost among monarchs--Dhritarashtra--surrounded by all the Kauravas, experienced the height of joy, and spake unto Vidura, saying, 'Do thou, O Kshatta, speedily so act that all persons in the sacrificial compound may be served with food, be refreshed and satisfied.' Thereupon, O represser of foes, assenting to that order, the learned Vidura versed in morality, cheerfully entertained all the orders in proper measure with meat and beverages to eat and drink, and fragrant garland and various kinds of attire. And having constructed pavilions (for their accommodation), that hero and foremost of kings, duly entertained the princes and the Brahmanas by thousands, and also bestowing upon them wealth of various kinds, bade them farewell. And having dismissed all the kings, he entered Hastinapura, surrounded by his brothers, and in company with Karna and Suvala's son."

Section 255

Vaisampayana said, "While, O great king, Duryodhana was entering (the city), the panegyrists eulogized the prince of unfailing prowess. And others also eulogized that mighty bowman and foremost of kings. And sprinkling over him fried paddy and sandal paste the citizens said, 'By good luck it is, O king, that thy sacrifice hath been completed without obstruction.' And some, more reckless of speech, that were present there, said unto that lord of the earth, 'Surely this thy sacrifice cannot be compared with Yudhishthira's: nor doth this come up to a sixteenth part of that (sacrifice).' Thus spake unto that king some that were reckless of consequences. His friends, however, said, This sacrifice of thine hath surpassed all others. Yayati and Nahusha, and Mandhata and Bharata, having been sanctified by celebrating such a sacrifice, have all gone to heaven.' Hearing such agreeable words from his friends, that monarch, O bull of the Bharata's race, well-pleased, entered the city and finally his own abode. Then, O king, worshipping the feet of his father and mother and of others headed by Bhishma, Drona and Kripa, and of the wise Vidura, and worshipped in turn by his younger brothers, that delighter of brothers sat down upon an excellent seat, surrounded by the latter. And the Suta's son, rising up, said, 'By good luck it is, O foremost of the Bharata race, that this mighty sacrifice of thine hath been brought to a close. When, however, the sons of Pritha shall have been slain in battle and thou wilt have completed the Rajasuya sacrifice, once again, O lord of men, shall I honour thee thus.' Then that mighty king, the illustrious son of Dhritarashtra, replied unto him, 'Truly hath this been spoken by thee. When, O foremost of men, the wicked-minded Pandavas have been slain, and when also the grand Rajasuya hath been celebrated by me, then thou shalt again, O hero, honour me thus.' And having said this, O Bharata, the Kaurava embraced Karna, and began, O mighty king, to think of the Rajasuya, that foremost of sacrifices. And that best of kings also addressed the Kurus around him, saying, 'When shall I, ye Kauravas, having slain all the Pandavas, celebrate that costly and foremost of sacrifices, the Rajasuya.' Then spake Karna unto him, saying, 'Hear me, O elephant among kings! So long as I do not slay Arjuna, I shall not allow any one to wash my feet, nor shall I taste meat. And I shall observe the Asura vow and whoever may solicit me (for any thing), I never shall say, 'I have it not.' When Karna had thus vowed to slay Phalguna in battle, those mighty charioteers and bowmen, the sons of Dhritarashtra, sent up a loud cheer; and Dhritarashtra's sons thought that the Pandavas had already been conquered. Then that chief of kings, the graceful Duryodhana, leaving those bulls among men, entered his apartment, like the lord Kuvera entering the garden of Chitraratha. And all those mighty bowmen also, O Bharata, went to their respective quarters.

"Meanwhile those mighty bowmen, the Pandavas, excited by the words the messenger had spoken, became anxious, and they did not (from that time) experience the least happiness. Intelligence, further, O foremost of kings, had been brought by spies regarding the vow of the Suta's son to slay Vijaya. Hearing this, O lord of men, Dharma's son became exceedingly anxious. And considering Karna of the impenetrable mail to be of wonderful prowess, and remembering all their woes, he knew no peace. And that high-souled one filled with anxiety, made up his mind to abandon the woods about Dwaitavana abounding with ferocious animals.

"Meanwhile the royal son of Dhritarashtra began to rule the earth, along with his heroic brothers as also with Bhishma and Drona and Kripa. And with the assistance of the Suta's son crowned with martial glory, Duryodhana remained ever intent on the welfare of the rulers of the earth, and he worshipped the foremost of Brahmanas by celebrating sacrifices with profuse gifts. And that hero and subduer of foes, O king, was engaged in doing good to his brothers, concluding for certain in his mind that giving and enjoying are the only use of riches."

Footnotes

506:1 The vow of the Asuras was (according to the Burdwan Pundits) never to drink wine. It is more rational to suppose that Karna swears to give up the refined manners and practices of the Aryas and adopt those of the Asuras till the consummation of the cherished desire.

Section 256

Janamejaya said, 'After having delivered Duryodhana, what did the mighty sons of Pandu do in that forest? It behoveth thee to tell me this.'

Vaisampayana said, "Once on a time, as Yudhishthira lay down at night in the Dwaita woods, some deer, with accents choked in tears, presented themselves before him in his dreams. To them standing with joined hands, their bodies trembling all over that foremost of monarchs said, 'Tell me what ye wish to say. Who are ye? And what do ye desire?' Thus accosted by Kunti's son--the illustrious Pandava, those deer, the remnant of those that had been slaughtered, replied unto him, saying, 'We are, O Bharata, those deer that are still alive after them that had been slaughtered. We shall be exterminated totally. Therefore, do thou change thy residence. O mighty king, all thy brothers are heroes, conversant with weapons; they have thinned the ranks of the rangers of the forest. We few--the remnants,--O mighty-minded one, remain like seed. By thy favour, O king of kings, let us increase.' Seeing these deer, which remained like seed after the rest had been destroyed trembling and afflicted with fear, Yudhishthira the just was greatly affected with grief. And the king, intent on the welfare of all creatures, said unto them, 'So be it. I shall act as ye have said.' Awaking after such a vision, that excellent king, moved by pity towards the deer, thus spake unto his brothers assembled there, 'Those deer that are alive after them that have been slaughtered, accosted me at night, after I had awakened, saying, 'We remain like the cues of our lines. Blest be thou! Do thou have compassion on us.' And they have spoken truly. We ought to feel pity for the dwellers of the forest. We have been feeding on them for a year together and eight months. Let us, therefore, again (repair) to the romantic Kamyakas, that best of forests abounding in wild animals, situated at the head of the desert, near lake Trinavindu. And there let us pleasantly pass the rest of our time.' Then, O king, the Pandavas versed in morality, swiftly departed (thence), accompanied by the Brahmanas and all those that lived with them, and followed by Indrasena and other retainers. And proceeding along the roads walked (by travellers), furnished with excellent corn and clear water, they at length beheld the sacred asylum of Kamyaka endued with ascetic merit. And as pious men enter the celestial regions, those foremost of the Bharata race, the Kauravas, surrounded by those bulls among Brahmanas entered that forest."

Section 257

Vaisampayana continued, "Dwelling in the woods, O bull of the Bharata race, the high-souled Pandavas spent one and ten years in a miserable plight. And although deserving of happiness, those foremost of men, brooding over their circumstances, passed their days miserably, living on fruits and roots. And that royal sage, the mighty-armed Yudhishthira, reflecting that the extremity of misery that had befallen his brothers, was owing to his own fault, and remembering those sufferings that had arisen from his act of gambling, could not sleep peacefully. And he felt as if his heart had been pierced with a lance. And remembering the harsh words of the Suta's son, the Pandava, repressing the venom of his wrath, passed his time in humble guise, sighing heavily. And Arjuna and both the twins and the illustrious Draupadi, and the mighty Bhima--he that was strongest of all men--experienced the most poignant pain in casting their eyes on Yudhishthira. And thinking that a short time only remained (of their exile), those bulls among men, influenced by rage and hope and by resorting to various exertions and endeavours, made their bodies assume almost different shapes.

"After a little while, that mighty ascetic, Vyasa, the son of Satyavati, came there to see the Pandavas. And seeing him approach, Kunti's son, Yudhishthira, stepped forward, and duly received that high-souled one. And having gratified Vyasa by bowing down unto him, Pandu's son of subdued senses, after the Rishi had been seated, sat down before him, desirous of listening to him. And beholding his grandsons lean and living in the forest on the produce of the wilderness, that mighty sage, moved by compassion, said these words, in accents choked in tears, 'O mighty-armed Yudhishthira, O thou best of virtuous persons, those men that do not perform ascetic austerities never attain great happiness in this world. People experience happiness and misery by turns; for surely, O bull among men, no man ever enjoyeth unbroken happiness. A wise man endued with high wisdom, knowing that life hath its ups and downs, is neither filled with joy nor with grief. When happiness cometh, one should enjoy it; when misery cometh, one should bear it, as a sower of crops must bide his season. Nothing is superior to asceticism: by asceticism one acquireth mighty fruit. Do thou know, O Bharata, that there is nothing that asceticism cannot achieve. Truth, sincerity, freedom from anger, justice, self-control, restraint of the faculties, immunity from malice, guilelessness, sanctity, and mortification of the senses, these, O mighty monarch, purify a person of meritorious acts. Foolish persons addicted to vice and bestial ways, attain to brutish births in after life and never enjoy happiness. The fruit of acts done in this world is reaped in the next. Therefore should one restrain his body by asceticism and the observance of vows. And, O king, free from guile and with a cheerful spirit, one should, according to his power, bestow gifts, after going down to the recipient and paying him homage. A truth-telling person attaineth a life devoid of trouble. A person void of anger attaineth sincerity, and one free from malice acquireth supreme contentment. A person who hath subdued his senses and his inner faculties, never knoweth tribulation; nor is a person of subdued senses affected by sorrow at the height of other's prosperity. A man who giveth everyone his due, and the bestower of boons, attain happiness, and come by every object of enjoyment; while a man free from envy reapeth perfect ease. He that honoureth those to whom honour is due, attaineth birth in an illustrious line; and he that hath subdued his senses, never cometh by misfortune. A man whose mind followeth good, after having paid his debt to nature, is on this account, born again endued with a righteous mind.'

"Yudhishthira said, 'O eminently virtuous one, O mighty sage, of the bestowal of gifts and the observance of asceticism, which is of greater efficacy in the next world, and which, harder of practice?'

"Vyasa said, 'There is nothing, O child, in this world harder to practise than charity. Men greatly thirst after wealth, and wealth also is gotten with difficulty. Nay, renouncing even dear life itself, heroic men, O magnanimous one, enter into the depths of the sea and the forest for the sake of wealth. For wealth, some betake themselves to agriculture and the tending of kine, and some enter into servitude. Therefore, it is extremely difficult to part with wealth that is obtained with such trouble. Since nothing is harder to practise than charity, therefore, in my opinion, even the bestowal of boons is superior to everything. Specially is this to be borne in mind that well-earned gains should, in proper time and place, be given away to pious men. But the bestowal of ill-gotten gains can never rescue the giver from the evil of rebirth. It hath been declared, O Yudhishthira, that by bestowing, in a pure spirit, even a slight gift in due time and to a fit recipient, a man attaineth inexhaustible fruit in the next world. In this connection is instanced the old story regarding the fruit obtained by Mudgala, for having given away only a drona of corn.'"

Footnotes

509:1 A very small measure.

Section 258

Yudhishthira said, "Why did that high-souled one give away a drona of corn? And, O eminently pious one, to whom and in what prescribed way did he give it? Do thou tell me this. Surely, I consider the life of that virtuous person as having borne fruit with whose practices the possessor himself of the six attributes, witnessing everything, was well pleased."

"Vyasa said, 'There lived, O king, in Kurukshetra a virtuous man (sage), Mudgala by name. And he was truthful, and free from malice, and of subdued senses. And he used to lead the Sila and Unchha modes of life. And although living like a pigeon, yet that one of mighty austerities entertained his guests, celebrated the sacrifice called Istikrita, and performed other rites. And that sage together with his son and wife, ate for a fortnight, and during the other fortnight led the life of a pigeon, collecting a drona of corn. And celebrating the Darsa and Paurnamasya sacrifices, that one devoid of guile, used to pass his days by taking the food that remained after the deities and the guests had eaten. And on auspicious lunar days, that lord of the three worlds, Indra himself, accompanied by the celestials used, O mighty monarch, to partake of the food offered at his sacrifice. And that one, having adopted the life of a Muni, with a cheerful heart entertained his guests also with food on such days. And as that high-souled one distributed his food with alacrity, the remainder of the drona of corn increased as soon as a guest appeared. And by virtue of the pure spirit in which the sage gave a way, that food of his increased so much that hundreds upon hundreds of learned Brahmanas were fed with it.

"And, O king, it came to pass that having heard of the virtuous Mudgala observant of vows, the Muni Durvasa, having space alone for his covering, his accoutrements worn like that of maniac, and his head bare of hair, came there, uttering, O Pandava various insulting words. And having arrived there that best of Munis said unto the Brahmana. 'Know thou, O foremost of Brahmanas, that I have come hither seeking for food. Thereupon Mudgala said unto the sage, 'Thou art welcome!' And then offering to that maniac of an ascetic affected by hunger, water to wash his feet and mouth, that one observant of the vow of feeding guests, respectfully placed before him excellent fare. Affected by hunger, the frantic Rishi completely exhausted the food that had been offered unto him. Thereupon, Mudgala furnished him again with food. Then having eaten up all that food, he besmeared his body with the unclean orts and went away as he had come. In this manner, during the next season, he came again and ate up all the food supplied by that wise one leading the Unchha mode of life. Thereupon, without partaking any food himself, the sage Mudgala again became engaged in collecting corn, following the Unchha mode. Hunger could not disturb his equanimity. Nor could anger, nor guile, nor a sense of degradation, nor agitation, enter into the heart of that best of Brahmanas leading the Unchha mode of life along with his son and his wife. In this way, Durvasa having made up his mind, during successive seasons presented himself for six several times before that best of sages living according to the Unchha mode; yet that Muni could not perceive any agitation in Mudgala's heart; and he found the pure heart of the pure-souled ascetic always pure. Thereupon, well-pleased, the sage addressed Mudgala, saying, There is not another guileless and charitable being like thee on earth. The pangs of hunger drive away to a distance the sense of righteousness and deprive people of all patience. The tongue, loving delicacies, attracteth men towards them. Life is sustained by food. The mind, moreover, is fickle, and it is hard to keep it in subjection. The concentration of the mind and of the senses surely constitutes ascetic austerities. It must be hard to renounce in a pure spirit a thing earned by pains. Yet, O pious one, all this hath been duly achieved by thee. In thy company we feel obliged and gratified. Self-restraint, fortitude, justice, control of the senses and of faculties, mercy, and virtue, all these are established in thee. Thou hast by the deeds conquered the different worlds and have thereby obtained admission into paths of beautitude. Ah! even the dwellers of heaven are proclaiming thy mighty deeds of charity. O thou observant of vows, thou shalt go to heaven even in thine own body.

"Whilst the Muni Durvasa was speaking thus, a celestial messenger appeared before Mudgala, upon a car yoked with swans and cranes, hung with a neat work of bells, scented with divine fragrance, painted picturesquely, and possessed of the power of going everywhere at will. And he addressed the Brahmana sage, saying, 'O sage, do thou ascend into this chariot earned by thy acts. Thou hast attained the fruit of thy asceticism!'

"As the messenger of the gods was speaking thus, the sage told him, 'O divine messenger, I desire that thou mayst describe unto me the attributes of those that reside there. What are their austerities, and what their purposes? And, O messenger of the gods, what constitutes happiness in heaven, and what are the disadvantages thereof? It is declared by virtuous men of good lineage that friendship with pious people is contracted by only walking with them seven paces. O lord, in the name of that friendship I ask thee, 'Do thou without hesitation tell me the truth, and that which is good for me now. Having heard thee, I shall, according to thy words, ascertain the course I ought to follow.'"

Footnotes

510:1 Picking up for support (1) ears of corn and (2) individual grains, left on the field by husbandmen after they have gathered and carried away the sheaves, are called the Sila and the Unchha modes of life.

510:2 Naked.

Section 259

"The messenger of the gods said, 'O great sage, thou art of simple understanding; since, having secured that celestial bliss which bringeth great honour, thou art still deliberating like an unwise person. O Muni, that region which is known as heaven, existeth there above us. Those regions tower high, and are furnished with excellent paths, and are, O sage, always ranged by celestial cars. Atheists, and untruthful persons, those that have not practised ascetic austerities and those that have not performed great sacrifices, cannot repair thither. Only men of virtuous souls, and those of subdued spirits, and those that have their faculties in subjection, and those that have controlled their senses, and those that are free from malice, and persons intent on the practice of charity; and heroes, and men bearing marks of battle, after having, with subdued senses and faculties, performed the most meritorious rites, attain those regions, O Brahmana, capable of being obtained only by virtuous acts, and inhabited by pious men. There, O Mudgala, are established separately myriads of beautiful, shining, and resplendent worlds bestowing every object of desire, owned by those celestial beings, the gods, the Sadhyas, and the Vaiswas, the great sages, Yamas, and the Dharmas, and the Gandharvas and the Apsaras. And there is that monarch of mountains the golden Meru extending over a space of thirty-three thousand Yojanas. And there, O Mudgala, are the sacred gardens of the celestials, with Nandana at their head, where sport the persons of meritorious acts. And neither hunger, nor thirst, nor lassitude, nor fear, nor anything that is disgusting or inauspicious is there. And all the odours of that place are delightful, and all the breezes delicious to the touch. And all the sounds there are captivating, O sage, to the ear and the heart. And neither grief, nor decrepitude, nor labour, nor repentance also is there. That world, O Muni, obtained as the fruit of one's own acts, is of this nature. Persons repair thither by virtue of their meritorious deeds. And the persons of those that dwell there look resplendent, and this, O Mudgala, solely by virtue of their own acts, and not owing to the merits of father or mothers. And there is neither sweat, nor stench, nor urine there. And, there, O Muni, dust doth not soils one's garments. And their excellent garlands, redolent of divine fragrance, never fade. And, O Brahmana, they yoke such cars as this (that I have brought). And, O mighty sage, devoid of envy and grief and fatigue and ignorance and malice, men who have attained heaven, dwell in those regions happily. And, O bull among Munis, higher and higher over such regions there are others endued with higher celestial virtues. Of these, the beautiful and resplendent regions of Brahma are the foremost. Thither, O Brahmana, repair Rishis that have been sanctified by meritorious acts. And there dwell certain beings named Ribhus. They are the gods of the gods themselves. Their regions are supremely blessed, and are adored even by the deities. These shine by their own light, and bestow every object of desire. They suffer no pangs that women might cause, do not possess worldly wealth, and are free from guile. The Ribhus do not subsist on oblations, nor yet on ambrosia. And they are endued with such celestial forms that they cannot be perceived by the senses. And these eternal gods of the celestials do not desire happiness for happiness' sake, nor do they change at the revolution of a Kalpa. Where, indeed, is their decrepitude or dissolution? For them there is neither ecstasy, nor joy, nor happiness. They have neither happiness nor misery. Wherefore should they have anger or aversion then, O Muni? O Mudgala, their supreme state is coveted even by the gods. And that crowning emancipation, hard to attain, can never be acquired by people subject to desire. The number of those deities is thirty-three. To their regions repair wise men, after having observed excellent vows, or bestowed gifts according to the ordinance. Thou also hast easily acquired that success by thy charities. Do thou, by effulgence displayed by virtue of thy ascetic austerities, enjoy that condition obtained by thy meritorious acts. Such, O Brahmana, is the bliss of heaven containing various worlds.

"Thus have I described unto thee the blessing of the celestial regions. Do thou now hear from me some of the disadvantages thereof. That in the celestial regions a person, while reaping the fruit of the acts he hath already performed, cannot be engaged in any others, and that he must enjoy the consequences of the former until they are completely exhausted, and, further, that he is subject to fall after he hath entirely exhausted his merit, form, in my opinion, the disadvantages of heaven. The fall of a person whose mind hath been steeped in happiness, must, O Mudgala, be pronounced as a fault. And the discontent and regret that must follow one's stay at an inferior seat after one hath enjoyed more auspicious and brighter regions, must be hard to bear. And the consciousness of those about to fall is stupefied, and also agitated by emotions. And as the garlands of those about to fall fade away, fear invadeth their hearts. These mighty drawbacks, O Mudgala, extend even to the regions of Brahma. In the celestial regions, the virtues of men who have performed righteous acts, are countless. And, O Muni, this is another of the attributes of the fallen that, by reason of their merits, they take birth among men. And then they attain to high fortune and happiness. If one, however, cannot acquire knowledge here, one cometh by an inferior birth. The fruits of acts done in this world are reaped in the next. This world, O Brahmana, hath been declared to be one of acts; the others, as one of fruit. Thus have I, O Mudgala, asked by thee, described all unto thee. Now, O pious one, with thy favour, we shall easily set out with speed.'

"Vyasa continued, 'Having heard this speech, Mudgala began to reflect in his mind. And having deliberated well, that best of Munis spake thus unto the celestial messenger, 'O messenger of the gods, I bow unto thee. Do thou, O sire, depart in peace. I have nothing to do with either happiness, or heaven having such prominent defects. Persons who enjoy heaven suffer, after all, huge misery and extreme regret in this world. Therefore, I do not desire heaven. I shall seek for that unfailing region repairing whither people have not to lament, or to be pained, or agitated. Thou hast described unto me these great defects belonging to the celestial regions. Do thou now describe unto me a region free from faults.' Thereupon the celestial messenger said, 'Above the abode of Brahma, there is the supreme seat of Vishnu, pure, and eternal, and luminous known by the name of Para Brahma. Thither, O Brahmana, cannot repair persons who are attached to the objects of the senses: nor can those subject to arrogance, covetousness, ignorance, anger, and envy, go to that place. It is only those that are free from affection, and those free from pride, and those free from conflicting emotions, and those that have restrained their senses, and those given to contemplation and Yoga, that can repair thither.' Having heard these words, the Muni bade farewell to the celestial messenger, and that virtuous one leading the Unchha mode of life, assumed perfect contentment. And then praise and dispraise became equal unto him; and a brickbat, stone, and gold assumed the same aspect in his eyes. And availing himself of the means of attaining Brahma, he became always engaged in meditation. And having obtained power by means of knowledge, and acquired excellent understanding, he attained that supreme state of emancipation which is regarded as Eternal. Therefore, thou also, O Kunti's son, ought not to grieve. Deprived thou hast truly been of a flourishing kingdom, but thou wilt regain it by thy ascetic austerities. Misery after happiness, and happiness after misery, revolve by turns round a man even like the point of a wheel's circumference round the axle. After the thirteenth year hath passed away, thou wilt, O thou of immeasurable might, get back the kingdom possessed before thee by thy father and grand-father. Therefore, let the fever of thy heart depart!'"

Vaisampayana continued "Having said this to Pandu's son, the worshipful Vyasa went back to his hermitage for the purpose of performing austerities."

Section 260

Janamejaya said, "While the high-souled Pandavas were living in those woods, delighted with the pleasant conversation they held with the Munis, and engaged in distributing the food they obtained from the sun, with various kinds of venison to Brahmanas and others that came to them for edibles till the hour of Krishna's meal, how, O great Muni, did Duryodhana and the other wicked and sinful sons of Dhritarashtra, guided by the counsels of Dussasana, Karna and Sakuni, deal with them? I ask thee this. Do thou, worshipful Sir, enlighten me."

Vaisampayana said, "When, O great king, Duryodhana heard that the Pandavas were living as happily in the woods as in a city, he longed, with the artful Karna, Dussasana and others, to do them harm. And while those evil-minded persons were employed in concerting various wicked designs, the virtuous and celebrated ascetic Durvasa, following the bent of his own will, arrived at the city of the Kurus with ten thousand disciples. And seeing the irascible ascetic arrived, Duryodhana and his brothers welcomed him with great humility, self-abasement and gentleness. And himself attending on the Rishi as a menial, the prince gave him a right worshipful reception. And the illustrious Muni stayed there for a few days, while king Duryodhana, watchful of his imprecations, attended on him diligently by day and night. And sometimes the Muni would say, 'I am hungry, O king, give me some food quickly.' And sometimes he would go out for a bath and, returning at a late hour, would say, 'I shall not eat anything today as I have no appetite,' and so saying would disappear from his sight. And sometimes, coming all on a sudden, he would say, 'Feed us quickly.' And at other times, bent on some mischief, he would awake at midnight and having caused his meals to be prepared as before, would carp at them and not partake of them at all. And trying the prince in this way for a while, when the Muni found that the king Duryodhana was neither angered, nor annoyed, he became graciously inclined towards him. And then, O Bharata, the intractable Durvasa said unto him, 'I have power to grant thee boons. Thou mayst ask of me whatever lies nearest to thy heart. May good fortune be thine. Pleased as I am with thee, thou mayst obtain from me anything that is not opposed to religion and morals.'

Vaisampayana continued, "Hearing these words of the great ascetic, Suyodhana felt himself to be inspired with new life. Indeed, it had been agreed upon between himself and Karna and Dussasana as to what the boon should be that he would ask of the Muni if the latter were pleased with his reception. And the evil-minded king, bethinking himself of what had previously been decided, joyfully solicited the following favour, saying, 'The great king Yudhishthira is the eldest and the best of our race. That pious man is now living in the forest with his brothers. Do thou, therefore, once become the guest of that illustrious one even as, O Brahmana, thou hast with thy disciples been mine for some time. If thou art minded to do me a favour, do thou go unto him at a time when that delicate and excellent lady, the celebrated princess of Panchala, after having regaled with food the Brahmanas, her husbands and herself, may lie down to rest.' The Rishi replied, 'Even so shall I act for thy satisfaction.' And having said this to Suyodhana, that great Brahmana, Durvasa, went away in the very same state in which he had come. And Suyodhana regarded himself to have attained all the objects of his desire. And holding Karna by the hand he expressed great satisfaction. And Karna, too, joyfully addressed the king in the company of his brothers, saying, 'By a piece of singular good luck, thou hast fared well and attained the objects of thy desire. And by good luck it is that thy enemies have been immersed in a sea of dangers that is difficult to cross. The sons of Pandu are now exposed to the fire of Durvasa's wrath. Through their own fault they have fallen into an abyss of darkness.'"

Vaisampayana continued, "O king, expressing their satisfaction in this strain, Duryodhana and others, bent on evil machinations, returned merrily to their respective homes."

*****

Draupadi-Harana Parva

Section 261

Vaisampayana said, "One day, having previously ascertained that the Pandavas were all seated at their ease and that Krishna was reposing herself after her meal, the sage Durvasa, surrounded by ten thousand disciples repaired to that forest. The illustrious and upright king Yudhishthira, seeing that guest arrived, advanced with his mothers to receive him. And joining the palms of his hands and pointing to a proper and excellent seat, he accorded the Rishis a fit and respectful welcome. And the king said unto him, 'Return quick, O adorable sir, after performing thy diurnal ablutions and observances.' And that sinless Muni, not knowing how the king would be able to provide a feast for him and his disciples, proceeded with the latter to perform his ablutions. And that host of the Muni, of subdued passions, went into the stream for performing their ablutions. Meanwhile, O king, the excellent princess Draupadi, devoted to her husbands, was in great anxiety about the food (to be provided for the Munis). And when after much anxious thought she came to the conclusion that means there were none for providing a feast, she inwardly prayed to Krishna, the slayer of Kansa. And the princess said, 'Krishna, O Krishna, of mighty arms, O son of Devaki, whose power is inexhaustible, O Vasudeva, O lord of the Universe, who dispellest the difficulties of those that bow down to thee, thou art the soul, the creator and the destroyer of the Universe. Thou, O lord, art inexhaustible and the saviour of the afflicted. Thou art the preserver of the Universe and of all created beings. Thou art the highest of the high, and the spring of the mental perceptions Akuli and Chiti! O Supreme and Infinite Being, O giver of all good, be thou the refuge of the helpless. O Primordial Being, incapable of being conceived by the soul or the mental faculties or otherwise, thou art the ruler of all and the lord of Brahma. I seek thy protection. O god, thou art ever kindly disposed towards those that take refuge in thee. Do thou cherish me with thy kindness. O thou with a complexion dark as the leaves of the blue lotus, and with eyes red as the corolla of the lily, and attired in yellow robes with, besides, the bright

Kaustubha gem in thy bosom, thou art the beginning and the end of creation, and the great refuge of all. Thou art the supreme light and essence of the Universe! Thy face is directed towards every point. They call thee Supreme Germ and the depository of all treasures. Under thy protections, O lord of the gods, all evils lose their terror. As thou didst protect me before from Dussasana, do thou extricate me now from this difficulty."

Vaisampayana continued, "The great and sovereign God, and Lord of the earth, of mysterious movements, the lord Kesava who is ever kind to the dependents, thou adored by Krishna, and perceiving her difficulty, instantly repaired to that place leaving the bed of Rukmini who was sleeping by his side. Beholding Vasudeva, Draupadi bowed down to him in great joy and informed him of the arrival of the Munis and every other thing. And having heard everything Krishna said unto her, 'I am very much afflicted with hunger, do thou give me some food without delay, and then thou mayst go about thy work.' At these words of Kesava, Krishna became confused, and replied unto him, saying, 'The sun-given vessel remains full till I finish my meal. But as I have already taken my meal today, there is no food in it now. Then that lotus-eyed and adorable being said unto Krishna, 'This is no time for jest, O Krishna.--I am much distressed with hunger, go thou quickly to fetch the vessel and show it to me.' When Kesava, that ornament of the Yadu's race, had the vessel brought unto him,--with such persistence, he looked into it and saw a particle of rice and vegetable sticking at its rim. And swallowing it he said unto her, 'May it please the god Hari, the soul of the Universe, and may that god who partaketh at sacrifices, be satiated with this.' Then the long-armed Krishna, that soother of miseries, said unto Bhimasena, 'Do thou speedily invite the Munis to dinner. Then, O good king, the celebrated Bhimasena quickly went to invite all those Munis, Durvasa and others, who had gone to the nearest stream of transparent and cool water to perform their ablutions. Meanwhile, these ascetics, having plunged into the river, were rubbing their bodies and observing that they all felt their stomachs to be full. And coming out of the stream, they began to stare at one another. And turning towards Durvasa, all those ascetics observed, 'Having bade the king make our meals ready, we have come hither for a bath. But how, O regenerate Rishi, can we eat anything now, for our stomachs seem to be full to the throat. The repast hath been uselessly prepared for us. What is the best thing to be done now?' Durvasa replied, 'By spoiling the repast, we have done a great wrong to that royal sage, king Yudhishthira. Would not the Pandavas destroy us by looking down upon us with angry eyes? I know the royal sage Yudhishthira to be possessed of great ascetic power. Ye Brahmanas, I am afraid of men that are devoted to Hari. The high-souled Pandavas are all religious men, learned, war-like, diligent in ascetic austerities and religious observances, devoted to Vasudeva, and always observant of rules of good conduct. If provoked, they can consume us with their wrath as fire doth a bale of cotton. Therefore, ye disciples, do ye all run away quickly without seeing them (again)!"

Vaisampayana continued, "All those Brahmanas, thus advised by their ascetic preceptor, became greatly afraid of the Pandavas and fled away in all directions. Then Bhimasena not beholding those excellent Munis in the celestial river, made a search after them here and there at all the landing places. And learning from the ascetics of those places that they had run away, he came back and informed Yudhishthira of what had happened. Then all the Pandavas of subdued senses, expecting them to come, remained awaiting their arrival for some time. And Yudhishthira said, 'Coming dead of night the Rishis will deceive us. Oh how, can we escape from this difficulty created by the facts?' Seeing them absorbed in such reflections and breathing long deep sighs at frequent intervals, the illustrious Krishna suddenly appeared to them and addressed them these words: 'Knowing, ye sons of Pritha, your danger from that wrathful Rishi, I was implored by Draupadi to come, and (therefore) have I come here speedily. But now ye have not the least fear from the Rishi Durvasa. Afraid of your ascetic powers, he hath made himself scarce ere this. Virtuous men never suffer. I now ask your permission to let me return home. May you always be prosperous!'"

Vaisampayana continued, "Hearing Kesava's words, the sons of Pritha, with Draupadi, became easy in mind. And cured of their fever (of anxiety), they said unto him, 'As persons drowning in the wide ocean safely reach the shore by means of a boat, so have we, by thy aid, O lord Govinda, escaped from this inextricable difficulty. Do thou now depart in peace, and may prosperity be thine.' Thus dismissed, he repaired to his capital and the

Pandavas too, O blessed lord, wandering from forest to forest passed their days merrily with Draupadi. Thus, O king, have I related to thee the story which thou askedest me to repeat. And it was thus that the machinations of the wicked sons of Dhritarashtra about the Pandavas in the forest, were frustrated."

Footnotes

516:1 Both these words are of doubtful meaning. It seems they are employed in the Vedas to denote the faculties of knowledge and the moral sense respectively.

Section 262

Vaisampayana said, "These great warriors of the race of Bharata sojourned like immortals in the great forest of Kamyaka, employed in hunting and pleased with the sight of numerous wild tracts of country and wide reaches of woodland, gorgeous with flowers blossoming in season. And the sons of Pandu, each like unto Indra and the terror of his enemies, dwelt there for some time. And one day those valiant men, the conquerors of their foes, went about in all directions in search of game for feeding the Brahmanas in their company, leaving Draupadi alone at the hermitage, with the permission of the great ascetic Trinavindu, resplendent with ascetic grandeur, and of their spiritual guide Dhaumya. Meanwhile, the famous king of Sindhu, the son of Vriddhakshatra was, with a view to matrimony, proceeding to the kingdom of Salwa, dressed in his best royal apparel and accompanied by numerous princes. And the prince halted in the woods of Kamyaka. And in that secluded place, he found the beautiful Draupadi, the beloved and celebrated wife of the Pandavas, standing at the threshold of the hermitage. And she looked grand in the superb beauty of her form, and seemed to shed a lustre on the woodland around, like lightning illuminating masses of dark clouds. And they who saw her asked themselves, 'Is this an Apsara, or a daughter of the gods, or a celestial phantom?' And with this thought, their hands also joined together. They stood gazing on the perfect and faultless beauty of her form. And Jayadratha, the king of Sindhu, and the son of Vriddhakshatra, struck with amazement at the sight of that lady of faultless beauty, was seized with an evil intention. And inflamed with desire, he said to the prince named Kotika, 'Whose is this lady of faultless form? Is she of the human kind? I have no need to marry if I can secure this exquisitely beautiful creature. Taking her with me, I shall go back to my abode, Oh sir, and enquire who she is and whence she has come and why also that delicate being hath come into this forest beset with thorns. Will this ornament of womankind, this slender-waisted lady of so much beauty, endued with handsome teeth and large eyes, accept me as her lord? I shall certainly regard myself successful, if I obtain the hand of this excellent lady. Go, Kotika, and enquire who her husband may be.' Thus asked, Kotika, wearing a kundala, jumped out of his chariot and came near her, as a jackal approacheth a tigress, and spake unto her these words.'"

Section 263

Kotika said, "Excellent lady, who art thou that standest alone, leaning on a branch of the Kadamva tree at this hermitage and looking grand like a flame of fire blazing at night time, and fanned by the wind? Exquisitely beautiful as thou art, how is it that thou feelest not any fear in these forests? Methinks thou art a goddess, or a Yakshi, or a Danavi, or an excellent Apsara, or the wife of a Daitya, or a daughter of the Naga king, or a Rakshasi or the wife of Varuna, or of Yama, or of Soma, or of Kuvera, who, having assumed a human form, wanderest in these forests. Or, hast thou come from the mansions of Dhatri, or of Vidhatri, or of Savitri, or of Vibhu, or of Sakra? Thou dost not ask us who we are, nor do we know who protects thee here! Respectfully do we ask thee, good lady, who is thy powerful father, and, O, do tell us truly the names of thy husband, thy relatives, and thy race, and tell us also what thou dost here. As for us, I am king Suratha's son whom people know by the name of Kotika, and that man with eyes large as the petals of the lotus, sitting on a chariot of gold, like the sacrificial fire on the altar, is the warrior known by the name of Kshemankara, king of Trigarta. And behind him is the famous son of the king of Pulinda, who is even now gazing on thee. Armed with a mighty bow and endued with large eyes, and decorated with floral wreaths, he always liveth on the breasts of mountains.

The dark and handsome young man, the scourge of his enemies, standing at the edge of that tank, is the son of Suvala of the race of Ikshwaku. And if, O excellent lady, thou hast ever heard the name of Jayadratha, the king of Sauviras, even he is there at the head of six thousand chariots, with horses and elephants and infantry, and followed by twelve Sauvira princes as his standard-bearers, named Angaraka, Kunjara, Guptaka, Satrunjaya, Srinjaya, Suprabiddha, Prabhankara, Bhramara, Ravi, Sura, Pratapa and Kuhana, all mounted on chariots drawn by chestnut horses and every one of them looking like the fire on the sacrificial altar. The brothers also of the king, viz., the powerful Valahaka, Anika, Vidarana and others, are among his followers. These strong-limbed and noble youths are the flowers of the Sauvira chivalry. The king is journeying in the company of these his friends, like Indra surrounded by the Maruts. O fine-haired lady, do tell us that are unacquainted (with these matters), whose wife and whose daughter thou art."

Section 264

Vaisampayana continued, "The princess Draupadi, thus questioned by that ornament of Sivi's race, moved her eyes gently, and letting go her hold of the Kadamva blanch and arranging her silken apparel she said, I am aware, O prince, that it is not proper for a person like me to address you thus, but as there is not another man or woman here to speak with thee and as I am alone here just now, let me, therefore, speak. Know, worthy sir, that being alone in this forest here, I should not speak unto thee, remembering the usages of my sex. I have learned, O Saivya, that thou art Suratha's son, whom people know by the name of Kotika. Therefore, on my part, I shall now tell thee of my relations and renowned race. I am the daughter of king Drupada, and people know me by the name of Krishna, and I have accepted as my husbands, five persons of whom you may have heard while they were living at Kahandavaprastha. Those noble persons, viz., Yudhishthira, Bhimasena, Arjuna, and the two sons of Madri, leaving me here and having assigned unto themselves the four points of the horizon, have gone out on a hunting excursion. The king hath gone to the east, Bhimasena towards the south, Arjuna to the west, and the twin brothers towards the north! Therefore, do ye now alight and dismiss your carriages so that ye may depart after receiving a due welcome from them. The high-souled son of Dharma is fond of guests and will surely be delighted to see you!' Having addressed Saivya's son in this way, the daughter of Drupada, with face beautiful as the moon, remembering well her husband's character for hospitality, entered her spacious cottage."

Section 265

Vaisampayana said, "O Bharata, Kotikakhya related to those princes who had been waiting, all that had passed between him and Krishna. And hearing Kotikakhya's words, Jayadratha said to that scion of the race of Sivi, 'Having listened only to her speech, my heart has been lovingly inclined towards that ornament of womankind. Why therefore, hast thou returned (thus unsuccessful)? I tell thee truly, O thou of mighty arms, that having once seen this lady, other women now seem to me like so many monkeys. I having looked at her, she has captivated my heart. Do tell me, O Saivya, if that excellent lady is of the human kind.' Kotika replied, 'This lady is the famous princess Krishna, the daughter of Drupada, and the celebrated wife of the five sons of Pandu. She is the much esteemed and beloved and chaste wife of the sons of Pritha. Taking her with thee, do thou proceed towards Sauvira!'"

Vaisampayana continued, 'Thus addressed, the evil-minded Jayadratha, the king of Sindhu, Sauvira and other countries, said, 'I must see Draupadi.' And with six other men he entered that solitary hermitage, like a wolf entering the den of a lion. And he said unto Krishna, 'Hail to thee, excellent lady! Are thy husbands well and those, besides, whose prosperity thou always wishest.' Draupadi replied, 'Kunti's son king Yudhishthira of the race of Kuru, his brothers, myself, and all those of whom thou hast enquired of, are well. Is everything right with thy kingdom, thy government, exchequer, and thy army? Art thou, as sole ruler, governing with justice the rich countries of Saivya, Sivi, Sindhu and others that thou hast brought under thy sway? Do thou, O prince, accept this water for washing thy feet. Do thou also take this seat. I offer thee fifty animals for thy train's breakfast. Besides these, Yudhishthira himself, the son of Kunti, will give thee porcine deer and Nanku deer, and does, and antelopes, and Sarabhas, and rabbits, and Ruru deer, and bears, and Samvara deer and gayals and many other animals, besides wild boars and buffaloes and other animals of the quadruped tribe.' Hearing this Jayadratha replied, saying, 'All is well with me. By offering to provide our breakfast, thou hast in a manner actually done it. Come now and ride my chariot and be completely happy. For it becomes not thee to have any regard for the miserable sons of Pritha who are living in the woods, whose energies have been paralysed, whose kingdom hath been snatched and whose fortunes are at the lowest ebb. A woman of sense like thee doth not attach herself to a husband that is poor. She should follow her lord when he is in prosperity but abandon him when in adversity. The sons of Pandu have for ever fallen away from their high state, and have lost their kingdom for all time to come. Thou hast no need, therefore, to partake of their misery from any regard for them. Therefore, O thou of beautiful hips, forsaking the sons of Pandu, be happy by becoming my wife, and share thou with me the kingdoms of Sindhu and Sauvira.'"

Vaisampayana continued, "Hearing these frightful words of the king of Sindhu, Krishna retired from that place, her face furrowed into a frown owing to the contraction of her eye-brows. But disregarding his words from supreme contempt, the slender-waisted Krishna reproving said unto the king of Sindhu, 'Speak not thus again! Art thou not ashamed? Be on thy guard!' And that lady of irreproachable character anxiously expecting the return of her husband, began, with long speeches, to beguile him completely."

Section 266

Vaisampayana said, "The daughter of Drupada, though naturally handsome, was suffused with crimson arising from a fit of anger. And with eyes inflamed and eye-brows bent in wrath, she reproved the ruler of the Suviras, saying, 'Art thou not ashamed, O fool, to use such insulting words in respect of those celebrated and terrible warriors, each like unto Indra himself, and who are all devoted to their duties and who never waver in fight with even hosts of Yakshas and Rakshasas? O Sauvira, good men never speak ill of learned persons devoted to austerities and endued with learning, no matter whether they live in the wilderness or in houses. It is only wretches that are mean as thou who do so. Methinks there is none in this assemblage of

Kshatriya, who is capable of holding thee by the hand to save thee from falling into the pit thou openest under thy feet. In hoping to vanquish king Yudhishthira the just, thou really hopest to separate, stick in hand, from a herd roaming in Himalayan valleys, its leader, huge as a mountain peak and with the temporal juice trickling down its rent temples. Out of childish folly thou art kicking up into wakefulness the powerful lion lying asleep, in order to pluck the hair from off his face! Thou shalt, however, have to run away when thou seest Bhimasena in wrath! Thy courting a combat with the furious Jishnu may be likened to thy kicking up a mighty, terrible, full-grown and furious lion asleep in a mountain cave. The encounter thou speakest of with those two excellent youths--the younger Pandavas--is like unto the act of a fool that wantonly trampleth on the tails of two venomous black cobras with bifurcated tongues. The bamboo, the reed, and the plantain bear fruit only to perish and not to grow in size any further. Like also the crab that conceiveth for her own destruction, thou wilt lay hands upon me who am protected by these mighty heroes!'

Jayadratha replied, 'I know all this, O Krishna, and I am well aware of the prowess of those princes. But thou canst not frighten us now with these threats. We, too, O Krishna, belong by birth to the seventeen high clans, and are endowed with the six royal qualities. We, therefore, look down upon the Pandavas as inferior men! Therefore, do thou, O daughter of Drupada, ride this elephant or this chariot quickly, for thou canst not baffle us with thy words alone; or, speaking less boastfully, seek thou the mercy of the king of the Sauviras!'

Draupadi replied, "Though I am so powerful, why doth the king of Sauvira yet consider me so powerless. Well-known as I am, I cannot, from fear of violence, demean myself before that prince. Even Indra himself cannot abduct her for whose protection Krishna and Arjuna would together follow, riding in the same chariot. What shall I say, therefore, of a weak human being. When Kiriti, that slayer of foes, riding on his car, will, on my account, enter thy ranks, striking terror into every heart, he will consume everything around like fire consuming a stack of dry grass in summer. The warring princes of the Andhaka and the Vrishni races, with Janardana at their head, and the mighty bowmen of the Kaikeya tribe, will all follow in my wake with great ardour. The terrible arrows of Dhananjaya, shot from the string of the Gandiva and propelled by his arms fly with great force through the air, roaring like the very clouds. And when thou wilt behold Arjuna shooting from the Gandiva a thick mass of mighty arrows like unto a flight of locusts, then wilt thou repent of thine own folly! Bethink thyself of what thou wilt feel when that warrior armed with the Gandiva, blowing his conch-shell and with gloves reverberating with the strokes of his bowstring will again and again pierce thy breast with his shafts. And when Bhima will advance towards thee, mace in hand and the two sons of Madri range in all directions, vomiting forth the venom of their wrath, thou wilt then experience pangs of keen regret that will last for ever. As I have never been false to my worthy lords even in thought, so by that merit shall I now have the pleasure of beholding thee vanquished and dragged by the sons of Pritha. Thou canst not, cruel as thou art, frighten me by seizing me with violence, for as soon as those Kuru warriors will espy me they will bring me back to the woods of Kamyaka.'"

Vaisampayana continued, "Then that lady of large eyes, beholding them ready to lay violent hands on her, rebuked them and said, 'Defile me not by your touch!' And in a great alarm she then called upon her spiritual adviser, Dhaumya. Jayadratha, however, seized her by her upper garment, but she pushed him with great vigour. And pushed by the lady, that sinful wretch fell upon the ground like a tree severed from its roots. Seized, however, once more by him with great violence, she began to pant for breath. And dragged by the wretch, Krishna at last ascended his chariot having worshipped Dhaumya's feet. And Dhaumya then addressed Jayadratha and said, 'Do thou, O Jayadratha, observe the ancient custom of the Kshatriyas. Thou canst not carry her off without having vanquished those great warriors. Without doubt, thou shalt reap the painful fruits of this thy despicable act, when thou encounterest the heroic sons of Pandu with Yudhishthira the just at their head!'"

Vaisampayana continued, "Having said these words Dhaumya, entering into the midst of Jayadratha's infantry, began to follow that renowned princess who was thus being carried away by the ravisher."

Footnotes

522:1 The six acts of a king are peace, war, marching, halting, sowing dissention, and seeking protection.

Section 267

Vaisampayana said, "Meanwhile those foremost of bowmen on the face of the earth, having wandered separately and ranged in all directions, and having slain plenty of deer and buffaloes, at length met together. And observing that great forest, which was crowded with hosts of deer and wild beasts, resounding with the shrill cries of birds, and hearing the shrieks and yells of the denizens of the wilderness. Yudhishthira said unto his brothers. 'These birds and wild beasts, flying towards that direction which is illuminated by the sun, are uttering dissonant cries and displaying an intense excitement. All this only shows that this mighty forest hath been invaded by hostile intruders. Without a moment's delay let us give up the chase. We have no more need of game. My heart aches and seems to burn! The soul in my body, over-powering the intellect, seems ready to fly out. As a lake rid by Garuda of the mighty snake that dwells in it, as a pot drained of its contents by thirsty men, as a kingdom reft of king and prosperity, even so doth the forest of Kamyaka seem to me.' Thus addressed, those heroic warriors drove towards their abode, on great cars of handsome make and drawn by steeds of the Saindharva breed exceedingly fleet and possessed of the speed of the hurricane. And on their way back, they beheld a jackal yelling hideously on the wayside towards their left. And king Yudhishthira, regarding it attentively, said unto Bhima and Dhananjaya, 'This jackal that belongs to a very inferior species of animals, speaking to our left, speaketh a language which plainly indicates that the sinful Kurus, disregarding us, have commenced to oppress us by resorting to violence.' After the sons of Pandu had given up the chase and said these words, they entered the grove which contained their hermitage. And there they found their beloved one's maid, the girl Dhatreyika, sobbing and weeping. And Indrasena then quickly alighting from the chariot and advancing with hasty steps towards her, questioned her, O king, in great distress of mind, saying, 'What makes thee weep thus, lying on the ground, and why is thy face so woe-begone and colourless? I hope no cruel wretches have done any harm to the princess Draupadi possessed of incomparable beauty and large eyes and who is the second self of every one of those bulls of the Kuru race? So anxious hath been Dharma's son that if the princess hath entered the bowels of the earth or hath soared to heaven or dived into the bottom of the ocean, he and his brothers will go thither in pursuit of her. Who could that fool be that would carry away that priceless jewel belonging to the mighty and ever-victorious sons of Pandu, those grinders of foes, and which is dear unto them as their own lives? I don't know who the person could be that would think of carrying away that princess who hath such powerful protectors and who is even like a walking embodiment of the hearts of the sons of Pandu? Piercing whose breasts will terrible shafts stick to the ground to-day? Do not weep for her, O timid girl, for know thou that Krishna will come back this very day, and the sons of Pritha, having slain their foes, will again be united with Yagnaseni!' Thus addressed by him, Dhatreyika, wiping her beautiful face, replied unto Indrasena the charioteer, saying, 'Disregarding the five Indra-like sons of Pandu, Jayadratha hath carried away Krishna by force. The track pursued by him hath not yet disappeared, for the broken branches of trees have not yet faded. Therefore, turn your cars and follow her quickly, for the princess cannot have gone far by this time! Ye warriors possessed of the prowess of Indra, putting on your costly bows of handsome make, and taking up your costly bows and quivers, speed ye in pursuit of her, lest overpowered by threats or violence and losing her sense and the colour of her cheeks, she yields herself up to an undeserving wight, even as one poureth forth, from the sacrificial ladle, the sanctified oblation on a heap of ashes. O, see that the clarified butter is not poured into an unigniting fire of paddy chaff; that a garland of flowers is not thrown away in a cemetery. O, take care that the Soma juice of a sacrifice is not licked up by a dog through the carelessness of the officiating priests! O, let not the lily be rudely torn by a jackal roaming for its prey in the impenetrable forest. O, let no inferior wight touch with his lips the bright and beautiful face of your wife, fair as the beams of the moon and adorned with the finest nose and the handsomest eyes, like a dog licking clarified butter kept in the sacrificial pot! Do ye speed in this track and let not time steal a march on you.'

Yudhishthira said, 'Retire, good woman, and control thy tongue. Speak not this way before us. Kings or princes, whoever are infatuated with the possession of power, are sure to come to grief!'"

Vaisampayana continued, "With these words, they departed, following the track pointed out to them, and frequently breathing deep sighs like the hissing of snakes, and twanging the strings of their large bows. And then they observed a cloud of dust raised by the hoofs of the steeds belonging to Jayadratha's army. And they also saw Dhaumya in the midst of the ravisher's infantry, exhorting Bhima to quicken his steps. Then those princes (the sons of Pandu) with hearts undepressed, bade him be of good cheer and said unto him, 'Do thou return cheerfully!'--And then they rushed towards that host with great fury, like hawks swooping down on their prey. And possessed of the prowess of Indra, they had been filled with fury at the insult offered to Draupadi. But at sight of Jayadratha and of their beloved wife seated on his car, their fury knew no bounds. And those mighty bowmen, Bhima and Dhananjaya and the twin brothers and the king, called out Jayadratha to stop, upon which the enemy was so bewildered as to lose their knowledge of directions."

Section 268

Vaisampayana said, "The hostile Kshatriyas, incensed at sight of Bhimasena and Arjuna, sent up a loud shout in the forest. And the wicked king Jayadratha, when he saw the standards of those bulls of the Kuru race, lost his heart, and addressing the resplendent Yagnaseni seated on his car, said, 'Those five great warriors, O Krishna, that are coming, are I believe, thy husbands. As thou knowest the sons of Pandu well, do thou, O lady of beautiful tresses, describe them one by one to us, pointing out which of them rideth which car!' Thus addressed, Draupadi replied, 'Having done this violent deed calculated to shorten thy life, what will it avail thee now, O fool, to know the names of those great warriors, for, now that my heroic husbands are come, not one of ye will be left alive in battle. However as thou art on the point of death and hast asked me, I will tell thee everything, this being consistent with the ordinance. Beholding king Yudhishthira the just with his younger brothers, I have not the slighest anxiety or fear from thee! That warrior at the top of whose flagstaff two handsome and sonorous tabours called Nanda and Upananda are constantly played upon,--he, O Sauvira chief, hath a correct knowledge of the morality of his own acts. Men that have attained success always walk in his train. With a complexion like that of pure gold, possessed of a prominent nose and large eyes, and endued with a slender make, that husband of mine is known among people by the name of Yudhishthira, the son of Dharma and the foremost of the Kuru race. That virtuous prince of men granteth life to even a foe that yields. Therefore, O fool, throwing down thy arms and joining thy hands, run to him for thy good, to seek his protection. And that other man whom thou seest with long arms and tall as the full-grown Sala tree, seated on his chariot, biting his lips, and contracting his forehead so as to bring the two eye-brows together, is he,--my husband Vrikodara! Steeds of the noblest breed, plump and strong, well-trained and endued with great might, draw the cars of that warrior! His achievements are superhuman. He is known, therefore, by the name of Bhima on earth. They that offend him are never suffered to live. He never forgetteth a foe. On some pretext or other he wrecketh his vengeance. Nor is he pacified even after he has wrecked a signal vengeance. And there, that foremost of bowmen, endued with intelligence and renown, with senses under complete control and reverence for the old--that brother and disciple of Yudhishthira--is my husband Dhananjaya! Virtue he never forsaketh, from lust or fear or anger! Nor doth he ever commit a deed that is cruel. Endued with the energy of fire and capable of withstanding every foe, that grinder of enemies is the son of Kunti. And that other youth, versed in every question of morality and profit, who ever dispelleth the fears of the affrighted, who is endued with high wisdom, who is considered as the handsomest person in the whole world and who is protected by all the sons of Pandu, being regarded by them as dearer to them than their own lives for his unflinching devotion to them, is my husband Nakula possessed of great prowess. Endued with high wisdom and having Sahadeva for his second, possessed of exceeding lightness of hand, he fighteth with the sword, making dexterous passes therewith. Thou, foolish man, shall witness today his performances on the field of battle, like unto those of Indra amid the ranks of Daityas! And that hero skilled in weapons and possessed of intelligence and wisdom, and intent on doing what is agreeable to the son of Dharma, that favourite and youngest born of the Pandavas, is my husband Sahadeva! Heroic, intelligent, wise and ever wrathful there is not another man equal unto him in intelligence or in eloquence amid assemblies of the wise. Dearer to Kunti than her own soul, he is always mindful of the duties of Kshatriyas, and would much sooner rush into fire or sacrifice his own life than say anything that is opposed to religion and morals. When the sons of Pandu will have killed thy warriors in battle, then wilt thou behold thy army in the miserable plight of a ship on the sea wrecked with its freight of jewels on the back of a whale. Thus have I described unto thee the prowess of the sons of Pandu, disregarding whom in thy foolishness, thou hast acted so. If thou escapest unscathed from them, then, indeed thou wilt have obtained a new lease of life.'"

Vaisampayana continued, "Then those five sons of Pritha, each like unto Indra, filled with wrath, leaving the panic-stricken infantry alone who were imploring them for mercy, rushed furiously upon the charioteers, attacking them on all sides and darkening the very air with the thick shower of arrows they shot."

Section 269

Vaisampayana said, "Meanwhile, the king of Sindhu was giving orders to those princes, saying, 'Halt, strike, march, quick', and like. And on seeing Bhima, Arjuna and the twin brothers with Yudhishthira, the soldiers sent up a loud shout on the field of battle. And the warriors of the Sivi, Sauvira and Sindhu tribes, at the sight of those powerful heroes looking like fierce tigers, lost heart. And Bhimasena, armed with a mace entirely of Saikya iron and embossed with gold, rushed towards the Saindhava monarch doomed to death. But Kotikakhya, speedily surrounding Vrikodara with an array of mighty charioteers, interposed between and separated the combatants. And Bhima, though assailed with numberless spears and clubs and iron arrows hurled at him by the strong arms of hostile heroes, did not waver for one moment. On the other hand, he killed, with his mace, an elephant with its driver and fourteen foot-soldiers fighting in the front of Jayadratha's car. And Arjuna also, desirous of capturing the Sauvira king, slew five hundred brave mountaineers fighting in the van of the Sindhu army. And in that encounter, the king himself slew in the twinkling of an eye, a hundred of the best warriors of the Sauviras. And Nakula too, sword in hand, jumping out of his chariot, scattered in a moment, like a tiller sowing seeds, the heads of the combatants fighting in the rear. And Sahadeva from his chariot began to fell with his iron shafts, many warriors fighting on elephants, like birds dropped from the boughs of a tree. Then the king of Trigartas, bow in hand descending from his great chariot, killed the four steeds of the king with his mace. But Kunti's son, king Yudhishthira the just, seeing the foe approach so near, and fighting on foot, pierced his breast with a crescent-shaped arrow. And that hero, thus wounded in the breast began to vomit blood, and fell down upon the ground besides Pritha's son, like an uprooted tree. And king Yudhishthira the just, whose steeds had been slain taking this opportunity, descended with Indrasena from his chariot and mounted that of Sahadeva. And the two warriors, Kshemankara and Mahamuksha, singling out Nakula, began to pour on him from both sides a perfect shower of keen-edged arrows. The son of Madri, however, succeeded in slaying, with a couple of long shafts, both those warriors who had been pouring on him an arrowy shower--like clouds in the rainy season. Suratha, the king of Trigartas, well-versed in elephant-charges, approaching the front of Nakula's chariot, caused it to be dragged by the elephant he rode. But Nakula, little daunted at this, leaped out of his chariot, and securing a point of vantage, stood shield and sword in hand, immovable as a hill. Thereupon Suratha, wishing to slay Nakula at once, urged towards him his huge and infuriate elephant with trunk upraised. But when the beast came near, Nakula with his sword severed from his head both trunk and tusks. And that mail-clad elephant, uttering a frightful roar, fell headlong upon the ground, crushing its riders by the fall. And having achieved this daring feat, heroic son of Madri, getting up on Bhimasena's car, obtained a little rest. And Bhima too, seeing prince Kotikakhya rush to the encounter, cut off the head of his charioteer with a horse-shoe arrow. That prince did not even perceive that his driver was killed by his strong-armed adversary, and his horses, no longer restrained by a driver, ran about on the battle-field in all directions. And seeing that prince without a driver turn his back, that foremost of smiters, Bhima the son of Pandu, went up to him and slew him with a bearded dart. And Dhananjaya also cut off with his sharp crescent-shaped arrows, the heads, as well as the bows of all the twelve Sauvira heroes. And the great warrior killed in battle, with the arrow, the leaders of the Ikshwakus and the hosts of Sivis and Trigartas and Saindhavas. And a great many elephants with their colours, and chariots with standards, were seen to fall by the hand of Arjuna. And heads without trunks, and trunks without heads, lay covering the entire field of battle. And dogs, and herons and ravens, and crows, and falcons, and jackals, and vultures, feasted on the flesh and blood of warriors slain on that field. And when Jayadratha, the king of Sindhu, saw that his warriors were slain, he became terrified and anxious to run away leaving Krishna behind. And in that general confusion, the wretch, setting down Draupadi there, fled for his life, pursuing the same forest path by which he had come. And king Yudhishthira the just, seeing Draupadi with Dhaumya walking before, caused her to be taken up on a chariot by the heroic Sahadeva, the son of Madri. And when Jayadratha had fled away Bhima began to mow down with his iron-arrows such of his followers as were running away striking each trooper down after naming him. But Arjuna perceiving that Jayadratha had run away exhorted his brother to refrain from slaughtering the remnant of the Saindhava host. And Arjuna said, 'I do not find on the field of battle Jayadratha through whose fault alone we have experienced this bitter misfortune! Seek him out first and may success crown thy effort! What is the good of thy slaughtering these troopers? Why art thou bent upon this unprofitable business?'

Vaisampayana continued, "Bhimasena, thus exhorted by Arjuna of great wisdom, turning to Yudhishthira, replied, saying, 'As a great many of the enemy's warriors have been slain and as they are flying in all directions, do thou, O king, now return home, taking with thee Draupadi and the twin brothers and high-souled Dhaumya, and console the princess after getting back to our asylum! That foolish king of Sindhu I shall not let alone as long as he lives, even if he find a shelter in the internal regions or is backed by Indra himself! And Yudhishthira replied, saying, 'O thou of mighty arms remembering (our sister) Dussala and the celebrated Gandhari, thou shouldst not slay the king of Sindhu even though he is so wicked!'

Vaisampayana continued, "Hearing these words, Draupadi was greatly excited. And that highly intelligent lady in her excitement said to her two husbands, Bhima and Arjuna with indignation mixed with modesty, 'If you care to do what is agreeable to me, you must slay that mean and despicable wretch, that sinful, foolish, infamous and contemptible chief of the Saindhava clan! That foe who forcibly carries away a wife, and he that wrests a kingdom, should never be forgiven on the battle-field, even though he should supplicate for mercy!' Thus admonished, those two valiant warriors went in search of the Saindhava chief. And the king taking Krishna with him returned home, accompanied by his spiritual adviser. And on entering the hermitage, he found it was laid over with seats for the ascetics and crowded with their disciples and graced with the presence of Markandeya and other Brahmanas. And while those Brahmanas were gravely bewailing the lot of Draupadi, Yudhishthira endued with great wisdom joined their company, with his brothers. And beholding the king thus come back after having defeated the Saindhava and the Sauvira host and recovered Draupadi, they were all elated with joy! And the king took his seat in their midst. And the excellent princess Krishna entered the hermitage with the two brothers.

"Meanwhile Bhima and Arjuna, learning the enemy was full two miles ahead of them urged their horses to greater speed in pursuit of him. And the mighty Arjuna performed a wonderful deed, killing the horse of Jayadratha although they were full two miles ahead of them. Armed with celestial weapons undaunted by difficulties he achieved this difficult feat with arrows inspired with Mantras. And then the two warriors, Bhima and Arjuna, rushed towards the terrified king of Sindhu whose horses had been slain and who was alone and perplexed in mind. And the latter was greatly grieved on seeing his steeds slain. And beholding Dhananjaya do such a daring deed, and intent on running away, he followed the same forest track by which he had come. And Falguna, seeing the Saindhava chief so active in his fright, overtook him and addressed him saying, 'Possessed of so little manliness, how couldst thou dare to take away a lady by force? Turn round, O prince; it is not meet that thou shouldst run away! How canst thou act so, leaving thy followers in the midst of thy foes?' Although addressed by the sons of Pritha thus, the monarch of Sindhu did not even once turn round. And then bidding him to what he chose the mighty Bhima overtook him in an instant, but the kind Arjuna entreated him not to kill that wretch."

Section 270

Vaisampayana said, "Jayadratha flying for his life upon beholding those two brothers with upraised arms, was sorely grieved and bolted off with speed and coolness. But the mighty and indignant Bhimasena, descending from his chariot, ran after him thus fleeing, and seized him by the hair of his head. And holding him high up in the air, Bhima thrust him on the ground with violence. And seizing the prince by the head, he knocked him about. And when the wretch recovered consciousness, he groaned aloud and wanted to get up on his legs. But that hero endued with mighty arms kicked him on the head. And Bhima pressed him on the breast with his knees as well as with his fists. And the prince thus belaboured, soon became insensible. Then Falguna dissuaded the wrathful Bhimasena from inflicting further chastisement on the prince, by reminding him of what Yudhishthira had said regarding (their sister) Dussala. But Bhima replied, saying, 'This sinful wretch hath done a cruel injury to Krishna, who never can bear such treatment. He, therefore, deserveth to die at hands! But what can I do? The king is always overflowing with mercy, and thou, too, art constantly putting obstacles in my way from a childish sense of virtue!' Having said these words, Vrikodara, with his crescent-shaped arrow, shaved the hair of the prince's head, heaving five tufts in as many places. Jayadratha uttered not a word at this. Then Vrikodara, addressing the foe said, 'If thou wishest to live, listen to me. O fool! I shall tell thee the means to attain that wish! In public assemblies and in open courts thou must say,--I am the slave of the Pandavas.--on this condition alone, I will pardon thee thy life! This is the customary rule of conquest on the field of battle.' Thus addressed and treated, king Jayadratha said to the mighty and fierce warrior who always looked awful, 'Be it so!' And he was trembling and senseless and begrimed with dust. Then Arjuna and Vrikodara, securing him with chains, thrust him into a chariot. And Bhima, himself mounting that chariot, and accompanied by Arjuna, drove towards the hermitage. And approaching Yudhishthira seated there, he placed Jayadratha in that condition before the king. And the king, smiling, told him to set the Sindhu prince at liberty. Then Bhima said unto the king, 'Do thou tell Draupadi that this wretch hath become the slave of the Pandavas.' Then his eldest brother said unto him affectionately, 'If thou hast any regard for us, do thou set this wretch at liberty!' And Draupadi too, reading the king's mind, said, 'Let him off! He hath become a slave of the king's and thou, too, hast disfigured him by leaving five tufts of hair on his head.' Then that crest-fallen prince, having obtained his liberty, approached king Yudhishthira and bowed down unto him. And seeing those Munis there, he saluted them also. Then the kind-hearted king Yudhishthira, the son of Dharma, beholding Jayadratha in that condition, almost supported by Arjuna, said unto him, 'Thou art a free man now; I emancipate thee! Now go away and be careful not to do such thing again; shame to thee! Thou hadst intended to take away a lady by violence, even though thou art so mean and powerless! What other wretch save thee would think of acting thus?" Then that foremost king of Bharata's race eyed with pity that perpetrator of wicked deeds, and believing that he had lost his senses, said, 'Mayst thy heart grow in virtue! Never set thy heart again on immoral deeds! Thou mayst depart in peace now with thy charioteers, cavalry and infantry.' Thus addressed by Yudhishthira, the prince, O Bharata, was overpowered with shame, and bending down his head, he silently and sorrowfully wended his way to the place where the Ganga debouches on the plains. And imploring the protection of the god of three eyes, the consort of Uma, he did severe penance at that place. And the three-eyed god, pleased with his austerities deigned to accept his offerings in person. And he also granted him a boon! Do thou listen, O monarch, how the prince received that boon! Jayadratha, addressing that god, asked the boon, 'May I be able to defeat in battle all the five sons of Pandu on their chariots!' The god, however, told him 'This cannot be.' And Maheswara said, 'None can slay or conquer them in battle. Save Arjuna, however, thou shall be able to only check them (once) on the field of battle! The heroic Arjuna, with mighty arms, is the god incarnate styled Nara. He practised austerities of old in the Vadari forest. The God Narayana is his friend. Therefore, he is unconquerable of the very gods. I myself have given him the celestial weapon called Pasupata. From the regents also of all the ten cardinal points, he has acquired the thunder-bolt and other mighty weapons. And the great god Vishnu who is the Infinite Spirit, the Lord Preceptor of all the gods, is the Supreme Being without attributes, and the Soul of the Universe, and existeth pervading the whole creation. At the termination of a cycle of ages, assuming the shape of the all-consuming fire, he consumed the whole Universe with mountains and seas and islands and hills and woods and forests. And after the destruction of the Naga world also in the subterranean regions in the same way, vast masses of many-coloured and loud-pealing clouds, with streaks of lightning, spreading along the entire welkin, had appeared on high. Then pouring down water in torrents thick as axles of cars, and filling the space everywhere, these extinguishing that all-consuming fire! When at the close of four thousand Yugas the Earth thus became flooded with water, like one vast sea, and all mobile creatures were hushed in death, and the sun and the moon and the winds were all destroyed, and the Universe was devoid of planets and stars, the Supreme Being called Narayana, unknowable by the senses, adorned with a thousand heads and as many eyes and legs, became desirous of rest. And the serpent Sesha, looking terrible with his thousand hoods, and shining with the splendour of ten thousand suns, and white as the Kunda flower or the moon or a string of pearls, or the white lotus, or milk, or the fibres of a lotus stalk, served for his conch. And that adorable and omnipotent God thus slept on the bosom of the deep, enveloping all space with nocturnal gloom. And when his creative faculty was excited, he awoke and found the Universe denuded of everything. In this connection, the following sloka is recited respecting the meaning of Narayana. "Water was created by (the Rishi) Nara, and it formed his corpus; therefore do we hear it styled as Nara. And because it formed his Ayana (resting-place) therefore is he known as Narayana." As soon as that everlasting Being was engaged in meditation for the re-creation of the Universe, a lotus flower instantaneously came into existence from his navel, and the four-faced Brahma came out of that navel-lotus. And then the Grandsire of all creatures, seating himself on that flower and finding that the whole Universe was a blank, created in his own likeness, and from his will, the (nine) great Rishis, Marichi and others. And these in their turn observing the same thing, completed the creation, by creating Yakshas, Rakshas, Pisachas, reptiles, men, and all mobile and immobile creatures. The Supreme Spirit hath three conditions. In the form of Brahma, he is the Creator, and in the form of Vishnu he is the Preserver, and in his form as Rudra, he is the Destroyer of the Universe! O king of Sindhu, hast thou not heard of the wonderful achievements of Vishnu, described to thee by the Munis and the Brahmanas learned in the Vedas? When the world was thus reduced to one vast sea of water, with only the heavens above, the Lord, like a fire-fly at night-time during the rainy season, moved about hither and thither in search of stable ground, with the view of rehabilitating his creation, and became desirous of raising the Earth submerged in water. What shape shall I take to rescue the Earth from this flood?--So thinking and contemplating with divine insight, he bethought himself of the shape of a wild boar fond of sporting in water. And assuming the shape of a sacrificial boar shining with effulgence and instinct with the Vedas and ten Yojanas in length, with pointed tusks and a complexion like dark clouds, and with a body huge as a mountain, and roaring like a conglomeration of clouds, the Lord plunged into the waters, and lifted up the Earth with one of his tusks, and replaced it in its proper sphere. At another time, the mighty Lord, assuming a wonderful form with a body half lion, half man, and squeezing his hands, repaired to the court of the ruler of the Daityas. That progenitor of the Daityas, the son of Diti, who was the enemy of the (gods), beholding the Lord's peculiar form, burst out into passion and his eyes became inflamed with rage. And Hiranya-Kasipu, the war-like son of Diti and the enemy of the gods, adorned with garlands and looking like a mass of dark clouds, taking up his trident in hand and roaring like the clouds, rushed on that being half lion, half man. Then that powerful king of wild beasts, half man, half lion, taking a leap in the air, instantly rent the Daitya in twain by means of his sharp claws. And the adorable lotus-eyed Lord of great effulgence, having thus slain the Daitya king for the well-being of all creatures, again took his birth in the womb of Aditi as son of Kasyapa. And at the expiration of a thousand years she was delivered of that superhuman conception. And then was born that Being, of the hue of rain-charged clouds with bright eyes and of dwarfish stature. He had the ascetic's staff and water-pot in hand, and was marked with the emblem of a curl of hair on the breast. And that adorable Being wore matted locks and the sacrificial thread, and he was stout and handsome and resplendent with lustre. And that Being, arriving at the sacrificial enclosure of Vali, king of the Danavas, entered the sacrificial assembly with the aid of Vrihaspati. And beholding that dwarf-bodied Being, Vali was well-pleased and said unto him, 'I am glad to see thee, O Brahmana! Say what is it that thou wantest from me!' Thus addressed by Vali, the dwarf-god replied with a smile, saying, 'So be it! Do thou, lord of the Danavas, give me three paces of ground!' And Vali contented to give what that Brahmana of infinite power had asked. And while measuring with his paces the space he sought.

Hari assumed a wonderful and extraordinary form. And with only three paces he instantly covered this illimitable world. And then that everlasting God, Vishnu, gave it away unto Indra. This history which has just been related to thee, is celebrated as the 'Incarnation of the Dwarf', And from him, all the gods had their being, and after him the world is said to be Vaishnava, or pervaded by Vishnu. And for the destruction of the wicked and the preservation of religion, even He hath taken his birth among men in the race of the Yadus. And the adorable Vishnu is styled Krishna. These, O king of Sindhu, are the achievements of the Lord whom all the worlds worship and whom the learned describe as without beginning and without end, unborn and Divine! They call Him, the unconquerable Krishna with conchshell, discus and mace, and adorned with the emblem of a curl of hair, Divine, clad in silken robes of yellow hue, and the best of those versed in the art of war. Arjuna is protected by Krishna the possessor of these attributes. That glorious and lotus-eyed Being of infinite power, that slayer of hostile heroes, riding in the same chariot with Pritha's son, protecteth him! He is, therefore, invincible; the very gods cannot resist his power, still less can one with human attributes vanquish the son of Pritha in battle! Therefore, O king, thou must let him alone! Thou shalt, however, be able to vanquish for a single day only, the rest of Yudhishthira's forces along with thine enemies--the four sons of Pandu!"

Vaisampayana continued, "Having said these words unto that prince, the adorable Hara of three eyes, the destroyer of all sins, the consort of Uma, and lord of wild beasts, the destroyer of (Daksha's) sacrifice, the slayer of Tripura and He that had plucked out the eyes of Bhaga, surrounded by his dwarfish and hunch-backed and terrible followers having frightful eyes and ears and uplifted arms, vanished, O tiger among kings, from that place with his consort Uma! And the wicked Jayadratha also returned home, and the sons of Pandu continued to dwell in the forest of Kamyaka."

Section 271

Janamejaya said, "What did those tigers among men, the Pandavas, do, after they had suffered such misery in consequence of the ravishment of Draupadi?"

Vaisampayana said, "Having defeated Jayadratha and rescued Krishna, the virtuous king Yudhishthira took his seat by the side of that best of Munis. And among those foremost of ascetics who were expressing their grief upon bearing Draupadi's misfortune, Yudhishthira, the son of Pandu, addressed Markandeya, saying, 'O adorable Sire, amongst the gods and the ascetics, thou art known to have the fullest knowledge of both the past as well as; the future. A doubt existeth in my mind, which I would ask thee to solve! This lady is the daughter of Drupada; she hath issued from the sacrificial altar and hath not been begotten of the flesh; and she is highly blessed and is also the daughter-in-law of the illustrious Pandu. I incline to think that Time, and human Destiny that dependeth on our acts, and the Inevitable, are irresistible in respect of creatures. (If it were not so), how could such a misfortune afflict this wife of ours so faithful and virtuous, like a false accusation of theft against an honest man? The daughter of Drupada hath never committed any sinful act, nor, hath she done anything that is not commendable: on the contrary, she hath assiduously practised the highest virtues towards Brahmanas. And yet the foolish king Jayadratha had carried her away by force. In consequence of this act of violence on her, that sinful wretch hath his hair shaved off his head and sustained also, with all his allies, defeat in battle. It is true we have rescued her after slaughtering the troops of Sindhu. But the disgrace of this ravishment of our wife during our hours of carelessness, hath stained us, to be sure. This life in the wilderness is full of miseries. We subsist by chase; and though dwelling in the woods, we are obliged to slay the denizens thereof that live with us! This exile also that we suffer is due to the act of deceitful kinsmen! Is there any one who is more unfortunate than I am? Hath thou ever seen or heard of such a one before?"

Section 272

"Markandeya said, 'O bull of the Bharata race, even Rama suffered unparalleled misery, for the evil-minded Ravana, king of the Rakshasas, having recourse to deceit and overpowering the vulture Jatayu, forcibly carried away his wife Sita from his asylum in the woods. Indeed, Rama, with the help of Sugriva, brought her back, constructing a bridge across the sea, and consuming Lanka with his keen-edged arrows.'

"Yudhishthira said, 'In what race was Rama born and what was the measure of his might and prowess? Whose son also was Ravana and for what was it that he had any misunderstanding with Rama? It behoveth thee, O illustrious one, to tell me all this in detail; for I long to hear the story of Rama of great achievements!'

"Markandeya said, 'Listen, O prince of Bharata's race, to this old history exactly as it happened! I will tell thee all about the distress suffered by Rama together with his wife. There was a great king named Aja sprung from me race of Ikshwaku. He had a son named Dasaratha who was devoted to the study of the Vedas and was ever pure. And Dasaratha had four sons conversant with morality and profit known by the names, respectively, of Rama, Lakshmana, Satrughna, and the mighty Bharata. And Rama had for his mother Kausalya, and Bharata had for his mother Kaikeyi, while those scourge of their enemies Lakshmana and Satrughna were the sons of Sumitra. And Janaka was the king of Videha, and Sita was his daughter. And Tashtri himself created her, desiring to make her the beloved wife of Rama. I have now told thee the history of both Rama's and Sita's birth. And now, O king, I will relate unto thee birth of Ravana. That Lord of all creatures and the Creator of the Universe viz., the Self-create Prajapati himself--that god possessed of great ascetic merit--is the grandfather of Ravana. And Pulastya hath a mighty son called Vaisravana begotten of a cow. But his son, leaving his father, went to his grandfather. And, O king, angered at this, his father then created a second self of himself. And with half of his own self that regenerate one became born of Visrava for wrecking a vengeance on Vaisravana. But the Grandsire, pleased with Vaisravana, gave him immortality, and sovereignty of all the wealth of the Universe, the guardianship of one of the cardinal points, the friendship of Isana, and a son named Nalakuvera. And he also gave him for his capital Lanka, which was guarded by hosts of Rakshasas, and also a chariot called Pushpaka capable of going everywhere according to the will of the rider. And the kingship of the Yakshas and the sovereignty over sovereigns were also his.'"

Section 273

Markandeya said, "The Muni named Visrava, who was begotten of half the soul of Pulastya, in a fit of passion, began to look upon Vaisravana with great anger. But, O monarch, Kuvera, the king of the Rakshasas, knowing that his father was angry with him, always sought to please him. And, O best of Bharata's race, that king of kings living in Lanka, and borne upon the shoulders of men, sent three Rakshasa women to wait upon his father. Their names, O king, were Pushpotkata, Raka and Malini. And they were skilled in singing and dancing and were always assiduous in their attentions on that high-souled Rishi. And those slender-waisted ladies vied with one another, O king, in gratifying the Rishi. And that high-souled and adorable being was pleased with them and granted them boons. And to every one of them he gave princely sons according to their desire. Two sons--those foremost of Rakshasas named Kumvakarna and the Ten-headed Ravana,--both unequalled on earth in prowess, were born to Pushpotkata. And Malini had a son named Vibhishana, and Raka had twin children named Khara and Surpanakha. And Vibhishana surpassed them all in beauty. And that excellent person was very pious and assiduously performed all religious rites. But that foremost of Rakshasas, with ten heads, was the eldest to them all. And he was religious, and energetic and possessed of great strength and prowess. And the Rakshasa Kumvakarna was the most powerful in battle, for he was fierce and terrible and a thorough master of the arts of illusion. And Khara was proficient in archery, and hostile to the Brahmanas, subsisting as he did on flesh. And the fierce Surpanakha was constant source of trouble to the ascetics. And the warriors, learned in the Vedas and diligent in ceremonial rites, all lived with their father in the Gandhamadana. And there they beheld Vaisravana seated with their father, possessed of riches and borne on the shoulders of men. And seized with jealousy, they resolved upon performing penances. And with ascetic penances of the most severe kind, they gratified Brahma. And the Ten-headed Ravana, supporting life by means of air alone and surrounded by the five sacred fires and absorbed in meditation, remained standing on one leg for a thousand years. And Kumvakarna with head downwards, and with restricted diet, was constant in austerities. And the wise and magnanimous Vibhishana, observing fasts and subsisting only on dry leaves and engaged in meditation, practised severe austerities for a long period. And Khara and Surpanakha, with cheerful hearts, protected and attended on them while they were performing those austerities. And at the close of a thousand years, the invincible Ten-headed One, cutting off his own heads, offered them as offering to the sacred fire. And at this act of his, the Lord of the Universe was pleased with him. And then Brahma, personally appearing to them, bade them desist from those austerities and promised to grant boons unto every one of them. And the adorable Brahma said, I am pleased with you, my sons! Cease now from these austerities and ask boons of me! Whatever your desires may be, they, with the single exception of that of immortality, will be fulfilled! As thou hast offered thy heads to the fire from great ambition, they will again adorn thy body as before, according to thy desire. And thy body will not be disfigured and thou shall be able to assume any form according to thy desire and become the conqueror of thy foes in battle. There is no doubt of this!' thereupon Ravana said, 'May I never experience defeat at the hands of Gandharvas, Celestials, Kinnaras, Asuras, Yakshas, Rakshasas, Serpents and all other creatures!' Brahma said, 'From those that hast named, thou shalt never have cause of fear; except from men (thou shalt have no occasion for fear). Good betide thee! So hath it been ordained by me!'

"Markandeya said, 'Thus addressed, the Ten-headed (Ravana) was highly gratified, for on account of his perverted understanding, the man-eating one slightened human beings. Then the great Grandsire addressed Kumbhakarna as before. His reason being clouded by darkness, he asked for long-lasting sleep. Saying, 'It shall be so' 'Brahma then addressed Vibhishana, 'O my son, I am much pleased with thee! Ask any boon thou pleasest!' Thereupon, Vibhishana replied, 'Even in great danger, may I never swerve from the path of righteousness, and though ignorant, may I, O adorable Sire, be illumined with the light of divine knowledge!' And Brahma replied, 'O scourge of thy enemies, as thy soul inclines not to unrighteousness although born in the Rakshasa race, I grant thee immortality!'

"Markandeya continued, 'Having obtained this boon, the Ten-headed Rakshasa defeated Kuvera in battle and obtained from him the sovereignty of Lanka. That adorable Being, leaving Lanka and followed by Gandharvas, Yakshas, Rakshas, and Kinnaras, went to live on mount Gandhamadana. And Ravana forcibly took from him the celestial chariot Pushpaka. And upon this Vaisravana cursed him, saying, 'This chariot shall never carry thee; it shall bear him who will slay thee in battle! And as thou hast insulted me, thy elder brother, thou shalt soon die!'

"The pious Vibhishana, O King, treading in the path followed by the virtuous and possessed of great glory, followed Kuvera. That adorable Lord of wealth, highly pleased with his younger brothers, invested him with the command of the Yaksha and Raksha hosts. On the other hand, the powerful and man-eating Rakshasas and Pisachas, having assembled together, invested the Ten-headed Ravana with their sovereignty. And Ravana, capable of assuming any form at will and terrible in prowess, and capable also of passing through the air, attacked the gods and the Daityas and wrested from them all their valuable possessions. And as he had terrified all creatures, he was called Ravana. And Ravana, capable of mustering any measure of might inspired the very gods with terror."

Section 274

"Markandeya said, 'Then the Brahmarshis, the Siddhas and the Devarshis, with Havyavaha as their spokesman, sought the protection of Brahma. And Agni said, 'That powerful son of Visrava, the Ten-headed cannot be slain on account of thy boon! Endued with great might he oppresseth in every possible way the creatures of the earth. Protect us, therefore, O adorable one! There is none else save thee to protect us!'

"Brahma said, 'O Agni, he cannot be conquered in battle by either the gods or the Asuras! I have already ordained that which is needful for that purpose. Indeed his death is near! Urged by me, the four-headed God hath already been incarnate for that object. Even Vishnu, that foremost of smiters will achieve that object!'

"Markandeya continued, 'Then the Grandsire also asked Sakra, in their presence, 'Be thou, with all the celestials, born on earth! And beget ye on monkeys and bears, heroic sons possessed of great strength and capable of assuming any form at will as allies of Vishnu!' And at this, the gods, the Gandharvas and the Danavas quickly assembled to take counsel as to how they should be born on earth according to their respective parts. And in their presence the boon-giving god commanded a Gandharvi, by name Dundubhi saying, 'Go there for accomplishing this object!' And Dundubhi hearing these words of the Grandsire was born in the world of men as the hunchbacked Manthara. And all the principal celestials, with Sakra and others begot offspring upon the wives of the foremost of monkeys and bears. And those sons equalled their sires in strength and fame. And they were capable of splitting mountain peaks and their weapons were stones and trees of the Sala and the Tala species. And their bodies were hard as adamant, and they were possessed of very great strength. And they were all skilled in war and capable of mustering any measure of energy at will. And they were equal to a thousand elephants in might, and they resembled the wind in speed. And some of them lived wherever they liked, while others lived in forests. And the adorable Creator of the Universe, having ordained all this, instructed Manthara as to what she would have to do. And Manthara quick as thought, understood all his words, and went hither and thither ever engaged in fomenting quarrels."

Section 275

"Yudhishthira said, 'O adorable one, thou hast described to me in detail the history of the birth of Rama and others. I wish to learn the cause of their exile. Do thou, O Brahmana, relate why the sons of Dasaratha--the brothers Rama and Lakshmana--went to the forest with famous princess of Mithila.'

"Markandeya said, 'The pious king Dasaratha, ever mindful of the old and assiduous in religious ceremonies, was greatly pleased when these sons were born. And his sons gradually grew up in might and they became conversant with the Vedas together with all their mysteries, and with the science of arms. And when after having gone through the Brahmacharyya vows the princes were married, king Dasaratha became happy and highly pleased. And the intelligent Rama, the eldest of them all, became the favourite of his father, and greatly pleased the people with his charming ways. And then, O Bharata, the wise king, considering himself old in years took counsel with his virtuous ministers and spiritual adviser for installing Rama as regent of the kingdom. And all those great ministers were agreed that it was time to do so. And, O scion of Kuru's race, king Dasaratha was greatly pleased to behold his son,--that enhancer of Kausalya's delight--possessed of eyes that were red, and arms that were sinewy. And his steps were like those of a wild elephant. And he had long arms and high shoulders and black and curly hair. And he was valiant, and glowing with splendour, and not inferior to Indra himself in battle. And he was well-versed in holy writ and was equal to Vrihaspati in wisdom. An object of love with all the people, he was skilled in every science. And with senses under complete control, his very enemies were pleased to behold him. And he was terror of the wicked and the protector of the virtuous. And possessed of intelligence and incapable of being baffled, he was victorious over all and never vanquished by any. And, O descendant of Kurus, beholding his son--that enhancer of Kausalya's joy--king Dasaratha became highly pleased. And reflecting on Rama's virtues, the powerful and mighty king cheerfully addressed the family priest, saying, 'Blessed be thou, O Brahmana! This night of the Pushya constellation will bring in a very auspicious conjunction. Let, therefore, materials be collected and let Rama also be invited. This Pushya constellation will last till tomorrow. And Rama, therefore, should be invested by me and my ministers as prince-regent of all my subjects!'

"Meanwhile Manthara (the maid of Kaikeyi), hearing these words of the king, went to her mistress, and spoke unto her as was suited to the occasion. And she said, 'Thy great ill-luck, O Kaikeyi, hath this day been proclaimed by the king! O unlucky one, mayst thou be bitten by a fierce and enraged snake of virulent poison! Kausalya, indeed, is fortunate, as it is her son that is going to be installed on the throne. Where, indeed, is thy prosperity, when thy son obtaineth not the kingdom?'

"Hearing these words of her maid, the slender-waisted and beautiful Kaikeyi put on all her ornaments, and sought her husband in a secluded place. And with a joyous heart, and smiling pleasantly, she addressed these words to him with all the blandishments of love, 'O king, thou art always true to thy promises. Thou didst promise before to grant me an object of my desire. Do thou fulfil that promise now and save thyself from the sin of unredeemed pledge!' The king replied, saying, 'I will grant thee a boon. Ask thou whatever thou wishest! What man undeserving of death shall be slain today and who that deserves death is to be set at liberty? Upon whom shall I bestow wealth to-day, or whose wealth shall be confiscated? Whatever wealth there is in this world, save what belongeth to Brahmanas, is mine! I am the king of kings in this world, and the protector of all the four classes! Tell me quickly, O blessed lady, what that object is upon which thou hast set thy heart!' Hearing these words of the king, and tying him fast to his pledge, and conscious also of her power over him, she addressed him in these words, 'I desire that Bharata be the recipient of that investiture which thou hast designed for Rama, and let Rama go into exile living in the forest of Dandaka for fourteen years as an ascetic with matted locks on head and robed in rags and deer-skins!' Hearing these disagreeable words of cruel import, the king, O chief of the Bharata race, was sorely afflicted and became utterly speechless! But the mighty and virtuous Rama, learning that his father had been thus solicited, went into the forest so that the king's truth might remain inviolate. And, blessed be thou, he was followed by the auspicious Lakshmana--that foremost of bowmen and his wife Sita, the princess of Videha and daughter of Janaka. And after Rama had gone into the forest, king Dasaratha took leave of his body, agreeably to the eternal law of time. And knowing that Rama not near and that the king was dead, queen Kaikeyi, causing Bharata to be brought before her, addressed him in these words, 'Dasaratha hath gone to heaven and both Rama and Lakshmana are in the forest! Take thou this kingdom which is so extensive and whose peace there is no rival to disturb'. Thereupon the virtuous Bharata replied unto her saying, 'Thou hast done a wicked deed, having slain thy husband and exterminated this family from lust of wealth alone! Heaping infamy on my head, O accursed woman of our race, thou hast, O mother, attained this, thy object!' And having said these words, the prince wept aloud. And having proved his innocence before all the subjects of that realm he set out in the wake of Rama, desiring to bring him back. And placing Kausalya and Sumitra and Kaikeyi in the vehicles at the van of his train, he proceeded with a heavy heart, in company with Satrughna. And he was accompanied by Vasishtha and Vamadeva, and other Brahmanas by thousands and by the people of the cities and the provinces, desiring to bring back Rama. And he saw Rama with Lakshmana, living on the mountains of Chitrakuta with bow in hand and decked with the ornaments of ascetics. Bharata, however, was dismissed by Rama, who was determined to act according to the words, of his father. And returning, Bharata ruled at Nandigrama, keeping before him, his brother's wooden sandals. And Rama fearing a repetition of intrusion by the people of Ayodhya, entered into the great forest towards the asylum of Sarabhanga. And having paid his respects to Sarabhanga, he entered the forest of Dandaka and took up his abode on the banks of beautiful river Godavari. And while living there, Rama was inveigled into hostilities with Khara, then dwelling in Janasthana, on account of Surpanakha. And for the protection of the ascetics the virtuous scion of Raghu's race slew fourteen thousand Rakshasas on earth, and having slain those mighty Rakshasas, Khara and Dushana, the wise descendant of Raghu once more made that sacred forest free from danger.'

"And after these Rakshasas had been slain, Surpanakha with mutilated nose and lips, repaired to Lanka--the abode of her brother (Ravana). And when that Rakshasa woman, senseless with grief and with dry blood-stains on her face, appeared before Ravana, she fell down at his feet. And beholding her so horribly mutilated, Ravana became senseless with wrath and grinding his teeth sprung up from his seat. And dismissing his ministers, he enquired of her in private, saying, 'Blessed sister, who hath made thee so, forgetting and disregarding me? Who is he that having got a sharp-pointed spear hath rubbed his body with it? Who is he that sleepeth in happiness and security, after placing a fire close to his head? Who is he that hath trodden upon a revengeful snake of virulent poison? Who indeed, is that person who standeth with his hand thrust into the mouth of the maned lion!' Then flames of wrath burst forth from his body, like those that are emitted at night from the hollows of a tree on fire. His sister then related unto him the prowess of Rama and the defeat of the Rakshasas with Khara and Dushana at their head. Informed of the slaughter of his relatives, Ravana, impelled by Fate, remembered Maricha for slaying Rama. And resolving upon the course he was to follow and having made arrangements for the government of his capital, he consoled his sister, and set out on an aerial voyage. And crossing the Trikuta and the Kala mountains, he beheld the vast receptacle of deep waters--the abode of the Makaras. Then crossing the Ocean, the Ten headed Ravana reached Gokarna--the favourite resort of the illustrious god armed with the trident. And there Ravana met with his old friend Maricha who, from fear of Rama himself, had adopted an ascetic mode of life.'"

Section 276

"Markandeya said, 'Beholding Ravana come, Maricha received him with a respectful welcome, and offered him fruits and roots. And after Ravana had taken his seat, and rested himself a while, Maricha skilled in speech, sat beside Ravana and addressed him who was himself as eloquent in speech, saying, 'Thy complexion hath assumed an unnatural hue; is it all right with thy kingdom, O king of the Rakshasas? What hath brought thee here? Do thy subjects continue to pay thee the same allegiance that they used to pay thee before? What business hath brought thee here? Know that it is already fulfilled, even if it be very difficult of fulfilment! Ravana, whose heart was agitated with wrath and humiliation informed him briefly of the acts of Rama and the measures that were to be taken.' And on hearing his story, Maricha briefly replied to him, saying, 'Thou must not provoke Rama, for I know his strength! Is there a person who is capable of withstanding the impetus of his arrows? That great man hath been the cause of my assuming my present ascetic life. What evil-minded creature hath put thee up to this course calculated to bring ruin and destruction on thee?' To this Ravana indignantly replied, reproaching him thus, 'If thou dost not obey my orders, thou shall surely die at my hands.' Maricha then thought within himself, 'When death is inevitable, I shall do his biddings; for it is better to die at the hands of one that is superior.' Then he replied to the lord of the Rakshasas saying, 'I shall surely render thee whatever help I can!' Then the Ten-headed Ravana said unto him, 'Go and tempt Sita, assuming the shape of a deer with golden horns and a golden skin! When Sita will observe thee thus, she will surely send away Rama to hunt thee. And then Sita will surely come within my power, and I shall forcibly carry her away. And then that wicked Rama will surely die of grief at the loss of his wife. Do thou help me in this way!'

"Thus addressed, Maricha performed his obsequies (in anticipation) and with a sorrowful heart, followed Ravana who was in advance of him. And having reached the hermitage of Rama of difficult achievements, they both did as arranged beforehand. And Ravana appeared in the guise of an ascetic with head shaven, and adorned with a Kamandala, and a treble staff. And Maricha appeared in the shape of a deer. And Maricha appeared before the princess of Videha in that guise. And impelled by Fate, she sent away Rama after that deer. And Rama, with the object of pleasing her, quickly took up his bow, and leaving Lakshmana behind to protect her, went in pursuit of that deer. And armed with his bow and quiver and scimitar, and his fingers encased in gloves of Guana skin, Rama went in pursuit of that deer, after the manner of Rudra following the stellar deer in days of yore. And that Rakshasa enticed away Rama to a great distance by appearing before him at one time and disappearing from his view at another. And when Rama at last knew who and what that deer was, viz., that he was a Rakshasa, that illustrious descendant of Raghu's race took out an infallible arrow and slew that Rakshasa, in the disguise of a deer. And struck with Rama's arrow, the Rakshasa, imitating Rama's voice, cried out in great distress, calling upon Sita and Lakshmana. And when the princess of Videha heard that cry of distress, she urged Lakshmana to run towards the quarter from whence the cry came. Then Lakshmana said to her, "Timid lady, thou hast no cause of fear! Who is so powerful as to be able to smite Rama? O thou of sweet smiles, in a moment thou wilt behold thy husband Rama!' Thus addressed, the chaste Sita, from that timidity which is natural to women, became suspicious of even the pure Lakshmana, and began to weep aloud. And that chaste lady, devoted to her husband, harshly reproved Lakshmana, saying, 'The object which thou, O fool, cherishest in thy heart, shall never be fulfilled! I would rather kill myself with a weapon or throw myself from the top of a hill or enter into a blazing fire than live with a sorry wretch like thee, forsaking my husband Rama, like a tigress under the protection of a jackal!--

When the good natured Lakshmana, who was very fond of his brother, heard these words, he shut his ears (with his hands) and set out on the track that Rama had taken. And Lakshmana set out without casting a single glance on that lady with lips soft and red like the Bimba fruit. Meanwhile, the Rakshasa Ravana, wearing a genteel guise though wicked at heart, and like unto fire enveloped in a heap of ashes, showed himself there. And he appeared there in the disguise of a hermit, for forcibly carrying away that lady of blameless character. The virtuous daughter of Janaka, seeing him come, welcomed him with fruits and root and a seat. Disregarding these and assuming his own proper shape, that bull among Rakshasas began to re-assure the princess of Videha in these words, 'I am, O Sita, the king of the Rakshasas, known by the name of Ravana! My delightful city, known by the name of Lanka is on the other side of the great ocean! There among beautiful women, thou wilt shine with me! O lady of beautiful lips, forsaking the ascetic Rama do thou become my wife!' Janaka's daughter of beautiful lips, hearing these and other words in the same strain, shut her ears and replied unto him, saying, 'Do not say so! The vault of heaven with all its stars may fall down, the Earth itself may be broken into fragments, fire itself may change its nature by becoming cool, yet I cannot forsake the descendant of Raghu! How can a she-elephant, who hath lived with the mighty leader of a herd with rent temples forsake him and live with a hog? Having once tasted the sweet wine prepared from honey or flowers, how can a woman, I fancy, relish the wretched arrak from rice?' Having uttered those words, she entered the cottage, her lips trembling in wrath and her arms moving to and fro in emotion. Ravana, however, followed her thither and intercepted her further progress. And rudely scolded by the Rakshasa, she swooned away. But Ravana seized her by the hair of her head, and rose up into the air. Then a huge vulture of the name of Jatayu living on a mountain peak, beheld that helpless lady thus weeping and calling upon Rama in great distress while being carried away by Ravana."

Footnotes

540:1 Tard-mrigam. Formerly Prajapati, assuming the Form of a deer, followed his daughter from lust, and Rudra, armed with a trident, pursued Prajapati and struck off his head. That deer-head of Prajapati severed from the trunk, became the star, or rather constellation, called Mrigasiras.

Section 277

"Markandeya said, 'That heroic king of the vultures, Jatayu, having Sampati for his uterine brother and Arjuna himself for his father, was a friend of Dasaratha. And beholding his daughter-in-law Sita on the lap of Ravana, that ranger of the skies rushed in wrath against the king of the Rakshasas. And the vulture addressed Ravana, saying, 'Leave the princess of Mithila, leave her I say! How canst thou, O Rakshasa, ravish her when I am alive? If thou dost not release my daughter-in-law, thou shalt not escape from me with life!' And having said these words Jatayu began to tear the king of the Rakshasas with his talons. And he mangled him in a hundred different parts of his body by striking him with his wings and beaks. And blood began to flow as copiously from Ravana's body as water from a mountain spring. And attacked thus by that vulture desirous of Rama's good, Ravana, taking up a sword, cut off the two wings of that bird. And having slain that king of the vultures, huge as a mountain-peak shooting forth above the clouds, the Rakshasa rose high in the air with Sita on his lap. And the princess of Videha, wherever she saw an asylum of ascetics, a lake, a river, or a tank, threw down an ornament of hers. And beholding on the top of a mountain five foremost of monkeys, that intelligent lady threw down amongst them a broad piece of her costly attire. And that beautiful and yellow piece of cloth fell, fluttering through the air, amongst those five foremost of monkeys like lightning from the clouds. And that Rakshasa soon passed a great way through the firmament like a bird through the air. And soon the Rakshasa beheld his delightful and charming city of many gates, surrounded on all sides by high walls and built by Viswakrit himself. And the king of the Rakshasa then entered his own city known by the name of Lanka, accompanied by Sita.'

"And while Sita was being carried away, the intelligent Rama, having slain the great deer, retraced his steps and saw his brother Lakshmana (on the way). And beholding his brother, Rama reproved him, saying, 'How couldst thou come hither, leaving the princess of Videha in a forest that is haunted by the Rakshasa?' And reflecting on his own enticement to a great distance by that Rakshasa in the guise of a deer and on the arrival of his brother (leaving Sita alone in the asylum), Rama was filled with agony. And quickly advancing towards Lakshmana while reproving him still, Rama asked him, 'O Lakshmana, is the princess of Videha still alive? I fear she is no more!' Then Lakshmana told him everything about what Sita had said, especially that unbecoming language of hers subsequently. With a burning heart Rama then ran towards the asylum. And on the way he beheld a vulture huge as a mountain, lying in agonies of death. And suspecting him to be a Rakshasa, the descendant of the Kakutstha race, along with Lakshmana rushed towards him, drawing with great force his bow to a circle. The mighty vulture, however, addressing them both, said, 'Blessed be ye, I am the king of the vultures, and friend of Dasaratha!' Hearing these words of his, both Rama and his brother put aside their excellent bow and said, 'Who is this one that speaketh the name of our father in these woods?' And then they saw that creature to be a bird destitute of two wings, and that bird then told them of his own overthrow at the hands of Ravana for the sake of Sita. Then Rama enquired of the vulture as to the way Ravana had taken. The vulture answered him by a nod of his head and then breathed his last. And having understood from the sign the vulture had made that Ravana had gone towards the south, Rama reverencing his father's friend, caused his funeral obsequies to be duly performed. Then those chastisers of foes, Rama and Lakshmana, filled with grief at the abduction of the princess of Videha, took a southern path through the Dandaka woods beholding along their way many uninhabited asylums of ascetics, scattered over with seats of Kusa grass and umbrellas of leaves and broken water-pots, and abounding with hundreds of jackals. And in that great forest, Rama along with Sumatra's son beheld many herds of deer running in all directions. And they heard a loud uproar of various creatures like what is heard during a fast spreading forest conflagration. And soon they beheld a headless Rakshasa of terrible mien. And that Rakshasa was dark as the clouds and huge as a mountain, with shoulders broad as those of a Sola tree, and with arms that were gigantic. And he had a pair of large eyes on his breast, and the opening of his mouth was placed on his capacious belly. And that Rakshasa seized Lakshmana by the hand, without any difficulty. And seized by the Rakshasa the son of Sumitra, O Bharata, became utterly confounded and helpless. And casting his glances on Rama, that headless Rakshasa began to draw Lakshmana towards that part of his body where his mouth was. And Lakshmana in grief addressed Rama, saying, 'Behold my plight! The loss of thy kingdom, and then the death of our father, and then the abduction of Sita, and finally this disaster that hath overwhelmed me! Alas, I shall not behold thee return with the princess of Videha to Kosala and seated on thy ancestral throne as the ruler of the entire Earth! They only that are fortunate will behold thy face, like unto the moon emerged from the clouds, after thy coronation bath in water sanctified with Kusa grass and fried paddy and black peas!' And the intelligent Lakshmana uttered those and other lamentations in the same strain. The illustrious descendant, however, of Kakutstha's race undaunted amid danger, replied unto Lakshmana, saying, 'Do not, O tiger among men, give way to grief! What is this thing when I am here? Cut thou off his right arm and I shall cut off his left.' And while Rama was still speaking so, the left arm of the monster was severed by him, cut off with a sharp scimitar, as if indeed, that arm were a stalk of the Tila corn. The mighty son of Sumitra then beholding his brother standing before him struck off with his sword the right arm also of that Rakshasa. And Lakshmana also began to repeatedly strike Rakshasa under the ribs, and then that huge headless monster fell upon the ground and expired quickly. And then there came out from the Rakshasa's body a person of celestial make. And he showed himself to the brothers, staying for a moment in the skies, like the Sun in his effulgence in the firmament. And Rama skilled in speech, asked him, saying, 'Who art thou? Answer me who enquire of thee? Whence could such a thing happen? All this seems to me to be exceedingly wonderful!' Thus addressed by Rama, that being replied unto him, saying, 'I am, O prince, a Gandharva of the name of Viswavasu! It was through the curse of a Brahmana that I had to assume the form and nature of a Rakshasa. As to thyself, O Rama, Sita hath been carried away with violence by king Ravana who dwelleth in Lanka. Repair thou unto Sugriva who will give thee his friendship. There, near enough to the peak of Rishyamuka is the lake known by the name of Pampa of sacred water and cranes. There dwelleth, with four of his counsellors, Sugriva, the brother of the monkey-king Vali decked with a garland of gold. Repairing unto him, inform of thy cause of sorrow. In plight very much like thy own, he will render thee assistance. This is all that we can say. Thou wilt, without doubt, see the daughter of Janaka! Without doubt Ravana and others are known to the king of the monkeys!' Having said these words, that celestial being of great effulgence made himself invisible, and those heroes, both Rama and Lakshmana, wondered much."

Section 278

"Markandeya said, 'Afflicted with grief at the abduction of Sita, Rama had not to go much further before he came upon Pampa--that lake which abounded with lotuses of various kinds. And fanned by the cool, delicious and fragrant breezes in those woods, Rama suddenly remembered his dear spouse. And, O mighty monarch, thinking of that dear wife of his, and afflicted at the thought of his separation from her, Rama gave way to lamentations. The son of Sumitra then addressed him saying, 'O thou that givest proper respect to those that deserve it, despondency such as this should not be suffered to approach thee, like illness that can never touch an old man leading a regular life! Thou hast obtained information of Ravana and of the princess of Videha! Liberate her now with exertion and intelligence! Let us now approach Sugriva, that foremost of monkeys, who is even now on the mountain top! Console thyself, when I, thy disciple and slave and ally, am near!' And addressed by Lakshmana in these and other words of the same import, Rama regained his own nature and attended to the business before him. And bathing in the waters of Pampa and offering oblations therewith unto their ancestors, both those heroic brothers, Rama and Lakshmana, set out (for Rishyamuka). And arriving at Rishyamuka which abounded with fruits and roots and trees, those heroes beheld five monkeys on the top of the mountain-peak. And seeing them approach, Sugriva sent his counsellor the intelligent Hanuman, huge as the Himavat-mountains, to receive them. And the brothers, having first exchanged words with Hanuman, approached Sugriva. And then, O king, Rama made friends with Sugriva. And when Rama informed Sugriva of the object he had in view, Sugriva showed him the piece of cloth that Sita had dropped among the monkeys, while being carried away by Ravana. And having obtained from him those credentials, Rama himself installed Sugriva--that foremost of monkeys--in sovereignty of all the monkeys of Earth. And Rama also pledged himself to slay Vali in battle. And having come to that understanding and placing the fullest confidence in each other, they all repaired to Kiskindhya, desirous of battle (with Vali). And arriving at Kiskindhya, Sugriva sent forth a loud roar deep as that of a cataract. Unable to bear that challenge, Vali was for coming out (but his wife) Tara stood in way, saying, 'Himself endued with great strength, the way in which Sugriva is roaring, showeth, I ween, that he hath found assistance! It behoveth thee not, therefore, to go out! Thus addressed by her, that king of the monkeys, the eloquent Vali, decked in a golden garland replied unto Tara of face beautiful as the moon, saying, 'Thou understandest the voice of every creature. Tell me after reflection whose help it is that this brother in name only of mine hath obtained!' Thus addressed by him Tara endued with wisdom and possessed of the effulgence of the moon, answered her lord after a moment's reflection, saying, 'Listen, O monarch of the monkeys! That foremost of bowmen, endued with great might, Rama the son of Dasaratha, whose spouse hath been ravished, hath made an alliance offensive and defensive with Sugriva! And his brother the intelligent Lakshmana also of mighty arms, the unvanquished son of Sumitra, standeth beside him for the success of Sugriva's object. And Mainda and Dwivida, and Hanuman the son of Pavana, and Jamvuman, the king of the bears, are beside Sugriva as his counsellors. All these illustrious ones are endued with great strength and intelligence. And these all, depending upon the might and energy of Rama, are prepared for thy destruction!' Hearing these words of hers that were for his benefit, the king of the monkeys disregarded them altogether. And filled with jealousy, he also suspected her to have set her heart on Sugriva! And addressing Tara in harsh words, he went out of his cave and coming before Sugriva who was staying by the side of the mountains of Malyavat, he spoke unto him thus, 'Frequently vanquished before by me, fond as thou art of life, thou art allowed by me to escape with life owing to thy relationship with me! What hath made thee wish for death so soon?' Thus addressed by Vali, Sugriva, that slayer of foes, as if addressing Rama himself for informing him of what had happened, replied unto his brother in these words of grave import, 'O king, robbed by thee of my wife and my kingdom also, what need have I of life? Know that it is for this that I have come!' Then addressing each other in these and other words of the same import, Vali and Sugriva rushed to the encounter, fighting with Sala and Tala trees and stones. And they struck each other down on the earth. And leaping high into the air, they struck each other with their fists. And mangled by each other's nail and teeth, both of them were covered with blood. And the two heroes shone on that account like a pair of blossoming Kinshukas. And as they fought with each other, no difference (in aspect) could be observed so as to distinguish them. Then Hanuman placed on

Sugriva's neck a garland of flowers. And that hero thereupon shone with that garland on his neck, like the beautiful and huge peak of Malya with its cloudy belt. And Rama, recognising Sugriva by that sign, then drew his foremost of huge bows, aiming at Vali as his mark. And the twang of Rama's bow resembled the roar of an engine. And Vali, pierced in the heart by that arrow, trembled in fear. And Vali, his heart having been pierced through, began to vomit forth blood. And he then beheld standing before him Rama with Sumatra's son by his side. And reproving that descendant of Kakutstha's race, Vali fell down on the ground and became senseless. And Tara then beheld that lord of hers possessed of the effulgence of the Moon, lying prostrate on the bare earth. And after Vali had been thus slain, Sugriva regained possession of Kishkindhya, and along with it, of the widowed Tara also of face beautiful as the moon. And the intelligent Rama also dwelt on the beautiful breast of the Malyavat hill for four months, duly worshipped by Sugriva all the while.

"Meanwhile Ravana excited by lust, having reached his city of Lanka, placed Sita in an abode, resembling Nandana itself, within a forest of Asokas, that looked like an asylum of ascetics. And the large-eyed Sita passed her days there in distress, living on fruits and roots, practising ascetic austerities with fasts, attired in ascetic garb, and waning thin day by day, thinking of her absent lord. And the king of the Rakshasas appointed many Rakshasa women armed with bearded darts and swords and lances and battle-axes and maces and flaming brands, for guarding her. And some of these had two eyes, and some three. And some had eyes on their foreheads. And some had long tongues and some had none. And some had three breasts and some had only one leg. And some had three matted braids on their heads, and some had only one eye. And these, and others of blazing eyes and hair stiff as the camel's, stood beside Sita surrounding her day and night most watchfully. And those Pisacha women of frightful voice and terrible aspect always addressed that large-eyed lady in the harshest tones. And they said, 'Let us eat her up, let us mangle her, let us tear her into pieces, her, that is, that dwelleth here disregarding our lord!' And filled with grief at the separation from her lord, Sita drew a deep sigh and answered those Rakshasa women, saying, 'Reverend ladies, eat me up without delay! I have no desire to live without that husband of mine, of eyes like lotus-leaves and locks wavy, and blue in hue! Truly I will, without food and without the least love of life, emaciate my limbs, like a she-snake (hibernating) within a Tala tree. Know this for certain that I will never seek the protection of any other person than the descendant of Raghu. And knowing this, do what ye think fit!' And hearing these words of hers, those Rakshasas with dissonant voice went to the king of the Rakshasas, for representing unto him all she had said. And when those Rakshasas had gone away, one of their number known by the name of Trijata, who was virtuous and agreeable in speech, began to console the princess of Videha. And she said, 'Listen, O Sita! I will tell thee something! O friend, believe in what I say! O thou of fair hips, cast off thy fears, and listen to what I say. There is an intelligent and old chief of the Rakshasas known by the name of Avindhya. He always seeketh Rama's good and hath told me these words for thy sake! 'Reassuring and cheering her, tell Sita in my name, saying: 'Thy husband the mighty Rama is well and is waited upon by Lakshmana. And the blessed descendant of Raghu hath already made friends with Sugriva, the king of the monkeys, and is ready to act for thee! And, O timid lady, entertain thou no fear on account of Ravana, who is censured by the whole world, for, O daughter, thou art safe from him on account of Nalakuvera's curse. Indeed, this wretch had been cursed before for his having violated his daughter-in-law, Rambha. This lustful wretch is not able to violate any woman by force. Thy husband will soon come, protected by Sugriva and with the intelligent son of Sumitra in his train, and will soon take thee away hence! O lady, I have had a most terrible dream of evil omen, indicating the destruction of this wicked-minded wretch of Pulastya's race! This night wanderer of mean deeds is, indeed, most wicked and cruel. He inspireth terror in all by the defects of his nature and the wickedness of his conduct. And deprived of his senses by Fate, he challengeth the very gods. In my vision I have seen every indication of his downfall. I have seen the Ten-headed, with his crown shaven and body besmeared with oil, sunk in mire, and the next moment dancing on a chariot drawn by mules. I have seen Kumbhakarna and others, perfectly naked and with crowns shaven, decked with red wreaths and unguents, and running towards the southern direction. Vibhishana alone, with umbrella over his head, and graced with a turban, and with body decked with white wreaths and unguents, I beheld ascending the summit of the White hill. And I saw four of his counsellors also, decked with white wreaths and unguents, ascending the summit of that hill along with him. All this bodeth that these alone will be saved from the impending terror. The whole earth with its oceans and seas will be enveloped with Rama's arrows. O lady, thy husband will fill the whole earth with his fame. I also saw Lakshmana, consuming all directions (with his arrows) and ascending on a heap of bones and drinking thereon honey and rice boiled in milk. And thou, O lady, hast been beheld by me running towards a northernly direction, weeping and covered with blood and protected by a tiger! And, O princess of Videha, soon wilt thou find happiness, being united, O Sita, with thy lord, that descendant of Raghu accompanied by his brother!' Hearing these words of Trijata, that girl with eyes like those of a young gazelle, once more began to entertain hopes of a union with her lord. And when at last those fierce and cruel Pisacha guards came back, they saw her sitting with Trijata as before."

Section 279

"Markandeya said, 'And while the chaste Sita was dwelling there afflicted with melancholy and grief on account of her lord, attired in mean garb, with but a single jewel (on the marital thread on her wrist), and incessantly weeping, seated on a stone, and waited upon by Rakshasa women, Ravana, afflicted by the shafts of the god of desire, came to her and approached her presence. And inflamed by desire, that conquerer in battle of the gods, the Danavas, the Gandharvas, the Yakshas, and the Kimpurushas, attired in celestial robes and possessing handsome features, decked with jewelled earrings and wearing a beautiful garland and crown, entered the Asoka woods, like an embodiment of the vernal season. And dressed with care, Ravana looked like the Kalpa tree in Indra's garden. But though adorned with every embellishment, that inspired her only with awe, like a beautified banian in the midst of a cemetery. And that night wanderer, having approached the presence of that slender-waisted lady, looked like the planet Saturn in the presence of Rohini. And smitten with the shafts of the god of the flowery emblem he accosted that fair-hipped lady then affrighted like a helpless doe, and told her these words, 'Thou hast, O Sita, shown thy regard for thy lord too much! O thou of delicate limbs, be merciful unto me. Let thy person be embellished now (by these maids in waiting). O excellent lady, accept me as thy lord! And, O thou of the most beautiful complexion, attired in costly robes and ornaments, take thou the first place among all the women of my household. Many are the daughters of the celestials and also the Gandharvas that I possess! I am lord also of many Danava and Daitya ladies! One hundred and forty millions of Pisachas, twice as many man-eating Rakshasa of terrible deed, and thrice as many Yaksha do my bidding! Some of these are under the sway of my brother who is the lord of all treasures. In my drinking hall, O excellent lady of beautiful thighs, Gandharvas and Apsaras wait on me as they do on my brother! I am, again, the son of that regenerate Rishi Visravas himself of high ascetic merit. I am renowned, again, as the fifth Regent of the Universe! And, O beautiful lady, of food and edibles and drinks of the very best kind, I have as much as the Lord himself of the celestials! Let all thy troubles consequent on a life in the woods cease! O thou of fair hips, be my Queen, as Mandodari herself!' Thus addressed by him, the beautiful princess of Videha, turning away and regarding him as something less than a straw, replied unto that wanderer of the night. And at that time the princess of Videha, that girl of beautiful hips, had her deep and compact bosom copiously drenched by her inauspicious tears shed ceaselessly. And she who regarded her husband as her god, answered that mean wretch, saying, 'By sheer ill-luck it is, O king of the Rakshasas, that I am obliged to hear such words of grievous import spoken by thee! Blessed be thou, O Rakshasa fond of sensual pleasures, let thy heart be withdrawn from me! I am the wife of another, ever devoted to my husband, and, therefore, incapable of being possessed by thee! A helpless human being that I am, I cannot be a fit wife for thee! What joy can be thine by using violence towards an unwilling woman? Thy father is a wise Brahmana, born of Brahma and equal unto that Lord himself of the creation! Why dost thou not, therefore, thyself being equal to a Regent of the Universe, observe virtue? Disgracing thy brother, that king of the Yakshas, that adorable one who is the friend of Maheswara himself, that lord of treasures, how is it that thou feelest no shame?' Having said these words, Sita began to weep, her bosom shivering in agitation, and covering her neck and face with her garments. And the long and well-knit braid, black and glossy, falling from the head of the weeping lady, looked like a black snake. And hearing these cruel words uttered by Sita, the foolish Ravana, although thus rejected, addressed Sita once more, saying, 'O lady, let the god having the Makara for his emblem burn me sorely. I will, however, on no account, O thou of sweet smiles and beautiful hips, approach thee, as thou art unwilling! What can I do to thee that still feelest a regard for Rama who is only a human being and, therefore, our food?' Having said those words unto that lady of faultless features, the king of the Rakshasa made himself invisible then and there and went away to the place he liked. And Sita, surrounded by those Rakshasa women, and treated with tenderness by Trijata, continued to dwell there in grief."

Section 280

"Markandeya said, 'Meanwhile the illustrious descendant of Raghu, along with his brother, hospitably treated by Sugriva, continued to dwell on the breast of the Malyavat hill, beholding every day the clear blue sky. And one night, while gazing from the mountain-top on the bright moon in the cloudless sky surrounded by planets and stars and stellar bodies, that slayer of foes was suddenly awakened (to a remembrance of Sita) by the cold breezes fragrant with the perfumes of the lily, lotus and other flowers of the same species. And virtuous Rama, dejected in spirits at the thought of Sita's captivity in the abode of the Rakshasa, addressed the heroic Lakshmana in the morning saying, 'Go, Lakshmana and seek in Kishkindhya that ungrateful king off the monkeys, who understand well his own interest and is even now indulging in dissipations, that foolish wretch of his race whom I have installed on a throne and to whom all apes and monkeys and bears owe allegiance, that fellow for whose sake, O mighty-armed perpetuator of Raghu's race, Vali was slain by me with thy help in the wood of Kishkindhya! I regard that worst of monkeys on earth to be highly ungrateful, for, O Lakshmana, that wretch hath now forgotten me who am sunk in such distress! I think he is unwilling to fulfil his pledge, disregarding, from dullness of understanding, one who hath done him such services! If thou findest him lukewarm and rolling in sensual joys, thou must then send him, by the path Vali hath been made to follow, to the common goal of all creatures! If, on the other hand, thou seest that foremost of monkeys delight in our cause, then, O descendant of Kakutstha, shouldst thou bring him hither with thee! Be quick, and delay not!' Thus addressed by his brother, Lakshmana ever attentive to the behests and welfare of his superiors, set out taking with him his handsome bow with string and arrows. And reaching the gates of Kishkindhya he entered the city unchallenged. And knowing him to be angry, the monkey-king advanced to receive him. And with his wife, Sugriva the king of the monkeys, with a humble heart, joyfully received him with due honours. And the dauntless son of Sumitra then told him what Rama had said. And having heard everything in detail, O mighty monarch, Sugriva, the king of the monkeys with his wife and servants, joined his hands, and cheerfully said unto Lakshmana, that elephant among men, these words: 'I am, O Lakshmana, neither wicked, nor ungrateful, nor destitute of virtue! Hear what efforts I have made for finding out Sita's place of captivity! I have despatched diligent monkeys in all directions. All of them have stipulated to return within a month. They will, O hero, search the whole earth with her forests and hills and seas, her villages and towns and cities and mines. Only five nights are wanting to complete that month, and then thou wilt, with Rama, hear tidings of great joy!'

"Thus addressed by that intelligent king of the monkeys, the high-souled Lakshmana became appeased, and he in his turn worshipped Sugriva. And accompanied by Sugriva, he returned to Rama on the breast of the Malyavat hill. And approaching him, Lakshmana informed him of the beginning already made in respect of his undertaking. And soon thousands of monkey-chiefs began to return, after having carefully searched the three quarters of the earth, viz., the North, the East and the West. But they that had gone towards the South did not make their appearance And they that came back represented to Rama, saying that although they had searched the whole earth with her belt of seas, yet they could not find either the princess of Videha or Ravana. But that descendant of Kakutstha's race, afflicted at heart, managed to live yet, resting his hopes (of hearing Sita's tidings) on the great monkeys that had gone towards the South.

"After the lapse of two months, several monkeys seeking with haste the presence of Sugriva, addressed him, saying, 'O king, that foremost of monkeys, the son of Pavana, as also Angada, the son of Vali, and the other great monkeys whom thou hadst despatched to search the southern region, have come back and are pillaging that great and excellent orchard called

Madhuvana, which was always guarded by Vali and which hath been well-guarded by thee also after him!' Hearing of this act of liberty on their part, Sugriva inferred the success of their mission, for it is only servants that have been crowned with success that can act in this way. And that intelligent and foremost of monkeys communicated his suspicions to Rama. And Rama also, from this, guessed that the princess of Mithila had been seen. Then Hanuman and the other monkeys, having refreshed themselves thus, came towards their king, who was then staying with Rama and Lakshmana. And, O Bharata, observing the gait of Hanuman and the colour of his face, Rama was confirmed in the belief that Hanuman had really seen Sita. Then those successful monkeys with Hanuman at their head, duly bowed unto Rama and Lakshmana and Sugriva. And Rama then taking up his bow and quiver, addressed those monkeys, saying, 'Have you been successful? Will ye impart life unto me? Will ye once more enable me to reign in Ayodhya after having slain my enemy in battle and rescued the daughter of Janaka? With the princess of Videha unrescued, and the foe unslain in battle, I dare not live, robbed of wife and honour!' Thus addressed by Rama, the son of Pavana, replied unto him, saying, 'I bring thee good news, O Rama; for Janaka's daughter hath been seen by me. Having searched the southern region with all its hills, forests, and mines for some time, we became very weary. At length we beheld a great cavern. And having beheld it, we entered that cavern which extended over many Yojanas. It was dark and deep and overgrown with trees and infested by worms. And having gone a great way through it, we came upon sun-shine and beheld a beautiful palace. It was, O Raghava, the abode of the Daitya Maya. And there we beheld a female ascetic named Prabhavati engaged in ascetic austerities. And she gave us food and drink of various kinds. And having refreshed ourselves therewith and regained our strength, we proceeded along the way shown by her. At last we came out of the cavern and beheld the briny sea, and on its shores, the Sahya, the Malaya and the great Dardura mountains. And ascending the mountains of Malaya, we beheld before us the vast ocean. And beholding it we felt sorely grieved in mind. And dejected in spirits and afflicted with pain and famishing with hunger, we despaired of returning with our lives. Casting our eyes on the great ocean extending over many hundreds of Yojanas and abounding in whales and alligators and other aquatic animals, we became anxious and filled with grief. We then sat together, resolved to die there of starvation. And in course of conversation we happened to talk of the vulture Jatayu. Just then we saw a bird huge as a mountain, of frightful form, and inspiring terror into every heart, like a second son of Vinata. And coming upon us unawares for devouring us, he said, 'Who are ye that are speaking thus of my brother Jatayu? I am his elder brother, by name Sampati, and am the king of birds. Once upon a time, we two, with the desire of outstripping each other, flew towards the sun. My wings got burnt, but those of Jatayu were not. That was the last time I saw my beloved brother Jatayu, the king of vultures! My wings burnt, I fell down upon the top of this great mountain where I still am!' When he finished speaking, we informed him of the death of his brother in a few words and also of this calamity that hath befallen thee! And, O king, the powerful Sampati heating this unpleasant news from us, was greatly afflicted and again enquired of us, saying, 'Who is this Rama and why was Sita carried off and how was Jatayu slain? Ye foremost of monkeys I wish to hear everything in detail!' We then informed him of everything about this calamity of thine and of the reason also of our vow of starvation. That king of birds then urged us (to give up our vow) by these words of his: 'Ravana is, indeed, known to me. Lanka is his capital. I beheld it on the other side of the sea in a valley of the Trikuta hills! Sita must be there. I have little doubt of this!' Hearing these words of his, we rose up quickly and began, O chastiser of foes, to take counsel of one another for crossing the ocean! And when none dared to cross it, I, having recourse to my father, crossed the great ocean which is a hundred Yojanas in width. And having slain the Rakshasis on the waters, I saw the chaste Sita within Ravana's harem, observing ascetic austerities, eager to behold her lord, with matted locks on head, and body besmeared with filth, and lean, and melancholy and helpless. Recognising her as Sita by those unusual signs, and approaching that worshipful lady while alone, I said, 'I am, O Sita, an emissary of Rama and monkey begotten by Pavana! Desirous of having a sight of thee, hither have I come travelling through the skies! Protected by Sugriva, that monarch of all the monkeys, the royal brothers Rama and Lakshmana are in peace! And Rama, O lady, with Sumitra's son, hath enquired of thy welfare! And Sugriva also, on account of his friendship (with Rama and Lakshmana) enquireth of thy welfare. Followed by all the monkeys, thy husband will soon be here. Confide in me, O adorable lady, I am a monkey and not a Rakshasa!' Thus addressed by me, Sita seemed to meditate for a moment and then replied to me, saying, 'From the words of Avindhya I know that thou art Hanuman! O mighty-armed one, Avindhya is an old and respected Rakshasa! He told me that Sugriva is surrounded by counsellors like thee. Thou mayst depart now!' And with these words she gave me this jewel as a credential. And, indeed, it was by means of this jewel that the faultless Sita had been able to support her existence. And the daughter of Janaka further told me as a token from her, that by thee, O tiger among men, a blade of grass (inspired with Mantras and thus converted into a fatal weapon) had once been shot at a crow while ye were on the breast of the mighty hill known by the name of Chitrakuta! And this she said as evidence of my having met her and hers being really the princess of Videha. I then caused myself to be seized by Ravana's soldiers, and then set fire to the city of Lanka!'"

Footnotes

551:1 Abode of Varuna in the original.

551:2 Garuda.

551:3 Pavana, the God of the wind.

Section 281

"Markandeya said, 'It was on the breast of that very hill where Rama was seated with those foremost of monkeys that great monkey chiefs at the command of Sugriva, began to flock together. The father-in-law of Vali, the illustrious Sushena, accompanied by a thousand crores of active apes, came to Rama. And those two foremost of monkeys endued with mighty energy, viz., Gaya and Gavakshya, each accompanied by a hundred crores of monkeys, showed themselves there. And, O king, Gavakshya also of terrible mien and endued with a bovine tail, showed himself there, having collected sixty thousand crores of monkeys. And the renowned

Gandhamadana, dwelling on the mountains of the same name, collected a hundred thousand crores of monkeys. And the intelligent and mighty monkey known by the name of Panasa mustered together fifty-two crores of monkeys. And that foremost and illustrious of monkeys named Dadhimukha of mighty energy mustered a large army of monkeys possessed of terrible prowess. And Jamvuvan showed himself there with a hundred thousand crores of black bears of terrible deeds and faces having the Tilaka mark. And these and many other chiefs of monkey-chiefs, countless in number, O king, came there for aiding Rama's cause. And endued with bodies huge as mountain-peaks and roaring like lions, loud was the uproar that was heard there made by those monkeys running restlessly from place to place. And some of them looked like mountain-peaks, and some looked like buffaloes. And some were of the hue of autumnal clouds and the faces of some were red as vermillion. And some rose high, and some fell down, and some cut capers, and some scattered the dust, as they mustered together from various directions. And that monkey army, vast as the sea at full tide, encamped there at Sugriva's bidding. And after those foremost of monkeys had mustered from every direction, the illustrious descendant of Raghu, with Sugriva by his side, set out in an auspicious moment of a very fair day under a lucky constellation, accompanied by that host arrayed in order of battle, as if for the purpose of destroying all the worlds. And Hanuman, the son of the Wind-god, was in the van of that host, while the rear was protected by the fearless son of Sumitra. And surrounded by the monkey-chiefs, those princes of Raghu's house with fingers cased in guana skin, shone, as they went, like the Sun and the Moon in the midst of the planets. And that monkey host armed with stones and Sala and Tala trees, looked very much like a far-extending field of corn under the morning sun. And that mighty army, protected by Nala and Nila and Angada and Kratha and Mainda and Dwivida, marched forth for achieving the purpose of Raghava. And encamping successively, without interruption of any kind, on wide and healthy tracts and valleys abounding with fruits and roots and water and honey and meat, the monkey host at last reached the shores of the briny sea. And like unto a second ocean, that mighty army with its countless colours, having reached the shores of sea, took up its abode there. Then the illustrious son of Dasaratha, addressing Sugriva amongst all those foremost monkeys, spoke unto him these words that were suited to the occasion, 'This army is large. The ocean also is difficult to cross. What contrivance, therefore, commends itself to thee for crossing the ocean?' At these words, many vain-glorious monkeys answered, 'We are fully able to cross the sea.' This answer, however, was not of much use, as all could not avail of that means. Some of the monkeys proposed to cross the sea in boats, and some in rafts of various kinds. Rama, however, conciliating them all, said, 'This cannot be. 'The sea here is a full hundred Yojanas in width. All the monkeys, ye heroes, will not be able to cross it. This proposal, therefore, that ye have made, is not consonant to reason. Besides we have not the number of boats necessary for carrying all our troops. How, again, can one like us raise such obstacles in the way of the merchants? Our army is very large. The foe wilt make a great havoc if a hole is detected. Therefore, to cross the sea in boats and rafts doth not recommend itself to me. I will, however, pray to the Ocean for the necessary means. Foregoing food, I will lie down on the shore. He will certainly show himself to me. If, however, he doth not show himself, I will chastise him then by means of my great weapons that are more blazing than fire itself and are incapable of being baffled!' Having said these words, both Rama and Lakshmana touched waterand duly laid themselves down on a bed of kusa grass on the seashore. The divine and illustrious Ocean then that lord of male and female rivers, surrounded by aquatic animals, appeared unto Rama in a vision. And addressing Rama in sweet accents, the genius of the Ocean, surrounded by countless mines of gems, said, 'O son of Kausalya, tell me what aid, O bull among men, I am to render thee! I also have sprung from the race of Ikshwaku and am, therefore, a relative of thine!' Rama replied unto him, saying, 'O lord of rivers, male and female, I desire thee to grant me a way for my troops, passing along which I may slay the Ten-headed (Ravana), that wretch of Pulastya's race! If thou dost not grant the way I beg of thee, I will then dry thee up by means of my celestial arrows inspired with mantras!' And hearing these words of Rama, the genius of Varuna's abode, joining his hands, answered in great affliction, 'I do not desire to put any obstacle in thy way. I am no foe of thine! Listen, O Rama, to these words, and having listened, do what is proper! If, at thy command, I get a way for the passage of thy army, others then, from strength of their bows, will command me to do the same! In thy army there is a monkey of the name of Nala, who is a skilful mechanic. And endued with great strength, Nala is the son of Tashtri, the divine artificer of the Universe. And whether it is wood, or grass or stone, that he will throw into my waters, I will support the same on my surface, and thus wilt thou have a bridge (over which to pass)!' And having said these words, the genius of the Ocean disappeared. And Rama awaking, called Nala unto him and said, 'Build thou a bridge over the sea! Thou alone, I am sure, art able to do it!' And it was by this means that the descendant of Kakutstha's race caused a bridge to be built that was ten Yojanas in width and a hundred Yojanas in length. And to this day that bridge is celebrated over all the world by the name of Nala's bridge. And having completed that bridge, Nala, of body huge as a hill, came away at the command of Rama.

"And while Rama was on this side of the ocean, the virtuous Vibhishana, the brother of the king of the Rakshasas accompanied by four of his counsellors, came unto Rama. And the high-souled Rama received him with due welcome. Sugriva, however, feared, thinking he might be a spy. The son of Raghu, meanwhile perfectly satisfied (with Vibhishana) in consequence of the sincerity of his exertions and the many indications of his good conduct, worshipped him with respect. And he also installed Vibhishana in the sovereignty of all the Rakshasas and made him his own junior counsellor, and a friend of Lakshmana's. And it was under Vibhishana's guidance, O king, that Rama with all his troops crossed the great ocean by means of that bridge in course of a month. And having crossed the ocean and arrived at Lanka, Rama caused its extensive and numerous gardens to be devastated by his monkeys. And while Rama's troops were there, two of Ravana's counsellors and officers, named Suka and Sarana, who had come as spies, having assumed the shape of monkeys, were seized by Vibhishana. And when those wanderers of the night assumed their real Rakshasa forms, Rama showed them his troop and dismissed them quietly. And having quartered his troops in those woods that skirted the city, Rama then sent the monkey Angada with great wisdom as his envoy to Ravana."

Footnotes

552:1 There is a difference of reading here. Some texts read fifty seven,

552:2 A difference of reading is observable here.

553:1 As a purificatory ceremony, called the Achamana. To this day, no Hindu can perform any ceremony without going through the Achamana in the first instance.

554:1 Traditions represents the sons of king Sagara of the Ikshwaku race as the excavator of the ocean. Hence the ocean is called Sagara.

Section 282

"Markandeya said, 'Having quartered his army in those groves abounding with food and water and with fruits and roots, the descendant of Kakutstha began to watch over them with care. Ravana, on the other hand, planted in his city many appliances constructed according to the rules of military science. And his city, naturally impregnable on account of its strong ramparts and gate-ways, had seven trenches, that were deep and full of water to the brim and that abounded with fishes and sharks and alligators, made more impregnable still by means of pointed stakes of Khadira wood. And the ramparts, heaped with stones, were made impregnable by means of catapults. And the warriors (who guarded the walls) were armed with earthen pots filled with venomous snakes, and with resinous powders of many kinds. And they were also armed with clubs, and fire-brands and arrows and lances and swords and battle-axes. And they had also Sataghnis and stout maces steeped in wax. And at all the gates of the city were planted movable and immovable encampments manned by large numbers of infantry supported by countless elephants and horses. And Angada, having reached one of the gates of the city, was made known to the Rakshasas. And he entered the town without suspicion or fear. And surrounded by countless Rakshasas, that hero in his beauty looked like the Sun himself in the midst of masses of clouds. And having approached the hero of Pulastya's race in the midst of his counsellors, the eloquent Angada saluted the king and began to deliver Rama's message in these words, 'That descendant of

Raghu, O king, who ruleth at Kosala and whose renown hath spread over the whole world, sayeth unto thee these words suited to the occasion. Accept thou that message and act according to it! Provinces and towns, in consequence of their connection with sinful kings incapable of controlling their souls, are themselves polluted and destroyed. By the violent abduction of Sita, thou alone hast injured me! Thou, however, wilt become the cause of death to many unoffending persons. Possessed of power and filled with pride, thou hast, before this, slain many Rishis living in the woods, and insulted the very gods. Thou hast slain also many great kings and many weeping women. For those transgressions of thine, retribution is about to overtake thee! I will slay thee with thy counsellors. Fight and show thy courage! O wanderer of the night, behold the power of my bow, although I am but a man! Release Sita, the daughter of Janaka! If thou dost not release her, I shall make the Earth divested of all Rakshasas with my keen-edged arrows!' Hearing these defiant words of the enemy, king Ravana bore them ill, becoming senseless with wrath. And thereupon four Rakshasas skilled in reading every sign of their master, seized Angada like four hawks seizing a tiger. With those Rakshasas, however, holding him fast by his limbs, Angada leaped upwards and alighted on the palace terrace. And as he leaped up with a great force, those wanderers of the night fell down the earth, and bruised by the violence of the fall, had their ribs broken. And from the golden terrace on which he had alighted, he took a downward leap. And overleaping the walls of Lanka, he alighted to where his comrades were. And approaching the presence of the lord of Kosala and informing him of everything, the monkey Angada endued with great energy retired to refresh himself, dismissed with due respect by Rama.

The descendant of Raghu then caused the ramparts of Lanka to be broken down by a united attack of all those monkeys endued with the speed of the wind. Then Lakshmana, with Vibhishana and the king of the bears marching in the van, blew up the southern gate of the city that was almost impregnable. Rama then attacked Lanka with a hundred thousand crores of monkeys, all possessed of great skill in battle, and endued with reddish complexions like those of young camels. And those crores of greyish bears with long arms, and legs and huge paws, and generally supporting themselves on their broad haunches, were also urged on to support the attack. And in consequence of those monkeys leaping up and leaping down and leaping in transverse directions, the Sun himself, his bright disc completely shaded, became invisible for the dust they raised. And the citizens of Lanka beheld the wall of their town assume all over a tawny hue, covered by monkeys of complexions yellow as the ears of paddy, and grey as Shirisha flowers, and red as the rising Sun, and white as flax or hemp. And the Rakshasas, O king, with their wives and elders, were struck with wonders at that sight. And the monkey warriors began to pull down pillars made of precious stones and the terraces and tops of palatial mansions. And breaking into fragments the propellers of catapults and other engines, they began to cast them about in all directions. And taking up the Sataghnis along with the discs, the clubs, and stones, they threw them down into the city with great force and loud noise. And attacked thus by the monkeys, those Rakshasas that had been placed on the walls to guard them, fled precipitately by hundreds and thousands.

"Then hundreds of thousands of Rakshasas, of terrible mien, and capable of assuming any form at will, came out at the command of the king. And pouring a perfect shower of arrows and driving the denizens of the forest, those warriors, displaying great prowess, adorned the ramparts. And soon those wanderers of the night, looking like masses of flesh, and of terrible mien, forced the monkeys to leave the walls. And mangled by the enemies' lances, numerous monkey-chiefs fell down from the ramparts, and crushed by the falling columns and gate-ways, numerous Rakshasas also fell down to rise no more. And the monkeys and the brave Rakshasas that commenced to eat up the foe, struggled, seizing one another by the hair, and mangling and tearing one another with their nails and teeth. And the monkeys and the Rakshasas roared and yelled frightfully, and while many of both parties were slain and fell down to rise no more, neither side gave up the contest. And Rama continued all the while to shower a thick downpour of arrows like the very clouds. And the arrows he shot, enveloping Lanka, killed large numbers of Rakshasas. And the son of Sumitra, too, that mighty bowman incapable of being fatigued in battle, naming particular Rakshasas stationed on the ramparts, slew them with his clothyard shafts. And then the monkey host, having achieved success was withdrawn at the command of Rama, after it had thus pulled down the fortifications of Lanka and made all objects within the city capable of being aimed at by the besieging force."

Footnotes

555:1 Lit. an engine killing a hundred. Perhaps, some kind of rude cannon.

555:2 Perhaps, brands or torches steeped in wax, intended to be thrown in a burning state, amongst the foe. Readers of Indian history know how Lord Lake was repulsed from Bharatpore by means of huge bales of cotton, steeped in oil, rolled from the ramparts of that town, in a burning state, towards the advancing English.

555:3 Lit. be a Purusha (male)! Manhood would not be appropriate in connection with a Rakshasa.

Section 283

"Markandeya said, 'And while those troops (thus withdrawn) were reposing themselves in their quarters, many little Rakshasas and Pisachas owning Ravana as their leader, penetrated amongst them. And among these were Parvana, Patana, Jambha, Khara, Krodha-vasa, Hari, Praruja, Aruja and Praghasa, and others. And as these wicked ones were penetrating (the monkey host) in their invisible forms, Vibhishana, who had the knowledge thereof, broke the spell of their invisibility. And once seen, O king, by the powerful and long-leaping monkeys, they were all slain and prostrated on the earth, deprived of life. And unable to endure this, Ravana marched out at the head of his troops. And surrounded by his terrible army of Rakshasas and Pisachas, Ravana who was conversant with the rules of warfare like a second Usanas invested the monkey host, having disposed his troops in that array which is named after Usanas himself. And beholding Ravana advancing with his army disposed in that array, Rama, following the mode recommended by Vrihaspati, disposed his troops in counter array for opposing that wanderer of the night. And coming up quickly, Ravana began to fight with Rama. And Lakshmana singled out Indrajit, and Sugriva singled out Virupakshya, and Nikharvata fought with Tara, and Nala with Tunda, and Patusa with Panasa. And each warrior, advancing up to him whom he regarded as his match, began to fight with him on that field of battle, relying on the strength of his own arms, and that encounter, so frightful to timid persons, soon became terrible and fierce like that between the gods and the Asuras in the days of old. And Ravana covered Rama with a shower of darts and lances and swords, and Rama also afflicted Ravana with his whetted arrows of iron furnished with the sharpest points, and in the same way Lakshmana smote the contending Indrajit with arrows capable of penetrating into the most vital parts and Indrajit also smote Sumitra's son with an arrowy shower. And Vibhishana showered upon Prahasta and Prahasta showered upon Vibhishana, without any regard for each other a thick downpour of winged arrows furnished with the sharpest points. And thus between those mighty warriors there came about an encounter of celestial weapons of great force, at which the three worlds with their mobile and immobile creatures were sorely distressed."

Section 284

"Markandeya said, "Then Prahasta, suddenly advancing up to Vibhishana and uttering a loud yell, struck him with his mace. But though struck with that mace of terrible force, the mighty-armed Vibhishana of great wisdom, without wavering in the least, stood still as the mountains of Himavat. Then Vibhishana, taking up a huge and mighty javelin furnished with a hundred bells, inspired it with mantras and hurled it at the head of his adversary. And by the impetuosity of that weapon rushing with the force of the thunderbolt, Prahasta's head was severed off, and he thereupon looked like a mighty tree broken by the wind. And beholding that wanderer of the night, Prahasta, thus slain in battle, Dhumraksha rushed with great impetuosity against the monkey-host. And beholding the soldiers of Dhumraksha, looking like the clouds and endued with terrible mien, advancing up towards them, the monkey-chief suddenly broke and fled. And seeing those foremost of monkeys suddenly give way, that tiger among monkeys, Hanuman, the son of Pavana, began to advance. And beholding the son of

Pavana staying still on the field of battle, the retreating monkeys, O king, one and all quickly rallied. Then mighty and great and fearful was the uproar that arose there in consequence of the warriors of Rama and Ravana rushing against each other. And in that battle which raged terribly the field soon became miry with blood. And Dhumraksha afflicted the monkey-host with volleys of winged shafts. Then that vanquisher of foes, Hanuman, the son of Pavana, quickly seized that advancing leader of the Rakshasa. And the encounter that took place between that monkey and the Rakshasa hero, is desirous of defeating the other, was fierce and terrible, like that of Indra and Prahlada (in days of yore). And the Rakshasa struck the monkey with his maces and spiked clubs while the monkey struck the Rakshasa with trunks of trees unshorn of their branches. Then Hanuman, the son of Pavana, slew in great wrath that Rakshasa along with his charioteer and horses and broke his chariot also into pieces. And beholding Dhumraksha, that foremost of Rakshasa, thus slain, the monkeys, abandoning all fear, rushed against the Rakshasa army with great valour. And slaughtered in large numbers by the victorious and powerful monkeys, the Rakshasas became dispirited and fled in fear to Lanka. And the surviving wreck of the Rakshasa army, having reached the city, informed king Ravana of everything that had happened. And hearing from them that Prahasta and that mighty archer Dhumraksha, had both, with their armies, been slain by the powerful monkeys, Ravana drew a deep sigh and springing up from his excellent seat, said,--the time is come for Kumbhakarna to act.--And having said this, he awake, by means of various loud-sounding instruments, his brother Kumbhakarna from his deep and prolonged slumbers. And having awaked him with great efforts, the Rakshasa king, still afflicted with anxiety, addressed the mighty Kumbhakarna and said unto him when seated at his ease on his bed, having perfectly recovered consciousness and self-possession, these words, 'Thou, indeed, art happy, O Kumbhakarna, that canst enjoy profound and undisturbed repose, unconscious of the terrible calamity that hath overtaken us! Rama with his monkey host hath crossed the Ocean by a bridge and disregarding us all is waging a terrible war (against us). I have stealthily brought away his wife Sita, the daughter of Janaka. and it is to recover her that he hath come hither, after having made a bridge over the great Ocean. Our great kinsmen also, Prahasta and others, have already been slain by him. And, O scourge of thy enemies, there is not another person, save thee, that can slay Rama! Therefore, O warrior, putting on thy armour, do thou set out this day for the purpose of vanquishing Rama and his followers! The two younger brothers of Dushana, viz., Vajravega and Promathin, will join thee with their forces!' And having said this unto the mighty Kumbhakarna. the Rakshasa king gave instructions to Vajravega and Promathin as to what they should do. And accepting his advice, those two warlike brothers of Dushana quickly marched out of the city, preceded by Kumbhakarna."

Section 285

"Markandeya said, "Then Kumbhakarna set out from the city, accompanied by his followers. And soon he beheld the victorious monkey troops encamped before him. And passing them by with the object of seeking out Rama, he beheld the son of Sumitra standing at his post, bow in hand. Then the monkey warriors, speedily advancing towards him, surrounded him on all sides. And then they commenced to strike him with numberless large trees. And many amongst them fearlessly began to tear his body with their nails. And those monkeys began to fight with him in various ways approved by the laws of warfare. And they soon overwhelmed that chief of the Rakshasas with a shower of terrible weapons of various kinds. And attacked by them thus, Kumbhakarna only laughed at them and began to eat them up. And he devoured those foremost of monkeys known by the name of Chala, and Chandachala, and Vajravahu. And beholding that fearful act of the Rakshasa, other monkeys were frightened and set forth a loud wail of fear. And hearing the screams of those monkey-leaders, Sugriva boldly advanced towards Kumbhakarna. And that high-souled king of the monkeys swiftly approaching the Rakshasa, violently struck him on the head with the trunk of a Sala tree. And though the high-souled Sugriva always prompt in action broke that Sala tree on the head of Kumbhakarna, he failed to make any impression on that Rakshasa. And then, as if roused from his torpor by that blow, Kumbhakarna stretching forth his arms seized Sugriva by main force. And beholding Sugriva dragged away by the Rakshasa, the heroic son of Sumitra, that delighter of his friends, rushed towards Kumbhakarna. And that slayer of hostile heroes, Lakshmana, advancing towards Kumbhakarna, discharged at him an impetuous and mighty arrow furnished with golden wings. And that arrow, cutting through his coat of mail and penetrating into his body, passed through it outright and struck into the earth, stained with the Rakshasa's blood. Kumbhakarna then, having his breast thus bored through, released the king of monkeys. And taking up a huge mass of stone as his weapon, the mighty warrior Kumbhakarna then rushed towards the son of Sumitra, aiming it at him. And as the Rakshasa rushed towards him, Lakshmana cut off his upraised arms by means of a couple of keen-edged shafts furnished with heads resembling razors. But as soon as the two arms of the Rakshasa were thus cut off, double that number of arms soon appeared on his person. Sumitra's son, however, displaying his skill in weapon, soon by means of similar arrows cut off those arms also, each of which had seized a mass of stone. At this, that Rakshasa assumed a form enormously huge and furnished with numerous heads and legs and arms. Then the son of Sumitra rived, with a Brahma weapon, that warrior looking like an assemblage of hill. And rent by means of that celestial weapon, that Rakshasa fell on the field of battle like a huge tree with spreading branches suddenly consumed by heaven's thunderbolt. And beholding Kumbhakarna endued with great activity and resembling the Asura Vritra himself, deprived of life and prostrated on the field of battle, the Rakshasa warriors fled in fear. And beholding the Rakshasa warriors running away from the field of battle, the younger brother of Dushana, rallying them, rushed in great wrath upon the son of Sumitra. Sumitra's son, however, with a loud roar, received with his winged shafts both those wrathful warriors, Vajravega and Promathin, rushing towards him. The battle then, O son of Pritha, that took place between those two younger brothers of Dushana on the one hand and the intelligent Lakshmana on the other, was exceedingly furious and made the bristles of the spectators stand on end. And Lakshmana overwhelmed the two Rakshasas with a perfect shower of arrows. And those two Rakshasa heroes, on the other hand, both of them excited with fury, covered Lakshmana with an arrowy hail. And that terrible encounter between Vajravega and Promathin and the mighty-armed Lakshmana lasted for a short while. And Hanumana, the son of Pavana, taking up a mountain peak, rushed towards one of the brothers, and with that weapon took the life of the Rakshasa Vajravega. And that mighty monkey, Nala, also, with a large mass of rock, crushed Promathin, that other younger brother of Dushana. The deadly struggle, however, between the soldiers of Rama and Ravana, rushing against one another, instead of coming to an end even after this, raged on as before. And hundreds of Rakshasas were slain by the denizens of the forest, while many of the latter were slain by the former. The loss, however, in killed, of the Rakshasas was far greater than that of the monkeys.

Section 286

"Markandeya said, 'Learning that Kumbhakarna had with his followers, fallen in battle as also that great warrior Prahasta, and Dhumraksha too of mighty energy, Ravana then addressed his heroic son Indrajit saying, 'O slayer of foes, slay thou in battle Rama and Sugriva and Lakshmana. My good son, it was by thee that this blazing fame of mine had been acquired by vanquishing in battle that wielder of the thunderbolt, the thousand-eyed Lord of Sachi! Having the power of appearing and vanishing at thy will, slay thou, O smiter of foes, my enemies by means, O thou foremost of all wielders of weapons, of thy celestial arrows received as boons (from the gods)! Rama and Lakshmana and Sugriva are incapable of enduring the bare touch of thy weapons. What shall I say, therefore, of their followers? That cessation of hostilities which could not be brought about by either Prahasta or Kumbhakarna in battle, be it thine, O mighty-armed one, to bring about! Slaying my enemies with all their army by means of thy keen-edged shafts, enhance my joy to-day, O son, as thou didst once before by vanquishing Vasava!' Thus addressed by him. Indrajit said--So be it,--and encased in mail he quickly ascended his chariot, and proceeded, O king, towards the field of battle. And then that bull amongst Rakshasas loudly announcing his own name, challenged Lakshmana endued with auspicious marks, to a single combat. And Lakshmana, thus challenged, rushed towards that Rakshasa, with his bow and arrows, and striking terror into his adversary's heart by means of the flapping of his bow-string on the leathern case of his left hand. And the encounter that took place between those warriors that defied each other's prowess and each of whom was desirous of vanquishing the other, and both of whom were conversant with celestial weapons, was terrible in the extreme. But when the son of Ravana found that he could not by his arrows gain any advantage over his adversary, that foremost of mighty warriors mustered all his energy. And Indrajit then began to hurl at Lakshmana with great force numberless javelins. The son of Sumitra, however, cut them into fragments by means of his own keen-edged arrows. And those javelins, thus cut into pieces by the keen-edged arrows of Lakshmana, dropped down upon the ground. Then the handsome Angada, the son of Vali, taking up a large tree, rushed impetuously at Indrajit and struck him with it on the head. Undaunted at this, Indrajit of mighty energy sought to smite Angada with a lance. Just at that juncture, however, Lakshmana cut into pieces the lance taken up by Ravana's son. The son of Ravana then took up a mace and struck on the left flank that foremost of monkeys, the heroic Angada who was then staying close beside him. Angada, the powerful son of Vali, little recking that stroke, hurled at Indrajit a mighty Sal stem. And hurled in wrath by Angada for the destruction of Indrajit, that tree, O son of Pritha, destroyed Indrajit's chariot along with his horses and charioteer. And thereupon jumping from his horseless and driverless car, the son of Ravana disappeared from sight, O king, by aid of his powers of illusion. And beholding that Rakshasa, abundantly endued with powers of illusion, disappear so suddenly, Rama proceeded towards that spot and began to protect his troops with care. Indrajit, however, with arrows, obtained as boons from the gods, began to pierce both Rama and mighty Lakshmana in every part of their bodies. Then the heroic Rama and Lakshmana both continued to contend with their arrows against Ravana's son who had made himself invisible by his powers of illusion. But Indrajit continued to shower in wrath all over those lions among men his keen-edged shafts by hundreds and thousands. And seeking that invisible warrior who was ceaselessly showering his arrows, the monkeys penetrated into every part of the firmament, armed with huge masses of stone. Them as well as the two brothers, however, the invisible Rakshasa began to afflict with his shafts. Indeed, the son of Ravana, concealing himself by his powers of illusion, furiously attacked the monkey host. And the heroic brothers Rama and Lakshmana, pierced all over with arrows, dropped down on the ground like the Sun and the Moon fallen down from the firmament.'"

Section 287

"Markandeya said, 'Beholding both the brothers Rama and Lakshmana prostrate on the ground, the son of Ravana tied them in a net-work of those arrows of his which he had obtained as boons. And tied by Indrajit on the field of battle by means of that arrowy net, those heroic tigers among men resembled a couple of hawks immured in a cage. And beholding those heroes prostrate on the ground pierced with hundreds of arrows, Sugriva with all the monkeys stood surrounding them on all sides. And the king of the monkeys stood there, accompanied by Sushena and Mainda and Dwivida, and Kumuda and Angada and Hanuman and Nila and Tara and Nala. And Vibhishana, having achieved success in another part of the field, soon arrived at that spot, and roused those heroes from insensibility, awakening them by means of the weapon called, Prajna. Then Sugriva soon extracted the arrows from their bodies. And by means of that most efficacious medicine called the Visalya , applied with celestial mantras, those human heroes regained their consciousness. And the arrow having been extracted from their bodies, those mighty warriors in a moment rose from their recumbent posture, their pains and fatigue thoroughly alleviated. And beholding Rama the descendant of Ikshwaku's race, quite at his ease, Vibhishana, O son of Pritha, joining his hands; told him these words, 'O chastiser of foes, at the command of the king of the Guhyakas, a Guhyaka hath come from the White mountains, bringing with him his water! O great king, this water is a present to thee from Kuvera, so that all creatures that are invisible may, O chastiser of foes, become visible to thee! This water laved over the eyes will make every invisible creature visible to thee, as also to any other person to whom thou mayst give it!'--Saying--So be it,--Rama took that sacred water, and sanctified his own eyes therewith. And the high-minded Lakshmana also did the same. And Sugriva and Jambuvan, and Hanuman and Angada, and Mainda and Dwivida, and Nila and many other foremost of the monkeys, laved their eyes with that water. And thereupon it exactly happened as Vibhishana had said, for, O Yudhishthira, soon did the eyes of all these became capable of beholding things that could not be seen by the unassisted eye!

"Meanwhile, Indrajit, after the success he had won, went to his father. And having informed him of the feats he had achieved, he speedily returned to the field of battle and placed himself at the van of his army. The son of

Sumitra then, under Vibhishana's guidance, rushed towards that wrathful son of Ravana coming back, from desire of battle, to lead the attack. And Lakshmana, excited to fury and receiving a hint from Vibhishana, and desiring to slay Indrajit who had not completed his daily sacrifice, smote with his arrows that warrior burning to achieve success. And desirous of vanquishing each other, the encounter that took place between them was exceedingly wonderful like that (in days of yore) between the Lord of celestials and Prahrada. And Indrajit pierced the son of Sumitra with arrows penetrating into his very vitals. And the son of Sumitra also pierced Ravana's son with arrows of fiery energy. And pierced with Lakshmana's arrows, the son of Ravana became senseless with wrath. And he shot at Lakshmana eight shafts fierce as venomous snakes. Listen now, O Yudhishthira, as I tell thee how the heroic son of Sumitra then took his adversary's life by means of three winged arrows possessed of the energy and effulgence of fire! With one of these, he severed from Indrajit's body that arm of his enemy which had grasped the bow. With the second he caused that other arm which had held the arrows, to drop down on the ground. With the third that was bright and possessed of the keenest edge, he cut off his head decked with a beautiful nose and bright with ear-rings. And shorn of arms and head, the trunk became fearful to behold. And having slain the foe thus, that foremost of mighty men then slew with his arrows the charioteer of his adversary. And the horses then dragged away the empty chariot into the city. And Ravana then beheld that car without his son on it. And hearing that his son had been slain, Ravana suffered his heart to be overpowered with grief. And under the influence of extreme grief and affliction, the king of the Rakshasas suddenly cherished the desire of killing the princess of Mithila. And seizing a sword, the wicked Rakshasa hastily ran towards that lady staying within the Asoka wood longing to behold her lord. Then Avindhya beholding that sinful purpose of the wicked wretch, appeased his fury. Listen, O Yudhishthira, to the reasons urged by Avindhya! That wise Rakshasa said, 'Placed as thou art on the blazing throne of an empire, it behoveth thee not to slay a woman! Besides, this woman is already slain, considering that she is a captive in thy power! I think, she would not be slain if only her body were destroyed. Slay thou her husband! He being slain, she will be slain too! Indeed, not even he of an hundred sacrifices (Indra) is thy equal in prowess! The gods with Indra at their head, had repeatedly been affrighted by thee in battle!' With these and many other words of the same import, Avindhya succeeded in appeasing Ravana. And the latter did, indeed, listen to his counsellor's speech. And that wanderer of the night, then, resolved to give battle himself sheathed his sword, and issued orders for preparing his chariot.'"

Footnotes

562:1 This weapon could restore an insensible warrior to consciousness, as the Sam-mohana weapon could deprive one of consciousness.

562:2 Visalya a medicinal plant of great efficacy in healing cuts and wounds. It is still cultivated in several parts of Bengal. A medical friend of the writer tested the efficacy of the plant known by that name and found it to be much superior to either gallic acid or tannic acid in stopping blood.

563:1 The Guhyakas occupy, in Hindu mythology, a position next only to that of the gods, and superior to that of the Gandharvas who are the celestial choristers. The White mountain is another name of Kailasa, the peak where Siva hath his abode.

Section 288

"Markandeya said, The Ten-necked (Ravana), excited to fury at the death of his beloved son, ascended his car decked with gold and gems. And surrounded by terrible Rakshasas with various kinds of weapons in their hands, Ravana rushed towards Rama, fighting with numerous monkey-chief. And beholding him rushing in wrath towards the monkey army, Mainda and Nila and Nala and Angada, and Hanuman and Jamvuman, surrounded him with all their troops. And those foremost of monkeys and bears began to exterminate with trunks of trees, the soldiers of the Ten-necked (Ravana), in his every sight. And beholding the enemy slaughtering his troops, the Rakshasa king, Ravana, possessed of great powers of illusion, began to put them forth. And forth from his body began to spring hundreds and thousands of Rakshasas armed with arrows and lances and double-edged swords in hand. Rama, however, with a celestial weapon slew all those Rakshasas. The king of the Rakshasas then once more put forth his prowess of illusion. The Ten-faced, producing from his body numerous warriors resembling, O Bharata, both Rama and Lakshmana, rushed towards the two brothers. And then those Rakshasas, hostile to Rama and Lakshmana and armed with bows and arrows, rushed towards Rama, and beholding that power of illusion put forth by the king of Rakshasas, that descendant of Ikshwaku's race, the son of Sumitra, addressed Rama in these heroic words, 'Slay those Rakshasas, those wretches with forms like thy own!' And Rama, thereupon slew those and other Rakshasas of forms resembling his own. And that time Matali, the charioteer of Indra, approached Rama on the field of battle, with a car effulgent as the Sun and unto which were yoked horses of a tawny hue. And Matali said, 'O son of Kakutstha's race, this excellent and victorious car, unto which have been yoked this pair of tawny horses, belonging to the Lord of celestials! It is on this excellent car, O tiger among men, that Indra hath slain in battle hundreds of Daityas and Danavas! Therefore, O tiger among men, do thou, riding on the car driven by me, quickly slay Ravana in battle! Do not delay in achieving this!' Thus addressed by him, the descendant of Raghu's race, however, doubted the truthful words of Matali, thinking this is another illusion produced by the Rakshasas--Vibhishana then addressed him saying, 'This, O tiger among men, is no illusion of the wicked Ravana! Ascend thou this chariot quickly, for this, O thou of great effulgence, belongeth to Indra!' The descendant of Kakutstha then cheerfully said unto Vibhishana, 'So be it', and riding on that car, rushed wrathfully upon Ravana. And when Ravana, too, rushed against his antagonist, a loud wail of woe was set up by the creatures of the Earth, while the celestials in heaven sent forth a leonine roar accompanied by beating of large drums. The encounter then that took place between the Ten-necked Rakshasa and that prince of Raghu's race, was fierce in the extreme. Indeed, that combat between them hath no parallel elsewhere. And Rakshasa hurled at Rama a terrible javelin looking like Indra's thunderbolt and resembling a Brahmana's curse on the point of utterance. Rama, however, quickly cut into fragments that javelin by means of his sharp arrows. And beholding that most difficult feat, Ravana was struck with fear. But soon his wrath was excited and the Ten-necked hero began to shower on Rama whetted arrows by thousands and tens of thousands and countless weapons of various kinds, such as rockets and javelins and maces and battle-axes and darts of various kinds and Shataghnis and whetted shafts. And beholding that terrible form of illusion displayed by the Ten-necked Rakshasa, the monkeys fled in fear in all directions. Then the descendant of Kakutstha, taking out of his quiver an excellent arrow furnished with handsome wings and golden feathers and a bright and beautiful head, fixed it on the bow with Brahmastra mantra. And beholding that excellent arrow transformed by Rama, with proper mantras into a Brahma weapon, the celestials and the Gandharvas with Indra at their head, began to rejoice. And the gods and the Danavas and the Kinnaras were led by the display of that Brahma weapon to regard the life of their Rakshasa foe almost closed. Then Rama shot that terrible weapon of unrivalled energy, destined to compass Ravana's death, and resembling the curse of a Brahmana on the point of utterance. And as soon, O Bharata, as that arrow was shot by Rama from his bow drawn to a circle, the Rakshasa king with his chariot and charioteer and horses blazed up, surrounded on all sides by a terrific fire. And beholding Ravana slain by Rama of famous achievements, the celestials, with the Gandharvas and the Charanas, rejoiced exceedingly. And deprived of universal dominion by the energy of the Brahma weapon, the five elements forsook the illustrious Ravana. And were consumed by the Brahma weapon, the physical ingredients of Ravana's body. His flesh and blood were all reduced to nothingness,--so that the ashes even could not be seen.'"

Footnotes

565:1 According to both Vyasa and Valmiki, there is nothing so fierce as a Brahmana's curse. The very thunderbolt of Indra is weak compared to a Brahmana's curse. The reason is obvious. The thunder smites the individual at whom it may be aimed. The curse of Brahmana smites the whole race, whole generation, whole country.

Section 289

"Markandeya said, 'Having slain Ravana, that wretched king of the Rakshasas and foe of the celestials, Rama with his friends and Sumitra's son rejoiced exceedingly. And after the Ten-necked (Rakshasa) hath been slain, the celestials with the Rishis at their head, worshipped Rama of mighty arms, blessing and uttering the word Jaya repeatedly. And all the celestials and the Gandharvas and the denizens of the celestial regions gratified Rama of eyes like lotus leaves, with hymns and flowery showers. And having duly worshipped Rama, they all went away to those regions whence they had come. And, O thou of unfading glory, the firmament at that time looked as if a great festival was being celebrated.

"And having slain the Ten-necked Rakshasa, the lord Rama of worldwide fame, that conqueror of hostile cities, bestowed Lanka on Vibhishana. Then that old and wise counsellor (of Ravana) known by the name of Avindhya, with Sita walking before him but behind Vibhishana who was at the front, came out of the city. And with great humility Avindhya said unto the illustrious descendant of Kakutstha, 'O illustrious one, accept thou this goddess, Janaka's daughter of excellent conduct!' Hearing these words, the descendant of Ikshwaku's race alighted from his excellent chariot and beheld Sita bathed in tears. And beholding that beautiful lady seated within her vehicle, afflicted with grief, besmeared with filth, with matted locks on head, and attired in dirty robes, Rama, afraid of the loss of his honour, said unto her, 'Daughter of Videha, go withersover thou likest! Thou art now free! What should have been done by me, hath been done! O blessed lady, owning me for thy husband, it is not meet that thou shouldst grow old in the abode of the Rakshasa! It is for this I have slain that wanderer of the night! But how can one like us, acquainted with every truth of morality embrace even for a moment a woman that had fallen into other's hands? O princess of Mithila whether thou art chaste or unchaste, I dare not enjoy thee, now that thou art like sacrificial butter lapped by a dog!' Hearing these cruel words, that adorable girl suddenly fell down in great affliction of heart, like a plantain tree severed from its roots. And the colour that was suffusing her face in consequence of the joy she had felt, quickly disappeared, like watery particles on a mirror blown thereon by the breath of the mouth. And hearing these words of Rama, all the monkeys also with Lakshmana became still as dead. Then the divine and pure-souled Brahma of four faces, that Creator of the Universe himself sprung from a lotus, showed himself on his car to Raghu's son. And Sakra and Agni and Vayu, and Yama and Varuna and the illustrious Lord of the Yakshas, and the holy Rishis, and king Dasaratha also in a celestial and effulgent form and on car drawn by swans, showed themselves. And then the firmament crowded with celestials and Gandharvas became as beautiful as the autumnal welkin spangled with stars. And rising up from the ground, the blessed and famous princess of Videha, in the midst of those present spoke unto Rama of wide chest, these words, 'O prince, I impute no fault to thee, for thou art well acquainted with the behaviour that one should adopt towards both men and women. But hear thou these words of mine! The ever-moving Air is always present within every creature. If I have sinned, let him forsake my vital forces! If I have sinned, Oh, then let Fire, and Water, and Space, and Earth, like Air (whom I have already invoked), also forsake my vital forces! And as, O hero, I have never, even in my dreams, cherished the image of any other person, so be thou my lord as appointed by the gods.' After Sita had spoken, a sacred voice, resounding through the whole of that region, was heard in the skies, gladdening the hearts of the high-souled monkeys. And the Wind-god was heard to say, O son of Raghu, what Sita hath said is true! I am the god of Wind. The princess of Mithila is sinless! Therefore, O king, be united with thy wife!' And the god of Fire said, 'O son of Raghu, I dwell within the bodies of all creatures! O descendant of Kakutstha, the princess of Mithila is not guilty of even the minutest fault!' And Varuna then said, 'O son of Raghu, the humours in every creature's body derive their existence from me! I tell thee, let the princess of Mithila be accepted by thee!' And Brahma himself then said, 'O descendant of Kakutstha, O son, in thee that art honest and pure and conversant with the duties of royal sages, this conduct is not strange. Listen, however, to these words of mine! Thou hast, O hero, slain this enemy of the gods, the Gandharvas, the Nagas, the Yakshas, the Danavas, and the great Rishis! It was through my grace that he had hitherto been unslayable of all creatures. And indeed, it was for some reason that I had tolerated him for some time! The wretch, however, abducted Sita for his own destruction. And as regards Sita, I protected her through Nalakuvera's curse. For that person had cursed Ravana of old, saying, that if he ever approached an unwilling woman, his head should certainly be split into a hundred fragments. Let no suspicion, therefore, be thine! O thou of great glory, accept thy wife! Thou hast indeed, achieved a mighty feat for the benefit of the gods, O thou that art of divine effulgence!' And last of all Dasaratha said, 'I have been gratified with thee, O child! Blessed be thou, I am thy father Dasaratha! I command thee to take back thy wife, and rule thy kingdom, O thou foremost of men!' Rama then replied, 'If thou art my father, I salute thee with reverence, O king of kings! I shall indeed, return, at thy command, to the delightful city of Ayodhya!'

"Markandeya continued, 'Thus addressed, his father, O bull of the Bharata race, gladly answered Rama, the corners of whose eyes were of a reddish hue, saying, 'Return to Ayodhya and rule thou that kingdom! O thou of great glory, thy fourteen years (of exile) have been completed.' Thus addressed by Dasaratha, Rama bowed to the gods, and saluted by his friends he was united with his wife, like the Lord of the celestials with the daughter of Puloman. And that chastiser of foes then gave a boon to Avindhya. And he also bestowed both riches and honours on the Rakshasa woman named Trijata. And when Brahma with all the celestials having India at their head, said unto Rama, 'O thou that ownest Kausalya for thy mother, what boons after thy heart shall we grant thee?' Rama, thereupon, prayed them to grant him firm adherence to virtues and invincibility in respect of all foes. And he also asked for the restoration to life of all those monkeys that had been slain by the Rakshasas, and after Brahma had said--So be it, those monkeys, O king, restored to life, rose up from the field of battle, and Sita too, of great good fortune, granted unto Hanuman a boon, saying, 'Let thy life, O son, last as long as (the fame of) Rama's achievements! And, O Hanuman of yellow eyes, let celestial viands and drinks be ever available to thee through my grace!'

"Then the celestials with Indra at their head all disappeared in the very sight of those warriors of spotless achievements. And beholding Rama united with the daughter of Janaka, the charioteer of Sakra, highly pleased, addressed him in the midst of friends, and said these words, 'O thou of prowess that can never be baffled thou hast dispelled the sorrow of the celestials, the Gandharvas, the Yakshas, the Asuras, the Nagas, and human beings! As long, therefore, as the Earth will hold together, so long will all creatures with the celestials, the Asuras, the Gandharvas, the Yakshas, the Rakshasas, and the Pannagas, speak of thee.' And having said these words unto Rama, Matali worshipped that son of Raghu, and having obtained the leave of that foremost of wielders of weapons, he went away, on that same chariot of solar effulgence. And Rama also, with Sumatra's son and Vibhishana, and accompanied by all the monkeys with Sugriva at their head, placing Sita in the van and having made arrangements for the protection of Lanka, recrossed the ocean by the same bridge. And he rode on that beautiful and sky-ranging chariot called the Pushpaka that was capable of going everywhere at the will of the rider. And that subduer of passions was surrounded by his principal counsellors in order of precedence. And arriving at that part of the sea-shore where he had formerly laid himself down, the virtuous king, with all the monkeys, pitched his temporary abode. And the son of Raghu then, bringing the monkeys before him in due time, worshipped them all, and gratifying them with presents of jewels and gems, dismissed them one after another. And after all the monkey-chiefs, and the apes with bovine tails, and the bears, had gone away, Rama re-entered Kishkindhya with Sugriva. And accompanied by both Vibhishana and Sugriva, Rama re-entered Kishkindhya riding on the Pushpaka car and showing the princess of Videha the woods along the way. And having arrived at Kishkindhya, Rama, that foremost of all smiters, installed the successful Angada as prince-regent of the kingdom. And accompanied by the same friends as also by Sumitra's son, Rama proceeded towards his city along the same path by which he had come. And having reached the city of Ayodhya, the king despatched Hanuman thence as envoy to Bharata. And Hanuman, having ascertained Bharata's intentions from external indications, gave him the good news (of Rama's arrival). And after the son of Pavana had come back, Rama entered Nandigrama. And having entered that town, Rama beheld Bharata besmeared with filth and attired in rags and seated with his elder brother's sandals placed before him. And being united, O bull of Bharata race, with both Bharata and Shatrughna, the mighty son of Raghu, along with Sumitra's son, began to rejoice exceedingly. And Bharata and Shatrughna also, united with their eldest brother, and beholding Sita, both derived great pleasure. And Bharata then, after having worshipped his returned brother, made over to him with great pleasure, the kingdom that had been in his hands as a sacred trust. And Vasishtha and Vamadeva then together installed that hero in the sovereignty (of Ayodhya) at the eighth Muhurta of the day under the asterism called Sravana. And after his installation was over, Rama gave leave to well-pleased Sugriva the king of the monkeys, along with all his followers, as also to rejoicing Vibhishana of Pulastya's race, to return to their respective abodes. And having worshipped them with various articles of enjoyment, and done everything that was suitable to the occasion, Rama dismissed those friends of his with a sorrowful heart. And the son of Raghu then, having worshiped that Pushpaka chariot, joyfully gave it back unto Vaisravana. And then assisted by the celestial Rishi (Vasishtha), Rama performed on the banks of the Gomati ten horse-sacrifices without obstruction of any kind and with treble presents unto Brahmanas.'"

Footnotes

569:1 Abhijit is lit, the eighth muhurta of the day, a muhurta being equal to an hour of 48 minutes, i.e. the thirtieth part of a whole day and night. The Vaishnava asterism is as explained by Nilakantha, the Sravava.

Section 290

"Markandeya said, 'It was thus, O mighty-armed one, that Rama of immeasurable energy had suffered of old such excessive calamity in consequence of his exile in the woods! O tiger among men, do not grieve, for, O chastiser of foes, thou art Kshatriya! Thou too treadest in the path in which strength of arms is to be put forth,--the path that leadeth to tangible rewards. Thou hast not even a particle of sin. Even the celestials with Indra at their head, and the Asuras have to tread in the path that is trod by thee! It was after such afflictions that the wielder of the thunderbolt, aided by the Maruts, slew Vritra, and the invincible Namuchi and the Rakshasi of long tongue! He that hath assistance, always secureth the accomplishment of all his purposes! What is that which cannot be vanquished in battle by him that hath Dhananjaya for his brother? This Bhima, also, of terrible prowess, is the foremost of mighty persons. The heroic and youthful sons of Madravati again are mighty bowmen. With allies such as these, why dost thou despair, O chastiser of foes? These are capable of vanquishing the army of the wielder himself of the thunderbolt with the Maruts in the midst. Having these mighty bowmen of celestial forms for thy allies, thou, O bull of Bharata race, art sure to conquer in battle all thy foes! Behold, this Krishna, the daughter of Drupada, forcibly abducted by the wicked-minded Saindhava from pride of strength and energy, hath been brought back by these mighty warriors after achieving terrible feats! Behold, king Jayadratha was vanquished and lay powerless before thee! The princess of Videha was rescued with almost no allies by Rama after the slaughter in battle of the Ten-necked Rakshasa of terrible prowess! Indeed, the allies of Rama (in that contest) were monkeys and black-faced bears, creatures that were not even human! Think of all this, O king in thy mind! Therefore, O foremost of Kurus, grieve not for all (that hath occurred), O bull of the Bharata race! Illustrious persons like thee never indulge in sorrow, O smiter of foes!'

Vaisampayana continued, "It was thus that the king was comforted by Markandeya. And then that high-souled one, casting off his sorrows, once more spoke unto Markandeya."

*****

Pativrata-Mahatmya Parva

Section 291

"Yudhishthira said, 'O mighty sage, I do not so much grieve for myself or these my brothers or the loss of my kingdom as I do for this daughter of Drupada. When we were afflicted at the game of the dice by those wicked-souled ones, it was Krishna that delivered us. And she was forcibly carried off from the forest by Jayadratha. Hast thou even seen or heard of any chaste and exalted lady that resembleth this daughter of Drupada?'"

"Markandeya said, 'Listen, O king, how the exalted merit of chaste ladies, O Yudhishthira, was completely obtained by a princess named Savitri. There was a king among the Madras, who was virtuous and highly pious. And he always ministered unto the Brahmanas, and was high-souled and firm in promise. And he was of subdued senses and given to sacrifices. And he was the foremost of givers, and was able, and beloved by both the citizens and the rural population. And the name of that lord of Earth was Aswapati. And he was intent on the welfare of all beings. And that forgiving (monarch) of truthful speech and subdued senses was without issue. And when he got old, he was stricken with grief at this. And with the object of raising offspring, he observed rigid vows and began to live upon frugal fare, having recourse to the Brahmacharya mode of life, and restraining his senses. And that best of kings, (daily) offering ten thousand oblations to the fire, recited Mantras in honour of Savitri and ate temperately at the sixth hour. And he passed eighteen years, practising such vows. Then when the eighteen years were full, Savitri was pleased (with him). And O king, issuing with great delight, in embodied form, from the Agnihotra fire, the goddess showed herself to that king. And intent on conferring boons, she spoke these words unto the monarch, 'I have been gratified, O king, with thy Brahmacharya practices, thy purity and self-restraint and observance of vows, and all thy endeavours and veneration! Do thou, O mighty king. O Aswapati, ask for the boon that thou desirest! Thou ought, however, by no means show any disregard for virtue.' Thereat Aswapati said, 'It is with the desire of attaining virtue that I have been engaged in this task. O goddess, may many sons be born unto me worthy of my race! If thou art pleased with me, O goddess, I ask for this boon. The twice-born ones have assured me that great merit lieth in having offspring!' Savitri replied, 'O king, having already learnt this thy intention, I had spoken unto that lord, the Grandsire, about thy sons. Through the favour granted by the Self-create, there shall speedily be born unto thee on earth a daughter of great energy. It behoveth thee not to make any reply. Well-pleased, I tell thee this at the command of the Grandsire.'

"Markandeya said, 'Having accepted Savitri's words and saying, 'So be it!' the king again gratified her and said, 'May this happen soon!' On Savitri vanishing away, the monarch entered his own city. And that hero began to live in his kingdom, ruling his subjects righteously. And when some time had elapsed, that king, observant of vows, begat offspring on his eldest queen engaged in the practice of virtue. And then, O bull of the Bharata race, the embryo in the womb of the princess of Malava increased like the lord of stars in the heavens during the lighted fortnight. And when the time came, she brought forth a daughter furnished with lotus-like eyes. And that best of monarchs, joyfully performed the usual ceremonies on her behalf. And as she had been bestowed with delight by the goddess Savitri by virtue of the oblations offered in honour of that goddess, both her father, and the Brahmanas named her Savitri. And the king's daughter grew like unto Sree herself in an embodied form. And in due time, that damsel attained her puberty. And beholding that graceful maiden of slender waist and ample hips, and resembling a golden image, people thought, 'We have received a goddess.' And overpowered by her energy, none could wed that girl of eyes like lotus-leaves, and possessed of a burning splendour.'

'And it came to pass that once on the occasion of a parva, having fasted and bathed her head, she presented herself before the (family) deity and caused the Brahmanas to offer oblations with due rites to the sacrificial fire. And taking the flowers that had been offered to the god, that lady, beautiful as Sree herself, went to her high-souled sire. And having reverenced the feet of her father and offering him the flowers she had brought, that maiden of exceeding grace, with joined hands, stood at the side of the king. And seeing his own daughter resembling a celestial damsel arrived at puberty, and unsought by people, the king became sad. And the king said, 'Daughter, the time for bestowing thee is come! Yet none asketh thee. Do thou (therefore) thyself seek for a husband equal to thee in qualities! That person who may be desired by thee should be notified to me. Do thou choose for thy husband as thou listest. I shall bestow thee with deliberation. Do thou, O auspicious one, listen to me as I tell thee the words which I heard recited by the twice-born ones. The father that doth not bestow his daughter cometh by disgrace. And the husband that knoweth not his wife in her season meeteth with disgrace. And the son that doth not protect his mother when her husband is dead, also suffereth disgrace. Hearing these words of mine, do thou engage thyself in search of a husband. Do thou act in such a way that we may not be censured by the gods!'

"Markandeya said, 'Having said these words to his daughter and his old counsellors, he instructed the attendants to follow her, saying,--Go! Thereat, bashfully bowing down unto her father's feet, the meek maid went out without hesitation, in compliance with the words of her sire. And ascending a golden car, she went to the delightful asylum of the royal sages, accompanied by her father's aged counsellors. There, O son, worshipping the feet of the aged ones, she gradually began to roam over all the woods. Thus the king's daughter distributing wealth in all sacred regions, ranged the various places belonging to the foremost of the twice-born ones.'"

Footnotes

570:1 Also called Gayatri, the wife of Brahma.

Section 292

"Markandeya continued, 'On one occasion, O Bharata, when that king, the lord of the Madras, was seated with Narada in the midst of his court, engaged in conversation, Savitri, accompanied by the king's counsellors, came to her father's abode after having visited various sacred regions and asylums. And beholding her father seated with Narada, she worshipped the feet of both by bending down her head. And Narada then said, 'Whither had this thy daughter gone? And, O king, whence also doth she come? Why also dost thou not bestow her on a husband, now that she hath arrived at the age of puberty?' Aswapati answered, saying, 'Surely it was on this very business that she had been sent, and she returneth now (from her search). Do thou, O celestial sage, listen, even from her as to the husband she hath chosen herself!'

"Markandeya continued, 'Then the blessed maid, commanded by her father with the words,--Relate everything in detail,--regarded those words of her sire as if they were those of a god, and spoke unto him thus, 'There was, amongst the Salwas, a virtuous Kshatriya king known by the name of Dyumatsena. And it came to pass that in course of time he became blind. And that blind king possessed of wisdom had an only son. And it so happened that an old enemy dwelling in the vicinity, taking advantage of the king's mishap, deprived him of his kingdom. And thereupon the monarch, accompanied by his wife bearing a child on her breast, went into the woods. And having retired into the forests, he adopted great vows and began to practise ascetic austerities. And his son, born in the city, began to grow in the hermitage. That youth, fit to be my husband, I have accepted in my heart for my lord!' At these words of hers, Narada said, 'Alas, O king, Savitri hath committed a great wrong, since, not knowing, she hath accepted for her lord this Satyavan of excellent qualities! His father speaketh the truth and his mother also is truthful in her speech. And it is for this that the Brahmanas have named the son Satyavan. In his childhood he took great delight in horses, and used to make horses of clay. And he used also to draw pictures of horses. And for this that youth is sometimes called by the name of Chitraswa.' The king then asked, 'And is prince Satyavan, who is devoted to his father, endued with energy and intelligence and forgiveness and courage?' Narada replied, saying, 'In energy Satyavan is like unto the sun, and in wisdom like unto Vrihaspati! And he is brave like unto the lord of the celestials and forgiving like unto the Earth herself!' Aswapati then said, 'And is the prince Satyavan liberal in gifts and devoted to the Brahmanas? Is he handsome and magnanimous and lovely to behold?' Narada said, 'In bestowal of gifts according to his power, the mighty son of Dyumatsena is like unto Sankriti's son Rantideva. In truthfulness of speech and devotion unto Brahmanas, he is like Sivi, the son of Usinara. And he is magnanimous like Yayati, and beautiful like the Moon. And in beauty of person he is like either of the twin Aswins. And with senses under control, he is meek, and brave, and truthful! And with passion in subjection he is devoted to his friends, and free from malice and modest and patient. Indeed, briefly speaking, they that are possessed of great ascetic merit and are of exalted character say that he is always correct in his conduct and that honour is firmly seated on his brow.' Hearing this, Aswapati said, 'O reverend sage, thou tellest me that he is possessed of every virtue! Do thou now tell me his defects if, indeed, he hath any!' Narada then said, 'He hath one only defect that hath overwhelmed all his virtues. That defect is incapable of being conquered by even the greatest efforts. He hath only one defect, and no other. Within a year from this day, Satyavan, endued with a short life will cast off his body!' Hearing these words of the sage, the king said, 'Come, O Savitri, go thou and choose another for thy lord, O beautiful damsel! That one great defect (in this youth) existeth, covering all his merits. The illustrious Narada honoured by even the gods, sayeth, that Satyavan will have to cast off his body within a year, his days being numbered!' At these words of her father, Savitri said, 'The death can fall but once; a daughter can be given away but one; and once only can a person say, I give away! These three things can take place only once. Indeed, with a life short or long, possessed of virtues or bereft of them, I have, for once, selected my husband. Twice I shall not select. Having first settled a thing mentally, it is expressed in words, and then it is carried out into practice. Of this my mind is an example!' Narada then said, 'O best of men, the heart of thy daughter Savitri wavereth not! It is not possible by any means to make her swerve from this path of virtue! In no other person are those virtues that dwell in Satyavan. The bestowal of thy daughter, therefore, is approved by me!' The king said, 'What thou hast said, O illustrious one, should never be disobeyed, for thy words are true! And I shall act as thou hast said, since thou art my preceptor!' Narada said, 'May the bestowal of thy daughter Savitri be attended with peace! I shall now depart. Blessed be all of ye!'

"Markandeya continued, 'Having said this, Narada rose up into the sky and went to heaven. On the other hand, the king began to make preparations for his daughter's wedding!'"

Section 293

"Markandeya said, 'Having pondered over these words (of Narada) about his daughter's marriage, the king began to make arrangements about the nuptials. And summoning all the old Brahmanas, and Ritwijas together with the priests, he set out with his daughter on an auspicious day. And arriving at the asylum of Dyumatsena in the sacred forest, the king approached the royal sage on foot, accompanied by the twice-born ones. And there he beheld the blind monarch of great wisdom seated on a cushion of Kusa grass spread under Sala tree. And after duly reverencing the royal sage, the king in an humble speech introduced himself. Thereupon, offering him the Arghya, a seat, and a cow, the monarch asked his royal guest,--Wherefore is this visit?--Thus addressed the king disclosed everything about his intentions and purpose with reference to Satyavan. And Aswapati said, 'O royal sage, this beautiful girl is my daughter named Savitri. O thou versed in morality, do thou, agreeably to the customs of our order, take her from me as thy daughter-in-law!' Hearing these words, Dyumatsena said, 'Deprived of kingdom, and taking up our abode in the woods, we are engaged in the practice of virtue as ascetics with regulated lives. Unworthy of a forest life, how will thy daughter, living in the sylvan asylum, bear this hardship?' Aswapati said, 'When my daughter knoweth, as well as myself, that happiness and misery come and go (without either being stationary), such words as these are not fit to be used towards one like me! O king, I have come hither, having made up my mind! I have bowed to thee from friendship; it behoveth thee not, therefore, to destroy my hope! It behoveth thee not, also, to disregard me who, moved by love, have come to thee! Thou art my equal and fit for an alliance with me, as indeed, I am thy equal and fit for alliance with thee! Do thou, therefore, accept my daughter for thy daughter-in-law and the wife of the good Satyavan!' Hearing these words Dyumatsena said, 'Formerly I had desired an alliance with thee. But I hesitated, being subsequently deprived of my kingdom. Let this wish, therefore, that I had formerly entertained, be accomplished this very day. Thou art, indeed, a welcome guest to me!'

"Then summoning all the twice-born ones residing in the hermitages of that forest, the two kings caused the union to take place with due rites. And having bestowed his daughter with suitable robes and ornaments, Aswapati went back to his abode in great joy. And Satyavan, having obtained a wife possessed of every accomplishment, became highly glad, while she also rejoiced exceedingly upon having gained the husband after her own heart. And when her father had departed, she put off all her ornaments, and clad herself in barks and cloths dyed in red. And by her services and virtues, her tenderness and self-denial, and by her agreeable offices unto all, she pleased everybody. And she gratified her mother-in-law by attending to her person and by covering her with robes and ornaments. And she gratified her father-in-law by worshipping him as a god and controlling her speech. And she pleased her husband by her honeyed speeches, her skill in every kind of work, the evenness of her temper, and by the indications of her love in private. And thus, O Bharata, living in the asylum of those pious dwellers of the forest, they continued for some time to practise ascetic austerities. But the words spoken by Narada were present night and day in the mind of the sorrowful Savitri.'"

Section 294

"Markandeya said, 'At length, O king, after a long time had passed away, the hour that had been appointed for the death of Satyavan arrived. And as the words that had been spoken by Narada were ever present in the mind of Savitri, she had counted the days as they passed. And having ascertained that her husband would die on the fourth day following, the damsel fasted day and night, observing the Triratra vow. And hearing of her vow, the king became exceedingly sorrow and rising up soothed Savitri and said these words, 'This vow that thou hast begun to observe, O daughter of a king, is exceedingly hard; for it is extremely difficult to fast for three nights together!' And hearing these words, Savitri said, 'Thou needst not be sorry, O father! This vow I shall be able to observe! I have for certain undertaken this task with perseverance; and perseverance is the cause of the successful observance of vows.' And having listened to her, Dyumatsena said, 'I can by no means say unto thee, Do thou break thy vow. One like me should, on the contrary, say,--Do thou complete thy vow!' And having said this to her, the high-minded Dyumatsena stopped. And Savitri continuing to fast began to look (lean) like a wooden doll. And, O bull of the Bharata race, thinking that her husband would die on the morrow, the woe-stricken Savitri, observing a fast, spent that night in extreme anguish. And when the Sun had risen about a couple of hand Savitri thinking within herself--To-day is that day, finished her morning rites, and offered oblations to the flaming fire. And bowing down unto the aged Brahmanas, and her father-in-law, and mother-in-law, she stood before them with joined hands, concentrating her senses. And for the welfare of Savitri, all the ascetics dwelling in that hermitage, uttered the auspicious benediction that she should never suffer widowhood. And Savitri immersed in contemplation accepted those words of the ascetics, mentally saying,--So be it!--And the king's daughter, reflecting on those words of Narada, remained, expecting the hour and the moment.

Then, O best of the Bharatas, well-pleased, her father-in-law and mother-in-law said these words unto the princess seated in a corner, 'Thou hast completed the vow as prescribed. The time for thy meal hath now arrived; therefore, do thou what is proper!' Thereat Savitri said, 'Now that I have completed the purposed vow, I will eat when the Sun goes down. Even this is my heart's resolve and this my vow!'

"Markandeya continued, 'And when Savitri had spoken thus about her meal, Satyavan, taking his axe upon his shoulders, set out for the woods. And at this, Savitri said unto her husband, 'It behoveth thee not to go alone! I will accompany thee. I cannot bear to be separated from thee!' Hearing these words of hers, Satyavan said, 'Thou hast never before repaired to the forest. And, O lady, the forest-paths are hard to pass! Besides thou hast been reduced by fast on account of thy vow. How wouldst thou, therefore, be able to walk on foot?' Thus addressed, Savitri said, 'I do not feel langour because of the fast, nor do I feel exhaustion. And I have made up my mind to go. It behoveth thee not, therefore, to prevent me!' At this, Satyavan said, 'If thou desirest to go, I will gratify that desire of thine. Do thou, however, take the permission of my parents, so that I may be guilty of no fault!'

"Markandeya continued, 'Thus addressed by her lord, Savitri of high vows saluted her father-in-law and mother-in-law and addressed them, saying, 'This my husband goeth to the forest for procuring fruits. Permitted by my revered lady-mother and father-in-law, I will accompany him. For to-day I cannot bear to be separated from him. Thy son goeth out for the sake of the sacrificial fire and for his reverend superiors. He ought not, therefore, to be dissuaded. Indeed, he could be dissuaded if he went into the forest on any other errand. Do ye not prevent me! I will go into the forest with him. It is a little less than a year that I have not gone out of the asylum. Indeed, I am extremely desirous of beholding the blossoming woods!' Hearing these words Dyumatsena said, 'Since Savitri hath been bestowed by her father as my daughter-in-law, I do not remember that she hath ever spoken any words couching a request. Let my daughter-in-law, therefore, have her will in this matter. Do thou, however, O daughter, act in such a way that Satyavan's work may not be neglected!'

"Markandeya continued, 'Having received the permission of both, the illustrious Savitri, departed with her lord, in seeming smiles although her heart was racked with grief. And that lady of large eyes went on, beholding picturesque and delightful woods inhabited by swarms of peacocks. And Satyavan sweetly said unto Savitri, 'Behold these rivers of sacred currents and these excellent trees decked with flowers!' But the faultless Savitri continued to watch her lord in all his moods, and recollecting the words of the celestial sage, she considered her husband as already dead. And with heart cleft in twain, that damsel, replying to her lord, softly followed him expecting that hour.'"

Section 295

"Markandeya said, The powerful Satyavan then, accompanied by his wife, plucked fruits and filled his wallet with them. And he then began to fell branches of trees. And as he was hewing them, he began to perspire. And in consequence of that exercise his head began to ache. And afflicted with toil, he approached his beloved wife, and addressed her, saying, 'O Savitri, owing to this hard exercise my head acheth, and all my limbs and my heart also are afflicted sorely! O thou of restrained speech, I think myself unwell, I feel as if my head is being pierced with numerous darts. Therefore, O auspicious lady, I wish to sleep, for I have not the power to stand.' Hearing these words, Savitri quickly advancing, approached her husband, and sat down upon the ground, placing his head upon her lap. And that helpless lady, thinking of Narada's words, began to calculate the (appointed) division of the day, the hour, and the moment. The next moment she saw a person clad in red attire with his head decked with a diadem. And his body was of large proportions and effulgent as the Sun. And he was of a darkish hue, had red eyes, carried a noose in his hand, and was dreadful to behold. And he was standing beside Satyavan and was steadfastly gazing at him. And seeing him, Savitri gently placed her husband's head on the ground, and rising suddenly, with a trembling heart, spake these words in distressful accents, 'Seeing this thy superhuman form, I take thee to be a deity. If thou will, tell me, O chief of the gods, who thou art and what also thou intendst to do!' Thereat, Yama replied, 'O Savitri, thou art ever devoted to thy husband, and thou art also endued with ascetic merit. It is for this reason that I hold converse with thee. Do thou, O auspicious one, know me for Yama. This thy lord Satyavan, the son of a king, hath his days run out. I shall, therefore, take him away binding him in this noose. Know this to be my errand!' At these words Savitri said, 'I had heard that thy emissaries come to take away mortals, O worshipful one! Why then, O lord, hast thou come in person?'

"Markandeya continued, 'Thus addressed by her, the illustrious lord of Pitris, with a view to oblige her, began to unfold to her truly all about his intentions. And Yama said, 'This prince is endued with virtues and beauty of person, and is a sea of accomplishments. He deserveth not to be borne away by my emissaries. Therefore is it that I have come personally.' Saying this, Yama by main force pulled out of the body of Satyavan, a person of the measure of the thumb, bound in noose and completely under subjection. And when Satyavan's life had thus been taken out, the body, deprived of breath, and shorn of lustre, and destitute of motion, became unsightly to behold. And binding Satyavan's vital essence, Yama proceeded in a southerly direction. Thereupon, with heart overwhelmed in grief, the exalted Savitri, ever devoted to her lord and crowned with success in respect of her vows, began to follow Yama. And at this, Yama said, 'Desist, O Savitri! Go back, and perform the funeral obsequies of thy lord! Thou art freed from all thy obligations to thy lord. Thou hast come as far as it is possible to come'. Savitri replied, 'Whither my husband is being carried, or whither he goeth of his own accord, I will follow him thither. This is the eternal custom. By virtue of my asceticism, of my regard for my superiors, of my affection for my lord, of my observance of vows, as well as of thy favour, my course is unimpeded. It hath been declared by wise men endued with true knowledge that by walking only seven paces with another, one contracteth a friendship with one's companion. Keeping that friendship (which I have contracted with thee) in view, I shall speak to thee something. Do thou listen to it. They that have not their souls under control, acquire not merit by leading the four successive modes of life, viz.,--celibacy with study, domesticity, retirement into the woods, and renunciation of the world. That which is called religious merit is said to consist of true knowledge. The wise, therefore, have declared religious merit to be the foremost of all things and not the passage through the four successive modes. By practising the duties of even one of these four modes agreeable to the directions of the wise, we have attained to true merit, and, therefore, we do not desire the second or the third mode, viz., celibacy with study or renunciation. It is for this again that the wise have declared religious merit to be the foremost of all things!' Hearing these words of hers, Yama said, 'Do thou desist! I have been pleased with these words of thine couched in proper letters and accents, and based on reason. Do thou ask for a boon! Except the life of thy husband, O thou of faultless features, I will bestow on thee any boon that thou mayst solicit!' Hearing these words, Savitri said, 'Deprived of his kingdom and bereft also of sight, my father-in-law leadeth a life of retirement in our sylvan asylum. Let that king through thy favour attain his eye-sight, and become strong 'like either fire or the Sun!' Yama said, 'O thou of faultless features, I grant thee this boon! It will even be as thou hast said! It seems that thou art fatigued with thy journey. Do thou desist, therefore, and return! Suffer not thyself to be weary any longer!' Savitri said, 'What weariness can I feel in the presence of my husband? The lot that is my husband's is certainly mine also. Whither thou carriest my husband, thither will I also repair! O chief of the celestials, do thou again listen to me! Even a single interview with the pious is highly desirable; friendship with them is still more so. And intercourse with the virtuous can never be fruitless. Therefore, one should live in the company of the righteous!' Yama said, 'These words that thou hast spoken, so fraught with useful instruction, delight the heart and enhance the wisdom of even the learned. Therefore, O lady, solicit thou a second boon, except the life of Satyavan!' Savitri said, 'Sometime before, my wise and intelligent father-in-law was deprived of his kingdom. May that monarch regain his kingdom. And may that superior of mine never renounce his duties! Even this is the second boon that I solicit!' Then Yama said,--'The king shall soon regain his kingdom. Nor shall he ever fall off from his duties. Thus, O daughter of a king have I fulfilled thy desire. Do thou now desist! Return! Do not take any future trouble!' Savitri said, 'Thou hast restrained all creatures by thy decrees, and it is by thy decrees that thou takest them away, not according to thy will. Therefore it is, O god, O divine one, that people call thee Yama! Do thou listen to the words that I say! The eternal duty of the good towards all creatures is never to injure them in thought, word, and deed, but to bear them love and give them their due. As regards this world, everything here is like this (husband of mine). Men are destitute of both devotion and skill. The good, however, show mercy to even their foes when these seek their protection. Yama said, 'As water to the thirsty soul, so are these words uttered by thee to me! Therefore, do thou, O fair lady, if thou will, once again ask for any boon except Salyavana's life!' At these words Savitri replied, That lord of earth, my father, is without sons. That he may have a hundred sons begotten of his loins, so that his line may be perpetuated, is the third boon I would ask of thee!' Yama said, Thy sire, O auspicious lady, shall obtain a hundred illustrious sons, who will perpetuate and increase their father's race! Now, O daughter of a king, thou hast obtained thy wish. Do thou desist! Thou hast come far enough.' Savitri said, 'Staying by the side of my husband, I am not conscious of the length of the way I have walked. Indeed, my mind rusheth to yet a longer way of. Do thou again, as thou goest on, listen to the words that I will presently utter! Thou art the powerful son of Vivaswat. It is for this that thou art called Vaivaswata by the wise. And, O lord, since thou dealest out equal law unto all created things, thou hast been designated the lord of justice! One reposeth not, even in one's own self, the confidence that one doth in the righteous. Therefore, every one wisheth particularly for intimacy with the righteous. It is goodness of heart alone that inspireth the confidence of all creatures. And it is for this that people rely particularly on the righteous.' And hearing these words, Yama said, 'The words that thou utterest, O fair lady, I have not heard from any one save thee; I am highly pleased with this speech of thine. Except the life of Satyavan, solicit thou, therefore, a fourth boon, and then go thy way!' Savitri then said, 'Both of me and Satyavan's loins, begotten by both of us, let there be a century of sons possessed of strength and prowess and capable of perpetuating our race! Even this is the fourth boon that I would beg of thee!' Hearing these words of hers, Yama replied, 'Thou shalt, O lady, obtain a century of sons, possessed of strength and prowess, and causing thee great delight, O daughter of a king, let no more weariness be thine! Do thou desist! Thou hast already come too far!' Thus addressed, Savitri said, 'They that are righteous always practise eternal morality! And the communion of the pious with the pious is never fruitless! Nor is there any danger to the pious from those that are pious. And verily it is the righteous who by their truth make the Sun move in the heaven. And it is the righteous that support the earth by their austerities! And, O king, it is the righteous upon whom both the past and the future depend! Therefore, they that are righteous, are never cheerless in the company of the righteous. Knowing this to be the eternal practice of the good and righteous, they that are righteous continue to do good to others without expecting any benefit in return. A good office is never thrown away on the good and virtuous. Neither interest nor dignity suffereth any injury by such an act. And since such conduct ever adheres to the righteous, the righteous often become the protectors of all.' Hearing these words of hers, Yama replied, 'The more thou utterest such speeches that are pregnant with great import, full of honeyed phrases, instinct with morality, and agreeable to mind, the more is the respect that I feel for thee! O thou that art so devoted to thy lord, ask for some incomparable boon!' Thus addressed, Savitri said, 'O bestower of honours, the boon thou hast already given me is incapable of accomplishment without union with my husband. Therefore, among other boons, I ask for this, may this Satyavan be restored to life! Deprived of my husband, I am as one dead! Without my husband, I do not wish for happiness. Without my husband, I do not wish for heaven itself. Without my husband, I do not wish for prosperity. Without my husband, I cannot make up my mind to live! Thou thyself hast bestowed on me the boon, namely, of a century of sons; yet thou takest away my husband! I ask for this boon, 'May Satyavan be restored to life, for by that thy words will be made true.'"

"Markandeya continued, 'Thereupon saying,--So be it,--Vivaswat's son, Yama, the dispenser of justice, untied his noose, and with cheerful heart said these words to Savitri, 'Thus, O auspicious and chaste lady, is thy husband freed by me! Thou wilt be able to take him back free from disease. And he will attain to success! And along with thee, he will attain a life of four hundred years. And celebrating sacrifices with due rites, he will achieve great fame in this world. And upon thee Satyavan will also beget a century of sons. And these Kshatriyas with their sons and grandsons will all be kings, and will always be famous in connection with thy name. And thy father also will beget a hundred sons on thy mother Malavi. And under the name of the Malavas, thy Kshatriya brothers, resembling the celestials, will be widely known along with their sons and daughters!' And having bestowed these boons on Savitri and having thus made her desist, Yama departed for his abode. Savitri, after Yama had gone away, went back to the spot where her husband's ash-coloured corpse lay, and seeing her lord on the ground, she approached him, and taking hold of him, she placed his head on her lap and herself sat down on the ground. Then Satyavan regained his consciousness, and affectionately eyeing Savitri again and again, like one come home after a sojourn in a strange land, he addressed her thus, 'Alas, I have slept long! Wherefore didst thou not awake me? And where is that same sable person that was dragging me away?' At these words of his, Savitri said, 'Thou hast, O bull among men, slept long on my lap! That restrainer of creatures, the worshipful Yama, had gone away. Thou art refreshed, O blessed one, and sleep hath forsaken thee, O son of a king! If thou art able, rise thou up! Behold, the night is deep!'"

"Markandeya continued, 'Having regained consciousness, Satyavan rose up like one who had enjoyed a sweet sleep, and seeing every side covered with woods, said, 'O girl of slender waist, I came with thee for procuring fruits. Then while I was cutting wood I felt a pain in my head. And on account of that intense pain about my head I was unable to stand for any length of time, and, therefore, I lay on thy lap and slept. All this, O auspicious lady, I remember. Then, as thou didst embrace me, sleep stole away my senses. I then saw that it was dark all around. In the midst of it I saw a person of exceeding effulgence. If thou knowest everything, do thou then, O girl of slender waist, tell me whether what I saw was only a dream or a reality!' Thereupon, Savitri addressed him, saying, The night deepens. I shall, O prince, relate everything unto thee on the morrow. Arise, arise, may good betide thee! And, O thou of excellent vows, come and behold thy parents! The sun hath set a long while ago and the night deepens. Those rangers of the night, having frightful voices, are walking about in glee. And sounds are heard, proceeding from the denizens of the forest treading through the woods. These terrible shrieks of jackals that are issuing from the south and the east make my heart tremble (in fear)!' Satyavan then said, 'Covered with deep darkness, the wilderness hath worn a dreadful aspect. Thou wilt, therefore, not be able to discern the tract, and consequently wilt not be able to go!' Then Savitri replied, 'In consequence of a conflagration having taken place in the forest today a withered tree standeth aflame, and the flames being stirred by the wind are discerned now and then. I shall fetch some fire and light these faggots around. Do thou dispel all anxiety. I will do all (this) if thou darest not go, for I find thee unwell. Nor wilt thou be able to discover the way through this forest enveloped in darkness. Tomorrow when the woods become visible, we will go hence, if thou please! If, O sinless one, it is thy wish, we shall pass this night even here!' At these words of hers, Satyavan replied, 'The pain in my head is off; and I feel well in my limbs. With thy favour I wish to behold my father and mother. Never before did I return to the hermitage after the proper time had passed away. Even before it is twilight my mother confineth me within the asylum. Even when I come out during the day, my parents become anxious on my account, and my father searcheth for me, together with all the inhabitants of the sylvan asylums. Before this, moved by deep grief, my father and mother had rebuked me many times and often, saying,--Thou comest having tarried long! I am thinking of the pass they have today come to on my account, for, surely, great grief will be theirs when they miss me. One night before this, the old couple, who love me dearly, wept from deep sorrow and said into me, 'Deprived of thee, O son, we cannot live for even a moment. As long as thou livest, so long, surely, we also will live. Thou art the crutch of these blind ones; on thee doth perpetuity of our race depend. On thee also depend our funeral cake, our fame and our descendants! My mother is old, and my father also is so. I am surely their crutch. If they see me not in the night, what, oh, will be their plight! I hate that slumber of mine for the sake of which my unoffending mother and my father have both been in trouble, and I myself also, am placed in such rending distress! Without my father and mother, I cannot bear to live. It is certain that by this time my blind father, his mind disconsolate with grief, is asking everyone of the inhabitants of the hermitage about me! I do not, O fair girl, grieve so much for myself as I do for my sire, and for my weak mother ever obedient to her lord! Surely, they will be afflicted with extreme anguish on account of me. I hold my life so long as they live. And I know that they should be maintained by me and that I should do only what is agreeable to them!'

"Markandeya continued, 'Having said this, that virtuous youth who loved and revered his parents, afflicted with grief held up his arms and began to lament in accents of woe. And seeing her lord overwhelmed with sorrow the virtuous Savitri wiped away the tears from his eyes and said, 'If I have observed austerities, and have given away in charity, and have performed sacrifice, may this night be for the good of my father-in-law, mother-in-law and husband! I do not remember having told a single falsehood, even in jest. Let my father-in-law and mother-in-law hold their lives by virtue of the truth!' Satyavan said, 'I long for the sight of my father and mother! Therefore, O Savitri, proceed without delay. O beautiful damsel, I swear by my own self that if I find any evil to have befallen my father and mother, I will not live. If thou hast any regard for virtue, if thou wishest me to live, if it is thy duty to do what is agreeable to me, proceed thou to the hermitage!' The beautiful Savitri then rose and tying up her hair, raised her husband in her arms. And Satyavan having risen, rubbed his limbs with his hands. And as he surveyed all around, his eyes fell upon his wallet. Then Savitri said unto him, 'Tomorrow thou mayst gather fruits. And I shall carry thy axe for thy ease.' Then hanging up the wallet upon the bough of a tree, and taking up the axe, she re-approached her husband. And that lady of beautiful thighs, placing her husband's left arm upon her left shoulder, and embracing him with her right arms, proceeded with elephantic gait. Then Satyavan said, 'O timid one, by virtue of habit, the (forest) paths are known to me. And further, by the light of the moon between the trees, I can see them. We have now reached the same path that we took in the morning for gathering fruits. Do thou, O auspicious one, proceed by the way that we had come: thou needst not any longer feel dubious about our path. Near that tract overgrown with Palasa tree, the way diverges into two. Do thou proceed along the path that lies to the north of it. I am now well and have got back my strength. I long to see my father and mother!' Saying this Satyavan hastily proceeded towards the hermitage.'"

Section 296

"Markandeya said, 'Meanwhile the mighty Dyumatsena, having regained his sight, could see everything. And when his vision grew clear he saw everything around him. And, O bull of the Bharata race, proceeding with his wife Saivya to all the (neighbouring) asylums in search of his son, he became extremely distressed on his account. And that night the old couple went about searching in asylums, and rivers, and woods, and floods. And whenever they heard any sound, they stood rising their heads, anxiously thinking that their son was coming, and said, 'O yonder cometh Satyavan with Savitri!' And they rushed hither and thither like maniacs, their feet torn, cracked, wounded, and bleeding, pierced with thorns and Kusa blades. Then all the Brahmanas dwelling in that hermitage came unto them, and surrounding them on all sides, comforted them, and brought them back to their own asylum. And there Dyumatsena with his wife surrounded by aged ascetics, was entertained with stories of monarchs of former times. And although that old couple desirous of seeing their son, was comforted, yet recollecting the youthful days of their son, they became exceedingly sorry. And afflicted with grief, they began to lament in piteous accents, saying, 'Alas, O son, alas, O chaste daughter-in-law, where are you?' Then a truthful Brahmana of the name of Suvarchas spake unto them, saying, 'Considering the austerities, self-restraint, and behaviour of his wife Savitri, there can be no doubt that Satyavan liveth!' And Gautama said, 'I have studied all the Vedas with their branches, and I have acquired great ascetic merit. And I have led a celibate existence, practising also the Brahmacharya mode of life. I have gratified Agni and my superiors. With rapt soul I have also observed all the vows: and I have according to the ordinance, frequently lived upon air alone. By virtue of this ascetic merit, I am cognisant of all the doings of others. Therefore, do thou take it for certain that Satyavan liveth.' Thereupon his disciple said, 'The words that have fallen from the lips of my preceptor can never be false. Therefore, Satyavan surely liveth.' And the Rishi said, 'Considering the auspicious marks that his wife Savitri beareth and all of which indicate immunity from widowhood, there can be no doubt that Satyavan liveth!' And Varadwaja said, 'Having regard to the ascetic merit, self-restraint, and conduct of his wife Savitri, there can be no doubt that Satyavan liveth.' And Dalbhya said, 'Since thou hast regained thy sight, and since Savitri hath gone away after completion of the vow, without taking any food, there can be no doubt that Satyavan liveth.' And Apastamba said, 'From the manner in which the voices of birds and wild animals are being heard through the stillness of the atmosphere on all sides, and from the fact also of thy having regained the use of thy eyes, indicating thy usefulness for earthly purposes once more, there can be no doubt that Satyavan liveth.' And Dhauma said, 'As thy son is graced with every virtue, and as he is the beloved of all, and as he is possessed of marks betokening a long life, there can be no doubt that Satyavan liveth.'

"Markandeya continued, 'Thus cheered by those ascetics of truthful speech, Dyumatsena pondering over those points, attained a little ease. A little while after, Savitri with her husband Satyavan reached the hermitage during the night and entered it with a glad heart. The Brahmanas then said, 'Beholding this meeting with thy son, and thy restoration to eye-sight, we all wish thee well, O lord of earth. Thy meeting with thy son, the sight of thy daughter-in-law, and thy restoration to sight--constitute a threefold prosperity which thou hast gained. What we all have said must come to pass: there can be no doubt of this. Henceforth thou shalt rapidly grow in prosperity.' Then, O Pritha's son, the twice-born ones lighted a fire and sat themselves down before king Dyumatsena. And Saivya, and Satyavan, and Savitri who stood apart, their hearts free from grief, sat down with the permission of them all. Then, O Partha, seated with the monarch those dwellers of the woods, actuated by curiosity, asked the king's son, saying, 'Why didst thou not, O illustrious one, come back earlier with thy wife? Why hast thou come so late in the night? What obstacle prevented thee! We do not know, O son of a king, why thou hast caused such alarm to us, and to thy father and mother. It behoveth thee to tell us all about this,' Thereupon, Satyavan said, 'With the permission of my father, I went to the woods with Savitri. There, as I was hewing wood in the forest, I felt a pain in my head. And in consequence of the pain, I fell into a deep sleep.--This is all that I remember. I had never slept so long before I have come so late at night, in order that ye might not grieve (on my account). There is no other reason for this.' Gautama then said, 'Thou knowest not then the cause of thy father's sudden restoration to sight. It, therefore, behoveth Savitri to relate it. I wish to hear it (from thee), for surely thou art conversant with the mysteries of good and evil. And, O Savitri, I know thee to be like the goddess Savitri herself in splendour. Thou must know the cause of this. Therefore, do thou relate it truly! If it should not be kept a secret, do thou unfold it unto us!' At these words of Gautama Savitri said, 'It is as ye surmise. Your desire shall surely not be unfulfilled. I have no secret to keep. Listen to the truth then! The high-souled Narada had predicted the death of my husband. To-day was the appointed time. I could not, therefore, bear to be separated from my husband's company. And after he had fallen asleep, Yama, accompanied by his messengers, presented himself before him, and tying him, began to take him away towards the region inhabited by the Pitris. Thereupon I began to praise that august god, with truthful words. And he granted me five boons, of which do ye hear from me! For my father-in-law I have obtained these two boons, viz., his restoration to sight as also to his kingdom. My father also hath obtained a hundred sons. And I myself have obtained a hundred sons. And my husband Satyavan hath obtained a life of four hundred years. It was for the sake of my husband's life that I had observed that vow. Thus have I narrated unto you in detail the cause by which this mighty misfortune of mine was afterwards turned into happiness. The Rishis said, 'O chaste lady of excellent disposition, observant of vows and endued with virtue, and sprung from an illustrious line, by thee hath the race of this foremost of kings, which was overwhelmed with calamities, and was sinking in an ocean of darkness, been rescued.'

"Markandeya continued, 'Then having applauded and reverenced that best of women, those Rishis there assembled bade farewell to that foremost of kings as well as to his son. And having saluted them thus, they speedily went, in peace with cheerful hearts, to their respective abodes.'"

Section 297

"Markandeya continued, 'When the night had passed away, and the solar orb had risen, those ascetics, having performed their morning rites, assembled together. And although those mighty sages again and again spake unto Dyumatsena of the high fortune of Savitri, yet they were never satisfied. And it so happened, O king, that there came to that hermitage a large body of people from Salwa. And they brought tidings of the enemy of Dyumatsena having been slain by his own minister. And they related unto him all that had happened, viz., how having heard that the usurper had been slain with all his friends and allies by his minister, his troops had all fled, and how all the subjects had become unanimous (on behalf of their legitimate king), saying, 'Whether possessed of sight or not, even he shall be our king!' And they said, 'We have been sent to thee in consequence of that resolve. This car of thine, and this army also consisting of four kinds of forces, have arrived for thee! Good betide thee, O King! Do thou come! Thou hast been proclaimed in the city. Do thou for ever occupy the station belonging to thy lather and grand-father!' And beholding the king possessed of sight and able-bodied, they bowed down their heads, their eyes expanded with wonder. Then having worshipped those old and Brahmanas dwelling in the hermitage and honoured by them in return, the king set out for his city. And surrounded by the soldiers, Saivya also accompanied by Savitri, went in a vehicle furnished with shining sheets and borne on the shoulders of men. Then the priests with joyful hearts installed Dyumatsena on the throne with his high-souled son as prince-regent. And after the lapse of a long time, Savitri gave birth to a century of sons, all warlike and unretreating from battle, and enhancing the fame of Salwa's race. And she also had a century of highly powerful uterine brothers born unto Aswapati, the lord of the Madras, by Malavi. Thus, O son of Pritha, did Savitri raise from pitiable plight to high fortune, herself, and her father and mother, her father-in-law and mother-in-law, as also the race of her husband. And like that gentle lady Savitri, the auspicious daughter of Drupada, endued with excellent character, will rescue you all."

Vaisampayana said, "Thus exhorted by that high-souled sage, the son of Pandu, O king, with his mind free from anxiety, continued to live in the forest of Kamyaka. The man that listeneth with reverence to the excellent story of Savitri, attaineth to happiness, and success in everything, and never meeteth with misery!"

Section 298

Janamejaya said,--"What, O Brahmana, was that great fear entertained by Yudhishthira in respect of Karna, for which Lomasa had conveyed to the son of Pandu a message of deep import from Indra in these words, That intense fear of thine which thou dost never express to any one, I will remove after Dhananjaya goeth from hence? And, O best of ascetics, why was it that the virtuous Yudhishthira never expressed it to any one?"

Vaisampayana said, "As thou askest me, O tiger among kings, I will relate that history unto thee! Do thou listen to my words, O best of the Bharatas! After twelve years (of their exile) had passed away and the thirteenth year had set in, Sakra, ever friendly to the sons of Pandu, resolved to beg of Karna (his ear-rings). And, O mighty monarch, ascertaining this intention of the great chief of the celestials about (Karna's) ear-rings, Surya, having effulgence for his wealth, went unto Karna. And, O foremost of kings, while that hero devoted to the Brahmanas and truthful in speech was lying down at night at his ease on a rich bed overlaid with a costly sheet, the effulgent deity, filled with kindness and affection for his son, showed himself, O Bharata, unto him in his dreams. And assuming from ascetic power the form of a handsome Brahmana versed in the Vedas, Surya sweetly said unto Karna these words for his benefit, 'O son, do thou O Karna, listen to these words of mine, O thou foremost of truthful persons! O mighty-armed one, I tell thee to-day from affection, what is for thy great good! With the object, O Karna, of obtaining thy ear-rings, Sakra, moved by the desire of benefiting the sons of Pandu, will come unto thee, disguised as a Brahmana! He, as Well as all the world, knoweth thy character, viz., that when solicited by pious people, thou givest away but never takest in gift! Thou, O son, givest unto Brahmanas wealth or any other thing that is asked of thee and never refusest anything to anybody. Knowing thee to be such, the subduer himself of Paka will come to beg of thee thy ear-rings and coat of mail. When he beggeth the ear-rings of thee, it behoveth thee not to give them away, but to gratify him with sweet speeches to the best of thy power. Even this, is for thy supreme good! While asking thee for the ear-rings, thou shalt, with various reasons, repeatedly refuse Purandara who is desirous of obtaining them, offering him, instead, various other kinds of wealth, such as gems and women and kine, and citing various precedents. If thou, O Kama, givest away thy beautiful ear-rings born with thee, thy life being shortened, thou wilt meet with death! Arrayed in thy mail and ear-rings, thou wilt, O bestower of honours, be incapable of being slain by foes in battle! Do thou lay to heart these words of mine! Both these jewelled ornaments have sprung from Amrita. Therefore, they should be preserved by thee, if thy life is at all dear to thee."

"Hearing these words, Kama said, 'Who art thou that tellest me so, showing me such kindness? If it pleaseth thee, tell me, O illustrious one, who thou art in the guise of a Brahmana!'--The Brahmana thereupon said, 'O son, I am he of a thousand rays! Out of affection, I point out to thee the path! Act thou according to my words, as it is for thy great good to do so!' Kama replied, 'Surely, this itself is highly fortunate for me that the god himself of splendour addresses me today, seeking my welfare. Listen, however, to these words of mine! May it please thee, O bestower of boons, it is only from affection that I tell thee this! If I am dear to thee, I should not be dissuaded from the observance of my vow! O thou that are possessed of the wealth of effulgence, the whole world knoweth this to be my vow that, of a verity, I am prepared to give away life itself unto superior Brahmanas! If, O best of all rangers of the sky, Sakra cometh to me, disguised as a Brahmana, to beg for the benefit of the sons of Pandu, I will, O chief of the celestials, give him the ear-rings and the excellent mail, so that my fame which hath spread over the three worlds may not suffer any diminution! For persons like us, it is not fit to save life by a blame-worthy act. On the contrary, it is even proper for us to meet death with the approbation of the world and under circumstances bringing fame. Therefore, will I bestow upon Indra the ear-rings with my coat of mail! If the slayer himself of Vala and Vritra cometh to ask for the ear-rings for the benefit of the sons of Pandu, that will conduce to my fame, leading at the same time to his infamy! O thou possessed of splendour, I wish for fame in this world, even if it is to be purchased with life itself, for they that have fame enjoy the celestial regions, while they that are destitute of it are lost. Fame keepeth people alive in this world even like a mother, while infamy killeth men even though they may move about with bodies undestroyed. O lord of the worlds, O thou possessed of the wealth of effulgence, that fame is the life of men is evidenced by an ancient sloka sung by the Creator himself,--In the next world it is fame that is the chief support of a person, while in this world pure fame lengthens life. Therefore, by giving away my ear-rings and mail with both of which I was born I will win eternal fame! And by duly giving away the same to Brahmanas according to the ordinance, by offering up my body (as a gift to the gods) in the sacrifice of war, by achieving feats difficult of performance, and by conquering my foes in fight, I will acquire nothing but renown. And by dispelling on the field of battle the fears of the affrighted that may beg for their lives, and relieving old men and boys and Brahmanas from terror and anxiety, I will win excellent fame and the highest heaven. My fame is to be protected with the sacrifice of even my life. Even this, know thou, is my vow! By giving away such a valuable gift to Maghavan disguised as a Brahmana, I will, O god, acquire in this world the most exalted state.'"

Section 299

"Surya said, 'Never do, O Karna, anything that is harmful to thy self and thy friends; thy sons, thy wives, thy father, and thy mother; O thou best of those that bear life, people desire renown (in this world) and lasting fame in heaven, without wishing to sacrifice their bodies. But as thou desirest undying fame at the expense of thy life, she will, without doubt, snatch away thy life! O bull among men, in this world, the father, the mother, the son, and other relatives are of use only to him that is alive. O tiger among men, as regard kings, it is only when they are alive that prowess can be of any use to them. Do thou understand this? O thou of exceeding splendour, fame is for the good of these only that are alive! Of what use is fame to the dead whose bodies have been reduced to ashes? One that is dead cannot enjoy renown. It is only when one is alive that one can enjoy it. The fame of one that is dead is like a garland of flowers around the neck of a corpse. As thou reverest me, I tell thee this for thy benefit, because thou art a worshipper of mine! They that worship me are always protected by me. That also is another reason for my addressing thee thus! Thinking again, O mighty-armed one, that this one revereth me with great reverence, I have been inspired with love for thee! Do thou, therefore, act according to my words! There is, besides some profound mystery in all this, ordained by fate. It is for this, that I tell thee so. Do thou act without mistrust of any kind! O bull among men, it is not fit for thee to know this which is a secret to the very gods. Therefore, I do not reveal that secret unto thee. Thou wilt, however, understand it in time. I repeat what I have already said. Do thou, O Radha's son, lay my words to heart! When the wielder of the thunder-bolt asketh thee for them, do thou never give him thy ear-rings! O thou of exceeding splendour, with thy handsome ear-rings, thou lookest beautiful, even like the Moon himself in the clear firmament, between the Visakha constellation! Dost thou know that fame availeth only the person that is living. Therefore, when the lord of the celestials will ask the ear-rings, thou shouldst, O son, refuse him! Repeating again and again answers fraught with various reasons, thou wilt, O sinless one, be able to remove the eagerness of the lord of the celestial for the possession of the ear-rings. Do thou, O Karna, after Purandara's purpose by urging answers fraught with reason and grave import and adorned with sweetness and suavity. Thou dost always, O tiger among men, challenge him that can draw the bow with his left hand, and heroic Arjuna also will surely encounter thee in fight. But when furnished with thy ear-rings, Arjuna will never be able to vanquish thee in fight even if Indra himself comes to his assistance. Therefore, O Karna, if thou wishest to vanquish Arjuna in battle, these handsome ear-rings of thine should never be parted with to Sakra.'"

Section 300

"Karna said, 'As thou, O lord of splendour, knowest me for thy worshipper, so also thou knowest that there is nothing which I cannot give away in charity, O thou of fiery rays! Neither my wives, nor my sons, nor my own self, nor my friends, are so dear to me as thou, on account of the veneration I feel for thee, O lord of splendour! Thou knowest, O maker of light, that high-souled persons bear a loving regard for their dear worshippers. Karna revereth me and is dear to me. He knoweth no other deity in heaven,--thinking this thou hast, O lord, said unto me what is for my benefit. Yet, O thou of bright rays, again do I beseech thee with bended head, again do I place myself in thy hands. I will repeat the answer I have already given. It behoveth thee to forgive me! Death itself is not fraught with such terrors for me as untruth! As regards especially the Brahmanas, again, I do not hesitate to yield up my life even for them! And, O divine one, respecting what thou hast said unto me of Phalguna, the son of Pandu, let thy grief born of thy anxiety of heart, O lord of splendour, be dispelled touching him and myself; for I shall surely conquer Arjuna in battle! Thou knowest, O deity, that I have great strength of weapons obtained from Jamadagnya and the high-souled Drona. Permit me now, O foremost of celestials, to observe my vow, so that unto him of the thunderbolt coming to beg of me, I may give away even my life!'

"Surya said, 'If O son, thou givest away thy ear-rings to the wielder of the thunder-bolt, O thou of mighty strength, thou shouldst also, for the purpose of securing victory, speak unto him, saying,--O thou of a hundred sacrifices, I shall give thee ear-rings under a condition.--Furnished with the ear-rings, thou art certainly incapable of being slain by any being. Therefore, it is, O son, that desirous of beholding thee slain in battle by Arjuna, the destroyer of the Danavas desireth to deprive thee of thy ear-rings. Repeatedly adoring with truthful words that lord of the celestials, viz., Purandara armed with weapons incapable of being frustrated, do thou also beseech him, saying, 'Give me an infallible dart capable of slaying all foes, and I will, O thousand-eyed deity, give the ear-rings with the excellent coat of mail!' On this condition shouldst thou give the ear-rings unto Sakra. With that dart, O Karna, thou wilt slay foes in battle: for, O mighty-armed one, that dart of the chief of the celestials doth not return to the hand that hurleth it, without slaying enemies by hundreds and by thousands!'"

Vaisampayana continued, "Having said this, the thousand-rayed deity suddenly vanished away. The next day, after having told his prayers, Karna related his dream unto the Sun. And Vrisha related unto him the vision he had seen, and all that had passed between them in the night. Thereupon, having heard everything, that enemy of Swarbhanu, that lord, the resplendent and divine Surya, said unto him with a smile, 'It is even so!' Then Radha's son, that slayer of hostile heroes, knowing all about the matter, and desirous of obtaining the dart, remained in expectation of Vasava."

Section 301

Janamejaya said, "What was that secret which was not revealed to Karna by the deity of warm rays? Of what kind also were those ear-rings and of what sort was that coat of mail? Whence, too, was that mail and those ear-rings? All this, O best of men. I wish to hear! O thou possessed of the wealth of asceticism, do tell me all this!"

Vaisampayana said, "I will, O monarch, tell thee that secret which was not revealed by the deity possessed of the wealth of effulgence. I will also describe unto thee those ear-rings and that coat of mail. Once on a time, O king, there appeared before Kuntibhoja a Brahmana of fierce energy and tall stature, bearing a beard and matted locks, and carrying a staff in his hand. And, he was agreeable to the eye and of faultless limbs, and seemed to blaze forth in splendour. And he was possessed of a yellow-blue complexion like that of honey. And his speech was mellifluous, and he was adorned with ascetic merit and a knowledge of the Vedas. And that person of great ascetic merit, addressing king Kuntibhoja, said, 'O thou that are free from pride, I wish to live as a guest in thy house feeding on the food obtained as alms from thee! Neither thy followers, nor thou thyself, shall ever act in such a way as to produce my displeasure! If, O sinless one, it liketh thee, I would then live in thy house thus! I shall leave thy abode when I wish, and come back when I please. And, O king, no one shall offend me in respect of my food or bed.'--Then Kuntibhoja spake unto him these words cheerfully, 'Be it so, and more.' And he again said unto him, 'O thou of great wisdom, I have an illustrious daughter named Pritha. And she beareth an excellent character, is observant of vow, chaste, and of subdued senses. And she shall attend on thee and minister unto thee with reverence. And thou wilt be pleased with her disposition!' And having said this to that Brahmana and duly paid him homage, the king went to his daughter Pritha of large eyes, and spake thus unto her, 'O child, this eminently pious Brahmana is desirous of dwelling in my house! I have accepted his proposal, saying,--So be it, relying, O child, on thy aptitude and skill in ministering unto Brahmanas. It, therefore, behoveth thee to act in such a manner that my words may not be untrue. Do thou give him with alacrity whatever this reverend Brahmana possessed of ascetic merit and engaged in the study of the Vedas, may want. Let everything that this Brahmana asketh for be giver to him cheerfully. A Brahmana is the embodiment of pre-eminent energy: he is also the embodiment of the highest ascetic merit. It is in consequence of the virtuous practices of Brahmanas that the sun shineth in the heavens. It was for their disregard of Brahmanas that were deserving of honour that the mighty Asura Vatapi, as also Talajangha, was destroyed by the curse of the Brahmanas. For the present, O child, it is a highly virtuous one of that order that is entrusted to thy keep. Thou shouldst always tend this Brahmana with concentrated mind. O daughter, I know that, from childhood upwards, thou hast ever been attentive to Brahmanas, and superiors, and relatives, and servants, and friends, to thy mothers and myself. I know thou bearest thyself well, bestowing proper regard upon everyone. And, O thou of faultless limbs, in the city of the interior of my palace, on account of thy gentle behaviour, there is not one, even among the servants, that is dissatisfied with thee. I have, therefore, thought thee fit to wait upon all Brahmanas of wrathful temper. Thou art, O Pritha, a girl and has been adopted as my daughter. Thou art born in the race of the Vrishnis, and art the favourite daughter of Sura. Thou wert, O girl, given to me gladly by thy father himself. The sister of Vasudeva by birth, thou art (by adoption) the foremost of my children. Having promised me in these words,--I will give my first born,--thy father gladly gave thee to me while thou wert yet in thy infancy. It is for this reason that thou art my daughter. Born in such a race and reared in such a race, thou hast come from one happy state to another like a lotus transferred from one lake to another. O auspicious girl, women, specially they that are of mean extraction, although they may with difficulty be kept under restraint, become in consequence of their unripe age, generally deformed in character. But thou, O Pritha, art born in a royal race, and thy beauty also is extraordinary. And then, O girl, thou art endued with every accomplishment. Do thou, therefore, O damsel, renouncing pride and haughtiness and a sense of self-importance, wait upon and worship the boon-giving Brahmana, and thereby attain, O Pritha, to an auspicious state! By acting thus, O auspicious and sinless girl, thou wilt surely attain to auspiciousness! But if on the contrary, thou stirest up the anger of this best of the twice-born ones, my entire race will be consumed by him!'"

Section 302

"Kunti said, 'According to thy promise, I will, O king, with concentrated mind, serve that Brahmana. O foremost of kings, I do not say this falsely. It is my nature to worship Brahmanas. And, as in the present case, my doing so would be agreeable to thee, even this would be highly conducive to my welfare. Whether that worshipful one cometh in the evening, or in morning, or at night or even at midnight, he will have no reason to be angry with me! O foremost of kings, to do good by serving the twice-born ones, observing all thy commands, is what I consider to be highly profitable to me, O best of men! Do thou, therefore, O foremost of monarchs rely on me! That best of Brahmanas, while residing in thy house, shall never have cause for dissatisfaction. I tell thee truly. I shall, O king, be always attentive to that which is agreeable to this Brahmana, and what is fraught also with good to thee. O sinless one! I know full well that Brahmanas that are eminently virtuous, when propitiated bestow salvation, and when displeased, are capable of bringing about destruction upon the offender. Therefore, I shall please this foremost of Brahmanas. Thou wilt not, O monarch, come to any grief from that best of regenerate persons, owing to any act of mine. In consequence of the transgressions of monarchs, Brahmanas, O foremost of kings, became the cause of evil to them, as Chyavana had become, in consequence of the act of Sukanya. I will, therefore, O king, with great regularity, wait upon that best of Brahmanas according to thy instructions in that respect!' And when she had thus spoken at length, the king embraced and cheered her, and instructed her in detail as to what should be done by her. And the king said, 'Thou shall, O gentle maid, act even thus, without fear, for my good as also thy own, and for the good of thy race also, O thou of faultless limbs!' And having said this the illustrious Kuntibhoja, who was devoted to the Brahmanas, made over the girl Pritha to that Brahmana, saying, 'This my daughter, O Brahmana, is of tender age and brought up in luxury. If, therefore, she transgresses at any time, do thou not take that to heart! Illustrious Brahmanas are never angry with old men, children, and ascetics, even if these transgress frequently. In respect of even a great wrong forgiveness is due from the regenerate. The worship, therefore, O best of Brahmanas, that is offered to the best of one's power and exertion, should be acceptable!' Hearing these words of the monarch, the Brahmana said, 'So be it!' Thereupon, the king became highly pleased and assigned unto him apartments that were white as swans or the beams of the moon.

And in the room intended for the sacrificial fire, the king placed a brilliant seat especially constructed for him. And the food and other things that were offered unto the Brahmana were of the same excellent kind. And casting aside idleness and all sense of self-importance, the princess addressed herself with right good will to wait upon the Brahmana. And the chaste Kunti, endued with purity of conduct, went thither for serving the Brahmana. And duly waiting upon that Brahmana as if he were a very god, she gratified him highly."

Section 303

Vaisampayana said, "And that maiden of rigid vows. O mighty monarch, by serving with a pure heart, that Brahmana of rigid vows, succeeded in gratifying him. And, O foremost of kings, saying, 'I will come back in the morning,' that best of Brahmanas sometimes came in the evening or in night. Him, however, the maiden worshipped at all hours with sumptuous food and drink and bed. And as day after day passed away, her attentions to him, in respect of food and seat and bed, increased instead of undergoing any diminution. And, O king, even when the Brahmana reproved her, finding fault with any of her arrangements, or addressed her in harsh words, Pritha did not do anything that was disagreeable to him. And on many occasions the Brahmana came back after the appointed hour had long passed away. And on many occasions (such as the depth of night) when food was hard to procure, he said, 'Give me food!' But on all those occasions saying, 'All is ready,'--Pritha held before him the fare. And even like a disciple, daughter, or a sister, that blameless gem of a girl with a devoted heart, O king, gratified that foremost of Brahmanas. And that best of Brahmanas became well-pleased with her conduct and ministrations. And he received those attentions of hers, valuing them rightly. And, O Bharata, her father asked her every morning and evening saying, "O daughter, is the Brahmana satisfied with thy ministrations? And that illustrious maiden used to reply, 'Exceedingly well!' And thereupon, the high-souled Kuntibhoja experienced the greatest delight. And when after a full year that best of ascetics was unable to find any fault whatever in Pritha, who was engaged in ministering unto him, well-pleased he said unto her, 'O gentle maid, I have been well-pleased with thy attentions, O beautiful girl! Do thou, O blessed girl, ask even for such boons as are difficult of being obtained by men in this world, and obtaining which, thou mayst surpass in fame all the women in this world'. At these words of his, Kunti said, 'Everything hath already been done in my behalf since thou, O chief of those that are versed in the Vedas, and my father also, have been pleased with me! As regards the boons, I consider them as already obtained by me, O Brahmana!' The Brahmana thereupon said, 'If, O gentle maid, thou dost not, O thou of sweet smiles, wish to obtain boons from me, do thou then take this mantra from me for invoking the celestials! Any one amongst the celestials whom thou mayst invoke by uttering this mantra, will appear before thee and be under thy power. Willing or not, by virtue of this mantra, that deity in gentle guise, and assuming the obedient attitude of slave, will become subject to thy power!'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed, that faultless maiden could-not, O king, from fear of a curse, refuse tor the second time compliance with the wishes of that best of the twice-born ones. Then, O king, that Brahmana imparted unto that girl of faultless limbs those mantras which are recited in the beginning of the Atharvan Veda. And, O king, having imparted unto her those mantras, he said unto Kuntibhoja. 'I have, O monarch, dwelt happily in thy house, always worshipped with due regard and gratified by thy daughter. I shall now depart.' And saying this, he vanished there and then. And beholding that Brahmana vanish there and then, the king was struck with amazement. And the monarch then treated his daughter Pritha with proper regard."

Section 304

Vaisampayana said, "When that foremost of Brahmanas had gone away on some other errand, the maiden began to ponder over the virtue of those mantras. And she said to herself, 'Of what nature are those mantras that have been bestowed on me by that high-souled one? I shall without delay test their power'. And as she was thinking in this way, she suddenly perceived indications of the approach of her season. And her season having arrived, while she was yet unmarried, she blushed in shame. And it came to pass that as she was seated in her chamber on a rich bed, she beheld the solar orb rising in the east. And both the mind and the eyes of that maiden of excellent waist became rivetted fast upon the solar orb. And she gazed and gazed on that orb without being satiated with the beauty of the morning Sun. And she suddenly became gifted with celestial sight. And then she beheld that god of divine form accoutred in mail and adorned with ear-rings. And at sight of the god, O lord of men, she became curious as to the (potency of the) mantras. And thereupon that maiden resolved to invoke him. And having recourse to Pranayama, she invoked the Maker of day. And thus invoked by her, O king, the Maker of day speedily presented himself. And he was of a yellowish hue like honey, and was possessed of mighty arms, and his neck was marked with lines like those of a conchshell. And furnished with armlets, and decked with a diadem, he came smiling, and illumining all the directions. And it was by Yoga power that he divided himself in twain, one of which continued to give heat, and the other appeared before Kunti. And he addressed Kunti in words that were exceedingly sweet, saying, 'O gentle maiden, over-powered by the mantras, I come hither obedient to thee. Subject as I am to thy power, what shall I do, O queen? Tell me, for I shall do whatever thou mayst command? Hearing these words of the deity, Kunti said, 'O worshipful one, go thou back to the place thou hast come from! I invoked thee from curiosity alone. Pardon me, O worshipful one!' Surya then said, 'O damsel of slender waist, I will, even as thou hast said, return to the place I have come from! Having called a celestial, it is not, however, proper to send him away in vain. Thy intention, O blessed one, it is to have from Surya a son furnished with a coat of mail and ear-rings, and who in point of prowess would be beyond compare in this world! Do thou, therefore, O damsel of elephantine gait, surrender thy person to me! Thou shall then have, O lady, a son after thy wish! O gentle girl, O thou of sweet smiles, I will go back after having known thee! If thou do not gratify me to-day by obeying my word, I shall in anger curse thee, thy father and that Brahmana also. For thy fault, I will surely consume them all, and I shall inflict condign punishment on that foolish father of thine that knoweth not this transgression of thine and on that Brahmana who hath bestowed the mantras on thee without knowing thy disposition and character! Yonder are all the celestials in heaven, with Purandara at their head, who are looking at me with derisive smiles at my being deceived by thee, O lady! Look at those celestials, for thou art now possessed of celestial sight! Before this I have endued thee with celestial vision, in consequence of which thou couldst see me!'"

Vaisampayana continued, "Thereupon the princess beheld the celestials standing in the firmament, each in his proper sphere , even as she saw before her that highly resplendent deity furnished with rays, viz., Surya himself. And beholding them all, the girl became frightened and her face was suffused with blushes of shame. And then she addressed Surya, saying, 'O lord of rays, go thou back to thy own region. On account of my maidenhood, this outrage of thine is fraught with woe to me! It is only one's father, mother, and other superiors, that are capable of giving away their daughter's body. Virtue I shall never sacrifice, seeing that in this world the keeping of their persons inviolate is deemed as the highest duty of women, and is held in high regard! O thou possessed of wealth of splendour, it is only to test the power of my mantras that I have, from mere childishness, summoned thee. Considering that this hath been done by a girl of tender years, it behoveth thee, O lord, to forgive her!' Then Surya said, 'It is because I consider thee a girl that, O Kunti, I am speaking to thee so mildly. To one that is not so I would not concede this. Do thou, O Kunti, surrender thyself! Thou shalt surely attain happiness thereby. Since, O timid maiden, thou hast invoked me with mantras, it is not proper for me to go away without any purpose being attained, for, if I do so I shall then. O thou of faultless limbs, be the object of laughter in the world, and, O beauteous damsel, a bye-word with all the celestials. Do thou, therefore, yield to me! By that thou shalt obtain a son even like myself, and thou shalt also be much praised in all the world.'"

Footnotes

593:1 In the original., Vimanam, i. e., a car.

Section 305

Vaisampayana said, "Although that noble girl addressed him in various sweet words, yet she was unable to dissuade that deity of a thousand rays. And when she failed to dissuade the dispeller of darkness, at last from fear of a curse, she reflected, O king, for a long time!--'How may my innocent father, and that Brahmana also, escape the angry Surya's curse for my sake? Although energy and asceticism are capable of destroying sins, yet even honest persons, if they be of unripe age, should not foolishly court them. By foolishly acting in that way I have today been placed in a frightful situation. Indeed, I have been placed entirely within the grasp of this deity. Ye how can I do what is sinful by taking it on myself to surrender my person to him?'

Vaisampayana continued, afflicted with fear of a curse, and thinking much within herself, an utter stupefaction of the senses came upon her. And she was so confounded that she could not settle what to do. Afraid, on the one hand, O king, of the reproach of friends if she obeyed the deity, and, on the other, of his curse if she disobeyed him, the damsel at last, O foremost of kings, said these words unto that god, in accents tremulous with bashfulness, 'O god, as my father and mother and friends are still living, this violation of duty on my part should not take place. If; O god, I commit this unlawful act with thee, the reputation of this race shall be sacrificed in this world on my account. If thou, however, O thou foremost of those that impart heat, deem this to be a meritorious act, I shall then fulfil thy desire even though my relatives may not have bestowed me on thee! May I remain chaste after having surrendered my person to thee! Surely, the virtue, the reputation, the fame, and the life of every creature are established in thee!' Hearing these words of hers, Surya replied, 'O thou of sweet smiles, neither thy father, nor thy mother, nor any other superior of thine, is competent to give thee away! May good betide thee, O beauteous damsel! Do thou listen to my words! It is because a virgin desireth the company of every one, that she hath received the appellation of Kanya, from the root kama meaning to desire. Therefore, O thou of excellent hips and the fairest complexion, a virgin is, by nature, free in this world. Thou shalt not, O lady, by any means, be guilty of any sin by complying with my request. And how can I, who am desirous of the welfare of all creatures, commit an unrighteous act? That all men and women should be bound by no restraints, is the law of nature. The opposite condition is the perversion of the natural state. Thou shalt remain a virgin after having gratified me. And thy son shall also be mighty-armed and illustrious.' Thereupon Kunti said, 'If, O dispeller of darkness, I obtain a son from thee, may he be furnished with a coat of mail and ear-rings, and may he be mighty-armed and endued with great strength!' Hearing these words of hers, Surya answered, 'O gentle maiden, thy son shall be mighty-armed and decked with ear-rings and a celestial coat of mail. And both his ear-rings and coat of mail will be made of Amrita, and his coat will also be invulnerable.' Kunti then said, 'If the excellent mail and ear-rings of the son thou wilt beget on me, be, indeed, made of Amrita, then, O god, O worshipful deity, let thy purpose be fulfilled! May he be powerful, strong, energetic, and handsome, even like thee, and may he also be endued with virtue!' Surya then said, 'O princess, O excellent damsel, these ear-rings had been given to me by Aditi. O timid lady, I will bestow them, as also this excellent mail, on thy son!' Kunti then said, 'Very well, O worshipful one! If my son, O lord of light, become so, I will, as thou sayest, gratify thee!'"

Vaisampayana continued, "Hearing these words of hers Surya said, 'So be it!' And that ranger of the skies, that enemy of Swarbhanu, with soul absorbed in Yoga, entered into Kunti, and touched her on the navel. At this, that damsel, on account of Surya's energy, became stupefied. And that reverend lady then fell down on her bed, deprived of her senses. Surya then addressed her, saying, 'I will now depart, O thou of graceful hips! Thou shalt bring forth a son who will become the foremost of all wielders of weapons. At the same time thou shalt remain a virgin.'"

Vaisampayana continued, "Then, O foremost of kings, as the highly effulgent Surya was about to depart, that girl bashfully said unto him, 'So be it!' And it was thus that the daughter of king Kuntibhoja, importuned by Surya, had after soliciting a son from him, fallen down stupefied on that excellent bed, like a broken creeper. And it was thus that deity of fierce rays, stupefying her, entered into her by virtue of Yoga power, and placed his own self within her womb. The deity, however, did not sully her by deflowering her in the flesh. And after Surya had gone away, that girl regained her consciousness."

Section 306

Vaisampayana said, "It was, O lord of earth, on the first day of the lighted fortnight during the tenth month of the year that Pritha conceived a son like the lord himself of the stars in the firmament. And that damsel of excellent hips from fear of her friends, concealed her conception, so that no one knew her condition. And as the damsel lived entirely in the apartments assigned to the maidens and carefully concealed her condition, no one except her nurse knew the truth. And in due time that beauteous maiden, by the grace of deity, brought forth a son resembling a very god. And even like his father, the child was equipped in a coat of mail, and decked with brilliant ear-rings. And he was possessed of leonine eyes and shoulders like those of a bull. And no sooner was the beauteous girl delivered of a child, then she consulted with her nurse and placed the infant in a commodious and smooth box made of wicker work and spread over with soft sheets and furnished with a costly pillow. And its surface was laid over with wax, and it was encased in a rich cover. And with tears in her eyes, she carried the infant to the river Aswa, and consigned the basket to its waters. And although she knew it to be improper for an unmarried girl to bear offspring, yet from parental affection, O foremost of kings, she wept piteously. Do thou listen to the words Kunti weepingly uttered, while consigning the box to the waters of the river Aswa, 'O child, may good betide thee at the hands of all that inhabit the land, the water, the sky, and the celestial regions. May all thy paths be auspicious! May no one obstruct thy way! And, O son, may all that come across thee have their hearts divested of hostility towards thee: And may that lord of waters, Varuna. protect thee in water! And may the deity that rangeth the skies completely protect thee in the sky. And may, O son, that best of those that impart heat, viz., Surya, thy father, and from whom I have obtained thee as ordained by Destiny, protect thee everywhere! And may the Adityas and the Vasus, the Rudras and the Sadhyas, the Viswadevas and the Maruts, and the cardinal points with the great Indra and the regents presiding over them, and, indeed, all the celestials, protect thee in every place! Even in foreign lands I shall be able to recognise thee by this mail of thine! Surely, thy sire, O son, the divine Surya possessed of the wealth of splendour, is blessed, for he will with his celestial sight behold thee going down the current! Blessed also is that lady who will, O thou that are begotten by a god, take thee for her son, and who will give thee suck when thou art thirsty! And what a lucky dream hath been dreamt by her that will adopt thee for her son, thee that is endued with solar splendour, and furnished with celestial mail, and adorned with celestial ear-rings, thee that hast expansive eyes resembling lotuses, a complexion bright as burnished copper or lotus leaves, a fair forehead, and hair ending in beautiful curls! O son, she that will behold thee crawl on the ground, begrimed with dust, and sweetly uttering inarticulate words, is surely blessed! And she also, O son, that will behold thee arrive at thy youthful prime like maned lion born in Himalayan forests, is surely blessed!'"

"O king, having thus bewailed long and piteously, Pritha laid the basket on the waters of the river Aswa. And the lotus-eyed damsel, afflicted with grief on account of her son and weeping bitterly, with her nurse cast the basket at dead of night, and though desirous of beholding her son often and again, returned, O monarch, to the palate, fearing lest her father should come to know of what had happened. Meanwhile, the basket floated from the river Aswa to the river Charmanwati, and from the Charmanwati it passed to the Yamuna, and so on to the Ganga. And carried by the waves of the Ganga, the child contained in the basket came to the city of Champa ruled by a person of the Suta tribe. Indeed, the excellent coat of mail and those ear-rings made of Amrita that were born with his body, as also the ordinance of Destiny, kept the child alive."

Section 307

Vaisampayana said, "And it came to pass that at this time a Suta named Adhiratha, who was a friend of Dhritarashtra, came to the river Ganga, accompanied by his wife. And, O king, his wife named Radha was unparalleled on earth for beauty. And although that highly blessed dame had made great endeavours to obtain a son, yet she had failed, O represser of foes, to obtain one. And on coming to the river Ganga, she beheld a box drifting along the current. And containing articles capable of protecting from dangers and decked with unguents, that box was brought before her by the waves of the Janhavi. And attracted by curiosity, the lady caused it to be seized. And she then related all unto Adhiratha of the charioteer caste. And hearing this Adhiratha took away the box from the water-side, and opened it by means of instruments. And then he beheld a boy resembling the morning Sun. And the infant was furnished with golden mail, and looked exceedingly beautiful with a face decked in ear-rings. And thereupon the charioteer, together with his wife, was struck with such astonishment that their eyes expanded in wonder. And taking the infant on his lap, Adhiratha said unto his wife, 'Ever since I was born, O timid lady, I had never seen such a wonder. This child that hath come to us must be of celestial birth. Surely, sonless as I am, it is the gods that have sent him unto me!' Saying this, O lord of earth, he gave the infant to Radha. And thereat, Radha adopted, according to the ordinance, that child of celestial form and divine origin, and possessed of the splendour of the filaments of the lotus and furnished with excellent grace. And duly reared by her, that child endued with great prowess began to grow up. And after Karna's adoption, Adhiratha had other sons begotten by himself. And seeing the child furnished with bright mail and golden ear-rings, the twice-born ones named him Vasusena. And thus did that child endued with great splendour and immeasurable prowess became the son of the charioteer, and came to be known as Vasusena and Vrisha. And Pritha learnt through spies that her own son clad in celestial mail was growing up amongst the Angas as the eldest son of a charioteer (Adhiratha). And seeing that in process of time his son had grown up, Adhiratha sent him to the city named after the elephant. And there Karna put up with Drona, for the purpose of learning arms. And that powerful youth contracted a friendship with Duryodhana. And having acquired all the four kinds of weapons from Drona, Kripa, and Rama, he became famous in the world as a mighty bowman. And after having contracted a friendship with Dhritarashtra's son, he became intent on injuring the sons of Pritha. And he was always desirous of fighting with the high-souled Falguna. And, O king, ever since they first saw each other, Karna always used to challenge Arjuna, and Arjuna, on his part, used to challenge him. This, O foremost of kings, was without doubt, the secret known to the Sun, viz., begot by himself on Kunti, Karna was being reared in the race of the Sutas. And beholding him decked with his ear-rings and mail, Yudhishthira thought him to be unslayable in fight, and was exceedingly pained at it. And when, O foremost of monarchs, Karna after rising from the water, used at mid-day to worship the effulgent Surya with joined hands, the Brahmanas used to solicit him for wealth. And at that time there was nothing that he would not give away to the twice-born ones. And Indra, assuming the guise of a Brahmana, appeared before him (at such a time) and said, 'Give me!' And thereupon Radha's son replied unto him, 'Thou art welcome!'"

Section 308

Vaisampayana said, "And when the king of the celestials presented himself in the guise of a Brahmana, beholding him, Kama said, 'Welcome!' And not knowing his intention, Adhiratha's son addressed the Brahmana, saying, 'Of a necklace of gold, and beauteous damsels, and villages with plenty of kine, which shall I give thee?' Thereupon the Brahmana replied, 'I ask thee not to give me either a necklace of gold, or fair damsels, or any other agreeable object. To those do thou give them that ask for them. If, O sinless one, thou art sincere in thy vow, then wilt thou, cutting off (from thy person) this coat of mail born with thy body, and these ear-rings also, bestow them on me! I desire, O chastiser of foes, that thou mayst speedily give me these; for, this one gain of mine will be considered as superior to every other gain!' Hearing these words, Kama, said, 'O Brahmana, I will give thee homestead land, and fair damsels, and kine, and fields; but my mail and ear-rings I am unable to give thee!'"

Vaisampayana continued, "Although thus urged with various words by Karna, still, O chief of the Bharata race, that Brahmana did not ask for any other boon. And although Karna sought to pacify him to the best of his power, and worshipped him duly, yet that best of Brahmanas did not ask for any other boon. And when that foremost of Brahmanas did not ask for any other boon, Radha's son again spake unto him with a smile, 'My mail, O regenerate one, hath been born with my body, and this pair of ear-rings hath arisen from Amrita. It is for these that I am unslayable in the worlds. Therefore, I cannot part with them. Do thou, O bull among Brahmanas, accept from me the entire kingdom of the earth, rid of enemies and full of prosperity! O foremost of regenerate ones, if I am deprived of my ear-rings, and the mail born with my body, I shall be liable to be vanquished by the foes!'

Vaisampayana continued, "When the illustrious slayer of Paka refused to ask for any other boon, Kama with a smile again addressed him, saying, 'O god of gods, even before this, I had recognised thee, O Lord! O Sakra, it is not proper for me to confer on thee any unprofitable boon, for thou art the very lord of the celestials! On the contrary, being as thou art the Creator and lord of all beings, it is thou that shouldst confer boons on me! If, O god, I give thee this coat of mail and ear-rings, then I am sure to meet with destruction, and thou shalt also undergo ridicule! Therefore, O Sakra, take my earrings and excellent mail in exchange for something conferred by thee on me! Otherwise, I will not bestow them on thee!' Thereupon Sakra replied, 'Even before I had come to thee, Surya had known of my purpose and without doubt, it is he that hath unfolded everything unto thee! O Karna, be it as thou wishest! O son, except the thunder-bolt alone, tell me what it is that thou desirest to have!'"

Vaisampayana continued, "Hearing these words of Indra, Karna was filled with delight and seeing that his purpose was about to be accomplished he approached Vasava, and intent upon obtaining a dart incapable of being baffled, he addressed Indra, saying, 'Do thou, O Vasava, in exchange for my coat of mail and ear-rings, give me a dart incapable of being baffled, and competent to destroy hosts of enemies when arrayed in order of battle!' Thereupon, O ruler of earth, fixing his mind for a moment on the dart (for bringing it there), Vasava thus spake unto Karna, 'Do thou give me thy ear-rings, and the coat of mail born with thy body, and in return take this dart on these terms! When I encounter the Daitya in battle, this dart that is incapable of being baffled, hurled by my hand, destroyeth enemies by hundreds, and cometh back to my hand after achieving its purpose. In thy hand, however, this dart, O son of Suta, will slay only one powerful enemy of thine. And having achieved that feat, it will, roaring and blazing, return to me!' Thereat Karna said, 'I desire to slay in fierce fight even one enemy of mine, who roareth fiercely and is hot as fire, and of whom I am in fear!' At this, Indra said, 'Thou shall slay such a roaring and powerful foe in battle. But that one whom thou seekest to slay, is protected by an illustrious personage. Even He whom persons versed in the Vedas call 'the invincible

Boar,' and 'the incomprehensible Narayana,' even that Krishna himself, is protecting him!' Thereupon Karna replied, 'Even if this be so, do thou, O illustrious one give me the weapon that will destroy only one powerful foe! I shall, on my part, bestow on thee my mail and ear-rings, cutting them off my person. Do thou, however, grant that my body, thus wounded, may not be unsightly!' Hearing this, Indra said, 'As thou, O Karna, art bent upon observing the truth, thy person shall not be unsightly, or shall any scar remain on it. And, O thou best of those that are graced with speech, O Karna, thou shall be possessed of complexion and energy of thy father him self. And if, maddened by wrath, thou hurlest this dart, while there are still other weapons with thee, and when thy life also is not in imminent peril, it will fall even on thyself.' Karna answered, 'As thou directest me, O Sakra, I shall hurl this Vasavi dart only when I am in imminent peril! Truly I tell thee this!'"

Vaisampayana continued, "Thereupon, O king, taking the blazing dart, Karna began to peel off his natural mail. And beholding Karna cutting his own body, the entire host of celestials and men and Danavas set up a leonine roar. And Karna betrayed no contortions of face while peeling his mail. And beholding that hero among men thus cutting his body with an weapon, smiling ever and anon, celestial kettle-drums began to be played upon and celestial flowers began to be showered on him. And Karna cutting off the excellent mail from his person, gave it to Vasava, still dripping. And cutting off his ear-rings also from off his ears, he made them over to Indra. And it is for this fact that he came to be called Karna. And Sakra, having thus beguiled Karna that made him famous in the world, thought with a smile that the business of the sons of Pandu had already been completed. And having done all this, he ascended to heaven. And hearing that Karna had been beguiled, all the sons of Dhritarashtra became distressed and shorn of pride. And the sons of Pritha, on the other hand, learning that such plight had befallen the son of the charioteer, were filled with joy."

Janamejaya said, "When were those heroes, the sons of Pandu, at that time? And from whom did they hear this welcome news? And what also did they do, when the twelfth year of their exile passed away? Do thou, O illustrious one, tell me all this!"

Vaisampayana said, "Having defeated the chief of the Saindhavas, and rescued Krishna, and having outlived the entire term of their painful exile in the woods, and having listened to the ancient stories about gods and Rishis recited by Markandeya, those heroes among men returned from their asylum in Kamyaka to the sacred Dwaitavana, with all their cars, and followers, and accompanied by their charioteers, their kine, and the citizens who had followed them."

*****

Aranya Parva

Section 309

Janamejaya said, "Having felt great affliction on account of the abduction of their wife and having rescued Krishna thereafter, what did the Pandavas next do?"

Vaisampayana said, "Having felt great affliction on account of the abduction of Krishna, king Yudhishthira of unfading glory, with his brothers, left the woods of Kamyaka and returned to the delightful and picturesque Dwaitavana abounding in trees and containing delicious fruits and roots. And the sons of Pandu with their wife Krishna began to reside there, living frugally on fruits and practising rigid vows. And while those repressers of foes, the virtuous king Yudhishthira, the son of Kunti, and Bhimasena, and Arjuna, and those other sons of Pandu born of Madri, were dwelling in Dwaitavana, practising rigid vows, they underwent, for the sake of a Brahmana, great trouble, which, however, was destined to bring about their future happiness. I will tell thee all about the trouble which those foremost of Kurus underwent while living in those woods, and which in the end brought about their happiness. Do thou listen to it! Once on a time, as a deer was butting about, it chanced that the two sticks for making fire and a churning staff belonging to a Brahmana devoted to ascetic austerities, struck fast into its antlers. And, thereupon, O king, that powerful deer of exceeding fleetness with long bounds, speedily went out of the hermitage, taking those articles away. And, O foremost of Kurus, seeing those articles of his thus carried away, the Brahmana, anxious on account of his Agnihotra, quickly came before the Pandavas. And approaching without loss of time Ajatasatru seated in that forest with his brothers, the Brahmana, in great distress, spake these words, 'As a deer was butting about, it happened, O king, that my fire-sticks and churning staff which had been placed against a large tree stuck fast to its antlers. O king, that powerful deer of exceeding fleetness hath speedily gone out of the hermitage with long bounds, taking those articles away. Tracking that powerful deer, O king, by its foot-prints, do ye, ye sons of Pandu, bring back those articles of mine, so that my Agnihotra may not be stopped!' Hearing these words of the Brahmana, Yudhishthira became exceedingly concerned. And the son of Kunti taking up his bow sallied out with his brothers. And putting on their corselets and equipped with their bows, those bulls among men, intent upon serving the Brahmana, swiftly sallied out in the wake of the deer. And descrying the deer at no great distance, those mighty warriors discharged at it barbed arrows and javelins and darts, but the sons of Pandu could not pierce it by any means. And as they struggled to pursue and slay it, that powerful deer became suddenly invisible. And losing sight of the deer, the noble-minded sons of Pandu, fatigued and disappointed and afflicted with hunger and thirst, approached a banian tree in that deep forest, and sat down in its cool shade. And when they had sat down, Nakula stricken with sorrow and urged by impatience, addressed his eldest brother of the Kuru race, saying, 'In our race, O king, virtue hath never been sacrificed, nor hath there been loss of wealth from insolence. And being asked, we have never said to any creature, Nay! Why then in the present case have we met with this disaster?"

Section 310

Yudhishthira said, "There is no limit to calamities. Nor is it possible to ascertain either their final or efficient cause. It is the Lord of justice alone who distributeth the fruits of both virtue and vice.' Thereupon Bhima said, 'Surely, this calamity hath befallen us, because I did not slay the Pratikamin on the very spot, when he dragged Krishna as a slave into the assembly. And Arjuna said, 'Surely, this calamity hath befallen us because I resented not those biting words piercing the very bones, uttered by the Suta's son!' And Sahadeva said, 'Surely, O Bharata, this calamity hath befallen us because I did not slay Sakuni when he defeated thee at dice!'"

Vaisampayana continued, "Then king Yudhishthira addressed Nakula saying, 'Do thou, O son of Madri, climb this tree and look around the ten points of the horizon. Do thou see whether there is water near us or such trees as grow on watery grounds! O child, these thy brothers are all fatigued and thirsty.' Thereupon saying, 'So be it,' Nakula speedily climbed up a tree, and having looked around, said unto his eldest brother, 'O king, I see many a tree that groweth by the water-side, and I hear also the cries of cranes. Therefore, without doubt, water must be somewhere here.' Hearing these words, Kunti's son Yudhishthira, firm in truth, said, 'O amiable one, go thou and fetch water in these quivers!' Saying, 'So be it,' at the command of his eldest brother Nakula quickly proceeded towards the place where there was water and soon came upon it. And beholding a crystal lake inhabited by cranes he desired to drink of it, when he heard these words from the sky, 'O child, do not commit this rash act! This lake hath already been in my possession. Do thou, O son of Madri, first answer my questions and then drink of this water and take away (as much as thou requirest). Nakula, however, who was exceedingly thirsty, disregarding these words, drank of the cool water, and having drunk of it, dropped down dead. And, O represser of foes, seeing Nakula's delay, Yudhishthira the son of Kunti said unto Sahadeva, the heroic brother of Nakula, 'O Sahadeva, it is long since our brother, he who was born immediately before thee, hath gone from hence! Do thou, therefore, go and bring back thy uterine brother, together with water.' At this, Sahadeva, saying, 'So be it,' set out in that direction; and coming to the spot, beheld his brother lying dead on the ground. And afflicted at the death of his brother, and suffering severely from thirst, he advanced towards the water, when these words were heard by him, 'O child, do not commit this rash act! This lake hath already been in my possession. First answer my question, and then drink of the water and take away as much as thou mayst require.' Sahadeva, however, who was extremely thirsty, disregarding these words, drank of the water, and having drunk of it, dropped down dead. Then Yudhishthira, the son of Kunti, said unto Vijaya, 'It is long since, O Vibhatsu, that thy two brothers have gone, O represser of foes! Blessed be thou! Do thou bring them back, together with water. Thou art, O child, the refuge of us all when plunged in distress!' Thus addressed, the intelligent Gudakesa, taking his bow and arrows and also his naked sword, set out tor that lake of waters. And reaching that spot, he whose car was drawn by white steeds beheld those tigers among men, his two younger brothers who had come to fetch water, lying dead there. And seeing them as if asleep, that lion among men, exceedingly aggrieved, raised his bow and began to look around that wood. But he found none in that mighty forest. And, being fatigued, he who was capable of drawing the bow by his left hand as well, rushed in the direction of the water. And as he was rushing (towards the water), he heard these words from the sky, 'Why dost thou approach this water? Thou shalt not be able to drink of it by force. If thou, O Kaunteya, can answer the question I will put to thee, then only shalt thou drink of the water and take away as much as thou requirest, O Bharata!' Thus forbidden, the son of Pritha said, 'Do thou forbid me by appearing before me! And when thou shalt be sorely pierced with my arrows, thou wilt not then again speak in this way!' Having said this, Partha covered all sides with arrows inspired by mantras. And he also displayed his skill in shooting at an invisible mark by sound alone. And, O bull of the Bharata race, sorely afflicted with thirst, he discharged barbed darts and javelins and iron arrows, and showered on the sky innumerable shafts incapable of being baffled. Thereupon, the invisible Yaksha said, 'What need of all this trouble, O son of Pritha? Do thou drink only after answering my questions! If thou drink, however, without answering my questions, thou shalt die immediately after.' Thus addressed, Pritha's son Dhananjaya capable of drawing the bow with his left hand as well, disregarding those words, drank of the water, and immediately after dropped down dead. And (seeing Dhananjaya's delay) Kunti's son Yudhishthira addressed Bhimasena, saying, 'O represser of foes, it is a long while that Nakula and Sahadeva and Vibhatsu have gone to fetch water, and they have not come yet, O Bharata! Good betide thee! Do thou bring them back, together with water!' Thereupon saying, 'So be it,' Bhimasena set out for that place where those tigers among men, his brothers, lay dead. And beholding them, Bhima afflicted though he was with thirst, was exceedingly distressed. And that mighty armed hero thought all that to have been the act of some Yaksha or Rakshasa. And Pritha's son Vrikodara thought, 'I shall surely have to fight today. Let me, therefore, first appease my thirst.' Then that bull of the Bharata race rushed forward with the intention of drinking. Thereupon the Yaksha said, 'O child, do not commit this rash act! This lake hath already been in my possession. Do thou first answer my questions, and then drink and take away as much water as thou requirest!'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed by that Yaksha of immeasurable energy, Bhima, without answering his questions, drank of the water. And as soon as he drank, he fell down dead on the spot. Then thinking that his brothers had left him long since, Yudhishthira waited for some time. And the king said unto himself again and again, 'Why is it that the two sons of Madri are delaying? And why doth the wielder also of the Gandiva delay? And why doth Bhima too, endued with great strength, delay? I shall go to search for them!' And resolved to do this, the mighty-armed Yudhishthira then rose up, his heart burning in grief. And that bull among men, the royal son of Kunti thought within himself. 'Is this forest under some malign influence? Or, is it infested by some wicked beasts? Or, have they all fallen, in consequence of having disregarded some mighty being? Or, not finding water in the spot whither those heroes had first repaired, they have spent all this time in search through the forest? What is that reason for which those bulls among men do not come back?' And speaking in this strain, that foremost of monarchs, the illustrious Yudhishthira, entered into that mighty forest where no human sound was heard and which was inhabited by deer and bears and birds, and which was adorned with trees that were bright and green, and which echoed with the hum of the black-bee and the notes of winged warblers. As he was proceeding along, he beheld that beautiful lake which looked as if it had been made by the celestial artificer himself. And it was adorned with flowers of a golden hue and with lotuses and Sindhuvars. And it abounded with canes and Ketakas and Karaviras and Pippalas, and fatigued with toil, Yudhishthira saw that tank and was struck with wonder."

Section 311

Vaisampayana said, "Yudhishthira saw his brothers, each possessed of the glory of Indra himself, lying dead like the Regents of the world dropped from their spheres at the end of the Yuga. And beholding Arjuna lying dead, with his bow and arrows dropped on the ground, and also Bhimasena and the twins motionless and deprived of life, the king breathed a hot and long sigh, and was bathed in tears of grief. And beholding his brothers lying dead, the mighty armed son of Dharma with heart racked in anxiety, began to lament profusely, saying, 'Thou hadst, O mighty-armed Vrikodara, vowed, saying,--I shall with mace smash the thighs of Duryodhana in battle! O enhancer of the glory of the Kurus, in thy death, O mighty-armed and high-souled one, all that hath become fruitless now! The promises of men may be ineffectual; but why have the words of the gods uttered in respect of thee been thus fruitless? O Dhananjaya, while thou wert in thy mother's lying-in-room, the gods had said,--O Kunti, this thy son shall not be inferior to him of a thousand eyes! And in the northern Paripatra mountains, all beings had sung, saying,--The prosperity (of this race), robbed by foes will be recovered by this one without delay. No one will be able to vanquish him in battle, while there will be none whom he will not be able to vanquish. Why then hath that Jishnu endued with great strength been subject to death? Oh, why doth that Dhananjaya, relying on whom we had hitherto endured all this misery, lie on the ground blighting all my hopes! Why have those heroes, those mighty sons of Kunti, Bhimasena and Dhananjaya, came under the power of the enemy,--those who themselves always slew their foes, and whom no weapons could resist! Surely, this vile heart of mine must be made of adamant, since, beholding these twins lying today on the ground it doth not split! Ye bulls among men, versed in holy writ and acquainted with the properties of time and place, and endued with ascetic merit, ye who duly performed all sacred rites, why lie ye down, without performing acts deserving of you? Alas, why lie ye insensible on the earth, with your bodies unwounded, ye unvanquished ones, and with your vows untouched?' And beholding his brothers sweetly sleeping there as (they usually did) on mountain slopes, the high souled king, overwhelmed with grief and bathed in sweat, came to a distressful condition. And saying,--It is even so--that virtuous lord of men, immersed in an ocean of grief anxiously proceeded to ascertain the cause (of that catastrophe). And that mighty-armed and high-souled one, acquainted with the divisions of time and place, could not settle his course of action. Having thus bewailed much in this strain, the virtuous Yudhishthira, the son of Dharma or Tapu, restrained his soul and began to reflect in his mind as to who had slain those heroes. 'There are no strokes of weapons upon these, nor is any one's foot-print here. The being must be mighty I ween, by whom my brothers have been slain. Earnestly shall I ponder over this, or, let me first drink of the water, and then know all. It may be that the habitually crooked-minded Duryodhana hath caused this water to be secretly placed here by the king of the Gandharvas. What man of sense can trust wicked wight of evil passions with whom good and evil are alike? Or, perhaps, this may be an act of that wicked-souled one through secret messengers of his.' And it was thus that that highly intelligent one gave way to diverse reflections. He did not believe that water to have been tainted with poison, for though dead no corpse-like pallor was on them. 'The colour on the faces of these my brothers hath not faded!' And it was thus that Yudhishthira thought. And the king continued, 'Each of these foremost of men was like unto a mighty cataract. Who, therefore, save Yama himself who in due time bringeth about the end of all things, could have baffled them thus.' And having concluded this for certain, he began to perform his ablutions in that lake. And while he descended into it, he heard these words from the sky, uttered by the Yaksha,--'I am a crane, living on tiny fish. It is by me that thy younger brothers have been brought under the sway of the lord of departed spirits. If, thou, O prince, answer not the questions put by me, even thou shalt number the fifth corpse. Do not, O child, act rashly! This lake hath already been in my possession. Having answered my questions first, do thou, O Kunti's son, drink and carry away (as much as thou requirest)!' Hearing these words, Yudhishthira said, 'Art thou the foremost of the Rudras, or of the Vasus, or of the Marutas? I ask, what god art thou? This could not have been done by a bird! Who is it that hath overthrown the four mighty mountains, viz., the Himavat, the Paripatra, the Vindhya, and the Malaya? Great is the feat done by thee, thou foremost of strong persons! Those whom neither gods, nor Gandharvas nor Asuras, nor Rakshasas could endure in mighty conflict, have been slain by thee! Therefore, exceedingly wonderful is the deed done by thee! I do not know what thy business may be, nor do I know thy purpose. Therefore, great is the curiosity and fear also that have taken possession of me? My mind is greatly agitated, and as my head also is aching, I ask thee, therefore, O worshipful one, who art thou that stayest here?' Hearing these words the Yaksha said, 'I am, good betide thee, a Yaksha, and not an amphibious bird. It is by me that all these brothers of thine, endued with mighty prowess, have been slain!'

Vaisampayana continued, 'Hearing these accursed words couched in harsh syllabus, Yudhishthira, O king, approaching the Yaksha who had spoken then, stood there. And that bull among the Bharatas then beheld that Yaksha of unusual eyes and huge body tall like a palmyra-palm and looking like fire or the Sun, and irresistible and gigantic like a mountain, staying on a tree, and uttering a loud roar deep as that of the clouds. And the Yaksha said, 'These thy brothers, O king, repeatedly forbidden by me, would forcibly take away water. It is for this that they have been slain by me! He that wisheth to live, should not, O king, drink this water! O son of Pritha, act not rashly! This lake hath already been in my possession. Do thou, O son of Kunti, first answer my questions, and then take away as much as thou likest!' Yudhishthira said, 'I do not, O Yaksha, covet, what is already in thy possession! O bull among male beings, virtuous persons never approve that one should applaud his own self (without boasting, I shall, therefore, answer thy questions, according to my intelligence). Do thou ask me!' The Yaksha then said, 'What is it that maketh the Sun rise? Who keeps him company? Who causeth him to set? And in whom is he established?' Yudhishthira answered, 'Brahma maketh the Sun rise: the gods keep him company: Dharma causeth him to set: and he is established in truth.' The Yaksha asked, 'By what doth one become learned? By what doth he attain what is very great? How can one have a second? And, O king, how can one acquire intelligence?' Yudhishthira answered, 'It is by the (study of the) Srutis that a person becometh learned; it is by ascetic austerities that one acquireth what is very great: it is by intelligence that a person acquireth a second and it is by serving the old that one becometh wise.' The Yaksha asked, 'What constituteth the divinity of the Brahmanas? What even is their practice that is like that of the pious? What also is the human attribute of the Brahmanas? And what practice of theirs is like that of the impious?' Yudhishthira answered, 'The study of the Vedas constitutes their divinity: their asceticism constitutes behaviour that is like that of the pious; their liability to death is their human attribute and slander is their impiety.' The Yaksha asked, 'What institutes the divinity of the Kshatriyas? What even is their practice that is like that of the pious? What is their human attribute? And what practice of theirs is like that of the impious?' Yudhishthira answered, 'Arrows and weapons are their divinity: celebration of sacrifices is that act which is like that of the pious: liability to fear is their human attribute; and refusal of protection is that act of theirs which is like that of the impious.' The Yaksha asked, 'What is that which constitutes the Sama of the sacrifice? What the Yajus of the sacrifice? What is that which is the refuge of a sacrifice? And what is that which sacrifice cannot do without?' Yudhishthira answered, 'Life is the Sama of the sacrifice; the mind is the Yajus of the sacrifice: the Rik is that which is the refuge of the sacrifice; and it is Rik alone which sacrifice cannot do without.' The Yaksha asked, 'What is of the foremost value to those that cultivate? What is of the foremost value to those that sow? What is of the foremost value to those that wish for prosperity in this world? And what is of the foremost value to those that bring forth?' Yudhishthira answered, 'That which is of the foremost value to those that cultivate is rain: that of the foremost value to those that sow is seed: that of the foremost value to those that bring forth is offspring. ' The Yaksha asked, 'What person, enjoying all the objects of the senses, endued with intelligence, regarded by the world and liked by all beings, though breathing, doth not offer anything to these five, viz., gods, guests, servants, Pitris, and himself, though endued with breath, is not yet alive.' The Yaksha asked, 'What is weightier than the earth itself? What is higher than the heavens?' What is fleeter than the wind? And what is more numerous than grass?' Yudhishthira answered, 'The mother is weightier than the earth; the father is higher than the heaven; the mind is fleeter than the wind; and our thoughts are more numerous than grass.' The Yaksha asked, 'What is that which doth not close its eyes while asleep; What is that which doth not move after birth? What is that which is without heart? And what is that which swells with its own impetus?' Yudhishthira answered, 'A fish doth not close its eyes while asleep: an egg doth not move after birth: a stone is without heart: and a river swelleth with its own impetus.' The Yaksha asked, 'Who is the friend of the exile? Who is the friend of the householder? Who is the friend of him that ails? And who is the friend of one about to die?' Yudhishthira answered, 'The friend of the exile in a distant land is his companion, the friend of the householder is the wife; the friend of him that ails is the physician: and the friend of him about to die is charity. The Yaksha asked,--'Who is the guest of all creatures? What is the eternal duty? What, O foremost of kings, is Amrita? And what is this entire Universe?' Yudhishthira answered,--Agni is the guest of all creatures: the milk of kine is amrita: Homa (therewith) is the eternal duty: and this Universe consists of air alone.' The Yaksha asked,--'What is that which sojourneth alone? What is that which is re-born after its birth? What is the remedy against cold? And what is the largest field?' Yudhishthira answered,--'The sun sojourneth alone; the moon takes birth anew: fire is the remedy against cold: and the Earth is the largest field.' The Yaksha asked,--'What is the highest refuge of virtue? What of fame? What of heaven? And what, of happiness?' Yudhishthira answered,--'Liberality is the highest refuge of virtue: gift, of fame: truth, of heaven: and good behaviour, of happiness.' The Yaksha asked,--'What is the soul of man? Who is that friend bestowed on man by the gods? What is man's chief support? And what also is his chief refuge?' Yudhishthira answered,--'The son is a man's soul: the wife is the friend bestowed on man by the gods; the clouds are his chief support; and gift is his chief refuge.' The Yaksha asked,--'What is the best of all laudable things? What is the most valuable of all his possessions? What is the best of all gains? And what is the best of all kinds of happiness?' Yudhishthira answered,--"The best of all laudable things is skill; the best of all possessions is knowledge: the best of all gains is health: and contentment is the best of all kinds of happiness.' The Yaksha asked,--'What is the highest duty in the world? What is that virtue which always beareth fruit? What is that which if controlled, leadeth not to regret? And who are they with whom an alliance cannot break?' Yudhishthira answered,--'The highest of duties is to refrain from injury: the rites ordained in the Three (Vedas) always bear fruit: the mind, if controlled, leadeth to no regret: and an alliance with the good never breaketh.' The Yaksha asked,--'What is that which, if renounced, maketh one agreeable? What is that which, if renounced, leadeth to no regret? What is that which, if renounced, maketh one wealthy? And what is that which if renounced, maketh one happy?' Yudhishthira answered,--'Pride, if renounced, maketh one agreeable; wrath, if renounced leadeth to no regret: desire, if renounced, maketh one wealthy: and avarice, if renounced, maketh one happy.' The Yaksha asked,--'For what doth one give away to Brahmanas? For what to mimes and dancers? For what to servants? And for what to king?' Yudhishthira answered,--'It is for religious merit that one giveth away to Brahmanas: it is for fame that one giveth away to mimes and dancers: it is for supporting them that one giveth away to servants: and it is for obtaining relief from fear that one giveth to kings.' The Yaksha asked,--'With what is the world enveloped? What is that owing to which a thing cannot discover itself? For what are friends forsaken? And for what doth one fail to go to heaven?' Yudhishthira answered,--'The world is enveloped with darkness. Darkness doth not permit a thing to show itself. It is from avarice that friends are forsaken. And it is connection with the world for which one faileth to go to heaven.' The Yaksha asked,--'For what may one be considered as dead? For what may a kingdom be considered as dead? For what may a Sraddha be considered as dead? And for what, a sacrifice?' Yudhishthira answered,--'For want of wealth may a man be regarded as dead. A kingdom for want of a king may be regarded as dead. A Sraddha that is performed with the aid of a priest that hath no learning may be regarded as dead. And a sacrifice in which there are no gifts to Brahmanas is dead.' The Yaksha asked,--'What constitutes the way? What, hath been spoken of as water? What, as food? And what, as poison? Tell us also what is the proper time of a Sraddha, and then drink and take away as much as thou likest!' Yudhishthira answered,--'They that are good constitute the way. Space hath been spoken of as water. The cow is food. A request is poison. And a Brahmana is regarded as the proper time of a Sraddha. I do not know what thou mayst think of all this, O Yaksha?' The Yaksha asked,--'What hath been said to be the sign of asceticism? And what is true restraint? What constitutes forgiveness. And what is shame?' Yudhishthira answered,--'Staying in one's own religion is asceticism: the restraint of the mind is of all restraints the true one: forgiveness consists in enduring enmity; and shame, in withdrawing from all unworthy acts.' The Yaksha asked,--'What, O king is said to be knowledge? What, tranquillity? What constitutes mercy? And what hath been called simplicity?' Yudhishthira answered,--'True knowledge is that of Divinity. True tranquillity is that of the heart. Mercy consists in wishing happiness to all. And simplicity is equanimity of heart.' The Yaksha asked,--'What enemy is invincible? What constitutes an incurable disease for man? What sort of a man is called honest and what dishonest?' Yudhishthira answered,--'Anger is an invincible enemy. Covetousness constitutes an incurable disease. He is honest that desires the weal of all creatures, and he is dishonest who is unmerciful.' The Yaksha asked,--'What, O king, is ignorance? And what is pride? What also is to be understood by idleness? And what hath been spoken of as grief?' Yudhishthira answered,--'True ignorance consists in not knowing one's duties. Pride is a consciousness of one's being himself an actor or sufferer in life. Idleness consists in not discharging one's duties, and ignorance in grief.' The Yaksha asked,--'What hath steadiness been said by the Rishis to be? And what, patience? What also is a real ablution? And what is charity?' Yudhishthira answered,--'Steadiness consists in one's staying in one's own religion, and true patience consists in the subjugation of the senses. A true bath consists in washing the mind clean of all impurities, and charity consists in protecting all creatures.' The Yaksha asked,--'What man should be regarded as learned, and who should be called an atheist? Who also is to be called ignorant? What is called desire and what are the sources of desire? And what is envy?' Yudhishthira answered,--'He is to be called learned who knoweth his duties. An atheist is he who is ignorant and so also he is ignorant who is an atheist. Desire is due to objects of possession, and envy is nothing else than grief of heart.' The Yaksha asked,--'What is pride, and what is hypocrisy? What is the grace of the gods, and what is wickedness?' Yudhishthira answered,--'Stolid ignorance is pride. The setting up of a religious standard is hypocrisy. The grace of the gods is the fruit of our gifts, and wickedness consists in speaking ill of others.' The Yaksha asked,--'Virtue, profit, and desire are opposed to one another. How could things thus antagonistic to one another exist together?' Yudhishthira answered,--'When a wife and virtue agree with each other, then all the three thou hast mentioned may exist together.' The Yaksha asked,--'O bull of the Bharata race, who is he that is condemned to everlasting hell? It behoveth thee to soon answer the question that I ask!' Yudhishthira answered,--'He that summoneth a poor Brahmana promising to make him a gift and then tells him that he hath nothing to give, goeth to everlasting hell. He also must go to everlasting hell, who imputes falsehood to the Vedas, the scriptures, the Brahmanas, the gods, and the ceremonies in honour of the Pitris, He also goeth to everlasting hell who though in possession of wealth, never giveth away nor enjoyeth himself from avarice, saying, he hath none.' The Yaksha asked,--'By what, O king, birth, behaviour, study, or learning doth a person become a Brahmana? Tell us with certitude!' Yudhishthira answered,-'Listen, O Yaksha! It is neither birth, nor study, nor learning, that is the cause of Brahmanahood, without doubt, it is behaviour that constitutes it. One's behaviour should always be well-guarded, especially by a Brahmana. He who maintaineth his conduct unimpaired, is never impaired himself. Professors and pupils, in fact, all who study the scriptures, if addicted to wicked habits, are to be regarded as illiterate wretches. He only is learned who performeth his religious duties. He even that hath studied the four Vedas is to be regarded as a wicked wretch scarcely distinguishable from a Sudra (if his conduct be not correct). He only who performeth the Agnihotra and hath his senses under control, is called a Brahmana!' The

Yaksha asked,--'What doth one gain that speaketh agreeable words? What doth he gain that always acteth with judgment? What doth he gain that hath many friends? And what he, that is devoted to virtue?'--Yudhishthira answered,--'He that speaketh agreeable words becometh agreeable to all. He that acteth with judgment obtaineth whatever he seeketh. He that hath many friends liveth happily. And he that is devoted to virtue obtaineth a happy state (in the next world).' The Yaksha asked,--'Who is truly happy? What is most wonderful? What is the path? And what is the news? Answer these four questions of mine and let thy dead brothers revive.' Yudhishthira answered,--'O amphibious creature, a man who cooketh in his own house, on the fifth or the sixth part of the day, with scanty vegetables, but who is not in debt and who stirreth not from home, is truly happy. Day after day countless creatures are going to the abode of Yama, yet those that remain behind believe themselves to be immortal. What can be more wonderful than this? Argument leads to no certain conclusion, the Srutis are different from one another; there is not even one Rishi whose opinion can be accepted by all; the truth about religion and duty is hid in caves: therefore, that alone is the path along which the great have trod. This world full of ignorance is like a pan. The sun is fire, the days and nights are fuel. The months and the seasons constitute the wooden ladle. Time is the cook that is cooking all creatures in that pan (with such aids); this is the news.' The Yaksha asked,--'Thou hast, O represser of foes, truly answered all my questions! Tell us now who is truly a man, and what man truly possesseth every kind of wealth.' Yudhishthira answered,--'The report of one's good action reacheth heaven and spreadeth over the earth. As long as that report lasteth, so long is a person to whom the agreeable and the disagreeable, weal and woe, the past and the future, are the same, is said to possess every kind of wealth.' The Yaksha said,--'Thou hast, O king truly answered who is a man, and what man possesseth every kind of wealth. Therefore, let one only amongst thy brothers, whom thou mayst wish, get up with life!' Yudhishthira answered,--'Let this one that is of darkish hue, whose eyes are red, who is tall like a large Sala tree, whose chest is broad and arms long, let this Nakula, O Yaksha, get up with life! The Yaksha rejoined,-'This Bhimasena is dear unto thee, and this Arjuna also is one upon whom all of you depend! Why, then, O king dost thou, wish a step-brother to get up with his life! How canst thou, forsaking Bhima whose strength is equal to that of ten thousand elephants, wish Nakula to live? People said that this Bhima was dear to thee. From what motive then dost thou wish a step-brother to revive? Forsaking Arjuna the might of whose arm is worshipped by all the sons of Pandu, why dost thou wish Nakula to revive?' Yudhishthira said,--'If virtue is sacrificed, he that sacrificeth it, is himself lost. So virtue also cherisheth the cherisher. Therefore taking care that virtue by being sacrificed may not sacrifice us, I never forsake virtue. Abstention from injury is the highest virtue, and is, I ween, even higher than the highest object of attainment. I endeavour to practise that virtue. Therefore, let Nakula, O Yaksha, revive! Let men know that the king is always virtuous! I will never depart from my duty. Let Nakula, therefore, revive! My father had two wives, Kunti and Madri. Let both of them have children. This is what I wish. As Kunti is to me, so also is Madri. There is no difference between them in my eye. I desire to act equally towards my mothers. Therefore, let Nakula live?' The Yaksha said,--'Since abstention from injury is regarded by thee as higher than both profit and pleasure, therefore, let all thy brothers live, O bull of Bharata race!"

Footnotes

604:1 Samhritya--killing.

605:1 Lit. Letters.

605:2 Behind the plain and obvious meanings of the words employed both in the question and the answer, there is a deeper signification of a spiritual kind. I think Nilakantha has rightly understood the passage. By Aditya, which of course commonly means the Sun, is indicated the unpurified soul (from adatte sabdadin indriadivis &c.). The first question then, becomes, 'Who is it that exalteth the unpurified soul?' The act of exaltation implies a raising of the soul from its earthly connections. The answer to this is, 'Brahma, i.e., Veda or self-knowledge.' The second question--'What are those that keep company with the soul during its progress of purification?' The answer is, Self-restraint and other qualities, which are all of a god-like or divine nature.' The third question is.--Who lead the soul to its place (state) of rest? The answer is, Dharma, i.e., restitude, morality, and religious observances.' It is often asserted that one must pass through the observances (Karma) before attaining to a state of Rest or Truth or Pure Knowledge. The last question is,--'On what is the soul established!' The answer, according to all that has been previously said, is 'Truth or Pure Knowledge.' For the soul that is emancipated from and raised above all carnal connections, is no longer in need of observances and acts (Karma) but stays unmoved in True Knowledge (Janana).

606:1 Nilakantha explains both Dhriti and Dwitiya in a spiritual sense. There is no need, however, of a spiritual explanation here. By Dhriti is meant steadiness of intelligence; by Dwitiya lit, a second. What Yudhishthira says is that a steady intelligence serves the purposes of a helpful companion.

606:2 Nilakantha explains this correctly, as I imagine, by supposing that by 'sacrifice' is meant the spiritual sacrifice for the acquisition of pure knowledge. In the objective sacrifice which one celebrates, the Sama, the Yajus, and the Rik mantras are all necessary. In the subjective sacrifice the acquisition of true knowledge, life and mind are as necessary as the mantras from the Sama and the Yajur Vedas in an objective one. And as no objective sacrifice can do without the Riks, being principally dependent on them, so the subjective sacrifices for acquiring true knowledge can never do without prayerfulness, which, I imagine, is represented as the Riks. To understand this passage thoroughly would require an intimate acquaintance with the ritual of a sacrifice like the Agnishtoma or any other of that kind.

607:1 Some texts read apatatam for uvapatam. If the former be the correct reading, the meaning would be--'What is the best of things that fall?' Nilakantha explains both avapatam nivapatam in a spiritual sense. By the first he understands--'They that offer oblation to the gods,' and by the second, 'They that offer oblations to the Pitris.' The necessity of a spiritual interpretation, however, is not very apparent.

607:2 Yudhishthira has the authority of the Srutis for saying that the one pervading element of the universe is air.

609:1 The word used in the question is dik, literally, direction. Obviously, of course, it means in this connection way. Yudhishthira answers that the way which one is to tread along is that of the good.

609:2 Footnote 2: The Srutis actually speak of space as water. These are questions to test Yudhishthira's knowledge of the Vedic cosmogony.

609:3 The Srutis speak of the cow as the only food, in the following sense. The cow gives milk. The milk gives butter. The butter is used in Homa. The Homa is the cause of the clouds. The clouds give rain. The rain makes the seed to sprout forth and produce food. Nilakantha endeavours to explain this in a spiritual sense. There is however, no need of such explanation here.

609:4 What Yudhishthira means to say is that there is no special time for a Sraddha. It is to be performed whenever a good and able priest may be secured.

Section 312

Vaisampayana continued,--"Then agreeable to the words of the Yaksha the Pandavas rose up; and in a moment their hunger and thirst left them. Thereupon Yudhishthira said, 'I ask thee that art incapable of being vanquished and that standest on one leg in the tank, what god art thou, for I cannot take thee for a Yaksha! Art thou the foremost of the Vasus, or of the Rudras, or of the chief of the Maruts? Or art thou the lord himself of the celestials, wielder of the thunder-bolt! Each of these my brothers is capable of fighting as hundred thousand warriors, and I see not the warrior that can slay them all! I see also that their senses have refreshed, as if they have sweetly awaked from slumber. Art thou a friend of ours, or even our father himself? At this the Yaksha replied,-'O child, I am even thy father, the Lord of justice, possessed of great prowess! Know, bull of the Bharata race, that I came hither desirous of beholding thee! Fame, truth, self-restraint, purity, candour, modesty, steadiness, charity, austerities and Brahmacharya, these are my body! And abstention from injury, impartiality, peace, penances, sanctity, and freedom from malice are the doors (through which I am accessible). Thou art always dear to me! By good luck thou art devoted to the five; and by good luck also thou hast conquered the six. Of the six, two appear in the first part of life; two in the middle part thereof; and the remaining two at the end, in order to make men repair to the next world. I am, good betide thee, the lord of justice! I came hither to test thy merit. I am well-pleased to witness thy harmlessness; and, O sinless one, I will confer boons on thee. Do thou, O foremost of kings, ask of me boons. I shall surely confer them, O sinless one! Those that revere me, never come by distress!' Yudhishthira said,--'A deer was carrying away the Brahmana's fire-sticks. Therefore, the first boon that I shall ask, is, may that Brahmana's adorations to Agni be not interrupted!' The Yaksha said,--'O Kunti's son endued with splendour, it was I who for examining thee, was carrying away, in the guise of a deer, that Brahmana's fire-sticks!"

Vaisampayana continued,--"Thereupon that worshipful one said,--'I give thee this boon! Good betide thee! O thou that are like unto an immortal, ask thou a fresh boon! Yudhishthira said,--'We have spent these twelve years in the forest; and the thirteenth year is come. May no one recognise us, as we spend this year somewhere.'

Vaisampayana continued,-'Thereat that worshipful one replied,--'I give this boon unto thee!' And then reassuring Kunti's son having truth for prowess, he also said, 'Even if, O Bharata, ye range this (entire) earth in your proper forms none in the three worlds shall recognise you. Ye perpetuators of the Kuru race, through my grace, ye will spend this thirteenth year, secretly and unrecognised, in Virata's kingdom! And every one of you will be able at will to assume any form he likes! Do ye now present the Brahmana with his fire-sticks. It was only to test you that I carried them away in the form of a deer! O amiable Yudhishthira, do thou ask for another boon that thou mayst like! I will confer it on thee. O foremost of men, I have not yet been satisfied by granting boons to thee! Do thou my son, accept a third boon that is great and incomparable! Thou, O king, art born of me, and Vidura of portion or mine!" Thereat Yudhishthira said,--'It is enough that I have beheld thee with my senses, eternal God of gods as thou art! O father, whatever boon thou wilt confer on me I shall surely accept gladly! May I, O lord, always conquer covetousness and folly and anger, and may my mind be ever devoted to charity, truth, and ascetic austerities! The Lord of justice said,--'Even by nature, O Pandava, hast thou been endued with these qualities, for thou art the Lord of justice himself! Do thou again attain what thou asked for!"

Vaisampayana continued,--"Having said these words, the worshipful Lord of justice, who is the object of contemplation of all the worlds, vanished therefrom; and the high-souled Pandavas after they had slept sweetly were united with one another. And their fatigue dispelled, those heroes returned to the hermitage, and gave back that Brahmana his firesticks. That man who pursueth this illustrious and fame-enhancing story of the revival (of the Pandavas) and the meeting of father and son (Dharma and Yudhishthira), obtaineth perfect tranquillity of mind, and sons and grandsons, and also a life extending over a hundred years! And the mind of that man that layeth this story to heart, never delighteth in unrighteousness, or in disunion among friends, or misappropriation of other person's property, or staining other people's wives, or in foul thoughts!

Footnotes

612:1 That is, tranquillity of mind, self-restraint, abstention from sensual pleasures, resignation, and Yoga meditation.

612:2 That is, hunger, thirst, sorrow, bluntness of mortal feeling, decrepitude, and death.

Section 313

Vaisampayana continued,--"Commanded by the Lord of justice to thus spend in disguise the thirteenth year of non-discovery, the high-souled

Pandavas, observant of vows and having truth for prowess, sat before those learned and vow-observing ascetics that from regard were dwelling with them in their exile in the forest. And with joined hands they said these words, with the intention of obtaining permission to spend the thirteenth year in the manner indicated. And they said, 'Ye know well that the sons of Dhritarashtra have by deceit deprived us of our kingdom, and have also done us many other wrongs! We have passed twelve years in the forest in great affliction. The thirteenth year only, which we are to spend unrecognised, yet remaineth. It behoveth you to permit us now to spend this year in concealment! Those rancorous enemies of ours Suyodhana, the wicked-minded Kama, and Suvala's son should they discover us, would do mighty wrong to the citizens and our friends! Shall we all with the Brahmanas, be again established in our own kingdom? Having said this, that pure-spirited son of Dharma king Yudhishthira, overwhelmed with grief and with accents choked in tears, swooned away. Thereupon the Brahmanas, together with his brothers began to cheer him up. Then Dhaumya spake unto the king these words fraught with mighty meaning,--'O king, thou art learned and capable of bearing privations, art firm in promise, and of subdued sense! Men of such stamp are not overwhelmed by any calamity whatever. Even the high-souled gods themselves have wandered over various places in disguise, for the purpose of overcoming foes. Indra for the purpose of overcoming his toes, dwelt in disguise in the asylum of Giriprastha, in Nishadha and thus attained his end. Before taking his birth in the womb of Aditi, Vishnu for the purpose of destroying the Daityas passed a long time unrecognised, assuming the form of the Haya-griba (Horse-necked). Then how disguising himself in the form of a dwarf, he by his prowess deprived Vali of his kingdom, hath been heard by thee! And thou hast also heard how Hutasana entering into water and remaining in concealment, achieved the purpose of the gods. And O thou versed in duty, thou hast heard how Hari with the view of overcoming his foes, entered into Sakra's thunder-bolt, and lay concealed there. And, O sinless one, thou hast heard of the office the regenerate Rishi Aurva at one time performed for the gods, remaining concealed in his mother's womb. And O child, living in concealment in every part of the earth, Vivaswat, endued with excellent energy, at last entirely burnt up all his foes. And living disguised in the abode of Dasaratha, Vishnu of dreadful deeds slew the Ten-necked one in battle.' Thus remaining in disguise in various places, high-souled persons have before this conquered their enemies in battle. Thus cheered by these words of Dhaumya, the virtuous Yudhishthira, relying on his own wisdom and also that acquired from the scriptures regained his composure. Then that foremost of strong persons, the mighty-armed Bhimasena endued with great strength encouraging the king greatly, spake these words, 'Looking up to thy face (for permission), the wielder of the Gandiva, acting according to his sense of duty hath not yet, O king, shown any rashness! And although fully able to destroy the foe, Nakula and Sahadeva of dreadful prowess have been ever prevented by me! Never shall we swerve from that in which thou wilt engage us! Do thou tell us what is to be done! We shall speedily conquer our enemies! When Bhimasena had said this, the Brahmanas uttered benedictions on the Bharatas, and then obtaining their permission, went to their respective quarters. And all those foremost of Yatis and Munis versed in the Vedas, exceedingly desirous of again beholding the Pandavas, went back to their homes. And accompanied by Dhaumya, these heroes, the five learned Pandavas equipped in vows set out with Krishna. And each versed in a separate science, and all proficient in mantras and cognisant of when peace was to be concluded and when war was to be waged those tigers among men, about to enter upon a life of non-recognition, the next day proceeded for a Krose and then sat themselves down with the view of taking counsel of each other.

*****

Virata Parva

Pandava-Pravesa Parva
Samayapalana Parva
Kichaka-Badha Parva
Go-Harana Parva

Pandava-Pravesa Parva

Section 1

OM! Having bowed down to Narayana, and Nara, the most exalted of male beings, and also to the goddess Saraswati, must the word Jaya be uttered.

Janamejaya said, "How did my great-grandfathers, afflicted with the fear of Duryodhana, pass their days undiscovered in the city of Virata? And, O Brahman, how did the highly blessed Draupadi, stricken with woe, devoted to her lords, and ever adoring the Deity , spend her days unrecognised?"

Vaisampayana said, "Listen, O lord of men, how thy great grandfathers passed the period of unrecognition in the city of Virata. Having in this way obtained boons from the god of Justice, that best of virtuous men, Yudhishthira, returned to the asylum and related unto the Brahmanas all that had happened. And having related everything unto them, Yudhishthira restored to that regenerate Brahmana, who had followed him the churning staff and the fire-sticks he had lost. And, O Bharata, the son of the god of Justice, the royal Yudhishthira of high soul then called together all his younger brothers and addressed them, saying, 'Exiled from our kingdom, we have passed twelve years. The thirteenth year, hard to spend, hath now come. Do thou therefore, O Arjuna, the son of Kunti, select some spot where we may pass our days undiscovered by our enemies.'"

Arjuna replied, "Even by virtue of Dharma's boon, we shall, O lord of men, range about undiscovered by men. Still, for purposes of residence, I shall mention some spots that are both delightful and secluded. Do thou select some one of them. Surrounding the kingdom of the Kurus, are, many countries beautiful and abounding in corn, such as Panchala, Chedi, Matsya, Surasena, Pattachchara, Dasarna, Navarashtra, Malla, Salva, Yugandhara, Saurashtra, Avanti, and the spacious Kuntirashtra. Which of these, O king, wouldst thou choose, and where, O foremost of monarchs, shall we spend this year?"

Yudhishthira said "O them of mighty arms, it is even so. What that adorable Lord of all creatures hath said must become true. Surely, after consulting together, we must select some delightful, auspicious, and agreeable region for our abode, where we may live free from fear. The aged Virata, king of the Matsyas, is virtuous and powerful and charitable, and is liked by all. And he is also attached to the Pandavas. Even in the city of Virata, O child, we shall, O Bharata, spend this year, entering his service. Tell me, ye sons of the Kuru race, in what capacities ye will severally present yourselves before the king of the Matsyas!"

Arjuna said, "O god among men, what service wilt thou take in Virata's kingdom? O righteous one, in what capacity wilt thou reside in the city of Virata? Thou art mild, and charitable, and modest, and virtuous, and firm in promise. What wilt thou, O king, afflicted as thou art with calamity, do? A king is qualified to bear trouble like an ordinary person. How wilt thou overcome this great calamity that has overtaken thee?"

Yudhishthira replied, "Ye sons of the Kuru race, ye bulls among men, hear what I shall do on appearing before king Virata. Presenting myself as a Brahmana, Kanka by name, skilled in dice and fond of play, I shall become a courtier of that high-souled king. And moving upon chess-boards beautiful pawns made of ivory, of blue and yellow and red and white hue, by throws of black and red dice. I shall entertain the king with his courtiers and friends. And while I shall continue to thus delight the king, nobody will succeed in discovering me. And should the monarch ask me, I shall say, 'Formerly I was the bosom friend of Yudhishthira.' I tell you that it is thus that I shall pass my days (in the city of Virata). What office wilt thou, O Vrikodara, fill in the city of Virata?"

Footnotes

1:1 Brahma Vadini--Nilakantha explains this as Krishna-kirtanasila.

Section 2

Bhima said, "I intend to present myself before the lord of Virata as a cook bearing the name of Vallabha. I am skilled in culinary art, and I shall prepare curries for the king, and excelling all those skilful cooks that had hitherto dressed his food I shall gratify the monarch. And I shall carry mighty loads of wood. And witnessing that mighty feat, the monarch will be pleased. And, O Bharata, beholding such superhuman feats of mine, the servants of the royal household will honour me as a king. And I shall have entire control over all kinds of viands and drinks. And commanded to subdue powerful elephants and mighty bulls, I will do as bidden. And if any combatants will fight with me in the lists, then will I vanquish them, and thereby entertain the monarch. But I shall not take the life of any of them. I shall only bring them down in such way that they may not be killed. And on being asked as regards my antecedent I shall say that--Formerly I was the wrestler and cook of Yudhishthira. Thus shall I, O king, maintain myself."

Yudhishthira said, "And what office will be performed by that mighty descendant of the Kurus, Dhananjaya, the son of Kunti, that foremost of men possessed of long arms, invincible in fight, and before whom, while he was staying with Krishna, the divine Agni himself desirous of consuming the forest of Khandava had formerly appeared in the guise of a Brahmana? What office will be performed by that best of warriors, Arjuna, who proceeded to that forest and gratified Agni, vanquishing on a single car and slaying huge Nagas and Rakshasas, and who married the sister of Vasuki himself, the king of the Nagas? Even as the sun is the foremost of all heat-giving bodies, as the Brahmana is the best of all bipeds, as the cobra is the foremost of all serpents, as Fire is the first of all things possessed of energy, as the thunderbolt is the foremost of all weapons, as the humped bull is the foremost of all animals of the bovine breed, as the ocean is the foremost of all watery expanses, as clouds charged with rain are the foremost of all clouds, as Ananta is the first of all Nagas, as Airavata is the foremost of all elephants, as the son is the foremost of all beloved objects, and lastly, as the wife is the best of all friends, so, O Vrikodara, is the youthful Gudakesa, the foremost of all bowmen. And O Bharata, what office will be performed by Vibhatsu, the wielder of Gandiva, whose car is drawn by white horses, and who is not inferior to Indra or Vasudeva Himself? What office will be performed by Arjuna who, dwelling for five years in the abode of the thousand-eyed Deity (Indra) shining in celestial lustre, acquired by his own energy the science of superhuman arms with all celestial weapons, and whom I regard as the tenth Rudra, the thirteenth Aditya, the ninth Vasu, and the tenth Graha, whose arms, symmetrical and long, have the skin hardened by constant strokes of the bowstring and cicatrices which resemble those on the humps of bulls,--that foremost of warriors who is as Himavat among mountains, the ocean among expanses of water, Sakra among the celestial, Havya-vaha (fire) among the Vasus, the tiger among beasts, and Garuda among feathery tribes!"

Arjuna replied, "O lord of the Earth, I will declare myself as one of the neuter sex. O monarch, it is, indeed difficult to hide the marks of the bowstring on my arms. I will, however, cover both my cicatrized arms with bangles. Wearing brilliant rings on my ears and conch-bangles on my wrists and causing a braid to hang down from my head, I shall, O king, appear as one of the third sex, Brihannala by name. And living as a female I shall (always) entertain the king and the inmates of the inner apartments by reciting stories. And, O king, I shall also instruct the women of Virata's palace in singing and delightful modes of dancing and in musical instruments of diverse kinds. And I shall also recite the various excellent acts of men and thus conceal myself, O son of Kunti, by feigning disguise. And, O Bharata should the king enquire, I will say that, I lived as a waiting maid of Draupadi in Yudhishthira's palace. And, O foremost of kings, concealing myself by this means, as fire is concealed by ashes, I shall pass my days agreeably in the palace of Virata."

Vaisampayana continued, "Having said this, Arjuna, that best of men and foremost of virtuous persons, became silent. Then the king addressed another brother of his."

Footnotes

4:1 This speech of Vaisampayana is not included in some texts within the second section. To include it, however, in the third, is evidently a mistake.

Section 3

Yudhishthira said, "Tender, possessed of a graceful presence, and deserving of every luxury as thou art, what office wilt thou, O heroic Nakula, discharge while living in the dominions of that king? Tell me all about it!"

Nakula said, "Under the name of Granthika, I shall become the keeper of the horses of king Virata. I have a thorough knowledge (of this work) and am skilful in tending horses. Besides, the task is agreeable to me, and I possess great skill in training and treating horses; and horses are ever dear to me as they are to thee, O king of the Kurus. At my hands even colts and mares become docile; these never become vicious in bearing a rider or drawing a car. And those persons in the city of Virata that may enquire of me, I shall, O bull of the Bharata race, say,-- Formerly I was employed by Yudhishthira in the charge of his horses. Thus disguised, O king, I shall spend my days delightfully in the city of Virata. No one will be able to discover me as I will gratify the monarch thus!

Yudhishthira said, "How wilt thou, O Sahadeva, bear thyself before that king? And what, O child, is that which thou wilt do in order to live in disguise."

Sahadeva replied, "I will become a keeper of the kine of Virata's king. I am skilled in milking kine and taking their history as well as in taming their fierceness. Passing under the name of Tantripal, I shall perform my duties deftly. Let thy heart's fever be dispelled. Formerly I was frequently employed to look after thy kine, and, O Lord of earth, I have a particular knowledge of that work. And, O monarch, I am well-acquainted with the nature of kine, as also with their auspicious marks and other matters relating to them. I can also discriminate bulls with auspicious marks, the scent of whose urine may make even the barren being forth child. Even thus will I live, and I always take delight in work of this kind. Indeed, no one will then be able to recognise me, and I will moreover gratify the monarch,"

Yudhishthira said, "This is our beloved wife dearer to us than our lives. Verily, she deserveth to be cherished by us like a mother, and regarded like an elder sister. Unacquainted as she is with any kind of womanly work, what office will Krishna, the daughter of Drupada, perform? Delicate and young, she is a princess of great repute. Devoted to her lords, and eminently virtuous, also, how will she live? Since her birth, she hath enjoyed only garlands and perfume? and ornaments and costly robes."

Draupadi replied, "There is a class of persons called Sairindhris, who enter the services of other. Other females, however (that are respectable) do not do so. Of this class there are some. I shall give myself out as a Sairindhri, skilled in dressing hair. And, O Bharata, on being questioned by the king, I shall say that I served as a waiting woman of Draupadi in Yudhishthira's household. I shall thus pass my days in disguise. And I shall serve the famous Sudeshna, the wife of the king. Surely, obtaining me she will cherish me (duly). Do not grieve so, O king."

"Yudhishthira said, "O Krishna, thou speakest well. But O fair girl, thou wert born in a respectable family. Chaste as thou art, and always engaged in observing virtuous vows, thou knowest not what is sin. Do thou, therefore, conduct thyself in such a way that sinful men of evil hearts may not be gladdened by gazing at thee."

Footnotes

4:2 The sloka commencing with Adushta and ending ratheshu cha does not occur in texts except those in Bengal.

4:3 A difference reading is observable here. The sense, however, is the same.

5:1 An independent female artisan working in another person's house.--Wilson.

Section 4

Yudhishthira said, "Ye have already said what offices ye will respectively perform. I also, according to the measure of my sense, have said what office I will perform. Let our priest, accompanied by charioteers and cooks, repair to the abode of Drupada, and there maintain our Agnihotra fires. And let Indrasena and the others, taking with then the empty cars, speedily proceeded to Dwaravati. Even this is my wish. And let all these maid-servants of Draupadi go to the Panchalas, with our charioteers and cooks. And let all of them say,--We do not know where the Pandavas have gone leaving us at the lake of Dwaitavana."

Vaisampayana said, "Having thus taken counsel of one another and told one another the offices they would discharge, the Pandavas sought Dhaumya's advice. And Dhaumya also gave them advice in the following words, saying, Ye sons of Pandu, the arrangements ye have made regarding the Brahmanas, yours friends, cars, weapons, and the (sacred) fires, are excellent. But it behoveth thee, O Yudhishthira, and Arjuna specially, to make provision for the protection of Draupadi. Ye king, ye are well-acquainted with the characters of men. Yet whatever may be your knowledge, friends may from affection be permitted to repeat what is already known. Even this is subservient to the eternal interests of virtue, pleasure, and profit. I shall, therefore speak to you something. Mark ye. To dwell with a king is, alas, difficult. I shall tell you, ye princes, how ye may reside in the royal household, avoiding every fault. Ye Kauravas, honourably or otherwise, ye will have to pass this year in the king's palace, undiscovered by those that know you. Then in the fourteenth year, ye will live happy. O son of Pandu, in this world, that cherisher and protector of all beings, the king, who is a deity in an embodied form, is as a great fire sanctified with all the mantras. One should present himself before the king, after having obtained his permission at the gate. No one should keep contact with royal secrets. Nor should one desire a seat which another may covet.

He who doth not, regarding himself to be a favourite, occupy (the king's) car, or coach, or seat, or vehicle, or elephant, is alone worthy of dwelling in a royal household. He that sits not upon a seat the occupation of which is calculated raise alarm in the minds of malicious people, is alone worthy of dwelling in a royal household. No one should, unasked offer counsel (to a king). Paying homage in season unto the king, one should silently and respectfully sit beside the king, for kings take umbrage at babblers, and disgrace laying counsellors. A wise person should not contact friendship with the king's wife, nor with the inmates of the inner apartments, nor with those that are objects of royal displeasure. One about the king should do even the most unimportant acts and with the king's knowledge. Behaving thus with a sovereign, one doth not come by harm. Even if an individual attain the highest office, he should, as long as he is not asked or commanded, consider himself as born-blind, having regard to the king's dignity, for O repressers of foes, the rulers of men do not forgive even their sons and grandsons and brothers when they happen to tamper with their dignity. Kings should be served with regardful care, even as Agni and other god; and he that is disloyal to his sovereign, is certainly destroyed by him. Renouncing anger, and pride, and negligence, it behoveth a man to follow the course directed by the monarch. After carefully deliberating on all things, a person should set forth before the king those topics that are both profitable and pleasant; but should a subject be profitable without being pleasant, he should still communicate it, despite its disagreeableness. It behoveth a man to be well-disposed towards the king in all his interests, and not to indulge in speech that is alike unpleasant and profitless. Always thinking--I am not liked by the king--one should banish negligence, and be intent on bringing about what is agreeable and advantageous to him. He that swerveth not from his place, he that is not friendly to those that are hostile to the king, he that striveth not to do wrong to the king, is alone worthy to dwell in a royal household. A learned man should sit either on the king's right or the left; he should not sit behind him for that is the place appointed for armed guards, and to sit before him is always interdicted. Let none, when the king is engaged in doing anything (in respect of his servants) come forward pressing himself zealously before others, for even if the aggrieved be very poor, such conduct would still be inexcusable. It behoveth no man to reveal to others any lie the king may have told inasmuch as the king bears ill will to those that report his falsehoods. Kings also always disregard persons that regard themselves as learned. No man should be proud thinking--I am brave, or, I am intelligent, but a person obtains the good graces of a king and enjoys the good things of life, by behaving agreeably to the wishes of the king. And, O Bharata, obtaining things agreeable, and wealth also which is so hard to acquire, a person should always do what is profitable as well as pleasant to the king. What man that is respected by the wise can even think of doing mischief to one whose ire is great impediment and whose favour is productive of mighty fruits? No one should move his lips, arms and thighs, before the king. A person should speak and spit before the king only mildly. In the presence of even laughable objects, a man should not break out into loud laughter, like a maniac; nor should one show (unreasonable) gravity by containing himself, to the utmost. One should smile modestly, to show his interest (in what is before him). He that is ever mindful of the king's welfare, and is neither exhilarated by reward nor depressed by disgrace, is alone worthy of dwelling in a royal household. That learned courtier who always pleaseth the king and his son with agreeable speeches, succeedeth in dwelling in a royal household as a favourite. The favourite courtier who, having lost the royal favour for just reason, does not speak evil of the king, regains prosperity. The man who serveth the king or liveth in his domains, if sagacious, should speak in praise of the king, both in his presence and absence. The courtier who attempts to obtain his end by employing force on the king, cannot keep his place long and incurs also the risk of death. None should, for the purpose of self-interest, open communications with the king's enemies. Nor should one distinguish himself above the king in matters requiring ability and talents. He that is always cheerful and strong, brave and truthful, and mild, and of subdued senses, and who followeth his master like his shadow, is alone worthy to dwell in a royal household. He that on being entrusted with a work, cometh forward, saying,--I will do this--is alone worthy of living in a royal household. He that on being entrusted with a task, either within the king's dominion or out of it, never feareth to undertake it, is alone fit to reside in a royal household. He that living away from his home, doth no remember his dear ones, and who undergoeth (present) misery in expectation of (future) happiness, is alone worthy of dwelling in a royal household. One should not dress like the king, nor should one indulge, in laughter in the king's presence nor should one disclose royal secrets. By acting thus one may win royal favour. Commissioned to a task, one should not touch bribes for by such appropriation one becometh liable to fetters or death. The robes, ornaments, cars, and other things which the king may be pleased to bestow should always be used, for by this, one winneth the royal favour. Ye children, controlling your minds, do ye spend this year, ye sons of Pandu, behaving in this way. Regaining your own kingdom, ye may live as ye please."

Yudhishthira said, "We have been well taught by thee. Blessed be thou. There is none that could say so to us, save our mother Kunti and Vidura of great wisdom. It behoveth thee to do all that is necessary now for our departure, and for enabling us to come safely through this woe, as well as for our victory over the foe."

Vaisampayana continued, "Thus addressed by Yudhishthira, Dhaumya, that best of Brahmanas, performed according to the ordinance the rites ordained in respect of departure. And lighting up their fires, he offered, with mantras, oblations on them for the prosperity and success of the Pandavas, as for their reconquest of the whole world. And walking round those fires and round the Brahmanas of ascetic wealth, the six set out, placing Yajnaseni in their front. And when those heroes had departed, Dhaumya, that best of ascetics, taking their sacred fires, set out for the Panchalas. And Indrasena, and others already mentioned, went to the Yadavas, and looking after the horses and the cars of the Pandavas passed their time happily and in privacy."

Footnotes

6:1 Some of the Bengal text and Sarvastramaya for Sarvamantramaya. The former is evidently incorrect.

7:1 This is a very difficult sloka. Nilakantha adopts the reading Sanjayet. The Bengal editions read Sanjapet. If the latter be the correct reading, the meaning then would be,--'Let none talk about what transpires in the presence of the king. For those even that are poor, regard it as a grave fault.' The sense evidently is that the occurrences in respect of a king which one witnesses should not be divulged. Even they that are powerless regard such divulgence of what occurs in respect of them as an insult to them, and, therefore, inexcusable.

8:1 The Bengal editions, read Rajna in the instrumental case. Following a manuscript text of a Pandit of my acquaintance I read Rajnas in the genitive.

Section 5

Vaisampayana said, "Girding their waists with swords, and equipped with finger-protectors made of iguana skins and with various weapons, those heroes proceeded in the direction of the river Yamuna. And those bowmen desirous of (speedily) recovering their kingdom, hitherto living in inaccessible hills and forest fastnesses, now terminated their forest-life and proceeded to the southern bank of that river. And those mighty warriors endued with great strength and hitherto leading the lives of hunters by killing the deer of the forest, passed through Yakrilloma and Surasena, leaving behind, on their right, the country of the Panchalas, and on their left, that of the Dasarnas. And those bowmen, looking wan and wearing beards and equipped with swords, entered Matsya's dominions leaving the forest, giving themselves out as hunters. And on arriving at that country, Krishna addressed Yudhishthira, saying, 'We see footpaths here, and various fields. From this it appears that Virata's metropolis is still at a distance. Pass we here what part of the night is still left, for great is my fatigue."

Yudhishthira answered, "O Dhananjaya of Bharata's race, do thou take up Panchali and carry her. Just on emerging from this forest, we arrive at the city."

Vaisampayana continued, "Thereupon like the leader of a herd of elephants, Arjuna speedily took up Draupadi, and on coming to the vicinity of the city, let her down. And on reaching the city, Ruru's son (Yudhishthira), addressed

Arjuna, saying, 'Where shall we deposit our weapons, before entering the city? If, O child, we enter it with our weapons about us, we shall thereby surely excite the alarm of the citizens. Further, the tremendous bow, the Gandiva, is known to all men, so that people will, without doubt, recognise us soon. And if even one of us is discovered, we shall, according to promise, have to pass another twelve years in the forest.'"

Arjuna said, "Hard by yon cemetery and near that inaccessible peak is a mighty Sami tree, throwing-about its gigantic branches and difficult to ascend. Nor is there any human being, who, I think, O Pandu's son, will espy us depositing our arms at that place. That tree is in the midst of an out-of-the way forest abounding in beasts and snakes, and is in the vicinity of a dreary cemetery. Stowing away our weapons on the Sami tree, let us, O Bharata, go to the city, and live there, free from anxiety!"

Vaisampayana continued, "Having O bull of the Bharata race spoken thus to king Yudhishthira the just, Arjuna prepared to deposit the weapons (on the tree). And that bull among the Kurus, then loosened the string of the large and dreadful Gandiva, ever producing thundering twang and always destructive of hostile hosts, and with which he had conquered, on a single car, gods and men and Nagas and swelling provinces. And the warlike Yudhishthira, that represser of foes, unfastened the undecaying string of that bow with which he had defended the field of Kurukshstra. And the illustrious Bhimasena unstrung that bow by means of which that sinless one had vanquished in fight the Panchals and the lord of Sindhu, and with which, during his career of conquest, he had, single-handed, opposed innumerable foes, and hearing whose twang which was like unto the roar of the thunder or the splitting of a mountain, enemies always fly (in panic) from the field of battle. And that son of Pandu of coppery complexion and mild speech who is endued with great prowess in the field, and is called Nakula in consequence of his unexampled beauty in the family, then unfastened the string of that bow with which he had conquered all the regions of the west. And the heroic Sahadeva also, possessed of a mild disposition, then united the string of that bow with which he had subjugated the countries of the south. And with their bows, they put together their long and flashing swords, their precious quivers, and their arrows sharp as razors. And Nakula ascended the tree, and deposited on it the bows and the other weapons. And he tied them fast on those parts of the tree which he thought would not break, and where the rain would not penetrate. And the Pandavas hung up a corpse (on the tree), knowing that people smelling the stench of the corpse would say--here sure, is a dead body, and avoid the tree from a distance. And on being asked by the shepherds and cowherds regarding the corpse, those repressers of foes said unto them, 'This is our mother, aged one hundred and eighty years. We have hung up her dead body, in accordance with the custom observed by our forefathers.' And then those resisters of foes approached the city. And for purposes of non-discovery Yudhisthira kept these (five) names for himself and his brothers respectively, viz., Jaya, Jayanta, Vijaya, Jayatsena, and Jayatvala. Then they entered the great city, with the view to passing the thirteenth year undiscovered in that kingdom, agreeably to the promise (to Duryodhana)."

Section 6

Vaisampayana said, "And while Yudhishthira was on his way to the delightful city of Virata, he began to praise mentally the Divine Durga, the Supreme Goddess of the Universe, born on the womb of Yasoda, and fond of the boons bestowed on her by Narayana, sprung from the race of cowherd Nanda, and the giver of prosperity, the enhancer (of the glory) of (the worshipper's) family, the terrifier of Kansa, and the destroyer of Asuras,--and saluted the Goddess--her who ascended the skies when dashed (by Kansa) on a stony platform, who is the sister of Vasudeva, one who is always decked in celestial garlands and attired in celestial robes,--who is armed with scimitar and shield, and always rescues the worshipper sunk in sin, like a cow in the mire, who in the hours of distress calls upon that eternal giver of blessings for relieving him of their burdens. And the king, desirous with his brothers of obtaining a sight of the Goddess, invoked her and began to praise her by reciting various names derived from (approved) hymns. And Yudhishthira said, 'Salutations to thee, O giver of boons. O thou that art identical with Krishna, O maiden, O thou that hast observed the vow of Brahmacharya, O thou of body bright as the newly-risen Sun, O thou efface beautiful as the full moon. Salutations to thee, O thou of four hands and four faces, O thou of fair round hips and deep bosom, O thou that wearest bangles made of emeralds and sapphires, O thou that bearest excellent bracelets on thy upper arm. Thou shinest, O Goddess, as Padma, the consort of Narayana. O thou that rangest the etherial regions, thy true form and thy Brahmacharya are both of the purest kind. Sable as the black clouds, thy face is beautiful as that of Sankarshana. Thou bearest two large arms long as a couple of poles raised in honour of Indra. In thy (six) other arms thou bearest a vessel, a lotus, a bell, a noose, a bow, a large discus, and various other weapons. Thou art the only female in the universe that possesses! the attribute of purity. Thou art decked with a pair of well-made ears graced with excellent rings. O Goddess, thou shinest with a face that challengeth the moon in beauty. With an excellent diadem and beautiful braid with robes made of the bodies of snakes, and with also the brilliant girdle round thy hips, thou shinest like the Mandara mountain encircled with snakes. Thou shinest also with peacock-plumes standing erect on thy head, and thou hast sanctified the celestial regions by adopting the vow of perpetual maiden-hood. It is for this, O thou that hast slain the Mahishasura, that thou art praised and worshipped by the gods for the protection of the three worlds. O thou foremost of all deities, extend to me thy grace, show me thy mercy, and be thou the source of blessings to me. Thou art Jaya and Vijaya, and it is thou that givest victory in battle. Grant me victory, O Goddess, and give me boons also at this hour of distress. Thy eternal abode is on Vindhya--that foremost of mountains. O Kali, O Kali, thou art the great Kali, ever fond of wine and meat and animal sacrifice. Capable of going everywhere at will, and bestowing boons on thy devotees, thou art ever followed in thy journeys by Brahma and the other gods. By them that call upon thee for the relief of their burdens, and by them also that bow to thee at daybreak on Earth, there is nothing that cannot be attained in respect either of offspring or wealth. And because thou rescuest people from difficulties whether when they are afflicted in the wilderness or sinking in the great ocean, it is for this that thou art called Durga by all. Thou art the sole refuge of men when attacked by robbers or while afflicted in crossing streams and seas or in wilderness and; forests. Those men that remember thee are never prostrated, O great Goddess. Thou art Fame, thou art Prosperity, thou art Steadiness, thou art Success; thou art the Wife, thou art men's Offspring, thou art Knowledge, and thou art the Intellect. Thou art the two Twilights, the Night Sleep, Light--both solar and lunar, Beauty, Forgiveness, Mercy, and every other thing. Thou dispellest, worshipped by the devotees their fetters, ignorance, loss of children and loss of wealth, disease, death, and fear. I, who have been deprived of my kingdom, seek thy protection. And as I bow to thee with bended head, O Supreme Goddess, grant me protection, O thou of eyes like lotus leaves. And be thou as boon-giving Truth unto us that are acting according to Truth. And, O Durga, kind as thou art unto all that seek thy protection, and affectionate unto all thy devotees, grant me protection!'"

Vaisampayana continued, "Thus praised by the son of Pandu, the Goddess showed herself unto him. And approaching the king, she addressed him in these words, 'O mighty armed king, listen, O Lord, to these words of mine. Having vanquished and slain the ranks of the Kauravas through my grace, victory in battle will soon be thine. Thou shalt again lord it over the entire Earth, having made thy dominions destitute of thorns. And, O king, thou shalt also, with thy brothers, obtain great happiness. And through my grace, joy and health will be thine. And they also in the world who will recite my attributes and achievements will be freed from their sins, and gratified. I will bestow upon them kingdom, long life, beauty of person, and offspring. And they, O king, who will invoke me, after thy manner, in exile or in the city, in the midst of battle or of dangers from foes, in forests or in inaccessible deserts, in seas or mountain fastnesses, there is nothing that they will not obtain in this world. And ye sons of Pandu, he will achieve success in every business of his that will listen to, or himself recite with devotion, this excellent hymn. And through my grace neither the Kuru's spies, nor those that dwell in the country of the Matsyas, will succeed in recognising you all as long as ye reside in Virata's city!' And having said these words unto Yudhishthira, that chastiser of foes, and having arranged for the protection of the sons of Pandu, the Goddess disappeared there and then."

Footnotes

11:1 Mahishasura, the son of Rambhasura. Durga had to fight for many many years before she could slay this formidable Asura. The story occurs in the Markandeya Purana. To this day, Bengal during the great Durga Puja festival in autumn, worships the goddess with great veneration.

12:1 Literally, one that rescues from difficulty.

Section 7

Vaisampayana said, "Then tying up in his cloth dice made of gold and set with lapis lazuli, and holding them below his arm-pit, king Yudhishthira,--that illustrious lord of men--that high-souled perpetuator of the Kuru race, regarded by kings, irrepressible in might, and like unto a snake of virulent poison,--that bull among men, endued with strength and beauty and prowess, and possessed of greatness, and resembling in form a celestial though now like unto the sun enveloped in dense clouds, or fire covered with ashes, first made his appearance when the famous king Virata was seated in his court. And beholding with his followers that son of Pandu in his court, looking like the moon hid in clouds and possessed of a face beautiful as the full moon, king Virata addressed his counsellors and the twice-born ones and the charioteers and the Vaisyas and others, saying, "Enquire ye who it is, so like a king that looketh on my court for the first time. He cannot be a Brahmana. Methinks he is a man of men, and a lord of earth. He hath neither slaves, nor cars, nor elephants with him, yet he shineth like the very Indra. The marks on his person indicate him to be one whose coronal locks have undergone the sacred investiture. Even this is my belief. He approacheth me without any hesitation, even as an elephant in rut approacheth an assemblage of lotuses!'

"And as the king was indulging in these thoughts, that bull among men, Yudhishthira, came before Virata and addressed him, saying, 'O great king, know me for a Brahmana who, having lost his all hath come to thee for the means of subsistence. I desire, O sinless one, to live here beside thee acting under thy commands, O lord. The king then, well-pleased, replied unto him saying, 'Thou art welcome. Do thou then accept the appointment thou seekest!' And having appointed the lion among kings in the post he had prayed for, king Virata addressed him with a glad heart, saying, 'O child, I ask thee from affection, from the dominions of what king dost thou come hither? Tell me also truly what is thy name and family, and what thou hast a knowledge of.'"

Yudhishthira said, "My name is Kanka, and I am a Brahmana belonging to the family known by the name of Vaiyaghra. I am skilled in casting dice, and formerly I was a friend of Yudhishthira."

Virata replied, "I will grant thee whatever boon thou mayst desire. Do thou rule the Matsyas.--I shall remain in submission to thee. Even cunning gamblers are liked by me. Thou, on the other hand, art like a god, and deservest a kingdom."

Yudhishthira said, "My first prayer, O lord of earth, is that I may not be involved in any dispute (on account of dice) with low people. Further, a person defeated by me (at dice) shall not be permitted to retain the wealth (won by me). Let this boon be granted to me through thy grace."

Virata replied, "I shall certainly slay him who may happen to displease thee, and should be one of the twice-born ones, I shall banish him from my dominions. Let the assembled subjects listen! Kanka is as much lord of this realm as I myself, Thou (Kanka) shalt be my friend and shalt ride the same vehicles as I. And there shall also be at thy disposal apparel in plenty, and various kinds of viands and drinks. And thou shalt look into my affairs, both internal and external. And for thee all my doors shall be open. When men out of employ or of strained circumstances will apply to thee, do thou at all hours bring their words unto me, and I will surely give them whatever they desire. No fear shall be thine as long as thou residest with me."

Vaisampayana said, "Having thus obtained an interview with Virata's king, and received from him boons, that heroic bull among men, began to live happily, highly regarded by all. Nor could any one discover him as he lived there."

Footnotes

13:1 Kamachara is explained by Nilakantha thus, although in other places it bears a quite different meaning.

Section 8

Vaisampayana said, "Then another endued with the dreadful strength and blazing in beauty, approached king Virata, with the playful gait of the lion. And holding in hand a cooking ladle and a spoon, as also an unsheathed sword of sable hue and without a spot on the blade, he came in the guise of a cook illumining all around him by his splendour like the sun discovering the whole world. And attired in black and possessed of the strength of the king of mountains, he approached the king of the Matsyas and stood before him. And beholding that king-like person before him, Virata addressed his assembled subjects saying, 'Who is that youth, that bull among men, with shoulders broad like those of a lion, and so exceedingly beautiful? That person, never seen before, is like the sun. Revolving the matter in my mind, I cannot ascertain who he is, nor can I with even serious thoughts guess the intention of that bull among men (in coming here). Beholding him, it seems to me that he is either the king of the Gandharvas, or Purandara himself. Do ye ascertain who it is that standeth before my eyes. Let him have quickly what he seeks.' Thus commanded by king Virata, his swift-footed messengers went up to the son of Kunti and informed that younger brother of Yudhishthira of everything the king had said. Then the high-souled son of Pandu, approaching Virata, addressed him in words that were not unsuited to his object, saying, 'O foremost of kings, I am a cook, Vallava by name. I am skilled in dressing dishes. Do thou employ me in the kitchen!'"

Virata said, "I do not believe, O Vallava, that cooking is thy office. Thou resemblest the deity of a thousand eyes; and in grace and beauty and prowess, thou shinest among these all as a king!"

Bhima replied, "O king of kings, I am thy cook and servant in the first place. It is not curries only of which I have knowledge, O monarch, although king Yudhishthira always used in days gone by to taste my dishes. O lord of earth, I am also a wrestler. Nor is there one that is equal to me in strength. And engaging in fight with lions and elephants, I shall, O sinless one, always contribute to thy entertainment."

Virata said, "I will even grant thee boons. Thou wilt do what thou wishest, as thou describest thyself skilled in it. I do not, however, think, that this office is worthy of thee, for thou deservest this (entire) earth girt round by the sea. But do as thou likest. Be thou the superintendent of my kitchen, and thou art placed at the head of those who have been appointed there before by me."

Vaisampayana continued, "Thus appointed in the kitchen, Bhima soon became the favourite of king Virata. And, O king, he continued to live there unrecognised by the other servants of Virata as also by other people!"

Section 9

Vaisampayana said, "Binding her black, soft, fine, long and faultless tresses with crisped ends into a knotted braid, Draupadi of black eyes and sweet smiles, throwing it upon her right shoulders, concealed it by her cloth. And she wore a single piece of a black and dirty though costly cloth. And dressing herself as a Sairindhri, she began to wander hither and thither in seeming affliction. And beholding her wandering, men and women came to her hastily and addressed her, saying, 'Who are you? And what do you seek?' And she replied, 'I am a king's Sairindhri. I desire to serve any one that will maintain me.' But beholding her beauty and dress, and hearing also her speech that was so sweet, the people could not take her for a maid-servant in search of subsistence. And it came to pass that while looking this way and that from the terrace, Virata's beloved queen, daughter of the king of Kekaya, saw Draupadi. And beholding her forlorn and clad in a single piece of cloth, the queen addressed her saying, 'O beautiful one, who are you, and what do you seek?' Thereupon, Draupadi answered her, saying, 'O foremost of queen, I am Sairindhri. I will serve anybody that will maintain me.' Then Sudeshna said, 'What you say (regarding your profession) can never be compatible with so much beauty. (On the contrary) you might well be the mistress of servants both, male and female. Your heels are not prominent, and your thighs touch each other. And your intelligence is great, and your navel deep, and your words solemn. And your great toes, and bust and hips, and back and sides, and toe-nails, and palms are all well-developed. And your palms, soles, and face are ruddy. And your speech is sweet even as the voice of the swan. And your hair is beautiful, and your bust shapely, and you are possessed of the highest grace. And your hips and bust are plump. And like a Kashmerean mare you are furnished with every auspicious mark. And your eye-lashes are (beautiful) bent, and your nether-lip is like the ruddy ground. And your waist is slender, and your neck bears lines that resemble those of the conch. And your veins are scarcely visible. Indeed, your countenance is like the full moon, and your eyes resemble the leaves of the autumnal lotus, and your body is fragrant as the lotus itself. Verily, in beauty you resemble Sri herself, whose seat is the autumnal lotus. Tell me, O beautiful damsel, who thou art. Thou canst never be a maidservant. Art thou a Yakshi, a Goddess, a Gandharvi, or an Apsara? Art thou the daughter of a celestial, or art thou a female Naga? Art thou the guardian goddess of some city, a Vidyadhari, or a Kinnari,--or art thou Rohini herself? Or art thou Alamvusha, or Misrakesi, Pundarika, or Malini, or the queen of Indra, or of Varuna? Or, art thou the spouse of Viswakarma, or of the creative Lord himself? Of these goddesses who art renowned in the celestial regions, who art thou, O graceful one?'

"Draupadi replied, 'O auspicious lady, I am neither a goddess nor a Gandharvi, nor a Yakshi, nor a Rakshasi. I am a maid-servant of the Sairindhri class. I tell thee this truly. I know to dress the hair to pound (fragrant substances) for preparing unguents, and also to make beautiful and variegated garlands. O beauteous lady, of jasmines and lotuses and blue lilies and Champakas. Formerly I served Krishna's favourite queen Satyabhama, and also Draupadi, the wife of the Pandavas and the foremost beauty of the Kuru race. I wander about alone, earning good food and dress; and as long as I get these, I continue to live in the place where they are obtainable. Draupadi herself called me Malini (maker of garlands).'

"Hearing this, Sudeshna said, 'I would keep thee upon my head itself, if the doubt did not cross my mind that the king himself would be attracted towards thee with his whole heart. Attracted by thy beauty, the females of the royal household and my maids are looking at thee. What male person then is there that can resist thy attraction? Surely, O thou of well-rounded hips, O damsel of exquisite charms, beholding thy form of superhuman beauty, king Virata is sure to forsake me, and will turn to thee with his whole heart. O thou of faultless limbs, O thou that art endued with large eyes casting quick glances, he upon whom thou wilt look with desire is sure to be stricken. O thou of sweet smiles, O thou that possessest a faultless form, he that will behold thee constantly, will surely catch the flame. Even as a person that climbs up a tree for compassing his own destruction, even as the crab conceives for her own ruin, I may, O thou of sweet smiles, bring destruction upon myself by harbouring thee.'

"Draupadi replied, 'O fair lady, neither Virata nor any other person will be able to have me, for my five youthful husbands, who are Gandharvas and sons of a Gandharva king of exceeding power, always protect me. None can do me a wrong. It is the wish of my Gandharva husbands that I should serve only such persons as will not give me to touch food already partaken of by another, or tell me to wash their feet. Any man that attempts to have me like any common woman, meeteth with death that very night. No one can succeed in having me, for, O beautiful lady, O thou of sweet smiles, those beloved Gandharvas, possessed of great energy and mighty strength always protect me secretly.'

"Sudeshna said, 'O thou that bringest delight to the heart, if it is as thou sayest, I will take thee into my household. Thou shalt not have to touch food that hath been partaken of by another, or to wash another's feet.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Virata's wife, O Janamejaya, Krishna (Draupadi) ever devoted to her lords, began to live in that city. Nor could anyone ascertain who in reality she was!'"

Section 10

"Vaisampayana said, 'Then clad in a cowherd's dress, and speaking the dialect of cowherds, Sahadeva came to the cowpen of Virata's city. And beholding that bull among men, who was shining in splendour, the king was struck with amazement. And he directed his men to summon Sahadeva. And when the latter came, the king addressed him, saying, 'To whom dost thou belong? And whence dost thou come? And what work dost thou seek? I have never seen thee before. O bull among men, tell me truly about thee.'

'Having come before the king that afflicter of foes, Sahadeva answered in accents deep as the roar of the cloud, 'I am a Vaisya, Arishtanemi by name. I was employed as a cowherd in the service of those bulls of the Kuru race, the sons of Pandu. O foremost of men, I intend now to live beside thee, for I do not know where those lions among kings, the sons of Pritha, are. I cannot live without service, and, O king, I do not like to enter into the service of anyone else save thee.'

"Hearing these words, Virata said, 'Thou must either be a Brahmana or a Kshatriya. Thou lookest as if thou wert the lord of the entire earth surrounded by the sea. Tell me truly, O thou that mowest down thy foes. The office of a Vaisya is not fit for thee. Tell me from the dominions of what king thou comest, and what thou knowest, and in what capacity thou wouldst remain with us, and also what pay thou wouldst accept.'

"Sahadeva answered, 'Yudhishthira, the eldest of the five sons of Pandu, had one division of kine numbering eight hundred and ten thousand, and another, ten thousand, and another, again, twenty thousand, and so on. I was employed in keeping those cattle. People used to call me Tantripala. I know the present, the past, and the future of all kine living within ten Yojanas, and whose tale has been taken. My merits were known to that illustrious one, and the Kuru king Yudhishthira was well-pleased with me. I am also acquainted with the means which aid kine in multiplying within a short time, and by which they may enjoy immunity from disease. Also these arts are known to me. I can also single out bulls having auspicious marks for which they are worshipped by men, and by smelling whose urine, the barren may conceive.'

"Virata said, 'I have a hundred thousand kine divided into distinct herds. All those together with their keepers, I place in thy charge. Henceforth my beasts will be in thy keep.'

"Vaisampayana continued, 'Then, O king, undiscovered by that monarch, that lord of men, Sahadeva, maintained by Virata, began to live happily. Nor did anyone else (besides his brothers) recognise him.'"

Section 11

"Vaisampayana said, 'Next appeared at the gate of the ramparts another person of enormous size and exquisite beauty decked in the ornaments of women, and wearing large ear-rings and beautiful conch-bracelets overlaid with gold. And that mighty-armed individual with long and abundant hair floating about his neck, resembled an elephant in gait. And shaking the very earth with his tread, he approached Virata and stood in his court. And beholding the son of the great Indra, shining with exquisite lustre and having the gait of a mighty elephant,--that grinder of foes having his true form concealed in disguise, entering the council-hall and advancing towards the monarch, the king addressed all his courtiers, saying, 'Whence doth this person come? I have never heard of him before.' And when the men present spoke of the newcomer as one unknown to them, the king wonderingly said, 'Possessed of great strength, thou art like unto a celestial, and young and of darkish hue, thou resemblest the leader of a herd of elephants. Wearing conch-bracelets overlaid with gold, a braid, and ear-rings, thou shinest yet like one amongst those that riding on chariots wander about equipped with mail and bow and arrows and decked with garlands and fine hair. I am old and desirous of relinquishing my burden. Be thou like my son, or rule thou like myself all the Matsyas. It seemeth to me that such a person as thou can never be of the neuter sex.'

"Arjuna said, 'I sing, dance, and play on instruments. I am proficient in dance and skilled in song. O lord of men, assign me unto (the princess) Uttara. I shall be dancing-master to the royal maiden. As to how I have come by this form, what will it avail thee to hear the account which will only augment my pain? Know me, O king of men, to be Vrihannala, a son or daughter without father or mother.'

"Virata said, 'O Vrihannala, I give thee what thou desirest. Instruct my daughter, and those like her, in dancing. To me, however, this office seemeth unworthy of thee. Thou deserves! (the dominion of) the entire earth girt round by the ocean.'

"Vaisampayana continued, 'The king of the Matsyas then tested Vrihannala in dancing, music, and other fine arts, and consulting with his various ministers forthwith caused him to be examined by women. And learning that this impotency was of a permanent nature, he sent him to the maiden's apartments. And there the mighty Arjuna began giving lessons in singing and instrumental music to the daughter of Virata, her friends, and her waiting-maids, and soon won their good graces. And in this manner the self-possessed Arjuna lived there in disguise, partaking of pleasures in their company, and unknown to the people within or without the palace.'"

Section 12

"Vaisampayana said, 'After a while, another powerful son of Pandu was seen making towards king Virata in haste. And as he advanced, he seemed to everyone like solar orb emerged from the clouds. And he began to observe the horses around. And seeing this, the king of the Matsyas said to his followers, 'I wonder whence this man, possessed of the effulgence of a celestial, cometh. He looks intently at my steeds. Verily, he must be proficient in horse-lore. Let him be ushered into my presence quickly. He is a warrior and looks like a god!' And that destroyer of foes then went up to the king and accosted him, saying, 'Victory to thee, O king, and blest be ye.' As a trainer of horses, I have always been highly esteemed by kings. I will be a clever keeper of thy horses.'

"Virata said, 'I will give thee vehicles, wealth, and spacious quarters. Thou shalt be the manager of my horses. But first tell me whence thou comest, who thou art, and how also thou happenest to come here. Tell us also all the arts thou art master of.' Nakula replied, 'O mower of enemies, know that Yudhishthira is the eldest brother of the five sons of Pandu. I was formerly employed by him to keep his horses. I am acquainted with the temper of steeds, and know perfectly the art of breaking them. I know also how to correct vicious horses, and all the methods of treating their diseases. No animal in my hands becometh weak or ill. Not to speak of horses, even mares in my hands will never be found to be vicious. People called me Granthika by name and so did Yudhishthira, the son of Pandu.'

"Virata said, 'Whatever horses I have, I consign to thy care even from today. And all the keepers of my horses and all my charioteers will from today be subordinate to thee. If this suits thee, say what remuneration is desired by thee. But, O thou that resemblest a celestial, the office of equerry is not worthy of thee. For thou lookest like a king and I esteem thee much. The appearance here hath pleased me as much as if Yudhishthira himself were here. Oh, how does that blameless son of Pandu dwell and divert himself in the forest, now destitute of servants as he is.'

"Vaisampayana continued, 'That youth, like unto a chief of the Gandharvas, was treated thus respectfully by the delighted king Virata. And he conducted himself there in such a manner as to make himself dear and agreeable to all in the palace. And no one recognised him while living under Virata's protection. And it was in this manner then the sons of Pandu, the very sight of whom had never been fruitless, continued to live in the country of the Matsyas. And true to their pledge those lords of the earth bounded by her belt of seas passed their days of incognito with great composure notwithstanding their poignant sufferings.'"

*****

Samayapalana Parva

Section 13

"Janamejaya said, 'While living thus disguised in the city of the Matsyas, what did those descendants of the Kuru race endued with great prowess, do, O regenerate one!'

"Vaisampayana said, 'Hear, O king, what those descendants of Kuru did while they dwelt thus in disguise in the city of the Matsyas, worshipping the king thereof. By the grace of the sage Trinavindu and of the high-souled lord of justice, the Pandavas continued to live unrecognised by others in the city of Virata. O lord of men, Yudhishthira, as courtier made himself agreeable to Virata and his sons as also to all the Matsyas. An adept in the mysteries of dice, the son of Pandu caused them to play at dice according to his pleasure and made them sit together in the dice-hall like a row of birds bound in a string. And that tiger among men, king Yudhishthira the Just, unknown to the monarch, distributed among his brothers, in due proportion, the wealth he won from Virata. And Bhimasena on his part, sold to Yudhishthira for price, meat and viands of various kinds which he obtained from the king. And Arjuna distributed among all his brothers the proceeds of worn-out cloths which he earned in the inner apartments of the palace. And Sahadeva, too, who was disguised as a cowherd gave milk, curds and clarified butter to his brothers. And Nakula also shared with his brothers the wealth the king gave him, satisfied with his management of the horses. And Draupadi, herself in a pitiable condition, looked after all those brothers and behaved in such a way as to remain unrecognized. And thus ministering unto one another's wants, those mighty warriors lived in the capital of Virata as hidden from view, as if they were once more in their mother's womb. And those lords of men, the sons of Pandu, apprehensive of danger from the son of Dhritarashtra, continued to dwell there in concealment, watching over their wife Draupadi. And after three months had passed away, in the fourth, the grand festival in honour of the divine Brahma which was celebrated with pomp in the country of the Matsyas, came off. And there came athletes from all quarters by thousands, like hosts of celestials to the abode of Brahma or of Siva to witness that festival. And they were endued with huge bodies and great prowess, like the demons called Kalakhanjas. And elated with their prowess and proud of their strength, they were highly honoured by the king. And their shoulders and waists and necks were like those of lions, and their bodies were very clean, and their hearts were quite at ease. And they had many a time won success in the lists in the presence of kings. And amongst them there was one who towered above the rest and challenged them all to a combat. And there was none that dared to approach him as he proudly stalked in the arena. And when all the athletes stood sad and dispirited, the king of the Matsyas made him fight with his cook. And urged by the king, Bhima made up his mind reluctantly, for he could not openly disobey the royal behest. And that tiger among men then having worshipped the king, entered the spacious arena, pacing with the careless steps of a tiger. And the son of Kunti then girded up his loins to the great delight of the spectators. And Bhima then summoned to the combat that athlete known by the name of Jimuta who was like unto the Asura Vritra whose prowess was widely known. And both of them were possessed of great courage, and both were endued with terrible prowess. And they were like a couple of infuriate and huge-bodied elephants, each sixty years old. And those brave tigers among men then cheerfully engaged in a wrestling combat, desirous of vanquishing each other. And terrible was the encounter that took place between them, like the clash of the thunderbolt against the stony mountain-breast. And both of them were exceedingly powerful and extremely delighted at each other's strength. And desirous of vanquishing each other, each stood eager to take advantage of his adversary's lapse. And both were greatly delighted and both looked like infuriate elephants of prodigious size. And various were the modes of attack and defence that they exhibited with their clenched fists. And each dashed against the other and flung his adversary to a distance. And each cast the other down and pressed him close to the ground. And each got up again and squeezed the other in his arms. And each threw the other violently off his place by boxing him on the breast. And each caught the other by the legs and whirling him round threw him down on the ground. And they slapped each other with their palms that struck as hard as the thunderbolt. And they also struck each other with their outstretched fingers, and stretching them out like spears thrust the nails into each other's body. And they gave each other violent kicks. And they struck knee and head against head, producing the crash of one stone against another. And in this manner that furious combat between those warriors raged on without weapons, sustained mainly by the power of their arms and their physical and mental energy, to the infinite delight of the concourse of spectators. And all people, O king, took deep interest in that encounter of those powerful wrestlers who fought like Indra and the Asura Vritra. And they cheered both of them with loud acclamations of applause. And the broad-chested and long-armed experts in wrestling then pulled and pressed and whirled and hurled down each other and struck each other with their knees, expressing all the while their scorn for each other in loud voices. And they began to fight with their bare arms in this way, which were like spiked maces of iron. And at last the powerful and mighty-armed Bhima, the slayer of his foes, shouting aloud seized the vociferous athlete by the arms even as the lion seizes the elephant, and taking him up from the ground and holding him aloft, began to whirl him round, to the great astonishment of the assembled athletes and the people of Matsya. And having whirled him round and round a hundred times till he was insensible, the strong-armed Vrikodara dashed him to death on the ground. And when the brave and renowned Jimuta was thus killed, Virata and his friends were filled with great delight. And in the exuberance of his joy, the noble-minded king rewarded Vallava then and there with the liberality of Kuvera. And killing numerous athletes and many other men possessed of great bodily strength, he pleased the king very much. And when no one could be found there to encounter him in the lists, the king made him fight with tigers and lions and elephants. And the king also made him battle with furious and powerful lions in the harem for the pleasure of the ladies. And Arjuna, too, pleased the king and all the ladies of the inner apartments by singing and dancing. And Nakula pleased Virata, that best of kings, by showing him fleet and well-trained steeds that followed him wherever he went. And the king, gratified with him, rewarded him with ample presents. And beholding around Sahadeva a herd of well-trained bullocks, Virata that bull among men, bestowed upon him also wealth of diverse kinds. And, O king, Draupadi distressed to see all those warriors suffer pain, sighed incessantly. And it was in this way that those eminent persons lived there in disguise, rendering services unto king Virata.'"

Footnotes

22:1 Krita--attack; Pratikrita--warding it off; Sankata--clenched Some texts read Sankatakais. The meaning then would be 'cased in gauntlets.'

*****

Kichaka-Badha Parva

Section 14

"Vaisampayana said, 'Living in such disguise, those mighty warriors, the sons of Pritha, passed ten months in Matsya's city. And, O monarch, although herself deserving to be waited upon by others, the daughter of Yajnasena, O Janamejaya, passed her days in extreme misery, waiting upon Sudeshna. And residing thus in Sudeshna's apartments, the princess of Panchala pleased that lady as also the other females of the inner apartments. And it came to pass that as the year was about to expire, the redoubtable Kichaka, the Commander of Virata's forces, chanced to behold the daughter of Drupada. And beholding that lady endued with the splendour of a daughter of the celestials, treading the earth like a goddess, Kichaka, afflicted with the shafts of Kama, desired to possess her. And burning with desire's flame, Virata's general came to Sudeshna (his sister) and smilingly addressed her in these words, 'This beauteous lady had never before been seen by me in king Virata's abode. This damsel maddens me with her beauty, even as a new wine maddens one with its fragrance. Tell me, who is this graceful and captivating lady possessed of the beauty of a goddess, and whose she is, and whence she hath come. Surely, grinding my heart she hath reduced me to subjection. It seems to me that (save her) there is no other medicine for my illness. O, this fair hand-maid of thine seemeth to me to be possessed of the beauty of a goddess. Surely, one like her is ill suited to serve thee. Let her rule over me and whatever is mine. O, let her grace my spacious and beautiful palace, decked with various ornaments of gold, full of viands and drinks in profusion, with excellent plates, and containing every kind of plenty, besides elephants and horses and cars in myriads. And having consulted with Sudeshna thus, Kichaka went to princess Draupadi, and like a jackal in the forest accosting a lioness, spoke unto Krishna these words in a winning voice, 'Who and whose art thou, O beautiful one? And O thou of beautiful face, whence hast thou come to the city of Virata? Tell me all this, O fair lady. Thy beauty and gracefulness are of the very first order and the comeliness of thy features is unparalleled. With its loveliness thy face shineth ever like the resplendent moon. O thou of fair eye-brows, thy eyes are beautiful and large like lotus-petals. Thy speech also, O thou of beautiful limbs, resembles the notes of the cuckoo. O thou of fair hips, never before in this world have I beheld a woman possessed of beauty like thine, O thou of faultless features. Art thou Lakshmi herself having her abode in the midst of lotuses or, art thou, O slender-waisted one, she who is called Bhuti . Or, which amongst these--Hri, Sri, Kirti and Kanti,--art thou, O thou of beautiful face? Or possessed of beauty like Rati's, art thou, she who sporteth in the embraces of the God of love? O thou that possessest the fairest of eye-brows, thou shinest beautifully even like the lovely light of the moon. Who is there in the whole world that will not succumb to the influence of desire beholding thy face? Endued with unrivalled beauty and celestial grace of the most attractive kind, that face of thine is even like the full moon, its celestial effulgence resembling his radiant face, its smile resembling his soft-light, and its eye-lashes looking like the spokes on his disc? Both thy bosoms, so beautiful and well-developed and endued with unrivalled gracefulness and deep and well-rounded and without any space between them, are certainly worthy of being decked with garlands of gold. Resembling in shape the beautiful buds of the lotus, these thy breast, O thou of fair eye-brows, are even as the whips of Kama that are urging me forward, O thou of sweet smiles, O damsel of slender waist, beholding that waist of thine marked with four wrinkles and measuring but a span, and slightly stooping forward because of the weight of thy breasts, and also looking on those graceful hips of thine broad as the banks of a river, the incurable fever of desire, O beauteous lady, afflicteth me sore. The flaming fire of desire, fierce as a forest conflagration, and fanned by the hope my heart cherisheth of a union with thee is consuming me intensely. O thou of exceeding beauty quench thou that flaming fire kindled by Manmatha. Union with thee is a rain-charged cloud, and the surrender of thy person is the shower that the cloud may drop. O thou of face resembling the moon, the fierce and maddening shafts of Manmatha whetted and sharpened by the desire of a union with thee, piercing this heart of mine in their impetuous course, have penetrated into its core. O black-eyed lady, those impetuous and cruel shafts are maddening me beyond endurance. It behoveth thee to relieve me from this plight by surrendering thyself to me and favouring me with thy embraces. Decked in beautiful garlands and robes and adorned with every ornament, sport thou, O sweet damsel, with me to thy fill. O thou of the gait of an elephant in rut, deserving as thou art of happiness though deprived of it now, it behoveth thee not to dwell here in misery. Let unrivalled weal be thine. Drinking various kinds of charming and delicious and ambrosial wines, and sporting at thy pleasure in the enjoyment of diverse objects of delight, do thou, O blessed lady, attain auspicious prosperity. This beauty of thine and this prime of thy youth, O sweet lady, are now without their use. For, O beauteous and chaste damsel, endued with such loveliness, thou dost not shine, like a graceful garland lying unused and unworn. I will forsake all my old wives. Let them, O thou of sweet smiles, become thy slaves. And I also, O fair damsel, will stay by thee as thy slave, ever obedient to thee, O thou of the most handsome face.' Hearing these words of his, Draupadi replied, 'In desiring me, a female servant of low extraction, employed in the despicable office of dressing hair, O Suta's son, thou desirest one that deserves not that honour. Then, again, I am the wife of others. Therefore, good betide thee, this conduct of thine is not proper. Do thou remember the precept of morality, viz., that persons should take delight only in their wedded wives. Thou shouldst not, therefore, by any means bend thy heart to adultery. Surely abstaining from improper acts is ever the study of those that are good. Overcome by ignorance sinful men under the influence of desire come by either extreme infamy or dreadful calamity.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the Sairindhri, the wicked Kichaka losing control over his senses and overcome by lust, although aware of the numerous evils of fornication, evils condemned by everybody and sometimes leading to the destruction of life itself,--then spoke unto Draupadi, 'It behoveth thee not, O beauteous lady, O thou of graceful features, thus to disregard me who am, O thou of sweet smiles, under the power of Manmatha on thy account. If now, O timid one, thou disregardest me who am under thy influence and who speak to thee so fair, thou wilt, O black-eyed damsel, have to repent for it afterwards. O thou of graceful eye-brows, the real lord of this entire kingdom, O slender-waisted lady, is myself. It is me depending upon whom the people of this realm live. In energy and prowess I am unrivalled on earth. There is no other man on earth who rivals me in beauty of person, in youth, in prosperity, and in the possession of excellent objects of enjoyment. Why it is, O auspicious lady, that having it in thy power to enjoy here every object of desire and every luxury and comfort without its equal, thou preferest servitude. Becoming the mistress of this kingdom which I shall confer on thee, O thou of fair face, accept me, and enjoy, O beauteous one, all excellent objects of desire.' Addressed in these accursed words by Kichaka, that chaste daughter of Drupada answered him thus reprovingly, 'Do not, O son of a Suta, act so foolishly and do not throw away thy life. Know that I am protected by my five husbands. Thou canst not have me. I have Gandharvas for my husbands. Enraged they will slay thee. Therefore, do thou not bring destruction on thyself. Thou intendest to tread along a path that is incapable of being trod by men. Thou, O wicked one, art even like a foolish child that standing on one shore of the ocean intends to cross over to the other. Even if thou enterest into the interior of the earth, or soarest into the sky, or rushest to the other shore of the ocean, still thou wilt have no escape from the hands of those sky-ranging offspring of gods, capable of grinding all foes. Why dost thou today, O Kichaka, solicit me so persistently even as a sick person wisheth for the night that will put a stop to his existence? Why dost thou desire me, even like an infant lying on its mother's lap wishing to catch the moon? For thee that thus solicitest their beloved wife, there is no refuge either on earth or in sky. O Kichaka, hast thou no sense which leads thee to seek thy good and by which thy life may be saved?'"

Footnotes

24:1 Bhuti, Hri, Sri, Kirti and Kanti are respectively the feminine embodiments of Prosperity, Modesty, Beauty, Fame and Loveliness.

Section 15

"Vaisampayana said, 'Rejected thus by the princess, Kichaka, afflicted with maddening lust and forgetting all sense of propriety, addressed Sudeshna saying, 'Do thou, Kekaya's daughter, so act that thy Sairindhri may come into my arms. Do thou, O Sudeshna, adopt the means by which the damsel of the gait of an elephant may accept me; I am dying of absorbing desire.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing his profuse lamentations, that gentle lady, the intelligent queen of Virata, was touched with pity. And having taken counsel with her own self and reflected on Kichaka's purpose and on the anxiety of Krishna, Sudeshna addressed the Suta's son in these words, 'Do thou, on the occasion of some festival, procure viands and wines for me. I shall then send my Sairindhri to thee on the pretence of bringing wine. And when she will repair thither do thou in solitude, free from interruption, humour her as thou likest. Thus soothed, she may incline her mind to thee.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, he went out of his sister's apartments. And he soon procured wines well-filtered and worthy of a king. And employing skilled cooks, he prepared many and various kinds of choice viands and delicious drinks and many and various kinds of meat of different degrees of excellence. And when all this had been done, that gentle lady Sudeshna, as previously counselled by Kichaka, desired her Sairindhri to repair to Kichaka's abode, saying, 'Get up, O Sairindhri and repair to Kichaka's abode to bring wine, for, O beauteous lady, I am afflicted with thirst.' Thereupon the Sairindhri replied, 'O princess, I shall not be able to repair to Kichaka's apartments. Thou thyself knowest, O queen, how shameless he is. O thou of faultless limbs, O beauteous lady, in thy palace I shall not be able to lead a lustful life, becoming faithless to my husbands. Thou rememberest, O gentle lady, O beautiful one, the conditions I had set down before entering thy house. O thou of tresses ending in graceful curls, the foolish Kichaka afflicted by the god of desire, will, on seeing me, offer me insult. Therefore, I will not go to his quarters. Thou hast, O princess, many maids under thee. Do thou, good betide thee, send one of them. For, surely, Kichaka will insult me.' Sudeshna said, 'Sent by me, from my abode, surely he will not harm thee.' And having said this, she handed over a golden vessel furnished with a cover. And filled with apprehension, and weeping, Draupadi mentally prayed for the protection of the gods, and set out for Kichaka's abode for fetching wine. And she said, 'As I do not know another person save my husbands, by virtue of that Truth let Kichaka not be able to overpower me although I may approach his presence.'

"Vaisampayana continued, 'And that helpless damsel then adored Surya for a moment. And Surya, having considered all that she urged, commanded a Rakshasa to protect her invisibly. And from that time the Rakshasa began to attend upon that blameless lady under any circumstances. And beholding Krishna in his presence like a frightened doe, the Suta rose up from his seat, and felt the joy that is felt by a person wishing to cross to the other shore, when he obtains a boat.'"

Section 16

"Kichaka said, 'O thou of tresses ending in beautiful curls, thou art welcome. Surely, the night that is gone hath brought me an auspicious day, for I have got thee today as the mistress of my house. Do what is agreeable to me. Let golden chains, and conchs and bright ear-rings made of gold, manufactured in various countries, and beautiful rubies and gems, and silken robes and deer-skins, be brought for thee. I have also an excellent bed prepared for thee. Come, sitting upon it do thou drink with me the wine prepared from the honey flower.' Hearing these words, Draupadi said, 'I have been sent to thee by the princess for taking away wine. Do thou speedily bring me wine, for she told me that she is exceedingly thirsty.' And this, Kichaka said, 'O gentle lady, others will carry what the princess wants.' And saying this, the Suta's son caught hold of Draupadi's right arm. And at this, Draupadi exclaimed, 'As I have never, from intoxication of the senses, been unfaithful to my husbands even at heart, by that Truth, O wretch, I shall behold thee dragged and lying powerless on the ground.'

"Vaisampayana continued, 'Seeing that large-eyed lady reproving him in that strain, Kichaka suddenly seized her by the end of her upper garment as she attempted to run away. And seized with violence by Kichaka, the beautiful princess, unable to tolerate it, and with frame trembling with wrath, and breathing quickly, dashed him to the ground. And dashed to the ground thus, the sinful wretch tumbled down like a tree whose roots had been cut. And having thrown Kichaka down on the ground when the latter had seized her, she, trembling all over rushed to the court, where king Yudhishthira was, for protection. And while she was running with all her speed, Kichaka (who followed her), seizing her by the hair, and bringing her down on the ground, kicked her in the very presence of the king. Thereupon, O Bharata, the Rakshasa that had been appointed by Surya to protect Draupadi, gave Kichaka a shove with a force mighty as that of the wind. And overpowered by the force of Rakshasa, Kichaka reeled and fell down senseless on the ground, even like an uprooted tree. And both Yudhishthira and Bhimasena who were seated there, beheld with wrathful eyes that outrage on Krishna by Kichaka. And desirous of compassing the destruction of the wicked Kichaka, the illustrious Bhima gnashed his teeth in rage. And his forehead was covered with sweat, and terrible wrinkles appeared thereon. And a smoky exhalation shot forth from his eyes, and his eye-lashes stood on end. And that slayer of hostile heroes pressed his forehead with his hands. And impelled by rage, he was on the point of starting up with speed. Thereat king Yudhishthira, apprehensive of discovery, squeezed his thumbs and commanded Bhima to forbear. And Bhima who then looked like an infuriate elephant eyeing a large tree, was thus forbidden by his elder brother. And the latter said, 'Lookest thou, O cook, for trees for fuel. If thou art in need of faggots, then go out and fell trees.' And the weeping Draupadi of fair hips, approaching the entrance of the court, and seeing her melancholy lords, desirous yet of keeping up the disguise duty-bound by their pledge, with eyes burning in fire, spoke these words unto the king of the Matsyas, 'Alas, the son of a Suta hath kicked today the proud and beloved wife of those whose foe can never sleep in peace even if four kingdoms intervene between him and them. Alas, the son of a Suta hath kicked today the proud and beloved wife of those truthful personages, who are devoted to Brahmanas and who always give away without asking any thing in gift. Alas! the son of a Suta hath kicked today the proud and beloved wife of those, the sounds of whose kettle-drums and the twangs of whose bow-strings are ceaselessly heard. Alas, the son of a Suta hath kicked today the proud and beloved wife of those who are possessed of abundant energy and might, and who are liberal in gifts and proud of their dignity. Alas, the son of a Suta hath kicked today the proud and beloved wife of those who, if they had not been fettered by the ties of duty, could destroy this entire world. Where, alas, are those mighty warriors today who, though living in disguise, have always granted protection unto those that solicit it? Oh, why do those heroes today, endued as they are with strength and possessed of immeasurable energy, quietly suffer, like eunuchs, their dear and chaste wife to be thus insulted by a Suta's son? Oh, where is that wrath of theirs, that prowess, and that energy, when they quietly bear their wife to be thus insulted by a wicked wretch? What can I (a weak woman) do when Virata, deficient in virtue, coolly suffereth my innocent self to be thus wronged by a wretch? Thou dost not, O king, act like a king towards this Kichaka. Thy behaviour is like that of a robber, and doth not shine in a court. That I should thus be insulted in thy very presence, O Matsya, is highly improper. Oh, let all the courtiers here look at this violence of Kichaka. Kichaka is ignorant of duty and morality, and Matsya also is equally so. These courtiers also that wait upon such a king are destitute of virtue.'

"Vaisampayana continued, 'With these and other words of the same kind the beautiful Krishna with tearful eyes rebuked the king of the Matsyas. And hearing her, Virata said, 'I do not know what your dispute has been out of our sight. Not knowing the true cause how can I show my discrimination?' Then the courtiers, having learnt every thing, applauded Krishna, and they all exclaimed, 'Well done!' 'Well done!' and censured Kichaka. And the courtiers said, 'That person who owneth this large-eyed lady having every limb of hers endued with beauty for his wife, possesseth what is of exceeding value and hath no occasion to indulge in any grief. Surely, such a damsel of transcendent beauty and limbs perfectly faultless is rare among men. Indeed, it seems to us that she is a goddess.'

"Vaisampayana continued, 'And while the courtiers, having beheld Krishna (under such circumstances), were applauding her thus, Yudhishthira's forehead, from ire, became covered with sweat. And that bull of the Kuru race then addressed that princess, his beloved spouse, saying, 'Stay not here, O Sairindhri; but retire to the apartments of Sudeshna. The wives of heroes bear affliction for the sake of their husbands, and undergoing toil in ministering unto their lords, they at last attain to region where their husbands may go. Thy Gandharva husbands, effulgent as the sun, do not, I imagine, consider this as an occasion for manifesting their wrath, inasmuch as they do not rush to thy aid. O Sairindhri, thou art ignorant of the timeliness of things, and it is for this that thou weepest as an actress, besides interrupting the play of dice in Matsya's court. Retire, O Sairindhri; the Gandharvas will do what is agreeable to thee. And they will surely display thy woe and take the life of him that hath wronged thee.' Hearing these words the Sairindhri replied, 'They of whom I am the wedded wife are, I ween, extremely kind. And as the eldest of them all is addicted to dice, they are liable to be oppressed by all.'

"Vaisampayana continued, 'And having said this, the fair-hipped Krishna with dishevelled hair and eyes red in anger, ran towards the apartments of Sudhesna. And in consequence of having wept long her face looked beautiful like the lunar disc in the firmament, emerged from the clouds. And beholding her in that condition, Sudeshna asked, 'Who, O beauteous lady, hath insulted thee? Why, O amiable damsel, dost thou weep? Who, gentle one, hath done thee wrong? Whence is this thy grief?' Thus addressed, Draupadi said, 'As I went to bring wine for thee, Kichaka struck me in the court in the very presence of the king, as if in the midst of a solitary wood.' Hearing this, Sudeshna said, 'O thou of tresses ending in beautiful curls, as Kichaka, maddened by lust hath insulted thee that art incapable of being possessed by him, I shall cause him to be slain if thou wishest it.' Thereupon Draupadi answered, 'Even others will slay him,--even they whom he hath wronged, I think it is clear that he will have to go to the abode of Yama this very day!'"

Section 17

"Vaisampayana said, 'Thus insulted by the Suta's son, that illustrious princess, the beautiful Krishna, eagerly wishing for the destruction of Virata's general, went to her quarters. And Drupada's daughter of dark hue and slender waist then performed her ablutions. And washing her body and cloths with water Krishna began to ponder weepingly on the means of dispelling her grief. And she reflected, saying, 'What am I to do? Whither shall I go? How can my purpose be effected?' And while she was thinking thus, she remembered Bhima and said to herself, 'There is none else, save Bhima, that can today accomplish the purpose on which my heart is set!' And afflicted with great grief, the large-eyed and intelligent Krishna possessed of powerful protectors then rose up at night, and leaving her bed speedily proceeded towards the quarters of Bhimasena, desirous of beholding her lord. And possessed of great intelligence, the daughter of Drupada entered her husband's quarters, saying, 'How canst thou sleep while that wretched commander of Virata's forces, who is my foe, yet liveth, having perpetrated today that (foul act)?'

"Vaisampayana continued, 'Then the chamber where Bhima slept, breathing hard like a lion, being filled with the beauty of Drupada's daughter and of the high-souled Bhima, blazed forth in splendour. And Krishna of sweet smiles, finding Bhimasena in the cooking apartments, approached him with the eagerness of a three-year old cow brought up in the woods, approaching a powerful bull, in her first season, or of a she-crane living by the water-side approaching her mate in the pairing season. And the Princess of Panchala then embraced the second son of Pandu, even as a creeper embraces a huge and mighty Sala on the banks of the Gomati. And embracing him with her arms, Krishna of faultless features awaked him as a lioness awaketh a sleeping lion in a trackless forest. And embracing Bhimasena even as a she-elephant embraceth her mighty mate, the faultless Panchali addressed him in voice sweet as the sound of a stringed instrument emitting Gandhara note. And she said, 'Arise, arise! Why dost thou, O Bhimasena, lie down as one dead? Surely, he that is not dead, never suffereth a wicked wretch that hath disgraced his wife, to live.' And awakened by the princess, Bhima of mighty arms, then rose up, and sat upon his couch overlaid with a rich bed. And he of the Kuru race then addressed the princess--his beloved wife, saying, 'For what purpose hast thou come hither in such a hurry? Thy colour is gone and thou lookest lean and pale. Tell me everything in detail. I must know the truth. Whether it be pleasurable or painful, agreeable, or disagreeable, tell me all. Having heard everything, I shall apply the remedy. I alone, O Krishna, am entitled to thy confidence in all things, for it is I who deliver thee from perils again and again! Tell me quickly what is thy wish, and what is the purpose that is in thy view, and return thou to thy bed before others awake.'"

Section 18

"Draupadi said, 'What grief hath she not who hath Yudhishthira for her husband? Knowing all my griefs, why dost thou ask me? The Pratikamin dragged me to the court in the midst of an assembly of courtiers, calling me a slave. That grief, O Bharata, consumeth me. What other princess, save Draupadi, would live having suffered such intense misery? Who else, save myself, could bear such second insult as the wicked Saindhava offered me while residing in the forest? Who else of my position, save myself, could live, having been kicked by Kichaka in the very sight of the wicked king of the Matsyas? Of what value is life, O Bharata, when thou, O son of Kunti, dost not think me miserable, although I am afflicted with such woes? That vile and wicked wretch, O Bharata, known by the name of Kichaka, who is the brother-in-law of king Virata and the commander of his forces, every day, O tiger among men, addresses me who am residing in the palace as a Sairindhri, saying, 'Do thou become my wife.'--Thus solicited, O slayer of foes, by that wretch deserving to be slain, my heart is bursting like a fruit ripened in season. Censure thou that elder brother of thine addicted to execrable dice, through whose act alone I have been afflicted with such woe. Who else, save him that is a desperate gambler, would play, giving up kingdom and everything including even myself, in order to lead a life in the woods? If he had gambled morning and evening for many years together, staking nishkas by thousand and other kinds of substantial wealth, still his silver, and gold, and robes, and vehicles, and teams, and goats, and sheep, and multitudes of steeds and mares and mules would not have sustained any diminution. But now deprived of prosperity by the rivalry of dice, he sits dumb like a fool, reflecting on his own misdeeds. Alas, he who, while sojourning, was followed by ten thousand elephants adorned with golden garlands now supports himself by casting dice. That Yudhishthira who at Indraprastha was adored by kings of incomparable prowess by hundreds of thousands, that mighty monarch in whose kitchen a hundred thousand maid-servants, plate in hand, used every day to feed numerous guests day and night, that best of liberal men, who gave (every day) a thousand nishkas, alas, even he overwhelmed with woe in consequence of gambling which is the root of all evil, now supporteth himself by casting dice. Bards and encomiasts by thousands decked with ear-rings set with brilliant gems, and gifted with melodious voice, used to pay him homage morning and evening. Alas, that Yudhishthira, who was daily waited upon by a thousand sages of ascetic merit, versed in the Vedas and having every desire gratified, as his courtiers,--that Yudhishthira who maintained eighty-eight thousands of domestic Snatakas with thirty maid-servants assigned unto each, as also ten thousand yatis not accepting anything in gift and with vital seed drawn up,--alas, even that mighty king now liveth in such guise. That Yudhishthira who is without malice, who is full of kindness, and who giveth every creature his due, who hath all these excellent attributes, alas--even he now liveth in such guise. Possessed of firmness and unbaffled prowess, with heart disposed to give every creature his due, king Yudhishthira, moved by compassion, constantly maintained in his kingdom the blind, the old, the helpless, the parentless and all others in his dominions in such distress. Alas, that Yudhishthira becoming a dependant and a servant of Matsya, a caster of dice in his court, now calls himself Kanka. He unto whom while residing at Indraprastha, all the rulers of earth used to pay timely tribute,--alas, even he now begs for subsistence at another's hands. He to whom the kings of the earth were in subjection,--alas, even that king having lost his liberty, liveth in subjection to others. Having dazzled the entire earth like the sun by his energy, that Yudhishthira, alas, is now a courtier of king Virata. O Pandu's son, that Pandava who was respectfully waited upon in court by kings and sages, behold him now waiting upon another. Alas, beholding Yudhishthira a courtier sitting beside another and breathing adulatory speeches to the other, who can help being afflicted with grief? And beholding the highly wise and virtuous Yudhishthira, undeserving as he is of serving others, actually serving another for sustenance, who can help being afflicted with grief? And, O hero, that Bharata who was worshipped in court by the entire earth, do thou now behold him worshipping another. Why then, O Bharata, dost thou not regard me as one afflicted with diverse miseries, like one forlorn and immersed in a sea of sorrow?'"

Section 19

"Draupadi said, 'This O Bharata, that I am going to tell thee is another great grief of mine. Thou shouldst not blame me, for I tell thee this from sadness of heart. Who is there whose grief is not enhanced at sight of thee, O bull of the Bharata race, engaged in the ignoble office of a cook, so entirely beneath thee and calling thyself as one of Vallava caste? What can be sadder than this, that people should know thee as Virata's cook, Vallava by name, and therefore one that is sunk in servitude? Alas, when thy work of the kitchen is over, thou humbly sittest beside Virata, calling thyself as Vallava the cook, then despondency seizeth my heart. When the king of kings in joy maketh thee fight with elephants, and the women of the inner apartments (of the palace) laugh all the while, then I am sorely distressed. When thou fightest in the inner apartments with lions, tigers, and buffaloes, the princess Kaikeyi looking on, then I almost swoon away. And when Kaikeyi and those maidservants, leaving their seats, come to assist me and find that instead of suffering any injury in limbs mine is only a swoon, the princess speaks unto her women, saying, 'Surely, it is from affection and the duty begot of intercourse that this lady of sweet smiles grieveth for the exceedingly powerful cook when he fights with the beasts. Sairindhri is possessed of great beauty and Vallava also is eminently handsome. The heart of woman is hard to know, and they, I fancy, are deserving of each other. It is, therefore, likely that the Sairindhri invariably weepeth (at such times) on account of her connection with her lover. And then, they both have entered this royal family at the same time. And speaking such words she always upbraideth me. And beholding me wroth at this, she suspects me to be attached to thee.' When she speaketh thus, great is the grief that I feel. Indeed, on beholding thee, O Bhima of terrible prowess, afflicted with such calamity, sunk as I already am in grief on account of Yudhishthira. I do not desire to live. That youth who on a single car had vanquished all celestials and men, is now, alas, the dancing master of king Virata's daughter. That Pritha's son of immeasurable soul, who had gratified Agni in the forest of Khandava, is now living in the inner apartments (of a palace) like fire hid in a well. Alas, the bull among men, Dhananjaya, who was ever the terror of foes, is now living in a guise that is despaired by all. Alas, he whose mace-like arms have been cicatrized in consequence of the strokes of his bow-string, alas that Dhananjaya is passing the days in grief covering his wrists with bracelets of conchs. Alas, that Dhananjaya the twang of whose bow-string and the sound of whose leathern fences made every foe tremble, now entertains only gladdened women with his songs. Oh, that Dhananjaya whose head was formerly decked with a diadem of solar splendour, is now wearing braids ending in unsightly curls. O Bhima, beholding that terrible bowman, Arjuna, now wearing braids and in the midst of women, my heart is stricken with woe. That high-souled hero who is master of all the celestial weapons, and who is the repository of all the sciences, now weareth ear-rings (like one of the fair sex). That youth whom kings of incomparable prowess could not overpower in fight, even as the waters of the mighty ocean cannot overleap the continents, is now the dancing-master of king Virata's daughters and waits upon them in disguise. O Bhima, that Arjuna the clatter of whose car-wheels caused the entire earth with her mountains and forests, her mobile and immobile things to tremble, and whose birth dispelled all the sorrows of Kunti, that exalted hero, that younger brother of thine, O Bhimasena, now maketh me weep for him. Beholding him coming towards me, decked in golden ear-rings and other ornaments, and wearing on the wrists bracelets of conchs, my heart is afflicted with despondency. And Dhananjaya who hath not a bowman equal unto him on earth in prowess, now passeth his days in singing, surrounded by women. Beholding that son of Pritha who in virtue, heroism and truth, was the most admired in the world, now living in the guise of a woman, my heart is afflicted with sorrow. When I behold, the godlike Partha in the music-hall like an elephant with rent temples surrounded by she-elephants in the midst of females, waiting before Virata the king of the Matsyas, then I lose all sense of directions. Surely, my mother-in-law doth not know Dhananjaya to be afflicted with such extreme distress. Nor doth she know that descendant of the Kuru race, Ajatasatru, addicted to disastrous dice, to be sunk in misery. O Bharata, beholding the youngest of you all, Sahadeva, superintending the kine, in the guise of a cowherd, I grow pale. Always thinking of Sahadeva's plight, I cannot, O Bhimasena, obtain sleep,--what to speak you of the rest? I do not know, O mighty-armed one, what sin Sahadeva may have committed for which that hero of unbaffled prowess suffereth such misery. O foremost of the Bharatas, beholding that beloved brother of thine, that bull among men, employed by Matsya in looking after his kine, I am filled with woe. Seeing that hero of proud disposition gratifying Virata, by living at the head of his cowherds, attired in robes dyed in red. I am attacked with fever. My mother-in-law always applauds the heroic Sahadeva as one possessed of nobility, excellent behaviour, and rectitude of conduct. Ardently attached to her sons, the weeping Kunti stood, embracing Sahadeva while he was about to set out (with us) for the great forest. And she addressed me saying, "Sahadeva is bashful and sweet-speeched, and virtuous. He is also my favourite child. Therefore, O Yajnaseni, tend him in the forest day and night. Delicate and brave, devoted to the king, and always worshipping his elder brother, do thou, O Panchali, feed him thyself.' O Pandava, beholding that foremost of warriors, Sahadeva, engaged in tending kine, and sleeping at night on calf-skins, how can I bear to live? He again who is crowned with the three attributes of beauty, arms, and intelligence, is now the superintendent of Virata's steeds. Behold the change brought on by time. Granthika (Nakula), at sight of whom hostile hosts fled from the field of battle, now traineth horses in the presence of the king, driving them with the speed. Alas, I now see that handsome youth wait upon the gorgeously decked and excellent Virata, the king of the Matsyas, and display horses before him. O son of Pritha, afflicted as I am with all these hundred kinds of misery on account of Yudhishthira, why dost thou, O chastiser of foes, yet deem me happy? Listen now to me, O son of Kunti, as I tell thee of other woes far surpassing these. What can be sadder to me than miseries so various as these should emaciate me while ye are alive.'"

Section 20

"Draupadi said, 'Alas, on account of that desperate gambler, I am now under Sudeshna's command, living in the palace in the guise of a Sairindhri. And, O chastiser of foes, behold the plight of poignant woe which I, a princess, am now in. I am living in expectation of the close of this stated period. The extreme of misery, therefore, is mine. Success of purpose, victory, and defeat, as regards mortals, are transitory. It is in this belief that I am living in expectation of the return of prosperity to my husbands. Prosperity and adversity revolve like a wheel. It is in this belief that I am living in expectation of the return of prosperity to my husbands. That cause which bringeth on victory, may bring defeat as well. I live in this hope. Why dost thou not, O Bhimasena, regard me as one dead? I have heard that persons that give may beg: that they who slay may be slain; and that they who overthrow others may themselves be overthrown by foes. Nothing is difficult for Destiny and none can over-ride Destiny. It is for this that I am awaiting the return of favourable fortune. As a tank once dried, is filled up once again, so hoping for a change for the better, I await the return of prosperity. When one's business that hath been well-provided for is seen to be frustrated, a truly wise person should never strive for bringing back good fortune. Plunged as I am an sorrow, asked or unasked by thee to explain the purpose of these words spoken by me, I shall tell thee everything. Queen of the sons of Pandu and daughter of Drupada, who else, save myself, would wish to live, having fallen into such a plight? O represser of foes, the misery, therefore, that hath overtaken me, hath really humiliated the entire Kuru race, the Panchalas, and the sons of Pandu. Surrounded by numerous brothers and father-in-law and sons, what other woman having such cause for joy, save myself, would be afflicted with such woe? Surely, I must, in my childhood, have committed act highly offensive to Dhatri through whose displeasure, O bull of the Bharata race, I have been visited with such consequences. Mark, O son of Pandu, the pallour that hath come over my complexion which not even a life in the woods fraught as it was with extreme misery, could bring about. Thou, O Pritha's son, knowest what happiness, O Bhima, was formerly mine. Even, I, who was such have now sunk into servitude. Sorely distressed, I can find no rest. That the mighty-armed and terrible bowman, Dhananjaya the son of Pritha, should now live like a fire that hath been put out, maketh me think of all this as attributable to Destiny. Surely, O son of Pritha, it is impossible for men to understand the destinies of creatures (in this world). I, therefore, think this downfall of yours as something that could not be averted by forethought. Alas, she who hath you all, that resemble Indra himself to attend to her comforts--even she, so chaste and exalted, hath now to attend to the comforts of others, that are to her far inferior in rank. Behold, O Pandava, my plight. It is what I do not deserve. You are alive, yet behold this inversion of order that time hath brought. She who had the whole Earth to the verge of the sea under her control, is now under the control of Sudeshna and living in fear of her. She who had dependants to walk both before and behind her, alas, now herself walketh before and behind Sudeshna. This, O Kaunteya, is another grief of mine that is intolerable. O, listen to it. She who had never, save for Kunti, pounded unguents even for her own use, now, good betide thee, poundeth sandal (for others). O Kaunteya, behold these hands of mine which were not so before. Saying this she showed him her hands marked with corns. And she continued, she who had never feared Kunti herself nor thee and thy brothers, now standeth in fear before Virata as a slave, anxious of what that king of kings may say unto her regarding the proper preparation of the unguents, for Matsya liketh not sandal pounded by others.'

"Vaisampayana continued, 'Relating her woes thus, O Bharata, unto Bhimasena, Krishna began to weep silently, casting her eyes on Bhima. And then, with words choked in tears, and sighing repeatedly, she addressed Bhima in these words, powerfully stirring his heart, 'Signal, O Bhima, must have been my offence of old unto the gods, for, unfortunate as I am. I am yet alive, when, O Pandava, I should die.'

"Vaisampayana continued, 'Then that slayer of hostile heroes, Vrikodara, covering his face with those delicate hands of his wife marked with corns, began to weep. And that mighty son of Kunti, holding the hands of Draupadi in his, shed copious tears. And afflicted with great woe, he spoke these words.'"

Footnotes

35:1 What Draupadi means is that instead of passing her days in joy and happiness, instead of being able to wish time to be stationary with her, she is obliged in consequence of her misery, to wish time to pass off quickly.

Section 21

"Bhima said, 'Fie on the might of my arms and fie on the Gandiva of Falguni, inasmuch as thy hands, red before, now become covered with corns. I would have caused a carnage in Virata's court but for the fact that Kunti's son eyed me (by way of forbidding it), or like a mighty elephant. I would, without ado, have crushed the head of Kichaka intoxicated with the pride of sovereignty. When, O Krishna, I beheld thee kicked by Kichaka, I conceived at that instant a wholesale slaughter of the Matsyas. Yudhishthira, however, forbade me by a glance, and, O beauteous lady, understanding his intention I have kept quiet. That we have been deprived of our kingdom, that I have not yet slain the Kurus, that I have not yet taken the heads of Suyodhana and Karna, and Suvala's son Sakuni, and the wicked Duhsasana, these acts and omissions, O lady, are consuming every limb of mine. The thought of those abides in my heart like a javelin implanted in it. O thou of graceful hips, do not sacrifice virtue, and, O noble-hearted lady, subdue thy wrath. If king Yudhishthira hear from thee such rebukes, he will surely put an end to his life. If also Dhananjaya and the twins hear thee speak thus, even they will renounce life. And if these, O slender-waisted maiden, give up life. I also shall not be able to bear my own. In olden days Sarjati's daughter, the beautiful Sukanya, followed into the forest Chyavana of Bhrigu's race, whose mind was under complete control, and over whom, while engaged in ascetic meditation, the ants had built a hill. Thou mayst have heard that Indrasena also who in beauty was like unto Narayani herself, followed her husband aged a thousand years. Thou mayst have heard that Janaka's daughter Sita, the princess of Videha, followed her lord while living in dense woods. And that lady of graceful hips, Rama's beloved wife, afflicted with calamities and persecuted by the Rakshasas, at length regained the company of Rama. Lopamudra also, O timid one, endued with youth and beauty, followed Agastya, renouncing all the objects of enjoyment unattainable by men. And the intelligent and faultless Savitri also followed the heroic Satyavan, the son of Dyumatsena, alone into the world of Yama. Even like these chaste and beautiful ladies that I have named, thou, O blessed girl, bloomest with every virtue. Do thou spend a short while more that is measured by even a half month. And when the thirteenth year is complete, thou wilt (again) become the Queen regnant of a king.' Hearing these words, Draupadi said, 'Unable, O Bhima, to bear my griefs, it is from grief alone that I have shed these tears. I do not censure Yudhishthira. Nor is there any use in dwelling on the past. O Bhima of mighty strength, come quickly forward to the work of the hour. O Bhima, Kaikeyi, jealous of my beauty, always pains me by her endeavours to prevent the king from taking a fancy to me. And understanding this disposition of hers, the wicked-souled Kichaka of immoral ways constantly solicits me himself. Angry with him for this, but then suppressing my wrath I answer that wretch deprived of sense by lust, saying, 'O Kichaka, protect thyself. I am the beloved queen and wife of five Gandharvas. Those heroes in wrath will slay thee that art so rash.' Thus addressed, Kichaka of wicked soul replied unto me, saying, 'I have not the least fear of the Gandharvas, O Sairindhri of sweet smiles. I will slay hundred thousand Gandharvas, encountering them in battle. Therefore, O timid one, do thou consent.' Hearing all this, I again addressed the lust-afflicted Suta, saying, 'Thou art no match for those illustrious Gandharvas. Of respectable percentage and good disposition, I ever adhere to virtue and never wish for the death of any one. It is for this that thou I vest, O Kichaka!' At this, that wight of wicked soul burst out into a loud laughter. And it came to pass that Kaikeyi previously urged by Kichaka, and moved by affection for her brother, and desirous of doing him a good turn, despatched me to him, saying 'Do thou, O Sairindhri, fetch wine from Kichaka's quarter's!' On beholding me the Suta's son at first addressed me in sweet words, and when that failed, he became exceedingly enraged, and intended to use violence. Understanding the purpose of the wicked Kichaka, I speedily rushed towards the place where the king was. Felling me on the ground the wretch then kicked me in the very presence of the king himself and before the eyes of Kanka and many others, including charioteers, and royal favourites, and elephant-riders, and citizens. I rebuked the king and Kanka again and again. The king, however, neither prevented Kichaka, nor inflicted any chastisement on him. The principal ally of king Virata in war, the cruel Kichaka reft of virtue is loved by both the king and the queen. O exalted one, brave, proud, sinful, adulterous, and engrossed in all objects of enjoyment, he earneth immense wealth (from the king), and robs the possessions of others even if they cry in distress. And he never walketh in the path of virtue, nor doth he any virtuous act. Of wicked soul, and vicious disposition, haughty and villainous, and always afflicted by the shafts of Kama, though repulsed repeatedly, if he sees me again, he will outrage me. I shall then surely renounce my life. Although striving to acquire virtue (on my death) your highly meritorious acts will come to naught. Ye that are now obeying your pledge, ye will lose your wife. By protecting, one's wife one's offspring are protected, and by protecting one's offspring, one's own self is protected. And it is because one begets one's own self in one's wife that the wife is called Jaya by the wise. The husband also should be protected by the wife, thinking,--How else will he take his birth in my womb?--I have heard it from Brahmanas expounding the duties of the several orders that a Kshatriya hath no other duty than subduing enemies. Alas, Kichaka kicked me in the very presence of Yudhishthira the Just, and also of thyself, O Bhimasena of mighty strength. It was thou, O Bhima, that didst deliver me from the terrible Jatasura. It was thou also that with thy brothers didst vanquish Jayadratha. Do thou now slay this wretch also who hath insulted me. Presuming upon his being a favourite of the king, Kichaka, O Bharata, hath enhanced my woe. Do thou, therefore, smash this lustful wight even like an earthen pot dashed upon a stone. If, O Bharata, tomorrow's sun sheds his rays upon him who is the source of many griefs of mine, I shall, surely, mixing poison (with some drink), drink it up,--for I never shall yield to Kichaka. Far better it were, O Bhima, that I should die before thee.'

"Vaisampayana Continued, 'Having said this, Krishna, hiding her face in Bhima's breast began to weep. And Bhima, embracing her, consoled her to the best of his power. And having abundantly consoled that slender-waisted daughter of Drupada by means of words fraught with grave reason and sense, he wiped with his hands her face flooded with tears. And thinking of Kichaka and licking with his tongue the corners of his mouth, Bhima, filled with wrath thus spake to that distressed lady.'"

Footnotes

38:1 Jayate asyas--i.e., she from whom one is born.

Section 22

"Bhima said, 'I will, O timid one, do even as thou sayest. I will presently slay Kichaka with all his friends. O Yajnaseni of sweet smiles, tomorrow evening, renouncing sorrow and grief, manage to have a meeting with Kichaka. The dancing-hall that the king of the Matsya hath caused to be erected is used by the girls for dancing during the day. They repair, however, to their homes at night. There in that hall, is an excellent and well-placed wooden bed-stead. Even there I will make him see the spirits of his deceased grandsires. But, O beautiful one, when thou holdest converse with him, thou must manage it so that others may not espy thee."

"Vaisampayana continued, 'Having thus conversed with others, and shed tears in grief, they waited for the dawn of that night with painful impatience. And when the night had passed away, Kichaka, rising in the morning, went to the palace, and accosted Draupadi saying, 'Throwing thee down in the court I kicked thee in the presence of the king. Attacked by mighty self, thou couldst not obtain protection. This Virata is in name only the king of the Matsyas. Commanding the forces of this realm it is I, who am the real lord of the Matsyas. Do thou, O timid one, accept me cheerfully. I shall become thy slave. And, O thou of graceful hips, I will immediately give thee a hundred nishkas, and engage a hundred male and a hundred female servants (to tend thee), and will also bestow on thee cars yoked with she-mules. O timid lady, let our union take place.' Draupadi replied, 'O Kichaka, know even this is my condition. Neither thy friends nor thy brothers should know thy union with me. I am a terror of detection by those illustrious Gandharvas. Promise me this, and I yield to thee.' Hearing this Kichaka said, 'I will, O thou of graceful hips, do even as thou sayest. Afflicted by the god of love, I will, O beauteous damsel, alone repair to thy abode for union with thee, O thou of thighs round and tapering like the trunks of the plantain,--so that those Gandharvas, effulgent as the sun, may not come to know of this act of thine.' Draupadi said, 'Do thou, when it is dark, go to the dancing-hall erected by the king of the Matsyas where the girls dance during the day, repairing to their respective homes at night. The Gandharvas do not know that place. We shall then without doubt, escape all censure.'

"Vaisampayana continued, 'Reflecting on the subject of her conversation with Kichaka, that half a day seemed to Krishna as long as a whole month. And the stupid Kichaka also, not knowing that it was Death that had assumed the form of a Sairindhri, returning home experienced the greatest delight. And deprived of sense by lust, Kichaka became speedily engaged in embellishing his person with unguents and garlands and ornaments. And while he was doing all this, thinking of that damsel of large eyes, the day seemed to him to be without an end. And the beauty of Kichaka, who was about to forsake his beauty for ever, seemed to heighten, like the wick of a burning lamp about to expire. And reposing the fullest confidence in

Draupadi, Kichaka, deprived of his senses by lust and absorbed in the contemplation of expected meeting, did not even perceive that the day had departed. Meanwhile, the beautiful Draupadi approaching her husband Bhima of the Kuru race, stood before him in the kitchen. And that lady with tresses ending in beautiful curls then spake unto him, saying, 'O chastiser of foes, even as thou hadst directed, I have given Kichaka to understand that our meeting will take place in the dancing-hall. Alone will he come at night to the empty hall. Slay him there, O thou of mighty arms. Do thou, O son of Kunti, repair to that dancing-hall, and take the life, O Pandava, of Kichaka, that son of a Suta intoxicated with vanity. From vanity alone, that son of a Suta slights the Gandharvas. O best of smiters, lift him up from the earth even as Krishna had lifted up the Naga (Kaliya) from the Yamuna. O Pandava, afflicted as I am with grief, wipe thou my tears, and blessed be thou, protect thy own honour and that of thy race.'

"Bhima said, 'Welcome, O beauteous lady, Except the glad tidings thou bringest me, I need, O thou of exceeding beauty, no other aid whatever. The delight that I feel, O thou of great beauty, on hearing from thee about my coming encounter with Kichaka, is equal to what I felt in slaying Hidimva. I swear unto thee by Truth, by my brothers, and by morality, that I will slay Kichaka even as the lord of the celestials slew Vritra. Whether secretly or openly, I will crush Kichaka, and if the Matsyas fight for him, then I will slay them too. And slaying Duryodhana afterwards, I shall win back the earth. Let Yudhishthira, the son of Kunti, continue to pay homage unto the king of Matsya.' Hearing these words of Bhima, Draupadi said, 'In order that, O lord, thou mayst not have to renounce the truth already pledged to me, do thou, O hero, slay Kichaka in secret.' Bhima assuring her said, 'Even today I shall slay Kichaka together with his friends unknown to others during the darkness of the night. I shall, O faultless lady, crush, even as an elephant crusheth a vela fruit, the head of the wicked Kichaka who wisheth for what is unattainable by him!'

"Vaisampayana continued, 'Repairing first to the place of assignation at night, Bhima sat down, disguising himself. And he waited there in expectation of Kichaka, like a lion lying in wait for a deer. And Kichaka, having embellished his person as he chose, came to the dancing-hall at the appointed time in the hope of meeting Panchali. And thinking of the assignation, he entered the chamber. And having entered that hall enveloped in deep gloom, that wretch of wicked soul came upon Bhima of incomparable prowess, who had come a little before and who was waiting in a corner. And as an insect approacheth towards a flaming fire, or a puny animal towards a lion, Kichaka approached Bhima, lying down in a bed and burning in anger at the thought of the insult offered to Krishna, as if he were the Suta's Death. And having approached Bhima, Kichaka possessed by lust, and his heart and soul filled with ecstacy smilingly said, 'O thou of pencilled eye-brows, to thee I have already given many and various kinds of wealth from the stores earned by me, as well as hundred maids and many fine robes, and also a mansion with an inner apartment adorned with beauteous and lovely and youthful maid servants and embellished by every kind of sports and amusements And having set all those apart for thee, I have speedily come hither. And all on a sudden, women have begun to praise me, saying, 'There is not in this world any other person like unto thee in beauty and dress!' Hearing this, Bhima said, 'It is well that thou art handsome, and it is well thou praisest thyself. I think, however, that thou hadst never before this such pleasurable touch! Thou hast an acute touch, and knowest the ways of gallantry. Skilled in the art of love-making, thou art a favourite with women. There is none like thee in this world!'

"Vaisampayana continued, 'Saying this, that son of Kunti, the mighty-armed Bhima of terrible prowess, suddenly rose up, and laughingly said, 'Thy sister, O wretch, shall today behold thee dragged by me to the ground, like a mighty elephant, huge as a mountain, dragged to the ground by a lion. Thyself slain Sairindhri will live in peace, and we, her husbands, will also live in peace.' Saying this, the mighty Bhima seized Kichaka by the hairs of his head, which were adorned with garlands. And thus seized with force by the hair, that foremost of mighty persons, Kichaka, quickly freed his hair and grasped the arms of Bhima. And then between those lions among men, fired with wrath, between that chief of the Kichaka clan, and that best of men, there ensued a hand-to-hand encounter, like that between two powerful elephants for a female elephant in the season of spring, or like that which happened in days of yore between those lions among monkeys, the brothers Vali and Sugriva. And both equally infuriate and both eager for victory, both those combatants raised their arms resembling snakes furnished with five hoods, and attacked each other with their nails and teeth, wrought up to frenzy of wrath. Impetuously assailed by the powerful Kichaka in that encounter, the resolute Bhima did not waver a single step. And locked in each other's embraces and dragging each other, they fought on like two mighty bulls. And having nails and teeth for their weapons, the encounter between them was fierce and terrible like that of two furious tigers. And felling each other in fury, they encountered each other like a couple of elephants with rent temples. And the mighty Bhima then seized Kichaka, and Kichaka, that foremost of strong persons threw Bhima down with violence. And as those mighty combatants fought on, the crash of their arms produced a loud noise that resembled the clatter of splitting bamboos. Then Vrikodara throwing Kichaka down by main force within the room, began to toss him about furiously even as a hurricane tosseth a tree. And attacked thus in battle by the powerful Bhima, Kichaka grew weak and began to tremble. For all that, however, he tugged at the Pandava to the best of his power. And attacking Bhima, and making him wave a little, the mighty Kichaka struck him with his knees and brought him down to the ground. And overthrown by the powerful Kichaka, Bhima quickly rose up like Yama himself with mace in hand. And thus that powerful Suta and the Pandava, intoxicated with strength and challenging each other, grappled with each other at midnight in that solitary place. And as they roared at each other in wrath, that excellent and strong edifice began to shake every moment. And slapped on the chest by the mighty Bhima, Kichaka fired with wrath moved not a single pace. And bearing for a moment only that onslaught incapable of being born on earth, the Suta, overpowered by Bhima's might, became enfeebled. And seeing him waning weak, Bhima endued with great strength forcibly drew Kichaka towards his breast, and began to press hard. And breathing hard again and again in wrath, that best of victors, Vrikodara, forcibly seized Kichaka by the hair. And having seized Kichaka, the mighty 'Bhima began to roar like a hungry tiger that hath killed a large animal. And finding him exceedingly exhausted, Vrikodara bound him fast with his arms, as one binds a beast with a cord. And then Bhima began for a long while, to whirl the senseless Kichaka, who began to roar frightfully like a broken trumpet. And in order to pacify Krishna's wrath Vrikodara grasped Kichaka's throat with his arms and began to squeeze it. And assailing with his knees the waist of that worst of the Kichakas, all the limbs of whose body had been broken into fragments and whose eye-lids were closed, Vrikodara slew him, as one would slay a beast. And beholding Kichaka entirely motionless, the son of Pandu began to roll him about on the ground. And Bhima then said, 'Slaying this wretch who intended to violate our wife,--this thorn in the side of Sairindhri, I am freed from the debt I owed to my brothers, and have attained perfect peace.' And having said this, that foremost of men, with eyes red in wrath, relinquished his hold of Kichaka, whose dress and ornaments had been thrown off his person, whose eyes were rolling, and whose body was yet trembling. And that foremost of mighty persons, squeezing his own hands, and biting his lips in rage, again attacked his adversary and thrust his arms and legs and neck and head into his body like the wielder of the Pinaka reducing into shapeless mass the deer, which form sacrifice had assumed in order to escape his ire. And having; crushed all his limbs, and reduced him into a ball of flesh, the mighty Bhimasena showed him unto Krishna. And endued with mighty energy that hero then addressed Draupadi, that foremost of all women, saying, 'Come princess of Panchala, and see what hath become of that lustful wretch!' And saying this, Bhima of terrible prowess began to press with his feet the body of that wicked wight. And lighting a torch then and showing Draupadi the body of Kichaka, that hero addressed her, saying, 'O thou of tresses ending in beautiful curls, those that solicit thee, endued as thou art with an excellent disposition and every virtue, will be slain by me even as this Kichaka hath been, O timid one.' And having accomplished that difficult task so highly agreeable to Krishna--having indeed slain Kichaka and thereby pacified his wrath, Bhima bade farewell to Krishna, the daughter of Drupada, and quickly went back to the kitchen. And Draupadi also, that best of women, having caused Kichaka to be slain had her grief removed and experienced the greatest delight. And addressing the keepers of the dancing-hall, she said, 'Come ye and behold Kichaka who had violated after other people's wives lieth down here, slain by my Gandharva husbands.' And hearing these words the guards of the dancing hall soon came by thousands to that spot, torches in hand. And repairing to that room, they beheld the lifeless Kichaka thrown on the ground, drenched with blood. And beholding him without arms and legs, they were filled with grief. And as they gazed at Kichaka, they were struck with amazement. And seeing that superhuman act, viz., the overthrow of Kichaka, they said, 'Where is his neck, and where are his legs?' And beholding him in this plight they all concluded that he had been killed by a Gandharva.'"

Footnotes

41:1 Some texts read, Vilwam nagaviodhara--i.e., 'As an elephant lifts up a vela fruit.'

42:1 Veri means both a kettle-drum and a trumpet. The latter however conveys a better meaning here.

Section 23

"Vaisampayana said, 'Then all the relatives of Kichaka, arriving at that place, beheld him there and began to wail aloud, surrounding him on all sides. And beholding Kichaka with every limb mangled, and lying like a tortoise dragged to dry ground from the water, all of them were overcome with exceeding fright, and the bristles of their bodies stood on end. And seeing him crushed all over by Bhima, like a Danava by Indra, they proceeded to take him outside, for performing his funeral obsequies. And then those persons of the Suta clan thus assembled together espied Krishna of faultless limbs hard by, who stood reclining on a pillar. And all the Kichakas assembled there, exclaimed, 'Let this unchaste woman be slain for whom Kichaka hath himself lost his life. Or, without slaying her here, let us cremate her with him that had lusted after her,--for it behoveth us to accomplish in every way what is agreeable to that deceased son of Suta.' And then they addressed Virata, saying, 'It is for her sake that Kichaka hath lost his life. Let him, therefore, be cremated along with her. It behoveth thee to grant this permission.' Thus addressed by them, king Virata, O monarch, knowing fully well the prowess of the Suta gave his assent to Sairindhri being burnt along with the Suta's son. And at this, the Kichakas approaching the frightened and stupefied Krishna of lotus-like eyes, seized her with violence. And binding that damsel of slender-waist and placing her upon the bier, they set out with great energy towards the cemetary. And, O king, while thus forcibly carried towards the cemetary by those sons of the Suta tribe, the blameless and chaste Krishna living under the protections of her lords, then wailed aloud for the help of her husbands, saying, 'Oh, let Jaya, and Jayanta, and Vijaya and Jayatsena, and Jayadvala listen to my words. The Sutas are taking me away. Let those illustrious Gandharvas endued with speed of hand, the clatter of whose cars is loud and the twang of whose bowstrings in the midst of the mighty conflict are heard like the roar of thunder, listen to my words,--the Sutas are taking me away!'

"Vaisampayana continued, 'Hearing those sorrowful words and lamentations of Krishna, Bhima, without a moment's reflection started up from his bed and said, 'I have heard, O Sairindhri the words thou hast spoken. Thou hast, therefore, O timid lady, no more fear at the hands of the Sutas.

"Vaisampayana continued, 'Having said this, the mighty-armed Bhima desirous of slaying the Kichakas, began to swell his body. And carefully changing his attire, he went out of the palace by a wrong egress. And climbing over a wall by the aid of a tree, he proceeded towards the cemetary whither the Kichakas had gone. And having leapt over the wall, and gone out of the excellent city, Bhima impetuously rushed to where the Sutas were. And, O monarch, proceeding towards the funeral pyre he beheld a large tree, tall as palmyra-palm, with gigantic shoulders and withered top. And that slayer of foes grasping with his arms that tree measuring ten Vyamas, uprooted it, even like an elephant, and placed it upon his shoulders. And taking up that tree with trunk and branches and measuring ten Vyamas, that mighty hero rushed towards the Sutas, like Yama himself, mace in hand. And by the impetus of his rush banians and peepals and Kinsukas falling down on the earth lay in clusters. And beholding that Gandharva approach them like a lion in fury, all the Sutas trembling with fear and greatly distressed, became panic-struck. And they addressed each other, saying, 'Lo, the powerful Gandharva cometh hither, filled with rage, and with an upraised tree in hand. Let Sairindhri, therefore, from whom this danger of ours hath arisen, be set free.' And beholding the tree that had been uprooted by Bhimasena, they set Draupadi free and ran breathlessly towards the city And seeing them run away, Bhima, that mighty son of the Wind-god, despatched, O foremost of kings, by means of that tree, a hundred and five of them unto the abode of Yama, like the wielder of the thunderbolt slaying the Danavas. And setting Draupadi free from her bonds, he then, O king, comforted her. And that mighty-armed and irrepressible Vrikodara, the son of Pandu, then addressed the distressed princess of Panchala with face bathed in tears, saying, 'Thus, O timid one, are they slain that wrong thee without cause. Return, O Krishna, to the city. Thou hast no longer any fear; I myself will go to the Virata's kitchen by another route.'

"Vaisampayana continued, 'It was thus, O Bharata, that a hundred and five of those Kichakas were slain. And their corpses lay on the ground, making the place look like a great forest overspread with uprooted trees after a hurricane. Thus fell those hundred and five Kichakas. And including Virata's general slain before, the slaughtered Sutas numbered one hundred and six. And beholding that exceedingly wonderful feat, men and women that assembled together, were filled with astonishment. And the power of speech, O Bharata, was suspended in every one.'"

Footnotes

45:1 Literature, force of his thighs.

Section 24

"Vaisampayana said, 'And beholding the Sutas slain, the citizens went to the king, and represented unto him what had happened, saying, 'O king, those mighty sons of the Sutas have all been slain by the Gandharvas. Indeed, they lie scattered on the earth like huge peaks of mountains riven by thunder. Sairindhri also, having been set free, returneth to thy palace in the city. Alas, O king, if Sairindhri cometh, thy entire kingdom will be endangered. Sairindhri is endued with great beauty; the Gandharvas also here exceedingly powerful. Men again, without doubt, are naturally sexual.

Devise, therefore, O king, without delay, such means that in consequence of wrongs done to Sairindhri, thy kingdom may not meet with destruction.' Hearing those words of theirs, Virata, that lord of hosts, said unto them, 'Do ye perform the last rites of the Sutas. Let all the Kichakas be burnt, in one blazing pyre with gems and fragrant unguents in profusion.' And filled with fear, the king then addressed his queen Sudeshna, saying, 'When Sairindhri comes back, do thou tell her these words from me, 'Blessed be thou, O fair-faced Sairindhri. Go thou whithersoever thou likest. The king hath been alarmed, O thou of graceful hips, at the defeat already experienced at the hands of the Gandharvas. Protected as thou art by the Gandharvas, I dare not personally say all this to thee. A woman, however, cannot offend, and it is for this that I tell thee all this through a woman.'

"Vaisampayana continued, 'Thus delivered by Bhimasena after the slaughter of the Sutas, the intelligent and youthful Krishna relieved from all her fears, washed her limbs and clothes in water, and proceeded towards the city, like a doe frightened by a tiger. And beholding her, the citizens, O king, afflicted with the fear of the Gandharvas fled in all directions. And some of them went so far as to shut their eyes. And then, O king at the gate of the kitchen, the princess of Panchala saw Bhimasena staying, like an infuriate elephant of gigantic proportions. And looking upon him with wonder-expanded eyes, Draupadi, by means of words intelligible to them alone, said, 'I bow unto that prince of the Gandharvas, who hath rescued me.' At these words of her, Bhima said, 'Hearing these words of hers in obedience to whom those persons were hitherto living in the city, they will henceforth range here, regarding themselves as freed from the debt.'

"Vaisampayana continued, 'Then she beheld the mighty-armed Dhananjaya, in the dancing-hall instructing king Virata's daughters in dancing. And issuing with Arjuna from the dancing-hall, all those damsels came to Krishna who had arrived there, and who had been persecuted so sorely, all innocent though she was. And they said, 'By good luck also it is, O Sairindhri, that thou hast been delivered from thy dangers. By good luck it is that thou hast returned safe. And by good luck also it is that those Sutas have been slain that had wronged thee, innocent though thou art.' Hearing this, Virhannala said, 'How hast thou, O Sairindhri, been delivered? And how have those sinful wretches been slain? I wish to learn all this from thee exactly as it occurred.' Sairindhri replied, 'O blessed Vrihannala, always passing thy days happily in the apartments of the girls, what concern hast thou with Sairindhri's fate to say? Thou hast no grief to bear that Sairindhri hath to bear! It is for this, that thou askest me thus, distressed as I am in ridicule.' Thereat Vrihannala said, 'O blessed one, Vrihannala also hath unparalleled sorrows of her own. She hath become as low as a brute. Thou dost not, O girl, understand this. I have lived with thee, and thou, too hast lived with us. When, therefore, thou art afflicted with misery, who is it that will not, O thou of beautiful hips, feel it? But no one can completely read another's heart. Therefore it is, O amiable one, that thou knowest not my heart!'

"Vaisampayana continued, 'Then Draupadi, accompanied by those girls entered the royal abode, desirous of appearing before Sudeshna. And when she came before the queen, Virata's wife addressed her at the command of the king, saying, 'Do thou, O Sairindhri, speedily go whithersoever thou likest. The king, good betide thee, hath been filled with fear at this discomfiture at the hands of the Gandharvas. Thou art, O thou of graceful eye-brows, young and unparalleled on earth in beauty. Thou art, besides, an object of desire with men. The Gandharvas again, are exceedingly wrathful.' Thereat Sairindhri said, 'O beauteous lady, let the king suffer me to live here for only thirteen days more. Without doubt, the Gandharvas also will be highly obliged at this. They will then convey me hence and do what would be agreeable to Virata. Without doubt, the king, by doing this, with his friends, will reap great benefit.'"

Footnotes

46:1 What Bhima says is this.--Then Gandharvas, your husbands, are always obedient to thee! If they have been able to do thee a service, they have only repaid a debt.

Section 25

"Vaisampayana said, 'At the slaughter of Kichaka and brothers, people, O king, thinking of this terrible feat, were filled with surprise. And in the city and the provinces it was generally bruited about that for bravery the king's Vallava and Kichaka were both mighty warriors. The wicked Kichaka, however, had been an oppressor of men and a dishonourer of other people's wives. And it was for this that wicked of sinful soul had been slain by the Gandharvas. And it was thus, O king, that people began to speak, from province to province of the invincible Kichaka, that slayer of hostile ranks.

'Meanwhile, the spies employed by Dhritarashtra's son, having searched various villages and towns and kingdoms and done all that they had been commanded to do and completed their examination, in the manner directed, of the countries indicated in their orders, returned to Nagarupa, gratified with at least one thing that they had learnt. And seeing Dhritarashtra's son king Duryodhana of the Kuru race seated in his court with Drona and Karna and Kripa, with the high-souled Bhishma, his own brothers, and those great warriors--the Trigartas, they addressed him, saying, 'O lord of men, great hath been the care always bestowed by us in the search after the sons of Pandu in that mighty forest. Searched have we through the solitary wilderness abounding with deer and other animals and overgrown with trees and creepers of diverse kind. Searched have we also in arbours of matted woods and plants and creepers of every species, but we have failed in discovering that track by which Pritha's son of irrepressible energy may have gone. Searched have we in these and other places for their foot-prints. Searched have we closely, O king, on mountain tops and in inaccessible fastnesses, in various kingdoms and provinces teeming with people, in encampments and cities. No trace have yet been found of the sons of Pandu. Good betide thee, O bull among men, it seems that they have perished without leaving a mark behind. O foremost of warriors, although we followed in the track of those warriors, yet, O best of men, we soon lost their footprints and do not know their present residence. O lord of men, for some time we followed in the wake of their charioteers. And making our inquiries duly, we truly ascertained what we desired to know. O slayer of foes, the charioteers reached Dwaravati without the sons of Pritha among them. O king, neither the sons of Pandu, nor the chaste Krishna, are in that city of Yadavas. O bull of the Bharata race, we have not been able to discover either their track or their present abode. Salutations to thee, they are gone for good. We are acquainted with the disposition of the sons of Pandu and know something of the feats achieved by them. It behoveth thee, therefore, O lord of men, to give us instructions, O monarch, as to what we should next do in the search after the sons of Pandu. O hero, listen also to these agreeable words of ours, promising great good to thee. King Matsya's commander, Kichaka of wicked soul, by whom the Trigartas, O monarch, were repeatedly vanquished and slain with mighty force, now lieth low on the ground with all his brothers, slain, O monarch, by invisible Gandharvas during the hours of darkness, O thou of unfading glory. Having heard this delightful news about the discomfiture of our enemies, we have been exceedingly gratified, O Kauravya. Do thou now ordain what should next be done.'"

Footnotes

47:1 Krita-krita--Nilakantha explains this to mean 'imagining themselves to have achieved success in their mission' for having learnt of Kichaka's death, they could readily guess the presence of the Pandavas there. This is too far-fetched and does not at all agree with the spirit of their report to Duryodhana below. And then the same word occurs in the very last line of the Section. I take it that in both places the word has been used in the same sense.

*****

Go-Harana Parva

Section 26

"Vaisampayana said, 'Having listened to these words of his spies, king Duryodhana reflected inwardly for some time and then addressed his courtiers, saying, 'It is difficult to ascertain the course of events definitely. Discern ye all, therefore, whither the sons of Pandu have gone, of this thirteenth year which they are to pass undiscovered by us all, the greater part hath already expired. What remains is by much the smaller. If, indeed, the sons of Pandu can pass undiscovered what remains of this year, devoted to the vow of truth as they are, they will then have fulfilled their pledge. They will then return like mighty elephants with temporal juice trickling down, or like snakes of virulent poison. Filled with wrath, they will, without doubt, be inflicters of terrible chastisement on the Kurus. It behoveth ye, therefore, to make such efforts without loss of time as may induce the sons of Pandu, acquainted as they are with the proprieties of time, and staying as they now are in painful disguise, to re-enter the woods suppressing their rage. Indeed, adopt ye such means as may remove all causes of quarrel and anxiety from the kingdom, making it tranquil and foeless and incapable of sustaining a diminution of territory.' Hearing these words of Duryodhana, Kama said, 'Let other spies, abler and more cunning, and capable of accomplishing their object, quickly go hence, O Bharata. Let them, well-disguised, wander through swelling kingdoms and populous provinces, prying into assemblies of the learned and delightful retreats of provinces. In the inner apartments of palaces, in shrines and holy spots, in mines and diverse other regions, the sons of Pandu should be searched after with well-directed eagerness. Let the sons of Pandu who are living in disguise be searched after by well-skilled spies in large numbers, devoted to their work, themselves well-disguised, and all well-acquainted with the objects of their search. Let the search be made on the banks of rivers, in holy regions, in villages and towns, in retreats of ascetics, in delightful mountains and mountain-caves.' When Karna ceased, Duryodhana's second brother Dussasana, wedded to a sinful disposition, then addressed his eldest brother and said, 'O monarch, O lord of men, let those spies only in whom we have confidence, receiving their rewards in advance, once more go after the search. This and what else hath been said by Karna have our fullest approval. Let all the spies engage themselves in the search according to the directions already given. Let these and others engage in the search from province to province according to approved rules. It is my belief, however, that the track the Pandavas have followed or their present abode or occupation will not be discovered. Perhaps, they are closely concealed; perhaps, they have gone to the other side of the ocean. Or, perhaps, proud as they are of their strength and Courage, they have been devoured by wild beasts; or perhaps, having been overtaken by some unusual danger, they have perished for eternity. Therefore, O prince of the Kuru race, dispelling all anxieties from thy heart, achieve what thou wilt, always acting according to thy energy.'"

Section 27

"Vaisampayana said, "Endued with mighty energy and possessed of great discernment, Drona then said, 'Persons like the sons of Pandu never perish nor undergo discomfiture. Brave and skilled in every science, intelligent and with senses under control, virtuous and grateful and obedient to the virtuous Yudhishthira, ever following in the wake of their eldest brother who is conversant with the conclusions of policy and virtue and profit, who is attached to them as a father, and who strictly adhereth to virtue and is firm in truth,--persons like them that are thus devoted to their illustrious and royal brother, who gifted with great intelligence, never injureth any body and who in his turn himself obeyeth his younger brothers, never perish in this way. Why, then, should not (Yudhishthira) the son of Pritha possessing a knowledge of policy, be able to restore the prosperity of his brothers who are so obedient and devoted and high-souled? It is for this that they are carefully waiting for the arrival of their opportunity. Men such as these never perish. This is what I see by my intellect. Do, therefore, quickly and without loss of time, what should now be done, after proper reflection. And let also the abode which the sons of Pandu with souls under control as regards every purpose of life, are to occupy, be now settled. Heroic and sinless and possessed of ascetic merit, the Pandavas are difficult to be discovered (within the period of non-discovery). Intelligent and possessed of every virtue, devoted to truth and versed in the principles of policy, endued with purity and holiness, and the embodiment of immeasurable energy, the son of Pritha is capable of consuming (his foes) by a glance alone of his eyes. Knowing all this, do what is proper. Let us, therefore, once more search after them, sending Brahmanas and Charanas, ascetics crowned with success, and others of this kind who may have a knowledge of those heroes!'"

Section 28

"Vaisampayana said, 'Then that grandsire of the Bharatas, Bhishma the son of Sutanu, conversant with the Vedas, acquainted with the proprieties of time and place, and possessing a knowledge of every duty of morality, after the conclusion of Drona's speech, applauded the words of the preceptor and spake unto the Bharatas for their benefit these words consistent with virtue, expressive of his attachment to the virtuous Yudhishthira, rarely spoken by men that are dishonest, and always meeting with the approbation of the honest. And the words that Bhishma spake were thoroughly impartial and worshipped by the wise. And the grandsire of the Kurus said, 'The words that the regenerate Drona acquainted with the truth of every affair hath uttered, are approved by me. I have no hesitation in saying so. Endued with every auspicious mark, observant of virtuous vows, possessed of Vedic lore, devoted to religious observances, conversant with various sciences, obedient to the counsels of the aged, adhering to the vow of truth, acquainted with the proprieties of time, observant of the pledge they have given (in respect of their exile), pure in their behaviour, ever adhering to the duties of the Kshatria order, always obedient to Kesava, high-souled, possessed of great strength, and ever-bearing the burthens of the wise, those heroic ones can never wither under misfortune. Aided by their own energy, sons of Pandu who are now leading a life of concealment in obedience to virtue, will surely never perish. It is even this that my mind surmiseth. Therefore, O Bharata, I am for employing the aid of honest counsel in our behaviour towards the sons of Pandu. It would not be the policy of any wise man to cause them to be discovered now by means of spies, what we should do unto the sons of Pandu, I shall say, reflecting with the aid of the intellect.

Know that I shall say nothing from ill will to thee. People like me should never give such counsels to him that is dishonest, for only counsels (like those I would give) should be offered unto them that are honest. Counsels, however, that are evil, should under no circumstances be offered. He, O child, that is devoted to truth and obedient to the aged, he, indeed, that is wise, while speaking in the midst of an assembly, should under all circumstances speak the truth, if the acquisition of virtue be an object with him. I should, therefore, say that I think differently from all those people here, in respect of the abode of Yudhishthira the just in this the thirteenth year of his exile. The ruler, O child, of the city or the province where king Yudhishthira resides cannot have any misfortune. Charitable and liberal and humble and modest must the people be of the country where king Yudhishthira resides. Agreeable in speech, with passions under control, observant of truth, cheerful, healthy, pure in conduct, and skilful in work must the people be of the country where king Yudhishthira resides. The people of the place, where Yudhishthira is, cannot be envious or malicious, or vain, or proud, but must all adhere to their respective duties. Indeed, in the place where Yudhishthira resides, Vedic hymns will be chanted all around, sacrifices will be performed, the last full libations will always be poured, and gifts to Brahmanas will always be in profusion. There the clouds, without doubt, pour abundant rain, and furnished with good harvest the country will ever be without fear. There the paddy will not be without grain, fruits will not be bereft of juice, floral garlands will not be without fragrance, and the conversation of men will always be full of agreeable words. There where king Yudhishthira resides, the breezes will be delicious, the meetings of men will always be friendly, and cause of fear there will be none. There kine will be plentiful, without any of them being lean-fleshed or weak, and milk and curds and butter will all be savoury and nutritious. There where king Yudhishthira resides, every kind of corn will be full of nutrition and every edible full of flavour. There where king Yudhishthira resides, the objects of all the senses, viz.,--taste, touch, smell, and hearing, will be endued with excellent attributes. There where king Yudhishthira resides, the sights and scenes will be gladdening. And the regenerate ones of that place will be virtuous and steady in observing their respective duties. Indeed, in the country where the sons of Pandu may have taken up their abode during this thirteenth year of their exile, the people will be contented and cheerful, pure in conduct and without misery of any kind. Devoted to gods and guests and the worship of these with their whole soul, they will be fond of giving away, and filled with great energy, they will all be observant of eternal virtue. There where king Yudhishthira resides, the people, eschewing all that is evil, will be desirous of achieving only what is good. Always observant of sacrifices and pure vows, and hating untruth in speech, the people of the place where king Yudhishthira may reside will always be desirous of obtaining what is good, auspicious and beneficial. There where Yudhishthira resides, the people will certainly be desirous of achieving what is good, and their hearts will always incline towards virtue, and their vows being agreeable they themselves are ever-engaged in the acquisition of religious merit. O child, that son of Pritha in whom are intelligence and charity, the highest tranquillity and undoubted forgiveness, modesty and prosperity, and fame and great energy and a love for all creatures, is incapable of being found out (now that he hath concealed himself) even by Brahmanas, let alone ordinary persons. The wise Yudhishthira is living in close disguise in regions whose characteristics I have described. Regarding his excellent mode of life, I dare not say anything more. Reflecting well upon all this, do without loss of time what thou mayst think to be beneficial, O prince of the Kuru race, if indeed, thou hast any faith in me.'"

Footnotes

51:1 This is a very difficult sloka. I am not sure that I have understood it alright. Both Nilakantha and Arjuna Misra are silent. Instead of depending, however, on my own intelligence, I have consulted several friends who have read the Mahabharata thoroughly. The grammatical structure is easy. The only difficulty consists in the second half of the sloka. The meaning, however, I have given is consistent with the tenor of Bhishma's advice.

52:1 Indicating the unobstructed completion of the sacrifice.

Section 29

"Vaisampayana said, 'Then Saradwata's son, Kripa said, 'What the aged Bhishma hath said concerning the Pandavas is reasonable, suited to the occasion, consistent with virtue and profit, agreeable to the ear, fraught with sound reason, and worthy of him. Listen also to what I would say on this subject. It behoveth thee to ascertain the track they have followed and their abode also by means of spies, and to adopt that policy which may bring about thy welfare. O child, he that is solicitous of his welfare should not disregard even an ordinary foe. What shall I say, then, O child, of the Pandavas who are thorough masters of all weapons in battle. When, therefore, the time cometh for the reappearance of the high-souled Pandavas, who, having entered the forest, are now passing their days in close disguise, thou shouldst ascertain thy strength both in thy own kingdom and in those of other kings. Without doubt, the return of the Pandavas is at hand. When their promised term of exile is over, the illustrious and mighty sons of Pritha, endued with immeasurable prowess, will come hither bursting with energy. Do thou, therefore, in order to conclude an advantageous treaty with them, have recourse to sound policy and address thyself to increase thy forces and improve the treasury. O child, ascertaining all these, reckon thou thy own strength in respect of all thy allies weak and strong. Ascertaining the efficiency, and weakness, and indifference of thy forces, as also who amongst them are well-affected and who are disaffected, we should either fight the foe or make treaty with him. Having recourse to the arts of conciliation, disunion, chastisement, bribery, presents and fair behaviour, attack thy foes and subdue the weak by might, and win over thy allies and troops and by soft speeches. When thou hast (by these means) strengthened thy army and filled thy treasury, entire success will be thine. When thou hast done all this, thou wilt be able to fight with powerful enemies that may present themselves, let alone the sons of Pandu deficient in troops animals of their own. By adopting all these expedients according to the customs of thy order, thou wilt, O foremost of men, attain enduring happiness in due time!'"

Footnotes

53:1 The word tirtha here means, as Nilakantha rightly explains spies and not holy spots.

53:2 Satram is explained by Nilakantha to mean here 'false disguise.' I think, however, such an interpretation to be far-fetched. It evidently means 'forest',--the use of 'pravisteshu' in connection with it almost settles the point.

53:3 This sloka is not correctly printed in any of the texts that I have seen. The reading that I adopt is that the second word is the participle of the root budh and not the instrumental of budhi; the last word again of the second line is a compound of valavatsu and avaleshu instead of (as printed in many books) valavatswavaleshu. Any other reading would certainly be incorrect. I have not consulted the Bombay text.

Section 30

"Vaisampayana said, 'Discomfited before, O monarch, many a time and oft by Matsya's Suta Kichaka aided by the Matsyas and the Salyas, the mighty king of the Trigartas, Susarman, who owned innumerable cars, regarding the opportunity to be a favourable one, then spoke the following words without losing a moment. And, O monarch, forcibly vanquished along with his relatives by the mighty Kichaka, king Susarman, eyeing Karna in askance, spoke these words unto Duryodhana, 'My kingdom hath many a time been forcibly invaded by the king of the Matsyas. The mighty Kichaka was that king's generalissimo. Crooked and wrathful and of wicked soul, of prowess famed over all the world, sinful in deeds and highly cruel, that wretch, however, hath been slain by the Gandharvas, Kichaka being dead, king Virata, shorn of pride and his refuge gone, will, I imagine, lose all courage I think, we ought now to invade that kingdom, if it pleases thee, O sinless one, as also the illustrious Karna and all the Kauravas. The accident that hath happened is, I imagine, a favourable one for us. Let us, therefore, repair to Virata's kingdom abounding in corn. We will appropriate his gems and other wealth of diverse kinds, and let us go to share with each other as regards his villages and kingdom. Or, invading his city by force, let us carry off by thousands his excellent kine of various species. Uniting, O king, the forces of the Kauravas and the Trigartas, let us lift his cattle in droves. Or, uniting our forces well, we will check his power by forcing him to sue for peace. Or, destroying his entire host, we will bring Matsya under subjection. Having brought him under subjection by just means, we will live in our kingdom happily, while thy power also will, without doubt, be enhanced.' Hearing these words of Susarman, Karna addressed the king, saying, 'Susarman hath spoken well; the opportunity is favourable and promises to be profitable to us. Therefore, if it pleases thee, O sinless one, let us, drawing up our forces in battle array and marshalling them in divisions, speedily set out. Or, let the expedition be managed as Saradwata's son Kripa, the preceptor Drona, and the wise and aged grandsire of the Kurus may think. Consulting with each other, let us, O lord of earth, speedily set out to attain our end. What business have we with the sons of Pandu, destitute as they are of wealth, might, and prowess? They have either disappeared for good or have gone to the abode of Yama? We will, O king, repair without anxiety to Virata's city, and plunder his cattle and other wealth of diverse kinds.'

"Vaisampayana continued, 'Accepting these words of Karna, the son of Surya, king Duryodhana speedily commanded his brother Dussasana, born immediately after him and always obedient to his wishes, saying, 'Consulting with the elders, array without delay, our forces. We will, with all the Kauravas go to the appointed place. Let also the mighty warrior, king Susarman, accompanied by a sufficient force with vehicles and animals, set out with the Trigartas for the dominions of Matsyas. And let Susarman proceed first, carefully concealing his intention. Following in their wake, we will set out the day after in close array, for the prosperous dominions of king Matsya. Let the Trigartas, however, suddenly repair to the city of Virata, and coming upon the cowherds, seize that immense wealth (of kine). We also marching in two divisions, will seize thousands of excellent kine furnished with auspicious marks.'

"Vaisampayana continued, 'Then, O Lord of earth, those warriors, the Trigartas, accompanied by their infantry of terrible prowess, marched towards the south-eastern direction, intending to wage hostilities with

Virata from the desire of seizing his kine. And Susarman set out on the seventh day of the dark fortnight for seizing the kine. And then, O king, on the eighth day following of the dark fortnight, the Kauravas also accompanied by all their troops, began to seize the kine by thousands."

Section 31

"Vaisampayana said, 'O mighty king, entering into king Virata's service, and dwelling in disguise in his excellent city, the high-souled Pandavas of immeasurable prowess, completed the promised period of non-discovery. And after Kichaka had been slain, that slayer of hostile heroes, the mighty king Virata began to rest his hopes on the sons of Kunti. And it was on the expiry of the thirteenth year of their exile, O Bharata, that Susarman seized Virata's cattle by thousands. And when the cattle had been seized, the herdsman of Virata came with great speed to the city, and saw his sovereign, the king of Matsyas, seated on the throne in the midst of wise councillors, and those bulls among men, the sons of Pandu, and surrounded by brave warriors decked with ear-rings and bracelets. And appearing before that enhancer of his dominion--King Virata seated in court--the herdsman bowed down unto him, and addressed him, saying, 'O foremost of kings, defeating and humiliating us in battle along with our friends the Trigartas are seizing thy cattle by hundreds and by thousands. Do thou, therefore, speedily rescue them. Oh, see that they are not lost to thee.' Hearing these words, the king arrayed for battle the Matsya force abounding in cars and elephants and horses and infantry and standards. And kings and princes speedily put on, each in its proper place, their shining and beautiful armour worthy of being worn by heroes. And Virata's beloved brother, Satanika, put on a coat of mail made of adamantine steel, adorned with burnished gold. And Madirakshya, next in birth to Satanika, put on a strong coat of mail plated with gold and capable of resisting every weapon. And the coat of mail that the king himself of the Matsyas put on was invulnerable and decked with a hundred suns, a hundred circles, a hundred spots, and a hundred eyes. And the coat of mail that Suryadatta put on was bright as the sun, plated with gold, and broad as a hundred lotuses of the fragrant (Kahlara) species. And the coat of mail that Virata's eldest son, the heroic Sanksha, put on was impenetrable and made of burnished steel, and decked with a hundred eyes of gold. And it was thus that those god-like and mighty warriors by hundreds, furnished with weapons, and eager for battle, each donned his corselet. And then they yoked unto their excellent cars of white-hue steeds equipped in mail. And then was hoisted--Matsya's glorious standard on his excellent car decked with gold and resembling the sun or the moon in its effulgence. And other Kshatriya warriors also raised on their respective cars gold-decked standards of various shapes and devices. And king Matsya then addressed his brother Satanika born immediately after him, saying, 'Kanka and Vallava and Tantripala and Damagranthi of great energy will, as it appears to me fight, without doubt. Give thou unto them cars furnished with banners and let them case their persons in beautiful coats of mail that should be both invulnerable and easy to wear. And let them also have weapons. Bearing such martial forms and possessed of arms resembling the trunk of mighty elephants, I can never persuade myself that they cannot fight.' Hearing these words of the king, Satanika, O monarch, immediately ordered cars for those sons of Pritha, viz., the royal Yudhishthira, and Bhima, and Nakula, and Sahadeva, and commanded by the king, the charioteers, with cheerful hearts and keeping loyalty in view, very soon got cars ready (for the Pandavas). And those repressers of foes then donned those beautiful coats of mail, invulnerable and easy to wear, that Virata had ordered for those heroes of spotless fame. And mounted on cars yoked with good steeds, those smiters of hostile ranks, those foremost of men, the sons of Pritha, set out with cheerful hearts. Indeed, those mighty warriors skilled in fight, those bulls of the Kuru race and sons of Pandu, those four heroic brothers possessed of prowess incapable of being baffled, mounting on cars decked with gold, together set out, following Virata's wake. And infuriate elephants of terrible mien, full sixty years of age, with shapely tusks and rent temples and juice trickling down and looking (on that account) like cloud pouring rain and mounted by trained warriors skilled in fight, followed the king like unto moving hills. And the principal warriors of Matsya who cheerfully followed the king had eight thousand cars, a thousand elephants and sixty thousand horses. And, O bull among the Bharatas, that force of Virata, O king, as it marched forth marking the footprints of the cattle looked exceedingly beautiful. And on its march that foremost of armies owned by Virata, crowded with soldiers armed with strong weapons, and abounding in elephants, horses and cars, looked really splendid.'"

Footnotes

55:1 Bhagasas lit., each in its proper place. It may also mean, 'according to their respective division.'

56:1 Kalyana-patalam is explained by Nilakantha to mean suvarna pattachchaditam.

56:2 One of the generals of Virata.

Section 32

"Vaisampayana said, 'Marching out of the city, those heroic smiters the Matsyas, arrayed in order of battle, overtook the Trigartas when the sun had passed the meridian. And both excited to fury and both desirous of having the king, the mighty Trigartas and the Matsyas, irrepressible in battle, sent up loud roars. And then the terrible and infuriate elephants ridden over by the skilful combatants of both sides were urged on with spiked clubs and hooks. And the encounter, O king, that took place when the sun was low in the horizon, between the infantry and cavalry and chariots and elephants of both parties, was like unto that of old between the gods and the Asuras, terrible and fierce and sufficient for making one's hair stand on end and calculated to increase the population of Yama's kingdom. And as the combatants rushed against one another, smiting and slashing, thick clouds of dust began to rise, so that nothing could be discovered. And covered with the dust raised by the contending armies, birds began to drop down on the earth. And the sun himself disappeared behind the thick cloud of arrows shot, and the firmament looked bright as if with myriads of the fireflies. And shifting their bows, the staves of which were decked with gold, from one hand to another, those heroes began to strike each other down, discharging their arrows right and left. And cars encountered cars, and foot-soldiers fought with foot-soldiers, and horse-men with horsemen, and elephants with mighty elephants. And they furiously encountered one another with swords and axes, bearded darts and javelins, and iron clubs. And although, O king, those mighty-armed warriors furiously assailed one another in that conflict, yet neither party succeeded in prevailing over the other. And severed heads, some with beautiful noses, some with upper lips deeply gashed, some decked with ear-rings, and some divided with wounds about the well-trimmed hair were seen rolling on the ground covered with dust. And soon the field of battle was overspread with the limbs of Kshatriya warriors, cut off by means of arrows and lying like trunks of Sala trees. And scattered over with heads decked in ear-rings, and sandal-besmeared arms looking like the bodies of snakes, the field of battle became exceedingly beautiful. And as cars encountered cars, and horsemen encountered horsemen, and foot-soldiers fought with foot-soldiers, and elephants met with elephants, the frightful dust soon became drenched with torrents of blood. And some amongst the combatants began to swoon away, and the warriors began to fight reckless of consideration of humanity, friendship and relationship. And both their course and sight obstructed by the arrowy shower, vultures began to alight on the ground. But although those strong-armed combatants furiously fought with one another, yet the heroes of neither party succeeded in routing their antagonists. And Satanika having slain a full hundred of the enemy and Visalaksha full four hundred, both those mighty warriors penetrated into the heart of the great Trigarta host. And having entered into the thick of the Trigarta host, those famous and mighty heroes began to deprive their antagonists of their senses by causing a closer conflict to set in--a conflict, in which the combatants seized one another by the hair and tore one another with their nails. And eyeing the point where the cars of the Trigartas had been mustered in strong numbers, those heroes at last directed their attack towards it. And that foremost of car-warriors, king Virata also, with Suryadatta in his van and Madiraksha in his rear, having destroyed in that conflict five hundred cars, eight hundred horses, and five warriors on great cars, displayed various skilful manoeuvres on his car on that field of battle. And at last the king came upon the ruler of the Trigartas mounted on a golden chariot. And those high-souled and powerful warriors, desirous of fighting, rushed roaring against each like two bulls in a cow-pen. Then that bull among men, irrepressible in battle, Susarman, the king of the Trigartas, challenged Matsya to a single combat on car. Then those warriors excited to fury rushed against each other on their cars and began to shower their arrows upon each other like clouds pouring torrents of rain. And enraged with each other, those fierce warriors, both skilled in weapons, both wielding swords and darts and maces, then moved about (on the field of battle) assailing each other with whetted arrows. Then king Virata pierced Susarman with ten shafts and each of his four horses also with five shafts. And Susarman also, irresistible in battle and conversant with fatal weapons, pierced king of Matsya with fifty whetted shafts. And then, O mighty monarch, in consequence of the dust on the field of battle, the soldiers of both Susarman and Matsya's king could not distinguish one another.'"

Footnotes

58:1 Some differences of reading are noticeable here, for Yasaswinau some texts read Manaswinau, and for Vahusamravdhau-Vahusanrambhat; and for Nakha-naki--Ratha-rathi.

58:2 Some texts read Ghanabiva for Ghanarva. The latter is unquestionably better in form.

Section 33

"Vaisampayana said, 'Then, O Bharata, when the world was enveloped in dust and the gloom of night, the warriors of both sides, without breaking the order of battle, desisted for a while. And then, dispelling the darkness the moon arose illumining the night and gladdening the hearts of the Kshatriya warriors. And when everything became visible, the battle once more began. And it raged on so furiously that the combatants could not distinguish one another. And then Trigarta's lord, Susarman with his younger brother, and accompanied by all his cars, rushed towards the king of Matsya. And descending from their cars, those bulls among Kshatriyas, the (royal) brothers, mace in hand, rushed furiously towards the cars of the foe. And the hostile hosts fiercely assailed each other with maces and swords and scimitars, battle-axes and bearded darts with keen edges and points of excellent temper. And king Susarman, the lord of the Trigartas having by his energy oppressed and defeated the whole army of the Matsyas, impetuously rushed towards Virata himself endued with great energy. And the two brothers having severally slain Virata's two steeds and his charioteer, as also those soldiers that protected his rear, took him captive alive, when deprived of his car. Then afflicting him sorely, like a lustful man afflicting a defenceless damsel, Susarman placed Virata on his own car, and speedily rushed out of the field. And when the powerful Virata, deprived of his car, was taken captive, the Matsyas, harrassed solely by the Trigartas, began to flee in fear in all directions. And beholding them panic-stricken, Kunti's son, Yudhishthira, addressed that subduer of foes, the mighty-armed Bhima, saying, 'The king of the Matsyas hath been taken by the Trigartas. Do thou, O mighty-armed one, rescue him, so that he may not fall under the power of the enemy. As we have lived happily in Virata's city, having every desire of ours gratified, it behoveth thee, O Bhimasena, to discharge that debt (by liberating the king).' Thereat Bhimasena replied, 'I will liberate him, O king, at thy command. Mark the feat I achieve (today) in battling with the foe, relying solely on the might of my arms. Do thou, O king, stay aside, along with our brothers and witness my prowess today. Uprooting this mighty tree of huge trunk looking like a mace, I will rout the enemy.'

"Vaisampayana continued, 'Beholding Bhima casting his eyes on that tree like a mad elephant, the heroic king Yudhishthira the just spake unto his brother, saying, 'Do not, O Bhima, commit such a rash act. Let the tree stand there. Thou must not achieve such feats in a super-human manner by means of that tree, for if thou dost, the people, O Bharata, will recognise thee and say, This is Bhima. Take thou, therefore, some human weapon such as a bow (and arrows), or a dart, or a sword, or a battle-axe. And taking therefore, O Bhima, some weapon that is human, liberate thou the king without giving anybody the means of knowing thee truly. The twins endued with great strength will defend thy wheels. Fighting together, O child, liberate the king of the Matsyas!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, the mighty Bhimasena endued with great speed, quickly took up an excellent bow and impetuously shot from it a shower of arrows, thick as the downpour of a rain-charged cloud. And Bhima then rushed furiously towards Susarman of terrible deeds, and assuring Virata with the words--O good king! said unto the lord of the Trigartas,--Stay! Stay! Seeing Bhima like unto Yama himself in his rear, saying, Stay! Stay! Do thou witness this mighty feat,--this combat that is at hand!--the bull among warriors, Susarman, seriously considered (the situation), and taking up his bow turned back, along with his brothers. Within the twinkling of an eye, Bhima destroyed those cars that sought to oppose him. And soon again hundreds of thousands of cars and elephants and horses and horsemen and brave and fierce bowmen were overthrown by Bhima in the very sight of Virata. And the hostile infantry also began to be slaughtered by the illustrious Bhima, mace in hand. And beholding that terrible onslaught, Susarman, irrepressible in fight, thought within himself, 'My brother seems to have already succumbed in the midst of his mighty host. Is my army going to be annihilated?' And drawing his bow-string to his ear Susarman then turned back and began to shoot keen-edged shafts incessantly. And seeing the Pandavas return to the charge on their car, the Matsya warriors of mighty host, urging on their steeds, shot excellent weapons for grinding the Trigarta soldiers. And Virata's son also, exceedingly exasperated began to perform prodigious fears of valour. And Kunti's son Yudhishthira slew a thousand (of the foe), and Bhima showed the abode of Yama unto seven thousand. And Nakula sent seven hundred (to their last account) by means of his shafts. And powerful Sahadeva also, commanded by Yudhishthira, slew three hundred brave warriors. And having slain such numbers, that fierce and mighty warrior, Yudhishthira, with weapons upraised, rushed against Susarman. And rushing impetuously at Susarman, that foremost of car-warriors, king Yudhishthira, assailed him with vollies of shafts. And Susarman also, in great rage, quickly pierced Yudhishthira with nine arrows, and each of his four steeds with four arrows. Then, O king, Kunti's son Bhima of quick movements, approaching Susarman crushed his steeds. And having slain also those soldiers that protected his rear, he dragged from the car his antagonist's charioteer to the ground. And seeing the king of Trigarta's car without a driver, the defender of his car-wheels, the famous and brave Madiraksha speedily came to his aid. And thereat, leaping down from Susarman's car, and securing the latter's mace the powerful Virata ran in pursuit of him. And though old, he moved on the field, mace in hand, even like a lusty youth. And beholding Susarman flee Bhima addressed him, saying, 'Desist, O Prince! This flight of thine is not proper! With this prowess of thine, how couldst thou wish to carry off the cattle by force? How also, forsaking thy follower, dost thou droop so amidst foes? Thus addressed by Pritha's son, the mighty Susarman, that lord of countless cars saying unto Bhima, Stay! Stay!--suddenly turned round and rushed at him. Then Bhima, the son of Pandu, leaping down from his car, as he alone could do, rushed forward with great coolness, desirous of taking Susarman's life. And desirous of seizing Trigarta's king advancing towards him, the mighty Bhimasena rushed impetuously towards him, even like a lion rushing at a small deer. And advancing impetuously, the mighty-armed Bhima seized Susarman by the hair, and lifting him up in wrath, dashed him down on the ground. And as he lay crying in agony, the mighty-armed Bhima kicked him at the head, and placing his knee on his breast dealt him severe blows. And sorely afflicted with that kicking, the king of Trigartas became senseless. And when the king of the Trigartas deprived of his car, had been seized thus, the whole Trigarta army stricken with panic, broke and fled in all directions, and the mighty sons of Pandu, endued with modesty and observant of vows and relying on the might of their own arms, after having vanquished Susarman, and rescued the kine as well as other kinds of wealth and having thus dispelled Virata's anxiety, stood together before that monarch. And Bhimasena then said, 'This wretch given to wicked deeds doth not deserve to escape me with life. But what can I do? The king is so lenient!' And then taking Susarman by the neck as he was lying on the ground insensible and covered with dust, and binding him fast, Pritha's son Vrikodara placed him on his car, and went to where Yudhishthira was staying in the midst of the field. And Bhima then showed Susarman unto the monarch. And beholding Susarman in that plight, that tiger among men king Yudhishthira smilingly addressed Bhima--that ornament of battle,--saying, 'Let this worst of men be set free.' Thus addressed, Bhima spoke unto the mighty Susarman, saying, 'If, O wretch, thou wishest to live, listen to those words of mine. Thou must say in every court and assembly of men,--I am a slave. On this condition only I will grant thee thy life. Verily, this is the law about the vanquished.' Thereupon his elder brother affectionately addressed Bhima, saying, 'If thou regardest us as an authority, liberate this wicked wight. He hath already become king Virata's slave. And turning then to Susarman, he said, 'Thou art freed. Go thou a free man, and never act again in this way.'"

Footnotes

59:1 The word in the original is Muhurta equal to 48 minutes. Nilakantha points out very ingeniously that the night being the seventh of the dark fortnight, the moon would not rise till after 14 Dandas from the hour of sunset, a Danda being equal to 24 minutes. A Muhurta, therefore implies not 48 minutes exactly, but some time.

60:1 Some Vikshyainam, Nilakantha explains Sama as a word spoken by Bhima for assuring the captive Virata, and Vikshya as 'assuring' or 'consoling by a glance.' Perhaps this is right.

61:1 The adjective Bhima-sankasas as explained by Nilakantha is in this sense, quoting the celebrated simile of Valmiki.

Section 34

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by Yudhishthira Susarman was overwhelmed with shame and hung down his head. And liberated (from slavery), he went to king Virata, and having saluted the monarch, took his departure. And the Pandavas also replying on the might of their own arms, and endued with modesty and observant of vows, having slain their enemies and liberated Susarman, passed that night happily on the field of battle. And Virata gratified those mighty warriors, the sons of Kunti, possessed of super-human prowess with wealth and honour. And Virata said, "All these gems of mine are now as much mine as yours. Do ye according to your pleasure live here happily. And ye smiter of foes in battle, I will bestow on you damsels decked with ornaments, wealth in plenty, and other things that ye may like. Delivered from perils today by your prowess, I am now crowned with victory. Do ye all become the lords of the Matsyas.'

"Vaisampayana continued, 'And when the king of the Matsyas had addressed them thus, those descendants of the Kurus with Yudhishthira at their head, joining their hands, severally replied unto him saying, 'We are well-pleased with all that thou sayest, O monarch. We, however, have been much gratified that thou hast today been freed from thy foes.' Thus answered, that foremost of kings, Virata the lord of the Matsyas, again addressed Yudhishthira, saying, 'Come, we will install thee in sovereignty of the Matsyas. And we will also bestow on thee things that are rare on earth and are objects of desire, for thou deservest everything at our hands. O foremost of Brahmanas of the Vaiyaghra order I will bestow on thee gems and kine and gold and rubies and pearls. I bow unto thee. It is owing to thee that I once more behold today my sons and kingdom. Afflicted and threatened as I had been with disaster and danger, it is through thy prowess that I have not succumbed to the foe.' Then Yudhishthira again addressed the Matsyas, saying, 'Well-pleased are we with the delightful words that thou hast spoken. Mayst thou be ever happy, always practising humanity towards all creatures. Let messengers now, at thy command, speedily repair into the city, in order to communicate the glad tidings to our friends, and proclaim thy victory. Hearing these words of him, king Matsya ordered the messengers, saying,' 'Do ye repair to the city and proclaim my victory in battle. And let damsels and courtesons, decked in ornaments, come out of the city with every kind of musical instruments.' Hearing this command uttered by the king of the Matsyas, the men, laying the mandate on their head, all departed with cheerful hearts. And having repaired to the city that very night, they proclaimed at the hour of sunrise the victory of the king about the city-gates.'"

Section 35

"Vaisampayana said, 'When the king of the Matsyas, anxious of recovering the kine, had set out in pursuit of the Trigartas, Duryodhana with his counsellors invaded the dominions of Virata. And Bhishma and Drona, and Karna, and Kripa acquainted with the best of weapons, Aswatthaman, and Suvala's son, and Dussasana, O lord of men, and Vivingsati and Vikarna and Chitrasena endued with great energy, and Durmukha and Dussaha,--

these and many other great warriors, coming upon the Matsya dominion speedily drove off the cowherds of king Virata and forcibly took away the kine. And the Kauravas, surrounding all sides with a multitude of cars, seized sixty thousands of kine. And loud was the yell of woe set up by the cowherds smitten by those warriors in that terrible conflict. And the chief of the cowherds, greatly affrighted speedily mounted on a chariot and set out for the city, bewailing in affliction. And entering the city of the king, he proceeded to the place, and speedily alighting from the chariot, got in for relating (what had happened). And beholding the proud son of Matsya, named Bhuminjaya, he told him everything about the seizure of the royal kine. And he said, the Kauravas are taking away sixty thousand kine. Rise, therefore, O enhancer of the kingdom's glory, for brining back thy cattle. O prince, if thou art desirous of achieving (the kingdom's) good set out thyself without loss of time. Indeed, the king of the Matsyas left thee in the empty city. The king (thy father) boasteth of thee in court, saying, 'My son, equal unto me, is a hero and is the supporter of (the glory of) my race. My son is a warrior skilled in arrows and weapons and is always possessed of great courage.'--Oh, let the words of that lord of men be true! O chief of herd-owners, bring thou back the kine after vanquishing the Kurus, and consume thou their troops with the terrific energy of thy arrows. Do thou like a leader of elephants rushing at a herd, pierce the ranks of the foe with straight arrows of golden wings, discharged from thy bow. Thy bow is even like a Vina. Its two ends represent the ivory pillows; its string, the main chord; its staff, the finger-board; and the arrows shot from it musical notes. Do thou strike in the midst of the foe that Vina of musical sound. Let thy steeds, O lord, of silvery hue, be yoked unto thy car, and let thy standard be hoisted, bearing the emblem of the golden lion. Let thy keen-edged arrows endued with wings of gold, shot by thy strong arms, obstruct the path of those kings and eclipse the very sun. Vanquishing all the Kurus in battle like unto the wielder of the thunderbolt defeating the Asuras, return thou again to the city having achieved great renown. Son of Matsya's king, thou art the sole refuge of this kingdom, as that foremost of virtuous warriors, Arjuna is of the sons of Pandu. Even like Arjuna of his brothers, thou art, without doubt, the refuge of those dwelling within these dominions. Indeed, we, the subject of this realm, have our protector in thee.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the cowherd in the presence of the females, in words breathing courage, the prince indulging in self-commendation within the female apartments, spoke these words.'"

Footnotes

63:1 To understand the comparison would require in the reader a knowledge of the mechanism of the Indian Vina. Briefly, the Vina consists of a bamboo of about cubits attached to two gourds towards its ends. Along the bamboo which serves the purpose of a finger-board, is the main chord and several thinner wires. All these pass over a number of frets, two and a half heptachords, representing the total compass of the instrument. The wires rest towards their ends on two pieces of ivory called Upadhanas in Sanskrit or Swaris in Urdu.

Section 36

"Uttara said, 'Firm as I am in the use of the bow, I would set out this very day in the track of the kine if only some one skilled in the management of horses becomes my charioteer. I do not, however, know the man who may be my charioteer. Look ye, therefore, without delay, for a charioteer for me that am prepared for starting. My own charioteer was slain in the great battle that was fought from day to day for a whole month or at least for eight and twenty nights. As soon as I get another person conversant with the management of the steeds. I will immediately set out, hoisting high my own standard. Penetrating into the midst of the hostile army abounding with elephants and horses and chariots, I will bring back the kine, having vanquished the Kurus who are feeble in strength and weak in weapons. Like a second wielder of the thunderbolt terrifying the Danavas, I will bring back the kine this very moment, affrighting in battle Duryodhana and Bhishma and Karna and Kripa and Drona with his son, and other mighty bowmen assembled for fight. Finding none (to oppose), the Kurus are taking away the kine. What can I do when I am not there? The assembled Kurus shall witness my prowess today. And they shall say unto one another, 'Is it

Arjuna himself who is opposing us?' "Vaisampayana continued, 'Having heard these words spoken by the prince, Arjuna fully acquainted with the import of everything, after a little while cheerfully spake in private unto his dear wife of faultless beauty, Krishna, the princess of Panchala, Drupada's daughter of slender make, sprung from the (sacrificial) fire and endued with the virtues of truthfulness and honesty and ever attentive to the good of her husbands. And the hero said, 'Do thou, O beauteous one, at my request say unto Uttara without delay, 'This Vrihannala was formerly the accomplished resolute charioteer of Pandu's son (Arjuna). Tried in many a great battle, even he will be thy charioteer.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words uttered by the prince over and over again in the midst of the women, Panchali could not quietly bear those allusions to Vibhatsu. And bashfully stepping out from among the women, the poor princess of Panchala gently spake unto him these words, 'The handsome youth, looking like a mighty elephant and known by the name of Vrihannala, was formerly the charioteer of Arjuna. A disciple of that illustrious warrior, and inferior to none in use of the bow, he was known to me while I was living with the Pandavas. It was by him that the reins were held of Arjuna's excellent steeds when Agni consumed the forest of Khandava. It was with him as charioteer that Partha conquered all creatures at Khandava-prastha. In fact, there is no charioteer equal unto him.'

"Uttara said, 'Thou knowest, O Sairindhri, this youth. Thou knowest, what this one of the neuter sex may or may not be, I cannot, however, O blessed one, myself request Vrihannala to hold the reins of my horses.'

"Draupadi said, 'Vrihannala, O hero, will without doubt, obey the words of thy younger sister --that damsel of graceful hips. If he consents to be thy charioteer, thou wilt, without doubt, return, having vanquished the Kurus and rescued thy kine.'

"Thus addressed by the Sairindhri, Uttara spake unto his sister, 'Go thyself, O thou of faultless beauty, and bring Vrihannala hither?' And despatched by her brother, she hastily repaired to the dancing-hall where that strong-armed son of Pandu was staying in disguise.'"

Footnotes

65:1 Some read kaniasi for vaviasi. Both words are the same, and mean the same thing.

Section 37

"Vaisampayana said, 'Thus despatched by her elder brother, the far-famed daughter of king Matsya, adorned with a golden necklace, ever obedient to her brother and possessed of a waist slender as that of the wasp,endued with the splendour of Lakshmi herself, decked with the plumes of the peacock of slender make and graceful limbs, her hips encircled by a zone of pearls, her eye-lashes slightly curved, and her form endued with every grace, hastily repaired to the dancing-hall like a flash of lightning rushing towards a mass of dark clouds. And the faultless and auspicious daughter of Virata, of fine teeth and slender-waist, of thighs close unto each other and each like the trunk of an elephant, her person embellished with an excellent garland, sought the son of Pritha like a she-elephant seeking her mate. And like unto a precious gem or the very embodiment of prosperity of Indra, of exceeding beauty and large eyes, that charming and adored and celebrated damsel saluted Arjuna. And saluted by her, Partha asked that maiden of close thighs and golden complexion, saying 'What brings thee hither, a damsel decked in a necklace of gold? Why art thou in such a hurry, O gazelle-eyed maiden? Why is thy face, O beauteous lady, so cheerless? Tell me all this without delay!'

"Vaisampayana continued, 'Beholding, O king, his friend, the princess of large-eyes (in that plight), her friend (Arjuna) cheerfully enquired of her (in these words) the cause of her arrival there and then. And having approached that bull among men, the princess, standing in the midst of her female attendants, the displaying proper modesty , addressed him, saying, 'The kine of this realm, O Vrihannala, are being driven away by the Kurus, and it is to conquer them that my brother will set out bow in hand. Not long ago his own charioteer was slain in battle, and there is none equal unto the one slain that can act as my brother's charioteer. And unto him striving to obtain a charioteer, Sairindhri,

O Vrihannala, hath spoken about thy skill in the management of steeds. Thou wert formerly the favourite charioteer of Arjuna, and it was with thee that that bull among the sons of Pandu had alone subjugated the whole earth. Do thou, therefore, O Vrihannala, act as the charioteer of my brother. (By this time) our kine have surely been driven away by the Kurus to a great distance. Requested by me if thou dost not act up to my words, I who am asking this service of thee out of affection, will give up my life!' Thus addressed by this friend of graceful hips, that oppressor of foes, endued with immeasurable prowess, went into the prince's presence. And like unto a she-elephant running after her young one, the princess possessed of large eyes followed that hero advancing with hasty steps like unto an elephant with rent temples. And beholding him from a distance, the prince himself said, 'With thee as his charioteer, Dhananjaya the son of Kunti had gratified Agni at the Khandava forest and subjugated the whole world! The Sairindhri hath spoken of thee to me. She knoweth the Pandavas. Do thou, therefore, O Vrihannala, hold, as thou didst, the reins of my steeds, desirous as I am of righting with the Kurus and rescuing my bovine wealth. Thou wert formerly the beloved charioteer of Arjuna and it was with thee that that bull among the sons of Pandu had alone subjugated the whole earth!' Thus addressed, Vrihannala replied unto the prince, saying, 'What ability have I to act as a charioteer in the field of battle? If it is song or dance of musical instruments or such other things, I can entertain thee therewith, but where is my skill for becoming a charioteer?'

"Uttara said, 'O Vrihannala, be thou a singer or a dancer, hold thou (for the present), without loss of time, the reins of my excellent steeds, mounting upon my car!'

"Vaisampayana continued, 'Although that oppressor of foes, the son of Pandu, was acquainted with everything, yet in the presence of Uttara, he began to make many mistakes for the sake of fun. And when he sought to put the coat of mail on his body by raising it upwards, the large-eyed maidens, beholding it, burst out into a loud laughter. And seeing him quite ignorant of putting on armour, Uttara himself equipped Vrihannala with a costly coat of mail. And casing his own person in an excellent armour of solar effulgence, and hoisting his standard bearing the figure of a lion, the prince caused Vrihannala to become his charioteer. And with Vrihannala to hold his reins, the hero set out, taking with him many costly bows and a large number of beautiful arrows. And his friend, Uttara and her maidens then said unto Vrihannala, 'Do thou, O Vrihannala, bring for our dolls (when thou comest back) various kinds of good and fine cloths after vanquishing the Kurus assembled for battle of whom Bhishma and Drona are foremost!' Thus addressed, Partha the son of Pandu, in a voice deep as the roar of the clouds, smilingly said unto that bevy of fair maidens. If, thus 'Uttara can vanquish those mighty warriors in battle, I will certainly bring excellent and beautiful cloths.'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words, the heroic Arjuna urged the steeds towards the Kuru army over which floated innumerable flags. Just, however, as they were starting elderly dames and maidens, and Brahmanas of rigid vows, beholding Uttara seated on his excellent car with Vrihannala as charioteer and under that great banner hoisted on high, walked round the car to bless the hero. And the women said, 'Let the victory that Arjuna treading like a bull had achieved of old on the occasion of burning the forest of Khandava, be thine, O Vrihannala, when thou encounterest the Kurus today with prince Uttara.'"

Footnotes

66:1 Vedi-Vilagna madhya--Vedi in this connection means a wasp and not, as explained by Mallinatha in his commentary of the Kumarasambhava, a sacrificial platform. I would remark in passing that many of the most poetic and striking adjectives in both the Raghu and the Kumarasambhava of Kalidasa are borrowed unblushingly from the Ramayana and the Mahabharata.

66:2 Padma patrabha-nibha may also mean 'of the splendour of the gem called Marakata.' Nilakantha, however, shows that this would militate against the adjective Kankojwalatwacham below.

66:3 The princess being of the complexion of burnished gold and Arjuna dark as a mass of clouds, the comparison is exceedingly appropriate. The Vaishnava poets of Bengal never tire of this simile in speaking of Radha and Krishna in the groves of Vrindavana.

66:4 The words in the original is pranayam, lit., love. Nilakantha, however, explains it as meaning modesty, humility. I think, Nilakantha is right. The relations between Arjuna and the princess were like those between father and daughter.

Section 38

'Vaisampayana said, 'Having issued forth from the city, the dauntless son of Virata addressed his charioteer, saying, 'Proceed whither the Kurus are. Defeating the assembled Kurus who have come hither from desire of victory, and quickly rescuing my kine from them. I will return to the capital.' At these words of the prince, the son of Pandu urged those excellent steeds. And endued with the speed of the wind and decked with necklaces of gold, those steeds, urged by that lion among men, seemed to fly through the air. And they had not proceeded far when those smiters of foes, Dhananjaya and the son of Matsya, sighted the army of the powerful Kurus. And proceeding towards the cemetary, they came upon the Kurus and beheld their army arrayed in order of battle. And that large army of theirs looked like the vast sea or a forest of innumerable trees moving through the sky. And then was seen, O best among the Kurus, the dust raised by that moving army which reached the sky and obstructed the sight of all creatures. And beholding that mighty host abounding in elephants, horses and chariots, and protected by Karna and Duryodhana and Kripa and Santanu's son, and that intelligent and great bowman Drona, with his son (Aswatthaman), the son of Virata, agitated with fear and the bristles on his body standing on their ends, thus spake unto Partha, 'I dare not fight with the Kurus. See, the bristles on my body have stood on their ends. I am incapable of battling with this countless host of the Kurus, abounding in the heroic warriors, that are extremely fierce and difficult of being vanquished even by the celestials. I do not venture to penetrate into the army of the Bharatas consisting of terrible bowmen and abounding in horses and elephants and cars and footsoldiers and banners. My mind is too much perturbed by the very sight of the foe on the field of battle on which stand Drona and Bhishma, and Kripa, and Karna, and Vivingsati, and Aswatthaman and Vikarna, and Saumadatti, and Vahlika, and the heroic king Duryodhana also--that foremost of car-warriors, and many other splendid bowmen, all skilled in battle. My hairs have stood on their ends, and I am fainting with fear at the very sight of these smiters, the Kurus arrayed in order of battle.'

"Vaisampayana continued, 'And the low-minded and foolish Uttara out of folly alone, began to bewail (his fate) in the presence of the high-spirited (Arjuna) disguised (as his charioteer) in these words, 'My father hath gone out to meet the Trigartas taking with him his whole army, leaving me in the empty city. There are no troops to assist me. Alone and a mere boy who has not undergone much exercise in arms, I am unable to encounter these innumerable warriors and all skilled in weapons. Do thou, therefore, O Vrihannala, cease to advance!'

"Vrihannala said, 'Why dost thou look so pale through fear and enhance the joy of thy foes? As yet thou hast done nothing on the field of battle with the enemy. It was thou that hadst ordered me, saying, Take me towards the Kauravas. I will, therefore, take thee, thither where those innumerable flags are. I will certainly take thee, O mighty-armed one, into the midst of the hostile Kurus, prepared to fight as they are for the kine like hawks for meat. I would do this, even if I regarded them to have come hither for battling for a much higher stake such as the sovereignty of the earth. Having, at the time of setting out, talked before both men and women so highly of thy manliness, why wouldst thou desist from the fight? If thou shouldst return home without recapturing the kine, brave men and even women, when they meet together, will laugh at thee (in derision). As regards myself, I cannot return to the city without having rescued the kine, applauded as I have been so highly by the Sairindhri in respect of my skill in driving cars. It is for those praises by the Sairindhri and for those words of thine also (that I have come). Why should I not, therefore, give battle to the Kurus? (As regards thyself), be thou still.'

"Uttara said, 'Let the Kurus rob the Matsyas off all their wealth. Let men and women, O Vrihannala, laugh at me. Let my kine perish, let the city be a desert. Let me stand exposed before my father. Still there is no need of battle.'

"Vaisampayana continued, 'Saying this, that much affrighted prince decked in ear-ring jumped down from his car, and throwing down his bow and arrows began to flee, sacrificing honour and pride. Vrihannala, however, exclaimed, 'This is not the practice of the brave, this flight of a Kshatriya from the field of battle. Even death in battle is better than flight from fear.' Having said this, Dhananjaya, the son of Kunti, coming down from that excellent car ran after that prince thus running away, his own long braid and pure red garments fluttering in the air. And some soldiers, not knowing that it was Arjuna who was thus running with his braid fluttering in the air, burst out into laughter at the sight. And beholding him thus running, the Kurus began to argue, 'Who is this person, thus disguised like fire concealed in ashes? He is partly a man and partly a woman. Although bearing a neuter form, he yet resembleth Arjuna. His are the same head and neck, and his the same arms like unto a couple of maces. And this one's gait also is like unto his. He can be none else than Dhananjaya. As Indra is among the celestials, so Dhananjaya is among men. Who else in this world than Dhananjaya, would alone come against us? Virata left a single son of his in the empty city. He hath come out from childishness and not from true heroism. It is Uttara who must have come out of the city, having, without doubt, made as a charioteer Arjuna, the son of Pritha, now living in disguise. It seems that he is now flying away in panic at sight of our army. And without doubt Dhananjaya runneth after him to bring him back.'

"Vaisampayana continued, 'Beholding the disguised son of Pandu, the Kauravas, O Bharata, began to indulge in these surmises, but they could not come to any definite conclusion. Meanwhile, Dhananjaya, hastily pursuing the retreating Uttara, seized him by the hair within a hundred steps. And seized by Arjuna, the son of Virata began to lament most woefully like one in great affliction, and said, 'Listen, O good Vrihannala, O thou of handsome waist. Turn thou quickly the course of the car. He that liveth meeteth with prosperity. I will give thee a hundred coins of pure gold and eight lapis lazuli of great brightness set with gold, and one chariot furnished with a golden flag-staff and drawn by excellent steeds, and also ten elephants of infuriate prowess. Do thou, O Vrihannala, set me free.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, that tiger among men laughingly dragged Uttara who was almost deprived of his senses and who was uttering these words of lamentation towards the car. And the son of Pritha then addressed the affrighted prince who had nearly lost his senses, saying, 'If, O chastiser of foes, thou dost not venture to fight with enemy, come thou and hold the reins of the steeds as I fight with the foe. Protected by the might of my arms, penetrate thou yon formidable and invincible array of cars guarded by heroic and mighty warriors. Fear not, O chastiser of foes, thou art a Kshatriya and the foremost of royal princess. Why dost thou, O tiger among men, succumb in the midst of the foe? I shall surely fight with the Kurus and recover the kine, penetrating into this formidable and inaccessible array of cars. Be thou my charioteer, O best of men, I will fight with the Kurus.' Thus speaking unto Uttara, the son of Virata, Vibhatsu, heretofore unconquered in battle, for a while comforted him. And then the son of Pritha, that foremost of smiters, raised on the car that fainting and reluctant prince stricken with fear!'"

Footnotes

68:1 This sloka is not correctly printed in any of the texts that I have seen. The Burdwan Pandits read tat-samim. This I think, is correct, but then asasada in the singular when the other verbs are all dual seems to be correct. The poet must have used some other verb in the dual for asasada.

Section 39

"Vaisampayana said, 'Beholding that bull among men seated on the car in the habit of a person of the third sex, driving toward the Sami tree, having taken (the flying) Uttara up, all the great car-warriors of the Kurus with Bhishma and Drona at their head, became affrighted at heart, suspecting the comer to be Dhananjaya. And seeing them so dispirited and marking also the many wonderful portents, that foremost of all wielders of arms, the preceptor Drona, son of Bharadwaja, said, 'Violent and hot are the winds that below, showering gravels in profusion. The sky also is overcast with a gloom of ashy hue. The clouds present the strange sight of being dry and waterless. Our weapons also of various kinds are coming out of their cases. The jackals are yelling hideously affrighted at the conflagrations on all sides. The horses too are shedding tears, and our banners are trembling though moved by none. Such being the inauspicious indications seen, a great danger is at hand. Stay ye with vigilance, Protect ye your own selves and array the troops in order of battle. Stand ye, expecting a terrible slaughter, and guard ye well the kine. This mighty bowman, this foremost of all wielders of weapons, this hero that hath come in the habit of a person of the third sex, is the son of Pritha. There is no doubt of this.' Then addressing Bhishma, the preceptor continued, 'O offspring of the Ganges, apparelled as a woman, this is Kiriti called after a tree, the son of the enemy of the mountains, and having on his banner the sign of devastator of the gardens of Lanka's lord. Vanquishing us he will surely take away the kine today! This chastiser of foes is the valiant son of Pritha surnamed Savyasachin. He doth not desist from conflict even with the gods and demons combined. Put to great hardship in the forest he cometh in wrath. Taught by even Indra himself, he is like unto Indra in battle. Therefore, ye Kauravas, I do not see any hero who can withstand him. It is said that the lord Mahadeva himself, disguised in the attire of a hunter, was gratified by this son of Pritha in battle on the mountains of Himavat.' Hearing these words, Karna said, 'You always censure us by speaking on the virtues of Falguna, Arjuna, however, is not equal to even a full sixteenth part of myself or Duryodhana!' And Duryodhana said, 'If this be Partha, O Radheya, then my purpose hath already been fulfilled, for then, O king, if traced out, the Pandavas shall have to wander for twelve years again. Or, if this one be any other person in a eunuch's garb, I will soon prostrate him on the earth with keen-edged arrows.'

"Vaisampayana continued, 'The son of Dhritarashtra, O chastiser of foes, having said this, Bhishma and Drona and Kripa and Drona's son all applauded his manliness!'"

Footnotes

71:1 Some texts read Diptasya for Diptayam.

71:2 This sloka does not occur in every text. This is a typical illustration of the round about way, frequently adopted by Sanskrit writers, of expressing a simple truth. The excuse in the present instance consists in Drona's unwillingness to identify the solitary hero with Arjuna, in the midst of all his hearers. Nadiji is an exclamation referring to Bhishma, the son of the river Ganga. Lankesa-vanari-ketu is simply 'ape-bannered,' or as rendered in the text, having the devastator of the gardens of Lanka's lord for the sign of his banner. Nagahvaya is 'named after tree' for Arjuna is the name of an Indian tree. Nagri-sunu is 'Indra's son',--Indra being the foe of mountain, for formerly it was he who cut off the wings of all mountains and compelled them to be stationary. He failed only in the case of Mainaka, the son of Himavat.

Section 40

"Vaisampayana said, 'Having reached that Sami tree, and having ascertained Virata's son to be exceedingly delicate and inexperienced in battle, Partha addressed him, saying, 'Enjoined by me, O Uttara, quickly take down (from this tree) some bows that are there. For these bows of thine are unable to bear my strength, my heavy weight when I shall grind down horses and elephants, and the stretch of my arms when I seek to vanquish the foe. Therefore, O Bhuminjaya, climb thou up this tree of thick foliage, for in this tree are tied the bows and arrows and banners and excellent coats of mail of the heroic sons of Pandu, viz., Yudhishthira and Bhima and Vibhatsu and the twins. There also is that bow of great energy, the Gandiva of Arjuna, which singly is equal to many thousands of other bows and which is capable of extending the limits of a kingdom. Large like a palmyra tree, able to bear the greatest stress, the largest of all weapons, capable of obstructing the foe, handsome, and smooth, and broad, without a knot, and adorned with gold, it is stiff and beautiful in make and beareth the heaviest weight. And the other bows also that are there, of Yudhishthira and Bhima and Vibhatsu and the twins, are equally mighty and tough.'"

Section 41

"Uttara said, 'It hath been heard by us that a corpse is tied in this tree. How can I, therefore, being a prince by birth, touch it with my hands? Born in the Kshatriya order, and the son of a great king, and always observant of mantras and vows, it is not becoming of me to touch it. Why shouldst thou, O Vrihannala, make me a polluted and unclean bearer of corpses, by compelling me to come in contact with a corpse?'

"Vrihannala said, 'Thou shalt, O king of kings, remain clean and unpolluted. Do not fear, there are only bows in this tree and not corpses. Heir to the king of the Matsyas, and born in a noble family, why should I, O prince, make thee do such a reproachable deed?'

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by Partha, Virata's son, decked in ear-rings, alighted from the car, and climbed up that Sami tree reluctantly. And staying on the car, Dhananjaya, that slayer of enemies, said, unto him, 'Speedily bring thou down those bows from the top of the tree. And cutting off their wrappings first and then the ropes with which they were tied, the prince beheld the Gandiva there along with four other bows. And as they were united, the splendour of those bows radiant as the sun, began to shine with great effulgence like unto that of the planets about the time of their rising. And beholding the forms of those bows, so like unto sighing snakes, he become afflicted with fear and in a moment the bristles of his body stood on their ends. And touching those large bows of great splendour, Virata's son, O king, thus spake unto Arjuna!'"

Section 42

"Uttara said, 'To what warrior of fame doth this excellent bow belong, on which are a hundred golden bosses and which hath such radiant ends? Whose is this excellent bow of good sides and easy hold, on the staff of which shine golden elephants of such brightness? Whose is this excellent bow, adorned with three scores of Indragoapkas of pure gold, placed on the back of the staff at proper intervals? Whose is this excellent bow, furnished with three golden suns of great effulgence, blazing forth with such brilliancy? Whose is this beautiful bow which is variegated with gold and gems, and on which are golden insects set with beautiful stones? Whose are these arrows furnished with wing around, numbering a thousand, having golden heads, and cased in golden quivers? Who owneth these large shafts, so thick, furnished with vulturine wings whetted on stone, yellowish in hue, sharp-pointed, well-tempered, and entirely made of iron? Whose is this sable quiver, bearing five images of tigers, which holdeth shafts intermixed with boar-eared arrows altogether numbering ten? Whose are these seven hundred arrows, long and thick, capable of drinking (the enemy's) blood, and looking like the crescent-shaped moon? Whose are these gold-crested arrows whetted on stones, the lower halves of which are well-furnished with wings of the hue of parrots' feather and the upper halves, of well-tempered steels? Whose is this excellent sword irresistible, and terrible to adversaries, with the mark of a toad on it, and pointed like a toad's head? Cased in variegated sheath of tiger-skin, whose is this large sword of excellent blade and variegated with gold and furnished with tinkling bells? Whose is this handsome scimitar of polished blade and golden hilt? Manufactured in the country of the Nishadas, irresistible, incapable of being broken, whose is this sword of polished blade in a scabbard of cow-skin? Whose is this beautiful and long sword, sable in hue as the sky, mounted with gold, well-tempered, and cased in a sheath of goat-skin? Who owneth this heavy, well-tempered, and broad sword, just longer than the breadth of thirty fingers, polished by constant clash with other's weapons and kept in a case of gold, bright as fire? Whose is this beautiful scimitar of sable blade covered with golden bosses, capable of cutting through the bodies of adversaries, whose touch is as fatal as that of a venomous snake which is irresistible and exciteth the terror of foes? Asked by me, O Vrihannala, do thou answer me truly. Great is my wonder at the sight of all these excellent objects.'"

Footnotes

73:1 Indian insects of a particular kind.

73:2 Most editions read chapas which is evidently wrong. The correct reading is avapas, meaning quiver. The Burdwan Pandits give this latter reading.

74:1 Some read chandrargha-darsanas. The correct reading is chandrardha-darsanas.

74:2 Most editions read hema-punkha and silasita in the instrumental plural; the correct reading is their nominative plural forms.

74:3 Sayaka means here, as explained by Nilakantha, a sword, and not a shaft.

Section 43

"Vrihannala said, 'That about which thou hath first enquired is Arjuna's bow, of world-wide fame, called Gandiva, capable of devastating hostile hosts. Embellished with gold, this Gandiva, the highest and largest of all weapons belonged to Arjuna. Alone equal unto a hundred thousand weapons, and always capable of extending the confines of kingdoms, it is with this that Partha vanquisheth in battle both men and celestials. Worshipped ever by the gods, the Danavas and the Gandharvas and variegated with excellent colours, this large and smooth bow is without a knot or stain anywhere. Shiva held it first for a thousand years. Afterwards Prajapati held it for five hundred and three years. After that Sakra, for five and eighty years. And then Soma held it for five hundred years. And after that Varuna held it for a hundred years. And finally Partha, surnamed

Swetavahana, hath held it for five and sixty years. Endued with great energy and of high celestial origin, this is the best of all bows. Adored among gods and men, it hath a handsome form. Partha obtained this beautiful bow from Varuna. This other bow of handsome sides and golden handle is Bhima's with which that son of Pritha, that chastiser of foes, had conquered the whole of the eastern regions. This other excellent bow of beautiful shape, adorned with images of Indragopakas, belongeth, O Virata's son, to king Yudhishthira. This other weapon with golden suns of blazing splendour shedding a dazzling effulgence around, belongeth to Nakula. And this bow adorned with golden images of insects and set also with gems and stones, belongeth to that son of Madri who is called Sahadeva. These winged arrows, thousand in number, sharp as razors and destructive as the poison of snakes, belong, O Virata's son, to Arjuna. When shooting them in battle against foes, these swift arrows blaze forth more brilliantly and become inexhaustible. And these long and thick shafts resembling the lunar crescent in shape, keen-edged and capable of thinning the enemy's ranks, belong to Bhima. And this quiver bearing five images of tigers, full of yellowish shafts whetted on stone and furnished with golden wings belong to Nakula. This is the quiver of the intelligent son of Madri, with which he had conquered in battle the whole of the western regions. And these arrows, all effulgent as, the sun, painted all over with various colours, and capable of destroying enemies by thousands are those of Sahadeva. And these short and well-tempered and thick shafts, furnished with long feathers and golden heads, and consisting of three knots, belong to king Yudhishthira. And this sword with blade long and carved with the image of a toad and head shaped as a toad's mouth, strong and irresistible belongeth to Arjuna. Cased in a sheath of tiger-skin, of long blade, handsome and irresistible, and terrible to adversaries, this sword belongeth to Bhimasena. Of excellent blade and cased in a well-painted sheath, and furnished with a golden hilt, this handsome sword belongeth to the wise Kaurava--Yudhishthira the just. And this sword of strong blade, irresistible and intended for various excellent modes of fight and cased in a sheath of goat-skin, belongeth to Nakula. And this huge scimitar, cased in a sheath of cow-skin, strong and irresistible belongeth to Sahadeva.'"

Footnotes

75:1 From the colour of his steeds.

75:2 Nilakantha spends much learning and ingenuity in making out that sixty-five years in this connection means thirty-two years of ordinary human computation.

Section 44

"Uttara said, 'Indeed, these weapons adorned with gold, belonging to the light-handed and high-souled Partha, look exceedingly beautiful. But where are that Arjuna, the son of Pritha, and Yudhishthira of the Kuru race, and Nakula, and Sahadeva, and Bhimasena, the sons of Pandu? Having lost their kingdom at dice, the high-souled Pandavas, capable of destroying all foes, are no longer heard of. Where also is Draupadi, the princess of Panchala, famed as the gem among women, who followed the sons of Pandu after their defeat at dice to the forest?'

"Arjuna said, 'I am Arjuna, called also Partha. Thy father's courtier is Yudhishthira and thy father's cook Vallava is Bhimasena, the groom of horses is Nakula, and Sahadeva is in the cow-pen. And know thou that the Sairindhri is Draupadi, for whose sake the Kichakas have been slain.'

"Uttara said, 'I would believe all this if thou canst enumerate the ten names of Partha, previously heard by me!'

"Arjuna said, 'I will, O son of Virata, tell thee my ten names. Listen thou and compare them with what thou hadst heard before. Listen to them with close attention and concentrated mind. They are Arjuna, Falguna, Jishnu, Kiritin, Swetavahana, Vibhatsu, Vijaya, Krishna, Savyasachin and Dhananjaya."

"Uttara said, 'Tell me truly why art thou called Vijaya, and why Swetavahana. Why art thou named Krishna and why Arjuna and Falguna and Jishnu and Kiritin and Vibhatsu, and for what art thou Dhananjaya and Savyasachin? I have heard before about the origin of the several names of that hero, and can put faith in thy words if thou canst tell me all about them.'

"Arjuna said, 'They called me Dhananjaya because I lived in the midst of wealth, having subjugated all the countries and taking away their treasures. They called me Vijaya because when I go out to battle with invincible kings, I never return (from the field) without vanquishing them. I am called Swetavahana because when battling with the foe, white horses decked in golden armour are always yoked unto my car. They call me Falguna because I was born on the breast of the Himavat on a day when the constellation Uttara Falguna was on the ascendent. I am named Kiritin from a diadem, resplendent like the sun, having been placed of old on my head by Indra during my encounter with the powerful Danavas. I am known as Vibhatsu among gods and men, for my never having committed a detestable deed on the battle-field. And since both of my hands are capable of drawing the Gandiva, I am known as Savyasachin among gods and men. They call me Arjuna because my complexion is very rare within the four boundaries of the earth and because also my acts are always stainless. I am known among human beings and celestials by the name of Jishnu, because I am unapproachable and incapable of being kept down, and a tamer of adversaries and son of the slayer of Paka. And Krishna, my tenth appellation, was given to me by my father out of affection towards his black-skinned boy of great purity.'

"Vaisampayana continued, "The son of Virata then, approaching nearer saluted Partha and said, 'My name is Bhuminjaya, and I am also called Uttara. It is by good luck, O Partha, that I behold thee. Thou art welcome, O Dhananjaya. O thou with red eyes, and arms that are mighty and each like unto the trunk of an elephant, it behoveth thee to pardon what I said unto thee from ignorance. And as wonderful and difficult have been the feats achieved by thee before, my fears have been dispelled, and indeed the love I bear to thee is great.'"

Section 45

"Uttara said, 'O hero, mounting on this large car with myself as driver, which division of the (hostile) army wouldst thou penetrate? Commanded by thee, I would drive thee thither?'

"Arjuna said, 'I am pleased with thee, O tiger among men. Thou hast no cause of fear. I will rout all thy foes in battle, O great warrior, And, O thou of mighty arms, be at thy ease. Accomplishing great and terrible feats in the melee, I will fight with thy foes. Tie quickly all those quivers to my car, and take (from among those) a sword of polished blade and adorned with gold.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Arjuna, Uttara cast off all inactivity. And he speedily alighted from the tree, bringing with him Arjuna's weapons. Then Arjuna addressed him, saying, 'Yes, I will fight with the Kurus and recover thy kine. Protected by me, the top of this car will be to thee as a citadel. The passages and alleys and other divisions of this car will be the streets and edifices of that fortified city. These my arms will be its ramparts and gateways. This treble pole and my quiver will constitute defensive works inaccessible to the foe. This my banner--single and grand--will it not alone be equal unto those of thy city? This my bow-string will constitute the catapults and cannons for vomiting forth missiles on the besiezing ghost. My excited wrath will make that fortress formidable, and the clatter of my car-wheels--will it not resemble the kettle-drums of thy capital? Ridden by myself wielding the Gandiva, this car will be incapable of being vanquished by the hostile host, O son of Virata, let thy fear be dispelled.'

"Uttara said, 'I am no longer afraid of these. I know thy steadiness in battle, which is even like unto that of Kesava or Indra himself. But reflecting on this, I am continually bewildered. Foolish as I am, I am incapable of arriving at certain conclusion. By what distressful circumstances could a person of such handsome limbs and auspicious signs become deprived of manhood! Indeed, thou seemest to me to be Mahadeva, or Indra, or the chief of the Gandharvas, dwelling in the guise only of one of the third sex.'

"Arjuna said, 'I tell thee truly that I am only observing this vow for a whole year agreeable to the behest of my elder brother. O thou of mighty arms, I am not truly one of the neuter sex, but I have adopted this vow of eunuchism from subservience to another's will and from desire of religious merit. O prince, know me now to have completed my vow.'

"Uttara said, 'Thou hast conferred a great favour on me today, for I now find that my suspicion was not altogether unfounded. Indeed, such a person as thou, O best of men, cannot be of the neuter sex. I have now an ally in battle. I can now fight with the celestials themselves. My fears have been dispelled. What shall I do? Command me now. Trained in driving cars by a learned preceptor I will, O bull among men, hold the reins of thy horses that are capable of breaking the ranks of hostile cars. Know me, O bull among men, to be as competent a charioteer as Daruka of Vasudeva, or Matali of Sakra. The horse that is yoked unto the right-hand pole (of thy car) and whose hoofs as they light on the ground are scarcely visible when running, is like unto Sugriva of Krishna. This other handsome horse, the foremost of his race, that is yoked unto the left pole, is, I regard, equal in speed to Meghapushpa. This (third) beautiful horse, clad in golden mail, yoked unto the rear-pole on the left, is, I regard, Sivya equal in speed to but superior in strength. And this (fourth) horse, yoked to the rear-pole on the right, is regarded as superior to Valahaka in speed and strength. This car is worthy of bearing on the field of battle a bowman like thee, and thou also art worthy of fighting on this car. This is what I think!'

"Vaisampayana continued, 'Then Arjuna, endued with great energy, took off the bracelets from his arms and wore on his hands a pair of beautiful gloves embroidered with gold. And he then tied his black and curling locks with a piece of white cloth. And seated on that excellent car with face turned to the east, the mighty-armed hero, purifying his body and concentrating his soul, recalled to his mind all his weapons. And all the weapons came, and addressing the royal son of Partha, said, 'We are here, O illustrious one. We are thy servants, O son of Indra.' And bowing unto them, Partha received them unto his hands and replied unto them, saying, 'Dwell ye all in my memory.' And obtaining all his weapons, the hero looked cheerful. And quickly stringing his bow, the Gandiva, he twanged it. And the twang of that bow was as loud as the collision of two mighty bulls. And dreadful was the sound that filled the earth, and violent was the wind that blew on all sides. And thick was the shower of fallen meteors and all sides were enveloped in gloom. And the birds began to totter in the skies and large trees began to shake. And loud as the burst of the thunder, the Kurus knew from that sound that it was Arjuna that drew with his hands the string of his best of bows from his car. And Uttara said, 'Thou, O best of Pandavas, art alone. These mighty car-warriors are many. How wilt thou vanquish in battle all these that are skilled in every kind of weapon? Thou, O son of Kunti, art without a follower, while the Kauravas have many. It is for this, O thou of mighty arms, that I stay beside thee, stricken with fear.' Bursting out into loud laughter, Partha said unto him, 'Be not afraid, O hero, what friendly follower had I while fighting with the mighty Gandharvas on the occasion of the Ghoshayatra? Who was my ally while engaged in the terrific conflict at Khandava against so many celestials and Danavas? Who was my ally when I fought, on behalf of the lord of the celestials against the mighty Nivatakavachas and the Paulomas! And who was my ally, O child, while I encountered in battle innumerable kings at the Swayamvara to the princess of Panchala? Trained in arms by the preceptor Drona, by Sakra, and Vaisravana, and Yama, and Varuna, and Agni, and Kripa, and Krishna of Madhu's race, and by the wielder of the Pinaka (Siva), why shall I not fight with these? Drive thou my car speedily, and let thy heart's fever be dispelled.'"

Footnotes

79:1 Some texts read,--'One large meteor fell.'

79:2 In some editions read,--Bharata dwijam, and Maha-hardam for maha-drumam. The meaning would then be,--'The banners (of the hostile army) began to tremble in the sky, and large lakes were agitated."

Section 46

"Vaisampayana said, 'Making Uttara his charioteer, and circumambulating the Sami tree, the son of Pandu set out taking all his weapons with him.

And that mighty car-warrior set out with Uttara as the driver of his car, having taken down that banner with the lion's figure and deposited it at the foot of the Sami tree. And he hoisted on that car his own golden banner bearing the figure of an ape with a lion's tail, which was a celestial illusion contrived by Viswakarman himself. For, as soon, indeed, as he had thought of that gift of Agni, than the latter, knowing his wish, ordered those superhuman creatures (that usually sat there) to take their place in that banner. And furnished with a beautiful flag of handsome make, with quivers attached to it, and adored with gold, that excellent flag-staff of celestial beauty than quickly fell from the firmament on his car. And beholding that banner arrived on his car, the hero circumambulated it (respectively). And then the ape-bannered Vibhatsu, the son of Kunti, called also Swetavahana, with fingers cased in leathern fences of the Iguana skin, and taking up his bow and arrows set out in a northernly direction. And that grinder of foes, possessed of great strength, then forcibly blew his large conch-shell, of thundering sound, capable of making the bristles of foes to stand on their ends. And at the sound of that conch, those steeds endued with swiftness dropped down on the ground on their knees. And Uttara also, greatly affrighted, sat down on the car. And thereupon the son of Kunti took the reins himself and raising the steeds, placed them in their proper positions. And embracing Uttara, he encouraged him also, saying, 'Fear not, O foremost of princes, thou art, O chastiser of foes, a Kshatriya by birth. Why, O tiger among men, dost thou become so dispirited in the midst of foes? Thou must have heard before the blare of many conchs and the note of many trumpets, and the roar also of many elephants in the midst of ranks arrayed for battled. Why art thou, therefore, so dispirited and agitated and terrified by the blare of this conch, as if thou wert an ordinary person?'

"Uttara said, 'Heard have I the blare of many a conch and many a trumpet and the roar of many an elephant stationed in the battle-array, but never have I heard before the blare of such conch. Nor have I ever seen a banner like this. Never before have I heard also the twang of a bow such as this. Truly, sir, with the blare of this conch, the twang of this bow, the superhuman cries of the creatures stationed on this banner, and the battle of this car, my mind is greatly bewildered. My perception of the directions also is confused, and my heart is painfully afflicted. The whole firmament seemeth to me to have been covered by this banner, and everything seemeth to be hidden from my view! My ears also have been deafened by the twang of the Gandiva!

"Arjuna said, 'Firmly stand thou on the car, pressing thy feet on it, and tightly catch hold of the bridles, for I will blow the conch again.'

"Vaisampayana said, 'Arjuna then blew his conch again, that conch which filled foes with grief and enhanced the joy of friends. And the sound was so loud that it seemed to split hills and mountains, and pierce mountain-caves and the cardinal points. And Uttara once again sat down on the car, clinging to it in fear. And with the blare of the conch and the rattle of the car-wheels, and the twang of the Gandiva, the earth itself seemed to tremble. And beholding Uttara's fight, Dhananjaya began to comfort him again.'

"Meanwhile, Drona said, 'From the rattle of the car, and from the manner in which the clouds have enveloped the sky and the earth itself trembles, this warrior can be none else than Savyasachin. Our weapons do not shine, our steeds are dispirited, and our fires, though fed with fuel, do not blare up. All this is ominous. All our animals are setting up a frightful howl, gazing towards the sun. The crows are perching on our banners. All this is ominous. Yon vultures and kites on our right portend a great danger. That jackal also, running through our ranks, waileth dismally. Lo, it hath escaped unstruck. All this portends a heavy calamity. The bristles also of ye all are on their ends. Surely, this forebodes a great destruction of Kshatriyas in battle. Things endued with light are all pale; beasts and birds look fierce; and there are to be witnessed many terrific portents indicative of the destruction of Kshatriyas. And these omens forebode great havoc among ourselves. O king, thy ranks seem to be confounded by these blazing meteors, and thy animals look dispirited and seem to be weeping. Vultures and kites are wheeling all around thy troops. Thou shalt have to repent upon beholding thy army afflicted by Partha's arrows. Indeed, our ranks seem to have been already vanquished, for none is eager to go to fight. All our warriors are of pale face, and almost deprived of their senses. Sending the kine ahead we should stand here, ready to strike, with all our warriors arrayed in order of battle."

Footnotes

80:1 Some texts read Maharatham (incorrectly) for hiranmayan. Indeed, Maharatham would give no meaning in this connection. The incomplete edition of the Roy Press under the auspices of the Principal of the Calcutta Sanskrit College abounds with such incorrect readings and misprints.

80:2 The Roy Press edition adds here a line which looks very much like an interpolation.

Section 47

"Vaisampayana said, 'King Duryodhana then, on the field of battle said unto Bhishma, and unto Drona--that tiger among warriors, and unto Kripa--that mighty car-warrior, these words, 'Both myself and Kama had said this unto the preceptors I refer to the subject again, for I am not satisfied with having said it once. Even this was the pledge of the sons of Pandu that if defeated (at dice) they would reside to our knowledge in countries and woods for twelve years, and one more year unknown to us. That thirteenth year, instead of being over, is yet running. Vibhatsu, therefore, who is still to live undiscovered hath appeared before us. And if Vibhatsu hath come before the term of exile is at end, the Pandavas shall have to pass another twelve years in the woods. Whether it is due to forgetfulness (on their part) induced by desire of dominion, or whether it is a mistake of ours, it behoveth Bhishma to calculate the shortness or excess (of the promised period). When an object of desire may or may not be attained, a doubt necessarily attaches to one of the alternatives, and what is decided in one way often ends differently. Even moralists are puzzled in judging of their own acts. As regards ourselves, we have come hither to fight with the Matsyas and to seize their kine stationed towards the north. If, meanwhile, it is Arjuna that hath come, what fault can attach to us? We have come hither to fight against the Matsyas on behalf of the Trigartas; and as numerous were the acts represented unto us of the oppressions committed by the Matsyas. it was for this that we promised aid to the Trigartas who were overcome with fear. And it was agreed between us that they should first seize, on the afternoon of the seventh lunar day, the enormous wealth of kine that the Matsyas have, and that we should, at sunrise of the eighteen day of the moon, seize these kine when the king of the Matsyas would be pursuing those first seized. It may be that the Trigartas are now bringing a way the kine, or being defeated, are coming towards us for negotiating with the king of the Matsyas. Or, it may be, that having driven the Trigartas off, the king of the Matsyas, at the head of this people and his whole army of fierce warriors, appeareth on the scene and advanceth to make night-attacks upon us. It may be that some one leader among them, endued with mighty energy, is advancing for vanquishing us, or, it may be that the king himself of the Matsyas is come. But be it the king of the Matsyas or Vibhatsu, we must all fight him. Even this hath been our pledge. Why are all these of foremost car-warriors,--Bhishma and Drona and Kripa and Vikarna and Drona's son,--now sitting on their cars, panic-stricken? At present there is nothing better than fighting. Therefore, make up your minds. If, for the cattle we have seized, an encounter takes place with the divine wielder himself of the thunderbolt or even with Yama, who is there that will be liable to reach Hastinapura? Pierced by the shafts (of the foe), how will the foot-soldiers, in flying through the deep forest with their backs on the field, escape with life, when escape for the cavalry is doubtful? Hearing these words of Duryodhana, Karna said, 'Disregarding the preceptor, make all arrangements. He knoweth well the intentions of the Pandavas and striketh terror in our hearts. I see that his affection for Arjuna is very great. Seeing him only coming, he chanteth his praises. Make ye such arrangements that our troops may not break. Everything is in confusion for Drona's having only heard the neigh of (Arjuna's) steeds. Make ye such arrangements that these troops, come to a distant land in this hot season and in the midst of this mighty forest, may not fall into confusion and be subjugated by the foe. The Pandavas are always the special favourites of the preceptor. The selfish Pandavas have stationed Drona amongst us. Indeed, he betrayeth himself by his speech. Who would ever extol a person upon hearing the neigh only of his steeds? Horses always neigh, whether walking or standing, the winds blow at all times; and Indra also always showereth rain. The roar of the clouds may frequently be heard. What hath Partha to do with these, and why is he to be praised for these? All this (on Drona's part), therefore, is due only to either the desire of doing good to Arjuna or to his wrath and hatred towards us. Preceptors are wise, and sinless, and very kind to all creatures. They, however, should never be consulted at times of peril. It is in luxurious palaces, and assemblies and pleasure-gardens, that learned men, capable of making speeches, seem to be in their place. Performing many wonderful things, in the assembly, it is there that learned men find their place, or even there where sacrificial utensils and their proper placing and washing are needed. In a knowledge of the lapses of others, in studying the characters of men, in the science of horses and elephants and cars, in treating the diseases of asses and camels and goats and sheeps and kine, in planning buildings and gateways, and in pointing out the defects of food and drink, the learned are truly in their own sphere. Disregarding learned men that extol the heroism of the foe, make ye such arrangements that the foe may be destroyed. Placing the kine securely, array the troops in order of battle. Place guards in proper places so that we may fight the foe.'"

Footnotes

81:1 The true reading is Acharya in the dual number, meaning Drona and Kripa. Some texts read the word in the singular form. Nilakantha notices both these reading, but prefers the dual to the singular.

82:1 The meaning is rather doubtful. Duryodhana seems to say that 'the hostile appearance of Arjuna has been an act of imprudence on his part. The Pandavas, after the expiry of the thirteenth year, would claim their kingdom. I, Duryodhana, may or may not accede to their demand. When, therefore, it was not certain that Arjuna would be refused by me, his hostile appearance is unwise. He has come sure of victory, but he may yet be defeated.'

82:2 The sense seems to be that when moralists even are puzzled in judging of the propriety or otherwise of their acts, it can easily be imagined that the Pandavas, however virtuous, have, in the matter of this their appearance, acted wrongly, for, after all, the thirteenth year may not have really been over as believed by them. Or, it may mean, that as regards our presence here, we have not acted imprudently when even moralists cannot always arrive at right conclusion. It seems that for this Duryodhana proceeds to justify that presence in the following sentences.

Section 48

"Karna said, 'I behold all these blessed ones, looking as if alarmed and panic-struck and unresolved and unwilling to fight. If he that is come is the king of the Matsyas or Vibhatsu, even I will resist him as the banks resist the swelling sea. Shot from my bow these straight and flying arrows, like gliding snakes, are all sure of aim. Discharged by my light hands, these keen-edged arrows furnished with golden wings shall cover Partha all over, like locusts shrouding a tree. Strongly pressed by these winged arrows, the bow-string will cause these my leathern fences to produce sounds that will be heard to resemble those of a couple of kettle-drums. Having been engaged in ascetic austerities for the (last) eight and five years, Vibhatsu will strike me but mildly in this conflict, and the son of Kunti having become a Brahmana endued with good qualities, hath thus become a fit person to quietly receive shafts by thousands shot by me. This mighty bowman is indeed, celebrated over the three worlds. I, too, am, by no means, inferior to Arjuna, that foremost of human beings. With golden arrows furnished with vulturine wings shot on all sides, let the firmament seem today to swarm with fire-flies. Slaying Arjuna in battle, I will discharge today that debt, difficult of repayments, but promised of old by me unto Dhritarashtra's son. When man is there, even amongst all the gods and the Asuras, that will endure to stand in the teeth of the straight arrows shot from my bow? Let my flying arrows, winged and depressed at the middle, present the spectacle of the coursing of the fire-flies through the welkin. Hard though he be as Indra's thunderbolt and possessed of the energy of the chief of the celestials, I will surely grind Partha, even as one afflicts an elephant by means of burning brands. A heroic and mighty car-warrior as he is, and the foremost of all wielders of weapons I shall seize the unresisting Partha, even like Garuda seizing a snake. Irresistible like fire, and fed by the fuel of swords, darts, and arrows, the blazing Pandava-fire that consumeth foes, will be extinguished even by myself who am like unto a mighty cloud incessantly dropping an arrowy shower,--the multitude of cars (I will lead) constituting its thunder, and the speed of my horses, the wind in advance. Discharged from my bow, my arrows like venomous snakes will pierce Partha's body, like serpent penetrating through an ant-hill. Pierced with well-tempered and straight shafts endued with golden wings and great energy, behold ye today the son of Kunti decked like a hill covered with Karnikara flowers. Having obtained weapons from that best of ascetics--the son of Jamadagni, I would, relying on their energy, fight with even the celestials. Struck with my javelin, the ape stationed on his banner-top shall fall down today on the ground, uttering terrible cries. The firmament will today be filled with the cries of the (super-human) creatures stationed in the flagstaff of the foe, and afflicted by me, they will fly away in all directions. I shall today pluck up by the roots the long-existing dart in Duryodhan's heart by throwing Arjuna down from his car. The Kauravas will today behold Partha with his car broken, his horses killed, his valour gone, and himself sighing like a snake. Let the Kauravas, following their own will go away taking this wealth of kine, or, if they wish, let them stay on their cars and witness my combat.'"

Section 49

"Kripa said, 'O Radheya, thy crooked heart always inclineth to war. Thou knowest not the true nature of things; nor dost thou take into account their after-consequences. There are various kinds of expedients inferrable from the scriptures. Of these, a battle hath been regarded by those acquainted with the past, as the most sinful. It is only when time and place are favourable that military operations can lead to success. In the present instance, however, the time being unfavourable, no good results will be deprived. A display of prowess in proper time and place becometh beneficial. It is by the favourableness or otherwise (of time and place) that the opportuneness of an act is determined. Learned men can never act according to the ideas of a car-maker. Considering all this, an encounter with Partha is not advisible for us. Alone he saved the Kurus (from the Gandharvas), and alone he satiated Agni. Alone he led the life of a Brahmacharin for five years (on the breast of Himavat). Taking up Subhadra on his car, alone he challenged Krishna to single combat. Alone he fought with Rudra who stood before him as a forester. It was in this very forest that Partha rescued Krishna while she was being taken away (by Jayadratha). It is he alone that hath, for five years, studied the science of weapons under Indra. Alone vanquishing all foes he hath spread the fame of the Kurus. Alone that chastiser of foes vanquished in battle Chitrasena, the king of the Gandharvas and in a moment his invincible troops also. Alone he overthrew in battle the fierce Nivatakavachas and the Kalakhanchas, that were both incapable of being slain by the gods themselves. What, however, O Kama, hath been achieved by thee single-handed like any of the sons of Pandu, each of whom had alone subjugated many lords of earth? Even Indra himself is unfit to encounter Partha in battle. He, therefore, that desireth to fight with Arjuna should take a sedative. As to thyself, thou desirest to take out the fangs of an angry snake of virulent poison by stretching forth thy right hand and extending thy forefinger. Or, wandering alone in the forest thou desirest to ride an infuriate elephant and go to a boar without a hook in hand. Or, rubbed over with clarified butter and dressed in silken robes, thou desirest to pass through the midst of a blazing fire fed with fat and tallow and clarified butter. Who is there that would, binding his own hands and feet and tying a huge stone unto his neck, cross the ocean swimming with his bare arms? What manliness is there in such an act? O Kama, he is a fool that would, without, skill in weapons and without strength, desire to fight with Partha who is so mighty and skilled in weapons? Dishonestly deceived by us and liberated from thirteen years' exile, will not the illustrious hero annihilate us? Having ignorantly come to a place where Partha lay concealed like fire hidden in a well, we have, indeed, exposed to a great danger. But irresistible though he be in battle, we should fight against him. Let, therefore, our troops, clad in mail, stand here arrayed in ranks and ready to strike. Let Drona and Duryodhana and Bhishma and thyself and Drona's son and ourselves, all fight with the son of Pritha. Do not O Kama, act so rashly as to fight alone. If we six car-warriors be united, we can then be a match for and fight with that son of Pritha who is resolved to fight and who is as fierce as the wielder of the thunderbolt. Aided by our troops arrayed in ranks, ourselves--great bowmen--standing carefully will fight with Arjuna even as the Danavas encounter Vasava in battle.'"

Section 50

"Aswatthaman said, 'The kine, O Karna, have not yet been won, nor have they yet crossed the boundary (of their owner's dominions), nor have they yet reached Hastinapura. Why dost thou, therefore, boast of thyself? Having won numerous battles, and acquired enormous wealth, and vanquished hostile hosts, men of true heroism speak not a word of their prowess. Fire burneth mutely and mutely doth the sun shine. Mutely also doth the Earth bear creatures, both mobile and immobile. The Self-existent hath sanctioned such offices for the four orders that having recourse to them each may acquire wealth without being censurable. A Brahmana, having studied the Vedas, should perform sacrifices himself, and officiate at the sacrifices of others. And a Kshatriya, depending upon the bow, should perform sacrifices himself but should never officiate at the sacrifices of others. And of Vaisya, having earned wealth, should cause the rites enjoined in the Vedas to be performed for himself. A Sudra should always wait upon and serve the other three orders. As regards those that live by practising the profession of flowers and vendors of meat, they may earn wealth by expedients fraught with deceit and fraud. Always acting according to the dictates of the scriptures, the exalted sons of Pandu acquired the sovereignty of the whole earth, and they always act respectfully towards their superiors, even if the latter prove hostile to them. What Kshatriya is there that expressed delight at having obtained a kingdom by means of dice, like this wicked and shameless son of Dhritarashtra? Having acquired wealth in this way by deceit and fraud like a vendor of meat, who that is wise boast of it? In what single combat didst thou vanquish Dhananjaya, or Nakula, or Sahadeva, although thou hast robbed them of their wealth? In what battle didst thou defeat Yudhishthira, or Bhima that foremost of strong men? In what battle was Indraprastha conquered by thee? What thou hast done, however, O thou of wicked deeds, is to drag that princess to court while she was ill and had but one raiment on? Thou hast cut the mighty root, delicate as the sandal, of the Pandava tree. Actuated by desire of wealth, when thou madest the Pandavas act as slaves, rememberest thou what Vidura said! We see that men and others, even insects and ants, show forgiveness according to their power of endurance. The son of Pandu, however, is incapable of forgiving the sufferings of Draupadi. Surely, Dhananjaya cometh here for the destruction of the sons of Dhritarashtra. It is true, affecting great wisdom, thou art for making speeches but will not Vibhatsu, that slayer of foes, exterminate us all! If it be gods, or Gandharvas or Asuras, or Rakshasas, will Dhananjaya the son of Kunti, desist to fight from panic? Inflamed with wrath upon whomsoever he will fall, even him he will overthrow like a tree under the weight of Garuda! Superior to thee in prowess, in bowmanship equal unto the lord himself of the celestials, and in battle equal unto Vasudeva himself, who is there that would not praise Partha? Counteracting celestial weapons with celestial, and human weapons with human, what man is a match for Arjuna? Those acquainted with the scriptures declare that a disciple is no way inferior to a son, and it is for this that the son of Pandu is a favourite of Drona. Employ thou the means now which thou hadst adopted in the match at dice,--the same means, viz., by which thou hadst subjugated Indraprastha, and the same means by which thou hadst dragged Krishna to the assembly! This thy wise uncle, fully conversant with the duties of the Kshatriya order--this deceitful gambler Sakuni, the prince of Gandhara, let him fight now! The Gandiva, however, doth not cast dice such as the Krita or the Dwapara, but it shooteth upon foes blazing and keen-edged shafts by myriads. The fierce arrows shot from the Gandiva, endued with great energy and furnished with vulturine wings, car, pierce even mountains. The destroyer of all, named Yama, and Vayu, and the horse-faced Agni, leave some remnant behind, but Dhananjaya inflamed with wrath never doth so. As thou hadst, aided by thy uncle, played a dice in the assembly so do fight in this battle protected by Suvala's son. Let the preceptor, if he chooses fight; I shall not, however, fight with Dhananjaya. We are to fight with the king of the Matsyas, if indeed, he cometh in the track of the kine.'"

Section 51

"Bhishma said, 'Drona's son observeth well, and Kripa, too observeth rightly. As for Kama, it is only out of regard for the duties of the Kshatriya order that he desireth to fight. No man of wisdom can blame the preceptor. I, however, am of opinion that fight we must, considering both the time and the place. Why should not that man be bewildered who hath five adversaries effulgent as five suns, who are heroic combatants and who have just emerged from adversity? Even those conversant with morality are bewildered in respect of their own interests. It is for this, O king, that I tell thee this, whether my words be acceptable to you or not. What Karna said unto thee was only for raising our (drooping) courage. As regards thyself, O preceptor's son, forgive everything. The business at hand is very grave. When the son of Kunti hath come, this is not the time for quarrel. Everything should now be forgiven by thyself and the preceptor Kripa. Like light in the sun, the mastery of all weapons doth reside in you. As beauty is never separated from Chandramas, so are the Vedas and the Brahma weapon both established in you. It is often seen that the four Vedas dwell in one object and Kshatriya attributes in another. We have never heard of these two dwelling together in any other person than the preceptor of the Bharata race and his son. Even this is what I think. In the Vedantas, in the Puranas, and in old histories, who save Jamadagni, O king, would be Drona's superior? A combination of the Brahma weapon with the Vedas,--this is never to be seen anywhere else. O preceptor's son, do thou forgive. This is not the time for disunion. Let all of us, uniting, fight with Indra's son who hath come. Of all the calamities that may befall an army that have been enumerated by men of wisdom, the worst is disunion among the leaders. Aswatthaman said, 'O bull among men, these thy just observations, need not be uttered in our presence; the preceptor, however, filled with wrath, had spoken of Arjuna's virtues. The virtues of even an enemy should be admitted, while the faults of even one's preceptor may be pointed out; therefore one should, to the best of his power, declare the merits of a son or a disciple.'

"Duryodhana said, 'Let the preceptor grant his forgiveness and let peace be restored. If the preceptor be at one with us, whatever should be done (in view of the present emergency) would seem to have been already done.'

"Vaisampayana continued, 'Then, O Bharata, Duryodhana assisted by Kama and Kripa, and the high-souled Bhishma pacified Drona.'

"Drona said, 'Appeased I have already been at the words first spoken by Bhishma, the son of Santanu. Let such arrangements be made that Partha may not be able to approach Duryodhana in battle. And let such arrangements be made that king Duryodhana may not be captured by the foe, in consequence either of his rashness or want of judgment. Arjuna hath not, to be sure, revealed himself before the expiry of the term of exile. Nor will he pardon this act (of ours) today, having only recovered the kine. Let such arrangements, therefore, be made that he may not succeed in attacking Dhritarashtra's son and defeating our troops. Like myself (who am doubtful of the completion of period of exile) Duryodhana also had said so before. Bearing it in mind, it behoveth the son of Ganga to say what is true.'"

Section 52

"Bhishma said, 'The wheel of time revolves with its divisions, viz., with Kalas and Kasthas and Muhurtas and days and fortnights and months and constellations and planets and seasons and years. In consequence of their fractional excesses and the deviations of also of the heavenly bodies, there is an increase of two months in every five years. It seems to me that calculating this wise, there would be an excess of five months and twelve nights in thirteen years. Everything, therefore, that the sons of Pandu had promised, hath been exactly fulfilled by them. Knowing this to be certain, Vibhatsu hath made his appearance. All of them are high-souled and fully conversant with the meanings of the scriptures. How would they deviate from virtue that have Yudhishthira for their guide? The sons of Kunti do not yield to temptation. They have achieved a difficult feat. If they had coveted the possession of their kingdom by unfair means, then those descendants of the Kuru race would have sought to display their prowess at the time of the match at dice. Bound in bonds of virtue, they did not deviate from the duties of the Kshatriya order. He that will regard them to have behaved falsely will surely meet with defeat. The sons of Pritha would prefer death to falsehood. When the time, however, comes, those bulls among men--the Pandava's--endued with energy like that of Sikra, would not give up what is theirs even if it is defended by the wielder himself of the thunderbolt. We shall have to oppose in battle the foremost of all wielders of weapons. Therefore, let such advantageous arrangements as have the sanction of the good and the honest be now made without loss of time so that our possessions may not be appropriated by the foe. O king of kings, O Kaurava, I have never seen a battle in which one of the parties could say,--

we are sure to win. When a battle occurs, there must be victory or defeat, prosperity or adversity. Without doubt, a party to a battle must have either of the two. Therefore, O king of kings, whether a battle be now proper or not consistent with virtue or not, make thy arrangements soon, for Dhananjaya is at hand.'

"Duryodhana said, 'I will not, O grandsire, give back the Pandavas their kingdom. Let every preparation, therefore, for battle be made without delay.'

"Bhishma said, 'Listen to what I regard as proper, if it pleases thee. I should always say what is for thy good, O Kaurava. Proceed thou towards the capital, without loss of time, taking with thee a fourth part of the army. And let another fourth march, escorting the kine. With half the troops we will fight the Pandava. Myself and Drona, and Karna and Aswatthaman and Kripa will resolutely withstand Vibhatsu, or the king of the Matsyas, or Indra himself, if he approaches. Indeed, we will withstand any of these like the bank withstanding the surging sea.'

"Vaisampayana continued, 'These words spoken by the high-souled Bhishma were acceptable to them, and the king of the Kauravas acted accordingly without delay. And having sent away the king and then the kine, Bhishma began to array the soldiers in order of battle. And addressing the preceptor, he said, 'O preceptor, stand thou in the centre, and let Aswatthaman stand on the left, and let the wise Kripa, son of Saradwata, defend the right wing, and let Karna of the Suta caste, clad in mail, stand in the van. I will stand in the rear of the whole army, protecting it from that point.'"

Section 53

"Vaisampayana said, 'After the Kauravas, O Bharata, had taken their stand in this order, Arjuna, filling the air with the rattle and din of his car, advanced quickly towards them. And the Kurus beheld his banner-top and heard the rattle and din of his car as also the twang of the Gandiva stretched repeatedly by him. And noting all this, and seeing that great car-warrior--the wielder of the Gandiva--come, Drona spoke thus, 'That is the banner-top of Partha which shineth at a distance, and this is the noise of his car, and that is the ape that roareth frightfully. Indeed, the ape striketh terror in the troops. And there stationed on that excellent car, the foremost of car-warriors draweth that best of bows, the Gandiva, whose twang is as loud as the thunder. Behold, these two shafts coming together fall at my feet, and two others pass off barely touching my ears. Completing the period of exile and having achieved many wonderful feats, Partha saluteth me and whispereth in my ears. Endued with wisdom and beloved of his relatives, this Dhananjaya, the son of Pandu, is, indeed, beheld by us after a long time, blazing with beauty and grace. Possessed of car and arrows, furnished with handsome fences and quiver and conch and banner and coat of mail, decked with diadem and scimitar and bow, the son of Pritha shineth like the blazing (Homa) fire surrounded with sacrificial ladles and fed with sacrificial butter.'

"Vaisampayana continued, 'Beholding the Kurus ready for battle, Arjuna addressing Matsya's son in words suitable to the occasion, said, 'O charioteer, restrain thou the steeds at such a point whence my arrows may reach the enemy. Meanwhile, let me see, where, in the midst of this army, is that vile wretch of the Kuru race. Disregarding all these, and singling out that vainest of princes I will fall upon his head, for upon the defeat of that wretch the others will regard themselves as defeated. There standeth Drona, and thereafter him his son. And there are those great bowmen--Bhishma and Kripa and Kama. I do not see, however, the king there. I suspect that anxious to save his life, he retreateth by the southern road, taking away with him the kine. Leaving this array of car-warriors, proceed to the spot where Suyodhana is. There will I fight, O son of Virata, for there the battle will not be fruitless, Defeating him I will come back, taking away the kine.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, the son of Virata restrained the steeds with an effort and turned them by a pull at the bridle from the spot where those bulls of the Kuru race were, and urged them on towards the place where Duryodhana was. And as Arjuna went away leaving that thick array of cars, Kripa, guessing his intention, addressed his own comrades, saying, 'This Vibhatsu desireth not to take up his stand at a spot remote from the king. Let us quickly fall upon the flanks of the advancing hero.

When inflamed with wrath, none else, unassisted, can encounter him in battle save the deity of a thousand eyes, or Krishna the son of Devaki. Of what use to us would the kine be or this vast wealth also, if Duryodhana were to sink, like a boat, in the ocean of Partha?' Meanwhile, Vibhatsu, having proceeded towards that division of the army, announced himself speedily by name, and covered the troops with his arrows thick as locusts. And covered with those countless shafts shot by Partha, the hostile warriors could not see anything, the earth itself and the sky becoming overwhelmed therewith. And the soldiers who had been ready for the fight were so confounded that none could even the flee from the field. And beholding the light-handedness of Partha they all applauded it mentally. And Arjuna then blew his conch which always made the bristles of the foe stand erect. And twanging his best of bows, he urged the creatures on his flagstaff to roar more frightfully. And at the blare of his conch and the rattle of his car-wheels, and the twang of the Gandiva, and the roar of the superhuman creatures stationed on his flagstaff, the earth itself began to tremble. And shaking their upraised tails and lowing together, the kine turned back, proceeding along the southern road.'"

Section 54

"Vaisampayana said, 'Having disorganised the hostile host by force and having recovered the kine, that foremost of bowmen, desirous of fighting again, proceeded towards Duryodhana. And beholding the kine running wild towards the city of the Matsyas, the foremost warriors of the Kurus regarded Kiritin to have already achieved success. And all of a sudden they fell upon Arjuna who was advancing towards Duryodhana. And beholding their countless divisions firmly arrayed in order of battle with countless banners waving over them, that slayer of foes, addressing the son of the king of the Matsyas, said, 'Urge on, to the best of their speed by this road, these white steeds decked with golden bridles. Strive thou well, for I would approach this crowd of Kuru lions. Like an elephant desiring an encounter with another, the Suta's son of wicked soul eagerly desireth a battle with me. Take me, O prince, to him who hath grown so proud under the patronage of Duryodhana. Thus addressed, the son of Virata by means of those large steeds endued with the speed of the wind and furnished with golden armour, broke that array of cars and took the Pandava into the midst of the battle-field. And seeing this those mighty car-warriors, Chitrasena and Sangramajit and Satrusaha and Jaya, desirous of aiding Karna, rushed with arrows and long shafts, towards the advancing hero of Bharata's race. Then that foremost of men, inflamed with wrath, began to consume by means of fiery arrows shot from his bow, that array of cars belonging to those bulls among the Kurus, like a tremendous conflagration consuming a forest. Then, when the battle began to rage furiously, the Kuru hero, Vikarna, mounted on his car, approached that foremost of car-warriors, Partha, the younger brother of Bhima,--showering upon him terrible shafts thick and long. Then cutting Vikarna's bow furnished with a tough string and horns overlaid with gold, Arjuna cut off his flagstaff. And Vikarna, beholding his flagstaff cut off, speedily took to flight. And after Vikarna's flight, Satruntapa, unable to repress his ire, began to afflict Partha, that obstructer of foes and achiever of super-human feats, by means of a perfect shower of arrows. And drowned, as it were, in the midst of the Kuru-array, Arjuna, pierced by that mighty car-warrior,--king Satruntapa--pierced the latter in return with five and then slew his car-driver with ten shafts, and pierced by that bull of the Bharata race with an arrow capable of cleaving the thickest coat of mail, Satruntapa fell dead on the field of battle, like a tree from a mountain-top torn up by the wind. And those brave bulls among men, mangled in battle by that braver bull among men, began to waver and tremble like mighty forests shaken by the violence of the wind that blows at the time of the universal dissolution. And struck in battle by Partha, the son of Vasava, those well-dressed heroes among men--those givers of wealth endued with the energy of Vasava--defeated and deprived of life, began to measure their lengths on the ground, like full-grown Himalayan elephants clad in mails of black steel decked with gold. And like unto a raging fire consuming a forest at the close of summer, that foremost of men, wielding the Gandiva, ranged the field in all directions, slaying his foes in battle thus. And as the wind rangeth at will, scattering masses of clouds and fallen leaves in the season of spring, so did that foremost of car-warriors--Kiritin--ranged in that battle, scattering all his foes before him. And soon slaying the red steeds yoked unto the car of Sangramajit, the brother of Vikatana's son, that hero decked in diadem and endued with great vigour then cut off his antagonist's head by a crescent-shaped arrow. And when his brother was slain, Vikartana's son of the Suta caste, mustering all his prowess, rushed at Arjuna, like a huge elephant with out-stretched tusks, or like a tiger at a mighty bull. And the son of Vikarna quickly pierced the son of Pandu with twelve shafts and all his steeds also in every part of their bodies and Virata's son too in his hand. And rushing impetuously against Vikarna's son who was suddenly advancing against him, Kiritin attacked him fiercely like Garuda of variegated plumage swooping down upon a snake. And both of them were foremost of bowmen, and both were endued with great strength, and both were capable of slaying foes. And seeing that an encounter was imminent between them, the Kauravas, anxious to witness it, stood aloof as lookers on. And beholding the offender Karna, the son of Pandu, excited to fury, and glad also at having him, soon made him, his horses, his car, and car-driver invisible by means of a frightful shower of countless arrows. And the warriors of the Bharatas headed by Bhishma, with their horses, elephants, and cars, pierced by Kiritin and rendered invisible by means of his shafts, their ranks also scattered and broken, began to wail aloud in grief. The illustrious and heroic Karna, however counteracting with numberless arrows of his own those shafts by Arjuna's hand, soon burst forth in view with bow and arrows like a blazing fire. And then there arose the sound of loud clapping of hands, with the blare of conchs and trumpets and kettle-drums made by the Kurus while they applauded Vikartana's son who filled the atmosphere with the sound of his bow-string flapping against his fence. And beholding Kiritin filling the air with the twang of Gandiva, and the upraised tail of the monkey that constituted his flag and that terrible creature yelling furiously from the top of his flagstaff, Karna sent forth a loud roar. And afflicting by means of his shafts, Vikartana's son along with his steeds, car and car-driver, Kiritin impetuously poured an arrowy shower on him, casting his eyes on the grandsire and Drona and Kripa. And Vikartana's son also poured upon Partha a heavy shower of arrows like a rain-charged cloud. And the diadem-decked Arjuna also covered Karna with a thick down-pour of keen-edged shafts. And the two heroes stationed on their cars, creating clouds of keen-edged arrows in a combat carried on by means of countless shafts and weapons, appeared to the spectators like the sun and the moon covered by clouds, and the light-handed Karna, unable to bear the sight of the foe, pierced the four horses of the diadem-decked hero with whetted arrows, and then struck his car-driver with three shafts, and his flagstaff also with three. Thus struck, that grinder of all adversaries in battle, that bull of the Kuru race, Jishnu wielding the Gandiva, like a lion awaked from slumber, furiously attacked Kama by means of straight-going arrows. And afflicted by the arrowy shower (of Karna), that illustrious achiever of super-human deeds soon displayed a thick shower of arrows in return. And he covered Karna's car with countless shafts like the sun covering the different worlds with rays. And like a lion attacked by an elephant, Arjuna, taking some keen crescent-shaped arrows from out of his quiver and drawing his bow to his ear, pierced the Suta's son on every part of his body. And that grinder of foes pierced Karna's arms and thighs and head and forehead and neck and other principal parts of his body with whetted shafts endued with the impetuosity of the thunderbolt and shot from the Gandiva in battle. And mangled and afflicted by the arrows shot by Partha the son of Pandu, Vikartana's son, quitted the van of battle, and quickly took to flight, like one elephant vanquished by another.'"

Section 55

"Vaisampayana said, 'After the son of Radha had fled from the field, other warriors headed by Duryodhana, one after another, fell upon the son of Pandu with their respective divisions. And like the shore withstanding the fury of the surging sea, that warrior withstood the rage of that countless host rushing towards him, arrayed in order of battle and showering clouds of arrows. And that foremost of car-warriors, Kunti's son Vibhatsu of white steeds, rushed towards the foe, discharging celestial weapons all the while. Partha soon covered all the points of the horizon with countless arrows shot from the Gandiva, like the sun covering the whole earth with his rays. And amongst those that fought on cars and horses and elephants, and amongst the mail-clad foot-soldiers, there was none that had on his body a space of even two finger's breadth unwounded with sharp arrows. And for his dexterity in applying celestial weapons, and for the training of the steeds and the skill of Uttara, and for the coursing of his weapons, and his prowess and light-handedness, people began to regard Arjuna as the fire that blazeth forth during the time of the universal dissolution for consuming all created things. And none amongst the foe could cast his eyes on Arjuna who shone like a blazing fire of great effulgence. And mangled by the arrows of

Arjuna, the hostile ranks looked like newly-risen clouds on the breast of a hill reflecting the solar rays, or like groves of Asoka trees resplendent with clusters of flowers. Indeed, afflicted by the arrows of Partha, the soldiers looked like these, or like a beautiful garland whose flowers gradually wither and drop away: And the all-pervading wind bore on its wings in the sky the torn flags and umbrellas of the hostile host. And affrighted at the havoc amongst their own ranks, the steeds fled in all directions, freed from their yokes by means of Partha's arrows and dragging after them broken portions of cars and elephants, struck on their ears and ribs and tusks and nether lips and other delicate parts of the body, began to drop down on the battle-field. And the earth, bestrewn in a short time with the corpses of elephants belonging to the Kauravas, looked like the sky overcast with masses of black clouds. And as that fire of blazing flames at the end of the yuga consumeth all perishable things of the world, both mobile and immobile, so did Partha, O king, consumeth all foes in battle. And by the energy of his weapons and the twang of his bow, and the preter-natural yells of the creatures stationed on his flagstaff, and the terrible roar of the monkey, and by the blast of his conch, that mighty grinder of foes, Vibhatsu, struck terror into the hearts of all the troops of Duryodhana. And the strength of every hostile warrior seemed, as it were, to be levelled to the dust at the very sight of Arjuna. And unwilling to commit the daring act of sin of slaying them that were defenceless, Arjuna suddenly fell back and attacked the army from behind by means of clouds of keen-edged arrows proceeding towards their aims like hawks let off by fowlers. And he soon covered the entire welkin with clusters of blood-drinking arrows. And as the (infinite) rays of the powerful sun, entering a small vessel, are contracted within it for want of space, so the countless shafts of Arjuna could not find space for their expansion even within the vast welkin. Foes were able to behold Arjuna's car, when near, only once, for immediately after, they were with their horses, sent to the other world. And as his arrows unobstructed by the bodies of foes always passed through them, so his car, unimpeded by hostile ranks, always passed through the latter. And, indeed, he began to toss about and agitate the hostile troops with great violence like the thousand-headed Vasuki sporting in the great ocean. And as Kiritin incessantly shot his shafts, the noise of the bow-string, transcending every sound, was so loud that the like of it had never been heard before by created beings. And the elephants crowding the field, their bodies pierced with (blazing) arrows with small intervals between looked like black clouds coruscated with solar rays. And ranging in all directions and shooting (arrows) right and left, Arjuna's bow was always to be seen drawn to a perfect circle. And the arrows of the wielder of the Gandiva never fell upon anything except the aim, even as the eye never dwelleth on anything that is not beautiful. And as the track of a herd of elephants marching through the forest is made of itself, so was the track was made of itself for the car of Kiritin. And struck and mangled by Partha, the hostile warriors thought that,--Verily, Indra himself, desirous of Partha's victory, accompanied by all the immortals is slaying us! And they also regarded Vijaya, who was making a terrible slaughter around, to be none else than Death himself who having assumed the form of Arjuna, was slaying all creatures. And the troops of the Kurus, struck by Partha, were so mangled and shattered that the scene looked like the achievement of Partha himself and could be compared with nothing else save what was observable in Partha's combats. And he severed the heads of foes, even as reapers cut off the tops of deciduous herbs. And the Kurus all lost their energy owing to the terror begot of Arjuna. And tossed and mangled by the Arjuna-gale, the forest of Arjuna's foes reddened the earth with purple secretions. And the dust mixed with blood, uplifted by the wind, made the very rays of the sun redder still. And soon the sun-decked sky became so red that it looked very much like the evening. Indeed, the sun ceaseth to shed his rays as soon as he sets, but the son of Pandu ceased not to shoot his shafts. And that hero of inconceivable energy overwhelmed, by means of all celestial weapons, all the great bowmen of the enemy, although they were possessed of great prowess. And Arjuna then shot three and seventy arrows of sharp points at Drona, and ten at Dussaha and eight at Drona's son, and twelve at Dussasana, and three at Kripa, the son of Saradwat. And that slayer of foes pierced Bhishma, the son of Santanu, with arrows, and king Duryodhana with a hundred. And, lastly, he pierced Karna in the ear with a bearded shaft. And when that great bowmen Karna, skilled in all weapons, was thus pierced, and his horses and car and car-driver were all destroyed, the troops that supported him began to break. And beholding those soldiers break and give way the son of Virata desirous of knowing Partha's purpose, addressed him on the field of battle, and said, 'O Partha, standing on this beautiful car, with myself as charioteer, towards which division shall I go? For, commanded by thee, I would soon take thee thither.'

"Arjuna replied, 'O Uttara, yonder auspicious warrior whom thou seest cased in coat of tiger-skin and stationed on his car furnished with a blue-flag and drawn by red steeds, is Kripa. There is to be seen the van of Kripa's division. Take me thither. I shall show that great bowman my swift-handedness in archery. And that warrior whose flag beareth the device of an elegant water-pot worked in gold, is the preceptor Drona--that foremost of all wielders of weapons. He is always an object of regard with me, as also with all bearers of arms. Do thou, therefore, circumambulate that great hero cheerfully. Let us bend our heads there, for that is the eternal virtue. If Drona strikes my body first, then I shall strike him, for then he will not be able to resent it. There, close to Drona, that warrior whose flag beareth the device of a bow, is the preceptor's son, the great car-warrior Aswatthaman, who is always an object of regard with me as also with every bearer of arms. Do thou, therefore, stop again and again, while thou comest by his car. There, that warrior who stayeth on his car, cased in golden mail and surrounded by a third part of the army consisting of the most efficient troops, and whose flag beareth the device of an elephant in a ground of gold, is the illustrious king Duryodhana, the son of Dhritarashtra. O hero, take before him this thy car that is capable of grinding hostile cars. This king is difficult of being vanquished in battle and is capable of grinding all foes. He is regarded as the first of all Drona's disciples in lightness of hand. I shall, in battle, show him my superior swiftness in archery. There, that warrior whose flag beareth the device of a stout chord for binding elephants, is Karna, the son of Vikartana, already known to thee. When thou comest before that wicked son of Radha, be thou very careful, for he always challengeth me to an encounter. And that warrior whose flag is blue and beareth the device of five stars with a sun (in the centre), and who endued with great energy stayeth on his car holding a huge bow in hand and wearing excellent fences, and over whose head is an umbrella of pure white, who standeth at the head of a multitudinous array of cars with various flags and banners like the sun in advance of masses of black clouds, and whose mail of gold looks bright as the sun or the moon, and who with his helmet of gold striketh terror into my heart, is Bhishma, the son of

Santanu and the grandsire of us all. Entertained with regal splendour by Duryodhana, he is very partial and well-affected towards that prince. Let him be approached last of all, for he may, even now, be an obstacle to me. While fighting with me, do thou carefully guide the steeds. Thus addressed by him, Virata's son, O king, guided Savyasachin's car with great alacrity towards the spot where Kripa stood anxious to fight.'"

Section 56

"Vaisampayana said, 'And the ranks of those fierce bowmen, the Kurus, looked like masses of clouds in the rainy season drifting before a gentle wind. And close (to those ranks of foot-soldiers) stood the enemy's horses ridden by terrible warriors. And there were also elephants of terrible mien, looking resplendent in beautiful armour, ridden by skilled combatants and urged on with iron crows and hooks. And, O king, mounted on a beautiful car, Sakra came there accompanied by the celestials,--the Viswas and Maruts. And crowded with gods, Yakshas, Gandharvas and Nagas, the firmament looked as resplendent as it does when bespangled with the planetary constellation in a cloudless night. And the celestials came there, each on his own car, desirous of beholding the efficacy of their weapons in human warfare, and for witnessing also the fierce and mighty combat that would take place when Bhishma and Arjuna would meet. And embellished with gems of every kind and capable of going everywhere at the will of the rider, the heavenly car of the lord of the celestials, whose roof was upheld by a hundred thousand pillars of gold with (a central) one made entirely of jewels and gems, was conspicuous in the clear sky. And there appeared on the scene three and thirty gods with Vasava (at their head), and (many) Gandharvas and Rakshasas and Nagas and Pitris, together with the great Rishis. And seated on the car of the lord of the celestials, appeared the effulgent persons of king, Vasumanas and Valakshas and Supratarddana, and Ashtaka and Sivi and Yayati and Nahusha and Gaya and Manu and Puru and Raghu and Bhanu and Krisaswa and Sagara and Nala. And there shone in a splendid array, each in its proper place the cars of Agni and Isa and Soma and Varuna and Prajapati and Dhatri and Vidhatri and Kuvera and Yama, and Alamvusha and Ugrasena and others, and of the Gandharva Tumburu. And all the celestials and the Siddhas, and all the foremost of sages came there to behold that encounter between Arjuna and the Kurus. And the sacred fragrance of celestial garlands filled the air like that of blossoming woods at the advent of spring. And the red and reddish umbrellas and robes and garlands and chamaras of the gods, as they were stationed there, looked exceedingly beautiful. And the dust of the earth soon disappeared and (celestial) effulgence lit up everything. And redolent of divine perfumes, the breeze began to soothe the combatants. And the firmament seemed ablaze and exceedingly beautiful, decked with already arrived and arriving cars of handsome and various make, all illumined with diverse sorts of jewels, and brought thither by the foremost of the celestials. And surrounded by the celestials, and wearing a garland of lotuses and lilies the powerful wielder of the thunderbolt looked exceedingly beautiful on his car. And the slayer of Vala, although he steadfastly gazed at his son on the field of battle, was not satiated with such gazing,'"

Section 57

"Vaisampayana said, 'Beholding the army of the Kurus arrayed in order of battle, that descendant of the Kuru race, Partha, addressing Virata's son, said, 'Do thou proceed to the spot where Kripa, the son of Saradwat, is going by the southern side of that car whose flag is seen to bear the device of a golden altar.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Dhananjaya, the son of Virata urged, without a moment's delay, those steeds of silvery hue decked in golden armour. And making them adopt, one after another, every kind of the swifter paces, he urged those fiery steeds resembling the moon in colour. And versed in horse-lore, Uttara, having approached the Kuru host, turned back those steeds endued with the speed of the wind. And skilled in guiding vehicles, the prince of Matsya, sometimes wheeling about, and sometimes proceeding in circular mazes, and sometimes turning to the left, began to be wilder the Kurus. And wheeling round, the intrepid and mighty son of Virata at last approached the car of Kripa, and stood confronting him. Then announcing his own name, Arjuna powerfully blew that best of conchs called Devadatta, of loud blare. And blown on the field of battle by the mighty Jishnu, the blare of that conch was heard like the splitting of a mountain. And seeing that the conch did not break into a hundred fragments when blown by Arjuna, the Kurus with all their warriors began to applaud it highly. And having reached the very heavens, that sound coming back was heard even like the crash of the thunderbolt hurled by Maghavat on the mountain breast. Thereupon that heroic and intrepid and mighty car-warrior, Saradwat's son Kripa, endued with strength and prowess, waxing wroth at Arjuna, and unable to bear that sound and eager for fight, took up his own sea-begotten conch and blew it vehemently. And filling the three worlds with that sound, that foremost of car-warriors took up a large bow and twanged the bow-string powerfully. And those mighty car-warriors, equal unto two suns, standing opposed to each other, shone like two masses of autumnal clouds. Then Saradwat's son quickly pierced Partha, that slayer of hostile heroes, with ten swift and whetted arrows capable of entering into the very vitals. And Pritha's son also, on his part, drawing that foremost of weapons, the Gandiva, celebrated over the world, shot innumerable iron-arrows, all capable of penetrating into the very core of the body. Thereupon Kripa, by means of whetted shafts, cut into hundreds and thousands of fragments, those blood-drinking arrows of Partha before they could come up. Then that mighty car-warrior, Partha also, in wrath displaying various manoeuvres, covered all sides with a shower of arrows. And covering the entire welkin with his shafts, that mighty warrior of immeasurable soul, the son of Pritha, enveloped Kripa with hundred of shafts. And sorely afflicted by those whetted arrows resembling flames of fire, Kripa waxed wroth and quickly afflicting the high-souled Partha of immeasurable prowess with ten thousand shafts, set up on the field of battle a loud roar. Then the heroic Arjuna quickly pierced the four steeds of his adversary with four fatal arrows shot from the Gandiva, sharp and straight, and furnished with golden wings. And pierced by means of those whetted arrows resembling flames of fire those steeds suddenly reared themselves, and in consequence Kripa reeled off his place. And seeing Gautama thrown off his place, the slayer of hostile heroes, the descendant of the Kuru race, out of regard for his opponent's dignity, ceased to discharge his shafts at him. Then regaining his proper place, Gautama quickly pierced Savyasachin with ten arrows furnished with feathers of the Kanka bird. Then with a crescent-shaped arrow of keen edge, Partha cut off Kripa's bow and leathern fences. And soon Partha cut off Kripa's coat of mail also by means of arrows capable of penetrating the very vitals, but he did not wound his person. And divested of his coat of mail, his body resembled that of a serpent which hath in season cast off its slough. And as soon as his bow had been cut off by Partha, Gautama took up another and stringed it in a trice. And strange to say, that bow of him was also cut off by Kunti's son, by means of straight shafts. And in this way that slayer of hostile heroes, the son of Pandu, cut off other bows as soon as they were taken up, one after another, by Saradwat's son. And when all his bows were thus cut off, that mighty hero hurled, from his car, at Pandu's son, a javelin like unto the blazing thunderbolt. Thereupon, as the gold-decked javelin came whizzing through the air with the flash of a meteor, Arjuna cut it off by means of ten arrows. And beholding his dart thus cut off by the intelligent Arjuna, Kripa quickly took up another bow and almost simultaneously shot a number of crescent-shaped arrows. Partha, however, quickly cut them into fragments by means of ten keen-edged shafts, and endued with great energy, the son of Pritha then, inflamed with wrath on the field of battle, discharged three and ten arrows whetted on stone and resembling flames of fire. And with one of these he cut off the yoke of his adversary's car, and with four pierced his four steeds, and with the sixth he severed the head of his antagonist's car-driver from off his body. And with three that mighty car-warrior pierced, in that encounter, the triple bamboo-pole of Kripa's car and with two, its wheels. And with the twelfth arrow he cut off Kripa's flagstaff. And with the thirteenth Falguni, who was like Indra himself as if smiling in derision, pierced Kripa in the breast. Then with his bow cut off, his car broken, his steeds slain, his car-driver killed, Kripa leapt down and taking up a mace quickly hurled it at Arjuna. But that heavy and polished mace hurled by Kripa was sent back along its course, struck by means of Arjuna's arrows. And then the warriors (of Kripa's division), desirous of rescuing wrathful son of Saradwat encountered Partha from all sides and covered him with their arrows. Then the son of Virata, turning the steed to the left began to perform circuitous evolution called Yamaka and thus withstood all those warriors. And those illustrious bulls among men, taking Kripa with them who had been deprived of his car, led him away from the vicinity of Dhananiaya, the son of Kunti.'"

Section 58

"Vaisampayana said, 'After Kripa had thus been taken away, the invincible Drona of red steeds, taking up his bow to which he had already stringed an arrow, rushed towards Arjuna of white steeds. And beholding at no great distance from him the preceptor advancing on his golden car, Arjuna that foremost of victorious warriors, addressing Uttara, said, 'Blessed be thou, O friend, carry me before that warrior on whose high banner-top is seen a golden altar resembling a long flame of fire and decked with numerous flags placed around, and whose car is drawn by steeds that are red and large, exceedingly handsome and highly-trained, of face pleasant and of quiet mien, and like unto corals in colour and with faces of coppery hue, for that warrior is Drona with whom I desire to fight. Of long arms and endued with mighty energy possessed of strength and beauty of person, celebrated over all the worlds for his prowess, resembling Usanas himself in intelligence and Vrihaspati in knowledge of morality, he is conversant with the four Vedas and devoted to the practice of Brahmacharya virtues. O friend, the use of the celestial weapons together with the mysteries of their withdrawal and the entire-science of weapons, always reside in him. Forgiveness, self-control, truth, abstention from injury, rectitude of conduct,--these and countless other virtues always dwell in that regenerate one. I desire to fight with that highly-blessed one on the field. Therefore, take me before the preceptor and carry me thither, O Uttara.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Arjuna, Virata's son urged his steeds decked with gold towards the car of Bharadwaja's son. And Drona also rushed towards the impetuously advancing Partha, the son of Pandu,--that foremost of car-warriors,--like an infuriate elephant rushing towards an infuriate compeer. And the son of Bharadwaja then blew his conch whose blare resembled that of a hundred trumpets. And at that sound the whole army become agitated like the sea in a tempest. And beholding those excellent steeds red in hue mingling in battle with Arjuna's steeds of swan-like whiteness endued with the speed of the mind, all the spectators were filled with wonder. And seeing on the field of battle those car-warriors--the preceptor Drona and his disciple Partha--both endued with prowess, both invincible, both well-trained, both possessed of great energy and great strength, engaged with each other, that mighty host of the Bharatas began to tremble frequently. And that mighty car-warrior Partha, possessed of great prowess and filled with joy upon reaching Drona's car on his own, saluted the preceptor. And that slayer of hostile heroes, the mighty armed son of Kunti, then addressed Drona in an humble and sweet tone, saying, 'Having completed our exile in the woods, we are now desirous of avenging our wrongs. Even invincible in battle, it doth not behove thee to be angry with us. O sinless one, I will not strike thee unless thou strikest me first. Even this is my intention. It behoveth thee to act as thou choosest.' Thus addressed Drona discharged at him more than twenty arrows. But the light-handed Partha cut them off before they could reach him. And at this, the mighty Drona, displaying his lightness of hand in the use of weapons, covered Partha's car with a thousand arrows. And desirous of angering, Partha, that hero of immeasurable soul, then covered his steeds of silvery whiteness with arrows whetted on stone and winged with the feathers of the Kanka bird. And when the battle between Drona and Kiritin thus commenced, both of them discharging in the encounter arrows of blazing splendour, both well-known for their achievements, both equal to the wind itself in speed, both conversant with celestial weapons, and both endued with mighty energy, began shooting clouds of arrows to bewilder the royal Kshatriyas. And all the warriors that were assembled there were filled with wonder at sight of all this. And they all admired Drona who quickly shot clouds of arrows exclaiming,--Well done! Well done! Indeed, who else save Falguna, is worthy of fighting with Drona in battle? Surely the duties of a Kshatriya are stern, for Arjuna fighteth with even his own preceptor!--And it was thus that they who stood on the field of battle said unto one another. And inflamed with fire, those mighty-armed heroes standing before other, and each incapable of overcoming the other, covered each other with arrowy showers. And Bharadwaja's son, waxing worth, drew his large and unconquerable bow plated on the back with gold, and pierced Falguna with his arrows. And discharging at Arjuna's car innumerable whetted arrows possessed of solar effulgence, he entirely shrouded the light of the sun. And that great car-warrior of mighty arms, violently pierced Pritha's son with keen-edged shafts even as the clouds shower upon a mountain. Then taking up that foremost of bows, the Gandiva, destructive of foes and capable of withstanding the greatest strain, the impetuous son of Pandu cheerfully discharged countless shafts of various kinds adorned with gold, and that powerful warrior also baffled in a moment Drona's arrowy shower by means of those shafts shot from his own bow. And at this the spectators wondered greatly. And the handsome Dhananjaya, the son of Pritha, ranging on his car, displayed his weapons on all sides at the same time. And the entire welkin covered with his arrows, became one wide expanse of shade. And at this Drona become invisible like the sun enveloped in mist. And shrouded by those excellent arrows on all sides, Drona looked like a mountain on fire. And beholding his own car completely enveloped by the arrows of Pritha's son, Drona that ornament of battle, bent his terrible and foremost of bows whose noise was as loud as that of the clouds. And drawing that first of weapons, which was like unto a circle of fire, he discharged a cloud of keen-edged shafts. And then there were heard on the field loud sounds like the splitting of bamboos set on fire. And that warrior of immeasurable soul, shooting from his bow arrows furnished with golden wings, covered all sides, shrouding the very light of the sun. And those arrows with knots well-peeled off, and furnished with golden wings, looked like flocks of birds in the sky. And the arrows discharged by Drona from his bow, touching one another at the wings, appeared like one endless line in the sky. And those heroes, thus discharging their arrows decked with gold, seemed to cover the sky with showers of meteors. And furnished with feathers of the Kanka bird, those arrows looked like rows of cranes ranging in the autumnal sky. And the fierce and terrible encounter that took place between the illustrious Drona and Arjuna resembled that between Virata and Vasava of old. And discharging arrows at each other from bows drawn at their fullest stretch, they resembled two elephants assailing each other with their tusks. And those wrathful warriors--those ornaments of battle--fighting strictly according to established usage, displayed in that conflict various celestial weapons in due order. Then that foremost of victorious men, Arjuna, by means of his keen shafts resisted the whetted arrows shot by that best of preceptors. And displaying before the spectators various weapons, that hero of terrible prowess covered the sky with various kinds of arrows. And beholding that tiger among men, Arjuna, endued with fierce energy and intent upon striking him, that foremost of warriors and best of preceptors (from affection) began to fight with him playfully by means of smooth and straight arrows. And Bharadwaja's son fought on with Falguna, resisting with his own the celestial weapons shot by the former. And the fight that took place between those enraged lions among men, incapable of bearing each other, was like unto encounter between the gods and the Danavas. And the son of Pandu repeatedly baffled with his own, the Aindra, the Vayavya, and the Agneya weapons that were shot by Drona. And discharging keen shafts, those mighty bowmen, by their arrowy showers completely covered the sky and made a wide expanse of shade. And then the arrows shot by Arjuna, falling on the bodies of hostile warriors, produced the crash of thunderbolt. O king, elephants, cars, and horses, bathed in blood, looked like Kinsuka trees crowned with flowers. And in that encounter between Drona and Arjuna, beholding the field covered with arms decked with bangles, and gorgeously-attired car-warriors, and coats of mail variegated with gold, and with banners lying scattered all about, and with warriors slain by means of Partha's arrows, the Kuru host became panic-stricken. And shaking their bows capable of bearing much strain, those combatants began to shroud and weaken each other with their shafts. And, O bull of the Bharata race, the encounter that took place between Drona and Kunti's son was dreadful in the extreme and resembled that between Vali and Vasava. And staking their very lives, they began to pierce each other straight arrows shot from their fully-stretched bow-strings. And a voice was heard in the sky applauding Drona, and saying, 'Difficult is the feat performed by Drona, inasmuch as he fighteth with Arjuna,--that grinder of foes, that warrior endued with mighty energy, of firm grasp, and invincible in battle,--that conqueror of both celestials and Daityas, that foremost of all car-warriors.' And beholding Partha's infallibility, training, fleetness of hand, and the range also of Arjuna's, arrows, Drona became amazed. And, O bull of the Bharata race, lifting up his excellent bow, the Gandiva the unforbearing Partha drew it now with one hand and now with another shot an arrowy shower. And beholding that shower resembling a flight of locusts, the spectators wondering applauded him exclaiming, 'Excellent'! 'Excellent'! And so ceaselessly did he shoot his arrows that the very air was unable to penetrate the thick array. And the spectators could not perceive any interval between the taking up of the arrows and letting them off. And in that fierce encounter characterised by lightness of hand in the discharge of weapons, Partha began to shoot his arrows more quickly than before. And then all at once hundreds and thousands of straight arrows fell upon Drona's car. And, O bull of the Bharata race, beholding Drona completely covered by the wielder of the Gandiva with his arrows, the Kuru army set up exclamation of 'Oh'! and 'Alas'! And Maghavat, together with those Gandharvas and Apsaras that have come there, applauded the fleetness of Partha's hand. And that mighty car-warrior, the preceptor's son, then resisted the Pandva with a mighty array of cars. And although enraged with Arjuna, yet Aswatthaman mentally admired that feat of the high-souled son of Pritha. And waxing wroth, he rushed towards Partha, and discharged at him an arrowy shower like a heavy down-pour by the cloud. And turning his steeds towards Drona's son, Partha gave Drona an opportunity to leave the field. And thereupon the latter, wounded in that terrible encounter, and his mail and banner gone sped away by the aid of swift horses.'"

Section 59

"Vaisampayana said, 'Then, O mighty king, Drona's son rushed to an encounter with Arjuna in battle. And beholding his rush to the conflict like a hurricane, showering shafts like a rain charged cloud Pritha's son received him with a cloud of arrows. And terrible was the encounter between them, like that between the gods and the Danavas. And they shot arrows at each other like Virata and Vasava. And the welkin being enveloped on all sides with arrows, the sun was completely hidden, and the air itself was hushed. And, O conqueror of hostile cities, as they assailed and struck each other, loud sounds arose as of bamboos on fire. And, O king, Aswatthaman's horses being sorely afflicted by Arjuna, they became bewildered and could not ascertain which way to go. And as Pritha's son ranged on the field, the powerful son of Drona finding an opportunity, cut off the string of the Gandiva with an arrow furnished with a horse-shoe head And beholding that extraordinary feat of his, the celestials applauded him highly. And exclaiming--'Well done'!---'Well done'! Drona and Bhishma, and Karna, and the mighty warrior Kripa, all applauded that feat of his greatly. And the son of Drona, drawing his excellent bow, pierced with his shafts, furnished with the feathers of the Kanka bird, the breast of Partha, that bull among warriors. Thereupon, with a loud laughter, the mighty-armed son of Pritha attached a strong and fresh string to Gandiva. And moistening his bow-string with the sweat that stood on his forehead resembling the crescent moon, Pritha's son advanced towards his adversary, even as an infuriated leader of a herd of elephants rusheth at another elephant. And the encounter that took place between those two matchless heroes on the field of battle was exceedingly fierce and made the bristles of the spectators stand on their ends. And as those heroes endued with mighty energy fought on, the two mighty elephants, the Kurus beheld them with wonder. And those brave bulls among men assailed each other with arrows of snaky forms and resembling blazing fires. And as the couple of quivers belonging to the Pandava was inexhaustible, that hero was able to remain on the field immovable as a mountain. And as Aswatthaman's arrows, in consequence of his ceaseless discharge in that conflict, were quickly exhausted, it was for this that Arjuna prevailed over his adversary. Then Karna, drawing his large bow with great force twanged the bow-string. And thereupon arose loud exclamation of 'Oh'! and 'Alas'! And Pritha's son, casting his eyes towards the spot where that bow was twanged, beheld before him the son of Radha. And at that sight his wrath was greatly excited. And inflamed with ire and desirous of slaying Karna, that bull of the Kuru race stared at him with rolling eyes. And, O king, beholding Partha turn away from Aswatthaman's side, the Kuru warriors discharged thousands of arrows on Arjuna. And the mighty-armed Dhananjaya, that conqueror of foes, leaving Drona's son, all on a sudden rushed towards Karna. And rushing towards Karna, with eyes reddened in anger the son of Kunti, desirous of a single combat with him, said these words."

Section 60

"Arjuna said, 'The time, O Karna, hath now come for making good thy loquacious boast in the midst of the assembly, viz., that there is none equal to thee in fight. Today, O Karna, contending with me in terrible conflict, thou shalt know thy own strength, and shalt no longer disregard others. Abandoning good breeding, thou hadst uttered many harsh words, but this that thou endeavourest to do, is, I think, exceedingly difficult. Do thou now, O Radha's son, contending with me in the sight of the Kurus, make good what thou hadst said before in disregard of myself. Thou who hadst witnessed Panchala's princess outraged by villains in the midst of the court, do thou now reap the fruit of that act of thine. Fettered by the bonds of morality before, I desisted from vengeance then. Behold now, O son of

Radha, the fruit of that wrath in conflict at hand. O wicked wight, we have suffered much misery in that forest for full twelve; years. Reap thou today the fruits of our concentrated vengeance. Come, O Karna, cope with me in battle. Let these thy Kaurava warriors witness the conflict. Hearing these words, Karna replied, 'Do thou, O Partha, accomplish in deed what thou sayst in words. The world knows that thy words verily exceed thy deed. That thou hadst foreborne formerly was owing to thy inability to do anything. If we witness thy prowess even now, we may acknowledge its truth. If thy past forbearance was due to thy having been bound by the bonds of morality, truly thou art equally bound now although thou regardest thyself free. Having as thou sayst, passed thy exile in the woods in strict accordance with thy pledge and being therefore weakened by practising an ascetic course of life, how canst thou desire a combat with me now! O Pritha's son, if Sakra himself fight on thy side, still I would feel no anxiety in putting forth my prowess. Thy wish, O son of Kunti, is about to be gratified. Do thou fight with me now, and behold my strength.' Hearing this, Arjuna said, 'Even now, O Radha's son, thou hadst fled from battle with me, and it is for this that thou livest although thy younger brother hath been slain. What other person, save thee, having beheld his younger brother slain in battle would himself fly from the field, and boast as thou dost, amid good and true men?'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words unto Karna, the invincible Vibhatsu rushed at him and charged a volley, of shafts capable of penetrating through a coat of mail. But that mighty car-warrior, Karna, received with great alacrity that discharge with an arrowy shower of his own, heavy as the downpour of the clouds. And that fierce volley of arrows covered all sides and severally pierced the steeds and arms and leathern fences of the combatants. And incapable of putting up with that assault, Arjuna cut off the strings of Karna's quiver by means of a straight and sharp arrow. Thereupon, taking out from his quiver another arrow, Karna pierced the Pandava in the hand at which the latter's hold of the bow was loosened. And then the mighty-armed Partha cut off Karna's bow into fragments. And Karna replied by hurling a dart at his adversary, but Arjuna cut it off by means of his arrows. And then the warriors that followed the son of Radha rushed in crowds at Arjuna, but Partha sent them all to the abode of Yama by means of arrows shot from the Gandiva. And Vibhatsu slew the steeds of Karna by means of sharp and tough arrows shot from the bow-string drawn to the ear, and deprived of life they dropped down on the ground. And taking another sharp and blazing arrow endued with great energy, the mighty son of Kunti pierced the breast of Kama. And that arrow, cleaving through his mail, penetrated into his body. And at this, Karna's vision was obscured and his senses left him. And regaining consciousness, he felt a great pain, and leaving the combat fled in a northernly direction. And at this, the mighty car-warrior Arjuna and Uttara, both began to address him contumely.'"

Section 61

"Vaisampayana said, 'Having defeated Vikartana's son, Arjuna said unto the son of Virata, 'Take me towards that division where yonder device of a golden palmyra is seen. There our grandfather, Santanu's son, like unto a celestial, waiteth, desirous of an encounter with me.' Thereupon, beholding that mighty host thronged with cars and horses and elephants, Uttara, sorely pierced with arrows, said, 'O hero, I am no longer able to guide thy excellent steeds. My spirits droop and my mind is exceedingly bewildered. All the directions seem to be whirling before my eyes in consequence of the energy of the celestial weapons used by thee and the Kurus. I have been deprived of my senses by the stench of fat and blood and flesh. Beholding all this, from terror my mind is, as it were, cleft in twain. Never before had I beheld such a muster of horses in battle. And at the flapping of fences, and the blare of conchs, the leonine roars made by the warriors and the shrieks of elephants, and the twang of the Gandiva resembling the thunder, I have, O hero, been so stupefied that I have been deprived of both hearing and memory. And, O hero, beholding thee incessantly drawing to a circle, in course of the conflict, the Gandiva which resembleth a circle of fire, my sight faileth me and my heart is rent asunder. And seeing thy fierce form in battle, like that of the wielder of the Pinaka while inflamed with wrath, and looking also at the terrible arrows shot by thee, I am filled with fear. I fail to see when thou takest up thy excellent arrows, when thou fixest them on the bow-string, and when thou lettest them off. And though all this is done before my eyes, yet, deprived of my senses, I do not see it. My spirits are drooping and earth itself seems to be swimming before me. I have no strength to hold the whip and the reins.' Hearing these words, Arjuna said, 'Do thou not fear. Assure thyself. Thou also hast, on the field of battle performed, O bull among men, wonderful feats. Blessed be thou, thou art a prince and born in the illustrious line of Matsyas. It behoveth thee not to feel dispirited in chastising thy foes. Therefore, O prince, stationed on my car, muster all thy fortitude and hold the reins of my steeds, O slayer of foes, when I once more become engaged in battle.'

"Vaisampayana continued, 'Having said this unto Virata's son, that best of men and foremost of car-warriors, the mighty-armed Arjuna, again addressed the son of Virata, saying. 'Take me without delay to the van of Bhishma's division. I will cut off his very bow-string in the battle. Thou shalt behold today the celestial weapons of blazing beauty, shot by me, look like flashes of lightning disporting amid the clouds in the sky. The Kauravas shall behold the gold decked back of my Gandiva today, and assembled together the foe shall dispute, saying,--By which hand of his, the right or the left, doth he should? And I shall cause a dreadful river (of death) to flow today towards the other world with blood for its waters and cars for its eddies, and elephants for its crocodiles. I shall today, with my straight arrows, extirpate the Kuru forest having hands and feet and heads and backs and arms for the branches of its trees. Alone, bow in hand, vanquishing the Kuru host, a hundred paths shall open before me like those of a forest in conflagration. Struck by me thou shalt today behold the Kuru army moving round and round like a wheel (unable to fly off the field). I shall show thee today my excellent training in arrows and weapons. Stay thou on my car firmly, whether the ground be smooth or uneven. I can pierce with my winged arrows even the mountain of Sumeru that stands touching the very heavens. I slew of old, at Indra's command, hundreds and thousands of Paulomas and Kalakhanjas in battle. I have obtained my firmness of grasp from Indra, and my lightness of hand from Brahman, and I have learnt various modes of fierce attack and defence amid crowds of foes from Prajapati. I vanquished, on the other side of the great ocean, sixty thousands of car-warriors--all fierce archers--residing in Hiranyapura. Behold, now I defeat the multitudinous host of the Kurus like a tempest scattering a heap of cotton. With my fiery arrows I shall today set the Kuru-forest to fire, having banners for its trees, the foot-soldiers for its shrubs, and the car-warriors for its beasts of prey. Like unto the wielder of the thunderbolt overthrowing the Danavas, alone I shall, with my straight arrows, bring down from the chambers of their cars the mighty warrior of the Kuru army stationed therein and struggling in the conflict to the best of their power. I have obtained from Rudra the Raudra, from Varuna the Varuna from Agni the Agneya, from the god of Wind the Vayava, and from Sakra the thunderbolt and other weapons. I shall certainly exterminate the fierce Dhartarashtra-forest though protected by many leonine warriors. Therefore, O Virata's son, let thy fears be dispelled.'

"Vaisampayana continued, 'Thus assured by Savyasachin, the son of Virata penetrated into that fierce array of cars protected by Bhishma. The son of Ganga, however, of fierce deeds, cheerfully withstood the mighty-armed hero advancing from desire of vanquishing the heroes in battle. Jishnu, then, confronting Bhishma, cut off his standard clean off at the roots by shooting a gold-decked arrow pierced by which it fell to the ground. And at this, four mighty warriors, Dussasana and Vikarna and Dussaha and Vivingsati, skilled in weapons and endued with great energy, and all decked with handsome garlands and ornaments, rushed towards that terrible bowman. And advancing towards Vibhatsu--that fierce archer, these all encompassed him around. Then the heroic Dussasana pierced the son of Virata with a crescent-shaped arrow and he pierced Arjuna with another arrow in the breast. And Jishnu, confronting Dussasana, cut off by means of a sharp-edged arrow furnished with vulturine wings his adversary's bow plaited with gold, and then pierced his person in the breast by means of five arrows. And afflicted by the arrows of Partha. Dussasana fled, leaving the combat. Then Vikarna, the son of Dhritarashtra, pierced Arjuna--that slayer of hostile heroes, by means of sharp and straight arrows furnished with vulturine wings. But the son of Kunti within a moment hit him also in the forehead with straight shafts. And pierced by Arjuna, he fell down from his car. And at this, Dussaha, supported by Vivingsati, covered Arjuna with a cloud of sharp arrows, impelled by the desire of rescuing his brother. Dhananjaya, however, without the least anxiety, pierced both of them almost at the same instant by means of couple of keen-edged arrows and then slew the steeds of both. And there upon, both those sons of

Dhritarashtra, deprived of their steeds and their bodies mangled were taken away by the warrior behind them who had rushed forward with other cars. Then the unvanquished Vibhatsu, the mighty son of Kunti, decked with diadem and sure of aim, simultaneously attacked all sides with his arrows.'"

Section 62

"Vaisampayana said, 'Then, O thou of the Bharata race, all the great car-warriors of the Kurus, united together, began to assail Arjuna to the best of their might from all sides. But that hero of immeasurable soul completely covered all those mighty car-warriors with clouds of arrows, even as the mist covereth the mountains. And the roars of huge elephants and conchs, mingling together, produced a loud up roar. And penetrating through the bodies of elephants and horses as also through steel coats of mail, the arrows shot by Partha fell by thousands. And shooting shafts with the utmost celerity, the son of Pandu seemed in that contest to resemble the blazing sun of an autumnal midday. And afflicted with fear, the car-warriors began to leap down from their cars and the horse-soldiers from horse-back, while the foot-soldiers began to fly in all directions. And loud was the clatter made by Arjuna's shafts as they cleft the coats of mail belonging to mighty warriors, made of steel, silver, and copper. And the field was soon covered with the corpses of warriors mounted on elephants and horses, all mangled by the shafts of Partha of great impetuosity like unto sighing snakes. And then it seemed as if Dhananjaya, bow in hand, was dancing on the field of battle. And sorely affrighted at the twang of the Gandiva resembling the noise of the thunder, many were the combatants that fled from that terrible conflict. And the field of battle was bestrewn with severed heads decked with turbans, ear-rings and necklaces of gold, and the earth looked beautiful by being scattered all over with human trunks mangled by shafts, and arms having bows in their grasp and hands decked with ornaments. And, O bull of the Bharata race, in consequence of heads cut off by whetted shafts ceaselessly falling on the ground, it seemed as if a shower of stones fell from the sky. And that Partha of formidable prowess, displaying his fierceness, now ranged the field of battle, pouring the terrible fire of his wrath upon the sons of Dhritarashtra. And beholding the fierce prowess of Arjuna who thus scorched the hostile host, the Kuru warriors, in the very presence of Duryodhana, became dispirited and ceased to fight. And, O Bharata, having struck terror into that host and routed those mighty car-warriors, that fore-most of victors, ranged on the field. And the son of Pandu then created on the field of battle a dreadful river of blood, with waving billows, like unto the river of death that is created by Time at the end of the Yuga, having the dishevelled hair of the dead and the dying for its floating moss and straw, with bows and arrows for its boats, fierce in the extreme and having flesh and animal juices for its mire. And coats of mail and turbans floated thick on its surface. And elephants constituted its alligators and the cars its rafts. And marrow and fat and blood constituted its currents. And it was calculated to strike terror into the hearts of the spectators. And dreadful to behold, and fearful in the extreme, and resounding with the yells of ferocious beasts, keen edged weapons constituted its crocodiles. And Rakshasas and other cannibals haunted it from one end to the other. And strings of pearls constituted its ripples, and various excellent ornaments, its bubbles. And having swarms of arrows for its fierce eddies and steeds for its tortoises, it was incapable of being crossed. And the mighty car warrior constituted its large island, and it resounded with the bleat of conchs and the sound of drums. And the river of blood that Partha created was incapable of being crossed. Indeed, so swift-handed was Arjuna that the spectators could not perceive any interval between his taking up an arrow, and fixing it on the bow-string, and letting it off by a stretch of the Gandiva.'"

Section 63

"Vaisampayana said, 'Then while a great havoc was being made among the Kurus, Santanu's son, Bhishma, and grandsire of the Bharatas rushed at Arjuna, taking up an excellent bow adorned with gold, and many arrows also of keen points and capable of piercing into the very vitals of the foe and afflicting him sorely. And in consequence of a white umbrella being held over his head, that tiger among men looked beautiful like unto a hill at sunrise. And the son of Ganga, blowing his conch cheered the sons of Dhritarashtra, and wheeling along his right came upon Vibhatsu and impeded his course. And that slayer of hostile heroes, the son of Kunti, beholding him approach, received him with a glad heart, like a hill receiving a rain-charged cloud. And Bhishma, endued with great energy, pierced Partha's flag-staff with eight arrows. The arrows reaching the flag-staff of Pandu's son, struck the blazing ape and those creatures also stationed in the banner-top. And then the son of Pandu, with a mighty javelin of sharp-edge cut of Bhishma's umbrella which instantly fell on the ground. And then the light-handed son of Kunti struck his adversary's flag-staff also with many shafts, and then his steeds and then the couple of drivers that protected Bhishma's flanks. And unable to bear this, Bhishma though cognisant of the Pandava's might, covered Dhananjaya with a powerful celestial weapon. And the son of Pandu, of immeasurable soul, hurling in return a celestial weapon at Bhishma, received that from Bhishma like a hill receiving a deep mass of clouds. And the encounter that took place between Partha and Bhishma, was fierce and the Kaurava warriors with their troops stood as lookers on. And in the conflict between Bhishma and the son of Pandu, shafts striking against shafts shone in the air like fireflies in the season of rains. And, O king, in consequence of Partha's shooting arrows with both his right and left hands, the bent Gandiva seemed like a continuous circle of fire. And the son of Kunti then covered Bhishma with hundreds of sharp and keen-edged arrows, like a cloud covering the mountain-breast with its heavy downpour. And Bhishma baffled with the own arrows that arrowy shower, like the bank resisting the swelling sea, and covered the son of Pandu in return. And those warriors, cut into a thousand pieces in battle, fell fast in the vicinity of Falguna's car. And then there was a downpour, from the car of Pandu's son, of arrows furnished with golden wing, and raining through the sky like a flight of locusts. And Bhishma again repelled that arrowy shower with hundreds of whetted shafts shot by him. And then the Kauravas exclaimed.--Excellent! Excellent!--Indeed, Bhishma hath performed an exceedingly difficult feat inasmuch as he hath fought with Arjuna. Dhananjaya is mighty and youthful, and dexterous and swift of hand. Who else, save Bhishma, the son of Santanu, or Krishna, the son of Devaki, or the mighty son of Bharadwaja, the foremost of preceptors, is able to bear the impetus of Partha in battle? And repelling weapons with weapons, those two bulls of the Bharata race, both endued with great might, fought on playfully and infatuated the eyes of all created beings. And those illustrious warriors ranged on the field of battle, using the celestials weapons obtained from Prajapati and Indra, and Agni and the fierce Rudra, and Kuvera, and Varuna, and Yama, and Vayu. And all beings were greatly surprised, upon beholding those warriors engaged in combat. And they all exclaimed,--Bravo Partha of long arms? Bravo Bhishma! Indeed, this application of celestial weapons that is being witnessed in the combat between Bhishma and Partha is rare among human beings."

"Vaisampayana continued, 'Thus raged that conflict with weapons between those warriors conversant with all weapons. And when that conflict of celestial weapons ceased, then commenced a conflict with arrows. And Jishnu approaching his opponent, cut of with an arrow sharp like a razor the gold-decked bow of Bhishma. Within the twinkling of the eye, however, Bhishma, that mighty-armed and great car-warrior, took up another bow and stringed it. And inflamed with wrath, he showered upon Dhananjaya a cloud of arrows. And Arjuna, too, endued with great energy, rained upon Bhishma innumerable sharp-pointed and keen-edged arrows. And Bhishma also shot clouds of arrows upon Pandu's son. And conversant with celestial weapons and engaged in shooting and each other, arrows of keen points, no distinction, O king, could then be perceived between those illustrious warriors. And that mighty car-warrior, Kunti's son, covered with a diadem, and the heroic son of Santanu, obscured the ten directions with their arrows. And the Pandava covered Bhishma, and Bhishma also covered the Pandava, with clouds of shafts. And, O king, wonderful was this combat that took place in this world of men. And the heroic warriors that protected Bhishma's car, slain by the son of Pandu, fell prostrate, O monarch, beside the car of Kunti's son. And the feathery arrows of Svetavahana, shot from the Gandiva, fell in all directions as if with the object of making a wholesale slaughter of the foe. And issuing forth from his car those blazing arrows furnished with golden wings looked like rows of swans in the sky. And all the celestials with Indra, stationed in the firmament, gazed with wonder upon another celestial weapon hurled with great force by that wonderful archer Arjuna. And beholding that wonderful weapon of great beauty, the mighty Gandiva, Chitrasena, highly pleased, addressed the lord of celestials, saying, 'Behold these arrows shot by Partha coursing through the sky in one continuous line. Wonderful is the dexterity of Jishnu in evolving this celestial weapon! Human beings are incapable of shooting such a weapon, for it does not exist among men. How wonderful again is this concourse of mighty weapons existing from days of old! No interval can be perceived between his taking up the arrows, fixing them on the bow-string, and letting them off by stretching the Gandiva. The soldiers are incapable of even looking at the son of Pandu, who is like unto the midday sun blazing in the sky. So also none ventures to look at Bhishma, the son of Ganga. Both are famous for their achievements, and both are of fierce prowess. Both are equal in feats of heroism, and both are difficult of being vanquished in battle.'

'Thus addressed by the Gandharva about that combat between Partha and Bhishma, the lord of the celestials, O Bharata, paid proper respect unto both by a shower of celestial flowers. Meanwhile, Bhishma, the son of Santanu, assailed Arjuna on the left side, while that drawer of the bow with either hands was on the point of piercing him. And at this, Vibhatsu, laughing aloud, cut off with an arrow of keen edge and furnished with vulturine wings, the bow of Bhishma, that hero of solar effulgence. And then Dhananjaya, the son of Kunti, pierced Bhishma in the breast with ten shafts although the latter was contending with all his prowess. And sorely afflicted with pain Ganga's son of mighty arms and irresistible in battle, stood for a long time leaning on the pole of his car. And beholding him deprived of consciousness the driver of his car-steeds, calling to mind the instructions about protecting the warriors when in a swoon, led him away for safety.'"

Section 64

"Vaisampayana said, 'After Bhishma had fled, leaving the van of battle, the illustrious son of Dhritarashtra hoisting high flag approached Arjuna, bow in hand and setting up a loud roar. And with a spear-headed shaft shot from his bow stretched to the ear, he pierced on the forehead of that terrible bowman of fierce prowess, Dhanajaya, ranging amidst the foes. And pierced with that keen shaft of golden point on the forehead, that hero of famous deeds looked resplendent, O king, like unto a beautiful hill with a single peak. And cut by that arrow, the warm life-blood gushed out profusely from the wound. And the blood trickling down his body shone beautifully like a wreath of golden flowers. And struck by Duryodhana with the shaft, the swift-handed Arjuna of unfailing strength, swelling with rage, pierced the king in return, taking up arrows that were endued with the energy of snakes of virulent poison. And Duryodhana of formidable energy attacked Partha, and Partha also, that foremost of heroes, attacked Duryodhana. And it was that those foremost of men, both born in the race of Ajamida, struck each other alike in the combat. And then (seated) on an infuriate elephant huge as a mountain and supported by four cars, Vikarna rushed against Jishnu, the son of Kunti. And beholding that huge elephant, advancing with speed, Dhananjaya struck him on the head between the temples with an iron arrow of great impetus shot from the bow-string stretched to the ear. And like the thunderbolt hurled by Indra splitting a mountain, that arrow furnished with vulturine wings, shot by Partha, penetrated, up to the very feathers, into the body of that elephant huge as hill. And sorely afflicted by the shaft, that lord of the elephant species began to tremble, and deprived of strength fell down on the ground in intense anguish, like the peak of mountain riven by thunder. And that best of elephants falling down on the earth, Vikarna suddenly alighting in great terror, ran back full eight hundred paces and ascended on the car of Vivingsati. And having slain with that thunder-like arrow that elephant huge as a mighty hill and looking like a mass of clouds, the son of Pritha smote Duryodhana in the breast with another arrow of the same kind. And both the elephant and the king having thus been wounded, and Vikarna having broken and fled along with the supporters of the king's car, the other warriors, smitten with the arrows shot from the Gandiva, fled from the field in panic. And beholding the elephant slain by Partha, and all the other warriors running away, Duryodhana, the foremost of the Kurus, turning away his car precipitately fled in that direction where Partha was not. And when Duryodhana was fast running away in alarm, pierced by that arrow and vomitting forth blood, Kiritin, still eager for battle and capable of enduring every enemy, thus censured him from wrath, 'Sacrificing thy great fame and glory, why dost thou fly away, turning the back? Why are not those trumpet? sounded now, as they were when thou hadst set out from thy kingdom? Lo, I am an obedient servant of Yudhishthira, myself being the third son of Pritha, standing here for battle. Turn back, show me thy face, O son of Dhritarashtra, and bear in thy mind the behaviour of kings. The name Duryodhana bestowed on thee before is hereby rendered meaningless. When thou runnest away, leaving the battle, where is thy persistence in battle? Neither do I behold thy body-guards. O Duryodhana, before nor behind. O foremost of men, fly thou away and save thy life which is dear from the hands of Pandu's son.'"

Section 65

"Vaisampayana said, 'Thus summoned to battle by the illustrious hero, Dhritarashtra's son turned back stung by those censures, like an infuriate and mighty elephant pricked by a hook. And stung by those reproaches and unable to bear them, that mighty and brave car-warrior endued with great swiftness, turned back on his car, like a snake that is trampled under foot. And beholding Duryodhana turn back with his wounds, Karna, that hero among men, decked with a golden necklace, stopped the king on the way and soothing him, himself proceeded along the north of Duryodhana's car to meet Partha in battle. And the mighty-armed Bhishma also, the son of Santanu, turning back his steeds decked with gold, enormous in size, and of tawny hue, rushed bow in hand, for protecting Duryodhana from Partha's hand. And Drona and Kripa and Vivingsati and Dussasana and others also, quickly turning back, rushed forward with speed with drawn bows and arrows fixed on the bow-strings, for protecting Duryodhana. And beholding those divisions advance towards him like the swelling surges of the ocean, Dhananjaya, the son of Pritha, quickly rushed at them like a crane rushing at a descending cloud. And with celestial weapons in their hands, they completely surrounded the son of Pritha and rained on him from all sides a perfect shower of shafts, like clouds showering on the mountain breast a heavy downpour of rain, And warding off with weapons, all the weapons of those bulls among the Kurus, the wielder of the Gandiva who was capable of enduring all foes, evolved another irresistible weapon obtained from Indra, called Sanmohana. And entirely covering the cardinal and other directions with sharp and keen-edged arrows furnished with beautiful feathers, that mighty hero stupefied their senses with the twang of the Gandiva. And once more, taking up with both his hands that large conch of loud blare, Partha, that slayer of foes, blew it with force and filled the cardinal and other points, the whole earth, and sky, with that noise. And those foremost of the Kuru heroes were all deprived of their senses by the sound of that conch blown by Partha. And all of them stood still, their bows, from which they were never separated, dropping down from their hands. And when the Kuru army became insensible, Partha calling to mind the words of Uttara, addressed the son of the Matsya king, saying, 'O best of men, go thou among the Kurus, so long as they remain insensible, and bring away the white garments of Drona and Kripa, and the yellow and handsome ones of Karna, as also the blue ones of the king and Drona's son. Methinks, Bhishma is not stupefied, for he knoweth how to counteract this weapon of mine. So, pass thou on, keeping his steeds to thy left; for those that are sensible should thus be avoided,' Hearing these words, the illustrious son of Matsya, giving up the reins of the steeds, jumped down from the car and taking off the garments of the warriors, came back to his place. And the son of Virata then urged the four handsome steeds with flanks adorned with golden armours. And those white steeds, urged on, took Arjuna away from the midst of battle-field and beyond the array of the infantry bearing standards in their hands. And, Bhishma, beholding that best of men thus going away, struck him with arrows. And Partha, too, having slain Bhishma's steeds, pierced him with ten shafts. And abandoning Bhishma on the field of battle, having first slain his car-driver, Arjuna with a good-looking bow in hand came out of that multitude of cars, like the sun emerging from the clouds. And Dhritarashtra's son, that foremost of heroes among the Kurus, recovering his senses, saw the son of Pritha standing like the lord of the celestials, alone on the battle-field. And he said in hurry (unto Bhishma), 'How hath this one escape from thee? Do thou afflict him in such a way that he may not escape.' And at this, Santanu's son, smiling, said unto him, 'Where had been this sense of thine, and where had been thy prowess too, when thou hadst been in a state of unconsciousness renouncing thy arrows and handsome bow? Vibhatsu is not addicted to the commission of atrocious deeds; nor is his soul inclined to sin. He renounceth not his principles even for the sake of the three worlds. It is for this only that all of us have not been slain in this battle. O thou foremost of Kuru heroes, go back to the city of the Kurus, and let Partha also go away, having conquered the kine. Do thou never foolishly throw away thy own good. Indeed, that which leadeth to one's welfare ought to be accomplished.'

"Vaisampayana continued, 'Having listened to the words of the grandsire that tended to his own welfare, the wrathful king Duryodhana no longer eager for battle, drew a deep sigh and became silent. And reflecting that the advice of Bhishma was beneficial and seeing that the Pandavas gaining in strength, the other warriors also, desirous of protecting Duryodhana, resolved to return. And beholding those foremost of Kuru heroes departing for their city, Dhananjaya, the son of Pritha, with a cheerful heart followed them for a while, desirous of addressing and worshipping them. And having worshipped the aged grandsire--the son of Santanu, as also the preceptor Drona, and having saluted with beautiful arrows Drona's son and Kripa and other venerable ones among the Kurus, the son of Pritha broke into fragments Duryodhana's crown decked with precious gems, with another arrow. And having saluted all the venerable and brave warriors thus, he filled the three worlds with the twang of the Gandiva. And suddenly blowing his conch called Devadatta, the hero pierced the hearts of all his foes. And having humbled the hostile, he looked resplendent on his car decked with a handsome flag. And beholding the Kurus depart, Kiritin cheerfully said unto Matsya's son, 'Turn back thy steeds; thy kine have been recovered; the foe is going away and do thou also return to thy city with a cheerful heart.' And the celestials also, having witnessed that most wonderful encounter between Falguna and the Kurus, were highly delighted, and went to their respective abodes, reflecting upon Partha's feats.'"

Section 66

"Vaisampayana said, 'Having vanquished the Kurus in battle, that one with eyes like those of a bull brought back that profuse cattle wealth of Virata. And while the Dhritarashtra, after their rout, were going away, a large number of Kuru-soldiers issuing out of the deep forest appeared with slow steps before Partha, their hearts afflicted with fear. And they stood before him with joined palms and with hair dishevelled. And fatigued with hunger and thirst, arrived in a foreign land, insensible with terror, and confused in mind, they all bowed down unto the son of Pritha and said,--We are thy slaves.'

"Arjuna said, 'Welcome, blessed be ye. Go ye away. Ye have no cause of fear. I will not take the lives of them that are afflicted. Ye have my assurance of protection.

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of assurance, the assembled warriors greeted him with benedictions in praise of his achievements and fame and wishing him long life. And the Kauravas were unable to confront Arjuna while after routing the foe he proceeded towards the city of Virata, like an elephant with rent temples. And having routed the whole army of the Kuru like a violent wind scattering the clouds, that slayer of foes, Partha, regardfully addressing the prince of Matsya, said, 'It is known to thee alone, O child, that the sons of Pritha are all living with thy father. Do not eulogise them upon entering the city, for then the king of the Matsyas may hide himself in fear. On the other hand, entering the city, do thou proclaim in the presence of thy father that the deed is thy own, saying,--By me hath the army of the Kurus been vanquished and by me have the kine been recovered from the foe!'

"Uttara said, 'The feat thou hast achieved is beyond my power. I do not possess the ability to achieve it. I shall not, however, O Savyasachin, discover thee to my father, as long as thou wilt not tell me to do it.'

"Vaisampayana continued, 'Having vanquished the hostile army and wrested the whole of the cattle wealth from the Kurus, Jishnu returned again to the cemetery and having approached the same Sami tree stood there with body mangled by the arrows of the enemy. Then that terrible monkey blazing like fire ascended into the sky with those other creatures in the flag-staff. And the illusion created (by Viswakarma) melted away and Uttara's own banner bearing the device of a lion was set up on the car again. And having replaced the arrows and quivers of those foremost of the Kuru princes, and also that other weapon the (Gandiva) which enhances the fierceness of a battle, the illustrious prince of Matsya set out for the city with a glad heart, having Kiritin as his charioteer. And having achieved an exceedingly mighty feat and slain the foe, Partha also, that slayer of foes, binding his hair into a braid as before, took the reins from Uttara's hands. And that illustrious hero entered the city of Virata, with a cheerful heart rehabilitating himself as Vrihannala, the car-driver of Uttara.'

"Vaisampayana continued, 'When all the Kauravas utterly routed and vanquished, set out in a dejected mood for Hastinapura, Falguna, on his way back, addressed Uttara, saying, 'O prince, O hero of mighty arms, seeing the kine escorted in advance of us by the cowherds, we shall enter Virata's metropolis in the afternoon, having tended the steeds with drink and a bath. Let the cowherds, despatched by thee, speedily repair to the city with the good news and proclaim thy victory.'

"Vaisampayana continued, 'Agreeable to Arjuna's words, Uttara speedily ordered the messengers, saying, 'Go ye and proclaim the king's victory. The foe hath been routed, and the kine have been recovered. And the Matsya and the Bharata princes having thus consulted together re-approached the same Sami tree. And gratified with the victory they had won, and arrived at the foot of the Sami tree, they wore on their persons and took up on their car the ornaments and robes they had left there. And having vanquished the whole hostile army and recovered the whole of the wealth from the Kurus, the heroic son of Virata returned to the city with Vrihannala as his car-driver.'"

Section 67

"Vaisampayana said, 'Having speedily recovered his wealth Virata owning a large army entered his city with a cheerful heart, accompanied by the four Pandavas. And having vanquished the Trigartas in battle and recovered all the kine, that mighty monarch, along with the sons of Pritha, looked resplendent and blazed forth in beauty. And as the brave king, that enhancer of the joys of friends, was seated on his throne, all his subjects headed by the Brahmanas stood before him. And worshipped by them, the king of the Matsyas, at the head of his army, saluted the Brahmanas and his subjects in return and dismissed them cheerfully. And Virata, the king of the Matsyas owning a large army, enquired after Uttara, saying, 'Where hath Uttara gone?' And the women and the maidens of the palace and the other females living in the inner apartments joyfully said unto him, 'Our kine having been seized by the Kurus, Bhuminjaya incensed at this and from excess of bravery hath issued forth alone with only Vrihannala as his second, for vanquishing the six mighty car-warriors, Bhishma the son of Santanu, and

Kripa, and Karna, and Duryodhana, and Drona, and Drona's son who have all come with the Kuru army.'

"Vaisampayana continued, 'Then king Virata, hearing that his brave son had gone forth with only one car and with Vrihannala as his car-driver, became filled with grief, and addressing his chief counsellors, said, 'Without doubt, the Kauravas and other lords of earth, learning the defeat of the Trigartas, will never keep their ground. Therefore, let those of my warriors that have not been wounded by the Trigartas go out, accompanied by a mighty force, for the protection of Uttara.' And saying this, the king speedily despatched, for the sake of his son, horses and elephants and cars and a large number of foot-soldiers, equipped and decked with various kinds of weapons and ornaments. And it was thus that Virata, the king of the Matsyas, owning a large army, quickly ordered out a large division consisting of four kinds of troops. And having done this, he said, 'Learn ye, without loss of time whether the prince liveth still or not! I myself think that he who hath got a person of the neuter sex for his car-driver is not alive.'

"Vaisampayana continued, 'Then king Yudhishthira the just, smilingly said unto the afflicted king Virata, 'If, O monarch, Vrihannala hath been his charioteer, the foe will never be able to take away thy kine today. Protected by that charioteer, thy son will be able to vanquish in battle all the lords of earth allied with the Kurus, indeed, even the gods and the Asuras and the Siddhas and the Yakshas together.'

"Vaisampayana continued, 'Meanwhile, the swift-footed messengers despatched by Uttara, having reached Virata's city, gave tidings of the victory. And the minister-in-chief then informed the king of everything, viz., the great victory that had been won, the defeat of the Kurus, and the expected arrival of Uttara. And he said, 'All the kine have been brought back, the Kurus have been defeated, and Uttara, that slayer of foes, is well with his car-driver.' Then Yudhishthira said, 'By good luck it is that the kine have been recovered and the Kurus routed. I do not, however, regard it strange that thy son should have vanquished the Kurus, for his victory is assured that hath Vrihannala for his charioteer.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing of the victory of his son possessed of immeasurable might, king Virata became so glad that the bristles of his body stood erect. And having made presents of raiments unto the messengers, he ordered his ministers, saying, 'Let the highways be decorated with flags, and let all the gods and goddesses be worshipped with flowery offerings. And let princes and brave warriors, and musicians and harlots decked in ornaments, march out to receive my son. And let the bellman, speedily riding an intoxicated elephant, proclaim my victory at places where four roads meet. And let Uttara, too, in gorgeous attire and surrounded by virgins and chanters of eulogies, go forth to receive my son.'

"Vaisampayana continued, 'Having listened to these words of the king, all the citizens with auspicious things in hand, and many amongst them with cymbals and trumpets and conchs, and beautiful women attired in gorgeous robes, and reciters of auspicious and sacred hymns, accompanied by encomiasts and minstrels, and drummers and other kinds of musicians issued forth from the city of the mighty Virata to welcome Uttara of immeasurable prowess. And having despatched troops and maidens and courtezens decked in ornaments, the wise king of the Matsyas cheerfully said these words, 'O Sairindhri, fetch the dice. And, O Kanka, let the play commence.' The son of Pandu replied, saying, 'We have heard it said that one whose heart is filled with joy should not play with a cunning gambler. I do not therefore, dare gamble with thee that are so transported with joy. I am ever desirous of doing what is for thy good. Let the play, however, commence if it pleases thee.'

"Virata said, 'My female slaves and kine, my gold and whatsoever other wealth I have, nothing of all this shall thou be able to protect today even if I do not gamble.' Kanka said in reply, 'O monarch, O bestower of honours, what business hast thou with gamble which is attended with numerous evils? Gambling is fraught with many evils; it should, therefore, be shunned. Thou mayst have seen or at least heard of Yudhishthira, the son of Pandu. He lost his extensive and prosperous kingdom and his god-like brothers at dice. For this, I am averse to gambling. But if thou likest, O king, I will play.'

"Vaisampayana continued, 'While the play was going on, Matsya said unto the son of Pandu, 'Lo, the Kauravas that are so formidable have been vanquished in battle by my son.' Upon this, the illustrious king Yudhishthira said, 'Why should not he conquer that hath Vrihannala for his charioteer?'

'Thus addressed, King Matsya became angry and said unto Pandu's son, 'Thou wretch of a Brahmana, dost thou compare one of the neuter sex with my son! Hast thou no knowledge of what is proper and what improper for one to say? Without doubt, thou disregardest me. Why should not my son vanquish all those with Bhishma and Drona as their leaders? O Brahmana, for friendship only I pardon thee this thy offence. Thou must not, however, say so again if thou wishest to live.'

"Yudhishthira said, 'There where Bhishma and Drona and Drona's son and the son of Vikartana and Kripa and king Duryodhana and other royal and mighty car-warriors are assembled or there where Indra himself is surrounded by the Maruts, what other person than Vrihannala can fight, encountering them all! None hath been, none will be, his equal in strength of arms! Indeed, it is Vrihannala only whose heart is filled with joy at sight of a terrible conflict. It is he who had vanquished the celestials and the Asuras and human beings fighting together. With such a one for his ally, why should not thy son conquer the foe? Virata said, 'Repeatedly forbidden by me, thou dost not yet restrain thy tongue. If there is none to punish, no one would practise virtue.'

"Vaisampayana continued, 'Saying this, the king inflamed with anger forcibly struck Yudhishthira in the face with a dice, and reproached him angrily, saying, 'Let it not occur again! And having been violently struck, blood began to flow from his nose. But the son of Pritha held it in his hands before it fell on the ground. And the virtuous Yudhishthira then glanced at Draupadi who was standing by his side. Ever obedient to the wishes of her lord, the faultless Draupadi, understanding his meaning, and bringing a golden vessel filled with water, received the blood that flowed from his nose. Meanwhile; Uttara, entertained with sweet perfumes of diverse kinds and decked with floral chaplets, slowly entered the city, received with respect by the citizens, the women, and the people of the provinces. And approaching the gate of the palace he sent the news of his arrival to his father. And the porter then, approaching the king, said, 'Thy son Uttara, waiteth at the gate with Vrihannala as his companion.' And the Matsya king, with a cheerful heart, said unto him, 'Do thou usher both, as I am very anxious to see them.' Then Yudhishthira, the king of t e Kurus, gently whispered unto the ears of the warder, 'Let Uttara enter alone; Vrihannala must not come in. Such is the vow of that hero of mighty arms that whoever causeth a wound on my person or sheddeth my blood except in battle, shall not live. Inflamed with rage he will never bear patiently to see me bleeding, but will slay Virata even now with his counsellors and troops and steeds.'"

Section 68

"Vaisampayana said, 'Then Bhuminjaya, the eldest son of the king, entered, and having worshipped the feet of his father approached Kanka. And he beheld Kanka covered with blood, and seated on the ground at one end of the court, and waited upon by the Sairindhri. And seeing this, Uttara asked his father in a hurry, saying, 'By whom, O king, hath this one been struck? By whom hath this sinful act been perpetrated?'

"Virata said, 'This crooked Brahmana hath been struck by me. He deserveth even more than this. When I was praising thee, he praised that person of the third sex.'

"Uttara said, 'Thou hast, O king, committed an improper act. Do thou speedily propitiate him so that the virulent poison of a Brahmana's curse may not consume thee to thy roots!'

"Vaisampayana continued, 'Having heard the words of his son, Virata, that enhancer of the limits of his kingdom, began to soothe Kunti's son, who was like unto a fire hid in ashes, for obtaining his forgiveness. And unto the king desirous of obtaining his pardon the Pandava replied, 'O king, I have long ago forgiven it. Anger I have none. Had this blood from my nostrils fallen on the ground, then, without doubt, thou, O monarch, wouldst have been destroyed with thy kingdom. I do not, however, blame thee, O king, for having struck an innocent person. For, O king, they that are powerful generally act with unreasoning severity.'

"Vaisampayana continued, 'When the bleeding had stopped, Vrihannala entered (the council-room) and having saluted both Virata and Kanka, stood silent. And the king, having appeased the chief of the Kurus, began to praise, in Savyasachin's hearing, Uttara who had returned from the battle. And the king said, 'O enhancer of the joys of Kekaya's princess, in thee have I truly a son! I never had nor shall have, a son that is equal to thee! How, indeed, couldst thou, O Child, encounter that Karna who leaveth not a single mark unhit amongst even a thousand that he may aim at all at once? How couldst thou, O child, encounter that Bhishma who hath no equal in the whole world of men? How also couldst thou, O child, encounter Drona, that foremost of all wielders of weapons, that preceptor of the Vrishnis and Kauravas, twice-born one who may be regarded as the preceptor of all the Kshatriyas? How couldst thou meet in battle the celebrated Aswatthaman? How couldst thou, O child, encounter that Duryodhana, the prince who is capable of piercing even a mountain with his mighty arrows? My foes have all been thrashed. A delicious breeze seems to blow around me. And since thou hast recovered in battle the whole of my wealth that had been seized by the Kurus, it seems that all those mighty warriors were struck with panic. Without doubt, thou, O bull amongst men, has routed the foe and snatched away from them my wealth of kine, like his prey from a tiger.'"

Section 69

"Uttara said, 'The kine have not been recovered by me, nor have the foe been vanquished by me. All that hath been accomplished by the son of a deity. Capable of striking like a thunderbolt, that youth of celestial origin, beholding me running away in fear, stopped me and himself mounted on my car. It was by him that the kine have been recovered and the Kauravas vanquished. The deed, O father, is that hero's and not mine. It was he that repulsed with arrows Kripa and Drona and Drona's son of powerful energy, and the Suta's son and Bhishma. That mighty hero then spoke unto the affrighted prince Duryodhana who was running away like the leader of a head of elephants, these words, 'O prince of the Kuru race, I do not see that thou art safe by any means even at Hastinapura. Protect thy life by putting forth thy might. Thou shalt not escape me by flight. Therefore, make up thy mind for fight. If victorious, the sovereignty of the earth will be thine, or if slain, heaven itself will be thine.'

'Thus addressed, king Duryodhana--that tiger among men surrounded by his counsellors,--sighing on his car like a snake turned back, showered arrows endued with the speed and force of thunderbolts. Beholding all this, venerable sire, my thighs began to quake. Then that celestial youth pierced with arrows the Kuru army consisting of leonine warriors. And having pierced and afflicted that crowd of cars, that youth, stout as the lion, laughed at them and robbed them of their clothes and attires. Indeed, the six great car-warriors of the Kurus were vanquished by that hero alone, even like herds of animals ranging in the forest by a single tiger in rage.'

"Virata said, 'Where is that mighty-armed and famous youth of celestial origin, that hero who recovered in battle my wealth that had been seized by the Kurus? I am anxious to behold and worship that mighty warrior of celestial origin who hath saved thee and my kine also.'

"Uttara replied, 'The mighty son of a deity disappeared there and then. I think, however, that he will show himself either tomorrow or the day after.'

"Vaisampayana continued, 'Virata, that owner of a large army, remained ignorant of the son of Pandu who was thus described unto him by Uttara, and who was living in the palace in disguise. And permitted by the high-souled Virata, Partha presented with his own hands the garments he had brought, unto Virata's daughter. And the beautiful Uttara, obtaining those new and costly clothes of diverse kinds, became highly glad, along with the son of the Matsya king.'"

Section 70

"Vaisampayana said, 'Then, on the third day, attired in white robes after a bath, and decked in ornaments of all kinds, those great car-warriors, the five Pandava brothers, having accomplished their row, and with Yudhishthira at their head, looked resplendent as they entered the palace-gate like five intoxicated elephants. And having entered the council-hall of Virata, they took their seats on the thrones reserved for kings, and shone brilliantly like fires on the sacrificial altar. And after Pandavas had taken their seats, Virata, that lord of earth, came there for holding his council and discharging other royal offices. And beholding the illustrious Pandavas blazing like fires, the king reflected for a moment. And them, filled with wrath, the Matsya king spoke unto Kanka seated there like a celestial and looking like the lord of celestials surrounded by the Maruts. And he said, 'A player at dice thou wert employed by me as a courtier! How couldst thou occupy the royal seat thus attired in handsome robes and ornaments?"

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Virata, O king, and desirous of jesting with him, Arjuna smilingly said in reply, 'This person, O king, deserveth to occupy the same seat with Indra himself. Devoted to the Brahmanas, acquainted with the Vedas, indifferent to luxury and carnal enjoyments, habitually performing sacrifices, steady in vows, this one, indeed, is the very embodiment of virtue, The foremost of all Persons endued with energy and superior to every body on earth in intelligence, devoted to asceticism, he is conversant with various weapons. No other person among the mobile and immobile creatures of the three worlds possesseth or will ever possess such knowledge of weapons. And there is none even amongst the gods, or Asuras, or men, or Rakshasas, or Gandharvas, or Yaksha chiefs, or Kinnaras--or mighty Uragas, who is like him. Endued with great foresight and energy, beloved by the citizens and inhabitants of the provinces, he is the mightiest of car-warriors amongst the sons of Pandu. A performer of sacrifices, devoted to morality, and of subdued passions, like unto a great Rishi, this royal sage is celebrated over all the worlds. Possessed of great strength and great intelligence, able and truthful, he hath all his senses under complete control. Equal unto Indra in wealth and Kuvera in hoarding, he is the protector of the worlds like unto Manu himself of mighty prowess. Endued with great might, he is even such. Kind unto all creatures he is no other than the bull of the Kuru race, king Yudhishthira the just. The achievements of this king resemble the sun himself of blazing effulgence. And his fame hath travelled in all directions like the rays of that luminary. And like the rays following the risen sun of blazing effulgence, ten thousand swift elephants followed him, O king, when he dwelt among the Kurus. And, O king, thirty thousand cars decked in gold and drawn by the best steeds, also used to follow him then. And full eight hundred bards adorned with ear-rings set with shining gems, and accompanied by minstrels, recited his praises in those days, like the Rishis adorning Indra. And, O king, the Kauravas and other lords of earth always waited upon him like slaves, as the celestials upon Kuvera. This eminent king, resembling the bright-rayed sun, made all lords of earth pay tribute unto him like persons of the agricultural class. And eighty-eight thousands of high-souled Snatakas depended for their subsistence upon this king practising excellent vows. This illustrious lord protected the aged and the helpless, the maimed and the blind, as his sons, and he ruled over his subjects virtuously. Steady in morality and self-control, capable of restraining his anger, bountiful, devoted to the Brahmanas, and truthful, this one is the son of Pandu. The prosperity and prowess of this one afflict king Suyodhana with his followers including Kama and Suvala's son. And, O lord of men, the virtues of this one are incapable of being enumerated. This son of Pandu is devoted to morality and always abstains from injury. Possessed of such attributes, doth not this bull among kings, this son of Pandu, deserve, O monarch, to occupy a royal seat?'"

Section 71

"Virata said, 'If this one, indeed, be the Kuru king Yudhisthira the son of Kunti, which amongst these is his brother Arjuna, and which, the mighty Bhima. Which of these is Nakula, and which Sahadeva and where is the celebrated Draupadi? After their defeat at dice, the sons of Pritha have not been heard of by any one.'

"Arjuna said, 'Even this one, O king, who is called Vallava and is thy cook, is that Bhima of mighty arms and terrible prowess and furious impetus. It was he who slew the furious Rakshasas on the mountains of Gandhamadana, and procured for Krishna celestial flowers of great fragrance. Even he is that Gandharva, who slew the Kichaka of wicked soul and it was he who killed tigers and bears and boars in the inner apartment of thy palace. He who had been the keeper of thy horse is that slayer of foes called Nakula, and this one is Sahadeva, the keeper of thy kine. Both these sons of Madri are great car-warriors, possessed of great fame and beauty of person. These two bulls of the Bharata race, attired in handsome robes and decked in excellent ornaments, are a match for a thousand great car-warriors. And even this lady of eyes like lotus-petals and slender-waist and sweet smiles is Drupada's daughter, thy wife's Sairindhri, for whose sake, O king, the Kichakas were slain. I am, O king, Arjuna who, it is evident, thou hast heard, is that son of Pritha, who is Bhima's junior and the senior of the twins! We have, O king, happily passed in thy abode the period of non-discovery, like infants in the womb!'

"Vaisampayana continued, 'After Arjuna had pointed out those heroes--the five Pandavas, the son of Virata then spoke of Arjuna's prowess. And Uttara once again identified the sons of Pritha. And the prince said, 'That one whose complexion is bright like that of pure gold, who is stout like a full-grown lion, whose nose is so prominent, whose eyes are large and expansive, and whose face is broad and of coppery hue, is the king of the Kurus. And behold, that one whose tread is like that of an infuriate elephant, whose complexion is like that of heated gold, whose shoulders are broad and expanded, and whose arms are long and thick, is Vrikodara. And he who stands by his side, that youth of darkish hue, who is like unto a leader of a herd of elephants, whose shoulders are broad like those of a lion, whose tread is like that of a mighty elephant, and whose eyes are large and expansive like lotus-leaves, is Arjuna that foremost of bowmen. All lo, close to the king, are those foremost of men, the twins, like unto Vishnu and Indra, and who have no equals, in the world of men, in beauty, might, and behaviour. And close by them, behold, standeth Krishna, beautiful as gold, like unto the very embodiment of light, possessing the complexion of the blue lotus, like unto a celestial damsel, and resembling the living embodiment of Lakshmi herself.'

"Vaisampayana continued, 'Then Virata's son began to describe the prowess of Arjuna, saying, 'Even this one is he that slew the foe, like unto a lion devastating a flock of deer. Even he ranged through, crowds of hostile cars, slaying their best of car-warriors. By him was slain a huge, infuriate elephant by means of a single arrow. Pierced by him, that huge beast having its flanks adorned with an armour of gold, fell down piercing the earth with his tusks. By him have the kine been recovered and the Kauravas vanquished in battle. My ears have been deafened by the blare of his conch. It was by this hero of fierce deeds that Bhishma and Drona, along with Duryodhana, were vanquished. That achievement is his and not mine.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of his, the mighty king of the Matsyas, considering himself guilty of having offended Yudhishthira, said unto Uttara in reply, 'I think the time hath come for me to propitiate the sons of Pandu. And, if thou likest, I shall bestow my daughter Uttara upon Arjuna.'

"Uttara said, 'Worthy of our adorations and worship and respect, the time hath come for worshipping the illustrious sons of Pandu who deserve to be worshipped by us.'

"Virata said, 'When brought under the foe's subjection in battle, it was Bhimasena that rescued me. My kine also have been recovered by Arjuna. It is through the might of their arms that we have obtained victory in battle. Such being the case, all of us, with our counsellors, shall propitiate Yudhishthira the son of Kunti. Blessed be thou, with all thy brothers, O bull among the sons of Pandu. If, O king, we have ever said or done anything in ignorance to offend thee, it behoveth thee to forgive us. The son of Pandu is virtuous.'

"Vaisampayana continued, 'Then the high-souled Virata, delighted greatly, approached king Yudhishthira and made an alliance with him, and offered him his whole kingdom together with the sceptre and treasury and metropolis. And addressing all the Pandavas, and especially Dhananjaya, the mighty king of the Matsyas repeatedly said, 'By good luck it is that I see you.' And having again and again embraced Yudhishthira and Bhima and the sons of Madri, and smelt their heads, Virata, that owner of a large army, was not satiated with gazing at them. And being highly pleased, he said unto king Yudhishthira, 'By good luck it is that I see you safe from woods. By good luck it is that ye have accomplished with difficulty the period of exile, undiscovered by those wicked wights. I make over my entire kingdom to the sons of Pritha, and what else I have. Let the sons of Pandu accept these without the slightest hesitation. And let Dhananjaya, called also Savyasachin, accept the hand of Uttara: for that best of men is fit to be her lord.' Thus addressed, king Yudhishthira the just cast a look upon Dhananjaya, the son of Pritha. And looked at by his brother, Arjuna said unto the Matsya king, 'O monarch, I accept thy daughter as my daughter-in-law. And alliance of this kind between the Matsya and the Bharatas is, indeed, desirable.'"

Section 72

"Virata said, 'Why, O best among the Pandavas, dost thou not wish to accept as wife this my daughter that I bestow upon thee?'

"Arjuna said, 'Residing in thy inner apartments, I had occasion always to behold thy daughter, and she too, alone or in company trusted me as her father. Well-versed in singing and dancing, I was liked and regarded by her, and, indeed, thy daughter always regardeth me as her protector. O king, I lived for one whole year with her though she had attained the age of puberty. Under these circumstances, thyself or other men may not without reason, entertain suspicions against her or me. Therefore, O king, myself who am pure, and have my senses under control, beg to thee, O monarch, thy daughter as my daughter-in-law. Thus do I attest her purity. There is no difference between a daughter-in-law and a daughter, as also between a son and son's own-self. By adopting this course, therefore, her purity will be proved. I am afraid of slanderous and false accusations. I accept, therefore, O king, thy daughter Uttara as my daughter-in-law. Surpassing all in knowledge of weapons, resembling a celestial youth in beauty, my son, the mighty-armed Abhimanyu is the favourite nephew of Vasudeva, the wielder of the discus. He, O king, is fit to be thy son-in-law and the husband of thy daughter.'

"Virata said, 'It behoveth the best of the Kurus, Dhananjaya, the son of Kunti, who is so virtuous and wise, to say this. O son of Pritha, do thou carry out what thou thinkest should be done after this. He that hath Arjuna for the father of his son-in-law, hath all his desires gratified.'

"Vaisampayana continued, 'The monarch having said this, Yudhishthira, the son of Kunti, gave his assent to what was thus agreed upon between the Matsya king and Arjuna. And, O Bharata, the son of Kunti sent invitations to Vasudeva and to all his friends and relatives, and Virata also did the same. And then, after the expiry of the thirteenth year, the five Pandavas took up their abode in one of Virata's towns called Upaplavya, and Vibhatsu, the son of Pandu, brought over Abhimanyu and Janardana, and also many people of the Dasarha race from the Anarta country. And the king of Kasi, and also Saivya, being very friendly to Yudhishthira, arrived there, each accompanied by an Akshauhini of troops. And the mighty Drupada, also with the heroic sons of Draupadi and the unvanquished Sikhandin, and that foremost of wielder of weapons, the invincible Dhrishtadyumna came there with another Akshauhini of troops. And all the kings that came were not only lords of Akshauhini, but performers of sacrifices with gifts in profusion to Brahmanas, conversant with the Vedas endued with heroism, and ready to die in battle. And beholding them arrived, that foremost of virtuous men, the king of the Matsyas, adored them duly, and entertained their troops and servants and carriers of burdens. And he was highly pleased to bestow his daughter upon Abhimanyu. And after the kings had come there from different parts of the country, there came Vasudeva decked in floral garlands, and Halayudha, and Kritavarman, the son of Hridika, and Yuyudhana, the son of Satyaki, and Anadhristi and Akrura, and Samva and Nisatha. And these repressers of foes came there bringing with them Abhimanyu and his mother. And Indrasena and others, having lived at Dwaraka for one whole year, came there, bringing with them the well adorned cars of the Pandavas. And there came also ten thousand elephants and ten thousand cars, and hundred millions of horses and hundred billions of foot-soldiers, and innumerable Vrishni and Andhaka and Bhoja warriors of great energy, in the train of that tiger among the Vrishnis, Vasudeva of great effulgence. And Krishna gave unto each of the illustrious sons of Pandu numerous female slaves, and gems and robes. And then the nuptial festival set in between the families of the Matsya king and the Pandavas. And then conchs and cymbals and horns and drums and other musical instruments appointed by the Pandavas, began to play in the palace of Virata. And deer of various kinds and clean animals by hundreds were slain. And wines of various kinds and intoxicating juices of trees were profusely collected. And mimes and bards and encomiasts, versed in singing and legendary lore, waited upon the kings, and chanted their praises and genealogies. And the matrons of the Matsyas of symmetrical bodies and limbs, and wearing ear-rings of pearls and gems, headed by Sudeshna, came to the place where the marriage knot was to be tied. And amongst those beautiful females of fair complexion and excellent ornaments, Krishna was the foremost in beauty and fame and splendour. And they all came there, leading forth the princess Uttara decked in every ornament and resembling the daughter of the great Indra himself. And then Dhananjaya, the son of Kunti, accepted Virata's daughter of faultless limbs on behalf of his son by Subhadra. And that great king, Yudhishthira, the son of Kunti, who stood there like Indra, also accepted her as his daughter-in-law. And having accepted her, the son of Pritha, with Janardana before him, caused the nuptial ceremonies to be performed of the illustrious son of Subhadra. And Virata then gave him (as dowry) seven thousand steeds endued with the speed of the wind and two hundred elephants of the best kind and much wealth also. And having duly poured libations of clarified butter on the blazing fire, and paid homage unto the twice-born ones, Virata offered to the Pandavas his kingdom, army, treasury, and his own self. And after the marriage had taken place, Yudhishthira, the son of Dharma, gave away unto the Brahmanas all the wealth that had been brought by Krishna of unfading glory. And he also gave away thousands of kine, and diverse kinds of robes, and various excellent ornaments, and vehicles, and beds, delicious viands of various kinds, and cardinal drinks of diverse species. And the king also made gifts of land unto the Brahmanas with due rites, and also cattle by thousands. And he also gave away thousands of steeds and much gold and much wealth of other kinds, unto persons of all ages. And, O bull of the Bharata race, the city of the Matsya king, thronged with men cheerful and well-fed, shone brightly like a great festival.'"

*****

Udyoga Parva

Section 1
Section 2
Section 3
Section 4
Section 5
Section 6
Section 7
Section 8
Section 9
Section 10
Section 11
Section 12
Section 13
Section 14
Section 15
Section 16
Section 17
Section 18
Section 19
Section 20
Section 21
Section 22
Section 23
Section 24
Section 25
Section 26
Section 27
Section 28
Section 29
Section 30
Section 31
Section 32
Section 33
Section 34
Section 35
Section 36
Section 37

Section 38
Section 39
Section 40
Sanat-Sujata Parva
Bhagwat Yana Parva
Uluka Dutagamana Parva

Section 1

OM! HAVING BOWED down to Narayana, and Nara the most exalted of male beings, and also to the goddess Saraswati, must the word Jaya be uttered.

"Vaisampayana said, 'Then those valiant descendants of Kuru, who belonged to the same party (with Virata), having joyfully celebrated the nuptials of Abhimanyu and rested themselves that night, presented themselves at dawn, well pleased, in the court of Virata, And the chamber of the king of the Matsya was full of riches, and variegated with choice gems and precious stones, with seats methodically arranged, adorned with garlands, and filled with fragrance. And those mighty monarchs of men all came to that place, And on the seats in front sat the two kings Virata and Drupada. And the revered and aged rulers of the earth, and Valarama and Krishna along with their father, all sat there. And close to the king of Panchala was seated the great hero of the race of Sini, together with the son of Rohini. And side by side with the king of the Matsya sat Krishna and Yudhishthira, and all the sons of king Drupada, and Bhima and Arjuna, and the two sons of Madri, and Pradyumna and Samva, both valiant in battle, and Abhimanyu with Virata's sons. And those princes, the sons of Draupadi, rivalling their fathers in valour, strength, grace, and prowess, sat upon excellent seats inlaid with gold. And when those mighty heroes wearing shining ornaments and robes had set themselves down, that gorgeous assembly of kings looked beautiful like the firmament spangled with resplendent stars. And those valiant men, assembled together, having conversed with one another upon various topics, remained for some time in a pensive mood, with their eyes fixed upon Krishna. And at the end of their talk, Krishna drew their attention to the affairs of the Pandavas. And those powerful kings together listened to Krishna's speech, pregnant and lofty. And Krishna said, It is known to you all, how this Yudhishthira was deceitfully defeated at dice by the son of Suvala, and how he was robbed of his kingdom and how a stipulation was made by him concerning his exile in the forest. And capable as they were of conquering the earth by force, the sons of Pandu remained firm in their plighted faith. And accordingly for six and seven years these incomparable men accomplished the cruel task imposed upon them. And this last, the thirteenth year, was exceedingly hard for them to pass. Yet unrecognised by any one they have passed it, as known to you, suffering unendurable hardships of various kinds. This is known to you all. These illustrious men have spent the thirteenth year, employed in menial service of others. This being so, it is for you to consider what will be for the good of both Yudhishthira and Duryodhana, and what, as regards the Kurus and the Pandavas, will be consistent with the rules of righteousness and, propriety and what will meet with the approbation of all. The virtuous king Yudhishthira would not unrighteously covet even the celestial kingdom. But righteously he would accept the rule even of a single village. How the sons of Dhritarashtra fraudulently robbed him of his paternal kingdom, and how he hath passed a life of unendurable hardships, are known to all the kings assembled here. The sons of Dhritarashtra are incapable of overcoming by strength Arjuna, the son of Pritha. Nevertheless, king Yudhishthira and his friends have no other desire than the good of Dhritarashtra's son. These brave sons of Kunti, and the two sons of Madri, ask for only what they themselves, achieving victory in battle, had won from the defeated kings. You, no doubt, know full well how those enemies of the Pandavas--with the object of possessing themselves of the kingdom, endeavoured by various means to destroy them, when they were yet mere boys. So wicked and rancorous they were. Consider, how grasping they are and how virtuous Yudhishthira is. Consider also the relationship that exists between them. I beseech you all to consult together and also think separately. The Pandavas have always had a regard for truth. They have fulfilled their promise to the very letter. If now treated wrongfully by the sons of Dhritarashtra, they would slay them all though banded together. They have friends, who, on being informed of their unworthy treatment at the hands of others, would stand by them, engaged in fight with their persecutors, and willingly slay them even if they should lose their own lives for it. If you suppose them to be too few to be capable of winning a victory over their enemies, you must know that united together and followed by their friends, they would, no doubt, try their utmost to destroy those enemies. What Duryodhana thinks is not exactly known, nor what he may do. When the mind of the other side is not known, what opinion can be formed by you as to what is best to be done? Therefore, let a person, virtuous and honest and of respectable birth, and wary,--an able ambassador, set out to beseech them mildly for inducing them to give half the kingdom to Yudhishthira. Having listened to the speech of Krishna, marked by prudence and a regard for virtue and showing a pacific and impartial spirit, his elder brother then addressed the assembly bestowing high encomiums on the words of the younger brother.'"

*****

Section 2

"Baladeva said, 'You have all listened to the speech of him who is the elder brother of Gada, characterised as it is by a sense of virtue and prudence, and salutary alike to Yudhishthira and king Duryodhana. These valiant sons of Kunti are ready to give up half their kingdom, and they make this sacrifice for the sake of Duryodhana. The sons of Dhritarashtra, therefore, should give up half of the kingdom, and should rejoice and be exceedingly happy with us that the quarrel can be so satisfactorily settled. These mighty persons having obtained the kingdom would, no doubt, be pacified and happy, provided the opposite party behave well. For them to be pacified will redound to the welfare of men. And I should be well-pleased if somebody from here, with the view of pacifying both the Kurus and the Pandavas, should undertake a journey and ascertain what is the mind of Duryodhana and explain the views of Yudhishthira. Let him respectfully salute Bhishma the heroic scion of Kuru's race, and the magnanimous son of Vichitravirya, and Drona along with his son, and Vidura and Kripa, and the king of Gandhara, along with the Suta's son. Let him also pay his respects to all the other sons of Dhritarashtra, to all who are renowned for strength and learning, devoted to their proper duties, heroic, and conversant with signs of the times. When all these persons are gathered together and when also the elderly citizens are assembled, let him speak words full of humility and likely to serve the interests of Yudhishthira, At all events, let them not be provoked, for they have taken possession of the kingdom with a strong hand. When Yudhishthira had his throne, he forgot himself by being engaged in gambling and was dispossessed by them of his kingdom. This valiant Kuru, this descendant of Ajamida, Yudhishthira, though not skilled in dice and though dissuaded by all his friends, challenged the son of the king of Gandhara, an adept at dice, to the match. There were then at that place thousands of dice-players whom Yudhishthira could defeat in a match. Taking however, no notice of any of them, he challenged Suvala's son of all men to the game, and so he lost. And although the dice constantly went against him, he would still have Sakuni alone for his opponent. Competing with Sakuni in the play, he sustained a crushing defeat. For this, no blame can attach to Sakuni. Let the messenger make use of words characterised by humility, words intended to conciliate Vichitravirya's son. The messenger may thus bring round Dhritarashtra's son to his own views. Do not seek war with the Kurus; address Duryodhana in only a conciliatory tone, The object may possibly fail to be gained by war, but it may be gained by conciliation, and by this means also it may be gained enduringly.'

"Vaisampayana continued, 'While that valiant scion of Madhu's race was even continuing his speech, the gallant son of the race of Sini suddenly rose up and indignantly condemned the words of the former by these words of his.'

*****

Section 3

"Satyaki said, 'Even as a man's heart is, so doth he speak! Thou art speaking in strict conformity with the nature of thy heart. There are brave men, and likewise those that are cowards. Men may be divided into these two well defined classes. As upon a single large tree there may be two boughs one of which beareth fruits while the other doth not, so from the self-same line of progenitors may spring persons that are imbecile as well as those that are endowed with great strength O thou bearing the sign of a plough on thy banner, I do not, in sooth, condemn the words thou hast spoken, but I simply condemn those, O son of Madhu, who are listening to thy words! How, indeed, can he, who unblushingly dares attach even the slightest blame in the virtuous king Yudhishthira be permitted to speak at all in the midst of the assembly? Persons clever in the game of dice challenged the magnanimous Yudhishthira unskilled as he is in play, and confiding in them he was defeated! Can such persons be said to have virtuously won the game? If they had come to Yudhishthira while playing in this house with his brothers and defeated him there, then what they would have won would have been righteously won. But they challenged Yudhishthira who was bound in conscience to follow the rules observed by the military caste, and they won by a trick. What is there in this conduct of theirs that is righteous? And how can this Yudhishthira here, having performed to the utmost the stipulations entered into by way of stakes in the play, freed from the promise of a sojourn in the forest, and therefore entitled to his ancestral throne, humble himself? Even if Yudhishthira coveted other people's possessions, still it would not behove him to beg! How can they be said to be righteous and not intent on usurping the throne when, although the Pandavas have lived out their sojourn of concealment unrecognised, they still say that the latter had been recognised? They were besought by Bhishma and the magnanimous Drona, but they would not yet consent to give back to the Pandavas the throne that belongeth to them by right of birth. The means with which I would beseech them would be sharp arrows. I shall fight and with a strong hand force them to prostrate themselves at the feet of the illustrious son of Kunti. If, however, they do not bow at the feet of the wise Yudhishthira, then they and their partisans must go to the regions of Yama. When Yuyudhana (myself) is enraged and resolved to fight, they, to be sure, are unequal to withstand his impetus, as mountains are unable to resist that of the thunderbolt. Who can withstand Arjuna in fight, or him who hath the discus for his weapon in battle, or myself as well? Who can withstand the unapproachable Bhima? And who, having regard for his life, would come near the twin brothers who firmly grasp their bows and resemble the death-dealing Yama in intelligence? Who would approach Dhrishtadyumna, the son of Drupada, or these five sons of the Pandavas who have added lustre to Draupadi's name, rivalling their fathers in valour, equal to them in every respect and full of martial pride, or him of the powerful bow, Subhadra's son, irresistible by even the gods themselves; or Gada, or Pradyumna, or Samva, resembling Yama or the thunderbolt or fire? We shall slay Dhritarashtra's son and Sakuni and Karna in battle, and place the Pandava on the throne. There is no sin in slaying them that are bent on slaying us: but to be a beggar before foes is both impious and infamous. I ask you to be diligent in doing that which is heartily desired by Yudhishthira. Let Pandu's son get back the kingdom resigned by Dhritarashtra! Either Yudhishthira should get back his kingdom this very day or all our enemies shall lie down on the earth slain by me!'

*****

Section 4

"Drupada said, 'O mighty-armed one, it will, without doubt, be even as thou hast said! Never will Duryodhana give up the kingdom by peaceful means, and Dhritarashtra, who dotes on his son, will follow him in his wish. And so will Bhishma and Drona from imbecility, and Karna and Sakuni from folly. The words of Valadeva command themselves to my judgment; the course pointed out by him should, indeed, be followed by a man who desires peaceful settlement. But Duryodhana should never be addressed in mild words. Vicious by nature, he, I believe cannot be brought to reason by mildness. In respect of an ass, mildness is in place; but in respect of animals of the bovine species, severity should be resorted to. If any one were to speak mild words to Duryodhana, vicious by nature that wicked wight would consider the speaker to be an imbecile person. If a mild course is adopted towards him, the fool will think that he has won. Let us do even this, let us make preparations; let us send word to our friends that they may collect an army for us. Let speedy messengers go to Salya, and Dhrishtaketu, and Jayatsena, and the prince of the Kekayas. Duryodhana also, on his part, will send word to all the kings, Rightminded persons, however, respond to the request of those that first beseech them. Therefore, I ask you to make haste in first preferring your suit to these rulers of men. Meseems that a great undertaking is awaiting us. Quickly send word to Salya, and to the kings under him, and to king Bhagadatta of immeasurable valour residing on the eastern sea-coast, and to fierce Hardikya, and Ahuka, and the king of the Mallas of powerful understanding, and Rochamana. Let Vrihanta be summoned and king Senavindu, and Vahlika and Mudjakesa and the ruler of the Chedis, and Suparsva, Suvahu; and that great hero, Paurava; and also the kings of the Sakas, the Pahlavas, and the Daradas, and Surari, and Nadija, and king Karnavest, and Nila, and the valiant king Viradharman; and Durjaya, and Dantavakra, and Rukmi, and Janamejaya; and Ashada and Vayuvega, and king Purvapali; and Bhuritejas, and Devaka, and Ekalaya with his sons; and also the kings of the Krausha race, and the valiant Kshemamurti, and the kings of the Kamboja and the Richika tribes, and of the western sea-coast; and Jayatsena and the king of Kashi, and the rulers of the land of the five rivers, and the proud son of Kratha, and the rulers of the mountain regions, and Janaki, and Susarman and Maniman, and Potimatsyaka, and the valiant Dhrishtaketu, and the ruler of the kingdom of Pansu; and Paundra, and Dandadhara, and the brave Vrihatsena; and Aparajita, and Nishada and Srenimat and Vasumat; and Vrihadvala of great strength, and Vahu the conqueror of hostile cities; and the warlike king Samudrasena with his son; and Uddhava, and Kshemaka and king Vatadhana; and Srutayus, and Dridhayus, and the gallant son of Salwa; and the king of the Kalingas, and Kumara, unconquerable in battle. Speedily send word to these. This is what recommends itself to me. And let this my priest, learned Brahmana, be sent, O king, to Dhritarashtra. Tell him the words he is to say and what Duryodhana should be told; and how Bhishma is to be addressed, and how Drona, that best of car-warriors!"

*****

Section 5

"Krishna said, 'These worlds are worthy of the chief of the Somaka tribe, and are calculated to promote the interests of Pandu's son of immeasurable strength. As we are desirous of adopting a politic course, this is, no doubt, our first duty; a man acting otherwise would be a great fool. But our relationship to both the Kurus and the Pandus is equal, howsoever these two parties may behave with each other. Both you and we have been invited here on the occasion of a marriage. The marriage having now been celebrated, let us go home well-pleased. You are the foremost of kings, both in years and learning; and here we all, no doubt are as if your pupils. Dhritarashtra has always entertained a great respect for you; and you are also a friend of the preceptors Drona and Kripa. I, therefore, ask you to send a message (to the Kurus) in the interests of the Pandavas. We all resolve even upon this that you should send a message unto them. If that chief of the Kuru race should make peace on equitable terms, then the brotherly feelings between the Kuras and the Pandus will sustain no injury. If on the other hand, the son of Dhritarashtra should wax haughty and from folly refuse to make peace, then, having summoned others, summon us too. The holder of Gadiva then will be fired with wrath and the dull-headed and wicked Duryodhana, with his partisans and friends, will meet his fate.'

"Vaisampayana said, 'King Virata, then having honoured Krishna, sent him home with his followers and relatives. And after Krishna had set out for Dwaraka, Yudhishthira and his followers, with king Virata, began to make preparations for war. And Virata and his relatives sent word to all the monarchs, and king Drupada also did the same. And at the request of those lions of the Kuru race, as also of the two kings of the Matsyas and the Panchalas, many lords of the earth possessed of great strength, came to the place with cheerful hearts. And when the sons of Dhritarashtra heard that the Pandavas had collected a large army, they also assembled many rulers of the earth. And, O king, at that time the whole land became thronged with the rulers of the earth who were marching to espouse the cause of either the Kurus or the Pandavas. And the land was full of military bands composed of four kinds of forces. And from all sides the forces began to pour in. And the goddess Earth with her mountains and forests seemed to tremble beneath their tread. And the king of the Panchalas, having consulted the wishes of Yudhishthira, despatched to the Kurus his own priest, who was old both in years and understanding.'

*****

Section 6

"Drupada said, 'Of beings those that are endowed with life are superior. Of living beings those that are endowed with intelligence are superior. Of intelligent creatures men are superior. Of men the twice-born are superior. Of the twice-born, students of the Veda are superior. Of students of the Veda those of cultured understanding are superior. Of cultured men practical persons are superior. And finally, of practical men those knowing the Supreme Being are superior. You, it seems to me, are at the very top of those that are of cultured understanding. You are distinguished both for age and learning. You are equal in intellect to either Sukra or Vrihaspati, the son of Angiras. You know what kind of man the chief of the Kuru race is, and what kind of man also is Yudhishthira, the son of Kunti. It was with Dhritarashtra's knowledge that the Pandavas were-deceived by their opponents. Though instructed by Vidura he yet follows his son! Sakuni advisedly challenged Yudhishthira to a gambling match although the latter was unskilled in gambling while the former was an adept in it. Unskilled in play, Yudhishthira was guileless and firm in following the rules of the military order. Having thus cheated the virtuous king Yudhishthira, they will, by no means, voluntarily yield up the kingdom. If you speak words of righteousness unto Dhritarashtra, you will certainly gain the hearts of his fighting men. Vidura also will make use of those words of yours and will thus alienate the hearts of Bhishma, and Drona, and Kripa, and others. When the officers of state are alienated and fighting men are backward, the task of the enemy will be to gain back their hearts. In the meantime, the Pandavas will, with ease and with their whole hearts, address themselves in preparing the army and in collecting stores. And when the enemy's adherents are estranged, and while you are hanging about them, they will surely not be able to make adequate preparations for war. This course seems expedient in this wise. On your meeting with Dhritarashtra it is possible that Dhritarashtra may do what you say. And as you are virtuous, you must therefore act virtuously towards them. And to the compassionate, you must descant upon the various hardships that the Pandavas have endured. And you must estrange the hearts of the aged persons by discoursing upon the family usages which were followed by their forefathers. I do not entertain the slightest doubt in this matter. Nor need you be apprehensive of any danger from them, for you are a Brahmana, versed in the Vedas; and you are going thither as an ambassador, and more specially, you are an aged man. Therefore, I ask you to set out without delay towards the Kauravas with the object of promoting the interests of the Pandavas, timing your departure under the (astrological) combination called Pushya and at that part of the day called Jaya.'

"Vaisampayana continued, 'Thus instructed by the magnanimous Drupada, the virtuous priest set out for Hastinapura (the city called after the elephant). And that learned man, well-versed in the principles of the science of politics, started with a following of disciples towards the Kurus for the sake of promoting the welfare of Pandu's sons.'

*****

Section 7

"Vaisampayana said, 'Having despatched the priest to the city called after the elephant they sent messengers to the kings of various countries. And having sent messengers to other places, the Kuru hero Dhananjaya, that bull among men and son of Kunti, himself set out for Dwaraka. And after Krishna and Valadeva, the descendants of Madhu, had both departed for Dwaraka with all the Vrishnis, the Andhakas and the Bhojas, by hundreds, the royal son of Dhritarashtra had, by sending secret emissaries, furnished himself with information of all the doings of the Pandavas. And learning that Krishna was on his way, the prince went to the city of Dwaraka by means of fine horses possessing the speed of the wind, and taking with him a small number of troops. And on that very day the son of Kunti and Pandu, Dhananjaya, also speedily arrived at the beautiful city of the Anarta land. And the two scions of the Kuru race, those tigers among men, on arriving there saw that Krishna was asleep, and drew near him as he lay down. And as Krishna was sleeping, Duryodhana entered the room, and sat down on a fine seat at the head of the bed. And after him entered that wearer of the diadem the magnanimous Arjuna. And stood at the back of the bed, bowing and joining his hands. And when the descendant of Vrishni, Krishna awoke, he first cast his eyes on Arjuna. And having asked them as to the safety of their journey, and having fitly bestowed his greetings upon them, the slayer of Madhu questioned them as to the occasion of their visit. Then Duryodhana addressed Krishna, with a cheerful countenance, saying, It behoveth you to lend me your help in the impending war. Arjuna and myself are both equally your friends. And, O descendant of Madhu, you also bear the same relationship to both of us. And today, O slayer of Madhu, I have been the first to come to you. Right-minded persons take up the cause of him who comes first to them. This is how the ancients acted. And, O Krishna, you stand at the very top of all right-minded persons in the world, and are always respected. I ask you to follow the rule of conduct observed by rightminded men.' Thereat Krishna replied, 'That you have come first, O king, I do not in the least doubt. But, O king, the son of Kunti, Dhananjaya, has been first beheld by me. On account of your first arrival, and on account of my having beheld Arjuna first, I shall, no doubt, lend my assistance, O Suyodhana, to both. But it is said that those who are junior in years should have the first choice. Therefore, Dhananjaya, the son of Kunti, is entitled to first choice. There is a large body of cowherds numbering ten crores, rivalling me in strength and known as the Narayanas, all of whom are able to fight in the thick of battle. These soldiers, irresistible in battle, shall be sent to one of you and I alone, resolved not to fight on the field, and laying down my arms, will go to the other. You may, O son of Kunti, first select whichever of these two commends itself to you. For, according to law, you have the right to the first choice.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Krishna, Dhananjaya the son of Kunti selected Kesava who was not to fight on the battle-field, even Narayana himself, the slayer of foes, increate, born among men at his own will,--the foremost of all Kshatriyas and above all the gods and the Danavas. And Duryodhana selected for himself that entire army (composed of the Narayanas). And, O descendant of Bharata, having obtained those troops numbering thousands upon thousands, he was exceedingly delighted, although he knew that Krishna was not on his side. And having secured that army possessed of terrible prowess, Duryodhana went to the son of Rohini of great strength, and explained to him, the object of his visit. The descendant of Sura in reply addressed the following words to Dhritarashtra's son, 'Thou shouldst remember, O tiger among men, all that I said at the marriage ceremony celebrated by Vitrata. O thou delighter of the race of Kuru, for thy sake I then contradicted Krishna and spoke against his opinions. And again and again I alluded to the equality of our relationship to both the parties. But Krishna did not adopt the views I then expressed; nor can I separate myself from Krishna for even a single moment. And seeing that I cannot act against Krishna even this is resolution formed by me, viz., that I will fight neither for Kunti's sons nor for you. And, O bull of the Bharatas, born as thou art in Bharata's race that is honoured by all the kings, go and fight in accordance with the rules of propriety.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, Duryodhana embraced that hero wielding a plough for his weapon of battle, and although knowing that Krishna had been taken away from his side, he yet regarded Arjuna as already vanquished. And the royal son of Dhritarashtra then went to

Kritavarman. And Kritavarman gave him a body of troops numbering an Akshauhini. And surrounded by that military host, terrible to behold, the Kaurava marched forth delighting his friends. And after Duryodhana had departed, Krishna, the Creator of the world, clad in yellow attire, addressed Kiritin, saying, 'For what reason is it that you have selected me who will not fight at all?'

"Thereupon Arjuna answered, 'I question not that you are able to slay them all. I also am alone capable of slaying them, O best of men. But you are an illustrious person in the world; and this renown will accompany you. I also am a suitor for fame; therefore, you have been selected by me. It hath been always my desire to have you for driving my car. I, therefore, ask you to fulfil my desire cherished for a long time.'

"Vasudeva's son thereupon said, It beseems thee well, O Kunti's son, that thou measurest thyself with me. I will act as thy charioteer; let thy wish be fulfilled.'

"Vaisampayana continued, 'Then with a glad heart, Kunti's son, accompanied by Krishna as well as by the flower of the Dasarha race, came back to Yudhishthira.'

*****

Section 8

"Vaisampayana said, 'O king, having learnt the news from the messengers, Salya, accompanied by a large body of troops and by his sons, all of whom were mighty in battle, was coming to the Pandavas. His encampment covered an area of one and a half yojana, so large was the force owned by that best of men. He was the master, O king, of an Akshauhini and had great prowess and valour. And there were in his army heroes bearing armour of various colours, with diverse kinds of banners and bows and ornaments and cars and animals, all wearing excellent garlands, and various robes and ornaments. And hundreds and thousands of foremost of Kshatriyas were the leaders of his troops, dressed and decorated in the manner of their native land. And he proceeded by slow marches, giving rest to his troops, towards the place where the Pandava was. And the creatures of the earth felt oppressed and the earth trembled under the tread of his troops. And king Duryodhana, hearing that magnanimous and mighty hero was on his way, hastened towards him and paid him honours, O best of the Bharata race and caused finely decorated places of entertainment to be constructed at different spots for his reception, on beautiful sites, and whither many artists were directed to entertain the guests. And those pavilions contained garlands and meat and the choicest viands and drinks, and wells of various forms, capable of refreshing the heart, and tanks of various forms, and edibles, and roomy apartments. And arriving at those pavilions, and waited upon like a very god by the servants of Duryodhana located at different spots, Salya reached another house of entertainment resplendent as a retreat of the celestials. And there, greeted with choice creature-comforts fit for beings superior to man, he deemed himself superior even to the lord himself of the gods and thought meanly of Indra as compared with himself. And that foremost of Kshatriyas, well-pleased, asked the servants, saying, 'Where are those men of Yudhishthira, who have prepared these places of refreshment? Let those men who made these be brought to me. I deem them worthy of being rewarded by me. I must reward them, let it so please the son of Kunti!' The servants, surprised, submitted the whole matter to Duryodhana. And when Salya was exceedingly pleased and ready to grant even his life, Duryodhana, who had remained concealed, came forward and showed himself to his maternal uncle. And the kind of the Madras saw him and understood that it was Duryodhana who had taken all the trouble to receive him. And Salya embraced Duryodhana and said, 'Accept something that you may desire.'

"Duryodhana thereupon said, 'O thou auspicious one, let thy word be true, grant me a boon. I ask thee to be the leader of all my army.'

"Vaisampayana continued, 'And hearing this, Salya said, 'Be it so! What else is to be done?' And the son of Gandhari repeated again and again, 'It is done.' And Salya said, 'O Duryodhana, O best of men, go to thy own city. I shall proceed to pay a visit to Yudhishthira, the subduer of foes. O king, I shall speedily come back, O ruler of men. That best of men, Pandu's son Yudhishthira, must, by all means, be visited by me.' And bearing this Duryodhana said, 'O king, O ruler of the earth, having seen the Pandava, come speedily back. I depend entirely upon thee, O king of kings. Remember the boon that thou hast granted me.' And Salya answered, 'Good betide thee! I shall come speedily back. Repair to thy own city, O protector of men.' And then those two kings Salya and Duryodhana embraced each other. And having thus greeted Salya, Duryodhana came back to his own city. And Salya went to inform the sons of Kunti of that proceeding of his. And having reached Upaplavya, and entered the encampment, Salya saw there all the sons of Panda. And the mighty-armed Salya having met the sons of Panda, accepted as usual water for washing his feet, and the customary gifts of honour including a cow. And the king of the Madras, that slayer of foes, first asked them how they were, and then with great delight embraced Yudhishthira, and Bhima, and Arjuna, and the sons of his sister the two twin-brothers. And when all had sat down, Salya spoke to Yudhishthira, the son of Kunti, saying, 'O tiger among kings, O thou delighter of the race of Kuru, is it all well with thee? O best of victors, how fortunately hast thou spent the term of thy residence in the wilderness, O king, O lord of monarchs, it was an exceedingly hard task that thou hast performed by dwelling in the wilderness together with thy brothers and this noble lady here. And awfully difficult task again was that sojourn of thine,--the period of concealment,--which task also thou hast performed, O descendant of Bharata; for one pulled down from a throne it is nothing but hardship that awaits him. O king, where is there any happiness for him! O afflicter of thy foes, in compensation for all this vast misery wrought by Dhritarashtra's son, thou wilt attain to proportional happiness after having killed thy foes, O great king, O lord of men, the ways of the world are known to thee. Therefore, O my son, thou art never guided by avarice in any of thy dealings. O descendant of Bharata, do thou treat on the footprints of ancient saintly kings. My son, Yudhishthira, be steady in the path of liberality, and self-abnegation, and truth. And, O royal Yudhishthira, mercy and self control, and truth and universal sympathy, and everything wonderful in this world, are to be found in thee. Thou art mild, munificent, religious, and liberal, and thou regardest virtue as the highest good. O king, many are the rules of virtue that prevail amongst men, and all those are known to thee. O my son, O afflicter of foes, thou knowest in fact everything relating to this world. O king, O best of Bharata's race, how lucky it is that thou hast come out of this difficulty of thine. How lucky, O king, O foremost of monarchs, O lord, it is that I see thee, so virtuous a soul, a treasure-house of righteousness, freed with thy followers from this.'

"Vaisampayana continued, 'Then, O descendant of Bharata, the king spoke of his meeting with Duryodhana and gave a detailed account regarding that promise of his and that boon granted by himself. And Yudhishthira said, O valiant king, it has been well-done by thee that being pleased at heart thou hast plighted thy truth to Duryodhana. But good betide thee, O ruler of the earth, I ask thee to do one thing only. O king, O best of men, thou wilt have to do it solely for my sake, though it may not be proper to be done. O valiant one, hear what I submit to thee. O great king, thou art equal to Krishna on the field of battle. When, O best of kings, the single combat between Karna and Arjuna will take place, I have no doubt thou wilt have to drive Karna's car. On that occasion, if thou art inclined to do good to me, thou must protect Arjuna. O king, thou must likewise so act that the Suta's son Karna may be dispirited and the victory may be ours. Improper it no doubt is; but, O my uncle, for all that thou must do it. Salya said, 'Good betide thee. Listen, O son of Panda. Thou tellest me to so act that the vile son of the Suta may be dispirited in fight. To be sure, I shall be his charioteer' on the field, for he always considers me equal to Krishna. O tiger like descendant of Kuru, I shall certainly speak to him, when desirous of fighting on the field of battle, words contradictory and fraught with harm to him, so that bereft of pride and valour, he may be easily slain by his antagonist. This I tell thee truly. Asked by thee to do it, this I am determined to do, O my son. Whatever else I may be able to bring about, I shall do for thy good. Whatever troubles were suffered by thee together with Draupadi on the occasion of the game at dice, the rude inhuman words uttered by the Suta's son, the misery inflicted by the Asura Jata and by Kichaka, O illustrious one, all the miseries experienced by Draupadi, like those formerly experienced by Damayanti,--will all, O hero, end in joy. Thou shouldst not be aggrieved at this; for Destiny is all powerful in this world; and, O Yudhishthira, high-minded persons have to endure miseries of various kinds, nay, even the gods themselves, O king, have suffered misfortunes. O king, O descendant of Bharata, it is narrated that the high-minded Indra, the chief of the celestials, had to endure together with his wife very great misery, indeed.'

*****

Section 9

"Yudhishthira said, 'O foremost of monarchs, I wish to know how it was that great and unparalleled misery had to be endured by the illustrious Indra together with his queen.'

"Salya said, 'Listen, O king, to me as I relate this ancient story of the events of former days,--how, O descendant of Bharata, misery befell Indra and his wife. Once Twashtri, the lord of creatures and the foremost of celestials, was engaged in practising rigid austerities. And it is said that from antipathy to Indra he created a son having three heads. And that being of universal form possessed of great lustre hankered after Indra's seat. And possessed of those three awful faces resembling the sun, the moon, and the fire, he read the Vedas with one mouth, drank wine with another, and looked with the third as if he would absorb all the cardinal points. And given to the practice of austerities, and mild being and self-controlled, he was intent upon a life of religious practices and austerities. And his practice of austerities, O subduer of foes, was rigid and terrible and of an exceedingly severe character. And beholding the austerities, courage, and truthfulness of this one possessed of immeasurable energy, Indra became anxious, fearing lest that being should take his place. And Indra reflected, 'How may he be made to addict himself to sensual enjoyments; how may he be made to cease his practice of such rigid austerities? For were the three-headed being to wax strong, he would absorb the whole universe.' And it was thus that Indra pondered in his mind; and, O best of Bharata's race, endued with intelligence, he ordered the celestial nymphs to tempt the son of Twashtri. And he commanded them, saying, 'Be quick, and go without delay, and so tempt him that the three-headed being may plunge himself into sensual enjoyment to the utmost extent. Furnished with captivating hips, array yourselves in voluptuous attires, and decking yourselves in charming necklaces, do ye display gestures and blandishments of love. Endued with loveliness, do ye tempt him and alleviate my dread. I feel restless in my heart, O lovely damsels. Avert ye, ladies, this awful peril that hangs over me. Good betide you.'

"Then the nymphs said, 'O Indra, O slayer of Vala, we shall so endeavour to allure him that thou wilt have nothing to fear at his hands. That very receptacle of austerities, sitting now as if scorching everything with his eyes, O god, we are going together to tempt. We shall try to bring him under our control, and to put an end to your fears.'

"Salya continued, 'Commanded by Indra, they then went to the three-headed being. And arriving there, those lovely damsels tempted him with various gestures of love, displaying their fine figures. But engaged in the practice of exceedingly severe austerities, although he looked at them, yet he was not influenced by desire. Of subdued senses he was like the ocean, full to the brim, in gravity. And the nymphs after having tried their best, came back to Indra. And they all with joined hands spoke to the lord of the celestials, saying, 'O, that unapproachable being is incapable of being disturbed by us. O highly gifted being, thou mayst do what now may seem proper to thee.' The high-minded Indra honoured the nymphs and then dismissed them reflecting, O Yudhishthira, solely upon other means of destroying his foe. And endued with intelligence, he fixed upon a contrivance for destroying the three-headed being. And he said, 'Let me today hurt my thunderbolt at him. By this means he will speedily be killed. Even a strong person should not overlook a rising foe, contemptible though he may be.' And thus reflecting upon the lessons inculcated in treatises of learning, he was firmly resolved upon slaying that being. Then Indra, enraged, hurled at the three-headed being his thunderbolt which looked like fire and was terrible to behold, and which inspired dread. And forcibly struck by that thunderbolt, he was slain and fell down, as falls on the earth the loosened summit of a hill. And beholding him slain by the thunderbolt, and lying down huge as a hill, the chief of the celestials found no peace, and felt as if scorched by the effulgent appearance of the dead; for though slain, he had a blazing and effulgent appearance and looked like one alive. And, strange to say, though lifeless, his heads seemed to be alive as they were beheld lying low on the field. And exceedingly afraid of that lustre, Indra remained plunged in thought. And at that time, O great king, bearing an axe on his shoulder, a carpenter came to the forest and approached the spot where lay that being. And Indra, the lord of Sachi, who was afraid, saw the carpenter come there by chance. And the chastiser of Paka said unto him immediately, 'Do this my behest. Quickly cut off this one's heads.' The carpenter thereupon said, 'His shoulders are broad: this axe will not be able to cut them off. Nor shall I be able to do what is condemned by righteous persons.' And Indra said, 'Do not fear, quickly do what I say. At my command thy axe shall equal the thunderbolt.' The carpenter said, 'Whom am I to take thee to be who hast done this frightful deed today? This I wish to learn, tell me the exact truth.' And Indra said, 'O carpenter, I am Indra, the chief of the gods. Let this be known to thee. Do thou act just as I have told thee. Do not hesitate, O carpenter! The carpenter said, 'O Indra, how is it that thou art not ashamed of this thy inhuman act? How it is that thou hast no dread of the sin of slaying a Brahmana, after having slain this son of a saint?' Indra said, 'I shall afterwards perform some religious ceremony of a rigorous kind to purify myself from this taint. This was a powerful enemy of mine whom I have killed with my thunderbolt. Even now I am uneasy, O carpenter; I, indeed, dread him even now. Do thou quickly cut off his heads, I shall bestow my favour upon thee. In sacrifices, men will give thee the head of the sacrificial beast as thy share. This is the favour I confer on thee. Do thou quickly perform what I desire.'

"Salya said, 'Hearing this, the carpenter, at the request of the great Indra, immediately severed the heads of the three-headed one with his axe. And when the heads were cut off, out flew therefrom a number of birds, viz., partridges, quails and sparrows. And from the mouth wherewith he used to recite the Vedas and to drink the Soma-juice, came out partridges in quick succession. And, O king, O son of Pandu, from the mouth with which he used to look at the cardinal points as if absorbing them all, a number of quails came forth. And from that mouth of the three-headed being which used to drink wine, out flew a number of sparrows and hawks. And the heads having been cut off Indra was freed from his trepidation, and went to heaven, glad at heart. And the carpenter also went back to his house. And the slayer of Asuras, having killed his foe, considered his object gained. Now when the lord of creatures, Twashtri, heard that his son had been slain by Indra, his eyes became red with ire, and he spoke the following words, 'Since Indra hath killed my son who had committed no offence at all, who was constantly engaged in the practice of austerities, who was merciful, possessed of self-control, and of subdued passions, therefore, for the destruction of Indra, I will create Vritra. Let the worlds behold what power I possess, and how mighty is the practice of austerities! Let that inhuman, wicked-minded lord of the gods also witness the same!' And saying this, that enraged one, famous for his austerities, washed his mouth with water, made offerings on the fire, created the terrible Vritra, and spoke to him, saying, 'O destined slayer of Indra, grow in might even from the strength of my austere rites.' And that Asura grew in might, towering towards the firmament, and resembling the son of fire. And he asked, 'Risen like the doomsday sun, what am I to do?' 'Kill Indra,' was the reply. And then he departed towards the celestial regions. And next ensued a great fight between Vritra and Indra, both fired with wrath. And there took place a terrible combat, O best of Kuru's race. And the heroic Vritra seized the celestial lord who had performed a hundred sacrifices. And filled with wrath, he whirled Indra and threw him into his mouth. And when Indra was swallowed up by Vritra, the terrified senior gods, possessed of great might, created Jrimbhika to kill Vritra. And as Vritra yawned and his mouth opened the slayer of the Asura, Vala contracted the different parts of his body, and came out from within Vritra's mouth. And thenceforth the yawn attaches itself to the living breath of animated beings in three worlds. And the gods rejoiced at the egress of Indra. And once again commenced the terrible fight between Vritra and Indra, both full of ire. And it was waged for a long while, O best of Bharata's race. And when Vritra, inspired with the mighty spirit of Twashtri and himself endowed with strength, got the upper hand in fight, Indra turned back And on his retreat, the gods became exceedingly distressed. And all of them together with Indra were overpowered by the might of Twashtri. And they all consulted with the saints, O descendant of Bharata. And they deliberated as to what was proper to be done, and were overwhelmed with dread. And seated on the top of the Mandara mountain, and bent on killing Vritra, they only bethought themselves of Vishnu, the indestructible one.'

*****

Section 10

"Indra said, This whole indestructible universe, O gods, hath been pervaded by Vritra. There is nothing that can be equal to the task of opposing him. I was capable of yore, but now I am incapable. What good betide you, can I do? I believe him to be unapproachable. Powerful and magnanimous, possessing immeasurable strength in fight, he would be able to swallow up all the three worlds with the gods, the Asuras, and the men. Therefore, hear ye dwellers of heaven, this is my resolution. Proceeding to the abode of Vishnu, in company with that high-souled Being must we consult, and ascertain the means of slaying this ruthless wretch.'

"Salya continued, 'Indra having thus spoken, the gods with that host of Rishis repaired to the mighty god Vishnu to place themselves under the-protection of that protector of all. And afflicted with the dread of Vritra, they said unto the Supreme Lord of the deities. Thou hadst in former times covered the three worlds with three steps. Thou hadst procured the ambrosial food, O Vishnu, and destroyed the Asuras in battle. Thou didst bind the great Asura Vali and hadst raised Indra to the throne of heaven. Thou art the lord of the gods, and this entire universe is pervaded by thee. Thou art the God, the mighty Deity, saluted by all persons. Be thou the refuge of all the celestials together with Indra, O best of gods. The whole universe, O slayer of Asuras, hath been pervaded by Vritra. And Vishnu said, 'I am no doubt bound to do what is for your good. I shall, therefore, tell you of a contrivance whereby he may be annihilated. Do ye with the Rishis and the Gandharvas repair to the place where Vritra that bearer of a universal form is and adopt towards him a conciliatory policy. You will thus succeed in overthrowing him. By virtue of my power, victory, ye gods, will be won by Indra, for, remaining invisible, I shall enter into his thunderbolt, that best of weapons. O foremost of gods, depart ye with the Rishis and the Gandharvas. Let there be no delay in effecting a peace between Indra and Vritra.'

"Salya continued, 'When he had thus spoken, the Rishis and the celestials placed Indra at their head, and uniting together, went away. Approaching

Indra they behold Vritra glowing and resplendent as if scorching the ten points, and swallowing all the three worlds, and resembling the sun or the moon. And then the Rishis, came up to Vritra and spoke to him in conciliatory terms, saying, 'O thou unconquerable being, the whole of this universe hath been pervaded by thy energy. Thou art not able however to overpower Indra, O best of mighty beings. A long period hath now elapsed since you began to fight. All beings, with the gods and the Asuras and men, are suffering from the effects of the fight. Let there be eternal friendship between thee and Indra. Thou shalt be happy and shall dwell eternally in Indra's regions.' And the mighty Vritra having heard the words of the saints, bowed his head unto them. And the Asura (thus) spoke, 'What you, O highly-gifted beings, and also all these Gandharvas are saying, I have heard. Ye stainless beings, hear also what I have got to say. How can there be peace between us two, Indra and myself? How can there be friendship, ye gods, between two hostile powers?' The Rishis said, 'Friendship among righteous persons happens at a single meeting. It is a desirable object. Thereafter will happen what is fated to be. The opportunity of forming friendship with a righteous person should not be sacrificed. Therefore, the friendship of the righteous should be sought. The friendship of the righteous is (like) excellent wealth, for he that is wise would give advice when it is needed. The friendship of a good person is of great use; therefore, a wise person should not desire to kill a righteous one. Indra is honoured by the righteous, and is the refuge of magnanimous persons, being veracious and unblamable, and knows what virtue is, and is possessed of a refined judgment. Let there be eternal friendship between thee and Indra, as described above. In this way, have faith (in him); let not thy heart be differently inclined.'

"Salya said, 'Hearing these words of the great Rishis, the illustrious Asura spoke to them, 'No doubt, the Rishis, endued with supernatural powers, are to be respected by me. Let what I am going to say, ye gods, be performed in its entirety; then I shall do everything that (these) best of Brahmanas have said to me. Ye lords of the Brahmana race, ordain so that Indra himself or the gods do not kill me by what is dry, or wet; by stone, or by wood; by a weapon fit for close fight, or by a missile; in the day time, or at night. On those terms eternal peace with Indra would be acceptable to me,--Very good! was what the Rishis told him, O best of Bharata race.' Thus peace having been concluded, Vritra was very much pleased. And Indra also became pleased though constantly occupied with the thought of killing Vritra. And the chief of the deities passed his time in search of a loophole, uneasy (in mind). And on a certain day when it was evening and the hour awful, Indra caught sight of the mighty Asura on the coast of the sea. And he bethought himself of the boon that was granted to the illustrious Asura, saying, 'This is the awful evening time; it is neither day, nor night; and this Vritra, my enemy, who hath stripped me of my all, must undoubtedly be killed by me. It I do not kill Vritra, this great and mighty Asura of gigantic frame, even by deceit, it will not go well with me.' And as Indra thought of all this, bearing Vishnu in mind he beheld at that instant in the sea a mass of froth as large as a hill. And he said, 'This is neither dry, nor wet, nor is it a weapon; let me hurl it at Vritra. Without doubt, he will die immediately.' And he threw at Vritra that mass of froth blended with the thunderbolt. And Vishnu, having entered within that froth, put an end to the life of Vritra. And when Vritra was killed, the cardinal points were free from gloom; and there also blew a pleasant breeze; and all beings were much pleased. And the deities with the Gandharvas and Yakshas and Rakshasas, with the great snakes and saints, glorified the mighty Indra with various laudatory hymns. And saluted by all beings, Indra spoke words of encouragement to all. And his heart was glad as also that of everyone of the gods for having killed the foe. And knowing the nature of virtue, he worshipped Vishnu, the most praiseworthy of all objects in the world. Now when the mighty Vritra, terrible to the gods, was killed, Indra became overpowered by falsehood, and he became exceedingly sad; and he was also overpowered by the sin of Brahmanicide on account of having killed the three-headed son of Twashtri. And he betook himself to the confines of the worlds, and became bereft of his senses and consciousness. And overpowered by his own sins, he could not be recognised. And he lay concealed in water, just like a writhing snake. And when the lord of celestials, oppressed with the dread of Brahmanicide, had vanished from sight, the earth looked as if a havoc had passed over it. And it became treeless, and its woods withered; and the course of rivers was interrupted; and the reservoirs lost all their water; and there was distress among animals on account of cessation of rains. And the deities and all the great Rishis were in exceeding fear; and the world had no king, and was overtaken by disasters. Then the deities and the divine saints in heaven, separated from the chief of the gods, became terrified, and wondered who was to be their king. And nobody had any inclination to act as the king of the gods.'

*****

Section 11

"Salya said, 'Then all the Rishis and the superior gods said, "Let the handsome Nahusha be crowned as king of the gods. He is powerful and renowned, and devoted to virtue ever more.' And they all went and said to him, 'O lord of the earth, be thou our king.' And Nahusha intent on his welfare, spoke to those gods and saints accompanied by the progenitors (of mankind), 'I am feeble; I am not capable of protecting you; it is a powerful person who should be your king; it is Indra who hath always been possessed of strength.' And all the gods, led by the saints, spoke again to him, 'Aided by the virtue of our austerities, rule thou the kingdom of heaven. There is no doubt that we have all our respective fears. Be crowned, O lord of monarchs, as the king of heaven. Whatever being may stand within thy sight, whether he be a god, an Asura, a Yaksha, a saint, a Pitri, or a Gandharva, thou shalt absorb his power and (thereby) wax strong. Always placing virtue before (all other things), be thou the ruler of the worlds. Protect also the Brahmarsis (Brahmana saints) and the gods in heaven.' Then, O lord of monarchs, Nahusha was crowned king in heaven. And placing virtue before (everything else), he became the ruler of all the worlds. And though always of a virtuous disposition, yet when he obtained that precious boon and the kingdom of heaven, Nahusha assumed a sensual turn of mind. And when Nahusha became the king of the gods, he surrounded himself with celestial nymphs, and with damsels of celestial birth, and took to enjoyments of various kinds, in the Nandana groves, on mount Kailasa, on the crest of Himavat, on Mandara. the White hill Sahya, Mahendra and Malaya, as, also upon seas and rivers. And he listened to various divine narratives that captivated both the ear and the heart, and to the play of musical instruments of different sorts, and to sweet vocal strains. And Viswavasu and Narada and bevies of celestial nymphs and bands of Gandharvas and the six seasons in living shapes, attended upon the king of the gods. And fragrant breezes, refreshingly cool, blew round him. And while that wretch was thus enjoying himself, on one occasion the goddess who was the favourite queen of Indra came in his sight. And that vicious soul, having looked at her, said to the courtiers, 'Why doth not this goddess, the queen of Indra, attend upon me? I am the monarch of the gods, and also the ruler of the worlds. Let Sachi make haste and visit me at my house.' Saddened at hearing this, the goddess said to Vrihaspati, 'Protect me, O Brahmana, from this Nahusha. I come to you as my refuge. You always say, O Brahmana, that I have got on my person all the auspicious marks, being the favourite of the divine king; that I am chaste, devoted to my lord, and destined never to become a widow. All this about me you have said before. Let your words be made true. O possessor of great powers, O lord, you never spoke words that were vain. Therefore, O best of Brahmanas, this that you have said ought to be true.' Then Vrihaspati said to the queen of Indra who was beside herself through fear, 'What thou hast been told by me will come to be true, be sure, O goddess. Thou shalt see Indra, the lord of the gods, who will soon come back here. I tell thee truly, thou hast no fear from Nahusha; I shall soon unite thee with Indra.' Now Nahusha came to hear that Indra's queen had taken refuge with Vrihaspati, the son of Angiras. And at this, the king became highly enraged.'

*****

Section 12

"Salya said, 'Seeing Nahusha enraged, the gods led by the saints spoke unto him, 'Who was now their king of awful mien? O king of gods, quit thy wrath. When thou art in wrath, O lord, the Universe, with its Asuras and Gandharvas, its Kinnaras, and great snakes, quaketh. Quit this wrath, thou righteous being. Persons like thee do not put themselves out. That goddess is another person's wife. Be pacified, O lord of gods! Turn back thy inclination from the sin of outraging another's wife. Thou art the king of gods, prosperity to thee! Protect thy subjects in all righteousness?' So addressed, he heeded not the saying rendered senseless by lust. And the king spoke to the gods, in allusion to Indra, 'Ahalya of spotless fame, the wife of a saint, was outraged by Indra while her husband was alive. Why did ye not prevent him? Many were the deeds of inhumanity, of unrighteousness, of deceit, committed by Indra in former times. Why did ye not prevent him? Let the goddess do my pleasure; that would be her permanent good. And so the same will ever more rebound to your safety, ye gods!'

"The gods said, 'We shall bring to thee the queen of Indra even as thou hast laid the command, 'O lord of heaven! Quit this wrath, thou valiant soul! Be pacified, O lord of gods!'

"Salya continued, 'Thus having spoken to him, the gods with the saint went to inform Vrihaspati and the queen of Indra of the said news. And they said, 'We know, O foremost of Brahmanas, that the queen of Indra hath betaken herself to thy house, for protection, and that thou hast promised her protection, O best of divine saints! But we, the gods and Gandharvas and saints, beseech thee, O thou of great lustre, to give up the queen of Indra to Nahusha. Nahusha, the king of gods, of great effulgence, is superior to Indra. Let her, that lady of choice figure and complexion, choose him as her lord!' Thus addressed, the goddess gave vent to tears; and sobbing audibly, she mourned in piteous accents. And she spoke to Vrihaspati, 'O best of divine saints, I do not desire Nahusha to be my lord. I have betaken myself to thy protection, O Brahmana! Deliver me from this great peril!'

"Vrihaspati said, 'My resolution is this, I shall not abandon one that hath sought my protection. O thou of unblamable life, I shall not abandon thee, virtuous as thou art and of a truthful disposition! I do not desire to do an improper act, specially as I am a Brahmana knowing what righteousness is, having a regard for truth, and aware also of the precepts of virtue. I shall never do it. Go your ways, ye best of gods. Hear what hath formerly been sung by Brahma with regard to the matter at hand. He that delivereth up to a foe of a person terrified and asking for protection obtaineth no protection when he himself is in need of it. His seed doth not grow at seed-time and rain doth not come to him in the season of rains. He that delivereth up to a foe a person terrified and asking for protection never succeedeth in anything that he undertaketh; senseless as he is, he droppeth paralysed from heaven; the god refuse offerings made by him. His progeny die an untimely death and his forefathers always quarrel (among themselves). The gods with Indra and their head dart the thunderbolt at him. Know it to be so, I shall not deliver up this Sachi here, the queen of Indra, famous in the world as his favourite consort. O ye best of gods, what may be for both her good and mine I ask you to do. Sachi I shall never deliver up!'

"Salya continued, 'Then the gods and the Gandharvas said these words to the preceptor of the gods, 'O Vrihaspati, deliberate upon something that may be conformable to sound policy!' Vrihaspati said, 'Let this goddess of auspicious looks ask for time from Nahusha in order to make up her mind to his proposal. This will be for the good of Indra's queen, and of us as well. Time, ye gods, may give rise to many impediments. Time will send time onward. Nahusha is proud and powerful by virtue of the boon granted to him!'

"Salya continued, 'Vrihaspati having spoken so, the gods, delighted then said, 'Well hast thou said, O Brahmana. This is for the good of all the gods. It is no doubt so. Only, let this goddess be propitiated.' Then the assembled gods led by Agni, with a view to the welfare of all the worlds, spoke to Indra's queen in a quiet way. And the gods said, 'Thou art supporting the whole universe of things mobile and immobile. Thou art chaste and true: go thou to Nahusha. That vicious being, lustful after thee, will shortly fall: and

Indra, O goddess, will get the sovereignty of the gods!' Ascertaining this to be the result of that deliberation, Indra's queen, for attaining her end, went bashfully to Nahusha of awful mien. The vicious Nahusha also, rendered senseless by lust, saw how youthful and lovely she was, and became highly pleased.'

*****

Section 13

"Salya said, 'Now then Nahusha, the king of the gods, looked at her and said, 'O thou of sweet smiles, I am the Indra of all the three worlds. O thou of beautiful thighs and fair complexion, accept me as thy lord!' That chaste goddess, thus addressed by Nahusha, was terrified and quaked like a plantain-stalk at a breezy spot. She bowed her head to Brahma, and joining her hands spoke to Nahusha, the king of the gods, of awful mien, said, 'O lord of the deities, I desire to obtain time. It is not known what hath become of Indra, or where he is. Having enquired into the truth regarding him, if, O lord, I obtain no news of him, then I shall visit thee; this tell I thee for truth.' Thus addressed by Indra's queen, Nahusha was pleased. And Nahusha said, 'Let it be so, O lady of lovely hips, even as thou art telling me. Thou wilt come, after having ascertained the news. I hope thou wilt remember thy plighted truth.' Dismissed by Nahusha, she of auspicious looks stepped out; and that famous lady went to the abode of Vrihaspati. And, O best of kings, the gods with Agni at their head, when they heard her words, deliberated, intent upon what would promote the interests of Indra. And they then joined the powerful Vishnu, the God of gods. And skilled in making speeches, the uneasy gods spoke the following words to him, 'Indra, the lord of all the gods, hath been overpowered by the sin of Brahmanicide. Thou, O lord of the gods, art the first-born, the ruler of the universe, and our refuge. Thou hadst assumed the form of Vishnu for the protection of all beings. When Vritra was killed through thy energy, Indra was overwhelmed by the sin of Brahmanicide. O best of all the gods, prescribe the means of setting him free.' Having heard these words of the gods, Vishnu said, 'Let Indra. offer sacrifice to me. Even I shall purify the holder of the thunderbolt. The chastiser of Paka, having performed the holy horse-sacrifice, will fearlessly regain his dignity as lord of the gods. And the wicked-minded Nahusha will be led to destruction by his evil deeds. For a certain period, ye gods, ye must be patient, being vigilant at the same time.' Having heard these words of Vishnu, words that were true, and pleasant like ambrosia to their ears, the gods, with their preceptor, and with the Rishis proceeded to that spot where Indra was uneasy with fear. And there, O king, was performed a great horse-sacrifice, capable of removing the sin of Brahmanicide, for the purification of the high-minded and great Indra. And the lord of the gods,--O Yudhishthira, divided the sin of Brahmanicide among trees and rivers and mountains and the earth and women. And having distributed it thus among those beings and parted with it, Indra was free from fever. And rid of his sin, he came to himself. And at that place, the slayer of the Asura Vala, quaked when he looked at Nahusha, before whom all animated beings felt cowed, and who was unapproachable by virtue of the boon the Rishis had granted to him. And the divine husband of Sachi vanished from sight once again. And invisible to all beings, he wandered biding his time. And Indra having disappeared, Sachi fell into grief. And exceedingly miserable, she bewailed, 'Alas! O Indra, if ever I have made a gift, or made offering to the gods, or have propitiated my spiritual guides, if there is any truth in me, then I pray that my chastity may remain inviolate. I bow myself to this goddess Night,--holy, pure, running her course during this the northern journey of the sun, let my desire be fulfilled.' Saying this, she, in a purified condition of body and soul, worshipped the goddess Night. And in the name of her chastity and truth she had recourse to divination. And she asked, 'Show me the place where the king of the gods is. Let truth be verified by truth.' And it was thus that she addressed the goddess of Divination.'

Footnotes

23:1 i.e., passage of the sun from the winter to the summer solstice.

23:2 Divination was practised by reference to the stars in the night.

*****

Section 14

"Salya said, 'Then the goddess of Divination stood near that chaste and beautiful lady. And having beheld that goddess, youthful and lovely, standing before her, Indra's queen, glad at heart, paid respects to them and said, 'I desire to know who thou art, O thou of lovely face.' And Divination said, 'I am Divination, O goddess, come near thee. Since thou art truthful, therefore, O high-minded lady, do I appear in thy sight. Since thou art devoted to thy lord, employed in controlling thyself, and engaged in the practice of religious rites, I shall show thee the god Indra, the slayer of Vritra. Quickly come after me, so may good betide thee! Thou shalt see that best of gods.' Then Divination proceeded and the divine queen of Indra went after her. And she crossed the heavenly groves, and many mountains; and then having crossed the Himavat mountains, she came to its northern side. And having reached the sea, extending over many yojanas, she came upon a large island covered with various trees and plants. And there she saw a beautiful lake, of heavenly appearance, covered with birds, eight hundred miles in length, and as many in breadth. And upon it, O descendant of Bharata, were full-blown lotuses of heavenly appearance, of five colours, hummed round by bees, and counting by thousands. And in the middle of that lake, there was a large and beautiful assemblage of lotuses having in its midst a large white lotus standing on a lofty stalk. And penetrating into the lotus-stalk, along with Sachi, she saw Indra there who had entered into its fibres. And seeing her lord lying there in a minute form, Sachi also assumed a minute form, so did the goddess of divination too. And Indra's queen began to glorify him by reciting his celebrated deeds of yore. And thus glorified, the divine Purandara spoke to Sachi, 'For what purpose hast thou come? How also have I been found out?' Then the goddess spoke of the acts of Nahusha. And she said, 'O performer of a hundred sacrifices, having obtained the sovereignty of the three worlds, powerful and haughty and of a vicious soul, he hath commanded me to visit him, and the cruel wretch hath even assigned me a definite time. If thou wilt not protect me, O lord, he will bring me under his power. For this reason, O Indra, have I come to thee in alarm. O thou of powerful arms, slay the terrible Nahusha of vicious soul.

Discover thyself, O slayer of Daityas and Danavas. O lord, assume thy own strength and rule the celestial kingdom.'"

*****

Section 15

"Salya said, 'Thus addressed by Sachi, the illustrious god said to her again, 'This is not the time for putting forth valour. Nahusha is stronger than I am. O beautiful lady, he hath been strengthened by the Rishis with the merits of offerings to the gods and the Pitris. I shall have recourse to policy now. Thou wilt have to carry it out, O goddess. O lady, thou must do it secretly and must not disclose it to any person. O lady of a beautiful waist, going to Nahusha in private, tell him, O lord of the Universe, thou must visit me mounted on a nice vehicle borne by Rishis. In that case I shall be pleased and shall place myself at thy disposal. This shouldst thou tell him.' And thus addressed by the king of the gods, his lotus-eyed consort expressed her consent and went to Nahusha. And Nahusha, having seen her, smilingly addressed her, saying, 'I welcome thee, O lady of lovely thighs. What is thy pleasure, O thou of sweet smiles. Accept me, O lady of propitious looks, who am devoted to thee. What is thy will, O spirited dame. I shall do thy wish, O lady of propitious looks and slender waist. Nor needst thou be bashful, O thou of lovely hips. Have trust in me. In the name of truth I swear, O goddess, that I shall do thy bidding.'

"Sachi said, 'O lord of Universe, I wanted the time that thou hast assigned to me. Thereafter, O lord of the gods, thou shalt be my husband. I have a wish. Attend and hear, O king of the gods. What it is I shall say, O king, so that thou mayst do what I like. This is an indulgence that I ask from thy love for me. If thou grantest it, I shall be at thy disposal. Indra had horses for carrying him, and elephants, and cars. I want thee to have, O king of the gods, a novel vehicle, such as never belonged to Vishnu, or Rudra, or the Asuras, or the Rakshasas, O lord. Let a number of highly dignified Rishis, united together, bear thee in a palanquin. This is what commends itself to me. Thou shouldst not liken thyself to the Asuras or the gods. Thou absorbest the strength of all by thy own strength as soon as they look at thee. There is none so strong as to be able to stand before thee.'

"Salya continued, 'Thus addressed, Nahusha was very much pleased. And the lord of the deities said to that lady of faultless features, 'O lady of the fairest complexion, thou hast spoken of a vehicle never heard of before. I like it exceedingly, O goddess. I am in thy power, O thou of lovely face. He cannot be a feeble person who employeth Rishis for bearing him. I have practised austerities, and am mighty. I am the lord of the past, the present, and the future. The Universe would be no more if I were in rage. The whole Universe is established in me. O thou of sweet smiles, the gods, the Asuras and Gandharvas, and snakes, and Rakshasas are together unable to cope with me when I am in rage. Whomsoever I gaze upon I divest him of his energy. Therefore, thy request I shall no doubt fulfil, O goddess. The seven Rishis, and also the regenerate Rishis, shall carry me. See our greatness and splendour, O lady of lovely complexion.'

"Salya continued, 'Having thus addressed that goddess of lovely face, and having dismissed her thus, he harnessed to his heavenly car a number of saints devoted to the practice of austerities. A disregarder of Brahmanas, endued with power and intoxicated with pride, capricious, and of vicious soul, he employed those saints to carry him. Meanwhile, dismissed by Nahusha, Sachi went to Vrihaspati and said, 'But little remaineth of the term assigned by Nahusha to me. But compassionate unto me who respect thee so, and quickly find out Indra.'

"The illustrious Vrihaspati then said to her, 'Very good, thou needst not, O goddess, fear, Nahusha of vicious soul. Surely, he shall not long retain his power. The wretch, in fact, is already gone, being regardless of virtue and because, O lovely dame, of his employing the great saints to carry him. And I shall perform a sacrifice for the destruction of this vicious wretch, and I shall find out Indra. Thou needst not fear. Fare thee well.' And Vrihaspati of great power then kindled a fire in the prescribed form, and put the very best offerings upon it in order to ascertain where the king of the gods was. And having put his offerings, O king, he said to the Fire, 'Search out Indra.' And there upon that revered god, the eater of burnt offerings, assumed of his own accord a wonderful feminine form and vanished from sight at that very spot. And endued with speed of the mind, he searched everywhere, mountains and forests, earth and sky, and came back to Vrihaspati within the twinkling of the eye. And Agni said, Vrihaspati, nowhere in these places do I find the king of the gods. The waters alone remain to be searched. I am always backward in entering the waters. I have no ingress therein. O Brahmana, what I am to do for thee.' The preceptor of the gods then said to him, 'O illustrious god, do thou enter the water.'

"Agni said, 'I cannot enter the water. Therein it is extinction that awaits me. I place myself in thy hand, O thou of great effulgence. Mayst thou fare well! Fire rose from water, the military caste rose from the priestly caste; and iron had its origin in stone. The power of these which can penetrate all other things, hath no operation upon the sources from which they spring.'"

*****

Section 16

"Vrihaspati said, 'Thou art the mouth, O Agni, of all the gods. Thou art the carrier of sacred offerings. Thou, like a witness, hast access to the inner souls of all creatures. The poets call thee single, and again three-fold. O eater of burnt offerings, abandoned by thee the Universe would forthwith cease to be. The Brahmanas by bowing to thee, win with their wives and sons an eternal region, the reward of their own meritorious deeds. O Agni, it is thou who art the bearer of sacred offerings. Thou, O Agni, art thyself the best offering. In a sacrificial ceremony of the supreme order, it is thee that they worship with incessant gifts and offerings. O bearer of offerings, having created the three worlds, thou when the hour cometh, consumeth them in thy unkindled form. Thou art the mother of the whole Universe; and thou again, O Agni, art its termination. The wise call thee identical with the clouds and with the lightning; flames issuing from thee, support all creatures. All the waters are deposited in thee; so is this entire world. To thee, O purifier, nothing is unknown in the three worlds. Every body taketh kindly to his progenitor; do thou enter the waters without fear. I shall render thee strong with the eternal hymns of the Veda. Thus glorified, the bearer of burnt offerings, that best of poets, well-pleased, spoke laudable words to Vrihaspati. And he said, 'I shall show Indra to thee. This I tell thee for truth.'

"Salya continued, 'Then Agni entered the waters including seas and tiny ponds, and came to that reservoir, where, O best of Bharata's race, while searching the lotus flowers, he saw the king of the gods lying within the fibres of a lotus-stalk. And soon coming back, he informed Vrihaspati how Indra had taken refuge in the fibres of a lotus-stalk, assuming a minute form. Then Vrihaspati, accompanied by the gods, the saints and the Gandharvas, went and glorified the slayer of Vala by referring to his former deeds. And he said, 'O Indra, the great Asura Namuchi was killed by thee; and those two Asuras also of terrible strength, viz., Samvara and Vala. Wax strong, O performer of a hundred sacrifices, and slay all thy foes. Rise, O Indra! Behold, here are assembled the gods and the saints. O Indra, O great lord, by slaying Asuras, thou hast delivered the worlds. Having got the froth of waters, strengthened with Vishnu's energy, thou formerly slew Vritra.

Thou art the refuge of all creatures and art adorable. There is no being equal to thee. All the creatures, O Indra, are supported by thee, Thou didst build the greatness of the gods. Deliver all, together with the worlds by assuming thy strength, O great Indra.' And thus glorified, Indra increased little by little; and having assumed his own form, he waxed strong and spoke to the preceptor Vrihaspati standing before. And he said, 'What business of yours yet remaineth; the great Asuras, son of Twashtri, hath been killed; and Vritra also, whose form was exceedingly big and who destroyed the worlds.'

"Vrihaspati said, 'The human Nahusha, a king, having, obtained the throne of heaven by virtue of the power of the divine saints, is giving us exceeding trouble.'

"Indra said, 'How hath Nahusha obtained the throne of heaven, difficult to get? What austerities did he practise? How great is his power, O Vrihaspati!'

"Vrihaspati said, 'The gods having been frightened, wished for a king of heaven, for thou hadst given up the high dignity of heaven's ruler. Then the gods, the Pitris of the universe, the saints, and the principal Gandharvas, all met together, O Indra, and went to Nahusha and said, 'Be thou our king, and the defender of the Universe!' To them said Nahusha, 'I am not able; fill me with your power and with the virtue of your austerities!' So told, the deities strengthened him, O king of the gods! And thereupon Nahusha became a person of terrible strength, and becoming thus the ruler of the three worlds, he hath put the great saints in harness, and the wretch is thus journeying from world to world. Mayst thou never see Nahusha who is terrible. He emitteth poison from his eyes, and absorbeth the energy of all. All the gods are exceedingly frightened; they go about concealed and do not cast a glance at him!'

"Salya continued, While that best of Angira's race was thus speaking, there came that guardian of the world, Kuvera, and also Yama the son of Surya, and the old god Soma, and Varuna. And arrived there they said to the great Indra, 'How lucky that the son of Twashtri hath been killed, and Vritra also! How lucky, O Indra, that we are beholding thee safe and sound, while all thy enemies have been killed!' Indra received all those guardians of the worlds, and with a glad heart greeted them in proper form with a view to requesting them in connection with Nahusha. And he said, 'Nahusha of terrible mien is the king of the gods; therein lend me your assistance.' They replied, 'Nahusha is of awful mien; his sight is poison; we are afraid of him, O God. If thou overthrowest Nahusha, then we shall be entitled to our shares of sacrificial offerings, O Indra.' Indra said, 'Let it be so. You and the ruler of the waters, and Yama, and Kuvera shall this day be crowned along with me. Aided by all the gods, let us overthrow the foe Nahusha of terrible gaze.' Then Agni also said to Indra, 'Give me a share in sacrificial offerings. I also shall lend you my assistance.' Indra said to him, 'O Agni, thou also shalt get a share in great sacrifices,--there will be a single share (in such) for both Indra and Agni.'

"Salya continued, 'Thus did the illustrious lord Indra, the chastiser of Paka, the giver of boons, bestow, after deliberation upon Kuvera the sovereignty over the Yakshas, and all the wealth of the world; upon Yama, the sovereignty over the Pitris; and upon Varuna, that over the waters.'

*****

Section 17

"Salya said, 'Now when the great Indra, the intelligent chief of the gods, was deliberating with the guardians of the world and other deities upon the means of slaying Nahusha, there appeared at that spot the venerable ascetic Agastya. And Agastya honoured the lord of the gods and said, 'How fortunate that thou art flourishing after the destruction of that being of universal form, as also that of Vritra. And how fortunate. O Purandara, Nahusha hath been hurled from the throne of heaven. How fortunate, O slayer of Vala, that I behold thee with all thy enemies killed.'

"Indra said, 'Hath thy journey hither been pleasant, O great saint, I am delighted to see thee. Accept from me water for washing thy feet and face, as also the Arghya and the cow.'

"Salya continued, 'Indra, well-pleased, began to question that best of saints and greatest of Brahmanas when he was seated on a seat after receiving due honours, thus, O revered saint, O best of Brahmanas, I wish to have it recited by thee how Nahusha of vicious soul was hurled from heaven.'

"Agastya said, 'Listen, O Indra, to the pleasant narrative how the wicked and vicious Nahusha, intoxicated with pride of strength, had been hurled from heaven. The pure-spirited Brahmanas and celestial saints, while carrying him, weary with toil, questioned that vicious one, O best of victors, saying, 'O Indra, there are certain hymns in the Vedas, directed to be recited while sprinkling the cows. Are they authentic or not? Nahusha, who had lost his senses by the operation of the Tamas, told them that they were not authentic.' The saints then said, 'Thou art tending towards unrighteousness; thou takest not to the righteous path. The greatest saints have formerly said they are authentic, O Indra.' And incited by Untruth, he touched me on my head with his foot. At this, O lord of Sachi, he became divested of power and of good looks. Then, as he was agitated and overpowered with fear, I spoke to him, 'Since thou hast pronounced as spurious the unexceptionable hymns of the Veda which have been recited by Brahmarsis (Brahmana saints), and since thou hast touched my head with thy foot, and since thou, O ignorant wretch, hast turned these unapproachable saints, equal to Brahma, into animals for carrying thee, therefore, O wretch, be divested of thy lustre, and being hurled headlong, fall thou from heaven, the effect of all thy good deeds being exhausted. For ten thousand years, thou shalt, in the form of an enormous snake, roam over the earth. When that period is full, thou mayst come back to heaven. Thus hath that wretch been hurled from the throne of heaven, O repressor of foes.' How fortunate, O Indra, that we are flourishing now. That thorn of the Brahmanas hath been killed. O lord of Sachi, repair thou to heaven, protect the worlds, subdue thy senses, subdue thy foes, and be glorified by the great saints.'

"Salya continued, 'Then, O ruler of men, the gods, and the bands of great saints were exceedingly pleased. And so also were the Pitris, the Yakshas, the Snakes, the Rakshasas, the Gandharvas, and all the bands of celestial nymphs. And the tanks, the rivers, the mountains, and the seas also were highly pleased. And all came up and said, 'How fortunate, O slayer of foes, that thou art flourishing! How fortunate, that the intelligent Agastya hath killed the vicious Nahusha! How fortunate that the vile individual hath been turned into a snake to roam over the earth!'"

*****

Section 18

"Salya said, "Then Indra, glorified by the bands of Gandharvas and celestial nymphs, mounted on Airavata, the king of elephants, characterised by auspicious marks. And the illustrious Agni, and the great saint Vrihaspati, and Yama, and Varuna, and Kuvera, the lord of riches, accompanied him. And the lord Sakra, the slayer of Vritra, then went to the three worlds surrounded by the gods together with the Gandharvas and the celestial nymphs. And the performer of a hundred sacrifices, the king of the deities, was thus united with his queen. And he began to protect the worlds with exceeding gladness. Then the illustrious divine saint Angiras arrived in the assembly of Indra and worshipped him duly by reciting the hymns of the Atharva. And the great lord Indra became satisfied and granted a boon to the Atharvangiras. And Indra said, 'Thou wilt be known as a Rishi of the name Atharvangiras in the Atharva Veda, and thou wilt also get a share in sacrifices.' And having honoured Atharvangiras thus, the great lord Indra, the performer of a hundred sacrifices, parted with him, O great king. And he honoured all the deities and all the saints endued with wealth of asceticism. And, O king, Indra, well-pleased, governed the people virtuously. Thus was misery endured by Indra with his wife. And with the view of slaying his foes, even he had to pass a period in concealment. Thou shouldst not take it to heart that thou, O king of kings, hast suffered with Draupadi as also with thy high-minded brothers in the great forest. O king of kings, O descendant of Bharata, O delighter of Kuru's race, thou wilt get back thy kingdom in the same way as Indra got his, after having killed Vritra. The vicious Nahusha, that enemy of Brahmanas, of evil mind, was overthrown by the curse of Agastya, and reduced to nothing for endless years. Similarly, O slayer of foes, thy enemies, Karna and Duryodhana and others of vicious souls will quickly be destroyed. Then, O hero, thou wilt enjoy the whole of this earth, as far as the sea, with thy brothers and this Draupadi. This story of the victory of Indra, equal to the Veda in its sacred character, should be listened to by a king desirous of victory and when his forces have been arrayed in order of battle. Therefore, O best of victors, I am reciting it to thee for thy victory, O Yudhishthira. High-souled persons attain prosperity when they are glorified. O Yudhishthira, the destruction of high-souled

Kshatriyas is at hand by reason of the crimes of Duryodhana, and through the might also of Bhima and Arjuna. He who readeth this story of Indra's victory with a heart full of religious faith, is cleansed of his sins, attaineth a region of bliss, and obtaineth joy both in this world and in the next. He hath no fear of his foes; he never becometh a sonless man, never encountereth any peril whatever, and enjoyeth long life. Everywhere victory declareth for him, and he knoweth not what defeat is.'

"Vaisampayana continued, 'O best of Bharata's race, the king, that best of righteous men, thus encouraged by Salya, honoured him in proper form. And Yudhishthira, the son of Kunti, of powerful arms, having beard the words of Salya, spoke to the king of the Madras the following words, 'There is no doubt that thou wilt act as the charioteer of Karna. Thou must damp the spirits of Karna then by recounting the praises of Arjuna.'

"Salya said, 'Let it be so. I shall do just as thou tellest me. And I shall do for thee anything else that I may be able to do.'

"Vaisampayana continued, 'Then Salya, the king of the Madras, bade farewell to the sons of Kunti. And that handsome man then went with his army to Duryodhana, O repressor of foes.'"

*****

Section 19

"Vaisampayana said, 'Then Yuyudhana, the great hero of the Satwata race, came to Yudhishthira with a large army of foot, and horses and cars and elephants. And his soldiers of great valour come from various lands, bore various weapons of war, and heroic in look they beautified the Pandava army. And that army looked splendid by reason of battleaxes, and missiles and spears, and lances, and mallets, and clubs, and staves, and cords, and stainless swords, and daggers, and arrows of various kinds, all of the best temper. And the army, beautified by those weapons, and resembling in colour the cloudy sky, assumed an appearance like to amass of clouds with lightning-flashes in its midst. And the army counted an Akshauhini of troops. And when absorbed in the troops of Yudhishthira it entirely disappeared, as doth a small river when it enters the sea. And similarly, the powerful chief of the Chedis, Dhrishtaketu, accompanied by an Akshauhini, came to the sons of Pandu of immeasurable strength. And the king of Magadha, Jayatsena of great strength, brought with him for Yudhishthira an Akshauhini of troops. And similarly, Pandya, who dwelt on the coast-land near the sea, came accompanied by troops of various kinds to Yudhishthira, the king of kings. And, O king, when all these troops had assembled, his army, finely dressed and exceedingly strong, assumed an appearance pleasant to the eye. And the army of Drupada, also was beautified by valiant soldiers who had come from various lands, and also by his mighty sons. And similarly, Virata, the king of the Matsyas, a leader of troops, accompanied by the king of the hilly regions, came to Pandu's sons. And for the high-souled sons of Pandu there were thus assembled from various directions, seven Akshauhini of troops, bristling with banners of various forms. And eager to fight with the Kurus, they gladdened the hearts of the Pandavas. And in the same way king Bhagadatta, gladdening the heart of Dhritarashtra's son, gave an Akshauhini of troops to him. And the unassailable mass of his troops, crowded with Chins and Kiratas, all looking like figures of gold, assumed a beauty like to that of a forest of Karnikara trees. And so the valiant Bhurisravas, and Salya, O son of Kuru, came to Duryodhana, with an Akshauhini of troops each. And Kritavarman, the son of Hridika, accompanied by the Bhojas, the Andhas, and the

Kukuras, came to Duryodhana with an Akshauhini of troops. And the body of his troops composed of those mighty soldiers, who wore on their persons garlands of many-coloured flowers, looked as graceful as a number of sportive elephants that have passed through a wood. And others led by Jayadratha, the dwellers of the land of Sindhusauvira, came in such force that the hills seemed to tremble under their tread. And their force, counting an Akshauhini, looked like a mass of clouds moved by the wind. And Sudakshina, the king of the Kambhojas, O ruler of men, accompanied by the Yavanas and Sakas, came to the Kuru chief with an Akshauhini of troops. And the body of his troops that looked like a flight of locusts, meeting with the Kuru force, was absorbed and disappeared in it. And similarly came king Nila, the resident of the city of the Mahishmati, with mighty soldiers from the southern country who carried weapons of pretty make. And the two kings of Avanti, accompanied by a mighty force, brought to Duryodhana, each a separate Akshauhini of troops. And those tigers among men, the five royal brothers, the princes of Kekaya, hastened to Duryodhana with an Akshauhini of troops, and gladdened his heart. And from the illustrious king, of other quarters there came, O best of Bharata's race, three large divisions of troops. And thus Duryodhana had a force which numbered eleven Akshauhinis all eager to fight with the sons of Kunti, and bristling with banners of various forms. And, O descendant of Bharata, there was no space in the city of Hastinapura even for the principal leaders of Duryodhana's army. And for this reason the land of the five rivers, and the whole of the region called Kurujangala, and the forest of Rohitaka which was uniformly wild, and Ahichatra and Kalakuta, and the banks of the Ganga, and Varana, and Vatadhana, and the hill tracts on the border of the Yamuna--the whole of this extensive tract--full of abundant corn and wealth, was entirely overspread with the army of the Kauravas. And that army, so arranged, was beheld by the priest who had been sent by the king of the Panchalas to the Kurus.'"

*****

Section 20

"Vaisampayana said, 'Then Drupada's priest, having approached the Kaurava chief, was honoured by Dhritarashtra as also by Bhishma and Vidura. And having first told the news of the welfare of the Pandavas, he enquired about the welfare of the Kauravas. And he spoke the following words in the midst of all the leaders of Duryodhana's army, 'The eternal duties of kings are known to you all. But though known, I shall yet recite them as an introduction to what I am going to say. Both Dhritarashtra and Pandu are known to be sons of the same father. There is no doubt that the share of each to the paternal wealth should be equal. The sons of Dhritarashtra obtained the paternal wealth. Why did not the sons of Pandu at all receive their paternal portion? Ye are aware how formerly the sons of Pandu did not receive their paternal property which was all usurped by Dhritarashtra's sons. The latter endeavoured in various ways to remove the sons of Pandu from their path by employment even of murderous contrivances; but as their destined terms of life had not wholly run out, the sons of Pandu could not be sent to the abode of Yama. Then again, when those high-souled princes had carved out a kingdom by their own strength, the mean-minded sons of Dhritarashtra, aided by Suvala's son, robbed them of it by deceit. This Dhritarashtra gave his sanction even to that act as hath been usual with him. And for thirteen years they were then sent to sojourn in the great wilderness. In the council-hall, they had also been subjected to indignities of various kinds, along with their wife, valiant though they were. And great also were the sufferings that they had to endure in the woods. Those virtuous princes had also to endure unspeakable woes in the city of Virata,--such as are endured only by vicious men when their souls transmigrate into the forms of inferior beings, Ye best of Kuru's race, overlooking all these injuries of yore they desire nothing but a peaceful settlement with the Kurus! Remembering their behaviour, and that of Duryodhana also, the latter's friends should entreat him to consent to peace! The heroic sons of Pandu are not eager for war with the Kurus. They desire to get back their own share without involving the world in ruin. If Dhritarashtra's son assigns a reason in favour of war, that can never be a proper reason. The sons of Pandu are more powerful. Seven Akshauhinis of troops have been collected on behalf of Yudhishthira, all eager to fight with the Kurus, and they are now awaiting his word of command. Others there are tigers among men, equal in might to a thousand Akshauhinis, such as Satyaki and Bhimasena, and the twin brothers of mighty strength. It is true that these eleven divisions of troops are arrayed on one side, but these are balanced on the other by the mighty-armed Dhananjaya of manifold form. And as Kiritin exceeds in strength even all these troops together, so also doth Vasudeva's son of great effulgence and powerful intellect. Who is there that would fight, in view of the magnitude of the opposing force, the valour of Arjuna, and the wisdom of Krishna? Therefore, I ask you to give back what should be given, as dictated by morality and compact. Do not let the opportunity pass!'"

*****

Section 21

"Vaisampayana said, 'Having heard his words, Bhishma, senior in wisdom, and endued with great effulgence, paid honours to him, and then spoke words suitable to the occasion. And he said, 'How fortunate that they are all well, with Krishna! How fortunate that they have procured aid, and that they are inclined to a virtuous course! How fortunate that those scions of Kuru's race desire peace with their cousins! There is no doubt that what thou hast said is true. Thy words, however, are exceedingly sharp,--the reason, I suppose, being that thou art a Brahmana. No doubt, the sons of Pandu were much harassed both here and in woods. No doubt, by law they are entitled to get all the property of their father. Arjuna, the son of Pritha, is strong trained in weapons, and is a great car-warrior. Who, in sooth, can withstand in battle Dhananjaya the son of Pandu. Even the wielder himself of the thunderbolt cannot,--other bowmen are hardly worth mention. My belief is that he is a match for all the three worlds!' And while Bhishma was thus speaking, Karna wrathfully and insolently interrupted his words, and looking at Duryodhana said, 'There is no creature in the world, O Brahmana, who is not informed of all these facts. What is the good of repeating them again and again? On behalf of Duryodhana, Sakuni formerly won in game of dice. Yudhishthira, the son of Pandu went to the woods according to a stipulation. He is now paying no regard to that stipulation, but confident of aid from the Matsyas and Panchalas, he wisheth to get back his ancestral throne. O learned man, Duryodhana would not yield even a single foot of land if thou appealest to his fears, but if justice requires, he would give up the whole earth even to a foe. If they wish to get back their ancestral throne, they should pass the specified period of time in the forest as had been stipulated. Afterwards let them live as the dependants of Duryodhana, safe and sound. From dull-headedness, however, let them not turn their mind towards an absolutely unrighteous course. If, nevertheless, abandoning the path of virtue, they desire war, then when they encounter in battle these praise-worthy Kurus, they will remember these my words.'

"Bhishma said, 'What is the use of thy talking, O Radha's son? Thou shouldst remember that occasion when Pritha's son, single-handed, overpowered in battle six car-warriors. If we do not act as this Brahmana hath said, to be sure, we shall be all slain by him in battle!"

"Vaisampayana continued, 'Then Dhritarashtra pacified Bhishma with words of entreaty, rebuked the son of Radha, and spoke the following words, What Bhishma, Santanu's son, hath said is salutary for us, as also for the Pandavas, and likewise for the whole universe. I shall, however, after deliberation, send Sanjaya to the sons of Pandu. So thou needst not wait. Go thou to the son of Pandu this very day.' The Kaurava chief then honoured Drupada's priest and sent him back to the Pandavas. And summoning Sanjaya to the council-hall, he addressed him in the following words."

*****

Section 22

"Dhritarashtra said, 'They say, O Sanjaya, that the Pandavas have arrived at Upaplavya. Go thou and enquire after them. Thou must greet Ajatasatru in the following words, 'By good luck it is that (emerged from the woods) thou hast reached such a city. And to all of them thou must say, O Sanjaya, these words. Are ye well, having spent that harassing period of sojourn, ye who were unworthy of such harassment?' In no time will they be appeased towards us, for though treated treacherously (by foes), yet they are righteous and good. In no case, O Sanjaya, have I ever met with any untruthfulness on the part of the Pandavas. It was by their own valour that they had won all their prosperity, and (yet) they were ever dutiful to me. Though I scrutinized their conduct, I could never find fault with them,--no, not even a single fault for which we might blame them. They always act mindful of virtue and wealth; they never give way to love of sensual enjoyments, or cold, or hunger, or thirst; they subdue steep and laziness and wrath and joy and heedlessness. The sons of Pritha, mindful of both virtue and wealth, are ever pleasant to all. On proper occasions they part with their wealth to friends. Friendship with them never loses its ardour on account of length of time; for they bestow honours and wealth on every one according to his deserts. Not a soul in the race of Ajamida ever entertains hatred for them excepting this vile, capricious, dull-headed Duryodhana, and excepting also the still more mean-minded Karna. These two always enhance the energy of those high-souled ones who have been divested of both friends and happiness. Enterprising and brought up in every indulgence, Duryodhana reckons all that to be well-done. It is childish on Duryodhana's part to think that it is possible to rob the Pandavas of their just share so long as they are alive. It is wise to yield to Yudhishthira his due share before the war,--to him whose steps are followed by Arjuna and Krishna and Bhima and Satyaki and the two sons of Madri and the warriors of the Srinjaya race. That wielder of the Gandiva, Savyasachin, seated on his car, would alone be able to devastate the whole world. And likewise the victorious and high-souled Krishna, the lord of the three worlds, incapable of defeat is able to do the same. What mortal would stand before him who is the one worthiest person in all the worlds and who discharges his multitude of arrows that roar like the clouds, covering all sides, like flights of swiftly-coursing locusts? Alone on his car, holding the Gandiva, he had conquered the northern regions as also the Kurus of the north and brought away with him all their wealth. He converted the people of the Dravida land to be a portion of his own army. It was Falguna, the wielder of the Gandiva, who defeating in the Khandava woods all the gods together with Indra, made offerings to Agni, enhancing the honour and fame of the Pandavas. Of all wielders again of the mace, there is none equal to Bhima; and there is none also who is so skilful a rider of elephants. On car, they say, he yields not to even Arjuna; and as to might of arms, he is equal to ten thousand elephants. Well-trained and active, he who hath again been rendered bitterly hostile, would in anger consume the Dhartarashtras in no time. Always wrathful, and strong of arms, he is not capable of being subdued in battle by even Indra himself. Of great heart, and strong, and endued with great lightness of hand, the two (twin) brothers, sons of Madri, carefully trained by Arjuna, would leave not a foe alive, like to a pair of hawks preying upon large flocks of birds. This our army, so full, to tell thee the truth, will be nowhere when it will encounter them. In their side will be Dhrishtadyumna, endued with great activity,--one who is regarded as one of the Pandavas themselves. The chief of the Somaka tribe, with his followers, is, I have heard, so devoted to the cause of the Pandavas that he is ready to lay down his very life for them. Who would be able to withstand Yudhishthira who hath the best of the Vrishni tribe (Krishna) for his leader? I have heard that Virata, the chief of the Matsyas, with whom the Pandavas had lived for some time and whose wishes were fulfilled by them, old in years, is devoted, along with his sons to the Pandava cause, and hath become an adherent of Yudhishthira. Deposed from the throne of the Kekaya land, and desirous of being reinstated thereon, the five mighty brothers from that land, wielding mighty bows, are now following the sons of Pritha ready to fight. All who are valiant among the lords of the earth have been brought together and are devoted to the Pandava cause. I hear that they are bold, worthy, and respectful,--they who have allied themselves to the virtuous king Yudhishthira from feelings of attachment to him. And many warriors dwelling on the hills and inaccessible fastnesses, and many that are high in lineage and old in years, and many Mlechcha tribes also wielding weapons of various kinds, have been assembled together and are devoted to the cause of the Pandavas. And there hath come Pandya also, who, hardly inferior to Indra on the field of battle, is followed when he fights by numberless warriors of great courage. Remarkably heroic and endued with prowess and energy that have no parallel, he is devoted to the Pandava cause. That same Satyaki who, I have heard, obtained weapons from Drona and Arjuna and Krishna and Kripa and Bhishma, and who is said to be equal to the son of Krishna, is devotedly attached to the Pandava cause. And the assembled kings of the Chedi and the Karusha tribes have all taken the part of the Pandavas with all their resources. That one in their midst, who, having been endued with blazing beauty, shone like the sun, whom all persons deemed unassailable in battle and the very best of all drawers of the bow on earth, was slain by Krishna in a trice, by help of his own great might, and counting for naught the bold spirit of all the Kshatriya kings. Kesava cast his eyes on that Sishupala and smote him, enhancing the fame and honour of the sons of Pandu. It was the same Sishupala who was highly honoured by those kings at whose head stood the king of the Karusha tribe. Then the other kings, deeming Krishna unassailable when seated on his car drawn by Sugriva and other steeds, left the chief of the Chedis and ran away like small animals at the sight of a lion. And it was thus that he, who, from audacity had sought to oppose and encounter Krishna in a combat hand to hand, was slain by Krishna and lay down lifeless, resembling a Karnikara tree uprooted by a gale. O Sanjaya, O son of Gavalgana, what they have told me of the activity of Krishna in cause of Pandu's sons, and what I remember of his past achievements, leave me no peace of mind. No foe whatsoever is capable of withstanding them, who are under the lead of that lion of the Vrishni tribe. My heart is trembling with fear upon learning that the two Krishnas, are seated on the selfsame car. If my dull-headed son forbear to fight with those two, then may he fare well,--else those two will consume the race of Kuru as Indra and Upendra consume the Daitya hosts. Dhananjaya is, I conceive, equal to Indra, and the greatest of the Vrishni race, Krishna, is the Eternal Vishnu himself. The son of Kunti and Pandu, Yudhishthira, is virtuous and brave and eschews deeds that bring on shame. Endued with great energy, he hath been wronged by Duryodhana. If he were not high-minded, the would in wrath burn the Dhritarashtras. I do not so much dread Arjuna or Bhima or Krishna or the twin brothers as I dread the wrath of the king, O Suta, when his wrath is excited. His austerities are great; he is devoted to Brahmacharya practices. His heart's wishes will certainly be fulfilled. When I think of his wrath, O Sanjaya, and consider how just it is, I am filled with alarm. Go thou speedily on a car, despatched by me, where the troops of the king of the Panchalas are encamped. Thou wilt ask Yudhishthira about his welfare. Thou wilt repeatedly address him in affectionate terms. Thou wilt also meet Krishna, O child, who is the chief of all brave men and who is endued with a magnanimous soul. Him also thou wilt ask on my part as to his welfare, and tell him that Dhritarashtra is desirous of peace with Pandu's sons. O Suta, there is nothing that Yudhishthira, the son of Kunti, would not do at the bidding of Krishna. Kesava is as dear to them as their own selves. Possessed of great learning, he is ever devoted to their cause. Thou wilt also enquire about the welfare of all the assembled sons of Pandu and the Srinjayas and Satyaki and Virata and all the five sons of Draupadi, professing to be a messenger from me. And whatsoever also thou mayst deem to be opportune, and beneficial for the Bharata race, all that, O Sanjaya, thou must say in the midst of those kings,--everything, in sooth, that may not be unpalatable or provocative of war.'

*****

Section 23

"Vaisampayana said, 'Having beard these words of king Dhritarashtra Sanjaya went to Upaplavya to see the Pandavas of immeasurable strength. And having approached king Yudhishthira, the son of Kunti, he made obeisance to him first and then spoke. And the son of Gavalgana, by name Sanjaya and by caste a Suta, cheerfully spoke unto Ajatasatru, 'How lucky, O king, that I see you hale, attended by friends and little inferior to the great Indra. The aged and wise king Dhritarashtra, the son of Ambika, hath enquired about your welfare. I hope Bhimasena is well, and that Dhananjaya, that foremost of the Pandavas, and these two sons of Madri, are well. I hope princess Krishna also, the daughter of Drupada, is well,--she who never swerves from the path of truth, that lady of great energy, that wife of heroes. I hope she is well with her sons,--she in whom are centred all your dearest joys and whose welfare you constantly pray for.'

"Yudhishthira said, 'O Sanjaya, the son of Gavalgana, hath thy journey here been safe? We are pleased with thy sight. I ask thee in return how thou art. I am, O learned man, in excellent health with my younger brothers. O Suta, after a long while do I now receive news of the aged king of the Kurus, that descendant of Bharata. Having seen thee, O Sanjaya, I feel as if I have seen the king himself, so pleased I am! Is our aged grandsire Bhishma, the descendant of Kuru, endued with great energy and the highest wisdom and always devoted to the practices of his own order, O sire, in health? I hope he still retains all his former habits. I hope the high-souled king Dhritarashtra, the so-n of Vichitravirya, is in health with his sons. I hope the great king Vahlika, the son of Pratipa, endued with great learning, is also in health. I hope, O sire, that Somadatta is in health, and Bhurisravas, and Satyasandha, and Sala, and Drona with his son, and the Brahmana Kripa are also well. I hope all those mighty bowmen are free from disease. O Sanjaya, all those greatest and best of bowmen, endued with the highest intelligence and versed in letters, and occupying the very top of those who wield weapons, have attached themselves to the Kurus. I hope those bowmen receive their honours due. I hope they are free from disease. How happy are they in whose kingdom dwells the mighty and handsome bowman, the well-behaved son of Drona! I hope Yuyutsu, the highly intelligent son of Dhritarashtra by his Vaisya wife is in health. I hope, O sire, the adviser Karna, whose counsels are followed by the dull-headed Suyodhana, is in health. I hope, the aged ladies, the mothers of the Bharata race, and the kitchen-maidens, the bond-maids, the daughters-in-law, the boys, the sister's sons, and 'the sisters, and the daughters' sons of Dhritarashtra's house are all free from trouble. O sire, I hope the king still allows their former subsistence to the Brahmanas. I hope, O Sanjaya, Dhritarashtra's son hath not seized those gifts to the Brahmanas that I made. I hope Dhritarashtra with his sons meets in a spirit of forbearance any over-bearing conduct on the part of the Brahmanas. I hope he never neglects to make provision for them, that being the sole highway to heaven. For this is the excellent and clear light that hath been provided by the Creator in this world of living beings. If like dull-headed persons, the sons of Kuru do not treat the Brahmanas in a forbearing spirit, wholesale destruction will overtake them. I hope king Dhritarashtra and his son try to provide for the functionaries of state. I hope there are no enemies for theirs, who, disguised as friends, are conspiring for their ruin. O sire, I hope none of these Kurus talk of our having committed any crimes. I hope Drona and his son and the heroic Kripa do not talk of our having been guilty in any way. I hope all the Kurus look up to king Dhritarashtra and his sons as the protectors of their tribe. I hope when they see a horde of robbers, they remember the deeds of Arjuna, the leader in all fields of battle. I hope they remember the arrows shot from the Gandiva, which course through the air in a straight path, impelled onwards by the stretched bow-string in contact with the fingers of his hand, and making a noise loud as that of the thunder. I have not seen the warrior that excels or even rivals Arjuna who can shoot by a single effort of his hand sixty-one whetted and keen-edged shafts furnished with excellent feathers. Do they remember Bhima also, who, endued with great activity causeth hostile hosts arrayed in battle to tremble in dread, like an elephant with rent temples agitating a forest of reeds? Do they remember the mighty Sahadeva, the son of Madri, who in Dantakura conquered the Kalingas, shooting arrows by both the left and right hand? Do they remember Nakula, who, O Sanjaya, was sent, under your eye, to conquer the Sivis and the Trigartas, and who brought the western region under my power? Do they remember the disgrace that was theirs when under evil counsels they came to the woods of Dwaitavana on pretence of taking away their cattle? Those wicked ones having been over-powered by their enemies were afterwards liberated by Bhimasena and Arjuna, myself protecting the rear of Arjuna (in the fight that ensued) and Bhima protecting the rear of the sons of Madri, and the wielder of the Gandiva coming out unharmed from the press of battle having made a great slaughter of the hostile host,--do they remember that? It is not by a single good deed, O Sanjaya, that happiness can here be attained, when by all our endeavours we are unable to win over the son of Dhritarashtra!"

*****

Section 24

"Sanjaya said, 'It is even so as thou hast said, O son of Pandu! Dost thou enquire about the welfare of the Kurus and of the foremost ones among them? Free from illness of every kind and in the possession of excellent spirit are those foremost ones among the Kurus about whom, O son of Pritha, thou enquirest. Know, O son of Pandu, that there are certainly righteous and aged men, as also men that are sinful and wicked about Dhritarashtra's son. Dhritarashtra's son would make gifts even to his enemies; it is not likely, therefore, that he should withdraw the donations made to the Brahmanas. It is customary with you, Kshatriyas, to follow a rule fit for butchers, that leads you to do harm to those that bear no ill-will to you; but the practice is not good. Dhritarashtra with his sons would be guilty of the sin of intestine dissension, where he, like a bad man, to bear ill-will towards you who are righteous. He does not approve of this injury (done to you); he is exceedingly sorry for it; he grieves at his heart-the old man--O Yudhishthira,--for, having communicated with the Brahmanas, he hath learnt that provoking intestine dissensions is the greatest of all sins. O king of men, they remember thy prowess on the field, and that of Arjuna, who taketh the lead in the field of battle. They remember Bhima wielding his mace when the sound of the conch-shell and the drum rises to the highest pitch. They remember those mighty car-warriors, the two sons of Madri, who on the field of battle career in all directions, shooting incessant showers of shafts on hostile hosts, and who know not what it is to tremble in fight. I believe, O king, that which Futurity hath in store for a particular person cannot be known, since thou, O son of Pandu, who art endowed with all the virtues, hast had to suffer trouble of such unendurable kind. All this, no doubt, O Yudhishthira, thou wilt again make up by help of your intelligence. The sons of Pandu, all equal to Indra would never abandon virtue for the sake of pleasure. Thou, O Yudhishthira, wilt so make up thy intelligence that they all, viz., the sons of Dhritarashtra and Pandu and the Srinjayas, and all the kings who have been assembled here, will attain peace. O Yudhishthira, bear what thy sire Dhritarashtra having consulted with his ministers and sons, hath spoken to me. Be attentive to the same.'"

*****

Section 25

"Yudhishthira said, 'Here are met the Pandavas and the Srinjayas, and Krishna, and Yuyudhana and Virata, O son of the Suta Gavalgana, tell us all that Dhritarashtra hath directed thee to say.'

"Sanjaya said, 'I greet Yudhishthira, and Vrikodara and Dhananjaya, and the two sons of Madri, and Vasudeva the descendant of Sura, and Satyaki, and the aged ruler of the Panchalas, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata. Let all listen to the words I say from a desire for the welfare of the Kurus. King Dhritarashtra, eagerly welcoming the chance of peace, hastened the preparation of my car for this journey here. Let it be acceptable to king Yudhishthira with his brothers and sons and relations. Let the son of Pandu prefer peace. The sons of Pritha are endowed with every virtue with steadiness and mildness and candour. Born in a high family, they are humane, liberal, and loath to do any act which would bring on shame. They know what is proper to be done. A base deed is not befitting you, for you are so high-minded, and have such a terrible following of troops. If you committed a sinful act, it would be a blot on your fair name, as a drop of collyrium on a white cloth. Who could knowingly be ever guilty of an act, which would result in universal slaughter, which would be sinful and lead to hell,--an act consisting in the destruction (of men), an act the result of which, whether it be victory or defeat, is or the self-same value? Blessed are they that have served their relative's cause. They are the true sons and friends and relatives (of Kuru's race) who would lay down life, life which is liable to be abused by misdeeds, in order to ensure the welfare of the Kurus. If you, ye sons of Pritha, chastise the Kurus, by defeating and slaying all your foes,--that subsequent life of yours would be equivalent to death, for what, in sooth, is life after having killed all your kinsfolk? Who, even if he were Indra himself with all the gods on his side, would be able to defeat you who are aided by Kesava and Chekitanas, and Satyaki, and are protected by Dhrishtadyumna's arms? Who again, O king, can defeat in battle the Kurus who are protected by Drona and Bhishma, and Aswatthaman, and Salya, and Kripa and Karna with a host of Kshatriya kings? Who, without loss to himself, is able to slay the vast force assembled by Dhritarashtra's son? Therefore it is, that I do not see any good either in victory or in defeat. How can the sons of Pritha, like base persons of low lineage, commit an act of unrighteousness? Therefore, I appease, I prostrate myself before Krishna and the aged kin I g of the Panchalas. I betake myself to you as my refuge, with joined hands, so that both the Kurus and the Srinjayas may be benefited. It is not likely that either Krishna or Dhananjaya will not act up to these my words. Either of them would lay down his life, if besought (to do so). Therefore, I say this for the success of my mission. This is the desire of the king and his counsellor Bhishma, that there may be confirmed peace between you (and the Kurus).'"

*****

Section 26

"Yudhishthira said, 'What words from me, O Sanjaya, hast thou heard, indicative of war, that thou apprehendest war? O sire, peace is preferable to war. Who, O charioteer, having got the other alternative would wish to fight? It is known to me, O Sanjaya, that if a man can have every wish of his heart without having to do anything, he would hardly like to do anything even though it might be of the least troublesome kind, far less would he engage in war. Why should a man ever go to war? Who is so cursed by the gods that he would select war? The sons of Pritha, no doubt, desire their own happiness but their conduct is ever marked by righteousness and conducive to the good of the world. They desire only that happiness which results from righteousness. He that fondly followeth the lead of his senses, and is desirous of obtaining happiness and avoiding misery, betaketh himself to action which in its essence is nothing but misery. He that hankers after pleasure causeth his body to suffer; one free from such hankering knoweth not what misery is. As an enkindled fire, if more fuel be put upon it, blazeth forth again with augmented force, so desire is never satiated with the acquisition of its object but gaineth force like unkindled fire when clarified butter is poured upon it. Compare all this abundant fund of enjoyment which king Dhritarashtra hath with what we possess. He that is unfortunate never winneth victories. He that is unfortunate enjoyeth not the voice of music. He that is unfortunate doth not enjoy garlands and scents! nor can one that is unfortunate enjoy cool and fragrant unguents! and finally he that is unfortunate weareth not fine clothes. If this were not so, we would never have been driven from the Kurus. Although, however, all this is true, yet none cherished torments of the heart. The king being himself in trouble seeketh protection in the might of others. This is not wise. Let him, however, receive from others the same behaviour that he displays towards them. The man who casteth a burning fire at midday in the season of spring in a forest of dense underwood, hath certainly, when that fire blazeth forth by aid of the wind, to grieve for his lot if he wisheth to escape. O Sanjaya, why doth king Dhritarashtra now bewail, although he hath all this prosperity? It is because he had followed at first the counsels of his wicked son of vicious soul, addicted to crooked ways and confirmed in folly.

Duryodhana disregarded the words of Vidura, the best of his well-wishers, as if the latter were hostile to him. King Dhritarashtra, desirous solely of satisfying his sons, would knowingly enter upon an unrighteous course. Indeed, on account of his fondness for his son, he would not pay heed to Vidura, who, out of all the Kurus, is the wisest and best of all his well-wishers, possessing vast learning, clever in speech, and righteous in act. King Dhritarashtra is desirous of satisfying his son, who, while himself seeking honours from others, is envious and wrathful, who transgresses the rules for the acquisition of virtue and wealth, whose tongue is foul, who always follows the dictates of his wrath, whose soul is absorbed in sensual pleasures, and who, full of unfriendly feelings to many, obeys no law, and whose life is evil, heart implacable, and understanding vicious. For such a son as this, king Dhritarashtra knowingly abandoned virtue and pleasure. Even then, O Sanjaya, when I was engaged in that game of dice I thought that the destruction of the Kurus was at hand, for when speaking those wise and excellent words Vidura obtained no praise from Dhritarashtra. Then, O charioteer, did trouble overtake the Kurus when they disregarded the words of Vidura. So long as they had placed themselves under the lead of his wisdom, their kingdom was in a flourishing state. Hear from me, O charioteer, who are the counsellors now of the covetous Duryodhana. They are Dussasana, and Sakuni the son of Suvala, and Karna the Suta's son! O son of Gavalgana, look at this folly of his! So I do not see, though I think about it, how there can be prosperity for the Kurus and the Srinjayas when Dhritarashtra hath taken the throne from others, and the far seeing Vidura hath been banished elsewhere. Dhritarashtra with his sons is now looking for an extensive and undisputed sovereignty over the whole world. Absolute peace is, therefore, unattainable. He regardeth what he hath already got to be his own. When Arjuna taketh up his weapon in fight, Karna believeth him capable of being withstood. Formerly there took place many great battles. Why could not Karna then be of any avail to them. It is known to Karna and Drona and the grandsire Bhishma, as also to many other Kurus, that there is no wielder of the bow, comparable to Arjuna. It is known to all the assembled rulers of the earth, how the sovereignty was obtained by Duryodhana although that repressor of foes, Arjuna, was alive. Pertinanciously doth Dhritarashtra's son believe that it is possible to rob the sons of Pandu of what is their own, although he knoweth having himself gone to the place of fight, how Arjuna comforted himself when he had nothing but a bow four cubits long for his weapon of battle. Dhritarashtra's sons are alive simply because they have not as yet heard that twang of the stretch Gandiva. Duryodhana believeth his object already gained, as long as he beholdeth not the wrathful Bhima. O sire, even Indra would forbear to rob us of our sovereignty as long as Bhima and Arjuna and the heroic Nakula and the patient Sahadeva are alive! O charioteer, the old king with his son still entertains the notion that his sons will not be perished, O Sanjaya, on the field of battle, consumed by the fiery wrath of Pandu's sons. Thou knowest, O Sanjaya, what misery we have suffered! For my respect to thee, I would forgive them all. Thou knowest what transpired between ourselves and those sons of Kuru. Thou knowest how we comforted ourselves towards Dhritarashtra's son. Let the same state of things still continue, I shall seek peace, as thou counsellest me to do. Let me have Indraprastha for my kingdom, Let this be given to me by Duryodhana, the chief of Bharata's race.'"

*****

Section 27

"Sanjaya said, 'O Pandava, the world hath heard thy conduct being righteous. I see it also to be so, O son of Pritha. Life is transient, that may end in great infamy; considering this, thou shouldst not perish. O Ajatasatru, if without war, the Kurus will not yield thy share, I think, it is far better for thee to live upon alms in the kingdom of the Andhakas and the Vrishnis than obtain sovereignty by war. Since this mortal existence is for only a short period, and greatly liable to blame, subject to constant suffering, and unstable, and since it is never comparable to a good name, therefore, O Pandava, never perpetrate a sin. It is the desires, O ruler of men, which adhere to mortal men and are an obstruction to a virtuous life. Therefore, a wise man should beforehand kill them all and thereby gain a stainless fame in the world, O son of Pritha. The thirst after wealth is but like fetter in this world; the virtue of those that seek it is sure to suffer. He is wise who seeketh virtue alone; desires being increased, a man must suffer in his temporal concerns, O sire. Placing virtue before all other concerns of life, a man shineth like the sun when its splendour is great. A man devoid of virtue, and of vicious soul, is overtaken by ruin, although he may obtain the whole of this earth. Thou hast studied the Vedas, lived the life of a saintly Brahman, hast performed sacrificial rites, made charities to Brahmanas. Even remembering the highest position (attainable by beings), thou hast also devoted thy soul for years and years to the pursuit of pleasure. He who, devoting himself excessively to the pleasures and joys of life, never employeth himself in the practice of religious meditation, must be exceedingly miserable. His joys forsake him after his wealth is gone and his strong instincts goad him on towards his wonted pursuit of pleasure. Similarly, he who, never having lived a continent life, forsaketh the path of virtue and commiteth sin, hath no faith in existence of a world to come. Dull as he is after death he hath torment (for his lot). In the world to come, whether one's deeds be good or evil these deeds are in no case, annihilated. Deeds, good and evil, precede the agent (in his journey to the world to come); the agent is sure to follow in their path. Your work (in this life) is celebrated by all as comparable to that food, savoury and dainty, which is proper to be offered with reverence to the Brahmanas--the food which is offered in religious ceremonies with large donations (to the officiating priests). All acts are done, so long as this body lasts, O son of Pritha. After death there is nothing to be done. And thou hast done mighty deeds that will do good to thee in the world to come, and they are admired by righteous men. There (in the next world) one is free from death and decrepitude and fear, and from hunger and thirst, and from all that is disagreeable to the mind; there is nothing to be done in that place, unless it be to delight one's senses. Of this kind, O ruler of men, is the result of our deeds. Therefore, do not from desire act any longer in this world. Do not, O Pandu's son, betake to action in this world and thereby thus take leave of truth and sobriety and candour and humanity. Thou mayst perform the Rajasuya and the Aswamedha sacrifices, but do not even come near an action which in itself is sin! If after such a length of time, ye sons of Pritha, you now give way to hate, and commit the sinful deed, in vain, for virtue's sake, did ye dwell for years and years in the woods in such misery! It was in vain that you went to exile, after parting with all your army; for this army was entirely in your control then. And these persons who are now assisting you, have been always obedient to you,--this Krishna, and Satyaki, and Virata of the golden car, of Matsya land, with his son at the head of martial warriors. All the kings, formerly vanquished by you would have espoused your cause at first. Possessed of mighty resources, dreaded by all, having an army, and followed behind by Krishna and Arjuna, you might have slain your foremost of foes on the field of battle. You might have (then) brought low Duryodhana's pride. O Pandava, why have you allowed your foes to grow so powerful? Why have you weakened your friends? Why have you sojourned in the woods for years and years? Why are you now desirous of fighting, having let the proper opportunity slip? An unwise or an unrighteous man may win prosperity by means of fighting; but a wise and a righteous man, were he free from pride to betake to fight (against better instinct), doth only fall away from a prosperous path. O Pritha's son, your understanding inclines not to an unrighteous course. From wrath you ever committed a sinful act. Then what is the cause, and what is the reason, for which you are now intent to do this deed, against the dictates of wisdom? Wrath, O mighty king, is a bitter drug, though it has nothing to do with disease; it brings on a disease of the head, robs one of his fair fame, and leads to sinful acts. It is drunk up (controlled) by those that are righteous and not by those that are unrighteous. I ask you to swallow it and to desist from war. Who would incline himself to wrath which leads to sin? Forbearance would be more beneficial to you than love of enjoyments where Bhishma would be slain, and Drona with his son, and Kripa, and Somadatta's son, and Vikarna and Vivingsati, and Karna and Duryodhana. Having slain all these, what bliss may that be, O Pritha's son, which you will get? Tell me that! Even having won the entire sea-girt earth, you will never be free from decrepitude and death, pleasure and pain, bliss and misery. Knowing all this, do not be engaged in war. If you are desirous of taking this course, because your counsellors desire the same, then give up (everything) to them, and run away. You should not fall away from this path which leads to the region of the gods!'"

*****

Section 28

"Yudhishthira said, 'Without doubt, O Sanjaya, it is true that righteous deeds are the foremost of all our acts, as thou sayest. Thou shouldst, however, ensure me having first ascertained whether it is virtue or vice that I practise. When vice assumes the aspects of virtue and virtue itself wholly seems as vice, and virtue, again, appears in its native form, they that are learned should discriminate it by means of their reason. So, again, virtue and vice, which are both eternal and absolute, exchange their aspects during seasons of distress. One should follow without deviation the duties prescribed for the order to which he belongs by birth. Know, O Sanjaya, that duties in seasons of distress are otherwise. When his means of living are totally gone, the man, that is destitute should certainly desire those other means by which he may be able to discharge the sanctioned duties of his order. One that is not destitute of his means of living, as also one that is in distress, are, O Sanjaya, both to be blamed, if they act as if the state of each were otherwise. When the Creator hath ordained expiation for those Brahmanas, who, without wishing for self-destruction, betake themselves to acts not sanctioned for them, this proves that people may, in season of distress, betake to acts not ordained for the orders to which they belong. And, O Sanjaya, thou shouldst regard them as worthy that adhere to the practices of their own order in usual times as also those that do not adhere to them in season of distress; thou shouldst censure them that act otherwise in usual times while adhering to their ordained practices during times of distress. As regards men desiring to bring their minds under control, when they endeavour to acquire a knowledge of self, the practices that are ordained for the best, viz., the Brahmanas, are equally ordained for them. As regards those, however, that are not Brahmanas and that do not endeavour to acquire knowledge of self, those practices should be followed by them that are ordained for their respective orders in seasons of distress or otherwise. Even that is the path followed by our fathers and grandfathers before us and those also that had lived before them. As regards those that are desirous of knowledge and avoiding to act, even these also hold the same view and regard themselves as orthodox. I do not, therefore, think that there is any other path. Whatsoever wealth there may be in this earth, whatsoever there may be among the gods, or whatsoever there may be unattainable by them,--the region of the Prajapati, or heaven or the region of Brahma himself, I would not, O Sanjaya, seek it by unrighteous means. Here is Krishna, the giver of virtue's fruits, who is clever, politic, intelligent, who has waited upon the Brahmanas, who knows everything' and counsels various mighty kings. Let the celebrated Krishna say whether I would be censurable if I dismiss all idea of peace, of whether if I fight, I should be abandoning the duties of my caste, for Krishna seeketh the welfare of both sides. This Satyaki, these Chedis, the Andhakas, the Vrishnis, the Bhojas, the Kukuras, the Srinjayas, adopting the counsels of Krishna, slay their foes and delight their friends. The Vrishnis and the Andhakas, at whose head stands Ugrasena, led by Krishna, have become like Indra, high-spirited, devoted to truth, mighty, and happy. Vabhru, the king of Kasi, having obtained Krishna, that fructifier of wishes, as his brother, and upon whom Krishna showers all the blessings of life, as the clouds upon all earthly creatures, when the hot season is over, hath attained the highest prosperity, O sire, so great is this Krishna! Him you must know as the great judge of the propriety or otherwise of all acts. Krishna is dear to us, and is the most illustrious of men. I never disregard what Krishna sayeth.'"

*****

Section 29

"Krishna said, 'I desire, O Sanjaya, that the sons of Pandu may not be ruined; that they may prosper, and attain their wishes. Similarly, I pray for the prosperity of king Dhritarashtra whose sons are many. For evermore, O Sanjaya, my desire hath been that I should tell them nothing else than that peace would be acceptable to king Dhritarashtra. I also deem it proper for the sons of Pandu. A peaceful disposition of an exceedingly rare character hath been displayed by Pandu's son in this matter. When Dhritarashtra and his sons, however, are so covetous, I do not see why hostility should not run high? Thou canst not pretend, O Sanjaya, to be more versed than I am or Yudhishthira. is, in the niceties of right and wrong. Then why dost thou speak words of reproach with reference to the conduct of Yudhishthira who is enterprising, mindful of his own duty, and thoughtful, from the very beginning, of the welfare of his family, agreeably to the injunctions (of treatises of morality)? With regard to the topic at hand, the Brahmanas have held opinions of various kinds. Some say that success in the world to come depends upon work. Some declare that action should be shunned and that salvation is attainable by knowledge. The Brahmanas say--that though one may have a knowledge of eatable things, yet his hunger will not be appeased unless he actually eats. Those branches of knowledge that help the doing of work, bear fruit, but not other kinds, for the fruit of work is of ocular demonstration. A thirsty person drinks water, and by that act his thirst is allayed. This result proceeds, no doubt, from work. Therein lies the efficacy of work. If anyone thinks that something else is better than work, I deem, his work and his words are meaningless. In the other world, it is by virtue of work that the gods flourish. It is by work that the wind blows. It is by virtue of work that the sleepless Surya rises every day and becomes the cause of day and night, and Soma passes through the months and the fortnights and the combinations of constellations. Fire is kindled of itself and burns by virtue of work, doing good to mankind. The sleepless goddess Earth, sustains by force this very great burden. The sleepless rivers, giving satisfaction to all (organised) beings, carry their waters with speed. The sleepless Indra, possessed of a mighty force, pours down rain, resounding the heaven and the cardinal points. Desirous of being the greatest of the gods, he led a life of austerities such as a holy Brahmana leads. Indra gave up pleasure, and all things agreeable to the heart. He sedulously cherished virtue and truth and self-control, and forbearance, and impartiality, and humanity. It was by work that he attained a position the highest (of all). Following the above course of life, Indra attained the high sovereignty over the gods. Vrihaspati, intently and with self-control, led in a proper manner that life of austerities which a Brahmana leads. He gave up pleasure and controlled his senses and thereby attained the position of the preceptor of the celestials. Similarly, the constellations in the other world, by virtue of work, and the Rudras, the Adityas, the Vasus, king Yama, and Kuvera, and the Gandharvas, the Yakshas, and the celestial nymphs, all attained their present position by work. In the other world, the saints shine, following a life of study, austerity and work (combined). Knowing, O Sanjaya, that this is the rule followed by the best of Brahmanas, and Kshatriyas, and Vaisyas, and thou being one of the wisest men,--why art thou making this endeavour on behalf of those sons of Kurus? Thou must know that Yudhishthira is constantly engaged in the study of the Vedas. He is inclined to the horse-sacrifice and the Rajasuya. Again, he rides horses and elephants, is arrayed in armour, mounts a car, and takes up the bow and all kinds of weapons. Now, if the sons of Pritha can see a course of action not involving the slaughter of the sons of Kuru, they would adopt it. Their virtue would then be saved, and an act of religious merit also would be achieved by them, even if they would have then to force Bhima to follow a conduct marked by humanity. On the other hand, if in doing what their forefathers did, they should meet with death under inevitable destiny, then in trying their utmost to discharge their duty, such death would even be worthy of praise. Supposing thou approvest of peace alone I should like to hear what thou mayst have to say to this question,--which way doth the injunction of religious law lie, viz., whether it is proper for the king to fight or not?--Thou must, O Sanjaya, take into thy consideration the division of the four castes, and the scheme of respective duties allotted to each. Thou must hear that course of action the Pandavas are going to adopt. Then mayst thou praise or censure, just as it may please thee. A Brahmana should study, offer sacrifices, make charities, and sojourn to the best of all holy places on the earth; he should teach, minister as a priest in sacrifices offered by others worthy of such help, and accept gifts from persons who are known.

Similarly, a Kshatriya should protect the people in accordance with the injunctions of the law, diligently practise the virtue of charity, offer sacrifices, study the whole Veda, take a wife, and lead a virtuous householder's life. If he be possessed of a virtuous soul, and if he practise the holy virtues, he may easily attain the religion of the Supreme Being. A Vaisya should study and diligently earn and accumulate wealth by means of commerce, agriculture, and the tending of cattle. He should so act as to please the Brahmanas and the Kshatriyas, be virtuous, do good works, and be a householder. The following are the duties declared for a Sudra from the olden times. He should serve the Brahmanas and submit to them; should not study; sacrifices are forbidden to him; he should be diligent and be constantly enterprising in doing all that is for his good. The king protects all these with (proper) care, and sets all the castes to perform their respective duties. He should not be given to sensual enjoyments. He should be impartial, and treat all his subjects on an equal footing. The King should never obey the dictates of such desires as are opposed to righteousness. If there be any body who is more praise-worthy than he, who is well-known and gifted with all the virtues, the king should instruct his subjects to see him. A bad (king), however, would not understand this. Growing strong, and inhuman and becoming a mark for destiny's wrath, he would cast covetous eye on the riches of others. Then comes war, for which purpose came into being weapons, and armour, and bows. Indra invented these contrivances, for putting the plunderers to death. He also contrived armours, and weapons, and bows. Religious merit is acquired by putting the robbers to death. Many awful evils have manifested themselves on account of the Kurus having been unrighteous, and unmindful of law and religion. This is not right, O Sanjaya. Now, king Dhritarashtra with his sons, hath unreasonably seized what lawfully belonged to Pandu's son. He minds not the immemorial law observable by kings. All the Kurus are following in the wake. A thief who steals wealth unseen and one who forcibly seizes the same, in open day-light, are both to be condemned, O Sanjaya. What is the difference between them and Dhritarashtra's sons? From avarice he regards that to be righteous which he intends to do, following the dictates of his wrath. The shares of the Pandavas is, no doubt, fixed. Why should that share of theirs be seized by that fool? This being the state of things, it would be praiseworthy for us to be even killed in fight. A paternal kingdom is preferable to sovereignty received from a stranger. These time-honoured rules of law, O Sanjaya, thou must propound to the Kurus, in the midst of the assembled kings,--I mean those dull-headed fools who have been assembled together by Dhritarashtra's son, and who are already under the clutches of death. Look once more at that vilest of all their acts,--the conduct of the Kurus in the council-hall. That those Kurus, at whose head stood Bhishma did not interfere when the beloved wife of the sons of Pandu, daughter of Drupada, of fare fame, pure life, and conduct worthy of praise, was seized, while weeping, by that slave of lust. The Kurus all, including young and old, were present there. If they had then prevented that indignity offered to her, then I should have been pleased with Dhritarashtra's behaviour. It would have been for the final good of his sons also. Dussasana forcibly took Krishna into the midst of the public hall wherein were seated her fathers-in-law. Carried there, expecting sympathy, she found none to take her part, except Vidura. The kings uttered not a word of protest, solely because they were a set of imbeciles. Vidura alone spoke words of opposition, from a sense of duty,--words conceived in righteousness addressed to that man (Duryodhana) of little sense. Thou didst not, O Sanjaya, then say what law and morality were, but now thou comest to instruct the son of Pandu! Krishna, however, having repaired to the hall at that time made everything right, for like a vessel in the sea, she rescued the Pandavas as also herself, from that gathering ocean (of misfortunes)! Then in that hall, while Krishna stood, the charioteer's son addressed her in the presence of her fathers-in-law saying, 'O Daughter of Drupada thou hast no refuge. Better betake thyself as a bond-woman to the house of Dhritarashtra's son. Thy husbands, being defeated, no longer exist. Thou hast a loving soul, choose some one else for thy lord.' This speech, proceeding from Karna, was a wordy arrow, sharp, cutting all hopes, hitting the tenderest parts of the organisation, and frightful. It buried itself deep in Arjuna's heart. When the sons of Pandu were about to adopt the garments made of the skins of black deer, Dussasana spoke the following pungent words, 'These all are mean eunuchs, ruined, and damned for a lengthened time.' And Sakuni, the king of the Gandhara land, spoke to Yudhishthira at the time of the game of dice the following words by way of a wily trick, 'Nakula hath been won by me from you, what else have you got? Now you should better stake your wife Draupadi'. You know, O Sanjaya, all these words of an approbrious kind which were spoken at the time of the game of dice. I desire to go personally to the Kurus, in order to settle this difficult matter. If without injury to the Pandava cause I succeed in bringing about this peace with the Kurus, an act of religious merit, resulting in very great blessings, will then have been done by me; and the Kurus also will have been extricated from the meshes of death. I hope that when I shall speak to the Kurus words of wisdom, resting on rules of righteousness, words fraught with sense and free from all tendency to inhumanity, Dhritarashtra's son will, in my presence, pay heed to them. I hope that when I arrive, the Kurus will pay me due respect. Else thou mayst rest assured that those vicious sons of Dhritarashtra, already scorched by their own vicious acts, will be burnt up by Arjuna and Bhima ready for battle. When Pandu's sons were defeated (at the play), Dhritarashtra's sons spoke to them words that were harsh and rude. But when the time will come, Bhima will, no doubt, take care to remind Duryodhana of those words. Duryodhana is a big tree of evil passions; Karna is its trunk; Sakuni is its branches; Dussasana forms its abundant blossoms and fruits; (while) the wise king Dhritarashtra is its toots. Yudhishthira is a big tree of righteousness; Arjuna is its trunk; and Bhima is its branches; the sons of Madri are its abundant flowers and fruits; and its roots are myself and religion and religious men. King Dhritarashtra with his sons constitutes a forest, while, O Sanjaya, the sons of Pandu are its tigers. Do not, oh, cut down the forest with its tigers, and let not the tigers be driven away from the forest. The tiger, out of the woods, is easily slain; the wood also, that is without a tiger, is easily cut down. Therefore, it is the tiger that protects the forest and the forest that shelters the tiger. The Dhritarashtras are as creepers, while, O Sanjaya, the Pandavas are Sala trees. A creeper can never flourish unless it hath a large tree to twine round. The sons of Pritha are ready to wait upon Dhritarashtra as, indeed, those repressors of foes are ready for war. Let king Dhritarashtra now do what may be proper for him to do. The virtuous and the high-souled sons of Pandu, though competent to be engaged in fight, are yet now in place (with their cousins). O learned man, represent all this truly (to Dhritarashtra).'"

*****

Section 30

"Sanjaya said, 'I did thee farewell, O divine ruler of men. I will now depart, O son of Pandu. Let prosperity be thine. I hope, I have not carried away by the feelings of my heart, given utterance to anything offensive. I would also bid farewell to Janardana, to Bhima and Arjuna, to the son of Madri, to Satyaki, and to Chekitana, and take my departure. Let peace and happiness be yours. Let all the kings look at me with eyes of affection.'

"Yudhishthira said, 'Permitted by us, O Sanjaya, take your leave. Peace to thee! O learned man, thou never thinkest ill of us. Both they and we know thee to be a person of pure heart in the midst of all in the court (of the Kurus). Besides, being an ambassador now, O Sanjaya, thou art faithful, beloved by us, of agreeable speech and excellent conduct, and well-affected towards us. Thy mind is never clouded, and even if addressed harshly thou art never moved to wrath. O Suta, thou never utterest harsh and cutting words, or those that are false or bitter. We know that thy words, free from malice, are always fraught with morality and grave import. Amongst envoys thou art the most dear to us. Beside thee, there is another, who may come here, and that is Vidura. Formerly, we always used to see thee. Thou art, indeed, a friend to us as dear as Dhananjaya. Proceeding hence, O Sanjaya, with all speed, thou shouldst wait upon those Brahmanas of pure energy and devoted to study according to the Brahmacharya mode,--those, namely, that are devoted to the study of the Vedas while leading lives of mendicancy, those ascetics that habitually dwell in the woods, as also the aged ones of other classes, should all be addressed by thee in my name, O Sanjaya, and then their welfare should be enquired into by thee. O Suta, repairing unto the priest of king Dhritarashtra as also unto his preceptors and Ritwijas, thou shouldst address them and enquire after their welfare. Even amongst them that are, though not well-born at least aged, endued with energy, and possessed of good behaviour and strength, who remembering speak of us and practise according to their might even the least virtue, should first be informed of my peace, O Sanjaya, and then shouldst thou enquire after their welfare. Thou shouldst also enquire after the welfare of those that live in the kingdom carrying on trade, and those that live there filling important offices of state. Our beloved preceptor Drona, who is fully versed in morality, who is our counsellor, who had practised the Brahmacharya vow for mastering the Vedas, who once again hath made the science of weapons full and complete, and who is always graciously inclined towards us, should be greeted by thee in our name. Thou shouldst also enquire into the welfare of Aswatthaman, endued with great learning, devoted to the study of the Vedas, leading the Brahmacharya mode of life, possessed of great activity, and like unto a youth of the Gandharva race, and who, besides, hath once again made the science of weapons full and complete. Thou must also, O Sanjaya, repair to the abode of Kripa, the son of Saradwat, that mighty car-warrior and foremost of all persons having a knowledge of self, and repeatedly saluting him in my name touch his feet with thy hand. Thou shouldst also, touching his feet, represent me as hale unto that foremost of the Kurus, Bhishma, in whom are combined bravery, and abstention from injury, and asceticism, and wisdom and good behaviour, and Vedic learning, and great excellence, and firmness. Saluting unto also the wise, venerable, and blind king (Dhritarashtra), who possessed of great learning and reverential to the old, is the leader of the Kurus. Thou shouldst also, O Sanjaya, enquire, O sire, about the welfare of the eldest of Dhritarashtra's sons, Suyodhana, who is wicked and ignorant and deceitful and vicious, and who now governs the entire world. Thou shouldst also enquire about the welfare of even the wicked Dussasana, that mighty bowman and hero among the Kurus, who is the younger of Duryodhana and who possesses a character like that of his elder brother. Thou shouldst, O Sanjaya, also salute the wise chief of the Vahlikas, who always cherishes no other wish save that there should be peace among the Bharatas. I think, thou shouldst also worship that Somadatta who is endued with numerous excellent qualities, who is wise and possesses a merciful heart, and who from his affection for the Kurus always controls his anger towards them. The son of Somadatta is worthy of the greatest reverence among the Kurus. He is my friend and is a brother to us. A mighty bowman and the foremost of car-warriors, he is worthy in all respects. Thou shouldst, O Sanjaya, enquire after his welfare along with that of his friends and counsellors. Others there are of youthful age and of consideration amongst the Kurus, who bear a relationship to us like that of sons, grandsons, and brothers. Unto each of these thou must speak words which thou mayst consider suitable, enquiring, O Suta, after his welfare. Thou must also enquire about the welfare of those kings that have been assembled by Dhritarashtra's son for fighting with the Pandavas, viz., the Kekayas, the Vasatis, the Salwakas, the Amvashthas, and the leading Trigartas, and of those endued with great bravery that have come from the east, the north, the south, and the west, and of those that have come from hilly countries, in fact, of all amongst them that are not cruel and that lead good lives. Thou shouldst also represent unto all those persons who ride on elephants, and horses and cars, and who fight on foot,--that mighty host composed of honourable men,--that I am well, and then thou must enquire about their own welfare. Thou must also enquire about the welfare of those that serve the king in the matter of his revenue or as his door-keepers, or as the leaders of his troops, or as the accountants of his income and outlay, or as officers constantly occupied in looking after other important concerns. Thou must, O sire, also enquire about the welfare of Dhritarashtra's son by his Vaisya wife,--that youth who is one of the best of the Kuru race,--who never falls into error, who possesseth vast wisdom, who is endued with every virtue, and who never cherishes a liking for this war! Thou shouldst also ask about the welfare of Chitrasena who is unrivalled in the tricks of dice, whose tricks are never detected by others, who plays well, who is well-versed in the art of handling the dice, and who is unconquerable in play but not in fight. Thou must also, O sire, enquire about the welfare of Sakuni, the king of the Gandharas, that native of the hilly country, who is unrivalled in deceitful games at dice, who enhances the pride of Dhritarashtra's son, and whose understanding naturally leads to falsehood. Thou must also enquire about the welfare of Karna, the son of Vikartana, that hero who is ready to vanquish, alone and unassisted, mounted on his car, the Pandavas whom no one dares assail in battle, that Karna who is unparalleled in deluding those that are already deluded. Thou must also enquire about the welfare of Vidura, O sire, who alone is devoted to us, who is our instructor, who reared us, who is our father and mother and friend, whose understanding finds obstruction in nought, whose ken reaches far, and who is our counsellor. Thou must also salute all the aged dames and those who are known to be possessed of merit, and those who are like mothers to us, meeting them gathered together in one place. Thou must tell them, O Sanjaya, these words at first,--Ye mothers of living sons, I hope, your sons comfort themselves towards you in a kindly, considerate, and worthy way.--Thou must then tell them that Yudhishthira is doing well with his sons. Those ladies, O Sanjaya, who are in the rank of our wives, thou must ask as to their welfare also addressing them in these words,--I hope, you are well-protected. I hope, your fair fame hath suffered no injury. I hope, you are dwelling within your abodes blamelessly and carefully. I hope, you are comforting yourselves towards your fathers-in-law in a kindly, praise-worthy and considerate way. You must steadily adopt such a conduct for yourselves as will help you to win your husband's favour! Those young ladies, O Sanjaya, who bear a relationship to us like that of your daughters-in-law, who have been brought from high families, who are possessed of merit and who are mothers of children,--thou must meet them all and tell them that Yudhishthira send his kindly greetings to them. Thou must, O Sanjaya, embrace the daughters of your house, and must ask them about their welfare on my behalf. Thou must tell them,--May your husbands be kindly and agreeable; may you be agreeable to your husbands; may you have ornaments and clothes and perfumery and cleanliness; may you be happy and have at your command the joys of life; may your looks be pretty and words pleasant; Thou must ask, O sire, the women of the house as to their welfare. Thou must also represent unto the maid-servants and man-servants there, may be of the Kurus, and also the many humpbacked and lame ones among them, that I am doing well, and thou must then ask them about their welfare. Thou must tell them,--I hope, Dhritarashtra's son still vouchsafes the same kindly treatment to you. I hope, he gives you the comforts of life.--Thou must also represent unto those that are defective in limb, those that are imbecile, the dwarfs to whom Dhritarashtra gives food and raiment from motives of humanity, those that are blind, and all those that are aged, as also to the many that have the use only of their hands being destitute of legs, that I am doing well, and that I ask them regarding their welfare, addressing them in the following words,--Fear not, nor be dispirited on account of your unhappy lives so full of sufferings; no doubt, sins must have been committed by you in your former lives. When I shall check my foes, and delight my friends, I shall satisfy you by gifts of food and clothes.--Thou shouldst also, O sire, at our request, enquire after the welfare of those that are masterless and weak, and of those that vainly strive to earn a living, and of those that are ignorant, in fact, of all those persons that are in pitiable circumstances. O charioteer, meeting those others, that coming from different quarters, have sought the protection of the Dhritarashtras, and in fact, all who deserve our greetings, thou shouldst also enquire about their welfare and peace. Thou shouldst also enquire about the welfare of those who have come to the Kurus of their own accord or who have been invited, as also of all the ambassadors arrived from all sides and then represent unto them that I am well. As regards the warriors that have been obtained by Dhritarashtra's son, there are none equal to them on earth. Virtue, however, is eternal, and virtue is my power for the destruction of my enemies. Thou shouldst, O Sanjaya, also represent unto Suyodhana, the son of Dhritarashtra, the following,--That desire of thine which torments thy heart, viz., the desire of ruling the Kurus without a rival, is very unreasonable. It had no justification. As for ourselves, we will never act in such a way as to do anything that may be disagreeable to thee! O foremost of heroes anwng the Bharatas, either give me lack my own Indraprastha or fight with me!'"

*****

Section 31

"Yudhishthira said, 'O Sanjaya, the righteous and the unrighteous, the young and the old, the weak and the strong, are all under the control of the Creator, It is that Supreme Lord who imparteth knowledge to the child and childishness to the learned, according to his own will. If Dhritarashtra ask thee about our strength, tell him everything truly, having cheerfully consulted with everyone here and ascertained the truth. O son of Gavalgana, repairing unto the Kurus, thou wilt salute the mighty Dhritarashtra, and touching his feet enquire after his welfare speaking in our name. And when seated in the midst of the Kurus, tell him from us.--The sons of Pandu, O king, are living happily in consequence of thy prowess. It was through thy grace, O repressor of foes, that those children of tender years had obtained a kingdom. Having first bestowed a kingdom on them, thou shouldst not now be indifferent to them, for destruction then would overtake them! The whole of this kingdom, O Sanjaya, is not fit to be owned by one person. Tell him again, from us.--O sire, we wish to live united. Do not suffer thyself to be vanquished by foes.--Thou shouldst again, O Sanjaya, bending thy head, in my name salute the grandsire of the Bharatas, Bhishma, the son of Santanu. Having saluted our grandsire, he should then be told.--By thee, when Santanu's race was about to be extinct, it was revived. Therefore, O sire, do that according to thy own judgment by which thy grandsons may all live in amity with one another. Thou shouldst then address Vidura also, that adviser of the Kurus, saying.--Counseleth peace, O amiable one, from desire of doing good unto Yudhishthira.--Thou shouldst address the unforbearing prince Duryodhana also, when seated in the midst of the Kurus, beseeching him again and again, saying,--The insults thou hadst offered to innocent and helpless Draupadi in the midst of the assembly, we will quietly bear, simply because we have no mind to see the Kurus slain. The other injuries also, both before and after that, the sons of Pandu are quietly bearing, although they are possessed of might to avenge them. All this, indeed, the Kauravas know. O amiable one, thou hadst even exiled us dressed in deer-skins. We are bearing that also because we do not want to see the Kurus slain. Dussasana, in obedience to thee, had dragged Krishna, disregarding Kunti. That act also will be forgiven by us. But, O chastiser of foes, we must have our proper share of the kingdom. O bull among men, turn thy coveting heart from what belongeth to others. Peace then, O king, will be amongst our gladdened selves. We are desirous of peace; give us even a single province of the empire. Give us even Kusasthala, Vrikasthala, Makandi, Varanavata, and for the fifth any other that thou likest. Even this will end the quarrel. O Suyodhana, give unto thy five brothers at least five villages,--O Sanjaya, O thou of great wisdom, let there be peace between us and our cousins. Tell him also,--Let brothers follow brothers, let sires unite with sons. Let the Panchalas mingle with the Kurus in merry laughter. That I may see the Kurus and the Panchalas whole and sound, is what I desire. O bull of the Bharata race, with, cheerful hearts let us make peace. O Sanjaya, I am equally capable of war and peace. I am prepared to acquire wealth as well as to earn virtue. I am fit enough for severity as for softness.'"

*****

Section 32

"Vaisampayana said, 'Dismissed with salutation by the Pandavas, Sanjaya set out for (Hastinapura) having executed all the commands of the illustrious Dhritarashtra. Reaching Hastinapura he quickly entered it, and presented himself at the gate of the inner apartments of the palace. Addressing the porter, he said, 'O gate-keeper, say unto Dhritarashtra that I, Sanjaya, have just arrived, coming from the sons of Pandu. Do not delay. If the king be awake, then only shouldst thou say so, O keeper, for I like to enter having first apprised him of my arrival. In the present instance I have something of very great importance to communicate.' Hearing this, the gate-keeper went to the king and addressed him, saying, 'O lord of earth, I bow to thee. Sanjaya is at thy gates, desirous of seeing thee. He cometh, bearing a message from the Pandavas. Issue your commands, O king, as to what he should do.'

"The king said, 'Tell Sanjaya that I am happy and hale. Let him enter. Welcome to Sanjaya. I am always ready to receive him. Why should he stay outside whose admission is never forbidden?"

"Vaisampayana continued, 'Then, with the king's permission, having entered that spacious apartment, the Suta's son, with joined hands, approached the royal son of Vichitravirya who was protected by many wise, valiant, and righteous persons, and who was then seated on his throne. And Sanjaya addressed him, saying, 'I am Sanjaya, O king. I bow unto thee. O chief of men, proceeding hence I found the sons of Pandu. After having paid his salutations to thee, Pandu's son, the intelligent Yudhishthira, enquired of thy welfare. And well-pleased, he also enquireth after thy sons, and asketh thee whether thou art happy with thy sons and grandsons and friends and counsellors, and, O king, all those that depend upon thee.'

"Dhritarashtra said, 'O child, giving my blessings to Ajatasatru, I ask thee, O Sanjaya, whether that king of the Kauravas, Pritha's son, is well with his sons and brothers and counsellors.'

"Sanjaya said, 'Pandu's son is well with his counsellors. He desires possessions of that which he formerly had as his own. He seeketh virtue and wealth without doing anything that is censurable, possesseth intelligence and vast learning, and is, besides, far-sighted and of excellent disposition. With that son of Pandu, abstention from injury is even superior to virtue, and virtue superior to the accumulation of wealth. His mind, O Bharata, is always inclined to happiness and joy, and to such course of action as are virtuous and conducive to the higher ends of life. Even like doll pulled this way and that by threads, man (in this world) moveth, swayed by a force not his own. Beholding the sufferings of Yudhishthira, I regard the force of destiny to be Superior to the effect of human exertion. Beholding again thy unworthy deeds, which, besides, being highly sinful and unspeakable, are sure to terminate in misery, it seemeth to me that one of thy nature winneth praise only so long as his able foe bideth his time. Renouncing all sin, even as a serpent casteth off its worn out slough which it cannot any longer retain, the heroic Ajatasatru shineth in his natural perfection, leaving his load of sins to be borne by thee. Consider, O king, thy own acts which are contrary to both religion and profit, and to the behaviour of those that are righteous. Thou hast, O king, earned a bad repute in this world, and wilt reap misery in the next. Obeying the counsels of thy son thou hopest to enjoy this doubtful property, keeping them aloof. This unrighteous deed is loudly bruited about in the world, Therefore, O foremost of the Bharatas, this deed is unworthy of thee. Calamity overtaketh him who is deficient in wisdom, or who is of low birth, or who is cruel, or who cherisheth hostility for a long time, or who is not steady in Kshatriya virtues, or is devoid of energy, or is of a bad disposition, in fact, him who hath such marks. It is by virtue of luck that a person taketh his birth in good race, or becometh strong, or famous, or versed in various lore, or possesseth the comforts of life, or becometh capable of subduing his senses, or discriminating virtue and vice that are always linked together. What person is there, who, attended upon by foremost of counsellors, possessed of intelligence, capable of discriminating between virtue and vice in times of distress, not destitute of the rituals of religion, and retaining the use of all his faculties, would commit cruel deeds. These counsellors, ever devoted to thy work, wait here united together. Even this is their firm determination (viz., that the Pandavas are not to get back their share). The destruction of the Kurus, therefore, is certain to be brought about by the force of circumstances. If, provoked by the offences, Yudhishthira wisheth for misery to thee, then Kurus will be destroyed prematurely, while, imparting all his sins to thee, the blame of that deed will be thine in this world. Indeed, what else is there save the will of the Gods, for Arjuna, the son of Pritha, leaving this world ascended to the very heavens and was honoured there very greatly. This proves that individual exertion is nothing. There is, no doubt, as to this. Seeing that the attributes of high birth, bravery, etc., depended for their development or otherwise on acts, and beholding also prosperity and adversity and stability and instability (in persons and their possessions), king Vali, in his search after causes, having failed to discover a beginning (in the chain of acts of former lives one before another), regarded the eternal Essence to be the cause of everything. The eye, the ear, the nose, the touch, and the tongue, these are the doors of a person's knowledge. If desire be curbed, these would be gratified by themselves. Therefore, cheerfully and without repining one should control the senses. Others there are that think differently. They hold that if a person's acts are well-applied, these must produce the desired result. Thus the child begot by the act of the mother and the father grows when duly tended with food and drink. Men in this world become subject to love and hate, pleasure and pain, praise and blame. A man is praised when he behaves honestly. Thee I blame, since these dissensions of the Bharatas (whose root thou art) will surely bring about the destruction of innumerable lives. If peace be not concluded, then through thy fault Arjuna will consume the Kurus like a blazing fire consuming a heap of dried grass. O ruler of men, thou alone of all the world, yielding to thy son whom no restraints can blind, hadst regarded thyself as crowned with success and abstained from avoiding dispute at the time of the match at dice. Behold now the fruit of that (weakness of thine)! O monarch, by rejecting advisers that are faithful and accepting those that deserve no confidence, this extensive and prosperous empire, O son of Kuru, thou art unable to retain owing to thy weakness. Wearied by my fast journey and very much fatigued, I solicit thy permission to go to bed now, O lion of men, for tomorrow morning will the Kurus, assembled together in the council-hall, hear the words of Ajatasatru.'"

*****

Section 33

"Vaisampayana said, 'King Dhritarashtra endued with great wisdom (then) said to the orderly-in-waiting, 'I desire to see Vidura. Bring him here without delay.' Despatched by Dhritarashtra, the messenger went to Kshatri and said, 'O thou of great wisdom, our lord the mighty king desireth to see thee.' Thus addressed, Vidura (set out and) coming to the palace, spoke unto the orderly, 'Apprise Dhritarashtra of my arrival.' Thereupon the orderly went to Dhritarashtra, and said, O, foremost of kings, Vidura is here at thy command. He wisheth to behold thy feet. Command me as to what he is to do.' Thereupon Dhritarashtra said, 'Let Vidura of great wisdom and foresight enter. I am never unwilling or unprepared to see Vidura.' The orderly then went out and spoke unto Vidura, 'O Kshatri, enter the inner apartments of the wise king. The king says that he is never unwilling to see thee.'

"Vaisampayana continued, 'Having entered Dhritarashtra's chamber, Vidura said with joined hands unto that ruler of men who was then plunged in thought, 'O thou of great wisdom, I am Vidura, arrived here at thy command. If there is anything to be done, here I am, command me!'

"Dhritarashtra said, 'O Vidura, Sanjaya hath come back. He hath gone away after rebuking me. Tomorrow he will deliver, in the midst of the court, Ajatasatru's message. I have not been able today to ascertain what the message is of the Kuru hero. Therefore, my body is burning, and that hath produced sleeplessness. Tell us what may be good for a person that is sleepless and burning. Thou art, O child, versed in both religion and profit. Ever since, Sanjaya hath returned from the Pandavas, my heart knoweth no peace. Filled with anxiety about what he may deliver, all my senses have been disordered'.

"Vidura said, 'Sleeplessness overtaketh thief, a lustful person, him that hath lost all his wealth, him that hath failed to achieve success, and him also that is weak and hath been attacked by a strong person. I hope, O king, that none of these grave calamities have overtaken thee. I hope, thou dost not grieve, coveting the wealth of others.'

"Dhritarashtra said, 'I desire to hear from thee words that are beneficial and fraught with high morality. In this race of royal Rishis thou alone art reverenced by the wise.' Vidura replied, 'King (Yudhishthira), graced with every virtue, is worthy of being the sovereign of the three worlds; yet, O Dhritarashtra, however worthy of being kept by thy side, he was exiled by thee. Thou art, however, possessed of qualities which are thy very reverse of those possessed by him. Although virtuous and versed in morality, thou hast yet no right to a share in the kingdom owing to thy loss of sight. In consequence of his inoffensiveness and kindness, his righteousness, love of truth and energy, and his remembering the reverence that is due to thee, Yudhishthira patiently bears innumerable wrongs. Having bestowed on Duryodhana and Suvala's son and Karna, and Dussasana the management of the empire, how canst thou hope for prosperity? He that is not served from the high ends of life by the aid of self-knowledge, exertion, forbearance and steadiness in virtue, is called wise. These again are the marks of a wise man, viz., adherence to acts, worthy of praise and rejection of what is blamable, faith, and reverence. He whom neither anger nor joy, nor pride, nor false modesty, nor stupefaction, nor vanity, can draw away from the high ends of life, is considered as wise. He whose intended acts, and proposed counsels remain concealed from foes, and whose acts become known only after they have been done, is considered wise. He whose proposed actions are never obstructed by heat or cold, fear of attachment, prosperity or adversity, is considered wise. He whose judgment dissociated from desire, followeth both virtue and profit, and who disregarding pleasure chooseth such ends as are serviceable in both worlds, is considered wise. They that exert to the best of their might, and act also to the best of their might, and disregard nothing as insignificant, are called wise. He that understandeth quickly, listeneth patiently, pursueth his objects with judgment and not from desire and spendeth not his breath on the affairs of others without being asked, is said to possess the foremost mark of wisdom. They that do not strive for objects that are unattainable, that do not grieve for what is lost and gone, that do not suffer their minds to be clouded amid calamities, are regarded to possess intellects endued with wisdom. He who striveth, having commenced anything, till it is completed, who never wasteth his time, and who hath his soul under control, is regarded wise. They that are wise, O bull of the Bharata race, always delight in honest deeds, do what tendeth to their happiness and prosperity, and never sneer at what is good. He who exulteth not at honours, and grieveth not at slights, and remaineth cool and unagitated like a lake in the course of Ganga, is reckoned as wise. That man who knoweth the nature of all creatures (viz., that everything is subject to destruction), who is cognisant also of the connections of all acts, and who is proficient in the knowledge of the means that men may resort to (for attaining their objects), is reckoned as wise. He who speaketh boldly, can converse on various subjects, knoweth the science of argumentation, possesseth genius, and can interpret the meaning of what is writ in books, is reckoned as wise. He whose studies are regulated by reason, and whose reason followeth the scriptures, and who never abstaineth from paying respect to those that are good, is called a wise man. He, on the other hand, who is ignorant of scripture yet vain, poor yet proud, and who resorteth to unfair means for the acquisition of his objects, is a fool. He who, forsaking his own, concerneth himself with the objects of others, and who practiseth deceitful means for serving his friends, is called a fool. He who wisheth for those things that should not be desired, and forsaketh those that may legitimately be desired, and who beareth malice to those that are powerful, is regarded to be a foolish soul. He who regardeth his foe as his friend, who hateth and beareth malice to his friend, and who committeth wicked deeds, is said to be a person of foolish soul. O bull of the Bharata race, he who divulgeth his projects, doubteth in all things, and spendeth a long time in doing what requireth a short time, is a fool. He who doth not perform the Sraddha for the Pitris, nor worshippeth the deities, nor acquireth noble-minded friends, is said to be a person of foolish soul. That worst of men who entereth a place uninvited, and talketh much without being asked, and reposeth trust on untrustworthy wights, is a fool. That man who being himself guilty casteth the blame on others, and who though impotent giveth vent to anger, is the most foolish of men. That man, who, without knowing his own strength and dissociated from both virtue and profit, desireth an object difficult of acquisition, without again adopting adequate means, is said to be destitute of intelligence. O king, he who punisheth one that is undeserving of punishment, payeth homage to persons without their knowledge, and waiteth upon misers, is said to be of little sense. But he that, having attained immense wealth and prosperity or acquired (vast) learning, doth not bear himself haughtily, is reckoned as wise. Who, again, is more heartless than he, who, though possessed of affluence, eateth himself and weareth excellent robes himself without distributing his wealth among his dependents? While one person committeth sins, many reap the advantage resulting therefrom; (yet in the end) it is the doer alone to whom the sin attacheth while those that enjoy the fruit escape unhurt. When a bowman shooteth an arrow, he may or may not succeed in slaying even a single person, but when an intelligent individual applieth his intelligence (viciously); it may destroy an entire kingdom with the king. Discriminating the two by means of the one, bring under thy subjection the three by means of four, and also conquering the five and knowing the six, and abstaining from the seven, be happy. Poison slayeth but one person, and a weapon also but one; wicked counsels, however, destroy an entire kingdom with king and subject. Alone one should not partake of any savoury viand, nor alone reflect on concerns of profit, nor alone go upon a journey, nor alone remain awake among sleeping companions. That Being who is One without a second, and whom, O king, thou hast not been able to comprehend, is Truth's self, and the Way to heaven, even like a boat in the ocean. There is one only defect in forgiving persons, and not another; that defect is that people take a forgiving person to be weak. That defect, however, should not be taken into consideration, for forgiveness is a great power. Forgiveness is a virtue of the weak, and an ornament of the strong. Forgiveness subdueth (all) in this world; what is there that forgiveness cannot achieve? What can a wicked person do unto him who carrieth the sabre of forgiveness in his hand? Fire falling on a grassless ground is extinguished of itself. And unforgiving individual defileth himself with many enormities. Righteousness is the one highest good; and forgiveness is the one supreme peace; knowledge is one supreme contentment; and benevolence, one sole happiness. Even as a serpent devoureth animals living in holes, the earth devoureth these two, viz., a king who is incompetent to fight, and a Brahmana who doth not sojourn to holy places. A man may attain renown in this world by doing two things, viz., by refraining from harsh speech, and by disregarding those that are wicked. O tiger among men, these two have not a will of their own, viz., those women who covet men simply because the latter are coveted by others of their sex, and that person who worships another simply because the latter is worshipped by others. These two are like sharp thorns afflicting the body, viz., the desires of a poor man, and the anger of the impotent. These two persons never shine because of their incompatible acts, viz., a householder without exertion, and a beggar busied in schemes. These two, O king, live (as it were) in a region higher than heaven itself, viz., a man of power endued with forgiveness, and poor man that is charitable. Of things honestly got, these two must be looked upon as misuse, viz., making gifts to the unworthy and refusing the worthy. These two should be thrown into the water, tightly binding weights to their necks, viz., a wealthy man that doth not give away, and a poor man that is proud. These two, O tiger among men, can pierce the orb itself of the sun, viz., a mendicant accomplished in yoga, and a warrior that hath fallen in open fight. O bull of the Bharata race, persons versed in the Vedas have said that men's means are good, middling, and bad. Men also, O king, are good, indifferent, and bad. They should, therefore, be respectively employed in that kind of work for which they may be fit. These three, O king, cannot have wealth of their own, viz., the wife, the slave, and the son, and whatever may be earned by them would be his to whom they belong. Great fear springeth from these three crimes, viz., theft of other's property, outrage on other's wives, and breach with friend. These three, besides, being destructive to one's own self, are the gates of hell, viz., lust, anger, and covetousness. Therefore, every one should renounce them. These three should never be forsaken even in imminent danger, viz., a follower, one who seeks protection, saying,--I am thine,--and lastly one who hath come to your abode. Verily, O Bharata, liberating a foe from distress, alone amounteth in point of merit, to these three taken together, viz., conferring a boon, acquiring a kingdom, and obtaining a son. Learned men have declared that a king, although powerful, should never consult with these four, viz., men of small sense, men that are procrastinating, men that are indolent, and men that are flatterers. O sire, crowned with prosperity and leading the life of a householder, let these four dwell with thee, viz., old consanguineous, relatives, high-born persons fallen into adversity, poor friends, and issueless sisters. On being asked by the chief of the celestials, Vrihaspati, O mighty king declared four things capable of fructifying or occurring within a single day, viz., the resolve of the gods, the comprehensions of intelligent persons, the humility of learned men, and the destruction of the sinful. These four that are calculated to remove fear, bring on fear when they are improperly performed, viz., the Agni-hotra, the vow of silence, study, and sacrifice (in general). O bull of the Bharata race, these five fires, should be worshipped with regard by a person, viz., father, mother, fire (proper), soul and preceptor. By serving these five, men attain great fame in this world, viz., the gods, the Pitris, men, beggars, and guests. These five follow thee wherever thou goest, viz., friends, foes, those that are indifferent, dependants, and those that are entitled to maintenance. Of the five senses beholding to man, if one springeth a leak, then from that single hole runneth out all his intelligence, even like water running out from a perforated leathern vessel. The six faults should be avoided by a person who wisheth to attain prosperity, viz., sleep, drowsiness, fear, anger, indolence and procrastination. These six should be renounced like a splitting vessel in the sea, viz., a preceptor that cannot expound the scriptures, a priest that is illiterate, a king that is unable to protect, a wife that speaketh disagreeable words, a cow-herd that doth not wish to go to the fields, and a barber that wisheth to renounce a village for the woods. Verily, those six qualities should never be forsaken by men, viz., truth, charity, diligence, benevolence, forgiveness and patience. These six are instantly destroyed, if neglected, viz., kine, service, agriculture, a wife, learning, and the wealth of a Sudra. These six forget those who have bestowed obligations on them, viz., educated disciples, their preceptors; married persons, their mothers; persons whose desires have been gratified, women; they who have achieved success, they who had rendered aid; they who have crossed a river, the boat (that carried them over); and patients that have been cured, their physicians. Health, unindebtedness, living at home, companionship with good men, certainty as regards the means of livelihood, and living without fear, these six. O king, conduce to the happiness of men. These six are always miserable, viz., the envious, the malicious, the discontented, the irascible, the ever-suspicious, and those depending upon the fortunes of others. These six, O king, comprise the happiness of men, viz., acquirement of wealth, uninterrupted health, a beloved and a sweet-speeched wife, an obedient son, and knowledge that is lucrative. He that succeedeth in gaining the mastery over the six that are always present in the human heart, being thus the master of his senses, never committeth sin, and therefore suffereth calamity. These six may be seen to subsist upon other six, viz., thieves, upon persons that are careless; physicians, on persons that are ailing; women, upon persons suffering from lust; priests, upon them that sacrifice; a king, upon persons that quarrel; and lastly men of learning, upon them that are without it. A king should renounce these seven faults that are productive of calamity, inasmuch as they are able to effect the ruin of even monarchs firmly established; these are women, dice, hunting, drinking, harshness of speech, severity of punishment, and misuse of wealth. These eight are the immediate indications of a man destined to destruction, viz., hating the Brahmanas, disputes with Brahmanas, appropriation of a Brahmana's possessions, taking the life of Brahmana, taking a pleasure in reviling Brahmanas, grieving to hear the praises of Brahmanas, forgetting them on ceremonious occasions, and giving vent to spite when they ask for anything. These transgressions a wise man should understand, and understanding, eschew. These eight, O Bharata, are the very cream of happiness, and these only are attainable here, viz., meeting with friends, accession of immense wealth, embracing a son, union for intercourse, conversation with friends in proper times, the advancement of persons belong to one's own party, the acquisition of what had been anticipated, and respect in society. These eight qualities glorify a man, viz., wisdom, high birth, self-restraint, learning, prowess, moderation in speech gift according to one's power, and gratitude. This house hath nine doors, three pillars, and five witnesses. It is presided over by the soul. That learned man who knoweth all this is truly wise. O Dhritarashtra, these ten do not know what virtue is viz., the intoxicated, inattentive, the raving, the fatigued, the angry, the starving, the hasty, the covetous, the frightened, and the lustful. Therefore, he that is wise must eschew the company of these. In this connection is cited the old story about what transpired between Suyodhana and (Prahlada), the chief of the Asuras in relation to the latter's son. That king who renounceth lust and anger, who bestoweth wealth upon proper recipients, and is discriminating, learned, and active, is regarded as an authority of all men. Great prosperity attends upon that king who knoweth how to inspire confidence in others, who inflicteth punishment on those whose guilt hath been proved, who is acquainted with the proper measure of punishment, and who knoweth when mercy is to be shown. He is a wise person who doth not disregard even a weak foe; who proceeds with intelligence in respect of a foe, anxiously watching for an opportunity; who doth not desire hostilities with persons stronger than himself; and who displayeth his prowess in season. That illustrious person who doth not grieve when a calamity hath already come upon him, who exerteth with all his senses collected, and who patiently beareth misery in season, is certainly the foremost of persons, and all his foes are vanquished. He who doth not live away from hope uselessly, who doth not make friends with sinful persons, who never outrageth another's wife, who never betrayeth arrogance, and who never committeth a theft or showeth ingratitude or indulgeth in drinking is always happy. He who never boastfully striveth to attain the three objects of human pursuit, who when asked, telleth the truth, who quarreleth not even for the sake of friends, and who never becometh angry though slighted, is reckoned as wise. He who beareth not malice towards others but is kind to all, who being weak disputeth not with others, who speaketh not arrogantly, and forgeteth a quarrel, is praised everywhere. That man who never assumeth a haughty mien, who never censureth others praising himself the while, and never addresseth harsh words to others for getting himself, is ever loved by all. He who raketh not up old hostilities, who behaveth neither arrogantly nor with too much humility, and who even when distressed never committeth an improper act, is considered by respectable men a person of good conduct. He who exulteth not at his own happiness, nor delighteth in another's misery, and who repenteth not after having made a gift, is said to be a man of good nature and conduct. He who desireth to obtain a knowledge of the customs of different countries, and also the languages of different nations, and of the usages of different orders of men, knoweth at once all that is high and low; and wherever he may go, he is sure to gain an ascendancy over even those that are glad. The intelligent man who relinquisheth pride, folly, insolence, sinful acts, disloyalty towards the king, crookedness of behaviour, enmity with many, and also quarrels with men that are drunk, mad and wicked, is the foremost of his species. The very gods bestow prosperity upon him who daily practiseth self-restraint, purification, auspicious rites, worship of the gods, expiatory ceremonies, and other rites of universal observance. The acts of that learned man are well-conceived, and well-applied who formeth matrimonial alliances with persons of equal positions and not with those that are inferior, who placeth those before him that are more qualified, and who talketh, behaveth and maketh friendships with persons of equal position. He who eateth frugally after dividing the food amongst his dependants, who sleepeth little after working much, and who, when solicited giveth away even unto his foes, hath his soul under control, and calamities always keep themselves aloof from him. He whose counsels are well-kept and well-carried out into practice, and whose acts in consequence thereof are never known by others to injure men, succeedeth in securing even his most trifling objects. He who is intent upon abstaining from injury to all creatures, who is truthful, gentle, charitable, and pure in mind, shineth greatly among his kinsmen like a precious gem of the purest ray having its origin in an excellent mine. That man who feeleth shame even though his faults be not known to any save himself, is highly honoured among all men. Possessed of a pure heart and boundless energy and abstracted within himself, he shineth in consequence of his energy like the very sun. King Pandu consumed by a (Brahmana's) curse, had five sons born unto him in the woods that are like five Indras. O son of Ambika, thou hast brought up those children and taught them everything. They are obedient to thy commands. Giving them back their just share of the kingdom, O sire, filled with joy, be thou happy with thy sons. Then, O monarch, thou shalt inspire confidence in both the gods and men.'"

*****

Section 34

"Dhritarashtra said, 'Tell me what may be done by a person that is sleepless and burning with anxieties, for thou alone amongst us, O child, art versed in both religion and profit. Advise me wisely, O Vidura. O thou of magnanimous heart, tell me what is thou deemest to be beneficial for Ajatasatru and what is productive of good to the Kurus. Apprehending future evils. I look back only on my previous guilt: I ask thee with anxious heart, O learned one, tell me what is exactly in Ajatasatru's mind,'

"Vidura said, 'Even if unasked, one should speak truly, whether his words be good or bad, hateful or pleasing, unto him whose defeat one doth not wish. I shall, therefore, say, O king, what is for the good of the Kurus. I shall say what is both beneficial and consistent with morality. Listen to me. Do not, O Bharata, set the heart upon means of success that are unjust and improper. A man of intelligence must not grieve if any purpose of his doth not succeed, notwithstanding the application of fair and proper means. Before one engageth in an act, one should consider the competence of the agent, the nature of the act itself, and its purpose, for all acts are dependent on these. Considering these one should begin an act, and not take it up on a sudden impulse. He that is wise should either do an act or desist from it fully considering his own ability, the nature of the act, and the consequence also of success. The king who knoweth not proportion or measure as regards territory, gain, loss, treasury, population, and punishment, cannot retain his kingdom long. He, on the other hand, who is acquainted with the measures of these as prescribed in treatises, being necessarily possessed of the knowledge of religion and profit, can retain his kingdom. As the stars are affected by the planets, so is this world affected by the senses, when they are directed, uncontrolled, to their respective objects. Like the moon during the lighted fortnight, calamities increase in respect of him who is vanquished by the five senses in their natural state, which ever lead him towards various acts. He who wisheth to control his counsellors before controlling his own self, or to subdue his adversaries before controlling his counsellors, at last succumbs deprived of strength. He, therefore, who first subdueth his own self regarding it as a foe, never faileth to subdue his counsellors and adversaries at last. Great prosperity waiteth upon him who hath subdued his senses, or controlled his soul, or who is capable of punishing all offenders, or who acteth with judgment or who is blessed with patience. One's body, O king, is one's car; the soul within is the driver; and the senses are its steeds. Drawn by those excellent steeds, when well-trained, he that is wise, pleasantly performeth the journey of life, and awake in peace. The horses that are unbroken and incapable of being controlled, always lead an unskilful driver to destruction in the course of the journey; so one's senses, unsubdued, lead only to destruction. The inexperienced wight, who, led by this unsubdued senses, hopeth to extract evil from good and good from evil, necessarily confoundeth misery with happiness. He, who, forsaking religion and profit, followeth the lead of his senses, loseth without delay prosperity, life, wealth and wife. He, who is the master of riches but not of his senses, certainly loseth his riches in consequence of his want of mastery over his senses. One should seek to know one's self by means of one's own self, controlling one's mind, intellect, and senses, for one's self is one's friend as, indeed, it is one's own foe. That man, who hath conquered self by means of self, hath his self for a friend, for one's self is ever one's friend or foe. Desire and anger, O king, break through wisdom, just as a large fish breaks through a net of thin cords. He, who in this world regarding both religion and profit, seeketh to acquire the means of success, winneth happiness, possessing all he had sought. He, who, without subduing his five inner foes of mental origin, wisheth to vanquish other adversaries, is, in fact, overpowered by the latter. It is seen that many evil-minded kings, owing to want of mastery over their senses, are ruined by acts of their own, occasioned by the lust of territory. As fuel that is wet burneth with that which is dry, so a sinless man is punished equally with the sinful in consequence of constant association with the latter. Therefore, friendship with the sinful should be avoided. He that, from ignorance, faileth to control his five greedy foes, having five distinct objects, is overwhelmed by calamities. Guilelessness and simplicity, purity and contentment, sweetness of speech and self-restraint, truth and steadiness,--these are never the attributes of the wicked. Self-knowledge and steadiness, patience and devotion to virtue, competence to keep counsels and charity,--these,--O Bharata, never exist in inferior men. Fools seek to injure the wise by false reproaches and evil speeches, The consequence is, that by this they take upon themselves the sins of the wise, while the latter, freed from their sins, are forgiven. In malice lieth the strength of the wicked; in criminal code, the strength of kings, in attentions of the weak and of women; and in forgiveness that of the virtuous. To control speech, O king, is said to be most difficult. It is not easy to hold a long conversation uttering words full of meaning and delightful to the hearers. Well-spoken speech is productive of many beneficial results; and ill-spoken speech, O king, is the cause of evils. A forest pierced by arrows, or cut down by hatchets may again grow, but one's heart wounded and censured by ill-spoken words never recovereth. Weapons, such as arrows, bullets, and bearded darts, can be easily extracted from the body, but a wordy dagger plunged deep into the heart is incapable of being taken out. Wordy arrows are shot from the mouth; smitten by them one grieveth day and night. A learned man should not discharge such arrows, for do they not touch the very vitals of others. He, to whom the gods ordain defeat, hath his senses taken away, and it is for this that he stoopeth to ignoble deeds. When the intellect becometh dim and destruction is nigh, wrong, looking like right., firmly sticketh to the heart. Thou dost not clearly see it, O bull of the Bharata race, that clouded intellect hath now possessed thy sons in consequence of their hostility to the Pandavas. Endued with every auspicious mark and deserving to rule the three worlds, Yudhishthira is obedient to thy commands. Let him, O Dhritarashtra, rule the earth, to the exclusion of all thy sons, Yudhishthira is the foremost of all thy heirs. Endued with energy and wisdom, and acquainted with the truths of religion and profit, Yudhishthira, that foremost of righteous men, hath, O king of kings, suffered much misery out of kindness and sympathy, in order to preserve thy reputation."

*****

Section 35

"Dhritarashtra said, 'O thou of great intelligence, tell me again words such as these, consistent with religion and profit. My thirst for hearing them is not quenched. What thou sayst is charming!"

"Vidura said, 'Ablution in all the holy places and kindness to all creatures,--these two are equal. Perhaps, kindness to all creatures surpasseth the former. O master, show kindness unto all thy sons, for by that winning great fame in this world, thou wilt have heaven hereafter. As long as a man's good deeds are spoken of in this world, so long, O tiger among men, is he glorified in heaven. In this connection is cited an old story about the conversation between Virochana and Sudhanwan, both suitors for Kesini's hand. Once on a time, O king, there was a maiden of the name of Kesini, unrivalled for beauty; moved by the desire of obtaining a good husband, she resolved to choose her lord in Swayamvara. Then one of the sons of Diti, Virochana by name, went to that spot, desirous of obtaining the maiden. Beholding that chief of the Daityas, Kesini addressed him, saying, 'Are Brahmanas superior, O Virochana, or are the sons of Diti superior? And why also should not Sudhanwan sit on the sofa?' Virochana said, 'Sprung from Prajapati himself, we, O Kesini, are the best and at the top of all creatures, and this world is ours without doubt. Who are the gods, and who are the Brahmanas?' Kesini said, 'We will, O Virochana, stay here in this very pavilion. Sudhanwan will come here on the morrow, and let me see both of you sitting together.' Virochana said, 'O amiable and timid girl, I will do what thou sayst. Thou wilt behold Sudhanwan and myself met together in the morning.'

"Vidura continued, 'When the night had passed away and the solar disc had risen, Sudhanwan, O best of kings, came to that place where, O master, Virochana was waiting with Kesini. And Sudhanwan saw there both Prahlada's son and Kesini. And beholding the Brahmana arrived, Kesini, O bull of the Bharata race, rising up from hers, offered him a seat, water to wash his feet, and Arghya. And asked by Virochana (to share his seat) Sudhanwan said, 'O son of Prahlada, I touch thy excellent golden seat. I cannot, however, suffer myself to be regarded as thy equal, and sit on it with thee.' Virochana said, 'A piece of wooden plank, an animal skin, or a mat of grass or straw,--these only, O Sudhanwan, are fit for thee. Thou deservest not, however, the same seat with me.' Sudhanwan said, 'Father and son. Brahmanas of the same age and equal learning, two Kshatriyas, two Vaisyas and two Sudras, can sit together on the same seat, Except these, no other can sit together. Your father used to pay his regards to me, taking a seat lower than that occupied by me. Thou art a child, brought tip in every luxury at home and thou understandest nothing.' Virochana said, 'Staking all the gold, kine, horses, and every other kind of wealth that we have among the Asuras, let us, O Sudhanwan, ask them this question that are able to answer.' Sudhanwan said, 'Let alone your gold, kine, and heroes, O Virochana? Making our lives forfeited, we will ask them this question that are competent.' Virochana said, 'Wagering our lives where shall we go? I will not appear before any of the gods and never before any among men.' Sudhanwan said, 'Having wagered our lives, we will approach thy father, for he, Prahlada, will never say an untruth even for the sake of his son.'

"Vidura continued, 'Having thus laid a wager, Virochana and Sudhanwan, both moved by rage, proceeded to that place where Prahlada was. And beholding them together, Prahlada said, 'These two who had never before been companions, are now seen together coming hither by the same road, like two angry snakes. Have ye now become companions,--ye who were never companions before? I ask thee, O Virochana, has there been friendship between thee and Sudhanwan?' Virochana said, 'There is no friendship between me and Sudhanwan. On the other hand, we have both wagered our lives. O chief of the Asuras, I shall ask thee a question, do not answer it untruly!' Prahlada said, 'Let water, and honey and curds, be brought for Sudhanwan. Thou deservest our worship, O Brahmana. A white and fat cow is ready for thee.' Sudhanwan said, 'Water and honey and curds, have been presented to me on my way hither. I shall ask thee a question. Prahlada, answer it truly! are Brahmanas superior, or is Virochana superior?' Prahlada said, O Brahmana, this one is my only son. Thou also art present here in person. How can one like us answer a question about which ye two have quarrelled? Sudhanwan said, 'Give unto thy son thy kine and other precious wealth that thou mayst have, but, O wise one, thou shouldst declare the truth when we two are disputing about it.' Prahlada said, 'How doth that misuser of his tongue suffer, O Sudhanwan, who answereth not truly but falsely, a question that is put to him? I ask thee this.' Sudhanwan said, 'The person that misuseth his tongue suffers like the deserted wife, who pineth, at night, beholding her husband sleeping in the arms of a co-wife; like a person who hath lost at dice, or who is weighed down with an unbearable load of anxieties. Such a man hath also to stay, starving outside the citygates, into which his admission is barred. Indeed, he that giveth false evidence is destined to always find his foes. He that speaketh a lie on account of an animal, casteth down from heaven five of his sires of the ascending order. He that speaketh a lie on account of a cow casteth down from heaven ten of his ancestors. A lie on account of a horse causeth the downfall of a hundred; and a lie on account of a human being, the downfall of a thousand of one's sires of the ascending order. An untruth on account of gold ruineth the members of one's race both born and unborn, while an untruth for the sake of land ruineth everything. Therefore, never speak an untruth for the sake of land.' Prahlada said, 'Angiras is superior to myself, and Sudhanwan is superior to thee, O Virochana. Mother also of Sudhanwan is superior to thy mother; therefore, thou, O Virochana, hath been defeated by Sudhanwan. This Sudhanwan is now the master of thy life. But, O Sudhanwan, I wish that thou shouldst grant Virochana his life.' Sudhanwan said, 'Since, O Prahlada, thou hast preferred virtue and hast not, from temptation, said an untruth, I grant thy son his life that is dear to thee. So here is thy son Virochana, O Prahlada, restored by me to thee. He shall, however, have to wash my feet in the presence of the maiden Kesini.'

"Vidura continued, 'For these reasons, O king of kings, it behoveth thee not to say an untruth for the sake of land. Saying an untruth from affection for thy son, O king, hasten not to destruction, with all thy children and counsellors. The gods do not protect men, taking up clubs in their hands after the manner of herdsmen; unto those, however, they wish to protect, they grant intelligence. There is no doubt that one's objects meet with success in proportion to the attention he directs to righteousness and morality. The Vedas never rescue from sin a deceitful person living by falsehood. On the other hand, they forsake him while he is on his death-bed, like newly fledged birds forsaking their nests. Drinking, quarrels, enmity with large numbers of men, all connections with connubial disputes, and severance of relationship between husband and wife, internal dissensions, disloyalty to the king,--these and all paths that are sinful, should, it is said, be avoided. A palmist, a thief turned into a merchant, a fowler, a physician, an enemy, a friend, and a minstrel, these seven are incompetent as witness. An Agnihotra performed from motives of pride, abstention from speech, practised from similar motives, study and sacrifice from the same motives,--these four, of themselves innocent, become harmful when practised unduly. One that setteth fire to a dwelling house, an administerer of poison, a pander, a vendor of the Soma-juice, a maker of arrows, an astrologer, one that injureth friends, an adulterer, one that causeth abortion, a violater of his preceptor's bed, a Brahmana addicted to drink, one that is sharp-speeched, a raker of old sores, an atheist, a reviler of the Vedas, and taker of bribes, one whose investiture with the sacred thread has been delayed beyond the prescribed age, one that secretly slayeth cattle, and one that slayeth him who prayeth for protection,--these all are reckoned as equal in moral turpitude as the slayers of Brahmanas. Gold is tested by fire; a well-born person, by his deportment; an honest man, by his conduct. A brave man is tested during a season of panic; he that is self-controlled, in times of poverty; and friends and foes, in times of calamity and danger. Decrepitude destroyeth beauty; ambitious hopes, patience; death, life, envy, righteousness, anger, prosperity, companionship with the low, good behaviour; lust, modesty, and pride, everything. Prosperity taketh its birth in good deeds, groweth in consequence of activity, driveth its roots deep in consequence of skill, and acquireth stability owing to self-control. Wisdom, good lineage, self-control, acquaintance with the scriptures, prowess, absence of garrulity, gift to the extent of one's power, and grateful ness,--these eight qualities shed a lustre upon their possessor. But, O sire, there is one endowment which alone can cause all these attributes to come together; the fact is, when the king honoureth a particular person, the royal favour can cause all these attributes to shed their lustre (on the favourite). Those eight, O king, in the world of men, are indications of heaven. Of the eight (mentioned below) four are inseparably connected, with the good, and four others are always followed by the good. The first four which are inseparably connected with the good, are sacrifice, gift, study and asceticism, while the other four that are always followed by the good, are self-restraint, truth, simplicity, and abstention from injury to all.

'Sacrifice, study, charity, asceticism, truth, forgiveness, mercy, and contentment constitute the eight different paths of righteousness. The first four of these may be practised from motives of pride, but the last four can exist only in those that are truly noble. That is no assembly where there are no old men, and they are not old who do not declare what morality is. That is not morality which is separated from truth, and that is not truth which is fraught with deceit. Truth, beauty, acquaintance with the scriptures, knowledge, high birth, good behaviour, strength, wealth, bravery, and capacity for varied talk,--these ten are of heavenly origin. A sinful person, by committing sin, is overtaken by evil consequences. A virtuous man, by practising virtue, reapeth great happiness. Therefore, a man, rigidly resolved, should abstain from sin. Sin, repeatedly perpetrated, destroyeth intelligence; and the man who hath lost intelligence, repeatedly committeth sin. Virtue, repeatedly practised, enhanceth intelligence; and the man whose intelligence hath increased, repeatedly practiseth virtue. The virtuous man, by practising virtue, goeth to regions of blessedness. Therefore, a man should, firmly resolved, practise virtue. He that is envious, he that injureth others deeply, he that is cruel, he that constantly quarreleth, he that is deceitful, soon meeteth with great misery for practising these sins. He that is not envious and is possessed of wisdom, by always doing what is good, never meeteth with great misery; on the other hand, he shineth everywhere. He that draweth wisdom from them that are wise is really learned and wise. And he that is wise, by attending to both virtue and profit, succeedeth in attaining to happiness. Do that during the day which may enable thee to pass the night in happiness; and do that during eight months of the year which may enable thee to pass the season of rains happily. Do that during youth which may ensure a happy old age; and do that during thy whole life here which may enable thee to live happily hereafter. The wise prize that food which is easily digested, that wife whose youth hath passed away, that hero who is victorious and that ascetic whose efforts have been crowned with success. The gap that is sought to be filled by wealth acquired wrongfully, remaineth uncovered, while new ones appear in other places. The preceptor controlleth them whose souls are under their own control; the king controlleth persons that are wicked; while they that sin secretly have their controller in Yama, the son of Vivaswat. The greatness of Rishis, of rivers, of river-banks, of high-souled men, and the cause of woman's wickedness, cannot be ascertained. O king, he that is devoted to the worship of the Brahmanas, he that giveth away, he that behaveth righteously towards his relatives, and the Kshatriya that behaveth nobly, rule the earth for ever. He that is possessed of bravery, he that is possessed of learning, and he that knows how to protect others,--these three are always able to gather flowers of gold from the earth. Of acts, those accomplished by intelligence are first; those accomplished by the arms, second; those by the thighs, and those by bearing weights upon the head, are the very worst. Reposing the care of thy kingdom on Duryodhana, on Sakuni, on foolish Dussasana, and on Karna, how canst thou hope for prosperity? Possessed of every virtue, the Pandavas, O bull of the Bharata race, depend on thee as their father. O, repose thou on them as on thy sons!"

*****

Section 36

"Vidura said, 'In this connection is cited the old story of the discourse between the son of Atri and the deities called Sadhyas is as heard by us. In days of old, the deities known by the name of Sadhyas questioned the highly wise and great Rishi of rigid vows (the son of Atri), while the latter was wandering in the guise of one depending on eleemosynary charity for livelihood. The Sadhyas said, 'We are, O great Rishi, deities known as Sadhyas. Beholding thee, we are unable to guess who thou art. It seemeth to us, however, that thou art possessed of intelligence and self-control in consequence of acquaintance with the scriptures. It, therefore, behoveth thee to discourse to us in magnanimous words fraught with learning.' The mendicant Rishi answered, 'Ye immortals, it hath been heard by me that by untying all the knots in the heart by the aid of tranquillity, and by mastery over all the passions, and observance of true religion, one should regard both the agreeable and the disagreeable like his own self. One should not return the slanders or reproaches of others for the pain that is felt by him who beareth silently, consumeth the slanderer; and he that beareth, succeedeth also in appropriating the virtues of the slanderer. Indulge not in slanders and reproaches. Do not humiliate and insult others. Quarrel not with friends. Abstain from companionship with those that are vile and low. Be not arrogant and ignoble in conduct. Avoid words that are harsh and fraught with anger. Harsh words burn and scorch the very vitals, bones, heart, and the very sources of the life of men. Therefore, he, that is virtuous, should always abstain from harsh and angry words. That worst of men is of harsh and wrathful speech, who pierceth the vitals of others with wordy thorns, beareth hell in his tongue, and should ever be regarded as a dispenser of misery to men. The man that is wise, pierced by another's wordy arrows, sharp-pointed and smarting like fire or the sun, should, even if deeply wounded and burning with pain, bear them patiently remembering that the slanderer's merits become his. He that waiteth upon one that is good or upon one that is wicked, upon one that is possessed of ascetic merit or upon one that is a thief, soon taketh the colour from that companion of his, like a cloth from the dye in which it is soaked. The very gods desire his company, who, stung with reproach, returneth if not himself nor causeth others to return it, or who being struck doth not himself return the blow nor causeth other to do it, and who wisheth not the slightest injury to him that injureth him. Silence, it is said, is better than speech, if speak you must, then it is better to say the truth; if truth is to be said, it is better to say what is agreeable; and if what is agreeable is to be said, then it is better to say what is consistent with morality. A man becometh exactly like him with whom he liveth, or like him whom he regardeth, or like that which he wisheth to be. One is freed from those things from which one abstaineth, and if one abstaineth from everything he hath not to suffer even the least misery. Such a man neither vanquisheth others, nor is vanquished by others. He never injureth nor opposeth others. He is unmoved by praise or blame. He neither grieveth nor exalteth in joy. That man is regarded as the first of his species who wisheth for the prosperity of all and never setteth his heart on the misery of others, who is truthful in speech, humble in behaviour, and hath all his passions under control. That man is regarded as a mediocre in goodness who never consoleth others by saying what is not true; who giveth having promise; and who keepeth an eye over the weakness of others. These, however, are the indications of a bad man, viz., incapacity to be controlled; liability to be afflicted by dangers; proneness to give way to wrath, ungratefulness; inability to become another's friend, and wickedness of heart. He too is the worst of men, who is dissatisfied with any good that may come to him from others who is suspicious of his own self, and who driveth away from himself all his true friends. He that desireth prosperity to himself, should wait upon them that are good, and at times upon them that are indifferent, but never upon them that are bad. He that is wicked, earneth wealth, it is true, by putting forth his strength, by constant effort, by intelligence, and by prowess, but he can never win honest fame, nor can he acquire the virtues and manners of high families (in any of which he may be born).'

"Dhritarashtra said, 'The gods, they that regard both virtue and profit without swerving from either, and they that are possessed of great learning, express a liking for high families. I ask thee, O Vidura, this question,--what are those families that are called high?'

"Vidura said, 'Asceticism, self-restraint, knowledge of the Vedas, sacrifices, pure marriages, and gifts of food,--those families in which these seven exist or are practised duly, are regarded as high. There are high families who deviate not from the right course whose deceased ancestors are never pained (by witnessing the wrong-doings of their descendants), who cheerfully practise all the virtues, who desire to enhance the pure fame of the line in which they are born, and who avoid every kind of falsehood. Families that are high, fall down and become low owing to the absence of sacrifices, impure marriages, abandonment of the Vedas, and insults offered to Brahmanas. High families fall off and become low owing to their members disregarding or speaking ill of Brahmanas, or to the misappropriation, O Bharata, of what had been deposited with them by others. Those families that are possessed of members, wealth and kine, are not regarded as families if they be wanting in good manners and conduct, while families wanting in wealth but distinguished by manners and good conduct are regarded as such and win great reputation. Therefore, should good manners and good conduct be maintained with care, for, as regards wealth, it cometh or goeth. He that is wanting in wealth is not really wanting, but he that is wanting in manners and conduct is really in want. Those families that abound in kine and other cattle and in the produce of the field are not really worthy of regard and fame if they be wanting in manners and conduct. Let none in our race be a fomenter of quarrels, none serve a king as minister, none steal the wealth of others, none provoke intestine dissensions, none be deceitful or false in behaviour, and none eat before serving the Rishis, the gods, and guests. He, in our race, who slayeth Brahmanas, or entertaineth feelings of aversion towards them, or impedeth or otherwise injureth agriculture, doth not deserve to mix with us. Straw (for a seat), ground (for sitting upon), water (to wash the feet and face), and, fourthly sweet words,--these are never wanting in the houses of the good. Virtuous men devoted to the practice of righteous acts, when desirous of entertaining (guests), have these things ready for being offered with reverence. As the Sandal tree, O king, though thin, is competent to bear weights which timbers of other trees (much thicker) cannot; so they that belong to high families are always able to bear the weight of great cares which ordinary men cannot. He is no friend whose anger inspireth fear, or who is to be waited upon with fear. He, however, on whom one can repose confidence as on a father, is a true friend. Other friendships are nominal connection. He that beareth himself as a friend, even though unconnected by birth of blood, is a true friend, a real refuge, and a protector. He, whose heart is unsteady, or who doth not wait upon the aged, or who is of a restless disposition cannot make friends. Success (in the attainment of objects) forsaketh the person whose heart is unsteady, or who hath no control over his mind, or who is a slave of his senses, like swans forsaking a tank whose waters have dried up. They that are of weak minds suddenly give way to anger and are gratified without sufficient cause; they are like clouds that are so inconstant. The very birds of prey abstain from touching the dead bodies of those who having been served and benefited by friends, show ingratitude to the latter. Beest thou poor or beest thou rich, thou shouldst honour thy friends. Until some service is asked, the sincerity or otherwise of friends cannot be known. Sorrow killeth beauty; sorrow killeth strength; sorrow killeth the understanding; and sorrow bringeth on disease. Grief, instead of helping the acquisition of his object, drieth up the body, and maketh one's foes glad. Therefore, do not yield to grief, Men repeatedly die and are reborn; repeatedly they wither away and grow; repeatedly they ask others for help, and they themselves are asked for help; repeatedly they lament and are lamented. Happiness and misery, plenty and want, gain and loss, life and death, are shared by all in due order. Therefore, he that is self-controlled should neither exult in joy nor repine in sorrow. The six senses are always restless. Through the most predominant one amongst them one's understanding escapeth in proportion to the strength it assumes, like water from a pot through its holes.'

"Dhritarashtra said, 'King Yudhishthira who is like a flame of fire, has been deceived by me. He will surely exterminate in battle all my wicked sons. Everything, therefore, seems to me to be fraught with danger, and my mind is full of anxiety, O thou of great intelligence, tell me such words as may dispel my anxiety.'

"Vidura said, 'O sinless one, in nothing else than knowledge and asceticism, in nothing else than restraining the senses, in nothing else than complete abandonment of avarice, do I see thy good. Fear is dispelled by self-knowledge; by asceticism one winneth what is great and valuable; by waiting upon superiors learning is acquired; and peace is gained by self-restraint. They that desire salvation without having acquired the merit attainable by gifts, or that which is attainable by practising the ritual of the Vedas, do not sojourn through life, freed from anger and aversion. The happiness that may be derived from a judicious course of study, from a battle fought virtuously, from ascetic austerities performed rigidly, always increaseth at the end. They that are no longer in peace with their relatives, obtain no steep even if they have recourse to well-made beds; nor do they, O king, derive any plea. sure from women, or the laudatory hymns of bards and eulogists. Such persons can never practise virtue. Happiness can never be theirs, in this world. Honours can never be theirs, and peace hath no charm for them. Counsels that are for their benefit please them not. They never acquire what they have not, nor succeed in retaining what they have, O king, there is no other end for such men save destruction. As milk is possible in kine, asceticism in Brahmanas, and inconstancy in women, so fear is possible from relatives. Numerous thin threads of equal length, collected together, are competent to bear, from the strength of numbers, the constant rolling of the shuttle-cock over them. The case is even so with relatives that are good, O bull of the Bharata race, separated from one another, burning brands produce only smoke; but brought together they blaze forth into a powerful flame. The case is even so, O Dhritarashtra, with relatives. They, O Dhritarashtra, who tyrannise over Brahmanas, women, relatives, and kine, soon fall off their stalks, like fruits that are ripe. And the tree that stands singly, though gigantic and strong and deep-rooted, hath its trunk soon smashed and twisted by a mighty wind. Those trees, however, that grow in close compact are competent owing to mutual dependence to resist winds more violent still. Thus he that is single, however, endowed with all the virtues, is regarded by foes as capable of being vanquished like an isolated tree by the wind. Relatives, again, in consequence of mutual dependence and mutual aid, grow together, like lotus-stalks in a lake. These must never be slain, viz., Brahmanas, kine, relatives, children, women, those whose food is eaten, and those also that yield by asking for protection. O king, without wealth no good quality can show itself in a person. If, however, thou art in health, thou canst achieve thy good, for he is dead who is unhealthy and ill. O king, anger is a kind of bitter, pungent, acrid, and hot drink, painful in its consequences: it is a kind of headache not born of any physical illness, and they that are unwise can never digest it. Do thou, O king, swallow it up and obtain peace. They that are tortured by disease have no liking for enjoyments, nor do they desire any happiness from wealth. The sick, however, filled with sorrow, know not what happiness is or what the enjoyments of wealth are. Beholding Draupadi won at dice, I told thee before, O king, these words,--They that are honest avoid deceit in play. Therefore, stop Duryodhana! Thou didst not, however, act according to my words. That is not strength which is opposed to softness. On the other hand, strength mixed with softness constitutes true policy which should ever be pursued. That prosperity which is dependent on crookedness alone is destined to be destroyed. That prosperity, however, which depends on both strength and softness, descends to sons and grandsons in tact. Let, therefore, thy sons cherish the Pandavas, and the Pandavas also cherish thy sons. O king, let the Kurus and the Pandavas, both having same friends and same foes, live together in happiness and prosperity. Thou art, today, O king, the refuge of the sons of Kuru. Indeed, the race of Kuru, O Ajamida, is dependent on thee. O sire, preserving thy fame unsullied, cherish thou the children of Pandu, afflicted as they are with the sufferings of exile. O descendant of Kuru, make peace with the sons of Pandu. Let not thy foes discover thy holes. They all, O god among men, are devoted to truth. O king of men, withdraw Duryodhana from his evil ways.'"

*****

Section 37

"Vidura said, 'O son of Vichitravirya, Manu, the son of the Self-created, hath, O king, spoken of the following seven and ten kinds of men, as those that strike empty space with their fists, or seek to bend the vapoury bow of Indra in the sky, or desire to catch the intangible rays of the sun. These seven and ten kinds of foolish men are as follow: he who seeketh to control a person that is incapable of being controlled; he who is content with small gains; he who humbly pays court to enemies; he who seeks to restrain women's frailty; he who asketh him for gifts who should never be asked; he who boasteth, having done anything; he who, born in a high family, perpetrateth an improper deed; he who being weak always wageth hostilities with one that is powerful; he who talketh to a person listening scoffingly; he who desireth to have that which is unattainable; he who being a father-in-law, jesteth with his daughter-in-law; he who boasteth at having his alarms dispelled by his daughter-in-law; he who scattereth his own seeds in another's field; he who speaketh ill of his own wife; he who having received anything from another sayeth that he doth not remember it, he who, having given away anything in words in holy places, boasteth at home when asked to make good his words, and he who striveth to prove the truth of what is false. The envoys of Yama, with nooses in hand, drag those persons to hell. One should behave towards another just as that other behaveth towards him. Even this is consistent with social polity. One may behave deceitfully towards him that behaveth deceitfully, but honestly towards him that is honest in his behaviour. Old age killeth beauty; patience, hope; death, life; the practice of virtue, worldly enjoyments; lust, modesty; companionship with the wicked, good behaviour; anger, prosperity; and pride, everything.'

"Dhritarashtra said, 'Man hath been spoken of in all the Vedas as having hundred years for the period of his life. For what reason then, do not all men attain the allotted period?'

"Vidura said, 'Excess of pride, excess in speech, excess in eating, anger, the desire of enjoyment, and intestine dissensions,--these, O king, are six sharp swords that cut off the period of life allotted to creatures. It is these which kill men, and not death. Knowing this, blessed be thou!'

'He who appropriates to himself the wife of one who hath confided in him; he who violates the bed of his preceptor; that Brahmana, O Bharata, who becomes the husband of a Sudra woman, or drinks wines; he who commendeth Brahmanas or becometh their master, or taketh away the lands that support them; and he who taketh the lives of those who yield asking for protection, are all guilty of the sin of slaying Brahmanas. The Vedas declare that contact with these requires expiation. He that accepts the teaching of the wise; he that is acquainted with the rules of morality; he that is liberal; he that eateth having first dedicated the food to the gods and Pitris; he that envieth none; he that is incapable of doing anything that injureth others; he that is grateful, truthful, humble and learned, succeedeth in attaining to heaven.

'They are abundant, O king, that can always speak agreeable words. The speaker, however, is rare, as also the hearer, of words that are disagreeable but medicinal. That man who, without regarding what is agreeable or disagreeable to his master but keeping virtue alone in view, sayeth what is unpalatable, but medicinal, truly addeth to the strength of the king. For the sake of the family a member may be sacrificed; for the sake of the village, a family may be sacrificed; for the sake of a kingdom a village may be sacrificed; and for the sake of one's soul, the whole earth may be sacrificed. One should protect his wealth in view of the calamities that may overtake him; by his wealth one should protect his wives, and by both his wealth and wives one should protect his own self. From very olden times it hath been seen that gambling provoketh quarrels. Therefore, he that is wise, should not resort to it even in jest. O son of Pratipa, at the time of that gambling match I told thee, O king--this is not proper. But, O son of Vichitravirya, like medicine to a sick man, those words of mine were not agreeable to thee. O king, thou desirest to vanquish the sons of Pandu, who are just as peacocks of variegated plumage, whereas thy sons are all as crows. Forsaking lions thou art protecting jackals! O king, when the time cometh, thou wilt have to grieve for all this. That master, O sire, who doth not give vent to his displeasure with devoted servants zealously pursuing his good, enlisteth the confidence of his servants. In fact, the latter adhere to him even in distress. By confiscating the grants to one's servants or stopping their pay, one should not seek to amass wealth, for even affectionate counsellors deprived of their means of life and enjoyment, turn against him and leave him (in distress). Reflecting first on all intended acts and adjusting the wages and allowances of servants with his income and expenditure, a king should make proper alliances, for there is nothing that cannot be accomplished by alliances. That officer who fully understanding the intentions of his royal master dischargeth all duties with alacrity, and who is respectable himself and devoted to his master, always telleth what is for his master's good, and who is fully acquainted with the extent of his own might and with that also of those against, whom he may be engaged, should be regarded by the king as his second self. That servant, however, who commanded (by his master) disregardeth the latter's injunctions and who enjoined to do anything refuseth to submit, proud as he is of his own intelligence and given to arguing against his master, should be got rid of without the least delay. Men of learning say that a servant should be endued with these eight qualities, viz., absence of pride, ability, absence of procrastination, kindness, cleanliness, incorruptibility, birth in a family free from the taint of disease, and weightiness of speech. No man should confidently enter an enemy's house after dusk even with notice. One should not at night lurk in the yard of another's premises, nor should one seek to enjoy a woman to whom the king himself might make love. Never set thyself against the decision to which a person hath arrived who keepeth low company and who is in the habit of consulting all he meeteth. Never tell him,--I do not believe thee,--but assigning some reason send him away on a pretext. A king who is exceedingly merciful, a woman of lewd character, the servant of a king, a son, a brother, a widow having an infant son one serving in the army, and one that hath suffered great losses, should never be engaged in pecuniary transactions of lending or borrowing. These eight qualities shed a lustre on men, viz., wisdom, high lineage, acquaintance with scriptures, self-restraint, prowess, moderation in speech, gift to the extent of one's power, and gratefulness. These high qualities, O sire, are necessarily brought together by one only by gifts. When the king favours a person, that incident (of royal favour) bringeth in all others and holdeth them together. He that performeth ablutions winneth these ten, viz., strength, beauty, a clear voice, capacity to utter all the alphabetical sounds, delicacy of touch, fineness of scent, cleanliness, gracefulness, delicacy of limbs, and beautiful women. He that eateth sparingly winneth these six, viz., health, long life, and ease; his progeny also becometh healthy, and nobody reproacheth him for gluttony. One should not give shelter to these in his house, viz., one that always acteth improperly, one that eateth too much, one that is hated by all, one that is exceedingly deceitful, one that is cruel, one that is ignorant of the proprieties of time and place, and one that dresseth indecently. A person, however distressed, should never solicit a miser for alms, or one that speaketh ill of others, or one that is unacquainted with the shastras, or a dweller in the woods, or one that is cunning, or one that doth not regard persons worthy of regard, or one that is cruel, or one that habitually quarrels with others, or one that is ungrateful. A person should never wait upon these six worst of men, viz., one that is a foe, one that always errs, one that is wedded to falsehood, one that is wanting in devotion to the gods, one that is without affection, and one that always regards himself competent to do everything. One's purposes depend (for their success) on means; and means are dependent, again, on the nature of the purposes (sought to be accomplished by them). They are intimately connected with each other, so that success depends on both. Begetting sons and rendering them independent by making some provision for them, and bestowing maiden daughters on eligible persons, one should retire to the woods, and desire to live as a Muni. One should, for obtaining the favours of the Supreme Being, do that which is for the good of all creatures as also for his own happiness, for it is this which is the root of the successful of all one's objects. What anxiety hath he for a livelihood that hath intelligence, energy, prowess, strength, alacrity and perseverance?

'Behold the evils of a rupture with the Pandavas which would sadden the very gods with Sakra. These are, first, enmity between them that are all thy sons; secondly, a life of continued anxiety; thirdly, the loss of the fair fame of the Kurus; and lastly, the joy of those that are thy enemies. The wrath of Bhishma, O thou of the splendour of Indra, of Drona, and the king Yudhishthira, will consume the whole world, like a comet of large proportions falling transversely on the earth. Thy hundred sons and Karna and the sons of Pandu can together rule the vast earth with the belt of the seas. O king, the Dhartarashtras constitute a forest of which the Pandavas are, I think, tigers. O, do not cut down that forest with its tigers! O, let not the tigers be driven from that forest! There can be no forest without tigers, and no tigers without a forest. The forest shelters the tigers and tigers guard the forest!'

They that are sinful never seek so much to ascertain the good qualities of others as to ascertain their faults. He that desires the highest success in all matters connected with worldly profit, should from the very beginning practise virtue, for true profit is never separated from heaven. He whose soul hath been dissociated from sin and firmly fixed on virtue, hath understood all things in their natural and adventitious states; he that followeth virtue, profit, and desire, in proper seasons, obtaineth, both here and hereafter, a combination of all three. He that restraineth the force of both anger and joy, and never, O king, loseth his senses under calamities, winneth prosperity. Listen to me, O king. Men are said to have five different kinds of strength, Of these, the strength of arms is regarded to be of the most inferior kind. Blessed be thou, the acquisition of good counsellors is regarded as the second kind of strength. The wise have said that the acquisition of wealth is the third kind of strength. The strength of birth, O king, which one naturally acquireth from one's sires and grandsires, is regarded as the fourth kind of strength. That, however, O Bharata, by which all these are won, and which is the foremost of all kinds of strength, is called the strength of the intellect. Having provoked the hostility of a person who is capable of inflicting great injury on a fellow creature, one should not gather assurance from the thought that one liveth at a distance from the other. Who that is wise that can place his trust on women, kings, serpents, his own master, enemies, enjoyments, and period of life? There are no physicians nor medicines for one that hath been struck by the arrow of wisdom. In the case of such a person neither the mantras of homa, nor auspicious ceremonies, nor the mantras of the Atharva Veda, nor any of the antidotes of poison, are of any efficacy. Serpents, fire, lions, and consanguineous relatives,--none of these, O Bharata, should be disregarded by a man; all of these are possessed of great power. Fire is a thing of great energy in this world. It lurketh in wood and never consumeth it till it is ignited by others. That very fire, when brought out by friction, consumeth by its energy not only the wood in which it lurketh, but also an entire forest and many other things. Men of high lineage are just like fire in energy. Endued with forgiveness, they betray no outward symptoms of wrath and are quiet like fire in wood. Thou, O king, with thy sons art possessed of the virtue of creepers, and the sons of Pandu are regarded as Sala trees. A creeper never groweth unless there is a large tree to twine round. O king, O son of Ambika, thy son is as a forest. O sire, know that the Pandavas are the lions of that forest. Without its lions the forest is doomed to destruction, and lions also are doomed to destruction without the forest (to shelter them).'"

*****

Section 38

"Vidura said, 'The heart of a young man, when an aged and venerable person cometh to his house (as a guest), soareth aloft. By advancing forward and saluting him, he getteth it back. He that is self-controlled, first offering a seat, and bringing water and causing his guest's feet to be washed and making the usual enquiries of welcome, should then speak of his own affairs, and taking everything into consideration, offer him food. The wise have said that man liveth in vain in whose dwelling a Brahmana conversant with mantras doth not accept water, honey and curds, and kine from fear of being unable to appropriate them, or from miserliness and unwillingness with which the gifts are made. A physician, a maker of arrows, even one that hath given up the vow of Brahmacharya before it is complete, a thief, a crooked-minded man, a Brahmana that drinks, one that causeth miscarriage, one that liveth by serving in the army, and one that selleth the Vedas, when arrived as a guest, however undeserving he may be the offer of water should be regarded (by a householder) as exceedingly dear. A Brahmana should never be a seller of salt, of cooked food, curds, milk, honey, oil, clarified butter, sesame, meat, fruits, roots, potherbs, dyed clothes, all kinds of perfumery, and treacle. He that never giveth way to anger, he that is above grief, he that is no longer in need of friendship and quarrels, he that disregardeth both praise and blame, and he that standeth aloof from both what is agreeable and disagreeable, like one perfectly withdrawn from the world, is a real Yogin of the Bhikshu order. That virtuous ascetic who liveth on rice growing wild, or roots, or potherbs, who hath his soul under control, who carefully keepeth his fire for worship, and dwelling in the woods is always regardful of guests, is indeed, the foremost of his brotherhood. Having wronged an intelligent person, one should never gather assurance from the fact that one liveth at a distance from the person wronged. Long are the arms which intelligent persons have, by which they can return wrongs for wrongs done to them, One should never put trust on him who should not be trusted, nor put too much trust on him who should be trusted, for the danger that ariseth from one's having reposed trust on another cutteth off one's very roots. One should renounce envy, protect one's wives, give to others what is their due, and be agreeable in speech. One should be sweet-tongued and pleasant in his address as regards one's wives, but should never be their slave. It hath been said that wives that are highly blessed and virtuous, worthy of worship and the ornaments of their homes, are really embodiments of domestic prosperity. They should, therefore, be protected particularly. One should devolve the looking over of his inner apartments on his father; of the kitchen, on his mother; of the kine, on somebody he looks upon as his own self, but as regards agriculture, one should look over it himself. One should look after guests of the trader-caste through his servants, and those of the Brahmana caste through his sons. Fire hath its origin in water; Kshatriyas in Brahmanas; and iron in stone. The energy of those (i.e., fire, Kshatriyas, and iron) can affect all things but is neutralised as soon as the things come in contact with their progenitors. Fire lieth concealed in wood without showing itself externally. Good and forgiving men born of high families and endued with fiery energy, do not betray any outward symptoms of what is within them. That king whose counsels cannot be known by either outsiders or those about him, but who knoweth the counsels of others through his spies, enjoyeth his prosperity long. One should never speak of what one intends to do. Let anything thou doest in respect of virtue, profit, and desire, be not known till it is done. Let counsels be not divulged. Ascending on the mountain-top or on the terrace of a palace, or proceeding to a wilderness devoid of trees and plants, one should, in secrecy, mature his counsels. O Bharata, neither a friend who is without learning, nor a learned friend who hath no control over his senses, deserveth to be a repository of state secrets. O king, never make one thy minister without examining him well, for a king's finances and the keeping of his counsels both depend on his minister. That king is the foremost of rulers, whose ministers know his acts in respect of virtue, profit and desire, only after they are done. The king whose counsels are kept close, without doubt, commandeth success. He that from ignorance committeth acts that are censurable, loseth his very life in consequence of the untoward results of those acts. The doing of acts that are praise-worthy is always attended with ease. Omission to do such acts leadeth to repentance. As a Brahmana without having studied the Vedas is not fit to officiate at a Sraddha (in honour of the Pitris), so he that hath not heard of the six (means for protecting a kingdom) deserveth not to take part in political deliberations. O king, he that hath an eye upon increase, decrease, and surplus, he that is conversant with the six means and knoweth also his own self, he whose conduct is always applauded, bringeth the whole earth under subjection to himself. He whose anger and joy are productive of consequences, he who looketh over personally what should be done, he who hath his treasury under his own control, bringeth the whole earth under subjection to himself. The king should be content with the name he wins and the umbrella that is held over his head. He should divide the wealth of the kingdom among these that serve him. Alone he should not appropriate everything. A Brahmana knoweth a Brahmana, the husband understandeth the wife, the king knoweth the minister, and monarchs know monarchs. A foe that deserveth death, when brought under subjection should never be set free. If one be weak one should pay court to one's foe that is stronger, even if the latter deserves death; but one should kill that foe as soon as one commandeth sufficient strength, for, if not killed, dangers soon arise from him. One should, with an effort, control his wrath against the gods, kings, Brahmanas, old men, children, and those that are helpless. He that is wise should avoid unprofitable quarrels such as fools only engage in. By this one winneth great fame in this world and avoideth misery and unhappiness. People never desire him for a master whose grace is fruitless and whose wrath goest for nothing, like women never desiring him for a husband who is a eunuch. Intelligence doth not exist for the acquisition of wealth, nor is idleness the cause of adversity; the man of wisdom only knoweth, and not others, the cause of the diversities of condition in this world. The fool, O Bharata, always disregardeth those that are elderly in years, and eminent in conduct and knowledge, in intelligence, wealth, and lineage. Calamities soon come upon them that are of wicked disposition, devoid of wisdom, envious, or sinful, foul-tongued, and wrathful. Absence of deceitfulness, gift, observance of the established rules of intercourse, and speech well-controlled, bring all creatures under subjection. He that is without deceitfulness, he that is active, grateful, intelligent, and guileless, even if his treasury be empty, obtaineth friends, counsellors, and servants. Intelligence, tranquillity of mind, self-control, purity, absence of harsh speech and unwillingness to do anything disagreeable to friends,--these seven are regarded as the fuel of prosperity's flame. The wretch who doth not give to others their due, who is of wicked soul, who is ungrateful, and shameless, should, O king, be avoided. The guilty person who provoketh another about him that is innocent, cannot sleep peacefully at night, like a person passing the night with a snake in the same room. They, O Bharata, who upon being angry endanger one's possessions and means of acquisition, should always be propitiated like the very gods. Those objects that depend upon women, careless persons, men that have fallen away from the duties of their caste, and those that are wicked in disposition, are doubtful of success. They sink helplessly. O king, like a raft made of stone, who have a woman, a deceitful person, or a child, for their guide. They that are competent in the general principles of work, though not in particular kinds of work are regarded by men as learned and wise for particular kinds of work, are subsidiary, That man who is highly spoken of by swindlers, mimes and women of ill fame, is more dead than alive, Forsaking these mighty bowmen of immeasurable energy, viz., the son of Pandu, thou hast. O Bharata, devolved on Duryodhana, the cares of a mighty empire. Thou shalt, therefore, soon see that swelling affluence fall off, like Vali fallen off from the three worlds.'"

*****

Section 39

"Dhritarashtra said, 'Man is not the disposer of either his prosperity or adversity. He is like a wooden doll moved by strings. Indeed, the Creator hath made man subject to Destiny. Go on telling me, I am attentive to what thou sayest.'

"Vidura said, 'O Bharata, by speaking words out of season even Vrihaspati himself incurreth reproach and the charge of ignorance, one becometh agreeable by gift, another by sweet words, a third by the force of incantation and drugs. He, however, that is naturally agreeable, always remaineth so. He that is hated by another is never regarded by that other as honest or intelligent or wise. One attributeth everything good to him one loveth; and everything evil to him one hateth. O king, as soon as Duryodhana was born I told thee,--thou shouldst abandon this one son, for by abandoning him thou wouldst secure the prosperity of thy hundred sons,--and by keeping him, destruction would overtake thy hundred sons, that gain should never be regarded highly which leadeth to loss. On the other hand, that loss even should be regarded highly which would bring on gain. That is no loss, O king, which bringeth on gain. That, however, should be reckoned as loss which is certain to bring about greater losses still. Some become eminent in consequence of good qualities; others become so in consequence of wealth. Avoid them, O Dhritarashtra, that are eminent in wealth but destitute of good qualities!'

"Dhritarashtra said, 'All that you sayest is approved by the wise and is for my future good. I dare not, however, abandon my son. It is well-known that where there is righteousness there is victory.'

"Vidura said, 'He that is graced with every virtue and is endued with humility, is never indifferent to even the minutest sufferings of living creatures. They, however, that are ever employed in speaking ill of others, always strive with activity quarrelling with one another and in all matters, calculated to give pain to others. There is sin in accepting gifts from, and danger in making gifts to them, whose very sight is inauspicious and whose companionship is fraught with danger. They that are quarrelsome, covetous, shameless, deceitful, are known unrighteous, and their companionship should always be avoided. One should also avoid those men that are endued with similar faults of a grave nature, When the occasion that caused the friendship is over the friendship of those that are low, the beneficial result of that connection, and the happiness also derivable from it, all come to an end. They then strive to speak ill of their (late) friend and endeavour to inflict loss on him, and if the loss they sustain be even very small, for all that they, from want of self-control, fail to enjoy peace. He that is learned, examining everything carefully and reflecting well, should, from a distance, avoid the friendship of vile and wicked-minded persons such as these. He that helpeth his poor and wretched and helpless relatives, obtain children and animals and enjoyeth prosperity that knoweth no end. They that desire their own benefit should always succour their relatives. By every means, therefore, O king, do thou seek the growth of thy race. Prosperity will be thine, O Monarch, if thou behavest well towards all thy relatives. Even relatives that are destitute of good qualities should be protected. O bull of the Bharata race, how much more, therefore, should they be protected that are endued with every virtue and are humbly expectant of thy favours? Favour thou the heroic sons of Pandu, O monarch, and let a few villages be assigned to them for their maintenance. By acting thus, O king, fame will be thine in this world. Thou art old; thou shouldst, therefore, control thy sons. I should say what is for thy good. Know me as one that wishes well to thee. He that desireth his own good should never quarrel, O sire, with his relatives. O bull of the Bharata race, happiness should ever be enjoyed with one's relatives, and not without them, to eat with one another, to talk with one another, and to love one another, are what relatives should always do. They should never quarrel. In this world it is the relatives that rescue, and the relatives that ruin (relatives). Those amongst them that are righteous rescue; while those that are unrighteous sink (their brethren). O king, be thou, O giver of honours, righteous in thy conduct towards the sons of Pandu. Surrounded by them, thou wouldst be unconquerable by thy foes. If a relative shrinks in the presence of a prosperous relative, like a deer at sight of a hunter armed with arrows, then the prosperous relative hath to take upon himself all the sins of the other. O best of men, repentance will be thine (for this thy inaction at present) when in future thou wilt hear of the death of either the Pandavas or thy sons. O, think of all this. When life itself is unstable, one should in the very beginning avoid that act in consequence of which one would have to indulge in regrets having entered the chamber of woe. True it is that a person other than Bhargava, the author of the science of morality is liable to commit actions that go against morality. It is seen, however, that a just notion of consequence is present in all persons of intelligence. Thou art an aged scion of Kuru's race. If Duryodhana inflicted these wrongs on the sons of Pandu, it is thy duty, O king of men, to undo them all. Re-instating them in their position, thou wilt, in this world, be cleansed of all thy sins and be, O king of men, an object of worship with even those that have their souls under control. Reflecting on the well-spoken words of the wise according to their consequences, he that engageth in acts never loseth fame. The knowledge imparted by even men of learning and skill is imperfect, for that which is sought to be inculcated is ill-understood, or, if understood, is not accomplished in practice. That learned person who never doth an act, the consequences of which are sin and misery, always groweth (in prosperity). The person, however, of wicked soul, who from folly pursueth his sinful course commenced before falleth into a slough of deep mire. He that is wise should ever keep in view the (following) six conduits by which counsels become divulged, and he that desireth success and a long dynasty should ever guard himself from those six. They are, intoxication, sleep, inattention to spies, set over one by another, one's own demeanour as dependent on the working of one's own heart, confidence reposed on a wicked counsellor, and unskilful envoys. Knowing these six doors (through which counsels are divulged), he that keepeth them shut while pursuing the attainment of virtue, profit, and desire, succeedeth in standing over the heads of his foes. Without an acquaintance with the scriptures and without waiting upon the old, neither virtue nor profit can be known (or won) by persons blessed even with the intelligence of Vrihaspati. A thing is lost if cast into the sea; words are lost if addressed to one that listens not; the scriptures are lost on one that hath not his soul under control; and a libation of clarified butter is lost if poured over the ashes left by a fire that is extinguished. He that is endued with the intelligence maketh friendships with those that are wise, having first examined by the aid of his intelligence, repeatedly searching by his understanding, and using his ears, eyes, and judgment. Humility removeth obloquy, ears, failure, prowess; forgiveness always conquereth anger; and auspicious rites destroy all indications of evil. One's lineage, O king, is tested by his objects of enjoyment, place of birth, house, behaviour, food, and dress. When an object of enjoyment is available, even that one who hath attained emancipation is not unwilling to enjoy; what, again, need be said of him that is yet wedded to desire? A king should cherish a counsellor that worshippeth persons of wisdom, is endued with learning, virtue, agreeable appearance, friends, sweet speech, and a good heart. Whether of low or high birth, he who doth not transgress the rules of polite intercourse, who hath an eye on virtue, who is endued with humility and modesty, is superior to a hundred persons of high birth. The friendship of those persons never cooleth, whose hearts, secret pursuits, and pleasures, and acquirements, accord in every respect. He that is intelligent should avoid an ignorant person of wicked soul, like a pit whose mouth is covered with grass, for friendship with such a person can never last. The man of wisdom should never contract friendship with those that are proud, ignorant, fierce, rash and fallen off from righteousness. He that is grateful, virtuous, truthful, large-hearted, and devoted, and he that hath his senses under control, preserveth his dignity, and never forsaketh a friend, should be desired for a friend. The withdrawal of the senses from their respective objects is equivalent to death itself. Their excessive indulgence again would ruin the very gods. Humility, love of all creatures, forgiveness, and respect for friends,--these, the learned have said, lengthen life. He who with a firm resolution striveth to accomplish by a virtuous policy purposes that have once been frustrated, is said to possess real manhood. That man attaineth all his objects, who is conversant with remedies to be applied in the future, who is firmly resolved in the present, and who could anticipate in the past how an act begun would end. That which a man pursueth in word, deed, and thought, winneth him for its own; therefore, one should always seek that which is for his good. Effort after securing what is good, the properties of time, place, and means, acquaintance with the scriptures, activity, straightforwardness, and frequent meetings with those that are good,--these bring about prosperity. Perseverance is the root of prosperity, of gain, and of what is beneficial. The man that pursueth an object with perseverance and without giving it up in vexation, is really great, and enjoyeth happiness that is unending. O sire, there is nothing more conducive of happiness and nothing more proper for a man of power and energy as foregiveness in every place and at all times. He that is weak should forgive under all circumstances. He that is possessed of power should show forgiveness from motives of virtue; and he, to whom the success or failure of his objects is the same, is naturally forgiving. That pleasure the pursuit of which doth not injure one's virtue and profit, should certainly be pursued to one's fill. One should not, however, act like a fool by giving free indulgence to his senses. Prosperity never resides in one who suffers himself to be tortured by a grief, who is addicted to evil ways, who denies Godhead, who is idle, who hath not his senses under control, and who is divested of exertion. The man that is humble, and who from humility is modest is regarded as weak and persecuted by persons of misdirected intelligence. Prosperity never approacheth from fear the person that is excessively liberal, that giveth away without measure, that is possessed of extraordinary bravery, that practiseth the most rigid vows, and that is very proud of his wisdom. Prosperity doth not reside in one that is highly accomplished, nor in one that is without any accomplishment. She doth not desire a combination of all the virtues, nor is she pleased with the total absence of all virtues. Blind, like a mad cow, prosperity resides with some one who is not remarkable. The fruits of the Vedas are ceremonies performed before the (homa) fire; the fruits of an acquaintance with the scriptures are goodness of disposition and conduct. The fruits of women are the pleasures of intercourse and offspring; and the fruits of wealth are enjoyment and charity. He that performeth acts tending to secure his prosperity in the other world with wealth acquired sinfully, never reapeth the fruits of these acts in the other world, in consequence of the sinfulness of the acquisitions (spent for the purpose). In the midst of deserts, or deep woods, or inaccessible fastnesses, amid all kinds of dangers and alarms or in view of deadly weapons upraised for striking him, he that hath strength of mind entertaineth no fear. Exertion, self-control, skill, carefulness, steadiness, memory, and commencement of acts after mature deliberation,--know that these are the roots of prosperity. Austerities constitute the strength of ascetics; the Vedas are the strength of those conversant with them; in envy lieth the strength of the wicked; and in forgiveness, the strength of the virtuous. These eight, viz., water, roots, fruits, milk, clarified butter (what is done at) the desire of a Brahmana, (or at) the command of a preceptor, and medicine, are not destructive of a vow.

That which is antagonistic to one's own self, should never be applied in respect of another. Briefly even this is virtue. Other kinds of virtue there are, but these proceed from caprice. Anger must be conquered by forgiveness; and the wicked must be conquered by honesty; the miser must be conquered by liberality, and falsehood must be conquered by truth. One should not place trust on a woman, a swindler, an idle person, a coward, one that is fierce, one that boasts of his own power, a thief, an ungrateful person, and an atheist. Achievements, period of life, fame, and power--these four always expand in the case of him that respectfully saluteth his superiors and waiteth upon the old. Do not set thy heart after these objects which cannot be acquired except by very painful exertion, or by sacrificing righteousness, or by bowing down to an enemy. A man without knowledge is to be pitied; an act of intercourse that is not fruitful is to be pitied; the people of a kingdom that are without food are to be pitied; and a kingdom without a king is to be pitied. These constitute the source of pain and weakness to embodied creatures; the rains, decay of hills and mountains; absence of enjoyment, anguish of women; and wordy arrows of the heart. The scum of the Vedas is want of study; of Brahmanas, absence of vows; of the Earth, the Vahlikas; of man, untruth; of the chaste woman, curiosity; of women, exile from home. The scum of gold is silver; of silver, tin; of tin, lead; and of lead, useless dross. One cannot conquer sleep by lying down; women by desire; fire by fuel; and wine by drinking. His life is, indeed, crowned with success who hath won his friends by gifts, his foes in battle, and wife by food and drink; they who have thousands live; they, who have hundreds, also live. O Dhritarashtra, forsake desire. There is none who cannot manage to live by some means or other. Thy paddy, wheat, gold, animals, and women that are on earth all cannot satiate even one person .. Reflecting on this, they that are wise never grieve for want of universal dominion. O king, I again tell thee, adopt an equal conduct towards thy children, i.e., towards the sons of Pandu and thy own sons.'"

*****

Section 40

"Vidura said, 'Worshipped by the good and abandoning pride, that good man who pursueth his objects without outstepping the limits of his power, soon succeedeth in winning fame, for they that are good, when gratified with a person, are certainly competent to bestow happiness on him. He that forsaketh, of his own accord, even a great object owing to its being fraught with unrighteousness, liveth happily, casting off all foes, like a snake that hath cast off its slough. A victory gained by an untruth, deceitful conduct towards the king, and insincerity of intentions expressed before the preceptor,--these three are each equal to the sin of slaying a Brahmana. Excessive envy, death, and boastfulness, are the causes of the destruction of prosperity. Carelessness in waiting upon preceptor, haste, and boastlessness, are the three enemies of knowledge. Idleness, inattention, confusion of the intellect, restlessness, gathering for killing time, haughtiness, pride, and covetous ness,--these seven constitute, it is said, the faults of students in the pursuit of learning. How can they that desire pleasure have knowledge? Students, again, engaged in the pursuit of learning, cannot have pleasure. Votaries of pleasure must give up knowledge, and votaries of knowledge must give up pleasure. Fire is never gratified with fuel (but can consume any measure thereof). The great ocean is never gratified with the rivers it receives (but can receive any number of them). Death is never gratified even with entire living creatures. A beautiful woman is never gratified with any number of men (she may have). O king, hope killeth patience; Yama killeth growth; anger killeth prosperity; miserliness killeth fame; absence of tending killeth cattle; one angry Brahmana destroyeth a whole kingdom. Let goats, brass, silver, honey, antidotes of poison, birds, Brahmanas versed in the Vedas, old relatives, and men of high birth sunk in poverty, be always present in thy house. O Bharata, Manu hath said that goats, bulls, sandal, lyres, mirrors, honey, clarified butter, iron, copper, conch-shells, salagram (the stony-image of Vishnu with gold within) and gorochana should always be kept in one's house for the worship of the gods. Brahmanas, and guests, for all those objects are auspicious. O sire, I would impart to thee another sacred lesson productive of great fruits, and which is the highest of all teachings, viz., virtue should never be forsaken from desire, fear, or temptation, nay, nor for the sake of life itself. Virtue is everlasting; pleasure and pain are transitory; life is, indeed, everlasting but its particular phases are transitory. Forsaking those which are transitory, betake thyself to that which is everlasting, and let contentment be thine, for contentment is the highest of all acquisitions. Behold, illustrious and mighty kings, having ruled lands abounding with wealth and corn, have become the victims of the Universal Destroyer, leaving behind their kingdoms and vast sources of enjoyment. The son brought up with anxious care, when dead, is taken up and carried away by men (to the burning ground). With the dishevelled hair and crying piteously, they then cast the body into the funeral pyre, as if it were a piece of wood. Others enjoy the deceased's wealth, while birds and fire feast on the elements of his body. With two only he goeth to the other world, viz., his merits and his sins which keep him company. Throwing away the body, O sire, relatives, friends, and sons retrace their steps, like birds abandoning trees without blossoms and fruits. The person cast into the funeral pyre is followed only by his own acts. Therefore, should men carefully and gradually earn the merit of righteousness. In the world above this, and also in that below this, there are regions of great gloom and darkness. Know, O king, that those are regions where the senses of men are exceedingly afflicted. Oh, let not any of those places to thine. Carefully listening to these words, if thou canst act according to them, thou wilt obtain great fame in this world of men, and fear will not be thine here or hereafter. O Bharata, the soul is spoken of as a river; religious merit constitutes its sacred baths; truth, its water; self-control, its banks; kindness, its waves. He that is righteous purifieth himself by a bath therein, for the soul is sacred, and the absence of desire is the highest merit. O king, life is a river whose waters are the five senses, and whose crocodiles and sharks are desire and anger. Making self-control thy raft, cross thou its eddies which are represented by repeated births! Worshipping and gratifying friends that are eminent in wisdom, virtue, learning, and years, he that asketh their advice about what he should do and should not do, is never misled. One should restrain one's lust and stomach by patience; one's hands and feet by one's eyes; one's eyes and ears by one's mind; and one's mind and words by one's acts. That Brahmana who never omitteth to perform his ablutions, who always weareth his sacred thread, who always attendeth to the study of the Vedas, who always avoideth food that is unclean, who telleth the truth and performeth acts in honour of his preceptor, never falleth off from the region of Brahma. Having studied the Vedas, poured libations into fire, performed sacrifices, protected subjects, sanctified his soul by drawing weapons for protecting kine and Brahmanas, and died on the field of battle, the Kshatriya attaineth to heaven. Having studied the Vedas, and distributed in proper time, his wealth among Brahmanas, Kshatriyas, and his own dependents, and inhaled the sanctified smoke of the three kinds of fires, the Vaisya enjoyeth heavenly bliss in the other world. Having properly worshipped Brahmanas, Kshatriyas, and Vaisayas in due order, and having burnt his sins, by gratifying them, and then peacefully casting off his body, the Sudra enjoyeth the bliss of heaven. The duties of the four orders are thus set forth before thee. Listen now to the reason of my speech as I discourse it. Yudhishthira, the son of Pandu, is falling off from the duties of the Kshatriya order. Place him, therefore, O king, in a position to discharge the duties of kings.'

"Dhritarashtra said, It is even so as thou always teachest me. O amiable one, my heart also inclineth that very way of which thou tellest me. Although, however, I incline in my mind towards the Pandavas even as thou teachest me to do, yet as soon as I come in contact with Duryodhana it turneth off in a different way. No creature is able to avert fate. Indeed, Destiny, I think, is certain to take its course; individual exertion is futile.'"

*****

Sanat-Sujata Parva

Section 41

"Dhritarashtra said, 'If there is anything still left unsaid by thee, O Vidura, say it then, as I am ready to listen to thee. The discourse is, indeed, charming.'

"Vidura. said, 'O Dhritarashtra, O thou of the Bharata race, that ancient and immortal Rishi Sanat-sujata who, leading a life perpetual celibacy, hath said that there is no Death,--that foremost of all intelligent persons,--will expound to thee all the doubts, in thy mind, both expressed and unexpressed.'

"Dhritarashtra said, 'Dost thou not know what that immortal Rishi will say unto me? O Vidura, do thou say it, if indeed, thou hast that degree of wisdom.'

"Vidura said, 'I am born in the Sudra order and, therefore, do not venture to say more than what I have already said. The understanding, however, of that Rishi leading a life of celibacy, is regarded by me to be infinite. He that is a Brahmana by birth, by discoursing on even the profoundest mysteries, never incureth the censure of the gods. It is for this alone that I do not discourse to thee, upon the subject.'

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Vidura, how with this body of mine I can meet with that ancient and immortal one?'

"Vaisampayana said, 'Then Vidura began to think of that Rishi of rigid vows. And knowing that he was thought of, the Rishi, O Bharata, showed himself there. Vidura then received him with the rites prescribed by ordinance. And when, having rested a while, the Rishi was seated at his ease, Vidura addressed him, saying, 'O illustrious one, there is a doubt in Dhritarashtra's mind which is incapable of being explained away by me. It behoveth thee, therefore, to expound it, so that listening to thy discourse, this chief of men may tide over all this sorrows, and to that gain and loss, what is agreeable and what disagreeable, decrepitude and death, fright and jealously, hunger and thirst, pride and prosperity, dislike, sleep, lust and wrath, and decrease and increase may all be borne by him!'"

Section 42

"Vaisampayana said, 'Then the illustrious and wise king Dhritarashtra, having applauded the words spoken by Vidura, questioned Sanat-sujata in secret, desirous of obtaining the highest of all knowledge. And the king questioned the Rishi saying, 'O Sanat-sujata, I hear that thou art of the opinion that there is no Death. Again it is said that the gods and the Asuras, practise ascetic austerities in order to avoid death. Of these two opinions, then, which is true?'

"Sanat-sujata said, 'Some say, death is avertable by particular acts; others' opinion there is no death; thou hast asked me which of these is true. Listen to me, O king, as I discourse to thee on this, so that thy doubts may be removed. Know, O Kshatriya, that both of these are true. The learned are of opinion that death results from ignorance. I say that ignorance is Death, and so the absence of ignorance (Knowledge) is immortality. It is from ignorance that the Asuras became subject to defeat and death, and it is from the absence of ignorance that the gods have attained the nature of Brahman. Death doth not devour creatures like a tiger; its form itself is unascertainable. Besides this, some imagine Yama to be Death. This, however, is due to the weakness of the mind. The pursuit of Brahman or self-knowledge is immortality. That (imaginary) god (Yama) holdeth his sway in the region of the Pitris, being the source of bliss to the virtuous and of woe to the sinful. It is at his command that death in the form of wrath, ignorance, and covetousness, occurreth among men. Swayed by pride, men always walk in unrighteous path. None amongst them succeeds in attaining to his real nature. With their understanding clouded, and themselves swayed by there passions, they cast off their bodies and repeatedly fall into hell. They are always followed by their senses. It is for this that ignorance receives the name of death. Those men that desire the fruits of action when the time cometh for enjoying those fruits, proceed to heaven, casting off their bodies. Hence they cannot avoid death. Embodied creatures, from inability to attain the knowledge of Brahman and from their connection with earthly enjoyments, are obliged to sojourn in a cycle of re-births, up and down and around, The natural inclination of man towards pursuits that are unreal is alone the cause of the senses being led to error. The soul that is constantly affected by the pursuit of objects that are unreal, remembering only that with which it is always engaged, adoreth only earthly enjoyments that surround it. The desire of enjoyments first killeth men. Lust and wrath soon follow behind it. These three, viz., the desire of enjoyments, lust, and wrath, lead foolish men to death. They, however, that have conquered their souls, succeed by self-restraint, to escape death. He that hath conquered his soul without suffering himself to be excited by his ambitious desire, conquereth these, regarding them as of no value, by the aid of self-knowledge. Ignorance, assuming the form of Yama, cannot devour that learned man who controlled his desires in this manner. That man who followeth his desires is destroyed along with his desires. He, however, that can renounce desire, can certainly drive away all kinds of woe. Desire is, indeed, ignorance and darkness and hell in respect of all creatures, for swayed by it they lose their senses. As intoxicated persons in walking along a street reel towards ruts and holes, so men under the influence of desire, misled by deluding joys, run towards destruction. What can death do to a person whose soul hath not been confounded or misled by desire? To him, death hath no terrors, like a tiger made of straw. Therefore, O Kshatriya, if the existence of desire, which is ignorance, is to be destroyed, no wish, not even the slightest one, is either to be thought of or pursued. That soul, which is in thy body, associated as it is with wrath and covetousness and filled with ignorance, that is death. Knowing that death arises in this way, he that relies on knowledge, entertaineth no fear of death. Indeed, as the body is destroyed when brought under the influence of death, so death itself is destroyed when it comes under the influence of knowledge.'

"Dhritarashtra said, 'The Vedas declare the emancipating capacity of those highly sacred and eternal regions, that are said to be obtainable by the regenerate classes by prayers and sacrifices. Knowing this, why should not a learned person have recourse to (religious) acts?'

"Sanat-sujata said, 'Indeed, he that is without knowledge proceedeth thither by the path indicated by thee, and the Vedas also declare that thither are both bliss and emancipation. But he that regardeth the material body to be self, if he succeeds in renouncing desire, at once attaineth emancipation (or Brahman). If, however, one seeketh emancipation without renouncing desire, one must have to proceed along the (prescribed) route of action, taking care to destroy the chances of his retracing the routes that he hath once passed over.'

"Dhritarashtra said, 'Who is it that urgeth that Unborn and Ancient One? If, again, it is He that is all this Universe in consequence of His having entered everything (without desire as He is) what can be His action, or his happiness? O learned sage, tell me all this truly.'

"Sanat-sujata said, 'There is great objection in completely identifying (as here) the two that are different Creatures always spring from the union of Conditions (with what in its essence is without Conditions). This view doth not detract from the supremacy of the Unborn and the Ancient One. As for men, they also originate in the union of Conditions. All this that appears is nothing but that everlasting Supreme Soul. Indeed, the universe is created by the Supreme Soul itself undergoing transformations. The Vedas to attribute this power (of self-transformation) to the Supreme Soul. For the identity, again, of the power and its possessor, both the Vedas and others are the authority.'

"Dhritarashtra said, 'In this world, some practise virtue, and some renounce action or Karma (adopting what is called Sannyasa Yoga). (Respecting those that practise virtue) I ask, is virtue competent to destroy vice, or is it itself destroyed by vice?'

"Sanat-sujata said, 'The fruits of virtue and of (perfect) inaction are both serviceable in that respect (i.e., for procuring emancipation). Indeed, both are sure means for the attainment of emancipation. The man, however, that is wise, achieveth success by knowledge (inaction). On the other hand, the materialist acquireth merit (by action) and (as the consequence thereof) emancipation. He hath also (in course of his pursuit) to incur sin. Having obtained again fruits of both virtue and vice which are transitory, (heaven having its end as also hell in respect of the virtuous and the sinful), the man of action becometh once more addicted to action as the consequence of his own previous virtues and vices. The man of action, however, who possesseth intelligence, destroyeth his sins by his virtuous acts. Virtue, therefore, is strong, and hence the success of the man of action.'

"Dhritarashtra said, 'Tell me, according to their gradation, of those eternal regions that are said to be attainable, as the fruits of their own virtuous acts, by regenerate persons, engaged in the practice of virtue. Speak unto me of others' regions also of a similar kind. O learned sire, I do not wish to hear of actions (towards which man's heart naturally inclineth, however interdicted or sinful they may be).'

"Sanat-sujata said, 'Those regenerate persons that take pride in their Yoga practices, like strong men in their own strength, departing hence, shine in the region of Brahman. Those regenerate persons that proudly exert in performing sacrifices and other Vedic rites, as the fruit of that knowledge which is theirs, in consequence of those acts, freed from this world, proceed to that region which is the abode of the deities. There are others, again, conversant with the Vedas, who are of opinion that the performance of the sacrifices and rites (ordained by the Vedas) is obligatory (their non-performance being sinful). Wedded to external forms, though seeking the development of the inner self (for they practise these rites for only virtue's sake and not for the accomplishment of particular aims), these persons should not be regarded very highly (although some respect should be theirs). Wherever, again, food and drink worthy of a Brahmana are abundant, like grass and reeds in a spot during the rainy season, there should the Yogin seek for his livelihood (without afflicting the householder of scanty means); by no means should he afflict his own self by hunger and thirst. In a place, where there may be both inconvenience and danger to one, for one's aversion, to disclose one's superiority, he that doth not proclaim his superiority is better than he that doth. The food offered by that person who is not pained at the sight of another disclosing his superiority, and who never eateth without offering the prescribed share to Brahmanas and guests, is approved by the righteous. As a dog oftentimes devoureth its own evacuations to its injury, so those Yogins devour their own vomit who procure their livelihood by disclosing their pre-eminence. The wise know him for a Brahmana, who, living in the midst of kindred, wishes his religious practices to remain always unknown to them. What other Brahmana deserveth to know the Supreme Soul, that is unconditioned, without attributes, unchangeable, one and alone, and without duality of any kind? In consequence of such practices, a Kshatriya can know the Supreme Soul and behold it in his own soul. He that regardeth the Soul to be the acting and feeling Self,--what sins are not committed by that thief who robbeth the soul of its attributes? A Brahmana should be without exertion, should never accept gifts, should win the respect of the righteous, should be quiet, and though conversant with the Vedas should seem to be otherwise, for then only may he attain to knowledge and know Brahman. They that are poor in earthly but rich in heavenly wealth and sacrifices, become unconquerable and fearless, and they should be regarded as embodiments of Brahman. That person even, in this world, who (by performing sacrifices) succeedeth in meeting with the gods that bestow all kinds of desirable objects (on performers of sacrifices), is not equal to him that knoweth Brahman for the performer of sacrifices hath to undergo exertions (while he that knoweth Brahman attaineth to Him without such exertions). He was said to be really honoured, who, destitute of actions, is honoured by the deities. He should never regard himself as honoured who is honoured by others. One should not, therefore, grieveth when one is not honoured by others. People act according to their nature just as they open and shut their eyelids; and it is only the learned that pay respect to others. The man that is respected should think so. They again, in this world, that are foolish, apt to sin, and adepts in deceit, never pay respect to those that are worthy of respect; on the other hand, they always show disrespect to such persons. The world's esteem and asceticism (practices of Mauna), can never exist together. Know that this world is for those that are candidates for esteem, while the other world is for those that are devoted to asceticism. Here, in this world, O Kshatriya, happiness (the world's esteem) resides in worldly prosperity. The latter, however, is an impediment (to heavenly bliss). Heavenly prosperity, on the other hand, is unattainable by one that is without true wisdom. The righteous say that there are various kinds of gates, all difficult of being guarded, for giving access to the last kind of prosperity. These are truth, uprightness, modesty, self-control, purity of mind and conduct and knowledge (of the Vedas). These six are destructive of vanity and ignorance.'"

Footnotes

93:1 The question that Dhritarashtra asks is easy enough. The Rishi having applauded knowledge and its efficacy in procuring emancipation, the king asks, if knowledge is of such efficacy, what then is the value of Karma or acts, i.e. prayers and sacrifices as ordained in the Vedas? Ijyaya is the instrumental form of Ijya, meaning sacrifices, religious rites, and ceremonies. Parartham is explained by Nilakantha to mean Mokshaprapakatwam, i.e., capacity to lead to emancipation. It should be noted here that the Hindu idea of emancipation is not bliss enjoyed by a conscious Self, but freedom from the obligation of re-birth and Karma. Mere Karma, as such, implies pain and misery and the Supreme Soul (Para-Brahman) is without action and attributes. Although other kinds of salvation are spoken of in other systems of philosophy, the emancipation that forms the subject of these queries and answers, is freedom from this Karma.

93:2 The Rishi answers,--Yes, Karma or action does, indeed, lead to the emancipate state. In the regions, of which thou speakest, there are both bliss and emancipation (Arthajata) is explained by Nilakantha to mean Bhoja-mokshakhya-prayojana samanyam. The second line is elliptical, the construction being Paratma aniha (san) param ayati; (anyatha-tu) margena margan nihatya param (prayati). Paratma is explained by Nilakantha, to mean one who regards the material body to be Self. In the succeeding Slokas the Rishi uses the word dehin which, in this connection, is the same as dehabhimanin. The Rishi's answer is,--The materialist, by renouncing desire, attaineth to the state of the Supreme Soul, i.e., emancipation. The sense seems to be that by renouncing desire, both actions and attributes are lost. The state, therefore, of such a soul is one of inaction, or perfect quietude and the absence of attributes, which is exactly the nature of the Supreme Soul. If, again, emancipation be sought without extinguishing desire, i.e., by the aid of work (prayers and sacrifices), it is to be attained "by extinguishing path by a path," i.e., the seeker is to proceed along a definite or prescribed or ordained route, taking care that the portions of the route he once passes over may not have to be re-trodden by him. Action, as explained in a subsequent Sloka, leadeth, it is true to regions of bliss and emancipation, but that state is transitory, for when the merit is extinguished, the state that was attained in consequence of it, is extinguished, and the person falling off, has to recommence action. If, therefore, permanent emancipation is to be attained, the obligation of re-commencing action must be got rid of, i.e., care must be taken that the portions of the route once passed over may not have to be re-trodden.

94:1 Apparently this question of Dhritarashtra is not connected with what precedes. The connection however, is intimate, and the question follows as a corollary from the Rishi's last answer. The Rishi having said that the ordinary soul, by a certain process (i.e., renunciation of desire) attains to the state of the Supreme Soul, Dhritarashtra infers that vice versa, it is the Supreme Soul that becomes the ordinary soul, for (as Nilakantha puts it in the phraseology of the Nyaya school) things different cannot become what they are not and unless things are similar, they cannot become of the same nature. Applying this maxim of the Nyaya it is seen that when the ordinary soul becomes the Supreme Soul, these are not different, and, therefore, it is the Supreme Soul that becomes the ordinary soul. Under this impression Dhritarashtra asks,--Well, if it is the Supreme Soul that becomes the ordinary soul, who is it that urgeth the Supreme Soul to become so? And if all this (universe) be indeed, that Soul, in consequence of the latter pervading and entering into everything, then divested of desire as the Supreme Soul is, where is the possibility of its action (action or work being the direct consequence of desire)? If it is answered that the universe is the Deity's lila (mere sport, as some schools of philosophy assert), then, as every sport is ascribable to some motive of happiness, what can be the happiness of the Deity, who, as presupposed, is without desire?

94:2 The Rishi answers--There is a great objection in admitting the complete or essential identity of things different, i.e., the ordinary soul and Supreme Soul being different, their identity cannot be admitted. As regards creatures, they flow continually from Anadi-yoga, i.e., the union of the Supreme Soul (which in itself is Unconditioned) with the conditions of space, time etc.; i.e., there is this much of identity, therefore between the ordinary and the Supreme Soul, but not a complete or essential identity. It is also in consequence of this that the superiority of the Supreme Soul is not lost (the opposite theory would be destructive of that superiority). The favourite analogy of the thinkers of this school for explaining the connection of the Supreme Soul with the universe is derived from the connection of Akasa with Ghatakasa, i.e., space absolute and unconditioned and space as confined by the limits of a vessel. The latter has a name, is moved when the vessel is moved, and is limited in space; while space itself, of which the vessel's space forms a part, is absolute and unconditioned, immovable, and unlimited.

Section 43

"Dhritarashtra said, 'What is the object of asceticism (mauna)? Of the two kinds of mauna (viz., the restraining of speech and meditation), which is approved by thee? O learned one, tell me the true aspect of mauna. Can a person of learning attain to a state of quietude and emancipation (moksha) by that mauna? O Muni, how also is asceticism (mauna) to be practised here?'

"Sanat-sujata said, 'Since the Supreme Soul cannot be penetrated by both the Vedas and the mind, it is for this that Soul itself is called mauna. That from which both the Vedic syllable Om and this one (ordinary sounds) have arisen, that One, O king, is displayed as the Word.'

"Dhritarashtra said, 'Is he that knoweth both the Rig and the Yajus Vedas, is he that knoweth the Sama Veda, sullied by sins or not when he commiteth sins?'

"Sanat-sujata said, 'I tell thee truly that the man that hath not restrained his senses is not rescued from his sinful acts by either the Sama or the Rig, or the Yajus Veda. The Vedas never rescue from sin the deceitful person living by deceit. On the other hand, like newfledged birds forsaking their nest, the Vedas forsake such a person at the end.'

"Dhritarashtra said, 'O thou that hast restrained thy senses, if, indeed, the Vedas are not competent to rescue a person without the aid of virtue, whence then is this delusion of the Brahmanas that the Vedas are always destructive of sins?'

"Sanat-sujata said, 'O magnanimous one, this universe hath sprung from that Supreme Soul by the union of Conditions respecting name, form, and other attributes. The Vedas also, pointing it out duly, declare the same, and inculcate that the Supreme Soul and the universe are different and not identical. It is for attaining to that Supreme Soul that asceticism and sacrifices are ordained, and it is by these two that the man of learning earneth virtue. Destroying sin by virtue, his soul is enlightened by knowledge. The man of knowledge, by the aid of knowledge, attaineth to the Supreme Soul. Otherwise, he that coveteth the four objects of human pursuit, taking with him all that he doth here, enjoyeth their fruits hereafter, and (as those fruits) are not everlasting cometh back to the region of action (when the enjoyment is over). Indeed, the fruits of ascetic austerities performed in this world have to be enjoyed in the other world (as regards those persons who have not obtained the mastery of their souls). As regards those Brahmanas employed in ascetic practices (who have the mastery of their souls), even these regions are capable of yielding fruits.'

"Dhritarashtra said, 'O Sanat-sujata, how can ascetic austerities which are all of the same kind, be sometimes successful and sometimes unsuccessful? Tell us this in order that we may know it!'

"Sanat-sujata said, 'That asceticism which is not stained by (desire and other) faults is said to be capable of procuring emancipation, and is, therefore, successful, while the asceticism that is stained by vanity and want of true devotion is regarded unsuccessful. All thy enquiries, O Kshatriya, touch the very root of asceticism. It is by asceticism that they that are learned, know Brahman and win immortality!'

"Dhritarashtra said, 'I have listened to what thou hast said about asceticism unstained by faults, and by which I have succeeded in knowing an eternal mystery. Tell me now, O Sanat-sujata, about asceticism that is stained by faults!'

"Sanat-sujata said, 'O king, the twelve, including anger, as also the thirteen kinds of wickedness, are the faults of asceticism that is stained. Anger, lust, avarice, ignorance of right and wrong, discontent, cruelty, malice, vanity, grief, love of pleasure, envy, and speaking ill of others, are generally the faults of human beings. These twelve should always be avoided by men. Any one amongst these can singly effect the destruction of men, O bull among men. Indeed, every one of these wait for opportunity in respect of men, like a hunter expectant of opportunities in respect of deer. Assertion of one's own superiority, desire of enjoying others' wives, humiliating others from excess of pride, wrathfulness, fickleness, and refusing to maintain those worthy of being maintained, these six acts of wickedness are always practised by sinful men defying all dangers here and hereafter. He that regards the gratification of lust to be one of life's aims, he that is exceedingly proud, he that grieves having given away, he that never spends money, he that persecutes his subjects by exacting hateful taxes, he that delights in the humiliation of others, and he that hates his own wives,--these seven are others that are also called wicked. Righteousness, truth (abstention from injury and truthfulness of speech), self-restraint, asceticism, delight in the happiness of others, modesty, forbearance, love of others, sacrifices, gifts, perseverance, knowledge of the scriptures,--these twelve constitute the practices of Brahmanas. He that succeeds in acquiring these twelve, becomes competent to sway the entire earth. He that is endued with three, two, or even one, of these, should be regarded of heavenly prosperity. Self-restraint, renunciation, and knowledge of Self,--in these are emancipation. Those Brahmanas that are endued with wisdom, say, that these are attributes in which truth predominates. Self-restraint is constituted by eighteen virtues. Breaches and non-observance of ordained acts and omissions, falsehood, malice, lust, wealth, love of (sensual) pleasure, anger, grief, thirst, avarice, deceit, joy in the misery of others, envy, injuring others, regret, aversion from pious acts, forgetfulness of duty, calumniating others, and vanity-he that is freed from these (eighteen) vices; is said by the righteous to be self-restrained. The eighteen faults (that have been enumerated) constitute what is called mada or pride. Renunciation is of six kinds. The reverse of those six again are faults called mada. (The faults, therefore, that go by the name of mada are eighteen and six). The six kinds of renunciation are all commendable. The third only is difficult of practice, but by that all sorrow is overcome. Indeed, if that kind of renunciation be accomplished in practice, he that accomplishes it overcomes all the pairs of contraries in the world.

'The six kinds of renunciation are all commendable. They are these: The first is never experiencing joy on occasions of prosperity. The second is the abandonment of sacrifices, prayers, and pious acts. That which is called the third, O king, is the abandonment of desire or withdrawing from the world. Indeed, it is in consequence of this third kind of renunciation of desire, which is evidenced by the abandonment of all objects of enjoyment (without enjoying them) and not their abandonment after having enjoyed them to the fill, nor by abandonment after acquisition, nor by abandonment only after one has become incompetent to enjoy from loss of appetite. The fourth kind of renunciation consists in this: One should not grieve nor suffer his self to be afflicted by grief when one's actions fail, notwithstanding one's possession of all the virtues and all kinds of wealth. Or, when anything disagreeable happens, one feeleth no pain. The fifth kind of renunciation consists in not soliciting even one's sons, wives, and others that may all be very dear. The sixth kind consists in giving away to a deserving person who solicits, which act of gifts is always productive of merit. By these again, one acquires the knowledge of Self. As regards this last attribute, it involves eight qualities. These are truth, meditation, distinction of subject and object, capacity for drawing inferences, withdrawal from the world, never taking what belongeth to others, the practices of Brahmacharya vows (abstinence), and non-acceptance (of gifts).

'So also the attribute of mada (the opposite of dama or self-restraint) hath faults which have all been indicated (in the scriptures). These faults should be avoided. I have spoken (to thee) of renunciation and self-knowledge. And as, self-Knowledge hath eight virtues, so the want of it hath eight faults. Those faults should be avoided. O Bharata, he that is liberated from this five senses, mind, the past and the future, becomes happy. O king, let thy soul be devoted to truth; all the worlds are established on truth; indeed, self-control, renunciation, and self-knowledge are said to have truth for their foremost attribute. Avoiding (these) faults, one should practise asceticism here. The Ordainer hath ordained that truth alone should be the vow of the righteous. Asceticism, that is dissociated from these faults and endued with these virtues, becomes the source of great prosperity, I have now briefly told these about that sin-destroying and sacred subject which thou hadst asked me and which is capable of liberating a person from birth, death, and decrepitude.'

"Dhritarashtra said, 'With Akhyana (Puranas) as their fifth, the Vedas declare the Supreme Soul to be this universe consisting of mobile and immobile things. Others regard four God-heads; and others three; others again regard two; and others only one; and others regard Brahman alone as the sole existent object (there being nothing else possessing a separate existence). Amongst these, which should I know to be really possessed of the knowledge of Brahman.'

"Sanat-sujata, 'There is but one Brahman which is Truth's self. It is from ignorance of that One, that god-heads have been conceived to be diverse. But who is there, O king, that hath attained to Truth's self or Brahman? Man regardeth himself wise without knowing that One Object of knowledge, and from desire of happiness is engaged in study and the practices of charity and sacrifices. They have deviated from Truth (Brahman) and entertain purposes corresponding (with their state) and hence relying on the truth of Vedic texts thereof perform sacrifices. Some perform (or attain the object of) sacrifices by the mind (meditation), some by words (recitation of particular prayers, or Yapa); and some by acts (actual consummation of the Yatishtoma and other costly rites). The person, however, who seeketh Brahman through Truth, obtaineth his desired objects at home. When however, one's purposes become abortive (through absence of knowledge of

Self), one should adopt vows of silence and such like, called Dikshavrata. Indeed, Diksha cometh from the root Diksha, meaning the observance of vows. As regards those that have knowledge of Self, with them Truth is the highest object of pursuit.'

'The fruits of knowledge are visible; asceticism yieldeth fruits hereafter. A Brahmana who (without knowledge and asceticism) hath only read much should only be known as a great reader. Therefore, O Kshatriya, never think that one can be a Brahman (Brahman-knowing) by only reading the scriptures. He, on the other hand, should be known by thee to be possessed of the knowledge of the Brahman who doth not deviate from Truth. O Kshatriya, the verses that were recited by Atharvan to a conclave of great sages, in days of old, are known by the name of Chhandas. They are not be regarded as acquainted with the Chhandas who have only read through the Vedas, without having attained to the knowledge of Him who is known through the Vedas. The Chhandas, O best of men, become the means of obtaining Brahman independently and without the necessity of anything foreign. They cannot be regarded as acquainted with the Chhandas who are acquainted only with the modes of sacrifice enjoined in the Vedas. On the other hand, having waited upon those that are acquainted with the Vedas, have not the righteous attained to the Object that is knowable by the Vedas? There is none who hath truly caught the sense of the Vedas or there may be some who have, O king, caught the sense. He that hath only read the Vedas, doth not know the Object knowable by them. He, however, that is established in Truth, know the Object knowable by the Vedas. Amongst those faculties which lead to perception of the body as the acting agent, there is none by which true knowledge may be acquired. By the mind alone one cannot acquire the knowledge of Self and Not-Self. Indeed, he that knoweth Self also knoweth what is Not-self. He, on the other hand, that knoweth only what is Not-self, doth not know Truth. He, again, that knoweth the proofs, knoweth also that which is sought to be proved. But what that Object in its nature is (which is sought to be proved) is not known to either the Vedas or those that are acquainted with the Vedas. For all that, however, those Brahmanas that are (truly) acquainted with the Vedas succeed in obtaining a knowledge of the Object knowable (by the Vedas) through the Vedas. As the branch of a particular tree is sometimes resorted to for pointing out the lunar digit of the first day of the lighted fortnight so the Vedas are used for indicating the highest attributes of the Supreme Soul. I know him to be a Brahmana (possessing a knowledge of Brahman) who expoundeth the doubts of others, having himself mastered all his own doubts, and who is possessed of the knowledge of Self. One cannot find what the Soul is by seeking in the East, the South, the West, the North, or in the subsidiary directions or horizontally. Very rarely can it be found in him who regardeth this body be to Self. Beyond the conception of even the Vedas, the man of Yoga-meditation only can behold the Supreme. Completely restraining all thy senses and thy mind also seek thou that Brahman which is known to reside in thy own Soul. He is not a Muni who practiseth only Yoga-meditation; nor he who liveth only in the woods (having retired from the world). He, however, is a Muni and is superior to all who knoweth his own nature. In consequence of one's being able to expound every object (Vyakarana), one is said to be endued with universal knowledge (Vaiyakarana); and, indeed, the science itself is called Vyakarana owing to its being able to expound every object to its very root (which is Brahman). The man who beholdeth all the regions as present before his eyes, is said to be possessed of universal knowledge. He that stayeth in Truth and knoweth Brahman is said to be a Brahmana, and a Brahmana, possesseth universal knowledge. A Kshatriya also, that practises such virtues, may behold Brahman. He may also attain to that high state by ascending step by step, according to what is indicated in the Vedas. Knowing it for certain, I tell thee this.'"

Section 44

"Dhritarashtra said, 'Excellent, O Sanat-sujata, as this thy discourse is, treating of the attainment of Brahman and the origin of the universe. I pray thee, O celebrated Rishi, to go on telling me words such as these, that are unconnected with objects of worldly desire and are, therefore, rare among men.'

"Sanat-sujata said, 'That Brahman about which thou askest me with such joy is not to be attained soon. After (the senses have been restrained and) the will hath been merged in the pure intellect, the state that succeeds in one of utter absence of worldly thought. Even that is knowledge (leading to the attainment of Brahman). It is attainable only by practising Brahmacharya.'

"Dhritarashtra said, 'Thou sayest that the knowledge of Brahman dwelleth of itself in the mind, being only discovered by Brahmacharya; that is dwelling in the mind, it requires for its manifestation no efforts (such as are necessary for work) being manifested (of itself) during the seeking (by means of Brahmacharya). How then is the immortality associated with the attainment of Brahman?'

"Sanat-sujata said, 'Though residing in and inherent to the mind, the knowledge of Brahman is still unmanifest. It is by the aid of the pure intellect and Brahmacharya that, that knowledge is made manifest. Indeed, having attained to that knowledge, Yogins forsake this world. It is always to be found among eminent preceptors. I shall now discourse to thee on that knowledge.'

"Dhritarashtra said, 'What should be the nature of that Brahmacharya by which the knowledge of Brahman might be attained without much difficulty? O regenerate one, tell me this.'

"Sanat-sujata said, 'They, who, residing in the abodes of their preceptors and winning their good will and friendship, practise Brahmacharya austerities, become even in this world the embodiments of Brahman and casting off their bodies are united with the Supreme Soul. They that in this world desirous of obtaining the state of Brahman, subdue all desires, and endued as they are with righteousness, they succeed in dissociating the Soul from the body like a blade projected from a clump of heath. The body, O Bharata, is created by these, viz., the father and the mother; the (new) birth, however, that is due to the preceptor's instructions is sacred, free from decrepitude, and immortal. Discoursing upon Brahman and granting immortality, he who wraps all persons with (the mantle of) truth, should be regarded as father and mother; and bearing in mind the good he does, one should never do him any injury. A disciple must habitually salute his preceptor with respect, and with purity (of body and mind) and well-directed attention, he must betake to study. He must not consider any service as mean, and must not harbour anger. Even this is the first step of Brahmacharya. The practices of that disciple who acquires knowledge by observing the duties ordained for one of his class are regarded also as the first step of Brahmacharya. A disciple should, with his very life and all his possessions, in thought, word and deed, do all that is agreeable to the preceptor. This is regarded as the second step of Brahmacharya. He should behave towards his preceptor's wife and son also in the same way as towards his preceptor himself. This also is regarded as the second step of Brahmacharya. Bearing well in mind what has been done to him by the preceptor, and understanding also its object, the disciple should, with a delighted heart think,--I have been taught and made great by him. This is the third step of Brahmacharya. Without requiring the preceptor by payment of the final gift, a wise disciple must not betake to another mode of life; nor should he say or even think of in his mind,--I make this gift. This is the fourth step of Brahmacharya. He attaineth the first step of (knowledge of Brahman which is) the object of Brahmacharya by aid of time; the second step, through the preceptor's prelections; the third, by the power of his own understanding; and finally, the fourth, by discussion. The learned have said that Brahmacharya is constituted by the twelve virtues, the Yoga-practices are called its Angas, and perseverance in Yoga-meditation called is its Valam and one is crowned with success in this in consequence of the preceptor's aid and the understanding of the sense of the Vedas. Whatever wealth a disciple, thus engaged, may earn, should all be given to the preceptor. It is thus that the preceptor obtaineth his highly praise-worthy livelihood. And thus also should the disciple behave towards the preceptor's son. Thus stationed (in Brahmacharya), the disciple thriveth by all means in this world and obtaineth numerous progeny and fame. Men also from all directions shower wealth upon him; and many people come to his abode for practising Brahmacharya. It is through Brahmacharya of this kind that the celestials attained to their divinity, and sages, highly blessed and of great wisdom, have obtained the region of Brahman. It is by this that the Gandharvas and the Apsaras acquired such personal beauty, and it is through Brahmacharya that Surya riseth to make the day. As the seekers of the philosopher's stone derive great happiness when they obtain the object of their search those mentioned above (the celestials and others), on completing their Brahmacharya, derive great happiness in consequence of being able to have whatever they desire. He, O king, who devoted to the practice of ascetic austerities, betaketh himself to Brahmacharya in its entirety and thereby purifieth his body, is truly wise, for by this he becometh like a child (free from all evil passions) and triumpheth over death at last. Men, O Kshatriya, by work, however, pure, obtain only worlds that are perishable; he, however, that is blessed with Knowledge, attaineth, by the aid of that Knowledge, to Brahman which is everlasting. There is no other path (than Knowledge or the attainment of Brahman) leading to emancipation.

"Dhritarashtra said, 'The existence of Brahman, thou sayest, a wise man perceiveth in his own soul. Now, is Brahman white, or red, or black or blue, or purple? Tell me what is the true form and colour of the Omnipresent and Eternal Brahman?'

"Sanat-sujata said, 'Indeed, Brahman as (perceived) may appear as white, red, black, brown, or bright. But neither on the earth, nor in the sky, nor in the water of the ocean, is there anything like it, Neither in the stars, nor in lightning, nor in the clouds, is its form to be seen, nor is it visible in the atmosphere, nor in the deities, nor in the moon, nor in the sun. Neither in the Riks, nor among the Yajus, nor among the Atharvans, nor in the pure Samans, it is to be found. Verily, O king, it is not to be found in Rathantara or Varhadratha, nor in great sacrifices. Incapable of being compassed and lying beyond the reach of the limited intellect, even the universal Destroyer, after the Dissolution, is himself lost in it. Incapable of being gazed at, it is subtle as the edge of the razor, and grosser than mountains. It is the basis upon which everything is founded; it is unchangeable; it is this visible universe (omnipresent); it is vast; it is delightful; creatures have all sprung from it and are to return to it. Free from all kinds of duality, it is manifest as the universe and all-pervading. Men of learning say that it is without any change, except in the language used to describe it. They are emancipated that are acquainted with That in which this universe is established.'"

Section 45

"Sanat-sujata said, 'Sorrow, anger, covetousness, lust, ignorance, laziness, malice, self-importance, continuous desire of gain, affection, jealousy and evil speech,--these twelve, O monarch, are grave faults that are destructive of men's lives. Each of these, O monarch, wait for opportunities to seize mankind. Afflicted by them, men lose their senses and commit sinful acts. He that is covetous, he that is fierce, he that is harsh of speech, he that is garrulous, he that is given to nursing anger, he that is boastful,--these six of wicked disposition, on obtaining wealth, cannot treat others with courtesy. He that regardeth sensual gratification as the end of life, he that is self-conceited, he that boasteth having made a gift, he that never spendeth, he that is weak in mind, he that is given to self-admiration, and he that hateth his own wife,--these seven are counted as wicked men of sinful habits. Righteousness, truth, asceticism, self-restraint, contentment, modesty, renunciation, love of others, gift, acquaintance with the scriptures, patience, and forgiveness,--these twelve are the practices of a Brahmana. He that doth not fall off from these twelve, may sway the entire earth. He that is endued with three, or two, or even one, of these, doth never regard anything as his own to the exclusion of others. Self-restraint, renunciation, and knowledge,--in these reside emancipation. These are the attributes of Brahmanas endued with wisdom and regarding Brahman as the highest of all objects of attainment. True or false, it is not laudable for a Brahmana to speak ill of others; they that do this have hell for their abode. Mada hath eighteen faults which have not yet been enumerated by me. They are ill-will towards others, throwing obstacles in the way of virtuous acts, detraction, falsehood in speech, lust, anger, dependence, speaking ill of others, finding out the faults of others for report, waste of wealth, quarrel, insolence, cruelty to living creatures, malice, ignorance, disregard of those that are worthy of regard, loss of the senses of right and wrong, and always seeking to injure others. A wise man, therefore, should not give way to mada, for the accompaniments of mada are censurable. Friendship is said to possess six indications; firstly, friends delight in the prosperity of friends, and secondly, are distressed at their adversity. If any one asketh for anything which is dear to his heart, but which should not be asked for, a true friend surely giveth away even that. Fourthly, a true friend who is of a righteous disposition, when asked, can give away his very prosperity, his beloved sons, and even his own wife. Fifthly, a friend should not dwell in the house of a friend, on whom he may have bestowed everything, but should enjoy what he earneth himself. Sixthly, a friend stoppeth not to sacrifice his own good (for his friend). The man of wealth who seeketh to acquire those good qualities, and who becometh charitable and righteous restraineth his five senses from their respective objects. Such restraint of the senses is asceticism. When it groweth in degree, it is capable of winning regions of bliss hereafter (unlike Knowledge which leadeth to success even here). They that have fallen off from patience (and are incapable, therefore, of attaining to Knowledge) acquire such asceticism in consequence of the purpose they entertain, viz., the attainment of bliss in the high regions hereafter. In consequence of his ability to grasp that Truth (Brahman) from which sacrifices flow, the Yogin is capable of performing sacrifices by the mind. Another performeth sacrifices by Words (Yapa) and another by Work. Truth (Brahman) resides in him who knoweth Brahman as vested with attributes. It dwelleth more completely in him who knoweth Brahman as divested of attributes. Listen now to something else from me. This high and celebrated philosophy should be taught (to disciples). All other systems are only a farrago of words. The whole of this (universe) is established in this Yoga-philosophy. They that are acquainted with it are not subjected to death. O king, one cannot, by Work, however well-accomplished, attain to Truth (Brahman). The man that is destitute of knowledge even if he poureth homa libations or performeth sacrifices, can never, by Work, O king, attain to immortality (emancipation). Nor doth he enjoy great happiness at the end. Restraining all the external senses and alone, one should seek Brahman. Giving up Work, one should not exert mentally. One should also (while thus engaged) avoid experiencing joy at praise or anger at blame. O Kshatriya, by conducting himself in this way according to the successive steps indicated in the Vedas, one may, even here, attain to Brahman. This, O learned one, is all that I tell thee.'"

Section 46

"Sanat-sujata said, 'The primary Seed (of the universe), called Mahayasas, is destitute of accidents, is pure Knowledge, and blazeth with effulgence. It leadeth the senses, and it is in consequence of that Seed that Surya shineth. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). It is in consequence of that Seed (which is Joy's self) that Brahman becomes capable of Creation and it is through it that Brahman increaseth in expansion. It is that Seed which entering into luminous bodies giveth light and heat. Without deriving its light and heat from any other thing it is self-luminous, and is an object of terror to all luminous bodies. The Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The body composed of the five grosser elements, that are themselves sprung from the five subtler ones,--the latter, in their turn, originating in one homogeneous substance called Brahman--is upheld (realised) in consciousness by both the creature-Soul endued with life and Iswara. (These two, during sleep and the universal dissolution, are deprived of consciousness). Brahman on the other hand, which is never bereft of consciousness, and which is the Sun's Sun, upholdeth both these two and also the Earth and the Heaven. The Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The Seed upholdeth the two gods, the Earth and the Heaven, the Directions, and the whole Universe. It is from that Seed that directions (points of the compass) and rivers spring, and the vast seas also have derived their origin. The Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The body is like a car destined to destruction. Its acts, however, are undying. Tied to the wheels of that car (which are represented by the acts of past lives), the senses, that are as steeds, lead, through the region of consciousness, the man of wisdom towards that Increate and Unchangeable One, that One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The form of that One cannot be displayed by any comparison. None ever beholdeth Him by the eye. They that know him by the rapt faculties, the mind, and the heart, become freed from death. The Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The stream of illusion is terrible; guarded by the gods, it hath twelve fruits. Drinking of its waters and beholding many sweet things in its midst, men swim along it to and fro. This stream flows from that Seed. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). Destined to sojourn to and fro, the creature-Soul, having reflected enjoyeth (in the other world) only half of the fruits of his acts. It is that creature-Soul which is Iswara, pervading everything in the universe. It is Iswara that hath ordained sacrifices. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). Souls divested of accidents, resorting to Avidya, which is like unto a tree of golden foliage, assume accidents, and take births in different orders according to their propensities. That Eternal One endued with Divinity (in Whom all those Souls are united) is beheld by Yogins (by their mental eye). Accidents (which coming in contact with Brahman make the latter assume many forms) raise the universe in its Fulness from that Brahman which is full. Those accidents also, in their Fulness, arise from Brahman in its Fulness. When one succeeds in dispelling all accidents from Brahman which is ever Full, that which remains is Brahman in its Fulness. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). It is from that Seed that the five elements have arisen, and it is in it that the power resideth for controlling them. It is from that Seed that both the consumer and the consumed (called Agni and Soma) have sprung, and it is in it that the living organisms with the senses rest. Everything should be regarded to have sprung from it. That Seed called in the Vedas TATH (Tad), we are unable to describe. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The vital air called Apana is swallowed up by the Air called Prana; Prana is swallowed up by the Will, and the Will by the Intellect, and the Intellect by the Supreme Soul. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The Supreme Soul endued with four legs, called respectively Waking, Dream, profound Sleep, and Turiya, like unto a swan, treading above the unfathomable ocean of worldly affairs doth not put forth one leg that is hid deep. Unto him that beholdeth that leg (viz., Turiya) as put forth for the purpose of guiding the other three, both death and emancipation are the same. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). Of the measure of the thumb, ever Full, and different from this eternal organism, coming in contact with the Vital airs, the Will, the Intellect, and the ten Senses, it moveth to and fro. That Supreme Controller, worthy of reverential hymns, capable of everything when vested with accidents and the prime cause of everything, is manifest as Knowledge in creature-Souls. Fools alone do not behold him; that Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). Among individuals there are those that have obtained the mastery of their minds, and those that have not. Yet in all men the Supreme Soul may be seen equally. Indeed, it resideth equally in him that is emancipate and in him that is not, with only this difference that they that are emancipate obtain honey flowing in a thick jet. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). When one maketh life's Sojourn, having attained to the knowledge of Self and Not-Self, then it matters little whether his Agnihotra is performed or not. O monarch, let not such words as 'I am thy servant' fall from their lips. The Supreme Soul hath another name, viz., Pure Knowledge. They only that have restrained their minds obtain Him. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). Even such is He. Illustrious and Full, all living creatures are merged into Him. He that knoweth that embodiment of Fullness attaineth to his object (emancipation) even here. That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). That which flieth away stretching forth thousands of wings, yea, if endued with the speed of the mind, must yet come back to the Central Spirit within the living organism (in which the most distant things reside... That Eternal One endued with Divinity) is beheld by Yogins (by their mental eye). His form cannot be an object of sight. They only, that are of pure hearts, can behold him. When one seeketh the good of all, succeedeth in controlling his mind, and never suffereth his heart to be affected by grief, then he is said to have purified his heart. Those again that can abandon the world and all its cares, become immortal. (That Supreme Soul which is undying),--that Eternal One endued with Divinity--is beheld by Yogins (by their mental eye). Like serpents concealing themselves in holes, there are persons who following the dictates of their preceptors, or by their own conduct conceal their vices from scrutiny's gaze. They that are of little sense are deceived by these. In fact, bearing themselves outwardly without any impropriety, these deceive their victims for leading them to hell. (Him, therefore, who may be attained by companionship with persons of the very opposite class), that Eternal One endued with Divinity--is beheld by Yogins (by their mental eye). He that is emancipate thinks,--this transitory organism can never make me liable to joy and grief and the other attributes inhering to it: nor can there be, in my case, anything like death and birth: and, further, when Brahman, which hath no opposing force to contend against and which is alike in all times and all places, constitutes the resting-place of both realities and unrealities, how can emancipation be mine? It is I alone that am the origin and the end of all causes and effects.--(Existing in the form of I or Self) that Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). The

Brahman-knowing person, who is equal unto Brahman itself, is neither glorified by good acts nor defiled by bad ones. It is only in ordinary men that acts, good or bad, produce different results. The person that knoweth Brahman should be regarded as identical with Amrita or the state called Kaivalya which is incapable of being affected by either virtue or vice. One should, therefore, disposing his mind in the way indicated, attain to that essence of sweetness (Brahman). That Eternal One endued with Divinity is beheld by Yogins (by their mental eye). Slander grieveth not the heart of the person that knoweth Brahman not the thought--I have not studied (the Veda), or, I have not performed my Agni-hotra. The knowledge of Brahman soon imparteth to him that wisdom which they only obtain who have restrained their mind. (That Brahman which freeth the Soul from grief and ignorance)-that Eternal One endued with Divinity-is beheld by Yogins (by their mental eye). He, therefore, that beholdeth his own Self in everything, hath no longer to grieve, for they only have to grieve who are employed in diverse other occupations of the world. As one's purposes (appeasing thirst, etc.) may be served in a well as in a large reservoir or vast expanse, so the various purposes of the Vedas may all be derivable by him that knoweth the Soul. Dwelling in the heart, and of the measure of the thumb, that illustrious One--the embodiment of Fullness--is not an object of sight. Unborn he moveth, awake day and night. He that knoweth him, becometh both learned and full of joy. I am called the mother and father. I am again the son. Of all that was, and of all that we will be, I am the Soul. O Bharata, I am the old grandsire, I am the father, I am the son. Ye are staying in my soul, yet ye are not mine, nor am I yours! The Soul is the cause of my birth and procreation. I am the warp and woof of the universe. That upon which I rest is indestructible. Unborn I move, awake day and night. It is I knowing whom one becometh both learned and full of joy. Subtler than the subtle, of excellent eyes capable of looking into both the past and the future, Brahman is awake in every creature. They that knows Him know that Universal Father dwelleth in the heart of every created thing!'"

Section 47

"Vaisampayana said, 'Thus conversing with Sanat-sujata and the learned Vidura, the king passed that night. And after the night had passed away, all the princes and chiefs, entered the court-hall with joyous hearts and desirous of seeing that Suta (who had returned). And anxious to hear the message of Partha's, fraught with virtue and profit, all the kings with Dhritarashtra at their head, went to that beautiful hall. Spotlessly white and spacious, it was adorned with a golden floor. And effulgent as the moon and exceedingly beautiful, it was sprinkled over with sandal-water. And it was spread over with excellent seats made of gold and wood, and marble and ivory. And all the seats were wrapped with excellent covers. And Bhishma and Drona and Kripa and Salya, and Kritavarman and Jayadratha, and Aswatthaman and Vikarna, and Somadatta and Vahlika and Vidura of great wisdom and Yuyutsu, the great car-warrior,--all these heroic kings in a body, O bull among the Bharatas, having Dhritarashtra at their head, entered that hall of great beauty. And Dussasana and Chitrasena, and Sakuni, the son of Suvala, and Durmukha and Dussaha, Karna and Uluka and Vivingsati,--these also, with Duryodhana, the wrathful king of the Kurus, at their head, entered that hall, O monarch, like the celestials forming the train of Sakra himself. And filled with these heroes possessed of arms like maces of iron, that hall looked, O king, like a mountain-cave filled with lions. And all these mighty bowmen, endued with great energy and blazing, with solar effulgence, entering the hall, seated themselves on those beautiful seats. And after all those kings, O Bharata, had taken their seats, the orderly-in-waiting announced the arrival of the Suta's son, saying, 'Yonder cometh the car that was despatched to the Pandavas. Our envoy hath returned quickly, by the aid of well-trained steeds of the, Sindhu breed.' And having approached the place with speed and alighted from the car, Sanjaya adorned with ear-rings entered that hall full of high-souled kings. And the Suta said, 'Ye Kauravas, know that having gone to the Pandavas I am just returning from them. The sons of Pandu offer their congratulations to all the Kurus according to the age of each. Having offered their respects in return, the sons of Pritha have saluted the aged ones, and those that are equal to them in years, and those also that are younger, just as each should, according to his years, be saluted. Listen, ye kings, to what I, instructed before by Dhritarashtra, said to the Pandavas, having gone to them from this place.'

Section 48

"Dhritarashtra said, "I ask thee, O Sanjaya, in the presence of my boy and of these kings, what words were said by the illustrious Dhananjaya of might that knoweth no diminution,--that leader of warriors,--that destroyer of the lives of the wicked?'

"Sanjaya said, 'Let Duryodhana listen to the words which the high-souled Arjuna, eager for fight, uttered, with Yudhishthira's sanction and in the hearing of Kesava. Fearless (in battle) and conscious of the might of his arms, the heroic Kiritin, eager for fight, spoke thus unto me in the presence of Vasudeva, 'Do thou, O suta, say unto Dhritarashtra's son, in the presence of all the Kurus, and also in the hearing of that Suta's son, of foul tongue and wicked soul, of little sense, stupid reason, and of numbered days, who always desires to fight against me, and also in the hearing of those kings assembled for fighting against the Pandavas, and do thou see that all the words now uttered by me are heard well by that king with his counsellors.' O monarch, even as the celestials eagerly listen to the words of their chief armed with the thunderbolt, so did the Pandavas and the Srinjayas listened to those words of grave import uttered by Kiritin. Just these are the words spoken by Arjuna, the wielder of Gandiva, eager for the fight and with eyes red as the lotus, 'If Dhritarashtra's son doth not surrender to king Yudhishthira of the Ajamida race, his kingdom, then (it is evident) there must be some sinful act committed by the sons of Dhritarashtra, whose consequences are yet unreaped by them, for it can be nothing else when they desire battle with Bhimasena and Arjuna, and the Aswins and Vasudeva and Sini's son, and Dhrishtadyumna infallible in arms, and Sikhandin, and Yudhishthira, who is like Indra himself and who can consume heaven and earth by merely wishing them ill. If Dhritarashtra's son desireth war with these, then will all objects of the Pandavas be accomplished. Do not, therefore, propose peace for the sons of Pandu, but have war if thou likest. That bed of woe in the woods which was Yudhishthira's when that virtuous son of Pandu lived in exile; Oh, let a more painful bed than that, on the bare earth, be now Duryodhana's and let him lie down on it, as his last, deprived of life. Win thou over those men that were ruled by the wicked Duryodhana of unjust conduct to the side of Pandu's son endued with modesty and wisdom and asceticism and self-restraint and valour and might regulated by virtue. Endued with humility and righteousness, with asceticism and self-restraint and with valour regulated by virtue, and always speaking the truth, our king, though afflicted by numerous deceptions, hath forgiven all and hath patiently borne great wrongs. When the eldest son of Pandu, of soul under proper control, will indignantly dart at the Kurus his terrible wrath accumulated for years, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. As a blazing fire burning all around consumeth dry grass in the hot season, so will Yudhishthira, inflamed with wrath, consume the Dhritarashtra host by glance alone of his eye. When Dhritarashtra's son will behold Bhimasena, that wrathful Pandava of terrific impetus, stationed on his car, mace in hand, vomiting the venom of his wrath, then will Duryodhana repent for this war. Indeed, when he will behold Bhimasena, who always fighteth in the van, accoutred in mail, scarcely capable of being looked at even by his own followers felling hostile heroes and devastating the enemy's ranks like Yama himself, then will the exceedingly vain Duryodhana recollect these words. When he will behold elephants, looking like mountain-peaks, felled by Bhimasena, blood flowing their broken heads like water from broken casks, then will Dhritarashtra's son repent for this war. When falling upon the sons of Dhritarashtra the fierce Bhima of terrible mien, mace in hand, will slaughter them, like a huge lion falling upon a herd of kine, then will Duryodhana repent for this war. When the heroic Bhima undaunted even in situations of great danger and skilled in weapons-when that grinder of hostile hosts in battle,--mounted on his car, and alone will crush by his mace crowds of superior cars and entire ranks of infantry, seize by his nooses strong as iron, the elephants of the hostile army, and mow down the Dhritarashtra's host, like a sturdy woodsman cutting a forest down with an axe, then will Dhritarashtra's son repent for this war. When he will behold the Dhartarashtra's host consumed like a hamlet full of straw-built huts by fire, or a field of ripe corn by lightning,--indeed when he will behold his vast army scattered, its leaders slain, and men running away with their back towards the field afflicted with fear, and all the warriors, humbled to the dust, being scorched by Bhimasena with the fire of his weapons,--then will the son of Dhritarashtra repent for this war, When Nakula, that warrior of wonderful feats, that foremost of all car-warriors, dexterously shooting arrows by hundreds, will mangle the car-warriors of Duryodhana, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. Accustomed to enjoy all the comforts and luxuries of life, when Nakula, recollecting that bed of woe on which he had slept for a long time in the woods, will vomit the poison of his wrath like an angry snake, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. Ready to lay down their very lives, the (allied) monarchs, O Suta, urged to battle by king Yudhishthira the just, will furiously advance on their resplendent cars against the (hostile) army. Beholding this, the son of Dhritarashtra will certainly have to repent. When the Kuru prince will behold the five heroic sons of (Draupadi), tender in years but not in acts, and all well-versed in arms, rush, reckless of their lives, against the Kauravas, then will that son of Dhritarashtra repent for this war. When bent upon carnage Sahadeva, mounted on his car of noiseless wheels, and motion incapable of being obstructed, and set with golden stars, and drawn by well-trained steeds, will make the heads of monarchs roll on the field of battle with volleys of arrows,--indeed, beholding that warrior skilled in weapons, seated on his car in the midst of that frightful havoc, turning now to the left and now to the right and falling upon the foe in all directions, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. Indeed, when the modest but mighty Sahadeva, skilled in battle, truthful, conversant with all the ways of morality, and endued with great activity and impetuousness, will fall upon the son of Gandhari in fierce encounter and rout all his followers, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When he will behold the sons of Draupadi, those great bowmen, those heroes skilled in weapons and well-versed in all the ways of chariot-fighting, dart at the foe like snakes of virulent poison, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When that slayer of hostile heroes, Abhimanyu, skilled in arms like Krishna himself, will overpower the foe showering upon them, like the very clouds, a thick downpour of arrows, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. Indeed, when he will behold that son of Subhadra, a child in years but not in energy, skilled in weapons and like unto Indra himself, failing like Death's self upon the ranks of the foe, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When the youthful Prabhadrakas, endued with great activity, well-versed in battle, and possessed of the energy of lions will overthrow the sons of Dhritarashtra with all their troops, then will Duryodhana repent for this war. When those veteran car-warriors Virata and Drupada will assail, at the head of their respective divisions, the sons of Dhritarashtra and their ranks, then will Duryodhana repent for this war. When Drupada, skilled in weapons, and seated on his car, desirous of plucking the heads of youthful warriors, will wrathfully strike them off with arrows shot from his bow, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When that slayer of hostile heroes, Virata will penetrate into the ranks of the foe, grinding all before him with the aid of his Matsya warriors of cool courage, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When he will behold in the very van the eldest son of the Matsya king, of cool courage and collected mien, seated on his car and accoutred in mail on behalf of the Pandavas, then will the son of Dhritarashtra. repent for this war. I tell thee truly that when that foremost of Kaurava heroes, the virtuous son of Santanu, will be slain in battle by Sikhandin, then all our foes, without doubt, will perish. Indeed, when, overthrowing numerous car-warriors, Sikhandin, seated on his own well-protected car, will proceed towards Bhishma, crushing multitudes of (hostile) cars by means of his own powerful steeds, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When he will behold Dhristadyumna unto whom Drona hath imparted all the mysteries of the science of weapons, stationed in splendour in the very van of the Srinjaya ranks, then will the son of Dhritarashtra repent. Indeed, when the leader of the Pandava host, of immeasurable prowess and capable of withstanding the rush of any force, will proceed to attack Drona in battle, crushing with his arrows the Dhritarashtra ranks, then will Duryodhana repent for this war. What enemy can withstand him who hath, for fighting in his van, that lion of the Vrishni race, that chief of the Somakas, who is modest and intelligent, mighty and endued with great energy, and blessed with every kind of prosperity? Say also this (unto Duryodhana),--Do not covet (the kingdom). We have chosen, for our leader, the dauntless and mighty car-warrior Satyaki, the grandson of Sini, skilled in weapons and having none on earth as his equal. Of broad chest and long arms, that grinder of foes, unrivalled in battle, and acquainted with the best of weapons, the grandson of Sini, skilled in arms and perfectly dauntless, is a mighty car-warrior wielding a bow of full four cubits' length. When that slayer of foes, that chief of the Sinis, urged by me, will shower, like the very clouds, his arrows on the foe, completely overwhelming their leaders with that downpour, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When that illustrious warrior of long arms and firm grasp of the bow, musters his resolution for fight, the foe then, like kine getting the scent of the lion, fly away from him before even commencing the encounter. That illustrious warrior of long arms and firm grasp of the bow is capable of splitting the very hills and destroying the entire universe. Practised in weapons, skilled (in battle), and endued with exceeding lightness of hand, he shineth on the field of battle like the sun himself in the sky. That lion of the Vrishni race, that scion of Yadu's line, of superior training, hath diverse wonderful and excellent weapons. Indeed, Satyaki is possessed of a knowledge of all those uses of weapons that are said to be of the highest excellence. When he will behold in battle the golden car of Satyaki of Madhu's race, drawn by four white steeds, then will that wretch of uncontrolled passions, the son of Dhritarashtra, repent. When he will also behold my terrible car, endued with the effulgence of gold and bright gems, drawn by white steeds and furnished with the banner bearing the device of the Ape and guided by Kesava himself, then will that wretch of uncontrolled passions repent. When he will hear the fierce twang produced by the constant stretch of the bow-string with fingers cased in leather gloves,--that terrible twang, loud as the rolling of the thunder, of my bow Gandiva wielded by me in the midst of the great battle,--then will that wicked wretch, the son of Dhritarashtra repent, beholding himself abandoned by his troops, flying away like kine from the field of battle in all directions, overwhelmed with the darkness created by my arrowy downpour. When he will behold innumerable keen-edged arrows, furnished with beautiful wings, and capable of penetrating into the very vitals, shot from the string of Gandiva, like fierce and terrible flashes of lightning emitted by the clouds, destroying enemies by thousands, and devouring numberless steeds and elephants clad in mail, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When he will behold the arrows shot by the enemy turned off, or turned back struck by my shafts, or cut to pieces pierced transversely by my arrows, then will the foolish son of Dhritarashtra repent for this war. When broad-headed arrows shot by my hands will strike off the heads of youthful warriors, like birds picking off fruits from the tree-tops, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When he will behold excellent warriors of his failing down from their cars, and elephants and steeds rolling on the field, deprived of life by my arrows, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When he will behold his brothers, even before fairly coming within the range of the enemy's weapons, die all around, without having achieved anything in battle, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When pouring my blazing shafts incessantly, I will, like Death himself with mouth wide-open, destroy on all sides multitudes of cars and foot-soldiers, then will that wretch repent. When he will behold his own troops, covered with the dust raised by my car wander in all directions, torn to pieces by Gandiva and reft of senses, then will that wretch repent. When he will behold his whole army running away in fear in all directions, mangled in limbs, and bereft of senses; when he will behold his steeds, elephants, and foremost of heroes slain; when he will see his troops thirsty, struck with panic, wailing aloud, dead and dying, with their animals exhausted; and hair, bones and skulls lying in heaps around like half-wrought works of the Creator, then will that wretch repent. When he will behold on my car, Gandiva, Vasudeva, and the celestial conch Panchajanya, myself, my couple of inexhaustible quivers, and my conch called Devadatta as also my white steeds, then will the son of Dhritarashtra repent for this war. When I consume the Kauravas, like Agni consuming innumerable wicked souls assembled together at the time of ushering in another Yuga at the end of the last one, then Dhritarashtra with all his sons repent. When the wicked, hearted and the wrathful son of Dhritarashtra will be deprived of prosperity with brothers and army and followers, then, reft of pride and losing heart and trembling all over, will that fool repent. One morning when I had finished my water-rites and prayers, a Brahmana spoke unto me these pleasant words, 'O Partha, thou shalt have to execute a very difficult task. O Savyasachin, thou shalt have to fight with thy foes. Either Indra riding on his excellent steed and thunderbolt in hand will walk before thee slaying thy foes in battle, or Krishna, the son of Vasudeva will protect thee from behind riding on his car drawn by the steeds headed by Sugriva. Relying on those words, I have, in this battle passing over Indra, the wielder of the thunderbolt, preferred Vasudeva as my ally. That Krishna hath been obtained by me for the destruction of those wicked ones. I see the hand of the gods in all this. The person whose success is only wished for by Krishna, without the latter's actually taking up arms in his behalf, is certain to prevail over all enemies, even if those be the celestials with Indra at their head, while anxiety there is none if they be human. He that wisheth to conquer in battle that foremost of heroes, Vasudeva's son Krishna endued with great energy, wisheth to cross by his two arms alone the great ocean of wide expanse and immeasurable water. He. that wisheth to split by a slap of his palm the high Kailasa mountain, is not able to do the slightest damage to the mountain although his hand only with its nails is sure to wear away. He that would conquer Vasudeva in battle, would, with his two arms, extinguish a blazing fire, stop the Sun and the Moon, and plunder by force the Amrita of the gods,--that Vasudeva, viz., who having mowed down in battle by main force all the royal warriors of the Bhoja race, had carried off on a single car Rukmini of great fame for making her his wife; and by her was afterwards born Pradyumna of high soul. It was this favourite of the gods, who, having speedily smashed the Gandharas and conquered all the sons of Nagnajit, forcibly liberated from confinement king Sudarsana of great energy. It was he that slew king Pandya by striking his breast against his, and moved down the Kalingas in battle Burnt by him, the city of Varanasi remained for many years without e king, incapable of being defeated by others. Ekalavya, the king of the Nishadas, always used to challenge this one to battle; but slain by Krishna he lay dead like the Asura Jambha violently thrashed on a hillock. It was Krishna, who, having Baladeva for his second, slew Ugrasena's wicked son (Kansa), seated in court in the midst of the Vrishnis and the Andhakas, and then gave unto Ugrasena the kingdom. It was Krishna who fought with king Salya, the lord of Saubha, stationed in the skies, fearless in consequence of his powers of illusion; and it was he, who, at the gate of Subha caught with his hands the fierce Sataghni (hurled by Saubha's lord). What mortal is able to bear his might? The Asuras had a city named Pragjyotisha, which was formidable, inaccessible and unbearable. It was there that the mighty Naraka, the son of the Earth, kept the jewelled ear-rings of Aditi, having brought them by force. The very gods, who, fearless of death, assembled together with Sakra at their head were incapable of conquering him. Beholding Kesava's prowess and might, and weapon that is irresistible, and knowing also the object of his birth, the gods employed him for the destruction of those Asuras. Vasudeva, too, endued with all the divine attributes that ensure success, agreed to undertake that exceedingly difficult task. In the city of Nirmochana that hero slew six thousand Asuras, and cutting into pieces innumerable keen-edged shafts, he slew Mura and hosts of Rakshasas, and then entered that city. It was there, that an encounter took place between the mighty' Naraka and Vishnu of immeasurable strength. Slain by Krishna, Naraka lay lifeless there, like a Karnikara tree uprooted by the wind. Having slain the Earth's son, Naraka, and also Mura, and having recovered those jewelled ear-rings, the learned Krishna of unparalleled prowess came back, adorned with beauty and undying fame. Having witnessed his terrible feats in that battle, the gods then and there blessed him saying, 'Fatigue will never be thine in fights, neither the firmament nor the waters shall stop thy course, nor shall weapons penetrate thy body.' And Krishna, by all this, regarded himself amply rewarded. Immeasurable, and possessed of great might, in Vasudeva ever exist all the virtues. And yet the son of Dhritarashtra seeketh to vanquish that unbearable Vishnu of infinite energy, for that wretch often thinks of imprisoning him. Krishna, however, beareth all this for our sake only. That wretch seeketh to create a sudden disunion between Krishna and myself. How far, however, he is capable of taking away the affection of Krishna from the Pandavas, he will see on the field of battle. Having bowed down unto Santanu's son, and also Drona with his son, and the unrivalled son of Saradwat, I shall fight for regaining our kingdom. The God of justice himself, I am sure, will bring destruction on that sinful man who will fight with the Pandavas. Deceitfully defeated at dice by those wretches, ourselves, of royal birth, had to pass twelve years in great distress in the forest and one long year in a state of concealment. When those Pandavas are still alive, how shall the sons of Dhritarashtra rejoice, possessing rank and affluence? If they vanquish us in fight, aided by the very gods headed by Indra, the then practice of vice would be better than virtue, and surely there would be nothing like righteousness on earth. If man is affected by his acts, if we be superior to Duryodhana, then, I hope that, with Vasudeva as my second, I shall slay Duryodhana, with all his kinsmen. O lord of men, if the act of robbing us of our kingdom be wicked, if these our own good deeds be not fruitless, than beholding both this and that, it seems to me, the overthrow of Duryodhana is certain. Ye Kauravas, ye will see it with your eyes that, if they fight, the sons of Dhritarashtra shall certainly perish. If they act otherwise instead of fighting, then they may live; but in the event of a battle ensuing, none of them will be left alive. Slaying all the sons of Dhritarashtra along with Karna, I shall surely wrest the hole of their kingdom, Do ye, meanwhile, whatever ye think best, and enjoy also your wives and other sweet things of life. There are, with us, many aged

Brahmanas, versed in various sciences, of amiable behaviour, well-born, acquainted with the cycle of the years, engaged in the study of astrology, capable of understanding with certainty the motions of planets and the conjunctions of stars as also of explaining the mysteries of fate, and answering questions relating to the future, acquainted with the signs of the Zodiac, and versed with the occurrences of every hour, who are prophesying the great destruction of the Kurus and the Srinjayas, and the ultimate victory of the Pandavas, so that Yudhishthira, who never made an enemy, already regardeth his objects fulfilled in consequence of the slaughter of his foes. And Janardana also, that lion among the Vrishnis, endued with the knowledge of the invisible future, without doubt, beholdeth all this. And I also, with unerring foresight, myself behold that future, for that foresight of mine, acquired of old, is not obstructed. The sons of Dhritarashtra, if they fight, will not live. My bow, Gandiva, yawneth without being handled; my bow-string trembleth without being stretched; and arrows also, issuing from my quiver's mouth, are again and again seeking to fly. My bright scimitar issueth of itself from its sheath, like a snake quitting its own worn off slough; and on the top of my flag-staff are heard terrific voices,--When shall thy car be yoked, O Kiritin? Innumerable jackals set up hideous howls at night, and Rakshasas frequently alight from the sky; deer and jackals and peacocks, crows and vultures and cranes, and wolves and birds of golden plumage, follow in the rear of my car when my white steeds are yoked unto it. Single-handed I can despatch, with arrowy showers, all warlike kings, to the regions of death. As a blazing fire consumeth a forest in the hot season, so, exhibiting diverse courses, I will hurl those great weapons called Sthur-karna, Pasupata, and Brahma, and all those that Sakra gave me, all of which are endued with fierce impetuosity. And with their aid, setting my heart on the destruction of those monarchs, I will leave no remnant of those that come to the field of battle. I will rest, having done all this. Even this is my chief and decided resolve. Tell them this, O son of Gavalgana. Look at the folly of Duryodhana! O Suta, they that are invincible in battle even if encountered with the aid of the very gods headed by Indra,--even against them that son of Dhritarashtra thinketh of warring! But so let it be even as the aged Bhishma, the son of Santanu, and Kripa, and Drona with his son, and Vidura endued with great wisdom, are saying, 'May the Kauravas all live long!"

Section 49

"Vaisampayana said, 'In the midst, O Bharata, of all those assembled kings, Bhishma, the son of Santanu, then said these words unto Duryodhana, 'Once on a time, Vrihaspati and Sakra went to Brahma. The Maruts also with Indra, the Vasus with Agni, the Adityas, the Sadhyas, the seven celestial Rishis, the Gandharvas, Viswavasu, and the beautiful tribes of the Apsaras, all approached the ancient Grandsire. And having bowed down unto the Lord of the universe, all those dwellers of heaven sat around him. Just then, the two ancient deities, the Rishis Nara and Narayana, as if drawing unto themselves by their own energy the minds and energies of all who were present there, left the place.' Thereupon, Vrihaspati asked Brahma, saying,--Who are these two that leave the place without worshipping thee? Tell us, O Grandsire, who are they? Thus asked, Brahma said, 'These two, endued with ascetic merit, blazing with effulgence and beauty, illuminating both the earth and the heaven, possessed of great might, and pervading and surpassing all, are Nara and Narayana, dwelling now in the region of Brahman having arrived from the other world. Endued with great might and prowess, they shine in consequence of their own asceticism. By their acts they always contribute to the joy of the world. Worshipped by the gods and the Gandharvas, they exist only for the destruction of Asuras.'

"Bhishma continued, 'Having heard these words, Sakra went to the spot where those two were practising ascetic austerities, accompanied by all the celestials and having Vrihaspati at their head. At that time, the dwellers of heaven had been very much alarmed in consequence of a war raging between themselves and the Asuras. And Indra asked that illustrious couple to grant him a boon. Thus solicited, O best of the Bharata race, those two said,--Name thou the boon.--Upon this Sakra said unto them,--Give us your aid.--They then said unto Sakra,--We will do what thou wishest. And then it was with their aid that Sakra subsequently vanquished the Daityas and the Danavas. The chastiser of foes, Nara, slew in battle hundreds and thousands of Indra's foes among the Paulomas and the Kalakhanjas. It was this Arjuna, who, riding on a whirling car, severed in battle, with a broad-headed arrow, the head of the Asura Jambha while the latter was about to swallow him. It was he who afflicted (the Daitya city of Hiranyapura) on the other side of the ocean, having vanquished in battle sixty thousands of Nivatakavachas. It was this conqueror of hostile towns, this Arjuna of mighty arms, that gratified Agni, having vanquished the very gods with Indra at their head. And Narayana also hath, in this world, destroyed in the same way numberless other Daityas and Danavas. Even such are those two of mighty energy that are now seen united with each other. It hath been heard by us that the two heroic and mighty car-warriors, Vasudeva and Arjuna, that are now united with each other, are those same ancient gods, the divine Nara and Narayana. Amongst all on earth they are incapable of being vanquished by the Asuras and the gods headed by Indra himself. That Narayana is Krishna, and that Nara is Falguna. Indeed, they are one Soul born in twain. These two, by their acts, enjoy numerous eternal and inexhaustible regions, and are repeatedly born in those worlds when destructive wars are necessary. For this reason their mission is to fight. Just this is what Narada, conversant with the Vedas, had said unto the Vrishnis. When thou, O Duryodhana, wilt see Kesava with conch-shell and discus, and mace in hand, and that terrible wielder of the bow, Arjuna, armed with weapons, when thou wilt behold those eternal and illustrious ones, the two Krishnas seated on the same car, then wilt thou, O child, remember these my words. Why should not such danger threaten the Kurus when thy intellect, O child, hath fallen off from both profit and virtue? If thou heedest not my words, thou shalt then have to hear of the slaughter of many, for all the Kauravas accept thy opinion. Thou art alone in holding as true the opinion, O bull of the Bharata race, only three persons, viz., Karna, a low-born Suta's son cursed by Rama, Sakuni, the son of Suvala, and thy mean and sinful brother Dussasana.'

'Karna said. 'It behoveth thee not, O blessed grandsire, to use such words towards me, for I have adopted the duties of the Kshatriya order without falling off from those of my own. Besides, what wickedness is there in me? I have no sin known to any one of Dhritarashtra's people. I have never done any injury to Dhritarashtra's son; on the other hand, I will slay all the Pandavas in battle. How can they that are wise make peace again with those that have before been injured? It is always my duty to do all that is agreeable to king Dhritarashtra, and especially to Duryodhana, for he is in possession of the kingdom.'

"Vaisampayana continued, 'Having listened to these words of Karna, Bhishma the son of Santanu, addressing king Dhritarashtra, again said, 'Although this one often boasteth saying,--I shall slay the Pandavas,--yet he is not equal to even a sixteenth part of high-souled Pandavas. Know that the great calamity that is about to overtake thy sons of wicked souls, is the act of this wretched son of a Suta! Relying upon him, thy foolish son Suyodhana hath insulted those heroes of celestial descent, those chastiser of all foes. What, however, is that difficult feat achieved by this wretch before that is equal to any of those achieved of old by every one of the Pandavas? Beholding in the city of Virata his beloved brother slain by Dhananjaya who displayed such prowess, what did this one then do? When Dhananjaya, rushing against all the assembled Kurus, crushed them and took away their robes, was this one not there then? When thy son was being led away as a captive by the Gandharvas on the occasion of the tale of the cattle, where was this son of a Suta then who now belloweth like a bull? Even there, it was Bhima, and the illustrious Partha, and the twins, that encountered the Gandharvas and vanquished them. Ever beautiful, and always unmindful of both virtue and profit, these, O bull of the Bharata race, are the many false things, blessed be thou, that this one uttereth.'

'Having heard these words of Bhishma, the high-souled son of Bharadwaja, having paid due homage unto Dhritarashtra and the assembled kings, spoke unto him these words, 'Do that, O king, which the best of the Bharatas, Bhishma, hath said. It behoveth thee not to act according to the words of those that are covetous of wealth. Peace with the Pandavas, before the war breaks out, seems to be the best. Everything said by Arjuna and repeated here by Sanjaya, will, I know, be accomplished by that son of Pandu, for there is no bowman equal unto him in the three world!' Without regarding, however, these words spoken by both Drona and Bhishma, the king again asked Sanjaya about the Pandavas. From that moment, when the king returned not a proper answer to Bhishma and Drona, the Kauravas gave up all hopes of life.'"

Section 50

"Dhritarashtra said, 'What did that Pandava king, the son of Dharma, say, O Sanjaya, after hearing that a large force hath been assembled here for gladdening us? How also is Yudhishthira acting, in view of the coming strife, O Suta, who amongst his brothers and sons are looking up to his face, desirous of receiving his orders? Provoked as he is by the deceptions of my wicked sons, who, again, are dissuading that king of virtuous behaviour and conversant with virtue, saying,--Have peace?'

"Sanjaya said, 'All the Panchalas, along with the other sons of Pandu, are looking up to Yudhishthira's face, blessed be thou, and he too is restraining them all. Multitudes of cars belonging to the Pandavas and the Panchalas are coming in separate bodies for gladdening Yudhishthira, the son of Kunti, ready to march to the field of battle. As the sky brightens up at the advent of the rising sun, so the Panchalas are rejoicing at their union with Kunti's son of blazing splendour, risen like a flood of light. The Panchalas, the Kekayas, and the Matsyas, along with the very herdsmen that attend on their kine and sheep, are rejoicing and gladdening Yudhishthira, the son of Pandu. Brahmana and Kshatriya girls and the very daughters of the Vaisyas, in large number, are coming in playful mood for beholding Partha accounted in coat of mail.'

"Dhritarashtra said, 'Tell us, O Sanjaya, of the forces of Dhrishtadyumna, as also of the Somakas, and of all others, with which the Pandavas intend to fight with us.'

"Vaisampayana continued, 'Thus interrogated, in the midst of the Kurus and in their very hall, the son of Gavalgana' became thoughtful for a moment and seemed to draw repeatedly deep and long sights; and suddenly he fell down in a swoon without any apparent reason. Then in that assembly of kings, Vidura said loudly, 'Sanjaya, O great king, hath fallen down on the ground senseless, and cannot utter a word, bereft of sense and his intellect clouded.'

"Dhritarashtra said, 'Without doubt, Sanjaya, having seen those mighty car-warriors, the sons of Kunti, hath his mind filled with great anxiety in consequence of those tigers among men.'

"Vaisampayana continued, 'Having recovered consciousness, and being comforted, Sanjaya addressed king Dhritarashtra in the midst of that concourse of Kurus in that hall, saying, 'Indeed, O king of kings, I saw those great warriors, the sons of Kunti, thinned in body, in consequence of the restraint in which they had lived in the place of the king of the Matsyas. Hear, O King, with whom the Pandavas will contend against you. With that hero Dhrishtadyumna as their ally, they will fight against you. With that personage of virtuous soul, who never forsaketh truth through anger or fear, temptation, or for the sake of wealth, of disputation; and who is, O King, a very authority in matters of religion, himself being the best of those that practise virtue;--with him, who hath never made an enemy, the sons of Pandu will fight against you.' He unto whom no one on earth is equal in might of arms, and who, wielding his bow had brought all kings under subjection, and who, vanquishing of old all the people of Kasi and Anga and Magadha, as also the Kalingas;--with that Bhimasena will the sons of Pandu fight against, you. Indeed, he through whose might the four sons of Pandu quickly could alight on the earth, having issued forth from the (burning) house of lac that son of Kunti, Vrikodara, who became the means of their rescue from the cannibal Hidimva; that son of Kunti, Vrikodara, who became their refuge when the daughter of Yajnasena was being carried away by Jayadratha; indeed, with that Bhima. who rescued the assembled Pandavas from the conflagration at Varanavata; even with him (as their ally) will they fight against you. He, who for the gratification of Krishna slew the Krodhavasas, having penetrated the rugged and terrible mountains of Gandhamadana, he to whose arms hath been imparted the might of ten thousand elephants; with that Bhimasena (as their ally) the Pandavas will fight against you. That hero, who, for the gratification of Agni, with Krishna only for his second, bravely vanquished of yore Purandara in fight; he who gratified by combat that God of gods, the trident-bearing lord of Uma--Mahadeva himself having the mountains for his abode; that foremost of warriors who subjugated all the kings of the earth--with that Vijaya (as their ally) the Pandavas will encounter you in battle. That wonderful warrior Nakula, who vanquished the whole of the western world teeming with Mlechchas, is present in the Pandava camp. With that handsome hero, that unrivalled bowman, that son of Madri, O Kauravya, the Pandavas will fight against you. He who vanquished in battle the warriors of Kasi, Anga, and Kalinga,--with that Sahadeva will the Pandavas encounter you in battle. He, who in energy hath for his equals only four men on earth, viz., Aswatthaman and Dhrishtaketu and Rukmi and Pradyumna,--with that Sahadeva, youngest in years, that hero among men, that gladdener of Madri's heart, with him, O King, will you have a destructive battle. She, who, while living of yore as the daughter of the king of Kasi, had practised the austerest penances; she, who, O bull of the Bharata race, desiring even in a subsequent life to compass the destruction of Bhishma, took her birth as the daughter of Panchala, and accidentally became afterwards a male; who, O tiger among men, is conversant with the merits and demerits of both sexes; that invincible prince of the Panchala who encountered the Kalingas in battle, with what Sikhandin skilled in every weapon, will the Pandavas fight against you. She whom a Yaksha for Bhishma's destruction metamorphosed into a male, with that formidable bowman will the Pandavas fight against you. With those mighty bowmen, all, brothers those five Kekaya princes, with those heroes clad in mail will the Pandavas fight against you. With that warrior of long arms: endued with great activity in the use of weapons, possessed of intelligence and prowess incapable of being baffled, with that Yuyudhana, the lion of the Vrishni race, will you have to fight. He, who had been the refuge of the high-souled Pandavas for a time, with that Virata, will ye have an encounter in battle. The lord of Kasi, that mighty car-warrior who ruleth in Varanasi hath become an ally of theirs; with him the Pandavas will fight against you. The high-souled sons of Draupadi, tender in years but invincible in battle, and unapproachable like snakes of virulent poison, with them, will the Pandavas fight against you. He, that in energy is like unto Krishna and in self-restraint unto Yudhishthira, with that Abhimanyu, will the Pandavas fight against you. That war-like son of Sisupala, Dhrishtaketu of great fame, who in energy is beyond comparison and who when angry is incapable of being withstood in battle, with that king of the Chedis who has joined the Pandavas at the head of an Akshauhini of his own, will the sons of Pandu fight against you. He that is the refuge of the Pandavas, even as Vasava is of the celestials, with that Vasudeva, the Pandavas will fight against you. He also, O bull of Bharata race, Sarabha the brother of the king of the Chedis, who again is united with Karakarsa, with both these, the Pandavas will fight against you.

Sahadeva, the son of Jarasandha, and Jayatsena, both unrivalled heroes in battle, are resolved upon fighting for the Pandavas. And Drupada too, possessed of great might, and followed by a large force, and reckless of his life, is resolved to fight for the Pandavas. Relying upon these and other kings by hundreds, of both the eastern and northern countries, king Yudhishthira the just, is prepared for battle.'"

Section 51

"Dhritarashtra said, 'All these named by thee are, indeed, endued with great courage, but all of them together are equal to Bhima singly. My fear, O child, from the wrathful Bhima is, indeed, very great, like that of fat deer from an enraged tiger. I pass all my nights in sleeplessness, breathing deep and hot sighs afraid of Vrikodara, O child, like an animal of any other species afraid of the lion. Of mighty arms, and in energy equal unto Sakra himself, I see not in this whole army even one that can withstand him in battle. Exceedingly wrathful and determined in animosity, that son of Kunti and Pandu smileth not even in jest, is mad with rage, casteth his glances obliquely, and speaketh in a voice of thunder. Of great impetuosity and great courage, of long arms and great might, he will not, in battle, leave even one of my foolish sons alive. Indeed, Vrikodara, that bull among the Kurus, whirling his mace in battle, will, like a second Yama mace in hand slay all my sons who are afflicted by a heavy calamity. Even now I see that terrible mace of his, with eight sides made of steel, and adorned with gold, uplifted like a Brahmana's curse. As a lion of mighty strength among a flock of deer, Bhima will range among my troops. He only (amongst his brothers) always displayed his strength cruelly towards my sons. Eating voraciously, and endued with great impetuosity, from his very childhood he hath been behaving inimically towards my children. My heart trembleth (to remember) that even in their childhood, Duryodhana and other sons of mine, while fighting with him (sportively) were always ground down by the elephant-like Bhima. Alas, my sons have always been oppressed by his might, and it is that Bhima of terrible prowess that hath been the cause of this rupture. Even now I behold Bhima, mad with rage, fighting in the very van, and devouring the whole of my host consisting of men, elephants, and steeds. Equal unto Drona and Arjuna in weapons, his speed equal unto the velocity of the wind, and in wrath like unto Maheswara himself, who is there, O Sanjaya, that would slay that wrathful and terrible hero in battle? I think it to be a great gain that my sons were not even then slain by that slayer of enemies who is endued with such energy. How can a human being withstand the impetuosity of that warrior in battle who slew Yakshas and Rakshasas of terrible might before? O Sanjaya, even in his childhood he was never completely under my control. Injured by my wicked sons, how can that son of Pandu come under my control now? Cruel and extremely wrathful, he would break but not bend. Of oblique glances and contracted eye-brows, how can he be induced to remain quiet? Endued with heroism, of incomparable might and fair complexion, tall like a palmyra tree, and in height taller than Arjuna by the span of the thumb, the second son of Pandu surpasseth the very steeds in swiftness, and elephants in strength, speaketh in indistinct accents, and possesseth eyes having the hue of honey. As regards form and might, even such was he in his very boyhood, as I truly heard long before from the lips of Vyasa! Terrible and possessed of cruel might, when angry he will destroy in battle with his iron-mace cars and elephants and men and horses. By acting against his wishes, that foremost of smiters who is ever wrathful and furious, hath before been, O child, insulted by me. Alas, how will my sons bear that mace of his which is straight, made of steel, thick, of beautiful sides, adorned with gold, capable of slaying a hundred, and producing a terrible sound when hurled at the foe? Alas, O child, my foolish sons are desirous of crossing that inaccessible ocean constituted by Bhima, which is really shoreless, without a raft on it, immeasurable in depth, and full of currents impetuous as the course of arrows. Fools in reality though boasting of their wisdom, alas, my children do not listen to me even though I cry out. Beholding only the honey they do not see the terrible fall that is before them. They that will rush to battle with Death himself in that human shape, are certainly doomed to destruction by the Supreme Ordainer, like animals within the lion's view. Full four cubits in length, endued with six sides and great might, and having also a deadly touch, when he will hurl his mace from' the sting, how shall my sons, O child, bear its impetus? Whirling his mace and breaking therewith the heads of (hostile) elephants, licking with his tongue the corners of his mouth and drawing long breaths, when he will rush with loud roars against mighty elephants, returning the yells of those infuriated beasts that might rush against him, and when entering the close array of cars he will slay, after taking proper aim, the chief warriors before him, what mortal of my party will escape from him looking like a blazing flame? Crushing my forces and cutting a passage through them, that mighty armed hero, dancing with mace in hand, will exhibit the scene, witnessed during the universal Dissolution at the end of a Yuga. Like an infuriated elephant crushing trees adorned with flowers, Vrikodara, in battle will, furiously penetrate the ranks of my sons. Depriving my warriors of their cars, drivers, steeds, and flag-staff, and afflicting all warriors fighting from cars and the backs of elephants, that tiger among men will, O Sanjaya, like the impetuous current of Ganga throwing down diverse trees standing on its banks, crush in battle the troops of my sons. Without doubt, O Sanjaya, afflicted by the fear of Bhimasena, my sons and their dependents and all the allied kings will fly in different directions. It was this Bhima who, having entered of old, with Vasudeva's aid, the innermost apartments of Jarasandha, overthrew that king endued with great energy; that lord of Magadha, the mighty Jarasandha, having fully brought under his subjection the goddess Earth, oppressed her by his energy. That the Kauravas in consequence of Bhishma's prowess, and the Andhakas and the Vrishnis in consequence of their policy, could not be subjugated by him was due only to their good fortune. What could be more wonderful than that the heroic son of Pandu, of mighty arms and without any weapons, having approached that king, slew him in a trice? Like a venomous snake, whose poison hath accumulated for years, Bhima will, O Sanjaya, vomit in battle the poison of his wrath upon my sons! Like the foremost of the celestials, the great Indra, smiting the Danavas with his thunderbolt, Bhimasena will, mace in hand, slay all my sons! Incapable of being withstood or resisted, of fierce impetus and powers, and with eyes of a coppery hue, I behold even now that Vrikodara failing upon my sons. Without mace or bow, without car or coat of mail, fighting with his bare arms only, what man is there that can stand before him? Bhishma, that regenerate Drona, and Kripa the son of Saradwat,--these are as much acquainted as I myself with the energy of the intelligent Bhima. Acquainted with the practice of those that are noble, and desirous of death in battle, these bulls among men will take their stand in the van of our army. Destiny is everywhere powerful, especially in the case of a male person, for beholding the victory of the Pandavas in battle, I do not yet restrain my sons. These mighty bowmen of mine, desirous of treading in that ancient track leading up to heaven, will lay down their lives in battle, taking care, however, of earthly fame. O child, my sons are the same to these mighty bowmen as the Pandavas are to them, for all of them are grandsons of Bhishma and disciples of Drona and Kripa. O Sanjaya, the little acceptable services that we have been able to do unto these three venerable ones, will certainly be repaid by them owing to their own noble dispositions. It is said that death in battle of a Kshatriya, who hath taken up arms and desireth to observe Kshatriya practices is, indeed, both good and meritorious. I weep, however, for all those that will fight against the Pandavas. That very danger hath now come which was foreseen by Vidura at the outset. It seems, O Sanjaya, that wisdom is incapable of dispelling woe; on the other hand, it is overwhelming woe that dispelleth wisdom. When the very sages, that are emancipated from all worldly concerns and that behold, standing aloof, all the affairs of the universe, are affected by prosperity and adversity, what wonder is there that I should grieve, I who have my affections fixed on a thousand things such as sons, kingdom, wives, grandsons, and relatives? What good can possibly be in store for me on the accession of such a frightful danger? Reflecting on every circumstance, I see the certain destruction of the Kurus. That match at dice seems to be the cause of this great danger of the Kurus. Alas, this sin was committed from temptation by foolish Duryodhana, desirous of wealth; I believe all this to be the untoward effect of ever-fleeting Time that bringeth on everything. Tied to the wheel of Time, like its periphery, I am not capable of flying away from it. Tell me, O Sanjaya, where shall I go? What shall I do, and, how shall I do it? These foolish Kauravas will all be destroyed, their Time having come. Helplessly I shall have to hear the wailing of women when my hundred sons will all be slain. Oh, how may death come upon me? As a blazing fire in the summer season., when urged by the wind, consumeth dry grass, so will Bhima, mace in hand, and united with Arjuna, slay all on my side!'"

Section 52

"Dhritarashtra said, 'He whom we have never heard to speak a falsehood, he who hath Dhananjaya to fight for him, may have the sovereignty of even the three worlds. Reflecting from day to day I do not find the warrior who may, on his car, advance in battle against the wielder of Gandiva. When that wielder of Gandiva will shoot winged arrows and Nalikas and shafts capable of piercing the breast of warriors, there is no rival of his in battle. If those bulls among men, those heroes,--Drona and Karna,--those foremost of mighty men, versed in weapons and invincible in battle, withstand him, the result may be very doubtful, but I am sure that the victory will not be mine. Karna is both compassionate and heedless, and preceptor is aged and hath affection for this pupil. Partha, however, is able and mighty, of firm grasp (of the bow). Terrible will be the encounter between them, without resulting in any one's defeat. Conversant with weapons and endued with heroism, all of them have earned great fame. They may relinquish the very sovereignty of the gods, but not the chance of winning victory. There would be peace, without doubt, upon the fall of either of these two (Drona and Karna) or of Falguna, There is none, however, who can either slay or vanquish Arjuna. Alas, how may his wrath that hath been excited against my foolish sons be pacified. Others there are acquainted with the use of weapons, that conqueror are conquered; but it is heard that Falguna always conquereth. Three and thirty years have passed away since the time, when Arjuna, having invited Agni, gratified him at Khandava, vanquishing all the celestials. We have never heard of his defeat anywhere, O child. Like the case of Indra, victory is always Arjuna's, who hath for his charioteer in battle Hrishikesa, endued with the same character and position. We hear that the two Krishnas on the same car and the stringed Gandiva,--these three forces,--have been united together. As regards ourselves, we have not a bow of that kind, or a warrior like Arjuna, or a charioteer like Krishna. The foolish followers of Duryodhana are not aware of this. O Sanjaya, the blazing thunderbolt falling on the head leaveth something undestroyed, but the arrows, O child, shot by Kiritin leave nothing undestroyed. Even now I behold Dhanajaya shooting his arrows and committing a havoc around, picking off heads from bodies with his arrowy showers! Even now I behold the arrowy conflagration, blazing all around, issuing from the Gandiva, consuming in battle the ranks of my sons. Even now it seemeth to me that, struck with panic at the rattle of Savyasachin's car, my vast army consisting of diverse forces is running away in all directions. As a tremendous conflagration, wandering in all directions, of swelling flames and urged by the wind, consumeth dry leaves and grass, so will the great fame of Arjuna's weapons consume all my troops. Kiritin, appearing as a foe in battle, will vomit innumerable arrows and become irresistible like all destroying Death urged forward by the Supreme Ordainer. When I shall constantly hear of evil omens of diverse kinds happening in the homes of the Kurus. and around them and on the field of battle, then will destruction, without doubt, overtake the Bharats.'"

Section 53

"Dhritarashtra said, 'Endued with great prowess and eager for victory, even as the sons themselves of Pandu are, so are their followers, who are all resolved to sacrifice their lives and determined to win victory. Even thou, O son, hast told me of my mighty enemies, viz., the kings of the Panchalas, the Kekayas, the Matsyas, and the Magadhas. He, again, who at his will can bring under his subjection all the three worlds with Indra at their head, even that Creator of the universe, the mighty Krishna is bent on giving victory upon the Pandavas. As regards Satyaki, he acquired in no time the whole science of arms from Arjuna. That scion of Sini's race will stand on the battle-field, shooting his shafts like husbandmen sowing seeds. The prince of Panchala, Dhristadyumna, that mighty car-warrior of merciless deeds, acquainted with all superior weapons, will fight with my host. Great is my fear, O child from the wrath of Yudhishthira, from the prowess of Arjuna, and from the Twins and Bhimasena. When those lords of men will, in the midst of my army, spread their superhuman net of arrows, I fear my troops will not come out of it. It is for this, O Sanjaya, that I weep. That son of Pandu, Yudhishthira, is handsome, endued with great energy, highly blessed, possessed of Brahma force, intelligent, of great wisdom, and virtuous soul. Having allies and counsellors, united with persons ready for battle, and possessing brothers and father-in-law who are all heroes and mighty car-warriors, that tiger among men, the son of Pandu, is also endued with patience, capable of keeping his counsels, compassionate, modest, of powers incapable of being baffled, possessed of great learning, with soul under proper control, ever waiting upon the aged, and subdued senses; possessed thus of every accomplishment, he is like unto a blazing fire. What fool, doomed to destruction and deprived of sense, will jump, moth-like, into that blazing and irresistible Pandava fire! Alas, I have behaved deceitfully towards him. The king, like unto a fire of long flames, will destroy all my foolish sons in battle without leaving any alive. I, therefore, think that it is not proper to fight with them. Ye Kauravas, be ye of the same mind. Without doubt, the whole race of Kuru will be destroyed, in case of hostilities being waged. This appears to me very clearly, and if we act accordingly, my mind may have peace. If war with them doth not seem beneficial to you, then we will strive to bring about peace. Yudhishthira will never be indifferent when he sees us distressed, for he censures me only as the cause of this unjust war.'"

Section 54

"Sanjaya said, It is even so, O great king, as thou, O Bharata, sayest. On the event of battle, the destruction of the Kshatriyas by means of Gandiva is certain. This, however, I do not understand, how when thou art always wise and especially acquainted with the prowess of Savyasachin, thou followest yet the counsels of thy sons. Having O bull of the Bharata race, injured the sons of Pritha from the very beginning, having in fact, committed sins repeatedly, this is not, O great king, the time (to grieve). He that occupies the position of a father and a friend, if he is always watchful and of good heart, should seek the welfare (of his children); but he that injures, cannot be called a father. Hearing of the defeat of the Pandavas at dice, thou hadst, O king, laughed like a child, saying, 'This is won, this is acquired!' When the harshest speeches were addressed to the sons of Pritha, thou didst not then interfere, pleased at the prospect of thy sons winning the whole kingdom. Thou couldst not however, then see before thee inevitable fall. The country of the Kurus, including the region called Jangala is, O king, thy paternal kingdom. Thou hast, however, obtained the whole earth by those heroes. Won by the strength of their arms, the sons of Pritha made over thee this extensive empire. Thou thinkest, however, O best of kings, that all this was acquired by thee. When thy sons, seized by the king of the Gandharvas, were about to sink in a shoreless sea without a raft to save them, it was Partha, O king, that brought them back. Thou hadst, like a child, repeatedly laughed, O monarch, at the Pandavas when they were defeated at dice and were going into exile. When Arjuna poureth a shower of keen arrows, the very oceans dry up, let alone beings of flesh and blood. Falguna is the foremost of all shooters; Gandiva is the foremost of all bows; Kesava is the foremost of all beings; the Sudarsana is the foremost of all weapons; and of cars, that furnished with the banner bearing the blazing Ape on it is the foremost. That car of his, bearing all these and drawn by white steeds, will, O king, consume us all in battle like the upraised wheel of Time. O bull of the Bharata race, his is even now the whole earth and he is the foremost of all kings, who hath Bhima and Arjuna to fight for him. Beholding the host sinking in despair when smitten by Bhima, the Kauravas headed by Duryodhana will all meet destruction. Struck with the fear of Bhima and Arjuna, the sons, O king, and the kings following them, will not, O lord, be able to win victory. The Matsyas, the Panchalas, the Salways and the Surasenas, all decline to pay thee homage now and all disregard thee. Acquainted with the energy of that wise king, all of them, however, have joined that son of Pritha, and for their devotion to him they are always opposed to thy sons. He that, by his evil deeds, afflicted the sons of Pandu, who are all wedded to virtue and undeserving of destruction, he that hateth them even now,--that sinful man, O monarch, who is none else than thy son,--should, with all his adherents, be checked by all means. It behoveth thee not to bewail in this strain. Even this was said by myself as well as by the wise Vidura at the time of the gambling match at dice. These thy lamentations in connection with the Pandavas, as if thou wert a helpless person, are, O king, all useless.'"

Section 55

"Duryodhana said, 'Fear not, O king. Nor shouldest thou grieve for us. O monarch, O lord, we are quite able to vanquish the foe in battle. When the Parthas had been exiled to the woods, there came unto them the slayer of Madhu with a vast army in battle array and capable of crushing hostile kingdoms; and there also came unto them the Kekayas, and Dhrishtaketu, and Dhrishtadyumna of Pritha's race and numerous other kings in their train; and all those great car-warriors were assembled in a place not far from Indraprastha; and having assembled together they censured thee and all the Kurus. And O Bharata, all those warriors with Krishna at their head paid their homage unto Yudhishthira clad in deerskin and seated in their midst. And all those kings then suggested to Yudhishthira that he should take back the kingdom. And all of them desired to slay thee with all the followers. And hearing of all this, O bull of the Bharata race, I addressed Bhishma and Drona and Kripa, struck with fear, O king, at the prospect of the ruin that threatened our kindred. And I said unto them, 'I think the Pandavas will not abide by the agreement made by them; Vasudeva desireth our utter extinction. I think also that with the exception of Vidura all of you will be slain, although the chief of the Kurus, Dhritarashtra, conversant with morality, will not be included in the slaughter, O sire, effecting our complete destruction, Janardana wisheth to bestow upon Yudhishthira the entire kingdom of the Kurus. What should be done? Shall we surrender, or fly, or shall we fight the foe giving up every hope of life? If, indeed, we stand up against them, our defeat is certain, for all the kings of the earth are under Yudhishthira's command. The people of the realm are all annoyed with us, and all our friends also are angry with us. All the kings of the earth are speaking ill of us, and especially all our friends and relatives. There can be no fault in our surrender, for from time immemorial, the weaker party is known to conclude peace. I grieve, however, for that lord of men, my, blind father, who may, on my account, be overtaken by woe and misery that is endless. [It is known to thee, O king, even before this, that thy other sons were all opposed to the foe for pleasing me only]. Those mighty car-warriors, the sons of Pandu, will, indeed, avenge their wrongs by destroying the whole race of king Dhritarashtra with all his counsellors.--(It was thus that I addressed them, and) seeing me afflicted by great anxiety and my senses tortured, Drona and Bhishma and Kripa and Drona's son then addressed me, saying, 'Fear not, O represser of foes, for if the foe wage hostilities with us, they will not be able to vanquish us when we take the field. Every one of us is singly capable of vanquishing all the kings of the earth. Let them come. With keen-edged arrows we will curb their pride. Inflamed with anger upon the death of his father, this Bhishma (amongst us) in days of old had conquered all the kings of the earth, on a single car. O Bharata, his wrath excited, that best of the Kurus smote numberless ones amongst them, whereupon from fear, they are surrendered to this Devavrata seeking his protection. That Bhishma, united with us, is still capable of vanquishing the foe in battle. Let thy fears, therefore, O bull of the Bharata race, be all dispelled.'

"Duryodhana continued, 'Even this was the resolve then formed by these heroes of immeasurable energy. The whole earth was formerly under the foe's command. Now, however, they are incapable of vanquishing us in battle, for our enemies, the sons of Pandu, are now without allies and destitute of energy. O bull of the Bharata race, the sovereignty of the earth now resteth in me, and the kings also, assembled by me, are of the same mind with me in weal or woe. Know thou, O best of the Kuru race, that all these kings, O slayer of foes, can, for my sake, enter into the fire or the sea. They are all laughing at thee, beholding thee filled with grief and including in these lamentations like one out of his wits, and affrighted at the praises of the foe. Every one amongst these kings is able to withstand the Pandavas. Indeed, sire, every one regardeth himself; let thy fears, therefore, be dispelled. Even Vasava himself is not capable of vanquishing my vast host. The Self-create Brahma himself, if desirous of slaying it, cannot annihilate it. Having given up all hopes of a city, Yudhishthira craveth only five villages, affrighted, O lord, at the army I have assembled and at my power. The belief thou entertainest in the prowess of Vrikodara, the son of Kunti, is unfounded. O Bharata, thou knowest not the extent of my prowess. There is none on earth equal to me in an encounter with the mace. None have ever surpassed me in such an encounter, nor will any surpass me. With devoted application and undergoing many privations, I have lived in my preceptor's abode. I have completed my knowledge and exercises there. It is for this that I have no fear either of Bhima or of others. When I humbly waited upon Sankarshana (my preceptor), blessed be thou, it was his firm conviction that Duryodhana hath no equal in the mace. In battle I am Sankarshana's equal, and in might there is none superior to me on earth. Bhima will never be able to bear the blow of my mace in battle. A single blow, O king, that I may wrathfully deal unto Bhima will certainly, O hero, carry him without delay to the abode of Yama. O king, I wish to see Vrikodara mace in hand. This hath been my long-cherished desire. Struck in battle with my mace, Vrikodara, the son of Pritha, will fall dead on the ground, his limbs shattered. Smitten with a blow of my mace, the mountains of Himavat may split into a hundred thousands fragments. Vrikodra himself knoweth this truth, as also Vasudeva and Arjuna, that there is no one equal to Duryodhana in the use of mace. Let thy fears, therefore, caused by

Vrikodara. be dispelled, for I will certainly slay him in fierce conflict. Do not, O king, give way to melancholy. And after I have slain him, numerous car-warriors of equal or superior energy, will, O bull among the Bharatas, speedily throw Arjuna down. Bhishma, Drona Kripa and Drona's son, Karna and, Bhurisravas, Salya, the king of Pragjyotish, and Jayadratha, the king of the Sindhus,--every one of these, O Bharata, is singly capable of slaying the Pandavas. When united together, they will, within a moment, send Arjuna to the abode of Yama. There, indeed, is no reason why the united army of all the kings will be incapable of vanquishing Dhananjaya singly. A hundred times shrouded by immeasurable arrows shot by Bhishma and Drona and Drona's son and Kripa, and deprived of strength, Partha will have to go unto Yama's abode. Our grandsire born of Ganga is, O Bharata, superior to Santanu himself. Like unto a regenerate saint, and incapable of being withstood by the very celestials, he took his birth amongst men. There is no slayer of Bhishma, O king, on earth, for his father, being gratified, gave him the boon,--Thou shalt not die except when it is thy own wish. And Drona took his birth in a water-pot from the regenerate saint Bharadwaja. And from Drona hath taken birth his son, having a knowledge of the highest weapons. And this the foremost of preceptors. Kripa also, hath taken his birth from the great Rishi Gautama. Born in a clump of heath this illustrious one, I think, is incapable of being slain. Then again, O king, the father, mother and maternal uncle of Aswatthaman,--these three,--are not born of woman's womb. I have that hero also on my side. All these mighty car-warriors, O king, are like unto celestials, and can, O bull of the Bharata race, inflict pain on Sakra himself in battle. Arjuna is incapable of even looking at any one of these singly. When united together, these tigers among men will certainly slay Dhananjaya. Karna also, I suppose, is equal unto Bhishma and Drona and Kripa. O Bharata, Rama himself had told him,--Thou art equal unto me. Karna had two ear-rings born with him, of great brilliance and beauty; for Sachi's gratification Indra begged them of that repressor of foes, in exchange, O king, of an infallible and terrible shaft. How would Dhananjaya, therefore, escape with life from Karna who is protected by that arrow? My success, therefore, O king, is as certain as a fruit held fast in my own grasp. The utter defeat also of my foes is already bruited about on earth. This Bhishma, O Bharata, killeth every day ten thousand soldiers. Equal unto him are these bowmen, Drona, Drona's son and Kripa. Then, O repressor of foes, the ranks of the Samsaptaka warriors have made this resolution,--Either we will slay Arjuna or that Ape-bannered warrior will slay us. There are other kings also, who firm in their resolve of slaying Savyasachin, regard him as unequal to themselves. Why dost thou then apprehend danger from the Pandavas? When Bhimasena will be slain, O Bharata, who else (amongst them) will fight? Tell me this, O repressor of foes, if thou knowest any amongst the foes. The five brothers, with Dhrishtadyumna and Satyaki,--these seven warriors of the enemy, O king, are regarded as their chief strength. Those, however, amongst us, that are our chief warriors, are Bhishma, Drona, Kripa, Drona's son, Karna, Somadatta, Vahlika, and Salya, the king of Pragjyotisha, the two kings (Vindha and Anuvinda) of Avanti, and Jayadratha; and then, O king, thy sons Dussasana, Durmukha, Dussaha, Srutayu; Chitrasena, Purumitra, Vivingsati, Sala, Bhurisravas, and Vikarna. O king, I have assembled one and ten Akshauhinis. The army of the enemy is less than mine, amounting only to seven Akshauhinis. How then can I be defeated? Vrihaspati hath said that an army which is less by a third ought to be encountered. My army, O king, exceedeth that of the foe by a third. Besides, O Bharata, I know that the enemy hath many defects, while mine, O lord, are endued with many good virtues. Knowing all this, O Bharata, as also the superiority of my force and the inferiority of the Pandavas, it behoveth thee not to lose thy senses.

'Having said this, O Bharata, that conqueror of hostile chiefs, Duryodhana, asked Sanjaya again, anxious to known more about the doings of the Pandavas.'"

Section 56

"Duryodhana said, 'Having obtained, O Sanjaya, an army numbering seven Akshauhinis, what is Yudhishthira, the son of Kunti, with the other kings in his company, doing in view of the war?'

"Sanjaya said, 'Yudhishthira, O king, is very cheerful in view of the battle. And so also are Bhimasena and Arjuna. The twins also are perfectly fearless. Desirous of making an experiment of the mantras (obtained by him). Vibhatsu, the son of Kunti, yoked his celestial car illuminating all the directions. Accoutred in mail, he looked like a mass of clouds charged with lightning. After reflecting for a while, he cheerfully addressed me, saying,--Behold, O Sanjaya, these preliminary signs. We will certainly conquer.' Indeed, what Vibhatsu said unto me appeared to me to be true.'

"Duryodhana said, 'Thou rejoicest to applaud those sons of Pritha defeated at dice. Tell us now what sort of steeds are yoked unto Arjuna's car and what sort of banners are set up on it?'

"Sanjaya said, 'O great king, the celestial artificer called Tashtri or Bhaumana, aided by Sakra and Dhatri, created forms of diverse kinds and great beauty for Arjuna's car. And displaying divine illusion they placed on his flagstaff those celestial forms, large and small, of great value. And at Bhimasena's request, Hanumat, the son of the Wind-god, will also place his own image on it. And Bhaumana has, in its creation, had recourse to such illusion that that banner covers, both perpendicularly and laterally, an area of one yojana, and even if trees stand in its way, its course cannot be impeded. Indeed, even as Sakra's bow of diverse colours is exhibited in the firmament, and nobody knows of what it is made, so hath that banner been contrived by Bhaumana, for its form is varied and ever varying. And as column of smoke mixed with fire riseth up, covering the sky and displaying many bright hues and elegant shapes, so doth that banner contrived by Bhaumana rear its head. Indeed, it hath no weight, nor is it capable of being obstructed. And unto that car are a century of excellent celestial steeds of white hue and endued with the speed of the mind, all presented by Chitrasena (the king of the Gandharvas). And neither on earth, O king, nor in the sky, nor in heaven, their course can be impeded. And formerly a boon hath been granted to the effect that their number would always remain full how often so ever they might be slain. And unto Yudhishthira's car are yoked large steeds of equal energy and white in colour like ivory. And unto Bhimasena's car are yoked courses endued with the speed of the wind and the splendour of the seven Rishis. And steeds of sable bodies and backs variegated like the wings of the Tittri bird, all presented by his gratified brother Falguna, and superior to those of the heroic Falguna himself, cheerfully carry Sahadeva. And Nakula of Ajamida's race, the son of Madri, is borne, like Indra the slayer of Vritra, by excellent steeds, presented by the great Indra himself, all mighty as the wind and endued with great speed. And excellent steed of large size, equal unto those of the Pandavas themselves in years and strength, endued with great swiftness and of handsome make, and all presented by the celestials, carry those youthful princes, the sons of Subhadra and Draupadi.'"

Section 57

"Dhritarashtra said, 'Whom hast thou, O Sanjaya, seen to have, from affection, arrived there, and who will, on behalf of the Pandavas, fight my son's forces?'

"Sanjaya said, 'I have seen Krishna, the foremost of the Andhakas and the Vrishnis, arrived there, and Chekitana, as also Satyaki, otherwise called Yuyudhana. And those two mighty car-warriors, proud of their strength and famed over all the world, have joined the Pandavas, each with a separate Akshauhini of troops. And Drupada, the king of the Panchalas, surrounded by his ten heroic sons--Satyajit and others--headed by Dhrishtadyumna, and well-protected by Sikhandin, and having furnished his soldiers with every necessary thing, hath come there with a full Akshauhini, desirous of honouring Yudhishthira. And that lord of earth, Virata, with his two sons Sankha and Uttara, as also with those heroes Suryadatta and others--headed by Madiraksha and surrounded by one Akshauhini of troops, hath thus accompanied by brothers and sons, joined the son of Pritha. And the son of Jarasandha, the king of Magadha, and Dhrishtaketu, the king of the Chedis, have separately come there, each accompanied by an Akshauhini of troops. And the five brothers of Kekaya, all having purple flags, have joined the Pandavas, surrounded by an Akshauhini of troops. Then numbering to this extent, have I seen assembled there, and these, on behalf of the Pandavas, will encounter the Dhartarashtra host. That great car-warrior, Dhrishtadyumna, who is acquainted with human, celestial, Gandharva and Asura arrays of battle, leadeth that host. O king, Bhishma, the son of Santanu, has been assigned to Sikhandin as his share; and Virata with all his Matsya warriors will support Sikhandin. The mighty king of the Madras hath been assigned to the eldest son of Pandu as his share, though some are of opinion that those two are not well-matched. Duryodhana with his sons and his ninety-nine brothers, as also the rulers of the east and the south, have been assigned to Bhimasena as his share. Karna, the son of Vikartana, and Jayadratha the king of the Sindhus, have been assigned to Arjuna as his share. And those heroes also on the earth who are incapable of being withstood and who are proud of their might, have been accepted by Arjuna as his share. And those mighty bowmen, the five royal brothers of Kekaya, will put forth their strength in battle, accepting the Kekaya warriors (on Dhritarashtra's side) as antagonists. And in their share are included the Malavas also, and the Salwakas, as also, the two famous warriors of the Trigarta host who have sworn to conquer or die. And all the sons of Duryodhana and Dussasana, as also king Vrihadvala, have been assigned to Subhadra's son as his share. And those great bowmen, the sons of Draupadi, having cars furnished with gold-embroidered banners, all headed by Dhrishtadyumna, will, O Bharata, advance against Drona. And Chekitana on his car desireth to encounter Somadatta in single combat with him, while Satyaki is anxious to battle against the Bhoja chief, Kritavarman. And the heroic son of Madri, Sahadeva, who setteth up terrible roars in battle, hath intended to take as his share thy brother-in-law, the son of Suvala. And Nakula also, the son of Madravati, hath intended to take as his share the deceitful Uluka and the tribes of the Saraswatas. As for all the other kings of the earth, O Monarch, who will go to battle, the sons of Pandu have, by naming them, distributed them in their own respective shares. Thus hath the Pandava host been distributed into divisions. Do thou now, without delay, with thy sons, act as thou thinkest best.'

"Dhritarashtra said, 'Alas, all my foolish sons, addicted to deceitful dice, are already dead when it is the mighty Bhima with whom they desire to encounter in the field of battle. All the kings of the earth too, consecrated by Death himself for sacrifice, will rush to the Gandiva, like so many moths into fire. Methinks my host is already put to flight by those illustrious warriors formerly injured by me. Who, indeed, shall follow to battle my warriors, whose ranks will be broken by the sons of Pandu in the encounter? All of them are mighty car-warriors, possessed of great bravery, of famous achievements, endued with great prowess, equal unto the fiery sun in energy, and all victorious in battle. Those that have Yudhishthira for their leader, the slayer of Madhu for their protector, the heroic Savyasachin and Vrikodara for their warriors, and Nakula, and Sahadeva, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, and Satyaki, and Drupada, and Dhrishtaketu with his son, and Uttamaujas, and the unconquerable Yudhamanyu of the Panchalas, and Sikhandin, and Kshatradeva, and Uttara, the son of Virata, and Kasayas, the Chedis, the Matsyas, the Srinjayas, Vabhru the son of Virata, the Panchalas, and the Prabhadrakas, for fighting for them, those, indeed, from whom Indra himself cannot, if they are unwilling, snatch this earth,--those heroes, cool and steady, in fight, who can split the very mountains--alas, it is with them that are endued with every virtue and possessed of superhuman prowess that this wicked son of mine, O Sanjaya, desireth to fight, disregarding me even though I am crying myself hoarse!'

"Duryodhana said, 'Both the Pandavas and ourselves are of the same race; both they and we tread upon the same earth, why dost thou think that victory will declare itself for only the Pandavas? Bhishma, Drona, Kripa, the unconquerable Karna, Jayadratha, Somadatta, and Aswatthaman-all mighty bowmen and endued with great energy,--are incapable of being vanquished by Indra himself united with the celestials. What sayst thou then, O father of the Pandavas? Ali these noble and heroic kings of the earth, bearing weapons, O father, are quite capable, for my sake, of withstanding the Pandavas, while the latter are not capable of even gazing at my troops. I am powerful enough to encounter in battle the Pandavas with their sons. O Bharata, all those rulers of the earth, who are anxious for my welfare, will certainly seize all the Pandavas like a herd of young deer by means of net. I tell thee, in consequence of our crowds of cars and snares of arrows, the Panchalas and the Pandavas will all be routed.'

"Dhritarashtra said, 'O Sanjaya, this my son speaketh like a mad man, for he is incapable of vanquishing in battle Yudhishthira the just. This Bhishma truly knoweth the might of the famous, powerful, virtuous, and high-souled Pandavas and their sons, for he doth not wish a battle with those illustrious ones. But tell me again O Sanjaya, of their movements. Tell me, who are inciting those illustrious and mighty bowmen endued with great activity, like priests enkindling (Homa) fires with libations of clarified butter?'

"Sanjaya said, 'O Bharata, Dhrishtadyumna is always urging the Pandavas to war, saying, 'Fight ye, best among the Bharatas. Do not entertain the least fear. All those rulers of the earth, who, courted by Dhritarashtra's son, will become in that fierce encounter target of showers of weapons,--indeed, I alone will encounter all those angry kings assembled together with their relatives, like a whale seizing little fishes from the water. Bhishma and Drona and Kripa and Karna and Drona's son and Salya and Suyodhana,--them all I withstand, like the bank resisting the swelling sea.' Unto him saying thus, the virtuous king Yudhishthira said, 'The Panchalas and the Pandavas wholly depend upon thy prowess and steadiness. Rescue us safely from the war. I know, O mighty-armed one, that thou art firm in the duties of the Kshatriya order. Thou art, indeed, quite competent to smite alone the Kauravas. When the latter, eager for fight, will stand before us, what thou, O repressor of foes, wilt arrange, will certainly be for our good. Even this is the opinion of those acquainted with the scriptures, that the hero, who, displaying his prowess, relieth those that after the rout run away from the battle-field, seeking for protection, is to be bought with a thousand. Thou, O bull among men, art brave, mighty, and powerful. Without doubt, thou art that deliverer of those that are over-powered with fear on the field of battle.' And when the righteous Yudhishthira the son of Kunti said this, Dhrishtadyumna fearlessly addressed me in these words, 'Go thou, O Suta, without delay, and say unto all those that have come to fight for Duryodhana, say unto the Kurus of the Pratipa dynasty with the Vahlikas, the son of Saradwata and Karna and Drona, and Drona's son, and Jayadratha, and Dussasana, and Vikarna and king Duryodhana, and Bhishma,--Do not suffer yourselves to be slain by Arjuna, who is protected by the celestials. Before that happens, let some good man approach Yudhishthira and entreat that son of Pandu, that best of men, to accept the kingdom (surrendered by them) without delay. There is no warrior on the earth like unto Savyasachin, son of Pandu, of prowess incapable of being baffled. The celestial car of the holder of Gandiva is protected by the very gods. He is incapable of being vanquished by human beings. Do not, therefore, bend your mind to war!'"

Section 58

"Dhritarashtra said, Yudhishthira the son of Pandu is endued with Kshatriya energy and leadeth the Brahmacharya mode of life from his very youth. Alas, with him these foolish sons of mine desire to fight, disregarding me that am thus bewailing. I ask thee, O Duryodhana, O foremost of the Bharata race, desist from hostility. O chastiser of foes, under any circumstances, war is never applauded. Half the earth is quite enough for the maintenance of thyself and all thy followers. Give back unto the sons of Pandu, O chastiser of foes, their proper share. All the Kauravas deem just this to be consistent with justice, that thou shouldst make peace with the high-souled sons of Pandu. Reflect thus, O son, and thou wilt find that this thy army is for thy own death. Thou understandest not this from thy own folly. I myself do not desire war, nor Vahlika, nor Bhishma, nor Drona, nor Aswatthaman, nor Sanjaya, nor Somadatta, nor Salya, nor Kripa, nor Satyavrata, nor Purumitra, nor Bhurisravas,--in fact, none of these desireth war. Indeed, those warriors upon whom the Kauravas, when afflicted by the foe, will have to rely, do not approve of the war. O child, let that be acceptable to thee. Alas, thou dost not seek it of thy own will, but it is Karna and the evil-minded Dussasana and Sakuni, the son of Suvala, that are leading thee to it.'

"Duryodhana said, 'I challenge the Pandavas to battle, without depending upon thyself, Drona, or Aswatthaman, or Sanjaya, or Vikarna, or Kamvoja, or Kripa, or Vahlika, or Satyavrata, or Purumitra, or Bhurisravas, or others of thy party. But, O bull among men, only myself and Karna, O sire, are prepared to celebrate the sacrifice of battle with all the necessary rites, making Yudhishthira the victim. In that sacrifice, my car will be the altar; my sword will be the smaller ladle, my mace, the large one, for pouring libations; my coat of mail will be assembly of spectators; my four steeds will be the officiating priests; my arrows will be the blades of Kusa grass; and fame will be the clarified butter. O king, performing, in honour of Yama, such a sacrifice in battle, the ingredients of which will all be furnished by ourselves, we will return victoriously covered with glory, after having slain our foes. Three of us, O sire, viz., myself and Karna and my brother Dussasana,--will slay the Pandavas in battle. Either I, slaying the Pandavas, will sway this Earth, or the sons of Pandu, having slain me, will enjoy this Earth. O king, O thou of unfading glory, I would sacrifice my life, kingdom, wealth, everything, but would not be able to live side by side with the Pandavas. O venerable one, I will not surrender to the Pandavas even that much of land which may be covered by the sharp point of a needle.'

"Dhritarashtra said, 'I now abandon Duryodhana for ever. 'A nevertheless grieve for you all, ye kings, that will follow this fool who is about to proceed to Yama's abode. Like tigers among a herd of deer, those foremost of smiters-the sons of Pandu,--will smite down your principal leaders assembled for battle. Methinks, the Bharata host, like a helpless woman, will be afflicted and crushed and hurled to a distance by Yuyudhana of long arms. Adding to the strength of Yudhishthira's army, which without him was already sufficient, Sini's son will take up his stand on the field of battle and scatter his arrows like seeds on a cultivated field. And Bhimasena will take up his position in the very van of the combatants, and all his soldiers will fearlessly stand in his rear, as behind a rampart. Indeed, when thou, O Duryodhana, wilt behold elephants, huge as hills, prostrated on the ground with their tusks disabled, their temples crushed and bodies dyed with gore,--in fact, when thou wilt see them lying on the field of battle like riven hills, then, afraid of a clash with him, thou wilt remember these my words. Beholding thy host consisting of cars, steeds, and elephants, consumed by Bhimasena, and presenting the spectacle of a wide-spread conflagration's track, thou wilt remember these my words. If ye do not make peace with the Pandavas, overwhelming calamity will be yours. Slain by Bhimasena with his mace, ye will rest in peace. Indeed, when thou wilt see the Kuru host levelled to the ground by Bhima, like a large forest torn up by the roots, then wilt thou remember these my words.'

"Vaisampayana continued, 'Having said this unto all those rulers of the earth, the king addressing Sanjaya again, asked him as follows.'"

Section 59

Dhritarashtra said, 'Tell me, O thou of great wisdom, what high-souled Vasudeva and Dhananjaya said. I am anxious to hear from thee all about this.'

"Sanjaya said, 'Listen, O king, as I tell thee the state in which I found Krishna and Dhananjaya. I will also, O Bharata, tell thee what those heroes said; O king, with looks bent down and hands joined together, and with senses well restrained, I entered the inner apartments for conferring with those gods among men. Neither Abhimanyu nor the Twins can repair to that place where are the two Krishnas and Draupadi and lady Satyabhama. There I beheld those chastisers of foes, exhilarated with Bassia wine, their bodies adorned with garlands of flowers. Attired in excellent robes and adorned with celestial ornaments, they sat on a golden dais, decked with numerous gems, and covered over with carpets of diverse texture and hue. And I beheld Kesava's feet resting upon Arjuna's lap while those of the high-souled Arjuna rested upon the laps of Krishna and Satyabhama. Partha then pointed out to me (for a seat) a foot-stool made of gold. Touching it with my hand, I seated myself down on the ground. And when he withdraw his feet from the foot-stool, I beheld auspicious marks on both his soles. Those consisted of two longitudinal lines running from heels to fore-toe, O sire, endued with black complexions, of high statures, and erect like Sala trunks, beholding those youthful heroes, both seated on the same seat, a great fear seized me. They seemed to me to be Indra and Vishnu seated together, though Duryodhana of dull sense knoweth it no consequence of his reliance on Drona and Bhishma and on the loud vaunts of Karna. That very moment, I was convinced that the wishes of Yudhishthira the just, who had those two for obeying his orders, were certain to succeed. Being hospitably entertained with food and drink, and honoured with other courtesies, I conveyed to them thy message, placing my joined hands on my head. Then Partha, removing Kesava's auspicious foot from his lap, with his hand scarred by the flappings of the bow-string, urged him to speak. Sitting up erect like Indra's banner, adorned with every ornament, and resembling Indra himself in energy, Krishna then addressed me. And the words which that best of speakers said were sweet, charming and mild, though awful and alarming to the son of Dhritarashtra. Indeed, the words uttered by Krishna, who alone is fit to speak, were of correct emphasis and accent, and pregnant with meaning, though heart-rending in the end. And Vasudeva said, 'O Sanjaya, say thou these words unto the wise Dhritarashtra and in the hearing of that foremost of the Kurus, Bhishma, and also of Drona, having first saluted at our request, O Suta, all the aged ones and hawing enquired after the welfare of the younger ones, 'Do ye celebrate diverse sacrifices, making presents unto the Brahmanas, and rejoice with your sons and wives, for a great danger threatens ye? Do ye give away wealth unto deserving persons, beget desirable sons, and do agreeable offices to those that are dear to thee, for king Yudhishthira is eager for victory?' While I was at a distance, Krishna with tears addressing me said, 'That debt, accumulating with time, hath not yet been paid off by me. Ye have provoked hostilities with that Savyasachin, who hath for his bow the invincible Gandiva, of fiery energy, and who hath me for his helpmate. Who, even if he were Purandara himself, would challenge Partha having me for his help-mate, unless, of course, his span of life were full? He that is capable of vanquishing Arjuna in battle is, indeed, able to uphold the Earth with his two arms, to consume all created things in anger and hurl the celestials from Heaven. Among the celestials, Asuras, and men, among Yakshas, Gandharvas, and Nagas, I do not find the person that can encounter Arjuna in battle. That wonderful story which is heard of an encounter in the city of Virata between a single person on one side and innumerable warriors on the other, is sufficient proof of this. That ye all fled in all directions being routed in the city of Virata by that son of Pandu singly, is sufficient proof of this. Might, prowess, energy, speed, lightness of hand, indefatiguableness, and patience are not to be found in any one else save Partha.' Thus spoke Hrishikesa cheering up Partha by his words and roaring like rain-charged clouds in the firmament. Having heard these words of Kesava, the diadem-decked Arjuna, of white steeds, also spoke to the same effect.'"

Section 60

"Vaisampayana said, 'Having heard these words of Sanjaya, the monarch endued with the eye of wisdom, took that speech into his consideration as regards its merits and demerits. And having counted in detail the merits and demerits as far as he could, and having exactly ascertained the strength and weakness of both parties, the learned and intelligent king, ever desirous of victory to his sons, then began to compare the powers of both sides. And having at last ascertained that the Pandavas were endued with strength and energy both human and divine, and that the Kurus were much weaker

Dhritarashtra said unto Duryodhana, 'This anxiety, O Duryodhana, always filleth me. Indeed, it doth not leave me. Truly, it seemeth that I behold it with my eye. This conviction is not a matter of inference. All created beings show great affection for their offsprings, and do, to the best of their power, what is agreeable and beneficial to them. This is generally to be seen also in the case of benefactors. They that are good always desire to return the good done to them and to do what is highly agreeable to their benefactors. Remembering what was done to him to Khandava, Agni will, no doubt, reader aid to Arjuna in this terrible encounter between the Kurus and the Pandavas. And from parental affection, Dharma. and other celestials duly invoked, will come together to the aid of the Pandavas. I think that to save them from Bhishma and Drona and Kripa, the celestials will be filled with wrath, resembling the thunderbolt in its effects. Endued with energy and well-versed in the use of weapons, those tigers among men, the sons of Pritha, when united with the celestials, will be incapable of being even gazed upon by human warriors, He who hath the irresistible, excellent and celestial Gandiva for his bow, he who hath a couple of celestial quivers obtained from Varuna,--large, full of shafts, and inexhaustible, he on whose banner, that is unobstructed like smoke in its action, is stationed the monkey-image of celestial origin, whose car is unequalled on the earth girt by the four seas, and the rattle of which as heard by men is like the roar of the clouds, and which like the rolling of the thunder frightens the foe; he whom the whole world regards as superhuman in energy; he whom all the kings of the earth know to be the vanquisher of the very gods in battle; he that taketh up five hundred arrows at a time and in the twinkling of the eye, shooteth them, unseen by other, to a great distance; that son of Pritha and tiger among car-warriors and chastiser of foes, whom Bhishma and Drona and Kripa and Drona's son and Salya, the king of the Madras, and in fact, all impartial persons, regard as incapable of being vanquished by even earthly kings of superhuman prowess, when ready for fight who shooteth at one stretch full five hundred arrows, and who is equal unto Kartavirya in strength of arms; that great bowman, Arjuna, equal unto Indra or Upendra in prowess,--I behold that great warrior committing a great havoc in this terrible battle. O Bharata, reflecting day and night on this, I am unhappy and sleepless, through anxiety for the welfare of the Kurus. A terrible destruction is about to overtake the Kurus, if there is nothing but Peace for ending this quarrel. I am for peace with the Parthas and not for war. O child, I always deem the Pandavas mightier than the Kurus.'"

Section 61

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of his father, the passionate son of Dhritarashtra inflamed with great wrath, again said these words, of envy, of 'Thou thinkest the Parthas having the celestials for their allies, are incapable of being vanquished. Let this thy fear, O best of kings, be dispelled. The gods attained to their divinity for absence of desire, covetousness, and of enmity, as also for their indifference to all worldly affairs. Formerly, Dwaipayana-Vyasa and Narada of great ascetic austerities, and Rama, the son of Jamadagni, told us this. The gods never like human beings engage in work, O bull of the Bharata race, from desire, or wrath, or covetousness, or envy. Indeed, if Agni, or Vayu, or Dharma, or Indra, or the Aswins had ever engaged themselves in works from worldly desire, then the sons of Pritha could never have fallen into distress. Do not, therefore, by any means, indulge in such anxiety, because the gods, O Bharata, always set their eyes on affairs worthy of themselves. If, however, envy or lust become noticeable in the gods in consequence of their yielding to desire, then, according to what has been ordained by the gods themselves, such envy or Just can never prevail. Charmed by me, Agni will be instantly extinguished, even if he blazes up all around for consuming all creatures. The energy with which the gods are endued is, indeed, great, but know, O Bharata, that mine is greater than that of the gods. If the Earth herself cleaves in twain, or mountain crests split, I can re-unite them, O king, by my incantations before the eyes of all. If for the destruction of this universe of animate and inanimate, mobile and immobile creatures, there happeneth a terrific tempest or stony shower of loud roar, I can always, from compassion for created beings, stop it before the eyes of all. When the waters are solidified by me, even cars and infantry can move over them. It is I who set agoing all the affairs of both gods and Asuras. Unto whatever countries I go with my Akshauhinis on any mission, my steeds move whithersoever I desire. Within my dominions there are no fearful snakes, and protected by my incantations, creatures within my territories are never injured by others that are frightful. The very clouds, O king, pour, as regards those dwelling in my dominions, showers as much as they desire and when they desire. All my subjects, again, are devoted to religion and are never subject to calamities of season. The Aswins, Vayu, Agni, Indra with the Maruts, and Dharma will not venture to protect my foes. If these had been able to protect by their might my adversaries, never would the sons of Pritha have fallen into such distress for three and ten years. I tell thee truly that neither gods, nor Gandharvas nor Asuras nor Rakshasas are capable of saving him who hath incurred my displeasure; I have never before been baffled as regards the reward to punishment that I intended to bestow or inflict on friend or foe. If ever, O repressor of foes, I said this is to be,--that hath always been. People, therefore, have always known me as a speaker of truth. All persons can bear witness to my greatness, the fame of which hath spread all around. I mention this, O king, for thy information and not from pride. Never had I, O king, praised myself before, for to praise one's own self is mean. Thou wilt hear of defeat of the Pandavas and the Matsyas, the Panchalas and the Kekayas, of Satyaki and Vasudeva, at my hands. Indeed, as rivers, on entering the ocean, are entirely lost in it, so the Pandavas with all their followers, on approaching me, will all be annihilated. My intelligence is superior, my energy is superior, my prowess is superior, my knowledge is superior, my resources are superior by far to those of the Pandavas. Whatever knowledge of weapons is in the Grandsire, in Drona, and Kripa, and Salya, and Shalya, exist in me as well.

'Having said these words, O Bharata, Duryodhana, that repressor of foes, again asked Sanjaya, in order to ascertain the proceedings of Yudhishthira bent upon war.'"

Section 62

"Vaisampayana said, 'Without much minding Dhritarashtra, the son of Vichitravirya who was about to ask of Partha, Karna said unto Dhritarashtra's son these words, cheering up the spirit of the assembled Kurus, 'Coming to know of the false pretence under which I obtained the Brahma weapon of old from Rama, the latter told me,--When thy hour will come thy memory will fail thee in respect of this weapon. Even for so great an offence I was cursed so lightly by that great Rishi, my preceptor. That great Rishi of fierce energy is capable of consuming even the entire Earth with her seas. By attention and personal bravery, I appeased his heart. I have that weapon with me still, and my period is not yet run. I am, therefore, fully competent (to win victory) Let the responsibility be mine. Having obtained the favour of that Rishi, I will slay within the twinkling of an eye the Panchalas, the Karushas, the Matsyas, and the sons of Pritha with their sons and grandsons, and bestow on thee numerous regions won by my weapons. Let the Grandsire and Drona and all the kings stay with thee. I will slay the sons of Pritha, marching forth with the chief warriors of my army. Let that task be mine.' Unto him speaking thus, Bhishma said, 'What sayest thou, O Karna? Thy intellect is clouded at the approach of thy hour. Knowest thou not, O Karna, that when the chief is slain, the sons of Dhritarashtra will all be slain? Having heard of the feat achieved by Dhananjaya, with Krishna only as his ally, at the burning of the Khandava forest, it behoveth thee with thy friends and relatives to restrain thy mind. The shaft that the illustrious and adorable chief of the celestials, the great Indra, gave thee, thou wilt see, will be broken and reduced to ashes when struck by Kesava with his discus. That other shaft of serpentine mouth that shineth (in thy quiver) and is respectfully worshipped by thee with flowery garlands, will, O Karna, when struck by the son of Pandu with his shafts, perish with thee. O Karna, the slayer of Vana and Bhumi's son (Naraka), Vasudeva himself, who hath, in the thickest of battle, slain foes equal and even superior to thee, protecteth the diadem-decked Arjuna'.

"Karna said, 'Without doubt, the chief of the Vrishnis is even so. Further, I admit, that that high-souled one is even more than that. Let, however, the Grandsire listen to the effect of the bit of harsh speech that he hath uttered. I lay down my weapons. The Grandsire will henceforth behold me in court only and not in battle. After thou hast become quiet, the rulers of the earth will behold my prowess in this world.'

"Vaisampayana continued, 'Having said this, that great bowman (Karna), leaving the court went to his own abode. Bhishma, however, O king, addressing Duryodhana in the midst of the Kurus, and laughing aloud, said, 'How truly doth the Suta's son keep his promise. Why having repeatedly given his pledge, saying,--The kings of Avanti and Kalinga, Jayadratha, and

Chediddhaja and Valhika standing as spectators, I will slay hostile warriors by thousands and tens of thousands,--how will he discharge that obligation? Having distributed his divisions in counter-array and scattering heads by thousands, behold the havoc committed by Bhimasena. Indeed, that moment, when, representing himself as a Brahmana unto the holy and blameless Rama, Vikartana's son obtained that weapon, that vile wretch lost both his virtue and asceticism.' O king of kings, when Bhishma said this after Karna had gone away giving up his weapons, Duryodhana, that foolish son of Vichitravirya's son, addressed Santanu's son in these words.'"

Section 63

"Duryodhana said, 'The son of Pritha are all as other men, and are, in fact, of earthly birth as other men. Why then dost thou think that they are sure to win victory? Both ourselves and they are equal in energy, in prowess, in age, in intelligence, in knowledge of the scriptures, in weapons, in the art of war, in lightness of hand, and in skill. All of us are of the of same species, all being men by birth. How then, O grandsire, dost thou know that victory will be theirs? I do not seek the accomplishment of my aims by relying upon thee, or Drona, or Kripa or Valhika, or upon the other kings. Myself, and Karna, the son of Vikartana, and my brother Dussasana, will slay in battle the five sons of Pandu by sharpened arrows. Then shall we, O king, gratify Brahmanas by performing great sacrifices of diverse kinds, with abundant Dakshinas, and by gifts of kine and horses and wealth. When my troops will drag by the aid of their mighty arms the Pandavas in battle, like hunters dragging a herd of deer by a net, or whirlpools drawing a crewless boat, then the sons of Pandu, beholding us their foe, supported by crowds and cars and elephants, will give up their pride, and not they alone but Kesava also.' Hearing this, Vidura said, 'Venerable persons of infallible knowledge say that in this world self-restraint is highly beneficial. In the case of Brahmana especially, it is his duty. He whose self-restraint followeth charity, asceticism, knowledge, and study of the Vedas, always winneth success, forgiveness, and the fruit of his gifts. Self-restraint enhanceth energy, and is an excellent and holy attribute. Freed from sin and his energy increased by Self-restraint, one acquireth even Brahma through it. People are always afraid of those that are without self-restraint, as if the latter were very Rakshasas. And it is for keeping these under check that the self-Existent created the Kshatriyas. It hath been said that Self-restraint is an excellent vow for all the four modes of life. I regard those attributes as its indications which woe their origin to self-restraint, Those indications are forgiveness, firmness of mind, abstention from injury, an equal regard for all things, truthfulness of speech, simplicity, control over the senses, patience, gentleness of speech, modesty, steadiness, liberality, mildness, contentment, and faith, he that hath self-restraint casteth off Just, avarice, pride, wrath, sleep, boastfulness, self-esteem, malice, and sorrow. Purity and absence of crookedness and fraud, are the distinctive marks of a man of self-restraint. He that is not covetous, that is satisfied with a little, that regardeth not objects provoking lust, and that is as grave as the ocean, is known as a man of self-restraint. He that is well-behaved, of good disposition and contented soul, that knoweth his own self is possessed of wisdom, winneth great regard here and attaineth to a blissful state hereafter. Possessed of mature wisdom, he that hath no fear of other creatures and whom other creatures fear not, is said to be the foremost of men. Seeking the good of all, he is a universal friend, and no one is made unhappy by him. Endued with gravity, like that of the ocean and enjoying contentment in consequence of his wisdom, such a man is always calm and cheerful. Regulating their conduct according to the acts practised by the righteous olden times and before their eyes, they that are self-restrained, being devoted to peace, rejoice in this world. Or, abandoning Action, because contented in consequence of Knowledge, such a person, with his senses under control moveth quickly in this world, waiting for the inevitable hour and absorption into Brahma. And as the track of feathery creatures in the sky is incapable of being perceived, so the path of the sage enjoying contentment in consequence of Knowledge is not visible. Abandoning, the world he that betaketh himself, in pursuit of emancipation, to the Sannyasa mode of life, hath bright and eternal regions assigned to him in heaven.'"

Section 64

"Vidura said, 'We have heard, O sire, from old men, that once on a time a fowler spread his net on the ground for catching feathery denizens of the air. And in that net were ensnared at the same time two birds that lived together. And taking the net up, the two winged creatures soared together into the air. And seeing them soar into the sky, the fowler, without giving way to despair, began to follow them in the direction they flew, Just then, an ascetic living in a hermitage (close by), who had finished his morning prayers, saw the fowler running in that manner hoping still to secure the feathery creatures. And seeing that tenant of the earth quickly pursuing those tenants of the air, the ascetic, O Kaurava, addressed him in this Sloka,--O fowler, it appears very strange and wonderful to me that thou, that art a treader of the earth, pursuest yet a couple of creatures that are tenants of the air. The fowler said, 'These two, united together, are taking away my snare. There, however, where they will quarrel they will come under my control.'

"Vidura continued, 'The two birds, doomed to death, soon after quarrelled. And when the foolish pair quarrelled, they both fell on the earth. And when, ensnared in the meshes of death, they began to contend angrily against each other, the fowler approached unperceived and sized them both. Even thus those kinsmen who fall out with one another for the sake of wealth fall into the hands of the enemy like the birds I have cited, in consequence of their quarrel. Eating together, talking together,--these are the duties of kinsmen, and not contention under any circumstances. Those kinsmen, that with loving hearts wait on the old, become unconquerable like a forest guarded by lions. While those, O bull of the Bharata race, that having won enormous riches nevertheless, behave like mean-minded men, always contribute to the prosperity of their foes. Kinsmen, O Dhritarashtra, O bull of the Bharata race, are like charred brands, which blaze up when united but only smoke when disunited. I will now tell thee something else that I saw on a mountain-breast. Having listened to that also, do, O Kaurava, what is for thy best. Once on a time we repaired to the northern mountain, accompanied by some hunters and a number of Brahmanas, fond of discoursing on charms and medicinal plants. That northern mountain, Gandhamadana, looked like a grove. As its breast was overgrown on all sides with trees and diverse kinds of luminous medicinal herbs, it was inhabited by Siddhas and Gandharvas. And there we all saw a quantity of honey, of a bright yellow colour and of the measure of a jar, placed on an inaccessible precipice of the mountain. That honey, which was Kuvera's favourite drink, was guarded by snakes of virulent poison. And it was such that a mortal, drinking of it would win immortality, a sightless man obtain sight, and an old man would become a youth. It was that those Brahmanas conversant with sorcery spoke about that honey. And the hunters' seeing that honey, desired, O king, to obtain it. And they all perished in that inaccessible mountain-cave abounding with snakes. In the same way, this thy son desireth to enjoy the whole earth without a rival. He beholdeth the honey, but seeth not, from folly, the terrible fall. It is true, Duryodhana desireth an encounter in battle with Savyasachin, but I do not see that energy or prowess in him which may carry him safe through it. On a single car Arjuna conquered the whole earth. At the head of their hosts Bhishma and Drona and others were frightened by Arjuna and utterly routed at the city of Virata. Remember what took place on that occasion. He forgiveth still, looking up to thy face and waiting to know what thou wouldst do. Drupada, and the king of Matsyas, and Dhananjaya, when angry, will, like flames of fire urged by the wind, leave no remnant (of thy army). O Dhritarashtra, take king Yudhishthira on thy lap since both parties can, under no circumstances, have victory when thy will be engaged in battle.'"

Section 65

"Dhritarashtra said, 'Consider, O Duryodhana, O dear son, what I tell thee. Like an ignorant traveller thou thinkest, the wrong path to be the right one, since thou art desirous of robbing the energy of the five sons of Pandu, who are even as the five elements of the universe in their subtle form upholding all mobile and immobile things. Without the certain sacrifice of thy life thou art unable to vanquish Yudhishthira, the son of Kunti, who is the foremost of all virtuous persons in this world. Alas, like a tree defying the mighty tempest, thou chafest at Bhimasena who hath not his peer (among men) in might and who is equal unto Yama himself in battle. What man of sense would encounter in battle the wielder of Gandiva, who is the foremost of all wielders of weapons, as the Meru among mountains? What man is there whom Dhrishtadyumna, the prince of Panchala, cannot overthrow, shooting his arrows among the foes, like the chief of the celestials hurling his thunderbolt? That honoured warrior among the Andhakas and the Vrishnis, the irresistible Satyaki, ever engaged in the good of the Pandavas, will also slaughter thy host. What man of sense, again, would encounter the lotus-eyed Krishna, who, as regards the measure of his energy and power, surpasseth the three worlds? As regards Krishna, his wives, kinsmen, relatives, his own soul and the whole earth, put on one scale, weigheth with Dhananjaya on the other. That Vasudeva, upon whom Arjuna relieth, is irresistible, and that host where Kesava is, becometh irresistible everywhere. Listen, therefore, O child, to the counsels of those well-wishers of thine whose words are always for thy good. Accept thou thy aged grandsire, Bhishma, the son of Santanu, as thy guide. Listen thou to what I say, and what these well-wishers of the Kurus, Drona, and Kripa, and Vikarna, and king Vahlika say. These all are as I myself. It behoveth thee to regard them as much as thou regardest me, since, O Bharata, all these are conversant with morality and bear affection to thee as much as I myself do. The panic and rout, before thy eyes, at the city of Virata, of all thy troops with thy brothers, after surrender of the king,--indeed, that wonderful story that is heard of an encounter at that city between one and many, are sufficient proof (of the wisdom of what I say). When Arjuna singly achieves all that, what will not the Pandavas achieve when united together? Take them by the hands as thy brothers, and cherish them with a share of the kingdom.'"

Section 66

"Vaisampayana said, 'Having addressed Suyodhana thus, the highly blessed and wise Dhritarashtra again asked Sanjaya, saying, 'Tell me, O Sanjaya, what thou hast not yet said, viz., what Arjuna told thee after the conclusion of Vasudeva's speech, for great is my curiosity to hear it.'

"Sanjaya said, 'Having heard the words spoken by Vasudeva, the irresistible Dhananjaya, the son of Kunti, when the opportunity came, said these words in the hearing of Vasudeva. 'O Sanjaya, our grandsire, the son of Santanu, and Dhritarashtra, and Drona, and Kripa, and Karna, and king Vahlika, and Drona's son, and Somadatta, and Sakuni the son of Suvala; and Dussasana, and Sala, and Purumitra, and Vivingsati; Vikarna, and Chitrasena, and king Jayatsena, and Vinda and Anuvinda, the two chiefs of Avanti, and Bhurisravas, and king Bhagadatta, and king Jarasandha and other rulers of the earth, assembled there to fight for the good of the Kauravas, are all on the eve of death. They have been assembled by Dhritarashtra's son for being offered up as libations on the blazing Pandava-fire. In my name, Sanjaya, enquire after the welfare of those assembled kings according to their respective ranks, paying them proper regard at the same time. Thou shouldest also, O Sanjaya, say this, in the presence of all kings, unto Suyodhana-that foremost of all sinful men. Wrathful and wicked, of sinful soul and exceedingly covetous, do thou, O Sanjaya, see that that fool with his counsellors hears all that I say.' And with this preface, Pritha's son Dhananjaya, endued with great wisdom, and possessed of large eyes with red corners, glancing at Vasudeva, then spoke unto me these words pregnant with both virtue and profit, 'Thou hast already heard the measured words spoken by the high-souled chief of the Madhu's race. Say unto the assembled kings that those are also my words. And say this also for me, unto those kings,--Do ye together try to act in such a way that libations may not have to be poured into the arrowy fire of the great sacrifice of battle, in which the rattle of car-wheels will sound as mantras, and the rank-routing bow will act as the ladle. If, indeed, ye do not give up unto Yudhishthira, that slayer of foes, his own share in the kingdom asked back by him, I shall then, by means of my arrows, send all of you, with cavalry, infantry, and elephants, into the inauspicious regions of departed spirits.' Then bidding adieu unto Dhananjaya and Hari of four arms and bowing unto them both, I have with great speed come hither to convey those words of grave import to thee, O thou that art endued with effulgence equal that of the very gods.'

Section 67

"Vaisampayana said, 'When Duryodhana, the son of Dhritarashtra, showed little regard for the words spoken by Sanjaya, and when the rest remained silent, the assembled kings rose up and retired. And after all the kings of the earth had retired, king Dhritarashtra, who always followed the counsels of his son from affection, wishing success to the assembled kings, began to enquire in secret of Sanjaya about the resolve of his own party, and of the Pandavas who were hostile to him. And Dhritarashtra said, 'Tell me truly, O son of Gavalgana, in what consists the strength and weakness of our own host, Minutely acquainted as thou art with the affairs of the Pandavas, tell me in what lies their superiority and in what, their inferiority. Thou are fully conversant with the strength of both parties, Thou knowest all things, and art well-versed in all matters of virtue and profit. Asked by me, O Sanjaya, say which of the parties, when engaged in battle, will perish?'

"Sanjaya said, 'I will not say anything to thee in secret, O king, for then thou mayst entertain ill-feelings towards me. Bring thou hither, O Ajamida, thy father Vyasa of high vows and thy queen Gandhari. Conversant with morality, of keen perception, and capable of arriving at the truth, they will remove any ill-feelings thou mayst cherish against me. In their presence, O king, I will tell thee everything about the intensions of Kesava and Partha.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, Dhritarashtra caused both Gandhari and Vyasa to be brought there. And introduced by Vidura they entered the court without delay. And understanding the intentions of both Sanjaya and his son, Krishna-Dwaipayana endued with great wisdom said, 'Say, O Sanjaya, unto the enquiring Dhritarashtra everything that he desireth to know. Tell him truly all that thou knowest about Vasudeva and Arjuna.'"

Section 68

"Sanjaya said, 'Those adorable bowmen, Arjuna and Vasudeva, who are perfectly equal unto each other in respect of their godlike nature, have taken their births of their own will. O lord, the discus owned by Vasudeva, of abundant energy, occupieth a space full five cubits in diameter, is capable also of being hurled at the foe (in forms large or small) according to the will of the wielder himself, and it dependeth on illusion. Always conspicuous by its effulgence, it is invisible to the Kurus; and in ascertaining the strength or weakness of the Pandavas, that discus offers the best ground. Indeed, that scion of Madhu's race, endued with great might, vanquished with an effort and in seeming playfulness the formidable Naraka and Samvara and Kansa and (Sisupala) the chief of Chedis. Possessed of divinity and of soul superior to everything, that most exalted of male beings can, by his will alone, bring the earth, firmament, and heaven under his control. Thou askest me repeatedly, O king, about the Pandavas for knowing their strength and weakness. Listen now to all that in brief. If the whole universe be placed on one scale and Janardana on the other, even then Janardana will outweigh the entire universe. Janardana, at his pleasure, can reduce the universe to ashes, but the entire universe is incapable of reducing Janardana to ashes. Wherever there is truthfulness, wherever virtue, wherever modesty, wherever simplicity, even there is Govinda. And thither where Krishna is, success must be. That soul of all creatures, most exalted of male beings, Janardana, guideth, as if in sport, the entire earth, the firmament, and the heaven. Making the Pandavas the indirect means, and beguiling the whole world. Janardana wisheth to blast thy wicked sons that are all addicted to sin. Endued with divine attributes, Kesava, by the power of his soul causeth the wheel of Time, the wheel of the Universe, and the wheel of the Yuga, to revolve incessantly. And I tell thee truly that glorious Being is alone the Lord of Time, of Death, and of this Universe of mobile and immobile objects. That great ascetic Hari, though the Lord of the whole Universe, still betaketh himself to work, like a humble labourer that tilleth the fields. Indeed, Kesava beguileth all by the aid of His illusion. Those men, however, that have attained to Him are not deceived.'"

Section 69

"Dhritarashtra said, 'How hast thou, O Sanjaya, been able to know Madhava as the Supreme Lord of the universe? And how is it that I am unable to know Him as such? Tell me this, O Sanjaya.'

"Sanjaya said, 'Listen, O king! Thou hast no Knowledge, whereas my Knowledge hath suffered no diminution. He that is without Knowledge and is shrouded with the darkness of ignorance, knoweth not Kesava. Aided by my knowledge, O sire, I know the slayer of Madhu to be the union of the Gross, the subtle and the Cause; and that He is the Creator of all, but is Himself increate; and also that, endued with Divinity, it is He from whom everything springs and it is He unto whom all things return.'

"Dhritarashtra said, 'O son of Gavalgana, what is the nature of that Faith which thou hast in Janardana and in consequence of which thou knowest the slayer of Madhu to be the union of the Gross, the Subtle, and the Cause?'

"Sanjaya said, 'Blessed be thou, O king, I have no regard for the illusion (that is identified with worldly pleasures) and I never practise the useless virtues (of vows and work without reliance on Him and purity of Soul). Having obtained purity of Soul through Faith, I have known Janardana from the scriptures.

"Dhritarashtra said, 'O Duryodhana, seek thou the protection of Janardana, otherwise called Hrishikesa. O child, Sanjaya is one of our trustiest friends. Seek refuge with Kesava.'

"Duryodhana said, 'If the divine son of Devaki united in friendship with Arjuna, were to slay all mankind, I cannot, even then, resign myself to Kesava.'

"Dhritarashtra said, 'This evil-minded son of thine, O Gandhari, is resolved to sink in misery. Envious, wicked-souled, and vain, he setteth aside the words of all his superiors.'

"Gandhari said, 'Thou covetous wretch that disregardest the commands of the aged, abandoning thy father and myself and giving up prosperity and life, enhancing the joy of thy foes, and afflicting me with deep distress, thou wilt, O fool, remember thy father's words, when struck by Bhimasena, thou wilt bite the dust.'

"Vyasa said, 'Listen to me, O king! Thou, O Dhritarashtra, art the beloved of Krishna. When Sanjaya hath been thy envoy, he will verily lead thee to thy good. He knoweth Hrishikesa,--that ancient and exalted One. If thou listenest to him with attention, he will certainly save thee from the great danger that hangs upon thee. O son of Vichitravirya, subject to wrath and joy, men are entangled in various snares. They that are not contented with their own possessions, deprived of sense as they are by avarice and desire, they repeatedly become subject to Death in consequence of their own acts, like blind men (falling into pits) when led by the blind. The path that is trod by the wise is the only one (that leadeth to Brahma). They that are superior, keeping that path of view, overcome death and reach the goal by it.'

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Sanjaya, of that path without terrors by which, obtaining Hrishikesa, salvation may be mine.'

"Sanjaya said, 'A man of uncontrolled mind can by no means know Janardana whose soul is under perfect command. The performance of sacrifices without controlling one's senses is even no means to that end. Renunciation of the objects of our excited senses is due to spiritual light; both spiritual light and abstention from injury arise doubtless from true wisdom. Therefore, O king, resolve to subdue thy senses with all possible vigour; let not thy intellect deviate from true knowledge; and restrain thy heart from worldly temptations that surround it. Learned Brahmanas describe this subjugation of the senses to be true wisdom; and this wisdom is the path by which learned men proceed to their goal. O king, Kesava is not obtainable by men who have not subdued their senses. He that hath subdued his senses, desireth spiritual knowledge, awakened by the knowledge of scriptures and the pleasure of Yaga-absorption.'

Section 70

"Dhritarashtra said, 'I request thee, O Sanjaya, to tell me again of the lotus-eyed Krishna; for, by being acquainted with the import of his names, I may, O son, obtain that most exalted of male beings.'

"Sanjaya said, 'The auspicious names (of Kesava) have been previously heard by me. Of those I will tell thee as many as I know. Kesava, however, is immeasurable, being above the power of speech to describe. He is called Vasudeva in consequence of his enveloping all creatures with the screen of illusion, or of his glorious splendour, or of his being the support and resting-place of the gods. He is called Vishnu because of his all-pervading nature. He is called Madava, O Bharata, because of his practising as a Muni, concentration of mind on truth and Yoga-absorption. He is called Madhusudana because of his having slain the Asura Madhu, and also because of his being the substance of the twenty-four objects of knowledge. Born of the Sattwata race, he is called Krishna because he uniteth in himself what are implied by the two words Krishi which signifieth 'what existeth' and na which signifieth 'eternal peace'. He is called Pundarikaksha from Pundarika implying his high and eternal abode, and Aksha implying 'indestructible'; and he is called Janardana because he striketh fear into the hearts of all wicked beings. He is called Sattwata, because the attribute of Sattwa is never dissociated from him and also because he is never dissociated from it; and he is called Vrishabhakshana from Vrishabha implying the 'Vedas' and ikshana implying 'eye', the union of the two signifying that the Vedas are his eyes, or the Vedas are the eyes through which he may be seen, That conqueror of hosts is called Aja, or unborn', because he hath not taken his birth from any being in the ordinary way. That Supreme Soul is called Damodara because unlike the gods his effulgence is increate and his own, and also because he hath self-control and great splendour. He is called Hrishikesa, from Hrishika meaning 'eternal happiness' and Isa meaning 'the six divine attributes', the union signifying one having joy, happiness, and divinity. He is called Mahavahu, because he upholdeth the earth and the sky with his two arms. He is called Adhakshaja, because he never falleth down or suffereth any deterioration, and is called Narayana from his being the refuge of all human beings. He is called Purusottama from Puru implying 'he that createth and preserveth' and so meaning 'he that destroyeth, the union signifying one that createth, preserveth, and destroyeth the universe'. He possesseth a knowledge of all things, and, therefore, is called Sarva, Krishna is always in Truth and Truth is always in him, and Govinda is Truth's Truth. Therefore, he is called Satya. He is called Vishnu because of his prowess, and Jishnu because of his success. He is called Ananta from his eternity, and Govinda from his knowledge of speech of every kind. He maketh the unreal appear as real and thereby beguileth all creatures. Possessed of such attributes, ever devoted to righteousness, and endued with divinity, the slayer of Madhu, that mighty-armed one incapable of decay, will come hither for preventing the slaughter of the Kurus.'"

Section 71

"Dhritarashtra said, 'O Sanjaya, I envy those gifted with sight, who will behold before them that Vasudeva whose body endued with great beauty shineth with effulgence, illuminating the cardinal and subsidiary points of the compass; who will give utterance to words that will be listened to with respect by the Bharatas,--words that are auspicious to the Srinjayas, acceptable, by those desirous of prosperity, faultless in every respect, and unacceptable by those that are doomed to death; who is full of high resolves, eternal, possessed of unrivalled heroism, who is the bull of the Yadavas and their leader, and who is the slayer and awe-inspirer of all foes, and who is the destroyer of the fame of every enemy? The assembled Kauravas will behold that high-souled and adorable One, that slayer of foes, that chief of the Vrishnis, uttering words full of kindness, and fascinating all of my party. I put myself in the hand of that Eternal one, that Rishi endued with knowledge of Self, that ocean of eloquence, that Being who is easily attainable by ascetics, that bird called Arishta furnished with beautiful wings, that destroyer of creatures, that refuge of the universe; that one of a thousand heads, that Creator and Destroyer of all things, that Ancient one, that one without beginning, middle, or end, that one of infinite achievements, that cause of the Prime seed, that unborn one, that Eternity's self, that highest of the high, that Creator of the three worlds, that Author of gods, Asuras, Nagas, and Rakshasas, that foremost of all learned persons and rulers of men, that younger brother of Indra.'"

*****

Bhagwat Yana Parva

Section 72

"Janamejaya said, 'When good Sanjaya (leaving the Pandava camp) went back to the Kurus, what did my grandsires, the sons of Pandu, then do? O foremost of Brahmanas, I desire to hear all this. Tell me this, therefore.'

"Vaisampayana said, 'After Sanjaya had gone, Yudhishthira the just, addressed Krishna of the Dasarha race--that chief of all the Sattwatas, saying, 'O thou that art devoted to friends, the time hath come for friends to show their friendship. I do not see any other persons besides thee that can save us in this season of distress. Relying on thee, O Madhava, we have fearlessly asked back our share from Duryodhana who is filled with immeasurable pride and from his counsellors. O chastiser of foes, thou protectest the Vrishnis in all their calamities, do thou now protect the Pandavas also from a great danger, for they deserve thy protection.'

"Divine Krishna said, 'Here am I O mighty-armed one. Tell me what thou desirest to say, for I will, O Bharata, accomplish whatever thou wilt tell me.'

"Yudhishthira said, 'Thou hast heard what the intention is of Dhritarashtra and his own. All that Sanjaya, O Krishna, said unto me hath certainly the assent of Dhritarashtra. Sanjaya is Dhritarashtra's soul, and spoke out his mind. An envoy speaketh according to his instructions, for if he speaketh otherwise he deserveth to be slain. Without looking equally on all that are his, moved by avarice and a sinful heart, Dhritarashtra seeketh to make peace with us without giving us back our kingdom. Indeed, at Dhritarashtra's command we spent twelve years in the woods and one additional year in concealment, well-believing, O lord, that Dhritarashtra would abide firmly by that pledge of ours. That we did not deviate from our promise is well-known to the Brahmanas who were with us. The covetous king Dhritarashtra, is now unwilling to observe Kshatriya virtues. Owing to affection for his son, he is listening to the counsels of wicked men. Abiding by counsels of Suyodhana, the king, O Janardana, actuated by avarice and seeking his own good, behaveth untruthfully towards us. What can be more sorrowful, O Janardana, than this, that I am unable to maintain my mother and my friends? Having the Kasis, the Panchalas, the Chedis, and the Matsyas, for my allies and with thee, O slayer of Madhu, for my protector, I prayed for only five villages, etc., Avishthala, Vrikasthala, Makandi, Varanavata, with any other, O Govinda, as the fifth;--Grant us, we said, five villages or towns, O sire, where we five may dwell in union, for we do not desire the destruction of the Bharatas.--The wicked-minded son of Dhritarashtra, however, regarding the lordship of the world to be; in him, doth not agree to even that. What can be more sorrowful than this? When a man born and brought up in a respectable family, covereth the possessions of others, that avarice of his destroyeth his intelligence; and intelligence being destroyed, shame is lost; and loss of shame leadeth to diminution of virtue; and loss of virtue bringeth on loss of prosperity, Destruction of prosperity, in its turn, ruineth a person, for poverty is a person's death. Kinsmen and friends and Brahmanas shun a poor man as birds avoid, O Krishna, a tree that beareth neither Rower nor fruits. Even this, O sire, is death to me that kinsmen shun me, as if I were a fallen one like the breath of life quitting 'a dead body. Samvara said that no condition of life could be more distressful than that in which one is always racked by the anxiety caused by the thought--I have no meat for today, what will become of me tomorrow?--It is said that wealth is the highest virtue, and everything depends on wealth. They that have wealth are said to live, whereas those that are without wealth are more dead than alive. They that by violence rob a man of his wealth not only kill the robbed but destroy also his virtue, profit and pleasure. Some men when overtaken by poverty choose death; others remove from cities to hamlets others retire into the wood; while others, again, become religious mendicants to destroy their lives. Some for the sake of wealth are driven to madness; others for wealth, live under Subjection to their foes; while many others, again, for the sake of wealth, betake themselves to the servitude of others. A man's poverty is even more distressful to him than death, for wealth is the sole cause or virtue and pleasure. The natural death of a person is not much regarded, for that is the eternal path of all creatures. Indeed, none among created beings can transgress it. O Krishna, a man who is poor from birth is not so much distressed as one, who, having once possessed great prosperity and having been brought up in luxury, is deprived of that prosperity. Having through his own fault fallen into distress, such a person blameth the very gods with Indra and his own self. Indeed, knowledge of even the entire scriptures faileth to mitigate his pains. Sometimes he getteth angry with his servants, and sometimes he cherisheth malice towards even his well-wishers. Subject to constant anger, he loseth his very senses, and his senses being clouded, be practiseth evil deeds. Through sinfulness such a person contributeth to a fusion of castes. A fusion of castes leadeth to hell and is the foremost of all sinful acts. If he is not awakened in time, he goeth, certainly, O Krishna, to hell., and, indeed, wisdom is the only thing that can awaken him, for if he obtaineth back the eye of wisdom, he is saved. When wisdom is regained, such a man turneth his attention to scriptures; and attention to scriptures aideth his virtue. Then shame becometh his best ornament. He that hath shame hath an aversion against sin, and his prosperity also increaseth; and he that hath prosperity truly becometh a man. He that is ever devoted to virtue, and hath his mind under control, and always acteth after deliberation, never inclineth towards unrighteousness and never engageth in any act that is sinful. He that is without shame and sense is neither man nor woman. He is incapable of earning religious merit, and is like a Sudra. He that hath shame gratifieth the gods, the Pitris, and even his own self, and by this he obtaineth emancipation, which indeed, is the highest aim of all righteous persons.'

'Thou hast, O slayer of Madhu, seen all this in me with thy own eyes. It is not unknown to thee, how, deprived of kingdom, we have lived these years. We cannot lawfully abandon that prosperity (which had been ours). Our first-efforts will be such that, O Madhava, both ourselves and the Kauravas, united in peace, will quietly enjoy our prosperity. Otherwise, we shall, after slaying the worst of the Kauravas, regain those provinces, although success through bloodshed by destruction of even despicable foes that are related to us so dearly is the worst of all fierce deeds, O Krishna. We have numerous kinsmen, and numerous also are the revered seniors that have taken this or that other side. The slaughter of these would be highly sinful. What good, therefore, can there be in battle? Alas, such sinful practices are the duties of the Kshatriya order! Ourselves have taken our births in that wretched order!

Whether those practices be sinful or virtuous, any other than the profession of arms would be censurable for us. A Sudra serveth; a Vaisya liveth by trade; the Brahmana have choosen the wooden bowl (for begging), while we are to live by slaughter! A Kshatriya, slayeth a Kshatriya; fishes live on fish; a dog preyeth upon a dog! Behold, O thou of the Dasarha race, how each of these followeth his peculiar virtue. O Krishna, Kali is ever present in battle-fields; lives are lost all around. It is true, force regulated by policy is invoked; yet success and defeat are independent of the will of the combatants. The lives also of creatures are independent of their own wishes, and neither weal nor woe can be one's when the time is not come for it, O best of the Yadu's race. Sometimes one man killeth many, sometimes many and united together kill one. A coward may slay a hero, and one unknown to fame may stay a hero of celebrity. Both parties cannot win success, nor both be defeated. The loss, however, on both sides may be equal. If one flieth away, loss of both life and fame is his. Under all circumstances, however, war is a sin. Who in striking another is not himself struck? As regard the person, however, who is struck, victory and defeat, O Hrishikesa, are the same. It is true that defeat is not much removed from death, but his loss also, O Krishna, is not less who winneth victory. He himself may not be killed, but his adversaries will kill at least some one that is dear to him, or some others and thus the man, O sire, deprived of strength and not seeing before him his sons and brothers, becometh indifferent, O Krishna, to life itself. Those that are quiet, modest, virtuous, and compassionate, are generally slain in battle, while they that are wicked escape. Even after slaying one's foes, repentance, O Janardana, possesseth the heart. He that surviveth among the foes giveth trouble, for the survivor, collecting a force, seeketh to destroy the surviving victor. In hopes of terminating the dispute, one often seeketh to exterminate the foe. Thus victory createth animosity, and he that is defeated liveth in sorrow. He that is peaceful, sleepeth in happiness, giving up all thoughts of victory and defeat, whereas he that hath provoked hostility always sleepeth in misery, with, indeed, an anxious heart, as if sleeping with a snake in the same room. He that exterminates seldom winneth fame. On the other hand, such a person reapeth eternal infamy in the estimation of all. Hostilities, waged over so long, cease not; for if there is even one alive in the enemy's family, narrators are never wanted to remind him of the past. Enmity, O Kesava, is never neutralised by enmity; on the other hand, it is fomented by enmity, like fire fed by clarified butter. Therefore, there can be no peace without the annihilation of one party, for flaws may always be detected of which advantage may be taken by one side or other. They that are engaged in watching for flaws have this vice. Confidence in one's own prowess troubleth the core of one's heart like an incurable disease. Without either renouncing that at once, or death, there can be no peace. It is true, O slayer of Madhu, that exterminating the foe by the very roots, may lead to good result in the shape of great prosperity, yet such an act is most cruel. The peace that may be brought about by our renouncing the kingdom is hardly different from death, which is implied by the loss of kingdom, in consequence of the design of the enemy and the utter ruin of ourselves. We do not wish to give u the kingdom, nor do we wish to see the extinction of our race. Under these circumstances, therefore, the peace that is obtained through eve humiliation is the best. When these that strive for peace by all means without of course wishing for war, find conciliation fail, war becomes in evitable, and then is the time for the display of prowess. Indeed, when conciliation fails, frightful results follow. The learned have noticed all this in a canine contest. First, there comes the wagging of tails, then the bark, then the bark in reply, then the circumambulation, then the showing of teeth, then repeated roars, and then at last the fight. In such a contest, O Krishna., the dog that is stronger, vanquishing his antagonist, taketh the latter's meat. The same is exactly the case with men. There is no difference whatever. They that are powerful should be indifferent to avoid disputes with the weak who always bow down. The father, the king, and he that is venerable in year, always deserve regard. Dhritarashtra, therefore, O Janardana, is worthy of our respect and worship. But, O Madhava, Dhritarashtra's affection for his son is great. Obedient to his son, he will reject our submission. What dost thou, O Krishna, think best at this juncture? How may we, O Madhava, preserve both our interest and virtue? Whom also, besides thee, O slayer of Madhu, and foremost of men, shall we consult in this difficult affair? What other friend have we, O Krishna, who like thee is so dear to us, who seeketh our welfare so, who is so conversant with the course of all actions, and who is so well-acquainted with truth?'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, Janardana replied unto

Yudhishthira the just, saying, 'I will go to the court of the Kurus for the sake of both of You. If without sacrificing your interests I can obtain peace, O king, an act of great religious merit will be mine, productive of great fruits. I shall then also save from the meshes of death the Kurus and the Srinjayas inflamed with wrath, the Pandavas and the Dhritarashtras, and, in fact, this entire earth.'

"Yudhishthira said, It is not my wish, O Krishna, that thou wilt go to the Kurus, for Suyodhana will never act according to thy words, even if thou advisest him well. All the Kshatriyas of the world, obedient to Duryodhana's command, are assembled there. I do not like that thou, O Krishna, shouldst proceed into their midst, If any mischief be done to thee, O Madhava, Jett alone happiness; nothing, not even divinity, nor even the sovereignty over all the gods will delight us.'

"The holy one said, 'I know, O monarch, the sinfulness of Dhritarashtra's son, but by going there we will escape the blame of all the kings of the earth. Like other animals before the lion, all the kings of the earth united together are not competent to stand still before me in battle when I am enraged. If, after all, they do me any injury, then I will consume all the Kurus. Even this is my intention. My going thither, O Partha, will not be fruitless, for if our object be not fulfilled, we shall at least escape all blame.'

"Yudhishthira said, 'Do, O Krishna, as it pleaseth thee. Blessed be thou, go then to the Kurus. I hope to behold thee return successful and prosperous. Going unto the Kurus, make thou, O Lord, such a peace that all the sons of Bharata may live together with cheerful hearts and contentedly. Thou art our brother and friend, dear to me as much as to Vibhatsu. Such hath been our intimacy with thee that we apprehend no neglect of our interest from thee. Go thou, there for our good. Thou knowest us, thou knowest our antagonists, thou knowest what our purposes are, and thou knowest also what to say. Thou wilt, O Krishna, say unto Suyodhana such words as are for our benefit. Whether peace is to be established by (apparent) sin or by any other means, O Kesava, speak such words as may prove beneficial to us.'

Section 73

"The holy one said, 'I have heard Sanjaya's words and now I have heard thine. I know all about his purposes as also of thyself. Thy heart inclineth to righteousness, whereas their inclination is towards enmity. That which is obtained without war is of great value to thee. A long-life Brahmacharya is not, O lord of earth, the duty of a Kshatriya. Indeed, men of all the four orders have said that a Kshatriya should never subsist on alms; victory or death in battle, hath been eternally ordained by the Creator; even that is the duty of a Kshatriya. Cowardice is not applauded (in a Kshatriya). Subsistence, O Yudhishthira, is not possible by Cowardice, O thou of mighty arms. Display thy prowess, and vanquish, O chastiser of foes, thy enemies. The covetous son of Dhritarashtra, O chastiser of foes, living for a long time (with many kings) has by affection and friendship become very powerful. Therefore, O king, there is no hope of making his peace with thee. They regard themselves strong, having Bhishma and Drona and Kripa and others with them. As long, O king, as thou, O grinder of foes, wilt behave with them mildly, they will withhold thy kingdom. Neither from compassion, nor from mildness, nor from a sense of righteousness, will the sons of Dhritarashtra, O chastiser of foes, fulfil thy wishes. This, O son of Pandu, is another proof that they will not make peace with thee. Having pained thee so deeply by making thee put on a Kaupina, they were not stung with remorse. In the very sight of the Grandsire (Bhishma) and Drona and the wise Vidura, of many holy Brahmanas, the king, the citizens, and all the chief Kauravas, the cruel Duryodhana, deceitfully defeating thee at dice,--thee that are charitable, gentle, self-restrained, virtuous, and of rigid vows was not, O king, ashamed of his vile act. Do not, O monarch, show any compassion for that wretch of such disposition. They deserve death at the hands of all, how much more then of thee, O Bharata? O Bharata, with what improper speeches did Duryodhana with his brothers, filled with gladness and indulging in many a boast, afflict thee with thy brothers! He said, 'The Pandavas now have nothing of their own in this wide earth. Their very names and lineage are extinct. In time, which is never-ending, defeat will be theirs. All their virtues having merged in me, they will now be reduced to the five elements.' While the match at dice was in progress, the wretched Dussasana of most wicked soul, seizing that weeping lady by the hair dragged princess Draupadi, as if she had no protectors, to the assembly of kings, and in the presence of Bhishma and Drona and others, repeatedly called her--cow, cow! Restrained by thee, thy brothers of terrible prowess, bound also by the bonds of virtue, did nothing to avenge it; and after thou hadst been exiled to the woods, Duryodhana having uttered such and other cruel words, boasted amid his kinsmen. Knowing thee innocent, they that were assembled sat silent in the assembly-house, weeping with choked voice. The assembled kings with the Brahmanas did not applaud him for this. Indeed, all the courtiers present there censured him. To a man of noble descent, O grinder of foes, even censure is death. Death is even many times better than a life of blame. Even then, O king, he died when, upon being censured by all the kings of the earth, he felt no shame! He whose character is so abominable may easily be destroyed even like a rootless tree standing erect on a single weak root. The sinful and evil-minded Duryodhana deserveth death at the hands of every one, even like a serpent. Slay him, therefore, O killer of foes, and hesitate not in the least. It behoveth thee, O sinless one, and I like it too, that thou shouldst pay homage unto thy father Dhritarashtra and also unto Bhishma. Going thither I will remove the doubts of all men who are still undecided as to the wickedness of Duryodhana. Thither in the presence of all kings I will enumerate all those virtues of thine that are not to be met in all men, as also all the vices of Duryodhana. And hearing me speak beneficial words, pregnant with virtue and profit, the rulers of various realms will regard thee as possessed of a virtuous soul, and as a speaker of truth, while at the same time, they will understand how Duryodhana is actuated by avarice. I will also tell the vice of Duryodhana, before both the citizens and the inhabitants of the country, before both the young and the old, of all the four orders that will be collected there. And as thou askest for peace no one will charge thee sinful, while all the chiefs of the earth will censure the Kurus and Dhritarashtra; and when Duryodhana will be dead in consequence of his being forsaken by all men, there will be nothing left to do. Do then what should now be done. Going unto the Kurus, I shall strive to make peace without sacrificing thy interests, and marking their inclination for war and all their proceedings, I will soon come back, O Bharata, for thy victory. I think war with the enemy to be certain. All the omens that are noticeable by me point to that. Birds and animals set up frightful screeches and howls at the approach of dusk.

The foremost of elephants and steeds assume horrible shapes; the very fire exhibiteth diverse kinds of terrible hues! This would never have been the case but for the fact of the world-destroying Havoc's self coming into our midst! Making ready their weapons, machines, coats of mail, and cars, elephants, and steeds, let all thy warriors be prepared for battle, and let them take care of their elephants and horses and cars. And, O king, collect everything that thou needest for the impending war. As long as he liveth, Duryodhana will, by no means, be able to give back unto thee. O king, that kingdom of thine which, abounding in prosperity, have before been taken by him at dice!'"

Section 74

"Bhima said, 'Speak thou, O slayer of Madhu, in such a strain that there may be peace with the Kurus. Do not threaten them with war. Resenting everything, his wrath always excited, hostile to his own good and arrogant, Duryodhana should not be roughly addressed. Do thou behave towards him with mildness. Duryodhana is by nature sinful of heart like that of a robber, intoxicated with the pride of prosperity, hostile to the Pandavas, without foresight, cruel in speech, always disposed to censure others, of wicked prowess, of wrath not easily to be appeased, not susceptible of being taught, of wicked soul, deceitful in behaviour, capable of giving up his very life rather than break or give up his own opinion. Peace with such a one, O Krishna, is, I suppose, most difficult. Regardless of the words of even his well-wishers, destitute of virtue, loving falsehood, he always acts against the words of his counsellors and wounds their hearts. Like a serpent hid within reeds, he naturally commits sinful acts, depending on his own wicked disposition, and obedient to the impulse of wrath. What army Duryodhana hath, what his conduct is, what his nature, what his might, and what his prowess, are all well-known to thee. Before this, the Kauravas with their son passed their days in cheerfulness, and we also with our friends rejoiced like the younger brother of Indra, with Indra himself. Alas, by Duryodhana's wrath, O slayer of Madhu, the Bharatas will all be consumed, even like forests by fire at the end of the dewy seasons, and, O slayer of Madhu, well-known are those eighteen kings that annihilated their kinsmen, friends, and relatives. Even as, when Dharma became extinct, Kali was born in the race of Asuras flourishing with prosperity and blazing with energy, so was born Udavarta among the Haihayas. Janamejaya among the Nepas, Vahula among the Talajanghas, proud Vasu among the Krimis, Ajavindu among the Suviras, Rushardhik among the Surashtras, Arkaja among the Valihas, Dhautamulaka among the Chinas, Hayagriva among the Videhas, Varayu among the Mahaujasas, Vahu among the Sundaras, Pururavas among the Diptakshas, Sahaja among the Chedis and Matsyas, Vrishaddhaja among the Praviras, Dharana among the Chandra-batsyas, Bigahana among the Mukutas and Sama among the Nandivegas. These vile individuals, O Krishna, spring up, at the end of each Yuga, in their respective races, for the destruction of their kinsmen. So hath Duryodhana, the very embodiment of sin and the disgrace of his race, been born, at the end of the Yuga, amongst us the Kurus. Therefore, O thou of fierce prowess, thou shouldst address him slowly and mildly, not in bitter but sweet words fraught with virtue and profit, and discourse fully on the subject so as to attract his heart. All of us, O Krishna, would rather in humiliation follow Duryodhana submissively, but, oh, let not the Bharatas be annihilated. O Vasudeva, act in such a way that we may rather live as strangers to the Kurus than incurring the sin of bringing about the destruction of the whole race should touch them, O Krishna, let the aged Grandsire and the other counsellors of the Kurus be asked to bring about brotherly feelings between brothers and to pacify the son of Dhritarashtra. Even this is what I say. King Yudhishthira also approveth of this, and Arjuna too is averse to war, for there is great compassion in him.'"

Section 75

"Vaisampayana said, 'Hearing these words from Bhima, that were fraught with such mildness and that were, as unexpected as if the hills had lost their weight and fire had become cold, Rama's younger brother Kesava of Sura's race and mighty arms, wielding the bow called Saranga, laughed aloud, and as if to stimulate Bhima by his words, like the breeze fanning a fire, addressed him who was then so overwhelmed by the impulse of kindness, saying, 'At other times, O Bhimasena, thou applaudest war only, desirous of crushing the wicked sons of Dhritarashtra that take delight in the destruction of others. O chastiser of foes, thou dost not steep but wakest the whole night, sitting up face downwards. Thou often utterest frightful exclamation of wrath, indicative of the storm within thy heart. Inflamed with the fire of thy own fury, thou sighest, O Bhima with an unquiet heart, like a flame of fire mixed with smoke. Withdrawing from company thou liest down breathing hot sighs, like a weak man pressed down by a heavy load. They, who do not know the cause regard thee as insane. As an elephant breaking into fragments uprooted trees lying on the ground grunteth in rage while trampling them under his feet, so thou also, O Bhima, runnest on, breathing deep sighs and shaking the earth under the tread. Here in the region thou takest no delight in company but passest thy time in privacy. Night or day, Nothing pleases thee so much as seclusion. Sitting apart thou sometimes laughest aloud all on a sudden, and sometimes placing thy head between thy two knees, thou continuest in that posture for a long time with closed eyes. At the other times, O Bhima, contracting thy brows frequently and biting thy lips, thou starest fiercely before thee. All this is indicative of wrath. At one time, thou hadst, in the midst of thy brothers, grasped the mace, uttering this oath, 'As the sun is seen rising in the east displaying his radiance, and as he truly setteth in the west journeying around the Meru, so do I swear that I will certainly slay insolent Duryodhana with this mace of mine, and this oath of mine will never be untrue.' How then doth that same heart of thine, O chastiser of foes, now follow the counsels of peace? Alas, when fear entereth thy heart, O Bhima, it is certain that the hearts of all who desire war are upset when war becometh actually imminent. Asleep or awake, thou beholdest, O son of Pritha, inauspicious omens. Perhaps, it is this for which thou desirest peace. Alas, like a eunuch, thou dost not display any sign indicative of manliness in thee. Thou art overwhelmed by panic, and it is for this that thy heart is upset. The heart trembleth, thy mind is overwhelmed by despair, thy thighs tremble, and it is for this that thou desirest peace. The hearts of mortals, O Partha, are surely as inconstant as the pods of the Salmali seed exposed to the force of the wind. This frame of thy mind is as strange as articulate speech in kine. Indeed, the hearts of thy brothers are about to sink in an ocean of despair,--like swimmers in the sea without a raft to rescue them. That thou, O Bhimasena, shouldst utter words so unexpected of thee is as strange as the shifting of a hill. Recollecting thy own deeds and the race also in which thou art born, arise, O Bharata, yield not, to grief, O hero, and be firm. Such langour, O repressor of foes, is not worthy of thee, for a Kshatriya never enjoyeth that which he doth not acquire through prowess.'"

Section 76

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by Vasudeva, the ever-wrathful Bhima, incapable of bearing insults, was immediately awakened like a steed of high metal, and replied, without losing a moment, saying, 'O Achyuta, I wish to act in a particular way; thou, however, takest me in quite a different light. That I take great delight in war and that my prowess is incapable of being baffled, must, O Krishna. be well-known to thee in consequence of our having lived together for a long time. Or it may be, thou knowest me not, like one swimming in a lake ignorant of its depth. It is for this that thou chidest me in such unbecoming words. Who else, O Madhava, knowing me to be Bhimasena, could address me with such unbecoming words as thou dost? Therefore, I shall tell thee, O delighter of the Vrishnis, about my own prowess and unrivalled might. Although to speak of one's own prowess is always an ignoble act, yet, pierced as I am by thy unfriendly strictures, I will speak of my own might. Behold, O Krishna, these--the firmament and the earth--which are immovable, immense, and infinite, and which are the refuge of, and in which are born these countless creatures. If through anger these suddenly collide like two hills, just I, with my arms, can keep them asunder with all their mobile and immobile objects. Behold the joints of these my mace-like arms. I find not the person who can extricate himself having once come within their grasp. The Himavat, the ocean, the mighty wielder of the thunderbolt himself, viz., the slayer of Vala,--even these three cannot, with all their power extricate the person attacked by me. I will easily trample on the ground under my feet all the Kshatriyas, who will come to battle against the Pandavas. It is not known to thee, O Achyuta, with what prowess I vanquished the kings of the earth and brought them under subjection. If, indeed, thou really knowest not my prowess which is like the fierce energy of the midday sun thou wilt then know it, O Janardana, in the fierce melee of battle. Thou woundest me with thy cruel words, paining me with the pain of opening a foetid tumour. But know me to be mightier than what I have said of myself of my own accord. On that day, when the fierce and destructive havoc of battle will begin, thou will then see me felling elephants and car-warriors combatants on steeds and those on elephants, and slaying in rage the foremost of Kshatriya warriors. Thou, as well as others, wilt see me doing all this and grinding down the foremost of combatants. The marrow of my bones hath not yet decayed, nor doth my heart tremble. If the whole world rusheth against me in wrath, I do not yet feel the influence of fear. It is only for the sake of compassion, O slayer of Madhu, that I am for displaying goodwill to the foe. I am far quietly bearing all our injuries, lest the Bharata race be extirpated.'"

Section 77

"The holy one said, It was only through affection that I said all this, desiring to know thy mind, and not from the desire of reproaching thee, nor from pride of learning, nor from wrath, nor from desire of making a speech. I know thy magnanimity of soul, and also thy strength, and thy deeds. It is not for that reason that I reproached thee. O son of Pandu, a thousand times greater will be the benefit conferred by thee on the Pandava's cause than that which thou thinkest thyself to be capable of conferring on it. Thou, O Bhima, with thy kinsmen and friends, art exactly that which one should be that has taken his birth in a family like thine, that is regarded by all the kings of the earth. The fact, however, is that they can never arrive at the truth, who under the influence of doubt proceed to enquire about the consequences hereafter of virtue and vice, or about the strength and weakness of men. For it is seen that what is the cause of the success of a person's object becometh also the cause of his ruin. Human acts, therefore, are doubtful in their consequences. Learned men, capable of judging of the evils of actions pronounce a particular course of action as worthy of being followed. It produces, however, consequences, the very opposite of what were foreseen, very much like the course of the wind. Indeed, even those acts of men that are the results of deliberation and well-directed policy, and that are consistent with considerations of propriety, are baffled by the dispensations of Providence. Then, again, Providential dispensations, such as heat and cold and rain and hunger and thirst, that are not the consequences of human acts, may be baffled by human exertion. Then again, besides those acts which a person is pre-ordained (as the result of the act of past lives) to go through, one can always get rid of all other acts begun at his pleasure, as is testified by both the Smritis and the Srutis. Therefore, O son of Pandu, one cannot go on the world without acting. One should, hence, engage in work knowing that one's purpose would be achieved by a combination of both Destiny and Exertion. He that engageth in acts under this belief is never pained by failure, nor delighted by success. This, O Bhimasena, was the intended import of my speech. It was not intended by me that victory would be certain in an encounter with the foe. A person, when his mind is upset should not lose his cheerfulness and must yield neither to langour nor depression. It is for this that I spoke to thee in the way I did. When the morrow comes, I will go, O Pandava, to Dhritarashtra's presence. I will strive to make peace without sacrificing your interests. If the Kauravas make peace, then boundless fame will be mine. Your purposes will be achieved, and they also will reap great benefit. If, however, the Kauravas, without listening to my words, resolve to maintain their opinion, then there will undoubtedly be a formidable war. In this war burthen resteth on thee, O Bhimasena. That burthen should also be borne by Arjuna, while other warriors should all be led by both of you. In case of war happening, I will certainly be the driver of Vibhatsu's car, for that, indeed, is Dhananjaya's wish and not that I myself am not desirous of fighting. It is for this that, hearing thee utter thy intention, I rekindled that thy energy, O Vrikodara.'"

Section 78

"Arjuna said, 'O Janardana, Yudhishthira hath already said what should be said. But, O chastiser of foes, hearing what thou hast said, it seemeth to me that thou, O lord, does not think peace to be easily obtainable either in consequence of Dhritarashtra's covetousness or from our present weakness. Thou thinkest also that human prowess alone is fruitless, and also that without putting forth one's prowess one's purposes cannot be achieved. What thou hast said may be true, but at the same time it may not always be true. Nothing, however, should be regarded as impracticable. It is true, peace seemeth to thee to be impossible in consequence of our distressful condition, yet they are still acting against us without reaping the fruits of their acts. Peace, therefore, if properly proposed, O lord, may be concluded. O Krishna, strive thou, therefore, to bring about peace with the foe. Thou, O hero, art the foremost of all friends of both the Pandavas and the Kurus, even as Prajapati is of both the gods and the Asuras. Accomplish thou, therefore, that which is for the good of both the Kurus and the Pandavas. The accomplishment of our good is not, I believe, difficult for thee. If thou strivest, O Janardana, such is this act that it will be soon effected. As soon as thou goest thither, it will be accomplished. If, O hero, thou purposest to treat the evil-minded Duryodhana in any other way, that purpose of thine will be carried out exactly as thou wishest. Whether it be peace or war with the foe that thou wishest, any wish, O Krishna, that thon mayest entertain, will certainly be honoured by us. Doth not the evil-minded Duryodhana with his sons and kinsmen deserve destruction when, unable to bear the sight of Yudhishthira's prosperity and finding no other faultless expedient, that wretch, O slayer of Madhu, deprived us of our kingdom by the sinful expedient of deceitful dice? What bowman is there, who, born in the Kshatriya order, and invited to combat, turneth away from the fight even if he is sure to die? Beholding ourselves vanquished by sinful means and banished to the woods, even then, thou of the Vrishni race, I thought that Suyodhana deserved death at my hands. What thou, however, O Krishna, wishest to do for thy friends is scarcely strange, although it seems inexplicable how the object In view is capable of being effected by either mildness or its reverse. Or, if thou deemest their immediate destruction to be preferable, let it be effected soon without further deliberation. Surely, thou knowest how Draupadi was insulted in the midst of the assembly by Duryodhana of sinful soul and how also we bore it with patience. That Duryodhana, O Madhava, will behave with justice towards the Pandavas is what I cannot believe. Wise counsels will be lost on him like seed sown in a barren soil. Therefore, do without delay what thou, O thou of Vrishni race, thinkest to be proper and beneficial for the Pandavas, or what, indeed, should next be done.'"

Section 79

"The holy one said, 'It shall be, O thou of mighty arms, what thou, O Pandavas, sayest, I will strive to bring about that which would be beneficial to both the Pandavas and the Kurus. Between the two kinds of acts, war and peace, the latter, O Vibhatsu, is perhaps within my power. Behold, the soil is moistened and divested of weeds by human exertion. Without rain, however, O son of Kunti, is never yieldeth crops. Indeed, in the absence of rain some speak of artificial irrigation, as a means of success due to human exertion, but even then it may be seen that the water artificially let in is dried up in consequence of providential drought. Beholding all this, the wise men of old have said that human affairs are set agoing in consequence of the cooperation of both providential and human expedients. I will do all that can be done by human exertion at its best. But I shall, by no means, be able to control what is providential. The wicked-souled Duryodhana acteth, defying both virtue and the world. Nor doth he feel any regret in consequence of his acting in that way. Moreover, his sinful inclinations are fed by his counsellors Sakuni and Karna and his brother Dussasana. Suyodhana will never make peace by giving up the kingdom, without, O Partha, undergoing at our hands a wholesale destruction with his kinsmen. King Yudhishthira the just doth not wish to give up the kingdom submissively. The wicked-minded Duryodhana also will not at our solicitation surrender the kingdom. I, therefore, think that it is scarcely proper to deliver Yudhishthira's message to him. The sinful Duryodhana of Kuru's race will not, O Bharata, accomplish the objects spoken of by Yudhishthira. If he refuses compliance, he will deserve death at the hands of all. Indeed, he deserves death at my hands, as also, O Bharata, of every one since in your childhood he always persecuted you all, and since that wicked and sinful wretch robbed you of your kingdom and could not bear the sight of Yudhishthira's prosperity. Many a time, O Partha, he strove to withdraw me from thee, but I never reckoned those wicked attempts of his. Thou knowest, O thou of mighty arms, what the cherished intentions of Duryodhana are, and thou knowest also that I seek the welfare of king Yudhishthira the just. Knowing, therefore, Duryodhana's heart and what my most cherished wishes are, why then dost thou, O Arjuna, entertain such apprehensions in respect of myself like one unacquainted with everything? That grave act also which was ordained in heaven is known to thee, How then, O Partha, can peace be concluded with the foe? What, however, O Pandavas, is capable of being done by either speech or act, will all be done by me. Do not, however, O Partha, expect peace to be possible with the foe. About a year ago, on the occasion of attacking Virata's kine, did not Bhishma, on their way back, solicit Duryodhana about this very peace so beneficial to all? Believe me, they have been defeated even then when their defeat was resolved by thee. Indeed, Suyodhana doth not consent to part with the smallest portion of the kingdom for even the shortest period of time. As regards myself, I am ever obedient to the commands of Yudhishthira, and, therefore, the sinful acts of that wicked wretch must have again to be revolved in my mind!'"

Section 80

"Nakula said, 'Much hath been said, O Madhava, by king Yudhishthira the just who is conversant with morality and endued with liberality, and thou hast heard what hath been said by Falguni also. As regards my own opinion, O hero, thou hast repeatedly expressed it, Hearing first what the wishes of the enemy are and disregarding all, do what thou regardest to be proper for the occasion. O Kesava, diverse are the conclusions arrived at as regards diverse matters. Success, however, O chastiser of foes, is won when a man doth that which ought to be done in view of the occasion. When a thing is settled in one way on one occasion, it becometh unsuitable when the occasion becometh different. Persons, therefore, in this world, O foremost of men, cannot stick to the same opinion throughout. While we were living in the woods, our hearts were inclined towards a particular course of action. While we were passing the period of concealment, our wishes were of one kind, and now, at the present time, O Krishna, when concealment is no longer necessary, our wishes have become different. O thou of the Vrishni race, while we wandered in the woods, attachment for the kingdom was not so great as now. The period of our exile having ceased, hearing, O hero, that we have returned, an army numbering full seven Akshauhinis hath, through thy grace, O Janardana, been assembled. Beholding these tigers among men, of inconceivable might and prowess, standing equipped for battle armed with weapons, what man is there that will not be struck with fear? Therefore going into the midst of the Kurus, speak thou first words fraught with mildness and then those fraught with threats, so that the wicked Suyodhana may be agitated with fear. What mortal man is there, of flesh and blood, who would encounter in battle Yudhishthira and Bhimasena, the invincible Vibhatsu and Sahadeva, myself, thyself and Rama, O Kesava, and Satyaki of mighty energy. Virata with his sons, Drupada with his allies, and Dhrishtadyumna, O Madhava, and the ruler of Kasi of great prowess and Dhrishtaketu the lord of the Chedis? No sooner wilt thou go there than thou wilt, without doubt, accomplish, O thou of mighty arms, the desired object of king Yudhishthira the just. Vidura, and Bhishma and Drona and Vahlika, these talents, O sinless one, will understand thee when thou wouldst utter words of wisdom. They will solicit that ruler of men, Dhritarashtra and Suyodhana of sinful disposition, with his counsellors, to act according to the advice. When thou, O Janardana, art the speaker and Vidura the listener, what subject is there that cannot be rendered smooth and plain?'"

Section 81

"Sahadeva said, 'What hath been said by the king is, indeed, eternal virtue, but thou, O chastiser of foes, shouldst act, in such a way that war may certainly happen. Even if the Kauravas express their desire for peace with the Pandavas, still, O thou of Dasarha's race, provoke thou a war with them. Having seen, O Krishna, the princess of Panchala brought in that plight into the midst of the assembly, how can my wrath be appeased without the slaughter of Suyodhana. If, O Krishna, Bhima and Arjuna and king Yudhishthira the just are disposed to be virtuous, abandoning virtue I desire an encounter with Duryodhana in battle.'

"Satyaki said, 'The high-souled Sahadeva, O thou of mighty arms, hath spoken the truth. The rage I feel towards Duryodhana can be appeased only by his death. Dost thou not remember the rage thou too hadst felt upon beholding in the woods the distressed Pandavas clad in rags and deer-skins? Therefore, O foremost of men, all the warriors assembled here unanimously subscribe to what the heroic son of Madri, fierce in battle, hath said!'

"Vaisampayana continued, 'At these words of the high-souled Yuyudhana, a leonine roar was set up by all the warriors assembled there. And all the heroes, highly applauding those words of Satyaki, praised him, saying, 'Excellent! Excellent!' And anxious to fight, they all began to express their joy.'"

Section 82

"Vaisampayana said, 'Hearing the peaceful words of the king that were fraught with both virtue and profit, king Drupada's daughter Krishna, of long black tresses, afflicted with great grief, applauding Sahadeva and that mighty car-warrior Satyaki, addressed Madhava seated by his side. And beholding Bhimasena declare for peace, that intelligent lady, overwhelmed with woe and with eyes bathed in tears, said, 'O slayer of Madhu, it is known to thee, O thou of mighty arms, by what deceitful means, O righteous one, the son of Dhritarashtra with his counsellors robbed the Pandavas, O Janardana. of their happiness. Thou knowest also, O thou of Dasarha's race, what message was privately delivered to Sanjaya by the king. Thou hast also heard all that was said unto Sanjaya. O thou of great effulgence, these words were even these, 'Let only five villages be granted to us, viz., Avishthala, and Vrikasthala, and Makandi, and Varanavata, and for the fifth, any other,--O thou of mighty arms, O Kesava, even this was the message that was to have been delivered to Duryodhana and his counsellors. But, O Krishna, O thou of Dasarha's race, hearing those words of Yudhishthira, endued with modesty and anxious for peace, Suyodhana hath not acted according to them. If, O Krishna, Suyodhana desireth to make peace without surrendering the kingdom, there is no necessity of going thither for making such a peace. The Pandavas with the Srinjayas, O thou of mighty arms, are quite able to withstand the fierce Dhritarashtra host inflamed with rage. When they are no longer amenable to this arts of conciliation, it is not proper, O slayer of Madhu, that thou shouldst show them mercy. Those enemies, O Krishna, with whom peace cannot be established by either conciliation or presents, should be treated with severity by one desirous of saving his life. Therefore, O mighty-armed Achyuta, heavy should be the punishment that deserves to be speedily inflicted upon them by thyself aided by the Pandavas and the Srinjayas. Indeed, even this would become the son of Pritha, and add to thy glory, and if accomplished, will, O Krishna, be a source of great happiness to the whole Kshatriya race. He that is covetous, whether belonging to the Kshatriya or any other order, save of course a Brahmana, even if most sinful, ought surely to be slain by a Kshatriya, who is true to the duties of his own order. The exception in the case of a Brahmana, O sire, is due to a

Brahmana's being the preceptor of all the other orders, as also the first sharer of everything. Persons conversant with the scriptures declare, O Janardana, that sin is incurred in slaying one that deserveth not to be slain. So there is equal sin in not slaying one that deserveth to be slain. Act thou, therefore, O Krishna, in such a way with the forces of the Pandavas and the Srinjayas, that sin may not touch thee. From excess of confidence in thee, O Janardana, I will repeat what hath been said again and again. Whatever woman, O Kesava, is there on earth like me? I am the daughter of king Drupada, risen from the sacrificial alter. I am the sister of Dhrishtadyumna, thy dear friend, O Krishna. I have by marriage become a lady of Ajamida's race,--the daughter-in-law of the illustrious Pandu. I am the queen of Pandu's sons, who resemble five Indras in splendour. I have, by these five heroes, five sons that are all mighty car-warriors, and that are morally bound to thee, O Krishna, as Abhimanyu himself. Being such, O Krishna, I was seized by the hair, dragged into the assembly and insulted in the very sight of the sons of Pandu and in thy life-time. O Kesava, the sons of Pandu, the Panchalas, and the Vrishnis being all alive, exposed to the gaze of the assembly I was treated as a slave by those sinful wretches. And when the Pandavas beholding it all sat silent without giving way to wrath, in my heart I called upon thee. O Govinda, saying,--Save me, O save me!--Then the illustrious king Dhritarashtra, my father-in-law, said unto me, 'Ask thou any boon, O princess of Panchala. Thou deservest boons and even honour at my hands.' Thus addressed I said, 'Let the Pandavas be free men with their cars and weapons.' Upon this the Pandavas, O Kesava, were freed but only to be exiled into the woods. O Janardana, thou knowest all these sorrows of mine. Rescue me, O lotus-eyed one, with my husbands, kinsmen, and relatives, from that grief. Morally, O Krishna, I am the daughter-in-law of both Bhishma and Dhritarashtra. Though such, I was yet forcibly made a slave. Fie to Partha's bowmanship, oh, fie to Bhimasena's might since Duryodhana, O Krishna, liveth for even a moment. If I deserve any favour at thy hands, if thou hast any compassion for me, let thy wrath, O Krishna, be directed towards the sons of Dhritarashtra.'

"Vaisampayana continued, 'Having said this, the beautiful Krishna of eyes that were black in hue and large like lotus leaves, bathed in tears, and walking like a cow-elephant, approached the lotus-eyed Krishna, and taking with her left hand her own beautiful tresses of curly ends, deep-blue in hue and scented with every perfume, endued with every auspicious mark, and though gathered into a braid, yet soft and glossy like a mighty snake, spake these words, 'Lotus-eyed one that art anxious for peace with the enemy, thou shouldst, in all thy acts, call to thy mind these tresses of mine seized by Dussasana's rude hands! If Bhima and Arjuna, O Krishna, have become so low as to long for peace, my aged father then with his war like sons will avenge for me in battle. My five sons also that are endued with great energy, with Abhimanyu, O slayer of Madhu, at their head, will fight with the Kauravas. What peace can this heart of mine know unless I behold Dussasana's dark arm severed from his trunk and pulverised to atoms? Thirteen long years have I passed in expectation of better times, hiding in my heart my wrath like a smouldering fire. And now pierced by Bhima's wordy darts that heart cf mine is about to break, for the mighty-armed Bhima now casteth his eye on morality. Uttering these words with voice choked in tears, the large-eyed Krishna began to weep aloud, with convulsive sobs, and tears gushed down her cheeks. And that lady, with hips full and round, began to drench her close and deep bosom by the tears she shed which were hot as liquid fire. The mighty-armed Kesava then spoke, comforting her in these words, 'Soon wilt thou, O Krishna, behold the ladies of Bharata's race weep as thou dost. Even they, O timid one, will weep like thee, their kinsmen and friends being slain. They with whom, O lady, thou art angry, have their kinsmen and warriors already slain. With Bhima and Arjuna and the twins, at Yudhishthira's command, and agreeably to fate, and what hath been ordained by the Ordainer, I will accomplish all this. Their hour having arrived, the sons of Dhritarashtra, if they do not listen to my words, will surely lie down on the earth turned as morsels of dogs and jackals. The mountains of Himavat might shift their site, the Earth herself might spilt into a hundred fragments, the firmament itself with its myriads of stars might fall down, still my words can never be futile. Stop thy tears, I swear to thee, O Krishna, soon wilt thou see thy husbands, with their enemies slain, and with prosperity crowning them.'"

Section 83

"Arjuna said, 'Thou art now, O Kesava, the best friend of all the Kurus. Related with both the parties, thou art the dear friend of both. It behoveth thee to bring about peace between the Pandavas and the sons of Dhritarashtra. Thou, O Kesava, art competent and, therefore, it behoveth thee to bring about a reconciliation. O lotus-eyed one, proceeding hence for peace, O slayer of foes, say unto our ever-wrathful brother Suyodhana, what, indeed, should be said, 'If the foolish Duryodhana doth not accept thy auspicious and beneficial counsels fraught with virtue and profit, he will surely then be the victim of his fate.'

"The holy one said, 'Yes, I will go to king Dhritarashtra, desirous of accomplishing what is consistent with righteousness, what may be beneficial to us, and what also is for the good of the Kurus.'

"Vaisampayana continued, 'The night having passed away, a bright sun arose in the east. The hour called Maitra set in, and the rays of the sun were still mild. The month was (Kaumuda Kartika) under the constellation Revati. It was the season of dew, Autumn having departed. The earth was covered with abundant crops all around. It was at such a time that Janardana, the foremost of mighty persons, in enjoyment of excellent health, having heard the auspicious, sacred-sounding and sweet words of gratified Brahmanas, like Vasava himself hearing the adorations of the (celestial) Rishis,--and having also gone through the customary acts and rites of the morning, purified himself by a bath, and decked his person with unguents and ornaments, worshipped both the Sun and Fire. And having touched the tail of a bull and reverently bowed to the Brahmanas, walked round the sacred fire, and cast his eyes on the (usual) auspicious articles placed in view, Janardana recollected Yudhishthira's word and addressed Sini's grandson Satyaki, seated near, saying, 'Let my car be made ready and let my conch and discus along with my mace, and quivers and darts and all kinds of weapons, offensive and defensive, be placed on it, for Duryodhana and Karna and Suvala's son are all of wicked souls, and foes, however contemptible, should never be disregarded by even a powerful person. Understanding the wishes of Kesava, the wielder of the discus and the mace, his attendants immediately addressed themselves to yoke his car. And that car resembled in effulgence the fire that shows itself at the time of the universal dissolution, and itself in speed. And it was provided with two wheels that resembled the sun and the moon in lustre. And it bore emblazonments of moons, both crescent and full, and of fishes, animals, and birds and it was adorned with garlands of diverse flowers and with pearls and gems of various kinds all around. And endued with the splendour of the rising sun, it was large and handsome. And variegated with gems and gold, it was furnished with an excellent flag-staff bearing beautiful pennons. And well-supplied with every necessary article, and incapable of being resisted by the foe, it was covered with tiger-skins, and capable of robbing the fame of every foe, it enhanced the joy of the Yadavas. And they yoked unto it those excellent steeds named Saivya and Sugriva and Meghapushpa and Valahaka, after these had been bathed and attired in beautiful harness. And enhancing the dignity of Krishna still further, Garuda, the lord of the feathery creation, came and perched on the flag-staff of that car producing a terrible rattle. And Saurin then mounted on that car, high as the summit of the Meru, and producing a rattle, deep and loud as the sound of the kettle-drum or the clouds and which resembled the celestial car coursing at the will of the rider. And taking Satyaki also upon it, that best of male beings set out, filling the earth and the welkin with the rattle of his chariot-wheels. And the sky became cloudless, and auspicious winds began to blow around, and the atmosphere freed from the dust became pure. Indeed, as Vasudeva set out, auspicious animals and birds, whirling by the right side, began to follow him, and cranes and peacocks and swans all followed the slayer of Madhu, uttering cries of good omens. The very fire, fed with Homa libations in accompaniment with Mantras, freed from smoke blazed up cheerfully, sending forth its flames towards the right. And Vasishtha and Vamadeva, and Bhuridyumna and Gaya, and Kratha and Sukra and Kusika and Bhrigu, and other Brahmarshis and celestial Rishis united together, all stood on the right side of Krishna, that delighter of the Yadavas, that younger brother of Vasava. And thus worshipped by those and other illustrious Rishis and holy men, Krishna set out for the residence of the Kurus. And while Krishna was proceeding, Yudhishthira, the son of Kunti, followed him, as also Bhima and Arjuna and those other Pandavas, viz., the twin sons of Madri. And the valiant Chekitana and Dhrishtaketu, the ruler of the Chedis, and Drupada and the king of Kasi and that mighty car-warrior Sikhandin, and Dhrishtadyumna, and Virata with his sons, and the princes of Kekaya also,--all these Kshatriyas followed that bull of the Kshatriya race to honour him. And the illustrious king Yudhishthira the just, having followed Govinda to some distance, addressed him in these words in the presence of all those kings. And the son of Kunti embraced that foremost of all persons, who never, from desire, or anger, or fear, or purpose of gain committed the least wrong, whose mind was ever steady, who was a stranger to covetousness, who was conversant with morality and endued with great intelligence and wisdom, who knew the hearts of all creatures and was the lord of all, who was the God of gods, who was eternal, who was possessed of every virtue, and who bore the auspicious mark on his breast. And embracing him the king began to indicate what he was to do.'

"Yudhishthira said, 'That lady who hath brought us from our infancy; who is ever engaged in facts and ascetic penances and propitiatory rites and ceremonies; who is devoted to the worship of the gods and guests; who is always engaged in waiting upon her superiors who is fond of her sons, bearing for them an affection that knows no bounds; who, O Janardana, is dearly loved by us; who, O grinder of foes, repeatedly saved us from the snares of Suyodhana, like a boat saving a ship-wrecked crew from the frightful terrors of the sea; and who, O Madhava, however undeserving of woe herself, hath on our account endured countless sufferings,--should be asked about her welfare-Salute and embrace, and, oh, comfort her over and over, overwhelmed with grief as she is on account of her sons by talking of the Pandavas. Ever since her marriage she hath been the victim, however undeserving, of sorrow and griefs due to the conduct of her father-in-law, and suffering hath been her position. Shall I, O Krishna, ever see the time when, O chastiser of foes, my afflictions being over, I shall be able to make my sorrowing mother happy? On the eve of our exile, from affection for her children, she ran after us in anguish, crying bitterly. But leaving her behind, we went into the woods. Sorrow doth not necessarily kill. It is possible, therefore, that she is alive, being hospitably entertained by the Anartas, though afflicted with sorrow on account of her sons. O glorious Krishna, salute her for me, the Kuru king Dhritarashtra also, and all those monarchs who are senior to us in age, and Bhishma, and Drona, and Kripa, and king Vahlika, and Drona's son and Somadatta, and in fact, every one of the

Bharata race, and also Vidura endued with great wisdom, that counsellor of the Kurus, of profound intellect and intimate acquaintance with morality,--should all, O slayer of Madhu, be embraced by thee!' Having in the presence of the kings, said these words unto Kesava, Yudhishthira, with Krishna's permission, came back having at first walked round him. Then Arjuna, proceeding a few steps, further said unto his friend, that bull among men, that slayer of hostile heroes, that invincible warrior of Dasarha's race, 'It is known to all the kings, O illustrious Govinda, that at our consultation it was settled that we should ask back the kingdom. If without insulting us, if honouring thee, they honestly give us what we demand, then, O mighty armed one, they would please me greatly and would themselves escape a terrible danger. If, however, Dhritarashtra's son, who always adopts improper means, acts otherwise, then I shall surely, O Janardana, annihilate the Kshatriya race.'

"Vaisampayana continued, 'When Arjuna said these words, Vrikodara was filled with delight. And that son of Pandu continually quivered with rage; and while still quivering with rage and the delight that filled his heart upon hearing Dhananjaya's words, he set forth a terrible shout. And hearing that shout of his, all the bowmen trembled in fear and steeds and elephants were seen to pass urine and excreta. And having addressed Kesava then and informed him of his resolution. Arjuna with Janardana's permission, came back, having first embraced him. And after all the kings had desisted following him, Janardana set out with a cheerful heart on his car drawn by Saivya, Sugriva, and others. And those steeds of Vasudeva, urged by Daruka, coursed onwards, devouring the sky and drinking the road. And on his way Kesava of mighty arms met with some Rishis blazing with Brahmic lustre, standing on both sides of the road, And soon alighting from his car, Janardana saluted them reverently. And worshipping them duly, he enquired of them, saying, 'Is there peace in all the world? Is virtue being duly practised? And the other three orders obedient to the Brahmanas? And having duly worshipped them, the slayer of Madhu again said, 'Where have ye been crowned with success? Whither would ye go, and for what object? What also shall I do for yourselves? What has brought your illustrious selves down on the earth?' Thus addressed, Jamadagni's son, the friend of Brahma--that lord of both gods and Asuras,--approached Govinda the slayer of Madhu, embraced him, and said, 'The celestial Rishis of pious deeds, and Brahmanas of extensive acquaintance with the scriptures, and royal sages, O Dasarha, and venerable ascetic,--these witnesses, O illustrious one, of the former feats of gods and Asuras,--are desirous of beholding all the Kshatriyas of the earth assembled from every side as also the counsellors sitting in the assembly, the kings, and thyself the embodiment of truth, O Janardana. O Kesava, we will go thither for beholding that grand sight. We are also anxious, O Madhava, to listen to those words fraught with virtue and profit, which will be spoken by thee, O chastiser of foes, unto the Kurus in the presence of all the kings. Indeed, Bhishma, and Drona, and others, as also the illustrious Vidura and thyself, O tiger among the Yadavas,--Ye all will be assembled together in conclave! We desire, O Madhava, to hear the excellent, truthful, and beneficial words that thou wilt utter and they also, O Govinda. Thou art now informed of our purpose, O thou of mighty arms. We will meet thee again. Go thither safely, O hero. We hope to see thee in the midst of the conclave, seated on an excellent seat mustering all thy energy and might.'"

Section 84

"Vaisampayana said, 'O smiter of foes, when Devaki's son of mighty arms set out (for Hastinapura), ten mighty car-warriors, capable of slaying hostile heroes, fully armed, followed in his train. And a thousand foot-soldiers, and a thousand horsemen, and attendants by hundreds, also formed his train, carrying, O king, provisions in abundance.'

"Janamejaya said, 'How did the illustrious slayer of Madhu, of Dasarha's race, proceed on his journey? And what omens were seen when that hero set out?'

"Vaisampayana continued, 'Listen to me as I narrate all those natural and unnatural omens that were noticed at the time when the illustrious Krishna departed (for Hastinapura). Though there were no clouds in the sky, yet the roll of thunder accompanied by flashes of lightning was heard. And fleecy clouds in a clear sky rained incessantly in the rear! The seven large rivers including the Sindhu (Indus) though flowing eastwards then flowed in opposite directions. The very directions seemed to be reversed and nothing could be distinguished. Fires blazed up everywhere, O monarch, and the earth trembled repeatedly. The contents of wells and water-vessels by hundreds swelled up and ran out. The whole universe was enveloped in darkness. The atmosphere being filled with dust, neither the cardinal nor the subsidiary points of the horizon could, O king, be distinguished. Loud roars were heard in the sky without any being being visible from whom these could emanate. This wonderful phenomenon, O king, was noticed all over the country. A south-westerly wind, with the harsh rattle of the thunder, uprooting trees by the thousands, crushed the city of Hastinapura. In those places, however, O Bharata, through which he of Vrishni's race passed, delicious breezes blew and everything became auspicious. Showers of lotuses and fragrant flowers fell there. The very road became delightful, being free from prickly grass and thorns. At those places where he stayed, Brahmanas by thousands glorified that giver of wealth with (laudation) and worshipped him with dishes of curds, ghee, honey, and presents of wealth. The very women, coming out on the road, strewed wild flowers of great fragrance on the person of that illustrious hero, devoted to the welfare of all creatures. He then came upon a delightful spot called Salibhavana which was filled with every kind of crops, a spot that was delicious and sacred, after having, O bull of the Bharata race, seen various villages abounding in bees, and picturesque to the eye, and delightful to the heart, and after having passed through diverse cities and kingdoms. Always cheerful and of good hearts, well-protected by the Bharatas and therefore free from all anxieties on account of the designs of invaders, and unacquainted with calamities of any kind, many of the citizens of Upaplavya, coming out of their town, stood together on the way, desirous of beholding Krishna. And beholding that illustrious one resembling a blazing fire arrived at the spot, they worshipped him who deserved their worship with all the honours of a guest arrived in their abode. When at last that slayer of hostile heroes, Kesava, came to Vrikasthala, the sun seemed to redden the sky by his straggling rays of light. Alighting from his car, he duly went through the usual purificatory rites, and ordering the steeds to be unharnessed, he set himself to say his evening prayers. And Daruka also, setting the steeds free, tended them according to the rules of equine science, and taking off the yokes and traces, let them loose. After this was done, the slayer of Madhu said, 'Here must we pass the night for the sake of Yudhishthira's mission. Ascertaining that to be his intention, the attendants soon set a temporary abode and prepared in a trice excellent food and drink. Amongst the Brahmanas, O king, that resided in the village, they that were of noble and high descent, modest, and obedient to the injunctions of the Vedas in their conduct, approached that illustrious chastiser of foes, Hrishikesa, and honoured him with their benedictions and auspicious speeches. And having honoured him of Dasarha's race that deserveth honour from every one, they placed at the disposal of that illustrious person their houses, abounding in wealth. Saying unto them--'Enough'--the illustrious Krishna paid them proper homage, each according to his rank, and wending with them to their house, he returned in their company to his own (tent). And feeding all the Brahmanas with sweet-meats and himself taking his meals with them, Kesava passed the night happily there.'"

Section 85

"Vaisampayana said, 'Meanwhile, understanding from his spies that the slayer of Madhu had set out, Dhritarashtra, with his hair standing erect, respectfully addressing the mighty-armed Bhishma and Dorna and Sanjaya and the illustrious Vidura, said these words unto Duryodhana and his counsellors, 'O scion of Kuru's race, strange and wonderful is the news that we hear. Men, women and children, are talking of it. Others are speaking of it respectfully, and others again assembled together. Within houses where men congregate and in open spots, people and discussing it. All say that Dasarha of great prowess will come hither for the sake of Pandavas. The slayer of Madhu is, by all means, deserving of honour and worship at our hands. He is the Lord of all creatures, and on him resteth the course of every thing in the universe. Indeed, intelligence and prowess and wisdom and energy, all reside in Madhava. Worthy of honour at the hands of all righteous persons he is the foremost of all men, and is, indeed, eternal Virtue. If worshipped he is sure to bestow happiness; and if not worshipped fie is sure to inflict misery. If that smiter of foes, Dasarha be gratified with our offerings, all our wishes may be obtained by us, through his grace, in the midst of the kings. O chastiser of foes, make without loss of time every arrangement for his reception. Let pavilions be set up on the road, furnished with every object of enjoyment. O mighty-armed son of Gandhari, make such arrangements that he may be gratified with thee. What doth Bhishma think in this matter?' At this, Bhishma and others, all applauding those words of king Dhritarashtra, said,--'Excellent.' King Duryodhana then, understanding their wishes, ordered delightful sites to be chosen for the erection of pavilions. Many pavilions were thereupon constructed abounding with gems of every kind, at proper intervals and at delightful spots. And the king sent thither handsome seats endued with excellent qualities, beautiful girls, and scents and ornaments, and fine robes, and excellent viands, and drink of diverse qualities, and fragrant garlands of many kinds. And the king of the Kurus took especial care to erect, for the reception of Krishna, a highly beautiful pavilion at Vrikasthala, full of precious gems. And having made all these arrangements that were god-like and much above the capacity of human beings, king Duryodhana informed Dhritarashtra of the same. Kesava, however, of Dasarha's race, arrived at the capital of the Kurus, without casting a single glance at all those pavilions and all those gems of diverse kinds.'"

Section 86

"Dhritarashtra said, 'O Vidura, Janardana hath set out from Upaplavya. He is now staying at Vrikasthala and will come here tomorrow. Janardana is the leader of the Ahukas, the foremost person amongst all the members of the Sattwata race, is high-souled, and endued with great energy and great might. Indeed, Madhava is the guardian and protector of the Prosperous kingdom of Vrishnis and is the illustrious Great-Grandsire of even the three worlds. The Vrishnis adore the wisdom of the intelligent Krishna, even as the Adityas, the Vasus, and the Rudras adore the wisdom of Vrihaspati. O virtuous one, I will in thy presence, offer worship unto that illustrious scion of Dasarha's race. Listen to me about that worship. I will give him sixteen cars made of gold, each drawn by four excellent and well-adorned steeds of uniform colour and of the Vahlika breed. O Kaurava, I will give him eight elephants with temporal juice always trickling down and tusks as large as poles of ploughs, capable of smiting hostile ranks, and each having eight human attendants. I will give him a century of handsome maid-servants of the complexion of gold, all virgins, and man-servants I will give him as, many. I will give him eighteen thousand woolen blankets soft to the touch, all presented to us by the hill-men. I will also give him a thousand deer-skins brought from China and other things of the kind that may be worthy of Kesava. I will also give him this serene gem of the purest rays that shines day and night, for Kesava alone deserves it. This car of mine drawn by mules that makes a round of full fourteen Yojanas a day, I will also give him. I will place before him every-day-provisions eight times greater than what is necessary for the animals and attendants that form his train. Mounted on their cars, having their person well-adorned, all my sons and grandsons, save Duryodhana, will go out to receive him. And thousands of graceful and well-decked dancing girls will go out on foot to receive the illustrious Kesava. And the beautiful girls that will go out of the town for receiving Janardana will go out unveiled. Let all the citizens with their wives and children behold the illustrious slayer of Madhu wit h as much respect and devotion as they show when casting their eyes on the morning sun. Let the canopy all round, at my command, be crowded with pendants and banners, and let the road, by which Kesava will come, be well-watered and its dusts removed. Let Dussasana's abode, which is better than Duryodhana's, be cleansed and well-adorned without delay. That mansion consisting of many beautiful buildings, is pleasant and delightful, and abounds with the wealth of all seasons. It is in that abode that all my wealth, as also Duryodhana's, are deposited. Let all that scion of the Vrishni race deserves be given unto him.'"

Section 87

"Vidura said, 'O monarch, O best of men, thou art respected by three worlds. Thou, O Bharata, art loved and regarded by every body. Venerable in year as thou art, what thou wilt say at this age cap never be against the dictates of the scriptures or the conclusions of well-directed reason, for thy mind is ever calm. Thy subjects, O king, are well-assured that, like characters on stone, light in the sun, and billows in the ocean, virtue resideth in thee permanently. O monarch, every one is honoured and made happy in consequence of thy numerous virtues. Strive, therefore, with thy friends and kinsmen to retain those virtues of thine. Oh, adopt sincerity of behaviour. Do not from folly, cause a wholesale destruction of thy sons, grandsons, friends, kinsmen, and all that are dear to thee. It is much, O king, that thou wishes to give unto Kesava as thy guest. Know, however, that Kesava deserves all this and much more, aye, the whole earth itself. I truly swear by my own soul that thou dost not wish to give all this unto Krishna either from motives of virtue or for the object of doing what is agreeable to him. O giver of great wealth, all this betrays only deception, falsehood, and insincerity. By the external acts, O king, I know thy secret purpose. The five Pandavas, O king, desire only five villages. Thou, however, dost not wish to give them even that. Thou art, therefore, unwilling to make peace. Thou seekest to make the mighty-armed hero of Vrishni's race thy own by means of thy wealth; in foot, by this means, thou seekest to separate Kesava from the Pandavas. I tell thee, however, that thou art unable, by wealth, or attention, or worship, to separate Krishna from Dhananjaya. I know magnanimity of Krishna; I know firm devotion of Arjuna towards him, I know that Dhananjaya, who is Kesava's life, is incapable of being given up by the latter. Save only a vessel of water, save only the washing of his feet, save only the (usual) enquiries after the welfare (of those he will see), Janardana will not accept any other hospitality or set his eyes on any other thing. Offer him, however, O king, that hospitality which is the most agreeable to that illustrious one deserving of every respect, for there is no respect that may not be offered to Janardana. Give unto Kesava, O king, that object in expectation of which, from desire of benefiting both parties, he cometh to the Kurus. Kesava desires peace to be established between thee and Duryodhana on one side and the Pandavas on the other. Follow his counsels, O, monarch. Thou art their father, O king, and the Pandavas are thy sons. Thou art old, and they are children to thee in years, behave as father towards them, that are disposed to pay thee filial regard."

Section 88

"Duryodhana said, 'All that Vidura hath said about Krishna, hath indeed, been truly said; for Janardana is greatly devoted to the Pandavas and can never be separated from them. All the diverse kinds of wealth, O foremost of kings, that are proposed to be bestowed upon Janardana ought never to be bestowed upon him. Kesava is, of course, not unworthy of our worship, but both time and place are against it, for he (Krishna), O king, on receiving our worship, will very likely think that we are worshipping him out of fear. This is my certain conviction, O king, that an intelligent Kshatriya must not do that which may bring disgrace upon him. It is well-known to me that the large-eyed Krishna deserveth the most reverential worship of the three worlds. It is quite out of place, therefore, O illustrious king, to give him anything now, for war having been decided upon, it should never be put off by hospitality.'

"Vaisampayana. continued, 'Hearing these words of his, the Grandsire of the Kurus spoke these words unto the royal son of Vichitravirya, 'Worshipped or not worshipped, Janardana never becometh angry. None, however, can treat him with disrespect, for Kesava is not contemptible. Whatever, O mighty one, he purposeth to do is incapable of being frustrated by anybody by every means in his power. Do without hesitation what Krishna of mighty arms sayeth and bring about peace with the Pandavas through Vasudeva as the means. Truly Janardana, possessed of virtuous soul, will say what is consistent with religion and profit. It behoveth thee, therefore, with all thy friends, to tell him what only is agreeable to him.'

"Duryodhana said, 'O Grandsire, I can, by no means, live by sharing this swelling prosperity of mine with the Pandavas. Listen, this, indeed, is a great resolution which I have formed. I will imprison Janardana who is the refuge of the Pandavas. He will come here tomorrow morning; and when he is confined, the Vrishnis and the Pandavas, aye, the whole earth, will submit to me. What may be the means for accomplishing it, so that Janardana may not guess our purpose, and so that no danger also may overtake us, it behoveth thee to say.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these fearful words of his son about imprisoning Krishna, Dhritarashtra, with all his counsellors, was very much pained and became deeply afflicted. King Dhritarashtra then spoke those words unto Duryodhana, 'O ruler of men, never say this again, this is not immemorial custom. Hrishikesa cometh here as an ambassador. He is, besides, related to and is dear to us. He hath done us no wrong; how then doth he deserves imprisonment?'

"Bhishma said, 'This wicked son of thine, O Dhritarashtra, hath his hour come. He chooseth evil, not good, though entreated by his well-' wishers. Thou also followest in the wake of this wicked wretch of sinful surroundings, who treadeth a thorny path setting at naught the words of his well-wisher. This exceedingly wicked son of thine with all his counsellors coming in contact with Krishna of unstained acts, will be destroyed in a moment. I dare not listen to the words of this sinful and wicked wretch that hath abandoned all virtue.'

'Having said this, that aged chief of the Bharata race, Bhishma of unbaffled prowess, inflamed with rage rose and left that place.'"

Section 89

"Vaisampayana said, 'Rising up (from his bed) at day-dawn, Krishna went through his morning rites, and taking leave of the Bharatas, set out for the city (of the Kurus). Ana all the inhabitants of Vrikasthala, bidding farewell unto that mighty one of long arms while he was about to depart, all returned to their homes. And all the Dhartarashtras except Duryodhana, attired in excellent robes, and with Bhishma, Drona, Kripa, and others, went out to meet him. And the citizens by thousands, O king, on cars of diverse kinds, and many on foot, also came out, desirous of beholding Hrishikesa. And meeting on the way Bhishma of spotless deed, and Drona, and Dhritarashtra's sons, he entered the city, surrounded by them all. And in honour of Krishna, the city was beautifully adorned, and the principal streets were decorated with diverse jewels and gems. And, O king, O bull of the Bharata race, on that occasion no one,--man, woman, or child,--remained in doors, so eager were the citizens for beholding Vasudeva. And all the citizens came out and lined the streets and bent their heads down to the ground singing eulogies in his honour, O king, when Hrishikesa entered the city and passed through it. And substantial mansions, filled with high-born ladies, seemed to be on the point of falling down on the ground in consequence of their living weight. And although Vasudeva's steeds were endued with great speed, yet they moved very slowly through that dense mass of human beings. And that lotus-eyed grinder of foes then entered

Dhritarashtra's ash-coloured palace which was enriched with numerous buildings. And having passed through the first three chambers of the palace, that chastiser of foes, Kesava, came upon the royal son of Vichitravirya. And upon that son of Dasarha's race approaching his presence, the blind monarch of great fame stood up along with Drona and Bhishma, Kripa and Somadatta, and king Vahlika also,--all stood up for honouring Janardana. And the Vrishni hero, having approached king Dhritarashtra of great fame, worshipped him and Bhishma with proper words and without losing any time. And having offered that worship unto them according to established usage, Madhava the slayer of Madhu, greeted the other kings according to their seniority in years. And Janardana then accosted the illustrious Drona and his son, and Vahlika, and Kripa, and Somadatta. And there in that chamber Jay a spacious seat of beautiful workmanship, made of gold and set with jewels. And at Dhritarashtra's request, Achyuta took that seat; and the priests of Dhritarashtra duly offered Janardana a cow, honey and curds and water. And after the rites of hospitality were over, Govinda remained there for a while, surrounded by the Kurus, laughing and jesting with them according to their relationship with him. And that illustrious grinder of foes, honoured and worshipped by Dhritarashtra, came out with the king's permission. And Madhava having duly greeted all the Kurus in their assembly, then went to the delightful abode of Vidura; and Vidura, having approached Janardana of Dasarha's race thus arrived at his abode, worshipped him with every auspicious and desirable offering. And he said, 'What use, O lotus-eyed one, in telling thee of the joy I feel at this advent of thine, for thou art the inner Soul of all embodied creatures.' And after the hospitable reception was over, Vidura, conversant with all the principles of morality, enquired of Govinda, the slayer of Madhu, about the welfare of Pandavas. And that scion of Dasarha's race, that chief of the Vrishnis, unto whom the past and the future were as the present, knowing that Vidura was loved by the Pandavas and friendly towards them, and learned, and firm in morality, and honest, and harbouring no wrath (against the Pandavas), and wise, began to tell him everything in detail about the doings of the sons of Pandu.'"

Section 90

"Vaisampayana said, 'Janardana, the chastiser of foes, after his meeting with Vidura, went then in the afternoon to his paternal aunt, Pritha. And beholding Krishna whose countenance beamed with the effulgence of the radiant sun arrived at her abode, she encircled his neck with her arms and began to pour forth her lamentations remembering her sons. And at the sight, after a long time, of Govinda of Vrishni's race, the companion of those mighty children of hers, the tears of Pritha flowed fast. And after Krishna, that foremost of warriors, had taken his seat having first received the rites of hospitality, Pritha, with a woe-begone face and voice choked with tears addressed him, saying. They, who, from their earliest years have always waited with reverence on their superiors; they, who, in friendship are attached to one another; they, who, deprived deceitfully of their kingdom had gone to seclusion, however worthy of living in the midst of friends and attendants,--they, who have subjugated both wrath and joy, are devoted to Brahman's, and truthful in speech,--those children of mine, who, abandoning kingdom and enjoyments and leaving my miserable self behind, had gone to the woods, plucking the very roots of my heart,--those illustrious sons of Pandu, O Kesava, who have suffered woe however undeserving of it,--how, alas, did they live in the deep forest abounding with lions and tigers and elephants? Deprived in their infancy of their father, they were all tenderly brought up by me. How, also, did they live in the mighty forest, without seeing both their parents? From their infancy, O Kesava, the Pandavas were aroused from their beds by the music of conchs and drums and flutes. That they who while at home, used to sleep in high palatial chambers on soft blankets and skins of the Runku deer and were waked up in the morning by the grunt of elephants, the neighing of steeds, the clatter of car-wheels and the music of conchs and cymbals in accompaniment with the notes of flutes and lyres,--who, adored at early dawn with sacred sounding hymns uttered by Brahmanas, worshipped those amongst them that deserved such worship with robes and jewels and ornaments, and who were blessed with the auspicious benedictions of those illustrious members of the regenerate order, as a return for the homage the latter received,--that they, O Janardana, could sleep in the deep woods resounding with the shrill and dissonant cries of beasts of prey can hardly be believed, undeserving as they were of so much woe. How could they, O slayer of Madhu, who were roused from their beds by music of cymbals and drums and conchs and flutes, with the honeyed strains of songstresses and the eulogies chanted by bards and professional reciters,--alas, how could they be waked in the deep woods by the yells of wild beasts? He that is endued with modesty, is firm in truth, with senses under control and compassions for all creatures,--he that hath vanquished both lust and malice and always treadeth the path of the righteous, he that ably bore the heavy burthen borne by Amvarisha and Mandhatri Yayati and Nahusha and Bharata and Dilip and Sivi the son of Usinara and other royal sages of old, he that is endued with an excellent character and disposition, he that is conversant with virtue, and whose prowess is incapable of being baffled, he that is fit to become the monarch of the three worlds in consequence of his possession of every accomplishment, he that is the foremost of all the Kurus lawfully and in respect of learning and disposition, who is handsome and mighty-armed and hath no enemy,--Oh, how is that Yudhishthira of virtuous soul, and of complexion like that of pure gold? He that hath the strength of ten thousand elephants and the speed of the wind, he that is mighty and ever wrathful amongst the sons of Pandu, he that always doth good to his brothers and is, therefore, dear to them all, he, O slayer of Madhu, that slew Kichaka with all his relatives, he that is the slayer of the Krodhavasas, of Hidimva, and of Vaka, he that in prowess is equal unto Sakra, and in might unto the Wind-god, he that is terrible, and in wrath is equal unto Madhava himself, he that is the foremost of all smiters,--that wrathful son of Pandu and chastiser of foes, who, restraining his rage, might, impatience, and controlling his soul, is obedient to the commands of his elder brother,--speak to me, O Janardana, tell me how is that smiter of immeasurable valour, that Bhimasena, who in aspect also justifies his name--that Vrikodara possessing arms like maces, that mighty second son of Pandu? O Krishna, that Arjuna of two arms who always regardeth himself as superior to his namesake of old with thousand arms, and who at one stretch shooteth five hundred arrows, that son of Pandu who in the use of weapons is equal unto king Kartavirya, in energy unto Aditya, in restraint of senses unto a great sage, in forgiveness unto the Earth, and in prowess unto Indra himself,--he, by whose prowess, O slayer of Madhu, the Kurus amongst all the kings of the earth have obtained this extensive empire, blazing with effulgence,--he, whose strength of arms is always adored by the Pandavas,--that son of Pandu, who is the foremost of all car-warriors and whose prowess is incapable of being frustrated,--he, from an encounter with whom in battle no foe ever escapeth with life,--he, O Achyuta, who is the conqueror of all, but who is incapable of being conquered by any,--he, who is the refuge of the Pandavas like Vasava of the celestials,--how, O Kesava, is that Dhananjaya now, that brother and friend of thine? He that is compassionate to all creatures, is endued with modesty and acquainted with mighty weapons, is soft and delicate and virtuous,--he that is dear to me,--that mighty bowman Sahadeva, that hero and ornament of assemblies,--he, O Krishna, who is youthful in years, is devoted to the service of his brothers, and is conversant with both virtue and profit, whose brothers, O slayer of Madhu, always applaud the disposition of that high-souled and well-behaved son of mine,--tell me, O thou of the Vrishni race, of that heroic Sahadeva, that foremost of warriors, that son of Madri, who always waiteth submissively on his elder brothers and so reverentially on me. He that is delicate and youthful in years, he that is brave and handsome in person,--that son of Pandu who is dear unto his brothers as also unto all, and who, indeed, is their very life though walking with a separate body,--he that is conversant with various modes of warfare,--he that is endued with great strength and is a mighty bowman,--tell me, O Krishna, whether that dear child of mine, Nakula, who was brought up in luxury, is now well in body and mind? O thou of mighty arms, shall I ever behold again Nakula of mine, that mighty car-warrior, that delicate youth brought up in every luxury and undeserving of woe? Behold, O hero, I am alive today, even I, who could know peace by losing sight of Nakula for the short space of time taken up by a wink of the eye. More than all my sons, O Janardana, is the daughter of Drupada dear to me. High-born and possessed of great beauty, she is endued with every accomplishment. Truthful in speech, she chose the company of her lords, giving up that of her sons, Indeed, leaving her dear children behind, she followeth the sons of Pandu. Waited upon at one time by a large train of servants, and adored by her husbands with every object of enjoyment, the possessor of every auspicious mark and accomplishment, how, O Achyuta, is that Draupadi now? Having five heroic husbands who are all smiters of foes and all mighty bowmen, each equal unto Agni in energy, alas, woe hath yet been the lot of Drupada's daughter. I have not for fourteen long years, O chastiser of foes, beheld the princess of Panchala, that daughter-in-law of mine' who herself hath been a prey to constant anxiety on account of her children, whom she hath not seen for that period. When Drupada's daughter endued with such a disposition, doth not enjoy uninterrupted happiness, it seemeth, O Govinda, that the happiness one enjoyeth is never the fruit of one's acts. When I remember the forcible dragging of Draupadi to the assembly, then neither Vibhatsu nor Yudhishthira, nor Bhima, nor Nakula, nor Sahadeva, becometh an object of affection to me. Never before had a heavier grief been mine than what pierced my heart when that wretch Dussasana, moved by wrath and covetousness, dragged Draupadi, then in her flow, and therefore clad in a single raiment, into the presence of her father-in-law in the assembly and exposed her to the gaze of all the Kurus. It is known that amongst those that were present, king Vahlika, Kripa, Somadatta, were pierced with grief at this sight, but of all present in that assembly, it was Vidura whom I worship. Neither by learning, nor by wealth doth one become worthy of homage. It is by disposition alone that one becomes respectable, O Krishna, endued with great intelligence and profound wisdom, the character of the illustrious Vidura, like unto an ornament (that he wears) adorns the whole world.'

"Vaisampayana continued, 'Filled with delight at the advent of Govinda, and afflicted with sorrow (on account of her sons) Pritha gave expression to all her diverse griefs. And she said, 'Can gambling and the slaughter of deer, which, O chastiser of foes, occupied all wicked kings of old, be a pleasant occupation for the Pandavas? The thought consumeth, O Kesava, that being dragged into the presence of all the Kurus in their assembly by Dhritarashtra's sons, insults worse than death were heaped on Krishna, O chastiser of foes, the banishment of my sons from their capital and their wanderings in the wilderness,--these and various other griefs, O Janardana, have been mine. Nothing could be more painful to me or to my sons themselves, O Madhava, than that they should have had to pass a period of concealment, shut up in a stranger's house. Full fourteen years have passed since the day when Duryodhana first exited my sons. If misery is destructive of fruits of sins, and happiness is dependent on the fruits of religious merit, then it seems that happiness may still be ours after so much misery. I never made any distinction between Dhritarashtra's sons and mine (so far as maternal affection is concerned). By that truth, O Krishna, I shall surely behold thee along with the Pandavas safely come out of the present strife with their foes slain, and the kingdom recovered by them. The Pandavas themselves have observed their vow with such truthfulness sticking to Dharma that they are incapable of being defeated by their enemies. In the matter of my present sorrows, however, I blame neither myself nor Suyodhana, but my father alone. Like a wealthy man giving away a sum of money in gift, my father gave me away to Kuntibhoja. While a child playing with a ball in my hands, thy grandfather, O Kesava, gave me away to his friend, the illustrious Kuntibhoja. Abandoned, O chastiser of foes, by my own father, and my father-in law, and afflicted with insufferable woes, what use, O Madhava, is there in my being alive? On the night of Savyasachin's birth, in the lying-in-room, an invisible voice told me, 'This son of thine will conquer the whole world, and his fame will reach the very heavens. Slaying the Kurus in a great battle and recovering the kingdom, thy son Dhanajaya will, with his brothers, perform three grand sacrifices.' I do not doubt the truth of that announcement. I bow unto Dharma that upholds the creation. If Dharma be not a myth, then, O Krishna, thou wilt surely achieve all that the invisible voice said. Neither the loss of my husband, O Madhava, nor loss of wealth, nor our hostility with the Kurus ever inflicted such rending pains on me as that separation from my children. What peace can my heart know when I do not see before me that wielder of Gandiva, viz., Dhananjaya, that foremost of all bearers of arms? I have not, for fourteen years, O Govinda, seen Yudhishthira, and Dhananjaya, and Vrikodara. Men perform the obsequies of those that are missed for a long time, taking them for dead. Practically, O Janardana, my children are all dead to me and I am dead to them.

'Say unto the virtuous king Yudhishthira, O Madhava, that-Thy virtue, O son, is daily decreasing. Act thou, therefore, in such a way that thy religious merit may not diminish. Fie to them that live, O Janardana, by dependence on others. Even death is better than a livelihood gained by meanness. Thou must also say unto Dhananjaya and the ever-ready Vrikodara that--The time for that event is come in view of which a Kshatriya woman bringeth forth a son. If you allow the time slip without your achieving anything, then, though at present ye are respected by all the world, ye will be only doing that which would be regarded as contemptible. And if contempt touches you, I will abandon you for ever. When the time cometh, even life, which is so dear, should be laid down, O foremost of men, thou must also say unto Madri's sons that are always devoted to Kshatriya customs.--More than life itself, strive ye to win objects of enjoyment, procurable by prowess, since objects won by prowess alone can please the heart of a person desirous of living according to Kshatriya customs. Repairing thither, O mighty-armed one, say unto that foremost of all bearers of arms, Arjuna the heroic son of Pandu,--Tread thou the path that may be pointed out to thee by Draupadi. It is known to thee, O Kesava, that when inflamed with rage, Bhima and Arjuna, each like unto the universal Destroyer himself, can slay the very gods. That was a great insult offered unto them, viz., that their wife Krishna, having been dragged into the assembly was addressed in such humiliating terms by Dussasana and Karna. Duryodhana himself hath insulted Bhima of mighty energy in the very presence of the Kuru chiefs. I am sure he will reap the fruit of that behaviour, for Vrikodara, provoked by a foe, knoweth no peace. Indeed, once provoked, Bhima forgets it not for a long while, even until that grinder of foes exterminates the enemy and his allies. The loss of kingdom did not grieve me; the defeat at dice did not grieve me. That the illustrious and beautiful princess of Panchala was dragged into the assembly while clad in a single raiment and made to hear bitter words grieved me most. What, O Krishna, could be a greater grief to me? Alas, ever devoted to Kshatriya customs and endued with great beauty, the princess, while ill, underwent that cruel treatment, and though possessing powerful protectors was then as helpless as if she had none. O slayer of Madhu, having thee and that foremost of all mighty persons, Rama, and that mighty car-warrior Pradyumna for me and my children's protectors and having, O foremost of men, my sons the invincible Bhima and the unretreating Vijaya both alive, that I had still such grief to bear is certainly strange!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by her, Sauri the friend of Partha, then comforted his paternal aunt, Pritha, afflicted with grief on account of her sons. And Vasudeva said, 'What woman is there, O aunt, in the world who is like thee? The daughter of king Surasena, thou art, by marriage, admitted into Ajamida's race. High-born and highly married, thou art like a lotus transplanted from one mighty lake into another. Endued with every prosperity and great good fortune, thou wert adored by thy husband.

The wife of hero, thou hast again given birth to heroic sons. Possessed of every virtue, and endued with great wisdom, it behoveth thee to bear with patience, both happiness and misery. Overcoming sleep and langour, and wrath and joy, and hunger and thirst, and cold and heat, thy children are always in the enjoyment of that happiness, which, as heroes, should by theirs. Endued with great exertion and great might, thy sons, without affecting the comforts derivable from the senses such as satisfy only the low and the mean, always pursue that happiness which as heroes they should. Nor are they satisfied like little men having mean desires. They that are wise enjoy or suffer the same of whatever enjoyable or sufferable, Indeed, ordinary persons, affecting comforts that satisfy the low and the mean, desire an equable state of dullness, without excitement of any kind. They, however, that are superior, desire either the acutest of human suffering or the highest of all enjoyments that is given to man. The wise always delight in extremes. They find no pleasure betwixt; they regard the extreme to be happiness, while that which lies between is regarded by them as misery. The Pandavas with Krishna saluteth thee through me. Representing themselves to be well, they have enquired after thy welfare. Thou wilt soon behold them become the lords of the whole world, with their foe slain, and themselves invested with prosperity.'

'Thus consoled by Krishna, Kunti, afflicted with grief on account of her sons, but soon dispelling the darkness caused by her temporary loss of understanding, replied unto Janardana, saying, 'Whatever, O mighty-armed one, thou, O slayer of Madhu, regardest as proper to be done, let that be done without sacrificing righteousness, O chastiser of foes, and without the least guile. I know, O Krishna, what the power of thy truth and of thy lineage is. I know also what judgment and what prowess thou bringest to bear upon the accomplishment of whatever concerns thy friends. In our race, thou art Virtue's self, thou art Truth, and thou art the embodiment of ascetic austerities. Thou art the great Brahma, and everything rests on thee. What, therefore, thou hast said must be true.'

"Vaisampayana continued, 'Bidding her farewell and respectfully walking round her, the mighty-armed Govinda then departed for Duryodhana's mansion.'"

Section 91

"Vaisampayana said, 'With Pritha's leave and having walked round her, the chastiser of foes, Govinda, also called Sauri, went to Duryodhana's palace that was furnished with great wealth, adorned with beautiful seats, and was like unto the abode of Purandara himself. Unobstructed by the orderlies-in-waiting, that hero of great fame crossed three spacious yards in succession and then entered that mansion looking like a mass of clouds, high as the summit of a hill, and blazing forth in splendour. And he there beheld Dhritarashtra's son of mighty arms seated on his throne in the midst of a thousand kings and surrounded by all the Kurus. And he also beheld there Dussasana and Karna and Sakuni, the son of Suvala, seated on their respective seats by the side of Duryodhana. And on that scion of Dasarha's race entering the court, Dhritarashtra's son of great fame rose up from his seat with his counsellors for honouring the slayer of Madhu. And Kesava then greeted Dhritarashtra's sons and all his counsellors as also all the kings that were present there, according to their respective ages. And Achyuta of Vrishni's race then took his seat on a beautiful seat made of gold and overlaid with carpet embroidered with gold. And the Kuru king then offered unto Janardana a cow, and honey and curds and water, and placed at his service palaces and mansions and the whole kingdom. And then the Kauravas, with all the kings there present, worshipped Govinda on his seat and resembling the sun himself in splendour. The worship being over, king Duryodhana invited him of Vrishni's race--that foremost of victors--to eat at his house, Kesava, however did not accept the invitation. The Kuru king Duryodhana seated in the midst of the Kurus, in a gentle voice but with deception lurking behind his words, eyeing Karna, and addressing Kesava, then said, 'Why, O Janardana, dost thou not accept the diverse kinds of viands and drinks, robes and beds that have all been prepared and kept ready for thee? Thou hast granted aid to both sides; thou art engaged in the good of both parties. Thou art again the foremost of Dhritarashtra's relations and much loved by him. Thou, O Govinda, also knowest fully, and all things in details, both religion and profit. I, therefore, desire to hear, O bearer of the discus and the mace, what the true reason is of this thy refusal.'

"Vaisampayana continued, 'The high-souled Govinda, of eyes like lotus leaves, then raising his mighty (right) arm, and in a voice deep as that of the clouds, replied unto the king in excellent words fraught with reasons,--words that were clear, distinct, correctly pronounced, and without a single letter dropped, saying, 'Envoys, O king, eat and accept worship only after the success of their missions. Therefore, O Bharata, after my mission becomes successful, thou mayest entertain me and my attendants.' Thus answered, Dhritarashtra's son again said unto Janardana, It behoveth thee not, O Kesava, to behave towards us in this way, Whether thou becomest successful, or unsuccessful, we are endeavouring to please thee, O slayer of Madhu, because of thy relationship with us. It seems, however, that all our efforts. O thou of Dasarha's race, are fruitless. Nor do we see the reason, O slayer of Madhu, in consequence of which, O foremost of men, thou acceptest not the worship offered by us from love and friendship. With thee, O Govinda, we have no hostility, no war. Therefore, on reflection, it will seem to thee that words such as these scarcely become thee.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the king, Janardana of Dasarha's race, casting his eyes on Dhritarashtra's son and ah his counsellors, replied, saying, 'Not from desire, nor from wrath, nor from malice, nor for gain, nor for the sake of argument, nor from temptation, would I abandon virtue. One taketh another's food when one is in distress. At present, however, O king, thou hast not inspired love in me by any act of thine, nor have I myself been plunged into distress. Without any reason, O king, thou hatest, from the moment of their birth, thy dear and gentle brothers,--the Pandavas--endued with every virtue. This unreasonable hatred of thine for the sons of Pritha ill becometh thee. The sons of Pandu are all devoted to virtue. Who, indeed, can do them the least injury? He that hateth them, hateth me; he that loveth them, loveth me. Know that the virtuous Pandavas and my own self have but a common soul. He, who, following the impulses of lust and wrath, and from darkness of soul, hateth and seeketh to injure one that is possessed of every good quality, is regarded as the vilest of men. That wrathful wretch of every good quality, is regarded as the vilest of men. That wrathful wretch of uncontrolled soul, who, from ignorance and avarice hateth his kinsmen endued with every auspicious quality, can never enjoy his prosperity long. He, on the other hand, who, by good offices, winneth over persons endued with good qualities, even if he beareth aversion of them within his heart, enjoyeth prosperity and fame for ever and ever. Defiled by wickedness, all this food, therefore, deserveth not to be eaten by me. The food supplied by Vidura alone, should, I think, be eaten by me.'

'Having said this unto Duryodhana who was ever incapable of bearing anything against his own wishes, Kesava of mighty arms then came out of that blazing palace of Dhritarashtra's son. And the high-souled Vasudeva of mighty arms, coming out of that mansion, directed his steps towards the abode of the illustrious Vidura. And while that mighty-armed one staying within Vidura's abode, thither came unto him Drona, and Kripa, and Bhishma, and Vahlika, and many of the Kauravas. And the Kauravas that came there addressed Madhava, the heroic slayer of Madhu, saying, 'O thou of Vrishni's race, we place at thy disposal our houses with all the wealth within them.'

'The slayer of Madhu, of mighty energy, answered them saying, 'Ye may go away. I am much honoured by these your offers.' And after all the Kurus had gone away, Vidura, with great care entertained that unvanquished hero of Dasarha's race with every object of desire. And Kunti then placed before the illustrious Kesava clean and savoury food in abundance. Therewith the slayer of Madhu first gratified the Brahmanas. Indeed, from that food he first gave a portion, along with much wealth, unto a number of Brahmanas conversant with the Vedas, and then with his attendants, like Vasava in the midst of the Marutas, he dined on what remained of the clean and savoury food supplied by Vidura.'"

Section 92

"Vaisampayana said, 'After Kesava had dined and been refreshed, Vidura said unto him during the night, 'O Kesava, this advent of thine hath not been a well judged one, for, O Janardana, Dhritarashtra's son transgresseth the rules of both profit and religion, is wicked and wrathful, insulteth others, though himself desirous of honours, and disobeyeth the commands of the aged. He is, O Madhava, a transgressor of the scriptures, ignorant, and of wicked soul, already overtaken by fate, untractable, and disposed to do evil to those that seek his good. His soul is possessed by desire and lust. He foolishly regardeth himself as very wise. He is the enemy of all his true friends. Ever-suspicious, without any control over his soul, and ungrateful, he hath abandoned all virtue and is in love with sin. He is foolish, with understanding uncultivated, a slave of his senses, ever obedient to the impulses of lust and avarice, and irresolute in every act that should be done. He is endued with these and many other vices. Although thou wilt point out to him what is for his good, he will yet disregard it all, moved by pride and anger. He hath great faith in Bhishma, and Drona, and Kripa, and Karna, and Drona's son, and Jayadratha, and, therefore, he never setteth his heart on peace, O Janardana. Dhritarashtra's sons, with Karna, firmly believe that the Pandavas are incapable of even looking at Bhishma, Drona, and other heroes, not to speak of fighting against them. The foolish Duryodhana of limited sight, having assembled a huge army regardeth, O slayer of Madhu, that his purposes are already achieved. The foolish son of Dhritarashtra hath arrived at the conclusion that Karna, single-handed, is competent to vanquish his foes. He will, therefore, never make peace. Thou, O Kesava, desirest to establish peace and brotherly feelings between the two parties. But know that all the sons of Dhritarashtra have come to the conclusion that they would not give unto the Pandavas what, indeed, the latter have a right to. With those that are so resolved thy words will certainly prove vain. Where, O slayer of Madhu, words, good or bad, are of the same effect, no wise man would spend his breath for nothing, like a singer before the deaf. As a Brahmana before a conclave of Chandalas, thy words, O Madhava, would command no respect among those ignorant and wicked wretches that have no reverence for all that deserveth reverence. Foolish, as long as he hath strength, he will never obey thy counsels. Whatever words thou mayest speak to him will be perfectly futile. It doth not seem proper to me, O Krishna, that thou shouldst go into the midst of these wicked-minded wretches seated together. It doth not seem proper to me, O Krishna, that going thither thou shouldst utter words against those wicked-souled, foolish, unrighteous wights, strong in number. In consequence of their having never worshipped the aged, in consequence of their having been blinded by prosperity and pride, and owing to the pride of youth and wrath, they will never accept the good advice thou mayest place before them. He hath mustered a strong force, O Madhava, and he hath his suspicions of thyself. He will, therefore, never obey any counsel that thou mayest offer. The sons of Dhritarashtra, O Janardana, are inspired with the firm belief that at present Indra himself, at the head of all the celestials, is incapable of defeating them in battle. Efficacious as thy words always are, they will prove to be of no efficacy with persons impressed with such a conviction and who always follow the impulses of lust and wrath. Staying in the midst of his ranks of elephants and his army consisting of cars and heroic infantry, the foolish and wicked Duryodhana, with all fears dispelled, regardeth the whole earth to have already been subjugated by him. Indeed, Dhritarashtra's son coveteth extensive empire on the earth without any rivals. Peace, therefore, with him is unattainable. That which he hath in his possession he regardeth as unalterably his. Alas, the destruction on the earth seems to be at hand for the sake of Duryodhana, for, impelled by fate, the kings of the earth, with all the Kshatriya warriors, have assembled together, desirous of battling with the Pandavas? All those kings, O Krishna, are in enmity with thee and have all been deprived of their possessions before this by thee. Through fear of thee those heroic monarchs have joined together with Karna and made an alliance with Dhritarashtra's sons. Reckless of their very lives, all those warriors have united with Duryodhana and are filled with delight at the prospect of fighting the Pandavas. O hero of Dasarha's race, it doth not commend itself to me that thou shouldst enter into their midst. How, O grinder of foes, wilt thou repair into the midst of those numerous enemies of thine, of wicked souls, and seated together? O thou of mighty arms, thou art, indeed, incapable of being vanquished by the very gods, and I know, O slayer of foes, thy manliness and intelligence. O Madhava, the love I bear to thee is equal to that I bear to the sons of Pandu. I say, therefore, these words to thee from my affection, regard, and friendship for thee. What need is there in expressing to thee the delight that has been mine at sight of thy persons, for, thou, O thou of eyes like lotus, art the inner Soul of all embodied creatures.'"

Section 93

"The holy one said, 'That, indeed, which should be said by a person of great wisdom: that, indeed, which should be said by one possessed of great foresight; that indeed, which should be said by one like thee to a friend like me; that indeed, which is deserving of thee, being consistent with virtue and profit, and truth; that, O Vidura, hath been said by thee, father and mother-like, unto me. That which thou hast told me is certainly true, worthy of approbation and consistent with reason. Listen, however, with attention, O Vidura, to the reason of my coming. Well knowing the wickedness of Dhritarashtra's son and the hostility of the Kshatriyas that have sided with him. I have still, O Vidura, come to the Kurus. Great will be the merit earned by him who will liberate from the meshes of death the whole earth, with her elephants, cars and steeds, overwhelmed with a dreadful calamity. If a man striving to the best of his abilities to perform a virtuous act meets with failure, I have not the least doubt that the merit of that act becomes his, notwithstanding such failure. This also is known to those that are conversant with religion and scripture, that if a person having intended mentally to commit a sinful act does not actually commit it, the demerit of that act can never be his. I will sincerely endeavour, O Vidura, to bring about peace between the Kurus and the Srinjayas who are about to be slaughtered in battle. That terrible calamity (which hangs over them all) hath its origin in the conduct of the Kurus, for it is directly due to the action of Duryodhana and Karna, the other Kshatriyas only following the lead of these two. The learned regard him to be a wretch who doth not by his solicitation seek to save a friend who is about to sink in calamity. Striving to the best of his might, even to the extent of seizing him by the hair, one should seek to dissuade a friend from an improper act. In that case, he that acteth so, instead of incurring blame, reapeth praise. It behoveth Dhritarashtra's son, therefore, O Vidura, with his counsellors, to accept my good and beneficial counsels that are consistent with virtue and profit and competent to dispel the present calamity. I will, therefore, sincerely endeavour to bring about the good of Dhritarashtra's sons and of the Pandavas, as also of all the Kshatriyas on the face of the earth. If while endeavouring to bring about the good (of my friends), Duryodhana judgeth me wrongly, I shall have the satisfaction of my own conscience, and a true friend is one who assumeth the functions of an intercessor when dissensions break out between kinsmen. In order, again, that unrighteous, foolish, and inimical persons may not afterwards say that though competent, still Krishna did not make any attempt to restrain the angry Kurus and the Pandavas from slaughtering one another I have come here. Indeed, it is to serve both parties that I have come hither. Having striven to bring about peace, I will escape the censure of all the kings. If after listening to my auspicious words, fraught with virtue and profit, the foolish Duryodhana accept them not, he will only invite his fate. If without sacrificing the interests of the Pandavas I can bring about peace among the Kurus, my conduct will be regarded as highly meritorious, O high-souled one, and the Kauravas themselves will be liberated from the meshes of death. If the sons of Dhritarashtra reflect coolly on the words I shall utter--words fraught with wisdom, consistent with righteousness, and possessed of grave import,--then that peace which is my object will be brought about and the Kauravas will also worship me (as the agent thereof). If, on the other hand, they seek to injure me, I tell thee that all the kings of the earth; united together, are no match for me, like a herd of deer incapable of standing before an enraged lion.'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words, that bull of the Vrishni race and delighter of Yadavas, then laid himself down on his soft bed for sleep.'"

Section 94

"Vaisampayana said, 'In such conversation between those two distinguished persons, both of whom were endued with great intelligence, that night, lit with bright stars, passed away. Indeed, the night passed away against the wishes of the illustrious Vidura, who had been listening to the varied conversation of Krishna fraught with virtue, profit, and desire, and made up of delightful words and syllables of agreeable import; and also those of Krishna himself, of 'immeasurable prowess, listening to discourses equal in style and character. Then, at early dawn a band of choristers and bards gifted with melodious voices, awoke Kesava with sweet sounds of conchs and cymbals. And rising from bed, Janardana of Dasarha's race, that bull amongst all the Sattwatas, went through all the customary acts of the morning. And having cleansed himself by a bath, recited the sacred Mantras and poured libations of clarified butter on the sacrificial fire. Madhava decked his person and began to worship the rising sun. And while the unvanquished Krishna of Dasarha's race was still engaged in his morning devotions, Duryodhana and Suvala's son Sakuni came to him and said, 'Dhritarashtra is seated in his court, with all the Kurus headed by Bhishma and with all the kings of the earth. They are all soliciting thy presence, O Govinda, like the celestials in heaven desiring the presence of Sakra himself,--thus addressed, Govinda greeted them both with sweet and courteous enquiries. And when the sun had risen a little higher, Janardana, that chastiser of foes, summoning a number of Brahmanas, made them presents of gold and robes and kine and steeds.

And after he had thus given away much wealth and taken his seat, his driver (Daruka) came and saluted that unvanquished hero of Dasarha's race. And Daruka soon returned with his master's large and blazing car furnished with rows of tinkling bells and harnessed with excellent steeds. And understanding that his handsome car adorned with every ornament and producing a rattle, deep as the rumbling of the mighty masses of clouds, was ready, the high-souled Janardana, that delighter of all the Yadavas, walking round the sacred fire and a band of Brahmanas, and putting on the gem known by the name of Kaustubha, and blazing with beauty, surrounded by the Kurus, and well-protected by the Vrishnis, mounted on it. And Vidura, conversant with all the precepts of religion, followed on his own car that scion of Dasarha's race, that foremost of all living creatures, that first of all persons gifted with intelligence. And Duryodhana and Suvala's son Sakuni also, on one car followed Krishna, that chastiser of foes. And Satyaki and Kritavarman and the other mighty car-warriors of the Vrishni race, all rode behind Krishna on cars and steeds and elephants. And, O king, the handsome cars of those heroes, adorned with gold and drawn by excellent steeds and each producing a loud rattle, as they moved forward, shone brilliantly. And Kesava, endued with great intelligence, and beaming with beauty, soon came upon a broad street that had previously been swept and watered, and that was fit to be used by the highest of kings. And when that scion of Dasarha's race set out, cymbals began to play, and conchs began to be blown, and other instruments also to pour forth their music. And great number of youthful heroes, foremost in the world for heroism, and possessed of lion-like prowess, proceeded, surrounding Sauri's car. And many thousands of soldiers, attired in a variegated dresses, bearing swords and lances and axes, marched in advance of Kesava. And there were full five hundred elephants, and cars by thousands, that followed that unvanquished hero of Dasarha's race while he proceeded. And, O chastiser of foes, all the citizens of the capital, of all ages and both sexes, desirous of beholding Janardana came out into the streets. And the terraces and balconies of the houses were so thronged by ladies that the houses were on the point of falling down with the weight. And worshipped by the Kurus, and listening to various sweet speeches, and returning the greetings of all as each deserved, Kesava went along the street, casting his eyes on all. And at last, when Kesava reached the Kuru court, his attendants loudly blew their conchs and trumpets and filled the welkin with that blare. And, thereupon, that whole assembly of kings, of immeasurable prowess, trembled with delight at the expectation of soon setting their eyes on Krishna. And hearing the rattle of his car, that rumbled like the deep roll of rain-charged clouds, the monarchs understood Krishna to be near, and the hair of their bodies stood erect with delight. And having reached the gate of the court, Sauri, that bull among the Satwatas, alighting from his car, that resembled the summit of Kailasa, entered the court which looked like a mass of newly-risen clouds, and blazed forth with beauty, and resembled the very abode of the great Indra. And that illustrious hero entered the court, arm-in-arm with Vidura and Satyaki on either side, and overshadowing with his own the splendour of all the Kurus, like the sun overshadowing the radiance of lesser lights in the firmament. And before Vasudeva sat Karna and Duryodhana, while behind him were seated the Vrishnis with Kritavarman. And Bhishma and Drona, and others with Dhritarashtra were on the point of rising up from their seats for honouring Janardana. Indeed, as soon as he, of Dasarha's race, came, the illustrious blind monarch, Drona and Bhishma, all rose up from their seats. And when that mighty ruler of men, king Dhritarashtra, rose up from his seat, those kings by thousands around him all rose up also. And at Dhritarashtra's command, a seat beautiful all over, and adorned with gold, had been kept there for Krishna, And after taking his seat, Madhava smilingly greeted the king, and Bhishma, and Drona, and all other rulers, each according to his age. And all the kings of the earth, and all the Kurus also, beholding Kesava arrived in that assembly, worshipped him duly. And as that chastiser of foes, that vanquisher of hostile cities, that hero of Dasarha's race, was seated there, he beheld the Rishis whom he had seen while proceeding to Hastinapur, staying in the firmament. And beholding those Rishis with Narada at their head, he of Dasarha's race, slowly addressed Bhishma the son of Santanu, saying, 'O king, the Rishis have come to see this earthly conclave of ours. Invite them with offer of seats and abundant courtesy, for if they are not seated, no one here is capable of taking his seat. Let proper worship, therefore, be speedily offered unto these Rishis with souls under proper control. And beholding the Rishis then at the gate of the palace, Santanu's son quickly ordered the servants to bring seats for them. And soon enough they brought large and beautiful seats embroidered with gold and set with gems. And after the Rishis. O Bharata, had taken their seats and accepted the Arghyas offered to them, Krishna took his seat, so also all the kings. And Dussasana gave an excellent seat to Satyaki, while Vivingsati gave another golden one to Kritavarman. And not far from where Krishna sat, that illustrious and wrathful pair, Karna and Duryodhana, sat together on the same seat. And Sakuni, the king of Gandhara, surrounded by the chiefs of his country, sat there, O king, with his son beside him. And the high-souled Vidura sat on a begemmed seat covered with a white deer-skin that almost touched Krishna's seat. And all the kings in the assembly, although they gazed at Janardana of Dasarha's race for a long while, were not, however, gratified with their gaze, like drinkers of the Amrita, that are never satiated with quaffing measure after measure. And Janardana attired in yellow robes having the complexion of the Atasi flower, sat in the midst of that assembly like a sapphire mounted on gold. And after Govinda had taken his seat, a perfect silence ensued, for none present there spoke a single word.'"

Section 95

"Vaisampayana said, 'And after all the kings had been seated and perfect silence had ensued, Krishna possessing fine teeth and having a voice deep as that of the drum, began to speak. And Madhava although he addressed Dhritarashtra, spoke in a voice deep as the roll of clouds in the rainy season, making the whole assembly hear. And he said, 'In order that, O Bharata, peace may be established between the Kurus and the Pandavas without a slaughter of the heroes, I have come hither. Besides this, O king, I have no other beneficial words to utter, O chastiser of foes, everything that should be learnt in this world is already known to thee. This thy race, O king, owing to its learning and behaviour, and owing also to its being adorned with every accomplishment, is most distinguished among all royal dynasties. Joy in the happiness of others, grief at sight of other people's misery, desire to alleviate distress, abstention from injury, sincerity, forgiveness, and truth,--these, O Bharata, prevail amongst the Kurus. Then thy race, therefore, O king, is so noble, it would be a pity if anything improper were done by any one belonging to it, and greater pity still if it were done by thee. O chief of the Kurus, thou art the first of those that should restrain the Kurus if they behave deceitfully towards strangers or those numbering with themselves. Know, O thou of Kuru's race, that those wicked sons of thine, headed by Duryodhana, abandoning both virtue and profit, disregarding morality, and deprived of their senses by avarice, are now acting most unrighteously towards, O bull of men, their foremost of kinsmen. That terrible danger (which threatens all) hath its origin in the conduct of the Kurus. If thou becomest indifferent to it, it will then produce a universal slaughter. If, O Bharata, thou art willing, thou mayest be able to allay that danger even yet, for, O bull of Bharata's race, peace, I think, is not difficult of acquisition. The establishment of peace, O king, depends on thee and myself, O monarch. Set right thy sons, O thou of Kuru's race, and I will set the Pandavas right. Whatever be thy command, O king, it behoveth thy sons with their followers to obey it. If again they live in obedience to thee, that would be the very best they could do. If thou strivest for peace by restraining thy sons, it will be to thy profit, O king, as also to the benefit of the Pandavas. Having reflected carefully, act thou thyself, O king. Let those sons of Bharata (the Pandavas), be, O ruler of men, thy allies. Supported by the Pandavas, O king, seek thou both religion and profit. By every exertion in thy power, thou canst not have, O king, such allies as they who are such. Protected by the illustrious sons of Pandu, Indra himself at the head of the celestials will not be able to vanquish thee. How would it be possible then for mere earthly kings to withstand thy prowess? If with Bhishma, and Drona, and Kripa, and Karna, and Vivingsati, and Aswatthaman, Vikarna, and Somadatta, and Vahlika and the chief of the Sindhus, and the ruler of the Kalingas, and Sudakshina, the king of the Kamvojas, there were Yudhishthira, and Bhimasena and Savyasachin, and the twins, and if Satyaki of mighty energy, and Yuyutsu, that mighty car warrior, are stationed, who is there, O bull of Bharata's race, of such misdirected intelligence that would fight these? If, O slayer of foes, thou hast both the Kurus and the Pandavas at thy back, the sovereignty of the whole world and invincibility before all foes will be thine. All the rulers of the earth, O monarch, that are either equal to thee or superior, will then seek alliance with thee. Protected on all sides by sons, grandsons, fathers, brothers, and friends, thou wilt then be able to live in exceeding happiness. Keeping these before thee and treating them with kindness as in days of yore, thou, O monarch, wilt enjoy the sovereignty of the whole earth. With these as thy supporters and with the sons of Pandu also, thou wilt, O Bharata, be able to conquer all thy foes. Even this is thy best advantage. If, O chastiser of foes, thou art united with thy sons and kinsmen and counsellors, thou wilt' enjoy sovereignty of the whole earth won for thee by them. In battle, O great king, nothing but wholesale destruction is visible. Indeed, in the destruction of both the parties, what merit dost thou see? If the Pandavas are slaughtered in battle, or if thy own mighty sons fall, tell me, O bull of Bharata's race, what happiness wilt thou enjoy? All of them are brave and skilled in weapons. All of them are desirous of battle, the Pandavas as also thy sons. Oh, save them from the terrible danger that threatens them. After the battle thou wilt not behold all the Kurus or all the Pandavas, Car-warriors slain by car-warriors, thou wilt behold the heroes of both parties reduced in numbers and strength. All the rulers of the earth, O best of kings, have been assembled together. Inflamed with wrath, they will certainly exterminate the population of the earth. Save, O king, the world. Let not the population of the earth be exterminated. O son of Kuru's race, if thou regainest thy natural disposition, the earth may continue to be peopled as now. Save, O king, these monarchs, who are all of pure descent, endued with modesty and liberality and piety, and connected with on another in bonds of relationship or alliance, from the terrible danger that threatens them. Abandoning wrath and enmity, O chastiser of foes, let these kings, embracing one another in peace, eating and drinking with one another, dressed in excellent robes and decked with garlands, and doing courtesies to one another, return to their respective homes. Let the affection thou hadst for the Pandavas be revived in thy bosom, and let it, O bull of Bharata's race, lead to the establishment of peace. Deprived of their father while they were infants, they were brought up by thee. Cherish them now as becomes thee, O bull of Bharata's race, as if they were thy own sons. It is thy duty to protect them. And especially it is so when they are distressed. O bull of Bharata's race, let not thy virtue and profit be both lost. Saluting and propitiating thee, the Pandavas have said unto thee, 'At thy command we have, with our followers, suffered great misery. For these twelve years have we lived in the woods, and for the thirteenth year have we lived incognito in an uninhabited part of the world. We broke not our pledge, firmly believing that our father also would abide by his. That we violated not our word is well-known to the Brahman as who were with us. And as we, O bull of the Bharata race, have abided by our promise, also do thou abide by thine. Long have we suffered the greatest misery, but let us now have our share of the kingdom. Fully conversant as thou art with virtue and profit, it behoveth thee to rescue us. Knowing that our obedience is due to thee, we have quietly undergone much misery. Behave thou then unto us like a father or brother. A preceptor should behave as a preceptor towards his disciples, and as disciples we are willing to behave as such towards thee, our preceptor. Act thou, therefore, towards us as a preceptor should. If we go wrong, it is the duty of our father to set us right. Therefore, set us on the way and tread thou also the excellent path of righteousness.' Those sons of thine, O bull of the Bharata race, have also said unto these kings assembled in the court these words, 'If the members of an assembly are conversant with morality, nothing improper should be permitted by them to happen. Where, in the presence of the virtuous members of an assembly, righteousness is sought to be overpowered by unrighteousness, and truth by the untruth, it is those members themselves that are vanquished and slain. When righteousness, pierced by unrighteousness, seeketh the protection of an assembly, if the arrow is not extracted, it is the members themselves that are pierced by that arrow. Indeed, in that case, righteousness slayeth the members of that assembly, like a river eating away the roots of the trees on its bank.' Judge now, O bull of the Bharata race. The Pandavas, with their eyes turned towards righteousness and reflecting on everything, are maintaining a calm attitude, and what they have said is consistent with truth and virtue and justice. O ruler of men, what canst thou say unto them, but that thou art willing to give them back their kingdom? Let these rulers of earth that are sitting here say (what the answer should be)! If it appears to thee that what I have said after reflecting well on virtue to be true, save all these Kshatriyas, O bull of the Bharata race, from the meshes of death. Effect peace, O chief of Bharata's race, and yield not to anger. Giving unto the Pandavas their just share of the paternal kingdom, enjoy thou then, with thy sons, O chastiser of foes, happiness and luxury, thy wishes being all crowned with success. Know that Yudhishthira always treadeth the path that is trod by the righteous. Thou knowest also, O king, what the behaviour of Yudhishthira is towards thee and thy sons. Although thou hadst sought to burn him to death and hadst exiled him from human habitation, yet he came back and once more repose confidence in thee. Again, didst thou with thy sons, banish him to Indraprastha? While there, he brought all the kings of the earth to subjection and yet looked up to thy face, O king, without seeking to disregard thee. Although he behaved in this way, yet Suvala's son, desirous of robbing him of his dominions and wealth and possessions, applied the very efficacious means of dice. Reduced to that condition and even beholding Krishna dragged into the assembly, Yudhishthira of immeasurable soul, did not yet swerve from the duties of a Kshatriya. As regards myself, I desire, O Bharata, thy good as also theirs. For the sake of virtue, of profit, of happiness, make peace, O king, and do not allow the Earth's population to be slaughtered, regarding evil as good and good as evil. Restrain thy sons, O monarch, who have from covetousness proceeded too far. As regards the sons of Pritha, they are equally ready to wait upon thee in dutiful service or to fight. That which, O chastiser of foes, seems to thee to be for thy good, do thou adopt!'

"Vaisampayana continued, 'All the rulers of earth there present highly applauded these words of Kesava within their hearts, but none of them ventured to say anything in the presence of Duryodhana.'

Section 96

"Vaisampayana said, 'Hearing these words uttered by the high-souled Kesava, all the persons who sat in that assembly remained silent, their hair standing on their ends. And all the kings thought within themselves that there was no man who could dare reply to that speech. And seeing that all the kings sat silent, Jamadagni's son (addressing Duryodhana) then said these words in that assembly of Kurus, 'Listen confidingly to my words illustrated by an example, and seek thy own good if my speech recommends itself to thee. There was a king of yore named Dambhodbhava, who was the Head of the earth. It hath been heard by us that his sovereignty extended over the whole world. And that mighty car-warrior, rising every morning after the night had passed away, called the Brahmanas and the Kshatriyas unto himself and asked them, saying, 'Be he a Sudra, a Vaisya, a Kshatriya, or a Brahmana, is there any one who is superior or even equal to me in battle?' And uttering these words that king wandered over the earth, intoxicated with pride and thinking of nothing else. And it so happened that certain Brahmanas endued with high souls, conversant with the Vedas, and fearing nothing on earth, counselled the monarch, repeatedly boasting of his prowess, to curb his pride. But though forbidden by those Brahmanas to boast in that way, the king continued to ask the Brahmanas as before the same question day after day. And some high-souled Brahmanas then, endued with ascetic merit and acquainted with the proofs furnished by the Vedas, were inflamed with anger, and addressing that proud and boastful king intoxicated with prosperity, told him, 'There are two persons who are foremost of all men and who are always victorious in battle. Thou, O king, wilt by no means be equal to them if thou seekest an encounter with any one of them.' And thus addressed by them, the king asked those Brahmanas, saying, 'Where may those two heroes be found? In what race are they born? What feats have they achieved? And who are they? And the Brahmanas answered him, saying, It had been heard by us that those two persons are ascetics called Nara and Narayana. They have both taken their births in the race of man. Go and fight with them, O king. It is that illustrious pair, Nara and Narayana, who are now practising the severest of penances in some hidden region of the mountains of Gandhamadana.' Hearing those words of the Brahmanas, that king speedily mustered his large army consisting of six kinds of forces, and unable to bear their reputation, marched to the spot where those unvanquished ascetics were, and arrived at the rugged and frightful mountains of Gandhamadana. He began to search after those Rishis, and at last, came upon them concealed within the woods. And beholding those two best of persons emaciated with hunger and thirst, their veins swollen and visible, and themselves much afflicted with cold winds, and the hot rays of the sun, he approached them, and touching their feet, enquired after their welfare. And the two Rishis received the king hospitably, with fruits and roots, and a seat and water. And they then enquired after the king's business, saying, 'Let it be done.' And thus addressed by them, the king said unto them the same words that he was in the habit of saying unto all. And he said, 'The whole earth has been conquered by the might of my arms. All my foes have been slain. Desiring a battle with you both I have come to this mountain. Offer me this hospitality. I have been cherishing this wish from a long time.' Thus addressed, Nara and Narayana said, 'O best of kings, wrath and covetousness have no place in this retreat. How can a battle, therefore, be possible here? There are no weapons here, and nothing of unrighteousness and malice. Seek battle elsewhere. There are many Kshatriyas on earth.'

"Rama continued, 'Although thus addressed, the king still pressed them for giving him battle. The Rishis, however, continually soothed him and overlooked his importunity. King Dambhodbhava, still desirous of battle, repeatedly summoned those Rishis to fight. Nara, then, O Bharata, taking up a handful of grass-blades, said, 'Desirous of battle as thou art, come, O Kshatriya, and fight! Take up all thy arms, and array thy troops. I will curb thy eagerness for battle hereafter!' Dambhodbhava then said, If, O ascetic, thou thinkest this weapon of thine fit to be used against us, I shall fight with thee though thou mayest use that weapon, for I have come hither desirous of fighting.' Saying this, Dambhodbhava with all his troops, desirous of slaying that ascetic, covered all sides with a shower of arrows. That ascetic, however, by means of those blades of grass, baffled all those terrible shafts of the king that were capable of mangling the bodies of hostile warriors. The invincible Rishi then let off towards the king his own terrible weapon made of grass-blades and which was incapable of being counteracted. And highly wonderful was that which happened, for that ascetic, incapable of missing his aim, pierced and cut off, by those grass-blades alone, the eyes and ears and noses of the hostile warriors, aided also by his power of illusion. And beholding the entire welkin whitened by those grass-blades, the king fell at the feet of the Rishi and said, 'Let me be blessed! Ever inclined to grant protection unto those that sought it, Nara then, O king, said unto that monarch, 'Be obedient to the Brahmanas and be virtuous. Never do so again. O king, O tiger among monarchs, a conqueror of hostile towns, a Kshatriya mindful of the duties of his own or, should never, within even his heart, be as thou art. Filled with pride, never insult anybody on any occasion, be inferior or superior to thee. Even such conduct would befit thee. Acquiring wisdom, abandoning covetousness and pride, controlling thy soul, restraining thy passions, practising forgiveness and humility, and becoming amiable, O king, go, and cherish thy subjects. Without ascertaining the strength and weakness of men, never insult any one under any circumstances. Blessed be thou, and with our leave, go hence, and never again behave in this way. At our command, enquire thou always of the Brahmanas as to what is for thy good! The king then, worshipping the feet of those two illustrious Rishis, returned to his city, and from that time began to practise righteousness. Great indeed, was that feat achieved of old by Nara. Narayana, again, became superior to Nara in consequence of many more qualities. Therefore, O king, besides such weapons as Kakudika, Suka, Naka, Akshisantarjana, Santana, Nartana, Ghora, and Asyamodaka, are placed on the string of that best of bows called Gandiva, go thou unto Dhananjaya, laying aside thy pride Struck with these weapons, men always yield up their lives. Indeed, these weapons have other means corresponding with the eight passions, such as lust, wrath, covetousness, vanity, insolence, pride, malice, and selfishness. Struck with them, men are confounded, and move about frantically deprived of their senses. Under their influence, persons always sleep heavily, cut capers, vomit, pass urine and excreta, weep, and laugh incessantly. Indeed, that Arjuna is irresistible in fight, who hath for his friend Narayana--the Creator and Lord of all the worlds--fully acquainted with the course of everything. Who is there in the three worlds, O Bharata, who would venture to vanquish that hero--the Ape-bannered Jishnu--who hath no equal in battle? Countless are the virtues that reside in Partha. Janardana again, is superior to him. Thou art thyself well-acquainted with Dhananjaya, the son of Kunti. They that were Nara and Narayana in days of yore are now Arjuna and Kesava. Know then, O great king, who those brave and foremost of persons are. If thou believest in this and dost not mistrust me adopt thou a virtuous resolution and make peace with the sons of Pandu. If thou regardest this as thy good, viz., that there should be no disunion in thy family, then make peace, O foremost of Bharata's race, and do not set thy heart upon battle. O thou, that are foremost of Kuru's line, the race to which thou belongest is highly regarded on earth. Let that regard continue to be paid to it. Blessed be thou, think of what conduces to thy own welfare.'"

Footnotes

200:1 Cars, elephants, horses, infantry, vehicles other than cars, and warriors fighting from the backs of camels.

Section 97

"Vaisampayana said, 'Having listened to the words of Jamadagnya, the illustrious Rishi Kanwa also said these words unto Duryodhana in that assembly of the Kurus.'

"Kanwa said, 'Brahman, the Grandsire of the universe, is indestructible and eternal. Those illustrious Rishis, Nara and Narayana, are of the same character. Of all the sons of Aditi, Vishnu alone is eternal. He alone is unconquerable and indestructible, existing for ever, the Lord of all, and the possessor of divine attributes. All others, such as the sun and the moon, earth and water, wind, fire and firmament, planets, and stars, are liable to destruction. All these, when the end of the universe cometh, take leave of the three worlds. They are destroyed and created again and again. Others also, such as men and animals and birds, and creatures belonging to other orders of living existence,--indeed, all that move on this world of men,--are endued with short lives. And as regards kings, all of them, having enjoyed great prosperity, reach, at last, the hour of destruction and are reborn in order to enjoy the fruits of good and evil deeds. It behoveth thee then to make peace with Yudhishthira. Let the Pandavas and the Kauravas both rule this earth. O Suyodhana, one should not think in this way, viz., I am strong!--for O bull among men, it is seen that there are persons stronger than those generally regarded strong. O son of Kuru's race, physical strength is scarcely regarded as strength by those that are really strong. As regards the Pandavas, endued as they all are with prowess equal to that of the celestials, they are also regarded as strong. In this connection is cited an old story, as an example, the story, viz., of Matali searching for a bridegroom upon whom to bestow his daughter. The king of the three worlds (Indra) had a charioteer, named Matali, whom he dearly loved. Unto him was born a daughter celebrated over the world for beauty. Endued with the celestial beauty, that daughter of Matali was known by the name of Gunakesi. And, indeed, in both loveliness and symmetry of bodily figure, she far excelled other members of her sex. Knowing that the time for giving her way had come, Matali with his wife became very anxious, thinking, O monarch, of what he was to do next. And he thought within himself, 'Alas, the birth of a daughter in the families of those that are well-behaved and high-born and possess reputation and humility of character, is always attended with evil results. Daughters, when born in respectable families, always endanger the honour of three families, viz., their maternal and paternal families and the family into which they are adopted by marriage. Glancing in my mind's eye the worlds of gods and men, I have searched both, but no eligible bridegroom have I found.'

"Kanwa continued, 'And it so happened that amongst the gods, the Daityas and Gandharvas, men and numerous Rishis, none was regarded by Matali as an eligible husband for his daughter. And having held a consultation then in the night with his wife Sudharma, Matali set his heart upon making a journey to the world of the Nagas. And he thought within himself, 'Amongst both gods and men I have not found a husband fit, in respect of beauty, for my Gunakesi. Surely, one may be found amongst the Nagas.' And saying this, he took his wife's leave and sniffing the head of his daughter, Matali entered the nether regions.'"

Section 98

"Kanwa said, 'When Matali was wending his way, he saw the great Rishi Narada proceeding at his pleasure to pay a visit to Varuna (the god of the waters). And beholding Matali, Narada asked him, saying, 'Whither dost thou go? Is it, O charioteer, on any mission of thy own, or is it at Satakratu's command, that this journey of thine is undertaken?' Thus addressed on the way by Narada who was proceeding towards his destination, Matali duly informed Narada, of his mission. And the Rishi, informed of everything, then said unto Matali, 'We shall go together. As regards myself, it is to see the Lord of the waters that I am proceeding, having left the heavens, searching the nether regions, I shall tell you everything. After a good search there, we shall select a bridegroom, O Matali! And penetrating then into nether regions, that illustrious couple, Matali and Narada, beheld that Regent of the world--the Lord of the waters. And there Narada received worship due to a celestial Rishi, and Matali received that equal to what is offered to the great Indra. And both of them skilful in business, informed Varuna of their purpose, and obtaining his leave they began to wander in that region of the Nagas. And Narada who knew all the residents of the nether regions then began to describe in detail unto his companion all about the dwellers of the Naga world.'

"And Narada said, 'Thou hast, O charioteer, seen Varuna surrounded by his sons and grandsons. Behold the dominions of the Lord of the waters. It is delightful all round, and full of riches. The son, endued with great wisdom, of Varuna, the Lord of the Ocean, is even much distinguished for his conduct and disposition and for his holiness. Possessed of eyes like lotus leaves, this Pushkara is, indeed, Varuna's much-loved son, endued with great beauty and delightful to behold. He has been chosen by Soma's daughter as her husband. That daughter of Soma, equal in beauty unto a second Sree, is known by the name of Jyotsnakali. Indeed, it is said, that she had once before chosen the eldest and foremost of Aditi's son as her lord. Behold now, O companion of the Lord of the celestials, that abode, made entirely of gold, and full of the wine called Varuni. Indeed, having obtained that wine, the gods acquired their god-heads. These blazing weapons also of every kind that thou seest, belonged, O Matali, to the Daityas who have been deprived of their sovereignty. These weapons are incapable of deterioration, and when hurled at the foe always return into the hand that hurleth them. Obtained by the gods as the booty of war, they require considerable mental energy to be used against foes. Here dwelt in days of yore many tribes of Rakshasas and Daityas, possessed of many kinds of celestial weapons, but they were all vanquished by the gods. Behold, there, in Varuna's lake is that fire of blazing flames, and that discus of Vishnu surrounded by the lustrous splendour of mighty caloric. Behold, there lieth that knotty bow that was created for the destruction of the world. It is always protected with great vigilance by the gods, and it is from this bow that the one wielded by Arjuna hath taken its name. Endued with the strength of hundred thousand bows, the power it assumes at the hour of battle is indescribably great. It punishes all punishable wicked kings endued with the nature of Rakshasas. This fierce weapon was first created by Brahman, the utterer of the Vedas. The great preceptor Sukra hath said that this weapon is a terrible one in respect of all kings. Endued with great energy, it is held by the sons of the Lord of waters. Behold, there in the umbrella-room is the umbrella of the Lord of the waters. It droppeth refreshing showers like the clouds. The water dropped from this umbrella, though pure as the moon, is yet enveloped by such darkness that it cannot be seen by anybody. There, in these regions, O Matali, innumerable are the wonders to be seen. Your business, however, will suffer if we spend more time here. We will, therefore, leave this region soon.'"

Section 99

"Narada continued, 'Here in the very centre of the world of the Nagas is situated the city known by the name of Patalam. Celebrated over all the universe, it is worshipped by the Daityas and the Danavas. Creatures inhabiting the earth, if brought hither by force of the water's current, shriek loudly, afflicted with fear. Here the fire known by the name of the Asura-fire and which is fed by water, continually blazeth forth. Held fast by the flat of the celestials, it moveth not, regarding itself as bound and confined. It was here that' the gods, having first vanquished and slain their foes, quaffed the Amrita and deposited the residue. It is from this place that the waning and waxing of the moon are seen. It is here that son of Aditi, the Horse-headed (Vishnu), on the recurrence of every auspicious occasion, riseth, filling at such times the universe, otherwise called Suvarna, with the sound of Vedic hymns and Mantras. And because all watery forms such as the Moon and others shower their water on the region, therefore hath this excellent region been called Patala. It is from here that the celestial elephant Airavata, for the benefit of the universe, taketh up cool water in order to impart it to the clouds, and it is that water which Indra poureth down as rain. Here dwell diverse kinds of aquatic animals, of various shapes such as the Timi and others, which subsist on the rays of the moon. O charioteer, here are many kinds of creatures that die during the day, being pierced by the rays of the sun, but all of whom revive in the night, the reason being that the moon, rising here every day, laying those deceased creatures with Amrita by means of rays, that constitute his arms, resuscitate them by that touch. Deprived of their prosperity by Vasava, it is here that many sinful Danavas live confined, defeated by him and afflicted by Time. It was here that the Lord of creatures--that great Master of all created things--Mahadeva--had practised the severest of ascetic austerities for the benefit of all creatures. Here dwell many regenerate and great Rishis observant of vows called 'Go' and emaciated with the recitation and study of the Vedas, and who, having suspended the vital air called Prana, have attained to heaven by force of their austerities. A man is said to adopt the vow called Go, when he sleepeth wherever he listeth, and when he subsisteth on anything that others place before him, and is clad with robes that others may supply. Here in the race of the celebrated elephant Supratika were born those best of elephants known by the names of Airavata, Vamana, Kumuda and Anjana, the first being the king of his tribe. Look, O Matali, if there be any bridegroom here, that is distinguished by the possession of superior merits, for then I will go to him for respectfully soliciting him to accept thy daughter. Behold, here lieth an egg in these waters, blazing with beauty. From the commencement of the creation it is here. It moveth not, nor doth it burst. I have never heard any body speaking of its birth or nature. Nobody knoweth who its father or mother is. It is said, O Matali, that when the end of the world cometh, mighty fire burst forth from within it, and spreading consumeth the three worlds with all their mobile and immobile objects.' Hearing those words of Narada, Matali answered him, saying, 'No one here seems to me to be eligible. Let us go hence, therefore, without delay!'"

Footnotes

205:1 Called also the Badava fire.

205:2 The allusion is to the incarnation of Vishnu as the Horse-necked, Nilakantha explains suvarnakhyam Jagat to be Veda prancha i.e., the whole Vedas with all their contents, According to him, the sense of the passage is that Vishnu in that form swells with his own voice the Vedic notes chanted by the Brahmanas.

205:3 Patauti Jalam sravantiti patalam. Thus Nilakantha.

Section 100

"Narada continued, 'Here is that spacious and celebrated city of cities, called Hiranyapura, belonging to the Daityas and Danavas, possessing a hundred diverse kinds of illusion. Here in these regions called Patala, it hath been built with great care by the divine artificer, and planned by the Danava Maya. Endued with great energy and heroism, many Danavas, having obtained boons (from Brahman) in days of old, lived here, exhibiting a thousand different kinds of illusion. They were incapable of being vanquished by Sakra or any other celestial, that is, by either Yama, or Varuna, or the Lord of treasures (Kuvera). Here dwell, O Matali, those Asuras called Kalakhanjas who sprang from Vishnu, and those Rakshasas also called Yatudhanas who sprang from the feet of Brahman. All of them are endued with frightful teeth, terrible impetus, the speed and prowess of the wind, and great energy depending on powers of illusion. Besides these, another class of Danavas called Nivatakavachas, who are invincible in battle, have their abode here. Thou knowest bow Sakra is unable to vanquish them. Many times, O Matali, thou, with thy son Gomukha, and the chief of the celestials and lord of Sachi, along with his son, had to retreat before them. Behold their homes, O Matali, that are all made of silver and gold, and well-adorned with decorations done according to the rules of art. All those mansions are decked with lapis lazuli and corals, and made effulgent with the lustre of the Arkasphatika, and the radiance of gem called Vajrasara. And many of those palatial residences seem, as if, they have been made of the shine of these gems called Padmaragas, or of bright marble, or of excellent wood. And they are also possessed of the radiance of the sun, or blazing fire. And all the edifices, adorned with gems and jewels, are very high and stand close to another. Of spacious proportions and great architectural beauty, it is impossible to say of what material these mansions are built or to describe their style of beauty. Indeed, they are exceedingly beautiful in consequence of their decorations. Behold these retreats of the Daityas for recreation and sport, these beds of theirs for sleep, these costly utensils of theirs set with precious stones, and these seats also for their use. Behold these hills of theirs, looking like clouds, those fountains of water, these trees also that move of their own will and that yield all fruits and flowers that one may ask. See, O Matali, if any bridegroom may be had here, acceptable to thee. If no one can be found, we shalt, if thou likest, go hence to some other part of the world.' Thus addressed, Matali answered Narada, saying, 'O celestial Rishi, it behoveth me not to do anything that may be disagreeable to dwellers of heaven. The gods and the Danavas, though brothers, are ever at hostility with each other. How can I, therefore, make an alliance with those that are our enemies? Let us repair, therefore, to some other place. It behoveth me not to search among the Danavas. As regards thyself, I know thy heart is ever set on fomenting quarrels.'"

Section 101

"Narada said, 'This region belongeth to the birds, all of whom possess excellent feathers. They all subsist on snakes. They never feel any fatigue in putting forth their prowess, or in making journeys, or in bearing burthens. This race, O charioteer, hath multiplied from the six sons of Garuda. They are Sumukha, Sunaman, Sunetra, Suvarchas, Suanch and that prince of birds called Suvala. Born of Kasyapa's line and enhancing the glory of Vinata's race, many winged creatures, the foremost of their species, have by begetting children founded and increased a thousand dynasties of birds, all endued with nobility of blood. All these creatures are endued with great prosperity, have the auspicious whirl called Sreevatsa, possess great wealth, and are inspired with great might. By their acts they may be said to belong to the Kshatriya order, but they are all without any compassion, subsisting as they do on snakes. They never attain to spiritual enlightenment in consequence of their preying on their kinsmen. I will now enumerate the chiefs by their names, listen to me, O Matali. This race is much regarded in consequence of the favour that, is shown to it by Vishnu. They all worship Vishnu, and Vishnu is their protector. Vishnu always dwelleth in their hearts, and Vishnu is their great refuge. These then are their names--Suvarnachuda, Nagasin Daruna, Chandatundaka, Anala, Vaisalaksha, Kundalin, Pankajit, Vajraviskambha, Vainateya, Vamana, Vatavega, Disachakshu, Nimisha, Animisha, Trirava, Saptarava, Valmiki, Dipaka, Daityadwipa, Saridwipa, Sarasa, Padmaketana, Sumukha, Chitraketu, Chitravara, Anagha, Meshahrit, Kumuda, Daksha, Sarpanta, Somabhojana, Gurubhara, Kapota, Suryanetra, Chirantaka, Vishnudharman, Kumara, Parivarha, Hari, Suswara, Madhuparka, Hemavarna, Malaya, Matariswan, Nisakara and Divakara. These sons of Garuda that I name dwell in only a single province of this region. I have mentioned those only that have won distinction by might, fame and achievements. If thou likest none here, come, we will go hence, O Matali. I will take thee to another region where thou mayest find an eligible husband for thy daughter.'"

Section 102

"Narada said, 'The region where we now are is called Rasatala and is the seventh stratum below the Earth. Here dwelleth Surabhi, the mother of all kine, she, who was born of the Amrita. She always yieldeth milk which is the essence of all the best things of the earth, and which, excellent as it is, and of one taste, springeth from the essence of the six different kinds of tastes (that are talked of). The faultless Surabhi herself sprang in days of old from the mouth of the Grandsire, gratified with drinking the Amrita and vomiting the best things. A single jet only of her milk, falling on the earth, created what is known as the sacred and the excellent "Milky Ocean." The verge of that ocean all round is always covered with white foam resembling a belt of flowers. Those best of ascetics that are known by the name of the Foam-drinkers dwell around this ocean, subsisting on that foam only. They are called Foam-drinkers because they live, O Matali, on nothing else save that foam. Engaged in the practice of the severest of austerities, the very gods are known to fear them. From her are born four other kine, O Matali, supporting the four quarters and therefore, are they called the supporters of the quarters (Dikpali). Born of Surabhi herself, she who supporteth the eastern quarter is called Surupa. She, who supporteth the southern quarter is called Hansika. That illustrious cow, O Matali, of universal form, who supporteth the western quarter ruled by Varuna is known by the name of Subhadra. The northern quarter comprising the region of virtue, and called after Kuvera the Lord of treasures, is supported by the cow named Sarva-kamadugha. The gods, uniting with the Asuras, and making the Mandara mountain their pole, churned the waters of the ocean and obtained the wine called Varuni, and (the Goddess of Prosperity and Grace called) Lakshmi, and Amrita, and that prince of steeds called Uchchhaisrava, and that best of gems called Kaustubha. Those waters, O Matali, that yielded these precious things had all been mixed with the milk of these tour cows. As regards Surabhi, the milk she yielded becometh Swaha unto those that live on Swaha, Swadha unto those that live on Swadha, and Amrita unto those that live on Amrita. The couplet that was sung by the dwellers of Rasatala in day of old, is still heard to be recited in the world by the persons of learning. That couplet is this,--Neither in the region of the Nagas, nor in Swarga, nor in Vimana, nor in Tripishtapa is residence so happy as in Rasatala!'"

Section 103

"Narada said, 'This foremost of cities that thou beholdest and which resembles the Amaravati of the chief of the celestials himself, is known by the name of Bhogavati. It is ruled over by Vasuki, the king of the Nagas. That Shesha dwelleth here, who, in consequence of his ascetic austerities of the foremost order, is able to support this earth with all her vastness. His body is like that of a white mountain. He is decked in celestial ornaments. He hath a thousand heads. His tongues are blazing like flames of fire, and he is endued with great strength. There dwell in happiness innumerable Nagas--sons of Surasa--possessed of diverse forms, and decked on ornaments of diverse kinds, bearing the signs of gems, Swastika, circles and drinking vessels. All of them endued with great strength are by nature fierce. Some have a thousand heads, some five hundred, and some three. And some have two heads, and some five, and some have seven faces. And all of them are possessed of huge bodies that resemble the mountains stretching over the earth. Millions and tens of millions are they, in fact, uncountable, even as regards those of' them that belong to a single race. Listen, however, to me as I name a few of the more famous ones amongst them. They are Vasuki, Takshaka, Karkotaka, Dhanjaya, Kaliya, Nahusha, Aswatara, Vakyakunda, Mani, Apurana, Khaga, Vamana, Elapatra, Kukura, Kukuna, Aryaka, Nandaka, Kalasa, Potaka, Kalilasaka, Pinjaraka, Airavata, Sumanmukha, Dadhimukha, Sankha, Nanda, Upanandaka, Apta, Kotaraka, Sikhi, Nishthuraka, Tittiri, Hastibhadra, Kumuda, Maylapindaka, the two

Padmas, Pundarika, Pushpa, Mudgaraparnaka, Karavira, Pitharaka, Samvritta, Vritta, Pindara, Vilwapatra, Mushikada, Sirishaka, Dilipa, Sankha-sirsha, Jyotishka, Aparajita, Kauravya, Dhritarashtra, Kuhara, Krisaka, Virajas, Dharana, Savahu, Mukhara, Jaya, Vidhira, Andha, Visundi, Virasa, and Sarasa. These and many others there are amongst the sons of Kasyapa. See O Matali, if there is anybody here whom thou canst elect.'

"Kanwa continued, 'Matali, meanwhile, had been looking attentively at a person that stood by. And after Narada had ceased speaking, the celestial charioteer with gratified mind asked the Rishi, saying, 'Of what race is he the delighter--that comely youth of great radiance--who standeth before Aryaka of Kauravya's line? Who is his father, and who is his mother? Of what Naga's race is he? Indeed, of what line doth he stand as a high flag-staff? In consequence of his intelligence, his patience, his beauty, and his youth, my heart, O celestial Rishi, hath been attracted towards him. That youth will make the best of husbands for my Gunakesi.'

"Kanwa continued, 'Beholding Matali's gratification at seeing the Naga called Sumukha, Narada informed him of the nobility of his parentage and of his feats. And he said, 'Born in the race of Airavata this prince of Nagas is named Sumukha. He is the favourite grandson of Aryaka, and the daughter's son of Vamana. The father of this youth was, O Matali, the Naga called Chikura. Not long before was he slain by Vinata's Son.' Hearing this Matali became highly pleased, and addressing Narada, the charioteer said, 'This best of Nagas is, O sire, very acceptable to me for a son-in-law. Make an endeavour to secure him, for I am highly pleased at the thought of bestowing on this Naga, O Muni, my dear daughter.'"

Section 104

"Narada then said, 'This one is the charioteer of the name of Matali. He is besides a dear friend of Sakra. Pure in conduct, he hath an excellent disposition and possesses numerous virtues. Endued with strength of mind, he hath great energy and great might. He is the friend, counsellor, and charioteer of Sakra. It has been seen in every battle that small is the difference that exists between him and Vasava as regards prowess and strength. In all the battles between the gods and Asuras, it is this Matali that driveth, by his mind alone, that ever-victorious and best of cars belonging to Indra, which is drawn by thousand steeds. Vanquished by his management of the steeds, the enemies of the gods are subjugated by Vasava by the use of his hands. Defeated before-hand by Matali, the Asuras are subsequently slain by Indra. Matali hath an excellent daughter, who in beauty is unrivalled in the world. Truthful and possessed of every accomplishment, she is known by the name of Gunakesi. He was searching the three worlds for an eligible bridegroom. O thou that art possessed of the splendour of a celestial, thy grandson, Sumukha, hath become acceptable to him as a husband for his daughter. If O best of serpents, his proposal be acceptable to thee, quickly make up thy mind, O Aryaka, to take his daughter in gift for thy grandson. As Lakshmi in Vishnu's house, or Swaha in that of Agni so let the slender-waisted Gunakesi be a wife in thy race. Let Gunakesi, therefore be accepted by thee for thy grandson, like Sachi for Vasava who deserveth her. Although this youth hath lost his father, yet we choose him for his virtues, and for the respectability of Airavata and thy own. Indeed, it is in consequence of Sumukha's merits, his disposition, purity, self-restraint and other qualifications that Matali hath become himself desirous of giving away his daughter unto him. It behoveth thee, therefore, to honour Matali.'

"Kanwa continued, 'Thus addressed by Narada, Aryaka beholding his grandson elected as a bridegroom and remembering the death of his son was filled with delight and sorrow at the same time. And he then addressed Narada and said, 'How, O celestial Rishi, can I desire Gunakesi for a daughter-in-law'! It cannot be, O great Rishi, that thy words are not highly honoured by me, for who is there that would not desire an alliance with the friend of Indra? I hesitate, however, O great Muni, in consequence of the instability of the very cause that would not make that alliance lasting. O thou of great effulgence, the author of this youth, viz., my son, hath been devoured by Garuda. We are afflicted with sorrow on that account. But worse still, O lord, Vinata's son, at the time of leaving these regions, said, 'After a month I will devour this Sumukha also. Surely, it will happen as he hath said, for we know with whom we have to deal. At these words, therefore, of Suparna we have become cheerless!'

"Kanwa continued, 'Matali then said unto Aryaka, 'I have formed a plan. This thy grandson is elected by me as my son-in-law. Let this Naga then, proceeding with me and Narada, come to the Lord of heaven the chief of the celestials, O best of Nagas. I shall then endeavour to place obstacles in the way of Suparna, and as a last resource, we will ascertain the period of life that hath been vouchsafed to Sumukha. Blessed be thou, O Naga, let Sumukha, therefore, come with me to the presence of the Lord of the celestials.' Saying this, they took Sumukha with them, and all the four, endued with great splendour, coming to heaven beheld Sakra the chief of the gods seated in all his glory. And it so happened that the illustrious Vishnu of four arms was also present there. Narada then represented the whole story about Matali and his choice.'

"Kanwa continued, 'Hearing all that Narada said, Vishnu directed Purandara, the Lord of the universe, saying, 'Let Amrita be given to this youth, and let him be made immortal like gods themselves. Let Matali, and Narada, and Sumukha, O Vasava, all attain their cherished wish through thy grace.' Purandara, however, reflecting on the prowess of Vinata's son, said unto Vishnu, 'Let Amrita be given unto him by thee.' Thus addressed, Vishnu said, 'Thou art the Lord of all mobile and immobile creatures. Who is there, O lord, that would refuse a gift that may be made by thee'?' At these words Sakra gave unto that Naga length of days. The slayer of Vala and Vritra did not make him a drinker of Amrita. Sumukha, having obtained that boon, became Sumukha (in reality) for his face was suffused with marks of joy. And having married Matali's daughter, he cheerfully returned home. And Narada and Aryaka also filled with delight at the success of their object, went away, after having worshipped the glorious chief of the celestials.'"

Footnotes

212:1 Literally, one that hath a beautiful or excellent face.

Section 105

"Kanwa said, 'Meanwhile, O Bharata, the mighty Garuda heard what had happened, viz., the bestowal by Sakra of length of days on the Naga Sumukha. And inflamed with great anger, that ranger of the firmament, Suparna, smiting the three worlds by the hurricane caused by the flappings of his wings, quickly came to Vasava. And Garuda said, 'O illustrious one, disregarding me why hast thou interfered with my sustenance. Having granted me a boon of thy own will, why dost thou now withdraw it? The Supreme Lord of all creatures hath, from the beginning, ordained what my food is to be. Why dost thou then stand in the way of that divine decree? I had selected this great Naga and had fixed time, for O god, I had intended to offer the meat of his body, as sustenance to my numerous progeny. When he, therefore, hath obtained a boon from thee and hath become indestructible by me, how can I henceforth dare kill another of his species? Dost thou sport thus, O Vasava, as thou listest? I, however, shall have to die, as also the members of my family' and the servants whom I have engaged in my house. That will, I think, gratify thee, O Vasava! Indeed, O slayer of Vala and Vritra, I deserve all this, nay more, since being the lord of the three worlds in might. I yet consented to become the servant of another. O monarch of the three worlds, Vishnu, however, is not the only cause of my inferiority, for though, O Vasava, I am quite thy equal, yet the sovereignty of the three worlds resteth on thee, O chief of the celestials. Like thee, I also have a daughter of Daksha for my mother and Kasyapa for my father. Like thee, I also can, without any fatigue, bear the weight of the three worlds. I have strength that is immeasurable and incapable of being resisted by any creature. In the war with the Daityas I also achieved grand feats. Srutasri and Srutasena and Vivaswat, and Rochanamukha, and Prasrura, and Kalakaksha amongst the sons of Diti were slain by me. Perching yet on the flag-staff of thy younger brother's car I carefully protect it in battle, and sometimes also I bear that brother of thine on my back. It is, perhaps, for this that thou disregardest me. Who else in the universe is there that is capable of bearing such heavy burthens? Who is there that is stronger than myself? Superior though I am, I yet bear on my back this younger brother of thine with all his friends. When, however, disregarding me thou hast interfered with my foods, thou hast, O Vasava, inflicted disgrace on me, like this younger brother of thine that had hitherto been disgracing me by making me bear him on my back. As regards thyself, O Vishnu, amongst all those endued with prowess and strength that have been born of Aditi's womb, thou art superior in strength. Yet thee I bear without any fatigue, with only one of my feathers. Think coolly then, O brother, who amongst us is stronger?'

"Kanwa continued, 'Hearing the proud words of that bird foreshadowing danger the bearer of the discus, provoking Tarkshya still more, said unto him, 'Though so very weak, why dost thou, O Garuda, yet regard thyself strong, O oviparous creature, it ill behoveth thee to vaunt thus in our presence. The three worlds united together cannot bear the weight of my body. I myself bear my own weight and thine also. Come now, bear thou the weight of this one right arm of mine. If thou canst bear even this, thy boast would be regarded as reasonable. Saying this, the holy one placed his arms on Garuda's shoulders. Thereupon the latter fell down, afflicted with its weight, confounded, and deprived of his senses. And Garuda, felt that the weight of that one arm of Vishnu was as great as that of the entire Earth with her mountains. Endued with might infinitely greater, Vishnu, however, did not afflict him much. Indeed, Achyuta did not take his life. That ranger of the sky, afflicted then by that immense weight, gasped for breath, and began to cast off his feathers. With every limb weakened, and utterly confounded, Garuda was almost deprived of his senses. The winged offspring of Vinata then, thus confounded and almost deprived of his senses, and rendered utterly helpless, bowing unto Vishnu with bent bead, feebly addressed him, saying, 'O illustrious Lord, the essence of that strength which sustains the universe dwelleth in this body of thine. What wonder, therefore, that I should be crushed down to the earth by a single arm of thine, stretched out at thy pleasure. It behoveth thee, O divine Lord, to forgive this winged creature that perches on thy flag-staff--this fool intoxicated with pride of strength, but now rendered utterly helpless. Thy great strength, O divine Lord, was never known to me before. It was for this that I regarded my own might to be unequalled.' Thus addressed, the illustrious Vishnu became gratified, and addressing Garuda with affection, said, 'Let not thy behaviour be such again.' And saying this, Upendra threw Sumukha with the toe of his foot upon Garuda's breast. And from that time, O king, Garuda hath ever lived in friendship with that snake. It was thus, O king, that mighty and illustrious Garuda, the son of Vinata, afflicted by the might of Vishnu, was cured of his pride.'

"Kanwa continued, 'In the same way, O son of Gandhari, thou livest, O son, as long as thou approachest not the heroic sons of Pandu in battle. Who is there whom Bhima, that foremost of smiters, that mighty son of Vayu and Dhananjaya, the son of Indra, cannot slay in battle? Vishnu himself, and Vayu and Dharma, and the Aswins,--these gods are thy enemies. Let alone an encounter with them, thou art not competent even to look at them on the field. Therefore, O prince, do not set thy heart upon war; let peace be made through the agency of Vasudeva. It behoveth thee to save thy race thus. This great ascetic Narada witnessed with his own eyes the incident (I have related to thee) which shows the greatness of Vishnu, and know that this Krishna is that bearer of the discus and the mace!'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the Rishi, Duryodhana contracted his eye-brows and began to breathe heavily. And casting his eyes then on Radha's son, he burst out into a loud laughter. And setting at naught those words of the Rishi, that wicked wretch began to slap his thigh that resembled the trunk of an elephant. And addressing the Rishi, he said, 'I am, O great Rishi, precisely what the Creator hath made me. What is to be, must be. What also hath been ordained in my case must happen, I cannot act otherwise. What can these senseless declamations, therefore, avail?'"

Section 106

"Janamejaya said, 'Interminably wedded to evil, blinded by avarice, addicted to wicked courses, resolved upon bringing destruction on his head, inspiring grief in the hearts of kinsmen, enhancing the woes of friends, afflicting all his well-wishers, augmenting the joys of foes, and treading the wrong path, why did not his friends seek to restrain him, and why also did not that great friend (of Kuru's race), the holy One; with tranquil soul, or the Grandsire tell him anything from affection?'

"Vaisampayana said, 'Yes, the holy one did speak. Bhishma also spoke what was beneficial. And Narada too said much. Listen to all that these said.'

"Vaisampayana continued, 'Narada said, 'Persons that listen to the counsels of friends are rare. Friends again are rare that offer beneficial counsels, for a friend (in need of counsel) is never there where a friend (offering counsel) is. O son of Kuru's race, I think, the word of friends ought to be listened to. Obstinacy ought to be avoided; for it is fraught with great evil. In this connection is cited an old story regarding Galava's having met with disgrace through obstinacy. In ancient times, in order to test Viswamitra, who was then engaged in ascetic austerities Dharma personally came to him, having assumed the form of the Rishi, Vasishtha. Thus assuming, O Bharata, the form of the one of the seven Rishis, and feigning himself hungry and desirous of eating, he came, O king, to the hermitage of Kausika. Thereupon, Viswamitra struck with awe, began to cook Charu (which was a preparation of rice and milk). And in consequence of the care he took in preparing that excellent food, he could not properly wait upon his guest. And it was not till after the guest had dined on the food offered by the other hermits that Viswamitra succeeded in approaching him with the Charu he had cooked and which was still steaming. 'I have already dined; wait here,'--were the words that the holy one said. And having said that the holy one went away. And thereupon, the illustrious Viswamitra, O king, waited there. And bearing that food on his head and holding it with his arms, that ascetic of rigid vow stood in his hermitage, still as a post, subsisting on air. And as he stood there, an ascetic of the name of Galava, from motives of respect and reverence and from affection and desire of doing what was agreeable, began to wait upon him. And after a hundred years had passed away, Dharma, again assuming the form of Vasishtha, came to Kausika from desire of eating. And beholding the great Rishi Viswamitra, who was endued with high wisdom, standing there with that food on his head, himself subsisting all the while on air, Dharma accepted that food which was still warm and fresh. And having eaten that food, the god said,--Gratified am I, O regenerate Rishi. And saying this, he went away. And at those words of Dharma, Viswamitra divested of Kshatriyahood because endued with the status of a Brahmana and was filled with delight. And pleased as he was with the services and devotion of his discipline, the ascetic Galava, Viswamitra, addressed him and said, 'With my leave, O

Galava, go whithersoever thou mayest wish.' Thus commanded by his preceptor, Galava, highly pleased, said in a sweet voice unto Viswamitra of great effulgence, What final gift shall I make thee in consequence of thy services as preceptor? O giver of honours, it is in consequence of the (final) present that a sacrifice becometh successful. The giver of such gifts obtains emancipation. Indeed, these gifts constitute the fruit (that one enjoys in heaven). They are regarded as peace and tranquillity personified. What, therefore, shall I procure for my preceptor? Oh, let that be said. 'The illustrious Viswamitra knew that he had really been conquered by Galava by means of the latter's services, and the Rishi, therefore, sought to dismiss him by repeatedly saying, 'Go, Go.' But thou repeatedly commanded by Viswamitra to go away, Galava still addressed him saying, 'What shall I give?' And seeing this obstinacy on the part of ascetic Galava, Viswamitra felt a slight rise of anger and at last said, 'Give me eight hundred steeds, every one of which should be as white as the rays of the moon, and every one of which should have one ear black. Go now, O Galava, and tarry not.'"

Footnotes

215:1 The story of Viswamitra's promotion to the status of a Brahmana is highly characteristic. Engaged in a dispute with the Brahmana Rishi Vasishtha, Viswamitra who was a Kshatriya king (the son of Kusika) found, by bitter experience, that Kshatriya energy and might backed by the whole science of arms, availed nothing against a Brahmana's might, for Vasishtha by his ascetic powers created myriads and myriads of fierce troops who inflicted a signal defeat on the great Kshatriya king. Baffled thus, Viswamitra retired to the breast of Himavat and paid court to Siva. The great God appeared and Viswamitra begged him for the mastery of the whole science of weapons. The god granted his prayer. Viswamitra then came back and sought an encounter with Vasishtha, but the latter by the aid only of his Brahmanical (bamboo) stick baffled the fiercest weapons of Viswamitra, of even celestial efficacy. Humiliated and disgraced, Viswamitra set his heart on becoming a Brahmana. He gave up his kingdom and retiring into the woods with his queen began to practise to severest austerities. After the expiration of ten thousand years, the

Creator Brahma appeared before him and addressed him as a royal Rishi. Dispirited at this, he devoted himself to still severer austerities. At last, at Dharma's command (as here referred to) the great Kshatriya king became a Brahmana. This, in the Hindu scriptures, is the sole instance of a person belonging to a lower order becoming a Brahmana by ascetic austerities.

Section 107

"Narada said, 'Thus addressed by Viswamitra of great intelligence Galava was filled with such anxiety that he could not sit or lie down, or take his food. A prey to anxiety and regret, lamenting bitterly, and burning with remorse, Galava grew pale, and was reduced to a skeleton. And smitten with sorrow, O Suyodhana, he indulged in these lamentations, 'Where shall I find affluent friends? Where shall I find money? Have I any savings? Where shall I find eight hundred steeds of lunar whiteness? What pleasure can I have in eating? What happiness can be mine in objects of enjoyment? The very love of life is extinct in me. What need have I of life? Repairing to the other shore of the great ocean, or to the furthest verge of the earth, I will relinquish my life. Of what use can life be to me? What happiness, without severe exertion, can be his who is poor, unsuccessful, deprived of all the good things of life, and burthened with debt? Death is preferable to life as regards him who having enjoyed the wealth of friends through their friendship for himself, is unable to return their favour. The religious acts of that man lose their efficacy who having promised to do an act fails to perform it and is thus stained with falsehood. One that is stained by falsehood cannot have beauty, or children, or power, or influence. How, therefore, can such a one attain to a blissful state? What ungrateful man hath ever earned fame? Where, indeed, is his place, and where his happiness? An ungrateful person can never win esteem and affection. Salvation also can never be his. He that is destitute of wealth is a wretch that can scarcely be said to live. Such a wretch cannot support his kinsmen and friends. Unable to make any return for the benefits he receiveth, he certainly meeteth with destruction. Even I am that wretch, ungrateful, destitute of resources, and stained with falsehood, for having obtained my objects from my preceptor, I am unable to do his bidding. Having first endeavoured to the utmost, I will lay down my life. Before this, I never craved for any thing from the very gods. The deities regard me for this in sacrificial place. I will go and seek the protection of Vishnu, the divine Lord of the three worlds, of Krishna the great refuge of all who are blessed with protection. Bowing down unto him, I desire to see that highest of all ascetics, the Eternal Krishna from whom flow all those possessions and enjoyments that are owned by both gods and Asuras.' And while Galava was thus lamenting, his friend Garuda, the son of Vinata, appeared in his sight. And Garuda, from desire of doing him good, cheerfully addressed him, saying, Thou art a dear friend, of mine. It is the duty of a friend, when himself in prosperity, to look to the accomplishment of the wishes of his friends. The prosperity that I have, O Brahmana, is constituted by Vasava's younger brother Vishnu. Before this, I spoke to him on thy behalf and he hath been pleased to grant my wishes. Come now, we will go together. I will bear thee comfortably to the other shore of the ocean, or to the furthest extremity of the earth. Come, O Galava, do not tarry.'"

Section 108

"Garuda said, 'O Galava, commanded I have been by God, who is the cause of all knowledge. I ask thee, towards which quarter shall I first take thee to see what lie there? The eastern, the southern, the western, or the northern, towards which, O best of regenerate persons, shall I go, O Galava? That quarter towards which Surya the illuminator of the universe first riseth; where, at eve, the Sadhyas engage in their ascetic austerities; where that Intelligence, which pervades the whole universe first springeth; where the two eyes of Dharma, as well as he himself, are stationed; where the clarified butter first poured in sacrifice subsequently flowed all around; that quarter, O best of all regenerate persons, is the gate of Day and Time. There the daughters of Daksha, in primeval times, gave birth to their children. There the sons of Kasyapa first multiplied. That quarter is the source of all the prosperity of the gods, for it was there that Sakra was first anointed as the king of the celestials. It was there, O regenerate Rishi, that both Indra and the gods underwent their ascetic penances. It is for this, O Brahmana, that this quarter is called Purva (the first). And because in the earliest of times this quarter was overspread by the Suras, it is for this that it is called Purva.

The gods, desirous of prosperity, performed all their religious ceremonies here. It was here that the divine Creator of the universe first sang the Vedas. It was here that the Gayatri was first preached by Surya unto the reciters of that sacred hymn. It was here, O best of Brahmanas, that the Yajurvedas were delivered by Surya (unto Yajnavalkya). It was here that the Soma juice, sanctified by boons, was first drunk in sacrifices by Suras. It was here that the Homa-fires, (gratified by mantras), first drank articles of cognate origin. It was here that Varuna first repaired to the nether regions, and attained to all his prosperity. It was here, O bull among the twice-born, that the birth, growth, and death of the ancient Vasishtha took place. Here first grew the hundred different branches of Om! It was here that the smoke-eating Munis are the smoke of sacrificial fires. It was in that region that myriads of boars and other animals were killed by Sakra and offered as sacrificial portions unto the gods. It is here that the thousand-rayed sun, arising, consumeth, out of ire, all those that are wicked and ungrateful among men and the Asuras. This is the gate of the three worlds. This is the path of heaven and felicity. This quarter is called Purva (east). We will go hither, if it pleaseth thee. I shall always do what is agreeable to him who is my friend. Tell me, O Galava, if any other quarter pleaseth thee, for we will then go there. Listen now to what I say of another quarter.'"

Footnotes

219:1 These articles of cognate origin are clarified butter, milk, and other things used as libations in sacrifices.

219:2 i.e., the subdivisions of the Pranava, the mysterious Mantra, which is the beginning of everything, were first promulgated here. Nilakantha supposes this to refer to the origin of the Vedas, the Upanishads, and the various branches of the Srutis and the Smritis.

Section 109

"Garuda continued, 'In days of yore, Vivaswat, having performed a sacrifice, gave this quarter away as a present (Dakshina) unto his preceptor, And it is for this that this region is known by the name of Dakshina (south). It is here that the Pitris of the three worlds have their habitation. And, O Brahmana, it is said that a class of celestials subsisting upon smoke alone also live there. Those celestials also that go by the name of Viswedevas always dwell in this region along with the Pitris. Worshipped in sacrifices in all the worlds, they are equal sharers with the Pitris. This quarter is called the second door of Yama. It is here that the periods allotted to men are calculated in Trutis and Lavas. In this region always dwell the celestial Rishis, the Pitriloka Rishis, and the royal Rishis, in great happiness. Here are religion and truth. It is here that the acts (of persons) exhibit their fruits. This region, O best of the twice-born, is the goal of the acts of the dead. It is this region, O best of regenerate persons, whither all must repair. And as creatures are all overwhelmed by darkness, they cannot, therefore, come hither in bliss. Here, O bull among regenerate persons, are many thousands of Malevolent Rakshasas in order to be seen by the sinful. Here, O Brahmana, in the bowers on the breast of Mandara and in the abodes of regenerate Rishis, the Gandharvas chant psalms, stealing away both the heart and the intellect. It was here that Raivata (a Daitya), hearing the Sama hymns sung in a sweet voice, retired to the woods, leaving his wife and friends and kingdom. In this region, O Brahmana, Manu and Yavakrita's son together set a limit which Surya can never overstep. It was here that the illustrious descendant of Pulastya, Ravana, the king of the Rakshasas, undergoing ascetic austerities, solicited (the boon of) immortality from the gods. It was here that (the Asura) Vritra, in consequence of his wicked conduct, incurred the enmity of Sakra. It is in this region that lives of diverse forms all come and are then dissociated into their five (constituent) elements. It is in this region, O Galava, that men of wicked deeds rot (in tortures). It is here that the river Vaitarani flows, filled with the bodies of persons condemned to hell. Arrived here, persons attain to the extremes of happiness and misery. Reaching this region, the sun droppeth sweet waters and thence proceeding again to the direction named after (Vasishtha), once more droppeth dew, It was here that I once obtained (for food), a prodigious elephant battling with an enormous tortoise. It was here that the great sage Chakradhanu took his birth from Surya. That divine sage afterwards came to be known by the name of Kapila, and it was by him that the (sixty thousand) sons of Sagara were afflicted. It was here that a class of Brahmanas named Sivas, fully mastering the Vedas, became crowned with (ascetic) success. Having studied all the Vedas they at last attained eternal salvation. In this region is the city called Bhogavati that is ruled by Vasuki, by the Naga Takshaka and also by Airavata. They that have to journey hither (after death) encounter here a thick gloom. And so thick is that gloom that it cannot be penetrated by either the Sun himself or by Agni. Worthy of worship as thou art, even thou shalt have to pass this road. Tell me now if thou wishest to sojourn towards this direction. Else, I listen to an account of the western direction.'"

Footnotes

219:3 Small divisions of time.

Section 110

"Garuda said, 'This quarter is the favourite one of king Varuna, the ruler of the ocean. Indeed, the lord of the waters had his origin here, and it is hither that sovereignty lieth. And since it is here that towards the day's end (paschat) the sun dismisseth his rays that this quarter, O best of the twice-born ones, is called the west (paschima). For ruling over all aquatic creatures and for the protection of the water themselves, illustrious and divine Kasyapa installed Varuna here (as the king of this region). Quaffing all the six juices of Varuna, the moon, the dispeller of darkness, becometh young again in the beginning of the fortnight. It was in the quarter, O Brahmana, that the Daityas were routed and bound fast by the wind-god. And afflicted by a mighty tempest, and breathing hard (as they fled), they at last laid themselves down in this region to sleep (the sleep that knows no waking). Hither is that mountain called Asta which is the cause of the evening twilight, and which (daily) receiveth the sun lovingly turning towards it. It is from this quarter that both Night and Sleep, issuing out at the close of day, spread themselves, as if, for robbing all living creatures of half their allotted periods of life. It was here that Sakra, beholding (his stepmother) the goddess Diti lying asleep in a state of pregnancy, cut off the foetus (into forty-nine parts), whence sprang the (forty-nine) Maruts. It is towards this direction that the roots of Himavat stretch towards the eternal Mandara (sunk in the ocean). By journeying for even a thousand years one cannot attain to the end of those roots. It is in this region that Surabhi (the mother of cows), repairing to the shores of the extensive lake, adorned with golden lotuses, poureth forth her milk. Here in the midst of the ocean is seen the headless trunk of the illustrious Swarbhanu (Rahu) who is always bent upon devouring both sun and the moon. Here is heard the loud chanting of the Vedas by Suvarnasiras, who is invincible and of immeasurable energy, and whose hair is eternally green. It is in this region that the daughter of Muni Harimedhas remained transfixed in the welkin in consequence of Surya's injunction couched in the words--Stop, Stop. Here, O Galava, wind, and fire, and earth, and water, are all free, both day and night, from their painful sensations. It is from this region that the sun's course begins to deviate from the straight path, and it is in this direction that all the luminous bodies (the constellations) enter the solar sphere. And having moved for twenty-eight nights with the sun, they come out of the sun's course to move in accompaniment with the moon. It is in this region that the rivers which always feed the ocean have their sources. Here, in the abode of Varuna, are the waters of the three worlds. In this region is situate the abode of Anarta, the prince of snakes. And here is the unrivalled abode also of Vishnu, who is without beginning and without end. In this region is also situate the abode of the great Rishi Kasyapa, the son of Maricha. The western quarter is thus narrated to thee in course of telling thee of the different points. Tell me now, O Galava, towards which side, O best of regenerate persons, shall we go?'"

Section 111

"Garuda said, 'O Brahmanas, since this quarter saveth from sin, and since one attaineth to salvation here, it is for this saying (Uttarana) power that it is called the north (uttara). And, O Galava, because the abode of all the treasures of the north stretches in a line towards the east and the west, therefore is the north sometimes called the central region (madhyama).

And, O bull among the twice-born, in this region that is superior to all, none can live that is unamiable, or of unbridled passions, or unrighteous. Hither, in the asylum, known by the name of Vadari, eternally dwell Krishna who is Narayana's self, and Jishnu that most exalted, of all male beings, and Brahman (the Creator). Hither, on the breast of Himavat always dwelleth Maheswara endued with the effulgence of the fire that blazeth up at the end of the Yuga. As Purusha, he sporteth here with Prakriti (the universal mother). Except by Nara and Narayana, he is incapable of being seen by the diverse classes of Munis, the gods with Vasava at their head, the Gandharvas, the Yakshas, and the Siddhas. Though invested with Maya, him the eternal Vishnu alone, of a thousand heads and thousand legs, can behold. It was in this region that Chandramas (the moon) was installed into the sovereignty of the entire regenerate order. It was in this region, O thou foremost of all acquainted with Brahma, that Mahadeva first receiving her on his head, afterwards let (the sacred stream) Ganga fall from the heavens to the world of men. It was here that the Goddess (Uma) underwent her ascetic austerities from her desire of obtaining Maheswara (as her Lord). It was in this region that Kama, the wrath (of Siva), Himavat, and Uma, all together shone brilliantly. It was here, on the breast of Kailasa, O Galava, that Kuvera, was installed on the sovereignty of the Rakshasas, the Yakshas, and the Gandharvas. It is in this region that (Kuvera's gardens called) Chitraratha lie, and it is here that the asylum of (the Munis called the) Vaikhanasas is situate. It is here, O bull among the twice-born, that the celestial stream called Mandakini, and the mountain Mandara are to be seen. It is here that the gardens called Saugandhi-kanaka are always guarded by the Rakshasas. Here are many plains covered with grassy verdure, as also the plantain forest, and those celestial trees called the Sautanakas. It is in this, region, O Galava, that the Siddhas, with souls ever under control and always sporting at will, have their fit abodes, abounding with every object of enjoyment. It is here that the seven Rishis with Arundhati may be seen. It is here that the constellation Swati is to be seen, and it is here that it first rises to the view. It is in this region that the Grandsire Brahman dwelleth in the vicinity of Yajna (sacrifice embodied). It is in this quarter that the sun, the moon, and the other luminaries are seen to revolve regularly.

It is in this region, O foremost of Brahmanas, that those illustrious and truth-speaking Munis called by the name of Dharma, guard the source of the Ganges. The origin and physical features and ascetic penances of these Munis are not known to all. The thousand dishes they use for serving the food offered in hospitality and the edibles also they create at will, are all a mystery, The man, O Galava, that passeth beyond the point guarded by these Munis, is certain, O foremost of Brahmanas, to meet with destruction. None else, O bull among Brahmanas, save the divine Narayana, and the eternal Nara called also Jishnu, succeeded in passing beyond the point so guarded. It is in this region that the mountains of Kailasa lie, the abode of Ailavila (Kuvera). It is here that the ten Apsaras known by the name of Vidyutprabha had their origin. In covering, O Brahmana, the three worlds with three steps in the sacrifice of Vali (the Asura king), Vishnu had covered this whole northern region; and, accordingly, there is a spot here called Vishnupada. And it is so called after the footprint of Vishnu caused on that occasion. Here, in this quarter, at a place called Usiravija, by the side of the golden lake, king Marutta performed, O foremost of Brahmanas, a sacrifice. It is here that the brilliant and shining gold mines of Himavat exhibit themselves to the illustrious and regenerate Rishi Jimuta. And Jimuta gave away the whole of that wealth to the Brahmanas. And having given it away, that great Rishi solicited them to call it after his own name. And hence that wealth is known by the name of the Jaimuta gold. Here, in this region, O bull among Bharatas, the regents of the worlds, O Galava, every morning and evening, proclaim, 'What business of what person shall we do?' It is for these, O foremost of Brahmanas, and other incidents, that the northern region is superior to all quarters. And because this region is superior (uttara) to all, therefore, it is called the north (uttara). The four regions have thus, O sire, been, one after another described to thee in details. Towards which quarter then dost thou desire to go? I am ready, O foremost of Brahmanas, to show thee all the quarters of the earth!'"

Section 112

"Galava said, 'O Garuda, O slayer of foremost snakes, O thou of beautiful feathers, O son of Vinata, carry me, O Tarkhya, to the east where the two eyes of Dharma are first opened. O, take me to the east which thou hast first described, and whither, thou hast said, the gods are always present. Thou hast said that thither both truth and virtue reside. I desire to meet all the gods. Therefore, O younger brother of Aruna, take me thither, so that I may behold the gods.'

"Narada continued, 'Thus addressed, the son of Vinata replied unto that Brahmana saying, 'Mount thou on my back.' And thereupon, the Muni Galava rode on the back of Garuda. And Galava said, 'Thy beauty, O devourer of snakes, as thou proceedest, seemeth to be like that of the sun himself in the morning, that maker of the day endued with a thousand rays. And, O ranger of the skies, thy speed is so great that the very trees, broken by the storm caused by the flapping of thy wings, seem to pursue thee in the course. Thou seemest, O tenant of the welkin, to drag by the storm caused by the wings, the very Earth with all the waters of her oceans, and with all her mountains, woods and forests. Indeed, the tempest caused by the motion of thy wings seems to continually raise into mid air the waters of the sea, with all their fishes and snakes and crocodiles. I see fishes possessed of similar faces, and Timis and Timingilas and snakes endued with human faces, all crushed by the tempest raised by thy wings. My ears are deafened by the roar of the deep. So stunned am I that I can neither hear nor see anything. Indeed, I have forgotten my own purpose. Slacken thy speed, O ranger of the sky, remembering the risk to a Brahmana's life. O sire, neither the sun, nor the cardinal points, nor the welkin itself, is any longer perceptible to me. I see only a thick gloom around me. The body is no longer visible to me. I see only thy two eyes, O oviparous being, resembling two radiant gems. I cannot see either thy body or my own. At every step, I behold sparks of fire emitted from thy frame. Stop without delay these sparks of fire and extinguish the dazzling radiance of thy eyes. O son of Vinata, slacken this exceeding speed of thy course. O devourer of snakes, I have no business to go with thee. Desist, O blessed one, I am unable to bear this speed of thine. I have promised to give my preceptor eight hundred white steeds of lunar effulgence, each having one ear black in hue. I see no way, O oviparous being, of fulfilling my pledge. There is but one way that I can see, and that is to lay down my own life. I have no wealth of my own, nor any wealthy friend, nor can wealth, however immense, procure the accomplishment of my object.'

"Narada continued, 'Unto Galava uttering these and many other words of entreaty and sorrow, the son of Vinata, without slackening his speed, laughingly replied, saying, 'Thou hast little wisdom, O regenerate Rishi, since thou wishest to put an end to thy own life. Death can never be brought about by one's effort. Indeed, Death is God himself. Why didst thou not, before this, inform me of thy purpose? There are excellent means by which all this may be accomplished. Here is this mountain called Rishabha on the seaside. Resting here for some time and refreshing ourselves with food, I will, O Galava, return.'"

Section 113

"Narada said, 'Alighting then on the peak of the Rishabha, the Brahmana and the Bird beheld a Brahmana lady of the name of Sandili, engaged there on ascetic penances. And Galava and Garuda both saluted her by bending their heads, and worshipped her. And thereupon, the lady enquired after their welfare and gave them seats. And having taken their seats, both of them took the cooked food the lady offered them, after having first dedicated it to the gods with Mantras. And having taken that food, they laid themselves down on the ground and fell into a profound sleep. And Garuda, from desire of leaving that place, upon awakening, found that his wings, had fallen off. Indeed, he had become like a ball of flesh, with only his head and legs. And beholding him come to that plight, Galava sorrowfully enquired, saying, 'What is this condition that has overtaken thee as the consequence of thy sojourn here? Alas, how long shall we have to reside here? Hadst thou harboured any evil and sinful thought in thy mind? It cannot, I am sure, be any trivial sin of which thou hast been guilty.' Thus addressed, Garuda replied unto the Brahmana, saying, 'Indeed, O regenerate one, I entertained the thought of carrying away this lady crowned with ascetic success from this spot to where the Creator himself, the divine Mahadeva, the eternal Vishnu, and both Virtue and Sacrifice personified, live together, for as I thought this lady should live there. I shall now, from desire of doing myself good, prostrate myself before this holy lady, and pray unto her, saying,--with a heart full of pity, I had, indeed, entertained such a thought. Whether I acted rightly or wrongly, even this was the wish, evidently against thy own, that was cherished by me from my respect for thee. It behoveth thee, therefore, to grant me forgiveness, from the nobility of thy heart.' That lady became gratified with that prince of birds and that bull of Brahmanas. And addressing Garuda, she said, 'Fear not, O thou of beautiful feathers. Resume thy wings, and cast off thy fears. I was contempted by thee, but know that I do not pardon contempt. That sinful being who entertains contempt for me, would speedily fall away from all blissful regions. Without a single inauspicious indication about me, and perfectly blameless as I am, I have, in consequence of the purity of my conduct, attained to high ascetic success. Purity of conduct beareth virtue as its fruit. Purity of conduct beareth wealth as its fruit. It is purity of conduct that bringeth on prosperity. And it is purity of conduct that driveth away all inauspicious indications. Go thou, O blessed prince of birds, whithersoever thou wishest, from this place. Never entertain contempt for me, and take care that thou dost not contempt women that may even be truly blamable. Thou shalt again be, as before, invested with both strength and energy.' At these words of that lady Garuda had his wings again, and they became even stronger than before. And then with Sandili's leave, Garuda with Galava on his back took his departure. But they failed to find the kind of steeds they were in search of. And it so happened that Viswamitra met Galava on the way. And thereupon, that foremost of speakers addressed Galava in the presence of Vinata's son and said, 'O regenerate one, the time is already come when thou shouldst give me the wealth thou hadst promised me of thy own accord. I do not know what thou mayst. I have waited so long. I will wait for some time more. Seek thou the way by which thou mayst succeed (in the matter of thy promise).' Hearing these words, Garuda addressed cheerless Galava who was overwhelmed with sorrow, saying, 'What Viswamitra said unto thee before hath now been repeated in my presence. Come, therefore, O Galava, best of Brahmanas, we will deliberate on the matter. Without giving thy preceptor the whole of the wealth (promised by thee), thou canst not even sit down.'

Section 114

"Narada said, 'Garuda then, that foremost of winged beings, addressed the cheerless Galava and said, 'Because it is created by Agni, in the bowels of the earth and augmented by Vayu, and because also the earth itself is said to be Hiranmaya, therefore, is wealth called Hiranya. And because wealth supports the world and sustains life, therefore, is it called Dhana. It is for serving these ends that Dhana (wealth) exists from the beginning in the three worlds. On that Friday, when either of the two constellations--the Purvabhadra or the Uttarabhadra--is ascendant, Agni, creating wealth by a fiat of his will, bestoweth it on mankind for the increase of Kuvera's stock. The wealth that is embowelled in the Earth is guarded by the deities called the Ajaikapats and the Ahivradnas, and also by Kuvera. Exceedingly difficult of attainment, that wealth, therefore, O bull among Brahmanas, is rarely attained. Without wealth there is no chance of thy acquisition of the promised steeds. Beg thou, therefore, of some king born in the race of some royal sage, who may, without oppressing his subjects, crown our suit with success. There is a king born in the lunar race, that is my friend. We shall go to him, for he, amongst all on Earth, hath great wealth. That royal sage is known by the name of Yayati, and he is the son of Nahusha. His prowess is incapable of being baffled. Solicited by thee in person, and urged by me, he will give what we seek, for he hath immense wealth, equal unto what belongeth to Kuvera, the lord of treasures. Even thus, by accepting a gift, O learned one, pay off thy debt to thy preceptor.' Talking thus, and thinking upon what was best to be done, Garuda and Galava together went to king Yayati, who was then in his capital called Pratisthana. The king received them hospitably and gave them excellent Arghya and water to wash their feet. And the king then asked them the cause of their advent. And thereupon Garuda answered, saying, 'O son of Nahusha, this ocean of asceticism, called Galava, is my friend. He had been, O monarch, a disciple of Viswamitra for many thousand years. This holy Brahmana, when commanded by Viswamitra to go away whithersoever he chose, addressed his preceptor at that time, saying,--I desire to give something as preceptor's fee. Knowing this one's resources to be poor, Viswamitra did not ask for anything. But when he was repeatedly addressed by this Brahmana on the subject of the tutorial fee, the preceptor, under a slight accession of wrath, said, 'Give me eight hundred white steeds of good pedigree and of lunar radiance, and each having one ear black in hue. If, O Galava, thou desirest to give anything to thy preceptor, let this then be given!' It was thus that Viswamitra endued with wealth of asceticism said unto him in anger. And this bull among Brahmanas is on that account smarting with great grief. Unable to fulfil that command (of his preceptor), he hath now come to take thy shelter. O tiger among men, accepting this as alms from thee, and filled once more with cheerfulness, he will, after paying his preceptor's debt, devote himself again to serve ascetic penances. A royal Rishi as thou art, and, therefore, endued with wealth of asceticism of thy own, this Brahmana, by giving thee a portion of his wealth of asceticism, will make thee richer in wealth of that kind. As many hairs, O lord of men, as there are on a horse's body, so many regions of bliss, O ruler of Earth, are attained by him that giveth away a horse in gift. This one is as fit to accept a gift as thou art to make a gift. Let therefore, thy gift in this instance be like milk deposited in a conch-shell.'"

Section 115

"Narada said, 'Thus addressed by Suparna in excellent words fraught with truth, that performer of thousand sacrifices, that foremost of givers, that liberal ruler of all the Kasis, the lord Yayati, revolving those words in his mind and reflecting on them coolly, and seeing before him his dear friend, Tarkshya, and that bull among Brahmanas, Galava, and regarding the alms sought as an indication, highly praiseworthy, of (Galava's) ascetic merit, and in view particularly of the fact that those two came to him having passed over all the kings of the Solar race, said, 'Blessed is my life today, and the race also in which I am born, hath, indeed, been blessed today. This very province also of mine hath equally been blessed by thee, O sinless Tarkshya. There is one thing, however, O friend, that I desire to say unto thee, and that is, I am not so rich now as thou thinkest, for my wealth hath suffered a great diminution. I cannot, however, O ranger of the skies, make thy advent here a fruitless one. Nor can I venture to frustrate the hopes entertained by this regenerate Rishi. I shall, therefore, give him that which will accomplish his purpose. If one having come for alms, returneth disappointed, he may consume the (host's) race. O son of Vinata, it is said that there is no act more sinful than that of saying, 'I have nothing'--and thus destroying the hope of one that cometh, saying, 'Give.' The disappointed man whose hopes have been killed and his object not accomplished, can destroy the sons and grandsons of the person that faileth to do him good.

Therefore, O Galava, take thou this daughter of mine, this perpetrator of four families. In beauty, she resembleth a daughter of the celestials. She is capable of prompting every virtue. Indeed, owing to her beauty, she is always solicited (at my hands) by gods and men, and Asuras. Let alone twice four hundred steeds each with a black ear, the kings of the earth will give away their whole kingdoms as her dower. Take thou, therefore, this daughter of mine, named Madhavi. My sole desire is that I may have a daughter's son by her. Accepting that daughter in gift, Galava then, with Garuda, went away, saying, 'We will again see thee'. And they took that maiden with them. And Galava's oviparous friend addressed him, saying, 'The means have at last been obtained whereby the steeds may be obtained.' And saying this, Garuda went away to his own abode, having obtained Galava's permission. And after the prince of birds had gone, Galava, with that maiden in his company, began to think of going to some one among the kings who would be able to give (fit) dower for the maiden. And he first thought of that best of kings, Haryyaswa of Ikshaku's race, who ruled at Ayodhya, was endued with great energy, possessed of a large army consisting of four kinds of forces, had a well-filled treasury and abundance of corn, and who was dearly loved by his subjects, and who loved the Brahmanas well. Desirous of offspring, he was living in quiet and peace, and engaged in excellent austerities. And the Brahmana Galava, repairing unto Haryyaswa, said, 'This maiden, O king of kings, will increase the family of her husband by bringing forth offspring. Accept her from me, O Haryyaswa, as thy wife, by giving me a dower. I will tell thee what dower thou shalt have to give. Hearing it, settle what thou shalt do.'"

Section 116

"Narada said, 'That best of monarchs, king Haryyaswa, after reflecting for a long while and breathing a long and hot sigh about the birth of a son, at last said, 'Those six limbs that ought to be high are high in this maiden. Those seven, again, that ought to be slender are slender in her. Those three, again, which ought to be deep are deep in her. And lastly, those five that ought to be red are red in her. It seems that she is worth being looked at by even the gods and the Asuras, and is accomplished in all the arts and sciences. Possessed of all auspicious signs, she will certainly bring forth many children. She is even capable of bringing forth a son who may become an emperor. Having regard to my wealth, tell me, O foremost of Brahmanas, what should be her dower.' Galava said, 'Give me eight hundred steeds, born in a good country, of lunar whiteness, and each with one ear black in hue. This auspicious and large-eyed maiden will then become the mother of thy sons, like the fire-stick becoming the genetrix of fire.'"

"Narada continued, 'Hearing these words, that royal sage, king Haryyaswa, filled with sorrow, but blinded by lust, addressed Galava, that foremost of Rishis, saying, 'I have only two hundred steeds about me of the kind wanted by thee, although of other kinds all worthy of sacrifice, I have many thousand moving about (in my dominions), O Galava, I desire to beget only one son upon this damsel. Kindly grant this request of mine.' Hearing these words of the king, that damsel said unto Galava, 'A reciter of Brahma granted me a boon that I would after each delivery, be a maiden again. Give me away, therefore, to this king, accepting his excellent steeds. In this way, full eight hundred steeds may be obtained by thee from four kings in succession, and I also may have four sons. Collect thou the wealth intended for thy preceptor, in this way. Even this is what I think. It depends, however, oil thee, O Brahmana, as to how thou shouldst act.' Thus addressed by that maiden, the Muni Galava said these words unto king Haryyaswa, 'O Haryyaswa, O best of men, accept this damsel for a fourth part of the dower that I have settled, and beget only one son upon her.' Taking then that maiden and worshipping Galava, the king in due time and place had by her a son of the kind wished for. And the son so born came to be called by the name of Vasumanas. Richer than all the wealthy kings of the earth, and resembling one of the Vasus themselves he became a king and giver of great wealth.

'After some time, intelligent Galava came back and approaching the delighted Haryyaswa, said unto him, 'Thou hast, O king obtained a son. Indeed, this child is like the sun himself in splendour. The time hath come, O foremost of men, for me to go to some other king for alms.' Hearing these words, Haryyaswa who was even truthful in speech and steady in acts of manliness, and remembering that the balance of six hundred steeds could not be made up by him, gave Madhavi back to Galava. And Madhavi also, abandoning that blazing, kingly prosperity, and once more becoming a maiden, followed the footsteps of Galava. And Galava too, saying, 'Let the steeds remain with thee' then went, accompanied by the maiden, to king Divodasa.'"

Footnotes

228:1 The limbs that should be 'prominent' or 'elevated' in order to constitute an indication of beauty or auspiciousness are variously mentioned. The general opinion seems to be that these six only, viz., the back of each palm, the two dorsa, and the two bosoms should be elevated. Another opinion would seem to indicate that the two bosoms, the two hips, and the two eyes should be so. The seven that should be delicate or slender are unanimously mentioned as the skin, the hair, the teeth, the fingers of the hands, the fingers of the feet, the waist, and the neck. The three that should be deep are the navel, the voice, and the understanding. The five that should be red are the two palms, the two outer corners of the eyes, the tongue, the nether and the upper-lips, and the palate. These five also, are variously given.

Section 117

"Narada said, 'Galava then, addressing Madhavi, said, The ruler of the Kasis is an illustrious king known by the name of Divodasa. He is the son of Bhimasena, is endued with great prowess, and is a mighty sovereign. O blessed maiden, we are now going to him. Follow me slowly and grieve not. That ruler of men is virtuous and devoted to truth and hath his passions under control.'

"Narada Continued, 'When the muni came before that king he was received with due hospitality by the latter. Galava, then, began to urge the monarch for begetting a child. Thus addressed, Divodasa said, 'I heard of all this before. Thou needest not speak much. O Brahmana. I may tell thee, O best of Brahmanas, that as soon as I heard of this matter, my heart was set upon it. This also is a mark of great honour to me that passing over all other kings thou hast come to me, Without doubt, thy object will be gained. In the matter of the steeds, O Galava, my wealth is like that of king Haryyaswa. I shall, therefore, beget only one royal son upon this maiden.' Hearing these words, that best of Brahmanas gave that damsel unto the king, and, the king, thereupon, duly wedded her. And the royal sage then sported with her, as Surya with Prabhavati, Agni with Swaha, Vasava with Sachi, Chandra with Rohini, Yama with Urmila, Varuna with Gauri, Kuvera with Riddhi, Narayana with Lakshmi, Sagara with Jahnavi, Rudra with Rudrani, the Grandsire with Saraswati, Vasishtha's son Saktri with Adrisyanti, Vasishtha with Arundhati (called also Akshamala), Chyavana with Sukanya, Pulastya with Sandhya, Agastya with the princess of Vidarbha Lopamudra, Satyavan with Savitri, Bhrigu with Puloma, Kasyapa with Aditi, Richika's son Jamadagni with Renuka, Kusika's son Viswamitra with Himavati, Vrihaspati with Tara, Sukra with Sataprava, Bhumipati with Bhumi, Pururavas with Urvasi, Richika with Satyavati, Manu with Saraswati, Dushyanta with Sakuntala, the eternal Dharma with Dhriti, Nala with Damayanti, Narada, with Satyavati, Jaratkaru with Jaratkaru, Pulastya with Pratichya, Urnayus with Menaka, Tumvuru with Rambha, Vasuki with Satasirsha, Dhananjaya with Kamari, Rama with the princess of Videha Sita, or Janardana with Rukmini. And unto king Divodasa, that sporting with and taking delight in her, Madhavi bore a son named Pratardana. And after she had borne him a son, the holy Galava came to Divodasa at the appointed time, and said unto him, 'Let the maiden come with me, and let the steeds also thou art to give me remain with thee, for I desire to go elsewhere, O ruler of Earth, for dower.' Thus addressed, the virtuous king Divodasa, who was devoted to truth, thereupon, gave back the maiden to Galava at the appointed time.'"

Section 118

"Narada said, 'The illustrious Madhavi, faithful to her promise, abandoning that prosperity and once more becoming a maiden, followed the footsteps of the Brahmana Galava. And Galava, whose heart was set upon the accomplishment of his own business, reflecting upon what he should do next then went to the city of the Bhojas for waiting upon king Usinara. And arrived before that king of unbaffled prowess, Galava addressed him, saying, 'This maiden will bear thee two royal sons. And, O king, begetting upon her two sons equal unto the Sun and the Moon, thou mayst attain all thy objects both here and hereafter. As her dower, however, O thou that art conversant with every duty, thou shalt have to give me four hundred steeds of lunar splendour, each having ear black of hue. This effort of mine for obtaining the steeds is only on account of my preceptor, otherwise I myself have nothing to do with them. If thou art able to accept (my terms), do as I bid thee without any hesitation. O royal sage, thou art now childless. Beget, O king, a couple of children. With offspring so begot as a raft, save they Pitris and thyself also. O royal sage, he that hath fruit in the shape of offspring to enjoy, never falleth from heaven. Nor hath such a person to go to that frightful hell whither the childless are doomed to go.' Hearing these and other words of Galava, king Usinara. replied unto him, saying, 'I have heard what thou, O Galava, hast said. My heart also is inclined to do thy bidding. The Supreme Ordainer, however, is all-powerful. I have only two hundred steeds of the kind indicated by thee, O best of Brahmanas. Of other kinds, I have many thousands moving about in my dominions. I will, O Galava, beget only one son upon her, by treading the path that hath been told by others such as Haryyaswa and Divodasa. I will act after their manner in the matter of the dower. O best of Brahmanas, my wealth exists for only my subjects residing in the city and the country, and not for my own comforts and enjoyment. That king, O virtuous one, who giveth away for his own pleasure the wealth that belongeth to others, can never earn virtue or fame. Let this maiden, endued with the radiance of a celestial girl, be presented to me. I will accept her for begetting only one child.' Hearing these and many other words that Usinara spoke, that best of Brahmanas, Galava, then applauded the monarch and gave him the maiden. And making Usinara accept that damsel, Galava went into the woods. And like a righteous man enjoying the prosperity (won by his deeds), Usinara began to sport with and enjoy that damsel in valleys and dales of mountains by fountains and falls of rivers, in mansions, delightful chambers, variegated gardens, forests and woods, agreeable places, and terraces of houses. And, in due time, was born unto him a son of the splendour of the morning sun, who afterwards became an excellent king, celebrated by the name Sivi. And after the birth of that son, the Brahmana Galava came to Usinara, and taking back from him the maiden went, O king, to see the son of Vinata.'"

Section 119

"Narada said, 'Seeing Galava, Vinata's son smilingly addressed him, saying, 'By good luck it is, O Brahmana, that I behold thee successful.' Galava, however, hearing the words spoken by Garuda informed him that a fourth part of the task was still un-finished.' Garuda then, that foremost of all speakers, said unto Galava, 'Do not make any endeavour (to obtain the remaining two hundred), for it will not succeed. In days of yore, Richika sought at Kanyakuyja Gadhi's daughter, Satyavati, for making her his wife.' Thereupon Gadhi, O Galava, addressing the Rishi, said, 'O holy one, let a thousand steeds of lunar brightness, each with one ear black of hue, be presented to me.' Thus requested, Richika said, 'So be it'. And then wending his way to the great mart of steeds (Aswatirtha) in Varuna's abode, the Rishi obtained what he sought and gave them unto the king. Performing a sacrifice then of the name of Pundarika, that monarch gave away those steeds (as Dakshina) unto the Brahmanas. The three kings to whom thou hadst applied had purchased those horses from the Brahmanas, each to the number of two hundred. The remaining four hundred, O best of Brahmanas, while being transported over the river, were taken by the Vitasta. Therefore, O Galava, thou canst never have that which is not to be had. Do thou then, O virtuous one, present unto Viswamitra this maiden as an equivalent for two hundred steeds, along with the six hundred thou hast already obtained. Thou wilt then, O best of Brahmanas, be freed from thy grief and crowned with success. Galava then, saying, 'So be it,' and taking with him both the maiden and the steeds, went with Garuda in his company unto Viswamitra. And arrived in his presence, Galava said, 'Here are six hundred steeds of the kind demanded by thee. And this maiden is offered as an equivalent for the remaining two hundred. Let all these be accepted by thee. Upon this maiden have been begotten three virtuous sons by three royal sages. Let a fourth, foremost of all, be begotten upon her by thee. And thus let the number of steeds, eight hundred, be regarded by thee as full, and let me also, being freed from thy debt, go and practise ascetic penances as I list.' Viswamitra then, beholding Galava in the company of the bird, and that highly beautiful maiden, said, 'Why, O Galava, didst thou not give me this maiden before? Four sons then, sanctifiers of my race, would all have been mine alone. I accept this maiden of thine for begetting upon her one son. As regards the steeds, let them graze in my asylum.' Saying this, Viswamitra of great effulgence began to pass his time happily with her, And Madhavi bore him a son of the name of Ashtaka. And as soon as that son was born, the great Muni Viswamitra addressed him to both virtue and profit, and gave him those six hundred steeds. Ashtaka then went to a city, bright as the city of Soma. And Kusika's son Viswamitra also having made over the damsel to his disciple, himself went into the Woods. And Galava also, with his friend Suparna, having in this way succeeded in giving his preceptor the fee he had demanded, with a cheerful heart addressed that maiden and said, 'Thou hast borne a son who is exceedingly charitable, and another who is exceedingly brave, and a third who is devoted to truth and righteousness, and yet another who is a performer of great sacrifices. O beautiful maiden, thou hast, by these sons, saved not only thy father, but four kings and myself, also. Go now, O thou of slender waist.' Saying this, Galava dismissed Garuda that devourer of snakes, and returning the maiden unto her father himself went into the woods.'"

Footnotes

231:1 The latter half of this Sloka is variously read. The correct reading, I apprehend, is Niyamanani Santare Hritanyasan Vitastaya, i.e., 'while transported across, were taken (down) by the (river) Vitasta'--the latter being one of the five rivers of the Punjab.

Section 120

"Narada said, 'King Yayati then, desirous again of disposing of his daughter in Swayamvara, went to a hermitage on the confluence of the Ganga and the Yamuna, taking Madhavi with him on a chariot, her person decked with garlands of flowers. And both Puru and Yadu followed their sister to that sacred asylum. And in that spot was assembled a vast concourse of Nagas and Yakshas and human beings, of Gandharvas and animals and birds, and of dwellers of mountains and trees and forests, and of many inhabitants of that particular province. And the woods all around that asylum were filled with numerous Rishis resembling Brahman himself. And while the selection had commenced of husband, that maiden of the fairest complexion, passing over all the bridegrooms there assembled, selected the forest as her lord. Descending from her chariot and saluting all her friends, the daughter of Yayati went into the forest which is always sacred, and devoted herself to ascetic austerities. Reducing her body by means of fasts of various kinds and religious rites and rigid vows, she adopted the deer's mode of life And subsisting upon soft and green grass-blades, resembling the sprouts of lapis lazuli and which were both bitter and sweet to the taste, and drinking the sweet, pure, cool, crystal, and very superior water of sacred mountain-streams, and wandering with the deer in forests destitute of lions and tigers, in deserts free from forest-conflagration, and in thick woods, that maiden, leading the life of a wild doe, earned great religious merit by the practice of Brahmacharya austerities.

'(Meanwhile) king Yayati, following the practice of kings before him, submitted to the influence of Time, after having lived for many thousands of years. The progeny of two of his sons--those foremost of men--Puru and Yadu, multiplied greatly, and in consequence thereof, Nahusha's son won great respect both in this and the other world. O monarch, dwelling in heaven, king Yayati, resembling a great Rishi, became an object of much regard, and enjoyed the highest fruits of those regions. And after many thousands of years had passed away in great happiness, on one occasion while seated among the illustrious royal sages and great Rishis, king Yayati, from folly, ignorance, and pride, mentally disregarded all the gods and Rishis, and all human beings. Thereat the divine Sakra--the slayer of Vala--at once read his heart. And those royal sages also addressed him saying, 'Fie, fie.' And beholding the son of Nahusha, the questions were asked, 'Who is this person? What king's son is he? Why is he in heaven? By what acts hath he won success? Where did he earn ascetic merit? For what hath he been known here? Who knoweth him? The dwellers of heaven, thus speaking of-that monarch, asked one another these questions about Yayati, that ruler of men. And hundreds of heaven's charioteers, and hundreds of those that kept heaven's gates, and of those what were in charge of heaven's seats, thus questioned, all answered, 'We do not know him.' And the minds of all were temporarily clouded, so that none recognised the king and thereupon the monarch was soon divested of his splendour.'"

Section 121

"Narada said, 'Removed from his place and pushed away from his seat with heart trembling in fear, and consumed by burning remorse, with his garlands dimmed in lustre and his knowledge clouded, shorn of his crown and bracelets, with head swimming and every limb relaxed divested of ornaments and robes, incapable of being recognised, sometimes not seeing the other residents of heaven, filled with despair, and his understanding a perfect blank, king Yayati fell headlong towards the earth. And before the king fell down, he thought within himself, 'What inauspicious and sinful thought was entertained by me in consequence of which I am hurled from my place?' And all the kings there, as also the Siddhas and the Apsaras, laughed at seeing Yayati losing his hold, and on the point of falling down. And soon, O king, at the command of the king of the gods, there came a person whose business it was to hurl down those whose merits were exhausted. And coming there, he said unto Yayati, 'Extremely intoxicated with pride, there is none whom thou hast not disregarded. In consequence of this thy pride, heaven is no longer for thee. Thou deservest not a residence here, O son of a king. Thou art not recognised here, go and fall down.' Even thus the celestial messenger spoke unto him, Nahusha's son then said, repeating the words three times, 'If fall I must, let me fall amongst the righteous.' And saying this, that foremost of persons that had won high regions by their acts, began to think of the particular region whereon he should fall. Beholding meanwhile four mighty kings, viz., Pratardana, Vasumanas, Sivi, the son of Usinara, and Ashtaka, assembled together in the woods of Naimisha, the king fell amongst them. And those monarchs were then engaged in gratifying the lord of the celestials by performance of the sacrifice known by the name of Vajapeya. And the smoke arising from their sacrificial altar reached the very gates of heaven. And the smoke that rose thus, looked like a river connecting both the earth and the heaven. And it resembled the sacred stream Ganga while descending from heaven to earth. And smelling that smoke and guiding his course by it, Yayati, the lord of the universe, descended on the earth. And the king thus fell amongst those four lions among rulers, who were all endued with great beauty, who were foremost of all the performers of sacrifices, who were, indeed, his own relatives, and who resembled the four regents of the four quarters, and looked like four mighty sacrificial fires. And thus, in consequence of the exhaustion of his merits, the royal sage Yayati fell amongst them. And beholding him blazing with beauty, those kings asked him, saying, "Who art thou? Of what race, country, or city art thou? Art thou a Yaksha, or a god, a Gandharva, or a Rakshasa? Thou does not seem to be a human being. What object hast thou in view?' Thus questioned, Yayati answered, 'I am the royal sage Yayati. Fallen am I from heaven in consequence of the expiration of my virtue. Having desired to fall amongst the righteous, I have fallen amongst you.' The kings then said, 'O foremost of persons, may that wish of thine, be realized. Accept thou our virtues and the fruits of all our sacrifices.' Yayati replied saying, 'I am not a Brahmana competent to accept a gift. On the other hand, I am a Kshatriya. Nor is my heart inclined towards lessening the virtues of others.'

"Narada continued, 'About this time, Madhavi, in course of her purposeless wanderings, came there. Beholding her, those monarchs saluted her and said, 'What object hast thou in coming here? What command of thine shall we obey? Thou deservest to command us, for all of us are thy sons, O thou that art endued with wealth of asceticism!' Hearing these words of theirs, Madhavi was filled with delight and approaching then her father, she reverentially saluted Yayati. And touching the heads of all her sons, that lady engaged in ascetic austerities said to her father, 'Being my sons these all are thy daughter's sons, O king of kings. They are not strangers to thee. These will save thee. The practice is not new, its origin extends to antiquity. I am thy daughter Madhavi, O king, living in the woods after the manner of the deer. I also have earned virtue. Take thou a moiety. And because, O king, all men have a right to enjoy a portion of the merits earned by their offspring, it is for this that they desire to have daughter's sons. Even this was the case with thyself, O king (when thou madest me over to Galava).' At these words of their mother, those monarchs saluted her, and bowing down unto also their maternal grandsire, repeated those very words in a loud, incomparable, and sweet voice, and making, as it were, the whole earth resounded therewith, in order to rescue that maternal grandsire of theirs who had fallen down from heaven. And at that time Galava also came there, and addressing Yayati, said, 'Accepting an eighth part of my ascetic austerities, ascend thou to heaven again.'"

Section 122

"Narada said, 'As soon as that bull among men, king Yayati was recognised by those virtuous persons, he rose again to heaven, without having had to touch the surface of the earth. And he regained his celestial form and had all his anxieties entirely dispelled. And he rose again, decked with celestial garlands and robes, adorned with celestial ornaments, sprinkled with celestial scents, and furnished with heavenly attributes, and without having been compelled to touch the earth with his feet. Meanwhile, Vasumanas who was celebrated in the world for his liberality, first addressing the king, uttered these words in a loud voice, 'The merit that I have won on earth by my unblamable conduct towards men of all orders, I give unto thee. Be it all thine, O king. The merit that one winneth by liberality and forgiveness, the merit that is mine in consequence of the sacrifices I have performed, let all that also be thine.' After this, Pratardana, that bull among Kshatriyas, said, 'Ever devoted to virtue as also to war, the fame that hath here been mine as a Kshatriya, in consequence of the appellation of hero (by which I am known),--be that merit thine. After this, Sivi, the intelligent son of Usinara, said these sweet words, 'Unto children and women in jest, danger, or calamity, in distress, or at dice, I have never spoken a falsehood. By that truth which I never sacrificed ascend thou to heaven. I can, O king, give up all objects of desire and enjoyment, my kingdom, yea, life itself, but truth I cannot give up. By that truth, ascend thou to heaven; that truth for which Dharma, that truth for which agni, that truth for which he of a hundred sacrifices, have each been gratified with me, by that truth ascend thou to heaven.' And lastly, the royal sage Ashtaka, the offspring of Kusika's son and Madhavi, addressing Nahusha's son Yayati who had performed many hundreds of sacrifices, said, 'I have, O lord, performed hundreds of Pundarika, Gosava and Vajapeya sacrifices. Take thou the merit of these. Wealth, gems, robes, I have spared nothing for the performance of sacrifices. By that truth ascend thou to heaven.' And that king thereupon leaving the earth, began to ascend towards heaven, higher and higher, as those daughter's sons of his, one after another, said those words unto him. And it was thus that those kings by their good acts, speedily saved Yayati, who had been hurled from heaven. It was thus that those daughter's sons born in four royal lines, those multipliers of their races, by means of their virtues, sacrifices, and gifts, caused their wise maternal grandfather to ascend again to heaven. And those monarchs jointly said, 'Endued with the attributes of royalty and possessed of every virtue, we are, O king, thy daughter's sons! (By virtue of our good deeds) ascend thou to heaven.'"

Section 123

"Narada said, 'Sent back to heaven by those righteous kings, distinguished by the liberality of their sacrificial presents, Yayati possessed of daughter's sons, dismissed them and reached the celestial regions. Attaining to the eternal region obtained through the merit of his daughter's sons, and adorned by his own deeds, Yayati, bathed in shower of fragrant flowers and hugged by perfumed and delicious breezes, blazed forth with great beauty. And cheerfully, received back into heaven with sounds of cymbals, he was entertained with songs and dances by various tribes of Gandharvas and Asuras. And diverse celestial and royal Rishis and Charanas began to pay their adorations to him. And deities worshipped him with an excellent Arghya and delighted him with other honours. And after he had thus regained heaven and tranquillity of heart, and had once more become freed from anxiety, the Grandsire, gratifying him by his words said, 'Thou hadst earned the full measure I of virtue by thy earthly deeds, and this region (that thou hadst won) is eternal, as thy deeds are in heaven. Thou hadst, however, O royal sage, destroyed thy acquisition by thy vanity alone, and thereby covered the hearts of all the denizens of heaven with darkness in consequence of which none of them could recognise thee. And since thou couldst not be recognised, thou wert hurled hence! Saved once more by the love and affection of thy daughter's sons, thou hast once more arrived here, and regained this unchangeable, eternal, sacred, excellent, stable, and indestructible region won before by thy own deeds.' Thus addressed, Yayati said, 'O holy one, I have a doubt, which, it behoveth thee, to dispel. O

Grandsire of all the worlds, it behoveth me not to ask any one else. Great was my merit, augmented by a (virtuous) rule over my subjects for many thousands of years and won by innumerable sacrifices and gifts. How could merit (so great) be exhausted so soon in consequence of which I was hurled hence? Thou knowest, O holy one, that the regions created for me were all eternal. Why were all those regions of mine destroyed, O thou of great effulgence? The Grandsire answered, saying, 'Thy merit, augmented by a (virtuous) rule over thy subjects for many thousands of years and won by innumerable sacrifices and gifts, was exhausted by only one fault, in consequence of which thou wert hurled (from this region). That fault, O king of kings, was thy vanity for which thou hadst become an object of contempt with all the residents of heaven. O royal sage, this region can never be rendered eternal by vanity, or pride of strength, or malice, or deceitfulness, or deception. Never disregard those that are inferior, or superior, or in the middle station. There is not a greater sinner than he who is consumed by the fire of vanity. Those men that will converse upon this fall and re-ascension of thine, will, without doubt, be protected even if overtaken by calamity.'

"Narada continued, 'O monarch, even such was the distress into which Yayati fell in consequence of vanity, and such was the distress into which Galava fell owing to his obstinacy. They that desire their own good should listen to friends that wish them well. Obstinacy should never be entertained, for obstinacy is always the root of ruin. For this reason, O son of Gandhari, forsake vanity and wrath, O hero, make peace with the sons of Pandu. Avoid anger, O king, that which is given away, that which is done, the austerities that are practised, the libations that are poured on fire, nor one of these is ever destroyed or suffereth any diminution. None else, again, enjoyeth the fruits of these save he that is their agent. He that succeedeth in understanding this truly superior and excellent history, that is approved by persons of great learning as well as by those that are freed from anger and lust, and that is enforced by various references to scriptures and reason, obtaineth a knowledge of virtue and profit and desire, and enjoyeth the sovereignty of the whole world!'"

Section 124

"Dhritarashtra said, 'O holy one, it is even so as thou, O Narada, sayest. My wish also is precisely such, but, O holy one, I have no power (to carry them out)!'

"Vaisampayana continued, 'The Kuru king, having said these words unto Narada, then addressed Krishna and said, 'Thou hast, O Kesava, told me that which leadeth to heaven, what is beneficial to the world, consistent with virtue, and fraught with reason. I am not, however, O sire, independent. Duryodhana never doth what is agreeable to me. Do thou, therefore, O mighty-armed Krishna, O best of persons, strive to persuade that foolish and wicked son of mine, who disobeyeth my commands. O mighty-armed one, he never listeneth to the beneficial words, O Hrishikesa, of Gandhari, or of wise Vidura, or of other friends headed by Bhishma, all of whom seek his good. Do thou, therefore, thyself counsel that crooked, senseless, and wicked-souled prince, of evil disposition and sinful heart. By doing this, O Janardana, thou shalt have done that noble act which a friend should ever do.' Thus addressed, he of Vrishni's race, conversant with the truths of virtue and profit, approached nearer to the ever-wrathful Duryodhana and said unto him these sweet words, 'O Duryodhana, O best of the Kurus, listen to these words of mine, uttered especially for thy good, as also, O Bharata, for that of thy followers, Thou art born in a race that is distinguished for its great wisdom. It behoveth thee to act righteously as I indicate. Possessed of learning and endued with excellent behaviour, thou art adorned with every excellent quality. They that are born in ignoble families, or are wicked-souled, cruel, and shameless, they only, O sire, act in the way that seemeth acceptable to thee. In this world, the inclinations of those only that are righteous seem to be consistent with the dictates of virtue and profit. The inclinations, however, of those that are unrighteous seem to be perverse. O bull of Bharata's race, the disposition that thou art repeatedly manifesting is of that perverse kind. Persistence in such behaviour is sinful, frightful, highly wicked, and capable of leading to death itself. It is besides, causeless, while, again, thou canst not, O Bharata, adhere to it long. If by avoiding this which is productive only of woe, thou wilt achieve thy own good, if, O chastiser of foes, thou wilt escape from the sinful and disreputable deeds of thy brothers, followers, and counsellors, then, O tiger among men, make peace, O bull among the Bharatas, with the sons of Pandu who are all endued with great wisdom and great bravery with great exertion and great learning an all of whom have their souls under complete control. Such conduct will be agreeable to and conducive to the happiness of Dhritarashtra who is endued with great wisdom, of grandsire (Bhishma), Drona, the high-souled Kripa, Somadatta, wise Vahlika, Aswatthaman, Vikarna, Sanjaya, Vivingsati, and of many of thy kinsmen, O chastiser of foes, and many of thy friends also. The whole world, O sire, will derive benefit from that peace. Thou art endued with modesty, born in a noble race, hast learning and kindness of heart. Be obedient, O sire, to the commands of thy father, and also of thy mother, O bull of Bharata's race. They that are good sons always regard that to be beneficial which their fathers command. Indeed, when overtaken by calamity, every one recollects the injunctions of his father. Peace with the Pandavas, O sire, recommend itself to thy father. Let it, therefore, O chief of the Kurus recommend itself to thee also with thy counsellors. That mortal who having listened to the counsels of friends doth not act according to them, is consumed at the end by the consequences of his disregard, like him who swalloweth the fruit called Kimpaka. He that from folly doth not accept beneficial counsels, unnerved by procrastination and unable to attain his object, is obliged to repent at last. He, on the other hand, who having listened to beneficial counsels accepteth them at once, abandoning his opinion, always winneth happiness in the world. He that rejects the words of well-meaning friends, regarding those words as opposed to his interest, but accepts words that are really so opposed, is soon subjugated by his foes. Disregarding the opinions of the righteous he that abideth by the opinions of the wicked, soon maketh his friends weep for him in consequence of his being plunged into distress. Forsaking superior counsellors he that seeketh the advice of inferior ones, soon falleth into great distress and succeedeth not in saving himself. That companion of the sinful, who behaveth falsely and never listeneth to good friends, who honoureth strangers but hateth those that are his own, is soon, O Bharata, cast off by the Earth. O bull of Bharata's race, having quarrelled with those (the sons of Pandu), thou seekest protection from others viz., those that are sinful, incapable, and foolish. What other man is there on earth besides thee, who, disregarding kinsmen, that are all mighty charioteers, and each of whom resembleth Sakra himself, would seek protection and aid from strangers? Thou hast persecuted the sons of Kunti, from their very birth. They have not been angry with thee, for the sons of Pandu are indeed virtuous. Although thou hast behaved deceitfully towards the Pandavas from their very birth, yet, O mighty-armed one, those distinguished persons have acted generously towards thee. It behoveth thee, therefore, O bull of Bharata's race, to act towards those principal kinsmen of thine with equal generosity. Do not yield thyself to the influence of wrath. O bull of Bharata's race, the exertions of the wise are always associated with virtue, profit, and desire. If, indeed, all these three cannot be attained, men follow at least virtue and profit. If, again, these three are pursued separately, it is seen that they that have their hearts under control, choose virtue; they that are neither good nor bad but occupy a middle station, choose profit, which is always the subject of dispute; while they that are fools choose the gratification of desire. The fool that from temptation giveth up virtue and pursueth profit and desire by unrighteous means, is soon destroyed by his senses. He that speaketh profit and desire, should yet practise virtue at the outset, for neither profit nor desire is (really) dissociated from virtue. O king, it hath been said that virtue alone is the cause of the three, for he that seeketh the three, may, by the aid of virtue alone, grow like fire when brought into contact with a heap of dry grass. O bull of Bharata's race, thou seeketh, O sire, by unrighteous means this extensive empire, flourishing with prosperity and well-known to all the monarchs of the earth. O king, he that behaveth falsely towards those that live and conduct themselves righteously, certainly cutteth down his own self, like a forest with an axe. One must not seek to confound his understanding whose overthrow one doth not like, for, if one's understanding is confounded, one can never devote his attention to what is beneficial. One that hath his soul under control never, O Bharata, disregardeth anybody in the three worlds,--no, not even the commonest creature, far less those bulls among men, the sons of Pandu. He that surrendereth himself to the influence of anger loseth his sense of right and wrong. Rank growth must always be cut off. Behold, O Bharata, this is the proof. At present, O sire, union with the sons of Pandu is better for thee than thy union with the wicked. If thou makest peace with them, thou mayst obtain the fruition of all thy wishes. O best of kings, while enjoying the kingdom that has been founded by the Pandavas, thou seekest protection from others, disregarding the Pandavas themselves. Reposing the cares of thy state on Dussasana, Durvisaha, Karna, and Suvala's son, thou desirest the continuance of thy prosperity, O Bharata. These, however, are far inferior to the Pandavas in knowledge, in virtue, in capacity for acquiring wealth, and in prowess. Indeed, O Bharata, (let alone the four I have mentioned) all these kings together, with thee at their head, are incapable of even looking at the face of Bhima, when angry, on the field of battle. O sire, this force consisting of all the kings of the earth is, indeed, at thy elbow. There are also Bhishma, and Drona, and this Karna, and Kripa, and Bhurisrava, and Somadatta, and Aswatthaman, and Jayadratha. All these together are incapable of fighting against Dhananjaya. Indeed, Arjuna is incapable of being vanquished in battle even by all the gods, Asuras, men, and Gandharvas. Do not set thy heart for battle. Seest thou the man in any of the royal races of the earth, who having encountered Arjuna in battle can return home safe and sound? O bull of Bharata's race, what advantage is there in a universal slaughter? Show me a single man who will defeat that Arjuna, by defeating whom alone victory may be thine? Who will encounter that son of Pandu in battle, who had vanquished all the celestials with the Gandharvas, Yakshas and Pannagas at Khandavaprastha? Then also the marvellous account that is heard of what happened at Virata's city, touching that encounter between one and many, is sufficient proof of this, Hopest thou to vanquish in battle Arjuna who when excited with rage is invincible, irresistible, ever-victorious, and undeteriorating Arjuna, that hero, who gratified the God of gods, Siva himself in fight? With myself again as his second when that son of Pritha will rush to the field of battle against an enemy, who is there that is competent to challenge him then? Can Purandara himself do so? He that would vanquish Arjuna in battle would support the Earth on his arms, consume in rage the whole population of the Earth, and hurl the very gods from heaven. Look at thy sons, thy brothers, kinsmen, and other relatives. Let not these chiefs of Bharata's race all perish on thy account. Let not the race of Kauravas be exterminated or reduced. O king, let not people say that thou art the exterminator of thy race and the destroyer of its achievements. Those mighty car-warriors, the Pandavas (if peace be made) will install thee as the Yuvaraja, and thy father Dhritarashtra, that lord of men, as the sovereign of this extensive empire. Do not, O sire, disregard the prosperity that is awaiting thee and is sure to come. Giving to the sons of Pritha half the kingdom, win thou great prosperity. Making peace with the Pandavas and acting according to the counsels of thy friends, and rejoicing with them, thou art sure to obtain what is for thy good for ever and ever.'"

Section 125

"Vaisampayana said, 'Hearing, O bull of Bharata's race, these words of Kesava, Bhishma, the son of Santanu, then said unto vindictive Duryodhana, Krishna hath spoken to thee, desirous of bringing about peace between kinsmen. O sire, follow those counsels, and do not yield to the influence of wrath. If thou dost not act, O sire, according to the words of the high-souled Kesava, neither prosperity, nor happiness nor what is for thy good, wilt thou ever have. The mighty-armed Kesava, O sire, hath said unto thee what is consistent with virtue and profit. Accept thou that object, and do not, O king, exterminate the population of the earth. This resplendent prosperity of the Bharatas amongst all the kings of the earth, thou wilt, during the very life of Dhritarashtra, destroy through thy wickedness, and thou wilt also, through this arrogant disposition of thine, deprive thyself with all thy counsellors, sons, brothers, and kinsmen, of life, if, O thou foremost of Bharata's race, thou transgressest the words of Kesava, thy father, and of wise Vidura,--words that are consistent with truth and fraught with benefit to thyself. Be not the exterminator of thy race, be not a wicked man, let not thy heart be sinful, do not tread the path of unrighteousness. Do not sink thy father and mother into an ocean of grief.' After Bhishma had concluded, Drona also said these words unto Duryodhana, who, filled with wrath, was then breathing heavily, 'O sire, the words that Kesava hath spoken unto thee are fraught with virtue and profit, Santanu's son Bhishma also hath said the same. Accept those words, O monarch. Both of them are wise, endued with great intelligence, with souls under control, desirous of doing what is for thy good, and possessed of great learning. They have said what is beneficial. Accept their words, O king, O thou possessed of great wisdom, act according to what both Krishna and Bhishma have said. O chastiser of foes, do not, from delusion of understanding, disregard Madhava. They that are always encouraging thee, are unable to give thee victory. During the time of battle they will throw the burthen of hostility on other's necks. Do not slaughter the Earth's population. Do not slay thy sons and brothers. Know that host is invincible in the midst of which are Vasudeva and Arjuna. If, O Bharata, thou dost not accept the truthful words of thy friends, Krishna and Bhishma, then, O sire, thou wilt surely have to repent. Arjuna is even greater than what Jamadagni's son hath described him to be. As regards Krishna, the son of Devaki, he is incapable of being resisted by even the gods. O bull of Bharata's race, what use is there in telling thee what is really conducive to thy happiness and good? Everything hath now been said unto thee. Do what thou wishest. I do not wish to say anything more unto thee, O foremost of Bharata's race.'

"Vaisampayana continued, 'After Drona had ceased, Vidura also, otherwise called Kshattri, casting his eyes on Duryodhana, said unto that vindictive son of Dhritarashtra, 'O Duryodhana, O bull of Bharata's race, I do not grieve for thee. I grieve, however, for this old couple, viz., Gandhari and thy father. Having thee, of wicked soul for their protector (of whom they will shortly be deprived), they will have to wander with anybody to look after them, and deprived also of friends and counsellors, like a pair of birds shorn of their wings. Having begotten such a wicked son who is the exterminator of his race, alas, these two will have to wander over the earth in sorrow, subsisting on alms.' After this, king Dhritarashtra, addressing Duryodhana, seated in the midst of his brothers and surrounded by all the kings, said, 'Listen, O Duryodhana, to what the high-souled Sauri hath said. Accept those words which are eternal, highly beneficial and conducive to what is for thy highest good. With the aid of this Krishna of faultless deeds, we amongst all the kings, are sure to have all our cherished objects. Firmly united by Kesava, be reconciled, O sire, with Yudhishthira. Seek thou this great good of the Bharatas like unto an august ceremony of propitiation. Through Vasudeva's agency, bind thyself closely with the Pandavas. I think, the time for that is come. Do not let the opportunity pass away. If, however, thou disregardest Kesava, who from a desire of achieving what is for good, is soliciting thee to make peace, then victory will never be thine.'"

Section 126

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Dhritarashtra, both Bhishma and Drona who sympathised with the old king, again addressed disobedient

Duryodhana and said, 'As yet the two Krishnas are not accoutred in mail, as yet Gandiva resteth inactive, as yet Dhaumya doth not consume the enemy's strength by pouring libations on the war-fire, as yet that mighty bowman Yudhishthira, having modesty for his ornament, doth not cast angry glances on thy troops, so let hostility cease. As yet that mighty bowman, Bhimasena, the son of Pritha, is not seen stationed in the midst of his division, so let hostility cease. As yet Bhimasena, doth not, mace in band, stalk on the field of battle, grinding (hostile) divisions, so let peace be made with the Pandavas. As yet Bhima doth not, with his hero-slaying mace, make the heads of warriors fighting from the backs of elephants roll on the field of battle, like the palmyra-fruits in the season of their ripening, so let hostility cease. As yet Nakula, and Sahadeva, Dhrishtadyumna of Prishata's race, and Virata, and Sikhandin, and Sisupal's son, accoutred in mail and all well-versed in arms, do not penetrate thy ranks, like huge crocodiles penetrating the deep, and pour their arrowy showers, so let hostility cease. As yet fierce-winged shafts do not fall upon the delicate bodies of the assembled kings, so let hostility cease. As yet fierce weapons made of iron and steel, shot unerringly by mighty bowmen well-skilled in arms, endued with lightness of hand and capable of hitting howsoever long distance, do not penetrate the breasts of warriors, smeared with sandal and other fragrant unguents, and adorned with golden garlands and gems, so let hostility cease. Let that elephant among kings, Yudhishthira the Just, receive thee with an embrace while thou salutest him bending thy head. O bull of Bharata's race, let that king, distinguished for the liberality of his sacrificial presents, place on thy shoulder that right arm of his, the palm of which beareth the marks of the banner and the hook. Let him, with hands begemmed and red, adorned with fingers, pat thy back while thou art seated. Let the mighty-armed Vrikodara, with shoulder broad as those of the sala tree, embrace thee, O bull of Bharata's race, and gently converse with thee for peace. And, O king, saluted with reverence by those three, viz., Arjuna and the Twins, smell thou their heads and converse with them affectionately. And beholding the united with thy heroic brothers--the sons of Pandu--let all these monarchs shed tears of joy. Let the tidings of this cordial union be proclaimed in the cities of all the kings. Let the Earth be ruled by thee with feelings of brotherly affection (in thy bosom), and let thy heart be freed from the fever (of jealousy and wrath).'"

Section 127

"Vaisampayana said, 'Hearing in that assembly of the Kurus these words that were disagreeable to him, Duryodhana replied unto the mighty-armed Kesava of great fame, saying. 'It behoveth thee, O Kesava, to speak after reflecting on all circumstances. Indeed, uttering such harsh words, thou, without any reason, findest fault with me alone, addressed regardfully as thou always art by the sons of Pritha, O slayer of Madhu. But dost thou censure me, having surveyed the strength and weakness (of both sides)? Indeed, thyself and Kshattri, the King, the Preceptor, and the Grandsire, all reproach me alone and not any other monarch. I, however, do not find the least fault in myself. Yet all of you, including the (old) king himself, hate me. O repressor of foes, I do not, even after reflection, behold any grave fault in me, or even O Kesava, any fault however minute. In the game at dice, O slayer of Madhu, that was joyfully accepted by them, the Pandavas were vanquished and their kingdom was won by Sakuni. What blame can be mine as regards that? On the other hand, O slayer of Madhu, the wealth that was won from the Pandavas then, was ordered by me, to be returned unto them. It cannot, again, O foremost of victors, be any fault of ours that the invincible Pandavas, were defeated once again at dice and had to go to the Woods. Imputing what fault to us, do they regard us as their enemies? And, O Krishna, though (really) weak, why do the Pandavas yet so cheerfully seek a quarrel with us, as if they were strong? What have we done to them? For what injury (done to them) do the sons of Pandu, along with the Srinjayas, seek to slaughter the sons of Dhritarashtra? We shall not in consequence of any fierce deed, or (alarming) word (of theirs), bow down to them in fear, deprived of our senses. We cannot bow down to Indra himself, let alone the sons of Pandu. I do not, O Krishna, see the man, observant of Kshatriya virtues, who can, O slayer of foes, venture to conquer us in battle. Let alone the Pandavas, O slayer of Madhu, the very gods are not competent to vanquish Bhishma, Kripa, Drona and Karna, in battle. If, O Madhava, we are, in the observance of the practices of our order, cut off with weapons in battle, when our end comes, even that will lead us to heaven. Even this, O Janardana, is our highest duty as Kshatriyas, viz., that we should lay ourselves down on the field of battle on a bed of arrows. If, without bowing to our enemies, ours be the bed of arrows in battle, that, O Madhava, will never grieve us. Who is there, born in a noble race and conforming to Kshatriya practices, that would from fear bow to an enemy, desirous only of saving his life? Those Kshatriyas that desire their own good, accept regardfully this saying of Matanga, viz., that (as regards a Kshatriya), one should always keep himself erect, and never bow down, for exertion alone is manliness; one should rather break at the knots than bend. A person like me should only bow down to the Brahmanas for the sake of piety, without regarding anybody else. (As regards persons other than Brahmanas), one should, as long as one lives, act according to Matanga's saying. Even this is the duty of Kshatriyas; even this is ever my opinion. That share in the kingdom which was formerly given them by my father shall never again, O Kesava, be obtainable by them as long as I live. As long, O Janardana, as king Dhritarashtra liveth, both ourselves and they, sheathing our weapons, O Madhava, should live in dependence on him. Given away formerly from ignorance or fear, when I was a child and dependent on others, the kingdom, O Janardana, incapable of being given away again, shall not, O delighter of Vrishni's race, be obtainable by the Pandavas. At present, O Kesava of mighty arms, as long as I live, even that much of our land which may be covered by the point of a sharp needle shall not, O Madhava, be given by us unto the Pandavas.'"

Section 128

"Vaisampayana said, 'Reflecting (for a moment), with eyes red in anger, he, of Dasarha's race, addressing Duryodhana in that assembly of the Kurus, then said these words, 'Wishest thou for a bed of heroes? Verily, thou shalt have it, with thy consellors. Wait (for a short while), a great slaughter will ensue. Thou thinkest, O thou of little understanding, that thou hast committed no offence against the Pandavas? Let the (assembled) monarchs judge. Grieved at the prosperity of the high-souled Pandavas, thou conspirest, O Bharata, with Suvala's son about the gambling match. O sire, how could those virtuous, honest, and superior kinsmen of thine (otherwise) engage in such a wicked act with the deceitful Sakuni? O thou that art endued with great wisdom, gambling robs even the good of their understanding, and as regards the wicked, disunion and dire consequence spring from it. It was thou who hadst devised with thy wicked counsellors, that terrible source of calamity in the form of the gambling match, without consulting with persons of righteous behaviour. Who else is there, capable of insulting a brother's wife in the way thou didst or of dragging her into the assembly and addressing her in language thou hadst used towards Draupadi? Of noble parentage, and endued with excellent behaviour, and dearer to them than their very lives, the queen-consort of Pandu's sons was treated even thus by thee. All the Kauravas know what words were addressed in their assembly by Dussasana unto those chastisers of foes,--the sons of Kunti,--when they were about to set out for the woods. Who is there capable of behaving so wretchedly towards his own honest kinsmen, that are ever engaged in the practice of virtue, that are untainted by avarice, and that are always correct in their behaviour? Language such as becomes only those that are heartless and despicable, was frequently repeated by Karna and Dussasana and also by thee. Thou hadst taken great pains to burn to death, at Varanavata, the sons of Pandu with their mother, while they were children, although that effort of thine was not crowned with success. After this, the Pandavas with their mother were obliged to live for a long while, concealed in the town of Ekachakra in the abode of a Brahmana. With poison, with snakes and cords, thou hadst, by every means, sought the destruction of the Pandavas, although none of thy designs was successful. With such feelings when thou hadst always acted towards them so deceitfully, how canst thou say that thou hast not offended against the high-souled Pandavas? Thou art not, O sinful man, willing to give them their paternal share in the kingdom, although they are begging it of thee. Thou shalt have to give it them, this, when divested of prosperity, thou shalt be laid low. Having, like a heartless fellow, done innumerable wrongs to the Pandavas and behaved so deceitfully towards them, thou seekest now to appear in a different garb. Though repeatedly solicited by thy parents, by Bhishma, Drona, and Vidura, to make peace, thou dost not yet, O king, make peace. Great is the advantage in peace, O king, both to thyself and Yudhishthira. Peace, however, does not recommend itself to thee. To what else can it be due, but to thy loss of understanding? Transgressing the words of thy friends, thou canst never attain to what is for thy benefit. Sinful and disreputable is that act, which thou, O king, art about to do.'

"Vaisampayana continued, 'While he, of Dasarha's race, was saying this, Dussasana addressed vindictive Duryodhana and said unto him these words in the midst of the Kurus, If, O king, thou dost not willingly make peace with the Pandavas, verity the Kauravas will bind thee (hand and foot) and make over thee to the son of Kunti. Bhishma, and Drona, and thy (own) father, O bull amongst men, will make over us three, viz., Vikartana's son, thyself, and myself, to the Pandavas!'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of his brother, Dhritarashtra's son, wicked, shameless, disobedient, disrespectful, and vain Suyodhana, breathing heavily like a great snake rose up from his seat in anger, and disregarding Vidura, and Dhritarashtra and the great king Vahlika, and Kripa, and Somadatta, and Bhishma, and Drona, and Janardana, in fact, all of them, went out of the court, And beholding that bull among men leave the court, his brother and all his counsellors, and all the kings, followed him. And seeing Duryodhana rise and leave the court in anger with his brothers, Santanu's son, Bhishma said, 'The enemies of that person, who, abandoning both virtue and profit, followeth the impulses of wrath, rejoice on beholding him plunged into distress at no distant date. This wicked son of Dhritarashtra, this one unacquainted with the true means (of accomplishing his objects), this fool that is wrongly vain of his sovereignty, obeyeth only the dictates of wrath and avarice. I see also, O Janardana, that the hour of all those Kshatriyas is arrived, for all those kings, from delusion, have with their counsellors followed Duryodhana.' Hearing these words of Bhishma, the lotus-eyed hero of Dasarha's race, possessed of great powers, addressing all those (that were still there) headed by Bhishma and Drona, said, 'Even this is great transgression, of which all the elders of the Kuru race are becoming guilty, for they do not forcibly seize and bind this wicked king in the enjoyment of sovereignty. Ye chastiser of foes, I think the time hath come for doing this. If this is done, it may still be productive of good. Listen to me, ye sinless ones. The words I will speak will soon lead to beneficial results, if, indeed, ye Bharatas, ye accept what I say in consequence of its recommending itself to you. The wicked son, of ill-regulated soul, of the old Bhoja king, having usurped his father's sovereignty during the latter's life-time, subjected himself to death. Indeed, Kansa, the son of Ugrasena, abandoned by his relatives, was slain by me in a great encounter, from desire of benefiting my kinsmen.

Ourselves with our kinsmen then, having paid due honours to Ugrasena, the son of Ahuka, installed that extender of Bhoja's kingdom on the throne. And all the Yadavas and Andhakas and the Vrishnis, abandoning a single person, viz., Kansa for the sake of their whole race, have prospered and obtained happiness. O king, when the gods and Asuras were arrayed for battle and weapons were upraised for striking, the lord of all creatures, Parameshthin said thus (something which applies to the case at hand). Indeed, O Bharata, when the population of the worlds was divided into two parties and was about to be slaughtered, the divine and holy Cause of the universe, viz., the Creator, said, 'The Asuras and the Daityas with the Danavas will be vanquished, and the Adityas, the Vasus, the Rudras and other dwellers of heaven will be victorious. Indeed, the gods, and Asuras, and human beings, and Gandharvas, and Snakes, and Rakshasas, will in rage slaughter one another in this battle.' Thinking so, the Lord of all creatures, Parameshthin, commanded Dharma, saying, 'Binding fast, the Daityas and the Danavas, make them over to Varuna.' Thus addressed, Dharma, at the command of Parameshthin, binding the Daityas and the Danavas, made them over to Varuna. And Varuna, the Lord of the waters, having bound those Danavas, with Dharma's noose, as also with his own, keepeth them within the depths of the ocean, always guarding them carefully. Binding in the same way Duryodhana and Karna and Sakuni, the son of Suvala, and Dussasana, make them over to the Pandavas. For the sake of a family, an individual may be sacrificed. For a village, a family may be sacrificed. For the sake of a province, a village may be sacrificed. And lastly, for the sake of one's self, the whole earth may be sacrificed. O monarch, binding Duryodhana fast, make peace with the Pandavas. O bull among Kshatriyas, let not the whole Kshatriya race be slaughtered on thy account.'"

Section 129

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Krishna, king Dhritarashtra lost no time in addressing Vidura, who was conversant with all dictates of virtue. And the king said, 'Go, O child, unto Gandhari, possessed of great wisdom and foresight and bring her hither. With her I will solicit this wicked-hearted (son of mine). If she can pacify this wicked wretch, of evil heart, we may yet be able to act according to the words of our friend Krishna. It may be that speaking words in recommendation of peace, she may yet succeed in pointing out the right path to this fool, afflicted by avarice and having wicked allies, If she can dispel this great and dreadful calamity (about to be) occasioned by Duryodhana, it will then conduce to the attainment and preservation of happiness and peace for ever and ever.' Hearing these words of the king, Vidura, at Dhritarashtra's command, brought (thither) Gandhari, possessed of great foresight. And Dhritarashtra then addressed Gandhari and said, 'Behold, O Gandhari, this thy son of wicked soul, transgressing all my commands, is about to sacrifice both sovereignty and life in consequence of his lust for sovereignty. Of wicked soul and little understanding, he hath, like one of uncultivated mind, left the court, with his sinful counsellors, disregarding his superiors and setting at naught the words of his well-wishers.'

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of her husband, that princess of great fame, Gandhari, desirous of what was highly beneficial, said these words, 'Bring hither, without loss of time, that kingdom-coveting, sick son of mine. He that is of uncultivated heart and sacrificeth both virtue and profit, doth not deserve to govern a kingdom. For all that, however, Duryodhana, who is destitute of humility hath, by every means, obtained a kingdom. Indeed, O Dhritarashtra, thou so fond of thy son, art very much to be blamed for this, for knowing well his sinfulness, thou followest yet his counsel. That son of thine, completely possessed by lust and wrath is now the slave of delusion, and is, therefore, incapable, O king, of being now forcibly turned back by thee. Thou art now reaping the fruit, O Dhritarashtra, of having made over the kingdom to an ignorant fool of wicked soul, possessed by avarice and having wicked counsellors. Why is the king indifferent (today) to that disunion, which is about to take place between persons related so closely? Indeed, beholding thee disunited with those that are thy own, thy enemies will laugh at thee. Who is there that would use force for getting over that calamity, O king, which can be overcome by conciliation and gift?'

"Vaisampayana continued, 'Kshattri then, and at Dhritarashtra's command, and of his mother's also, once more caused vindictive Duryodhana to enter the court. Expectant of his mother's words, the prince re-entered the court, with eyes red as copper from wrath, and breathing heavily as a snake. And beholding her son, who was treading in a wrong path, enter the court, Gandhari rebuked him severely and said these words for bringing about peace.'

"Gandhari said, 'O Duryodhana, attend, O dear son, to these words of mine that are beneficial to thee as also to all thy followers,--words that thou art competent to obey and that will conduce to thy happiness. O Duryodhana, obey thou the words of thy well-wishers, those words, viz., which that best of the Bharatas--thy father--and Bhishma, and Drona, and Kripa, and Kshattri, have spoken. If thou makest peace, thou wouldst by that render homage to Bhishma, to thy father, to me, and to all thy well-wishers with Drona at their head. O thou of great wisdom, nobody, O best of the Bharatas, succeedeth by his own desire alone in acquiring and keeping or enjoying a kingdom. One that hath not his senses under control, cannot enjoy sovereignty for any length of time. He that hath his soul under control and is endued with great intelligence, can rule a kingdom. Lust and wrath wean away a man from his possessions and enjoyments. Conquering these foes first, a king bringeth the earth under his subjection. Sovereignty over men is a great thing. Those that are of wicked souls may easily desire to win a kingdom, but they are not competent to retain a kingdom (when won). He that desireth to obtain extensive empire must bind his senses to both profit and virtue, for if the senses are restrained, intelligence increaseth, like fire that increaseth when fed with fuel. If not controlled, these can even slay their possessor, like unbroken and furious horses, capable of killing an unskilful driver. One that seeketh to conquer his counsellors without conquering his own self, and to conquer foes without conquering his counsellors, is soon vanquished himself and is ruined. He who conquereth his own self first, taking it for a foe, will not seek in vain to conquer his counsellors and enemies afterwards. Prosperity worshippeth greatly that person who hath conquered his senses and his counsellors, who inflicteth punishments on transgressors, who acteth after deliberation, and who is possessed of wisdom. Lust and wrath that dwell in the body are deprived of their strength by wisdom, like a couple of fishes ensnared in a net with close holes. Those two in consequence of which the gods shut the gates of heaven against one, who freed from worldly propensities is desirous of going thither, are excited by lust and wrath. That king who knoweth well how to conquer lust and wrath and avarice and boastfulness and pride, can own the sovereignty of the whole earth. That king who is desirous of gaining wealth and virtue and vanquishing his enemies, should always be engaged in controlling his passions. Influenced by lust, or from wrath, he that behaveth deceitfully towards his own kinsmen or others, can never win many allies. Uniting thyself with those chastisers of foes--the heroic sons of Pandu--who are all endued with great wisdom, thou canst, O son, enjoy the earth in happiness. What Bhishma, the son of Santanu, and that mighty car-warrior, Drona, have told thee is, O son, quite true,--Krishna and Dhananjaya are invincible. Seek thou, therefore, the protection of this mighty-armed one, this one that is not worried by exertion, for if Kesava becometh gracious, both sides will be happy. That min, who is not obedient to the wishes of wise and learned friends, always seeking his prosperity, only gladdeneth his enemies. O son, there is no good in battle, no virtue, no profit. How can it bring happiness then? Even victory is not always certain. Do not set thy heart, therefore, on battle. O thou of great wisdom, Bhishma and thy father and Vahlika (formerly) gave unto the Pandavas their share (of the kingdom) from fear. O chastiser of foes, never think of disunion with them. Thou beholdest today the fruit of that (peaceful) cession in the fact of thy sovereignty over the whole earth, with all its thorns removed by those heroes. Give, O chastiser of foes, unto the son of Pandu what is their due. If thou wishest to enjoy, with the counsellors even half (the empire), let their share then be given unto them. Half the earth is sufficient to yield the means of support unto thee and thy counsellors. By acting according to the words of thy well-wishers, thou wilt, O Bharata, win great fame. A quarrel with the sons of Pandu who are all endued with prosperity, who have their souls under complete control, who are possessed of great intelligence and have conquered their passions, will only divest thee of thy great prosperity. Dispelling the wrath of all thy well-wishers, rule thou thy kingdom as becometh thee, giving, O bull of Bharata's race, unto the sons of Pandu the share that belongeth to them. O son, persecution of the sons of Pandu for full thirteen years hath been enough. Augmented by lust and wrath, quench (that fire) now, O thou of great wisdom. Thou that covetest the wealth of the Pandavas are not a match for them, nor this Suta's son, who is exceedingly wrathful, nor this thy brother Dussasana. Indeed, when Bhishma and Drona and Kripa and Karna and Bhimasena and Dhananjaya and Dhrishtadyumna will be enraged, the population of the earth will be exterminated. Under the influence of wrath, do not, O son, exterminate the Kurus. Let not the wide earth be destroyed for thy sake. Of little understanding as thou art, thou thinkest that Bhishma, and Drona, and Kripa, all others will fight (for thee) with all their might. That will never happen, for as regards these, that are endued with self-knowledge, their affection towards the Pandavas and yourselves is equal. If for the sake of the sustenance they have obtained from the king (Dhritarashtra), they consent to yield up their very lives, they will not yet be able to cast angry glances upon king Yudhishthira. It is never seen in this world that men acquire wealth by avarice. Give up thy avarice then, O son, and desist, O bull of Bharat's race.'"

Section 130

"Vaisampayana said, 'Disregarding these words of grave import, spoken by his mother, Duryodhana went away, in anger, from that place to the presence of wicked persons. And wending away from the court, the Kuru prince began to consult with Suvala's royal son, Sakuni, most clever in dice. And this was the resolution which Duryodhana and Karna and Suvala's son Sakuni, with Dussasana as their fourth, arrived at, 'This Janardana, quick in action, seeketh, with the king Dhritarashtra and Santanu's son, to seize us first. We, however, shall forcibly seize this tiger among men, Hrishikesa, first, like Indra forcibly seizing Virochana's son (Vali). Hearing that this one of Vrishni's race hath been seized, the Pandavas will lose their heart and become incapable of exertion, like snakes whose fangs have been broken. This mighty-armed one is, indeed, the refuge and protection of them all. If this grantor of wishes, this bull of all the Satwatas, be confined, the Pandavas with the Somakas will become depressed and incapable of any exertion. Therefore, disregarding Dhritarashtra's cries, we will seize even here this Kesava, who is quick in action, and then fight with the foe.' After those sinful men of wicked souls had come to this sinful resolution, highly intelligent Satyaki, capable of reading the heart by signs, soon came to know of it. And because of that knowledge, he soon issued out of the court, accompanied by Hridika's son (Kritavarman). And Satyaki addressed

Kritavarman, saying, 'Array the troops soon. And accoutred in mail and with thy troops arrayed for battle, wait thou at the entrance of the court, till I represent this matter unto Krishna, unwearied by exertion.' Saying this, that hero re-entered the court, like a lion entering a mountain-cave. And he (first) informed the high-souled Kesava and then Dhritarashtra, and then Vidura of that conspiracy. And having informed them of that resolution, he laughingly said, 'These wicked men intended to commit an act here, that is disapproved by the good from consideration of virtue, profit, and desire. They will, however, never be able to actually achieve it. These fools of sinful souls assembled together, these wretches overwhelmed by lust, anger and yielding themselves up to wrath and covetousness, are about to perpetrate a highly unbecoming deed. Those wretches of little understanding and desirous of seizing the lotus-eyed, are like idiots and children desiring to seize a blazing fire by means of their garments.' Hearing these words of Satyaki, Vidura, endued with great foresight, said these words unto the mighty-armed Dhritarashtra in the midst of the Kurus, 'O king, O chastiser of foes, the hour of all thy sons is come, for they are endeavouring to perpetrate a highly infamous act, however incapable they may be of actually accomplishing it. Alas, united together they desire to vanquish this younger brother of Vasava, and seize this lotus-eyed one. Indeed, encountering this tiger among men, this invincible and irresistible one, they will all perish like insects in a blazing fire. If Janardana wisheth, he can send all of them, even if they fight in a body, unto the abode of Yama, like an enraged lion dispatching a herd of elephants. He will, however, never do any such sinful and censurable act. This best of persons, of unfading glory, will never deviate from virtue.' After Vidura had said these words, Kesava, casting his eyes on Dhritarashtra, said in the midst of those well-meaning persons, who listen to others' words, 'O king, if these (men) desire to chastise me by using violence, permit them to chastise me. O monarch, as regards my chastising them, for I dare chastise all of them together that are so excited with rage, I will not, however, perpetrate any sinful and censurable act. Coveting the possessions of the Pandavas, thy sons will lose their own. If they desire to perpetrate such a deed, Yudhishthira's object will then be (easily) accomplished, for, this very day, O Bharata, seizing these with all that follow them, I can make them over to the sons of Pritha. What is there that is difficult of attainment by me? I will not, however, O Bharata, commit in thy presence, O great monarch, any such censurable deed, that can proceed only from wrath and a sinful understanding. Let it be, O king, as this Duryodhana desireth. I give permission, O monarch, to all thy sons to do it.'

"Hearing these words (of Kesava), Dhritarashtra addressed Vidura saying, 'Quickly bring hither sinful Duryodhana, who is so covetous of sovereignty, with his friends, counsellors, brothers, and followers. I shall see if indeed, making one more effort I can bring him to the right path.

'Thus addressed by Dhritarashtra, Kshattri once more caused unwilling Duryodhana to enter the court with his brothers, and surrounded by the kings (that followed him). King Dhritarashtra then addressed Duryodhana, surrounded by Karna and Dussasana and all those kings, saying, 'O wretch of accumulated sins, having for thy allies men of despicable acts, infamous is the deed that thou, uniting with sinful friends, seekest to do. Of little understanding, thou, infamy of thy race, one like thee alone can seek to do an act so infamous and disapproved by the good, however impossible it may be of being actually achieved. Uniting with sinful allies, wishest thou to chastise this invincible and irresistible one of eyes like lotus-leaves? Like a child wishing to have the moon, seekest thou, O fool, to do what cannot be done by the very gods, headed by Vasava with all their strength? Knowest thou not, that Kesava is incapable of being withstood in battle by gods and men and Gandharvas and Asuras and Uragas? Like the wind which none can seize of being seized with his hands, like the moon which no hand can reach, like the Earth which none can support on his head, Kesava is incapable by force.'

"After Dhritarashtra had said these words, Vidura (casting) his eyes on Duryodhana, addressed that vindictive son of Dhritarashtra, saying, 'O Duryodhana, listen now to these words of mine. At the gates of Saubha, that foremost of monkeys, known by the name of Dwivida, covered Kesava with a mighty shower of stones. Desirous of seizing Madhava by putting forth all his prowess and exertion, he did not yet succeed in seizing him. Seekest thou to apprehend that Kesava by force? When Sauri went to Pragjyotisha, Naraka with all the Danavas succeeded not in seizing him there. Seekest thou to seize him by force? Slaying that Naraka in battle, he brought away (from his city) a thousand damsels and married them all, according to the ordinance. In the city of Nirmochana, six thousand mighty Asuras failed to seize him with their nooses. Seekest thou to seize that Kesava by force? While only a child, he slew Putana and two Asuras assuming the shape of birds, and O bull of Bharata's race, he held up the mountains of Govardhana (on his little finger) for protecting the kine (from a continuous rain). He hath also slain Aristha, and Dhenuka and Chanura of great strength, and Aswaraja, and Kansa, the doer of evil. He hath slain Jarasandha, and Vakra, and Sisupala of mighty energy, and Vana in battle, and numerous other kings also have been slain by him. Of immeasurable might, he vanquished king Varuna and also Pavaka (Agni), and on the occasion of bringing (down from the celestial regions) the (heavenly flower called) Parijata, he defeated the lord of Sachi himself. While floating on the vast deep, he slew Madhu and Kaitabha, and in another birth he slew Hayagriva (Horse-necked). He is the maker of everything but is himself made by none. He is the Cause of all power. Whatever Sauri wisheth, he accomplisheth without any effort. Knowest thou not sinless Govinda, of terrible prowess and incapable of deterioration? This one, resembling an angry snake of virulent poison, is the never-ending source of energy. In seeking to use violence towards Krishna, endued with mighty arms and unwearied by exertion, thou wilt, with all thy followers, perish like an insect failing into fire.'"

Section 131

"Vaisampayana said, 'After Vidura had said this, Kesava, that slayer of hostile divisions, endued with great energy, addressed Dhritarashtra's son, Duryodhana, and said, 'From delusion, O Suyodhana, thou regardest me to be alone, and it is for this, O thou of little understanding, that thou seekest to make me a captive after vanquishing me by violence. Here, however, are all the Pandavas and all the Vrishnis and Andhakas. Here are all the Adityas, the Rudras, and the Vasus, with all the great Rishis. Saying this Kesava, that slayer of hostile heroes burst out into a loud laughter. And as the high-souled Sauri laughed, from his body, that resembled a blazing fire, issued myriads of gods, each of lightning effulgence, and not bigger than the thumb. And on his forehead appeared Brahman, and on his breast

Rudra. And on his arms appeared the regents of the world, and from his mouth issued Agni, the Adityas, the Sadhyas, the Vasus, the Aswins, the Marutas, with Indra, and the Viswedevas. And myriads of Yakshas, and the Gandharvas, and Rakshasas also, of the same measure and form, issued thence. And from his two arms issued Sankarshana and Dhananjaya. And Arjuna stood on his right, bow in hand, and Rama stood on his left, armed with the plough. And behind him stood Bhima, and Yudhishthira, and the two sons of Madri, and before him were all the Andhakas and the Vrishnis with Pradyumna and other chiefs bearing mighty weapons upraised. And on his diverse arms were seen the conch, the discus, the mace, the bow called Saranga, the plough, the javelin, the Nandaka, and every other weapon, all shining with effulgence, and upraised for striking. And from his eyes and nose and ears and every part of his body, issued fierce sparks of fire mixed with smoke. And from the pores of his body issued sparks of fire like unto the rays of the sun. And beholding that awful form of the high-souled Kesava, all the kings closed their eyes with affrighted hearts, except Drona, and Bhishma, and Vidura, endued with great intelligence, greatly blessed Sanjaya, and the Rishis, possessed of wealth of asceticism, for the divine Janardana gave unto them this divine sight on the occasion. And beholding in the (Kuru) court that highly wonderful sight, celestial drums beat (in the sky) and a floral shower fell (upon him). And the whole Earth trembled (at the time) and the oceans were agitated. And, O bull of the Bharata's race, all the denizens of the earth were filled with great wonder. Then that tiger among men, that chastiser of foes, withdrew that divine and highly wonderful, and extremely varied and auspicious form. And arm-in-arm with Satyaki on one side and Hridika's son (Kritavarman) on the other, and obtaining permission of the Rishis, the slayer of Madhu went out. And during the uproar that then took place, the Rishis, Narada and others vanquished, for repairing to their respective places. And this also was another wonderful incident that happened. And seeing that tiger among men leave the court, the Kauravas with all the kings followed him, like the gods following Indra. Sauri, however, of immeasurable soul, without bestowing a single thought on those that followed him, issued from the court, like a blazing fire mixed with smoke. And he beheld (at the gate his charioteer) Daruka waiting with his large white car, furnished with rows of tinkling bells, decked with golden ornaments, and endued with great speed, the clatter of whose wheels resounded like the rumbling of the clouds, and which was covered all over with white tiger-skins, and unto which were harnessed his steeds Saivya (and others). And there also appeared, mounted on his car, that favourite hero of Vrishnis, the mighty car-warrior Kritavarman, the son of Hridika. And that chastiser of foes, Sauri, who had his car ready, was about to depart, king Dhritarashtra addressed him once more and said, 'O grinder of foes, thou hast seen, O Janardana, the power I wield over my sons! Thou hast, indeed, witnessed all with thy own eyes. Nothing now is unknown to thee. Seeing me endeavour to bring about peace between the Kurus, and the Pandavas, in fact, knowing the state (in which I am), it behoveth thee not to entertain any suspicion regarding me. O Kesava, I have no sinful feelings towards the Pandavas. Thou knowest what words have been spoken by me to Suyodhana. The Kauravas and all the kings of the Earth, also know, O Madhava, that I have made every endeavour to bring about peace.'

"Vaisampayana continued, 'The mighty-armed Janardana then addressed Dhritarashtra, Drona, grandsire Bhishma, Kshattri, Vahlika, and Kripa and said, 'Ye have yourselves witnessed all that hath happened in the assembly of the Kurus, viz., how wicked Duryodhana, like an uneducated wretch, left the court from anger, and how king Dhritarashtra also describeth himself to be powerless. With the permission of you all, I shall now go back to Yudhishthira.' Saluting them, that bull amongst men, Sauri then mounted his car and set out. And those heroic bulls amongst the Bharatas, those mighty bowmen, viz., Bhishma, Drona, and Kripa, and Kshattri, and Aswatthaman and Vikarna, and that mighty car-warrior Yuyutsu, all began to follow him. And Kesava, on his large white car, furnished with rows of tinkling bells, proceeded then, in the very sight of the Kurus, to the abode of his paternal aunt (Kunti).'"

Section 132

"Vaisampayana said, 'Entering her abode and worshipping her feet, Kesava represented to her briefly all that had transpired in the assembly of the Kurus. And Vasudeva said, 'Diverse words, worthy of being accepted and fraught with reasons, were said both by myself and the Rishis, but

Duryodhana accepted them not. As regards Suyodhana and his followers, their hour is come. With thy leave now, I shall speedily repair unto the Pandavas. What should I say unto the Pandavas as thy instructions to them? Tell me that, O thou endued with great wisdom. I desire to hear thy words.'

"Kunti said, 'O Kesava, say unto king Yudhishthira of virtuous soul these words, 'Thy virtue, O son, is decreasing greatly. Do not act vainly. O king, like a reader of the Vedas incapable of catching their real meaning, and, therefore, truly unlearned. Thy understanding, affected by only the words of the Vedas, vieweth virtue alone. Cast thy eyes on the duties of thy own order, as ordained by the Self-create. For all ruthless deeds and for the protection of the people, from his (Brahmana's) arms was created the Kshatriya, who is to depend upon the prowess of his own arms. Listen, an instance is cited in this connection, that hath been heard by me from the aged. In days of yore, Vaisravana, having been gratified, made a gift of this Earth to the royal sage Muchukunda. The latter without accepting the gift, said, 'I desire to enjoy that sovereignty which is won by prowess of arms.' At this, Vaisravana was highly delighted and filled with wonder. King Muchukunda then, fully observing the duties of the Kshatriya order ruled this earth, having conquered it by the prowess of his arms. Then again, a sixth part of the virtue, practised by subjects well-protected by the king, is obtained, 'O Bharata, by the king. The virtue again that the king himself practiseth conferreth godhead on him, while if he perpetrateth sin, he goeth to hell. The penal code properly applied by the ruler, maketh the four orders adhere to their respective duties, and leadeth to an acquisition (by the ruler himself) of virtue (profit, and salvation). When the king properly abideth by the penal code, without making any portion of it a dead letter, then that best of periods called the Krita Yuga setteth in. Let not this doubt be thine, viz., whether the era is the cause of the king, or the king the cause of the era, for (know this to be certain that) the king is the cause of the era. It is the king that createth the Krita, the Treta, or the Dwapara age. Indeed, it is the king that is the cause of also the fourth Yuga (viz., the Kali). That king who causeth the Krita age to set in, enjoyeth heaven exceedingly. That king who causeth the Treta age to set in, doth enjoy heaven but not exceedingly. For thus causing the Dwapara age to set in, a king enjoyeth heaven according to his due. The king, however, who causeth the Kali age to set in, earneth sin exceedingly. Thereupon, that king of wicked deeds resideth in hell for countless years. Indeed, the king's sins affect the world, and the world's sins affect him. Observe thou those kingly duties of thine that befit thy ancestry. That is not the conduct of a royal sage in which thou wishest to abide. Indeed, he that is stained by weakness of heart and adhereth to compassion, and is unsteady, never obtaineth the merit born of cherishing his subjects with love. That understanding according to which thou art now acting was never wished (to thee) by Pandu, or myself, or thy grandsire, while we uttered blessings on thee before; sacrifice, gift, merit, and bravery, subjects and children, greatness of soul, and might, and energy, these were always prayed by me for thee. Well-wishing Brahmanas duly worshipped and gratified the gods and the Pitris for your long life, wealth, and children, by adding Swaha and Swadha. The mother and the father, as also the gods always desire for their children liberality and gift and study and sacrifice and sway over subjects. Whether all this be righteous or unrighteous, you are to practise it, in consequence of your very birth. (Behold, O Krishna, so far from doing all this), though born in a high race, they are yet destitute of the very means of support, and are afflicted with misery. Hungry men, approaching a brave and bountiful monarch, are gratified, and live by his side. What virtue can be superior to this? A virtuous person, upon acquiring a kingdom, should in this world make all persons his own, attaching some by gift, some by force, and some by sweet words. A Brahmana should adopt mendicancy; a Kshatriya should protect (subjects); a Vaisya should earn wealth; and a Sudra should serve the other three. Mendicancy, therefore, is forbidden to thee. Nor is agriculture suited to thee. Thou art a Kshatriya and therefore, the protector of all in distress. Thou art to live by the prowess of thy arms. O thou of mighty arms, recover thy paternal share of the kingdom which thou hast lost, by conciliation, or by working disunion among thy foes, or by gift of money or violence, or well-directed policy. What can be a matter of greater grief than that I, deprived of friends, should live upon food supplied by others, after having brought thee forth, thou enhancer of the joys of friends? Fight, according to the practices of kings. Do not sink thy ancestors (in infamy). With thy merit worn out, do not, with thy younger brothers, obtain a sinful end.'"

Section 133

"Kunti said, 'In this connection, O chastiser of foes, is cited an old story of the conversation between Vidula and her son. It behoveth thee to say unto Yudhishthira anything that can be gathered from this or anything more beneficial than that.

'There was a high-born dame of great foresight, named Vidula. She was famous, slightly wrathful, of crooked disposition, and devoted to Kshatriya virtues. Well-educated, she was known to all the kings of the earth. Of great learning, she had listened to the speeches and instructions of diverse mien. And the princess Vidula, one day, rebuked her own son, who, after his defeat by the king of the Sindhus, lay prostrate with heart depressed by despair. And she said, 'Thou art not my son, O enhancer of the joys of foes. Begotten thou hast not been by myself and thy father! Whence hast thou come? Without wrath as thou art, thou canst not be counted as a man. Thy features betray thee to be a eunuch. Sinkest thou in despair as long as thou livest? If thou art desirous of thy own welfare, bear thou the burthen (of thy affairs on thy shoulders), Do not disgrace thy soul. Do not suffer it to be gratified with a little. Set thy heart on thy welfare, and be not afraid. Abandon thy fears. Rise, O coward. Do not lie down thus, after thy defeat, delighting all thy foes and grieving the friends, and reft of all sense of honour. Little streams are filled up with only a quantity of water. The palms of a mouse are filled with only a small quantity. A coward is soon gratified, with acquisitions that are small. Rather perish in plucking the fangs of a snake than die miserable like a dog. Put forth thy prowess even at the risk of thy life. Like a hawk that fearlessly rangeth the sky, do thou also wander fearlessly or put forth thy prowess, or silently watch thy foes for an opportunity. Why dost thou lie down like a carcass or like one smitten by thunder? Rise, O coward, do not slumber after having been vanquished by the foe. Do not disappear from the sight of all so miserably. Make thyself known by thy deeds. Never occupy the intermediate, the low, or the lowest station. Blaze up (like a well-fed fire). Like a brand of Tinduka wood, blaze up even for a moment, but never smoulder from desire, like a flameless fire of paddy chaff. It is better to blaze up for a moment than smoke for ever and ever. Let no son be born in a royal race, who is either exceedingly fierce or exceedingly mild. Repairing to the field of battle and achieving every great feat that is possible for man to achieve, a brave man is freed from the debt he oweth to the duties of the Kshatriya order. Such a person never disgraceth his own self. Whether he gaineth his object or not, he that is possessed of sense never indulgeth in grief. On the other hand, such a person accomplisheth what should be next done, without caring for even his life. Therefore, O son, display thy prowess, or obtain that end which is inevitable. Why, Indeed, dost thou live, disregarding the duties of thy order? All thy religious rites, O eunuch, and all thy achievements are gone. The every root of all thy enjoyments is cut off. What for then dost thou live? If fall and sink one must, he should seize the foe by the hips (and thus fall with the foe). Even if one's roots are cut off, he should not yet give way to despair. Horse of high mettle put forth all their prowess for dragging or bearing heavy weights. Remembering their behaviour, muster, all thy strength and sense of honour. Know also in what thy manliness consists. Exert thyself in raising that race which hath sunk, in consequence of thee. He that hath not achieved a great feat forming the subject of men's conversation, only increaseth the number of population. He is neither man nor woman. He whose fame is not founded in respect of charity, asceticism, truth, learning and acquisition of wealth, is only his mother's excreta. On the other hand, he that surpasseth others in learning, asceticism, wealth, prowess, and deeds, is (truly) a man. It behoveth thee not to adopt the idle, wretched, infamous, and miserable profession of mendicancy that is worthy only of a coward. Friends never derive any happiness on obtaining that weak person for a friend, at whose sight foes are delighted, who is despised by men, who is without seats and robes, who is gratified with small acquisitions, who is destitute, and who hath no courage, and is low. Alas, exiled from our kingdom, driven from home, deprived of all means of enjoyment and pleasure, and destitute, of resources, we shall have to perish from want of the very means of life! Misbehaving in the midst of those that are good, and the destroyer of thy race and family, by bringing thee forth, O Sanjaya, I have brought forth Kali himself in the shape of a son. Oh, let no woman bring forth such a son (as thou) that art without wrath, without exertion, without energy, and that art the joy of foes. Do not smoulder. Blaze thou up, effectively displaying thy prowess. Slay thy foes. For but a moment, for ever so small a space of time, blaze thou up on the heads of thy enemies. He is a man who cherisheth wrath and forgiveth not. He, on the other hand, who is forgiving and without wrath, is neither a man nor woman. Contentment and softness of heart and these two, viz., want of exertion and fear, are destructive of prosperity. He that is without exertion never winneth what is great. Therefore, O son, free thyself, by thy own exertions, from these faults that lead to defeat and downfall. Steel thy heart and seek to recover thy own. A man is called Purusha because he is competent to trouble his foe (param). He, therefore, who liveth like a woman is misnamed Purusha (man). A brave king of mighty strength, and who moveth like a lion, may go the way of all creatures. The subjects, however, that reside in his dominions do not yet become unhappy. That king, who, disregarding his own happiness and pleasures, seeketh the prosperity of his kingdom, succeedeth soon in gladdening his counsellors and friends.'

"Hearing these words, the son said, 'If thou dost not behold me, of what use would the whole earth be to thee, of what use thy ornaments, of what use all the means of pleasure and even life itself?' The mother said, 'Let those regions be obtained by our foes which belong to those that are low. Let those again that are friends go to those regions which are obtainable by persons whose souls are held in respect. Do not adopt the course of life that is followed by those wretched persons, who, destitute of strength, and without servants and attendants (to do their bidding) live upon the food supplied by others. Like the creatures of the earth that depend on the clouds, or the gods depending on Indra, let the Brahmanas and thy friends all depend on thee for their sustenance. His life, O Sanjaya, is not vain on whom all creatures depend for their sustenance, like birds repairing to a tree abounding with ripe fruits. The life of that brave man is, indeed, praiseworthy, through whose prowess friends derive happiness, like the gods deriving happiness through the prowess of Sakra. That man who liveth in greatness depending on the prowess of his own arms, succeedeth in winning fame in this world and blessed state in the next!'"

Section 134

"Vidula said, 'If, having fallen into such a plight, thou wishest to give up manliness, thou shalt then have, in no time, to tread the path that is trod by those that are low and wretched. That Kshatriya, who, from desire of life, displayeth not his energy according to the best of his might and prowess, is regarded as a thief. Alas, like medicine to a dying man, these words that are fraught with grave import, and are proper and reasonable, do not make any impression on thee! It is true, the king of the Sindhus hath many followers. They are, however, all discounted. From weakness, and ignorance of proper means, they are waiting for the distress of their master (without being able to effect a deliverance for themselves by their own exertions). As regards others (his open enemies), they will come to thee with their auxiliaries if they behold thee put forth thy prowess. Uniting with them, seek refuge now in mountain fastness, waiting for that season when calamity will overtake the foe, as it must, for he is not free from disease and death. By name thou art Sanjaya (the victorious). I do not, however, behold any such indication in thee. Be true to thy name. Be my son. Oh, do not make thy name untrue. Beholding thee while a child, a Brahmana of great foresight and wisdom, said, 'This one falling into great distress will again win greatness.' Remembering his words, I hope for thy victory. It is for that, O son, I tell thee so, and shall tell thee again and again. That man who pursueth the fruition of his objects according to the ways of policy and for the success of whose objects other people strive cordially, is always sure to win success. Whether what I have is gained or lost, I will not desist, with such a resolve, O Sanjaya, O learned one, engage in war, without withdrawing thyself from it. Samvara hath said, 'There is no more miserable state than that in which one is anxious for his food from day to day.' A state such as his hath beer said to be more unhappy than the death of one's husband and sons. That which hath been called poverty is only a form of death. As regards myself, born in a high race, I have been transplanted from one take into another. Possessed of every auspicious thing, and worshipped by my husband, my power extended over all. Staying in the midst of friends, our friends formerly beheld me decked in costly garlands and ornaments, with body well-washed, attired in excellent robes, and myself always cheerful. When thou wilt behold both me and thy wife weakened (from want of food), thou wilt then, O Sanjaya, scarcely desire to live. Of what use will life be to thee when thou wilt behold all our servants engaged in attending on us, our preceptors and our ordinary and extraordinary priests, leaving us from want of sustenance? If, again, I do not now see in thee those laudable and famous achievements in which thou wert formerly engaged, what peace can my heart know? If I have to say--Nay--to a Brahmana, my heart will burst, for neither I nor my husband ever said--Nay--to a Brahmana before. We were the refuge of others, without ourselves having ever taken refuge with others. Having been such, if I have to support life by depending on another, I will surely cast off my life. Be thou our means of crossing the ocean that is difficult to cross. In the absence of boats, be thou our boat. Make for us a place where place there is none. Revive us that are dead. Thou art competent to encounter all foes if thou dost not cherish the desire of life. If, however, thou art for adopting this mode of life that is fit only for a eunuch, then with troubled soul and depressed heart it would be better for thee to sacrifice thy life. A brave man winneth fame by slaying even a single foe. By slaying Vritra, Indra became the great Indra and acquired the sovereignty of all the gods and the cup for drinking Soma, and the lordship of all the worlds. Proclaiming his name in battle, challenging his foes accoutred in steel, and grinding or slaying the foremost warriors of hostile ranks, when a hero winneth far-extending fame in fair fight, his enemies then are pained and bow down unto him. They that are cowards become helpless and contribute by their own conduct to bestow every object of desire on those that are skilled and brave and that fight reckless of their lives. Whether kingdoms be overtaken by mighty ruin, or whether life itself be endangered, they that are noble never desist till they exterminate the foes within their reach. Sovereignty is either the door of heaven or Amrita. Regarding it as one of these, and bearing it in mind that is now shut against thee, fall thou like a burning brand in the midst of thy foes. O king, slay thy foes in battle. Observe the duties of thy order. Let me not behold thee cheerless, O enhancer of the fears of thy foes. Let me not in dejection behold thee standing in misery, surrounded by our sorrowing selves and rejoicing foes. Rejoice, O son, and make thyself happy in the possession of wealth in the company of the daughters of the Sauviras and do not, in weakness of heart, be ruled over by the daughters of the Saindhavas. If a young man like thee, who is possessed of beauty of person, learning and high birth, and world-wide fame, acteth in such unbecoming a way, like a vicious bull in the matter of bearing its burthen, then that, I think, would be equal to death itself. What peace can my heart know if I behold thee uttering laudatory speeches in honour of others or walking (submissively) behind them? Oh, never was one born in this race that walked behind another. O son, it behoveth thee not to live as a dependant on another. I know what the eternal essence of Kshatriya virtues is as spoken of by the old and the older ones and by those coming late and later still. Eternal and unswerving, it hath been ordained by the Creator himself. He that hath, in this world, been born as a Kshatriya in any high race and hath acquired a knowledge of the duties of that order, will never from fear or the sake of sustenance, bow down to any body on earth. One should stand erect with courage and not bow down, for exertion is manliness. One should rather break in the joints than yield in this world here to any body. A high-souled Kshatriya should always roam like an infuriated elephant. He should, O Sanjaya, bow down unto Brahmanas only, for the sake of virtue. He should rule over all other orders, destroying all evil-doers. Possessed of allies, or destitute of them, he should be so as long as he liveth.'"

Section 135

"Kunti said, 'Hearing these words of his mother the son said, O ruthless and wrathful mother, O thou that thinkest highly of martial heroism, thy heart is surely made of steel beat into that shape. Fie on Kshatriya practices, in accordance with which thou urgest me to battle, as if I were a stranger to thee, and for the sake of which thou speakest to me--thy only son--such words as if thou wert not my mother. If thou beholdest me not, if thou art dissociated with me--thy son, of what use then would the whole earth be to thee, of what use all thy ornaments and all the means of enjoyment, indeed, of what use would life itself be to thee?'

"The mother said, 'All the acts of those that are wise, are (undertaken), O son, for the sake of virtue and profit. Eyeing these (virtue and profit) only, I urge thee, O Sanjaya, to battle. The fit hour hath come for exhibiting thy prowess. If at such a time thou dost not resort to action, then disrespected by the people thou wouldst do that which would be most disagreeable to me. If, O Sanjaya, thou art about to be stained with infamy and I do not (from affection) tell thee anything, then that affection, worthless and unreasonable, would be like that of the she-ass's for her young. Do not tread the path that is disapproved by the wise and adopted by the fool. Great is the ignorance here. Innumerable creatures of the world have taken refuge in it. If thou, however, adoptest the behaviour of the wise, thou wilt then be dear to me. Indeed, if thou hast recourse to virtue and profit, if with God above thou reliest upon human exertion, if thy conduct becometh like that of the good, then it is by this and not by any other means that thou wilt become dear to me. He that taketh delight in sons and grandsons that are well-instructed (enjoyeth a delight that is real). He, on the other hand, that taketh delight in a son who is destitute of exertion, refractory, and wicked minded, hath not the very object accomplished for which a son is desired. Those worst of men that never do what is proper and always do what is censurable, do not obtain happiness here or hereafter. A Kshatriya, O Sanjaya, hath been created for battle and victory. Whether he winneth or perisheth, he obtaineth the region of Indra. The happiness that a Kshatriya obtaineth by reducing his foes to subjection is such that the like of it doth not exist in heaven in the sacred region of Indra. Burning with wrath, a Kshatriya of great energy, if vanquished many times, should wait desiring to vanquish his foes. Without either casting away his own life or slaying his foes, how can he obtain peace of mind by any other course? He that is possessed of wisdom regardeth anything little as disagreeable. Unto that person to whom anything little becomes agreeable, that little (ultimately) becometh a source of pain. The man that hath not what is desirable soon becometh wretched. Indeed, he soon feeleth every want and is lost like the Ganga on entering the ocean.'

"The son said, 'Thou shouldst not, O mother, give expression to such views before thy son. Show him kindness now, staying by his side, like a silent and dumb being.'

"The mother said, 'Great is my gratification since thou sayest so. I who may be urged (by thee to what is my duty) am thus urged by thee. I shall, therefore, urge thee more (for doing what thou shouldst do). I will, indeed, honour thee then when I will behold thee, crowned with complete success after the slaughter of all the Saindhavas.'

"The son said, 'Without wealth, without allies, how can success and victory be mine? Conscious of this exceedingly miserable state of mine, I have myself abstained from desire of kingdom, like an evil-doer abstaining from desire of heaven. If, therefore, O thou of mature wisdom, thou seest any means (by which all this can be effected), speak fully of it to me as I ask thee, for I shall do all that thou mayst command me to do.'

"The mother said, 'Do not disgrace thy soul, O son, by anticipations of failure. Objects unattained have been attained; while those attained have been lost. The accomplishment of objects should never be sought with wrath and folly. In all acts, O son, the attainment of success is always uncertain. Knowing that success is uncertain, people still act, so that they sometimes succeed, and sometimes do not. They, however, who abstain from action, never obtain success. In the absence of exertion, there is but one result, viz., the absence of success. There are, however, two results in the case of exertion, viz., the acquisition of success or its non-acquisition. He, O prince, who hath settled beforehand that all acts are uncertain in respect of their results, maketh both success and prosperity unattainable by himself. This will be,--with such a belief should one, casting off all sloth, exert and wake up and address himself to every act. That wise king, who, O son, engageth in acts, having performed all auspicious rites and with the gods and the Brahmanas on his side, soon winneth success. Like the sun embracing the east, the goddess of prosperity embraceth him. I see thou hast shown thyself fit for the various suggestions and means and encouraging speeches thou hast had from me. Display (now) thy prowess. It behoveth thee to win, by every exertion, the object thou hast in view. Bring together to thy own side those that are angry (with thy foes), those that are covetous, those that have been weakened (by thy foes), those that are jealous (of thy foes), those that have been humiliated (by them), those that always challenge (them) from excess of pride, and all others of this class. By this means thou wilt be able to break the mighty host (of thy enemy) like an impetuous and fierce-rising tempest scattering the clouds. Give them (thy would be allies) wealth before it is due, seek their food, be up and doing, and speak sweetly unto them all. They will then do the good, and place thee at their head. When the enemy cometh to know that his foe hath become reckless of his life, then is he troubled on the latter's account, from a snake living in his chamber? If, knowing one to be powerful, one's enemy doth not strive to subjugate him, he should at least make one friendly by the application of the arts of conciliation, gift, and the like. Even that would be tantamount to subjugation. Obtaining a respite by means of the art of conciliation, one's wealth may increase. And if one's wealth increaseth, one is worshipped and sought as a refuge by one's friends. If, again, one is deprived of wealth, one is abandoned by friends and relatives, and more than that mistrusted and even despised by them. It is perfectly impossible for him to ever regain his kingdom, who, having united himself with his foe, liveth confidently.'"

Section 136

"The mother said, 'Into whatever calamity a king may fail, he should not still betray it. Beholding the king afflicted with fright, the whole kingdom, the army, the counsellors, all yield to fear, and all the subjects become disunited. Some go and embrace the side of the enemy; others simply abandon the king; and others again, that had before been humiliated, strive to strike. They, however, that are intimate friends wait by his side, and though desiring his welfare yet from inability to do anything wait helplessly, like a cow whose calf hath been tethered. As friends grieve for friends that are plunged into distress, so those well-wishers also grieve upon beholding their lord plunged into grief. Even thou hast many friends whom thou hadst worshipped before. Even thou hast many friends after thy heart, who feel for thy kingdom and who desire to take a state of thy calamities on themselves. Do not frighten those friends, and do not suffer them to abandon thee on beholding thee afflicted with fear. Desiring to test thy might, manliness, and understanding, and wishing also to encourage thee, I have said all this for enhancing thy energy. If thou understandest what I have said, and if all I have said appears proper and sufficient, then, O Sanjaya, muster thy patience and gird up thy lions for victory. We have a large number of treasure-houses unknown to thee. I alone know of their existence, and no other person. I will place all these at thy disposal. Thou hast also, O Sanjaya, more than one friend who sympathise with thee in thy joys and woes, and who, O hero, never retreat from the field of battle. O grinder of foes, allies such as these, always play the part of faithful counsellors to a person who seeketh his own welfare and desireth to acquire what is agreeable to himself.'

"Kunti continued, 'Hearing this speech of his mother fraught with excellent words, and sense, the despair that had overtaken Sanjaya's heart left instantly, although that prince was not gifted with great intelligence. And the son said, 'When I have thee that are so observant of my future welfare for my guide, I shall certainly either rescue my paternal kingdom that is sunk in water or perish in the attempt. During thy discourse I was almost a silent listener. Now and then only I interposed a word. It was, however, only with the view of drawing thee out, so that I might hear more on the subject. I have not been satiated with thy words, like a person not satiated with drinking amrita. Deriving support from any allies, behold, I gird up my loins for repressing my foes and obtaining victory.'

"Kunti continued, 'Pierced by the wordy arrows of his mother, the son roused himself like a steed of proud mettle and achieved all that his mother had pointed out. When a king is afflicted by foes and overcome with despair, his minister should make him hear this excellent history that enhanceth energy and inspireth might. Indeed, this history is called Jaya and should be listened to by every one desirous of victory. Indeed, having listened to it, one may soon subjugate the whole earth and grind his foes. This history causeth a woman to bring forth a heroic son, the woman quick with child that listeneth to it repeatedly, certainly giveth birth to a hero. The Kshatriya woman that listeneth to it bringeth forth a brave son of irresistible prowess, one that is foremost in learning, foremost in ascetic austerities, foremost in liberality, devoted to asceticism, blazing forth with Brahmic beauty, enumerable with the good, radiant with effulgence, endued with great might, blessed, a mighty car-warrior, possessed of great intelligence, irresistible (in battle), ever victorious, invincible, a chastiser of the wicked and a protector of all practisers of virtue.'"

Section 137

"Kunti said, 'Say unto Arjuna, these words, when thou wert brought forth in the lying-in room and when I was sitting in the hermitage surrounded by ladies, a celestial and delightful voice was heard in the sky, saying, 'O Kunti, this thy son will rival the deity of a thousand eyes. This one will vanquish in battle all the assembled Kurus. Aided by Bhima, he will conquer the whole Earth and his fame will touch the very heavens. With Vasudeva as his ally, he will slay the Kurus in battle and recover his lost paternal share in the kingdom. Endued with great prosperity, he will, with his brothers, perform three great sacrifices.' O thou of unfading glory, thou knowest how steady, in truth, is Vibhatsu, otherwise called Savyasachin, how irresistible he is. O thou of Dasarha's race, let it be as that (celestial) voice said. If, O thou of Vrishni's race, there is anything like righteousness, those words will be true, for then, Krishna, thou wilt thyself accomplish it all. I do not doubt what that voice said. I bow to righteousness which is superior to all. It is righteousness that supports all creatures. Thou shalt say these words unto Dhananjaya. Unto Vrikodara again, who is always ready for exertion, thou shalt say these words, 'The time hath come for that in view of which Kshatriya lady bringeth forth a son! They that are foremost among men never become cheerless when they have hostilities to wage--Thou knowest what the state of Bhima's mind is. That grinder of foes is never pacified until he exterminates his foes. Thou shalt, O Madhava, next say unto the auspicious Krishna of great fame, that daughter-in-law of the high-souled Pandu, who is conversant with the details of every virtue, these words, 'O thou that art highly blessed, O thou of noble parentage, O thou that art endued with great fame, that becoming behaviour which thou always showest towards my sons is, indeed, worthy of thee.' Thou must also say unto the sons of Madri who are always devoted to Kshatriya virtues, these words, 'Covet ye more than life itself, those enjoyments that are acquired by prowess. Objects won by prowess always please the heart of a person that liveth according to Kshatriya practices. Engaged as ye are in acquiring every kind of virtue, before your eyes the princess of Panchala was addressed in cruel and abusive epithets. Who is there that can forgive that insult? The deprivation of their kingdom grieved me not. Their defeat at dice grieved me not. But that noble and fair Draupadi, however, while weeping in the midst of the assembly, had to hear those cruel and insulting words is what grieveth me most. Alas, exceedingly beautiful Krishna, ever devoted to Kshatriya virtues, found no protector on that occasion, though she was wedded to such powerful protectors. O thou of mighty arms, say unto that tiger among men, Arjuna, that foremost of all wielders of weapons, that he should always tread in the path that may be pointed out by Draupadi. Thou knowest it very well, Kesava, that Bhima and Arjuna,--that pair of fierce and all-destroying Yamas, are capable of making the very gods go the way of all creatures. Is not this an insult to them that (their wife) Krishna was dragged into the assembly? O Kesava, recall to their remembrance all those cruel and harsh words that Dussasana said unto Bhima in the very presence of all the warriors of Kuru's race. Enquire (in my name) after the welfare of the Pandavas with their children and Krishna. Say unto them, O Janardana, that I am well. Go thou on thy auspicious way, and protect my sons!'

"Vaisampayana continued, 'Saluting and walking round her, the mighty-armed Krishna whose gait resembled the majestic gait of the lion, then issued out of Pritha's abode. And he then dismissed those chiefs among the Kurus with Bhishma at their head (who had followed him), and taking Karna upon his chariot, left (the Kuru city), accompanied by Satyaki. And after he of Dasarha's race had departed, the Kurus assembled together and began to talk of that highly wonderful and marvellous incident connected with him. And they said, 'Overcome with ignorance, the whole earth hath been entangled in the meshes of death!' And they also said, 'Through Duryodhana's folly, all this is doomed to destruction.'

'Having issued out of the (Kuru) city, that foremost of persons proceeded, deliberating with Karna for a long time. And that delighter of all the Yadavas then dismissed Karna and urged his steeds to greater speed. And driven by Daruka, those swift coursers endued with the speed of the tempest of the mind, went on as if drinking the skies. And quickly traversing a long way like fleet hawks, they reached Upaplavya very soon, bearing the wielder of Saranga.'"

Section 138

"Vaisampayana said, 'Hearing the words of Kunti, the mighty car-warriors, Bhishma and Drona, then spoke these words unto the disobedient Duryodhana, 'Hast thou, O tiger among men, heard the fierce words of grave import, excellent and consistent with virtue, that Kunti had spoken in the presence of Krishna? Her sons will act according to them, especially as they are approved by Vasudeva. O Kaurava, they will not assuredly desist, without their share of the kingdom (being given to them). Thou hast inflicted much pain on the sons of Pritha. And Draupadi also was afflicted by thee in the assembly. They were, however, bound then by the bounds of truth and it was for this that, they tolerated that treatment. Obtaining Arjuna now, who is skilled in every weapon, and Bhima of firm resolution, and Gandiva and the couple of (inexhaustible) quivers, and that car (of Arjuna) and that banner (bearing the device of the ape), and Nakula and Sahadeva, both endued with great might and energy, and Vasudeva also, as his allies, Yudhishthira will not forgive (thee). O mighty-armed one, thou hast witnessed with thy own eyes how intelligent Arjuna vanquished us all in battle before, in the city of Virata. Indeed, after this, that Ape-bannered (warrior) consumed in battle, taking up his fierce weapons, those Danavas of terrible deeds called the Nivatakavachas. On the occasion also of the tale of cattle, when captured by the Gandharvas, this Karna and all these thy counsellors and thyself accoutred in mail and on thy car, were all liberated from the grasp of the Gandharvas by that Arjuna. That is a sufficient proof. Therefore, O foremost of the Bharatas, with all thy brothers make peace with the sons of Pandu. Save this whole earth from the Destruction's jaws. Yudhishthira is thy elder brother, virtuous in behaviour, affectionate towards thee, sweet-speeched and learned. Abandoning thy sinful intentions, unite thyself with that tiger among men. If Pandu's son beholdeth thee divested of thy bow, and without the wrinkles of rage on thy brow, and cheerful, even that would be for the good of our race. Approaching with all thy counsellors embrace him fraternally. O repressor of foes, salute the king respectfully as before. And let Yudhishthira, the son of Kunti, the elder brother of Bhima, hold from affection, thy saluting self with his arms. And let that foremost of smiters, Bhima, possessed of leonine shoulders and thighs round, and long, and mighty arms, embrace thee. And then let that son of Kunti, Dhananjaya, called also Partha, of eyes like lotus-petals, and curly hair and conch-like neck salute thee respectfully. Then let those tigers among men, the twin Aswins, unrivalled on earth for beauty, wait on thee with affection and reverence as on their preceptor. And let all the kings with him of Dasarha's race at their head, shed tears of joy. Abandoning thy pride, unite thyself with thy brothers. Rule thou the whole earth, with thy brothers. Let all the kings joyfully return to their respective homes, having embraced one another. There is no need of battle, O king of kings. Listen to the dissuasions of thy friends. In the battle that will ensue a great destruction of the Kshatriyas is certainly indicated. The stars are all hostile. The animals and birds have all assumed fearful aspects. Diverse portents, O hero, are visible, all indicating the slaughters of the Kshatriyas. All these portents, again, are particularly visible in our abodes. Blazing meteors are afflicting thy host. Our animals are all cheerless and seem, O king, to be crying. Vultures are wheeling around thy troops. Neither the city nor the palace looks as before. Jackals, setting forth ominous yells, are running about the four quarters which are ablaze with conflagrations. Obey thou the counsels of thy father and mother as also of ourselves who are thy well-wishers. War and peace, O thou of mighty arms, are within thy control. If, O grinder of foes, thou dost not act according to the words of thy friends, thou shalt have to repent upon beholding thy army afflicted with the arrows of Partha. Hearing in battle the terrible yells uttered by the mighty Bhima and the twang of Gandiva, thou wilt remember our these words. Indeed, if what we say appears unacceptable to thee, then it will be as we say.'"

Section 139

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by them, Duryodhana, contracting the space between his eye-brows, became cheerless, and with face bent down began to cast oblique glances. And he said not a word in reply. Beholding him cheerless, those bulls among men, Bhishma and Drona, looking at each other, once more addressed him, and said (these words).'

"Bhishma said, 'What can be a matter of greater grief to us than that we shall have to light against that Yudhishthira who is devoted to the service of his superiors, destitute of envy, conversant with Brahma, and truthful in speech.'

"Drona said, 'My affection for Dhananjaya is greater than that which I bear for my son Aswatthaman. There is greater reverence also and humility (towards me) in that Ape-bannered hero (than in Aswatthaman). Alas, in observance of the Kshatriya duties, I shall have to light even against that Dhananjaya who is dearer to me than my son. Fie on the Kshatriya profession. That Vibhatsu who hath no other bowman in the world as his equal, hath, through my grace, acquired this superiority over all bowmen. He that hateth his friends, he that is of wicked disposition, he that denieth Godhead, he that is crooked and deceitful, never obtaineth the worship of the righteous, like an ignorant person present at a sacrifice. Though dissuaded from sin, a sinful man would still wish to commit sinful acts; while he that is righteous, though tempted by sin, would not yet abandon righteousness. Though thou hast conducted thyself with falsehood and deceit towards them, the Pandavas are still desirous of doing what is agreeable to thee. As regards thyself, O thou best of the Bharatas, all thy faults are calculated to bring about disasters on thee. Thou hast been addressed by the eldest of the Kurus, by me, by Vidura, and by Vasudeva. Thou dost not yet understand what is beneficial for thyself. I have a large force,--with this conviction thou desirest to pierce the Pandava host, abounding with heroes, like the current of the Ganga piercing the ocean abounding with sharks and alligators and makaras. Having obtained Yudhishthira's prosperity like the cast off robes or garlands of another, thou regardest it as thy own. If the son of Pritha and Pandu stayeth even in the woods with Draupadi, and surrounded by his armed brothers, who is there, even in the possession of a kingdom, that is competent to vanquish him? In the presence of even that Ailavila (Kuvera) under whose command all the Yakshas live as servants, Yudhishthira the Just, shone with splendour. Having proceeded to Kuvera's abode and having procured wealth therefrom, the Pandavas are now desirous of attacking thy swelling kingdom and winning sovereignty for themselves. (As regards us two), we have made gifts, poured libations on fire, studied (the scriptures), and gratified the Brahmanas by presents of wealth. The (allotted) periods of our life have also run out. Know that our work has been done. (As regards thyself however), giving up happiness, kingdom, friends, and wealth, great will be thy calamity if thou seekest war with the Pandavas. How canst thou vanquish the son of Pandu, when Draupadi who is truthful in speech and devoted to rigid vows and austerities, prayeth for his success? How wilt thou vanquish that son of Pandu who hath Janardana. for his counsellor, and who hath for a brother that Dhananjaya who is the foremost of wielders of weapons? How wilt thou vanquish that son of Pandu, of severe austerities, who hath for his allies so many Brahmanas, endued with intelligence and mastery over their senses? In accordance with what a prosperity-wishing friend should do when he sees his friends sinking in an ocean of distress, I again tell thee, there is no necessity for war. Make peace with those heroes for the sake of prosperity to the Kurus. Do not court defeat, with thy sons, counsellors, and the army!'"

Section 140

"Dhritarashtra said, 'O Sanjaya, in the midst of all the princes and the servants, the slayer of Madhu took Karna upon his car and went out (of our city). What did that slayer of hostile heroes, that one of immeasurable soul, say unto Radha's son? What conciliatory words did Govinda speak unto the Suta's son? Tell me, O Sanjaya, what those words were, mild or fierce, that Krishna, possessed of a voice deep as that of newly-risen clouds during the rainy season said unto Karna?'

"Sanjaya said, 'Listen to me, O Bharata, as I repeat in due order those words, both intimidating and mild, agreeable and consistent with virtue, true and beneficial, and pleasing to the heart, which the slayer of Madhu, of immeasurable soul, said unto Radha's son.'

"Vasudeva said, 'O son of Radha, thou hast worshipped many Brahmanas fully conversant with the Vedas. With concentrated attention and mind free from envy thou hast also (on many an occasion) enquired of them after truth. Thou knowest, therefore, O Karna, what the eternal saying of the Vedas are. Thou art also well-versed in all the subtle conclusions of the scriptures. It is said by those conversant with the scriptures that the two kinds of sons called Kanina and Sahoda that are born of a maiden, have him for their father who weddeth the maid. Thou, O Karna, hast been born in this way. Thou art, therefore, morally the son of Pandu. Come, be a king, according to the injunction of the scriptures. On the side of thy father, thou hast the sons of Pritha, on the side of thy mother, thou hast the Vrishnis, (for thy kinsmen). O bull among men, know that thou hast these two for thy own. Proceeding this very day with me hence, O sire, let the Pandavas know thee as a son of Kunti born before Yudhishthira. The brothers, the five Pandavas, the son of Draupadi, and the invincible son of Subhadra, will all embrace thy feet. All the kings and princes, again, that have been assembled for the Pandava-cause, and all the Andhakas and Vrishnis, will also embrace thy feet. Let queens and princesses bring golden and silver and earthen jars (full of water) and delicious herbs and all kinds of seeds and gems, and creepers, for thy installation. During the sixth period, Draupadi also will come to thee (as a wife). Let that best of Brahmanas, Dhaumya, of restrained soul, pour libations of clarified butter on the (sacred) fire, and let those Brahmanas regarding all the four Vedas as authoritative (and who are acting as priests unto the Pandavas), perform the ceremony of thy installation. Let the family priest of the Pandavas who is devoted to Vedic rites, and those bulls among men-those brothers, the five sons of Pandu,--and the five sons of Draupadi, and the Panchalas, and the Chedis, and myself also, install thee as the lord of the whole earth. Let Dharma's son Yudhishthira, of righteous soul and rigid vows, be thy heir presumptive, ruling the kingdom under thee. Holding the white chamara in his hand (for fanning thee), let Yudhishthira, the son of Kunti, ride on the same car behind thee. After thy installation is over, let that other son of Kunti, the mighty Bhimasena, hold the white umbrella over thy head. Indeed, Arjuna then will drive thy car furnished with a hundred tinkling bells, its sides covered with tiger-skins, and with white steeds harnessed to it. Then Nakula and Sahadeva, and the five sons of Draupadi, and the Panchalas with that mighty car-warrior Sikhandin, will all proceed behind thee. I myself, with all the Andhakas and the Vrishnis, will walk behind thee. Indeed, all the Dasarhas and the Dasarnas, will, O king, be numbered with thy relatives. Enjoy the sovereignty of the earth, O thou of mighty arms, with thy brothers the Pandavas, with yapas and homas and auspicious rites of diverse kinds performed in thy honour. Let the Dravidas, with the Kuntalas, the Andhras, and the Talacharas, and the Shuchupas, and the Venupas, all walk before thee. Let chanters and panegyrists praise thee with innumerable laudatory hymns. Let the Pandavas proclaim,--Victory to Vasusena. Surrounded by the Pandavas, like the moon by the stars, rule thou the kingdom, O son of Kunti, and gladden Kunti herself. Let thy friends rejoice, and thy enemies grieve. Let there be, this day, a brotherly union between thee and thy brothers, the sons of Pandu."

Section 141

"Karna said, 'Without doubt, O Kesava, thou hast said these words from thy love, affection, and friendship for me, as also in consequence of thy desire of doing me good, O thou of Vrishni's race. I know all that thou hast said unto me. Morally, I am the son of Pandu, as also in consequence of the injunctions of the scriptures, as thou, O Krishna, thinkest. My mother, while a maiden, bore me in her womb, O Janardana, through her connection with Surya. And at the command of Surya himself, she abandoned me as soon as I was born. Even thus, O Krishna, I came into the world. Morally, therefore, I am the son of Pandu. Kunti, however, abandoned me without thinking of my welfare. The Suta, Adhiratha, as soon as he beheld me, took me to his home, and from her affection for me, Radha's breasts were filled with milk that very day, and she, O Madhava, cleansed my urine and evacuations. How can one like us, conversant with duties and ever engaged in listening to scriptures deprive her of her Pinda? So also Adhiratha of the Suta class regardeth me as a son, and I too, from affection, always regard him as (my) father. O Madhava, that Adhiratha, O Janardana, from paternal affection caused all the rites of infancy to be performed on my person, according to the rules prescribed in the scriptures. It is that Adhiratha, again, who caused the name Vasusena to be bestowed upon me by the Brahmanas. When also I attained to youth, I married wives according to his selections. Through them have been born my sons and grandsons, O Janardana. My heart also, O Krishna, and all the bonds of affection and love, are fixed on them. From joy or fear. O Govinda. I cannot venture to destroy those bonds even for the sake of the whole earth or heaps of gold. In consequence also of my connection with Duryodhana of Dhritarashtra's race, I have, O Krishna, enjoyed sovereignty for thirteen years, without a thorn on my side. I have performed many sacrifices, always however in connection with persons of the Suta tribe. All my family rites and marriage rites have been performed with the Sutas. Obtaining me, O Krishna, Duryodhana hath, O thou of Vrishni's race, made this preparations for an armed encounter and provoked hostilities with the sons of Pandu. And it is for this, O Achyuta, that in the battle (that will ensue), I, O Krishna, have been chosen as the great antagonist of Arjuna to advance against him in a single combat. For the sake of death, or the ties of blood, or fear, or temptation, I cannot venture, O Janardana, to behave falsely towards the intelligent son of Dhritarashtra. If I do not now engage in a single combat with Arjuna, this will, O Hrishikesa, be inglorious for both myself and Partha. Without doubt, O slayer of Madhu, thou hast told me all this for doing me good. The Pandavas also, obedient as they are to thee, will, without doubt, do all that thou hast said. Thou must, however, conceal this our discourse for the present, O slayer of Madhu. Therein lies our benefit, I think, O delighter of all the Yadavas. If king Yudhishthira, of virtuous soul and well-controlled senses, cometh to know me as the firstborn son of Kunti, he will never accept the kingdom. If, again, O slayer of Madhu, this mighty and swelling empire becometh mine. I shall, O repressor of foes, certainly make it over to Duryodhana only. Let Yudhishthira of virtuous soul become king for ever. He that hath Hrishikesa for his guide, and Dhananjaya and that mighty car-warrior Bhima for his combatants, as also Nakula and Sahadeva, and the sons of Draupadi, is fit, O Madhava, to rule over the whole earth. Dhrishtadyumna, the prince of the Panchalas, that mighty car-warrior Satyaki, Uttamaujas, Yudhamanyu, the prince of Somakas who is devoted to truth, the ruler of the Chedis, Chekitana, the invincible Sikhandin, the Kekaya brothers, all of the hue of Indragopaka insects, Bhimasena's uncle Kuntibhoja of high soul and possessed of steeds endued with the colours of the rainbow, the mighty car-warrior Syenajit, Sanka the son of Virata, and thyself, O Janardana, like an ocean,--great is this assemblage, O Krishna, of Kshatriyas (that hath been made by Yudhishthira). This blazing kingdom, celebrated among all the kings of the earth, is already won (by Yudhishthira). O thou of Vrishni's race, a great sacrifice of arms is about to be celebrated by Dhritarashtra's son. Thou, O Janardana, wilt be the Upadrashtri of that sacrifice. The office of Adhyaryu also, O Krishna, in that sacrifice, will be thine. The ape-bannered Vibhatsu accoutred in mail will be the Hotri (his bow), Gandiva will be the sacrificial ladle, and the prowess of the warriors will be the clarified butter (that is to be consumed). The weapons called Aindra, Pasupata, Brahma, and Sthunakarna, applied by Arjuna, will, O Madhava, be the mantras (of that sacrifice). Resembling his father, or perhaps, excelling him in prowess, Subhadra's son (Abhimanyu) will be the chief Vedic hymn to be chanted. That destroyer of elephant ranks that utterer of fierce roars in battle, that tiger among men, the exceedingly mighty Bhima, will be Udgatri and Prastotri in this sacrifice. King Yudhishthira of virtuous Soul, ever engaged in Yapa and Homa, will himself be the Brahma of that sacrifice. The sounds of conchs, tabors, and drums, and the leonine roaring rising high in the welkin, will be the calls upon the invited to eat. The two sons of Madri, Nakula and Sahadeva, of great fame and prowess, will be the slayers of the sacrificial animals; rows of bright cars furnished with standards of variegated hue, will, O Govinda, be stakes (for tying the animals), O Janardana, in this sacrifice. Barbed arrows and Nalikas, and long shafts, and arrows with heads like calf's tooth, will play the part of spoons (wherewith to distribute the Soma juice) while Tomaras will be the vessels of Soma, and bows will be pavitras. The swords will be Kapalas, the heads (of slain warriors) the Purodasas and the blood of warriors the clarified butter. O Krishna, in this sacrifice. The lances and bright maces (of the warriors) will be pokers (for stirring the sacrificial fire) and the corner stakes (for keeping the fire-wood from falling down). The disciples of Drona and Kripa, the son of Saradwat, will be the Sadasyas (assisting priests). The arrows shot by the wielder of Gandiva and by (other) mighty car-warriors, and by Drona and Drona's son, will play the part of ladles for distributing the Soma. Satyaki will discharge the duties of the chief assistant of the Adhyaryu. Of this sacrifice, Dhritarashtra's son will be installed as the performer, while this vast army will be his wife. O thou of mighty arms, when the nocturnal rites of sacrifice will begin, the mighty Ghatotkacha will play the part of the slayer of (devoted) victims. The mighty Dhrishtadyumna, who sprang into life from the sacrificial fire, having for its mouth the rites celebrated with mantras, will, O Krishna, be the Dakshina of that sacrifice. For those harsh words, O Krishna, that I said before unto the sons of Pandu for the gratification of Dhritarashtra's son,--for that wicked conduct of mine,--I am consumed with repentance. When O Krishna, thou wilt behold me slain by Arjuna, then will the Punachiti of this sacrifice commence. When the (second) son of Pandu will drink the blood of the loudly roaring Dussasana, then will the Soma-drinking of this sacrifice have taken place! When the two princes of Panchala (Dhrishtadyumna and Sikhandin) will overthrow Drona and Bhishma, then, O Janardana, will this sacrifice be suspended for an interval. When mighty Bhimasena will slay Duryodhana, then, O Madhava, will this sacrifice of Dhritarashtra's son be concluded. When the wives of Dhritarashtra's sons and grandsons assembled together, deprived, O Kesava, of their husbands and sons and without protectors, will indulge in lamentations with Gandhari in their midst, on the field of battle haunted by dogs and vultures and other carnivorous birds, then, O Janardana, will the final bath of this sacrifice take place.

'I pray to thee, O bull of the Kshatriya race, let not the Kshatriyas, old in learning and old in years, perish miserably, O Janardana, for thy sake. Oh, let this swelling host of Kshatriyas perish by means of weapons on that most sacred of all spots in the three worlds, viz. Kurukshetra, O Kesava. O thou of eyes like lotus-leaves, accomplish on this spot what thou hast in thy mind, so that, O thou of Vrishni's race, the whole Kshatriya order may attain to heaven. As long, O Janardana, as the hills and the rivers will last, so long will the fame of these achievements last. The Brahmanas will recite this great war of the Bharatas. The fame, O thou of Vrishni's race, that they achieve in battles is the wealth that Kshatriyas own. O Kesava, bring Kunti's son (Arjuna) before me for battle, keeping for ever this our discourse a secret, O chastiser of foes.'"

Section 142

"Sanjaya said, 'Hearing these words of Karna, Kesava, that slayer of hostile heroes, spoke unto him these words smilingly, 'Do not the means of winning an empire recommend themselves to thee. O Karna? Wishest thou not to rule over the whole earth given by me to thee? The victory of the Pandavas, therefore, is very certain. There seems to be no doubt in this. The triumphal banner of Pandu's son, with the fierce ape on it, seems to be already set up. The divine artificer, Bhaumana, hath applied such celestial illusion (in its construction) that it standeth high, displayed like Indra's banner. Various celestial creatures of terrific shape, indicating victory, are seen on that standard. Extending for a yojana upwards and all around, that beautiful standard of Arjuna, resembling fire in radiance, is never, O Karna, when set up, obstructed by hills or trees. When thou wilt behold in battle Arjuna, on his car drawn by white steeds and driven by Krishna, applying Aindra, Agneya and Maruta weapons, and when thou wilt hear the twang of Gandiva piercing the welkin like the very thunder, then all signs of the Krita, the Treta, and the Dwapara ages will disappear (but, instead, Kali embodied will be present). When thou wilt behold in battle Kunti's son, invincible Yudhishthira, devoted to Yapa and Homa and resembling the very sun in brilliance, protecting his own mighty army and burning the army of his foes, then all signs of the Krita, the Treta, and the Dwapara ages will disappear. When thou wilt behold in battle the mighty Bhimasena dancing, after having quaffed the blood of Dussasana, like a fierce elephant with rent temples after having killed a mighty antagonist, then all signs of the Krita, the Treta, and the Dwapara ages will disappear. When thou wilt behold in battle Arjuna checking Drona and Santanu's son and Kripa and king Suyodhana, and Jayadratha of Sindhu's race, all rushing fiercely to the encounter, then all signs of the Krita, the Treta and the Dwapara ages will disappear. When thou wilt behold in battle the two mighty sons of Madri,--those heroic car-warriors, capable of breaking into pieces all hostile cars,--agitating, from the very moment when weapons will begin to clash, the army of Dhritarashtra's sons like a couple of infuriated elephants, then all signs of the Krita, the Treta and the Dwapara ages will disappear. Returning hence, O Karna, say unto Drona and Santanu's son and Kripa that the present month is a delightful one, and that food, drink, and fuel are abundant now. All plants and herbs are vigorous now, all trees full of fruits, and flies there are none. The roads are free from mire, and the waters are of agreeable taste. The weather is neither very hot nor very cold and is, therefore, highly pleasant. Seven days after, will be the day of the new moon. Let the battle commence then, for that day, it hath been said, is presided over by Indra. Say also unto all the kings that have come for battling that I will fully accomplish the desire cherished by them. Indeed, all the kings and princes that are obedient to the orders of Duryodhana, obtaining death by weapons, will attain to an excellent state.'"

Section 143

"Sanjaya said, 'Hearing these beneficial and auspicious words of Kesava, Karna worshipped Krishna, the slayer of Madhu, and said these words, 'Knowing (everything), why dost thou yet, O thou of mighty arms, seek to beguile me? The destruction of the whole earth that is at hand for its cause, Sakuni, and myself, and Dussasana, and king Duryodhana, the son of Dhritarashtra. Without doubt, O Krishna, a great and fierce battle is at hand between the Pandavas and the Kurus which will cover the earth with bloody mire. All the kings and princes following the lead of Duryodhana, consumed by the fire of weapons will proceed to the abode of Yama. Diverse frightful visions are seen, O slayer of Madhu, and many terrible portents, and fierce disturbances also. All these omens, making the hairs (of the spectators) stand on their ends, indicate, O thou of Vrishni's race, the defeat of Dhritarashtra's son and the victory of Yudhishthira. That fierce planet of great effulgence, Sanaischara (Saturn), is afflicting the constellation called Rohini, in order to afflict greatly the creatures of the earth. The planet Angaraka (Mars), wheeling, O slayer of Madhu, towards the constellation Jeshthya, approacheth towards Anuradhas, indicating a great slaughter of friends. Without doubt, O Krishna, a terrible calamity approacheth the Kurus when specially, O thou of Vrishni's race, the planet Mahapat afflicteth the constellation Chitra. The spot on the lunar disc hath changed its position; and Rahu also approacheth towards the sun. Meteors are falling from the sky with loud noise and trembling motion. The elephants are sending forth frightful cries, while the steeds, O Madhava, are shedding tears, without taking any delight in food and drink. They say, O thou of mighty arms, that on the appearance of these portents, a terrible calamity approacheth, productive of a great slaughter. O Kesava, amongst the steeds, elephants and soldiers, in all the divisions of Duryodhana's army, it is seen, O slayer of Madhu, that while small is the food these take, ample is the excreta they evacuate. The wise have said that this is an indication of defect. The elephants and steeds of the Pandavas, O Krishna, all seem to be cheerful, while all the animals wheel along their right. This also is an indication of their success. The same animal, O Kesava, pass by the left side of Duryodhana's army, while incorporeal voices are constantly heard (over their heads). All this is an indication of defeat. All auspicious birds, such as peacocks, swans, cranes, Chatakas, Jivajivas, and large flights of Vakas, follow the Pandavas, while vultures, Kankas, hawks, Rakshasas, wolves and bees, in flights and herds, follow the Kauravas. The drums in the army of Dhritarashtra's son yield no sounds, while those of the Pandavas yield sounds without being struck. The wells in the midst of Duryodhana's encampment send forth loud roars like those of huge bulls. All this is an indication of defeat. The gods are showering flesh and blood, O Madhava, on Duryodhana's soldiers. Vapoury edifices of great effulgence with high walls, deep trenches, and handsome porches, are suddenly appearing in the skies (over the Kuru encampment). A black circle surrounding the solar disc appears to the view. Both twilights at sunrise and sunset indicate great terrors. The jackals yell hideously. All this is an indication of defeat. Diverse birds, each having but one wing, one eye, and one leg, utter terrible cries. All this, O slayer of Madhu, indicates defeat. Fierce birds with black wings and red legs hover over the Kuru encampment at nightfall. All this is an indication of defeat. The soldiers of Duryodhana betray hatred for Brahmanas first, and then for their preceptors, and then for all their affectionate servants. The, eastern horizon of (Duryodhana's encampment) appeareth red; the southern of the hue of weapons; and western, O slayer of Madhu, of an earthy hue. All the quarters around Duryodhana's encampment seem, O Madhava, to be ablaze. In the appearance of all these portents, great is the danger that is indicated.

'I have in a vision, O Achyuta, beheld Yudhishthira ascending with his brothers a palace supported by a thousand columns. All of them appeared with white head-gears and in white robes. And all of them appeared to me to be seated on white seats. In the midst of the same vision, thou, O Janardana, wast beheld by me to be employed in enveloping the blood-dyed earth with weapons. Yudhishthira at the same time, of immeasurable energy, ascending upon a heap of bones, was gladly eating buttered payasa of a golden cup. I further beheld Yudhishthira to be employed in swallowing the earth handed over to him by thee. This indicates that he will verily rule the earth I beheld that tiger among men, Vrikodara, of fierce deeds, standing on the summit, mace in hand, and as if devouring this earth. This plainly indicates that he will slay all of us in fierce battle. It is known to me, O lord of the senses, that victory is there where righteousness is. I saw also Dhananjaya, the wielder of Gandiva, seated on the back of a white elephant, with thee, O lord of the senses, and blazing forth with great beauty. I have no doubt, O Krishna, that ye will slay in battle all the kings headed by Duryodhana. I saw Nakula and Sahadeva and that mighty car-warrior Satyaki, adorned with white bracelets, white cuirasses, white garlands, and white robes. This tiger among men were seated upon excellent vehicles borne on the shoulders of men. And I saw that umbrellas were held over the heads of all the three. Amongst the soldiers of Dhritarashtra's son, these three, O Janardana, were beheld by me decked with white head-gears. Know, O Kesava, that those three were Aswatthaman, Kripa, and

Kritavarman of Satwata's race. All other kings, O Madhava, were seen by me to have blood-red head-ears. I saw also, O thou of mighty arms, that those mighty car-warriors Bhishma and Drona, ascending on a vehicle drawn by camels, and by myself, and Dhritarashtra's son, proceeded, O lord, to the quarter, O Janardana, ruled by Agastya. This indicates that we shall soon have to proceed to Yama's abode. I have no doubt that myself and the other kings, indeed, the entire assemblage of Kshatriyas shall have to enter into the Gandiva fire.'

"Krishna said, 'Indeed, the destruction of the earth is at hand when my words, O Karna, do not become acceptable to thy heart. O sire, when the destruction of all creatures approacheth, wrong assuming the semblance of right leaveth not the heart.'

"Karna said, 'If, O Krishna, we come out of this great battle that will be so destructive of heroic Kshatriyas, with life, then, O thou of mighty arms may we meet here again. Otherwise, O Krishna, we shall certainly meet in heaven. O sinless one, it seemeth to me now that there only it is possible for us to meet.'

"Sanjaya said, 'Having spoken these words, Karna closely pressed Madhava to his bosom. Dismissed by Kesava, he then descended from the car. And riding on his own car decked with gold, Radha's son greatly dejected, came back with us!'"

Section 144

"Vaisampayana said, 'Upon the failure of Krishna's solicitations (for peace), and after he had started for the Pandavas from the Kurus, Kshatri approached Pritha and said these words slowly in grief, 'O mother of living children, thou knowest that my inclination is always for peace, and although I cry myself hoarse, yet Suyodhana doth not accept my words. King Yudhishthira, having the Chedis, the Panchalas, and the Kekayas, Bhima and Arjuna, Krishna, Yuyudhana, and the twins for his allies, stayeth yet at Upaplavya, and from affection for kinsmen, looketh up to righteousness only, like a weak man, though he is possessed of great strength. King

Dhritarashtra here, though old in years, doth not effect peace, and intoxicated with pride of children, treadeth a sinful path. In consequence of the wickedness of Jayadratha and Karna and Dussasana and Suvala's son, intestine dissensions will break out. They that behave unrighteously towards him that is righteous, verily that sin of theirs soon produceth its consequences. Who is there that will not be filled with sorrow at the sight of the Kurus persecuting righteousness in this way? When Kesava returneth without being able to bring about peace, the Pandavas will certainly address themselves for battle. Thereupon, the sin of the Kurus will lead to a destruction of heroes. Reflecting on all this, I do not get sleep by day or by night.'

"Hearing these words uttered by Vidura, who always wished her sons the accomplishment of their objects, Kunti began to sigh heavily, afflicted with grief, and began to think within herself, 'Fie to wealth, for the sake of which this great slaughter of kinsmen is about to take place. Indeed, in this war, they that are friends will sustain defeat. What can be a greater grief than this that the Pandavas, the Chedis, the Panchalas, and the Yadavas, assembled together, will fight with the Bharatas? Verily, I behold demerit in war. (On the other hand) if we do not fight, poverty and humiliation would be ours. As regards the person that is poor, even death is beneficial (to him). (On the other band) the extermination of one's kinsmen is not victory. As I reflect on this, my heart swelleth with sorrow. The grandsire (Bhishma), the son of Santanu, the preceptor (Drona), who is the foremost of warriors, and Karna, having embraced Duryodhana's side, enhance my fears. The preceptor Drona, it seemeth to me, will never fight willingly against his pupils. As regards the Grandsire, why will he not show some affection for the Pandavas? There is only this sinful Karna then, of deluded understanding and ever following the deluded lead of the wicked Duryodhana, that hateth the Pandavas. Obstinately pursuing that which injureth the Pandavas, this Karna is, again, very powerful. It is this which burneth me at present. Proceeding to gratify him. I will today disclose the truth and seek to draw his heart towards the Pandavas. Pleased with me, while I was living in the inner apartments of the palace of my father, Kuntibhoja, the holy Durvasa gave me a boon in the form of an invocation consisting of mantras. Long reflecting with a trembling heart on the strength or weakness of those mantras and the power also of the Brahmana's words, and in consequence also of my disposition as a woman, and my nature as a girl of unripe years, deliberating repeatedly and while guarded by a confidential nurse and surrounded by my waiting-maids, and thinking also of how not to incur any reproach, how to maintain the honour of my father, and how I myself might have an accession of good fortune without being guilty of any transgression, I, at last, remembered that Brahmana and bowed to him, and having obtained that mantras from excess of curiosity and from folly, I summoned, during my maidenhood, the god Surya. He, therefore, who was held in my womb during my maidenhood,--why should he not obey my words that are certainly acceptable and beneficial to his brothers? And reflecting in this strain, Kunti formed an excellent resolution. And having formed that resolution, she went to the sacred stream called after Bhagiratha. And having reached the banks of Ganga, Pritha heard the chanting of the Vedic hymns by her son, endued with great kindness and firmly devoted to truth. And as Karna stood with face directed to the east and arms upraised, then helpless Kunti, for the sake of her interest stayed behind him, waiting the completion of prayers. And the lady of Vrishni's race, that wife of Kuru's house, afflicted by the heat of the sun began to look like a faded garland of lotuses. And, at last, she stood in the shade afforded by the upper garments of Karna. And Karna, of regulated vows, said his prayers until his back became heated by the rays of the sun. Then turning behind, he behold Kunti and was filled with surprise. And saluting him in proper form and with joined palms that foremost of virtuous persons, endued with great energy and pride, viz., Vrisha, the son of Vikartana, bowed to her and said (the following words).'"

Section 145

"Karna said, 'I am Karna, son of Radha and Adhiratha. For what, O lady, hast thou come here? Tell me what I am to do for thee?'

"Kunti said, 'Thou art Kunti's son, and not Radha's. Nor is Adhiratha thy father. Thou, O Karna, art not born in the Suta order. Believe what I say. Thou wert brought forth by me while a maiden. I held thee first in my womb. O son, thou wert born in the palace of Kuntiraja. O Karna, that divine Surya who blazeth forth in light and maketh everything visible, O foremost of all wielders of weapons, begat thee upon me. O irresistible one, thou, O son, wert brought forth by me in my father's abode, decked with (natural) ear-rings and accoutred in a (natural) coat of mail, and blazing forth in beauty. That thou, without knowing thy brothers, shouldst, therefore, from ignorance, wait upon Dhritarashtra's son, is not proper. It is improper in thee especially, O son. The gratification of one's father and one's mother, who is the sole displayer of affection (for her child), hath, O son, in the matter of ascertaining the duties of men, been declared to be the highest of all duties. Acquired formerly by Arjuna, the prosperity of Yudhishthira hath, from avarice, been wrested by wicked persons. Snatching it back from Dhritarashtra's sons, do thou enjoy that prosperity. Let the Kurus behold today the union of Karna and Arjuna. Beholding thee and thy brother united together in bonds of brotherly love, let those wicked persons bow down unto ye. Let Karna and Arjuna be named in the same breath as Rama and Janardana. If you two are united together, what cannot be accomplished in the world? O Karna, surrounded by thy brothers, thou wilt, without doubt, blaze forth like Brahma Himself, surrounded by the gods on the platform of a great sacrifice. Endued with every virtue, thou art the first of all my relations. Let not the epithet Suta's son attach to thee. Thou art a Partha, endued with great energy.'"

Section 146

"Vaisampayana said (After Kunti had said this), Karna heard an affectionate voice issued out of the solar circle. Coming from a great distance, that voice was uttered by Surya himself with paternal affection. (And it said)--The words said by Pritha are true. O Karna, act according to the words of thy mother. O tiger among men, great good will result to thee if thou fully followest those words.'

"Vaisampayana continued, 'Though, thus addressed by his mother, and by also his father Surya himself, Karna's heart did not yet waver, for he was firmly devoted to truth. And he said, 'O Kshatriya lady, I cannot admit what thou hast said, viz., that obedience to thy commands constituteth (in my case) the highest of my duties. O mother, I was abandoned by thee as soon as I was born. This great injury, involving risk to life itself, that thou didst me, hath been destructive of my achievements and fame. If, indeed, I am a Kshatriya, I have, for thee, been deprived of all the rites of a Kshatriya. What enemy would have done me a greater injury? Without showing me mercy, when thou shouldst have shown it, and having kept me divested of all the rites (that are obligatory in consequence of the order of my birth), thou wouldst however, lay thy command on me today! Thou hadst never before sought my good as a mother should. Thou addressest me today, however, desiring to do good to thyself. Who is there that would not be afraid of Dhananjaya having Krishna with him (for the driver of his car)? If, therefore, I go today unto the Parthas, who is there that would not regard me as doing so from fright? Hitherto, nobody knew me to be their brother. If, giving out on the eve of battle that I am their brother, I go to the Pandavas, what would all the Kshatriyas say? Furnished with every object of desire, and worshipped by them with a view to make me happy, how can I render that friendship of Dhritarashtra's sons utterly futile? Having provoked hostilities with others, they always wait on me respectfully, and always bow down to me, as the Vasus bow down to Vasava. They think that aided by my might, they are capable of encountering the foe. How can I then frustrate that cherished hope of theirs? With me as their boat, they desire to cross the impassable ocean of battle. How can I then abandon them that are desirous of crossing that ocean which hath no other ferry? This is the time when all those have been supported by Dhritarashtra's sons should exert themselves for their masters. I shall certainly act for them, reckless of even my life. Those sinful men of unsteady heart, who, well-fed and well-furnished (with every necessary) by their masters, undo the benefit received by them when the time cometh for paying back, are thieves of their master's cakes, have neither this nor the other world for them. I will not speak deceitfully unto thee. For the sake of Dhritarashtra's son, I shall fight against thy sons to the best of my strength and might. I must not, however, abandon kindness and the conduct that becometh the good. Thy words, therefore, however beneficial cannot be obeyed by me now. This thy solicitation to me will not yet be fruitless. Except Arjuna, thy other sons, Yudhishthira, Bhima, and the twins, though capable of being withstood by me in tight and capable also of being slain, shall not yet be slain by me. It is with Arjuna alone, among all the combatants of Yudhishthira, that I will fight. Slaying Arjuna in battle, I shall achieve great merit, or slain by Savyasachin, I shall be covered with glory. O famous lady, the number of thy sons will never be less than five. Five it will always be,--either with me, or with Arjuna, and myself slain.'

"Hearing these words of Karna, Kunti who was trembling with grief, embraced her son who was unmoved in consequence of his fortitude, and said, 'Indeed, O Karna, even if what thou sayest seemeth to be possible, the Kauravas will certainly be exterminated. Destiny is all. Thou hast, however, O grinder of foes, granted to four of thy brothers the pledge of safety. Let that pledge be borne in thy remembrance at the time of shooting of weapons in battle.' And having told all this, Pritha also addressed Karna, saying, 'Blessed be thou, and let health be thine.' And Karna replied unto her, saying, 'Be it so!' And they then left the spot, wending in different directions.'"

Section 147

"Vaisampayana said, 'Coming back to Upaplavya from Hastinapura, that chastiser of foes, Kesava, represented unto the Pandavas all that had happened, and conferring with them for a long space of time, and holding repeated consultations, Sauri went to his own quarters for rest. And dismissing all the kings, with Virata and others at their heads, the five brothers--the Pandavas--when the sun had set, said their evening prayers. And with hearts ever fixed on Krishna they began to think of him. And, at last, bringing Krishna of Dasarha's race into their midst, they began to deliberate again about what they should do. And Yudhishthira said, 'O thou of eyes like lotus-petals, it behoveth thee to tell us all that thou saidst unto Dhritarashtra's son in the assembly (of the Kurus), having gone to Nagapura.' Vasudeva said, 'Having gone to Nagapura, I addressed Dhritarashtra's son in the assembly such words as were true, reasonable, and beneficial. That wicked minded fellow did not, however, accept them.'

"Yudhishthira said, 'When Duryodhana desired to tread along the wrong path, what did the aged Kuru grandsire say, O Hrishikesa, unto that vindictive prince? What also did the highly-blessed preceptor--the son of

Bharadwaja, say? And what did his parents Dhritarashtra and Gandhari say? What did our junior father Kshattri, who is the foremost of all persons conversant with virtue, and who is always afflicted with sorrow on account of ourselves whom he regards as his sons, say unto Dhritarashtra's son? What also did all the kings who sat in that assembly say? O Janardana, say it all unto us, exactly as it happened. Thou hast already told us all the disagreeable words that the Kuru chiefs (Bhishma and Dhritarashtra) and others in that assembly of the Kurus said unto the wicked Duryodhana who is overwhelmed with lust and covetousness, and who regardeth himself wise. Those words, however, O Kesava, have flitted away from my memory. O Govinda, I desire to hear, O lord, all those words again. Act thou in such a way that the opportunity may not pass away. Thou, O Krishna, art our refuge, thou art our lord, thou art our guide!'

"Vasudeva said, 'Hear, O king, the words that were addressed to king Suyodhana in the midst of the assembly of the Kurus, and, O king of kings, bear them in thy mind. After my words were ended, Dhritarashtra's son laughed aloud. Highly incensed at this, Bhishma then said, 'Hear, O Duryodhana, what I say for (the preservation of) our race, and having heard it, O tiger among kings, do what is beneficial to thy own house. O sire, O king, my father Santanu, was widely known in the world. I was, at first, his only son. A desire sprung up in his heart as to how he might obtain a second son, for the wise say that an only son is no son,--Let not my race be extinct may my fame be spread. Even this was his desire. Knowing this to have been his desire, I procured Kali to become my mother, having myself made a promise highly difficult to observe, for the sake of my father as also for the sake of our race. How, in consequence of that promise I could not be king and have drawn up my vital seed, are, of course, well-known to thee. (I do not grieve for that). Observing that vow of mine, behold, I am living in happiness and joy. In her, O king, was born my younger brother, that mighty-armed and handsome supporter of Kuru's race, viz., Vichitravirya of virtuous soul. After my father's ascension to heaven, I installed Vichitravirya as a ruler of the kingdom, that was mine, while I placed myself under him as a servant of his. O king of kings, I then brought him suitable wives, having vanquished many assembled monarchs. Thou hast heard of it often. Sometime after, I was engaged in a single combat with the (great) Rama. From fear of Rama, my brother fled, the more so as his subject deserted him. During this period, he became very much attached to his wives and accordingly had an attack of phthisis. Upon his death, there was anarchy in the kingdom and the chief of the gods poured not a drop of rain (on the realm).' The subjects then, afflicted by fear of hunger, hastened to me and said, 'Thy subjects are on the point of being exterminated. Be thou our king for the sake of our good. Dispel this drought. Blessed be thou, O perpetuator of Santanu's race. Thy subjects are being greatly afflicted by severe and frightful maladies. Very few of them are still alive. It behoveth thee, O son of Ganga, to save them. Dispel these tortures. O hero, cherish thy subjects righteously. When thou art alive, let not the kingdom go to destruction.' Hearing these words of theirs uttered in a weeping voice, my heart was undisturbed. Remembering the behaviour of good, I desired to maintain my vow. Then, O king, the citizens, my auspicious mother Kali herself, our servants, the priests and the preceptors (of our house), and many Brahmanas of great learning, all afflicted with great woe, solicited me to occupy the throne.' And they said, 'When thou art alive, shall the kingdom, ruled by Pratipa (of old), go to ruin? O thou of magnanimous heart, be thou the king for our good.' Thus addressed by them, I joined my hands together and, myself filled with grief and greatly afflicted, I represented to them the vow I had made from filial respect. I repeatedly informed them that for the sake of our race, I had vowed to live with vital seed drawn up and foreswearing the throne. It was especially for my mother, again, that I did so. I, therefore, begged them not to put me to the yoke. I again joined my hands and conciliated my mother, saying, 'O mother, begot by Santanu and being a member of Kuru's race, I cannot falsify my promise.' I repeatedly told her this. And, O king, I said further, It is for thee especially, O mother, that I took this vow; I am verily thy servant and slave, O mother, thou that art distinguished for parental affection.' Having begged my mother and the people thus, I then solicited the great sage Vyasa for begetting children upon the wives of my brother. Indeed, O king, both myself and my mother gratified that Rishi. At last, O king, the Rishi granted our prayers in the matter of the children. And he begot three sons in all, O best of Bharata's race. Thy father was born blind, and in consequence of this congenital defect of a sense, he could not become king. The high-souled and celebrated Pandu became king. And when Pandu became king, his sons must obtain their paternal inheritance. O sire, do not quarrel, give them half the kingdom. When I am alive, what other man is competent to reign? Do not disregard my words. I only wish that there should be peace amongst you. O sire, O king, I make no distinction between thee and then (but love all of you equally). What I have said unto thee represents also the opinion of thy father, of Gandhari, and also of Vidura. The words of those that are old should always be listened to. Do not disregard these words of mine. Do not destroy all thou hast and the earth also.'"

Section 148

"Vasudeva said, 'After Bhishma had said these words, Drona, always competent to speak, then addressed Duryodhana in the midst of the (assembled) monarchs and said these words that are beneficial to thee. And he said, 'O sire, as Pratipa's son, Santanu, was devoted to the welfare of his race, and as Devavrata, otherwise called Bhishma was devoted to the welfare of his race, so was the royal Pandu, that king of the Kurus, who was firmly devoted to truth, who had his passions under control, who was virtuous, of excellent vows, and attentive to all duties. (Though king by right) that perpetuator of Kuru's race yet made over the sovereignty to his elder brother, Dhritarashtra, endued with great wisdom, and to his younger brother Kshattri (Vidura). And placing this Dhritarashtra of unfading glory on the throne, that royal son of Kuru's race went to the woods with his two wives. And that tiger among men, Vidura, with great humility, placing himself in subjection to Dhritarashtra, began to wait on him like a slave, fanning him with the branch of a tender palm. And all the subjects then, O sire, duly tendered their submission to king Dhritarashtra just as they had done to king Pandu himself. And having made over the kingdom to Dhritarashtra and Vidura, that conqueror of hostile cities, Pandu, wandered over the whole earth. Always devoted to truth, Vidura then took charge of the finances, gifts, superintendence of the servants (of the state), and the feeding of all, while that conqueror of hostile cities, Bhishma, of mighty energy, supervised the making of war and peace and the necessity of making or withholding gifts to kings. When king Dhritarashtra of great strength was on the throne, the high-souled Vidura was near him. Born in

Dhritarashtra's race how dost thou venture to bring about a disunion in the family? Uniting with thy brothers (the Pandavas) enjoy all objects of enjoyment. O king, I do not say this to you from cowardice, nor for the sake of wealth. I am enjoying the wealth that Bhishma gave me, and not thou, O best of kings. I do not desire, O king, to have from thee my means of sustenance. Where Bhishma is, there Drona must be. Do what Bhishma hath told thee. O grinder of foes, give unto the sons of Pandu half the kingdom. O sire, I acted as their preceptor as much as thine. Indeed, even as Aswatthaman is to me, so is Arjuna of white steeds. What use is there of much declamation? Victory is there where righteousness is.'

"Vasudeva continued, 'After Drona, of immeasurable energy, had said this, the virtuous Vidura then, O king, who is devoted to truth, said these words, turning towards his uncle (Bhishma) and looking at his face. And Vidura said, 'O Devavrata, attend to the words I speak. This race of Kuru, when it became extinct, was revived by thee. It is for this that thou art indifferent to my lamentations now. In this our race, its stain is this Duryodhana, whose inclinations are followed by thee, although he is enslaved by avarice, and is wicked and ungrateful and deprived of his senses by lust. The Kurus will certainly bear consequence of the acts of that Duryodhana who transgresseth the command of his father, observant of virtue and profit. O great king, act thou so that the Kurus may not perish. Like a painter producing a picture, it was thou, O king, who hadst caused me and Dhritarashtra to spring into life. The Creator, having created creatures, destroys them again. Do not act like him. Seeing before thy very eyes this extinction of thy race, be not indifferent to it. If, however, thy understanding is gone in consequence of the universal slaughter that is at hand, go then to the woods, taking me and Dhritarashtra with thee. Otherwise, binding this very day wicked Duryodhana that hath deceit for his wisdom, rule this kingdom with the sons of Pandu guarding it around. Relent, O tiger among kings. A great slaughter of the Pandavas, the Kurus, and of other kings of immeasurable energy is before us.'

'Having said this, Vidura ceased, his heart overflowing with sorrow. And reflecting on the matter, he began to draw repeated sighs. Then the daughter of king Suvala, alarmed at the prospect of the destruction of a whole race, said, from wrath, these words fraught with virtue and profit, to cruel Duryodhana of wicked heart, in the presence of the assembled monarchs, 'Let all the kings present in this royal assembly and let the regenerate Rishis that form the other members of this conclave, listen (to me) as I proclaim the guilt of thy sinful self backed by all thy counsellors. The kingdom of the Kurus is enjoyable in due order of succession. Even this hath always been the custom of our race. Of sinful soul and exceedingly wicked in acts, thou seekest the destruction of the Kuru kingdom by thy unrighteousness. Wise Dhritarashtra is in possession of the kingdom, having Vidura of great foresight under him (as his adviser). Passing over these two, why, O Duryodhana, dost thou, from delusion, covet the sovereignty now? Even the high-souled king and Kshattri, when Bhishma is alive, should both be subordinate to him. Indeed, this foremost of men, this offspring of Ganga, the high-souled Bhishma, in consequence of his righteousness, doth not desire the sovereignty. It is for this reason that this invincible kingdom became Pandu's. His sons, therefore, are masters today and no other. The extensive kingdom, then by paternal right, belongeth to the Pandavas, and their sons and grandsons in due order. Observing the customs of our race and the rule with respect to our kingdom, we all fully accomplish that which this high-souled and wise chief of the Kurus, Devavrata, firmly adhering to truth, sayeth, 'Let this king (Dhritarashtra) and Vidura also, at the command of Bhishma of great vows, proclaim the same thing. Even that is an act that should be done by those that are well-wishers (of this race). Keeping virtue in front, let Yudhishthira, the son of Dharma, guided by king Dhritarashtra and urged by Santanu's son, rule for many long years this kingdom of the Kurus lawfully obtainable by him.'"

Section 149

"Vasudeva said, 'After Gandhari had said this, that ruler of men, Dhritarashtra, then said these words to Duryodhana in the midst of the (assembled) monarchs, 'O Duryodhana, listen, O son, to what I say, and blessed be thou; do that if thou hast any respect for thy father. The lord of creatures, Soma, was the original progenitor of the Kuru race. Sixth in descent from Soma, was Yayati, the son of Nahusha. Yayati had five best of royal sages as his sons. Amongst them, lord Yadu of mighty energy was the eldest-born. Younger to Yadu was Puru, who, as our progenitor, brought forth by Sarmistha the daughter of Vrishaparvan. Yadu, O best of the Bharatas, was born of Devayani and, therefore, O sire, was the daughter's son of Sukra, otherwise called Kavya, of immeasurable energy. Endued with great strength and prowess, that progenitor of the Yadavas, filled with pride and possessed of wicked understanding, humiliated all the Kshatriyas. Intoxicated with pride of strength, he obeyed not the injunctions of his father. Invincible in battle, he insulted his father and brother. On this earth girt on four sides by the sea, Yadu became all-powerful, and reducing all to subjection, he established himself in this city called after the elephant. His father Yayati, the son of Nahusha, enraged with him, cursed that son of his, and, O son of Gandhari, even expelled him from the kingdom. Angry Yayati also cursed those brothers of Yadu who were obedient to that eldest brother of theirs, who was so proud of his strength. And having cursed his these sons, that best of kings placed on his throne his youngest son Puru who was docile and obedient to him. Thus even the eldest son may be passed over and deprived of the kingdom, and younger sons may, in consequence of their respectful behaviour to the aged, obtain the kingdom. So also, conversant with every virtue there was my father's grandfather, king Pratipa, who was celebrated over the three worlds. Unto that lion among kings, who ruled his kingdom virtuously were born three sons of great fame and resembling three gods. Of them, Devapi was the eldest, Vahlika the next and Santanu of great intelligence, who, O sire, was my grandfather, was the youngest. Devapi, endued with great energy, was virtuous, truthful in speech, and ever engaged in waiting upon his father. But that best of kings had a skin-disease. Popular with both the citizens and the subjects of the provinces, respected by the good, and dearly loved by the young and the old, Devapi was liberal firmly adhering to truth, engaged in the good of all creatures, and obedient to the instructions of his father as also of the Brahmanas. He was dearly loved by his brother Vahlika as also the high-souled Santanu. Great, indeed, was the brotherly love that prevailed between him and his high-souled brothers. In course of time, the old and best of kings, Pratipa, caused all preparations to be made according to the scriptures for the installation of Devapi (on the throne). Indeed, the lord Pratipa caused every auspicious preparation. The installation of Devapi, however, was forbidden by the Brahmanas and all aged persons amongst the citizens and the inhabitants of the provinces. Hearing that the installation of his son was forbidden, the voice of the old king became choked with tears and he began to grieve for his son. Thus, though Devapi was liberal, virtuous, devoted to truth, and loved by the subjects, yet in consequence of his skin-disease, he was excluded from his inheritance. The gods do not approve of a king that is defective of a limb. Thinking of this, those bulls among Brahmanas forbade king Pratipa to install his eldest son. Devapi then, who was defective of one limb, beholding the king (his father) prevented (from installing him on the throne) and filled with sorrow on his account, retired into the woods. As regards Vahlika, abandoning his (paternal) kingdom he dwelt with his maternal uncle. Abandoning his father and brother, he obtained the highly wealthy kingdom of his maternal grandfather. With Vahlika's permission, O prince, Santanu of world-wide fame, on the death of his father (Pratipa), became king and ruled the kingdom. In this way also, O Bharata, though I am the eldest, yet being defective of a limb, I was excluded from the kingdom by intelligent Pandu, no doubt, after much reflection. And Pandu himself, though younger to me in age, obtained the kingdom and became king. At his death, O chastiser of foes, that kingdom must pass to his sons. When I could not obtain the kingdom, how canst thou covet it? Thou art not the son of a king, and, therefore, hast no right to this kingdom. Thou, however, desirest to appropriate the property of others. High-souled Yudhishthira is the son of a king. This kingdom is lawfully his. Of magnanimous soul, even he is the ruler and lord of this race of Kuru. He is devoted to truth, of clear perception, obedient to the counsels of friends, honest, loved by the subjects, kind to all well-wishers, master of his passions, and the chastiser of all that are not good. Forgiveness, renunciation, self-control, knowledge of the scriptures, mercy to all creatures, competence to rule according to the dictates of virtue, of all these attributes of royalty exist in Yudhishthira. Thou art not the son of a king, and art always sinfully inclined towards thy relatives. O wretch, how canst thou succeed in appropriating this kingdom that lawfully belongeth to others? Dispelling this delusion, give half the kingdom with (a share of the) animals and other possessions. Then, O king, mayest thou hope to live for some time with thy younger brothers.'"

Section 150

"Vasudeva said, 'Though thus addressed by Bhishma, and Drona, and Vidura, and Gandhari, and Dhritarashtra, that wicked wight could not yet be brought to his senses. On the other hand, the wicked Duryodhana, disregarding them all, rose (and left the assembly) with eyes red in anger. And all the kings (invited by him), prepared to lay down their lives, followed him behind. King Duryodhana then repeatedly ordered those wicked-hearted rulers, saying, 'Today constellation Pushya is ascendant--march ye (this very day) to Kurukshetra. Impelled by Fate, those monarchs then, with their soldiers, gladly set out, making Bhishma their generalissimo. Eleven Akshauhinis of troops have been, O King, assembled for the Kauravas. At the head of that host, shineth Bhishma, with the device of the palmyra on the banner of his car. In view, therefore, of What hath happened, do now, O monarch, that which seemeth to be proper. I have told thee, O king, everything that, O Bharata, that was said by Bhishma, Drona, Vidura, Gandhari and Dhritarashtra, in my presence. The arts beginning with conciliation were all, O king, employed by me from desire of establishing brotherly feelings (between yourselves and your cousins), for the preservation of this race, and for the growth and prosperity of the (earth's) population. When conciliation failed, I employed the art of (producing) dissensions and mentioned, ye Pandavas, all your ordinary and extraordinary feats. Indeed, when Suyodhana showed no respect for the conciliatory words, (I spoke), I caused all the kings to be assembled together and endeavoured to produce dissension (amongst them). Extraordinary and awful and terrible and superhuman indications, O, Bharata, were then manifested by me. O lord, rebuking all the kings, making a straw of Suyodhana, terrifying Radha's son and repeatedly censuring Suvala's son for the gambling match of Dhritarashtra's sons, and once again endeavouring to disunite all the kings by means of both words and intrigues, I again had recourse to conciliation. For the unity of Kuru's race and in view of the special requirements of the business (at hand), I spoke also of gift. Indeed, I said, 'Those heroes, the sons of Pandu, sacrificing their pride, will live in dependence on Dhritarashtra, Bhishma and Vidura. Let the kingdom be given to thee. Let them have no power. Let: it all be as the king (Dhritarashtra), as Ganga's son (Bhishma) and as Vidura say for thy good. Let the kingdom be thine. Relinquish but five villages (to the Pandavas). O best of kings, without doubt they deserve to be supported by thy father. Though addressed thus, that wicked soul do not still give you your share. I, therefore, see that chastisement, and nothing else, is now the means that should be employed against those sinful persons. Indeed, all those kings have already marched to, Kurukshetra. I have now told thee everything that had happened in the assembly of the Kurus. They will not, O son of Pandu, give thee thy kingdom without battle. With death waiting before them, they have all become the cause of a universal destruction.'"

Section 151

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Janardana, king Yudhishthira the Just, of virtuous soul, addressed his brothers in the presence of Kesava and said, 'Ye have heard all that had happened in the court of the assembled Kurus. Ye have also understood the words uttered by Kesava. Ye, best of men, draw up, therefore, my troops now in battle-array in which they are to fight. Here are seven Akshauhinis of troops assembled for our victory. Hear the names of those seven celebrated warriors that would lead those seven Akshauhinis. They are Drupada, and Virata, and Dhristadyumna, and Sikhandin, and Satyaki, Chekitana, and Bhimasena of great energy. Those heroes will be the leaders of my troops. All of them are conversant with the Vedas. Endued with great bravery, all of them have practised excellent vows. Possessed of modesty, all of them are conversant with policy, and accomplished in war. Well-skilled in arrows and weapons, all of them are competent in the use of every kind of weapon. Tell us now, O Sahadeva, O son of Kuru's race, who that warrior, is conversant with all kinds of battle-array, that may become the leader of these seven and may also withstand in battle Bhishma who is like unto a fire having arrows for its flames. Give us thy own opinion, O tiger among men, as who is fit to be our generalissimo.'

"Sahadeva said, 'Closely related to us, sympathising with us in our distress, endued with great might, conversant with every virtue, skilled in weapons, and irresistible in battle, the mighty king of the Matsyas, Virata, relying upon whom we hope to recover our share of the kingdom, will be able to bear in battle both Bhishma and all those mighty car-warriors.'

"Vaisampayana continued, 'After Sahadeva had said this, eloquent Nakula then said these words, 'He that in years, in knowledge of scriptures, in perseverance, in family and birth, is respectable; he that is endued with modesty, strength, and prosperity; he that is well-versed in all branches of learning; he that studied the science of weapons (with the sage Bharadwaja); he, who is irresistible and firmly devoted to truth; he that always challenges Drona and mighty Bhishma; he that belongs to one of the foremost of royal houses; he that is a famous leader of hosts; he that resembles a tree of hundred branches in consequence of sons and grandsons that surround him; that king, who, with his wife, performed, moved by wrath, the austerest of penances for the destruction of Drona; that hero, who is an ornament of assemblies; that bull among monarchs who always cherishes us like a father; that father-in-law of ours, Drupada, should be our generalissimo. It is my opinion that he will be able to withstand both Drona and Bhishma rushing to battle, for that king is the friend of Angira's descendant Drona and is conversant with celestial weapons.'

'After the two sons of Madri had thus expressed their individual opinions, Vasava's son, Savyasachin, who was equal to Vasava himself, said these words, 'This celestial person of the hue of fire and endued with mighty arms, who sprang into life through the power of ascetic penances and the gratification of sages; who issued from the sacrificial fire-hole armed with bow and sword, accoutred in armour of steel, mounted on a car unto which were yoked excellent steeds of the best breed, and the clatter of whose car-wheels was as deep as the roar of mighty masses of clouds; this hero endued with that energy and strength and resembling the very lion in his frame of body and prowess, and possessed of leonine shoulders, arms, chest, and voice like the lion's roar; this hero of great effulgence; this warrior of handsome brows, fine teeth, round cheeks, long arms, of stout make, excellent thighs, large expansive eyes, excellent legs, and strong frame; this prince who is incapable of being penetrated by weapons of any kind, and who looks like an elephant with rent temples; this Dhrishtadyumna, truthful in speech, and with passions under control, was born for the destruction of Drona. It is this Dhrishtadyumna, I think, that will be able to bear Bhishma's arrows which strike with the vehemence of the thunderbolt and look like snakes with blazing mouths, which resemble the messengers of Yama in speed, and fall like flames of fire (consuming everything they touch), and which were borne before by Rama alone in battle. I do not, O king, see the man except Dhrishtadyumna, who is able to withstand Bhishma of great vows. This is just what I think. Endued with great lightness of hand and conversant with all the modes of warfare, accoutred in coat of mail that is incapable of being penetrated by weapons, this handsome hero, resembling the leader of a herd of elephants, is according to my opinion, fit to be our generalissimo.'

"Bhima then said, 'That son of Drupada, Sikhandin, who is born for the destruction of Bhishma, as is said, 'O king, by the sages and Siddhas assembled together, whose form on the field of battle, while displaying celestial weapons, will be seen by men to resemble that of the illustrious Rama himself, I see not, O king, the person who is able to pierce with weapons that Sikhandin, when he is stationed for battle on his car, accoutred in mail. Except the heroic Sikhandin, there is no other warrior who is able to slay Bhishma in single combat. It is for this, O king, that I think Sikhandin is fit to be our generalissimo.'

"Yudhishthira said, 'O sire, the strength and weakness, might and feebleness, of everything in the universe, and the intentions of every person here, are well-known to virtuous Kesava. Skilled or unskilled in weapons, old or young, let him be the leader of my forces, who may be indicated by Krishna of Dasarha's race. Even he is the root of our success or defeat. In him are our lives, our kingdom, our prosperity and adversity, our happiness and misery. Even he is the Ordainer and Creator. In him is established the fruition of our desires. Let him, therefore, be the leader of our host, who may be named by Krishna. Let that foremost of speakers say, for the night approacheth. Having selected our leader, worshipped our weapons with offerings of flowers and perfumes, we will, at day-break, under Krishna's orders march to the field of battle!'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the intelligent king, Yudhishthira the Just, the lotus-eyed Krishna said, eyeing Dhananjaya, the white, O king, I fully approve of all those powerful warriors whom ye have named for becoming the leaders of thy troops. All of them are competent to withstand thy foes. Indeed, they can frighten Indra himself in great battle, let alone the covetous and wicked-minded sons of Dhritarashtra. O thou of mighty arms, for thy good I made great efforts to prevent the battle by bringing about peace. By that we have been freed from the debt we owed to virtue. Fault-finding persons will not be able to reproach us for anything. Foolish Duryodhana, destitute of understanding, regardeth himself as skilled in weapons, and though really weak thinketh himself to be possessed of strength. Array thy troops soon, for slaughter is the only means by which they can be made to yield to our demands. Indeed, the sons of Dhritarashtra will never be able to keep their ground when they will behold Dhananjaya with Yuyudhana as his second, and Abhimanyu, and the five sons of Draupadi, and Virata, and Drupada, and the other kings of fierce prowess,--all lords of Akshauhinis. Our army is possessed of great strength, and is invincible and incapable of being withstood. Without doubt, it will slay the Dhartarashtra host. As regards our leader, I would name that chastiser of foes, Dhrishtadyumna.'"

Section 152

"Vaisampayana said, 'When Krishna had said this, all the monarchs there were filled with joy. And the shout sent forth by those delighted kings was tremendous. And the troops began to move about with great speed, saying, 'Draw up, Draw up.' And the neighing of steeds and roars of elephants and the clatter of car-wheels and the blare of conchs and the sound of drums, heard everywhere, produced a tremendous din. And teeming with cars and foot-soldiers and steeds and elephants, that invincible host of the marching Pandavas moving hither and thither, donning their coats of mail, and uttering their war-cries, looked like the impetuous current of the Ganga when at its full, agitated with fierce eddies and waves. And in the van of that host marched Bhimasena, and the two sons of Madri encased in their coats of mail, and Subhadra's son and the five sons of Draupadi and Dhrishtadyumna of Prishata's race. And the Prabhadrakas and the Panchalas marched behind Bhimasena. And the din made by the marching hosts, filled with joy, was like unto the roars of the deep when the tide is highest on the day of the new moon. Indeed, the tumult was such that it seemed to reach the very heavens. And capable of breaking hostile ranks, those warriors cased in armour marched thus, filled with joy. And Kunti's son, king

Yudhishthira, amongst them marched, taking with him the cars and other vehicles for transport, the food-stores and fodder, the tents, carriages, and draught-cattle, the cash-chests, the machines and weapons, the surgeons and physicians, the invalids, and all the emaciated and weak soldiers, and all the attendants and camp-followers. And truthful Draupadi, the princess of Panchala, accompanied by the ladies of the household, and surrounded by servants and maids, remained at Upaplavya. And causing their treasure and ladies to be guarded by bodies of soldiers, some of whom were placed as permanent lines of circumvallation and some ordered to move about at a distance from this line, the Pandavas set out with their mighty host. And having made presents of kine and gold to the Brahmanas, who walked around them and uttered blessings, the sons of Pandu commenced the march on their cars decked with jewels. And the princes of Kekaya, and Dhrishtaketu, and the son of the king of the Kasis, and Srenimat, and Vasudana, and the invincible Sikhandin, all hale and hearty, cased in armour and armed with weapons and decked with ornaments, marched behind Yudhishthira, keeping him in their centre. And in the rear, were Virata, Yajnasena's son of the Somaka race (Dhrishtadyumna), Susarman, Kuntibhoja, Dhrishtadyumna's sons, forty thousand cars, five times as much cavalry, infantry ten times more numerous (than the last), and sixty thousand elephants. And Anadhrishti, and Chekitana and Dhrishtaketu and Satyaki all marched, surrounding Vasudeva and Dhananjaya. And reaching the field of Kurukshetra with their forces in battle-array, those smiters, the sons of Pandu, looked like roaring bulls. And entering the field, those chastisers of foes blew their conchs. And Vasudeva and Dhananjaya also blew their conchs. And hearing the blare of the conch called Panchajanya, which resembled the roll of the thunder, all the warriors (of the Pandava army) were filled with joy. And the leonine roars of those warriors, endued with lightness of hand and speed of motion, mingling with the blare of conchs and beat of Drums, made the whole earth, the welkin, and the oceans resound therewith.'"

Section 153

"Vaisampayana said, 'King Yudhishthira then caused his troops to encamp on a part of the field that was level, cool, and abounding with grass and fuel. Avoiding cemeteries, temples and compounds consecrated to the deities, asylums of sages, shrines, and other sacred plots. Kunti's high-souled son, Yudhishthira, pitched his camp on a delightful, fertile, open and sacred part of the plain. And rising up, again, after his animals had been given sufficient rest, the king set out joyously surrounded by hundreds and thousands of monarchs. And Kesava accompanied by Partha began to move about, scattering numerous soldiers of Dhritarashtra (kept as outposts). And Dhrishtadyumna of Prishata's race and that mighty car-warrior of great energy, viz., Yuyudhana, otherwise called Satyaki, measured the ground for the encampment. And arrived, O Bharata, at the holy Hiranwati which flows through Kurukshetra, which was filled with sacred water, and whose bed was divested of pointed pebbles and mire, and which was regarded as an excellent tirtha, Kesava caused a moat to be excavated there, and for its protection stationed a sufficient number of troops with proper instructions. And the rules that were observed in respect of the tents of the high-souled Pandavas, were followed by Kesava in the matter of the tents he caused to be set up for the kings (that came as their allies). And, O monarch, costly tents, incapable of being attacked, apart from one another, were, by hundreds and thousands, set up for those kings on the surface of the earth, that looked like palatial residences and abounded with fuels and edibles and drinks. And there were assembled hundreds upon hundreds of skilled mechanics, in receipt of regular wages and surgeons and physicians, well-versed in their own science, and furnished with every ingredient they might need. And king Yudhishthira caused to be placed in every pavilion large quantities, high as hills, of bow-strings and bows and coats of mail and weapons, honey and clarified butter, pounded lac, water, fodder of cattle, chaff and coals, heavy machines, long shafts, lances, battleaxes, bow-staffs, breast-plates, scimitars and quivers. And innumerable elephants cased in plates of steel with prickles thereon, huge as hills, and capable of fighting with hundreds and thousands, were seen there. And learning that the Pandavas had encamped on that field, their allies, O Bharata, with their forces and animals, began to march thither. And many kings who had practised Brahmacharya vows, drunk (consecrated) Soma and had made large presents to Brahmanas at sacrifices, came there for the success of the sons of Pandu.'"

Section 154

"Janamejaya said, 'Hearing that Yudhishthira had, with his troops marched from the desire of battle and encamped on Kurukshetra, protected by Vasudeva, and aided by Virata and Drupada with their sons, and surrounded by the Kekayas, the Vrishnis, and other kings by hundreds, and watched over by numerous mighty car-warriors, like the great Indra himself by the Adityas, what measures were concerted by king Duryodhana? O high-souled one, I desire to hear in detail all that happened in Kurujangala on that frightful occasion. The son of Pandu, with Vasudeva and Virata and Drupada and Dhrishtadyumna, the Panchala prince and that mighty car-warrior Sikhandin and powerful Yudhamanyu, incapable of being resisted by the very gods, might trouble the deities themselves in battle with Indra at their head. I, therefore, desire to hear in detail, O thou that art possessed of wealth of asceticism, all the acts of the Kurus and the Pandavas as they had happened.'

"Vaisampayana said, 'When he of Dasarha's race had departed (from the Kuru court), king Duryodhana, addressing Karna and Dussasana and Sakuni, said these words, 'Kesava hath gone to the sons of Pritha, without having been able to achieve his object. Filled with wrath as he is, he will surely stimulate the Pandavas. A battle between myself and Pandavas is much desired by Vasudeva. Bhimasena and Arjuna are ever of the same mind with him. Yudhishthira, again, is very much under the influence of Bhimasena. Before this, Yudhishthira with all his brothers was persecuted by me. Virata and Drupada whom I had waged hostilities with, obedient to Vasudeva, both of them have become the leaders of Yudhishthira's host. The battle, therefore, that will take place, will be a fierce and terrific one. Casting off all sloth, cause every preparation to be made for the encounter. Let the kings (my allies) pitch their tents by hundreds and thousands on Kurukshetra, all of which must be spacious, incapable of being approached by enemies, near enough to places abounding with water and fuel, in such positions that the communications thereto for sending supplies may not be stopped at any time by the foe,--full of weapons of diverse kinds, and decked with streamers and flags. Let the road from our city to the camp be made level for their march. Let it be proclaimed this very day, without loss of time, that our march will commence tomorrow.' (Hearing these words of the king), they said, 'So be it,'--and when the morrow came, those high-souled persons did everything they had been commanded to do for the accommodation of the monarchs. And all those monarchs (meanwhile), hearing the king's command, rose up from their costly seats, with wrath having the foe for its objects. And they began to slowly rub their mace-like arms, blazing with bracelets of gold, and decked with the paste of sandal and other fragrant substances. And they also commenced, with those lotus-like hands of theirs, to wear their head-gears and lower and upper garments and diverse kinds of ornaments. And many foremost of car-warriors began to superintend the furnishing of their cars, and persons conversant with horse-lore began to harness their steeds, while those versed in matters relating to elephants began to equip those huge animals. And all those warriors began to wear diverse kinds of beautiful armour made of gold, and arm themselves with diverse weapons. And the foot-soldiers began to take up various kinds of arms and case their bodies in various kinds of armour decorated with gold. And, O Bharata. the city of Duryodhana then, filled as it was with rejoicing millions, wore the bright aspect of a festive occasion. And, O king, the Kuru capital at the prospect of battle looked like the ocean on the appearance of the moon, with the vast crowds of humanity representing its waters with their eddies; the cars, elephants, and horses representing its fishes; the tumult of conchs and drums, its roar; the treasure-chests, its jewels and gems; the diverse kinds of ornaments and armour its waves; the bright weapons its white foam; the rows of houses the mountains on its beach; and the roads and shops, like lakes!'"

Section 155

"Vaisampayana said, 'Recollecting the words spoken by Vasudeva, Yudhishthira once more addressed that scion of Vrishni's race, saying, 'How, O Kesava, could wicked Duryodhana say it? O thou of unfading glory, what should we do in view of the occasion that hath come? By acting in what way may we keep on the track of our duty? Thou, O Vasudeva, art acquainted with the views of Duryodhana, Karna, and Sakuni, the son of Suvala. Thou knowest also what views are entertained by myself and my brothers. Thou hast heard the words uttered by both Vidura and Bhishma. O thou of great wisdom, thou hast also heard in their entirety the words of wisdom spoken by Kunti. Overlooking all these, tell us, O thou of mighty arms, after reflection, and without hesitation, what is for our good.'

"Hearing these words of king Yudhishthira the Just, that were fraught with virtue and profit. Krishna replied, in a voice deep as that of the clouds or cymbals, saying, 'Responding to his advantage and consistent with both virtue and profit, those words that were uttered by me in the Kuru court found no response in the Kuru prince Duryodhana with whom deceit supplieth the place of wisdom. That wretch of wicked understanding listeneth not in the least to the counsels of Bhishma or Vidura or mine. He transgresseth everybody. He wisheth not to earn virtue, nor doth he wish for fame. That wicked-souled wight, relying upon Karna, regardeth everything as already won. Indeed, Suyodhana of wicked heart and sinful in his resolves, even ordered my incarceration but he did not, however, obtain the fruition of that wish. Neither Bhishma nor Drona said anything on that subject. Indeed, all of them follow Duryodhana, except Vidura, O thou of unfading glory, Sakuni, the son of Suvala, and Karna, and Dussasana, all equally foolish, gave foolish and vindictive Duryodhana much improper advice regarding thee. Indeed, what use is there in my repeating to thee all that the Kuru prince hath said? In brief, that wicked-souled wight beareth no good will towards thee. Not even in all these kings together, that form thy army, is that measure of sinfulness and wickedness which resideth in Duryodhana alone. As regards ourselves, we do not desire to make peace with the Kauravas by abandoning our property. War, therefore, is that which should now take place.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words uttered by Vasudeva, all the kings (there present), O Bharata, without saying anything, looked at Yudhishthira's face. And Yudhishthira, understanding the intention of those monarchs, said, with Bhima and Arjuna and the twins, 'Draw up the troops in battle array.' And the word of command having been passed, a great uproar rose amongst the Pandava army and all the soldiers were filled with joy. King Yudhishthira the Just, however, beholding the (impending) slaughter of those that deserved not to be slain, began to sigh deeply, and addressing Bhimasena and Vijaya, said, 'That for the sake of which I accepted an exile into the woods and for which I suffered so much misery, that great calamity overtaketh us of a set purpose. That for which we strove so much leaveth us as if on account of our very striving. On the other hand, a great distress overtaketh us, although we did nothing to invite it. How shall we fight with those reverend superiors (of ours) whom we on no account can slay? What kind of victory shall we achieve by slaying our preceptors of venerable age?'

"Hearing these words of king Yudhishthira the Just, Savyasachin repeated to his elder brother all those words that Vasudeva had said. And addressing Yudhishthira, Arjuna continued, 'Thou hast, O king, certainly understood all the words spoken by Kunti and Vidura, that were repeated to thee by Devaki's son. I know it for certain that neither Vidura nor Kunti would say anything that is sinful. Besides this, O son of Kunti, we cannot withdraw without engaging in battle.'

"Hearing this speech of Savyasachin, Vasudeva also said unto Partha, 'It is even so (as thou hast said). The sons of Pandu then, O great king, made up their minds for war, and passed that night with their soldiers in great happiness.'"

Section 156

"Vaisampayana said, 'After that night had passed away, king Duryodhana, O Bharata, distributed (in proper order) his eleven Akshauhinis of troops. And arranging his men, elephants, cars, and steeds, into three classes, viz., superior, middling, and inferior, the king distributed them amongst his divisions (by placing them in the van, centre, and rear of the ranks). And furnished with timber and planks for repairing the damages their cars might sustain in the press of battle, with large quivers borne on cars, with tiger-skins and other stiff leather for enveloping the sides of cars, with barbed javelins to be hurled by the hand, with quivers borne on the backs of steeds and elephants, with long-handled spears of iron and missiles, with quivers borne on the backs of foot-soldiers with heavy clubs of woods, with flagstaffs and banners, with long heavy shafts shot from bows, with diverse kinds of nooses and lassoes, with armour of various kinds, with short-pointed clubs of wood, with oil, treacle, and sand, with earthen pots filled with poisonous snakes, with pulverised lac and other inflammable matter, with short spears furnished with tinkling bells, with diverse weapons of iron, and machines, for hurling hot treacle, water, and stones, with whistling clubs of hard wood, with wax and heavy mallets, with clubs of wood having iron spikes, with plough-poles and poisoned darts, with long syringes for pouring warm treacle and planks of cane, with battle-axes and forked lances with spiked gauntlets, with axes and pointed iron-spikes, with cars having their sides covered with skins of tigers, and leopards, with sharp-edged circular planks of wood, with horns, with javelins and various other weapons of attack, with axes of the kuthara species, and spades, with cloths steeped in oil, and with clarified butter, the divisions of Duryodhana, glittering with robes embroidered with gold and decked with various kinds of jewels and gems and consisting of warriors endued with handsome persons, blazed forth like fire. And cased in coats of mail and well-skilled in weapons, accomplished in horse-lore, brave persons of good birth were employed as car-drivers. And all the cars were furnished with various drugs, and with horses having rows of bells and pearls on their heads, and with banners and flagstaffs, and with ornaments gracing their steeples and turrets and with shields, swords, and lances, and javelins and spiked maces. And unto each of those cars were yoked four steeds of the best breed. And upon each of them were kept a hundred bows. And each car had one driver in charge of the couple of steeds in front, and two drivers in charge of the couple of steeds attached to the wheels on the two sides. And both of the last-mentioned drivers were skilled car-warriors, while the car-warrior himself was also skilled in driving steeds. And thousands of cars thus furnished and decked with gold, and protected like fortified town and incapable of being conquered by foes, were stationed on all sides. And the elephants also were furnished with rows of bells and pearls and decked with diverse ornaments. And on the back of each of those animals, mounted seven warriors. And in consequence of such accoutrements those animals looked like hills graced with jewels. And amongst the seven, two were armed with hooks, two were excellent bowmen, two were first-rate swordsmen, and one, O king, was armed with a lance and trident. And, O king, the army of the illustrious Kuru king, teemed with innumerable infuriate elephants, bearing on their backs loads of weapons and quivers filled with arrows. And there were also thousands of steeds ridden by brave soldiers accoutred in mail, decked in ornaments, and furnished with flags. And numbering in hundreds and thousands, all those steeds were free from the habit of scratching the ground with their forehoofs. And they were all well-trained, and decked with ornaments of gold, and exceedingly obedient to their riders. And of foot-soldiers, there were hundreds of thousands of diverse mien, accoutred in armours of diverse kinds and armed also with weapons of diverse species, and decked with golden ornaments. And unto each car, were assigned ten elephants, and unto each elephant ten horses, and unto each horse ten foot-soldiers, as protectors. Again, a large body of troops was kept as a reserve for rallying the ranks that would be broken. And this reserve consisted of cars, unto each of which were attached fifty elephants; and unto each elephant were attached a hundred horses; and unto each horse were attached seven foot-soldiers. Five hundred cars, as many elephants (fifteen hundred horses, and two thousand five hundred foot-soldiers) constitute a Sena. Ten Senas constitute a Pritana; and ten Pritanas, a Vahini. In common parlance, however, the words Sena, Vahini, Pritana, Dhwajini, Chamu, Akshauhini, and Varuthini are used in the same sense.

'It was thus that the intelligent Kaurava arrayed his force. Between the two sides, the total number was eighteen Akshauhinis. Of this, the Pandava force consisted of seven Akshauhinis, while the Kaurava force consisted of ten Akshauhinis and one more. Five times fifty men constitute a Patti. Three Pattis make a Senamukha or Gulma. Three Gulmas make a Gana. In Duryodhana's army, there were thousands and hundred of such Ganas consisting of warriors capable of smiting (the foe) and longing for battle. And the mighty-armed king Duryodhana, selecting from among them brave and intelligent warriors, made them the leaders of his troops. And placing an Akshauhini of troops under each of those best of men, viz., Kripa, Drona, Salya, Jayadratha, the king of the Sindhus, Sudakshina the ruler of the Kamvojas, Kritavarman, Drona's son (Aswatthaman), Karna, Bhurisravas, Sakuni, the son of Suvala, and the mighty Vahlika, the king used to bring them daily before him and at all hours, and speak to them. And he repeatedly offered them worship before his very eyes. And thus appointed, all warriors, with all their followers, became desirous of doing what was most agreeable to the king.'"

Section 157

"Vaisampayana said, Dhritarashtra's son, accompanied by all the kings, then addressed Bhishma, son of Santanu, and with joined hands said these words, 'Without a commander, even a mighty army is routed in battle like a swarm of ants. The intelligence of two persons can never agree. Different commanders, again, are jealous of one another as regards their prowess. O thou of great wisdom, it is heard (by us) that (once on a time) the Brahmanas, raising a standard of Kusa grass, encountered in battle the Kshatriyas of the Haihaya clan endued with immeasurable energy. O grandsire, the Vaisyas and the Sudras followed the Brahmanas, so that all the three orders were on one side, while those bulls among the Kshatriyas were alone on the other. In the battles, however, that ensued, the three orders repeatedly broke, while the Kshatriyas, though alone, vanquished large army that was opposed to them. Then those best of Brahmanas enquired of the Kshatriyas themselves (as to the cause of this). O grandsire, those that were virtuous among the Kshatriyas returned the true answer to the enquirers, saying, 'In battle we obey the orders of one person endued with great intelligence, while ye are disunited from one another and act according to your individual understanding.' The Brahmanas then appointed one amongst themselves as their commander, who was brave and conversant with the ways of policy. And they then succeeded in vanquishing the Kshatriyas. Thus people always conquer their foes in battle who appoint a skilled, brave, and sinless commander, observing the good of the forces under him. As regards thee, thou art equal to Usanas himself, and always seekest my good. Incapable of being slain, thou art, again devoted to virtue. Be thou, therefore, our commander. Like the sun among all luminaries, like the moon unto all delicious herbs, like Kuvera among the Yakshas, like Vasava among the gods, like Meru among mountains, Suparna among the birds, Kumara among the gods, Havyavaha among Vasus, thou art amongst ourselves. Like the gods protected by Sakra, ourselves, protected by thee, will assuredly become invincible by the very gods. Like Agni's son (Kumara) at the head of the gods, march thou at our head, and let us follow thee like calves following the lead of a mighty bull.'

"Bhishma said, 'O mighty-armed one, it is even so, 'O Bharata, as thou sayest. But the Pandavas are as dear to me as ye yourselves. Therefore, O king, I should certainly seek their good as well, although I shall certainly fight for thee, having given thee a pledge (before) to that effect. I do not see the warrior on earth that is equal to me, except that tiger among men, Dhananjaya, the son of Kunti. Endued with great intelligence, he is conversant with innumerable celestial weapons. That son of Pandu, however, will never fight with me openly. With the power of my weapons, I can, in a trice, destroy this universe consisting of gods, Asuras, Rakshasas, and human beings. The sons of Pandu, however, O king, are incapable of being exterminated by me. I shall, therefore, slay every day ten thousand warriors. If, indeed, they do not slay me in battle first, I will continue to slaughter their forces thus. There is another understanding on which I may willingly become the commander of thy forces. It behoveth thee to listen to that. O lord of earth, either Karna should fight first, or I will fight first. The Suta's son always boasts of his prowess in battle, comparing it with mine.'

"Karna said, 'As long as Ganga's son liveth, O king, I shall never fight. After Bhishma is slain, I shall fight with the wielder of Gandiva.'

"Vaisampayana continued, 'After this, Dhritarashtra's son duly made Bhishma the commander of his force, distributing large presents. And after, his installation in the command, he blazed forth with beauty. And at the king's behest, musicians cheerfully played upon drums and blew conchs by hundreds and thousands. And numerous leonine roars were sent forth and all the animals in the camp uttered their cries together. And although the sky was cloudless, a bloody shower fell and made the ground miry. And fierce whirl-winds, and earthquakes, and roars of elephants, occurring, depressed the hearts of all the warriors. Incorporeal voices and flashes of meteoric falls were heard and seen in the welkin. And jackals, howling fiercely, foreboded great calamity. And, O monarch, these and a hundred other kinds of fierce portents made their appearance when the king installed Ganga's son in the command of his troops. And after making Bhishma--that grinder of hostile hosts--his general, and having also caused by abundant gifts of kine and gold to the Brahmanas to pronounce benedictions on him, and glorified by those benedictions, and surrounded by his troops, and with Ganga's son in the van, and accompanied by his brothers, Duryodhana marched to Kurukshetra with his large host. And the Kuru king, going over the plain with Karna in his company, caused his camp to be measured out on a level part, O monarch, of that plain. And the camp, pitched on a delightful and fertile spot abounding with grass and fuel, shone like Hastinapura itself.'"

Section 158

"Janamejaya said, 'When Yudhishthira heard that Bhishma, the high-souled son of Ganga, the foremost of all wielders of weapons, the grandsire of the Bharatas, the head of all the kings, the rival of Vrihaspati in intellect, resembling the ocean in gravity, the mountains of Himavat in calmness, the Creator himself in nobleness, and the sun in energy, and capable of slaying hostile hosts like great Indra himself by showering his arrows, was installed, till his removal by death, in the command of the Kuru army on the eve of the great sacrifice of battle, terrific in its mien and capable of making one's hairs stand on their ends, what did that mighty-armed son of Pandu, that foremost of wielders of weapons, say? What also did Bhima and Arjuna say? And what too did Krishna say?'

"Vaisampayana said, 'When news was received of this, Yudhishthira endued with great intelligence and well-acquainted with what should be done in view of dangers and calamities summoned all his brothers and also the eternal Vasudeva (to his presence). And that foremost of speakers then said in a mild voice, 'Make your rounds among the soldiers, and remain carefully, casing yourselves in mail. Our first encounter will be with our grandsire. Look ye for (seven) leaders for the seven Akshauhinis of my troops.'

"Krishna said, 'Those words of grave import, which, O bull of the Bharata race, it behoveth thee to utter on an occasion like this, have, indeed, been uttered by thee. Even this, O mighty armed one, is what I also like. Let therefore, that be done which should be done next. Let, indeed, seven leaders be selected for thy army.'

"Vaisampayana continued, 'Summoning then those warriors eager for battle, viz., Drupada and Virata, and that bull of Sini's race, and Dhrishtadyumna the prince of Panchala, and king Dhrishtaketu, and prince Shikhandi of Panchala, and Sahadeva, the ruler of the Magadhas, Yudhishthira duly appointed them in the command of his seven divisions. And above them all was placed in command of all the troops that Dhrishtadyumna who had sprung from the blazing (sacrificial) fire for the destruction of Drona. And Dhananjaya, of curly hair, was made the leader of all those high-souled leaders. And handsome Janardana endued with great intelligence, he who was the younger brother of Sankarshana, was chosen as the guide of Arjuna and the driver of his steeds.'

"And beholding that a very destructive battle was about to take place, there came, O king, into the Pandava encampment, Halayudha, accompanied by Akrura, and Gada and Samva, and Uddhava, and Rukmini's son (Pradyumna), and Ahuka's sons, and Charudeshna, and others. And surrounded and guarded by those foremost warriors of the Vrishni race, resembling a herd of mighty tigers, like Vasava in the midst of the Maruts, the mighty-armed and handsome Rama, attired in garments of blue silk and resembling the peak of the Kailasa mountain, and endued with the sportive gait of the lion and possessed of eyes having their ends reddened with drink, came there (at such a time). And beholding him, king Yudhishthira the Just, and Kesava of great effulgence, and Pritha's son Vrikodara of terrible deeds, and (Arjuna) the wielder of Gandiva, and all the other kings that were, rose from their seats. And they all offered worship unto Halayudha as he came to that place. And the Pandava king touched Rama's hands with his own. And that chastiser of foes, Halayudha, in return, accosting them all with Vasudeva at their head, and saluting (respectfully) both Virata and Drupada who were senior in years, sat down on the same seat with Yudhishthira. And after all the kings had taken their seats, Rohini's son, casting his eyes on Vasudeva, began to speak. And he said, 'This fierce and terrible slaughter is inevitable. It is, without doubt, a decree of fate, and I think that it cannot be averted. Let me hope, however, to behold all of you, with your friends, come safely out of this strife, with sound bodies and perfectly hale. Without doubt, all the Kshatriyas of the world that are assembled together have their hour come. A fierce melee covering with a mire of flesh and blood is sure to take place. I said unto

Vasudeva repeatedly in private, 'O slayer of Madhu, unto those that bear equal relationship to us, observe thou an equal behaviour. As are the Pandavas to us, even so is king Duryodhana. Therefore, give him also the same aid. Indeed, he repeatedly soliciteth it. For thy sake, however, the slayer of Madhu regarded not my words. Looking at Dhananjaya, he hath with his whole heart, been devoted to your cause. Even this is what I certainly think, viz., that the victory of the Pandavas is sure, for Vasudeva's wish, O Bharata, is even so. As regards myself, I dare not cast my eyes on the world without Krishna (on my side). It is for this that I follow whatever Krishna seeketh to achieve. Both of these heroes, well-skilled in encounter with the mace, are my disciples. My affection, therefore, for Bhima is equal to that for king Duryodhana. For these reasons, I shall now repair to the tirtha of the Saraswati for ablutions, for I shall not be able to behold with indifference the destruction of the Kauravas.

"Having said this, the mighty-armed Rama, obtaining the leave of the Pandavas, and making the slayer of Madhu desist (from following him farther), set out on his journey for the sacred waters.'"

Section 159

"Vaisampayana said, 'About this time, there came into the Pandava camp Bhishmaka's son, foremost among all persons of truthful resolution, and known widely by the name of Rukmi. The high-souled Bhishmaka, who was otherwise called king Hiranyaroman, was the friend of Indra. And he was most illustrious among the descendants of Bhoja and was the ruler of the whole southern country. And Rukmi was a disciple of that lion among the Kimpurushas who was known by the name of Drona, having his abode on the mountains of Gandhamadana. And he had learnt from his preceptor the whole science of weapons with its four divisions. And that mighty-armed warrior had obtained also the bow named Vijaya of celestial workmanship, belonging to the great Indra, and which was equal to Gandiva in energy and to also Sarnga (held by Krishna). There were three celestial bows owned by the denizens of heaven, viz., Gandiva owned by Varuna, the bow called Vijaya owned by Indra, and that other celestial bow of great energy said to have been owned by Vishnu. This last (Sarnga), capable of striking fear into the hearts of hostile warriors, was held by Krishna. The bow called Gandiva was obtained by Indra's son (Arjuna) from Agni on the occasion of the burning of Khandava, while the bow called Vijaya was obtained from Drona by Rukmi of great energy. Baffling the nooses of Mura and slaying by his might that Asura, and vanquishing Naraka, the son of the Earth, Hrishikesa, while recovering the begemmed ear-rings (of Aditi), with sixteen thousand girls and various kinds of jewels and gems, obtained that excellent bow called Sarnga. And Rukmi having obtained the bow called Vijaya whose twang resembled the roar of the clouds came to the Pandavas, as if inspiring the whole universe with dread. Formerly, proud of the might of his own arms, the heroic Rukmi could not tolerate the ravishment of his sister Rukmini by wise Vasudeva. He had set out in pursuit, having sworn that he would not return without having slain Janardana. And accompanied by a large army consisting of four kinds of forces that occupied (as it marched) a very large portion of the earth, accoutred in handsome coats of mail and armed with diverse weapons and resembling the swollen current of the Ganga, that foremost of all wielders of weapons set out in pursuit of Vasudeva of Vrishni's race. And having come up to him of Vrishni's race who was lord and master of everything obtainable by ascetic austerities, Rukmi, O king, was vanquished and covered with shame. And for this he returned not to (his city) Kundina. And on the spot where that slayer of hostile heroes was vanquished by Krishna, he built an excellent city named Bhojakata. And, O king, that city filled with large forces and teeming with elephants, steeds., is widely known on the earth by that name. Endued with great energy, that hero, cased in mail and armed with bows, fences, swords and quivers, quickly entered the Pandava camp, surrounded by an Akshauhini of troops. And Rukmi entered that vast army, under a standard effulgent as the sun, and made himself known to the Pandavas, from desire of doing what was agreeable to Vasudeva. King Yudhishthira, advancing a few steps, offered him worship. And duly worshipped and eulogised by the Pandavas, Rukmi saluted them in return and rested for a while with his troops. And addressing Dhananjaya, the son of Kunti in the midst of the heroes there assembled, he said, 'If, O son of Pandu, thou art afraid, I am here to render thee assistance in the battle. The assistance I will give thee will be unbearable by thy foes. There is no man in this world who is equal to me in prowess. I will slay those foes of thine whom thou, O son of Pandu, wilt assign to me. I will slay one of those heroes, viz., Drona and Kripa, and Bhishma, and Karna. Or, let all these kings of the earth stand aside. Slaying in battle thy foes myself, I will give thee Earth.' And he said this in the presence of king Yudhishthira the Just and of Kesava and in the hearing of the (assembled) monarchs and all others (in the camp). Then casting his eyes on Vasudeva and Pandu's son king Yudhishthira the Just, Dhananjaya the intelligent son of Kunti smilingly but in a friendly voice said these words, 'Born in the race of Kuru, being especially the son of Pandu, naming Drona as my preceptor, having Vasudeva for my ally, and bearing, besides the bow called Gandiva, how can I say that I am afraid? O hero, when on the occasion of the tale 'of cattle, I fought with the mighty Gandharvas, who was there to assist me? In that terrific encounter also with the Gods and Danavas banded together in great numbers at Khandava, who was my ally when I fought? When, again, I fought with the Nivatakavachas and with those other Danavas called Kalakeyas, who was my ally? When, again, at Virata's city I fought with the numberless Kurus, who was my ally in that battle? Having paid my respects, for battle's sake, to Rudra, Sakra, Vaisravana, Yama, Varuna, Pavaka, Kripa, Drona, and Madhava, and wielding that tough celestial bow of great energy called Gandiva, and accoutred with inexhaustible arrows and armed with celestial weapons, how can a person like me, O tiger among men, say, even unto Indra armed with the thunderbolt, such words as I am afraid!--words that rob one of all his fame? O thou of mighty arms, I am not afraid, nor have I any need of thy assistance. Go therefore, or stay, as it pleaseth or suiteth thee.' Hearing these words of Arjuna, Rukmi taking away with him his army vast as the sea, repaired then, O bull of Bharata's race, to Duryodhana. And king Rukmi, repairing thither, said the same words unto Duryodhana. But that king proud of his bravery, rejected him in the same way.

'Thus, O king, two persons withdrew from the battle, viz., Rohini's son (Rama) of Vrishni's race and king Rukmi. And after Rama had set out on his pilgrimage to the tirthas, and Bhishmaka's son Rukmi had departed thus, the sons of Pandu once more sat down for consulting with one another. And that conclave presided over by king Yudhishthira the Just, abounding with numerous monarchs, blazed forth like the firmament bespangled with lesser luminaries with the moon in their midst.'"

Section 160

"Janamejaya said, 'After the soldiers had been arrayed thus in order of battle (on the field of Kurukshetra), what, O bull among Brahmanas, did the Kauravas then do, urged as they were by destiny itself?'

"Vaisampayana said, 'After the soldiers, O bull of the Bharata race, had been arrayed thus in order of battle, Dhritarashtra, O, king, said these words to Sanjaya.'

"Dhritarashtra said, 'Come, O Sanjaya, tell me with the fullest details all that hath happened in the encampment of the Kuru and the Pandava troops. I regard destiny to be superior, and exertion useless, for although I understand the evil consequences of war that will lead only to ruin, still I am unable to restrain my son who rejoices in gambling and considers deceit to be wisdom. Understanding everything, I am not yet able to secure my own welfare. O Suta, my understanding is capable of seeing the defects (of measures), but when I approach Duryodhana, that understanding of mine turneth away (from that right path). When such is the case, O Sanjaya, that will be which must be. Indeed, the sacrifice of one's corporeal body in battle is the laudable duty of every Kshatriya.'

"Sanjaya said, 'This question, O great king, that thou hast put, is indeed, worthy of thee. It behoveth thee not, however, to impute entire fault to Duryodhana only. Listen to me, O king, as I speak of this exhaustively. That man who cometh by evil in consequence of his own misconduct, should never impute the fault to either time or the gods. O great king, he amongst men who perpetrateth every wicked act, deserveth to be slain in consequence of his perpetrating those acts. Afflicted with injuries in consequence of the match at dice, the sons of Pandu, however, with all their counsellors quietly bore all those injuries, looking up, O best of men, to thy face alone. Hear from me fully, O king, of the slaughter that is about to take place in battle, of steeds and elephants and kings endued with immeasurable energy. Hearing patiently, O thou that art endued with great wisdom, of the destruction of the world in the fierce battle that has been brought about, come to this conclusion and no other, viz., that man is never the agent of his acts right or wrong. Indeed, like a wooden machine, man is not an agent (in all he does). In this respect, three opinions are entertained; some say that everything is ordained by God; some say that our acts are the result of free-will; and others say that our acts are the result of those of our past lives. Listen then, therefore, with patience, to the evil that hath come upon us.'"

*****

Uluka Dutagamana Parva

Section 161

"Sanjaya said, 'After the high-souled Pandavas, O king, had encamped by the side of the Hiranwati, the Kauravas also fixed their camps. And king Duryodhana having strongly posted his troops and paid homage to all the kings (on his side) and planted outposts and bodies of soldiers for the protection of warriors, summoned those rulers of men, viz., Karna and Dussasana and Sakuni, the son of Suvala, and began O Bharata, to consult with them. And king Duryodhana, O Bharata, having (first) consulted with Karna, and (next), O monarch, with Karna and his (own) brother Dussasana, and Suvala's son all together, then summoned, O bull among men, Uluka and bringing him into his presence in private, told him, O king, these words, 'O Uluka, O son of an adept at dice, repair thou unto the Pandavas and the Somakas. And repairing thither, repeat these my words (unto Yudhishthira) in the hearing of Vasudeva. That terrible battle between the Kurus and the Pandavas which had been expected from a long time back has, at last come. Those boastful words which Sanjaya brought to me, in the midst of the Kurus and which thou hadst, with Vasudeva and thy younger brothers, uttered in deep roar,--the time, O son of Kunti, hath at last come for making them good. Do ye achieve, therefore, all which ye have pledged yourselves to achieve. Unto the eldest son of Kunti thou must say, as my words, the following, 'Virtuous as thou art, how canst then, with all thy brothers, with the Somakas, and the Kekayas, set thy heart upon unrighteousness? How canst thou wish the destruction of the universe, when, as I think thou shouldst be the dispeller of the fears of all creatures. O bull of Bharata's race, this sloka sung of old by Prahlada when his kingdom had been wrested from him by the gods, hath been heard by us,--Ye gods, that person whose standard of righteousness is always up, but whose sins are always concealed is said to adopt the behaviour of the cat (in the story).' I will here repeat to thee, O king, this excellent story recited by Narada to my father. A wicked cat, O king, once on a time took up his abode on the banks of the Ganges, abandoning all work and with his hands upraised (after the manner of a devotee). Pretending to have purified his heart, he said unto all creatures these words, for inspiring confidence in them, viz.,--I am now practising virtue. After a long time, all oviparous creatures reposed trust in him, and coming unto him all together, O monarch, they all applauded that cat. And worshipped by all feathery creatures, that devourer of feathery creatures, regarded his purpose already accomplished, as also the purpose of his austerities. And after some more time, the mice went to that place. And these also all beheld him to be a virtuous person engaged in the observance of vows, and proudly exerting himself in a grand act. And having arrived at that settled conviction, they entertained the following wish, O king,--'Many foes we have. Let this one, therefore, become our maternal uncle, and let him always protect all the old and young ones of our race. And going at last to the cat, all of them said, 'Through thy grace we desire to roam in happiness. Thou art our gracious shelter, thou art our great friend. For this, all of us place ourselves under thy protection. Thou art always devoted to virtue, thou art always engaged in the acquisition of virtue. O thou of great wisdom, protect us, therefore, like the wielder of the thunderbolt protecting the celestials.' Thus addressed, O king, by all the mice, the cat answered them, saying, 'I do not see the consistency of these two, viz., my ascetic pursuits and this protection (that I am called upon to grant). I cannot avoid, however, doing good to you agreeably to your request. You all, at the same time, should always obey my words. Staying as I am in the observance of a severe vow, I am weakened by my ascetic practices. I do not, therefore, see the means of my moving from place to place. Ye all should, therefore, bear me hence every day to the river-side.' Saying, 'So be it,' the mice then, O bull of Bharata's race, made over all their old and young ones to that cat. Then that sinful creature of wicked soul, feeding on mice, gradually became fat and of good complexion and strong in his limbs. And thus while the mice began to be reduced in number, the cat began to grow in vigour and strength. Then all the mice, coming together, said unto one another, 'Our uncle is daily growing stout, while we are being daily reduced (in number)!' Then a certain mouse endued with wisdom, named Dindika, said, O king these words unto the large swarm of mice gathered there, 'Go all of ye to the river-side together. I will follow ye, accompanying our uncle.' 'Excellent, Excellent,' they said, and applauded that one of their number. And they all did just as those words of grave import spoken by Dindika seemed to indicate. The cat, however, not knowing all this, ate up Dindika that day. All the mice then, without losing much time, began to take counsel of one another. Then a very old mouse, named Kilika, said these just words, O king, in the presence of all his kinsfolk, 'Our uncle is not really desirous of earning virtue. He hath, like a hypocrite, become our friend when in reality he is our enemy. Indeed, the excreta of a creature that liveth only upon fruits and roots never containeth hair of fur. Then again, while his limbs are growing, our number is decaying. Besides, Dindika cannot be seen for these eight days.' Hearing these words, the mice ran away in all directions. And that cat also of wicked soul returned to whence he came. O thou of wicked soul, thou too art a practiser of such feline behaviour. Thou behavest towards thy kinsmen after the manner of the cat (in the story) towards the mice. Thy speech is of one kind, and thy conduct is of another. Thy (devotion to) scripture and thy peacefulness of behaviour are only for display before men. Giving up this hypocrisy, O king, adopt the practices of a Kshatriya and do all that one should do as such. Art thou not virtuous, O bull among men? Acquiring the earth by means of the prowess of thy arms, make gifts, O best of the Bharatas, unto the Brahmanas and to the means of thy deceased ancestors as one should. Seeking the good of that mother of thine who hath been afflicted with distress for a series of years, dry up her tears, and confer honours on her by vanquishing (thy foes) in battle. Thou hadst with great abjectness, solicited only five villages. Even that was rejected by us, for how could we bring about a battle, how could we succeed in angering the Pandavas, was all that we sought. Remembering that it was for thee that the wicked Vidura was driven (by us) and that we had tried to burn you all in the house of lac, be a man now; at the time of Krishna's setting out (from Upaplavya) for the Kuru court, thou hadst through him communicated this message (to us), viz.,--Hear, O king, I am prepared for either war or peace! Know, O monarch, that the hour hath come for battle. O Yudhishthira, I have made all these preparations in view of that. What doth a Kshatriya regard as a more estimable accession (of good fortune) than battle? Born thou hast beer in the Kshatriya order. Known also thou art in the world. Having obtained weapons again from Drona and Kripa, why, O bull of the Bharata race, dost thou rely on Vasudeva who belongeth to the same order of life as thyself and who is, not superior to thee in might.'

'Thou must also say unto Vasudeva in the presence of the Pandavas these words,--For thy own sake, as also for the sake of the Pandavas, withstand me in battle to the best of thy power! Assuming once more that form which thou hadst assumed before in the Kuru court, rush thou with Arjuna against me (on the field)! A conjuror's tricks or illusions may (sometimes) inspire fright. But as regards the person that stands armed for fight, such deceptions (instead of inspiring fight) only provoke anger! We also are competent, by our powers of illusion, to ascend to heaven or the firmament, or penetrate into the nether region, or the city of Indra! We also can display various forms in our own body! The great Ordainer bringeth all creatures to subjection by a flat of His will (and never by such conjuror's tricks)! Thou always sayest, O thou of Vrishni's race, these words, viz.,--Causing the sons of Dhritarashtra to be slain in battle, I will confer undisputed sovereignty on the sons of Pritha!--These words of thine were brought to me by Sanjaya. Thou hadst also said, 'Know, ye Kauravas that it is with Arjuna, having me for his second, ye have provoked hostilities!' Truthfully adhering to that pledge, put forth thy energy for the Pandavas and fight now in battle to the best of thy power! Show us that thou canst be a man! He is said to be truly alive, who, having ascertained (the wight of his) foes inspireth grief in them by resorting to true manliness! Without any reason, O Krishna, great hath been thy fame spread in the world! It will, however, presently be known that there are many persons, in the world that are really eunuchs though possessed of the signs of manhood. A slave of Kansa, especially as thou art, a monarch like me should not cover himself in mail against thee!

'Say (next) repeatedly, from me, O Uluka, unto that stupid, ignorant, gluttonous Bhimasena, who is even like a bull though divested of horns, these words, viz.,--O son of Pritha, a cook thou hadst become, known by the name of Vallabha, in the city of Virata! All this is evidence of thy manliness! Let not the vow thou hadst made before in the midst of the Kuru court be falsified! Let Dussasana's blood be drunk if thou art able! O son of Kunti, thou often sayest,--Speedily shall I slay Dhritarashtra's sons in battle!--The time for accomplishing it hath now come! O Bharata, thou deservest to be rewarded in cookery! The difference, however, is very great between dressing food and fighting! Fight now, be a man! Indeed, thou shalt have to lie down, deprived of life, on the earth, embracing thy mace, O Bharata! The boast in which thou hadst indulged in the midst of thy assembly is all vain, O Vrikodara!

'Say, O Uluka, unto Nakula, from me, these words, viz.,--Fight now, O Bharata, patiently! We desire, O Bharata, to behold thy manliness, thy reverence for Yudhishthira, and thy hatred of myself! Recall to mind the sufferings in their entirety that Krishna had suffered!

'Next, thou must say these words of mine unto Sahadeva in the presence of the (assembled) monarchs,--Fight in battle now, to the best of thy power! Remember all your woes!

'Say next, from me, unto both Virata and Drupada, these words, viz.,--Since the beginning of the creation, slaves, endued even with great accomplishments, have never been able to fully understand their masters. Nor have affluent kings been always able to understand their slaves! This king deserveth no praise,--possibly, under such a belief, ye have come against me! United together, fight ye, therefore, against me for achieving my death, and accomplish the objects ye have in view, as also those that the Pandavas have!

Say also, from me, unto Dhrishtadyumna, the prince of Panchalas, these words, viz.,--The hour hath now come for thee, and thou also hast come for thy hour! Approaching Drona in battle thou wilt know what is best for thee! Achieve thou the business of thy friend! Accomplish that feat which is difficult of accomplishment!

'Tell, next, repeatedly from me, O Uluka, unto Sikhandin, these words, viz.,--The mighty-armed Kaurava, foremost of all bowmen, Ganga's son (Bhishma), will not slay thee, knowing thee to be only a female! Fight now without any fear! Achieve in battle what canst to the best of thy power! We desire to behold thy prowess!'

"Vaisampayana continued, 'Having said this, king Duryodhana laughed aloud. And addressing Uluka again, he said, 'Say once more unto

Dhananjaya in the bearing of Vasudeva these words, viz.,--O hero, either vanquishing us rule thou this world, or vanquished by us lie thou down on the field (deprived of life)! Recalling to thy mind the sufferings occasioned by your banishment from the kingdom, the woes of your sojourn in the woods, and 'he affliction of Krishna, be a man, O son of Pandu! That for which a Kshatriya lady bringeth forth a son is now arrived! Displaying, therefore, in battle, thy might, energy, courage, manliness, and great dexterity and speed in the use of weapons, appease thy wrath! Afflicted with woe, and dispirited and exiled (from home) for a long time, and driven from his kingdom, who is there whose heart would not break? Who is there, well-born, and brave, and uncovetous of other's wealth, that would not have his wrath excited when his kingdom descending from generation to generation is attacked? Realise in deeds those high words that thou hadst said! One that only boasts without being able to do anything is regarded as a worthless man by those that are good. Recover thy kingdom and those possessions that are now owned by thy foes! Even these two are the purposes which a person desirous of war hath in view. Exert, therefore, thy manliness! Thou wert won (as a slave) at dice! Krishna was caused by us to be brought into the assembly! One that regardeth himself a man should certainly display his wrath at this! For twelve long years hadst thou been exiled from home into the woods, and one whole year hadst thou passed in Virata's service! Remembering the pangs of banishment from the kingdom and of thy sojourn in the woods, as also those which Krishna had suffered, be thou a man! Display thy wrath towards those that repeatedly utter harsh words at thee and thy brothers! indeed, wrath (such as that) would consist in manliness! Let thy anger, thy might and prowess, and knowledge, and thy lightness of hand in the use of weapons, be exhibited? Fight, O son of Pritha, and prove to be a man! The incantations in respect of all thy weapons have been performed. The field of Kurukshetra is free from mire. Thy steeds are hale and strong. Thy soldiers have received their pay. With Kesava, therefore, as (thy) second, fight (with us)! Without encountering Bhishma as yet, why dost thou indulge in such boasts? Like a fool, who, without having ascended the Gandhamadana mountains, boasts (of his would-be feat), thou, O son of Kunti, art indulging in a similar bragging, be a man! Without having vanquished in battle the invincible Karna of the Suta race, or Salya, that foremost of persons, or Drona, the first of all mighty warriors and equal unto the lord of Sachi in battle, how canst thou, O Partha, covet for thy kingdom? He that is a preceptor of both Vedic lore and bowmanship, he that hath crossed both those branches of learning, he that is foremost in battle and imperturbable (as a tower), he whose might knoweth no diminution, that commander of armies, Drona of great effulgence,--him, O Partha, thou wishest in vain to conquer! It is never heard that the Sumeru peak hath been crushed by the wind. Yet even the wind will bear away Sumeru, heaven itself will fall down on the earth, the very Yugas will be altered in respect of their course, if what thou hast said unto me becometh true! What man is there, desirous of life, be it Partha or any body else, who having approached that grinder of foes, would be able to return home with sound body? What person is there, treading upon the earth with his feet, who, encountered by Drona and Bhishma and struck with their arrows, would escape from the battle with life? Like a frog having its abode in a well, why art thou not able to realise the might of this vast army of the assembled monarchs, invincible, looking like the very celestial host, and protected by these lords of men, as the heavenly host by the gods themselves,--protected that is, by the kings of the East, the West, the South and the North, by the Kamvojas, the Sakas, the Khasas, the Salwas, the Matsyas, the Kurus of the middle country, the Mlechchhas, the Pulindas, the Dravidas, the Andhras, and the Kanchis,--this host of many nations, ready for battle, and resembling the uncrossable current of the Ganga. O thou of little understanding, how canst thou, O fool, venture to fight with me when stationed in the midst of my elephant-host? Thy inexhaustible quivers, thy car given thee by Agni, and thy celestial banner, O Partha, will all, O Bharata, be tested by us in battle! Fight, O Arjuna, without bragging! Why dost thou indulge in too much boast! Success in battle resulteth from the method in which it is fought. A battle is never gained by bragging. If, O Dhananjaya, acts in this world succeeded in consequence of vauntings, all persons would then have succeeded in their objects, for who is there that is not competent to brag? I know that thou hast Vasudeva for thy ally. I know that thy Gandiva is full six cubits long. I know that there is no warrior equal to thee. Knowing all this, I retain thy kingdom yet! A man never winneth success in consequence of the attributes of lineage. It is the Supreme Ordainer alone who by his fiat of will maketh things (hostile) friendly subservient. For these thirteen years, I have enjoyed sovereignty while ye were weeping. I shall continue to rule in the same way, slaying thee with thy kinsmen. Where was thy Gandiva then, when thou wert made slave won at stake? Where, O Falguni, was Bhima's might then? Your deliverance then came neither from Bhimasena, armed with mace, nor from you armed with Gandiva, but from the faultless Krishna. It was she, the daughter to Prishata's house, that delivered you all, sunk in slavery, engaged in occupations worthy only of the low, and working as servitors. I characterised you all as sesame seeds without kernel. That is true. For, did not Partha (some time after) bear a braid when living in Virata's city? In the cooking apartments of Virata, Bhimasena was fatigued with doing the work of a cook. Even this, O son of Pritha, is (evidence of) my manliness! Flying from an encounter with hips and braids and waist-bands, thyself binding thy hair, wert engaged in teaching the girls to dance? It is thus that Kshatriyas always inflict punishment on Kshatriyas! From fear of Vasudeva, or from fear of thyself, O Falguni, I will not give up the kingdom! Fight with Kesava as thy ally! Neither deception, nor conjuror's tricks, nor jugglery, can terrify the armed man addressed for fight. On the other hand, these provoke only his wrath. A thousand Vasudevas, a hundred Falgunis, approaching me whose arms and weapons never go for nothing, will surely fly away in all directions. Encounter Bhishma in combat, or strike the hill with thy head, or cross with the aid of thy two arms alone the vast and deep main! As regards my army, it is a veritable main with Saradwat's son as its large fish, Vivingsati as its huge snake, Bhishma as its current of immeasurable might, Drona as its unconquerable alligator, Karna and Salwa and Salya its fishes and whirlpools, the ruler of the Kamvojas its equine head emitting fire, Vrihadvala its fierce waves, Somadatta's son its whale, Yuyutsu and Durmarshana its waters, Bhagadatta its gale, Srutayus and Hridika's son its gulfs and bays, Dussasana its current, Sushena and Chitrayuda its water-elephants (hippopotamus) and crocodile, Jayadratha its (submarine) rock, Purumitra its depth, and Sakuni its shores! When having plunged into this surging ocean with its inexhaustible waves of weapons, thou wilt, from fatigue, be deprived of senses and have all thy relatives and friends slain, then will repentance possess thy heart! Then also will thy heart turn away from the thought of ruling the earth, like the heart of a person of impure deeds turning away from (hope of) heaven. Indeed, for thee to win a kingdom to rule is as impossible as for one not possessed of ascetic merit to obtain heaven!'"

Section 162

"Sanjaya said, 'Having reached the Pandava camp, the gambler's son (Uluka) presented himself before the Pandavas, and addressing Yudhishthira said, 'Thou art fully conversant with what envoys say! It behoveth thee not, therefore, to be angry with me if I repeat those words only which Duryodhana hath instructed me to tell!'

"Hearing this, Yudhishthira said, 'Thou hast no fear., O Uluka! Tell us, without any anxiety what are the views of the covetous Duryodhana of limited sight!' Then in the midst and presence of the illustrious and high-souled Pandavas, of the Srinjayas, and Krishna possessed of great fame, of Drupada with his sons, of Virata, and of all monarchs, Uluka said these words.'

"Uluka said, 'Even this is what the high-souled king Duryodhana hath in the presence of all the Kuru heroes, said unto thee! Listen to those words, O Yudhishthira! Thou wert defeated at dice, and Krishna was brought into the assembly! At this, a person who regardeth himself a man would be justified in giving way to wrath! For twelve years wert thou banished from home into the woods! For one whole year didst thou live in Virata's service. Remembering the reason there is for wrath, thy exile, and the persecution of Krishna, be a man, O son of Pandu! Though weak, Bhima yet, O Pandava, made a vow! Let him, if able, drink the blood of Dussasana! Thy weapons have been properly worshipped and their presiding deities have been invoked! The field of Kurukshetra also is without mire. The roads are even. Thy steeds are well-fed. Engage in battle, therefore, on the morrow, with Kesava as thy ally! Without having yet approached Bhishma in battle, why dost thou indulge in boasts? Like a fool that boasteth of his intention to ascend the mountains of Gandhamadana, thou, O son of Kunti, art indulging in a vain boast. Without having vanquished in battle the Suta's son (Karna) who is invincible, and Salya, that foremost of mighty persons, and that first of all warriors and equal unto Sachi's lord himself in combat, why, O son of Pritha, dost thou wish for sovereignty? A preceptor in both the Vedas and the bow, he hath reached the end of both these branches of learning. Thou desirest in vain, O son of Pritha, to vanquish that leader of troops, the illustrious Drona, who fightest in the van, is incapable of being agitated, and whose strength knows no diminution. Never have we heard that the mountains of Sumeru have been crushed by the wind! But the wind will bear away Sumeru, heaven itself will fall down on the earth, the very Yugas will be reversed if what thou hast said unto me really taketh place! Who is there fond of life, fighting from the back of an elephant or of a horse or from a car, that would return home (safe and sound), after having encountered that grinder of foes? What creature treading the earth with his feet, would escape with life from battle, having been attacked by Drona and Bhishma, or pierced with their terrible shafts? Like a frog within a well, why dost thou not realise the strength of this assembled host of monarchs, which resembleth the very celestial host, and which is protected by these kings like the gods protecting theirs in heaven, and which, swarming with the kings of the East, West, South, and North, with Kamvojas, Sakas, Khasas, Salwas, Matsyas, Kurus of the middle country, Mlechchhas, Pulindas, Dravidas, Andhras, and Kanchis, indeed, with many nations, all addressed for battle, is uncrossable like the swollen tide of Ganga? O fool of little understanding, how wilt thou fight with me while I am stationed in the midst of my elephant force?'

'Having said these words unto king Yudhishthira, the son of Dharma, Uluka, turning his face then towards Jishnu, said unto him these words, 'Fight without bragging, O Arjuna! Why dost thou brag so much? Success resulteth from the application of method. A battle is never won by bragging. If acts in this world, O Dhananjaya, succeeded in consequence only of boasts, then all men would have succeeded in their objects, for who is there that is not competent to brag? I know that thou hast Vasudeva for thy ally. I know that thy Gandiva is full six cubits long. I know that there is no warrior equal to thee. Knowing all this, I retain thy kingdom yet! A man never winneth success in consequence of the attribute of lineage. It is the Supreme Ordainer alone who by his fiat maketh (things hostile) friendly and subservient. For these thirteen years have I enjoyed sovereignty, while ye were weeping! I shall continue to rule in the same way, slaying thee with thy kinsmen! Where was thy Gandiva then when thou wert made a slave won at dice? Where, O Falguni, was Bhimasena's might then? Your deliverance then came neither from Bhimasena armed with mace, nor from you armed with Gandiva, but from faultless Krishna. It was she, the daughter of Prishata's house, that delivered you all, sunk in slavery, engaged in occupations worthy only of the low, and working as servitors! I characterised ye as sesame seeds without kernel. That is very true, for, did not Partha bear a braid while living in Virata's city? In the cooking apartments of Virata, Bhimasena was fatigued with doing the work of a cook. Even this, O son of Kunti, is (evidence of) thy manliness! Flying from an encounter with braids and waist-bands thyself binding thy hair into a braid, thou wert employed in teaching the girls to dance! It is thus that Kshatriyas always inflict punishment on a Kshatriya! From fear of Vasudeva, or from fear of thyself, O Falguni, I will not give up the kingdom. Fight, with Kesava as thy ally! Neither deception, nor conjuror's tricks, nor jugglery can terrify an armed man ready for fight. On the other hand, all this provokes only his wrath! A thousand Vasudevas, a hundred Falgunis, approaching me whose aim and weapons never go for nothing, will fly away in all directions, Encounter Bhishma in combat, or pierce the hills with thy head, or cross with the aid of thy two arms the vast and deep main! As regards my army, it is a veritable ocean with Saradwat's son as its large fish; Vivingsati, its smaller fish; Vrihadvala its waves; Somadatta's son its whale; Bhishma its mighty force; Drona its unconquerable alligator; Karna and Salya, its fishes and whirlpools; Kamvoja its equine head vomiting fire, Jayadratha its (submarine) rock, Purumitra its depth, Durmarshana its waters, and Sakuni its shores! When having plunged into this swelling ocean with its inexhaustible waves of weapons thou wilt from fatigue be deprived of thy senses, and have all thy relatives and friends slain, then will repentance possess thy heart! Then will thy heart turn away, O Partha, from the thought of ruling the earth like the heart of a person of impure deeds turning away from (hope of) heaven. Indeed, for thee to win a kingdom to rule is as impossible as for one not possessed of ascetic merit to obtain heaven!'"

Section 163

"Sanjaya said, 'O monarch, provoking Arjuna still further who was like a snake of virulent poison, by means of those wordy strokes of his Uluka once more repeated the words he had once spoken. The Pandavas had before such repetition, been sufficiently provoked, but hearing these words (a second time) and receiving those censures through the gambler's son, they were provoked beyond endurance. They all stood up, and began to stretch their arms. And looking like enraged snakes of virulent poison, they began to cast their eyes on one another. And Bhimasena, with face downwards, and breathing heavily like a snake, began to glance obliquely at Kesava, directing the blood-red corners of his eyes towards him. And beholding the Wind-god's son to be greatly afflicted and extremely provoked with rage, he of Dasarha's race smilingly addressed the gambler's son and said, 'Depart hence without a moment's delay. O gambler's son, and say unto Suyodhana these words, viz.,--Thy words have been heard and sense understood. Let that take place which thou desirest.' Having said this, O best of monarchs, the mighty-armed Kesava looked once more at Yudhishthira endued with great wisdom. Then in the midst and presence of all the Srinjayas, of Krishna possessed of great fame, of Drupada with his sons, of Virata, and all the kings (there assembled), Uluka once more repeated unto Arjuna the words he had said, provoking him still further thereby, like one annoying wrathful snake of virulent poison by means of a stake. And he also said unto all of them, viz.,--Krishna and others, those words that Duryodhana had instructed him to say. And hearing those harsh and highly disagreeable words uttered by Uluka, Partha was greatly excited and wiped the sweat off his forehead. And beholding Partha, O king, in that condition, that assembly of monarchs could not bear it at all. And at that insult to Krishna and the high-souled Partha, the car-warriors of the Pandavas were greatly agitated. Though endued with great steadiness of mind, those tigers among men began to burn with anger. And Dhrishtadyumna and Sikhandin and that mighty car-warrior, Satyaki, and the five Kekaya brothers, and the Rakshasa Ghatotkacha, the sons of Draupadi, and Abhimanyu, and king Dhrishtaketu, and Bhimasena, endued with great prowess, and those mighty car-warriors--the twins,--jumped up from their seats, their eyes red with anger, tossing their handsome arms decked with red sandal-paste and ornaments of gold. Then Vrikodara, the son of Kunti, understanding their gestures and hearts, sprang up from his seat. And gnashing his teeth, and licking with his tongue the corners of his mouth, and burning with rage, and squeezing his hands and turning his eyes fiercely, said these words unto Uluka, Ignorant fool, thy words have now been heard which Duryodhana said unto thee for the object of provoking us as if we were a set of imbeciles! Hear now the words which I say and which thou art to repeat unto the inaccessible Suyodhana in the midst of all the Kshatriyas and in the hearing of the Suta's son and the wicked-hearted Sakuni. We always seek to gratify our elder brother! It was for this, O thou of wicked behaviour, that we tolerated thy acts. Dost thou not regard this as highly fortunate for thee? It was for only the good of our race that king Yudhishthira the Just, endued with great intelligence, sent Hrishikesa to the Kurus for bringing about a peace! Impelled by Fate, without doubt, thou art desirous of repairing unto Yama's abode! Come, fight with us. That, however, is certainly to take place tomorrow! I have, indeed, vowed to slay thee with thy brothers! O sinful fool, do not entertain the slightest doubt, for it will be as I have vowed! The very ocean, the abode of Varuna-may all on a sudden transgress its continents. The very mountains may split, yet my words can never be false! If Yama himself, or Kuvera, or Rudra, assisteth thee, the Pandavas will still accomplish what they have vowed! I shall certainly drink Dussasana's blood according to my pleasure! And I also vow that Kshatriya whatsoever may then angrily approach me, even if he cometh with Bhishma himself at the van, I will send him to Yama's abode! That which I have said in the midst of a Kshatriya assembly will certainly be true. I swear this by my soul!

'Hearing these words of Bhimasena, the wrathful Sahadeva also, with eyes red in anger, said these words in the presence of the (assembled) troops,--words that become that proud hero. And he said, 'Listen, O sinful one, to the words I utter and which must be repeated to thy father! A difference would never have arisen between us and the Kurus, if Dhritarashtra had no relationship with thee! Of sinful acts and the exterminator of thy own race, thou hast been born as an embodiment of quarrel for the destruction of the whole world as also for the destruction of Dhritarashtra's race! From our very birth, O Uluka, that sinful father of thine hath always sought to do us injury and evil. I desire to attain the opposite shore of that hostile relation. Slaying thee first before the very eyes of Sakuni, I shall then slay Sakuni himself in the sight of all bowmen!'

'Hearing these words of both Bhima and Sahadeva, Falguni smilingly addressed Bhima, saying, 'O Bhimasena, they that have provoked hostilities with thee, cannot live! Though they may dwell happily in their homes, those fools become yet entangled in the meshes of death! O best of men, Uluka doth not deserve to be addressed harshly by thee! What fault do envoys commit, repeating as they only do what they are instructed (to say)?' And having thus addressed Bhima of terrible prowess that mighty-armed hero then addressed his heroic allies and well-wishers headed by Dhrishtadyumna, saying, 'Ye have heard the words of the sinful son of Dhritarashtra in dispraise of Vasudeva and especially of myself! And hearing them ye have been filled with anger because ye wish us well! But through Vasudeva's might and your endeavours, I do not reckon even all the Kshatriyas of the earth assembled together! With your permission I will now communicate to Uluka what the reply to those words is, what, indeed, he should say unto Duryodhana!--When the morrow cometh, stationed at the head of my division, the answer to these words shall I give through Gandiva! For they that are eunuchs, answer in words!'

'Hearing this, all those best of kings applauded Dhananjaya, wondering at the ingenuity of that reply. King Yudhishthira the Just, then, having spoken mildly unto all the kings each according to his age and as each deserved said, at last, unto Uluka these words so that he might carry them to Duryodhana. And Yudhishthira said, 'No good king should patiently bear an insult. Having so long heard what thou hadst to say, I shall now tell thee what my reply is!'

'Having heard then, O best of Bharata's race, those words of Duryodhana, Yudhishthira, that bull of the Bharata race, with eyes exceedingly red in anger and himself sighing like a snake of virulent poison, licking the corners of his mouth with his tongue, as if swelling with wrath, and casting his eyes on Janardana and his own brothers, said unto Uluka these words that were fraught with both mildness and vigour. And tossing his massive arms he said unto the gambler's son, 'Go, O Uluka, and say unto Duryodhana, that ungrateful, wicked-minded embodiment of hostilities, that infamous wretch of his race, these words, viz.,--O sinful wretch, thou always behavest with crookedness towards the Pandavas! O sinful fool, he that displayeth his prowess relying on his own might and summoneth his foes (to battle) and fulfilleth his own words, even he is a man of the Kshatriya order! Be thou a Kshatriya, O sinful wretch, and summon us to battle! O infamous one of thy race, do not come to battle, placing at thy head others for whom we profess respect! O Kaurava, relying on thy own might and on that of thy servants, summon the sons of Pritha to battle! Be Kshatriya in every way! He, who summoneth his foes, relying on the might of others, and incapable of receiving them himself is, indeed, a eunuch! Thou, however, thinkest highly of thyself, relying on the might of others! Being weak and unable thyself, why then dost thou roar so (in words) at us?'

"Krishna said, 'My words also, O gambler's son, should be communicated unto Suyodhana. Let that morrow come to thee on which the battle is to take place. O thou of wicked soul, be a man! O fool, thou thinkest Janardana will not fight, since he hath been chosen by the Pandavas to act only as a charioteer, so thou art not alarmed. That, however, will not be, even for a moment. If my wrath is excited, I may then consume all the kings (assembled by thee) like a fire consuming a heap of straw. At Yudhishthira's command, however, I shall only discharge the functions of charioteer to the high-souled Falguni, of senses under complete control and who alone, (amongst us two) will fight! If thou fliest beyond the limits of the three worlds, if thou sinkest into the depths of the earth, thou shalt, even at these places, behold Arjuna's car tomorrow morning. Thou thinkest that Bhima's words have been spoken in vain! But know that Dussasana's blood hath already been quaffed. Know this also that although thou hast uttered such cross and perverse words, yet neither Partha, nor king Yudhishthira, nor Bhimasena, nor any of the twins, regardeth thee as straw!'"

Section 164

"Sanjaya said, 'Having heard those words of Duryodhana, Gudakesha of great fame looked at the gambler's son with eyes exceedingly red. And eyeing Kesava also and tossing his massive arms, he addressed the gambler's son, saying, 'He, who, relying on his own strength, summoneth his foes and fighteth with them fearlessly, is spoken of as a man. He, however, who, relying on the strength of others, summoneth his foes, is an infamous Kshatriya. In consequence of his incapacity, such a one is regarded as the lowest of men. Relying on the strength of others, thou (O Duryodhana), being a coward thyself, desirest yet, O fool, to rebuke thy foes. Having installed (Bhishma) the oldest of all the Kshatriyas, whose heart is ever bent in doing what is good, who hath all his passions under control, and who is endued with great wisdom, in the command of thy troops and made him liable to certain death, thou indulgest in brag! O thou of wicked understanding, thy object (in doing this) is fully known to us, O wretch of thy race! Thou hast done it, believing that sons of Pandu will not, from kindness, slay the son of Ganga. Know, however, O Dhritarashtra's son, that I will slay that Bhishma first in the sight of all the bowmen, relying upon whose strength thou indulgest in such boasts! O gambler's son, repairing (hence) unto the Bharatas and approaching Duryodhana the son of Dhritarashtra, say unto him that Arjuna hath said,--So be it! After this night will have passed away, the fierce encounter of arms will take place. Indeed, Bhishma of unfailing might and firmly adhering to truth, hath told thee in the midst of the Kurus these words, viz.,--I will slay the army of the Srinjayas and the Salweyas. Let that be my task. Excepting Drona I can slay the whole world. Thou needest not, therefore, entertain any fear oil the Pandavas! At this, thou, O Duryodhana, regardest the kingdom as thy own and thinkest that the Pandavas have sunk into distress. Thou hast been filled with pride at this. Thou seest not, however, danger that is in thy own self. I shall, therefore, in battle, first slay before thy very eyes, Bhishma the eldest of the Kurus! At sunrise (tomorrow) at the head of the troops, with standards and cars protect ye that leader of thy forces firm in his promises. I shall, with my arrows, throw him down who is your refuge from his car before the eyes of you all! When the morrow cometh, Suyodhana will know what it is to indulge in brag, beholding the grandsire covered with my arrows! Thou shalt, O Suyodhana, very soon see the fulfilment of that which Bhimasena in anger had said, in the midst of the assembly, unto thy brother, that man of limited sight, viz., Dussasana, wedded to unrighteousness, always quarrelsome, of wicked understanding, and cruel in behaviour. Thou shalt soon see the terrible effects of vanity and pride, of wrath and arrogance, of bragging and heartlessness, cutting words and acts, of aversion from righteousness, and sinfulness and speaking ill of others, of transgressing the counsels of the aged, of oblique sight, and of all kinds of vices! O scum of humanity, how canst thou, O fool, hope for either life or kingdom, if I, having Vasudeva for my second, give way to anger? After Bhishma and Drona will have been quieted and after the Suta's son will have been overthrown, thou shalt be hopeless of life, kingdom and sons! Hearing of the slaughter of thy brothers and sons, and struck mortally by Bhimasena, thou wilt, O Suyodhana, recollect all thy misdeeds!--Tell him, O gambler's son, that I do not vow a second time. I tell thee truly that all this will be true!--Departing hence, O Uluka, say, O sire, these words of mine, unto Suyodhana! It behoveth thee not to apprehend my behaviour by the light of thy own! Know the difference there is between thy conduct and mine, which is even the difference between truth and falsehood! I do not wish harm to even insects and ants. What shall I say, therefore, of my ever wishing harm to my kinsmen? O sire, it was for this that five villages only were solicited by me! Why, O thou of wicked understanding, dost thou not see the dire calamity that threatens thee? Thy soul overwhelmed with lust, thou indulgest in vauntings from defectiveness of understanding. It is for this also thou acceptest not the beneficial words of Vasudeva. What need now of much talk? Fight (against us) with all thy friends! Say, O gambler's son, unto the Kuru prince who always doth what is injurious to me (these words also, viz.,)--Thy words have been heard; their sense also hath been understood. Let it be as thou wishest!'

'O son of king, Bhimasena then once more said these words, 'O Uluka, say those words of mine unto the wicked-minded, deceitful, and unrighteous Suyodhana, who is an embodiment of sin, who is wedded to guile, and whose behaviour is exceedingly wicked. Thou shalt have to dwell in the stomach of a vulture or in Hastinapura. O scum of human kind, I shall assuredly fulfil the vow I have made in the midst of the assembly. I swear in the name of Truth, slaying Dussasana in battle, I shall quaff his life-blood! Slaying also thy (other) brothers, I shall smash thy own thighs. Without doubt, O Suyodhana, I am the destroyer of all the sons of Dhritarashtra, as Abhimanyu is of all the (younger) princes! I shall by my deeds, gratify you all! Hearken once more to me. O Suyodhana, slaying thee, with all thy uterine brothers, I shall strike the crown of thy head with my foot in the sight of the king Yudhishthira the Just!'

'Nakula, then, O king, said these words, 'O Uluka, say unto Dhritarashtra's son, Suyodhana, of Kuru's race that all the words uttered by him have now been heard and their sense understood. I shall, O Kauravya, do all that thou hast commended me to do.'

'And Sahadeva also, O monarch, said these words of grave import, 'O Suyodhana, it will all be as thou wishest! Thou shalt have to repent, O great king, along with thy children, kinsmen, and counsellors, even as thou art now bragging joyously in view of our sufferings.'

'Then Virata and Drupada, both venerable in years, said these words unto Uluka, It is even our wish that we become slaves of a virtuous person! Whether, however, we are slaves or masters, will be known tomorrow, as also who owns what manliness!'

'After them, Sikhandin said these words unto Uluka, 'Thou must say unto king Duryodhana who is always addicted to sinfulness, these words, viz.,--See, O king, what fierce deed is perpetrated by me in battle! I shall slay grandsire of thine from his car, relying upon whose prowess thou art certain of success in battle! Without doubt, I have been created by the high-souled Creator for the destruction of Bhishma. I shall assuredly slay Bhishma in the sight of all bowmen.'

'After this, Dhrishtadyumna also said unto Uluka, the gambler's son, these words, 'Say unto prince Suyodhana these my words, viz., I shall slay Drona with all his followers and friends. And I shall do a deed which none else will ever do.'

'King Yudhishthira once more said these high words fraught with clemency, viz.,--O monarch, I never desire the slaughter of my kinsmen. O thou of wicked understanding, it is from thy fault that all this will assuredly take place. I shall, of course, have to sanction the fulfilment of their great feats by all these (around me). Go hence, O Uluka, without delay or stay here, O sire, for, blessed be thou, we too are thy kinsmen.'

'Uluka, then, O king, thinking permission of Yudhishthira, the son of Dharma, went thither where king Suyodhana was. Thus addressed, the gambler's son carefully bearing in mind all he had heard, returned to the place from which he had come. And arriving there, he fully represented unto the vindictive Duryodhana all that Arjuna had charged him with. And he also faithfully communicated unto Dhritarashtra's son the words of Vasudeva, of Bhima, of king Yudhishthira the Just, of Nakula and Virata and Drupada, O Bharata and the words of Sahadeva and Dhrishtadyumna and Sikhandin, and the words also that were spoken (subsequently) by Kesava and Arjuna. And having listened to the words of the gambler's son, Duryodhana, that bull of Bharata's race, ordered Dussasana and Karna and Sakuni, O Bharata, and their own troops and the troops of the allies, and all the (assembled) kings, to be arrayed in divisions and be ready for battle before sunrise (next morrow). Messengers then, instructed by Karna and hastily mounting on cars and camels and mares and good steeds endued with great fleetness, quickly rode through the encampment. And at Karna's command they promulgated the order--Array (yourselves) before sunrise tomorrow!'"

Section 165

'Sanjaya said, 'Having listened to Uluka's words, Yudhishthira, the son of Kunti, moved his army headed by Dhrishtadyumna and others. And that vast army commanded by Dhrishtadyumna, consisting of four kinds of forces, viz., foot-soldiers and elephants and cars and cavalry, terrible, and immovable like the earth herself, and guarded by mighty car-warriors led by Bhimasena and Arjuna, could be compared to the vast ocean lying in stillness. And at the head of that vast force was that mighty bowman, the prince of Panchalas, invincible in battle, viz., Dhrishtadyumna, desirous of obtaining Drona for his antagonist. And Dhrishtadyumna began to select combatants (from his own army) for pitting them against particular warriors of the hostile force. And he gave orders unto his car-warriors, suited to their strength and courage. And he pitted Arjuna against the Suta's son (Karna), Bhima against Duryodhana, Dhrishtaketu against Salya, Uttamaujas against

Gautama's son (Kripa), Nakula against Kritavarman, Yuyudhana against the ruler of the Sindhus (Jayadratha). And he placed Sikhandin in the van, pitting him against Bhishma. And he urged Sahadeva against Sakuni, and Chekitana against Sala, and the five sons of Draupadi against the Trigartas. And he urged Subhadra's son (Abhimanyu) against Vrishasena (the son of Karna), and also against all the rest of the kings, for he regarded Abhimanyu as superior to Arjuna himself in battle. And distributing his warriors thus, individually and collectively, that mighty bowman, of the hue of blazing fire, kept Drona for his own share. And that leader of leaders of troops, the mighty and intelligent bowman Dhrishtadyumna, having arrayed his troops duly, waited for battle with a firm heart. And having arrayed the combatants, as indicated above, of the Pandavas, he waited, with collected mind, on the field for securing victory to the sons of Pandu.'"

Section 166

"Dhritarashtra said, After Falguni had vowed the slaughter of Bhishma in battle, what did my wicked sons headed by Duryodhana do? Alas, I already behold my father, Ganga's son, slain in battle, by that bowman of firm grasp, viz., Partha, having Vasudeva for his ally! And what also did that mighty bowman, that foremost of smiters, Bhishma, endued with immeasurable wisdom, say on hearing the words of Partha. Having accepted also the command of the Kauravas, what did that foremost of warriors, Ganga's son, of exceeding intelligence and prowess, do?'

"Vaisampayana continued, 'Thus questioned, Sanjaya told him everything about what that eldest one of the Kurus, Bhishma of immeasurable energy, had said.'

"Sanjaya said, 'O monarch, obtaining the command, Bhishma, the son of Santanu said these words unto Duryodhana, gladdening him greatly, 'Worshipping the leader of celestial forces, viz., Kumara, armed with the lance, I shall, without doubt, be the commander of thy army today! I am well-versed in all mighty affairs, as also in various kinds of array. I know also how to make regular soldiers and volunteers act their parts. In the matter of marching the troops and arraying them, in encounters and withdrawing, I am as well-versed, O great king, as Vrihaspati (the preceptor of the celestials), is! I am acquainted with all the methods of military array prevalent amongst the celestials, Gandharvas, and human beings. With these I will confound the Pandavas. Let thy (heart's) fever be dispelled. I will fight (the foe), duly protecting thy army and according to the rules of (military) science! O king, let thy heart's fever be dispelled!'

Hearing these words, Duryodhana said, 'O Ganga's son of mighty arms, I tell thee truly, I have no fear from even all the gods and Asuras united together! How much less, therefore, is my fear when thy invincible self hath become the leader of my forces and when that tiger among men, Drona, also waiteth willingly for battle! When you two foremost of men, are addressed for battle on my side, victory, nay, the sovereignty of even the celestial cannot assuredly be unattainable by me! I desire, however, O Kaurava, to know who amongst all the warriors of the foe and my own are to be counted as Rathas and who Atirathas. Thou, O grandsire, art well-acquainted with the (prowess of the) combatants of the foe, also of ourselves! I desire to hear this, with all these lords of earth!'

"Bhishma said, 'Listen, O son of Gandhari, O king of kings, to the tale of Rathas in thy own army! Hear, O king, as to who are Rathas and who Atirathas! They are in thy army, many thousands, many millions, and many hundreds of millions of Rathas. Listen, however, to me as I name only the principal ones. Firstly, with thy country of brothers including Dussasana and others, thou art of the foremost of Rathas! All of you are skilled in striking, and proficient in cutting chariots and piercing. All of you are accomplished drivers of chariots while seated in the driver's box, and accomplished managers of elephants while seated on the necks of those animals. All of you are clever smiters with maces and bearded darts and swords and bucklers. You are accomplished in weapons and competent in bearing burthens of responsibility. Ye all are disciples of Drona and of Kripa, the son of Saradwat, in arrows and other arms. Wronged by the sons of Pandu, these Dhartarashtras, endued with energy, will assuredly slay in the encounter the Panchalas irresistible in combat. Then, O foremost of the Bharatas, come I, the leader of all thy troops, who will exterminate thy foes, vanquishing the Pandavas! It behoveth me not to speak of my own merits. I am known to thee. The foremost of all wielders of weapons, Bhoja (chief) Kritavarman is Atiratha. Without doubt, he will accomplish thy purpose in battle. Incapable of being humiliated by persons accomplished in arms, shooting or hurling his weapons to a great distance, and a severe smiter, he will destroy the ranks of the foe, as the great Indra destroying the Danavas. The ruler of the Madras, the mighty bowman Salya, is, as I think, an Atiratha. That warrior boasteth himself as Vasudeva's equal, in every battle (that he fighteth). Having abandoned his own sister's sons, that best of kings, Salya, hath become thine. He will encounter in battle the Maharathas of the Pandava party, flooding the enemy with his arrows resembling the very surges of the sea. The mighty bowman Bhurisravas, the son of Somadatta, who is accomplished in arms and is one of thy well-meaning friends, is a leader of leaders of car-divisions. He will, certainly, make a great havoc among the combatants of thy enemies. The king of the Sindhus, O monarch, is in my judgment, equal to two Rathas. That best of car-warriors will fight in battle, displaying great prowess. Humiliated, O king, by the Pandavas on the occasion of his, abducting Draupadi, and bearing that humiliation in mind, that slayer of hostile heroes will fight (for thee). Having practised after that, O king, the severest austerities, he obtained a boon, highly difficult of acquisition, for encountering the Pandavas in battle. That tiger among car-warriors, therefore, remembering his old hostility, will, O sire, fight with the Pandavas in battle, reckless of his very life which is so difficult to lay down.'"

Section 167

"Bhishma said, 'Sudhakshina, the ruler of the Kamvojas, is in my judgment, equal to a single Ratha. Desiring the success of thy object, he will certainly fight with the enemy in battle. O best of kings, the Kauravas will behold the prowess of this lion among car-warriors exerted for thee, to be equal to that of Indra himself in battle. As regards the car-army of this king, O monarch, those smiters of fierce impetus, the Kamvojas, will cover a large area like a flight of locusts! Coming from (the province of) Mahishmati, Nila, accoutred in blue mail, is one of thy Rathas. With his car-army he will cause a great havoc among thy foes, O child, he had hostilities with Sahadeva. O king, he will continually fight for thee, O thou of Kuru's race.

Accomplished in battle, and of fierce energy and prowess, (the princes) Vinda and Anuvinda of Avanti are both regarded as excellent Rathas. These two heroes among men will consume the troops of thy foes, with maces and bearded darts, and swords and long shafts, and javelins hurled from their hands. Like a couple of (elephant) leaders sporting in the midst of their herds, these two princes, O monarch, longing for battle, will range the field, each like Yama himself. The five (royal) brothers of Trigarta are, in my judgment, all foremost of Rathas. The sons of Pritha provoked hostilities with them at Virata's city on that (well-known) occasion. Like huge Makaras, O king, agitating the stream of the Ganges crested with high waves, they will agitate the ranks of the Parthas in battle. All the five, O king, are Rathas, having Satyaratha (amongst them) as their first. Remembering the wrongs inflicted on them of old by that son of Pandu who is Bhima's younger brother, when the latter, O Bharata, on his car drawn by white steeds, was engaged, O monarch, in subjugating all the kings of the earth, they will certainly exert themselves bravely in battle. Encountering many Maharathas--chief of bowmen--leaders of Kshatriyas--on the side of the Parthas, they will certainly slay them. Thy son Lakshmana and the son also of Dussasana--those tigers among men are both unretreating in battle. In prime of youth, of delicate limbs, endued with great activity, those two princes, well-versed with battles and capable of leading all, those tigers among Kurus, those car-warriors, are, I think, two of our best Rathas. Devoted to the duties of the Kshatriya order, those two heroes will achieve great feats. Dandadhara, O monarch, is, O bull among men, equal to a single Ratha. Guarded by his own soldiers, he will fight in battle for thee. Endued with great impetus and prowess, king Vrihadvala, the ruler of the Kosalas, is, in my judgment, O sire, equal to one Ratha. Fierce in arms, this mighty bowman, devoted to the good of the Dhartarashtras, will exert himself powerfully in battle, gladdening his own friends. Kripa, the son of Saradwat is, O king, a leader of leaders of car-ranks. Reckless even of life which is so dear, he will consume thy foes. Born among a clump of heath as the son of that great sage, viz., the preceptor Gautama, otherwise called Saradwat, he is invincible like Kartikeya himself. Consuming untold warriors armed with various weapons and bows, he will, O sire, roam forth on the field of battle like a blazing fire.'"

Section 168

"Bhishma said, 'This thy maternal uncle Sakuni is, O king, equal to a single Ratha. Having caused the (present) hostilities (to break out) with the sons of Pandu, he will fight. There is no doubt in this. His troops are irresistible when rushing to battle. Armed with various kinds of weapons in abundance, in speed, they are equal to the very wind. The mighty bowman (Aswatthaman) who is Drona's son surpasseth all bowmen. Acquainted with all modes of warfare, and of unbaffled weapons, he is a Maharatha. Like the wielder of Gandiva, the shafts of this warrior, shot from his bow, proceed in a continuous line, touching one another. If he wishes it, this Maharatha is capable of consuming the three worlds. Engaged in austerities in his hermitage, he hath, by these, increased both his fury and energy. Possessed of great intelligence, he hath been favoured by Drona with (the gift of all) celestial weapons. There is, however, O bull of Bharata's race, one great defect in him, in consequence of which, O best of kings, I do not regard him either as a Ratha or a Maharatha. This regenerate man is exceedingly fond of living, life being very dear to him. Amongst the warriors of both armies there is no one who can be regarded as his peer. On even a single car he can annihilate the very army of the celestials. Possessed of a strong frame, he can split the very mountains by the flaps of his bow-string, striking against the leathern fence on his left arm. Endued with innumerable qualities, this smiter of fierce effulgence will wander (over the field of battle), incapable of being withstood like Yama himself, mace in hand. Resembling the fire at the end of the Yuga as regards his fury, possessed of leonine neck, and endued with great lustre, Aswatthaman will extinguish the embers of this battle between the Bharata's. His father (Drona) is endued with great energy, and though aged, is still superior to many young men. He will achieve great feats in battle. I have no doubt of this. Staying immovably (on the field), he will consume Yudhishthira's troops. The Pandava army will play the part of the dry grass and fuel in which that fire will originate, while the impetus of his own weapons will be the wind for fanning it into a (mighty) flame. This bull among men, is a leader of bands of car-warriors. The son of Bharadwaja will achieve fierce feats for thy good! The preceptor of all Kshatriyas of royal lineage, the venerable preceptor, will exterminate the Srinjayas. Dhananjaya, however, is dear to him. This mighty bowman, therefore, remembering his own celebrated and highly meritorious services as preceptor, will never be able to slay Partha who is capable of achieving great feats without any trouble. O hero, Drona always boasteth of the numerous accomplishments of Partha. Indeed, Bharadwaja looketh on him with greater affection than on his own son. Endued with great prowess, he can, on a single car, beat in battle, by means of his celestial weapons, all the gods, Gandharvas, and human beings united together. That tiger among kings, is, O monarch, one of thy Maharathas. Capable of breaking the car-ranks of hostile heroes, he, in my judgment, is one of thy foremost of car-warriors. Afflicting the ranks of the enemy at the head of his own large force, he will consume the Panchalas like fire consuming a heap of dry grass. Possessed of true fame, prince Vrihadvala is equal to single Ratha. He, O monarch, will roam amid thy enemy's troops like Death himself. His troops, O king of kings, accoutred in various kinds of mail and armed with diverse kinds of weapons, will wander on the field, slaying all the warriors opposed to them. Vrishasena, the son of Karna, is one of thy foremost of car-warriors and is a Maharatha. That foremost of mighty men will consume the troops of thy enemy. Endued with great energy, Jalasandha, O king, is one of thy foremost of Rathas. Born in Madhu's race, that slayer of hostile heroes, is prepared to cast away his very life in battle. Skilled in battle, that mighty-armed warrior, scattering the enemy's ranks before him, will fight in battle mounted on car or from the elephant's back. That best of kings, O monarch, is in my judgment, a Ratha. He will, in fierce battle, cast away for thy sake his very life with all, his troops possessed of great prowess and acquainted with all the modes of warfare, he will, O king, fight fearlessly with thy foes in battle. Never retreating from battle, brave, and resembling Yama himself, Vahlika, O king, is in my judgment, an Atiratha. Rushing to the encounter he never cometh back. Indeed, he will slay hostile warriors in battle like the Wind-god himself. That router of hostile car-ranks, that car-warrior of wonderful feats in battle, commander of thy forces, Satyavan is, O king, a Maharatha. He never cherisheth grief at the prospect of battle. Confounding those warriors that stand in the way of his car, he falleth upon them. Always displaying his prowess against the enemy, that best of men will, for thy sake, in fierce press of battle, achieve all that a good Kshatriya should. Thai chief of Rakshasas, Alambhusha, of cruel deeds, is a Maharatha. Remembering his old hostilities (with the Pandavas), he will commit great execution among the foe. He is the best of Rathas amongst all the Rakshasa-warriors. Possessing powers of illusion, and firm in enmity, he will wander fiercely on the field. The ruler of Pragjyotisha, the brave Bhagadatta of exceeding prowess, is the foremost of those holding the elephant hook, and is skilled also in fighting from a car. An encounter took place between him and the wielder of Gandiva for days together, O king, each desirous of victory over the other. Then Bhagadatta, O son of Gandhari, who regarded Indra as his friend, made friendship with (Indra's son) the high-souled Pandava. Skilled in fight from the elephant's neck, this king will fight in battle, like Vasava among the celestials, fighting from his Airavata.'"

Section 169

"Bhishma said, 'Both the brothers Achala and Vrisha are Rathas. Invincible (in battle) they will slay thy foes. Endued with great strength, those tigers among men, those foremost of Gandharvas, are firm in wrath. Young and handsome, they are possessed of great strength. As regards this thy ever dear friend, this one who is always boastful of his skill in battle, this one who always urgeth thee, O king, to fight with the Pandavas, this vile braggart, Karna, the son of Surya, this one who is thy counsellor, guide, and friend, this vain wight who is destitute of sense, this Karna, is neither a Ratha nor an Atiratha. Without sense, this one hath been deprived of his natural coat of mail. Always kind, he hath also been deprived of his celestial ear-rings. In consequence of the curse of Rama (his preceptor in arms) as also of the words of a Brahmana (who cursed him on another occasion), owing also to his deprivation of the accoutrements of battle, he, in my judgment, is only half a Ratha. Having approached Falguni (in battle), he will not certainly escape with life!' Hearing this, Drona, that foremost of all wielders of weapons, said, 'It is even so as thou hast said. That is not untrue! He boasteth on the eve of every battle, but yet he is seen to retreat from every engagement. Kind (out of season) and blundering, it is for this that Karna, in my judgment, is only half a Ratha!'

"Hearing these words, Radha's son, expanding his eyes in rage, and afflicting Bhishma with words like sharp hooks, said unto Ganga's son these words, 'O grandsire, though I am innocent yet from thy aversion to me, thou manglest me thus, according to thy pleasure, with thy wordy arrows at every step. I tolerate, however, all this for the sake of Duryodhana. Indicating me as only half a Ratha, thou regardest me worthless, as if, indeed, I were a coward! What doubt is there in this? I do not speak an untruth when I say that thou, O Ganga's son, art an enemy of the whole universe, and especially of all the Kurus! The king, however, doth not know this! Who else is there that would thus seek to disunite and abate the energy of these kings that are all equal and that are all equally brave, as thou, from thy hatred of merit, seekest to do? O Kaurava, neither years, nor wrinkles, nor wealth, nor possession of friends, would entitle a Kshatriya to be regarded as a Maharatha! It hath been said that a Kshatriya acquireth eminence only through might, as Brahmanas acquire eminence through superiority in mantras, as Vaisyas through wealth, and Sudras through age. Influenced, however, by lust and envy, and acting from ignorance, thou hast indicated Rathas and Atirathas according only to thy own caprice! Blessed be thou, O mighty-armed Duryodhana, judge properly! Let this wicked Bhishma, who only wrongeth thee, be abandoned by thee! Thy warriors, once disunited, can with difficulty be united again. O tiger among men, thy main army, under such circumstances, can with difficulty be united; far greater will the difficulty be in uniting an army gathered from various provinces! Behold, O Bharata, doubt (of success) hath already arisen in the hearts of thy warriors! This Bhishma weakeneth our energy in our very presence! Where is the task of ascertaining the merits of Rathas, and where is Bhishma of little understanding? I alone will withstand the army of Pandavas. Coming in contact with me, whose arrows never go for nothing, the Pandavas and the Panchalas will fly away in all directions like oxen when they come in contact with a tiger! Where, Oh, are battle, the press of armed encounter, good counsels and well-expressed words, and where is Bhishma, who is superannuated and of wicked soul, and who is impelled by the very fates to become their victim? Alone he challengeth the whole universe! Of false vision he regardeth none else as a man. It is true the scriptures teach that the words of the old should be listened to. That, however, doth not refer to those that are very old, for these, in my judgment, become children again. Alone I will exterminate the army of the Pandavas! The fame, however, of such a feat will attach to Bhishma, O tiger among kings, for this Bhishma, O monarch, hath been made by thee the commander of thy forces, and the renown always attacheth to the leader and not to those that fight under him. I will not, therefore, O king, fight as long as Ganga's son liveth! After Bhishma, however, hath been laid low, I will fight with all the Maharathas of the enemy united together!'

"Bhishma said, 'This burden, vast as the ocean, in the matter of Duryodhana's battle (with the Pandavas), is about to be taken up by me. I have thought of it for many years. Now that the hour is come for that terrible encounter, dissensions amongst ourselves should not be created by me. It is for this, Suta's son, that thou livest! Else, superannuated though I am and young in years thou art, I would quell thy desire for battle and crush thy hope of life! (Thy preceptor) Rama, the son of Jamadagni, shooting his great weapons, could not cause me the slightest pain. What canst thou, therefore, do to me? They that are good, do not approve self-praise. Infamous wretch of thy race, know that I indulge in little boast because I am enraged. Vanquishing on a single car all the assembled Kshatriyas of the world at the Swayamvara of the daughters of the ruler of Kasi, I abducted those maidens. Alone, I stopped on the field of battle the rush of countless kings with their soldiers! Obtaining thee as embodiment of strife, a great calamity is ready to overtake the Kurus! Strive then for slaying our antagonists. Be a man, fight with that Partha, whom thou so often challengest. O thou of wicked understanding, I desire to see thee come out of that encounter with thy life!'

"King Duryodhana then said unto Bhishma, of great prowess, 'Cast thy eyes on me, O Ganga's son! Great is the business that is at hand! Think earnestly as how I may be most benefited! Both of you will render me great services! I desire now to bear of the best car-warriors among the enemy, that is, of those that are Atirathas among them and of those that are leaders of car-division. O Kaurava, I desire to hear of the strength and weakness of my foes, since when this night will dawn, our great battle will take place.'"

Section 170

"Bhishma said, 'I have now, O king, indicated who thy Rathas are and who thy Atirathas and half Rathas. Listen now to the tale of Rathas and Atirathas among the Pandavas. If thou feelest any curiosity, listen then, O king, with these monarchs, to the tale of Rathas in the army of the Pandavas. The king himself, son of Pandu and Kunti, is a mighty Ratha. Without doubt, O sire, be will glide along the field of battle like a blazing fire; Bhimasena, O king, is regarded equal to eight Rathas. In an encounter with the mace or even with arrows, there is none equal to him. Endued with the strength of ten thousand elephants, and filled with pride, in energy he is superhuman. Those two bulls among men, the sons of Madri, are both Rathas. In beauty, they are equal to the twin Aswinis, and they are endued with great energy. Stationed at the head of their divisions, all of them, remembering their great sufferings, without doubt, wander along the field like so many Indras! All of them are endued with high souls, and are tall in stature like the trunks of Sala trees. Taller than other men by half-a-cubit in stature, all the sons of Pandu are brave as lions and endued with great strength. All of them, O sire, have practised Brahmacharya vows and other ascetic austerities. Endued with modesty, those tigers among men are possessed of fierce strength like the veritable tigers. In speed, in smiting, and in crushing (foes), all of them are more than human. All of them, on the occasion of the campaign of universal conquest, vanquished great kings, O bull of Bharata's race! No other men can wield their weapons, maces, and shafts. Indeed, O Kaurava, there are no men that can even string their bows, or uplift their maces, or shoot their arrows in battle. In speed, in hitting the aim, in eating, and in sports on the dust, they used to beat all of you even when they were children. Possessed of fierce might they will, when they encounter this force, exterminate it in battle. A collision, therefore, with them is not desirable. Each of them can alone slay all the kings of the earth! That which happened, O great king, on the occasion of the Rajasuya sacrifice, had occurred before thy very eyes! Remembering the sufferings of Draupadi and the harsh speeches uttered after their defeat at dice, they will wander in battle like so many Rudras. As regards Gudakesha, of reddish eyes, having Narayana for his ally, there is not among both the armies any brave car-warrior that can be regarded as his equal. Let men alone, it hath not been heard by us that even among gods, Asuras, Uragas, Rakshasas and Yakshas, there ever was born before, or there ever will be born hereafter, any car-warrior like unto him! O great king, intelligent Partha owneth that car which is furnished with the banner bearing the device of the ape; the driver of that car is Vasudeva! Dhananjaya himself is the warrior who fighteth from it; his, again, is that celestial bow called Gandiva; he owneth again those steeds fleet as the wind; his coat of mail is impenetrable and of celestial make; his two large quivers are inexhaustible; his arms have been obtained from the great Indra, Rudra, Kuvera, Yama and Varuna; and upon his car, again, are those maces of frightful mien, and diverse other great weapons having the thunderbolt amongst them! What car-warrior can be regarded as his equal, who, stationed on a single car' slew in battle a thousand Danavas, having their abode in Hiranyapura? Inflamed with wrath, possessed of great might and prowess, incapable of being baffled, that mighty-armed warrior, while protecting his own army, will certainly exterminate thy troops! Myself and preceptor (Drona) among the two armies, and no third car-warrior, O great king, can advance against Dhananjaya, that scatterer of arrowy showers! Pouring his shafts, like the very clouds during the rainy season when propelled by mighty winds, that son of Kunti when Vasudeva as his second, steppeth for battle! He is skilful and young, while both of us are old and worn out!'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Bhishma, and recollecting with trembling heart, the well-known valour of the sons of Pandu and thinking of it, as if it were present before their eyes, the massive arms of kings, decked with bracelets and smeared with sandal-paste, seemed to hang down divested of might.'"

Section 171

"Bhishma said, 'All the five sons of Draupadi, O monarch, are Maharathas. Virata's son Uttara is, in my judgment, one of the foremost of Rathas. The mighty-armed Abhimanyu is a leader of leaders of car-divisions. Indeed, that slayer of foes is equal in battle to Partha himself or Vasudeva. Endued with great lightness of hand in shooting weapons, and acquainted with all the modes of warfare, he is possessed of great energy and is steady in the observance of vows. Remembering the sufferings of his own father, he will put forth his prowess. The brave Satyaki of Madhu's race is a leader of leaders of car-divisions. Foremost among the heroes of the Vrishni race, he is endued with great wrath, and is perfectly dauntless. Uttamaujas also, O king, is an excellent car-warrior in my judgment. And Yudhamanyu, too, of great prowess, is, in my judgment, an excellent car-warrior. All those chiefs own many thousands of cars and elephants and horses, and they will fight, reckless of their very lives, from desire of doing what is agreeable to Kunti's sons. Uniting with the Pandavas, they will, O great king, sweep through thy ranks like fire or the wind, challenging thy warriors. Invincible in battle, those bulls among men, old Virata and old Drupada, both endued with great prowess, are, in my judgment, both Maharathas. Though old in years yet both of them are devoted to the observance of Kshatriya virtues. Treading along the path that is trod by heroes, both of them will exert to the best of their might. In consequence of their relationship (to the Pandavas) and owing also, O king, to their being endued with strength and prowess, those great bowmen devoted to pure vows, have both derived additional strength from the strength of their affection. According as the cause is, all strong-armed men become, O bull of Kuru's race, heroes or cowards. Actuated by a singleness of purpose, both these kings, who are powerful bowmen, will lay down their very lives in causing a great massacre of thy troops to the best of their might, O slayer of foes! Fierce in battle, these distinguished heroes, these mighty bowmen, regardless, O Bharata, of their lives, will, at the head of their respective Akshauhinis, achieve great feats, justifying their relationship and the confidence that is reposed on them (by the Pandavas).'"

Section 172

"Bhishma said, 'That subjugator of hostile cities, Sikhandin, the son of the king of the Panchalas, is, O king, in my judgment, one of the foremost of Yudhishthira's Rathas. Having divested himself on his former sex, he will fight in battle and earn great fame, O Bharata, among thy troops! He hath a large number of troops,--Panchalas and Prabhadrakas,--to support him. With those hosts of cars he will achieve great feats. Dhrishtadyumna also, O Bharata, the leader of all Yudhishthira's army, that mighty car-warrior who is also a disciple of Drona, is, O king, in my judgment, an Atiratha. Afflicting all foes in battle, he will singly sweep the field, like Pinaka,--

bearing God himself in rage on the occasion of the universal dissolution. Even great warriors will speak of his car-divisions, so multitudinous are they, as resembling the very ocean or that of the gods, in battle! Kshattradharman, the son of Dhrishtadyumna, owing to his immature years, as also in consequence of his want of exercise in arms, is, in my judgment, O king, only half a Ratha. That relative of the Pandavas, the mighty bowman Dhrishtaketu, the heroic son of Sisupala, the king of the Chedis, is a Maharatha. That brave ruler of the Chedis will, O king, with his son, achieve feats such as are difficult for even a Maharatha. Kshattradeva, that subjugator of hostile cities, who is devoted to Kshatriya virtues, is, O great king, in my judgment, one of the best Rathas among the Pandavas. Those brave warriors among the Panchalas, viz., Jayanta and Amitaujas and the great car-warrior Satyajit are all, O king, high-souled Maharathas. They will all, O sire, fight in battle like furious elephants. Aja and Bhoja, both endued with great prowess, are both Maharathas. Possessed of great might, those two heroes will fight for the Pandavas. Both of them are endued with great lightness of hand in the use of weapons. Both of them are conversant with all the modes of warfare, both are well-skilled and possessed of firm prowess. The five Kshatriya brothers, O king, who are difficult of being vanquished, and all of whom have blood red banners, are foremost of the Rathas. Kasika, and Sukumara, and Nila, and that other one, viz., Suryadatta, and Sankha, otherwise called Madiraswa, are all in my judgment, the foremost of Rathas. Possessed of every qualification that renders them fit for battle, they are acquainted with all weapons, and all of them are endued with high souls. Vardhakshemi, O king, is in my judgment, a Maharatha. King Chitrayudha is, in my judgment, one of the best of Rathas. He is, besides, an asset in battle and devotedly attached to the diadem-decked (Arjuna). Those mighty car-warriors, those tigers among men, Chekitana, and Satyadhriti, are two of the best Rathas of the Pandavas in my judgment. Vyaghradatta, O monarch, and Chandrasena also, O Bharata, are without doubt two of the best Rathas, as I think, of the Pandavas. Senavindu, O king, otherwise called Krodhahantri by name, who, O lord, is regarded as equal of Vasudeva and of Bhimasena, will contend with great prowess in battle against your warriors. Indeed, that best of kings, ever boasting of his feats in battle, should be regarded by thee, precisely as myself, Drona and Kripa are regarded by thee! That best of men, worthy of praise, viz., Kasya, is endued with great lightness of hand in the use of weapons. Indeed, that subjugator of hostile cities is known to me as equal to one Ratha. Drupada's son, Satyajit, young in years and displaying great prowess in battle, should be regarded as equal to eight Rathas. Indeed being Dhrishtadyumna's equal, he is an Atiratha. Desirous of spreading the fame of the Pandavas, he will achieve great feats. Devoted to the Pandavas and endued with great bravery, there is another great Ratha of the Pandavas, viz., king Pandya, that bowman of mighty energy. The mighty bowman Dhridadhanwan is another Maharatha of the Pandavas. O subjugator of hostile cities, that foremost of Kurus, viz., Srenimat and king Vasudeva are both, in my judgment, Atirathas.'"

Section 173

"Bhishma said, 'O great king, Rochamana is another Maharatha of the Pandavas. He will, O Bharata, contend in battle against hostile warriors, like a second god. That subjugator of foes, the mighty bowman Kuntibhoja of great strength, the maternal uncle of Bhimasena, is, in my judgment, an Atiratha. This mighty and heroic bowman is well-versed and highly skilled in fight. Acquainted with all modes of warfare, this bull among car-warriors is regarded by me as exceedingly competent. Displaying his prowess he will fight, like a second Indra against the Danavas. Those celebrated soldiers that he owns are all accomplished in fight. Stationed on the side of the Pandavas and devoted to what is agreeable and beneficial to them, that hero will, for the sake of his sister's sons achieve extra-ordinary feats. That prince of Rakshasas (Ghatotkacha), O king, born of Bhima and Hidimva, and endued with ample powers of illusion, is, in my judgment, a leader of the leaders of car-divisions. Fond of battle, and endued with powers of illusion, he will, O sire, fight earnestly in battle. Those heroic Rakshasas who are his counsellors or dependents will also fight under him.

'These and many other rulers of provinces, headed by Vasudeva, have assembled for the sake of Pandu's son. These, O king, are principally the Rathas, Atirathas, and half Rathas of the high-souled Pandava, and these, O king, will lead in battle the terrible army of Yudhishthira which is protected, again, by that hero, the diadem-decked (Arjuna), who is even like the great

Indra himself. It is with them (thus) endued with powers of illusion and fired by the desire of success that I shall contend in battle, expectant of victory or death. I shall advance against these two foremost of car-warriors, Vasudeva and Arjuna, bearing (respectively) Gandiva and the discus, and resembling the sun and the moon as seen together in the evening. I shall, on the field of battle, encounter also those other car-warriors of Yudhishthira (whom I have, mentioned) at the head of their respective troops.

'The Rathas and Atirathas, according to their precedence, have now been declared by me to thee, and they also that are half Rathas, belonging to thee or them, O chief of the Kauravas! Arjuna and Vasudeva and other lords of earth that may be there, all of them, upon whom my eyes may fall, I will withstand, O Bharata! But, thou of mighty arms, I will not strike or slay Sikhandin the prince of Panchalas, even if I behold him rushing against me in battle with weapons upraised. The world knows how from a desire of doing what was agreeable to my father, that I gave up the kingdom that had become mine and lived in the observance of the Brahmacharya vow. I then installed Chitrangada in the sovereignty of the Kauravas, making at the same time the child Vichitravirya the Yuvaraja. Having notified my god-like vow among all the kings of the earth, I shall never slay a woman or one that was formerly a woman. It may be known to you, O king, that Sikhandin was formerly a woman. Having been born as a daughter, she afterwards became metamorphosed into the male sex. I shall not, O Bharata, fight against him. I shall certainly smite all other kings, O bull of Bharata's race, whom I may encounter in battle. I will not, however, O king, be able to slay the sons of Kunti!'"

Section 174

"Duryodhana said, 'For what reason, O chief of the Bharatas, wilt thou not slay Sikhandin even if thou beholdest him approach thee as a foe with arms upraised? Thou hadst, O mighty-armed one, formerly told me,--I will slay the Panchalas with the Somakas'--O son of Ganga, tell me, O grandsire (the reason of the present reservation),'

"Bhishma said, 'Listen, O Duryodhana, to this history, with all these lords of earth, as to why I will not slay Sikhandin even if I behold him in battle! My father, Santanu, O king, was celebrated over all the world. O bull of the Bharata race, that king of virtuous soul paid his debt to nature in time, Observing my pledge, O chief of the Bharatas, I then installed my brother, Chitrangada, on the throne of the extensive kingdom of the Kurus. After Chitrangada's demise, obedient to the counsels of Satyavati, I installed, according to the ordinance, Vichitravirya as king. Although young in age, yet being installed duly by me, O monarch, the virtuous Vichitravirya looked up to me in everything. Desirous of marrying him, I set my heart upon procuring daughters from a suitable family. (At that time) I heard, O thou of mighty arms, that three maidens, all unrivalled for beauty, daughters of the ruler of Kasi, by name Amva, Amvika, and Amvalika would select husbands for themselves, and that all the kings of the earth, O bull of the Bharata's race, had been invited. Amongst those maidens Amva was the eldest, Amvika the second, while the princess Amvalika, O monarch, was the youngest. Myself repairing on a single car to the city of the ruler of Kasi, I beheld, O thou of mighty arms, the three maidens adorned with ornaments and also all the kings of the earth invited thither on the occasion. Then, O bull of Bharata's race, challenging to battle all those kings who were ready for the encounter, I took up those maidens on my car and repeatedly said unto all the kings assembled there these words--Bhishma, the son of Santanu, is carrying away by force these maidens. Ye kings, strive ye all to the best of your power for rescuing them! By force do I take them away, ye bulls among men, making you spectators of my act!--At these words of mine those rulers of the earth sprang up with weapons unsheathed. And they angrily urged the drivers of their cars, saying, 'Make ready the cars,--Make ready the cars.' And those monarchs sprang up to the rescue, with weapons unsheathed; car-warriors on their cars resembling masses of clouds, those fighting from elephants, on their elephants, and others on their stout and plump steeds. Then all those kings, O monarch, surrounded me on all sides with a multitudinous number of cars. With a shower of arrows, I stopped their onrush on all sides and vanquished them like the chief of celestials vanquishing hordes of Danavas. Laughingly, with easiness I cut down the variegated standards, decked with gold, of the advancing kings, with blazing shafts, O bull of Bharata's race! In that combat I overthrew their steeds and elephants and car-drivers, each with a single arrow. Beholding that lightness (of hand) of mine, they desisted (from the fight) and broke. And having vanquished all those rulers of the earth, I came back to Hastinapura, I then, O thou of mighty arms, made over those maidens, intending them for my brothers to Satyavati and represented unto her everything I had done.'"

Section 175

"Bhishma said, 'Then, O chief of the Bharatas, approaching my mother, that daughter of the Dasa clan, and saluting that parent of heroes, I said these words,--Having vanquished all the kings, these daughters of the ruler of Kasi, having beauty alone for their dowry, have been abducted by me for the sake of Vichitravirya!--Then, O king, Satyavati with eyes bathed in tears, smelt my head, and joyously said, 'By good luck it is, O child, that thou hast triumphed!' When next, with Satyavati's acquiescence, the nuptials approached, the eldest daughter of the ruler of Kasi said these words in great bashfulness,--O Bhishma, thou art conversant with morality, and art well-versed in all our scriptures! Hearing my words, it behoveth thee to do towards me that which is consistent with morality. The ruler of the Salwas was before this mentally chosen by me as my lord. By him also, without my father's knowledge, I was privately solicited. How wouldst thou, O Bhishma, born especially as thou art in Kuru's race, transgress the laws of morality and cause one that longeth for another to live in thy abode? Knowing this, O bull of Bharata's race, and deliberating in thy mind, it behoveth thee, O mighty-armed one, to accomplish what is proper. O monarch, it is clear that the ruler of the Salwas waiteth (for me). It behoveth thee, therefore, O best of the Kurus' to permit me to depart. O mighty-armed one, be merciful to me, O foremost of righteous persons! Thou, O hero, art devoted to truth, it is well-known all over the earth!'"

Section 176

"Bhishma said, 'I then placed the matter before (my mother) Kali, otherwise called Gandhavati, as also all our counsellors, and also before our special and ordinary priests and then permitted, O king, the eldest of those maidens, Amva, to depart. Permitted by me, that maiden then went to the city of the ruler of the Salwas. And she had for her escort a number of old Brahmanas and was also accompanied by her own nurse. And having travelled the whole distance (between Hastinapura and Salwa's city), she approached king Salwa and said these words, 'I come, O thou of mighty arms, expectant of thee, O high-souled one! Unto her, however, O king, the lord of the Salwas said with a laughter, 'O thou of the fairest complexion, I no longer desire to make a wife of thee who wast to be wedded to another. Therefore, O blessed one, go back thither unto Bhishma's presence. I no longer desire thee that was forcibly ravished by Bhishma. Indeed, when Bhishma, having vanquished the kings, took thee away, thou didst go with him cheerfully. When having humiliated and vanquished all the kings of the earth, Bhishma took thee away, I no longer desire thee, O thou of the fairest complexion, for a wife,--thee that was to have been wedded to another! How can a king like myself, who is acquainted with all branches of knowledge and who lays down laws for the guidance of others, admit (into his abode) a woman who was to have been wedded to another? O blessed lady, go whithersoever thou wishest, without spending thy time in vain!' Hearing these words of his, Amva then, O king, afflicted with the arrows of the god of love, addressed Salwa, saying, 'Say not so, O lord of the earth, for it is not so! O grinder of foes, cheerful I was not when taken away by Bhishma! He took me away by force, having routed all the kings, and I was weeping all the while. An innocent girl that I am and attached to thee, accept me, O lord of the Salwas! The abandonment (by one) of those that are attached (to him) is never applauded in the scriptures. Having solicited Ganga's son who never retreats from battle, and having at last obtained his permission, I come to thee! Indeed, the mighty-armed Bhishma, O king, desireth me not! It hath been heard by me that his action (in this matter) hath been for the sake of his brother. My two sisters Amvika and Amvalika, who were abducted with me at the same time, have, O king, been bestowed by Ganga's son on his younger brother Vichitravirya! O lord of the Salwas, I swear, O tiger among men, by touching my own head that I have never thought of any other husband than thee! I do not, O great king, come to thee as one who was to have been wedded to another! I tell thee the truth, O Salwa, truly swearing by my soul! Take me, O thou of large eyes, me--a maiden come to thee of her own accord--one unbetrothed to another, one desirous of thy grace!' Although she spoke in this strain, Salwa, however, O chief of the Bharatas, rejected that daughter of the ruler of Kasi, like a snake casting off his slough. Indeed, although that king was earnestly solicited with diverse expressions such as these, the lord of the Salwas still did not, O bull of the Bharata race, manifest any inclination for accepting the girl. Then the eldest daughter of the ruler of Kasi, filled with anger, and her eyes bathed in tears, said these words with a voice choked with tears and grief, 'Cast off, O king, by thee, whithersoever I may go, the righteous will be my protectors, for truth is indestructible!'

"It thus, O thou of Kuru's race, that the lord of the Salwas rejected that maiden who addressed him in language such as this and who was sobbing in grief so tenderly. Go, go,--were the words that Salwa said unto her repeatedly. I am in terror of Bhishma, O thou of fair hips, thou art Bhishma's capture! Thus addressed by Salwa destitute of foresight, that maiden issued out of his city sorrowfully and wailing like a she-osprey.'"

Section 177

"Bhishma said, 'Issuing out of the city, Amva reflected sorrowfully in this strain. 'There is not in the whole world a young woman in such a miserable plight as I! Alas, destitute of friends, I am rejected by Salwa also! I cannot go back to the city named after an elephant, for I was permitted by Bhishma to leave that city, expectant of Salwa! Whom then shall I blame? Myself? Or, the invincible Bhishma? Or, that foolish father of mine who made arrangements for my self-choice? Perhaps, it is my own fault! Why did I not leap down before from Bhishma's car, when that fierce battle took place, for coming to Salwa? That I am so afflicted now, as if deprived of my senses, is the fruit of that omission of mine! Cursed be Bhishma! Cursed be my own wretched father of foolish understanding, who had arranged prowess to be my dower, sending me out as if I were a woman (disposed) for a consideration! Cursed be myself! Cursed be king Salwa himself and cursed be my creator too! Cursed be they through whose fault such great misery hath been mine! Human beings always suffer what is destined for them. The cause, however, of my present affliction is Bhishma, the son of Santanu; I, therefore, see that at present my vengeance should fall upon him, either through ascetic austerities or by battle, for he is the cause of my woe! But what king is there that would venture to vanquish Bhishma in battle? Having settled this, she issued out of the city for repairing to an asylum of the high-souled ascetics of virtuous deeds. The night she stayed there, surrounded by those ascetics. And that lady of sweet smiles told those ascetics, O Bharata, all that had happened to herself with the minutest details, O mighty-armed one, about her abduction, and her rejection by Salwa.'

"There lived in that asylum an eminent Brahmana of rigid vows, and his name was Saikhavatya. Endued with ascetic merit of a high order, he was a preceptor of the scriptures and the Aranyakas. And the sage Saikhavatya, of great ascetic merit, addressed that afflicted maiden, that chaste girl sighing heavily in grief, and said, 'If it hath been so, O blessed lady, what can high-souled ascetics residing in their (woody) retreats and engaged in penances do?' That maiden, however, O king, answered him, saying, 'Let mercy be shown to me; I desire a life in the woods, having renounced the world. I will practise the severest of ascetic austerities. All that I now suffer is certainly the fruit of those sins that I had committed from ignorance in my former life. I do not venture to go back to my relatives, ye ascetics, rejected and cheerless that I am knowing that I have been humiliated by Salwa! Ye that have washed away your sins, godlike as ye are, I desire that ye should instruct me in ascetic penance! Oh, let mercy be shown to me!' Thus addressed, that sage then comforted the maiden by examples and reasons borrowed from the scriptures. And having consoled her thus, he promised, with the other Brahmanas, to do what she desired.'"

Section 178

"Bhishma said, 'Those virtuous ascetics then set themselves about their usual avocations, thinking all the while as to what they should do for that maiden. And some amongst them said, 'Let her be taken to her father's abode.' And some amongst them set their hearts upon reproaching ourselves. And some thought that repairing to the ruler of the Salwas, he should be solicited to accept the maiden. And some said, 'No, that should not be done, for she hath been rejected by him.' And after some time had passed thus, those ascetics of rigid vows once more said unto her, 'What, O blessed lady, can ascetics with senses under control do? Do not devote thyself to a life in the woods, renouncing the world! O blessed lady, listen to these words that are beneficial to thee! Depart hence, blessed be thou, to thy father's mansion! The king, thy father, will do what should next be done. O auspicious one, surrounded by every comfort, thou mayest live there in happiness. Thou art a woman! At present, therefore, O blessed one, thou hast no other protector save thy father. O thou of the fairest complexion, as regards a woman, she hath her father for her protector or her husband. Her husband is her protector when she is in comfortable circumstances, but when plunged in misery, she hath her father for her protector. A life in the woods is exceedingly painful, especially to one that is delicate. Thou art a princess by birth; over this, thou art, again, very delicate, O beautiful dame! O blessed lady, there are numerous discomforts and difficulties attaching to a life in a (woody) retreat, none of which, O thou of the fairest complexion, shalt thou have to bear in thy father's abode!' Other ascetics, beholding that helpless girl said to her, 'Seeing thee alone in deep and solitary woods, kings may court thee! Therefore, set not thy heart upon such a course!'

"Hearing these words, Amva said, 'I am incapable of going back to my father's abode in the city of Kasi, for without doubt I shalt then be disregarded by all my relatives. Ye ascetics, I lived there, in my father's abode, during my childhood. I cannot, however, now go to thither where my father is. Protected by the ascetics, I desire to practise ascetic austerities, so that in even future life of mine such sore afflictions may not be mine! Ye best of ascetics, I desire, therefore, to practise ascetic austerities!'

"Bhishma continued, 'When those Brahmanas were thinking thus about her, there came into that forest that best of ascetics, the royal sage Hotravahana. Then those ascetics reverenced the king with worship, enquiries of welcome and courtesy, a seat, and water. And after he was seated and had rested for a while, those denizens of the forest once more began to address that maiden in the hearing of that royal sage. Hearing the story of Amva and the king of Kasi, that royal sage of great energy became very anxious at heart. Hearing her speak in that strain, and beholding her (distressed), that royal sage of rigid austerities, viz., the high-souled Hotravahana, was filled with pity.

Then, O lord, that maternal grandsire of her rose up with trembling frame and causing that maiden to sit on his lap, began to comfort her. He then acquired of her in details about that distress of hers from its beginning. And she, thereupon, represented to him minutely all that had happened. Hearing all she said, the royal sage was filled with pity and grief. And that great sage settled in mind what she would do. Trembling from agitation he addressed the afflicted maiden sunk in woe, saying, 'Do not go back to thy father's abode, O blessed lady! I am the father of thy mother. I will dispel thy grief. Rely on me, O daughter! Great, indeed, must thy affliction he when thou art so emaciated! At my advice, go unto the ascetic Rama, the son of Jamadagni. Rama will dispel this great affliction and grief of thine. He will slay Bhishma in battle if the latter obeyeth not his behest. Go, therefore, unto that foremost one of Bhrigu's race who resembleth the Yuga-fire itself in energy! That great ascetic will place thee once more on the right track!' Hearing this, that maiden, shedding tears all the while, saluted her maternal grandsire, Hotravahana, with a bend of her head and addressed him, saying, 'Go I will at thy command! But shall I succeed in obtaining a sight of that reverend sire celebrated over the world? How will he dispel this poignant grief of mine? And how shall I go to that descendant of Bhrigu? I desire to know all this.'

"Hotravahana said, 'O blessed maiden, thou wilt behold Jamadagni's son, Rama, who is devoted to truth and endued with great might and engaged in austere penances in the great forest. Rama always dwelleth in that foremost of the mountains called Mahendra. Many Rishis, learned in the Vedas, and many Gandharvas and Apsaras also dwell there. Go, blessed be thou, and tell him these words of mine, having saluted with thy bent head that sage of rigid vows and great ascetic merit. Tell him also, O blessed girl, all that thou seekest. If thou namest me, Rama will do everything for thee, for Rama, the heroic son of Jamadagni, that foremost of all bearers of arms, is a friend of mine highly pleased with me, and always wisheth me well!' And while king Hotravahana, was saying all this unto that maiden, thither appeared Akritavrana, a dear companion of Rama. And on his advent those Munis by hundreds, and the Srinjaya king Hotravahana, old in years, all stood up. And those denizens of the forest, uniting with one another, did him all the rites of hospitality. And they all took their seats surrounding him. And filled, O monarch, with gratification and joy, they then started various delightful, laudable, and charming subjects of discourse. And after their discourse was over, that royal sage, the high-souled Hotravahana enquired of Akritavrana about Rama that foremost of great sages, saying, 'O thou of mighty arms, where, O Akritavrana, may that foremost of persons acquainted with the Vedas, viz., Jamadagni's son of great prowess be seen?' Akritavrana answered him saying, 'O lord, Rama always speaketh of thee, O king, saying,--That royal sage of the Srinjayas is my dear friend,--I believe, Rama will be here tomorrow morning. Thou wilt see him even here when he cometh to behold thee. As regards this maiden, for what, O royal sage, hath she come to the wood? Whose is she, and what is she to thee? I desire to know all this.' Hotravahana. said, 'The favourite daughter of the ruler of Kasi, she is, O lord, my daughter's child! The eldest daughter of the king of Kasi, she is known by the name of Amva. Along with her two younger sisters, O sinless one, she was in the midst of her Swayamvara ceremonies. The names of her two younger sisters are Amvika and Amvalika, O thou endued with wealth of asceticism! All the Kshatriya kings of the earth were assembled together at the city of Kasi. And, O regenerate Rishi, great festivities were going on there on account of (the self-choice of) these maidens. In the midst of these, Santanu's son, Bhishma, of mighty valour, disregarding all the kings, abducted the girls. Vanquishing all the monarchs, the pure-souled prince Bhishma of Bharata's race then reached Hastinapura, and representing everything unto Satyavati, ordered his brother Vichitravirya's marriage to take place with the girls he had brought. Beholding the arrangements for those nuptials complete, this maiden, O bull among Brahmanas, then addressed Ganga's son in the presence of his ministers and said,--I have, O hero, within my heart chosen the lord of the Salwas to be my husband. Conversant as thou art with morality, it behoveth thee not to bestow me on thy brother, whose heart is given away to another!--Hearing these words of hers, Bhishma took counsel with his ministers. Deliberating on the matter, he, at last, with Satyavati's consent, dismissed this maiden, Permitted thus by Bhishma, this girl gladly repaired to Salwa, the lord of Saubha, and approaching him said,--Dismissed I have been by Bhishma. See that I do not fall off from righteousness! In my heart, I have chosen thee for my lord, O bull among kings. Salwa, however, rejected her, suspecting the purity of her conduct.

Even she hath come to these woods, sacred for asceticism, being ardently inclined to devote herself to ascetic penances! She was recognised by me from the account that she gave of her parentage. As regards her sorrow, Bhishma is considered by her to be its root!' After Hotravahana had ceased, Amva herself said, 'O holy one, it is even so as this lord of earth, this author of my mother's body, Hotravahana of the Srinjaya race hath said. I cannot venture to go back to my own city, O thou that art endued with wealth of asceticism, for shame and fear of disgrace, O great Muni! At present, O holy one, even this is what hath been my determination, viz., that that would be my highest duty which the holy Rama, O best of Brahmanas, might point out to me!'"

Section 179

"Akritavrana said, 'Of these two afflictions of thine, for which, O blessed lady, dost thou seek a remedy? Tell me this. Is it thy wish that the lord of Saubha should be urged to wed thee, the high-souled Rama will certainly urge him from desire of doing thee good? Or, if thou wishest to behold Ganga's son, Bhishma, defeated in battle by intelligent Rama Bhargava will gratify even that wish of thine. Hearing what Srinjaya has to say, and what thou also, O thou of sweet smiles, may have to say, let that be settled this very day what should be done for thee.' Hearing these words, Amva said, 'O holy one, abducted I was by Bhishma acting from ignorance, for, O regenerate one, Bhishma knew not that my heart had been given away to Salwa. Thinking of this in thy mind, let that be resolved upon by thee which is consistent with justice, and let steps be taken for accomplishing that resolution. Do that, O Brahmana, which is proper to be done towards either that tiger among the Kurus, viz., Bhishma, singly, or towards the ruler of the Salwas, or towards both of them! I have told thee truly about the root of my grief. It behoveth thee, O holy one, to do that which is consistent with reason.'

"Akritavrana said, 'This, O blessed lady, O thou of the fairest complexion, that thou sayest with eyes fixed upon virtue, is, indeed, worthy of thee. Listen, however, to what I say! If Ganga's son had never taken thee to the city called after the elephant, then, O timid girl, Salwa would have, at

Rama's behest, taken thee on his head! It is because Bhishma bore thee away by force that king Salwa's suspicions have been awakened in respect of thee, O thou of slender-waist! Bhishma is proud of his manliness and is crowned with success. Therefore, thou shouldst cause thy vengeance to fall upon Bhishma (and no other)!' Hearing these words of the sage, Amva said, 'O regenerate one, this desire hath been cherished by me also in my heart, viz., that, if possible. Bhishma should be caused by me to be slain in battle! O thou of mighty arms, be it Bhishma or be it king Salwa, punish that man whom thou thinkest to be guilty and through whose act I have been so miserable!'

"Bhishma continued, 'In conversation such as this, that day passed and the night also, O best of Bharata's race, with its delicious breeze which was neither cold nor hot. Then Rama appeared there, beaming with energy. And that sage wearing matted-locks on his bead and attired in deer-skins was surrounded by his disciples. And endued with magnanimous soul, he had his bow in hand. And bearing also a sword and a battle-axe, that sinless one, O tiger among kings, approached the Srinjaya king (Hotravahana) in that forest. And the ascetics dwelling there and that king also who was endued with great ascetic merit, beholding him, all stood up and waited, O king, with joined hands. And that helpless maiden too did the same. And they all cheerfully worshipped Bhargava with the offer of honey and curds. Being worshipped duly by them, Rama sat with them seated round him. Then, O Bharata, Jamadagni's son and Hotravahana, seated thus together, began to discourse. And after their discourse was over, the sage Hotravahana opportunately said in a sweet voice these words of grave import unto that foremost one of Bhrigu's race, viz., Rama of mighty strength, 'O Rama, this is my daughter's daughter, O lord, being the daughter of the king of Kasi.

She hath something to be done for her! Oh, listen to it duly, O thou that art skilled in all tasks!' Hearing these words of his friend, Rama addressed that maiden saying. 'Tell me what thou hast to say.' At these words, Amva approached Rama who resembled a blazing fire, and worshipping both his feet with her bent head, touched them with her two hands that resembled, in radiance, a couple of lotuses and stood silently before him. And filled with grief, she wept aloud, her eyes bathed in tears. And she then sought the protection of that descendant of Bhrigu, who was the refuge of all distressed persons. And Rama said, 'Tell me what grief is in thy heart. I will act according to thy words!' Thus encouraged, Amva said, 'O thou of great vows, O holy one, today I seek thy protection! O lord, raise me from this unfathomable ocean of sorrow.'

"Bhishma continued, 'Beholding her beauty and her youthful body and its great delicacy, Rama began to think,--What will she say? And that perpetuator of Bhrigu's line, thinking inwardly of this, sat long in silence, filled with pity. He then addressed that maiden of sweet smiles again, saying, 'Tell us what thou hast to say!' Thus encouraged, she represented everything truly unto Bhargava. And Jamadagni's son, hearing these words of the princess, and having first settled what he should do, addressed that damsel of the fairest complexion, saying, 'O beautiful lady, I will send word unto Bhishma, that foremost one of Kuru's race. Having beard what my behest is, that king will certainly obey it. If, however, the son of Jahnavi do not act according to my words, I will then consume him in battle, O blessed girl, with all his counsellors! Or, O princess, if thou desirest it, I may even address the heroic ruler of the Salwas to the matter in hand.' Hearing these words of Rama, Amva said, 'Dismissed I was by Bhishma, O son of Bhrigu's race, as soon as he heard that my heart had previously been freely given away to the ruler of the Salwas. Approaching then the lord of Saubha, I addressed him in language that was unbecoming. Doubtful of the purity of my conduct, he refused to accept me. Reflecting on all this, with the aid of thy own understanding, it behoveth thee, O son of Bhrigu's race, to do that which should be done in view of these circumstances. Bhishma, however, of great vows is the root of my calamity, for he brought me under his power taking me up (on his car) by violence! Slay that Bhishma, O thou of mighty arms, for whose sake, O tiger of Bhrigu's race, overwhelmed with such distress, I suffer such poignant misery! Bhishma, O thou of Bhrigu's race, is covetous, and mean, and proud of his victory. Therefore, O sinless one, thou shouldst give him his deserts. While, of lord, I was being abducted by him, even this was the desire that I cherished in my heart, viz., that I should cause that hero of great vows to be slain. Therefore, O sinless Rama, gratify this desire of mine! O thou of mighty arms, slay Bhishma, even as Purandara slew Vritra.'"

Section 180

"Bhishma said, 'O lord, repeatedly urged by that maiden to slay Bhishma, Rama replied unto that weeping girl, saying, 'O daughter of Kasi, O thou of the fairest complexion, I do not, on any account, take up arms now except for the sake of those that are conversant with the Vedas. Tell me, therefore, what else I can do for thee? Both Bhishma and Salwa are, O princess, exceedingly obedient to me. Do not grieve, I will accomplish thy object. I will not, however, O beautiful lady, take up arms, except at the command of Brahmanas. This hath been my rule of conduct.'

"Amva said, 'My misery, O holy one, should by any means be dispelled by thee. That misery of mine hath been caused by Bhishma. Slay him, therefore, O lord, without much delay.'

"Rama said, 'O daughter of Kasi, say but the word and Bhishma, however, deserving of reverence from thee, will, at my word, take up thy feet on his head!'

"Amva said, 'O Rama, slay in battle that Bhishma who roareth like an Asura. Indeed, summoned to the encounter (by him), slay him, O Rama, if thou wishest (to do) what is agreeable to me. It behoveth thee, besides, to make thy promise true.'

"Bhishma continued, 'While, O king, Rama and Amva were talking thus with each other, the Rishi (Akritavrana) of highly virtuous soul said these words, 'It behoveth thee not, O mighty-armed one, to desert this girl that seeketh thy protection! If summoned to battle, Bhishma cometh to the encounter and sayeth--I am vanquished, or, if he obeyeth thy words, then that which this maiden seeketh will be accomplished, O son of Bhrigu's race, and the words spoken by thee, O hero, will also, O lord, be true! This also was, O great Muni, the vow then made by thee, O Rama,--the vow made by thee before Brahmanas after thou hadst conquered all the Kshatriyas, viz., that thou wouldst slay in battle the person, be he a Brahmana, a Kshatriya, a Vaisya, or a Sudra, who would be a foe to the Brahmanas. Thou hadst further promised that as long as thou wouldst live thou wouldst not abandon those that would come to thee in fright and seek thy protection, and that thou wouldst, O Bhargava, slay that proud warrior who would vanquish in battle all the assembled Kshatriyas of the earth! O Ram, even Bhishma, that perpetuator of Kuru's race, hath achieved such success (over all the Kshatriyas)! Approaching him, O son of Bhrigu's race, encounter him now in battle!'

"Rama said, 'O best of Rishis, I recollect that vow of mine made before. I will, however (in the present instance) do that which conciliation may point out. That task which the daughter of Kasi hath in her mind is a grave one, O Brahmana! Taking this maiden with me, I will repair myself to the place where Bhishma is. If Bhishma, proud of his achievements in battle, do not obey my behest, I will then slay that arrogant wight. Even this is my fixed resolve. The arrows shot by me do not stick to the bodies of embodied creatures (but pass them through). This is known to you from what you saw in my encounters with the Kshatriyas!' Having said this, Rama then, along with all those seekers of Brahma, resolved to depart from that asylum! and the great ascetic then rose from his seat. Then all those ascetics passing that night there, performed (on the next morning) their homa-rites and recited their prayers. And then they all set out, desirous of taking my life. And Rama, accompanied by all those devotees of Brahma, then came to Kurukshetra, O monarch, with that maiden, O Bharata, in their company. And those high-souled ascetics, with that foremost one of Bhrigu's race at head, having arrived on the banks of the stream of Saraswati, quartered themselves there.'"

Section 181

"Bhishma said, 'After he had quartered there, on third day, O king, Jamadagni's son of high vows, sent a message to me, saying, 'I have come here, do what is agreeable to me.' Hearing that Rama, of great might, had come to the confines of our kingdom, I speedily went with a joyous heart to that master who was an ocean of energy. And I went to him, O king, with a cow placed in the van of my train, and accompanied by many Brahmanas, and (ordinary) priests (of our family), and by others, resembling the very gods in splendour, employed by us on special occasions. And beholding me arrived at his presence, Jamadagni's son, of great prowess, accepted the worship I offered unto him and said these words unto me.'

"Rama said, 'Thyself, divested of desire, with what mood of mind, O 'Bhishma, didst thou abduct, on the occasion of her self-choice, his daughter of the king of Kasi and again dismiss her subsequently? By thee hath this famous lady been dissociated from virtue! Contaminated by the touch of thy hands before, who can marry her now? Rejected she hath been by Salwa, because thou, O Bharata, hadst abducted her. Take her therefore, to thyself, O Bharata, at my command. Let this daughter of a king, O tiger among men, be charged with the duties of her sex! O king, O sinless one, it is not proper that this humiliation should be hers!

'Seeing him plunged into sorrow (on account of the maiden) I said unto him,--O Brahmana, I cannot, by any means, bestow this girl on my brother. O thou of Bhrigu's race, it was to myself that she said, I am Salwa's! And it was by me that she was permitted to go to Salwa's city. As regards myself, even this is my firm vow that I cannot abandon Kshatriya practices from fear or pity, or avarice of wealth, or lust!--Hearing these words of mine, Rama addressed me, with eyes rolling in anger, saying, 'If, O bull among, men, thou dost not act according to my words, I will slay thee this very day along with all thy counsellors!' Indeed, with eyes rolling in anger, Rama in great wrath told me these words repeatedly. I, however, O chastiser of foes, then beseeched him in sweet words. But though beseeched by me, he did not cool down. Bowing down with my head unto that best of Brahmanas I then enquired of him the reason for which he sought battle with me. I also said,--O thou of mighty arms, while I was a child it was thou who instructed me in the four kinds of arms. I am, therefore, O thou of Bhrigu's race, thy disciple! Then Rama answered me with eyes red in anger, 'Thou knowest me, O Bhishma, to be thy preceptor, and yet, O Kauravya, thou acceptest not, for pleasing me, this daughter of the ruler of Kasi! O delighter of the Kurus, I cannot be gratified unless thou actest in this way! O mighty-armed one, take this maiden and preserve thy race! Having been abducted by thee, she obtaineth not a husband. Unto Rama that subjugator of hostile cities, I replied, saying.--This cannot be, O regenerate Rishi! All thy labour is vain, O son of Jamadagni, remembering thy old preceptorship, I am striving, O holy one, to gratify thee! As regards this maiden, she hath been refused by me before knowing what the faults, productive of great evils, of the female sex are, who is there that would admit into his abode a woman whose heart is another's and who (on that account) is even like a snake of virulent poison? O thou of high vows, I would not, even from fear of Vasava, forsake duty! Be gracious unto me, or do me without delay that which thou hast thought proper. This sloka also, O thou of pure soul, is heard in the Puranas, O lord, sung by the high-souled Marutta, O thou of great intelligence! The renunciation is sanctioned by the ordinance of a preceptor who is filled with vanity, who is destitute of the knowledge of right and wrong, and who is treading in a devious path.--Thou art my preceptor and it is for this that I have from love reverenced thee greatly. Thou, however, knowest not the duty of a preceptor, and it is for this that I will fight with thee. I would not slay any preceptor in battle, especially again a Brahmana, and more specially one endued with ascetic merit. It was for this that I forgive thee. It is well-known truth, gatherable from the scriptures, that he is not guilty of slaying a Brahmana who killeth in battle a person of that order that taketh up weapons like Kshatriya and fighteth wrathfully without seeking to fly. I am a Kshatriya stationed in the practice of Kshatriya duties. One doth not incur sin, nor doth one incur any harm by behaving towards a person exactly as that person deserveth. When a person acquainted with the proprieties of time and place and well-versed in matters affecting both profit and virtue, feels doubtful, as regards anything, he should without scruples of any kind, devote himself to the acquisition of virtue which would confer the highest benefit on him. And since thou, O Rama, in a matter connected with profit of doubtful propriety, actest unrighteously, I would certainly fight with thee in a great battle. Behold the strength of my arms and my prowess that is superhuman! In view of such circumstances, I shall certainly do, O son of Bhrigu, what I can. I shall fight with thee, O regenerate one, on the field of Kurukshetra! O Rama of great effulgence, equip thyself as thou listest for single combat! Come and station thyself on the field of Kurukshetra where, afflicted with my shafts in great battle, and sanctified by my weapons, thou mayest obtain those regions that have been won by thee (thought for thy austerities). O thou of mighty arms and wealth of asceticism, there I will approach thee for battle,--thee that art so fond of battle! There, O Rama, where in days of yore thou hadst propitiated thy (deceased) fathers (with oblations of Kshatriya blood), slaying thee there, O son of Bhrigu, I will propitiate the Kshatriya slain by thee! Come there, O Rama, without delay! There, O thou that art difficult of being vanquished, I will curb thy old pride about which the Brahmanas speak! For many long years, O Rama, thou hast boasted, saying,--I have, single-handed, vanquished all the Kshatriyas of the Earth!--Listen now to what enabled thee to indulge in that boast! In those days no Bhishma was born, or no Kshatriyas like unto Bhishma! Kshatriyas really endued with valour have taken their births later on! As regards thyself, thou hast consumed only heaps of straw! The person that would easily quell thy pride of battle hath since been born! He, O mighty-armed one, is no other than myself, even Bhishma, that subjugator of hostile cities! Without doubt, O Rama, I shall just quell thy pride of battle!'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of mine. Rama addressed me, laughingly saying, 'By good luck it is, O Bhishma, that thou desirest to fight with me in battle! O thou of Kuru's race, even now I go with thee to Kurukshetra! I will do what thou hast said! Come thither, O chastiser of foes! Let thy mother, Jahnavi, O Bhishma, behold thee dead on that plain, pierced with my shafts, and become the food of vultures, crows, and other carnivorous birds! Let that goddess worshipped by Siddhas and Charanas, that blessed daughter of Bhagiratha, in the form of a river, who begat thy wicked self, weep today, O king, beholding thee slain by me and lying miserable on that plain, however undeserving she may be of seeing such a sight! Come, O Bhishma, and follow me, O proud wight, always longing for battle! O thou of Kuru's race, take with thee, O bull of Bharatas' line, thy cars and all other equipments of battle!' Hearing these words of Rama that subjugator of hostile towns, I worshipped him with a bend of my head and answered him, saying,--So be it! Having said all this, Rama then went to Kurukshetra from desire of combat, and I also, entering our city, represented everything unto Satyavati. Then causing propitiatory ceremonies to be performed (for my victory), and being blessed also by my mother, and making the Brahmanas utter benedictions on me, I mounted on a handsome car made of silver and unto which, O thou of great glory, were yoked steeds white in hue. And every part of that car was well-built, and it was exceedingly commodious and covered on all sides with tiger-skin. And it was equipped with many great weapons and furnished with all necessaries. And it was ridden by charioteer who was well-born and brave, who was versed in horse-lore, careful in battle, and well-trained in his art, and who had seen many encounters. And I was accoutred in a coat of mail, white in hue, and had my bow in hand. And the bow I took was also white in hue. And thus equipped, I set out, O best of Bharata's race! And an umbrella, white in hue, was held over my head. And, O king, I was fanned with fans that also were white in colour. And clad in white, with also a white head-gear, all my adornments were white. And eulogised (with laudatory hymns) by Brahmanas wishing me victory. I issued out of the city named after the elephant, and proceeded to Kurukshetra, which, O bull of Bharata's race, was to be the field of battle! And those steeds, fleet as the mind or the wind, urged by my charioteer, soon bore me, O king, to that great encounter. And arrived in the field of Kurukshetra, both myself and Rama, eager for battle, became desirous of showing each other our prowess. And arrived within view of the great ascetic Rama, I took up my excellent conch and blew a loud blast. And many Brahmanas, O king, and many ascetics having their abodes in the forest, as also the gods with Indra at their head, were stationed there for beholding the great encounter. And many celestial garlands and diverse kinds of celestial music and many cloudy canopies could be noticed there. And all those ascetics who had come with Rama, desiring to become spectators of the fight, stood all around the field. Just at this juncture, O king, my divine mother devoted to the good of all creatures, appeared before me in her own form and said, 'What is this that thou seekest to do? Repairing to Jamadagni's son, O son of Kuru's race, I will repeatedly solicit him saying,--Do not fight Bhishma who is thy disciple!--O son, being a Kshatriya do not obstinately set thy heart on an encounter in battle with Jamadagni's son who is a Brahmana!' Indeed, it was thus that she reproved me. And she also said, 'O son, Rama, equal in prowess unto Mahadeva himself, is the exterminator of the Kshatriya order! It is not known to thee, that thou desirest an encounter with him.' Thus addressed by her, I saluted the goddess reverentially and replied unto her with joined hands, giving her, O chief of the Bharatas, an account of all that had transpired in that self-choice (of the daughter of Kasi). I also told her every thing, O king of kings, about how I had urged Rama (to desist from the combat). I also gave her a history of all the past acts of the (eldest) daughter of Kasi. My mother then, the great River, wending to Rama, began, for my sake, to beseech the Rishi of Bhrigu's race. And she said unto him these words, viz.,--Do not fight Bhishma who is thy disciple!--Rama, however, said unto her while she was beseeching him thus, 'Go and make Bhishma desist! He doth not execute out my wish! It is for this that I have challenged him!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Rama, Ganga, from affection for her son, came back to Bhishma. But Bhishma, with eyes rolling in anger, refused to do her bidding. Just at this time, the mighty ascetic Rama, that foremost one of Bhrigu's race, appeared in Bhishma's sight. An then that best of the twice-born ones challenged him to the encounter.'"

Footnotes

346:1 The science of arms (Dhanurved) classes arms under four heads, viz., Mukta, Amukta, Muktamukta, and Yantramukta. A Mukta weapon is one that is hurled from the hand, as a discus. An Amukta is not hurled from the hand, as a sword. A Muktamukta is one that is sometimes hurled and sometimes not, as a mace. A Yantramukta is one shot from a machine, as an arrow or a ball. All Mukta weapons are Astras, while all Amukta ones are called sastras.

Section 182

"Bhishma said, 'I then smilingly addressed Rama stationed for battle, saying,--Myself on my car, I do not wish to fight with thee that art on the earth! Mount on a car, O hero, and case thy body in mail, O mighty-armed one, if indeed, O Rama, thou wishest to fight me in battle!--Then Rama smilingly replied unto me on that field of battle, saying, 'The Earth, O Bhishma, is my car, and Vedas, like good steeds, are the animals that carry me! The wind is my car-driver, and my coat of mail is constituted by those mothers in the Vedas (viz., Gayatri, Savitri and Saraswati). Well-covered by these in battle, O son of Kuru's race, I will fight!' Having said this, O

Gandhari's son. Rama of prowess incapable of being baffled, covered me on all sides with a thick shower of arrows. I then beheld Jamadagni's son stationed on a car equipped with every kind of excellent weapons! And the car he rode was exceedingly handsome and was of wonderful appearance. And it had been created by a fiat of his will, and it was beautiful like a town. And celestial steeds were yoked unto it, and it was well-protected by the necessary defences. And it was decked all over with ornaments of gold. And it was well-covered with tough skins all around, and bore the device of the sun and the moon. Rama was armed with bow and equipped with a quiver, and with fingers cased in leathern fences! Akritavrana, the dear friend of Bhargava, well-versed in the Vedas, did the duties of a car-driver for that warrior. And he, of Bhrigu's race, repeatedly summoning me to battle, saying,--Come, come,--gladden my heart. And I then, myself, singly obtained for my adversary that invincible and mighty exterminator of the Kshatriya race, viz., Rama risen like the sun himself in splendour, desirous (on his part) of fighting singly! And after he had poured three showers of arrows on me curbing my steeds, I came down from my car and placing my bow aside I proceeded on foot to that best of Rishis. And arriving before him, I worshipped the best of Brahmanas with reverence. And having saluted him duly, I told him these excellent words,--O Rama, whether thou art equal or superior to me, I will fight with thee, my virtuous preceptor, in battle! O lord, bless me, wishing me victory!'

"Rama, thus addressed, said, 'O foremost one of Kuru's race, he that desires prosperity should act even thus! O thou of mighty arms, they that fight with warriors more eminent than themselves, have this duty to perform. O king, I would have cursed thee if thou hadst not approached me thus! Go, fight carefully and summoning all thy patience, O thou of Kuru's race! I cannot, however, wish thee victory, for I myself stand here to vanquish thee! Go, fight fairly! I am pleased with thy behaviour!--Bowing unto him, I then speedily came back, and mounting on my car, I once more blew my conch decked with gold, And then, O Bharata, the combat commenced between him and me. And it lasted for many days. each of us, O king, having been desirous of vanquishing the other. And in that battle, it was Rama who struck me first with nine hundred and sixty straight arrows furnished with vulturine wings. And with that arrowy shower, O king, my four steeds and charioteer were completely covered! Notwithstanding all this, however, I remained quiet in that encounter, accoutred in my coat of mail! Bowing unto the gods, and especially unto the Brahmanas, I then smilingly addressed Rama stationed for battle, saying,--Although thou hast shown little regard for me, yet I have fully honoured thy preceptorship! Listen again, O Brahmana, to some other auspicious duty that should be discharged if virtue is to be earned! The Vedas that are in thy body, and the high status of Brahmana that is also in thee, and the ascetic merit thou hast earned by the severest of austerities, I do not strike at these! I strike, however, at that Kshatriyahood which thou, O Rama, hast adopted! When a Brahmana taketh up weapons, he becometh a Kshatriya. Behold now the power of my bow and the energy of my arms! Speedily shall I cut off that bow of thine with a sharp shaft!--Saying this I shot at him, O bull of Bharata's race, a sharp broad-headed arrow, And cutting off one of the horns of his bow with it. I caused it to drop on the ground. I then shot at Jamadagni's car a hundred straight arrows winged with vulturine feathers. Piercing through Rama's body and borne along by the wind, those arrows coursing through space seemed to vomit blood (from their mouths) and resembled veritable snakes. Covered all over with blood and with blood issuing out of his body. Rama, O king, shone in battle, like the Sumeru mountain with streams of liquid metal rolling down its breast, or like the Asoka tree at the advent of spring, when covered with red bunches of flowers, or, O king, like the Kinsuka tree when clad in its flowery attire! Taking up then another bow, Rama, filled with wrath, showered upon me numerous arrows of excessive sharpness, furnished with golden wings. And those fierce arrows of tremendous impetus, resembling snakes, or fire, or poison, coming at me from all sides, pierced my very vitals and caused me to tremble. Summoning all my coolness then addressed myself for the encounter, and filled with rage I pierced Rama with a hundred arrows. And afflicted with those hundred blazing shafts resembling either fire, or the sun or looking like snakes of virulent poison, Rama seemed to lose his senses! Filled, O Bharata, with pity (at the sight), I stopped of my own accord and said,--Oh, fie on battle! Fie on Kshatriya practices! And overwhelmed, O king, with grief, I repeatedly said,--Alas, great is the sin committed by me through observance of Kshatriya practices, since I have afflicted with arrows my preceptor who is a Brahmana endued with a virtuous soul!--

After that, O Bharata, I ceased striking Jamadagni's son any more. At this time, the thousand-rayed luminary, having heated the earth with his rays, proceeded at the close of day to his chambers in the west and the battle also between us ceased.'"

Section 183

"Bhishma said, 'After the battle had ceased, my charioteer, well-skilled in such operations, drew out from his own body, from the bodies of my steeds, and from my body as well, the arrows that struck there. Next morning, when the sun rose, the battle commenced again, my horses having (a little while before) been bathed and allowed to roll on the ground and having had their thirst slaked and thereby re-invigorated. And beholding me coming quickly to the encounter attired in a coat of mail and stationed on my car, the mighty Rama equipped his car with great care. And I myself also, beholding Rama coming towards me from desire of battle, placed aside my bow and quickly descended from my car. Saluting Rama I re-ascended it, O Bharata, and desirous of giving battle, stood fearlessly before that son of Jamadagni. I then overwhelmed him with a thick shower of arrows, and he too covered me with an arrowy shower in return. And filled with wrath. Jamadagni's son once more shot at me a number of fierce shafts of great force and blazing mouths looking like veritable snakes! And I too, O king, shooting sharp shafts by hundreds and thousands, repeatedly cut: off Rama's arrows in mid-air before they could come at me. Then the mighty son of Jamadagni began to hurl celestial weapons at me, all of which I repelled, desirous of achieving mightier feats, O thou of strong arms, with-my weapons. And loud was the din that then arose in the welkin all around. At that time, I hurled at Rama the weapon named Vayavya which Rama neutralised, O Bharata, by the weapon called Guhyaka. Then I applied, with proper mantras, the weapon called Agneya but the lord Rama neutralised that weapon of mine by one (of his) called Varuna. And it was in this way that I neutralised the celestial weapons of Rama, and that chastiser of foes, Rama also, endued with great energy and acquainted with celestial weapons, neutralised the weapons shot by me. Then, O monarch, that best of Brahmanas, the mighty son of Jamadagni, filled with wrath, suddenly wheeling to my right, pierced me in the breast. At this, O best of the

Bharatas, I swooned on my best of cars. And beholding me, reft of consciousness, my charioteer quickly bore me away from the field. And seeing me afflicted and pierced with Rama's weapons and borne away drooping and in a swoon, all the followers of Rama, including Akritavrana and others and the princess of Kasi, filled with joy, O Bharata, began to shout aloud! Regaining consciousness then, I addressed my charioteer, saying,--Go where Rama stayeth! My pains have left me, and I am ready for battle!--Thus instructed, my charioteer soon took me where Rama was, with the aid of those exceedingly handsome steeds of mine that seemed to dance as they coursed (through the plain) and that were endued with the speed of the wind. And approaching Rama then, O thou of Kuru's race, and filled with wrath, from desire of vanquishing his angry self, I overwhelmed him with an arrowy shower! But Rama, shooting three for every single of mine, cut into fragments every one of my straight-going arrows in mid air before any of them could reach him! And beholding those well-furnished arrows of mine by hundreds and thousands, each cut off in twain by Rama's arrows, all the followers of Rama were filled with joy. Impelled then by the desire of slaying him, I shot at Rama, the son of Jamadagni, a good-looking arrow of blazing effulgence with Death's self sitting at its head. Struck very forcibly therewith and succumbing to its impetus, Rama fell into a swoon and dropped down on the ground. And when Rama thus dropped on the ground, exclamations of Oh and Alas arose on all sides, and the whole universe, O Bharata, was filled with confusion and alarm, such as may be witnessed if the sun himself were ever to fall down from the firmament! Then all those ascetics together with the princess of Kasi, quietly proceeded, O son of Kuru's race, with great anxiety towards Rama. And embracing him, O Kaurava, they began to comfort him softly with the touch of their hands, rendered cold by contact with water, and with assurances of victory. Thus comforted, Rama rose up and fixing an arrow to his bow he addressed me in an agitated voice, saying, 'Stay, O Bhishma! Thou art already slain! And let off by him, that arrow quickly pierced my left side in that fierce encounter. And struck therewith, I began to tremble like a tree shaken by the tempest. Slaying my horses then in terrific combat, Rama, fighting with great coolness, covered me with swarms of winged arrows, shot with remarkable lightness of hand. At this, O mighty-armed one, I also began to shoot arrows with great lightness of hand for obstructing Rama's arrowy shower. Then those arrows shot by myself and Rama covering the welkin all around, stayed even there (without failing down). And, thereupon, enveloped by clouds of arrows the very sun could not shed its rays through them. And the very wind, obstructed by those clouds, seemed to be unable to pass through them. Then, in consequence of the obstructed motion of the wind, the rays of the sun, and the clash of the arrows against one another, a conflagration was caused in the welkin. And then those arrows blazed forth in consequence of the fire generated by themselves, and fell on the earth, consumed into ashes! Then Rama, O Kaurava, filled with rage, covered me with hundreds and thousands and hundreds of thousands and hundreds of millions arrows! And I also, O king, with my arrows resembling snakes of virulent poison, cut into fragments all those arrows of Rama and caused them to fall down on the earth like snakes cut into pieces. And it was thus, O best of the Bharatas, that combat took place. When, however, the shades of evening approached, my preceptor withdrew from the fight.'"

Section 184

"Bhishma said, 'The next day, O bull of Bharata's race, frightful again was the combat that wok place between me and Rama when I encountered him once more. That hero of virtuous soul, conversant with celestial weapons,--the lord Rama, from day to day, began to use diverse kinds of celestial weapons. Regardless of life itself, which is so difficult of being sacrificed, in that fierce combat, O Bharata, I baffled all those weapons with such of mine as are capable of baffling them. And, O Bharata, when diverse weapons were in this way neutralised and baffled by means of counter-weapons, Rama, of mighty energy began to contend against me in that battle, reckless of his own life. Seeing all his weapons baffled, the high-souled son of Jamadagni then hurled at me a fierce lance, blazing like a meteor, with flaming mouth, filling the whole world, as it were, with its effulgence, and resembling the dart hurled by Death himself! I, however, with my arrows cut into three fragments that blazing dart rushing against me, and resembling in effulgence the sun that rises at end of the Yuga! At this, breezes charged with fragrant odours began to blow (around me). Beholding that dart of his cut off, Rama, burning with anger, hurled a dozen other fierce darts. Their forms, O Bharata, I am incapable of describing in consequence of their great effulgence and speed. How, indeed, shall I describe their forms? Beholding those diverse-looking darts approach me from all sides, like long tongues of fire and blazing forth with fierce energy like the dozen suns that arise at the time of the destruction of the universe, I was filled with fear. Seeing an arrowy net advancing against me, I baffled it with an arrowy downpour of mine, and then sent a dozen shafts by which I consumed those fierce-looking dozen darts of Rama. Then, O king, the high-souled son of Jamadagni showered on me numerous fierce-looking darts, furnished with variegated handles decked with gold, possessed of golden wings, and resembling flaming meteors! Baffling those fierce darts by means of my shield and sword, and causing them in that combat to fall down on the ground, I then, with clouds of excellent arrows, covered Rama's excellent steeds and his charioteer. Then that high-souled smiter of the lord of the Haihayas, beholding those darts of mine equipped with gold-decked handles and resembling snakes emerged out of their holes, and filled with wrath at the sight, had recourse once more to celestial weapons! Then swarms of fierce arrows, looking like flights of locusts fell upon me and overwhelmed me, my steeds, my charioteer, and my car! Indeed, O king, my car, horses, and charioteer, were covered all over with those arrows! And the yoke, shaft, wheels, and the wheel-spokes of my car, overwhelmed with that arrowy shower, at once broke. After that arrowy shower, however, was over, I also covered my preceptor with a thick shower of arrows. Thereupon, that mass of Brahmic merit, mangled with that arrowy downpour, began to bleed copiously, and continuously. Indeed, like Rama afflicted with my clouds of arrows, I too was densely pierced with his arrows. When at last in the evening, the sun set behind the western hills, our combat came to an end.'"

Footnotes

354:1 The thousand-handed Arjuna, called also Kartaviryarjuna, the vanquisher of Ravana, the chief of Haihaya clan of Kshatriyas having his capital at Mahishmati on the banks of the Narmada (Nerbuda), was slain by Rama.

Section 185

"Bhishma said, 'Next morning, O king, when the sun rose brightly, the combat between myself and him of Bhrigu's race, again, commenced. Then Rama, that foremost of smiters, stationed on his quickly-moving car, rained on me a thick downpour of arrows like the clouds on the mountain-breast. My beloved charioteer then, afflicted by that arrowy shower, swerved from his place in the car, filling me with grief on his account. A total unconsciousness then came over him. And thus wounded by that arrowy downpour he fell down upon the earth in a swoon. And afflicted as he had been by Rama's shafts, he soon gave up his life. Then, O great king, fear entered my heart. And when, on the death of my charioteer, I was still lamenting for him with heart unhinged by sorrow, Rama began to shoot at me many death-dealing shafts. Indeed, even when endangered at the death of my charioteer I was lamenting for him, he of Bhrigu's race, drawing the bow with strength, pierced me deep with an arrow! O king, that blood-drinking shaft, falling upon my breast, pierced me through and fell simultaneously with my person upon the earth! Then, O bull of Bharata's race, thinking I was dead, Rama repeatedly roared aloud like the clouds and rejoiced exceedingly! indeed, O king, when thus I fell down on the earth, Rama, filled with joy, sent forth loud shouts along with his followers, while all the Kauravas who stood beside me and all those who came there to witness the combat were afflicted with great woe on seeing me fall. While lying prostrate, O lion among kings, I beheld eight Brahmanas endued with the effulgence of the sun or the fire. They stood surrounding me on that field of battle and supporting me on their arms. Indeed, borne up by those Brahmanas I had not to touch the ground. Like friends they supported me in mid-air while I was breathing heavily. And they were sprinkling me with drops of water. And bearing me up as they stood, they then, O king, repeatedly said unto me, 'Do not fear! Let prosperity be thine!' Comforted then by those words of theirs, I quickly rose up. I then beheld my mother Ganga--that foremost of the rivers, stationed on my car. Indeed, O king of the Kurus, it was that great river-goddess who had controlled my steeds in the combat (after my charioteer's fall)! Worshipping then the feet of my mother and of the spirits of my ancestors, I ascended my car. My mother then protected my car, steeds, and all the implements of battle. With joined bands I entreated her to go away. Having dismissed her, I myself restrained those steeds endued with the speed of the wind, and fought with Jamadagni's son, O Bharata, till the close of the day! Then, O chief of the Bharatas, in course of that combat, I shot at Rama a powerful and heart-piercing arrow endued with great speed. Afflicted with that shaft, Rama then, his bow loosened from his grasp, fell down upon the earth on his knees, reft of consciousness! And when Rama, that giver of many thousands (of golden coins) fell, masses of clouds covered the firmament, pouring a copious shower of blood! And meteors by hundreds fell, and thunder-rolls were heard, causing everything to tremble! And suddenly Rahu enveloped the blazing sun, and rough winds began to blow! And the earth itself began to tremble. And vultures and crows and cranes began to alight in joy! And the points of the horizon seemed to be ablaze and jackals began repeatedly to yell fiercely! And drums, unstruck (by human hands), began to produce harsh sound! Indeed, when the high-souled Rama embraced the earth, reft of consciousness, all these frightful and alarming omens of evil were seen! Then all on a sudden rising up, Rama approached me once more, O Kaurava, for battle, forgetting everything and deprived of his senses by anger. And that mighty-armed one took up his bow endued with great strength and also a deadly arrow. I, however, resisted him successfully. The great Rishis then (that stood there) were filled with pity at the sight, while he, however, of Bhrigu's race, was filled with great wrath. I then took up a shaft, resembling the blazing fire that appears at the end of the Yuga, but Rama of immeasurable soul baffled that weapon of mine. Then covered by clouds of dust, the splendour of the solar disc was dimmed, and the sun went to the western mount. And night came with its delicious and cool breezes, and then both of us desisted from the fight. In this way, O king, when evening came the fierce battle ceased, and (next day) with the re-appearance of the sun it commenced again. And it lasted for three and twenty days together.'"

Section 186

"Bhishma said, 'Then, O great king, during the night, having bowed unto the Brahmanas, the Rishis, the gods, and all those creatures that wander during the dark, and also all the kings of the earth, I laid myself down on my bed, and in the solitude of my room, I began to reflect in the following way.--For many days hath this fierce combat of terrible consequence lasted between myself and Jamadagni. I am unable, however, to vanquish on the field of battle that Rama of mighty energy. If indeed, I am competent to vanquish in battle that Brahmana of mighty strength, viz., Jamadagni's son of great prowess, then let the gods kindly show themselves to me this night!--Mangled with arrows as I lay asleep, O great king, that night on my right side, towards the morning, those foremost of Brahmanas who had raised me when I had fallen down from my car and held me up and said unto me--Do not fear--and who had comforted me, showed themselves to me, O king, in a dream! And they stood surrounding me and said these words. Listen to them as I repeat them to thee, O perpetuator of Kuru's race! Rise, O Ganga's son, thou needst have no fear! We will protect thee, for thou art our own body! Rama, the son of Jamadagni, will never be able to vanquish thee in battle! Thou, O bull of Bharata's race, wilt be the conqueror of Rama in combat! This beloved weapon, O Bharata, called Praswapa, appertaining to the lord of all creatures, and forged by the divine artificer, will come to thy knowledge, for it was known to thee in thy former life! Neither Rama, nor any person on earth is acquainted with it. Recollect it, therefore, O thou of mighty arms, and apply it with strength! O king of kings, O sinless one, it will come to thee of itself! With it, O Kaurava, thou wilt be able to check all persons endued with mighty energy! O king, Rama will not be slain outright by it, thou shalt not, therefore, O giver of honours, incur any sin by using it! Afflicted by the force of this thy weapon, the son of Jamadagni, will fall asleep! Vanquishing him thus, thou wilt again awaken him in battle, O Bhishma, with that dear weapon called Samvodhana! Do what we have told thee, O Kauravya, in the morning, stationed on thy car. Asleep or dead we reckon it as the same, O king, Rama will not surely die! Apply, therefore, this Praswapa weapon so happily thought of!--Having said this, O king, those foremost of Brahmanas, eight in number and resembling one another in form, and possessed of effulgent bodies, all vanished from my sight!'"

Section 187

"Bhishma said, 'After the night had passed away, I awoke, O Bharata, and thinking of my dream I was filled with great joy. Then, O Bharata, the combat began between him and me--a combat that was fierce and unrivalled and that made the hairs of all creatures stand on their ends. And Bhargava poured on me an arrowy shower which I baffled with an arrowy shower of mine. Then filled with wrath at what he had seen the day before and what he saw that day, Rama hurled at me a dart, hard as Indra's thunderbolt and possessed of effulgence, resembling the Yama's mace! It came towards me like a blazing flame of fire and drinking up, as it were, all the quarters of that field of battle! Then, O tiger among the Kurus, it fell, O perpetuator of Kuru's line, upon my shoulder, like the lightning's flame that ranges the sky. Wounded thus by Rama, O thou of red eyes, my blood, O mighty-armed one, began to flow copiously like streams of red earth from a mountain (after a shower)! Filled with great wrath, I then shot at Jamadagni's son a deadly shaft, fatal as the poison of a snake. That heroic and best of Brahmanas, struck therewith at the forehead, O monarch, then appeared as beautiful as a crested hill! Extremely angry, that hero then, changing his position and drawing the bow-string with great strength, aimed at me a terrible shaft resembling all-destructive Death himself, and capable of grinding all foes! That fierce arrow fell upon my breast, hissing (through the air) like a snake. Covered with blood, I fell down on the earth, O king, thus struck. Regaining consciousness, I hurled at Jamadagni's son a frightful dart, effulgent as the thunderbolt. That dart fell upon the bosom of that foremost of Brahmanas. Deprived of his senses at this, Rama began to tremble all over. That great ascetic then, viz., his friend, the regenerate Akritavrana, embraced him and with diverse words of comfort soothed him. Reassured thus, Rama of high vows was then filled with wrath and vindictiveness. He invoked the great Brahma weapon. For baffling it I also used the same excellent weapon. Clashing against each other, the two weapons began to blaze forth brightly, showing what happens at the end of the Yuga! Without being able to reach either myself or Rama, those two weapons, O best of the Bharatas, met each other in the mid-air. Then the whole welkin seemed to be ablaze, and all creatures, O monarch, became highly distressed. Afflicted by the energy of those weapons, the Rishis, the

Gandharvas, and the gods were all greatly pained. Then earth, with her mountains and seas and trees began to tremble, and all creatures, heated with the energy of the weapons, were greatly afflicted. The firmament, O king, became ablaze and the ten points of the horizon became filled with smoke. Creatures, therefore, that range the welkin were unable to stay in their element. When, at all this, the whole world with the gods, the Asuras and the Rakshasas began to utter exclamations of woe.--This is the time--thought I and became desirous, O Bharata, of speedily shooting the Praswapa weapon at the command of those utterers of Brahma (that had appeared to me in my dream)! The Mantras also for invoking excellent weapon suddenly came to my mind!'"

Section 188

"Bhishma said, 'When I had formed this resolution, O king, a din of tumultuous voices arose in the sky. And it said,--O son of Kuru's race, do not let off the Praswapa weapon!--Notwithstanding this, I still aimed that weapon at Bhrigu's descendant. When I had aimed it, Narada addressed me, saying, 'Yonder, O Kauravya, stay the gods in the sky! Even they are forbidding thee today! Do not aim the Praswapa weapon! Rama is an ascetic possessed of Brahma merit, and he is, again, thy preceptor! Never, Kauravya, humiliate him.' While Narada was telling me this, I beheld those eight utterers of Brahma stationed in the sky. Smilingly, O king, they said unto me slowly,--O chief of the Bharatas, do even what Narada sayeth. Even that, O best of Bharata's race, is highly beneficial to the world!' I then withdrew that great weapon called Praswapa and invoked according to the ordinance the weapon called Brahma in the combat. Beholding the Praswapa weapon withdrawn, O lion among kings, Rama was in great huff, and suddenly exclaimed, 'Wretch that I am, I am vanquished, O Bhishma!' Then Jamadagni's son behold before him his venerable father and his father's fathers. They stood surrounding him there, and addressed him in these words of consolation, 'O sire, never display such 'rashness again, the rashness, viz., of engaging in battle with Bhishma, or especially with any Kshatriya, O descendant of Bhrigu's race, to fight is the duty of a Kshatriya! Study (of the Vedas) and practice of vows are the highest wealth of Brahmanas! For some reason, before 'this, thou hadst been ordered by us to take up weapons. Thou hadst then perpetrated that terrible and unbecoming feat. Let this battle with Bhishma be thy very last, for enough of it thou hadst already. O thou of mighty arms, leave the combat. Blessed be thou, let this be the very last instance of thy taking up the bow! O invincible one, throw thy bow aside, and practice ascetic austerities, O thou of Bhrigu's race! Behold, Bhishma, the son of Santanu, is forbidden by all the gods! They are endeavouring to pacify him, repeatedly saying,--Desist from this battle! Do not light with Rama who is thy preceptor. It is not proper for thee, O perpetuator of Kuru's race, to vanquish Rama in battle! O son of Ganga, show this Brahmana every honour on the field of battle! As regards thee, we are thy superiors and therefore forbid thee! Bhishma is one of the foremost of Vasus! O son, it is fortunate, that thou art still alive! Santanu's son by Ganga--a celebrated Vasu as he is,--how can he be defeated by thee? Desist, therefore, O Bhargava! That foremost of the Pandavas, Arjuna, the mighty son of Indra, hath been ordained by the Self-create to be the slayer of Bhishma!'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by his own ancestors, Rama answered them, saying, 'I cannot give up the combat. Even this is the solemn vow I have made. Before this, I never left the field, giving up battle! Ye grandsires, if you please, cause Ganga's son to desist from the fight! As regards myself, I can, by no means, desist from the combat!' Hearing these words of his, O king, those ascetics with Richika at their head, coming to me with Narada in their company, told me, 'O sire, desist from battle! Honour that foremost of Brahmanas!' For the sake of Kshatriya morality, I replied unto them, saying. Even this is the vow I have taken in this world, viz., that I would never desist from battle turning my back, or suffer my back to be wounded with arrows! I cannot, from temptation or distress, or fear, or for the sake of wealth, abandon my eternal duty! Even this is my fixed resolution! Then all those ascetics with Narada at their head, O king, and my mother Bhagirathi, occupied the field of battle (before me). I, however, stayed quietly with arrows and bow as before, resolved to fight. They then once more turned towards Rama and addressed him, saying. 'The hearts of Brahmanas are made of butter. Be pacified, therefore, O son of Bhrigu's race! O Rama, O Rama, desist from this battle, O best of Brahmanas! Bhishma is incapable of being slain by thee, as indeed, thou, O

Bhargava, art incapable of being slain by him!' Saying these words while they stood obstructing the field, the Pitris caused that descendant of Bhrigu's race to place aside his weapons. Just at this time I once more beheld those eight utterers of Brahma, blazing with effulgence and resembling bright stars risen on the firmament. Stationed for battle as I was, they said these words unto me with great affection, 'O thou of mighty arms, go unto Rama who is thy preceptor! Do what is beneficial to all the worlds. Beholding then that Rama had desisted owing to the words of his well-wishers, I also, for the good of the worlds, accepted the words of my well-wishers. Though mangled exceedingly, I still approached Rama and worshipped him. The great ascetic Rama then, smilingly, and with great affection, said unto me, 'There is no Kshatriya equal to thee on the earth! Go now, O Bhishma, for in this combat thou hast pleased me highly'! Summoning then in my presence that maiden (the daughter of Kasi), Bhargava sorrowfully said unto her these words in the midst of all those high-souled persons.'"

Section 189

"Rama said, 'O damsel, in the very sight of all these persons, I have fought according to the best of my power and displayed my prowess! By using even the very best of weapons I have not been able to obtain any advantage over Bhishma, that foremost of all wielders of weapons! I have exerted now to the best of my power and might. O beautiful lady, go withersoever thou wishest! What other business of thine can I accomplish? Seek the protection of Bhishma himself! Thou hast no other refuge now! Shooting mighty weapons Bhishma hath vanquished me!' Having said this, the high-souled Rama sighed and remained silent. That maiden then addressed him, saying, 'O holy one, it is even so as thy holy self hath said! This Bhishma of great intelligence is incapable of being vanquished in battle by even the gods! Thou hast done my business to the best of thy exertion and power. Thou hast displayed in this battle energy incapable of being baffled and weapons also of diverse kinds. Thou hast yet been unable to obtain any advantage over Bhishma in combat. As regards myself, I will not go a second time to Bhishma. I will, however, O perpetuator of Bhrigu's race, go thither, O thou endued with wealth of asceticism, where I may (obtain the means to) myself slay Bhishma in battle!' Having said the words, that maiden went away, with eyes agitated with wrath, and thinking to compass my death, she firmly resolved to devote herself to asceticism. Then that foremost one of Bhrigu's race, accompanied by those ascetics, bidding me farewell, departed, O Bharata, for the mountains whence he had come. I also, ascending my car, and praised by the Brahmanas, entered our city and represented, everything unto my mother Satyavati, everything that had transpired, and she, O great king, uttered benedictions on me. I then appointed persons endued with intelligence to ascertain the doings of that maiden. Devoted to the good of myself--their well-wisher, those spies of mine, with great application brought to me accounts of her course of action, her words and actions, from day to day. When that maiden went to the woods, resolved on ascetic austerities, even then I became melancholy, and afflicted with pain, I lost my heart's tenor. Except one acquainted with Brahma and observant of vows, that are praiseworthy owing to the austerities they involve, no Kshatriya hath ever by his prowess, vanquished me in battle! I then, O king, humbly represented to Narada as also to Vyasa all that the maiden did. They both told me, 'O Bhishma, do not give way to sorrow on account of the daughter of Kasi. Who is there that would venture to baffle destiny by individual exertion?' Meanwhile, O great king, that maiden, entering a cluster of retreats practised austerities, that were beyond human powers (of endurance). Without food, emaciated, dry, with matted-locks and begrimed with filth, for six months she lived on air only, and stood unmoved like a street-post. And that lady, possessed of wealth of asceticism, foregoing all food in consequence of the fast she kept, passed a whole year after this, standing in the waters of the Yamuna. Endued with great wrath, she passed the next whole year standing on her front toes and having eaten only one fallen leaf (of a tree). And thus for twelve years, she made the heavens hot by her austerities. And though dissuaded by her relatives, she could not by any means be weaned off (from that course of action). She then went unto Vatsabhumi resorted to by the Siddhas and Charanas, and which was the retreat of high-souled ascetics of pious deeds. Bathing frequently in the sacred waters of that retreat, the princess of Kasi roamed about according to her will. Proceeding next (one after another) to the asylum, O king, of Narada, and to the auspicious asylum of Uluka and to that of Chyavana, and to the spot sacred to Brahmana, and to Prayaga the sacrificial platform of the gods, and to that forest sacred to the gods, and to Bhogawati, and, O monarch, to the asylum of Kusika's son (Viswamitra), and to the asylum of Mandavya, and also to the asylum of Dwilipa, and to Ramhrada, and, O Kaurava, to the asylum of Garga, the princess of Kasi, O king, performed ablutions in the sacred waters of all these, observing all the while the most difficult of vows. One day, my mother from the waters asked her, O Kauravya, saying, 'O blessed lady, for what dost thou afflict thyself so? Tell me the truth!' Thus asked, O monarch, that faultless damsel answered her with joined hands, saying, 'O thou of handsome eyes, Rama hath been vanquished in battle by Bhishma. What other (Kshatriya) king then would venture to defeat the latter when ready with his weapons? As regards myself, I am practising the severest penances for the destruction of Bhishma. I wander over the earth, O goddess, so that I may slay that king! In every thing I do, O goddess, even this is the great end of my vows!' Hearing these words of hers, the Ocean-going (river Ganga) replied unto her, saying, 'O lady, thou art acting crookedly! O weak girl, this wish of thine thou shalt not be able to achieve, O faultless one? if, O princess of Kasi, thou observest these vows for destruction of Bhishma, and if thou takest leave of thy body while observing them, thou shalt (in thy next birth) become a river, crooked in her course and of water only during the rains! All the bathing places along thy course will be difficult of approach, and filled only during the rains, thou shalt be dry for eight months (during the year)! Full of terrible alligators, and creatures of frightful mien thou shalt inspire fear in all creatures! Addressing her thus, O king, my mother, that highly-blessed lady, in seeming smiles, dismissed the princess of Kasi. That highly fair damsel then once more began to practise vows, foregoing all food, aye, even water, sometimes for eight months and sometimes for ten months! And the daughter of the king of Kasi, wandering hither and thither for her passionate desire of tirthas, once more came back, O Kauravya, to Vatsabhumi. And it is there, O Bharata, that she is known to have become a river, filled only during the rainy seasons, abounding with crocodiles, crooked in her course, and destitute of easy access to her water. And, O king, in consequence of her ascetic merit only half her body became such a river in Vatsabhumi, while with the other half, she remained a maiden as before!'

Section 190

"Bhishma said, 'Then all those ascetics (that dwell in Vatsabhumi), beholding the princess of Kasi firmly resolved on ascetic austerities, dissuaded her and enquired of her, saying, 'What is thy business?' Thus addressed, the maiden answered those ascetics, old in ascetic penances, saying, 'Expelled I have been by Bhishma, prevented by him from the virtue that would have been mine by living with a husband! My observance of this vow is for his destruction and not for the sake of regions of bliss, ye that are endued with wealth of asceticism! Having compassed the death of Bhishma, peace will be mine. Even this is my resolve. He for whom mine hath been this state of continuous grief, he for whom I have been deprived of the region that would have been mine if I could obtain a husband, he for whom I have become neither woman nor man, without slaying in battle that son of Ganga I will not desist, ye that are endued with wealth of asceticism. Even this that I have said is the purpose that is in my heart. As a woman, I have no longer any desire. I am, however, resolved to obtain manhood, for I will be revenged upon Bhishma. I should not, therefore, be dissuaded by you.' Unto them she said these words repeatedly. Soon, the divine lord of Uma, bearing the trident, showed himself in his own form unto that female ascetic in the midst of those great Rishis. Being asked to solicit the boon she wished, she begged of the deity my defeat. Thou shalt slay him,--were the words the god said unto that lady of great force of mind. Thus assured, the maiden, however, once more said unto Rudra, 'How can it happen, O god, that being a woman I shall yet be able to achieve victory in battle. O lord of Uma, as a woman, my heart is quite stilled. Thou hast, however, promised me, O lord of creatures, the defeat of Bhishma. O lord, having the bull for thy mount, act in such a way that promise of thine may become true, that encountering Bhishma, the son of Santanu, in battle I may be able to slay him.' The god of gods, having the bull for his symbol, then said unto that maiden, 'The words I have uttered cannot be false. O blessed lady, true they will be. Thou shalt slay Bhishma, and even obtain manhood. Thou shalt also remember all the incidents (of this life) even when thou shalt obtain a new body. Born in the race of Drupada, thou shalt become a Maharatha. Quick in the use of weapons and a fierce warrior, thou shalt be well-skilled in battle. O blessed lady, all that I have said will be true. Thou shalt become a man at the expiration of sometime (from thy birth)!' Having said so, the god of gods, called also Kapardin, having the bull for his symbol, disappeared then and there, in the very sight of those Brahmanas. Upon this, that faultless maiden of the fairest complexion, the eldest daughter of the king of Kasi, procuring wood from that forest in the very sight of those great Rishis, made a large funeral pyre on the banks of the Yamuna, and having set fire to it herself, entered that blazing fire, O great king, with a heart burning with wrath, and uttering, O king, the words,--(I do so) for Bhishma's destruction!'"

Section 191

"Duryodhana said, 'Tell me, O grandsire, how Sikhandin, O Ganga's son, having before been born a daughter, afterwards became a man, O foremost of warriors.'

"Bhishma said, 'O great king, the eldest and beloved queen of king Drupada was, O monarch, childless (at first). During those years, king Drupada, O monarch, paid his adoration to the god Sankara for the sake of offspring, resolving in his mind to compass my destruction and practising the austerest of penances. And he begged Mahadeva, saying, 'Let a son, and not a daughter, be born unto me. I desire, O god, a son for revenging myself upon Bhishma.' Thereupon, that god of gods said unto him, 'Thou shalt have a child who will be a female and male. Desist, O king, it will not be otherwise.' Returning then to his capital, he addressed his wife, saying, 'O great goddess, great hath been the exertion made by me. Undergoing ascetic austerities, I paid my adorations to Siva, and I was told by Sambhu that my child becoming a daughter (first) would subsequently become a male person. And though I solicited him repeatedly, yet Siva said,--This is Destiny's decree. It will not be otherwise. That which is destined must take place!' Then that lady of great energy, the queen of king Drupada, when her season came, observing all the regulations (about purity), approached Drupada. And in due time the wife of Prishata conceived, agreeably to Destiny's decree, as I was informed, O king, by Narada. And that lady, of eyes like lotus-petals, continued to hold the embryo in her womb. And, O son of Kuru's race, the mighty-armed king Drupada, from paternal affection, attended to every comfort of that dear wife of his. And, O Kaurava, the wife of that lord of earth, the royal Drupada, who was childless, had all her wishes gratified. And in due time, O monarch, that goddess, the queen of Drupada, gave birth to a daughter of great beauty. Thereupon, the strong-minded wife of that king, the childless Drupada, gave out, O monarch, that the child she had brought forth was a son. And then king Drupada, O ruler of men, caused all the rites prescribed for a male child to be performed in respect of that misrepresented daughter, as if she were really a son. And saying that the child was a son, Drupada's queen kept her counsels very carefully. And no other man in the city, save Prishata, knew the sex of that child. Believing these words of that deity of unfading energy, he too concealed the real sex of his child, saying,--She is a son. And, O king, Drupada caused all the rites of infancy, prescribed for a son, to be performed in respect of that child, and he bestowed the name of Sikhandin on her. I alone, through my spies and from Narada's words, knew the truth, informed as I previously was of the words of the god and of the ascetic austerities of Amva!'"

Section 192

"Bhishma said, 'Drupada, O chastiser of foes, bestowed great attention on everything in connection with that daughter of his, teaching her writing and painting and all the arts. And in arrows and weapons that child became a disciple of Drona. And the child's mother, of superior complexion, then urged the king (her husband) to find, O monarch, a wife for her, as if she were a son. Then Prishata, beholding that daughter of his to have attained the full development of youth and assured of her sex began to consult with his queen. And Drupada said, 'This daughter of mine that so enhanceth my woe, hath attained her youth. Concealed, however, she hath hitherto been by me at the words of the trident-bearing deity!' The queen replied, 'That, O great king, can never be untrue! Why, indeed, would the Lord of the three worlds say that would not occur? If it pleases thee, O king, I will speak, and listen to my words, and, O son of Prishata's race, having listened to me, follow thy own inclination! Let the wedding of this child with a wife be caused to be performed carefully. The words of that god will be true. This is my certain belief!' Then that royal couple, having settled their resolution of that affair, chose the daughter of the king of the Dasarnakas as their son's wife. After this, the royal Drupada, that lion among kings, having enquired about the purity of descent, of all the rulers of the earth, selected the daughter of the king of Dasarnakas for wife to Sikhandin. He, who was called the king of the Dasarnakas was named Hiranyavarman; and he gave away his daughter to Sikhandin. And Hiranyavarman, the king of the Dasarnakas, was a powerful monarch, incapable of being easily vanquished. Incapable of being resisted, that high-souled monarch possessed a large army. And sometimes after the wedding, the daughter of Hiranyavarman, O best of monarchs, attained her youth while the daughter of Drupada also had attained hers. And Sikhandin, after marriage, came back to Kampilya. And the former soon came to know that the latter was a woman like herself. And the daughter of Hiranyavarman, having ascertained that Sikhandin was really a woman, bashfully represented unto her nurses and companions everything about the so-called son of the king of the Panchalas. Then, O tiger among kings, those nurses of the Dasarnakas country were filled with great grief and sent emissaries unto their king. And those emissaries represented unto the king of the Dasarnakas everything about the imposture that had taken place. And, thereupon, the king of the Dasarnakas was filled with wrath. Indeed, O bull of the Bharata race, Hiranyavarman, hearing the news after the expiry of a few days was much afflicted with wrath. The ruler of the Dasarnakas then, filled with fierce wrath, sent a messenger to Drupada's abode. And the messenger of king Hiranyavarman, having alone approached Drupada, took him aside and said unto him in private, 'The king of the Dasarnakas, O monarch, deceived by thee and enraged, O sinless one, at the insult thou hast offered him, hath said these words unto thee,--Thou hast humiliated me! Without doubt it was not wisely done by thee! Thou hadst, from folly, solicited my daughter for thy daughter! O wicked one, reap now the consequence of that act of deception' I will now slay thee with all thy relatives and advisers! Wait a little!'"

Section 193

"Bhishma said, 'Thus addressed, O king, by that messenger, king Drupada, like a thief caught (in the act), could not speak. He exerted himself greatly, by sending sweet-speeched emissaries with his own instruction to them, saying,--This is not so,--in order to pacify his brother. King Hiranyavarman, however, ascertaining once again, that the child of the king of the Panchalas was really a daughter, issued out of his city without losing any time. He then sent messages unto all his powerful friends about that deception practised on his daughter, of which he had heard from her nurses. Then, that best of kings, having mustered a large army, resolved, O Bharata, to march against Drupada. Then, O monarch, king Hiranyavarman held a consultation with his ministers about the ruler of the Panchalas. And it was settled among those high-souled kings that if, O monarch, Sikhandin was really a daughter, they should bind the ruler of the Panchalas and drag him from his city, and installing another king over the Panchalas they should slay Drupada with Sikhandin. Taking that to be the fixed resolution (of all whom he had summoned) king Hiranyavarman once more sent an envoy to the descendant of Prishata, saying 'I will slay thee, be calm.'

"Bhishma continued, 'King Drupada was not naturally courageous. In consequence, again, of that offence of his, he became filled with fear. Sending his envoys again to the ruler of the Dasarnakas, king Drupada, afflicted with grief, approached his wife and took counsel with her. And possessed with great fright and with heart afflicted with grief, the king of the Panchalas said unto his favourite wife, the mother of Sikhandin, these words, 'My powerful brother, king Hiranyavarman, having mustered a large force, is coming towards me in anger. Fools that we both are, what are we now to do in respect of this our daughter? Thy son, Sikhandin, hath been suspected to be a daughter. Under this suspicion, Hiranyavarman with his allies and followed by his army wisheth to slay me thinking that he hath been received by me! O thou of beautiful hips, tell us now what is true or false in this, O beautiful lady! O blessed lady, hearing from thee first, I will settle how to act. I am very much endangered and this child, Sikhandin, also is equally so. Indeed, O queen, O lady of the fairest complexion, thou too art threatened with danger! For the relief of all, tell me who asketh thee what the truth is! O thou of beautiful hips and sweet smiles, hearing what thou hast to say I shall act suitably. Although I have been deceived by thee as to the duties I owe towards a son, yet, O beautiful lady, from kindness I will act towards you both in a suitable manner. Therefore, do not fear, nor let this daughter of thine fear anything. Indeed, I have deceived the king of the Dasarnakas. Tell me, O highly blessed lady, how may I act towards him so that all may yet turn up well!' Indeed, although the king knew everything, yet he addressed his wife in the presence of others in this way, to proclaim his own innocence before others. His queen then answered him in the following words.'"

Section 194

"Bhishma said. 'Then, O mighty-armed king, Sikhandin's mother represented unto her lord the truth about her daughter, Sikhandin. And she said, 'Childless, O great king, as I was, from fear of my co-wives, when Sikhandini, my daughter, was born, I represented unto you that it was a son! For thy love of me, thou also hadst corroborated it, and, O bull among kings, thou hadst performed all the rites prescribed for a son in respect of this daughter of mine! Thou then didst marry her, O king, to the daughter of the king of the Dasarnakas. I also approved of this act, remembering the words of the (great) god! Indeed, I did not prevent it, remembering the words of Siva,--Born a daughter, she will become a son!' Hearing all this, Drupada, otherwise called Yajnasena, informed all his counsellors of these facts. And, O monarch, the king then took counsel with ministers for the proper protection of his subjects (from the would-be invader). Although he had himself deceived the king of the Dasarnakas, yet giving it out that the alliance he had made was proper, he began to settle his plans with undivided attention. King Drupada's city was, O Bharata, naturally well-protected. Yet at the advent of danger, O monarch, they began to protect it all the more carefully and fortify it (with defensive works). The king, however, with his queen, was greatly afflicted, thinking of how a war might not take place with his brother. Reflecting on this, he began to pay his adorations to the gods. His respected wife, beholding him relying on the god and paying his adorations to them, than addressed him, O king, and said, 'Homage to the gods is productive of benefits! It is, therefore, approved by the righteous. What shall I say, again, of those that are sunk in an ocean of distress? Therefore, pay homage to those that are thy superiors and let all the gods also be worshipped, making large presents the while (unto the Brahmanas)! Let oblations be poured on the fire for pacifying the ruler of the Dasarnakas. O lord, think of the means by which, without a war, thou mayst be able to pacify thy brother! Through the grace of the gods all this will happen. For the preservation of this city, O thou of large eyes, thou hast taken counsel with thy ministers. Do all, O king, that those counsels seem to indicate, for reliance on the gods, when supported by human exertion, always, O king, leadeth to success, If these two do not go hand-in-hand, success becometh unattainable. Therefore, with all thy advisers, make such arrangements in thy city as are proper, and pay homage, O monarch, as thou pleasest, to the gods.' While husband and wife were conversing with each other thus, both filled with grief, their helpless daughter, Sikhandini, was filled with shame. She then reflected, saying, 'It is for me that these two are plunged into grief!' Thinking so, she resolved upon putting an end to her own life. Having formed this determination, she left home, filled with heavy sorrow, and went into a dense and solitary forest that was the haunt, O king, of a very formidable Yaksha called Sthunakarna. From fear of that Yaksha men never went into that forest. And within it stood a mansion with high walls and a gateway, plastered over with powdered earth, and rich with smoke bearing the fragrance of fried paddy. Entering that mansion, Sikhandini, the daughter of Drupada, O king, began to reduce herself by foregoing all food for many days. Thereupon, the Yaksha named Sthuna, who was endued with kindness, showed himself unto her. And he enquired of her, saying, 'For what object is this endeavour of thine? I will accomplish it, tell me without delay!' Thus asked, the maiden answered him, repeatedly saying, 'Thou art unable to accomplish it!' The Guhyaka, however, rejoined, without a moment's delay, saying, 'Accomplish it I will! I am a follower of the Lord of treasures, I can, O princess, grant boons! I will grant thee even that which cannot be given! Tell me what thou hast to say!' Thus assured, Sikhandini represented in detail everything that had happened, unto that chief of Yakshas called Sthunakarna. And she said, 'My father, O Yaksha, will soon meet with destruction. The ruler of the Dasarnakas marcheth against him in rage. That king eased in golden mail is endued with great might and great courage. Therefore, O Yaksha, save me, my mother, and my father! Indeed, thou hast already pledged thyself to relieve my distress! Through thy grace, O Yaksha, I would become a perfect man! As long as that king may not depart from my city, so long, O great Yaksha, show me grace, O Guhyaka!'"

Section 195

"Bhishma said, 'Hearing, O bull of Bharata's race, those words of Sikhandini, afflicted by destiny, that Yaksha, said after reflecting in his mind, these words, 'Indeed, it was ordained to be so, and, O Kaurava, it was ordained for my grief!' The Yaksha said, 'O Blessed lady, I will certainly do what thou wishest! Listen, however, to the condition I make. For a certain period I will give thee my manhood. Thou must, however, come back to me in due time. Pledge thyself to do so! Possessed of immense power, I am a ranger of the skies, wandering at my pleasure, and capable of accomplishing whatever I intend. Through my grace, save the city and thy kinsmen wholly! I will bear thy womanhood, O princess! Pledge thy truth to me, I will do what is agreeable to thee!' Thus addressed, Sikhandini said unto him, 'O holy one of excellent vows, I will give thee back thy manhood! O wanderer of the night, bear thou my womanhood for a short time! After the ruler of the Dasarnakas who is cased in a golden mail will have departed (from my city) I will once more become a maiden and thou wilt become a man!'

"Bhishma continued, 'Having said this (unto each other), they both. O king, made a covenant, and imparted unto each other's body their sexes. And the Yaksha Sthuna, O Bharata, became a female, while Sikhandini obtained the blazing form of the Yaksha. Then, O king, Sikhandini of Panchala's race, having obtained manhood, entered his city in great joy and approached his father. And he represented unto Drupada everything that had happened. And Drupada, bearing it all became highly glad. And along with his wife the king recollected the words of Maheswara. And he forthwith sent, O king, messenger unto the ruler of the Dasarnakas, saying, 'This my child is a male. Let it be believed by thee!' The king of the Dasarnakas meanwhile, filled with sorrow and grief, suddenly approached Drupada, the ruler of the Panchalas. And arrived at Kampilya, the Dasarnaka king despatched, after paying him proper honours, an envoy who was one of the foremost of those conversant with the Vedas. And he addressed the envoy, saying, 'Instructed by me, O messenger, say unto that worst of kings the ruler of the Panchalas, these words,--viz., O thou of wicked understanding, having selected my daughter as a wife for one who is thy daughter, thou shalt today, without doubt, behold the fruit of that act of deception.' Thus addressed and despatched by him, O best of kings, the Brahmana set out for Drupada's city as Dasarnaka's envoy. And having arrived at the city, the priest went unto Drupada's presence. The king of the Panchalas then, with Sikhandin, offered the envoy, O king, a cow and honey. The Brahmana, however, without accepting that worship, said unto him these words that had been communicated through him by the brave ruler of the Dasarnakas who was cased in a golden mail. And he said, 'O thou of vile behaviours, I have been deceived by thee through thy daughter (as the means)! I will exterminate thee with thy counsellors and sons and kinsmen!' Having, in the midst of his counsellors, been made by that priest to hear those words fraught with censure and uttered by the ruler of the Dasarnakas, king Drupada then, O chief of Bharata's race, assuming a mild behaviour from motives of friendship, 'said, The reply to these words of my brother that thou hast said unto me, O Brahmana, will be carried to that monarch by my envoy!' And king Drupada then, sent unto the high-souled Hiranyavarman a Brahmana learned in the Vedas as his envoy. And that envoy, going unto king Hiranyavarman, the ruler of the Dasarnakas, said unto him, 'O monarch, the word that Drupada had entrusted him with.' And he said, 'This my child is really a male. Let it be made clear by means of witness! Somebody has spoken falsely to thee. That should not be believed!' Then the king of the Dasarnakas, having heard the words of Drupada, was filled with sorrow and despatched a number of young ladies of great beauty for ascertaining whether Sikhandin was a male or female. Despatched by him, those ladies, having ascertained (the truth) joyfully told the king of the Dasarnakas everything, viz., that Sikhandin, O chief of the Kurus, was a powerful person of the masculine sex. Hearing that testimony, the ruler of the Dasarnakas was filled with great joy, and wending then unto his brother Drupada, passed a few days with him in joy. And the king, rejoiced as he was, gave unto Sikhandin much wealth, many elephants and steeds and kine. And worshipped by Drupada (as long as he stayed), the Dasarnaka king then departed, having rebuked his daughter. And after king Hiranyavarman, the ruler of the Dasarnakas had departed in joy and with his anger quelled, Sikhandin began to rejoice exceedingly. Meanwhile, sometime after (the exchange of sexes had taken place) Kuvera, who was always borne on the shoulders of human beings, in course of a journey (through the earth), came to the abode of Sthuna. Staying (in the welkin) above that mansion, the protector of all the treasures saw that the excellent abode of the Yaksha Sthuna was well-adorned with beautiful garland of flowers, and perfumed with fragrant roots of grass and many sweet scents. And it was decked with canopies, and scented incense. And it was also beautiful with standards and banners. And it was filled with edibles and drink of every kind. And beholding that beautiful abode of the Yaksha decked all over, and filled also with garlands of jewels and gems and perfumed with the fragrance of diverse kinds of flowers, and well-watered, and well-swept, the lord of the Yakshas addressed the Yakshas that followed him, saying, 'Ye that are endued with immeasurable prowess, this mansion of Sthuna is well-adorned! Why, however, doth not that wight of wicked understanding come to me? And since that wicked-souled one, knowing I am here, approacheth me not, therefore, some severe punishment should be inflicted on him! Even this is my intention!' Hearing these words of his, the Yakshas said, 'O king, the royal Drupada had a daughter born unto him, of the name of Sikhandini! Unto her, for some reason, Sthuna had given his own manhood, and having taken her womanhood upon him, he stayeth within his abode having become a woman! Bearing as he doth a feminine form, he doth not, therefore, approach thee in shame! It is for this reason, O king, that Sthuna cometh not to thee! Hearing all this, do what may be proper!' Let the car be stopped here! Let Sthuna be brought to me,--were the words that the lord of the Yakshas uttered, and repeatedly said,--I will punish him!--Summoned then by the Lord of Yakshas, Sthuna bearing a feminine form came thither, O king, and stood before him in shame. Then, O thou of Kuru's race, the giver of wealth cursed him in anger, saying, 'Ye Guhyakas, let the femininity of the wretch remain as it is!' And the high-souled lord of the Yakshas also said, 'Since humiliating all the Yakshas, thou hast, O thou of sinful deeds, given away thy own sex to Sikhandini and taken from her, O thou of wicked understanding, her femininity,--since, O wicked wretch, thou hast done what hath never been done by anybody,--therefore from this day, thou shalt remain a woman and she shall remain a man!' At these words of his, all the Yakshas began to soften Vaisravana for the sake of Sthunakarna repeatedly saying, 'Set a limit to thy curse!' The high-souled lord of the Yakshas then said unto all these Yakshas that followed him, from desire of setting a limit to his curse, these words, viz.,--

After Sikhandin's death, ye Yakshas, this one will regain his own form! Therefore, let this high-souled Yaksha Sthuna be freed from his anxiety! Having said this, the illustrious and divine king of the Yakshas, receiving due worship, departed with all his followers who were capable of traversing a great distance within the shortest space of time. And Sthuna, with that curse pronounced on him, continued to live there. And when the time came, Sikhandin without losing a moment came unto that wanderer of the night. And approaching his presence he said, It have come to thee, O holy one!' Sthuna then repeatedly said unto him, 'I am pleased with thee!' Indeed, beholding that prince return to him without guile, Sthuna told Sikhandin everything that had happened. Indeed, the Yaksha said, 'O son of a king, for thee I have been cursed by Vaisravana. Go now, and live happily amongst men as thou choosest. Thy coming here and the arrival of Pulastya's son were, I think, both ordained from beforehand. All this was incapable of being prevented!'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the Kaksha, Sthuna, Sikhandin, O Bharata, came to his city, filled with great joy. And he worshipped with diverse scents and garlands of flower and costly presents persons of the regenerate class, deities, big trees and crossways. And Drupada, the ruler of the Panchalas, along with his son Sikhandin whose wishes had been crowned with success, and with also his kinsmen, became exceedingly glad. And the king then, O bull of Kuru's race, gave his son, Sikhandin, who had been a woman, as a pupil, O monarch, to Drona. An prince Sikhandin obtained, along with yourselves, the whole science of arms with its four divisions. And (his brother) Dhrishtadyumna of Prishata's race also obtained the same. Indeed, all this way represented unto me, O sire, by the spies, disguised as idiots and as persons without the senses of vision, and hearing whom I had set upon Drupada. It is thus, O king, that that best of Rathas. Sikhandin, the son of Drupada, having first been born a female, subsequently became a person of the other sex. And it was the eldest daughter of the ruler of Kasi, celebrated by the name of Amva, who was, O bull of Bharata's race, born in Drupada's line as Sikhandin. If he approacheth me bow in hand and desirous of fight, I will not look at him even for a moment nor smite him, O thou of unfading glory! Even--this is my vow, known over all the world, viz., that I will not, O son of Kuru's race, shoot weapons upon a woman, or one that was a woman before or one bearing a feminine name, or one whose form resembleth a woman's. I will not, for this reason, slay Sikhandin. Even this, O sire, is the story that I have ascertained of Sikhandin's birth. I will not, therefore, slay him in battle even if he approacheth me weapon in hand. If Bhishma slayeth a woman the righteous will all speak ill of him. I will not, therefore, slay him even if I behold him waiting for battle!'

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of Bhishma, king Duryodhana of Kuru's race, reflecting for a moment, thought even that behaviour was proper for Bhishma.'"

Section 196

"Sanjaya said, 'When the night passed away and morning came, thy sons once more, in the midst of all the troops, asked their grandsire, saying, 'O son of Ganga, this army that is ready for fight, of Pandu's son, that abounds with men, elephants, and steeds, that is crowded with Maharathas, that is protected by these mighty bowmen endued with great strength, viz., Bhima and Arjuna and others headed by Dhrishtadyumna and all resembling the very regents of the world, that is invincible and incapable of being withstood, that resembles the unbounded sea,--this sea of warriors incapable of being agitated by the very gods in battle, in how many days, O son of Ganga, O thou of great effulgence, canst thou annihilate it, and in what time can that mighty bowman, our preceptor (Drona), in what time also the mighty Kripa, in what time Karna who taketh a pleasure in battle, and in what time that best of Brahmanas, viz., the son of Drona, can each annihilate it? Ye that are in my army are all acquainted with celestial weapons! I desire to know this, for the curiosity I feel in my heart is great! O thou of mighty arms, it behoveth thee to say this to me!'

"Bhishma said, 'O foremost one of the Kurus, O lord of the earth, thou enquirest about the strength and weakness of the foe. This, indeed, is worthy of thee. Listen, O king, as I tell thee the utmost limit of my power in battle, or of the energy of my weapons, or of the might of my arms, O thou of mighty arms! As regards ordinary combatants, one should fight with them artlessly. As regards those that are possessed of powers of deception, one should fight with them aided by the ways of deception. Even this is what hath been laid down in respect of the duties of warriors. I can annihilate the Pandava army, O blessed monarch, taking every morning ten thousand (ordinary) warriors and one thousand car-warriors as my share from day to day. Cased in mail and always exerting myself actively, I can, O Bharata, annihilate this large force, according to this arrangement as regards both number and time. If, however, stationed in battle, I shoot my great weapons that slay hundreds and thousands at a time, then I can, O Bharata, finish the slaughter in a month.'

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of Bhishma, king Duryodhana then asked Drona, O monarch, that foremost one of Angira's race, saying, 'O preceptor, in what time canst thou annihilate the troops of Pandu's son?' Thus addressed by him, Drona said smilingly, 'I am old, O mighty-armed one! My energy and activity have both become weak. With the fire of my weapons I can consume the army of the Pandavas, like Santanu's son Bhishma, I think, in a month's time.' Even this is the limit of my power, even this is the limit of my strength.' Then Saradwat's son Kripa said that he could annihilate the foe in two month's time. Dron's son (Aswatthaman) pledged himself to annihilate the Pandava army in ten nights, Karna, however, acquainted as he was with weapons of high efficacy, pledged himself to achieve that feat in five days. Hearing the words of the Suta's son the son of the ocean-going (Ganga) laughed aloud and said, 'As long, O son of Radha, as thou encounterest not in battle Partha with his arrows, conch, and bows and rushing to the combat on his car with Vasudeva in his company, so long mayest thou think so! Why, thou art capable of saying anything, even what thou pleasest!'"

Section 197

"Vaisampayana said, 'Hearing these words (of the leaders of the Kuru army), Kunti's son Yudhishthira, summoning all his brothers, said unto them these words in private.'

"Yudhishthira said, 'The spies I had placed in the army of Dhritarashtra's son, brought me this news in the morning. Duryodhana. asked Ganga's son of great vows, saying, 'O lord, in what time cant thou annihilate the troops of Pandu's sons?' Indeed, the wicked Duryodhana was answered by him in these words, viz.,--In a month! Drona also declared that he could do the same feat in about the same time. Gautama (Kripa) indicated twice that period, as hath been heard by us. Drona's son acquainted with weapons of high efficacy declared the period (in his case) to be ten nights. Karna also, acquainted with weapons of high efficacy, asked in the midst of the Kurus, declared that the could complete the slaughter in five days. Therefore, I also, O Arjuna, am desirous of hearing thy words, 'In what time canst thou, O Falguni, exterminate the foe?' Thus addressed by the king, Dhananjaya of curly hair, casting a look upon Vasudeva, said these words, 'All these (Bhishma and others) are high-souled (warriors), accomplished in arms and acquainted with all modes of warfare. Without doubt, O king, they can exterminate (our forces) even thus! Let thy heart's anguish, however, be dispelled. I tell thee truly that with Vasudeva as my ally, I can, on a single car, exterminate the three worlds with even the immortals, indeed, all mobile creatures that were, are, will be, in the twinkling of the eye. This is what I think. That terrible and mighty weapon which the Lord of all creatures (Mahadeva) gave me on the occasion of my hand-to-hand encounter with him (in the guise of) a hunter, still existeth with me. Indeed, O tiger among men, that weapon which the Lord of all creatures useth at the end of Yuga for destroying created things, existeth with me. Ganga's son knoweth not that weapon; nor Drona nor Gautama (Kripa); nor Drona's son, O king! How, therefore, can the Suta's son know it. It is not, however, proper to slay ordinary men in battle by means of celestial weapons. We shall (on the other band) vanquish our foes in a fair fight. Then, these tigers among men, O king, are thy allies! All of them are well-versed in celestial weapons, and all of them are eager for battle. All of them after their initiation in the Vedas, have undergone the final bath in sacrifices. All of them are unvanquished. They are competent, O son of Pandu, to slay in battle the army of even the celestials. Thou hast for thy allies Sikhandin, and Yuyudhana and Dhristadyumna of Prishata's race; and Bhimasena, and these twins, and Yudhamanyu, and Uttamaujas, and Virata and Drupada who are equal in battle unto Bhishma and Drona; and the mighty-armed Sankha, and Hidimva's son of great might; and this latter's son Anjanparvan endued with great strength and prowess; and Sini's descendant of mighty arms and well-versed in battle, and the mighty Abhimanyu and the five sons of Draupadi! Thou art thyself, again, competent to exterminate the three worlds! O thou that art endued with effulgence equal unto that of Sakra himself, I know it, O Kaurava, for it is manifest, that that man upon whom thou mayest cast thy eyes in anger is sure to be annihilated!'"

Section 198

"Vaisampayana said, 'Next morning, under a cloudless sky, all the kings, urged by Dhritarashtra's son, Duryodhana,--set out against the Pandavas. And all of them had purified themselves by baths, were decked in garlands, and attired in white robes. And having poured libations on fire, caused Brahmanas to utter benedictions on them, they took up their weapons and raised their (respective) standards. And all of them were conversant with the Vedas, and endued with great bravery, and had practised excellent vows. And all of them were grantors of (other people's) wishes, and all were skilled in battle. Endued with great strength, they set out, reposing confidence on one another, and with singleness of purpose desiring to win in battle the highest regions. And first Vinda and Anuvinda, both of Avanti, and Kekayas, and the Vahlikas, all set out with Bharadwaja's son at their head. Then came Aswatthaman, and Santanu's son (Bhishma), and Jayadratha of the country of the Sindhu, and the kings of the southern and the western countries and of the hilly regions, and Sakuni, the ruler of the Gandharas, and all the chiefs of the eastern and the northern regions, and the Sakas, the Kiratas, and Yavanas, the Sivis and the Vasatis with their Maharathas at the heads of their respective divisions. All these great car-warriors marched in the second division. Then came Kritavarman at the head of his troops, and that mighty car-warrior, viz., the ruler of the Trigartas, and the king Duryodhana surrounded by his brothers, and Sala, and Bhurisravas, and Salya, and Vrihadratha, the ruler of the Kosalas. These all marched in the rear, with Dhritarashtra's sons at their head. And all these Dhartarashtras endued with great might, uniting together in proper order, and all clad in mail, took up their position at the other end of Kurukshetra, and, O Bharata, Duryodhana caused his encampment to be so adorned as to make it look like a second Hastinapura. Indeed, O king, even those that were clever among the citizens of Hastinapura could not distinguish their city from the encampment. And the Kuru king caused inaccessible pavilions, similar to his own, to be erected by hundreds and thousands for the (other) kings (in his army). And those tents, O king, for the accommodation of the troops were well-planted on an area measuring full five yojanas of that field of battle. And into those tents by thousands that were full of provisions, the rulers of the earth entered, each according to his courage according to the strength he possessed. And king Duryodhana ordered excellent provisions to be supplied for all those high-souled kings with their troops consisting of infantry, elephants, and horses, and with all their followers. And as regards all those that subsisted upon mechanical arts and all the bards, singers, and panegyrists devoted to his cause, and vendors and traders, and prostitutes, and spies, and persons who had come to witness the battle, the Kuru king made due provision for all of them.'"

Section 199

"Vaisampayana said, 'Like Duryodhana, king Yudhishthira also, the son of Kunti and Dharma, ordered out, O Bharata, his heroic warriors headed by Dhrishtadyumna. Indeed, he ordered that slayer of foes and commander of force, that leader, steady in prowess, of the Chedis, the Kasis, and the Karushas, viz., Dhrishtaketu, as also Virata, and Drupada, and Yuyudhana, and Sikhandin, and those two mighty bowmen, those two princes of Panchala, viz., Yudhamanyu and Uttamaujas, to set out. Those brave warriors, cased in handsome coats of mail and decked with golden ear-rings, blazed forth like fires on the sacrificial altar when fed with clarified butter. Indeed, those mighty bowmen looked resplendent like the planets in the firmament. Then that bull among men king Yudhishthira, having duly honoured all his combatants, ordered them to march. And king Yudhishthira ordered excellent provisions of food for those high-souled kings with their troops consisting of infantry, and elephants and horses, and with all their followers, as also for all those that subsisted on mechanical arts. And the son of Pandu first ordered Abhimanyu, and Vrihanta, and the five sons of Draupadi, to march with Dhrishtadyumna at their head. And he then despatched Bhima, and Dhananjaya the son of Pandu, in the second division of his forces. And the din made by the men moving and running about for harnessing their steeds and elephants and loading the cars with implements of battle, and the shouts of the cheerful combatants, seemed to touch the very heavens. And last of all, the king marched himself, accompanied by Virata and Drupada and the other monarchs (on his side). And that army of fierce bowmen commanded by Dhrishtadyumna, hitherto stationed in one place, but now extended into columns for marching, looked like the (impetuous) current of Ganga. The then intelligent Yudhishthira depending on his wisdom, disposed his divisions in a different order, confounding the sons of Dhritarashtra. And the son of Pandu ordered that those mighty bowmen, the (five) sons of Draupadi and Abhimanyu, and Nakula, and Sahadeva, and all the Prabhadrakas, and ten thousand horses, and two thousand elephants, and ten thousand foot-soldiers, and five hundred cars, constituting the first irresistible division of his army, should be placed under the command of Bhimasena. And he placed in the middle division of his army Virata and Jayatsena, and those two mighty car-warriors, viz., Yudhamanyu and Uttamauja, the two high-souled princes of Panchala, both endued with great prowess and both armed with mace and bow. And in this middle division marched Vasudeva and Dhananjaya. There were (placed) combatants highly accomplished in arms and burning with anger. Amongst them were steeds ridden by brave warriors, and five thousand elephants, and crowds of cars all around. And foot-soldiers in thousands, that were all brave and armed with bows, swords, and maces, marched behind them, as thousand marched before them. And in that part of that sea of troops, where Yudhishthira himself was, there were stationed numerous lords of earth. And there also were thousands of elephants, and steeds by ten thousands, and cars and foot-soldiers also by thousands. And there also marched, O bull among kings, Chekitana with his own large force, and king Dhrishtaketu, the leader of the Chedis. And there also was that mighty bowman, Satyaki, the foremost car-warrior of the Vrishnis, that mighty combatant, surrounded by hundreds and thousands of cars and leading (them to battle)! And those bulls among men, Kshatrahan and Kshatradeva, mounted on their cars, marched behind, protecting the rear. And there (in the rear) were the waggons, stalls, uniforms, vehicles and draft animals. There also were thousands of elephants and horses by tens of thousands. And taking all the invalids and women, and all that were emaciated and weak, and all the animals carrying his treasures, and all his granaries, with the aid of his elephant-divisions, Yudhishthira marched slowly. And he was followed by Sauchitti, who steadily adhered to truth and was invincible in battle, and Srenimat, and Vasudeva and Vibhu, the son of the ruler of Kasi, with twenty thousand cars, and hundred million steeds of high mettle, each bearing scores of bells on its limbs, and twenty thousand smiting elephants with tusks as long as plough-shares, all of good breed and divided temples and all resembling moving masses of clouds. Indeed, these usually walked behind those monarchs. Besides these, O Bharata, the elephants that Yudhishthira had in his seven Akshauhinis, numbering seventy thousand with humour trickling down their trunks and from their mouths, and resembling (on that account) showering clouds, also followed the king, like moving hills.

'Thus was arrayed that terrible force of the intelligent son of Kunti. And relying upon that force he battled with Suyodhana, the son of Dhritarashtra. Besides those already named, other men by hundreds and thousands and tens of thousands, in divisions numbering by thousands, followed (the Pandava army), roaring loudly. And the warriors by thousands and ten thousands, filled with joy, beat their drums by thousands and blew conchs by tens of thousands!'"

*****

Bhishma Parva

Jamvu-Khanda Nirmana Parva
Bhumi Parva
Bhagavat-Gita Parva

Jamvu-Khanda Nirmana Parva

Section 1

OM! HAVING BOWED down to Narayana, and Nara, the most exalted of male beings, and also to the goddess Saraswati, must the word 'Jaya' be uttered.

Janamejaya said,--"How did those heroes, the Kurus, the Pandavas, and the Somakas, and the high-souled kings assembled together from various countries, fight?"

Vaisampayana said,--"Listen thou, O lord of the earth, how those heroes,--the Kurus, the Pandavas, and the Somakas,--fought on the sacred plain of the Kurukshetra. Entering Kurukshetra, the Pandavas endued with great might, along with the Somakas, advanced, desirous of victory, against the Kauravas. Accomplished in the study of the Vedas, all (of them) took great delight in battle. Expectant of success in battle, with their troops (they) faced the fight. Approaching the army of Dhritarashtra's son, those (warriors) invincible in battle stationed themselves with their troops on the western part (of the plain), their faces turned towards the east. Yudhishthira, the son of Kunti, caused tents by thousands to be set up according to rule, beyond the region called Samantapanchaka. The whole earth seemed then to be empty, divested of horses and men, destitute of cars and elephants, and with only the children and the old left (at home). From the whole area of Jamvudwipa over which the sun sheds his rays, was collected that force, O best of kings. Men of all races, assembled together, occupied an area extending for many Yojanas over districts, rivers, hills, and woods. That bull among men, king Yudhishthira, ordered excellent food and other articles of enjoyment for all of them along with their animals. And Yudhishthira fixed diverse watch-words for them; so that one saying this should be known as belonging to the Pandavas. And that descendant of Kuru's race also settled names and badges for all of them for recognition during time of battle.

"Beholding the standard-top of Pritha's son, the high-souled son of Dhritarashtra, with a white umbrella held over his head, in the midst of a thousand elephants, and surrounded by his century of brothers, began with all the kings (on his side) to array his troops against the son of Pandu. Seeing Duryodhana, the Panchalas who took delight in battle, were filled with joy and blew their loud-sounding conches and cymbals of sweet sounds. Beholding those troops so delighted, Pandu's son and Vasudeva of great energy had their hearts filled with joy. And those tigers among men, Vasudeva and Dhananjaya, seated on one car, having felt great joy, both blew their celestial conches. And hearing the blare of Gigantea and the loud blast of Theodotes belonging unto the two, the combatants ejected urine and excreta. As other animals are filled with fear on hearing the voice of the roaring lion, even so became that force upon hearing those blasts. A frightful dust arose and nothing could be seen, for the sun himself, suddenly enveloped by it, seemed to have set. A black cloud poured a shower of flesh and blood over the troops all around. All this seemed extraordinary. A wind rose there, bearing along the earth myriads of stony nodules, and afflicting therewith the combatants by hundreds and thousands. (For all that), O monarch, both armies, filled with joy, stood addrest for battle, on Kurukshetra like two agitated oceans. Indeed, that encounter of the two armies was highly wonderful, like that of two oceans when the end of the Yuga is arrived. The whole earth was empty, having only the children and the old left (at home), in consequence of that large army mustered by the Kauravas. Then the Kurus, the Pandavas, and the Somakas made certain covenants, and settled the rules, O bull of Bharata's race, regarding the different kinds of combat. Persons equally circumstanced must encounter each other, fighting fairly. And if having fought fairly the combatants withdraw (without fear of molestation), even that would be gratifying to us. Those who engaged in contests of words should be fought against with words. Those that left the ranks should never be slain. A car-warrior should have a car-warrior for his antagonist; he on the neck of an elephant should have a similar combatant for his foe; a horse should be met by a horse, and a foot-soldier, O Bharata; should be met by a foot-soldier. Guided by considerations of fitness, willingness, daring and might, one should strike another, giving notice. No one should strike another that is unprepared or panic-struck. One engaged with another, one seeking quarter, one retreating, one whose weapon is rendered unfit, uncased in mail, should never be struck. Car-drivers, animals (yoked to cars or carrying weapons) men engaged in the transport of weapons, players on drums and blowers of conches should never be struck. Having made these covenants, the Kurus, and the Pandavas, and the Somakas wondered much, gazing at each other. And having stationed (their forces thus), those bulls among men, those high-souled ones, with their troops, became glad at heart, their joy being reflected on their countenances."

Footnotes

1:1 Tapas-kshetra because Kuru, the common ancestor of the rival houses, performed his ascetic austerities there. Since Kuru's time, many ascetics took up their abode there.

1:2 Some texts have Duddharsham for Durddharshas.

1:3 Literally, "gives heat".

1:4 'Varna' is used here in the sense of races and not castes.

2:1 This sloka is variously read. For bhauman in the first line some texts read bhimam which I have adopted. For sahasa in the second line some texts have rajasa, and then aditye (locative) for 'adityas'.

2:2 The Bombay text is evidently faulty here; it repeats the second half of the 7th sloka, making the second half of the 25th the first half of the 24th.

2:3 i.e., stragglers should not be slain.

2:4 Literally, "confiding."

3:1 The Bombay text has Castropanayishu; the Bengal texts have Castropojibishu.

Section 2

Vaisampayana said,--"Seeing then the two armies (standing) on the east and the west for the fierce battle that was impending, the holy Rishi Vyasa, the son of Satyavati, that foremost of all persons acquainted with the Vedas, that grandsire of the Bharatas, conversant with the past, the present, and the future, and beholding everything as if it were present before his eyes, said these words in private unto the royal son of Vichitravirya who was then distressed and giving way to sorrow, reflecting on the evil policy of his sons.

"Vyasa said,--'O king, thy sons and the other monarchs have their hour arrived. Mustered in battle they will kill one another. O Bharata, their hour having come, they will all perish. Bearing in mind the changes brought on by time, do not yield thy heart to grief. O king, if thou wish to see them (fighting) in battle, I will, O son, grant thee vision. Behold the battle."

"Dhritarashtra said,--'O best of regenerate Rishi, I like not to behold the slaughter of kinsmen. I shall, however, through thy potency hear of this battle minutely."

Vaisampayana continued.--"Upon his not wishing to see the battle but wishing to hear of it, Vyasa, that lord of boons, gave a boon to Sanjaya. (And addressing Dhritarashtra he said),--'This Sanjaya, O king, will describe the battle to thee. Nothing in the whole battle will be beyond this one's eyes.' Endued, O king with celestial vision, Sanjaya will narrate the battle to thee. He will have knowledge of everything. Manifest or concealed, (happening) by day or by night, even that which is thought of in the mind, Sanjaya shall know everything. Weapons will not cut him and exertion will not fatigue him. This son of Gavalgani will come out of the battle with life. As regards myself, O bull of Bharata's race, the fame of these Kurus, as also of all the Pandavas, I will spread. Do not grieve. This is destiny, O tiger among men. It behoveth thee not to give way to grief. It is not capable of being prevented. As regards victory, it is there where righteousness is.'"

Vaisampayana continued,--"That highly-blessed and holy grandsire of the Kurus, having said so, once more addressed Dhritarashtra and said,--'Great will the slaughter be, O monarch, in this battle. I see here also (numerous) omens indicative of terror. Hawks and vultures, and crows and herons, together with cranes, are alighting on the tops of trees and gathering in flocks. These birds, delighted at the prospect of battle, are looking down (on the field) before them. Carnivorous beasts will feed on the flesh of elephants and steeds. Fierce herons, foreboding terror, and uttering merciless cries, are wheeling across the centre towards the southern region. In both the twilights, prior and posterior, I daily behold, O Bharata, the sun during his rising and setting to be covered by headless trunks. Tri-coloured clouds with their extremities white and red and necks black, charged with lightning, and resembling maces (in figure) envelope the sun in both twilights. I have seen the sun, the moon, and the stars to be all blazing. No difference in their aspect is to be noted in the evening. I have seen this all day and all night. All this forbodes fear. On even the fifteenth night of the lighted-fortnight in (the month of) Kartika, the moon, divested of splendour, became invisible, or of the hue of fire, the firmament being of the hue of the lotus. Many heroic lords of earth, kings and princes, endued with great bravery and possessed of arms resembling maces, will be slain and sleep lying down on the earth. Daily I notice in the sky during night time the fierce cries of battling boars and cats. The images of gods and goddesses sometimes laugh, sometimes tremble, and sometimes again these vomit blood through their mouths and sometimes they sweat and sometimes fall down. O monarch! drums, without being beaten, give sounds, and the great cars of Kshatriyas move without (being drawn by) animals yoked to them. Kokilas, wood-peckers, jaws, water-cocks, parrots, crows, and peacocks, utter terrible cries. Here and there, cavalry soldiers, cased in mail, armed with weapons, send forth fierce shouts. At sun-rise flights of insects, by hundreds are seen. In both twilights, the cardinal quarters seem to be ablaze, and the clouds, O Bharata, shower dust and flesh. She, O king, who is celebrated over the three worlds and is applauded by the righteous, even that (constellation) Arundhati keepeth (her lord) Vasistha on her back. The planet Sani also, O king, appeareth afflicting (the constellation) Rohini. The sign of the deer in the Moon hath deviated from its usual position. A great terror is indicated. Even though the sky is cloudless, a terrible roar is heard there. The animals are all weeping and their tears are falling fast.'"

Footnotes

3:2 Rather, "have their periods run out."

4:1 The Bombay text reads pralahshaye for prajashaye. I have adopted the former.

Section 3

"Vyasa said,--'Asses are taking births in kine. Some are having sexual pleasure with mothers. The trees in the forests are exhibiting unseasonable flowers and fruits. Women quick with child, and even those that are not so, are giving birth to monsters. Carnivorous beasts, mingling with (carnivorous) birds, are feeding together. Ill-omened beasts, some having three horns, some with four eyes, some with five legs, some with two sexual organs, some with two heads, some with two tails, some having fierce teeth, are being born, and with mouths wide open are uttering unholy cries. Horses with three legs, furnished with crests, having four teeth, and endued with horns, are also being born. O king! in thy city is also seen that the wives of many utterers of Brahma are bringing forth Garudas and peacocks. The mare is bringing forth the cow-calf and the bitch is bringing forth, O king, jackals and cocks, and antelopes and parrots are all uttering inauspicious cries. Certain women are bringing forth four or five daughters (at a time), and these as soon as they are born, dance and sing and laugh. The members of the lowest orders are laughing and dancing and singing, and thus indicating direful consequences. Infants, as if urged by death, are drawing armed images, and are running against one another, armed with clubs, and desirous of battle are also breaking down the towns (they erect in sport). Lotuses of different kinds and lilies are growing on trees. Strong winds are blowing fiercely and the dust ceaseth not. The earth is frequently trembling, and Rahu approacheth towards the sun. The white planet (Ketu) stayeth, having passed beyond the constellation Chitra. All this particularly bodeth the destruction of the Kurus. A fierce comet riseth, afflicting the constellation Pusya. This great planet will cause frightful mischief to both the armies. Mars wheeleth towards Magha and Vrihaspati (Jupiter) towards Sravana. The Sun's offspring (Sani) approaching towards the constellation Bhaga, afflicteth it. The planet Sukra, ascending towards Purva Bhadra, shineth brilliantly, and wheeling towards the Uttara Bhadra, looketh towards it, having effected a junction (with a smaller planet). The white planet (Ketu), blazing up like fire mixed with smoke, stayeth, having attacked the bright constellation Jeshtha that is sacred to Indra. The constellation Dhruva, blazing fiercely, wheeleth towards the right. Both the Moon and the Sun are afflicting Rohini. The fierce planet (Rahu) hath taken up its position between the constellations Chitra and Swati. The red-bodied (Mars) possessed of the effulgence of fire, wheeling circuitously, stayeth in a line with the constellation Sravana over-ridden by Vrihaspati. The earth that produceth particular crops at particular seasons is now covered with the crops of every season. Every barley-stalk is graced with five ears, and every paddy-stalk with a hundred. They that are the best of creatures in the worlds and upon whom depends the universe, viz., kine, when milked after the calves have their suck, yield only blood. Radiant rays of light emanate from bows, and swords blaze forth brilliantly. It is evident that the weapons behold (before them) the battle, as if it were already arrived. The hue of weapons and the water, as also of coats of mail and standards, is like that of fire. A great slaughter will take place. In this battle, O Bharata, of the Kurus with the Pandavas, the earth, O monarch, will be a river of blood with the standards (of warriors) as its rafts. Animals and birds on all sides, with mouths blazing like fire, uttering fierce cries, and displaying these evil omens, are foreboding terrible consequences. A (fierce) bird with but one wing, one eye, and one leg, hovering over the sky in the night, screameth frightfully in wrath, as if for making the hearers vomit blood? It seemeth, O great king, that all weapons are now blazing with radiance. The effulgence of the constellation known by the name of the seven high-souled Rishis, hath been dimmed. Those two blazing planets, viz., Vrihaspati and Sani, having approached the constellation called Visakha, have become stationary there for a whole year. Three lunations twice meeting together in course of the same lunar fortnight, the duration of the latter is shortened by two days. On the thirteenth day therefore, from the first lunation, according as it is the day of the full moon or the new moon, the moon and the sun are afflicted by Rahu. Such strange eclipses, both lunar and solar, forebode a great slaughter. All the quarters of the earth, being overwhelmed by showers of dust, look inauspicious. Fierce clouds, portentous of danger, drop bloody showers during the night. Rahu of fierce deeds is also, O monarch, afflicting the constellation Kirtika. Rough winds, portending fierce danger, are constantly blowing. All these beget a war characterised by many sad incidents. The constellations are divided into three classes. Upon one or another of each class, a planet of evil omen has shed its influence, foreboding terrible dangers. A lunar fortnight had hitherto consisted of fourteen days, or fifteen days (as usual), or sixteen days. This, however, I never knew that the day of new-moon would be on the thirteenth day from the first lunation, or the day of full-moon on the thirteenth day from the same. And yet in course of the same month both the Moon and the Sun have undergone eclipses on the thirteenth days from the day of the first lunation.The Sun and the Moon therefore, by undergoing eclipses on unusual days, will cause a great slaughter of the creatures of the earth. Indeed, Rakshasas, though drinking blood by mouthful, will yet not be satiated. The great rivers are flowing in opposite directions. The waters of rivers have become bloody. The wells, foaming up, are bellowing like bulls.Meteors, effulgent like Indra's thunder-bolt, fall with loud hisses. When this night passeth away, evil consequences will overtake you. People, for meeting together, coming out of their houses with lighted brands, have still to encounter a thick gloom all round.Great Rishis have said that in view of such circumstances the earth drinks the blood of thousands of kings. From the mountains of Kailasa and Mandara and Himavat thousands of explosions are heard and thousands of summits are tumbling down. In consequence of the Earth's trembling, each of the four oceans having swelled greatly, seems ready to transgress its continents for afflicting the Earth. Fierce winds charged with pointed pebbles are blowing, crushing mighty trees. In villages and towns trees, ordinary and sacred, are falling down, crushed by mighty winds and struck by lightning. The (sacrificial) fire, when Brahmanas pour libations on it, becomes blue, or red, or yellow. Its flames bend towards the left, yielding a bad scent, accompanied by loud reports. Touch, smell, and taste have, O monarch, become what they were not. The standards (of warriors), repeatedly trembling are emitting smoke. Drums and cymbals are throwing off showers of coal-dust. And from the tops of tall trees all around, crows, wheeling in circles from the left, are uttering fierce cries. All of them again are uttering frightful cries of pakka, pakka and are perching upon the tops of standards for the destruction of the kings. Vicious elephants, trembling all over, are running hither and thither, urinating and ejecting excreta. The horses are all melancholy, while the elephants are resorting to the water. Hearing all this, let that be done which is suitable, so that, O Bharata, the world may not be depopulated.'"

Vaisampayana continued,--"Hearing these words of his father, Dhritarashtra said,--'I think all this hath been ordained of old. A great slaughter of human beings will take place. If the kings die in battle observing the duties of the Kshatriya order, they will then, attaining to the regions reserved for heroes, obtain only happiness. These tigers among men, casting away their lives in great battle, will win fame in this and great bliss for ever in the next world.'

Vaisampayana continued,--"O best of kings, thus addressed by his son Dhritarashtra, that prince of poets, the Muni (Vyasa) concentrated his mind in supreme Yoga. Having contemplated for only a short space of time, Vyasa once more said,--'Without doubt, O king of kings, it is Time that destroyeth the universe. It is Time also that createth the worlds. There is nothing here that is eternal. Show the path of righteousness to the Kurus, to thy kinsmen, relatives, and friends. Thou art competent to restrain them. The slaughter of kinsmen hath been said to be sinful. Do not do that which is disagreeable to me. O king, Death himself hath been born in the shape of thy son. Slaughter is never applauded in the Vedas. It can never be beneficial. The usages of one's race are as one's own body. Those usages slay him that destroyeth them. For the destruction of this race and of those kings of the earth it is Time that maketh thee deviate into the wrong path like one in distress, although thou art competent (to walk along the path of righteousness). O king, in the shape of thy kingdom hath calamity come to thee. Thy virtue is sustaining a very great diminution. Show what righteousness is unto thy sons. O thou that art invincible, of what value is that kingdom to thee which bringeth sin to thee? Take care of thy good name, thy virtue, and thy fame. Thou wilt then win heaven. Let the Pandavas have their kingdom, and let the Kauravas have peace."

"While that best of Brahmanas was saying these words in a sorrowful tone, Dhritarashtra, the son of Ambika, accomplished in speech, once more addressed him, saying.---'My knowledge of life and death is similar to thine. The truth is known to me as regards these. Man, however, in what concerns his own interests, is deprived of judgment. O sire, know me to be one who is an ordinary person. Of immeasurable power thou art. I pray thee to extend thine towards us. Of soul under complete control, thou art our refuge and instructor. My sons are not obedient to me, O great Rishi. My understanding too is not inclined to commit sin. Thou art the cause of the fame, the achievements, and the inclination for virtue, of the Bharatas. Thou art the reverend grandsire of both the Kurus and the Pandavas.'

"Vyasa said,--'O royal son of Vichitravirya, tell me freely what is in thy mind. I will remove thy doubts."

"Dhritarashtra said,--'O holy one, I desire to hear from thee of all those indications that happen unto those that become victorious in battle."

"Vyasa said,--'The (sacred) fire assumes a cheerful radiance. Its light ascends upwards. Its flame bends towards the right. It blazes up without being smoky. The libations poured on it yield a fragrant scent. It is said that these are the indications of future success. The conches and cymbals yield sounds that are deep and loud. The Sun as well as the Moon gives pure rays. It is said that these are the indications of future success. Crows, whether stationary or on their wings, utter cries that are agreeable. They again that are behind, urge the warriors to advance; while they that are ahead, forbid all advance. Where vultures, swans, parrots, cranes, and wood-peckers utter delightful cries, and wheel towards the right, the Brahmanas say that their victory in battle is certain. They whose divisions, in consequence of ornaments, coats of mail, and standards, or the melodious neigh of their steeds, become resplendent and incapable of being gazed at, always conquer their foes. They who utter cheerful shouts, those warriors, O Bharata, whose energies are not damped and whose garlands do not fade, always cross the ocean of battle. They who utter cheerful shouts having penetrated into the divisions of the foe, who utter even kind words, to the enemy, and who, before striking, forewarn the foe, win victory. The objects of hearing, vision, taste, touch, and smell, without undergoing any change for the worse, become auspicious. This also is another indication of a victorious army, viz., there is joy among the combatants at all time. This also is another indication of success, viz. the winds that blow, the clouds, and the birds, all become favourable; while the clouds (so favourable) and the rain-bows drop beneficial showers. These, O king, are the indications of armies to be crowned with victory, while O monarch, all these become otherwise in the case of those that are about to be destroyed. Whether the army be small or large, cheerfulness, as an attribute of the combatants, is said to be a certain indication of victory. One soldier, struck with panic, can cause even a large army to take fright and fly. And when an army, struck with panic, takes to flight, it causes even heroic warriors to take fright. If a large army is once broken and put to rout, it cannot like a herd of deer disordered in fright or a mighty current of water be easily checked. If a large army is once routed, it is incapable of being rallied; on the other hand, beholding it broken, even those well-skilled in battle, O Bharata, become heartless. Beholding soldiers struck with fear and flying, the panic spreads in other directions, and soon, O king, the whole army is broken and flies in all directions. And when an army is routed, even brave leaders, O king, at the head of large divisions consisting of the four kinds of forces, are incapable of rallying them. An intelligent man, always exerting himself with activity, should strive (to win success) by the aid of means. It is said that that success which is won by negotiation and other means is the very best. That which is achieved by producing disunion (among the foe) is indifferent. While that success, O king, which is won by battle, is the worst. In battle are many evils, the initial one, as it is said, being slaughter. Even fifty brave men who know one another, who are underpressed, who are free from family ties, and who are firmly resolved, can crush a large army. Even five, six, seven men, who are unretreating, win victory. Vinata's son Garuda, O Bharata, beholding even a large concourse of birds, asketh not the aid of many followers (to vanquish them). The strength in number, therefore of an army is not always the cause of victory. Victory is uncertain. It depends on chance. Even they that become victorious have to sustain loss.'"

Footnotes

5:1 Both the Bengal and the Bombay editions have Kukkuran for Kukkutan as the Burdwan Pundits correct it. A bitch producing dogs and bitches would be no anomaly.

5:2 Unlike the Bengal editions, the Bombay edition correctly includes this sloka, or rather half sloka, within the 17th, making the 17th a triplet instead of a couplet. For the well-known word Dhishthitas however, the Bombay text has Vishthitas.

6:1 The Bombay text reads Paricchanna for Paricchinna. The former is better.

6:2 Vaisase is explained by Nilakantha as Virodhe. Conttavarta---a river having bloody eddies.

6:3 Conitam cchardayanniva. I have adopted Nilakantha's explanation. The Burdwan Pundits take it as referring to "weapons" instead of "hearers." The passage, however, may mean that the bird screams so frightfully as if it vomits blood. The only thing that militates against this interpretation is that cchardayan is a causal verb. In the Mahabharata, however, causal forms are frequently used without causal meaning.

6:4 This sloka is omitted in many editions, though it is certainly genuine. I have rendered it very freely, as otherwise it would be unintelligible. The fact is, three lunations twice meeting together in course of the same lunar fortnight is very rare. The lunar-fortnight (Paksha) being then reduced by two days, the day of full-moon or that of new moon, instead of being (as usual) the fifteenth day from the first lunation becomes the thirteenth day. Lunar-eclipses always occur on days of the full-moon, while solar-eclipses on those of the new moon. Such eclipses, therefore, occurring on days removed from the days of the first lunation by thirteen instead of (as usual) fifteen days, are very extraordinary occurrences.

7:1 Vishamam is battle or war, and akranda is weeping or productive of grief. The latter word may also mean a fierce battle. If understood in this sense, Vishamam may be taken as indicating hostility, or absence of peace.

7:2 Nilakantha explains this in a long note the substance of which is appended below. Kings are divided into three classes, viz., owners of elephants (Gajapati), owners of horses (Aswapati), and owners of men (Narapati). If an evil-omened planet (papa-graha) sheds its influence upon any of the nine constellations beginning with Aswini, it forebodes danger to Aswapatis; if on any of the nine beginning with Magha, it forebodes danger to Gajapatis; and if on any of the nine beginning with Mula, it forebodes danger to Narapatis. What Vyasa says here, therefore, is that one or another papa-graha has shed its influence upon one another of each of the three classes of constellations, thus foreboding danger to all classes of kings.

7:3 Vide note ante.

7:4 Aparvani, i.e., not on Parva days or days of full-moon and new-moon as ordinarily coming. The Bombay edition, after aparvani, reads grahenau tau. A better reading unquestionably grastavetau, as many Bengal texts have.

7:5 Pratisrotas; strict grammar would require pratisrotasas; the meaning is that those that flowed east to west now flow west to east, &c. For kurddanti some texts have narddanti which is certainly better. Kurddanti means play or sport; wells playing like bulls would be unmeaning, unless the sport is accompanied by bellowing.

7:6 The Burdwan Pundits reads suskasani for sakrasani. The latter, however, is the true reading.

7:7 The original is very obscure. Uluka is explained by Nilakantha as a brand (used for want of lambs). The line, however, is elliptical. The

Burdwan Pundits introduce an entirely new line.

7:8 Mahabhuta is swelling greatly.

8:1 Parena is explained by Nilakantha as atisayena.

9:1 Some of the Bengal texts read anugraham (making the initial a silent after maharshe, in the vocative case). There can be no doubt however, that this is incorrect. The true reading is nadharmam which I have adopted. The Bombay text reads na cha dharmam. The introduction of the article cha needlessly makes the line incorrect as to metre.

9:2 The second line of the 67th sloka is very obscure. I have followed Nilakantha in translating it thus. The sense seems to be, that when crows hover behind an army, that is an auspicious sign; while it is an inauspicious sign if they are seen ahead. I am not sure that Nilakantha is right in taking the pronoun ye as referring to even crows.

9:3 Such as "don't fight, for you will be dead men soon." &c.

Section 4

Vaisampayana said,--"Having said these words unto Dhritarashtra, Vyasa took his departure. And Dhritarashtra also, having heard those words, began to reflect in silence. And having reflected for only a short space of time, he began to sigh repeatedly. And, soon, O bull of Bharata's race, the king asked Sanjaya of soul worthy of praise,--saying,--'O Sanjaya, these kings, these lords of earth, so brave and taking delight in battle, are for smiting one another with weapons of diverse kinds, being prepared to lay down their very lives for the sake of earth. Incapable of being restrained, they are, indeed, smiting one another for increasing the population of Yama's domain. Desirous of prosperity connected with the possession of earth they are incapable of bearing one another. I, therefore, think that earth must be possessed of many attributes. Tell me all these, O Sanjaya, Many thousands, many millions, many tens of millions, many hundreds of millions, heroic men have come together at Kurujangala. I desire to hear, O Sanjaya, with accurate details, about the situation and dimensions of those countries and cities from which they have come. Through the potency of that regenerate Rishi Vyasa of immeasurable energy, thou art endued with the lamp of celestial perception and the eye of knowledge.

"Sanjaya said,--'O thou of great wisdom, I will recount to thee the merits of earth according to my knowledge. Behold them with thy eye of wisdom. I bow to thee, O bull of Bharata's race. Creatures in this world are of two kinds, mobile and immobile. Mobile creatures are of three kinds according to their birth, viz., oviparous, viviparous, and those engendered by heat and damp. Of mobile creatures, O king, the foremost are certainly those called viviparous. Of viviparous creatures the foremost are men and animals. Animals, O king, of diverse forms, are of fourteen species. Seven have their abodes in the woods, and seven of these are domestic. Lions, tigers, boars, buffaloes, and elephants as also bears and apes, are, O king, regarded as wild. Kine, goats, sheep, men, horses, mules, and asses,--these seven amongst animals are reckoned as domestic by the learned. These fourteen, O king, complete the tale of domestic and wild animals, mentioned, O lord of earth, in the Vedas, and on which the sacrifices rest. Of creatures that are domestic, men are foremost, while lions are the foremost of those that have their abode in the woods. All creatures support their life by living upon one another. Vegetables are said to be immobile, and they are of four species viz., trees, shrubs, creepers, creeping plants existing for only a year, and all stemless plants of the grass species. Of mobile and immobile creatures, there are thus one less twenty; and as regards their universal constituents, there are five. Twenty-four in all, these are described as Gayatri (Brahma) as is well-known to all. He who knows these truly to be the sacred Gayatri possessed of every virtue, is not liable, O best of the Bharatas, to destruction in this world. Everything springeth from the earth and everything, when destroyed, mergeth into the Earth. The Earth is the stay and refuge of all creatures, and the Earth is eternal. He that hath the Earth, hath the entire universe with its mobile and immobile population. It is for this that longing for (the possession of the) Earth, kings slay one another.'"

Footnotes

11:1 Nilakantha explains these five species thus: trees such as the peepul; gulma (shrub), as kusa, kasa, &c., growing from a clump underneath; creepers, such as all plants growing upon the soil but requiring some support to twine round; Valli, those that creep on the earth and live for a year only, such, as the gourd, the pumpkin, etc., and lastly, Trina, such as grass and all plants that are stemless, having only their barks and leaves.

11:2 When Gayatri, or Brahma or the Universe, is mentioned, these twenty-four are indicated, five of which exist independently, the remaining nineteen being the result of five in those various proportions.

Section 5

"Dhritarashtra said,--'The names of rivers and mountains, O Sanjaya, as also of provinces, and all other things resting on the earth, and their dimensions, O thou that are acquainted with the measures of things of the earth in its entirety and the forests, O Sanjaya, recount to me in detail.'

"Sanjaya said,--'O great king, all things in the universe, in consequence of the presence (in them) of the five elements, have been said to be equal by the wise. These elements, are space, air, fire, water, and earth. Their (respective) attributes are sound, touch, vision, taste, and scent. Every one of these elements possesses (in addition to what is especially its own) the attribute or attributes of that or those coming before it. The earth, therefore, is the foremost of them all, possessing as it does the attributes of all the other four, besides what is specially its own, as said by Rishis acquainted with truth.There are four attributes, O king, in water. Scent does not exist in it. Fire has three attributes viz., sound, touch, and vision. Sound and touch belong to air, while space has sound alone. These five attributes, O king, exist (in this way) in the five principal elements depending on which all creatures in the universe exist. They exist separately and independently when there is homogeneity in the universe. When, however, these do not exist in their natural state but with one another, then creatures spring into life, furnished with bodies. This is never otherwise. The elements are destroyed, in the order of the one succeeding, merging into the one that proceeds; and they spring also into existence, one arising from the one before it. All of these are immeasurable, their forms being Brahma itself. In the universe are seen creatures consisting of the five elements. Men endeavour to ascertain their proportions by exercising their reason. Those matters, however, that are inconceivable, should never be sought to be solved by reason. That which is above (human) nature is an indication of the inconceivable.

"'O son of Kuru's race, I will, however, describe to thee the island called Sudarsana. This island, O king, is circular and of the form of a wheel. It is covered with rivers and other pieces of water and with mountains looking like masses of clouds, and with cities and many delightful provinces. It is also full of trees furnished with flowers and fruits, and with crops of diverse kinds and other wealth. And it is surrounded on all sides with the salt ocean. As a person can see his own face in a mirror, even so is the island called Sudarsana seen in the lunar disc. Two of its parts seem to be a peepul tree, while two others look like a large hare. It is surrounded on all sides with an assemblage of every kind of deciduous plants. Besides these portions, the rest is all water. What remains I will describe to thee shortly. The rest I will speak of afterwards. Listen now to this that I describe in brief."

Footnotes

12:1 I have rendered 4 and 5 a little too freely. The language of the original is very terse.

12:2 Samyam is homogeneity. The allusion is to the state of the universe before creation, when there exists nothing but a homogeneous mass or Brahma alone. The first compound of the 2nd line is read differently. The Burdwan Pandits and the Bombay edition read anyonyam (in the accusative); many of the Bengal texts read anyonyena (in the instrumental). The meaning is scarcely affected by this difference of reading.

12:3 The order of destruction is that earth merges into water, water into fire, fire into air, and air into space. And so the order of birth is that from space arises air, from air arises fire, from fire arises water, and from water arises earth.

13:1 Nilakantha explains the last six slokas as having an esoteric meaning. By Sudarsana he understands the mind. The rest is explained consistently. Interpretations, however, are not rare among commentators seeking to put sense in non-sense.

Section 6

"Dhritarashtra said.---"Thou art intelligent, O Sanjaya, and acquainted with the truth (about everything). Thou hast duly given a description of the island in brief. Tell us now of the island in detail. Tell us now of the dimension of the expanse of land that lies in the portion looking like a hare. Thou mayst then speak of the portion resembling peepul tree."

Vaisampayana said,--"Thus addressed by the king, Sanjaya began to say.

"Sanjaya said,--'Stretching from east to west, are these six mountains that are equal and that extend from the eastern to the western ocean. They are Himavat, Hemakuta, that best of mountains called Nishadha, Nila abounding with stones of lapis lazuli, Sweta white as the moon, and the mountains called Sringavat composed of all kinds of metals. These are the six mountains, O king, which are always the resorts of Siddhas and Charanas. The space lying between each of these measures a thousand Yojanas, and thereon are many delightful kingdoms. And these divisions are called Varshas, O Bharata. In all those kingdoms reside creatures of diverse species. This (the land where we are) is in the Varsha that is called after Bharata. Next to it (northwards) is the Varsha called after Himavat. The land that is beyond Hemakuta is called Harivarsha, South of the Nila range and on the north of the Nishadha is a mountain, O king, called Malyavat that stretches from east to west. Beyond Malyavat northwards is the mountain called Gandhamadana.Between these two (viz., Malyavat and Gandhamadana) is a globular mountain called Meru made of gold. Effulgent as the morning sun, it is like fire without smoke. It is eighty-four thousand Yojanas high, and, O king, its depth also is eighty-four Yojanas. It standeth bearing the worlds above, below and transversely. Besides Meru are situated, O lord, these four islands, viz., Bhadraswa, and Ketumala, and Jamvudwipa otherwise called Bharata, and Uttar-Kuru which is the abode of persons who have achieved the merit of righteousness. The bird Sumukha, the son of Suparna, beholding that all the birds on Meru were of golden plumage, reflected that he should leave that mountain inasmuch as there was no difference between the good, middling, and bad birds. The foremost of luminaries, the sun, always circumambulates Meru, as also the moon with (his) attendant constellation, and the Wind-god too. The mountain, O king, is endued with celestial fruits and flowers, and it is covered all over with mansions made of furnished gold. There, on that mountain, O king, the celestials, the Gandharvas, the Asuras, and the Rakshasas, accompanied by the tribes of Apsaras, always sport. There Brahman, and Rudra, and also Sakra the chief of the celestials, assembled together, performed diverse kinds of sacrifices with plentiful gifts. Tumvuru, and Narada and Viswavasu, and the Hahas and the Huhus, repairing thither, adored the foremost of the celestials with diverse hymns. The high-souled seven Rishis, and Kasyapa the lord of creatures, repair thither, blessed be thou, on every parva day. Upon the summit of that mountain, Usanas, otherwise called the Poet, sporteth with the Daityas (his disciples). The jewels and gems (that we see) and all the mountains abounding in precious stones are of Meru. Therefrom a fourth part is enjoyed by the holy Kuvera. Only a sixteenth part of that wealth he giveth unto men. On the northern side of Meru is a delightful and excellent forest of Karnikaras, covered with the flowers of every season, and occupying a range of hills. There the illustrious Pasupati himself, the creator of all things, surrounded by his celestial attendants and accompanied by Uma, sporteth bearing a chain of Karnikara flowers (on his neck) reaching down to his feet, and blazing with radiance with his three eyes resembling three risen suns. Him Siddhas truthful in speech, of excellent vows and austere ascetic penances, can behold. Indeed, Maheswara is incapable of being seen by persons of wicked conduct. From the summit of that mountain, like a stream of milk, O ruler of men, the sacred and auspicious Ganga, otherwise called Bhagirathi, adored by the most righteous, of universal form and immeasurable and issuing out with terrific noise, falleth with impetuous force on the delightful lake of Chandramas. Indeed that sacred lake, like an ocean, hath been formed by Ganga herself. (While leaping from the mountains), Ganga, incapable of being supported by even the mountains, was held for a hundred thousand years by the bearer of Pinaka on his head. On the western side of Meru, O king, is Ketumala. And there also is Jamvukhanda. Both are great seats of humanity, O king. There, O Bharata, the measure of human life is ten thousand years. The men are all of a golden complexion, and the women are like Apsaras. And all the residents are without sickness, without sorrow, and always cheerful. The men born there are of the effulgence of melted gold. On the summits of Gandhamadana, Kuvera the lord of the Guhyakas, with many Rakshasas and accompanied by tribes of Apsaras, passeth his time in joy. Besides Gandhamadana there are many smaller mountains and hills. The measure of human life there is eleven thousand years. There, O king, the men are cheerful, and endued with great energy and great strength and the women are all of the complexion of the lotus and highly beautiful. Beyond Nila is (the Varsha called) Sweta, beyond Sweta is (the Varsha called) Hiranyaka. Beyond Hiranyaka is (the Varsha called) Airavata covered with provinces. The last Varsha in the (extreme) north and Bharata's Varsha in the (extreme) south are both, O king, of the form of a bow. These five Varshas (viz., Sweta, Hiranyaka, Elavrita, Harivarsha, and Haimavat-varsha) are in the middle, of which Elavrita exists in the very middle of all. Amongst these seven Varshas (the five already mentioned and Airavata and Bharata) that which is further north excels the one to its immediate south in respect of these attributes, viz., the period of life, stature, health, righteousness, pleasure, and profit. In these Varshas, O Bharata, creatures (though of diverse species) yet, live together. Thus, O king, is Earth covered with mountains. The huge mountains of Hemakuta are otherwise called Kailasa. There, O king, Vaisravana passeth his time in joy with his Guhyakas. Immediately to the north of Kailasa and near the mountains of Mainaka there is a huge and beautiful mountain called Manimaya endued with golden summits. Beside this mountain is a large, beautiful, crystal and delightful lake called Vindusaras with golden sands (on its beach). There king Bhagiratha, beholding Ganga (since) called after his own name, resided for many years. There may be seen innumerable sacrificial stakes made of gems, and Chaitya issuing out of the region of Brahman, first showed herself, and then dividing tree made of gold. It was there that he of a thousand eyes and great fame won (ascetic) success by performing sacrifices. There the Lord of all creatures, the eternal Creator of all the worlds, endued with supreme energy surrounded by his ghostly attendants, is adored. There Nara and Narayana, Brahman, and Manu, and Sthanu as the fifth, are (ever present). And there the celestial stream Ganga having three currents, herself into seven streams, became Vaswokasara, Nalini, the sin-cleansing Saraswati, Jamvunadi, Sita, Ganga and Sindhu as the seventh. The Supreme Lord hath (himself) made the arrangement with reference to that inconceivable and celestial stream. It is there thatsacrifices have been performed (by gods and Rishis) on a thousand occasions after the end of the Yuga (when creation begins). As regards the Saraswati, in some parts (of her course) she becometh visible and in some parts not so. This celestial sevenfold Ganga is widely known over the three worlds. Rakshasas reside on Himavat, Guhyakas on Hemakuta, and serpents and Nagas on Nishadha, and ascetics on Gokarna. The Sweta mountains are said to be the abode of the celestial and the Asuras. The Gandharvas always reside on Nishadhas, and the regenerate Rishis on Nila. The mountains of Sringavat also are regarded as the resort of the celestials.

"'These then, O great king, are the seven Varshas of the world as they are divided. Diverse creatures, mobile and immobile, are placed in them all. Diverse kinds of prosperity, both providential and human, are noticeable in them. They are incapable of being counted. Those desirous, however, of their own good believe (all this), I have now told thee of that delightful region (of land) of the form of a hare about which thou hadst asked me. At the extremities of that region are the two Varshas, viz., one on the north and the other on the south. Those two also have now been told to thee. Then again the two islands Naga-dwipa and Kasyapa-dwipa are the two ears of this region of the form of a hare. The beautiful mountains of Maleya, O king, having rocks like plates of copper, form another (prominent) part of Jamvudwipa that having its shape resembling a hare.'"

Footnotes

13:2 The Bombay text reads Varsha parvatas for parvatas samas.

13:3 For Pinaddha occurring in the Bengal texts, the Bombay edition reads Vichitra.

13:4 The Bengal texts add a line here which is properly omitted in the Bombay edition.

13:5 After the 10th occurs a line in the Bengal text which is evidently vicious.

14:1 Day of the full-moon and that of the new-moon.

14:2 The Bengal texts, except the Burdwan one, have divi for Daityas, of course, the latter reading is correct.

14:3 The Bombay text has Sarvatas (which is better) for Sarvata in the Bengal texts.

14:4 in the first line of 28, the Bengal texts read Sirasas (ablative) for Sikhhrat of the Bombay edition. In the last line of 29 also, the Bombay text has plavantiva-pravegena for the Bengal reading patatyajapravegena. No material difference of meaning arises if one or the other is accepted.

15:1 Alluding to the tradition of Siva's holding Ganga on his head and for which the great god is sometimes called Gangadhara.

15:2 This word occurs in various forms, Ketumala and Ketumali being two others.

15:3 The Bombay edition reads tu for cha after Jamvukhanda. The meaning becomes changed.

15:4 The sacred stream Ganga is believed to have three currents. In heaven the current is called Mandakini; on earth, it is called Ganga; and in the subterraneous world it is called Bhogavati.

16:1 The Bengal texts, excepting the Burdwan one, incorrectly read Sakram for Satram.

16:2 The correct reading is Gatimanti. Many of the Bengal texts incorrectly read matimanti, which is unmeaning.

Section 7

"Dhritarashtra said,--'Tell me, O Sanjaya, thou of great intelligence, of the regions to the north and the east side of Meru, as also of the mountains of Malyavat, in detail.

"Sanjaya said,--'On the south of the Nila mountain and the northern side of Meru are the sacred Northern Kurus, O king, which are the residence of the Siddhas. The trees there bear sweet fruits, and are always covered with fruits and flowers. All the flowers (there) are fragrant, and the fruits of excellent taste. Some of the trees, again, O king, yield fruits according to (the) will (of the plucker). There are again some other trees, O king, that are called milk-yielding. These always yield milk and the six different kinds of food of the taste of Amrita itself. Those trees also yield cloths and in their fruits are ornaments (for the use of man). The entire land abounds with fine golden sands. A portion of the region there, extremely delightful, is seen to be possessed of the radiance of the ruby or diamond, or of the lapis lazuli or other jewels and gems. All the seasons there are agreeable and nowhere does the land become miry, O king. The tanks are charming, delicious, and full of crystal water. The men born there have dropped from the world of the celestials. All are of pure birth and all are extremely handsome in appearance. There twins (of opposite sexes) are born and the women resemble Apsaras in beauty. They drink the milk, sweet as Amrita, of those milk-yielding trees (already mentioned). And the twins born there (of opposite sexes) grow up equally. Both possessed of equal beauty, both endued with similar virtues, and both equally dressed, both grow up in love, O monarch, like a couple of chakrabakas. The people of that country are free from illness and are always cheerful. Ten thousand and ten hundred years they live, O king, and never abandon one another. A class of birds called Bharunda, furnished with sharp beaks and possessed of great strength, take them up when dead and throw them into mountain caves. I have now described to thee, O king, the Northern Kurus briefly.

"I will now describe to thee the eastern side of Meru duly. Of all the regions there, the foremost, O king, is called Bhadraswa, where there is a large forest of Bhadra-salas, as also a huge tree called Kalamra. This Kalamra, O king, is always graced with fruits and flowers. That tree again is a Yojana in height and is adored by Siddhas and the Charanas. The men there are all of a white complexion, endued with great energy, and possessed of great strength. The women are of the complexion of lilies, very beautiful, and agreeable to sight. Possessed of radiance of the moon, and white as the moon, their faces are as the full-moon. Their bodies again are as cool as the rays of the moon and they are all accomplished in singing and dancing. The period of human life there, O bull of the Bharata's race, is ten thousand years. Drinking the juice of the Kalamra they continue youthful for ever. On the south of Nila and the north of Nishadha, there is a huge Jamvu tree that is eternal. Adored by the Siddhas and Charanas, that sacred tree granteth every wish. After the name of that tree this division hath ever been called Jamvudwipa. O bull of Bharata race, a thousand and a hundred Yojanas is the height of that prince of trees, which touches the very heavens, O king of men. Two thousand and five hundred cubits measure the circumference of a fruit of that tree which bursts when ripe. In falling upon the earth these fruits make a loud noise, and then pour out, O king, a silvery juice on the ground. That juice of the Jamvu, becoming, O king, a river, and passing circuitously round Meru, cometh to the (region of the) Northern Kurus. If the juice of that fruit is quaffed, it conduces to peace of mind. No thirst is felt ever after, O king. Decrepitude never weakens them. And there a species of gold called Jamvunada and used for celestial ornaments, very brilliant and like the complexion of Indragopoka insects, is produced. The men born there are of the complexion of the morning sun.

"'On the summit of Malyavat is always seen, O bull of Bharata's race, the fire called Samvataka which blazeth forth at the end of the Yuga for the destruction of the universe. On Malyavat's summit towards the east are many small mountains and Malyavat, O king, measures eleven thousand Yojanas. The men born there are of the complexion of gold. And they are all fallen from the region of Brahman and are utterers of Brahma. They undergo the severest of ascetic austerities, and their vital seed is drawn up. For the protection of creatures they all enter the sun. Numbering sixty-six thousand, they proceed in advance of Aruna, surrounding the sun. Heated with the sun's rays for sixty-six thousand years, they then enter the lunar disc.'"

Footnotes

16:3 Many of the Bengal texts incorrectly read Merorapyyantaram for Merorathottaram.

17:1 This sloka beginning with mani and ending with prabham is omitted in the Bombay text, I don't think rightly. If anything that seems to be a repetition is to be omitted.

17:2 i.e. "have fallen away from a celestial state."

17:3 In sloka 13, the Bengal texts read Bhayanakas for mahavalas. In 15 Mudhabhishekas for Purvabhishekas; is substituted in the Bombay text. In 1 again the Bombay text reads Subhas for drumas.

17:4 The Bengal texts have Chandrabhasa for Chandraprabha. The difference is not material.

18:1 Both the Burdwan and the Bombay editions read Panchashat (five and six). The Bengal texts generally have panchasat (fifty).

Section 8

"Dhritarashtra said,--'Tell me truly, O Sanjaya, the names of all the Varshas, and of all the mountains, and also of all those that dwell on those mountains.

"Sanjaya said,--'On the south of Sweta and the north of Nishadha, is the Varsha, called Romanaka. The men that are born there are all of white complexion, of good parentage, and handsome features. And the men born there are also all without enemies. And they live, O king, for eleven thousand and five hundred years, being ever of cheerful hearts. On the south of Nishadha is the Varsha called Hiranmaya where is the river called Hiranwati. There, O king, liveth that foremost of birds named Garuda. And the people there, O monarch, are all followers of the Yakshas, wealthy, and of handsome features. And, O king, the men there are endued with great strength and have: cheerful hearts. And they live for twelve thousand and five hundred years., O king, which is the measure of their lives. The mountains of Sringavat, O ruler of men, have three beautiful summits. One of these is made of jewels and gems, another is very wonderful, being made of all kinds of gems and adorned with palatial mansions. There the self-luminous lady named Sandili always liveth. On the north of Sringavat and up to the margin of the sea, O king, the Varsha called Airavat. And because this jewelled mountain is there, therefore is this Varsha superior to all. The sun giveth no heat there and men are not subject to decay. And the moon there, with the stars, becoming the only source of light, covereth (the firmament). Possessing the radiance and complexion of the lotus, and endued with eyes that resemble lotus-petals, the men born there have the fragrance of the lotus. With winkless eyes, and agreeable scent (emanating from their bodies), they go without food and have their senses under control. They are all fallen from the region of the celestials, and are all, O king, without sin of any kind. And they live, O monarch, for thirteen thousand years, that being. O best of the Bharatas, the measure of their lives. And so on the north of the milky ocean, the Lord Hari of unlimited puissance dwelleth on his car made of gold. That vehicle is endued with eight wheels, with numerous supernatural creatures stationed on it, and having the speed of the mind. And its complexion is that of fire, and it is endued with mighty energy and adorned with Jamvunada gold. He is the Lord of all creatures, and is possessed, O bull of Bharata's race, of every kind of prosperity. In him the universe merges (when dissolution comes), and from him it again emanates (when the creative desire seizes him). He is the actor, and it is He that makes all others act. He, O monarch, is earth, water, space, air, and fire. He is Sacrifice's self unto all creatures, and fire is His mouth."

Vaisampayana continued,--"The high-souled king Dhritarashtra, thus addressed by Sanjaya, became, O monarch, absorbed in meditation about his sons. Endued with great energy, he then, having reflected, said these words: 'Without doubt, O Suta's son, it is Time that destroyeth the universe. And it is Time that again createth everything. Nothing here is eternal. It is Nara and Narayana, endued with omniscience, that destroyeth all creatures. The gods speak of him as Vaikuntha (of immeasurable puissance), while men call him Vishnu (one that pervadeth the Universe)!'"

Footnotes

19:1 The Bombay edition reads Tasmat-sritigamatas param. The Bengal texts read Yasmat-sringamatas param. The Bengal reading is better. The Asiatic Society's edition contains a misprint. The meaning is, "Because Sringa (jewelled mountain of that name), therefore superior." I have rendered it somewhat freely.

19:2 They are but portions of the same Supreme Being.

Section 9

"Dhritarashtra said,--'Tell me truly (O Sanjaya) of this Varsha that is called after Bharata, where this senseless force hath been collected, in respect of which this my son Duryodhana hath been so very covetous, which the sons of Pandu also are desirous of obtaining, and in which my mind too sinketh. O, tell me this, for thou art, in my judgment endued with intelligence.

"Sanjaya said,--'Listen to me, O king The sons of Pandu are not covetous about this country. On the other hand, it is Duryodhana that is covetous, and Sakuni the son of Suvala, as also many other Kshatriyas who are rulers of the provinces, who being covetous of this country are not able to bear one another. I will now will thee, O thou of Bharata's race, of the tract of land known by Bharata's name. This land is the beloved one of Indra, and, O thou of Bharata's race, this land, O monarch, that is called after Bharata, is also the beloved land of Manu, the son of Vivaswat, of Prithu, of Vainya, of the high-souled Ikshwaku, of Yayati, of Amvarisha, of Mandhatri, of Nahusha, of Muchukunda, of Sivi the son of Usinara, of Rishava, of Ila, of king Nriga, of Kusika, O invincible one, of the high-souled Gadhi, of Somaka, O irrepressible one, and of Dilipa, and also, O monarch, of many other mighty Kshatriyas. I will now, O chastiser of foes, describe to thee that country as I have heard of it. Listen to me, O king, as I speak of what thou hast asked me. Mahendra, Malaya, Sahya, Suktimat, Rakshavat, Vindhya, and Paripatra,--these seven are the Kala-mountains (of Bharatvarsha). Besides these, O king, there are thousands of mountains that are unknown, of hard make, huge, and having excellent valleys. Besides these there are many other smaller mountains inhabited by barbarous tribes. Aryans and Mlecchas, O Kauravya, and many races, O lord, mixed of the two elements, drink the waters of the following rivers, viz., magnificent Ganga, Sindhu, and Saraswati; of Godavari, and Narmada, and the large river called Yamuna; of Dhrishadwati, and Vipapa, and Vipasa and Sthulavaluka; of the river Vetravati, and that other one called Krishna-vena; of Iravati, and Vitasta, and Payosyini, and Devika; of Vedasmrita and Vedavati, and Tridiva, and Ikshumalavi; of Karishini, and Chitravaha, and the river called Chitrasena; of Gomati, and Dhutapada and the large river called Gandaki , of Kausiki, and Nischitra, and Kirtya, and Nichita, and Lohatarini; of Rashasi and Satakumbha, and also Sarayu; of Charmanwati, and Vetravati, and Hastisoma, and Disa; of the river called Saravati, and Venna, and Bhimarathi; of Kaveri, and Chuluka, and Vina, and Satavala; of Nivara, and Mahila, and Suprayoga, O king; of Pavitra, and Kundala, and Rajani, and Puramalini; of Purvabhirama, and Vira, and Bhima, and Oghavati; of Palasini, and Papahara, and Mahendra, and Patalavati, of Karishini, and Asikni, and the large river Kusachira: of Makari, and Pravara, and Mena, and Hema, and Dhritavati; of Puravati, and Anushna, and Saivya, and Kapi, O Bharata; of Sadanira, and Adhrishya, and the mighty stream Kusadhara; of Sadakanta, and Siva, and Viravati; of Vatsu, and Suvastu, and Kampana with Hiranwati; of Vara, and the mighty river Panchami, of Rathachitra, and Jyotiratha, and Viswamitra, and Kapinjala; of Upendra, and Vahula, and Kuchira, and Madhuvahini: of Vinadi, and Pinjala, and Vena, and the great river Pungavena; of Vidisa and Krishnavena, and Tamra, and Kapila, of Salu, and Suvama, the Vedaswa, and the mighty river Harisrava; of Sighra, and Pischala, and the river Bharadwaji, of the river Kausiki, and Sona, and Chandrama; of Durgamantrasila, and Brahma-vodhya, and Vrihadvati; of Yaksha, and Rohi, and Yamvunadi; of Sunasa and Tamasa, and Dasi, and Vasa, and Varuna, and Asi; of Nila, and Dhrimati, and the mighty river Parnasa; of Pomasi, and Vrishabha, and Brahma-meddhya, and Vrihaddhani. These and many other large rivers, O king, such as Sadonirmaya and Krishna, and Mandaga, and Mandavahini; and Mahagouri, and Durga, O Bharata; and Chitropala. Chitraratha, and Manjula, and Vahini; and Mandakini, and Vaitarani, and Kosa, and Mahanadi; and Suktimati, and Ananga, and Pushpaveni, and Utpalavati; and Lohitya, Karatoya, and Vrishasabhya; and Kumari, and Rishikullya and Marisha, and Saraswati; and Mandakini, and Supunya, Sarvasanga, O Bharata, are all mothers of the universe and productive of great merit. Besides these, there are rivers, by hundreds and thousands, that are not known (by names), I have now recounted to thee, O king, all the rivers as far as I remember.

"After this, listen to the names of the provinces as I mention them. They are the Kuru-Panchalas, the Salwas, the Madreyas, the Jangalas, the Surasena, the Kalingas, the Vodhas, the Malas, the Matsyas, the Sauvalyas, the Kuntalas, the Kasi-kosalas, the Chedis, the Karushas, the Bhojas, the Sindhus, the Pulindakas, the Uttamas, the Dasarnas, the Mekalas, the Utkalas; the Panchalas, the Kausijas, the Nikarprishthas, Dhurandharas; the Sodhas, the Madrabhujingas, the Kasis, and the further-Kasis; the Jatharas, the Kukuras, O Bharata; the Kuntis, the Avantis, and the further-Kuntis; the Gomantas, the Mandakas, the Shandas, the Vidarbhas, the Rupavahikas; the Aswakas, the Pansurashtras, the Goparashtras, and the Karityas; the Adhirjayas, the Kuladyas, the Mallarashtras, the Keralas, the Varatrasyas, the Apavahas, the Chakras, the Vakratapas, the Sakas; the Videhas, the Magadhas, the Swakshas, the Malayas, the Vijayas, the Angas, the Vangas, the Kalingas, the Yakrillomans; the Mallas, the Suddellas, the Pranradas, the Mahikas, the Sasikas; the Valhikas, the Vatadhanas, the Abhiras, the Kalajoshakas; the Aparantas, the Parantas, the Pahnabhas, the Charmamandalas; the Atavisikharas, the Mahabhutas, O sire; the Upavrittas, the Anupavrittas, the Surashatras, Kekayas; the Kutas, the Maheyas, the Kakshas, the Samudranishkutas; the Andhras, and, O king, many hilly tribes, and many tribes residing on lands laying at the foot of the hills, and the Angamalajas, and the Manavanjakas; the Pravisheyas, and the Bhargavas, O king; the Pundras, the Bhargas, the Kiratas, the Sudeshnas, and the Yamunas, the Sakas, the Nishadhas, the Anartas, the Nairitas, the Durgalas, the Pratimasyas, the Kuntalas, and the Kusalas; the Tiragrahas, the Ijakas, the Kanyakagunas, the Tilabharas, the Samiras, the Madhumattas, the Sukandakas; the Kasmiras, the Sindhusauviras, the Gandharvas, and the Darsakas; the Abhisaras, the Utulas, the Saivalas, and the Valhikas; the Darvis, the Vanavadarvas, the Vatagas, the Amarathas, and the Uragas; the Vahuvadhas, the Kauravyas, the Sudamanas, the Sumalikas; the Vadhras, the Karishakas, the Kalindas, and the Upatyakas; the Vatayanas, the Romanas, and the Kusavindas; the Kacchas, the Gopalkacchas, the Kuruvarnakas; the Kiratas, the Varvasas, the Siddhas, the Vaidehas, and the Tamraliptas; the Aundras, the Paundras, the Saisikatas, and the Parvatiyas, O sire.

"'There are other kingdoms, O bull of Bharata's race, in the south. They are the Dravidas, the Keralas, the Prachyas, the Mushikas, and the Vanavashikas; the Karanatakas, the Mahishakas, the Vikalpas, and also the Mushakas; the Jhillikas, the Kuntalas, the Saunridas, and the Nalakananas; the Kankutakas, the Cholas, and the Malavayakas; the Samangas, the Kanakas, the Kukkuras, and the Angara-marishas; the Samangas, the Karakas, the Kukuras, the Angaras, the Marishas: the Dhwajinis, the Utsavas, the Sanketas, the Trigartas, and the Salwasena; the Vakas, the Kokarakas, the Pashtris, and the Lamavegavasas; the Vindhyachulakas, the Pulindas, and the Valkalas; the Malavas, the Vallavas, the further-Vallavas, the Kulindas, the Kalavas, the Kuntaukas, and the Karatas; the Mrishakas, the Tanavalas, the Saniyas; the Alidas, the Pasivatas, the Tanayas, and the Sulanyas; the Rishikas, the Vidarbhas, the Kakas, the Tanganas, and the further-Tanganas. Among the tribes of the north are the Mlecchas, and the

Kruras, O best of the Bharatas; the Yavanas, the Chinas, the Kamvojas, the Darunas, and many Mleccha tribes; the Sukritvahas, the Kulatthas, the Hunas, and the Parasikas; the Ramanas, and the Dasamalikas. These countries are, besides, the abodes of many Kshatriya, Vaisya, and Sudra tribes. Then again there are the Sudra-abhiras, the Dardas, the Kasmiras, and the Pattis; the Khasiras; the Atreyas, the Bharadwajas, the Stanaposhikas, the Poshakas, the Kalingas, and diverse tribes of Kiratas; the Tomaras, the Hansamargas, and the Karamanjakas. These and other kingdoms are on the east and on the north. O lord, alluding to them briefly I have told thee all. Earth, if its resources are properly developed according to its qualities and prowess, is like an ever-yielding cow, from which the three-fold fruits of virtue, profit and pleasure, may be milked. Brave kings conversant with virtue and profit have become covetous of Earth. Endued with activity, they would even cast away their lives in battle, from hunger of wealth. Earth is certainly the refuge of creatures endued with celestial bodies as also of creatures endued with human bodies. Desirous of enjoying Earth, the kings, O chief of the Bharatas, have become like dogs that snatch meat from one another. Their ambition is unbounded, knowing no gratification. It is for this that the Kurus and the Pandavas are striving for possession of Earth, by negotiation, disunion, gift, and battle, O Bharata. If Earth be well looked after, it becometh the father, mother, children, firmament and heaven, of all creatures, O bull among men.'"

Footnotes

20:1 i.e. mountains forming boundaries of divisions.

20:2 The Bombay text reads Ikshula and Krimi for "Ikshumlavi" occurring in Bengal texts.

20:3 The Bengal texts have Gandakincha mahanadim. The Bombay text reads Vandanancha mahanadim with a cha immediately before. The Burdwan Pandits read Chandanancha mahanadim.

20:4 The Bombay texts read Tridiva for Nischita; this is incorrect, for

Tridiva occurs in the Bombay text itself a little before. The name Lohatarini occurs in various forms.

20:5 For Vetravati, the Bengal texts read Chandrabhaga. Both Chandrabhaga and Vetravati, however occur before.

22:1 Kamadhuk is that species of kine which always yield milk.

23:1 Nilakantha explains this in this way. The gods depend on sacrifices performed by human beings; and as regards human beings, their food is supplied by the Earth. Superior and inferior creatures, therefore, are all supported by the earth; the Earth then is their refuge. The word Earth in these slokas is sometimes used to signify the world and sometimes the element of that name.

23:2 I render the last line a little too freely. If the saying is intended to be general, the translation should run thus: "Up to this day there is no man whose desires can be satiated."

Section 10

"Dhritarashtra said,--'Tell me, O Sanjaya, of the period of life, the strength, the good and bad things, the future, past and present, of the residents, O Suta, of this Varsha of Bharata, and of the Himavat-varsha, as also of Hari-varsha, in detail."

"Sanjaya said,--'O bull of Bharata's race, four Yugas set in Bharata's Varsha, viz., Krita, Treta, Dwapara, and Kali. The Yuga that sets in first is Krita. O Lord; after the expiry of Krita comes Treta; after expiry of Treta comes Dwapara; and after that last of all, sets in Kali. Four thousand years, O best of the Kurus, are reckoned as the measure of life, O best of kings, in the Krita epoch. Three thousand years is the period in Treta, O ruler of men. At present in Dwapara, persons live on Earth for two thousand years. In Kali, however, O bull of Bharata's race, there is no fixed limit of life's measure, in so much that men die while in the womb, as also soon after birth. In the

Krita age, O king, men are born and beget children, by hundreds and thousands, that are of great strength and great power, endued with the attribute of great wisdom, and possessed of wealth and handsome features. In that age are born and begotten Munis endued with wealth of asceticism, capable of great exertion, possessed of high souls, and virtuous, and truthful in speech. The Kshatriyas also, born in that age are of agreeable features, able-bodied, possessed of great energy, accomplished in the use of the bow, highly skilled in battle and exceedingly brave. In the Treta age, O king, all the Kshatriya kings were emperors ruling from sea to sea. In Treta are begotten brave Kshatriyas not subject to any one, endued with long lives, possessed of heroism, and wielding the bow in battle with great skill. When Dwapara sets in, O king, all the (four) orders born become capable of great exertion, endued with great energy, and desirous of conquering one another. The men born in Kali, O king, are endued with little energy, highly wrathful, covetous, and untruthful. Jealousy, pride, anger, deception, malice and covetousness, O Bharata, are the attributes of creatures in the Kali age. The portion that remains, O king, of this the Dwapara age, is small, O ruler of men. The Varsha known as Haimavat is superior to Bharatavarsha, while Harivarsha is superior to Hainavatvarsha, in respect of all qualities.'

*****

Bhumi Parva

Section 11

"Dhritarashtra said,--'Thou hast, O Sanjaya, duly described Jamvukhanda to me. Tell me now its dimensions and extent truly. Tell me also, O Sanjaya, of the extent of the ocean of Sakadwipa, and Kusadwipa, of Salmalidwipa and Kraunchadwipa, truly and without leaving anything and tell me also, O son of Gavalgani, of Rahu and Soma and Surya.'

"Sanjaya said,--'There are, O king, many islands, over which the Earth extended. I will describe to thee, however, only seven islands, and the moon, and the sun, and the planet (Rahu), also. The Jamvu mountain, O king, extends over full eighteen thousand and six hundred Yojanas. The extent of the salt ocean is said to be twice this. That ocean is covered with many kingdoms, and is adorned with gems and corals. It is, besides, decked with many mountains that are variegated with metals of diverse kinds. Thickly peopled by Siddhas and Charanas, the ocean is circular in form.

"I will now tell thee truly of Sakadwipa, O Bharata. Listen to me, O son of Kuru's race, as I describe it to thee duly. That island, O ruler of men, is of twice the extent of Jamvudwipa. And the ocean also, O great king, is of twice the extent of that island. Indeed, O best of the Bharatas, Sakadwipa is surrounded on all sides by the ocean. The kingdoms there are full of righteousness, and the men there never die. How can famine take place there? The people are all endued with forgiveness and great energy. I have now, O bull of Bharata's race, given thee duly a brief description of Sakadwipa. What else, O king, dost thou wish to hear?'"

"Dhritarashtra said,--'Thou hast given me, O Sanjaya, a description of Sakadwipa in brief. O thou that art possessed of great wisdom, tell me now everything in detail truly.'

"Sanjaya said,--'In that island, O king, there are seven mountains that are decked with jewels and that are mines of gems, precious stones. There are many rivers also in that island. Listen to me as I recount their names. Everything there, O king, is excellent and delightful, The first of these mountains is called Meru. It is the abode of the gods, Rishis, and Gandharvas. The next mountain, O king, is called Malaya stretching towards the east. It is there that the clouds are generated and it is thence that they disperse on all sides. The next, O thou of Kuru's race, is the large mountain called Jaladhara. Thence Indra daily taketh water of the best quality. It is from that water that we get showers in the season of rains, O ruler of men. Next cometh the high mountain called Raivataka, over which, in the firmament, hath been permanently placed the constellation called Revati. This arrangement hath been made by the Grandsire himself. On the north of this, O great king, is the large mountain called Syama. It hath the splendour of newly-risen clouds, is very high, beautiful and of bright body. And since the hue of those mountains is dark, the people residing there are all dark in complexion, O king.'

"Dhritarashtra said,--'A great doubt ariseth in my mind, O Sanjaya, from what thou hast said. Why, O Suta's son, would the people there be of dark complexion?'

"Sanjaya said,--'O great king, in all islands, O son of Kuru's race, men may be found that are fair, and those that are dark, and those also that are produced by a union of the fair and the dark races. But because the people there are all dark, therefore is that mountain called the Dark Mountain. After this, O chief of the Kurus, is the large mountain called Durgasaila. And then cometh the mountain called Kesari. The breezes that blow from that mountain are all charged with (odoriferous) effluvia. The measure of each of these mountains is double that of the one mentioned immediately before. O thou of Kuru's race, it hath been said by the wise that there are seven Varshas in that island. The Varsha of Meru is called Mahakasa; that of the water-giving (Malaya) is called Kumudottara. The Varsha of Jaladhara is called Sukumara: while that of Raivatak is called Kaumara; and of Syama, Manikanchana. The Varsha of Kesara is called Mandaki, and that called after the next mountain is called Mahapuman. In the midst of that island is a large tree called Saka. In height and breadth the measure of that tree is equal to that of the Jamvu tree in Jamvudwipa. And the people there always adore that tree. There in that island are, many delightful provinces where Siva is worshipped, and thither repair the Siddhas, the Charanas, and the celestials. The people there, O king, are virtuous, and all the four orders, O Bharata, are devoted to their respective occupation. No instance of theft can be seen there. Freed from decrepitude and death and gifted with long life, the people there, O king, grow like rivers during the season of rains. The rivers there are full of sacred water, and Ganga herself, distributed as she hath been into various currents, is there, Sukumari, and Kumari, and Seta, and Keveraka, and Mahanadi, O Kauravya, and the river Manijala, and Chakshus, and the river Vardhanika, O thou best of the Bharatas,--these and many other rivers by thousands and hundreds, all full of sacred water, are there, O perpetuator of Kuru's race, from which Vasava draweth water for showering it as rain. It is impossible to recount the names and lengths of rivers. All of them are foremost of rivers and sin-cleansing. As heard by all men there, in that island of Saka, are four sacred provinces. They are the Mrigas, the Masakas, the Manasas, and the Mandagas. The Mrigas for the most part are Brahmanas devoted to the occupations of their order. Amongst the Masakas are virtuous Kshatriyas granting (unto Brahmanas) every wish (entertained by them). The Manasas, O king, live by following the duties of the Vaisya order. Having every wish of theirs gratified, they are also brave and firmly devoted to virtue and profit. The Mandagas are all brave Sudras of virtuous behaviour. In these provinces, O monarch, there is no king, no punishment, no person that deserves to be punished. Conversant with the dictates of duty they are all engaged in the practice of their respective duties and protect one another. This much is capable of being said of the island called Saka. This much also should be listened to about that island endued with great energy."

Footnotes

24:1 The Bombay text reads Kimanyat Kathayami te. The Bengal reading is Kimanyat srotumicchasi.

25:1 The Bombay text reads Tatas parena; the Bengal reading is Tatas purvena. I adopt the former.

26:1 Probably this mythical account of Sakadwipa embodies some vague tradition current in ancient India of some republic in Eastern Asia or Oceanic Asia (further east in the Pacific). Accustomed as the Hindus were to kingly form of government, a government without a king, would strike them exactly in the way described in the last two slokas.

Section 12

"Sanjaya said, 'O Kauravya, that which is heard about the islands in the north, I will recount to thee, O Great king. Listen to me now. (Thither in the north) is the ocean whose waters are clarified butter. Then is the ocean whose waters are curds. Next cometh the ocean whose waters are wine, and then is another ocean of water. The islands, O king, are double in area of one another as they proceed further and further towards the north. And they are surrounded, O king, by these oceans. In the island that is in the middle, there is a large mountain called Goura made of red arsenic; on the western island, O king, is the mountain Krishna that is the favourite (abode) of Narayana. There Kesava guardeth celestial gems (in profusion), and thence, inclined to grace, he bestoweth happiness on creatures. Along with the kingdoms there, O king, the (celestial) clump of Kusa grass in Kusadwipa, and the Salmali tree in the island of Salmalika, are adored. In the Krauncha island also, the mountain called Maha-krauncha that is a mine of all kinds of gems is, O king, always adored by all the four orders of men. (There), O monarch, is the mountain called Gomanta that is huge and consists of all kinds of metals, and whereon always resideth, mingling with those that have been emancipated, the puissant Narayana, otherwise called Hari, graced with prosperity and possessed of eyes like lotus leaves. In Kusadwipa, O king of kings, there is another mountain variegated with corals and called after the name of that island itself. This mountain is inaccessible and made of gold. Possessed of great splendour, O Kauravya, there is a third mountain there that is called Sumida. The sixth is called Harigiri. These are the six principal mountains. The intervening spaces between one another of these six mountains increaseth in the ratio of one to two as they proceed further and further towards the north. The first Varsha is called Audhido; the second is Venumandala; the third is called Suratha; the fourth is known by the name of Kamvala; the fifth Varsha is called Dhritimat; and the sixth is named Prabhakara; the seventh Varsha is called Kapila. These are the seven successive Varshas. In these, gods and Gandharvas, and other creatures of the universe, sport and take delight. In these Varshas the inhabitants never die. There, O king, are no robbers, nor any tribes of Mlecchas. All the residents are almost white in complexion, and very delicate, O king.

"'As regards the rest of the islands, O ruler of men, I will recount all that hath been heard by me. Listen, O monarch, with an attentive mind. In the Krauncha island, O great king, there is a large mountain called Krauncha. Next to Krauncha is Vamanaka; and next to Vamanaka is Andhakara. And next to Andhakara, O king, is that excellent of mountains called Mainaka. After Mainaka, O monarch, is that best of mountains called Govinda; and after Govinda, O king, is the mountain called Nivida. O multiplier of thy race, the intervening spaces between one another of these mountains increaseth in the ratio of one to two. I will now tell thee the countries that lie there. Listen to me as I speak of them. The region near Krauncha is called Kusala; that near Vamanaka is Manonuga. The region next to Manonuga, O perpetuator of Kuru's race, is called Ushna. After Ushna is Pravaraka; and after Pravaraka is Andhakaraka. The country after Andhakaraka is named Munidesa. After Munidesa the region is called Dundubhiswana teeming with Siddhas and Charanas. The people are almost white in complexion, O king. All these countries, O monarch, are the habitations of gods and Gandharvas. In (the island of) Pushkara is a mountain called Pushkara that abounds with jewels and gems. There always dwelleth the divine Prajapati himself. Him all the gods and great Rishis always adore with gratifying words and worship reverently, O king. Diverse gems from Jamvudwipa are used there. In all these islands, O king, Brahmacharyya, truth, and self-control of the dwellers, as also their health and periods of life, are in the ratio of one to two as the islands are more and more remote (northwards). O king, the land in those islands, O Bharata, comprises but one country, for that is said to be one country in which one religion is met with. The Supreme Prajapati himself, upraising the rod of chastisement, always dwelleth there, protecting those islands. He, O monarch, is the king. He is their source of bliss. He is the father, and he is the grand-father. He it is, O best of men, that protecteth all creatures there, mobile or immobile. Cooked food, O Kauravya, cometh there of itself and the creatures eat it daily. O mighty-armed one. After these regions is seen a habitation of the name of Sama. It is of a starry-shape having four corners, and it hath, O king, thirty-three mandalas. There dwell, O Kauravya, four princely elephants adored by all.They are, O best of the Bharatas, Vamana, and Airavata, and another, and also Supratika. O king, with rent cheeks and mouth, I do not venture to calculate the proportions of these four elephants. Their length, breadth and thickness have for ever remained unascertained. There in those regions, O king, winds blow irregularly from all directions. These are seized by those elephants with the tips of their trunks which are of the complexion of the lotus and endued with great splendour and capable of drawing up everything in their way. And soon enough after seizing them they then always let them out. The winds, O king, thus let out by those respiring elephants, come over the Earth and in consequence thereof creatures draw breath and live.'

"Dhritarashtra said,--'Thou hast, O Sanjaya, told me everything about the first subject very elaborately. Thou hast also indicated the positions of the islands. 'Tell now, O Sanjaya, about what remains.'

"Sanjaya said,--'Indeed, O great king, the islands have all been described to thee. Listen now to what I truly say about the heavenly bodies and about Swarbhanu, O chief of the Kauravas, as regards its dimensions. It is heard, O king, that the planet Swarbhanu is globular. Its diameter is twelve thousand Yojanas, and its circumference, because it is very large, is forty-two thousand Yojanas, O sinless one, as said by the learned of olden times. The diameter of the moon, O king, is stated to be eleven thousand Yojanas. Its circumference, O chief of the Kurus, is stated to be thirty-eight thousand nine hundred Yojanas of the illustrious planet of cool rays. It hath been heard that the diameter of the beneficent, fast going and light-giving Sun, O thou of Kuru's race, is ten thousand Yojanas, and his circumference, O king, is thirty-five thousand eight hundred miles, in consequence of his largeness, O sinless one. These are the dimensions reckoned here, O Bharata, of Arka.

The planet Rahu, in consequence of his greater bulk, envelops both the Sun and the Moon in due times. I tell thee this in brief. With the eye of science, O great king, I have now told thee all that thou hadst asked. Let peace be thine. I have now told thee about the construction of the universe as indicated in the Shastras. Therefore, O Kauravya, pacify thy son Duryodhana.'

"Having listened to this charming Bhumi Parva, O chief of the Bharatas, a Kshatriya becometh endued with prosperity, obtaineth fruition of all his desires, and winneth the approbation of the righteous. The king who listeneth to this on days of the full-moon or the new-moon, carefully observing vows all the while, hath the period of his life, his fame and energy, all enhanced. His (deceased) sires and grandsires become gratified. Thou hast now heard of all the merits that flow from this Varsha of Bharata where we now are!'"

Footnotes

26:2 The second line of the 3rd sloka is read variously. The Bombay edition incorrectly reads 'Parvataccha' etc. etc.,; the Bengal reading is evameva etc. etc. The Bengal reading is better, although the true reading, I apprehend, is Evametais &c., &c.

27:1 Vamanaka and Vamana are the same words the final ka being a suffix causing no difference of meaning. So Andhakaraka and Andhakara are the same.

28:1 Dig-gaja, i.e. an elephant supporting the globe. There are four such in Hindu mythology or ten according to some accounts.

28:2 i.e., with the juice trickling down from their cheeks and mouth. In the season of rut, a peculiar kind of juice issues from several parts of an elephant's body. It is believed to be the temporal-juice. The stronger and fierce the elephant, the greater the quantity of the juice that issues out its body.

28:3 Tasya (singular of Tad) and sa (masculine singular of Tad) both refer to the four elephants, Gaja-chatushtaya in singular.

28:4 Asamyadha lit. "Unbound" or "unrestrained," i.e. freely or irregularly.

29:1 It is a remarkable fact that the ratio between the diameter and the circumference of a circle was roughly known to the ancient Hindus. The circumference is nearly, as stated here, three times and a half of the diameter. The next ratio, of course, is slightly less, being three and one-seventh.

29:2 The first word of this sloka is variously read. 'Yathadishtam' is the Bengal reading, while the Bombay reading 'Yathoddishtam.' If the latter reading were adopted, the meaning would be as indicated (in the Sastras). The second line literally rendered, is "pacify thy son Duryodhana." But how Dhritarashtra is to pacify his son having listened to the geographical digression, is not easy to see.

29:3 For Sadhusattamas of the Bengal texts, the Bombay edition reads Sadhusammatas. I adopt the last.

*****

Bhagavat-Gita Parva

Section 13

Vaisampayana said,--"Possessing a knowledge of the past, the present and the future, and seeing all things as if present before his eyes, the learned son of Gavalgana, O Bharata, coming quickly from the field of battle, and rushing with grief (into the court) represented unto Dhritarashtra who was plunged in thought that Bhishma the grandsire of the Bharatas had been slain."

"Sanjaya said,--'I am Sanjaya, O great king. I bow to thee, O bull of Bharata's race. Bhishma, the son of Santanu and the grandsire of the Bharatas, hath been slain. That foremost of all warriors, that grandsire of the Bharatas, hath been slain. That foremost of all warriors, that embodied energy of all bowmen, that grandsire of the Kurus lieth to-day on a bed of arrows. That Bhishma. O king, relying on whose energy thy son had been engaged in that match at dice, now lieth on the field of battle slain by Sikhandin. That mighty car-warrior who on a single car had vanquished in terrific combat at the city of Kasi all the kings of the Earth mustered together, he who had fearlessly fought in battle with Rama, the son of Jamadagni, he whom Jamadagni's son could not slay, oh, even hath he been to-day slain by Sikhandin. Resembling the great Indra himself in bravery, and Himavat in firmness, like unto the ocean itself in gravity, and the Earth herself in patience, that invincible warrior having arrows for his teeth, that bow for his mouth, and the sword for his tongue, that lion among men, hath to-day been slain by the prince of Panchala. That slayer of heroes, beholding whom when addrest for battle the mighty army of the Pandavas, unmanned by fear, used to tremble like a herd of kine when beholding a lion, alas, having protected that army (of thine) for ten nights and having achieved feats exceedingly difficult of accomplishment, hath set like the Sun. He who like Sakra himself, scattering arrows in thousands with the utmost composure, daily slew ten thousand warriors for ten days, even he slain (by the enemy), lieth, though he deserveth it not, on the bare ground like a (mighty) tree broken by the wind, in consequence, O king, of thy evil counsels, O Bharata.'"

Footnotes

30:1 The last word in the first line of the 11th sloka, in the Bengal texts, is 'Pravriha.' In the Bombay edition it is 'Anikaha.' The difference in meaning is immaterial.

Section 14

"Dhritarashtra said,--'How hath Bhishma, that bull among the Kurus, been slain by Sikhandin? How did my father, who resembled Vasava himself, fall down from his car? What became of my sons, O Sanjaya, when they were deprived of the mighty Bhishma who was like unto a celestial, and who led life of Brahmacharyya for the sake of his father? Upon the fall of that tiger among men who was endued with great wisdom, great capacity for exertion, great might and great energy, how did our warriors feel? Hearing that bull amongst the Kurus, that foremost of men, that unwavering hero is slain, great is the grief that pierceth my heart. While advancing (against the foe), who followed him and who proceeded ahead? Who stayed by his side? Who proceeded with him? What brave combatants followed behind (protecting his rear) that tiger among car-warriors, that wonderful archer, that bull among Kshatriyas, while he penetrated into the divisions of the foe? While seizing the hostile ranks, what warriors opposed that slayer of foes resembling the luminary of thousand rays, who spreading terror among the foe destroyed their ranks like the Sun destroying darkness, and who achieved in battle amongst the ranks of Pandu's sons feats exceedingly difficult of accomplishment? How, indeed, O Sanjaya, did the Pandavas oppose in battle the son of Santanu, that accomplished and invincible warrior when he approached them smiting? Slaughtering the (hostile) ranks, having arrows for his teeth, and full of energy, with the bow for his wide-open mouth, and with the terrible sword for his tongue, and invincible, a very tiger among men, endued with modesty, and never before vanquished, alas, how did Kunti's son overthrow in battle that unconquered one, undeserving as he was of such a fate, --that fierce bowman shooting fierce shafts, stationed on his excellent car, and plucking off the heads of foes (from their bodies)--that warrior, irresistible as the Yuga-fire, beholding whom addrest for battle the great army of the Pandavas always used to waver? Mangling the hostile troops for ten nights, alas, that slayer of ranks hath set like the Sun, having achieved feats difficult of achievement. He who, scattering like Sakra himself and inexhaustible shower of arrows, slew in battle a hundred millions of warriors in ten days, that scion of Bharata's race, now lieth, although he deserveth it not, on the bare ground, in the field of battle, deprived of life, a mighty tree uprooted by the winds, as a result of my evil counsels! Beholding Santanu's son Bhishma of terrible prowess, how indeed, could the army of the Pandavas succeed in smiting him there? How did the sons of Pandu battle with Bhishma? How is it, O Sanjaya, that Bhishma could not conquer when Drona liveth? When Kripa, again, was near him, and Drona's son (Aswatthaman) also, how could Bhishma, that foremost of smiters be slain? How could Bhishma who was reckoned as an Atiratha and who could not be resisted by the very gods, be slain in battle by Sikhandin, the prince of Panchala? He, who always regarded himself as the equal of the mighty son of Jamadagni in battle, he whom Jamadagni's son himself could not vanquish, he who resembled Indra himself in prowess,--alas, O Sanjaya, tell me how that hero, Bhishma, born in the race of Maharathas, was slain in battle, for without knowing all the particulars I cannot regain my equanimity. What great bowmen of my army, O Sanjaya, did not desert that hero of unfading glory? What heroic warriors, again, at Duryodhana's command, stood around that hero (for protecting him)? When all the Pandavas placing Sikhandin in their van advanced against Bhishma, did not all the Kurus, O Sanjaya, stay by the side of that hero of unfading prowess? Hard as my heart is, surely it must be made of adamant, for it breaketh not on hearing the death of that tiger among men, viz., Bhishma! In that irresistible bull of Bharata's race, were truth, and intelligence, and policy, to an immeasurable extent. Alas, how was he slain in battle? Like unto a mighty cloud of high altitude, having the twang of his bowstring for its roar, his arrows for its rain-drops, and the sound of his bow for its thunder, that hero showering his shafts on Kunti's sons with the Panchalas and the Srinjayas on their side, smote hostile car-warriors like the slayer of

Vala smiting the Danavas. Who were the heroes that resisted, like the bank resisting the surging sea, that chastiser of foes, who was a terrible ocean of arrows and weapons, an ocean in which shafts were the irresistible crocodiles and bows were the waves, an ocean that was inexhaustible, without an island, agitated and without a raft to cross it, in which maces and swords were like sharks and steeds and elephants like eddies, and foot-soldiers like fishes in abundance, and the sound of conches and drums like its roar, and ocean that swallowed horses and elephants and foot-soldiers quickly, an ocean that devoured hostile heroes and that seethed with wrath and energy which constituted its Yadava-fire? When for Duryodhana's good, that slayer of foes, Bhishma, achieved (terrible) feats in battle, who were then in his van? Who were they that protected the right wheel of that warrior of immeasurable energy? Who were they that, mustering patience and energy, resisted hostile heroes from his rear? Who stationed themselves in his near front for protecting him? Who were those heroes that protected the fore-wheel of that brave warrior while he battled (with the foe)? Who were they that stationing themselves by his left wheel smote the Srinjayas? Who were they that protected the irresistible advance ranks of his van? Who protected the wings of that warrior who hath made the last painful journey? And who, O Sanjaya, fought with hostile heroes in the general engagement? If he was protected by (our) heroes, and if they were protected by. him, why could he not then speedily vanquish in battle the army of the Pandavas, invincible though it be? Indeed, O Sanjaya, how could the Pandavas succeed even in striking Bhishma who was like Parameshti himself, that Lord and creator of all creatures? Thou tellest me, O Sanjaya, if the disappearance of that Bhishma, that tiger among men, who was our refuge and relying upon whom the Kurus were fighting with their foes, that warrior of mighty strength relying on whose energy my son had never reckoned the Pandavas, alas, how hath he been slain by the enemy?In days of yore, all the gods while engaged in slaying the Danavas, sought the aid of that invincible warrior, viz., my father of high vows. That foremost of sons endued with great energy, on whose birth the world-renowned Santanu abandoned all grief, melancholy, and sorrows, how canst thou tell me, O Sanjaya, that that celebrated hero, that great refuge of all, that wise and holy personage who was devoted to the duties of his order and conversant with the truths of the Vedas and their branches, hath been slain? Accomplished in every weapon and endued with humility, gentle and with passions under full control, and possessed of great energy as he was, alas, hearing that son of Santanu slain I regard the rest of my army as already slain. In my judgment, unrighteousness hath now become stronger than righteousness, for the sons of Pandu desire sovereignty even by killing their venerable superior! In days of yore, Jamadagni's son Rama, who was acquainted with every weapon and whom none excelled, when addrest for battle on behalf of Amvya, was vanquished by Bhishma in combat. Thou tellest me that that Bhishma, who was the foremost of all warriors and who resembled Indra himself in the feats he achieved, hath been slain. What can be a greater grief to me than this? Endued with great intelligence, he that was not slain even by that slayer of hostile heroes, that Rama, the son of Jamadagni, who defeated in battle crowds of Kshatriyas repeatedly, he hath now been slain by Sikhandin. Without doubt, Drupada's son Sikhandin, therefore who hath slain in battle that bull of Bharata's race, that hero acquainted with the highest weapons, that brave and accomplished warrior conversant with every weapon, is superior in energy, prowess, and might to the invincible Vargava endued with the highest energy. In that encounter of arms who were the heroes that followed that slayer of foes? Tell me how the battle was fought between Bhishma and the Pandavas. The army of my son, O Sanjaya, reft of its hero, is like an unprotected woman. Indeed, that army of mine is like a panic-struck herd of kine reft of its herdsman. He in whom resided prowess superior to that of every one, when he was laid low on the field of battle, what was the state of mind of my army? What power is there, O Sanjaya, in our life, when we have caused our father of mighty energy, that foremost of righteous men in the world, to be slain? Like a person desirous of crossing the sea when he beholds the boat sunk in fathomless waters, alas, my sons, I ween, are bitterly weeping from grief on Bhishma's death. My heart, O Sanjaya, is surely made of adamant, for it rendeth not even after hearing the death of Bhishma, that tiger among men. That bull among men in whom were weapons, intelligence, and policy, to an immeasurable extent, how, alas, hath that invincible warrior been slain in battle? Neither in consequence of weapons nor of courage, nor of ascetic merit, nor of intelligence, nor of firmness, nor of gift, can a man free himself from death. Indeed, time, endued with great energy, is incapable of being transgressed by anything in the world, when thou tellest me, O

Sanjaya, that Santanu's son Bhishma is dead. Burning with grief on account of my sons, in fact, overwhelmed with great sorrow, I had hoped for relief from Bhishma, the son of Santanu. When he beheld Santanu's son, O Sanjaya, lying on earth like the Sun (dropped from the firmament), what else was made by Duryodhana as his refuge? O Sanjaya, reflecting with the aid of my understanding, I do not see what the end will be of the kings belonging to my side and that of the enemy and now mustered in the opposing ranks of battle. Alas, cruel are the duties of the Kshatriya order as laid down by the Rishis, since the Pandavas are desirous of sovereignty by even compassing the death of Santanu's son, and we also are desirous of sovereignty by offering up that hero of high vows as a sacrifice. The sons of Pritha, as also my sons, are all in the observance of Kshatriya duties. They, therefore, incur no sin (by doing) this. Even a righteous person should do this, O Sanjaya, when direful calamities come. The display of prowess and the exhibition of the utmost might have been laid down among the duties of the Kshatriyas.

"'How, indeed, did the sons of Pandu oppose my father Bhishma, the son of Santanu, that unvanquished hero endued with modesty, while he was engaged in destroying the hostile ranks? How were the troops arrayed, and how did he battle with high-souled foes? How, O Sanjaya, was my father Bhishma slain by the enemy? Duryodhana and Karna and the deceitful Sakuni, the son of Suvala, and Dussasana also,--what did they say when Bhishma was slain? Thither where the dice-board is constituted by the bodies of men, elephants, and steeds, and, where arrows and javelins and large swords and bearded darts from the dice, entering that frightful mansion of destructive battle's play, who were those wretched gamblers,--those bulls among men,--that gambled, making their very lives the frightful stakes? Who won, who were vanquished, who cast the dice successfully, and who have been slain, besides Bhishma, the son of Santanu? Tell me all, O Sanjaya, for peace cannot be mine, hearing that Devavrata hath been slain,--that father of mine, of terrible deeds, that ornament of battle, viz., Bhishma! Keen anguish had penetrated my heart, born of the thought that all my children would die. Thou makest that grief of mine blaze forth, O Sanjaya, like fire by pouring clarified butter on it. My sons, I ween, are even now grieving, beholding Bhishma slain,--Bhishma celebrated in all worlds and who had taken upon himself a heavy burden. I will listen to all those sorrows arising from Duryodhana's act. Therefore, tell me, O Sanjaya, everything that happened there,--everything that happened in the battle, born of the folly of my wicked son. Ill-ordered or well-ordered, tell me everything, O Sanjaya. Whatever was achieved with the aid of energy in the battle by Bhishma desirous of victory,--by that warrior accomplished in arms,--tell me all fully and in detail. How, in fact, the battle took place between the armies of the Kurus and the manner in which each happened.'"

Footnotes

30:2 The first half of the first line, in the Bengal texts, is read as 'Kathamascha me putra', the Bombay text reads "Kathamascha me Yoddha'. If the latter reading be adopted, the meaning would be--"Tell me how my warriors were, etc. etc.

31:1 In the second line of sloka 3, for 'kim na asinmanastada' (what was the state of mind of our men) the Bombay text reads 'Kimu asinmanastava' (what was the state of your mind)?

31:2 The Plural pronouns 'ye' in the second line of the 8th sloka (changed into 'ya' by rule of Sandhi because coming before tenam) is read 'ke' (or ka)' by the Burdwan Pundits. I think the correction a happy one. Nilakantha would take 7 and 8 and the first half of 9 as a complete sentence reading 'Asya twama antike' (thou wert near him) for 'Asyaram antike' (smiting or shooting arrows near).

31:3 Some of the Bengal texts have Panchalanam for Pandavanam.

32:1 The form of the 2nd line is a negative interrogative, implying,--'I hope the Kurus did not abandon him.

32:2 This comparison, lengthy as it is, is not sustained throughout with the usual felicity of Vyasa. In several parts it is undoubtedly faulty. Slight variation of reading also occur here and there, without affecting the sense materially.

33:1 Gachchhato durgam gatim. The Bombay edition reads Gachchhanto etc., etc. The meaning then would be--"who protected the wings, themselves making the last painful journey?

33:2 The Burdwan Pundits make Mahavalas an adjective of Putras. A better construction would be to take it as referring to Bhishma.

34:1 Ghatayitwa is, literally, causing to be slain.

Section 15

Sanjaya said,--"Deserving as thou art, this question is, indeed, worthy of thee, O great king. It behoveth thee not, however, to impute this fault to Duryodhana. The man who incurreth evil as the consequence of his own misconduct, should not attribute that misconduct to others. O great king, the man that doth every kind of injury to other men, deserveth to be slain by all men in consequence of those censurable deeds of his. The Pandavas unacquainted with the ways of wickedness had, for a long time, with their friends and counsellors, looking up to thy face, borne the injuries (done to them) and forgiven them, dwelling in the woods.

"Of steeds and elephants and kings of immeasurable energy that which hath been seen by the aid of Yoga-power, hear, O lord of earth, and do not set thy heart on sorrow. All this was pre-destined, O king. Having bowed down to thy father, that (wise and high-souled) son of Parasara, through whose grace, (through whose boon bestowed on me,) I have obtained excellent and celestial apprehension, sight beyond the range of the visual sense, and hearing, O king, from great distance, knowledge of other people's hearts and also of the past and the future, a knowledge also of the origin of all persons transgressing the ordinances, the delightful power of coursing through the skies, and untouchableness by weapons in battles, listen to me in detail as I recite the romantic and highly wonderful battle that happened between the Bharatas, a battle that makes one's hair stand on end.

"When the combatants were arrayed according to rule and when they were addrest for battle. Duryodhana, O king, said these words to Dussasana,--O Dussasana, let cars be speedily directed for the protection of Bhishma, and do thou speedily urge all our divisions (to advance). That hath now come to me of which I had been thinking for a series of years, viz., the meeting of the Pandavas and the Kurus at the head of their respective troops. I do not think that there is any act more important (for us) in this battle than the protecting of Bhishma. If protected he will slay the Pandavas, the Somakas, and the Srinjayas. That warrior of pure soul said,--'I will not slay Sikhandin. It is heard that he was a female before. For this reason he should be renounced by me in battle. For this, Bhishma should be particularly protected. Let all my warriors take up their positions, resolved to slay Sikhandin. Let also all the troops from the east, the west, the south, and the north, accomplished in every kind of weapon, protect the grandsire. Even the lion of mighty strength, if left unprotected may be slain by the wolf. Let us not, therefore, cause Bhishma to be slain by Sikhandin like the lion slain by the jackal. Yudhamanyu protects the left wheel, and Uttamauja protects the right wheel of Phalguni. Protected by those two, Phalguni himself protects Sikhandin. O Dussasana, act in such a way that Sikhandin who is protected by Phalguni and whom Bhishma will renounce, may not slay Ganga's son."

Footnotes

35:1 The words "high-souled" and also "through whose boon bestowed of me occur in the 9th sloka following.

35:2 Vyotthiopatti vijananam, Vyutthita is a very doubtful word.

Section 16

Sanjaya said,--"When the night had passed away, loud became the noise made by the kings, all exclaiming, Array! Array! 'With the blare of conches and the sound of drums that resembled leonine roars, O Bharata, with the neigh of steeds, and the clatter of car-wheels, with the noise of obstreperous elephants and the shouts, clapping of arm-pits, and cries of roaring combatants, the din caused everywhere was very great. The large armies of the Kurus and the Pandavas, O king, rising at sunrise, completed all their arrangements. Then when the Sun rose, the fierce weapons of attack and defence and the coats of mail of both thy sons and the Pandavas, and the large and splendid armies of both sides, became fully visible. There elephants and cars, adorned with gold, looked resplendent like clouds mingled with lightning. The ranks of cars, standing in profusion, looked like cities. And thy father, stationed there, shone brilliantly, like the full moon. And the warriors armed with bows and swords and scimitars and maces, javelins and lances and bright weapons of diverse kinds, took up their positions in their (respective) ranks. And resplendent standards were seen, set up by thousands, of diverse forms, belonging to both ourselves and the foe. And made of gold and decked with gems and blazing like fire, those banners in thousands endued with great effulgence, looked beautiful like heroic combatants cased in mail gazed at those standards, longing for battle. And many foremost of men, with eyes large as those of bulls endued with quivers, and with hands cased in leathern fences, stood at the heads of their divisions, with their bright weapons upraised. And Suvala's son Sakuni, and Salya, Jayadratha and the two princes of Avanti named Vinda and Anuvinda, and the Kekaya brothers, and Sudakshina the ruler of the Kamvojas and Srutayudha the ruler of the Kalingas, and king Jayatsena, and Vrihadvala the ruler of the Kosalas, and Kritavarman of Satwata's race,--these ten tigers among men, endued with great bravery and possessing arms that looked like maces,--these performers of sacrifices with plentiful gifts (to Brahmanas), stood each at the head of an Akshauhini of troops. These and many other kings and princes, mighty car-warriors conversant with policy, obedient to the commands of Duryodhana, all cased in mail, were seen stationed in their respective divisions. All of them, cased in black deer-skins, endued with great strength, accomplished in battle, and cheerfully prepared, for Duryodhana's sake, to ascend to the region of Brahma, stood there commanding ten efficient Akshauhinis. The eleventh great division of the Kauravas, consisting of the Dhartarashtra troops, stood in advance of the whole army. There in the van of that division was Santanu's son. With his white head-gear, white umbrella, and white mail, O monarch, we beheld Bhishma of unfailing prowess look like the risen moon. His standard bearing the device of a palmyra of gold himself stationed on a car made of silver, both the Kurus and the Pandavas beheld that hero looking like the moon encircled by white clouds. The great bowmen amongst the Srinjayas headed by Dhrishtadyumna, (beholding Bhishma) looked like little animals when they would behold a mighty yawning lion. Indeed, all the combatants headed by Dhrishtadyumna repeatedly trembled in fear. These, O king, were the eleven splendid divisions of thy army. So also the seven divisions belonging to the Pandavas were protected by foremost of men. Indeed, the two armies facing each other looked like two oceans at the end of the Yuga agitated by fierce Makaras, and abounding with huge crocodiles. Never before, O king, did we see or hear of two such armies encountering each other like these of the Kauravas.'

Footnotes

37:1 Literally, "in Indra's abodes," i.e. Amaravati.

37:2 A Kshatriya failing bravely in fight at once goes to the highest regions of bliss.

Section 17

Sanjaya said,--"Just as the holy Krishna-Dwaipayana Vyasa had said, in that very manner the kings of the Earth, mustered together, came to the encounter. On that day on which the battle commenced Soma approached the region of Pitris. The seven large planets, as they appeared in the firmament, all looked blazing like fire. The Sun, when he rose, seemed to be divided in twain. Besides, that luminary, as it appeared in the firmament, seemed to blaze forth in flames. Carnivorous jackals and crows, expecting dead bodies to feast upon, began to utter fierce cries from all directions that seemed to be ablaze. Every day the old grandsire of the Kurus, and the son of Bharadwaja, rising from bed in the morning, with concentrated mind, said,--'Victory to the sons of Pandu'--while those chastisers of foes used (at the same time) yet to fight for thy sake according to the pledge they had given. Thy father Devavrata, fully conversant with every duty, summoning all the kings, said these words (unto them). 'Ye Kshatriyas, this broad door is open to you for entering heaven. Go ye through it to the region of Sakra and Brahman. The Rishis of olden times have showed you this eternal path. Honour ye yourselves by engaging in battle with attentive minds. Nabhaga, and Yayati, and Mandhatri, and Nahusa, and Nriga, were crowned with success and obtained the highest region of bliss by feats like these. To die of disease at home is sin for a Kshatriya. The death he meets with in battle is his eternal duty.'--Thus addressed, O bull of Bharata's race, by Bhishma, the kings, looking beautiful in their excellent cars, proceeded to the heads of their respective divisions. Only Vikartana's son Karna, with his friends and relatives, O bull of Bharata's race, laid aside his weapons in battle for the sake of Bhishma. Without Karna then, thy sons and all the kings on thy side proceeded, making the ten points of the horizon resound with their leonine roars. And their divisions shone brightly, O king, with white umbrellas, banners, standards, elephants, steeds, cars, and foot-soldiers. And the Earth was agitated with the sounds of drums and tabors and cymbals, and the clatter of car-wheels. And the mighty car-warriors, decked with their bracelets and armlets of gold and with their bows (variegated with gold), looked resplendent like hills of fire. And with his large palmyra-standard decked with five stars, Bhishma, the generalissimo of the Kuru army, looked like the resplendent Sun himself. Those mighty bowmen of royal birth, O bull of Bharata's race, that were on thy side, all took up their positions, O king, as Santanu's son ordered. (King) Saivya of the country of the Govasanas, accompanied by all the monarchs, went out on a princely elephant worthy of royal use and graced with a banner on its back. And Aswatthaman, of the complexion of the lotus, went out ready for every emergency, stationing himself at the very head of all the divisions, with his standard bearing the device of the lion's tail. And Srutayudha and Chitrasena and Purumitra and Vivinsati, and Salya and Bhurisravas, and that mighty car-warrior Vikarna,--these seven mighty bowmen on their carts and cased in excellent mail, followed Drona's son behind but in advance of Bhishma. The tall standards of these warriors, made of gold, beautifully set up for adorning their excellent cars, looked highly resplendent. The standard of Drona, the foremost of preceptors, bore the device of a golden altar decked with a water-pot and the figure of a bow. The standard of Duryodhana guiding many hundreds and thousands of divisions bore the device of an elephant worked in gems. Paurava and the ruler of the Kalingas, and Salya, these Rathas took up their position in Duryodhana's van. On a costly car with his standard bearing the device of a bull, and guiding the very van (of his division), the ruler of the Magadhas marched against the foe.That large force of the Easterners looking like the fleecy clouds of autumn was (besides) protected by the chief of the Angas (Karna's son Vrishaketu) and Kripa endued with great energy. Stationing himself in the van of his division with his beautiful standard of silver bearing the device of the boar, the famous Jayadratha looked highly resplendent. A hundred thousand cars, eight thousand elephants, and sixty thousand cavalry were under his command. Commanded by the royal chief of the Sindhus, that large division occupying the very van (of the army) and abounding with untold cars, elephants, and steeds, looked magnificent. With sixty thousand cars and ten thousand elephants, the ruler of the Kalingas, accompanied by Ketumat, went out. His huge elephants, looking like hills, and adorned with Yantras, lances, quivers and standards, looked exceedingly beautiful. And the ruler of the Kalingas, with his tall standard effulgent as fire, with his white umbrella, and golden curass, and Chamaras (wherewith he was fanned), shone brilliantly. And Ketumat also, riding on an elephant with a highly excellent and beautiful hook, was stationed in battle, O King, like the Sun in the midst of (black) clouds. And king Bhagadatta, blazing with energy and riding on that elephant of his, went out like the wielder of the thunder. And the two princes of Avanti named Vinda and Anuvinda, who were regarded as equal to Bhagadatta, followed Ketumat, riding on the necks of their elephants. And, O king, arrayed by Drona and the royal son of Santanu, and Drona's son, and Valhika, and Kripa, the (Kaurava) Vyuha consisting of many divisions of cars was such that the elephants formed its body; the kings, its head; and the steeds, its wings. With face towards all sides, that fierce Vyuha seemed to smile and ready to spring (upon the foe)."

Footnotes

38:1 Nilakantha in a long note explains that Magha Vishayagas Somas cannot mean that Soma or the Moon entered the constellation called Magha. He quotes numerous slokas scattered throughout the Mahabharata that throw light, directly or indirectly, on the question of the opening day of the battle, and shows that all these lead to a different conclusion. What is meant by the Moon approaching the region of the Pitris is that those who fall in battle immediately ascend to heaven; of course, they have first to go to the region of Pitris. Thence they have to go to the lunar region for obtaining celestial bodies. All this implies a little delay. Here, however, in the case of those that would fall on the field of Kurukshetra, they would not have to incur even such a little delay. Chandramas or Soma approached the region of Pitris so that the fallen warriors might have celestial bodies very soon, without, in fact, any necessity, on their part, to incur the delay of a journey to the lunar region prior to their ascension to heaven with resplendent bodies.

38:2 There are nine planets in all the Pauranic astronomy. Of these Rahu and Ketu are regarded Upagrahas, and hence, of grahas there are only seven. Thus Nilakantha, and the Burdwan pundits have made a mess of this line.

38:3 The Bengal texts read Bhanumanudito divi. The Bombay reading is Bhanumanudito Ravis. If the latter be adopted, Bhanuman would be an adjective of Ravis.

38:4 Purvais Purvatarais is literally--"They of old and still older times"; for Sanatanas some editions read Srutijas (qualifying panthas). Srutija means arising from the Srutis or as laid down in the Srutis.

39:1 Chamupatis is the Bengal reading. The Bombay text reads Chamupari. If the latter reading be adopted, the meaning would be, "at the head of the (Kuru) army."

39:2 The Bengal editions read 'Magadhascha ripum yayau.' The Bombay text reads 'Magadhasya Kripo-yayau.' If the latter reading be adopted, the meaning would be "and guiding the very van of the Magadha troops Kripa went."

39:3 The Bengal reading is Saradabhraghana-prakshyam. The Bombay reading is 'Sharadamvudhara-prakshyam.'

39:4 Vasavartinas is nominative, masculine, plural, referring to cars, &c.; the Burdwan Pundits take it as a genitive singular qualifying tasya, and they render it, therefore, as "of that subordinate of Duryodhana." This is evidently incorrect.

40:1 Machines, perhaps catapults.

40:2 'Vyuha' is an array of troops in a certain form. Many such will be spoken of in this and the other 'parvas' devoted to the battle.

Section 18

Sanjaya said,--"Soon after, O king, a loud uproar, causing the heart to tremble was heard, made by the combatants ready for the fight. Indeed, with the sounds of conches and drums, the grunts of elephants, and the clatter of car-wheels, the Earth seemed to rend in twain. And soon the welkin and the whole Earth was filled with the neigh of chargers and the shouts of combatants. O irresistible one, the troops of thy sons and of the Pandavas both trembled when they encountered each other. There (on the field of battle) elephants and cars, decked in gold, looked beautiful like clouds decked with lightning. And standards of diverse forms, O king, belonging to the combatants on thy side, and adorned with golden rings, looked resplendent like fire. And those standards of thy side and theirs, resembled, O Bharata, the banners of Indra in his celestial mansions. And the heroic warriors all accoutred and cased in golden coats of mail endued with the effulgence of the blazing Sun, themselves looked like blazing fire or the

Sun. All the foremost warriors amongst the Kurus, O king, with excellent bows, and weapons upraised (for striking), with leathern fences on their hands, and with standards,--those mighty bowmen, of eyes large as those of bulls, all placed themselves at the heads of their (respective) divisions. And these amongst thy sons, O king, protected Bhishma from behind, viz.. Dussasana, and Durvishaha, and Durmukha, and Dussaha and Vivinsati, and Chitrasena, and that mighty car-warrior Vikarna. And amongst them were Satyavrata, and Purumitra, and Jaya, and Bhurisravas, and Sala. And twenty thousand car-warriors followed them. The Abhishahas, the Surasenas, the Sivis, and the Vasatis, the Swalyas, the Matsyas, the Amvashtas, the Trigartas, and the Kekayas, the Sauviras, the Kitavas, and the dwellers of the Eastern, Western, and the Northern countries,--these twelve brave races were resolved to fight reckless of the lives. And these protected the grandsire with a multitudinous array of cars. And with a division that consisted of ten thousand active elephants, the king of Magadha followed that large car division. They that protected the wheels of the cars and they that protected the elephants, numbered full six millions. And the foot-soldiers that marched in advance (of the army), armed with bows, swords, and shields, numbered many hundreds of thousands. And they fought also using their nails and bearded darts. And the ten and one Akshauhinis of thy son, O Bharata, looked, O mighty king, like Ganga separated from Yamuna."

Footnotes

41:1 The Bombay edition reads Yamunantara for Yamunantare of the Bengal texts. The difference in meaning is not very material.

Section 19

Dhritarashtra said,--"Beholding our ten and one Akshauhinis arrayed in order of battle, how did Yudhishthira, the son of Pandu, make his counter-array with his forces smaller in number? How did Kunti's son, O Sanjaya, form his counter-array against that Bhishma who was acquainted with all kinds of arrays, viz., human, celestial, Gandharva, and Asura?"

Sanjaya said,--"Seeing the Dhritarashtra divisions arrayed in order of battle, Pandu's son of virtuous soul, king Yudhishthira the just, addressed Dhananjaya, saying,--'Men are informed from the words of that great Rishi Vrihaspati that the few must be made to fight by condensing them, while the many may be extended according to pleasure. In encounters of the few with the many, the array to be formed should be the needle-mouthed one. Our troops compared with the enemy's are few. Keeping in view this precept of the great Rishi, array our troops, O son of Pandu.' Hearing this, that son of Pandu answered king Yudhishthira the just, saying,--That immovable array known by the name of Vajra, which was designed by the wielder of the thunder-bolt,--that invincible array is the one that I will make for thee, O best of kings. He who is like the bursting tempest, he who is incapable of being borne in battle by the foe, that Bhima the foremost of smiters, will fight at our head. That foremost of men, conversant with all the appliances of battle, becoming our leader, will fight in the van, crushing the energy of the foe. That foremost of smiters, viz., Bhima, beholding whom all the hostile warriors headed by Duryodhana will retreat in panic like smaller animals beholding the lion, all of us, our fears dispelled, will seek his shelter as if he were a wall, like the celestial seeking the shelter of Indra. The man breathes not in the world who would bear to cast his eyes upon that bull among men, Vrikodara of fierce deeds, when he is angry.'--Having said this, Dhananjaya of mighty arms did as he said. And Phalguni, quickly disposing his troops in battle-array, proceeded (against the foe). And the mighty army of the Pandavas beholding the Kuru army move, looked like the full, immovable, and quickly rolling current of Ganga. And Bhimasena, and Dhrishtadyumna endued with great energy, and Nakula, and Sahadeva, and king Dhrishtaketu, became the leaders of that force. And king Virata, surrounded by an Akshawhini of troops and accompanied by his brothers and sons, marched in their rear, protecting them from behind. The two sons of Madri, both endued with great effulgence, became the protectors of Bhima's wheels; while the (five) sons of Draupadi and the son of Subhadra all endued with great activity, protected (Bhima) from behind. And that mighty car-warrior, Dhrishtadyumna, the prince of Panchala, with those bravest of combatants and the foremost of car-warriors, viz., the

Prabhadrakas, protected those princes from behind. And behind him was Sikhandin who (in his turn) was protected by Arjuna, and who, O bull of Bharata's race, advanced with concentrated attention for the destruction of Bhishma. Behind Arjuna was Yuyudhana of mighty strength; and the two princes of Panchala, viz., Yudhamanyu and Uttamaujas, became protectors of Arjuna's wheels, along with the Kekaya brothers, and Dhrishtaketu, and Chekitana of great valour--This Bhimasena, wielding his mace made of the hardest metal, and moving (on the field of battle) with fierce speed, can dry up the very ocean. And there also stay, with their counsellors looking on him. O king, the childrenof Dhritarashtra.--Even this, O monarch, was what Vibhatsu said, pointing out the mighty Bhimasena (to Yudhishthira). And while Partha was saying so, all the troops, O Bharata, worshipped him on the field of battle with gratulatory words. King Yudhishthira, the son of Kunti, took up his position in the centre of his army, surrounded by huge and furious elephants resembling moving hills. The high-souled Yajnasena, the king of the Panchalas, endued with great prowess, stationed himself behind Virata with an Akshauhini of troops for the sake of the Pandavas. And on the cars of those kings, O monarch, were tall standards bearing diverse devices, decked with excellent ornaments of gold, and endued with the effulgence of the Sun and the Moon. Causing those kings to move and make space for him, that mighty car-warrior Dhrishtadyumna, accompanied by his brothers and sons protected Yudhishthira from behind. Transcending the huge standards on all the cars on thy side and that of the enemy, was the one gigantic ape on Arjuna's car. Foot-soldiers, by many hundreds of thousands, and armed with swords, spears, and scimitars, proceeded ahead for protecting Bhimasena. And ten thousand elephants with (temporal) juice trickling down their cheek and mouth, and resembling (on that account) showering clouds, endued with great courage, blazing with golden armour, huge hills, costly, and emitting the fragrance of lotuses, followed the king behind like moving mountains. And the high-souled and invincible Bhimasena, whirling his fierce mace that resembled a parigha seemed to crush the large army (of thy son). Incapable of being looked at like the Sun himself, and scorching as it were, the hostile army (like fire), none of the combatants could bear to even look at him from any neat point. And this array, fearless and having its face turned towards all sides called Vajra, having bows for its lightning sign, and extremely fierce, was protected by the wielder of Gandiva. Disposing their troops in this counter-array against thy army, the Pandavas waited for battle. And protected by the Pandavas, that array became invincible in the world of men.

"'And as (both) the armies stood at dawn of day waiting for sunrise, a wind began to blow with drops of water (falling), and although there were no clouds, the roll of thunder was heard. And dry winds began to blow all around, bearing a shower of pointed pebbles along the ground. And as thick dust arose, covering the world with darkness. And large meteors began to fall east-wards, O bull of Bharata's race, and striking against the rising Sun, broke in fragments with loud noise. When the troops stood arrayed, O bull of Bharata's race, the Sun rose divested of splendour, and the Earth trembled with a loud sound, and cracked in many places, O chief of the Bharatas, with loud noise. And the roll of thunder, O king, was heard frequently on all sides. So thick was the dust that arose that nothing could be seen. And the tall standards (of the combatants), furnished with strings of bells, decked with golden ornaments, garlands of flowers, and rich drapery, graced with banners and resembling the Sun in splendour, being suddenly shaken by the wind, gave a loud jingling noise like that of a forest of palmyra trees (when moved by the wind). It was thus that those tigers among men, the sons of Pandu, ever taking delight in battle, stood having disposed their troops in counter-array against the army of thy son, and sucking as it were, the marrow, O bull of Bharata's race, of our warriors, and casting their eyes on Bhimasena stationed at their head, mace in hand."

Footnotes

42:1 The Bengal texts read Syandamana; the Bombay reading is Spandamana. Both imply "moving", only the motion in the latter case is slower, perhaps, than in the former.

42:2 The word used is Dayadas lit., taker of (one's) wealth.

42:3 The Bombay text is here faulty. Darsay swamahavalam is scarcely correct. The Bengal reading is 'Darsayan sumahavalam.'

43:1 Literally, "with rent cheeks and mouth."

43:2 The Bombay reading is certainly faulty here. For Chalanta iva parvatas it reads Jimuta iva varashikas, although it makes the previous line begin Ksharantaiva Jimuta.

43:3 A parigha is a thick club mounted with iron. The comparison is very feeble, for Bhima's mace, in the popular estimation, is much heavier and stouter than any parigha manufactured for human combatants. Prachakarsha is, lit. dragged. I think, however, the root krish must be taken here in the sense of crush.

43:4 The name Vajra implies either a hard needle for boring diamonds and gems, or the thunder-bolt. In this sloka the word Vajra is used as associated with the thunder and therefore, as thunder is accompanied by lightning so the bows of the warriors are the lightning-marks of this particular Vajra.

Section 20

Dhritarashtra said,--"When the Sun rose, O Sanjaya, of my army led by Bhishma and the Pandava army led by Bhima, which first cheerfully approached the other, desirous of fight? To which side were the Sun, the Moon and the wind hostile, and against whom did the beasts of prey utter inauspicious sounds? Who were those young men, the complexions of whose faces were cheerful? Tell me all these truly and duly."

Sanjaya said,--"Both armies, when arrayed, were equally joyful, O king. Both armies looked equally beautiful, assuming the aspect of blossoming woods, and both armies were full of elephants, cars and horses. Both armies were vast and terrible in aspect; and so also, O Bharata, none of them could bear the other. Both of them were arrayed for conquering the very heavens, and both of them consisted of excellent persons. The Kauravas belonging to the Dhritarashtra party stood facing the west, while the Parthas stood facing the east, addrest for fight. The troops of the Kauravas looked like the army of the chief of the Danavas, while that of the Pandavas looked like the army of the celestials. The wind began to blow from behind the Pandavas (against the face of the Dhartarashtras), and the beasts of prey began to yell against the Dhartarashtras. The elephants belonging to thy sons could not bear the strong odour of the temporal juice emitted by the huge elephants (of the Pandavas). And Duryodhana rode on an elephant of the complexion of the lotus, with rent temples, graced with a golden Kaksha (on its back), and cased in an armour of steel net-work. And he was in the very centre of the Kurus and was adored by eulogists and bards. And a white umbrella of lunar effulgence was held over his head graced with a golden chain. Him Sakuni, the ruler of the Gandharas, followed with mountaineers of Gandhara placed all around. And the venerable Bhishma was at the head of all the troops, with a white umbrella held over his head, armed with bow and sword, with a white headgear, with a white banner (on his car), and with white steeds (yoked thereto), and altogether looking like a white mountain. In Bhishma's division were all the sons of Dhritarashtra, and also Sala who was a countryman of the Valhikas, and also all those Kshatriyas called Amvastas, and those called Sindhus, and those also that are called Sauviras, and the heroic dwellers of the country of the five rivers. And on a golden car unto which were yoked red steeds, the high-souled Drona, bow in hand and with never-failing heart, the preceptor of almost all the kings, remained behind all the troops, protecting them like Indra. And Saradwat's son, that fighter in the van, that high-souled and mighty bowman, called also Gautama, conversant with all modes of warfare, accompanied by the Sakas, the Kiratas, the Yavanas, and the Pahlavas, took up his position at the northern point of the army. That large force which was well protected by mighty car-warriors of the Vrishni and the Bhoja races, as also by the warriors of Surashtra well-armed and well-acquainted with the uses of weapons, and which was led by Kritavarman, proceeded towards the south of the army. Ten thousand cars of the Samasaptakas who were created for either the death or the fame of Arjuna, and who, accomplished in arms, intended to follow Arjuna at his heels all went out as also the brave Trigartas. In thy army, O Bharata, were a thousand elephants of the foremost fighting powers. Unto each elephant was assigned a century of cars; unto each car, a hundred horsemen; unto each horseman, ten bowmen;

and unto each bowman ten combatants armed with sword and shield. Thus, O Bharata, were thy divisions arrayed by Bhishma. Thy generalissimo Bhishma, the son of Santanu, as each day dawned, sometimes disposed thy troops in the human army, sometimes in the celestial, sometimes in the Gandharva, and sometimes in the Asura. Thronged with a large number of Maharathas, and roaring like the very ocean, the Dhartarashtra army, arrayed by Bhishma, stood facing the west for battle. Illimitable as thy army was, O ruler of men, it looked terrible; but the army of the Pandavas, although it was not such (in number), yet seemed to me to be very large and invincible since Kesava and Arjuna were its leader."

Section 21

Sanjaya said,--"Beholding the vast Dhartarashtra army ready for battle, king Yudhisthira, the son of Kunti, gave way to grief. Seeing that impenetrable array formed by Bhishma and regarding it as really impenetrable, the king became pale and addressed Arjuna, saying,--O, mighty-armed Dhananjaya, how shall we be able to fight in battle with the Dhartarashtras who have the Grandsire for their (chief) combatant? Immovable and impenetrable is this array that hath been designed, according to the rules laid down in the scriptures, by that grinder of foes, Bhishma, of transcendent glory. With our troops we have become doubtful (of success), O grinder of foes. How, indeed, will victory be ours in the face of this mighty array?'--Thus addressed, that slayer of foes Arjuna answered Yudhisthira, the son of Pritha, who had been plunged into grief at sight, O king, of thy army, in these words,--Hear, O king, how soldiers that are few in number may vanquish the many that are possessed of every quality. Thou art without malice; I shall, therefore, tell thee means, O king. The Rishi Narada knows it, as also both Bhishma and Drona. Referring to this means, the Grandsire himself in days of old on the occasion of the battle between the Gods and the Asuras said unto Indra and the other celestials.--They that are desirous of victory do not conquer by might and energy so much as by truth, compassion, righteousness and energy. Discriminating then between righteousness, and unrighteousness, and understanding what is meant by covetousness and having recourse to exertion fight without arrogance, for victory is there where righteousness is.--For this know, O king, that to us victory is certain in (this) battle. Indeed, as Narada said,--There is victory where Krishna is.--Victory is inherent to Krishna. Indeed, it followeth Madhava. And as victory is one of its attributes, so humility is his another attribute. Govinda is possessed of energy that is infinite. Even in the midst of immeasurable foes he is without pain. He is the most eternal of male beings. And there victory is where Krishna is. Even he, indestructible and of weapons incapable of being baffled, appearing as Hari in olden days, said in a loud voice unto the Gods and the Asuras,--Who amongst you would be victorious?--Even the conquered who said.--With Krishna in the front we will conquer. --And it was through Hari's grace that the three worlds were obtained by the gods headed by Sakra. I do not, therefore, behold the slightest cause of sorrow in thee, thee that hast the Sovereign of the Universe and the Lord himself of the celestials for wishing victory to thyself."

Footnotes

45:1 The word is Uttaradhus which seems to be very doubtful.

45:2 Yenarjunastena, Yena is yatra and tena is tatra, as Nilakantha rightly explains. The meaning is--"who would be there where Arjuna would be."

46:1 The Bengal texts read Dharmenikena chanagha which is evidently faulty, remembering that the words are Brahman's to Indra and the celestials. The Bombay reading is Dharmenaivodyamena cha which I have adopted.

46:2 The sense is that they, viz., the gods, who accepted Krishna's lead, or selected him for their leader, became victorious. The Bengal reading is evidently superior, viz., Anu Krishna literally "behind Krishna," i.e., "with Krishna in the front, or "with Krishna as a leader." The Bombay reading is Katham Krishna. If this were adopted, the meaning would be, "How O Krishna, shall we conquer?" I do not understand how victory should be theirs who answered in this way. Of course, the answer implies modesty. But modesty is not the sole requisite of victory, nor is modesty inculcated here as the chief means of victory.

Section 22

Sanjaya said,--"Then, O bull of Bharata's race, king Yudhishthira, disposing his own troops in counter array against the divisions of Bhishma, urged them on, saying,--'The Pandavas have now disposed their forces in counter array agreeably to what is laid down (in the scriptures). Ye sinless ones, fight fairly, desirous of (entering) the highest heaven'.--In the centre (of the Pandava army) was Sikhandin and his troops, protected by Arjuna. And Dhristadyumna moved in the van, protected by Bhima. The southern division (of the Pandava army) was protected. O king, by that mighty bowman, the handsome Yuyudhana, that foremost combatant of the Satwata race, resembling Indra himself. Yudhisthira was stationed on a car that was worthy of bearing Mahendra himself, adorned with an excellent standard, variegated with gold and gems, and furnished with golden traces (for the steeds), in the midst of his elephant divisions. His pure white umbrella with ivory handle, raised over his head, looked exceedingly beautiful; and many great Rishis walked around the king uttering words in his praise. And many priests, and regenerate Rishis and Siddhas, uttering hymns in his praise wished him, as they walked around, the destructions of his enemies, by the aid of Japas, and Mantras, efficacious drugs, and diverse propitiatory ceremonies. That high-souled chief of the Kurus, then giving away unto the Brahmanas kine and fruits and flowers and golden coins along with cloths proceeded like Sakra, the chief of the celestials. The car of Arjuna, furnished with a hundred bells, decked with Jamvunada gold of the best kind, endued with excellent wheels, possessed of the effulgence of fire, and unto which were yoked white steeds, looked exceedingly brilliant like a thousand suns.And on that ape-bannered car the reins of which were held by Kesava, stood Arjuna with Gandiva and arrows in hand--a bowman whose peer exists not on earth, nor ever will. For crushing thy sons' troops he who assumeth the most awful form,--who, divested of weapons, with only his bare hands, poundeth to dust men, horses, and elephants,--that strong-armed Bhimasena, otherwise called Vrikodara, accompanied by the twins, became the protector of the heroic car-warriors (of the Pandava) army. Like unto a furious prince of lions of sportive gait, or like the great Indra himself with (earthly) body on the Earth, beholding that invincible Vrikodara, like unto a proud leader of an elephantine herd, stationed in the van (of the army), the warriors on thy side, their strength weakened by fear, began to tremble like elephants sunk in mire.

"Unto that invincible prince Gudakesa staying in the midst of his troops, Janardana, O chief of Bharata's race, said--He, who scorching us with his wrath, stayeth in the midst of his forces, he, who will attack our troops like a lion, he, who performed three hundred horse-sacrifices,--that banner of Kuru's race, that Bhishma,--stayeth yonder! Yon ranks around him on all sides great warriors like the clouds shrouding the bright luminary. O foremost of men, slaying yon troops, seek battle with yonder bull of Bharata's race."

Footnotes

47:1 The Bengal texts read Kanchana-bhanda-yuktam. The Bombay reading is much better, being Kanchanabhanda-yoktam; again, for Nagakulasya the Bombay edition reads Nagapurasya, Nilakantha notices the latter reading.

47:2 The Bengal reading is Mahindram (king of earth, or king); the Bombay reading is Mahendram (the great Indra). Without iva any word to that effect, Mahendram would be ungrammatical.

47:3 The Bengal texts read, and as I think, correctly, Stutavanta enam. The Bombay reading is Srutavanta enam. In the case of regenerate Rishis and Siddhas it is scarcely necessary to say that they are conversant with the Srutis.

47:4 The Bengal reading Sahasrani for Savastrani is correct. I adopt the latter, 47:5 This is how I understand this verse, and I am supported by the Burdwan Pundits. Nilakantha, it seems, thinks that the car had a thousand wheels resembling a thousand suns.

47:6 Verse 15 is read variously. As the last word of the first line, I read Achakarsha for raraksha, and accordingly I take that as a genitive and not an ablative particle.

Section 23

Sanjaya said,--"Beholding the Dhartarashtra army approach for fight, Krishna said these words for Arjuna's benefit."

"The holy one said,--'Cleansing thyself, O mighty-armed one, utter on the eve of the battle thy hymn to Durga for (compassing) the defeat of the foe."

Sanjaya continued.--Thus addressed on the eve of battle by Vasudeva endued with great intelligence, Pritha's son Arjuna, alighting from his car, said the following hymn with joined hands.

"Arjuna said,--'I bow to thee, O leader of Yogins, O thou that art identical with Brahman, O thou that dwellest in the forest of Mandara, O thou that art freed from decrepitude and decay, O Kali, O wife of Kapala, O thou that art of a black and tawny hue, I bow to thee. O bringer of benefits to thy devotees, I bow to thee, O Mahakali, O wife of the universal destroyer, I bow to thee. O proud one, O thou that rescuest from dangers, O thou that art endued with every auspicious attribute. O thou that art sprung from the Kata race, O thou that deservest the most regardful worship, O fierce one, O giver of victory, O victory's self, O thou that bearest a banner of peacock plumes, O thou that art decked with every ornament, O thou that bearest an awful spear, O thou that holdest a sword and shield, O thou that art the younger sister of the chief of cow-herds, O eldest one, O thou that wert born in the race of the cowherd Nanda! O thou that art always fond of buffalo's blood, O thou that wert born in the race of Kusika, O thou that art dressed in yellow robes, O thou that hadst devoured Asuras assuming the face of a wolf, I bow to thee that art fond of battle! O Uma, Sakambhari, O thou that art white in hue, O thou that art black in hue, O thou that hast slain the Asura Kaitabha, O thou that art yellow-eyed, O thou that art diverse-eyed, O thou of eyes that have the colour of smoke, I bow to thee. O thou that art the Vedas, the Srutis, and the highest virtue, O thou that art propitious to Brahmanas engaged in sacrifice, O thou that hast a knowledge of the past, thou that art ever present in the sacred abodes erected to thee in cities of Jamvudwipa, I bow to thee. Thou art the science of Brahma among sciences, and thou that art that sleep of creatures from which there is no waking. O mother of Skanda, O thou that possessest the six (highest) attributes, O Durga, O thou that dwellest in accessible regions, thou art described as Swaha, and Swadha, as Kala, as Kashta, and as Saraswati, as Savitra the mother of the Vedas, and as the science of Vedanta. With inner soul cleansed, I praise thee. O great goddess, let victory always attend me through thy grace on the field of battle. In inaccessible regions, where there is fear, in places of difficulty, in the abodes of thy worshippers and in the nether regions (Patala), thou always dwellest. Thou always defeatest the Danavas. Thou art the unconsciousness, the sleep, the illusion, the modesty, the beauty of (all creatures). Thou art the twilight, thou art the day, thou art Savitri, and thou art the mother. Thou art contentment, thou art growth, thou art light. It is thou that supportest the Sun and the Moon and that makes them shine. Thou art the prosperity of those that are prosperous. The Siddhas and the Charanas behold thee in contemplation.'"

Sanjaya continued,--Understanding (the measure of) Partha's devotion, Durga who is always graciously inclined towards mankind, appeared in the firmament and in the presence of Govinda, said these words.

'"The goddess said,--'Within a short time thou shalt conquer thy foes, O Pandava. O invincible one, thou hast Narayana (again) for aiding thee. Thou art incapable of being defeated by foes, even by the wielder of the thunderbolt himself.'

'"Having said this, the boon-giving goddess disappeared soon. The son of Kunti, however, obtaining that boon, regarded himself as successful, and the son of Pritha then mounted his own excellent car. And then Krishna and

Arjuna, seated on the same car, blew their celestial conches. The man that recites this hymn rising at dawn, hath no fear any time from Yakshas, Rakshasas, and Pisachas. He can have no enemies; he hath no fear, from snakes and all animals that have fangs and teeth, as also from kings. He is sure to be victorious in all disputes, and if bound, he is freed from his bonds. He is sure to get over all difficulties, is freed from thieves, is ever victorious in battle and winneth the goddess of prosperity for ever. With health and strength, he liveth for a hundred years.

"I have known all this through the grace of Vyasa endued with great wisdom. Thy wicked sons, however, all entangled in the meshes of death, do not, from ignorance, know them to be Nara and Narayana. Nor do they, entangled in the meshes of death, know that the hour of this kingdom hath arrived. Dwaipayana and Narada, and Kanwa, and the sinless Rama, had all prevented thy son. But he did not accept their words. There where righteousness is, there are glory and beauty. There where modesty is, there are prosperity and intelligence. There where righteousness is, there is Krishna; and there where Krishna is, there is victory."

Footnotes

49:1 follow Nilakantha in rendering many of the names occurring in this and the succeeding slokas. I retain, however, those names that are of doubtful etymology, as also those that are very common.

49:2 Every scholar knows the derivation of this word as given in this sloka of Kalidasa (in his Kumara Sambhavam) Umeti matra tapasonishiddha paschadumakhyam Sumukhi Jagama.

49:3 Both Swaha and Swadha are mantras of high efficacy. Kala and Kastha are divisions of time. Saraswati implies speech.

49:4 Sankhye is explained by Nilakantha to be Samyak Khyanam Prakasana Yasmin; hence Atmanatma-vivekarupa Samadhi.

Section 24

Dhritarashtra said,--"There (on the field of battle) O Sanjaya, the warriors of which side first advanced to battle cheerfully? Whose hearts were filled with confidence, and who were spiritless from melancholy? In that battle which maketh the hearts of men tremble with fear, who were they that struck the first blow, mine or they belonging to the Pandavas? Tell me all this, O Sanjaya. Among whose troops did the flowery garlands and unguents emit fragrant odours? And whose troops, roaring fiercely, uttered merciful words?"

Sanjaya said,--"The combatants of both armies were cheerful then and the flowery garlands and perfumes of both troops emitted equal fragrance. And, O bull of Bharata's race, fierce was the collision that took place when the serried ranks arrayed for battle encountered each other. And the sound of musical instruments, mingled with the blare of conches and the noise of drums, and the shouts of brave warriors roaring fiercely at one another, became very loud. O bull of Bharata's race, dreadful was the collision caused by the encounter of the combatants of both armies, filled with joy and staring at one another, and the elephants uttering obstreperous grunts."

Section 25

(Bhagavad Gita Chapter I)

(This where is the Bhagavad Gita proper starts. I have added the chapter headings to aid in comparison with other translations, they are not part of the original Ganguli text.--John Bruno Hare)

Dhritarashtra said,--"Assembled together on the sacred plain of Kurukshetra from desire of fighting what did my sons and the Pandavas do. O Sanjaya."

"Sanjaya said,--"Beholding the army of the Pandavas arrayed, king Duryodhana, approaching the preceptor (Drona) said these words: Behold, O preceptor, this vast army of the son of Pandu, arrayed by Drupada's son

(Dhrishtadyumna), thy intelligent disciple. There (in that army) are many brave and mighty bowmen, who in battle are equal to Bhima and Arjuna. (They are) Yuyudhana, and Virata, and that mighty car-warrior Drupada, and Dhrishtaketu, and Chekitana, and the ruler of Kasi endued with great energy; and Purujit, and Kuntibhoja, and Saivya that bull among men; and Yudhamanyu of great prowess, and Uttamaujas of great energy; and Subhadra's son, and the sons of Draupadi, all of whom are mighty car-warriors. Hear, however, O best of regenerate ones, who are the distinguished ones among us, the leader of army. I will name them to thee for (thy) information. (They are) thyself, and Bhishma, and Karna, and Kripa who is ever victorious; and Aswatthaman and Vikarna, and Saumadatta, and Jayadratha. Besides these, are many heroic warriors, prepared to lay down their lives for my sake, armed with diverse kinds of weapons, and all accomplished in battle. Our army, therefore, protected by Bhishma, is insufficient. This force, however, of these (the Pandavas), protected by Bhima, is sufficient. Stationing yourselves then in the entrances of the divisions that have been assigned to you, all of you protect Bhishma alone.--(Just at this time) the valiant and venerable grandsire of the Kurus, affording great joy to him (Duryodhana) by loudly uttering a leonine roar, blew (his) conch. Then conches and drums and cymbals and horns were sounded at once and the noise (made) became a loud uproar. Then Madhava and Pandu's son (Arjuna), both stationed on a great car unto which were yoked white steeds, blew their celestial conches. And Hrishikesha blew (the conch called) Panchajanya and Dhananjaya (that called) Devadatta; and Vrikodara of terrible deeds blew the huge conch (called) Paundra. And Kunti's son king Yudhishthira blew (the conch called) Anantavijaya; while Nakula and Sahadeva, (those conches called respectively) Sughosa and Manipushpaka. And that splendid bowman, the ruler of Kasi and that mighty car-warrior, Sikhandin, Dhrishtadyumna, Virata, and that unvanquished Satyaki, and Drupada, and the sons of Draupadi, and the mighty-armed son of Subhadra--all these, O lord of earth, severally blew their conches. And that blare, loudly reverberating through the welkin, and the earth, rent the hearts of the Dhartarashtras. Then beholding the Dhartarashtra troops drawn up, the ape-bannered son of Pandu, rising his bow, when, the throwing of missiles had just commenced, said these words, O lord of earth, to Hrishikesha.

"Arjuna said,--'O thou that knoweth no deterioration, place my car (once) between the two armies, so that I may observe these that stand here desirous of battle, and with whom I shall have to contend in the labours of this struggle. I will observe those who are assembled here and who are prepared to fight for doing what is agreeable in battle to the evil-minded son of Dhritarashtra.'"

Sanjaya continued,---'Thus addressed by Gudakesa, O Bharata, Hrishikesa, placing that excellent car between the two armies, in view of Bhishma and Drona and all the kings of the earth, said,--'Behold, O Partha these assembled Kurus,--And there the son of Pritha beheld, standing (his) sires and grandsons, and friends, and father-in-law and well-wishers, in both the armies. Beholding all those kinsmen standing (there), the son of Kunti, possessed by excessive pity, despondingly said (these words).

"Arjuna said,--'Beholding these kinsmen, O Krishna, assembled together and eager for the fight, my limbs, become languid, and my mouth becomes dry. My body trembles, and my hair stands on end. Gandiva slips from my hand, and my skin burns. I am unable to stand (any longer); my mind seems to wander. I behold adverse omens, too, O Kesava. I do not desire victory, O Krishna, not sovereignty, nor pleasures. Of what use would sovereignty be to us, O Govinda, or enjoyments, or even life, since they, for whose sake sovereignty, enjoyments, and pleasures are desired by us, are here arrayed for battle ready to give up life and wealth, viz., preceptors, sires, sons and grandsires, maternal uncles, father-in-laws, grandsons, brother-in-laws, and kinsmen. I wish not to slay these though they slay me, O slayer of Madhu, even for the sake of the sovereignty of the three worlds, what then for the sake of (this) earth?What gratification can be ours, O Janardana, by slaying the Dhartarashtras? Even if they be regarded as foes, sin will overtake us if we slay them. Therefore, it behoveth us not to slay the sons of Dhritarashtra who are our own kinsmen. How, O Madhava can we be happy by killing our own kinsmen? Even if these, with judgments perverted by avarice, do not see the evil that ariseth from the extermination of a race, and the sin of internecine quarrels, why should not we, O Janarddana, who see the evils of the extermination of a race, learn to abstain from that sin? A race being destroyed, the eternal customs of that race are lost; and upon those customs being lost, sin overpowers the whole race. From the predominance of sin, O Krishna, the women of that race become corrupt. And the women becoming corrupt, an intermingling of castes happeneth, O descendant of Vrishni. This intermingling of castes leadeth to hell both the destroyer of the race and the race itself. The ancestors of those fall (from heaven), their rites of pinda and water ceasing. By these sins of destroyers of races, causing intermixture of castes, the rules of caste and the eternal rites of families become extinct. We have heard, O Janarddana, that men whose family rites become extinct, ever dwell in hell. Alas, we have resolved to perpetrate a great sin, for we are ready to slay our own kinsmen from lust of the sweets of sovereignty. Better would it be for me if the sons of Dhritarashtra, weapon in hand, should in battle slay me (myself) unavenging unarmed.--'"

Sanjaya continued,--"Having spoken thus on the field of battle, Arjuna, his mind troubled with grief, casting aside his bow and arrows, sat down on his car."

[Here ends the first lesson entitled "Survey of Forces" in the dialogue between Krishna and Arjuna of the Bhagavadgita, the essence of religion, the knowledge of Brahma, and the system of Yoga, comprised within the Bhishma Parva of the Mahabharata of Vyasa containing one hundred thousand verses.]

Footnotes

51:1 The text of the Gita has come down to us without, it may be ventured to be stated, any interpolation. The difference of reading are few and far between. For Jayadratha some texts read tathaivacha.

51:2 The words Aparyaptam and Paryaptam have exercised all commentators. If paryaptam is sufficient (as it certainly is), aparyaptam may mean either more or less than sufficient. The context, however, would seem to show that Duryodhana addressed his preceptor in alarm and not with confidence of success, I, therefore, take aparyaptam to be less than sufficient.

51:3 It has been observed before that Schlegel renders the names of these conches as Gigantea, Theodotes, Arundinca, Triumpphatrix, Dulcisona, and Gemmiflora, and that Professor Wilson approves of them.

52:1 It seems a fashion to doubt the etymology of this word, as if commentators of the learning of Sreedhara and Sankara, Anandagiri and Nilakantha even upon a question of derivation and grammar can really be set aside in favour of anything that may occur in the Petersburgh lexicon. Hrishikesa means the lord of the senses.

52:2 Ranasamudyame may also mean "at the outset of battle."

52:3 The meaning is that even for the sake of such a rich reward in prospect I would not kill persons so dear and near to me. I would much rather suffer them strike me, myself not returning their blows.

52:4 The word is atatayinas.

52:5 Most editions read savandhavam "with (their) kinsmen or friends," I think, however, that swa (own) for (with) is the correct reading. K. T. Telang adopts it in his translation published ill Vol. VIII of the Sacred Books of the East.

53:1 In some editions this lesson is stated to be "Arjuna's grief." The description of the lesson again is given in fewer words.

Section 26

(Bhagavad Gita Chapter II)

Sanjaya said,--"Unto him thus possessed with pity, his eyes filled and oppressed with tears, and desponding, the slayer of Madhu said these words."

The Holy One said,--"Whence, O Arjuna, hath come upon thee, at such a crisis, this despondency that is unbecoming a person of noble birth, that shuts one out from heaven, and that is productive of infamy? Let no effeminacy be thine, O son of Kunti. This suits thee not. Shaking off this vile weakness of hearts, arise, O chastiser of foes.--"

Arjuna said,--"How, O slayer of Madhu, can I with arrows contend in battle against Bhishma and Drona, deserving as they are. O slayer of foes, of worship? Without slaying (one's) preceptors of great glory, it is well (for one), to live on even alms in this world. By slaying preceptors, even if they are avaricious of wealth, I should only enjoy pleasures that are bloodstained! We know not which of the two is of greater moment to us, viz., whether we should conquer them or they should conquer us. By slaying whom we would not like to live,--even they, the sons of Dhritarashtra, stand before (us). My nature affected by the taint of compassion, my mind unsettled about (my) duty, I ask thee. Tell me what is assuredly good (for me). I am thy disciple. O, instruct me, I seek thy aid. I do not see (that) which would dispel that grief of mine blasting my very senses, even if I obtain a prosperous kingdom on earth without a foe or the very sovereignty of the gods.'"

Sanjaya said,--Having said this unto Hrishikesa, that chastiser of foes-Gudakesa--(once more) addressed Govinda, saying,--'I will not fight,'--and then remained silent.Unto him overcome by despondency, Hrishikesa, in the midst of the two armies, said.

"The Holy One said,--'Thou mournest those that deserve not to be mourned. Thou speakest also the words of the (so-called) wise. Those, however, that are (really) wise, grieve neither for the dead nor for the living. It is not that, I or you or those rulers of men never were, or that all of us shall not hereafter be. Of an Embodied being, as childhood, youth, and, decrepitude are in this body, so (also) is the acquisition of another body. The man, who is wise, is never deluded in this. The contacts of the senses with their (respective) objects producing (sensations of) heat and cold, pleasure and pain, are not permanent, having (as they do) a beginning and an end. Do thou. O Bharata, endure them. For the man whom these afflict not, O bull among men, who is the same in pain and pleasure and who is firm in mind, is fit for emancipation. There is no (objective) existence of anything that is distinct from the soul; nor non-existence of anything possessing the virtues of the soul. This conclusion in respect of both these hath been arrived at by those that know the truths (of things). Know that [the soul] to be immortal by which all this [universe] is pervaded. No one can compass the destruction of that which is imperishable. It hath been said that those bodies of the Embodied (soul) which is eternal, indestructible and infinite, have an end. Do thou, therefore, fight, O Bharata. He who thinks it (the soul) to be the slayer and he who thinks it to be the slain, both of them know nothing; for it neither slays nor is slain. It is never born, nor doth it ever die; nor, having existed, will it exist no more. Unborn, unchangeable, eternal, and ancient, it is not slain upon the body being perished. That man who knoweth it to be indestructible, unchangeable, without decay, how and whom can he slay or cause to be slain? As a man, casting off robes that are worn out, putteth on others that are new, so the Embodied (soul), casting off bodies that are worn out, entereth other bodies that are new. Weapons cleave it not, fire consumeth it not; the waters do not drench it, nor doth the wind waste it. It is incapable of being cut, burnt, drenched, or dried up. It is unchangeable, all-pervading, stable, firm, and eternal. It is said to be imperceivable, inconceivable and unchangeable. Therefore, knowing it to be such, it behoveth thee not to mourn (for it). Then again even if thou regardest it as constantly born and constantly dead, it behoveth thee not yet, O mighty-armed one, to mourn (for it) thus. For, of one that is born, death is certain; and of one that is dead, birth is certain. Therefore. it behoveth thee not to mourn in a matter that is unavoidable. All beings (before birth) were unmanifest. Only during an interval (between birth and death), O Bharata, are they manifest; and then again, when death comes, they become (once more) unmanifest. What grief then is there in this? One looks upon it as a marvel; another speaks of it as a marvel. Yet even after having heard of it, no one apprehends it truly. The Embodied (soul), O Bharata, is ever indestructible in everyone's body. Therefore, it behoveth thee not to grieve for all (those) creatures. Casting thy eyes on the (prescribed) duties of thy order, it behoveth thee not to waver, for there is nothing else that is better for a Kshatriya than a battle fought fairly. Arrived of itself and (like unto) an open gate of heaven, happy are those Kshatriyas, O Partha, that obtain such a fight. But if thou dost not fight such a just battle, thou shalt then incur sin by abandoning the duties of thy order and thy fame. People will then proclaim thy eternal infamy, and to one that is held in respect, infamy is greater (as an evil) than death itself. All great car-warriors will regard thee as abstaining from battle from fear, and thou wilt be thought lightly by those that had (hitherto) esteemed thee highly. Thy enemies, decrying thy prowess, will say many words which should not be said. What can be more painful than that? Slain, thou wilt attain to heaven; or victorious, thou wilt enjoy the Earth. Therefore, arise, O son of Kunti, resolved for battle. Regarding pleasure and pain, gain and loss, victory and defeat, as equal, do battle for battle's sake and sin will not be thine.This knowledge, that hath been communicated to thee is (taught) in the Sankhya (system). Listen now to that (inculcated) in Yoga (system). Possessed of that knowledge, thou, O Partha, wilt cast off the bonds of action. In this (the Yoga system) there is no waste of even the first attempt. There are no impediments. Even a little of this (form of) piety delivers from great fear.Here in this path, O son of Kuru, there is only one state of mind, consisting in firm devotion (to one object, viz., securing emancipation). The minds of those, however, that are not firmly devoted (to this), are many-branched (un-settled) and attached to endless pursuits. That flowery talk which, they that are ignorant, they that delight in the words of the Vedas, they, O Partha, that say that there is nothing else, they whose minds are attached to worldly pleasures, they that regard (a) heaven (of pleasures and enjoyments) as the highest object of acquisition,--utter and promises birth as the fruit of action and concerns itself with multifarious rites of specific characters for the attainment of pleasures and power,--delude their hearts and the minds of these men who are attached to pleasures and power cannot be directed to contemplation (of the divine being) regarding it as the sole means of emancipation.The Vedas are concerned with three qualities, (viz., religion, profit, and pleasure). Be thou, O Arjuna, free from them, unaffected by pairs of contraries (such as pleasure and pain, heat and cold, etc.), ever adhering to patience without anxiety for new acquisitions or protection of those already acquired, and self-possessed, whatever objects are served by a tank or well, may all be served by a vast sheet of water extending all around; so whatever objects may be served by all the Vedas, may all be had by a Brahmana having knowledge (of self or Brahma). Thy concern is with work only, but not with the fruit (of work). Let not the fruit be thy motive for work; nor let thy inclination be for inaction. Staying in devotion, apply thyself to work, casting off attachment (to it), O Dhananjaya, and being the same in success or unsuccess. This equanimity is called Yoga (devotion). Work (with desire of fruit) is far inferior to devotion, O Dhananjaya. Seek thou the protection of devotion. They that work for the sake of fruit are miserable. He also that hath devotion throws off, even in this world, both good actions and bad actions. Therefore, apply thyself to devotion. Devotion is only cleverness in action. The wise, possessed of devotion, cast off the fruit born of action, and freed from the obligation of (repeated) birth, attain to that region where there is no unhappiness. When thy mind shall have crossed the maze of delusion, then shalt thou attain to an indifference as regards the hearable and the heard. When thy mind, distracted (now) by what thou hast heard (about the means of acquiring the diverse objects of life), will be firmly and immovably fixed on contemplation, then wilt thou attain to devotion.'

"Arjuna said,--What, O Kesava, are the indications of one whose mind is fixed on contemplation? How should one of steady mind speak, how sit, how move?"

"The Holy One said,--'When one casts off all the desires of his heart and is pleased within (his) self with self, then is one said to be of steady mind. He whose mind is not agitated amid calamities, whose craving for pleasure is gone, who is freed from attachment (to worldly objects), fear and wrath, is said to be a Muni of steady mind. His is steadiness of mind who is without affection everywhere, and who feeleth no exultation and no aversion on obtaining diverse objects that are agreeable and disagreeable. When one withdraws his senses from the objects of (those) senses as the tortoise its limbs from all sides, even his is steadiness of mind. Objects of senses fall back from an abstinent person, but not so the passion (for those objects). Even the passion recedes from one who has beheld the Supreme (being). The agitating senses, O son of Kunti, forcibly draw away the mind of even a wise man striving hard to keep himself aloof from them. Restraining them all, one should stay in contemplation, making me his sole refuge. For his is steadiness of mind whose senses are under control. Thinking of the objects of sense, a person's attachment is begotten towards them. From attachment springeth wrath; from wrath ariseth want of discrimination; from want of discrimination, loss of memory; from loss of memory, loss of understanding; and from loss of understanding (he) is utterly ruined. But the self-restrained man, enjoying objects (of sense) with senses freed from attachment and aversion under his own control, attaineth to peace (of mind). On peace (of mind) being attained, the annihilation of all his miseries taketh place, since the mind of him whose heart is peaceful soon becometh steady.He who is not self-restrained hath no contemplation (of self). He who hath no contemplation hath no peace (of mind). Whence can there be happiness for him who hath no peace (of mind)? For the heart that follows in the wake of the sense moving (among their objects) destroys his understanding like the wind destroying a boat in the waters. Therefore, O thou of mighty arms, his is steadiness of mind whose senses are restrained on all sides from the objects of sense. The restrained man is awake when it is night for all creatures; and when other creatures are awake that is night to a discerning Muni. He into whom all objects of desire enter, even as the waters enter the ocean which (though) constantly replenished still maintains its water-mark unchanged--(he) obtains peace (of mind) and not one that longeth for objects of desire. That man who moveth about, giving up all objects of desire, who is free from craving (for enjoyments) and who hath no affection and no pride, attaineth to peace (of mind). This, O Partha, is the divine state. Attaining to it, one is never deluded. Abiding in it one obtains, on death, absorption into the Supreme Self.'

Footnotes

54:1 The commentators betray their ingenuity by emphasizing the word ishubhis (with arrows), explaining, "how can I encounter them with arrows whom I cannot encounter with even harsh words?"

54:2 Arthakaman is an adjective qualifying Gurun. Some commentators particularly Sreedhara, suggest that it may, instead, qualify bhogan. The meaning, however, in that case would be far-fetched.

54:3 Sreedhara explains that Karpanya is compassion (for kinsmen), and dosha is the fear of sin (for destroying a race). The first compound, therefore, according to him, means,--"My nature affected by both compassion and fear of sin, etc. It is better, however, to take Karpanya itself as a dosha (taint or fault). K. T. Telang understands it in this way. Upahata, however, is affected and not contaminated.

54:4 What Arjuna says here is that "Even if I obtain such a kingdom on Earth, even if I obtain the very kingship of the gods, I do not yet see that will dispel that grief which will overtake me if I slay my preceptor and kinsmen." Telang's version is slightly ambiguous.

54:5 The Bengal texts have Parantapa with a Visarga, thus implying that it refers to Gudakesa. The Bombay edition prints it without the Visarga, implying that it is in the vocative case, referring to Dhritarashtra, the listener.

54:6 One of the most useful rules in translating from one language into another is to use identical words for identical expressions in the original. In translating, however, from a language like Sanskrit which abounds in synonyms, this is not always practicable without ambiguity. As an example, the word used in 13 is Dhira; that used in 11 is Pandita. There can be little doubt, however, that Pandita and Dhira have exactly the same meaning.

55:1 Amritatwa is really emancipation or non-liability to repeated death or repeated rebirth. To render it as "immortality" is, perhaps, a little slovenly, for every soul is immortal, and this particular section inculcates it.

55:2 Sat and asat are the two words which must be distinctly understood as they occur often in Hindu philosophy. Sat is explained as the real, i.e., the soul, or anything as real and permanent as the soul. Asat is the reverse of this, i.e., the unreal or the Non-soul. What is said here by Krishna is that the unreal has no existence; the real, again can have no non-existence. Is not this a sort of cosmothetic idealism?

56:1 Most texts read Yudhaya Yujyaswa. A manuscript belonging to a friend of mine has the correction in red-ink, Yudhaya Yudhaya Yudhaywa. It accords so well with the spirit of the lesson sought to be inculcated here that I make no scruple to adopt it.

56:2 A life in this world that is subject to decay and death. So say all the commentators.

56:3 What Krishna seeks to inculcate here is the simple truth that persons who believe in the Vedas and their ordinances laying down specific acts for the attainment of a heaven of pleasure and power, cannot have the devotion without which there cannot be final emancipation which only is the highest bliss. The performance of Vedic rites may lead to heaven of pleasure and power, but what is that heaven worth? True emancipation is something else which must be obtained by devotion, by pure contemplation. In rendering Janma-Karma-phalapradam I have followed Sankara. Sreedhara and other commentators explain it differently.

57:1 This sloka has been variously rendered by various translators. It is the same that occurs in the Sanat-Sujata Parva of the Udyoga. (Vide Udyoga Parva, Section XLV). Both Sreedhara and Sankara (and I may mention Anandagiri also) explain it in this way. Shortly stated, the meaning is that to an instructed Brahmana (Brahma-knowing person and not a Brahmana by birth), his knowledge (of self or Brahma) teaches him that which is obtainable from all the Vedas, just as a man wanting to bathe or drink may find a tank or well as useful to him as a large reservoir of water occupying an extensive area. Nilakantha explains it in a different way.

57:2 Srotavyyasya Srutasyacha is literally 'of the hearable and the heard', i.e., "what you may or will hear, and what you have heard." European translators of the Gita view in these words a rejection of the Vedas by the author. It is amusing to see how confidently they dogmatise upon this point, rejecting the authority of Sankara, Sreedhara, Anandagiri, and the whole host of Indian commentators. As K. T. Telang, however, has answered the point elaborately, nothing more need be said here.

58:1 One may abstain, either from choice or inability to procure them, from the objects of enjoyment. Until, however, the very desire to enjoy is suppressed, one cannot be said to have attained to steadiness of mind. Of Aristotle's saying that he is a voluptuary who pines at his own abstinence, and the Christian doctrine of sin being in the wish, mere abstinence from the act constitutes no merit.

58:2 The particle 'he' in the second line is explained by both Sankara and Anandagiri as equivalent to Yasmat. The meaning becomes certainly clearer by taking the word in this sense. The 'he', however, may also be taken as implying the sense of "indeed."

58:3 Buddhi in the first line is explained by Sreedhara as Aintavishayak buddhi. Bhavanta Sreedhara explains, is Dhyanam; and Sankara as Atmajnanabhinivesas. K. T. Telang renders Bhavana as perseverance. I do not think this is correct.

58:4 Sankara, Anandagiri, and Nilakantha explain this sloka thus. Sreedhara explains it otherwise. The latter supposes the pronouns yat and tat to mean a particular sense among the Charatam indriyanam. If Sreedhara's interpretation be correct, the meaning would be--"That (one sense) amongst the senses moving (among their objects) which the mind follows, (that one sense) tosseth the mind's (or the man's) understanding about like the wind tossing a (drunken boatman's) boat on the waters." The parenthetical words are introduced by Sreedhara himself. It may not be out of place to mention here that so far as Bengal, Mithila and Benares are concerned, the authority of Sreedhara is regarded as supreme.

58:5 The vulgar, being spiritually dark, are engaged in worldly pursuits. The sage in spiritual light is dead to the latter.

Section 27

(Bhagavad Gita Chapter III)

"Arjuna said,--'If devotion, O Janardana, is regarded by thee as superior to work, why then, O Kesava, dost thou engage me in such dreadful work? By equivocal words thou seemest to confound my understanding. Therefore, tell (me) one thing definitely by which I may attain to what is good.'

"The Holy One said,--'It hath already been said by me, O sinless one, that here are, in this world, two kinds of devotion; that of the Sankhyas through knowledge and that of the yogins through work. A man doth not acquire freedom from work from (only) the non-performance of work. Nor doth he acquire final emancipation from only renunciation (of work). No one can abide even for a moment without doing work. That man of deluded soul who, curbing the organs of sense, liveth mentally cherishing the objects of sense, is said to be a dissembler. He however, O Arjuna, who restraining (his) senses by his mind, engageth in devotion (in the form) of work with the organs of work, and is free from attachment, is distinguished (above all). (Therefore), do thou always apply yourself to work, for action is better than inaction. Even the support of thy body cannot be accomplished without work. This world is fettered by all work other than that which is (performed) for Sacrifice. (Therefore), O son of Kunti, perform work for the sake of that, freed from attachment. In olden times, the Lord of Creation, creating men and sacrifice together, said,--flourish by means of this (Sacrifice). Let this (Sacrifice) be to you (all) the dispenser of all objects cherished by you. Rear the gods with this, and let the gods (in return) rear you. Thus fulfilling the mutual interest you will obtain that which is beneficial (to you). Propitiated with sacrifices the gods will bestow on you the pleasures you desire. He who enjoyeth (himself) without giving them what they have given, is assuredly a thief. The good who eat the remnant of sacrifices are freed from all sins. Those unrighteous ones incur sin who dress food for their own sake.--From food are all creatures; and sacrifice is the outcome of work.Know that work proceeds from the Vedas; Vedas have proceeded from Him who hath no decay. Therefore, the all-pervading Supreme Being is installed in sacrifice. He who conformeth not to this wheel that is thus revolving, that man of sinful life delighting (the indulgence of) his senses, liveth in vain, O Partha. The man, however, that is attached to self only, that is contented with self, and that is pleased in his self,--hath no work (to do). He hath no concern whatever with action nor with any omission here. Nor, amongst all creatures, is there any upon whom his interest dependeth. Therefore, always do work that should be done, without attachment. The man who performeth work without attachment, attaineth to the Supreme. By work alone, Janaka and others, attained the accomplishment of their objects. Having regard also to the observance by men of their duties, it behoveth thee to work. Whatever a great man doth, is also done by vulgar people. Ordinary men follow the ideal set by them (the great). There is nothing whatever for me, O Partha, to do in the three worlds, (since I have) nothing for me which hath not been acquired; still I engage in action. Because if at any time I do not, without sloth, engage in action, men would follow my path, O Partha, on all sides. The worlds would perish if I did not perform work, and I should cause intermixture of castes and ruin these people. As the ignorant work, O Bharata, having attachment to the performer, so should a wise man work without being attached, desiring to make men observant of their duties. A wise man should not cause confusion of understanding amongst ignorant persons, who have attachment to work itself; (on the other hand) he should (himself) acting with devotion engage them to all (kinds of) work. All works are, in every way, done by the qualities of nature. He, whose mind is deluded by egoism, however, regards himself as the actor. But he, O mighty-armed one, who knoweth the distinction (of self) from qualities and work, is not attached to work, considering that it is his senses alone (and not his self) that engage in their objects. Those who are deluded by the qualities of nature, become attached to the works done by the qualities. A person of perfect knowledge should not bewilder those men of imperfect knowledge. Devoting all work to me, with (thy) mind directed to self, engage in battle, without desire, without affection and with thy (heart's) weakness dispelled. Those men who always follow this opinion of mine with faith and without cavil attain to final emancipation even by work. But they who cavil at and do not follow this opinion of mine, know, that, bereft of all knowledge and without discrimination, they are ruined. Even a wise man acts according to his own nature. All living beings follow (their own) nature. What then would restraint avail? The senses have, as regards the objects of the senses, either affection or aversion fixed. One should not submit to these, for they are obstacles in one's way. One's own duty, even if imperfectly performed, is better than being done by other even if well performed. Death in (performance of) one's own duty is preferable. (The adoption of) the duty of another carries fear (with it).

"Arjuna said, 'Impelled by whom, O son of the Vrishni race, doth a man commit sin, even though unwilling and as if constrained by force'?

"The Holy One said,--'It is desire, it is wrath, born of the attribute of passion; it is all devouring, it is very sinful. Know this to be the foe in this world.As fire is enveloped by smoke, a mirror by dust, the foetus by the womb, so is this enveloped by desire. Knowledge, O son of Kunti, is enveloped by this constant foe of the wise in the form of desire which is insatiable and like a fire. The senses, the mind and the understanding are said to be its abode. With these it deludeth the embodied self, enveloping (his) knowledge. Therefore, restraining (thy) senses first, O bull of Bharata's race, cast off this wicked thing, for it destroyeth knowledge derived from instruction and meditation. It hath been said that the senses are superior (to the body which is inert). Superior to the senses is the mind. Superior to the mind is the knowledge. But which is superior to knowledge is He. Thus knowing that which is superior to knowledge and restraining (thy) self by self, slay, O mighty-armed one, the enemy in the shape of desire which is difficult to conquer.'"

Footnotes

59:1 Prakritijais Gunas is explained by Sreedhara as qualities born of one's nature such as Ragadveshadi. Sankara thinks that they are the qualities or attributes of primal matter (which enters into the composition of every self) such as Satwa, Rajas, and Tamas.

59:2 "Apply to work", i.e. to work as prescribed in the scriptures. Thus says Sankara. "To morning and evening prayers, etc." says Sreedhara.

59:3 Sacrifices Vishnu's self as declared by the Srutis; work for sacrifice, therefore, is work for Vishnu's sake or gratification. For the sake of that i.e., for sacrifice's, or "Vishnu's sake. So say all the commentators.

59:4 Bhavaya is explained by both Sankara and Sreedhara as Vradhaya or make grow. Perhaps, "rear" is the nearest approach to it in English. K. T. Telang renders it, 'please.' The idea is eminently Indian. The gods are fed by sacrifices, and in return they feed men by sending rain. The Asuras again who warred with the gods warred with sacrifices.

60:1 Parjjanya is explained by both Sankara and Sreedhara as rain. It means also the clouds or the origin of rain.

60:2 The word in the original that is rendered in the Vedas is Brahma. It may mean the Supreme Soul. Of course, in Brahmanic literature, the Vedas are Brahma and Brahma is the Vedas, but still in the second line of 15 there is no necessity of taking Brahma as equivalent to the Vedas, I do not think Telang is accurate in his rendering of this line.

60:3 The wheel referred to is what has been said before, viz., from the Vedas are work, from work is rain, from rain is food, from food are creatures, from creatures again work and so back to the Vedas.

60:4 The sense seems to be, as explained by the commentators, that such a man earns no merit by action, nor sin by inaction or omission. Nor is there anybody from the Supreme Being to the lowest creature on whom he depends for anything.

60:5 The example set by the great is always catching, Itaras, here, is Vulgar and not "other". Kurute which I have rendered as "maketh" is used in the sense of "regardeth." Pramanam, however, may not necessarily mean something else that is set up as an ideal. It may refer to the actions themselves of the great men set up by them as a standard.

60:6 Sreedhara would connect "in the three worlds" with what follows. I follow Sankara and the natural order of words.

61:1 The word rendered "nature" is prakriti. It really implies "primal matter."

61:2 The second line, literally rendered, is "deeming that qualities engage in qualities." The first "qualities" imply the senses, and the second, the objects of the senses. The purport is that one knowing the distinction referred to, never thinks that his soul is the actor, for that which is work is only the result of the senses being applied to their objects.

61:3 Guna-karmashu is explained by Sankara as works of the qualities, or works done by them. Sreedhara explains the compound as "qualities and (their) works."

61:4 Devoting all work to me, i.e., in the belief that all you do is for me or my sake.

61:5 The senses, as regards their diverse objects in the world, are either drawn towards them or repelled by them. These likes and dislikes (in the case of men who, of course, only act according to their nature) stand in the way of their emancipation, if men submit to them.

61:6 Desire, if not gratified, results in wrath. Thus say the commentators.

61:7 Prajahi is explained by both Sankara and Sreedhara as parityaja (cast off).

62:1 He is the Supreme Soul or Being.

Section 28

(Bhagavad Gita Chapter IV)

"The Holy One said,--'This imperishable (system of) devotion I declared to Vivaswat: Vivaswat declared it to Manu; and Manu communicated it to Ikshaku. Descending thus from generation, the Royal sages came to know it. But, O chastiser of foes, by (lapse of a) long time that devotion became lost to the world. Even the same (system of) devotion hath today been declared by me to thee, for thou art my devotee and friend, (and) this is a great mystery.'

"Arjuna said,--'Thy birth is posterior; Vivaswat's birth is prior. How shall I understand then that thou hadst first declared (it)?'

"The Holy One said,--'Many births of mine have passed away, O Arjuna, as also of thine. These all I know, but thou dost not, O chastiser of foes. Though (I am) unborn and of essence that knoweth no deterioration, though (I am) the lord of all creatures, still, relying on my own (material) nature I take birth by my own (powers) of illusion. Whenever, O Bharata, loss of piety and the rise of impiety occurreth, on those occasions do I create myself. For the protection of the righteous and for the destruction of the evil doers, for the sake of establishing Piety, I am born age after age. He who truly knoweth my divine birth and work to be such, casting off (his body) is not born again; (on the other hand) he cometh to me, O Arjuna. Many who have been freed from attachment, fear, wrath, who were full of me, and who relied on me, have, cleansed by knowledge and asceticism, attained to my essence. In whatsoever manner men come to me, in the selfsame manner do I accept them. It is my way, O Partha, that men follow on all sides. Those in this world who are desirous of the success of action worship the gods, for in this world of men success resulting from action is soon attained. The quadruple division of castes was created by me according to the distinction of qualities and duties. Though I am the author thereof, (yet) know me to be not their author and undecaying. Actions do not touch me. I have no longing for the fruits of actions. He that knoweth me thus is not impeded by actions. Knowing this, even men of old who were desirous of emancipation performed work. Therefore, do thou also perform work as was done by ancients of the remote past. What is action and what is inaction,--even the learned are perplexed at this. Therefore, I will tell thee about action (so that) knowing it thou mayst be freed from evil. One should have knowledge of action, and one should have knowledge of forbidden actions: one should also know of inaction. The course of action is incomprehensible. He, who sees inaction in action and action in inaction, is wise among men; he is possessed of devotion; and he is a doer of all actions. The learned call him wise whose efforts are all free from desire (of fruit) and (consequent) will, and whose actions have all been consumed by the fire of knowledge. Whoever, resigning all attachment to the fruit of action, is ever contented and is dependent on none, doth nought, indeed, although engaged in action. He who, without desire, with mind and the senses under control, and casting off all concerns, performeth action only for the preservation of the body, incurreth no sin. He who is contented with what is earned without exertion, who hath risen superior to the pairs of opposites, who is without jealousy, who is equable in success and failure, is not fettered (by action) even though he works. All his actions perish who acts for the sake of sacrifice,who is without affections, who is free (from attachments), and whose mind is fixed upon knowledge. Brahma is the vessel (with which the libation is poured); Brahma is the libation (that is offered); Brahma is the fire on which by Brahma is poured (the libation); Brahma is the goal to which he proceedeth by fixing his mind on Brahma itself which is the action. Some devotees perform sacrifice to the gods. Others, by means of sacrifice, offer up sacrifices to the fire of Brahma. Others offer up (as sacrificial libation) the senses of which hearing is the first to the fire of restraint. Others (again) offer up (as libations) the objects of sense of which sound is the first to the fire of the senses. Others (again) offer up all the functions of the senses and the functions of the vital winds to the fire of devotion by self-restraint kindled by knowledge. Others again perform the sacrifice of wealth, the sacrifice of ascetic austerities, the sacrifice of meditation, the sacrifice of (Vedic) study, the sacrifice of knowledge, and others are ascetics of rigid vows. Some offer up the upward vital wind (Prana) to the downward vital wind (apana); and others, the downward vital wind to the upward vital wind; some, arresting the course of (both) the upward and the downward vital winds, are devoted to the restraint of the vital winds. Others of restricted rations, offer the vital winds to the vital winds. Even all these who are conversant with sacrifice, whose sins have been consumed by sacrifice, and who eat the remnants of sacrifice which are amrita, attain to the eternal Brahma. (Even) this world is not for him who doth not perform sacrifice. Whence then the other, O best of Kuru's race? Thus diverse are the sacrifices occurring in the Vedas. Know that all of them result from action, and knowing this thou wilt be emancipated. The sacrifice of knowledge, O chastiser of foes, is superior to every sacrifice involving (the attainment of) fruits of action, for all action, O Partha, is wholly comprehended in knowledge. Learn that (Knowledge) by prostration, enquiry, and service. They who are possessed of knowledge and can see the truth, will teach thee that knowledge, knowing which, O son of Pandu, thou wilt not again come by such delusion, and by which thou wilt see the endless creatures (of the universe) in thyself (first) and then in me. Even if thou be the greatest sinner among all that are sinful, thou shalt yet cross over all transgressions by the raft of knowledge. As a blazing fire, O Arjuna, reduceth fuel to ashes, so doth the fire of knowledge reduce all actions to ashes. For there is nothing here that is so cleansing as knowledge. One who hath attained to success by devotion finds it without effort within his own self in time. He obtaineth knowledge, who hath faith and is intent on it and who hath his senses under control; obtaining knowledge one findeth the highest tranquillity in no length of time. One who hath no knowledge and no faith, and whose minds is full of doubt, is lost. Neither this world, nor the next, nor happiness, is for him whose mind is full of doubt. Actions do not fetter him, O Dhananjaya, who hath cast off action by devotion, whose doubts have been dispelled by knowledge, and who is self-restrained. Therefore, destroying, by the sword of knowledge, this doubt of thine that is born of ignorance and that dwelleth in thy mind, betake to devotion, (and) arise, O son of Bharata.'

Footnotes

62:2 There can be little doubt that what Krishna says here is that no form of worship is unacceptable to him. Whatever the manner of the worship, it is I who is worshipped. After K. T. Telang's exhaustive and effective reply to Dr. Lorinser's strange hypothesis of the Gita having been composed under Christian influences, it is scarcely necessary to add that such toleration would ill accord with the theory of the Christian authorship of the poem.

63:1 i.e., both inactive and undecaying. Work implies exertion, and, therefore, loss of energy. In me there is no action, no loss of energy and therefore, no decay.

63:2 'Kama-sankalpa vivarjjitas.' i.e., freed from kama (desire of fruit) and sankalpa--the consequent will or determination to do. Thus both Sreedhara and Sankara.

63:3 Chitta the mind and atma in this connection is the senses. Thus both Sreedhara and Sankara.

63:4 Sacrifice means here the Supreme Soul. What is done for the sake of sacrifice is done for procuring emancipation.

63:5 What is meant by this is that in the case of such a person complete identification with Brahma takes place, and when such an identification has taken place, action is destroyed.

63:6 I.e., offering up sacrifice itself as a sacrifice to the Brahma fire, they cast off all action.

64:1 Offering up the senses to the fire of restraint means restraining the senses for the practice of Yoga. Offering up the objects of the senses means non-attachment to those objects.

64:2 Suspending the functions of life for contemplation or Yoga.

64:3 In these cases the sacrifices consist in the giving away of wealth, in the ascetic austerities themselves, in meditation, in study, etc. Sreedhara explains the first compound of the second line differently. According to him, it means not study and knowledge, but the knowledge from study.

64:4 All these are different kinds of Yoga, or the different stages of Yoga practice.

64:5 i.e., knowledge being attained, the fruits of action are attained by, at least, their end being compassed.

Section 29

(Bhagavad Gita Chapter V)

"Arjuna said,--'Thou applaudest, O Krishna, the abandonment of actions, and again the application (to them). Tell me definitely which one of these two is superior.

"The Holy One said--'Both abandonment of actions and application to actions lead to emancipation. But of these, application to action is superior to abandonment. He should always be known to be an ascetic who hath no aversion nor desire. For, being free from pairs of opposites, O thou of mighty arms, he is easily released from the bonds (of action). Fools say, but not those that are wise, that Sankhya and Yoga are distinct. One who stayeth in even one (of the two) reapeth the fruit of both. Whatever seat is attained by those who profess the Sankhya system, that too is reached by those who profess the Yoga. He seeth truly who seeth Sankhya and Yoga as one. But renunciation, O mighty-armed one, without devotion (to action), is difficult to attain. The ascetic who is engaged in devotion (by action) reacheth the Supreme Being without delay. He who is engaged in devotion (by action) and is of pure soul, who hath conquered his body and subdued his senses, and who indentifieth himself with all creatures, is not fettered though performing (action). The man of devotion, who knoweth truth, thinking-- I am doing nothing--When seeing, hearing, touching, smelling, eating, moving, sleeping, breathing, talking, excreting, taking, opening the eyelids or closing them; he regardeth that it is the senses that are engaged in the objects of senses. He who renouncing attachment engageth in actions, resigning them to Brahma, is not touched by sin as the lotus-leaf (is not touched) by water. Those who are devotees, casting off attachment, perform actions (attaining) purity of self, with the body, the mind, the understanding, and even the senses (free from desire). He who is possessed of devotion, renouncing the fruit of action, attaineth to the highest tranquillity. He, who is not possessed of devotion and is attached to the fruit of action, is fettered by action performed from desire. The self-restrained embodied (self), renouncing all actions by the mind, remains at ease within the house of nine gates, neither acting himself nor causing (anything) to act. The Lord is not the cause of the capacity for action, or of the actions of men, or of the connection of actions and (their) fruit. It is nature that engages (in action). The Lord receiveth no one's sin, nor also merit. By ignorance, knowledge is shrouded. It is for this that creatures are deluded. But of whomsoever that ignorance hath been destroyed by knowledge of self, that knowledge (which is) like the Sun discloseth the Supreme Being. Those whose mind is on Him, whose very soul is He, who abide in Him, and who have Him for their goal, depart never more to return, their sins being all destroyed by knowledge. Those, who are wise cast an equal eye on a Brahmana endued with learning and modesty, on a cow, an elephant, a dog, and a chandala. Even here has birth been conquered by them whose minds rest on equality; and since Brahma is faultless and equable, therefore, they (are said to) abide in Brahma. He whose mind is steady, who is not deluded, who knows Brahma, and who rests in Brahma, doth not exult on obtaining anything that is agreeable, nor doth he grieve on obtaining that is disagreeable. He whose mind is not attached to external objects of sense, obtaineth that happiness which is in self; and by concentrating his mind on the contemplation of Brahma, he enjoyeth a happiness that is imperishable. The enjoyments born of the contact (of the senses with their objects) are productive of sorrow. He who is wise, O son of Kunti, never taketh pleasure in these that have a beginning and an end. That man whoever here, before the dissolution of the body, is able to endure the agitations resulting from desire and wrath, is fixed on contemplation, and is happy. He who findeth happiness within himself, (and) who sporteth within himself, he whose light (of knowledge) is deprived from within himself, is a devotee, and becoming one with Brahma attaineth to absorption into Brahma. Those saintly personages whose sins have been destroyed, whose doubts have been dispelled, who are self-restrained, and who are engaged in the good of all creatures, obtain absorption into Brahma. For these devotees who are freed from desire and wrath, whose minds are under control, and who have knowledge of self, absorption into Brahma exists both here and thereafter. Excluding (from his mind) all external objects of sense, directing the visual glance between the brows, mingling (into one) the upward and the downward life-breaths and making them pass through the nostrils, the devotee, who has restrained the senses, the mind, and the understanding, being intent on emancipation, and who is freed from desire, fear, and wrath, is emancipated, indeed. Knowing me to be enjoyer of all sacrifices and ascetic austerities, the great Lord of all the worlds, and friend of all creatures, such a one obtaineth tranquillity.'

Footnotes

65:1 Sankhya is renunciation of action, while Yoga is devotion through action.

65:2 The grammatical form of the word Yoga as here employed is exceptional.

65:3 The first atman is explained as the soul, the second as the body, by all the commentators.

65:4 Taking means taking anything with the hands.

65:5 Water when thrown over a lotus-leaf escapes without soaking or drenching the leaf at all.

66:1 Telang renders Pura as city, of course, the body having two eyes, two ears, two nostrils, one mouth, and two openings for excretions, is meant.

66:2 Such men are exempted from the obligation of re-birth. Leaving this body they merge into the Supreme Soul.

66:3 The word is Swapacha meaning a member of the lowest caste.

66:4 "Brahma is faultless and equable"; so Sreedhara and others,--"since faultless equality is Brahma."

66:5 The sense is that they are at one with Brahma both here and hereafter.

Section 30

(Bhagavad Gita Chapter VI)

"The Holy One said,--'Regardless of fruit of action, he that performs the actions which should be performed, is a renouncer and devotee, and not one who discards the (sacrificial) fire, nor one that abstains from action. That which has been called renunciation, know that, O son of Pandu, to be devotion, since nobody can be a devotee who has not renounced (all) resolves. To the sage desirous of rising to devotion, action is said to be the means; and when he has risen to devotion, cessation of action is said to be the means. When one is no longer attached to the objects of the senses, nor to actions, and when one renounces all resolves, then is. One said to have risen to devotion. One should raise (his) self by self; one should not degrade (his) self; for one's own self is one's friend, and one's own self is one's enemy. To him (only) who has subjugated his self by his self is self a friend. But to him who has not subjugated his self, his self behaves inimically like an enemy. The soul of one who has subjugated his self and who is in the enjoyment of tranquillity, is steadily fixed (on itself) amid cold and heat, pleasure and pain, and also honour and dishonour. That ascetic is said to be devoted whose mind is satisfied with knowledge and experience, who hath no affection, who hath subjugated his senses, and to whom a sod, a stone and gold are alike. He, who views equally well-wishers, friends, foes, strangers that are indifferent to him, those who take part with both sides, those who are objects of aversion, those who are related (to him), those who are good, and those who are wicked, is distinguished (above all others). A devotee should always fix his mind on contemplation, remaining in a secluded place alone, restraining both mind and body, without expectations (of any kind), and without concern (with anything). Erecting his seat immovably on a clean spot, not too high nor too low, and spreading over it a piece of cloth, a deer-skin, or blades of Kusa grass, and there seated on that seat, with mind fixed on one object, and restraining the functions of the heart and the senses, one should practise contemplation for the purification of self. Holding body, head, and neck even, unmoved and steady, and casting his glance on the tip of his nose, and without looking about in any of the different directions, with mind in tranquillity, freed from fear, observant of the practices of Brahmacharins, restraining the mind, with heart fixed on me, the devotee should sit down, regarding me as the object of his attainment. Thus applying his soul constantly, the devotee whose heart is restrained, attains to that tranquillity which culminates in final absorption and assimilation with me. Devotion is not one's, O Arjuna, who eateth much, nor one's who doth not eat at all; nor one's who is addicted to too much sleep, nor one's who is always awake, devotion that is destructive of misery is his who is temperate in food and amusements, who duly exerts himself temperately in all his works, and who is temperate in sleep and vigils. When one's heart, properly restrained, is fixed on one's own self, then, indifferent to all objects of desire, he is one called a devotee. As a lamp in a windless spot doth not flicker, even that is the resemblance declared of a devotee whose heart hath been restrained and who applieth his self to abstraction. That (condition) in which the mind, restrained by practice of abstraction, taketh rest, in which beholding self by self, one is gratified within self; in which one experienceth that highest felicity which is beyond the (sphere of the) senses and which the understanding (only) can grasp, and fixed on which one never swerveth from the truth; acquiring which one regards no other acquisition greater than it, and abiding in which one is never moved by even the heaviest sorrow; that (Condition) should be known to be what is called devotion in which there is a severance of connection with pain. That devotion should be practised with perseverance and with an undesponding heart. Renouncing all desires without exception that are born of resolves, restraining the group of the senses on all sides by mind alone, one should, by slow degrees, become quiescent (aided) by (his) understanding controlled by patience, and then directing his mind to self should think of nothing. Wheresoever the mind, which is (by nature) restless and unsteady, may run, restraining it from those, one should direct it to self alone. Indeed, unto such a devotee whose mind is in tranquillity, whose passions have been suppressed, who hath become one with Brahma and who is free from sin, the highest felicity cometh (of his own accord). Thus applying his soul constantly (to abstraction), the devotee, freed from sin, easily obtaineth that highest happiness, viz., with Brahma. He who hath devoted his self to abstraction casting an equal eye everywhere, beholdeth his self in all creatures and all creatures in his self. Unto him who beholdeth me in everything and beholdeth everything in me. I am never lost and he also is never lost to me. He who worshippeth me as abiding in all creatures, holding yet that all is one, is a devotee, and whatever mode of life he may lead, he liveth in me. That devotee, O Arjuna, who casteth an equal eye everywhere, regarding all things as his own self and the happiness and misery of others as his own, is deemed to be the best.'

"Arjuna said, 'This devotion by means of equanimity which thou hast declared, O slayer of Madhu,--on account of restlessness of the mind I do not see its stable presence. O Krishna, the mind is restless, boisterous, perverse, and obstinate. Its restraint I regard to be as difficult of accomplishment as the restraint of the wind.'

"The Holy One said, 'Without doubt, O thou of mighty arms the mind is difficult of subjugation and is restless. With practice, however, O son of Kunti, and with the abandonment of desire, it can be controlled. It is my belief that by him whose mind is not restrained, devotion is difficult of acquisition. But by one whose mind is restrained and who is assiduous, it is capable of acquisition with the aid of means.'

"Arjuna said, 'Without assiduity, though endued with faith, and with mind shaken off from devotion, what is the end of him, O Krishna, who hath not earned success in devotion? Fallen off from both, is he lost like a separated cloud or not, being as he is without refuge, O thou of mighty arms, and deluded on the path leading to Brahma? This my doubt, O Krishna, it behoveth thee to remove without leaving anything. Besides thee, no dispeller of this doubt is to be had.

"The Holy One said, 'O son of Pritha, neither here, nor hereafter, doth ruin exist for him, since none, O sire, who performs good (acts) comes by an evil end. Attaining to the regions reserved for those that perform meritorious acts and living there for many many years, he that hath fallen off from devotion taketh birth in the abode of those that art pious and endued with prosperity, or, he is born even in the family of devotees endued with intelligence. Indeed, a birth such as this is more difficult of acquisition in this world. There in those births he obtaineth contact with that Brahmic knowledge which was his in his former life; and from that point he striveth again, O descendant of Kuru, towards perfection. And although unwilling, he still worketh on in consequence of that same former practice of his. Even one that enquireth of devotion riseth above (the fruits of) the Divine Word.- Striving with great efforts, the devotee, cleaned of all his sins, attaineth to perfection after many births, and then reacheth the supreme goal. The devotee is superior to ascetics engaged in austerities; he is esteemed to be superior to even the man of knowledge. The devotee is superior to those that are engaged in action. Therefore, become a devotee, O Arjuna. Even amongst all the devotees, he who, full of faith and with inner self resting on me, worshippeth me, is regarded by me to be the most devout."

Footnotes

67:1 Renouncer and devotee Sannyasin and Yogin.

67:2 Which spring from desire.

67:3 Self in this sloka is explained by the commentators as mind. The mind, unless controlled, cannot lead to devotion.

67:4 Chitta and atma are explained by the commentators as "mind and body."

68:1 Fixed on one's own self, i.e., withdrawn from all objects of sense. Thus Sankara.

68:2 Nischayena is explained by Sankara as equivalent to "with preservence" or steadily. Sreedhara explains it as equal to "with the certitude of knowledge acquired by instruction."

68:3 Mriti-grahitaya Buddhya is, as explained by Sankara and others "with understanding controlled by patience," K. T. Telang renders it "with firm resolve coupled with courage."

69:1 i.e. I am always visible to him, and he too is always within my sight and I am always kind to him.

69:2 i.e. how its stable existence may be secured, the mind being by nature ever restless.

69:3 Fallen off from both, i.e., from heaven (through work) and absorption into Brahma (through devotion).

69:4 Without leaving anything, i.e., entirely.

69:5 The Divine-Word i.e., the Vedas. So great is the efficacy of devotion that one merely enquiring of it transcends him who conforms to the rites of the Vedas.

Section 31

(Bhagavad Gita Chapter VII)

"The Holy One said, 'Listen, O son of Pritha, how, without doubt, thou mayst know me fully, fixing thy mind on me, practising devotion, and taking refuge in me. I will now, without leaving anything speak to thee about knowledge and experience, knowing which there would be left nothing in this world (for thee) to know. One among thousands of men striveth for perfection. Of those even that are assiduous and have attained to perfection, only some one knoweth me truly. Earth, water, fire, air, space, mind, also understanding, and consciousness,--thus hath my nature been divided eight-fold. This is a lower (form of my) nature. Different from this, know there is a higher (form of my) nature which is animate, O thou of mighty arms, and by which this universe is held. Know that all creatures have these for their source. I am the source of evolution and also of the dissolution of the entire universe. There is nothing else, O Dhananjaya, that is higher than myself. Upon me is all this like a row of pearls on a string. Taste I am in the waters, O soil of Kunti, (and) I am the splendour of both the moon and the sun, I am the Om in all the Vedas, the sound in space, and the manliness in men. I am the fragrant odour in earth, the splendour in fire, the life in all (living) creatures, and penance in ascetics. Know me, O son of Pritha, to be the eternal seed of all beings. I am the intelligence of all creatures endued with intelligence, the glory of all glorious objects. I am also the strength of all that are endued with strength, (myself) freed from desire and thirst, and, O bull of Bharata's race, am the desire, consistent with duty, in all creatures. And all existences which are of the quality of goodness, and which are of the quality of passion and quality of darkness, know that they are, indeed, from me. I am, however, not in them, but they are in me. This entire universe, deluded by these three entities consisting of (these) three qualities knoweth not me that am beyond them and undecaying; since this illusion of mine, depending on the (three) qualities, is exceedingly marvellous and highly difficult of being transcended. They that resort to me alone cross this illusion. Doers of evil, ignorant men, the worst of their species, robbed of their knowledge by (my) illusion and wedded to the state of demons, do not resort to me. Four classes of doers of good deeds worship me, O Arjuna, viz., he that is distressed, that is possessed of knowledge, being always devoted and having his faith in only One, is superior to the rest, for unto the man of knowledge I am dear above everything, and he also is dear to me. All these are noble. But the man of knowledge is regarded (by me) to be my very self, since he, with soul fixed on abstraction, taketh refuge in me as the highest goal. At the end of many births, the man possessed of knowledge attaineth to me, (thinking) that Vasudeva is all this. Such a high-souled person, however, is exceedingly rare. They who have been robbed of knowledge by desire, resort to their godheads, observant of diverse regulations and controlled by their own nature. Whatever form, (of godhead or myself) any worshipper desireth to worship with faith, that faith of his unto that (form) I render steady. Endued with that faith, he payeth his adorations to that (form), and obtaineth from that all his desire, since all those are ordained by me. The fruits, however, of those persons endued with little intelligence are perishable. They that worship the divinities, go to the divinities, (while) they that worship me come even to me. They that have no discernment, regard me who am (really) unmanifest to have become manifest, because they do not know the transcendent and undecaying state of mine than which there is nothing higher. Shrouded by the illusion of my inconceivable power, I am not manifest to all. This deluded world knoweth not me that I am unborn and undecaying. I know, O Arjuna, all things that have been past, and all things that are present, and all things that are to be. But there is nobody that knoweth me. All creatures, O chastiser of foes, are deluded at the time of their birth by the delusion, O Bharata, of pairs of opposites arising from desire and aversion. But those persons of meritorious deeds whose sins have attained their end, being freed from the delusion of pairs of opposites, worship me, firm in their vow (of that worship). Those who, taking refuge in me, strive for release from decay and death, know Brahman, the entire Adhyatma, and action. And they who know me with the Adhibhuta, the Adhidaiva, and the Adhiyajna, having minds fixed on abstraction, know me at the time of their departure (from this world).

Footnotes

70:1 Only some one, i.e., very few. Few perfection, i.e., for knowledge of self. Thus all the commentators.

70:2 The last word of the first line of this sloka is param (higher) and not aparam with the initial a silent owing to the rules of Sandhi. Many of the Bengal texts have aparam, not excepting the latest one printed at Calcutta.

70:3 Kama which I have rendered desire is explained by Sreedhara as the wish for an unattained object; and raga as the longing or thirst for more. The second Kama is explained as desires of the class of love or lust.

71:1 Daivi is explained by Sankara as divine; by Sreedhara as marvellous.

71:2 The divine desires are about sons, fame, victory over enemies, etc., regulations, such as fasts etc.; their own nature, i.e., disposition as dependent on the acts of their past lives. Thus all the commentators.

71:3 The worshipper obtains his desires, thinking he gets them from the godhead he worships. It is however, that gives him those.

71:4 The divinities being perishable, myself imperishable. What these obtain is perishable. What my worshippers obtain is imperishable.

71:5 The ignorant, without knowledge of my transcendent essence take me to be no higher than that what is indicated in my human and other incarnate manifestations. Thus Sreedhara.

Section 32

(Bhagavad Gita Chapter VIII)

"Arjuna said, 'What is that Brahman, what is Adhyatma, what is action, O best of male beings? What also has been said to be Adhibhuta, and what is called Adhidaiva? Who is here Adhiyajna, and how, in this body, O slayer of Madhu? And how at the time of departure art thou to be known by those that have restrained their self'?--

"The Holy One said, 'Brahman is the Supreme and indestructible. Adhyatma is said to be its own manifestation. The offering (to any godhead in a sacrifice) which causeth the production and development of all--this is called action. Remembering me alone in (his) last moments, he that, casting off his body, departeth (hence), cometh into my essence. There is no doubt in this. Whichever form (of godhead) one remembereth when one casteth off, at the end, (his) body, unto that one he goeth, O son of Kunti, having habitually meditated on it always. Therefore, think of me at all times, and engage in battle. Fixing thy mind and understanding on me, thou wilt, without doubt, come even to me. Thinking (of the Supreme) with a mind not running to other objects and endued with abstraction in the form of uninterrupted application, one goeth, O son of Pritha, unto the Divine and Supreme male Being. He who at the time of his departure, with a steady mind, endued with reverence, with power of abstraction, and directing the life-breath called Prana between the eye-brows, thinketh of that ancient seer, who is the ruler (of all), who is minuter than the minutest atom, who is the ordainer of all, who is inconceivable in form, and who is beyond all darkness, cometh unto that Divine and Supreme Male Being, I will tell thee in brief about that seat which persons conversant with the Vedas declare to be indestructible, which is entered by ascetics freed from all longings, and in expectation of which (people) practise the vows of Brahmacharins. Casting off (this) body, he who departeth, stopping up all the doors, confining the mind within the heart, placing his own life-breath called Prana between the eye-brows, resting on continued meditation, uttering this one syllable Om which is Brahman, and thinking of me, attaineth to the highest goal. He who always thinketh of me with mind ever withdrawn from all other objects, unto that devotee always engaged on meditation, I am, O Partha, easy of access. High-souled persons who have achieved the highest perfection, attaining to me, do not incur re-birth which is the abode of sorrow and which is transient, All the worlds, O Arjuna, from the abode of Brahman downwards have to go through a round of births, on attaining to me, however, O son of Kunti, there is no re-birth. They who know a day of Brahman to end after a thousand Yugas, and a night (of his) to terminate after a thousand Yugas are persons that know day and night. On the advent of (Brahman's) day everything that is manifest springeth from the unmanifest; and when (his) night cometh, into that same which is called unmanifest all things disappear. That same assemblage of creatures, springing forth again and again, dissolveth on the advent of night, and springeth forth (again), O son of Pritha, when day cometh, constrained (by the force of action, etc.). There is, however, another entity, unmanifest and eternal, which is beyond that unmanifest, and which is not destroyed when all the entities are destroyed. It is said to be unmanifest and indestructible. They call it the highest goal, attaining which no one hath to come back. That is my Supreme seat. That Supreme Being, O son of Pritha, He within whom are all entities, and by whom all this is permeated, is to be attained by reverence undirected to any other object. I will tell thee the times, O bull of Bharata's race, in which devotees departing (from this life) go, never to return, or to return. The fire, the Light, the day, the lighted fortnight, the six months of the northern solstice, departing from here, the persons knowing Brahma go through this path to Brahma. Smoke, night, also the dark-fortnight (and) the six months of the southern solstice, (departing) through this path, devotee, attaining to the lunar light, returneth. The bright and the dark, these two paths, are regarded to be the eternal (two paths) of the universe. By the one, (one) goeth never to return; by the other, one (going) cometh back. Knowing these two paths, O son of Pritha, no devotee is deluded. Therefore, at all times, be endued with devotion, O Arjuna. The meritorious fruit that is prescribed for the (study of the) Vedas, for sacrifices, for ascetic austerities and for gifts, a devotee knowing all this (that hath been said here), attaineth to it all, and (also) attaineth the Supreme and Primeval seat.'

Footnotes

72:1 Adhyatman is explained as all that by which Brahman is to be attained. All actions mean the whole course of duties and practices leading to the knowledge of Brahman.

72:2 The three words occurring in this sloka and explained in the next section, forming as they do the subject of a question by Arjuna.

72:3 Bhava is production, and Udbhava is growth or development. Thus Sreedhara.

73:1 All the doors, i.e., the senses. Confining the mind within the heart, i.e., withdrawing the mind from all external objects. Murdhni is explained by Sreedhara to mean here "between the eyebrows."

73:2 All these regions being destructible and liable to re-birth, those that live there are equally liable to death and re-birth.

73:3 The meaning, as explained by Sreedhara, is that such persons are said to know all, and not those whose knowledge is bounded by the course of the sun and the moon.

73:4 In this round of births and deaths, the creatures themselves are not free agents, being all the while subject to the influence of Karma, as explained by the commentators.

73:5 The commentators explain the word fire, the light, day, &c., as several godheads presiding over particular times.

Section 33

(Bhagavad Gita Chapter IX)

"The Holy One said, 'Now I will tell thee that art without envy that most mysterious knowledge along with experience, knowing which thou wilt be freed from evil. This is royal science, a royal mystery, highly cleansing, directly apprehensible, consistent with the sacred laws, easy to practise, (and) imperishable. Those persons, O chastiser of foes, who have no faith in this sacred doctrine, not attaining to me, return to the path of this world that is subject to destruction. This entire universe is pervaded by me in my unmanifest form. All entities are in me, but I do not reside in them. Nor yet are all entities in me. Behold my divine power. Supporting all entities and producing all entities, myself doth not (yet) reside in (those) entities. As the great and obiquitious atmosphere always occupieth space, understand that all entities reside in me in the same way. All entities, O son of Kunti, attain to my nature at the close of a Kalpa. I create them again at the beginning of a Kalpa. Regulating my own (independent) nature I create again and in this whole assemblage of entities which is plastic in consequence of its subjection to nature. Those acts, however, O Dhananjaya, do not fetter me who sitteth as one unconcerned, being unattached to those acts (of creation). Through me, the overlooker, primal nature produceth the (universe of) mobiles and immobiles. For the reason, O son of Kunti, the universe passeth through its rounds (of birth and destruction). Not knowing my supreme nature of the great lord of all entities, ignorant people of vain hopes, vain acts, vain knowledge, confounded minds, wedded to the delusive nature of Asuras and Rakshasas, disregard me (as one) that hath assumed a human body. But high-souled ones, O son of Pritha, possessed of divine nature, and with minds directed to nothing else, worship me, knowing (me) to be the origin of all entities and undestructible. Always glorifying me, (or) striving with firm vows, (or) bowing down to me, with reverence and ever devoted, (they) worship me. Others again, performing the sacrifice of knowledge, worship me, (some) as one, (some) as distinct, (some) as pervading the universe, in many forms. I am the Vedic sacrifice, I am the sacrifice enjoined in the Smritis, I am Swadha, I am the medicament produced from herbs; I am the mantra, I am the sacrificial libation, I am the fire, and I am the (sacrificial) offering. I am the father of this universe, the mother, the creator, grandsire; (I am) the thing to be known, the means by which everything is cleaned, the syllable Om, the Rik, the Saman and the Yajus, (I am) the goal, the supporter, the lord, the on-looker, the abode, the refuge, the friend, the source, the destruction, the support, the receptacle; and the undestructible seed. I give heat, I produce and suspend rain; I am immortality, and also death; and I am the existent and the non-existent, O Arjuna. They who know the three branches of knowledge, also drink the Soma juice, and whose sins have been cleansed worshipping me by sacrifices, seek admission into heaven; and these attaining to the sacred region of the chief of the gods, enjoy in heaven the celestial pleasure of the gods. Having enjoyed that celestial world of vast extent, upon exhaustion of their merit they re-enter the mortal world. It is thus that they who accept the doctrines of the three Vedas and wish for objects of desires, obtain going and coming. Those persons who, thinking (of me) without directing their minds to anything else, worship me, of those who are (thus) always devoted (to me)--I make them gifts and preserve what they have. Even those devotees who, endued with faith worship other godheads even they, O son of Kunti, worship me alone, (though) irregularly. I am the enjoyer, as also the lord, of all sacrifices. They, however, do not know me truly; hence they fall off (from heaven). They whose vows are directed to the Pitris attain to the Pitris; who direct (their) worship to the inferior spirits called Bhutas attain to Bhutas; they who worship me, attain even to myself. They who offer me with reverence, leaf, flower, fruit, water--that offered with reverence, I accept from him whose self is pure. Whatever thou dost, whatever eatest, whatever drinkest, whatever givest, whatever austerities thou performest, manage it in such a way, O son of Kunti, that it may be an offering to me. Thus mayst thou be freed from the fetters of action having good and evil fruits. With self endued with renunciation and devotion, thou wilt be released and will come to me. I am alike to all creatures; there is none hateful to me, none dear. They, however, who worship me with reverence are in me and I also am in them. If even a person of exceedingly wicked conduct worshippeth me, without worshipping any one else, he should certainly be regard as good, for his efforts are well-directed. (Such a person) soon becometh of virtuous soul, and attaineth to eternal tranquillity. Know, O son of Kunti, that none devoted to me is ever lost. For, O son of Pritha, even they who may be of sinful birth, women, Vaisyas, and also Sudras, even they, resorting to me, attain to the supreme goal. What then (shall I say) of holy Brahmanas and saints who are my devotees? Having come to this transient and miserable world, be engaged in my worship. Fix thy mind on me; be my devotee, my worshipper; bow to me; and thus making me thy refuge and applying thy self to abstraction, thou wilt certainly come to me.'

Footnotes

74:1 The atmosphere occupies space without affecting it or its nature. So all things are in the Supreme Being without affecting him.

74:2 My nature, i.e., the unmanifest principle or primal essence.

74:3 Prakriti which I render "nature" is explained by the commentators as Karma, the influence of Karma or action being universal in setting the form of a particular entity at the time of its creation.

74:4 This reason, i.e., my supervision.

74:5 Sreedhara says that these are different modes of worship; "with reverence and ever devoted" grammatically refers to each of the three classes of worshippers indicated.

75:1 Performing the sacrifice of knowledge, i.e., believing Vasudeva to be everything. In many forms, i.e., as Brahman, Rudra, etc.

75:2 Mantra is the sacred verse or verses used for invoking godheads, and for other purposes.

75:3 Hence they have to come back, explains Sreedhara.

75:4 Prayatatmanas is explained as Suddhachittasya.

76:1 Iman lokan (this mortal world), Sreedhara says, may mean "this form of royal saint that thou hast." This is far-fetched.

Section 34

(Bhagavad Gita Chapter X)

"The Holy One said, 'Once more still, O mighty-armed one, listen to my supernal words which, from desire of (thy) good, I say unto thee that wouldst be pleased (therewith).The hosts of gods know not my origin, nor the great Rishis, since I am, in every way, the source of the gods and the great Rishis. He that knoweth me as the Supreme Lord of the worlds, without birth and beginning, (he), undeluded among mortals, is free from all sins. Intelligence, knowledge, the absence of delusion, forgiveness, truth, self-restraint, and tranquillity, pleasure, pain, birth, death, fear, and also security, abstention from harm, evenness of mind, contentment, ascetic austerities, gift, fame, infamy, these several attributes of creatures arise from me. The Seven great Rishis, the four Maharishis before (them), and the Manus, partaking of my nature, were born from my mind, of whom in this world are these offsprings. He that knoweth truly this pre-eminence and mystic power of mine, becometh possessed of unswerving devotion. Of this (there is) no doubt. I am the origin of all things, from me all things proceed. Thinking thus, the wise, endued with my nature, worship me. Their hearts on me, their lives devoted to me, instructing one another, and gloryfying me they are ever contented and happy. Unto them always devoted, and worshipping (me) with love, I give that devotion in the form of knowledge by which they come to me. Of them, for compassion's sake. I destroy the darkness born of ignorance, by the brilliant lamp of knowledge, (myself) dwelling in their souls.'

"Arjuna said, 'Thou art the Supreme Brahma, the Supreme Abode, the Holiest of the Holy, the eternal Male Being Divine, the First of gods Unborn, the Lord. All the Rishis proclaim thee thus, and also the celestial Rishi Narada; and Asita, Devala, (and) Vyasa; thyself also tellest me (so). All this that thou tellest me, O Kesava, I regard as true since, O Holy One, neither the gods nor the Danavas understand thy manifestation. Thou only knowest thyself by thyself. O Best of Male Beings. O Creator of all things; O Lord of all things, O God of gods, O Lord of the Universe, it behoveth thee to declare without any reservation, those divine perfections of thine by which perfections pervading these worlds thou abidest. How shall I, ever meditating, know thee, O thou of mystic powers, in what particular states mayst thou, O Holy One, be meditated upon by me? Do thou again, O Janardana, copiously declare thy mystic powers and (thy) perfections, for I am never satiated with hearing thy nectar-like words."

"The Holy One said,--'Well, unto thee I will declare my divine perfections, by means of the principal ones (among them), O chief of the Kurus, for there is no end to the extent of my (perfections). I am the soul, O thou of curly hair, seated in the heart of every being, I am the beginning, and the middle, and the end also of all beings. I am Vishnu among the Adityas, the resplendent Sun among all luminous bodies; I am Marichi among the Maruts, and the Moon among constellations.I am the Sama Veda among the Vedas; I am Vasava among the gods; I am the mind among the senses; I am the intellect in (living) beings. I am Sankara among the Rudras, the Lord of treasures among the Yakshas and the Rakshasas; I am Pavaka among the Vasus, and Meru among the peaked (mountains). Know me, O son of Pritha, to be Vrihaspati, the chief of household priests. I am Skanda among commanders of forces. I am Ocean among receptacles of water. I am Bhrigu among the great Rishis, I am the One, undestructible (syllable Om) among words. Of sacrifices I am the Japa-sacrifice. Of immobiles I am the Himavat. I am the figtree among all trees, I am Narada among the celestial Rishis. I am Chitraratha among the Gandharvas and the ascetic Kapila among ascetics crowned with Yoga success. Know me to be Uchchaisravas among horses, brought forth by (the churning for) nectar, Airavata among princely elephants, and the king among men. Among weapons I am the thunderbolt, among cows I am (she called) Kamadhuk. I am Kandarpa the cause of reproduction, I am Vasuki among serpents. I am Ananta among Nagas, I am Varuna among acquatic beings, I am Aryaman among the Pitris, and Yama among those that judge and punish. I am Prahlada among the Daityas, and Time among things that count. I am the lion among the beasts, and Vinata's son among winged creatures. Of purifiers I am the wind. I am Rama among wielders of weapons. I am the Makara among fishes, and I am Jahnavi (Ganga) among streams. Of created things I am the beginning and the end and also the middle, O Arjuna. I am the knowledge of Supreme Spirit among all kinds of knowledge, and the disputation among disputants. Among all letters I am the letter A, and (the compound called) Dwanda among all compounds. I am also Time Eternal, and I am the Ordainer with face turned on every side. I am Death that seizeth all, and the source of all, that is to be. Among females, I am Fame, Fortune, Speech, Memory, Intelligence, Constancy, Forgiveness. Of the Sama hymns, I am the Vrihat-sama and Gayatri among metres. Of the months, I am Margasirsha, of the seasons (I am) that which is productive of flowers. I am the game of dice of them that cheat, and the splendour of those that are splendid. I am Victory, I am Exertion, I am the goodness of the good. I am Vasudeva among the Vrishnis, I am Dhananjaya among the sons of Pandu. I am even Vyasa among the ascetics, and Usanas among seers. I am the Rod of those that chastise, I am the Policy of those that seek victory. I am silence among those that are secret. I am the Knowledge of those that are possessed of Knowledge. That which is the Seed of all things, I am that, O Arjuna. There is nothing mobile or immobile, which can exist without me. There is no end, O chastiser of foes, of my divine perfections. This recital of the extent of (those) perfections hath been uttered by me by way (only) of instancing them. Whatever of exalted things (there is) or glorious, or strong, understand thou that everything is born of a portion of my energy. Or rather, what hast thou to do, by knowing all this in detail, O Arjuna? Supporting this entire universe with only a portion (of myself), I stand."

Footnotes

76:2 Telang renders Paramam 'excellent'; Mr. John Davies, 'all important'. The meaning is referring to the 'Supreme Soul'.

76:3 Both Sankara and Sreedhara explain Sarvassas as "in every way". i.e., as creator, as guide, &c.

76:4 Prajas offspring, including, as Sankara says, both mobile, and immobile, therefore, not mankind alone.

76:5 Bhava-samanwitas is explained by Sreedhara as "full of love", which K. T. Telang accepts. Sankara explains it as "endued with penetration into the knowledge of the Supreme object."

76:6 Tityam, ever, is connected with what follows and not what precedes. Thus Sreedhara. Mr. Davies connects it with Kathayantas.

77:1 K. T. Telang renders buddhi-yogam as knowledge; Mr. Davies, as mental devotion and Sankara, "devotion by special insight."

77:2 To know thee fully is impossible. In what particular forms or manifestations, therefore, shall I think of thee? The word Bhava in the second line is rendered "entities" by K. T. Telang, and "form of being" by Mr. Davies.

77:3 Vistarasya evidently refers (as explained by all the commentators) to Vibhutinam. it is a question of grammar and not of doctrine that there can be any difference of opinion. Mr. Davies, however, renders it "of (my) greatness." This is inaccurate.

77:4 The Adityas are the solar deities, twelve in number, corresponding to the twelve months of the year. The Maruts are the wind-gods, whose chief is Marichi.

77:5 The Rudras are a class of destructive gods, eleven in number. The Vasus are an inferior class of deities, eight in number. The lord of treasures is Kuvera.

77:6 The Japa-sacrifice is the sacrifice by meditation which is superior to all sacrifices.

78:1 Kamadhuk, the wish-giving cow called Surabhi. The cause of reproduction, i.e., I am not the mere carnal passion, but that passion which procreates or is crowned with fruit.

78:2 In 28, Vasuki is called the chief of the Sarpas (serpents); in 29 Ananta is spoken of as the chief of the Nagas. The latter are Sarpas as well, Sreedhara says that the distinction lies in the fact of the Nagas being without poison. This is hardly correct.

78:3 Pavatam may also mean "of those that have motion." Rama is Dasaratha's son, the hero of Valmiki's poem. Ganga is called Jahnavi because she was, after having been drunk up, let out by the ascetic Jahnu through his knee.

78:4 Mr. Davies renders Vedas 'Pravadatam' as "the speech of those that speak." K. T. Telang renders it "the argument of controversialists."

78:5 A, or rather the sound of A as in full, is the initial letter of the Sanskrit alphabet. Of compounds, the Dwanda, or the copulative compound, is enumerated first. In other respects again, the Dwanda is the best kind of compound for the words forming it are co-ordinate, without one being dependent on the other or others.

78:6 The Vrihat-saman is said to be the best, because it leads to emancipation at once. Thus Sankara. The Margasirsha is the month from the middle of February to the middle of March. Productive of flowers, i.e., the Spring.

79:1 Mr. Davies renders the last line of this verse as "I have established in continuance all this universe by one part myself." This is both obscure and inaccurate.

Section 35

(Bhagavad Gita Chapter XI)

"Arjuna said,--'This discourse about the supreme mystery, called Adhyatman, which thou hast uttered for my welfare, hath dispelled my delusion. For I have heard at large from thee of the creation and dissolution of beings, O thou of eyes like lotus petals, and also of thy greatness that knoweth no deterioration. What thou hast said about thyself, O great Lord, is even so. O best of Male Beings, I desire to behold thy sovereign form. If, O Lord, thou thinkest that I am competent to behold that (form), then, O Lord of mystic power, show me thy eternal Self.'

"The Holy One said, 'Behold, O son of Pritha, my forms by hundreds and thousands, various, divine, diverse in hue and shape. Behold the Adityas, the Vasus, the Rudras, the Aswins, and the Maruts. Behold, O Bharata, innumerable marvels unseen before (by thee). Behold, O thou of curly hair, the entire universe of mobiles and immobiles, collected together in this body of mine, whatever else thou mayst wish to see. Thou art, however, not competent to behold me with this eye of thine. I give thee celestial sight. Behold my sovereign mystic nature.'"

Sanjaya continued,--"Having said this, O monarch, Hari, the mighty Lord of mystic power, then revealed to the son of Pritha his Supreme sovereign form, with many mouths and eyes, many wonderous aspects, many celestial ornaments, many celestial weapons uplifted, wearing celestial garlands and robes, (and) with unguents of celestial fragrance, full of every wonder, resplendent, infinite, with faces turned on all sides. If the splendour of a thousand suns were to burst forth at once in the sky, (then) that would be like the splendour of that Mighty One. The son of Pandu then beheld there in the body of that God of gods the entire universe divided and sub-divided into many parts, all collected together. Then Dhananjaya, filled with amazement, (and) with hair standing on end, bowing with (his) head, with joined hands addressed the God.

"Arjuna said, 'I behold all the gods, O God, as also all the varied hosts of creatures, (and) Brahman seated on (his) lotus seat, and all the Rishis and the celestial snakes. I behold Thee with innumerable arms, stomachs, mouths, (and) eyes, on every side, O thou of infinite forms. Neither end nor middle, nor also beginning of thine do I behold, O Lord of the universe, O thou of universal form. Bearing (thy) diadem, mace, and discus, a mass of energy, glowing on all sides, do I behold thee that art hard to look at, endued on all sides with the effulgence of the blazing fire or the Sun, (and) immeasurable. Thou art indestructible, (and) the Supreme object of this universe. Thou art without decay, the guardian of eternal virtue. I regard thee to be the eternal (male) Being. I behold thee to be without beginning, mean, end, to be of infinite prowess, of innumerable arms, having the Sun and the Moon for thy eyes, the blazing fire for thy mouth, and heating this universe with energy of thy own. For the space betwixt heaven and earth is pervaded by Thee alone, as also all the points of the horizon. At sight of this marvellous and fierce form of thine, O Supreme Soul, the triple world trembleth. For these hosts of gods are entering thee. Some, afraid, are praying with joined hands. Saying Hail to Thee--the hosts of great Rishis and Siddhas praise Thee with copious hymns of praise. The Rudras, the Adityas, the Vasus, they that (called) the Siddhas, the Viswas, the Aswins, the Maruts, also the Ushmapas, the Gandharvas, the Yakshas, the Asuras, the hosts of Siddhyas, behold Thee and are all amazed. Beholding Thy mighty form with many mouths and eyes, O mighty-armed one, with innumerable arms, thighs and feet, many stomachs, (and) terrible in consequence of many tusks, all creatures are frightened and I also. Indeed, touching the very skies, of blazing radiance, many-hued, mouth wide-open, with eyes that are blazing and large, beholding thee, O Vishnu, with (my) inner soul trembling (in fright), I can no longer command courage and peace of mind. Beholding thy mouths that are terrible in consequence of (their) tusks, and that are fierce (as the all-destroying fire at the end of the Yuga), I cannot recognise the points of the horizon nor can I command peace of mind. Be gracious, O God of gods, O thou that art the refuge of the Universe. And all these sons of Dhritarashtra, together with the hosts of kings, and Bhishma, and Drona, and also this Suta's son (Karna), accompanied by even the principal warriors of our side, are quickly entering thy terrible mouths rendered fierce by thy tusks. Some, with their heads crushed, are seen striking at the interstices of (thy) teeth. As many currents of water flowing through different channels roll rapidly towards the ocean, so these heroes of the world of men enter thy mouths that flame all around. As moths with increasing speed rush for (their own) destruction to the blazing fire, so also do (these) people, with unceasing speed, enter thy mouths for (their) destruction. Swallowing all these men from every side, thou lickest them with thy flaming mouths. Filling the whole universe with (thy) energy, thy fierce splendours, O Vishnu, are heating (everything). Tell me who thou art of (such) fierce form. I bow to thee, O chief of the gods, be gracious to me. I desire to know thee that art the Primeval One, I do not understand thy action.'

The Holy One said, "I am Death, the destroyer of the worlds, fully developed. I am now engaged in slaying the race of men. Without thee all these warriors standing in the different divisions shall cease to be. Wherefore, arise, gain glory, (and) vanquishing the foe, enjoy (this) swelling kingdom. By me have all these been already slain. Be only (my) instrument. O thou that can'st draw the bow with (even) the left hand. Drona and Bhishma, and Jayadratha, and Karna, and also other heroic warriors, (already) slain by me, do thou slay. Be not dismayed, fight; thou shalt conquer in battle (thy) foes."

Sanjaya continued,--"Hearing these words of Kesava, the diadem-decked (Arjuna), trembling, (and) with joined-hands, bowed (unto him); and once more said unto Krishna, with voice choked up and overwhelmed with fear, and making his salutations (to him).--

Arjuna said, "It is meet, Hrishikesa, that the universe is delighted and charmed in uttering thy praise, and the Rakshasas flee in fear in all directions, and the hosts of the Siddhas bow down (to thee). And why should they not bow down to thee, O Supreme Soul, that are greater than even Brahman (himself), and the primal cause? O thou that art Infinite. O God of the gods, O thou that art the refuge of the universe, thou art indestructible, thou art that which is, and that which is not and that which is beyond (both). Thou art the First God, the ancient (male) Being, thou art the Supreme refuge of this universe. Thou art the Knower, thou art the Object to be known, thou art the highest abode. By thee is pervaded this universe, O thou of infinite form. Thou art Vayu, Yama, Agni, Varuna, Moon, Prajapati, and Grandsire. Obeisance be to thee a thousand times, and again and yet again obeisance to thee. Obeisance to thee in front, and also from behind. Let obeisance be to thee from every side, O thou that art all. Thou art all, of energy that is infinite, and prowess that is immeasurable. Thou embracest the All. Regarding (thee) a friend whatever hath been said by me carelessly, such as--O Krishna, O Yadava, O friend,--not knowing this thy greatness from want of judgement or from love either, whatever disrespect hath been shown thee for purpose of mirth, on occasions of play, lying, sitting, (or) at meals, while alone or in the presence of others, O undeteriorating one, I beg thy pardon for it, that art immeasurable. Thou art the father of this universe of mobiles and immobiles. Thou art the great master deserving of worship. There is none equal to thee, how can there be one greater? O thou whose power is unparalleled in even three worlds? Therefore bowing (to thee) prostrating (my) body, I ask thy grace, O Lord, O adorable one. It behoveth thee. O God, to bear (my faults) as a father (his) son's, a friend (his) friend's, a lover (his) loved one's. Beholding (thy) form (unseen) before, I have been joyful, (yet) my mind hath been troubled, with fear. Show me that (other ordinary) form, O God. Be gracious, O Lord of the gods, O thou that art the refuge of the universe. (Decked) in diadem, and (armed) with mace, discus in hand, as before, I desire to behold thee. Be of that same four-armed form, O thou of a thousand arms, thou of universal form."

"The Holy One said, 'Pleased with thee, O Arjuna, I have, by my (own) mystic power, shown thee this supreme form, full of glory, Universal, Infinite, Primeval, which hath been seen before by none save thee. Except by thee alone, hero of Kuru's race, I cannot be seen in this form in the world of men by any one else, (aided) even by the study of the Vedas and of sacrifices, by gifts, by actions, (or) by the severest austerities. 3 Let no fear be thine, nor perplexity of mind at seeing this awful form of mine. Freed from fear with a joyful heart, thou again see Me assuming that other form.'"

Sanjaya continued,--"Vasudeva, having said all this to Arjuna, once more showed (him) his own (ordinary) form, and that High-Souled one, assuming once more (his) gentle form, comforted him who had been afflicted."

"Arjuna said, 'Beholding this gentle human form of thine, O Janardana, I have now become of right mind and have come to my normal state.'

"The Holy One said, 'This form of mine which thou hast seen is difficult of being seen. Even the gods are always desirous of becoming spectators of this (my) form. Not by the Vedas, nor by austerities, nor by gifts, nor by sacrifices, can I be seen in this form of mine which thou hast seen. By reverence, however, that is exclusive (in its objects), O Arjuna, I can in this form be known, seen truly, and attained to, O chastiser of foes. He who doth everything for me, who hath me for his supreme object, who is freed from attachment, who is without enmity towards all beings, even he, O Arjuna, cometh to me.'

Footnotes

79:2 Adhyatman, i.e., the relation between the Supreme and the individual soul. This my delusion, i.e., about my being the slayer.

79:3 Avyayam is that which has no decay. Ordinarily, it may be rendered "eternal." Telang renders it "inexhaustible". Elsewhere I have rendered it as "understanding."

79:4 Ekastham, lit. "all in one". i.e., collected together.

79:5 Devam is explained by Sreedhara as Dyotanatmakam i.e., endued with splendour. Mr. Davies renders it resplendent; but Telang renders it "deity."

80:1 Pra-vibhaktam-anekadha (divided diversely) is an adjective of Jagat. See Sreedhara. Both Mr. Davies and Telang seem to take it as a predicate in contra-distinction to Ekastham. This is scarcely correct.

80:2 Verse 21 is read differently. For Twam Surasangha, some texts read twa-Asurasanghas. Then again for Stuvanti in the second line some read

Vikshate.

81:1 Pravritti is explained by both Sankara and Sreedhara as Chesta, i.e., movements or acts. Mr. Davies is, I think, not correct in taking it to mean "evolved or developed form."

81:2 Kala here is death. Mr. Davies renders it Time, following some other translators. Pravriddha is not (as Mr. Davies renders it) "old" or "very old," but swelling or fully developed. Then again, Mr. Davies commits a ludicrous blunder in rendering Rite twam as "Except thee." This is one of those idioms at which a foreigner is sure to stumble who has only the lexicons for his guide. What Krishna says is not that all would perish save Arjuna, but that without Arjuna (i.e., even if he did not fight) all would perish.

82:1 Nidhanam is either refuge or support or abode or receptacle. Mr. Davies incorrectly renders it "treasure-house."

82:2 Sankara accepts the reading Gururgariyan, Sreedhara takes it as Gururgariyan. In either case the difference in meaning is not material.

82:3 Sankara connects Adhyayana with Veda and Yajna. This seems to be right explanation.

Section 36

(Bhagavad Gita Chapter XII)

"Arjuna said, 'Of those worshippers who, constantly devoted, adore thee, and those who (meditate) on thee as the Immutable and Unmanifest, who are best acquainted with devotion.'

"The Holy One said, 'Fixing (their) mind on me, they that constantly adore me, being endued (besides) with the highest faith, are deemed by me to be the most devoted. They, however, who worship the Immutable, the

Unmanifest, the All-pervading, the Inconceivable, the Indifferent, the Immutable, the Eternal, who, restraining the entire group of the senses, are equal-minded in respect of all around and are engaged in the good of all creatures, (also) attain to me. The trouble is the greater for those whose minds are fixed on the Unmanifest; for the path to the Unmanifest is hard to find by those that are embodied. They (again) who, reposing all action on me (and) regarding me as their highest object (of attainment), worship me, meditating on me with devotion undirected to anything else, of them whose minds are (thus) fixed on me, I, without delay, become the deliverer from the ocean of (this) mortal world. Fix thy heart on me alone, place thy understanding on me, Hereafter then shalt thou dwell in me. (There is) no doubt (in this). If however, thou art unable to fix thy heart steadily on me, then, O Dhananjaya, strive to obtain me by devotion (arising) from continuous application. If thou beest unequal to even (this) continuous application, then let actions performed for me be thy highest aim. Even performing all thy acts for my sake, thou wilt obtain perfection. If even this thou art unable to do, then resorting to devotion in me, (and) subduing thy soul, abandon the fruit of all actions. Knowledge is superior to application (in devotion); meditation is better than knowledge; the abandonment of the fruit of reaction (is better) than meditation, and tranquillity (results) immediately from abandonment. He who hath no hatred for any creature, who is friendly and compassionate also, who is free from egoism, who hath no vanity, attachment, who is alike in pleasure and pain, who is forgiving, contented, always devoted, of subdued, soul, firm of purpose, with heart and understanding fixed on me, even he is dear to me. He through whom the world is not troubled, (and) who is not troubled by the world, who is free from joy, wrath, fear and anxieties, even he is dear to me. That devotee of mine who is unconcerned, pure, diligent, unconnected (with worldly objects), and free from distress (of mind), and who renounceth every action (for fruit), even he is dear to me. He who hath no joy, no aversion, who neither grieveth nor desireth, who renounceth both good and evil, (and) who is full of faith in me, even he is dear to me. He who is alike to friend and foe, as also in honour and dishonour, who is alike in cold and heat, (and pleasure and pain), who is free from attachment, to whom censure and praise are equal, who is taciturn, who is contented with anything that cometh (to him), who is homeless, of steady mind and full of faith, even that man is dear to me. They who resort to this righteousness (leading to) immortality which hath been (already) declared,--those devotees full of faith and regarding me as the highest object (of their acquisition) are the dearest to me.'

Footnotes

83:1 Ata urddham is 'after this,' or 'hereafter on high' as Mr. Davies renders it.

84:1 Although the limitation "for fruit" does not occur in the text, yet, it is evident, it should be understood. Krishna does not recommend the total abandonment of actions, but abandonment for their fruit. Mr. Davies renders arambha as "enterprise."

Section 37

(Bhagavad Gita, Chapter XIII)

"The Holy One said, 'This body, O son of Kunti, is called Kshetra. Him who knoweth it, the learned call Kshetrajna. Know me, O Bharata, to be Kshetras. The knowledge of Kshetra and Kshetrajna I regard to be (true) knowledge. What that Kshetra (is), and what (it is) like, and what changes it undergoes, and whence (it comes), what is he (viz., Kshetrajna), and what his powers are, hear from me in brief. All this hath in many ways been sung separately, by Rishis in various verses, in well-settled texts fraught with reason and giving indications of Brahman. The great elements, egoism, intellect, the unmanifest (viz., Prakriti), also the ten senses, the one (manas), the five objects of sense, desire, aversion, pleasure, pain, body consciousness, courage,--all this in brief hath been declared to be Kshetra in its modified form. Absence of vanity, absence of ostentation, abstention from injury, forgiveness, uprightness, devotion to preceptor, purity, constancy, self-restraint, indifference to objects of sense, absence of egoism, perception of the misery and evil of birth, death, decrepitude and disease, freedom from attachment, absence of sympathy for son, wife, home, and the rest, and constant equanimity of heart on attainment of good and evil, unswerving devotion to me without meditation on anything else, frequenting of lonely places, distaste for concourse of men, constancy in the knowledge of the relation of the individual self to the supreme, perception of the object of the knowledge of truth,--all this is called Knowledge; all that which is contrary to this is Ignorance. That which is the object of knowledge I will (now) declare (to thee), knowing which one obtaineth immortality. [It is] the Supreme Brahma having no beginning, who is said to be neither existent nor non-existent; whose hands and feet are on all sides, whose eyes, heads and faces are on all sides, who dwells pervading everything in the world, who is possessed of all the qualities of the senses (though) devoid of the senses, without attachment (yet) sustaining all things, without attributes (yet) enjoying (a) all attributes, without and within all creatures, immobile and mobile, not knowable because of (his) subtlety, remote yet near, undistributed in all beings, (yet) remaining as if distributed, who is the sustainer of (all) beings, the absorber and the creator (of all); who is the light of all luminous bodies, who is said to be beyond all darkness; who is knowledge, the Object of knowledge, the End of knowledge and seated in the hearts of all. Thus Kshetra, and Knowledge, and the Object of Knowledge, have been declared (to thee) in brief. My devotee, knowing (all) this, becomes one in spirit with me. Know that Nature and Spirit are both without beginning (and) know (also) that all modifications and all qualities spring from Nature. Nature is said to be the source of the capacity of enjoying pleasures and pains. For Spirit, dwelling in nature enjoyeth the qualities born of Nature. The cause of its births in good or evil wombs is (its) connection with the qualities.The Supreme Purusha in this body is said to be surveyor, approver, supporter, enjoyer, the mighty lord, and also the Supreme Soul. He who thus knows Spirit, and Nature, with the qualities, in whatever state he may be, is never born again. Some by meditation behold the self in the self by the self; others by devotion according to the Sankhya system; and others (again), by devotion through works. Others yet not knowing this, worship, hearing of it from others. Even these, devoted to what is heard, cross over death. Whatever entity, immobile or mobile, cometh into existence, know that, O bull of Bharata's race, to be from the connection of Kshetra and Kshetrajna (matter and spirit). He seeth the Supreme Lord dwelling alike in all beings, the Imperishable in the Perishable. For seeing the Lord dwelling alike everywhere, one doth not destroy himself by himself, and then reacheth the highest goal. He seeth (truly) who seeth all actions to be wrought by nature alone in every way and the self likewise to be not the doer. When one seeth the diversity of entities as existing in one, and the issue (everything) from that (One), then is one said to attain to Brahma. This inexhaustible Supreme Self, O son of Kunti, being without beginning and without attributes, doth not act, nor is stained even when stationed in the body. As space, which is ubiquitous, is never, in consequence of its subtlety tainted, so the soul, stationed in every body, is never tainted. As the single Sun lights up the entire world, so the Spirit, O Bharata, lights up the entire (sphere of) matters. They that, by the eye of knowledge, know the distinction between matter and spirit, and the deliverance from the nature of all entities, attain to the Supreme.

Footnotes

84:2 The learned, i.e., they that are themselves acquainted with is Kshetra and what not. As explained by Krishna himself below, Kshetra is Matter, and Kshetrajna is Soul.

84:3 Dukha-dosha is explained by both Sankara and Sreedhara as a Dwanda compound.

85:1 Vivikta is explained by the commentators as Suddha or Chittaprasadakara. There can be no doubt, however, that it is in opposition to Janasamsadi following. Hence I render it "lonely".

85:2 The object of the knowledge of truth is the dispelling of ignorance and the acquisition of happiness.

85:3 Nor having eyes, etc., yet seeing, etc.; without attributes, yet having or enjoying all that the attributes give.

85:4 All modifications, i.e., of material forms; all qualities, i.e., pleasure, pain, etc. The word rendered "nature" is Prakriti (primal matter), and that rendered "spirit" is Purusha (the active principle). Vikarna and Gunan include all material forms and attributes of the soul.

85:5 Karya-karana-karttritwa is explained by both Sankara and Sreedhara to mean "the capacity of working (residing) in the body and the senses." K. T. Telang adopts this. Mr. Davies in his text has "in the activity of the organs of action." In course of his philological notes, however, he gives the correct rendering. 'Is said to be' is explained by Sreedhara. as referring to Kapila and others.

85:6 It is the embodied spirit only that can enjoy the qualities of Nature. Then again, the kind of connection it has with those qualities settles its birth in good or evil wombs.

86:1 Mr. Davies misunderstands the grammatical connection of the words in the second line of this verse. K. T. Telang, following Sreedhara, says, the word should be rendered "approver."

86:2 What is heard, i.e., the Srutis or the sacred doctrines.

86:3 Destroying self by self is to be deprived of true knowledge.

86:4 Sarvatra in the second line is explained by Sreedhara as "in every body, superior and inferior." Grammatically it may mean also, "in every part of the body." Such a theory, however, of the seat of the soul would be contrary to all Hindu ideas.

86:5 Bhuta-Prakriti-moksha is explained by both Sankara and Sreedhara as moksha or deliverance from the prakriti (nature) of bhutas' or entities. It is true knowledge that effects such deliverance. Mr. Davies renders it "deliverance of beings from Nature." This is evidently incorrect. "Beings" is not synonymous with self or soul.

Section 38

(Bhagavad Gita Chapter XIV)

"The Holy One said, 'I will again declare (to thee) that supernal science of sciences, that excellent science, knowing which all the munis have attained to the highest perfection from (the fetters of) this body. Resorting to this science, and attaining to my nature, they are not reborn even on (the occasion of) a (new) creation and are not disturbed at the universal dissolution. The mighty Brahma is a womb for me. Therein I place the (living) germ. Thence, O Bharata, the birth of all beings taketh place. Whatever (bodily) forms, O son of Kunti, are born in all wombs, of them Brahma is the mighty womb, (and) I the seed-imparting Sire. Goodness, passion, darkness, these qualities, born of nature, bind down, O thou of mighty arms, the eternal embodied [soul] in the body. Amongst these, Goodness, from its unsullied nature, being enlightening and free from misery, bindeth (the soul), O sinless one, with the attainment of happiness and of knowledge. Know that passion, having desire for its essence, is born of thirst and attachment. That, O son of Kunti, bindeth the embodied (soul) by the attachment of work. Darkness, however, know, is born of ignorance, (and) bewilders all embodied [soul]. That bindeth, O Bharata, by error, indolence, and sleep. Goodness uniteth (the soul) with pleasure; Passion, O Bharata, uniteth with work; but darkness, veiling knowledge, uniteth with error. Passion and darkness, being repressed, Goodness remaineth, O Bharata. Passion and goodness (being repressed), darkness (remaineth); (and) darkness and goodness (being repressed), passion (remaineth). When in this body, in all its gates, the light of knowledge is produced, then should one know that goodness hath been developed there. Avarice, activity, performance of works, want of tranquillity, desire,--these, O bull of Bharata's race, are born when passion is developed. Gloom, inactivity, error, and delusion also,--these, O son of Kuru's race, are born when darkness is developed. When the holder of a body goeth to dissolution while goodness is developed, then he attaineth to the spotless regions of those that know the Supreme. Going to dissolution when passion prevails, one is born among those that are attached to work. Likewise, dissolved during darkness, one is born in wombs that beget the ignorant. The fruit of good action is said to be good and untainted. The fruit, however, of passion, is misery; (and) the fruit of Darkness is ignorance. From goodness is produced knowledge; from passion, avarice; (and) from darkness are error and delusion, and also ignorance. They that dwell in goodness go on high; they that are addicted to passion dwell in the middle; (while) they that are of darkness, being addicted to the lowest quality, go down. When an observer recognises none else to be an agent save the qualities, and knows that which is beyond (the qualities), he attaineth to my nature. The embodied [soul], by transcending these three qualities which constitute the source of all bodies, enjoyeth immortality, being freed from birth, death, decrepitude, and misery.'

"Arjuna said, 'What are indications, O Lord, of one who hath transcended these three qualities? What is his conduct? How also doth one transcend these three qualities?"

"The Holy One said, 'He who hath no aversion for light, activity, and even delusion, O son of Pandu, when they are present, nor desireth them when they are absent, who, seated as one unconcerned, is not shaken by those qualities; who sitteth and moveth not, thinking that it is the qualities (and not he) that are engaged (in their respective functions); to whom pain and pleasure are alike, who is self-contained, and to whom a sod of earth, a stone, and gold are alike; to whom the agreeable and the disagreeable are the same; who hath discernment; to whom censure and praise are the same; to whom honour and dishonour are the same; who regardeth friend and foe alike; who hath renounced all exertion--is said to have transcended the qualities. He also who worshippeth Me with exclusive devotion, he, transcending those qualities, becometh fit for admission into the nature of Brahma. For I am the stay of Brahma, of immortality, of undestructibility, of eternal piety, and of unbroken felicity.'

Footnotes

86:6 Itas is explained by Sreedhara as "from the fetters of this body."

87:1 Sreedhara makes mahat an adjective of yoni; Sankara makes it an adjective of Brahma. K. T. Telang follows Sankara.

87:2 Happiness and knowledge are attributes of the mind, not of the soul. Hence, when attached to the soul, they are as fetters from which the soul should be freed.

88:1 Deha samudbhava is explained by the commentators as having their "samudbhava or parinama in deha." It is an instance of the vahuvrihi compound.

88:2 Light, activity, and delusion are the three qualities as indicated by their effects.

88:3 Pratishtha is explained by Sankara as "something on which another (here Brahma) stays or rests." Sreedhara explains it as Pratima. Telang following Sreedhara, renders it "embodiment;" Mr. Davies, as "seat." Amritasya and Avyayasya are taken separately by the commentators.

Section 39

(Bhagavad Gita Chapter XV)

"The Holy One said, 'They say that the Aswattha, having its roots above and branches below, is eternal, its leaves are the Chhandas. He who knoweth it, knoweth the Vedas. Downwards and upwards are stretched its branches which are enlarged by the qualities; its sprouts are the objects of senses. Downwards its roots, leading to action, are extended to this world of men.Its form cannot here (below) be thus known, nor (its) end, nor (its) beginning, nor (its) support. Cutting, with the hard weapon of unconcern, this Aswattha of roots firmly fixed, then should one seek for that place repairing whither one returneth not again (thinking)--I will seek the protection of that Primeval Sire from whom the ancient course of (worldly) life hath flowed.--Those that are free from pride and delusion, that have subdued the evil of attachment, that are steady in the contemplation of the relation of the Supreme to the individual self, from whom desire hath departed, freed from the pairs of opposites known by the names of pleasure and pain (and the like), repair, undeluded, to that eternal seat. The sun lighteth not that [seat], nor the moon, nor fire. Whither going none returneth, that is my supreme seat. An eternal portion of Me is that which, becoming an individual soul in the world of life, draweth to itself the (five) senses with the mind as the sixth which all depend on nature. When the sovereign (of this bodily frame) assumeth or quitteth (a) body, it departeth taking away these, like the wind (taking away) perfumes from their seats. Presiding over the ear, the eye, (the organs of) touch, taste, and smell, and also over the mind, he enjoyeth all objects of senses. They that are deluded do not see (him) when quitting or abiding in (the body), when enjoying or joined to the qualities. They (however) see that have the eye of knowledge. Devotees exerting (towards that end) behold him dwelling in themselves. They (however) that are senseless and whose minds are not restrained, behold him not, even while exerting (themselves). That splendour dwelling in the sun which illumines the vast universe, that (which is) in the moon, and that (which is) in the fire, know that splendour to be mine. Entering into the earth I uphold creatures by my force; and becoming the juicy moon I nourish all herbs. Myself becoming the vital heat (Vaiswanara) residing in the bodies of creatures that breathe, (and) uniting with the upward and the downward life-breaths, I digest the four kinds of food. I am seated in the hearts of all. From Me are memory and knowledge and the loss of both. I am the objects of knowledge to be known by (the aid of) all the Vedas. I am the author of the Vedantas, and I alone am the knower of the Vedas. There are these two entities in the world, viz., the mutable and the immutable. The mutable is all (these) creatures. The unchangeable one is called the immutable. But there is another, the Supreme Being, called Paramatman, who was the Eternal Lord, pervading the three worlds, sustaineth (them) (and) since I transcend the mutable, and am higher than even the immutable; for this I am celebrated in the world (among men) and in the Veda as Purushottama (the Highest Being). He who, without being deluded, knoweth Me as this Highest Being,--he knowing all, O Bharata, worshippeth Me in every way. Thus, O sinless one, hath this knowledge, forming the greatest of mysteries, been declared by Me (to thee). Knowing this, O Bharata, one will become gifted with intelligence, and will have done all he needs do.'

Footnotes

88:4 The 'Aswattha' is the sacred Indian fig tree, here emblematical of the course of worldly life. Its roots are above; those roots are the Supreme Being. Its branches are below, these being the inferior deities. Its leaves are the sacred hymns of the Vedas, i.e., as leaves keep the tree alive and even conduce to its fruits, so the Vedas support this tree and lead to salvation.

88:5 Upwards and downwards i.e., from the highest to the lowest of created things. Enlarged by the qualities, i.e., the qualities appearing as the body, the senses, etc. The sprouts are the objects of sense, being attached to the senses themselves as sprouts to branches. The roots extending downwards are the desires for diverse enjoyments. Thus Telang, following the commentators.

89:1 Joined to the qualities, i.e., perceiving objects of sense or experiencing pleasure and pain.

89:2 "Atmani" in the first line is "in the body" as explained by Sreedhara and others: "in the understanding" as explained by Sankara. It seems, however, to be used in the general senses of "themselves", without particular reference to either body or understanding. An Akritatman is one whose soul is not made or formed; generally, "a person of unsubdued passions."

89:3 There can be no question that Soma here means the moon and not the Soma juice quaffed in sacrifices, or sap. It is the moon that supports, nourishes all herbs and numerous passages may be quoted from Hindu sacred literature to show this. Mr. Davies, therefore, clearly errs in rendering Soma as "the savoury juice."

89:4 The four kinds of food are: that which is masticated, that which is sucked, that which is licked, and that which is drunk.

90:1 Apohanam is loss or removal. It is a well-known word and its application here is very natural. I am memory and knowledge (to those that use them for virtuous acts). I am the loss of these faculties (to those that engage in unrighteous acts). Mr. Davies erroneously renders it as "The power of reason."

90:2 Kutashtha is rendered by K. T. Telang as "the unconcerned one", by Mr. Davies as "the lord on high." I incline to the scholiasts who explain it as "the uniform or the unchangeable one."

90:3 Sarvabhavena is explained by Sankara by Sarvatma-chintaya (thinking Me to be the soul of everything). Sreedhara explains it as Sarvaprakarena. Why may it not mean "with the whole soul" or "with excess of love."

Section 40

(Bhagavad Gita Chapter XVI)

"The Holy One said, 'Fearlessness, purity of heart, perseverance in (the pursuit of) knowledge and Yoga meditation, gifts, self-restraint, sacrifice, study of the Vedas, ascetic penances, uprightness, abstention from injury, truth, freedom from anger, renunciation, tranquillity, freedom from reporting other's faults, compassion for all creatures, absence of covetousness, gentleness, modesty, absence of restlessness, vigour, forgiveness, firmness, cleanliness, absence of quarrelsomeness, freedom from vanity,--these become his, O Bharata, who is born to godlike possessions. Hypocrisy, pride, conceit, wrath, rudeness and ignorance, are, O son of Pritha, his who is born to demoniac possessions. God-like possessions are deemed to be for deliverance; the demoniac for bondage. Grieve not, O son of Pandu, for thou art born to god-like possessions. (There are) two kinds of created beings in this world, viz., the god-like and the demoniac. The god-like have been described at length. Hear now, from me, O son of Pritha, about the demoniac. Persons of demoniac nature know not inclination or disinclination. Neither purity, nor good conduct, nor truth exist in them. They say that the universe is void of truth, of guiding principle, (and) of ruler; produced by the union of one another (male and female) from lust, and nothing else. Depending on this view, these men of lost selves, little intelligence, and fierce deeds, these enemies (of the world), are born for the destruction of the universe. Cherishing desires that are insatiable, and endued with hypocrisy, conceit and folly, they adopt false notions through delusion and engage in unholy practices. Cherishing boundless thoughts limited by death (alone), and regarding the enjoyment of (their) desires as the highest end, they are persuaded that that is all. Fettered by the hundred nooses of hope, addicted to lust and wrath, they covet to obtain this wealth to-day,--This I will obtain later,--This wealth I have,--This (wealth) will be mine in addition,--This foe hath been slain by me,--I will slay even others,--I am lord,--I am the enjoyer,--I am successful, powerful, happy,--I am rich and of noble birth,--Who else is there that is like me?--I will sacrifice,--I will make gifts,--I will be merry,--thus deluded by ignorance,--tossed about by numerous thoughts, enveloped in the meshes of delusion, attached to the enjoyment of objects of desire, they sink into foul hell. Self-conceited, stubborn, filled with the pride and intoxication of wealth, they perform sacrifices that are nominally so, with hypocrisy and against the (prescribed) ordinance. Wedded to vanity, power, pride, lust and wrath, these revilers hate Me in their own bodies and those of others. These haters (of Me), cruel, the vilest among men, and unholy, I hurl continually down into demoniac wombs. Coming into demoniac wombs, deluded birth after birth, they, O son of Kunti, without attaining to Me go down to the vilest state. Three-fold is the way to hell, ruinous to the self, viz., lust, wrath, likewise avarice. Therefore, these three, one should renounce. Freed from these three gates of darkness, a man, O son of Kunti, works out his own welfare, and then repairs to his highest goal. He who, abandoning the ordinances of the scriptures, acts only under the impulses of desire, never attains to perfection, nor happiness, nor the highest goal. Therefore, the scriptures should be thy authority in determining what should be done and what should not be done. It behoveth thee to do work here, having ascertained what hath been declared by the ordinances of the scriptures.'"

Footnotes

90:4 I adopt Sankara's explanation of the last compound of the first line of this sloka, Sreedhara explains it differently.

91:1 Prabritti I render "inclination" and Nivritti as "disinclination." The inclination is, as all the commentators explain, towards righteous actions, and the disinclination,--consequently, is about all unrighteous actions. K. T. Telang renders these words as "action" and "inaction". Mr. Davies, following the French version of Burnouf, takes them to mean "the creation and its end."

91:2 Sankara seems to connect the genitive Jagatas with achitas Sreedhara connects it (which is natural) with Kshayaya, which I accept.

Section 41

(Bhagavad Gita, Chapter XVII)

"Arjuna said, 'What is the state, O Krishna, of those who abandoning the ordinance of the scriptures, perform sacrifices endued with faith? It is one of Goodness, or Passion, or Darkness?'

"The Holy One said, 'The faith of embodied (creatures) is of three kinds. It is (also) born of their (individual) natures. It is good, passionate, and dark. Hear now these. The faith of one, O Bharata, is conformable to his own nature. A being here is full of faith; and whatever is one's faith, one is even that. They that are of the quality of goodness worship the gods; they that are of the quality of passion (worship) the Yakshas and the Rakshasas; other people that are of the quality of darkness worship departed spirits and hosts of Bhutas. Those people who practise severe ascetic austerities not ordained by the scriptures, are given up to hypocrisy and pride, and endued with desire of attachment, and violence,--those persons possessed of no discernment, torturing the groups of organs in (their) bodies and Me also seated within (those) bodies,--should be known to be of demoniac resolves.

Food which is dear to all is of three kinds. Sacrifice, penance, and gifts are likewise (of three kinds). Listen to their distinctions as follows. Those kinds of food that increase life's period, energy, strength, health, well-being, and joy, which are savoury, oleaginous, nutritive, and agreeable, are liked by God. Those kinds of food which are bitter, sour, salted, over-hot, pungent, dry, and burning, and which produce pain, grief and disease, are desired by the passionate. The food which is cold, without savour, stinking and corrupt, and which is even refuse, and filthy, is dear to men of darkness. That sacrifice is good which, being prescribed by the ordinance, is performed by persons, without any longing for the fruit (thereof) and the mind being determined (to it under the belief) that its performance is a duty. But that which is performed in expectation of fruit and even for the sake of ostentation, know that sacrifice, O chief of the sons of Bharata, to be of the quality of passion. That sacrifice which is against the ordinance, in which no food is dealt out, which is devoid of mantras (sacred verse), in which no fees are paid to the brahmanas assisting to it, and which is void of faith, is said to be of the quality of darkness. Reverence to the gods, regenerate ones, preceptors, and men of knowledge, purity, uprightness, the practices of a Brahmacharin, and abstention from injury, are said to constitute the penance of the body. The speech which causeth no agitation, which is true, which is agreeable and beneficial, and the diligent study of the Vedas, are said to be the penance of speech. Serenity of the mind, gentleness, taciturnity, self-restraint, and purity of the disposition,--these are said to be the penance of the mind. This three-fold penance performed with perfect faith, by men without desire of fruit, and with devotion, is said to be of the quality of goodness. That penance which is performed for the sake of (gaining) respect, honour, and reverence, with hypocrisy, (and) which is unstable and transient is said to be of the quality of passion. That penance which is performed under a deluded conviction, with torture of one's self, and for the destruction of another, is said to be of the quality of darkness. That gift which is given because it ought to be given, to one who cannot return any service for it, in a proper time, and to a proper person, is said to be of the quality of goodness. That, however, which is given reluctantly, for return of services (past or expected), or even with an eye to fruit,--that gift is said to be of the quality of passion. In an unfit place and at an unfit time, the gift that is made to an unworthy object, without respect, and with contempt, is said to be of the quality of darkness. OM, TAT, SAT, this is said to be the three-fold designation of Brahma. By that (Brahma), the Brahmanas and the Vedas, and the Sacrifices, were ordained of old. Therefore, uttering the syllable OM, the sacrifices, gifts, and penances, prescribed by the ordinance, of all utterers of Brahma begin. Uttering TAT, the various rites of sacrifice, penance, and gifts, without expectation of fruit, are performed by those that are desirous of deliverance. SAT is employed to denote existence and goodness. Likewise, O son of Pritha, the word SAT is used in any auspicious act. Constancy in sacrifices, in penances and in gifts, is also called SAT, and an act, too, for the sake of That is called SAT. Whatever oblation is offered (to the fire), whatever is given away, whatever penance is performed, whatever is done, without faith, is, O son of Pritha, said to be the opposite of SAT; and that is nought both here and hereafter.'

Footnotes

93:1 'That' evidently refers to sacrifice, penance, and gift, in the clause before. The commentators, however, suggest that it may, besides, refer to Brahma. I am myself not sure that it does not refer to Brahma.

93:2 'What the author wishes to lay down in these verses is that the words OM, TAT, and SAT, have each their respective uses. When used as directed here, such use cures the defects of the respective actions to which they are applied, it being understood that all three denote Brahma.

Section 42

(Bhagavad Gita, Chapter XVIII)

"Arjuna said, 'Of renunciation, O thou of mighty arms, I desire to know the true nature, and also of abandonment, O lord of the senses distinctly, O slayer of Kesi.'

"The Holy One said, 'The rejection of the works with desire is known by the learned as renunciation. The abandonment of the fruit of all work, the discerning call abandonment. Some wise men say that work (itself) should be abandoned as evil; others (say) that the works of sacrifice, gifts, and penance, should not be abandoned. As to that abandonment, listen to my decision, O best of the sons of Bharata, for abandonment, O tiger among men, hath been declared to be of three kinds. The works of sacrifice, gifts, and penance should not be abandoned. They should, indeed, be done. Sacrifice, gift, and penance, are the purifications of the wise. But even those works should be done, abandoning attachment and fruit. This, O son of Pritha, is my excellent and decided opinion. The renunciation of an act prescribed (in the scriptures) is not proper. Its abandonment (is) from delusion, (and) is (therefore,) declared to be of the quality of darkness. (Regarding it) as (a source of) sorrow, when work is abandoned from (fear of) bodily pain, one making such an abandonment which is of the quality of passion never obtaineth the fruit of abandonment. (Regarding it) as one that should be done, when work that is prescribed (in the scriptures) is done, O Arjuna, abandoning attachment and fruit also, that abandonment is deemed to be of the quality of goodness. Possessed of intelligence and with doubts dispelled, an abandoner that is endowed with the quality of goodness hath no aversion for an unpleasant action and no attachment to pleasant (ones). Since actions cannot be absolutely abandoned by an embodied person, (therefore) he who abandons the fruit of actions is truly said to be an abandoner. Evil, good and mixed-action hath (this) three-fold fruit hereafter for those that do not abandon. But there is none whatever for the renouncer. Listen from me, O thou of mighty arms, to those five causes for the completion of all actions, declared in the Sankhya treating of the annihilation of actions. (They are) substratum, agent, the diverse kinds of organs, the diverse efforts severally, and with them the deities as the fifth. With body, speech, or mind, whatever work, just or the reverse, a man undertakes, these five are its causes. That being so, he that, owing to an unrefined understanding, beholdeth his own self as solely the agent, he, dull in mind, beholdeth not. He that hath no feeling of egoism, whose mind is not sullied, he, even killing all these people, killeth not, nor is fettered (by action). --Knowledge, the object of knowledge, and the knower, form the three-fold impulse of action. Instrument, action, and the agent, form the three-fold complement of action. Knowledge, action, and agent, are declared in the enumeration of qualities to be three-fold, according to the difference of qualities. Listen to those also duly. That by which One Eternal Essence is viewed in all things, undivided in the divided, know that to be knowledge having the quality of goodness. That knowledge which discerneth all things as diverse essences of different kinds in consequence of their separateness, know that that knowledge hath the quality of passion. But that which is attached to (each) single object as if it were the whole, which is without reason, without truth, and mean, that knowledge hath been said to be of the quality of darkness. The action which is prescribed (by the scriptures), (done) without attachment, performed without desires and aversion, by one who longeth not for (its) fruit, is said to be of the quality of goodness. But that action which is done by one seeking objects of desire, or by one filled with egoism, and which is attended with great trouble, is said to be of the quality of passion. That action which is undertaken from delusion, without regard to consequences, loss, injury (to others), and (one's own) power also, is said to be of the quality of passion. The agent who is free from attachment, who never speaketh of himself, who is endued with constancy and energy, and is unmoved by success and defeat, is said to be of the quality of goodness. The agent who is full of affections, who wisheth for the fruit of actions, who is covetous, endued with cruelty, and impure, and who feeleth joy and sorrow, is declared to be of the quality of passion. The agent who is void of application, without discernment, obstinate, deceitful, malicious, slothful, desponding, and procrastinating, is said to be of the quality of darkness. Hear now, O Dhananjaya, the three-fold division of intellect and constancy, according to their qualities, which I am about to declare exhaustively and distinctly. The intellect which knoweth action and inaction, what ought to be done and what ought not to be done, fear and fearlessness, bondage and deliverance, is, O son of Pritha, of the quality of goodness. The intellect by which one imperfectly discerneth right and wrong, that which ought to be done and that which ought not to be done, is, O son of Pritha, of the quality of passion. That intellect which, shrouded by darkness, regardeth wrong to be right, and all things as reversed, is, O son of Pritha, of the quality of darkness. That unswerving constancy by which one controls the functions of the mind, the life-breaths, and the senses, through devotion, that constancy, is, O son of Pritha, of the quality of goodness. But that constancy, O Arjuna, by which one holds to religion, desire, and profit, through attachment, desiring fruit, that constancy, O son of Pritha, is of the quality of passion. That through which an undiscerning person abandons not sleep, fear, sorrow, despondency, and folly, that constancy is deemed to be of the quality of darkness. Hear now from me, O bull of Bharata's race, of the three kinds of happiness. That in which one findeth pleasure from repetition (of enjoyment), which bringeth an end to pain, which is like poison first but resembleth nectar in the end, that happiness born of the serenity produced by a knowledge of self, is said to be of the quality of goodness. That which is from the contact of the senses with their objects which resembleth nectar first but is like poison in the end, that happiness is held to be of the quality of passion. That happiness which in the beginning and its consequences deludeth the soul, and springeth from sleep, indolence, and stupidity, that is described to be of the quality of darkness. There is not, either on earth or heaven among the gods, the entity that is free from these three qualities born of nature. The duties of Brahmanas, Kshatriyas, and Vaisyas, and of Sudras also, O chastiser of foes, are distinguished by (these three) qualities born of nature. Tranquillity, self-restraint, ascetic austerities, purity, forgiveness, rectitude, knowledge, experience, and belief (in an existence hereafter),--these are the duties of Brahmanas, born of (their proper) nature. Bravery, energy, firmness, skill, not flying away from battle, liberality, the bearing of a ruler,--these are the duties of Kshatriyas, born of (their proper) nature. Agriculture, tending of cattle, and trade, are the natural duties of Vaisyas. Of Sudras also, the natural duty consists in servitude. Every man, engaged in his own duties, attains to perfection. Hear now how one obtains perfection by application to his duties. Him from whom are the movements of all beings, Him by whom all this is pervaded, worshipping him by (the performance of) one's own duty, one obtaineth perfection. Better is one's own duty though performed faultily than another's duty well-performed. Performing the duty prescribed by (one's own) nature, one incurreth no sin. One must not abandon, O son of Kunti, one's natural duty though tainted with evil, for all actions are enveloped by evil like fire by smoke. He whose mind is unattached everywhere, who hath subdued his self, and whose desire hath departed, obtaineth, through renunciation, the supreme perfection of freedom from work. Learn from me, only in brief, O son of Kunti, how one, having obtained (this kind of) perfection, attaineth to Brahma which is the supreme end of knowledge. Endued with a pure mind, and restraining his self by constancy, renouncing sound and other objects of sense, and casting off affection and aversion, he who resideth in a lonely place, eateth little, and restraineth speech, body, and mind, who is ever intent on meditation and abstraction, who hath recourse to indifference, who, abandoning egoism, violence, pride, lust, wrath, and (all) surroundings, hath been freed from selfishness and is tranquil (in mind), becometh fit for assimilation with Brahma. Becoming one with Brahma, tranquil in spirit, (such a) one grieveth not, desireth not; alike to all beings, he obtaineth the highest devotion to Me. By (that) devotion he truly understandeth Me. What I am, and who I am; then understanding Me truly, he entereth into Me forthwith. Even performing all actions at all times having refuge in Me, he obtaineth, through my favour, the seat that is eternal and imperishable. Dedicating in thy heart all actions to Me, being devoted to Me, resorting to mental abstraction, fix thy thoughts constantly on Me. Fixing thy thoughts on Me, thou wilt surmount all difficulties through my grace. But if from self-conceit thou wilt not listen, thou wilt (then) utterly perish. If, having recourse to self-conceit, thou thinkest--I will not fight,--that resolution of thine would be vain, (for) Nature will constrain thee. That which, from delusion, thou dost not wish to do, thou wilt do involuntarily, bound by thy own duty springing from (thy own) nature. The Lord, O Arjuna, dwelleth in the region of the heart of beings, turning all beings as if mounted on a machine, by his illusive power. Seek shelter with Him in every way, O Bharata. Through his grace thou wilt obtain supreme tranquillity, the eternal seat. Thus hath been declared to thee by Me the knowledge that is more mysterious than any (other) matter. Reflecting on it fully, act as thou likest. Once more, listen to my supernal words, the most mysterious of all. Exceedingly dear art thou to Me, therefore, I will declare what is for thy benefit. Set thy heart on Me, become My devotee, sacrifice to Me, bow down to Me. Then shalt thou come to Me. I declare to thee truly, (for) thou art dear to Me. Forsaking all (religious) duties, come to Me as thy sole refuge. I will deliver thee from all sins. Do not grieve. This is not to be ever declared by thee to one who practiseth no austerities, to one who is not a devotee, to one who never waiteth on a preceptor, nor yet to one who calumniateth Me. He who shall inculcate this supreme mystery to those that are devoted to Me, offering Me the highest devotion, will come to Me, freed from (all his) doubts. Amongst men there is none who can do Me a dearer service than he, nor shall any other on earth be dearer to Me than he. And he who will study this holy converse between us, by him will have been offered to Me the sacrifice of knowledge. Such is my opinion. Even the man who, with faith and without cavil, will hear it (read), even he freed (from re-birth), will obtain of the blessed regions of those that perform pious acts. Hath this, O son of Pritha, been heard by thee with mind undirected to any other objects? Hath thy delusion, (caused) by ignorance, been destroyed, O Dhananjaya?'

"Arjuna said, 'My delusion hath been destroyed, and the recollection (of what I am) hath been gained by me, O Undeteriorating one, through thy favour. I am now firm. My doubts have been dispelled. I will do thy bidding.'"

Sanjaya continued, "Thus I heard this converse between Vasudeva and the high-souled son of Pritha, (that is) wonderful and causeth the hair to stand on end. Through Vyasa's favour heard I this supreme mystery, this (doctrine of) Yoga, from Krishna himself, the Lord of Yoga, who declared it in person. O King recollecting and (again) recollecting this wonderful (and) holy converse of Kesava and Arjuna, I rejoice over and over again. Recollecting again and again that wonderful form also of Hari, great is my amazement, O king, and I rejoice ever more. Thither where Krishna, the Lord of Yoga (is), thither where the great bowman (Partha) is, thither, in my opinion, are prosperity, and victory, and greatness, and eternal justice'"

Footnotes

93:3 Sanyasa I render Renunciation. K. T. Telang does the same. Mr. Davies renders it "abstention." So 'Tyaga' I render "abandonment." Mr. Davies renders it "renunciation." What the two words, however, mean is explained fully in the verses that follow.

94:1 Both Sankara and Sreedhara explain the second line consisting of two propositions, the connecting verb bhavet being understood.

94:2 I have used "when" for "whatever" to make the sentence grammatical.

94:3 Davies, giving the sense correctly, does not follow the true order of the subject and the predicate. Following Lassen, he renders kusala and akusala as "prosperous" and "unprosperous;" for medhabi K. T. Telang has rendered "talented" which has not the sanction of good usage.

94:4 That is, as Sreedhara explains, one who hath renounced the fruit of actions.

94:5 Kritante Sankara takes it as an adjective of Sankhye and thinks that the reference is to the Vedanta. Sreedhara also seems to be of the same opinion.

94:6 The substratum is the body. The agent is the person that thinks himself to be the actor. The organs are those of perception etc. The efforts are the actions of the vital winds--Prana, etc. The deities are those that preside over the eye and the other senses. The deities have no place in Kapila's system. Hence, if it is not the Vedanta, some system materially based upon Kapila's and recognising the interference of the deities, seems to be indicated. Atra is explained by Sreedhara as equivalent to "among" or "with these." I think, however, it means, "are here", i.e., are enumerated here, or, in this connection.

95:1 Hath no feeling of egoism, i.e., doth not regard himself as the doer, Sullied, i.e., by the taint of desire of fruit.

95:2 Mr. Davies, I think, is right in rendering Samgrahas as "complement." K. T. Telang renders it as equivalent to "in brief."

95:3 In the enunciation of qualities i.e., in the Sankhya system.

95:4 Full of affections, i.e., for children, etc., as Sreedhara.

95:5 Prakrita which I have rendered "without discernment" following Sreedhara, may be, as Mr. Davies renders it, but "malicious."

96:1 Mr. Davies makes "unswerving" an adjective of 'devotion.' This is wrong, for Avyabhicharinya (unswerving) is a feminine instrumental, and must qualify Dhritya.

96:2 Atma-budhi-prasadajam. K. T. Telang, following an alternative explanation offered by Sankara, renders it "clear knowledge of the self." Mr. Davies renders the "serenity of one's own mind." I follow Sreedhara.

97:1 Asamsayas is the reading that occurs in every text, and not Asamsayam. Mr. Davies, therefore, is incorrect in rendering it "doubtless" and making it an adverb qualifying "come to me."

Section 43

Sanjaya said,--"Beholding Dhananjaya then to take up once again (his) arrows and Gandiva, the mighty car-warriors (of the Pandava party) uttered a tremendous shout. And those heroes, viz., the Pandavas and the Somakas, and those who followed them, filled with joy, blew their sea-born conches. And drums, and Pesis, and Karkachas, and cow-horns were beaten and blown together, and the uproar made was very loud. And then, O ruler of men, there came the gods, with Gandharvas and the Pitris, and the hosts of Siddhas and Charanas, from desire of witnessing (the sight). And Rishis highly blessed came there in a body with him (Indra) of a hundred sacrifices at their head, for beholding that great slaughter. Then, O king, beholding the two armies, that looked like two oceans, ready for the encounter and continuously moving, the heroic king Yudhishthira, the Just, putting off his coat of mail and casting aside his excellent weapon and quickly descending from his car, with joined hands, proceeded on foot, eyeing the grandsire, with restrained speech, facing the east, towards the direction where the hostile host was (standing). And seeing him proceed (thus), Dhananjaya, the son of Kunti, speedily alighting from his car, followed him, accompanied by his (other) brothers. And the Lord Vasudeva also followed him behind.

And the principal kings too (of his army), filled with anxiety, followed in the same path.

"Arjuna said, 'What is this act of thine, O king, that abandoning thy brothers, thou proceedest on foot, face eastwards, to the hostile host?'

"Bhimasena said, 'Where wilt thou go, O king of kings, having cast off thy coat of mail and weapons, towards the warriors of the foe cased in mail, and leaving thy brothers, O ruler of earth?'

"Nakula said, 'Thou art my eldest brother, O Bharata, (beholding) thee proceeding in this way, fear troubleth my bosom. Tell (us), whither wilt thou go?'

"Sahadeva said, 'When these hostile divisions, terrible and numerous, are here with whom we are to fight, whither dost thou go, O king, in the direction of our foes?'

Sanjaya continued, "Though thus addressed by his brothers, O son of Kuru's race, Yudhishthira of restrained speech said nothing but continued to proceed. Unto them (then), the high-souled Vasudeva of great wisdom smilingly said,--His object is known to me. Having paid his respects to all his superiors (such as) Bhishma, Drona, and Kripa, and Salya also, he will fight the foe. It is heard in histories of olden times that he who, having paid his respects according to the ordinance unto his preceptors, revered in years and his kinsmen, fighteth with those that are his superiors, is sure to obtain victory in battle. Even that is my opinion.--When Krishna was saying this, among the ranks of Dhritarashtra's son, a loud uproar of Alas, and Oh arose, but the other (army) remained perfectly still. Beholding Yudhishthira, the heroic warriors of Dhritarashtra's Son conversed with one another saying,--'This one is an infamous wretch of his race. It is plain that this king is coming in terror towards Bhishma's side. Yudhishthira, with his brothers, hath become a seeker after (Bhishma's) shelter. When Dhananjaya, however, is (his) protector, and Pandu's son Vrikodara, and Nakula, and Sahadeva also, why doth the (eldest) son of Pandu come (hither) in fear? Though celebrated in the world, this one, however, could never have been born in the Kshatriya order, since he is weak and his bosom is filled with fear (at the prospect) of battle.' Then those warriors all praised the Kauravas. And all of them, becoming rejoiced, with cheerful hearts waved their garments. And, O monarch, all the warriors there (then) censured Yudhishthira with all his brothers and along with Kesava too. Then the Kaurava army, having said Fie to Yudhishthira, soon again, O monarch, became perfectly still,--What will this king say? What will Bhishma say in reply? What will Bhima boastful of his powers in battle, (say), and what Krishna and Arjuna? What, indeed, hath (Yudhishthira) to say?--Great was the curiosity then, O king, of both the armies in respect of Yudhishthira. The king (meanwhile), penetrating the hostile array bristling with arrows and darts, proceeded quickly towards Bhishma, surrounded by his brothers. Seizing his feet with his two hands, the royal son of Pandu then said unto Santanu's son Bhishma who was there ready for battle, (these words).

"Yudhishthira said, 'I salute thee, O invincible one. With thee we will do battle. Grant (us) thy permission in that matter. Give (us) also (thy) blessing."

"Bhishma said, 'If, O lord of the earth, thou hadst not, in this battle come to me thus, I would have, O great king, cursed thee, O Bharata, for bringing about thy defeat. I am gratified (with thee), O son. Do battle, and obtain victory, O son of Pandu, What else may be desired by thee, obtain thou in battle. Solicit also the boon, O son of Pritha, which thou desirest to have from us. If it happens so, O great king, then defeat will not be thine. A man is the slave of wealth, but wealth is no one's slave. This is very true, O king. I have been bound by the Kauravas with (their) wealth. It is for this, O son of Kuru's race, that like a eunuch I am uttering these words, viz.,--Bound I am by the Kauravas with wealth. Battle excepted, what dost thou desire?'

"Yudhishthira said, 'O thou of great wisdom, do thou, desirous of my welfare, from day to day, consult my interests. Do battle, however for the sake of the Kauravas. Even this is always my prayer (to thee).'

"Bhishma said, 'O king, O son of Kuru's race, what aid can I render thee in this? I shall, of course, fight for (thy) foes. Tell me what thou hast to say.'

"Yudhishthira said, 'Therefore, O Sire, I ask thee, I bow to thee, O grandsire, how shall we, in battle, vanquish thee that art invincible? Tell me this that is for my benefit, if indeed, thou seest any good in it."

"Bhishma said, 'I do not, O son of Kunti, see the person who, even if he were the chief of the celestials himself, can defeat me in battle when I fight.'

"Yudhishthira said, 'My salutations to thee, O grandsire. Therefore, do I ask thee (this). Tell us how thy own death may be compassed by foes in battle.'

"Bhishma said, 'I do not see the person, O sire, who can vanquish me in battle. The time also of my death is not yet come to me once again."

Sanjaya continued,--"Then, O son of Kuru's race, Yudhishthira, once more saluting him, accepted Bhishma's words with a bend of his head. And that mighty-armed one then proceeded towards the car of the preceptor (Drona) through the midst of all the soldiers who were eyeing him, accompanied by his brothers. Then saluting Drona and walking round him, the king spoke to that invincible warrior words that were for his own benefit.

"Yudhishthira said, 'I ask thee, O invincible one, how I may fight without incurring sin, and how, with thy permission, O regenerate one, I may vanquish all my foes?

"Drona said, 'If, having resolved to fight, thou hadst not come to me (thus), I would have cursed thee. O king, for thy complete overthrow. I am, however, gratified, O Yudhishthira, and honoured by thee, O sinless one. I permit thee, fight and obtain victory. I will also fulfil thy wish. Say what thou hast to say. Under these circumstances, battle excepted, what dost thou wish? A man is the slave of wealth, but wealth is not one's slave. This is quite true, O king! Bound I have been with (their) wealth by the Kauravas! It is for this that like a eunuch I shall fight for the sake of the Kauravas. It is for this that like a eunuch I am uttering these words--Battle excepted, what dost thou wish? I shall fight for the sake of the Kauravas, but will pray for thy victory.'

"Yudhishthira said, 'Pray for my victory, O regenerate one, and counsel what is for my good. Fight, however, for the Kauravas. This is the boon solicited by me.'

"Drona said, 'Victory, O king, is certain for thee that hast Hari for thy counsellor. I (also) grant thee that thou wilt vanquish thy foes in battle. Thither where righteousness is, thither is Krishna, and thither where Krishna is, thither is victory. Go, fight, O son of Kunti! Ask me, what shall I say unto thee?'

"Yudhishthira said, 'I ask thee, O foremost of regenerate ones, listen to what I have to say. How shall we in battle vanquish thee that art invincible?'

"Drona said, 'As long as I will fight, so long victory can never be thine. (Therefore) O king, seek with thy brothers, for my speedy slaughter.'

"Yudhishthira said, 'Alas, for this, O thou of mighty arms, tell (us) the means of thy death. O preceptor, prostrating myself I ask thee this. (My) salutations to thee."

"Drona said, 'The foe, O sire, I see not who may slay me while standing in battle I am engaged in fight, with wrath excited, and scattering (my) arrowy showers continually. Except when addrest for death O king, having abandoned my arms and withdrawn (in Yoga meditation) from surrounding sights, none will be able to slay me. This that I tell thee is true. I also tell thee truly that I will cast off my arms in battle, having heard something very disagreeable from some one of credible speech.--'"

Sanjaya continued, "Hearing these words, O king, of the wise son of Bharadwaja, and honouring the preceptor, (Yudhishthira then) proceeded towards the son of Saradwat. And saluting Kripa and walking round him, O king, Yudhishthira, accomplished in speech, said these words unto that warrior of great valour.

"Yudhishthira said, 'Obtaining thy permission, O preceptor, I will fight without incurring sin, and permitted by thee, O sinless one, I will vanquish all (my) foes."

"Kripa said, 'If having resolved on fight, thou hadst not come to me (thus), I would have cursed thee, O king, for thy complete overthrow. A man is the slave of wealth, but wealth is no one's slave. This is very true, O king, and bound I have been with wealth by the Kauravas. I must, O king, fight for their sake. This is my opinion. I therefore, speak like a eunuch in asking thee,--Battle excepted, what dost thou desire?'

"Yudhishthira said, 'Alas, I ask thee, therefore., O preceptor, listen to my words.--Saying this, the king, greatly agitated and deprived of his sense, stood silent."

Sanjaya continued.--"Understanding, however, what he intended to say, Gautama (Kripa) replied to him, saying,--I am incapable of being slain, O king. Fight, and obtain victory. I am gratified with thy coming. Rising every day [from bed] I will pray for thy victory, O monarch. I say this to thee truly.--Hearing, O king, these words of Gautama, and paying him due honours, the king proceeded thither where the ruler of the Madra was. Saluting Salya and walking round him the king said unto that invincible warrior those words that were for his own benefit.

'Yudhishthira said,--'Obtaining thy permission, O invincible one, I will fight without incurring sin, and permitted by thee, O king, I will vanquish (my) valourous foes.' --

"Salya said, 'If, having resolved on fight, thou hadst not come to me (thus), I would have, O king, cursed thee for thy overthrow in battle. I am gratified (with thee) and honoured (by thee). Let it be as thou wishest. I grant thee permission, fight and obtain victory. Speak, O hero, for what hast thou any need? What shalt I give thee? Under these circumstances, O king, battle excepted, what dost thou desire? A man is the slave of wealth but wealth is no one's slave. This is true, O king. Bound I have been with wealth by the Kauravas, O nephew, it is for this that I am speaking to thee like a eunuch,--I will accomplish the desire thou mayst cherish. Battle excepted, what dost thou wish.'

"Yudhishthira said, 'Think, O king, daily of what is for my great good. Fight, according to thy pleasure, for the sake of the foe. This is the boon that I solicit.'

"Salya said, 'Under these circumstances, say, O best of kings what aid shall I render thee? I shall, of course, fight for the sake of (thy) enemy, for I have been made one of their party by the Kauravas with their wealth.

"Yudhishthira said, 'Even that is my boon, O Salya, which was solicited by me during the preparations (for the fight). The energy of the Suta's son (Karna) should be weakened by thee in battle.'

"Salya said, 'This thy wish, O Yudhishthira, shall be accomplished, O son of Kunti. Go, fight according to thy pleasure. I shall look after thy victory."

'Sanjaya continued, "Having obtained the permission of his maternal uncle, the ruler of the Madra, the son of Kunti, surrounded by his brothers, came out of that vast army. Vasudeva then went to Radha's son on the field of battle. And the elder brother of Gada, for the sake of the Pandavas, then said to Karna,--It hath been heard by me, O Karna, that from hatred of Bhishma thou wilt not fight. Come to our side, O son of Radha, and (stay with us) as long as Bhishma is not slain. After Bhishma is slain, O son of Radha, thou mayst then again engage in battle on Duryodhana's side, if thou hast no preference for any of the parties.--'

"Karna said, 'I will not do anything that is disagreeable to Dhritarashtra's son, O Kesava. Devoted to Duryodhana's good, know that I have cast off my life (for him).--Hearing these words (of Karna), Krishna ceased, O Bharata, and reunited himself with the sons of Pandu headed by Yudhishthira. Then amid all the warriors the eldest son of Pandu, loudly exclaimed,--He who will choose us, him we shall choose for our ally!--Casting his eyes then upon them, Yuyutsu said these words, with a cheerful heart, unto Kunti's son king Yudhishthira the Just,--I will fight under thee in battle, for the sake of you all, with the sons of Dhritarashtra, if, O king, thou wilt accept me, sinless one.'

"Yudhishthira said, 'Come, come, all of us will fight with thy foolish brothers. O Yuyutsu, both Vasudeva and we all say to thee--I accept thee, O thou of mighty arms, fight for my cause. On thee rests, it seems, the thread of Dhritarashtra's line as also his funeral cake. O prince, O thou of great splendour, accept us that accept thee. The wrathful Duryodhana of wicked understanding will cease to live.'"

Sanjaya continued, 'Yuvutsu then, abandoning the Kurus thy sons, went over to the army of the Pandavas, with beat of drums and cymbals. Then king Yudhishthira of mighty arms, filled with joy, again put on his shining coat of mail of golden effulgence. And those bulls among men then mounted their respective cars. And they counter-arrayed their troops in battle-array as before. And they caused drums and cymbals in many hundreds to be sounded. And those bulls among men also set up diverse leonine roars. And beholding those tigers among men, viz., the sons of Pandu, on their cars, the kings (on their side) with Dhrishtadyumna and others, once more set up shouts of joy. And beholding the nobility of the sons of Pandu who had paid due honour to those that were deserving of honour, all the kings there present applauded them highly. And the monarchs, talked with one another about the friendship, the compassion, and the kindness to kinsmen, displayed at the proper season by those high-souled personages. Excellent,--Excellent,--were the delightful words everywhere bruited about, coupled with eulogistic hymns about those famous men. And in consequence of this the minds and hearts of every one there were attracted towards them. And the Mlechchhas and the Aryas there who witnessed or heard of that behaviour of the sons of Pandu, all wept with choked voices. And those warriors then, endued with great energy, caused large drums and Pushkaras by hundreds upon hundreds to be sounded and also blew their conches all white as the milk of cows.'"

Footnotes

98:1 Bhuti is explained by Sreedhara as gradual abhivridhhi, i.e., growth or greatness. Niti is explained as Nyaya or justice.

98:2 Varayudham is according to Nilakantha, the excellent bow. Yena in verse 8 is equivalent to Yatra.

100:1 What Bhishma says is this: I am bound by the Kauravas and, therefore, I am not a free agent. Obliged I am to battle against you. Yet I am saying, "What do you ask of me?" as if I could really give you what you might ask. My words, therefore, are without meaning, or vain, like those of a eunuch. Klivavat is explained by Nilakantha as Kataravat. Even in that case, the sense would be the same.

100:2 The Bengal reading is evidently incorrect. The Bombay text reads Raja for Vacoa.

101:1 Nilakantha thinks that vigatakalmashas refers to Drona; the meaning he suggests is "Tell me with pure heart etc., etc.," I think Nilakantha is not right.

101:2 The sense of the first line is that because I am bound by the Kauravas with their wealth, therefore, I am obliged to make this reservation in the matter of granting thee thy wishes. That reservation really nullifies my promise.

102:1 Paran is explained by Nilakantha as "superior" qualifying Ripun.

102:2 Vritosmi is the reading of the Bengal texts, better than Vaddhosmi of the Bombay edition, and bhristomi of the Burdwan text. Salya was not bound to the Kauravas like Bhishma or Drona or Kripa by pensions, but gratified by the reception granted to him by Duryodhana in secret, he, generously agreed to aid the latter even against his own sister's sons and their step-brothers.

103:1 For Puskalan the Bombay text reads Pushkaran which means a kind of drum.

Section 44

Dhritarashtra said, 'When the divisions of both my side and the foe were thus arrayed, who struck first, the Kurus or the Pandavas?'

Sanjaya said, "Hearing those words of his (elder) brother, thy son Dussasana advanced with his troops, with Bhishma at their head, and the Pandavas also advanced with cheerful hearts, desiring battle with Bhishma, having Bhimasena at their head. Then leonine, shouts, and clamorous uproars and the noise of Krakachas, the blare of cow-horns, and the sound of drums and cymbals and tabors, arose in both armies. And the warriors of the foe rushed against us, and we also (rushed) against them with loud shouts. And the uproar (caused by this rush) was deafening. The vast hosts of the Pandavas and the Dhartarashtras, in that awfully murderous encounter shook in consequence of that uproar of conches and cymbals, like forests shaken by the wind. And the din made by those hosts teeming with kings, elephants, and steeds, rushing against one another in that evil hour, was as loud as that of oceans agitated by the tempest. And when that din, loud and causing the hair to stand on end, arose, the mighty-armed Bhimasena began to roar like a bull. And those roars of Bhimasena rose above the clamour of conches and drums, the grunts of elephants, and the leonine shouts of the combatants. Indeed, the shouts of Bhimasena transcended the noise made by the thousands of chargers neighing in (both) the armies. And hearing those shouts of Bhimasena who was roaring like the clouds, shouts that resembled the report of Sakra's thunder, thy warriors were filled with fear. And at those roars of the hero, the steeds and elephants all ejected urine and excreta like other animals at the roar of the lion. And roaring like a deep mass of clouds, and assuming an awful form, that hero frightened thy sons and fell upon them.Thereupon the brothers, viz., thy sons Duryodhana, and Durmukha and Dussaha, and that mighty car-warrior Dussasana, and Durmarshana, O king, and Vivingsati, and Chitrasena, and the great car-warrior Vikarna and also Purumitra, and Jaya, and Bhoja, and the valorous son of Somadatta, shaking their splendid bows like masses of clouds exhibiting the lightning's flashes, and taking out (of their quivers) long arrows resembling snakes that have just cast off their sloughs, surrounded that mighty bowman rushing (towards them) covering him with flights of arrows like the clouds shrouding the sun. And the (five) sons of Draupadi, and the mighty car-warrior Saubhadra, and Nakula, and Sahadeva, and Dhrishtadyumna of Prishata's race, rushed against (those) Dhartarashtras, tearing them with whetted shafts like summits of mountains with the impetuous bolts of heaven. And in that first encounter characterised by the awful twang of bow-strings and their flapping against the leathern fences (of the warriors) no combatant, either on thy side or that of the foe, turned back. And, O bull of Bharata's race, I beheld the lightness of hand of the disciples of Drona (in particular), who, shooting innumerable arrows, O king, always succeeded in hitting the mark. And the twang of sounding bowstrings ceased not for a moment, and the blazing arrows shot through (the air) like meteors (falling) from the firmament. And all the other kings, O Bharata, stood like (silent) spectators witnessing that interesting and awful encounter of kinsmen. And then those mighty car-warriors, with wrath excited and remembering the injuries sustained at one another's hands, strove in battle, O king, challenging one another. And the two armies of the Kurus and the Pandavas, teeming with elephants, steeds and cars, looked exceedingly beautiful on the field of battle like painted figures on a canvas. And then the (other) kings all took up their bows. And the Sun himself was shrouded by the dust raised by the combatants. And they fell upon one another, at the heads of their (respective) troops, at the command of thy son. And the loud uproar made by the elephants and the chargers of those kings rushing to the combat, mingled with the leonine shouts of the combatants and the din made by the blare of conches and the sounds of drums. And the uproar of that ocean having arrows for its crocodiles, bows for its snakes, swords for its tortoises, and the forward leaps of the warriors for its tempest, resembled the din made by the (actual) ocean when agitated. And kings in thousands, commanded by Yudhishthira, with their (respective) troops fell upon the ranks of thy son. And the encounter between the combatants of the two hosts was fierce in the extreme. And no difference could be perceived between the combatants of our side or that of the foe, while battling, or retreating in broken array or rallying again to the fight. In that terrific and awful battle, thy father (Bhishma) shone, transcending that countless host.

Footnotes

104:1 For rajan in the Bengal texts, in the first line of the 5th verse, the Bombay text reads hyasan which I adopt.

104:2 Maha samucchrave is explained by Nilakantha as Mahasamprahare.

104:3 Literally, "showing himself in an awful form."

105:1 Subhadra's son Abhimanyu.

105:2 These fences were made of iguana skins and cased the hands of the bowmen up to a few inches of the elbow-joint.

105:3 Nimitta is explained by Nilakantha as the mark of object aimed at. Drona was the preceptor in arms of almost all the Bharata princes.

Section 45

Sanjaya said, "On the forenoon of that awful day, O king, the terrible battle that mangled the bodies of (so many) kings commenced. And the loud shouts, resembling leonine roars of the Kurus and the Srinjayas, both desirous of victory in battle, made both the welkin and the earth resound therewith. And a tumultuous uproar was heard mingled with the flaps of leathern fences and the blare of conches. And many were the leonine roars that rose there of men shouting against one another. And, O bull of Bharata's race, the sound of bowstrings stretched by (hands cased in) fences, the heavy tread of infantry, the furious neigh of chargers, the falling of sticks and iron hooks (on the beads of elephants), the clash of weapons, the jingle of bells of elephants rushing against one another, and the clatter of cars resembling the roar of clouds, mingled together, produced a loud uproar making one's hair stand on end. And all the Kuru warriors, reckless of their very lives and with cruel intentions, rushed, with standards upraised, against the Pandavas. And Santanu's son himself, taking up a terrible bow that resembled the rod of Death, rushed, O king, on the field of battle, against Dhananjaya. And Arjuna also, endued with great energy, taking up the bow Gandiva celebrated overall the world, rushed, on the field of battle, against Ganga's son. And both those tigers among the Kurus became desirous of slaying each other. The mighty son of Ganga however, piercing in battle the son of Pritha could not make him waver. And so, O king, the son of Pandu also could not make Bhishma waver in battle. And the mighty bowman Satyaki rushed against Kritavarman. And the battle between these two was fierce in the extreme and made the hair (of onlookers) stand on end. And Satyaki afflicted Kritavarman, and Kritavarman afflicted Satyaki, with loud shouts and each weakened the other. And pierced all over with arrows those mighty warriors shone like two blossoming Kinsukas in spring adorned with flowers. And the mighty bowman Abhimanyu battled with Vrihadvala. Soon, however, in that encounter, O king, the ruler of Kosala cut off the standard and overthrew the charioteer of Subhadra's son. The son of Subhadra then upon the overthrow of his charioteer, was filled with wrath and pierced Vrihadvala, O king, with nine shafts, and with a couple of sharp arrows that grinder of foes also cut off (Vrihadvala's) standard, and with one (more) cut off one of the protectors of his car-wheels and with the other his charioteer. And those chastisers of foes continued to weaken each other with sharp arrows. And Bhimasena struggled in battle with thy son Duryodhana, that mighty car-warrior, proud and inflated, who had injured (the sons of Pandu). Both of those foremost (princes) among the Kurus, are tigers among men and mighty car-warriors. And they covered each other, on the field of battle, with their arrowy showers. And beholding those high-souled and accomplished warriors conversant with all modes of warfare, all creatures were filled with amazement of Bharata. And Dussasana, rushing against that mighty car-warrior Nakula, pierced him with many sharp arrows capable of penetrating into the very vitals. The son of Madri, then, laughing the while, cut off, with sharp arrows (of his), adversary's standard and bow, and then he struck him with five and twenty small-headed arrows. Thy son, however, then, who can with difficulty be vanquished, slew in that fierce encounter the steeds of Nakula and cut off his standard. And Durmukha rushing against the mighty Sahadeva battling in that terrific encounter, pierced him with a shower of arrows. The heroic Sahadeva then, in that fearful battle, overthrew Durmukha's charioteer with an arrow of great sharpness. Both of them, irrepressible in fight, approaching each other in combat, and each attacking the other and desirous of warding off the other's attack, began to strike terror into each other with terrible shafts. And king Yudhishthira himself encountered the ruler of the Madras. The chief of the Madras then in his very sight cut off in twain Yudhishthira's bow. Thereupon the son of Kunti, throwing aside that broken bow, took up another that was stronger and capable of imparting a greater velocity. The king then, with straight arrows, covered the ruler of the Madras, and in great wrath said, 'wait, wait'. And Dhrishtadyumna, O Bharata rushed against Drona. And Drona, then, in great wrath, cut off in that encounter the hard bow of the high-souled prince of Panchala that was capable of always taking the lives of foes. And at the same time he shot in that conflict a terrible arrow that was like a second rod of Death. And the arrow shot penetrated the body of the prince. Taking up then another bow and fourteen arrows, the son of Drupada pierced Drona in that encounter. And enraged with each other, they battled on fiercely. And the impetuous Sankha encountered Somadatta's son who was equally impetuous in battle and addressed him, O king, saying 'wait, wait'. And that hero then pierced his (adversary's) right arm in that combat. And thereupon the son of Somadatta struck Sankha on the shoulders. And the battle that ensued between those two proud heroes, O king, soon became as terrible as a combat between the gods and the Danavas. And that mighty car-warrior Dhrishtaketu of immeasurable soul, with wrath excited, rushed in battle, O king, against Valhika, the very embodiment of wrath. Valhika, then, O king, setting up a leonine roar, weakened the wrathful Dhrishtaketu with innumerable arrows. The king of the Chedis, however, exceedingly provoked, quickly pierced Valhika in that encounter with nine arrows. Like an infuriate elephant against an infuriate elephant, in that combat they roared against each other repeatedly, both exceedingly enraged. And they encountered each other with great wrath and looked like the planets Angaraka and Sukra. And Ghatotkacha of cruel deeds encountered the Rakshasa Alamvusha of cruel deeds like Sakra (encountering) Vala in battle. And Ghatotkacha, O Bharata, pierced that infuriate and powerful Rakshasa with ninety keen-edged shafts. And Alamvusha also in that combat pierced the mighty son of

Bhimasena in many places with straight arrows (of his). And mangled with arrows they shone in that encounter like the mighty Sakra and the powerful Vala in the combat (of old) between the celestials and the Asuras. The powerful Sikhandin, O king, rushed against Drona's son, Aswatthaman, however deeply piercing the angry Sikhandin stationed (before him) with a keen-edged shaft, caused him to tremble, Sikhandin also, O king, smote Drona's son with a sharp-whetted shaft of excellent temper. And they continued in that encounter to strike each other with various kinds of arrows. And against the heroic Bhagadatta in battle, Virata, the commander of a large division, rushed impetuously, O king, and then commenced (their) combat. Virata, exceedingly provoked, poured on Bhagadatta an arrowy shower like, O Bharata, the clouds showering rain on the mountain breast. But Bhagadatta, that lord of the earth, speedily enveloped Virata in that encounter (with arrows) like the clouds enveloping the risen sun. Kripa, the son of Saradwat, rushed against Vrihadkshatra, the ruler of the Kaikeyas. And Kripa, O Bharata, enveloped him with a shower of arrows. Vrihadkshatra also shrouded the infuriate son of Gautama with an arrowy downpour. And those warriors, then, having slain each other's steeds and cut off each other's bows, were both deprived of their cars. And exceedingly enraged, they then approached each other for fighting with their swords. And the combat which then took place between them was terrible in aspect and unparalleled. That chastiser of foes, king Drupada, then, in great wrath rushed against Jayadratha, the ruler of the Sindhus, cheerfully waiting (for battle). The ruler of the Sindhus pierced Drupada in that combat with three shafts, and Drupada pierced him in return. And the battle that took place between them was terrible and fierce, and productive of satisfaction in the hearts of all the spectators and resembling a conflict between the planets Sukra and Angaraka. And Vikarna, son to thee, with fleet steeds, rushed against the mighty Sutasoma and the combat between them commenced. Vikarna, however, although he pierced Sutasoma with many arrows, failed to make him waver. Neither could Sutasoma make Vikarna waver. And that appeared wonderful (to all). And against Susarman, that mighty car-warrior and tiger among men, viz., Chekitana of great prowess, rushed in exceeding wrath for the sake of the Pandavas. And Susarman also, O great king, in that encounter checked the advance of that mighty car-warrior Chekitana with plentiful shower of arrows. And Chekitana also, greatly provoked, showered on Susarman, in that terrible conflict, a shower of arrows like a mighty mass of clouds showering rain on the mountain breast. And Sakuni, endued with great prowess, rushed, O king, against Prativindhya of great prowess, like a lion against an infuriate elephant. Thereupon the son of Yudhishthira, in exceeding wrath, mangled Suvala's son in that combat, with sharp arrows, like Maghavat (mangling) a Danava. And Sakuni also, in that fierce conflict, pierced Prativindhya in return and mangled that warrior of great intelligence with straight arrows. And Srutakarman rushed in battle, O great king, against that mighty car-warrior Sudakshina of great prowess, the ruler of the Kamvojas. Sudakshina, however, O great king, piercing that mighty car-warrior, viz., the son of Sahadeva, failed to make him waver (for he stood) like the Mainaka mountain (against the assaults of Indra). Thereupon Srutakarman, exceedingly provoked, weakened that mighty car-warrior of the Kamvojas with innumerable arrows and mangled him in every part of his body. And Iravan, that chastiser of foes, in great wrath and exerting carefully, rushed in battle against the wrathful Srutayush. The powerful son of Arjuna, that mighty car-warrior, then slaying the steeds of his adversary, set up a loud roar, and thereupon, O king, all the warriors (who saw the feat) praised him greatly. And Srutasena also, exceedingly provoked, slew in that conflict the steeds of Falguni's son with a powerful mace, and the battle between them continued. And Vinda and Anuvinda, those two princes of Avanti, approached in battle that mighty car-warrior the heroic Kuntibhoja at the head of his troops accompanied by his son. And wonderful was the prowess we beheld of those two princes on that occasion, for they fought on very cooly though battling with a large body of troops. And Anuvinda hurled a mace at Kuntibhoja, but Kuntibhoja quickly covered him with a shower of arrows. And the son of Kuntibhoja pierced Vinda with many arrows, and the latter also pierced him in return. And the combat (between them) looked very wonderful. And the Kekaya brothers, O sire, at the head of their troops, encountered in battle the five Gandhara princes with their troops. And thy son Viravahu battled with that best of car-warriors Uttara, the son of Virata and pierced him with nine arrows. And Uttara also pierced that hero with sharp-edged arrows. And the ruler of the Chedis, O king, rushed in battle against Uluka. And he pierced Uluka with a shower of arrows, and Uluka also pierced him with sharp arrows furnished with excellent wing. And the combat that took place between them, O king, was fierce in the extreme, for unable to vanquish each other, they mangled each other terribly. And thus in that general engagement thousands of single combats took place between men on car, warriors on elephants and horsemen, and foot-soldiers, of their side and thine. For a short while only that engagement offered a beautiful sight. Soon, however, O king, it became furious and nothing could be discovered. In the battle (that ensued) elephants rushed against elephants, car-warriors against car-warriors, steed against steed and foot-soldier against foot-soldier. The conflict then became confused and fierce in the extreme, of heroes rushing against each other in the melee. And the celestial Rishi, and Siddhas and Charanas, that were present there, beheld that terrific battle to resemble the combat of the gods and the Asuras. And elephants in thousands, and cars also in thousands, and vast bodies of infantry, O sire, seemed to alter their character. And, O tiger among men, it was seen that cars and elephants and steeds and infantry fought with each other repeatedly on the same places.

Footnotes

106:1 With two Bhallas Abhimanyu cut off his adversary's standard; with one, one of the protectors of his car-wheels: and with another, his charioteer. Thus Nilakantha. A Parshni is altogether a different person from a Sarathi. Hence Nilakantha is assuredly right.

108:1 'Angaraka' is the planet Mars, and 'Sukra' i.e. Venus.

109:1 Prativindhya was Yudhishthira's son by Draupadi.

109:2 Maghavat is Indra, the chief of the celestials.

Section 46

Sanjaya said,--"O king, I will now describe to thee the combats of hundreds and thousands of foot-soldiers. O Bharata, in utter forgetfulness of all consideration due to others. There the son recognised not the sire, the sire (recognised not) the son of his loins, the brother (recognised not) the brother, the sister's son (recognised not) the maternal uncle. The maternal uncle (recognised not) the sister's son, the friend not the friend. The Pandavas and the Kurus fought as if they were possessed by demons. Some tigers among men, fell with cars into pieces. And the shafts of cars broke clashing against shafts, and the spikes of car-yokes against spikes of car-yokes. And some (warriors) united together encountered others that were united together, all desirous of taking one another's life-And some cars, obstructed by cars, were unable to move. And huge-bodied elephants with rent temples, falling upon huge elephants, angrily tore one another in many places with their tusks. Others, O king, encountering impetuous and huge ones of their species with arched edifices and standards (on their backs) and trained to the fight struck with their tusks, shrieked in great agony. Disciplined by training and urged on by pikes and hooks, elephants not in rut rushed straight against those that were in rut. And some huge elephants, encountering compeers in rut, ran, uttering cries like those of cranes, in all directions. And many huge elephants, well-trained, and with juice trickling down from rent temples and mouth, mangle with swords, lances, and arrows, and pierced in their vital parts, shrieked aloud and falling down expired. And some, uttering frightful cries, ran in all directions. The foot-soldiers that protected the elephants, endued with broad chests, and capable of smiting effectually, with wrath excited, and armed with pikes and bows, and bright battle-axes, and with maces and clubs, and short arrows, and lances, and with shafts, and stout bludgeons mounted with iron spikes and swords, well-grasped of the brightest polish, ran hither and thither, O king, and seemed resolved to take one another's life. And the sabres of brave combatants rushing against one another steeped in human blood, seemed to shine brightly. And the whiz of swords whirled and made to descend by heroic arms and falling upon the vital parts (of the bodies) of foes, became very loud. And the heart-ending wails of combatants in multitudinous hosts, crushed with maces and clubs, and cut off with well-tempered swords, and pierced with the tusks of elephants, and grained by tuskers, calling upon one another, were heard, O Bharata, to resemble the wails of those that are doomed to hell. And horsemen, on chargers of exceeding speed and furnished with outstretched tails resembling (the Plumes of) swans, rushed against one another. And hurled by them, long-bearded darts adorned with pure gold, fleet, and polished, and sharp-pointed, fell like snakes. And some heroic horsemen, on coursers of speed, leaping high, cut off the heads of car-warriors from their cars. And (here and there) a car-warrior, getting bodies of cavalry within shooting distance, slew many with straight shafts furnished with heads. And many infuriate elephants adorned with trapping of gold, and looking like newly-risen clouds, throwing down steed, crushed them with their own legs. And some elephants struck on their frontal globes and flanks, and mangled by means of lances, shrieked aloud in great agony. And many huge elephants, in the bewildering of the melee, crushing steeds with their riders, threw them down. And some elephants, overthrowing with the points of their tusks, steeds with their riders, wandered, crushing cars with their standards. And some huge male elephants, from excess of energy and with the temporal juice gushing down in large quantities, slew steeds along with their riders by means of their trunks and legs. Fleet arrows polished and sharp-pointed and resembling snakes fell upon the heads, the temples, the flanks, and the limbs of elephants. And polished javelins of terrible mien, and looking like large meteoric flashes, hurled by heroic arms, felt hither and thither, O king, piercing through the bodies of men and horses, and cutting through coats of mail. And many taking out their polished sabres from sheaths made of the skins of leopards and tigers, slew the combatants opposed to them in battle. And many warriors, though themselves attacked and had the flanks of their bodies cut open, yet angrily fell upon (their foes) with swords, shields and battle-axes. And some elephants dragging down and overthrowing cars with their steeds by means of their trunks, began to wander in all directions, guided by the cries of those behind them. And hither and thither some pierced by javelins, and some cut asunder by battle-axes, and some crushed by elephants and others trod down by horses, and some cut by car-wheels, and some by axes, loudly called upon their kinsmen, O king. And some called upon their sons, and some upon their sires, and some upon brother and kinsmen. And some called upon their maternal uncles, and some upon their sister's sons. And some called upon others, on the field of battle. And a very large number of combatants, O Bharata, lost their weapons, or had their thighs broken. And other with arms torn off or sides pierced or cut open, were seen to wail aloud, from desire of life. And some, endued with little strength, tortured by thirst, O king, and lying on the field of battle on the bare ground, asked for water. And some, weltering in pools of blood and excessively weakened, O Bharata, greatly censured themselves and thy sons assembled together for battle. And there were brave Kshatriyas, who having injured one another, did not abandon their weapons or set up any wails, O sire, On the other hand, lying in those places where they lay, roared with joyful hearts, and biting from wrath with their teeth their own lips, looked at one another with faces rendered fierce in consequence of the contraction of their eyebrows. And others endued with great strength and tenacity in great pain, afflicted by arrows and smarting under their wounds, remained perfectly silent. And other heroic car-warriors, deprived, in the encounter, of their own cars and thrown down and wounded by huge elephants, asked to be taken up on the cars of others. And many, O king, looked beautiful in their wounds like blossoming Kinsukas. And in all the divisions were heard terrific cries, countless in number. And in that awful combat destructive of heroes, the sire slew the son, the son slew the sire, the sister's son slew the maternal uncle, the maternal uncle slew the sister's son, friend slew friend, and relatives slew kinsmen. Even thus the slaughter took place in that encounter of the Kurus with the Pandavas. And in that frightful and terrible battle in which no consideration was shown (by anybody for anybody), the divisions of the Pandavas, approaching Bhishma, began to waver. And, O bull of Bharata's race, the mighty-armed Bhishma, O king, with his standard which was made of silver and graced with the device of the palmyra with five stars, setting upon his great car, shone like the lunar orb under the peak of Meru."

Footnotes

110:1 The word used in the original is Viparitam lit. contrary. The sense seems to be that car men fought on foot, cavalry soldiers on elephants, warriors on elephants from horseback, &c. The very character of the forces was altered.

110:2 i.e., though repulsed, these frequently rallied, and occupied the same ground as before.

110:3 The last half of the 7th with the 8th forms one sentence. It is certainly pleonastic. Ranavaranais of the Bengal texts is preferable to the Bombay reading Varavaranais. Toranas are the wooden edifices placed on the backs of elephants for the protection and comfort of the riders. These are called in India Hawdas.

110:4 Many of the Bengal texts read Avinitas. The correct reading, as in the Bombay text, is Abhinitas. Aprabhinna is literally "unrent," i.e. with the temporal juice not trickling down. This juice emanates from several parts of the elephant's body when the season of rut comes. To avoid a cumbrous periphrasis, which again would be unintelligible to the European reader, I have given the sense only.

111:1 For the Bengal reading 'Mahaprajna' the Bombay text reads 'Mahaprasas.'

111:2 Rathat and not Rathan is the reading that I adopt.

Section 47

Sanjaya said,--"After the great part of the forenoon of that awful day had worn out, in that terrific engagement, O king, that was (so) destructive of foremost of men, Durmukha and Kritavarman, and Kripa, and Salya, and Vivinsati, urged by thy son, approached Bhishma and began to protect him. And protected by those five mighty car-warriors. O bull of Bharata's race, that great car-warrior penetrated the Pandava host. And the palmyra standard of Bhishma was seen to glide continually, O Bharata, through the Chedis, the Kasis, the Karushas, and the Panchalas. And that hero, with broad-headed shafts of great swiftness which were again perfectly straight, cut off the heads (of foes) and their cars with yokes and standards. And, O bull of Bharata's race, Bhishma seemed to dance on his car as it coursed along its track. And some elephants, struck (by him) in their vital parts, shrieked in agony. Then Abhimanyu in great wrath, stationed on his car unto which were yoked excellent steeds of a tawny hue, rushed towards Bhishma's car. And with his standard adorned with pure gold and resembling a Karnikara tree, he approached Bhishma and those (five) foremost of car-warriors. And striking with a keen-edged shaft the standard of the palmyra-bannered (warrior), that hero engaged in battle with Bhishma and those other car-warriors that protected him. Piercing Kritavarman with one arrow, and Salya with five, he weakened his great-grandsire with nine arrows. And with one arrow well shot from his bow drawn to its fullest stretch, he cut off (his adversary's) standard adorned with pure gold. And with one broad-headed shaft capable of penetrating every cover, which was perfectly straight, he cut off from his body the head of Durmukha's charioteer. And with another keen-edged arrow he cut in twain the gold-decked bow of Kripa. And them also, with many sharp-pointed shafts, that mighty car-warrior smote in great wrath, seeming to dance (the while). And beholding his lightness of hand, the very gods were gratified. And in consequence of Abhimanyu's sureness of aim, all the car-warriors headed by Bhishma regarded him to be possessed of the capacity of Dhananjaya himself. And his bow, emitting a twang like that of Gandiva, while stretched and re-stretched, seemed to revolve like a circle of fire. Bhishma then, that slayer of hostile heroes, rushing on him impetuously, speedily pierced the son of Arjuna in that combat with nine arrows. And he also, with three broad-headed shafts, cut off the standard of that warrior of great energy. Of rigid vows, Bhishma also struck his (adversary's) charioteer. And Kritavarman, and Kripa, and Salya also, O sire, piercing Arjuna's son, all failed to make him waver, for he stood firm like the Mainaka mountain. And the heroic son of Arjuna, though surrounded by those mighty car-warriors of the Dhartarashtra army, still showered on those five car-warriors arrowy downpours. And baffling their mighty weapons by his arrowy showers, and pouring on Bhishma his shafts, the powerful son of Arjuna set up loud shout. And struggling in the battle thus and afflicting Bhishma with (his) arrows, the strength we saw of his arms then was very great. But though endued with such prowess Bhishma also shot his arrows at him. But he cut off in that combat the arrows shot from Bhishma's bow. And then that heroic warrior of arrows that were never lost, cut off with nine arrows, in that combat, the standard of Bhishma. And at that feat the people there set up a loud shout. Decked with jewels and made of silver, that tall standard bearing the device of the palmyra, cut off, O Bharata, by the shafts of Subhadra's son, fell down on the earth. And beholding, O bull of Bharata's race, that standard failing in consequence of the shafts of Subhadra's son, the proud Bhima set up a loud shout for cheering the son of Subhadra. Then in fierce combat, the mighty Bhishma caused many celestial weapons of great efficacy to appear. And the great grandsire of immeasurable soul then covered Subhadra's son with thousands of arrows. And at this, ten great bowmen and mighty car-warriors of the Pandavas, quickly rushed on their cars for protecting the son of Subhadra. And those were Virata with his son, and Dhrishtadyumna of Prishata's race, and Bhima, the five Kekaya brothers, and Satyaki also, O king. And as they were falling upon him with great impetuosity, Bhishma the son of Santanu, in that conflict, pierced the prince of Panchala with three arrows, and Satyaki with ten. And with one winged arrow, whetted and sharp-edged as a razor, and shot from his bow drawn to its fullest stretch, he cut off the standard of Bhimasena. And, O best of men, the standard of Bhimasena, made of gold and bearing the device of a lion, cut off by Bhishma, fell from the car. And Bhima then, piercing Santanu's son Bhishma in that combat with three arrows, pierced Kripa with one, and Kritavarman with eight. And Uttara also, the son of Virata, on a tusker with upraised trunk, rushed against the ruler of the Madras. Salya, however, succeeded in checking the unparalleled impetuosity of that prince of elephants rushing quickly towards his car. That prince of elephants, in great wrath, placing his leg upon the yoke of (Salya's) car, killed his four large steeds of excellent speed. The ruler of the Madras then, staying on that car whose steeds had been slain, hurled a dart, all made of iron, and resembling a snake, for slaying Uttara outright. The latter's coat of mail being cut through by that dart, he became totally deprived of his senses and fell down from his elephant's neck, with the hook and the lance loosened from his grasp. And Salya then, taking up his sword and jumping down from his excellent car, and putting forth his prowess, cut off the large trunk of that prince of elephants. His coat of mail pierced all over with a shower of arrows, and his trunk cut off, that elephant uttered a loud shriek and fell down and expired. Achieving such a feat, O king, the ruler of the Madras speedily mounted on the splendid car of Kritavarman. And beholding his brother Uttara slain and seeing Salya staying with Kritavarman, Virata's son Sweta blazed up in wrath, like fire (blazing up) with clarified butter. And that mighty warrior, stretching his large bow that resembled the bow of Sakra himself, rushed with the desire of slaying Salya the ruler of the Madras. Surrounded on all sides with a mighty division of cars, he advanced towards Salya's car pouring an arrowy shower. And beholding him rush to the fight with prowess equal to that of an infuriate elephant, seven car-warriors of thy side surrounded him on all sides, desirous of protecting the ruler of Madras who seemed to be already within the jaws of Death. And those seven warriors were Vrihadvala the ruler of the Kosalas, and Jayatsena of Magadha, and Rukmaratha, O king, who was the valourous son of Salya, and Vinda and Anuvinda of Avanti, and Sudakshina the king of the Kamvojas, and Jayadratha, the ruler of the Sindhus and the kinsman of Vrihadkshatra. And the stretched bows of those high-souled warriors, decorated with diverse colours, looked like the lightning's flashes in the clouds. And they all poured on Sweta's head ceaseless showers of arrows like the clouds tossed by the wind dropping rain on the mountain breast on the expiry of summer. That mighty bowman and commander of the forces, enraged at this, with seven broad-headed arrows of great impetuosity, struck their bows, and then continued to grind them. And those bows we saw were cut off, O Bharata, and thereupon they all took up, within half the time taken up in a wink of the eye, other bows. And they then shot at Sweta seven arrows. And once again that mighty-armed warrior of immeasurable soul, with seven fleet shafts, cut off those (other) bows of these bowmen. Those warriors then, whose large bows had been cut off, those mighty car-warriors swelling (with rage), grasping (seven) darts, set up a loud shout. And, O chief of the Bharatas, they hurled those seven darts at Sweta's car. And those blazing darts which coursed (through the air) like large meteors, with the sound of thunder, were all cut off, before they could reach him, that warrior conversant with mighty weapons, by means of seven broad-headed arrows. Then taking up an arrow capable of penetrating into every part of the body, he shot it, O chief of the Bharatas, at Rukmaratha. And that mighty arrow, surpassing (the force of) the thunder-bolt, penetrated into the latter's body. Then, O king, forcibly struck by that arrow, Rukmaratha sat down on the terrace of his car and fell into a deadly swoon. His charioteer then, without betraying any fear, bore him away, senseless and in a swoon, in the very sight of all. Then taking up six other (arrows) adorned with gold, the mighty-armed Sweta cut off the standard-tops of his six adversaries. And that chastiser of foes then, piercing their steeds and charioteers also, and covering those six warriors themselves with ceaseless shafts, proceeded towards the car of Salya. And beholding that generalissimo of the (Pandava) forces proceeding quickly towards Salya's car, a loud uproar of oh and alas arose in thy army, O Bharata. Then thy mighty son, with Bhishma at the head, and supported by heroic warriors and many troops, proceeded towards Sweta's car.And he (thus) rescued the ruler of the Madras who had already entered the jaws of Death. And then commenced a battle, terrific and making the hair stand on end, between thy troops and those of the enemy, in which cars and elephants all got mixed up in confusion. And upon Subhadra's son and Bhimasena, and that mighty car-warrior Satyaki, and upon the ruler of the Kekayas, and Virata, and Dhrishtadyumna of Prishatas' race, and upon the Chedi troops, the old Kuru grandsire poured showers of arrows.

Footnotes

113:1 The Bengal reading 'narvarakshaye' seems to be better than 'Mahavirakshaye' of the Bombay text.

113:2 Talaketu is lit. Palmyra-bannered. Without using such compounds, the 'brevity' of the sentences cannot be maintained.

113:3 Karshni is Krishna's or Arjuna's son Abhimanyu. Arjuna was sometimes called Krishna.

113:4 Laghavamargasya is a mis-reading for Laghavamargastham'; then again chapi is incorrect, the correct reading chapam as in the Bombay text.

115:1 The Bengal reading is 'Suaris Vritascha Sainyena'. The Bombay reading (which I do not adopt) is 'Vritastu Sarva Sainyena.'

Section 48

Dhritarashtra said,--"When that great bowman Sweta proceeded towards Salya's car, what did the Kauravas and the Pandavas do, O Sanjaya? And what also did Bhishma the son of Santanu do? Tell me who ask thee, all this."

Sanjaya said,--"O king, hundreds and thousands of bulls among Kshatriyas, all brave and mighty car-warriors, placing the generalissimo Sweta in the van, and displaying their strength. O Bharata, unto thy royal son and with Sikhandin also at their head, desired to rescue (Sweta). And those mighty car-warriors rushed towards Bhishma's car decked with gold desirous of slaying that foremost of warriors. And the battle that ensued then was terrible. I shall describe to thee that wonderful and terrific battle as it occurred between thy troops and those of the enemy. The son of Santanu made the terraces of many cars empty, (for) that best of car-warriors showering (his) arrows, cut off many heads. Endued with energy equal to that of the Sun himself, he shrouded the very Sun with his arrows. And he removed his enemies from around him in that combat like the rising Sun dispelling the darkness around. And in that battle, O king, arrows were shot by him in hundreds and thousands that were powerful and possessed of great impetuosity and that took in that conflict the lives of numberless Kshatriyas. And in that combat he felled heads, by hundreds, of heroic warriors, O king, and elephants cased in thorny mail, like summits of mountains (felled) by heaven's bolt. And cars, O king, were seen to mingle with cars. A car might be seen upon another car, and a steed upon another steed. And impetuous chargers, O king, bore hither and thither heroic riders in the prime of youth, slain and hanging (from their saddles) with their bows (still in their grasp). With swords and quivers attached (to their persons) and coats of mail loosened (from their bodies), hundreds of warriors, deprived of life, lay on the ground, sleeping on beds (worthy) of heroes. Rushing against one another, falling down and rising up again and rushing again having risen up, the combatants fought hand to hand. Afflicted by one another, many rolled on the field of battle. Infuriate elephants rushed hither and thither, and car-warriors by hundreds were slain. And car-warriors, along with their cars, were crushed on all sides. And some warriors fell upon his car, slain by another with arrows. And a mighty car-warrior might be seen to fall down from high, his charioteer (also) having been slain. A thick dust arose, and thereupon unto the warrior struggling in battle, the twang of the (hostile) bow indicated the struggling adversary before. From the pressure also on their bodies, combatants guessed their foes. And the warriors, O king, fought on with arrows, guided by the sound of bow-strings and (hostile) division. The very hiss of the arrows shot by the combatants at one another could not be heard. And so loud was the sound of drums, that it seemed to pierce the ears. And in that tumultuous uproar making the hair stand on end, the name of the combatant uttered in the battle, while displaying his prowess, could not be heard. The sire could not recognise the son of his loins. One of the wheels being broken, or the yoke being torn off or one of the steeds being slain, the brave car-warrior was overthrown from his car, along with his charioteer, by means of straight arrows. And thus many heroic warriors, deprived of their cars, were seen to fly away. He who was slain had cut off; he who was not slain, was struck at the very vitals: but unstruck there was none, when Bhishma attacked the foe. And in that terrific battle, Sweta caused a great slaughter of the Kurus. And he slew many noble princes by hundreds upon hundreds.And he cut off, by means of his arrows, the heads of car-warriors by hundreds upon hundreds, and (their) arms decked with Angadas, and (their) bows all around. And car-warriors and car-wheels and others that were on cars, and the cars themselves, and standards both small and costly, O king, and large bodies of horses, and crowds of cars, and crowds of men, O Bharata's race, were destroyed by Sweta. Ourselves, from fear of Sweta, abandoning (Bhishma) that best of car-warriors, left the battle retreating to the rear and, therefore, do we (now) behold your lordship. And all the Kurus, O son of Kuru's race, beyond the range of arrows, and abandoning Bhishma the son of Santanu, in that battle, stood (as spectators though) armed for the combat. Cheerful in the hour of (universal) cheerlessness, that tiger among men Bhishma, alone of our army, in that terrible battle stood immovable like the mountain Meru. Taking the lives (of the foe) like the Sun at close of winter, he stood resplendent with the golden rays (of his car) like the Sun himself with his rays. And that great bowman shot clouds of arrows and struck down the Asuras. And while being slaughtered by Bhishma in that dreadful combat, those warriors breaking away from their ranks, they all fled from him, as if from a fire fed by fuel. Encountering the single warrior (Sweta), that slayer of foes, Bhishma, was the only one (amongst us) who was cheerful and whole. Devoted to the welfare of Duryodhana, he began to consume the Pandava (warrior). Reckless of his very life which is difficult of being cast off, and abandoning all fear he slaughtered, O king, the Pandava army in that fierce conflict. And beholding the generalissimo (Sweta) smiting the (Dhartarashtra) divisions, thy father Bhishma, called also Devavrata, impetuously rushed against him. Thereupon, Sweta covered Bhishma with an extensive net-work of arrows. And Bhishma also covered Sweta with a flight of arrows. And roaring like a couple of bulls, they rushed, like two infuriate elephants of gigantic size or two raging tigers, against each other. Baffling each other's weapons by means of their weapons, those bulls among men, viz., Bhishma and Sweta fought with each other, desirous of taking each other's life. In one single day Bhishma, infuriate with anger, could consume the Pandava army with his arrows, if Sweta did not protect it. Beholding the grandsire then turned off by Sweta, the Pandavas were filled with joy, while thy son became cheerless. Duryodhana then, with wrath excited and surrounded by many kings, rushed with his troops against the Pandava host in battle. Then Sweta, abandoning the son of Ganga, slaughtered thy son's host with great impetuosity like the wind (uprooting) trees with violence. And the son of Virata, senseless with wrath, having routed thy army, advanced (once more), O king, to the place where Bhishma was stationed. And those two high-souled and mighty warriors then, both blazing with their arrows, battled with each other like Vritra and Vasava (of old), desirous, O king, of slaying each other. Drawing (his) bow to the fullest stretch, Sweta pierced Bhishma with seven arrows. The valourous (Bhishma) then, putting forth his prowess, quickly checked his foe's valour, like an infuriate elephant checking an infuriate compeer. And Sweta then, that delighter of Kshatriyas struck Bhishma, and Bhishma the son of Santanu also pierced him in return with ten arrows. And though pierced by him (thus), that mighty warrior stood still like a mountain. And Sweta again pierced Santanu's son with five and twenty straight arrows, at which all wondered. Then smiling and licking with his tongue the corners of his mouth, Sweta in that combat cut off Bhishma's bow into ten fragments with ten arrows. Then aiming a plumed arrow made wholly of iron, (Sweta) crushed the palmyra on the top of the standard of the high-souled (Bhishma). And beholding the standard of Bhishma cut down, thy sons thought that Bhishma was slain, having succumbed to Sweta. And the Pandavas also filled with delight, blew their conches all around. And beholding the palmyra standard of the high-souled Bhishma laid low, Duryodhana, from wrath, urged his own army to the battle. And they all began very carefully to protect Bhishma who 'was in great distress. Unto them, also unto those that stood (idle) spectators, the king said,--Either Sweta will die (today), or Bhishma the son of Santanu. I say this truly. Hearing the words of the king, the mighty car-warriors speedily with four kinds of forces, advanced protecting the son of Ganga. And Valhika and Kritavarman, and Kripa, and Salya also, O Bharata, and the son of Jarasandha, and Vikarna, and Chitrasena, and Vivinsati, with great speed, when speed was so necessary, surrounding him on all sides, poured on Sweta ceaseless showers of arrows. That mighty warrior then, of immeasurable soul, quickly checked those angry warriors by means of sharp arrows, displaying his own lightness of hand. And checking them all like a lion and a multitude of elephants, Sweta then cut off Bhishma's bow with thick shower of arrows. Then Bhishma the son of Santanu, taking up another bow in that battle, pierced Sweta, O king, with arrows furnished with feathers of Kanka bird. Then the commander (of the Pandava army), with wrath excited, pierced Bhishma in that encounter O king, with a great many shafts in the very sight of all. Beholding Bhishma, that foremost of heroes in all the world, checked in battle by Sweta, the king (Duryodhana) became greatly troubled, and great also became the distress of thy whole army. And beholding the heroic Bhishma checked and mangled by Sweta with his arrows, all thought that Bhishma, having succumbed to Sweta, was slain by him. Then thy sire Devavrata, yielding to anger, and beholding his (own) standard overthrown and the (Dhartarashtra) army checked, shot a great many arrows, O king, at Sweta. Sweta, however, that foremost of car-warriors, baffling all those arrows of Bhishma, once more cut off, with a broad-headed shaft, thy sire's bow. Throwing aside that bow, O king, Ganga's son, senseless with anger, taking up another bow larger and stronger, and aiming seven large broad-headed arrows whetted on stone, slew with four arrows the four steeds of the generalissimo Sweta, cut off his standard with two and with the seventh shaft that warrior of great prowess, exceedingly provoked, cut off his charioteer's head. Thereupon, that mighty car-warrior, jumping down from his car whose steeds and charioteer had been slain, and yielding to the influence of wrath, became exceedingly troubled. The grandsire, beholding Sweta that foremost of car-warriors, deprived of car, began to smite him on all sides with showers of arrows. And smitten in that combat with arrows shot from Bhishma's bow, Sweta, leaving his bow on his (abandoned) car took up a dart decked with gold and taking up that terrible and fierce dart which resembled the fatal rod of Death and was capable of slaying Death's self. Sweta then, in great wrath, addressed Bhishma the son of Santanu in that combat, saying,--Wait a little, and behold me, O best of men,--And having said this unto Bhishma in battle, that great bowman of exceeding prowess and immeasurable soul, hurled the dart resembling a snake, displaying his valour for the sake of the Pandavas and desiring to achieve thy evil. Then loud cries of oh and alas arose among thy sons, O king, upon beholding that terrible dart resembling the rod of Death in splendour. And hurled from Sweta's arms, (that dart), resembling a snake that had just cast off its slough, fell with great force, O king, like a large meteor from the firmament. Thy sire Devavrata then, O king, without the slightest fear, with eight sharp and winged arrows, cut off into nine fragments, that dart decked with pure gold and which seemed to be covered with flames of fire, as it coursed ablaze through the air. All thy troops then, O bull of Bharata's race, set up loud shouts of joy. The son of Virata, however, beholding his dart cut off into fragments, became senseless with anger, and like one whose heart was overcome by (the arrival of) his hour, could not settle what to do. Deprived of his senses by anger, O king, the son of Virata, then, smiling, joyfully took up a mace for Bhishma's slaughter, with eyes red in wrath, and resembling a second Yama armed with mace, he rushed against Bhishma like a swollen torrent against the rocks. Regarding his impetuosity as incapable of cheek, Bhishma endued with great prowess and conversant with the might (of others), suddenly alighted on the ground for warding off that blow. Sweta then, O king, whirling in wrath that heavy mace, hurled it on Bhishma's car like the god Maheswara. And in consequence of that mace intended for Bhishma's destruction, that car was reduced to ashes, with standard, and charioteer, and steeds and shaft. Beholding Bhishma, that foremost of car-warriors, become a combatant on foot, many car-warriors, viz., Salya and others, speedily rushed (to his rescue). Mounting then upon another car, and cheerlessly stretching his bow, Bhishma slowly advanced towards Sweta, seeing that foremost of car-warriors. Meanwhile, Bhishma heard a loud voice uttered in the skies, that was celestial and fraught with his own good. (And the voice said).--'O, Bhishma, O thou of mighty arms, strive without losing a moment. Even this is the hour fixed by the Creator of the Universe for success over this one'. Hearing those words uttered by the celestial messenger, Bhishma, filled with joy, set his heart upon Sweta's destruction. And beholding that foremost of car-warriors, Sweta become a combatant on foot, many mighty car-warriors (of the Pandava side) rushed unitedly (to his rescue). (They were) Satyaki, and Bhimasena, and Dhrishtadyumna of Prishata's race; and the (five) Kekaya brothers, and Dhrishtaketu and Abhimanyu of great energy. And beholding them rushing (to the rescue), with Drona and Salya and Kripa that hero of immeasurable soul (Bhishma) checked them all like the mountain resisting the force of the wind. And when all the high-souled warriors of the Pandava side were (thus) held in check, Sweta, taking up a sword cut off Bhishma's bow. Casting aside that bow, the grandsire, quickly made up his mind for Sweta's destruction, having heard the words of the celestial messenger. Though baffled (by Sweta), thy sire Devavrata then that mighty car-warrior quickly taking up another bow that resembled the bow of Sakra himself in splendour, stringed it in a moment. Then thy sire, O chief of the Bharatas, beholding that mighty car-warrior Sweta, though the latter was then surrounded by those tigers among men with Bhimasena at their head,--(thy sire) the son of Ganga-advanced steadily for the sake of the generalissimo Sweta alone. Beholding Bhishma advance, Bhimasena of great prowess pierced him with sixty shafts. But that mighty car-warrior, thy sire Devavrata, checking both Bhimasena and Abhimanyu and other car-warriors with terrible shafts, struck him with three straight arrows. And the grandsire of the Bharatas also struck Satyaki, in that combat, with a hundred arrows, and Dhrishtadyumna with twenty and the Kekaya brothers with five. And checking all those great bowmen with terrible arrows, thy sire Devavrata advanced towards Sweta alone. Then taking out an arrow resembling Death's self and capable of bearing a great strain and incapable of being resisted, the powerful Bhishma placed it on his bowstring. And that shaft, furnished with wings and duly endued with the force of the Brahma weapon, was seen by the gods and Gandharvas and Pisachas and Uragas, and Rakshasas. And that shaft, of splendour like that of a blazing fire, piercing through his coat of mail (passed through his body and) struck into the earth, with a flash like that of heaven's bolt. Like the Sun when speedily retiring to his western chambers taking along with him the rays of light, even thus that shaft passed out of Sweta's body, bearing away with itself his life. Thus slain in battle by Bhishma, we beheld that tiger among men fall down like the loosened crest of a mountain. And all the mighty car-warriors of the Kshatriya race belonging to the Pandava side indulged in lamentations. Thy sons, however, and all the Kurus, were filled with delight. Then, O king, beholding Sweta overthrown, Dussasana danced in joy over the field in accompaniment With the loud music of conches and drums. And when that great bowman was slain by Bhishma, that ornament of battle, the mighty bowmen (of the Pandava side) with Sikhandin at their head, trembled in fear. Then when their commander was slain, Dhananjaya, O king, and he of Vrishni's race, slowly withdrew the troops (for their nightly rest). And then, O Bharata, the withdrawal took place of both theirs and thine, while thine and theirs were frequently setting up loud roars. And the mighty car-warriors of the Parthas entered (their quarters) cheerlessly, thinking, O chastiser of foes, of that awful slaughter in single combat (of their commander)."

Footnotes

116:1 Nine slokas and a half, from the second half of the 43rd verse to the 52nd verse (as above), are omitted in the Bengal texts. These, however, occur subsequently in section 46 following. The fact is, the whole of the passage in this section and the 116 verses in the following section, and the first 24 verses in the section 49, are regarded as an interpolation. In those sections of the Udyoga Parvam where the Rathas and the Atirathas, &c, are counted by Bhishma, no mention is made of any warrior of the name of Sweta. The Burdwan Pundits omit these passages altogether. I myself believe them to be an interpolation. Occurring, however, as it does in both the Bengal and the Bombay texts, I cannot omit in the English version.

117:1 The Bombay text reads 'Yavana nihatam,' which is better.

117:2 I adopt the Bombay reading of the 22nd verse.

117:3 'Swayam' in some of the Bengal texts is a misprint for 'Kshayam'.

118:1 Chakrapani is Vishnu armed with the discus.

118:2 For 'Yuthan' which gives no meaning, I read 'Yodhas'. The Bengal reading 'muktvagnimiva daruna' is better than the Bombay reading 'muktam ripumishu darunam.'

118:3 The Bombay reading 'jivitam dustyajam' is better than the Bengal reading 'jivam tadutthам', if it has any meaning.

119:1 In the first line of 71st verse, the word is not 'Laghu' but 'alaghu', the initial 'a' being only silent according to the rule of Sandhi. Though omitted in the Bengal texts, it occurs in the Bombay edition.

120:1 'Ghoram', 'ugram', 'mahabhayam', are pleonastic.

120:2 In the first line of 87 for Maheswara (meaning Siva) the Bombay text reads Dhaneswara (meaning Kuvera, the lord of treasures). For also 'Bhimainipatitiya' in the second line the Bombay text reads 'Bhishma inipainya'.

Section 49

Dhritarashtra said, "When the generalissimo Sweta, O son, was slain in battle by the enemy, what did those mighty bowmen, the Panchalas with the Pandavas, do? Hearing their commander Sweta slain, what happened between those that strove for his sake and their foes that retreated before them? O Sanjaya, hearing of our victory, (thy) words please my heart? Nor doth my heart feel any shame in remembering our transgression. The old chief of Kuru's race is ever cheerful and devoted (to us). (As regards Duryodhana), having provoked hostilities with that intelligent son of his uncle, he sought at one time the protection of the sons of Pandu in consequence of his anxiety and fear due to Yudhishthira. At that time, abandoning everything he lived in misery. In consequence of the prowess of the sons of Pandu, and everywhere receiving checks--having placed himself amid entanglements--from his enemies Duryodhana had (for some time) recourse to honourable behaviour. Formerly that wicked-minded king had placed himself under their protection. Why, therefore, O Sanjaya, hath Sweta who was devoted to Yudhishthira, been slain. Indeed, this narrow-minded prince, with all his prospects, hath been hurled to the nether regions by a number of wretches. Bhishma liked not the war, nor even did the preceptor. Nor Kripa, nor Gandhari liked it. O Sanjaya, nor do I like it, nor Vasudeva of Vrishni's race, nor that just king the son of Pandu; nor Bhima, nor Arjuna, nor those bulls among men, the twins (liked it.) Always forbidden by me, by Gandhari, by Vidura, by Rama the son of Jamadagni, and by the high-souled Vyasa also, the wicked-minded and sinful Duryodhana, with Dussasana, O Sanjaya, always following the counsels of Karna and Suvala's son, behaved maliciously towards the Pandavas. I think, O Sanjaya, that he has fallen into great distress. After the slaughter of Sweta and the victory of Bhishma what did Partha, excited with rage, do in battle accompanied by Krishna? Indeed, it is from Arjuna that my fears arise, and those fears, O Sanjaya, cannot be dispelled. He, Dhananjaya. the son of Kunti, is brave and endued with great activity. I think, with his arrows he will cut into fragments the bodies of his enemies. The son of Indra, and in battle equal unto Upendra the younger brother of Indra, a warrior whose wrath and purposes are never futile, alas, beholding him what becomes the state of your minds? Brave, acquainted with Vedas, resembling the fire and the Sun in splendour, and possessing a knowledge of the Aindra weapon, that warrior of immeasurable soul is ever victorious when he falleth upon the foe? His weapons always falling upon the foe with the force of the thunderbolt and his arms wonderfully quick in drawing the bowstring, the son of Kunti is a mighty car-warrior. The formidable son of Drupada also, O Sanjaya, is endued with great wisdom. What, indeed, did Dhristadyumna do when Sweta was slain in battle? I think that in consequence of the wrongs they sustained of old, and of the slaughter of their commander, the hearts of the high-souled Pandavas blazed up. Thinking of their wrath I am never at my ease, by day or by night, on account of Duryodhana. How did the great battle take place? Tell me all about it, O Sanjaya.

Sanjaya said, "Hear, O king, quietly about thy transgressions. It behoveth thee not to impute the fruit to Duryodhana. As is the construction of an embankment when the waters have disappeared, so is thy understanding, or, it is like the digging of a well when house is on fire. 1 When, after the forenoon had passed away, the commander Sweta was, O Bharata, slain by Bhishma in that fierce conflict, Virata's son Sankha, that grinder of hostile ranks ever delighting in battle, beholding Salya stationed with Kritavarman (on his car), suddenly blazed up with wrath, like fire with clarified butter. That mighty warrior, stretching his large bow that resembled the bow of Indra himself, rushed with the desire of slaying the ruler of the Madras in battle, himself supported on all sides by a large division of cars. And Sankha, causing an arrowy downpour rushed towards the car on which Salya was. And beholding him advancing like an infuriate elephant, seven mighty car-warriors of thy side surrounded him--desirous of rescuing the ruler of the Madras already within the jaws of death. Then the mighty-armed Bhishma, roaring like the very clouds, and taking up a bow full six cubits long, rushed towards Sankha in battle. And beholding that mighty car-warrior and great bowman thus rushing, the Pandava host began to tremble like a boat tossed by a violence of the tempest. Then Arjuna, quickly advancing, placed himself in front of Sankha, thinking that Sankha should, then be protected from Bhishma. And then the combat commenced between Bhishma and Arjuna. And loud cries of oh and alas arose among the warriors engaged in battle. And one force seemed to merge into another force. And thus all were filled with wonder. Then Salya, mace in hand, alighting from his large car, slew, O bull of Bharata's race, the four steeds of Sankha. Jumping down from his car thus deprived of steeds, and taking a sword, Sankha ran towards Vibhatsu's car and (mounting on it) was once more at his ease. And then there fell from Bhishma's car innumerable arrows by which were covered the entire welkin and the earth. And that foremost of smiters, Bhishma, slaughtered with his arrows the Panchala, the Matsya, the Kekaya, and the Prabhadraka host. And soon abandoning in that battle, Pandu's son (Arjuna) capable of drawing the bow with even his left hand, Bhishma rushed towards Drupada, the king of the Panchalas, surrounded by his host. And he soon covered his dear relative with innumerable arrows. Like a forest consumed by fire at the end of winter, the troops of Drupada were seen to be consumed. And Bhishma stood in that battle like a blazing fire without smoke, or like the Sun himself at midday scorching everything around with his heat. The combatants of the Pandavas were not able to even look at Bhishma. And afflicted with fear, the Pandava host cast its eyes around, and not beholding any protector, looked like a herd of kine afflicted by cold. Slaughtered or retreating in despondence being crushed the while, loud cries, O Bharata, of oh and alas arose among the troops of the Pandavas. Then Bhishma the son of Santanu, with bow always drawn to a circle, shot therefrom blazing arrows that resembled virulent poison. And creating continuous lines of arrows in all directions, that hero of rigid vows slew Pandava car-warriors, naming each, O Bharata, beforehand. And then when the troops of the Pandavas were routed and crushed all over the field, the sun set and nothing could be seen. And then beholding Bhishma, O bull of Bharata's race, proudly standing in battle, the Parthas withdrew their forces (for nightly rest)."

Footnotes

122:1 The transgression of which Dhritarashtra alludes is the slaughter by Bhishma from his car, of Sweta who was then a combatant on foot. Or, it may be the very slaughter of Sweta, who was dear to the Pandavas and which act would, the king thought, provoke them more.

122:2 Verses 4 to 7 are exceedingly difficult. I am not sure that I have understood them correctly. They are of the nature of Vyasakutas, i.e., deliberate obscurities for puzzling Ganesa, who acted as the scribe, for enabling Vyasa to gain time for compositions. In verse 4 'Pitus' means uncle's and not father's; so also 'durga decam' in verse 6 means entanglements, like Duryodhana's hostility with the Gandharvas on the occasion of the tale of cattle. In verse 7 of the Bengal reading is Yudhishthiram bhaktya. The Bombay reading which I adopt, is Yudhishthire bhaktas. In 8, the purushadhamas are Sakuni and Karna. &c.

123:1 As both operations are useless, so are these thy regrets.

124:1 The sense is that Arjuna representing one force, and Bhishma another, the two forces seemed to mingle, into one another, like one bolt of heaven against another, as one may say.

Section 50

Sanjaya said, "When the troops, O bull of Bharata's race, were withdrawn on the first day, and when Duryodhana was filled with delight upon (beholding) Bhishma excited with wrath in battle, king Yudhisthira the just, speedily repaired unto Janardana, accompanied by all his brothers and all the kings (on his side). Filled with great grief thinking of his defeat, and beholding Bhishma's prowess, O king, he addressed that scion of Vrishni's race, saying, 'Behold, O Krishna, that mighty bowman Bhishma of terrible prowess. He consumes with his arrow my troops like fire (consuming) dry grass. How shall we even look at that high-souled (warrior) who is licking up my troops like fire fed with clarified butter? Beholding; that tiger among men, that mighty warrior armed with the bow, my troops fly away, afflicted with arrows. Enraged Yama himself, or He armed with the thunder, or even Varuna noose in hand, or Kuvera armed with mace, may be vanquished in battle but the mighty car-warrior Bhishma, of great energy is incapable of being vanquished. Such being the case, I am sinking in the fathomless ocean represented by Bhishma, without a boat (to rescue me). In consequence, O Kesava, of the weakness of my understanding, having obtained Bhishma (for a foe in battle), I shall, O Govinda, retire into woods. To live there is preferable to devoting these lords of earth to Death in the form of Bhishma. Conversant with mighty weapons, Bhishma, O Krishna, will annihilate my army. As insects rush into the blazing fire for their own destruction, the combatants of my army are even so. In putting forth prowess for the sake of kingdom, O thou of Vrishni's race, I am being led to destruction. My heroic brothers also are pained and afflicted with arrows for my sake, having been deprived of both sovereignty and happiness in consequence of their love for their eldest brother. We regard life very highly, for, under these circumstances, life is too precious (to be sacrificed). During the remainder of my days I will practise the severest of ascetic austerities. I will not, O Kesava, cause these friends of mine to be slain. The mighty Bhishma incessantly stays, with his celestial weapon, many thousands of my car-warriors who are foremost of smiters. Tell me, O Madhava, without delay, what should be done that might do me good. As regards Arjuna, I see that he is an indifferent spectator in this battle. Endued with great might, this Bhima alone, remembering Kshatriya duties, fighteth putting forth the prowess of his arms and to the utmost of his power. With his hero-slaying mace, this high-souled (warrior), to the full measure of his powers, achieveth the most difficult feats upon foot-soldiers and steeds and cars and elephants. This hero, however, is incapable, O sire, of destroying in fair fight the hostile host in even a century. This thy friend (Arjuna) alone (amongst) is conversant with (mighty) weapons. He, however, beholding us consumed by Bhishma and the high-souled Drona, looketh indifferently on us. The celestial weapons of Bhishma and the high-souled Drona, incessantly applied, are consuming all the Kshatriyas. O Krishna, such is his prowess, that Bhishma, with wrath excited, aided by the kings (on his side), will, without doubt annihilate us. O Lord of Yoga, look for that great bowman, that mighty car-warrior, who will give Bhishma his quietus like rain-charged clouds quenching a forest conflagration. (Then) through thy grace, O Govinda, the son of Pandu, their foes being slain, will, after recovery of their kingdom, be happy with their kinsmen.

"Having said this, the high-souled son of Pritha, with heart afflicted by grief and mind turned within, remained silent for a long while in a reflected mood. Beholding the son of Pandu stricken with grief and deprived of his senses by sorrow, Govinda then gladdening all the Pandavas said, 'Do not grieve, O chief of the Bharatas. It behoveth thee not to grieve, when thy brothers are all heroes and renowned bowmen in the world. I also am employed in doing thee good, as also that mighty car-warrior Satyaki and Virata and Drupada, both reverend in years, and Dhrishtadyumna of Prishata's line. And so also, O best of kings, all these monarchs with their (respective) troops are expectant of thy favour and devoted to thee, O king. This mighty car-warrior Dhrishtadyumna of Prishata's race placed in command of thy army is always desirous of thy welfare and engaged in doing that which is agreeable to thee, as also this Sikhandin, O thou of mighty arms, who is certainly the slayer of Bhishma. Hearing these words, the king (Yudhishthira), said, unto that mighty car-warrior Dhrishtadyumna, in that very assembly and in the hearing of Vasudeva, these words, O Dhrishtadyumna, mark these words that I say unto thee, O thou of Prishata's line. The words uttered by me should not be transgressed. Approved by Vasudeva, thou hast been the commander of our forces. As Kartikeya, in days of old, was ever the commander of the celestial host, so also art thou, O bull among men, the commander of the Pandava host. Putting forth thy prowess, O tiger among men, slay the Kauravas. I will follow thee, and Bhima, and Krishna also, O sire, and the sons of Madri united together, and the sons of Draupadi accoutred in mail, and all the other foremost of kings, O bull among men. Then gladdening (the listeners) Dhrishtadyumna said, 'Ordained of old by Sambhu himself, I am, O son of Pritha, the slayer of Drona. I shall now fight in battle against Bhishma, and Drona and Kripa and Salya and Jayadratha and all the proud monarchs (on the Kuru side)'. When that foremost of princes, that slayer of foes, the son of Prishata, said this defiantly, the Pandava warriors, endued with great energy and incapable of being defeated in battle, all set up a loud shout. And then Pritha's son Yudhishthira said unto the commander of his army, the son of Prishata, (these words), 'An array known by the name of Krauncharuma, that is destructive of all foes, and that was spoken of by Vrihaspati unto Indra in days of old when the gods and the Asuras fought,--that array destructive of hostile divisions, do thou form. Unseen before, the kings behold it, along with the Kurus.' Thus addressed by that god among men, like Vishnu addressed by the wielder of the thunderbolt, he (Dhrishtadyumna), when morning dawned, placed Dhananjaya in the van of the whole army. And Dhananjaya's standard, created at Indra's command by the celestial artificer, while moving through the skies, seemed wonderfully beautiful. Decked with banners bearing hues resembling those of Indra's bow, coursing through the air like a ranger of the skies, and looking like the fleeting edifice of vapour in the welkin, it seemed, O sire to glide dancingly along the track of the car (to which it was attached). And the bearer of Gandiva with that (standard) graced with gems, and that standard itself with the bearer of Gandiva, looked highly adorned, like the Self-create with the Sun (and the Sun with the Self-create). And king Drupada, surrounded by a large number of troops, became the head (of that array). And the two kings Kuntibhoja and Saivya became its two eyes. And the ruler of the Dasarnas, and the Prayagas, with the Daserakas, and the Anupakas, and the Kiratas were placed in its neck, O bull of Bharata's race. And Yudhishthira, O king, with the Patachcharas, the Hunas, the Pauravakas and the Nishadas, became its two wings, so also the Pisachas, with the Kundavishas, and the Mandakas, the Ladakas, the Tanganas, and the Uddras, O Bharata, and the Saravas, the Tumbhumas, the Vatsas, and the Nakulas. And Nakula and Sahadeva placed themselves on the left wing. And on the joints of the wings were placed ten thousand cars and on the head a hundred thousand, and on the back a hundred millions and twenty thousand and on the neck a hundred and seventy thousand. And on the joints of the wings, the wings and the extremities of the wings proceeded elephants in large bodies, looking, O king, like blazing mountains. And the rear was protected by Virata aided by the Kekayas, and the ruler of Kasi and the king of the Chedis, with thirty thousand cars. Forming, O Bharata, their mighty array thus, the Pandavas, expectant of sunrise, waited for battle, all cased in armour. And their white umbrellas, clean and costly, and brilliant as the sun, shone resplendent on their elephants and cars."

Footnotes

125:1 Aplavas and Alpave are both correct.

125:2 In the first line of the 14th verse Aviseshana seems to be incorrect. The Bombay text reads Avaseshena which I adopt.

126:1 The correct reading is Vishnu, and not Jishnu as in many of the Bengal texts.

127:1 Indrayudha is Indra's bow or the rainbow. Akasaga (literally a ranger of the skies) is a bird. The vapoury edifices and forms, constantly melting away and reappearing in new shapes, are called Gandharvanagar as (lit. towns of the Gandharvas or celestial choiristers).

127:2 The Bengal reading is Savayambhuriva bhanuna which I have adopted. The Bombay reading is Merurivabhanuna, which means "like the mountain Meru with Sun." It is difficult to make a choice between the two.

127:3 The Bombay text differs in many respects from the Bengal texts as regards the positions assigned to the several warriors and races in the Pandava host. It is impossible to settle the true readings. I have, therefore, without any attempt at correction, followed the Bengal text.

127:4 The last word of the 28th verse is 'Ratheshu cha', and not 'Dhajeshu cha' for umbrellas could not possibly be fastened to standards.

Section 51

Sanjaya said, "Beholding the mighty and terrible array called Krauncha formed by Pandu's son of immeasurable energy, thy son, approaching the preceptor, and Kripa, and Salya, O sire, and Somadatta's son, and Vikarna, and Aswatthaman also, and all his brothers too, headed by Dussasana, O Bharata, and other immeasurable heroes assembled there for battle, said these timely words, gladdening them all, 'Armed with various kinds of weapons, ye all are conversant with the meaning of the scriptures. Ye mighty car-warriors, each of you is singly capable of slaying in battle the sons of Pandu with their troops. How much more then, when ye are united together. Our host, therefore, which is protected by Bhishma, is immeasurable, while that host of theirs, which is protected by Bhima, is measurable. Let the Samsthanas, the Surasenas, the Venikas, the Kukkuras, the Rechakas, the Trigartas, the Madrakas, the Yavanas, with Satrunjayas, and Dussasana, and that excellent hero Vikarna, and Nanda and Upanandaka, and Chitrasena, along with the Manibhadrakas, protect Bhishma with their (respective) troops,'--Then Bhishma and Drona and thy sons, O sire, formed a mighty array for resisting that of the Parthas. And Bhishma, surrounded by a large body of troops, advanced, leading a mighty army, like the chief of the celestials himself. And that mighty bowman, the son of Bharadwaja, endued with great energy, followed him with the Kuntalas, the Dasarnas, and the Magadhas, O king, and with the Vidarbhas, the Melakas, the Karnas, and the Pravaranas also. And the Gandharas, the

Sindhusauviras, the Sivis and the Vasatis with all their combatants also, (followed) Bhishma, that ornament of battle, and Sakuni, with all his troops protected the son of Bharadwaja. And then king Duryodhana, united with all his brothers, with the Aswalakas, the Vikarnas, the Vamanas, the Kosalas, the Daradas, the Vrikas, as also the Kshudrakas and the Malavas advanced cheerfully against the Pandava host. And Bhurisravas, and Sala, and Salya, and Bhagadatta, O sire, and Vinda and Anuvinda of Avanti, protected the left flank. And Somadatta, and Susarman, and Sudakshina, the ruler of the Kamvojas and Satayus, and Srutayus, were on the right flank. And Aswatthaman, and Kripa, and Kritavarman of Satwata's race, with a very large division of the troops, were, stationed at the rear of the army. And behind them were the rulers of many provinces, and Ketumat, and Vasudana, and the powerful son of the king of Kasi. Then all the troops on thy side cheerfully waiting for battle, O Bharata, blew their conches with great pleasure, and set up leonine roars. And hearing the shouts of those (combatants) filled with delight the venerable Kuru grandsire, endued with great prowess, uttering a leonine roar, blew his conch. Thereupon, conches and drums and diverse kinds of Pesis and cymbals, were sounded at once by others, and the noise made became a loud uproar. And Madhava and Arjuna, both stationed on a great car unto which were yoked white steeds, blew their excellent conches decked with gold and jewels. And Hrishikesa blew the conch called Panchajanya, and Dhananjaya (that called) Devadatta. And Vrikodara of terrible deeds blew the huge conch called Paundra. And Kunti's son king Yudhishthira blew the conch called Anantavijaya, while Nakula and Sahadeva (those conches called) Sughosa and Manipushpaka. And the ruler of Kasi, and Saivya, and Sikhandin the mighty car-warrior, and Dhrishtadyumna, and Virata, and the mighty car-warrior Satyaki, and that great bowman the king of the Panchalas, and the five sons of Draupadi, all blew their large conches and set up leonine roars. And that great uproar uttered there by those heroes, loudly reverberated through both the earth and the welkin. Thus, O great king, the Kurus and the Pandavas, both filled with delight, advanced against each other for battling again, and scorching each other thus."

Footnotes

128:1 This identical verse occurs in the first chapter of the Bhagavad Gita (vide, Verse 10, Chap. 25, of this Parvan, ante). There following the commentators, particularly Sreedhara, I have rendered Aparyaptam and Paryaptam as less than sufficient and sufficient. It would seem, however, that that is erroneous.

129:1 For these names, vide note in ante, Bhishma Parva.

Section 52

Dhritarashtra said, "When mine and the hostile hosts were thus formed into battle array, how did the foremost of smiters begin to strike?"

Sanjaya said, "When all the divisions were thus arrayed, the combatants waited, each cased in mail, and with their beautiful standards all upraised. And beholding the (Kuru) host that resembled the limitless ocean, thy son Duryodhana, O king, stationed within it, said unto all the combatants on thy side, 'Cased in mail (as ye are), begin ye the fight'. The combatants then, entertaining cruel intentions, and abandoning their very lives, all rushed against the Pandavas, with standards upraised. The battle that took place then was fierce and made the hair stand on end. And the cars and elephants all got mixed together. And shafts with beautiful feathers, and endued with great energy and sharp points, shot by car-warriors fell upon elephants and horses. And when the battle began in this way, the venerable Kuru grandsire, the mighty-armed Bhishma of terrible prowess, cased in mail, taking up his bow, and approaching them, showered an arrowy downpour on the heroic son of Subhadra, and the mighty car-warrior Arjuna, and the ruler of the Kekayas and Virata, and Dhrishtadyumna of Prishata's race, as also upon the Chedi and the Matsya warriors. And that mighty array (of the Pandavas) wavered at the onset of that hero. And terrific was the encounter that took place between all the combatants. And horse-men and car-warriors and foremost of steeds fell fast. And the car-divisions of the Pandavas began to fly away. Then that tiger among men, Arjuna, beholding that mighty car-warrior Bhishma, angrily said unto him of Vrishni's race. 'Proceed to the place where the grandsire is. O thou of Vrishni's race, it is evident that this Bhishma, with wrath excited, will annihilate for Duryodhana's benefit my host. And this Drona, and Kripa and Salya and Vikarna, O Janardana, united with Dhritarashtra's sons headed by Duryodhana, and protected by this firm bowman, will slaughter the Panchalas. Even I, therefore, shall stay Bhishma for the sake of my troops, O Janardana.' Unto him Vasudeva then said, 'Be careful, O Dhananjaya, for I will soon take thee, O hero, towards the grandsire's car.' Having said this, O king, Saurin took that car, which was celebrated over the world, before the car of Bhishma. With numerous banners all waving, with steeds looking handsome like a flight of (white) cranes, with standard upraised on which was the ape roaring fiercely, upon his large car of solar effulgence and whose rattle resembled roar of the clouds, slaughtering the Kaurava divisions and the Surasenas also, the son of Pandu, that enhancer of the joys of friends speedily came to the encounter. Him (thus) rushing impetuously like an infuriate elephant and (thus) frightening in a battle brave combatants and felling them with his shafts, Bhishma the son of Santanu, protected by the warriors headed by Saindhava and by the combatants of the East and the Sauviras and the Kekayas, encountered with great impetuosity. Who else save the Kuru grandsire and those car-warriors, viz., Drona and Vikartana's son (Karna), are capable of advancing in battle against the bearer of the bow called Gandiva? Then, O great king, Bhishma, the grandsire of the Kauravas, struck Arjuna with seventy-seven arrows and Drona (struck him) with five and twenty, and Kripa with fifty, and Duryodhana with four and sixty, and Salya with nine arrows; and Drona's son, that tiger among men, with sixty, and Vikarna with three arrows; and Saindhava with nine and Sakuni with five. And Artayani O king, pierced Pandu's son with three broad-headed arrows. And (though) pierced on all sides by them with sharp arrows, that great bowman, that mighty-armed (warrior), wavered not like mountain that is pierced (with arrows). Thereupon he, the diadem-decked, of immeasurable soul, O bull of Bharata's race, in return pierced Bhishma with five and twenty, and Kripa with nine arrows, and Drona with sixty, O tiger among men, and Vikarna with three arrows; and Artayani with three arrows, and the king (Duryodhana) also with five. And then Satyaki, and

Virata and Dhrishtadyumna of Prishata's race, and the sons of Draupadi, and Abhimanyu, all surrounded him, (proceeding to his support). Then the prince of the Panchalas, supported by the Somakas, advanced towards the great bowman Drona who was engaged in seeking the welfare of Ganga's son. Then Bhishma, that foremost of car-warriors, speedily pierced the son of Pandu with eighty sharp arrows, upon which the combatants on thy side were much gratified. Hearing the shouts of those lions among car-warriors, Dhananjaya, endued with great prowess, then cheerfully entered into the midst of those lions among car-warriors and sported with his bow, O king, (successively) aiming those mighty car-warriors. Then that ruler of men, king Duryodhana, said unto Bhishma, beholding his own troops (thus) afflicted in battle by the son of Pritha. 'This mighty son of Pandu, O sire, accompanied by Krishna, felling all our troops, cutteth down our roots, even though thou, O son of Ganga, and that foremost of car-warriors, Drona, are alive. O monarch, it is for thee only that this Karna, laying aside his weapons, doth not fight with the sons of Pritha in battle (though) he is ever a well-wisher of mine, Do, therefore, that, O son of Ganga by which Phalguni may be slain. 'Thus addressed, O king, thy sire Devavrata, saying, 'Fie to Kshatriya usage', then proceeded towards Partha's car. And all the kings, O monarch, seeing both those warriors with white steeds yoked unto their cars stationed (for battle), set up loud leonine roars, and also blew their conches, O sire. And Drona's son and Duryodhana, and thy son Vikarna, surrounding Bhishma in that combat, stood, O sire, for battle. And so all the Pandavas, surrounding Dhananjaya, stood for fierce conflict. And the battle then commenced. And the son of Ganga pierced Partha in that combat with nine shafts. And Arjuna pierced him in return with ten shafts penetrating into the very vitals. Then, with a thousand arrows, well shot, Pandu's son Arjuna, famed for his skill in battle, shrouded Bhishma on all sides. That arrowy net, however, of Partha, O king, Bhishma the son of Santanu baffled with an arrowy net (of his own). And both well-pleased, and both delighting in battle, fought with each other without each gaining any advantage over the other, and each desirous of counteracting the other's feats. And the successive flights of arrows shot from Bhishma's bow were seen to be dispersed by the shafts of Arjuna. And so the flights of arrows shot by Arjuna, cut off by the arrows of Ganga's son, all fell down on the ground. And Arjuna pierced Bhishma with five and twenty arrows of sharp points.

And Bhishma, too, in that combat, pierced Partha in return with nine arrows. And those two mighty warriors, those chastisers of foes, piercing each other's steeds, and also the shafts and the wheels of each other's cars, began to sport. Then, O king, Bhishma, that foremost of smiters, struck Vasudeva between his two breasts with three arrows. And the slayer of Madhu, struck with those shafts shot from Bhishma's bow, shone in that battle, O king, like a flowering Kinsuka. Then Arjuna, indignant at seeing Madhava, pierced in that combat the charioteer of Ganga's son with three arrows. And both heroes, striving with each other against each other's car, succeeded not in taking aim at each other in the combat. And in consequence of the ability and dexterity of the charioteers of both those warriors, both displayed, O king, beautiful circles and advancings and retreatings in respect of their moving cars. And, O monarch, seeing the opportunity to strike, they frequently changed positions, O king, for obtaining what they sought. And both the heroes blew their conches, mingling that blare with their leonine roars. And those mighty car-warriors twang their bows, both in the same manner. And with the blare of their conches and the rattle of their car-wheels, the very Earth was suddenly rent. And it began to tremble and produce subterranean noises. And nobody, O bull of Bharata's race, could detect any latches in either of them. Both of them was possessed of great might and great courage in battle, each was other's match. And by (the sight of) his standard alone, the Kauravas could approach him (for aid). And so the Pandavas approached Pritha's son (for aid), guided by his standard only. And beholding, O king, prowess thus displayed by those two foremost of men, O Bharata, all creatures (present) in that battle were filled with wonder. And none, O Bharata, observed any difference between the two, just as none finds any transgression in a person observant of morality. And both of them (at times) became perfectly invisible in consequence of clouds of arrows. And soon enough both of them in that battle became visible. And the gods with Gandharvas and the Charanas, and the great Rishis beholding their prowess, said unto one another. These mighty car-warriors when excited with rage, are incapable of ever being vanquished in battle by all the worlds with the gods, the Asuras and the Gandharvas. This highly wonderful battle would be wonderful in all the worlds. Indeed, a battle such as this will never take place again. Bhishma is incapable of being conquered in combat by Pritha's son of great intelligence, showering his arrows in battle, with bow and car and steeds. So also that great bowman, the son of Pandu, incapable of being vanquished in battle by the very gods, Bhishma is not competent to conquer in combat. As long as the world itself will last, so long will this battle continue equally. We heard these words, O king, fraught with the praise of Ganga's son and Arjuna in battle bruited about there. And while those two were engaged in displaying their prowess, other warriors of thy side and of the Pandavas, O Bharata, slew one another in battle, with sharp-edged scimitars, and polished battle-axes, and innumerable arrows, and diverse kinds of weapons. And the brave combatants of both armies cut one another down, while that terrible and murderous conflict lasted. And the encounter also, O king, that took place between Drona and the prince of the Panchalas, was awful."

Footnotes

130:1 The 26th verse in the Bengal texts consists of three lines. In the Bombay texts, the half-sloka about Artayani does not occur.

Section 53

Dhritarashtra said, "Tell me, O Sanjaya, how that great bowman Drona and the Panchala prince of Prishata's race encounter each other in battle, each striving his best. I regard destiny to be superior, O Sanjaya, to exertion, when Santanu's son Bhishma (even) could not escape Pandu's son in battle. Indeed, Bhishma, when enraged in battle could destroy all mobile and immobile creatures, why, O Sanjaya, could he not then by his prowess, escape the son of Pandu in battle?"

Sanjaya said, 'Listen, O king, quietly to this terrific battle. The son of Pandu is incapable of being vanquished by the very gods with Vasava. Drona with diverse arrows pierced Dhrishtadyumna and felled the latter's charioteer from his niche in the car. And, O sire, the enraged hero also afflicted Dhrishtadyumna's four steeds with four excellent shafts. And the heroic

Dhrishtadyumna too pierced Drona in the combat with nine sharp arrows and addressed him, saying, 'Wait--Wait'. 'Then, again, Bharadwaja's son of great prowess and immeasurable soul, covered with his arrows the wrathful Dhrishtadyumna. And he took up a dreadful arrow for the destruction of Prishata's son whose force resembled that of Sakra's bolt and which was like a second rod of death. And beholding that arrow aimed by Bharadwaja in battle, loud cries of oh and alas arose, O Bharata, among all the combatants. And then we beheld the wonderful prowess of Dhrishtadyumna insomuch that the hero stood alone, immovable like a mountain. And he cut off that terrible and blazing arrow coming towards him like his own Death, and also showered an arrowy downpour on Bharadwaja's son. And beholding that difficult feat achieved by Dhrishtadyumna, the Panchalas with the Pandavas, filled with delight, set up loud shouts. And that prince, endued with great prowess, desirous of slaying Drona hurled at him a dart of great impetuosity, decked with gold and stones of lapis lazuli. Thereupon the son of Bharadwaja, smiling the while, cut off into three fragments that dart decked with gold that was coming towards him impetuously. Beholding his dart thus baffled, Dhrishtadyumna of great prowess rained arrowy downpours on Drona, O king. Then that mighty car-warrior Drona, baffling that arrowy shower, cut off when the opportunity presented, the bow of Drupada's son. His bow (thus) cut off in the combat, that mighty warrior of great fame hurled at Drona a heavy mace endued with the strength of the mountain. And hurled from his hands, that mace coursed through the air for Drona's destruction. And then we beheld the wonderful prowess of Bharadwaja's son. By (the) lightness (of his car's motion), he baffled that mace decked with gold, and having baffled it, he shot at Prishata's son many shafts of sharp edge, well-tempered, furnished with golden wings, and whetted on stone. And these, penetrating through Prishata's coat of mail, drank his blood in that battle. Then the high-souled Dhrishtadyumna, taking up another bow, and putting forth his prowess pierced Drona in that encounter with five shafts. And then those two bulls among men, both covered with blood, looked beautiful like two blossoming Kinsukas in spring variegated with flowers. Then, O king, excited with wrath and putting forth his prowess at the head of his division, Drona once more cut off the bow of Drupada's son. And then that hero of immeasurable soul covered that warrior whose bow was cut off, with innumerable straight arrows like the clouds showering rain on a mountain. And he also felled his foe's charioteer from his niche in the car. And his four steeds, too, with four sharp arrows, Drona felled in that combat that set up a leonine roar. And with another shaft he cut off the leathern fence that cased Dhrishtadyumna's hand. His bow cut off, deprived of car, his steeds slain, and charioteer overthrown, the prince of Panchala alighted from his car, mace in hand, displaying great prowess. But before he could come down from his car, O Bharata, Drona with his shafts cut off that mace into fragments. This feat seemed wonderful to us. And then the mighty prince of the Panchalas of strong arms, taking a large and beautiful shield decked with a hundred moons, and a large scimitar of beautiful make, rushed impetuously from desire of slaying Drona, like a hungry lion in the forest towards an infuriate elephant. Then wonderful was the prowess that we behold of Bharadwaja's son, and his lightness (of hand) in the use of weapons, as also the strength of his arms, O Bharata, in as much as, alone, he checked Prishata's son with a shower of arrows. And although possessed of great might in battle, he was unable to proceed further. And we behold the mighty car-warrior Dhrishtadyumna staying where he did and warding off those clouds of arrows with his shield, using his arms with great dexterity. Then the mighty-armed Bhima endued with great strength quickly came there, desirous of aiding in battle the high-souled son of Prishata. And he pierced Drona, O king, with seven sharp-pointed arrows, and speedily caused Prishata's son to be taken up on another car. Then king Duryodhana urged the ruler of the Kalingas supported by a large division, for the protection of Bharadwaja's son. Then that terrible and mighty division of the Kalingas, O ruler of men, rushed against Bhima at the command of thy son. And Drona then, that foremost of car-warriors, abandoning the prince of Panchala, encountered Virata and Drupada together. And Dhrishtadyumna also proceeded to support king Yudhishthira in battle. And then commenced a fierce battle, making the hair stand on end, between the Kalingas and the high-souled Bhima, a battle that was destructive of the universe, terrific, and awful."

Footnotes

133:1 In the first line of the 5th verse, the true reading is avidhata and not amarshanam.

Section 54

Dhritarashtra said, "How did the ruler of the Kalingas, that commander of a large division, urged by my son, and supported by his troops, fight in battle with the mighty Bhimasena of wonderful feats, that hero wandering over the field of battle with his mace like Death himself club in hand?"

Sanjaya said, "Thus urged by thy son, O great king, the mighty king of the Kalingas, accompanied by a large army advanced towards Bhima's car. And Bhimasena, then, O Bharata, supported by the Chedis, rushed towards that large and mighty army of the Kalingas, abounding with cars, steeds, and elephants, and armed with mighty weapons, and advancing towards him with Ketumat, the son of the king of the Nishadas. And Srutayus also, excited with wrath, accoutred in mail, followed by his troops in battle-array, and, accompanied by king Ketumat, came before Bhima in battle. And the ruler of the Kalingas with many thousands of cars, and Ketumat with ten thousand elephants and the Nishadas, surrounded Bhimasena, O king, on all sides. Then the Chedis, the Matsyas, and Karushas, with Bhimasena at their head, with many kings impetuously rushed against the Nishadas. And then commenced the battle, fierce and terrible, between the warriors rushing at one another from desire of slaughter. And terrific was the battle that suddenly took place between Bhima and his foes, resembling the battle, O great king, between Indra and the mighty host of Diti's sons. And loud became the uproar, O Bharata, of that mighty army struggling in battle, that resembled the sound of the roaring ocean. And the combatants, O king, cutting one another, made the whole field resemble a crematorium strewn with flesh and blood. And combatants, impelled by the desire of slaughter could not distinguish friend from foe. And those brave warriors, incapable of being easily defeated in battle, even began to strike down their own friend. And terrific was the collision that took place between the few and many, between the Chedis (on the one side) and the Kalingas and the Nishadas, O king, (on the other). Displaying their manliness to the best of their power, the mighty Chedis, abandoning Bhimasena, turned back, and when the Chedis ceased to follow him, the son of Pandu, encountering all the Kalingas, did not turn back, depending upon the might of his own arms. Indeed, the mighty Bhimasena moved not, but from the terrace of his car covered the division of the Kalingas with showers of sharp arrows. Then that mighty bowman, the king of the Kalingas, and that car-warrior, his son known by the name of Sakradeva, both began to strike the son of Pandu with their shafts. And the mighty-armed Bhima, shaking his beautiful bow, and depending on the might of his own arms, fought with Kalinga, and Sakradeva, shooting in that battle innumerable arrows, slew Bhimasena's steeds with them. And beholding that chastiser of foes Bhimasena deprived of his car, Sakradeva rushed at him, shooting sharp arrows. And upon Bhimasena, O great king, the mighty Sakradeva showered arrowy downpours like the clouds after summer is gone. But the mighty Bhimasena, staying on his car whose steeds had been slain, hurled at Sakradeva a mace made of the hardest iron. And slain by that mace, O king, the son of the ruler of the Kalingas, from his car, fell down on the ground, with his standard and charioteer. Then that mighty car-warrior, the king of the Kalingas beholding his own son slain, surrounded Bhima on all sides with many thousands of cars. Then the mighty-armed Bhima endued with great strength, abandoning mace, took up a scimitar, desirous of achieving a fierce feat. And that bull among men also took up, O king, crescents made of gold. And the ruler of the Kalingas also, excited with wrath, and rubbing his bowstring, and taking up a terrible arrow (deadly) as poison of the snake, shot it at Bhimasena, desirous at that monarch was of slaying (the Pandava). That sharp arrow, thus shot and coursing impetuously, Bhimasena, O king, cut in twain with his huge sword. And filled with delight he set up a loud shout, terrifying the troops. And the ruler of the Kalingas, excited with rage in that combat with Bhimasena, quickly hurled at him fourteen bearded darts whetted on stone. The mighty-armed son of Pandu, however, with that best of scimitars, fearlessly cut into fragments in a trice, O king, those darts while coursing through the welkin and before they could reach him. And having in that battle (thus) cut off those fourteen darts Bhima, that bull among men, beholding Bhanumat, rushed at him. Bhanumat then covered Bhima with a shower of arrows, and set up a loud shout, making the welkin resound with it. Bhima, however, in that fierce battle, could not bear that leonine shout. Himself endued with a loud voice, he also shouted very loudly. And at these shouts of his, the army of the Kalingas became filled with fear. In that battle they no longer regarded Bhima, O bull among men, as a human being. Then, O great king, having uttered a loud shout, Bhima, sword in hand impetuously jumping on (Bhanumat's) excellent elephant aided by the latter's tusks, gained, O sire, the back of that prince of tuskers, and with his huge sword cut Bhanumat, dividing him in the middle. That chastiser of foes, then, having (thus) slain in battle the prince of the Kalingas, next made his sword which was capable of bearing a great strain, to descend upon the neck of that elephant. His head cut off, that prince of elephants fell down with a loud roar, like a crested mountain (whose base is) eaten away by the impetuous (surges of the) sea. And jumping down, O Bharata, from that failing elephant, the prince of Bharata's race, of undepressed soul, stood on the ground, sword in hand and accoutred in mail (as before). And felling numerous elephants on all sides, he wandered (over the field), making many paths (for himself). And then he seemed to be like a moving wheel of fire slaughtering whole divisions of cavalry, of elephants, and cars, and large bodies of infantry. And that lord among men, the mighty Bhima, was seen to move over the field with the activity of the hawk, quickly cutting off in that battle, with his sharp-edged sword, their bodies and heads, as also those of the combatants on elephant. And combatant on foot, excited with rage, all alone, and like Yama at the season of universal dissolution, he struck terror into his foes and confounded those brave warriors. Only they that were senseless rushed with loud shouts at him wandering in that great battle with impetuosity, sword in hand. And that grinder of foes, endued with great strength, cutting off the shafts and yokes of warriors on their cars, slew those warriors also. And Bhimasena was seen, O Bharata, to display diverse kinds of motions there. He wheeled about, and whirled about on high, and, made side-thrusts, and jumped forward, and ran above, and leapt high. And, O Bharata, he was also seen to rush forward and rush upward. And some mangled by the high-souled son of Pandu by means of his excellent sword, shrieked aloud, struck at their vitals or fell down deprived of life. And many elephants, O Bharata, some with trunks and the extremities of their tusks cut off, and others having their temporal globes cut open, deprived of riders, slew their own ranks and fell down uttering loud cries. And broken lances, O king, and the head of elephant drivers, and beautiful housings of elephants, and chords resplendent with gold, and collars, and darts and mallets and quivers, diverse kinds of machines, and beautiful bows, short arrows with polished heads, with hooks and iron crows for guiding elephants, bells of diverse shape, and hilts decked with gold, were seen by us falling down or (already) fallen along with riders of steeds. And with elephants (lying down) having the fore parts and hind parts of their bodies and their trunks cut off, or entirely slain, the field seemed to be strewn with fallen cliffs. That bull among men, having thus crushed the huge elephants, next crushed the steeds also. And, O Bharata, that hero also felled the foremost of cavalry soldiers. And the battle, O sire, that took place between him and them was fierce in the extreme. And hilts and traces, and saddle girths resplendent with gold, and covers for the back of steeds, and bearded darts, and costly swords, and coats of mail, and shields, and beautiful ornaments, were seen by us strewn over the ground in that great battle. And he caused the earth to be strewn over (with blood) as if it were variegated with lilies. And the mighty son of Pandu, jumping high and dragging some car-warriors down with his sword felled them along with (their) standards. Frequently jumping up or rushing on all sides, that hero endued with great activity, wandering along many routes, caused the combatants to be amazed. And some he slew by his legs, and dragging down others he pressed them down under the earth. And others he cut off with his sword, and others he frightened with his roars. And others he threw down on the ground by the force of his thighs (as he ran). And others, beholding him, fled away in terror. It was thus that that vast force of the Kalingas endued with great activity, surrounding the terrible Bhimasena in battle, rushed at him. Then, O bull of Bharata's race, beholding Srutayush at the head of Kalinga troops, Bhimasena rushed at him. And seeing him advancing the ruler of the Kalingas, of immeasurable soul, pierced Bhimasena between his breasts with nine arrows. Struck with those shafts shot by the ruler of the Kalingas, like an elephant pierced with the hook, Bhimasena blazed up with wrath like fire fed with fuel. Then Asoka, that best of charioteers, bringing a car decked with gold, caused Bhima to mount on it. And thereupon that slayer of foes, the son of Kunti, speedily mounted on that car. And then he rushed at the ruler of the Kalingas, saying,--'Wait, Wait'. And then the mighty Srutayush excited with wrath, shot at Bhima many sharp arrows, displaying his lightness of hand, and that mighty warrior, Bhima, forcibly struck with those nine sharp arrows shot by Kalinga from his excellent bow, yielded to great wrath, O king, like a snake struck with a rod. Then that foremost of mighty men, Bhima, the son of Pritha, excited with rage and drawing his bow with great strength, slew the ruler of the Kalingas with seven shafts made wholly of iron. And with two shafts he slew the two mighty protectors of the car-wheels of Kalinga. And he also despatched Satyadeva and Satya to the abode of Yama. Of immeasurable soul, Bhima also, with many sharp arrows and long shafts, caused Ketumat to repair unto Yama's abode. Then the Kshatriyas of the Kalinga country, excited with rage and supported by many thousands of combatants, encountered the wrathful Bhimasena in battle. And armed with darts and maces and scimitars and lances and swords and battle-axes, the Kalingas, O king, hundreds upon hundreds surrounded Bhimasena. Baffling that risen shower of arrows, that mighty warrior then took up his mace and jumped down (from his car) with great speed. And Bhima then despatched seven hundred heroes to Yama's abode. And that grinder of foes despatched, in addition, two thousand Kalingas to the region of death. And that feat seemed highly wonderful. And it was thus that the heroic Bhima of terrible prowess repeatedly felled in battle large bands of the Kalingas. And elephants deprived by Pandu's son, in that battle, of their riders, and afflicted with arrows wandered on the field, treading down their own ranks and uttering loud roars like masses of clouds driven by the wind. Then the mighty-armed Bhima, scimitar in hand, and filled with delight, blew his conch of terrible loudness. And with that blare he caused the hearts of all the Kalinga troops to quake with fear. And, O chastiser of foes, all the Kalingas seemed at the same time to be deprived of their senses. And all the combatants and all the animals shook with terror. And in consequence of Bhimasena wandering in that battle through many paths or rushing on all sides like a prince of elephants, or frequently jumping up, a trance seemed to be engendered there that deprived his foes of their senses. And the whole (Kalinga) army shook with terror of Bhimasena, like a large lake agitated by an alligator. And struck with panic in consequence of Bhima of wonderful achievements, all the Kalinga combatants fled away in all directions. When, however, they were rallied again, the commander of the Pandava army (Dhrishtadyumna), O Bharata, ordered his own troops, saying,--'Fight'. Hearing the words of their commander, many leaders (of the Pandava army) headed by Sikhandin approached Bhima, supported by many car-divisions accomplished in smiting. And Pandu's son, king Yudhishthira the just, followed all of them with a large elephant force of the colour of the clouds. And thus urging all his divisions, the son of Prishata, surrounded by many excellent warriors, took upon himself the protection of one of the wings of Bhimasena. There exists nobody on earth, save Bhima and Satyaki, who to the prince of the Panchalas is dearer than his very life. That slayer of hostile heroes, the son of Prishata, beheld the mighty-armed Bhimasena, that slayer of foes, wandering among the Kalingas. He set up many shouts, O king, and was filled with delight, O chastiser of foes. Indeed, he blew his conch in battle and uttered a leonine roar. And Bhimasena also, beholding the red standard of Dhrishtadyumna on his car decked with gold and unto which were yoked steeds white as pigeons, became comforted. And Dhrishtadyumna of immeasurable soul, beholding Bhimasena encountered by the Kalingas rushed to the battle for his rescue. And both those heroes. Dhrishtadyumna and Vrikodara, endued with great energy, beholding Satyaki at a distance, furiously encountered the Kalingas in battle. And that bull among men, the grand son of Sini, that foremost of victorious warriors, quickly advancing to the spot took up the wing of both Bhima and Prishata's son. Bow in hand creating a great havoc there and making himself fierce in the extreme, he began to slay the enemy in battle. And Bhima caused a river to flow there of bloody current, mingled with the blood and flesh of the warriors born in Kalinga. And beholding Bhimasena then, the troops cried aloud, O king, saying. 'This is Death himself that is fighting in Bhima's shape with the Kalingas.' Then Santanu's son Bhishma, hearing those cries in battle, quickly proceeded towards Bhima, himself surrounded on all sides with combatants in army. Thereupon, Satyaki and Bhimasena and Dhrishtadyumna of Prishata's race, rushed towards that car of Bhima decked with gold. And all of them quickly surrounding Ganga's son in battle, pierced Bhishma, each with three terrible shafts, without losing a moment. Thy sire Devavrata, however, in return pierced each of those mighty bowmen striving (in battle) with three straight shafts. And checking those mighty car-warriors, with thousands of arrows he Slew with his shafts the steeds of Bhima decked with golden armour. Bhima, however, endued with great energy, staying on that car whose steeds had been slain, with great impetuosity hurled a dart at Bhishma's car. Thy sire Devavrata then, in that battle, cut off that dart in twain before it could reach him, and thereupon it fell down on the earth. Then that bull among men, Bhimasena, taking up a heavy and mighty mace made of Saikya iron speedily jumped down from his car. And Dhrishtadyumna quickly taking up that foremost of car-warriors on his own car, took away, in the very sight of all the combatants, that renowned warrior. And Satyaki then from desire of doing what was agreeable to Bhima, felled with his shaft the charioteer of the reverend Kuru grand-sire. Upon his charioteer being slain, that foremost of car-warriors, Bhishma, was borne away from the field of battle by his steeds with the speed of the wind. And when that mighty car-warrior was (thus) taken away from the field, Bhimasena then, O monarch, blazed up like a mighty fire while consuming dry grass. And slaying all the Kalingas, he stayed in the midst of the troops, and none, O bull of Bharata's race, of thy side ventured to withstand him. And worshipped by the Panchalas and the Matsyas, O bull of Bharata's race, he embraced Dhrishtadyumna and then approached Satyaki. And Satyaki, the tiger among the Yadus, of prowess incapable of being baffled, then gladdening Bhimasena, said unto him, in the presence of Dhrishtadyumna, (these words). 'By good luck the king of the Kalingas, and Ketumat, the prince of the Kalingas, and Sakradeva also of that country and all the Kalingas, have been slain in battle. With the might and prowess of thy arms, by thee alone, hath been crushed the very large division of the Kalingas that abounded with elephants and steeds and cars, and with noble warriors, and heroic combatants.' Having said this, the long-armed grandson of Sini, that chastiser of foes, quickly getting upon his car, embraced the son of Pandu. And then that mighty car-warrior, coming back to his own car, began to slay thy troops excited with rage and strengthening (the hands of) Bhima.

Footnotes

136:1 In the first line of 29, the correct reading is Prishna and not Pritana.

138:1 'Samuchchhritam' or 'Samutthitam,' meaning risen, is scarcely a happy adjective here.

138:2 'Parshni' is the wing or side of a car-warrior. The last word of this verse is not 'Satpurushochitam' but 'Satparushairvritam'.

139:1 'Kovdara' is the species of ebony called Bauhinia Variegata.

Section 55

Sanjaya said, "When the forenoon of that day had passed away, O Bharata, and when the destruction of cars, elephants, steeds, foot-soldiers and horse-soldiers, proceeded on, the prince of Panchala engaged himself in battle with these three mighty car-warriors, viz., Drona's son, Salya, and the high-souled Kripa. And the mighty heir of Panchala's king with many sharp shafts, slew the steeds of Drona's son that were celebrated over all the world. Deprived then of his animals, Drona's son quickly getting up on Salya's car, showered his shafts on the hair of the Panchala king. And beholding Dhrishtadyumna engaged in battle with Drona's son, the son of Subhadra, O Bharata, quickly came up scattering his sharp arrows. And, O bull of Bharata's race, he pierced Salya with five and twenty, and Kripa with nine arrows, and Aswatthaman with eight. Drona's son, however, quickly pierced Arjuna's son with many winged arrows, and Salya pierced him with twelve, and Kripa with three sharp arrows. Thy grandson Lakshmana then, beholding Subhadra's son engaged in battle, rushed at him, excited with rage. And the battle commenced between them. And the son of Duryodhana, excited with rage, pierced Subhadra's son with sharp shafts in that combat. And that (feat), O king, seemed highly wonderful. The light-handed Abhimanyu then, O bull of Bharata's race, excited with rage, quickly pierced his cousin with five hundred arrows. Lakshmana also, with his shafts, then cut off his (cousin's) bow-staff at the middle, at which, O monarch, all the people sent forth a loud shout. Then that slayer of hostile heroes, the son of Subhadra, leaving aside that broken bow, took up another that was beautiful and tougher. And thereupon those two bulls among men, thus engaged in combat and desirous of counteracting each other's feats, pierced each other with sharp shafts. King Duryodhana then, O monarch, beholding his mighty son thus afflicted by thy grandson (Abhimanyu), proceeded to that spot. And when thy son turned (towards that spot), all the kings surrounded the son of Arjuna on every side with crowds of cars. Incapable of being defeated in battle and equal in prowess unto Krishna himself, that hero, O king, thus surrounded by those heroes, was not agitated in the least. Then Dhananjaya, beholding Subhadra's son engaged in battle, rushed to that spot, excited with wrath, desirous of rescuing his own son. Thereupon the kings (on the Kuru side), headed by Bhishma and Drona and with cars, elephants and steeds, rushed impetuously at Savyasachin. Then a thick earthly dust, suddenly raised by foot-soldiers and steeds and cars and cavalry troopers, covering the sky appeared on the view. And those thousands of elephants and hundreds of kings, when they came within reach of Arjuna's arrows, were all unable to make any further advance. And all creatures there set up loud wails, and the points of the compass became dark. And then the transgression of the Kurus assumed a fierce and dreadful aspect as regards its consequences. Neither the welkin, nor the cardinal points of the compass nor the earth, nor the sun, could be distinguished, O best of men, in consequence of the arrows shot by Kiritin. And many were the elephants there deprived of the standards (on their backs), and many car-warriors also, deprived of their steeds. And some leaders of car divisions were seen wandering, having abandoned their cars. And other car-warriors, deprived of their cars, were seen to wander hither and thither, weapon in hand and their arms graced with Angadas. And riders of steeds abandoning their steeds and of elephants abandoning their elephants from fear of Arjuna, O king, fled away in all directions. And kings were seen felled or falling from cars and elephants and steeds in consequence of Arjuna's shafts. And Arjuna, assuming a fierce countenance, cut off with his terrible shafts, the upraised arms of warriors, mace in grasp, and arms bearing swords, O king, or darts, or quivers, or shafts, or bows, or hooks, or standards, all over the field. And spiked maces broken in fragments, and mallets, O sire, and bearded darts, and short arrows, and swords also, in that battle, and sharp-edged battle-axes, and lances, O Bharata, and shields broken into pieces, and coats of mail also, O king, and standards, and weapons of all kinds thrown away and umbrellas furnished with golden staves, and iron hooks also, O Bharata, and goads and whips, and traces also, O sire, were seen strewn over the field of battle in heaps. There was no man in thy army, O sire, who could advance against the heroic Arjuna in battle. Whoever, O king, advanced against Pritha's son in battle, pierced by sharp shafts was despatched to the other world. When all these combatants of thine broke had fled away, Arjuna and Vasudeva blew their excellent conches. Thy sire Devavrata then, beholding the (Kuru) host routed, smilingly addressed the heroic son of Bharadwaja in the battle and said, "This mighty and heroic son of Pandu, viz., Dhananjaya, accompanied by Krishna, is dealing with (our) troops as he alone is competent to deal with them. He is incapable of being vanquished in battle today by any means, judging by his form that we see now so like unto that of the Destroyer himself at the end of the Yuga. This vast host again (of ours) is incapable of being rallied. Behold, looking at one another, our troops are flying away. Yon Sun, robbing in every way the vision of the whole world, is about to reach that best of mountains called Asta. For this, O bull among men, I think that the hour is come for the withdrawal (of the army). The warriors, who have all been tired and struck with panic, will never fight. Having said this unto Drona that best of preceptors, Bhishma, that mighty car-warrior, caused thy army to be withdrawn. And then when the sun set, the withdrawal of both thy army and theirs took place, O sire, and twilight set in."

Footnotes

140:1 The Bombay reading 'Vegavattaram' is better. Literally, it means, 'capable of imparting a greater impetus.' To avoid such periphrasis I render it 'tougher'.

141:1 The sense is that all these were entirely shrouded by Arjuna's arrows.

141:2 The true reading is Charmanam and not Varmanam: also bhumipa and bhutale.

142:1 i.e., is about to set.

Section 56

Sanjaya said,--"When the night having passed away, the dawn came, Santanu's son Bhishma, that chastiser of foes, gave the order for the (Kuru) army to prepare for battle. And the son of Santanu, the old Kuru grandsire, desirous of victory to thy sons, formed that mighty array known after the name of Garuda. And on the beak of that Garuda was thy sire Devavrata himself. And its two eyes were Bharadwaja's son and Kritavarman of Satwata's race. And those renowned warriors, Aswatthaman and Kripa, supported by the Trigartas, the Matsyas, the Kekayas, and the Vatadhanas, were in its head. And Bhurisravas and Sala, and Salya and Bhagadatta, O sire, and the Madrakas, the Sindhu-Souviras, and they that were called the Pancha-nodas, together with Jayadratha, were placed on its neck. And on its back was king Duryodhana with all his followers. And Vinda and Anuvinda of Avanti, and the Kamvojas with the Sakas, and the Surasenas, O sire, formed its tail, O great king. And the Magadhas and the Kalingas, with all the tribes of the Daserakas, accoutred in mail, formed the right wing of that array. And the Karushas, the Vikunjas, the Mundas, and the Kaundivrishas, with Vrithadvala, were stationed on the left wing. Then that chastiser of foes, Savyasachin, beholding the host disposed in battle-array, aided by Dhrishtadyumna, disposed his troops in counter-array. And in opposition to that array of thine, the son of Pandu formed fierce array after the form of the half-moon. And stationed on the right horn, Bhimasena shone surrounded by kings of diverse countries abundantly armed with various weapons. Next to him were those mighty car-warriors Virata and Drupada; and next to them was Nila armed with envenomed weapons. And next to Nila was the mighty car-warrior Dhrishtaketu, surrounded by the Chedis, the Kasis, the Karushas, and the Pauravas. And Dhrishtadyumna, and Sikhandin, with the Panchalas and the Prabhadrakas, and supported by other troops, were stationed in the middle, O Bharata, for battle. And thither also was king Yudhishthira the just, surrounded by his elephant division. And next to him were Satyaki, O king, and the five sons of Draupadi. And immediately next to them was Iravan. And next to him were Bhimasena's son (Ghatotkacha) and those mighty car-warriors, the Kekayas. And next, on the left horn (of that array), was that best of men, viz., he who had for his protector, Janardana--that protector of the whole Universe. It was thus that the Pandavas formed their mighty counter-array for the destruction of thy sons and of those who had sided with them. Then commenced the battle between thy troops and those of the foe striking one another, and in which cars and elephants mingled in the clash of combat. Large numbers of elephants and crowds of cars were seen everywhere, O king, to rush towards one another for purposes of slaughter. And the rattle of innumerable cars rushing (to join the fray), or engaged separately raised a loud uproar, mingling with the beat of drums. And the shouts of the heroic combatants belonging to thy army and theirs, O Bharata, slaying one another in that fierce encounter, reached the very heavens."

Section 57

Sanjaya said, "After the ranks of thy army and theirs had been disposed in battle-array, that mighty car-warrior, Dhananjaya, felling in that conflict leaders of car-divisions with his arrows, caused a great carnage, O Bharata, among the car-ranks. The Dhartarashtras, (thus) slaughtered in battle by Pritha's son, like the Destroyer himself at the end of the Yuga, still fought perseveringly with the Pandavas. Desirous. of (winning) blazing glory and (bent upon) making death (the only ground for) a cessation of the fight, with minds undirected to anything else, they broke the Pandava ranks in many places and were also themselves broken. Then both the Pandava and the Kaurava troops broke, changed positions, and fled away. Nothing could be distinguished. An earthly dust arose, shrouding the very sun. And nobody there could distinguish, either the cardinal or the subsidiary directions. And everywhere the battle raged, O king, the combatants being guided by the indications afforded by colours, by watch-words, names and tribal distinctions. And the array of the Kauravas, O king, could not be broken, duly protected as it was by Bharadwaja's son, O sire. And so the formidable array of the Pandava also, protected by Savyasachin, and well-guarded by Bhima, could not be broken. And the cars and elephants in close ranks, O king, of both the armies, and other combatants, coming out of their respective arrays, engaged in conflict. And in that fierce battle cavalry soldiers felled cavalry soldiers, with polished swords of sharp edges and long lances. And car-warriors, getting car-warriors (within reach) in that fierce conflict, felled them with shafts decked with golden wings. And elephant-riders, of thy side and theirs, felled large numbers of elephant-riders in close ranks, with broad-headed shafts and arrows and lances. And large bodies of infantry, inspired with wrath towards one another, cheerfully felled combatants of their own class with short arrows and battle-axes. And car-warriors, O king, getting elephant-riders (within reach) in that conflict, felled them along with their elephants. And elephant-riders similarly felled car-warriors. And, O bull of Bharata's race, the cavalry soldier with his lance felled the car-warrior in that conflict, and the car-warrior also felled the cavalry soldier. And both the armies the foot-soldier, felled the car-warrior in the combat, and the car-warrior felled the foot-soldiers, with sharp weapons. And elephant-riders felled horse-riders, and horse-riders felled warriors on the backs of elephants. And all this appeared exceedingly wonderful. And here and there foot-soldiers, were felled by foremost of elephant-riders, and elephant-riders were seen to be felled by the former. And bands of foot-soldiers, by hundreds and thousands, were seen to be felled by horse-riders and horse-riders by foot-soldiers. And strewn with broken standards and bows and lances and housings of elephants, and costly blankets and bearded darts, and maces, and clubs furnished with spikes, and Kampanas, and darts, and variegated coats of mail and Kunapas, and iron hooks, and polished scimitars, and shafts furnished with golden wings, the field, O best of Bharata's race, shone as if with floral wreaths. And the earth, miry with flesh and blood, became impassable with the bodies of men and steeds and elephants slain in that dreadful battle. And drenched with human blood, the earthy dust disappeared. And the cardinal points, all around, became perfectly clear, O Bharata. And innumerable headless trunks rose up all around indicating, O Bharata, of the destruction of the world. And in that terrible and awful battle, car-warriors were seen to run away in all directions. Then Bhishma and Drona, and Jayadratha, the ruler of the Sindhus and Purumitra, and Vikarna, and Sakuni the son of Suvala-these warriors invincible in battle and possessed of leonine prowess-staying in battle broke the ranks of the Pandavas. And so Bhimasena and the Rakshasa Ghatotkacha, and Satyaki, and Chekitana, and the sons of Draupadi, O Bharata, supported by all the kings (on their side), began to grind thy troops and thy sons stationed in battle, like the gods grinding the Danavas. And those bulls among Kshatriyas, striking one another in battle, became terrible to behold and covered with blood shone like Kinsukas. And the foremost warriors of both armies, vanquishing their opponents, looked, O king, like the planetary luminaries in the firmament. Then thy son Duryodhana, supported by a thousand cars, rushed to battle with the Pandavas and the Rakshasa. And so all the Pandavas, with a large body of combatants rushed in battle against those chastisers of foes, the heroic Bhishma and Drona. And the diadem-decked (Arjuna) also, excited with rage rushed against the foremost of kings. And Arjuna's son (Abhimanyu), and Satyaki, both advanced against the forces of Suvala's son. And then commenced once more a fearful battle, making the hair to stand on end, between thine and the enemy's troops both desirous of vanquishing each other."

Footnotes

143:1 For 'Satyatha tena' the Bombay text reads 'Satyasandhena'. I follow the Bengal reading.

Section 58

Sanjaya said, "Then those kings, excited with rage, beholding Phalguni in battle, surrounded him on all sides with many thousands of cars. And having, O Bharata surrounded him with multitudinous division of cars, they shrouded him from all sides with many thousands of shafts. And bright lances of sharp points, and maces, and clubs endued with spikes, and bearded darts and battle-axes, and mallets and bludgeons they hurled at Phalguni's car, excited with rage. And that shower of weapons approaching (towards him) like a flight of locusts, Pritha's son checked on all sides with his gold-decked arrows. And beholding there on that occasion the superhuman lightness of hand that Vibhatsu possessed, the gods, the Danavas, the Gandharvas, the Pisachas, the Uragas and the Rakshasas eulogised Phalguni, O king, saying,--'Excellent, Excellent.' And the heroic Gandharvas along with Suvala's son with a large force surrounded Satyaki and Abhimanyu. Then the brave warriors led by Suvala's son from anger, cut into pieces the excellent car of the Vrishni hero, with weapons of diverse kinds. And in course of that fierce conflict, Satyaki, abandoning that car of his, speedily mounted on Abhimanyu's car, O chastiser of foes. And those two, mounted on the same car, then began to speedily slaughter the army of Suvala's son with straight arrows of sharp points. And Drona and Bhishma, steadily struggling in battle, began to slaughter the division of king Yudhishthira the just, with sharp shafts furnished with the feathers of the Kanka bird. Then the son of Dharma and two other sons of Pandu by Madri, in the very sight of the whole army, began to grind the division of Drona. And the battle that took place there was fierce and awful, making the hair stand on end, like the terrible battle that took place between the gods and the Asuras in days of yore. And Bhimasena and Ghatotkacha, both achieved mighty feats. Then Duryodhana, approaching, checked them both. And the prowess we then beheld of Hidimva's son was exceedingly wonderful, insomuch that he fought in battle, O Bharata, transcending his very father. And Bhimasena, the son of Pandu, excited with wrath, pierced the vindictive Duryodhana in the breast, with an arrow, smiling the while. Then king Duryodhana, afflicted by the violence of that blow, sat down on the terrace of his car and swooned away. And his charioteer then, beholding him senseless, speedily bore him away, O king, from battle. And then the troops that supported Duryodhana broke and fled. And thereupon Bhima, smiting that Kuru army thus flying away in all directions, with sharp-pointed shafts, pursued it behind. And Prishata's son (Dhrishtadyumna), that foremost of warriors, and Pandu's son king Yudhishthira, the just, in the very sight, O Bharata, of both Drona and Ganga's son, slew their army with sharp shafts capable of slaying hostile forces. That host of thy son, thus flying away in battle, those mighty car-warriors. Bhishma and Drona were incapable of checking. For though attempted to be checked by Bhishma and the high-souled Drona, that host fled away in the very sight of Drona and Bhishma. And then when (those) thousand of car-warriors fled away in all directions, Subhadra's son and that bull of Sini's race, both stationed on the same car, began, O chastiser of foes, to slaughter the army of Suvala's son of battle. And Sini's grandson and that bull of Kuru's race looked resplendent like the sun and the moon when together in the firmament after the last lunation of the dark fortnight has passed away. And then Arjuna also, O king, excited with rage, showered arrows on thy army like the clouds pouring rain in torrents. And the Kaurava army, thus slaughtered in battle with the shafts of Partha, fled away, trembling in grief and fear. And beholding the army flying away, the mighty Bhishma and Drona, excited with rage and both desirous of Duryodhana's welfare sought to cheek it. Then king Duryodhana himself, comforting the combatants, checked that army, then flying away in all directions. And thereupon all the mighty Kshatriya car-warriors stopped, each at the spot where he saw thy son. And then others among the common soldiers, beholding them stop, stopped of their own accord, O king, from shame and desire of displaying their courage unto one another. And the impetuosity, O king, of that army thus rallied to the fight resembled that of the surging sea at the moment of the moon's rise. And king Duryodhana, beholding that army of his rallied for the fight, quickly repaired to Santanu's son Bhishma and said these words. 'O grandsire, listen to what I say, O Bharata. When, O son of Kuru, thou art alive, and Drona, that foremost of persons conversant with weapons, along with his son and with all our other friends (is alive), and then that mighty bowman Kripa also is alive, I do not regard it as at all creditable that my army should thus fly away. I do not regard the Pandavas to be, by any means, a match for thee or for Drona, in battle, or for Drona's son, or for Kripa. Without doubt, O grandsire, the sons of Pandu are being favoured by thee, inasmuch as thou forgivest, O hero, this slaughter of my army. Thou shouldst have told me, O king, before this battle took place, that thou wouldst not fight with the Pandavas. Hearing such words from thee, as also from the preceptor, O Bharata, I would then have, with Karna, reflected upon what course I should pursue. If I do not deserve to be abandoned by you two in battle, then, O bulls among men, do ye fight according to the measure of your prowess. Hearing these words, Bhishma, laughing repeatedly, and turning up his eyes in wrath, said to thy son, 'Many a time, O king, have I said unto thee words worthy of thy acceptance and fraught with thy good. The Pandavas are incapable of being vanquished in battle by the very gods with Vasava amongst them. That, however, which my aged self is capable of doing, I will do to the extent of my power, O best of kings, in this battle. Witness it now with thy kinsmen. Today, in the very sight of all, alone I shall check the sons of Pandu at the head of their troops and with all their kinsfolk.' Thus addressed by Bhishma, thy son, O king, filled with delight, caused conches to be blown and drums to be beaten. And the Pandavas also, O king, hearing that loud uproar, blew their conches, and caused their drums and cymbals to be played upon."

Section 59

Dhritarashtra said, "After that dreadful vow had been made in battle by Bhishma enraged by the words of my son, what, O Sanjaya, did Bhishma do unto the sons of Pandu or what did the Panchalas do unto the grandsire? Tell it all unto me, O Sanjaya."

Sanjaya said, "After the forenoon of that day, O Bharata, had passed away, and the sun in his westward course had passed a portion of his path, and after the high-souled Pandavas had won the victory, thy sire Devavrata, conversant with the distinction of all codes of morality, rushed carried by the fleetest steeds, towards the army of the Pandavas, protected by a large force and by all thy sons. Then, O Bharata, in consequence of thy sinful policy, commenced a dreadful battle, making the hair stand on end, between ourselves and the Pandavas. And the twang of bows, the flapping of bowstrings against the leathern fences (casing the hands of the bowman), mingling together, made a loud uproar resembling that of splitting hills. Stay--Here I stand,--Know this one,--Turn back,--Stand,--I wait for thee--Strike,--these were the words heard everywhere. And the sound of falling coats of mail made of gold, of crowns and diadems, and of standards resembled the sound of falling stones on a stony ground. And heads, and arms decked with ornaments, falling by hundreds and thousands upon the ground moved in convulsions. And some brave combatants, with heads severed from their trunks, continued to stand weapons in grasp or armed with drawn bow. And a dreadful river of blood began to flow there, of impetuous current, miry with flesh and blood, and with the bodies of (dead) elephants for its (sub-aqueous) rocks. Flowing from the bodies of steeds, men, and elephants, and delightful to vultures and jackals, it ran towards the ocean represented by the next world. A battle such as that, O king, which (then) took place between thy sons, O Bharata, and the Pandavas, was never seen or heard before. And in consequence of the bodies of combatants slain in that conflict, cars could not make their way. And the field of battle in consequence of the bodies of slain elephants seemed to be strewn over with blue crests of hills. And the field of battle, strewn with variegated coats of mail and turbans, O sire, looked beautiful like the firmament autumn. And some combatants were seen who, though severely wounded, yet rushed cheerfully and proudly upon the foe in battle. And many, fallen on the field of battle, cried aloud, saying--'O father, O brother, O friend, O kinsman, O companion, O maternal uncle, do not abandon me.'--And others cried aloud, saying,--'Come! Come thou here! Why art thou frightened? Where dost thou go? I stand in battle, do not be afraid.' And in that combat Bhishma, the son of Santanu, with bow incessantly drawn to a circle, shot shafts of blazing points, resembling snakes of virulent poison. And shooting continuous line of arrows in all directions, that hero of rigid vows smote the Pandava car-warriors naming each beforehand, O Bharata. And displaying his extreme lightness of hands, and dancing (as it were) along the track of his car, he seemed, O king, to be present everywhere like a circle of fire. And in consequence of the lightness of his movements, the Pandavas in that battle, along with the Srinjayas, beheld that hero, though really alone, as multiplied a thousand-fold. And every one there regarded Bhishma as having multiplied his self by illusion. Having seen him now on the east, the next moment they saw him on the west. And so having seen him on the north, the next moment they saw him on the south. And the son of Ganga was thus seen fighting in that battle. And there was no one amongst the Pandavas capable of even looking at him. What they all saw were only the innumerable shafts shot from his bow. And heroic warriors, beholding him achieve such feats in battle, and (thus) slaughtering their ranks, uttered many lamentations. And, kings in thousands came in contact with thy sire, thus coursing over the field in a superhuman way, and fell upon that fire represented by the enraged Bhishma like flights of senseless insects (upon a blazing fire) for their own destruction. Not a single shaft of that light-handed warrior was futile, falling upon the bodies of men, elephants, and steeds, in consequence of the numbers (opposed to him). With a single straight shaft shot in that battle, he despatched a single elephant like hill riven by the thunderbolt. Two or three elephant-riders at a time, cased in mail and standing together, thy sire pierced with one shaft of sharp point. Whoever approached Bhishma, that tiger among men, in battle, seen for a moment was, next beheld to fall down on the ground. And that vast host of king Yudhishthira the just, thus slaughtered by Bhishma of incomparable prowess, gave way in a thousand directions. And afflicted with that arrowy shower, the vast army began to tremble in the very presence of Vasudeva and the high-souled Partha. And although the heroic leaders of the Pandava army made great efforts, yet they could not check the flight of (even) the great car-warriors of their side afflicted with the shafts of Bhishma. The prowess, in consequence of which that vast army was routed, was equal to that of the chief of the gods himself. And that army was so completely routed, O great king, that no two persons could be seen together. And cars and elephants and steeds were pierced all over, and standards and shafts of cars were strewn over the field. And the army of the sons of Pandu uttered cries of oh and alas, and became deprived of senses. And the sire struck the son and the son struck the sire; and friend challenged the dearest of friends to battle as if under the influence of fate. And others amongst the combatants of Pandu's son were seen, O Bharata, to run away, throwing aside their coats of mail, and with dishevelled hair. And the army of the sons of Pandu, indulging in loud wails, including the very leaders of their best of car-warriors, was seen to be as confounded as a very herd of kine. The delighter of the Yadavas then, beholding that army thus routed, said unto Partha, stopping that best of cars (which he guided), these words, 'The hour is now come, O Partha, which was desired by thee. Strike Bhishma, O tiger among men, else, thou wilt lose the senses. O hero, formerly, in the conclave of kings, thou hadst said,--'I will slay all the warriors of Dhritarashtra's sons, headed by Bhishma and Drona--all in fact, who will fight with me in battle'. O son of Kunti, O chastiser of foes, make those words of thine true. Behold, O Vibhatsu, this army of thine is being routed on all sides. Behold, the kings in Yudhishthira's host are all flying away, seeing Bhishma in battle, who looketh like the Destroyer himself with wide-open mouth. Afflicted with fear, they are making themselves scarce like the weaker animals at sight of the lion. Thus addressed, Dhananjaya replied unto Vasudeva, saying, 'Plunging through this sea of the hostile host, urge on the steeds to where Bhishma is. I will throw down that invincible warrior, the reverend Kuru grandsire'. Then Madhava urged those steeds of silvery hue to where, O king, the car of Bhishma was, that car which, like the very sun, was incapable of being gazed at. And beholding the mighty-armed Partha thus rushing to an encounter with Bhishma, the mighty army of Yudhisthira rallied for battle. Then Bhishma, that foremost of warriors amongst the Kurus, repeatedly roaring like a lion, quickly covered Dhananjaya's car with an arrowy shower. In a moment that car of his, with standard and charioteer, became invisible, shrouded with that arrowy downpour. Vasudeva, however, endued with great might fearlessly and summoning all his patience, began to guide those steeds mangled by Bhishma's shafts. Then Partha, taking up his celestial bow whose twang resembled the roar of the clouds, caused Bhishma's bow to drop down, cutting it off with his keen shafts. The Kuru warrior, thy sire, seeing his bow cut off, took up another and stringed it within the twinkling of the eye. And he stretched that bow whose twang resembled the roar of the clouds, with his two hands. But Arjuna, excited with wrath, cut off that bow also of his. Then the son of Santanu applauded that lightness of hand (displayed by Arjuna), saying--Excellent, O Partha, O thou of mighty arms, excellent, O son of Pandu. O Dhananjaya, such a mighty feat is, indeed, worthy of thee. I have been pleased with thee. Fight hard with me, O son. And having applauded Partha thus, and taking up another large bow, that hero shot his shafts at Partha's car. And Vasudeva then displayed his great skill in the guiding of chariot, for he baffled those shafts of his, by guiding the car in quick circles. Then, O sire, Bhishma with great strength pierced both Vasudeva and Dhananjaya with keen shafts all over their bodies. And mangled by those shafts of Bhishma, those two tigers among men looked like two roaring bulls with the scratches of horns on their bodies. And once again, excited with rage, Bhishma covered the two Krishnas on all sides with shafts in hundreds and thousands. And with those keen shafts of his, the enraged Bhishma caused him of Vrishni's race to shiver. And laughing loudly he also made Krishna to wonder. Then the mighty-armed Krishna, beholding the prowess of Bhishma in battle as also the mildness with which Arjuna fought, and seeing that Bhishma was creating incessant showers of arrows in that conflict and looked like the all-consuming Sun himself in the midst of the two armies, and marking besides, that that hero was slaying the foremost of combatants in Yudhishthira's host and causing a havoc in that army as if the hour of dissolution had come,--the adorable Kesava, that slayer of hosts, endued with immeasurable soul--unable to bear what he saw, thought that Yudhishthira's army could not survive that slaughter.--In a single day Bhishma can slaughter all the Daityas and the Danavas. With how much ease then can he slay in battle the sons of Pandu with all their troops and followers. The vast army of the illustrious son of Pandu is again flying away. And the Kauravas also beholding the Somakas routed, are rushing to battle cheerfully, gladdening the grandsire. Accoutred in mail, even I will stay Bhishma to-day for the sake of the Pandavas. This burthen of the high-souled Pandavas even I will lighten. As regards Arjuna, though struck in battle with keen shafts, he knoweth not what he should do, from respect for Bhishma,--And while Krishna was reflecting thus the grandsire, excited with wrath, once again shot his shafts at Partha's car. And in consequence of very great number of those arrows all the points of the compass became entirely shrouded. And neither the welkin nor the quarters nor the earth nor the sun himself of brilliant rays, could be seen. And the winds that blew seemed to be mixed with smoke, and all the points of the compass seemed to be agitated. And Drona, and Vikarna, and Jayadratha, and Bhurisrava, and Kritavarman, and Kripa, and Srutayush and the ruler of the Amvashtas and Vinda and Anuvinda, Sudakshina and the westerners, and the diverse tribes of the Sauviras, the Vasatis, and the Kshudrakas, and the Malavas, all these, at the command of the royal son of Santanu, quickly approached Kiritin for battle. And the grandson of Sini saw that Kiritin was surrounded by many hundreds of horse, and infantry, and cars, and mighty elephants. And beholding both Vasudeva and Arjuna thus encompassed by infantry and elephants and horses and cars, on all sides, that foremost of all bearers of arms, viz., the chief of the Sinis, quickly proceeded to that spot. And that foremost of bowmen, the chief of the Sinis, quickly rushing at those troops, came to Arjuna's side like Vishnu coming to the aid of the slayer of Vritra. And that foremost warrior of Sini's race cheerfully said unto Yudhishthira's host all the combatants of which had been frightened by Bhishma and whose elephants, steeds, cars, and numberless standards had been mangled and broken into pieces, and which was flying away from the field, these words, 'Ye Kshatriyas, where do ye go? This is not the duty of the righteous as hath been declared by the ancients. Ye foremost of heroes, do not violate your pledges. Observe your own duties as heroes'. Beholding that those foremost of kings were flying together from the field of battle, and marking the mildness with which Partha fought, and beholding also that Bhishma was exerting himself very powerfully in battle, and that the Kurus were rushing from all sides, the younger brother of Vasava, the high-souled protector of all the Dasarhas, unable to bear it all, addressed the renowned grandson of Sini, and applauding him, said,--'O hero of Sini's race, they that are retreating, are, indeed, retreating. They that are yet staying, O thou of the Satwata race, let them also go away. Behold, I will soon throw Bhishma down from his car, and Drona also in battle, with all their followers. There is none in the Kuru host, O thou of the Satwata race, who is able to escape my angry self. Therefore, taking up my fierce discus, I will slay Bhishma of high vows. And slaying in battle those two foremost of car-warriors, viz., Bhishma along with his followers and Drona also, O grandson of Sini, I will gladden Dhananjaya, and the king, and Bhima, and the twin Aswins. And slaying all the sons of Dhritarashtra and all those foremost of kings who have embraced their side, I will joyfully furnish king Ajatasatru with a kingdom today.' Saying this, Vasudeva's son, abandoning (the reins of) the steeds, jumped down from the car, whirling with his (right) arm his discus of beautiful nave with edge sharp as a razor, effulgent as the sun and possessed of force equal to that of a thousand bolts of heaven. And making the earth tremble under his tread, the high-souled Krishna rushed impetuously towards Bhishma. And that grinder of foes, the younger brother of the chief of the gods, excited with wrath, rushed towards Bhishma staying in the midst of his troops, like a lion from desire of slaying upon a prince of elephants blinded with fury and staying proudly for the attack. And the end of his yellow garments waving in the air looked like a cloud charged with lightning in the sky. And that lotus of a discus called Sudarsana, having for its stalk the beautiful arm of Saurin, looked as beautiful as the primeval lotus, bright as the morning sun, which sprung from the navel of Narayana. And Krishna's wrath was the morning sun that caused that lotus to blow. And the beautiful leaves of that lotus were as sharp as the edge of a razor. And Krishna's body was the beautiful lake, and his (right) arm the stalk springing therefrom, upon which that lotus shone. And beholding the younger brother of Mahendra, excited with wrath and roaring loudly and armed with that discus, all creatures set out a loud wail, thinking that the destruction of the Kurus was at hand. And armed with his discus Vasudeva looked like the Samvarta fire that appears at the end of the Yuga for consuming the world. And the preceptor of the universe blazed up like a fierce comet risen for consuming all creatures. And beholding that foremost of bipeds, that divine personage, advancing armed with the discus, Santanu's son stationed on his car, bow and arrow in hand, fearlessly said, 'Come, Come, O Lord of the gods, O thou that hast the universe for thy abode. I bow to thee, O thou that art armed with mace, sword and Saranga. O lord of the universe, forcibly throw me down from this excellent car, O thou that art the refuge of all creatures in this battle. Slain here by thee, O Krishna, great will be my good fortune both in this world and the next. Great is the respect thou payest me, O Lord of the Vrishnis and the Andhakas. My dignity will be celebrated in the three worlds.' Hearing these words of Santanu's son, Krishna rushing impetuously towards him said, 'Thou art the root of this great slaughter on earth. Thou wilt behold Duryodhana slain to-day. A wise minister who treadeth in the path of righteousness should restrain a king that is addicted to the evil of gambling. That wretch again of his race who transgresseth duty should be abandoned as one whose intelligence hath been misdirected by destiny.--The royal Bhishma, hearing these words, replied unto the chief of the Yadus, saying,--Destiny is all powerful. The Yadus, for their benefit, had abandoned Kansa. I said this to the king (Dhritarashtra) but he minded it not. The listener that hath no benefit to receive becometh, for (his own) misery, of perverted understanding through (the influence of destiny).' Meanwhile, jumping down from his car, Partha, himself of massive and long arms, quickly ran on foot after that chief of Yadu's race possessed of massive and long arms, and seized him by his two hands. That first of all gods devoted in self, Krishna, was excited with rage. And therefore, though thus seized, Vishnu forcibly dragged Jishnu after him, like a tempest bearing away a single tree. The high-souled Partha, however, seizing them with great force his legs as he was proceeding at a quick pace towards Bhishma, succeeded, O king, in stopping him with difficulty at the tenth step. And when Krishna stopped, decked as he was with a beautiful garland of gold, cheerfully bowed down to him and said, 'Quell this wrath of thine. Thou art the refuge of the Pandavas, O Kesava. I swear, O Kesava, by my sons and uterine brothers that I will not withdraw from the acts to which I have pledged myself. O younger brother of Indra, at thy command I will certainly annihilate the Kurus.' Hearing that promise and oath of his, Janardana became gratified. And ever engaged as he was in doing what was agreeable to Arjuna--that best of the Kurus.--he once more, discus on arm, mounted on his car. And that slayer of foes once more took up those reins (that he had abandoned), and taking up his conch called Panchajanya, Saurin filled all the points of the compass and the welkin with its blare. And thereupon beholding Krishna decked with necklace and Angada and ear-rings, with curved eye-lashes smeared with dust, and with teeth of perfect whiteness, once more take up his conch the Kuru heroes uttered a loud cry. And the sound of cymbals and drums and kettle-drums, and the rattle of car-wheels and the noise of smaller drums, mingling with those leonine shouts, set forth from all the ranks of the Kurus, became a fierce uproar. And the twang of Partha's Gandiva, resembling the roll of the thunder, filled the welkin and all the quarters. And shot from the bow of Pandu's son, bright and blazing shafts proceeded in all directions. Then the Kuru king, with a large force, and with Bhishma and Bhurisravas also, arrow in hand, and resembling a comet risen for consuming a constellation, rushed against him. And Bhurisravas hurled at Arjuna seven javelins furnished with wings of gold, and Duryodhana a lance of fierce impetuosity, and Salya a mace, and Santanu's son a dart. Thereupon, Arjuna, baffling with seven shafts the seven javelins, fleet as arrows, shot by Bhurisravas, cut off with another keen-edged shaft the lance hurled from Duryodhana's arm. And the blazing dart coming towards him--effulgent as lightning--hurled by Santanu's son, and the mace hurled from the arm of the ruler of the Madras, that hero cut off with two (other) shafts. Then drawing with his two hands and with great force his beautiful bow Gandiva of immeasurable energy, he invoked with proper mantras the highly wonderful and terrible Mahendra weapon and caused it to appear in the welkin. And with that mighty weapon producing profuse showers of arrows endued with the effulgence of the blazing fire, that high-souled and mighty bowman, decked with diadem and garland of gold, checked the entire Kaurava host. And those shafts from Partha's bow, cutting off the arms, bows, standard-tops, and cars, penetrated into the bodies of the kings and of the huge elephants and steeds of the foe. And filling the cardinal and the subsidiary directions with those sharp and terrible shafts of his, Pritha's son decked with diadem and garland of gold, agitated the hearts of his foes by means of the twang of Gandiva. And in that awful passage at arms, the blare of conches and beat of drums and the deep rattle of cars were all silenced by the twang of Gandiva. And ascertaining that twang to be of Gandiva, king Virata and other heroes among men, and the brave Drupada, the king of the Panchalas, all proceeded to that spot with undepressed hearts. And all thy combatants stood, struck with fear, each at the spot where he heard that twang of Gandiva. And none amongst them ventured to proceed to that place whence that sound was heard. And in that awful slaughter of kings, heroic combatants were slain and car-warriors with those that guided their cars. And elephants with resplendent housings of gold and gorgeous standards (on their backs), afflicted with broad-headed shafts failing upon them, suddenly fell down, deprived of life and their bodies mangled by Kiritin. And forcibly struck by Partha with his winged arrows of great impetuosity and broad-headed shafts of keen-edge and points, the standards of innumerable kings stationed at the heads of their yantras and Indrajalas were cut off. And bands of infantry and car-warriors, in that battle, and steeds and elephants, fell fast on the field, their limbs paralysed, or themselves speedily deprived of life, affected by Dhananjaya with those shafts. And, O king, many were the warriors who in that terrible conflict had their coats of mail and bodies cut through by that mighty weapon called after the name of Indra. And with those terrible and sharp shafts of his, Kiritin caused an awful river to run on the field of battle, having for its waters the blood flowing from the mangled bodies of the combatants and having for its froth their fat. And its current was broad and ran fiercely. And the bodies of elephants and steeds despatched to the other world formed its banks. And its mire consisted of the entrails, the marrow, and the flesh of human beings, and prodigious Rakshasas formed the (tall) trees (standing on its banks). And the crowns of human heads in profusion, covered with hair, formed its (floating) mess, and heaps of human bodies, forming its sandbanks, caused the current to flow in a thousand directions. And the coats of mail strewn all over formed its hard pebbles. And its banks were infested by large number of jackals and wolves and cranes and vultures and crowds of Rakshasas, and packs of hyenas. And they that were alive beheld that terrible river of current consisting of fat, marrow, and blood, caused by the arrowy showers of Arjuna--that embodiment of (man's) cruelty--to look like the great Vaitarani. And beholding the foremost warriors of that army of the Kurus thus slain by Phalguni, the Chedis, the Panchalas, the Kurushas, the Matsyas, and all the combatants of the Pandava side, those foremost of men, elated with victory, together set up a loud shout for frightening the Kaurava warriors. And they uttered that cry indicative of victory, beholding the foremost combatants of the (Kuru) army, the very troops protected by mighty leaders of divisions, thus slain by Kiritin, that terror of foes, who frightened them like a lion frightening herds of smaller animals. And then the bearer of Gandiva himself, and Janardana both filled with delight, uttered loud roars. And the Kurus, with Bhishma, and Drona and Duryodhana and Valhika, exceedingly mangled by the weapons (of Arjuna), beholding the sun withdraw his rays, and seeing also that awful and irresistible weapon called after the name of Indra spread out and causing (as it were) the end of the Yuga to appear, withdraw their forces for the nightly rest. And that foremost of men, Dhananjaya also, having achieved a great feat and won great renown by crushing his foes, and beholding the sun assume a red hue and the evening twilight to set in, and having completed his work, retired with his uterine brothers to the camp for nightly rest. Then when darkness was about to set in, there arose among the Kuru troops a great and terrible uproar. And all said, 'In today's battle Arjuna hath slain ten thousand car-warriors, and full seven hundred elephants. And all the westerners, and the diverse tribes of the Sauviras, and the Kshudrakas and the Malavas, have all been slain. The feat achieved by Dhananjaya is a mighty one. None else is competent to achieve it. Srutayush, the ruler of the Amvashtas, and Durmarshana, and Chitrasena, and Drona, and Kripa, and the ruler of the Sindhus, and Valhika, and Bhurisravas, and Salya, and Sala, O king, and other warriors by hundreds united together, along with Bhishma himself, have on battle, by the prowess of his own arms, been vanquished today by the angry son of Pritha, viz., Kiritin, that one mighty car-warrior in the world.' Talking thus, O Bharata, all the warriors of thy side went to their tents from the field of battle. And all the combatants of the Kuru army frightened by Kiritin, then entered their tents illumined by thousands of torches, and beautified by innumerable lamps.

Footnotes

153:1 What these were it is difficult to determine. The Bombay reading is different. For Indrajala they read Indrakila which is as unknown as the other.

154:1 The Vaitarani is the fabulous river that separate this world from the next.

Section 60

Sanjaya said,--"When the night passed away, O Bharata, the high-souled Bhishma, with wrath engendered, supported by a large force, and stationed at the head of the Bharata army, proceeded against the foe. And Drona and Duryodhana and Valhika, and also Durmarshana and Chitrasena, the mighty Jayadratha, and other royal warriors, supported by large divisions accompanied, surrounding him all sides. And surrounded by those great and mighty car-warriors endued with great prowess and energy, O king, he shone, O best of monarchs, in the midst of those foremost of royal warriors, like the chief of the celestials in the midst of the gods. And the magnificent standards on the backs of the elephants stationed in front of those ranks, of diverse colours, viz., red, yellow, black and brown, waving in the air, looked exceedingly beautiful. And that army with the royal son of Santanu and other mighty car-warriors and with elephants and steeds, looked resplendent like a mass of clouds charged with lightning, or like the firmament, in the season of rains, with gathering clouds. And then the fierce army of the Kurus, bent on battle and protected by Santanu's son, rushed impetuously towards Arjuna like the fierce current of the ocean-going Ganga. Pervaded by diverse kinds of forces possessed of great strength, and having in its wings elephants, steeds, infantry, and cars in profusion, that array the high-souled (Arjuna) having the prince of apes on his banner beheld from a distance to resemble a mighty mass of clouds. That high-souled hero, that bull among men, upon his car furnished with tall standard and unto which were yoked white steeds, at the head of his (own) division and surrounded by a mighty force, proceeded against the whole hostile army. And all the Kauravas with thy sons, beholding that ape-bannered (warrior) with his excellent standard and handsome car-shaft wrapped (in costly cover), accompanied by that bull of Yadu's race, his charioteer in battle, were filled with dismay. And thy army beheld that best of arrays, which was protected by that mighty car-warrior of the world, viz., Kiritin, with weapons upraised to have at each of its corners four thousand elephants. Like the array which was formed on the day before by that best of Kurus viz., king Yudhishthira the just, and like of which had never been seen or heard before by human beings, was this one of today (that the Pandavas formed). Then on the field of battle thousand of drums were loudly beaten, and there arose from all the divisions the loud blare of conches and the notes of trumpets and many leonine shouts. Then (innumerable) bows of loud twang, stretched by heroic warriors with shaft fixed on the bowstrings, and the blare of conches, silenced that uproar of drums and cymbals. And the entire welkin filled with that blare of conches was diffused with an earthly dust that made it wonderful to behold. And with that dust the sky looked as if a vast canopy were spread overhead. And beholding that canopy the brave warriors all rushed impetuously (to battle). And car-warriors, struck by car-warriors, were overthrown with charioteers, steeds, cars, and standards. And elephants, struck by elephants, fell down, and foot-soldiers struck by foot-soldiers. And rushing horsemen, struck down by rushing horsemen with lances and swords, fell down with frightful countenances. And all this seemed exceedingly wonderful. And excellent shields decked with golden stars and possessed of solar effulgence, broken by (strokes of) battle-axes, lances and swords dropped on the field. And many car-warriors mangled and bruised by the tusks and the strong trunks of elephants, fell down with their charioteers. And many bulls among car-warriors struck by bulls among car-warriors with their shafts, fell down on the ground. And many persons hearing the wails of horsemen and foot-soldiers struck with the tusks and other limbs of elephants or crushed by the impetus of those huge creatures rushing in close ranks, fell down on the field of battle.

"Then when cavalry and foot-soldiers were falling fast, and elephants and steeds and cars were flying away in fear, Bhishma, surrounded by many mighty car-warriors, obtained sight of him who had the prince of apes on his standard. And the palmyra-bannered warrior, viz. the son of Santanu, having five palmyras on his standard, then rushed against the diadem-decked (Arjuna) whose car, in consequence of the fleetness of the excellent steeds attached to it was endued with wonderful energy and which blazed like the very lightning in consequence of the energy of his mighty weapons. And so against that son of Indra who was like unto Indra himself, rushed many (other) warriors headed by Drona and Kripa and Salya and Vivinsati and Duryodhana and also Somadatta's son, O king. Then the heroic Abhimanyu, the son of Arjuna, conversant with all weapons and cased in a handsome and golden coat of mail, rushing out of the ranks, quickly proceeded against all those warriors. And that son of Krishna of feats incapable of being borne, baffling the mighty weapons of all those warriors of great strength, looked resplendent like the adorable Agni himself, on the sacrificial altar, of blazing flames, invoked with high mantras. Then Bhishma of mighty energy, creating in that battle a very river whose waters were the blood of foes, and quickly avoiding Subhadra's son, encountered that mighty car-warrior, viz., Partha himself. Then Arjuna decked with diadem and garlands with his Gandiva of wonderful mien and twang loud as the roar of the thunder, shooting showers of arrows, baffled that shower of mighty weapons (shot by Bhishma). And that high-souled warrior having the prince of apes on his banner, of feats incapable of being borne, then poured in return upon Bhishma, that best of all wielders of bows a shower of sharp-edged arrows and polished shafts of broad heads. And so thy troops also beheld that shower of mighty weapons shot by him who had the prince of apes on his banner, opposed and dispersed by Bhishma like the maker of day dispelling (the gloom of night). And the Kurus and the Srinjayas, and all the people there, beheld that single combat between those two foremost of men, viz., Bhishma and Dhananjaya, proceeding thus steadily and thus distinguished by the terrible twang of the bows of both."

Footnotes

155:1 In the first line of the 5th, for 'rajna' of the Bengal texts the Bombay text reads 'gupta'. I follow the Bengal reading which is better.

155:2 In the second line of the 6th, for sasars sena the Bombay reading is sena mahogra which is better, I adopt it.

155:3 I adopt the Bengal reading Vyapta and not Vyala.

156:1 The word Saravarani in the text is rendered by K. P. Singha as quivers. Nilakantha explains it as coats of mail. There can be no doubt, however, that the Burdwan Pundits render it correctly as shields.

156:2 In the first line of 19th, the Bengal reading Saykanam is a mistake. The true reading is Saditanam.

Section 61

Sanjaya said, "And Drona's son, and Bhurisravas, and Chitrasena, O sire, and the son of Samyamani also, all fought with Subhadra's son. And while fighting alone with five tigers among men, people beheld him possessed of exceeding energy, like a young lion fighting with five elephants. And no one among them equalled Krishna's son in sureness of aim, in bravery, in prowess, in lightness of hand or in knowledge of weapons. And beholding his son, that chastiser of foes thus struggling and displaying his prowess in battle, Partha set up a leonine roar. And seeing thy grandson, O king, thus afflicting thy host, thy warriors, O monarch, surrounded him on all sides. Then that smiter of foes, the son of Subhadra, depending upon his prowess and might, advanced with undepressed heart against the Dhartarashtra host. And while battling with the foe in that conflict, his mighty bow endued with the effulgence of the sun, was seen by all to be incessantly stretched for striking. And piercing the son of Drona with one shaft, and Salya with five, he overthrew the standard of Samyamani's son with eight shafts. And with another sharp-edged arrow he cut off the mighty dart of golden staff, resembling a snake, that was hurled at him by Somadatta's son. And the heir of Arjuna, baffling in the very sight of Salya, his hundreds of terrible shafts, slew his four steeds. Thereupon Bhurisravas, and Salya, and Drona's son and Samyamani, and Sala struck with the fear at the strength of arms displayed by Krishna's son could not stay before him. Then, O great king, the Trigartas and the Madras, with the Kekayas, numbering five and twenty thousand urged by thy son, all of whom were foremost of men accomplished in the science of arms and who were incapable of defeat by foes in battle, surrounded Kiritin with his son for slaying them both. Then, O king, that vanquisher of foes, the commander of the Pandava army, the prince of the Panchalas, beheld the cars of the father and the son (thus) surrounded (by the foe). Supported by many thousands of elephants and cars, and by hundred thousands of cavalry and infantry, and stretching his bow in great wrath he advanced against that division of the Madras and the

Kekayas, O chastiser of foes, leading his troops with him. And that division (of the Pandava army), protected by that renowned and firm bowman, and consisting of cars, elephants, and cavalry, looked resplendent as it advanced for the encounter. And while proceeding towards Arjuna, that perpetuator of Panchala's race struck Saradwat's son on his shoulder-joint with three arrows. And piercing the Madrakas then with ten sharp shafts, he speedily slew the protector of Kritavarman's rear. And that chastiser of foes then, with a shaft of broad head, slew Damana, the heir of the high-souled Paurava. Then the son of Samyamani pierced the Panchala prince incapable of defeat in the battle with ten shafts, and his charioteer also with ten shafts. Then that mighty bowman, (thus) severely pierced, licked with his tongue the corners of his mouth, and cut off his enemy's bow with a broad-headed shaft of excessive sharpness. And soon the prince of Panchala afflicted his foe with five and twenty arrows, and then slew his steeds, O king, and then both the protectors of his wings. Then, O bull of Bharata's race, Samyamani's son, standing on that car whose steeds were slain, looked at the son of the renowned king of the Panchalas. Then taking up a terrible scimitar of the best kind, made of steel, Samyamani's son walking on foot, approached Drupada's son staying on his car. And the Pandavas, soldiers and Dhrishtadyumna also of Prishata's race beheld him coming like a wave and resembling a snake fallen from the skies. And he whirled his sword and looked like the sun and advanced with the tread of an infuriate elephant. The prince of Panchala then, excited with rage, quickly taking up a mace, smashed the head of Samyamani's son thus advancing towards him, sharp-edged scimitar in grasp and shield in hand, as soon as the latter, having crossed the shooting distance, was near enough to his adversary's car. And then, O king, while falling down deprived of life, his blazing scimitar and shield, loosened from his grasp, fell down with his body on the ground. And the high-souled son of the Panchala king, of terrible prowess, having slain his foe with his mace, won great renown. And when that prince, that mighty car-warrior and great bowman, was (thus) slain, loud cries of oh and alas arose among thy troops, O sire. Then Samyamani, excited with rage upon beholding his own son slain, impetuously rushed towards the prince of Panchala who was incapable of defeat in battle. And all the kings of both the Kuru and the Pandava armies beheld those two princes and foremost of car-warriors engaged in battle. Then that slayer of hostile heroes

Samyamani, excited with wrath, struck Prishata's son with three shafts like (the conductor of an elephant striking) a mighty elephant with hooks. And so Salya also, that ornament of assemblies, excited with wrath, struck the heroic son of Prishata on his breast. And then commenced (another) battle (there)."

Section 62

Dhritarashtra said,--"I regard destiny to be superior to exertion, O Sanjaya, inasmuch as the army of my son is continually slaughtered by the army of the Pandavas. Thou always speakest, O suta, of my troops as being slaughtered, and thou always speakest of the Pandavas as both unslain and cheerful. Indeed, O Sanjaya, thou speakest of mine as deprived of manliness, felled and falling, and slaughtered, although they are battling to the best of their powers and striving hard for victory. Thou always speakest to me of the Pandavas as obtaining victory and mine as becoming weaker and weaker. O child, I am incessantly hearing of countless cause of unbearable and poignant grief on account of Duryodhana's doing. I do not see, O Sanjaya, the means by which the Pandavas, may be weakened and sons of mine may obtain the victory in battle.

Sanjaya said, "This mighty evil hath proceeded from thee, O king. Listen now with patience to the great slaughter of men, elephants, steeds and car-warriors. Dhrishtadyumna, afflicted by Salya with nine shafts, afflicted in return the ruler of Madras with many shafts made of steel. And then we beheld the prowess of Prishata's son to be highly wonderful inasmuch as he speedily checked Salya that ornament of assemblies. The battle between them lasted for only a short space of time. While angrily engaged in combat, none beheld even a moment's rest taken by any of them. Then, O king, Salya in that battle cut off Dhrishtadyumna's bow with a broad-headed shaft of sharp edge and excellent temper. And he also covered him, O Bharata, with a shower of arrows like rain charged clouds pouring their drops on the mountain breast during the season of rains. And while Dhrishtadyumna was being thus afflicted, Abhimanyu, excited with wrath, rushed impetuously towards the car of the ruler of the Madras. Then the wrathful son of Krishna, of immeasurable soul, obtaining the car of the ruler of the Madras (within shooting distance), pierced Artayani with three sharp shafts. Then the warriors of thy army, O king, desirous of opposing the son of Arjuna in battle, speedily surrounded the car of the ruler of Madras. And Duryodhana, and Vikarna, and Dussasana, and Vivinsati and Durmarshana, and Dussala, and Chitrasena, and Durmukha, and Satyabrata, blessed be thou, and Purumitra, O Bharata,--these, protecting the car of the ruler of the Madras, stationed themselves there. Then Bhimasena, excited with wrath, and Dhrishtadyumna. of Prishata's race, and the five sons of Draupadi, and Abhimanyu, and the twin sons of Madri and Pandu,--these ten opposed those ten warriors of the Dhritarashtra army shooting, O king, diverse kinds of weapons. And they approached and encountered one another in battle desirous of slaying one another, in consequence, O king, of thy wicked policy. And when those ten car-warriors, excited with wrath, engaged with the ten others in that awful battle, the other car-warriors of both thy army and of the foe all stood as spectators. And those mighty car-warriors, shooting diverse kinds of weapons and roaring at one another, smote one another fiercely. With wrath engendered in their breasts, desirous of slaying one another, they uttered fierce shouts, challenging one another. And jealous of one another, O king, those kinsfolk united together, encountered one another wrathfully, shooting mighty weapons. And wonderful to say, Duryodhana, excited with rage, pierced Dhrishtadyumna in that battle with four sharp shafts. And Durmarshana pierced him with twenty, and Chitrasena with five, and Durmukha with nine, and Dussaha with seven, and Vivinsati with five, and Dussasana with three shafts. Then, O great king, that scorcher of foes, viz., Prishata's son, pierced each of them in return with five and twenty shafts, displaying his lightness of hand. And Abhimanyu, O Bharata, pierced Satyavrata and Purumitra each with ten shafts. Then the son of Madri, those delighters of their mother, covered their uncle with showers of sharp arrows. And all this seemed wonderful. Then, O monarch, Salya covered his nephews, those two foremost of car-warriors desirous of counteracting their uncle's feats, with arrows, but the sons of Madri wavered not. Then the mighty Bhimasena, the son of Pandu, beholding Duryodhana and desirous of ending the strife, took up his mace. And beholding the mighty-armed Bhimasena with upraised mace and looking like the crested Kailasa mount, thy sons fled away in terror. Duryodhana, however, excited with wrath, urged the Magadha division consisting of ten thousand elephants of great activity. Accompanied by that elephant division and placing the ruler of Magadha before him, king Duryodhana advanced towards Bhimasena. Beholding that elephant division advancing towards him, Vrikodara, mace in hand, jumped down from his car, uttering a loud roar like that of a lion. And armed with that mighty mace which was endued with great weight and strength of adamant, he rushed towards that elephant division, like the Destroyer himself with wide open mouth. And the mighty-armed Bhimasena endued with great strength, slaying elephants with his mace, wandered over the field, like the slayer of Vritra among the Danava host. And with the loud shouts of the roaring Bhima, shouts that made the mind and the heart to tremble with fear, the elephants, crouching close, lost all power of motion. Then the sons of Draupadi, and that mighty car-warrior, the son of Subhadra, and Nakula and Sahadeva, and Dhrishtadyumna of Prishata's race, protecting Bhima's rear, rushed behind him, checking all by scattering their arrowy showers like the very clouds pouring rain on the mountain breast. And those Pandava warriors struck off the heads of their foes battling from the backs of elephants, with well-tempered and keen-edged shafts of diverse forms. And the heads (of elephant-riders), and arms decked with ornaments, and hands with iron-hooks in grasp, falling fast, resembled a stony shower. And the headless trunk of elephant-riders on the necks of the beasts they rode, looked like headless trees on mountain summits. And we beheld mighty elephants felled and falling, slain by Dhrishtadyumna, the high-souled son of Prishata. Then the ruler of the Magadhas, in that battle, urged his elephant resembling Airavata himself, towards the car of Subhadra's son. Beholding that mighty elephant advancing towards him, that slayer of hostile heroes, the brave son of Subhadra, slew it with a single shaft. And when the ruler of the Magadhas was thus deprived of his elephant, that conqueror of hostile cities viz., the son of Krishna, then struck off that king's head with a broad-headed shaft with silver wings. And Bhimasena, the son of Pandu, having penetrated that elephant division, began to wander over the field, crushing those beasts around him like Indra himself crushing the mountains. And we beheld elephants slain in that battle by Bhimasena, each with only one stroke (of his mace), like hills riven by thunder. And many elephants, huge as hills, were slain there, having their tusks broken or temples, or bones, or backs, or frontal globes. And others, O king, deprived of life, lay there with foaming mouths. And many mighty elephants, with frontal globes completely smashed, vomited large quantities of blood. And some, from fear, laid themselves down on the ground like (so many) hillocks. And smeared with the fat and blood (of elephants) and almost bathed in their marrow, Bhima wandered over the field like the Destroyer himself, club in hand. And Vrikodara, whirling that mace of his which was wet with the blood of elephants, became terrible and awful to behold, like the wielder of Pinaka armed with Pinaka. And those huge tuskers, while (thus) crushed by the angry Bhima, suddenly fled away, afflicted, crushing thy own ranks. And these mighty bowmen and car-warriors, headed by Subhadra's son (all the while) protected that battling hero whirling his gory mace wet with the blood of elephants, like the celestials protecting the wielder of the thunder-bolt. Of terrible soul, Bhimasena then looked like the Destroyer. himself. Indeed, O Bharata, putting forth his strength on all sides, mace in arms, we beheld Bhimasena then to resemble Sankara himself dancing (at the end of the Yuga), and his fierce, heavy, and sounding mace to resemble the club of Yama and possessed of the sound of Indra's bolt. And that gory mace of his, smeared with marrow and hair, resembled (also) the angry Rudra's Pinaka while he is engaged in destroying all creatures. As a herdsman chastises his herd of cattle with a goad, so did Bhima smite that elephant division with that mace of his. And while thus slaughtered by Bhima with his mace and with shafts (by those that protected his rear), the elephants ran on all sides, crushing the cars of thy own army. Then driving away those elephants from the field like a mighty wind driving away masses of clouds, Bhima stood there like wielder of the trident on a crematorium.

Footnotes

159:1 Salya is called Artayani after the name of his father.

161:1 These were Kshuras (arrows with heads like razors), kshurapras, (arrows with horseshoe heads), bhallas (broad-headed arrows), and anjalikas (arrows with crescent-shaped-heads).

161:2 i.e., the universal destroyer armed with his bow.

161:3 Gory mace wet with &c. the original is pleonastic.

Section 63

Sanjaya said, "When that elephant division was exterminated, thy son Duryodhana urged his entire army, commanding the warriors to slay Bhimasena. Then the entire army at the command of thy son, rushed towards Bhimasena who was uttering fierce shouts. That vast and unlimited host difficult of being borne by the very gods, incapable of being crossed like the surging sea on the day of full moon or new moon, abounding with cars, elephants, and steeds, resounding with the blare of conches and the beat of drums, numbering untold foot-soldiers and car-warriors, and shrouded by the dust (raised), that very sea of hostile troops incapable of being agitated, thus coming towards him, Bhimasena checked in battle, O king, like the bank resisting the ocean. That feat, O king, which we beheld, of Bhimasena the high-souled son of Pandu, was exceedingly wonderful and superhuman. With his mace, he fearlessly checked all those kings angrily rushing towards him, with their steeds and cars, and elephants. Checking that vast force with mace, that foremost of mighty men, Bhima, stood in that fierce melee, immovable as the mountain Meru. And in that dreadful, fierce, and terrific encounter his brother and sons and Dhrishtadyumna of Prishata's race, and the sons of Draupadi and Abhimanyu, and the unvanquished Sikhandin--these mighty warriors,--did not abandon him from fear. Taking up his massive and weighty mace made of Saika iron, he rushed towards the warriors of thy army like the Destroyer himself, armed with his club. And pressing crowds of cars and crowds of horsemen down into the earth, Bhima wandered over the field like the fire at the end of the Yuga. And Pandu's son of infinite prowess crushing crowds of cars with the impetus of his thighs and slaying thy warriors in battle, wandered like the Destroyer himself at the end of the Yuga. And he began to grind thy troops with the greatest ease like an elephant crushing a forest of reeds. And dragging car-warriors down from their cars, and warriors fighting from the backs of heroes, and foot soldiers as they stood on the ground, in the army of thy son, the mighty-armed Bhimasena slew them all with his mace like the wind crushing trees by its force. And that mace of his, slaying elephants and steeds, became smeared with fat, marrow, flesh, and blood, and looked exceedingly terrible. And with the bodies of slain men and cavalry lying scattered about, the field of battle wore the appearance of the abode of Yama. And the terrible and slaughtering mace of Bhimasena, resembling the fierce bludgeon of Death and endued with the effulgence of Indra's bolt, looked like Pinaka of the angry Rudra while destroying living creatures. Indeed, that mace of the high-souled son of Kunti, who was slaying all around, looked fiercely resplendent like the bludgeon of the Destroyer himself at the time of the universal dissolution. And beholding him thus routing that large army repeatedly and advancing like Death's self, all the warriors became cheerless. Withersoever the son of Pandu, raising his mace, cast his eyes, in consequence of his look alone, O Bharata, all the troops there seemed to melt away. Beholding Vrikodara of terrible deeds, thus routing the army and unvanquished by even so large a force and devouring the (hostile) division like the Destroyer himself with wide-open mouth, Bhimasena speedily came towards him, on his car of solar effulgence and rattle loud as that of the clouds, (shrouding the welkin) with his arrowy showers like a vapoury canopy charged with rain. Then the mighty-armed Bhimasena, beholding Bhishma thus advancing like the Destroyer himself with wide-open mouth, rushed towards him, excited with wrath. At that moment, that foremost hero of Sini's race viz., Satyaki of sure aim, fell upon the grandsire, slaying his enemies (along the way) with his firm bow and causing thy son's army to tremble. And all the combatants who belonged to thy army were then, O Bharata, unable to impede the progress of that hero thus advancing with his steeds of silvery hue and scattering his sharp shafts furnished with handsome wings. At that time the Rakshasa Alamvusha (only) succeeded in piercing him with ten shafts. But piercing Alamvusha in return with four shafts, the grandson of Sini proceeded on his car. Beholding that hero of Vrishni's race thus advancing and rolling (as it were) through the very midst of his enemies, and checking (as he proceeded) the foremost of Kuru warriors, and repeatedly uttering loud shouts in that battle, thy warriors then like masses of clouds pouring rain in torrents on the mountain breast, showered their arrowy downpours on him. They were, however, incapable of impeding the progress of that hero who looked like the noon-day sun in his glory. And there was none who was not then cheerless, save Somadatta's son, O king, and Bhurisravas, the son of Somadatta, O Bharata, beholding the car-warriors of his own side driven away, rushed against Satyaki from desire of battle, taking up his bow of fierce impetus."

Section 64

Sanjaya said, "Then, O king, Bhurisravas, excited with great wrath, pierced Satyaki with nine arrows like the conductor of an elephant piercing an elephant with the iron hook. Satyaki also, of immeasurable soul, in the very sight of all the troops, pierced the Kaurava warrior with nine shafts. Then king Duryodhana, accompanied by his uterine brothers, surrounded Somadatta's son thus striving in battle. Similarly the Pandavas also, of great energy, quickly surrounding Satyaki in that battle took up their positions around him. And Bhimasena, excited with wrath, and with mace upraised, O Bharata, encountered all thy sons headed by Duryodhana. With many thousands of cars, and excited with wrath and vindictiveness, thy son Nandaka pierced Bhimasena of great might with keen-edged and sharp-pointed shafts whetted on stone and winged with the feathers of the kanka bird. Then Duryodhana, O king, in that great battle, excited with wrath, struck Bhimasena in the breast with nine shafts. Then the mighty-armed Bhima of great strength mounted on his own excellent car and addressing (his charioteer) Visoka, said, 'These heroic and mighty sons of Dhritarashtra, all great car-warriors, are exceedingly angry with me and desirous of slaying me in battle. I will slay all these today in thy sight, without doubt. Therefore, O charioteer, guide my steed in battle with care.' Having said this, O monarch, Pritha's son pierced thy son with sharp-pointed arrows decked with gold. And he pierced Nandaka in return with three arrows between his two breasts. Then Duryodhana having pierced the mighty Bhima with six arrows pierced Visoka in return with three other sharp arrows. And Duryodhana, O king, as if smiling the while, with three other sharp arrows cut off at the grasp the resplendent bow of Bhima in that battle. Bhima then, that bull among men, beholding his charioteer Visoka afflicted, in that conflict, with sharp shafts by thy son armed with the bow, and unable to bear it, drew another excellent bow, excited with wrath, for the destruction of thy son, O monarch. And excited with great wrath, he also took up an arrow with horse-shoe head and furnished with excellent wings. And with that (arrow) Bhima cut off the excellent bow of the king. Then thy son, excited to the highest pitch of fury, leaving that broken bow aside, speedily took up another that was tougher. And aiming a terrible shaft blazing as Death's rod, the Kuru king, excited with rage struck Bhimasena between his two breasts. Deeply pierced therewith, and greatly pained, he sat down on the terrace of his car. And while seated on the terrace of his car, he swooned away. Beholding Bhima thus unmanned, the illustrious and mighty car-warriors of the Pandava army, headed by Abhimanyu could not bear it. And those warriors then, with great steadiness, showered on thy sons' head a thick down-pour of fierce shafts. Then the mighty Bhimasena, regaining consciousness, pierced Duryodhana at first with those shafts and then with five. And that mighty bowman the son of Pandu then pierced Salya with five and twenty shafts furnished with golden wings. And pierced therewith, Salya was borne away from the battle. Then thy fourteen sons, viz., Senapati, Sushena, Jalasandha, Sulochana, Ugra, Bhimaratha, Bhima, Viravahu, Aolupa, Durmukha, Dushpradarsha, Vivitsu, Vikata, and Sama, then encountered Bhimasena in battle. United together they rushed against Bhimasena, and with eyes red in wrath, showering countless arrows, they pierced him deeply. Then the heroic and mighty Bhimasena of strong arms, beholding thy sons, licking the corners of his mouth like a wolf in the midst of smaller creatures, fell upon them with the impetuosity of Garuda. And the son of Pandu then cut off the head of Senapati with a shaft having a horse-shoe head. And with delighted soul and laughing the while, that mighty-armed warrior, piercing Jalasandha with three arrows, despatched him to Yama's abode. And next, smiting Sushena, he sent him to the presence of Death's self. And with a single broad-headed shaft he felled on the ground the head, handsome as the moon, of Ugra, decked with turban and adorned with ear-rings. And in that battle, Pandu's son Bhima, with seventy shafts, despatched Viravahu to the other world with his steeds and standard and charioteer. And smiling the while, O king, Bhimasena quickly despatched both the brothers Bhima and Bhimaratha also to Yama's abode. And then in that great battle in the very sight of all the troops, with an arrow of horse-shoe head Bhima despatched Sulochana also to Death's domain. Then the rest of thy sons that were there, O king, beholding the prowess of

Bhimasena and while thus being struck by that illustrious warrior, all fled from battle from fear of Bhima. Then Santanu's son, addressing all the mighty car-warriors (of his army) said, 'That fierce bowman, Bhima, excited with wrath in battle, is slaying the mighty sons of Dhritarashtra and other heroic car-warriors united together, whatever their knowledge of weapons, and whatever their bravery. Therefore, seize ye all that son of Pandu'. Thus addressed, all the troops of the Dhritarashtra army, excited with rage, rushed towards Bhimasena endued with great might, And Bhagadatta, O king, on his elephant of rent temples, suddenly rushed thither where Bhimasena was stationed. And thither to the combat, he shrouded Bhima with his shafts whetted on stone so as to make him completely invisible, like the clouds covering the sun. Those mighty car-warriors, however, (of the Pandava army), relying on the prowess of their own arms, could not bear that shrouding of Bhima (with the arrowy showers of Bhagadatta). They, therefore, surrounding Bhagadatta on all sides, poured on him their arrowy down-pours. And they pierced his elephant also with showers of shafts. And struck by all those mighty car-warriors with showers of fierce shafts of diverse kinds that elephant, O king, of the ruler of the Pragjyotishas with blood trickling down his body, became beautiful to behold on the field of battle like a mass of clouds tinged with the rays of the sun. And that elephant with temporal juice trickling down urged by Bhagadatta, like the Destroyer, ran with double his former speed, shaking the very earth with his tread. Then all those mighty car-warriors, beholding that terrible mien of the animal, and regarding it irresistible, became cheerless. Then king Bhagadatta, that tiger among men, excited with rage, struck Bhimasena between his two breasts with a straight shaft. Deeply pierced by the king with that shaft, that great bowman and mighty car-warrior, with limbs deprived of sensation in consequence of a swoon, sat down on his car, holding his flagstaff. And beholding those mighty car-warriors terrified and Bhimasena in a swoon, Bhagadatta of great prowess uttered a loud roar. Then, O king, that terrible Rakshasa Ghatotkacha, beholding Bhima in that state, became excited with rage and there and then disappeared from the view. And creating a terrible illusion enhancing the fears of the timid, he reappeared in a moment assuming a fierce form. Himself riding on an Airavata created by his powers of illusion, the other Dik-elephants, viz., Anjana, Vamana, and Mahapadma of blazing glory, followed him. And those three mighty elephants, ridden by Rakshasas, were of huge form, with juice profusely trickling down in three lines, and endued with great speed and prowess. Then Ghatotkacha urged his own elephant to battle, desirous, O chastiser of foes, of slaying Bhagadatta with his elephant. And those other elephants, excited with fury and each endued with four tusks, urged by Rakshasas of great strength, fell from all sides upon Bhagadatta's elephant and afflicted him with their tusks. And the elephant of Bhagadatta, thus afflicted by those elephants, (already) struck with arrows and feeling great pain, uttered loud cries that resembled the thunder of Indra. And hearing those terrible and loud cries of that roaring elephant, Bhishma, addressing Drona, Suyodhana and all the kings, said, 'The mighty bowman Bhagadatta is battling with the wicked-souled son of Hidimva, and hath fallen into great distress. That Rakshasa is of huge form, and the king also is very wrathful. Engaged in battle, they would certainly prove each other's death. Loud shouts were also heard of the rejoicing Pandavas, and the cries of agony of (king Bhagadatta's) terrified elephant. Blessed be ye, let us all go there for rescuing the king, for, if left unprotected, in battle, he will soon give up his life. Ye warriors of great energy, do, as I bid, even now. Ye sinless ones, make no delay. The combat deepens and becometh fierce, making the hair to stand on end. That commander of a division is high-born, endued with great bravery, and devoted to us. Ye warriors of unfading glory, it is meet that his rescue should be effected by us.' Hearing these words of Bhishma, all the kings (of the Kuru army), headed by Bharadwaja's son, desirous of rescuing Bhagadatta, proceeded with great speed to where the ruler of the Pragjyotishas was. And beholding the enemy advancing, the Panchalas with the Pandavas, headed by Yudhishthira, pursued them behind. Then that prince of Rakshasas, endued with great prowess, beholding that division (of the enemy) advance, uttered a fierce roar, deep as that of thunder. Hearing that roar of his and beholding those battling elephants, Santanu's son Bhishma once again addressed Bharadwaja's son and said, 'I do not like to fight (to-day) with the wicked-souled son of Hidimva. Endued with great might and energy, he is at present well-supported. He is incapable of being vanquished now by the wielder of the thunder-bolt himself. Of sureness of aim, he is a great smiter. As regards ourselves, our animals are tired (today). We have also been greatly mangled by Panchalas and the Pandavas. I do not like fresh encounter with the victorious Pandavas. Let the withdrawal of our army, therefore, be proclaimed today. Tomorrow we will fight with the foe.' Hearing these words of the grandsire, the Kauravas, afflicted with the fear of Ghatotkacha, and availing of the advent of night as a pretext, gladly did what the grandsire said. And after the Kauravas had withdrawn, the Pandavas, crowned with victory uttered leonine roars, mingling them with the blare of conches and the notes of pipes. Thus did the battle take place that day, O Bharata, between the Kurus and the Pandavas headed by Ghatotkacha. And the Kauravas also, vanquished by the Pandavas and overcome with shame, retired to their own tents when night came. And those mighty car-warriors, the sons of Pandu, their bodies mangled with shafts and themselves filled with (the result of) the battle, proceeded, O king, towards their encampment, with Bhimasena and Ghatotkacha, O monarch, at their head. And filled with great joy, O king, they worshipped those heroes. And they uttered diverse kinds of shouts which were mingled with the notes of trumpets. And those high-souled warriors shouted making the very earth tremble therewith, and grinding as it were, O sire, the hearts of thy sons. And it was thus that those chastisers of foes, when night came, proceeded towards their tents. And king Duryodhana, cheerless at the death of his brothers, passed some time in thoughtfulness, overcome with grief and tears. Then making all the arrangements for his camp according to the rules (of military science), he began to pass the hours in meditation, scorched with grief and afflicted with sorrow on account of his (slain) brothers."

Section 65

Dhritarashtra said, 'Hearing of those feats of the sons of Pandu which are incapable of being achieved by the gods themselves, my heart, O Sanjaya, is filled with fear and wonder. Hearing also of the humiliation of my sons in every way, great hath been my anxiety as to the consequence that will ensue. The words uttered by Vidura will, no doubt, consume my heart. Everything that hath happened seemeth to be due to Destiny, O Sanjaya. The combatants of the Pandava army are encountering and smiting those best of warriors having Bhishma for their head, those heroes conversant with every weapon. What ascetic penances have been performed by the high-souled and mighty sons of Pandu, what boon hath they obtained, O son, or what science is known to them, in consequence of which, like the stars in the firmament, they are undergoing no diminution? I cannot bear it that my army should be repeatedly slaughtered by the Pandavas. The divine chastisement, highly severe, both fallen on me alone. Tell me everything truly, O Sanjaya, about that for which the sons of Pandu have become unslayable and mine slayable. I do not see the other shore of this (sea of) distress. I am like a man desirous of crossing the vastly deep ocean with my two arms alone. I certainly think that a great calamity hath overtaken my sons. Without doubt, Bhima will slay all my sons. I do not see that hero who is able to protect my sons in battle. The death of my sons in this battle, O Sanjaya, is certain. It behoveth thee, therefore, O Suta, to tell me, who asketh thee, everything about the true cause of all these. Beholding his own troops retreating from battle, what did Duryodhana do? And what old Bhishma and Drona, and Kripa, and Suvala's son, and Jayadratha, and that mighty bowman, viz., Drona's son and Vikarna of great strength do? When also, O thou of great wisdom, my sons turned back from the fight, what O Sanjaya, became the resolve of those high-souled warriors?"

Sanjaya said, "Listen, O king, with attention, and having listened, let it go to thy heart. Nothing (in this) is the result of incantation, nothing the result of illusion of any king. Nor have the sons of Pandu created any new terrors. They are endued with might; and they are fighting by fair means in this battle. Desirous of high fame, the sons of Pritha always do every act, including even the support of their lives, agreeably to the way of morality. Endued with every kind of prosperity, and possessed of great strength, they never desist from battle, keeping their eyes on righteousness. And victory is there where righteousness is. It is for this, O king, that the sons of Pritha are unslayable in battle and always victorious. Thy sons are of wicked souls and are addicted to sinfulness. They are cruel and wedded to mean acts. It is for this that they are being weakened in battle. Thy sons, O king, like despicable men, did many cruel and deceitful acts to the sons of Pandu. Disregarding, however, all those offences of thy sons, the sons of Pandu always concealed those acts, O elder brother of Pandu. Thy sons also, O king, on numerous occasions humiliated the Pandavas. Let them now reap the terrible fruit, like poison, of that persistent course of sinfulness. That fruit should be enjoyed by thee also, O king, with thy sons and kinsmen, since thou, O king, could not be awakened even though counselled by thy well-wishers. Repeatedly forbidden by Vidura, by Bhishma, by the high-souled Drona, and by myself also thou didst not understand, rejecting our words intended for thy good and worthy of thy acceptance, like a sick man rejecting the medicine prescribed. Accepting the views of thy sons thou hadst regarded the Pandavas as already vanquished. Listen again, O king, to what thou hast asked me, viz., the true cause, O chief of the Bharatas, of the victory of the Pandavas. I will tell thee whit I have heard, O chastiser of foes. Duryodhana had asked the grandsire this very question. Beholding his brothers, all mighty car-warriors, vanquished in battle, thy son Duryodhana, O Kaurava, with heart confounded with grief, repairing with humility during the night to the grandsire possessed of great wisdom, asked him this question. Listen to me, O monarch, about it all.

"Duryodhana said, 'Drona and thou, and Salya, and Kripa, and Drona's son, and Kritavarman the son of Hridika, and Sudakshina the ruler of the Kamvojas, and Bhurisravas, and Vikarna, and Bhagadatta of exceeding prowess, are all regarded as mighty car-warriors. All of these, again, are high-born, and prepared to throw away their lives in battle. It is my opinion that these are a match for even the three worlds (united together). Even all the warriors of the Pandava army (united together) cannot bear your prowess. A doubt has arisen in my mind. Explain it to me who enquireth of thee. Who it is, relying on whom the Pandavas are vanquishing us repeatedly.'

"Bhishma said, 'Listen, O king, to the words that I will speak unto thee, O thou of Kuru's race. Frequently wert thou addressed by me to the same effect but thou didst not do what I said. Let peace be made with the Pandavas, O best of the Bharatas. I regard this to be beneficial both to the world and thee, O lord. Enjoy this earth, O king, with thy brothers and be happy, gratifying all thy well-wishers and delighting thy kinsfolk. Although I cried myself hoarse before this, thou didst not yet listen to me, O sire. Thou hadst always disregarded the sons of Pandu. The effect of all that hath now overtaken thee. Listen also, O king, from me as I speak of it, O Lord, to the reason why the Pandavas, whose achievements tire them not, are unslayable. There is not, was not, will not be, the being in all the worlds who would or will be able to vanquish the sons of Pandu who are all protected by the wielder of Saranga. Listen truly, O thou that art conversant with morality, to that ancient history which was recited to me by sages of souls under control. In days of yore, all the celestials and the Rishis, united together, waited reverentially on the Grandsire upon the mountains of Gandhamadana. And the Lord of all creatures, seated at his case in their midst, beheld an excellent car stationed in the firmament, blazing with effulgence. Having ascertained (everything about it) by meditation, joining his hands with restrained heart, Brahman, with delighted soul, made his salutations to the highest Divine Being. And the Rishis and the celestials, beholding in the firmament (the form thus) displayed, all stood up with joined hands, their eyes fixed on that wonder of wonders. Worshipping him duly, Brahma, the foremost of all conversant with Brahman, the Creator of the universe, acquainted with the highest morality, uttered these high words: Thou art the Glory of the Universe for thy form. Thou art the Lord of the Universe. O thou whose protection extendeth through the whole Universe, O thou that hath the Universe for thy work, O thou that hath thy soul under control, Thou art the Supreme Master of the Universe. Thou art Vasudeva. Therefore, I seek refuge in Thee that art the soul of Yoga and the highest Divinity. Victory to Thee that art the Supreme God of the Universe. Victory to Thee that art ever employed in the good of the worlds. Victory to Thee that art the Lord of Yoga. Thee that art all-powerful. Victory to Thee that art prior, and subsequent to Yoga. Having the lotus springing from thy navel, and having large expansive eyes, victory to Thee that art Lord of Lords of the Universe. O Lord of the Past, the Present, and the Future, victory to Thee that art the embodiment of gentleness. Thee that art the sun of suns. O thou that art the receptacle of untold attributes, victory to Thee that art the refuge of all things. Thou art Narayana, thou art incapable of being understood, victory to Thee that art the wielder of the bow called Saranga. Victory to Thee that art endued with every attribute, O thou that hast the Universe for thy form, O thou that art ever hale. O Lord of the Universe, O thou of mighty arms, victory to Thee that art always ready for benefitting the worlds. O great Snake, O huge Boar, O first Cause, O thou of tawny locks, victory to Thee that art Almighty. O thou of yellow robes, O Lord of the cardinal and the subsidiary points of the compass, O thou that hast the Universe for thy abode, O thou that art Infinite, O thou that hast no decay, O thou that art the Manifest, O thou that art the Unmanifest, O thou that art the immeasurable Space, O thou that hast all thy senses under control, O thou that always achievest what is good, O thou that art immeasurable, O thou that alone knowest thy own nature, victory to Thee that art deep, O thou that art the giver of all wishes, O thou that art without end, O thou that art known as Brahma, O thou that art Eternal, O thou that art the Creator of all creatures, O thou that art ever successful, O thou whose acts always display wisdom, O thou that art conversant with morality, O thou that givest victory, O thou of mysterious Self, O thou that art the Soul of all Yoga, O thou that art the Cause of everything that hath sprung into existence, O thou that art the knowledge of the selves of all beings, O Lord of the worlds, victory to thee that art the Creator of all beings. O thou that hath thyself for thy origin, O thou that art highly blessed, O thou that art the Destroyer of everything, O thou that art the inspirer of all mental thoughts, victory to Thee that art dear to all conversant with Brahma. O thou that art busy in creation and destruction, O controller of all wishes, O Supreme Lord, O thou that art the Cause of Amrita, O thou that art All-existent, O thou that art the first that appears at the end of the Yuga, O thou that art the giver of victory, O Divine Lord of the Lord of all creatures, O thou that hast the lotus springing from thy navel, O thou of mighty strength, O thou that art sprung from Thyself, O thou that art the great elements in their primeval state, O thou that art the soul of all (religious) rites, victory to Thee that givest all. The goddess Earth represents thy two feet, the cardinal and the subsidiary directions thy arms, and the heavens thy head. I am thy form, the celestials constitute thy limbs, and the Sun, the moon are thy two eyes. Ascetic austerities and Truth born of morality and (religious) rites, constitute thy strength. Fire is thy energy, the wind is thy breath, and the waters have sprung from thy sweat. The twins Aswins constitute thy ears, and the goddess Saraswati is thy tongue. The Vedas are thy Knowledge, and upon thee resteth this Universe. O Lord of Yoga and Yogins, we do not know thy extent, thy measure, thy energy, thy prowess, thy might, thy origin. O God, O Vishnu, filled with devotion in thee, and depending upon thee with vows and observances, we ever worship Thee as the highest Lord, the God of gods. The Rishis, the gods, Gandharvas, the Yakshas, the Rakshasas, the Pannagas, the Pisachas, human beings, beasts, birds, reptiles,--all these were created by me on Earth through Thy grace. O thou having the lotus springing from thy navel, O thou of large expansive eyes, O Krishna, O Dispeller of all woe, Thou art the Refuge of all creatures, and Thou art their Guide. Thou hast the Universe for thy mouth. Through thy grace, O Lord of the gods, the gods are ever happy. Through thy grace the Earth hath always been freed from terrors. Therefore, O thou of large eyes, take birth in the race of Yadu. For the sake of establishing righteousness, for slaying the sons of Diti, and for upholding the Universe, do what I have said, O Lord. O Vasudeva, that which is thy supreme mystery, that, O Lord hath been sung by me through Thy grace. Having created the divine Sankarshana out of thy own Self by Thyself, thou didst then, O Krishna, create Thyself as Pradyumna born of thyself. From Pradyumna thou didst then create Aniruddha who is known as the eternal Vishnu. And it was Aniruddha who created me as Brahma, the upholder of the Universe. Created out of Vasudeva's essence I have, therefore, been created by thee. Dividing Thyself into portions, take birth, O Lord, among human beings. And slaughtering the Asuras there for happiness of all the worlds, and establishing righteousness, and winning renown, Thou wilt again truly attain to Yoga. The regenerate Rishis on Earth and the gods, O thou of infinite prowess, devoted to thee, sing of thy wonderous Self under those names that belong to thee. O thou of excellent arms, all classes of creatures rest on thee, having taken refuge in Thee, thou giver of boons. The regenerate ones sing Thee as the world's bridge, having no beginning, middle and end, and as possessed of unlimited Yoga.'"

Footnotes

168:1 The Bengal reading parantapa is a mistake for kathanchana.

168:2 'Kimpaca' is a species of cucurbitaceous plant. To avoid periphrasis I render it poison.

169:1 Aklishtakarman literally means one who is not tired with what he does; hence, one who easily achieves the highest feats. When applied to Krishna or any divine personage it means one who does everything by a fiat of his will, without being dependent on means like ordinary persons.

It may also mean one of pure or white deeds.

171:1 Literally "be a perpetuator (son) of Yadu's race!"

Section 66

"Bhishma said, 'Then that illustrious Deity, the Lord of the worlds, replied unto Brahma in a soft deep voice, saying,--'Through Yoga, O sire, all that is wished by thee is known to me. It will be even as thou wishest,--And saying this, he disappeared then and there. Then the gods, Rishis, and Gandharvas, filled with great wonder and curiosity all asked the Grandsire, saying,--'Who is that one, O Lord, that was worshipped by thy illustrious self with such humility and praised in such high words? We desire to hear,--Thus addressed, the illustrious Grandsire replied unto all the Gods, the regenerate Rishis, and the Gandharvas, in sweet words saying,--He who is called TAT, He who is Supreme, He who is existent at present and who will be for all time, He who is the highest Self, He who is the Soul of beings, and who is the great Lord, I was talking even with His ever-cheerful self, ye bulls among gods. The Lord of the Universe was solicited by me, for the good of the Universe, to take his birth among mankind in the family of Vasudeva. I said unto him,--For the slaughter of the Asuras take thy birth in the world of men!--Those Daityas and Rakshasas, of fierce form and great strength, that were slain in battle, have been born among men. Indeed, the illustrious and mighty Lord, taking birth in the human womb, will live on the Earth, accompanied by Nara. Those ancient and best of Rishis, viz., Nara and Narayana, are incapable of defeat in battle by even all the celestials united together. Of immeasurable effulgence, those Rishis viz., Nara and Narayana, when born together in the world of men, will not be known (as such) by fools. He, from whose Self, I, Brahman, the Lord of the whole Universe, have sprung that Vasudeva, that Supreme God of all the worlds, is worthy of your adoration. Endued with great energy, and bearing the conch, the discus, and the mace, he should never be disregarded as a man, ye best of deities. He is the Supreme Mystery, the Supreme refuge, the Supreme Brahma, and the Supreme glory. He is without decay, Unmanifest, and Eternal. He it is who hath been sung as Purusha, though none can comprehend him. The divine Artificer hath sung of him as the Supreme Energy, the Supreme Felicity, and the Supreme Truth. Therefore, the Lord Vasudeva of immeasurable prowess should never be disregarded as a man by all the Asuras and the gods with Indra at their head. That person of foolish understanding is called a wretch, who, from disregard, speaketh of Hrishikesa as only a man. People speak of him as one labouring under darkness who disregardeth Vasudeva, that Yogin of illustrious soul, for his entering into a human form. People speak of him as one labouring under darkness who knoweth not that Divine personage, that Soul of the mobile and the immobile creation, that one bearing the auspicious wheel (on his breast), that one of dazzling effulgence, that one from whose navel hath sprung the (primeval) lotus. He who disregardeth that wearer of the diadem and the Kaustuva gem, that dispeller of fears of his friends, that high-souled one, sinketh in thick darkness. Having known all these truths duly, that Lord of the worlds, viz., Vasudeva, should be adored by every one, ye best of gods.'--

"Bhishma continued,--Having said these words unto those gods and Rishis in days of yore, the illustrious Grandsire, dismissing them all, repaired to his own abode. And the gods and the Gandharvas, and the Munis and the Apsaras also, having listened to those words spoken by Brahman, were filled with delight and repaired to heaven. Even this was heard by me, O sire, from Rishis of cultured soul talking in their assembly, of Vasudeva, that ancient one. And O thou that art well-versed in scriptures, I heard this from Rama, the son of Jamadagni, and Markandeya of great wisdom, and Vyasa and Narada also. Having learnt all this and heard of the illustrious Vasudeva as the Eternal Lord, the Supreme God of all the worlds, and the great Master, from whom hath sprung Brahman himself, the Father of the Universe, why should not that Vasudeva be adored and worshipped by men? Forbidden wert thou before, O sire, by sages of cultured souls, (who said unto thee)--Never go to war with that Vasudeva armed with bow as also with the Pandavas,--This, from folly, thou couldst not apprehend. I regard thee therefore, as a wicked Rakshsa. Thou art, besides, enveloped in darkness. It is for this that thou hatest Govinda and Dhananjaya the son of Pandu, for who else among men would hate the divine Nara and Narayana? It is for this, O king, that I say unto thee that this one is Eternal and

Unfading, pervading the whole Universe, Unchanging, the Ruler, Creator and Upholder of all, and the truly Existent. He it is who upholdeth the three worlds. He is the Supreme Lord of all mobile and immobile creatures, and He is the great Master, He is warrior, He is Victory, He is Victor, and He is the Lord of all nature. O king, He is full of goodness and divested of all the qualities of Darkness and Passion. There, where Krishna is, there righteousness is; and there is victory where righteousness is. It is by the Yoga of his Supreme Excellence, and the Yoga of his Self, that the sons of Pandu, O king, are supported. Victory, therefore, will surely be theirs. He it is that always imparteth to the Pandavas and understanding endued with righteousness, and strength in battle; and He it is that always protecteth them from danger. He is the Eternal God, pervading all beings, and ever blessed. He, of whom thou hadst asked me, is known by the name of Vasudeva. He it is whom Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, having distinctive features of their own, humbly serve and worship with restrained hearts and performing their own duties. He it is who, towards the close of the Dwapara Yuga and the beginning of the Kali Yuga, is sung of with Sankarshana, by believers with devotion. It is that Vasudeva that createth, Yuga after Yuga, the worlds of the gods and the mortals, all cities girt by the sea, and the region of human habitation.--"

Section 67

"Duryodhana said, 'In all the worlds Vasudeva is spoken of as the Supreme Being. I desire, O Grandsire, to know his origin and glory."

"Bhishma said, 'Vasudeva is the Supreme Being. He is the God of all Gods. None superior to him of eyes like lotus-petals is to be seen, O bull of Bharata's race. Markandeya speaketh of Govinda as the Most Wonderful and the Most high, as the All-being, as the All-soul, as the Highest soul, and as the Supreme male Being. Water, Air, and Fire,--these three were created by Him. That Divine Master and Lord of all the worlds created this Earth. That Supreme Being of illustrious soul laid himself down on the waters. And that Divine Being made up of all kinds of energy slept thereon in Yoga. From his mouth He created Fire, and from his breath, the Wind. Of unfading glory, He created from his mouth Speech and the Vedas. It was thus that he created first the Worlds and also the gods along with the diverse classes of Rishis. And he created decay and death also of all creatures, as well as birth and growth. He is Righteousness and of righteous soul. He is the giver of boons and the giver of all (our) wishes. He is the Actor and Action, and He is himself the Divine Master. He first made the Past, the Present, and the Future; He is the Creator of the Universe. He is of illustrious soul; He is the Master possessed of unfading glory. He created Sankarshana, the First-born of all creatures. He created the divine Sesha who is known as Ananta and who upholdeth all creatures and the Earth with her mountains. Of Supreme Energy, He it is whom the regenerate ones know by Yoga meditation. Sprung from the secretions of his ear, the great Asura known by the name of Madhu, fierce and of fierce deeds and entertaining a fierce intent and about to destroy Brahman, was slain by that Supreme Being. And O sire, in consequence of Madhu's slaughter, the gods, the Danavas, and human beings, and Rishis, call Janardana the slayer of Madhu. He is the great Boar. He is the great Lion, and He is the Three-stepped Lord. He is the Mother and the Father of all living creatures. There never was, nor will be, any superior to Him of eyes like lotus-petals. From His mouth He created the Brahmanas: and from His two arms the Kshatriyas, and from His thighs, O king, He created the Vaisyas, and from His feet He created the Sudras. One waiting dutifully on Him, observant of vows with ascetic austerities on days of the full-moon and the new-moon, is sure to obtain the Divine Kesava, that refuge of all embodied creatures that essence of Brahma and of Yoga. Kesava is the higher Energy, the Grandsire of all the worlds. Him, O king, the sages call Hrishikesa (the lord of the senses). Him also should all know as the Preceptor, the Father, and the Master. Inexhaustible regions (of blessedness) are won by him with whom Krishna is gratified. He also who, in a place of fear, seeketh the protection of Kesava, and he who frequently readeth this description, becometh happy and endued with every prosperity. Those men who attain to Krishna are never beguiled, Janardana always saveth those that are sunk in great terrors. Knowing this truly, O Bharata, Yudhishthira, with his whole soul, O king, hath sought the shelter of the highly blessed Kesava, the Lord of Yoga, and the Lord of the Earth."

Footnotes

174:1 The Bengal reading is Sa vai devas. The Bombay reading is Purvadevas.

174:2 The Three-stepped Lord, Vishnu became vamana or the dwarf for robbing the Asura Vali of his dominions. Disguised in that shape he asked of Vali three steps of land. Vali, smiling at the littleness of what was asked, gave it. But when the dwarf expanded his form and covered the heavens and the earth with only two steps of his, no space could be found for the third step. Vali was forthwith seized and bound as a promise-breaker, and sent to reside in the nether regions.

Section 68

"Bhishma said, 'Hear from me, O king, this hymn that was uttered by Brahman himself. This hymn was in days of old communicated by regenerate Rishis and the gods (to men) on Earth-Narada described thee as the Master and the Lord of the god of gods and all the Sadhyas and the celestials, and as one acquainted with the nature of the Creator of the worlds. Markandeya spoke of thee as the Past, the Present, and the Future, and the sacrifice of sacrifices, and the austerity of austerities. The illustrious Bhrigu said of thee that thou art the God of the gods, that thine is the ancient form of Vishnu. Dwaipayana said of thee that thou art Vasudeva of the Vasus, the establisher of Sakra, and the God of gods and all creatures. In days of old on the occasion of procreating creatures, the sages spoke of thee as Daksha, the Father of creation. Angiras said that thou art the creator of all beings. Devala said of thee that the unmanifest all is thy body, and the manifest is in thy mind, and that the gods are all the result of thy breath. With thy heads is pervaded the heavens, and thy two arms support the Earth. In thy stomach are three worlds and thou art the Eternal Being. Even thus do men exalted by asceticism know thee. Thou art the Sat of Sat, with Rishis gratified with sight of Self. With royal sages of liberal minds, never retreating from battle and having morality for their highest end, thou, O slayer of Madhu, art, the sole refuse. Even thus is that illustrious and

Supreme Being, viz., Hari, adored and worshipped by Sanatkumar and other ascetics endued with Yoga. The truth about Kesava, O sire, is now narrated to thee, both in brief and detail. Turn thy heart in love to Kesava.'"

Sanjaya continued, "Hearing this sacred story, thy son, O great king, began to regard highly both Kesava and these mighty car-warriors, viz., the sons of Pandu. Then, O monarch, Bhishma the son of Santanu once more addressed thy son, saying, 'Thou hast now heard truly, O king, about the glory of the high-souled Kesava and of Nara about which thou hadst asked me. Thou hast also heard about the object for which both Nara and Narayana have taken their births among men. Thou hast also been told the reason why those heroes are invincible and have never been vanquished in battle, and why also, O king, the sons of Pandu are incapable of being slain in battle, by anybody. Krishna beareth great love for the illustrious sons of Pandu. It is for this, O king of kings, that I say, 'Let peace be made with the Pandavas.' Restraining thy passions enjoy thou the Earth with thy mighty brothers (around thee). By disregarding the divine Nara and Narayana, thou shalt certainly be destroyed. Having said these words, thy sire, became silent, O monarch, and dismissing the king, entered his tent. And the king also came back to his (own) tent, having worshipped the illustrious grandsire. And then, O bull of Bharata's race, he laid himself down on his white bed for passing the night in sleep."

Footnotes

175:1 Word of command.

175:2 i.e., really existent among all things.

Section 69

Sanjaya said, "After the night had passed away and the sun had risen, the two armies, O king, approached each other for battle. Beholding each other, each rushed in united ranks towards the other excited with rage and desirous of vanquishing the other. And in consequence of thy evil policy, O king, the Pandavas and the Dhartarashtras thus rushed, cased in mail and forming battle-array, for striking each other. And the array that Bhishma protected from all sides, O king, was of the shape of a Makara. And so the Pandavas also, O king, protected the array they had formed (of their troops). Then thy sire Devavrata, O great king, that foremost of car-warriors, proceeded in advance, supported by a large division of cars. And others, viz., car-warriors, infantry, elephants, and cavalry, all followed him, each stationed in the place allotted. And beholding them prepared for battle, the illustrious sons of Pandu arrayed their troops in that invincible and prince of arrays called the Syena. And in the beak of that array shone Bhimasena of great strength. And in its two eyes were the invincible Sikhandin and Dhrishtadyumna of Prishata's race. And in the head was the heroic Satyaki of prowess incapable of being baffled. And in its neck was Arjuna shaking his Gandiva. And in its left wing was the high-souled and blessed Drupada with his son and supported by an akshauhini of all forces. And the king of the Kekayas, owning an akshauhini, formed the right wing (of that array). And in its back were the sons of Draupadi, and Subhadra's son of great prowess. And in its tail was the heroic king Yudhishthira himself, of excellent prowess, supported by his twin brothers. Then in the battle (that ensued). Bhima, penetrating the Makara array (of the Kauravas) through its mouth, and approaching Bhishma, covered him with his shafts. Then in that great battle, Bhishma possessed of great prowess shot his mighty weapons, confounding the combatants of the Pandavas disposed in battle-array. And when the combatants (of the Pandava army) were thus confounded, Dhananjaya, speedily proceeding, pierced Bhishma at the van of battle with a thousand arrows. And counteracting, in that conflict, the weapons shot by Bhishma, Arjuna stood ready for the combat, supported by his own division filled with cheerfulness. Then king Duryodhana, that foremost of mighty men, that great car-warrior, beholding that terrible carnage of his troops and remembering the slaughter of his brothers (on the previous day), came quickly towards Bharadwaja's son, and addressing him, said, 'O preceptor, O sinless one, thou art ever my well-wisher,--Relying on thee as also on the grandsire Bhishma, ourselves, hope to vanquish without doubt the very gods in battle, let alone the sons of Pandu that are destitute of energy and prowess. Blessed be thou, act in such away that the Pandavas may be slain.

Thus addressed in battle by thy son, Drona penetrated into the Pandava array in the very sight of Satyaki. Then O Bharata, Satyaki checked the son of Bharadwaja, (and thereupon) ensued a battle that was fierce in its incidents and awful to behold. Then Bharadwaja's son excited with rage and endued with great prowess, as if smiling the while, pierced the grandson of Sini with ten shafts at his shoulder-joint. And Bhimasena also, excited with rage, pierced Bharadwaja's son (with many shafts), desirous of protecting Satyaki, O king, from Drona that foremost of all warriors. Then Drona and Bhishma, and Salya also, O sire, excited with rage, covered Bhimasena, in that battle, with their shafts. Thereupon Abhimanyu excited with wrath, and the sons of Draupadi, O sire, pierced with their sharp-pointed shafts all those warriors with upraised weapons. Then in that fierce battle, the great bowman Sikhandin rushed against those two mighty warriors, viz., Bhishma and Drona who, excited with rage, had (thus) fallen upon the Pandavas. Firmly grasping his bow whose twang resembled the roar of the clouds, that hero, shrouding the very Sun with his arrows, quickly covered his antagonists therewith. The grandsire of the Bharatas, however, getting Sikhandin before him, avoided him, remembering the femininity of his sex. Then, O king, urged by thy son, Drona rushed to battle, desirous of protecting Bhishma in that stress. Sikhandin, however, approaching Drona that foremost of all wielders of weapons, avoided, from fear, that warrior resembling the blazing fire that appears at the end of the Yuga. Then, O king, thy son with a large force, desirous of winning great glory, proceeded to protect Bhishma. And the Pandavas also proceeded, O king, firmly setting their hearts upon victory, and the battle then that took place between the combatants of both armies desirous of victory and fame, was fierce and highly wonderful, resembling that (in days of yore) between the gods and Danavas.

Footnotes

176:1 A fabulous aquatic animal resembling an alligator.

176:2 Formed after the shape of the hawk.

177:1 The Bengal reading is 'Yudhi sandhaya'. The Bombay reading is 'pratisamvarya'. I adopt the latter.

Section 70

Sanjaya said, "Then Bhishma the son of Santanu fought fiercely, desirous of protecting the sons from the fear of Bhimasena. And the battle that then took place between the kings of the Kaurava and the Pandava armies was awful in the extreme and destructive of great heroes. And in that general engagement, so fierce and terrible, tremendous was the din that arose, touching the very heavens. And in consequence of the shrieks of huge elephants and the neigh of steeds and the blare of conches and beat of drums, the uproar was deafening. Fighting for the sake of victory, the mighty combatants endued with great prowess roared at one another like bulls in a cow-pen. And heads cut off in that battle with keen-edged shafts, incessantly falling, created, O bull of Bharata's race, the appearance of a stony shower in the welkin. Indeed, O bull of Bharata's race, innumerable were the heads lying on the field of battle, decked with ear-rings and turbans and resplendent with ornaments of gold. And the earth was covered with limbs cut off with broad-headed shafts, with heads decked with ear-rings, and with arms adorned with ornaments. And in a moment the whole field was strewn over with bodies cased in mail, with arms decked with ornaments, with faces beautiful as the moon and having eyes with reddish corners, and with every limb, O king, of elephants, steeds and men. And the dust (raised by the warriors) looked like a thick cloud, and the bright implements of destruction, like flashes of lightning. And the noise made by the weapons resembled the roar of thunder. And that fierce and awful passage-at-arms, O Bharata, between the Kurus and the Pandavas caused a very river of blood to flow there. And in that terrible, fierce, and awful battle causing the hair stand on end, Kshatriya warriors incapable of defeat incessantly poured their arrowy showers. And the elephants of both thy army and the enemy's, afflicted with those arrowy showers, shrieked aloud and ran hither and thither in fury. And in consequence of (the twang of) bows, endued with great energy, of fierce and heroic warriors excited with fury, and of flapping of their bow-strings against their leathern fences, nothing could be distinguished. And all over the field which looked like a lake of blood, headless trunks stood up, and the kings bent upon slaying their foes, rushed to battle. And brave warriors of immeasurable energy and possessed of arms resembling stout bludgeons, slew one another with arrows and darts and maces and scimitars. And elephants, pierced with arrows and deprived of riders to guide them with hooks, and steeds destitute of riders, wildly ran in all directions. And many warriors, O best of the Bharatas, belonging to both thy army and that of the foe, deeply pierced with shafts jumped up and fell down. And in that encounter between Bhima and Bhishma, heaps of arms and heads, as also of bows and maces and spiked clubs and hands and thighs, of legs and ornaments and bracelets, were seen lying over the field. And here and there over the field, O king, were seen large bodies of unretreating elephants and steeds and cars. And the Kshatriya warriors, urged on by fate, slew one another with maces, swords, lances, and straight shafts. And others endued with great heroism and accomplished in fight, encountered one another with their bare arms that resembled spiked clubs made of iron. And other heroic warriors of thy army, engaged with the combatants of the Pandava host, fought on slaying one another with clenched fists and knees, and slaps and blows, O king. And with the fallen and falling warriors and those weltering in agony on the ground, the field of battle everywhere became, O king, terrible to behold, and car-warriors, deprived of the cars and grasping excellent swords, rushed at one another, desirous of slaughter. Then king Duryodhana, surrounded by a large division of Kalingas, and placing Bhishma ahead, rushed towards the Pandavas. And so the Pandava combatants also, supporting Vrikodara, and owning fleet animals, rushed, excited with rage, against Bhishma."

Footnotes

178:1 Literally, "made a fierce battle."

179:1 The Bengal reading Gooranamatitejasa is what I adopt. The Bombay reading, Ghoranamapnitaujasam involves a useless hyperbole. Of course, atitejasa qualifies dhanusha in the next line.

Section 71

Sanjaya said, "Beholding his brothers and the other kings engaged in battle with Bhishma, Dhananjaya, with weapons upraised, rushed against the son of Ganga. Hearing the blare of Panchajanya and the twang of the bow Gandiva, and seeing also the standard of Pritha's son, a great fear entered our hearts. And the standard that we behold, O king, of the wielder of Gandiva bore the device of lion's tail and looked like a blazing mountain in the welkin. Beautiful and of celestial workmanship, it was variegated with diverse hues, and looking like a risen comet it could not be obstructed by trees. And in that great battle, the warriors beheld Gandiva, the back of whose staff was decked with pure gold, and which looked beautiful like a flash of lightning in the midst of a mass of clouds in the firmament. And while slaying the combatants of thy army, the shouts we heard uttered by Arjuna seemed to resemble the loud roars of Indra himself, and the slaps also of his palms were frightfully loud. Like a roaring mass of clouds charged with lightning and aided by a raging tempest, Arjuna incessantly poured his arrowy showers on all sides, completely shrouding the ten points of the compass. Dhananjaya then possessed of terrible weapons, quickly proceeded towards the son of Ganga. Deprived of four senses in consequence of his weapons, we could not then distinguish the East from the West. And thy warriors, then, O bull of Bharata's race,--their animals tired, steeds slain, and hearts depressed,--thoroughly confounded and huddling close to one another, sought Bhishma's protection along with all thy sons. And in that battle Bhishma the son of Santanu became their protector. Struck with fear, car-warriors jumping down from their cars, cavalry soldiers jumping down from the backs of their steeds, and the foot-soldiers where they stood, all began to fall down on the earth. Hearing the twang of Gandiva that resembled the roar of the thunder, all thy warriors were struck with fear and seemed, O Bharata, to melt away. Then, O king, with many huge and fleet steeds of the Kamvoja breed, and surrounded by many thousand of Gopas with a large Gopayana force and supported by the Madras, the Sauviras, the Gandharas and the Trigartas, and surrounded by all the principal Kalingas, the king of the Kalingas, and king Jayadratha accompanied by all the kings and supported by a large force of diverse races with Dussasana at their head, and fourteen thousand principal horsemen, urged by thy son, surrounded the son of Suvala (for supporting him). Then in that battle, all the Pandavas, united together, and riding on separate cars and animals, began, O bull of Bharata's race, to slaughter thy troops. And the dust raised by car-warriors and steeds and foot-soldiers, looking like a mass of clouds, made the field of battle exceedingly awful. And with a large force consisting of elephants, steeds and cars, and armed with lances and bearded darts and broad-headed shafts, Bhishma engaged in battle with the diadem decked (Arjuna). And the king of Avanti engaged with the ruler of Kasi, and the ruler of the Sindhus engaged with Bhimasena. And king Yudhishthira with his sons and counsellors engaged with Salya, the famous chief of the Madras. And Vikarna engaged with Sahadeva, and Chitrasena with Sikhandin. And the Matsyas, O king, engaged with Duryodhana, and Sakuni; and Drupada and Chekitana, and that mighty car-warrior Satyaki engaged in battle with the high-souled Drona aided by his son. And Kripa and Kritavarman both rushed against Dhrishtadyumna. And thus, all over the field, rushing bodies of horses, of elephants and cars, engaged with one another in battle. And although there were no clouds in the sky, yet flashes of lightning were seen. And all the points of the compass were covered with dust. And, O king, fierce meteors were seen failing with thundering noise. And violent winds blew and a shower of dust fell from above. And the sun, covered by the dust raised by the troops, disappeared in the firmament. And all the warriors, covered by that dust and battling with weapons, were deprived of their senses. And the sound made by weapons, all capable of penetrating through every armour and hurled from heroic arms, became a tremendous uproar. And, O bull of Bharata's race, weapons hurled from excellent arms and possessed of stellar brightness, illumined the whole welkin. And variegated shields made of bull's hides and embossed with gold were strewn, O bull of Bharata's race, all over the field. And heads and limbs were seen falling on all sides, cut off with swords and scimitars possessed of solar effulgence. And great car-warriors, the wheels, axles, and boxes of whose cars were broken, fell down on the ground, their steeds slain and their tall standards tumbling down. And many car-warriors having been slain, their steeds, mangled with weapons, fell down as they ran dragging the cars (to which they were yoked). And, in many places over the field, excellent steeds, afflicted with arrows, with limbs mangled, and with their traces on, ran, dragging the car-yokes after them. And many car-warriors, with their charioteers and steeds, were seen, O king, to be crushed by single elephants endued with great strength. And in that battle, in the midst of large forces, many elephants, scenting the odour of the temporal juice of their compeers, began to snuff the breeze repeatedly. And the whole field was strewn with slain elephants, deprived of life by means of broad-headed shafts and falling down with the wooden edifices and the guides on their backs. And many elephants, in, the midst of large forces crushed, with the standards and warriors on their backs, by huge compeers urged by their guides, fell down on the field. And many car-shafts, O king, were seen to be broken in that battle by huge elephants using their trunks, each of which resembled the trunk of the prince of elephants (called Airavata). And many car-warriors also, in that conflict, the Jalas of whose cars had been broken, were like branches of trees dragged down by tuskers, seized by the hair of their heads and, thrashed violently on the ground, were crushed into shapeless masses. And other huge elephants, dragging cars that were entangled with other cars, ran in all directions shrieking loudly. And those elephants, thus dragging those cars, looked like others of their species dragging lotus-stalks growing in lakes. And thus was that vast field of battle strewn over with cavalry soldiers and foot-soldiers and great car-warriors and standards."

Footnotes

180:1 Kandigbhutas lit. "not knowing which point of the compass was which."

180:2 In the second line of 17, the Bombay text incorrectly reads Arjunam for Pandavas.

181:1 In the first line of 32 the Bengal reading is Mahabhujas. The correct reading seems to be (as in the Bombay text) Mahadhvajas.

181:2 The last half of the second line of 35 in the Bengal text is vicious, I adopt the Bombay reading.

Section 72

Sanjaya said, "Sikhandin with Virata king of the Matsyas speedily approached Bhishma that invincible and mighty bowman. And Dhananjaya encountered Drona and Kripa, and Vikarna and many other kings, brave in battle, all mighty bowmen endued with great strength, as also that mighty bowman the ruler of the Sindhus supported by his friends and kinsmen and many kings of the west and the south also, O bull of Bharata's race. And Bhimasena proceeded against that mighty bowman, viz., thy vindictive son Duryodhana, and also against Dussaha. And Sahadeva proceeded against those invincible warriors, viz., Sakuni and that mighty car-warrior Uluka, those great bowmen, who were sire and son. And that mighty car-warrior Yudhishthira, deceitfully treated by thy son, proceeded in that battle, O king, against the elephant division (of the Kauravas). And that son of Pandu and Madri, viz., the heroic Nakula capable of wringing tears from the foe, engaged in battle with the excellent car-warriors of the Trigartas. And those invincible warriors, viz., Satyaki and Chekitana, and the mighty son of Subhadra, proceeded against Salya and the Kaikeyas. And Dhrishtaketu and the Rakshasa Ghatotkacha, both invincible in battle, proceeded against the car-division of thy sons. And that mighty car-warrior Dhrishtadyumna, that generalissimo (of the Pandava forces) of immeasurable soul, engaged in battle, O king, with Drona of fierce achievements. And it was thus that those heroic and mighty bowmen of thy army and the Pandavas, engaged in battle, began to strike one another. And when the sun had reached the meridian and the sky was brilliantly illumined by his rays, the Kauravas and the Pandavas began to slay one another. Then cars, furnished with standards from whose tops pennons were afloat, variegated with gold and covered with tiger-skins, looked beautiful as they moved on the field of battle. And the shouts of warriors engaged in battle from desire of vanquishing one another, became as loud as leonine roars. And that encounter which we beheld between the heroic Srinjayas and the Kurus, was fierce in the extreme and highly wonderful. And in consequence of the arrows shot all around, we could not, O king, distinguish, O chastiser of foes, the firmament, the sun and the cardinal and the subsidiary points of the compass. And the splendour, like that of the blue lotus, of darts with polished points, of bearded lances hurled (at the foe), of well-tempered sabres and scimitars, of variegated coats of mail and of the ornaments (on the persons of the warriors), illumined the welkin and the cardinal and the subsidiary points with its effulgence. And the field of battle in many places, O king, shone in consequence of the bodies of monarchs whose effulgence resembled that of the moon and the sun. And brave car-warriors, tigers among men shone in that battle, O king, like the planets in the firmament. And Bhishma, that foremost of car-warriors, excited with rage, checked the mighty Bhimasena in the very sight of the troops. And the impetuous shafts shot by Bhishma, furnished with golden wings, and whetted on stone, and rubbed with oil pierced Bhima in that battle. Then Bhimasena endued with great strength hurled at him, O Bharata, a dart of fierce impetuosity that resembled a wrathful snake. But Bhishma in that combat cut off with straight shafts that dart with staff made of gold and difficult of being borne, as it coursed impetuously towards him. And with another broad-headed shaft, sharp and well-tempered, he cut off Bhimasena's bow, O Bharata, into two parts. Then, O king, in that battle, Satyaki, coming quickly towards Bhishma, pierced thy sire with innumerable keen-edged and sharp-pointed shafts of fierce impetuosity shot from his bowstring drawn to the ear. Then Bhishma, aiming an exceedingly fierce shaft, felled the charioteer of the Vrishni hero from his box in the car. And when the charioteer of Satyaki's car was thus slain, his steeds, O king, bolted away. Endued with the speed of the tempest or the mind, they ran wild over the field. Then cries were uttered by the whole army which became a loud uproar. And exclamation of oh and alas arose from the high-souled warriors of the Pandava army. And those cries-said--Run, seize, check the horses, go in haste. And this uproar followed Yuyudhana's car. Meanwhile, Bhishma the son of Santanu began to slay the Pandava forces like Indra slaying the Danavas. But the Panchalas and the Somakas, though slain by Bhishma thus, forming yet a laudable resolution, rushed towards Bhishma. And other warriors of the Pandava army, headed by Dhrishtadyumna, and desirous of slaughtering the ranks of thy son, rushed towards Santanu's son in that battle. And so also, O king, the warriors of thy army, headed by Bhishma and Drona, impetuously rushed towards their foes. And thereupon another battle took place."

Section 73

Sanjaya said, "King Virata then pierced that mighty car-warrior, viz., Bhishma, with three shafts. And that great car-warrior pierced his (antagonist's) steeds also with three shafts furnished with golden wings. And that terrible bowman and mighty car-warrior of firm hand, viz., Drona's son, pierced with six shafts the wielder of Gandiva between his two breasts. Thereupon that grinder of foes, viz., Phalguni, that slayer of hostile heroes, cut off Aswatthaman's bow and deeply pierced him in return with five shafts. Deprived of his senses by anger, and unable to bear the cutting off of his bow in that battle, Drona's son, taking up another bow that was tougher, pierced Phalguni, O king, with ninety sharp-shafts, and Vasudeva also with seventy fierce arrows. Then, with eyes red in wrath, Phalguni, with Krishna, breathing long and hot breaths, reflected for a moment. Firmly grasping the bow with his left hand, that grinder of foes, viz., the wielder of gandiva excited with rage, fixed on his bowstring a number of fierce shafts, sharp and perfectly straight, and capable of taking (the foe's) life. And that foremost of mighty men speedily pierced Drona's son, in that battle, with those arrows. And those arrows, penetrating through his armour, drank his life-blood. But though thus pierced by the wielder of Gandiva, Drona's son wavered not. Shooting in return similar arrows at Partha, he stayed unperturbed, in that battle, desirous, O king, of protecting Bhishma of high vows. And that feat of his was applauded by the foremost warriors of the Kuru army, consisting, as it did, of his having encountered the two Krishnas united together. Indeed, Aswatthaman daily battled fearlessly amid the forces, having obtained from Drona all weapons with the methods also of their withdrawal. This one is the son of my preceptor. He is again the dear son of Drona. He is especially a Brahmana, and, therefore, worthy of my regard. Thinking so, that scorcher of foes, the heroic Vibhatsu, that foremost of car-warriors, showed mercy to the son of Bharadwaja. Avoiding the son of Drona, Kunti's son endued with great prowess and having white steeds (yoked unto his car), began to fight, displaying great quickness of arms and causing a great carnage of thy troops. Duryodhana then pierced that great bowman Bhima with ten shafts winged with vulturine feathers, adorned with gold, and whetted on stone. Thereupon Bhimasena, excited with wrath, took up a tough and well-adorned bow capable of taking the life of the foe, and also ten sharp shafts. And steadily aiming those sharp-pointed shafts of fierce energy and impetuous velocity, and drawing the bow-string to his ear, he deeply pierced the king of the Kurus in his wide chest. Thereupon the gem hanging on his breast on threads of gold, surrounded by those shafts, looked beautiful like the Sun in the firmament surrounded by the planets. Thy son, however, endued with great energy, thus struck by Bhimasena, could not bear it (coolly), like a snake unable to bear the sounds of a man's slap. Excited with wrath and desirous of protecting his army, he then pierced Bhima in return, O king, with many shafts whetted on stone and endued with golden wings. Thus struggling in battle and mangling each other fiercely, those two mighty sons of thine looked like a pair of celestials.

"That tiger among men and slayer of hostile heroes, viz., the son of Subhadra, pierced Chitrasena with many sharp shafts and Purumitra also with seven shafts. And piercing Satyavrata too with seventy shafts, that hero resembling Indra himself in battle, began as it were to dance on the field, and caused us much pain. Chitrasena then pierced him in return with ten shafts, and Satyavrata with nine, and Purumitra with seven. Then the son of Arjuna, thus pierced, while yet covered with blood, cut off the large and beautiful bow of Chitrasena that was capable of checking foes. And cutting through his coat of mail he pierced his antagonist's breast with a shaft. Then the princes of thy army, all heroic and mighty car-warriors, excited with wrath and united together in that conflict, pierced him with sharp arrows. And Abhimanyu, acquainted with the mightiest weapons, smote them all with keen shafts. Beholding that feat of his, thy sons then surrounded the son of Arjuna, who was consuming thy army in that conflict like a swelling fire of blazing flames consuming a heap of dry grass in summer. And the son of Subhadra, while smiting thy troops (thus), seemed to glow in splendour. Seeing that conduct of his, thy grandson Lakshmana then, O monarch, quickly fell upon the son of Subhadra. Thereupon that mighty car-warrior Abhimanyu, excited with wrath, pierced Lakshmana graced with auspicious marks, as also his charioteer, with six sharp arrows. But Lakshmana also, O king, pierced Subhadra's son with many keen shafts. And that feat, O king, seemed to be highly wonderful. Then that mighty car-warrior, viz., Abhimanyu, slaying the four steeds as also the charioteer of Lakshmana with sharp shafts, rushed towards the latter. Thereupon Lakshmana, that slayer of hostile heroes, staying on that car of his whose steeds had been slain, and excited with wrath, hurled a dart towards the car of Subhadra's son. Abhimanyu, however, with his sharp arrows, cut off that irresistible dart of fierce mien, resembling a snake, and coming impetuously towards him. Then Kripa, taking Lakshmana up on his own car, bore him away from the conflict, in the very sight of all the troops. Then when that awful conflict became general, the combatants rushed against one another, desirous of taking another's life. And the mighty bowmen of thy army and the great car-warriors of the Pandava host, prepared to lay down their lives in battle, slew one another. With hair dishevelled, divested of their coats of mail, deprived of their cars, and their bows broken, the Srinjayas fought with the Kurus with their bare arms. Then the mighty-armed Bhishma, endued with great strength, and excited with wrath, slew with his celestial weapons the troops of the high-souled Pandavas. And the earth became covered with the fallen bodies of elephants deprived of their guides of men and steeds and car-warriors and cavalry-soldiers."

Section 74

Sanjaya said, "Then, O king, the mighty-armed Satyaki invincible in battle, drawing in that conflict an excellent bow capable of bearing a great strain shot innumerable winged arrows resembling snakes of virulent poison, displaying his wonderful lightness of hand. And while slaying his foes in battle, so quickly did he draw the bow, take out his arrows, fix them on the bowstring, and letting them off throw them among the foe, that he then seemed to be a mass of clouds pouring a thick shower of rain. Beholding him then thus blazing up (like a swelling fire), king Duryodhana, O Bharata, despatched ten thousand cars against him. But that great bowman, Satyaki, of prowess incapable of being baffled and possessed of great energy, slew with his celestial weapons all those mighty car-warriors. Having achieved, bow in hand, that fierce feat, that hero then approached Bhurisravas in battle. And Bhurisravas also, that enhancer of the fame of the Kurus, beholding the Dhartarashtra ranks thus felled by Yuyudhana, rushed in wrath against the latter. Drawing his great bow which resembled that of

Indra himself in hue, he shot thousands of shafts, O monarch, looking like snakes of virulent poison and possessed of the strength of the thunder, displaying his extreme lightness of hand. Thereupon the combatants that followed Satyaki, unable to bear those shafts of fatal touch, fled away, O king, in all directions, abandoning, O monarch, the invincible Satyaki in that conflict. Beholding this, the mighty sons of Yuyudhana, all mighty car-warriors of great renown, cased in excellent mail, bearing diverse arms, and possessing excellent standards, approaching that great bowman, viz., Bhurisravas, in battle, wrathfully addressed that warrior bearing on his standard the device of a sacrificial stake, and said these words, 'Listen, O kinsman of the Kauravas, O thou that art possessed of great strength, come, fight in battle with us, i.e., with either all of us jointly or with each of us separately. Vanquishing us in battle thou mayst win great renown, or ourselves, vanquishing thee, will have great gratification.' Thus addressed by them, that mighty hero endued with great strength and proud of his prowess, that foremost of men, beholding them before him, replied unto them, saying, 'Ye heroes, ye have said well. If such be now your wish, fight ye then all together with care. I shall slay all of you in battle.' Thus addressed by him, those heroic and mighty bowmen endued with great activity covered that chastiser of foes with a thick shower of arrows. And it was towards the afternoon, O king, that that dreadful battle took place between Bhurisravas alone on one side and the many united together on the other. And those ten heroes covered that single mighty car-warrior with showers of arrows like the clouds showering rain on a mountain cliff in the season of rains. That mighty car-warrior, however, cut off, those clouds of shafts shot by them resembling the fatal darts of Death or the very thunder in effulgence, before they could reach him. They then, surrounding that mighty-armed warrior, endeavoured to slay him. But the son of Somadatta, excited with rage, cut off their bows, O Bharata, and then their heads, with sharp shafts. Thus slain, they fell down, O monarch, like mighty trees felled by the thunder. Beholding then his mighty sons thus slain in battle, the Vrishni hero (Satyaki), O king, uttering a loud roar, rushed against Bhurisravas. And those mighty warriors then each pressed his car against the other. And each of them in that combat slew the other's car-steeds. And both deprived of their cars, those mighty warriors jumped down on the ground. And both taking up large scimitars and excellent shields encountered each other. And those tigers among men, stationed for the encounter, shone brightly. Then Bhimasena, O king, quickly coming up to Satyaki thus armed with an excellent scimitar, took him up on his own car. And thy son also, O monarch, speedily took up Bhurisravas on his car, in that battle, at the very sight of all the bowmen.

"Meanwhile, during the continuance of that battle, the Pandavas, O bull of Bharata's race, excited with wrath, fought with that mighty car-warrior Bhishma. And when the sun assumed a red hue, Dhananjaya exerting himself actively, slew five and twenty thousand great car-warriors. These, urged on by Duryodhana for slaying Partha, were thus completely destroyed before they could even come up to him, like insects on a blazing fire. Then the Matsyas and the Kekayas, all accomplished in the science of arms, surrounded that mighty car-warrior Partha as also his son (for supporting them). Just at that time the sun disappeared, and all the combatants seemed to be deprived of their senses. Then at twilight, O king, thy sire Devavrata, his animals having been tired, caused the troops to be withdrawn. And the troops of both the Pandavas and the Kurus, filled with fear and anxiety in course of that dreadful encounter, proceeded to their respective camps, the Pandavas with the Srinjayas and the Kauravas also rested for the night agreeably to the rules (of military science)."

Footnotes

186:1 The pronoun 'sa' in the first line of 8 refers to Yuyudhana. Burdwan Pundits erroneously take it as referring to Duryodhana, being misled by the words Kurunam Kirtivardhanas.

186:2 The Bombay reading asaniparabhan (which I adopt) is better than the Bengal reading asaniswanan, for in connection with yamadanda immediately preceding the latter would be incongruous, if not unmeaning.

186:3 An additional verse occurs here in connection with the slaughter of Satyaki's sons, in the Bombay texts. The Bengal texts omit it.

Section 75

Sanjaya said, "Having rested for a while, O king, both the Kurus and the Pandavas, after the night had passed away, once more went out for battle. And then loud was the uproar, O king, that arose of mighty car-warriors as they prepared for battle, and of tuskers as these were being equipped for the conflict, and of infantry as they put on their armour, and of steeds also, O Bharata. And the blare of conches and the beat of drums became deafening in all parts of the field. Then king Yudhishthira addressed Dhrishtadyumna and said, 'O mighty-armed one, dispose the troops in the array called Makara that scorcheth the foe.' Thus addressed by Pritha's son, that mighty car-warrior Dhrishtadyumna, that foremost of combatants on cars, issued the order, O great king, to the car-warriors, (for forming the Makara array). Drupada, and Dhananjaya the son of Pandu, formed the head of that array, and Sahadeva and that mighty car-warrior Nakula formed its two eyes. And the mighty Bhimasena formed its beak. And Subhadra's son, and the sons of Draupadi and the Rakshasa Ghatotkacha, and Satyaki, and king Yudhishthira the just, were stationed in its neck. And king Virata that commander of a large division, formed its back, supported by Dhrishtadyumna and a large force. And the five Kekaya brothers consisted its left wing, and that tiger among men, viz., Dhrishtaketu, and Chekitana of great prowess, stationed in the right wing, stood for protecting that array. And its two feet, O monarch, were constituted by that mighty car-warrior the blessed Kuntibhoja, and Satanika, supported by a large force. And that great bowman, the mighty Sikhandin, surrounded by the Somakas, and Iravat, were stationed in the tail of that Makara array. And having, O Bharata, formed their great array, the Pandavas, O monarch, equipped in mail at dawn, again stood for battle. And with elephants and steeds and cars and infantry, and with standards upraised and umbrellas set up, and armed with bright, whetted weapons, they quickly proceeded against the Kauravas.

"Then thy sire Devavrata, beholding the (Pandava) army thus arrayed, disposed his army, O king, in counter-array after the form of a huge crane. And in its beak was Bharadwaja's son (Drona). And Aswatthaman and

Kripa, O monarch, formed its two eyes. And that foremost, of all bowmen, viz., Kritavarman, united with the ruler of the Kamvojas and with the Valhikas was stationed, O king, in its head. And in its neck. O Bharata, were Surasena, and thy son Duryodhana, O king, surrounded by many kings. And the ruler of the Pragjyotishas, united with the Madras, the Sauviras, and the Kekayas, and surrounded by a large force, was stationed, O king, in its breasts. And Susarman the king of Prasthala, accompanied by his own troops, stood, accoutred in mail, in the left wing. And the Tusharas, the Yavanas and the Sakas, along with the Chulikas, stood in the right wing, O Bharata, of that array. And Srutayush and Sataytish and Somadatta's son, O sire, were stationed in the rear of that array protecting one another.

"Then the Pandavas, O king, rushed against the Kauravas for battle. The sun, O Bharata, had risen when the battle commenced. And elephants proceeded against elephants. And horsemen rushed against horsemen, car-warriors against car-warriors, O king, and against elephants also, in that dreadful conflict. And car-men rushed against riders of elephants, and riders of elephants against horsemen. And car-warriors engaged with foot-soldiers, and cavalry with infantry. And all the warriors, O king, excited with wrath, rushed against one another in battle. And the Pandava army, protected by Bhimasena and Arjuna and the twins, looked beautiful like the night decorated with stars. And thy army also, with Bhishma and Kripa and Drona and Salya and Duryodhana, and others, shone like the firmament spangled with the planets. And Bhimasena the son of Kunti, endued with great prowess, beholding Drona rushed against the division of Bharadwaja's son, borne by his steeds of great fleetness. Then Drona, excited with wrath in that conflict and endued with great energy, pierced Bhima with nine shafts made wholly of iron, aiming his vital limbs. Deeply pierced by Bharadwaja's son in that conflict, Bhima despatched Drona's charioteer to the region of Yama. Thereupon the son of Bharadwaja, endued with great prowess, himself restraining his steeds, began to consume the Pandava army like fire consuming a heap of cotton. And while thus slaughtered, O king, by Drona and Bhishma, the Srinjayas along with the Kekayas took to flight. And so thy troops also, mangled by Bhima and Arjuna, became deprived of their senses as they stood, like a beautiful female in her pride. And in that conflict destructive of heroes great was the distress, O Bharata, that befell both thy army and theirs. And we beheld the wonderful sight, O Bharata, of the troops fighting with one another regardless of their lives.And the Pandavas and the Kauravas, O king, in that conflict, fought with one another counteracting one another's weapons."

Footnotes

189:1 Ekayangatas is lit. "intently."

Section 76

Dhritarashtra said, "Our army is possessed of many excellencies, consisting of diverse forces, its efficiency is great. It is again arrayed according to the rules of science and, therefore, ought to be irresistible. It is attached to us exceedingly, and always devoted to us. It is submissive, and free from the faults of drunkenness and licentiousness. Its prowess had before been tested. The soldiers are neither very old nor very young. They are neither lean nor corpulent. Of active habits, of well-developed and strong frames, they are free from disease. They are cased in mail and well-equipped with arms. They are exercised in every kind of weapons. They are skilled in encounters with swords, with bare arms, and with maces. They are well-exercised in lances, sabres, and darts, as also in iron clubs, short arrows, javelins and mallets. They are devoted to all kinds of armed exercises, and are adepts in mounting upon and descending from the backs of elephants, in moving forward and stepping back, in smiting effectually, in marching and retreating. Many a time have they been tested in the management of elephants and steeds and cars. Having been examined duly they have been entertained on pay, and not for the sake of lineage, nor from favour nor from relationship, nor from strength of attachments, nor from connections of birth and blood. They are all respectable and honest, and their kinsmen have been well-treated and gratified by us. We have done them many good offices. They are, besides, all renowned men and endued with great mental vigour. O son, they are again protected by many foremost of men endued with great activity, and of famous achievements, resembling the very

Regents of the world and renowned over the whole earth. Innumerable Kshatriyas, respected throughout the world, and who have of their own will sided us with their forces and followers also protect them. Indeed, our army is like the vast ocean filled with the water of innumerable rivers running from all directions. It abounds with elephants, and with cars which though destitute of wings, yet resemble the winged tenants of the air. Vast numbers of combatants constitute the waters of that ocean, and the steeds and other animals constitute its terrible waves. Innumerable swords and maces and darts and arrows and lances constitute the oars (piled on that ocean). Abounding with standards and ornaments and adorned with cloth inlaid with gold and gems, the rushing steeds and elephants constitute the winds agitating it into fury. Our host, therefore, really resembles the vast, shoreless ocean roaring in rage. And that host is protected by Drona and Bhishma and by Kritavarman and Kripa and Dussasana, and others headed by Jayadratha. It is also protected by Bhagadatta and Vikarna by Drona's son, and Suvala's son, and Valhika and by many other mighty and high-souled heroes of the world. That our army should yet be slaughtered in battle is due only to predestined fate, O Sanjaya. Neither men nor highly blessed Rishis of old ever beheld such preparations (for battle) on earth before. That so large an army, mustered according to science, and attached (to us) by wealth, should yet be slaughtered in battle, alas, what can it be but the result of Destiny? O Sanjaya, all these seem to be unnatural. Indeed Vidura had often said what was both beneficial and desirable. But my wicked son Duryodhana would not accept it. I believe that high-souled and well-knowing person had foreseen all that is now happening and hence the counsel he gave. Or, O Sanjaya, all these, in all its details, had been pre-arranged by Him, for that which is ordained by the Creator must happen as ordained and cannot be otherwise."

Section 77

Sanjaya said, "Thou hast, O king, in consequence of thy own fault, been overtaken by this calamity. O bull of Bharata's race, the faults which thou, O monarch, hadst seen in that unrighteous course of conduct (towards the Pandavas), were not seen by Duryodhana. It was through thy fault, O king, that the match at dice had taken place. And it is through thy fault that this battle hath taken place with the Pandavas. Having committed a sin, do thou, therefore, reap the fruit of that sin of thine. One reapeth the fruit of acts perpetrated by one's own self. Do thou, therefore, O king, reap the fruit of thy own acts both here and hereafter. Therefore, O monarch, though overtaken by this calamity, be calm still, and listen, O sire, to the (account of the) battle as I recite it.

"The heroic Bhimasena, having with his sharp shafts broken thy mighty array, then came upon all the younger brothers of Duryodhana. The mighty Bhima, beholding Dussasana and Durvisaha and Dussaha and Durmada and Jaya, and Jayasena and Vikarna and Chitrasena and Sudarsana, and Charuchitra and Suvarman and Duskarna and Karna, and many other mighty car-warriors, excited with rage, of the Dhartarashtra host near enough to himself, penetrated into (thy) mighty array that was protected by Bhishma in that battle. Then, beholding him in their midst, all those warriors said, 'Ye kings, let us take this one's life'!--Thereupon that son of Pritha was surrounded by those cousins of his who were firmly resolved (to take his life). And Bhima then resembled Surya himself of fierce splendour surrounded by the mighty planets of evil nature, at the time of the universal destruction. And although the son of Pandu was there in the very midst of the (Kaurava) array, yet fear entered not his heart, as it did not that of Indra while surrounded by the Danavas in the fierce battle of old between the celestials and the Asuras. Then thousands of car-warriors armed with all weapons and fully prepared for battle overwhelmed his single self with terrible shafts. Thereupon the heroic Bhima, disregarding the sons of Dhritarashtra, slew in that conflict many foremost warriors (of the Kaurava army) fighting from cars or upon the back of elephants and steeds. And ascertaining the purpose harboured by those cousins of his who were bent upon his destruction, the mighty Bhima set his heart upon slaying them all. Then leaving his car and taking up his mace, the son of Pandu began to smite that very sea of Dhartarashtra troops.

"Then when Bhimasena thus penetrated the Dhartarashtra host, Dhrishtadyumna the son of Prishata, forsaking Drona (with whom he had been engaged), quickly proceeded to the spot where Suvala's son was stationed. That bull among men, baffling countless warriors of thy army, came upon the empty car of Bhimasena in that battle. And beholding in that conflict Visoka, the charioteer of Bhimasena, Dhrishtadyumna, O king, became exceedingly cheerless and almost deprived of his senses. With voice choked in tears, and sighing as he spoke, he asked Visoka, in grief, saying, 'Where is Bhima who is dear to me as my life itself?' Visoka then, joining his hands, replied unto Dhrishtadyumna saying, 'The mighty son of Pandu, endued with great strength, ordering me to wait for him here, hath alone penetrated into the Dhartarashtra host that resembleth the very ocean. That tiger among men very cheerfully said unto me these words--'Wait for me, O charioteer, restraining the steeds for a short space of time, that is, till I slay those that are bent upon my destruction.--Beholding then the mighty Bhima rushing mace in hand, all our troops (that supported him) became filled with delight. Then in this fierce and terrible battle, O prince, thy friend, breaking the mighty array (of the foe), hath penetrated into it. Hearing these words of Visoka, Prishata's son Dhrishtadyumna, endued with great strength, said unto the charioteer these words on the field of battle. 'What need have I today of life itself, if forgetting my affection for the Pandavas, I forsake Bhima in battle? If I return today without Bhima, what will the Kshatriyas say of me? What will they say of me when they will learn that while I was on the field Bhima penetrated alone into the hostile array making a single opening in it? The gods with Indra at their head visit him with evil who, forsaking his comrades in battle, returneth home unhurt! The mighty Bhima again is my friend and kinsman. He is devoted to me, and I also am devoted to that slayer of foes. Therefore, I will go thither, whither Bhima hath gone. Behold me slaying the foe like Vasava slaying the Danavas.' Having said this, the heroic Dhrishtadyumna, O Bharata, proceeded through the midst of the foe, along the tracks opened by Bhimasena and marked by elephants crushed with his mace. He then obtained sight of Bhimasena consuming the hostile ranks or felling Kshatriya warriors like the tempest devastating rows of trees. And car-warriors and horsemen and foot-soldiers and tuskers, while thus slaughtered by him, uttered loud cries of woe. And cries of ah and alas arose from thy troops, O sire, while they were slaughtered by the victorious Bhima accomplished in all moods of warfare. Then the Kaurava warriors all accomplished in arms, surrounding Vrikodara on all sides, fearlessly poured upon him their arrowy showers at the same time. Then the mighty son of

Prishata, beholding that foremost of all wielders of weapons, that celebrated hero, viz., the son of Pandu, thus attacked on all sides by fierce ranks of foes in close array, mangled with shafts, treading the field on foot, and vomiting the poison of his wrath, mace in hand and looking like the Destroyer himself at the hour of the universal dissolution, quickly approached him and comforted him by his presence. And taking him upon his car, and plucking the arrows off from all his limbs, and embracing him warmly, the high-souled son of Prishata comforted Bhimasena in the very midst of the foe. Then thy son, in that terrible conflict, quickly coming up to his brothers, said unto them, 'This son of Drupada of wicked soul, is now united with Bhimasena. Let us all approach him together for slaying him. Let not the foe seek our ranks (for battle).' Hearing these words, the Dhartarashtras, thus urged on by the command of their eldest brother and unable to put up (with the foe), quickly rushed, with upraised weapons, for slaying Dhrishtadyumna like fierce comets at the hour of the universal dissolution. Taking up their beautiful bows, those heroes, making the very earth shiver with the twang of their bowstring and the rattle of their car-wheels, showered shafts on Drupada's son, like the clouds covering the mountain-breast with torrents of rain. But that hero conversant with all modes of warfare, though thus struck with sharp arrows in that battle, did not waver. On the other hand, that mighty car-warrior, the youthful son of Drupada, beholding those heroic sons of thine staying before him in battle and exerting themselves to their utmost being desirous of slaying them applied that fierce weapon called Pramohana and engaged with thy sons, O king, like Indra with the Danavas in battle. Then those heroic warriors were deprived of their senses, their minds and strength afflicted by the Pramohana weapon. And the Kauravas fled away in all directions, with their steeds and elephants and cars, beholding those sons of thine deprived of their senses in a swoon like those whose hours had come. And at that time Drona, the foremost of all wielders of weapons, approaching Drupada, pierced him with three fierce shafts. And that monarch then, O king, viz., Drupada, deeply pierced by Drona, left the battle, O Bharata, remembering his former hostility (with Bharadwaja's son). Thereupon Drona endued with great prowess having thus vanquished Drupada, blew his conch. And hearing the blare of his conch, all the Somakas were struck with fear. Then Drona, possessed of great energy, that foremost of all wielders of weapons, heard of thy sons being deprived of their senses in battle with the Pramohana weapon. Then the son of Bharadwaja, desirous of rescuing the princes, speedily left that part of the field where he was and proceeded to the place where thy sons were. And that mighty bowman viz., Bharadwaja's son of great prowess, there beheld Dhrishtadyumna and Bhima careering through the field in that dreadful conflict. And that mighty car-warrior beheld thy sons deprived of their senses. Taking up then the weapon called Prajna, he neutralised the Pramohana weapon (that Dhrishtadyumna had shot). Then thy sons those mighty car-warriors, when their senses returned, once more proceeded to battle with Bhima and Prishata's son. Then Yudhishthira, addressing his own troops said, 'Let twelve brave car-warriors cased in mail and headed by Subhadra's son, follow, to the utmost of their might, the track of Bhima and Prishata's son in battle. Let intelligence be had (of those two warriors). My heart is very uneasy.' Thus ordered by the king, those heroes possessed of great prowess in battle and proud of their manliness, saying 'Yes,' all proceeded forward when the sun had reached the meridian. And those chastisers of foes then, viz., the Kaikeyas and the sons of Draupadi, and Dhrishtaketu of great prowess, supported by a large force and with Abhimanyu at their head, and disposing themselves in the array called Suchimukha, penetrated into that car-division of the Dhartarashtras in battle. And thy troops, O king, struck with the fear of Bhimasena and deprived of their senses by Dhrishtadyumna, were unable to resist (the rush of) those mighty bowmen headed by Abhimanyu. And they were quite helpless, like a lady in the streets. And those mighty bowmen with standards variegated with gold cutting through (the Kaurava ranks), proceeded with great speed for rescuing Dhrishtadyumna and Vrikodara. And the latter, beholding those mighty bowmen headed by Abhimanyu, became filled with delight and continued to smite down thy ranks. And the heroic prince of Panchala, viz., the son of Prishata, seeing meanwhile his preceptor advancing towards him with great speed, no longer wished to compass the death of thy sons. Causing Vrikodara then to be taken up on the car of the king of the Kaikeyas, he rushed in great wrath against Drona accomplished in arrow and all weapons. And that slayer of foes, viz., the valiant son of Bharadwaja, excited with rage, cut off with a broad-headed shaft the bow of Prishata's son who was rushing towards him with impetuosity. And remembering the bread he had eaten of his master and desirous of doing good to Duryodhana, he also sped hundreds of shafts after Prishata's son. Then that slayer of hostile heroes, viz., the son of Prishata, taking up another bow, pierced Drona with seventy shafts whetted on stone and furnished with wings of gold. Then that grinder of foes, viz., Drona, once more cut off his bow, and despatched his four steeds to Yama's abode with four excellent arrows, and also slew his charioteer, O Bharata, with a broad-headed shaft. Then that mighty car-warrior of strong arms, viz., Dhrishtadyumna, quickly descending from that car whose steeds had been slain, ascended the great car of Abhimanyu. Then Drona caused the Pandava army consisting of cars, elephants, and steeds, to tremble, in the very sight of Bhimasena and the intelligent son of Prishata. Beholding then that army thus broken by Drona of immeasurable energy, all those mighty car-warriors were incapable of checking its flight. And that army, thus slaughtered by Drona with his sharp shafts, began to move in eddies there, like the agitated sea. And beholding the (Pandava) army in that condition, thy troops were filled with delight. And seeing the preceptor excited with rage and thus consuming the ranks of the foe, all thy warriors, O Bharata, set up loud shouts and uttered exclamations in praise of Drona."

Footnotes

190:1 Literally, "hence his thoughts were so."

193:1 Suchimukha is literally "needle-mouthed." It is a wedge-like column with the thin or pointed end turned towards the side of the enemy.

Section 78

Sanjaya said, "Then king Duryodhana, regaining his senses, once more began to resist Bhima with showers of arrows. And once more those mighty car-warriors viz., thy sons, united together, began to fight valiantly with Bhimasena. And Bhimasena also of mighty arms during that battle, having got his car, ascended it and proceeded to the spot where thy sons were. And taking up a strong and very tough bow adorned with gold and capable of taking the lives of foes he pierced thy sons in that conflict, with his shafts. Then king Duryodhana struck the mighty Bhimasena at the very vitals with a long shaft of exceeding sharpness. Then that mighty bowman, pierced thus deeply by thy son, bow in hand, forcibly drawing his own with eyes red in wrath, struck Duryodhana in his two arms and the breast with three shafts. But struck thus, O king, he moved not, like a prince of mountains. Beholding then those two heroes excited with rage and smiting each other, the younger brothers of Duryodhana, all of whom were heroes prepared to lay down their lives, remembering their previously formed scheme of afflicting Vrikodara of terrible deeds, set about firmly resolved, for smiting him down. And as they fell upon him in battle, Bhimasena of great strength rushed against them, O king, like an elephant rushing against an attacking compeer. Excited with fury and endued with great energy, that celebrated hero then, O king, afflicted thy son Chitrasena with a long arrow. And as regards thy other sons, that descendant of Bharata smote them all in that battle, with diverse kinds of shafts furnished with wings of gold and endued with great impetus. Then king Yudhishthira the just, disposing all his own divisions properly despatched twelve mighty car-warriors including Abhimanyu and others to follow Bhimasena behind. Those, O king, all proceeded against those mighty car-warriors, viz., thy sons. Beholding those heroes on their cars, resembling the Sun himself or the fire in splendour-those great bowmen of blazing effulgence and superb beauty, looking resplendent in that dreadful conflict with ornaments of gold,--thy mighty sons abandoned Bhima (with whom they had been fighting). The sons of Kunti, however, could not bear the sight of their abandoning the conflict alive."

Section 79

Sanjaya said, "Then Abhimanyu, accompanied by Bhimasena pursuing thy sons, afflicted them all. Then the mighty car-warriors of thy army, including Duryodhana and others, beholding Abhimanyu and Bhimasena united with Prishata's son in the midst of the (Kauravas) troops, took up their bows, and borne by their fleet steeds rushed to the spot where those warriors were. And on that afternoon, O king, a dreadful conflict took place between the mighty combatants of thy army and those of the foe, O Bharata. And Abhimanyu, having, in that fierce battle, slain the steeds of Vikarna, pierced the latter with five and twenty small arrows. Then that mighty car-warrior, Vikarna, abandoning that car whose steeds had been slain, mounted on the resplendent car, O king, of Chitrasena. Then thus stationed on the same car, viz., those two brothers of Kuru's race, the son of Arjuna covered, O Bharata, with showers of arrows. Then Durjaya and Vikarna pierced Abhimanyu with five shafts made wholly of iron. Abhimanyu however, shook not in the least but stood firm like the mountain Meru. Dussasana in that battle, O sire, fought with the five Kekaya brothers. All these, O great king, seemed exceedingly wonderful. The sons of Draupadi, excited with rage, resisted Duryodhana in that battle. And each of them, O king, pierced thy son with three shafts. Thy son also, invincible in battle, pierced each of the sons of Draupadi, O monarch, with sharp shafts. And pierced by them (in return) and bathed in blood, he shone like a hill with rillets of water mixed with red-chalk (gliding down its breast). And the mighty Bhishma also, in that battle, O king, afflicted the Pandava army like a herdsman belabouring his herd. Then, O monarch, the twang of Gandiva was heard, of Partha, who was engaged in slaughtering the foe on the right of the army.

And in that part of the field headless trunks stood up by thousands, amongst the troops, O Bharata, of both the Kauravas and the Pandavas. And the field of battle resembled an ocean whose water was blood, and whose eddies were the shafts (shot by the combatants). And the elephants constituted the islands of that ocean, and the steeds its waves. And cars constituted the boats by which brave men crossed it. And many brave combatants, with arms cut off, divested of armour, and hideously mutilated, were seen lying there in hundreds and thousands. And with the bodies of infuriate elephants deprived of life and bathed in blood, the field of battle. O Bharata, looked as if strewn with hills. And the wonderful sight we saw there, O Bharata, was that neither in their army nor in thine was a single person that was unwilling to fight. And thus, O monarch, did those brave warriors, of both thy army and the Pandavas, fight, seeking glory and desirous of victory."

Section 80

Sanjaya said, "Then when the sun assumed a red hue, king Duryodhana, desirous of battle, rushed towards Bhima from desire of slaying him. Beholding that heroic warrior cherishing deep animosity (thus) coming towards him, Bhimasena, excited with great wrath, said these words,--'That hour hath come which I have desired for so many years. I will slay thee to-day if thou dost not abandon the battle. Slaying thee I shall today dispel the sorrows of Kunti as also of Draupadi and the woes that were ours during our exile in the woods. Filled with pride, thou hadst formerly humiliated the sons of Pandu. Behold, O son of Gandhari, the dire fruit of that sinful behaviour. Following the counsels of Karna as also of Suvala's son, and recking the Pandavas little, thou hadst formerly behaved towards them as thou hadst hinted. Thou hadst also disregarded Krishna who begged thee (for peace). With a joyous heart didst thou despatch Uluka (to us) with thy messages. For all these, I shall slay thee to-day with all thy kinsmen, and thus avenge all those offences of thine of former days.' Having said these words, Bhima bending his bow and stretching it repeatedly, and taking up a number of terrible shafts whose effulgence resembled that of the lightning itself, and filled with wrath, quickly sped six and thirty of them at Duryodhana. And those shafts resembled the flames of a blazing fire, and coursed straight with the force of the thunder-bolt. And then he pierced Duryodhana's bow with two shafts, and his charioteer with two. And with four shafts he despatched Duryodhana's (four) steeds to the regions of Yama. And that grinder of foes then, with two shafts shot with great force, cut off in that battle the king's umbrella from his excellent car. And with three other shafts he cut off his handsome and blazing standard. And having cut it off, he uttered a loud shout in the very sight of thy son. And that beautiful standard of the latter, decked with diverse gems, suddenly fell down on the earth from his car like a flash of lightning from the clouds. And all the kings beheld that beautiful standard of the Kuru king, bearing the device of an elephant, decked with gems, and blazing like the sun, fell down cut off (by Bhimasena). And that mighty car-warrior, viz., Bhima, then pierced Duryodhana in that battle, smiling the while, with ten shafts like a guide piercing a mighty elephant with the hook. Then that foremost of car-warriors, viz., the mighty king of the Sindhus, supported by many brave warriors, placed himself on the flank of Duryodhana. And then that great car-warrior, viz., Kripa, O king, caused the vindictive Duryodhana, that son of Kuru's race, of immeasurable energy, to mount on his own car. Then king Duryodhana, deeply pierced by Bhimasena and feeling great pain, sat down on the terrace of that car. Then Jayadratha, desirous of slaying Bhima, surrounded him on all sides with several thousands of cars. Then, O king, Dhrishtaketu and Abhimanyu of great energy, and the Kekayas, and the sons of Draupadi, all encountered thy sons. And the high-souled Abhimanyu smote them all, piercing each with five straight shafts, resembling the bolts of heaven or Death's selves, shot from his excellent bow. Thereupon, all of them, unable to bear it (coolly), showered on that foremost of car-warriors, viz., the son of Subhadra, a perfect down-pour of sharp shafts like rain-charged clouds pouring rain on the breast of the mountains of Meru. But Abhimanyu, that invisible warrior accomplished in arms, thus afflicted by them in battle, caused all thy sons, O king, to tremble like the wielder of the thunder-bolt causing the mighty Asuras to tremble in the battle between the celestials and the latter. Then that foremost of car-warriors, O Bharata, shot fourteen broad-headed shafts, fierce and looking like snakes of virulent poison, at Vikarna. Endued with great prowess and as if dancing in that battle, he felled with those shafts the standard of Vikarna from his car and slew also his charioteer and steeds. Then that mighty car-warrior, the son of Subhadra, again sped at Vikarna many other arrows that were well-tempered, straight-going, and capable of penetrating every armour. And those arrows furnished with feathers of the kanka bird, coming at Vikarna and passing through his body, entered the earth, like hissing snakes. And those arrows, with wings and points decked with gold, bathed in Vikarna's blood, seemed to vomit blood on the earth. Beholding Vikarna thus pierced, his other uterine brothers rushed, in that battle, against those car-warriors headed by Subhadra's son. And when these invincible warriors upon their (own) cars came upon those combatants (of the Pandava army) resplendent like so many suns and staying on their cars both began to pierce one another.. And Durmukha, having pierced Srutakarman with five shafts, cut off the latter's standard with a single shaft and then pierced his charioteer with seven. And advancing closer, he slew with half a dozen shafts his foe's steeds, fleet as the wind and cased in golden armour, and then felled his charioteer. Srutakarman, however, staying on that car of his, the steeds of which had been slain, hurled in great wrath a dart blazing like a fierce meteor. That dart, blazing with effulgence, passing through the renowned Durmukha's hard coat of mail, penetrated into the earth. Meanwhile the mighty Sutasoma beholding Srutakarman deprived of his car, caused him to mount upon his own car in the very sight of all the troops. The heroic Srutakirti rushed against thy son Jayatsena in that battle, desirous, O king, of slaying that renowned warrior. Then thy son Jayatsena, O king, with a sharp arrow having a horse-shoe head, smiling the while, cut off the bow of the high-souled Srutakirti as the latter came along stretching it in his hands. Then Satanika, beholding his uterine brother's bow cut off, endued as he was with great valour, quickly came at that spot repeatedly roaring like a lion. And Satanika, drawing his bow in that battle with great force, speedily pierced Jayatsena with ten shafts, and uttered a loud shout like an infuriate elephant. And with another arrow of sharp point and capable of penetrating every armour, Satanika deeply pierced Jayatsena in the chest. Just at that time, Dushkarna who was near his brother. (Jayatsena) infuriate with anger, cut off Satanika's bow and arrow. Then the mighty Satanika taking up another excellent bow capable of bearing a great strain, aimed many sharp shafts. And addressing Dushkarna in the presence of his brother (Jayatsena), saying--'Wait', 'Wait',--he sped at him those sharp and blazing shafts resembling so many snakes. And then he speedily cut off Dushkarna's bow with one arrow, and slew his charioteer, O sire, with two, and then pierced Dushkarna himself with seven arrows. And that spotless warrior then with a dozen sharp shafts slew all the steeds of Dushkarna that were fleet as the mind and of variegated hue. And then with another broad-headed arrow, well-aimed and capable of coursing swiftly, Satanika, excited with great wrath deeply pierced Dushkarna in the chest. And thereupon the latter fell down on the earth like a tree struck with lightning. Beholding Dushkarna slain, five mighty car-warriors, O king, surrounded Satanika on all sides, from desire of slaying him. And they struck the renowned Satanika with showers of arrows. Then the five Kekaya brothers, excited with wrath, approached (Satanika for rescuing him). Beholding the latter coming upon them, thy sons--those mighty car-warriors,--rushed towards them like elephants rushing against mighty elephants. (These amongst thy sons, viz.,) Durmukha and Durjaya and the youthful Durmarshana and Satranjaya and Satrusha, all renowned warriors, excited with rage, proceeded, O king, against the (five) Kekaya brothers. On their cars that resembled (fortified) towns, unto which were yoked steeds decked with ornaments, and which were graced with beautiful standards of variegated hue, those heroes wielding excellent bows and cased in beautiful coats of mail and owning excellent standards, entered the hostile army like lions entering one forest from another. Smiting one another, fierce and terrific was the battle that ensued between them and the foe, in which cars and elephants got entangled with one another. Cherishing feelings of hostility towards one another, the terrible battle in which they took part lasted for a short space of time about sunset, increasing the population of Yama's kingdom. And car-warriors and horsemen by thousands were strewn over the field. And Bhishma the son of Santanu excited with wrath, began to slaughter the troops of the high-souled Pandavas with his straight shafts. And with his arrows he began to despatch the combatants of the Panchalas to the domains of Yama. And the grandsire, having thus broken the ranks of the Pandavas at last withdrew his troops and retired, O king, to his encampment. And king Yudhishthira also, beholding both Dhrishtadyumna and Vrikodara, smelt their heads, and filled with joy, retired to his tents."

Section 81

Sanjaya said, "Then those heroes, O king, who cherished feelings of hostility towards one another, retired to their tents, their persons covered with blood. Having rested for a while agreeably to rule, and praising one another (for the feats of the day), they were again seen clad in mail, desirous of battle. Then thy son, O king, overwhelmed with anxiety and covered with blood trickling down (from his wounds), asked the grandsire, saying. 'Our troops are fierce and terrible and carry innumerable standards. They are, again, arrayed properly. Yet the brave and mighty car-warriors of the Pandavas, having penetrated (into our array) and afflicted and slaughtered (our troops), escaped unhurt. Confounding us all, they have won great fame in battle. Bhima again, having penetrated into our Makara array which was strong as the thunder-bolt, afflicted me with his terrible shafts each resembling the rod of Death. Beholding him excited with wrath, O king, I was deprived of my senses. Even now I cannot regain my peace of mind. Through thy grace, O thou that art firm in truth, I desire to obtain victory and slay the sons of Pandu.' Thus addressed by him, the high-souled son of Ganga, that foremost of all wielders of weapons, endued with great mental energy, understanding that Duryodhana was possessed by grief replied unto him, laughing the while though cheerless, saying, 'Penetrating into (their) army with the utmost exertions and with my whole soul, O prince, I wish to give thee victory and joy. For thy sake I do not at all dissemble. They that have become the allies of the Pandavas in this battle are fierce and numerous. Mighty car-warriors of great renown, they are exceedingly brave and accomplished in arms. Incapable of being fatigued, they vomit forth their wrath. Cherishing feelings of animosity towards thee, and swelling with prowess, they are not capable of being defeated easily. I will, however, O king, contend against those heroes with my whole soul and throwing away my very life. For thy sake, in battle, O thou of great glory, my life itself shall today be recklessly exposed. For thy sake I would consume all the worlds with the celestials and the Daityas, let alone thy foes here. I will, O king, fight with those Pandavas, and do all that is agreeable to thee. Hearing these words, Duryodhana became inspired with great confidence and his heart was filled with delight. And cheerfully he ordered all the troops, and all the kings, (in his army) saying, Advance. And at that command, O king, his army consisting of cars, steeds, foot-soldiers, and elephants, began to advance. And that large force. O king, armed with diverse kinds of weapons, was exceedingly cheerful. And that army of thine, O monarch, consisting of elephants, steeds, and foot-soldiers, on the field of battle, looked exceedingly beautiful. And huge tuskers, stationed in large bodies, and skilfully urged, looked resplendent on the field all around. And many royal combatants accomplished in diverse weapons were seen in the midst of thy troops. And the dust, red as the morning sun, raised by those cars and foot-soldiers and elephants and steeds in large bodies as they were duly moved over the field, looked beautiful, shrouding the rays of the sun. And the many-coloured banners stationed on cars and elephants, waving in the air and moving along the welkin, looked beautiful like flashes of lightning amid the clouds. And loud and fierce was the uproar made by the twang of the bows stretched by the kings, resembling the roar of the ocean while churned in the Krita age by the gods and the great Asuras. And that army of thy sons, looking so proud, consisting of (combatants of) diverse hues and shapes, shouting so fiercely, and capable of slaying hostile warriors, then looked like those masses of clouds that appear at the end of the Yuga.'"

Footnotes

199:1 The Bombay reading, which I adopt, is visravat in the beginning of the 2nd line. The Bengal reading is visramvat, meaning "from motives of affectionate enquiry". It may also mean "from confidence," though not in this connection.

199:2 The last word of 4 is read differently in the Bengal texts viz., Rathanghas, instead of, as in the Bombay edition, Maharathas.

199:3 Vimana the nominative singular of Vamanas refers to Gangasutas. The Burdwan Pundits wrongly translate it "with mind unmoved." I am not aware of any other reading.

Section 82

Sanjaya said, "O chief of the Bharatas, Ganga's son, once more addressing thy son who was plunged in thought, told him these delightful words, 'Myself and Drona and Salya and Kritavarman of Satwata's race, and Aswatthaman and Vikarna and Bhagadatta and Suvala's son and Vinda and Anuvinda of Avanti, and Valhika with the Valhikas, and the mighty king of the Trigartas and the invincible ruler of the Magadhas, Vrihadvala the king of the Kosalas, and Chitrasena and Vivingsati and many thousands of car-warriors graced with tall standards, a large number of country-born steeds well-mounted with excellent horse-soldiers and many infuriate elephants of large size with temporal juice issuing from their mouths and cheeks, and many brave foot-soldiers armed with diverse weapons and born in diverse realms, are all prepared to do battle for thy sake. These, and many others ready for thy sake to lay down their lives, are, as I think, competent to vanquish the very gods in battle. I should, however, always tell thee, O king, what is for thy good. The Pandavas are incapable of being vanquished by the very gods with Vasava. They have Vasudeva for their ally and are equal to Mahendra himself in prowess. As regards myself, I shall, however, always do thy bidding. Either I shall vanquish the Pandavas in battle or they will vanquish me. Having said these words, the grandsire gave him an excellent herb of great efficacy for healing his wounds. And therewith thy son was cured of his wounds. Then at dawn when the sky was clear, the valiant Bhishma, that foremost of men well-versed in all kinds of array, himself disposed his troops in that array called Mandala bristling with weapons. And it abounded with foremost of warriors and with tuskers and foot-soldiers. And it was surrounded on all sides with many thousands of cars, and with large bodies of horsemen armed with swords and lances. Near unto every elephant were placed seven cars, and near unto every car were placed seven horsemen. And behind every horseman were placed seven bowmen, and behind every bowman were seven combatants with shields. And thus, O king, thy army, arrayed by mighty car-warriors, stood for fierce battle, protected by Bhishma. And ten thousand horses, and as many elephants, and ten thousand cars, and thy sons, all equipped in mail, viz., the heroic Chitrasena and others, protected the grandsire. And it was seen that Bhishma was protected by those brave warriors, and those princes themselves of great strength, accoutred in mail, were (in their turn) protected by him. And Duryodhana accoutred in mail sat upon his car on the field, and possessed of every grace, looked resplendent like Sakra himself in heaven. Then, O Bharata, loud were the shouts uttered by thy sons and deafening the clatter of cars and the uproar of musical instruments. That mighty and impenetrable array of those slayer of foes, viz., the Dhartarashtras (in the form called) Mandala, (thus) arrayed by Bhishma, began to proceed, facing the west. Incapable of being defeated by enemies, it looked beautiful in every point. Beholding then the array called Mandala that was exceedingly fierce, king Yudhishthira himself disposed his troops in the array called Vajra. And when the divisions were thus arrayed, car-warriors and horsemen, stationed in their proper places, uttered leonine shouts. Accompanied by their respective forces, the brave warriors of both armies, well versed in smiting, and longing for battle, proceeded, desirous of breaking each other's array. And Bharadwaja's son proceeded against the king of the Matsyas, and his son (Aswatthaman) against Sikhandin. And king Duryodhana himself rushed against the son of Prishata. And Nakula and Sahadeva went forth against the king of the Madras. And Vinda and Anuvinda of Avanti proceeded against Iravat. And many kings together battled with Dhananjaya. And Bhimasena, exerting himself well, opposed the son of Hridika in battle. And possessed of great prowess, (Abhimanyu) the son of Arjuna, fought in battle, O king, against the sons Chitrasena and Vikarna, and Durmarshana. And Hidimva's son, that prince of the Rakshasas, rushed against that mighty bowman, the ruler of the Pragjyotishas, like one infuriate elephant against another. And the Rakshasa Alamvusha, O king, excited with wrath, rushed in battle against the invincible Satyaki in the midst of his followers. And Bhurisravas, exerting himself greatly, fought against Dhrishtaketu. And Yudhishthira, the son of Dharma, proceeded against king Srutayush. And Chekitana in that battle fought against Kripa. And others (among the Kuru warriors), exerting themselves powerfully, proceeded against that mighty car-warrior Bhima. And thousands of (other) kings surrounded Dhananjaya, with darts, lances, arrows, maces, and spiked clubs in their hands. Then Arjuna, excited with great wrath, addressing him of Vrishni's race, said, 'Behold, O Madhava, the Dhartarashtra troops in battle, arrayed by the high-souled son of Ganga, acquainted with every kind of array. Behold, O Madhava, those brave warriors, countless in number, and desirous of battle (with me). Behold, O Kesava, the ruler of the Trigartas with his brothers. This very day I shall slay them all, O Janardana, before thy eyes,--them, that is, O foremost of the Yadus, who, longing for battle (with me), are on the field.' Having said these words, the son of Kunti, rubbing his bowstring, showered his arrows on that multitude of kings. And those great bowmen also, poured on him thick showers of arrows, like clouds that fill a lake with torrents of rain in the rainy season. And loud shouts were heard in thy army, O monarch, when in that great battle the two Krishnas were seen covered with thick showers of arrows. And the gods, the celestial Rishis, and the Gandharvas with the Uragas, beholding the two Krishnas in that state, were filled with great wonder. Then Arjuna, O king, excited with wrath, invoked the Aindra weapon. And then the prowess we beheld of Vijaya seemed to be highly wonderful insomuch that those showers of weapons shot by his foes were checked by his myriads of arrows. And there among those thousands of kings and steeds and elephants, was none, O king, that was not wounded. And others, O sire, the son of Pritha pierced, each with two or three arrows. And while being thus struck by Pritha, they sought the protection of Bhishma, the son of Santanu. But Bhishma then became the rescuer of those warriors who were like men sinking in the fathomless deep. And in consequence of those warriors thus flying away and mixing with thy troops, thy broken ranks, O king, were agitated like the vast deep with a tempest."

Footnotes

200:1 The last verse is read variously. But the Bombay and the Bengal texts have faults of their own. The first word is ugranadam (Bengal) and not ugranagam (Bombay). The Vahuvarnarupam (Bombay) is correct, and not Vahuvarnarutam (Bengal). The last word of the first line is Samudirnamevam (Bombay), and not Samudirnavarnam (Bengal).

201:1 Differently read in the Bengal texts, viz., Somadatta with the Saindhavas.

201:2 The Bengal reading Rathas in the first line of 6 is a mistake; should be, as in the Bombay text, tatha.

202:1 The last word of the first line of 36 is amitan in the Bengal texts. The Bombay reading is Varmitan. I prefer the Bengal reading.

Section 83

Sanjaya said, "And when the battle was thus raging and after Susarman had ceased fighting, and the (other) heroic warriors (of the Kuru army) had been routed by the high-souled son of Pandu; after, indeed, thy army, resembling the very ocean, had become quickly agitated and the son of Ganga had speedily proceeded against the car of Vijaya, king Duryodhana, beholding the prowess of Partha in battle, quickly proceeded towards those kings, and addressing them as also the heroic and mighty Susarman stationed in their van, said in their midst these words, gladdening them all, 'This Bhishma, the son of Santanu, this foremost one among the Kurus, reckless of his very life, is desirous of fighting with his whole soul against Dhananjaya. Exerting your best, ye all, united together, and accompanied by your troops, protect in battle the grandsire, of Bharata's race, who is proceeding against the hostile army.' Saying, 'Yes,' all those divisions, belonging to those kings, O monarch, proceeded, following the grandsire. Then the mighty Bhishma, the son of Santanu, (thus rushing to battle), speedily came upon Arjuna of Bharata's race who also had been coming towards him, on his exceedingly resplendent and large car unto which were yoked white steeds and upon which was set up his standard bearing the fierce ape, and whose rattle resembled the deep roll of the clouds. And thy entire army, beholding the diadem-decked Dhananjaya, thus coming to battle, uttered, from fear, many loud exclamations. And beholding Krishna, reins in hand, and looking like the mid-day sun in splendour, thy troops could not gaze at him. And so also the Pandavas were incapable of looking at Santanu's son Bhishma of white steeds and white bow and resembling the planet Sukra risen in the firmament. And the latter was surrounded on all sides by the high-souled warriors of the Trigartas headed by their king with his brothers and sons, and by many other mighty car-warriors.

"Meanwhile, Bharadwaja's son pierced with his winged arrows the king of the Matsyas in battle. And in that combat he cut off the latter's standard with one shaft, and his bow also with another. Then Virata, the commander of a large division, leaving aside that bow thus cut off, quickly took up another that was strong and capable of bearing a great strain. And he also took up a number of blazing arrows that resembled snakes of virulent poison. And he pierced Drona in return with three (of these) and his (four) steeds with four. And then he pierced Drona's standard with one arrow, and his charioteer with five. And he also pierced Drona's bow with one arrow, and (at all this) that bull among Brahmanas became highly angry. Then Drona slew Virata's steeds with eight straight shafts, and then his charioteer, O chief of the Bharatas, with one shaft. His charioteer having been slain, Virata jumped down from his car whose steeds also had been killed. And then that foremost of car-warriors speedily mounted upon the car of (his son) Sankha. Then sire and son, staying on the same car, began with great might to resist the son of Bharadwaja with a thick shower of arrows. Then the mighty son of Bharadwaja, excited with wrath, quickly shot at Sankha in that encounter, an arrow resembling a snake of virulent poison. And that arrow, piercing through Sankha's breast and drinking his blood, fell upon the earth, wet and smeared with gore. Struck with that arrow of

Bharadwaja's son, Sankha speedily fell down from his car, his bow and arrows loosened from his grasp in the very presence of his sire. And beholding his son slain, Virata fled from fear, avoiding Drona in battle, who resembled Death's self with gasping mouth. The son of Bharadwaja then, without losing a moment, checked the mighty host of the Pandavas resisting combatants by hundreds and thousands.

"Sikhandin also, O king, getting at Drona's son in that battle, struck the latter between his brows with three swiftly coursing shafts. And that tiger among men, viz., Aswatthaman, pierced with those shafts looked beautiful like the mountain Meru with its three tall golden crests. Then, O king, Aswatthaman excited with rage, and within half the time taken up by a wink of the eye, overthrew in that battle Sikhandin's charioteer and standard and steeds and weapons, covering them with myriads of shafts. Then that foremost of car-warriors, viz., Sikhandin, that scorcher of foes, jumping down from that car whose steeds had been slain, and taking up a sharp and polished scimitar and a shield, excited with rage, moved on the field with great activity like a hawk. And while moving with great activity, O king, on the field sword in hand, the son of Drona failed to find an opportunity (for striking him). And all this seemed highly wonderful. And then, O bull of Bharata's race, the highly wrathful son of Drona sent after Sikhandin in that battle many thousands of shafts. But Sikhandin, that foremost of mighty men, with his sharp sword cut that fierce shower of arrows coming towards him. Then the son of Drona cut into pieces that resplendent and beautiful shield decked with a hundred moons and then that sword also of Sikhandin. And he pierced the latter's person also, O king, with a large number of winged arrows. Then Sikhandin, whirling the fragment (in his hand) of that sword of his which had been cut off by Aswatthaman with his arrows and which resembled a blazing snake, quickly hurled it at him. The son of Drona however, displaying in that battle the lightness of his arms, cut off that (broken blade) coming impetuously towards him and resembling in splendour the fire that blazeth forth at the end of the Yuga. And he pierced Sikhandin himself with innumerable arrows made of iron. Then Sikhandin, O King, exceedingly afflicted with those whetted arrows, speedily mounted on the car of (Satyaki) that high-souled scion of Madhu's race. Then Satyaki, excited with rage, pierced in that battle, with his terrible shafts the cruel Rakshasa Alamvusha on all sides. That prince of Rakshasas then, O Bharata, cut off in that combat Satyaki's bow with a crescent-shaped arrow and pierced Satyaki also with many shafts. And creating by his Rakshasa powers an illusion, he covered Satyaki with showers of arrows. But wonderful was the prowess that we then beheld of the grandson of Sini, inasmuch as struck with those whetted shafts he betrayed no fear. On the other hand, O Bharata, that son of Vrishni's race applied (with Mantras) the Aindra weapon, which that illustrious hero of Madhu's race had obtained from Vijaya. That weapon, consuming into ashes that Demoniac illusion, covered Alamvusha all over with terrible shafts, like a mass of clouds covering the mountain-breast with torrents of rain in the rainy season. Thereupon the Rakshasa, thus afflicted by that hero of Madhu's race, fled away in fear, avoiding Satyaki in battle. Then the grandson of Sini, having vanquished that prince of Rakshasas who was incapable of being vanquished by Maghavat himself, uttered a loud roar in the very sight of all thy troops. And Satyaki, of prowess incapable of being baffled, then began to slay thy troops with innumerable shafts whereupon the latter fled away in fear.

"Meanwhile, O monarch, Dhrishtadyumna, the mighty son of Drupada, covered thy royal son in battle with innumerable straight shafts. While, however, O Bharata, Dhrishtadyumna was thus shrouding him with his shafts, thy royal son was neither agitated nor struck with fear. On the other hand, he speedily pierced Dhrishtadyumna in that battle (first) with sixty and (then) with thirty shafts. And all these seemed highly wonderful. Then the commander of the Pandava army, O Bharata, excited with wrath cut off his bow. And that mighty car-warrior then slew in that combat the four steeds of thy son, and also pierced him with seven shafts of the keenest points. Thereupon (thy son), that mighty-armed warrior endued with great strength, jumping down from that car whose steeds had been slain, ran on foot, with an upraised sabre, towards the son of Prishata. Then the mighty Sakuni, devoted to the king, quickly coming to that spot, caused thy royal son to mount on his own car in the very sight of all. Then that slayer of foes, the son of Prishata, having vanquished the king, began to slaughter thy troops like the wielder of the thunder-bolt slaughtering the Asuras.

"Kritavarman, in that battle, covered with his arrows that mighty car-warrior Bhima. Indeed, he overwhelmed the latter entirely, like a mighty mass of clouds shrouding the sun. Then that chastiser of foes viz., Bhimasena, excited with wrath, and laughing the while, sped some shafts at Kritavarman. Struck therewith, that Atiratha of the Satwata race, excelling all in might, trembled not, O king, but (instead) pierced Bhima (in return) with many sharp arrows. Then the mighty Bhimasena, slaying the four steeds of Kritavarman, felled the latter's charioteer, and then his beautiful standard. And that slayer of hostile heroes (viz., Bhima) then pierced Kritavarman himself with many shafts of diverse kinds. And Kritavarman, pierced all over, seemed to be excessively mangled in every limb. Then from that car whose steeds had been slain, Kritavarman quickly went to the car of Vrishaka, in the very sight, O king, of both Salya and thy son. And Bhimasena. excited with rage, began to afflict thy troops. Goaded to fury, he began to slay them, like the destroyer himself armed with his club."

Footnotes

205:1 Satyaki was Arjuna's disciple in arms. Vijaya was another name of Arjuna.

Section 84

Dhritarashtra said, "Many and wonderful, O Sanjaya, were the single combats I hear thee speak of between the Pandavas and my warriors. Thou speakest not, however, O Sanjaya, of any one of my side having been cheerful (on such occasions). Thou always speakest of the sons of Pandu as cheerful and never routed, O Suta and thou speakest of mine as cheerless, deprived of energy, and constantly vanquished in battle. All this, without doubt, is Destiny."

Sanjaya said, "Thy men, O bull of Bharata's race, exert themselves according to the measure of their might and courage, and display their valour to the utmost extent of their strength. As contact with the properties of the ocean make the sweet waters of the celestial stream Ganga brakish, so the valour, O king, of the illustrious warriors of thy army coming in contact with the heroic sons of Pandu in battle, becometh futile. Exerting themselves according to their might, and achieving the most difficult feats, thou shouldst not, O chief of the Kurus, find fault with thy troops. O monarch, this great and awful destruction of the world, swelling the (population of the) domains of Yama, hath arisen from thy misconduct and that of thy sons. It behoveth thee not, O king, to grieve for what hath arisen from thy own fault. Kings do not always in this world protect their lives. These rulers of Earth, desirous of winning by battle the regions of the righteous, daily fight, penetrating into (hostile) divisions, with heaven only for their aim.

"On the forenoon of that day, O king, great was the carnage that ensued, resembling what occurred in the battle between the gods and the Asuras (of old). Listen to it, O monarch, with undivided attention. The two princes of Avanti, those great bowmen endued with exceeding might, those excellent warriors fierce in battle, beholding Iravat, advanced against him. The battle that took place between them was fierce, making the hair stand on end. Then Iravat, excited with rage, quickly pierced those two brothers of celestial forms with many sharp and straight shafts. Those two, however, conversant with all modes of warfare, pierced him in return in that battle. Struggling their best to slaughter the foe, and desirous of counteracting each other's feats, no distinction, O king, could be observed between them as they fought. Iravat then, O monarch, with four shafts, despatched the four steeds of Anuvinda to the abode of Yama. And with a couple of sharp, broad-headed shafts, O sire, he cut off the bow and standard also of Anuvinda. And this feat, O king, seemed highly wonderful. Then Anuvinda, leaving his own car, mounted on the car of Vinda. Taking up an excellent and strong bow capable of bearing a great strain, Anuvinda, as also his brother Vinda, those foremost of car-warriors hailing from Avanti, both stationed on the same car, quickly shot many shafts at the high-souled Iravat. Shot by them, those shafts of great impetuosity decked with gold, while coursing through the air, covered the welkin. Then Iravat, excited with rage, showered on those mighty car-warriors, those two brothers (of Avanti) his arrowy down-pours, and felled their charioteer. When the charioteer, deprived of life, fell down on the ground, the horses, no longer restrained, ran away with car. Having vanquished those two warriors, that daughter's son of the king of the Nagas, displaying his prowess, then began to consume with great activity thy ranks. Then that mighty Dhartarashtra host, while thus slaughtered in battle, began to reel in many directions like a person who hath drunk poison.

"That prince of Rakshasa, the mighty son of Hidimva, on his car of solar effulgence furnished with a standard, rushed against Bhagadatta. The ruler of the Pragjyotishas was stationed on his prince of elephants like the wielder of the thunder-bolt in days of old in the battle occasioned by the ravishment of Taraka. The gods, the Gandharvas, and the Rishis had all come there. They could not, however, notice any distinction between Hidimva's son and Bhagadatta. As the chief of the celestials, excited with wrath, had inspired the Danavas with fear, so did Bhagadatta, O king, frightened the Pandava warriors. And the warriors of the Pandava army, frightened by him on all sides, failed, O Bharata, to find among their ranks any protector. We beheld however, O Bharata, the son of Bhimasena there, on his car. The other mighty car-warriors fled away with cheerless hearts. When, however, O Bharata, he troops of the Pandavas rallied, in the battle that then ensued an awful uproar arose among thy troops. Then Ghatotkatcha, O king, in that dreadful battle, covered Bhagadatta with his arrows like the clouds pouring rain on the breast of Meru. Baffling all those arrows shot from the Rakshasa's bow, the king quickly struck the son of Bhimasena in all his vital limbs. That prince of the Rakshasa, however, though struck with innumerable straight shafts, wavered not at all (but stood still) like a mountain pierced (with shafts). Then the ruler of the Pragjyotishas, excited with wrath, hurled in that combat fourteen lances, all of which, however, were cut off by the Rakshasa. Cutting off by means of his sharp shafts those lances, the mighty-armed Rakshasa pierced Bhagadatta with seventy shafts, each resembling the thunder-bolt in force. Then the ruler of the Pragjyotishas, laughing the while, O Bharata, despatched in that combat the four steeds of the Rakshasa to Death's domain. The prince of the Rakshasas, however, of great valour, staying on that car whose steeds had been slain, hurled with great force a dart at the elephant of the ruler of the Pragjyotishas. King Bhagadatta then cut off that swift dart furnished with a staff of gold and coursing impetuously towards him into three fragments, and thereupon it fell down on the ground. Beholding his dart cut off, the son of Hidimva fled from fear like Namuchi, that foremost of the Daityas, in days of old, from battle with Indra. Having vanquished in battle that hero of great valour and renowned prowess, who, O king, cannot be vanquished in battle by Yama himself or Varuna, king Bhagadatta with his elephant began to crush down the troops of the Pandavas like a wild elephant. O king, crushing as he treads the lotus-stalks (in a lake).

"The ruler of the Madras engaged in battle with his sister's sons, the twins. And the overwhelmed those sons of Pandu with clouds of arrows. Then Sahadeva, beholding his maternal uncle, engaged in battle (with him), covered him with arrows like the clouds covering the maker of day. Covered with those clouds of arrows, the ruler of the Madras wore a delighted expression, and the twins also felt great delight for the sake of their mother. Then Salya, that mighty car-warrior, smiting effectively in that battle, despatched with four excellent shafts, O king, the four steeds of Nakula to the abode of Yama. Nakula then, that mighty car-warrior, quickly jumping down from that car whose steeds had been slain, mounted upon the vehicle of his renowned brother. Stationed then on the same car, those two heroes, both fierce in battle, and both excited with rage, began to shroud the car of the ruler of Madras, (with heir arrows), drawing their bows with great strength. But that tiger among men, though thus covered by his sister's sons with innumerable straight arrows shook not in the least (but stood immovable) like a hill. Laughing the while, he smote them (in return) with showers of arrows. Then Sahadeva of great prowess, O Bharata, excited with wrath, took up a (powerful) shaft, and rushing at the ruler of the Madras, shot it at him. That shaft endued with the impetuosity of Garuda himself, shot by him, pierced the ruler of the Madras through, and fell on the earth. Thereupon that mighty car-warrior, deeply pierced and greatly pained, sat down. O king, on the terrace of his car, and went into a swoon. Beholding him (thus) afflicted by the twins, deprived of consciousness, and prostrated (on his car), his charioteer bore him away on his vehicle over the field. Seeing the car of the ruler of the Madras retreating (from battle) the Dhartarashtras all became cheerless and thought it was all over with him.

Then those mighty car-warriors, viz., the two sons of Madri, having vanquished in battle their maternal uncle, cheerfully blew their conches and uttered leonine roars. And then they rushed joyfully, O king, towards thy forces like the gods Indra and Upendra, O monarch, towards the Daitya host."

Footnotes

207:1 Divakaram prapya, lit, 'reaching the path of the sun,' i.e., while coursing through the sky.

208:1 The meaning seems to be that Salya was pleased in witnessing the skill of his sister's sons, while the twins themselves were pleased in displaying that skill before one who was related to them through their mother.

208:2 The Burdwan Pundits render this verse by carelessly taking, Viryavat as an adjective of saram. It qualifies Sahadeva. The reading Viryavat occurs in no text.

Section 85

Sanjaya said, "Then when the sun attained the meridian, king Yudhishthira, beholding Srutayush, urged on his steeds. And the king rushed at Srutayush, that chastiser of foes, striking him with nine straight shafts of keen points. That great bowman, viz., king Srutayush then, checking in that battle those arrows shot by the son of Pandu, struck Yudhishthira with seven shafts. These penetrating through his armour, drank his blood in that battle, as if sucking the very vital energies dwelling in the body of that high-souled one. The son of Pandu then, though deeply pierced by that high-souled king, pierced king Srutayush (in return), at the latter's heart, with an arrow shaped as the boar's ear. And that foremost of car-warriors, viz., the son of Pritha, with another broad-headed arrow, quickly felled on the earth the standard of the high-souled Srutayush from his car. Beholding his standard overthrown, king Srutayush then, O monarch, pierced the son of Pandu with seven sharp shafts. Thereupon Yudhishthira, the son of Dharma, blazed up with wrath, like the fire that blazeth forth at the end of the Yuga for consuming creatures. Beholding the son of Pandu excited with rage, the gods, the Gandharvas, and the Rakshasas, trembled, O king, and the universe became agitated. And even this was the thought that arose in the minds of all creatures, viz., that that king, excited with rage, would that day consume the three worlds. Indeed, when the son of Pandu was thus excited with wrath, the Rishis and the celestials prayed for the peace of the world. Filled with wrath and frequently licking the corners of his mouth, Yudhishthira assumed a terrible expression looking like the sun that riseth at the end of the Yuga. Then all thy warriors, O king, became hopeless of their lives, O Bharata. Checking, however, that wrath with patience, that great bowman endued with high renown then cut off Srutayush's bow at the grasp. And then, in the very sight of all the troops, the king in that battle pierced Srutayush whose bow had been cut off, with a long arrow in the centre of the chest. And the mighty Yudhishthira then, O king, speedily slew with his arrows the steeds of Srutayush and then, without losing a moment, his charioteer. Beholding the prowess of the king, Srutayush leaving that car whose steeds had been slain, quickly fled away from battle. After that great bowman had been vanquished in combat by the son of Dharma, all the troops of Duryodhana, O king, turned their faces. Having, O monarch, achieved this feat, Yudhishthira, the son of Dharma, began to slay thy troops like Death himself with wide-open mouth.

"Chekitana of the Vrishni race, in the very sight of all the troops, covered with his shafts Gautama, that foremost of car-warriors. Baffling all those arrows, Kripa the son of Saradwat, pierced Chekitana in return who was fighting with great care, O king, with arrows in that battle. Then, O Bharata, with another broad-headed arrow he cut off Chekitana's bow, and endued with great lightness of hand, he also felled with another broad-headed arrow the former's charioteer. Kripa then, O monarch, slew Chekitana's steeds, as also both the warriors that protected the latter's wings. Then Chekitana of the Satwata race, quickly jumped down from his car, and took up a mace. The foremost of all wielders of the mace, Chekitana, with that hero-slaying mace of his, slew the steeds of Gautama and then felled his charioteer. Then

Gautama, standing on the ground, shot sixteen arrows at Chekitana. Those arrows, piercing through that hero of the Satwata race, entered the earth. Thereat, Chekitana excited with rage, once more hurled his mace, desirous of slaying Gautama, like Purandara desirous of slaying Vritra. Then Gautama with many thousands of arrows checked that huge mace, endued with the strength of adamant, that was coursing towards him. Then Chekitana, O Bharata, drawing his sabre from the sheath, rushed with great speed towards Gautama. Thereupon Gautama also, throwing away his bow, and taking up a polished sabre, rushed with great speed towards Chekitana. Both of them possessed of great strength, and both armed with excellent sabres, began to strike each other with those sharp-edged weapons of theirs. Then those bulls among men, struck with the force of each other's sabres, fell down on the earth, that (common) element of all creatures. Exhausted by the efforts they had made, the limbs of both were motionless in a swoon. Then Karakarsha impelled by friendship, quickly rushed to that spot. And that invincible warrior, beholding Chekitana in that plight, took him up on his car in the very sight of all troops. And so also the brave Sakuni, thy brother-in-law, O monarch, speedily caused Gautama, that foremost of car-warriors, to mount on his car.

"The mighty Dhrishtaketu, excited with wrath, speedily pierced the son of Somadatta, O king, with ninety shafts in the chest. And the son of Somadatta looked highly resplendent with those shafts on his chest, like the sun, O king, with his rays at mid-day. Bhurisravas, however, in that battle, with his excellent shafts, deprived Dhrishtaketu, that mighty car-warrior, of his car, slaying his charioteer and steeds. And beholding him deprived of his car, and his steeds and charioteer slain, Bhurisravas covered Dhrishtaketu in that combat with a thick shower of arrows. The high-souled Dhrishtaketu then. O sire, abandoning that car of his, mounted upon the vehicle of Satanika. Chitrasena, and Vikarna, O king, and also Durmarshana,--these car-warriors cased in golden mail,--all rushed against the son of Subhadra. Then a fierce battle took place between Abhimanyu and those warriors, like the battle of the body, O king, with wind, bile, and phlegm. That tiger among men, however, (viz., Abhimanyu), having, O king, deprived thy sons of their cars, slew them not, remembering Bhima's words. Then during the progress of the fight, Kunti's son (Arjuna), of white steeds, beholding Bhishma, who was incapable of being vanquished by very gods, proceeding to rescue thy sons in view of Abhimanyu--a boy and alone though a mighty car-warrior, addressed Vasudeva and said these words, 'Urge the steeds, O Hrishikesa, to that spot where are those numerous car-warriors. They are many in number, brave, accomplished in arms, invincible in battle. Guide the horses so, O Madhava, that the foe may not be able to slay our troops.' Thus urged by Kunti's son of immeasurable energy, he of Vrishni's race then drove that car, unto which were yoked white steeds, to battle. When Arjuna, excited with rage, thus proceeded towards thy army, a loud uproar, O sire, arose among thy troops. The son of Kunti then, having come up to those kings that were protecting Bhishma, (first) addressed Susarman, O king, and said these words, 'I know thee to be foremost in battle, and a dire enemy (of ours) of old. Behold to-day the terrible fruit of that evil behaviour (of thine). I will today cause thee to visit the manes of thy ancestors.' That leader of car-divisions, Susarman, however, hearing these harsh words uttered by that slayer of foes viz., Vibhatsu, told him nothing (in reply), well or ill. (But) approaching the heroic Arjuna, with a large number of kings in his train, and surrounding him in that battle, he covered him aided by thy sons, O sinless one, with arrows from all sides, viz., front, rear, and flanks, like the clouds covering the maker of day. Then, O Bharata, a dreadful battle took place between thy army and the Pandavas, in which blood ran like water."

Footnotes

209:1 Lit. "This one no longer is" i.e., 'alive'.

209:2 The original is Vichnvantas (a practical) meaning 'plucking as flowers'.

211:1 These, in Hindu physiology, are the three humours of the body always contending for mastery over the vital forces.

211:2 Bhima had vowed to slay the sons of Dhritarashtra; therefore, Abhimanyu liked not to falsify his uncle's vow by himself slaying any of them.

211:3 Instead of yat in the beginning of the second line, yada would be better. None of the printed text, however, have yada.

211:4 In the first line of 50, the Bengal reading is Satam. I prefer the Bombay reading which is atyantam. For, again, paryayasya in the beginning of the second line, the Bombay text reads anayassa which is better.

Section 86

Sanjaya said, "Then the mighty Dhananjaya, struck with those shafts and drawing long breaths like a trodden snake, cut off, with great force, by means of his successive shafts, the bows of those mighty car-warriors. Cutting off in a moment, O king, the bows of those powerful monarchs in that battle, the high-souled Arjuna, desiring to exterminate them pierced all of them simultaneously with his shafts. Struck (thus) by Indra's son, O king, some of them fell down on the field, covered with blood. And some had their limbs mangled, and some had their heads struck off. And some perished with bodies mangled and coats of mail cut through. And afflicted by the arrows of Partha, many of them, falling down on the earth, perished together. Beholding then those princes slain in battle, the ruler of the Trigartas advanced on his car. And two and thirty others amongst those car-warriors, they who had been protecting the rear of the slain combatants also fell upon Partha. These all, surrounding Partha, and drawing their bows of loud twang, poured on him a thick shower of arrows like the clouds pouring torrents of water on the mountain breast. Then Dhananjaya afflicted with that arrowy down-pour in that battle, became excited with wrath, and with sixty arrows steeped in oil he despatched all those protectors of the rear. Having vanquished in battle those sixty car-warriors, the illustrious Dhananjaya became cheerful at heart. And having slain also the forces of those kings, Jishnu sped for Bhishma's slaughter. Then the ruler of the Trigartas, beholding his friends those mighty car-warriors slain, speedily advanced upon Partha, with a number of (other) kings in his van, for slaying him. Then the Pandava warrior headed by Sikhandin, beholding those combatants advancing upon Dhananjaya that foremost of all conversant with arms, proceeded with whetted weapons in hand, desirous of protecting the car of Arjuna. Partha also beholding those brave men advanced towards him with the ruler of the Trigartas, mangled them in battle with arrows shot from Gandiva. Then that distinguished bowman, desirous of approaching Bhishma beheld Duryodhana and other kings headed by the ruler of the Sindhus. Fighting with great energy for a moment and checking those warriors that were desirous of protecting Bhishma, the heroic Arjuna of great valour and infinite prowess avoiding Duryodhana and Jayadratha and others,--that warrior of mighty strength and great mental vigour,--at last proceeded, bow and arrow in hand, towards the son of Ganga in battle. The high-souled Yudhishthira also, of fierce prowess and infinite renown, avoiding in battle the ruler of the Madras who had been assigned to his share, quickly proceeded, with excited wrath and accompanied by Bhima and the sons of Madri towards Bhishma, the son of Santanu, for battle. Conversant with all modes of warfare the high-souled son of Ganga and Santanu, though attacked in battle by all the sons of Pandu united together, wavered not at all. Of fierce might and great energy king Jayadratha of sure aim, advancing in battle, forcibly cut off with his own excellent bow the bows of all those mighty car-warriors. And the illustrious Duryodhana also with excited wrath and having wrath for his position, struck Yudhishthira and Bhimasena and the twins and Partha, with arrows resembling flames of fire. Pierced with arrows by Kripa and Sala and Chitrasena, O lord, the Pandavas, inflamed with rage, resembled the gods pierced with arrows by the united Daityas (in days of old). King Yudhishthira then, beholding Sikhandin flying away, having had his weapon cut off by Santanu's son became filled with anger. The high-souled Ajatasatru, angrily addressing Sikhandin in that battle, said these words, 'Thou saidst at that time, in the presence of thy sire, unto me--Even I shall slay Bhishma of high vows with my shafts of the hue of the effulgent sun. Truly do I say this.--Even this was thy oath. That oath of thine thou dost not fulfil inasmuch as thou dost not slay Devavrata in battle. O hero, be not a person of unfulfilled vow. Take care of thy virtue, race, and fame. Behold Bhishma of terrible impetuosity scorching all my troops with his innumerable arrows of fierce energy and destroying everything in a moment like Death himself. With thy bow cut off avoiding the battle, and vanquished by the royal son of Santanu, whither dost thou go, forsaking thy kinsmen and brothers? This doth not become thee. Beholding Bhishma of infinite prowess, and our army routed and flying away, thou art assuredly, O son of Drupada, frightened, since the colour of thy face is pale. Unknown to thee, O hero, Dhananjaya hath engaged in the dreadful battle. Celebrated over the whole world, why O hero, art thou afraid today of Bhishma.'--Hearing these words of king, Yudhishthira the just, that were harsh, though fraught with sound reason, the high-souled Sikhandin, regarding them as good counsel, speedily set himself about slaying Bhishma. And while Sikhandin was proceeding to battle with great impetuosity for falling upon Bhishma, Salya began to resist him with terrible weapons that were difficult of being baffled. The son of Drupada, however, O king, of prowess equal to that of Indra himself, beholding those weapons effulgent as the fire that blazeth forth at the hour of universal dissolution (thus) displayed, was not confounded in the least. Checking those weapons by means of his own shafts, that mighty bowman, viz., Sikhandin, stayed there without moving. And then he took up another weapon, viz., the fierce Varuna weapon for baffling (those fiery weapons of Salya). Then the celestials staying in the firmament, and the kings of the earth also, all beheld Salya's weapons baffled by that Varuna weapon of Sikhandin. Meanwhile, the high-souled and heroic Bhishma, O king, in that battle, cut off the bow and the variegated standard also of Pandu's son, king Yudhishthira of the Ajamida race. Thereupon casting aside his bow and arrows upon beholding Yudhishthira overwhelmed with fear, and taking up a mace in that battle, Bhimasena rushed, on foot, at Jayadratha. Then Jayadratha, with five hundred terrible arrows of keen points and each resembling the rod of Death, pierced Bhimasena from every side who was thus rushing impetuously at him, mace in hand. Disregarding those arrows, the impetuous Vrikodara, with heart filled with rage, slew in that battle all the steeds, born in Aratta, of the king of the Sindhus. Then beholding Bhimasena on foot, thy son (Chitrasena) of unrivalled prowess and resembling the chief of the celestials himself, quickly rushed at him on his car, with upraised weapons, for giving him his quietus. Bhima also, roaring and uttering a loud shout, rushed at him impetuously, mace in hand. Thereupon the Kauravas all around beholding that upraised mace resembling the rod of Death, forsaking thy brave son, fled away, desirous of avoiding its fall (amongst them). In that fierce and awful crush (of men), O Bharata, confounding the senses, Chitrasena, however, beholding that mace coursing towards him, was not deprived of his senses. Taking up a bright scimitar and a shield, he forsook his car and became a warrior on foot in the field, for jumping down (from his vehicle) like a lion from the top of a cliff he came down upon the level ground. Meanwhile that mace, failing upon that beautiful car and destroying the vehicle itself with its steeds and charioteer in that battle, dropped on the ground like a blazing meteor, loosened from the firmament, failing upon the earth. Then thy troops, O Bharata, beholding that highly wonderful feat became filled with joy, and all of them together set up a loud shout over the field of battle. And the warriors all applauded thy son (for what they witnessed)."

Footnotes

213:1 The Bombay reading which I adopt is ajnayamanas cha. The Bengal reading seems to be incorrect.

213:2 Vipralapapavidham is literally "force from unreasoning declamation." The Bombay reading is vicious.

Section 87

Sanjaya said,--"Approaching then thy son Chitrasena of great energy who had thus been deprived of his car, thy son Vikarna caused him to mount on his car. And during the progress of that general engagement, so fierce and dreadful, Bhishma, the son of Santanu, impetuously rushed at Yudhishthira. Then the Srinjayas with their cars, elephants, and horses, trembled. And they regarded Yudhishthira to be already within the jaws of Death. The lord Yudhishthira, however, of Kuru's race, accompanied by the twins, proceeded towards that mighty bowman, that tiger among men viz., Bhishma. Then the son of Pandu, shooting in that battle thousands of arrows, shrouded Bhishma like the clouds shrouding the sun. And those numberless arrows, well shot by Yudhishthira, were received by the son of

Ganga in distinct sets by hundreds and thousands. And so also, O sire, innumerable were the arrows shot by Bhishma (in return), which looked like flights of insects coursing through the air. In half the time taken up by a wink of the eye, Bhishma, the son of Santanu, in that battle, made Kunti's son invisible by means of his numberless shafts shot in sets. Then king Yudhishthira, excited with rage, sped at the high-souled Kaurava a long arrow resembling a snake of virulent poison. That mighty car-warrior, Bhishma, however, O king, cut off in that combat, with a horse-shoe (headed) arrow, that shaft shot from Yudhishthira's bow before it could reach him. Having cut off that long arrow resembling Death himself, Bhishma then slew in that battle the steeds, decked with gold, of that prince of Kuru's line. Then Yudhishthira the son of Pandu, abandoning that car whose steeds had been slain, quickly mounted upon the car of the high-souled Nakula. Then Bhishma that subjugator of hostile cities, excited with rage, and coming upon the twins in that battle, covered them with arrows. Beholding those two (brothers), O king, thus afflicted, with the arrows of Bhishma, Yudhishthira began to reflect earnestly desirous, O monarch, of (compassing) Bhishma's destruction. Then Yudhishthira, O king, urged his friends and the rulers (on his side), saying,--'Slay Bhishma the son of Santanu, uniting together.' Then all those rulers, hearing these words of Pritha's son, surrounded the grandsire with a large number of cars. Thy sire Devavrata then, thus surrounded on all sides, began to sport, O king, with his bow, felling (all the while) many mighty car-warriors. Him of Kuru's race, thus careering over the field of battle, the Pandavas beheld resembling a young lion in the forest amid a herd of deer. Uttering a loud roar in that battle and striking fear into the hearts of brave warriors by means of his shafts, the Kshatriyas beholding him, O king, were all struck with fear, like inferior animals upon seeing a lion. Indeed the Kshatriyas beheld the movements of that lion of Bharata's race in battle to resemble those of a conflagration aided by the wind while consuming a heap of dry grass. And Bhishma in that battle felled the heads of car-warriors like a skilful man felling (with stones) ripe (palmyra) fruits from trees that bear them. And the heads of warriors, O king, falling upon the surface of the earth produced a loud noise resembling that of a stony shower. During the progress of that fierce and dreadful battle a great confusion set in among all the troops. And in consequence of that confusion the arrays (of both armies) were broken.

And the Kshatriyas summoning one another individually, approached one another for fight. Then Sikhandin, sighting the grandsire of the Bharatas, rushed at him impetuously, saying,--Wait, Wait--Remembering, however, the femininity of Sikhandin, and disregarding him on that account, Bhishma proceeded against the Srinjayas. Thereupon the Srinjayas, beholding Bhishma in that great battle, were filled with joy. And they set forth diverse kinds of loud shouts, mingled with the blare of their conches. Then commenced a fierce battle in course of which cars and elephants got entangled with one another. And it was that hour of the day, O lord, when the sun was on the other side (of the meridian). Then Dhrishtadyumna, the prince of the Panchalas, and that mighty car-warrior Satyaki, greatly afflicted the (Bharata) host with showers of arrows and lances. And with innumerable shafts, O king, these two began to smite down thy warriors in that battle. Thy combatants, however, O bull among men, though slaughtered in battle (thus) retreated not from the fight, having formed an honourable resolution in that engagement. Indeed, thy troops began to smite according to the measure of their courage. While, however, O king, thy high-souled combatants were being slaughtered by the illustrious son of Prishata, loud cries of woe were heard among them. Hearing those loud cries, that couple of mighty car-warriors of thy army, viz., Vinda and Anuvinda of Avanti, quickly proceeded against Prishata's son. And those mighty car-warriors, speedily slaying his steeds, together covered Prishata's son with showers of arrows. Thereupon that mighty car-warrior, viz., the prince of the Panchalas, quickly jumping down from that car of his, mounted without loss of time the car of the high-souled Satyaki. Then king Yudhishthira, supported by a large force, proceeded against those chastisers of foes, viz., the two princes of Avanti excited with rage. Similarly thy son, O sire, with every preparation, stood, surrounding Vinda and Anuvinda in that battle (for supporting them). Arjuna also in that battle, excited with rage, fought against many bulls of the Kshatriya race, like the wielder of the thunder-bolt against the Asuras. Drona also, who always does what is agreeable to thy son, inflamed with wrath in that battle, began to consume the Panchalas like fire consuming a heap of cotton. Thy other sons, O king, owning Duryodhana as their chief, surrounding Bhishma in that battle, fought against the Pandavas. Then when the sun assumed a red hue, king Duryodhana, O Bharata, addressing thy troops, said,--Lose no time--And while they were thus battling and achieving feats difficult of accomplishment, the sun having become invisible in consequence of his retirement behind the western hill, there soon flowed, towards dusk, an awful river whose current and billows were of blood, and which was infested by innumerable jackals. And the field of battle became dreadful, abounding as it did with spirits and with those jackals howling hideously, forboding evil. Rakshasas and Pisachas and other cannibals were seen all round, in hundreds and thousands. Then Arjuna, having vanquished those kings headed by Susarman along with all their followers, in the midst of their division, proceeded towards his tent. And the lord Yudhishthira also of Kuru's race, accompanied by his brothers, and followed by his troops, proceeded, O king, when night set in, towards his tent. And Bhimasena, too, having vanquished those kings, viz., those warriors headed by Duryodhana, proceeded towards his tent. And king Duryodhana (with his troops), surrounding Bhishma, the son of Santanu, in that great battle proceeded towards his tent. And Drona, and Drona's son, and Kripa, and Salya, and Kritavarman of the Satwata race, surrounding the whole (Dhartarashtra) army, proceeded towards their tents. And similarly Satyaki also, O king, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, surrounding their army, proceeded towards their tents. It was thus, O king, that those chastisers of foes, viz., thy troops and the Pandavas, ceased to fight when darkness came. Then the Pandavas, and the Kauravas, retiring to their tents, entered the same, applauding one another. And making arrangements for the protection of their brave warriors and disposing outposts according to rule, they plucked out the arrows (from their bodies) and bathed in diverse kinds of water. And Brahmanas performed propitiatory rites for them, and bards sang their praises. And those renowned men sported for a while in accompaniment with music both vocal and instrumental. And for a while the whole scene resembled heaven itself. And those bulls among men for a while spoke not of battle. And when both armies abounding with tired men and elephants and steeds slept there, they became, O monarch, beautiful to behold."

Footnotes

214:1 The meaning seems to be that the arrows shot by Yudhishthira were cut off by Bhishma, in numberless distinct sets, taking each set at a time.

216:1 i.e., just before setting.

Section 88

Sanjaya said, "Having passed the night in sound steep, those rulers of men, the Kauravas and the Pandavas, once more proceeded to battle. And when the troops of both armies were about to proceed to the field, great was the uproar heard there, resembling the loud uproar of the ocean itself. Then king Duryodhana, and Chitrasena, and Vivinsati, and that foremost of car-warriors, viz., Bhishma and Bharadwaja's son possessed of great prowess,--those mighty car-warriors, clad in mail and uniting together, O King, formed with great care the array of the Kauravas against the Pandavas. Having formed that mighty array fierce as the ocean and having for its billows and current its steeds and elephants, thy sire Bhishma, the son of Santanu, then, O king, proceeded in the van of the whole army, supported by the Malavas, and the inhabitants of the southern countries, and the Avantis. Next to him was the valiant son of Bharadwaja, accompanied by the Pulindas, the Paradas, and the Kshudraka-Malavas. Next to Drona was the valiant Bhagadatta. O king, firmly resolved on fight, accompanied by the Magadhas, the Kalingas, and the Pisachas. Behind Bhagadatta was Vrihadvala the king of the Kosalas accompanied by the Melakas, the Tripuras, and the Chichilas. Next to Vrihadvala was the brave Trigarta, the ruler of the Prasthala, accompanied by a large number of the Kamvojas, and by Yavanas in thousands. Next to the ruler of the Trigartas, O Bharata, proceeded that mighty hero, viz., the son of Drona, uttering leonine roars and filling the earth with those shouts. Next to Drona's son proceeded king Duryodhana with the whole army, surrounded by his uterine brothers. Behind Duryodhana proceeded Kripa the son of Saradwat. It was thus that that mighty array, resembling the very ocean, advanced (to battle). And standards and white umbrellas, O lord, and beautiful bracelets and costly bows shed their effulgence there. And beholding that mighty array of thy forces, that great car-warrior Yudhishthira, speedily addressed the generalissimo (of his forces), viz., Prishata's son saying, 'Behold, O great bowman, that array, already formed, resembling the ocean. Do thou also, O son of Prishata, form without delay thy counter-array. (Thus addressed), the heroic son of Prishata, O great king, formed that terrible array called Sringataka that is destructive of all hostile arrays. At the horns were Bhimasena and that mighty car-warrior, viz., Satyaki, with many thousands of cars as also of horse and infantry. Next to them was that foremost of men, (viz., Arjuna) of white steeds and having Krishna for his charioteer. In the centre were king Yudhishthira and the twin sons of Pandu by Madri. Other royal bowmen, conversant with the science of arrays, with their troops, filled up that array. In the rear were ordered Abhimanyu, and that mighty car-warrior, Virata, and the sons of Draupadi and the Rakshasa Ghatotkacha. Thus, O Bharata, having formed their mighty array, the heroic Pandavas waited on the field, longing for battle and desirous of victory. And the loud noise of drums mingling with the blare of conches and leonine roars and shouts (of the combatants) and the slapping of their armpits, became terrible and filled all the points of the compass. Then those brave warriors, approaching one another for battle, looked at one another, O king, with winkless eyes. Then O ruler of men, the warriors, first challenging each other by name, engaged with each other. Then commenced a fierce and terrible battle between thy troops and those of the foe striking one another. And in that battle, O Bharata, whetted shafts fell in showers like terrible snakes with mouths wide open. And polished darts of impetuous force, washed with oil, O king, shone like the effulgent flashes of lightning from the clouds. And maces decked with gold and attached to bright slings were seen to fall all over the field, resembling beautiful crests of hills. And sabres of the colour of the clear (blue) sky, O Bharata, and shields of bull's hides and decked with a hundred moons, as they fell everywhere over the field, O king, looked beautiful. And as the two armies, O king, were engaged in battle with each other, they looked resplendent like the celestial and the demoniac hosts battling with each other. All around they rushed against one another in battle. Foremost of royal car-warriors, impetuously dashing against car-warriors in that dreadful battle, fought on, with the yokes of their cars entangled with those of their adversaries. And, O bull of Bharata's race, all over the field flashes of fire mixed with smoke were generated, in consequence of friction, in the tusks of battling elephants. And combatants on the backs of elephants, struck with lances, were seen all around to fall down like blocks (loosened) from crests of hills. And brave foot-soldiers, battling with their bare arms or with lances, and striking one another, looked exceedingly beautiful. And the warriors of the Kaurava and the Pandava hosts, coming upon one another in that conflict, despatched one another with diverse kinds of shafts to the abode of Yama. Then Bhishma, the son of Santanu, filling (the air) with the rattle of his car, and depriving the foe of his senses by the twang of his bow, rushed against the Pandavas in battle. The car-warriors of the Pandavas, too, headed by Dhrishtadyumna, uttering fierce shouts, rushed at him, firmly resolved on fight. Then commenced, O Bharata, a battle between the infantry, car-warriors, and elephants, of theirs and thine, in which the combatants became all entangled with one another."

Footnotes

218:1 Krishna-sarathis (Bombay); the Bengal reading is Vanaradhvajas.

218:2 The true reading, I think, is that of the Bombay text, viz., namabhis. The Bengal reading is manobhis. How can persons challenge each other mentally, although they may single out their antagonists so?

Section 89

Sanjaya said, "The Pandavas were incapable of even looking at Bhishma excited with rage in battle and scorching every side like the Sun himself shedding scorching heat. Then all the (Pandava) troops, at the command of Dharma's son, rushed at the son of Ganga who was grinding (everything) with his whetted arrows, Bhishma, however, who delighted in battle felled the mightiest of bowmen amongst the Srinjayas and the Panchalas, with his shafts. Though thus slaughtered by Bhishma, the Panchalas along with the Somakas still rushed impetuously at him, forsaking the fear of death. The heroic Bhishma, the son of Santanu, however, in that battle, cut off, O king, the arms and heads of their car-warriors. Thy sire, Devavrata deprived their car-warriors of cars. And the heads of cavalry soldiers on their chargers fell fast. And we beheld, O king, huge elephants looking like hills, deprived of their riders, and paralysed with Bhishma's weapons, lying all around. Amongst the Pandavas, O king, there was no other man save that foremost of car-warriors, the mighty Bhimasena, (who could resist Bhishma). Indeed, Bhima alone, approaching Bhishma, encountered him in battle. Then in that encounter between Bhima and Bhishma, a fierce and terrible uproar arose among all the troops (of the Kauravas). The Pandavas then, filled with joy, uttered leonine shouts. During that destructive carnage, king Duryodhana, surrounded by his uterine brothers, protected Bhishma in that battle. Then that foremost of car-warriors, viz., Bhima, slew Bhishma's charioteer. Thereupon the steeds no longer controlled, ran away from the field with car. Then that slayer of foes, viz., Bhima with a sharp arrow having a horse-shoe head, cut off the head of Sunabha. (Thus) slain, the latter fell down on the earth. When that son of thine, that mighty car-warrior and great bowman was slain, seven of his heroic brothers, O sire, could not (quietly) bear (that act). These, viz., Adityaketu and Vahvasin, and Kundadhara and Mahodara, and Aparajita, and Panditaka and the invincible Visalaksha, clad in variegated armour and with their beautiful coats of mail and weapons,--these grinders of foes desirous of battle,--rushed against the son of Pandu. And Mahodara, in that battle, pierced Bhimasena with nine winged arrows, each resembling the thunder-bolt in force, like the slayer of Vritra striking (the great Asura) Namuchi. And Adityaketu struck him with seventy shafts, and Vishnu with five. And Kundadhara struck him with ninety shafts, and Visalaksha with seven. And that conqueror of foes, the mighty car-warrior Aparajita, O king, struck Bhimasena of great strength with many arrows. And Panditaka also, in battle, pierced him with three arrows. Bhima, however, did not (quietly) bear these attacks of his foes in battle. Forcibly grasping the bow with his left hand, that grinder of foes cut off, in that battle, the head, with a straight shaft, of thy son Aparajita, graced with a fine nose. Thus vanquished by Bhima, his head then dropped on the ground. Then, in the very sight of all the troops, Bhima despatched, with another broad-headed arrow, the mighty car-warrior Kundadhara to the domain of Death. Then that hero of immeasurable soul, once more aiming an arrow, sped it, O Bharata, at Panditaka in that battle. And the arrow killing

Panditaka, entered the earth, like a snake impelled by Death quickly entering the earth after despatching the person (whose hour had come). Of undepressed soul, that hero then, O king, recollecting his former woes, felled Visalaksha's head, cutting it off with three arrows. Then Bhima, in that battle, struck the mighty bowman Mahodara in the centre of the chest with a long shaft. Slain (therewith), O king, the latter fell down on the earth. Then, O Bharata, cutting off with an arrow the umbrella of Adityaketu in that battle, he severed his head with another broad-headed shaft of exceeding sharpness. Then, O monarch, excited with rage, Bhima, with another straight shaft, despatched Vahvasin towards the abode of Yama. Then thy other sons, O king, all fled away regarding the words to be true which Bhima had uttered in the (midst of the Kaurava) assembly. Then king Duryodhana afflicted with sorrow on account of his brothers, addressed all his troops, saying, 'There is Bhima. Let him be slain.' Thus, O king, thy sons, those mighty bowmen, beholding their brothers slain, recollected those words beneficial and peaceful, that Vidura of great wisdom had spoken. Indeed, those words of the truthful Vidura are now being realised,--those beneficial words, O king, which, influenced by covetousness and folly as also by affection for thy sons, thou couldst not then understand. From the way in which that mighty armed hero is slaying the Kauravas, it seemeth that that mighty son of Pandu hath assuredly taken his birth for the destruction of thy sons. Meanwhile, king Duryodhana, O sire, overwhelmed with great grief, went to Bhishma, and there, overcome with sorrow, he began to lament, saying, 'My heroic brothers have been slain in battle by Bhimasena. Although, again, all our troops are fighting bravely, yet they also are failing. Thou seemest to disregard us, behaving (as thou dost) like an indifferent spectator, Alas, what course have I taken. Behold my evil destiny.'"

Sanjaya continued. "Hearing these cruel words of Duryodhana, thy sire Devavrata with eyes filled with tears, said this unto him. 'Even this was said by me before, as also by Drona, and Vidura, and the renowned Gandhari. O son, thou didst not then comprehend it. O grinder of foes, it hath also been before settled by me that neither myself, nor Drona, will ever escape with life from this battle. I tell thee truly that those upon whom Bhima will cast his eyes in battle, he will surely slay. Therefore, O king, summoning all thy patience, and firmly resolved on battle, fight with the sons of Pritha, making heaven thy goal. As regards the Pandavas, they are incapable of being vanquished by the very gods with Vasava (at their head). Therefore, setting thy heart firmly on battle, fight, O Bharata.--'"

Footnotes

219:1 Nagas, which may mean both stones and trees. In either case, the comparison would apply.

220:1 His pledge, viz., that in battle he would slay all the sons of Dhritarashtra.

221:1 The Bengal reading is tatas kruddhar. The Bombay reading is vachas kruram. I adopt the latter.

Section 90

Dhritarashtra said, "Beholding my sons, so many in number, O Sanjaya, slain by a single person, what did Bhishma and Drona and Kripa do in battle? Day after day, O Sanjaya, my sons are being slain. I think, O Suta, that they are completely overtaken by evil destiny, inasmuch as my sons never conquer but are always vanquished. When my sons staying in the midst of those unretreating heroes, viz., Drona and Bhishma, and the high-souled Kripa, and Somadatta's heroic son and Bhagadatta, and Aswatthaman also, O son, and other brave warriors, are being still slain in battle, what can it be said save the result of fate? The wicked Duryodhana did not comprehend (our) words before, though admonished by me, O son, and by Bhishma and Vidura. (Though forbidden) always by Gandhari, too, from motives of doing him good, Duryodhana of wicked understanding awoke not before from folly. That (conduct) hath now borne fruit, inasmuch as Bhimasena, excited with wrath, despatcheth, day after day in battle, my insensate sons to the abode of Yama."

Sanjaya said, "Those excellent words of Vidura, uttered for thy good, but which thou didst not then understand, have now come to be realised. Vidura had said, 'Restrain thy sons from the dice.' Like a man whose hour is come refusing the proper medicine, thou didst not then listen to the words of well-wishing friends counselling thee (for thy good). Those words uttered by the righteous have now been realised before thee. Indeed, the Kauravas are now being destroyed for having rejected those words, deserving of acceptance, of Vidura and Drona and Bhishma and thy other well-wishers. These very consequences happened even then when thou declinedst to listen to those counsels. Hear now, however, to my narration of the battle exactly as it has happened. At midday the battle became exceedingly awful and fraught with great carnage. Listen to me, O king, as I describe it. Then all the troops (of the Pandava army), excited with rage, rushed, at the command of Dharma's son, against Bhishma alone from desire of slaying him. Dhrishtadyumna and Sikhandin, and the mighty car-warrior Satyaki, accompanied, O king, by their forces, proceeded against Bhishma alone. And those mighty car-warriors, viz., Virata and Drupada, with all the Somakas, rushed in battle against Bhishma alone. And the Kaikeyas, and Dhrishtaketu, and Kuntibhoja, equipped in mail and supported by their forces, rushed, O king, against Bhishma alone. And Arjuna, and the sons of Draupadi, and Chekitana of great prowess, proceeded against all the kings under the command of Duryodhana. And the heroic Abhimanyu, and that mighty car-warrior, viz., the son of Hidimva, and Bhimasena excited with wrath, rushed against the (other) Kauravas. (Thus) the Pandavas, divided into three bodies began to slaughter the Kauravas. And similarly the Kauravas also, O king, began to slaughter their foes. That foremost of car-warriors, viz., Drona excited with wrath, rushed against the Somakas and the Srinjayas, desirous of sending them to the abode of Yama. Thereupon loud cries of woe arose among the brave Srinjayas while they were being slaughtered. O king, by Bharadwaja's son bow in hand. Large numbers of Kshatriyas, struck down by Drona, were seen to all convulsing like persons writhing in the agony of disease. All over the field were continuously heard moans and shrieks and groans resembling those of persons afflicted with hunger. And so the mighty Bhimasena, excited with wrath, and like unto a second Yama, caused a terrible carnage amongst the Kaurava troops. There in that dreadful battle, in consequence of the warriors slaying one another, a terrible river began to flow whose billowy current consisted of blood. And that battle, O king, between the Kurus and the Pandavas, becoming fierce and awful, began to swell the population of Yama's kingdom. Then in that battle Bhima excited with wrath, fell with great impetuosity upon the elephant division (of the Kauravas) and began to send many to the regions of Death. Then, O Bharata, struck with Bhima's shafts, some of those beasts fell down, some were paralysed, some shrieked (in pain), and some ran away in all directions. Huge elephants, their trunks cut off and limbs mangled, screaming like cranes, began, O king, to fall down on the earth. Nakula and Sahadeva fell upon the (Kaurava) cavalry. Many steeds with garlands of gold on their heads and with their necks and breasts adorned with ornaments of gold, were seen to be slain in hundreds and thousands. The earth, O king, was strewn with fallen steeds. And some were deprived of their tongues; and some breathed hard; and some uttered low moans, and some were void of life. The earth looked beautiful, O chief of men, with those steeds of such diverse kinds. At the same time, O Bharata, she looked fiercely resplendent, O monarch, with a large number of kings slain by Arjuna in that battle. And strewn with broken cars and rent banners and brilliant umbrellas, with torn chamaras and fans, and mighty weapons broken into fragments, with garlands and necklaces of gold, with bracelets, with heads decked with ear-rings, with head-gears loosened (from off heads), with standards, with beautiful bottoms of cars, O king, and with traces and reins, the earth shone as brightly as she does in spring when strewn with flowers. And it was thus, O Bharata, that the Pandava host suffered destruction when Bhishma the son of Santanu, and Drona that foremost of car-warriors, and Aswatthaman, and Kripa, and Kritavarman, were inflamed with wrath. And similarly thy army also suffered the same kind of destruction when the other side, viz., the Pandava heroes were excited with rage."

Footnotes

221:2 The last word of this verse in the Bengal text is Sanjaya; in the Bombay text, it is Samyuge. The latter seems to be the true reading, for after Sanjaya in the first line, its repetition in the second is useless.

221:3 The last word of the 4th verse is anivartinam. In the Bengal texts it is sumahatmanam.

221:4 The last word of the first line of 8 is Vichetasa and not (as in the Bengal texts, including the Burdwan edition) Viseshatas which would scarcely have any meaning.

222:1 I have expanded the first line of 13, as a closely literal version would scarcely be intelligent to the general reader. The sense is that the evil consequences, that have now overtaken thee, arose even then when the beneficial counsels of Vidura were first rejected.

222:2 The Bengal reading Dwidhabhutais is incorrect. It should be, as in the Bombay text, tridhabhutais.

222:3 In the Bengal texts, tava in the first line is incorrect. It should be tatra (Bombay).

Section 91

Sanjaya said, "During the progress, O king, of that fierce battle fraught with the slaughter of great heroes, Sakuni the glorious son of Suvala, rushed against the Pandavas. And so also, O monarch, Hridika's son of the Satwata race, that slayer of hostile heroes, rushed in that battle against the Pandava ranks. And smiling the while, (several warriors on thy side), with a large number of steeds consisting of the best of the Kamvoja breed as also of those born in the country of the Rivers, and of those belonging to Aratta and Mahi and Sindhu, and of those of Vanayu also that were white in hue, and lastly those of hilly countries, surrounded (the Pandava army). And so also with horses, exceedingly swift, fleet as the very winds, and belonging to the Tittri breed, (others encompassed that army). And with many horses, clad in mail and decked with gold, the foremost of their class and fleet as the winds the mighty son of Arjuna (viz., Iravat), that slayer of foes, approached the (Kaurava) force. This handsome and valiant son of Arjuna, named Iravat, was begotten upon the daughter of the king of the Nagas by the intelligent Partha. Her husband having been slain by Garuda, she became helpless, and of cheerless soul. Childless as she was, she was bestowed (upon Arjuna) by the high-souled Airavat. Partha accepted her for wife, coming to him as she did under the influence of desire. It was thus that that son of Arjuna was begotten upon the wife of another. Abandoned by his wicked uncle from hatred of Partha, he grew up in the region of the Nagas, protected by his mother. And he was handsome and endued with great strength, possessed of diverse accomplishments, and of prowess incapable of being baffled. Hearing that Arjuna had gone to the region of Indra, he speedily went thither. And the mighty-armed Iravat, possessed of prowess incapable of being baffled, approaching his sire, saluted him duly, standing before him with joined hands. And he introduced himself to the high-souled Arjuna, saying, 'I am Iravat. blessed be thou, and I am thy son, O lord'. And he reminded Arjuna of all the circumstances connected with the latter's meeting with his mother. And thereupon the son of Pandu recollected all those circumstances exactly as they happened. Embracing his son then who resembled himself in accomplishments, Partha, in Indra's abode, was filled with joy. The mighty-armed Iravat then, O king, in the celestial regions was, O Bharata, joyfully commanded by Arjuna, with regard to his own business, (in these words), 'When the battle takes place, assistance should be rendered by thee'. Saying 'Yes', O lord, he went away. And now at the time of battle he presented himself. O king, accompanied with a large number of steeds of great fleetness and beautiful colour. And those steeds, decked with ornaments of gold, of various colours and exceeding fleetness, suddenly coursed over the field, O king, like swans on the bosom of the vast deep. And those steeds failing upon thine of exceeding swiftness, struck their chests and noses against those of thine. Afflicted by their own impetuous clash (against thine), they suddenly fell down, O king, on the earth. And in consequence of those steeds as also of thine occasioned by that clash, loud sounds were heard resembling what occurs at Garuda's swoop. And the rider of those steeds, O king, thus dashing against one another in that battle, began to slay one another fiercely. And during that general engagement which was fierce and terrible, the chargers of both sides (escaping from press of battle) ran wildly away over the field. Weakened by one another's shafts, brave warriors, with their horses killed under them, and themselves worn out with exertion, perished fast sabring one another. Then when those cavalry divisions were thinned and a remnant only survived, the Younger brothers of Suvala's son, Possessed of great wisdom, rode out, O Bharata (from the Kaurava array) to the van of battle, mounted On excellent charges that resembled the tempest itself in both fleetness and the violence of their dash and that were well-trained and neither old nor young.Those six brothers endued with great strength, viz., Gaya, Gavaksha, Vrishava, Charmavat, Arjava, and Suka dashed out of the mighty (Kaurava) array, supported by Sakuni and by their respective forces of great valour, themselves clad in mail, skilled in battle, fierce in mien, and possessed of exceeding might. Breaking through that invincible cavalry division (of the Pandavas), O thou of mighty arms, those Gandhara warriors who could with difficulty be vanquished, supported by a large force, desirous of heaven, longing for victory, and filled with delight, penetrated into it. Beholding them filled with joy, the valiant Iravat, addressing his own warriors decked with diverse ornaments and weapons, said unto them, 'Adopt such contrivances in consequence of which these Dhritarashtra warriors with their weapons and animals may all be destroyed.' Saying 'Yes', all those warriors of Iravat began to slay those mighty and invincible Dhartarashtra soldiers. Beholding that their own warriors were thus overthrown by Iravat's division, those sons of Suvala being unable to beat it coolly, all rushed at Iravat and surrounded him on all sides. And commanding (all their followers) to attack those of Iravat with lances, those heroes swept over the field, creating a great confusion. And Iravat, pierced with lances by those high-souled warriors, and bathed in blood that trickled down (his wounds), looked like an elephant pierced with the hook. Wounded deeply on the chest, back, and flanks, singly encountering the many, he did not yet, O king, swerve from his (natural) firmness. Indeed, Iravat, excited with rage, deprived all those adversaries of their senses, piercing them, in that battle, with sharp shafts. And that chastiser of foes, tearing those lances from off his body, struck with them the sons of Suvala in battle. Then unsheathing his polished sword and taking a shield, he rushed on foot, desirous of slaying Suvala's sons in that combat. The sons of Suvala, however, recovering their senses, once more rushed at Iravat, excited with wrath. Iravat, however, proud of his might, and displaying his lightness of hand, proceeded towards all of them, armed with his sword. Moving as he did with great activity, the sons of Suvala, although they moved about on their fleet steeds, could not find an opportunity for striking that hero (on foot). Beholding him then on foot, his foes surrounded him closely and wished to take him captive. Then that crusher of foes, seeing them contiguous to himself, struck off, with his sword, both their right and left arms, and mangled their other limbs. Then those arms of theirs adorned with gold, and their weapons, fell down on the earth, and they themselves, with limbs mangled, fell down on the field, deprived of life. Only Vrishava, O king, with many wounds on his person, escaped (with life) from that dreadful battle destructive of heroes. Beholding them lying on the field of battle, thy son Duryodhana, excited with wrath said unto that Rakshasa of terrible mien, viz., Rishyasringa's son (Alamvusha), that great bowman versed in illusion, that chastiser of foes, who bore feelings of animosity against Bhimasena in consequence of the slaughter of Vaka, these words: "Behold, O hero, how the mighty son of Phalguni, versed in illusion, hath done me a severe injury by destroying my forces. Thou also, O sire, art capable of going everywhere at will and accomplished in all weapons of illusion. Thou cherishest animosity also for Partha. Therefore, do thou slay this one in battle.' Saying 'Yes', that Rakshasa of terrible mien proceeded with a leonine roar to that spot where the mighty and youthful son of Arjuna was. And he was supported by the heroic warriors of his own division, accomplished in smiting, well-mounted, skilled in battle and fighting with bright lances. Accompanied by the remnant of that excellent cavalry division (of the Kauravas), he proceeded, desirous of slaying in battle the mighty Iravat. That slayer of foes, viz., the valiant Iravat, excited with rage, and advancing speedily from desire of slaying the Rakshasa, began to resist him. Beholding him advance, the mighty Rakshasa speedily set himself about for displaying his powers of illusion. The Rakshasa then created a number of illusive chargers which were riden by terrible Rakshasas armed with spears and axes. Those two thousand accomplished smiters advancing with rage, were however, soon sent to the regions of Yama, (falling in the encounter with Iravat's forces). And when the forces of both perished, both of them, invincible in battle, encountered each other like Vritra and Vasava. Beholding the Rakshasa, who was difficult of being vanquished in battle, advancing towards him, the mighty Iravat, excited with rage, began to check his onset. And when the Rakshasa approached him nearer, Iravat with his sword quickly cut off his bow, as also each of his shafts into five fragments. Seeing his bow cut off, the Rakshasa speedily rose up into the welkin, confounding with his illusion the enraged Iravat. Then Iravat also, difficult of approach, capable of assuming any form at will, and having a knowledge of what are the vital limbs of the body, rising up into the welkin, and confounding with his illusion the Rakshasa began to cut off the latter's limbs in that battle and thus were the limbs of the Rakshasa repeatedly cut into several pieces. (Rakshasa ceases to be italicized at this point for a couple of pages.--JBH) Then the Rakshasa, however, O king, was re-born, assuming a youthful appearance. Illusion is natural with them, and their age and form are both dependent on their will. And the limbs of that Rakshasa, O king, cut into pieces, presented a beautiful sight. Iravat, excited with rage, repeatedly cut that mighty Rakshasa with his sharp axe. 'The brave Rakshasa, thus cut into pieces like a tree by the mighty Iravat, roared fiercely'. And those roars of his became deafening. Mangled with the axe, the Rakshasa began to pour forth blood in torrents. Then (Alamvusha), the mighty son of Rishyasringa, beholding his foe blazing forth with energy, became infuriate with rage and himself put forth his prowess in that combat. Assuming a prodigious and fierce form, he endeavoured to seize the heroic son of Arjuna, viz., the renowned Iravat. In the sight of all the combatants there present, beholding that illusion of the wicked Rakshasa in the van of battle, Iravat became inflamed with rage and adopted steps for himself having recourse to illusion. And when that hero, never retreating from battle, became inflamed with wrath, a Naga related to him by his mother's side, came to him. Surrounded on all sides, in that battle by Nagas, that Naga, O king, assumed a huge form mighty as Ananta himself. With diverse kinds of Nagas then he covered the Rakshasa. While being covered by those Nagas, that bull among Rakshasas reflected for a moment, and assuming the form of Garuda, he devoured those snakes. When that Naga of his mother's line was devoured through illusion, Iravat became confounded. And while in that state, the Rakshasa slew him with his sword, Alamvusha felled on the earth Iravat's head decked with ear-rings and graced with a diadem and looking beautiful like a lotus or the moon.

"When the heroic son of Arjuna was thus slain by the Rakshasa, the Dhartarashtra host with all the kings (in it) were freed from grief. In that great battle that was so fierce, awful was the carnage that occurred among both the divisions. Horses and elephants and foot-soldiers entangled with one another, were slain by tuskers. And many steeds and tuskers were slain by foot-soldiers. And in that general engagement bodies of foot-soldiers and cars, and large numbers of horses belonging both to thy army and theirs, were slain. O king, by car-warriors. Meanwhile, Arjuna, not knowing that the son of his loins had been slaughtered, slew in that battle many kings who had been protecting Bhishma. And the warriors, O king, of thy army and the Srinjayas, by thousands, poured out their lives as libations (on the fire of battle), striking one another. And many car-warriors, with dishevelled hair, and with swords and bows fallen from their grasp fought with their bare arms, encountering one another. The mighty Bhishma also, with shafts capable of penetrating into the very vitals, slew many mighty car-warriors and caused the Pandava army to tremble (the while). By him were slain many combatants in Yudhishthira's host, and many tuskers and cavalry-soldiers and car-warriors and steeds. Beholding, O Bharata, the prowess of Bhishma in that battle, it seemed to us that it was equal to that of Sakra himself. And the prowess of Bhimasena, as also that of Parshata, was hardly less, O Bharata, (than that of Bhishma). And so also the battle fought by that great bowman (viz., Satyaki) of Satwata's race, was equally fierce. Beholding, however, the prowess of Drona, the Pandavas were struck with fear. Indeed they thought, 'Alone, Drona can slay us with all our troops. What then should be said of him when he is surrounded by a large body of warriors who for their bravery are renowned over the world? Even this, O king, was what the Partha said, afflicted by Drona. During the progress of that fierce battle, O bull of Bharata's race, the brave combatants of neither army forgave their adversaries of the other. O sire, the mighty bowmen of both thy army and that of the Pandavas, inflamed with wrath, fought furiously with one another, as if they were possessed of by the Rakshasas and demons. Indeed, he did not see any one in the battle which was so destructive of lives and which was considered as a battle of the demons, to take of life."

Footnotes

223:1 Steeds that are described as Nadijas would literally mean "those born in rivers." The Punjab, or some other country watered by many rivers is meant.

224:1 Literally, "in soil belonging to another." The original is parakshetre.

225:1 Vayuvega-samsparsam, literally, "the contact (of whose dash or collision) resembles that of the wind in force." The meaning, therefore, is that those chargers dashed against hostile division with the fury of the tempest.

226:1 In the first line of 64, the true reading is Survamarmajna, and not Sarvadharmajna.

Section 92

Dhritarashtra said, "Tell me, O Sanjaya, all that the mighty Partha did in battle when they heard that Iravat had been slain."

Sanjaya said, "Beholding Iravat slain in battle, the Rakshasa Ghatotkacha, the son of Bhimasena, uttered loud shouts. And in consequence of the loudness of those roars, the earth having the ocean for her robes, along with her mountains and forests, began to tremble violently. And the welkin also and the quarters both cardinal and subsidiary, all trembled. And hearing those loud roars of his, O Bharata, the thighs and other limbs of the troops began to tremble, and sweat also appeared on their persons. And all thy combatants, O king, became cheerless of heart. And all over the field the warriors stood still, like an elephant afraid of the lion. And the Rakshasa, uttering those loud roars resembling the rattle of thunder, assuming a terrible form, and with a blazing spear upraised in hand, and surrounded by many bulls among Rakshasas of fierce forms armed with diverse weapons, advanced, excited with rage and resembling the Destroyer himself at the end of the Yuga. Beholding him advance in wrath and with a terrible countenance, and seeing also his own troops almost all running away from fear of that Rakshasa, king Duryodhana rushed against Ghatotkacha, taking up his bow with arrow fixed on the string, and repeatedly roaring like a lion. Behind him proceeded the ruler of the Vangas, with ten thousand elephants, huge as hills, and each with juice trickling down. Beholding thy son, O king, (thus) advancing surrounded by that elephant division, that ranger of the night (viz., Ghatotkacha) was highly inflamed with rage. Then commenced a battle with utmost vehemences that made the hair stand on end, between the formidable Rakshasa and the troops of Duryodhana. And beholding also that elephant division risen (on the horizon) like a cloud, the Rakshasas, inflamed with rage, rushed towards it, weapons in hand, and uttering diverse roars like clouds charged with lightning. With arrows and darts and swords and long shafts, as also with spears and mallets and battle-axes and short arrows, they began to smite down that elephant host. And they slew huge elephants with mountain-summits and large trees. While the Rakshasas slew those elephants, O king, we saw that some of them had their frontal globes smashed, some were bathed in blood, and some had their limbs broken or cut through. At last when that elephant host was broken and thinned, Duryodhana, O king, rushed upon the Rakshasas, under the influence of rage and becoming reckless of his very life. And that mighty warrior sped clouds of sharp shafts at the Rakshasas. And that great bowman slew many of their foremost warriors. Inflamed with rage, O chief of the Bharatas, that mighty car-warrior, viz., thy son Duryodhana, then slew with four shafts four of the principal Rakshasas, viz., Vegavat, Maharudra, Vidyujihva, and Pramathin. And once again, O chief of the Bharatas, that warrior of immeasurable soul, sped at the Rakshasa host showers of arrows that could with difficulty be resisted. Beholding that great feat of thy son, O sire, the mighty son of Bhimasena blazed up with wrath. Drawing his large bow effulgent as the lightning, he rushed impetuously at the wrathful Duryodhana. Beholding him (thus) rushing like Death himself commissioned by the Destroyer, thy son Duryodhana, O king, shook not at all. With eyes red in anger, and excited with rage, Ghatotkacha, then, addressing thy son, said, 'I shall today be freed from the debt I owe to my sires, as also to my mother, they that had so long been exiled by thy cruel self. The sons of Pandu, O king, were vanquished by thee in that match at dice. Drupada's daughter Krishna also, while ill and, therefore, clad in a single raiment, was brought into the assembly and great trouble was given by thee in diverse ways, O thou most wicked, unto her. While dwelling also in her sylvan retreat, thy well-wisher, that wicked wight, viz., the ruler of the Sindhus, persecuted her further, disregarding my sires. For these and other wrongs, O wretch of thy race, I shall today take vengeance if thou dost not quit the field.' Having said these words, Hidimva's son, drawing his gigantic bow, biting his (nether) lip with his teeth, and licking the corners of his mouth, covered Duryodhana with a profuse shower, like a mass of clouds covering the mountain-breast with torrents of rain in the rainy season."

Section 93

Sanjaya said,--"That arrowy shower, difficult of being borne by even the Danavas, king Duryodhana, however, (quietly) bore in that battle, like a gigantic elephant bearing a shower (from the blue). Then filled with anger and sighing like a snake, thy son, O bull of Bharata's race, was placed in a position of great danger. He then shot five and twenty sharp arrows of keen points. These, O king, fell with great force on that bull among Rakshasas, like angry snakes of virulent poison on the breast of Gandhamadana. Pierced with those shafts, blood trickled down the Rakshasa's body and he looked like an elephant with rent temples. Thereupon that cannibal set his heart upon the destruction of the (Kuru) king. And he took up a huge dart that was capable of piercing even a mountain. Blazing with light, effulgent as a large meteor, it flamed with radiance like the lightning itself. And the mighty-armed Ghatotkacha, desirous of slaying thy son, raised that dart. Beholding that dart upraised, the ruler of the Vangas mounting upon an elephant huge as a hill, drove towards the Rakshasa. On the field of battle, with the mighty elephant of great speed, Bhagadatta placed himself in the very front of Duryodhana's car. And with that elephant he completely shrouded the car of thy son. Beholding then the way (to Duryodhana's car) thus covered by the intelligent king of the Vangas, the eyes of Ghatotkacha, O king, became red in anger. And he ruled that huge dart, before upraised, at that elephant. Struck, O king, with that dart hurled from the arms of Ghatotkacha, that elephant, covered with blood and in great agony, fell down and died. The mighty king of the Vangas, however, quickly jumping down from that elephant, alighted on the ground. Duryodhana then beholding the prince of elephants slain, and seeing also his troops broken and giving way, was filled with anguish. From regard, however, for a Kshatriya's duty as also his own pride, the king, though defeated, stood firm like a hill. Filled with wrath and aiming a sharp arrow that resembled the Yuga fire in energy, he sped it at that fierce wanderer of the night. Beholding that arrow, blazing as Indra's bolt, thus coursing towards him, the high-souled Ghatotkacha baffled it by the celerity of his movements. With eyes red in wrath, he once more shouted fiercely, frightening all thy troops, like the clouds that appear at the end of the Yuga. Hearing those fierce roars of the terrible Rakshasa, Bhishma the son of Santanu, approaching the preceptor, said these words, 'These fierce roars that are heard, uttered by Rakshasas, without doubt indicate that Hidimva's son is battling with king Duryodhana. That Rakshasa is incapable of being vanquished in battle by any creature. Therefore, blessed be ye, go thither and protect the king. The blessed Duryodhana hath been attacked by the high-souled Rakshasa. Therefore, ye chastisers of foes, even this is our highest duty.' Hearing those words of the grandsire, those mighty car-warriors without loss of time and with the utmost speed, proceeded to the spot when the king of the Kurus was. They met Duryodhana and Somadatta and Valhika and Jayadratha; and Kripa and Bhurisravas and Salya, and the two princes of Avanti along with Vrihadvala, and Aswatthaman and Vikarna, and Chitrasena and Vivinsati. And many thousands of other car-warriors, including all those that followed them, proceeded, desirous of rescuing thy son Duryodhana who had been hotly pressed. Beholding that invincible division protected by those mighty car-warriors, coming towards him with hostile intentions, that best of Rakshasas, viz., the mighty-armed Ghatotkacha, stood firm like the Mainaka mountain, with a huge bow in hand, and surrounded by his kinsmen armed with clubs and mallets and diverse other kinds of weapons. Then commenced a fierce battle, making the hair stand on end, between those Rakshasas on the one side and that foremost of Duryodhana's divisions on the other. And the loud noise of twanging bows in that battle was heard, O king, on all sides resembling the noise made by burning bamboos. And the din produced by the weapons falling upon the coats of mail of the combatants resembled, O king, the noise of splitting hills. And the lances, O monarch, hurled by heroic arms, while coursing through the welkin, looked like darting snakes. Then, excited with great wrath and drawing his gigantic bow, the mighty-armed prince of the Rakshasas, uttering a loud roar, cut off, with a crescent-shaped arrow, the preceptor's bow in a rage. And overthrowing, with another broad-headed arrow, the standard of Somadatta, he uttered a loud yell. And he pierced Valhika with three shafts in the centre of the chest. And he pierced Kripa with one arrow, and Chitrasena with three. And with another arrow, well-armed and well-sped from his bow drawn to its fullest stretch, he struck Vikarna at the shoulder-joint. Thereupon the latter, covered with gore, sat down on the terrace of his car. Then that Rakshasa of immeasurable soul, excited With rage, O bull of Bharata's race, sped at Bhurisravas five and ten shafts. These, penetrating through the latter's armour, entered the earth. He then struck the chariot of Vivingsati and Aswatthaman. These fell down on the front of their cars, relinquishing the reins of the steeds. With another crescent-shaped shaft he overthrew the standard of Jayadratha bearing the device of a boar and decked with gold. And with a second arrow he cut off the latter's bow. And with eyes red in wrath, he slew with four shafts the four steeds of the high-souled king of Avanti. And with another arrow, O king, well-tempered and sharp, and shot from his bow drawn to its fullest stretch, he pierced king Vrihadvala. Deeply pierced and exceedingly pained, the latter sat down on the terrace of his car. Filled with great wrath and seated on his car, the prince of the Rakshasas then shot many bright arrows of keen points that resembled snakes of virulent poison. These, O king, succeeded in piercing Salya accomplished in battle."

Footnotes

229:1 The last word of the second line is variously read. The Bengal reading is Mahadwijas Probably implying Garuda, the prince of birds. I have adopted the Bombay reading.

230:1 i.e., with temporal juice trickling down.

230:2 The duty consisted in not retreating from the field.

230:3 i.e., the rescue of the king.

Section 94

Sanjaya said, "Having in that battle made all those warriors (of thy army) turn their faces from the field, the Rakshasa then, O chief of the Bharatas, rushed at Duryodhana, desirous of slaying him. Beholding him rushing with great impetuosity towards the king, many warriors of thy army, incapable of defeat in battle, rushed towards him (in return) from desire of slaying him. Those mighty car-warriors, drawing their bows that measured full six cubits long, and uttering loud roars like a herd of lions, all rushed together against that single warrior. And surrounding him on all sides, they covered him with their arrowy showers like the clouds covering the mountain-breast with torrents of rain in autumn. Deeply pierced with those arrows and much pained, he resembled then an elephant pierced with the hook. Quickly then he soared up into the firmament like Garuda. And (while there) he uttered many loud roars like the autumnal clouds, making the welkin and all the points of the compass, cardinal and subsidiary, resounded with those fierce cries. Hearing those roars of the Rakshasa, O chief of the Bharatas, king Yudhishthira then, addressing Bhima, said unto that chastiser of foes these words, 'The noise that we hear uttered by the fiercely-roaring Rakshasa, without doubt, indicates that he is battling with the mighty car-warriors of the Dhartarashtra army. I see also that the burden has proved heavier than what that bull among Rakshasas is able to bear. The grandsire, too, excited with rage, is ready to slaughter the Panchalas. For protecting them Phalguni is battling with the foe. O thou of mighty arms hearing now of these two tasks, both of which demand prompt attention, go and give succour to Hidimva's son who is placed in a position of very great danger.' Listening to these words of his brother, Vrikodara, with great speed, proceeded, frightening all the kings with his leonine roars, with great impetuosity, O king, like the ocean itself during the period of the new full moon. Him followed Satyadhriti and Sauchiti difficult of being vanquished in battle, and Srenimat, and Vasudana and the powerful son of the ruler of Kasi, and many car-warriors headed by Abhimanyu, as also those mighty car-warriors, viz., the sons of Draupadi, and the valiant Kshatradeva, and Kshatradharman, and Nila, the ruler of the low countries, at the head of his own forces. And these surrounded the son of Hidimva with a large division of cars (for aiding him). And they advanced to the rescue of Ghatotkacha, that prince of the Rakshasas, with the six thousand elephants, always infuriate and accomplished in smiting. And with their loud leonine roars, and the clatter of their car-wheels, and with the tread of their horse's hoofs, they made the very earth to tremble. Hearing the din of those advancing warriors the faces of thy troops who were filled with anxiety in consequence of their fear of Bhimasena became pale. Leaving Ghatotkacha then they all fled away. Then commenced in that part of the field a dreadful battle between those high-souled warriors and thine, both of whom were unretreating. Mighty car-warriors, hurling diverse kinds of the weapons, chased and smote one another. That fierce battle striking terror into the hearts of the timid, was such that the different classes of combatants became entangled with one another. Horses engaged with elephants and foot-soldiers with car-warriors. And challenging one another, O king, they engaged in the fight. And in consequence of that clash of cars, steeds, elephants, and foot-soldiers, a thick dust appeared, raised by the car-wheels and the tread (of those combatants and animals). And that dust, thick and of the colour of reddish smoke, shrouded the field of battle. And the combatants were unable to distinguish their own from the foe. Sire recognised not the son, and son recognised not the sire, in that dreadful engagement which made the hair stand on end and in which no consideration was shown (by any one for any body). And the noise made by the hissing weapons and the shouting combatants resembled, O chief of Bharata's race, that made by departed spirits (in the infernal regions). And there flowed a river whose current consisted of the blood of elephants and steeds and men. And the hair (of the combatants) formed its weeds and moss. And in that battle heads falling from the trunks of men made a loud noise like that of a falling shower of stones. And the earth was strewn with the headless trunks of human beings, with mangled bodies of elephants and with the hacked limbs of steeds. And mighty car-warriors chased one another for smiting one another down, and hurled diverse kinds of weapons. Steeds, urged by their riders and falling upon steeds, dashed against one another and fell down deprived of life. And men, with eyes red in wrath, rushing against men and striking one another with their chests, smote one another down. And elephants, urged by their guides against hostile elephants, slew their compeers in that battle, with the points of their tusks. Covered with blood in consequence of their wounds and decked with standards (on their backs), elephants were entangled with elephants and looked like masses of clouds charged with lightning. And some amongst them mounted (by others) with the points of their tusks, and some with their frontal globes split with lances, ran hither and thither with loud shrieks like masses of roaring clouds. And some amongst them with their trunks lopped off,and others with mangled limbs, dropped down in that dreadful battle like mountains shorn of their wings. Other huge elephants, copiously shedding blood from their flanks, ripped open by compeers, looked like mountains with (liquified) red chalk running down their sides (after a shower). Others, slain with shafts or pierced with lances and deprived of their riders, looked like mountains deprived of their crests. Some amongst them, possessed by wrath and blinded (with fury) in consequence of the juice (trickling down their temples and cheeks). and no longer restrained with the hook, crushed cars and steeds and foot-soldiers in that battle by hundreds. And so steeds, attacked by horsemen with bearded darts and lances, rushed against their assailants, as if agitating the points of the compass. Car-warriors of noble parentage and prepared to lay down their lives, encountering car-warriors, fought fearlessly, relying upon their utmost might. The combatants, O king, seeking glory or heaven, struck one another in that awful press, as if in a marriage by self-choice. During however, that dreadful battle making the hair stand on end, the Dhartarashtra troops generally were made to run their backs on the field."

Footnotes

232:1 In the second line of 15, the Bengal reading saravarshena is incorrect. The Bombay reading Rathavansena is what I follow.

233:1 The Bengal reading hayais in the instrumental plural is incorrect. The Bombay text reads hayas (nom. plural). This is correct.

233:2 Literally, 'divided in twin'.

233:3 Mountains, in Hindu mythology, had wings, till they were shorn of these by Indra with his thunder. Only Mainaka, the son of Himavat, saved himself by a timely flight. To this day he conceals himself within the ocean.

233:4 The Bengal reading of the first line of this verse is vicious. The true reading is parswaistudaritairanye. Both parsa and darita should be (as here) in the instrumental Plural, and anye should be in the nom. plural.

233:5 The correct reading, as settled by the Burdwan Pundits, is Hataroha vyodrisyanta. Some texts have Hayaroha which is incorrect.

234:1 "Blinded cheeks." The Sanskrit word is madandha. Literally rendered, it would be "juice-blind". This can scarcely be intelligible to the general European reader. Hence the long-winded adjectival clause I have used.

Section 95

Sanjaya said, "Beholding his own troops slain, king Duryodhana then excited with wrath, rushed towards Bhimasena, that chastiser of foes. Taking up a large bow whose effulgence resembled that of Indra's bolt, he covered the son of Pandu with a thick shower of arrows. And filled with rage, and aiming a sharp crescent-shaped shaft winged with feathers, he cut off Bhimasena's bow. And that mighty car-warrior, noticing an opportunity, quickly aimed at his adversary a whetted shaft capable of riving the very hills. With that (shaft), that mighty-armed (warrior) struck Bhimasena in the chest. Deeply pierced with that arrow, and exceedingly pained, and licking the corners of his mouth, Bhimasena of great energy caught hold of his flagstaff decked with gold. Beholding Bhimasena in that cheerless state, Ghatotkacha blazed up with wrath like an all-consuming conflagration. Then many mighty car-warriors of the Pandava army, headed by Abhimanyu and with wrath generated (in their bosoms), rushed at the king shouting loudly. Beholding them (thus) advancing (to the fight) filled with wrath and in great fury, Bharadwaja's son addressing the mighty car-warriors (of thy side), said these words,--'Go quickly, blessed be ye, and protect the king. Sinking in an ocean of distress, he is placed in a situation of great danger. These mighty car-warriors of the Pandava army, these great bowmen, placing Bhimasena at their head, are rushing towards Duryodhana, shooting and hurling diverse kinds of weapons, resolved upon winning success, uttering terrible shouts, and frightening the kings (on your side)'. Hearing these words of the preceptor, many warriors of thy side headed by Somadatta rushed upon the Pandava ranks. Kripa and Bhurisravas and Salya, and Drona's son and Vivingsati, and Chitrasena and Vikarna, and the ruler of the Sindhus, and Vrihadvala, and those two mighty bowmen, viz., the two princes of Avanti, surrounded the Kuru king. Advancing only twenty steps, the Pandavas and the Dhartarashtras began to strike, desirous of slaughtering each other. The mighty-armed son of Bharadwaja also, having said those words (unto the Dhartarashtra warriors), stretched his own large bow and pierced Bhima with six and twenty arrows. And once again that mighty car-warrior speedily covered Bhimasena with a shower of arrows like a mass of clouds dropping torrents of rain on the mountain-breasts in the rainy season. That mighty bowman Bhimasena, however, of great strength, speedily pierced him in return with ten shafts on the left side. Deeply pierced with those arrows and exceedingly pained, O Bharata, the preceptor, enfeebled as he is with age, suddenly sat down on the terrace of his car, deprived of consciousness. Beholding him thus pained, king Duryodhana himself, and Aswatthaman also, excited with wrath, both rushed towards Bhimasena. Beholding those two warriors advance, each like Yama as he shows himself at the end of the Yuga, the mighty-armed Bhimasena, quickly taking up a mace, and jumping down from his car without loss of time, stood immovable like a hill, with that heavy mace resembling the very club of Yama, upraised in battle. Beholding him with mace (thus) upraised and looking (on that account) like the crested Kailasa, both the Kuru king and Drona's son rushed towards him. Then the mighty Bhimasena himself rushed impetuously at those two foremost of men thus rushing together towards him with great speed. Beholding him thus rushing in fury and with terrible expression of face, many mighty car-warriors of the Kaurava army speedily proceeded towards him. Those car-warriors headed by Bharadwaja's son, impelled by the desire of slaughtering Bhimasena, hurled at his breast diverse kinds of weapons, and thus all of them together afflicted Bhima from all sides. Beholding that mighty car-warrior thus afflicted and placed in a situation of great peril, many mighty car-warriors of the Pandava army, headed by Abhimanyu, and prepared to lay down dear life itself, rushed to the spot, desirous of rescuing him. The heroic ruler of the low country, the dear friend of Bhima, viz., Nila, looking like a mass of blue clouds, rushed at Drona's son, filled with wrath. A great bowman, Nila always desired an encounter with Drona's son. Drawing his large bow, he pierced the son of Drona with many winged arrows, like Sakra in days of old, O king, piercing the invincible Danava Viprachitti, that terror of the celestials, who, moved by anger frightened the three worlds by his energy. Pierced after the same way by Nila with his well-shot arrows winged with feathers, Drona's son, covered with blood and exceedingly pained, was filled with wrath. Drawing then his large bow, of twang loud as the roar of Indra's thunder, that foremost of intelligent persons set his heart upon the destruction of Nila. Aiming then a few bright shafts of broad heads and sharpened by the hands of their forger, he slew the four steeds of his adversary and overthrew also his standard. And with the seventh shaft he pierced Nila himself in the chest. Deeply pierced and exceedingly pained, he sat down on the terrace of his car. Beholding king Nila, who looked like a mass of blue clouds, in a swoon, Ghatotkacha, filled with wrath and surrounded by his kinsmen, rushed impetuously towards Drona's son, that ornament of battle. Similarly many other Rakshasas, incapable of being easily defeated in battle, rushed at Aswatthaman. Beholding then that Rakshasa of terrible mien coming towards him, the valiant son of Bharadwaja impetuously rushed towards him. Filled with wrath he slew many Rakshasas of formidable visage, that is, those wrathful ones amongst them who were in Ghatotkacha's van. Beholding them repulsed from the encounter by means of the shafts shot from the bow of Drona's son, Bhimasena's son Ghatotkacha of gigantic size was filled with rage. He then exhibited a fierce and awful illusion. Therewith that prince of the Rakshasas, endued with extraordinary powers of illusion, confounded the son of Drona in that battle. Then all thy troops, in consequence of that illusion, turned their backs upon the field. They beheld one another cut down and lying prostrate on the surface of the earth, writhing convulsively, perfectly helpless, and bathed in blood. Drona and

Duryodhana and Salya and Aswatthaman, and other great bowmen that were regarded as foremost among the Kauravas, also seemed to fly away. All the car-warriors seemed to be crushed, and all the kings seemed to be slain. And horses and horse-riders seemed to be cut down in thousands. Beholding all this, thy troops fled away towards their tents. And although, O king, both myself and Devavrata cried out at the top of our voices, saying, 'Fight, do not fly away, all this is Rakshasa illusion in battle, applied by Ghatotkacha.' Yet they stopped not, their senses having been confounded. Although both of us said so, still struck with panic, they gave no credit to our words. Beholding them fly away the Pandavas regarded the victory to be theirs. With Ghatotkacha (among them) they uttered many leonine shouts. And all around they filled the air with their shouts mingled with the blare of their conches and the beat of their drums. It was thus that thy whole army, routed by the wicked Ghatotkacha, towards the hour of sunset, fled away in all directions.'"

Section 96

Sanjaya said, "After that great battle, king Duryodhana, approaching Ganga's son and saluting him with humility, began to narrate to him all that had happened about the victory won by Ghatotkacha and his own defeat. That invincible warrior, O king, sighing repeatedly, said these words unto Bhishma, the grandsire of the Kurus, 'O lord, relying upon thee, as Vasudeva hath been (relied upon) by the foe, a fierce war hath been commenced by me with the Pandavas. These eleven Akshauhinis of celebrated troops that I have, are, with myself, obedient to thy command, O chastiser of foes. O tiger among the Bharatas, though thus situated, yet have I been defeated into battle by the Pandava warriors headed by Bhimasena relying upon Ghatotkacha. It is this that consumeth my limbs like fire consuming dry tree. O blessed one, O chastiser of foes, I therefore, desire, through thy grace, O grandsire, to slay Ghatotkacha myself, that worst of Rakshasas, relying upon thy invincible self. It behoveth thee to see that wish of mine may be fulfilled.' Hearing these words of the king, that foremost one among the Bharatas, viz., Bhishma, the son of Santanu, said these words unto Duryodhana, 'Listen, O king, to these words of mine that I say unto thee, O thou of Kuru's race, about the way in which thou, O chastiser of foes, shouldst always behave. One's own self, under all circumstances, should be protected in battle, O repressor of foes. Thou shouldst always, O sinless one, battle with king Yudhishthira--the Just, or with Arjuna, or with the twins, or with Bhimasena. Keeping the duty of a king before himself, a king striketh a king. Myself, and Drona, and Kripa, and Drona's son, and Kritavarman of the Satwata race, and Salya, and Somadatta's son, and that mighty car-warrior Vikarna, and thy heroic brothers headed by Dussasana, will all, for thy sake, battle against that mighty Rakshasas. Or if thy grief on account of that fierce prince of the Rakshasas be too great, let this one proceed in battle against that wicked warrior, that is to say, king Bhagadatta who is equal unto Purandara himself in fight'. Having said this much unto the king, the grandsire skilled in speech then addressed Bhagadatta in the presence of the (Kuru) king, saying, 'Proceed quickly, O great monarch, against that invincible warrior, viz., the son of Hidimva. Resist in battle, with care, and in view of all the bowmen, that Rakshasa of cruel deeds, like Indra in days of old resisting Taraka. Thy weapons are celestial. Thy prowess also is great, O chastiser of foes. In days of old many have been the encounters that thou hadst with Asura, O tiger among kings, thou art that Rakshasa's match in great battle. Strongly supported by thy own troops, slay, O king, that bull among Rakshasas'. Hearing these words of Bhishma the generalissimo (of the Kaurava army), Bhagadatta specially set out with a leonine roar facing the ranks of the foe. Beholding him advance towards them like a mass of roaring clouds, many mighty car-warriors of the Pandava army proceeded against him, inflamed with wrath. They were Bhimasena, and Abhimanyu and the Rakshasa Ghatotkacha; and the sons of Draupadi, and Satyadhriti, and Kshatradeva, O sire, and the rulers of the Chedis, and Vasudana, and the king of the Dasarnas. Bhagadatta then, on his elephant named Supratika, rushed against them. Then commenced a fierce and awful battle between the Pandavas and Bhagadatta, that increased the population of Yama's kingdom. Shafts of terrible energy and great impetuosity, shot by car-warriors, fell, O king, on elephants and cars. Huge elephants with rent temples and trained (to the fight) by their guides, approaching fell upon one another fearlessly. Blind (with fury) in consequence of the temporal juice trickling down their bodies, and excited with rage, attacking one another with their tusks resembling stout bludgeons, they pierced one another with the points of those weapons. Graced with excellent tails, and ridden by warriors armed with lances, steeds, urged by those riders fell fearlessly and with great impetuosity upon one another. And foot-soldiers, attacked by bodies of foot-soldiers with darts and lances, fell down on the earth by hundreds and thousands. And car-warriors upon their cars, slaughtering heroic adversaries in that battle by means of barbed arrows and muskets and shafts, uttered leonine shouts. And during the progress of the battle making the hair stand on end, that great bowman, viz., Bhagadatta, rushed towards Bhimasena, on his elephant of rent temples and with juice trickling down in seven currents and resembling (on that account) a mountain with (as many) rillets flowing down its breast after a shower. And he came, O sinless one, scattering thousands of arrows from the head of Supratika (whereon he stood) like the illustrious Purandara himself on his Airavata. King Bhagadatta afflicted Bhimasena with that arrowy shower like the clouds afflicting the mountain breast with torrents of rain on the expiry of summer. That mighty bowman Bhimasena, however, excited with rage, slew by his arrowy showers the combatants numbering more than a hundred, that protected the flanks and rear of Bhagadatta. Beholding them slain, the valiant Bhagadatta, filled with rage, urged his prince of elephants towards Bhimasena's car. That elephant, thus urged by him, rushed impetuously like an arrow propelled from the bowstring towards Bhimasena, that chastiser of foes. Beholding that elephant advancing, the mighty car-warriors of the Pandava army, placing Bhimasena at their head, themselves rushed towards it. Those warriors were the (five) Kekaya princes, and Abhimanyu, and the (five) sons of Draupadi and the heroic ruler of the Dasarnas, and Kshatradeva also, O sire, and the ruler of the Chedis, and Chitraketu. And all these mighty warriors came, inflamed with anger, and exhibiting their excellent celestial weapons. And they all surrounded in anger that single elephant (on which their adversary rode). Pierced with many shafts, that huge elephant, covered with gore flowing from his wounds, looked resplendent like a prince of mountain variegated with (liquified) red chalk (after a shower). The ruler of the Dasarnas then, on an elephant that resembled a mountain, rushed towards Bhagadatta's elephant. That prince of elephants, however, viz., Supratika, bore (the rush of) that advancing compeer like the continent bearing (the rush of) the surging sea. Beholding that elephant of the high souled king of the Dasarnas thus resisted, even the

Pandava troops, applauding, cried out 'Excellent, excellent!' Then that best of kings, viz., the ruler of the Pragjyotishas, excited with rage, sped four and ten lances at that elephant. These, speedily penetrating through the excellent armour, decked with gold, that covered the animal's body, entered into it, like snakes entering anthills. Deeply pierced and exceedingly pained, that elephant, O chief of the Bharatas, its fury quelled, speedily turned back with great force. And it fled away with great swiftness, uttering frightful shrieks, and crushing the Pandava ranks like the tempest crushing trees with its violence. After that elephant was (thus) vanquished, the mighty car-warriors of the Pandava army, uttering loud leonine shouts, approached for battle. Placing Bhima at their head, they rushed at Bhagadatta scattering diverse kinds of arrows and diverse kinds of weapons. Hearing the fierce shouts, O king, of those advancing warriors swelling with rage and vengeance, that great bowman Bhagadatta, filled with rage and perfectly fearless, urged his own elephant. That prince of elephants then, thus urged with the hook and the toe, soon assumed the form of the (all-destructive) Samvarta fire (that appears at the end of the Yuga). Crushing crowds of cars and (hostile) compeers and steeds with riders, in that battle, it began, O king, to turn hither and thither. Filled with rage it also crushed foot-soldiers by hundreds and thousands. Attacked and agitated by that elephant, that large force of the Pandavas shrank in dimensions, O king, like a piece of leather exposed to the heat of fire. Beholding, then the Pandava array broken by the intelligent Bhagadatta, Ghatotkacha, of fierce mien, O king, with blazing face and eyes red as fire, filled with rage, rushed towards him. Assuming a terrible form and burning with wrath, he took up a bright dart capable of riving the very hills. Endued with great strength, he forcibly hurled that dart that emitted blazing flames from every part desirous of slaying that elephant. Beholding it coursing towards him with great impetuosity, the ruler of the Pragjyotishas sped at it a beautiful but fierce and sharp arrow with a crescent head. Possessed of great energy he cut off that dart with that arrow of his. Thereupon that dart, decked with gold, thus divided in twain, dropped down on the ground, like the bolt of heaven, hurled by Indra, flashing through the welkin. Beholding that dart (of his adversary), O king, divided in twain and fallen on the ground, Bhagadatta took up a large javelin furnished with a golden staff and resembling a flame of fire in effulgence, and hurled it at the Rakshasa, saying, 'Wait, Wait'.

Seeing it coursing towards him like the bolt of heaven through the welkin, the Rakshasa jumped up and speedily seizing it uttered a loud shout. And quickly placing it against his knee, O Bharata, he broke it in the very sight of all the kings. All this seemed exceedingly wonderful. Beholding that feat achieved by the mighty Rakshasa, the celestials in the firmament, with the Gandharvas and the Munis, were filled with wonder. And the Pandava warriors also, headed by Bhimasena, filled the earth with cries of 'Excellent, Excellent'. Hearing, however, those loud shouts of the rejoicing Pandavas, that great bowman, viz., the valiant Bhagadatta, could not bear it (coolly). Drawing his large bow whose effulgence resembled that of Indra's bolt, he roared with great energy at the mighty car-warriors of the Pandava army, shooting at the same time many bright arrows of great sharpness and possessed of the effulgence of fire. And he pierced Bhima with one arrow, and the Rakshasa with nine. And he pierced Abhimanyu with three, and the Kekaya brothers with five. And with another straight arrow shot from his bow drawn to its fullest stretch, he pierced, in that battle, the right arm of Kshatradeva. Thereupon the latter's bow with arrow fixed on the bowstring dropped down from his hand. And he struck the five sons of Draupadi with five arrows. And from wrath, he slew the steeds of Bhimasena. And with three shafts winged with feathers, he cut down Bhimasena's standard bearing the device of a lion. And with three other shafts he pierced Bhima's charioteer. Deeply pierced by Bhagadatta in that battle, and exceedingly pained, Visoka thereupon, O chief of the Bharatas, sat down on the terrace of the car. Then, O king, that foremost of car-warriors, viz., Bhima, thus deprived of his car, quickly jumped down from his large vehicle taking up his mace. Beholding him with mace upraised and looking like a crested hill, all thy troops, O Bharata, became filled with great fear. Just at this time that son of Pandu who had Krishna for his charioteer, O king, slaughtering the foe on all sides as he came, appeared at that spot where those tigers among men, those mighty car-warriors, viz., Bhimasena and Ghatotkacha, sire and son, were engaged with the ruler of the Pragjyotishas. Beholding his brothers, those mighty car-warriors, engaged in battle, that son of Pandu quickly commenced to fight, profusely scattering his shafts, O chief of the Bharatas. Then that mighty car-warrior, viz., king Duryodhana, speedily urged on a division of his troops abounding with cars and elephants. Towards that mighty division of the Kauravas thus advancing with impetuosity, Arjuna of white steeds rushed with great impetuosity. Bhagadatta also, upon that elephant of his, O Bharata, crushing the Pandava ranks, rushed towards Yudhishthira. Then commenced a fierce battle between Bhagadatta, O sire, and the Panchalas, the Srinjayas, and the Kekayas, with upraised weapons. Then Bhimasena, in that battle told both Kesava and Arjuna in detail about the slaughter of Iravat as it had occurred."

Footnotes

238:1 The first line is evidently pleonastic. Sanskrit, however, being very copious, repetitions can scarcely be marked at the first glance. Literally rendered, the original is--"Juice-blind and excited with rage." 'Juice-blind,' I have explained elsewhere.

238:2 The word I render "muskets" is nalika sometime ago the Bharata (a Bengali periodical of Calcutta edited by Babu Dwijendra Nath Tagore) in a paper on Hindu weapons of warfare from certain quotations from the Ramayana and the Mahabharata, argued that the nalika must have been some kind of musket vomiting bullets of iron in consequence of some kind of explosive force. The Rishis discouraged use of nalika, declaring them to be barbarous and fit only for kings that would come in the Kali age.

238:3 Padarakshan lit., those that protected the feet (for any warrior of note). These always stood at the flanks and rear of the warrior they protected. In the case of car-warriors' these were called chakra-rakshas (protectors of the wheels). So we have Parshni-rakshas and Prishata-rakshas', &c.

Section 97

Sanjaya said, "Hearing that his son Iravat had been slain, Dhananjaya was filled with great grief and sighed like a snake. And addressing Vasava in the midst of battle, he said these words, 'Without doubt, the high-souled Vidura of great wisdom had before seen (with his mind's eye) this awful destruction of the Kurus and the Pandavas. It was for this that he forbade king Dhritarashtra. In this battle, O slayer of Madhu, many other heroes have been slain by the Kaurava and many amongst the Kauravas have similarly been slain by ourselves. O best of men, for the sake of wealth vile acts are being done. Fie upon that wealth for the sake of which such slaughter of kinsmen is being perpetrated. For him that hath no wealth, even death would be better than the acquisition of wealth by the slaughter of kinsmen. What, O Krishna, shall we gain by slaying our assembled kinsmen? Alas, for Duryodhana's, fault, and also of Sakuni the son of Suvala, as also through the evil counsels of Karna, the Kshatriya race is being exterminated, O slayer of Madhu, I now understand, O mighty-armed one, that the king acted wisely by begging of Suyodhana only half the kingdom, or, instead, only five villages. Alas, even that was not granted by that wicked-souled wight. Beholding so many brave Kshatriyas lying (dead) on the field of battle, I censure myself, (saying) fie upon the profession of a Kshatriya. The Kshatriyas will regard me powerless in battle. For this alone, I am battling. Else, O slayer of Madhu, this battle with kinsmen is distasteful to me. Urge the steeds on with speed towards the Dhartarashtra army, I will, with my two arms, reach the other shore of this ocean of battle that is so difficult to cross. There is no time, O Madhava, to lose in action'. Thus addressed by Partha, Kesava, that slayer of hostile heroes, urged those steeds of white hue endued with the speed of the wind. Then, O Bharata, loud was the noise that was heard among thy troops, resembling that of the ocean itself at full tide when agitated by the tempest. In the afternoon, O king, the battle that ensued between Bhishma and the Pandavas was marked by noise that resembled the roar of the clouds. Then, O king, thy sons, surrounding Drona like the Vasus surrounding Vasava, rushed in the battle against Bhimasena. Then Santanu's son, Bhishma, and that foremost of car-warriors, viz., Kripa, and Bhagadatta, and Susarman, all went towards Dhananjaya. And Hridika's son (Kritavarman) and Valhika rushed towards Satyaki. And king Amvashta placed himself before Abhimanyu. And other great car-warriors, O king, encountered other great car-warriors. Then commenced a fierce battle that was terrible to behold. Bhimasena then, I O king, beholding thy sons, blazed up with wrath in that battle, like fire with (a libation of) clarified butter. Thy sons, however, O monarch, covered that son of Kunti with their arrows like the clouds drenching the mountain-breast in the season of rains. While being (thus) covered in diverse ways by thy sons, O king, that hero, possessed of the activity of the tiger, licked the corners of his mouth. Then, O Bharata, Bhima felled Vyudoroska with a sharp horse-shoe-headed arrow. Thereupon that son of thine was deprived of life. With another broad-headed arrow, well-tempered and sharp, he then felled Kundalin like a lion overthrowing a smaller animal. Then, O sire, getting thy (other) sons (within reach of his arrows), he took up a number of shafts, sharp and well-tempered, and with careful aim speedily shot these at them. Those shafts, sped by that strong bowman, viz., Bhimasena, felled thy sons, those mighty car-warriors, from their vehicles. (These sons of thine that were thus slain were) Anadhriti, and Kundabhedin, and Virata, and Dirghalochana, and Dirghavahu, and Suvahu, and Kanykadhyaja. While falling down (from their cars), O bull of Bharata's race, those heroes looked resplendent like falling mango trees variegated with blossoms in the spring. Then thy other sons, O monarch, fled away, regarding the mighty Bhimasena as Death himself. Then like the clouds pouring torrents of rain on the mountain breast, Drona in that battle covered with arrows from every side that hero who was thus consuming thy sons. The prowess that we then beheld of Kunti's son was exceedingly wonderful, for though held in check by Drona, he still slew thy sons. Indeed, as a bull beareth a shower of rain falling from above. Bhima cheerfully bore that shower of arrows shot by Drona. Wonderful, O monarch, was the feat that Vrikodara achieved there, for he slew thy sons in that battle and resisted Drona the while. Indeed, the elder brother of Arjuna sported amongst those heroic sons o thine, like a mighty tiger, O king, among a herd of deer. As a wolf, staying in the midst of a herd of deer, would chase and frighten those animals, so did Vrikodara, in that battle chase and frighten thy sons.

"Meanwhile, Ganga's son, and Bhagadatta, and that mighty car-warrior, viz., Gautama, began to resist Arjuna, that impetuous son of Pandu. That Atiratha, baffling with his weapons the weapons of those adversaries of his in that battle, despatched many prominent heroes of thy army to the abode of Death. Abhimanyu also, with his shafts, deprived that renowned and foremost of car-warriors, viz., king Amvashta, of his car. Deprived of his car and about to be slain by the celebrated son of Subhadra, that king quickly jumped down from his car in shame, and hurled his sword in that battle at the high-souled Abhimanyu. Then, that mighty monarch got up on the car of Hridika's son, conversant with all movements in battle, Subhadra's son, that slayer of hostile heroes, beholding that sword coursing towards him, baffled it by the celerity of his movements. Seeing that sword thus baffled in that battle by Subhadra's son, loud cries of 'well done' 'well done' were, O king, heard among the troops. Other warriors headed by Dhrishtadyumna battled with thy troops, while thy troops, also, all battled with those of the Pandavas. Then, O Bharata, fierce was the engagement that took place between thine and theirs, that combatants smiting one another with great force and achieving the most difficult feats. Brave combatants, O sire, seizing one another by the hair, fought using their nails and teeth, and fists and knees, and palms and swords, and their well-proportioned arms. And seizing one another's laches, they despatched one another to the abode of Yama. Sire slew son, and son slew sire. Indeed, the combatants fought with one another, using every limb of theirs. Beautiful bows with golden staves, O Bharata, loosened from the grasp of slain warriors, and costly ornaments, and sharp shafts furnished with wings of pure gold or silver and washed with oil, looked resplendent (as they lay scattered on the field), the latter resembling, in particular, snakes that had cast off their slough. And swords furnished with ivory handles decked with gold, and the shield also of bowmen, variegated with gold, lay on the field, loosened from their grasp. Bearded darts and axes and swords and javelins, all decked with gold, beautiful coats of mail, and heavy and short bludgeons, and spiked clubs, and battle-axes, and short arrows, O sire, and elephants' housings of diverse shapes, and yak tails, and fans, lay scattered on the field. And mighty car-warriors lay on the field with diverse kinds of weapons in their hands or beside them, and looking alive, though the breath of life had gone. And men lay on the field with limbs shattered with maces and heads smashed with clubs, or crushed by elephants, steeds, and cars. And the earth, strewn in many places with the bodies of slain steeds, men, and elephants, looked beautiful, O king, as if strewn with hills. And the field of battle lay covered with fallen darts and swords and arrows and lances and scimitars and axes and bearded darts and iron crows and battle-axes, and spiked clubs and short arrows and Sataghnis and bodies mangled with weapons. And, O slayer of foes, covered with blood, warriors lay prostrate on the field, some deprived of life and therefore, in the silence of death, and others uttering low moans. And the earth, strewn with those bodies, presented a variegated sight. And strewn with the arms of strong warriors smeared with sandal paste and decked with leathern fences and bracelets, with tapering thighs resembling the trunks of elephants, and with fallen heads, graced with gems attached to turbans and with earrings of large-eyed combatants, O Bharata, the earth assumed a beautiful sight. And the field of battle, overspread with blood, dyed coats of mail and golden ornaments of many kinds, looked exceedingly beautiful as if with (scattered) fires of mild flames. And with ornaments of diverse kinds fallen off from their places, with bows lying about, with arrows of golden wings scattered around, with many broken cars adorned with rows of bells, with many slain steeds scattered about covered with blood and with their tongues protruding, with bottoms of cars, standards, quivers, and banners, with gigantic conches, belonging to great heroes, of milky whiteness lying about, and with trunkless elephants lying prostrate, the earth looked beautiful like a damsel adorned with diverse kinds of ornaments. And there, with other elephants pierced with lances and in great agony, and frequently uttering low moans with their trunks, the field of battle looked beautiful as if with moving hills. With blankets of diverse hue, and housings of elephants, with beautiful hooks falling about having handles decked with stones of lapis lazuli, with bells lying about that had adorned gigantic elephants, with clean and variegated cloths as also skins of the Ranku deer, with beautiful neck-chains of elephants, with gold-decked girths, with broken engines of diverse kinds, with bearded darts decked with gold, with embroidered housings of steeds, embrowned with dust, with the lopped off arms of cavalry soldiers, decked with bracelets and lying about, with polished and sharp lances and bright swords, with variegated head-gears fallen off (from heads) and scattered about, with beautiful crescent-shaped arrows decked with gold, with housings of steeds, with skins of the Ranku deer, torn and crushed, with beautiful and costly gems that decked the head-gears of kings, with their umbrellas lying about and yak tails and fans, with faces, bright as the lotus or the moon, of heroic warriors, decked with beautiful ear-rings and graced with well-cut beards, lying about and radiant with other ornaments of gold, the earth looked like the firmament besmangled with planets and stars. Thus, O Bharata, the two armies, viz., thine and theirs, encountering each other in battle, crushed each other. And after the combatants had been fatigued, routed, and crushed, O Bharata, dark night set in and the battle could no longer be seen. Thereupon both the Kurus and the Pandavas withdrew their armies, when that awful night of pitchy darkness came. And having withdrawn their troops, both the Kurus and the Pandavas took rest for the night, retiring to their respective tents.

Footnotes

241:1 in the first line of the 3rd verse, the Bengal reading is bhayam. The true reading, however, is khayam.

241:2 In the second line of 8th, for the Bengal reading, vachaymasa yodhanam, the Bombay reading is yachtacha Suyodhanam. This is better. The Bengal reading has no meaning.

241:3 Literally, "when its impetuosity is stirred up by the wind."

242:1 The Bengal reading, which I adopt is sardula iva vegavan. The Bombay reading is sardula iva darpitas.

243:1 In the first line of 54, the Bombay reading pragrihya is better than the Bengal reading visrijya.

243:2 Literally, hundred-slayers; supposed to be a kind of rockets.

Section 98

Sanjaya said, "Then king Duryodhana, and Sakuni the son of Suvala, and thy son Dussasana, and the invincible Suta's son (Karna) meeting together, consulted in the following way. How could the sons of Pandu, with their followers, be vanquished in battle? Even this was the subject of their consultation. Then king Duryodhana, addressing the Suta's son and the mighty Sakuni, said unto all those counsellors of his, 'Drona, Bhishma, and Kripa, and Salya and Somadatta's son do not resist the Parthas. I do not know what the cause is of such conduct (of theirs). Unslain by any of these, the Pandavas are destroying my forces. Therefore, O Karna, I am becoming weaker in strength and my weapons also are being exhausted'. I am deceived by the heroic Pandavas--they that are incapable of being vanquished by the very gods. Doubt filleth my mind as to how, indeed, I shall succeed is smiting them in battle.' Unto the king who said so, O great monarch, the Suta's son answered, 'Do not grieve, O chief of the Bharata. Even I will do what is agreeable to thee. Let Santanu's son Bhishma soon withdraw from the great battle. After Ganga's son will have withdrawn from the fight and laid aside his weapons, I will slay the Partha along with all the Somakas, in the very sight of Bhishma. I pledge my truth, O king. Indeed, Bhishma every day showeth mercy towards the Pandavas. He is, besides incapable of vanquishing those mighty car-warriors. Bhishma is proud of showing his prowess in battle. He is again, very fond of fight. Why, O sire, will he, therefore, vanquish the assembled Pandavas (for then the battle will be over)? Therefore, repairing without delay to the tent of Bhishma, solicit that old and reverend signior to lay aside his weapons. After he will have laid aside his weapons, O Bharata, think the Pandavas as already slain, with all their friends and kinsmen, O king, by myself alone.' Thus addressed by Karna, thy son Duryodhana then said unto his brother Dussasana these words, 'See, O Dussasana, that without delay that all who walk in my train be dressed.' Having said these words, O monarch, the king addressed Karna, saying, 'Having caused Bhishma, that foremost of men, to consent to this, I will, without delay, come to thee, O chastiser of foes. After Bhishma will have retired from the fight, thou wilt smite (the foe) in battle'. Then thy son, O monarch, set out without delay, accompanied by his brothers like He of a hundred sacrifices (accompanied) by the gods. Then his brother Dussasana caused that tiger among king, endued, besides, with the prowess of a tiger, to mount on his horse. Graced with bracelets, with diadem on head, and adorned with other ornaments on his arms. O king, thy son shone brightly as he proceeded along the streets. Smeared with fragrant sandal-paste of the hue of the Bhandi flower and bright as burnished gold, and clad in clean vestments, and proceeding with the sportive gait of the lion, Duryodhana looked beautiful like the Sun of brilliant radiance in the firmament. And as that tiger among men proceeded towards the tent of Bhishma, many mighty bowmen, celebrated over the world, followed him behind. And his brothers also walked in his train, like the celestials walking behind Vasava. And others, foremost of men, mounted upon steeds, and others again on elephants, O Bharata, and others on cars, surrounded him on all sides. And many amongst those that wished him well, taking up arms for the protection on his royal self, appeared there in large bodies, like the celestials surrounding Sakra in heaven. The mighty chief of the Kurus, adored by all the Kauravas, thus proceeded, O king, towards the quarters of the renowned son of Ganga. Ever followed and surrounded, by his uterine brothers, he proceeded, often raising his right arm, massive and resembling the trunk of an elephant and capable of resisting all foes. And with that arm of his, he accepted the regards that were paid to him from all sides by by-standers who stood raising towards him their joined hands. And he heard, as he journeyed, the sweet voices of the natives of diverse realms. Of great fame, he was eulogised by bards and eulogists. And in return that great king paid his regards unto them all. And many high-souled persons stood around him with lighted lamps of gold fed with fragrant oil. And surrounded with golden lamps, the king looked radiant like the Moon attended by the blazing planets around him. And (attendants) with head-gears decked with gold, having canes and Jhariharas in hand, softly caused the crowd all around to make way. The king then, having reached the excellent quarters of Bhishma, alighted from his horse. And arrived at Bhishma's presence, that ruler of men saluted Bhishma and then sat himself down on an excellent seat that was made of gold, beautiful throughout and overlaid with a rich coverlet. With hands joined, eyes bathed in tears, and voice chocked in grief, he then addressed Bhishma, saying, 'Taking thy protection, this battle, O slayer of foes, we ventured to vanquish the very gods and the Asuras with Indra at their head. What shall I say, therefore, of the sons of Pandu, heroic though they be, with their kinsmen and friends? Therefore, O son of Ganga, it behoveth thee, O lord, to show me mercy. Slay the brave sons of Pandu like Mahendra slaying the Danavas.--I will slay, O king, all the Somakas and the Panchalas and the Karushas along with the Kekayas, O Bharata-these were thy words to me. Let these words become true. Slay the assembled Parthas, and those mighty bowmen, viz., the Somakas. Make thy words true, O Bharata. If from kindness (for the Pandavas), O king, or from thy hatred of my unfortunate self, thou sparest the Pandavas, then permit Karna, that ornament of battle, to fight. He will vanquish in battle the Parthas with all their friends and kinsmen. The king, thy son Duryodhana having said this, shut his lips without saying anything more to Bhishma of terrible prowess."

Section 99

Sanjaya said, "The high-souled Bhishma, deeply pierced with wordy daggers by thy son, became filled with great grief. But he said not a single disagreeable word in reply. Indeed, mangled by those wordy daggers and filled with grief and rage, he sighed like a snake and reflected (in silence) for a long while. Raising his eyes then, and as if consuming, from wrath, the world with the celestials, the Asuras, and the Gandharvas, that foremost of persons conversant with the world, then addressed thy son and said unto him these tranquil words, 'Why, O Duryodhana, dost thou pierce me thus with thy wordy daggers? I always endeavour to the utmost of my might to achieve, and do achieve, what is for thy good. Indeed, from desire of doing what is agreeable to thee, I am prepared to cast away my life in battle. The Pandavas are really invincible. When the brave son of Pandu gratified Agni in the forest of Khandava, having vanquished Sakra himself in battle, even that is a sufficient indication. When, O mighty-armed one, the same son of Pandu rescued thee while thou wert being led away a captive by the Gandharvas, even that is a sufficient indication. On that occasion, O lord, thy brave uterine brothers had all fled, as also Radha's son of the Suta caste. That (rescue, therefore, by Arjuna) is a sufficient indication. In Virata's city, alone he fell upon all of us united together. That is a sufficient indication. Vanquishing in battle both Drona and myself excited with rage, he took away our robes. That is a sufficient indication. On that occasion, of old, of the seizure of kine, he vanquished that mighty bowman the son of Drona, and Saradwat also. That is a sufficient indication. Having vanquished Karna also who is very boastful of his manliness, he gave the latter's robes unto Uttara. That is a sufficient indication. The son of Pritha defeated in battle the Nivatakavachas who were incapable of defeat by Vasava himself. That is a sufficient indication. Who, indeed, is capable of vanquishing in battle the son of Pandu by force, him, viz., that hath for his protector the Protector of the Universe armed with conch, discus, and mace? Vasudeva is possessed of infinite power, and is the Destroyer of the Universe. He is the highest Lord of all, the God of gods, the Supreme Soul and eternal. He hath been variously described, O king, by Narada and other great Rishis. In consequence of thy folly, however, O Suyodhana, thou knowest not what should be said and what should not. The man on the point of death beholdeth all trees to be made of gold. So thou also, O son of Gandhari, seest everything inverted. Having provoked fierce hostilities with the Pandavas and the Srinjayas, fight now (thyself) with them in battle. Let us see thee act like a man. As regards myself, I will, O tiger among men, slay all the Somakas and the Panchalas assembled together, avoiding Sikhandin alone. Slain by them in battle, I will go to Yama's abode, or slaying them in battle, I will give thee joy. Sikhandin was born in Drupada's palace as female at first. She became a male in consequence of the grant of a boon. After all, however, she is Sikhandini. Him I will not slay even if I have to lose my life, O Bharata. She is the same Sikhandini that the Creator had first made her. Pass the night in happy sleep, O son of Gandhari. Tomorrow I will fight a fierce battle about which men will speak as long as the world lasts.' Thus addressed by him, thy son, O monarch, came away. And saluting his signior with a bow of the head, he came back to his own tent. Coming back, the king dismissed his attendants. And soon then that destroyer of foes entered his abode. And having entered (his tent) the monarch passed the night (in. sleep). And when the night dawned, rising up, the king, ordered all the royal warriors, saying, Draw up the forces. Today Bhishma, excited with wrath, will slay all the Somakas.'

Hearing those copious lamentations of Duryodhana in the night, Bhishma regarded them, O king, as commands to himself. Filled with great grief and deprecating the status of servitude, Santanu's son reflected for a long time, thinking of an encounter with Arjuna in battle. Understanding from signs that Ganga's son had been thinking of that, Duryodhana, O king, commanding Dussasana, saying, 'O Dussasana, let cars be quickly appointed for protecting Bhishma. Let all the two and twenty divisions (of our army) be urged on. That hath now come about which we had been thinking for a series of years, viz., the slaughter of the Pandavas with all their troops and the acquisition (by ourselves) of the kingdom. In this matter, I think, the protection of Bhishma is our foremost duty. Protected by us, he will protect us and slay the Parthas in battle. Of cleansed soul, he said unto me,--I will not slay Sikhandini. He was a female before, O king, and, therefore, should be avoided by me in battle. The world knoweth, O thou of mighty arms, that from desire of doing good to my father, I formerly gave up a swelling kingdom. I will not, therefore, slay in battle, O foremost of men, any female or anybody that was a female before. This that I tell thee is true. This Sikhandin, O king, was first born a female. Thou hast heard that story. She was born as Sikhandini after the manner I told thee before the battle began. Taking her birth as a daughter she hath become a man. Indeed, she will fight with me, but I will never shoot my arrows at her. As regards all other Kshatriyas desirous of victory to the Pandavas, O sire, whom I may get within my reach on the field of battle, I will slay them.--These were the words that Ganga's son acquainted with the scriptures, that chief of Bharata's race, said unto me. Therefore, with my whole soul I think that protecting the son of Ganga is our foremost duty. The very wolf may slay the lion left unprotected in the great forest. Let not Ganga's son be slain by Sikhandin like the lion slain by the wolf. Let our maternal uncle Sakuni, and Salya, and Kripa, and Drona, and Vivingsati, carefully protect the son of Ganga. If he is protected, (our) victory is certain.'

"Hearing these words of Duryodhana, all surrounded Ganga's son with a large division of cars. And thy sons also, taking up their position around Bhishma, proceeded to battle. And they all went, shaking the earth and the welkin, and causing fear in the hearts of the Pandavas. The mighty car-warriors (of the Kaurava army), supported by those cars and elephants, and clad in mail, stood in battle, surrounding Bhishma. And all of them took up their positions for protecting that mighty car-warrior like the celestials in the battle between themselves and the Asuras for protecting the wielder of the thunder-bolt. Then king Duryodhana once more addressing his brother, said, 'Yudhamanyu protects the left wheel of Arjuna's car, and Uttamaujas his right wheel. And (thus protected) Arjuna protects Sikhandin. O Dussasana, adopt such steps that, protected by Partha, Sikhandin may not be able to slay Bhishma left unprotected by us.' Hearing these words of his brother, thy son Dussasana, accompanied by the troops, advanced for battle, placing Bhishma in the van. Beholding Bhishma (thus surrounded by a large number of cars), Arjuna, that foremost of car-warriors, addressed Dhrishtadyumna and said, 'O prince, place that tiger among men, Sikhandin, today in front of Bhishma, I myself will be his protector, O prince of Panchala."

Footnotes

247:1 Some of the Bengal texts, in the first line of the 6th, incorrectly read sa-run for Sakram.

Section 100

Sanjaya said, "Then Bhishma, the son of Santanu, went out with the troops. And he disposed his own troops in mighty array called Sarvatobhadra. Kripa, and Kritavarman, and that mighty car-warrior Saivya, and Sakuni, and the ruler of the Sindhus, and Sudakshina the ruler of the Kamvojas, these all, together with Bhishma and thy sons, O Bharata, took up their stations in the van of the whole army and in the very front of the (Kaurava) array. Drona and Bhurisravas and Salya and Bhagadatta, O sire, clad in mail, took up their position in the right wing of that array. And Aswatthaman, and Somadatta, and those great car-warriors, viz., the two princes of Avanti, accompanied by a large force, protected the left wing. Duryodhana, O monarch, surrounded on all sides by the Trigartas, took up, for encountering the Pandavas, a position in the midst of that array. That foremost of car-warriors, viz., Alamvusha, and that mighty car-warrior, viz., Srutayush, clad in mail, took up their position in the rear of that array, and therefore, of the whole army. Having, O Bharata, on that occasion formed their array thus, thy warriors, clad in mail, looked like scorching fires.

"Then king Yudhishthira, and that son of Pandu, viz., Bhimasena, and the twin sons of Madri, viz., Nakula and Sahadeva, clad in mail, took up their position in the van of that array and therefore, at the very head of all their troops. And Dhrishtadyumna, and Virata, and that mighty car-warrior, viz., Satyaki,--these destroyers of hostile ranks,--stood, supported by a large force. And Sikhandin, and Vijaya (Arjuna), and the Rakshasa Ghatotkacha, and Chekitana of mighty arms, and the valiant Kuntibhoja, stood for battle, surrounded by a large force. And that great bowman Abhimanyu, and the mighty Drupada, and the (five) Kaikeya brothers, stood for battle, clad in mail. Having formed their mighty and invincible array thus, the Pandavas, endued with great courage in battle, stood for the fight, clad in mail.

"Then the kings of thy array, O monarch, exerting themselves at their best, accompanied by their forces, and placing Bhishma at their van, rushed against the Parthas in battle. Similarly the Pandavas also, O king, headed by Bhimasena, and desirous of victory in battle proceeded, for battling with Bhishma. With leonine roars and confused cries, blowing their conches Krakachas, and cow-horns, beating their drums and cymbals and Pandavas in thousands. And uttering terrible shouts, the Pandavas advanced to battle. With the din of our drums and cymbals and conches and smaller drums, with loud leonine roars, and other kinds of shouts, ourselves also, replying to the cries of the foe, rushed against him with great impetuosity, inflamed with rage. Those sounds mingling with one another, produced a tremendous uproar. The warriors then, of the two armies, rushing at one another, began to strike. And in consequence of the din produced by that encounter, the earth seemed to tremble. And birds, uttering fierce cries, hovered in the air. The Sun, radiant as he was when he had risen, became dimmed. And fierce winds blew, indicating great terrors. Frightful jackals wandered, yelling terribly, O king, and foreboding an awful carnage at hand. The quarters seemed, O king, to be ablaze, and showers of dust fell from the blue. And a shower fell there, of pieces of bones mixed with blood. And tears fell from the eyes of the animals which were all weeping. And filled with anxiety, O king, these began to urinate and eject the contents of their stomachs. And the loud shouts of battle, O bull of Bharata's race, were rendered inaudible by the louder cries of Rakshasas and cannibals. And jackals and vultures and crows and dogs, uttering diverse kinds of cries, began, O sire, to fall and swoop down on the field. And blazing meteors, striking against the Sun's disc, fell with great celerity on the earth, foreboding great terrors. Then those two vast hosts belonging to the Pandavas and the Dhartarashtras, in course of that awful encounter, shook in consequence of that tremendous uproar of conches and drums like forests shaken by the tempest. And the noise made by the two armies, both of which abounded with kings, elephants, and steeds, and which encountered each other in an evil hour, resembled the noise made by oceans tossed by the tempest."

Footnotes

249:1 The Bengal reading atmana, the last word of the verse, seems to be a mistake. The Bombay text gives the right word, which is aimanas (genitive). Sarvatobhadra seems to have been a kind of square array in which the troops faced all the points of the compass.

Section 101

Sanjaya said, "Then the noble Abhimanyu of great energy, borne by his steeds of a tawny hue, rushed at the mighty host of Duryodhana, scattering his arrowy showers like the clouds pouring torrents of rain. O son of Kuru's race, thy warriors, in that battle, were unable to resist that slayer of foes, viz., Subhadra's son, who, excited with wrath and possessed of wealth of arms, was then immersed in that inexhaustible ocean of (Kaurava) forces. Death-dealing shafts, O king, shot by him in that battle, despatched many heroic Kshatriyas to the regions of the king of the departed spirits. Indeed, excited with wrath Subhadra's son in that battle shot fierce and blazing arrows in profusion that resembled snakes of virulent poison or rods of death himself. And Phalguni's son speedily split into fragments car-warriors with their cars, steeds with their riders, and elephant-warriors along with the huge animals they rode. And the rulers of the earth, filled with joy, applauded those mighty feats in battle and praised him also that achieved them. And the son of Subhadra, O Bharata, tossed those divisions (of the Kaurava army) like the tempest tossing a heap of cotton on all sides in the welkin. Routed by him, O Bharata, the troops failed to find a protector, like elephants sunk in a slough. Then, O best of men, having routed all troops, Abhimanyu stood, O king, like a blazing fire without a curl of smoke. Indeed, O king, thy warriors were incapable of bearing that slayer of foes, like insects impelled by fate unable to bear a blazing fire. That mighty car-warrior and great bowman, having struck all the foes of the Pandavas, looked at that moment like Vasava himself armed with the thunder. And his bow, the back of whose staff was decked with gold, as it moved on every side, seemed, O king, like the lightning's flash as it spotted amid the clouds. And well-tempered and sharp shafts came from his bow-string in that battle like flights of bees, O king, from blossoming trees in the forest. And as the high-souled son of Subhadra careered on the field on his car whose limbs were decked with gold, people were incapable of finding an opportunity (for striking him). Confounding Kripa and Drona and mighty son of Drona, as also the ruler of the Sindhus, the great bowman moved on the field of battle with great activity and skill. As he consumed thy troops, O Bharata, I beheld his bow incessantly drawn to a circle and resembling on that account the circular halo of light that is sometimes seen around the Sun. Brave Kshatriyas, beholding him endued with such activity and scorching the foe thus, thought, in consequence of those feats, that the world contained two Phalgunis. Indeed, O king, the vast host of the Bharatas, afflicted by him, reeled hither and thither like a woman drunk with wine. Routing that large army and causing many mighty car-warriors to tremble, he gladdened his friends (like Vasava gladdening the celestials) after vanquishing Maya. And while being routed by him in that battle, thy troops uttered loud exclamations of woe that resembled the roar of the clouds. Hearing that awful wail thy troops, O Bharata, that resembled the roar of the very sea at full tide when agitated by the winds, Duryodhana then, O king, addressed the son of Rishyasringa and said, 'This Abhimanyu singly, O thou of mighty arms, like a second Phalguni, routeth from rage (my) army like Vritra routing the celestial host. I do not see any other efficacious medicine for him in battle than thyself, O best of Rakshasas, that art well-skilled in every science. Therefore, go speedily and slay the heroic son of Subhadra in battle. As regards ourselves, headed by Bhishma and Drona, we will slay Partha himself.' Thus addressed, the mighty and valiant Rakshasa speedily went to battle at the command of thy son, uttering loud roars like the clouds themselves in the season of rains. And in consequence of that loud noise, O king, the vast host of the Pandavas trembled throughout like the ocean when agitated by the wind. And many combatants, O king, terrified by those roars, giving up dear life, fell prostrate on the earth. Filled with joy and taking up his bow with arrow fixed on the string, and apparently dancing on the terrace of his car, that Rakshasa proceeded against Abhimanyu himself. Then the angry Rakshasa, having in that battle got Arjuna's son within reach, began to rout his ranks,--even those that stood not far from him. Indeed, the Rakshasa rushed in battle against that mighty Pandava host which he began to slaughter, like Vala rushing against the celestial host. Attacked in battle by that Rakshasa of terrible mien, the slaughter was very great, O sire, that took place amongst those troops. Exhibiting his prowess, the Rakshasa began to rout that vast force of the Pandavas, with thousands of arrows. Thus slaughtered by that Rakshasa of terrible visage, the Pandava army fled away from excess of fear. Grinding that army like an elephant grinding lotus-stalks, the mighty Rakshasa then rushed in battle against the sons of Draupadi. Then those great bowmen, accomplished in fighting, viz., the sons of Draupadi, rushed towards the Rakshasa in battle like five planets rushing against the Sun. That best of Rakshasa then was afflicted by those brothers endued with great energy, like the Moon afflicted by the five planets of the awful occasion of the dissolution of the world. Then the mighty Prativindhya quickly pierced the Rakshasa with whetted shafts, sharp as battle-axes and furnished with points capable of penetrating every armour. Thereupon that foremost of Rakshasas, with his armour pierced through, looked like a mass of clouds penetrated by the rays of the Sun. Pierced with these shafts furnished with golden wings, Rishyasringa's son, O king, looked resplendent like a mountain with blazing crests. Then those five brothers in that great battle, pierced that foremost of Rakshasas with many whetted shafts of golden wings. Pierced with those terrible shafts resembling angry snakes, Alamvusha, O king, became inflamed with rage like the king of the serpents himself. Deeply pierced, O king, within only a few moments, O sire, by those great car-warriors, the Rakshasa, much afflicted, remained senseless for a long while. Regaining his consciousness then, and swelling through rage to twice his dimensions, he cut off their arrows and standards and bows. And as if smiling the while he struck each of them with five arrows. Then that mighty Rakshasa and great car-warrior, Alamvusha, excited with wrath, and as if dancing on the terrace of his car, quickly slew the steeds, and then the charioteers, of those five illustrious adversaries of his. And burning with rage he once more pierced them with sharp arrows of diverse shades by hundreds and thousands. Then that wanderer of the night, viz., the Rakshasa Alamvusha, having deprived those great bowmen of their cars, rushed impetuously at them, wishing to despatch them to Yama's abode. Beholding them (thus) afflicted in battle by that wicked-souled Rakshasa, the son of Arjuna rushed at him. Then the battle that took place between him and the cannibal resembled that between Vritra and Vasava. And the mighty car-warriors of thy army, as also of the Pandavas, all became spectators of that engagement. Encountering each other in fierce battle, blazing with wrath, endued with great might, and with eyes red in rage, each beheld the other in that battle to resemble the Yuga fire. And that engagement between them became fierce and awful like that between Sakra and Samvara in days of old in the battle between the gods and Asuras."

Footnotes

250:1 In the Bengal texts, savdas in the first line is vicious. The true reading seems to be sahkhan, as in the Bombay edition. Then again in Kunjaran (Bengal), the Bombay text reads Pushkaran which is unquestionably correct.

Section 102

Dhritarashtra said, "How, O Sanjaya, did Alamvusha resist in combat the heroic son of Arjuna smiting many of our mighty car-warriors in battle? And how also did that slayer of hostile heroes, viz., the son of Subhadra, fight with Rishyasringa's son? Tell me all this in detail, exactly as it happened in that fight. What also did Bhima, that foremost of car-warriors, and the Rakshasa Ghatotkacha, and Nakula, and Sahadeva and the mighty car-warrior Satyaki, and Dhananjaya, do with my troops in battle? Tell me all this truly, O Sanjaya, for thou art skilled (in narration)."

Sanjaya said, "I will presently describe to thee, O sire, the awful battle that took place between that foremost of the Rakshasas and the son of Subhadra. I will also describe to thee the prowess that Arjuna put forth in battle, and Bhimasena the son of Pandu and Nakula, and Sahadeva, as also the warriors of thy army headed by Bhishma and Drona, all of whom fearlessly achieved wonderful feats of diverse kinds, Alamvusha, uttering loud shouts and repeatedly roaring at Abhimanyu, rushed impetuously against that mighty car-warrior in battle, saying, 'Wait, Wait'--Abhimanyu also, repeatedly roaring like a lion, rushed with at great force at that mighty bowman, viz., the son of Rishyasringa, who was an implacable foe of the former's sire. Soon then those two foremost of car-warriors, man and Rakshasa, on their cars, encountered each other, like a god and Danava. That best of Rakshasa were endued with powers of illusion, while Phalguni's son was acquainted with celestial weapons. Then Abhimanyu, O king, pierced Rishyasringa's son in that battle with three sharp shafts and once more with five. Alamvusha, also, excited with wrath, speedily pierced Abhimanyu in the chest with nine shafts like a guide piercing an elephant with hooks. Then, O Bharata, that wanderer of the night, endued with great activity, afflicted Arjuna's son in that combat with a thousand arrows. Then Abhimanyu excited with rage, pierced that prince of the Rakshasas in his wide chest with nine straight shafts of great sharpness. Piercing through his body these penetrated into his very vitals. And that best of Rakshasas, his limbs mangled by them, looked beautiful like a mountain overgrown with flowering Kinsukas. Bearing those shafts of golden wings on his body, that mighty prince of Rakshasas looked radiant like a mountain on fire. Then the vindictive son of Rishyasringa, inflamed with wrath, covered Abhimanyu, who was equal unto Mahendra himself, with clouds of winged arrows. Those sharp shafts resembling the rods of Yama himself, shot by him, pierced Abhimanyu through and entered the earth. And similarly the gold-decked arrows shot by Arjuna's son, piercing Alamvusha through, entered the earth. The son of Subhadra then, in that battle, with his straight shafts, obliged the Rakshasa to turn his back upon the field, like Sakra repulsing Maya in days of old. That scorcher of foes, the Rakshasa, then, thus repulsed and struck repeatedly by his adversary, exhibited his great powers of illusion by causing a thick darkness to set in. Then all the combatants there, O king, were covered by that darkness. Neither could Abhimanyu be seen, nor could friends be distinguished from foes in that battle. Abhimanyu, however, beholding that thick and awful gloom, invoked into existence. O son of Kuru's race, the blazing solar weapon. Thereupon, O king, the universe once more became visible. And thus he neutralised the illusion of that wicked Rakshasa. Then that prince of men, excited with wrath and endued with great energy, covered that foremost of Rakshasa in that battle with many straight shafts. Diverse other kinds of illusion were conjured up there by that Rakshasa. Conversant with all weapons, the son of Phalguni however, neutralised them all. The Rakshasa then, his illusions all destroyed, and himself struck with shafts, abandoned his car even there, and fled away in great fear. After that Rakshasa addicted to unfair fight had been thus vanquished, the son of Arjuna began to grind thy troops in battle, like a juice-blind prince of wild elephants agitating a lake overgrown with lotus. Then Bhishma the son of Santanu, beholding his troops routed, covered Subhadra's son with a thick shower of arrows. Then many mighty car-warriors of the Dhartarashtra army, standing in a ring round that single hero, began to strike him forcibly with their shafts. That hero then, who resembled his sire in prowess and who was equal to Vasudeva in valour and might,--that foremost of all wielders of weapons,--achieved diverse feats in that battle that were worthy of both his sire and maternal uncle. Then the heroic Dhananjaya, excited with wrath and desirous of rescuing his son, arrived at the spot where the latter was slaughtering thy troops as he came along. And similarly, O king, thy sire Devavrata in that battle approached Partha like Rahu approaching the sun. Then thy sons, O monarch, supported by cars, elephants, and steeds, surrounded Bhishma in that battle and protected him from every side. And so also the Pandavas, O king, clad in mail and surrounding Dhananjaya, engaged in fierce battle, O bull of Bharata's race. Then Saradwat's son (Kripa), O king, pierced Arjuna who was staying in front of Bhishma, with five and twenty shafts. Thereupon, like a tiger attacking an elephant, Satyaki, approaching Kripa, pierced him with many whetted shafts from desire of doing what was agreeable to the Pandavas. Gautama in return, excited with wrath, quickly pierced him of Madhu's race in the chest with nine arrows winged with the feathers of the Kanka bird. Sini's grandson also, excited with wrath, and forcibly drawing his bow, quickly sped at him an arrow capable of taking his life. The fiery son of Drona, however, excited with wrath, cut in twain that arrow as it coursed impetuously towards Kripa, resembling Indra's bolt in effulgence. Thereupon that foremost of car-warriors, viz., Sini's grandson, abandoning Gautama, rushed in battle towards Drona's son like Rahu in the firmament against the Moon. Drona's son, however, O Bharata, cut Satyaki's bow in twain. After his bow had thus been cut off, the former began to strike the latter with his shafts. Satyaki then, taking up another bow capable of bearing a great strain and slaughtering the foe, struck Drona's son, O king, in the chest and arms with six shafts. Pierced therewith and feeling great pain, for a moment he was deprived of his senses, and he sat down on the terrace of his car, catching hold of his flag-staff. Regaining his consciousness then, the valiant son of Drona, excited with rage afflicted him of Vrishni's race in that battle, with one long shaft. That shaft, piercing Sini's grandson through, entered the earth like a vigorous young snake entering its hole in the season of spring. And with another broad-headed arrow, Drona's son in that battle cut off the excellent standard of Satyaki. And having achieved this feat he uttered a leonine roar. And once more, O Bharata, he covered his adversary with a shower of fierce shafts like the clouds, O king covering the Sun after summer is past, Satyaki also, O monarch, baffling that arrowy shower, soon covered the son of Drona with diverse showers of arrows That slayer of hostile heroes, viz., the grandson of Sini, freed from that arrowy shower like the Sun from the clouds, began to scorch the son of Drona (with his energy). Swelling with rage the mighty Satyaki once more covered his foe with a thousand arrows and uttered a loud shout. Beholding his son then thus afflicted like the Moon by Rahu, the valiant son of Bharadwaja rushed towards the grandson of Sini. Desirous, O king, of rescuing, his son who was afflicted by the Vrishni hero, Drona, in that great battle, pierced the latter with a shaft of exceeding sharpness. Satyaki then, abandoning the mighty car-warrior Aswatthaman, pierced Drona himself in that battle with twenty arrows of exceeding sharpness. Soon after, that scorcher of foes and mighty car-warrior, viz., Kunti's son of immeasurable soul, excited with wrath, rushed in that battle against Drona. Then Drona and Partha encountered each other in fierce combat like the planets Budha and Sukra, O king, in the firmament.

Footnotes

254:1 The Bengal reading vanya-nagendra is better than the Bombay reading gandha-nagendra.

254:2 In Hindu mythology, solar eclipses are caused by Rahu's attempts at swallowing the Sun.

256:1 Budha is Mercury, and Sukra is Venus.

Section 103

Dhritarashtra said, "How did those bulls among men, viz., that great bowman Drona, and Dhananjaya the son of Pandu, encounter each other in battle? The son of Pandu is ever dear to the wise son of Bharadwaja. The preceptor also is ever dear to Pritha's son, O Sanjaya. Both of those car-warriors delight in battle, and both of them are fierce like lions. How therefore, did Bharadwaja's son and Dhananjaya, both fighting with care encounter each other in battle?"

Sanjaya said, "In battle Drona never recognises Partha as dear to himself. Partha also, keeping a Kshatriya's duty in view, recognises not in battle his preceptor. Kshatriyas, O king, never avoid one another in battle. Without showing any regard for one another, they fight with sires and brothers. In that battle, O Bharata, Partha pierced Drona with three shafts. Drona, however, regarded not those shafts shot in battle from Partha's bow. Indeed, Partha once more covered the preceptor in the fight with a shower of arrows. Thereupon the latter blazed up with wrath like a conflagration in a deep forest. Then, O king, Drona soon covered Arjuna in that combat with many straight shafts, O Bharata. Then king Duryodhana, O monarch, despatched Susarman for taking up the wing of Drona. Then the ruler of the Trigartas, excited with rage and forcibly drawing his bow, covered Partha, O king, with a profusion of arrows furnished with iron heads. Shot by those two warriors, O king, the shafts looked beautiful in the welkin like cranes in the autumnal sky. Those shafts, O lord, reaching the son of Kunti, entered his body like birds disappearing within a tree bending with a load of tasteful fruits. Arjuna then, that foremost of car-warriors, uttering a loud roar in that battle pierced the ruler of the Trigartas and his son with his shafts. Pierced by Partha like Death himself at the end of the Yuga, they were unwilling to avoid Partha, resolved as they were on laying down their lives. And they shot showers on the car of Arjuna. Arjuna, however, received those arrowy showers with showers of his own, like a mountain, O monarch, receiving a downpour from the clouds. And the lightness of hand that we then beheld of Vibhatsu was exceedingly wonderful. For alone he baffled that unbearable shower of arrows shot by many warriors like the wind alone scattering myriads of clouds rushing upon clouds. And at that feat of Partha, the gods and the Danavas (assembled there for witnessing the fight) were highly gratified. Then, O Bharata, engaged with the Trigartas in that battle, Partha shot, O king, the Vayavya weapon against their division. Then arose a wind that agitated the welkin, felled many trees, and smote down the (hostile) troops. Then Drona, beholding the fierce Vayavya weapon, himself shot an awful weapon called the Saila. And when that weapon, O ruler of men, was shot by Drona in that battle, the wind abated and the ten quarters became calm. The heroic son of Pandu, however, made the car-warriors of the Trigarta division destitute of prowess and hope, and caused them to turn their backs on the field. Then Duryodhana and that foremost of car-warriors, viz., Kripa, and Aswatthaman, and Salya, and Sudakshina, the ruler of the Kamvojas, and Vinda and Anuvinda of Avanti, and Valhika supported by the Valhikas, with a large number of cars surrounded Partha on all sides. And similarly Bhagadatta also, and the mighty Srutayush, surrounded Bhima on all sides with an elephant division. And Bhurisravas, and Sala, and Suvala's son, O monarch, began to check the twin sons of Madri with showers of bright and sharp arrows. Bhishma, however, in that battle, supported by the sons of Dhritarashtra with their troops, approaching Yudhishthira, surrounded him on all sides. Beholding that elephant division coming towards him, Pirtha's son Vrikodara, possessed of great courage, began to lick the corners of his mouth like a lion in the forest. Then Bhima, that foremost of car-warriors, taking up his mace in that great battle, quickly jumped down from his car and struck terror into the hearts of thy warriors. Beholding him mace in hand, those elephant-warriors in that battle carefully surrounded Bhimasena on all sides. Stationed in the midst of those elephants, the son of Pandu looked resplendent like the Sun in the midst of a mighty mass of clouds. Then that bull among the sons of Pandu began with his mace to consume that elephant-division like the wind dispelling a huge mass of clouds covering the welkin. Those tuskers, while being slaughtered by the mighty Bhimasena, uttered loud cries of woe like roaring masses of clouds. With diverse scratches (on his person) inflicted by those huge animals with their tusks, the son of Pritha looked beautiful on the field of battle like a flowering Kinsuka. Seizing some of the elephants by their tusks, he deprived them of those weapons. Wrenching out the tusks of others, with those very tusks he struck them on their frontal globes and felled them in battle like the Destroyer himself armed with his rod. Wielding his mace bathed in gore, and himself bespattered with fat and marrow and smeared with blood, he looked like Rudra himself. Thus slaughtered by him, the few gigantic elephants that remained, ran away on all sides, O king, crushing even friendly ranks. And in consequence of those huge elephants fleeing away on all sides, Duryodhana's troops once more, O bull of Bharata's race, fled away from the field."

Section 104

Sanjaya said, "At mid-day, O king, happened a fierce battle, fraught with great carnage, between Bhishma and the Somakas. That foremost of car-warriors, viz., Ganga's son began to consume the ranks of the Pandavas with keen shafts by hundreds and thousands. Thy sire Devavrata began to grind those troops like a herd of bulls grinding (with their tread) a heap of paddy sheaves. Then Dhrishtadyumna and Sikhandin and Virata and Drupada, falling upon Bhishma in that battle, struck that mighty car-warrior with numerous arrows. Bhishma then, having pierced Dhrishtadyumna and Virata each with three arrows, sped a long shaft, O Bharata, at Drupada. Thus pierced in battle by Bhishma, that grinder of foes, those great bowmen became filled with wrath O king, like snakes trod upon (by human feet). Then Sikhandin pierced the grandsire of the Bharatas (with many shafts). Of unfading glory, Bhishma, however, regarding his foe as a female struck him not. Dhrishtadyumna then, in that battle, blazing up with wrath like fire, struck the grandsire with three shafts in his arms and chest. And Drupada pierced Bhishma with five and twenty shafts, and Virata pierced him with ten, and Sikhandin with five and twenty. Deeply pierced (with those shafts) he became covered with blood, and looked beautiful like a red Asoka variegated with flowers. Then the son of Ganga pierced, in return, each of them with three straight shafts. And then, O sire, he cut off Drupada's bow with a broad-headed arrow. The latter then, taking up another bow, pierced Bhishma with five shafts. And he pierced Bhishma's charioteer also with three sharp shafts on the field of battle. Then the five sons of Draupadi, and the five Kaikeya brothers and Satyaki also of the Satwata race, headed by Yudhishthira, all rushed towards Ganga's son, desirous of protecting the Panchalas headed by Dhrishtadyumna. And so all the warriors of thy army also, O king, prepared to protect Bhishma, rushed at the head of their troops against the Pandava host. And then happened there a fierce general engagement between thy army of men and steeds and theirs, that increased the population of Yama's kingdom. And car-warriors falling upon car-warriors despatched one another to Yama's abode. And so men and elephant-riders and horse-riders, falling upon others (of their class), despatched them to the other world with straight shafts And here and there on the field, O monarch, cars, deprived of riders and charioteers by means of diverse kinds of fierce shafts, were in that battle dragged on all sides over the field. And those cars, O king, crushing large numbers of men and steeds in battle, were seen to resemble the wind itself (in speed) and vapoury edifices in the firmament (for their picturesque forms). And many car-warriors cased in mail and endued with great energy, decked with ear-rings and head-gears and adorned with garlands and bracelets, resembling the children of the celestials, equal to Sakra himself for prowess in battle, surpassing Vaisravana in wealth and Vrishaspati in intelligence, ruling over extensive territories, and possessed of great heroism, O monarch, deprived of their cars, were seen to run hither and thither like ordinary men. Huge tuskers also, O chief of men, deprived of their skilled riders, ran, crushing friendly ranks, and fell down with loud shrieks. Prodigious elephants looking like newly-risen clouds and roaring also like the clouds, were seen to run in all directions, deprived of their coats of mail. And, O sire, their Chamaras and variegated standards, their umbrellas with golden staves, and the bright lances (of their riders), lay scattered about. And elephant-riders, O king, deprived of their elephants, belonging both of thy army and theirs, were seen to run (on foot) amid that awful press. And steeds from diverse countries, decked with ornaments of gold, were seen, by hundreds and thousands, to run with the speed of the wind. And horse-riders, deprived of their horses, and armed with swords were in that battle seen to run, or made to run (by others assailing them). Elephant, meeting with a flying elephant in that dreadful battle, proceeded, quickly crushing foot-soldiers and steeds.

And, similarly, O king those prodigious creatures crushed many cars in that battle, and cars also, coming upon fallen steeds crushed them (in their course). And steeds too, in the press of battle, crushed many foot-soldiers, O king (with their hoofs). And thus, O monarch, they crushed one another in diverse ways. And in that fierce and awful battle there flowed a terrible river of bloody current. And heaps of bows obstructed its straight course, and the hair (of slain warriors) formed its moss. And (broken) cars formed its lakes, and arrows its eddies. And steeds formed its fishes. And heads (severed from trunks) formed its blocks of stone. And it abounded with elephants that formed its crocodiles. And coats of mail and head-gears formed its froth. And bows (in the hands of the warriors) constituted the speed of its current, and swords its tortoises. And banners and standards in profusion formed the trees on its banks. And mortals constituted its banks which that river continually ate away. And it abounded with cannibals that formed its swans. And that stream (instead of swelling the ocean with its discharge) swelled the population of Yama's kingdom. And brave Kshatriyas,--mighty car-warriors,--casting off all fear, O king, sought to cross that river with the aid of cars, elephants, and steeds that played the part of rafts and boats. And as the river Vaitarani beareth all departed spirits towards the domains of the King of the Dead, so that river of bloody current bore away all timid men deprived of their senses in a swoon. And the Kshatriyas, beholding that awful carnage, all exclaimed, saying, 'Alas, through Duryodhana's fault the Kshatriyas are being exterminated. Why, Oh, Dhritarashtra of sinful soul, deluded by avarice, harboured envy for the sons of Pandu, who are graced with numerous virtues.' Diverse exclamations of this kind were heard there, made by one another, fraught with the praises of the Pandavas and censure of thy sons. Hearing then these words uttered by all the combatants, thy son Duryodhana, that offender against all, addressed Bhishma and Drona and Kripa and Salya, O Bharata, saying, 'Fight ye without boastfulness. Why tarry ye at all?' Then the battle was resumed between the Kurus and the Pandavas, that fierce battle, O king, caused by the match at dice and marked by an awful slaughter. Thou beholdest now, O son of Vichitravirya, the dreadful fruit of that rejection by thee (of the counsels of thy friends) though warned against it by many illustrious persons. Neither the sons of Pandu, O king, nor their troops, nor they that follow them, nor the Kauravas, show the least regard for their lives in battle. For this reason, O tiger among men, a dreadful destruction of kinsmen is taking place, caused either by Destiny or by thy evil policy, O king."

Footnotes

259:1 Both the Bombay and the Bengal texts repeat Chamarais in the second line of 24th. This is certainly erroneous. The Burdwan Pundits read it tomarais. This is correct.

259:2 In the second line of 30th, the correct reading is Rathas (nom. plural) and not Rathan. So in the first line of 31st, the word is turangas (nom. plural) and not turangan.

Section 105

Sanjaya said, "O tiger among men, Arjuna sent those Kshatriyas that followed Susarman to the abode of the King of the Dead by means of his whetted shafts. Susarman however, in that battle, pierced Partha with his shafts. And he pierced Vasudeva with seventy, and Arjuna once more with nine shafts. Checking those shafts by means of his arrowy showers, that mighty car-warrior, viz., the son of Indra, despatched Susarman's troops unto Yama's abode. Those mighty car-warriors, while being slaughtered by Partha in that battle as if by Death himself at the end of the Yuga, all fled away from the field, O king struck with panic, Some abandoning their steeds, some abandoning, O sire, their cars, and others their elephants, fled away in all directions. Others taking with them their horses, elephants, and cars, fled away, O king, with great speed. Foot-soldiers in that dreadful battle, throwing aside their weapons, and without any regard for one another, fled away hither and thither. Though forbidden by Susarman the ruler of the Trigartas, and by other foremost of kings, they stayed not yet in battle. Beholding that host routed, thy son Duryodhana himself at the head of the whole army and with Bhishma ahead, attacked Dhananjaya with all his vigour, for the sake, O king, of (protecting) the life of the ruler of the

Trigartas. And he stayed in battle, scattering diverse kinds of arrows, supported by all his brothers. The rest of the men all fled away. Similarly, the Pandavas, O king, clad in mail and with all their vigour, proceeded, for the sake of Phalguni, to the spot where Bhishma was. Although acquainted with the awful prowess, in battle of the wielder of Gandiva, these yet proceeded with loud cries and great bravery to the spot where Bhishma was and surrounded him on all sides. Then the palmyra-bannered hero covered the Pandava army, in that battle, with his straight shafts. The sun having reached the meridian, the Kauravas, O king, fought with the Pandavas in one confused mass. The heroic Satyaki, having pierced Kritavarman with five arrows, stayed in battle scattering his arrows by thousands. And so king Drupada also, having pierced Drona with many whetted shafts, once more pierced him with seventy shafts and his charioteer with nine. Bhimasena also, having pierced his great grandsire king Valhika uttered a loud roar like a tiger in the forest. Arjuna's son (Abhimanyu) pierced by Chitrasena with many shafts, deeply pierced Chitrasena in the chest with three arrows. Engaged with each other in battle, those two foremost of men looked resplendent on the field like the planets, Venus and Saturn, O king, in the firmament. Then that slayer of foes, viz., the son of Subhadra, having slain his antagonist's steeds and charioteer with nine arrows, uttered a loud shout. Thereupon that mighty car-warrior, (viz., Chitrasena), quickly jumping down from that car whose steed had been slain, mounted, O king, without delay, the car of Durmukha. The valiant Drona, pierced the latter's charioteer also, Then, O king, Drupada, thus afflicted at the head of his troops, retreated by the aid of his fleet steeds, recollecting the hostility that existed from days of old (between himself and Drona). Bhimasena, within a moment, deprived king Valhika of his steeds, car and charioteer, in the very sight of all the troops. Fallen into a situation of great danger and with fear in his heart, O king, Valhika, that best of men, jumping down from that vehicle, quickly mounted upon the car of Lakshmana in that battle. Satyaki, having checked Kritavarman in that dreadful battle, fell upon the grandsire and rained on him shafts of diverse kinds. Piercing the grandsire with sixty whetted shafts winged with feathers, he seemed to dance on his car, shaking his large bow. The grandsire then hurled at him a mighty dart made of iron, decked with gold, endued with great velocity, and beautiful as a daughter of the Nagas. Beholding that irresistible dart, resembling Death himself, coursing towards him, that illustrious warrior of the Vrishni race baffled it by the celerity of movements. Thereupon that fierce dart, unable to reach him of the Vrishni race, fell down on the earth like a large meteor of blazing splendour. Then he of Vrishni's race, O king, taking up with a firm hand his own dart of golden effulgence, hurled it at the car of the grandsire. That dart, hurled in that dreadful battle with the strength of Satyaki's arms, coursed impetuously like the fatal night, coursing speedily towards a (doomed) man. As it coursed, however, towards him with great force, Bhishma cut it in twain, O Bharata, with a couple of horse-shoe-headed arrows of keen edge, and thereupon it fell down on the earth. Having cut that dart, that grinder of foes, viz., Ganga's son, excited with wrath and smiling the while struck Satyaki in the chest with nine arrows. Then the Pandava warriors, O elder brother of Pandu, with their cars, elephants and steeds, surrounded Bhishma in that battle, for the sake of rescuing him of Madhu's race. Then commenced again a fierce battle, making the hair to stand on end, between the Pandavas and the Kurus both of whom were desirous of victory."

Footnotes

261:1 Lit. "reached him with shafts etc."

262:1 Both the Bengal and the Bombay printed texts are in fault regarding the word Pandupurvaja. The Bombay text makes it a nom. plural. The Bengal text makes it an accusative singular. There can be no doubt that the Burdwan Pundits are right in taking it as a vocative.

Section 106

"Sanjaya said, 'Beholding Bhishma excited with wrath in battle, surrounded on all sides by the Pandavas like the Sun in the firmament. O king, by the clouds at the end of summer, Duryodhana, O monarch, addressed Dussasana, saying, 'This heroic and great bowman Bhishma, this slayer of heroes, hath, O bull of Bharata's race, been surrounded on all sides by the brave Pandavas. It is thy duty, O hero, to protect that illustrious one. Protected by us in battle, our grandsire Bhishma will slay all the Panchalas along with the Pandavas. The protection of Bhishma. therefore, I think, is our highest duty, for this great bowman of his vows, viz., Bhishma, is our protector in return. Therefore, surrounding the grandsire with all our troops, do thou protect him, who always achieveth the most difficult feats in battle. Thus addressed by Duryodhana, thy son Dussasana, surrounding Bhishma with a large force on all sides took up his position. Then Suvala's son Sakuni, with hundreds and thousands of horsemen having bright spears and swords and lances in hand, and who formed a proud, well-dressed, and strong body bearing standards, and who were mingled with excellent foot-soldiers that were all well-trained and skilled in battle began to cheek Nakula, and Sahadeva, and Yudhishthira the son of Pandu, surrounding those foremost of men on all sides. Then king Duryodhana despatched ten thousand (other) brave horsemen for resisting the Pandavas. When these rushed like so many Garudas towards the enemy with great impetuosity, the earth, O king, struck with their horse-hoofs, trembled and uttered a loud noise. And the loud clatter of their hoofs was heard resembling the noise made by a large forest of bamboos, in conflagration on a mountain. And as these dashed over the field, there rose a cloud of dust, which rising to the welkin shrouded the very Sun. And in consequence of those impetuous steeds, the Pandava army was agitated like a large lake with a flight of swans suddenly alighting on its bosom. And in consequence of their neighing, nothing else could be heard there. Then king Yudhishthira, and the two sons of Pandu by Madri, quickly checked the charge of those horsemen in battle, like the continent, O king, bearing the force, at full tide, of the surging sea swollen with the waters of the rainy season. Then those (three) car-warriors, O monarch, with their straight shafts, cut off the heads of those horse-riders. Slain by those strong bowmen, they fell down, O king, (on the earth), like mighty elephants tumbling into mountain caves, slain by huge compeers. Indeed, coursing all over the field, those warriors (of the Pandavas army) cut off the heads of those cavalry soldiers with sharp-bearded darts and straight shafts. Struck with swords, those horsemen, O bull of Bharata's race, suffered their heads to drop like tall trees, dropping their fruits. All over the field, O king, steeds along with their riders were seen fallen or falling, deprived of life. And while being (thus) slaughtered, the steeds, affected with panic, fled away like smaller animals desirous of saving their lives at sight of the lion. And the Pandavas, O king, having vanquished their foes in that great battle, blew their conches and beat their drums. Then Duryodhana, filled with grief on seeing his troops vanquished, addressed the ruler of the Madras, O chief of the Bharatas, and said, 'There, the eldest son of Pandu, accompanied by the twins in battle, in thy very sight, O thou of mighty arms, routeth our troops, O lord. O mighty-armed one, resist him like the continent resisting the ocean. Thou art exceedingly well-known as possessed of might and prowess that are irresistible.' Hearing these words of thy son, the valiant Salya proceeded with a large body of cars to the spot where Yudhishthira was. Thereupon, the son of Pandu began to resist in battle that large host of Salya rushing impetuously towards him with the force of a mighty wave. And that mighty car-warrior, viz., king Yudhishthira the just, in that battle quickly pierced the ruler of the Madras in the centre of the chest with ten shafts. And Nakula and Sahadeva struck him with seven straight shafts. The ruler of the Madras then struck each of them with three arrows. And once more he pierced Yudhishthira with sixty sharp-pointed arrows. And excited with wrath he struck each of the sons of Madri also with two shafts. Then that vanquisher of foes, the mighty-armed Bhima, beholding the king, in that great battle, staying within reach of Salya's car as if within the very jaws of Death, quickly proceeded to Yudhishthira's side. Then when the Sun, having passed the meridian, was sinking, there commenced a fierce and terrible battle (on that part of the field).

Section 107

Sanjaya said, "Then thy sire, excited with wrath, began to strike the Parthas and their troops all round, with excellent shafts of great sharpness. And he pierced Bhima with twelve shafts, and Satyaki with nine. And having pierced Nakula with three shafts, he pierced Sahadeva with seven. And he pierced Yudhishthira in the arms and the chest with twelve shafts. And piercing Dhrishtadyumna also, that mighty warrior uttered a loud roar. Him Nakula pierced (in return) with twelve shafts, and Satyaki with three. And Dhrishtadyumna pierced him with seventy shafts, and Bhimasena with seven. And Yudhishthira pierced the grandsire in return with twelve shafts.

Drona (on the other hand), having pierced Satyaki, pierced Bhimasena next. And he pierced each of them with five sharp shafts, each of which resembled the rod of Death. Each of those two, however, pierced Drona, that bull among Brahmanas, in return, with three straight shafts. The Sauviras, the Kitavas, the Easterners, the Westerners, the Northerners, the Malavas, the Abhishahas, the Surasenas, the Sivis, and the Vasatis, did not avoid Bhishma in battle although they were incessantly slaughtered by him with sharp shafts. And similarly kings coming from diverse countries and armed with diverse weapons, approached the Pandavas (without seeking to avoid them in battle). And the Pandavas, O king, surrounded the grandsire on all sides. Surrounded on all sides, yet unvanquished by that large body of cars, Bhishma blazed up like a fire in the midst of a forest, and consumed his foes. His car was his fire-chamber; his bow constituted the (flames of that fire); swords, darts, and maces, constituted the fuel; his shafts were the sparks (of that fire); and Bhishma was himself the fire that consumed the foremost of Kshatriyas. Indeed, with shafts furnished with golden wings and vulturine feathers and endued with great energy, with barbed arrows, and nalikas, and long shafts, he covered the hostile host. And he felled elephants and car-warriors also with his sharp shafts. And he made that large body of cars resemble a forest of palmyras shorn of their leafy heads. And that mighty armed warrior, that foremost of all wielders of weapons, O king, deprived cars and elephants and steeds of their riders in that conflict. And hearing the twang of his bow-string and the noise of his palms, loud as the roar of the thunder, all the troops trembled, O Bharata. The shafts of thy sire, O bull of Bharata's race, told on the foe. Indeed, shot from Bhishma's bow they did not strike the coats of mail only (but pierced them through). And we beheld, O king, many cars destitute of their brave riders dragged over the field of battle, O monarch, by the fleet steeds yoked unto them. Fourteen thousand car-warriors, belonging to the Chedis, the Kasis, and the Karushas, of great celebrity and noble parentage, prepared to lay down their lives, unretreating from the field, and owning excellent standards decked with gold, having met with Bhishma in battle who resembled the Destroyer himself with wide-open mouth, all went to the other world along with their cars, steeds, and elephants. And we beheld there, O king, cars by hundreds and thousands, some with their axles and bottoms broken, and some, O Bharata, with broken wheels. And the earth was strewn with cars broken along with their wooden fences, with the prostrate forms of car-warriors, with shafts, with beautiful but broken coats of mail, with axes. O monarch; with maces and short arrows and sharp shafts, with bottoms of cars, with quivers and broken wheels, O sire, with innumerable bows and scimitars and heads decked with ear-rings; with leathern fences and gloves and overthrown standards, and with bows broken in various parts. And elephants, O king, destitute of riders, and slain horsemen (of the Pandava army), lay dead. The valiant Pandavas notwithstanding all their efforts, could not rally those car-warriors, who, afflicted by the shafts of Bhishma, were flying away from the field. Indeed, O king, that mighty host while being slaughtered by Bhishma endued with energy equal to that of Indra himself, broke so completely that no two persons fled together. With its cars, elephants, and steeds overthrown, and with its standards laid low in profusion, the army of the sons of Pandu, deprived of senses, uttered loud exclamations of woe. And at that time, sire slew son, and son slew sire, and friend smote dear friend, impelled by fate. And many combatants of the Pandavas army, throwing aside their armour, were seen flying in all directions with dishevelled hair. Indeed, the Pandava troops looked like bulls running wild in fear, and no longer restrained by the yoke. Indeed, loud were the exclamations, we heard of woe that they uttered.

"Then that delighter of the Yadavas, beholding the Pandava army breaking, reined the excellent car (that he guided), and addressing Vibhatsu the son of Pritha, said,--That hour is come, O Partha, which thou hadst hoped for. Strike now, O tiger among men, or thou wilt be deprived of thy senses. Formerly, O hero, thou saidst, O Partha, in that conclave of kings in Virata's city, in the presence also of Sanjaya, these words:--'I will slay all the warriors of Dhritarashtra's son, all of them with their followers, including, Bhishma and Drona, that would fight with me in battle--O son of Kunti, O chastiser of foes, make those words of thine true. Remembering the duty of a Kshatriya, fight, without any anxiety.' Thus addressed by Vasudeva, Arjuna hung down his head and looked askance at him. And Vibhatsu replied very unwillingly, saying, 'To acquire sovereignty with hell in the end, having slain those who should not be slain, or the woes of an exile in the woods,--(these are the alternatives). Which of these should I achieve? Urge the steeds, O Hrishikesa, I will do thy bidding. I will overthrow the

Kuru grandsire Bhishma, that invincible warrior.'--Thus asked, Madhava urged those steeds of a silvery hue, to the spot where Bhishma, incapable of being looked at like the Sun himself, was staying. Then that large host of Yudhishthira rallied and came again to the fight, beholding the mighty-armed Partha proceeding for an encounter with Bhishma. Then Bhishma that foremost one among the Kurus, repeatedly roared like a lion. And he soon covered Dhananjaya's car with a shower of arrows. Within a trice that car of his with its steeds and charioteer, became entirely invisible in consequence of that thick shower of arrows. Vasudeva, however, without fear, mustering patience, and endued with great activity, urged those steeds mangled with Bhishma's shafts. Then Partha, taking up his celestial bow of twang loud as the roar of the clouds, caused Bhishma's bow to drop from his hands, cutting it (into fragments) by means of his sharp shafts. Then thy sire, the Kuru hero, whose bow had thus been cut off, stringed another large bow within the twinkling of the eye. Arjuna, however, excited with wrath, cut that bow also of his. The son of Santanu applauded that lightness of hand displayed by Arjuna, saying, 'Well done, Well done, O mighty-armed one. Well done, O son of Kunti.'--Having addressed him thus, Bhishma took up another beautiful bow in that battle, and shot many arrows at Partha's car. And Vasudeva showed great skill in the management of steeds, for, displaying the circling motion he baffled all those arrows (of Bhishma). Mangled with the arrows of Bhishma, those two tigers among men looked beautiful like two angry bulls marked with scratches of horns. Then that slayer of hostile heroes, viz., the mighty-armed Vasudeva of Madhu's race beholding that Partha was fighting mildly and that Bhishma was incessantly scattering his arrowy showers in battle, and that stationed between the two hosts, he latter was scorching everything like the Sun himself, smiting down the foremost of Yudhishthira's combatants, and, in fact, achieving feat on Yudhishthira's army like unto what happeneth at the end of the Yuga, could not any longer bear it. Abandoning then, O sire, Partha's steeds that looked like silver, and filled with wrath, that great lord of Yoga powers jumped down from that great car. Repeatedly roaring like a lion, the mighty Krishna of great energy and immeasurable splendour, the Lord of Universe, with eyes red as copper from rage, and having his bare arms alone for his weapons, rushed towards Bhishma, whip in hand, desirous of slaying him and seeming to split the universe itself with his tread. Beholding Madhava in the vicinity of Bhishma and about to fall upon him in that furious battle, the hearts of all the combatants seemed to be in a stupor. 'Bhishma is slain, Bhishma is slain.'--These loud exclamations were heard there, O king, caused by the fear inspired by Vasudeva. Robed in yellow silk, and himself dark as the lapis lazuli, Janarddana, when he pursued Bhishma, looked beautiful as a mass of clouds charged with lightning. Like a lion towards an elephant, or the leader of a bovine herd upon another of his species, that bull of Madhu's race, with a loud roar, impetuously rushed towards Bhishma. Beholding him of eyes like lotus petals (thus) rushing towards him in that battle, Bhishma began to fearlessly draw his large bow. And with a fearless heart he addressed Govinda, saying, 'Come, come, O thou of eyes like lotus petals. O God of the gods, I bow to thee. O best of the Satwatas, throw me down today in this great battle. O god, slain by thee in battle, O sinless one, great will be the good done to me, O Krishna, in every respect in the world. Amongst all, in the three worlds, great is the honour done to me today in battle, O Govinda. Strike me as thou pleasest, for I am thy slave, O sinless one.' Meanwhile, the mighty-armed Partha. quickly following Kesava behind, seized him by encircling him with his two arms. That best of male beings, viz., Krishna, of eyes like lotus petals, seized by Partha, still proceeded with great speed, bearing the latter away with him. The mighty Partha, that slayer of hostile heroes, however, forcibly catching hold of his legs, stopped Hrishikesa with great difficulty at the tenth step. Then Arjuna his dear friend, filled with sorrow, affectionately addressed Kesava, who was then sighing like a snake and whose eyes were troubled in wrath, saying, 'O thou of mighty arms, stop, O Kesava, it behoveth thee not to make those words false which thou hadst spoken before, viz., I will not fight. O Madhava, people will say that thou art a liar. All this burden resteth upon me. I will slay the grandsire. I swear, O Kesava, by my weapons, by truth, and my good deeds, that, O slayer of foes, I will do all by which the destruction of my foes may be achieved. Behold this very day that invincible and mighty car-warrior in the act of being thrown down by me, with the greatest ease, like the crescent moon at the end of the Yuga (when the destruction of the universe comes). Madhava, however, hearing these words of the high-souled Phalguni, spoke not a word, but in anger once more mounted upon the car. And then upon those two tigers among men, when stationed on their car, Bhishma the son of Santanu, once more poured his arrowy showers like the clouds pouring rain upon the mountain-breast. Thy sire Devavrata took the lives of the (hostile) warriors like the Sun sucking with his rays the energies of all things during summer. As the Pandavas had been breaking the ranks of the Kurus in battle, so thy sire broke the Pandava ranks in battle. And the routed soldiers, helpless and heartless, slaughtered in hundreds and thousands by Bhishma, were unable to even look at him in that battle,--him who resembled the mid-day Sun blazing in his own splendour. Indeed, the Pandavas afflicted with fear, timidly gazed at Bhishma who was then achieving super-human feats in that battle. And the Pandava troops, thus fleeing away, O Bharata, failed to find a protector, like a herd of kine sunk in a shoal of ants while being trod down by a strong person. Indeed, the Pandavas could not, O Bharata, look at that mighty car-warrior incapable of being shaken, who, furnished with a profusion of shafts, was scorching the kings (in the Pandava army), and who in consequence of those shafts looked like the blazing Sun shedding his fiery rays. And while he was thus grinding the Pandava army, the thousand-rayed maker of day repaired to the setting hills, and the troops, worn with fatigue, set their hearts on withdrawal (from the field)."

Section 108

Sanjaya said, "While they were battling, the Sun set, O Bharata, aid there came the dreadful hour of twilight and the battle could no longer be seen. Then king Yudhishthira, seeing that twilight had come and that his own troops, slaughtered by Bhishma, had thrown aside their weapons, and that stricken with fear, and turned off the field, they were seeking to flee away, and beholding Bhishma also, that mighty car-warrior, excited with wrath and afflicting everybody in fight, and noticing that the mighty car-warriors of the Somakas, having been vanquished, had all become cheerless, reflected a little, and then ordered the troops to be withdrawn. Then king Yudhishthira withdrew his forces. And similarly, the withdrawal of thy forces also took place at the same time. Then those mighty car-warriors, O chief of the Kurus, having withdrawn their forces, entered their tents, themselves mangled in battle. Afflicted by the shafts of Bhishma and reflecting upon that hero's feats in battle, the Pandavas obtained no peace of mind. Bhishma also, having vanquished the Pandavas and the Srinjayas in battle, was worshipped by thy sons and glorified by them, O Bharata. Accompanied by the rejoicing Kurus, he then entered his tent. Night then set in, that deprives all creatures of their senses. Then in that fierce hour of night, the Pandavas, the Vrishnis and the invincible Srinjayas sat down for a consultation. All those mighty persons, skilled in arriving at conclusions in council, coolly deliberated about that which was beneficial for them in view of their immediate circumstances. Then king Yudhishthira, having reflected for a long while, said these words, casting his eyes on Vasudeva, 'Behold, O Krishna, the high-souled Bhishma of fierce prowess. He crusheth my troops like an elephant crushing a forest of reeds. We dare not even look at that high-souled warrior. Like a raging conflagration he licketh up my troops. The valiant Bhishma of keen weapons, when excited with wrath in battle and bow in hand shooting his shafts, becometh as fierce as the mighty Naga Takshaka of virulent poison. Indeed, the angry Yama is capable of being vanquished, or even the chief of the celestials armed with the thunder, or Varuna himself, noose in hand, or the Lord of the Yakshas armed with mace. But Bhishma, excited with wrath, is incapable of being vanquished in battle. When this is the case, O Krishna, I am, through the weakness of my understanding, plunged in an ocean of grief having got Bhishma (as a foe) in battle. I will retire into the woods, O invincible one. My exile there would be for my benefit. Battle, O Krishna, I no longer desire. Bhishma slayeth us always. As an insect, by rushing into a blazing fire meeteth only with death, even so do I rush upon Bhishma. In putting forth prowess, O thou of Vrishni's race, for the sake of my kingdom, I am, alas, led to destruction. My brave brothers have all been exceedingly afflicted with arrows. In consequence of the affection they bear to myself their (eldest) brother they had to go into the woods, deprived of kingdom. For myself alone, O slayer of Madhu, hath Krishna been sunk into such distress. I regard life to be of high value. Indeed, even life now seemeth to be difficult of being saved. (If I can save that life), its latter remnant will I pass in the practice of excellent virtue. If, with my brothers, O Kesava, I am worthy of thy favour, tell me, O Krishna, what is for my benefit, without contravening the duties of my order. Hearing these words of his, and (describing the situation) in detail, Krishna, from compassion, said these words in reply for comforting Yudhishthira, 'O son of Dharma, O thou that art firm in truth, do thou not indulge in sorrow, thou that hast these invincible heroes, these slayers of foes, for thy brothers. Arjuna and Bhimasena are each endued with the energy of the Wind and the Fire. The twin sons of Madri also are each as valiant as the Chief of the celestials himself. From the good understanding that exists between us, do thou set me also to this task. Even I, O son of Pandu, will fight with Bhishma. Directed by thee, O great king, what is there that I may not do in great battle. Challenging that bull among men, viz., Bhishma, I will slay him in battle, in the very sight of the Dhartarashtras, if Phalguni doth not wish to slay him. If, O son of Pandu, thou seest victory to be certain on the slaughter of the heroic Bhishma, even, I, on a single car, will slay that aged grandsire of the Kurus. Behold, O king, my prowess, equal to that of the great Indra in battle. I will overthrow from his car that warrior who always shooteth mighty weapons. He that is an enemy of the sons of Pandu, without doubt, is my enemy also. They, that are yours, are mine, and so they, that are mine, are yours. Thy brother (Arjuna) is my friend, relative, and disciple. I will, O king, cut off my own flesh and give it away for the sake of Arjuna. And this tiger among men also can lay down his life for my sake. O sire, even this is our understanding, viz., that we will protect each other. Therefore, command me, O king, in what way I am to fight. Formerly, at Upaplavya, Partha had, in the presence of many persons, vowed, saying, 'I will slay the son of Ganga.' These words of the intelligent Partha should be observed (in practice). Indeed, if Partha requests me without doubt I will fulfill that vow. Or, let it be the task of Phalguni himself in battle. It is not heavy for him. He will slay Bhishma, that subjugator of hostile cities. If excited in battle, Partha can achieve feats that are incapable of being achieved by others. Arjuna can slay in battle the very gods exerting themselves actively, along with the Daityas and the Danavas. What need be said of Bhishma, therefore, O king? Endued with great energy, Bhishma, the son of Santanu, is now of perverted judgment, of intelligence decayed, and of little sense, without doubt, he knoweth not what he should do.'

"Hearing these words of Krishna, Yudhishthira said, 'It is even so, O thou of mighty arms, even as thou sayest, O thou of Madhu's race. All these together are not competent to bear thy force. I am sure of always having whatever I desire, when, O tiger among men, I have thyself staying on my side. O foremost of victorious persons, I would conquer the very gods with

Indra at their head, when, O Govinda, I have thee for my protector. What need I say, therefore, of Bhishma, though he is a mighty car-warrior? But, O Krishna, I dare not, for my own glorification, falsify thy words. Therefore, O Madhava, as promised before by thee, render me aid without fighting for me. In this battle an agreement was made by me with Bhishma. He said,--I will give thee counsel, but fight I shall never for thee, since I shall have to fight for Duryodhana's sake. Know this for truth. Therefore, O Lord, Bhishma may give me sovereignty by giving me good counsel, O Madhava. Therefore, O slayer of Madhu, all of us accompanied by thee, will once more repair unto Devavrata, for asking him about the means of his own death. All of us then, O best of persons, together going to Bhishma without delay, will speedily ask him of Kuru's race his advice. O Janardana, he will truly give us beneficial counsel; and O Krishna, I will do in battle what he will say. Of austere vows, he will give us counsel, as also victory. We were children and orphans. By him were we reared. O Madhava, him, our aged grandsire, I wish to day,--him, the sire of our sire. Oh, fie upon the profession of a Kshatriyas.'

Sanjaya continued, "Hearing these words, O king, he of Vrishni's race said unto Yudhishthira, 'O thou of great wisdom, these words of thine, O king, are to my taste. Bhishma, otherwise called Devavrata, is skilled in weapons. With only his glances he can consume the foe. Repair unto that son of the Ocean-going (Ganga), for asking him about the means of his death. Asked by thee, in particular, he will certainly say the truth. We will, therefore, proceed for questioning the Kuru grandsire. Repairing unto the reverend son of Santanu, we will, O Bharata, ask him his advice and according to the advice that he will give us we will fight with the foe.' Having thus deliberated, O elder brother of Pandu, the heroic sons of Pandu, and the valiant Vasudeva, all proceeded together towards the abode of Bhishma, casting aside their coats of mail and weapons and entering then his tent, they all bowed to him, bending their heads. And the sons of Pandu, O king, worshipping that bull of Bharata's race, and bowing unto him with their heads, sought his protection. The Kuru grandsire, the mighty-armed Bhishma, then addressed them, saying, 'Welcome art thou, O thou of Vrishni's race. Welcome art thou, O Dhananjaya. Welcome to thee, O king Yudhishthira the just, Ad to thee, O Bhima. Welcome to you also, ye twins.

What am I to do now for enhancing your joy? Even if it be exceedingly difficult of achievement, I will yet do it with all my soul. Unto the son of Ganga who thus repeatedly spoke unto them with such affection, king Yudhishthira, with a cheerful heart, lovingly said, these words, 'O thou that art conversant with everything, how shall we obtain victory, and how shall we acquire sovereignty? How also may this destruction of creatures be stopped? Say all these unto me, O lord. Tell us the means of thy own death. How, O hero, shall we be able to bear thee in battle? O grandsire of the Kurus, thou givest not thy foes even a minute hole to pick in thee. Thou art seen in battle with thy bow ever drawn to a circle. When thou takest thy shafts, when aimest them, and when drawest the bow (for letting them off), no one is able to mark. O slayer of hostile heroes, constantly smiting (as thou dost) cars and steeds and men and elephants, we behold thee on thy car, O mighty-armed one, to resemble a second Sun. What man is there, O bull of Bharata's race, who can venture to vanquish thee, scattering showers of arrows in battle, and causing a great destruction. Tell me, O grandsire, the means by which we may vanquish thee in battle, by which sovereignty may be ours, and lastly, by which my army may not have to undergo such destruction. Hearing these words, Santanu's son, O elder brother of Pandu, said unto the son of Pandu, 'As long as I am alive, O son of Kunti, victory cannot be yours in battle, O thou of great wisdom. Truly do I say this unto thee. After, however, I am vanquished in fight, ye may have victory in battle, ye sons of Pandu. If, therefore, ye desire victory in the battle, smite me down without delay. I give you permission, ye sons of Pritha, strike me as ye please. I am thus known to you in what I regard to be a fortunate circumstance. After I am slain, all the rest will be slain. Therefore, do as I bid'.

"Yudhishthira said, 'Tell us the means by which we may vanquish thee in battle, thee that art, when excited with wrath in the fight, like unto the Destroyer himself armed with mace. The wielder of the thunder-bolt may be vanquished or Varuna, or Yama. Thou, however, art incapable of being defeated in battle by even the gods and Asuras united together, with Indra at their head.'

"Bhishma said, 'That, O son of Pandu, is true, which thou sayest. O thou, of mighty arms. When with weapons and my large bow in hand I contend carefully in battle, I am incapable of being defeated by the very gods and the Asuras with Indra at their head. If, however, I lay aside my weapons, even these car-warriors can slay me. One that hath thrown away his weapons, one that hath fallen down, one whose armour hath slipped off, one whose standard is down, one who is flying away, one who is frightened, one who says--I am thine--one who is a female, one who beareth the name of a female, one no longer capable of taking care of one's self, one who hath only a single son, or one who is a vulgar fellows,--with these I do not like to battle. Hear also, O king, about my resolve formed before. Beholding any inauspicious omen I would never fight. That mighty car-warrior, the son of Drupada, O king, whom thou hast in thy army, who is known by the name of Sikhandin, who is wrathful in battle, brave, and ever victorious, was a female before but subsequently obtained manhood. How all this took place, ye all know it truly. Brave in battle and clad in mail, let Arjuna, keeping Sikhandin before him, attack me with his sharp shafts. When that inauspicious omen will be there, especially in the form of one that was a female before, I will never seek, though armed with bow and arrow, to strike him. Obtaining that opportunity, let Dhananjaya the son of Pandu quickly pierce me on every side with his shafts, O bull of Bharata's race. Except the highly blessed Krishna, and Dhananjaya the son of Pandu, I do not behold the person in the three worlds who is able to slay me while exerting myself in battle. Let Vibhatsu, therefore, armed with weapons, struggling carefully in battle, with his excellent bow in hand, placing (Sikhandin or) something else before, throw, me down (from my car). Then the victory will be certain. Do this, O great king, even this that I have said unto thee, O thou of excellent vows. Thou wilt then be able to slay all Dhartarashtras assembled together in battle.'

Sanjaya continued, "The Parthas then, having ascertained all this went back to their tents, saluting the Kuru grandsire, viz., the high-souled Bhishma. After Ganga's son, prepared to go to the other world, had said this, Arjuna. burning with grief and his face suffused in shame, said these words, 'How, O Madhava, shall I fight in battle with the grandsire who is my senior in years, who is possessed of wisdom and intelligence, and who is the oldest member of our race? While sporting in days of childhood, O Vasudeva, I used to smear the body of this high-souled and illustrious one with dust by climbing on his lap with my own filthy body. O elder brother of Gada, he is the sire of my sire Pandu. While a child, climbing on the lap of this high-souled one I once called him father, I am not thy father but thy father's father, O Bharata!--even this is what he said to me (in reply) in my childhood. He who said so, Oh, how can he be slain by me. O, let my army perish. Whether, it is victory or death that I obtain I will never fight that high-souled person. (Even this is what I think). What dost thou think, O Krishna!'

"Vasudeva said, 'Having vowed the slaughter of Bhishma before, O Jishnu, how canst thou abstain from slaying him, agreeably to the duties of a Kshatriya? Throw down from his car, O Partha, that Kshatriya who is invincible in battle. Victory can never be yours without slaying Ganga's son. Even thus shall he go to the abode of Yama. This hath been settled before by the gods. That which hath been destined before, O Partha, must happen. It cannot be otherwise. None save thee, O invincible one, not even the wielder of the thunder-bolt himself, would be capable of fighting with Bhishma, who is like the Destroyer with wide-open mouth. Slay Bhishma, without any anxiety. Listen also to these words of mine that are what Vrihaspati of great intelligence had said unto Sakra in days of old. One should slay even an aged person endued with every merit and worthy of reverence if he cometh as a foe, or, indeed any other who approacheth for destroying one's self--O Dhananjaya, this is the eternal duty sanctioned for the Kshatriya, viz., that they should fight, protect subjects, and perform sacrifices, all without malice.'

"Arjuna said, 'Sikhandin, O Krishna, will certainly be the cause of Bhishma's death, for Bhishma, as soon as he beholds the prince of the Panchalas, abstains from striking. Therefore, keeping Sikhandin before him and at our head, we will, by that means, overthrow the son of Ganga. Even this is what I think. I will hold in check other great bowmen with my shafts. As regards Sikhandin, he will fight with Bhishma alone, that foremost of all warriors. I have heard from that chief of the Kurus that he would not strike Sikhandin, for having been born before as a woman he subsequently became a male person.'

Sanjaya continued, "Having settled this with Bhishma's permission, the Pandavas, along with Madhava, went away with rejoicing hearts. And then those bulls among men retired to their respective beds."

Footnotes

271:1 That you know me to be invincible is a fortunate circumstance, for if you had not known this, you would have fought on for days together and thus caused a tremendous destruction of creatures. By your coming to know, that destruction may be stopped.

Section 109

Dhritarashtra said, "How did Sikhandin advance against the son of Ganga in battle, and how did Bhishma also advance against the Pandavas? Say all this unto me, O Sanjaya!"

Sanjaya said, "Then all those Pandavas, towards the hour of sun-rise, with beat of drums and cymbals and smaller drums, and with the blare of conches of milky whiteness, all around, went out for battle, placing Sikhandin in their van. And they marched out, O king, having formed an array that was destructive of all foes. And Sikhandin, O monarch, was stationed in the very van of all the troops. And Bhimasena and Dhananjaya became the protectors of his car-wheels. And in his rear were the sons of Draupadi and the valiant Abhimanyu. And those mighty car-warriors, viz., Satyaki and Chekitana, became the protectors of the last. And behind them was Dhrishtadyumna protected by the Panchalas. Next to Dhrishtadyumna, behind, marched the royal lord Yudhishthira, accompanied by the twins, filling the air with leonine shouts, O bull of Bharata's race. Next behind him was Virata, surrounded by his own troops. Next to him marched Drupada, O mighty-armed one. And the five Kaikeya brothers and the valiant Dhrishtaketu, O Bharata, protected the rear of the Pandava army. Having disposed their vast army in such an array, the Pandavas rushed against thy host, prepared to cast away their lives. And similarly the Kauravas, O king, placing that mighty car-warrior Bhishma at the head of their whole host, proceeded against the Pandavas. And that invincible warrior was protected by thy mighty sons. Next behind them was the great bowman Drona, as also his mighty son (Aswatthaman). Next behind was Bhagadatta surrounded by his elephant division. And behind Bhagadatta were Kripa and Kritavarman. Behind them were Sudakshina the mighty ruler of the Kamvojas, and Jayatsena, the king of the Magadhas, and Suvala's son and Vrihadvala. And similarly, many other kings, that were all great bowmen, protected the rear of thy host, O Bharata. As each day came, Bhishma the son of Santanu, formed arrays in battle, sometimes after the manner of the Asuras, sometimes after that of the Pisachas, and sometimes after that of the Rakshasas. Then commenced the battle between thy troops, O Bharata, and theirs, both parties smiting one another and increasing the population of Yama's kingdom. And the Parthas with Arjuna at their head, placing Sikhandin in the van, proceeded against Bhishma in that battle, scattering diverse kinds of arrows. And then, O Bharata afflicted by Bhishma with his shafts, (many of) thy warriors, profusely bathed in blood, repaired to the other world. And Nakula and Sahadeva, and the mighty car-warrior Satyaki, approaching thy army, began to afflict it with great vigour. Thus slaughtered in battle, O bull of Bharata's race, thy warriors were unable to resist that vast host of the Pandavas. Then thy host, vigorously afflicted by great car-warriors and thus slaughtered by them everywhere, fled away on all sides. Slaughtered with sharp shafts by the Pandavas and the Srinjayas they found not a protector, O bull of Bharata's race."

Dhritarashtra said, "Tell me, O Sanjaya, what the valiant Bhishma, excited with rage, did in battle, upon beholding my host afflicted by the Parthas. O sinless one, tell me how that hero, that chastiser of foes, rushed against the Pandavas in battle, and slaughtered the Somakas."

Sanjaya said, "I will tell thee, O king, what thy sire did when thy sons' host was afflicted by the Pandavas and the Srinjayas. With cheerful hearts, the brave sons of Pandu, O elder brother of Pandu, encountered thy son's host, slaughtering (all whom they met). That carnage, O chief of men, of human beings, elephants and steeds, that destruction by the foe of thy army in battle, Bhishma could not brook. That invincible and great bowman, then, reckless of his very life poured upon the Pandavas, the Panchalas, and the Srinjayas, showers of long shafts and calf-toothed and crescent-shaped arrows. And with weapons, O monarch, he checked with his shafts and with showers of other weapons, both offensive and defensive, all sped with energy and wrath, the five foremost of mighty car-warriors of the Pandavas, who had been struggling vigorously in battle. Excited with wrath, he slaughtered in that battle countless elephants and steeds. And that bull among men, O monarch, throwing down many car-warriors from their cars, and horsemen from their horses, and crowds of foot soldiers, and elephant-warriors from the backs of the beasts they rode, struck terror into the foe. And the Pandava warriors all rushed together upon Bhishma singly, upon that mighty car-warrior struggling in battle with great activity, like the Asuras rushing together upon him with the thunderbolt in hand. Shooting on all sides his whetted arrows whose touch resembled that of Indra's thunder, he seemed to the enemy to have assembled a terrible visage. While fighting in that battle, his large bow, resembling that of Sakra himself, seemed to be always drawn to a circle. Beholding those feats in battle, thy sons, O monarch, filled with exceeding wonder, worshipped the grandsire. The Parthas cast their eyes, with cheerless hearts, upon thy heroic sire struggling in battle, like the celestials upon (the Asura) Viprachitti (in days of old). They could not resist that warrior who then resembled the Destroyer himself with wide-open mouth. In that battle on the tenth day, Bhishma, with his sharp shafts, consumed the division of Sikhandin like a conflagration consuming a forest. Him resembling an angry snake of virulent poison, or the Destroyer urged by Death himself, Sikhandin pierced with three shafts in the centre of the chest. Deeply pierced therewith, Bhishma saw that it was Sikhandin (who was piercing him). Excited with wrath, but unwilling (to fight with Sikhandin) Bhishma laughingly said, 'Whether thou choosest to strike me or not, I will never fight with thee. Thou art that Sikhandin still which the Creator had made thee first', Hearing these words of his, Sikhandin, deprived of his senses by wrath, and licking the corners of his mouth addressed Bhishma in that battle, saying, 'I know thee, O mighty-armed one, to be the exterminator of the Kshatriya race. I have heard also of thy battle with Jamadagni's son. I have also heard much of thy super-human prowess. Knowing thy prowess I will still fight with thee today. For doing what is agreeable to the Pandavas and is agreeable to my own self, O chastiser of foes, I will today fight with thee in battle, O best of men. I will, of a certainty, slay thee. I swear this before thee by my troth! Hearing these words of mine, do that which thou shouldst. Whether thou choosest to strike me or not, thou shall not escape me with life. O thou that art ever victorious, O Bhishma, look thy last on this world.

Sanjaya continued, "Having said so, Sikhandin in that battle pierced Bhishma with five straight shafts, having already pierced him with his wordy shafts. Hearing those words of his, the mighty car-warrior Arjuna, regarding Sikhandin to be Bhishma's Destroyer, urged him on, saying, 'I will fight behind thee, routing the foe with my shafts. Excited with fury, rush thou against Bhishma of terrible prowess. The mighty Bhishma will not be able to afflict thee in battle. Therefore, O mighty-armed one, encounter Bhishma with vigor. If, O sire, thou returnest today without slaying Bhishma, thou wilt, with myself, be an object of ridicule to the world. Seek to do that in battle by which, O hero, we may not incur ridicule in this great battle. Stay the grandsire. O thou of great strength, I will protect thee in this battle, checking all the car-warriors (of the Kuru army). Do thou slay the grandsire. Drona, and Drona's son, and Kripa, and Suyodhana, and Chitrasena, and Vikarna, and Jayadratha the ruler of the Sindhus, Vinda and Anuvinda. of Avanti, and Sudakshina the ruler of the Kamvojas, and the brave Bhagadatta, and the mighty king of the Magadhas, and Somadatta's son, and the brave Rakshasas who is Rishyasringa's son and the ruler of the Trigartas, alone with all the other great car-warriors (of the Kuru army). I will check like the continent resisting the surging sea. Indeed, I will hold in check all the mighty warriors of the Kuru army assembled together and battling with us. Do thou slay the grandsire.'

Footnotes

274:1 The adjective Vahu in the first line of 32 qualifies rathinas in the second line. The last of the verse is a nom. sing. and not a vocative.

274:2 The Bengal texts read mahasuram in the second line of the verse.

This seems to be vicious. A latter reading would be mahasuram (the great Asura). The Bombay text reads rane suram. I adopt the last.

275:1 i.e. Thou art still a woman though the sex hath been changed.

Section 110

Dhritarashtra said, "How did Sikhandin the prince of the Panchalas, excited with wrath, rushed in battle against the grandsire, viz., Ganga's son of righteous soul and regulated vows. What mighty car-warriors of the Pandavas army, upraised weapons, desirous of victory, and exerting themselves with activity, protected Sikhandin on that occasion which required great activity? How also did Bhishma the son of Santanu, endued with great energy, fight on that tenth day of battle with the Pandavas and the Srinjayas? I cannot brook the idea of Sikhandin encountering Bhishma in battle. (Indeed, when Sikhandin attacked Bhishma), was Bhishma's car or his bow broken?"

Sanjaya said, "While fighting in that battle, O bull of Bharata's race, neither the bow nor the car of Bhishma had suffered any injury. He was then slaying the foe with straight shafts. Many thousands of mighty car-warriors belonging to thy army, as also elephants, O king, and steeds well harnessed, proceeded for battle, with the grandsire in the van. Agreeably to his vow, O thou of Kuru's race, the ever-victorious Bhishma was incessantly engaged in slaughtering the troops of the Parthas. The Panchalas and the Pandavas were unable to bear that great bowman battling (with them) and slaying his foes with his shafts. When the tenth day came, the hostile army was torn into pieces by Bhishma with his shafts by hundreds and thousands. O elder brother of Pandu, the sons of Pandu were incapable of defeating in battle the great bowman Bhishma who resembled the Destroyer himself armed with the lance.

"Then, O king, the unvanquished Vibhatsu or Dhananjaya, who was capable of drawing the bow with even the left hand, came to that spot, frightening all the car-warriors. Roaring loudly like a lion, and repeatedly drawing the bow-string, and scattering showers of arrows, Partha careered on the field of battle like Death himself. Frightened at those roars of his, thy warriors, O bull of Bharata's race, fled away in terror, like smaller animals, O king, at the sound of the lion. Beholding the son of Pandu crowned with victory and thus afflicting that host, Duryodhana, himself under the influence of terror addressed Bhishma and said, 'You son of Pandu, O sire, with white steeds (yoked unto his car), and having Krishna for his charioteer, consumeth all my troops like a conflagration consuming a forest. Behold, O son of Ganga, all troops, slaughtered by Pandu's son in battle, are, O foremost of warriors, fleeing away. Indeed, as the herdsman belaboureth his cattle in the forest, even so, O scorcher of foes is my army being belaboured. Broken and driven away on all sides by Dhananjaya with his shafts, the invincible Bhima is also routing that (already broken) host of mine. And Satyaki, and Chekitana, and the twin sons of Madri, and the valiant Abhimanyu,--these also are routing my troops. The brave Dhrishtadyumna, and the Rakshasa Ghatotkacha also, are vigorously breaking and driving away my army in this fierce conflict. Of these troops that are being slaughtered by all those mighty car-warriors, I do not see any other refuge in the matter of their staying and fighting on the field, O Bharata, save thee, O tiger among men, that art possessed of prowess equal to that of the celestials, Therefore, receive thou those great car-warriors without delay, and be thou the refuge of these afflicted troops. Thus addressed by him, O king, thy sire Devavrata, the son of Santanu, reflecting for a moment and settling what he should do, said these words unto thy son, comforting him (therewith), 'O Duryodhana, listen calmly to what I say, O king, O thou of great might, formerly I vowed before thee that slaying every day ten thousand high-souled Kshatriyas, I would come back from the battle. I have fulfilled that vow, O bull of Bharata's race! O thou of great might, today I will achieve even a great feat. Today I will either sleep myself being slain, or, I will slay the Pandavas. O tiger among men, I will today free myself from the debt I owe thee,--the debt, O king, arising out of the food, thou gavest me,--by casting away my life at the head of thy army.' Having said these words, O chief of the Bharatas, that invincible warrior, scattering his shafts among the Kshatriyas, attacked the Pandava host. And the Pandavas then, O bull of Bharata's race, began to resist the son of Ganga staying in the midst of his forces and excited with wrath like a snake of virulent poison. Indeed, O king, on that tenth day of the battle, Bhishma, displaying his might, slew, O son of Kuru's race, hundreds of thousands. And he drained the energies of those royal and mighty car-warriors that were the foremost among the Panchalas, like the Sun sucking up the moisture (of the earth) with his rays. Having slain ten thousand elephants of great activity and ten thousand steeds also, O king, along with their riders, and full two hundred thousands of foot-soldiers, that best of men, viz., Bhishma, shone resplendent in battle like a fire without a curl of smoke. And no one amongst the Pandavas was capable of even looking at him who then resembled the burning Sun staying in the northern solstice. The Pandavas, however, though afflicted in battle by that great bowman, still rushed, accompanied by the mighty car-warriors of the Srinjayas, for slaughtering him. Battling with myriads upon myriads around him, Santanu's son Bhishma then looked like the cliff of Meru covered on all sides with masses of clouds. Thy sons, however, stood, surrounding Bhishma on all sides with a large force (for protecting him). Then commenced a fierce battle (between the Kurus and the Pandavas)."

Section 111

Sanjaya said, "Arjuna then, O king, beholding the prowess of Bhishma in battle, addressed Sikhandin saying, 'Proceed towards the grandsire. Thou shouldst not entertain the slightest fear of Bhishma today. Even I will throw him down from his excellent car by means of my sharp shafts'. Thus addressed by Partha, Sikhandin, O bull of Bharata's race, having heard those words, rushed at the son of Ganga. And so Dhrishtadyumna also, O king, and the mighty car-warrior Abhimanyu, having heard those words of Partha, joyfully rushed at Bhishma. And old Virata and Drupada, and Kuntibhoja also, clad in mail, rushed at Bhishma in the very sight of thy son. And Nakula, Sahadeva, and the valiant king Yudhishthira also, and all the rest of the warriors, O monarch, rushed against Bhishma. As regards thy warriors O king, that rushed, according to the measure of their might and courage, against those mighty car-warriors (of the Pandava army) united together, listen to me as I speak (of them) unto thee. Like a young tiger attacking a bull, Chitrasena, O king, rushed against Chekitana who in that battle was proceeding for getting at Bhishma. Kritavarman, O king, resisted Dhrishtadyumna who had reached the presence of Bhishma and who was exerting himself with great activity and vigour in that battle. Somadatta's son, O monarch, with great activity, resisted Bhimasena excited with fury and desirous of slaying Bhishma. Similarly Vikarna, desirous of (protecting) Bhishma's life, resisted the brave Nakula who was scattering innumerable arrows around. And so, O king, Kripa the son of Saradwat, excited with rage, resisted Sahadeva proceeding towards Bhishma's car. And the mighty Durmukha rushed at that Rakshasa of cruel deeds, viz., the mighty son of Bhishmasena, desirous of Bhishma's slaughter. Thy son Duryodhana himself resisted Satyaki proceeding to battle. Sudakshina the ruler of the Kamavojas, O king, resisted Abhimanyu, O monarch, who was proceeding towards Bhishma's car. And Aswatthaman, O king, excited with rage, resisted old Virata and Drupada, those two chastisers of foes united together. And Bharadwaja's son, exerting himself with vigour in battle, resisted the eldest Pandava, that is to say, king Yudhishthira the just, who was desirous of Bhishma's death. And that great bowman, viz., Dussasana, in that battle, resisted Arjuna who was rushing with great speed, with Sikhandin before him, desirous of coming upon Bhishma, O monarch, and illuminating the ten quarters (with his bright weapons). And other warriors of thy army resisted in that great battle other mighty car-warriors of the Pandavas proceeding against Bhishma. Dhrishtadyumna, that mighty car-warrior, excited with rage, rushed against Bhishma alone and addressing the troops, repeatedly said in a loud voice, 'There, Arjuna, that delighter of Kuru's race, is proceeding against Bhishma in battle. Rush ye against Ganga's son. Be not afraid. Bhishma will not be able to attack you in battle. Vasava himself cannot venture to fight with Arjuna in battle. What therefore, need be said of Bhishma who, though possessed of bravery in battle, is feeble and old." Hearing these words of their commander, the mighty car-warriors of the Pandava army, filled with joy, rushed towards the car of Ganga's son. Many foremost of men, however, of thy army cheerfully received and resisted those heroes coming towards Bhishma like impetuous mass of living energy. That mighty car-warrior, Dussasana, abandoning all fears, rushed against Dhananjaya, desirous of protecting the life of Bhishma. And so the heroic Pandavas also, O king, rushed in. battle against thy sons, those mighty car-warriors, stationed about Bhishma's car. And then, O king we beheld a highly wonderful incident, viz., that Partha, having proceeded as far as Dussasana's car, could not advance further. As the continent resists the surging sea, even so did thy son (Dussasana) resist the angry son of Pandu. Both of them were foremost of car-warriors. Both of them, O Bharata, were invincible. Both of them, in beauty and splendour, O Bharata, resembled the Sun or the Moon. Both of them were excited with wrath. And each of them desired to slay the other. And they encountered each other in dreadful battle like Maya and Sakra in days of old. And Dussasana, O king, in that battle pierced the son of Pandu with three shafts and Vasudeva with twenty. Then Arjuna, excited with rage upon beholding him of Vrishni's race thus afflicted, pierced Dussasana with a hundred shafts. These, penetrating through the latter's armour, drank his blood in that battle. Then Dussasana, excited with wrath, pierced Partha with five shafts. And once more, O chief of the Bharatas, he pierced Arjuna in the forehead with three sharp shafts. And with those shafts sticking to his forehead, the son of Pandu looked beautiful in that battle, like Meru, O king with its tall crests. That great bowman, viz., Partha, then thus deeply pierced by thy son wielding the bow, looked resplendent in that battle like a flowering Kinsuka. The son of Pandu then, excited with rage, afflicted Dussasana, like Rahu inflamed with rage on the fifteenth day of the lighted fortnight afflicting the Moon at full. Thus afflicted by that mighty warrior, thy son, O king, pierced Partha in that battle with many shafts whetted on stone and winged with the features of the Kanka bird. Then Partha, cutting off Dussasana's bow and splitting his car with three shafts, sped at him many fierce arrows resembling the darts of Death. Thy son, however, cut off all those shafts of Partha exerting himself with vigour before they could reach him. All this seemed highly wonderful. Then thy son pierced Partha with many shafts of great sharpness. Then Partha, excited with rage in that battle, placed on his bowstring a number of shafts whetted on stone and furnished with wings of gold and aiming them, sped them all at his foe. These, O king, penetrated the body of that high-souled warrior, like swans, O monarch, diving into a lake. Thus afflicted by the high-souled son of Pandu, thy son avoiding Partha, quickly proceeded to the car of Bhishma. Indeed, Bhishma then became an island unto him who was thus sinking into fathomless waters. Regaining consciousness then, thy son, O monarch, endued with heroism and prowess, once more began to resist Partha with sharp arrows like Purandara resisting (the Asura) Vritra. Of huge form, thy son began to pierce Arjuna, but the latter was scarcely pained (at all this)."

Footnotes

278:1 Literally, "will not get or obtain you."

Section 112

Sanjaya said, "The mighty bowman (Alamvusha) the son of Rishyasringa, in that battle, resisted Satyaki clad in mail and proceeding towards Bhishma. He of Madhu's race, however, O king, excited with wrath, pierced the Rakshasa with nine arrows, smiling the while, O Bharata. And so the Rakshasa also, O king, excited with wrath, afflicted him of Madhu's race, viz., that bull of Sini's line, with nine arrows. Then Sini's grandson, that slayer of hostile heroes, of Madhu's race, excited with rage, sped in that battle a profusion of arrows at the Rakshasa. Then that mighty-aimed Rakshasa pierced Satyaki, of prowess incapable of being baffled, with many sharp arrows, and uttered a loud shout. Then he of Madhu's race, endued with great energy, though deeply pierced by the Rakshasa in that battle, still, relying upon his prowess, laughed (at his wounds) and uttered loud roars. Then Bhagadatta, excited with rage, afflicted him of Madhu's race in that battle with many sharp arrows like a guide piercing a huge elephant with the hook. Then that foremost of car-warriors, viz., the grandson of Sini, abandoning the Rakshasa in battle, sped many straight shafts at the ruler of the Pragjyotishas. The ruler of the Pragjyotishas then, with a broad-headed arrow of great sharpness, displaying great lightness of hand, cut off, the large bow of Satyaki. Then that slayer of hostile heroes, excited with rage and taking up another bow of greater impetus, pierced Bhagadatta in that battle with many sharp arrows. That mighty bowman, viz., Bhagadatta, then deeply pierced, began to lick the corners of his mouth. And he then hurled at his foe, in that dreadful battle, a tough dart, made wholly of iron, decked with gold and stones of lapis lazuli, and fierce as the rod of Yama himself. Sped with the might of Bhagadatta's arm and coursing towards him impetuously, Satyaki, O king, cut that dart in twain by means of his shafts. Thereupon that dart fell down suddenly, like a great meteor shorn of its splendour. Beholding the dart baffled, thy son (Duryodhana), O monarch, surrounded him of Madhu's race with a large number of cars. And seeing that mighty car-warrior among the Vrishnis thus surrounded, Duryodhana, angrily addressing all his brothers, said, 'Take such steps, ye Kauravas, that Satyaki may not, in this battle, escape you and this large division of cars, with life. If he be slain, the vast host of the Pandavas may be regarded as slain also.' Accepting Duryodhana's words with the answer--So be it,--those mighty car-warriors fought with Sini's grandson in the view of Bhishma. The mighty ruler of the Kamvojas, in that battle, resisted Abhimanyu who was proceeding against Bhishma. The son of Arjuna, having pierced the king with many straight shafts, once more pierced that monarch, O monarch, with four and sixty shafts. Sudakshina, however, desirous of Bhishma's life, pierced Abhimanyu in that battle with five arrows and his charioteer with nine. And the battle that took place there, in consequence of the meeting of those two warriors, was fierce in the extreme. That grinder of foes Sikhandin, then rushed at the of Ganga. Old Virata and Drupada, those mighty car-warriors, both excited with rage, rushed to battle with Bhishma, resisting the large host of the Kauravas as they went. That best of car-warriors, viz., Aswatthaman, excited with rage, encountered both those warriors. Then commenced a battle, O Bharata, between him and them. Virata then, O chastiser of foes, struck, with broad-headed shafts, that mighty bowman and ornament of battle, viz., Drona's son, as the latter advanced against them. And Drupada also pierced him with three sharp shafts. Then the preceptor's soil, Aswatthaman, coming upon those mighty warriors thus striking him, viz., the brave Virata and Drupada both proceeding towards Bhishma, pierced them both with many shafts. Wonderful was the conduct that we then beheld of those two old warriors, inasmuch as they checked all those fierce shafts shot by Drona's son. Like an infuriate elephant in the forest rushing against an infuriate compeer, Kripa, the son of Saradwat, proceeded against Sahadeva who was advancing upon Bhishma. And Kripa, brave in battle, quickly struck that mighty car-warrior, viz., the son of Madri, with seventy shafts decked with gold. The son of Madri, however, cut Kripa's bow in twain by means of his shafts. And cutting off his bow, Sahadeva then pierced Kripa with nine arrows. Taking up then, in that battle, another bow capable of bearing a great strain Kripa, excited with rage and desirous of Bhishma's life, cheerfully struck Madri's son in that battle with ten shafts. And so the son of

Pandu, in return, desirous of Bhishma's death, excited with rage, struck the wrathful Kripa in the chest (with many shafts). And then occurred there a terrible and fierce battle. That scorcher of foes, viz., Vikarna, desirous of saving the grandsire Bhishma, excited with rage in that battle, pierced Nakula with sixty arrows. Nakula also, deeply pierced by thy intelligent son, pierced Vikarna in return with seven and seventy shafts. There those two tigers among men, those two chastisers of foes, those two heroes, struck each other for the sake of Bhishma, like two bovine bulls in a fold. Thy son Durmukha, endued with great prowess, proceeded, for the sake of Bhishma, against Ghatotkacha advancing to battle and slaughtering thy army as he came. Hidimva's son, however, O king, excited with rage, struck Durmukha, that chastiser of foes, in the chest a straight shaft. The heroic Durmukha then, shouting cheerfully, pierced Bhimasena's son on the field of battle with sixty shafts of keen points. That mighty car-warrior, viz., the son of Hridika resisted Dhrishtadyumna, that foremost of car-warriors, who was advancing to battle from desire of Bhishma's slaughter. The son of Prishata, however, having pierced Kritavarman with five shafts made wholly of iron, once more, struck him quickly in the centre of the chest fifty shafts. And similarly, O king, Prishata's son struck Kritavarman with nine sharp and blazing shaft, winged with the feathers of the Kanka bird. Encountering each other with great vigour, the battle that took place between them for Bhishma's sake was as fierce as that between Vritra and Vasava. Against Bhimasena who was advancing upon the mighty Bhishma, proceeded Bhurisravas with great speed, saying,--Wait, Wait,--And the son of Somadatta struck Bhima in the centre of the chest with an arrow of exceeding sharpness and golden wings in that battle. And the valiant Bhimasena, with that arrow on his chest, looked beautiful, O best of kings, like the Krauncha mountain in days of old with the dart of Skanda. And those two bulls among men, enraged in battle, shot at each other shafts brightly polished by their forgers and endued with effulgence of the Sun. Bhima, longing for Bhishma's death, fought with the mighty son of Somadatta, and the latter, desirous of Bhishma's victory, fought with the former, each carefully seeking to counteract the other's feats. Bharadwaja's son resisted Yudhishthira the son of Kunti, who, accompanied by a large force, was coming towards Bhishma. Hearing the rattle of Drona's car, O king, that resembled the roar of the clouds, the Prabhadrakas, O sire, began to tremble. That large force, of Pandu's son, resisted by Drona in battle, could not, exerting vigorously, advance even one step. Thy son Chitrasena, O king, resisted Chekitana of wrathful visage who was exerting vigorously for coming upon Bhishma. Possessed of great prowess and great dexterity of hand, that mighty car-warrior for the sake of Bhishma, battled with Chekitana, O Bharata, according to the utmost of his power. And Chekitana also fought with Chitrasena to the utmost of his power. And the battle that took place there in consequence of the meeting of those two warriors, was exceedingly fierce. As regards Arjuna, although he was resisted by all means, O Bharata, he still compelled thy son to turn back and then crushed thy troops. Dussasana however, to the utmost stretch of his power, began to resist Partha, wishing, O Bharata, to protect Bhishma. The army of thy son, O Bharata, undergoing such slaughter, began to be agitated here and there by many foremost car-warriors (of the Pandava)."

Footnotes

280:1 There can be no doubt that (in the second line of 19 corresponding with the first line of 19 of the Bombay text), Arjuni should be a nominative, and not an accusative. The Bombay reading, therefore, is vicious. The Burdwan Pundits also err in taking that word as occurring in the accusative form.

Section 113

Sanjaya said, "The heroic Drona, that great bowman endued with the prowess of an infuriate elephant, that foremost of men possessed of great might, taking up his large bow which was capable of checking even an infuriate elephant, and shaking it (in his hands), was engaged in afflicting the Pandava ranks, having penetrated into their midst. That valiant warrior acquainted with every omen, beholding the omens on all sides, addressed his son who also was scorching the hostile ranks and said these words, 'This is that day, O son, on which the mighty Partha, desirous of slaying Bhishma in battle, will exert himself to the best of his might. My arrows are coming out (of the quiver, of their own accord). My bow seems to yawn. My weapon seems unwilling to obey my behests, and my heart also is cheerless. Animals and birds are uttering fearful and incessant cries. Vultures seem to disappear beneath the feet of the Bharata troops. The Sun himself seems to have lost hue. The quarters are all ablaze. The Earth seems to shriek, inspire fear, and tremble everywhere. Kankas, and vultures, and cranes are frequently crying. Jackals are uttering inauspicious and fierce yells foreboding great danger. Large meteors seem to fall from the centre of the solar disc. The constellation called Parigha, with a trunkless form, appeareth around the Sun. The solar and the lunar discs have become awful, foreboding great danger to Kshatriyas about the mangling of their bodies. The idols of the Kuru king in his temples tremble and laugh and dance and weep. The illustrious Moon riseth with his horns downward. The bodies of the kings belonging to the Kuru army all seem to be pale, and though clad in mail, are shorn of splendour. The loud blare of Panchajanya and the twang of Gandiva are heard on all sides of both the armies. Without doubt, Arjuna, relying upon his great weapons and avoiding other warriors will advance upon the grandsire. The pores of my body are contracting, and my heart also is depressed, thinking, O mighty-armed one, of the encounter between Bhishma and Arjuna. Keeping on his fore the Panchala prince of sinful soul and conversant with deceit, Partha is proceeding towards Bhishma for battle. Bhishma said before that he would not slay Sikhandin. By the Creator had that one been made female, though through chance he subsequently became a male person. That mighty son of Yajnasena is also an inauspicious omen (by himself). The son of the Ocean-going (Ganga) will not strike that person of inauspicious self. Thinking of this, viz., that Arjuna, excited with wrath, is about to fall upon the aged Kuru grandsire, my heart is exceedingly depressed. The wrath of Yudhishthira, an encounter between Bhishma and Arjuna in battle, and an endeavour like this (of the shooting of weapons) by myself,--these (three) are certainly fraught with great harm to creatures. Arjuna is endued with great energy; he is powerful, brave, accomplished in weapons, and possessed of valour that is very active. Capable of shooting his arrows to a great distance and shooting them with force, he is, besides, acquainted with omens, Endued with great might and intelligence, and above fatigue, that foremost of warriors is incapable of defeat by the very gods with Vasava at their head. The son of Pandu possesses terrible weapons and is ever victorious in battle. Avoiding his path, go thou to battle (for Bhishma's victory) O thou of rigid vows. Today in this dreadful battle thou wilt behold a great carnage. The beautiful and costly coats of mail, decked with gold, of brave warriors will be pierced with straight shafts. And the tops of standards, and bearded javelins, and bows, and bright lances of sharp points, and darts bright with gold, and the standards on the backs of elephants, will all be cut off by Kiritin in wrath. O son, this is not the time when dependants should take care of their lives. Go to battle, keeping heaven before thee, and for the sake of fame and victory. There, the ape-bannered (Arjuna) crosseth on his car the river of battle that is awful and incapable of being easily crossed, and hath cars, elephants, and steeds, for its eddies. Regard for Brahmanas, self-restraint, liberality, asceticism, and noble conduct, are seen in Yudhishthira alone who hath for his brothers Dhananjaya, and the mighty Bhimasena, and the twin sons of Madri by Pandu, and who hath Vasudeva of the Vrishni race for his protector. The wrath, born of grief, of that Yudhishthira whose body hath been purified by the flames of penance, directed to the wicked-souled son of Dhritarashtra, is consuming this Bharata host. There cometh Partha, having Vasudeva for his protector, checking (as he cometh) this entire Dhartarashtra army. Behold, Kiritin is agitating this host like a large whale agitating the vast sea of crested waves. Hark, cries of distress and woe are heard in the van of the army. Go, encounter the heir of the Panchala king. As for myself, I will proceed against Yudhishthira. The heart of king Yudhishthira's very strong array is difficult of access. Inaccessible as the interior of the sea, it is guarded on all sides by Atirathas. Satyaki, and Abhimanyu and Dhrishtadyumna, and Vrikodara, and the twins, even these are protecting that ruler of men, viz., king Yudhishthira. Dark as the younger brother of Indra, and risen like a tall Sala, behold Abhimanyu advancing at the head of the (Pandava) host, like a second Phalguna! Take up thy mighty weapons, and with thy large bow in hand proceed against the royal son of Prishata (viz., Sikhandin), and against Vrikodara. Who is there that doth not wish his dear son to live for many years? Keeping the duties of a Kshatriya, however, before me, I am engaging thee (to this task). So Bhishma also, in this battle, is consuming the mighty host of the Pandavas. O son, he is, in battle, equal to Yama or Varuna himself.'"

Footnotes

283:1 I think Yatavrata had better be read Yatavratam. It would then mean Bhishma.

Section 114

Sanjaya said, "Hearing these words of the high-souled Drona, Bhagadatta and Kripa and Salya and Kritavarman, and Vinda and Anuvinda of Avanti, and Jayadratha the ruler of the Sindhus, and Chitrasena and Vikarna and Durmarshana and others, these ten warriors of thy army, supported by a large host consisting of many nationalities, fought with Bhimasena, desirous of winning high renown in the battle for Bhishma's sake. And Salya struck Bhima with nine arrows, and Kritavarman struck him with three, and Kripa with nine. And Chitrasena and Vikarna and Bhagadatta, O sire, each struck him with ten arrows. And the ruler of the Sindhus struck him with three, and Vinda and Anuvinda of Avanti each struck him with five arrows. And Duryodhana struck that son of Pandu with twenty sharp arrows. Bhimasena, O king, pierced in return every one of those kings, those foremost of men in the world, those mighty car-warriors of the Dhartarashtra army, one after another. The brave Pandava, that slayer of hostile heroes, pierced Salya with seven arrows, and Kritavarman with eight. And he cut off Kripa's bow with arrow fixed thereon, O Bharata, in the middle, dividing it in twain. And after thus cutting off his bow, he pierced Kripa once more with seven arrows. And he struck Vinda and Anuvinda with three arrows each. And he pierced Durmarshana with twenty arrows, and Chitrasena with five, and Vikarna with ten, and Jayadratha with five. And once more striking the ruler of the Sindhus with three arrows, he uttered a loud shout, filled with joy. Then Gautama, that foremost of car-warriors, taking up another bow, angrily pierced Bhima with ten sharp shafts. Pierced with those ten shafts like a huge elephant with the hook, the valiant Bhimasena, O king, filled with wrath, struck Gautama in that battle with many shafts. Possessed of the splendour of Yama himself, as he appears at the end of the Yuga, Bhimasena then, with three arrows, despatched unto Death's domain the steeds of the ruler of the Sindhus as also his charioteer. Thereupon that mighty car-warrior, (viz., Jayadratha), quickly jumping down from that car whose steeds had been slain, shot in that battle many sharp-pointed shafts at Bhimasena. Then, O sire, with a couple of broad-headed arrows, he cut off, O chief of the Bharatas, the bow of the high-souled king of the Sindhus in the middle. His bow cut off, himself deprived of car, his steeds and charioteer slain, Jayadratha then, O king, quickly mounted on the car of Chitrasena. Indeed, the son of Pandu achieved in that battle a most wonderful feat, for piercing all those mighty car-warriors and holding them in check, he deprived, O sire, the ruler of the Sindhus of his car in the very sight of all the army. Salya could not brook to see the prowess that Bhimasena displayed, for saying unto him,--Wait, Wait,--he aimed some sharp arrows well-polished by the forger's hands, and pierced Bhima therewith in that battle. And Kripa and Kritavarman and the valiant Bhagadatta, and Vinda and Anuvinda of Avanti, and Chitrasena, and Durmarshana, and Vikarna, and the valiant ruler of the Sindhus also, in that battle,--These chastisers of foes, all quickly pierced Bhima for the sake of Salya. Bhima then pierced each of them in return with five arrows. And he pierced Salya then with seventy arrows and once more with ten. And Salya then pierced him with nine arrows and once more with five. And he pierced Bhimasena's charioteer also, deep in his vitals, with a broad-headed arrow. The valiant Bhimasena then, beholding his charioteer Visoka deeply pierced, sped three arrows at the arms and chest of the ruler of Madras. And as regards the other great bowmen, he pierced each of them in that battle With three straight arrows, and then uttered a loud roar like that of a lion. Each of those great bowmen then, exerting himself with vigour, deeply Pierced that son of Pandu skilled in battle, with three arrows in his vitals. That mighty bowman viz., Bhimasena, though pierced deeply, trembled not (but stood still) like a mountain drenched with torrents of rain by showering clouds. Then that mighty car-warrior of the Pandavas, filled with wrath, that celebrated hero, deeply, pierced the ruler of the Madras with three arrows. And he pierced the ruler of the Pragjyotishas, O king, in that battle, with a hundred arrows. Of great renown, he then pierced Kripa with many arrows, and then, displaying great dexterity, he cut off with a keen-edged shaft the bow, with arrow fixed thereon, of the high-souled Kritavarman. Then Kritavarman, that scorcher of foes, taking up another bow, struck Vrikodara between his eyebrows with a long arrow. Bhima, however, in that battle, having pierced Salya with nine arrows made wholly of iron, and Bhagadatta with three, and Kritavarman with eight, pierced each of the others with Gautama at their head, with two arrows. Those warriors also, in return, pierced him, O king, with sharp-pointed shafts. Though thus afflicted by those mighty car-warriors with all kinds of weapons, yet, regarding them all as straw, he coursed on the field without any anxiety. Those foremost of car-warriors (on the other hand), with great coolness, sped at Bhima sharp-pointed arrows by hundreds and thousands. The heroic and mighty Bhagadatta then, in that battle, hurled at him a dart of fierce impetuosity furnished with a golden staff. And the Sindhu king, of strong arms, hurled at him a lance and an axe. And Kripa, O king, hurled at him a Sataghni, and Salya an arrow. And the other great bowmen each sped at him five arrows with great force. The son of the Wind-god then cut off, with a sharp shaft, that lance in twain. And he cut off that axe also with three shafts, as if it were a sesame stalk. And with five shafts winged with the feathers of the Kanka bird, he cut that Sataghni into fragments. That mighty car-warrior then, having cut off the arrow sped by the ruler of the Madras, forcibly cut off the dart sped by Bhagadatta in that battle. As regards the other fierce shafts, Bhimasena, proud of his feats in battle, cut them each into three fragments by means of his own straight shafts. And he struck each of those great bowmen also with three shafts. Then Dhananjaya, during the progress of that dreadful battle, beholding the mighty car-warrior Bhima striking the foe and battling (against many) with his arrows, came thither on his car. Then those bulls among men, of thy army, beholding those two high-souled sons of Pandu together, gave up all hopes of victory. Then Arjuna, desirous of slaying Bhishma, placing Sikhandin before him, approached Bhima who had been fighting with those great car-warriors and fell upon those fierce combatants, numbering ten, of thy army, O Bharata. Then Vibhatsu, desirous of doing what was agreeable to Bhima, pierced all those warriors, O king, who had been battling with Bhima. Then king Duryodhana urged Susarman, for the destruction of both Arjuna and Bhimasena, saying, 'O Susarman, go thou quickly supported by a large force. Slay those two sons of Pandu, viz., Dhananjaya and Vrikodara.' Hearing these words of his, the Trigarta king who ruled the country called Prasthala, quickly rushed in battle upon those two bowmen, viz., Bhima and Dhananjaya, and surrounded them both by many thousands of cars. Then commenced a fierce battle between Arjuna and the foe."

Section 115

Sanjaya said, "Arjuna covered with his straight shafts the mighty car-warrior Salya who was struggling vigorously in battle. And he pierced Susarman and Kripa with three arrows each. And in that battle the Atiratha Arjuna, afflicting thy host, struck the ruler of the Pragjyotishas, and Jayadratha the king of the Sindhus, and Chitrasena, and Vikarna, and Kritavarman, and Durmarshana, O monarch, and those two mighty car-warriors, viz., the princes of Avanti, each with three arrows winged with the feathers of the Kanka and the peacock. Jayadratha, staying on the car of Chitrasena, pierced Partha (in return), O Bharata, and then, without loss of time, Bhima also, with his shafts. And Salya, and that foremost of car-warriors, viz., Kripa, both pierced Jishnu, O monarch, with diverse arrows capable of penetrating into the very vitals. Thy sons headed by Chitrasena, O king, each quickly pierced Arjuna and Bhimasena in that battle, O sire, with five sharp shafts. Those two foremost of car-warriors however, viz., those sons of Kunti, those bulls of Bharata's race, began in that battle to afflict the mighty host of the Trigartas. Susarman (in return) pierced Partha with nine swift arrows, and uttered a loud shout frightening the vast host (of the Pandavas). And other heroic car-warriors pierced Bhimasena and Dhananjaya with many straight-going arrows of keen points and golden wings. Amid these car-warriors, however, those two bulls of Bharata's race, viz., the two sons of Kunti, those great car-warriors, looked exceedingly beautiful. And they seemed to sport amid them like two furious lions amid a herd of kine. Cutting off in various ways the bows and arrows of many brave warriors in that battle, those two heroes felled the heads of combatants by hundreds upon hundreds. Innumerable cars were broken, and steeds by hundreds were slain, and many elephants, along with their riders, were laid low on the field in that dreadful battle. And car-warriors and horsemen and elephant-riders in large numbers, O king, deprived of life were seen moving in convulsions all over the field. And the earth was covered with slain elephants and foot-soldiers in large bands, and steeds deprived of life, and cars broken in diverse ways. And the prowess we beheld there of Partha was highly wonderful, in as much as holding in check all those heroes, that mighty warrior caused a great slaughter. Kripa, and Kritavarman, and Jayadratha, the ruler of the Sindhus, and Vinda and Anuvinda of Avanti,--these did not forsake the battle. Then that great bowman Bhima, and that mighty car-warrior Arjuna, began in that battle to rout the fierce host of the Kauravas. The kings (in that army) quickly sped at Dhananjaya's car myriads upon myriads and millions upon millions of arrows furnished with peacock feathers. Partha, however, checking those arrows by means of his own arrowy showers, began to send those mighty car-warriors to Yama's abode. The great car-warrior Salya then, excited with wrath and as if sporting in that battle, struck Partha in the chest with some straight shafts of broad heads. Partha then, cutting off by means of five shafts Salya's bow and leathern fence, pierced the latter deeply in the very vitals with many arrows of keen points. Taking up another bow capable of bearing a great strain, the ruler of the Madras then furiously attacked Jishnu with three arrows, O king, and Vasudeva with five. And he struck Bhimasena in the arms and the chest with nine arrows. Then Drona, O king, and that mighty car-warrior, viz., the ruler of the Magadhas, commanded by Duryodhana, both came to that spot where those two mighty car-warriors, viz., Partha and Bhimasena, were slaughtering the mighty host of the Kuru king. Jayatsena (the king of the Magadhas) then, O bull of Bharata's race pierced Bhima, that wielder of awful weapons in battle, with eight sharp arrows. Bhima, however, pierced him (in return) with ten arrows, and once more with five. And with another broad-headed shaft he felled Jayatsena's charioteer from his niche in the car. The steeds (of his car), no longer restrained, ran wildly in all directions and thus carried away the ruler of the Magadhas (from battle) in the sight of all the troops. Meanwhile Drona, noticing an opening, pierced Bhimasena, O bull of Bharata's race, with eight keen shafts furnished with heads shaped after the frog's mouth. Bhima, however, ever delighting in battle, pierced the preceptor, who was worthy of paternal reverence, with five broad-headed arrows, and then, O Bharata, with sixty. Arjuna, again piercing Susarman with a large number of arrows made (wholly) of iron, destroyed his troops like the tempest destroying mighty masses of clouds. Then Bhishma, and the king (viz., Duryodhana), and Vrihadvala, the ruler of the Kosalas, excited with rage, advanced upon Bhimasena and Dhananjaya. At this, the heroic warriors of the Pandava army, and Dhrishtadyumna the son of Prishata, rushed in battle against Bhishma who was advancing like Death himself with wide-open mouth. Sikhandin also, sighting the grandsire of the Bharatas, was filled with joy and rushed at him, abandoning all fear of the mighty car-warrior. Then all the Parthas with Yudhishthira at their head, placing Sikhandin in the van, and uniting with the Srinjayas, fought with Bhishma in battle. And similarly all the warriors of thy army, placing Bhishma of regulated vows in their van, fought in battle with all the Parthas headed by Sikhandin. The battle then that commenced there between the Kauravas and the sons of Pandu for the sake of Bhishma's victory or victory over Bhishma, was exceedingly terrible. Indeed, in that game of battle, played for the sake of victory or the reverse, Bhishma, O monarch, became the stake on which the victory of thy army depended. Then Dhrishtadyumna, O king, commanded all the troops, saying, 'Rush against the son of Ganga. Do not fear, ye best of car-warriors. Hearing those words of their generalissimo, the army of the Pandavas quickly advanced against Bhishma, ready to lay down their lives in that dreadful battle. Bhishma then, that foremost of car-warriors, received that large host rushing towards him, like the continent receiving the surging sea."

Section 116

Dhritarashtra said, "How, O Sanjaya, did Santanu's son Bhishma of mighty energy fight on the tenth day of battle, with the Pandavas and the Srinjayas? How also did the Kurus resist the Pandavas in battle? Describe to me the great battle fought by Bhishma, that ornament of battle."

Sanjaya said, "I will presently describe to thee, O Bharata, how the Kauravas fought with the Pandavas, and how that battle took place. Day after day many mighty car-warriors of thy army, excited with wrath, were despatched to the other world by the diadem-decked (Arjuna) with his great weapons. The ever-victorious Kuru warrior Bhishma also, agreeably to his vow, always caused a great carnage among the Partha army. O chastiser of foes, beholding Bhishma, fighting at the head of the Kurus, and Arjuna also fighting at the head of the Panchalas, we could not say truly on which side the victory would declare itself. On the tenth day of battle, when Bhishma and Arjuna encountered each other, awful was the carnage that took place. On that day, O scorcher of foes, Santanu's son, Bhishma, conversant with high and mighty weapons, repeatedly slew thousands upon thousands of warriors. Many, O Bharata, whose names and families were not known, but who, endued with great bravery, were unretreating from battle, were on that day slain by Bhishma. Scorching the Pandava army for ten days, Bhishma of virtuous soul, gave up all desire of protecting his life. Wishing his own slaughter presently at the head of his troops,--No more shall I slay large numbers of foremost of warriors.--thought thy mighty-armed sire Devavrata. And seeing Yudhishthira near him, O king, he addressed him, saying, 'O Yudhishthira, O thou of great wisdom, O thou that art acquainted with every branch of learning, listen to these righteous and heaven-leading words, O sire, that I say. O Bharata, I no longer desire to protect, O sire, this body of mine. I have passed much time in slaying large numbers of men in battle. If thou wishest to do what is agreeable to me, strive to slay me, placing Partha with the Panchalas and the Srinjayas at thy van'. Ascertaining this to be his intention, king Yudhishthira of true sight proceeded to battle with the Srinjayas (for his support). Then Dhrishtadyumna, O king, and Pandu's son Yudhishthira, having heard those words of Bhishma urged their array on. And Yudhishthira said, 'Advance! Fight! Vanquish Bhishma in battle. Ye all will be protected by that conqueror of foes, viz., Jishnu of unbaffled aim. And this great bowman, this generalissimo (of our forces), viz., the son of Prishata, as also Bhima, will assuredly protect you. Ye Srinjayas, entertain no fear today of Bhishma in battle. Without doubt, we will vanquish Bhishma today, placing Sikhandin in our van'. Having, on the tenth day of battle, made such a vow, the Pandavas, resolved to (conquer or) go to heaven, advanced, blinded by rage, with Sikhandin and Dhananjaya the son of Pandu to the fore. And they made the most vigorous efforts for the overthrow of Bhishma. Then diverse kings, of great might, urged by thy son, and accompanied by Drona and his son and a large force, and the mighty Dussasana at the head of all his uterine brothers, proceeded towards Bhishma staying in the midst of that battle. Then those brave warriors of thy army, placing Bhishma of high vows in their van, battled with the Parthas headed by Sikhandin. Supported by the Chedis and the Panchalas, the ape-bannered Arjuna, placing Sikhandin ahead, proceeded towards Bhishma, the son of Santanu. And the grandson of Sini battled with Drona's son, and Dhrishtaketu with the descendant of Puru, and Yudhamanyu with thy son Duryodhana at the head of his followers. And Virata, at the head of his forces, encountered Jayadratha supported by his own troops. And Vardhakshatra's heir, O chastiser of foes, encountered thy son Chitrasena armed with excellent bow and arrows. And Yudhishthira proceeded against the mighty bowman Salya at the head of his troops. And Bhimasena, well-protected, proceeded against the elephant-division (of the Kaurava army). And Dhrishtadyumna, the prince of Panchala, excited with fury and accompanied by his brothers, proceeded against Drona, that foremost of all wielders of weapons, invincible, and irresistible. That chastiser of foes, viz., prince Vrihadvala, bearing on his standard the device of the lion, proceeded against Subhadra's son whose standard bore the device of the Karnikara flower. Thy sons, accompanied by many kings, proceeded against Sikhandin and Dhananjaya the son of Pritha, from desire of slaughtering both of them. When the combatants of both armies rushed against each other with awful prowess, the earth shook (under their tread). Beholding Santanu's son in battle, the divisions of thy army and of the foe, O Bharata, became mingled with one another. Tremendous was the din, O Bharata, that arose there of those warriors burning with rage and rushing against each other. And it was heard on all sides, O king. With the blare of conchs and the leonine shouts of the soldiers, the uproar became awful. The splendour, equal to that of either the Sun or the Moon, of bracelets and diadems of all the heroic kings, became dimmed. And the dust that rose looked like a cloud, the flash of bright weapons constituting its lightning. And the twang of bows, the whiz of arrows, the blare of conchs, the loud beat of drums, and the rattle of cars, of both the armies, constituted the fierce roar of those clouds. And the welkin, over the field of battle, in consequence of the bearded darts, the javelins, the swords and showers of arrows of both armies, was darkened. And car-warriors, and horsemen felled horsemen, in that dreadful battle. And elephants killed elephants, and foot-soldiers slew foot-soldiers. And the battle that took place there for Bhishma's sake, between the Kurus and the Pandavas, O tiger among men, was fierce in the extreme, like that between two hawks for a piece of flesh. Engaged in battle, that encounter between those combatants desirous of slaughtering and vanquishing one another, was extremely dreadful."

Footnotes

290:1 Both the Bengal and the Bombay texts are confusing here. I follow the text as settled by the Burdwan Pundits. If the erudition of the Burdwan Pundits be rejected, 28 would read as, "Virata, at the head of his forces, encountered Jayadratha supported by his owl, troops, and also Vardhaskhemi's heir, O Chastiser of foes." This would be evidently wrong.

Section 117

Sanjaya said, "Abhimanyu, O king, displaying his prowess for the sake of Bhishma, fought with thy son who was supported by a large force. Then Duryodhana, excited with wrath, struck Abhimanyu in the chest with rune straight arrows, and once more with three. Then in that battle, Arjuna's son, inflamed with wrath, hurled at Duryodhana's car a terrible dart resembling the rod of Death himself. Thy son, however, that mighty car-warrior, O king, with a broad-headed arrow of great sharpness, cut off in twain that dart of terrible force coursing towards him with great speed. Beholding that dart of his drop down on the earth, Arjuna's wrathful son pierced Duryodhana with three shafts in his arms and chest. And once more, O Chief of the Bharatas, that mighty car-warrior of Bharata's race struck the Kuru king with ten fierce shafts in the centre of his chest. And the battle, O Bharata, that took place between those two heroes, viz., Subhadra's son, and that bull of Kuru's race, the former fighting for compassing Bhishma's death and the latter for Arjuna's defeat, was fierce and interesting to behold, and gratifying to the senses, and was applauded by all the kings. That bull among Brahmanas and chastiser of foes, viz., the son of Drona, excited with wrath in that battle, forcibly struck Satyaki in the chest with fierce arrow. The grandson of Sini also, that hero of immeasurable soul, struck the preceptor's son in every vital limbs with nine shafts winged with the feathers of the Kanka bird. Aswatthaman then, in that battle, struck Satyaki (in return) with nine shafts, and once more, quickly, with thirty, in his arms and chest. Then that great bowman Of the Satwata race, possessed of great fame, deeply pierced by Drona's son, pierced the latter (in return) with arrows. The mighty car-warrior Paurava, covering Dhrishtaketu in that battle with his shafts, mangled that great bowman exceedingly. The mighty car-warrior Dhrishtaketu, endued with great strength, quickly pierced the former with thirty arrows. Then the mighty car-warrior Paurava cut off Dhrishtaketu's bow, and uttering a loud shout, pierced him with whetted shafts. Dhrishtaketu then taking up another bow, pierced Paurava, O king, with three and seventy shafts of great sharpness. Those two great bowmen and mighty car-warriors, both of gigantic stature, pierced each other with showers of arrows. Each succeeded in cutting off the other's bow, and each slew the other's steeds. And both of them, thus deprived of their cars, then encountered each other in a battle with swords. And each took up a beautiful shield made of bull's hide and docked with a hundred moons and graced with a hundred stars. And each of them also took up a polished sword of brilliant lustre. And thus equipt, they rushed, O king at each other, like two lions in the deep forest, both seeking the companionship of the same lioness in her season. They wheeled in beautiful circles, advanced and retreated, and displayed other movements, seeking to strike each other. Then Paurava, excited with wrath, addressed Dhrishtaketu, saying--Wait, Wait,--and struck him on the frontal bone with that large scimitar of his. The king of the Chedis also, in that battle, struck Paurava, that bull among men, on his shoulder-joint, with his large scimitar of sharp edge. Those two repressors of foes thus encountering each other in dreadful battle and thus striking each other, O king, both fell down on the field. Then thy son Jayatsena, taking Paurava up on his car, removed him from the field of battle on that vehicle. And as regards Dhrishtaketu, the valiant and heroic Sahadeva, the son of Madri, possessed of great prowess, bore him away from the field.

"Chitrasena, having pierced Susarman with many arrows made wholly of iron, once more pierced him with sixty arrows and once more with nine. Susarman, however, excited with wrath in battle, pierced thy son, O king, with hundreds of arrows. Chitrasena then, O monarch, excited with rage, pierced his adversary with thirty straight shafts. Susarman, however, pierced Chitrasena again in return.

"In that battle for the destruction of Bhishma, Subhadra's son, enhancing his fame and honour, fought with prince Vrihadvala, putting forth his prowess for aiding (his sire) Partha and then proceeded towards Bhishma's front. The ruler of the Kosalas, having pierced the son of Arjuna with five shafts made of iron, once more pierced him with twenty straight shafts. Then the son of Subhadra pierced the ruler of Kosalas with eight shafts made wholly of iron. He succeeded not, however, in making the ruler of the Kosalas to tremble, and, therefore, he once more pierced him with many arrows. And Phalguni's son then cut off Vrihadvala's bow, and struck him again with thirty arrows winged with feathers of the Kanka bird. Prince Vrihadvala then, taking up another bow, angrily pierced the son of Phalguni in that battle with many arrows. Verily, O scorcher of foes, the battle, for Bhishma's sake, that took place between them, both excited with rage and both conversant with every mode of fight, was like the encounter of Vali and Vasava in days of old on the occasion of the battle between the gods and the Asuras.

"Bhimasena, fighting against the elephant-division, looked highly resplendent like Sakra armed with the thunder after splitting large mountains. Indeed, elephants, huge as hills, slaughtered by Bhimasena in battle, fell down in numbers on the field, filling the earth with their shrieks. Resembling massive heaps of antimony, and of mountain-like proportions, those elephants with frontal globes split open, lying prostrate on the earth, seemed like mountains strewn over the earth's surface. The mighty bowman Yudhishthira, protected by a large force, afflicted the ruler of the Madras, encountering him in that dreadful battle. The ruler of the Madras, in return, displaying his prowess for the sake of Bhishma, afflicted the son of Dharma, that mighty car-warrior, in battle. The king of Sindhus, having pierced Virata with nine straight arrows of keen points, once more struck him with thirty. Virata, however, O king, that commander of a large division, struck Jayadratha in the centre of his chest with thirty shafts of keen points. The ruler of the Matsyas and the ruler of the Sindhus, both armed with beautiful bows and beautiful scimitars, both decked with handsome coats of mail and weapons and standards, and both of beautiful forms looked resplendent in that battle.

"Drona, encountering Dhrishtadyumna the prince of the Panchalas in dreadful battle, fought fiercely with his straight shafts. Then Drona, O king, having cut off the large bow of Prishata's son, pierced him deeply with fifty arrows. Then that slayer of hostile heroes, viz., the son of Prishata, taking up another bow, sped at Drona who was contending with him, many arrows. The mighty car-warrior Drona however, cut off all those arrows, striking them with his own. And then Drona sped at Drupada's son five fierce shafts. Then that slayer of hostile heroes, viz., the son of Prishata, excited with rage, hurled at Drona in that battle a mace resembling the rod of Death himself. Drona however, with fifty arrows checked that mace decked with gold as it coursed impetuously towards him. Thereupon that mace, cut into fragments, O king, by those shafts shot from Drona's bow, fell down on the earth. Then that scorcher of foes, viz., the son of Prishata, beholding his mace baffled, hurled at Drona an excellent dart made wholly of iron. Drona, however, O Bharata, cut that dart with nine shafts in that battle and then afflicted that great bowman, viz., the son of Prishata. Thus took place, O king, that fierce and awful battle between Drona and the son of Prishata, for the sake of Bhishma.

"Arjuna, getting at the son of Ganga, afflicted him with many arrows of keen points, and rushed at him like an infuriate elephant in the forest upon another. King Bhagadatta, however, of great prowess then rushed at Arjuna, and checked his course in battle with showers of arrows. Arjuna then, in that dreadful battle, pierced Bhagadatta's elephant coming towards him, with many polished arrows of iron, that were all bright as silver and furnished with keen points. The son of Kunti, meanwhile, O king, urged Sikhandin, saying,--Proceed, proceed, towards Bhishma, and slay him!--Then, O elder brother of Pandu, the ruler of Pragjyotishas, abandoning that son of Pandu, quickly proceeded, O king, against the car of Drupada. Then Arjuna, O monarch, speedily proceeded towards Bhishma, placing Sikhandin ahead. And then there took place a fierce battle, for all the brave combatants of thy army rushed with great vigour against Arjuna, uttering loud shouts. And all this seemed extremely wonderful. Like the wind dispersing in the summer masses of clouds in the welkin, Arjuna dispersed, O king, all those diverse divisions of thy sons. Sikhandin, however, without any anxiety, coming up at the grandsire of the Bharatas, quickly pierced him with great many arrows. As regards Bhishma, his car was then his fire-chamber. His bow was the flame of that fire. And swords I and darts and maces constituted the fuel of that fire. And the showers of arrows he shot were the blazing sparks of that fire with which he was then consuming Kshatriyas in that battle. As a raging conflagration with constant supply of fuel, wandereth amid masses of dry grass when aided by the wind, so did Bhishma blaze up with his flames, scattering his celestial weapons. And the Kuru hero slew the Somakas that followed Partha in that battle. Indeed that mighty car-warrior checked also the other forces of Arjuna, by means of his straight and whetted shafts furnished with wings of gold. Filling in that dreadful battle all the points of the compass, cardinal and subsidiary, with his leonine shouts, Bhishma felled many car-warriors, O king, (from their cars) and many steeds along with their riders. And he caused large bodies of cars to look like forests of palmyras shorn of their leafy heads. That foremost of all wielders of weapons, in that battle, deprived cars and steeds and elephants, of their riders. Hearing the twang of his bow and the slap of his palms, both resembling the roll of the thunder, the troops, O king, trembled all over the field. The shafts, O chief of men, of thy sire were never bootless as they fell. Indeed, shot from Bhishma's bow they never fell only touching the bodies of the foe (but pierced them through in every case). We saw crowds of cars, O king, deprived of riders, but unto which were yoked fleet steeds, dragged on all sides with the speed of the wind. Full fourteen thousand great car-warriors of noble parentage, prepared to lay down their lives, unretreating and brave, and possessed of standards decked with gold, belonging to the Chedis, the Kasis, and the Karushas, approaching Bhishma, that hero who resembled the Destroyer himself with wide-open mouth, were despatched to the other world, with their steeds, cars and elephants. There was not, O king, a single great car-warrior among the Somakas, who, having approached Bhishma in that battle, returned with life from that engagement. Beholding Bhishma's prowess, people regarded all those warriors (who approached him) as already despatched to the abode of the king of the Dead. Indeed, no car-warrior ventured to approach Bhishma in battle, except the heroic Arjuna having white steeds (yoked unto his car) and owning Krishna for his charioteer, and Sikhandin, the prince of Panchala, of immeasurable energy."

Footnotes

292:1 This Susarman was not the king of the Trigartas but another person who was on the Pandava side.

293:1 Both the Bengal and the Bombay texts have Rathanika. The correct reading as settled by the Burdwan Pundits, is Gajanika.

Section 118

Sanjaya said,--Sikhandin, O bull among men, approaching Bhishma in battle, struck him in the centre of the chest with ten broad-headed arrows The son of Ganga, however, O Bharata, only looked at Sikhandin with wrath and as if consuming the Panchala prince with that look. Remembering his femininity, O king, Bhishma, in the very sight of all, struck him not. Sikhandin, however, understood it not. Then Arjuna, O monarch, addressed Sikhandin, saying,--'Rush quickly and slay the grandsire. What needst thou say, O hero? Slay the mighty car-warrior Bhishma. I do not see any other warrior in Yudhishthira's army who is competent to fight with Bhishma in battle, save thee, O tiger among men. I say this truly.' Thus addressed by Partha, Sikhandin, O bull of Bharata's race, quickly covered the grandsire with diverse kinds of weapons. Disregarding those shafts, thy sire Devavrata began, with his shafts, to check the angry Arjuna only in that battle. And that mighty car-warrior, O sire, began also to despatch, with his shafts of keen points, the whole army of the Pandavas to the other world. The Pandavas also, O king, after the same manner, supported by their vast host, began to overwhelm Bhishma like the clouds covering the maker of day. O bull of Bharata's race, surrounded on all sides, that Bharata hero consumed many brave warriors in that battle like a raging conflagration in the forest (consuming numberless trees). The prowess that we then beheld there of thy son (Dussasana) was wonderful, inasmuch as he battled with Partha and protected the grandsire at the same time. With that feat of thy son Dussasana, that illustrious bowman, all the people there were highly gratified. Alone he battled with all the Pandavas having Arjuna amongst them; and he fought with such vigour that the Pandavas were unable to resist him. Many car-warriors were in that battle deprived of their cars by Dussasana. And many mighty bowmen on horseback and many mighty-warriors, elephants, pierced with Dussasana's keen shafts, fell down on the earth. And many elephants, afflicted with his shafts, ran away in all directions. As a fire fiercely blazeth forth with bright flames when fed with fuel, so did thy son blaze forth, consuming the Pandava host. And no car-warrior, O Bharata, of the Pandava host ventured to vanquish or even proceed against that warrior of gigantic proportions, save Indra's son (Arjuna) owning white steeds and having Krishna for his charioteer. Then Arjuna also called Vijaya, vanquishing Dussasana in battle, O king, in the very sight of all the troops, proceeded against Bhishma. Though vanquished, thy son, however, relying upon the might of Bhishma's arms, repeatedly comforted his own side and battled with the Pandavas with great fierceness. Arjuna, O king, fighting with his foes in that battle, looked exceedingly resplendent. Then Sikhandin, in that battle, O king, pierced the grandsire with many arrows whose touch resembled that of the bolts of heaven and which were as fatal as the poison of the snake. These arrows, however, O monarch, caused thy sire little pain, for the son of Ganga received them laughingly. Indeed, as a person afflicted with heat cheerfully receives torrents of rain, even so did the son of Ganga received those arrows of Sikhandin. And the Kshatriyas there, O king, beheld Bhishma in that great battle as a being of fierce visage who was incessantly consuming the troops of the high-souled Pandavas.

"Then thy son (Duryodhana), addressing all his warriors, said unto them, 'Rush ye against Phalguni from all sides. Bhishma, acquainted with the duties of a commander, will protect you'. Thus addressed, the Kaurava troops casting off all fear, fought with the Pandavas. (And once more, Duryodhana said unto them). 'With his tall standard bearing the device of the golden palmyra, Bhishma stayeth, protecting the honour and the armour of all the Dhartarashtra warriors. The very gods, striving vigorously, cannot vanquish the illustrious and mighty Bhishma. What need be said, therefore, of the Parthas who are mortals? Therefore, ye warriors, fly not away from the field, getting Phalguni for a foe. I myself, striving vigorously, will today fight with the Pandavas.. uniting with all of you, ye lords of earth, exerting yourselves actively.' Hearing these words, O monarch, of thy son with bow in hand, many mighty combatants, excited with rage, belonging to the Videhas, the Kalingas, and the diverse tribes of the Daserkas, fell upon Phalguni. And many combatants also, belonging to the Nishadas, the Sauviras, the Valhikas, the Daradas, the Westerners, the Northerners, the Malavas, the Abhighatas, the Surasenas, the Sivis, the Vasatis, the Salwas, the Sakas, the Trigartas, the Amvashthas, and the Kekayas, similarly fell upon Partha, like flights of insects upon a fire. The mighty Dhananjaya, otherwise called Vibhatsu, then, O monarch, calling to mind diverse celestial weapons and aiming them at those great car-warriors at the heads of their respective divisions, quickly consumed them all, by means of those weapons of great force, like fire consuming a flight of insects. And while that firm bowman was (by means of his celestial weapons) creating thousands upon thousands of arrows, his Gandiva looked highly resplendent in the welkin. Then those Kshatriyas, O monarch, afflicted with those arrows with their tall standards torn and overthrown, could not even together, approach the ape-bannered (Partha). Car-warriors fell down with their standards, and horsemen with their horses, and elephant-riders with their elephants, attacked by Kiritin with his shafts. And the earth was soon covered all on all sides with the retreating troops of those kings, routed in consequence of the shafts shot from Arjuna's arms. Partha then, O monarch, having routed the Kaurava army, sped many arrows at Dussasana. Those arrows with iron heads, piercing thy son Dussasana through, all entered the earth like snakes through ant-hills. Arjuna then slew Dussasana's steeds and then felled his charioteer. And the lord Arjuna, with twenty shafts, deprived Vivingsati of his car, and struck him five straight shafts. And piercing Kripa and Vikarna and Salya with many arrows made wholly of iron, Kunti's son owning white steeds deprived all of them of their cars. Thus deprived of their cars and vanquished in battle by Savyasachin, Kripa and Salya, O sire, and Dussasana, and Vikarna and Vivingsati, all fled away. Having vanquished those mighty car-warriors, O chief of the Bharatas, in the forenoon, Partha blazed up in that battle like a smokeless conflagration. Scattering his shafts all around like the Sun shedding rays of light, Partha felled many other kings, O monarch. Making those mighty car-warriors turn their backs upon the field by means of his arrowy showers, Arjuna caused a large river of bloody current to flow in that battle between the hosts of the

Kurus and the Pandavas, O Bharata. Large numbers of elephants and steeds and car-warriors were slain by car-warriors. And many were the car-warriors slain by elephants, and many also were the steeds slain by foot-soldiers. And the bodies of many elephant-riders and horsemen and car-warriors, cut off in the middle, as also their heads, fell down on every part of the field. And the field of battle, O king, was strewn with (slain) princes,--mighty car-warriors,--falling or fallen, decked with ear-rings and bracelets. And it was also strewn with the bodies of many warriors cut off by car-wheels, or trodden down by elephants. And foot-soldiers ran away, and horsemen also with their horses. And many elephants and car-warriors fell down on all sides. And many cars, with wheels and yokes and standards broken, lay scattered all about on the field. And the field of battle, dyed with the gore of large numbers of elephants, steeds, and car-warriors, looked beautiful like a red cloud, in the autumnal sky. Dogs, and crows, and vultures, and wolves, and jackals, and many other frightful beasts and birds, set up loud howls, at the sight of the food that lay before them. Diverse kinds of winds blew along all directions. And Rakshasas and evil spirits were seen there, uttering loud roars. And strings, embroidered with gold, and costly banners, were seen to wave, moved by the wind. And thousands of umbrellas and great cars with standards attached to them, were seen lying scattered about on the field. Then Bhishma, O king, invoking a celestial weapon, rushed at the son of Kunti, in the very sight of all the bowmen. Thereupon Sikhandin, clad in mail, rushed at Bhishma who was dashing towards Arjuna. At this, Bhishma withdrew that weapon resembling fire (in effulgence and energy). Meanwhile Kunti's son owning white steeds slaughtered thy troops, confounding the grandsire."

Footnotes

295:1 Both the Bengal and the Bombay texts read Arjunas in the second line of 21. The Burdwan Pundits are for correcting it as Arjunam. I do not think the correction happy.

296:1 In the second line of 35 for Satanika, the true reading, is Sahanikan.

297:1 After the 60th verse, three lines occur in the Bombay edition as follows,--"And many elephants, with standards on their backs, were seen to fly away in all directions. And many Kshatriyas, O monarch, armed with maces and darts and bows, were seen lying Prostrate on the field."

Section 119

Sanjaya said, "When the combatants of both armies, strong in number, were thus disposed in battle array, all those unretreating heroes, O Bharata, set their heart upon the region of Brahma. In course of the general engagement that followed, the same class of combatants did not fight with the same class of combatants. Car-warriors fought not with car-warriors, or foot-soldiers with foot-soldiers, or horsemen with horsemen, or elephant-warriors with elephant-warriors. On the other hand, O monarch, the combatants fought with one another like mad men. Great and dreadful was the calamity that overtook both the armies. In that fierce slaughter when elephants and men spread themselves on the field, all distinctions between them ceased, for they fought indiscriminately.

"Then Salya and Kripa, and Chitrasena, O Bharata, and Dussasana, and Vikarna, those heroes mounted on their bright cars, caused the Pandava host to tremble. Slaughtered in battle by those high-souled warriors, the Pandava army began to reel in diverse ways, O king, like a boat on the waters tossed by the wind. As the wintry cold cuts kine to the quick, so did Bhishma cut the sons of Pandu to the quick. As regards thy army also, many elephants, looking like newly-risen clouds, were felled by the illustrious Partha. And many foremost of warriors too were seen to be crushed by that hero. And struck with arrows and long shafts in thousands, many huge elephants fell down, uttering frightful shrieks of pain. And the field of battle looked beautiful, strewn with the bodies, still decked with ornaments of high-souled warriors deprived of life and with heads still decked with ear-rings. And in that battle, O king, which was destructive of great heroes, when Bhishma and Dhananjaya the son of Pandu put forth their prowess, thy sons, O monarch, beholding the grandsire exert himself vigorously, approached him, with all their troops placed ahead. Desirous of laying down their lives in battle and making heaven itself their goal, they approached the Pandavas in that battle, which was fraught with great carnage. The brave Pandavas also, O king, bearing in mind the many injuries of diverse kinds inflicted upon them before by thee and thy son, O monarch, and casting off all fear, and eager to win the highest heavens, cheerfully fought with thy son and the other warriors of thy army.

"Then the generalissimo of the Pandava army, viz., the mighty car-warrior Dhrishtadyumna, addressing his soldiers, said, 'Ye Somakas, accompanied by the Srinjayas, rush ye at Ganga's son.' Hearing those words of their commander the Somakas and the Srinjayas, though afflicted with showers of arrows, rushed at the son of Ganga. Thus attacked, O king, thy sire Bhishma, influenced by wrath, began to fight with the Srinjayas. In days of old, O sire, the intelligent Rama had imparted to Bhishma of glorious achievements that instruction in weapons which was so destructive of hostile ranks. Relying on that instruction and causing a great havoc among the troops of the foe, that slayer of hostile heroes, viz., the old Kuru grandsire Bhishma, day after day, slew ten thousand warriors of the Ratha. On the tenth day, however, O bull of Bharata's race, Bhishma, single-handed, slew ten thousand elephants. And then he slew seven great car-warriors among the Matsyas and the Panchalas. In addition to all this, in that dreadful battle five thousand foot-soldiers, and one thousand tuskers, and ten thousand steeds, were also slain by thy sire, O king, through skill acquired by education. Then having thinned the ranks of all the kings, he slew Satanika, the dear brother of Virata. And the valiant Bhishma, having slain Satanika in battle, felled, O king, full one thousand Kshatriyas with his broad-headed shafts. Besides these, all the Kshatriyas of the Pandava army who followed Dhananjaya, as soon as they approached Bhishma, had to go to Yama's abode. Covering the Pandava host from every side with showers of arrows, Bhishma stayed in battle at the head of the Kaurava army. Achieving the most glorious feats on the tenth day, as he stayed between the two armies, bow in hand, none of the kings, O monarch, could even look at him, for he then resembled the hot mid-day Sun in the summer sky. As Sakra scorched the Daitya host in battle, even so, O Bharata, did Bhishma scorch the Pandava host. Beholding him thus put forth his prowess, the slayer of Madhu, viz., the son of Devaki, cheerfully addressing Dhananjaya, said, 'There, Bhishma, the son of Santanu, stayeth between the two armies. Slaying him by putting forth thy might, thou mayst win victory. There, at that spot, whence he breaketh our ranks, check him, putting forth thy strength. O lord, none else, save thee, ventureth to bear the arrows of Bhishma. Thus urged, the ape-bannered Arjuna at that moment made Bhishma with his car, steeds, and standard, invisible by means of his arrows. That bull, however, among the foremost of Kurus, by means of his own arrowy showers, pierced those showers of shafts shot by the son of Pandu. Then the king of the Panchalas the valiant Dhrishtaketu, Bhimasena the son of Pandu, Dhrishtadyumna of Prishata's race, the twins (Nakula and Sahadeva), Chekitana, and the five Kaikaya brothers, and the mighty-armed Satyaki and Subhadra's son, and Ghatotkacha, and the (five) sons of Draupadi, and Sikhandin, and the valiant Kuntibhoja, and Susarman, and Virata, these and many other powerful warriors of the Pandava army, afflicted by the shafts of Bhishma, seemed to sink in an ocean of grief, Phalguni, however, rescued them all. Then Sikhandin, taking up a mighty weapon and protected by Kiritin, rushed impetuously towards Bhishma alone. The unvanquished Vibhatsu then, knowing what should be done after what, slew all those that followed Bhishma, and then himself rushed at him. And Satyaki, and Chekitana, and Dhristadyumna of Prishata's race, and Virata, and Drupada, and the twin sons of Madri by Pandu, all protected by that firm bowman (viz., Arjuna) rushed against Bhishma alone in that battle. And Abhimanyu, and the five sons of Draupadi also, with mighty weapons upraised, rushed against Bhishma in battle. All those firm bowmen, unretreating from battle, pierced Bhishma in diverse parts of his body with well-aimed shafts. Disregarding all those shafts, large in number, shot by those foremost of princes belonging to the Pandava host, Bhishma of undepressed soul penetrated into the Pandava ranks. And the grandsire baffled all those arrows, as if sporting the while. Frequently looking at Sikhandin the prince of the Panchalas with a laugh, he aimed not a single arrow at him, recollecting his femininity. On the other hand, he slew seven great car-warriors belonging to Drupada's division. Then confused cries of woe soon arose amongst the Matsyas, the Panchalas, and the Chedis, who were together rushing at that single hero. With large numbers of foot-soldiers and steeds and cars, and with showers of arrows, O scorcher of foes, they overwhelmed that single warrior, viz., Bhishma the son of Bhagirathi, that scorcher of foes, like the clouds overwhelming the maker of day. Then in that battle between him and them, which resembled the battle between the gods and the Asuras in days of old, the diadem-decked (Arjuna), placing Sikhandin before him, pierced Bhishma (repeatedly).'

Footnotes

298:1 The Bengal texts read Evam etc.; the Bombay reading is samam, I adopt the former reading. "Set their hearts upon the region of Brahma," i.e., fought on, resolved to win the highest heaven by bravery or death in battle.

Section 120

Sanjaya said, "Thus all the Pandavas, placing Sikhandin before them pierced Bhishma in that battle repeatedly surrounding him on all sides. And all the Srinjayas, uniting together, struck him with dreadful Sataghnis, and spiked maces, and battle-axes, and mallets, and short thick clubs, and bearded darts, and other missiles, and arrows furnished with golden wing, and darts and lances and kampanas; and with long shafts, and arrows furnished with heads shaped like the calf-tooth, and rockets. Thus afflicted by many, his coat of mail was pierced everywhere. But though pierced in every vital part, Bhishma felt no pain. On the other hand, he then seemed to his enemies to resemble in appearance the (all-destructive) fire that rises at the end of Yuga. His bow and arrows constituted the blazing flames (of that fire). The flight of his weapons constituted its (friendly) breeze. The rattle of his car-wheels constituted its heat and mighty weapons constituted its splendour. His beautiful bow formed its fierce tongue, and the bodies of heroic warriors, its profuse fuel. And Bhishma was seen to roll through the midst of crowds of cars belonging to those kings, or to come out (of the press) at times, or course once more through their midst. Then, disregarding the king of the Panchalas and Dhrishtaketu, he penetrated, O monarch, into the midst of the Pandava army. He then pierced the six Pandava warriors, viz., Satyaki, and Bhima, and Dhananjaya the son of Pandu, and Drupada, and Virata, and Dhrishtadyumna of Prishata's race, with many excellent arrows of great sharpness and dreadful whizz and exceeding impetuosity, and capable of piercing through every kind of armour. Those mighty car-warriors, however, checking those keen shafts, afflicted Bhishma with great force, each of them striking him with ten shafts. Those mighty shafts, whetted on stone and furnished with golden wings, which the great car-warrior Sikhandin shot, quickly penetrated into Bhishma's body. Then the diadem-decked (Arjuna), excited with wrath, and placing Sikhandin ahead rushed at Bhishma and cut off the latter's bow. Thereupon mighty car-warriors, seven in number, viz., Drona and Kritavarman, and Jayadratha the ruler of the Sindhus, and Bhurisravas, and Sala, and Salya, and Bhagadatta could not brook that act of Arjuna. Inflamed with rage, they rushed at him. Indeed, those mighty car-warriors, invoking into existence celestial weapons, fell with great wrath upon that son of Pandu, and covered him with their arrows. And as they rushed towards Phalguni's car, the noise made by them was heard to resemble that made by the ocean itself when it swelleth in rage at the end of the Yuga, Kill, Bring up (our forces), Take, Pierce, Cut off, this was the furious uproar heard about Phalguni's car. Hearing that furious uproar, the mighty car-warriors of the Pandava army rushed forward, O bull of Bharata's race, for protecting Arjuna. They were Satyaki, and Bhimasena, and Dhrishtadyumna of Prishata's race, and both Virata and Drupada, and the Rakshasa Ghatotkacha, and the wrathful Abhimanyu. These seven, inflamed with rage, and armed with excellent bows, rushed with great speed. And the battle that took place between these and the Kaurava warriors was fierce, making the hair stand on end, and resembling O chief of the Bharatas, the battle of the gods with the Danavas. Sikhandin, however, that foremost of car-warriors, protected in the battle by the diadem-decked (Arjuna), pierced Bhishma, in that encounter, with ten shafts after the latter's bow had been cut off. And he struck Bhishma's charioteer with other shafts, and cut off the latter's standard with one shaft. Then the son of Ganga took up another bow that was tougher. That even was cut off by Phalguni with three sharp shafts. Indeed, that chastiser of foes, viz., Arjuna, who was capable of drawing the bow with even his left hand, excited with rage, one after another, cut off all the bows that Bhishma took up. Then Bhishma, whose bows were thus cut off, excited with rage, and licking the corners of his mouth, took up a dart that was capable of riving a hill. In rage he hurled it at Phalguni's car. Beholding its course towards him like the blazing bolt of heaven, the delighter of the Pandavas fixed five sharp broad-headed arrows (on his bow-string). And with those five arrows, O chief of the Bharatas, the angry Arjuna cut off into five fragments that dart hurled from Bhishma's arms. Thus cut off by the angry Arjuna, that dart then fell down like a flash of lightning separated from a mass of clouds. Beholding his dart cut off, Bhishma became filled with rage. That hero, that subjugator of hostile cities, then began to reflect. And he said unto himself, 'With only a single bow I could slay all the Pandavas, if the mighty Vishnu himself had not been their protector. For two reasons, however, I will not fight with the Pandavas, viz., their unslayableness, and the femininity of Sikhandin. Formerly, when my sire wedded Kali, he pleased (with me) gave me two boons, viz., that I should be incapable of being slain in battle, and that my death should depend on my own choice. I should, however, now wish my own death, this being the proper hour.' Ascertaining this to be the resolve of Bhishma of immeasurable energy, the Rishis and the Vasus stationed in the firmament, said, 'That which hath been resolved by thee is approved by us also, O son! Act according to thy resolution, O king. Withdraw thy heart from battle.' On the conclusion, of those words, fragrant and auspicious breeze charged with particles of water, began to blow along a natural direction.And celestial cymbals of loud sounds began to beat. And a flowery shower fell upon Bhishma, O sire. The words spoken by the Rishis and the Vasus, however, O king, were not heard by any one save Bhishma himself. I also heard them, through the power conferred on me by the Muni. Great was the grief, O monarch, that filled the hearts of the celestials at the thought of Bhishma, that favourite of all the worlds, falling down from his car. Having listened to these words of the celestials, Santanu's son Bhishma of great ascetic merit rushed out at Vibhatsu, even though he was then being pierced with sharp arrows capable of penetrating through every armour. Then Sikhandin, O king, excited with rage, struck the grandsire of the Bharatas in the chest with nine sharp arrows. The Kuru grandsire Bhishma, however, though struck by him in battle, thus, trembled not, O monarch, but remained unmoved like a mountain during an earthquake. Then Vibhatsu, drawing his bow Gandiva with a laugh, pierced the son of Ganga with five and twenty arrows. And once more, Dhananjaya, with great speed and excited with wrath struck him in every vital part with hundreds of arrows. Thus pierced by others, also with thousands of arrows, the mighty car-warrior Bhishma pierced those others in return with great speed. And as regards the arrows shot by those warriors, Bhishma, possessed of prowess in battle that was incapable of being baffled, equally checked them all with his own straight arrows. Those arrows, however, endued with wings of gold and whetted on stone, which the mighty car-warrior Sikhandin shot in that battle, scarcely caused Bhishma any pain. Then the diadem-decked (Arjuna), excited with rage and placing Sikhandin to the fore, approached Bhishma (nearer) and once more cut off his bow. And then piercing Bhishma with ten arrows, he cut off the latter's standard with one. And striking Bhishma's chariot with ten arrows, Arjuna caused him to tremble. The son of Ganga then took up another bow that was stronger. Within, however, the twinkling of an eye, as soon, in fact, as it was taken up, Arjuna cut that bow also into three fragments with three broad-headed shafts. And thus the son of Pandu cut off in that battle even all the bows of Bhishma. After that, Bhishma the son of Santanu, no longer desired to battle with Arjuna. The latter, however, then pierced him with five and twenty arrows. That great bowman, thus pierced greatly, then addressed Dussasana, and skid, 'Behold, Partha, that great car-warrior of the Pandavas, excited with wrath in battle, pierceth me alone with many thousands of arrows. He is incapable of being vanquished in battle by the wielder of the thunder-bolt himself. As regards myself also, O hero, the very gods, Danavas and Rakshasas united together, are incapable of vanquishing me. What I shall say then of mighty car-warriors among men?' While Bhishma was thus speaking to Dussasana, Phalguni with sharp shafts, and placing Sikhandin to the fore, pierced Bhishma in that battle. Then Bhishma, deeply and excessively pierced by the wielder of Gandiva with keen-pointed shafts, once more addressed Dussasana with a smile and said, 'These arrows coursing towards me in one continuous line, whose touch resembleth that of heaven's bolt, have been shot by Arjuna. These are not Sikhandin's. Cutting me to the quick, piercing through even my hard coat of mail, and striking me with the force of mushalas, these arrows are not Sikhandin's. Of touch as hard as that of the Brahmana's rod (of chastisement), and of impetus unbearable as that of the thunder-bolt, these arrows are afflicting my vital forces. These are not Sikhandin's. Of the touch of maces and spiked bludgeons, those arrows are destroying my vital forces like messengers of Death commissioned (by the grim king himself). These are not Sikhandin's. Like angry snakes of virulent poison, projecting their tongues out, these are penetrating into my vitals. These are not Sikhandin's--these that cut me to the quick like the cold of winter cutting kine to the quick. Save the heroic wielder of Gandiva, viz., the ape-bannered Jishnu, even all other kings united together cannot cause me pain. Saying these words, Bhishma, the valiant son of Santanu, as if for the object of consuming the Pandavas, hurled a dart at Partha. Partha, however, caused that dart to drop down, cutting it into three fragments with three shafts, in the very sight, O Bharata, of all the Kuru heroes of thy army. Desirous of obtaining either death or victory, the son of Ganga then took up a sword and a shield decked with gold. Before, however, he could come down from his car, Arjuna cut off by means of his arrows, that shield into a hundred fragments. And that feat of his seemed exceedingly wonderful. Then the king Yudhishthira urged his own troops, saying, 'Rush ye at Ganga's son. Do not entertain the slightest fear'. Then, armed with bearded darts, and lances, and arrows, from all sides, with axes, and excellent scimitars, and long shafts of great sharpness, with calf-toothed arrows, and broad-headed shafts, they all rushed at that single warrior. Then arose from among the Pandava host a loud shout. Then thy sons also, O king, desirous of Bhishma's victory, surrounded him and uttered leonine shouts. Fierce was the battle fought there between thy troops and those of the enemy on that the tenth day, O king, when Bhishma and Arjuna met together. Like unto the vortex that occurs at the spot where the Ganga meets the Ocean, for a short while a vortex occurred there where the troops of both armies met and struck one another down. And the Earth, wet with gore, assumed a fierce form. And the even and the uneven spots on her surface could no longer be distinguished. Although Bhishma was pierced in all his vital limbs, yet on that the tenth day he stayed (calmly) in battle, having slain ten thousand warriors. Then that great bowman, Partha, stationed at the head of his troops, broke the centre of the Kuru army. Ourselves then, afraid of Kunti's son Dhananjaya having white steeds attached to his car, and afflicted by him with polished weapons, fled away from the battle. The Sauviras, the Kitavas, the Easterners, the Westerners, the Northerners, the Malavas, the Abhishahas, the Surasenas, the Sivis, the Vasatis, the Salwas, the Sayas, the

Trigartas, the Amvashthas, and the Kaikeyas. --these and many other illustrious warriors,--afflicted with arrows and pained by their wounds, abandoned Bhishma in that battle while he was fighting with the diadem-decked (Arjuna). Then a great many warriors, surrounding that single warrior on all sides, defeated the Kurus (that protected him) and covered him with shower of arrows. Throw down, Seize, Fight, Cut into pieces,--this was the furious uproar, O king, heard in the vicinity of Bhishma's car. Having slain in that battle, O monarch, (his foes) by hundreds and thousands, there was not in Bhishma's body space of even two fingers' breadth that was not pierced with arrows. Thus was thy sire mangled with arrows of keen points by Phalguni in that battle. And then he fell down from his car with his head to the east, a little before sunset, in the very sight of thy sons. And while Bhishma fell, loud cries of alas and oh, O Bharata, were heard in the welkin uttered by the celestials and the kings of the earth. And beholding the high-souled grandsire falling down (from his car), the hearts of all of us fell with him. That foremost of all bowmen, that mighty-armed hero, fell down, like an uprooted standard of Indra, making the earth tremble the while. Pierced all over with arrows, his body touched not the ground. At that moment, O bull of Bharata's race, a divine nature took possession of that great bowman lying on a bed of arrows. The clouds poured a (cool) shower (over him) and the Earth trembled. While falling he had marked that the Sun was then in the southern solstice. That hero, therefore, permitted not his senses to depart, thinking of that (inauspicious) season (of death). And all around in the welkin he heard celestial voices saying, 'Why, Oh why, should Ganga's son, that foremost of all warriors of weapons, yield up his life during the southern declension?' Hearing these words, the son of Ganga answered, 'I am alive!' Although fallen upon the earth, the Kuru grandsire Bhishma, expectant of the northern declension, suffered not his life to depart. Ascertaining that to be his resolve, Ganga, the daughter of Himavat, sent unto him the great Rishis in swanlike form. Then those Rishis in the forms of swans inhabiting the Manasa lake, quickly rose up, and came together, for obtaining a sight of the Kuru grandsire Bhishma, to that spot where that foremost of men was lying on his bed of arrows. Then those Rishis in swanlike forms, coming to Bhishma, beheld that perpetuator of Kuru's race lying on his bed of arrows. Beholding that high-souled son of Ganga, that chief of the Bharatas, they walked round him, and the Sun being then in the southern solstice, they said, addressing one another, these words, 'Being a high-souled person, why should Bhishma pass out (of the world) during the southern declension?' Having said these words, those swans went away, proceeding towards the southern direction. Endued with great intelligence, Bhishma, O Bharata. beholding them, reflected for a moment. And the son of Santanu then said unto them. 'I will never pass out (of the world) as long as the Sun is in the southern solstice. Even this is my resolve. I will proceed to my own ancient abode when the Sun reacheth the northern solstice. Ye swans, I tell you this truly. Expectant of the northern declension I will hold my life. Since I have the fullest control over the yielding up of my life, I will, therefore, hold life, expectant of death during the northern declension. The boon that was granted to me by my illustrious sire, to the effect that my death would depend on my own wish O, let that boon become true. I will hold my life, since I have control in the matter of laying it down.' Having said these words to those swans, he continued to lie down on his bed of arrows.

"When that crest of the Kuru race, viz., Bhishma of great energy, fell down, the Pandavas and the Srinjayas uttered leonine shouts. When the grandsire of the Bharatas who was endued with great might was overthrown, thy son, O bull of Bharata's race, knew not what to do. And all the Kurus were entirely deprived of their senses. And the Kurus headed by Kripa, and Duryodhana, sighed and wept. And from grief they remained for a long while deprived of their senses. And they remained perfectly still, O monarch, without setting their hearts on battle. As if seized by thighs, they stood motionless, without proceeding against the Pandavas. When Santanu's son Bhishma of mighty energy, who was (regarded as) unslayable, was slain, all of us thought that the destruction of the Kuru king was at hand. Vanquished by Savyasachin, with our foremost heroes slain, and ourselves mangled with sharp arrows, we knew not what to do. And the heroic Pandavas possessed of massive arms that looked like spiked maces, having obtained the victory and won a highly blessed state in the other world, all blew their great conches. And the Somakas and the Panchalas all rejoiced, O king. Then when thousands of trumpets were blown, the mighty Bhimasena slapped his arm-pits and uttered loud shouts. When the all-powerful son of Ganga was slain, the heroic warriors of both armies, laying down their weapons, began to reflect thoughtfully. And some uttered loud shrieks and some fled away, and some were deprived of their senses. And some censured the practices of the Kshatriya order and some applauded Bhishma. And the Rishis and the Pitris all applauded Bhishma of high vows. And the deceased ancestors of the Bharatas also praised Bhishma. Meanwhile the valiant and intelligent Bhishma, the son of Santanu, having recourse to that Yoga which is taught in the great Upanishads and engaged in mental prayers, remained quiet, expectant of his hour."

Footnotes

302:1 The Bengal reading of this verse is vicious. In the first line, lokasya is incorrect and unmeaning, the correct word being vakyasa. In the second line, again, for Prishtha-ascha samantatas, the correct reading is Prisharaischa samantatas.

303:1 Brahma-danda literally means a Brahmana's rod--bamboo-stick. In consequence of the Brahmana's ascetic power, this thin rod (symbolical of the Brahmana's power of chastisement) is infinitely more powerful than even Indra's bolt. The latter can strike only one, but the former can smite whole countries, and entire races from generation to generation. With only his Brahma-danda Vasishtha baffled all the mighty and celestial weapons of Viswamitra vide, Ramayana, section 56, Valakanda.

304:1 Instead of "the Salwas, the Sayas, and the Trigartas," the Bombay text reads, "the Trigartas depending on (king) Salwa." I have not, however, met with any Trigartas under Salwa's rule, that race having, at this time, Susarman for their ruler.

304:2 Indra#ddhwaja was a pole, decked with banners, created in honour of Indra. The festival attracted considerable crowds.

305:1 The second line of 114 in the Bengal text is vicious. I adopt the Bombay reading, which is Kururajasya tarkitas. Literally rendered the second line is "the destruction of the Kuru king was inferred."

306:1 By bravery on the field of battle, which, according to the Hindu scriptures, is always thus rewarded.

Section 121

Dhritarashtra said, 'Alas, what was the state of (my) warriors, O Sanjaya, when they were deprived of the mighty and god-like Bhishma who had become a Brahmacharin for the sake of his reverend sire? Even then I regarded the Kurus and all the others as slain by the Pandavas when Bhishma, despising the son of Drupada, struck him not. Wretch that I am, also, I hear today of my sire's slaughter. What can be a heavier sorrow than this? My heart assuredly, O Sanjaya, is made of adamant, since it breaketh not into a hundred fragments on hearing of Bhishma's death! Tell me, O thou of excellent vows, what was done by that lion among the Kurus, viz., the victory-desiring Bhishma when he was slain in battle. I cannot at all brook it that Devavrata should be slain in battle. Alas, he that was not slain by Jamadagni's son himself in days of old by means of even his celestial weapons, alas, he hath now been slain by Drupada's son Sikhandin, the prince of Panchala!--

'Sanjaya said,--"Slain in the evening the Kuru grandsire Bhishma saddened the Dhartarashtras and delighted the Panchalas. Falling down on the earth, he lay on his bed of arrows without however, touching the earth with his body. Indeed, when Bhishma, thrown down from his car fell upon the surface of the earth, cries of Oh and Alas were heard among all creatures. When that boundary-tree of the Kurus, viz., the ever victorious Bhishma, fell down, fear entered the hearts, O king, of the Kshatriyas of both the armies. Beholding Bhishma, the son of Santanu, with his standard overthrown and his armour cut open, both the Kurus and the Pandavas were inspired, O monarch, with sentiments of cheerlessness. And the welkin was enveloped with a gloom and the Sun himself became dim. The Earth seemed to utter loud shrieks when the son of Santanu was slain. This one is the foremost of those conversant with the Vedas! This one is the best of those that are conversant with the Vedas!--Even thus did creatures speak of that bull among men as he lay (on his bed of arrows).This one, formerly, ascertaining his sire Santanu to be afflicted by Kama, this bull among men, resolved to draw up his vital steed!--Even thus did the Rishis together with the Siddhas and the Charanas said of that foremost one of the Bharatas as he lay on his bed of arrows. When Santanu's son Bhishma, the grandsire of the Bharatas, was slain, thy sons, O sire, knew not what to do. Their faces wore an expression of grief. The splendour of their countenances seemed to abandon them, O Bharata! All of them stood in shame, hanging down their heads. The Pandavas, on the other hand, having, won the victory, stood at the head of their ranks. And they all blew their large conchs decked with gold. And when in consequence of their joys thousands of trumpets, O sinless one, were blown there, we beheld O monarch, the mighty Bhimasena, the son of Kunti, sporting in great glee, having quickly slain many hostile warriors endued with great strength. And a great swoon overtook all the Kurus. And Karna and Duryodhana repeatedly drew long breaths. When the Kuru grandsire Bhishma fell down, thus, cries of sorrow were heard all round, and the greatest confusion prevailed (among the Kuru army). Beholding Bhishma fallen, thy son Dussasana, with great speed, entered the division commanded by Drona. That hero, clad in mail and at the head of his own troops, had been placed by his elder brother (for the protection of Bhishma). That tiger among men now came, plunging the troops he had commanded into grief. Beholding him coming towards them, the Kauravas surrounded prince Dussasana, desirous, O monarch, of hearing what he had to say. Then Dussasana of Kuru's race informed Drona of Bhishma's slaughter. Drona then, hearing those evil tidings, suddenly fell down from his car. Then the valiant son of Bharadwaja, quickly recovering his senses, forbade the Kuru army, sire, to continue the fight. Beholding the Kurus desist from battle, the Pandavas also, through messengers on fleet horses, forbade their orders, ceased to fight, the kings of both armies, putting off their armour, all repaired to Bhishma. Desisting from the fight, thousands of (other) warriors then, proceeded towards the high-souled Bhishma like the celestials towards the Lord of all creatures. Approaching Bhishma who was then, O bull of Bharata's race, lying (on his bed of arrows), the Pandavas and the Kurus stood there, having offered him their salutations. Then Santanu's son Bhishma of righteous soul addressed the Pandavas and the Kurus who having reverenced him thus, stood before him.

And he said,--Welcome to you, ye highly blessed ones! Welcome to you, ye mighty car-warriors! Gratified am I with your sight, ye that are the equals of the very gods.--Thus addressing them with his head hanging down, he once more said,--'My head is hanging down greatly. Let a pillow be given to me!--The kings (standing there) then fetched many excellent pillows that were very soft and made of very delicate fabrics. The grandsire, however, desired them not. That tiger among men then said unto those kings with a laugh,--These, ye kings, do not become a hero's bed.--Beholding them that foremost of men, that mightiest of car-warriors in all the worlds, viz., the mighty-armed Dhananjaya the son of Pandu, he said,--O Dhananjaya, O thou of mighty arms, my head hangeth down, O sire! Give me a pillow such as thou regardest to be fit!--'"

Section 122

"Sanjaya said,--'Stringing then his large bow and reverentially saluting the grandsire, Arjuna, with eyes filled with tears, said these words, O foremost one among the Kurus, O thou that art the first among all wielders of weapons, command me, O invincible one, for I am thy slave! What shall I do, O grandsire!--Unto him Santanu's son said,--My head, O sire, hangeth down!--O foremost one among the Kuru's O Phalguni, get me a pillow! Indeed, give me one without delay O hero, that would become my bed! Thou O Partha, art competent, thou art the foremost of all wielders of bows! Thou art conversant with the duties of Kshatriyas and thou art endued with intelligence and goodness!--Then Phalguni, saying,--So be it--desired to do Bhishma's bidding. Taking up Gandiva and a number of straight shafts, and inspiring them with mantras, and obtaining the permission of that illustrious and mighty car-warrior of Bharata's race, Arjuna then, with three keen shafts endued with great force, supported Bhishma's head. Then that chief of the Bharatas, viz., Bhishma of virtuous soul, conversant with the truths of religion, seeing that Arjuna, having divined his thought, had achieved that feat, became highly gratified. And after that pillow had thus been given to him, he applauded Dhananjaya. And casting his eyes upon all the Bharatas there, he addressed Kunti's son Arjuna, that foremost of all warriors, that enhancer of the joys of his friends and said,--Thou hast given me, O son of Pandu, a pillow that becometh my bed! If thou hadst acted otherwise, I would have cursed thee, from wrath! Even thus, O mighty-armed one, should a Kshatriya, observant of his duties, sleep on the field of battle on his bed of arrows!--Having addressed Vibhatsu thus, he then said unto all those kings and princes that were present there, these words:--Behold ye the pillow that the son of Pandu hath given me! I will sleep on this bed till the Sun turneth to the northern solstice! Those king that will then come to me will behold me (yield up my life)! When the Sun on his car of great speed and unto which are yoked seven steeds, will proceed towards the direction occupied by Vaisravana, verily, even then, will I yield up my life like a dear friend dismissing a dear friend! Let a ditch be dug here around my quarters ye kings! Thus pierced with hundreds of arrows will I pay my adorations to the Sun? As regards yourselves, abandoning enmity, cease ye from the fight, ye kings--

'Sanjaya continued,--"Then there came unto him some surgeons well trained (in their science) and skilled in plucking out arrows, with all becoming appliances (of their profession). Beholding them, the son of Ganga said unto thy son,--'Let these physicians, after proper respect being paid to them, be dismissed with presents of wealth. Brought to such a plight, what need have I now of physicians? I have won the most laudable and the highest state ordained in Kshatriya observances! Ye kings, lying as I do on a bed of arrows, it is not proper for me to submit now to the treatment of physicians. With these arrows on my body, ye rulers of men, should I be burnt!'--Hearing these words of his, thy son Duryodhana dismissed those physicians, having honoured them as they deserved. Then those kings of diverse realms, beholding that constancy in virtue displayed by Bhishma of immeasurable energy, were filled with wonder. Having given a pillow to thy sire thus, those rulers of men, those mighty car-warriors, viz., the Pandavas and the Kauravas, united together, once more approached the high-souled Bhishma lying on that excellent bed of his. Reverentially saluting that high-souled one and circumambulating him thrice, and stationing guards all around for his protection, those heroes, with bodies drenched in blood, repaired for rest towards their own tents in the evening, their hearts plunged into grief and thinking of what they had seen.

Then at the proper time, the mighty Madhava, approaching the Pandavas, those mighty car-warriors cheerfully seated together and filled with joy at the fall of Bhishma, said unto Dharma's son Yudhishthira these words,--"By good luck victory hath been thine, O thou of Kuru's rare! By good luck hath Bhishma been overthrown, who is unslayable by men, and is a mighty car-warrior of aim incapable of being baffled! Or, perhaps, as destiny would have it, that warrior who was master of every weapon, having obtained thee for a foe that canst slay with thy eyes alone, hath been consumed by thy wrathful eye!--Thus addressed by Krishna, king Yudhishthira the just, replied unto Janardana, saying,--Through Thy grace is Victory, through Thy wrath is Defeat! Thou art dispeller of the fears of those that are devoted to thee. Thou art our refuge! It is not wonderful that they should have victory whom Thou always protectest in battle, and in whose welfare Thou art always engaged, O Kesava! Having got Thee for our refuge, I do not regard anything as wonderful! Thus addressed by him, Janardana answered with a smile,--O best of kings, these words can come from thee alone!"

Section 123

"Sanjaya said,--'After the night had passed away, O monarch, all the kings, the Pandavas and the Dhartarashtras, repaired to the grandsire, Those Kshatriyas then saluted that bull of their order, that foremost one among the Kurus, that hero lying on a hero's bed, and stood in his presence. Maidens by thousands, having repaired to that place, gently showered over Santanu's son powdered sandal wood and fried paddy, and garlands of flowers. And women and old men and children, and ordinary spectators, all approached Santanu's son like creatures of the world desirous of beholding the Sun. And trumpets by hundreds and thousands, and actors, and mimes, and skilled mechanics also came to the aged Kuru grandsire. And ceasing to fight, putting aside their coats of mail, and lying aside their weapons, the Kurus and the Pandavas, united together, came to the invincible Devavrata, that chastiser of foes. And they were assembled together as in days of old, and cheerfully addressed one another according to their respective ages. And that conclave full of Bharata kings by hundreds and adorned with Bhishma, looked beautiful and blazing like a conclave of the gods in heaven. And that conclave of kings engaged in honouring the son of Ganga looked as beautiful as a conclave of the celestials engaged in adorning their

Lord, viz., the Grandsire (Brahman). Bhishma, however, O bull of Bharata's race, suppressing his agonies with fortitude though burning with the arrows (still sticking to his body), was sighing like a snake. His body burning with these arrows, and himself nearly deprived of his senses in consequence of his weapon-wounds, Bhishma cast his eyes on those kings and asked for water. Then those Kshatriyas, O king, brought thither excellent viands and several vessels of cold water. Beholding that water brought for him, Santanu's son said,--I cannot, O sire, now use any article of human enjoyment! I am removed from the pale of humanity. I am lying on a bed of arrows. I am staying here, expecting only the return of the Moon and the Sun! Having spoken these words and thereby rebuked those kings, O Bharata, he said,--I wish to see Arjuna!--The mighty-armed Arjuna then came there, and reverentially saluting the grandsire stood with joined hands, and said,--What shall I do?--Beholding then that son of Pandu, O monarch, thus standing before him after having offered him respectful salutations, Bhishma of righteous soul cheerfully addressed Dhananjaya, saying,--Covered all over with thy shafts, my body is burning greatly! All the vital parts of my body are in agony. My mouth is dry. Staying as I am with body afflicted with agony, give me water, O Arjuna! Thou art a great bowman! Thou art capable of giving me water duly!--The valiant Arjuna then saying,--So be it,--mounted on his car, and striking his Gandiva with force, began to stretch it. Hearing the twang of his bow and the slap of his palms which resembled the roar of the thunder, the troops and the kings were all inspired with fear. Then that foremost of car-warriors, mounted on his car, circumambulated that prostrate chief of the Bharatas, that foremost of all wielders of weapons. Aiming then a blazing arrow, after having inspired it with Mantras and identified it with the Parjanya weapon, in the very sight of the entire army, the son of Pandu, viz., Partha, pierced the Earth a little to the south of where Bhishma lay. Then there arose a jet of water that was pure, and auspicious, and cool, and that resembling the nectar itself, was of celestial scent and taste. And with that cool jet of water Partha gratified Bhishma, that bull among the Kurus, of godlike deeds and prowess. And at that feat of Partha who resembled Sakra himself in his acts, all those rulers of Earth were filled with great wonder. And beholding that feat of Vibhatsu implying superhuman prowess, the Kurus trembled like kine afflicted with cold. And from wonder all the kings there present waved their garments (in the air). And loud was the blare of conchs and the beat of drums that were then heard all over the field. And Santanu's son, his thirst quenched, then addressed Jishnu, O monarch, and said, applauding him highly in the presence of all those kings, these words, viz.,--O thou of mighty arms, this is not wonderful in thee, O son of Kuru's race! O thou of immeasurable effulgence, even Narada spoke of thee as an ancient Rishi! Indeed, with Vasudeva as thy ally, thou wilt achieve many mighty feats which the chief of the celestials himself with all the gods, of a certainty, will not venture to achieve! They that have knowledge of such things know thee to be the destroyer of the whole Kshatriya race! Thou art the one bowman among the bowmen of the world! Thou art the foremost among men. As human beings are, in this world, foremost of all creatures, as Garuda is the foremost of all winged creatures; as the Ocean is the foremost among all receptacles of water and the cow among all quadrupeds; as the Sun is the foremost amongst all luminous bodies and Himavat among all mountains; as the Brahmana is the foremost among all castes, art thou the foremost of all bowmen! Dhritarashtra's son (Duryodhana) listened not to the words repeatedly spoken by me and Vidura and Drona and Rama and Janardana and also by Sanjaya. Reft of his senses, like unto an idiot, Duryodhana placed no reliance on those utterances. Past all instructions, he will certainly have to lie down for ever, overwhelmed by the might of Bhima!--Hearing these words of his, the Kuru king Duryodhana became of cheerless heart. Eyeing him, Santanu's son said,--Listen, O king! Abandon thy wrath! Thou hast seen, O Duryodhana how the intelligent Partha created that jet of cool and nectar-scented water! There is none else in this world capable of achieving such feat. The weapons appertaining to Agni, Varuna, Soma, Vayu, and Vishnu, as also those appertaining to Indra, Pasupati, and Paramesthi, and those of Prajapati, Dhatri, Tashtri, Savitri, and Vivaswat, all these are known to Dhananjaya alone in this world of men! Krishna, the son of Devaki, also knoweth them. But there is none else here that knoweth them. This son of Pandu, O sire, is incapable of being defeated in battle by even the gods and the Asuras together. The feats of this high-souled one are superhuman. With that truthful hero, that ornament of battle, that warrior accomplished in fight, let peace, O king, be soon made! As long as the mighty-armed Krishna is not possessed by wrath, O chief of the Kurus, it is fit, O sire, that peace should be made with the heroic Parthas! As long as this remnant of thy brothers is not slain, let peace, O monarch, be made! As long as Yudhishthira with eyes burning in wrath doth not consume thy troops in battle, let peace, O sire, be made! As long as Nakula, and Sahadeva, and Bhimasena, the sons of Pandu, do not, O monarch, exterminate thy army, it seems to me that friendly relations should be restored between thee and the heroic Pandavas! Let this battle end with my death, O sire! Make peace with the Pandavas, Let these words that are uttered to thee by me be acceptable to thee, O sinless one! Even this is what I regard to be beneficial both for thyself and the race (itself of Kuru)! Abandoning thy wrath, let peace be made with Parthas. What Phalguni hath already done is sufficient. Let friendly relations be restored with the death of Bhishma! Let this remnant (of warriors) live! Relent, O king! Let half the kingdom be given to the Pandavas. Let king Yudhishthira the just, go to Indraprastha. O chief of the Kurus, do not achieve a sinful notoriety among the kings of the earth by incurring the reproach of meanness, becoming a fomentor of intestine dissensions! Let peace come to all with my death! Let these rulers of earth, cheerfully mix with one another! Let sire get back the son, let sister's son get back the maternal uncle! If from want of understanding and possessed by folly thou dost not harken to those timely words of mine thou wilt have to repent greatly! What I say is true. Therefore, desist even now! Having, from affection, said these words unto Duryodhana in the midst of the kings, the son of the ocean-going (Ganga) became silent. Though his vital limbs were burning with the arrow-wounds, yet, prevailing over his agonies, he applied himself to yoga.

"Sanjaya continued--'Having heard these beneficial and peaceful words fraught with both virtue and profit, thy son, however, accepted them not, like a dying man refusing medicine."

Section 124

"Sanjaya said,--'After Santanu's son Bhishma, O monarch, had become silent, all those rulers of earth, there present, then returned to their respective quarters. Hearing of Bhishma's slaughter that bull among men, viz., Radha's son (Karna), partially inspired with fear quickly came there. He beheld that illustrious hero lying on his bed of reeds. Then Vrisha

(Karna) endued with great glory, with voice choked in tears, approaching that hero lying with eyes closed, fell at his feet. And he said,--O chief of the Kurus, I am Radha's son, who while before thy eyes, was everywhere looked upon by thee with hate!--Hearing these words, the aged chief of the Kurus, the son of Ganga, whose eyes were covered with film slowly raising his eyelids, and causing the guards to be removed, and seeing the place deserted by all, embraced Karna with one arm, like a sire embracing his son, and said these words with great affection:--Come, come! Thou art an opponent of mine who always challengest comparison with me! If thou hadst not come to me, without doubt, it would not have been well with thee! Thou art Kunti's son, not Radha's! Nor is Adhiratha thy father! O thou of mighty arms, I heard all this about thee from Narada as also from Krishna-Dwaipayana! Without doubt, all this is true! I tell thee truly, O son, that I bear thee no malice! It was only for abating thy energy that I used to say such harsh words to thee! O thou of excellent vows without any reason thou speakest ill of all the Pandavas! Sinfully didst thou come into the world. It is for this that thy heart hath been such. Through pride, and owning also to thy companionship with the low, thy heart hateth even persons of merit! It is for this that I spoke such harsh words about thee in the Kuru camp! I know thy prowess in battle, which can with difficulty be borne on earth by foes! I know also thy regard for Brahmanas. thy courage, and thy great attachment to alms-giving! O thou that resemblest a very god, amongst men there is none like thee! For fear of intestine dissensions I always spoke harsh words about thee. In bowmanship, in aiming weapon, in lightness of hand and in strength of weapons, thou art equal to Phalguni himself, or the high-souled Krishna! O Karna, proceeding to the city of Kasi, alone with thy bow, thou hadst crushed the kings in battle for procuring a bride for the Kuru king! The mighty and invincible king Jarasandha also, ever boastful of his prowess in battle, could not become thy match in fight! Thou art devoted to Brahmanas; thou always fightest fairly! In energy and strength, thou art equal to a child of the celestials and certainly much superior to men. The wrath I cherished against thee is gone. Destiny is incapable of being avoided by exertion. O slayer of foes, the heroic sons of Pandu are thy uterine brothers! If thou wishest to do what is agreeable to me, unite with them, O thou of mighty arms! O son of Surya, let these hostilities end with me! Let all the kings of Earth be to-day freed from danger!--

"'Karna said I know this, O thou of mighty arms! All this without doubt, is (as thou sayest)! As thou tellest me, O, Bhishma, I am Kunti's son, and not the son of a Suta! I was, however, abandoned by Kunti, and I have been reared by a Suta. Having (so long) enjoyed the wealth of Duryodhana, I dare not falsify it now. Like Vasudeva's son who is firmly resolved for the sake of the Pandavas, I also, O thou that makest profuse presents to Brahmanas, am prepared to cast away my possessions, my body itself, my children, and my wife, for Duryodhana's sake! Death from disease, O thou of Kuru's race, doth not become a Kshatriya! Relying upon Suyodhana I have always offended the Pandavas! This affairs is destined to take its course. It is incapable of being prevented. Who was there that would venture to overcome Destiny by exertion? Various omens indicating the destruction of the Earth. O grandsire, were noticed by thee and declared in the assembly. It is well known to me that the son of Pandu, and Vasudeva, are incapable of being conquered by other men. Even with them we venture to fight! I will vanquish the son of Pandu in battle! Even this is my firm resolve! I am not capable, of casting off this fierce animosity (that I cherish against the Pandavas)! With a cheerful heart, and keeping the duties of my order before my eye, I will contend against Dhananjaya. Firmly resolved that I am on battle, grant me thy permission, O hero! I will fight. Even this is my wish. It behoveth thee to forgive me also any harsh words that I may have at any time uttered against thee or any act that I may have done against thee from anger or inconsiderateness!--"

"'Bhishma said,--If, indeed, thou art unable to cast off this fierce animosity, I permit thee, O Karna! Fight, moved by the desire of heaven! Without anger and without vindictiveness, serve thou the king according to thy power and according to thy courage and observant of the conduct of the righteous! Have then my permission, O Karna! Obtain thou that which thou seekest! Through Dhananjaya thou wilt obtain all those regions (hereafter) which are capable of being had by fulfilling the duties of a Kshatriya! Freed from pride, and relying on thy (own) might and energy, engage in battle, since a Kshatriya cannot have a (source of) greater happiness than a righteous battle. For a long while I made great efforts for bringing about peace! But I succeeded not, O Karna, in the task! Truly do I say this unto thee!--"

"'Sanjaya continued,--'After the son of Ganga had said this, Radha's son (Karna) having saluted Bhishma and obtained his forgiveness, got up on his car and proceeded towards (the quarters of) thy son.'

*****

Drona Parva

Dronabhisheka Parva
Abhimanyu-Badha Parva
Jayadratha-Vadha Parva
Ghatotkacha-Badha Parva
Drona-Vadha Parva

Dronabhisheka Parva

Section 1

OM! HAVING BOWED down unto Narayan, and unto that most exalted of male beings, viz., Nara, and unto the goddess Saraswati also, must the word Jaya be uttered.

"Janamejaya said, 'Hearing that his sire Devavrata of unrivalled vigour and sturdiness, and might, energy and prowess, had been slain by Sikhandin, the prince of the Panchalas, what, indeed, O regenerate Rishi, did the powerful king Dhritarashtra with eyes bathed in tears do? O illustrious one, his son (Duryodhana) wished for sovereignty after vanquishing those mighty bowmen, viz., the sons of Panda, through Bhishma and Drona and other great car-warriors. Tell me, O thou that hast wealth of asceticism, all that he, of Kura's race, did after that chief of all bowmen had been slain.'

"Vaisampayana said, 'Hearing that his sire had been slain, king Dhritarashtra of Kura's race filled with anxiety and grief, obtained no peace of mind. And while he, of Kura's race, was thus continually brooding over that sorrow, Gavalgana's son of pure soul once more came to him. Then, O monarch, Dhritarashtra, the son of Amvika, addressed Sanjaya, who had that night come back from the camp to the city called after the elephant. With a heart rendered exceedingly cheerless in consequence of his having heard of Bhishma's fall, and desirous of the victory of his sons, he indulged in these lamentations in great distress.'

"Dhritarashtra said, 'After having wept for the high-souled Bhishma of terrible prowess, what, O son, did the Kauravas, urged by fate, next do? Indeed, when that high-souled and invincible hero was slain, what did the Kauravas do, sunk as they were in an ocean of grief? Indeed, that swelling and highly efficient host of the high-souled Pandavas, would, O Sanjaya, excite the keenest fears of even the three worlds. Tell me, therefore, O Sanjaya, what the (assembled) kings did after Devavrata, that bull of Kura's race, had fallen.'

"Sanjaya said, 'Listen, O king, with undivided attention, to me as I recite what thy sons did after Devavrata had been killed in battle. When Bhishma, O monarch, of prowess incapable of being baffled, was slain, thy warriors as also the Pandavas both reflected by themselves (on the situation). Reflecting on the duties of the Kshatriya order, they were filled with wonder and joy; but acting according to those duties of their own order, they all bowed to that high-souled warrior. Then those tigers among men contrived for Bhishma of immeasurable prowess a bed with a pillow made of straight shafts. And having made arrangements for Bhishma's protection, they addressed one another (in pleasant converse). Then bidding Ganga's son their farewell and walking round him, and looking at one another with eyes red in anger, those Kshatriyas, urged by fate, once more went out against one another for battle. Then by the blare of trumpets and the beat of drums, the divisions of thy army as also those of the foe, marched out. After the fall of Ganga's son, O king, when the best part of the day had passed away, yielding to the influence of wrath, with hearts afflicted by fate, and disregarding the words, worthy of acceptance, of the high-souled Bhishma, those foremost ones of Bharata's race went out with great speed, armed with weapons. In consequence of thy folly and of thy son's and of the slaughter of Santanu's son, the Kauravas with all the kings seemed to be summoned by Death himself. The Kurus, deprived of Devavrata, were filled with great anxiety, and resembled a herd of goats and sheep without a herdsman, in a forest abounding with beasts of prey. Indeed, after the fall of that foremost one of Bharata's race, the Kuru host looked like the firmament divested of stars, or like the sky without the atmosphere, or like the earth with blasted crops, or like an oration disfigured by bad grammar, or like the Asura host of old after Vali had been smitten down, or like a beautiful damsel deprived of husband, or like a river whose waters have been dried up, or like a roe deprived of her mate and encompassed in the woods by wolves; or like a spacious mountain cave with its lion killed by a Sarabha. Indeed, O chief of the Bharatas, the Bharata host, on the fall of Ganga's son, became like a frail boat on the bosom of the ocean, tossed by a tempest blowing from every side. Exceedingly afflicted by the mighty and heroic Pandavas of sure aim, the Kaurava host, with its steeds, car-warriors and elephants much troubled, became exceedingly distressed, helpless, and panic-stricken. And the frightened kings and the common soldiers, no longer relying upon one another, of that army, deprived of Devavrata, seemed to sink into the nethermost region of the world. Then the Kauravas remembered Karna, who indeed, was equal to Devavrata himself. All hearts turned to that foremost of all wielders of arms, that one resembling a guest resplendent (with learning and ascetic austerities). And all hearts turned to him, as the heart of a man in distress turneth to a friend capable of relieving that distress. And, O Bharata, the kings then cried out saying, Karna! Karna! The son of Radha, our friend, the son of a Suta, that one who is ever prepared to lay down his life in battle! Endued with great fame, Karna, with his followers and friends, did not fight for these ten days. O, summon him soon!' The mighty-armed hero, in the presence of all the Kshatriyas, during the mention of valiant and mighty car-warriors, was by Bhishma classed as an Ardha-ratha, although that bull among men is equal to two Maharathas! Even thus was he classed during the counting of Rathas and Atirathas, he that is the foremost (of all Rathas and Atirathas), he that is respected by all heroes, he that would venture to fight even with Yama, Kuvera, Varuna, and Indra. Through anger caused by this, O king, he had said unto Ganga's son these words: 'As long as thou livest, O thou of Kuru's race, I will never fight! if thou, however, succeedest in slaying the sons of Pandu in great battle, I shall, O Kaurava, with Duryodhana's permission, retire into the woods. If, on the other hand, thou, O Bhishma, slain by the Pandavas, attainest to heaven, I shall then, on a single car, slay all of them, whom thou regardest as great car-warriors.' Having said this, mighty-armed Karna of great fame, with thy son's approval, did not fight for the first ten days. Bhishma, of great prowess in battle and of immeasurable might, slew, O Bharata, a very large number of warriors belonging to Yudhishthira's army. When, however, that hero of sure aim and great energy was slain, thy sons thought of Karna, like persons desirous of crossing a river thinking, of a boat. Thy warriors and thy sons, together with all the kings, cried out, saying, Karna! And they all said, 'Even this is the time for the display of his prowess.' Our hearts are turned to that Karna who derived his knowledge of weapons from Jamadagni's son, and whose prowess is incapable of being resisted! He, indeed, O king, is competent to save us from great dangers, like Govinda always saving the celestials from great dangers.'

"Vaisampayana continued, 'Unto Sanjaya who was thus repeatedly applauding Karna, Dhritarashtra sighing like a snake, said those words.'

"Dhritarashtra said, '[I understand] that the hearts of all of you are turned towards Vikartana's son Karna, and that all of you, saw that son of Radha, that hero of the Suta caste, ever prepared to lay down his life in battle. I hope that hero of prowess incapable of being baffled, did not falsify the expectations of Duryodhana and his brothers, all of whom were then afflicted with grief and fear, and desirous of being relieved from their danger. When Bhishma, that refuge of Kauravas, was slain, could Karna, that foremost of bowmen, succeed in filling up the gap caused? Filling up that gap, could Karna fill the foe with fear? Could he also crown with fruit the hopes, entertained by my sons, of victory?'"

Footnotes

2:1 Literally, like an oration teeming with unrefined expressions.

2:2 i.e., deprived of robes and ornaments because of her widowhood.

2:3 A Sarabha is a fabulous animal of eight legs supposed to be stronger than the lion.

Section 2

"Sanjaya said, 'Then Adhiratha's son of the Suta caste, knowing that Bhishma had been slain, became desirous of rescuing, like a brother, thy son's army from the distress into which it had fallen, and which then resembled a boat sunk in the fathomless ocean. [Indeed], O king, having heard that that mighty car-warrior and foremost of men, that hero of unfading glory, viz., Santanu's son, had been thrown down (from his car), that grinder of foes, that foremost of all wielders of bows, viz., Karna, soon came (to the field of battle). When the best of car-warriors, viz., Bhishma, was slain by the foe, Karna speedily came there, desirous of rescuing the Kuru host which resembled a boat sunk in the ocean, like a sire desirous of rescuing his children.'

"And Karna (addressing the soldiers) said, 'That Bhishma who possessed firmness, intelligence, prowess, vigour, truth, self-restraint, and all the virtues of a hero, as also celestial weapons, and humidity, and modesty, agreeable speech, and freedom from malice, that ever-grateful Bhishma, that slayer of the foes of Brahmanas, in whom were these attributes as permanently as Lakshmi in the moon, alas, when that Bhishma, that slayer of hostile heroes, hath received his quietus, I regard all other heroes as already slain. In consequence of the eternal connection (of all things) with work, nothing exists in this world that is imperishable. When Bhisma of high vows hath been slain, who is there that would take upon himself to say with certitude that tomorrow's sun will rise? When he that was endued with prowess equal to that of the Vasus, he that was born of the energy of the Vasus, when he, that ruler of the earth, hath once more been united with the Vasus, grieve ye, therefore, for your possessions and children for this earth and the Kurus, and this host.'

"Sanjaya continued, 'Upon the fall of that boon-giving hero of great might, that lord of the world, viz., Santanu's son of great energy, and upon the (consequent) defeat of the Bharatas, Karna, with cheerless heart and eyes filled with tears, began to console (the Dhartarashtras). Hearing these words of Radha's son, thy sons, O monarch, and thy troops, began to wail aloud and shed copious tears of grief corresponding with the loudness of those wails. When, however, the dreadful battle once more took place and the Kaurava divisions, urged on by the Kings, once more set up loud shouts, that bull among mighty car-warriors, viz., Karna, then addressed the great car-warriors (of the Kaurava army) and said words which caused them great delight: In this transient world everything is continually flitting (towards the jaws of Death). Thinking of this, I regard everything as ephemeral. When, however, all of you were here, how could Bhishma, that bull among the Kurus, immovable as a hill, be thrown down from his car? When that mighty car-warrior, viz., the son of Santanu, hath been overthrown, who even now lieth on the ground like the Sun himself dropped (from the firmament), the Kuru kings are scarcely competent to bear Dhananjaya, like trees incapable of bearing the mountain-wind. I shall, however, now protect, as that high-souled one did, this helpless Kuru host of cheerless mien, whose foremost warriors have already been slain by the foe. Let this burden now devolve on me. I see that this universe is transient, since that foremost of heroes hath been slain in battle. Why shall I then cherish any fear of battle? Coursing, therefore, on the field I shall despatch those bulls of Kuru's race (viz., the Pandavas) to Yama's abode by means of my straight shafts. Regarding fame as the highest object in the world, I shall slay them in battle, or, slain by the foe, shall sleep on the field. Yudhishthira is possessed of firmness, intelligence, virtue, and might. Vrikodara is equal to a hundred elephant in prowess, Arjuna is young and is the son of the chief of the celestials. The Pandava host, therefore, is not capable of being easily defeated by the very celestials. That force in which are the twins, each resembling Yama himself, that force in which are Satyaki and the son of Devaki, that force is like the jaws of Death. No coward, approaching it, can come back with life. The wise oppose swelling ascetic power with ascetic austerities, so should force be opposed by force. Verily, my mind is firmly fixed upon opposing the foe and protecting my own party, O charioteer, I shall today certainly resist the might of the enemy, and vanquish him by repairing only to the field of battle. I will not tolerate this intestine feud. When the troops are broken, he that cometh (for aiding) in the endeavour to rally is a friend. I shall either achieve this righteous feat worthy of an honest man, or casting off my life shall follow Bhishma. I shall either slay all my foes united together, or slain by them proceed to the regions reserved for heroes. O charioteer, I know that even this is what I should do, when women and children cry for help, or when Duryodhana's prowess sustains a check. Therefore, I shall today conquer the foe. Reckless of my very life in this terrible battle, I shall protect the Kurus and slay the sons of Pandu. Slaying in battle all my foes banded together, I shall bestow (undisputed) sovereignty on Dhritarashtra's son. Let my armour, beautiful, made of gold, bright, and radiant with jewels and gems, be donned; and my head-gear, of effulgence equal to that of the sun; and my bows and arrows that resemble fire, poison, or snakes. Let also sixteen quivers be tied (to my car) at the proper places, and let a number of excellent bows be procured. Let also shafts, and darts and heavy maces, and my conch, variegated with gold, be got ready. Bring also my variegated, beautiful, and excellent standard, made of gold, possessed of the effulgence of the lotus, and bearing the device of the elephant's girth, cleaning it with a delicate cloth, and decking it with excellent garlands and a network of wires. O charioteer's son, bring me also, with speed, some fleet steeds of the hue of tawny clouds, not lean, and bathed in water sanctified with mantras, and furnished with trappings of bright gold. Bring me also, with speed, an excellent car decked with garlands of gold, adorned gems, bright as the sun or the moon, furnished with every necessary, as also with weapons, and unto which are yoked excellent animals. Bring me also a number of excellent bows of great toughness, and a number of excellent bow-strings capable of smitting (the foe), and some quivers, large and full of shafts and some coats of mail for my body. Bring me also, with speed, O hero, every (auspicious) article needed for occasions of setting out (for battle), such as vessels of brass and gold, full of curds. Let garlands of flowers be brought, and let them be put on the (proper) limbs of my body. Let drums also be beaten for victory! Go, O charioteer, quickly to the spot where the diadem-decked (Arjuna), and Vrikodara, and Dharma's son (Yudhishthira), and the twins, are. Encountering them in battle, either I shall slay them, or, being slain by them, my foes, I shall follow Bhishma. Arjuna, and Vasudeva, and Satyaki, and the Srinjayas, that force, I think, is incapable of being conquered by the kings. If all-destroying Death himself with unremitting vigilance, were to protect Kiritin, still shall I slay him, encountering him in battle, or repair myself to Yama's abode by Bhishma's track. Verily, I say, that I will repair into the midst of those heroes. Those (kings) that are my allies are not provokers of intestine feuds, or of weak attachment to me, or of unrighteous souls.'

"Sanjaya continued, Riding on an excellent and costly car of great strength, with an excellent pole, decked with gold, auspicious, furnished with a standard, and unto which were yoked excellent steeds that were fleet as the wind, Karna proceeded (to battle) for victory. Worshipped by the foremost of Kuru car-warriors like Indra by the celestials, that high-souled and fierce bowman, endued with immeasurable energy like the Sun himself, upon his car decked with gold and jewels and gems, furnished with an excellent standard, unto which were yoked excellent steeds, and whose rattle resembled the roll of the clouds, proceeded, accompanied by a large force, to that field of battle where that bull of Bharata's race (Bhishma) had paid his debt to nature. Of beautiful person, and endued with the splendour of fire, that great bowman and mighty car-warrior, viz., the son of Adhiratha, then mounted on his own beautiful car possessed of the effulgence of fire, and shone like the lord of the celestials himself riding on his celestial car.'"

Footnotes

4:1 The sense seems to be, that when such an one hath been slain, what is there on earth that is not subject to destruction? Ye, should, therefore, grieve for your wealth, children etc. as things already gone.

4:2 There is a slight difference of reading in this sloka as it occurs in the Bombay text. The sense seems to be, that since everything is destined to die, why should I fear to do my duty.

5:1 The last line is read incorrectly, I think, in the Bombay text.

Section 3

"Sanjaya said, 'Beholding the grandsire, viz., the venerable Bhishma, that destroyer of all the Kshatriyas, that hero of righteous soul and immeasurable energy, that great bowman thrown down (from his car) by Savyasachin with his celestial weapons, lying on a bed of arrows, and looking like the vast ocean dried up by mighty winds, the hope of thy sons for victory had disappeared along with their coats of mail and peace of mind. Beholding him who was always an island unto persons sinking in the fathomless ocean in their endeavours to cross it, beholding that hero covered with arrows that had coursed in a stream as continuous as that of Yamuna, that hero who looked like Mainaka of unbearable energy thrown down on the earth by the great Indra, that warrior lying prostrate on the earth like the Sun dropped down from the firmament, that one who looked like the inconceivable Indra himself after his defeat of old by Vritra, that depriver of all warriors of their senses, that foremost of all combatants, that signal of all bowmen, beholding that hero and bull among men, viz., thy sire Bhishma of high vows, that grandsire of the Bharatas thrown down in battle and lying covered with Arjuna's shafts, on a hero's bed. Adhiratha's son (Karna) alighted from his car, in great affliction, filled with grief, and almost senseless. Afflicted (with sorrow), and with eyes troubled with tears, he proceeded on foot. Saluting him with joined palms, and addressing him reverentially, he said, 'I am Karna! Blessed be thou! Speak to me, O Bharata, in sacred and auspicious words, and look at me, opening thy eyes. No man certainly enjoyeth in this world the fruits of his pious deeds, since thou, reverend in years and devoted to virtue, liest slain on the ground. O thou that art the foremost one amongst the Kurus, I do not see that there is any one else among them, who is competent (like thee) in filling the treasury, in counsels, in the matter of disposing the troops in battle array, and in the use of weapons, Alas, he that was endued with a righteous understanding, he that always protected the Kurus from every danger, alas, he, having slain numberless warriors, proceedeth to the region of the Pitris. From this day, O chief of the Bharatas, the Pandavas, excited with wrath, will slaughter the Kurus like tigers slaying deer. Today the Kauravas, acquainted with the force of Gandiva's twang, will regard Savyasachin, like the Asuras regarding the wielder of the thunder-bolt, with terror. Today the noise, resembling that of heaven's thunder, of the arrows shot from Gandiva, will inspire the Kurus and other kings with great terror. Today, O hero, like a raging conflagration of fierce flames consuming a forest, the shafts of Kiritin will consume the Dhartarashtras. In those parts of the forest through which fire and wind march together, they burn all plants and creepers and trees. Without doubt, Partha is even like a surging fire, and, without doubt, O tiger among men, Krishna is like the wind. Hearing the blare of Panchajanya and the twang of Gandiva all the Kaurava troops, O Bharata, will be filled with fear. O hero, without thee, the kings will never be able to bear the rattle of the ape-bannered car belonging to that grinder of foes, when he will advance (upon them). Who amongst the kings, save thyself, is competent to battle with that Arjuna whose feats, as described by the wise, are all superhuman? Superhuman was the battle that he fought with the high-souled (Mahadeva) of three eyes. From him he obtained a boon that is unattainable by persons of unsanctified souls. Delighted in battle, that son of Pandu is protected by Madhava. Who is there that is competent to vanquish him who could not be vanquished by thee before, although thou, endued with great energy, hadst vanquished Rama himself in battle, that fierce destroyer of the Kshatriya race, worshipped, besides, by the gods and the Danavas? Incapable of putting up with that son of Pandu, that foremost of heroes in battle, even I, with thy permission, am competent to slay, with the force of my weapons, that brave and fierce warrior who resembleth a snake of virulent poison and who slayeth his foes with his glances alone!'"

Section 4

"Sanjaya said, 'Unto him who was talking thus, the aged Kuru grandsire with a cheerful heart, said these words adapted to both time and place: 'Like the ocean unto rivers, like the Sun unto all luminous bodies, like the righteous unto Truth, like a fertile soil unto seeds, like the clouds unto all creatures, be thou the refuge of thy relatives and friends! Like the celestials upon him of a thousand eyes, let thy kinsmen depend on thee. Be thou the humiliator of thy foes, and the enhancer of the joys of thy friends. Be thou unto the Kauravas as Vishnu unto the dwellers of heaven. Desirous of doing what was agreeable to Dhritarashtra's son, thou didst with the might and prowess of own arms, O Karna, vanquish the Kamvojas having proceeded to Rajpura. Many kings, amongst whom Nagnajit was the foremost, while staying in Girivraja, as also the Amvashthas, the Videhas, and the Gandharvas, were all vanquished by thee. The Kiratas, fierce in battle, dwelling in the fastness of Himavat, were formerly, O Karna, made by thee to own Duryodhana's sway. And so also, the Utpalas, the Mekalas, the Paundras, the Kalingas, the Andhras, the Nishadas, the Trigartas, and the Valhikas, were all vanquished by thee, O Karna, in battle. In many other countries, O Karna, impelled by the desire of doing good to Duryodhana, thou didst, O hero, vanquish many races and kings of great energy. Like Duryodhana, O child, with his kinsmen, and relatives, and friends, be thou also the refuge of all the Kauravas. In auspicious words I command thee, go and fight with the enemy. Lead the Kurus in battle, and give victory unto Duryodhana. Thou art to us our grandson even as Duryodhana is. According to the ordinance, all of us also are as much thine as

Duryodhana's! The wise, O foremost of men, say that the companionship of the righteous with the righteous is a superior relationship to that born of the same womb. Without falsifying, therefore, thy relationship with Kurus, protect thou the Kaurava host like Duryodhana, regarding it as thy own.

"Hearing these words of his, Vikartana's. son Karna, reverentially saluting Bhishma's feet, (bade him farewell) and came to that spot where all the Kaurava bowmen were. Viewing that wide and unparalleled encampment of the vast host, he began to cherish (by words of encouragement) those well-armed and broad-chested warriors. And all the Kauravas headed by Duryodhana were filled with joy. And beholding the mighty-armed and high-souled Karna come to the field and station himself at the head of the whole army, for battle, the Kauravas received him with loud shouts and slapping of arm-pits and leonine roars and twang of bows and diverse other kinds of noise.'"

Footnotes

8:1 The second fine of 12 is read incorrectly in the Bengal text. Instead of tathapi the true reading (as in the Bombay edition) is tavapi.

Section 5

"Sanjaya said, 'Beholding that tiger among men, viz., Karna, mounted on his car, Duryodhana, O king, filled with joy, said these words, 'This host, protected by thee, hath now, I think, got a proper leader. Let that, however, be settled now which is proper and within our power.'

'Karna said, 'Tell us thyself, O tiger among men, for thou art the wisest of kings. Another can never see so well what should be done as one seeth it whose concern it is. Those kings are all desirous of listening to what thou mayst have to say. I am sure that no improper words will be uttered by thee.'

"Duryodhana, said, 'Bhishma was our commander possessed (as he was) of years, prowess, and learning and supported by all our warriors. That high-souled one, O Karna, achieving great glory and slaying large numbers of my enemies protected us by fair fight for ten days. He achieved the most difficult of feats. But now that he is about to ascend to heaven, whom, O Karna, dost thou think fit to our commander after him? Without a leader, an army cannot stay in battle for even a short while. Thou art foremost in battle, like a boat without a helmsman in the waters. Indeed, as a boat without a helmsman, or a car without a driver, would go anywhere, so would the plight be of a host that is without a leader. Like a merchant who falleth into every kind of distress when he is unacquainted with the ways of the country he visits, an army that is without a leader is exposed to every kind of distress. Look thou, therefore, among all the high-souled warriors of our army and find out a proper leader who may succeed the son of Santanu. Him whom thou wouldst regard as a fit leader in battle, him, all of us, without doubt, will together make our leader.'

"Karna said, 'All these foremost of men are high-souled persons. Every one of them deserveth to be our leader. There is no need of any minute examination. All of them are conversant with noble genealogies and with the art of smiting; all of them are endued with prowess and intelligence, all of them are attentive and acquainted with the scriptures, possessed of wisdom, and unretreating from battle. All, however, cannot be leaders at the same time. Only one should be selected as leader, in whom are special merits. All of these regard one another as equals. If one amongst them, therefore, be honoured, others will be dissatisfied, and, it is evident, will no longer fight for thee from a desire of benefiting thee. This one, however, is the Preceptor (in arms) of all these warriors; is venerable in years, and worthy of respect. Therefore, Drona, this foremost of all wielders of weapons, should be made the leader. Who is there worthy of becoming a leader, when the invincible Drona, that foremost of persons conversant with Brahma, is here, that one who is equal to Sukra or Vrihaspati himself? Amongst all the kings in thy army, O Bharata, there is not a single warrior who will not follow Drona when the latter goeth to battle. This Drona is the foremost of all leaders of forces, the foremost of all wielders of weapons, and the foremost of all intelligent persons. He is, besides, O king, thy preceptor (in arms). Therefore, O Duryodhana, make this one the leader of thy forces without delay, as the celestials made Kartikeya their leader in battle for vanquishing the Asuras.'"

Footnotes

10:1 Kula-samhanana-jnana, i.e., 'knowledge of Kula, as also of samhanana, which latter, as Nilakantha explains, means the body. A knowledge of the body, of vital and other limbs, was possessed by every accomplished warrior who wanted to smite effectually.

10:2 i.e., who will feel it humiliating for him to walk behind Drona?

Section 6

"Sanjaya said, 'Hearing these words of Karna, king Duryodhana. then said this unto Drona who was staying in the midst of the troops.'

"Duryodhana said, 'For the superiority of the order of thy birth, for the nobility of thy parentage, for thy learning, years and intelligence, for also thy prowess, skill, invincibility, knowledge of worldly matters, policy, and self-conquest, by reason also of thy ascetic austerities and thy gratitude, superior as thou art as regards every virtue, among these kings there is none who can make so good a leader as thou. Protect thou, therefore, ourselves, like Vasava protecting the celestials. Having thee for our leader, we desire, O best of Brahmanas, to vanquish our foes. As Kapali amongst the Rudras, Pavaka among the Vasus, Kuvera among the Yakshas, Vasava among the Maruts, Vasishtha among Brahmanas, the Sun amongst luminous bodies, Yama among the Pitris, Varuna among aquatic creatures, as the Moon among the stars, and Usanas among the sons of Diti, so art thou the foremost of all leaders of forces. Be thou, therefore, our leader. O sinless one, let these ten and one Akshauhinis of troops be obedient to thy word of command. Disposing these troops in battle array, slay thou our foes, like Indra slaying the Danavas. Proceed thou art the head of us all, like Pavaka's son (Kartikeya) at the head of the celestial forces. We will follow thee to battle, like bulls following a bovine leader. A fierce and great bowman as thou art, beholding thee stretching the bow at our head. Arjuna will not strike. Without doubt, O tiger among men, if thou becomest our leader, I will vanquish Yudhishthira with all his followers and relatives in battle.'

"Sanjaya continued, 'After Duryodhana had uttered these words, the kings (in the Kaurava army) all cried victory to Drona. And they delighted thy son by uttering a loud leonine shout. And the troops, filled with joy, and with Duryodhana at their head, desirous of winning great renown, began to glorify that best of Brahmanas. Then, O king, Drona addressed Duryodhana fin those words.'"

Section 7

"Drona said, 'I know the Vedas with their six branches. I know also the science of human affairs. I am acquainted also with the Saiva weapon, and diverse other species of weapons. Endeavouring to actually display all those virtues which ye, desirous of victory, have attributed to me, I will fight with the Pandavas. I will not, however, O king, be able to slay the son of Prishata. O bull among men, he hath been created for my slaughter. I will fight with the Pandavas, and slay the Somakas. As regards the Pandavas, they will not fight with me with cheerful hearts.'

"Sanjaya continued, 'Thus permitted by Drona, the son, O king, then made him the commander of his forces according to the rites prescribed in the ordinance. And the kings (in the Katirava army) headed by Duryodhana performed the investiture of Drona in the command of the forces, like the celestials headed by India in days of yore performing the investiture of Skanda. After Drona's installation in the command, the joy of the army expressed itself by the sound of drums and the loud blare of conchs. Then with cries such as greet the ears en a festive day, with auspicious invocations by Brahmanas gratified with cries of Jaya uttered by foremost of Brahmanas, and with the dance of mimes, Drona was duly honoured. And Kaurava warriors regarded the Pandayas as already vanquished.'

"Sanjaya continued. 'Then that mighty car-warrior, viz., Bharadwaja's son, having obtained the command, arrayed the troops in order of battle, and went out with thy sons from desire of fighting the foe. And the ruler of the Sindhus, and the chief of the Kalingas, and thy son Vikarna, clad in mail, took up their position on the right wing (of Drona). And Sakuni, accompanied by many foremost of horsemen battling with bright lances and belonging to the Gandhara tribe, proceeded, acting as their support. And Kripa, and Kritavarman, and Chitrasena, and Vivinsati headed by Duhsasana, strove vigorously for protecting the left wing. And the Kamvojas headed by Sudakshina, and the Sakas, and the Yavanas, with steeds of great fleetness, proceeded, as the latter's support. And the Madras, the Trigartas the Amvashthas, the Westerners, the Northerners, the Malavas, the Surasenas, the Sudras the Maladas, the Sauviras, the Kaitavas, the Easterners, and the Southerners placing thy son (Duryodhana) and the Suta's son (Karna) at their head, forming the rear guard, gladdened warriors of their own army, added to the strength of the (advancing) force, Vikartana's son Karna proceeded at the head of the bowmen. And his blazing and large and tall standard bearing the advice of the elephant's rope, shone with an effulgence like that of the Sun, gladdening his own divisions. Beholding Karna, none regarded the calamity caused by Bhishma's death. And the kings, along with the Kurus, all became freed from grief. And large numbers of warriors, banded together, said unto one another, 'Beholding Karna on the field, the Pandavas will never be able to stand in battle. Indeed, Karna is quite competent to vanquish in battle the very gods with Vasava at their head. What need be said, therefore, for the sons of Pandu who are destitute of energy and prowess? The mighty-armed Bhishma spared the Parthas in battle. Karna, however, will slay them in the fight with his keen shafts.' Speaking unto one another thus and filled with joy, they proceeded, applauding and worshipping the son of Radha. As regards our army, it was arrayed by Drona in the form of a Sakata (vehicle); while the array of our illustrious foes, O king, was in the form of a Krauncha (crane), as disposed, O Bharata, by king Yudhishthira the just in great cheerfulness. At the head of their array were those two foremost of persons viz., Vishnu and Dhananjaya, with their banner set up, bearing the device of the ape. The hump of the whole army and the refuge of all bowmen, that banner of Partha, endued with immeasurable energy, as it floated in the, sky, seemed to illumine the entire host of the high-souled Yudhishthira. The banner of

Partha, possessed of great intelligence, seemed to resemble the blazing Sun that riseth at the end of the Yuga for consuming the world. Amongst bowmen, Arjuna is the foremost; amongst bows, Gandiva is the foremost amongst creature Vasudeva is the first; and amongst all kinds of discs, Sudarsana is the first. Bearing these four embodiments of energy, that car unto which were yoked white steeds, took up its position in the front of the (hostile) army, like the fierce discus upraised (for striking). Thus did those two foremost of men stand at the very head of their respective forces, viz., Karna at the head of thy army, and Dhananjaya at the head of the hostile one. Both excited with wrath, and each desirous of slaying the other, Karna and Arjuna looked at each other in that battle.'

"Then when that mighty car-warrior, viz.. Bharadwaja's son, proceeded to battle with great speed, the earth seemed to tremble with loud sounds of wailing. Then the thick dust, raised by the wind resembling a canopy of tawny silk, enveloped the sky and the sun. And though the firmament was cloudless, yet a shower fell of pieces of flesh, bones, and blood. And vultures and hawks and cranes and Kankas, and crows in thousands, began continually to fall upon the (Kaurava) troops. And jackals yelled aloud; and many fierce and terrible birds repeatedly wheeled to the left of thy army, from desire of eating flesh and drinking blood, and many blazing meteors, illuminating (the sky), and covering large areas with their tails, fell on the field with loud sound and trembling motion. And the wide disc of the sun O monarch, seemed to emit flashes of lightning with thundering noise, when commander of the (Kaurava) army set out. These and many other portents, fierce and indicating a destruction of heroes, were seen during the battle. Then commenced the encounter between the troops of the Kurus and the Pandavas, desirous of slaying each other. And so loud was the din that it seemed to fill the whole earth. And the Pandavas and the Kauravas, enraged with each other and skilled in smiting, began to strike each other with sharp weapons, from desire of victory. 'Then that great bowman of blazing effulgence rushed towards the troops of the Pandavas with great impetuosity, scattering hundreds of sharp arrows. Then the Pandavas and the Srinjayas, beholding Drona rush towards them, received him, O king, with showers upon showers (in distinct sets) of arrows. Agitated and broken by Drona, the large host of the Pandavas and the Panchalas broke like rows of cranes by force of the wind. Invoking into existence many celestial weapons in that battle, Drona, within a very short time, afflicted the Pandavas and the Srinjayas. Slaughtered by Drona, like Danavas by Vasava, the Panchalas headed by Dhrishtadyumna trembled in that battle. Then that mighty car-warrior, viz., Yajnasena's son (Dhrishtadyumna), that hero acquainted with celestial weapons, broke, with his arrowy showers, the division of Drona in many places. And the mighty son of Prishata baffling with his own arrowy showers the showers of arrows shot by Drona, caused a great slaughter among the Kurus. The mighty-armed Drona then, rallying his men in battle and gathering them together, rushed towards the son of Prishata. He then shot at Prishata's son a thick shower of arrows, like Maghavat excited with rage showering his arrows with great force upon the Danavas, Then the Pandavas and the Srinjayas, shaken by Drona with his shafts, repeatedly broke like a herd of inferior animals attacked by a lion. And the mighty Drona coursed through the Pandava force like a circle of fire. All this, O king, seemed highly wonderful. Mounted on his own excellent car which (then) resembled a city coursing through the skies, which was furnished with every necessary article according to (military) science, whose banner floated on the air, whose rattle resounded through the field, whose steeds were (well) urged, and the staff of whose standard was bright as crystal, Drona struck terror into the hearts of the enemy and caused a great slaughter among them.'"

Footnotes

12:1 A substantial difference of reading occurs here between the Bengal and the Bombay texts. Both have defects of their own. It seems to me that Drona, as leader, proceeded in the van. Karna, when described as proceeding at the head of all bowmen, must be taken marching at the head of the whole rear guard. In the case, his position would be immediately behind Drona's.

13:1 Lit, "placed army to their right," i.e., these birds wheeled to the left of thy host, which is an evil omen.

Section 8

"Sanjaya said, 'Beholding Drona thus slaying steeds and drivers and car-warriors and elephants, the Pandavas, without being troubled, encompassed him on all sides. Then king Yudhishthira, addressing Dhrishtadyumna and Dhananjaya, said unto them, 'Let the pot-born (Drona) be checked, our men surrounding him on all sides with care.' Thus addressed those mighty car-warriors, viz., Arjuna and Prishata's son, along with their followers, all received Drona as the latter came. And the Kekaya princes, and Bhimasena, and Subhadra's son and Ghatotkacha and Yudhishthira, and the twins (Nakula and Sahadeva), and the ruler of the Matsyas, and the son of Drupada, and the (five) sons of Draupadi, all filled with joy, and Dhrishtaketu, and Satyaki, and the wrathful Chitrasena, and the mighty car-warrior, Yuyutsu, and many other kings, O monarch, who followed the sons of Pandu, all achieved diverse feats in keeping with their lineage and prowess. Beholding then that host protected in that battle by those Pandava warriors, Bharadwaja's son, turning his eyes in wrath, cast his looks upon it. Inflamed with rage, that warrior, invincible in battle, consumed, as he stood upon his car, the Pandava host like the tempest destroying vast masses of clouds. Rushing on all sides at car-warriors and steeds and foot-soldiers and elephants, Drona furiously careered over the field like a young man, though bearing the weight of years. His red steeds, fleet as the wind, and of excellent breed, covered with blood, O king, assumed a beautiful appearance. Beholding that hero of regulated vows, felling them like Yama himself inflamed with wrath, the soldiers of Yudhishthira fled away on all sides. And as some fled away and other rallied, as some looked at him and others stayed on the field, the noise they made was fierce and terrible. And that noise causing delight to heroes and enhancing the fears of the timid, filled the whole sky and the earth. And once more Drona, uttering his own name in battle, made himself exceedingly fierce, scattering hundreds of arrows among the foes. Indeed, the mighty Drona, though old, yet acting like a young man, careered like Death himself, O sire, amid the divisions of Pandu's son. That fierce warrior cutting off heads and arms decked with ornaments, made the terraces of many cars empty and uttered leonine roars. And in consequence of those joyous shouts of his, as also of the force of his shafts, the warriors, O lord, (of the hostile army) trembled like a herd of cows afflicted by cold. And in consequence of the rattle of his car and the stretching of his bow-string and the twang of his bow, the whole welkin resounded with a loud noise. And the shaft., of that hero, coursing in thousands from his bow, and enveloping all the points of the compass, fell upon the elephants and steeds and cars and foot-soldiers (of the enemy). Then the Panchalas and the Pandavas boldly approached Drona, who, armed with his bow of great force, resembled a fire having weapons for its flames. Then with their elephants and foot-soldiers and steeds he began to despatch them unto the abode of Yama. And Drona made the earth miry with blood. Scattering his mighty weapons and shooting his shafts thick on every side, Drona soon so covered all the points of the compass, that nothing could be seen except his showers of arrows. And among foot-soldiers and cars and steeds and elephants nothing could be seen save Drona's arrows. The standard of his car was all that could be seen, moving like flashes of lightning amid the cars. Of soul incapable of being depressed, Drona then, armed with bow and arrows, afflicted the five princes of Kekaya and the ruler of the Panchalas and then rushed against the division of Yudhishthira. Then Bhimasena and Dhananjaya and the grandson of Sini, and the sons of Drupada, and the ruler of Kasi, viz., the son of Saivya, and Sivi himself, cheerfully and with loud roars covered him with their arrows. Shafts in thousands, decked with wings of gold, shot from Drona's bow, piercing through the bodies of the elephants and the young horses of those warriors, entered the earth, their feathers dyed with blood. The field of battle, strewn with cars and the prostrate forms of large bands of warriors, and of elephants and steeds mangled with shafts, looked like the welkin covered with masses of black clouds. Then Drona, desirous of the prosperity of thy sons, having thus crushed the divisions of Satyaki, and Bhima, and Dhananjaya and Subhadra's son and Drupada, and the ruler of the Kasi, and having ground many other heroes in battle, indeed, that high-souled warrior, having achieved these and many other feats, and having, O chief of the Kurus, scorched the world like the Sun himself as he rises at the end of the Yuga, proceeded hence, O monarch, to heaven. That hero possessed of golden car, that grinder of hostile hosts, having achieved mighty feats and slain in thousands the warriors of the Pandava host in battle, hath at last been himself slain by Dhrishtadyumna. Having, in fact, slain more than two Akshauhinis of brave and unreturning warriors, that hero endued with intelligence, at last, attained to the highest state. Indeed, O king, having achieved the most difficult feats, he hath, at last, been slain by the Pandavas and the Panchalas of cruel deeds. When the preceptor was slain in battle, there arose in the welkin, O monarch, a loud uproar of all creatures, as also of all the troops. Resounding through heaven and earth and the intermediate space and through the cardinal and the subsidiary directions, the loud cry 'O Fie!'--of creatures; was heard. And the gods, the Pitris, and they that were his friends, all beheld that mighty car-warrior, viz., the son of Bharadwaja, thus slain. The Pandavas, having won the victory, uttered leonine shouts. And the earth trembled with those loud shouts of theirs.'"

Footnotes

15:1 The first line of 23 is read with a slight variation in the Bengal text. The words 'nothing could be seen save Drona's arrows' are added here to make the sense clear.

Section 9

"Dhritarashtra said, 'How did the Pandavas and the Srinjayas slay Drona in battle,--Drona. who was so accomplished in weapons amongst all wielders of arms? Did his car break (in course of the fight)? Did his bow break while he was striking (the foe)? Or, was Drona careless at the time when he met with his death-blow? How, indeed, O child, could Prishata's son, (viz., Dhrishtadyumna) the prince of the Panchalas, slay that hero incapable of being humiliated by enemies, who scattered thick showers of shafts furnished with wings of gold, and who was endued with great lightness of hand, that foremost of Brahmanas, who was accomplished in everything, acquainted with all modes of warfare, capable of shooting his shafts to a great distance, and self-restrained, who was possessed of great skill in the use of weapons and armed with celestial weapons, that mighty warrior, of unfading glory, who was always careful, and who achieved the fiercest feats in battle? It is plain, it seems to me, that destiny is superior to exertion, since even brave Drona hath been slain by the high-souled son of Prishata, that hero in whom were the four kinds of weapons, alas, thou sayest that that Drona, that preceptor in bowmanship, is slain. Hearing of the slaughter of that hero who used to ride his bright car covered with tiger skins and adorned with pure gold. I cannot drive away my grief. Without doubt, O Sanjaya, no one dies of grief caused by another's calamity, since, wretch that I am, I am yet alive although I have heard of Drona's death. Destiny I regard to be all powerful, exertion is fruitless. Surely, my heart, hard as it is, is made of adamant, since it breaketh not into a hundred pieces, although I have heard of Drona's death. He who was waited up-on by Brahmanas and princes desirous of instruction in the Vedas and divination and bowmanship, alas, how could he be taken away by Death? I cannot brook the overthrow of Drona which is even like the drying up of the ocean, or the removal of Meru from its site, or the fall of the Run from the firmament. He was a restrainer of the wicked and a protector of the righteous. That scorcher of foes who hath given up his life for the wretched Duryodhana, upon whose prowess rested that hope of victory which my wicked sons entertained, who was equal to Vrihaspati or Usanas himself in intelligence, alas, how was he slain? His large steeds of red hue, covered with net of gold, fleet as the wind and incapable of being struck with any weapon in battle, endued with great strength, neighing cheerfully, well-trained and of the Sindhu breed, yoked unto his car and drawing the vehicle excellently, always preserving in the midst of battle, did they become weak and faint? Coolly bearing in battle the roar of elephants, while those huge creatures trumpeted at the blare of conchs and the beat of drums, unmoved by the twang of bows and showers of arrows and other weapons, foreboding the defeat of foes by their very appearance, never drawing long breaths (in consequence of toil), above all fatigue and pain, how were those fleet steeds that drew the car of Bharadwaja's son soon over-powered? Even such were the steeds yoked unto his golden car. Even such were the steeds yoked thereto by that foremost of human heroes. Mounted on his own excellent car decked with pure gold, why, O son, could he not cross the sea of the Pandava army? What feat were achieved in battle by Bharadwaja's son, that warrior who always drew tears from other heroes, and upon whose knowledge (of weapons) all the bowmen of the world rely? Firmly adhering to truth, and endued with great might, what, indeed, did Drona do in battle? Who were those car-warriors that encountered that achiever of fierce deeds, that foremost of all wielders of the bow, that first of heroes, who resembled Sakra himself in heaven? Did the Pandava fly away beholding him of the golden car and of mighty strength who invoked into existence celestial weapons? Or, did king Yudhishthira the just, with his younger brothers, and having the prince of Panchala (Dhrishtadyumna) for his binding chord, attack Drona, surrounding him with his troops on all sides? Verily, Partha must have, with his straight shafts, checked all the other car-warriors, and then Prishata's son of sinful deeds must have surrounded Drona. I do not see any other warrior, save the fierce Dhrishtadyumna protected by Arjuna, who could have compassed the death of that mighty hero? It seems that when those heroes, viz., the Kekayas, the Chedis, the Karushas, the Matsyas, and the other kings, surrounding the preceptor, pressed him exceedingly like ants pressing upon a snake, while he was engaged in some difficult feat, the wretched Dhrishtadyumna must have slain him then. This is what, I think. He who, having studied the four Vedas with their branches and the histories forming the fifth (Veda), became the refuge of the Brahmanas, as the ocean is of rivers, that scorcher of foes, who lived both as a Brahmana and as a Kshatriya, alas, how could that Brahmana, reverend in years, meet with his end at the edge of a weapon? Of a proud spirit, he was yet often humiliated and had to suffer, pain on my account. However undeserving of it, he yet attained at the hands of Kunti's son, the fruit of his own conduct. He, upon whose feats depend all wielders of bows in the world, alas, how could that hero, firmly adhering to truth and possessed of great skill, be slain by persons desirous of affluence? Foremost in the world like Sakra himself in heaven, of great might and great energy, alas, how could he be slain by the Parthas, like the whale by the smaller fish? He, from whose presence no warrior desirous of victory could ever escape with life, he whom, while alive, these two sounds never left, viz., the sound of the Vedas by those desirous of Vedic lore, and the twang of bows caused by those desirous of skill in bowmanship, he who was never cheerless, alas, that tiger among men, that hero endued with prosperity and never vanquished in battle, that warrior of prowess equal to that of the lion or the elephant, hath been slain. Verily, I cannot bear the idea of his death. How could Prishata's son, in the sight of the foremost of men, slay in battle that invincible warrior whose might was never humiliated and whose fame was never tarnished? Who were they that fought in Drona's van, protecting him, standing by his side? Who proceeded in his rear and obtained that end which is so difficult of attainment? Who were those high-souled warriors that protected the right and the left wheels of Drona? Who were in the van of that hero while he struggled in battle? Who were they that, reckless of their lives on that occasion, met with death which stood face to face with them? Who were those heroes that went in the last journey in Drona's battle? Did any of those Kshatriyas that were assigned for Drona's protection, proving false, abandon that hero in battle? Was he slain by the foe after such desertion and while alone? Drona would never, from fear, show his back in battle, however great the danger. How then was he slain by the foe? Even in great distress, O Sanjaya, an illustrious person should do this, viz., put forth his prowess according to the measure of his might. All this was in Drona; O child, I am losing my senses. Let this discourse be suspended for a while. After regaining my senses I will once more ask thee, O Sanjaya!'"

Footnotes

17:1 Probably, a ready instrument.

18:1 The sense seems to be that having carefully attained Arjuna in arms he has got the fruit of his care and labour in the form of defeat and death at the hands of, or, at least, through, his own pupil.

Section 10

"Vaisampayana said, 'Having addressed the Suta's son in this way, Dhritarashtra, afflicted with excessive grief of heart and hopeless of his son's victory, fell down on the ground. Beholding him deprived of his senses and fallen down, his attendants sprinkled him with perfumed and cold water, fanning him the while. Seeing him fallen, the Bharata ladies O king, surrounded him on all sides and gently rubbed him with their hands. And slowly raising the king from the ground, those royal ladies, their voices chocked with tears, seated him on his seat. Seated, the King continued to be under the influence of that swoon. And he remained perfectly motionless, while they fanned him standing around. And a tremour then passed over the monarch's body and he slowly regained his senses. And once more he began to interrogate Gavalgana's son of the Suta caste about the incidents, as they occured in the battle.'

"Dhritarashtra said, [That Ajatasatru] who, like the risen sun, dispelleth darkness by his own light; who rusheth against a foe as a swift and angry elephant with rent temples, incapable of being vanquished by hostile leaders of herds, rusheth against a rival proceeding with cheerful face towards a female of the species in rust, O, what warriors (of my army) resisted that Ajatasatru as he came, for keeping him away from Drona? That hero, that foremost of persons, who hath slain many brave warriors (of my army) in battle, that mighty-armed and intelligent and courageous prince of unbaffled prowess, who, unassisted by any one, can consume the entire host of Duryodhana by means of his terrible glances alone, that slayer by his sight, that one bent on winning victory, that bowman, that hero of unfading glory, that self-restrained monarch who is revered by the whole world, O, who were those heroes (of my army) that surrounded that warrior? That invincible prince, that bowman of unfading glory, that tiger among men, that son of Kunti, who advancing with great celerity came upon Drona, that mighty warrior who always achieves grand feats against the foe, that hero of gigantic fame and great courage, who in strength is equal to ten thousand elephants, O, what brave combatants of my army surrounded that Bhimasena as he rushed upon my host? When that car-warrior of exceeding energy, viz., Vibhatsu, looking like a mass of clouds, came, emitting thunderbolts like the clouds themselves, shooting showers of arrows like Indra pouring rain, and making all the points of the compass resound with the slaps of his palms and the rattle of his car-wheels, when that hero whose bow was like the lightning's flash and whose car resembled a cloud having for its roars the rattle of its wheels (when that hero came) the whizz of whose arrows made him exceedingly fierce, whose wrath resembles an awful cloud, and who is fleet as the mind or the tempest, who always pierces the foe deep into his very vitals, who, armed with shafts, is terrible to look at, who like Death himself bathes all the points of the compass with human blood in profusion, and who, with fierce uproar and awful visage, wielding the bow Gandiva incessantly pours on my warriors headed by Duryodhana shafts whetted on stone and furnished with vultures' feathers, alas, when that hero of great intelligence came upon you, what became the state of your mind? When that warrior having the huge ape on his banner came, obstructing the welkin with dense showers of arrows, what became that state of your mind at sight of that Partha? Did Arjuna advance upon you, slaying your troops with the twang of the Gandiva and achieving fierce feats on the way? Did Duryodhana take, with his shafts, your lives, like the tempest destroying gathering masses of clouds or felling forests of reeds, blowing through them? What man is there that is capable of bearing in battle the wielder of the Gandiva? Hearing only that he is stationed at the head of the (hostile) force, the heart of every foe seems to rend in twain. In that battle in which the troops trembled and even heroes were struck with fear, who were they that did not desert Drona, and who were those cowards that abandoned him from fear? Who were they that, reckless of their lives met Death himself, standing face to face with them, in the shape of Dhananjaya, who hath vanquished even superhuman combatants in battle? My troops are incapable of bearing the impetus of that warrior having white steeds yoked unto his car and the twang of Gandiva, that resembles the roll of the very clouds. That car which has Vishnu himself for its driver and Dhananjaya for its warrior, that car I regard to be incapable of being vanquished by the very gods and the Asuras united together. Delicate, young, and brave, and of a very handsome countenance, that son of Pandu who is gifted with intelligence and skill and wisdom and whose prowess incapable of being baffled in battle, when Nakula with loud noise and afflicting all hostile warriors, rushed at Drona, what heroes (of my army) surrounded him? When Sahadeva who resembles an angry snake of virulent poison, when that hero owning white steeds and invincible in battle, observant of laudable vows, incapable of being baffled in his purposes, gifted with modesty, and never vanquished in fight, came upon us, what heroes (of our army) surrounded him? That warrior who, having crushed the mighty host of the Sauvira king, took for his wife the beautiful Bhoja maiden of symmetrical limbs, that bull among men, viz., Yuyudhana, in whom are always truth and firmness and bravery and Brahmacharya, that warrior gifted with great might, always practising truth, never cheerless, never vanquished, who in battle is equal to Vasudeva and is regarded as his second self, who, through Dhananjaya's instructions, hath become foremost in the use of arrows, and who is equal to Partha himself in weapons, O, what warrior (of my army) resisted that Satyaki, for keeping him away from Drona? The foremost hero among the Vrishnis, exceedingly brave among all bowmen, equal to Rama himself in (knowledge and the use of) weapons and in prowess and fame, (know, O Sanjaya, that) truth and firmness, intelligence and heroism, and knowledge of Brahma, and high weapons, are all in him (Satyaki) of the Satwata race, as the three worlds are in Kesava. What heroes (of my army), approaching that mighty bowman, Satyaki, possessed of all those accomplishments and incapable of being resisted by the very gods, surrounded him? The foremost among the Panchalas, possessed of heroism, high-born and the favourite of all high-born heroes, ever achieving good deeds in battle, viz., Uttamaujas, that Prince ever engaged in the welfare of Arjuna, born for only my evil, equal unto Yama, or Vaisaravana, or Aditya, or Mahendra, or Varuna, that prince regarded as a mighty car-warrior and prepared to lay down his life in the thick of battle, O, what heroes (of my army) surrounded him? Who (amongst my warriors) opposed Dhrishtaketu, that single warrior amongst the Chedis who, deserting them, hath embraced the side of the Pandavas, while he rushed upon Drona? Who resisted the heroic Ketumat for keeping him away from Drona, the brave Ketumat who slew prince Durjaya while the latter had taken shelter in Girivraja? What heroes (of my army) surrounded Sikhandin, that tiger among men, who knows the merits and demerits (in his own person) of manhood and femininity, that son of Yajnasena, who is always cheerful in battle, that hero who became the cause of the high-souled Bhishma's death in battle, when he rushed towards Drona? That foremost hero of the Vrishni race, that chief of all bowmen, that brave warrior in whom all accomplishments exist in a greater degree than in Dhananajaya himself, in whom are ever weapons and truth and Brahmacharya, who is equal to Vasudeva in energy and Dhananjaya in strength, who in splendour is equal to Aditya and in intelligence to Vrihaspati, viz., the high-souled Abhimanyu, resembling Death himself with wide-open mouth, O what heroes (of my army) surrounded him when he rushed towards Drona? That youth of vigorous understanding, that slayer of hostile heroes, viz., Subhadra's son, O, when he rushed towards Drona, what became the state of your mind? What heroes surrounded those tigers among men, viz., the sons of Draupadi, when they rushed in battle against Drona like rivers rushing towards the sea? Those children who, giving up all (childish) sports for twelve years, and observing excellent vows, waited upon Bhishma for the sake of weapons, those children, viz., Kshatranjaya and Kshatradeva and Kshatravarman and Manada, those heroic sons of Dhrishtadyumna, O, who resisted them, seeking to keep them away from Drona? He whom the Vrishnis regarded as superior in battle to a hundred car-warriors, O, who resisted that great bowman, viz., Chekitana, for keeping him away from Drona? Those five Kekaya brothers, virtuous and possessed of prowess, incapable of being baffled, resembling (in hue) the insects called Indragopakas, with red coats of mail, red weapons and red banners, those heroes that are the maternal cousins of the Pandavas and that always wish for victory unto the latter, O, what heroes (of my army) surrounded those valiant princes when they rushed towards Drona for slaying him? That lord of battle, that foremost of bowmen, that hero of unbaffled aim and great strength, that tiger among men, viz., Yuyutsu, whom many wrathful kings battling together for six months at Varanavata from desire of slaying him could not vanquish, and who in battle at Varanasi overthrew with a broad-headed arrow that mighty car-warrior, viz., the prince of Kasi, desirous of seizing (at a Swayamvara) a maiden for wife, O, what hero (of my army) resisted him? That mighty bowman, viz., Dhrishtadyumna, who is the chief counsellor of the Pandavas, who is engaged in doing evil to Duryodhana, who was created for Drona's destruction, O, what heroes (of my army) surrounded him when he came towards Drona, breaking through all my ranks and consuming all my warriors in battle? That foremost of all persons conversant with weapons, who has been reared almost on Drupada's lap, O, what warriors (of my army) surrounded that Sikhandin protected by (Arjuna's) weapons, for keeping him away from Drona? He who encompassed this earth by the loud rattle of his car as by a leathern belt, that mighty car-warrior and foremost of all slayers of foes, who, as (a substitute for) all sacrifices, performed, without hindrance, ten Horse sacrifices with excellent food and drink and gifts in profusion, who ruled his subjects as if they were his children, that Usinara's son who in sacrifices gave away kine countless as the grains of sand in the Ganga's stream, whose feat none amongst men have been or will ever be able to imitate, after the performance of whose difficult feats the very gods had cried out, saying, 'We do not see in the three worlds with their mobile and immobile creatures a second person other than Usinara's son who, was, has ever been, or will ever be born, who hath attained to regions (in after-life) which are unattainable by human beings, O, who (amongst my army) resisted that Saivya, that grandson of that Usinara's son, while he came upon (Drona)? What heroes (of my army) surrounded the car-division of that slayer of foes, viz.. Virata, the king of the Matsyas, while it reached Drona in battle? Who kept away from Drona the gigantic Ghatotkacha, that thorn (on the side), of my sons, that warrior who always wishes victory unto the Pandavas, that heroic Rakshasa, possessed of extensive powers of illusion, endued with great strength and great prowess, and born of Bhima in course of a single day, and of whom I entertain very great fears? What, O Srinjaya, can remain unconquered by them for whose sake these and many others are prepared to Jay down their lives in battle? How can the sons of Pritha meet with defeat, they, viz., that have the greatest of all beings, the wielder of the bow called Sarnga, for their refuge and benefactor? Vasudeva is, indeed, the great Master of all the worlds, the Lord of all, and Eternal! Of celestial soul and infinite power, Narayana is the refuge of men in battle. The wise recite his celestial feats. I also will recite them with devotion, for recovering my firmness!'"

Footnotes

19:1 This sentence comprises 7. 8 and the first line of 9. I have followed the exact order of the original. The peculiarity of the Sanskrit construction is that the Nominative Pronoun is made to stand in apposition with a noun in the objective case. The whole of this Section contains many such sentences.

19:2 10 and 11 also refer to Ajatasatru.

22:1 Ghatotkacha was the son of Hidimva by Bhimasena. Rakshasi women bring forth the very day they conceive, and their offspring attain to youth the very day they are born!

Section 11

"Dhritarashtra said, 'Hear, O Sanjaya, the celestial feats of Vasudeva, feats that Govinda achieved and the like of which no other person hath ever been able to achieve. Whilst being brought up, O Sanjaya, in the family of the cowherd (Nanda), that high-souled one, while yet a boy, made the might of his arms known to the three worlds. Even then he slew Hayaraja, living in the woods (on the shores) of the Yamuna, who was equal to (the celestial steed) Uchchaisravas in strength and the wind itself in speed. In childhood, he also slew with his two bare arms, the Danava, in the form of a bull, of terrible deeds, and risen like Death himself unto all the kine. Of eyes like the lotus petals, he also slew the mighty Asuras named Pralamva, and Naraka, and Jambha, and Pitha, as also Mura, that terror of the celestials. And so also Kansa of mighty energy, who was, besides, protected by Jarasandha, was, with all his followers, slain in battle by Krishna aided by his prowess alone. With Valadeva as his second, that slayer of foes, viz., Krishna, consumed in battle, with all his troops, the king of the Surasenas, viz., Sunaman, of great activity and prowess in battle, the lord of a full Akshauhini, and the valiant second brother of Kansa, the king of the Bhojas. The highly wrathful regenerate Rishi (gratified with the adoration) gave him boons. Of eyes like the lotus petals, and endued with great bravery, Krishna, vanquishing all the kings at a self-choice, bore away the daughter of the king of the Gandharas. Those angry kings, as if they were horses by birth, were yoked unto his nuptial car and were lacerated with the whip. The mighty-armed Janardana also caused Jarasandha, the lord of a full Akshauhini of troops, to be slain through the instrumentality of another. The mighty Krishna also slew the valiant king of Chedis, that leader of kings, as if he were some animal, on the occasion of the latter's disputing about the Arghya. Putting forth his prowess, Madhava hurled unto the sea the Daitya city called Saubha, (moving) in the skies, protected by Salwa, and regarded as impregnable. The Angas, the Vangas, the Kalingas, the Magadhas, the Kasis, the Kosalas, the Vatsyas, the Gargyas, the Karushas and the Paundras,--all these he vanquished in battle. The Avantis, the Southerners, the Mountaineers, the Daserakas, the Kasmirakas, the

Aurasikas, the Pisachas, the Samudgalas, the Kamvojas, the Vatadhanas, the Cholas, the Pandyas, O Sanjaya, the Trigartas, the Malavas, the Daradas difficult of being vanquished, the Khasas arrived from diverse realms, as also the Sakas, and the Yavanas with followers, were all vanquished by him of eyes like lotus-petals. In days of old, penetrating into the very sea, he vanquished in battle Varuna himself in those watery depths, surrounded by all kinds of aquatic animals. Slaying in battle (the Danava named) Panchajanya living in the depths of Patala, Hrishikesa obtained the celestial conch called Panchajanya. The mighty Kesava, accompanied by Partha, having gratified Agni at Khandava, obtained his invincible weapon of fire, viz., his discus (called Sudarsana). Riding on Vinata's son and frightening (the denizens of) Amaravati, the heroic Krishna brought from Mahendra himself (the celestial flower called) Parijata. Knowing Krishna's prowess, Sakra quietly bore that act. We have never heard that there is any one among the kings who has not been vanquished by Krishna. That exceedingly wonderful feat also, O Sanjaya, which the lotus-eyed one performed in my court, who else is capable of performing it? And since, humbled by devotion, I was suffered to behold Krishna as the Supreme Lord; everything (about that feat) is well-known to me, myself having witnessed it with my own eyes, O Sanjaya, the end can never be seen of the (infinite) achievements of Hrishikesa. of great energy and great intelligence. Gada, and Samva, and Pradyumna, and Viduratha, and Charudeshna, and Sarana, and Ulmukha, and Nisatha, and the valiant Jhilivabhru, and Prithu, and Viprithu, and Samika, and Arimejaya,--these and other mighty Vrishni heroes, accomplished in smiting, will, standing on the field of battle, take up their position in the Pandava host, when summoned by that Vrishni hero, viz., the high-souled Kesava. Everything (on my side) will then be in great danger. Even this is what I think. And there where Janardana is, there will be the heroic Rama, equal in strength to ten thousand elephants, resembling the Kailasa peak, decked with garlands of wild flowers, and armed with the plough. That Vasudeva, O Sanjaya, whom all the regenerate ones describe as the Father of all, will that Vasudeva fight for the sake of the Pandavas? O son, O Sanjaya, if he puts on his armour for the sake of the Pandavas, there is none amongst us who can be his antagonist. If the Kauravas happen to vanquish the Pandavas, he, of the Vrishni race, will then, for the sake of the latter, take up his mighty weapon. And that tiger among men, that mighty-armed one, slaying then all the kings in battle as also the Kauravas, will give away the whole earth to Kunti's son. What car will advance in battle against that car which has Hrishikesa for its driver and Dhananjaya for its warrior? The Kurus cannot, by any means, gain victory. Tell me, then everything about how the battle took place. Arjuna is Kesava's life and Krishna is always victory; in Krishna is always fame. In all the worlds, Vibhatsu is invincible. In Kesava are infinite merits in excess. The foolish Duryodhana, who doth not know Krishna or Kesava, seems, through Destiny, to have Death's noose before him. Alas, Duryodhana knows not Krishna of Dasarha's race and Arjuna the son of Pandu. These high-souled ones are ancient gods. They are even Nara and Narayana. On earth they are seen by men as; two separate forms, though in reality they are both possessed but by one soul. With the mind alone, that invincible pair, of world-wide fame, can, if only they wish it, destroy this host. Only, in consequence of their humanity they do not wish it. Like a change of the Yuga, the death of Bhishma, O child, and the slaughter of the high-souled Drona, overturn the senses. Indeed, neither by Brahmacharya, nor by the study of the Vedas, nor by (religious) rites, nor by weapons, can any one prevent death. Hearing of the slaughter of Bhishma and Drona, those heroes accomplished in weapons, respected by all the worlds, and invincible in battle, why O Sanjaya, do I yet live? In consequence of the death of Bhishma and Drona, O Sanjaya, we will henceforth have to live as dependants on that prosperity beholding which in Yudhishthira we had before been so jealous. Indeed, this destruction of the Kurus hath come in consequence only of my acts. O Suta, in killing these that are ripe for destruction, the very straw becomes thunderbolt. That prosperity is without end in this; world which Yudhishthira is about to obtain--Yudhishthira through whose wrath both Bhishma and Drona have fallen. In consequence of his very disposition, hath Righteousness gone over to the side of Yudhishthira, while it is hostile to my son. Alas, time, so cruel, that hath now come for the destruction of all, cannot be overcome. Things calculated in one way, O son, even by men of intelligence, become otherwise through Destiny. This is what I think. Therefore, tell me everything that has taken place during the progress of this unavoidable and dreadful calamity productive of the most sorrowful reflection incapable of being crossed over (by us).'"

Footnotes

23:1 Hayaraja, lit., the prince of steeds. He was an Asura, otherwise called Kesi, in the form of a steed.

23:2 i.e., without weapons of any kind.

23:3 Kaliprasanna Singha, in his Bengali translation, makes a mess of this Sloka.

23:4 Jarasandha, the powerful king of the Magadhas, and the sworn foe of Krishna, was slain by Bhima through Krishna's instigation.

24:1 viz., the transplantation of the Parijata from Amaravati to the earth.

25:1 Though gods, they have taken their births as men, and, they must achieve their objects by human means. It is for this that they do not, by a fiat only of their will, destroy this host.

Section 12

"Sanjaya said, 'Yes, as I saw everything with my own eyes, I will describe to thee how Drona fell down, slain by the Pandavas and the Srinjayas. Having obtained the command of the troops, that mighty car-warrior, viz., Bharadwaja's son, said these words unto thy son in the midst of all the troops, 'Inasmuch as, O king, thou hast honoured me with the command of the troops immediately after that bull among the Kauravas, viz., the son of the Ocean-going (Ganga), take thou, O Bharata, the adequate fruit of that act of thine. What business of thine shall I now achieve? Ask thou the boon that thou desirest.' Then king Duryodhana having consulted with Karna and Duhsasana and others, said unto the preceptor, that invincible warrior and foremost of all victors, these words, 'If thou wouldst give me a boon, then, seizing that foremost of car-warriors, viz., Yudhishthira, alive, bring him unto me here.' Then that preceptor of the Kurus, hearing those words of thy son, returned him the following answer, gladdening all the troops therewith, Praised be Kunti's son (Yudhishthira) whose seizing only thou desirest. O thou that art difficult of being vanquished, thou askest not any other boon (one for example) for his slaughter. For what reason, O tiger among men, dost thou not desire his death? Thou art, without doubt, O Duryodhana, not ignorant of policy. Why, therefore, dost thou not allude to Yudhisthira's death? It is a matter of great wonder that king Yudhisthira, the just, hath no enemy desirous of his death. Inasmuch as thou wishest him to be alive, thou (either) seekest to preserve thy race from extinction, or, O chief of the Bharatas, thou, having vanquished the Pandavas in battle, art desirous of establishing brotherly relation (with them) by giving them their kingdom. Auspicious was the birth of that intelligent prince. Truly is he called Ajatasatru (the foeless one), for even thou bearest affection for him.' Thus addressed by Drona, O Bharata, the feeling that is ever present in thy son's breast suddenly made itself known. Not even persons like Vrihaspati can conceal the expressions of their countenance. For this, thy son, O king, filled with joy, said these words, 'By the slaughter of Kunti's son in battle, O preceptor, victory cannot be mine. If Yudhishthira were slain, Partha then, without doubt, would slay all of us. All of them, again, cannot be slain by the very gods. He amongst them that will, in that case, survive, will exterminate us. Yudhishthira, however, is truthful in his promises. If brought hither (alive), vanquished once more at dice, the Pandavas will once more go to the woods, for they are all obedient to Yudhishthira. It is evident that such a victory will be an enduring one. It is for this that I do not, by any means, desire the slaughter of king Yudhishthira the just.' Ascertaining this crooked purpose of Duryodhana, Drona who was conversant with the truths of the science of profit and gifted with great intelligence, reflected a little and gave him the boon circumscribing it in the following way.'

"Drona said, 'If the heroic Arjuna do not protect Yudhishthira in battle, thou mayst think the eldest Pandava as already brought under thy control. As regards Partha, the very gods and the Asuras together headed by Indra, cannot advance against him in battle. It is for this that I dare not do what thou askest me to do. Without doubt, Arjuna is disciple, and I was his first preceptor in arms. He is, however, young, endued with great good fortune, and excessively intent (on the achievement of his purposes). He hath obtained, again, many weapons from Indra and Rudra. He hath besides been provoked by thee. I dare not, therefore, do what thou askest me. Let Arjuna be removed, by whatsoever means that can be done, from the battle. Upon Partha being withdrawn, thou mayst regard king Yudhishthira as already vanquished. Upon his seizure is victory and not upon his slaughter, O bull among men! Even by stratagem, can his seizure be accomplished. Seizing that king devoted to truth and righteousness, I will, without doubt, O monarch, bring him to thy control this very day, if he stays before me in battle even for a moment, of course, if Dhananjaya, the son of Kunti, that tiger among men, be withdrawn from the field. In Phalguni's presence, however, O king, Yudhishthira is incapable of being taken in battle even by the gods and the Asuras headed by Indra.'

"Sanjaya continued, 'After Drona had promised the king's seizure even under these limitations, thy foolish sons regarded Yudhishthira as already taken. Thy son (Duryodhana) knew Drona's partiality for the Pandavas. In order to make Drona stick to his promise, therefore, he divulged those counsels. Then, O chastiser of foes, the fact of Drona's having promised to seize the (eldest) Pandava was proclaimed by Duryodhana unto all his troops.'"

Section 13

"Sanjaya said, 'After Drona had promised the kings seizure under those limitations, thy troops hearing of (that promise about) Yudhishthira's capture, uttered many leonine shouts, mingling them with the whiz of their arrows and the blare of their conchs. King Yudhishthira the just, however, O Bharata, soon learnt in detail, through his spies, everything about the purpose upon which Bharadwaja's son was intent. Then bringing together all his brothers and all the other kings of his army, king Yudhishthira the just addressed Dhananjaya, saying, 'Thou hast heard, O tiger among men, about the intention of Drona. Let such measures, therefore, be adopted as may prevent the accomplishment of that purpose. It is true, Drona, that grinder of foes, hath vowed his pledge, subject to limitations, however, O great bowman, rest on thee. Fight thou, therefore, today, O thou of mighty arms, in my vicinity, so that Duryodhana may not obtain from Drona the fruition of his desire.'

"Arjuna said, 'As the slaughter of my preceptor can never be accomplished by me, so, king, I can never consent to give thee up. O son of Pandu, I would rather yield up my life in battle than fight against my preceptor. This son of Dhritarashtra desireth sovereignty, having seized thee as a captive in battle. In this world he will never obtain the fruition of that desire of his. The firmament itself with its stars may fall down, the Earth herself may split into fragments, yet Drona will, surely, never succeed in seizing thee as long as I am alive. If the wielder of the thunderbolt himself, or Vishnu at the head of the gods, assist him in battle, still he shall not succeed in seizing thee on the field. As long as I am alive, O great king, it behoveth thee not to entertain any fear of Drona, although he is the foremost of all wielders of weapons. I further say unto thee. O monarch, that my promise never remains unfulfilled. I do not recollect having ever spoken any untruth. I do not recollect having ever been vanquished. I do not recollect having ever, after making a vow, left the least part of it unfulfilled.

"Sanjaya continued, 'Then, O king, conchs and drums and cymbals and smaller drums were sounded and beaten in the Pandava camp. And the high-souled Pandavas uttered many leonine shouts. These and the awful twang of their bow-strings and the slaps of palms reached the very heaven. Hearing that loud blare of conchs that arose from the camp of the mighty sons of Pandu, diverse instruments were sounded amongst thy divisions also. Then thy divisions as also those of theirs were arrayed in order of battle. And slowly they advanced against each other from desire of battle. Then commenced a battle, that was fierce and that made the hairs stand on their ends, between the Pandavas and the Kurus, and Drona and the Panchalas. The Srinjayas, though struggling vigorously, were unable to beat in battle the host of Drona as it was protected by Drona himself. And so also the mighty car-warriors of thy son, skilled in smiting, could not beat the Pandava host, as it was protected by the Diadem-decked (Arjuna). Protected by Drona and Arjuna, both the hosts seemed to stand inactive like two blossoming forests in the silence of the night. Then he, of the golden car, (viz., Drona) like the Sun himself of great splendour, crushing the ranks of the Pandavas, careered through them at will. And the Pandavas, and the Srinjayas, through fear, regarded that single warrior of great activity upon his quickly-moving car as if multiplied into many. Shot by him, terrible shafts coursed in all directions, frightening, O king, the army of Pandu's son. Indeed, Drona then seemed as the Sun himself at mid-day covered by a hundred rays of light. And as the Danavas were unable to look at Indra, so there was not one amongst the Pandavas, who. O monarch, was able to look at the angry son of Bharadwaja in that battle. The valiant son of Bharadwaja then, having confound the (hostile) troops, speedily began to consume the division of Dhrishtadyumna by means of sharp shafts. And covering and obstructing all the points of the compass by means of his straight shafts, he began to crush the Pandava force even there, where Prishata's son was.'"

Section 14

"Sanjaya said, 'Then Drona, causing a great confusion in the Pandava host, careered through it, like a conflagration consuming (a forest of) trees. Beholding that angry warrior, owning a golden car, consume their divisions like a raging conflagration, the Srinjayas trembled (in fear). The twang, in that battle, of the constantly stretched bow of that warrior of great activity was heard to resemble the roar of the thunder. Fierce shafts shot by Drona, endued with great lightness of hand, began to crush car-warriors and horsemen and elephant-warriors and foot soldiers along with elephants and steeds. Showering his arrows as the roaring clouds at the close of summer, assisted by the wind, pour hail-stones, he inspired fear in the hearts of the foe. Coursing (through the hostile ranks), O king, and agitating the troops, the mighty Drona enhanced the unnatural fear entertained by the enemy. The gold-decked bow, on his quickly-moving car, was repeatedly seen to resemble the lightning's flash amid a mass of dark clouds. That hero, firm in truth, endued with wisdom, and always devoted, besides, to righteousness, caused an awful river of angry current, such as may be seen at the end of the Yuga, to flow there. And that river had its source in the impetuosity of Drona's wrath, and it was haunted by crowds of carnivorous creatures. And the combatants constituted the waves that filled its entire surface. And heroic warriors constituted the trees on its banks whose roots were constantly eaten away by its current. And its waters were constituted by the blood that was shed in that battle, and cars constituted its eddies, and elephants and steeds formed its banks. And costs of mail constituted its lilies, and the flesh of creatures the mire on its bed. And the fat, marrow, and bones (of fallen animals and men) formed the sands on its beach, and (fallen) head-gears its froth. And the battle itself that was fought there constituted the canopy above its surface. And lances constituted the fish with which it abounded. And it was inaccessible in consequence of the large number of (slain) men, elephants, and steeds (that fell in it). And the impetus of the shaft shot constituted its current. And the slain bodies themselves constituted the timber floating on it. And cars constituted its tortoises. And heads constituted the stones scattered on its banks and bed, and scimitars, its fish in profusion. And cars and elephants formed its lakes. And it was decked with many adornments. And mighty car-warriors constituted its hundreds of little whirlpools. And the dust of the earth constituted its wavelets. And capable of being easily crossed by those possessed of exceeding energy, it was incapable of being crossed by the timid. And heaps of dead bodies constituted the sand-banks obstructing its navigation. And it was the haunt of Kankas and vultures and other birds of prey. And it carried away thousands of mighty-car-warriors to the abode of Yama. And long spears constituted the snakes that infested it in profusion. And the living combatants constituted the fowls sporting on its waters. Torn umbrellas constituted its large swans. Diadems formed the (smaller) birds that adorned it. Wheels constituted its turtles, and maces its alligators, and arrows its smaller fish. And it was the resort of frightful swarms of crows and vultures and jackals. And that river, O best of kings, bore away in hundreds, to the region of the Pitris, the creatures that were slain by Drona in battle. Obstructed by hundreds of bodies (floating on it), the hair (of slain warriors and animals) constituted its moss and weeds. Even such was the river, enhancing the fears of the timid, that Drona caused to flow there.

"And when Drona was thus grinding the hostile army hither and thither, the Pandava warriors headed by Yudhishthira rushed at that mighty car-warrior from all sides. Then seeing them thus rushing (towards Drona), brave combatants of thy army, possessed of unyielding prowess, rushed from every side. And the battle that thereupon ensued made the hair stand on end. Sakuni, full of a hundred kinds of deceit, rushed towards Sahadeva, and pierced the latter's charioteer, and standard, and car, with many keen-pointed shafts. Sahadeva, however, without being much excited, cutting off Sauvala's standard and bow and car-driver and car, with sharp arrows, pierced Sauvala himself with sixty shafts. Thereupon, Suvala's son, taking up mace, jumped down from his excellent car, and with that mace, O king, he felled Sahadeva's driver from the latter's car. Then these two heroic and mighty warriors, O monarch, both deprived of car, and both armed with mace, sported in battle like two crests of hills. Drona, having pierced the ruler of the Panchalas with ten shafts, was, in return, pierced by the latter with many shafts. And the latter was again pierced by Drona with a larger number of shafts. Bhimasena pierced Vivinsati with sharp arrows. The latter, however, thus pierced, trembled not, which seemed to be highly wonderful. Vivinsati then, O monarch, suddenly deprived Bhimasena of his steeds and standard and bow. And thereupon all the troops worshipped him for that feat. The heroic Bhimasena, however, brooked not that exhibition of prowess by his enemy in battle. With his mace, therefore, he slew the well-trained steeds of Vivinsati. Then the mighty Vivinsati, taking up a shield (and sword) jumped down from that car whose steeds had been slain, and rushed against Bhimasena like an infuriated elephant rushing against an infuriated compeer. The heroic Salya, laughing the while, pierced, as if in dalliance, his own dear nephew, Nakula. with many shafts for angering him. The valiant Nakula, however, cutting off his uncle's steeds and umbrella and standard and charioteer and bow in that battle, blew his conch. Dhrishtaketu, engaged with Kripa, cut off diverse kinds of arrows shot at him by the latter, and then pierced Kripa, with seventy arrows. And then he cut off the device of Kripa's standard with three arrows. Kripa, however, began to oppose him with a thick shower of arrows. And resisting him in this way, the Brahmana fought on with Dhrishtaketu. Satyaki, laughing the while, pierced Kritavarman in the centre of the chest with a long arrow. And piercing him then with seventy arrows, he once more pierced him with many others. The Bhoja warrior, however, in return, pierced Satyaki with seventy arrows of keen points. Like the swiftly-coursing winds failing to move a mountain, Kritavarman was unable to move Satyaki or make him tremble. Senapati deeply struck Susarman in his vitals. Susarman also struck his antagonist with a lance on the shoulder-joint. Virata, aided by his Matsya warriors of great energy, resisted Vikartana's son in that battle. And that feat (of the Matsya king) seemed highly wonderful. Even this was regarded as an act of great valour on the part of the Suta's son, in that, he singly resisted that whole force by means of his straight shafts. King Drupada was engaged with Bhagadatta. And the battle between those two warriors became beautiful to behold. That bull among men, viz., Bhagadatta, pierced king Drupada and his driver and standard and car with many straight shafts. Then Drupada, excited with wrath, quickly pierced that mighty car-warrior in the chest with a straight shaft. Those two foremost of warriors on earth, viz., Somadatta's son and Sikhandin, both conversant with every weapon, encountered each other in fierce battle that made all creatures tremble with fear. The valiant Bhurisravas, O king, covered that mighty car-warrior, Yajnasena's son Sikhandin, with a thick shower of arrows. Sikhandin, then O monarch, excited with wrath, pierced Somadatta's son with ninety shafts, and caused him, O Bharata, to tremble. Those Rakshasas of fierce deeds, viz., Hidimba's son and Alamvusha, each desirous of vanquishing the other, battled most wonderfully. Both capable of creating a hundred illusions, both swelling with pride, battled with each other most wonderfully, relying on their powers of illusion, and each desirous of vanquishing the other. The fierce Chekitana battled with Anuvinda. They coursed on the field, disappearing at times, and causing great wonder. Lakshmana fought fiercely with Kshatradeva, even as Vishnu, O monarch, in days of old, with the (Asura) Hiranyaksha. With his fleet steeds and upon his car duly equipped, Paurava, O king, roared at Abhimanyu. Endued with great might, Paurava then rushed at Abhimanyu, desirous of battle. Then that chastiser of foes, viz., Abhimanyu fought fiercely with that foe. Paurava covered Subhadra's son with a thick shower of arrows. Thereupon, Arjuna's son felled his antagonist's standard and umbrella and bow on earth. Then piercing Paurava with seven arrows, Subhadra's son pierced the latter's driver and steeds with five arrows. Gladdening his troops thus, he then repeatedly roared like a lion. Then Arjuna's son quickly fixed an arrow on his bow-string that was certain to take away Paurava's life. Beholding however, that arrow of frightful mien fixed on Abhimanyu's bow-string, Haridika's son, with two shafts, cut off that bow and arrow. Then that slayer of hostile heroes, viz., Subhadra's son, throwing aside that broken bow, took up a bright sword and a shield. Whirling with great speed that shield decked with many stars, and whirling that sword also, he coursed on the field, exhibiting his prowess. Whirling them before him, and whirling them on high, now shaking them and now jumping up himself, from the manner of his handling those weapons, it seemed that (with him) there is no difference between that offensive and that defensive weapons. Jumping suddenly then upon the shafts of Paurava's car, he roared aloud. Mounting next upon his car, he seized Paurava by the hair, and slaying meanwhile with a kick, the latter's driver, he felled his standard with a stroke of his sword. And as regards Paurava himself, Abhimanyu raised him up, like the Garuda raising a snake from the bottom of the sea agitating the waters. Thereupon, all the kings beheld Paurava (standing helpless) with dishevelled hair, and looking like an ox deprived of its senses while on the point of being slain by a lion. Beholding Paurava thus prostrated, placed under the control of Arjuna's son, and dragged helplessly, Jayadratha was unable to brook it. Taking up a sword as also a shield that bore the device of a peacock and was decked with a hundred bells of small size suspended in rows, Jayadratha jumped down from his car with a loud roar. Then Subhadra's son (Abhimanyu), beholding the ruler of the Sindhus, let Paurava alone, and leaping up like a hawk from the latter's car, quickly alighted on the earth. The lances and aves and scimitars hurled by his foes--Arjuna's son cut off by means of his sword or warded off by his shield. Thus showing unto all the warriors the strength of his own arms the mighty [and heroic] Abhimanyu, once more upraising his large and heavy sword as also his shield, proceeded towards Vriddhakshatra's son who was a sworn foe of his (Abhimanyu's) father, like a tiger proceeding against an elephant. Approaching they cheerfully attacked each other with their swords like a tiger and a lion with their claws and teeth. And none could notice any difference between those two lions among men as regards the whirl-strokes, and descent of their swords and shields. And as regards the descent and the whiz of their swords, and the warding off of each other's blows, it seemed there was no distinction between the two. Coursing, beautifully in outward and inward tracks, those two illustrious warriors seemed to be like two winged mountains. Then Jayadratha struck on the shield of the renowned Abhimanyu when the latter stretched his sword for making a pass at him. Then, O Bharata, Jayadratha's large sword sticking into Abhimanyu's shield covered with golden plate, broke, as the ruler of the Sindhus attempted to draw it off forcibly. Seeing his sword broken, Jayadratha hastily retreated six steps and was seen within a twinkle of the eye to be mounted on his own car. Then Arjuna's son also, that combat with the sword being over, ascended his own excellent car. Many kings, then, of the Kuru army, uniting together, surrounded him on all sides. The mighty son of Arjuna, however, eyeing Jayadratha, whirled his sword and shield, and uttered a loud shout. Having vanquished the ruler of the Sindhus, Subhadra's son, that slayer of hostile heroes, then began to scorch that division of the Kaurava army like Sun scorching the world. Then in that battle Salya hurled at him a fierce dart made wholly of iron, decked with gold, and resembling a blazing flame of fire. Thereupon, Arjuna's son, jumping up, caught hold of that dart, like Garuda catching a mighty snake falling from above. And having seized it thus, Abhimanyu unsheathed his sword. Witnessing the great activity and might of that warrior of immeasurable energy, all the kings together uttered a leonine shout. Then that slayer of hostile heroes, viz., the son of Subhadra, hurled with the might of his arms at Salya himself that very dart of great effulgence, decked with stones of lapis lazuli. Resembling a snake that has recently cast off its slough, that dart, reaching Salya's car slew the latter's driver and felled him from his niche of the vehicle. Then Virata and Drupada, and Dhristaketu, and Yudhishthira, and Satyaki, and Kekaya, and Bhima, and Dhrishtadyumna, and Sikhandin, and the twins (Nakula and Sahadeva), and the five sons of Draupadi, all exclaimed, 'Excellent! Excellent!' And diverse kinds of sounds due to the shooting of arrows, and many leonine shouts, arose there, gladdening the unretreating son of Arjuna. Thy sons, however, could not brook those indications of the victory of their foe. Then all of them suddenly surrounded Subhadra's son and covered him, O king, with showers of arrows like the clouds pouring rain on the mountain-breast. Then that slayer of foes, viz., Artayani (Salya), wishing good of thy sons, and remembering the overthrow of his own driver, rushed in rage against Subhadra's son.'"

Footnotes

29:1 The Bengal Texts read this verse incorrectly. For Prataptam, the correct reading is satatam; and for anukarinas, the correct word is asukarinas.

29:2 The Bengal reading is Sura-vyala. The Bombay texts reads Sulavyala. I adopt the latter. Vajinas, in Prani-vaji-nishevitam, is explained by Nilakantha to mean fowl or bird.

30:1 It is evident that the very minuteness with which the comparison is sought to be sustained, destroys the effect. Regarding the repetition, they are just such as one may expect to find in verses composed extempore.

31:1 This verse is read incorrectly in the Bengal texts. For hayan read Dhanus.

32:1 The word "heroic" occurs in the next verse.

32:2 The word in the original are Sampata, Abhighata, and Nipata.

Section 15

"Dhritarashtra said, 'Thou hast, O Sanjaya, described to me many excellent single combats. Hearing about them, I envy those that have eyes. This battle between the Kurus and the Pandavas, resembling that (of old) between the gods and the Asuras, will be spoken of as exceedingly wonderful by all men. I am scarcely gratified by listening to thy narrations of this stirring battle. Tell me, therefore, about this combat between Artayani (Salya) and Subhadra's son.'

"Sanjaya said, 'Beholding his driver slain, Salya, upraising a mace made wholly of iron, jumped down in rage from his excellent car. Bhima, then taking up his own huge mace, quickly rushed towards Salya who then resembled the blazing Yuga-fire or the Destroyer himself armed with his bludgeon. Subhadra's son also, taking up a prodigious mace resembling the bolt of heaven, addressed Salya, saying, 'Come, Come!' Bhima, however, with much ado, persuaded him to stand aside. The valiant Bhimasena, then, having persuaded Subhadra's son to stand aside, approached Salya in battle and stood immovable as a hill. The mighty ruler of Madras also, beheld Bhima, and proceeded towards him like a tiger towards an elephant. Then was heard there the loud blare of trumpets and conchs by thousands and leonine shouts, and the sound of drums. And loud cries of 'Bravo, Bravo,' arose among hundreds of Pandava and Kaurava warriors rushing towards each other. There is none else among all the kings, O Bharata, save the ruler of Madras who can venture to bear the might of Bhimasena in battle; similarly, who else save Vrikodara, in the world, can venture to bear the impetus of the illustrious Salya's mace in battle? Bound in hempen strings mixed with wires of gold, the prodigious mace, of Bhima, capable of delighting by its beauty all spectators, being grasped by him, shone, brilliantly. And similarly the mace of Salya, also, who coursed in beautiful circles, looked like a blazing flash of lightning. Both of them roared like bulls, and both coursed in circles. And both Salya and Vrikodara, standing as they did, with their maces slightly bent, looked like a couple of horned bulls. Whether as regards coursing in circles or in whirling and striking with their maces, the combat that took place between those two lions among men was in every way equal. Struck by Bhimasena with his mace, the prodigious mace of Salya, emitting fierce sparks of fire, soon broke unto fragments. And similarly, Bhimasena's mace, struck by the foe, looked beautiful like a tree covered fire-flies during the season of rains at even-tide. And the mace that the ruler of Madras hurled in that battle, irradiating the welkin, O Bharata, frequently caused sparks of fire (to fly around). Similarly, the mace hurled by Bhimasena at the foe scorched his antagonist's forces like a fierce meteor falling down (from the firmament). And both those best of maces, striking against each other, resembled sighing she-snakes and caused flashes of fire. Like two large tigers attacking each other with their claws, or like two mighty elephants with their tusks, those mighty warriors coursed in circles, encountering each other with those two foremost of maces, and soon covered with blood, those two illustrious warriors seemed to resemble a couple of flowering Kinsukas. And the blows, loud as Indra's thunder, of the maces wielded by those two lions among men were heard on all sides. Struck by the ruler of Madras with his mace on both the left and the right side, Bhima moved not in the least, like a hill riven by the thunder. Similarly, the mighty ruler of Madras, struck by Bhima with his mace, patiently stood still like a hill struck with the thunder. Both of them, with upraised maces, endued as they were with great impetus, fell upon each other, coursing in shorter circles. Quickly nearing each other, then by eight steps and falling upon each other like two elephants, they suddenly struck each other with those maces of theirs made entirely or iron. And each of those heroes, in consequence of the other's impetuosity and violence being struck with each other's mace, fell down at the same instant of time like a couple of Indra's poles. Then the mighty car-warrior Kritavarman quickly approached Salya who, deprived of his senses, was breathing hard as he lay on the field. And beholding him, O king, struck violently with the mace, and writhing like a snake, and deprived of his senses in a swoon, the mighty car-warrior Kritavarman, taking him upon his car, quickly bore the ruler of Madras away from the field. Reeling like a drunken man, the heroic Bhima of mighty arms, rising up within the twinkling of an eye, stood mace in hand. Thy sons then, beholding the ruler of the Madras turn away from the fight, began, O sire, to tremble, along with their elephants, and foot-soldiers, and cavalry, and cars. Ground then by the Pandavas desirous of victory, those warriors of thy army, struck with fear, fled away in all directions, like masses of clouds driven away by the wind. And those mighty car-warriors, viz., the Pandavas, having vanquished the Dhritarashtras, looked resplendent in that battle. O king, like blazing fires. And they uttered loud leonine roars, and blew their conchs, elated with joy. And they beat their drums, large and small, and cymbals and other instruments.'"

Section 16

"Sanjaya said, 'Beholding that army of thine exceedingly broken, the valiant Vrishasena, single-handed, began to protect it, O king, displaying the illusion of his weapons. Shot by Vrishasena in that battle, thousands of arrows coursed in all directions, piercing through men and steeds and cars and elephants. Mighty arrows, of blazing effulgence, shot by him, coursed in thousands, like the rays, O monarch, of the sun, in the summer season. Afflicted and crushed therewith, O king, car-warriors and horse-men, suddenly fell down on the earth, like trees broken by the wind. The mighty car-warrior Vrishasena, O king, felled large bodies of steeds, of cars and of elephants, in that battle, by thousands. Beholding that single warrior coursing fearlessly on the field, all the kings (of the Pandava army) uniting together, surrounded him on all sides. Nakula's son, Satanika, rushed at Vrishasena and pierced him with ten arrows capable of penetrating into the vitals. The son of Karna, however, cutting off his bow, felled then his standard. Thereupon, the other sons of Draupadi, desirous of rescuing that brother of theirs, rushed at him. And soon they made Karna's son invisible by means of their arrowy showers. Against them thus smiting (the son of Karna), many car-warriors headed by Drona's son (Aswatthama) rushed. And those, O monarch, quickly covered those mighty car-warriors, viz., the sons of Draupadi, with diverse kinds of arrows like clouds pouring rain on mountain breasts. Thereupon, the Pandavas, from affection for their sons, quickly encountered those assailants. The battle then that took place between thy troops and those of the Pandavas, was exceedingly fierce and made the hairs stand on their ends, resembling as it did that between the Gods and the Danavas. Even thus did the heroic Kauravas and the Pandavas, excited with rage, fight, eyeing one another (furiously) and having incurred one another's animosity for past offences. The bodies of those heroes of immeasurable energy then seemed, in consequence of (the) wrath (that inspired them), to resemble those of Garuda and (mighty) Nagas battling in the sky. And with Bhima and Karna and Kripa and Drona and Drona's son and Prishata's son and Satyaki, the field of battle looked resplendent like the all-destructive sun that rises at the end of the Yuga. The battle that took place between those mighty men engaged with mighty antagonists and all smiting one another was fierce in the extreme, resembling that (of yore) between the Danavas and the gods. Then Yudhishthira's host, uttering a shout, loud as that of the surging sea, began to slaughter thy troops, the great car-warriors of thy army having fled away. Beholding the (Kaurava) host broken and excessively mangled by the foe, Drona said, 'Ye heroes, ye need not fly away.' Then he (Drona) owning red steeds, excited with wrath and resembling a (fierce) elephant with four tusks, penetrated into the Pandava host and rushed against Yudhishthira. Then Yudhishthira pierced the preceptor with many whetted arrows equipped with Kanka feathers; Drona, however, cutting off Yudhishthira's bow, rushed impetuously at him. Then the protector of Yudhishthira's car-wheels, Kumara, the renowned prince of the Panchalas, received the advancing Drona, like the continent receiving the surging sea. Beholding

Drona, that bull among Brahmanas, held in check by Kumara, loud leonine shouts were heard there with cries of 'Excellent, Excellent!' Kumara then, in that great battle, excited with rage, pierced Drona with an arrow in the chest and uttered many leonine shouts. Having checked Drona in battle, the mighty Kumara, endued with great lightness of hand, and above all fatigue, pierced him with many thousands of arrows. Then that bull among men (Drona) slew that protector of Yudhishthira's car-wheels, Kumara, that hero observant of virtuous vows and accomplished in both mantras and weapons. And then penetrating into the midst of the (Pandava) host and careering in all directions, that bull among men, Bharadwaja's son, became the protector of thy troops. And piercing Sikhandin with twelve arrows, and Uttamaujas with twenty, and Nakula with five, and Sahadeva with seven, and Yudhishthira with twelve, and each of the (five) sons of Draupadi with three, and Satyaki with five, and the ruler of Matsyas with ten arrows, and agitating the entire host in that battle, he rushed against one after another of the foremost warriors (of the Pandavas). And then he advanced against Kunti's son, Yudhisthira, from a desire of seizing him. Then Yugandhara, O king, checked Bharadwaja's son, that mighty car-warrior, filled with rage and resembling the very ocean lashed into fury by the tempest. Bharadwaja's son, however, having pierced Yudhishthira with many straight arrows, felled Yugandhara with a broad-headed shaft from his niche in the car. Then, Virata and Drupada, and the Kaikeya princes, and Satyaki, and Sivi, and Vyaghradatta, the prince n the Panchalas, and the valiant Singhasena, these, and many others, desirous of rescuing Yudhishthira, surrounded Drona on all sides and impeded his way, scattering countless arrows. Vyaghradatta, the prince of the Panchalas, pierced Drona with fifty keen-pointed arrows, at which, O king, the troops uttered loud shouts. Then Singhasena also, quickly piercing that mighty car-warrior, Drona, roared aloud in joy, striking terror into the hearts of mighty car-warriors; Drona then expanding his eyes and rubbing his bowstring and producing loud sound of slaps by his palms, rushed against the latter. Then the mighty son of Bharadwaja, putting forth his prowess, cut off with a couple of broad-headed arrows the heads decked with earrings from the trunks of both Singhasena and Vyaghradatta. And afflicting also, with his arrowy showers, the other mighty car-warriors of the Pandavas, he stood in front of Yudhishthira's car, like all-destroying Death himself. Then, O king, loud cries were heard among the warriors of Yudhishthira's army to the effect, 'The king is slain,' when Bharadwaja's son, of regulated vows, thus, stood in his vicinity. And the warriors there all exclaimed, beholding Drona's prowess, 'Today the royal son of Dhritarashtra will be crowned with success. This very moment Drona having seized Yudhishthira, will, filled, with joy, assuredly come to us and Duryodhana's presence. While thy soldiers were indulging in such talks, Kunti's son (Arjuna) quickly came there, filling (the welkin) with the rattle of his car, and creating, as he came, owing to the carnage he caused, a river whose waters were blood, and whose eddies were cars, and which abounded with the bones and bodies of brave warriors and which bore creatures away to where the spirits of the departed dwell. And the son of Pandu came there, routing the Kurus, and quickly crossing that river whose froth was constituted by showers of arrows and which abounded with fish in the form of lances and other weapons. And the diadem-decked (Arjuna) suddenly came upon Drona's divisions, covering it with a thick net-work of arrows and confounding the very sense (of those that followed Drona). Incessantly placing his arrows on the bow-string and quickly shooting them, none could notice any lapse of time between these two acts of the renowned son of Kunti. Neither (four cardinal) directions, nor the firmament above, nor the earth, O king, could any longer be distinguished, for everything then became one dense mass of arrows. Indeed, O king, when the wielder of Gandiva caused that thick darkness by means of his arrows, nothing could be seen in that battle. Just then the sun also set, enveloped with a dusty cloud. Neither friend nor foe could any longer be distinguished. Then Drona and Duryodhana and others caused the withdrawal of their troops. And ascertaining the foe to be inspired with fear and unwilling to continue the fight, Vibhatsu also slowly caused his troops to be withdrawn. Then the Pandavas and the Srinjayas and the Panchalas, filled with joy, praised Partha with delightful speeches like the Rishis praising the Sun. Having vanquished his foes thus, Dhananjaya then, filled with joy, retired to his tent, proceeding in the rear of the whole army, with Kesava as his companion. And stationed on his beautiful car decked with the costliest specimens of sapphires and rubies and gold and silver and diamonds and corals and crystals, the son of Pandu looked resplendent like the moon in the firmament bespangled with stars.'"

Section 17

"Sanjaya said, 'The troops of both the armies, having proceeded to their tents, duly took up their quarters, O king, according to the divisions and the sub-divisions to which they belonged. Having withdrawn the troops, Drona, in great cheerlessness of mind, beholding Duryodhana, said these words in shame: 'I told thee before that when Dhananjaya is by Yudhishthira, he is incapable of being seized in battle by the very gods. Although all of you fell upon him in battle, yet Partha frustrated all your attempts. Do not doubt what I say, Krishna and Pandu's son (Arjuna) are invincible. If, however, Arjuna of white steeds can, by any means, be withdrawn (from Yudhishthira's side), then Yudhishthira, O king, shall soon come under thy control. Let some one challenging him (Arjuna) in battle draw him away to some other part of the field. The son of Kunti will not return without vanquishing him. Meanwhile, when Arjuna will not be by, O monarch, I will seize king Yudhishthira the just, penetrating through the Pandava host in the very sight of Dhrishtadyumna. Thus, O monarch, I will, without doubt, bring Yudhishthira, the son of Dharma, along with his followers, under control. If that son of Pandu stays even for a moment before me in battle, I will bring him a captive from the field. That feat will be more advantageous than victory (over the Pandava army).'

"Sanjaya continued, 'Hearing those words of Drona, the ruler of the Trigartas, O monarch, with his brothers, said these words: 'We, O king, are always humiliated by the wielder of Gandiva! O bull of Bharata's race, although we have done him no injury, yet he hath always injured us. Remembering all those diverse instances of humiliation, we burn in wrath and are never able to sleep at night. By good luck, that Arjuna, armed with weapons, will stand before us. That therefore, which is in our heart and which we strive to accomplish, we are resolved to achieve now, that viz., which will be agreeable to thee, and which will bring us renown. Taking him out of the field will slay him. Let the earth today be without Arjuna or let it be without the Trigartas. We truly swear this before thee. This our vow will never be false.' And Satyaratha and Satyavarman, O Bharata, and Satyavrata and Satyeshu, and Satyakarman also, having spoken similarly, those five brothers together, with ten thousand cars, came, O king, (before

Duryodhana), having taken that oath on the field of battle. And the Malavas, and the Tundikeras with thousand cars, and the tiger among men, Susarman, the ruler of Prasthala, with the Mavellakas, the Lalithas, and the Madrakas, accompanied by ten thousand cars and his brothers, and with another ten thousand cars from diverse realms came forward for taking the oath. Then bringing fire, and each making preparations for igniting one for himself, they took up ropes Kusa grass and beautiful coats of mail. And equipped in mail, bathed in clarified butter, clad in robes of Kusa grass, and with their bow-strings serving as girdles, those heroes, who had given away hundreds and thousands as presents to Brahmanas, who had performed many sacrifices, had been blessed with children, and were deserving of blessed regions hereafter, who had nothing more to do in this world, who were deserving of blessed regions hereafter, who were prepared to lay down their lives in battle, and who devoted their souls to the attainment of fame and victory, who were desirous of soon repairing by fair fight to those regions (hereafter) that are attainable by means only of sacrifices, with abundant presents to Brahmanas, and by means also of the rites, the chief amongst which are Brahmacharya and study of the Vedas, those heroes, having each gratified Brahmanas by giving them gold, and kine, and robes, and having addressed one another in loving discourse, ignited those fires and took that vow in battle. And in the presence of those fires, firmly resolved, they took that vow. And having made that vow for the slaughter of Dhananjaya, they, in the hearing of creatures, very loudly said, Those regions that are for persons who have never adopted any vows, are for one who drinketh wine, those that are for him who hath adulterous connection with his preceptor's wife, those that are for him who robbeth the property of a Brahmana, or for him who enjoyeth the king's grant without satisfying the condition of that grant or for him who abandoneth one asking for shelter, or for him who slayeth a candidate for his favour, those that are for persons that set fire to houses and for those that slay kine, those regions that are for those that injure others, those that are for persons harbouring malice against Brahmanas, those that are for him who from folly doth not seek the companionship of his wife in her season, those also that are for those that seek the companionship of women on the day they have to perform the Sraddha of their ancestors, those that are for persons that injure their own selves, or for those that misappropriate what is deposited with them from confidence or for those that destroy learning, or for those who battle with eunuchs, or for those that follow persons that are mean those regions that are for atheists, or for those that abandon their (sacred) fires and mothers, and those regions also that are for the sinful, those shall be ours, if without slaying Dhananjaya we return from the field, or if, ground by him on the field, we turn back from fear. If, again, we succeed in achieving in battle feats the most difficult of accomplishment in the world, we shalt then, without doubt, obtain the most desirable regions. Having said these words, O king, those heroes then marched to battle, summoning Arjuna towards the southern part of the field. That tiger among men, and subjugator of hostile cities, Arjuna, thus challenged by them, said these words unto king Yudhishthira the Just without any delay: 'Summoned, I never turn back. This is my fixed vow. These men, sworn to conquer or die, are summoning me, O king, to great battle. This Susarman here, with his brothers, summoneth me to battle. It behoveth thee to grant me permission for slaying him, with all his followers. O bull among men, I am unable to brook this challenge. I tell thee truly, know these foes to be (already) slain in battle.'

"Yudhishthira said, 'Thou hast heard, O child, in detail, what Drona hath resolved to accomplish. Act thou in such a way that that resolve of his may become futile. Drona is endued with great might. He is a hero, accomplished in arms, and above fatigue. O mighty car-warrior, even he hath vowed my seizure.'

"Arjuna said, 'This Satyajit, O king, will today become thy protector in battle. As long as Satyajit lives, the preceptor will never be able to attain his desire. If, however, O lord, this tiger among men, Satyajit, be slain in battle, thou shouldst not then remain on the field even if surrounded by all our warriors.'

"'Sanjaya continued, 'King Yudhishthira then gave (Arjuna) the leave (he sought). And he also embraced Arjuna and eyed him affectionately. And diverse were the benedictions that the king uttered on him. Having made this arrangement (for Yudhishthira's protection), the mighty Partha went out against the Trigartas, like a hungry lion, for assuaging his hunger upon a herd of deer. Then Duryodhana's troops, filled with joy at Arjuna's absence (from Yudhishthira's side), became furious for the seizure of Yudhishthira. Then both the hosts, with a great impetuosity, encountered each other, like the Ganga and the Sarayu in the season of rains when both streams are swollen with water.'"

Footnotes

39:1 Nishka, literally, a golden coin, whose weight is diversely stated by diverse authorities.

40:1 I adopt the Bengal reading which is Vidhayaivam. The Bombay reading is Vihayainam, meaning 'leaving Yudhishthira.'

Section 18

"Sanjaya said, 'The Samsaptakas, then, filled with joy, took their stand on a level field, having, with their cars, formed an array in the shape of the half-moon. And those tigers among men, beholding the diadem-decked (Arjuna) come towards them, were, O sire, filled with delight and uttered loud shouts. That noise filled the sky and all the points of the compass, cardinal and subsidiary. And because it was an open plain covered only with men, it produced no echoes. Ascertaining them to be exceedingly delighted, Dhananjaya, with a little smile, said these words unto Krishna: 'Behold, O thou that hast Devaki for thy mother, those Trigarta brothers, who are about to perish in battle, are filled with delight at a time when they should weep. Or, this is, without doubt, the hour of delight (with them) since they will obtain those excellent regions that are unattainable by cowards.' Having said these words unto the mighty-armed Hrishikesa, Arjuna came upon the arrayed ranks of the Trigartas in battle, taking up then his conch called Devadatta decked with gold, he blew it with great force, filling all the points of the compass with its blare. Terrified by that blare, that car-host of the Samsaptakas stood motionless in battle, as if it was petrified. And all their animals stood with eyes wide open, ears and necks and lips paralysed, and legs motionless. And they passed urine and vomited blood. Regaining consciousness then, and placing their ranks in proper order, they shot their arrows all at once at the son of Pandu. Capable of displaying his prowess with great speed, Arjuna, with five and ten arrows cut off those thousands of arrows before they could reach him. They then pierced Arjuna, each with ten arrows. Partha pierced them with three arrows. Then each of them, O king, pierced Partha with five arrows. Endued with great prowess, he pierced each of them in return with two arrows. And, once again, excited with wrath, they quickly poured upon Arjuna and Kesava countless arrows like the clouds pouring upon a lake their incessant showers. Then those thousands of arrows fell upon Arjuna, like swarms of bees upon a flowering cluster of trees in the forest. Then deeply pierced Arjuna's diadem with thirty shafts, endued with the strength of adamant with those shafts equipped with wings of gold fixed on his diadem, Arjuna, as if decked with ornaments of gold, shone like the (newly) risen sun. The son of Pandu then, in that battle, with a broad-headed arrow, cut off the leathern fence of Suvahu, and covered Sudharman and Sudhanwan, and Suvahu pierced Partha with ten arrows. Partha, having the excellent ape-device on his banner, pierced all of them in return with many arrows, and also cut off, with some broad-headed shafts, their standards made of gold. And cutting off the bow of Sudhanwan, he slew with his arrows the latter's steeds. And then he cut off from his trunk the latter's head graced with turban. Upon the fall of that hero, his followers were terrified. And stricken with panic, they all fled away to where Duryodhana's forces were. Then Vasava's son, filled with wrath, smote that mighty host with incessant showers of arrows, like the sun destroying darkness by means of his incessant rays. Then when that host broke and melted away on all sides, and Arjuna was filled with wrath, the Trigartas were struck with fear. While being slaughtered by Partha with his straight shafts, they remained where they stood, deprived of their senses, like a terrified, herd of deer. Then the king of the Trigartas, filled with rage, addressed those mighty car-warrior, saying, 'Do not fly, ye heroes! It behoveth ye not to be frightened. Having, in the sight of all the troops, taken those terrible steps, repairing thither, what shall ye say unto the leaders of Duryodhana's host? Do we not incur ridicule in the world by such a (cowardly) act in battle? Therefore, stop ye all, and fight according to your strength.' Thus addressed, O king, those heroes, repeatedly uttering loud shouts, blew their conchs, gladdening one another. Then those Samsaptakas once more returned to the field, with the Narayana cow-herds, resolved to fade Death himself.'"

Footnotes

40:2 Soldiers sworn to conquer or die. Instead of using a long-winded phrase each time the word occurs, it is better to repeat it in this form.

Section 19

"Sanjaya said, 'Beholding those Samsaptakas once more return to the field, Arjuna addressed the high-souled Vasudeva, saying, 'Urge the steeds, O Hrishikesa, towards the Samsaptakas. They will not give up the battle alive. This is what I think. Today thou shalt witness the terrible might of my arms as also of my bow. Today I shall slay all these, like Rudra slaying creatures (at the end of the Yuga).' Hearing these words, the invincible Krishna smiled, and gladdening him with auspicious speeches, conveyed Arjuna to those places whither the latter desired to go. While borne in battle by those white steeds, that car looked exceedingly resplendent like a celestial car borne along the firmament. And like Sakra's car, O king, in the battle between the gods and the Asuras in days of old, it displayed circular, forward, backward, and diverse other kinds of motion. Then the Narayanas, excited with wrath and armed with diverse weapons, surrounded Dhananjaya, covering him with showers of arrows. And, O bull of Bharata's race, they soon made Kunti's son, Dhananjaya, together with Krishna, entirely invisible in that battle. Then Phalguni, excited with wrath, doubled his energy, and quickly rubbing its string, grasped Gandiva, (firmly) in the battle. Causing wrinkles to form themselves on his brow, sure indications of wrath, the son of Pandu blew his prodigious conch, called Devadatta, and then he shot the weapon called Tvashtra that is capable of slaying large bodies of foes together. Thereupon, thousands of separate forms started into existence there (of Arjuna himself and of Vasudeva). Confounded by those diverse images after the form of Arjuna, the troops began to strike each other, each regarding the other as Arjuna's self.' 'This is Arjuna!' 'This is Govinda!' 'They are Pandu's son and he is of Yadu's race!' Uttering such exclamations, and deprived of their senses, they slew one another in that battle. Deprived of their senses by that mighty weapon, they slew one another. Indeed, those warriors (while striking one another) looked beautiful like blossoming Kinsukas. Consuming those thousands of arrows shot by them, that (mighty) weapon despatched those heroes to Yama's abode. Then Vibhatsu, laughing, crushed with his arrows the Lalithya, the Malava, the Mavellaka, and the Trigarta warriors. While those Kshatriyas, urged by fate, were thus slaughtered by that hero, they shot at Partha showers of diverse kinds of arrows. Overwhelmed with those terrible showers of arrows, neither Arjuna, nor his car, nor Kesava, could any longer be seen. Seeing their arrows strike the aim, they uttered joyous shouts. And regarding the two Krishnas as already slain, they joyously waved their garments in the air. And those heroes also blew their conchs and beat their drums and cymbals by thousands, and uttered many leonine shouts, O sire! Then Krishna, covered with sweat, and much weakened, addressed Arjuna, saying, 'Where art thou, O Partha! I do not see thee. Art thou alive, O slayer of foes?' Hearing those words of his, Dhananjaya with great speed dispelled, by means of the Vayavya weapon, that arrowy downpour shot by his foes. Then the illustrious Vayu (the presiding deity of that mighty weapon) bore away crowds of Samsaptakas with steeds and elephants and cars and weapons, as if these were dry leaves of trees. Borne away by the wind, O king, they looked highly beautiful, like flights of birds, O monarch, flying away from trees. Then Dhananjaya, having afflicted them thus, with great speed struck hundreds and thousands of them with sharp shafts. And he cut off their heads and also hands with weapons in their grasp, by means of his broad-headed arrows. And he felled on the ground, with his shafts, their thighs, resembling the trunks of elephants. And some were wounded on their backs, arms and eyes. And thus Dhananjaya deprived his foes of diverse limbs, and cars decked and equipped according to rule, and looking like the vapour edifices in the welkin, he cut off into fragments, by means of his arrows, their riders and steeds and elephants. And in many places crowds of cars, whose standards had been cut off, looked like forests of headless palmyras. And elephants with excellent weapons, banners, hooks, and standards fell down like wooded mountains, split with Sakra's thunder.

Graced with tails, looking like those of the yak, and covered with coats of mail, and with their entrails and eyes dragged out, steeds along with their riders, rolled on the ground, slain by means of Partha's shafts. No longer holding in their grasp the swords that had served for their nails, with their coats of mail tom, and the joints of their bones broken, foot-soldiers with their vital limbs cut open, helplessly laid themselves down on the field, slain by means of Arjuna's arrows. And the field of battle assumed an awful aspect in consequence of those warriors slain, or in the course of being slaughtered, falling and fallen, standing or in course of being whirled along. And the air was purified of the dust that had arisen, by means of the showers of blood (caused by Arjuna's arrows). And the earth, strewn with hundreds of headless trunks, became impassable. And the car of Vibhatsu in that battle shone fiercely like the car of Rudra himself, while engaged at the end of the Yuga in destroying all creatures. While slaughtered by Partha thus, those warriors, with their steeds and cars and elephants in great distress, ceased not to rush against him; though, deprived of life one after another, they had to become the guests of Sakra. Then the field of battle, O chief of the Bharatas, strewn with mighty car-warriors deprived of life, looked dreadful like Yama's domains, abounding with the spirits of the departed creatures. Meanwhile, when Arjuna was furiously engaged (with the Samsaptakas), Drona, at the head of his forces arrayed for battle, rushed against Yudhishthira, and many warriors, accomplished in smiting and properly arrayed, followed him, actuated by the desire of seizing Yudhishthira. The battle then that ensued became exceedingly fierce.'"

Section 20

"Sanjaya said, 'Having passed the night, that mighty car-warrior viz., Bharadwaja's son, addressed Suyodhana, O monarch, saying, 'I am thine! I have made arrangements for Partha's encounter with the Samsaptaka.' After Partha went out for slaying the Samsaptakas, Drona then, at the head of his troops arrayed for battle, proceeded, O chief of the Bharatas, for seizing king Yudhishthira the just. Seeing that Drona had arrayed his forces in the form of a Garuda, Yudhishthira disposed his troops in counter array in the form of a semi-circle. In the mouth of that Garuda was the mighty car-warrior Drona himself. And its head was formed by king Duryodhana, surrounded by his uterine brothers. And Kritavarman and the illustrious Kripa formed the two eyes of that Garuda. And Bhutasarman, and Kshemasarman, and the valiant Karakaksha, and the Kalingas, the Singhalas, the Easterners, the Sudras, the Abhiras, the Daserakas, the Sakas, the Yavanas, the Kamvojas, the Hangsapadas, the Surasenas, the Daradas, the Madras, and the Kalikeyas, with hundreds and thousands of elephants, steeds, cars, and foot-soldiers were stationed at its neck. And Bhurisravah. and Salya, and Somadatta, and Valhika, these heroes, surrounded by a full Akshauhini, took up their position in the right wing. And Vinda and Anuvinda of Avanti, and Sudakshina, the ruler of the Kamvojas, stationed themselves in the left wing at the head, however, of Drona's son Aswatthaman. In the back (of that Garuda) were the Kalingas, the Amvashthas, the Magadhas, the Paundras, the Madrakas, the Gandharas, the Sakunas, the Easterners, the Mountaineers, and the Vasatis. In the tail stood Vikartana's son Karna, with his sons, kinsmen and friends, and surrounded by a large force raised from diverse realms, Jayadratha, and Bhimaratha, and Sampati, and the Jays, and the Bhojas, and Bhuminjaya, and Vrisha, and Kratha, and the mighty ruler of the Nishadhas, all accomplished in battle, surrounded by a large host and keeping the region of Brahma before their eyes, stood, O king, in the heart of that array. That array, formed by Drona, in consequence of its foot-soldiers, steeds, cars and elephants, seemed to surge like the tempest-tossed ocean (as it advanced to battle). Warriors, desirous of battle, began to start out from the wings and sides of that array, like roaring clouds charged with lightning rushing from all sides (in the welkin) at summer. And in the midst of that army, the ruler of the Pragjyotishas, mounted on his duly equipped elephant, looked resplendent, O king, like the rising sun. Decked, O monarch, in garlands of flower, and with a white umbrella held over his head, he looked like the full moon when in conjunction with the constellation Krittika. And blind with the wine-like exudation, the elephant, looking like a mass of black antimony, shone like a huge mountain washed by mighty clouds (with their showers). And the ruler of the Pragjyotishas was surrounded by many heroic kings of the hilly countries, armed with diverse weapons, like Sakra himself surrounded by the celestials. Then Yudhishthira, beholding that superhuman array incapable of being vanquished by foes in battle, addressed Prishata's son, saying, 'O lord, O thou that ownest steeds white as pigeons, let such measures be adopted that I may not be taken a prisoner by the Brahmana.'

"Dhrishtadyumna said, 'O thou of excellent vows, never shalt thou be placed under the power of Drona, however much may he strive. Even I shall check Drona today with all his followers. As long as I am alive, O thou of Kuru's race, it behoveth thee not to feel any anxiety. Under no circumstances will Drona be able to vanquish me in battle.'

"Sanjaya continued, 'Having said these words, the mighty son of Drupada owning steeds of the hue of pigeons, scattering his shafts, rushed himself at Drona. Beholding that (to him) evil omen in the form of Dhrishtadyumna stationed before him, Drona soon became exceedingly cheerless. Beholding this, that crusher of foes, viz., thy son Durmukha, desirous of doing what was agreeable to Drona, began to resist Dhrishtadyumna. Then a terrible and a fierce battle took place, O Bharata, between the brave son of Prishata and thy son, Durmukha. Then Prishata's son, quickly covering Durmukha, with a shower of arrows, checked Bharadwaja's son also with a thick arrowy downpour. Beholding Drona checked, thy son Durmukha quickly rushed at Prishata's son and confounded him with clouds of arrows of diverse kinds. And while the prince of the Panchalas and that foremost one of Kuru's race were thus engaged in battle, Drona consumed many sections of Yudhishthira's host. As a mass of clouds is dispersed in different directions by the wind, even so was Yudhisthira's host, in many parts of the field, scattered by Drona. For only a short while did that battle look like an ordinary combat. And then, O king, it became an encounter of infuriated persons in which no consideration was shown for anybody. And the combatants could no longer distinguish their own men from the foe. And the battle raged on, the warriors being guided by inferences and watch-words. Upon the gems on their headgears, upon their necklaces and other ornaments, and upon their coats of mail, rays of light like those of the Sun seemed to fall and play. And cars and elephants and steeds, decked with streaming banners, seemed in that battle to resemble masses of clouds with flocks of cranes under them. And men slew men, and steeds of fiery metal slew steeds, and car-warriors slew car-warriors and elephants slew elephants. And soon a fierce and terrible encounter took place between elephants with tall standards on their backs and mighty compeers (rushing against them). All in consequence of those huge creatures rubbing their bodies against those of hostile compeers and tearing one another (with their tusks), fires mixed with smoke were generated there by (such) friction of countless tusks with tusks. Shorn of the standards (on their backs), those elephants, in consequence of the fires caused by their tusks, looked like masses of clouds in the welkin charged with lightning. And the earth, strewn with elephants dragging (hostile compeers) and roaring and falling down, looked beautiful like the autumnal sky overspread with clouds. And the roars of those elephants while they were being slaughtered with showers of shafts and lances, sounded like the roll of clouds in the rainy season. And some huge elephants, wounded with lances and shafts, became panic-stricken. And others amongst those creatures, left the field with loud cries. And some elephants there, struck by others with their tusks, uttered fierce yells of distress that resounded like the roll of the all-destroying clouds at the end of the Yuga. And some, turned back by huge antagonists, returned to the charge, urged on by sharp hooks. And crushing hostile ranks, they began to kill all who came in their way. And elephant-drivers, attacked by elephant-drivers with arrows and lances, fell down from the backs of their beasts, their weapons and hooks being loosened from their hands. And many elephants, without riders on their backs, wandered hither and thither like clouds torn from mightier masses, and then fell down, encountering one another. And some huge elephants, bearing on their backs slain and fallen warriors, or those whose weapons had fallen down, wandered in all directions singly. And in the midst of that carnage, some elephants attacked, or in course of being attacked with lances, swords and battle axes, fell down in course of that awful carnage, uttering sounds of distress. And the earth, suddenly struck with the falling bodies, huge as hills, of those creatures all around trembled and emitted sounds. And with those elephants slain along with their riders and lying all about with the standards on their backs, the earth looked beautiful as if strewn with hills. And the drivers on the backs of many elephants, with their breasts pierced by car-warriors with broad-headed shafts in that battle, fell down, their lances and hooks loosened from their grasp. And some elephants, struck with long shafts, uttered crane like cries and ran in all directions, crushing friends and foes by trampling them to death. And covered with countless bodies of elephants and steeds and car-warriors, the earth, O king, became miry with flesh and blood. And large cars with wheels and many without wheels, crushed by the points of their tusks, were thrown up by elephants, with the warriors mounted on them. Cars were seen deprived of warriors. And riderless steeds and elephants ran in all directions, afflicted with wounds. And there father slew his son, and son slew his sire, for the battle that took place was exceedingly fierce and nothing could be distinguished. Men sank ankle-deep in the gory mire and looked like tall trees whose lower parts were swallowed up in a blazing forest-conflagration. And robes and coats of mail and umbrellas and standards having been dyed with blood, everything seemed to be bloody on the field. Large bodies of slain steeds, of cars, and of men, were again cut into fragments by the rolling of car-wheels. And that sea of troops having elephants for its current, and slain men for its floating moss and weeds, and cars for its fierce, eddies, looked terribly grim. Warriors, having steeds and elephants for their large vessels, and desirous of victory as their wealth, plunged into that sea, and instead of sinking in it endeavoured to deprive their enemies of their senses. When all the warriors, each bearing particular signs, were covered with arrowy showers, there was none amongst them lost heart, though all were deprived of their signs. In that fierce and awful battle, Drona confounding the senses of his foes, (at last) rushed at Yudhishthira.'"

Footnotes

44:1 The second line reads differently in the Bombay text.

44:2 It seems that the text here is vicious. It certainly requires settling. One complete Sloka seems to be wanting.

46:1 The second line of this verse is certainly vicious.

46:2 Ekacharas is explained by Nilakantha as 'unable to bear the sight of others of their species,' i.e., walking by themselves, or solitarily or singly. Some of the vernacular translators are for taking this word as implying the Rhinoceros.

Section 21

"Sanjaya continued, 'Then Drona, beholding Yudhishthira near him fearlessly received him with a thick shower of arrows. And there arose a loud noise among the troops of Yudhishthira's army like what is made by the elephants belonging to a herd when their leader is attacked by a mighty lion. Beholding Drona, the brave Satyajit, of prowess incapable of being baffled, rushed at the Preceptor who was desirous of seizing Yudhishthira. The Preceptor and the Panchala prince, both endued with great might, fought with each other, agitating each other's troops, like Indra and Vali. Then Satyajit, of prowess incapable of being baffled, invoking a mighty weapon, pierced Drona with keen-pointed arrows. And Satyajit shot at Drona's charioteer five arrows, fatal as snake-poison and each looking like Death himself. The charioteer, thus struck, became deprived of his senses. Then Satyajit quickly Pierced Drona's steeds with ten shafts; and filled with rage, he next pierced each of his Parshni drivers with ten shafts. And then he coursed at the head of his troops on his car in a circular motion. Excited with wrath, he cut off the standard of Drona, that crushers of foes Drona then, that chastiser of foes, beholding these feats of his foe in battle, mentally resolved to despatch him to the other world. The Preceptor, cutting off Satyajit's bow with arrow fixed thereon, quickly pierced him with ten arrows capable of penetrating into the very vitals. Thereupon, the valiant Satyajit, quickly taking up another bow, struck Drona, O king, with thirty arrows winged with the feathers of the Kanka bird. Beholding Drona (thus) encountered in battle by Satyajit, the Pandayas, O king, shouted in joy and waved their garments. Then the mighty Vrika, O king, excited with great wrath, pierced Drona in the centre of the chest with sixty arrows. That feat seemed highly wonderful., Then that mighty car-warrior, viz., Drona, of great impetuosity, covered with the arrowy showers (of his foes) opened his eyes wide and mustered all his energy. Then cutting off the bows of both Satyajit and Vrika, Drona, with six shafts slew Vrika with his charioteer and steeds. Then Satyajit, taking up another bow that was tougher, pierced Drona with his steeds, his charioteer, and his standard. Thus afflicted in battle by the prince of the Panchalas, Drona could not brook that act. For the destruction then of his foe, he quickly shot his arrows (at him). Drona then covered with incessant showers of arrows his antagonist's steeds and standards as also the handle of his bow, and both his Parshni drivers. But though his bows were (thus) repeatedly cut off, the prince of the Panchalas conversant with the highest weapons continued to battle with him of red steeds. Beholding Satyajit swell with energy in that dreadful combat, Drona cut off that illustrious warrior's head with a crescent-shaped arrow. Upon the slaughter of that foremost of combatants, that mighty car-warrior among the Panchalas, Yudhishthira, from fear of Drona, fled away, (borne) by fleet steeds. Then the Panchalas, the Kekayas, the Matsyas, the Chedis, the Karushas and the Kosalas, seeing Drona, rushed at him, desirous of rescuing Yudhishthira. The Preceptor, however, that slayer of large numbers of foes, desirous of seizing Yudhishthira, began to consume those divisions, like fire consuming heaps of cotton. Then Satanika, the younger brother of the ruler of the Matsyas, rushed at Drona who was thus engaged in incessantly destroying those divisions (of the Pandava host). And Satanika, piercing Drona along with his driver and steeds with six shafts, bright as the rays of the sun and polished by his hands of their forger, uttered loud shouts. And engaged in a cruel act, and endeavouring to accomplish what was difficult of attainment, he covered Bharadwaja's son, that mighty car-warrior with showers of arrows. Then Drona, with an arrow sharp as razor, quickly cut off from his trunk the head, decked with ear-rings of Satanika, shouting at him. Thereupon, the Matsya warriors all fled away. Having vanquished the Matsyas, the son of Bharadwaja then defeated the Chedis, the Karushas, the Kaikeyas, the Panchalas, the Srinjayas. and the Pandus repeatedly. Beholding that hero of the golden car, excited with rage and consuming their divisions, like a fire consuming a forest, the Srinjayas trembled (with fear). Endued with great activity and slaughtering the foe ceaselessly, the twang of the bow-string, as he stretched his bow, was heard in all directions. Fierce arrows shot by that warrior endued with great lightness of hand, crushed elephants and steeds and foot-soldiers and car-warriors and elephant-riders. As a mighty mass of roaring clouds in summer with violent winds (blowing) poureth a shower of hail-stones, so did Drona pour his arrowy showers and inspired fear in the hearts of his foes. That mighty hero, that great bowman, that dispeller of the fears of his friends, careered in all directions (of the field) agitating the (hostile) host. The bow, decked with gold, of Drona of immeasurable energy, was seen in all directions like the flashes of lightning in the clouds. The beautiful altar on his banner, as he careered in battle, O Bharata, was seen to resemble a crest or Himavat. The slaughter that Drona caused among the Pandava troops was very great, resembling that caused by Vishnu himself, the adored of both the gods and Asuras, among the Daitya host. Heroic, truthful in speech, endued with great wisdom and might, and possessed of prowess incapable of being baffled, the illustrious Drona caused a river to flow there that was fierce and capable of striking the timid with fear. Coats of mail formed its waves, and standards its eddies. And it carried away (as it ran) large numbers of mortal creatures. And elephants and steeds constituted its great alligators, and swords formed its fishes. And it was incapable of being easily crossed over. The bones of brave warriors formed its pebbles, and drums and cymbals its tortoises. And shields and armour formed its boats, and the hair of warriors its floating moss and weeds. And arrows constituted its wavelets and bows its current. And the arms of the combatants formed its snakes. And that river of fierce current, running over the field of battle, bore away both the Kurus and the Srinjayas. And the heads of human beings, constituted its stones, and their thighs its fishes. And maces constituted the rafts (by which many sought to cross it). And head-gears formed the forth that covered its surface, and the entrails (of animals) its reptiles. Awful (in mien), it bore away heroes (to the other world). And blood and flesh constituted its mire. And elephants formed its crocodiles, and standards, the trees (on its banks). Thousands of Kshatriyas sank in it. Fierce, clogged (dead) bodies, and having horse-soldiers and elephant-warriors for its sharks, it was extremely difficult to cross it. And that river ran towards the abode of Yama. And it abounded with Rakshasas and dogs and jackals. And it v as haunted by fierce cannibals all around.

"Then many Pandava warriors, headed by Kunti's son, rushing at Drona, that mighty car-warrior consuming their divisions like Death himself, surrounded him on all sides. Indeed, those brave warriors completely encompassed Drona who was scorching everything around him like the sun himself scorching the world with his rays. Then the kings and the princes of thy army, with upraised weapons, all rushed for supporting that hero and great bowman. Then Sikhandin pierced Drona with five straight arrows.

And Kshatradharman pierced him with twenty arrows, and Vasudeva with five. And Uttamaujas pierced him with three arrows, and Kshatradeva with five. And Satyaki pierced him in that battle with a hundred arrows, and Yudhamanyu with eight. And Yudhishthira pierced Drona with a dozen shafts, and Dhrishtadyumna pierced him with ten, and Chekitana with three. Then Drona, of unbaffled aim and resembling an elephant with rent temples, getting over the car-division (of the Pandavas), overthrew Dridhasena. Approaching then king Kshema who was battling fearlessly, he struck him with nine arrows. Thereupon, Kshema, deprived of life, fell down from his car. Getting then into the midst of the (hostile) troops, he careered in all directions, protecting others, but himself in no need of Protection. He then pierced Sikhandin with twelve arrows, and Uttamaujas with twenty. And he despatched Vasudeva with a broad-headed arrow to the abode of Yama. And he pierced Kshemavarman with eighty arrows, and Sudakshina with six and twenty. And he felled Kshatradeva with a broad-headed arrow from his niche in the car. And having pierced Yudhamanyu with sixty-four arrows and Satyaki with thirty, Drona, of the golden car, quickly approached Yudhishthira. Then Yudhishthira, that best of kings, quickly fled away from the preceptor, borne by his fleet steeds. Then Panchala rushed at Drona. Drona slew the prince, cutting off his bow, and felling his steeds and charioteer along with him. Deprived of life, the prince fell down on the earth from his car, like a luminary loosened from the firmament. Upon the fall of that illustrious prince of the Panchalas, loud cries were heard thereof, 'Slay Drona, Slay Drona!' The mighty Drona then began to crush and mangle the Panchalas, the Matsyas, the Kaikeyas, the Srinjayas, and the Pandavas, all excited with rage. And supported by the Kurus, Drona, then vanquished Satyaki and Chekitana's son, and Senavindu, and Suvarchas, all these and numerous other kings. Thy warriors, O king, having obtained the victory in that great battle, slew the Pandavas as they flew away in all directions. And the Panchalas, the Kaikeyas and the Matsyas, thus slaughtered on all sides like the Danavas by Indra, began to tremble (with fear).'"

Footnotes

47:1 Literally, 'thought in his mind that his hour was come.'

48:1 Literally, half-moon-shaped.'

48:2 Cruel because it was a Brahmana with whom Satanika was fighting.

49:1 The Bengal reading Vahupellava is a mistake. The correct reading is Vahupannaga as in the Bombay text.

Section 22

"Dhritarashtra said, 'When the Pandavas were broken by Bharadwaja's son in hat dreadful battle, and the Panchalas also, was there anybody that approached Drona for battle? Alas, beholding Drona stationed in battle, like a, awning tiger, or an elephant with rent temples, ready to lay down his life in battle, well-armed, conversant with all modes of fight, that great bowman, that tiger among men, that enhancer of the fear of foes, grateful, devoted to truth, ever desirous of benefiting Duryodhana,--alas, beholding him at the head of his troops, was there no man that could approach him, with a laudable determination for battle a determination that enhances the renown of Kshatriyas, that mean-spirited persons can never form, and that is distinctive only of the foremost of persons? Tell me, O Sanjaya, who were those heroes that approached the son of Bharadwaja, beholding him at the head of his forces?'

"Sanjaya said, 'Beholding the Panchalas, the Pandavas, the Matsyas, the Srinjayas, the Chedis, the Kalikeyas, thus routed after being broken in battle by Drona with his shafts, beholding them thus driven from the field by those showers of fleet arrows shot from Drona's, bow, like vessels sent adrift by the awful waves of the tempest-tossed ocean, the Kauravas with many leonine shouts and with the noise of diverse instruments, began to assail the cars and elephants and foot-soldiers (of that hostile host) from all sides. And beholding those (fleeting soldiers of the Pandavas) king Duryodhana, stationed in the midst of his own forces and encompassed by his own relatives and kinsmen, filled with joy, and laughing as he spoke, said these words unto Karna.'

"Duryodhana said, 'Behold, O Radha's son, the Panchalas broken by that firm bowman (Drona) with his shafts, like a herd of the wild deer frightened by a lion. These, I think, will not again come to battle. They have been broken by Drona like mighty trees by the tempest. Afflicted by that high-souled warrior with those shafts winged with gold, they are fleeing away, no two persons are together. Indeed, they seem to be dragged in eddies all over the field. Checked by the Kauravas as also by the high-souled Drona, they are huddling close to one another like (a herd of) elephants in the midst of a conflagration. Like a blossoming trees penetrated by flights of bees, these warriors, pierced with the sharp shafts of Drona, are huddling close to one another, as they are flying away from the field. There, the wrathful Bhima, abandoned by the Pandavas and the Srinjayas, and surrounded by my warriors, delighteth me greatly, O Karna! It is evident, that wicked wight beholdeth the world today to be full of Drona! Without doubt, that son of Pandu hath today become hopeless of life and kingdom.'

"Karna said, 'That mighty-armed warrior will not certainly abandon the battle as long as he is alive. Nor will he, O tiger among men, brook these leonine shouts (of ours). Nor will the Pandavas, I think, be defeated in battle. They are brave, endued with great might, accomplished in weapons, and difficult of being resisted in battle. Recollecting the woes caused them by our attempts at poisoning and burning them, and the woes that arose from the match at dice, bearing in mind also their exile in, the woods, the Pandavas, I think, will not abandon the fight. The mighty-armed Vrikodara of immeasurable energy hath already turned back (for the fight). The son of Kunti will certainly slay many of our foremost car-warriors. With sword and bow and dart, with steeds and elephants and men and cars, with his mace made of iron, he will slay crowds (of our soldiers). Other car-warriors headed by Satyajit, together with the Panchalas, the Kekayas, the Matsyas, and especially the Pandavas, are following him. They are all brave, and possessed of great might and prowess. Mighty car-warriors, they are again led by Bhima in wrath. Those bulls of the race, surrounding Vrikodara on all sides, like the clouds surrounding the Sun, begin to approach Drona from all sides. Closely intent upon one object, these will certainly afflict unprotected Drona, like flights of insects, on the point of death, striking a blazing lamp. Accomplished in weapons, they are certainly competent to resist Drona. Heavy is the burthen, I think, that now rests on Bharadwaja's son. Let us then quickly go to the spot where Drona is. Let not those slay him of regulated vows like wolves slaying a mighty elephant!'

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of Radheya, king Duryodhana then, accompanied by his brothers, O monarch, proceeded towards Drona's car. The noise there was deafening, of Pandava warriors returned to the fight on their cars drawn by excellent steeds of diverse hue, all actuated by the desire of slaying Drona alone.'"

Footnotes

52:1 Using even these as implements for striking, for Bhima's might was superhuman.

52:2 Hemadandais is a mistake of the Bengal texts for Hemabhandiers.

Section 23

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Sanjaya, the distinctive indications of the cars of all those who, excited with wrath and headed by Bhimasena, had proceeded against Drona.'

"Sanjaya said, 'Beholding Vrikodara advancing (on a car drawn) by steeds of dappled hue (like: that of the antelope), the brave grandson of Sini (Satyaki) proceeded, borne by steeds of a silvery hue. The irresistible Yudhamanyu, excited with rage, proceeded against Drona, borne by excellent steeds of variegated hue. Dhristadyumna, the son of the Panchala king, proceeded, borne by steeds of great fleetness in trappings of gold and of the hue of pigeons. Desirous of protecting his sire, and wishing him complete success, Dhristadyumna's son, Kshatradharman of regulated vows, proceeded., borne by red steeds. Kshatradeva, the son of Sikhandin, himself urging well-decked steeds of the hue of lotus-leaves and with eyes of pure white, proceeded (against Drona). Beautiful steeds of the Kamvoja breed, decked with the feathers of the green parrot, bearing Nakula, quickly ran towards thy army. Dark steeds of the clouds wrathfully bore Uttamaujas, O Bharata, to battle, against the invincible Drona, standing with arrows aimed. Steeds, fleet as the wind, and of variegated hue, bore Sahadeva with upraised weapons to that fierce battle. Of great impetuosity, and possessed of the fleetness of the wind, steeds of the ivory hue and having black manes on the neck, bore Yudhishthira, that tiger among men. And many warriors followed Yudhishthira, borne on their steeds, decked in trappings of gold and all fleet as the wind. Behind the king was the royal chief of the Panchalas, viz., Drupada, with a golden umbrella over his head and himself protected by all those soldiers (that followed Yudhishthira). That great bowman among all the kings, viz., Sautabhi, proceeded, borne by beautiful steeds capable of bearing every noise. Accompanied by all the great car-warriors, Virata quickly followed the former. The Kaikeyas and Sikhandin, and Dhrishtaketu, surrounded by their respective troops, followed the ruler of Matsyas. Excellent steeds of the (pale red) hue of trumpet-flowers, looked exceedingly beautiful as they bore Virata. Fleet steeds of yellow colour and decked in chains of gold, bore with great speed the son (Uttara) of that slayer of foes, viz., Virata, the royal chief of the Matsyas. The five Kekaya brothers were borne by steeds of deep red hue. Of the splendour of gold and owning standards of the red hue, and decked with chains of gold, all of them heroes, accomplished in battle, they proceeded, clad in mail, and showering arrows like the very clouds. Excellent steeds, the gift of Tumvuru, of the hue of unbaked earthen pots, bore Sikhandin, the Panchala prince of immeasurable energy. Altogether, twelve thousand mighty car-warriors of the Panchala race proceeded to battle. Of these, six thousand followed Sikhandin. Sportive steeds, O sire, of the dappled hue of the antelope, bore the son of Sisupal, that tiger among men. That bull among the Chedis, viz., Dhrishtaketu, endued with great strength, and difficult of being vanquished in battle, proceeded, borne by Kamvoja steeds of variegated hue. Excellent steeds of the Sindhu breed, of beautiful limbs, and of the hue of the smoke of straw, quickly bore the Kaikeya prince, Vrihatkshatra. Possessed of eyes of pure white, of the hue of the lotus, born in the country of the Valhikas, and decked with ornaments, bore Sikhandin's son, the brave Kshatradeva. Decked in trappings of gold, and possessed of the hue of red silk, quiet steeds bore Senavindu, that chastiser of foes, to battle. Excellent steeds of the hue of cranes, bore to battle the youthful and delicate son of the king of the Kasis, that mighty car-warrior. White steeds with black necks, endued with the speed of the mind, O monarch, and exceedingly obedient to the driver, bore prince Prativindhya. Whitish yellow steeds bore Sutasoma, the son of Arjuna, whom the latter had obtained from Soma himself. He was born in the Kuru city known by the name of Udayendu. Endued with effulgence of a thousand moons, and because he also had won great renown in an assembly of the Somakas, he came to be called Sutasoma. Steeds of the hue of Sala flowers or of morning sun bore Nakula's son Satanika worthy of every praise. Steeds decked in trappings of gold, and endued with the hue of the peacock's neck, bore that tiger among men, Srutakarman, the son of Draupdi (by Bhima). Excellent steeds of the hue of the king-fishers bore Draupadi's son Srutkirti to that battle, who like Partha was an ocean of learning. Steeds of a tawny hue bore the youthful Abhimanyu who was regarded as superior to Krishna or Partha one and a half times in battle. Gigantic steeds bore Yuyutsu to battle, that only warrior amongst the sons of Dhritarashtra who (abandoning his brothers) hath sided with the Pandavas. Plump and well-decked steeds of the hue of the (dried) paddy stalk bore Vardhakshemi of great activity to that dreadful battle. Steeds with black legs, equipped in breast-plates of gold, and exceedingly obedient to the driver, bore youthful Sauchitti to battle. Steeds whose backs were covered with golden armour, decked with chains of gold, well-broken, and of the hue of red silk, bore Srenimat. Steeds of a red hue bore the advancing Satyadhriti accomplished in the science of arms and in the divine Vedas. That Panchala who was commander (of the Pandava army) and who took Drona as the victim allotted to his share,--that Dhrishtadyumna,--was borne by steeds of the hue of pigeons. Him followed Satyadhriti, and Sauchitti irresistible in battle, and Srenimat, and Vasudana, and Vibhu, the son of the ruler of the Kasis. These had fleet steeds of the best Kamvoja breed decked with chains of gold. Each resembling Yama or Vaisravana, they proceeded to battle, striking fear into the hearts of the hostile soldiers. The Prabhadrakas of the Kamvoja country, numbering six thousand, with upraised weapons, with excellent steeds of diverse hues on their gold-decked cars, with stretched bows and making their foes tremble with their showers of arrows and resolved to die together, followed Dhristadyumna. Excellent steeds of the hue of tawny silk, decked with beautiful chains of gold, cheerfully bore Chekitana. Arjuna's maternal uncle Purujit, otherwise called Kuntibhoja, came borne by excellent steeds of the colour of the rainbow. Steeds of the colour of star-bespangled firmament bore to battle king Rochamana. Steeds of the hue of the red deer, with white streaks over their bodies, bore the Panchala prince Singhasena, the son of Gopati. That tiger among the Panchalas who is known by the name of Janamejaya, had excellent steeds of the hue of mustard flowers. Fleet, gigantic and dark blue steeds decked with chains of gold, with backs of the hue of curd and faces of the hue of the moon, bore with great speed the ruler of the Panchalas. Brave steeds with beautiful heads, (white) as the stalks of reeds, and a splendour resembling that of the firmament or the lotus, bore Dandadhara. Light brown steeds with backs of the hue of the mouse, and with necks proudly drawn up, bore Vyaghradatta to battle. Dark-spotted steeds bore that tiger among men, viz., Sudhanwan, the prince of Panchala. Of fierce impetuosity resembling that of Indra's thunder, beautiful steeds of the hue of Indragopakas, with variegated patches, bore Chitrayudha. Decked with golden chains, steeds whose bellies were of the hue of the Chakravaka bore Sukshatra, the son of the ruler of the Kosalas. Beautiful and tall steeds of variegated hue and gigantic bodies, exceedingly docile, and decked with chains of gold, bore Satyadhriti accomplished in battle. Sukla advanced to battle with his standard and armour and bow and steeds all of the same white hue. Steeds born on the sea-coast and white as the moon, bore Chandrasena of fierce energy, the son of Samudrasena. Steeds of the hue of the blue lotus and decked with ornaments of gold and adorned with beautiful floral wreaths, bore Saiva owning a beautiful car to battle. Superior steeds of the hue of Kalaya flowers, with white and red streaks, bore Rathasena difficult of being resisted in battle. White steeds bore that king who slew the Patachcharas and who is regarded as the bravest of men. Superior steeds of the hue of Kinsuka flowers bore Chitrayudha decked with beautiful garlands and owning beautiful armour and weapons and standard. King Nila advanced to battle, with standard and armour and bow and banner and steeds all of the same blue colour. Chitra advanced to battle with car-fence and standard and bow all decked with diverse kinds of gems, and beautiful steeds and banner. Excellent steeds of the hue of the lotus bore Hemavarna, the son of Rochamana. Chargers, capable of bearing all kinds of weapons, of brave achievements in battle, possessed of vertebral columns of the hue of reeds, having white testicles, and endued with the colour of the hen's egg, bore Dandaketu. The mighty Sarangadhwaja, endued with wealth of energy, the king of the Pandyas, on steeds of the hue of the moon's rays and decked with armour set with stones of lapis lazuli, advanced upon Drona, stretching his excellent bow. His country having been invaded and his kinsmen having fled, his father had been slain by Krishna in battle. Obtaining weapons then from Bhishma and Drona, Rama and Kripa, prince Sarangadhwaja became, in weapons, the equal of Rukmi and Karna and Arjuna and Achyuta. He then desired to destroy the city of Dwaraka and subjugate the whole world. Wise friends, however, from desire of doing him good, counselled him against that course. Giving up all thoughts of revenge, he is now ruling his own dominions. Steeds that were all of the hue of the Atrusa flower bore a hundred and forty thousand principle car-warriors that followed that Sarangadhwaja, the king of the Pandyas. Steeds of diverse hues and diverse kinds of forces, bore the heroic Ghatotkacha. Mighty steeds of gigantic size, of the Aratta breed, bore the mighty-armed Vrihanta of red eyes mounted on his golden car, that prince, viz., who, rejecting the opinions of all the Bharatas, hath singly, from his reverence for Yudhishthira. gone over to him, abandoning all his cherished desire. Superior steeds of the hue of gold, followed that foremost of kings viz., the virtuous Yudhishthira at his back. Large number of Prabhadrakas, of celestial shapes, advanced to battle, with steeds of diverse excellent colours. All of them owning standards of gold and prepared to struggle vigorously, proceeded with Bhimasena, and wore the aspect, O monarch, of the denizens of heaven with Indra at their head. That assembled host of Prabhadrakas was much liked by Dhristadyumna.'

"Bharadwaja's son, however, O monarch, surpassed all the warriors in splendour. His standard, with a black deer-skin waving on its top and the beautiful water-pot, O monarch, that it bore, looked exceedingly beautiful. And Bhimasena's standard, bearing the device of a gigantic lion in silver with its eyes made of lapis lazuli, looked exceedingly resplendent. The standard of Yudhishthira of great energy, bearing the device of a golden moon with planets around it, looked very beautiful. Two large and beautiful kettle-drums, called Nanda and Upananda, were tied to it. Played upon by machinery, these produced excellent music that enhanced the delight of all who heard it. For terrifying the foe, we beheld that tall and fierce standard of Nakula, placed on his car bearing the device of a Sarabha with its back made of gold. A beautiful silver swan with bells and banner terrible to look at and enhancing the grief of the foe, was seen on Sahadeva's standard. The standards of the five sons of Draupadi bore on them the excellent images of Dharma, Marut, Sakra, and the twin Aswins. On the car, O king, of the youthful Abhimanyu was an excellent standard that bore a golden peacock, which was bright as heated gold. On Ghatotkacha's standard, O king, a vulture shone brightly, and his steeds also were capable of going everywhere at will, like those of Ravana in days of yore. In Yudhishthira's hands was the celestial bow called Mahendra; and in the hands of Bhimasena, O king, was the celestial bow called Vayavya. For the protection of the three worlds Brahman created a bow. That celestial and indestructible bow was held by Phalguni. The Vaishnava bow was held by Nakula, and the bow called Aswina was held by Sahadeva. That celestial and terrible bow called the Paulastya, was held by Ghatotkacha. The five jewels of bows born by the five sons of Draupadi were the Raudra, the Agneya, the Kauverya, the Yamya, and the Girisa. That excellent and best of bows, called the Raudra, which Rohini's son (Valadeva) had obtained, the latter gave unto the high-souled son of Subhadra, having been gratified with him. These and many other standards decked with gold, were seen there, belonging to brave warriors, all of which enhanced the fear of their foes. The host commanded by Drona, which numbered not a single coward, and in which countless standards rising together seemed to obstruct the welkin, then looked, O monarch, like images on a canvas. We heard the names and lineage, O king, of brave warriors rushing towards Drona in that battle like to what is heard, O monarch, at a self-choice.

"Then royal Drupada advanced against him at the head of a mighty division. The encounter between those two old men at the heads of their respective forces became terrible like that between two mighty leaders, with rent temples, of two elephantine herds. Vinda and Anuvinda of Avanti, with their troops encountered Virata, the ruler of Matsyas at the head of his forces, like Indra and Agni in days of old encountering the (Asura) Vali. That awful encounter between the Matsyas and the Kekayas, in which steeds and car-warriors and elephants fought most fearlessly, resembled that between the gods and the Asuras in days of old. Bhutakarman, otherwise called Sabhapati, kept away from Drona. Nakula's son Satanika, as the latter advanced, scattering showers of arrows. Then the heir of Nakula, with three broad-headed shafts of great sharpness, deprived Bhutakarman of both his arms and head in that battle. Vivinsati resisted the heroic Sutasoma of great prowess, as the latter advanced towards Drona, scattering showers of arrows. Sutasoma, however, excited with wrath, pierced his uncle Vivinsati with straight arrows, and cased in mail, stood ready for the combat. Bhimaratha, (brother of Duryodhana), with six sharp shafts of great swiftness and made wholly of iron, despatched Salwa along with his steeds and charioteer to Yama's abode. Chitrasena's son, O king, opposed thy (grand) son Srutakarman as the latter came, borne by steeds, looking like peacocks. Those two grandsons of thine, both difficult of being vanquished in battle, and each desirous of slaying the other, fought vigorously for the success of the objects of their respective sires. Beholding Prativindhya staying at the van of that dreadful battle, Drona's son (Aswatthaman), desirous of protecting the honour of his sire, resisted the former with his shafts. Prativindhya, then, excited with rage pierced Aswatthaman, bearing on his standard the device of a lion's tail and staying in battle for the sake of his father, with many sharp shafts. The (eldest) son of Draupadi then scattered over Drona's son showers of arrows, like a sower, O bull among men, scattering seeds on the soil at the sowing season. The son of Duhsasana resisted the mighty car-warrior Srutakirti, the son of Arjuna by Draupadi, as the latter was rushing towards Drona. That son of Arjuna, however, who was equal to Arjuna himself, cutting off the former's bow and standard and charioteer with three broad-headed arrows of great sharpness, proceeded against Drona. Duryodhana's son, Lakshmana, resisted the slayer of the Patachcharas,--him, that is, O king, who is regarded by both the armies as the bravest of the brave. The latter, however, cutting off both the bow and the standard of Lakshmana, and showering upon him many arrows, flared up with splendour. The youthful Vikarna of great wisdom resisted Sikhandin, the youthful son of Yajnasena, as the latter advanced in that battle. Yajnasena's son then covered the former with showers of arrows.

The mighty son Vikarna, baffling those arrowy showers, looked resplendent on the field of battle. Angada resisted with showers of arrows the heroic Uttamaujas in that battle as the latter rushed towards Drona. That encounter between those two lions among men became frightful, and it filled both them and the troops with great zeal. The great bowman Durmukha, endued with great might, resisted with his shafts the heroic Purujit as the latter proceeded towards Drona. Furujit struck Durmukha between his eye-brows with a long shaft. Thereupon, Durmukha's face looked beautiful like a lotus with its stalk. Karna resisted with showers of arrows the five Kekaya brothers, owning red standards, as they proceeded towards Drona. Scorched with the arrowy showers of Karna, those five brothers covered Karna with their arrows. Karna, in return, repeatedly covered them with showers of arrows. Covered with arrows, neither Karna nor the five brother could be seen with their steeds, charioteers, standards, and cars. Thy sons, Durjaya, Jaya, and Vijaya, resisted Nila, and the ruler of the Kasis, and Jayatsena, three against. And the combat between those warriors deepened and gladdened the hearts of the spectators like those between a lion, a tiger, and a wolf on the one side and a bear, a buffalo, and a bull on the other. The brothers Kshemadhurti and Vrihanta mangled Satyaki of the Satwata race with their keen arrows, as the latter proceeded against Drona. The battle between those two on one side and Satyaki on the other became exceedingly wonderful to behold, like that between a lion and two mighty elephants with rent temples in the forest. The king of the Chedis, excited with wrath, and shooting many warriors, kept away from Drona, king Amvashtha, that hero who always delighted, in battle. Then king Amvashtha pierced his antagonist with a long arrow capable of penetrating into the very bones. Thereupon, the latter, with bow and arrow loosened from his grasp, fell down from his car on the ground. The noble Kripa, son of Saradwata, with many small arrows resisted Vardhakshemi of the Vrishni race who was the embodiment of wrath (in battle). They that looked at Kripa, son of Saradwata, with many small arrows, resisted Vardhakshemi of the Vrishni race who was the embodiment of wrath (in battle). They that looked at Kripa and Vardhakshemi, those heroes conversant with every mode of warfare, thus engaged in encountering each other, became so absorbed in it that, they could not attend to anything else. Somadatta's son, for enhancing the glory of Drona, resisted king Manimat of great activity as the latter came to fight. Then Manimat quickly cut off the bowstring, the standard, the banner, the charioteer and the umbrella of Somadatta's son and caused them to fall down from the latter's car. The son of Somadatta then, bearing the device of the sacrificial stake on his standard, that slayer of foes, quickly jumping down from his car, cut off with his large swords, his antagonist with his steeds, charioteer, standard, and car. Re-ascending then upon his own car, and taking up another bow, and guiding his steeds himself, he began, O monarch, to consume the Pandava host. Vrishasena (the son of Karna), competent for the feat, resisted with showers of arrows king Pandava who was rushing to battle like Indra himself following the Asuras for smiting them. With maces and spiked bludgeons, and swords and axes and stones, short clubs and mallets, and discs, short arrows and battle-axes with dust and wind, and fire and water, and ashes and brick-bats, and straw and trees, afflicting and smitting, and breaking, and slaying and routing the foe, and hurling them on the hostile ranks, and terrifying them therewith, came Ghatotkacha, desirous of getting at Drona. The Rakshasa Alambusha, however, excited with rage, encountered him with diverse weapons and diverse accoutrements of war. And the battle that took place between those two foremost of Rakshasas resembled that which took place in days of old between Samvara and the chief of the celestials. Thus blessed be thou, took place hundreds of single combats between car-warriors and elephants, and steeds and foot-soldiers of thy army and theirs in the midst of the dreadful general engagement. Indeed, such a battle was never seen or heard of before as that which then took place between those warriors that were bent upon Drona's destruction and protection. Indeed, many were the encounters that were then seen on all parts of field, some of which were terrible, some beautiful, and some exceedingly fierce, O lord.'"

Footnotes

52:3 The first line of 20 is vicious as it occurs in the Bengal texts. The Bombay reading is correct.

53:1 'This seems to be a repetition of the 6th verse.

[54:1] i.e., not to abandon their comrades in distress.

[55:1] The last word of the first line of 74 is vicious as printed in the Bengal texts.

[56:1] The custom, when one warrior attacked another, was invariably to give his name and lineage before striking.

[57:1] All the printed texts, not excepting that of Bombay, read Drupadeyas. There can be no doubt, however, that it should be Draupadeyas.

[58:1] The first line of 54 is read incorrectly in the Bengal texts. I follow the Bombay reading.

Section 24

"Dhritarashtra said, 'When the troops were thus engaged and thus proceeded against one another in separate divisions, how did Partha and the warriors of my army endued with great activity fight? What also did Arjuna do towards the car-warriors of the Samsaptakas? And what, O Sanjaya, did the Samsaptakas, in their turn, do to Arjuna?'

"Sanjaya said, 'When the troops were thus engaged and proceeded against one another, thy son Duryodhana himself rushed against Bhimasena, leading his elephant division. Like an elephant encountering an elephant, like a bull encountering a bull, Bhimasena, summoned by the king himself, rushed against that elephant division of the Kaurava army. Skilled in battle and endued with great might of arms, Pritha's son, O sire, quickly broke that elephant division. These elephants, huge as hills, and with ichor trickling down from every part of their bodies, were mangled and forced to turn back by Bhimasena with his arrows. Indeed, as the wind, when it riseth, driveth away gathering masses of clouds, so did that son of Pavana rout that elephant force of the Kauravas. And Bhima, shooting his arrows at those elephants, looked resplendent like the risen sun, striking everything in the world with his rays. Those elephants, afflicted with the shafts of Bhima, became covered with blood and looked beautiful like masses of clouds in the welkin penetrated with the rays of the sun. Then Duryodhana, excited with wrath, pierced with the sharp shafts that son of the Wind-god who was causing such a slaughter among his elephants. Then Bhima, with eyes red in wrath, desirous of despatching the king to Yama's abode, pierced him speedily with many sharp shafts. Then Duryodhana, mangled all over with arrows and excited with rage, pierced Bhima, the son of Pandu, with many shafts endued with the effulgence of solar rays, smiling the while. Then the son of Pandu, with a couple of broad-headed arrows, quickly cut off Duryodhana's bow as also his standard, bearing the device of a jewelled elephant, decked with diverse gems. Beholding Duryodhana thus afflicted, O sire, by Bhima, the ruler of the Angas on his elephant came there for afflicting the son of Pandu. Thereupon, Bhimasena deeply pierced with a long arrow that prince of elephants advancing with loud roars, between its two frontal globes. That arrow, penetrating through its body, sank deep in the earth. And at this the elephants fell down like a hill riven by the thunder. While the elephant was falling down, the Mleccha king also was falling down it. But Vrikodara, endued with great activity, cut off his head with a broad-headed arrow before his antagonist actually fell down. When the heroic ruler of the Angas fell, his divisions fled away. Steeds and elephants and car-warriors struck with panic, crushed the foot-soldiers as they fled.

"When those troops, thus broken, fled away in all directions, the ruler of the Pragjyotishas then advanced against Bhima, upon his elephant. 1 With its two (fore) legs and trunk contracted, filled with rage, and with eyes rolling, that elephant seemed to consume the son of Pandu (like a blazing fire). And it pounded Vrikodara's car with the steed yoked thereto into dust. Then Bhima ran forward and got under the elephant's body, for he knew the science called Anjalikabedha. Indeed, the son of Pandu fled not. Getting under the elephant's body, he began to strike it frequently with his bare arms. And he smote that invincible elephant which was bent upon slaying him. Thereupon, the latter began to quickly turn round like a potter's wheel. Endued with the might of ten thousand elephants, the blessed Vrikodara, having struck that elephant thus, came out from under Supratika's body and stood facing the latter. Supratika then, seizing Bhima by its trunk, threw him down by means of its knees. Indeed, having seized him by the neck, that elephant wished to slay him. Twisting the elephant's trunk, Bhima freed himself from its twine, and once more got under the body of that huge creature. And he waited there, expecting the arrival of a hostile elephant of his own army. Coming out from under the beast's body, Bhima then ran away with great speed. Then a loud noise was heard, made by all the troops, to the effect, 'Alas, Bhima hath been slain by the elephant!' The Pandava host, frightened by that elephant, suddenly fled away, O king, to where Vrikodara was waiting. Meanwhile, king Yudhishthira, thinking Vrikodara to have been slain, surrounded Bhagadatta on all sides, aided by the Panchalas. Having surrounded him with numerous cars, king Yudhishthira that foremost of car-warriors, covered Bhagadatta with keen shafts by hundreds and thousands. Then Bhagadatta, that king of the mountainous regions, frustrating with his iron hook that shower of arrows, began to consume both the Pandavas and the Panchalas by means of that elephant of his. Indeed. O monarch, the feat that we then beheld, achieved by old Bhagadatta with his elephant, was highly wonderful. Then the ruler of the Dasarnas rushed against the king of the Pragjyotisha, on a fleet elephant with temporal sweat trickling down, for attacking Supratika in the flank. The battle then that took place between those two elephants of awful size, resembled that between two winged mountains overgrown with forests in days of old. Then the elephant of Bhagadatta, wheeling round and attacking the elephant of the king of the Dasarnas, ripped open the latter's flank and slew it outright. Then Bhagadatta himself with seven lances bright as the rays of the sun, slew his (human) antagonist seated on the elephant just when the latter was about to fall down from his seat. Piercing king Bhagadatta then (with many arrows), Yudhishthira surrounded him on all sides with a large number of cars. Staying on his elephant amid car-warriors encompassing him all around, he looked resplendent like a blazing fire on a mountain-top in the midst of a dense forest. He stayed fearlessly in the midst of those serried cars ridden by fierce bowmen, all of whom showered upon him their arrows. Then the king of the Pragjyotisha, pressing (with his toe) his huge elephant, urged him towards the car of Yuyudhana. That prodigious beast, then seizing the car of Sinis grandson, hurled it to a distance with great force. Yuyudhana, however, escaped by timely flight. His charioteer also, abandoning the large steeds of the Sindhu breed, yoked unto that car, quickly followed Satyaki and stood where the latter stopped. Meanwhile the elephant, quickly coming out of the circle of cars, began to throw down all the kings (that attempted to bar his course). These bulls among men, frightened out of their wits by that single elephant coursing swiftly, regarded it in that battle as multiplied into many. Indeed, Bhagadatta, mounted on that elephant of his, began to smite down the Pandavas, like the chief of the celestials mounted on Airavata smiting down the Danavas (in days of old). As the Panchalas fled in all directions, loud and awful was the noise that arose amongst them, made by their elephants and steeds. And while the Pandava troops were thus destroyed by Bhagadatta, Bhima, excited with rage, once more rushed against the ruler of the Pragjyotisha. The latter's elephant then frightened the steeds of advancing Bhima by drenching them with water spouted forth from its trunk, and thereupon those animals bore Bhima away from the field. Then Kriti's son, Ruchiparvan, mounted on his car, quickly rushed against Bhagadatta, scattering showers of arrows and advancing like the Destroyer himself. Then Bhagadatta, that ruler of the hilly regions, possessed of beautiful limbs, despatched Ruchiparvan with a straight shaft to Yama's abode. Upon the fall of the heroic Ruchiparvan, Subhadra's son and the sons of Draupadi, and Chekitana, and Dhrishtaketu, and Yuyutsu began to afflict the elephant. Desiring to slay that elephant, all those warriors, uttering loud shouts, began to pour their arrows on the animals, like the clouds drenching the earth with their watery down-pour. Urged then by its skilful rider with heel, hook, and toe the animal advanced quickly with trunk stretched, and eyes and cars fixed. Treading down Yuyutsu's steeds, the animal then slew the charioteer. Thereupon, O king, Yuyutsu, abandoning his car, fled away quickly. Then the Pandava warriors, desirous of slaying that prince of elephants, uttered loud shouts and covered it quickly with showers of arrows. At this time, thy son, excited with rage, rushed against the car of Subhadra's son. Meanwhile, king Bhagadatta on his elephant, shooting shafts on the foe, looked resplendent like the Sun himself scattering his rays on the earth. Arjuna's son then pierced him with a dozen shafts, and Yuyutsu with ten, and each of the sons of Draupadi pierced him with three shafts and Dhrishtaketu also pierced him with three. That elephant then, pierced with these shafts, shot with great care, looked resplendent like a mighty mass of clouds penetrated with the rays of the sun. Afflicted with those shafts of the foe, that elephant then, urged by its riders with skill and vigour, began to throw hostile warriors on both his flanks. Like a cowherd belabouring his cattle in the forest with a goad, Bhagadatta repeatedly smote the Pandava host. Like the cawing of quickly retreating crows when assailed by hawks, a loud and confused noise was heard among the Pandava troops who fled away with great speed. That prince of elephants, struck by its rider with hook, resembled, O king, a winged mountain of old. And it filled the hearts of the enemy with fear, like to what merchants experience at sight of the surging sea. Then elephants and car-warriors and steeds and kings, flying away in fear, made, as they fled, a loud and awful din that, O monarch, filled the earth and sky and heaven and the cardinal and subsidiary directions in that battle. Mounted on that foremost of elephants, king Bhagadatta penetrated the hostile army like the Asura Virochana in days of old into the celestial host in battle well-protected by the gods. A violent wind began to blow; a dusty cloud covered the sky and the troops; and people regarded that single elephant as multiplied into many, coursing all over the field.'"

Footnotes

60:1 After 19 occurs a complete sloka in the Bombay text which does not appear to be genuine.

61:1 The second line of 46 is omitted in the Bengal texts.

62:1 The Bengali translators have made a mess of these two verses. Among others, K. P. Singha makes Ruchiparvan follow Bhima and suppose Suvarchas to be some Pandava warrior who slew Ruchiparvan. The reading Suvarchas is vicious. The correct reading is Suparva, meaning, as Nilakantha explains, "of beautiful limbs." Parvatapati is Bhagadatta himself.

62:2 The Bengal reading abhitas is incorrect. It should be Kshubitas.

Section 25

"Sanjaya said, 'Thou askest me about the feats of Arjuna in battle. Listen, O thou of mighty arms, to what Partha achieved in the fight. Beholding the risen dust and hearing the wail of the troops when Bhagadatta was performing great feats on the field, the son of Kunti addressed Krishna and said 'O slayer of Madhu, it seems that the ruler of the Pragjyotishas hath, on his elephant, with great impetuosity, advanced to battle. This loud din that we hear must be due to him. Well-versed in the art of grinding and battling from the back of an elephant, and not inferior to Indra himself in battle, he, I think, is the formost of all elephant-warriors in the world. His elephant, again, is the foremost of elephants, without a rival to encounter it in battle. Possessed of great dexterity and above all fatigue, it is, again, impervious to all weapons. Capable of bearing every weapon and even the touch of fire, it will, O sinless one, alone destroy the Pandava force today. Except us two, there is none else capable of checking that creature. Go quickly, therefore, to that spot where the ruler of the Pragjyotishas is. Proud in battle, in consequence of the strength of his elephant, and arrogant in consequence of his age, I will this very day send him as a guest to the slayer of Vala.' At these words of Arjuna, Krishna began to proceed to the place where Bhagadatta was breaking the Pandava ranks. While Arjuna was proceeding towards Bhagadatta, the mighty Samsaptaka car-warriors, numbering fourteen thousand, made up of ten thousand Gopalas or Narayanas who used to follow Vasudeva, returning to the field, summoned him to battle. Beholding the Pandava host broken by Bhagadatta, and summoned on the other hand by the Samsaptakas, Arjuna's heart was divided in twain. And he began to think, 'Which of these two act will be better for me to do today, to return from this spot for battling with Samsaptakas or to repair to Yudhishthira?' Reflecting with the aid of his understanding, O perpetuator of Kuru's race, Arjuna's heart, at last, was firmly fixed on the slaughter of the Samsaptakas. Desirous of alone slaughtering in battle thousands of car-warriors, Indra's son (Arjuna) having the foremost of apes on banner, suddenly turned back. Even this was what both Duryodhana and Karna had thought of for achieving the slaughter of Arjuna. And it was for this that they had made arrangements for the double encounter. The son of Pandu allowed his heart to waver this side and that, but, at last, resolving to slay those foremost of warriors, viz., the Samsaptakas, he baffled the purpose of his enemies. Then mighty Samsaptakas car-warriors, O king, shot at Arjuna thousands of straight arrows. Covered with those arrows, O monarch, neither Kunti's son Partha, nor Krishna, otherwise called Janardana, nor the steeds, nor the car, could be seen. Then Janardana became deprived of his senses and perspired greatly. Thereupon, Partha shot the Brahma weapon and nearly exterminated them all. Hundreds upon hundreds of arms with bows and arrows and bowstrings in grasp, cut off from trunks, and hundreds upon hundreds of standards and steeds and charioteers and car-warriors, fell down on the ground. Huge elephants, well-equipped and resembling foremost hills over-grown with woods or masses of clouds, afflicted with Partha's shafts and deprived of riders, fell down on the earth. Many elephants again, with riders on their backs, crushed by means of Arjuna's shafts, fell down, deprived of life, shorn of the embroidered cloths on their backs, and with their housings torn. Cut off by Kiritin with his broad-headed arrows, countless arms having swords and lances and rapiers for their nails or having clubs and battle-axes in grasp, fell down on the earth. Heads also, beautiful, O king, as the morning sun or the lotus or the moon, cut off by Arjuna with his arrows, dropped down on the ground. While Phalguni in rage was thus engaged in slaying the foe with diverse kinds of well-adorned and fatal shafts, that host seemed to be ablaze. Beholding Dhanunjaya crushing that host like an elephant crushing lotus-stalks, all creatures applauded him, saying, 'Excellent, Excellent!' Seeing that feat of Partha resembling that of Vasava himself, Madhava wondered much and, addressing him with joined hands, said, 'Verily, O Partha, I think that this feat which thou hast achieved, could not be performed by Sakra, or Yama, or the Lord of treasures himself. I see that thou hast today felled in battle hundreds and thousands of mighty Samsaptaka warriors an together.' Having slain the Samsaptakas then,--that is, who were engaged in battle,--Partha addressed Krishna, saying, 'Go towards Bhagadatta.'"

Footnotes

63:1 I render 16 and 17 rather freely, as otherwise the sense would not be clear.

63:2 The Bengal texts read,--"he is either the first or the second, on the earth, I think."

Section 26

"Sanjaya said, 'At Partha's desire, Krishna then urged his white steeds, fleet as the mind and covered in golden armour, towards Drona's divisions. While that foremost one of the Kurus was thus proceeding towards his brothers who were exceedingly afflicted by Drona, Susarman with his brothers, followed him behind, desirous of battle. The ever-victorious Arjuna then addressed Krishna, saying, 'O thou of unfading glory, this Susarman here, with his brothers, challengeth me to battle! O slayer of foes, our host, again, is broken (by Drona) towards the north. In consequence of these Samsaptakas, my heart wavers today as to whether I should do this or that. Shall I slay the Samsaptakas now, or protect from harm my own troops already afflicted by the foe? Know this to be what I am thinking of, viz., 'Which of these would be better for me?' Thus addressed by him, he of Dasarha's race, turned back the car, and took the son of Pandu to where the ruler of the Trigartas was. Then Arjuna pierced Susarman with seven shafts, and cut off both his bow and standard with a couple of sharp arrows. He then, with six arrows, quickly despatched the brothers of Trigarta king to Yama's abode. Then Susarman, aiming Arjuna, hurled at him a dart made wholly of iron and looking like a snake, and aiming Vasudeva, hurled a lance at him. Cutting off that dart with three arrows and that lance also with three other arrows, Arjuna, by means of his arrowy showers, deprived Susarman of his senses on his car. Then advancing fiercely (towards thy division), scattering showers of arrows, like Vasava pouring rain, none among thy troops, O king, ventured to oppose. Like a fire consuming heaps of straw as it advances, Dhananjaya advanced, scorching all the mighty car-warriors among the Kauravas by means of his arrows. Like a living creature incapable of bearing the touch of fire, thy troops could not bear the irresistible impetuosity of that intelligent son of Kunti. Indeed, the son of Pandu, overwhelming the hostile host by means of his arrows, came upon the king of the Pragjyotishas, O monarch, like Garuda swooping down (upon his prey). He then held in his hands that Gandiva which in battle was beneficial to the innocent Pandavas and baneful to all foes, for the destruction of Kshatriyas brought about, O king, by the fault of thy son who had recourse to deceitful dice for accomplishing his end. Agitated by Partha thus, thy host then, O king, broke like a boat when it strikes against a rock. Then ten thousand bowmen, brave and fierce, firmly resolved to conquer, advanced (to encounter Arjuna). With dauntless hearts, those mighty car-warriors all surrounded him. Capable of bearing any burden, howsoever heavy in battle, Partha took up that heavy burden. As an angry elephant of sixty years, with rent temples, crushes an assemblage of lotus stalks, even so did Partha crush that division of thy army. And when that division was being thus crushed, king Bhagadatta, on that same elephant of his, impetuously rushed towards Arjuna. Thereupon, Dhananjaya, that tiger among men, staying on his car, received Bhagadatta. That encounter between Arjuna's car and Bhagadatta's elephant was fierce in the extreme. Those two heroes, viz., Bhagadatta and Dhananjaya, then coursed on the field, the one on his car and the other on his elephant, both of which were equipped according to the rules of science. Then Bhagadatta, like the lord Indra, from his elephant looking like a mass of clouds, poured on Dhananjaya showers of arrows. The valiant son of Vasava, however, with his arrows, cut off those arrowy showers of Bhagadatta before they could reach him. The king of the Pragjyotishas, then, baffling that arrowy shower of Arjuna, struck both Partha and Krishna, O king, with many shafts and overwhelming both of them with a thick shower of shafts, Bhagadatta then urged his elephant for the destruction of Krishna and Partha. Beholding that angry elephant advancing like Death himself, Janardana quickly moved his car in such a way as to keep the elephant on his left. Dhananjaya, although he thus got the opportunity of slaying that huge elephant with its rider from the back, wished not yet to avail himself of it, remembering the rules of fair fight. The elephant, however, coming upon other elephants and cars and steeds, O king, despatched them all to Yama's abode. Beholding this, Dhananjaya was filled with rage.

Footnotes

65:1 The Bombay reading paritas is vicious. The Bengal texts read twaritas.

Section 27

"Dhritarashtra said, 'Filled with rage, what did Partha, the son of Pandu, do to Bhagadatta? What also did the king of the Pragjyotishas do to Partha? Tell me all this, O Sanjaya!'

"Sanjaya said, 'While Partha and Krishna were thus engaged with the ruler of the Pragjyotishas, all creatures regarded them to be very near the jaws of Death. Indeed, O monarch, from the neck of his elephant, Bhagadatta scattered showers of shafts on the two Krishnas, staying upon their car. He pierced Devaki's son with many arrows made wholly of black iron, equipped with wings of gold, whetted on stone, and shot from his bow, drawn to the fullest stretch. Those shafts whose touch resembled that of fire, equipped with beautiful feathers, and shot by Bhagadatta, passing through Devaki's son, entered the earth. Partha then cut off Bhagadatta's bow and slaying next the warrior that protected his elephant from the flank, began to fight with him as if in sport. Then Bhagadatta hurled at him fourteen lances of sharp points, that were bright as the rays of the sun. Arjuna, however, cut each of those lances into three fragments. Then Indra's son cut open the armour in which that elephant was eased, by means of a thick shower of arrows. The armour thus cut off, fell down on the earth. Exceedingly afflicted with arrows shot by Arjuna, that elephant, deprived of its coat of mail, looked like a prince of mountains destitute of its cloudy robes and with streaks of water running down its breast. Then the ruler of the Pragjyotishas hurled at Vasudeva a dart made wholly of iron and decked with gold. That dart Arjuna cut in twain. Then cutting off the king's standard and umbrella by means of his arrows Arjuna quickly pierced that ruler of the mountainous realms with ten arrows, smiling all the while. Deeply pierced with those shafts of Arjuna, that were beautifully winged with Kanka feathers, Bhagadatta, O monarch, became incensed with the son of Pandu. He then hurled some lances at Arjuna's head and uttered a loud shout. In consequence of those lances Arjuna's diadem was displaced.

Arjuna, then, having placed his diadem properly, addressed the ruler of the Pragjyotishas, saying, 'Look well on this world!' Thus addressed by him, Bhagadatta became filled with rage, and taking up a bright bow showered upon both the Pandava and Govinda his arrowy down-pours. Partha then cutting off his bow and quivers, quickly struck him with two and seventy shafts, afflicting his vital limbs. Thus pierced, he was excessively pained. Filled then with rage, he with Mantras, turned his hook into the Vaishnava weapon and hurled it at Arjuna's breast. That all-slaying weapon, hurled by Bhagadatta, Kesava, covering Arjuna, received on his breast. Thereupon, that weapon became a triumphal garland on Kesava's breast. Arjuna then cheerlessly addressed Kesava, saying, 'O sinless one, without battling thyself, thou art to only guide my steed! Thou hadst said so, O lotus-eyed one! Why then dost thou not adhere to thy promise? If I sink in distress, or become unable to baffle, or resist a foe or weapon, then mayst thou act so, but not when I am standing thus. Thou knowest that with my bow and arrows I am competent to vanquish these worlds with the gods, the Asuras, and men.' Hearing these words of Arjuna, Vasudeva replied unto him, saying, 'Listen, O Partha, to this secret and ancient history as it is, O sinless one! I have four forms, eternally engaged as I am in protecting the worlds. Dividing my own Self, I ordain the good of the worlds. One form of mine, staying on the earth, is engaged in the practice of ascetic austerities. Another beholdeth the good and the evil deeds in the world. My third form, coming into the world of men, is engaged in action. My fourth form lieth down in sleep for a thousand years. The form of mine which awaketh from sleep at the end of a thousand years, granteth, upon awakening, excellent boons to persons deserving of them. The earth, knowing (on one occasion) that that time had come, asked of me a boon for (her son) Naraka. Hear, O Partha, what that boon was. Possessed of the Vaishnava weapon, let my son become incapable of being slain by the gods and the Asuras. It behoveth thee to grant me that weapon. Hearing this prayer, I then gave, in days of old, the supreme and infallible Vaishnava weapon to the Earth's son. I said also at that time these words, 'O Earth, let this weapon be infallible for the protection of Naraka. None will be able to slay him. Protected by this weapon, thy son will always, in all the worlds, be invincible and crush all hostile hosts.' Saying, So be it! the intelligent goddess went away, her wishes fulfilled. And Naraka also became invincible and always scorched his foes. It was from Naraka, O Partha, that the ruler of the Pragjyotishas got this weapon of mine. There is none, in all the world, O sire, including even Indra and Rudra, who is unslayable by this weapon. It was for thy sake, therefore, that I baffled it, violating my promise. The great Asura hath now been divested of that supreme weapon. Slay now, O Partha, that invincible foe of thine, viz., Bhagadatta, enemy of the gods, even as I formerly slew for the good of the worlds, the Asura Naraka.' Thus addressed by the high-souled Kesava, Partha suddenly overwhelmed Bhagadatta with clouds of whetted arrows. Then, the mighty-armed and high-souled Arjuna fearlessly struck a long arrow between the frontal globes of his enemy's elephant. That arrow, splitting the elephant like the thunder splitting a mountain, penetrated into its body to the very wings, like a snake penetrating into an ant-hill. Though urged repeatedly then by Bhagadatta, the elephant refused to obey like a poor man's wife her lord. With limbs paralysed, it fell down, striking the earth with its tusks. Uttering a cry of distress, that huge elephant gave up the ghost. The son of Pandu then, with a straight shaft furnished with a crescent-shaped head, pierced the bosom of king Bhagadatta. His breast, being pierced through by the diadem-decked (Arjuna), king Bhagadatta, deprived of life, threw down his bow and arrows. Loosened from his head, the valuable piece of cloth that had served him for a turban, fell down, like a petal from a lotus when its stalk is violently struck. And he himself, decked with golden garlands, fell down from his huge elephant adorned with golden housings, like flowering Kinsuka broken by the force of the wind from the mountain-top. The son of Indra then, having slain in battle that monarch who resembled Indra himself in prowess and who was Indra's friend, broke the other warriors of thy army inspired with hope of victory like the mighty wind breaking rows of trees.'"

Section 28

"Sanjaya said, Having slain Bhagadatta who was ever the favourite and I friend of Indra and who was possessed of great energy, Partha circumambulated him. Then the two sons of the king of Gandhara viz., the brothers Vrishaka and Achala, those subjugators of hostile towns, began to afflict Arjuna in battle. Those two heroic bowmen, uniting together, began to deeply pierce Arjuna from the front and from behind with whetted shafts of great impetuosity. Arjuna then with sharp shafts cut off the steeds and driver and bow and umbrella and standard and car of Vrishaka, the son of Suvala, into atoms. With clouds of arrows and diverse other weapons, Arjuna then once more severely afflicted the Gandhara troops headed by Suvala's son. Then Dhananjaya, filled with rage, despatched to Yama's abode, with his shafts, five hundred heroic Gandharas with upraised weapons. The mighty-armed hero then, quickly alighting from that car whose steeds had been slain, mounted upon the car of his brother and took up another bow. Then those two brothers, viz., Vrishaka and Achala, both mounted on the same car, began incessantly to pierce Vibhatsu with showers of arrows. Indeed, those high-souled princes, those relatives of thine by marriage, viz., Vrishaka and Achala, struck Partha very severely, like Vritra or Vala striking Indra of old. Of unfailing aim, these two princes of Gandhara, themselves unhurt, began once more to strike the son of Pandu, like the two months of summer afflicting the world with sweat-producing rays. Then Arjuna slew those princes and tigers among men, viz., Vrishaka and Achala, staying on one car side by side, with, O monarch, a single arrow. Then those mighty-armed heroes, with red eyes and looking like lions, those uterine brothers having similar features, together fell down from that car. And their bodies, dear to friends, falling down upon the earth, lay there, spreading sacred fame all around.

"Beholding their brave and unretreating maternal uncles thus slain by Arjuna, thy sons, O monarch, rained many weapons upon him. Sakuni also, conversant with a hundred different kinds of illusions, seeing his brothers slain, created illusions for confounding the two Krishnas. Then clubs, and iron balls, and rocks and Sataghnis and darts, and maces, and spiked bludgeons, and scimitars, and lances, mallets, axes, and Kampanas, and swords, and nails, and short clubs, and battle-axes, and razors, and arrows with sharp broad heads, and Nalikas, and calf-tooth headed shafts, and arrows having bony heads and discs and snake-headed shafts, and spears, and diverse other kinds of weapons, fell upon Arjuna from all sides. And asses, and camels, and buffaloes, and tigers, and lions, and deer, and leopards, and bears, and wolves and vultures, and monkeys, and various reptiles, and diverse cannibals, and swarms of crows, all hungry, and excited with rage, ran towards Arjuna. Then Dhananjaya, the son of Kunti, that hero conversant with celestial weapons, shooting clouds of arrows, assailed them all. And assailed by that hero with those excellent and strong shafts, they uttered loud cries and fell down deprived of life. Then a thick darkness appeared and covered Arjuna's car, and from within that gloom harsh voices rebuked Arjuna. The latter, however, by means of the weapons called Jyotishka, dispelled that thick and awful darkness. When that darkness was dispelled frightful waves of water appeared. For drying up those waters, Arjuna applied the weapon called Aditya. And in consequence of that weapon, the waters were almost dried up. These diverse illusions, repeatedly created by Sauvala, Arjuna destroyed speedily by means of the force of his weapons, laughing the while. Upon all his illusions being destroyed, afflicted with Arjuna's shafts and unmanned by fear, Sakuni fled away, aided by his fleet, steeds, like a vulgar wretch. Then Arjuna, acquainted with all weapons, showing his enemies the exceeding lightness of his hands, showered upon the Kaurava host clouds of arrows. That host of thy son, thus slaughtered by Partha, became divided into two streams like the current of Ganga when impeded by a mountain. And one of those streams, O bull among men, proceeded towards Drona, and the other with loud cries, proceeded towards Duryodhana. Then a thick dust arose and covered all the troops. We could not then see Arjuna. Only the twang of Gandivas was heard by us from off the field. Indeed, the twang of Gandiva was heard, rising above the blare of conchs and the beat of drums and the noise of other instruments. Then on the southern part of the field took place a fierce battle between many foremost warriors on the one side and Arjuna on the other. I, however, followed Drona. The various divisions of Yudhishthira's force smote the foe on every part of the field. The diverse divisions of thy son, O Bharata, Arjuna smote, even as the wind in the summer season destroys masses of clouds in the welkin. Indeed, as Arjuna came, scattering clouds of arrows, like Vasava pouring thick showers of rain, there was none in thy army who could resist that great fierce bowman, that tiger among men. Struck by Partha, thy warriors were in great pain. They fled away, and in flying killed many among their own number. The arrows shot by Arjuna, winged Kanka feathers and capable of penetrating into every body, fell covering all sides, like flights of locusts. Piercing steeds and car-warriors and elephants and foot-soldiers, O sire, like snakes through ant-hills, those shafts entered the earth. Arjuna never shot arrows, at any elephant, steed or man. Struck with only one arrow, each of these, severely afflicted, fell down deprived of life. With slain men and elephant and shaft-struck steeds lying all about, and echoing with yells of dogs and jackals, the field of battle presented a variegated and awful sight. Pained with arrows, sire forsook son, and friend forsook friend and son forsook sire. Indeed, every one was intent upon protecting his own self. Struck with Partha's shafts, many warriors abandoned the very animals that bore them.'"

Footnotes

69:1 The Bengal texts read the second line differently. Lokam (accusative). For Gharmancubhis the Bengal reading is Gharmamvubhis. Nilakantha explains that varsha (whence varshika) means season. Hence Nigadavarshikau masau would mean the two months of summer. If the Bengal reading were adopted, the meaning would be "like summer and the rainy seasons afflicting the world with sweat and rain."

Section 29

"Dhritarashtra said, 'When those divisions (of mine), O Sanjaya, were broken and routed, and all of you retreated quickly from the field, what became the state of your minds? The rallying of ranks when broken and flying away without beholding a spot whereon to stand, is always exceedingly difficult. Tell me all about it, O Sanjaya!'

"Sanjaya said, [Although thy troops were broken], yet, O monarch, many foremost of heroes in the world, inspired by the desire of doing good to thy son and of maintaining their own reputation, followed Drona. In that dreadful pass, they fearlessly followed their commander, achieving meritorious feats against the Pandava troops with weapons upraised, and Yudhishthira within accessible distance. Taking advantage of an error of Bhimasena of great energy and of heroic Satyaki and Dhrishtadyumna, O monarch, the Kuru leaders fell upon the Pandava Army. The Panchalas urged their troops, saying, 'Drona, Drona!' Thy sons, however, urged all the

Kurus, saying, 'Let not Drona be slain. Let not Drona be slain!' One side saying, 'Slay Drona', 'Slay Drona,' and the other saying, 'Let not Drona be slain, 'Let not Drona be slain,' the Kurus and the Pandavas seemed to gamble, making Drona their stake. Dhrishtadyumna, the prince of the Panchalas, proceeded to the side of all those Panchala car-warriors whom Drona sought to crush. Thus no rule was observed as to the antagonist one night select for battling with him. The strife became dreadful. Heroes encountered heroes, uttering loud shouts Their foes could not make the Pandavas tremble. On the other hand, recollecting all their woes, the latter made the ranks of their enemies tremble. Though possessed of modesty, yet excited with rage and vindictiveness, and urged by energy and might, they approached that dreadful battle, reckless of their very lives for slaying Drona. That encounter of heroes of immeasurable energy, sporting in fierce battle making life itself the stake, resembled the collision of iron against adamant. The oldest men even could not recollect whether they had seen or heard of a battle as fierce as that which took place on this occasion. The earth in that encounter, marked with great carnage and afflicted with the weight of that vast host, began to tremble. The awful noise made by the Kuru army agitated and tossed by the foe, paralysing the very welkin, penetrated into the midst of even the Pandava host. Then Drona, coming upon the Pandava divisions by thousands, and careering over the field, broke them by means of his whetted shafts. When these were being thus crushed by Drona of wonderful achievements, Dhrishtadyumna, the generalissimo of the Pandava host, filled with rage himself checked Drona. The encounter that we beheld between Drona and the prince of the Panchalas was highly wonderful. It is my firm conviction that it has no parallel.

"Then Nila, resembling a veritable fire, his arrows constituting its sparks and his bow its flame, began to consume the Kuru ranks, like a conflagration consuming heaps of dry grass. The valiant son of Drona, who from before had been desirous of an encounter with him, smilingly addressed Nila as the latter came consuming the troops, and said unto him these polite words, 'O Nila, what dost thou gain by consuming so many common soldiers with thy arrowy flames? Fight with my unaided self, and filled with rage, strike me.' Thus addressed, Nila, the brightness of whose face resembled the splendour of a full-blown lotus, pierced Aswatthaman, whose body resembled an assemblage of lotuses and whose eyes were like lotus-petals with his shafts. Deeply and suddenly pierced by Nila, Drona's son with three broad-headed arrows, cut off his antagonist's bow and standard and umbrella. Quickly jumping down from his car, Nila, then, with a shield and an excellent sword, desired to sever from Aswatthaman's trunk his head like a bird (bearing away its prey in its talons). Drona's son, however, O sinless one, by means of a bearded arrow, cut off, from his antagonist's trunk, his head graced with a beautiful nose and decked with excellent ear-rings, and which rested on elevated shoulders. That hero, then, the brightness of whose face resembled the splendour of the full moon and whose eyes were like lotus-petals, whose stature was tall, and complexion like that of the lotus, thus slain, fell down on the earth. The Pandava host then, filled with great grief, began to tremble, when the Preceptor's son thus slew Nila of blazing energy. The great car-warriors of the Pandavas, O sire, all thought, 'Alas, how would Indra's son (Arjuna) be able to rescue us from the foe, when that mighty warrior is engaged on the southern part of the field in slaughtering the remnant of the Samsaptakas and the Narayana force?'"

Footnotes

70:1 The Bengal reading Samprapte is vicious. The Bombay reading Sambhrante is evidently correct.

71:1 I render 5 a little freely, and expand it slightly to make the sense clear.

71:2 The Bengal reading Purvabhilashi is better than Purvabhilbhashi. Between Nila and Aswatthaman existed a rivalry since some time.

Section 30

"Sanjaya said, 'Vrikodara, however, could not brook that slaughter of his army. He struck Valhika with sixty and Karna with ten arrows. Drona then, desirous of slaying Bhima, quickly struck the latter, in his very vitals, many straight and whetted shafts of keen edge. Desirous again of allowing no time, he once more struck him with, six and twenty shafts whose touch resembled that of fire and which were all like snakes of virulent poison. Then Karna pierced him with a dozen shafts, and Aswatthaman with seven, and king Duryodhana also with six. The mighty Bhimasena, in return, pierced them all. He struck Drona with fifty shafts, and Karna with ten. And piercing Duryodhana with a dozen shafts, and Drona with eight, he engaged in that battle uttering a loud shout. In that encounter in which the warriors fought reckless of their lives and in which death was easy of attainment, Ajatasattru despatched many warriors, urging them to rescue Bhima. Those heroes of immeasurable energy, viz., the two son of Madri and Pandu, and others headed by Yuyudhana, quickly proceeded to Bhimasena's side. And those bulls among men, filled with rage and uniting together, advanced to battle, desirous of breaking the army of Drona that was protected by many foremost of bowmen. Indeed, those great car-warriors of mighty energy, viz., Bhima and others, fell furiously upon Drona's host. Drona, however, that foremost of car-warriors, received without any anxiety, all those mighty car-warriors, of great strength,--those heroes accomplished in battle. Disregarding their kingdoms and casting off all fear of death, the warriors of thy army proceeded against the Pandavas. Horsemen encountered horsemen, and car-warriors encountered car-warriors. The battle proceeded, darts against darts, swords against swords, axes against axes. A fierce encounter with swords took place, producing a terrible carnage. And in consequence of the collision of elephants against elephants the battle became furious. Some fell down from the backs of elephants, and some from the backs of steeds, with heads downwards. And others, O sire, fell down from cars, pierced with arrows. In that fierce press, as some one fell down deprived of armour, an elephant might be seen attacking him in the chest and crushing his head. Elsewhere might be seen elephants crushing numbers of men fallen down on the field. And many elephants, piercing the earth with their tusks (as they fell down), were seen to tear therewith large bodies of men. Many elephants, again, with arrows sticking to their trunks, wandered over the field, tearing and crushing men by hundreds. And some elephants were seen pressing down into the earth fallen warriors and steeds and elephants cased in armour of black iron, as if these were only thick reeds. Many kings, graced with modesty, their hour having come, laid themselves down (for the last sleep) on painful beds, overlaid with vultures' feathers. Advancing to battle on his car, sire slew son; and son also, through madness all losing regard, approached-sire in battle. The wheels of cars were broken; banners were torn; umbrellas fell down on the earth. Dragging broken yokes, steeds ran away. Arms with swords in grasp, and heads decked with ear-rings fell down. Cars, dragged by mighty elephants, thrown down on the ground, were reduced to fragments. Steeds with riders fell down, severely wounded by elephants. That fierce battle went on, without anybody showing any regard for any one. 'Oh father!--Oh son!--Where art thou, friend?--Wait!--Where dost thou go!--Strike!--Bring! Slay this one!'--these and diverse other cries, with loud laughs and shouts, and roars were uttered and heard there. The blood of human beings and steeds and elephants, mingled together. The earthy dust disappeared. The hearts of all timid persons became cheerless. Here a hero getting his car-wheel entangled with the car-wheel of another hero, and the distance being too near to admit of the use of other weapons, smashed that other's head by means of his mace. Brave combatants, desirous of safety where there was no safety, dragged one another by the hair, and fought fiercely with fists, and teeth and nails. Here was a hero whose upraised arm with sword in grasp was cut off, There another's arm was lopped off with bow, or arrow or hook in grasp. Here one loudly called upon another. There another turned his back on the field. Here one severed another's head from his trunk, getting him within reach. There another rushed with loud shouts Upon an enemy. Here one was filled with fear at another's roar. There another slew with sharp shafts a friend or a foe. Here an elephant, huge as a hill, slain with a long shaft, fell down en the field and lay like a flat island in a river during the summer season. There an elephant, with sweat trickling down its body, like a mountain with rills flowing adown its breast, steed, having crushed by its tread a car-warrior with his steeds and charioteer on the field. Beholding brave warriors, accomplished in arms and covered with blood, strike one another, they that were timid and of weak hearts, lost their senses. In fact, all became cheerless. Nothing could any longer be distinguished. Overwhelmed with the dust raised by the troops, the battle became furious.

Then the commander of the Pandava forces saying, 'This is the time,' speedily led the Pandavas on those heroes that are always endued with great activity. Obeying his behest, the mighty-armed Pandavas, smiting (the Katirava army) proceeded towards Drona's car like swans towards a lake,--'Seize him,'---'Do not fly away,'--'Do not fear,'--'Cut into pieces,'--these uproarious cries were heard in the vicinity of Drona's car. Then Drona and Kripa, and Karna and Drona's son, and king Jayadratha, and Vinda and Anuvinda of Avanti, and Salya, received those heroes. Those irresistible and invincible warriors, however, viz., the Panchalas and the Pandavas, inspired by noble sentiments, did not, though afflicted with shafts, avoid Drona. Then Drona, excited with great rage, shot hundreds of shafts, and caused a great carnage amongst the Chedis, the Panchalas, and the Pandavas. The twang of his bowstring and the slaps of his palms, were, O sire, heard on all sides. And they resembled the roar of thunder and struck fear into the hearts of all. Meanwhile, Jishnu, having vanquished large number of Samsaptakas, quickly came to that place where Drona was grinding the Pandava troops. Having crossed many large lakes whose waters were constituted by blood, and whose fierce billows and eddies were constituted by shafts, and having slain the Samsaptakas, Phalguni showed himself there. Possessed of great fame and endued as he was with the energy of the Sun himself, Arjuna's emblem, viz., his banner bearing the ape, was beheld by us to blaze with splendour. Having dried up the Samsaptaka ocean by means of weapons that constituted his rays, the son of Pandu then blasted the Kurus also, as if he were the very Sun that arises at the end of the Yuga. Indeed, Arjuna scorched all the Kurus by the heat of his weapons, like the fire that appears at the end of the Yuga, burning down all creatures. Struck by him with thousands of shafts, elephant warriors and horsemen and car-warriors fell down on the earth, with dishevelled hair, and exceedingly afflicted with those arrowy showers, some uttered cries of distress. Others set up loud shouts. And some struck with the shafts of Partha, fell down deprived of life. Recollecting the practices of (good) warriors, Arjuna struck not those combatants among the foe that had fallen down, or those that were retreating, or those that were unwilling to fight. Deprived of their cars and filled with wonder, almost all the Kauravas, turning away from the field, uttered cries of Oh and Alas and called upon Karna (for protection). Hearing that din made by the Kurus, desirous of protection, Adhiratha's son (Karna), loudly assuring the troops with the words 'Do not fear' proceeded to face Arjuna. Then (Karna) that foremost of Bharata car-warriors, that delighter of all the Bharatas, that first of all persons acquainted with weapons, invoked into existence the Agneya weapon. Dhananjaya, however, baffled by means of his own arrowy downpours the flights of arrows shot by Radha's son, that warrior of the blazing bow, that hero of bright shafts. And similarly, Adhiratha's son also baffled the shafts of Arjuna of supreme energy. Resisting Arjuna's weapons thus by his own, Karna uttered loud shouts and shot many shafts at his antagonist. Then Dhristadyumna and Bhima and the mighty car-warrior Satyaki, all approached Karna, and each of them pierced in with three straight shafts. The son of Radha, however, checking Arjuna's weapons by his own arrowy showers, cut off with three sharp shafts the bows of those three warriors. Their bows cut off, they looked like snakes without poison. Hurling darts at their foe from their respective cars, they uttered loud leonine shouts. Those fierce darts of great splendour and great impetuosity, looking like snakes, hurled from those mighty arms, coursed impetuously towards Karna's car. Cutting each of those darts with three straight arrows and speeding many arrows at the same time at Partha, the mighty Karna uttered a loud shout. Then Arjuna piercing Karna with seven shafts, despatched the latter's younger brother by means of his sharp shafts. Slaying Satrunjaya thus with six arrows, Partha, with a broad-headed shaft, struck off Vipatha's head as the latter stood on his car. In the very sight of the Dhritarashtras, therefore, as also of the Suta's son, the three uterine brothers of the latter were despatched by Arjuna unaided by any one. Then Bhima, jumping down from his own car, like a second Garuda, slew with his excellent sword five and ten combatants amongst those that supported Karna. Mounting once more on his car and taking up another bow, he pierced Karna with ten shafts and his charioteer and steeds with five. Dhrishtadyumna also taking up a sword and a bright shield; despatched Charmavarman and also Vrihatkshatra, the ruler of the Naishadhas. The Panchala prince then, mounting upon his own car and taking up another bow, pierced Karna with three and seventy shafts, and uttered a loud roar. Sini's grandson also, of splendour equal to that of Indra himself, taking up another bow pierced Suta's son with four and sixty shafts and roared like a lion. And cutting off Karna's bow with a couple of well-shot shafts, he once more pierced Karna on the arms and the chest with three arrows. The king Duryodhana, and Drona and Jayadratha, rescued Karna from the Satyaki-ocean, as the former was about to sink into it. And foot-soldiers and steeds and cars and elephants, belonging to thy army and numbering by hundreds, all accomplished in smitting rushed to the spot where Karna was frightening (his assailants). Then Dhrishtadyumna, and Bhima and Subhadra's son, and Arjuna himself, and Nakula, and Sahadeva, began to protect Satyaki in that battle. Even thus went on that fierce battle for the destruction of bowmen belonging to thy army and of the enemy's. All the combatants fought, reckless of their very lives. Infantry and cars and steeds and elephants were engaged with cars and infantry. Car-warriors were engaged with elephants and foot-soldiers and steeds, and cars and foot-soldiers were engaged with cars and elephants. And steeds were seen engaged with steeds, and elephants with elephants, and foot-soldiers with foot-soldiers. Even thus did that battle, marked by great confusion, take place, enhancing the delight of cannibals and carnivorous creatures, between those high-souled men facing one another fearlessly. Indeed, it largely swelled the population of Yama's kingdom. Large numbers of elephants and cars and foot-soldiers and steeds were destroyed by men, cars, steeds and elephants. And elephants were slain by elephants, and car-warriors with weapons upraised by car-warriors, and steeds by steeds, and large bodies of foot-soldiers. And elephants were slain by cars, and large steeds by large elephants and men by steeds; and steeds by foremost of car-warriors. With tongues lolling out, and teeth and eyes pressed out of their places, with coats of mail and ornaments crushed into dust, the slaughtered creatures fell down on the field. Others, again, of terrible mien were struck and thrown down on the earth by others armed with diverse and excellent weapons and sunk into the earth by the tread of steeds and elephants, and tortured and mangled by heavy cars and car wheels. And during the progress of that fierce carnage so delightful to beasts of prey and carnivorous birds and cannibals, mighty combatants, filled with wrath, and slaughtering one another careered over the field putting forth all their energy. Then when both the hosts were broken and mangled, the warriors bathed in blood, looked at each other. Meanwhile, the Sun went to his chambers in the western hills, and both the armies, O Bharata, slowly retired to their respective tents.

Footnotes

74:1 The word in the original is dhumaketu. Elsewhere I have rendered it comet. It would seem, however, that is wrong. In such passages the word is used in its literal sense, viz., "(an article) having smoke for its mark," hence fire.

*****

Abhimanyu-Badha Parva

Section 31

"Sanjaya said, 'Having been first broken by Arjuna of immeasurable prowess, and owing also to the failure of Drona's vow, in consequence of Yudhishthira having been well-protected, thy warriors were regarded as defeated. All of them with coats of mail torn and covered with dust, cast anxious glances around. Retiring from the field with Drona's consent, after having been vanquished by their enemies of sure aim and humiliated by them in battle, they heard, as they proceeded, the countless merits of Phalguni praised by all creatures, and the friendship of Kesava for Arjuna spoken of by all. They passed the night like men under a curse, reflecting upon the course of events and observing perfect silence.

"Next morning, Duryodhana said unto Drona, these words, from petulance and wrath, and in great cheerlessness of heart at the sight of the prosperity of their foe. Skilled in speech, and filled with rage at the success of the foe, the king said these words in the hearing of all the troops, 'O foremost of regenerate ones, without doubt thou hast set us down for men who should be destroyed by thee. Thou didst not seize Yudhishthira today even though thou hadst got him within thy reach. That foe whom thou wouldst seize in battle is incapable of escaping thee if once thou gettest him within sight, even if he be protected by the Pandavas, aided by the very gods. Gratified, thou gavest me a boon; now, however, thou dost not act according to it. They that are noble (like thee), never falsify the hopes of one devoted to them.' Thus addressed by Duryodhana, Bharadwaja's son felt greatly ashamed. Addressing the king, he said, 'It behoveth thee not to take me to be such. I always endeavour to achieve what is agreeable to thee. The three worlds with the gods, the Asuras, the Gandharvas, the Yakshas, the Nagas and the Rakshasas, cannot defeat the force that is protected by the diadem-decked (Arjuna). There where Govinda, the Creator of the universe is, and there where Arjuna is the commander, whose might can avail, save three-eyed Mahadeva's, O lord? O sire, I tell the truly today and it will not be otherwise. Today, I will slay a mighty car-warrior, one of the foremost heroes of the Pandavas. Today I will also form an array that impenetrable by the very gods. Do, however, O king, by some means take Arjuna away from the field. There is nothing that he doth not know or cannot achieve in battle. From various places hath he acquired all that is to be known about battle.'

"Sanjaya continued, 'After Drona had said these words, the Samsaptakas once more challenged Arjuna to battle and took him away to the southern side of the field. Then an encounter took place between Arjuna and his enemies, the like of which had never been seen or heard of. On the other hand, the array formed by Drona, O king, looked resplendent. Indeed, that array was incapable of being looked at like the sun himself when in his course he reaches the meridian and scorches (everything underneath). Abhimanyu, at the command, O Bharata, of his sire's eldest brother, pierced in battle that impenetrable circular array in many places. Having achieved the most difficult feats and slain heroes by thousands, he was (at last) encountered by six heroes together. In the end, succumbing to Duhsasana's son, O lord of earth, Subhadra's son, O chastiser of foes, gave up his life. At this we were filled with great joy and the Pandavas with great grief. And after Subhadra's son had been slain, our troops were withdrawn for nightly rest.'

"Dhritarashtra said, 'Hearing, O Sanjaya, of the slaughter of the son (Abhimanyu), yet in his minority, of that lion among men, (viz., Arjuna), my heart seems to break into pieces. Cruel, indeed, are the duties of Kshatriyas as laid down by the legislators, in as much as brave men, desirous of sovereignty scrupled not to shoot their weapons at even a child. O son of Gavalgana, tell me how so many warriors, accomplished in arms, slew that child who, though brought up in luxury, yet careered over the field so fearlessly. Tell me, O Sanjaya, how our warriors behaved in battle with Subhadra's son immeasurable energy who had penetrated into our car-array.'

"Sanjaya said, 'That which thou askest me, O king, viz., the slaughter of Subhadra's son, I will describe to thee in detail. Listen, O monarch, with attention. I shall relate to thee how that youth, having penetrated into our ranks, played with his weapons, and how the irresistible heroes of thy army, all inspired by hope of victory, were afflicted by him. Like the denizens of a forest abounding with plants and herbs and trees, when surrounded on all sides by a forest conflagration, the warriors of thy army were all filled with fear.'"

Section 32

"Sanjaya said, 'Of fierce deeds in battle and above all fatigue, as proved by their feats, five sons of Pandu, with Krishna, are incapable of being resisted by the very gods. In righteousness, in deeds, in lineage, in intelligence, in achievements, in fame, in prosperity, there never was, and there never will be, another man so endued as Yudhishthira. Devoted to truth and righteousness, and with passions under control, king Yudhishthira, in consequence of his worship of the Brahmans and, diverse other virtues of similar nature, is always in the enjoyment of Heaven. The Destroyer himself at the end of the Yuga, Jamadagni's valiant son (Rama), and Bhimasena on his car,--these three, O king, are spoken of as equal. Of Partha, the wielder of Gandiva, who always achieveth his vows in battle, I do not see a proper parallel on earth. Reverence for superiors, keeping counsels, humility, self-restraint, beauty of person, and bravery--these six--are ever present in Nakula. In knowledge of scriptures, gravity, sweetness of temper, righteousness and prowess, the heroic Sahadeva is equal to the Aswins themselves. All those noble qualities that are in Krishna, all those that are in the Pandavas, all that assemblage of qualities was to be found in Abhimanyu alone. In firmness, he was equal to Yudhishthira, and in conduct to Krishna; in feats, he was the equal to Bhimasena of terrible deeds, in beauty of person, in prowess, and in knowledge of scriptures he was the equal to Dhananjaya. In humility, he was equal to Sahadeva and Nakula.'

"Dhritarashtra said, 'I desire, O Suta, to hear in detail, how the invincible Abhimanyu, the son of Subhadra, hath been slain on the field of battle.'

"Sanjaya continued, 'Be still, O king! Bear thy grief that is so unbearable. I shall speak to thee of the great slaughter of thy kinsmen.

"The preceptor, O king, had formed the great circular array. In it were placed all the kings (of our side) that are each equal to Sakra himself. At the entrance were stationed all the princes possessed of solar effulgence. All of them had taken oaths (about standing by one another). All of them had standards decked with gold. All of them were attired in red robes, and all had red ornaments. All of them had red banners and all were adorned with garlands of gold, smeared with sandal-paste and other perfumed unguents; they were decked with floral wreaths. In a body they rushed towards Arjuna's son, desirous of battle. Firm bowmen, all they numbered ten thousand. Placing thy handsome grandson, Lakshmana, at their head, all of them, sympathising with one another in joy and grief, and emulating one another in feats of courage, desiring to excel one another, and devoted to one another's good, they advanced to battle. Duryodhana, O monarch, was stationed in the midst of his forces. And the king was surrounded by the mighty car-warriors, Karna, Duhsasana, and Kripa, and had a white umbrella held over his head. And fanned with yak tails, he looked resplendent like the chief of the celestials. And at the head of that army was the commander Drona looking like the rising sun. And there stood the ruler of the Sindhus, of great beauty of person, and immovable like the cliff of Meru. Standing by the side of the ruler of the Sindhus and headed by Aswatthaman, were, O king, thy thirty sons, resembling the very gods. There also on Jayadratha's flank, were those mighty car-warriors, viz., the ruler of Gandhara, i.e., the gamester (Sakuni), and Salya, and Bhurisrava. Then commenced, the battle, fierce, and making the hairs stand on their ends, between thy warriors and those of the foe. And both sides fought, making death itself the goal.'"

Footnotes

79:1 The first half of the first line of 21 seems to be grammatically connected with 20.

Section 33

"Sanjaya said, 'The Parthas then, headed by Bhimasena, approached that invincible array protected by Bharadwaja's son. And Satyaki, and Chekitana, and Dhrishtadyumna. the son of Prishata, and Kuntibhoja of great prowess, and the mighty car-warrior Drupada. and Arjuna's son (Abhimanyu), and Kshatradharman, and the valiant Vrihatkshatra, and Dhrishtaketu, the ruler of the Chedis, and the twin sons of Madri, (viz., Nakula and Sahadeva), and Ghatotkacha, and the powerful Yudhamanyu and the unvanquished Sikhandin, and the irresistible Uttamaujas and the mighty car-warrior Virata, and the five sons of Draupadi,--these all excited with wrath, and the valiant son of Sisupala, and the Kaikeyas of mighty energy, and the Srinjayas by thousands,--these and others, accomplished in weapons and difficult of being resisted in battle, suddenly rushed, at the head of their respective followers, against Bharadwaja's son, from a desire of battle. The valiant son of Bharadwaja, however, fearlessly checked all those warriors, as soon as they came near, with a thick shower of arrows. Like a mighty wave of waters coming against an impenetrable hill, or the surging sea itself approaching its bank, those warriors were pushed back by Drona. And the Pandavas, O king, afflicted by the shafts shot from Drona's bow, were unable to stay before him. And the strength of Drona's arms that we saw was wonderful in the extreme, inasmuch as the Panchalas and the Srinjayas failed to approach him. Beholding Drona advancing in rage. Yudhishthira thought of diverse means for checking his progress. At last, regarding Drona incapable of being resisted by any one else, Yudhishthira placed that heavy and unbearable burden on the son of Subhadra. Addressing Abhimanyu, that slayer of hostile heroes, who was not inferior to Vasudeva himself and whose energy was superior to that of Arjuna, the king said, 'O child, act in such a way that Arjuna, returning (from the Samsaptakas), may not reprove us. We do not know how to break the circular array. Thyself, or Arjuna or Krishna, or Pradyumna, can pierce that array. O mighty-armed one, no fifth person can be found (to achieve that teat). O child, it behoveth thee, O Abhimanyu, to grant the boon that thy sires, thy maternal uncles, and all these troops ask of thee. Taking up thy arms quickly, destroy this array of Drona, else Arjuna, returning from the fight, will reprove us all.'

"Abhimanyu said, 'Desiring victory to my sires, soon shall I in battle penetrate into that firm, fierce and foremost of arrays formed by Drona. I have been taught by my father the method of (penetrating and) smiting this kind of array. I shall not be able, however, to come out if any kind of danger overtakes me.'

"Yudhishthira said, 'Break this array once, O foremost of warriors, and make a passage for us. All of us will follow thee in the track by which thou wilt go. In battle, thou art equal to Dhananjaya himself. Seeing thee enter, we shall follow thee, protecting thee on all sides.'

"Bhima said, 'I myself will follow thee, and Dhrishtadyumna and Satyaki, and the Panchalas, and the Prabhadrakas. After the array once is broken by thee, will enter it repeatedly and slay the foremost warriors within it.'

"Abhimanyu said, 'I will penetrate into this invincible array of Drona, like an insect filled with rage entering a blazing fire. Today, I will do that which will be beneficial to both races (viz., my sire's and my mother's). I will do that which will please my maternal uncle as also my mother. Today all creatures will behold large bodies of hostile soldiers continually slaughtered by myself, an unaided child. If anybody, encountering me, escapes today with life, I shall not then regard myself begotten by Partha and born of Subhadra. If on a single car I cannot in battle cut off the whole Kshatriya race into eight fragments, I will not regard myself the son of Arjuna.'

"Yudhishthira said, 'Since protected by these tigers among men, these great bowmen endued with fierce might, these warriors that resemble the Sadhyas, the Rudras, or the Maruts, or are like the Vasus, or Agni or Aditya himself in prowess, thou venturest to pierce the invincible array of Drona, and since thou speakest so, let thy strength, O son of Subhadra be increased.'

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of Yudhishthira, Abhimanyu ordered his charioteer, Sumitra, saying, Quickly urge the steeds towards Drona's army.'"

Footnotes

80:1 The last half of the second line of 4 is vicious as occuring in the Bengal texts. The correct reading is ayuduha-viarada.

Section 34

"Sanjaya said, 'Hearing these words of the intelligent Yudhishthira, the son of Subhadra, O Bharata, urged his charioteer towards Drona's array. The charioteer, urged by him with the words, 'Proceed, Proceed,' replied unto Abhimanyu, O king, in these words, 'O thou that art blest with length of days, heavy is the burthen that hath been placed upon thee by the Pandavas! Ascertaining by thy judgment as to whether thou art able to bear it or not, thou shouldst then engage in battle. The preceptor Drona is a master of superior weapons and accomplished (in battle). Thou, however, hast been brought up in great luxury and art unused to battle.'

"Hearing these words, Abhimanyu replied unto his charioteer, saying with a laugh, 'O charioteer, who is this Drona? What, again, is this vast assemblage of Kshatriyas? Sakra himself on his Airavata and aided by all the celestials, I would encounter in battle. I do not feel the slightest anxiety about all these Kshatriyas today. This hostile army doth not come up to even a sixteen part of myself. O son of a Suta, getting my maternal uncle Vishnu himself, the conqueror of the universe or my sire, Arjuna, as an antagonist in battle, fear would not enter my heart.' Abhimanyu then, thus disregarding those words of the charioteer, urged the latter, saying, 'Go with speed towards the army of Drona.' Thus commanded, the charioteer, with a heart scarcely cheerful, urged Abhimanyu's three-year old steeds, decked with golden trappings. Those coursers, urged by Sumitra towards Drona's army, rushed towards Drona himself, O king, with great speed and prowess. Beholding him coming (towards them) in that way, al! the Kauravas, headed by Drona, advanced against him, as, indeed, the Pandavas followed him behind. Then Arjuna's son, superior to Arjuna's self eased in golden mail and owning an excellent standard that bore the device of a Karnikara tree, fearlessly encountered, from desire of battle, warriors headed by Drona, like a lion-cub assailing a herd of elephants. Those warriors then, filled with joy, began to strike Abhimanyu while he endeavoured to pierce their array. And for a moment an agitation took place there, like to the eddy that is seen in the ocean where the current of the Ganga mingles with it. The battle, O king, that commenced there, between those struggling heroes striking one another, became fierce and terrible. And during the progress of that awful battle, Arjuna's son, in the very sight of Drona, breaking that array, penetrated into it. Then large bodies of elephants and steeds and cars and infantry, filled with joy, encompassed that mighty warrior after he had thus penetrated into the midst of the foe, and commenced to smite him. [Causing the earth to resound] with noise of diverse musical instruments, with shouts and slaps of arm-pits and roars, with yells and leonine shouts, with exclamations of 'Wait, Wait,' with fierce confused voices with cries of, 'Do not go, Wait, Come to me', with repeated exclamations of, 'This one, It is I, The foe,' with grunt of elephants, with the tinkling of bells and ornaments, with bursts of laughter, and the clatter of horse-hoofs and car-wheels, the (Kaurava) warriors rushed at the son of Arjuna. That mighty hero, however, endued with great lightness of hands and having a knowledge of the vital parts of the body, quickly shooting weapons capable of penetrating into the very vitals, stew those advancing warriors. Slaughtered by means of sharp shafts of diverse kinds, those warriors became perfectly helpless, and like insects falling upon a blazing fire, they continued to fall upon Abhimanyu on the field of battle. And Abhimanyu strewed the earth with their bodies and diverse limbs of their bodies like priests strewing the altar at a sacrifice with blades of Kusa grass. And Arjuna's son cut off by thousands the arms of those warriors. And some of these were eased in corslets made of iguana skin and some held bows and shafts, and some held swords or shields or iron hooks and reins; and some, lances of battle axes. And some held maces or iron balls or spears and some, rapiers and crow-bars and axes. And some grasped short arrows, or spiked maces, or darts, or Kampanas. And some had goads and prodigious conchs; and some bearded darts and Kachagrahas. And some had mallets and some other kinds of missiles. And some had nooses, and some heavy clubs, and some brickbats. And all those arms were decked with armlets and laved with delightful perfumes and unguents. And with those arms dyed with gore and looking bright the field of battle became beautiful, as if strewn, O sire, with five-headed snakes slain by Garuda. And Phalguni's son also scattered over the field of battle countless heads of foes, heads graced with beautiful noses and faces and locks, without pimples, and adorned with ear-rings. Blood flowed from those heads copiously, and the nether-lips in all were bit with wrath. Adorned with beautiful garlands and crowns and turbans and pearls and gems, and possessed of splendour equal to that of the sun or the moon, they seemed to be like lotuses severed from their stalks. Fragrant with many perfumes, while life was in them, they could speak words both agreeable and beneficial. Diverse cars, well-equipped, and looking like the vapoury edifices in the welkin, with shafts in front and excellent bamboo poles and looking beautiful with the standards set up on them, were deprived of their Janghas, and Kuvaras, and Nemis, and Dasanas, and wheels, and standards and terraces. And the utensils of war in them were all broken. And the rich clothes with which they were overlaid, were blown away, and the warriors on them were slain by thousands. Mangling everything before him with his shafts, Abhimanyu was seen coursing on all sides. With his keen-edged weapons, he cut into pieces elephant-warriors, and elephants with standards and hooks and banners, and quivers and coats of mail, and girths and neck-ropes and blankets, and bells and trunks and tusks as also the foot-soldiers that protected those elephants from behind. And many steeds of the Vanayu, the hilly, the Kamvoja, and the Valhika breeds, with tails and ears and eyes motionless and fixed, possessed of great speed, well-trained, and ridden by accomplished warriors armed with swords and lances, were seen to be deprived of the excellent ornaments on their beautiful tails. And many lay with tongues lolling out and eyes detached from their sockets, and entrails and livers drawn out. And the riders on their backs lay lifeless by their sides. And the rows of bells that adorned them were all torn. Strewn over the field thus, they caused great delight to Rakshasas and beasts of prey. With coats of mail and other leathern armour (casing their limbs) cut open, they weltered in excreta ejected by themselves. Thus slaying many foremost of steeds of thy army, Abhimanyu looked resplendent. Alone achieving the most difficult feat, like the inconceivable Vibhu himself in days of old, Abhimanyu crushed thy vast host of three kinds of forces (cars, elephants, and steeds), like the three-eyed (Mahadeva) of immeasurable energy crushing the terrible Asura host. Indeed, Arjuna's son, having achieved in battle feats incapable of being borne by his foes, everywhere mangled large divisions of foot-soldiers belonging to thy army. Beholding then thy host extensively slaughtered by Subhadra's son single-handed with his whetted shafts like the Asura host by Skanda (the celestial generalissimo), thy warriors and thy sons cast vacant looks on all sides. Their mouths became dry; their eyes became restless; their bodies were covered with sweat; and their hairs stood on their ends. Hopeless of vanquishing their foe, they set their hearts on flying away from the field. Desirous of saving their lives, called one another by their names and the names of their families, and abandoning their wounded sons and sires and brothers and kinsmen and relatives by marriage lying around on the field, they endeavoured to fly away, urging their steeds and elephants (to their utmost speed).'"

Footnotes

83:1 Janghas, etc., are diverse limbs of cars used in battle.

Section 35

"Sanjaya said, 'Beholding his army routed by Subhadra's son of immeasurable energy, Duryodhana, filled with rage, himself proceeded against the former. Seeing the king turn back towards Subhadra's son in battle, Drona, addressing all the (Kaurava) warriors, said, 'Rescue the king. Before us, in our very sight, the valiant Abhimanyu is slaying all he aims at. Rush ye, therefore, speedily against him, without fear and protect the Kuru king.' Then many grateful and mighty warriors, having Duryodhana's good at heart, and always graced with victory, inspired with fear, surrounded thy son. And Drona, and Drona's son, and Kripa and Karna and Kritavarman and Suvala's son, Vrihadvala, and the ruler of the Madras, and Bhuri, and Bhurisravas, and Sala, and Paurava and Vrishasena, shooting sharp shafts, checked Subhadra's son by means of those arrowy showers. Confounding him with those showers of shafts, they rescued Duryodhana. The son of Arjuna, however, brooked not that act of snatching a morsel from his mouth. Covering those mighty car-warriors, their charioteers, and steeds with thick showers of arrows and causing them to turn back, the son of

Subhadra uttered a leonine roar. Hearing that roar of his, resembling that of a lion hungering after prey, these angry car-warriors, headed by Drona, brooked it not. Encompassing him on all sides, O sire, with a large body of cars they shot at him showers of diverse kinds of arrows. The grandson, however, cut them off in the welkin (before any of them could reach him) by means of sharp shafts, and then pierced all of them with his shafts. That feat of his seemed exceedingly wonderful. Provoked by him thus by means of those shafts of his that resembled snakes of virulent poison, they surrounded that unretreating son of Subhadra, desirous of slaying him. That sea of (Kaurava) troops, however, O bull of Bharata's race, the son of Arjuna singly held in check by means of his shafts, like the continent resisting the surging ocean. And among those heroes thus fighting with and striking one another, viz., Abhimanyu and his man on one side and all those warriors together on the other, none turned back from the field. In that dreadful and fierce battle, Duhsaha pierced Abhimanyu with nine shafts. And Duhsasana pierced him with a dozen; and Saradwata's son Kripa, with three. And Drona pierced him with seventeen shafts, each resembling a snake of virulent poison. And Vivinsati, pierced him with seventy shafts, and Kritavarman with seven. And Vrihadvala pierced him with eight, and Aswatthaman with seven shafts. And Bhurisrava pierced him with three shafts and the ruler of the Madras with six. And Sakuni pierced him with two, and king Duryodhana with three shafts. The valiant Abhimanyu, however, O king, seemingly dancing on his car, pierced each of those warriors in return with three shafts. Then Abhimanyu, filled with rage in consequence of thy sons' endeavouring to frighten him thus, displayed the wonderful strength he had acquired from culture and practice. Borne by his well-broken steeds, endued with the speed of Garuda or the Wind, and thoroughly obedient to the behests of him who held their reins, he quickly checked the heir of Asmaka. Staying before him, the handsome son of Asmaka, endued with great might, pierced him with ten shafts and addressing him, said, 'Wait, Wait.' Abhimanyu then, with ten shafts, cut off the former's steeds and charioteer and standard and two arms and bow and head, and caused them to fall down on the earth, smiling the while. After the heroic ruler of the Asmakas had thus been slain by the son of Subhadra, the whole of his force wavered and began to fly away from the field. Then Karna and Kripa, and Drona and Drona's son, and the ruler of the

Gandharas, and Sala and Salya, and Bhurisravas and Kratha, and Somadatta, and Vivinsati, and Vrishasena, and Sushena, and Kundavedhin, and Pratardana, and Vrindaraka and Lalithya, and Pravahu, and Drighalochana, and angry Duryodhana, showered their arrows upon him. Then Abhimanyu, excessively pierced by those great bowmen with their straight shafts, shot shafts at Karna which was capable of piercing through every armour and body. That shaft, piercing through Karna's coat of mail and then his body, entered the earth like a snake piercing through an anthill. Deeply pierced, Karna felt great pain and became perfectly helpless. Indeed, Karna began to tremble in that battle like a hill during an earthquake. Then with three other shafts of great sharpness, the mighty son of Arjuna, excited with rage, slew those three warriors, viz., Sushena, Drighalochana, and Kundavedhin. Meanwhile, Karna (recovering from the shock) pierced Abhimanyu with five and twenty shafts. And Aswatthaman struck him with twenty, and Kritavarman with seven. Covered all over with arrows, that son of Sakra's son, filled with rage, careered over the field. And he was regarded by all the troops as Yama's self armed with the noose. He then scattered over Salya, who happened to be near him thick showers of arrows. That mighty-armed warrior then uttered loud shouts, frightening thy troops therewith. Meanwhile, Salya, pierced by Abhimanyu accomplished in weapons, with straight shafts penetrating into his very vitals, sat down on the terrace of his car and fainted away. Beholding Salya thus pierced by the celebrated son of Subhadra, all the troops fled away in the very sight of Bharadwaja's son. Seeing that mighty-armed warrior, viz., Salya, thus covered with shafts of golden wings, thy army fled away like a head of deer attacked by a lion. And Abhimanyu glorified by the Pitris, the gods, and Charanas, and Siddhas, as also by diverse classes of creatures on the earth, with praises about (his heroism and skill in) battle, looked resplendent like a sacrificial fire fed with clarified butter.'"

Footnotes

84:1 'The second half of the second line of 2 is vicious in the Bengal texts.

Section 36

"Dhritarashtra said, 'While Arjuna's son was thus grinding, by means of his straight arrows, our foremost bowmen, what warriors of my army endeavoured to check him?'

"Sanjaya said, 'Hear, O king, of the splendid prowess in battle of youthful Abhimanyu while engaged in breaking the car-ranks (of the Kauravas), protected by the son of Bharadwaja himself.'

"Beholding the ruler of the Madras disabled in battle by Subhadra's son with his shafts, the younger brother of Salya, filled with wrath, advanced against Abhimanyu, scattering his shafts. Arjuna's son however. endued with great lightness of hand, cut off his antagonist's head and charioteer, his triple bamboo-pole, his bed (on the car), his car-wheels, his yoke, and shafts and quiver, and car-bottom, by means of his arrows, as also his banner and every other implements of battle with which his car was equipped. So quick were his movements that none could obtain a sight of his person. Deprived of life, that foremost and chief of all ornaments of battle fell down on the earth, like a huge hill uprooted by a mighty tempest. His followers then, struck with fear, fled away in all directions. Beholding that feat of the son of Arjuna, all creatures were highly gratified, and cheered him, O Bharata, with loud shouts of 'Excellent, Excellent!'

"After Salya's brother had thus been slain, many followers of his, loudly proclaiming their families, places of residence, and names, rushed against Arjuna's son, filled with rage and armed With diverse weapons. Some of them were on cars, some on steeds and some on elephants; and others advanced on foot. And all of them were endued with fierce might. And they rushed frightening the son of Arjuna with the loud whiz of their arrows, the deep roar of their car-wheels, their fierce whoops and shouts and cries, their leonine roars, the loud twang of their bow-string, and the slaps of their palms. And they said, 'Thou shalt not escape us with life today!' Hearing them say so, the son of Subhadra, smiling the while, pierced with his shafts those amongst them that had pierced him first. Displaying diverse weapons of beautiful look and of great celerity, the heroic son of Arjuna battled mildly with them. Those weapons that he had received from Vasudeva and those that he had received from Dhananjaya, Abhimanyu displayed in the very same way as Vasudeva and Dhananjaya. Disregarding the heavy burthen he had taken upon himself and casting off all fear, he repeatedly shot his arrows. No interval, again, could be noticed between his aiming and letting off an arrow. Only his trembling bow drawn to a circle could be seen on every side, looking like the blazing disc of the autumnal sun. And the twang of his bow, and the slap of his palms, O Bharata, were heard to resound like the roaring of clouds charged with thunder. Modest, wrathful, reverential to superiors, and exceedingly handsome, the son of Subhadra, out of regard for the hostile heroes, fought with them mildly. Commencing gently, O king, he gradually became fierce, like the illustrious maker of the day when autumn comes after the season of the rains is over. Like the Sun himself shedding his rays, Abhimanyu, filled with wrath, shot hundreds and thousands of whetted arrows, furnished with golden wings. In the very sight of Bharadwaja's son, that celebrated warrior covered the car-division of the Kaurava army with diverse kinds of arrows. Thereupon, that army thus afflicted by Abhimanyu with his shafts, turned its back on the field.'"

Footnotes

87:1 I omit the names as they occur in the text. These are: (1) Kshurupras, i.e., arrows sharp as razors, (2) Vatsadantas, i.e., arrows having heads like the calf-tooth, (3) Vipathas, i.e., long arrows having stout bodies, (4) Narachas, long arrows; Ardhachandrabhais, i.e., looking like shafts furnished with heads of the form of the half-moon; it is an adjective qualifying Narachis, (5) Anjalikas were broad-headed shafts.

Section 37

"Dhritarashtra said, 'My heart, O Sanjaya, is agitated with different emotions, viz., shame and gratification, upon hearing that Subhadra's son singly held in cheek the whole army of my son. O son of Gavalgana, ten me everything once more in detail about the encounter of youthful Abhimanyu, which seems to have been pretty like Skanda's encounter with the Asura host.'

"Sanjaya said, 'I will relate to thee that fearful encounter that fierce battle, as it took place between one and the many. Mounted upon his car, Abhimanyu, with great daring, showered his arrows on the warriors of thy army mounted on their cars, all of whom were chastisers of foes, endued with great courage. Careering with great speed like a circle of fire, he pierced Drona and Karna, and Kripa, and Salya and Drona's son, and Kritavarman of the Bhoja race, and Vrihadvala, and Duryodhana, and Somadatta, and mighty Sakuni, and diverse kings and diverse princes and diverse bodies of troops. While engaged in slaying his foes by means of superior weapons, the valiant son of Subhadra, endued with mighty energy, seemed, O Bharata, to be present everywhere. Beholding that conduct of Subhadra's son of immeasurable energy, thy troops trembled repeatedly. Seeing that warrior of great proficiency in battle, Bharadwaja's son of great wisdom, with eyes expanded in joy, quickly came towards Kripa, and addressing him said, as if crushing (by that speech of his) the very vitals of thy son, O Bharata, the following words, 'Yonder cometh the youthful son of Subhadra at the head of the Parthas, delighting all his friends, and king Yudhishthira, and Nakula, and Sahadeva, and Bhimasena, the son of Pandu, and all his kinsmen, and relatives by marriage, and all who are watching the battle as spectators without taking any part in it. I do not regard any bowman to be his equal in battle. If only he entertains the wish, he can slay this vast host. It seems, that for some reason or other, he doth not entertain that wish.' Hearing these words of Drona, so expressive of the gratification he felt, thy son, enraged with Abhimanyu, looked at Drona, faintly smiling the while. Indeed, Duryodhana said unto Karna and king Valhika and Duhsasana and the ruler of the Madras and the many other mighty car-warriors of his army, these words, 'The preceptor of the entire order of the Kshatriyas,--he that is the foremost of all conversant with Brahma, doth not, from stupefaction, wish to slay this son of Arjuna. None can, in battle, escape the preceptor with life, not even the Destroyer himself, if the latter advanceth against the preceptor as a foe. What, O friend, shall we say then of any mortal? I say this truly. This one is the son of Arjuna, and Arjuna is the preceptor's disciple. It is for this that the preceptor protecteth this youth. Disciples and sons and their sons are always dear to the virtuous people. Protected by Drona, the youthful son of Arjuna regardeth himself valourous. He is only a fool entertaining a high opinion of himself. Crush him, therefore, without delay.' Thus addressed by the Kuru king, those warriors, O monarch, excited with rage and desirous of slaying their foe, rushed, in the very sight of Drona at the son of Subhadra that daughter of the Satwata race. Duhsasana, in particular, that tiger among the Kurus, hearing those words of Duryodhana, answered the latter, saying, 'O monarch, I tell thee that even I will slay this one in the very sight of the Pandavas and before the eyes of the Panchalas. I shall certainly devour the son of Subhadra today, like Rahu swallowing Surya (sun).' And once more addressing the Kuru king loudly, Duhsasana said, 'Hearing that Subhadra's son hath been slain by me, the two Krishnas, who are exceedingly vain, will without doubt, go to the region of the departed spirits, leaving this world of men. Hearing then of the death of the two Krishnas, it is evident that the other sons born of Pandu's wives, with all their friends, will, in course of a single day, cast away their lives from despair. It is evident, therefore, that this one foe of thine being slain, all thy foes will be slain. Wish me well, O king, even I will slay this foe of thine.' Having said these words, O king, thy son Duhsasana, filled with rage and uttering a loud roar, rushed against the son of Subhadra and covered him with showers of arrows. Abhimanyu then, O chastiser of foes, received that son of thine thus advancing upon him wrathfully, with six and twenty arrows of sharp points. Duhsasana, however, filled with rage, and looking like an infuriated elephant, fought desperately with Abhimanyu, the son of Subhadra in that battle. Both of them masters in car-fight, they fought on describing beautiful circles with their cars, one of them to the left and other to the right. The warriors then, with their Panavas and Mridangas and Dundubhis and Krakachas and great Anakas and Bheris and Jharjaras, caused a deafening noise mingled with leonine roars, such as arise from the great receptacle of salt waters!"

Section 38

"Sanjaya said, 'Then the intelligent Abhimanyu, with limbs mangled with arrows, smilingly addressed his foe, Duhsasana, stationed before him saying, 'By good luck it is that I behold in battle that vain hero arrived before me, who is cruel, who hath cast away all righteousness, and who brawleth out lustily his own praises. In the assembly (for the Kurus) and in the hearing of king Dhritarashtra, thou hadst, with thy harsh speeches, angered king Yudhishthira. Relying on the deception of the dice and the skill (therein) of Suvala's son, thou hadst also maddened by success, addressed many delirious speech to Bhima! In consequence of the anger of those illustrious persons, thou art, at last, about to obtain the fruit of that conduct of thine! . O thou of wicked understanding, obtain thou without delay the fruit of the robbery of other people's possessions, wrathfulness, of thy hatred of peace, of avarice, of ignorance, of hostilities (with kinsmen), of injustice and persecution, of depriving my sires--those fierce bowmen--of their kingdom, and of thy own fierce temper. I shall today chastise thee with my arrows in the sight of the whole army. Today, I shall in battle disburden myself of that wrath which I cherish against thee. I shall today free myself of the debt I owe to angry Krishna and to my sire who always craveth for an opportunity to chastise thee. O Kaurava, today I shall free myself of the debt I owe to Bhima. With life thou shalt not escape me, if indeed, thou dost not abandon the battle.' Having said these words, that mighty-armed warrior, that slayer of hostile heroes, aimed a shaft endued with the splendour of Yama or of Agni or of the Wind-god, capable of despatching Duhsasana to the other world. Quickly approaching Duhsasana's bosom, that shaft fell upon his shoulder-joint and penetrated into his body up to the very wings, like a snake into an ant-hill. And soon Abhimanyu once more struck him with five and twenty arrows whose touch resembled that of fire, and which were sped from his bow drawn to its fullest stretch, Deeply pierced and greatly pained, Duhsasana, sat down on the terrace of his car and was, O king, overtaken by a swoon. Afflicted thus by the arrows of Subhadra's son and deprived of his senses, Duhsasana. was speedily borne away from the midst of the fight by his charioteer. Beholding this, the Pandavas, the five sons of Draupadi, Virata, the Panchalas, and the Kekayas, uttered leonine shouts. And the troops of the Pandavas, filled with joy, caused diverse kinds of musical instruments to be beat and blown. Beholding that feat of Subhadra's son they laughed with joy. Seeing that implacable and proud foe of theirs thus vanquished, those mighty car-warriors, viz., the (five) sons of Draupadi, who had on their banners the images of Yama and Maruta and Sakra and the twin Aswins, and Satyaki, and Chekitana, and Dhrishtadyumna, and Sikhandin, and the Kekayas, and Dhrishtaketu, and the Matsyas, Panchalas, and the Srinjayas, and the Pandavas headed by Yudhishthira, were filled with joy. And all of them rushed with speed, desirous of piercing Drona's array. Then a dreadful battle took place between the warriors and those of the foe, All of them were unretreating heroes, and inspired by desire of victory. During the progress of that dreadful encounter, Duryodhana, O monarch, addressing the son of Radha, said, 'Behold, the heroic Duhsasana, who resembleth the scorching sun who was hitherto slaying the foe in battle, hath at last himself succumbed to Abhimanyu. The Pandavas also, filled with rage and looking fierce like mighty lions, are rushing towards us, desirous of rescuing the son of Subhadra.' Thus addressed, Karna with rage and desirous of doing good to thy son, rained showers of sharp arrows on the invincible Abhimanyu. And the heroic Karna, as if in contempt of his antagonist, also pierced the latter's followers on the field of battle, with many excellent shafts of great sharpness. The high-souled Abhimanyu, however, O king, desirous of proceeding against Drona, quickly pierced Radha's son with three and seventy shafts. No car-warrior of thy army succeeded at that time in obstructing the progress towards Drona, of Abhimanyu, who was the son of Indra's son and who was afflicting all the foremost car-warriors of the Kaurava host. Then Karna, the most honoured of all bowmen, desirous of obtaining victory, pierced the son of Subhadra with hundreds of arrows, displacing his best weapons. That foremost of all persons conversant with weapons, that valiant disciple of Rama, by means of his weapons, thus afflicted Abhimanyu who was incapable of being defeated by foes. Though afflicted in battle by Radha's son with showers of weapons, still Subhadra's son who resembled a very celestial (for prowess) felt no pain. With his shafts whetted on stone and furnished with sharp points, the son of Arjuna, cutting off the bows of many heroic warriors, began to afflict Karna in return. With shafts resembling snakes of virulent poison and shot from his bow drawn to a circle, Abhimanyu quickly cut off the umbrella, standard, the charioteer, and the steeds of Karna, smiling the while. Karna then shot five straight arrows at Abhimanyu. The son of Phalguna, however, received them fearlessly. Endued with great valour and courage, the latter then, in a moment, with only a single arrow, cut off Karna's bow and standard and caused them to drop down on the ground. Beholding Karna in such distress, his younger brother, drawing the bow with great force, speedily proceeded against the son of Subhadra. The Parthas then, and their followers uttered loud shouts and beat their musical instruments and applauded the son of Subhadra [for his heroism].'"

Footnotes

89:1 There are the names of diverse kinds of drums small and large.

89:2 I adopt the Bombay reading of the 1st line of 4.

89:3 The fruit being the present encounter with Abhimanyu in which Duhsasana, according to Abhimanyu, shall have to lay down his life.

Section 39

"Sanjaya said, 'Then the younger brother of Karna, uttering loud roars, bow in hand, and repeatedly stretching the bow-string, quickly placed himself between those two illustrious warriors. And Karna's brother, with ten shafts, pierced invincible Abhimanyu and his umbrella and standard and charioteer and steeds, smiling the while. Beholding Abhimanyu thus afflicted with those arrows, although he had achieved those superhuman feats in the manner of his sire and grandsire, the warriors of thy army were filled with delight. Then Abhimanyu, forcibly bending the bow and smiling the while, with one winged arrow cut off his antagonist's head. That head, severed from the trunk, fell down on the earth. Beholding his brother slain and overthrown, like a Karnikara tree shaken and thrown down by the wind from the mountain top, Karna, O monarch, was filled with pain. Meanwhile, the son of Subhadra, causing Karna by means of his arrows to turn away from the field, quickly rushed against the other great bowmen. Then Abhimanyu of fierce energy and great fame, filled with wrath, broke that host of diverse forces abounding with elephants and steeds and cars and infantry. As regards Karna, afflicted by Abhimanyu with countless shafts, he fled away from the field borne by swift steeds. The Kaurava array then broke. When the welkin was covered with Abhimanyu's shafts, like flights of locusts or thick showers of rain, nothing, O monarch, could be distinguished. Amongst thy warriors thus slaughtered by Abhimanyu with sharp shafts, none, O monarch, stayed any longer on the field of battle except the ruler of the Sindhus. Then that bull among men, viz., the son of Subhadra, blowing his conch, speedily, fell upon the Bharata host, O bull of Bharata's race! Like a burning brand thrown into the midst of dry grass, Arjuna's son began to consume his foes, quickly careering through the Kaurava army. Having pierced through their array, he mangled cars and elephants and steeds and human beings by means of his sharp shafts and caused the field of battle teem with headless trunks. Cut off by means of excellent arrows shot from the bow of Subhadra's son, the Kaurava warriors fled away, slaying, as they fled, their own comrades before them. Those fierce arrows, of terrible effect whetted on stone and, countless in number, slaying car-warriors and elephants, steeds, fell fast on the field. Arms, decked with Angadas and other ornaments of gold, cut off and hands cased in leathern covers, and arrows, and bows, and bodies and heads decked with car-rings and floral wreaths, lay in thousands on the field. Obstructed with Upashkaras and Adhishthanas and long poles also with crushed Akshas and broken wheels and yokes, numbering thousands, With darts and bows and swords and fallen standards, and with shields and bows lying all about, with the bodies, O monarch, of slain Kshatriyas and steeds and elephants, the field of battle, looking exceedingly fierce, soon became impassable. The noise made by the princes, as they called upon One another while slaughtered by Abhimanyu, became deafening and enhanced the fears of the timid. That noise, O chief of the Bharatas, filled all the points of the compass. The son of Subhadra, rushed against the (Kaurava) troops, slaying foremost of car-warriors and steeds and elephants, Quickly consuming his foes, like a fire playing in the midst of a heap of dry grass, the son of Arjuna was seen careering through the midst of the Bharata army. Encompassed as he was by our troops and covered with dust, none of us could obtain a sight of that warrior when, O Bharata, he was careening over the field in all directions, cardinal and subsidiary. And he took the lives of steeds and elephants and human warriors, O Bharata, almost incessantly. And soon after we saw him (come out of the press). Indeed, O monarch, we beheld him then scorching his foes like the meridian sun (scorching everything with his rays). Equal to Vasava himself in battle, that son of Vasava's son viz., Abhimanyu, looked resplendent in the midst of the (hostile) army.'"

Section 40

"Dhritarashtra said, A mere child in years, brought up in great luxury, proud of the strength of his arms, accomplished in battle, endued with great heroism, the perpetuator of his race, and prepared to lay down his life--when Abhimanyu penetrated into the Katirava army, borne on his three-years old steeds of spirited mettle, was there any of great warriors, in Yudhishthira's army, that followed the son of Arjuna?'

"Sanjaya said, 'Yudhishthira and Bhimasena, and Sikhandin and Satyaki, and the twins Nakula and Sahadeva, and Dhrishtadyumna and Virata, and Drupada, and Kekaya, and Dhristaketu, all filled with wrath, and the Matsya warrior, rushed to battle. Indeed, Abhimanyu's sires accompanied by his maternal uncles, those smiters of foes, arrayed in order of battle rushed along the self-same path that Abhimanyu had created, desirous of rescuing him.. Beholding those heroes rushing, thy troops turned away from the fight. Seeing then that vast army of thy son turning away from the fight, the son-in-law of great energy rushed to rally them. Indeed, king Jayadratha, the son of the ruler of the Sindhus, checked, with all their followers, the Parthas, desirous of rescuing their son. That fierce and great bowman, viz. the son of Vriddhakshatra, invoking into existence celestial weapons resisted the Pandavas, like an elephant sporting in a low land.'

"Dhritarashtra said, 'I think, Sanjaya, that heavy was the burthen thrown upon the ruler of the Sindhus, inasmuch as alone he had to resist the angry Pandavas desirous of rescuing their son. Exceedingly wonderful, I think, was the might and heroism of the ruler of the Sindhus. Tell me what the high-souled warrior's prowess was and how he accomplished that foremost of feats. What gifts did he make, what libations had he poured, what sacrifices had he performed, what ascetic austerities had he well undergone, in consequence of which, single-handed, he succeeded in checking Parthas excited with wrath?'

"Sanjaya said, 'On the occasion of his insult to Draupadi, Jayadratha was vanquished by Bhimasena. From a keen sense of his humiliation, the king practised the severest of ascetic austerities, desirous of a boon. Restraining his senses from all objects dear to them, bearing hunger, thirst and heat, he reduced his body till his swollen veins became visible. Uttering the eternal words of the Veda, he paid his adoration to the god Mahadeva. That illustrious Deity, always inspired with compassion for his devotees, at last, became kind towards him. Indeed, Hara, appearing in a dream unto the ruler of the Sindhus, addressed him, saying 'Solicit the boon thou desirest. I am gratified with thee, O Jayadratha! What dost thou desire?' Thus addressed by Mahadeva, Jayadratha, the ruler of the Sindhus, bowed down unto him and said with joined palms and restrained soul, 'Alone, on a single car, I shall check in battle all the sons of Pandu, endued though they are with terrible energy and prowess.' Even this, O Bharata, was the boon he had solicited. Thus prayed to that foremost of the deities said unto Jayadratha, 'O amiable one, I grant thee the boon. Except Dhananjaya, the son of Pritha, thou shalt in battle check the four other sons of Pandu.' 'So be it,' said Jayadratha unto that Lord of the gods and then awoke, O monarch, from his slumber. In consequence of that boon which he had received and of the strength also of his celestial weapons, Jayadratha, single-handed, held in check the entire army of the Pandavas. The twang of his bow-string and the slaps of his palms inspired the hostile Kshatriyas with fear, filling thy troops, at the same time with delight. And the Kshatriyas (of the Kuru army), beholding that the burthen was taken up by the ruler of the Sindhus, rushed with loud shouts, O monarch, to that part of the field where Yudhishthira's army was.'"

Footnotes

92:1 Pravanddiva is explained by Nilakantha as nimnadeeam prapya. The meaning seems to be, as I have put it, "like an elephant in a low land, i.e., land covered with mud and water."

Section 41

"Sanjaya said, 'Thou askest me, O monarch, about the prowess of the ruler of the Sindhus. Listen to me as I describe in detail how he fought with the Pandavas. Large steeds of the Sindhu breed, well-trained and fleet as the wind, and obedient to the commands of the charioteer, bore him (on that occasion). His car, duly equipped, looked like a vapoury edifice in the welkin. His standard bearing the device of a large boar in silver, looked exceedingly beautiful. With his white umbrella and banners, and the yak-tails with which he was fanned--which are regal indications--he shone like the Moon himself in the firmament. His car-fence made of iron was decked with pearls and diamonds and gems and gold. And it looked resplendent like the firmament bespangled with luminous bodies. Drawing his large bow and scattering countless shafts, he once more filled up that array in those places where openings had been made by the son of Arjuna. And he pierced Satyaki with three arrows, and Vrikodara with eight; and having pierced Dhrishtadyumna. with sixty arrows, he pierced Drupada with five sharp ones, and Sikhandin with ten. Piercing then the Kaikeyas with five and twenty arrows, Jayadratha pierced each of the five sons of Draupadi with three arrows. And piercing Yudhishthira then with seventy arrows, the ruler of the Sindhus pierced the other heroes of the Pandava army with thick showers of shafts. And that feat of his seemed exceedingly wonderful. Then, O monarch, the valiant son of Dharma, aiming Jayadratha's bow, cut it off with a polished and well-tempered shaft, smiling the while. Within the twinkling, however, of the eye, the ruler of the Sindhus took up another bow and piercing Pratha (Yudhishthira) with ten arrows struck each of the others with three shafts. Marking that lightness of hands showed by Jayadratha, Bhima then with three broad-headed shafts, quickly felled on the earth his bow, standard and umbrella. The mighty Jayadratha then, taking up another bow, strung it and felled Bhima's standard and bow and steeds. O sire! His bow cut off, Bhimasena then jumping down from that excellent car whose steeds had been slain, mounted on the car of Satyaki, like a lion jumping to the top of a mountain. Seeing this, thy troops were filled with joy. And they loudly shouted, 'Excellent! Excellent!' And they repeatedly applauded that feat of the ruler of the Sindhus. Indeed, all creatures highly applauded that feat of his, which consisted in his resisting, single-handed, all the Pandavas together, excited with wrath. The path that the son of Subhadra had made for the Pandavas by the slaughter of numerous warriors and elephants was then filled up by the ruler of the Sindhus. Indeed, those heroes, viz., the Matsyas, the Panchalas, the Kaikeyas, and the Pandavas, exerting themselves vigorously, succeeded in approaching the presence of Jayadratha, but none of them could bear him. Everyone amongst thy enemies who endeavoured to pierce the array that had been formed by Drona, was checked by the ruler of the Sindhus in consequence of the boon he had got (from Mahadeva).'"

Section 42

"Sanjaya said, 'When the ruler of the Sindhus checked the Pandavas, desirous of success, the battle that took place then between thy troops and the enemy became awful. The invincible son of Arjuna, of sure aim and mighty energy, having penetrated in the (Kaurava) array agitated it like a Makara agitating the ocean. Against that chastiser of foes then, viz., the son of Subhadra, who was thus agitating the hostile host with his arrowy showers, the principal warriors of the Kaurava army rushed, each according to his rank and precedence. The clash between them of immeasurable energy, scattering their arrowy showers with great force, on the one side and Abhimanyu alone on the other, became awful. The son, of Arjuna, encompassed on all sides by those enemies with crowds of cars, slew the charioteer of Vrishasena and also cut off his bow. And the mighty Abhimanyu then pierced Vrishasena's steeds with his straight shafts, upon which those coursers, with the speed of the wind, bore Vrishasena away from the battle. Utilizing that opportunity, Abhimanyu's charioteer freed his car from that press by taking it away to another part of the field. Those numerous car-warriors then, (beholding this feat) were filled with joy and exclaimed, 'Excellent! Excellent!' Seeing the lion-like Abhimanyu angrily slaying the foe with his shafts and advancing from a distance. Vasatiya, proceeding towards him quickly fell upon him with great force. The latter pierced Abhimanyu with sixty shafts of golden wings and addressing him, said, 'As long as I am alive, thou shalt not escape with life.' Cased though he was in an iron coat of mail, the son of Subhadra pierced him in the chest with a far-reaching shaft. Thereupon Vasatiya fell down on the earth, deprived of life. Beholding Vasatiya slain, many bulls among Kshatriyas became filled with wrath, and surrounded thy grandson, O king, from a desire of slaying him. They approached him, stretching their countless bows of diverse kinds, and the battle then that took place between the son of Subhadra and his foes was exceedingly fierce. Then the son of Phalguni, filled with wrath, cut off their arrows and bows, and diverse limbs of their bodies, and their heads decked with ear-rings and floral garlands. And arms were seen lopped off, that were adorned with various ornaments of gold, and that Still held scimitars and spiked maces and battle-axes and the fingers of which were still cased in leathern gloves. [And the earth became strewn] with floral wreaths and ornaments and cloths, with fallen standards, with coats of mail and shields and golden chains and diadems and umbrellas and yak-tails; with Upashkaras and Adhishthanas, and Dandakas, and Vandhuras with crushed Akshas, broken wheels, and yokes, numbering thousands, with Anukarashas, and banners, and charioteers, and steeds; as also with broken cars, and elephants, and steeds. The field of battle, strewn with slain Kshatriyas endued (while living) with great heroism,--rulers of diverse realms, inspired with desire of victory,--presented a fearful sight. When Abhimanyu angrily careered over the field of battle in all directions, his very form became invisible. Only his coat of mail, decked with gold, his ornaments, and bow and shafts, could be seen. Indeed, while he slew the hostile warriors by means of his shafts, staying in their midst like the sun himself in his blazing effulgence, none could gaze at him with his eyes.'"

Footnotes

95:1 These words occur in 17 lower down.

95:2 'These are limbs of cars.

Section 43

"Sanjaya said, 'Engaged in taking the lives of brave warriors, Arjuna's son then resembled the Destroyer himself, when the latter takes the lives of all creatures on the arrival of the Universal Dissolution. Possessed of prowess resembling that of Sakra himself, the mighty son of Sakra's son, viz., Abhimanyu, agitating the Katirava army looked exceedingly resplendent. Penetrating into the Katirava host, O king, that destroyer of foremost Kshatriyas resembling Yama himself, seized Satvasravas, like an infuriated tiger seizing a deer. Beholding Satyasrayas, seized by him, many mighty car-warriors, taking up diverse kinds of weapons, rushed upon him. Indeed, those bulls among Kshatriyas, from a spirit of rivalry, rushed at the son of Arjuna from desire of slaying him, all exclaiming, 'I shall go first, I shall go first!' As a whale in the sea obtaining a shoal of small fish seizes them with the greatest ease, even so did Abhimanyu receive that whole division of the rushing Kshatriyas. Like rivers that never go back when they approach the sea, none amongst those unretreating Kshatriyas turned back when they approached Abhimanyu. That army then reeled like a boat tossed on the ocean when overtaken by a mighty tempest, (with its crew) afflicted with panic caused by the violence of the wind. Then the mighty Rukmaratha, son of the ruler of the Madras, for assuring the frightened troops, fearlessly said, 'Ye heroes, ye need not fear! When I am here, what is Abhimanyu? Without doubt, I will seize this one a living captive'. Having said these words, the valiant prince, borne on his beautiful and well-equipped car, rushed at Abhimanyu. Piercing Abhimanyu with three shafts in the chest, three in the right arm, and three other sharp shafts in the left arm, he uttered a loud roar. Phalguni's son, however, cutting off his bow, his right and left arms, and his head adorned with beautiful eyes and eye-brows quickly felled them on the earth. Beholding Rukmaratha, the honoured son of Salya, slain by the illustrious son of Subhadra, that Rukmaratha viz., who had vowed to consume his foe or take him alive, many princely friends of Salya's son, O king, accomplished in smiting and incapable of being easily defeated in battle, and owning standards decked with gold, (came up for the fight). Those mighty car-warriors, stretching their bows full six cubits long, surrounded the son of Arjuna, all pouring their arrowy showers upon him. Beholding the brave and invincible son of Subhadra singly encountered by all those wrathful princes endued with heroism and skill acquired by practice and strength and youth, and seeing him covered with showers of arrows, Duryodhana rejoiced greatly, and regarded Abhimanyu as one already made a guest of Yama's abode. Within the twinkling of an eye, those princes, by means of their shafts of golden wings, and of diverse forms and great impetuosity, made Arjuna's son invisible. Himself, his standard, and his car, O sire, were seen by us covered with shafts like (trees overwhelmed with) flights of locusts. Deeply pierced, he became filled with rage like an elephant struck with the hook. He then, O Bharata, applied the Gandharva weapon and the illusion consequent to it. Practising ascetic penances, Arjuna had obtained that weapon from the Gandharva Tumvuru and others. With that weapon, Abhimanyu now confounded his foes. Quickly displaying his weapons, he careered in that battle like a circle of fire, and was, O king, seen sometimes as a single individual, sometimes as a hundred, and sometimes as a thousand ones. Confounding his foes by the skill with which his car was guided and by the illusion caused by his weapons, he cut in a hundred pieces, O monarch, the bodies of the kings (opposed to him). By means of his sharp shafts the lives of living creatures were despatched. These, O king attained to the other world while their bodies fell down on the earth. Their bows, and steeds and charioteers, and standards, and armies decked with Angadar, and heads, the son of Phalguni cut off with his sharp shafts. Those hundred princes were slain and felled by Subhadra's son like a tope of five-year old mango-trees just on the point of bearing fruit (laid low by a tempest). Beholding those youthful princes brought up in every luxury, and resembling angry snakes of virulent poison, all slain by the single-handed Abhimanyu, Duryodhana was filled with fear. Seeing (his) car-warriors and elephants and steeds and foot-soldiers crushed, the Kuru king quickly proceeded in wrath against Abhimanyu. Continued for only a short space of time, the unfinished battle between them became exceedingly fierce. Thy son then, afflicted with Abhimanyu's arrows, was obliged to turn back from the fight.'

Footnotes

97:1 The Bombay reading is slightly different.

Section 44

"Dhritarashtra said, 'That which thou tellest me, O Suta, about the battle, fierce and terrible, between the one and the many, and the victory of that illustrious one, that story of the prowess of Subhadra's son is highly wonderful and almost incredible. I do not, however, regard it as a marvel that is absolutely beyond belief in the case of those that have righteousness for their refuge. After Duryodhana was beaten back and a hundred princes slain, what course was pursued by the warriors of my army against the son of Subhadra?'

"Sanjaya said, 'Their mouths became dry, and eyes restless. Sweat covered their bodies, and their hairs stood on their ends. Despairing of vanquishing their foe, they became ready to leave the field. Abandoning their wounded brothers and sires and sons and friends and relatives by marriage and kinsmen they fled, urging their steeds and elephants to their utmost speed. Beholding them broken and routed, Drona and Drona's son, and Vrihadvala, and Kripa, and Duryodhana, and Karna, and Kritavarman, and Suvala's son (Sakuni), rushed in great wrath against the unvanquished son of Subhadra. Almost all these, O king, were beaten back by thy grandson. Only one warrior then, viz., Lakshmana, brought up in luxury, accomplished in arrows, endued with great energy, and fearless in consequence of inexperience and pride, proceeded against the son of Arjuna. Anxious about his son, his father (Duryodhana) turned back for following him. Other mighty car warriors, turned back for following Duryodhana. All of them then drenched Abhimanyu with showers of arrows, like clouds pouring rain on the mountain-breast. Abhimanyu, however, single-handed, began to crush them like the dry wind that blows in every direction destroying gathering masses of clouds. Like one infuriated elephant encountering another, Arjuna's son then encountered thy invincible grandson, Lakshmana, of great personal beauty, endued with great bravery, staying near his father with outstretched bow, brought up in every luxury, and resembling a second prince of the Yakshas. Encountering Lakshmana, that slayer of hostile heroes, viz., the son of Subhadra, had his two arms and chest struck with his sharp shafts. Thy grandson, the mighty-armed Abhimanyu then, filled with rage like a snake struck (with a rod), addressing, O king, thy (other) grandson, said, 'Look well on this world, for thou shalt (soon) have to go to the other. In the very sight of all thy kinsmen, I will despatch thee to Yama's abode.' Saying thus that slayer of hostile heroes, viz., the mighty-armed son of Subhadra, took out a broad-headed arrow that resembled a snake just emerged from its slough. That shaft, sped by Abhimanyu's arms, cut off the beautiful head, decked with ear-rings, of Lakshmana, that was graced with a beautiful nose, beautiful eye-brows, and exceedingly good-looking curls. Beholding Lakshmana slain, thy troops uttered exclamations of Oh and, Alas. Upon the slaughter of his dear son, Duryodhana became filled with rage. That bull among Kshatriyas then loudly urged the Kshatriyas under him, saying, 'Slay this one!' Then Drona, and Kripa, and Karna, and Drona's son and Vrihadvala, and Kritavarman, the son of Hridika,--these six car-warriors,---encompassed Abhimanyu. Piercing them with sharp arrows and beating them off from him, the son of Arjuna fell with great speed and fury upon the vast forces of Jayadratha. Thereupon, the Kalingas, the Nishadas, and the valiant son of Kratha, all clad in mail, cut off his path by encompassing him with their elephant-division. The battle then that took place between Phalguni's son and those warriors was obstinate and fierce. Then the son of Arjuna began to destroy that elephant-division as the wind coursing in every direction destroys vast masses of gathering clouds in the welkin. Then Kratha covered the son of Arjuna with showers of arrows, while many other car-warriors headed by Drona, having returned to the field, rushed at him, scattering sharp and mighty weapons. Checking all those weapons by means of his own arrows, the son of Arjuna began to afflict the son of Kratha with ceaseless showers of shafts, with great despatch and inspired by the desire of slaying his antagonist. The latter's bow and shafts, and bracelets, and arms, and head decked with diadem, and umbrella, and standard, and charioteer, and steeds, were all cut off and felled by Abhimanyu. When Kratha's son, possessed of nobility of lineage, good behaviour, acquaintance with the scriptures, great strength, fame, and power of arms, was slain, the other heroic combatants almost all turned away from the fight.'"

Footnotes

98:1 Literally, "like another son of the Lord of Treasure".

99:1 I confess I do not understand what the meaning is of asiva vachvz Srijatam. The rendering I offer is tentative.

Section 45

"Dhritarashtra said, 'While the youthful and invincible son of Subhadra, never retreating from battle, was, after penetrating into our array, engaged in achieving feats worthy of his lineage, borne by his three-year old steeds of great might and of the best breed, and apparently trotting in the welkin, what heroes of my army encompassed him?'

"Sanjaya said, 'Having penetrated into our array, Abhimanyu of Pandu's race, by means of his sharp shafts, made all the kings turn away from the fight. Then Drona, and Kripa, and Karna, and Drona's son, and Vrihadvala and Kritavarman, the son of Hridika,--these six car-warriors,--encompassed him. As regards the other combatants of thy army, beholding that Jayadratha had taken upon himself the heavy duty (of keeping off the Pandavas), they supported him, O king, by rushing against Yudhishthira. Many amongst them, endued with great strength, drawing their bows full six cubits long, showered on the heroic son of Subhadra arrowy downpours like torrents of rain. Subhadra's son, however, that slayer of hostile heroes, paralysed by his shafts all those great bowmen, conversant with every branch of learning. And he pierced Drona with fifty arrows and Vrihadvala with twenty. And piercing Kritavarman with eighty shafts, he pierced Kripa with sixty. And the son of Arjuna pierced Aswatthaman with ten arrows equipped with golden wings, endued with great speed and shot from his bow drawn to its fullest stretch. And the son of Phalguni pierced Karna, in the midst of his foes, in one of his cars, with a bright, well-tempered, and bearded arrow of great force. Felling the steeds yoked to Kripa's car, as also both his Parshni charioteers, Abhimanyu pierced Kripa himself in the centre of the chest with ten arrows. The mighty Abhimanyu, then, in the very sight of thy heroic sons, slew the brave Vrindaraka, that enhancer of the fame of the Kurus. While Abhimanyu was thus engaged in fearlessly slaying one after another the foremost warriors among his enemies, Drona's son Aswatthaman pierced him with five and twenty small arrows. The son of Arjuna, however, in the very sight of all the Dhartarashtras quickly pierced Aswatthaman in return, O sire, with many whetted shafts. Drona's son, however, in return, piercing Abhimanyu. with sixty fierce arrows of great impetuosity and keen sharpness, failed to make him tremble, for the latter, pierced by Aswatthaman, stood immovable like the Mainaka mountain. Endued with great energy, the mighty Abhimanyu then pierced his antagonist with three and seventy straight arrows, equipped with wings of gold. Drona then, desirous of rescuing his son, pierced Abhimanyu with a hundred arrows. And Aswatthaman pierced him with sixty arrows, desirous of rescuing his father. And Karna struck him with two and twenty broad-headed arrows and Kritavarman struck him with four and ten. And Vrihadvala pierced him with fifty such shafts, and Saradwata's son, Kripa, with ten. Abhimanyu, however, pierced each of these in return with ten shafts. The ruler of the Kosala struck Abhimanyu, in the chest with a barbed arrow. Abhimanyu, however, quickly felled on the earth his antagonist's steeds and standard and bow and charioteer. The ruler of the Kosalas, then, thus deprived of his car, took up a sword and wished to sever from Abhimanyu's trunk his beautiful head, decked with ear-rings. Abhimanyu then pierced king Vrihadvala, the ruler of the Kosalas, in the chest, with a strong arrow. The latter then, with riven heart, fell down. Beholding this, ten thousand illustrious kings broke and fled. Those kings, armed with swords and bows, fled away, uttering words inimical (to king Duryodhana's Interest). Having slain Vrihadvala thus, the son of Subhadra careered it battle, paralysing thy warriors,---those great bowmen,--by means of arrowy downpours, thick as rain.'"

Footnotes

100:1 I follow the numbering of the Bengal texts. 23 consists of three lines.

100:2 I expand the 5th a little to make the sense clear.

101:1 I expand the 5th a little to make the sense clear.

Section 46

"Sanjaya said, 'Phalguni's son once more pierced Karna in the car with a barbed arrow, and for angering him still further, he pierced him with fifty other shafts. The son of Radha pierced Abhimanyu in return with as many shafts. Covered all over with arrows, Abhimanyu, then, O sire, looked exceedingly beautiful. Filled with rage, he caused Karna also to be bathed in blood. Mangled with arrows and covered with blood, the brave Karna also shone greatly. Both of them pierced with arrows, both bathed in blood, those illustrious warriors then resembled a couple of flowering Kinsukas. The son of Subhadra then slew six of Karna's brave counsellors, conversant with all modes of warfare, with their steeds and charioteers and cars. As regards other great bowmen Abhimanyu fearlessly pierced each of them in return, with ten arrows. That feat of his seemed highly wonderful. Slaying next the son of the ruler of the Magadhas, Abhimanyu, with six straight shafts, slew the youthful Aswaketu with his four steeds and charioteer. Then slaying, with a sharp razor-headed arrow, the Bhoja prince of Martikavata, bearing the device of an elephant (on his banner), the son of Arjuna uttered a loud shout and began to scatter his shafts on all sides. Then the son of Duhsasana pierced the four steeds of Abhimanyu with four shafts, his charioteer with one and Abhimanyu himself with ten. The son of Arjuna, then, piercing Duhsasana's son with ten fleet shafts, addressed him in a loud tone and with eyes red in wrath, said, 'Abandoning the battle, thy sire hath fled like a coward. It is well thou knowest how to fight. Thou shalt not, however, escape today with life.' Saying these words unto him, Abhimanyu sped a long arrow, well polished by smith's hand, at his foe. The son of Drona cut that arrow with three shafts of his own. Leaving Aswatthaman alone, Arjuna's son struck Salya, in return, fearlessly pierced him in the chest with highly nine shafts, equipped with vulture's feathers. That feat seemed highly wonderful. The son of Arjuna then cut off Salya's bow and slew both his Parshni charioteers. Abhimanyu then pierced Salya himself with six shafts made wholly of iron. Thereupon, the latter, leaving that steedless car, mounted another. Abhimanyu then slew five warriors., named Satrunjaya, and Chandraketu, and Mahamegba, and Suvarchas, and Suryabhasa. He then pierced Suvala's son. The latter piercing Abhimanyu with three arrows, said unto Duryodhana, 'Let us all together grind this one, else, fighting singly with us he will slay us all. O king, think of the means of slaying this one, taking counsel with Drona and Kripa and others.' The Karna, the son of Vikartana, said unto Drona, 'Abhimanyu grindeth us all. Tell us the means by which we may slay him.' Thus addressed, the mighty bowman, Drona, addressing them all, said, 'Observing him with vigilance, have any of you been able to detect any defeat in this youth? He is careening in all directions. Yet have any of you been able to detect today the least hole in him? Behold the lightness of hand and quickness of motion of this lion among men, this son of Arjuna. In the track of his car, only his bow drawn to a circle can be seen, so quickly is he aiming his shafts and so quickly is he letting them off. Indeed, this slayer of hostile heroes, viz., the son of Subhadra, gratifieth me although he afflicteth my vital breath and stupefieth me with shafts. Even the mightiest car-warriors, filled with wrath, are unable to detect any flaw in him. The son of Subhadra, therefore, careering on the field of battle, gratifieth me greatly. I do not see that in battle there is any difference between the wielder of Gandiva himself and this one of great lightness of hand, filling all the points of the horizon with his mighty shafts.' Hearing these words, Karna, afflicted with the shafts of Arjuna's son, once more said unto Drona, 'Exceedingly afflicted with the shafts of Abhimanyu, I am staying in battle, only because (as a warrior) I should stay here. Indeed, the arrows of this south of great energy are exceedingly fierce. Terrible as they are and possessed of the energy of fire, these arrows are weakening my heart.' The preceptor then, slowly and with a smile, said unto Karna, 'Abhimanyu is young, his prowess is great. His coat of mail is impenetrable. This one's father had been taught by me the method of wearing defensive armour. This subjugator of hostile towns assuredly knoweth the entire science (of wearing armour). With shafts well shot, you can, however, cut off his bow, bow-string, the reins of his steeds, the steeds themselves, and two Parshni charioteers. O mighty bowman, O son of Radha, if competent, do this. Making him turn back from the fight (by this means), strike him then. With his bow in hand he is incapable of being vanquished by the very gods and the Asuras together. If you wish, deprive him of his car, and divest him of his bow.'. Hearing these words of the preceptor, Vikartana's son Karna quickly cut off, by means of his shafts, the bow of Abhimanyu, as the latter was shooting with great activity. He, of Bhoja's race (viz., Kritavarman) then slew his steeds, and Kripa slew his two Parshni charioteers. The others covered him with showers of arrows after he had been divested of his bow. Those six great car-warriors, with great speed, when speed was so necessary, ruthlessly covered that carless youth, fighting single-handed with them, with showers of arrows. Bowless and carless, with an eye, however, to his duty (as a warrior), handsome Abhimanyu, taking up a sword and a shield, jumped into the sky. Displaying great strength and great activity, and describing the tracks called Kausika and others, the son of Arjuna fiercely coursed through the sky, like the prince of winged creatures (viz., Garuda.). 'He may fall upon me sword in hand,' with such thoughts, those mighty bowmen, were on the lookout for the laches of Abhimanyu, and began to pierce him in that battle, with their gaze turned upwards. Then Drona of mighty energy, that conqueror of foes with a sharp arrow quickly cut off the hilt, decked with gems, of Abhimanyu's sword. Radha's son Karna, with sharp shafts, cut off his excellent shield. Deprived of his sword and shield thus, he came down, with sound limbs, from the welkin upon the earth. Then taking up a car-wheel, he rushed in wrath against Drona. His body bright with the dust of car-wheels, and himself holding the car-wheel in his upraised arms, Abhimanyu looked exceedingly beautiful, and imitating Vasudeva (with his discus), became awfully fierce for a while in that battle. His robes dyed with the blood flowing (from his wounds), his brow formidable with the wrinkles visible thereon, himself uttering loud leonine roars, lord Abhimanyu of immeasurable might, staying in the midst of those kings, looked exceedingly resplendent on the field of battle.'"

Footnotes

101:2 In the first fine of 3, the correct reading is Karnanchapy akarot kradha, etc., the reading in the Bengal text is vicious and unmeaning.

Section 47

"Sanjaya said, 'That joy of Vishnu's sister (viz., Abhimanyu), that Atiratha, decked with the weapons of Vishnu himself, looked exceedingly beautiful on the field of battle and looked like a second Janardana. With the end of his locks waving in the air, with that supreme weapon upraised in his hands, his body became incapable of being looked at by the very gods. The kings beholding it and the wheel in his hands, became filled with anxiety, and cut that off in a hundred fragments. Then that great car-warrior, the son of Arjuna, took up a mighty mace. Deprived by them of his bow and car and sword, and divested also of his wheel by his foes, the mighty-armed Abhimanyu (mace in hand) rushed against Aswatthaman. Beholding that mace upraised, which looked like the blazing thunderbolt, Aswatthaman, that tiger among men, rapidly alighted from his car and took three (long) leaps (for avoiding Abhimanyu). Slaying Aswatthaman's steeds and two Parshni charioteers with that mace of his, Subhadra's son, pierced all over with arrows, looked like a porcupine. Then that hero pressed Suvala's son, Kalikeya, down into the earth, and stew seven and seventy Gandhara followers of the latter. Next, he slew ten car-warriors of the Brahma-Vasatiya race, and then ten huge elephants. Proceeding next towards the car of Duhsasana's son, he crushed the latter's car and steeds, pressing them down into the earth. The invincible son of Duhsasan, then, O sire, taking up his mace, rushed at Abhimanyu. saying, 'Wait, Wait!' Then those cousins, those two heroes, with upraised maces, began to strike each other, desirous of achieving each other's death, like three-eyed (Mahadeva) and (the Asura) Andhaka in the days of old. I ach of those chastisers of foes, struck with the other's mace-ends fell down on the earth, like two uprooted standards erected to the honour of Indra. Then Duhsasana's son, that enhancer of the fame of the Kurus, rising up first, struck Abhimanyu with the mace on the crown of his head, as the latter, was on the point of rising. Stupefied with the violence of that stroke as also with the fatigue he had undergone, that slayer of hostile hosts, viz., the son of Subhadra, fell on the earth, deprived of his senses. Thus, O king, was one slain by many in battle,--one who had ground the whole army, like an elephant grinding lotus-stalks in a lake. As he lay dead on the field, the heroic Abhimanyu looked like a wild elephant slain by the hunters, The fallen hero was then surrounded by thy troops.

And he looked like an extinguished fire in the summer season after (as it lies) having consumed a whole forest, or like a tempest divested of its fury after having crushed mountain crests; or like the sun arrived at the western hills after having blasted with his heat the Bharata host; or like Soma swallowed up by Rahu; or like the ocean reft of water. The mighty car-warriors of thy army beholding Abhimanyu whose face had the splendour of the full moon, and whose eyes were rendered beautiful in consequence of lashes black as the feathers of the raven, lying prostrate on the bare earth, were filled with great joy. And they repeatedly uttered leonine shouts. Indeed, O monarch, thy troops were in transports of joy, while tears fell fast from the eyes of the Pandava heroes. Beholding the heroic Abhimanyu lying on the field of battle, like the moon dropped from the firmament, diverse creatures, O king, in the welkin, said aloud, 'Alas, this one lieth on the field, slain, while fighting singly, by six mighty car-warriors of the Dhartarashtra army, headed by Drona and Karna. This act hath been, we hold, an unrighteous one.' Upon the slaughter of that hero, the earth looked exceedingly resplendent like the star-bespangled firmament with the moon. Indeed, the earth was strewn with shafts equipped with wings of gold, and covered with waves of blood. And strewn with the beautiful heads of heroes, decked with ear-rings and variegated turbans of great value, and banner and yak-tails and beautiful blankets, and begemmed weapons of great efficacy, and the bright ornaments of cars and steeds, and men and elephants, and sharp and well-tempered swords, looking like snakes freed from their sloughs, and bows, and broken shafts, and darts, and swords, and lances, and Kampanas, and diverse other kinds of weapons, she assumed a beautiful aspect. And in consequence of the steeds dead or dying, but all weltering in blood, with their riders (lying about them), felled by Subhadra's son, the earth in many places became impassable. And with iron hooks, and elephants--huge as hills--equipped with shields and weapons and standards, lying about, crushed with shafts, with excellent cars deprived of steeds and charioteers and car-warriors, lying scattered on the earth, crushed by elephants and looking like agitated lakes, with large bodies of foot-soldiers decked with diverse weapons and lying dead on the ground, the field of battle, wearing a terrible aspect, inspired all timid hearts with terror.

"Beholding Abhimanyu, resplendent as the sun or the moon, lying on the ground, thy troops were in transport of joy, while Pandavas were filled with grief. When youthful Abhimanyu, yet in his minority, fell, the Pandava divisions, O king, fled away in the very sight of king Yudhishthira. Beholding his army breaking upon the fall of Subhadra's son, Yudhishthira addressed his brave warriors, slaying, 'The heroic Abhimanyu, who without retreating from battle hath been slain, hath certainly ascended to heaven. Stay then, and fear not, for we shall yet vanquish our foes.' Endued with great energy and great splendour, king Yudhishthira the just, that foremost of warriors, saying such words unto his soldiers inspired with grief, endeavoured to dispel their stupor. The king continued, 'Having in the first instance, slain in battle hostile princes, resembling snakes of virulent poison, the son of Arjuna hath then given up his life. Having slain ten thousand warriors, viz., the king of the Kosalas, Abhimanyu, who was even like Krishna or Arjuna himself, hath assuredly gone to the abode of Indra. Having destroyed cars and steeds and men and elephants by thousands, he was still not content with what he did. Performing as he did such meritorious feats, we should not certainly grieve for him, he hath gone to the bright regions of the righteous, regions that men acquire by meritorious deeds.'"

Footnotes

104:1 Bengal text read Taru-tringani i.e., tree-tops.

Section 48

"Sanjaya said, 'Having thus slain one of their foremost warriors, and having been afflicted with their arrows, we came back to our encampment in the evening, covered with blood. Steadfastly gazed at by the enemy, we slowly left, O monarch, the field of battle, having sustained a severe loss and nearly deprived of our senses. Then came that wonderful hour intervening between day and night. Inauspicious howls of jackals were heard. The sun, with the pale-red hue of the filaments of the lotus,--sank low in the horizon, having approached the western hills. And he took away with him the splendour of our swords and darts, rapiers and car-fences, and shields and ornaments. Causing the firmament and the earth to assume the same hue, the sun assumed his favourite form of fire. The field of battle was strewn with the motionless bodies of innumerable elephants deprived of life, Looking like crests of cloud-capped hills riven by the thunder, and lying about with their standards and hooks and riders fallen from their backs. The earth looked beautiful with large cars crushed to pieces, and with their warriors and charioteers and ornaments and steeds and standards and banners crushed, broken and torn. Those huge cars, O king, looked like living creatures deprived of their lives by the foe with his shafts. The field of battle assumed a fierce and awful aspect in consequence of large number of steeds and riders all lying dead, with costly trappings and blankets of diverse kinds scattered about, and tongues and teeth and entrails and eyes of those creatures bulging out of their places. Men decked with costly coats of mail and ornaments and robes and weapons, deprived of life, lay with slain steeds and elephants and broken cars, on the bare ground, perfectly helpless, although deserving of costly beds and blankets. Dogs and jackals, and crown and cranes and other carnivorous birds, and wolves and hyenas, and ravens and other food-drinking creatures, all diverse tribes of Rakshasas, and large number of Pisachas, on the field of battle, tearing the skins of the corpse and drinking their fat, blood and marrow, began to eat their flesh. And they began to suck also the secretions of rotten corpses, while the Rakshasas laughed horribly and sang aloud, dragging dead bodies numbering thousands. An awful river, difficult to cross, like the Vaitarani itself, was caused there by foremost of warriors. Its waters were constituted by the blood (of fallen creatures). Cars constituted the rafts (or, which to cross it), elephants formed its rocks, and the heads of human beings, its smaller stones. And it was miry with the flesh (of slain steeds and elephants and men). And diverse kinds of costly weapons constituted the garlands (floating on it or lying on its banks). And that terrible river flowed fiercely through the middle of the field of battle, wafting living creatures to the regions of the dead. And large numbers of Pisachas, of horrible and repulsive forms, rejoiced, drinking and eating in that stream. And dogs and jackals and carnivorous birds, all eating of the same food, and inspiring living creatures with terror, held their high carnival there. And the warriors, gazing on that field of battle which, enhancing the population of Yama's domain, presented such an awful sight, and where human corpses rising up, began to dance, slowly left it as they beheld the mighty car-warrior Abhimanyu who resembled Sakra himself, lying on the field, his costly ornaments displaced and fallen off, and looking like a sacrificial fire on the altar no longer drenched with clarified butter.'"

Section 49

"Sanjaya said, 'After the slaughter of that hero, that leader of car-divisions, viz., the son of Subhadra, the Pandava warriors, leaving their cars and putting off their armour, and throwing aside their Lows, sat, surrounding king Yudhishthira. And they were brooding over that grief of theirs, their hearts fixed upon the (deceased) Abhimanyu. Indeed, upon the fall of that heroic nephew of his, viz., the mighty car-warrior Abhimanyu, king Yudhishthira, overwhelmed with grief, indulged in (these) lamentations: 'Alas, Abhimanyu, from desire of achieving my good, pierced the array formed by Drona and teeming with his soldiers. Encountering him in battle, mighty bowmen endued with great courage, accomplished in weapons and incapable of being easily defeated in battle, were routed and forced to retreat. Encountering our implacable foe Duhsasana in battle, he with his arrows, caused that warrior to fly away from the field, deprived of his senses. Alas, the heroic son of Arjuna, having crossed the vast sea of Drona's army, was ultimately obliged to become a guest of Yama's abode, upon encountering the son of Duhsasana. When Abhimanyu is slain, how shall I cast my eyes on Arjuna and also the blessed Subhadra deprived of her favourite son? What senseless, disjointed, and improper words shall we have to say today unto Hrishikesa and Dhananjaya! Desirous of achieving what is good, and expectant of victory, it is I who have done this great evil unto Subhadra and Kesava and Arjuna. He that is covetous never beholdth his faults. Covetousness spring from folly. Collectors of honey see not the fall that is before them; I am even like them. He who was only a child, he who should have been provided with (good) food, with vehicles, with beds, with ornaments, alas, even he was placed by us in the van of battle. How could good come to a child of tender years, unskilled in battle, in such a situation of great danger. Like a horse on proud mettle, he sacrificed himself instead of refusing to do the bidding of his master. Alas, we also shall today lay ourselves down on the bare earth, blasted by the glances of grief, cast by Arjuna filled with wrath. Dhananjaya liberal, intelligent, modest, forgiving, handsome, mighty, possessed of well-developed and beautiful limbs, respectful to superiors, heroic, beloved, and devoted to truth; of glorious achievements' the very gods applaud his feats. That valiant hero slew the Nivatakavachas and the Kalakeyas, those enemies of Indra having their abode in Hiranyapura. In the twinkling of an eye he slew the Paulomas with all their followers. Endued with great might, he granteth quarter to implacable enemies asking for quarter! Alas, we could not protect today the son of even such a person from danger. A great fear hath overtaken the Dhartarashtras endued though they might be with great strength! Enraged at the slaughter of his son, Partha will exterminate the Kauravas. It is evident also that the mean-minded Duryodhana having mean counsellors, that destroyer of his own race and partisans, beholding this extermination of the Kaurava army, will give up his life in grief. Beholding this son of Indra's son, of unrivalled energy and prowess, on the field of battle, neither victory, nor sovereignty, nor immortality, nor abode with the very celestials, causeth me the least delight!'"

Footnotes

107:1 The correct reading is Mahavalan Mahavalat.

Section 50

"Sanjaya said, 'While Kunti's son, Yudhishthira, was indulging in such lamentations, the great Rishi Krishna Dwaipayana came to him. Worshipping him duly, and causing him to be seated, Yudhishthira, afflicted with grief on account of the death of his brother's son, said, 'Alas, while battling with many mighty bowmen, the son of Subhadra, surrounded by several great car-warriors of unrighteous propensities, hath been slain on the field. The slayer of hostile heroes, the son of Subhadra, was a child in years and of childish understanding. He fought in battle against desperate odds. I asked him to open a passage for us in battle. He penetrated within the hostile army, but we could not follow him, obstructed by the ruler of the Sindhus. Alas, they that betake themselves to battle as a profession, always fight with antagonists equally circumstanced with themselves. This battle, however, that the enemy fought with Abhimanyu, was an extremely unequal one. It is that which grieves me greatly and draws tears from me. Thinking of this, I fail to regain peace of mind.'

"Sanjaya continued, 'The illustrious Vyasa, addressing Yudhishthira who was indulging in such lamentations and who was thus unmanned by an accession of sorrow, said these words.'

"Vyasa said, 'O Yudhishthira, O thou of great wisdom, O thou that art master of all branches of knowledge, persons like thee never suffer themselves to be stupefied by calamities. This brave youth, having slain numerous foes hath ascended to heaven. Indeed, that best of persons, (though a child), acted, however, like one of matured years. O Yudhishthira, this law is incapable of being transgressed. O Bharata, Death takes all viz., Gods and Dhanavas and Gandharvas (without exception).'

"Yudhishthira said, 'Alas, these lords of earth, that lie on the bare earth, slain in the midst of their forces, bereft of consciousness, were possessed of great might. Others (of their class) possessed strength equal to that of ten thousand elephants. Others, again, were endued with the impetuosity and might of the very wind. They have all perished in battle, slain by men of their own class. I do not behold the person (save one of their own class) who could slay any of them in battle. Endued with great prowess, they were possessed of great energy and great might. Alas, they who used daily to come to battle with this hope firmly implanted in their hearts, viz., that they would conquer, alas even they, possessed of great wisdom, are lying on a field, struck (with weapons) and deprived of life. The significance of the word Death hath today been made intelligible, for these lords of earth, of terrible prowess, have almost all been dead. Those heroes are lying motionless; reft of vanity, having succumbed to foes. Many princes, filled with wrath, have been victimised before the fire (of their enemies' wrath). A great doubt possesses me, viz., whence is Death? Whose (offspring) is Death? What is Death? Why does Death take away creatures? O grandsire, O thou that resemblest a god, tell me this.'

"Sanjaya continued, 'Unto Kunti's son, Yudhishthira, asking him thus, the illustrious Rishi, comforting him, said these words.'

"Vyasa said, As regards the matter in hand, O king, this ancient story of what Narada had in days of old said unto Akampana is cited. King Akampana, O monarch, I know, while in this world was afflicted with very great and unbearable grief on account of the death of his son, I will now tell these the excellent story about the origin of Death. Having listened to it, thou wilt be emancipated from sorrow and the touch of affection's tie. Listen to me, O sire, as I recite this ancient history. This history is, indeed, excellent. It enhanceth the period of life, killeth grief and conduceth to health. It is sacred, destructive of large bodies of foes, and auspicious of all auspicious things. Indeed, this history is even as the study of the Vedas. O monarch, it should every morning be listened to by the foremost of kings who are desirous of longlived children and their own good.

"In days of old, O sire, there was a king named Akampana. Once, on the field of battle, he was surrounded by his foes and nearly overpowered by them. He had a son who was called Hari. Equal to Narayana himself in might, that latter was exceedingly handsome, accomplished in weapons, gifted with great intelligence, possessed of might, resembled Sakra himself in battle. Encompassed by countless foes on the field of battle, he sped thousands of shafts at those warriors and the elephants that surrounded him. Having achieved the most difficult feats in battle, O Yudhishthira, that scorcher of foes was, at last, slain in the midst of the army. Performing the obsequies of his son, king Akampana cleansed himself. Grieving, however, for his son day and night, the king failed to regain happiness of mind. Informed of his grief on account of the death of his son, the celestial Rishi Narada came to his presence. The blessed king, beholding the celestial Rishi, told the latter everything that had happened unto him, viz., his defeat at the hands of his foes, and the slaughter of his son. And the king said, 'My son was endued with great energy, and equalled Indra or Vishnu himself in splendour. That mighty son of mine, having displayed his prowess on the field against countless foes was at last slain! O illustrious one, who is this

Death? What is the measure of his energy, strength and prowess? O foremost of intelligent persons, I desire to hear all this truly.' Hearing these words of his, the boon giving lord, Narada., recited the following elaborate history, destructive of grief on account of a son's death.'

"Narada said. 'Listen, O mighty-armed king, to this long history, exactly as I have heard it, O monarch! In the beginning, the Grandsire Brahma created all creatures. Endued with mighty energy, he saw that the creation bore no signs of decay. Thereat, O king, the Creator began to think about the destruction of the universe. Reflecting on the matter, O monarch, the Creator failed to find any means of destruction. He then became angry, and in consequence of his anger a fire sprang from the sky. That fire spread in all directions for consuming everything of the universe. Then heaven, sky, and earth, all became filled with fire. And thus the Creator began to consume the whole mobile and immobile universe. Thereby all creatures, mobile and immobile, were destroyed. Indeed, the mighty Brahma, frightening everything by the force of his wrath, did all this, Then Hara, otherwise called Sthanu or Siva, with matted locks on his head, that Lord of all wanderers of the night, appealed to the divine Brahma, the Lord of the gods. When Sthanu fell (at Brahma's feet) from a desire of doing good to all creatures, the Supreme Deity to that greatest of ascetics, blazing with splendour, said, 'What wish of thine shall we accomplish, O thou that deservest to have all thy wishes fulfilled? O thou that hast been born of our wish! We shall do all that may be agreeable to thee! Tell us, O Sthanu, what is thy wish?'"

Footnotes

108:1 The Bombay reading which I accept, is Valabudhischa. Of course Bengal reading is Avalabudhischa.

109:1 During the days of mourning a person is regarded as unclean, being unable to perform his ordinary worship and other religious rites. After the obsequies are performed the mourning is ended, he is supposed to be cleansed.

Section 51

"Sthanu said, 'O lord, thou hadst taken great care for creating diverse creatures. Indeed, creatures of diverse kinds were created and reared by thee. Those very creatures, again, are now being consumed through thy fire. Seeing this, I am filled with compassion. O illustrious lord, be inclined to grace.'

"Brahma said, 'I had no desire of destroying the universe, I desired good of the earth, and it was for this that wrath possessed me. The goddess Earth, afflicted with the heavy weight of creatures, always urged me for destroying the creatures on her. Urged by her, I could not however, find any means for the destruction of the infinite creation. At this wrath possessed me.'

"Rudra said, 'Be inclined to grace. O lord of the universe, cherish not the wrath for the destruction of creatures. No more let creatures, immobile and mobile, be destroyed. Through thy grace, O illustrious one, let the threefold universe, viz., the Future, the Past, and the Present exist. Thou, O Lord, hadst blazed up with wrath. From that wrath of thine, a substance like fire sprang into existence, That fire is even now blasting rocks and trees and rivers, and all kinds of herbs and grass. Indeed, that fire is exterminating the immobile and the mobile universe. The mobile and the immobile universe is being reduced to ashes. Be inclined to grace, O illustrious one! Do not give way to wrath. Even this is the boon I solicit, All created things, O divine Being, belonging to thee, are being destroyed. Therefore, let thy wrath be appeased. Let it be annihilated in thy own self. Cast thy eye on thy creatures, inspired with the desire of doing them good. Do that by which creatures endued with life may not cease to be. Let not these creatures, with their productive powers weakened be exterminated. O Creator of the worlds, thou hast appointed me their Protector, O Lord of the universe, let not the mobile and the immobile universe to be destroyed. Thou art inclined to grace, and it is for this that I say these words unto thee.'

"Narada continued, Hearing these words (of Mahadeva) the divine Brahma, from desire of benefiting creatures, held in his own inner self his wrath that had been roused. Extinguishing the fire, the divine Benefactor of the world, the great Master, declared the duties of Production and Emancipation. And while the Supreme Deity exterminated that fire born of his wrath, there came out from the doors of his diverse senses a female who was dark and red and tawny, whose tongue and face and eyes were red, and who was decked with two brilliant ear-rings and diverse other brilliant ornaments. Issuing out of his body, she smilingly looked at those two lords of the universe and then set out for the southern quarter, Then Brahma, that controller of the creation and destruction of the worlds, called after her by the name of Death. And Brahma, O king, said unto her, 'Slay these creatures of mine! Thou hast been born of that wrath of mine which I cherished for the destruction (of the universe). By doing this, kill all creatures including idiots and seers at my command. By doing this, thou wilt be benefited.' Thou lotus-lady, called Death, thus addressed by him reflected deeply, and then helplessly wept aloud in melodious accents. The Grandsire then caught the tears she had shed, with his two hands, for the benefit of all creatures, and began to implore her (with these words).'

Section 52

"Narada said, 'The helpless lady, suppressing her arrow within her own self, addressed, with joined hands, the Lord of the creation, bending with humility like a creeper. And she said, O foremost of speakers, created by thee how shall I, being a female, do such a cruel and evil act knowing it to be cruel and evil? I fear unrighteousness greatly. O divine Lord, be inclined to grace. Sons and friends and brothers and sires and husbands are always dear; (if I kill them), they who will suffer these losses will seek to injure me. It is this that I fear. The tears that will fall from the eyes of woe-stricken and weeping persons, inspire me with fear, O Lord! I seek thy protection. O divine Being, O foremost of gods, I will not go to Yama's abode. O boon-giving one, I implore thee or thy grace, bowing my head and joining my palms. O grandsire of the worlds, I solicit (the accomplishment of even) this wish at thy hands! I desire, with thy permission, to undergo ascetic penances, O Lord of created things! Grant me this boon, O divine Being, O great master! Permitted by thee, I will go to the excellent asylum of Dhenuka! Engaged in adoring Thyself, I will undergo the severest austerities there. I will not be able, O Lord of the gods, to take away the dear life-breaths of living creatures weeping in sorrow. Protect me from unrighteousness.'

"Brahma said, 'O Death, thou hast been intended for achieving the destruction of creatures. Go, destroy all creatures, thou needst have no scruples. Even this must be. It cannot be otherwise. Do but my behest. Nobody in the world will find any fault in thee.'

"Narada continued, 'Thus addressed, that lady became very much affrighted. Looking at Brahma's face, she stood with joined hands. From desire of doing good to creatures, she did not set her heart upon their destruction. The divine Brahma also, that Lord of the lord of all creatures, remained silent. And soon the Grandsire became gratified in his own self. And casting his eyes upon all the creation he smiled. And, thereupon, creatures continued to live as before i.e., unaffected by premature death. And upon that, invincible and illustrious Lord having shaken off his wrath, that damsel left the presence of that wise Deity. Leaving Brahma, without having agreed to destroy creatures, the damsel called Death speedily proceeded to the retreat called Dhenuka. Arrived there, she practised excellent and highly austere vows. And she stood there on one leg for sixteen billions of years, and five times ten billions also, through pity for living creatures and from desire of doing them good, and all the time restraining her senses from their favourite objects. And once again, O king she stood there on one leg for one and twenty times ten billions of years. And then she wandered for ten times ten thousand billions of years with the creatures (of the earth), Next, repairing to the sacred Nanda that was full of cool and pure water, she passed in those waters eight thousand years. Observing rigid vows at Nanda, she cleansed herself of all her sins. Then she proceeded, first of all, to the sacred Kausiki, observant of vow. Living upon air and water only, she practised austerities there, Repairing then to Panchaganga and next to Vetasa, that cleansed damsel, by diverse kinds of especial austerities, emaciated her own body. Going next to the Ganga and thence to the great Meru, she remained motionless like a stone, suspending her life-breath. Thence going to the top of Himavat, where the gods had performed their sacrifice (in days of yore), that amiable and auspicious girl remained for a billion of years standing on the toe only of her feet. Wending then to Pushkara, and Gokarna, and Naimisha, and Malaya, she emaciated her body, practising austerities agreeable to her heart. Without acknowledging any other god, with steady devotion to the Grandsire, she lived and gratified the Grandsire in every way. Then the unchangeable Creator of the worlds, gratified said unto her, with a softened and delighted heart. 'O Death, why dost thou undergo ascetic austerities so severe?' Thus addressed, Death said unto the divine Grandsire, 'Creatures, O Lord, are living in health. They do not injure one another even by words. I shall not be able to slay them. O Lord, I desire even this boon at thy hands. I fear sin, and it is for this that I am engaged in ascetic austerities. O blessed one, undertake to remove for ever my fears. I am a woman, in distress, and without fault. I beg thee, be thou protector. Unto her the divine Brahman acquainted with the past, the present and the future, said, 'Thou shalt commit no sin, O Death, by slaying these creatures. My words can never be futile., O amiable one! Therefore, O auspicious damsel, slay these creatures of four kinds. Eternal virtue shall always be thine. That Regent of the world, viz., Yama, and the diverse disease shall become thy helpmates. I myself and all the gods will grant thee boons, so that, freed from sin and perfectly cleansed, thou mayst even acquire glory.' Thus addressed, O monarch, that lady, joining her hands, once more said these words, seeking her grace by bowing down unto him with her head, If, O Lord, this is not to be without me, then thy command I place upon my head. Listen, however, to what I say, Let covetousness, wrath, malice, jealousy, quarrel, folly and shamelessness, and other stern passions tear the bodies of all embodied creatures.'

"Brahman said, 'It will be, O Death, as thou sayest. Meanwhile, slay creatures duly. Sin shall not be thine, nor shall I seek to injure thee, O auspicious one. Those tear-drops of thine that are in my hands, even they will become diseases, springing from living creatures themselves. They will kill men; and if men are killed, sin shall not be thine. Therefore, do not fear, Indeed, sin shall not be thine. Devoted to righteousness, and observant of thy duty, thou shalt sway (all creatures). Therefore, take thou always the fives of these living creatures. Casting off both desire and wrath, take thou the life of all living creatures. Even thus will eternal virtue be thine. Sin will stay those that are of wicked behaviour. By doing my bidding cleanse thyself. It will be thine to sink them in their sins that are wicked. Therefore, cast off both desire and wrath, and kill these creatures endued with life.'

"Narada continued, 'That damsel, seeing that she was (persistently) called by the name of Death, feared (to act otherwise). And in terror also of Brahma's curse, she said, 'Yes!' Unable to do otherwise, she began, casting off desire and wrath, to take the lives of living creatures when the time came (for their dissolution). It is only living creatures that die. Diseases spring from living creatures themselves. Disease is the abnormal condition of creatures. They are pained by it. Therefore, indulge not in fruitless grief for creatures after they are dead. The senses, upon the death of creatures, go with the latter (to the other world), and achieving their (respective) functions, once more come back (with creatures when the latter are reborn). Thus all creatures, O lion among beings, the very gods included going, thither, have to act, like mortals. The wind, that is awful, of terrible roars and great strength, omnipresent and endued with infinite energy, it is the wind that will rive the bodies of living creatures. It will, in this matter put forth no active energy, nor will it suspend its functions; (but do this naturally). Even all the gods have the appellation of mortals attached to them. Therefore, O lion among kings, do not grieve for thy son! Repairing to heaven, the son of thy body is passing his days in perpetual happiness, having obtained those delightful regions that are for heroes. Casting off all sorrows, he hath attained to the companionship of the righteous. Death hath been ordained by the Creator himself for all creatures! When their hour comes, creatures are destroyed duly. The death of creatures arises from the creatures themselves. Creatures kill themselves. Death doth not kill any one, armed with her bludgeon! Therefore, they that are wise, truly knowing death to be inevitable, because ordained by Brahma himself, never grieve for creatures that are dead. Knowing this death to be ordained by the Supreme God, cast off, without delay; thy grief for thy dead son!'

"Vyasa continued, 'Hearing these words of grave import spoken by Narada, king Akampana, addressing his friend, said, 'O illustrious one, O foremost of Rishi, my grief is gone, and I am contented. Hearing this history from thee, I am grateful to thee and I worship thee.' That foremost of superior Rishi, that celestial ascetic of immeasurable soul, thus addressed by the king, proceeded to the woods of Nandava. The frequent recital of this history for the hearing of others, as also the frequent hearing of this history, is regarded as cleansing, leading to fame and heaven and worthy of approbation. It enhanceth besides, the period of life. Having listened to this instructive story, cast off thy grief, O Yudhishthira, reflecting besides or, the duties of a Kshatriya and the high state (of blessedness) attainable by heroes. Abhimanyu, that mighty car-warrior, endued with mighty energy, having slain (numerous) foes before the gaze of all bowmen, hath attained to heaven. The great bowman, that mighty car-warrior, struggling on the field, hath fallen in the battle struck with sword and mace and dart, and bow. Sprung from Soma, he hath disappeared in the lunar essence, cleansed of all his impurities. Therefore, O son of Pandu, mustering all thy fortitude. thyself with thy brothers, without allowing your senses to be stupefied speedily set out, inflamed with rage, for battle.'"

Footnotes

112:1 The first line of 6 is read differently in the Bombay edition. The Bengal reading, however, seems to me to be preferable.

112:2 Both the Bengal and Bombay editions, in the first line of 12, read prita, i.e., gratified. There can be no doubt, however, that the correct reading is Bhita, i.e., affrighted, as I have put it. I find that some of the Bengali translators have also made this correction.

114:1 Devas, in the first line of 46, means the senses, Vrittas, as explained by Nilakantha, means Vritavantus.

115:1 Verse 55, as occuring in both the Bengal and the Bombay text, requires corrections, 55 is incomplete. For the words tada Raja, therefore, I read Sokam tyaja, as suggested by K. P. Singha. Then the Visarga after Yudhishthira must be dropped to make it a vocative. Similarly, Pandavas in 58 should be Pandava, a vocative and not a nominative upakramat should be upakrama. The last two corrections are made in the Bombay text. The fact, is, are 55 to 58 the words of Vyasa, or of Sanjaya? Evidently, it is Vyasa that speaks, and, hence the necessity of the corrections noted.

Section 53

"Sanjaya said, 'Hearing of the origin of Death and her strange acts, king Yudhishthira, humbly addressing Vyasa, once more said these words unto him.'

"Yudhishthira said, 'Many kings there were in blessed countries, of righteous deeds and of prowess equal to that of Indra himself. They were royal sages, O regenerate one, that were sinless and truth-speaking. Once more, address me in words of grave import, and console me with (accounts of) the feats of those royal sages of ancient times. What was the measure of the sacrificial gifts made by them? Who were those high-souled royal sages of righteous deeds that made them? Tell me all this, O illustrious one!'

"Vyasa said, 'There was a king of the name of Switya. He had a son who was called Srinjaya. The Rishis Narada and Parvata were his friends. One day, the two ascetics, for paying Srinjaya a visit, came to his palace. Duly worshipped by Srinjaya, they became pleased with him, and continued to live with him happily. Once on a time as Srinjaya was seated at his case with the two ascetics, his beautiful daughter of sweet smiles came to him. Saluted with reverence by his daughter, Srinjaya delighted that girl standing by his side with proper benedictions of the kind she desired. Beholding that maiden, Parvata smilingly asked Srinjaya, saying, 'Whose daughter is this damsel of restless glances and possessed of every auspicious mark? Is she the splendour of Surya, or the flame of Agni? Or, is she any of these, viz., Sri, Hri, Kirti, Dhriti, Pushti, Siddhi, and the splendour of Soma?' After the celestial Rishi (Parvata) said these words, king Srinjaya answered, saying, 'O illustrious one, this girl is my daughter. She beggeth my blessings.' Then Narada addressed king Srinjaya and said. 'If, O monarch, thou wishest for great good (to thyself), then give this daughter of thine unto me for a wife.'

Delighted (with the Rishi's proposal), Srinjaya addressed Narada, saying, 'I give her unto thee.' At this, the other Rishi, viz., Parvata, indignantly addressed Narada, saying, 'Chosen before this by me, within my heart, thou hast taken this damsel as thy wife. And since thou hast done this, thou, O Brahmana, shalt not go to heaven as thy will.' Thus addressed by him, Narada answered him, saying, 'The husband's heart and speech (directed thereto), (the giver's) consent, the speeches (of both), the actual gift made by sprinkling water, and the (recital of the mantras) ordained for the seizure of the (bride's hand),--these have been declared to be indications by which one is constituted a husband. Even this ceremonial is not all. That which (above all) is essential is the walk for seven paces (by the bride in circumambulating the bridegroom). Without these thy purpose (about marriage) have been unaccomplished. Thou hast cursed. Therefore, thou also shalt not go to heaven without me.' Having cursed each other those two Rishis continued to live there. Meanwhile, king Srinjaya, desirous of (obtaining) a son, began, with cleansed soul, to carefully entertain the Brahmanas, to the utmost of his power, with food and robes. After a certain time, those foremost of Brahmanas devoted to the study of the Vedas and fully conversant with those scriptures and their branches became gratified with that monarch, desirous of getting a son. Together they came to Narada and said unto him, 'Give this king a son of the kind he desires.'--Thus addressed by the Brahmanas, Narada replied unto them, saying, 'So be it.'--and then the celestial Rishi addressed Srinjaya saying, 'O royal sage, the Brahmanas have been pleased and they wish thee a son! Solicit thou the boon, blessed be thou, about the kind of son thou desirest.' Thus addressed by him, the king, with joined hands, asked for a son possessed of every accomplishment, famous, of glorious feats, of great energy, and capable of chastising all foes. And he further asked that the urine, the excreta, the phlegm and the sweat of that child should be gold. And in due time the king had a son born unto him, who came to be named Suvarnashthivin on earth. And in consequence of the boon, that child began to increase (his father's) wealth beyond all limits. And king Srinjaya caused all desirable things of his to be made of gold. And his houses and walls and forts, and the houses of all Brahmanas (within his dominions), and his beds, vehicles, and plates, and all manners of pots and cups, and palace that he owned, and all implements and utensils, domestic and otherwise were made of gold. And in time his stock increased. Then certain robbers hearing of the prince and seeing him to be such, assembled together and sought to injure the king. And some amongst them said, 'We will seize the king's son himself. He is his father's mine of gold. Towards that end, therefore, we should strive.' Then those robbers inspired with avarice, penetrating into the king's palace, forcibly took away prince Suvarnashthivin. Having seized and taken him to the woods, those senseless idiots, inspired with avarice but ignorant of what to do with him, slew him there and cut his body in fragments. They saw not, however, any gold in him. After the prince was slain, all the gold, obtained in consequence of the Rishi's boon, disappeared. The ignorant and senseless robbers struck one another. And striking one another thus, they perished and with them that wonderful prince on the earth. And those men of wicked deeds sank in an unimaginable and awful hell. Seeing that son of his, obtained through the Rishi's boon thus slain, that great ascetic, viz., king Srinjaya, afflicted with deep sorrow, began to lament in piteous accents. Beholding the king afflicted with grief on account of his son, and thus weeping, the celestial Rishi Narada showed himself in his presence. Listen, O Yudhishthira, to what Narada said unto Srinjaya, having approached that king, who afflicted with grief and deprived of his senses, was indulging in piteous lamentations. Narada said, 'Srinjaya, with thy desires unfulfilled, thou shalt have to die, although we utterers of Brahma, live in thy house. Avikshit's son Marutta even, O Srinjaya, we hear, had to die. Piqued with Vrihaspati, he had caused Samvatta himself to officiate at his great sacrifices! Unto that royal sage the illustrious lord (Mahadeva) himself had given wealth in the shape of a golden plateau of Himavat. (With that wealth) king Marutta had performed diverse sacrifices. Unto him, after the completion of his sacrifices diverse tribes of celestials, those creators of the universe, with Indra himself in their company and with Vrihaspati at their head, used to come. All the carpets and furnitures of his sacrificial compound were of gold. The regenerate classes, desirous of food, all ate as they pleased, at his sacrifices, food that was clean and agreeable to their desires. And in all his sacrifices, milk and cards and clarified butter and honey, and other kinds of food and edibles, all of the best order, and robes and ornaments covetable for their costliness, gratified Brahmanas, thoroughly conversant with the Vedas. The very gods used to become distributors of food in king Marutta's palace. The Viswedevas were the courtiers of that royal sage, the son of Avikshit. By him were gratified the denizens of heaven with libations of clarified butter. And gratified (therewith), these, in their turn, increased that powerful ruler's wealth of crops with copious showers of rain. He always contributed to the gratification of the Rishis, the Pitris, and the gods, and thereby made them happy, by practising Brahmacharya, study of the Vedas, obsequial rites, and all kinds of gifts. And his beds and carpets and vehicles, and his vast stores of gold difficult to be given away, in fact, all that untold wealth of his, was given away voluntarily unto the Brahmanas, Sakra himself used to wish him well. His subjects were made happy (by him), Acting always with piety, he (ultimately) repaired to those eternal regions of bliss, acquired by his religious merit. With his children and counsellors and wives and descendants and kinsmen, king Marutta, in his youth, ruled his kingdom for a thousand years. When such a king, O Srinjaya, died who was superior to thee, in respect of the four cardinal virtues (viz., ascetic penances, truth, compassion, and liberality), and who, superior to thee, was much superior to thy son, do not grieve saying 'O Swaitya, for thy son who performed no sacrifice and gave no sacrificial present.'"

Footnotes

116:1 I follow Nilakantha in rendering these two verses.

116:2 Of golden excreta.

117:1 The Bengal reading is Samvartam. The Bombay text makes Samvarta a nominative. I have adopted the Bengal reading. If the Bombay reading be accepted, the meaning would be that Samvarta himself, piqued with Vrihaspati, caused Marutta to perform a sacrifice. K. P. Singha makes a ludicrous blunder in supposing Samvarta to have been a kind of sacrifice.

Section 56

"Narada said, 'King Suhotra also, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. He was the foremost of heroes, and invincible in battle. The very gods used to come for seeing him. Acquiring his kingdom virtuously, he sought the advice of his Ritwijas and domestic priests and Brahmanas for his own good, and enquiring of them, used to obey their behests. Well-acquainted with the duty of protecting his subjects, possessed of virtue and liberality, performing sacrifices and subjugating foes, king Suhotra wished for the increase of his wealth. He adored the gods by following the ordinances of the scriptures, and defeated his foes by means of his arrows. He gratified all creatures by means of his own excellent accomplishments. He ruled the earth, freeing her from Mlecchas and the forest-thieves. The deity of the clouds showered gold unto him from year's end to year's end. In those olden days, therefore, the rivers (in his kingdom) ran (liquid) gold, and were open to everybody for use. The deity of the clouds showered on his kingdom large number of alligators and crabs and fishes of diverse species and various objects of desire, countless in number, that were all made of gold. The artificial lakes in that king's dominions each measured full two miles. Beholding thousands of dwarfs and humpbacks and alligators and Makaras, and tortoises all made of gold, king Suhotra wondered much. That unlimited wealth of gold, the royal sage Suhotra performing a sacrifice at Kurujangala, gave away unto the Brahmanas, before the completion of the sacrifice. Having performed a thousand Horse-sacrifices, a hundred Rajasuyas, many sacred Kshatriya-sacrifices in all of which he made abundant presents to the Brahmanas and having performed daily rites, almost countless in number, undergone from specified desires, the king ultimately obtained a very desirable end. When, O Srinjaya, such a king died, who was superior to thee as regards the four cardinal virtues and who, superior to thee, was therefore, much superior to thy son, thou shouldst not grieve saying, 'Oh Swaitya, Oh, Swaitya,' for thy son performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

118:1 The word in the original Atavika, literally meaning one dwelling in the woods. It is very generally used in the sense of thieves or robbers, thus showing that these depredators from the earliest times, had the woods and the forests for their home.

118:2 Vahinyas rivers. Swairinyas, open to every body. The Bengal reading is abhavan; the Bombay reading Vyatahan. If the former reading be, adopted, it would mean the rivers were of liquid gold.

118:3 i.e., sacrifices ordained for Kshatriyas.

Section 57

"Narada said, 'The heroic king Paurava also, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. That king gave away a thousand times thousand horses that were all white in hue. At the Horse-sacrifice performed by that royal sage, countless number of learned Brahmanas versed in the principles of Siksha and Akshara come from diverse realms. These Brahmanas, purified by the Vedas, by knowledge, and by vows, and liberal and of agreeable countenances, having obtained from the king costly gifts, such as, robes and houses and excellent beds and carpets and vehicles and draft-cattle, were always delighted by actors and dancers and singers, thoroughly competent and well-versed (in their respective art), engaged in spot and ever-striving for their diversion. At each of his Sacrifices in due time he gave away as sacrificial presents ten thousand elephants of golden splendour, with the temporal juice trickling down their bodies, and cars made of gold with standards and banners. He also gave away, as sacrificial presents, a thousand times thousand maidens decked with ornaments of gold, and cars and steeds and elephants for mounting, and houses and fields, and hundreds of kine, by hundreds of thousand, and thousands of cowherds decked with gold. They that are acquainted with the history of the past, sing this song, viz., that in that sacrifice, king Paurava gave away kine with calves, having golden horns and silver hoofs and brass milkpots, and female slaves and male slaves and asses and camels, and sheep, countless in number, and diverse kinds of gems and diverse hill-like mounds of food. That sacrificing king of the Angas successively performed, in the order of their merit, and according to what was competent for his own class, many auspicious sacrifices capable of yielding every object of desire. When such a king, O Srinjaya, died who was superior to thee as regards the four cardinal virtues and who, superior to thee was, therefore, much more superior to thy son, thou shouldst not, saying 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' grieve for thy son who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

119:1 Siksha, one of the six branches of Vedas; it may be called the orthoepy of the Vedas. Akshara, letters of the alphabet. The sense seems to be that these Brahmanas were good readers of the Vedas.

Section 58

"Narada said, Usinara's son, Sivi also, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. That king had, as it were, put a leathern girdle around the earth, making the earth with her mountains and islands and seas and forests resound with the clatter of his car. The vanquisher of foes, viz., king Sivi. always slew the foremost of foes. He performed many sacrifices with presents in profusion unto the Brahmanas. That monarch of great prowess and great intelligence had acquired enormous wealth. In battle: he won the applause of all Kshatriyas. Having brought the whole earth under subjection, he performed many Horse-sacrifices, without any obstruction, which were productive of great merit giving away (as sacrificial present) a thousand crores of golden nishkas, and many elephants and steeds and other kinds of animals, much grain, and many deer and sheep. And king Sivi gave away the sacred earth consisting of diverse kinds of soil unto the Brahmanas. Indeed, Usinara's son, Sivi, gave away as many kine as the number of rain-drops showered on the earth, or the number of stars in the firmament, or the number of sand-grains or, the bed of Ganga, or the number of rocks that constitute the mountain called Meru, or the number of gems or of (aquatic) animals in the ocean. The Creator himself hath not met with and will not meet within the past, the present, or the future, another king capable of bearing the burdens that king Sivi bore. Many were the sacrifices, with every kind of rites, that king Sivi performed. In those sacrifices, the stakes, the carpets, the houses, the walls, and the arches, were all made of gold. Food and drink, agreeable to the taste and perfectly clean were kept in profusion. And the Brahmanas that repaired to them could be counted by myriads and myriads. Abounding with viands of every description, nothing but agreeable words such as give away and take were heard there. Milk and curds were collected in large lakes. In his sacrificial compound, there were rivers of drink and white hills of food. 'Bathe, and drink and eat as ye like,' these were the only words heard there. Gratified with his righteous deeds, Rudra granted Sivi a boon, saying, As thou givest away, let thy wealth, thy devotion,--thy fame, thy religious acts, the love that all creatures bear thee, and the heaven (thou attain), be all inexhaustible.' Having obtained all these desirable boons, even Sivi, when the time came, left this world for heaven. When, O Srinjaya, he died who was superior to thee, was much superior to thy son, thou shouldst not, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya', grieve for thy son who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

120:1 The word in the original Murddhabhishikta, which literally means one whose coronal locks have undergone the ceremony of the sacred investiture. Hence, it is used to denote Kshatriyas or persons of the royal order.

Section 59

"Narada said, 'Rama, the son of Dasaratha, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. His subjects were as much delighted with him, as a sire is delighted with the children of his loins. Endued with immeasurable energy, countless virtues were there in him. Of unfading glory, Rama, the elder brother of Lakshmana, at the command of his father, lived for fourteen years in the woods, with his wife. That bull among men slew in Janasthana fourteen thousand Rakshasas for the protection of the ascetics. While dwelling there, the Rakshasa called Ravana, beguiling both him and his companion (Lakshmana) abducted his wife, the princess of Videha. Like the Three-eyed (Mahadeva), in days of old, slaying (the Asura) Andhaka, Rama in wrath slew in battle that offender of Pulastya's race who had never before been vanquished by any foe. Indeed, the mighty-armed Rama slew in battle that descendant of Pulastya's race with all his kinsmen and followers, that Rakshasa who was incapable of being slain by the gods and the Asuras together, that wretch who was a thorn unto the gods and the Brahmanas. In consequence of his affectionate treatment of his subjects, the celestials worshipped Rama. Filling the entire earth with his achievements, he was much applauded even by the celestial Rishis. Compassionate unto all creatures, that king, having acquired diverse realms and protected his subjects virtuously, performed a great sacrifice without obstruction. And the lord, Rama, also performed a hundred Horse-sacrifices and the great sacrifice called Jaruthya. And with libations of clarified butter he contributed to Indra's delight. And by these acts of his, Rama conquered hunger and thirst, and all the diseases to which living creatures are subject. Possessed of every accomplishment, he always blazed forth with his own energy. Indeed, Rama, the son of Dasaratha, greatly outshone all creatures. When Rama ruled his kingdom, the Rishis, the gods, and men, all lived together on the earth. The lives of living creatures were never otherwise. The life-breaths also, called Prana, Apana, Samana, and the others, when Rama ruled his kingdom, all performed their functions. All luminous bodies shone brighter, and calamities never occurred. All his subjects were long-lived. None died in youth. The dwellers of heaven highly gratified, used to get, according to (the ordinances of) the four Vedas, libations of clarified butter and other offerings of food made by men. His realms were free from flies and gnats; and of beasts of prey and poisonous reptiles, there were none. And none was of unrighteous tendencies, none was covetous, and none was ignorant. The subjects, of all the (four) orders, were engaged in righteous and desirable acts, When the Rakshasas, about this time obstructed the offerings to the Pitris and the worship of the gods in Janasthana, Lord Rama, slaying them, caused those offerings and that worship to be once more given to the Pitris and the gods. Men were each blessed with a thousand children, and the period of their lives was a thousand years. Seniors had never to perform Sraddhas of their juniors.

Youthful in shape, of a dark-blue hue, of red eyes, possessed of the tread of an infuriated elephant, with arms reaching down to the knees, and beautiful and massive, of leonine shoulders, of great strength, and beloved by all creatures, Rama ruled his kingdom for eleven thousand years. His subjects always uttered his name. While Rama ruled his kingdom, the world became extremely beautiful. Taking at last his four kinds of subjects with him Rama went to heaven, having established his own line consisting of eight houses on the earth. When even he died, O Srinjaya, who was superior to thee in respect of the four cardinal virtues and superior to thy son, thou shouldst not lament, saying 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' for thy son who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

121:1 Havisha mudamavahat; or havisham udam avahat, which would mean, he poured libations unto Indra as copious as water.

122:1 Because juniors pre-deceased their seniors. The causative form of akarayan is a license.

122:2 The four kinds of creatures that owned Rama's sway were (1) those that were oviparous, (2) those that were viviparous, (3) those born of filth, and (4) the vegetables.

Section 60

"Narada said, 'Even king Bhagiratha, O Srinjaya, we hear, was dead. He caused the shores of Ganga, called after his name Bhagirath to be covered with flights of steps made of gold. Surpassing all kings and all princes, he gave unto the Brahmanas a thousand times thousand damsels decked with ornaments of gold. All those damsels were upon cars. And unto every car were yoked four steeds, and behind each car were a hundred kine. And behind each cow were (many) goats and sheep. King Bhagiratha gave enormous presents at his sacrifices. For that reason a large concourse of men assembled there. Afflicted there with Ganga was much pained. 'Protect Me,' she said and sat down on his lap. And because Ganga thus sat upon his lap in days of old, therefore, she, like the celestial dancer Urvasi came to be regarded as his daughter and was named after his name. And having become the king's daughter, she became his son (by becoming like a son, the means of salvation unto his deceased ancestors). Sweet-speeched Gandharvas of celestial splendour, gratified, sang all this in the hearing of the Rishis, the gods, and human beings. Thus, O Srinjaya, did that goddess, viz., the ocean-going Ganga, select lord Bhagiratha, descendant of Ikshvaku, the performer of sacrifices with profuse gifts (to the Brahmanas), as her father. His sacrifices were always graced with (the presence of) the very gods with Indra at their head. And the gods used to take their respective shares, by removing all impediments, to facilitate those sacrifices in every way. Possessed of great ascetic merit, Bhagiratha gave unto the Brahmanas whatever benefit they desired without obliging them to stir from the place wherever they might entertain those desires. There was nothing which he could withhold from the Brahmanas. Every one received from him everything he coveted. At last, the king ascended to the region of Brahman, through the grace of the Brahmanas. For that object on which the Rishis that subsisted on the rays of the sun used to wait upon the sun and the presiding deity of the sun, for that very object they used to wait upon the lord Bhagiratha, that ornament of the three worlds. When he died, O Srinjaya, who was superior to thee, as regards the four cardinal virtues, and who, superior to thee, was much superior to thy son, thou shouldst not grieve, saying 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

122:3 These were ghats for facilitating access to the sacred stream.

123:1 Both 5 and 6 are difficult slokas. But for Nilakantha I could never have understood their sense. The reading Jalaughena, occuring in both the Bengal and the Bombay editions, is a mistake for Janaughena. The construction of 5 is this: Dakshina Bhuyasirdadat: tena hetuna

Janaughena akaranta. The story of the salvation of Bhagiratha's ancestors is a beautiful myth. King Sagara (whence Sagara or the Ocean) had sixty thousand sons. They were all reduced to ashes by the curse of the sage Kapila, an incarnation of Vishnu himself. Bhagiratha, a remote descendant, caused the sacred Ganga to roll over the spot where the ashes of his ancestors lay, and thus procured their salvation.

123:2 The correct reading is Valguvadinas, and not the form in the genitive plural.

Section 61

"Narada said, 'Dilipa, the son of Havila, too, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. Brahmanas, vested in knowledge of Truth, devoted to the performance of sacrifices, blessed with children and children's children and numbering myriads upon myriads, were present at his hundreds of sacrifices. King Dilipa, having performed various sacrifices, gave away this earth, filled with treasures, unto the Brahmanas. At the sacrifices of Dilipa, the roads were all made of gold. The very gods, with Indra at their head used to come to him regarding him as Dharma himself. The upper and lower rings of his sacrificial stake were made of gold. Eating his Raga-khandavas, many persons, at his sacrifices, were seen to lie down on the roads. While battling over the waters, the two wheels of Dilipa's car never sank in that liquid. This seemed exceedingly wonderful, and never occured to other kings, Even those that saw king Dilipa, that firm bowman, always truthful in speech and giving away profuse gifts at his sacrifices, succeeded in ascending to heaven. In the abode of Dilipa, called also Khattanga, these five sounds were always to be heard, viz., the sound of Vedic recitations, the twang of bows, and Drink, Enjoy, and Eat! When he died, O Srinjaya, who was superior to thee in respect of the four cardinal virtues and who superior to thee, was much superior to thy son, thou shouldst not, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' grieve for thy son who performed no sacrifice and made no sacrificial gifts.'"

Footnotes

124:1 In the Bombay edition some verses occur after the 3rd.

Section 62

"Narada said, 'Mandhatri' the son of Yuvanaswa, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. That king vanquished the gods, the Asuras and men. Those celestials, viz., the twin Aswins, brought him out of his father's womb by a surgical operations. Once on a time, king Yuvanaswa while chasing the deer in the forest, became very thirsty and his steeds also became exceedingly fatigued. Beholding a wreath of smoke, the king (directed by it) went to a sacrifice and drank the sacred sacrificial butter that lay scattered there. (The king, thereupon, conceived). Beholding that Yuvanaswa was quick with child, those best of physicians, viz., the twin Aswins among the celestials, extracted the child from the king's womb. Seeing that child of celestial splendour lying on the lap on his father, the gods said unto one another, 'What shall support this child?' Then Vasava said, 'Let the child suck my fingers,' Thereupon from the fingers of Indra issued milk sweet as nectar. And since Indra from compassion, said, 'He will draw his sustenance from me,' and showed him that kindness, therefore, the gods named that child Mandhatri. Then jets of milk and clarified butter dropped into the mouth of Yuvanaswa's son from the hand of the high-souled Indra. The boy continued to suck the hand of Indra and by that means to grow. In twelve days he became twelve cubits in stature and endued with great prowess. And he conquered the whole of this earth in the course of a single day. Of virtuous soul, possessed of great intelligence, heroic, devoted to truth and a master of his passions, Mandhatri vanquished, by his bow Janamejaya and Sudhanwan and Jaya and Suna and Vrihadratha and Nriga. And the lands lying between the hill where the sun rises and the hill where he sets, are known to this day as the dominion of Mandhatri. Having performed a hundred Horse-sacrifices and a hundred Rajasuya sacrifices also, he gave away, O monarch, unto the Brahmanas, some Rohita fish made of gold, that were ten Yojanas in length and one Yojana in breadth. Mountains of savoury food and comestibles of diverse kinds, after the Brahmanas had been entertained, were eaten by others, (who came at his sacrifices) and contributed to their gratification. Vast quantities of food and eatables and drink, and mountains of rice, looked beautiful as they stood. Many rivers, having lakes of clarified butter, with diverse kinds of soup for their mire, curds for their froth and liquid honey for their water, looking beautiful, and wafting honey and milk, encircled mountains of solid viands. Gods and Asuras and Men and Yakshas and Gandharvas and Snakes and Birds, and many Brahmanas, accomplished in the Vedas and their branches, and many Rishis came to his sacrifices. Amongst those present there, none was illiterate. King Mandhatri, having bestowed the earth bounded by the seas and full of wealth upon the Brahmanas, at last disappeared like the sun. Filling all the points of the compass with his fame, he repaired to the regions of the righteous. When he died, O Srinjaya, who excelled thee in the four cardinal virtues and who, superior to thee, was much superior to thy son, thou shouldst not grieve, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya' for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial gift.'"

Footnotes

124:2 Literally "Having me for his sustainer."

124:3 Instead of Suna, the Bombay text gives Puru.

Section 63

"Narada said, 'Yayati, the son of Nahusha, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. Having performed a hundred Rajasuyas, a hundred Horse-sacrifices, a thousand Pundarikas, a hundred Vajapeyas, a thousand Atiratras, innumerable Chaturmasyas, diverse Agnishtomas, and many other kinds of sacrifices, in all of which he made profuse gifts unto the Brahmanas, he gave away unto the Brahmanas, having counted it first, the whole of the wealth that existed on the earth in the possession of Mlecchas and other Brahmana-hating people. When the gods and the Asuras were arrayed for battle, king Yayati aided the gods. Having divided the earth into four parts, he gave it away unto four persons. Having performed various sacrifices and virtuously begotten excellent offspring upon (his wives) Devayani, the daughter of Usanas and Sarmishtha, king Yayati, who was like unto a celestial, roved through the celestial woods at his own pleasure, like a second Vasava. Acquainted with all the Vedas, when, however, he found that he was not satiated with the indulgence of his passions, he then, with his wives, retired into the forest, saying this: 'Whatever of paddy and wheat and gold and animals and women there are on earth, even the whole of these is not sufficient for one man. Thinking of this, one should cultivate contentment.' Thus abandoning all his desires, and attaining to contentment, the lord Yayati, installing (his son) on his throne, retired into the forest. When he died, O Srinjaya, who was superior to thee in respect of the four cardinal virtues and who, superior to thee, was much superior to thy son, thou shouldst not, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya', grieve for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Section 64

"Narada said, 'Nabhaga's son, Amvarisha, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. Alone he battled a thousand times with a thousand kings. Desirous of victory, those foes, accomplished in weapons, rushed against him in battle from all sides, uttering fierce exclamations. Aided by his strength and activity and the skill he had acquired by practice, he cut off, by the force of his weapons, the umbrellas, the weapons, the standards, the cars, and the lances of those enemies, and dispelled his anxieties. Desirous of saving their lives, those men, doffing their coats of mail, implored him (for mercy). They sought his protection, saying, 'We yield ourselves to thee.' Reducing them to subjection and conquering the whole earth, he performed a hundred sacrifices of the best kind, according to the rites ordained in the scriptures, O sinless one! Food possessed of every agreeable quality was eaten (at those sacrifices) by large classes of people. At those sacrifices, the Brahmanas were respectfully worshipped and greatly gratified. And the regenerate classes ate sweet-meats, and Purikas and Puras, and Apupas and Sashkalis of good taste and large size, and Karambhas and Prithumridwikas, and diverse kinds of dainties, and various kinds of soup, and Maireyaka, and Ragakhandavas, and diverse kinds of confectionary, well-prepared, soft, and of excellent fragrance, and clarified butter, and honey, and milk, and water, and sweet curds, and many kinds of fruits and roots agreeable to the taste. And they that were habituated to wine drank in due time diverse kinds of intoxicating drinks for the sake of the pleasure that those produced, and sang and played upon their musical instruments. Avid others, by thousands, intoxicated with what they drank, danced and merrily sang hymns to the praise of Amvarisha; while others, unable to keep themselves erect, fell down on the earth. In those sacrifices, king Amvarisha gave, as sacrificial presents, the kingdoms of hundreds and thousands of kings unto the ten million priests (employed by him) Having performed diverse sacrifices the king gave unto the Brahmanas, as sacrificial presents, numbers of princes and kings whose coronal locks had undergone the sacred bath, all cased in golden coats of mail, all having white umbrellas spread over their heads, all seated on golden cars, all attired in excellent robes and having large trains of followers, and all bearing their sceptres, and in possession of their treasuries. The great Rishis, seeing what he did, were highly gratified, and said, 'None amongst men in past times did, none in future will be able to do, what king Amvarisha of profuse liberality, is doing now. When he, O Srinjaya, died who was superior to thee in respect of the four cardinal virtues and who superior to thee, was, much more superior to thy son, thou shouldst not, therefore, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya', grieve for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

126:1 The Bengal text reads this verse differently.

126:2 The words in italics are names of Indian confectionery, prepared with wheat or barley, milk, and sugar or honey.

Section 65

"Narada said, 'King Sasavindu, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. Of great beauty and of prowess incapable of being baffled, he performed diverse sacrifices. That high-souled monarch had one hundred thousand wives. From each of those wives were born a thousand sons. All those princes were endued with great prowess. They performed millions of sacrifices. Accomplished in the Vedas, those kings performed many foremost of sacrifices. All of them were cased (on occasions of battle) in golden coats of mail. And all of them were excellent bowmen. All these princes born of Sasavindu performed Horse-sacrifices. Their father, O best of monarchs, in the Horse-sacrifices he had performed, gave away, (as sacrificial presents), all those sons unto the Brahmanas. Behind each of those princes were hundreds upon hundreds of cars and elephants and fair maidens decked in ornaments of gold. With each maiden were a hundred elephants; with each elephant, a hundred cars; with each car a hundred steeds, adorned with garlands of gold. With each of those steeds were a thousand kine; and with each cow were fifty goats. The highly blessed Sasavindu gave away unto the Brahmanas, in the great Horse-sacrifice of his such unlimited wealth. The king caused as many sacrificial stakes of gold to be made for that great Horse-sacrifice of his as is the number, double of sacrificial stakes of wood in other sacrifices of the kind. There were mountains of food and drink of the height of about two miles each. Upon the completion of' his Horse-sacrifice, thirteen such mountains of food and drink remained (untouched). His kingdom abounded in people that were contented and well-fed. And it was free from all inroads of evil and the people were perfectly happy. Having ruled for many long years, Sasavindu, at last, ascended to heaven. When he died, O Srinjaya, who was superior to thee in respect of the four cardinal virtues and who superior to thee was, therefore, much more superior to thy son, thou shouldst not, saying, 'Oh, Swaitya, Oh Swaitya', grieve for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Section 66

"Narada said, 'Gaya, the son of Amartarayas, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death, That king, for a hundred years, ate nothing but what remained of the libations of clarified butter poured into the sacrificial fire. Agni (gratified with his proof of great devotion) offered to give him a boon. Gaya solicited the boon (desired), saying, 'I desire to have a thorough knowledge of the Vedas through ascetic penances, through practice of Brahmacharya, and of vows and rules, and through the grace of my superiors. I desire also inexhaustible wealth, through practice of the duties of my own order and without injury to others. I wish also that I may always be able to make gifts unto the Brahmanas, with devotion. Let me also procreate sons upon wives belonging to my own order and not upon others. Let me be able to give away food with devotion. Let my heart always delight in righteousness. O (Agni) thou supreme cleanser, let no impediment overtake me while I am engaged in acts for the attainment of religious merit.' Saying 'Be it so,' Agni disappeared then and there. And Gaya also, acquiring all he had asked for, subjugated his foes in fair fight. King Gaya then performed, for a full hundred years, diverse kinds of sacrifices with profuse presents unto the Brahmanas and the vows called Chaturmasyas and others. Every year, for a century, the king gave (unto the Brahmanas) one hundred and sixty thousand kine, ten thousand steeds, and one crore gold (nishkas) upon rising (on the completion of his sacrifices). Under every constellation also he gave away the presents ordained for each of these occasions. Indeed, the king performed various sacrifices like another Soma or another Angiras. In his great Horse-sacrifice, king Gaya, making a golden earth, gave her away unto the Brahmanas. In that sacrifice, the stakes of king Gaya were exceedingly costly, being of gold, decked with gems delightful to all creatures. Capable of killing every wish, Gaya gave those stakes unto well-pleased Brahmanas and other people. The diverse classes of creatures dwelling in the ocean, the woods, the islands, the rivers male and female, the waters, the towns, the provinces, and even in heaven, were all gratified with wealth and food distributed at Gaya's sacrifices. And they all said, 'No other sacrifice can come up to this one of Gaya. The sacrificial altar of Gaya was thirty Yojanas in length, six and twenty Yojanas in width, and twenty Yojanas in height. And it was made entirely of gold, and overspread with pearls and diamonds and gems. And he gave away this altar unto the Brahmanas, as also robes and ornaments. And the munificent monarch also gave unto the Brahmanas other presents of the kind laid down (in the scriptures). Upon the completion of that sacrifice five and twenty hills of food remained untouched, and many lakes and several beautifully flowing rivulets of juicy drinks, and many heaps, besides, of robes and ornaments. And in consequence of the merit of that great sacrifice, Gaya came to be well-known in the three worlds. And due to that sacrifice are the eternal Banian and the sacred Brahmasara. When he died, O Srinjaya, who was superior to thee in respect of four cardinal virtues and who superior to thee, was, therefore, much superior to thy son, thou shouldst not, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' grieve for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

128:1 These are the methods by which he sought knowledge of the Vedas.

128:2 'Nakshatra-dakshina is explained by Nilakantha as Nakshatra vihitro-Dakshina.

Section 67

"Narada said, 'Rantideva, the son of Srinjaya, we hear, fell a prey to death. That high-souled king had two hundred thousand cooks to distribute excellent food, raw and cooked, like unto Amrita, unto the Brahmanas, by day and by night, who might come to his house as guests. The king gave away unto the Brahmanas his wealth acquired by righteous means. Having studied the Vedas, he subjugated his foes in fair fight. Of rigid vows and always engaged in due performance of sacrifices, countless animals, desirous of going to heaven, used to come to him of their own accord. So large was the number of animals sacrificed in the Agnihotra of that king that the secretions flowing from his kitchen from the heaps of skins deposited there caused a veritable river which from this circumstance, came to be called the Charmanwati. He, incessantly gave away nishkas of bright gold unto the Brahmanas, 'I give thee nishkas.' 'I give thee nishkas,' these were the words incessantly uttered by him. 'I give thee,' 'I give thee' saying these words he gave away thousands of nishkas. And once again, with soft words to the Brahmanas, he gave away nishkas. Having given away, in course of a single day, one crore of such coins, he thought that he had given away very little. And, therefore, he would give away more. Who else is there that would be able to give what he gave? The king gave away wealth, thinking, If I do not give wealth in the hands of Brahmanas, great and eternal grief, without doubt, will be mine.' For a hundred years, every fortnight, he gave unto thousands of Brahmanas a golden bull into each, followed by a century of kine and eight hundred pieces of nishkas. All the articles that were needed for his Agnihotra, and all that were needed for his other sacrifices, he gave away unto the Rishis, including Karukas and water-pots and plates and beds and carpets and vehicles, and mansions and houses, and diverse kinds of trees, and various kinds of viands. Whatever utensils and articles Rantideva possessed were of gold. They that are acquainted with the history of ancient times seeing the superhuman affluence of Rantideva, sing this song, viz., 'We have not seen such accumulated treasures even in the abode of Kuvera; what need be said, therefore, of human beings?' And people wonderingly said, Without doubt, the kingdom of Rantideva is made of gold. On such nights, when guests were assembled in the abode of Rantideva, one and twenty thousand kine were sacrificed (for feeding them). And yet the royal cook adorned with begemmed ear-rings, had to cry out, saying, 'Eat as much soup as you like, for, of meat, there is not as much today as in other days. Whatever gold was left belonging to Rantideva, he gave even that remnant away unto the Brahmanas during the progress of one of his sacrifices. In his very sight the gods used to take the libations of clarified butter poured into the fire for them, and the Pitris the food that was offered to them, in Sraddhas. And all superior Brahmanas used to obtain from him (the means of gratifying) all their desires. When he died, O Srinjaya, who was superior to thee in respect of the four cardinal virtues and who, superior to thee was, therefore, much superior to thy son, thou shouldst not, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' grieve for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

129:1 The Bengal reading of the second line of the second verse is vicious. At any rate, the Bombay reading is better.

129:2 Animals slain in sacrifices are believed to go to heaven.

129:3 Identified with the modern Chumbal.

130:1 A kind of vessel used by Brahmanas and others for begging.

130:2 Vaswoksara means made 'of gold.' It is a feminine adjective. The substantive is omitted. I think the passage may mean--'The city of Rantideva is made of gold.'

Section 68

"Narada said, 'Dushmanta's son, Bharata, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death. While only a child (living) in the forest, he achieved feats incapable of being achieved by others. Endued with great strength, he speedily deprived the very lions, white as snow and armed with teeth and claws, of all their prowess, and dragged them and bound them (at his pleasure). He used to check tigers also, that were fiercer and more ruthless (than lions), and bring them to subjection. Seizing other beasts of prey possessed of great might, and even huge elephants, dyed with red arsenic and spotted with other liquid minerals by their teeth and tusks, he used to bring them to subjection, causing their mouths to become dry, or obliging them to fly away. Possessed of great might, he used also to drag the mightiest of buffaloes. And in consequence of his strength, he checked proud lions by hundreds, and powerful Srimaras and horned rhinoceroses and other animals. Binding them by their necks and crushing them to an inch of their lives, he used to let them go. For those feats of his the regenerate ascetics (with whom he lived) came to call him Sarvadamana (the controller of all). His mother, at last, forbade him from torturing animals in that way. Endued with great prowess he performed a hundred Horse-sacrifices on the banks of the Yamuna, three hundred such sacrifices on the banks of Saraswati, and four hundred on the banks of the Ganga. Having performed these sacrifices, he once more performed a thousand Horse-sacrifices and a hundred Rajasuyas, great sacrifices, in which his gifts also to the Brahmanas were very profuse. Other sacrifices, again, such as the Agnishtoma, the Atiratra, the Uktha and the Viswajit, he performed together with thousands and thousands of Vajapeyas, and completed without any impediment. The son of Sakuntala, having performed all these, gratified the Brahmanas with presents of wealth. Possessed of great fame, Bharata then gave ten thousand billions of coins, made of the most pure gold, unto Kanwa (who had brought up his mother Sakuntala as his own daughter). The gods with Indra at their head, accompanied by the Brahmanas, coming to his sacrifice, set up his sacrificial stake made entirely of gold, and measuring in width a hundred Vyamas. And imperial Bharata, of noble soul, that victor over all foes, that monarch never conquered by any enemy, gave away unto the Brahmanas beautiful horses and elephants and cars, decked with gold, and beautiful gems of all kinds, and camels and goats and sheep, and slaves--male and female--and wealth, and grains and milch cows with calves, and villages and fields, and diverse kinds of robes, numbering by millions and millions. When he died, O Srinjaya, who was superior to thee in respect of the four cardinal virtues and who superior to thee, was, therefore, much superior to thy son, thou shouldst not, saying, 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' grieve for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'

Footnotes

131:1 A Vyama is the space between the two arms extended at their furthest.

Section 69

"Narada said, 'Vena's son, king Prithu, O Srinjaya, we hear, fell a prey to death, In the Rajasuya sacrifice he performed, the great Rishis installed him as Emperor (of the world). He vanquished all, and his achievements, became known (all over the world). For this he came to be called Prithu (the celebrated). And because he protected all people from wounds and injuries, for this he became a true Kshatriya. Beholding Vena's son, Prithu, all his subjects said, We are highly pleased with him. In consequence of this affection that he enjoyed of his subjects he came to be called a Raja. During the time of Prithu, the earth, without being cultivated, yielded crops in sufficiency. All the kine, again, yielded milk whenever they were touched. Every lotus was full of honey. The Kusa blades were all of gold, agreeable to the touch, and otherwise delightful. And the subjects of Prithu made clothes of these blades and the beds also on which they lay. All the fruits were soft and sweet and like unto Amrita (in taste). And these constituted the food of his subjects, none amongst whom had ever to starve. And all men in Prithu's time were hale and hearty. And all their wishes were crowned with fruition. They had nothing to fear. On trees, or in caves, they dwelt as they liked. His dominions were not distributed into provinces and towns. The people lived happily and in joy as each desired. When king Prithu went to the sea, the waves became solid. The very mountains used to yield him openings that he might pass through them. The standard of his car never broke (obstructed by anything). Once on a time, the tall trees of the forest, the mountains, the gods, the Asuras, men, the snakes, the seven Rishis, the Apsaras, and the Pitris, all came to Prithu, seated at his ease, and addressing him, said, 'Thou art our Emperor. Thou art our king. Thou art our protector and Father. Thou art our Lord. Therefore, O great king, give us boons after our own hearts, through which we may, for ever, obtain gratification and joy.' Unto them Prithu, the son of Vena, said, So be it. Then taking up his Ajagava bow and some terrible arrows the like of which existed not, he reflected for a moment. He then addressed the Earth, saying, 'Coming quickly, O Earth! Yield to these the milk they desire. From that, blessed be thou, I will give them the food they solicit.' Thus addressed by him, the Earth said, 'It behoveth thee, O hero, to regard me as thy daughter.' Prithu answered, So be it!--And then that great ascetic, his passions under control, made all arrangements (for milking the Earth. Then the entire assemblage of creatures began to milk the Earth). And first of all, the tall trees of the forest rose for milking her, The Earth then, full of affection, stood there desiring a calf, a milker, and vessels (wherein to hold the milk). Then the blossoming Sala became the calf, the Banian became the milker, torn buds became the milk, and the auspicious fig tree became the vessel. (Next, the mountains milked her). The Eastern hill, whereon the Sun rises, became the calf; the prince of mountains, viz., Meru, became the milker; the diverse gems and deciduous herbs became the milk; and the stones became the vessels (for holding that milk). Next, one of the gods became the milker, and all things capable of bestowing energy and strength became the coveted milk. The Asuras then milked the Earth, having wine for their milk, and using an unbaked pot for their vessel. In that act, Dwimurddhan became the milker, and Virochana, the calf. The human beings milked the Earth for cultivation and crops. The self-created Manu became their calf, and Prithu himself the milker. Next, the Snakes milked the Earth, getting poison as the milk, and using a vessel made of a gourd, Dhritarashtra became the milker, and Takshaka the calf. The seven Rishis, capable of producing everything by their fiat, then milked the Earth, getting the Vedas as their milk. Vrihaspati became the milker, the Chhandas were the vessel, and the excellent Soma, the calf. The Yakshas, milking the Earth, got the power of disappearance at will as the milk in an unbaked pot. Vaisravana (Kuvera) became their milker, and Vrishadhvaja their calf. The Gandharvas and the Apsaras milked all fragrant perfumes in a vessel made of a lotus-leaf. Chitraratha became their calf, and the puissant Viswaruchi their milker. The Pitris milked the Earth, getting Swaha as their milk in a vessel of silver. Yama, the son of Vivaswat, became their calf, and (the Destroyer Antaka) their milker. Even thus was the Earth milked by that assemblage of creatures who all got for milk what they each desired. The very calves and vessels employed by them are existing to this day and may always be seen. The powerful Prithu, the son of Vena, performing various sacrifices, gratified all creatures in respect of all their desires by gifts of articles agreeable to their hearts. And he caused golden images to be made of every article on earth, and bestowed them all on the Brahmanas as his great Horse-sacrifice, The king caused six and sixty thousand elephants to be made of gold, and all those he gave away unto the Brahmanas. And this whole earth also the king caused to be decked with jewels and gems and gold, and gave her away unto the Brahmanas. When he died, O Srinjaya, who was superior to thee as regards the four cardinal virtues and who, superior to thee, was, therefore, much superior to thy son thou shouldst not, saying 'Oh, Swaitya, Oh, Swaitya,' grieve for the latter who performed no sacrifice and made no sacrificial present.'"

Footnotes

132:1 Literally, a Kshatriya is one that rescues another from wounds and injuries.

132:2 A raja is one who enjoys the affection of his people, and with whom they are delighted.

132:3 The bow of Siva, otherwise called Pinaka.

133:1 Aklishtakarman, literally, one who is never fatigued with work; hence one capable of obtaining the results of action by a mere fiat of the will. It may also mean, of unspotted acts.

133:2 Parthivas, i.e., relating to the earth.

Section 70

"Narada said, 'Even the great ascetic Rama, the hero worshipped by all heroes, that son of Jamadagni, of great fame, will die, without being contented (with the period of his life). Rooting out all evils from the earth, he caused the primeval Yuga to set in. Having obtained unrivalled prosperity, no fault could be seen in him. His father having been slain and his calf having been stolen by the Kshatriyas, he without any boast, slew Kartavirya who had never been vanquished before by foes. With his bow he slew four and sixty times ten thousand Kshatriyas already within the jaws of death. In that slaughter were included fourteen thousand Brahmana-hating Kshatriyas of the Dantakura country, all of whom he slew. Of the Haihayas, he slew a thousand with his short club, a thousand with his sword, and a thousand by hanging. Heroic warriors, with their cars, steeds, and elephants, lay dead on the field, slain by the wise son of Jamadagni, enraged at the slaughter of his father. And Rama, on that occasion, slew ten thousand Kshatriyas with his axe. He could not quietly bear the furious speeches uttered by those (foes of his). And when many foremost of

Brahmans uttered exclamations, mentioning the name of Rama of Bhrigu's race, then the valiant son of Jamadagni, proceeding against the Kashmiras, the Daradas, the Kuntis, the Kshudrakas, the Malavas, the Angas, the Vangas, the Kalingas, the Videhas, the Tamraliptakas, the Rakshovahas, the Vitahotras, the Trigartas, the Martikavatas, counting by thousand, slew them all by means of his whetted shafts. Proceeding from province to province, fie thus slew thousands of crores of Kshatriyas. Creating a deluge of blood and filling many lakes also with blood as red as Indrajopakas or the wild fruit called Vandujiva, and bringing all the eighteen islands (of which the earth is composed) under his subjection, that son of Bhrigu's race performed a hundred sacrifices of great merit, all of which he completed and in all of which the presents he made unto the Brahmanas were profuse. The sacrificial altar, eighteen nalas high made entirely of gold, and constructed according to the ordinance, full of diverse kinds of jewels and gems, and decked with hundreds of standards, and this earth abounding in domestic and wild animals, were accepted by Kasyapa as sacrificial present made unto him by Rama, the son of Jamadagni. And Rama also gave him many thousand prodigious elephants, all adorned with gold. Indeed, freeing the earth from all robbers, and making her teem with honest and graceful inhabitants, Rama gave her away to Kasyapa at his great Horse-sacrifice. Having divested the earth of Kshatriyas for one and twenty times, and having performed hundreds of sacrifices, the puissant hero gave away the earth to the Brahmanas. And it was Marichi (Kasyapa) who accepted from him the earth with her seven islands. Then Kasyapa said unto Rama, 'Go out of the earth, at my command.' At the word of Kasyapa, the foremost of warriors, desirous of obeying the Brahmana's behest, caused by his arrows the very ocean to stand aside, and repairing to that best of mountains called Mahendra, continued to live there. Even that enhancer of the fame of the Bhrigus, possessed of such numberless virtues, that famous son of Jamadagni, of great splendour, will die. Superior to thy son, (even he will die). Do not, therefore, grieve for thy son who performed no sacrifice and made no sacrificial present. All these, superior to thee as regards the four cardinal virtues and as regards also a hundred other merits, all these foremost of men, have died, O Srinjaya, and they that are like them will also die.'"

Footnotes

134:1 The first line of the verse, I think, has been correctly explained by Nilakantha. The paraphrase is ya imam bhumim sukham kurvan adyam i.e. adyam yugam anuparyeti sma.

134:2 The Bombay text adds some verses here which do not occur in the Bengal texts.

134:3 K. P. Sinha makes a ludicrous blunder in reading this line.

Section 71

"Vyasa said, 'Hearing this sacred history of sixteen kings, capable of enhancing the period of life (of the listener), king Srinjaya remained silent without saying anything. The illustrious Rishi Narada then said unto him thus sitting silent, 'O thou of great splendour, hast thou heard those histories recited by me, and hast thou caught their purport? Or, are all these lost like Sraddha as performed by a person of regenerate classes having a Sudra wife?' Thus addressed, Srinjaya then replied with joined hands, 'O thou that hast wealth of asceticism, having listened to these excellent and praiseworthy histories of ancient royal sages, all of whom had performed great sacrifices with profuse presents unto the Brahmanas, my grief hath all been dispelled by wonder, like the darkness that is dispelled by the rays of the sun. I have now been cleansed of my sins, and I do not feel any pain now. Tell me, what shall I do now?'

"Narada said, 'By good luck it is that thy grief hath been dispelled. Solicit thou the boon that thou desirest. Thou wilt obtain all thou mayst ask. We never say what is not true.'

"Srinjaya said, 'I am happy with even this, viz., that thou, O holy one, art gratified with me. He with whom thou, O holy one, art gratified, hath nothing unobtainable here.'

"Narada said, 'I will once more give thee thy son who was fruitlessly slain by the robbers, like an animal, slaughtered in sacrifice, taking him out of terrible hell.'

"Vyasa said, 'Then the son of Srinjaya, of wonderful splendour, appeared, that child resembling the son of Kuvera himself, bestowed by the gratified Rishi (on the bereaved father). And king Srinjaya, once more meeting with his son, became highly delighted. And he performed many meritorious sacrifices, giving away profuse sacrificial presents upon completion. Srinjaya's son had not fulfilled the purposes of his being. He had performed no sacrifice and had no children. Destitute of bravery, he had perished miserably and not in battle. It was for this reason that he could be brought back into life. As regards Abhimanyu, he was brave and heroic. He hath fulfilled the purposes of life, for the brave son of Subhadra, having blasted his foes by thousands, hath left the world, falling in the field of battle. Those inaccessible regions that are attainable by Brahmacharya, by knowledge, by acquaintance with the scriptures, by foremost of sacrifices, even, these have been obtained by thy son. Men of knowledge always desire heaven by their righteous deeds. They that are living in heaven never prefer this world to heaven. Therefore, it is not easy for any desirable thing that might have been unattained by him to bring back into the world Arjuna's son slain in battle and now residing in heaven. Thy son has attained to that eternal goal which is attained by yogins with eyes shut in contemplation or by performers of great sacrifices, or people possessed of great ascetic merit. After death, attaining a new body that hero is shining like a king in his own immortal rays. Indeed, Abhimanyu has once more got his own body of lunar essence that is desirable by all regenerate persons. He deserveth not thy grief. Knowing this, be quiet, and slay thy foes. Let fortitude be thine. O sinless one, it is the living that stand in need of our grief, and not they that have attained to heaven. His sins increase, O king, for whom, the living grieve. Therefore, he that is wise, abandoning grief, should strive for (the) benefit (of the dead). The living man should think of the joy, the glory, and the happiness (of the dead). Knowing this, the wise never indulge in grief, for grief is painful. Know this to be true. Rise up! Strive (to achieve thy purpose). Do not grieve. Thou hast heard of the origin of Death, and her unexampled penances, as also the impartiality of her behaviour towards all creatures. Thou hast heard that prosperity is unstable. Thou hast heard how the dead son of Srinjaya was revived. O learned king, do not grieve. Peace be to thee, I go!'--Having said this, the holy Vyasa disappeared then and there. Upon the departure of that master of speech, that foremost of intelligent persons, viz., the holy Vyasa, whose colour was like that of the clouded sky, Yudhishthira, having derived consolation in consequence of what he had heard about the sacrificial merit and prosperity of these great monarchs of olden times, possessed of energy equal to that of the great Indra himself and all of whom had acquired wealth by righteous means, mentally applauded those illustrious persons and became freed from grief. Once more, however, with a melancholy heart he asked himself, saying, 'What shall we say unto Dhananjaya?'"

Footnotes

136:1 Sannahikas, i.e., clad in mail.

136:2 The Bengal reading Dwijaidhitam is certainly better than the Bombay reading Dwijochitam although Nilakantha explains uchitam as abhimatam.

Section 72

"Sanjaya said, 'When that terrible day, so fraught with the slaughter of creatures, departed, and when the sun set, the beautiful twilight of the evening spread itself. The troops, O bull of Bharata's race, of both parties, had retired to their tents. Then the ape-bannered Jishnu, having slain a large number of Samsaptakas by means of his celestial weapons, proceeded towards his tent, mounted on that victorious car of his. And as he was proceeding, he asked Govinda, with voice choked with tears, 'Why is my heart afraid, O Kesava, and why both my speech falter? Evil omens encounter me, and my limbs are weak. Thoughts of disaster possess my mind without living it. On earth, on all sides, various omens strike me with fear. Of many kinds are those omens and indications, and seen everywhere, foreboding dire calamity. Is it all right with my venerable superior, viz., the king with all his friends?'

"Vasudeva said, 'It is evident that everything is right with thy brother and his friends. Do not grieve, some trifling evil in another direction will happen.'

"Sanjaya continued, 'Then those two heroes (viz., Krishna and Arjuna), having adored the Twilight, mounted on their car and proceeded, talking of the day's battle so destructive of heroes. Having achieved feats exceedingly difficult of accomplishment, Vasudeva and Arjuna, at last, reached the (Pandava) encampment. Then that slayer of hostile heroes, viz., Vibhatsu, beholding the camp joyless and melancholy and everything to be in confusion, addressed Krishna with an agonised heart, and said, 'O Janardana, no auspicious trumpet blows today, its blasts mingled with the beat of drums and the loud blare of conchs. The sweet Vina also is nowhere played upon in accompaniment with slapping of palms. Auspicious and delightful songs fraught with praise are nowhere recited or sung by our bards amongst the troops. The warriors also, all recede hanging down their heads. They do not tell me beholding me, as before, of the feats achieved by them. O Madhava, is it all right with my brothers today? Beholding our own men plunged in grief, I know no peace. Is it all right, O giver of honours, with the ruler of the Panchalas, or Virata, or all our warriors, O thou of unfading glory? Alas, Subhadra's son, ever cheerful, doth not today, with his brothers, come out with smiles to receive me returning from battle.'

"Sanjaya said, 'Thus conversing, those two, (viz., Krishna and Arjuna), entered their own camp. And they saw that the Pandavas, all cheerless, were sitting, plunged in great grief. Beholding his brothers and sons, the ape-bannered Arjuna became very cheerless. Not seeing the son of Subhadra there, Arjuna said, 'Pale is the colour I behold of the faces of you all. I do not, again, see Abhimanyu. Nor doth he come to congratulate me. I heard that Drona had today formed the circular array. None amongst you, save the boy Abhimanyu, could break that array. I, however, did not teach him how to come out of that array, after having pierced it. Did you cause the boy to enter that array? Hath that slayer of heroes, viz., the son of Subhadra, that mighty bowman, having pierced that array, through numberless warriors of the enemy in battle, fallen, at last in the fight? Oh, tell me, how that hero of mighty arms and red eyes, born (in our line) like a lion on the mountain breast, and equal unto the younger brother of Indra himself, hath fallen on the field of battle? What warrior, deprived on his senses by Death ventured to slay that dear son of Subhadra, that favourite of Draupadi and Kesava, that child ever loved by Kunti? Equal unto the high-souled Vrishni hero, Kesava, himself in prowess and learning and dignity, how hath he been slain on the field of battle? The favourite son of that daughter of the Vrishni race, always cherished by me, alas, if I do not see him I will repair to the abode of Yama. With locks ending in soft curls, of tender years, with eyes like those of a young gazelle, with tread like that of an infuriated elephant, tall like a Sala offshoot, of sweet speech accompanied with smiles, quiet, ever obedient to the behest of his superiors, acting like one of mature years though tender in age, of agreeable speech, reft of vanity, of great courage and great energy, of large eyes resembling lotus-petals, kind to those devoted to him, self-restrained, following nothing mean, grateful, possessed of knowledge, accomplished in weapons, unretreating from battle, always delighting in fight, and enhancing the fears of foes, engaged in the welfare of kinsmen, desirous of victory into sires, never striking first, perfectly fearless in battle, alas, if I do not behold that son, I will repair to the abode of Yama. In the counting of car-warriors always reckoned as a Maharatha, superior to me one and a half times, of tender years, of mighty arms, even dear to Pradyumna and Kesava and myself, alas, if I do not behold that son I will repair to the abode of Yama. Of beautiful nose, of beautiful forehead, of fair eyes and eyebrows and lips, if I do not behold that face, what peace can my heart have? Melodious as the voice of the male Kokila, delightful, and sweet as the warblings of the Vina, without listening to his voice, what peace can my heart have? His beauty was unrivalled, rare even among the celestials. Without casting my eyes on that form, what peace can my heart have? Accomplished in saluting (his superiors) with reverence, and always obedient to the behests of his sires, alas, if I do not behold him, what peace can my heart have? Brave in battle, accustomed to every luxury, deserving of the softest bed, alas, he sleepeth today on the bare earth, as if there is none to take care of him, although he is foremost of those that have protectors to look after them. He on whom, while on his bed, the foremost of beautiful women used to attend, alas, he mangled with shafts, will have inauspicious jackals, prowling over the field, to attend upon him today. He who was formerly roused from his slumbers by singers and bards and panegyrists, alas, he will today be surely awakened by discordant beasts of prey. That beautiful face of his eminently deserved to be shaded by the umbrella, alas, the dust of battle-field will surely befoul today. O child, unfortunate that I am, death forcibly takes thee away from me, who was never satiated with looking at thee. Without doubt, that abode of Yama, which is always the goal of persons of righteous deeds, that delightful mansion, illuminated today by thy own splendours, is rendered exceedingly beautiful by thee. Without doubt, Yama and Varuna and Satakratu and Kuvera, obtaining thee as a favourite guest, are making much of thy heroic self. Thus indulging in diverse lamentations, like a merchant whose vessel has been sunken. Arjuna, afflicted with great grief, asked Yudhishthira, saying, 'O, thou of Kuru's race, hath he ascended to heaven, having caused a great slaughter among the enemy and contended with the foremost warriors in the face of battle? Without doubt, while contending single-handed with foremost of warriors, countless in number, and fighting with vigour and resolution, his heart turned towards me from a desire of help. While afflicted by Karna and Drona and Kripa and others with sharp shafts of diverse kinds and bright points, my sons of little strength, must have repeatedly thought, 'My father will in this press be my rescuer.' I think, while indulging in such lamentations, he was felled on the ground by cruel warriors. Or, perhaps, when he was begotten by me, when he was the nephew of Madhva, when he was born in Subhadra he could not have uttered such lamentations. Without doubt, my heart, hard as it is, is made of the essence of the thunder, since it breaketh not, even though I do not behold that mighty-armed hero of red eyes. How could those mighty bowmen of cruel hearts shoot their deep-piercing shafts upon that child of tender years, who, again, Was my son and the nephew of Vasudeva? That noble-hearted youth who, coming forward every day, used to congratulate me, alas, why doth he not present himself today to me when I come back having slain the foe? Without doubt, overthrown, he lieth today on the bare earth bathed in blood. Beautifying the earth by his body, he lieth like the sun fallen (from the firmament). I grieve for Subhadra, who, hearing of the death in battle of her unretreating son, will, afflicted with sorrow, cast away her life. What will Subhadra missing Abhimanyu, say unto me? What also will Draupadi say unto me? Afflicted with grief as they are, what also shall I say unto them? Without doubt, my heart is made of the essence of the thunder, since it breaketh not in a thousand fragments at the sight of my weeping daughter-in-law, pierced with grief. The leonine shouts of the Dhritarashtras swelling with pride did, indeed, enter my ears. Krishna also heard Yuyutsu, censuring the heroes (of the Dhritarashtra army in these words): 'Ye mighty car-warriors, having been unable to vanquish Vibhatsu, and having slain only a child, why do ye rejoice? Why, having done what is disagreeable to those two, viz., Kesava and Arjuna, in battle, why do you in joy roar like lions, when truly the hour for sorrow is come? The fruits of this sinful deed of Yours will soon overtake you. Heinous is the crime perpetrated by you. How long will it not bear its fruits?' Rebuking them in these words, the high-souled son of Dhritarashtra by his Vaisya wife, went away, casting off his weapons afflicted with rage and grief. O Krishna, why did you not tell me all this during the battle? I would then have consumed all those car-warriors of cruel hearts.'

"Sanjaya continued, 'Then Vasudeva, consoling Partha who was afflicted with grief on account of his son, who was exceedingly anxious, whose eyes were bathed in tears, and who was, in fact, overwhelmed with this sorrow caused by the slaughter of his child, said unto him, 'Do not yield so to grief. This is the way of all brave, unretreating heroes, especially of Kshatriyas, whose profession is battle. O foremost of intelligent men, even this is the goal ordained by the authors of our scriptures for unretreating heroes engaged in battle. Death is certain for heroes that do not retreat. There is no doubt that Abhimanyu hath ascended to those regions that are reserved for persons of righteous acts. O bull of Bharata's race, even this is coveted by all that are brave, viz., that they may die in battle, facing their foes. As regards Abhimanyu, he having slain in battle many heroic and mighty princes, hath met with that death in the face of battle which is coveted by heroes. Do not grieve, O tiger among men I The legislators of old have declared this to be the eternal merit of the Kshatriyas, viz., their death in battle. O best of the Bharatas, these brothers of thine are all exceedingly cheerless, as also the king, and these thy friends, seeing thee plunged in grief. O giver of honours, comfort them in consoling words. That which should be is known to thee. It behoveth thee not to grieve.' Thus comforted by Krishna of wonderful deeds, Partha then said these words unto all his brothers, with voice choked with sorrow: 'O lord of the earth, I desire to hear how the mighty-armed Abhimanyu, how that hero of large eyes, resembling lotus-petals, fought. Ye will see that I will exterminate the foe with his elephants and cars and steeds, I will exterminate in battle those slayers of my son with all their followers and kinsmen. Ye all are accomplished in arms. Ye all were armed with weapons, how then could Subhadra's son be slain, even if it were the wielder of the thunder-bolt himself with whom he fought? Alas, if I had known that Pandavas and the Panchalas would be able to protect my son in battle, I myself would have then protected him. Ye were then on your cars, ye were shooting your shafts. Alas, how then could Abhimanyu be slain by the foe, causing a great carnage in your ranks? Alas, ye have no manliness, nor have ye any prowess, since in the very sight of you all was Abhimanyu slain. Or, I should chide my own self, since knowing that ye all are weak, cowardly, and irresolute, I went away! Alas, are your coats of mail and weapons of all kinds only ornaments for decking your persons, and were words given to you only for speaking in assemblies, that ye failed to protect my son (even though ye were clad in mail, armed from head to foot, and even though you had assured me in words of your competence)?--Having said these words, Partha sat down, holding bow and his excellent sword. Indeed, none could, at that time, even look at Vibhatsu who then resembled the Destroyer himself in wrath, repeatedly drawing deep breaths. None of his friends or kinsmen could venture to look at or speak unto Arjuna, as he sat there exceedingly afflicted with grief on account of his son, and with face bathed in tears. None! Indeed could address him, save Vasudeva or Yudhishthira. These two, under all circumstances, were acceptable to Arjuna. And because they were highly reverenced and dearly loved, therefore, could they alone address him at such times. Then king Yudhishthira addressing Partha, of eyes like lotus-petals, who was then filled with rage and exceedingly afflicted with grief on account of the death of his son, said these words.

Footnotes

137:1 Twilight is herself the goddess who is supposed to be adored by certain prayers and on the occasion.

137:2 These slaps mark the cadences.

Section 73

"Yudhishthira said,--O mighty-armed one, after thou hadst gone towards the army of the Samsaptakas, the preceptor Drona made fierce endeavours for seizing me. We succeeded, however, in resisting Drona at the head of the array at all points, having in that battle, disposed our vigorously contending car-divisions in counter-array. Held in check by a large number of warriors, and myself also having been well protected, Drona began to smite us with great activity, afflicting us with his whetted shafts. Thus afflicted by him, we could not then even gaze at his army, far less face it in battle. All of us then, addressing thy son by Subhadra, who was equal to thyself, O lord, in prowess said unto him, [O son, pierce this array of Drona!]--That valorous hero thus urged by us, then sought, like a good horse, to take that burden on himself, however unbearable it might have been for him. Endued as he was with thy energy, aided by that knowledge of weapons which he derived from thee, that child then penetrated unto that array, like Garuda penetrating into the ocean. As regards ourselves, we followed that hero, that son of Subhadra, desirous in that battle, of penetrating (into the Dhritarashtra army) by the same path by which Abhimanyu had entered it. Then, O sire, the wretched king of the Sindhus, viz., Jayadratha, in consequence of the boon granted to him by Rudra, checked all of us! Then Drona, Kripa and Karna and Drona's son, and the king of the Kosalas, and Kritavarman, these six car-warriors surrounded the son of Subhadra. Having surrounded that child all those great car-warriors--too many for him although he was contending to the utmost of his power, deprived him of his car. After he had been deprived of his car, Dussasana's son, though he himself had a hair-breadth escape, succeeded, as chance would have it, in making Abhimanyu, meet with his end. As regards Abhimanyu, he, having slain many thousands of men and steeds and elephants, and eight thousand cars, and once more nine hundred elephants, two thousand princes, and a large number of heroic warriors unknown to fame, and despatching in that battle king Vrihadvala also to heaven, at last, through ill luck, met with his own death. Thus hath occurred this event that so enhances our grief! That tiger among men hath even thus ascended to heaven! Hearing these words uttered by king Yudhishthira, Arjuna, saying--Oh son!--and breathing a deep sigh, fell down on the earth in great pain. Then all the warriors of the Pandavas, surrounding Dhananjaya with cheerless faces began, filled with grief, to look at one another with winkless eyes. Recovering consciousness then, Vasava's son became furious with rage. He seemed to be in a feverish tremor, and sighed frequently. Squeezing his hands, drawing deep breaths, with eyes bathed in tears, and casting his glances like a mad man, he said these words.'

"Arjuna said,---'Truly do I swear that tomorrow I will slay Jayadratha! If from fear of death, he doth not forsake the Dhritarashtras, or implore our protection, or the protection of Krishna that foremost of men or of thine, O king, I shall assuredly slay him tomorrow! Forgetting his friendship for me, engaged in doing what is agreeable to Dhritarashtra's son, that wretch is the cause of the child's slaughter! Tomorrow I will slay him! Whoever they may be that will encounter me in battle tomorrow for protecting him, be it Drona, or Kripa, O king, I will cover them all with my arrow! Ye bulls among men, if I do not achieve even this in (tomorrow's) battle, let me not attain the region., reserved for the righteous, ye foremost of heroes! Those regions that are for them that slay their mothers, or for them that slay their fathers, or them that violate their preceptor's beds, or them that are vile and wicked, or them that cherish envy against the righteous, or them that speak ill of others or them that appropriate the wealth confidingly deposited with them by others, or them that are betrayers of trusts, or them that speak ill of wives enjoyed by them before, or them that have slain Brahmanas, or them that have killed kine, or them that eat sugared milk and rice, or food prepared of barley, or pot-herbs, or dishes prepared of milk, sesamum, and rice, or thin cakes of powdered barley fried in clarified butter or other kinds of cakes, or meat, without having dedicated the same to the gods,--even those regions shall speedily be mine if I do not slay Jayadratha!--Those regions to which they go that offer insults to Brahmanas devoted to the study of the Vedas, or otherwise worthy of respect, or to those that are their preceptors, (those regions shall speedily be mine if I do not slay Jayadratha!) That end which becomes theirs who touch Brahmanas or fire with the feet, that end which becomes theirs who throw phlegm and excreta and eject urine into water, even that miserable end shall be mine, if I do not slay Jayadratha! That end which is his who bathes (in water) in a state of nudity, or his who does not hospitably entertain a guest, that end which is theirs who receive bribes, speak falsehood, and deceive and cheat others, that end which is theirs who offend against their own souls, or who falsely utter praises (of others), or of those low wretches who eat sweetmeats in the sight of servants and sons and wives and dependents without sharing the same with those, that awful end shall be mine if I do not slay Jayadratha! That end which overtakes the wretch of ruthless soul who without supporting a righteous and obedient protégé casts him off, or him who, without giving unto a deserving neighbour the offerings in Sraddhas, giveth them away unto those that deserve them not, that end which is his who drinks wine, or his who insults those that are worthy of respect, or his who is ungrateful, or his who speaketh ill of his brothers, that end shall soon be mine if I do not stay Jayadratha! The end of all those sinful persons whom I have not mentioned, as also of those whom I have mentioned, shall soon be attained by me, if after this night passes away, I do not slay Jayadratha tomorrow:

"--Listen now to another oath of mine! If tomorrow's sun set without my slaying that wretch, then even here I shall enter the blazing fire! Ye Asuras and gods and men. Ye birds and snakes, ye Pitris and all wanderers of the night, ye regenerate Rishis and celestial Rishis, ye mobile and immobile creatures, ye all that I have not mentioned, ye will not succeed in protecting my foe from me! If he enters the abode of the nether region, or ascends the firmament, or repairs to the celestials, or the realms of the Daityas, I shall still, with a hundred arrows, assuredly cut off, on the expiration of this night, the head of Abhimanyu's foe!--'

"Sanjaya continued,--'Having uttered these words, Arjuna began to stretch

Gandiva with both his arms. Transcending Arjuna's voice the sound of that bow rose and touched the very heavens. After Arjuna had taken that oath, Janarddana, filled with wrath, blew his conch, Panchajanya. And Phalguna blew Devadatta. The great conch Panchajanya, well filled with the wind from Krishna's mouth, produced a loud blare. And that blare made the regents of the cardinal and the subsidiary points, the nether regions, and the whole universe, to shake, as it happens at the end of the Yuga. Indeed after the high-souled Arjuna had taken the oath, the sound of thousands of musical instruments and loud leonine roars arose from the Pandava camp.

Section 74

"Sanjaya said, 'When the spies (of Duryodhana), having heard that loud uproar made by the Pandavas desirous of victory, informed (their masters of the cause), Jayadratha, overwhelmed with sorrow, and with heart stupefied with grief, and like one sinking in a fathomless ocean of distress, slowly rose up and having reflected for a long while, proceeded to the assembly of the kings. Reflecting for a while in the presence of those gods among men, Jayadratha, in fear of Abhimanyu's father and covered with shame, said these words--He who in Pandu's soil was begotten by Indra under the influence of desire, that wicked wretch is thinking of despatching me to the abode of Yama! Blessed be ye, I shall, therefore go back to my home from desire of life! Or, ye bulls among Kshatriyas, protect me by the force of your weapons! Partha seeks to slay me, ye heroes, render me fearless! Drona and Duryodhana and Kripa, and Karna, and the ruler of the Madras, and Valhika, and Dussasana and others, are capable of protecting a person who is afflicted by Yama himself. When however, I am threatened by Phalguna alone, will not all these the lords of earth, will not all of you, joined together, be able to protect me? Having heard the shouts of joy of the Pandavas, great hath been my fear. My limbs, ye lords of earth, have become powerless like those of a person on the point of death? Without doubt, the wielder of Gandiva hath sworn for my death! It is for this that the Pandavas are shouting in joy at a time when they should weep! Let alone the rulers of men, the very gods and Gandharvas, the Asuras, the Uragas, and the Rakshasas, cannot venture to baffle a vow of Arjuna. Therefore, ye bulls among men, blessed be ye, give me permission (to leave the Kuru camp). I want to make myself scarce. The Pandavas will no longer be able to find me! While indulging in such lamentations, with heart agitated by fear, king Duryodhana, always looking upon the accomplishment of his own business to be preferable to everything else, said unto him these words-Do not fear, O tiger among men! O bull among men, who will seek to encounter thee in battle when thou will remain in the midst of these Kshatriya heroes! Myself, Vikartana's son, Karna, Chitrasena, Vivinsati, Bhurisravas, Sala, Salya, the invincible Vrishasena, Purumitra, Jaya, Bhoja, Sudakshina the ruler of the Kamvojas, Satyavrata, the mighty-armed, Vikarna, Durmukha, Dussasana, Subahu, the ruler of the Kalingas, with his weapons upraised, Vinda and Anuvinda of Avanti, Drona, Drona's son, and Suvala's son (Sakuni),--these and numerous other kings will, with their forces, face the battle surrounding thee on all sides! Let the fever of thy heart, therefore, be dispelled! Thou art thyself one of the foremost of car-warriors! O thou of immeasurable splendour, thou thyself art a hero! Being what thou art how canst thou then see any cause of fear, O king of the Sindhus! The eleven Akshauhinis of troops I own will carefully fight for protecting thee! Therefore, do not fear, O king of the Sindhus! Let thy fears be dispelled!'

'Sanjaya continued, 'Thus comforted, O monarch, by thy son, the king of the Sindhus then, accompanied by Duryodhana, repaired that very night to Drona (the generalissimo of the Kuru army). Then, O king, having touched Drona's feet with reverence, and taken his seat with humility, he asked the preceptor these words--In hitting the aim, in hitting it from it distance, in tightness of hand, and in the force of the stroke, O illustrious one, tell the difference between myself and Phalguna! O preceptor, I wish to know accurately the difference as regards proficiency (in the science of arms) between myself and Arjuna! Say it unto me truly'

"Drona said, 'Of tutorial instruction, both of you, i.e., thyself and Arjuna, have had the same measure, O son! In consequence, however, of yoga and the hard life led by Arjuna, he is superior to thee! Thou shouldst not, however, for any reason, cherish fear of Partha! Without doubt, I will, O son, protect thee from this fear! The very gods, cannot prevail over him who is protected by my arms! I will form an array which Partha will not succeed in piercing! Therefore contained thou in battle, do not fear, observing the duties of thy own order! O mighty car-warrior, tread in the track of thy sires and grandsires! Having duly studied the Vedas, thou hast poured libations, according to the ordinance, into fire! Thou hast also performed many sacrifices: Death cannot, therefore, be an object of terror to thee! (For if thou diest), attaining then to that great good fortune which is unattainable by vile men, thou will acquire all those excellent regions in heaven that are attainable by the might of one's arms! The Kaurvas, the Pandavas, the Vrishnis, and other men, as also myself with my son, are all mortal and short-lived! Think of this. One after another, all of us, slain by Time which is all powerful, shall go to the other world, carrying with us only our respective deeds I Those regions that ascetics acquire by undergoing severe penances, those regions are acquired by heroic Kshatriyas that are observant of the duties of their order. Even thus was the ruler of the Sindhus consoled by Bharadwaja's son. Banishing his fear of Partha, he set his heart on battle. Then, O king thy troops also felt great delight, and the loud sounds of musical instruments were heard, mingled with leonine shouts.'"

Footnotes

145:1 Literally, 'in crossing.'

Section 75

"Sanjaya said, 'After Partha had vowed the death of the ruler of the Sindhus, the mighty-armed Vasudeva addressed Dhananjaya and said,--With the consent of thy brothers (alone, but without consulting me), thou hast sworn, saying--I will slay the ruler of the Sindhus! This hath been an act of great rashness (on thy part)! Without consulting me, thou hast taken up a great weight (upon thy shoulders)! Alas, how shall we escape the ridicule of all men? I had sent some spies into the camp of Dhritarashtra's son. Those spies, quickly coming unto me, gave me this information, viz., that after thou, O lord, hadst vowed to slay the ruler of the Sindhus, loud leonine shouts, mingled with the sounds of (our) musical instruments, were heard by the Dhritarashtras. In consequence of that uproar, the Dhritarashtras, with their well-wishers, became terrified,--These leonine shouts are not, causeless!--thought they, and waited (for what would ensue). O thou of mighty arms, an uproarious din then arose amongst the Kauravas, of their elephants and steeds and infantry. And a terrible rattle was also heard of their cars.--Having heard of the death of Abhimanyu, Dhananjaya, deeply afflicted will in wrath come out in the night for battle!--Than king even thus, they waited (ready for battle). While preparing themselves. O thou of eyes like lotus-petals, they then learnt truly the vow about the slaughter of the ruler of the Sindhus, made by thee that art wedded to truth. Then all the counsellors of Suyodhana became heartless and frightened like little animals. As regards king Jayadratha, that ruler of the Sindhus and the Sauviras, overwhelmed with grief and becoming thoroughly cheerless he stood up and entered his own tent with all his counsellors. Having consulted (with them) about every remedy that could benefit him at a time when he stood in need of consultation, he proceeded to the assembly of the (allied) kings and there said these words unto Suyodhana--Dhananjaya thinking me to be the slayer of his son, will tomorrow encounter me in battle! He hath, in the midst of his army, vowed to stay me! That vow of Savyasachin the very gods and Gandharvas and Asuras and Uragas and Rakshasas cannot venture to frustrate! Protect me, therefore, ye all in battle! Let not Dhananjaya, placing his foot on your head, succeed in hitting the mark! Let proper arrangements be made in respect of this matter! Or, if, O delighter of the Kurus, you think that you will not succeed in protecting me in battle, grant me permission then, O king, so that I may return home! Thus addressed (by Jayadratha), Suyodhana became cheerless and sat, hanging down his head. Ascertaining that Jayadratha was in a great fright, Suyodhana began to reflect in silence. Beholding the Kuru king to be greatly afflicted, king Jayadratha, the ruler of the Sindhus, slowly said these words having a beneficial reference to himself--I do not behold here that bowman of superior energy who can baffle with his arms the weapons of Arjuna in great battle! Who, even if it be Satakratu himself, will stay in front of Arjuna having Vasudeva for his ally, while wielding the bow Gandiva? It is heard that lord Maheswara himself of supreme energy had been encountered, before this, by Partha on foot, on the mountains of

Himvat! Urged by the chief of the celestials, he slew on a single car, a thousand Danavas dwelling in Hiranyapura! That son of Kunti is now allied with Vasudeva of great intelligence. I think that he is competent to destroy the three worlds including the very gods. I wish that you will either grant me permission (to leave the field for my home) or that the high-souled and heroic Drona with his son will protect me! Or, I would await thy pleasure!--O Arjuna, (thus addressed by Jayadratha) king Suyodhana humbly beseeched the preceptor in this matter. All remedial measures have been adopted. Cars and steeds have been arranged. Karna and Bhurisravas, and Drona's son, and the invincible Vrishasena, and Kripa, and the ruler of the Madras, these six will be in (Jayadratha's) van. Drona will form an array half of which will be a Sakata and half a lotus. In the middle of the leaves of that lotus will be a needle-mouthed array. Jayadratha, that ruler of the Sindhus, difficult of being conquered in battle, will take his stand, by it, protected by heroes! In (the use of) the bow, in weapons, in prowess, in strength, and also in lineage, those six car-warriors, O Partha are without doubt, exceedingly difficult of being borne. Without first vanquishing those six car-warriors, access to Jayadratha will not to be had. Think, O Arjuna, of the prowess of each of those six, O tiger among men, when united together, they are not capable of being easily vanquished! We should, therefore, once again, take counsel with well-wishing counsellors, conversant with policy, for our benefit and for the success of our object!'"

Footnotes

146:1 The Bengal reading Satyavrataiv in the first line of 9 is vicious. I adopt the Bombay reading Satyaratas, qualifying tara. To suppose that Krishna paid such a complement to the Kauravas as is implied by the Bengal reading is an absurdity.

146:2 i.e. added his voice to that of Jayadratha, requesting Drona to protect the latter.

147:1 A kind of car or vehicle.

Section 76

"Arjuna said, 'These six car-warriors of the Dhritarashtra army whom thou regardest to be so strong their (united) energy, I think is not equal to even half of mine! Thou shalt see, O slayer of Madhu, the weapons of all these cut off and baffled by me when I go against them for slaying Jayadratha! In the very sight of Drona and all his men, I will fell the head of the ruler of the Sindhus, on the earth, beholding which they will indulge in lamentations. If the Siddhas, the Rudras, the Vasus, with the Aswins, the Maruts with Indra: (at their head) the Viswadevas with other gods, the Pitris, the Gandharvas, Garuda, the Ocean, the mountains, the firmament, Heaven, Earth, the point of the compass (cardinal and subsidiary), and the regents of those points, all the creatures that are domestic and all that are wild, in fact if all the mobile and the immobile beings together, become the protectors of the ruler of the Sindhus, yet, O slayer of Madhu, shalt thou behold Jayadratha slain by me tomorrow in battle with my arrows! O Krishna, I swear by Truth, I touch my weapons (and swear by them), that I shall, O Kesava, at the very outset, encounter that Drona, that mighty bowman, who hath become the protector of that sinful wretch Jayadratha! Suyodhana thinks that this game (of battle) resteth on Drona! Therefore, piercing through the very van commanded by Drona himself, I shall get at Jayadratha! Thou shalt tomorrow behold the mightiest of bowmen riven by me in battle by means of my shafts endued with fierce energy, like summits of a hill riven by the thunder, Blood shall flow (in torrents) from the breasts of fallen men and elephants and steeds, split open by whetted shafts failing fast upon them! The shafts shot from Gandiva, fleet as the mind or the wind, will deprive thousands of men and elephants and steeds of life! Men will behold in tomorrow's battle those weapons which I have obtained from Yama and Kaurva and Varuna and Indra and Rudra! Thou shalt behold in tomorrow's battle the weapons of all those who come to protect the ruler of the Sindhus, baffled by me with my Brahma weapon! Thou shalt in tomorrow's battle, O Kesava, behold the earth strewn by me with the heads of kings cut off by the force, of my shafts! (Tomorrow) I shall gratify all cannibals, rout the foe, gladden my friends, and crush the ruler of the Sindhus! A great offender, one who hath not acted like a relative, born in a sinful country, the ruler of the Sindhu, slain by me, will sadden his own. Thou shalt behold that ruler of the Sindhus, of sinful behaviour, and brought up in every luxury, pierced by me with my shafts! On the morrow, O Krishana, I shall do that which shall make Suyodhana think that there is no other bowman in the world who is equal to me! My Gandiva is a celestial bow! I myself am the warrior. O bull among men! Thou, O Hrishikesa, art the charioteer! What is that I will not be able to vanquish? Through thy grace, O holy one, what is there unattainable by me in battle? Knowing my prowess to be incapable of being resisted, why, O Hrishikesa, dost thou, yet rebuke me? As Lakshmi is ever present in Soma, as water is ever present in the Ocean, know this, O Janarddana, that even so is my vow ever accomplished! Do not think lightly of my weapons! Do not think lightly of my tough bow! Do not think lightly of the might of my arms! Do not think lightly of Dhananjaya! I shall go to battle in such a way that I shall truly win and not lose! When I have vowed it, know that Jayadratha hath already been slain in battle! Verily, in the Brahmana is truth; verily, in the righteous is humility; verily, in sacrifice is prosperity; verily, in Narayana is victory!

"Sanjaya continued,--'Having said these words unto Hrishikesa, the son of Vasudeva, having himself said so unto his own self, Arjuna in a deep voice, once more addressed lord Kesava, saying--Thou shouldst O Krishna, so act that my car may be well equipt as soon as this night dawns, since grave is the task that is at hand!'"

Section 77

"Sanjaya said, 'Both Vasudeva and Dhananjaya, afflicted with sorrow and grief and frequently sighing like two snakes, got no sleep that night. Understanding that both Nara and Narayana were in rage, the gods with Vasava became very anxious thinking, 'What will come of it?' Fierce winds, that were again dry and foreboded danger, began to blow. And a headless trunk and a mace appeared on the disc of the sun. And although it was cloudless, frequent thunders were heard, of loud report, mixed with flashes of lightning. The earth with her mountains and waters and forests, shook. The seas, those habitation of Makaras, swelled O king, in agitation. The rivers ran in directions opposite to their usual course. The nether and upper lips of car-warriors and steeds and men and elephants began to tremble. And as if for gladdening the cannibals, on that occasion foreboding a great accession of population to the domain of Yama, the animals (on the field) began to eject urine and excreta, and utter loud cries of woe. Beholding these fierce omens that made the hair stand on end, and hearing also of the fierce vow of the mighty Arjuna, all thy warriors, O bull of Bharata's race became exceedingly agitated. Then the mighty-armed son of Pakasasana said unto Krishna. 'Go, and comfort thy sister Subhadra with her daughter-in-law. And, O Madhava, let also that daughter-in-law, and her companions, be comforted by thee; O lord, comfort them with soothing words that are again fraught with truth.' Thus addressed, Vasudeva, with a cheerless heart, wending to Arjuna's abode, began to comfort his sorrowing sister afflicted with grief on account of the death of her son.'

"Vasudeva said, 'O lady of Vrishni's race, do not grieve, with thy daughter-in-law, for thy son. G timid one, all creatures have but one end ordained by Time. The end thy son hath met with-that becometh a hero of proud lineage, especially who is a Kshatriya. Do not, therefore, grieve. By good luck it is that mighty car-warrior of great wisdom, of prowess equal to that of his father, hath, after the Kshatriya custom, met with an end that is coveted by heroes. Having vanquished numberless foes and despatched them unto Yama's presence, he hath himself repaired to those eternal regions, that grant the fruition of every wish, and that are for the righteous. Thy son hath attained that end which the righteous attain by penance, by Brahmacharya, by knowledge of the scriptures, and by wisdom. The mother of a hero, the wife of a hero, the daughter of a hero, and a kinsman of heroes, O amiable one, grieve not thou for thy son who hath obtained the supreme end. The wretched ruler of the Sindhus, O beautiful lady, that murderer of a child, that perpetrator of a sinful act, shall, with his friends and kinsmen, obtain the fruit of this arrogance of his on the expiry of this night. Even if he enters the abode of Indra himself he will not escape from the hands of Partha. Tomorrow thou shalt hear that the head of the Sindhus hath, in battle, been cut off from his trunk to roll on the outskirts of Samantapanchaka! Dispel thy sorrow, and do not grieve. Keeping the duties of a Kshatriya before him, thy brave son hath attained the end of the righteous, that end, viz., which we here expect to obtain as also others that bear arms as a profession. Of broad chest, mighty arms, unreturning, a crusher of car-warriors, thy son, O beautiful lady, hath gone to heaven. Drive away this fever (of thy heart). Obedient to his sires and maternal relations, that heroic and mighty car-warriors of great prowess hath fallen a prey to death, after having slain thousands of foes comfort thy-daughter-in-law, O queen! Do not grieve too much, O Kshatriya lady! Drive away thy grief, O daughter, as thou shalt hear such agreeable news on the morrow. That which Partha hath vowed must be accomplished. It cannot be otherwise. That which is sought to be done by thy husband can never remain unaccomplished. Even if all human beings and snakes and Pisachas and all the wanderers of the night and birds, and all the gods and the Asuras, help the ruler of the Sindhus on the field of battle; he shall still, with them, cease to exist tomorrow.'"

Section 78

"Sanjaya said, 'Hearing these words of the high-souled Kesava, Subhadra, afflicted with grief on account of the death of her son, began to indulge in these piteous lamentations: 'Oh, son of my wretched self, O thou that wast in prowess equal to thy father, O child, how couldst thou perish, going to battle! Alas, how doth that face of thine which resembleth the blue lotus and is graced with beautiful teeth and excellent eyes, now seem, now that, O child, it is covered with battle's dust! Without doubt, thee so brave and unreturning, thee fallen on the field, with beautiful head and neck and arms, with broad chest, low belly, thy limbs decked with ornaments, thee that art endued with beautiful eyes, thee that art mangled with weapon wounds, thee all creatures are, without doubt, beholding as the rising moon! Alas, thou whose bed used to be overlaid with the whitest and costliest sheets, alas, deserving as thou art of every luxury, how dost thou sleep today on the bare earth, thy body pierced with arrows? That hero of mighty arms who used of old to be waited upon by the foremost of beautiful women, alas, how can he, fallen on the field of battle, pass his time now in the company of jackals! He who of old was praised with hymns by singers and bards and panegyrists, alas, he is today greeted by fierce and yelling cannibals and beasts of prey. By whom, alas, hast thou been helplessly slain when thou hadst the Pandavas, O lord, and all the Panchalas, for thy protectors? Oh son, O sinless one, I am not yet gratified with looking at thee. Wretched as I am, it is evident that I shall have to go to Yama's abode. When again shall I cast my eyes on that face of thine, adorned, with large eyes and beautiful locks that smooth face without pimples, from which sweet words and exquisite fragrance constantly issued? Fie on the strength of Bhimasena, on the bowmanship of Partha, on the prowess of the Vrishni heroes, and the might of the Panchalas! Fie on the Kaikeyas, the Chedis, the Matsyas, and the Srinjayas, they that could not protect thee, O hero, while engaged in battle! I behold the earth today to be vacant and cheerless. Without seeing my Abhimanyu, my eyes are troubled with affliction. Thou wast the sister's son of Vasudeva, the son of the wielder of Gandiva, and thyself, a hero and an Atiratha. Alas, how shall I behold the slain! Alas, O hero, thou hast been to me like a treasure in a dream that is seen and lost. Oh, every thing human is as transitory as a bubble of water. This thy young wife is overwhelmed with grief on account of the evil that hath befallen thee. Alas, how shall I comfort her who is even like a cow without her calf! Alas, O son, thou hast prematurely fled from me at a time when thou wast about to bear fruit of greatness, although I am longing for a sight of thee. Without, doubt, the conduct of the Destroyer cannot be understood even by the wise, since although thou hast Kesava for thy protector, thou wast yet slain, as if thou wast perfectly helpless. O son, let that end be thine which is theirs that perform sacrifices and theirs that are Brahmanas of purified soul, and theirs that have practised Brahmacharya, and theirs that have bathed in sacred waters, and theirs that are grateful and charitable and devoted to the service of their preceptors, and theirs that have made sacrificial presents in profusion. That end which is theirs that are brave and unretreating while engaged in battle, or theirs that have fallen in battle, having slain their foes, let that end be thine. That auspicious end which is theirs that have given away a thousand kine, or theirs that have given away in sacrifices, or theirs that give away houses and mansions agreeable to the recipients, that end which is theirs that give away gems and jewels to deserving Brahmanas, or theirs that are punishers of crime, O, let that end be thine. That end which is attained by Munis of rigid vows by Brahmacharya, or that which is attained by those women that adhere to but one husband, O son, let that end be thine. That eternal end which is attained by kings by means of good behaviour, or by those persons that have cleansed themselves by leading, one after another, all the four modes of life, and through due observance of their duties, that end which is theirs that are compassionate to the poor and the distressed, or theirs that equitably divide sweets amongst themselves and their dependants, or theirs that are never addicted to deceit and wickedness, O son, let that end be thine! That end which is theirs that are observant of vows, or theirs that are virtuous, or theirs that are devoted to the service of preceptors, or theirs that have never sent away a guest unentertained, O son, let that end be thine. That end which is theirs that succeed in distress and the most difficult straits in preserving the equanimity of their souls, however much scorched they might be by the fire of grief, O son, let that end be thine. O son, let that end be thine which is theirs that are always devoted to the service of their fathers and mothers, or theirs that are devoted to their own wives only. O son, let that end be thine which is attained by those wise men who, restraining themselves from the wives of others, seek the companionship of only their own wives in season. O son, let that end be thine which is theirs that look upon all creatures with an eye of peace, or theirs that never give pain to others, or theirs that always forgive. O son, let that end be thine which is theirs that abstain from honey, meat, wine, pride and untruth, or theirs that have refrained from giving pain to others. Let that goal be thine which they attain that are modest, acquainted with all the scriptures, content with knowledge, and have their passions under control.'

"And while cheerless Subhadra, afflicted with grief, was indulging in such lamentations, the princess of Panchala (Draupadi), accompanied by Virata's daughter (Uttara), came to her. All of them, in great grief, wept copiously and indulged in heart-rending lamentations. And like persons reft of reason by sorrow, they fainted away and fell down on the earth. Then Krishna, who stood, ready with water, deeply afflicted, sprinkled it over his weeping, unconscious and trembling sister, pierced in her very heart, and comforting her, said what should be said on such an occasion. And the lotus-eyed one said, 'Grieve not, O Subhadra! O Panchali, console Uttara! Abhimanyu, that bull among Kshatriyas, hath obtained the most laudable goal. O thou of beautiful face, let all the other men yet alive in our race obtain that goal which Abhimanyu of great fame hath obtained. Ourselves with all our friends, wish to achieve, in this battle, that feat, the like of which, O lady, thy son, that mighty car-warrior, hath achieved without any assistance.'

Having consoled his sister and Draupadi and Uttara thus, that chastiser of foes, viz., the mighty-armed (Krishna), returned to Partha's side. Then Krishna, saluting the kings, friends and Arjuna, entered the inner apartments of the (latter's) tent while those kings also repaired to respective abodes.'"

Section 79

"Sanjaya said, 'Then lord Kesava, of eyes like lotus-petals, having entered the unrivalled mansion of Arjuna, touched water, and spread (for Arjuna) on the auspicious and even floor an excellent bed of Kusa blades that were of the hue of the lapis lazuli. And keeping excellent weapons around that bed, he adorned it duly with garlands of flowers and fried paddy, perfumes and other auspicious articles. And after Partha (also) had touched water, meek and submissive attendants brought the usual nightly sacrifice to the Three-eyed (Mahadeva). Then Partha, with a cheerful soul, having smeared Madhava with perfumes and adorned with floral garlands, presented unto Mahadeva the nightly offering. Then Govinda, with a faint smile, addressed Partha, saying, 'Blessed be thou, O Partha, lay thyself down, I leave thee.' Placing door-keepers then, and also sentinels well-armed, blessed Kesava, followed by (his charioteer) Daruka, repaired to his own tent. He then laid himself down on his white bed, and thought of diverse measures to be adopted. And the illustrious one (Kesava) of eyes like lotus petals, began for Partha's sake, to think of various means that would dispel (Partha's) grief and anxiety and enhance his prowess and splendour. Of soul wrapt in yoga, that Supreme Lord of all, viz., Vishnu of wide-spread fame, who always did what was agreeable to Jishnu, desirous of benefiting (Arjuna), lapsed into yoga, and meditation. There was none in the Pandava camp who slept that night. Wakefulness possessed every one, O monarch. And everybody (in the Pandava camp) thought of this, viz.,--The high-souled wielder of Gandiva, burning with grief for the death of his son, hath suddenly vowed the slaughter of the Sindhus. How, indeed, will that slayer of hostile heroes, that son of Vasava, that mighty-armed warrior, accomplish his vow? The high-souled son of Pandu hath, indeed made a most difficult resolve. King Jayadratha is endued with mighty energy. Oh, let Arjuna succeed in fulfilling his vow. Difficult is that vow which he, afflicted with grief on account of his son, hath made. Duryodhana's brothers are all possessed of great prowess. His forces also are countless. The son of Dhritarashtra hath assigned all these to Jayadratha (as his protectors). Oh, let Dhananjaya come back (to the camp), having slain the ruler of the Sindhus in battle. Vanquishing his foes, let Arjuna accomplish his vow. If he fails to slay the ruler of the Sindhus tomorrow, he will certainly enter into blazing fire. Dhananjaya, the son of Pritha, will not falsify his oath. If Arjuna dies, how will the son of Dharma succeed in recovering his kingdom? Indeed, (Yudhishthira) the son of Pandu hath reposed (all his hopes of) victory of Arjuna. If we have achieved any (religious) merit, if we have ever poured libations of clarified butter into fire, let Savyasachin, aided by the fruits thereof, vanquish all his foes.' Thus talking, O lord, with one another about the victory (of the morrow), that long night, O king, of theirs, at last, passed away. In the middle of the night, Janardana, having awaked, remembered Partha's vow, and addressing (his charioteer) Daruka, said, 'Arjuna, in grief for the death of his son, hath vowed. O Daruka, that before tomorrow's sun goes down he will slay Jayadratha. Hearing of this, Duryodhana will assuredly take counsel with his counsellors, about how Partha may fail to achieve his object. His several Akshauhinis of troops will protect Jayadratha. Fully conversant with the ways of applying all weapons, Drona also, with his son, will protect him. That matchless hero, the Thousand-eyed (Indra himself), that crusher of the pride of Daityas and Danavas cannot venture to slay him in battle who is protected by Drona. I, therefore, will do that tomorrow by which Arjuna, the son of Kunti, may slay Jayadratha before the sun sets. My wives, my kinsmen, my relatives, non amongst these is dearer to me than Arjuna. O Daruka, I shall not be able to cast my eyes, even for a single moment, on the earth bereft of Arjuna. I tell thee, the earth shall not be reft to Arjuna. Myself vanquishing them all with their steeds and elephants by putting forth my strength for the sake of Arjuna, I will slay them with Karna and Suyodhana. Let the three worlds tomorrow behold my prowess in great battle, when I put forth my valour, O Daruka, for Dhananjaya's sake. Tomorrow thousands of kings and hundreds of princes, with their steeds and cars and elephants, will, O Daruka, fly away from battle. Thou shalt tomorrow, O Daruka, behold that army of kings overthrown and crushed with my discus, by myself in wrath for the sake of the son of Pandu. Tomorrow the (three) worlds with the gods, the Gandharvas, the Pisachas, the Snakes, and the Rakshasas, will know me as a (true) friend of Savyasachin. He that hateth him, hateth me. He that followeth him, followeth me. Thou hast intelligence. Know that Arjuna is half of myself. When morning comes after the expiry of this night, thou, O Daruka, equipping my excellent car according to the rules of military science, must bring it and follow me with it carefully, placing on it my celestial mace called Kaumodaki, my dart and discus, bow and arrows, and every other thing necessary. O Suta, making room on the terrace of my car for my standard and for the heroic Garuda thereon, that adorns my umbrella, and yoking thereto my foremost of steeds named Valahaka and Meghapushpa and Saivya and Sugriva, having cased them in golden mail of the splendour of the sun and fire, and thyself putting on thy armour, stay on it carefully. Upon hearing the loud and terrible blast of my conch Panchajanya emitting the shrill Rishava note, thou wilt come quickly to me. In course of a single day, O Daruka, I shall dispel the wrath and the diverse woes of my cousin, the son of my paternal aunt. By every means shall I strive so that Vibhatsu in battle may slay Jayadratha in the very sight of the Dhartarashtras. O charioteer, I tell thee that Vibhatsu will certainly succeed in slaying all these for whose slaughter he will strive.'

"Daruka said, 'He is certain to have victory whose charioteership, O tiger among men, hath been taken by thee. Whence, indeed, can defeat come to him? As regards myself, I will do that which thou hast commanded me to do. This night will bring (on its train) the auspicious morn for Arjuna's victory.'"

Footnotes

152:1 Nilakantha supposes that tasmai here refers to the Three-eyed and not to Krishna. This seems to be right.

154:1 The second note of the Hindu gamut.

Section 80

"Sanjaya said, 'Kunti's son, Dhananjaya, of inconceivable prowess thinking of how to accomplish his vow, recollected the mantras (given to him by Vyasa). And soon he was lulled in the arms of sleep. Unto that ape-bannered hero, burning with grief and immersed in thought Kesava, having Garuda on his banner, appeared in a dream. Dhananjaya of righteous soul, inconsequence of his love and veneration for Kesava, never omitted under any circumstances to stand up and advance a few steps for receiving Krishna. Rising up, therefore, now (in his dream), he gave unto Govinda a seat. He himself, however, at that time, did not set his heart upon taking his seat. Then Krishna, of mighty energy, knowing the resolution of Partha, said, while seated, unto the son of Kunti, these words while the latter was standing: 'Do not set thy heart, O Partha, on grief. Time is unconquerable. Time forceth all creatures into the inevitable course. O foremost of men what for is this grief of thine? Grief should not be indulged in, O foremost of learned persons! Grief is an impediment to action. Accomplish that act which should be accomplished. The grief that maketh a person forgo all efforts is, indeed, O Dhananjaya, an enemy of that person. A person, by indulging in grief, gladdens his foes and saddens his friends, while the person is himself weakened. Therefore, it behoveth thee not to grieve.' Thus addressed by Vasudeva, the unvanquished Vibhatsu of great learning then said these words of grave import: 'Grave is the vow that I have made about the slaughter of Jayadratha. Even tomorrow I shall slay that wicked wretch, that slayer of my son. Even this hath been my vow, O Kesava! For frustrating my vow, Jayadratha, protected by all the mighty car-warriors, will be kept in their rear by the Dhartarashtras. Their force, number, consists, O Madhava, of remnant, after slaughter, of eleven Akshauhinis of troops, difficult of being vanquished. Surrounded in battle as he will be by all of them and by all the great car-warriors, how shall he obtain a sight, O Krishna, of the wicked rule of the Sindhus? My vow will not be accomplished, O Kesava! How can a person like me live, having failed to accomplish his vow? O hero, the non-accomplishment is evident of this (my vow which to me is a) source of great grief. (At this season of the year), I tell thee that the sun setteth quickly.' The bird-bannered Krishna hearing this cause of Partha's grief, touched water and sat with face turned to the east. And then that hero, of eyes like lotus leaves, and possessed of great energy, said these words for the benefit of Pandu's son who had resolved upon the slaughter of the ruler of the Sindhus, 'O Partha, there is an indestructible, supreme weapon of the name of Pasupata. With it the god Maheswara slew in battle all the Daityas! If thou rememberest it now, thou shalt then be able to slay Jayadratha tomorrow. If it is unknown to thee (now), adore within thy heart the god having the bull for his mark. Thinking of that god in thy mind, remember him, O Dhananjaya! Thou art his devotee. Through his grace thou shalt obtain that rich possession.' Hearing these words of Krishna, Dhananjaya, having touched water, sat on the earth with concentrated mind and thought of the god Bhava. After he had thus sat with rapt mind at that hour called Brahma of auspicious indications, Arjuna saw himself journeying through the sky with Kesava. And Partha, possessed of the speed of the mind, seemed to reach, with Kesava, the sacred foot of Himavat and the Manimat mountain abounding in many brilliant gems and frequented by Siddhas and Charanas. And the lord Kesava seemed to have caught hold of his left arm. And he seemed to see many wonderful sights as he reached (those place). And Arjuna of righteous soul then seemed to arrive at the White mountain on the north. And then he beheld, in the pleasure-gardens of Kuvera the beautiful lake decked with lotuses. And he also saw that foremost of rivers, viz., the Ganga full of water. And then he arrived at the regions about the Mandara mountains. Those regions were covered with trees that always bore blossoms and fruits. And they abounded with stones lying scattered about, that were all transparent crystal. And they were inhabited by lions and tigers and abounded with animals of diverse kinds. And they were adorned with many beautiful retreats of ascetics, echoing with the sweet notes of delightful warblers. And they resounded also with the songs of Kinnaras. Graced with many golden and silver peaks, they were illumined with diverse herbs and plants. And many Mandara trees with their pretty loads of flowers, adorned them. And then Arjuna reached the mountains called Kala that looked like a mound of antimony. And then he reached the summit called Brahmatunga, and then many rivers, and then many inhabited provinces. And he arrived at Satasinga, and the woods known by the name of Sharyati. And then he beheld the sacred spot known as the Horse-head, and then the region of Atharvana. And then he beheld that prince of mountains called Vrishadansa, and the great Mandara, abounding in Apsaras, and graced with the presence of the Kinnaras. And roaming on that mountain, Partha, with Krishna, beheld a spot of earth adorned with excellent fountains, decked with golden mineral, and possessed of the splendour of the lunar rays, and having many cities and towns. And he also beheld many seas of wonderful forms and diverse mines of wealth. And thus going through the sky and firmament and the earth, he reached the spot called Vishnupada. And wandering, with Krishna in his company, he came down with great velocity, like a shaft shot (from a bow). And soon Partha beheld a blazing mountain whose splendour equalled that of the planets, the constellations, or fire. And arrived at that mountain, he beheld on its top, the high-souled god having the bull for his mark, and ever engaged in ascetic penances, like a thousand suns collected together, and blazing with his own effulgence. Trident in hand, matted locks on the head, of snow-white colour, he was robed in bark and skin. Endued with great energy, his body seemed to be flaming with a thousand eyes. And he was seated with Parvati and many creatures of brilliant forms (around him). And his attendants were engaged in singing and playing upon musical instruments, in laughing and dancing, in moving and stretching their hands, and In uttering loud shouts. And the place was perfumed with fragrant odours, and Rishis that worshipped Brahma adored with excellent hymns of unfading glory, that God who was the protector of all creatures, and wielded the (great) bow (called Pinaka). Beholding him, Vasudeva of righteous soul, with Partha, touched the earth with his head, uttering the eternal words of the Veda. And Krishna adored, with speech, mind, understanding, and acts, that God who is the first source of the universe, himself uncreate, the supreme lord of unfading glory: who is the highest cause of the mind, who is space and the wind, who is the cause of all the luminous bodies (in the firmament), who is the creator of the rain, and the supreme, primordial substance of the earth, who is the object of adoration, with the gods, the Danavas, the Yakshas, and human beings; who is the supreme Brahma that is seen by Yogins and the refuge of those acquainted with Shastras, who is the creator of all mobile and immobile creatures, and their destroyer also; who is the Wrath that burns everything at the end of the Yuga; who is the supreme soul; who is the Sakra and Surya, and the origin of all attributes. And Krishna sought the protection of that Bhava, whom men of knowledge, desirous of attaining to that which is called the subtle and the spiritual, behold; that uncreate one is the soul of all causes. And Arjuna repeatedly adored that Deity, knowing that he was the origin of all creatures and the cause of the past, the future, and the present. Beholding those two, viz., Nara and Narayana arrived, Bhava of cheerful soul, smilingly said unto them, 'Welcome are ye, ye foremost of men! Rise up and let the fatigue of your journey be over. What, O heroes, is the desire in your heart? Let it be uttered quickly. What is the business that has brought you hither? I will accomplish it and do what would benefit you. I will grant everything ye may desire., Hearing those words of the god, they both rose. And then with joined hands, the faultless Vasudeva and Arjuna, both of great wisdom, began to gratify that high-souled deity with an excellent hymn. And Krishna and Arjuna said, 'We bow to Bhava, to Sarva, to Rudra, to the boon-giving deity. We bow to the lord of all creatures endued with life, to the god who is always fierce, to him who is called Kapardin! We bow to Mahadeva, to Bhima, to the Three-eyed, to him who is peace and contentment. We bow to Isana, to him who is the destroyer of (Daksha's) sacrifice. Let salutations be to the slayer of Andhaka, to the father of Kumara, to him who is of blue throat, to him who is the creator.' Let salutation be to the wielder of Pinaka, to one worthy of the offer of libations of clarified butter, to him who is truth, to him who is all-pervading. To him who is unvanquished! To him who is always of blue locks, to him who is armed with the trident, to him who is of celestial vision! To him who is Hotri, to him who protects all, to, him who is of three eyes, to him who is disease, to him whose vital seed fell on fire! To him who is inconceivable, to him who is the lord of Amvika, to him who is adored by all the gods! To him who hath the bull for his mark, to him who is bold, to him who is of matted lock, to him who is a Brahmacharin! To him who standeth as an ascetic in the water, to him who is devoted to Brahma, to him who hath never been conquered! To him who is the soul of the universe, to him who is the creator of the universe, to him who liveth pervading the whole universe! We bow to thee that art, the object of the reverence of all, to thee that art the original cause of all creatures! To thee that art called Brahmachakra, to thee that art called Sarva, Sankara, and Siva! We bow to thee that art the lord of all great beings! We bow to thee that hast a thousand heads, to thee that hast a thousand arms, to thee that art called Death! To thee that hast a thousand eyes, a thousand legs? To thee whose acts are innumerable! We bow to thee whose complexion is that of gold, to thee that art cased in golden mail, to thee that art ever compassionate to thy devotees! O lord, let our wish be accomplished.'

"Sanjaya continued, 'Having adored Mahadeva in these terms, Vasudeva with Arjuna then began to gratify him for obtaining (the great) weapon (called Pasupata).'"

Section 81

"Sanjaya said, 'Then Partha, with a cheerful soul and joined hands and eyes expanded (in wonder), gazed at the god having the bull for his mark and who was the receptacle of every energy. And he beheld the offerings he made every night to Vasudeva lying by the side of the Three-eyed deity. The son of Pandu then, mentally worshipping both Krishna and Sarva, said unto the latter, 'I desire (to obtain) the celestial weapon.' Hearing these words of Partha desiring the boon he sought, god Siva smilingly said unto Vasudeva and Arjuna, 'Welcome to you, ye foremost of men! I know the wish cherished by you, and the business for which you have come here. I will give you what you wish. There is a celestial lake full of Amrita, not far from this place, ye slayers of foes! There were kept some time back, that celestial bow and arrow of mine. With them I slew in battle all the enemies of the gods. Bring hither, ye Krishna, that excellent bow with arrow fixed on it.' Hearing these words of Siva, Vasudava with Arjuna answered, 'So be it.' And then accompanied by all the attendants of Siva, those two heroes set out for that celestial lake which possessed hundreds of heavenly wonders, that sacred lake, capable of granting every object, which the god, having the bull for his mark, had indicated to them, And unto that lake, the Rishis Nara and Narayana (viz., Arjuna and Vasudeva) went fearlessly. And having reached that lake, bright as the disc of the sun, Arjuna and Achyuta beheld within its waters a terrible snake. And they beheld there another foremost of snakes, that had a thousand heads. And possessed of the effulgence of fire, that snake was vomiting fierce flames. Then Krishna and Partha having touched water, joined their hands, and approached those snakes, having bowed unto the god having the bull for his mark. And as they approached the snakes, conversant as they were with the Vedas, they uttered the hundred stanzas of the Veda, to the praise of Rudra, bowing the while with their sincere souls unto Bhava of immeasurable power. Then those two terrible snakes, in consequence of the power of those adorations to Rudra, abandoned their snake-forms and assumed the forms of a foe-killing bow and arrow. Gratified (with what they saw), Krishna and Arjuna then seized that bow and arrow of great effulgence. And those high-souled heroes then brought them away and gave them unto the illustrious Mahadeva. Then from one of the sides of Siva's body there came out a Brahmacharin of tawny eyes. And he seemed to be the refuge of asceticism. Of blue throat and red locks, he was endued with great might. Taking up that best of bows that Brahmacharin stood placing (both the bow and his feet properly). And fixing the arrow on the bowstring, he began to stretch the latter duly. Beholding the manner of his seizing the handle of the bow and drawing the string and placing of his feet, and hearing also the Mantras uttered by Bhava, the son of Pandu, of inconceivable prowess, learnt everything duly. The mighty and puissant Brahmacharin then sped that arrow to that same lake. And he once more threw that bow also in that self-same lake. Then Arjuna of good memory knowing that Bhava was gratified with him, and remembering also the boon the latter had given him in the forest, and the sight also he gave him of his person, mentally entertained the desire, 'Let all this become productive of fruit!' Understanding this to be his wish, Bhava, gratified with him, gave him the boon. And the god also granted him the terrible Pasupata weapon and the accomplishment of his vow. Then having thus once more obtained the Pasupata weapon from the supreme god, the invincible Arjuna, with hair standing on end, regarded his business to be already achieved. Then Arjuna and Krishna filled with joy, paid their adorations unto the great god by bowing their heads. And permitted by Bhava both Arjuna and Kesava, those two heroes, almost immediately came back to their own camp, filled with transports of delight. Indeed, their joy was as great as that of Indra and Vishnu when those two gods, desirous of slaying Jambha, obtained the permission of Bhava that slayer of great Asuras.'"

Section 82

"Sanjaya said, 'While Krishna and Daruka were thus conversing together, that night, O king, passed away. (When morning dawned), king Yudhishthira rose from his bed. Paniswanikas and Magadhas and

Madhuparkikas and Sutas, gratified that bull among men (with songs and music). And dancers began their dance, and sweet-voiced singers sang their sweet songs fraught with the praises of the Kuru race. And skilled musicians, well-trained (in their respective instruments), played on Mridangas and Jharjharas and Bheris, and Panavas, and Anakas, and Gomukhas, and Adamvaras, and conchs, and Dundubhis of loud sound, and diverse other instruments. That loud noise, deep as the roar of the clouds, touched the very heavens. And it awoke that foremost of kings, viz., Yudhishthira, from his slumber. Having slept happily on his excellent and costly bed, the king awoke. And the monarch, rising from his bed, proceeded to the bath-room for performing those acts that were absolutely necessary. Then a hundred and eight servants, attired in white, themselves washed, and all young, approached the king with many golden jars filled to the brim. Seated at his ease on a royal seat, attired in a thin cloth, the king bathed in several kinds of water fragrant with sandal-wood and purified with Mantras. His body was rubbed by strong and well-trained servants with water in which diverse kinds of medicinal herbs had been soaked. He then washed with adhivasha water rendered fragrant by various odoriferous substances. Obtaining then a long piece of cloth (for the head) that was as white as the feathers of the swan, and that had been kept loose before him, the king tied it round his head for drying the water. Smearing his body then with excellent sandal-paste, and wearing floral garlands, and addressing himself in clean robes, the mighty-armed monarch sat with face towards the cast, and his hands joined together. Following the path of the righteous, the son of Kunti then mentally said his prayers. And then with great humility he entered the chamber in which the blazing fire (for worship) was kept. And having worshipped the fire with faggots of sacred wood and with libations of clarified butter sanctified with Mantras, he came out of the chamber. Then that tiger among men, entering a second chamber, beheld there many bulls among Brahmanas well-acquainted with the Vedas. And they were all self-restrained, purified by the study of the Vedas and by vows. And all of them had undergone the bath on the completion of sacrifices performed by them. Worshippers of the Sun, they numbered a thousand. And, besides them, there were also eight thousand others of the same class. And the mighty-armed son of Pandu, having caused them to utter, in distinct voices, agreeable benedictions, by making presents to them of honey and clarified butter and auspicious fruits of the best kind, gave unto each of them a nishka of gold, a hundred steeds decked with ornaments, and costly robes and such other presents as were agreeable to them. And making unto them presents also of kine yielding milk whenever touched, with calves and having their horns decked with gold and their hoofs with silver, the son of Pandu circumambulated them. And then seeing and touching Swastikas fraught with increase of good fortune, and Nandyavartas made of gold, and floral garlands, water-pots and blazing fire, and vessels full of sun-dried rice and other auspicious articles, and the yellow pigment prepared from the urine of the cow, and auspicious and well-decked maidens, and curds and clarified butter and honey, and auspicious birds and diverse other things held sacred, the son of Kunti came into the outer chamber. Then, O mighty-armed one, the attendants waiting in that chamber brought an excellent and costly seat of gold that was of a circular shape. Decked with pearls and lapis lazuli, and overlaid with a very costly carpet over which was spread another cloth of fine texture, that scat was the handiwork of the artificer himself. After the high-souled monarch had taken his seat, the servants brought to him all his costly and bright ornaments. The high-souled son of Kunti put on those begemmed ornaments, whereupon his beauty became such as to enhance the grief of his foes. And when the servants began to fan him with white yak-tails of the bright effulgence of the moon and all furnished with handles of gold, the king looked resplendent like a mass of clouds charged with lightning. And bards began to sing his praises, and panegyrists uttered his eulogies. And singers began to sing unto that delighter of Kuru's race, and in a moment the voices of the panegyrists swelled into a loud noise. And then was heard the clatter of car-wheels, and the tread of horse-hoofs. And in consequence of that noise mingling with the tinkle of elephants' bells and the blare of conchs and the tread of men, the very earth seemed to tremble. Then one of the orderlies in charge of the doors, cased in mail, youthful in years, decked with ear-rings, and his sword hanging by his side, entering the private apartment, knelt down on the ground, and saluting with (a bend of) his head the monarch who deserved every adoration, represented unto that high-souled and royal son of Dharma that Hrishikesa was waiting to be introduced. Then that tiger among men, having ordered his servants, 'Let an excellent seat and an Arghya be kept ready for him,' caused him of Vrishni's race to be introduced and seated on a costly seat.

And addressing Madhava with the usual enquiries of welcome, king Yudhishthira the just duly worshipped Kesava.'

Section 83

"Sanjaya said, 'Then king Yudhishthira, the son of Kunti, saluting Devaki's son Janardana, and cheerfully addressed him saying 'Hast thou passed the night happily, O slayer of Madhu? Are all thy perceptions clear, O thou of unfading glory? Vasudeva also made similar enquiries of Yudhishthira. Then the orderly came and represented that the other Kshatriya warriors were waiting to be introduced. Commanded by the king, the man introduced that concourse of heroes, consisting of Virata and Bhimasena and Dhrishtadyumna and Satyaki, and Dhrishtaketu, the ruler of the Chedis, and the mighty car-warriors, Drupada, and Sikhandin, and the twins (Nakula and Sahadeva), and Chekitana, and the ruler of the Kalikayas, and Yuyutsu, of Kuru's race, and Uttamaujas of the Panchalas, 'and Yudhamanyu, and Suvahu, and the (five) sons of Draupadi. These and many other Kshatriyas, approaching that high-souled bull among the Kshatriyas, sat down on excellent seats. Those mighty and high-souled heroes of great splendour viz., Krishna and Yuyudhana, both sat on the same seat. Then in the hearing of them all, Yudhishthira addressing the lotus-eyed slayer of Madhu, and said unto him these sweet words: 'Relying on thee alone, we, like the celestial one, the deity of a thousand eyes, seek, victory in battle and eternal happiness. Thou art aware, O Krishna, of the deprivation of our kingdom, our exile at the hands of the foe, and all our diverse woes. O lord of all, O thou that art compassionate unto those that are devoted to thee, upon thee wholly rests the happiness of us all and our very existence, O slayer of Madhu! O thou of Vrishni's race, do that by which my heart may ever rest on thee! Do also that, O Lord, by which the proposed vow of Arjuna may be realised. O, rescue us today from this ocean of grief and rage. O Madhava, become thou today a boat unto us that are desirous of crossing (that ocean). The car-warriors desirous of slaying the foe cannot, in battle, do that (for the success of his object) which, O Krishna, the car-driver can do, if he exerts himself carefully. O Janardana, as thou always savest the Vrishnis in all calamities, even so it behoveth thee to save us from this distress, O mighty-armed one! O bearer of the conch, discus, and mace, rescue the sons of Pandu sunk in the fathomless and boatless Kuru-ocean, by becoming a boat unto them. I bow to thee, O God of the lord of the gods, O thou that art eternal, O supreme Destroyer, O Vishnu, O Jishnu, O Hari, O Krishna, O Vaikuntha, O best of mate beings! Narada described thee as that ancient and best of Rishis (called Narayana) that giveth boons, that beareth the bow Saranga, and that is the foremost of all. O Madhava, make those words true. Thus addressed in the midst of that assembly by king Yudhishthira the just, Kesava, that foremost of speakers, replied unto Yudhishthira in a voice deep as that of clouds charged with rain, saying, 'In all the worlds including that of the celestials, there is no bowman equal to Dhananjaya, the son of Pritha! Possessed of great energy. accomplished in weapons, of great prowess and great strength, celebrated in battle, ever wrathful, and of great energy, Arjuna is the foremost of men. Youthful in years bull-necked, and of long arms, he is endued with great strength. Treading like a lion or a bull, and exceedingly beautiful he will slay all thy foes. As regards myself, I will do that by which Arjuna, the son of Kunti, may be able to consume the troops of Dhritarashtra's son like a swelling conflagration. This very day, Arjuna will, by his arrows despatch that vile wretch of sinful deeds, that slayer of Subhadra's son, (viz., Jayadratha), to that road from which no traveller comes back. Today vultures and hawks and furious jackals and other carnivorous creatures will feed on his flesh. O Yudhishthira, if even all the gods with Indra become his protectors today, Jayadratha will still, slain in the thick of battle, repair to Yama's capital. Having slain the ruler of the Sindhus, Jishnu will come to thee (in the evening). Dispel thy grief and the fever (of thy heart), O king, and be thou graced with prosperity.'"

Section 84

"Sanjaya said, 'While Yudhishthira, Vasudeva, and others were thus conversing, Dhananjaya came there, desirous of beholding that foremost one of Bharata's race, viz., the king, as also his friends and well-wishers. After he had entered that auspicious chamber and having saluted him duly, had taken its stand before the king, that bull among the Pandavas, (viz., king Yudhishthira), rising up from his seat, embraced Arjuna with great affection. Smelling his head and embracing him with his arms, the king blessed him heartily. And addressing him smilingly, he said, 'It is evident, O Arjuna, that complete victory certainly awaits thee in battle, judging from thy countenance (bright and cheerful as it is), and by the fact that Janardana is well-pleased with thee. Then Jishnu related unto him that highly wonderful incident, saying, 'Blessed be thou, O monarch, I have, through Kesava's grace, beheld something exceedingly wonderful.' Then Dhananjaya related everything he had seen, about his meeting with the Three-eyed god, for assuring his friends. Then all the hearers, filled with wonder, bent their heads to the ground. And bowing unto the god having the bull for his mark, they said, 'Excellent, Excellent!' Then all the friends and well-wishers (of the Pandavas), commanded by the son of Dharma, quickly and carefully proceeded to battle, their hearts filled with rage (against the foe). Saluting the king, Yuyudhana and Kesava and Arjuna, cheerfully set out from Yudhishthira's abode. And those two invincible warriors, those two heroes, viz., Yuyudhana, and Janardana, together proceeded on the same car to Arjuna's pavilion. Arrived there, Hrishikesa, like a charioteer (by profession), began to equip that car bearing the mark of the prince of apes and belonging to that foremost of car-warriors (viz., Arjuna). And that foremost of cars, of the effulgence of heated gold, and of rattle resembling the deep roar of the clouds, equipped (by Krishna), shone brightly like the morning sun. Then that tiger among men, (viz., Vasudeva), clad in mail informed Partha, who had finished his morning prayers, of the fact that 'his car had been properly equipped. Then that foremost of men in this world, viz., the diadem-decked (Arjuna), clad in golden armour, with his bow and arrows in hand, circumambulated that car. And adored and blessed with benedictions about victory by Brahmanas, old in ascetic penances and knowledge and years, ever engaged in the performance of religious rites and sacrifices, and having their passions under control, Arjuna then ascended that great car, that excellent vehicle, which had previously been sanctified with mantras capable of giving victory in battle, like Surya of blazing rays ascending the eastern mountain. And that foremost of car-warriors decked with gold, in consequence or those golden ornaments of his, on his car like Surya of blazing splendour on the breast of Meru. After Partha, Yuyudhana. and Janardana mounted on that car, like the twin Aswins riding the same car with Indra while coming to the sacrifice of Saryati. Then Govinda, that foremost of charioteers, took the reins (of the steeds), like Matali taking the reins of Indra's steeds, while the latter went to battle for slaying Vritra. Mounted on that best of cars with those two friends, that slayer of large bodies of foes, viz., Partha, proceeded for achieving the slaughter of the ruler of the Sindhus, like Soma rising (in the firmament) with Budha and Sukra, for destroying the gloom of night, or like Indra proceeding with Varuna and Surya to the great battle (with the Asuras) occasioned by the abduction of Taraka (the wife of Vrihaspati). The bards and musicians gratified the heroic Arjuna, as he proceeded, with the sound of musical instruments and auspicious hymns of good omen. And the voices of the panegyrists and the bards uttering benedictions of victory and wishing good day, mingling with the sounds of musical instruments, became gratifying to those heroes. And an auspicious breeze, fraught with fragrance, blew from behind Partha, gladdening him and sucking up the energies of his foes. And at that hour, O king, many auspicious omens of various kinds appeared to view, indicating victory to the Pandavas and defeat to thy warriors, O sire! Beholding those indications of victory, Arjuna, addressing the great bowman Yuyudhana on his right, said these words: O Yuyudhana! in today's battle my victory seems to be certain, since O bull of Sini's race, all these (auspicious) omens are seen. I shall, therefore, go thither where the ruler of the Sindhus waiteth for (the display of) my energy and in expectation of repairing to the regions of Yama. Indeed, as the slaughter of the ruler of the Sindhus is one of my most imperative duties, even so is the protection of king Yudhishthira the just another of my most imperative obligations. O thou of mighty arms, be thou today the king's protector. Thou wilt protect him even as I myself protect him. I do not behold the person in the world who would be able to vanquish thee. Thou art, in battle, equal to Vasudeva himself. The chief of the celestials himself is unable to vanquish thee. Reposing this burden on thee, or on that mighty car-warrior Pradyumna, I can, O bull among men, without anxiety slay the ruler of the Sindhus. O thou of the Satwata race, no anxiety need be entertained on my account. With thy whole heart must thou protect the king. There where the mighty-armed Vasudeva stayeth, and where I myself stay, without doubt, the slightest danger to him or me can never befall.' Thus addressed by Partha, Satyaki, that slayer of hostile heroes, replied saying, 'So be it.' And then the latter proceeded to the spot where king Yudhishthira was.'

Footnotes

164:1 Vasavamiva is a mistake for Vasavasyeva.

*****

Jayadratha-Vadha Parva

Section 85

"Dhritarashtra said, 'After Abhimanyu's slaughter when the next day came, what did the Pandavas, afflicted with grief and sorrow do? Who amongst my warriors fought with them? Knowing, as they did, the achievements of Savyasachin, O tell me, how the Kauravas, could, having perpetrated such a wrong, remain fearlessly. How could they in battle venture even to gaze at that tiger among men (viz., Arjuna), as he advanced like the all-destroying Death himself in fury, burning with grief on account of the slaughter of his son? Beholding that warrior having the prince of apes on his banner, that hero grieved on account of his son's death shaking his gigantic bow in battle, what did my warrior do? What, O Sanjaya, hath befallen unto Duryodhana? A great sorrow hath overtaken us today. I do not any longer hear the sounds of joy. Those charming sounds, highly agreeable to the ear, that were formerly heard in the abode of the Sindhu king, alas those sounds are no longer heard today. Alas, in the camp of my sons, the sounds of countless bards and panegyrists singing their praises, and of dances are no longer heard. Formerly, such sounds used to strike my ears incessantly. Alas, as they are plunged into grief I do not any longer hear those sounds uttered (in their camp). Formerly, O Sanjaya, while sitting in the abode of Somadatta who was devoted to truth, I used to hear such delightful sounds. Alas, how destitute of (religious) merit I am, for I observe the abode of my sons today to be echoing with sounds of grief and lamentations and destitute of every noise betokening life and energy. In the houses of Vivinsati, Durmukha, Chitrasena, Vikarna, and other sons of mine, I do not hear the sounds I used to hear formerly. That great bowman, viz., the son of Drona, who was the refuge of my sons, upon him Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas, and a large number of disciples used to wait, who took pleasure day and night in controversial disputations, in talk, in conversation, in the stirring music of diverse instruments, and in various kinds of delightful songs, who was worshipped by many persons among the Kurus, the Pandavas, and the Satwatas, alas, O Suta, in the abode of that son of Drona no sound can be heard as formerly. Singers and dancers used, in a large number, to wait closely upon that mighty bowman, viz., the son of Drona. Alas, their sounds can no longer be heard in his abode. That loud noise which rose in the camp of Vinda and Anuvinda every evening, alas, that noise is no longer heard there. Not in the camp of the Kaikeyas can that loud sound of song and slapping of palms be heard today which their soldiers, engaged in dance and revelry, used to make. Those priests competent in the performance of sacrifices who used to wait upon Somadatta's son, that refuge of scriptural rites, alas, their sounds can no longer be heard. The twang of the bowstring, the sounds of Vedic recitation, the whiz of lances and swords, and rattle of car-wheels, used incessantly to be heard in the abode of Drona. Alas, those sounds can no longer be heard there. That swell of songs of diverse realms, that loud noise of musical instruments, which used to arise there, alas, those can no longer be heard today. When Janardana of unfading glory came from Upaplavya, desirous of peace, from compassion for every creature, I then, O Suta, said unto the wicked Duryodhana: Obtaining Vasudeva as the means, make peace with the Pandavas, O son! I think the time has come (for making peace). Do not, O Duryodhana, transgress my command. If thou settest Vasudeva aside, who now begs thee for peace and addresses thee for my good, victory thou wilt never have in battle. Duryodhana, however, did set aside him of Dasarha's race, that bull among all bowmen, who then spoke what was for Duryodhana's good. By this, he embraced what was calamitous to himself. Seized by Death himself, that wicked-souled son of mine, rejecting my counsels, adopted those of Duhsasana and Karna. I myself did not approve of the game of dice. Vidura did not approve of it. The ruler of the Sindhus did not, nor Bhishma; nor Salya; nor Bhurisravas; nor Purumitra; nor Jaya; nor Aswatthaman; nor Kripa; nor Drona, O Sanjaya! If my son had conducted himself according to the counsels of these persons, he would then, with his kinsmen and friends have lived for ever in happiness and peace. Of sweet and delightful speech ever saying what is agreeable amid their kinsmen, high-born, loved by all, and possessed of wisdom, the sons of Pandu are sure to obtain happiness. The man who casteth his eye on righteousness, always and everywhere obtaineth happiness. Such a man after death, winneth benefit and grace. Possessed of sufficient might, the Pandavas deserve to enjoy half the earth. The earth girt by the seas is as much their ancestral possession (as of the Kurus). Possessed of sovereignty, the Pandavas will never deviate from the track of righteousness. O child, I have kinsmen to whose voice the Pandavas will ever listen, such, for instance, as Salya, Somadatta, the high-souled Bhishma, Drona, Vikarna, Valhika, Kripa, and others among the Bharatas that are illustrious and reverend in years. If they speak unto them on thy behalf the Pandavas will certainly act according to those beneficial recommendations. Or, who amongst these, thinkest thou, belongs to their party that will speak to them otherwise? Krishna will never abandon the path of righteousness. The Pandavas are all obedient to him. Words of righteousness spoken by myself also, those heroes will never disobey, for the Pandavas are all of righteous soul.' Piteously lamenting, O Suta, I spoke these and many such words unto my son. Foolish as he is, he listened not to me! I think all this to be the mischievous influence of Time! There where Vrikodara and Arjuna are, and the Vrishni hero, Satyaki, and Uttamaujas of the Panchalas, and the invincible Yudhamanyu, and the irrepressible Dhrishtadyumna, and the unvanquished Sikhandin, the Asmakas, the Kekayas, and Kshatradharman of 'the Somakas, the ruler of the Chedis, and Chekitana, and Vibhu, the son of the ruler of the Kasi, the sons of Draupadi, and Virata and the mighty car-warrior Drupada, and those tigers among men viz., the twins (Nakula and Sahadeva), and the stayer of Madhu to offer counsel, who is there in this world that would fight these, expecting to live? Who else, again, is there, save Duryodhana, and Karna, and Sakuni, the son of Suvala, and Duhsasana as their fourth, for I do not see the fifth that would venture to resist my foes while the latter display their celestial weapons? They who have Vishnu himself on their car, clad in mail and reins in hand, they who have Arjuna for their warrior, they can never have defeat! Doth not Duryodhana now recollect those lamentations of mine? The tiger among men, Bhishma, thou hast said, has been slain. I think, beholding the fruits of the words uttered by the far-seeing Vidura, my sons are now indulging in lamentations! I think, beholding his army overwhelmed by Sini's grandson and Arjuna, beholding the terraces of his cars empty, my sons are indulging in lamentations. As a swelling conflagration urged by the winds consumes a heap of dry grass at the close of winter, even so will Dhananjaya consume my troops. O Sanjaya, thou art accomplished in narration. Tell me everything that transpired after the doing of that great wrong to Partha in the evening. When Abhimanyu was slain, what became the state of your minds? Having, O son, greatly offended the wielder of Gandiva, my warriors are incapable of bearing in battle his achievements. What measures were resolved upon by Duryodhana and what by Karna? What also did Duhsasana and Suvala's son do? O Sanjaya, O son, that which has in battle befallen all my children assembled together, is certainly due to the evil acts of the wicked Duryodhana, who followeth in the path of avarice, who is of wicked understanding, whose judgment is perverted by wrath, who coveteth sovereignty, who is foolish, and who is deprived of reason by anger. Tell me, O Sanjaya, what measures were then adopted by Duryodhana? Were they ill-judged or well-judged?'"

Section 86

"Sanjaya said, 'I will tell thee all, for everything hath been witnessed by me with my own eyes. Listen calmly. Great is thy fault. Even as an embankment is useless after the waters (of the field) have flowed away, even so, O king, are these lamentations of thine useless! O bull of Bharata's race, do not grieve. Wonderful as are the decrees of the Destroyer, they are incapable of being transgressed. Do not grieve, O bull of Bharata's race, for this is not new. If thou hadst formerly restrained Yudhishthira, the son of Kunti, and thy sons also from the match at dice, this calamity then would never have overtaken thee. If, again, when time for battle came, hadst thou restrained both the parties inflamed by wrath, this calamity then would never have overtaken thee. If, again, hadst thou formerly urged the Kurus to slay the disobedient Duryodhana, then this calamity would never have overtaken thee. (If thou hadst done any of these acts), the Pandavas, the Panchalas, the Vrishnis, and the other kings would then have never known thy wrong-headedness. If, again, doing, thy duty as a father, thou hadst, by placing Duryodhana in the path of righteousness, caused him to tread along it, then this calamity would never have overtaken thee. Thou art the wisest man on earth. Forsaking eternal virtue, how couldst thou follow the counsels of Duryodhana and Karna and Sakuni? These lamentations of thine, therefore, O king, that I hear,--of thine that art wedded to (worldly) wealth, seem to me to be honey mixed with poison. O monarch, formerly Krishna did not respect king Yudhishthira, the son of Pandu, or Drona, so much as he used to respect thee. When, however, he came to know thee as one fallen off from the duties of a king, since then Krishna hath ceased to regard thee with respect. Thy sons had addressed various harsh speeches towards the sons of Pritha. Thou wast indifferent to those speeches then, O thou that wieldest sovereignty, unto thy sons. The consequence of that indifference of thine hath now overtaken thee. O sinless one, the ancestral sovereignty is now in danger. (If it is not so), obtain now the whole earth subjugated by the sons of Pritha. The kingdom that the Kurus enjoy, as also their fame had been acquired by the Pandus. The virtuous sons of Pandu added to that kingdom and that fame. Those achievements, however, of theirs became (to them) barren of fruit as they came in contact with thee, since they were deprived of even their ancestral kingdom by the covetous self. Now, O king, when the battle has begun, thou censurest thy sons indicating diverse faults of theirs. This is scarcely becoming. The Kshatriyas, while fighting, do not take care of their very lives. Indeed, those bulls among Kshatriyas fight, penetrating into the array of the Parthas. Who else, indeed, save the Kauravas, would venture to fight with that force which is protected by Krishna and Arjuna, by Satyaki and Vrikodara? Them that have Arjuna for their warrior, them that have Janardana for their counsellor, them that have Satyaki and Vrikodara for their protectors, what mortal bowman is there that would dare fight with, save the Kauravas and those that are following their lead? All that is capable of being achieved by friendly kings endued with heroism and observant of the duties of Kshatriyas, all that is being done by the warriors on the Kauravas side. Listen now, therefore, to everything that hath taken place in the terrible battle between those tigers among men viz., the Kurus and the Pandavas.'"

Footnotes

168:1 Apavrittam is explained by Nilakantha as endangered or made doubtful. What Sanjaya says is that if it is not so, thou shalt then have to undergo the bitterness of ruling over the whole world bestowed upon thee by the Pandavas. Either the Pandavas will snatch away thy kingdom or make thee ruler of the whole after slaying thy sons. Either of these alternatives would be bitter to thee.

Section 87

"Sanjaya said, 'After that fight had passed away, Drona, that foremost of all wielders of weapons, began to array all his divisions for battle. Diverse sounds were heard, O monarch of angry heroes shouting in wrath and desirous of slaying one another. And some stretched their bows, and some rubbed with their hands their bow-strings. And drawing deep breaths, many of them shouted, saying, Where is that Dhananjaya? And some began to throw upwards (and again seize) their naked swords, unyielding, well-tempered, of the colour of the sky, possessed of great sharpness, and furnished with beautiful hilts. And brave warriors, desirous of battle, by thousands, were seen to perform the evolutions of swordmen and of bowmen, with skill acquired by practice. Some whirling their maces decked with bells, smeared with sandal paste, and adorned with gold and diamonds enquired after the sons of Pandu. Some intoxicated with the pride of strength, and possessed of massive arms, obstructed the welkin with their spiked clubs that resembled (a forest of flag) staff raised in honour of Indra. Others, brave warriors all, adorned with beautiful garlands of flowers, desirous of battle, occupied diverse portions of the field, armed with diverse weapons. 'Where is Arjuna? Where is that Govinda? Where is proud Bhima? Where also are those allies of their?' Even thus did they call upon them in battle. Then blowing his conch and himself urging the horses to great speed, Drona moved about with great celerity, arraying his troops. After all those divisions that delight in battle had taken up their stations, Bharadwaja's son, O king, said these words unto Jayadratha. 'Thyself, Somadatta's son, the mighty car-warrior Karna, Aswatthaman, Salya, Vrishasena and Kripa, with a hundred thousand horse, sixty thousand cars, four and ten thousand elephants with rent temples, one and twenty thousand foot-soldiers clad in mail take up your station behind me at the distance of twelve miles. There the very gods with Vasava at their head will not be able to attack thee, what need be said, therefore, of the Pandavas? Take comfort, O ruler of the Sindhus. Thus addressed (by Drona), Jayadratha, the ruler of the Sindhus, became comforted. And he proceeded to the spot indicated by Drona, accompanied by many Gandhara warriors, and surrounded by those great car-warriors, and with many foot-soldiers clad in mail, prepared to fight vigorously and armed with nooses. The steeds of Jayadratha, well-skilled in bearing of drawing were all, O monarch, decked with yalk-tails and ornaments of gold. And seven thousand such steeds, and three thousand other steeds of the Sindhu breed were with him.'

"Thy son Durmarshana, desirous of doing battle, stationed himself at the head of all the troops, accompanied by a thousand and five hundred infuriated elephants and awful size clad in mail and of fierce deeds, and all ridden by well-trained elephant-riders. Thy two other sons, viz., Duhsasana and Vikarna, took up their position amid the advance-divisions of the army, for the accomplishment of the objects of Jayadratha. The array that Bharadwaja's son formed, part Sakata and part a circle, was full forty-eight miles long and the width of its rear measured twenty miles. Drona himself formed that array with countless brave kings, stationed with it, and countless cars and steeds and elephants and foot-soldiers. In the rear of that array was another impenetrable array of the form of lotus. And within that lotus was another dense array called the needle. Having formed his mighty array thus, Drona took up his station. At the mouth of that needle, the great bowman Kritavarman took up his stand. Next to Kritavarman, O sire, stood the ruler of the Kamvojas and Jalasandha. Next to these, stood Duryodhana and Karna. Behind them hundreds and thousands of unreturning heroes were stationed in that Sakata for protecting its head. Behind them all, O monarch, and surrounded by a vast force, was king Jayadratha stationed at one side of that needle-shaped array. At the entrance of the Sakata, O king, was Bharadwaja's son. Behind Drona was the chief of the Bhojas, who protected him. Clad in white armour, with excellent head-gear, of broad chest and mighty arms, Drona stood, stretching his large bow, like the Destroyer himself in wrath. Beholding Drona's car which was graced with a beautiful standard and had red sacrificial altar and a black deer-skin, the Kauravas were filled with delight. Seeing that array formed by Drona, which resembled the ocean itself in agitation, the Siddhas and the Charanas were filled with wonder. And all creatures thought that array would devour the whole earth with her mountains and seas and forests, and abounding with diverse things. And king Duryodhana, beholding that mighty array in the form of a Sakata, teeming with carts and men and steeds and elephants, roaring dreadful of wonderful form, and capable of riving the hearts of foes, began to rejoice.'"

Section 88

"Sanjaya said, 'After the divisions of the Kuru army had been (thus) arrayed, and a loud uproar, O sire, had, arisen; after drums and Mridangas began to be beaten and played upon, after the din of the warriors and the noise of musical instruments had become audible; after conch began to be blown, and an awful roar had arisen, making the hair stand on end; after the field of battle had beer slowly covered by the Bharata heroes desirous of fight; and after the hour called Rudra had set in, Savyasachin made his appearance. Many thousands of ravens and crows, O Bharata, proceeded sporting on the front of Arjuna's car. Various animals of terrible cries, and jackals of inauspicious sight, began to yell and howl on our right as we proceeded to battle. Thousands of blazing meteors fell with great noise. The whole earth trembled on that dreadful occasion. Dry winds blew in all directions, accompanied by thunder, and driving bard pebbles and gravel when Kunti's son came at the commencement of battle. Then Nakula's son, Satanika, and Dhrishtadyumna, the son of Pritha, those two warriors possessed of great wisdom, arrayed the several divisions of the Pandavas. Then thy son Durmarshana, accompanied by a thousand cars, a hundred elephants, three thousand heroes, and ten thousand foot-soldiers, and covering a piece of ground that measured the length of fifteen hundred bows, took up his position at the very van of all the troops, and said: 'Like the continent resisting the surging sea, even I will today resist the wielder of Gandiva, that scorcher of foes, that warrior who is irresistible in battle. Let people today behold the wrathful Dhananjaya collide with me, like a mass of stone against another stony mass. Ye car-warriors that are desirous of battle, stay ye (as witness). Alone I will fight with all the Pandavas assembled together, for enhancing my honour and fame. That high-souled and noble son of thine, that great bowman saying this, stood there surrounded by many great bowmen. Then, like the Destroyer himself in wrath, or Vasava himself armed with the thunder, or Death's irresistible self armed with his club and urged on by Time, or Mahadeva armed with the trident and incapable of being ruffled, or Varuna bearing his noise, or the blazing fire at the end of the Yuga risen for consuming the creation, the slayer of the Nivatakavachas inflamed with rage and swelling with might, the ever-victorious Jaya, devoted to truth and desirous of achieving his great vow, clad in mail and armed with sword, decked in golden diadem, adorned with garlands of swords of white flowers and attired in white robes, his arms decked with beautiful Angadas and ears with excellent ear-rings, mounted on his own foremost of cars, (the incarnate) Nara, accompanied by Narayana, shaking his Gandiva in battle, shone brilliantly like the risen sun. And Dhananjaya of great prowess, placing his car, O king, at the very van of his army, where densest showers of arrows would fall, blew his conch. Then Krishna also, O sire, fearlessly blew with great force his foremost of conchs called Panchajanya as Partha blew his. And in consequence of the blare of the conchs, all the warriors in thy army, O monarch, trembled and became lost heart. And their hair stood on end at that sound. As an creatures are oppressed with fright at the sound of the thunder, even so did all thy warriors took fright at the blare of those conchs. And all the animals ejected urine and excreta. Thy whole army with its animals became filled with anxiety, O king, and in consequence of the blare of those (two) conchs, all men, O sire, lost their strength. And some amongst them, O monarch, were inspired with dread, and some lost their senses. And the ape on Arjuna's banner, opening his mouth wide, made an awful noise with the other creatures on it, for terrifying thy troops. Then conchs and horns and cymbals and Anakas were once more blown and beat for cheering thy warriors. And that noise mingled with the noise of diverse (other) musical instruments, with the shouts of warriors and the slaps of their arm-pits, and with their leonine roars uttered by great car-warriors in summoning and challenging (their antagonists). When that tumultuous uproar rose there, an uproar that enhanced the fear of the timid, the son of Pakasana, filled with great delight, addressing him of Dasarha's race, said (these words).'

"Arjuna said, 'Urge the steeds, O Hrishikesa, to where Durmarshana stayeth. Piercing through that elephant division I will penetrate into the hostile army.'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed by Savyasachin, the mighty-armed Kesava urged the steeds to where Durmarshana was staying. Fierce and awful was the encounter that commenced there between one and the many, an encounter that proved very destructive of cars and elephants and men. Then Partha, resembling a pouring cloud, covered his foes with showers of shafts, like a mass of clouds pouring rain on the mountain breast. The hostile of car-warriors also, displaying great lightness of hand, quickly covered both Krishna and Dhananjaya with clouds of arrows. The mighty-armed Partha, then, thus opposed in battle by his foes, became filled with wrath, and began to strike off with his arrows the heads of car-warriors from their trunks. And the earth became strewn with beautiful heads decked with ear-rings and turbans, the nether lips bit by the upper ones, and the faces adorned with eyes troubled with wrath. Indeed, the scattered heads of the warriors looked resplendent like an assemblage of plucked off and crushed lotuses lying strewn about the field. Golden coats of mail dyed with gore (lying thick over the field), looked like masses of clouds charged with lightning. The sound, O king, of severed heads dropping on the earth, resembled that of falling palmyra fruits ripened in due time, headless trunks arose, some with bow in hand, and some with naked swords upraised in the act of striking. Those brave warriors incapable of brooking Arjuna's feats and desirous of vanquishing him, had no distinct perception as to when their heads were struck off by Arjuna. The earth became strewn with heads of horses, trunks of elephants, and the arms and legs of heroic warriors. 'This is one Partha', 'Where is Partha? Here is Partha!', 'Even thus, O king, the warriors, of thy army became filled with the idea of Partha only. Deprived of their senses by Time, they regarded the whole world to be full of Partha only, and therefore, many of them perished, striking one another, and some struck even their own selves. Uttering yells of woe, many heroes, covered with blood, deprived of their senses, and in great agony, laid themselves down, calling upon their friends and kinsmen. Arms, bearing short arrows, or lances, or darts, or swords, or battle-axes, or pointed stakes, or scimitars, or bows, or spears, or shafts, or maces, and cased in armour and decked with Angadas and other ornaments, and looking like large snakes, and resembling huge clubs, cut off (from trunks) with mighty weapons, were seen to jump about, jerk about, and move about, with great force, as if in rage. Every one amongst those that wrathfully advanced against Partha in that battle, perished, pierced in his body with some fatal shafts of that hero. While dancing on his car as it moved, and drawing his bow, no one there could detect the minutest opportunity for striking him. The quickness with which he took his shafts, fixed them on the bow, and let them off, filled all his enemies with wonder. Indeed Phalguna, with his shafts, pierced elephants and elephant-riders, horses and horse-riders, car-warriors and drivers of cars. There was none amongst his enemies, whether staying before him or struggling in battle, or wheeling about, whom the son of Pandu did not slay. As the sun rising in the welkin destroyeth the thick gloom, even so did Arjuna destroy that elephant-force by means of his shafts winged with Kanka plumes. The field occupied by thy troops, in consequence of riven elephants fallen upon it, looked like the earth strewn with huge hills at the hour of universal dissolution. As the midday sun is incapable of being looked at by all creatures, even so was Dhananjaya, excited with wrath, incapable of being looked at, in battle, by his enemies. The troops of thy son, O chastiser of foes, afflicted (with the arrows of Dhananjaya), broke and fled in fear. Like a mass of clouds pierced and driven away by a mighty wind, that army was pierced and routed by Partha. None indeed could gaze at the hero while he was slaying the foe. Urging their heroes to great speed by spurs, by the horns of their bows, by deep growls, by encouraging behests, by whips, by cuts on their flanks, and by threatening speeches, thy men, viz., thy cavalry and thy car-warriors, as also thy foot-soldiers, struck by the shafts of Arjuna, fled away from the fields. Others (that rode on elephants), fled away, urging those huge beasts by pressing their flanks with their hooks and many warriors struck by Partha's arrows, in flying, ran against Partha himself. Indeed, thy warriors, then became all cheerless and their understandings were all confused.

Footnotes

172:1 The original is pleonastic.

172:2 This verse obviously needs correction. Instead of "golden coats of mail," I think some such correction is needed, viz. coats of mail, of black iron, decked with gold and dyed with blood, etc.

Section 89

"Dhritarashtra said, 'When the van of my army thus slaughtered by the diadem-decked (Arjuna) broke and fled, who were those heroes that advanced against Arjuna? (Did any of them actually fight with Arjuna, or) did all, abandoning their determination enter the Sakata array, getting behind the fearless Drona, resembling a solid wall?'

"Sanjaya said, 'When Indra's son Arjuna, O sinless one, began, with his excellent arrows, to break and incessantly slay that force of ours many heroes were either slain, or becoming dispirited, fled away. None in that battle, was capable of even looking at Arjuna. Then, thy son Duhsasana, O king, beholding that state of the troops, became filled with wrath and rushed against Arjuna for battle. That hero of fierce prowess, cased in a beautiful coat of mail, made of gold, and his head covered with a turban decked with gold, caused Arjuna to be surrounded by a large elephant-force which seemed capable of devouring the whole earth. With sound of the elephants' bells, the blare of conchs, the twang of bow-strings, and the grunts of the tuskers, the earth, the points of compass, and the welkin, seemed to be entirely filled. That period of time became fierce and awful. Beholding those huge beasts with extended trunks filled with wrath and rushing quickly towards him, like winged mountains urged on with hooks, Dhananjaya, that lion among men, uttering a leonine shout, began to pierce and slay that elephant-force with his shafts. And like a Makara penetrating into the vast deep, surging into mountain waves when agitated by the tempest, the diadem-decked (Arjuna) penetrated into that elephant-host. Indeed, Partha, that subjugator of hostile cities, was then seen by all on every side to resemble the scorching sun that rises, transgressing the rule about direction and hour, on the day of the universal destruction. And in consequence of the sound of horses' hoofs, rattle of car-wheels, the shouts of combatants, the twang of bow-strings, the noise of diverse musical instruments, the blare of Panchajanya and Devadatta, and roar of Gandiva, men and elephants were dispirited and deprived of their senses. And men and elephants were riven by Savyasachin with his shafts whose touch resembled that of snakes of virulent poison. And those elephants, in that battle, were pierced all over their bodies with shafts, numbering thousands upon thousands shot from Gandiva. While thus mangled by the diadem-decked (Arjuna), they uttered loud noises and incessantly fell down on the earth like mountains shorn of their wings. Others struck at the jaw, or frontal globes, or temples with long shafts, uttered cries resembling those of cranes. The diadem-decked (Arjuna) began to cut off, with his straight arrows the heads of warriors standing on the necks of elephants. Those heads decked with ear-rings, constantly falling on the earth, resembled a multitude of lotuses that Partha was calling for an offer to his gods. And while the elephants wandered on the field, many warriors were seen to hang from their bodies, divested of armour, afflicted with wounds, covered with blood, and looking like painted pictures. In some instances, two or three warriors, pierced by one arrow winged with beautiful feathers and well-shot (from Gandiva), fell down on the earth. Many elephants deeply pierced with long shafts, fell down, vomiting blood from their mouths, with the riders on their backs, like hills overgrown with forests tumbling down through some convulsion of nature. Partha, by means of his straight shafts, cut into fragments the bow-strings, standards, bows, yokes, and shafts of the car-warriors opposed to him. None could notice when Arjuna took up his arrows, when he fixed them on the bow-string, when he drew the string, and when he let them off. All that could be seen was that Partha seemed to dance on his car with his bow incessantly drawn to a circle. Elephants, deeply pierced with long shafts and vomiting blood from their mouths, fell down, as soon as they were struck, on the earth. And in the midst of that great carnage, O monarch, innumerable headless trunks were seen to stand up. Arms, with bows in grasp, or whose fingers were cased in leathern gloves, holding swords, or decked with Angadas and other ornaments of gold, cut off from trunks, were seen lying about. And the field of battle was strewn with innumerable Upashkaras and Adhishthanas, and shafts, and crowns, crushed car-wheels, and broken Akshas, and yokes, and warriors armed with shields and bows, and floral garlands, and ornaments and robes and fallen standards. And in consequence of those slain elephants and steeds, and the fallen bodies of Kshatriyas, the earth there assumed an awful aspect. Duhsasana's forces, thus slaughtered, O king, by the diadem-decked (Arjuna), fled away. Their leader himself was in great pain, for Duhsasana, greatly afflicted by those shafts, overcome by fear entered with his division the Sakata array, seeking Drona as his deliverer.'"

Section 90

"Sanjaya said, 'Slaying the force of Duhsasana, the mighty car-warrior, Savyasachin, desirous of getting at the ruler of the Sindhus, proceeded against the division of Drona, Having approached Drona who was stationed at the entrance of the array, Partha, at Krishna's request joined his hands and said these words unto Drona: 'Wish me well, O Brahmana, and bless me, saying Swasti! Through thy grace, I wish to penetrate into this impenetrable array. Thou art to me even as my sire, or even as king Yudhishthira the just, or even as Krishna! I tell thee this truly. O sire, O sinless one! Even as Aswatthaman deserves to be protected by thee, I also deserve to be protected by thee, O foremost of regenerate ones! Through thy grace, O foremost of men, I desire to stay the ruler of the Sindhu in battle. O lord, see that my vow is accomplished.'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed by him, the preceptor, smiling, replied unto him, saying, 'O Vibhatsu, without vanquishing me, thou shalt not be able to vanquish Jayadratha. Telling him this much, Drona, with a smile covered him with showers of sharp arrows, as also his car and steeds and standard and charioteer. Then, Arjuna baffling Drona's arrowy showers with his own arrows, rushed against Drona, shooting mightier and More awful shafts. Observant of Kshatriya duties, Arjuna then pierced Drona in that battle with nine arrows. Cutting the shafts of Arjuna by his own shafts, Drona then pierced both Krishna and Arjuna with many shafts that resembled poison or fire, Then, while Arjuna was thinking of cutting of Drona's bow with his arrows, the latter, endued with great valour, fearlessly and quickly cut off, with shafts the bow-string of the illustrious Phalguna. And he also pierced Phalguna's steeds and standard and charioteer. And the heroic Drona covered Phalguna himself with many arrows, smiling the while. Meantime, stringing his large bow anew, Partha, that foremost of all persons conversant with arms, getting the better of his preceptor, quickly shot six hundred arrows as if he had taken and shot only one arrow. And once more he shot seven hundred other arrows, and then a thousand arrows incapable of being resisted, and ten thousand other arrows. All these slew many warriors of Drona's array. Deeply pierced with those weapons by the mighty and accomplished Partha, acquainted with all modes of warfare, many men and steeds and elephants fell down deprived of life. And car-warriors, afflicted by those shafts, fell down from their foremost of cars, deprived of horses and standards and destitute of weapons and life. And elephants fell down like summits of hills, or masses of clouds, or large houses, loosened, dispersed, or burnt down by the thunder, or by the wind, or fire. Struck with Arjuna's shafts, thousands of steeds fell down like swans on the breast of Himavat, struck down by the force of watery current. Like the Sun, that rises at the end of the Yuga, drying up with his rays, vast quantities of water, the son of Pandu, by his showers of weapons and arrows, slew a vast number of car-warriors and steeds and elephants and foot-soldiers. Then like the clouds covering the sun, the Drona-cloud, with its arrowy showers, covered the Pandava-sun, whose rays in the shape of thick showers of arrows were scorching in the battle the foremost ones among the Kurus. And then the preceptor struck Dhananjaya at the breast with a long shaft shot with great force and capable of drinking the life-blood of every foe. Then Arjuna, deprived of strength, shook in all his limbs, like a hill during an earthquake. Soon, however, regaining for fortitude, Vibhatsu pierced Drona with many winged arrows. Then Drona struck Vasudeva with five arrows. And he struck Arjuna with three and seventy arrows, and his standard with three. Then, O king, the valorous Drona getting the better of his disciple, within the twinkling of an eye made Arjuna invisible by means of his arrowy showers. We then beheld the shafts of Bharadwaja's son falling in continuous lines, and his bow also was seen to present the wonderful aspect of being incessantly drawn to a circle. And those shafts, countless in number, and winged with the Kanka feathers, shot by Drona in that battle, incessantly fell, O king, on Dhananjaya and Vasudeva. Beholding then that battle between Drona and the son of Pandu, Vasudeva of great intelligence began to reflect upon the accomplishment of the (important) task. Then Vasudeva, addressing Dhananjaya, said these words: 'O Partha, O thou of mighty arms, we should not waste time. We must go on, avoiding Drona, for a more important task awaits us. In reply Partha said unto Krishna, O Kesava, as thou pleasest! Then keeping the mighty-armed Drona to their right, Arjuna proceeded onwards. Turning his face round, Vibhatsu proceeded, shooting his shafts. Then Drona, addressing Arjuna, said, Whither dost thou proceed, O son of Pandu! Is it not true that thou ceasest not (to fight) till thou hast vanquished thy foe?'

"Arjuna answered, 'Thou art my preceptor and not my foe. I am thy disciple and, therefore, like to thy son. Nor is there the man in the whole world who can vanquish thee in battle.'

"Sanjaya continued, 'Saying these words, the mighty-armed Vibhatsu, desirous of slaying Jayadratha, quickly proceeded against the (Kaurava) troops. And while he penetrated into thy army, those high-souled princes of Panchala, viz., Yudhamanyu, and Uttamaujas, followed him as the protector of his wheels. Then, O King, Jaya, and Kritavarman of the Satwata race, and the ruler of the Kamvojas, and Srutayus, began to oppose the progress of Dhananjaya. And these had ten thousand car-warriors for their followers. The Abhishahas, the Surasenas, the Sivis, the Vasatis, the Mavellakas, the Lilithyas, the Kaikeyas, the Madrakas, the Narayana Gopalas, and the various tribes of the Kamvojas who had before been vanquished by Karna, all of whom were regarded as very brave, placing Bharadwaja's son at their head, and becoming regardless of their lives, rushed towards Arjuna, for resisting that angry hero, burning with grief on account of the death of his son, that warrior resembling all-destroying Death himself, clad in mail, conversant with all modes of warfare, prepared to throw away his life in thick of battle,--that mighty bowman of great prowess, that tiger among men,--who resembled an infuriate leader of elephantine herd, and who seemed ready to devour the whole hostile army. The battle then that commenced was exceedingly fierce and made the hair stand on end, between all those combatants on the one side and Arjuna on the other. And all of them, uniting together, began to resist that bull among men, advancing for the slaughter of Jayadratha, like medicines resisting a raging disease.'"

Section 91

"Sanjaya said, 'Held in check by them, that foremost of car-warriors, viz., Partha of great might and prowess, was quickly pursued by Drona from behind. The son of Pandu, however, like diseases scorching the body, blasted that army, scattering his sharp shafts and resembling on that account the sun himself scattering his countless rays of light. And steeds were pierced, and cars with riders were broken and mangled, and elephants were overthrown. And umbrellas were cut off and displaced, and vehicles were deprived of their wheels. And the combatants fled on all sides, exceedingly afflicted with arrows. Even thus progressed that fierce battle between those warriors and Arjuna encountering each other. Nothing could be distinguished. With his straight shafts, Arjuna, O monarch, made the hostile army tremble incessantly. Firmly devoted to truth, Arjuna then, of white steeds desirous of accomplishing his vow rushed against the foremost of car-warriors, viz., Drona of red steeds. Then the preceptor, Drona, struck his disciple, viz., the mighty bowman Arjuna, with five and twenty straight shafts capable of reaching the very vitals. Thereupon, Vibhatsu, that foremost of all wielders of weapons, quickly rushed against Drona, shooting arrows capable of baffling the force of counter arrows, shot at him. Invoking into existence then the Brahma weapon, Arjuna, of immeasurable soul, baffled with his straight shafts those shot so speedily at him by Drona. The skill we then beheld of Drona was exceedingly wonderful, since Arjuna, though young, and though struggling vigorously, could not pierce Drona with a single shaft. Like a mass of clouds pouring torrents of rain, the Drona cloud rained shower on the Partha-mountain. Possessed of great energy, Arjuna received that arrowy downpour, O king, by invoking the Brahma weapon, and cut off all those arrows by arrows of his own. Drona then afflicted Partha of white steeds with five and twenty arrows. And he struck Vasudeva with seventy arrows on the chest and arms. Partha then, of great intelligence, smiling the while resisted the preceptor in that battle who was incessantly shooting sharp arrows. Then those two foremost of car-warriors, while thus struck by Drona, avoided that invincible warrior, who resembled the raging Yuga fire. Avoiding those sharp shafts shot from Drona's bow, the diadem-decked son of Kunti, adorned with garlands of flowers, began to slaughter the host of the Bhojas. Indeed, avoiding the invincible Drona who stood immovable like the Mainaka mountain, Arjuna took up his position between Kritavarman and Sudakshina the ruler of the Kamvojas. Then that tiger among men, viz., the ruler of the Bhojas, coolly pierced that invincible and foremost descendant of Ruru with ten arrows winged with Kanka feathers. Then Arjuna pierced him, O monarch, in that battle with a hundred arrows. And once more he pierced him with three other arrows, stupefying that hero of the Satwata race. The ruler of the

Bhojas then, laughing the while, pierced Partha and Vasudeva each with five and twenty arrows. Arjuna then, cutting off Kritavarman's bow, pierced him with one and twenty arrows resembling blazing flames of fire or angry snakes of virulent poison. Then Kritavarman, that mighty car-warrior, taking up another bow, pierced Arjuna in the chest, O Bharata, with five arrows. And once more he pierced Partha with five sharp arrows. Then Partha struck him in return in the centre of the chest with nine arrows. Beholding the son of Kunti obstructed before the car of Kritavarman, he of Vrishni's race thought that no time should be wasted. Then Krishna addressing Partha, said, Do not show any mercy to Kritavarman! Disregarding thy relationship (with him), crush and slay him!' Then Arjuna, stupefying Kritavarman with his arrows, proceeded, on his swift steeds, to the division of the Kamvojas. Seeing Arjuna of white steeds penetrate into the Kamvoja force, Kritavarman became filled with wrath. Taking his bow with arrows fixed thereon, he then encountered the two Panchala princes. Indeed, Kritavarman, with his arrows resisted those two Panchala princes as they advanced, following Arjuna for protecting his wheels. Then Kritavarman, the ruler of the Bhojas, pierced them both with sharp shafts, striking Yudhamanyu with three, and Uttamaujas with four. Those two princes in return each pierced him with ten arrows. And once more, Yudhamanyu shooting three arrows and Uttamaujas shooting three cut off Kritavarman's standard and bow. Then the son of Hridika, taking up another bow, and becoming infuriated with rage, deprived both those warriors of their bows and covered them with arrows. Then those two warriors, taking up and stringing two other bows, began to pierce Kritavarman. Meanwhile Vibhatsu penetrated into the hostile army. But those two princes, resisted by Kritavarman, obtained no admittance into the Dhritarashtra host, although those bulls among men struggled vigorously. Then Arjuna of white steeds quickly afflicted in that battle the divisions opposed to him. That slayer of foes, however, slew not Kritavarman although he had got him within reach.. Beholding Partha thus proceeding, the brave king Srutayudha, filled with wrath, rushed at him, shaking his large bow. And he pierced Partha with three arrows, and Janardana with seventy. And he struck the standard of Partha with a very sharp arrow having a razor-like head. Then Arjuna, filled with wrath deeply pierced his antagonist with ninety straight shafts, like (a rider) striking a mighty elephant with the hook. Srutayudha, however, could not, O king, brook that act of prowess on the part of Pandu's son. He pierced Arjuna in return with seven and seventy shafts. Arjuna then cut off Srutayudha's bow and then his quiver, and angrily struck him on the chest with seven straight shafts. Then, king Srutayudha, deprived of his senses by wrath, took up another bow and struck the son of Vasava with nine arrows on the latter's arms and chest. Then Arjuna, that chastiser of foes laughing the while, O Bharata, afflicted Srutayudha with many thousands of arrows. And that mighty car-warrior quickly slew also the latter's steeds and charioteer. Endued with great strength the son of Pandu then pierced his foe with seventy arrows. Then the valiant king Srutayudha abandoning that steedless car, rushed in that encounter against Partha, uplifting his mace. The heroic king Srutayudha was the son of Varuna, having for his mother that mighty river of cool water called Parnasa. His mother, O king, had for the sake of her son, begged Varuna saying, 'Let this my son become unslayable on earth.' Varuna, gratified (with her), had said, 'I give him a boon highly beneficial to him, viz., a celestial weapon, by virtue of which this thy son will become unslayable on earth by foes. No man can have immortality. O foremost of rivers, every one who hath taken birth must inevitably die. This child, however, will always be invincible by foes in battle, through the power of this weapon. Therefore, let thy heart's fever be dispelled.' Having said these words, Varuna gave him, with mantras, a mace. Obtaining that mace, Srutayudha became invincible on earth. Unto him, however, illustrious Lord of the waters again said, 'This mace should not be hurled at one who is not engaged in fight. If hurled at such a person, it will come back and fall upon thyself. O illustrious child, (if so hurled) it will then course in an opposite direction and slay the person hurling it.' It would seem that when his hour came, Srutayudha disobeyed that injunction. With that hero-slaying mace he attacked Janardana, The valiant Krishna received that mace on one of his well-formed and stout shoulders. It failed to shake Sauri, like the wind failing to shake the Vindhya mountain. That mace, returning unto Srutayudha himself, struck that brave and wrathful king staying on his car, like an ill-accomplished act of sorcery injuring the performer himself, and slaying that hero fell down on the earth. Beholding the mace turn back and Srutayudha slain, loud cries of Alas and Oh arose there among the troops, at the sight of Srutayudha that chastiser of foes, slain by a weapon of his own. And because, O monarch, Srutayudha had hurled that mace at Janardana who was not engaged in fighting it slew him who had hurled it. And Srutayudha perished on the field, even in the manner that Varuna had indicated. Deprived of life, he fell down on the earth before the eyes of all the bowmen. While falling down, that dear son of Parnasa shone resplendent like a tall banian with spreading boughs broken by the wind. Then all the troops and even all the principal warriors fled away, beholding Srutayudha, that chastiser of foes, slain. Then, the son of the ruler of the Kamvojas, viz., the brave Sudakshina, rushed on his swift steeds against Phalguna that slayer of foes. Partha, then, O Bharata, sped seven shafts at him. Those shafts passing through the body of that hero, entered the earth. Deeply pierced those shafts sped in battle from Gandiva, Sudakshina pierced Arjuna in return with ten shafts winged with Kanka feathers. And piercing Vasudeva with three shafts, he once more pierced Partha with five. Then, O sire, Partha, cutting off Sudakshina's bow, lopped off the latter's standard. And the son of Pandu pierced his antagonist with a couple of broad-headed arrows of great sharpness. Sudakshina, however, piercing Partha once more with three arrows, uttered a leonine shout. Then the brave Sudakshina, filled with wrath, hurled at the wielder of Gandiva a terrible dart made wholly of iron and decked with bells. That dart blazing as a large meteor, and emitting sparks of fire, approaching that mighty car-warrior pierced him through and fell down on the earth. Deeply struck by that dart and overcome with a swoon, Arjuna soon enough recovered. Then that hero of mighty energy, licking the corners of his mouth, that son of Pandu, of inconceivable feats, pierced his foe, along with his steeds, standard, bow, and charioteer, with four and ten shafts winged with Kanka feathers. With other arrows, countless in number, Partha then cut Sudakshina's car into fragments. And then the son of Pandu pierced Sudakshina, the prince of the Kamvojas, whose purpose and prowess had both been baffled, with a sharp arrow in the chest. Then the brave prince of the Kamvojas, his coat of mail cut off, his limbs weakened, his diadem and Angadas displaced, fell head downwards, like a pole of Indra when hurled from an engine. Like a beautiful Karnikara tree in the spring, gracefully growing on a mountain summit with beautiful branches, lying on the earth when uprooted by the wind, the prince of the Kamvojas lay on the bare ground deprived of life, though deserving of the costliest bed, decked with costly ornaments. Handsome, possessed of eyes that were of a coppery hue, and bearing on his head a garland of gold, endued with the effulgence of fire, the mighty-armed Sudakshina, the son of the ruler of the Kamvojas, overthrown by Partha with his shafts, and lying on the earth, reft of fife, looked resplendent like a beautiful mountain with a level top. Then all the troops of thy son fled away, beholding Srutayudha, and Sudakshina the prince of the Kamvojas, slain.'"

Footnotes

180:1 The original is pleonastic.

Section 92

"Sanjaya said, 'Upon the fall of Sudakshina and of the heroic Srutayudha, O monarch, thy warriors, filled with wrath, rushed with speed at Partha. The Abhishahas, the Surasenas, the Sivis, the Vasatis began, O king, to scatter their arrowy showers on Dhananjaya. The son of Pandu then consumed by means of his arrows six hundred of them at once. Thereupon, those warriors, terrified, fled away like smaller animals from a tiger. Rallying, they once more surrounded Partha, who was slaying his foes and vanquishing them in battle. Dhananjaya then, with shafts sped from Gandiva, speedily felled the heads and arms of the combatants thus rushing upon him. Not an inch of the field of battle was unstrewn with fallen heads, and the flights of crows and vultures and ravens that hovered over the field seemed to form a cloudy canopy. Seeing their men thus exterminated, Srutayus and Achyutayus were both filled with wrath. And they continued to contend vigorously with Dhananjaya. Endued with great might, proud, heroic, of noble lineage, and possessed of strength of arms, those two bowmen, O king, solicitous of winning great fame and desirous, for the sake of thy son, to compass the destruction of Arjuna, quickly showered upon the latter their arrowy downpours at once from his right and left. Those angry heroes, with a thousand straight shafts, covered Arjuna like two masses of clouds filling a lake. Then that foremost of car-warriors viz., Srutayus filled with wrath, struck Dhananjaya with a well-tempered lance.

That crusher of foes viz., Arjuna, then, deeply pierced by his mighty foe, swooned away in that battle, stupefying Kesava also (by that act). Meanwhile, the mighty car-warrior Achyutayus forcibly struck the son of Pandu with a keen-pointed spear. By the act he seemed to pour an acid upon the wound of the high-souled son of Pandu. Deeply pierced therewith, Partha supported himself by seizing the flag-staff. Then a leonine shout was sent forth by all the troops, O monarch, in the belief that Dhananjaya was deprived of life. And Krishna also was scorched with grief upon beholding Partha senseless. Then Kesava comforted Dhananjaya with soothing words.. Then those foremost of car-warriors, (viz., Srutayus and Achyutayus), of true aim, pouring their arrowy showers on all sides, in that battle, made Dhananjaya and Vasudeva of Vrishni's race invisible with their car and car-wheels and Kuvaras, their steeds and flagstaff and banner. And all this seemed wonderful. Meanwhile, O Bharata, Vibhatsu slowly regained his senses, like one come back from the very abode of the king of the dead. Beholding his car with Kesava overwhelmed with arrows and seeing also those two antagonists of his staying before him like two blazing fires, the mighty car-warriors Partha then invoked into existence the weapon named after Sakra. From that weapon flowed thousands of straight shafts. And those shafts struck Srutayus and Achyutayus, those mighty bowmen. And the arrows shot by the latter, pierced by those of Partha, coursed through the welkin. And the son of Pandu quickly baffling those arrows by the force of his own arrows, began to career over the field, encountering mighty car-warriors. Meanwhile Srutayus and Achyutayus were, by Arjuna's arrowy showers, deprived of their arms and heads. And they fell down on the earth, like a couple of tall trees broken by the wind. And the death of Srutayus and slaughter of Achyutayus created surprise equal to what men would feel at the sight of the ocean becoming dry. Then slaying fifty car-warriors amongst the followers of those two princes, Partha proceeded against the Bharata army, slaying many foremost of warriors. Beholding both Srutayus and Achyutayus slain, their sons, those foremost of men, viz., Niyatayus and Dirghayus, O Bharata, both filled with rage, rushed against the son of Kunti, scattering shafts of diverse kinds, and much pained by the calamity that had happened to their sires. Arjuna, excited with rage, in a moment despatched them both towards Yama's abode, by means of straight shafts. And those bulls among Kshatriyas (that were in the Kuru army) were unable to resist Partha who agitated the Dhartarashtra ranks, like an elephant agitating the waters of a lake filled with lotuses. Then thousands of trained elephant-riders amongst the Angas, O monarch, filled with rage, surrounded the son of Pandu with their elephant-force. Urged by Duryodhana, many kings also of the west and the south, and many others headed by the ruler of the Kalingas, also surrounded Arjuna, with their elephants huge as hills. Partha however, with shafts sped from Gandiva, quickly cut off the heads and arms, decked with ornaments, of those advancing combatants. The field of battle, strewn with those heads and arms decked with Angadas, looked like golden stones entwined by snakes. And the arms of warriors cut off therewith, while failing down, looked like birds dropping down from trees. And the elephants, pierced with thousands of arrows and shedding blood (from their wounds), looked like hills in the season of rains with liquefied red chalk streaming down their sides. Others, slain by Partha with sharp shafts, lay prostrate on the field. And many Mlecchas on the backs of elephants, of diverse kinds of ugly forms, robed in diverse attires, O king, and armed with diverse kinds of weapons, and bathed in blood, looked resplendent as they lay on the field, deprived of life by means of diverse kinds of arrows. And thousands of elephants along with their riders and those on foot that urged them forward, struck with Partha's shafts, vomited blood, or uttered shrieks of agony, or fell down, or ran ungovernably in all directions. And many, exceedingly frightened, trod down and crushed their own men. And many which were kept as reserves and which were fierce as snakes of virulent poison, did the same. And many terrible Yavanas and Paradas and Sakas and Valhikas, and Mlecchas born of the cow (belonging to Vasishtha), of fierce eyes, accomplished in smiting looking like messengers of Death, and all conversant with the deceptive powers of the Asuras and many Darvabhisaras and Daradas and Pundras numbering by thousands, of bands, and together forming a force that was countless, began to shower their sharp shafts upon the son of Pandu. Accomplished in various modes of warfare, those Mlecchas covered Arjuna with their arrows. Upon them, Dhananjaya also quickly poured his arrows. And those arrows, shot from Gandiva, looked like flights of locusts, as they coursed through the welkin. Indeed. Dhananjaya, having by his arrows caused a shade over the troops like that of the clouds, slew, by the force of his weapons, all the Mlecchas, with heads completely shaved or half-shaved or covered with matted locks, impure in habits, and of crooked faces. Those dwellers of hills, pierced with arrows, those denizens of mountain-caves, fled away in fear. And ravens and Kankas and wolves, with great glee, drank the blood of those elephants and steeds and their Mleccha-riders overthrown on the field by Partha with his sharp shafts. Indeed, Arjuna caused a fierce river to flow there whose current consisted of blood. (Slain) foot-soldiers and steeds and cars and elephants constituted its embankments. The showers of shafts poured constituted its rafts and the hairs of the combatants formed its moss and weeds. And the fingers cut off from the arms of warriors, formed its little fishes. And that river was as awful as Death itself at the end of the Yuga. And that river of blood flowed towards the region of Yama, and the bodies of stain elephants floating on it, obstructed its current. And the earth was covered all over with the blood of Kshatriyas and of elephants and steeds and their riders, and became one bloody expanse like to what is seen when Indra showers a heavy down-pour covering uplands and lowlands alike. And that bull among Kshatriyas despatched six thousand horsemen and again a thousand foremost of Kshatriyas in that battle into the jaws of death. Thousands of well-equipped elephants, pierced with arrows, lay prostrate on the field, like hills struck down by thunder. And Arjuna careered over the field, slaying steeds and car-warriors and elephants, like an elephant of rent temples crushing a forest a reeds. As a conflagration, urged by the wind, consumes a dense forest of trees and creepers and plants and dry wood and grass, even so did that fire, viz., Pandu's son Dhananjaya, having shafts for its flames and urged on by the Krishna-wind, angrily consume the forest of thy warriors. Making the terraces of cars empty, and causing the earth to be strewn, with human bodies, Dhananjaya seemed to dance bow in hand, in the midst of those vast masses of men. Deluging the earth with blood by means of his shafts, endued with the strength of the thunder, Dhananjaya, excited with wrath, penetrated into the Bharata host. While thus proceeding, Srutayus, the ruler of the Amvashthas, resisted him. Arjuna then, O sire, speedily felled with keen shafts equipped with Kanka feathers, the steeds of Srutayus struggling in battle. And cutting off with other shafts, the bow also of his antagonist, Partha careered over the field. The ruler of the Amvashthas, then with eyes troubled in wrath, took up a mace and approached the mighty car-warrior Partha and Kesava also in that battle. Then that hero, uplifting his mace, stopped the (progress of Arjuna's) car by its strokes, and struck Kesava also therewith. Then that slayer of hostile heroes, viz., Arjuna, beholding Kesava struck with that mace, became filled with wrath. And, then, O Bharata, that hero, with his shafts, equipped with wings of gold, covered the ruler of the Amvashthas, that foremost or car-warriors, armed with mace, like clouds covering the risen sun. With other shafts, Partha then cut off the mace of that high-souled warrior in fragments, reducing it almost to dust. And all this seemed highly wonderful. Beholding that mace of his cut off in fragments, the ruler of the Amvashthas took up another huge mace, and repeatedly struck both Arjuna and Kesava therewith. Then, Arjuna with a couple of sharp broad-faced arrows, cut off the uplifted arms of Srutayus which held the mace, those arms that looked like a couple of Indra's standard, and with another winged arrow, he cut off the head of that warrior. Thus slain, Srutayus fell down, O king, filling the earth with a loud noise, like a tall standard of Indra when the strings, tying it to the engine on which it is set, are cut off. Surrounded then on all sides by rounds of cars and by hundreds upon hundreds of elephants and cars, Partha became invisible like the sun covered with clouds.'"

Section 93

"Sanjaya said, 'After the son of Kunti, impelled by the desire of slaying the ruler of the Sindhus, had penetrated (into the Bharata host) having pierced through the irresistible divisions of both Drona and the Bhojas, after the heir of the ruler of the Kamvojas, viz., prince Sudakshina, had been slain, after Savyasachin had killed the valiant Srutayudha also, after the (Kuru) ranks had fled away and confusion had set in on all sides, thy son, beholding his army broken, repaired to Drona. Quickly coming on his car to Drona, Duryodhana said: 'That tiger among men (viz., Arjuna), having crushed this vast host hath already passed through it. Aided by thy judgment, think now what should be done next for the slaughter of Arjuna in view of awful carnage. Blessed be thou, adopt such measures that that tiger among men may not succeed in slaying Jayadratha. Thou art our sole refuge. Like a raging conflagration consuming heaps of dry grass and straw, Dhananjaya-fire, urged by the wind of his wrath, is consuming the grass and straw constituted by my troops. O scorcher of foes, seeing the son of Kunti pass, having pierced through this host, those warriors that are protecting Jayadratha have become doubtful (of their ability to resist Partha). O foremost of those acquainted with Brahma, it was the settled conviction of the kings that Dhananjaya would never, with life, succeed in transgressing Drona. O thou of great splendour, when, however, Partha has pierced through thy division in the very sight, I regard my army to be very weak. Indeed, I think that I have no troops. O thou that art highly blessed, I know thou art devoted to the welfare of the Pandavas. I lose my reason, o regenerate one, in thinking what should be done. To the best of my power, I also seek to gratify thee. Thou, however, dost not bear all this in mind. O thou of immeasurable prowess, although we are devoted to thee, still thou never seekest our welfare. Thou art always well-pleased with the Pandavas and always engaged in doing us evil. Though deriving thy livelihood from us, still thou art engaged in doing evil to us. I was not aware that thou art but a razor steeped in honey. If thou hadst not granted me the boon about humiliating and checking the Pandavas, I would never have prevented the ruler of the Sindhus from returning to his own country. Fool that I am, expecting protection from thee, I assured the ruler of the Sindhus, and through my folly offered him as a victim to death. A man may escape, having entered the very jaws of death, but there is no escape for Jayadratha, when once he comes within reach of Dhananjaya's arms. O thou that ownest red steeds, do that by which the ruler of the Sindhus may yet be saved. Do not give way to wrath on hearing the delirious ravings of my afflicted self, O, protect ye the ruler of the Sindhus.'

"Drona said, 'I do not find fault with thy words. Thou art as dear to me as Aswatthaman himself. I tell thee truly. Act, however, now according to my words, O king! Of all drivers of cars, Krishna is the foremost. His steeds are also the foremost of their species. Obtaining only a very small space, Dhananjaya can pass very quickly through it. Seest thou not that the shafts of the diadem-decked (Arjuna), countless in number, shot from his bow, are falling full two miles behind his car as he is proceeding? Burdened with the weight of years, I am now incapable of going so fast. The whole army of the Parthas, again, is now close upon our van. Yudhishthira also should be seized by me. Even so, O thou of mighty arms, hath been the vow made by me in the Presence of all bowmen and in the midst of all the Kshatriyas. O king! he is now staying at the head of his troops, abandoned by Dhananjaya. I shall not, therefore, abandoning the gate of our array, fight with Phalguna. It is meet that thyself, properly supported, shouldst fight With that foe of thine, who is alone and who is thy equal in lineage and feats. Do not fear. Go and fight with him. Thou art the ruler of the world. Thou art a king. Thou art a hero. Possessed of fame, thou art accomplished in vanquishing (thy foes). O brave subjugator of hostile towns, go thyself to that spot where Dhananjaya the son of Pritha is.'

"Duryodhana said, 'O preceptor, how is it possible for me to resist Dhananjaya who has transgressed even thee that art the foremost of all wielders of arms? The very chief of celestials, armed with the thunder, is capable of being vanquished in battle, but Arjuna that subjugator of hostile towns, cannot be vanquished in battle. He by whom Hridika's son (Kritavarman), the ruler of the Bhojas, and thyself equal unto a celestial, have both been vanquished by the power of his weapons, he by whom Srutayus hath been slain, as also Sudakshina, and king Srutayus too, he by whom both Srutayus and Achyutayus and myriads of Mlecchas also have been slain, how can I contend in battle with that invincible son of Pandu, that accomplished master of weapons, who is even like an all-consuming fire? How also dost thou think me competent to fight with him today? I am dependent on thee like a slave. Protect my fame.'

"Drona said, 'Thou sayest truly, O thou of Kuru's race, that Dhananjaya is irresistible. I, however, will do that by which thou shalt be able to bear him. Let all the bowmen in the world behold today the wonderful feat of the son of Kunti being held in check by thee in the very sight of Vasudeva. This thy armour of gold, O king, I will tie on thy body in such a way that no weapon used by man will be able to strike thee in battle. If even the three worlds with the Asuras and the celestials, the Yakshas, the Uragas, and the Rakshasas, together with all human beings, fight with thee today, thou needst still entertain no fear. Neither Krishna, nor the son of Kunti, nor any other wielder of weapons in battle, will be able to pierce this armour of thine with arrows. Cased in that coat of mail, quickly go thou today against angry Arjuna in battle. He will not be able to bear thee.'

"Sanjaya said, 'Having said these words, Drona, that foremost of persons conversant with Brahma, touching water, and duly uttering certain Mantras, speedily tied that highly wonderful and bright armour on Duryodhana's body for the victory of thy son in that dreadful battle and causing (by that act) all persons there to be filled with amazement. And Drona said, 'Let the Vedas, and Brahman, and the Brahmanas, bless thee. Let all the higher classes of reptiles be a source of blessings to thee, O Bharata! Let Yayati and Nahusha, and Dhundhumara, and Bhagiratha, and the other royal sages, all do what is beneficial to thee. Let blessings be to thee from creatures having but one leg, and from those that have many legs. Let blessings be to thee, in this great battle from creatures that have no legs. Let Swaha, and Swadha, and Sachi, also, all do what is beneficial to thee. O sinless one, let Lakshmi and Arundhati too do what is beneficial to thee. Let Asita, and Devala and Viswamitra, and Angiras, and Vasishtha, and Kasyapa, O king, do what is beneficial to thee. Let Dhatri, and the lord of the worlds and the points of the compass and the regents of those points, and the six-faced Karttikeya, all give thee what is beneficial. Let the divine Vivaswat benefit thee completely. Let the four elephants, of the four quarters, the earth, the firmament, the planets, and he who is underneath the earth and holds her (on his head), O king, viz., Sesha, that foremost of snakes, give thee what is for thy benefit. O son of Gandhari, formerly the Asura named Vritra, displaying his prowess in battle, had defeated the best of celestials in battle. The latter, numbering thousands upon thousands, with mangled bodies, those denizens of heaven, with Indra at their head, deprived of energy and might, all repaired to Brahman and sought his protection, afraid of the great Asura Vritra. And the gods said, 'O best of gods, O foremost of celestials, be thou the refuge of the gods now crushed by Vritra. Indeed, rescue us from this great fear.' Then Brahmana, addressing Vishnu staying beside him as also those best of celestials headed by Sakra, said unto them that were all cheerless, these words fraught with truth: Indeed, the gods with Indra at their head, and the Brahmanas also, should ever be protected by me. The energy of Tvashtri from which Vritra hath been created is invincible. Having in days of yore performed ascetic penances for a million of years, Tvashtri, then, ye gods, created Vritra, obtaining permission from Maheswara. That mighty foe of yours hath succeeded in smiting you through the grace of that god of gods. Without going to the place where

Sankara stayeth, ye cannot see the divine Hara. Having seen that god, ye will be able to vanquish Vritra. Therefore, go ye without delay to the mountains of Mandara. There stayeth that origin of ascetic penances, that destroyer of Daksha's sacrifice, that wielder of Pinaka, that lord of all creatures, that slayer of the Asura called Bhaganetra.' Thus addressed by Brahman, the gods proceeding to Mandara with Brahman in their company, beheld there that heap of energy, that Supreme god endued with the splendour of a million suns. Seeing the gods Maheswara welcomed them and enquired what he was to do for them. 'The sight of ray person can never be fruitless. Let the fruition of your desires proceed from this.' Thus addressed by him, the dwellers of heaven replied, 'We have been deprived of our energy by Vritra. Be thou the refuge of the dwellers of heaven. Behold, O lord, our bodies beaten and bruised by his strokes. We seek thy protection. Be thou our refuge, O Maheswara!' The god of gods, called Sarva, then said, 'Ye gods, it is well-known to you how this action, fraught with great strength, terrible and incapable of being resisted by persons destitute of ascetic merit, originated, springing from the energy of Tvashtri (the divine artificer). As regards myself, it is certainly my duty to render aid to the dwellers of heaven. O Sakra, take this effulgent armour from off my body. And, O chief of the celestials, put it on, mentally uttering these mantras.'

"Drona continued, 'Having said these words, the boon-giving (Siva) gave that armour with the mantras (to be uttered by the wearer). Protected by that armour, Sakra proceeded against the host of Vritra in battle. And although diverse kinds of weapons were hurled at him in that dreadful battle, yet the joints of that armour could not be cut open. Then the lord of the celestials slew Vritra, and afterwards gave unto Angiras that armour, whose joints were made up of mantras. And Angiras imparted those mantras to his son Vrihaspati, having a knowledge of all mantras. And Vrihaspati imparted that knowledge to Agnivesya of great intelligence. And Agnivesya imparted it to me, and it is with the aid of those mantras, O best of kings, that I, for protecting thy body, tie this armour on thy body.'

`Sanjaya continued, Having said these words Drona, that bull among preceptors, once more addressed thy son, of great splendour, saying, 'O king, I put this armour on thy body, joining its pieces with the aid of Brahma strings. In days of yore, Brahma himself had thus put it on Vishnu in battle. Even as Brahma himself had put this celestial armour on Sakra in the battle caused by the abduction of Taraka, I put it on thee.' Having thus, with mantras, donned that armour duly on Duryodhana, the regenerate Drona sent the king to battle. And the mighty-armed king, cased in armour by the high-souled preceptor, and accomplished in smiting, and a thousand infuriated elephants endued with great prowess, and a hundred thousand horses, and many other mighty car-warriors, proceeded towards the car of Arjuna. And the mighty-armed king proceeded, with the sound of diverse kinds of musical instruments, against his foe, like Virochana's son (Vali in days of yore). Then, O Bharata, a loud uproar arose among thy troops, beholding the Kuru king proceeding like a fathomless ocean.'"

Section 94

"Sanjaya said, 'After that bull among men, viz., Duryodhana, had set out from behind, following Partha and him of Vrishni's race, O king, both of whom had penetrated into the Kaurava army, the Pandavas accompanied by the Somakas, quickly rushed against Drona with loud shouts. And then commenced the battle (between them and Drona's troops). And the battle that took place between the Kurus and the Pandavas at the gate of the array, was fierce and awful, making the hair stand on end. The sight filled the spectators with wonder. O king, the sun was then in the meridian. That encounter, O monarch, was truly such that we had never seen or heard of its like before. The Parthas headed by Dhrishtadyumna, all accomplished in smiting and arrayed properly covered the troops of Drona with showers of arrows. Ourselves also, placing Drona, that foremost of all wielders of weapons, at our head, covered the Parthas, gathered by Prishata's son, with our shafts. The two hosts, adorned with cars and looking beautiful, then appeared like two mighty masses of clouds in the summer sky, driven towards each other by opposite winds. Encountering each other, the two hosts increased their impetuosity, like the rivers the Ganga and the Yamuna, swollen with water during the season of the rains. Having diverse kinds of weapons for the winds that ran before them, teeming with elephants and steeds and cars charged with lightning, constituted by the maces wielded by the warriors, the fierce and mighty cloud formed by the Kuru host, urged on by the Drona-tempest, and pouring incessant shafts that constituted its torrents of rain, sought to quench the scorching Pandava-fire. Like an awful hurricane in summer agitating the ocean, that best of Brahmanas, viz., Drona, agitating the Pandava host. Exerting themselves with great vigour, the Pandavas rushed towards Drona alone for piercing his host, like a mighty torrent of water towards a strong embankment, for sweeping it away. Like an immovable hill resisting the fiercest current of water, Drona, however, resisted in that battle the enraged Pandavas and Panchalas and Kekayas. Many other kings also, endued with great strength and courage, attacking them from all sides, began to resist the Pandavas. Then that tiger among men, viz., the son of Prishata, uniting with the Pandayas, began repeatedly to strike Drona, for piercing the hostile host. Indeed, as Drona showered his arrows on Prishata's son, even so did the latter shower his on Drona. Having scimitars and swords for the winds that blew before it, well-equipped with darts and lances and sabres, with the bow-string constituting its lightning, and the (twang of the) bow for its roars, the Dhrishtadyumna-cloud poured on all sides torrents of weapons, as its showers of stones. Slaying the foremost of car-warriors and a large number of steeds, the son of Prishata seemed to deluge the hostile divisions (with his arrowy downpours). And the son of Prishata, by his arrows, turned Drona away from all those tracks amid the car-divisions of the Pandavas, through which that hero attempted to pass, striking the warriors there with his shafts. And although Drona struggled vigorously in that battle, yet his host, encountering Dhrishtadyumna, became divided into three columns. One of these retreated towards Kritavarman, the chief of the Bhojas; another towards Jalasandha; and fiercely slaughtered the while by the Pandavas, proceeded towards Drona himself. Drona, that foremost of car-warriors, repeatedly united his troops. The mighty warrior Dhrishtadyumna as often smote and separated them. Indeed, the Dhartarashtra force, divided into three bodies, was slaughtered by the Pandavas and the Srinjayas fiercely, like a herd of cattle in the woods by many beasts of prey, when unprotected by herdsmen. And people thought that in that dreadful battle, it was Death himself who was swallowing the warriors first stupefied by Dhrishtadyumna. As a kingdom of a bad king is destroyed by famine and pestilence and robbers, even so was thy host afflicted by the Pandavas. And in consequence of the rays of the sun failing upon the weapons and the warriors, and of the dust raised by the soldiers, the eyes of all were painfully afflicted. Upon the Kaurava host being divided into three bodies during that dreadful carnage by the Pandavas, Drona, filled with wrath, began to consume the Panchalas with his shafts. And while engaged in crushing those divisions and exterminating them with his shafts, the form of Drona became like that of the blazing Yuga-fire. That mighty car-warrior pierced cars, elephants, and steeds, and foot-soldiers, in that battle, each with only a single arrow, (and never employing more than one in any case). There then was no warrior in the Pandava army who was capable of bearing, O lord, the arrows shot from the bow of Drona. Scorched by the rays of the sun and blasted by the shafts of Drona, the Pandava divisions there began to reel about on the field. And thy host also, similarly slaughtered by Prishata's son, seemed to blaze up at every point like a dry forest on fire. And while both Drona and Dhrishtadyumna were slaughtering the two hosts, the warriors of both armies, in utter disregard of their lives, fought everywhere to the utmost extent of their prowess. Neither in thy host, nor in that of the enemy, O bull of Bharata's race, was there a single warrior who fled away from the battle through fear. Those uterine brothers, viz., Vivingsati and Chitrasena and the mighty car-warrior Vikarna, surrounded Kunti's son Bhimasena on all sides. And Vinda and Anuvinda of Avanti, and Kshemadhurti of great prowess supported thy three sons (who contended against Bhimasena). King Valhika of great energy and noble parentage, with his own troops and counsellors, resisted the sons of Draupadi. Saivya, the chief of the Govasanas, with a thousand foremost warriors, faced the son, of great prowess, of the king of the Kasis and resisted him. King Salya, the ruler of the Madras, surrounded royal Yudhishthira, the son of Kunti, who resembled a blazing fire. The brave and wrathful Duhsasana, properly supported by his own divisions, angrily proceeded, in that battle, against Satyaki, that foremost of car-warriors. I myself, with my own troops, cased in mail and equipped with weapons, and supported by four hundred foremost of bowmen, resisted Chekitana. Sakuni with seven hundred Gandhara warriors armed with bows, darts and swords, resisted the son of Madri (viz., Sahadeva). Vinda and Anuvinda of Avanti, those two great bowmen, who had, for the sake of their friend (Duryodhana), uplifted their weapons, disregarding their lives, encountered

Virata, the king of the Matsyas. King Valhika, exerting himself vigorously, resisted the mighty and unvanquished Sikhandin, the son of Yajnasena, that hero capable of resisting all foes. The chief of Avanti, with the Sauviras and the cruel Prabhadrakas, resisted wrathful Dhrishtadyumna, the prince of the Panchalas. Alamvusha quickly rushed against the brave Rakshasa Ghatotkacha. of cruel deeds, who was wrathfully advancing to battle. The mighty car-warrior Kuntibhoja, accompanied by a large force, resisted Alamvusha, that prince of Rakshasas, of fierce mien. Thus, O Bharata, hundreds of separate encounters between the warriors of thy army and theirs, took place.

"As regards the ruler of the Sindhus, he remained in the rear of the whole army protected by many foremost of bowmen and car-warriors numbering Kripa amongst them. And the ruler of the Sindhus had for the protectors of his wheels two of the foremost warriors, viz., the son of Drona on his right, O king, and the Suta's son (Karna) on the left. And for protecting his rear he had a number of warriors headed by Somadatta's son, viz., Kripa, and Vrishasena, and Sala, and the invincible Salya, who were conversant with policy and were mighty bowmen accomplished in battle. And the Kuru warriors, having made these arrangements for the protection of the ruler of the Sindhus, fought (with the Pandavas).'"

Footnotes

190:1 This Sloka occurs in all the texts. It would seem, therefore, that Sanjaya was not always a witness only of the battle for narrating what he saw to Dhritarashtra, but sometimes at least he took part in the battle.

Section 95

"Sanjaya said, 'Listen, O king, to me as I describe to thee the wonderful battle that then took place between the Kurus and the Pandavas. Approaching Bharadwaja's son who was staying at the gate of his array, the Parthas battled vigorously for piercing through Drona's division. And Drona also, accompanied by his forces, desirous of protecting his own array, battled with the Parthas, seeking glory. Vinda and Anuvinda of Avanti, excited with wrath and desirous of benefiting thy son, struck Virata with ten shafts. Virata also, O king, approaching those two warriors of great prowess staying in battle, fought with them and their followers. The battle that took place between these was fierce in the extreme, and blood ran in it like water. And it resembled an encounter in the woods between a lion and a couple of mighty elephants, with rent temples. The mighty son of Yajnasena forcibly struck king Valhika in that battle with fierce and sharp shafts capable of penetrating into the very vitals. Valhika also filled with wrath, deeply pierced Yajnasena's son with nine straight shafts of golden wings and whetted on stone. And that battle between those two warriors became exceedingly fierce, characterised as it was by dense showers of shafts and darts. And it enhanced the fears of the timid and the joy of heroes. The arrows shot by them entirely covered the welkin and all the points of the compass, so that nothing could any longer be discerned. And Saivya, the king of the Govasanas on the head of the troops, fought in that battle with the mighty car-warrior, the prince of the Kasis, like an elephant battling with another. The king of the Valhikas, excited with wrath, fighting, against those (five) mighty car-warriors, viz., the son of Draupadi, looked resplendent, like the mind contending against the five senses. And those five princes also, O foremost of embodied beings, fought with that antagonist of theirs, shooting their arrows from all sides, like the objects of the senses for ever battling with the body. Thy son Duhsasana, struck Satyaki of Vrishni's race with nine straight shafts of keen points. Deeply pierced by that strong and great bowman, Satyaki of prowess incapable of being baffled, was partially deprived of his senses. Comforted soon, he, of Vrishni's race, then quickly pierced thy son, that mighty car-warrior, with ten shafts winged with Kanka feathers. Piercing each other deeply and afflicted with each other's shafts, they looked splendid, O king, like two Kinsukas decked with flowers. Afflicted with the arrows of Kuntibhoja, Alamvusha, filled with wrath looked like a beautiful Kinsuka graced with its flowering burthen. The Rakshasa then having pierced Kuntibhoja with many arrows, uttered awful shouts at the head of thy host. And as those heroes fought with each other in that battle, they seemed to all the troops to resemble Sakra and the Asura Jambha in days of old. The two sons of Madri, filled with wrath, fiercely ground with their shafts the Gandhara prince Sakuni who had offended against them greatly. The carnage, O monarch, that set in was awful. Originated by thee, nurtured by Karna, and kept up by thy sons, the fire of wrath (of the Pandavas) hath swollen now, O monarch, and is ready to consume the whole earth. Forced to turn his back on the field by the two sons of Pandu with their shafts, Sakuni unable to put forth his valour, knew not what to do. Beholding him turn back, those mighty car-warriors, viz., the two sons of Pandu, once more showered their arrows on him like two masses of clouds pouring torrents of rain on a mighty hill. Struck with countless straight shafts, the son of Suvala fled towards the division of Drona, borne by his swift steeds. The brave Ghatotkacha rushed towards the Rakshasa Alamvusha in that battle, with impetuosity much short of what he was capable. The battle between those two became fearful to behold, like that which in days of yore had taken place between Rama and Ravana. King Yudhishthira, having in that battle pierced the ruler of the Madras with five hundred arrows, once more pierced him with seven. Then commenced that battle between them which was exceedingly wonderful, O monarch, which resembled that, in days of yore, between the Asura Samvara and the chief of the celestials. The sons Vivinsati and Chitrasena and Vikarna, surrounded by a large force, battled with Bhimasena.'"

Section 96

"Sanjaya said, 'When that fierce battle, causing the hair to stand on end, commenced, the Pandavas rushed against the Kauravas who had been divided into three bodies. Bhimasena rushed against the mighty-armed Jalasandha, and Yudhishthira, at the head of his troops rushed, in that battle, against Kritavarman. And Dhrishtadyumna, O king, scattering the shafts, like the sun shooting his rays, rushed against Drona. Then commenced that battle between all the bowmen, eager for the encounter, of the Kurus and the Pandavas, excited with wrath. And during the progress of that terrible carnage, when all the warriors were battling with one another fearlessly the mighty Drona fought with the mighty prince of the Panchalas. And the clouds of arrows he shot in that encounter filled all spectators with wonder. And Drona and the prince of the Panchalas, cutting off the heads of men by thousands, scattered them on the field of battle, making the latter resemble a forest of lotuses. In every division, were soon strewn on the ground robes and ornaments and weapons, and standards and coats of mail. And golden coats of mail, dyed with blood, looked like clouds charged with lightning. Other mighty car-warriors, drawing their large bows measuring full six cubits long, felled with their shafts, elephants and steeds and men. In that dreadful encounter of arms between brave and high-souled warriors, swords and shields, bows and heads and coats of mail were seen lying scattered about. Innumerable headless trunks wore seen to rise up, O king, in the midst of that fierce battle. And vultures and Kankas and jackals and swarms of other carnivorous animals, O sire, were seen there, eating the flesh of fallen men and steeds and elephants, of drinking their blood, or dragging them by the hair, or licking or pecking, O king, at their marrow, or dragging their bodies and severed limbs, or rolling their heads on the ground. Warriors, skilled in battle, accomplished in weapons, and firmly resolved in fight, struggled vigorously in the combat, solicitous only of fame. Many were the combatants that careered over the field, performing the diverse evolutions, of swordsmen. With sabres and darts and lances and spears and axes, with maces and spiked clubs and other kinds of weapons, and with even bare arms, men who had entered the arena of battle, filled with rage, slew one another. And car-warriors fought with car-warriors, and horsemen with horsemen, and elephants with foremost of elephants, and foot-soldiers with foot-soldiers. And many infuriated elephants, as if perfectly mad, uttered loud shrieks and slew one another, after the manner they do in sporting arenas.

"During the progress, O king, of that battle in which the combatants fought without any regard for one another, Dhrishtadyumna caused his own steeds to be mixed up with those of Drona. Those steeds endued with the speed of the wind, that were white as pigeons and red as blood, thus mixed with one another in battle, looked exceedingly beautiful. Indeed, they looked resplendent like clouds charged with lightning. Then that slayer of hostile heroes, viz., heroic Dhrishtadyumna, the son of Prishata, beholding Drona, O Bharata, arrived so near, cast off his bow and took up his sword and shield, for achieving a difficult feat. Seizing the shaft of Drona's car, he entered into it. And he stayed sometimes on the middle of the yoke, and sometimes on its joints and sometimes behind the steeds. And while he was moving, armed with swords, quickly upon the backs of those red steeds of Drona, the latter could not detect an opportunity for striking him. All this seemed wonderful to us. Indeed, like the sweep of a hawk in the woods from desire of food, seemed that sally of Dhrishtadyumna from his own car for the destruction of Drona. Then Drona cut off, with a hundred arrows, the shield, decked with a hundred moons, of Drupada's son, and then his sword, with ten others. And mighty Drona then, with four and sixty arrows, slew the steeds of his antagonist. And with a couple of broad-headed shafts he cut off the latter's standard and umbrella also, and then slew both his Parshni charioteers. And then with great speed drawing his bow-string to his ear, he shot at him a fatal shaft, like the wielder of the thunder hurling the thunder (at a foe). But soon Satyaki, with four and ten sharp shafts, cut off that fatal arrow of Drona. And thus the Vrishni hero, O sire, rescued Dhrishtadyumna, who had been seized by that lion among men, the foremost of preceptors, like a deer seized by the king of the forests. Even thus did that bull amongst the Sinis, the prince of the Panchalas. Beholding Satyaki to rescue the prince of the Panchalas in the dreadful battle, Drona quickly shot at him six and twenty arrows. The grandson of Sini then, in return, pierced Drona in the centre of the chest with six and twenty arrows, while the latter was engaged in devouring the Srinjayas. Then all the Panchala car-warriors, desirous of victory upon the Satwata hero, proceeding against Drona, quickly withdrew Dhrishtadyumna from the battle.'"

Footnotes

194:1 The words tatsainyanyabhyapujayan seem to be unmeaning in this connection. The Bengali translators, unable to do anything with them, have left them out.

Section 97

"Dhritarashtra said, 'After that shafts of Drona had been cut off and Dhrishtadyumna thus rescued, O Sanjaya, by Yuyudhana, that foremost one of the Vrishni race, what did that great bowman, that foremost of all wielders of weapons, viz., Drona, do in battle unto that tiger among men, viz., the grandson of Sini?'

"Sanjaya said, 'Then Drona, like a mighty snake, having wrath for his poison, his stretched bow for his wide-open mouth, his sharp shafts for his teeth and whetted arrows for his fangs, with eyes red as copper from rage, and breathing hard, that mighty hero among men, perfectly fearless, borne on his red steeds of great speed, that seemed to soar into the skies or get at the top of a mountain, rushed towards Yuyudhana, scattering his arrows equipped with golden wings. Then that subjugator of hostile cities, that hero of Sini's race invincible in battle, beholding that irresistible Drona cloud having showers of arrows for its watery downpour, the rattle of car-wheels for its roar, the out-stretched bow for its volume, long shafts for its lightning-flashes, darts and swords for its thunder, wrath for the winds and urged on by those steeds that constituted the hurricane (impelling it forwards), rushed towards him, addressed his charioteer and smilingly said, O Suta, proceed quickly and cheerfully, urging the steeds to their greatest speed, against that heroic Brahmana, fallen off from the duties of his order, that refuge of Dhritarashtra's son, that dispeller of the (Kuru) king's sorrows and fear, that preceptor of all the princes, that warrior ever boastful of his prowess.' Then the excellent steeds of silvery hue belonging to him of Madhu's race, endued with the speed of the wind, quickly proceeded towards Drona. Then those two chastisers of foes, viz., Drona and Sini's grandson, fought with each other, each striking the other with thousands of shafts. Those two bulls among men filled the welkin with their arrowy showers. Indeed, the two heroes covered the ten points of the compass with their shafts. And they poured on each other their shafts like two clouds pouring their contents (on the earth) on the expiration of summer. The sun became invisible. The very wind ceased to blow. And in consequence of those showers of shafts filling the welkin, a continuous and thick gloom was caused there that became unbearable to the other heroes. And when the shafts of Drona and Sini's grandson had caused that gloom there, none beheld any cessation in shooting in either of them. They were both quick in the use of weapons, and they were both looked upon as lions among men. The sound produced by those torrents of arrows, shot by both striking against each other was heard to resemble the sound of the thunder hurled by Sakra. The forms of heroic warriors pierced with long shafts looked like those of snakes, O Bharata, hit by snakes of virulent poison. Brave warriors incessantly heard the twangs of their bows and the sounds of their palms to resemble the sound of thunder falling upon summits of mountains. The cars of both of those warriors, O king, their steeds, and their charioteers pierced with shafts of golden wings, became beautiful to behold. Fierce was the downpour, O monarch, of shafts that were bright and straight and that looked resplendent like snakes of virulent poison freed from their sloughs. The umbrellas of both were cut off, as also the standards of both. And both of them were covered with blood, and both were inspired with the hope of victory. With blood trickling down every limb of theirs, they resembled a couple of elephants with secretions trickling down their bodies. And they continued to strike each other with fatal shafts. The roars and shouts and other cries of the soldiers, the blare of conchs and the beat of drums ceased, O king, for none uttered any sound. Indeed, all the divisions became silent, and all the warriors stopped fighting. People, filled with curiosity became spectators of that single combat. Car-warriors and elephant riders and horsemen and foot-soldiers, surrounding those two bulls among men, witnessed their encounter with steadfast eyes. And the elephant-divisions stood still and so also the horse-divisions, and so also the car-divisions. All stood still, disposed in array. Variegated with pearls and corals, decked with gems and gold, adorned with standards and ornaments, with coats of mail made of gold, with triumphal banners with rich caparisons of elephants, with fine blankets, with bright and sharp weapons, with yak-tails, ornamented with gold and silver, on the heads of steeds, with garlands, round the frontal globes of elephants and rings round their tusks, O Bharata, the Kuru and the Pandava hosts then looked like a mass of clouds at the close of summer, decked with rows of cranes and myriads of fire-flies (under them) and adorned with rainbows and flashes of lightning. Both our men and those of Yudhishthira, beheld that battle between Yuyudhana and high-souled Drona; the gods also, headed by Brahma and Soma, and the Siddhas, and the Charanas, and the Vidyadharas, and the great Snakes, saw it, stationed on their foremost of sky-ranging cars. And beholding the diverse motion, forward and backward, of those lions among men, and their acts of striking each other, the spectators were filled with wonder. And both endued with great strength, Drona and Satyaki, displaying their lightness of hand in the use of weapons, began to pierce each other with shafts. Then he of Dasarha's race, with his mighty shafts, cut off those of the illustrious Drona in that battle, and then, within a moment, the latter's bow also. Within, however, the twinkling of an eye, the son of Bharadwaja took up another bow and strung it. Even that bow of his was cut off by Satyaki. Drona then, with utmost quickness waited with another bow in hand. As often, however, as Drona strung his bow, Satyaki cut it off. And this he did full nine and seven times. Beholding then that superhuman feat of Yuyudhana in battle, Drona, O monarch, thought in his mind, 'This force of weapons that I see in this foremost one among the Satwatas exists in Rama and Dhananjaya and was seen also in Kartavirya and that tiger among men, viz., Bhishma. The son of Bharadwaja, therefore, mentally applauded the prowess of Satyaki. Beholding that lightness of hand equal unto that of Vasava himself, that foremost of regenerate ones, that first of all persons conversant with weapons, was highly gratified with Madhava. And the gods also, with Vasava at their head, were gratified with it. The gods and the Gandharvas, O monarch, had never before witnessed that lightness of hand of the quickly moving Yuyudhana, although they and the Siddhas and the Charanas had been acquainted with the feats of which Drona was capable. Then Drona, that foremost of persons acquainted with weapons, that grinder of Kshatriyas, taking up another bow, aimed some weapons. Satyaki, however, baffling those weapons with the illusion of his own weapon struck him with some sharp shafts. All this seemed highly wonderful. Beholding that superhuman feat of his in battle, that feat of which nobody else was capable, and which displayed very great skill, those amongst thy warriors that were judges of skill, applauded it. Satyaki shot the same weapons that Drona shot. Beholding this, that scorcher of foes, viz., the preceptor, fought with a little less boldness, than usual. Then that master of military science, O king, filled with wrath, invoked celestial weapons for the destruction of Yuyudhana. Beholding that terrible foe-slaughtering Agneya weapon, Satyaki, that mighty bowman, invoked another celestial weapon, viz., the Varuna. Seeing them both take up celestial weapons, loud cries of Oh and Alas arose there. The very creatures having the sky for their element ceased to range through it. Then the Varuna and the Agneya weapons which had thus been grafted on their shafts coming against each other became fruitless. Just at that time, the sun passed down in his course. Then king Yudhishthira and Bhimasena, the son of Pandu, and Nakula, and Sahadeva, desirous of protecting Satyaki, and the Matsyas, and the Salweya troops, speedily proceeded towards Drona. Then thousands of princes placing Duhsasana at their head, hastily proceeded towards Drona (for protecting him) who was surrounded by foes. Then, O king, commenced a fierce battle between them and thy bowmen. The earth was covered with dust and with showers of arrows shot (by both sides). And everything being thus covered, nothing could any longer be discerned. Indeed, when the troops were thus overwhelmed with dust, the battle proceeded in utter disregard (of persons and rules).'"

Footnotes

197:1 The celestial weapons were forces dependent on mantras. Ordinary shafts, inspired with these mantras, were converted into celestial weapons.

Section 98

"Sanjaya said, 'When the sun turned in his downward course towards the summit of the Asta hills, when the welkin was covered with dust, when the heat of the solar rays abated, the day began to fade fast. As regards the soldiers, some rested, some fought on, some returned to the encounter, desirous of victory. And while the troops, inspired with hope of victory, were thus engaged, Arjuna and Vasudeva proceeded towards the place where the ruler of the Sindhus was. The son of Kunti, by means of his shafts, made (through the hostile soldiers) a way sufficiently wide for his car. And it was in this way that Janardana proceeded, (guiding the car). Thither where the car of the high-souled son of Pandu proceeded, thither thy troops, O monarch, broke and yielded a way. And he of Dasarha's race, endued with great energy, displayed his skill in driving car by showing diverse kinds of circling motions. And the shafts of Arjuna, engraved with his name, well-tempered, resembling the Yuga-fire, tied round with catgut, of straight joints, thick, far-reaching, and mace either of (cleft) bamboo (or their branches) or wholly of iron, taking the lives of diverse foes, drank in that battle, with the birds (of prey assembled there), the blood of living creatures. Standing on his car, as Arjuna shot his shafts full two miles ahead, those shafts pierced and despatched his foes just as that car itself came up to the spot. Hrishikesa proceeded, borne by those yoke-bearing steeds endued with the speed of Garuda or the wind, with such speed that he caused the whole universe to wonder at it. Indeed, O king, the car of Surya himself, or that of Rudra or that of Vaisravana, never goeth so fast. Nobody else's car had ever before moved with such speed in battle as Arjuna's car, moving with the celerity of a wish cherished in the mind. Then Kesava, O king, that slayer of hostile heroes, having taken the car of battle quickly urged the steeds, O Bharata, through the (hostile) troops. Arrived in the midst of that throng of cars, those excellent steeds bore Arjuna's car with difficulty, suffering as they did from hunger, thirst, and toil, and mangled as they had been with the weapons of many heroes delighting in battle. They frequently, however, described beautiful circles as they moved, proceeding over the bodies of slain steeds and men, over broken cars, and the bodies of dead elephants, looking like hills by thousands.

"Meanwhile O king, the two heroic brothers of Avanti, (viz., Vinda and Anuvinda), at the head of their forces, beholding the steeds of Arjuna to be tired, encountered him. Filled with joy, they pierced Arjuna with four and sixty shafts, and Janardana with seventy, and the four steeds (of Arjuna's car) with a hundred arrows. Then Arjuna, O king, filled with wrath, and having a knowledge of the vital parts of the body, struck them both in the battle, with nine straight shafts, every one of which was capable of penetrating into the very vitals. Thereupon, the two brothers, filled with rage, covered Vibhatsu and Kesava with showers of shafts and uttered leonine roars. Then Partha of white steeds, with a couple of broad-headed shafts, quickly cut off in that battle the beautiful bows of the two brothers and then their two standards, bright as gold. Vinda and Anuvinda then, O king, taking up to other bows and becoming infuriated with anger, began to grind the son of Pandu with their arrows. Then Dhananjaya, the son of Pandu, exceedingly enraged, once more, with a couple of shafts quickly cut off those two bows also of his foes. And with a few other arrows whetted on stone and equipped with wings of gold, Arjuna then slew their steeds, their charioteers, and the two combatants that protected their rear, with those that followed the latter. And with another broad-headed arrow, sharp as a razor, he cut off the head of the eldest brother, who fell down on the earth, deprived of life, like a tree broken by the wind. The mighty Anuvinda then endued with great prowess, beholding Vinda slain left his steedless car, having taken up a mace. Then that foremost of car-warriors, viz., the brother of Vinda, apparently dancing as he advanced with that mace in his arms, proceeded in that battle for avenging the slaughter of his elder brother. Filled with rage, Anuvinda struck Vasudeva on the forehead with that mace. The latter, however, trembled not, but stood still like the mountain Mainaka. Then Arjuna with six arrows, cut off his neck and two legs and two arms and head. Thus cut off (into fragments, the limbs of) Anuvinda fell down like so many hills. Beholding them both stain, their followers, O king, filled with rage rushed (towards Arjuna), scattering hundreds of arrows. Slaying them soon, O bull of Bharata's race, Arjuna looked resplendent like a fire consuming a forest on the expiry of winter. Passing over those troops with some difficulty, Dhananjaya then shone brightly like the risen sun, transgressing the clouds under which it was hid. Beholding him, the Kauravas were filled with fright. But recovering soon enough, they rejoiced once more and rushed at him from all sides. O bull of Bharata's race! Understanding that he was tired and that the ruler of the Sindhus was yet at a distance, they surrounded him, uttering leonine roars. Beholding them, tilled with wrath, Arjuna, that bull among men, smilingly, addressed him of Dasarha's race in soft words, and said, 'Our steeds are afflicted with arrows and tired. The ruler of the Sindhus is still at a distance. What do you think to be the best that should be done now? Tell me, O Krishna, truly. Thou art always the wisest of persons. The Pandavas having thee for their eyes, will vanquish their foes in battle. That which seems to me should be done next, truly shall I say unto thee. Unyoking the steeds to their case, pluck off their arrows, O Madhava!' Thus addressed by Partha, Kesava replied unto him, 'I am, also O Partha, of the opinion which thou hast expressed.'

"Arjuna then said, 'I will hold in check the whole army, O Kesava! Do thou properly perform that which should be done next.'

"Sanjaya continued, 'Alighting then from the terrace of his car, Dhananjaya, taking up his bow, Gandiva, fearlessly stood there like an immovable hill. Beholding Dhananjaya standing on the ground, and regarding it a good opportunity, the Kshatriyas, desirous of victory and uttering loud shouts, rushed towards him. Him standing along, they surrounded with a large throng of cars, all stretching their bows and showering their shafts on him. Filled with wrath, they displayed diverse kinds of weapons and entirely shrouded Partha with their shafts like the clouds shrouding the sun. And the great Kshatriya warriors impetuously rushed against that bull among Kshatriyas, that lion among men, like infuriated elephants rushing towards a lion. The might then that we beheld, of Partha's arms was exceedingly great, since, filled with rage, alone, he succeeded in resisting those countless warriors. The puissant Partha, baffling with his own weapons those of the foes, quickly covered all of them with countless shafts. In that part of the welkin, O monarch, in consequence of the clash Of those dense showers of shafts, a fire was generated emitting incessant sparks. There, in consequence of hostile heroes, countless in number, all filled with wrath, and all great bowmen united together for a common Purpose, seeking victory in battle, aided by steeds, covered with blood and breathing hard, and by infuriated and foe-grinding elephants, uttering loud shrieks, the atmosphere became exceedingly hot. That uncrossable, wide, and limitless ocean of cars, incapable of being agitated, had arrows for its current, standards for its eddies, elephants for its crocodiles, foot-soldiers for its countless fishes, the blare of conchs and the beat of drums for its roar, cars for its surging waves, head-gears of combatants for its tortoises, umbrellas and banners for its froth, and the bodies of slain elephants for its (submarine) rocks: Partha resisted with his arrows, the approach of the sea like a continent. Then, in course of that battle, the mighty-armed Janardana, fearlessly addressing that dear friend of his, that foremost of men, viz., Arjuna, said unto him. 'There is no well here in the field of battle, O Arjuna, for the steeds to drink from. The steeds want water for drink, but not for a bath.' Thus addressed by Vasudeva, Arjuna cheerfully said, 'Here it is!' And so saying, he pierced the earth with a weapon and made an excellent lake from which the steeds could drink. And that lake abounded in swans and ducks, and was adorned with Chakravakas. And it was wide and full of transparent water, and abounded in full-blown lotuses of the finest species. And it teemed with diverse kinds of fish. And fathomless in depth, it was the resort of many a Rishi. And the celestial Rishi, Narada, came to have a look at that lake created there in a moment. And Partha, capable of achieving wonderful works like (the celestial artificer) Tvashtri himself, also constructed there an arrowy hall, having arrows for its beams and rafters, arrows for its pillars, and arrows for its roof. Then Govinda smiling in joy, said, 'Excellent, Excellent,' upon seeing the high-souled Partha create that arrowy hall.'"

Footnotes

198:1 In other words. Arjuna's car shot as quickly through the enemy as the arrows themselves sped from it.

Section 99

"Sanjaya said, 'After the high-souled son of Kunti had created that water, after he had commenced to hold in cheek the hostile army, and after he had built also that arrowy hall, Vasudeva of great splendour, alighting from the car, unyoked the steeds pierced and mangled with arrows. Beholding that sight never seen before, loud uproars of applause were heard there, uttered by the Siddhas and the Charanas and by all the warriors. Mighty car-warriors (assembled together) were unable to resist the son of Kunti, even when he fought on foot. All this seemed highly wonderful. Although throngs upon throngs of cars, and myriads of elephants and steeds, rushed towards him, yet Partha felt no fear but fought on, prevailing upon all his foes. And the (hostile) kings shot showers of shafts at the son of Pandu. That slayer of hostile heroes, however, viz., the son of Vasava, of virtuous soul, felt no anxiety whatever. Indeed, the valiant Partha received hundreds of arrowy showers and maces and lances coming towards him as the ocean receives hundreds upon hundreds of rivers flowing towards it. With the impetuous might of his own weapons and strength of his arms, Partha received the foremost of shafts shot at him by those foremost of kings.

Although staying on the ground, and alone, he succeeded yet in baffling all those kings on their cars, like that one fault, avarice, destroying a host of accomplishments. The Kauravas, O king, applauded the highly wonderful prowess of Partha as also of Vasudeva, saying, 'What more wonderful incident hath ever taken place in this world, or will ever take place than this, viz., that Partha and Govinda, in course of battle, have unyoked their steeds? Displaying fierce energy on the field of battle and the greatest assurance, those best of men have inspired us with great thoughts.' Then Hrishikesa, of eyes like lotus-petals, smiling with the coolest assurance, as if, O Bharata, he was in the midst of an assembly of women (and not armed foes), after Arjuna had created in the field of battle that hall, made of arrows, led the steeds into it, in the very sight. O monarch, of all thy troops. And Krishna, who was well-skilled in grooming horses, then removed their fatigue, pain, froth, trembling and wounds. Then plucking out their arrows and rubbing those steeds with his own hands, and making them trot duly, he caused them to drink. Having caused them to drink, and removed their fatigue and pain, he once more carefully yoked them to that foremost of cars. Then, that foremost one among all wielders of weapons, viz., Sauri, of great energy, mounting on that car with Arjuna, proceeded with great speed. Beholding the car of that foremost of car-warriors once more equipped with these steeds, whose thirst had been slaked, the foremost ones among the Kuru army once more became cheerless. They began to sigh, O king, like snakes whose fangs had been pulled out. And they said, 'Oh, fie, fie on us! Both Partha and Krishna have gone, in the very sight of all the Kshatriyas, riding on the same car, and clad in mail, and slaughtering our troops with as much ease as boys sporting with a toy. Indeed, those scorchers of foes have gone away in the very sight of all the kings displaying the prowess and unimpeded by our shouting and struggling combatants.' Seeing them gone away, other warriors said, 'Ye Kauravas, speed ye for the slaughter of Krishna and the diadem-decked (Arjuna). Yoking his steeds unto his car in the very sight of all (our) bowmen, he of Dasarha's race is proceeding towards Jayadratha, slaughtering us in battle.' And some lords of earth there, O king, amongst themselves, having seen that highly wonderful incident in battle never seen before said, 'Alas, through Duryodhana's fault, these warriors of king Dhritarashtra, the Kshatriyas, and the whole earth, fallen into great distress, are being destroyed. King Duryodhana understands it not.' Thus spoke many Kshatriyas. Others, O Bharata, said, 'The ruler of the Sindhus hath already been despatched to Yama's abode. Of narrow sight and unacquainted with means, let Duryodhana now do what should be done for that king. Meanwhile, the son of Pandu, seeing the sun coursing towards the Western hills, proceeded with greater speed towards the ruler of the Sindhus, on his steeds, whose thirst had been slaked. The (Kuru) warriors were unable to resist that mighty-armed hero, that foremost of all wielders of weapons, as he proceeded like the Destroyer himself in wrath. That scorcher of foes, viz., the son of Pandu, routing the warriors (before him), agitated that army, like a lion agitating a herd of deer, as he proceeded for getting at Jayadratha. Penetrating into the hostile army, he, of Dasarha's race, urged the steeds with great speeds, and blew his conch, Panchajanya, which was of the hue of the clouds. The shafts shot before by the son of Kunti began to fall behind him, so swiftly did those steeds, endued with the speed of the wind, drew that car. Then many kings, filled with rage, and many other Kshatriyas surrounded Dhananjaya who was desirous of slaying Jayadratha. When the (Kuru) warriors thus proceeded towards that bull, among men (viz., Arjuna) who had stopped for a moment, Duryodhana, proceeding quickly, followed Partha in that great battle. Many warriors, beholding the car whose rattle resembled the roar of clouds, and which was equipped with that terrible standard bearing the ape and whose banner floated upon the wind, became exceedingly cheerless. Then when the sun was almost completely shrouded by the dust (raised by the combatants), the (Kuru) warriors, afflicted with shafts, became incapable of even gazing, in that battle, at the two Krishnas.'"

Footnotes

201:1 The Bengal reading of the first line is vicious. The Bombay reading is Vamatkum Vipathum, Vanan. The first word means the froth in the mouth of the steeds.

201:2 i.e., his funeral obsequies. The vernacular translators do not see the intended joke.

Section 100

"Sanjaya said, 'O monarch! I beholding Vasudeva and Dhananjaya penetrate into their host, having already pierced through many divisions, the kings of the army, fled away in fear. A little while after, however, those high-souled ones, filled with rage and shame, and urged on by their might, became cool and collected, and proceeded towards Dhananjaya. But those, O king, who filled with rage and vindictiveness, proceeded against the son of Pandu in battle, returned not, like rivers never returning from the ocean. Seeing this, many ignoble Kshatriyas incurred sin and hell by flying away from battle, like atheists turning away from the Vedas. Transgressing that throng of cars those two bulls among men, at last, issued out of it, and looked like the sun and the moon freed from the jaws of Rahu. Indeed, the two Krishnas, their fatigue dispelled, having pierced through that vast host, looked like two fishes that had passed through a strong net. Having forced through that impenetrable division of Drona, the way through which was obstructed by dense showers of weapons, those two high-souled heroes looked like Yuga-suns risen (on the welkin). Piercing through those dense showers of weapons and freed from that imminent danger, those high-souled heroes, themselves obstructing the welkin with thick clouds of weapons, seemed like persons escaped from a raging conflagration, or like two fishes from the jaws of a makara. And they agitated the (Kuru) host like a couple of makaras agitating the ocean. Thy warriors and thy sons, while Partha and Krishna were in the midst of Drona's division, had thought that those two would never be able to issue out of it. Beholding, however, those two heroes of great splendour issue out of Drona's division, they no longer, O monarch, hoped for Jayadratha's life. Hitherto they had strong hopes of Jayadratha's life, for they had thought, O king, that the two Krishnas would never be able to escape from Drona and Hridika's son. Frustrating that hope, those two scorchers of foes had, O monarch, crossed the division of Drona, as also the almost uncrossable division of the Bhojas. Beholding them, therefore, ford through those divisions and look like two blazing fires, thy men became possessed with despair and no longer hoped for Jayadratha's life. Then those two fearless heroes, viz., Krishna and Dhananjaya, those enhancers of the fears of foes, began to converse between themselves about the slaughter of Jayadratha. And Arjuna said, 'This Jayadratha hath been placed in their midst by six of the foremost car-warriors among the Dhartarashtras. The ruler of the Sindhus, however, shall not escape me if once he is seen by me. If Sakra himself, with all the celestials, become his protector in battle, yet shall we slay him. Thus did the two Krishnas talk. Even so, O mighty-armed one, did they converse amongst themselves, while looking after the ruler of the Sindhus. (Having heard what they said), thy sons set up a loud wail. Those two chastisers of foes then looked like a couple of thirsty elephants of great quickness of motion, refreshed by drinking water, after having passed through a desert. Beyond death and above decrepitude, they then looked like two merchants that have passed over a mountainous country abounding with tigers and lions and elephants. Indeed, beholding them freed (from Drona and Kritavarman), thy warriors regarded the colour of Partha's and Krishna's face to be dreadful; and thy men then, from all sides, set up a loud wail. Freed from Drona who resembled a snake of virulent poison or a blazing fire, as also from the other lords of the earth, Partha and Krishna looked like two blazing suns. Indeed, those two chastisers of foes, freed from Drona's division, which resembled the very ocean, seemed to be filled with joy like persons that have safely crossed the vasty deep. Freed from those dense showers of weapons, from those divisions protected by Drona and Hridika's son, Kesava and Arjuna looked like Indra and Agni, or blazing effulgence. The two Krishnas, pierced with sharp shafts of Bharadwaja's son, and with bodies dripping with bloods, looked resplendent like two mountains decked with flowering Karnikaras. Having forded that wide lake, of which Drona constituted the alligator, darts formed the fierce snakes, shafts, the Makaras, and Kshatriyas, the deep waters, and having issued out of that cloud, constituted by Drona's weapons, whose thunders were the twang of bows and the sound of palms, and whose lightning flashes were constituted by maces and swords, Partha and Krishna looked like the sun and moon freed from darkness. Having crossed the region obstructed by the weapons of Drona, all creatures regarded those mighty and famous bowmen viz., the two Krishnas, as persons who had forded, with the aid of their arms, the five rivers, (viz., the Satadru, the Vipasa, the Ravi, the Chandrabhaga, and the Vitasta) having the ocean for their sixth, when full of water during the season of rains, and abounding with alligators. Casting their eyes, from desire of slaughter, on Jayadratha who was not far off from them, the two heroes looked like two tigers waiting from desire of falling upon a Ruru deer. Such was then the colour of their faces, that thy warriors, O monarch, regarded Jayadratha as one already slain. Possessed of red eyes, O mighty-armed one, and staying together, Krishna and the son of Pandu, at the sight of Jayadratha were filled with joy and roared repeatedly. Indeed, O monarch, the splendour then of Sauri, standing with reins in hand, and of Partha armed with bow, was like that of the sun or fire. Freed from the division of Drona, their joy, at sight of the ruler of the Sindhus, was like that of a couple of hawks at the sight of a piece of flesh. Beholding the ruler of the Sindhus not far off, they rushed in wrath towards him like a couple of hawks swooping down towards a piece of meat. Seeing Hrishikesa and Dhananjaya transgress (the divisions of Drona), thy valiant son, king Duryodhana, whose armour had been bound on his person by Drona, and who was well-versed in grooming and guiding horses, rushed, on a single car, O lord, for the protection of the Sindhus. Leaving those mighty bowmen, viz., Krishna and Partha, behind, thy son, O king, turned back, facing Kesava of lotus-like eyes. When thy son thus outran Dhananjaya, diverse musical instruments were joyfully blown and beat among all thy troops. And leonine roars were uttered mingled with the blare of conchs, beholding Duryodhana staying in the face of the two Krishnas. They also, O king, resembling blazing fires, that stood as the protectors of Jayadratha, were filled with joy upon beholding thy son in battle. Seeing Duryodhana transgress them with his followers, Krishna, O monarch, said unto Arjuna these words suited to the occasion.'"

Footnotes

202:1 I give the sense of this verse, without giving a closely literal version.

Section 101

"Vasudeva said, 'Behold, O Dhananjaya, this Suyodhana who hath transgressed us! I regard this as highly wonderful. There is no car-warrior equal to him. His arrows are far-reaching. He is a great bowman. Accomplished as he is in weapons, it is exceedingly difficult to vanquish him in battle. The mighty son of Dhritarashtra strikes hard, and is conversant with all modes of warfare. Brought up in great luxury, he is much regarded by even the foremost of car-warriors. He is well-accomplished, and, O Partha, he always hates the Pandavas. For these reasons, O sinless one, I think, thou shouldst now fight with him. Upon him resteth, as upon a stake at dice, victory or the reverse. Upon him, O Partha, vomit that poison of thy wrath which thou hast cherished so long. This mighty car-warrior is the root of all the wrongs on the Pandavas. He is now within reach of thy shafts. Look after thy success. Why hath king Duryodhana, desirous as he is of kingdom, come to battle with thee? By good luck, it is that he is now arrived within reach of thy arrows. Do that, O Dhananjaya, by which he may be deprived on his very life. Reft of his senses through pride of affluence, he hath never felt any distress. O bull among men, he doth not know also thy prowess in battle. Indeed, the three worlds with the celestials, the Asuras, and human beings, cannot venture to vanquish thee in battle. What need be said, therefore, of single Duryodhana? By good luck it is, O Partha, that he hath approached the vicinity of thy car. O mighty-armed one, slay him as Purandara slew Vritra. O sinless one, this Duryodhana hath endeavoured to bring evil on you. By deceit he cheated king Yudhishthira at dice. O giver of honours, sinless though you all are, this prince of sinful soul has always done various evil acts towards him. Nobly resolved upon battle, O Partha, slay without any scruple this wicked wight, who is ever wrathful and ever cruel, and who is the very embodiment of avarice. Remembering the deprivation of your kingdom by deceit, your exile into the woods, and the wrongs of Krishna, put forth thy prowess, O son of Pandu! By good luck, it is that he stayeth within the range of the shafts. By good luck, it is that staying before thee he endeavours to resist thy purpose. By good luck, it is that he knows today that he will have to fight with thee in the battle. By good luck, it is that all your purposes, even those that are not presently entertained by you, will be crowned with fruition. Therefore, Partha, slay this wretch of his race, viz., the son of Dhritarashtra, in battle, as Indra had in days of yore, slain the

Asura Jambha in the battle between the celestials and the Asuras. If he is slain by thee, thou canst then pierce through this masterless host. Cut the very root of these wicked-souled wretches. Let the avabhritha of this hostility be now accomplished.'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed, Partha replied unto Kesava saying--'So be it. Even this should be done by me. Disregarding everything else, proceed thither where Duryodhana is. Putting forth my prowess in battle, I will cut off the head of that wretch who hath for such a long period enjoyed our kingdom without a thorn on his side. Shall I not succeed, O Kesava, in avenging myself of the insult, in the shape of dragging her by the hair, offered unto Draupadi, undeserving as she was of that wrong.' Thus conversing with each other, the two Krishnas filled with joy, urged those excellent white steeds of theirs, desirous of getting at king Duryodhana. As regards thy son, O bull of Bharata's race, having approached the presence of Partha and Krishna, he entertained no fear, although, O sire, every circumstance was calculated to inspire fear. And the Kshatriyas there, on thy side, highly applauded him then, for he proceeded to face Arjuna and Hrishikesa for resisting them. Indeed, beholding the king in battle, a loud shout was heard there, O monarch, uttered by the entire Kuru army. What that terrible and awful shout arose there, thy son, pressing his foe hard, opposed his progress. Held in check by thy son armed with bow, the son of Kunti became filled with rage, and that chastiser of foes, Duryodhana, also became highly enraged with Partha. Beholding both Duryodhana and Dhananjaya enraged with each other, all the Kshatriyas, of fierce forms, began to look at them from all sides. Seeing Partha and Vasudeva both filled with rage, thy son, O sire, desirous of battle, smilingly challenged them, then he of Dasarha's race became filled with joy, and Dhananjaya also, the son of Pandu, became cheerful. Uttering loud roars, they both blew their foremost of conchs. Seeing them thus cheerful, all the Kauravas became hopeless of thy son's life. Indeed, all the Kauravas, and many even amongst the enemy, became possessed with grief, and regarded thy son as a libation already poured into the mouth of the (sacred) fire. Thy warriors, seeing Krishna and the Pandava so cheerful I loudly exclaimed, afflicted with fear, 'The king is slain.' 'The king is slain.' Hearing that loud uproar of the warriors, Duryodhana said, 'Let your fears be dispelled. I will despatch the two Krishnas unto the region of death.' Having told all his warriors these words, king Duryodhana. then, expectant of success, addressed Partha angrily and said these words: 'If, O Partha, thou art begotten by Pandu apply upon me, without loss of time, all the weapons, celestial and earthly, that Kesava also hath of either, upon me. I wish to see thy manliness. They speak of many feats achieved by thee out of our view. Show me those feats that have won the applause of many endued with great heroism!'"

Footnotes

205:1 Avabhritha is the final bath undergone, on completion of as sacrifice by the person performing the sacrifice. The slaughter of Duryodhana would according to Krishna, be the avabhritha of the sacrifice of battle.

Section 102

"Sanjaya said, 'Saying these words, king Duryodhana pierced Arjuna with three shafts of great impetuosity and capable of penetrating into the very vitals. And with four others he pierced the four steeds of his foe. And he pierced Vasudeva in the centre of the chest with ten shafts, and cutting off, with a broad-headed arrow, the whip in the latter's hands, he felled it on the ground. Then Partha, coolly and without losing a moment, shot at him four and ten shafts whetted on stone and equipped with beautiful feathers. All those shafts, however, were repelled by Duryodhana's armour. Beholding their fruitlessness, Partha once more sped at him nine and five arrows of keen points. But these too were repelled by Duryodhana's armour. Seeing eight and twenty arrows of his become abortive, that slayer of hostile heroes, viz., Krishna said unto Arjuna, these words: 'I see a sight never before witnessed by me, like the movements of the hills. Shafts sped by thee, O Partha, are becoming abortive. O bull of Bharata's race, hath thy Gandiva decayed in power? Have the might of thy grasp and the power of thy arms become less than what they were. Is not this to be thy last meeting with Duryodhana? Tell me, O Partha, for I ask thee. Great hath been my amazement, O Partha, upon seeing all these shafts of thine fall towards Duryodhana's car, without producing the slightest effect. Alas, what misfortune is this that these terrible shafts of thine that are endued with the might of the thunder and that always pierce the bodies of foes, fail in producing any effect.'

"Arjuna said, 'I think, O Krishna, that this armour hath been put on Duryodhana's body by Drona. This armour, tied as it hath been, is impenetrable to my weapons. In this armour, O Krishna, inhereth the might of the three worlds. Only Drona knoweth it, and from that best of men I also have learnt. This armour is not capable of being pierced by my weapons. Maghavat himself, O Govinda, cannot pierce it with his thunder. Knowing it all, O Krishna, why seekest thou to confound me? That which occurred in the three worlds, that which, O Kesava, exists now, and which is in the womb of futurity, are all known to thee. Indeed, O slayer of Madhu, no one else knoweth this better than thou dost. This Duryodhana, O Krishna, cased by Drona in this armours, is staying fearlessly in battle, wearing this coat of mail. That however, which one wearing such armour should do, is not known to him, O Madhava! He weareth it only like a woman. Behold now, O Janardana, the might of my arms and that of my bow too. Though protected by such a coat of mail, I will still vanquish the Kuru prince. The chief of the celestials gave this effulgent armour to Angiras. From the latter it was obtained by Vrihaspati. And from Vrihaspati it was got by Purandara. The Lord of the celestials once more gave it to me with the mantras to be uttered in wearing it. Even if this armour were divine, if it were created by Brahma himself, still the wretch, Duryodhana, struck with my arrows, shall not be protected by it.'

"Sanjaya continued, 'Having said these words, Arjuna inspired some arrows with mantras, and began to draw them on the bow-string. And while he was thus drawing them on the bow-string, the son of Drona cut them off with a weapon that was capable of baffling every weapon. Beholding those shafts of his thus frustrated from a distance by that utterer of Brahma (Aswatthaman), Arjuna, owning white steeds, filled with amazement represented unto Kesava, saying, 'I cannot, Janardana, twice use this weapon, for if do so, it will slay my own self and my own troops.

Meanwhile, Duryodhana, O king, pierced each of the Krishnas in that battle with nine shafts resembling snakes of virulent poison. And once more the Kuru king showered his shafts on Krishna and the son of Pandu. Beholding these showers of arrows (shot by their king), thy warriors were filled with joy. They beat their musical instrument and uttered leonine roar. Then Partha, excited with rage in that battle, licked the corners of his mouth. Casting his eyes on his enemy's body, he saw not any part that was not well-covered with that impenetrable armour. With some sharp-pointed shafts then, well-shot from his bow, and each of which resembled Death himself, Arjuna slew his antagonist's steeds and then his two Parshni charioteers. And soon also the valiant Partha cut off Duryodhana's bow and the leathern fence of his fingers. Then, Savyasachin commenced to cut off his enemy's car in fragments. And with a couple of keen arrows he made Duryodhana carless. And then Arjuna pierced both the palms of the Kuru king. Beholding that great bowman afflicted with the shafts of Dhananjaya and fallen into great distress, many warriors rushed to the spot, desirous of rescuing him. These, with many thousands of cars, well-equipped elephants and horses, as also with large bodies of foot-soldiers, excited with wrath, encompassed by large bodies of men, neither that car of theirs nor of Arjuna and Govinda could any longer be seen. Then Arjuna, by the might of his weapons, began to slaughter that host. And car-warriors and elephants, by hundreds, deprived of limbs, fell fast on the field. Slain, or in the act of being slain, those failed to reach the excellent car. Indeed, the car on which Arjuna rode, stood motionless full two miles from the besieging force on every side. Then the Vrishni hero (Krishna), without taking any time, said unto Arjuna these words: Draw thy bow quickly and with great force, for I will blow my conch.' Thus addressed, Arjuna drawing his bow Gandiva with great force, began to slaughter the foe, shooting dense showers of shafts and making a loud noise by stretching the bowstring with his fingers. Kesava meanwhile forcibly and very loudly blew his conch Panchajanya, his face covered with dust. In consequence of the blare of that conch and of the twang of Gandiva, the Kuru warriors, strong or weak, all fell down on the ground. The car of Arjuna then freed from that press, looked resplendent like a cloud driven by the wind. (Beholding Arjuna) the protectors of Jayadratha, with their followers, became filled with rage. Indeed, those mighty bowmen, the protectors of the ruler of Sindhus, suddenly beholding Partha, uttered loud shouts, filling the earth with that noise. The whiz of their arrows were mingled with other fierce noises and the loud blare of their conchs. Those high-souled warriors uttered leonine shouts. Hearing that awful uproar raised by thy troops, Vasudeva and Dhananjaya blew their conchs. With their loud blare (of their conchs), the whole earth, with her mountains and seas and islands and the nether regions, O monarch, seemed to be filled. Indeed, that blare, O best of Bharatas, filled all the points of the compass, and was echoed back by both the armies. Then thy car-warriors, beholding Krishna and Dhananjaya, became very much frightened. Soon, however, they recovered and put forth their activity. Indeed, the great car-warriors of thy host, beholding the two Krishnas, those highly blessed persons, cased in mail rushed towards. The sight thus presented became a wonderful one.'"

Section 103

"Sanjaya said, 'Thy warriors, as soon as they beheld those foremost of persons of the Vrishni-Andhaka and the Kuru races, lost no time, each striving to be first, in proceeding against them from a desire of slaughtering them. And so Vijaya also rushed against those foes of his. On their great cars, decked with gold, cased in tiger-skins, producing deep rattle, and resembling blazing fire, they rushed, illumining the ten points of the compass, armed, O king, with bows, the backs of whose staves were decked with gold, and which in consequence of their splendour, were incapable of being looked at, and uttering loud cries, and drawn by angry steeds. Bhurisravas, and Sala and Karna, and Vrishasena, and Jayadratha, and Kripa. and the ruler of the Madras, and that foremost of car-warriors, viz., the son of Drona. these eight great car-warriors, as if devouring the skies (as they proceeded) illuminated the ten points of the compass with their splendid cars, cased in tiger-skins and decked with golden moons. Clad in mail, filled with wrath and mounted upon their cars the rattle of which resembled the roar of masses of clouds, they covered Arjuna on every side with a shower of sharp shafts. Beautiful steeds of the best breed, endued with great speed, bearing those great car-warriors, looked resplendent as they illumined the points of the compass. Their cars drawn by foremost steeds of great fleetness were of diverse countries and of diverse species, some bred in mountainous regions, some in rivers, and some in the country of the Sindhus, many foremost of car-warriors among the Kurus desirous, O king, of rescuing thy son quickly rushed towards Dhananjaya's car from every side. Those foremost of men, taking up their conchs blew them, filling O king, the welkin and the earth with her seas (with that blare). Then those foremost ones among the gods, viz., Vasudeva and Dhananjaya, also blew their foremost of conchs on earth. The son of Kunti blew Devadatta, and Kesava blew Panchajanya. The loud blast of Devadatta, sent forth by Dhananjaya, filled the earth, the welkin, and ten points of the compass. And so Panchajanya also blown by Vasudeva, surpassing all sounds, filled the sky and the earth. And while that awful and fierce noise continued, a noise that inspired the timid with fear and the brave with cheers, and while drums and Jharjharas, and cymbals and Mridangas, O great king, were beat by thousands, great car-warriors invited to the Kuru side and solicitous of Dhananjaya's welfare, those great bowmen, filled with rage and unable to bear the loud blast of Arjuna's and Krishna's conchs, those kings from diverse realms supported by their respective troops, in rage blew their great conchs, desiring to answer with their own blasts the blasts of Kesava and Arjuna. The Kuru army then, urged forward by that blare of conchs, had its car-warriors, elephants, and steeds filled with anxiety and fear. Indeed, O lord, that host looked as if they that comprised it were ill. The agitated Kuru host, echoing with that blare of conchs blown by brave warriors, seemed to be like the welkin resounding with the noise of thunder and fallen down (through some convulsion of nature). That loud uproar, O monarch, resounded through the ten points and frightened that host like critical incidents at the end of the Yuga frightening all living creatures. Then, Duryodhana and those eight great car-warriors appointed for the protection of Jayadratha all surrounded the son of Pandu. The son of Drona struck Vasudeva with three and seventy shafts, and Arjuna himself with three broad-headed shafts, and his standard and (four) steeds with five others. Beholding Janardana pierced, Arjuna, filled with rage, struck Aswatthaman with hundred shafts. Then piercing Karna with ten arrows and Vrishasena with three, the valiant Dhananjaya cut off Salya's bow with arrows fixed on the string, at the handle. Salya then, taking up another bow, pierced the son of Pandu. And Bhurisravas pierced him with three arrows whetted on stone, and equipped with golden wings. And Karna pierced him with two and thirty arrows, and Vrishasena with seven. And Jayadratha pierced Arjuna with three and seventy shafts and Kripa pierced him with ten. And the ruler of the Madras also pierced Phalguna in that battle with ten arrows. And the son of Drona pierced him with sixty arrows. And he, once more, pierced Partha with five arrows, and Vasudeva with twenty. Then the tiger among men, viz., Arjuna owning white steeds and having Krishna for his driver, pierced each of those warriors in return, displaying the lightness of his hand. Piercing Karna with a dozen shafts and Vrishasena with three, Partha cut off Salya's bow at the handle. And piercing the son of Somadatta with three arrows and Salya with ten, he pierced Kripa with five and twenty arrows, and the ruler of the Sindhus with a hundred, Partha struck Drona's son with seventy arrows. Then Bhurisravas filled with rage, cut off the goad in Krishna's hand, and struck Arjuna with three and twenty shafts. Then Dhananjaya, of white steeds, filled with rage, mangled those enemies of his with hundreds upon hundreds of arrows, like a mighty tempest tearing masses of clouds.'"

Footnotes

210:1 Praviddham means fallen down or loosened from its usual place. Thus Nilakantha.

Section 104

"Dhritarashtra, said, 'Describe to me, O Sanjaya, the diverse kinds of standards resplendent with great beauty, of both the Partha and our warriors (in that battle).'

"Sanjaya said, 'Hear, O king, of the diverse kinds of standards of those high-souled warriors. Listen to me as I describe their forms and names. Indeed, O king, upon the cars of those foremost of car-warriors were seen diverse kinds of standards that shone like blazing flames of fire. Made of gold, or decked with gold, or adorned with strings of gold and each looking like the golden mountain (Meru), diverse kinds of standards were there that were highly beautiful. And those standards of the warriors had attached all around them excellent banners. Indeed, having banners of diverse hues attached to them all around, those standards looked exceedingly beautiful. Those banners, again, moved by the wind, looked like fair ladies dancing in the midst of a sporting arena. Endued with the splendour of the rainbow, those banners, O bull of Bharata's race, of those car-warriors, floating in the breeze, highly adorned their cars. The standard, bearing the sign of the ape of fierce face and tail, like that of the lion, belonging to Dhananjaya, seemed to inspire fear in that battle. That standard, O king of the wielder of Gandiva, bearing that foremost of apes, and adorned with many banners, frightened the Kuru host. Similarly, the lion-tail standard-top of Drona's son, O Bharata, we saw, was endued with the effulgence of the rising sun Decked with gold, floating in the breeze, possessed of the splendour of the rainbow, the standard mark of Drona's son appeared on high, inspiring the foremost of Kuru warriors with joy. The standard of Adhiratha's son bore the mark of an elephant-rope made of gold. It seemed, O king, in battle to fill the whole welkin. The banner, adorned with gold and garlands, attached to the standard of Karna in battle, shaken by the wind, seemed to dance upon his car. The preceptor of the Pandavas, that Brahmana, given to ascetic penances, viz., Kripa the son of Gotama, had for his mark an excellent bovine bull. That high-souled one, O king, with that bovine bull, looked as resplendent, as the Destroyer of the three cities looks resplendent with his bull. Vrishasena has a peacock made of gold and adorned with jewels and gems. And it stood on his standard, as if in the act of crowing, and always adorned the wan of the army. With that peacock, the car of the high-souled Vrishasena shone, like the car, O king, of Skanda (the celestial generalissimo) shining 'with his peacock unrivalled and beautiful ploughshare made of gold and looking like flame of fire. That ploughshare, O sire, looked resplendent on his car. Salya, the ruler of the Madras, we saw, had on his standard-top an image like the presiding goddess of corn, endued with beauty and producing every seed. A silver boar adorned the standard-top of the ruler of the Sindhus. Decked with golden chains, it was of the splendour of a white crystal. With that silver mark on his barrier, the ruler of the Sindhus looked as resplendent, as Surya in days of yore in the battle between the celestials and the Asuras. The standard of Somadatta's son, devoted to sacrifices, bore the sign of the sacrificial stake. It was seen to shine like the sun or the moon. That sacrificial stake made of gold, O king of Somadatta's son, looked resplendent like the tall stake erected in the foremost of sacrifices called the Rajasuya. The standard of Salya, O monarch, bearing a huge silver-elephant was adorned, on all sides, with peacocks made of gold. The standard, O bull of Bharata's race, adorned thy troops like the huge white elephant adorning the host of the celestial king. On the standard decked with gold, of king Duryodhana, was an elephant adorned with gems. Tinkling with the sound of a hundred bells, O king, that standard stood upon the excellent car of that hero. And, O king, thy son, that bull among the Kurus, looked resplendent, O monarch, with that tall standard in battle. These nine excellent standards stood erect among thy divisions. The tenth standard seen there was of Arjuna, decked with that huge ape. And with that standard Arjuna looked highly resplendent, like Himavat with a blazing fire (on its top). Then many mighty car-warriors, all chastisers of foes, quickly took up their beautiful, bright and large bows for the sake of (resisting) Arjuna. Similarly, Partha also, that achiever of celestial feats, took up his foe-destroying bow Gandiva, in consequence, O king, of thy evil policy. Many royal warriors, O king, were then slain in that battle owing to thy fault. Rulers of men came from different realms invited (by thy sons). And with them perished many steeds and many elephants. Then those mighty car-warriors headed by Duryodhana (on one side) and that bull amongst the Pandavas on the other, uttered loud roars and began the encounter. And the feat that Kunti's son, having Krishna for his charioteer, achieved there, was highly wonderful, inasmuch as, alone, he encountered fearlessly all those warriors united together. And that mighty-armed hero looked resplendent as he stretched his bow Gandiva, desirous of vanquishing all those tigers among men for slaying the ruler of the Sindhus. With his shafts shot in thousands, that tiger among men, viz., Arjuna, that scorcher of foes, made all those warriors invisible (by means of his arrowy showers). On their side, those tigers among men, those mighty car-warriors, also made Partha invisible by means of their clouds of shafts shot from all sides. Beholding Arjuna, that bull of Kuru's race covered by those lions among men with their shafts, loud was the uproar made by thy troops.'

Footnotes

211:1 Tripura means the three cities constructed by the Asura artificer Maya. The Asura, however, who owned those cities is also called Tripura. It was Mahadeva who destroyed the three cities with all their population vide the close of the Harivansa.

212:1 The true reading is alohita and not lohita. Arka here is crystal and not the sun. It was a silvern boar, which could not, evidently, be like the sun.

Section 105

"Dhritarashtra said, 'After Arjuna had got the ruler of the Sindhus within sight, what, O Sanjaya, did the Panchalas, attacked by Bharadwaja's son, do, encountering the Kurus?'

"Sanjaya said, In the afternoon of that day, O monarch, in the battle that took place between the Panchalas and the Kurus, Drona became, as it were, the stake (for which each fought on to win or lose). The Panchalas, O sire, desirous of slaying Drona, cheerfully uttered loud roars and shot dense showers of arrows. Indeed, that encounter between the Panchalas and the Kurus, fierce, awful, and highly wonderful as it was, resembled that in days of yore between the gods and the Asuras. Indeed, all the Panchalas with the Pandavas, obtaining Drona's car (within reach) used many mighty weapons, desirous of piercing through his array. Car-warriors stationed on their cars, causing the earth to shake under them, and showering their arrowy downpours, rushed towards Drona's car, without much speed. Then that mighty car-warrior among the Kaikeyas, viz., Vrihatkshatra, incessantly scattering keen shafts that resembled the thunder in force, proceeded towards Drona. Then Kshemadhurti of great fame quickly rushed against Vrihatkshatra, shooting keen arrows by thousands. Beholding this, that bull among the Chedis, viz., Dhrishtaketu, endued with great might, quickly proceeded against Kshemadhurti, like Mahendra proceeding against the

Asura Samvara. Seeing him rush with great impetuosity, like the Destroyer himself with wide-open mouth, that mighty bowman viz., Viradhanwan, proceeded against him with great speed. King Yudhishthira staying there at the head of his division from desire of victory, was resisted by valiant Drona himself. Thy son Vikarna, O lord, endued with great prowess, proceeded against the rushing Nakula of great prowess, that warrior accomplished in battle. That scorcher of foes, viz., Durmukha, covered the advancing Sahadeva with many thousands of swiftly-coursing shafts. The heroic Vyughradatta resisted that tiger among men, viz., Satyaki making him repeatedly tremble by means of his sharp and keen-pointed shafts. The son of Somadatta resisted the (five) sons of Draupadi, those tigers among men, those great car-warriors, wrathfully shooting mighty shafts. That mighty car-warrior, viz., Rishyasringa's fierce son (the Rakshasa Alamvusha), of awful mien, resisted the advancing Bhimasena filled with wrath. The encounter that then took place between that man and Rakshasa resembled, O king, the battle in days of yore between Rama, and Ravana. Then, O Bharata, Yudhishthira, that chief of the Bharatas, struck Drona with ninety straight shafts in all his vital parts. Enraged by the famous son of Kunti, Drona struck him in return, O chief of the Bharatas, in the centre of the chest with five and twenty shafts. And once more, in the very sight of all the bowmen, Drona struck him, with his steeds, charioteer, and standard, with twenty shafts. Pandu's son, of virtuous soul, displaying great lightness of hand, baffled with his own arrowy showers those arrows shot by Drona, Then that great bowman Drona, filled with rage, cut off the bow of the high souled king Yudhishthira the just. Then that great car-warrior (viz., the son of Bharadwaja) speedily covered the bowless Yudhishthira with many thousands of shafts. Beholding the king made invisible by the shafts of Bharadwaja's son, all thought that Yudhishthira was dead, and some thought that the king had fled before Drona. And many cried out, O king, saying, 'Alas the king hath been slain by the high-souled Brahmana.' Then, king Yudhishthira the just, fallen into great distress, having laid aside that bow cut off by Bharadwaja's son in battle took up another excellent, bright and tougher bow. And that hero then cut off in that encounter all those shafts shot in thousands by Drona. All this seemed exceedingly wonderful. Having cut off those shafts, O king, Yudhishthira, with eyes red in wrath, took up in that battle a dart, capable of riving even a mountain. Equipped with a golden staff, of awful mien, having eight bells attached to it, and exceedingly terrible, the mighty Yudhishthira, taking it up, uttered a loud roar. And with that roar, O Bharata, the son of Pandu inspired all creatures with fear. Beholding that dart upraised by king Yudhishthira the just, all creatures, as if with one accord, said, 'Good be to Drona!' Hurled from the king's arms, that dart resembling a snake just freed from its slough, coursed towards Drona, illumining the welkin and all the directions cardinal and subsidiary, like a she-snake with fiery mouth, Beholding it coursing towards him impetuously, O king, Drona, that foremost of all persons acquainted with weapons invoked into existence the weapon called Brahma. That weapon, reducing that dart of terrible mien into dust, coursed towards the car of the illustrious son of Pandu. Then, O sire, king Yudhishthira of' great wisdom baffled that weapon of Drona, thus coursing towards him by himself invoking the Brahma weapon. And then piercing Drona himself in that battle with five straight shafts, he cut off, with a sharp razor-faced shaft, the large bow of Drona. Then Drona, that grinder of Kshatriyas, throwing aside that broken bow, hurled with great force, O sire, a mace at the son of Dharma. Beholding that mace impetuously coursing towards him, Yudhishthira, O chastiser of foes, filled with rage, took up a mace. Then those two maces, both hurled with great force, encountering each other in mid-air, produced by their collision sparks of fire and then fell down on the earth. Then Drona, filled with fury, slew, O sire, the steeds of Yudhishthira, with four excellent shafts of keen points. And with another broad-headed shaft he cut off he king's bow resembling a pole erected to the honour of Indra. And with another shaft he cut off the standard of Yudhishthira, and with three he afflicted the Pandava himself. Then king Yudhishthira, speedily jumping down from that steedless car, stood weaponless and with arms upraised, O bull of Bharata's race! Beholding him carless, and especially weaponless, Drona, O lord, stupefied his foes, rather the whole army. Firmly adhering to his vow, and endued with great lightness of hands, Drona shot showers of sharp shafts and rushed towards the king, like a furious lion towards a deer. Beholding Drona, that slayer of foes, rush towards him, cries of Oh and Alas suddenly rose from the Pandava army.' And many cried out, saying, 'The king is slain by Bharadwaja's son.' Loud wails of this kind were heard, O Bharata, among the Pandava troops.

Meanwhile, king Yudhishthira, the son of Kunti, getting up on the car of Sahadeva, retreated from the field, borne away by swift steeds.'"

Section 106

"Sanjaya said, 'Kshemadhurti, O monarch, pierced the advancing Vrihatkshatra of great valour, that prince of the Kaikeyas, with many arrows in the chest. King Vrihatkshatra then, O monarch, desirous of piercing through Drona's division, quickly struck his antagonist with ninety straight shafts. Kshemadhurti, however, filled with rage, cut off, with a sharp well-tempered, and broad-headed shaft, the bow of that high-souled prince of the Kaikeyas. Having cut off his bow, Kshemadhurti then, with a keen and straight shaft, quickly pierced in that encounter that foremost of all bowmen. Then Vrihatkshatra, taking up another bow and smiling (at his foe), soon made the mighty car-warrior Kshemadhurti steedless and driverless and carless. And with another broad-headed shaft that was well-tempered and sharp, he cut off, from the trunk of his royal antagonist his head blazing with (a pair of) ear-rings. That head, graced with only locks and a diadem, suddenly cut off, fell down on the earth and looked resplendent like a luminary fallen from the firmament. Having slain his foe, the mighty car-warrior Vrihatkshatra became filled with joy and fell with great force upon thy troops for the sake of the Parthas. The great bowman Viradhanwan, O Bharata, endued with great prowess, resisted Dhrishtaketu who was advancing against Drona. Encountering each other, those two heroes having arrows for their fangs, and both endued with great activity, struck each other with many thousands of arrows. Indeed, those two tigers among men fought with each other, like two leaders of elephantine herds in the deep woods with fury. Both endued with great energy, they fought, each desirous of slaying the other, like two enraged tigers in a mountain-cave. That combat, O monarch, became exceedingly fierce. Deserving to be witnessed, it became highly wonderful. The very Siddhas and the Charanas, in large numbers, witnessed it with wonder-waiting eyes. Then Viradhanwan, O Bharata, with a laugh, cut off in rage Dhrishtaketu's bow in twain by means of broad-headed arrows. Abandoning that broken bow, the ruler of the Chedis, that mighty car-warrior took up a fierce dart made of iron and equipped with a golden staff. Bending with his hands, O Bharata, that dart of fierce energy towards the car of Viradhanwan, Dhrishtaketu hurled it carefully and with great force. Struck with great force by that hero-slaying dart, and his heart pierced by it through, Viradhanwan, quickly fell down on the earth from his car. Upon the fall of that hero, that mighty car-warrior among the Trigartas, thy army, O lord, was broken by the Pandavas. (Thy son) Durmukha sped sixty shafts at Sahadeva, and uttered a loud shout in that battle, challenging that son of Pandu. The son of Madri, then., filled with rage, pierced Durmukha with many keen arrows, smiling the while, the brother striking the brother. Be. holding the mighty Durmukha fighting furiously, Sahadeva, then, O Bharata, once more struck him with nine shafts. Endued with great strength, Sahadeva then cut off Durmukha's standard with a broad-headed arrow and struck down his four steeds with four other arrows. And then with another broad. headed arrow, well-tempered and sharp, he cut off, from his trunk, the head of Durmukha's charioteer that shone with a pair of ear-rings. And cutting off Durmukha's large bow with a razor-faced arrow, Sahadeva pierced Durmukha himself in that battle with five arrows. Durmukha fearlessly jumping down from that steedless car, mounted the car, O Bharata, of Niramitra. Then that slayer of hostile heroes, viz., Sahadeva, filled with rage slew in that great battle Niramitra in the midst of his division with a broad-headed arrow. Thereupon, prince Niramitra, the son of the ruler of the Trigartas, fell down from his car, afflicting thy army with great grief. Slaying him, the mighty-armed Sahadeva looked resplendent like Rama, the son of Dasaratha, after slaying the mighty (Rakshasa) Khara. Beholding that mighty car-warrior, viz., prince Niramitra slain, loud cries of Oh and Alas arose, O monarch, among the Trigarta warriors. Nakula, O king, in a moment vanquished thy son Vikarna of large eyes. This seemed highly wonderful. Vyaghradatta, by means of his straight shafts, made Satyaki invisible with his steeds and driver and standard in the midst of his division. The brave grandson of Sini, baffling those shafts with great lightness of hand, felled Vyaghradatta by means of his arrows, with his steeds and driver and standard. Upon the fall, O lord, of that prince of the Magadhas, the latter, struggling vigorously, rushed against Yuyudhana from all sides. Scattering their shafts and lances by thousands, and sharp arrows and spears and mallets and thick clubs, those brave warriors fought in that battle with that invincible hero of the Satwata race. Endued with great might, invincible Satyaki, that bull among men, with the greatest ease and laughing the while, vanquished them all. The Magadhas were nearly exterminated. A small remnant flew from the field. Beholding this, thy army, already afflicted with the arrows of Yuyudhana, broke, O lord! Then that foremost one of Madhu's race, having slaughtered ill battle thy troops, that illustrious hero, looked resplendent as he shook his bow. The army, O king, was thus routed by that high-souled one of the Satwata race. Indeed, frightened by that hero of long arms, none approached him for fight. Then Drona filled with rage and rolling his eyes, himself rushed impetuously towards Satyaki, of feats incapable of being baffled.'"

Section 107

"Sanjaya said, 'The illustrious son of Somadatta pierced each of the sons of Draupadi, those great bowmen, with five arrows, and once more with seven arrows. Much afflicted, O lord, by that fierce warrior, they were stupefied and knew not for some time what to do. Then that crusher of foes, Satanika, the son of Nakula, piercing Somadatta's son, that bull among men, with a couple of arrows, uttered in joy a loud roar. The other brothers then, struggling vigorously, quickly pierced the wrathful son of Somadatta, each with three straight shafts. Then the illustrious son of Somadatta, O monarch, sped at them five shafts, piercing each of them in the chest with one shaft. Then those five brothers, thus pierced by that high-souled warrior with his shafts, surrounded that hero on every side and began to pierce him deeply with their shafts. Then the son of Arjuna, filled with rage, despatched with keen shafts, the four steeds of Saumadatti to the region of Yama. And the son of Bhimasena, cutting off the bow of the illustrious son of Somadatta, uttered a loud shout and pierced his foe with many sharp arrows. The son of Yudhishthira then, cutting off Saumadatti's standard, felled it en the earth, while the son of Nakula felled the enemy's charioteer from his niche in the car. Then the son of Sahadeva, ascertaining the foe to be on the point of leaving the field in consequence of the brothers, cut off, with a razor-faced arrow, the head of that illustrious warrior. That head, decked with ear-rings of gold, fell on the earth and adorned the field like the sun of brilliant effulgence that rises at the end of the Yuga. Beholding the head of the high-souled son of Somadatta thus fallen on the ground, thy troops, O king, overcome with fear, fled in all directions.

"The Rakshasa Alamvusha in that battle, filled with rage, fought with the mighty Bhimasena, like Ravana's son (Indrajit) with (Rama's brother) Lakshmana. Beholding that Rakshasa and that human warrior engaged in fight, all creatures experienced both joy and wonder. Then Bhima, O king, laughing the while, pierced that wrathful prince of Rakshasa, viz., Rishyasringa's son (Alamvusha), with nine keen shafts. Then that Rakshasa, thus pierced in battle, uttered a loud and awful sound, and rushed, with all his followers, against Bhima. Piercing Bhima then with five straight shafts, he quickly destroyed in that battle, thirty cars supporting Bhima. And once more destroying four hundred cars of Bhimasena, the Rakshasa pierced Bhimasena himself with winged arrows. Then the mighty Bhima deeply pierced by the Rakshasa, sat down on the terrace of his car, overcome by a swoon. The son of the Wind-god then, recovering his senses, became filled with rage. Drawing his excellent and terrible bow that was capable of bearing a great strain, he afflicted Alamvusha, in every part of his body, with keen shafts. Thereupon, the Rakshasa who resembled a huge mass of antimony, looked resplendent O king, like a flowering Kinsuka. Whilst being struck in that battle with those shafts sped from the bow of Bhima, the Rakshasa recollected the slaughter of his brother (Vaka) by the illustrious Pandava. Assuming then an awful form, he addressed Bhima, saying, 'Wait a little in this battle, O Partha! Behold today my prowess. O thou of wicked understanding, that foremost of Rakshasas, viz., the mighty Vaka, was my brother. It is true he was slain by thee. But that took place out of my sight.' Having said these words unto Bhima, Alamvusha made himself invisible, and began to cover Bhimasena with a dense shower of arrows. Upon the disappearance of the Rakshasa, Bhima, O monarch, covered the welkin with straight shafts. Thus afflicted by Bhima, Alamvusha soon returned to his car. And soon again, he entered into the bowels of the earth and once more becoming little he suddenly soared into the sky. Alamvusha, assumed countless forms. Now becoming subtle and now huge and gross, he began to roar like the clouds. And he uttered diverse kinds of words and speeches all around. And from the welkin there fell thousands of arrowy torrents, as also darts, and Kunapas, and lances, and spiked maces, and short arrows, and scimitars, and swords, and thunders also. That awful downpour of arrows caused by the Rakshasa, slew the troops of Pandu's son on the field of battle. And in consequence of that arrowy downpour, many elephants also of the Pandava army were slain, and many steeds also, O king, and many foot-soldiers. And a river was caused there, whose waters were blood and whose eddies were constituted by cars. And it abounded with elephants that constituted its alligators. And the umbrellas of car-warriors constituted its swans, and the flesh and marrow of animals, its mire. And it teemed with the (cut off) arms of human beings that constituted its snakes. And it was haunted by many Rakshasas and other cannibals. And it wafted away, O king, countless Chedis and Panchalas and Srinjayas. Beholding him, O monarch, careering so fearlessly in that battle and seeing his prowess, the Pandavas became filled with anxiety; and joy filled the hearts of thy troops then. And amongst the latter, loud and terrible sounds of musical instruments, making the hair stand on end, arose. Hearing that loud uproar made by thy troops, the son of Pandu could not bear it, as a snake cannot bear the clap of human palms. With eyes red as copper in rage, with glances that like fire consumed every thing, the son of the Wind-god, like Tvashtri himself, aimed the weapon known by the name of Tvashtri. From that weapon were produced thousands of arrows on all sides. And in consequence of those arrows, a universal rout was seen among thy troops.' That weapon, shot in battle by Bhimasena, destroying the effective illusion produced by the Rakshasa, greatly afflicted the Rakshasa himself. Struck in every part of his body by Bhimasena, the Rakshasa, then abandoning Bhimasena, fled towards the division of Drona. Upon the defeat of that prince of Rakshasa by the high-souled Bhima, the Pandavas caused every point of the compass to resound with their leonine roars. And filled with joy, they worshipped the mighty son of Marut, like the Maruts worshipping Sakra after the defeat in battle of Prahlada.'"

Section 108

"Sanjaya said, 'Having fled away from Bhima, Alamvusha, in another part of the field, careered fearlessly in battle. And while he was thus fearlessly careering in battle, the son of Hidimva rushed impetuously at him and pierced him with keen shafts. The battle between those two lions among

Rakshasas became terrible. Both of them invoked into existence illusions like Sakra and Samvara (in days of old). Alamvusha, excited with rage, attacked Ghatotkacha. Indeed, that encounter between those two foremost of Rakshasas resembled that of old between Rama and Ravana, O lord! Then Ghatotkacha having pierced Alamvusha, in the centre of the chest with twenty long shafts, repeatedly roared like a lion. Smilingly, O king, Alamvusha also, repeatedly piercing the invincible son of Hidimva, uttered loud roars in joy, filling the entire welkin. Then, those two foremost of Rakshasas, endued with great might, became filled with rage. They fought with each other, displaying their powers of illusion, but without any of them getting any advantage over the other. Each, creating a hundred illusions, stupefied the other. Both accomplished in producing' illusions, O king, that Ghatotkacha displayed in battle, were all destroyed, O monarch, by Alamvusha, producing similar illusions of his own. Beholding that prince of Rakshasas, viz., Alamvusha, who was accomplished in producing illusions, fight in that manner, the Pandavas became filled with anxiety, they then caused him to be surrounded by many foremost of car-warriors. Bhimasena and others, O monarch, all rushed in rage against him. Hemming him, O sire, on all sides by means of numberless cars, they shrouded him from every side with shafts, like men in a forest encompassing an elephant with blazing brands. Baffling that shower of weapons by means of the illusion of his own weapons, freed himself from that press of cars like an elephant from a forest conflagration. Then drawing his terrible bow whose twang resembled the thunder of Indra, he pierced the son of the Wind-god with five and twenty shafts, and Bhimasena's son with five, and Yudhishthira with three, and Sahadeva with seven, and Nakula with three and seventy, and each of the five sons of Draupadi with five shafts, and uttered a loud roar. Then Bhimasena pierced him in return with nine shafts, and Sahadeva with five. And Yudhishthira pierced the Rakshasa with a hundred shafts. And Nakula pierced him with three shafts. The son of Hidimva having pierced him with five hundred shafts, Alamvusha once more pierced him with seventy, and that mighty warrior uttered a loud roar. With that loud roar of Ghatotkacha the earth shook, O king, with her mountains and forests and with her trees and waters. Deeply pierced on all sides by those great bowmen and mighty car-warriors, Alamvusha pierced each of them in return with five arrows. Then that Rakshasa, O chief of the Bharatas, viz., the son of Hidimva, filled with rage, pierced that other angry Rakshasa in battle with many shafts. Then that mighty prince of Rakshasas, viz., Alamvusha, deeply pierced, quickly shot countless shafts equipped with wings of gold and whetted on stone. Those shafts, perfectly straight, all entered the body of Ghatotkacha, like angry snakes of great strength entering a mountain summit. Then the Pandavas, O king, filled with anxiety, and Hidimva's son Ghatotkacha, also sped at their foe from every side clouds of keen shafts. Thus struck in battle by the Pandavas, desirous of victory, Alamvusha mortal as he was, did not know what to do. Then that delighter in battle, viz., the mighty son of Bhimasena, beholding that state of Alamvusha, set his heart upon his destruction. He rushed with great impetuosity towards the car of the prince of Rakshasas, that car which resembled a burnt mountain summit or a broken heap of antimony. The son of Hidimva, inflamed with wrath, flew from his own car to that of Alamvusha, and seized the latter. He then took him up from the car, like Garuda taking up a snake. Thus dragging him up with his arms, he began to whirl him repeatedly, and then crushed him into pieces, hurling him down on the earth, like a man crushing an earthen pot into fragments by hurling it against a rock. Endued with strength and activity, possessed of great prowess, the son of Bhimasena, inflamed with wrath in battle, inspired all the troops with fear. All the limbs broken and bones reduced to fragments, the frightful Rakshasa Alamvusha, thus slain by the heroic Ghatotkacha, resembled a tall Sala uprooted and broken by the wind. Upon the slaughter of that wanderer of the night, the Parthas became very cheerful. And they uttered leonine roars and waved their garments. Thy brave warriors, however, beholding that mighty prince or Rakshasas, viz., Alamvusha, slain and lying like a crushed mountain, uttered cries, O monarch, of Oh and Alas. And people, possessed with curiosity, went to view that Rakshasa lying helplessly on the earth like a piece of charcoal (no longer capable of burning). The Rakshasa Ghatotkacha, then, that foremost of mighty beings, having thus slain his foe, uttered a loud shout, like Vasava after slaying (the Asura) Vala. Having achieved that exceedingly difficult feat, Ghatotkacha, was much applauded by his sires as also by his relatives. Indeed, having felled Alamvusha, like an Alamvusha fruit, he rejoiced exceedingly with his friends. There arose then a loud uproar (in the Pandava army) of conchs and of diverse kinds of arrows. Hearing that noise the Kauravas uttered loud shouts in reply, filling the whole earth with its echoes.'"

Section 109

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Sanjaya, how Yuyudhana rushed against the son of Bharadwaja in battle. I feel a great curiosity to hear it.'

"Sanjaya said, 'Listen, O thou of great wisdom, to the account of that battle, that makes the hair stand on end, between Drona and the Pandayas headed by Yuyudhana. Beholding the (Kuru) army slaughtered, O sire, by Yuyudhana, Drona himself rushed towards that warrior of unbaffled prowess, called also by the name of Satyaki. Satyaki pierced that mighty car-warrior, viz., the son of Bharadwaja, thus advancing against him, with five and twenty small arrows. Drona also, possessed of great prowess in battle, with deliberate aim, quickly pierced Yuyudhana, with five whetted arrows, equipped with wings of gold. Those arrows, piercing the hard mount of the foe and drinking his life-blood, entered the earth, O king, like hissing snakes. The long-armed Satyaki then, inflamed with rage like an elephant struck with the hook, pierced Drona with fifty long arrows that resembled flames of fire. Then Bharadwaja's son, thus quickly pierced in battle by Yuyudhana, pierced carefully exerting Satyaki in return with many arrows. Then that great bowman, endued with great might, and filled with rage, once more afflicted that hero of the Satwata race with many straight shafts. Thus struck in that battle by the son of Bharadwaja, Satyaki, O monarch, knew not what to do. Then, O king, Yuyudhana's face became cheerless, seeing the son of Bharadwaja shoot countless keen arrows. Beholding Satyaki thus situated, thy sons and troops, O king, becoming exceedingly cheerful, repeatedly uttered leonine roars. Hearing that terrible uproar and beholding that hero of Madhu's race thus afflicted, king Yudhishthira, O monarch, addressing all his soldiers, said, 'That foremost one among the Vrishnis, viz., the brave Satyaki, of prowess incapable of being baffled, is about to be devoured by the heroic Drona, like the sun by Rahu. Go and rush ye to the spot where Satyaki is battling.' The king, addressing Dhrishtadyumna. of the Panchala race, said, Rush thou with speed at Drona. Why dost thou tarry, O son of Prishata! Seest thou not the great danger to ourselves that has already arisen from Drona? Drona is a great bowman. He is sporting with Yuyudhana, in battle, like a boy with a bird bound in a string. Let all of you, headed by Bhimasena, and accompanied by others proceed thither where Satyaki's car is. Behind you I will follow with my troops. Rescue Satyaki today who is already within the jaws of the Destroyer.' Having said these words, O Bharata, king Yudhishthira with all his troops rushed towards Drona for the sake of Yuyudhana. Blessed be thou, great was the uproar made there by the Pandavas and the Srinjayas all fighting with Drona only. Together approaching, O tiger among men, that mighty car-warrior, viz., the son of Bharadwaja, they covered with showers of keen arrows equipped with the feathers of Kankas and peacocks. Drona, however, received all those heroes smilingly, like a householder receiving guests arrived of their own will, with seats and water. With the shafts of Bharadwaja's bow-wielding son, those heroes were well-gratified like guest, O king, with the hospitality they receive in the houses (of good hosts). And none of them, O lord, could even gaze at the son of Bharadwaja who then resembled the thousand-rayed sun at midday. Indeed, Drona, that foremost of all wielders of weapons, scorched all those great bowmen with showers of arrows like the sun scorching (everything below) with his burning rays. Thus struck, O king, by Drona, the Pandavas and the Srinjayas beheld no protector, like elephants sunk in a morass. The mighty arrows of Drona, as they coursed (through the welkin), looked like the rays of the sun blasting everything around. In that encounter, five and twenty warriors among the Panchalas were slain by Drona, who were all regarded as Maharathas and all approved (as such) by Dhrishtadyumna. And amongst all the troops of the Pandavas and the Panchalas, men quietly beheld brave Drona slaying the foremost of warriors in succession. Having slain a hundred warriors amongst the Kekayas and routing them on all sides, Drona stood, O monarch, like the Destroyer himself with wide-open mouth. The mighty-armed Drona vanquished the Panchalas, the Srinjayas, the Matsyas and the Kekayas, O monarch, by hundreds and thousands. Pierced by the arrows of Drona, the clamour made by them resembled that made in the woods by the denizens of the forest when encompassed by a conflagration. The gods, Gandharvas, and the Pitris, said, 'Behold, the Panchalas, and the Pandavas, with all their troops, are flying away.' Indeed, when Drona was thus engaged in slaughtering the

Somakas in battle, none ventured to advance against him and none succeeded in piercing him. And while that dreadful encounter, so destructive of great heroes, continued, Pritha's son (Yudhishthira) suddenly heard the blare of Panchajanya. Blown by Vasudeva, that best of conchs gave loud blasts. Indeed, while the heroic protectors of the ruler of the Sindhus were fighting, and while the Dhartarashtras were roaring in front of Arjuna's car, the twang of Gandiva could not be heard. The royal son of Pandu repeatedly swooned, and thought, 'Without doubt, all is not well with Partha, since that prince of conchs (Panchajanya) is yielding such blasts and since the Kauravas also, filled with joy, are incessantly uttering such shouts.' Thinking in this way, with an anxious heart, Ajatasatru, the son of Kunti, said unto him of the Satwata race (viz., Satyaki) these words in a voice choked with tears. Though repeatedly stupefied, king Yudhishthira, however, did not lose sight of what was to be done next. Addressing Sini's grandson, that bull of his clan, (Yudhishthira said), 'O grandson of Sini, the time for that eternal duty which the righteous ones of old have indicated (for friends) towards friends in seasons of distress, hath now come. O bull amongst the Sinis, reflecting within myself, I do not, O Satyaki, see amongst all my warriors one who is a greater well wisher to us than thou art. He who is always well-affected, he who is always obedient, I think, he should be appointed to a grave commission in times of distress. As Kesava is ever the refuge of the Pandavas even, so art thou, O thou of Vrishni's race, who art like Kesava in prowess. I will, therefore, lay a burthen on thee. It behoveth thee not to frustrate my purpose. Arjuna is thy brother, friend, and preceptor, O bull among men, in this battle render him aid in time of distress. Thou art devoted to truth. Thou art a hero. Thou art the dispeller of the fears of friends. Thou art celebrated in the world, in consequence of thy acts, O hero, as one that is truthful in speech. He, O grandson of Sini, who casteth away his body while fighting in battle for friends, is equal to him who giveth away to Brahmanas the whole earth. We have heard of various kings gone to heaven, having given away the whole of this earth unto Brahmanas with due rites. O thou of virtuous soul, I beg of thee, with joined hands, even this viz., that, O lord, attain thou the fruit of giving away (unto Brahmanas) the whole earth, or something higher than that by incurring danger to thy life itself for helping Arjuna. There is one, viz., Krishna, that dispeller of the fears of friends, who is ever willing to cast away his life in battle (for the sake of friends). Thou, O Satyaki, art the second. None but a hero can render aid unto a hero, exerting valorously in battle, from desire of fame. An ordinary person cannot do so. In this matter, here is none else but thee who can protect Arjuna. On one occasion, while applauding thy numerous feats, Arjuna, giving me great pleasure repeatedly recited them. He said of thee that thou art endued with extreme lightness of hand, that thou art conversant with all modes of warfare, that thou art possessed of great activity and great prowess. He said, 'Satyaki is endued with great wisdom, is acquainted with every weapon, is a hero, and is never stupefied in battle. Of broad neck and broad chest, of mighty arms and broad cheeks, or great strength and great prowess, Satyaki is a high-souled Maharatha. He is my disciple and friend; I am dear to him and he is dear to me. Becoming my ally, Yuyudhana will crush the Kauravas. Even if Kesava and Rama, and Aniruddha, and the mighty car-warrior Pradyumna, and Gada, and Sarana, and Samva, with all the Vrishnis, case themselves in mail for assisting us, O king, in the field of battle, I shall yet appoint that tiger among men viz., Satyaki of unbaffled prowess, for our aid, since there is none equal to him.' Even this is what Dhananjaya told me in the Dwaita woods, in thy absence, while truly describing thy merits in an assembly of righteous persons. It behoveth thee not, O thou of the Vrishni race, to falsify that expectation of Dhananjaya, and also of myself and Bhima! When, returning from various tirthas, I proceeded to Dwaraka; there I witnessed thy reverence for Arjuna. While we were at Upaplavya I did not mark anybody else, O grandson of Sini, who showed us such affection as thou didst. Thou art of noble lineage and feelest reverence for us. For showing kindness, therefore, to one who is thy friend and preceptor, it behoveth thee, O thou of mighty arms, to act in a way deserving, O great bowman, of thy friendship and prowess and noble parentage and truthfulness. O thou of Madhu's race! Suyodhana, cased in armour by Drona himself, hath suddenly gone, following Arjuna! The other great car-warriors of Kauravas have, before that followed Arjuna. Loud uproars are being heard against Arjuna's car. O grandson of Sini, it behoveth thee, O giver of honours, to go thither quickly. Bhimasena and ourselves, well-equipped and with all our forces, will resist Drona if he advances against thee. Behold, O Grandson of Sini, the Bharata troops are flying away in battle, and as they are flying away, they are tittering loud wails. Like the very ocean at full tide agitated by a mighty tempest, the Dhartarashtra host, O sire, is agitated by Savyasachin. Behold, in consequence of countless cars and men and steeds moving quickly, the earthly dust raised is gradually spreading (over the field). See, that slayer of hostile hosts, Phalguna, is encompassed by the Sindhu-Sauviras, armed with spikes and lances and adorned with many horses in their ranks. Without vanquishing this force it will not be possible to vanquish Jayadratha. These warriors are prepared to lay down their lives for the sake of the ruler of the Sindhus. Behold the invincible Dhartarashtra force, stationed there, that bristles with arrows and darts and tall standards, and that teems with steeds and elephants. Hear the beat of their drums and the loud blare of their conchs, the tremendous leonine shouts uttered by them, and the rattle of their car-wheels. Hear the grunt of their elephants, the heavy tread of their foot-soldiers, and the stamping of their rushing cavalry which all seem to shake the very earth itself. Before him is the division of Jayadratha, and behind is that of Drona. So great is the number of the foes that he is capable of afflicting the chief of the celestials himself. Sunk in the midst of the fathomless host, Arjuna may lose his life. If he be slain in battle, how can one like me live? Is this calamity to befall me when thou art alive? Dark-blue in colour, young in years, of curled locks and exceedingly handsome is that son of Pandu. Active in the use of weapons, and conversant with every mode of warfare, the mighty-armed Arjuna hath, O sire, penetrated into the Bharata host at sunrise. The day is about to end. O thou of Vrishni's race, I do not know whether he liveth or not. The vast Kuru host is like ocean. O sire, Vibhatsu hath penetrated into it all alone. That army is incapable of being resisted by the very gods in battle. In today's battle, I fail to keep my judgment clear. Drona also is, with great might, afflicting my forces! Thou seest, O mighty-armed one, how that regenerate one is careering in battle. When several tasks present themselves together, thou art well-skilled in selecting that which would be first attended to. It behoveth thee, O giver of honours, to accomplish with activity that task which is the gravest of all. Amongst all these tasks, I myself think, that this (aiding Arjuna) is the first that demands our attention. The rescue of Arjuna in battle should be first undertaken. I do not grieve for him of Dasarha's race. He is the Protector and the Lord of the Universe. I tell thee truly that tiger among men, O sire, is able to vanquish in battle the three worlds assembled together. What need I say, therefore, of this weak

Dhritarashtra host? Arjuna, however, O thou of Vrishni's race, is being afflicted by countless odds in battle. He may yield up his life. It is for this that I am so cheerless. O thou then go in his track, since persons like thee should follow a person like him, at such a season, urged on by one like me. Amongst the foremost ones of the Vrishni race, two are regarded as Atirathas. They are mighty-armed Pradyumna and thyself, O Satwata, that are so famous. In weapons, thou art equal to Narayana himself, and in strength to Sankarshana. In bravery, thou art equal to Dhananjaya, O tiger among men, and surpassest Bhishma and Drona and every one accomplished in battle. O tiger among men, the wise speak of thee, saying. O Madhava, 'There is nothing unachievable by Satyaki.' O thou of great strength, do thou, therefore, that which I say unto thee, viz., obey the wishes of all here, of myself and of Arjuna. It behoveth thee not, O mighty-armed one, to frustrate that wish. Reckless of thy very life, career thou in battle like a hero. O grandson of Sini, the scions of Dasarha's race never care to protect their lives in battle. Avoiding battle, or fighting from behind breast-works, or flying away from battle,--those practices of cowards and wretches are never practised by the Dasarhas. The virtuous-souled Arjuna is thy superior, O bull among the Sinis! Vasudeva is the superior of both thyself and intelligent Arjuna, Casting my eyes on these two reasons, I say unto thee these words. Do not discard my words, I am the superior of thy superiors. That which I am saying unto thee is approved as also by Arjuna. I tell thee this truly. Go then to the spot where Dhananjaya is. Attending to these words of mine, O thou of prowess incapable of being baffled, penetrate in this host of the wicked son of Dhritarashtra. Having penetrated into it duly, encounter the great car-warriors, and display, O Satwata, such feats as are worthy of thyself!'"

Section 110

"Sanjaya said, 'That bull amongst the Sinis, viz., Satyaki, hearing these words o, full affection, agreeable, fraught with sweet sounds, opportune, delightful, and equitable that were uttered by king Yudhishthira the just, replied unto him, O chief of the Bharatas, saying, 'O thou of unfading glory, I have heard all the words thou hast said, words fraught with justice, delightful, and conducive to fame for the sake of Phalguna. At such a time, indeed, beholding one devoted (to thee) like me, it behoveth thee, O king of kings, to command him as much, as thou canst command Partha himself. As regards myself, I am prepared to cast away my life for the sake of Dhananjaya. Commanded, again, by thee, what is there I would not do in great battle? What need I say of this weak (Dhritarashtra) force? Urged by thee, I am prepared, O best of men, to battle with three worlds including the gods, the Asuras, and men. Today I will fight with the entire army of Suyodhana and vanquish it in battle. Truly do I say this unto thee, O king! Safely shall I reach Dhananjaya himself in safety, and after Jayadratha is slain, I shall, O king, come back into thy presence. I must, however, O king, inform thee of the words of Vasudeva as also those of the intelligent Arjuna. I was strongly and repeatedly solicited by Arjuna in the midst of all our warriors and in the hearing also of Vasudeva (in these words), Today, O Madhava, nobly resolved in battle, protect thou the king carefully, till I slay Jayadratha! Making over the monarch to thee, O mighty-armed one, or to that great car-warrior Pradyumna, I can go with an easy heart towards Jayadratha. Thou knowest Drona in battle, that warrior who is regarded as the foremost one among the Kurus. Thou knowest also the vow made by him in the presence of all, O lord! The son of Bharadwaja is always eager to seize the king. He is competent also in afflicting king Yudhishthira in battle. Charging thee with the protection of that best of men, viz., king Yudhishthira the just, I will proceed today for the destruction of the ruler of the Sindhus. Slaying Jayadratha, I shall soon come back, O Madhava! See that Drona may not succeed in forcibly seizing king Yudhishthira the just in battle. If Yudhishthira be seized by Bharadwaja's son, O Madhava, I shall not succeed in slaying Jayadratha, and great will be my grief. If that best of men, the truthful son of Pandu, be seized, it is evident that we shall have again to go into woods. My success, therefore, over Jayadratha, it is plain, will be productive of no benefit, if Drona, inflamed with rage, succeeds in seizing Yudhishthira in battle. O mighty-armed one, for doing what is agreeable to me, therefore, O Madhava, as also for the sake of my success and fame, protect the king in battle.' Thou seest, therefore, O king, thou hast been made over to me as a trust by Savyasachin, O lord, in consequence of his constant fear of Bharadwaja's son. O mighty-armed one, I myself daily see, O lord, that there is none, save Rukmini's son (Pradyumna), who can be a match for Drona in battle. I also am regarded to be a match for the intelligent son of Bharadwaja in battle. It is plain, therefore, I cannot dare falsify that reputation which I have, or disregard the commands of my preceptor (Arjuna), or leave thee, O king! The preceptor (Drona), cased as he is in impenetrable mail, in consequence of his lightness of arms, obtaining thee in battle, will sport with thee as a child with a little bird. If Krishna's son, bearing the Makara on his banner, were here, I could then have made over to him, for he would have protected thee as Arjuna himself. Thou shouldst protect thyself. When I am gone, who will protect thee, who that is, that will advance against Drona while I proceed towards Arjuna? O king, let no fear be thine today on Arjuna's account. He never becomes cheerless under any burden howsoever heavy. Those warriors that are opposed to him, viz., the Sauvirakas, the Sindhava-Pauravas, they from the north, they from the south, and they, O king, headed by Karna, that are regarded as foremost of car-warriors, do not together come up to a sixteenth part of Arjuna. The whole earth rising against him, with the gods, the Asuras, and men, with all the tribes of Rakshasas, O king, with the Kinnaras, the great snakes, and in fact, all the mobile and the immobile creatures assembled together, is no match for Arjuna in battle. Knowing this, O king, let thy fear on Dhananjaya's account be dispelled. There where those two heroes and great bowmen, viz., the two Krishnas, of prowess incapable of being baffled, are, there the slightest obstacle cannot happen to their purpose. Think of the celestial puissance, the accomplishment in weapons, the resourcefulness, the wrath in battle, the gratefulness, and the compassion of thy brother. Think also, O king, of the wonderful knowledge of weapons that Drona will display in battle when I leave this place for going to Arjuna. The preceptor, O monarch, is eagerly solicitous of seizing thee. He is eagerly desirous also, O king, of making good his vow, O Bharata! Be attentive, O king, to thy own protection. Who will protect thee when I am gone, who is he that is, confiding on whom I may go towards Pritha's son, Phalguna? I tell thee truly, O great king, that without making thee over to somebody in this great battle, I will not surely go towards Arjuna, O thou of Kuru's race! Reflecting on this, from every point of view, with the aid of thy intelligence, O foremost of all intelligent persons, and ascertaining with thy intelligence what is for thy highest good, command me, O king!'

"Yudhishthira hearing these words said, 'It is even so, O mighty-armed one, as thou sayest, O Madhava! For all that, however, O sire, my heart doth not become easy on Arjuna's account. I shall take the greatest precaution in protecting myself. Commanded by me, go thou thither where Dhananjaya hath gone. Weighing, with my judgment, my own protection in battle with the necessity of your going towards Arjuna, the latter seems to me preferable, Make thyself ready, therefore, to go thither whither Dhananjaya hath gone. The mighty Bhima will protect me. Prishata's son, with all his uterine brothers, and all the mighty kings, and the sons of Draupadi, will without doubt, protect me. The five Kekaya brothers, and the Rakshasa Ghatotkacha, and Virata, and Drupada, and the mighty car-warrior Sikhandin and Dhrishtaketu of great strength, and Kuntibhoja, O sire, Nakula, and Sahadeva, and the Panchalas, and the Srinjayas,--all these, O sire, will without doubt, very carefully protect me. Drona at the head of his troops, and Kritavarman also, in battle, will not succeed in beating us or afflicting me. That scorcher of foes, viz., Dhrishtadyumna, displaying his prowess, will resist the angry Drona, like the continent resisting the sea. There where Prishata's son, that slayer of hostile heroes, will remain, there Drona will never be able to forcibly transgress our troops. This Dhristadyumna sprang from the fire, for the destruction of Drona, clad in mail, armed with bow and arrows and sword, and decked with costly ornaments. Go, O grandson of Sini, with an easy heart, do not be anxious on my account. Dhrishtadyumna will resist angry Drona in battle.'"

Section 111

"Sanjaya said, 'Hearing these words of the king Yudhishthira the just, that bull among the Sinis feared the censure of Arjuna if he left the king. Seeing, however, the certainty of an imputation of cowardice by the people (if he disobeyed Yudhishthira), he said to himself, 'Let not people say that I am afraid of proceeding towards Arjuna.' Reflecting repeatedly on this, Satyaki, that hero invincible in battle, that bull among men, said these words unto king Yudhishthira the just, 'If thou thinkest that these arrangements will suffice for thy protection, O monarch, I will then do thy bidding and follow Vibhatsu. I tell thee truly, O king, that there is none in the three worlds who is dearer to me than Phalguna. I will follow in his track at the command, O giver of honours. There is nothing that I will not do for thy sake. O best of men, the commands of my preceptor are always of weight with me. But thy commands are still weightier with me, O lord! Thy brothers, viz., Krishna and Dhananjaya, are always engaged in doing what is agreeable to thee. Taking thy command on my head for the sake of Arjuna, O lord, I will proceed, O bull among men, piercing through this impenetrable host. Darting wrathfully through this force of Drona, like a fish through the sea, I will go thither, O monarch, where king Jayadratha, depending upon his troops, stayeth, in fear of the son of Pandu, protected by those foremost of car-warriors, viz., Drona's son Karna and Kripa! The distance from here, O king, is three Yojanas. I think, of that spot where Partha stayeth, ready to slay Jayadratha! But though Partha is three Yojanas distant I shall yet follow in his track with a stout heart, and stay with him, O king, till Jayadratha's slaughter. What man is there that goes to battle without the commands of his superiors? And when one is commanded, O king, as I have been by thee, who is there like me that would not fight? I know that place whither I shall have to go, O lord! Teeming as this ocean-like host doth with ploughshare and darts and maces and shields and scimitars and swords and lances and foremost of shafts, I will today agitate this ocean. This elephant division, consisting of a thousand elephants, that thou seest, all belonging to the breed known by the name of Anjana and all endued with great prowess, which are all mounted by a large number of Mlecchas, delighting in battle and accomplished in smiting,--these elephants, O king, that are shedding their juicy secretions like rain-pouring clouds,--these never retreat if urged forward by those upon their backs. They cannot be vanquished, O king, unless they are slaughtered. Then again, those car-warriors numbering thousands., that thou seest, are all of royal lineage and are all Maharathas. They are called Rukmarathas. They are accomplished in weapons and battling from cars, as also in fighting from the backs of elephants. O monarch! Thorough masters of the science of weapons, they are accomplished in fighting with their fists. Skilled in battling with maces, masters also of the art of close fight, they are equally clever in striking with scimitars and in falling upon the foe with sword and shield. They are brave and learned, and animated by a spirit of rivalry. Every day, O king, they vanquish a vast number of men in battle. They are commanded by Karna and devoted to Duhsasana. Even Vasudeva applauds them as great car-warriors. Always solicitous of Karna's welfare, they are obedient to him. It is at Karna's command, O king, that returning from their pursuit of Arjuna and, therefore, unfatigued and unworn, those brave warriors, cased in impenetrable armour and armed with strong bows, are certainly waiting for me, ordered by Duryodhana also. Crushing them in battle for thy good, O Katirava, I shall then follow in the track of Savyasachin. Those other elephants, O king, seven hundred in number, that thou seest, all cased in armour and ridden by Kiratas, and decked with ornaments, the king of the Kiratas, desirous of his life, had formerly presented to Savyasachin together with many servants in their train. These, O king, were formerly employed in doing thy business. Behold the vicissitudes that time brings about, for these are now battling against thee. Those elephants are ridden by Kiratas difficult of defeat in battle. They are accomplished in fighting from elephants, and are all sprung from the race of Agni. Formerly, they were all vanquished in battle by Savyasachin. They are now waiting for me carefully, under the orders of Duryodhana. Slaying with my shafts, O king, these Kiratas difficult of defeat in battle, I shall follow in the track of Arjuna who is intent on the slaughter of the ruler of the Sindhus. Those (other) huge elephants, sprung from the race of Arjuna, of impenetrable hides, well-trained, and adorned, and from whose mouths the juicy secretions are trickling down, and which are well-adorned with armour made wholly of gold are very formidable in battle and resemble Airavata himself. They have come from the northern hills, and are ridden by fierce robbers that are of strong limbs, that are all foremost of warriors, and that are cased in steel coats of mail. There, amongst them, are persons born of the cow, or the ape, or of diverse other creatures, including those born of men. That division of the assembled Mlecchas that are all sinful and that come from the fastnesses of Himavat, seem at a distance to be of smoky colour. Obtaining these, and countless Kshatriyas, as also Kripa and that foremost of car-warriors, viz., Drona and the ruler of the Sindhus, and the Karna, he thinks lightly of the Pandavas. Impelled by fate, he regards himself crowned with success. Those I have named will, however, today be within reach of my arrows. They shall not escape me, O son of Kunti, even if they be endued with the speed of the mind. Much regarded always by Duryodhana, that prince who dependeth upon the prowess of others, those warriors, afflicted with my clouds of shafts, will meet with destruction.

Those other car-warriors, O king, whom thou seest, and who have golden standards and are difficult of being resisted, are called Kamvojas. They are brave and accomplished, and firmly devoted to the science of weapons. Desiring one another's welfare they are all firmly united. They constitute a full Akshauhini of wrathful warriors, O Bharata, and are staying carefully for my sake, well-protected by the Kuru heroes. They are on the alert, O king, with their eyes on me. I shall certainly destroy them all, like fire destroying a heap of straw. Therefore, O king, let those that equip cars, place quivers and all necessaries on my car in proper places. Indeed, in such a dreadful battle, diverse kinds of weapons ought to be taken. Let the car be equipped (with necessaries) five times more than what professors of military science direct, for I shall have to encounter the Kamvojas who resemble fierce snakes of virulent poison. I shall have also to encounter the Kiratas who are armed with diverse weapons of warfare, who resemble virulent poison, who are accomplished in smiting, who have always been well-treated by Duryodhana, and who on that account are always intent on Duryodhana's welfare. I shall also have to encounter the Sakas endued with prowess equal to that of Sakra himself, who are fierce as tire, and difficult to put out like a blazing conflagration. Indeed, O king, I shall have to encounter in battle many warriors difficult of being resisted. For this let well-known steeds of best breed and graced with auspicious marks be yoked to my car, after causing their thirst to be slaked and after grooming them duly!'

"Sanjaya continued, 'After this, Yudhishthira caused quivers full of shafts, and diverse kinds o weapons, and, indeed, all necessaries, to be placed on Satyaki's car. Then, people caused his four well-harnessed and excellent steeds to drink and walk, bathe and eat, and having adorned them with golden chains and plucked out their arrows, those animals, that had (for these operations) been freed from the yoke, and that were of the hue of gold and well-trained and endued with great speed and cheerful and exceedingly docile, were duly yoked again unto his car. And upon that car was set up a tall standard bearing a lion of golden maces. And that standard had attached round it banners of the hue of white clouds and decked with gold was also placed upon that vehicle bearing a heavy weight of weapons. After those steeds, adorned with trappings of gold, had been yoked to that car, the younger brother of Daruka, who was the charioteer and the dear friend of Satyaki, came and represented unto the latter that the car had been duly equipped, like Matali representing the equipment of the car unto Vasava himself. Satyaki then, having taken a bath and purified himself and undergone every auspicious ceremony, gave nishkas of gold unto a thousand Snataka Brahmanas who uttered benedictions upon him. Blessed with those benedictions Satyaki that foremost of handsome men, that hero worthy of worship, having drunk kairata, honey, shone resplendent, with reddened eyes rolling in intoxication. Having touched a brazen mirror and filled with great joy, his energy became doubled, and himself looked like a blazing fire. Taking upon his shoulders his bow with arrows, that foremost of car-warriors, eased in armour and decked in ornaments, had the regenerate ones perform for him the rites of propitiation. And fair maidens honoured him by showering upon him fried paddy and perfumes and floral garlands. And the hero then, with joined hands, worshipped the feet of Yudhishthira, and the latter smelt his head. And having undergone all these rites, he then mounted his foremost of cars. Then those steeds, cheerful and strong and fleet as the wind, and invincible, and belonging to the Sindhu breed, bore him on that triumphant car. Similarly, Bhimasena also, honoured by king Yudhishthira the just, and reverentially saluting the monarch, set out with Satyaki. Beholding those two chastisers of foes on the point of penetrating thy host, their enemies, viz., thy troops, all stood still with Drona at their head. Then Satyaki, seeing Bhima cased in mail and following him, saluted that hero and spoke unto him these delightful words. Indeed, heroic Satyaki, with every limb filled with joy, said unto Bhima, 'Do thou, O Bhima, protect the king. Even this is thy duty above all things. Piercing through this host whose hour hath come. I will proceed. Whether now or hence, the protection of the king is thy highest duty. Thou knowest my prowess, thou desirest my good, return, O Bhima!' Thus addressed by Satyaki, Bhima replied, Go then, for the success of thy object. O best of men, I will protect the king.' Thus addressed, he of Madhu's race answered Bhima, saying, 'Go back, O son of Pritha! My success is certain, since won over by my merits, thus, O Bhima, art today obedient to my wishes. Indeed, O Bhima, as these auspicious omens tell me, my victory is assured. After the sinful ruler of the Sindhus has been slain by the high-souled son of Pandu, I shall embrace king Yudhishthira of virtuous soul.' Having said these words unto Bhima and dismissing him with an embrace that illustrious warrior eyed thy troops, like a tiger eyeing a herd of deer. Beholding him thus looking at thy army, O king, thy troops become once more stupefied and began to tremble violently. Then, O king, Satyaki desirous of seeing Arjuna at the command of king Yudhishthira the just, suddenly dashed against thy troops.'"

Footnotes

228:1 Owners of golden cars.

Section 112

"Sanjaya said, 'O king, when Yuyudhana, from desire of battle proceeded against thy troops, king Yudhishthira, surrounded by his forces, followed Yuyudhana for reaching the car of Drona. Then the son of the king of the Panchalas, viz., the invincible warrior Dhrishtadyumna, the king Vasudana, both loudly exclaimed with the Pandava host, 'Come, smite quickly, and rush against the foe, so that Satyaki, that warrior invincible battle, in might pass easily (through the Kaurava host). Many mighty car-warriors will struggle for vanquishing him.' The great car-warriors (of the Pandava army). saying this, fell impetuously upon their foes. Indeed, they all rushed, saying, 'We will vanquish those that will endeavour to vanquish Satyaki.' Then a loud uproar was heard about the car of Satyaki. Thy son's host, however, covered with Satyaki's shafts, fled away. Indeed, O king that host was broken into a hundred struggling bodies by him of the Satwata race. And while that force was breaking, that mighty car-warrior, viz., the (grandson) of Sini, crushed seven heroic and great bowmen in the front rank of the foe. And, O monarch, with his shafts that resembled blazing flames of fire, he despatched many other heroes, kings of diverse realms, unto the region of Yama. He sometimes pierced a hundred warriors with one shaft, and sometimes one warrior with a hundred shafts. Like the great Rudra destroying creatures, he slew elephant-riders and car-warriors with steeds and drivers. None amongst thy troops ventured to advance against Satyaki who was displaying such lightness of hand and who showered such clouds of shafts. Struck with panic and crushed grounded thus by that hero of long arms, those brave warriors all left the field at the sight of that proud hero. Although alone, they saw him multiplied manifold, and were stupefied by his energy. And the earth looked exceedingly beautiful with crushed cars and broken nidas, O sire, and wheels and fallen umbrellas and standards and anukarshas, and banners, and headgears decked with gold, and human arms smeared with sandal-paste and adorned with Angadas, O king, and human thighs, resembling trunks of elephants or the tapering bodies of snakes, and faces, beautiful as the moon and decked with ear-rings, of large-eyed warriors lying all about the field. And the ground there looked exceedingly beautiful with the huge bodies of fallen elephants, cut off in diverse ways, like a large plain strewn with hills. Crushed by that hero of long arms, steeds, deprived of life and fallen down on the ground, looked beautiful in their traces made of burnished gold and decked with rows of pearls, and in their carcasses of handsome make and design. Having slain diverse kinds of thy troops, he of the Satwata race entered into thy host, agitating and routing thy army. Then Satyaki desired to go by that very track by which Dhananjaya had gone before him. Then Drona came and resisted him. Encountering the son of Bharadwaja, Yuyudhana., filled with rage, stopped not like a vast expanse of water upon encountering on embankment. Drona, however, checking in that battle the mighty car-warrior Yuyudhana, pierced him with five keen shafts, capable of penetrating into the very vitals. Satyaki, however, O king, in that battle pierced Drona with seven shafts whetted on stone, equipped with golden wings and the feathers of the Kanka and the peacock. Then Drona, afflicted Satyaki, his steeds and the drivers, with six shafts. The mighty car-warrior Yuyudhana could not brook that feat of Drona. Uttering a leonine shout, he then pierced Drona with ten shafts, and then with six, and then with eight others. And once more Yuyudhana pierced Drona with ten shafts, his charioteer with one and his four steeds with four. And with another shaft, O sire, Satyaki struck Drona's standard. Then, Drona speedily covered Satyaki, his car, steeds, driver, and standard, with swiftly coursing shafts, countless in number like a flight of locusts. Similarly, Yuyudhana fearlessly covered Drona with countless shafts of great speed. Then Drona, addressing Yuyudhana, said, 'Thy preceptor (Arjuna) hath, like a coward, gone away, leaving the battle, avoiding me who was fighting with him, proceeding by my flank. O thou of Madhu's race, if like thy preceptor, thou too dost not quickly avoid me in this battle, thou shalt not escape me with life today, engaged as I am in battle with thee.

"Satyaki, hearing these words, answered, 'At the command of king Yudhishthira the just, I shall follow in the track of Dhananjaya. Blessed be thou, O Brahmana, I would lose time (if I fight with thee). A disciple should always tread in the way trod by his preceptor. I shall, therefore follow in the track that has been trod by my preceptor.'

"Sanjaya continued, 'Having said this much, the grandson of Sini avoided the preceptor and suddenly proceeded onwards, O king! And addressing his charioteer, he said, 'Drona will, by every means, endeavour to check my progress. Proceed carefully, O Suta, in battle and listen to these grave words of mine. Yonder is seen the host of great splendour of Avantis. Next to them, is the mighty host of the Southerners. And next to it, is the great host of the Valhikas. By the side of the Valhikas, stands resolved for fight the mighty host commanded by Karna. O charioteer, all these hosts are different from one another, but relying upon one another, they protect one another on the field of battle. Arrived at the space left open between these divisions cheerfully urge thou the steed. Indeed, O charioteer, bear me thither, making the steeds adopt a tolerable speed,--thither, that is, where are seen the Valhikas with diverse weapons uplifted in their arms, and the countless Southerners headed by the Suta's son and whose division is seen to present a serried array of elephants and steeds and cars and in which stand foot-soldiers from various realm.' Having said this much unto his driver, avoiding the Brahmana (Drona), he proceeded, telling his charioteer, Pass through the open space between those two divisions towards the fierce and mighty host of Karna.' Drona, however, excited with wrath, pursued him from behind, shooting at him countless shafts. Indeed, the preceptor closely followed highly blessed Yuyudhana who advanced without any desire of turning back. Smiting the great host of Karna with whetted arrows, Satyaki penetrated into the vast and limitless army of the Bharatas. When Yuyudhana, however, entered the army, the troops (opposed to him) fled away. At this, wrathful Kritavarman came forward to resist Satyaki. The valiant Satyaki striking the advancing Kritavarman with six shafts, quickly slew his four steeds with four other shafts. And once again, he pierced Kritavarman in the centre of the chest with four other shafts. And once again, he pierced Kritavarman in the centre of the chest with sixteen straight shafts of great speed. Thus encountered; O monarch; with many shafts of fierce energy by him of the Satwata race, Kritavarman was unable to brook it. Aiming then a calf-toothed shaft resembling a shake of virulent poison and endued With the speed of the wind, and drawing the bow-string, O monarch, to his ear, he pierced Satyaki in the chest. That shaft, equipped with beautiful feathers, penetrating through his armour and body, and dyed in blood, entered the earth. Then, O king, Kritavarman, that warrior equipped with the highest weapons, shooting many shafts, cut off the bow of Satyaki with arrows fixed thereon. And excited with rage, he then, in that battle, O king, pierced Satyaki of unbaffled prowess in the centre of the chest with ten shafts of great keenness. Upon his bow being broken, the foremost of mighty men, viz., Satyaki, hurled a dart at the right arm of Kritavarman. And taking up and drawing a tougher bow, Yuyudhana quickly shot at his foe, shafts by hundreds and thousands and entirely shrouded Kritavarman and his car with that arrowy downpour. Having thus shrouded the son of Hridika, O monarch, in that battle, Satyaki cut of, with a broad-headed arrow, the head of his foe's charioteer from his trunk. The charioteer of Hridika's son then, thus slain, fell down from that great car. At this, the steeds of Kritavarman, deprived of a driver, ran away with great speed. The ruler of the Bhojas, then, in great agitation, himself checked those steeds. That heroic warrior then, bow in hand, stood upon his car (ready for battle). Beholding this feat, his troops applauded it highly. Resting for a short space of time, Kritavarman then urged those good steeds of his. Himself devoid of fear, he inspired his foes with great fear. Satyaki, however, had by that time, left him behind, while Kritavarman himself now rushed against Bhimasena without pursuing Satyaki. Thus issuing out of the division of the Bhojas, Satyaki proceeded with great speed towards the mighty division of the Kamvojas. Resisted there by many brave and mighty car-warriors, Yuyudhana, of prowess incapable of being thwarted, could not then, O monarch, proceed a step. Meanwhile, Drona, having placed his troops in a proper position and made over the burthen of their protection to the ruler of the Bhojas, firmly resolved, proceeded with great speed towards

Yuyudhana from desire of battle. Then the foremost warriors of the Pandava host, beholding Drona thus pursuing Yuyudhana from behind, cheerfully began to resist him. The Panchalas, however, who were headed by Bhimasena, having approached the son of Hridika, that foremost of car-warriors, all became cheerless. The heroic Kritavarman, O king, displaying his prowess, resisted all those warriors who, although they had become a little heartless, struggled yet with great vigour. Fearlessly he weakened, by means of his arrowy showers, the animals of his foes. The brave warriors, however, (of the Pandava army), though thus afflicted by the ruler of the Bhojas, stood, like high-born soldiers that they were, resolved to fight with the division of the Bhojas itself, from a desire of great renown.'"

Footnotes

232:1 Nidas were niches or drivers boxes.

Section 113

"Dhritarashtra said, Our army is equally possessed of many excellences. It is equally regarded as superior. It is equally arrayed according to the rules of science, and it is equally numerous, O Sanjaya! It is always well-treated by us, and is always devoted to us. It is vast in numerical strength, and presents a wonderful aspect. Its prowess had before been tested. The soldiers are neither very old nor very young. They are neither lean nor corpulent. Of active habits, of well-developed and strong frames, they are free from disease. They are cased in mail and well-equipped with arms. They are devoted to all kinds of armed exercises. They are adepts in mounting upon and descending from the backs of elephants, in moving forward and stepping back, in smiting effectually, and in marching and retreating. Oftentimes have they been tested in the management of elephants and steeds and cars. Having been examined duly, they have been entertained on pay and not for the sake of lineage, nor from favour, nor from relationship. They are not a rabble come of their own accord, nor have they been admitted into my army without pay. My army consists of well-born and respectable men, who are, again, contented, well-fed, and submissive. They are sufficiently rewarded. They are all famous and endued with great intelligence. They are, again, O son, protected by many of our foremost counsellors and others of righteous deeds, all of whom are best of men, resembling the very Regents of the world. Innumerable rulers of earth, seeking to do what is agreeable to us, and who have of their own well sided with us with their forces and followers, also protect them. Indeed, our army is like the vast ocean filled with the waters of innumerable rivers running from all directions. It abounds in steeds and cars which, though destitute of wings, still resemble the winged tenants of the air. It seems also with elephants adorned whose cheeks flow with juicy secretions. What can it, therefore, be but Destiny that even such an army should be slain? (Ocean-like it is) vast number of combatants constitute its interminable waters, and the steeds and other animals constitute its terrible waves. Innumerable swords and maces and darts and arrows and lances constitute the oars (plied on that ocean). Abounding in standards and ornaments, the pearls and gems (of the warriors) constitute the lotuses that deck it. The rushing steeds and elephants constitute the winds that agitate it into fury. Drona constitutes the fathomless cave of that ocean, Kritavarman its vast vortex. Jalasandha its mighty alligator, and Karna the rise of the moon that makes it swell with energy and pride. When that bull amongst the Pandavas, on his single car, hath speedily gone, piercing through that army of mine vast (though it be) like the ocean, and when Yuyudhana also hath followed him, I do not, O Sanjaya, see the prospect of even a remnant of my troops being left alive by Savyasachin, and that foremost of car-warriors belonging to the Satwata race. Beholding those two exceedingly active heroes pierce through (the divisions placed in the van), and seeing the ruler of the Sindhus also within reach of the shafts from Gandiva, what, indeed, was the measure adopted by the Kaurava impelled by fate? At that time, when all were fighting intently, what became of them? O sire, I regard the assembled Kurus to be overtaken by Death himself. Indeed, their prowess also in battle is no longer seen to be what it once was. Krishna and the son of Pandu have both entered the (Kuru) host unwounded. There is none in that host, O Sanjaya, capable of resisting them. Many combatants that are great car-warriors were admitted by us after examination. They are all honoured (by us) with pay as each deserves, and others with agreeable speeches. There is none, O son, amongst my troops who is not honoured with good offices (done to him). Each receives his assigned pay and rations according to the character of his services. In my army, O Sanjaya, there is none who is unskilled in battle, none who receives pay less than what he deserves, or none who does not receive any pay. The soldiers are adored by me, according to the best of my powers, with gifts and honours and seats. The same conduct is followed towards them by my sons, my kinsmen, and my friends. Yet on the very approach of Savyasachin, have they been vanquished by him and by the grandson of Sini. What can it be but Destiny? They who are protecting them, all follow the same road, the protected with the protectors! Beholding Arjuna arrived at the front of Jayadratha, what measure was adopted by my foolish son? Beholding Satyaki also entering the host, what step did Duryodhana think suitable to that occasion? Indeed, beholding those two foremost of car-warriors who are beyond the touch of all weapons, enter my host, what resolution was formed by my warriors in battle? I think, beholding Krishna of Dasarha's race and that bull of Sini's race also both engaged for Arjuna's sake my sons are filled with grief. I think, seeing both Satwata and Arjuna pass through my army and the Kurus flying away, my sons are filled with grief. I think, seeing their car-warriors retreat in despair of subjugating the foe and set their hearts upon flying away from the field, my sons are filled with grief. Their steeds and elephants and cars and heroic combatants by thousands flying away from the field in anxiety, my sons are filled with grief I think, seeing many huge elephants fly away, afflicted with the shafts of Arjuna, and others fallen and falling, my sons are filled with grief. I think, seeing steeds deprived of riders and warriors deprived of cars by Satyaki and Partha, my sons are filled with grief. I think, large bodies of steeds slain or routed by Madhava and Partha, my sons are filled with grief. I think, seeing large bodies of foot-soldiers flying away in all directions, my sons, despairing of success, are filled with grief. I think, seeing those two heroes pass through Drona's division unvanquished within a moment, my sons are filled with grief. Stupefied am I, O son, upon hearing that Krishna and Dhananjaya, those two heroes of unfading glory, have both, with Satwata, penetrated into my host. After that foremost of car-warriors among the Sinis, had entered my host, and after he had passed through the division of the Bhojas, what did the Kauravas do? Tell me also, O Sanjaya, how did the battle take place there where Drona afflicted the Pandavas on the field.

Drona is endued with great might, is the foremost of all persons, is accomplished in weapons, and is incapable of being defeated in battle. How could the Panchalas pierce that great bowman in the fight? Desirous of Dhananjaya's victory, the Panchalas are inveterate foes of Drona. The mighty car-warrior Drona also is an inveterate foe of theirs. Thou art skilled in a narration, O Sanjaya! Tell me, therefore, everything about what Arjuna did for compassing the slaughter of the ruler of the Sindhus.'

"Sanjaya said, 'O bull of Bharata's race, overtaken by a calamity that is the direct result of thy own fault, thou shouldst not, O hero, indulge in such lamentations like an ordinary person. Formerly, many of thy wise well-wishers, numbering Vidura amongst them, had told thee, 'Do not, O king, abandon the sons of Pandu.' Thou didst not then heed those words. The man that heedeth not the counsels of well-wishing friends, weepeth, falling into great distress, like thyself. He of Dasarha's race, O king, had formerly begged thee for peace. For all that, Krishna of world-wide fame, obtained not his prayer. Ascertaining thy worthlessness, and thy jealousy towards the Pandavas, and understanding also thy crooked intentions towards the sons of Pandu, and hearing thy delirious lamentations, O best of kings, that puissant Lord of all the worlds, that Being, acquainted with the truth of everything in all the worlds, viz., Vasudeva, then caused the flame of war to blaze forth among the Kurus. This great and wholesale destruction hath come upon thee, brought about by thy own fault. O giver of honours, it behoveth thee not to impute the fault to Duryodhana. In the development of these incidents no merit of thine is to be seen in the beginning, in the middle, or at the end. This defeat is entirely owing to thee. Therefore, knowing as thou dost the truth about this world, be quiet and hear how this fierce battle, resembling that between the gods and the Asuras, took place. After the grandson of Sini, that warrior of prowess incapable of being baffled, had entered into thy host, the Parthas headed by Bhimasena also rushed against thy troops. The mighty car-warrior Kritavarman, however, alone, resisted, in that battle the Pandavas thus rushing in fury and wrath with their followers against thy host. As the continent resists the surgings, even so did the son of Hridika resist the troops of the Pandavas in that battle. The prowess that we then beheld of the son of Hridika was wonderful, inasmuch as the united Parthas succeeded not in transgressing his single self. Then the mighty-armed Bhima, piercing Kritavarman with three shafts, blew his conch, gladdening all the Pandavas. Then Sahadeva pierced the son of Hridika with twenty shafts, and Yudhishthira the just pierced him with five and Nakula pierced him with a hundred. And the sons of Draupadi pierced him with three and seventy shafts, Ghatotkacha pierced him with seven. And Virata and Drupada and Drupada's son (Dhrishtadyumna) each Pierced him with five shafts, and Sikhandin, having once pierced him with five, again pierced him smilingly with five and twenty shafts. Then Kritavarman, O king, pierced every one of those great car-warriors with five shafts, and Bhima again with seven. And the son of Hridika felled both the bow and the standard of Bhima from the latter's car. Then that mighty car-warrior, with great speed, wrathfully struck Bhima, whose bow had been cut off with seventy keen shafts in the chest. Then mighty Bhima, deeply pierced with those excellent shafts of Hridika's son, trembled on his car like a mountain during an earthquake. Beholding Bhimasena in that condition, the Parthas headed by king Yudhishthira the just afflicted Kritavarman, O king, shooting at him many shafts. Encompassing that warrior there with throngs of cars, O sire, they cheerfully began to pierce him with their shafts, desiring to protect the Wind-god's son in that battle. Then mighty Bhimasena recovering consciousness, took up in that battle a dart made of steel and equipped with a golden staff, and hurled it with great speed from his own car at the car of Kritavarman. That dart resembling a snake freed from its slough, hurled from Bhima's hands, fierce-looking, blazed forth as it proceeded towards Kritavarman. Beholding that dart endued with the splendour of the Yuga-fire coursing towards him, the son of Hridika cut it in twain with two shafts. Thereupon, that dart decked with gold, thus cut off, fell down on the earth, illumining the ten points of the compass, O king, like a large meteor falling from the firmament. Seeing his dart baffled, Bhima blazed forth in wrath. Then taking tip another bow which was tougher and whose twang was louder, Bhimasena, filled with wrath, attacked the son of Hridika in that battle. Then O king, Bhima, of terrible might, struck Kritavarman, in the centre of the chest with five shafts, in consequence of thy evil policy, O monarch! The ruler of the Bhoja then, mangled in every limb, O sire, by Bhimasena, shone resplendent in the field like a red Asoka covered with flowers. Then that mighty bowman, viz., Kritavarman, filled with rage, smilingly struck Bhimasena with three shafts, and having struck him forcibly, pierced in return every one of those great car-warriors struggling vigorously in battle, with three shafts. Each of the latter then pierced him in return with seven shafts. Then that mighty car-warrior of the Satwata race, filled with rage, cut off, smiling in that battle, with a razor-faced shaft the bow of Sikhandin. Sikhandin then, seeing his bow cut off, quickly took up a sword and a bright shield decked with a hundred moons. Whirling his large shield, decked with gold, Sikhandin sent that sword towards the car of Kritavarman. That large sword, cutting off, O king, Kritavarman's bow with arrow fixed thereon, fell down on the earth, like. O monarch, a bright luminary loosened from the firmament. Meanwhile, those mighty car-warriors quickly and deeply pierced Kritavarman with their shafts in that battle. Then that slayer of hostile heroes, viz., the son of Hridika, casting off, that broken bow, and taking up another, pierced each of the Pandavas with three straight shafts. And he pierced Sikhandin at first with three, and then with five shafts. Then the illustrious Sikhandin, taking up another bow, checked the son of Hridika with many swift-flying shafts, furnished with heads like tortoise nails. Then, O king, the son of Hridika, inflamed with rage in that battle, rushed impetuously at that mighty car-warrior, viz., the son of Yajnasena, that warrior, O monarch, who was the cause of the illustrious Bhishma's fall in battle. Indeed, the heroic Kritavarman rushed at Sikhandin, displaying his might, like a tiger at an elephant. Then those two chastisers of foes, who resembled a couple of huge elephants or two blazing fires, encountered each other with clouds of shafts. And they took their best of bows and aimed their arrows, and shot them in hundreds like a couple of suns shedding their rays. And those two mighty car-warriors scorched each other with their keen shafts, and shone resplendent like two Suns appearing at the end of the Yuga. And Kritavarman in that battle pierced that mighty car-warrior viz., Yajnasena's son, with three and seventy shafts and once more with seven. Deeply pierced therewith, Sikhandin sat down in pain on the terrace of his car, throwing aside his bow and arrows, and was overtaken by a swoon. Beholding that hero in a swoon, thy troops, O bull among men, worshipped the son of Hridika, and waved their garments in the air. Seeing Sikhandin thus afflicted with the shafts of Hridika's son his charioteer quickly bore that mighty car-warrior away from the battle. The Parthas, beholding Sikhandin lying senseless on the terrace of his car, soon encompassed Kritavarman in that battle with crowds of cars. The mighty car-warrior, Kritavarman, then achieved a most wonderful feat there, inasmuch as, alone, he held in check all the Parthas with their followers. Having thus vanquished the Parthas, that mighty car-warrior then vanquished the Chedis, the Panchalas, the Srinjayas, and the Kekayas, all of whom are endued with great prowess. The forces of the Pandavas then, thus slaughtered by the son of Hridika began to run in all directions, unable to stay coolly in battle. Having vanquished the sons of Pandu headed by Bhimasena himself, the son of Hridika stayed in battle like a blazing fire. Those mighty car-warriors, afflicted with torrents of shafts and routed by Hridika's son in battle, ventured not to face him.'"

Footnotes

235:1 Many of the opening slokas of this section are nearly the same as those of section 76 of Bhishma Parva, vide ante. In a few instances I have adopted the readings of the Bombay edition.

235:2 I prefer the reading Samakulam to Jhashakulam.

Section 114

"Sanjaya said, 'Listen with undivided attention, O king. After the rout of that force by the high-souled son of Hridika, and upon the Parthas being humiliated with shame and thy troops elated with joy, he that became protector of the Pandavas who were solicitous of protection while sinking in that fathomless sea of distress, that hero, viz., the grandson of Sini, hearing that fierce uproar, of thy army in that terrible fight, quickly turned back and proceeded against Kritavarman. Hridika's son, Kritavarman, then excited with wrath, covered the grandson of Sini with clouds of sharp shafts. At this, Satyaki also became filled with rage. The grandson of Sini then quickly sped at Kritavarman a sharp and broad-headed arrow in the encounter and then four other arrows. These tour arrows slew the steeds of Kritavarman, and the other cut off Kritavarman's bow. Then Satyaki pierced the charioteer of his foe and those that protected the latter's rear, with many keen shafts, to afflict his antagonist's forces. The hostile division then, afflicted with Satyaki's arrows, broke down. Thereupon, Satyaki of prowess incapable of being baffled, quickly proceeded on his way. Hear now, O king, what that hero of great valour then did unto thy troops. Having, O monarch, forded the ocean constituted by Drona's division, and filled with joy at having vanquished Kritavarman in battle, that hero then addressed his charioteer, saying, 'Proceed slowly without fear.' Beholding, however, that army of thine that abounded with cars, steeds, elephants and foot-soldiers, Satyaki once more told his charioteer, 'That large division which thou seest on left of Drona's host, and which looks dark as the clouds, consists of the elephants (of the foe). Rukmaratha is its leader. Those elephants are many, O charioteer, and are difficult of being resisted in battle. Urged by Duryodhana, they wait for me, prepared to cast away their lives. All those combatants are of princely birth, and great bowmen, and capable of displaying great prowess in battle, belonging to the country of the Trigartas, they are all illustrious car-warriors, owning standards decked with gold. Those brave warriors are waiting, desirous of battle with me. Urge the steeds quickly, O charioteer and take me thither. I shall fight with the Trigartas in the very sight of Bharadwaja's son.' Thus addressed, the charioteer, obedient to Satwata's will, proceeded slowly. Upon that bright car of solar effulgence, equipped with standard, those excellent steeds harnessed thereto and perfectly obedient to the driver, endued with speed of the wind, white as the Kunda flower, or the moon, or silver, bore him (to that spot). As he advanced to battle, drawn by those excellent steeds of the hue of a conch, those brave warriors encompassed him on all sides with their elephants, scattering diverse kinds of keen arrows capable of easily piercing everything. Satwata also fought with that elephant division, shooting his keen shafts, like a mighty cloud at the end of summer pouring torrents of rain on a mountain breast. Those elephants slaughtered with those shafts, whose touch resembled thunder sped by that foremost one among the Sinis began to fly away from the field, their tusks broken, bodies covered with blood, heads and frontal globes split open, ears and faces and trunks cut off, and themselves deprived of riders, and standards cut down, riders slain, and blankets loosened, ran away, O king, in all directions. Many amongst them, O monarch, mangled by Satwata with long shafts and calf-tooth-headed arrows and broad-headed arrows and Anjalikas and razor-faced arrows and crescent-shaped ones fled away, with blood flowing down their bodies, and themselves ejecting urine and excreta and uttering loud and diverse cries, deep as the roar of clouds. And some amongst the others wandered, and some limped, and some fell down, and some became pale and cheerless. Thus afflicted by Yuyudhana, with shafts that resembled the sun or fire, that elephant division fled away in all directions. After that elephant division was exterminated, the mighty Jalasandha, exerting himself coolly, led his elephant before Yuyudhana's car drawn by white steeds. Cased in golden Angadas, with ear-rings and diadem, armed with sword, smeared with red sandal-paste, his head encircled with a blazing chain of gold, his breast covered with a cuirass, his neck adorned with a bright chain (of gold), that hero of sinless soul, stationed on the heads of his elephant, shaking his bow decked with gold, looked resplendent, O king, like a cloud charged with lightning. Like the continent resisting the surging sea, Satyaki checked that excellent elephant of the ruler of the Magadhas that approached him with such fury. Beholding the elephant checked by the excellent shafts of Yuyudhana, the mighty Jalasandha became filled with rage. Then, O king, the enraged Jalasandha, pierced Sini's grandson on his broad chest with some shafts of great force. With another sharp and well tempered broad-headed arrow, he cut off the bow of the Vrishni hero while the latter was drawing it. And then, O Bharata, smiling the while, the heroic ruler of the Magadhas pierced the bowless Satyaki with five keen shafts. The valiant and mighty-armed Satyaki, however, though pierced with many shafts by Jalasandha, trembled not in the least. All this seemed exceedingly wonderful. Then mighty Yuyudhana without any fear, thought of the shafts (he should use). Taking up another bow, addressed Jalasandha, saying, 'Wait, Wait!' Saying this much, the grandson of Sini deeply pierced Jalasandha on his broad breast with sixty arrows, smiling the while. And with another razor-faced arrow of great sharpness he cut off Jalasandha's bow at the handle, and with three more shafts he pierced Jalasandha himself. Then Jalasandha, casting aside that bow of his with an arrow fixed thereon, hurled a lance, O sire, at Satyaki. That terrible lance, passing through the left arm of Madhava in fierce battle, entered the earth, like a hissing snake of gigantic proportion. And his left arm had thus been pierced. Satyaki, of prowess incapable of being baffled, struck Jalasandha with thirty keen shafts. Then mighty Jalasandha taking up his scimitar and large shield made of bull's hide and decked with a hundred moons whirled the former for a while and hurled it at Satwata. Cutting off the bow of Sini's grandson, that scimitar fell down on the earth, and looked resplendent like a circle of fire, as it lay on the earth. Then Yuyudhana took up another bow capable of piercing everybody, large as a Sala-offshoot, and of twang resembling the roar of Indra's thunder, and filled with rage, stretched in and then pierced Jalasandha with a single shaft. And then Satyaki, that foremost one of Madhu's race, smiling the while, cut off, with a pair of razor-faced arrows, the two arms, decked with ornaments, of Jalasandha. Thereupon, those two arms, looking like a couple of spiked maces, fell down from that foremost of elephants, like a couple of five-headed snakes falling down from a Mountain. And then, with a third razor-headed arrow, Satyaki cut off his antagonist's large head endued with beautiful teeth and adorned with a pair of beautiful ear-rings. The headless and armless trunk, of fearful aspect, dyed Jalasandha's elephant with blood. Having slain Jalasandha, in battle, Satwata quickly felled the wooden structure, O king, from that elephant's back. Bathed in blood, the elephant of Jalasandha bore that costly seat, hanging down from his back. And afflicted with the arrows of Satwata, the huge beast crushed friendly ranks as it ran wildly, uttering fierce cries of pain. Then, O sire, wails of woe arose among thy troops, at the sight of Jalasandha slain by that bull among the Vrishnis. Thy warriors then, turning their faces, fled away in all directions. Indeed, despairing of success over the foe, they set their hearts on flight. Mean. while, O king, Drona, that foremost of all wielders of bows, approached the mighty car-warrior Yuyudhana, borne by his swift coursers. Many bulls among the Kurus, beholding Sini's grandson swelling (with rage-and pride), rushed at him with fury, accompanied by Drona. Then commenced a battle, O king, between the Kurus and Drona (on one side) and Yuyudhana (on the other), that resembled the awful battle of old between the gods and the Asuras.'"

Section 115

"Sanjaya said, 'Shooting clouds of arrows, all those warriors, accomplished in smiting, carefully, O monarch, encountered Yuyudhana. Drona struck him with seven and seventy shafts of great keenness. And Durmarshana struck him with a dozen, Duhsasana, struck him with ten shafts. And Vikarna also pierced him on the left side as also on the centre of the chest with thirty keen shafts equipped with Kanka feathers. And Durmukha struck him with ten shafts, and Duhsasana with eight, Chitrasena, O sire, pierced him with a couple of shafts. And Duryodhana, O king, and many other heroes, afflicted that mighty car-warrior with dense showers of shafts in that battle. Though checked on all sides by those mighty car-warriors, viz., thy sons, Yuyudhana of Vrishni's race pierced each of them separately with his straight shafts. Indeed, he pierced the son of Bharadwaja with three shafts, and Duhsasana with nine, and Vikarna with five and twenty, and Chitrasena with seven, and Durmarshana with a dozen, and Vivinsati with eight, and Satyavrata with nine, and Vijaya with ten shafts. And having pierced Rukmangada also that mighty car-warrior, viz., Satyaki, shaking his bow, speedily proceeded against thy son (Duryodhana). And Yuyudhana, in the sight of all men, deeply pierced with his arrows the king, that greatest of car-warriors in the whole world. Then commenced a battle between those two. Both shooting keen arrows and both aiming countless shafts, each of those mighty car-warriors made the other invisible in that battle. And Satyaki, pierced by the Kuru king, looked exceedingly resplendent as blood copiously ran adown his body, like a sandal tree shedding its juicy secretions. Thy son also pierced by Satwata with clouds of shafts, looked beautiful like a stake set up (at a sacrifice) decked all over with gold. Then Madhava, O king, in that battle, cut off with razor-faced arrow, smiling the while, the bow of the Kuru king. And then he pierced the bowless king with countless arrows. Pierced with arrows by that foe of great activity, the king could not brook this indication of the enemy's success. Duryodhana then, taking up another formidable bow, the back of whose staff was decked with gold, speedily pierced Satyaki with a hundred arrows. Deeply pierced by thy mighty son armed with the bow, Yuyudhana became inflamed with wrath and began to afflict thy son. Beholding the king thus afflicted, thy sons, those mighty car-warriors, shrouded Satyaki with dense showers of arrows, shot with great force. Whilst being thus shrouded by those mighty car-warriors, viz., thy multitude of sons, Yuyudhana pierced each of them with five arrows, and once more with seven. And soon he pierced Duryodhana with eight swift arrows and, smiling the while, cut off the latter's bow that frightened all foes. And with a few arrows he also felled the king's standard adorned with a jewelled elephant. And slaying then the four steeds of Duryodhana with four arrows, the illustrious Satyaki felled the king's charioteer with a razor-faced shaft. Meanwhile, Yuyudhana, filled with joy, pierced the mighty car-warrior, viz., the Kuru king, with many arrows capable of penetrating into the very vitals. Then, O king, thy son Duryodhana, while being thus struck in that battle with those excellent arrows of Sini's grandson, suddenly fled away. And the king, quickly mounted the car of Chitrasena, armed with the bow. Beholding the king thus attacked by Satyaki in battle, and reduced to the position of Soma in the firmament while seized by Rahu, cries of woe arose from every section of the Kuru host. Hearing that uproar, the mighty car-warrior Kritavarman quickly proceeded to that spot where the puissant Madhava. was battling. And Kritavarman proceeded, shaking his bow, and urging his steeds, and urging his charioteer with the words, 'Go with speed, Go with speed!' Beholding Kritavarman rushing towards him like the Destroyer himself with wide-open mouth, Yuyudhana, O king, addressed his driver, saying, 'That Kritavarman, armed with arrows, is rushing in his car towards me with speed. Then, with his steeds urged to their greatest speed, and on his car duly equipped, Satyaki came upon the ruler of the Bhojas, the foremost of all bowmen. Then those two tigers among men, both inflamed with rage, and both resembling fire encountered each other like two tigers endued with great activity. Kritavarman pierced Sini's grandson with six and twenty whetted arrows of keen points, and the latter's driver with five arrows. And skilled in battle, the son of Hridika pierced, with four mighty shafts, the four excellent and well-broken steeds of Satyaki that were of the Sindhu breed. Owning a standard decked with gold, and adorned with golden mail, Kritavarman, shaking his formidable bow, whose staff was decked with gold, thus checked, Yuyudhana with shafts equipped with golden wings. Then the grandson of Sini, desirous of seeing Dhananjaya, sped with great activity eight arrows at Kritavarman. That scorcher of foes, then, deeply pierced by that mighty foe,--that invincible warrior,--began to tremble like a hill during an earthquake. After this, Satyaki, of prowess incapable of being baffled, speedily pierced Kritavarman's four steeds with three and sixty keen arrows, and his driver also with seven. Indeed, Satyaki, then aiming another arrow of golden wings, that emitted blazing flames and resembled an angry snake, or the rod of the Destroyer himself, pierced Kritavarman.

That terrible arrow, penetrating through his antagonist's effulgent armour decked with gold, entered the earth, dyed with blood. Afflicted with the shafts of Satwata, and bathed in blood in that battle, Kritavarman throwing aside his bow with arrow, fell upon his car. That lion-toothed hero of immeasurable prowess, that bull among men, afflicted by Satyaki with his arrows, fell on his knees upon the terrace of his car. Having thus resisted Kritavarman who resembled the thousand-armed Arjuna of old, or Ocean himself of immeasurable might, Satyaki proceeded onwards. Passing through Kritavarman's division bristling with swords and darts and bows, and abounding in elephants and steeds and cars, and out of the ground rendered awful in consequence of the blood shed by foremost Kshatriyas numbering by hundreds, that bull among the Sinis proceeded onwards in the very sight of all the troops, like the slayer of Vritra through the Asura array. Meanwhile, the mighty son of Hridika, taking up another huge bow, stayed where he was, resisting Pandavas in battle.'"

Section 116

"Sanjaya said, 'While the (Kuru) host was shaken by the grandson of Sini in these places (through which he proceeded), the son of Bharadwaja covered him with a dense shower of arrows. The encounter that then took place between Drona and Satwata in the very sight of all the troops was extremely fierce, like that between Vali and Vasava (in days of old). Then Drona pierced the grandson of Sini on the forehead with three beautiful arrows made entirely of iron and resembling' snakes of virulent poison. Thus pierced on the forehead with those straight shafts, Yuyudhana, O king, looked beautiful like a mountain with three summits. The son of Bharadwaja always on the alert for an opportunity, then sped in that battle many other arrows of Satyaki which resembled the roar of Indra's thunder. Then he of Dasarha's race, acquainted with the highest weapons, cut off all those arrows shot from Drona's bow, with two beautifully winged arrows of his. Beholding that lightness of hand (in Satyaki), Drona, O king, smiling the while, suddenly pierced that bull among the Sinis with thirty arrows. Surpassing by his own lightness the lightness of Yuyudhana, Drona, once more, pierced the latter with fifty arrows and then with a hundred. Indeed, those mangling arrows, O king, issued from Drona's car, like vigorous snakes in wrath issuing through an ant-hill. Similarly, blood-drinking arrows shot by Yuyudhana in hundreds and thousands covered the car of Drona. We did not mark any difference, however, between the lightness of hand displayed by that foremost of regenerate ones and that displayed by him of the Satwata race. Indeed, in this respect, both those bulls among men were equal. Then Satyaki, inflamed with wrath, struck Drona with nine straight arrows. And he struck Drona's standard also with many sharp shafts. And in the sight of Bharadwaja's son, he pierced the latter's driver also with a hundred arrows. Beholding the lightness of hand displayed by Yuyudhana, the mighty car-warrior Drona piercing Yuyudhana's driver with seventy shafts, and each of his (four) steeds with three, cut off with a single arrow the standard that stood on Madhava's car. With another broad-headed arrow, equipped with feathers and with wings of gold, he cut off in that battle the bow of that illustrious hero of Madhu's race. Thereupon, the mighty car-warrior Satyaki, excited with wrath, laid aside that, taking up a huge mace, hurled it at the son of Bharadwaja. Drona, however, with many arrows of diverse forms, resisted that mace, made of iron and twined round with strings, as it coursed impetuously towards him. Then Satyaki, of prowess incapable of being baffled, took up another bow and pierced the heroic son of Bharadwaja with many arrows whetted on stone. Piercing Drona thereby in that battle, Yuyudhana uttered a leonine shout. Drona, however, that foremost of all wielders of weapons, was unable to brook that roar. Taking up a dart made of iron and equipped with golden staff Drona sped it quickly at the car of Madhava. That dart, however, fatal as Death, without touching the grandson of Sini, pierced through the latter's car and entered the earth with a fierce noise. The grandson of Sini then, O king, pierced Drona with many winged arrows. Indeed, striking him on the right arm, Satyaki, O bull of Bharata's race, afflicted him greatly. Drona also, in that battle, O king, cut off the huge bow of Madhava with a crescent-shaped arrow and smote the latter's driver with a dart. Struck with that dart, Yuyudhana's driver swooned away and for a while lay motionless on the terrace of the car. Then, O Monarch, Satyaki, acting as his own driver, achieved a superhuman feat, inasmuch as he continued to fight with Drona and hold the reins himself. Then the mighty car-warrior Yuyudhana struck that Brahmana with a hundred arrows in that battle, and rejoiced exceedingly, O monarch, at the feat he had achieved. Then Drona, O

Bharata, sped at Satyaki five arrows. Those fierce arrows, piercing Satyaki's armour, drank his blood in that battle. Thus pierced with those frightful arrows, Satyaki became inflamed with wrath. In return, that hero shot many shafts at him of the golden car. Then felling on the earth with a single shaft, the driver of Drona, he caused next, with his arrows, those driverless steeds of his antagonist to fly away. Thereupon that car was dragged to a distance. Indeed, the bright chariot of Drona, O king, began to trace a thousand circles in the field of battle like a sun in motion. Then all the kings and princes (of the Kaurava host) made a loud uproar, exclaiming, 'Run, Rush, Seize the steeds of Drona.' Quickly abandoning Satyaki in that battle, O monarch, all those mighty car-warriors rushed to the place where Drona was. Beholding those car-warriors run away afflicted with the arrows of Satyaki, thy troops once more broke down and became exceedingly cheerless. Meanwhile, Drona, once more proceeding to the gate of the array, took up his station there, borne away (from Satyaki's presence) by those steeds, fleet as the wind, that had been, afflicted with the shafts of the Vrishni hero. The valiant son of Bharadwaja, beholding the array broken (in his absence) by the Pandavas and the Panchalas, made no endeavour to follow the grandson of Sini, but employed himself in protecting his (broken) array. Checking the Pandavas and the Panchalas then, the Drona fire, blazing up in wrath stayed there, consuming everything, like the sun that rises at the end of the Yuga.'"

Section 117

"Sanjaya said, 'Having vanquished Drona and other warriors of thy army, headed by the son of Haridika, that foremost of men, viz., that bull amongst the Sinis, O foremost one of the Kurus, laughing said unto his charioteer, 'Our foes, O Suta, had already been consumed by Kesava and Phalguna. In vanquishing them (again), we have only been the (ostensible) means. Already slain by that bull among men, viz., the son of the celestial chief, we have but slain the dead.' Saying these words unto his charioteer, that bull amongst the Sinis, that foremost of bowmen, that slayer of hostile heroes, that mighty warrior, scattering with great force his arrows all around in that dreadful battle, proceeded like a hawk in search of prey. The Kuru warriors, although they attacked him from all sides, succeeded not in resisting that foremost of car-warriors, resembling the sun himself of a thousand rays, that foremost of men, who, having pierced the Kaurava ranks, was proceeding, borne by those excellent steeds of his that were white as the moon or a conch. Indeed, O Bharata, none amongst those that fought on thy side could resist Yuyudhana of irresistible prowess, of might incapable of impairment, of valour equal to that Of him of a thousand eyes, and looking like the autumnal sun in the firmament. Then that foremost of kings, viz., Sudarsana, conversant with all modes of warfare, clad in golden coat of mail, armed with bow and arrows and filled with rage, advanced against the rushing Satyaki and endeavoured to check his course. Then the encounter that took place between them was fierce in the extreme. And both thy warriors and the Somakas, O king highly applauded the encounter as between Vritra and Vasava. Sudarsana endeavoured to pierce that foremost one of the Satwata's in that battle with hundreds of keen shafts before they could reach him. Similarly, Sudarsana, stationed on his foremost of cars, cut off, by means of his own excellent shafts in two or three fragments all the shafts that Satyaki, resembling Indra himself, sped at him. Beholding his shafts baffled by the force of Satyaki's shafts, Sudarsana of fierce energy, as if to consume (his foe), wrathfully shot beautiful arrows winged with gold. And once more he pierced his enemy with three beautiful arrows resembling fire itself and equipped with wings of gold, shot from his bow-string drawn to the ear. Those piercing through Satyaki's armour, penetrated into the latter's body. Similarly, that (prince, viz., Sudarsana), aiming four other blazing arrows, smote therewith the four steeds of Satyaki that were white as silver in hue. Thus afflicted by him the grandson of Sini, endued with great activity and possessed of prowess equal to that of Indra himself speedily slew with his keen shafts the steeds of Sudarsana and uttered a loud roar. Then cutting off with a broad-headed arrow endued with the force of Sakra's thunder, the head of Sudarsana's driver, the foremost one amongst the Sinis. with a razor-faced arrow resembling the Yuga-fire, cut off from Sudarsana's trunk his head graced with ear-rings, resembling the moon at full, and decked with an exceedingly radiant face, like the wielder of the thunder, O king, in days of old, forcibly cutting off the head of the mighty Vala in battle. That high-souled bull among the Yadus then, endued with great activity thus slaying that grandson of a prince, became filled with delight and shone resplendent, O monarch, like the chief of the celestials himself. Yuyudhana, then, that hero among men, proceeded along the track by which Arjuna had passed before him, checking (as he went) by means of clouds of shafts, all thy troops, and riding on that same car of his, O king, unto which were yoked those excellent steeds and filling everybody with amazement. All the foremost of warriors there, assembled together, applauded that foremost of amazing feats achieved by him, for he consumed all foes that came within reach of his arrows, like a conflagration consuming everything in its way.'"

Section 118

"Sanjaya said, 'Then that bull of Vrishni's race, viz., the high-souled Satyaki of great intelligence, having slain Sudarsana, once more addressed his driver, saying, Having forded through the almost unfordable ocean of Drona's division, teeming with cars and steeds and elephants, whose waves are constituted by arrows and darts, fishes by swords and scimitars and alligators by maces, which roar with the whiz of shafts and the clash of diverse weapons,--an ocean that is fierce and destructive of life, and resounds with the noise of diverse musical instruments, whose touch is unpleasant and unbearable to warriors of victory, and whose margin is infested with fierce cannibals represented by the force of Jalasandha.--I think, the portion of the array that remains may easily be forded like a poor stream of shallow water. Urge thou the steeds, therefore, without fear. I think, I am very near to Savyasachin. Having vanquished in battle the invincible Drona with his followers, and that foremost of warriors, viz., the son of Hridika, I think, I cannot be distant from Dhananjaya. Fear never comes to my heart even if I behold countless foes before me. These to me are like a heap of straw and grass to a blazing conflagration in the woods. Behold, the track by which the diadem-decked (Arjuna), that foremost one among the Pandavas, hath gone, is rendered uneven with large bodies of foot-soldiers and steeds and car-warriors and elephants lying slain on the ground. Behold, routed by that high-souled warrior, the Kaurava army is flying away. Behold, O charioteer, a dark brown dust is raised by those retreating cars and elephants and steeds. I think, I am very near to Arjuna of white steeds having Krishna for his charioteer. Hark, the well-known twang of Gandiva of immeasurable energy is being heard. From the character of the omens that appear to my view, I am sure that Arjuna will slay the ruler of the Sindhus before the sun sets. Without causing their strength to be spent, urge the steeds slowly to where those hostile ranks are staying, that is, to where yonder warriors headed by Duryodhana, their hands cased in leathern fences, and yonder Kamvojas of fierce deeds, clad in mail and difficult of being defeated in battle, and those Yavanas armed with bow and arrows and skilled in smiting, and under Sakas and Daradas and Barbaras and Tamraliptakas, and other countless Mlecchas, armed with diverse weapons, are,--to the spot (I repeat) where, indeed, yonder warriors headed by Duryodhana, their hands cased in leathern fences,--are waiting with their faces turned towards me and inspired with the resolution of battling with me. Regard me to have already passed through this fierce fastness, O Suta, having slain in battle all these combatants with cars and elephants and steeds and foot-soldiers that are amongst them.'

"The charioteer, thus addressed, said, 'O thou of Vrishni's race, fear I have none, O thou of prowess that cannot be baffled! If thou hast before the Jamadagni's son himself in wrath, or Drona, that foremost of car-warriors, or the ruler of the Madras himself, even then fear doth not enter my heart, O thou of mighty arms, as long as I am under the shadow Of thy protection, O slayer of foes, countless Kamvojas, clad in mail, of fierce deeds, and difficult to defeat in battle, have already been vanquished by thee, as also many Yavanas armed with bow and arrows and accomplished in smiting, including Sakas and Daradas and Tamraliptakas, and many other Mlecchas armed with various weapons. Never before did I experience fear in any battle. Why shall I, therefore, O thou of great courage, experience any fear in this miserable fray? O thou that art blessed with length of days, by which way shall I take thee to where Dhananjaya is? With whom hast thou been angry, O thou of Vrishni's race? Who are they that will fly away from battle, beholding thee endued with such a prowess, resembling the Destroyer himself as he appears at the end of the Yuga, and putting forth that prowess of thine (against thy foes)? O thou of mighty arms, who are they of whom king Vaivaswata is thinking today?'

"Satyaki said, 'Like Vasava destroying the Danavas, I shall slay these warriors with shaved heads. By slaying these Kamvojas I will fulfil my vow. Bear me thither. Causing a great carnage amongst these, I shall today repair to the dear son of Pandu. The Kauravas, with Suyodhana at their head, will today behold my prowess, when this division of Mlecchas, of shaved heads, will have been exterminated and the whole Kaurava army put to the greatest distress. Hearing the loud wails of the Kaurava host, today, mangled and broken by me in battle Suyodhana will be inspired with grief. Today, I shall show unto my preceptor, the high-souled Pandava, of white steeds, the skill in weapons acquired by me from him. Beholding today thousands of foremost warriors slain with my arrows, king Duryodhana will be plunged into great grief. The Kauravas will today behold the bow in my hands to resemble a circle of fire when, light-handed, I will stretch the bowstring for shooting my host of shafts. Beholding the incessant slaughter of his troops today, their bodies covered with blood and pierced all over with my shafts, Suyodhana will be filled with grief. While I shall slay in wrath the foremost of Kuru warriors, Suyodhana will today behold to count two Arjunas. Beholding thousands of kings slain by me in battle, king Duryodhana will be filled with grief in today's great battle. Slaying thousands of kings today, I will show my love and devotion to those high-souled ones, viz., the royal sons of Pandu. The Kauravas will know today the measure of my might and energy, and my gratefulness (to the Pandavas).'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed, the charioteer urged to their utmost speed those well-trained coursers of delightful pace and of the hue of the moon. Those excellent animals, endued with the speed of the wind or thought, proceeded, devouring the very skies, and bore Yuyudhana to the spot where those Yavanas were. Thereupon, the Yavanas, many in number and endued with lightness of hands, approaching unretreating Satyaki, covered him with showers of arrows. The rushing Satyaki, however, O king, cut off by means of his own straight arrows, all those shafts and weapons of the Yavanas. Inflamed with wrath, Yuyudhana. then, with his straight shafts of great sharpness, winged with gold and vulture's feathers, cut off the heads and arms of those Yavanas. Many of those arrows, again, piercing through their coats of mail, made of iron and brass, entered the earth. Struck by the brave Satyaki in that battle, the Mlecchas began to fall down on the earth in hundreds, deprived of life. With his arrows shot in continuous lines from his bow drawn to its fullest stretch, that hero began to slay five, six, seven, or eight Yavanas at a time. Thousands of Kamvojas, and Sakas, and Barbaras, were similarly slain by Satyaki. Indeed, the grandson of Sini, causing a great carnage among thy troops, made the earth impassable and miry with flesh and blood. The field of battle was strewn with the head-gears of those robbers and their shaved heads too that looked, in consequence of their long beards, like featherless birds. Indeed, the field of battle covered with headless trunks dyed all over with blood, looked beautiful like the welkin covered with coppery clouds. Slain by Satwata by means of his straight shafts whose touch resembled that of Indra's thunder, the Yavanas covered the surface of the earth. The small remnant of those mail-clad troops vanquished in battle, O king, by Satwata, becoming cheerless, their lives on the point of being taken, broke and urging their steeds with goads and whips to their utmost speed, fled from fear in all directions. Routing the invincible Kamvoja host in battle, O Bharata, as also that host of the Yavanas and that large force of the Sakas, that tiger among men who had penetrated into thy army, viz., Satyaki, of prowess incapable of being baffled, crowned with victory, urged his charioteer, saying, 'Proceed!' Beholding that feat of his in battle, never before achieved by any one else, the Charanas and the Gandharvas applauded him highly. Indeed, O king, the Charanas, as also thy warriors, beholding Yuyudhana thus proceeded for aiding Arjuna, became filled with delight (at his heroism).'

Section 119

"Sanjaya said, Having the vanquished the Yavanas and the Kamvojas that foremost of car-warriors, viz., Yuyudhana, proceeded towards Arjuna, right through the midst of thy troops. Like a hunter slaying deer, that tiger among men, (Satyaki), endued with beautiful teeth, clad in excellent armour, and owning a beautiful standard, slew the Kaurava troops and inspired them with fear. Proceeding on his car, he shook his bow with great force, that bow, the back of whose staff was decked with gold, whose toughness was great, and which was adorned with many golden moons. His arms decked with golden Angadas, his head-gear adorned with gold; his body clad in golden mail, his standard and bow also was so embellished with gold, that he shone like the summit of Meru. Himself shedding such effulgence, and bearing that circular bow in his hand, he looked like a second sun in autumn, That bull among men, possessing the shoulders and the tread and eyes of a bull, looked in the midst of thy troops, like a bull in a cow-pen. Thy warriors approached him from desire of slaughter like a tiger approaching the leader, with rent temples, of an elephant-herd, standing proudly in the midst of his herd, resembling as he did and possessed as he was of the tread of an infuriated elephant. Indeed, after he had passed through Drona's division, and the unfordable division of the Bhojas, after he had forded through the sea of Jalasandha's troops as also the host of the Kamvojas, after he had escaped the alligator constituted by Hridika's son, after he had traversed those ocean-like host, many car-warriors of thy army, excited with wrath, surrounded Satyaki. And Duryodhana and Chitrasena and Duhsasana and Vivinsati, and Sakuni and Duhsaha, and the youthful Durdharshana, and Kratha, and many other brave warriors well-conversant with weapons and difficult of defeat, wrathfully followed Satyaki from behind as he proceeded onwards. Then, O sire, loud was the uproar that arose among thy troops, resembling that of the ocean itself at full tide when lashed into fury by the tempest. Beholding all those warriors rushing at him, that bull among the Sinis smilingly addressed his charioteer, saying, 'Proceed slowly. The Dhartarashtra force, swelling (with rage and pride), and teeming with elephants and steeds and cars and foot-soldiers, that is rushing with speed towards me, filling the ten points of the compass with deep roar of its cars, O charioteer, and causing the earth, the welkin, and the very seas, to tremble, therewith,--this sea of troops, O driver, I will resist in great battle, like the continent resisting the ocean swelling to its utmost height at full moon. Behold, O charioteer, my prowess which is equal to that of Indra himself in great battle. I will consume this hostile force by means of my whetted arrows. Behold these foot-soldiers and horsemen and car-warriors, and elephants slain by me in thousands, their bodies pierced with my fiery arrows.' While saying these words (unto his charioteer), those combatants from desire of battle, speedily came before Satyaki of immeasurable prowess. They made a loud noise, saying as they came, 'Slay, Rush, Wait, See, See!' Of those brave warriors that said these words, Satyaki, by means of his sharp arrows, slew three hundred horsemen and four hundred elephants. The passage at arms between those united bowmen (on the one side) and Satyaki (on the other) was exceedingly fierce, resembling that between the gods and the Asuras (in days of old). An awful carnage set in. The grandson of Sini received with his shafts resembling snakes of virulent poison that force, O sire, of thy son which looked like a mass of clouds. Shrouding every side, in that battle with his arrowy downpours, that valiant hero, O monarch, fearlessly slew a large number of thy troops. Exceedingly wonderful, O king, was the sight that I witnessed there, viz., that not an arrow even, O lord, of Satyaki failed in effect. That sea of troops, abounding in cars and elephants and steeds, and full of waves constituted by foot-soldiers, stood still as soon as it came in contact with the Satyaki continent. That host consisting of panic-stricken combatants and elephants and steeds, slaughtered on all sides by Satyaki with his shafts repeatedly turned round, and wandered hither and thither as if afflicted with the chilling blasts of winter. We saw not foot-soldiers or car-warriors or elephants or horsemen or steeds that were not struck with Yuyudhana's arrows. Not even Phalguna, O king, had caused such a carnage there as Satyaki, O monarch, then caused among those troops. That bull among men, viz., the dauntless grandson of Sini, endued with great lightness of hand and displaying the utmost skill, fighteth, surpassing Arjuna himself. Then king Duryodhana pierced the charioteer of Satwata with three keen shafts and his four steeds with four shafts. And he pierced Satyaki himself with three arrows and once again with eight. And Duhsasana pierced that bull among the Sinis with sixteen arrows. And Sakuni pierced him with five and twenty arrows and Chitrasena with five. And Duhsasana pierced Satyaki in the chest with five and ten arrows. That tiger amongst the Vrishnis then, thus struck with their arrows, proudly pierced every one of them, O monarch, with three arrows. Deeply piercing all his foes with shafts endued with great energy, the grandson of Sini, possessed of great activity and prowess, careered on the field with the celerity of a hawk. Cutting off the bow of Suvala's son and the leathern fence that cased his hand. Yuyudhana pierced Duryodhana in the centre of the chest with three shafts. And he pierced Chitrasena with a hundred arrows, and Duhsaha with ten. And that bull of Sini's race then pierced Duhsasana with twenty arrows. Thy brother-in-law (Sakuni) then, O king, taking up another bow, pierced Satyaki with eight arrows and once more with five. And Duhsasana pierced him with three. And Durmukha, O king, pierced Satyaki with a dozen shafts. And Duryodhana, having pierced Madhava with three and seventy arrows, then pierced his charioteer with three keen shafts. Then Satyaki pierced each of those brave and mighty car-warriors vigorously contending in battle together with five shafts in return. Then the foremost of car-warriors, (viz., Yuyudhana) speedily struck thy son's charioteer with a broad-headed shaft; whereupon, the latter deprived of life, fell down on the earth. Upon the fall of the charioteer, O lord, thy son's car was taken away from the battle by the steeds yoked thereto, with the speed of the wind. Then thy sons, O king, and the other warriors, O monarch, setting their eyes, on the king's car fled away in hundreds. Beholding that host fly away, O Bharata, Satyaki covered it with showers of keen shafts whetted on stone and equipped with wings of gold. Routing all thy combatants counting by thousands, Satyaki, O king, proceeded towards the car of Arjuna. Indeed, thy troops worshipped Yuyudhana, beholding him shooting arrows and protecting his charioteer and himself as he fought in battle.'"

Section 120

"Dhritarashtra said, 'Beholding the grandson of Sini proceeding towards Arjuna, grinding as he went that large force, what, indeed, O Sanjaya, did those shameless sons of mine do? When Yuyudhana who 'is equal to Savyasachin himself was before them, how, indeed, could those wretches, that were at the point of death, set their hearts upon battle? What also did all those Kshatriyas, vanquished in battle, then, do? How, indeed, could Satyaki of world-wide renown pass through them in battle? How also, O Sanjaya, when my sons were alive, could the grandson of Sini go to battle? Tell me all this. This is exceedingly wonderful, O sire, that I have heard from thee, viz., this encounter between one and the many, the latter, again, being all mighty car-warriors. O Suta, I think, Destiny is now unpropitious to my sons, since so many mighty car-warriors have been slain by that one warrior of the Satwata race, Alas, O Sanjaya, my army is no match for even one warrior, viz., Yuyudhana inflamed with wrath. Let all the Pandavas hang up these weapons. Vanquishing in battle Drona himself who skilled in weapons and conversant with all modes of warfare, Satyaki will slay my sons, like a lion slaying smaller animals. Numerous heroes, of whom Kritavarman is the first, contending vigorously in battle, could not slay Yuyudhana. The latter, without doubt, will slay my sons. Phalguna himself fought not in the manner in which the renowned grandson of Sini has fought.'

"Sanjaya said, 'All this, O king, has been brought about by thy evil counsels and the acts of Duryodhana. Listen attentively to what, O Bharata, I say unto thee. At the command of thy son, the Samsaptakas, rallying, all resolved upon fighting fiercely. Three thousand bowmen headed by Duryodhana, with a number of Sakas and Kamvojas and Valhikas and Yavanas and Paradas, and Kalingas and Tanganas and Amvashtas and Pisachas and Barbaras and mountaineers, O monarch, inflamed with rage and armed with stone, all rushed against the grandson of Sini like insects against a blazing fire. Five hundred other warriors, O king, similarly rushed against Satyaki. And another mighty body consisting of a thousand cars, a hundred great car-warriors, a thousand elephants, two thousand heroes, and countless foot-soldiers, also rushed against the grandson of Sini. Duhsasana, O Bharata, urging all those warriors, saying, 'Slay him, surrounded Satyaki therewith. Grand and wonderful was the conduct that we then beheld of Sini's grandson, inasmuch as alone he fought fearlessly with those innumerable foes. And he slew that entire body of car-warriors and that elephant force, and all those horsemen and that entire body of robbers. Like the autumnal firmament bespangled with stars, the field of battle there became strewn with car-wheels broken and crushed by means of his mighty weapons with innumerable Akshas and beautiful cart-shafts reduced to fragments, with crushed elephants and fallen standards, with coats of mail and shields scattered all about, with garlands and ornaments and robes and Anuskarshas, O sire! Many foremost of elephants, huge as hills, and born of the race of Anjana or Vamana, O Bharata, or of other races, many foremost of tuskers, O king, lay there on the ground, deprived of life. And Satyaki slew, O monarch, many foremost of steeds of the Vanayu, the mountain, the Kamvoja and the Valhika breeds. And the grandson of Sini also slew foot-soldiers there, in hundreds and thousands, born in various realms and belonging to various nations. Whilst those soldiers were being thus slaughtered, Duhsasana, addressing the robbers said, 'Ye warriors unacquainted with morality, fight! Why do you retreat?' Beholding them run away without paying any heed to his words, thy soil Duhsasana urged on the brave mountaineers, skilled in fighting with stones, saying, 'Ye are accomplished in battling with stones. Satyaki is ignorant of this mode of warfare. Stay ye, therefore, that warrior who, though desirous of battle, is ignorant of your mode of fight. The Kauravas also are all unacquainted with this mode of battle. Rush ye at Satyaki. Do not fear. Satyaki will not be able to approach you.' Thus urged, those Kshatriyas dwelling on the mountains, all acquainted with the method of fighting with stones, rushed towards the grandson of Sini like ministers towards a king. Those denizens of the mountain then, with stones huge as elephants' heads uplifted in their hands, stood before Yuyudhana in that battle. Others, urged by thy son, and desirous of slaying Satwata, encompassed the latter on all sides, armed with missiles. Then, Satyaki, aiming at those warriors rushing at him from desire of fighting with stones, sped at them showers of keen shafts. That bull amongst the Sinis, with those shafts looking like snakes, cut into fragments that dense shower of stones thrown by the mountaineers. The fragments of those stones, looking like a swarm of blazing fire-flies, slew many combatants there, whereupon, O sire, cries of oh and alas arose on the field. Then, again, five hundred brave warriors with huge stones uplifted in their hands, fell down, O king, on the ground, their arms cut off. And once more a full thousand, and again a hundred thousand, amongst others, fell down without being able to approach Satyaki, their arms with stones still in grasp cut off by him. Indeed, Satyaki slew many thousands of those warriors fighting with stones. All this seemed exceedingly wonderful. Then many of them, returning to the fight, hurled at Satyaki showers of stones, And armed with swords and lances many Daradas and Tanganas and Khasas and Lampakas and Pulindas, hurled their weapons at him. Satyaki however, well-conversant with the application of weapons, cut off those stones and weapons by means of his shafts. Those stones while being pierced, broken in the welkin by Satyaki's whetted shafts, produced a fierce noise, at which many car-warriors and steeds and elephants fled away from battle. And struck with the fragments of those stones, men and elephants and steeds, became incapable of staying in battle, for they felt as if they were bit by wasps. The small remnant of the elephants (that had attacked Satyaki), covered with blood, their heads, and frontal globes split open, then fled away from, Yuyudhana's car. Then there arose among thy troops, O sire, while they were being thus ground by Madhava a noise like that of the ocean at full tide. Hearing that great uproar, Drona, addressing his charioteer, said, 'O Suta, that great car-warrior of the Satwata race, excited with wrath, is tearing our army into diverse fragments, and careering in battle like the Destroyer himself. Take thou the car to that spot whence this furious uproar is coming. Without doubt, Yuyudhana is engaged with the mountaineers who battle with stones, Our car-warriors are seen also to be borne away by their wildly running steeds. Many amongst them, weaponless and armourless and wounded, are falling down. The charioteers are unable to check their steeds as these are rushing wildly.' Hearing these words of Bharadwaja's son, the charioteer said unto Drona, that foremost of wielders of weapons, 'Thou blest with length of days, the Katirava troops are flying away. Behold, our warriors, routed (by the foe), are flying in all directions. There, again, those heroes, viz., the Panchalas, and the Pandavas, united together, are rushing from all sides from desire of slaughtering thee, O chastiser of foes, do thou determine which of these tasks should first demand attention. Should we stay here (to meet the advancing Pandava), or should we proceed (towards Satyaki)? As regards Satyaki, he is now far ahead of us.' While the charioteer, O sire, was speaking thus unto Bharadwaja's son, the grandson of Sini suddenly appeared to the view, engaged in slaughtering a large number of car-warriors. Those troops of thine, while being thus slaughtered by Yuyudhana, in battle, fled away from Yuyudhana's car towards where Drona's division was. Those (other) car-warriors also with whom Duhsasana had proceeded, all struck with panic, similarly rushed to the spot where Drona's car was seen.

Section 121

"Sanjaya said, 'Beholding Duhsasana's car staying near his, the son of Bharadwaja, addressing Duhsasana, said these words, 'Why, O Duhsasana, are all these cars flying away? Is the king well? Is the ruler of the Sindhus yet alive? Thou art a prince. Thou art a brother of the king. Thou art a mighty car-warrior. Why dost thou fly away from battle? (Securing the throne to thy brother), become thou that Prince-Regent. Thou hadst formerly said unto Draupadi, 'Thou art our slave, having been won by us at dice. Without being confined to thy husbands, cast aside thy chastity. Be thou a bearer of robes to the king, my eldest brother. Thy husbands are all dead. They are as worthless as grains of sesamum without kernel.' Having said these words then, why, O Duhsasana, dost thou fly from battle now? Having thyself provoked such fierce hostilities with the Panchalas and the Pandavas, why art thou afraid in battle in the presence of Satyaki alone? Taking up the dice on the occasion of the gambling match, couldst thou not divine that those dice then handled by thee would soon transform themselves into fierce shafts resembling snakes of virulent poison? It was thou that hadst formerly applied diverse abusive epithets towards the Pandavas. The woes of Draupadi have thee for their root. Where now is that pride, that insolence, that brag of thine? Why dost thou fly, having angered the Pandavas, those terrible snakes of virulent poison? When thou that art a brave brother of Suyodhana, are intent on flight, without doubt, O hero, thou shouldst today protect, relying on the energy of thy own arms, this routed and panic-stricken Kaurava host. Without doing this, thou, however, forsakest the battle in fear and enhancest the joy of thy foes. O slayer of foes, when thou that art the leader of thy host, fliest away thus, who else will stay in battle? When thou, its refuge, art frightened, who is there that will not be frightened? Fighting with a single warrior of the Satwata race, thy heart is inclined towards flight from battle. What, however, O Kaurava, wilt thou do when thou wilt see the wielder of Gandiva in battle, or Bhimasena, or the twins (Nakula and Sahadeva)? The shafts of Satyaki, frightened by which thou seekest safety in flight, are scarcely equal to those of Phalguna in battle that resemble the sun or fire in splendour. If thy heart is firmly bent on flight, let the sovereignty of the earth then, upon the conclusion of peace, be given to king Yudhishthira the Just. Before the shafts of Phalguna, resembling snakes freed from their sloughs, enter thy body, make peace with the Pandavas. Before the high-souled Parthas, slaying thy hundred brothers in battle, wrest the earth by force, make peace with the Pandavas. Before king Yudhishthira is enraged, and Krishna also, that delighter in battle, makes peace with the Pandavas. Before the mighty-armed Bhima, penetrating into this vast host, seizes thy brothers, make peace with the Pandavas. Bhishma formerly told thy brother Suyodhana, 'The Pandavas are unconquerable in battle. O amiable one, make peace with them.' Thy wicked brother Suyodhana however, did not do it. Therefore, setting thy heart firmly on battle, fight vigorously with the Pandavas. Go quickly on thy car to the spot where Satyaki is. Without thee, O Bharata, this host will fly away. For the sake of thy own self, fight in battle with Satyaki, of prowess incapable of being baffled.' Thus addressed (by Drona), thy son said not a word in reply. Feigning not to have heard the words (of Bharadwaja's son), Duhsasana proceeded to the place where Satyaki was. Accompanied by a large force of unretreating Mlecchas, and coming upon Satyaki in battle, Duhsasana fought vigorously with that hero. Drona also, that foremost of car-warriors, excited with wrath, rushed against the Panchalas and the Pandavas, with moderate speed. Penetrating into the midst of the Pandava host in that battle, Drona began to crush their warriors by hundreds and thousands. And Drona, O king, proclaiming his name in that battle, caused a great carnage among the Pandavas, the Panchalas, and the Matsyas. The illustrious Viraketu, the son of the ruler of the Panchalas, rushed against the son of Bharadwaja who thus engaged in vanquishing the Pandava ranks. Piercing Drona with five straight shafts, that prince then pierced Drona's standard with one shaft, and then his charioteer with seven. The sight that I then beheld, O monarch, in that battle, was exceedingly wonderful, inasmuch as Drona, though exerting himself vigorously could not approach the prince of the Panchalas. Then, O sire, the Panchalas, beholding Drona checked in battle, surrounded the latter on all sides, O king, from desire of king Yudhishthira's victory. And those warriors then covered Drona along with showers of fiery shafts and strong lances and various other kinds of weapons, O king! Baffling then those dense showers of weapons by means of his own numerous shafts like the wind driving away from the welkin masses of clouds, Drona looked exceedingly resplendent. Then that slayer of hostile heroes (the son of Bharadwaja), aimed a fierce shaft endued with the effulgence of the sun or the fire, at the car of Viraketu. The shaft, O monarch, piercing through the prince of Panchala, quickly entered the earth, bathed in blood and blazing like a flame of fire. Then the prince of the Panchalas quickly fell down from his car, like a Champaka tree uprooted by the wind, falling down from a mountain summit. Upon the fall of that great bowman, that prince endued with great might, the Panchalas speedily encompassed Drona on every side. Then Chitraketu, and Sudhanwan, and Chitravarman, O Bharata, and Chitraratha also, all afflicted with grief on account of their (slain) brother, together rushed against the son of Bharadwaja, desirous of battling with him, and shooting shafts (at him) like the clouds (pouring) at the end of summer. Struck from all sides by those mighty car-warriors of royal lineage, that bull among Brahmanas mustered all his energy and wrath for their destruction. Then Drona, shot showers of shafts at them. Struck with those shafts of Drona shot from his bow to its fullest stretch those princess. O best of monarchs, became confounded and know not what to do. The angry Drona, O Bharata, beholding those princes stupefied, smilingly deprived them of their steeds and charioteers and cars in that battle. Then the illustrious son of Bharadwaja, by means of his sharp arrows and broad-headed shafts, cut off their heads, like a person plucking flowers from a tree. Deprived of life, those princes there, O king of great splendour, fell down from their cars on the earth, like the (slain) Daityas and Danavas in the battle between the gods and the Asuras in days of old. Having slain them in battle, O king, the valiant son of Bharadwaja shook his invincible bow, the back of whose staff was decked with gold. Beholding those mighty car-warriors, resembling the very celestials among the Panchalas slain, Dhrishtadyumna inflamed with rage, shed tears in that battle. Excited with wrath, he rushed, in that encounter, against Drona's car. Then, O king, cries of woe suddenly arose there at the sight of Drona covered with arrows by the prince of Panchala. Completely shrouded by the high-souled son of Prishata, Drona, however, suffered no pain. On the other hand, he continued to fight, smiling the while. The prince of the Panchalas then, furious with rage, struck Drona in the chest with many straight shafts. Deeply pierced by that mighty warrior, the illustrious son Of Bharadwaja sat down on the terrace of his car and fell into a swoon. Beholding him in that condition, Dhrishtadyumna endued with great Prowess and energy, laid aside his bow and quickly took up a sword. That mighty car-warrior then, speedily jumping down from his own car, Mounted that of Bharadwaja, O 'sire, in no time, his eyes red in wrath and impelled by the desire of cutting Drona's head from off his trunk. Meanwhile, the valiant Drona, regaining his senses, took up his bow and seeing Dhrishtadyumna arrived so near him from desire of slaughter, began to pierce that mighty car-warrior with shafts measuring a span only in length and therefore, fit to be used in close fight. Those arrows of the measure of a span and fit to be used in close fight, were known to Drona, O king! And with them he succeeded in weakening Dhrishtadyumna. The mighty Dhrishtadyumna, struck with a large number of those arrows, quickly jumped down from Drona's car. Then, that hero of great prowess, his impetuosity baffled, mounted upon his own car and once more took up his large bow. And the mighty car-warrior Dhrishtadyumna once more began to pierce Drona in that battle. And Drona also, O monarch, began to pierce the son of Prishata with his arrows. There. upon, the battle that took place between Drona and the prince of the Panchalas was wonderful in the extreme, like that between Indra and Prahlada, both desirous of the sovereignty of the three worlds. Both conversant with the ways of battle, they careered over the field, displaying diverse motions of their cars and mangling each other with their shafts, And Drona and Prishata's son, stupefying the mind of the warriors, shot showers of shafts like two mighty clouds (pouring torrents of rain) in the rainy season. And those illustrious warriors shrouded with their shafts the welkin, the points of the compass, and the earth. And all creatures, viz., the Kshatriyas, O king, and all the other combatants there, highly applauded that battle between them. And the Panchalas, O king, loudly exclaimed, 'Without doubt, Drona, having encountered Dhrishtadyumna in battle, will succumb to us. Then Drona, in that battle, quickly cut off the head of Dhristadyumna's charioteer like a person plucking a ripe fruit from a tree. Then the steeds, O king, of the high-souled Dhrishtadyumna ran away and after those steeds had carried away Dhrishtadyumna from the field, Drona, endued with great prowess, began to rout the Panchalas and the Srinjayas in that battle. Having vanquished the Pandus and the Panchalas, Bharadwaja's son of great prowess, that chastiser of foes, once more took up his station in the midst of his own array. And the Pandavas, O lord, ventured not to vanquish him in battle.'

Section 122

"Sanjaya said, 'Meanwhile, O king, Duhsasana rushed against the grandson of Sini, scattering thousands of shafts like a mighty cloud pouring torrents of rain. Having pierced Satyaki with sixty arrows and once more with sixteen, he failed to make that hero tremble, for the latter stood it, battle, immovable as the Mainaka mountain. Accompanied by a large throng of cars hailing from diverse realms, that foremost one of Bharata's race shot numberless arrows, and filled all the points of the compass with roars deep as those of the clouds. Beholding the Kaurava coming to battle, Satyaki of mighty arms rushed towards him and shrouded him with his shafts. They that were at the van of Duhsasana, thus covered with those arrowy showers, all fled away in fear, in the very sight of thy son. After they had fled away, O monarch, thy son Duhsasana, O king, remained fearlessly in battle and began to afflict Satyaki with arrows. And piercing the four steeds of Satyaki with four arrows, his charioteer with three, and Satyaki himself with a hundred in that battle, Duhsasana uttered a loud roar, Then, O monarch, Madhava, inflamed with rage, soon made Duhsasana's car and driver and standard and Duhsasana himself invisible by means of his straight arrows. Indeed, Satyaki entirely shrouded the brave Duhsasana with arrows. Like a spider entangling a gnat within reach by means of its threads, that vanquisher of foes quickly covered Duhsasana with his shafts. Then King Duryodhana, seeing Duhsasana thus covered with arrows, urged a body of Trigartas towards the car of Yuyudhana. Those Trigarta car-warriors, of fierce deeds, accomplished in battle, and numbering three thousand, proceeded towards Yuyudhana. Firmly resolved upon battle and swearing not to retreat, all of them encompassed Yuyudhana with a large throng of cars, Soon, however, Yuyudhana struck down five hundred of their foremost warriors stationed in the van of the force as it advanced towards him in battle, shooting showers of arrows at him. Speedily slain by that foremost one amongst the Sinis with his shafts, these fell down, like tall trees from mountain-tops uprooted by a tempest. And the field of battle, strewn with mangled elephants, O monarch, and fallen standards, and bodies of steeds decked in trappings of gold, and torn and lacerated with the shafts of Sini's grandson and weltering in blood, looked beautiful, O king, like a plain overgrown with flowering Kinsukas. Those soldiers of thine, thus slaughtered by Yuyudhana, failed to find a protector like elephants sunk in a morass. Then all of them turned towards the spot where Drona's car was, like mighty snakes making towards holes from fear of the prince of birds. Having slain those five hundred brave warriors by in means of his shafts, resembling snakes of virulent poison, that hero slowly proceeded towards the place where Dhananjaya was. And as that foremost of men was thus proceeding thy son Duhsasana quickly pierced him with nine straight arrows. That mighty bowman then (Yuyudhana), pierced Duhsasana, in return, with five straight and sharp arrows equipped with golden wings and vulturine feather. Then Duhsasana, O Bharata, smiling the while, pierced

Satyaki, O monarch, with three arrows, and once more with five. The grandson of Sini, then, striking thy Son with five arrows and Cutting off his bow proceeded smilingly towards Arjuna. Then Duhsasana, inflamed with wrath and desirous of slaying the Vrishni hero, hurled at him, as he proceeded, a dart made wholly of iron. Satyaki, however, O king, cut off, with his shafts, equipped with Kanka feathers, that fierce dart Of thy son. Then, O ruler of men, then, thy son, taking up another bow, pierced Satyaki with some arrows and uttered a loud roar. Then Satyaki excited with wrath, stupefying thy son in that battle, struck him in the centre of the chest with some shafts that resembled flames of fire. And once more, he pierced Duhsasana with eight shafts made wholly of iron and having very keen points. Duhsasana, however, pierced Satyaki in return with twenty arrows. Then, the highly-blessed Satyaki, O monarch, pierced Duhsasana in the centre of the chest with three straight arrows. And the mighty car-warrior Yuyudhana, with some straight shafts slew the steeds of Duhsasana; inflamed with wrath he slew, with some straight arrows, that the latter's charioteer also. With one broad-headed arrow he then cut off thy son's bow, and with five arrows he cut the leathern fence that encased his hand. Acquainted as he was with highest weapons, Satyaki, then, with a couple of broad-headed shafts, cut off Duhsasana's standard and the wooden shafts of his car. And then with a number of keen arrows he slew both the Parshni charioteers of thy son. The latter, then, bowless and carless and steedless and driverless, was taken up by the leader of the Trigarta warriors on his car. The grandson of Sini, then, O Bharata, pursuing him a moment, restrained himself and slew him not, for the mighty-armed hero recollected the words of Bhimasena. Indeed, Bhimasena, O Bharata, vowed in the midst of the assembly the destruction of all thy sons in battle. Then, O lord, Satyaki, having thus vanquished Duhsasana, quickly proceeded, O king, along the track by which Dhananjaya had gone before him.'"

Section 123

"Dhritarashtra said, 'Were there, O Sanjaya, no mighty car-warriors in that army of mine who could slay or resist that Satyaki while he proceeded (towards Arjuna)? Of prowess incapable of being baffled, and endued with might equal to that of Sakra himself, alone he achieved feats in battle like the great Indra amidst the Danavas! Or, perhaps, the track by which Satyaki proceeded was empty? Alas, possessed of true prowess, alone he hath crushed numberless warriors! Tell me, O Sanjaya, how the grandson of Sini, alone as he was, passed through that vast force struggling with him in battle?'

"Sanjaya said, 'O king, the fierce exertions and the uproar made by thy host which abounded with cars and elephants and steeds and foot-soldiers, resembled what is seen at the end of the yuga. O giver of honours, when thy assembled host was (daily) mustered, it seemed to me that another assemblage like that of thy army had never been on earth. The gods and the Charanas, who came there said, 'This muster will be the last of its kind on earth.' Indeed, O king, never had such an array been formed before as that which was formed by Drona on the day of Jayadratha's slaughter. The uproar made by those vast bodies of soldiers rushing at one another in battle resembled that of the ocean itself lashed into fury by the tempest. In that host of thine, as also in that of the Pandavas, there were hundreds and thousands of kings, O best of men. The noise made by those angry heroes of fierce deeds while engaged in battle was tremendous and made the hair-stand on end. Then Bhimasena and Dhrishtadyumna, O sire, and Nakula and Sahadeva and king Yudhishthira the Just, loudly shouted, 'Come, Strike, Rush! The brave Madhava and Arjuna have entered the hostile army! Do that quickly by which they may easily go to where Jayadratha's car is.' Saying this, they urged their soldiers. And they continued, 'If Satyaki and Arjuna be slain, Kurus will have achieved their objects, and ourselves shall be defeated. All of you, therefore, uniting together, quickly agitate this ocean-like army (of the foe) like impetuous winds agitating the deep.' The warriors, O king, thus urged by Bhimasena and the prince of the Panchalas, smothered the Kauravas, becoming reckless of their very lives. Endued with great energy, all of them, desiring death in battle, at the point or the edge of weapons in expectation of heaven, showed not the least regard for their lives in fighting for their friends. Similarly, thy warriors, O king, desirous of great renown, and nobly resolved upon battle, stood on the field, determined to fight. In that fierce and terrible battle, Satyaki having vanquished all the combatants proceeded towards Arjuna. The rays of the sun being reflected from the bright armour of the warriors, the combatants were obliged to withdraw their eyes from those. Duryodhana also, O king, penetrated the mighty host of the high-souled Pandavas vigorously struggling in battle. The encounter that took place between him on the one side and them on the other, was exceedingly fierce, and great was the carnage that occurred there on the occasion.'

"Dhritarashtra said, 'When the Pandava host was thus proceeding to battle, Duryodhana, in penetrating it, must have been placed in great distress. I hope, he did not turn his back upon the field, O Suta! That encounter between one and the many in dreadful battle, the one, again, being a king, seems to me to have been very unequal. Besides, Duryodhana hath been brought up in great luxury, in wealth and possessions, he is a king of men. Alone encountering many, I hope he did not turn back from fight.'

"Sanjaya said, 'Listen to me, O king, as I describe, O Bharata, that wonderful battle fought by thy son, that encounter between one and the many. Indeed, the Pandava army was agitated by Duryodhana in that battle, like an assemblage of lotus-stalks in a lake by an elephant. Seeing then that army thus smitten by thy son, O king, the Panchalas headed by Bhimasena rushed at them. Then Duryodhana pierced Bhimasena with ten arrows and each of the twins with three and king Yudhishthira with seven. And he pierced Virata and Drupada with six arrows, and Sikhandin with a hundred. And piercing Dhrishtadyumna with twenty arrows, he struck each of the five sons of Draupadi with three arrows. With his fierce shafts he cut off hundreds of other combatants in that battle, including elephants and car-warriors, like the Destroyer himself in wrath exterminating creatures. In consequence of his skill cultured by practice and of the power of his weapons, he seemed, as he was engaged in striking down his foes, to bend his bow incessantly drawn to a circle whether when aiming or letting off his shafts. Indeed, that formidable bow of his, the back of whose staff was decked with gold, was seen by people to be drawn into a perpetual circle as he was employed in slaying his enemies. Then king Yudhishthira, with a couple of broad-headed shafts, cut off the bow of thy son, O thou of Kuru's race, as the latter struggled in fight. And Yudhishthira also pierced him deeply with ten excellent and foremost of shafts. Those arrows, however, touching the armour of Duryodhana, quickly broke into pieces. Then the

Parthas, filled with delight surrounded Yudhishthira, like the celestials and great Rishis in days of old surrounding Sakra on the occasion of the slaughter of Vritra. Thy valiant son then, taking up another bow, addressed king Yudhishthira, the son of Pandu, saying, 'Wait, Wait,' and rushed against him. Beholding thy son thus advancing in great battle, the Panchalas, cheerfully and with hopes of victory, advanced to receive him. Then Drona, desirous of rescuing the (Kuru) king, received the rushing Panchalas, like a mountain receiving masses of rain-charged clouds driven by tempest. The battle then, O king, that took place there was exceedingly fierce, making the hair stand on end, between the Pandavas, O thou of mighty arms, and thy warriors. Dreadful was the carnage of all creatures that then took place, resembling the sport of Rudra himself (at the end of the Yuga). Then there arose a loud uproar at the place where Dhananjaya was. And that uproar, O lord, making the hair stand on end, rose above all other sounds. Thus, O mighty-armed one, progressed the battle between Arjuna and thy bowmen. Thus progressed the battle between Satyaki and thy men in the midst of thy army. And thus continued the fight between Drona and his enemies at the gate of the array. Thus, indeed, O lord of the earth, continued that carnage on the earth, when Arjuna and Drona and the mighty car-warrior Satyaki were all excited with wrath.'"

Section 124

"Sanjaya said, 'In the afternoon of that day, O king, a dreadful battle, characterised by roars, deep as those of the clouds, once more occurred between Drona and the Somakas. That foremost of men, Drona, mounted on his car of red steeds, and intent on battle rushed against the Pandavas, with moderate speed. The valiant son of Bharadwaja, that great bowman endued with mighty strength, that hero born in an excellent pot, engaged in doing what was agreeable to thee, O king, and striking down, O Bharata, many foremost of warriors with his whetted arrows, equipped with beautiful wings, seemed to sport in that battle. Then that mighty car-warrior of the Kaikeyas, Vrihatkshatra, irresistible in battle, and the eldest of five brothers, rushed against him. Shooting many keen shafts, he greatly afflicted the preceptor, like a mighty mass of clouds pouring torrents of rain on the mountain of Gandhamadana. Then Drona, O king, excited with wrath sped at him five and ten shafts whetted on stone and equipped with wings of gold. The prince of the Kekayas, however, cheerfully cut off every one of those shafts shot by Drona, and which resembled angry snakes of virulent poison, with five shafts of his own. Beholding that lightness of hand displayed by him that bull among Brahmanas, then, sped at him eight straight shafts. Seeing those shafts shot from Drona's bow, swiftly coursing towards him, Vrihatkshatra in that battle resisted them with as many sharp shafts of his. Beholding that exceedingly difficult feat achieved by Vrihatkshatra, thy troops, O king, were filled with amazement. Then Drona, O monarch, applauding Vrihatkshatra, invoked into existence the irresistible and celestial weapon called Brahma in that battle. The prince of the Kekayas, seeing it shot by Drona in battle, baffled that Brahma weapon, O monarch, by a Brahma weapon of his own. After that weapon had been thus baffled, Vrihatkshatra, O Bharata, pierced the Brahmana with sixty shafts whetted on stone and equipped with wings of gold. Then Drona, that foremost of men, pierced the prince of the Kekayas with a powerful shaft which, penetrating through the latter's armour, (passed through his body and) entered the earth. As a black cobra, O best of kings, pierces through an ant-hill, even so did that shafts enter the earth, having pierced through the body of the Kekaya prince in that battle. Deeply pierced, O monarch, with the shafts of Drona, the prince of the Kekayas, filled with rage, and rolling his beautiful eyes, pierced Drona with seventy arrows whetted on stone and equipped with wings of gold. And with another arrow he greatly afflicted Drona's charioteer in this very vitals. Pierced by Vrihatkshatra, O sire, with arrows, Drona shot showers of keen shafts at the car of the Prince of the Kekayas. Depriving the mighty car-warrior, Vrihatkshatra, of his coolness, Drona then, with four-winged arrows, slew the four steeds of the former. With another arrow he felled Vrihatkshatra's charioteer from his niche in the car. And felling on the earth, with two other arrows, his enemy's standard and umbrella, that bull among Brahmanas, with a third shaft well-shot from his bow, pierced Vrihatkshatra himself in the chest. Thereupon, the latter, thus struck in the chest, fell down from his car.

"Upon the slaughter, O king, of Vrihatkshatra, that mighty car-warrior among the Kaikeyas, the son of Sisupala, filled with rage, addressed his charioteer, saying, 'O charioteer, proceed to the spot where Drona stayeth, clad in armour and engaged in slaying the Kaikeya and the Panchala hosts.' Hearing these words of his, the charioteer soon took that foremost of car-warriors unto Drona, by means of those fleet steeds of the Kamvoja breed. Then Dhrishtaketu, that bull among the Chedis, swelling with might, rushed towards Drona for his own destruction like an insect upon a blazing fire. Soon he pierced Drona and his steeds and car and standard with sixty shafts. And once more he struck him with many other keen shafts like a man rousing a sleeping tiger. Then Drona, with a sharp razor-faced arrow winged with vulturine feathers, cut off the middle of the bow of that mighty warrior struggling in battle. Then that powerful car-warrior, viz., the son of Sisupala, taking up another bow, pierced Drona with many shafts winged with the feathers of Kankas and peacocks. Drona then, slaying with four shafts the four steeds of Dhrishtaketu, smilingly cut off the head of the latter's charioteer from his trunk. And then he pierced Dhrishtaketu himself with five and twenty arrows. The prince of the Chedis then, quickly jumping down from his car, took up a mace, and hurled it at the son of Bharadwaja like an angry snake. Beholding that heavy mace, endued with the strength of adamant and decked with gold, coursing towards him like Death, the son of Bharadwaja cut it off with many thousands of whetted arrows. That mace, cut off by Bharadwaja's son, O sire, with many shafts, fell down, O Kaurava, making the earth echo with its noise. Beholding his mace baffled, the wrathful and brave Dhrishtaketu hurled a lance and then a dart decked with gold. Cutting off that lance with five shafts, Drona cut off that dart also with five arrows. Both those missiles, thus cut off, fell down on the earth, like a couple of snakes mangled and torn by Garuda. The valiant son of Bharadwaja then, in that battle, sped for his destruction a keen shaft at Dhrishtaketu who was battling for the destruction of Bharadwaja himself. That shaft, piercing through the armour and breast of Dhrishtaketu of immeasurable energy, entered the earth, like a swan diving into a lake overgrown with lotuses. As a hungry jay seizes and devours a little insect, even so did the heroic Drona swallows up Dhrishtaketu in that great battle. Upon the slaughter of the ruler of the Chedis, his son who was conversant with the highest weapons, excited with wrath, sought to bear the burthen of his sire. Him also, Drona, smiling, despatched to the abode of Yama by means of his shafts, like a huge and mighty tiger in the deep woods slaying an infant deer.

"While the Pandavas, O Bharata, were thus being thinned, the heroic, son of Jarasandha rushed towards Drona. Like the clouds shrouding the sun, he quickly made the mighty-armed Drona invisible in that battle by means of his arrowy showers. Beholding that lightness of hand in him, Drona, that grinder of Kshatriyas, quickly shot his shafts by hundreds and thousands. Covering (with his arrows) in that battle that foremost of car-warriors stationed on his car, Drona speedily slew the son Of Jarasandha in the very sight of all bowmen. Indeed, Drona, resembling the Destroyer himself, swallowing up every one who approached him then, like the Destroyer himself, swallowing up creatures when their hour arrives. Then Drona, O monarch, proclaiming his name in that battle, covered the Pandavas with many thousands of shafts. Those shafts shot by Drona, whetted on stone and engraved with his name, slew in that battle men and elephants and steeds by hundreds. Thus slaughtered by Drona, like the Asuras by Sakra, the Panchalas began to tremble like a herd of kine afflicted with cold. Indeed, O bull of Bharata's race, when the Pandava army was thus being slaughtered by Drona, there arose an awful wail of woe from it. Scorched by the sun and slaughtered by means of those arrows, the Panchalas then became filled with anxiety. Stupefied by Bharadwaja's son with his arrowy showers in that battle the mighty car-warriors among the Panchalas felt like persons whose thighs had been seized by alligators. Then, O king, the Chedis, the Srinjayas, the Kasis, and the Kosalas, rushed cheerfully against the son of Bharadwaja from desire of battle. And the Chedis, the Panchalas, and the Srinjayas addressed one another, saying, 'Drona is slain! Drona is slain!' Saying these words, they rushed at that hero. Indeed, all these tigers among men fell with their utmost might upon the illustrious Drona, desirous of despatching him to the abode of Yama. Then the son of Bharadwaja, by means of his shafts, despatched those brave warriors struggling vigorously in battle, especially those forest ones among the Chedis, into the presence of the King of the dead. After those foremost ones among the Chedis had been exterminated, the Panchalas, afflicted with the shafts of Drona, began to tremble. Beholding, O sire, those feats of Drona, they loudly called after Bhimasena and Dhrishtadyumna, O Bharata, and said, 'This Brahmana hath, without doubt, practised the austerest of penances and acquired great ascetic merit. Inflamed with rage in battle, he consumeth the foremost of

Kshatriyas. A Kshatriya's duty is battle; a Brahmana's, the highest asceticism. A Brahmana endued with ascetic merit and learning, is capable of burning everything by his glances only. Many foremost of Kshatriyas, having approached the uncrossable and fierce fire of Drona's weapons, have, O Bharata, been blasted and consumed. The illustrious Drona, to the measure of his might, courage, and perseverance, stupefies all creatures and slays our troops!' Hearing these words of theirs, the mighty Kshatradharman, rightly observant of the duties of a Kshatriya, wrathfully cut off with a crescent-shaped arrow the bow of Drona with arrow fixed thereon. Then Drona, that grinder of Kshatriyas, becoming more angry still, took up another bright bow, tougher than the one he had laid aside. Fixing on it a keen arrow, destructive of hostile ranks, the preceptor, endued with great strength, sped it at the prince, drawing the bowstring to his ear. That arrow, slaying Kshatradharman entered the earth. His breast pierced through, he fell down from his vehicle on the earth. Upon the slaughter of Dhrishtadyumna's son, the (Pandava) troops began to tremble. Then the mighty Chekitana fell upon Drona, Piercing Drona with ten arrows, he once more pierced him with a shaft in the centre of his chest. And he pierced Drona's charioteer with four arrows and his four steeds also with four. The Preceptor then pierced the right arm of Chekitana with sixteen arrows, and his standard with sixteen, and his charioteer with seven. Upon the charioteer being slain, Chekitana's steeds fled away, dragging the car after them. Beholding the steeds of Chekitana pierced with the arrows of Bharadwaja's son, and his car also deprived of driver, the Panchalas and the Pandavas were filled with great fear. Drona then, O sire, routing on all sides the Panchalas and the Srinjayas united together in battle looked exceedingly resplendent. The venerable Drona, full five and eighty years of age, dark in hue and with white locks descending to his cars, careered in battle like a youth of sixteen. Indeed, O king, enemies regarded the foe-slaying Drona, as he fearlessly careered in battle, to be none else than Indra himself armed with the thunder. Then, O monarch, the mighty-armed Drupada of great intelligence said, 'This one (Drona) is slaying the Kshatriyas like a hungry tiger slaying smaller animals. The sinful Duryodhana of wicked soul will assuredly obtain the most miserable regions (in the next world). It is through his covetousness that many foremost of the Kshatriyas, slain in battle, lay prostrate on the field, like mangled bulls, weltering in blood and becoming the food of dogs and jackals.' Saying these words, O monarch, Drupada, that master of an Akshauhini of troops, placing the Parthas at his head, rushed with speed towards Drona.'"

Section 125

"Sanjaya said, 'When the army of the Pandavas was thus agitated on all sides, the Parthas and the Panchalas and the Somakas, retreated to a great distance. During the progress of that fierce battle, making the hair stand on end, and that universal carnage like to what happens, O Bharata, at that end of the Yuga, when, indeed, Drona of great prowess was repeatedly uttering leonine shouts, and when the Panchalas were being weakened and the Pandavas slaughtered, king Yudhishthira the Just, failing in that battle to find any refuge in that distress, began, O king, to think how the matter would end. Casting his eyes around in expectation of seeing Savyasachin, Yudhishthira, however, saw neither that son of Pritha nor Madhava. Not seeing that tiger among men viz., the ape-bannered Arjuna, and not hearing also the twang of Gandiva, the monarch became filled with anxiety, not seeing Satyaki also, that foremost of car-warriors among the Vrishnis, king Yudhishthira the Just became equally anxious. Indeed, not seeing those two foremost of men, Yudhishthira knew no peace. The high-souled king Yudhishthira the Just, of mighty arms, fearing the evil opinion of the world, began to think of Satyaki's car. Sini's grandson Satyaki, of true prowess, that dispeller of the fears of friends, hath been sent by me in the track of Phalguna. I had only one source of anxiety before, but now I have two. I should have tidings of both Satyaki and Dhananjaya, the son of Pandu. Having despatched Satyaki to follow in the track of Arjuna, whom shall I now send in the track of Satyaki? If by every means I endeavour to obtain intelligence of my brother only, without enquiring after Yuyudhana, the world will reproach me. They will say that, 'Yudhishthira, the son of Dharma, having enquired after his brother, leaves Satyaki of Vrishni's race, that hero of unfailing prowess, to his fate!' Fearing, as I do, the reproach of the world, I should therefore, send Vrikodara, the son of Pritha, in the track of the high-souled Madhava. The love I bear to the Vrishni hero, to that invincible warrior of the Satwata race, (viz., Satyaki), is not less than the love I bear to Arjuna, that slayer of foes. The delighter of the Sinis hath again, been set by me to a very heavy task. That mighty warrior, however, hath, either for the sake of a friend's request or for that of honour, penetrated into the Bharata army like a Makara into the ocean. Loud is the noise I hear of unretreating heroes, fighting together against that Vrishni hero of great intelligence. Without doubt, they are too many for him. The time, therefore, is come when I should think of his rescue. It seems to me that armed with the bow, Bhimasena, the son of Pandu, should go there where those two mighty car-warriors are. There is nothing on earth that Bhima cannot bear. If he struggles with resolution, he is a match in battle for all the bowmen in the world. Depending on the might of his own arms, he can stand against all foes. Relying on the strength of arms of that high-souled warrior, we have been able to come back from our exile in the woods and we have never been vanquished in battle. If Bhimasena, the son of Pandu, proceedeth hence to Satyaki, both Satyaki and Phalguna will derive real aid. Without doubt, I should not feel any anxiety for Satyaki and Phalguna. Both of them are accomplished in weapons, and Vasudeva himself is protecting them. (For all that, I feel anxious on their account), I should certainly seek to remove my anxiety. I shall, therefore, set Bhima to follow in the wake of Satyaki. Having done this, I should regard my arrangements complete for the rescue of Satyaki.' Yudhishthira, the son of Dharma, having settled this in his mind, addressed his charioteer and said, 'Take me to Bhima.' Hearing the command of king Yudhishthira the Just, the charioteer who was versed in horse-lore, took that car decked with gold to where Bhima was. Arrived at the presence of Bhima, the king, remembering the occasion, became unmanned by grief, and pressed Bhima with diverse solicitations. Indeed, overwhelmed with grief, the monarch addressed Bhima. And these were the words, O king, that Yudhishthira the son of Kunti then said unto him, 'O Bhima, I do not behold the standard of that Arjuna, who on a single car had vanquished all the gods, the Gandharvas and Asuras!' Then Bhimasena, addressing king Yudhishthira the Just who was in that plight, said, 'Never before did I see, or hear thy 'Words afflicted with such cheerlessness. Indeed, formerly, when we were smitten with grief, it was thou who hadst been our comforter. Rise, Rise, O king of kings, say what I am to do for thee. O giver of honours, there is nothing that I cannot do. Tell me what your commands are, O foremost one of Kuru's race! Do not set your heart on grief.' Unto Bhimasena then, the king with a sorrowful face and with eyes bathed in tears, said, sighing the while like a black cobra, 'The blasts of the conch Panchajanya, wrathfully blown by Vasudeva of world-wide renown, are being heard. It seems, from this, that thy brother Dhananjaya lieth today on the field, deprived of life. Without doubt, Arjuna having been slain, Janardana is fighting. That hero of great might, relying on whose prowess the Pandavas are alive, he to whom we always turn in times of fear like the celestials towards their chief of a thousand eyes, that hero hath, in search after the ruler of Sindhus, penetrated into the Bharata host. I know this, O Bhima, viz., that he hath gone, but he hath not yet returned. Dark in complexion, youthful in years, of curly locks, exceedingly handsome mighty car-warrior, of broad chest and long arms, possessed of the tread of an infuriated elephant, of eyes of the colour of burnished copper and like those a chakra, that brother of thine enhances the fears of foes. Blessed be thou, even this is the cause of my grief, O chastiser of foes! For Arjuna's sake, O thou of mighty arms, as also for the sake of Satwata, my grief increaseth like a blazing fire fed with libations of clarified butter. I do not see his standard. For this am I stupefied with sorrow. Without doubt, he hath been slain, and Krishna, skilled in battle, is fighting. Know also that the tiger among men, that mighty car-warrior, Satwata is slain. Alas! Satyaki hath followed in the wake of that other mighty car-warrior, with thy brother. Without seeing Satyaki also, I am stupefied by grief. Therefore, O son of Kunti, go thither, where Dhananjaya is and Satyaki also of mighty energy, if, of course, thou thinkest it thy duty to obey my words, O thou that art acquainted with duty.' Remember that I am thy eldest brother. Thou shouldst think Satyaki to be dearer to thee than Arjuna himself. O son of Pritha, Satyaki hath gone, from desire of doing good to me, in the track of Arjuna, a track that is incapable of being trod by persons of vile souls. Beholding the two Krishnas and Satyaki also of the Satwata race sound and whole, send me a message, O son of Pandu, by uttering a leonine roar.'"

Section 126

"Bhima said, That car which formerly bore Brahma and Isana and Indra and Varuna (to battle), mounting upon that car, have two Krishnas gone. They can have no fear of danger, Taking, however, thy command on MY head, lo, I am going. Do not grieve. Meeting with those tigers among men, I shall send thee intelligence.'

"Sanjaya said, 'Having said those words, the mighty Bhima began to prepare for setting out, repeatedly making over Yudhishthira to Dhrishtadyumna and the other friends (of the Pandava cause). Indeed, Bhimasena of mighty strength addressing Dhrishtadyumna, said, 'It is known to thee, O thou of mighty arms, how the mighty car-warrior Drona is always on the alert to seize king Yudhishthira the Just by all means in his power. Indeed, O son of Prishata, I should never place my going (to Arjuna and Satyaki) above my duty of protecting the king. King Yudhishthira, however, hath commanded me to go, I dare not contradict him. I shall go thither where the ruler of the Sindhus stayeth, at the point of death. I should, in complete truthfulness, act according to the words of my brother (Arjuna) and of Satyaki endued with great intelligence. Thou shouldst, therefore, vigorously resolved on fight, protect Yudhishthira the son of Pritha today. Of all tasks, this is thy highest duty in battle.' Thus addressed by Vrikodara, O monarch, Dhrishtadyumna replied, 'I shall do what thou wishest. Go, O son of Pritha, without any anxiety of the kind. Without slaying Dhrishtadyumna in battle, Drona will never be able to humiliate king Yudhishthira in the fight.' Thus making the royal son of Pandu over to Dhrishtadyumna, and saluting his elder brother, Bhimasena, proceeded towards the spot where Phalguna was. Before dismissing him, however, king Yudhishthira the Just, O Bharata, embraced Bhimasena and smelt his head and pronounced auspicious blessings upon him. After circumambulating a number of Brahmanas, gratified with worship and presents, and touching the eight kinds of auspicious articles, and quaffing Kairataka honey, that hero, the corners of whose eyes had become red in intoxication, felt his might to be doubled. The Brahmanas performed propitiatory ceremonies for him. Various omens, indicative of success, greeted him. Beholding them, he felt the delight of anticipated victory. Favourable winds began to blow and indicate his success. Then the mighty-armed Bhimasena, the foremost of car-warriors, clad in mail, decked with earrings and Angadas, and his hands cased in leathern fences, mounted on his own excellent car. His costly coat of mail, made of black steel and decked with gold, looked like a cloud charged with lightning. His body Was beautifully covered with yellow and red and black and white robes. Wearing a coloured cuirass that protected also his neck, Bhimasena looked resplendent like a cloud decked with a rainbow.

"While Bhimasena was on the point of setting out against thy troops from desire of battle, the fierce blasts of Panchajanya were once more heard. Hearing those loud and terrible blasts, capable of filling the three Worlds with fear, the son of Dharma once more addressed Bhimasena, saying, 'There, the Vrishni hero is fiercely blowing his conch. Indeed, that Prince of conchs is filling the earth and the welkin with its sound. Without doubt, Savyasachin having fallen into great distress, the bearer of the discus and the mace is battling with all the Kurus. Without doubt, the venerable Kunti, and Draupadi, and Subhadra, are all, with their relatives and friends, beholding today exceedingly inauspicious omens. Therefore, O Bhima, go thither with speed where Dhananjaya is. All the points of the compass, O Partha, seem empty to my eyes in consequence of my (unsatisfied) desire to see Dhananjaya and owing also to Satwata., Repeatedly urged by his superior to go, the valiant son of Pandu, viz., Bhimasena, O king, casing his hands in leathern fence, took up his bow. Urged by his eldest brother, that brother, Bhimasena, who was devoted to his brother's good, caused drums to be beat. And Bhima forcibly blew his conch also and uttering leonine roars, began to twang his bow. Damping the hearts of hostile heroes by those leonine roars, and assuming a dreadful form, he rushed against his foes. Swift and well-broken steeds of the foremost breed neighing furiously, bore him. Endued with the speed of the wind or thought, their reins were held by Visoka. Then the son of Pritha, drawing the bowstring with great force, began to crush the head of the hostile array, mangling and piercing the combatants there. And as that mighty-armed hero proceeded, the brave Panchalas and the Somakas followed him behind, like the celestials following Maghavat. Then the brothers Duhsasana and Chitrasena. and Kundabhedin and Vivinsati, and Durmukha and Duhsaha and Sala, and Vinda and Anuvinda and Sumukha and Dirghavahu and Sudarsana, and Suhasta and Sushena. and Dirghalochana, and Abhaya and Raudrakarman and Suvarman and Durvimochana, approaching, encompassed Bhimasena. These foremost of car-warriors, these heroes, all looking resplendent, with their troops and followers, firmly resolved upon battle, rushed against

Bhimasena. That heroic and mighty car-warrior, viz., Kunti's son Bhimasena of great prowess, thus encompassed, cast his eyes on them, and rushed against them with the impetuosity of a lion against smaller animals. Those heroes, displaying celestial and mighty weapons, covered Bhima with shafts, like clouds shrouding the risen sun. Transgressing all those warriors with impetuosity, Bhimasena rushed against Drona's division, and covered the elephant-force before him with showers of arrows. The son of the Wind-god, mangling with his shafts almost in no time that elephant division dispersed it in all directions. Indeed, like animals terrified in the forest at the roar of a Sarabha, those elephants all fled away, uttering frightful cries. Passing over that ground with speed, he then approached the division of Drona. Then the preceptor checked his course, like the continent resisting the surging sea. Smilingly, he struck the son of Pandu in his forehead with a shaft. Thereupon, the son of Pandu looked resplendent like the sun with upward rays. The preceptor thought that Bhima would show him reverence as Phalguna had done before. Addressing Vrikodara, therefore, he said, 'O Bhimasena, it is beyond thy power to enter into the hostile host, without vanquishing me, thy foe, in battle, O thou of mighty strength! Although Krishna with thy younger brother hath penetrated this host with my permission, thyself, however, will never succeed in doing so.' Hearing these words of the preceptor, the dauntless Bhima, excited with wrath, and his eyes red as blood or burnished copper, quickly replied unto Drona, saying, 'O wretch of a Brahmana, it cannot be that Arjuna hath entered this host with thy permission. He is invisible. He would penetrate into the host commanded by Sakra himself. If he offered thee reverential worship, it was only for honouring thee. But know, O Drona, that myself, I am not compassionate like Arjuna. On the other hand, I am Bhimasena, thy foe. We regard thee as our father, preceptor, and friend. Ourselves we look upon as thy sons. Thinking so we always humble ourselves to thee. When, however, thou usest such words towards us today, it seems that all that is altered. If thou regardest thyself as our foe, let it be as thou thinkest. Being none else than Bhima, I will presently act towards thee as I should towards a foe.' Saying this, Bhima whirling a mace, like the Destroyer himself whirling his fatal rod, hurled it, O king, at Drona. Drona, however, had quickly jumped down from his car, (and that proved his safety). For that mace pressed down into the earth the car of Drona, with its steeds, driver, and standard. Then Bhima crushed numerous warriors like the tempest crushing trees with its force. Then those sons of thine once more encompassed that foremost of car-warriors. Meanwhile, Drona, that foremost of smiters mounting another chariot, proceeded to the gate of the array and stayed there for battle. Then, O king, the angry Bhima of great prowess, covered the car-division in his front with showers of shafts. Then those mighty car-warriors, viz., thy sons, thus struck in battle, endued as they were with great strength fought with Bhima from desire of victory. Then Duhsasana, excited with wrath, hurled at Bhimasena a keen dart made entirely of iron, wishing to slay the son of Pandu. Bhima however, cut in twain that fierce dart hurled by thy son, as it coursed towards him. This feat seemed exceedingly wonderful. The mighty son of Pandu, then, with three other keen shafts, slew the three brothers Kundabhedin and Sushena and Dirghanetra. And, again, amongst those heroic sons of thine battling with him, Bhima slew heroic Vrindaraka, that enhancer of the fame of the Kurus. And again, with three other shafts, Bhima slew three other sons of thine, viz., Abhaya and Raudrakarman and Durvimochana. Thus slaughtered, O king, by that mighty warrior, thy sons surrounded, Bhima, that foremost of smiters on all sides. They then showered their arrows upon that son of Pandu, of terrible deeds, like the cloud at the end of summer pouring torrents of rain on the mountain-breast. That slayer of hosts, the heir of Pandu, received that arrowy shower, like a mountain receiving a shower of stones. Indeed, the heroic Bhima felt no pain. Then the son of Kunti, smiling the while, despatched by means of his shafts thy son Vinda and Anuvinda and Suvarman to the abode of Yama. Then the son of Pandu, O bull of Bharata's race, quickly pierced in that battle thy heroic son Sudarsan. The latter, thereupon, fell down and expired. Within a very short time, the son of Pandu, casting his glances on that car-force caused it by his shafts to fly away in all directions. Then like a herd of deer frightened at the clatter of car-wheels, or a loud shout, thy sons, in that battle, O king, afflicted with the fear of Bhimasena, suddenly broke and fled. The son of Kunti, however, pursued that large force of thy sons, and began, O king, to pierce the Kauravas from every side. Thy soldiers, O monarch, thus slaughtered by Bhimasena, fled away from battle, avoiding the son of Pandu and urging their own excellent steeds to their greatest speed. The mighty Bhimasena then, having vanquished them in battle, uttered leonine roars and made a great noise by slapping his armpits. And the mighty Bhima, having made also a fierce noise with his palms, and thereby frightened that car-force and the foremost of warriors that were in it, passed towards the division of Drona, transgressing that car-force (which he had vanquished.)'

Section 127

"Sanjaya said, 'After the son of Pandu had crossed that car-force, the preceptor Drona, smiling the while, covered him with showers of arrows, desirous of checking his course. Stupefying thy force then with his powers of illusion, and drinking, as it were, those shafts shot from the bow of Drona, Bhimasena rushed against those brothers (viz., thy sons). Then many kings, that were all great bowmen, urged by thy sons, rushing impetuously, began to surround him. Encompassed by them, O Bharata, Bhima smiling the while and uttering a leonine roar, took up and hurled at them with great force a fierce mace destructive of hostile ranks. That mace of adamantine strength, hurled like Indra's thunder by Indra himself, crushed, O king, thy soldiers in battle. And it seemed to fill, O king, the whole earth with loud noise. And blazing forth in splendour, that fierce mace inspired thy sons with fear. Beholding that mace of impetuous course and endued with lightning flashes, coursing towards them, thy warriors fled away, uttering frightful cries. And at the unbearable sound, O sire, of that fierce mace, many men fell down where they stood, and many car-warriors also fell down from their cars. Slaughtered by Bhimasena armed with the mace, thy warriors fled away in fear from battle, like the deer attacked by a tiger. The son of Kunti, routing in battle those valorous foes of his, impetuously crossed that force like Garuda of beautiful feathers.

"While Bhimasena, that leader of leaders of car-divisions, was engaged in such carnage, Bharadwaja's son, O king, rushed at him. And Drona, checking Bhima by means of his arrowy showers, suddenly uttered a leonine roar that inspired the Pandavas with fear. The battle that took place between Drona and the high-souled Bhima was, O king, furious and terrible and resembled the encounter between the gods and the Asuras of old. Heroic warriors by hundreds and thousands in that battle slain by the keen shafts shot from the bow of Drona. The son of Pandu then, jumping down from his car shut his eyes, O king, and rushed on foot with great speed towards the car of Drona. Indeed, as a bovine bull easily bears a heavy shower of rain, even so that tiger among men, viz., Bhima, bore that arrowy downpour from Drona's bow. Struck in that battle, o sire, by Drona, the mighty Bhima, seizing Drona's car by the shaft, threw it down with great force. Thus thrown down in battle, O king, Drona, however, quickly mounting another car, proceeded towards the gate of the array, his driver urging his steeds at that time with great speed. That feat, O thou of Kuru's race, achieved by Bhimasena, seemed exceedingly wonderful. The mighty Bhima, then, mounting upon his own car, rushed impetuously towards the army of thy son. And he crushed the Kshatriyas in battle, like a tempest crushing rows of trees. Indeed, Bhima proceeded, resisting the hostile warriors like the mountain resisting the surging sea. Coming then upon the Bhoja-troops that were protected by the son of Hridika, Bhimasena, O king, ground it greatly, and passed through it. Frightening the hostile soldiers with the sound of his palms, O sire, Bhima vanquished them all like a tiger vanquishing a herd of bovine bulls. Passing through the Bhoja division and that of the Kamvojas also, and countless tribes of Mlecchas too, who were all accomplished in fight, and beholding that mighty car-warriors, Satyaki, engaged in fight, Bhimasena, the son of Kunti, O monarch proceeded resolutely and with great speed, desirous of having a sight of Dhananjaya. Transgressing all thy warriors in that battle, the son of Pandu then sighted the mighty car-warrior Arjuna engaged in the fight. The valiant Bhima, that tiger among men, beholding Arjuna putting forth his prowess for the slaughter of the ruler of the Sindhus, uttered a loud shout, like, O monarch, the clouds roaring in the season of rains. Those terrible shouts of the roaring Bhimasena were, O thou of Kuru's race, heard by both Arjuna and Vasudeva in the midst of the battle. Both those heroes, simultaneously hearing that shout of the mighty Bhima, repeatedly shouted from desire of beholding Vrikodara Then Arjuna uttering loud roar, and Madhava also doing the same, careered in battle like a couple of roaring bulls. Hearing then that roar of Bhimasena, as also that of Phalguna armed with the bow, Yudhishthira, the son of Dharma, O king, became highly gratified. And king Yudhishthira, hearing those sounds of Bhima and Arjuna, had his grief dispelled. And the lord Yudhishthira repeatedly wished success to Dhananjaya in battle.

"While the fierce Bhima was thus roaring, the mighty-armed Yudhishthira, the son of Dharma, that foremost of virtuous men, smilingly reflected a while and thus worded the thoughts that inspired his heart, 'O Bhima, thou hast truly sent me the message. Thou hast truly obeyed the commands of thy superior. They, O son of Pandu, can never have victory that have thee for their foe. By good luck it is that Dhananjaya, capable of shooting the bow with (even) his left hand, still liveth. By good luck, the heroic Satyaki also, of prowess incapable of being baffled, is safe and sound. By good luck, it is that I hear both Vasudeva and Dhananjaya uttering these roars. He who having vanquished Sakra himself in battle, had gratified the bearer of sacrificial libations, that slayer of foes, viz., Phalguna, by good luck, still liveth in this battle. He, relying upon the might of whose arms all of us are alive, that slayer of hostile armies, Phalguna, by good luck, liveth still. He by whom with the aid of a single bow the Nivatakavachas were vanquished, those Danavas, that is, that were incapable of being defeated by the very gods, he, viz., Partha, by good luck, liveth still. He who had vanquished in Matsya's city all the Kauravas assembled together for seizing Virata's kine, that Partha, by good luck, liveth still. He who, by the might of his arms, slew fourteen thousands of Kalakeyas, that Partha, by good luck, liveth still. He who, for Duryodhana's sake, had vanquished, by the energy of his weapons, the mighty king of the Gandharvas, that Partha, by good luck, liveth still. Decked with diadem and garlands (of gold), endued with great strength, having white steeds (yoked to his car) and Krishna himself for his charioteer, that Phalguna, always dear to me, by good luck, liveth still. Burning with grief on account of the death of his son, endeavouring to achieve a most difficult feat, and even now seeking to slaughter Jayadratha, alas, he that hath made that vow, viz., Dhananjaya, will he succeed in slaying the ruler of the Sindhus in battle? After he, protected by Vasudeva, will have accomplished that vow of his, shall I behold that Arjuna again, before the sun sets? Shall the ruler of the Sindhus who is devoted to Duryodhana's welfare, slain by Phalguna, gladden his foes? Shall king Duryodhana, beholding the ruler of the Sindhus slain in battle make peace with us? Beholding his brother slain in battle by Bhimasena shall the wicked Duryodhana make peace with us? Beholding other great warriors lying prostrate on the surface of the earth, shall wicked Duryodhana give way to remorse? Shall not our hostilities cease with the single sacrifice of Bhishma? Shall that Suyodhana, make peace with us for saving the remnant (of what is still left to him and us)? Diverse reflections of this kind passed through the mind of king Yudhishthira who was overwhelmed with compassion. Meanwhile, the battle (between the Pandavas and the Kauravas) raged furiously.'"

Section 128

"Dhritarashtra said, 'While mighty Bhimasena was uttering those loud shouts deep as the roar of the clouds or peals of thunder, what heroes (of our side) surrounded him? I do not behold that warrior, O Sanjaya, in the three worlds, who is capable of staying before the enraged Bhimasena in battle. I do not, O son, behold him that can stay on the field of battle before Bhimasena armed with mace and resembling Death himself. Who will stand before that Bhima, not excepting Sakra himself, that destroys a car with a car and an elephant with an elephant? Who, amongst those devoted to Duryodhana's welfare stood in battle before Bhimasena excited with rage and engaged in slaughtering my sons? Who were those men that stood in battle in front of Bhimasena, engaged in consuming my sons like a forest conflagration consuming dry leaves and straw? Who were they that surrounded Bhima in battle, beholding my sons slain by him one after another like Death himself cutting off all creatures? I do not fear Arjuna so much, or Krishna so much, or Satyaki so much, or him (viz., Dhrishtadyumna) so much who was born of the sacrificial fire, as I fear Bhima. Tell me, O Sanjaya, who were those heroes that rushed against that blazing fire, represented by Bhima, which so consumed my sons?'

"Sanjaya, said, 'While the mighty car-warriors Bhimasena was uttering those roars, mighty Karna, unable to bear them, rushed at him with a loud shout, stretching his bow with great force. Indeed, the mighty Karna, desirous of battle, displayed his strength and checked Bhima's course like a tall tree withstanding tempest. The heroic Bhima also, beholding Vikartana's son before him, suddenly blazed up in wrath and sped at him with great force many shafts whetted on stone. Karna received all those shafts and sped many in return. At that encounter between Bhima and

Karna, hearing the sounds of their palms, the limbs of all the struggling combatants, car-warriors, and horsemen, began to tremble. Indeed, hearing the terrible roars of Bhimasena on the field of battle, even all the foremost of Kshatriyas regarded the whole earth and the welkin to be filled with that noise. And at the fierce peals uttered by the high-souled son of Pandu, the bows of all warriors in that battle dropped on the earth. And steeds and elephants, O king, dispirited, ejected urine and excreta. Various frightful omens of evil then made their appearance. The welkin was covered with flights of vultures and Kankas during that terrific encounter between Bhima and Karna. Then Karna struck Bhima with twenty arrows, and quickly pierced the latter's charioteer also with five. Smiling the while, the mighty and active Bhima then, in that battle, quickly sped at Karna four and sixty arrows. Then Karna, O king, sped four shafts at him. Bhima, by means of his straight shafts, cut them into many fragments, O king, displaying his lightness of hand. Then Karna covered him with dense showers of arrows. Thus covered by Karna, the mighty son of Pandu, however, cut off Karna's bow at the handle and then pierced Karna with ten straight arrows. The Suta's son then, that mighty car-warrior of terrible deeds, taking up another bow and stringing it quickly, pierced Bhima in that battle (with many shafts). Then Bhima, excited with rage, struck the Suta's son with great force on the chest with three straight shafts. With those arrows sticking at his breast, Karna looked beautiful, O bull of Bharata's race, like a mountain with three tall summits. Thus pierced with mighty shafts, blood began to flow from his wounds, like torrents of liquid red-chalk down the breast of a mountain. Afflicted with those shafts shot with great force, Karna became agitated a little. Fixing an arrow then on his bow, he pierced Bhima, again, O sire! And once more he began to shoot arrows by hundreds and thousands. Suddenly shrouded with shafts by that firm bowman, viz., Karna, the son of Pandu, smiling the while, cut off Karna's bow-string. And then with a broad-headed arrow, he despatched Karna's charioteer to the abode of Yama. And that mighty car-warrior, viz., Bhima, deprived the four steeds also of Karna of their lives. The mighty car-warrior Karna then speedily jumping down, O king, from his steedless car, mounted the car of Vrishasena. The valiant Bhimasena then, having vanquished Karna in battle, uttered a loud shout deep as the roar of the clouds. Hearing that roar, O Bharata, Yudhishthira became highly gratified, knowing that Karna had been vanquished by Bhimasena. And the combatants of the Pandava army blew their conchs from every side, Their enemies, viz., thy warriors, hearing that noise, roared loudly. Arjuna stretched Gandiva, and Krishna blew Panchajanya. Drowning, however, all those sounds, the noise made by the roaring Bhima, was, O king, heard by all the combatants, O sire! Then those two warriors, viz., Karna, and Bhima, each struck the other with straight shafts. The son of Radha, however, shot shafts mildly, but the son of Pandu shot his with great force.'"

Footnotes

274:1 i.e., using cars and elephants as weapons for destroying cars and elephants.

Section 129

-Sanjaya said, 'After that army had (thus) been routed, and Arjuna and Bhimasena had all gone after the ruler of the Sindhus, thy son (Duryodhana) proceeded towards Drona. And Duryodhana went to the preceptor, on his single car, thinking, by the way, of diverse duties. That car of thy son, endued with the speed of the wind or thought, proceeded with great celerity towards Drona. With eyes red in wrath, thy son addressed the preceptor and said, 'O grinder of foes, Arjuna and Bhimasena, and unvanquished Satyaki, and many mighty car-warriors, defeating all our troops, have succeeded in approaching the ruler of the Sindhus. Indeed, those mighty car-warriors, who vanquished all the troops, themselves unvanquished, are fighting even there. O giver of honours, how hast thou been transgressed by both Satyaki and Bhima? O foremost of Brahmanas, this thy defeat at the hands of Satwata, of Arjuna, and of Bhimasena, is like the drying of the ocean, exceedingly wonderful in this world. People are loudly asking, 'How, indeed, could Drona, that master of the science of arms, be vanquished?' Even thus all the warriors are speaking in depreciation of thee. Destruction is certain for my luckless self in battle, when three car-warriors, O tiger among men, have if, succession transgressed thee. When, however, all this hath happened, tell us what thou hast to say on the business that awaits us. What hath happened, is past. O giver of honours, think now of what is remaining. Say quickly what should next be done for the ruler of the Sindhus on the present occasion, and let what thou sayest be quickly and properly carried out.'

"Drona said, 'Listen, O great king, to what I, having reflected much, say unto thee about what should now be done. As yet only three great car-warriors among the Pandavas have transgressed us. We have as much to fear behind those three as we have to dread before them. There, however, where Krishna and Dhananjaya are, our fear must be greater. The Bharata army hath been attacked both on the front and from behind. In this pass, I think, the protection of the ruler of the Sindhus is our first duty. Jayadratha, afraid of Dhananjaya, deserves of everything else to be protected by us. The heroic Yuyudhana and Vrikodara have both gone against the ruler of the Sindhus. All this that hath come is the fruit of that match at dice conceived by Sakuni's intellect. Neither victory nor defeat took place in the (gaming) assembly. Now that we are engaged in this sport, there will be victory or defeat. Those innocent things with which Sakuni had formerly played in the Kuru assembly and which he regarded as dice, were, in reality, invincible shafts. Truly, there where, O sire, the Kauravas were congregated, they were not dice but terrible arrows capable of mangling your bodies. At present, however, O king, know the combatants for players, these shafts for dice, and the ruler of the Sindhus, without doubt, O monarch, as the stake, in this game of battle. Indeed, Jayadratha is the great stake about which we are playing today with the enemy. Under the circumstances, therefore, O monarch, all of us becoming reckless of our very lives, should make due arrangements for the protection of the ruler of the Sindhus in battle. Engaged as we are in our present sport, it is here that we shall have victory or defeat, here, that is, where those great bowmen are protecting the ruler of the Sindhus. Go thither, therefore, with speed, and protect those protectors (of Jayadratha). As regards myself, I will stay here, for despatching others (to the presence of Jayadratha) and checking the Panchalas, the Pandus and the Srinjayas united together. Thus commanded by the preceptor, Duryodhana quickly proceeded (to the place indicated) with his followers, resolutely setting himself to (the accomplishment of) a fierce task. The two protectors of the wheels of Arjuna's car, viz., the Panchala princes, Yudhamanyu and Uttamaujas, were at that time proceeding towards Savyasachin by the skirts of the Kuru array. Thou mayest remember, O king, that formerly while Arjuna penetrated thy host from desire of battle, those two princes, O monarch, had been checked in their progress by Kritavarman. Now, the Kuru king beheld them proceeding by the skirts of his host. The mighty Duryodhana of Bharata's race lost no time in engaging in a fierce battle with those two brothers thus rushing furiously. Those two foremost of Kshatriyas, reputed as mighty car-warriors, then rushed in that battle at Duryodhana, with outstretched bows. Yudhamanyu pierced Duryodhana with twenty, and his four steeds with four shafts. Duryodhana, however, with a single shaft, cut off Yudhamanyu's standard. And thy son then cut off the former's bow also with another shaft. And then with a broad-headed arrow, the Kuru king felled Yudhamanyu's charioteer from his niche in the car. And then he pierced the four steeds of the latter with four shafts. Then Yudhamanyu, excited with wrath, quickly sped, in that battle, thirty shafts at the centre of thy son's chest. Then Uttamaujas also, excited with wrath, pierced Duryodhana's charioteer with shafts decked with gold, and despatched him to Yama's abode. Duryodhana also, O monarch, then slew the four steeds as also the two Parshni charioteers of Uttamaujas, the prince of Panchalas. Then Uttamaujas, in that battle, becoming steedless and driverless, quickly ascended the car of his brother, Yudhamanyu. Ascending on the car of his brother, he struck Duryodhana's steeds with many shafts. Slain therewith, those steeds fell down on the earth. Upon the fall of his steeds, the valiant Yudhamanyu then, by a mighty weapon, quickly cut off Duryodhana's bow and then (with another shaft), his leathern fence. That bull among men then, viz., thy son, jumping down from that steedless and driverless car, took up a mace and proceeded against the two princes of Panchala. Beholding that subjugator of hostile town, thus advancing in wrath, both Yudhamanyu and Uttamaujas jumped down from the terrace of their car. Then Duryodhana armed as he was with a mace, pressed down into the earth with that mace that foremost of cars furnished with gold, with steeds and driver and standard. Thy son then, that scorcher of foes, having thus crushed that car, steedless and driverless as he himself was, quickly ascended the car of the king of the Madras. Meanwhile, those two mighty car-warriors, viz., those two foremost Panchala princes, ascending on two other cars, proceeded towards Arjuna.'"

Footnotes

277:1 The fear behind them was from the Pandava army. The fear before them was from the car-warriors who had succeeded in penetrating the Kuru host.

Section 130

"Sanjaya said, 'During the progress, O monarch, of that battle, making the hair stand on end, and when all the combatants were filled with anxiety and greatly afflicted, the son of Radha. O bull of Bharata's race, proceeded against Bhima for battle, like an infuriated elephant in the forest proceeding against another infuriated elephant.'

"Dhritarashtra said, 'How raged that battle, in the neighbourhood of Arjuna's car, between those two mighty car-warriors, viz., Bhima and Karna, both of whom are endued with great strength? Once before Karna had been vanquished by Bhimasena in battle. How, therefore, could the mighty car-warrior Karna again proceed against Bhima? How also could Bhima proceed against the Suta's son, that mighty warrior who is reckoned as the greatest of car-warriors on earth? Yudhishthira, the son of Dharma, having prevailed over Bhishma and Drona, did not fear anybody else so much as the bowman Karna. Indeed, thinking of the mighty car-warrior Karna, he passeth his nights sleeplessly from fear. How, then, could Bhima encounter that Suta's son in battle? Indeed, O Sanjaya, how could Bhima fight with Karna, that foremost of warriors, that hero devoted to the Brahmanas endued with energy and never retreating from battle? How, indeed, did those two heroes, viz., the Suta's son and Vrikodara, fight with each other in that encounter which took place in the vicinity of Arjuna's car? Informed before of his brotherhood (with the Pandavas), the Suta's son is again, compassionate. Remembering also his words to Kunti, how could he fight with Bhima? As regards Bhima also, remembering all the wrongs formerly inflicted on him by the Suta's son, how did that hero fight with Karna in battle? My son Duryodhana, O Suta, hopeth that Karna will vanquish all the Pandavas in battle. Upon whom my wretched son resteth his hope of victory in battle, how did he fight with Bhimasena of terrible deeds? That Suta's son, relying upon whom my sons chose hostilities with those mighty car-warriors (viz., the sons of Pandu), how did Bhima fight with him? Indeed, remembering the diverse wrongs and injuries done by him, how did Bhima fight with that son of Suta? How indeed, could Bhima fight with that son of a Suta, who, endued with great valour, had formerly subjugated the whole earth on a single car? How did Bhima fight with that son of a Suta, who was born with a (natural) pair of ear-rings? Thou art skilled in narration, O Sanjaya! Tell me, therefore, in detail how the battle took place between those two, and who amongst them obtained the victory?'

"Sanjaya said, 'Leaving Radha's son, that foremost of car-warriors Bhimasena, desired to proceed to the place where those two heroes, viz., Krishna and Dhananjaya were. The son of Radha, however, rushing towards him as he proceeded, covered him, O king, with dense showers of arrows, like a cloud pouring, torrents of rain on a mountain. The mighty son of Adhiratha, his face beautiful as a full-blown lotus, lighted up with a smile, challenged Bhimasena to battle, as the latter was proceeding. And Karna said, 'O Bhima, I dreamt not that thou knowest how to fight. Why then dost thou show me thy back from desire of meeting with Arjuna? O delighter of the Pandavas, this is scarcely fit for a son of Kunti. Staying, therefore, where thou art, cover me with thy arrows.' Bhimasena, hearing that challenge of Karna, brooked it not, but wheeling his car a little, began to fight with the Suta's son. The illustrious Bhimasena showered clouds of straight shafts. Desiring also to arrive at the end of those hostilities by slaying Karna, Bhima began to weaken that hero conversant with every weapon and clad in mail, and staying before him for engaging in a single combat. Then mighty Bhima, that scorcher of foes, that wrathful son of Pandu, having slain numerous Kauravas, shot diverse showers of fierce shafts at Karna, O sire! The Suta's son, endued with great strength, swallowed, by means of the power of his own weapons, all those showers of arrows shot by that hero, possessed of the tread of an infuriated elephant.

Duly favoured by knowledge, that great bowman, viz., Karna, began in that battle, O monarch, to career like a preceptor (Of Military science). The wrathful son of Radha, smiling the while, seemed to mock Bhimasena as the latter was battling with great fury. The son of Kunti brooked not that smile of Karna in the midst of many brave warriors witnessing from all sides that fight of theirs. Like a driver striking a huge elephant with a hook, the mighty Bhima, excited with rage, pierced Karna whom he had obtained within reach, with many calf-toothed shafts in the centre of the chest. And once more, Bhimasena pierced the Suta's son of variegated armour with three and seventy well-shot and keen arrows equipped with beautiful wings and eased in golden armour, each with five shafts. And soon, within the twinkling of the eye, was seen a network of shafts about Bhima's car caused by Karna. Indeed, O monarch, those shafts shot from Karna's bow completely shrouded that car with its standard and driver and the Pandava himself. Then Karna pierced the impenetrable armour of Bhima with four and sixty arrows. And excited with rage he then pierced Partha himself with many straight shafts capable of penetrating into the very vitals. The mighty-armed Vrikodara, however, disregarding those shafts shot from Karna's bow fearlessly struck the Suta's son. Pierced with those shafts, resembling snakes of virulent poison, shot from Karna's bow, Bhima, O monarch, felt no pain in that battle. The valiant Bhima then, in that encounter, pierced Karna with two and thirty broad-headed shafts of keen points and fierce energy, Karna, however, with the greatest indifference, covered, in return, with his arrows, the mighty-armed Bhimasena who was desirous of Jayadratha's slaughter. Indeed, the son of Radha, in that encounter, fought mildly with Bhima, while Bhima, remembering his former wrongs, fought with him furiously. The wrathful Bhimasena could not brook that disregard by Karna. Indeed, that slayer of foes quickly shot showers of arrows at Radha's son. Those arrows, sped in that encounter by Bhimasena, fell on every limb of Karna like cooing birds. Those arrows equipped with golden wings and keen points, shot from Bhimasena's bow, covered the son of Radha like a flight of insects covering a blazing fire. Karna, however, O king, shot showers of fierce shafts in return, O Bharata. Then Vrikodara cut off, with Many broad-headed arrows, those shafts resembling thunderbolts, shot by that ornament of battle, before they could come at him. That chastiser of foes, viz., Karna, the son of Vikartana, once more, O Bharata, covered Bhimasena with his arrowy showers. We then, O Bharata, beheld Bhima so pierced in that encounter with arrows as to resemble a porcupine with its quilts erect on its body. Like the sun holding his own rays, the heroic Bhima held in that battle all those shafts, whetted on stone and equipped with wings of gold, that were shot from Karna's bow. All his limbs bathed in blood, Bhimasena looked resplendent like an Asoka tree in spring adorned with its flowery burthen. The mighty-armed Bhima could not brook that conduct, in battle, of the mighty-armed Karna. Rolling his eyes ill wrath, he pierced Karna with five and twenty long shafts. Thereupon, Karna looked like a white mountain with many snakes of virulent poison (hanging from its sides). And once more, Bhimasena, endued with the prowess of a celestial, pierced the Suta's son who was prepared to lay down his life in battle, with six and then with eight arrows. And, again, with another arrow, the valiant Bhimasena quickly cut off Karna's bow, smiling the while. And he slew also with his shafts the four steeds of Karna and then his charioteer, and then pierced Karna himself in the chest with a number of long shafts endued with the effulgence of the sun. Those winged shafts, piercing through Karna's body, entered the earth, like the rays of the sun piercing through the clouds. Afflicted with arrows and his bow cut off, Karna, though proud of his manliness, felt great pain and proceeded to another car.'"

Footnotes

280:1 Many of the Bengal texts have Calabhairiva. This is a mistake, the word being Calada, and not Calabha which would be unmeaning here.

Section 131

"Dhritarashtra said, 'What, indeed, O Sanjaya, did Duryodhana say when he saw that Karna turning away from the field upon whom my sons had reposed all their hopes of victory? How, indeed, did the mighty Bhima, proud of his energy, fight? What also, O son, did Karna do after this, beholding Bhimasena in that battle resemble a blazing fire?'

"Sanjaya said, 'Mounting upon another car that was duly equipped Karna once more proceeded against the son of Pandu, with the fury of the Ocean tossed by the tempest. Beholding Adhiratha's son excited with rage, thy sons, O king, regarded Bhimasena to be already poured as a libation on the (Karna) fire. With furious twang of bowstring and terrible sounds Of his palms, the son of Radha shot dense showers of shafts towards Bhimasena's car. And once more, O monarch, a terrible encounter took Place between the heroic Karna and the high-souled Bhima. Both excited with wrath, both endued with mighty arms, each desirous of slaying the other, those two warriors looked at each other, as if resolved to burn each O her with their (wrathful) glances. The eyes of both were red in rage, and both breathed fiercely, like a couple of snakes. Endued with great heroism, those two chastisers of foes approached and mangled each other. Indeed, they fought with each other like two hawks endued with great activity, or like two Sarabhas excited with wrath. Then that chastiser of foes, viz., Bhima recollecting all the woes suffered by him on the occasion of the match at dice, and during his exile in the woods and residence in Virata's city, and bearing in mind the robbing of their kingdom swelling with prosperity and gems, by thy sons, and the numerous other wrongs inflicted on the Pandavas by thee and the Suta's son and remembering also the fact that thou hadst conspired to burn innocent Kunti with her sons, and calling to his memory the sufferings of Krishna in the midst of the assembly at the hands of those wretches, as also the seizure of her tresses by Duhsasana, and the harsh speeches uttered, O Bharata, by Karna, to the effect, 'Take thou another husband, for all thy husbands are dead: the sons of Pritha have sunk into hell and are like sesamum seeds without kernel,'--remembering also those other words, O son of Kuru, that the Kauravas uttered in thy presence, add the fact also that thy sons had been desirous of enjoying Krishnâ as a slave, and those harsh words that Karna spoke to the sons of Pandu when the latter, attired in deer-skins were about to be banished to the woods, and the joy in which thy wrathful and foolish son, himself in prosperity, indulged, thinking the distressed sons of Pritha as veritable straw, the virtuous Bhima that slayer of foes, remembering these and all the woes he had suffered since his childhood, became reckless of his very life. Stretching his invincible and formidable bow, the back of whose staff was decked with gold, Vrikodara, that tiger of Bharata's race, utterly reckless of his life, rushed against Karna. Shooting dense showers of bright arrows whetted on stone, Bhima shrouded the very light of the sun. Adhiratha's son, however, smiling the while, quickly baffled, by means of his own winged arrows whetted on stone, that arrowy downpour of Bhimasena. Endued with great strength and mighty arms, that mighty car-warrior, the son of Adhiratha, then pierced Bhima with nine keen arrows. Struck with those arrows, like an elephant struck with the hook. Vrikodara fearlessly rushed against the Suta's son. Karna, however, rushed against that bull among the Pandavas who was thus rushing towards him with great impetuosity and might, like an infuriated elephant against an infuriated compeer. Blowing his conch then, whose blast resembled the sound of a hundred trumpets, Karna cheerfully agitated the force that supported Bhima, like the raging sea. Beholding that force of his consisting of elephants and steeds and cars and foot-soldiers, thus agitated by Karna, Bhima, approaching the former, covered him with arrows. Then Karna caused his own steeds of the hue of swans to be mingled with those of Bhimasena's of the hue of bears, and shrouded the son of Pandu with his shafts. Beholding those steeds of the hue of bears and fleet as the wind, mingled with those of the hue of swans, cries of oh and alas arose from among the troops of thy sons. Those steeds, fleet as the wind, thus mingled together, looked exceedingly beautiful like white and black clouds, O monarch, mingled together in the firmament. Beholding Karna and Vrikodara to be both excited with wrath, great car-warriors of thy army began to tremble with fear. The field of battle where they fought soon became awful like the domain of Yama. Indeed, O best of Bharatas, it became as frightful to behold as the city of the dead. The great car, warriors of thy army, looking upon that scene, as if they were spectators of a sport in an arena, beheld not any of the two to gain any advantage over the other in that dreadful encounter. They only beheld, O king, that mingling and clash of the mighty weapons of those two warriors, as a result, O monarch, of the evil policy of thyself and thy son. Those two slayers of foes-continued to cover each other with their keen shafts. Both endued with wonderful prowess, they filled the welkin with their arrowy downpours. Those two mighty car-warriors shooting at each other keen shafts from desire of taking each other's life, became exceedingly beautiful to behold like two clouds pouring torrents of rain. Those two chastisers of foes, shooting gold-decked arrows, made the welkin look bright, O king, as if with blazing meteors. Shafts equipped with vulturine feathers, shot by those two heroes, looked like rows of excited cranes in the autumn sky. Meanwhile, Krishna and Dhananjaya, those chastisers of foes, engaged in battle with the Suta's son, thought the burthen too great for Bhima to bear. As Karna and Bhima for baffling each other's shafts, shot these arrows at each other, many elephants and steeds and men deeply struck therewith, fell down deprived of life. And in consequence of those falling and fallen creatures deprived of life counting by thousands, a great carnage, O king, took place in the army of thy sons. And soon, O bull of Bharata's race, the field of battle became covered with the bodies of men and steeds and elephants deprived of life.'"

Section 132

"Dhritarashtra said, 'I regard Bhimasena's prowess to be exceedingly wonderful, inasmuch as he succeeded in battling with Karna of singular activity and energy. Indeed, O Sanjaya, tell me why that Karna, who is capable of resisting in battle the very celestials with the Yakshas and Asuras and men, armed with all kinds of weapons, could not vanquish in battle Pandu's son Bhima blazing with resplendence? O tell me, how that battle took place between them in which each staked his very life. I think that in an encounter between the two, success is within reach of both as, indeed, both are liable to defeat. O Suta, obtaining Karna in battle, my son Suyodhana always ventures to vanquish the sons of Pritha with Govinda and the Satwatas. Hearing, however, of the repeated defeat in battle of Karna by Bhimasena of terrible deeds, a swoon seems to come upon me, I think, the Kauravas to be already slain, in consequence of evil policy of my son. Karna will never succeed, O Sanjaya, in vanquishing those mighty bowmen, viz., the sons of Pritha. In all the battles that Karna has fought with the sons of Pandu, the latter have invariably defeated him on the field. Indeed, O son, the Pandavas are incapable of being vanquished by the very gods with Vasava at their head. Alas, my wicked son Duryodhana knoweth it not. Having robbed Pritha's son, who is like the Lord of the treasures himself, of his wealth, my son of little intelligence seeth not the fall like a searcher of honey (in the mountains). Conversant with deceit, he regardeth it to be irrevocably his and always insulteth the Pandavas. Myself also, of unrefined soul, overcome with affection for my children, scrupled not to despise the high-souled sons of Pandu that are observant of morality. Yudhishthira, the son of Pritha, of great foresight, always showed himself desirous of peace. My sons, however, regarding him incapable, despised him. Bearing in mind all those woes and all the wrongs (sustained by the Pandavas), the mighty-armed Bhimasena battled with the Suta's son. Tell me, therefore, O Sanjaya, how Bhima and Karna, those two foremost of warriors, fought with each other, desirous of taking each other's life!'

`Sanjaya said, 'Hear, O king, how the battle took place between Karna and Bhima which resembled an encounter between two elephants in the forest, desirous of slaying each other. The son of Vikartana, O king, excited with rage and putting forth his prowess, pierced that chastiser of foes, viz., the angry Bhima of great prowess with thirty shafts. Indeed, O chief of Bharata's race, Vikartana's son struck Bhima with many arrows of keen points, decked with gold, and endued with great impetuosity. Bhima, however, with three sharp shafts cut off the bow of Karna, as the latter was engaged in striking him. And with a broad-headed arrow, the son of Pandu then felled on the earth Karna's charioteer from his niche in the car. The son of Vikartana, then desirous of slaying Bhimasena, seized a dart whose shaft was adorned with gold and stones of lapis lazuli. Grasping that fierce dart, which resembled a second dart of death, and uplifting and aiming it, the mighty son of Radha hurled it at Bhimasena with a force sufficient to take away Bhima's life. Hurling that dart, like Purandara hurling the thunderbolt, Radha's son of great strength uttered a loud roar. Hearing that roar thy sons became filled with delight. Bhima, however, with seven swift arrows, cut off in the welkin that dart endued with the effulgence of the sun or fire, hurled from the hands of Karna. Cutting off that dart, resembling a snake just freed from its slough, Bhima, O sire, as if on the lookout for taking the life-breath of the Suta's son, sped, in great wrath, many shafts in that battle that were equipped with peacock-feathers and golden wings and each of which, whetted of' stone, resembled the rod of Yama. Karna also of great energy, taking up another formidable bow, the back of whose staff was adorned with gold, and drawing it with force, shot many shafts. The son of Pandu, however, cut off all those arrows with nine straight arrows of his own. Having cut off, O ruler of men those mighty shafts shot by Vasushena, Bhima, O monarch, uttered a loud roar like that of a lion. Roaring at each other like two mighty bulls for the sake of a cow in season, or like two tigers for the sake of the same piece of meat, they endeavoured to strike each other, each being desirous of finding the other's laches. At times they looked at each other with angry eyes, like two mighty bulls in a cow-pen. Then like two huge elephants striking each other with the points of their tusks, they encountered each other with shafts shot from their bows drawn to the fullest stretch. Scorching each other, O king, with their arrowy showers, they put forth their prowess upon each other, eyeing each other in great wrath. Sometimes laughing at each other, and sometimes rebuking each other, and sometimes blowing their conchs, they continued to fight with each other. Then Bhima once more cut Karna's bow at the handle, O sire, and despatched by means of his shafts the latter's steeds, white as conchs, to the abode of Yama, and the son of Pandu also felled his enemy's charioteer from his niche in the car. Then Karna, the son of Vikartana, made steedless and driverless, and covered in that battle (with shafts), became plunged into great anxiety. Stupefied by Bhima with his arrowy showers, he knew not what to do. Beholding Karna placed in the distressful plight, king Duryodhana, trembling with wrath, commended (his brother) Durjaya, saying, 'Go, O Durjaya! There the son of Pandu is about to devour the son of Radha! Slay that beardless Bhima soon, and infuse strength into Karna!' Thus addressed, the son Durjaya, saying unto Duryodhana, 'So be it', rushed towards Bhimasena engaged (with Karna) and covered him with arrows. And Durjaya struck Bhima with nine shafts, his steeds with eight, his driver with six, his standard with three, and once more Bhima himself with seven. Then Bhimasena, excited with wrath, piercing with his shafts the very vitals of Durjaya, and his steeds and driver, despatched them of Yama's abode. Then Karna, weeping in grief, circumambulated that son of thine, who, adorned with ornaments, lay on the earth, writhing like a snake. Bhima then, having made that deadly foe of his, viz., Karna, carless, smiling by covered him with shafts and made him look like a Sataghni with numberless spikes on it. The Atiratha Karna, however, that chastiser of foes, though thus pierced with arrows, did not yet avoid the enraged Bhima in battle.'"

Footnotes

283:1 I render the second line of 4 too freely. The sense seems to be that when two persons fight, one cannot say beforehand who will succeed. Both have chances of success, as, indeed, both have chances of defeat.

Section 133

"Sanjaya said, 'Then the carless Karna, thus once more completely defeated by Bhima, mounted another car and speedily began to pierce the son of Pandu. Like two huge elephants encountering each other with the points of their tusks, they struck each other with shafts, shot from their bows drawn to the fullest stretch. Then Karna, striking Bhimasena with showers of shafts, uttered a loud roar, and once more pierced him in the chest. Bhima, however, in return, pierced Karna with ten straight arrows and once more with twenty straight arrows. Then Karna, piercing Bhima, O king, with nine arrows in the centre of the chest, struck the latter's standard with a sharp shaft. The son of Pritha then pierced Karna in return with three and sixty arrows, like a driver striking a mighty elephant with the hook, or a rider striking a steed with a whip. Deeply pierced, O king, by the illustrious son of Pandu, the heroic Karna began to lick with his tongue the corners of his mouth, and his eyes became red in rage. Then, O monarch, Karna, sped at Bhimasena, for his destruction, a shaft capable of piercing everybody, like Indra hurling his thunderbolt. That shaft equipped with beautiful feathers sped from the bow of the Suta's son, piercing Partha in that battle, sank deep into the earth. Then the mighty-armed Bhima, with eyes red in wrath, hurled without a moment's reflection, at the Suta's son, a heavy six-sided mace, adorned with gold measuring full four cubits in length, and resembling the bolt of Indra in force. Indeed, like Indra slaying the Asuras with his thunderbolt, that hero of Bharata's race, excited with wrath, slew with that mace the well-trained steeds of the foremost breed, of Adhiratha's son. Then, O bull of Bharata's race, the mighty-armed Bhima, with a couple of razor-faced arrows, cut off the standard of Karna. And then he slew, with a number of shafts his enemy's charioteer. Abandoning that steedless and driverless and standardless car, Karna. O Bharata, cheerlessly stood on the earth, drawing his bow. The prowess that we then beheld of Radha's son was extremely wonderful, inasmuch as that foremost of car-warriors, though deprived of car, continued to resist his foe. Beholding that foremost of men, viz., the son of Adhiratha, deprived of his car, Duryodhana, O monarch, said unto (his brother) Durmukha, 'There, O Durmukha, the son of Radha hath been deprived of his car by Bhimasena. Furnish that foremost of men, that mighty car-warrior with a car.' Hearing these words of Duryodhana, thy son Durmukha, O Bharata, quickly proceeded towards Karna and covered Bhima with his shafts. Beholding Durmukha desirous of supporting the Suta's son in that battle, the son of the Wind god was filled with delight and began to lick the corners of his mouth. Then resisting Karna the while with his shafts, the son of Pandu quickly drove his car towards Durmukha. And in that moment, O king, with nine straight arrows of keen points, Bhima despatched Durmukha to Yama's abode, Upon Durmukha's slaughter, the son of Adhiratha mounted upon the car of that prince and looked resplendent, O king, like the blazing sun. Beholding Durmukha lying prostrate on the field, his very vital pierced (with shafts) and his body bathed in blood, Karna with tearful eyes abstained for a moment from the fight. Circumambulating the fallen prince and leaving him there, the heroic Karna began to breathe long and hot breaths and knew not what to do. Seizing that opportunity, O king, Bhimasena shot at the Suta's son four and ten long shafts equipped with vulturine feathers. Those blood-drinking shafts of golden wings, endued with great force illuminating the ten points as they coursed through the welkin, pierced the armour of the Suta's son, and drank his life-blood, O king, and passing through his body, sank into the earth and looked resplendent like angry snakes, O monarch, urged on by Death himself, with half their bodies inserted within their holes. Then the son of Radha, without reflecting a moment, pierced Bhima in return with four and ten fierce shafts adorned with gold. Those fierce-winged arrows, piercing through Bhima's right arms, entered the earth like birds entering a grove of trees. Striking against the earth, those arrows looked resplendent, like the blazing rays of the sun while proceeding towards the Asta hills. Pierced in that battle with those all-piercing arrows, Bhima began to shed copious streams of blood, like a mountain ejecting streams of water. Then Bhima pierced the Suta's son in return with three shafts endued with the impetuosity of Garuda and he pierced the latter's charioteer also with seven. Then, O king, Karna thus afflicted by Bhima's might, became exceedingly distressed. And that illustrious warrior then fled, forsaking the battle, borne away by his fleet steeds. The Atiratha Bhimasena, however, drawing his bow adorned with gold, stayed in battle, looking resplendent like a blazing fire.'"

Section 134

"Dhritarashtra said, 'I think, Destiny is supreme. Fie on exertion which is useless, inasmuch as the son of Adhiratha, though fighting resolutely, could not vanquish the son of Pandu. Karna boasts of his competency to vanquish in battle all the Parthas with Govinda amongst them. I do not see in the world, another warrior like Karna! I often heard Duryodhana speak in this strain. Indeed, O Suta, the wretched Duryodhana used to tell me formerly, 'Karna is a mighty hero, a firm bowman, above all fatigue. If I have that Vasushena for my ally, the very gods will not be a match for me, what need be said, therefore, O monarch, of the sons of Pandu that are weak and heartless?' Tell me therefore, O Sanjaya, what Duryodhana said, beholding that Karna defeated and looking like a snake deprived of its poison and flying away from battle. Alas, deprived of his senses, Duryodhana despatched the unsupported Durmukha, unacquainted though he was with battle, into that fiery encounter, like an insect into the blazing fire. O Sanjaya, even Aswatthaman and the ruler of the Madras and Kripa, united together, could not stand before Bhimasena. Even these know the terrible might, equal to that of ten thousand elephants, of Bhima, endued with the energy of Marut himself, as also his cruel intents. Why did they provoke the fire in battle, of that hero of cruel deeds, that warrior resembling Yama himself as the latter becomes at the end of the Yuga? It seems that Suta's son, the mighty armed Karna alone, relying on the prowess of his own arms, fought in battle with Bhimasena, disregarding the latter. That son of Pandu who vanquished Karna in battle like Purandara vanquishing an Asura, is capable of being vanquished by anybody in fight. Who is there that would, hopeful of life, approach that Bhima who, in Arjuna's quest, alone entered my host, having ground Drona himself? Who, indeed, is there, O Sanjaya, that would dare stay in the face of Bhima? Who is there among the Asuras that would venture to stay before the great Indra with the thunderbolt uplifted in his hand? A man may return having entered the abode of the dead, but none, however, can return having encountered Bhimasena! Those men of weak prowess, who senselessly rushed against the angry Bhimasena were like insects falling upon a blazing fire. Without doubt, reflecting upon what the angry and fierce Bhima had said in the assembly in the hearing of the Kurus about the slaughter of my sons, and beholding the defeat of Karna, Duhsasana and his brothers ceased to encounter Bhima from fear. That wicked son also of mine, O Sanjaya, who repeatedly said in the assembly (these words, viz.,) Karna and Duhsasana and I myself will vanquish the Pandavas in battle,'--without doubt, beholding Karna defeated and deprived of his car by Bhima, is consumed with grief in consequence of his rejection of Krishna's suit! Beholding his mail-clad brothers slain in battle by Bhimasena, in consequence of his own fault, without doubt, my son is burning with grief. Who that is desirous of life will make a hostile advance against Pandu's son, Bhima, excited with wrath armed with terrible weapons and standing in battle like Death himself? A man may escape from the very jaws of the Vadava fire. But it is my belief that no one can escape from before Bhima's face. Indeed, neither Partha, nor the Panchalas, nor Kesava, nor Satyaki, when excited with wrath in battle, shows the least regard for (his) life. Alas, O Suta, the very lives of my sons are in danger.'

"Sanjaya said, 'Thou, O Kaurava, that art thus grieving in view of the present carnage, thou, without doubt, art the root of this destruction of the world! Obedient to the counsels of thy sons, thou hast thyself provoked this fierce hostility. Though urged (by well-wishers) thou acceptest not the proper medicine like a man fated to die. O monarch, O best of men, having thyself drunk the fiercest and the most indigestible poison, take thou all its consequences now. The combatants are fighting to the best of their might, still thou speakest ill of them. Listen, however, to me as I describe to thee how the battle raged on.

"Beholding Karna defeated by Bhimasena, five of thy sons, those uterine brothers that were great bowmen, could not, O sire, brook it. They were Durmarshana and Duhsaha and Durmada and Durdhara and Jaya. Clad in beautiful mail, all of them rushed against the son of Pandu. Encompassing the mighty-armed Vrikodara, on all sides, they shrouded all the points of the compass with their shafts looking like flights of locusts. Bhimasena, however, in the battle, smilingly received those princes of celestial beauty thus rushing suddenly against him. Beholding thy sons advancing against Bhimasena, Radha's son, Karna rushed against that mighty warrior, shooting arrows of keen points that were equipped with golden wings and whetted on stone. Bhima, however, quickly rushed against Karna, though resisted by thy sons. Then the Kurus, surrounding Karna, covered Bhimasena with showers of straight shafts. With five and twenty arrows, O king, Bhima, armed with his formidable bow, despatched all those bulls among men to Yama's abode with their steeds and charioteers. Falling down from their cars along with their charioteers, their lifeless forms looked like large trees with their weight of variegated flowers uprooted by the tempest. The prowess that we then beheld of Bhimasena was exceedingly wonderful, inasmuch as, resisting Adhiratha's son the while, he slew those sons of thine. Resisted by Bhima with whetted arrows on all sides, the Suta's son, O king, only looked at Bhima. Bhimasena also, with eyes red in wrath, began to cast angry glances on Karna, stretching his formidable bow the while.'"

Footnotes

288:1 The genius of the two languages being entirely different, I give the sense of the first line of 14 separately, without seeking to connect it, in the assertive form, with the second half of 13.

288:2 Literally, 'disregard of Krishna.'

Section 135

"Sanjaya said, 'Beholding thy sons lying (on the field), Karna of great prowess filled with great wrath, became hopeless about his life. And Adhiratha's son regarded himself guilty, seeing thy sons slain before his eyes in battle by Bhima. Then Bhimasena, recollecting the wrongs formerly inflicted by Karna, became filled with rage and began with deliberate care to pierce Karna with many keen arrows. Then Karna, piercing Bhima with five arrows, smiling the while, once more pierced him with seventy arrows, equipped with golden wings and whetted on stone. Disregarding these shafts shot by Karna, Vrikodara pierced the son of Radha in that battle with a hundred straight shafts. And once more, piercing him in his vitals with five keen arrows, Bhima, O sire, cut off with a broad-headed arrow the bow of the Suta's son. The cheerless Karna then, O Bharata, taking up another bow shrouded Bhimasena on all sides with his arrows. Then Bhima, slaying Karna's steeds and charioteer, laughed a laugh, having thus counteracted Karna's feats. Then that bull amongst men, viz., Bhima, cut off with his arrows the bow of Karna. That bow, O king, of loud twang, and the back of whose staff was decked with gold, fell down (from his hand). Then the mighty car-warrior Karna alighted from his car and taking up a mace in that battle wrathfully hurled it at Bhima. Beholding that mace, O king, impetuously coursing towards him, Vrikodara resisted it with his arrows in the sight of all thy troops. Then the son of Pandu, gifted with great prowess and exerting himself with great activity, shot a thousand arrows at the Suta's son, desirous of taking the latter's life. Karna, however, in the dreadful battle, resisting all those shafts with his own, cut off Bhima's armour also with his arrows. And then he pierced Bhima with five and twenty small shafts in the sight of all the troops. All this seemed exceedingly wonderful. Then, O monarch, Bhima, excited with rage, sped nine straight shafts at the Suta's son. Those keen shafts, piercing through Karna's coat of mail and right arm, entered the earth like snakes into an ant-hill. Shrouded with showers of shafts shot from Bhimasena's bow, Karna once more turned his back upon Bhimasena. Beholding the Suta's son turn back and flying away on foot, covered all over with the arrows of Kunti's son, Duryodhana said, 'Go ye quickly from all sides towards the car of Radha's son.' 'Then, O king, thy sons, hearing these words of their brother that were to them a surprise, rushed towards the son of Pandu for battle, shooting showers of shafts. They were Chitra, and Upachitra, and Charuchitra, and Sarasan, and Chitrayudha, and Chitravarman. All of them were well-versed in every mode of warfare. The mighty car-warrior, Bhimasena, however, felled each of those sons of thine thus rushing against him, with a single arrow. Deprived of life, they fell down on the earth like trees uprooted by a tempest. Beholding those sons of thine, all mighty car-warriors, O king, thus slain, Karna, with tearful face, recollected the word of Vidura. Mounting upon another car that was duly equipped, Karna, endued with great prowess, quickly proceeded against the son of Pandu in battle. Piercing each other with whetted arrows, equipped with wings of gold, the two warriors looked resplendent like two masses of clouds penetrated by the rays of the sun. Then the son of Pandu, excited with rage, cut off the armour of Suta's son with six and thirty broad-headed arrows of great sharpness and fierce energy. The mighty-armed Suta's son also, O bull of Bharata's race, pierced the son of Kunti with fifty straight arrows. The two warriors then, smeared with red sandal-paste with many a wound caused by each other's arrows, and covered also with gore, looked resplendent like the risen sun and the moon. Their coats of mail cut off by means of arrows, and their bodies covered with blood, Karna and Bhima then looked like a couple of snakes just freed from their sloughs. Indeed, those two tigers among men mangled each other with their arrows, like two tigers mangling each other with their teeth. The two heroes incessantly showered their shafts, like two masses of clouds pouring torrents of rain. Those two chastisers of foes tore each other's body with their arrows, like two elephants tearing each other with the points of their tusks. Roaring at each other and showering their arrows upon each other, causing their cars to trace beautiful circles. They resembled a couple of mighty bulls roaring at each other in the presence of a cow in her season. Indeed, those two lions among men then looked like a couple of mighty lions endued with eyes red in wrath, these two warriors endued with great energy fought on like Sakra and Virochana's son (Prahlada). Then, O king, the mighty-armed Bhima, as he stretched his bow with his two hands, looked like a cloud charged with lightning. Then mighty Bhima-cloud, having the twang of the bow for its thunder and incessant showers of arrows for its rainy downpour, covered, O king, the Karna-mountain. And once more Pandu's son, Bhima of terrible prowess, O Bharata, shrouded Karna with a thousand shafts shot from his bow. And as he shrouded Karna with his winged shafts, equipped with Kanka feathers, thy sons witnessed his extra ordinary prowess. Gladdening Partha himself and the illustrious Kesava, Satyaki and the two protectors of (two) wheels (of Arjuna's car), Bhima fought even thus with Karna. Beholding the perseverance of Bhima who knew his own self, thy sons, O monarch, all became cheerless.'"

Section 136

"Sanjaya said, 'Hearing the twang of Bhimasena's bow and the sound of his palms, the son of Radha could not brook it, like an infuriated elephant incapable of brooking the roars of an infuriated rival. Returning for a moment from before Bhimasena, Karna cast his eyes upon those sons of thine that had been slain by Bhimasena, Beholding them, O best of men, Karna became cheerless and plunged in grief. Breathing hot and long sighs, he, once more, proceeded against the son of Pandu. With eyes red as copper, and sighing in wrath like a mighty snake, Karna then, as he shot his arrows, looked resplendent like the sun scattering his rays. Indeed, O bull of Bharata's race, Vrikodara was then covered with the arrows, resembling the spreading rays of the sun that were shot from Karna's bow. The beautiful shafts, equipped with peacock-feathers, shot from Karna's bow, penetrated into every part of Bhima's body, like birds into a tree for roosting there. Indeed, the arrows, equipped with wings of gold, shot from Karna's bow falling incessantly, resembled continuous rows of cranes. So numerous were the shafts shot by Adhiratha's son that, these seemed to issue not from his bow alone but from his standard, his umbrella, and the shaft and yoke and bottom of his car also. Indeed, Adhiratha's son shot his sky-ranging shafts of impetuous energy, decked with gold and equipped with vulturine feathers, in such a way as to fill the entire welkin with them. Beholding him (thus) excited with fury and rushing towards him like the Destroyer himself, Vrikodara, becoming utterly reckless of his life and prevailing over his foe, pierced him with nine shafts. Beholding the irresistible impetuosity of Karna as also that dense shower of arrows, Bhima, endued as he was with great prowess, quailed not in fear. The son of Pandu then counteracting that arrowy downpour of Adhiratha's son, pierced Karna himself with twenty other sharp shafts. Indeed, as Pritha's son himself had before been shrouded by the Suta's son, even so was the latter now shrouded by the former in that battle. Beholding the prowess of Bhimasena in battle, thy warriors, as also the Gharanas, filled with joy; applauded him. Bhurisravas, and Kripa, and Drona's son, and the ruler of the Madras, and Uttamaujas and Yudhamanyu, and Kesava, and Arjuna,--these great car-warriors: O king, among both the Kurus and the Pandavas,--loudly cheered Bhima, saying, 'Excellent, Excellent,' and uttered leonine roars. When that fierce uproar, making the hair stand on end rose, thy son Duryodhana, O king, quickly said unto all the kings and princes and particularly his uterine brothers, these words, 'Blessed be ye, proceed towards Karna for rescuing him from Vrikodara, else the shafts shot from Bhima's bow will slay the son of Radha. Ye mighty bowmen, strive ye to protect the Suta's son.' Thus commanded by Duryodhana, seven of his uterine brothers, O sire, rushing in wrath towards Bhimasena, encompassed him on all sides. Approaching the son of Kunti they covered him with showers of arrows, like clouds pouring torrents of rain on the mountain-breast in the season of rains. Excited with wrath, those seven great car-warriors began to afflict Bhimasena, O king, like the seven planets afflicting the moon at the hour of the universal dissolution. The son of Kunti, then, O monarch, drawing his beautiful bow with great force and firm grasp, and knowing that his foes were but men, aimed seven shafts. And lord Bhima in great rage sped at them those shafts, effulgent as solar rays. Indeed, Bhimasena recollecting his former wrongs, shot those shafts as if for extracting the life from out of the bodies of those sons of thine. Those arrows, O Bharata, whetted on stone and equipped with wings of gold, shot by Bhimasena, piercing through the bodies of those Bharata princes, flew into the sky. Indeed, those arrows winged with gold, piercing through the hearts of thy sons, looked beautiful, O monarch, as they passed into the sky, like birds of excellent plumage. Decked with gold and covered all over with blood, those arrows, O king, drinking the blood of thy sons passed out of their body. Pierced in their vital limbs by means of those arrows, they fell down on the earth from their cars, like tall trees growing on mountain precipices, broken by an elephant. The seven sons of thine that were thus slain were Satrunjaya, and Satrusaha, and Chitra, and Chitrayudha, and Dridha, and Chitrasena and Vikarna. Amongst all thy sons thus slain, Vrikodara, the son of Pandu, grieved bitterly from sorrow for Vikarna who was dear to him. And Bhima said, 'Even thus was the vow made by me, viz., that all of you should be slain by me in battle. It is for that, O Vikarna, that thou hast been slain. My vow hath been accomplished. O hero, thou camest to battle, bearing in mind the duties of a Kshatriya. Thou wert ever engaged in our good, and especially in that of the king (our eldest brother). It is scarcely proper, therefore, for me to grieve for thy illustrious self.' Having slain those princes, O king, in the very sight of Radha's son, the son of Pandu uttered a terrible leonine roar. That loud shout of the heroic Bhima, O Bharata, informed king Yudhishthira the Just that the victory in that battle was his. Indeed, hearing that tremendous shout of Bhima armed with the bow, king Yudhishthira felt great joy in the midst of that battle. The gladdened son of Pandu, then, O king, received that leonine shout of his brother with sounds and other musical instruments. And after Vrikodara, had sent him that message by the sign agreed upon, Yudhishthira, that foremost of persons acquainted with weapons, filled with joy, rushed against Drona in battle. On the other hand, O king, beholding one and thirty of thy sons slain, Duryodhana recollected the words of Vidura.-Those beneficial words spoken by Vidura are now realised! Thinking even so, king Duryodhana was unable to do what he should. All that, during the match at dice, thy foolish and wicked son, with Karna (on his side), said unto the princes of Panchala causing her to be brought into the assembly, all the harsh words, again, that Karna said unto Krishnâ, in the same place, before thyself, O king, and the sons of Pandu, in thy hearing and that of all the Kurus, viz., O Krishna, the Pandavas are lost and have sunk into eternal hell, therefore, choose thou other husbands,--alas, the fruit of all that is now manifesting itself. Then, again, O thou of Kuru's race, diverse harsh speeches, such as sesamum seeds without kernel, etc., were applied by the wrathful sons to those high-souled ones, viz., the sons of Pandu. Bhimasena, vomiting forth the fire of wrath (which these enraged) and which he had restrained for thirteen years, is now compassing the destruction of thy sons. Indulging in copious lamentations, Viduara failed to persuade thee towards peace. O chief of the Bharatas, suffer the fruit of all that with thy sons. Thou art old, patient, and capable of foreseeing the consequences of all acts. Being so, when thou didst yet refuse to follow the counsels of thy well-wishers, it seems that all this is the result of destiny. Do not grieve, O tiger among men! All this is thy great fault. In my opinion, thou art thyself the cause of the destruction of thy sons. O monarch, Vikarna hath fallen, and Chitrasena also of great prowess. Many other mighty car-warriors and foremost ones among thy sons have also fallen. Others, again, among thy sons whom Bhima saw come within the range of his vision, O mighty-armed one, he slew in a trice. It is for thee only that I had to see our array scorched in thousands by means of the arrows shot by Pandu's son, Bhima and Vrisha (Karna)!'"

Footnotes

291:1 The Bombay reading, which I adopt, seems to be better than the Bengal one.

292:1 I think that both Vrikodaram and nisitais in this verse as given in the Bombay text are incorrect. I read Vrikodaras and navavhis following the Bengal texts.

Section 137

"Dhritarashtra said, 'O Suta, O Sanjaya, this grievous result that has now overtaken us is, I think, certainly due to my evil policy. I had hitherto thought that what is past. But, O Sanjaya, what measures should I now adopt? I am now once more calm, O Sanjaya, therefore, tell me how this slaughter of heroes is going on, having my evil policy for its cause.'

"Sanjaya said, 'Indeed, O king, Karna and Bhima, both endued with great prowess, continued in that battle to pour their arrowy showers like two rain-charged clouds. The arrows, winged with gold and whetted on stone and marked with Bhima's name, approaching Karna, penetrated into his body, as if piercing into his very life. Similarly, Bhima also, in that battle was shrouded with the shafts of Karna in hundreds and thousands, resembling snakes of virulent poison. With their arrows, O king, failing on all sides, an agitation was produced among the troops resembling that of the very ocean. Many were the combatants, O chastiser of foes, in thy host that were deprived of life by arrows, resembling snakes of virulent poison shot from Bhima's bow. Strewn with fallen elephants and steeds mixed with the bodies of men, the field of battle looked like one covered with trees broken by a tempest. Slaughtered in battle with the arrows from Bhima's bow, thy warriors fled away, 'saying, What is this?' Indeed, that host of the Sindhus, the Sauviras, and the Kauravas, afflicted with the impetuous shafts of both Karna and Bhima, was removed to a great distance. The remnant of those brave soldiers, with their steeds and elephants killed, leaving the vicinity of both Karna and Bhima, fled away in all directions. (And they cried out), 'Verily, for the sake of the Parthas, the gods are stupefying us, since those arrows shot by both Bhima and Karna are slaying our forces. Saying those words, these troops of thine afflicted with fear avoiding the range of (Karna's and Bhima's) arrows, stood at a distance for witnessing that combat. Then, on the field of battle there began to flow a terrible river enhancing the joy of the heroes and the fears of the timid. And it was caused by the blood of elephants and steeds and men. And covered with the lifeless forms of men and elephants and steeds, with flagstaffs and the bottoms of cars, with the adornments of cars and elephants and steeds with broken cars and wheels and Akshas and Kuveras, with loud-twanged bows decked with gold, and gold-winged arrows and shafts in thousands, shot by Karna and Bhima, resembling snakes just freed from their sloughs, with countless lances and spears and scimitars and battleaxes, with maces and clubs and axes, all adorned with gold, with standards of diverse shapes, and darts and spiked clubs, and with beautiful Sataghnis, the earth, O Bharata, looked resplendent. And strewn all over with earrings and necklaces of gold and bracelets loosened (from wrists), and rings, and precious gems worn on diadems and crowns, and head-gears, and golden ornaments of diverse kinds, O sire, and coats of mail, and leathern fences, and elephants' ropes, and umbrellas displaced (from their places) and Yak-tails, and fans with the pierced bodies of elephants and steeds and men, with blood-dyed arrows, and with diverse other objects, lying about and loosened from their places, the field of battle looked resplendent like the firmament bespangled with stars. Beholding the wonderful, inconceivable, and superhuman feats of those two warriors, the Charanas and the Siddhas were exceedingly amazed. As a blazing conflagration, having the wind for its ally, courses through an (extended) heap of dry grass, even so, Adhiratha's son, engaged with Bhima, coursed fiercely in that battle. Both of them felled countless standards and cars and slew steeds and men and elephants, like a pair of elephants crushing a forest of reeds while engaged in battle with other. Thy host looked like a mass of clouds, O king, of men, and great was the carnage caused in that battle by Karna and Bhima.'"

Footnotes

295:1 The sense seems to be that Karna and Bhima were like fire and wind.

295:2 Verse 28 is a triplet. The second line is obscure. It seems that a line has been omitted.

Section 138

"Sanjaya said, 'Then Karna, O king, piercing Bhima with three arrows, poured countless beautiful arrows upon him. The mighty-armed Bhimasena, the son of Pandu, though thus struck by the Suta's son, showed no signs of pain but stood immovable like a hill pierced (with arrows). In return, O sire, in that battle, he deeply pierced Karna in the ear with a barbed arrow, rubbed with oil, of great keenness, and of excellent temper. (With that arrow) he felled on the earth the large and beautiful ear-ring of Karna. And it felled down, O monarch, like a blazing luminary of great effulgence from the firmament. Excited with wrath, Vrikodara, then, smiling the while, deeply pierced the Suta's son in the centre of the chest with another broad-headed arrow. And once again, O Bharata, the mighty-armed Bhima quickly shot in that battle ten long shafts that looked like snakes of virulent poison just freed from their sloughs. Shot by Bhima, those shafts, O sire, striking Karna's forehead, entered it like snakes entering an ant-hill. With those shafts sticking to his forehead, the Suta's son looked beautiful, as he did before, while his brow had been encircled with a chaplet of blue lotuses. Deeply pierced by the active son of Pandu, Karna, supporting himself on the Kuxara of his car, closed his eyes. Soon, however, regaining consciousness, Karna, that scorcher of foes, with his body bathed in blood, became mad with rage. Infuriated with rage in consequence of his being thus afflicted by that firm bowman Karna, endued with great impetuosity, rushed fiercely towards Bhimasena's car. Then, O king, the mighty and wrathful Karna, maddened with rage, shot at Bhimasena, O Bharata, a hundred shafts winged with vulturine feathers. The son of Pandu, however, disregarding his foe and setting at nought his energy, began to shoot showers of fierce arrows at him. Then Karna, O king, excited with rage, O scorcher of foes, struck the son of Pandu, that embodiment of wrath with nine arrows in the chest. Then both those tigers among men (armed with arrows and, therefore), resembling a couple of tigers with fierce teeth, poured upon each other, in that battle, their arrowy showers, like two mighty masses of clouds. They sought to frighten each other in that battle, with sounds of their palms and with showers of arrows of diverse kinds. Excited with rage, each sought in that battle to counteract the other's feat. Then that slayer of hostile heroes, viz., the mighty-armed Bhima, O Bharata, cutting off, with a razor-faced arrow, the bow of the Suta's son, uttered a loud shout. Casting off that broken bow, the Suta's son, that mighty car-warrior, took up another bow that was stronger and tougher. Beholding that slaughter of the Kuru, the Sauvira, and the Sindhu heroes, and marking that the earth was covered with coats of mail and standards and weapons lying about, and also seeing the lifeless forms of elephants, foot-soldiers and horsemen and car-warriors on all sides, the body of the Suta's son, from wrath, blazed up with effulgence. Stretching his formidable bow, decked with gold, Radha's son, O king, eyed Bhima with wrathful glances. Infuriated with rage, the Suta's son, while shooting his arrows, looked resplendent, like the autumnal sun of dazzling rays at mid-day. While employed with his hands in taking up an arrow, fixing it on the bow-string, stretching the string and letting it off, none could notice any interval between those acts. And while Karna was thus engaged in shooting his arrows right and left, his bow incessantly drawn to a circle, like a terrible circle of fire. The keen pointed arrows, equipped with wings of gold, shot from Karna's bow, covered, O king, all the points of the compass, darkening the very light of the sun. Countless flights were seen, in the welkin, of those shafts equipped with wings of gold, shot from Karna's bow. Indeed, the shafts shot from the bow of Adhiratha's son, looked like rows of cranes in the sky. The arrows that Adhiratha's son shot were all equipped with vulturine feathers, whetted on stone, decked with gold, endued with great impetuosity, and furnished with blazing points. Impelled by the force of his bow, those arrows urged by Karna, while coursing in thousands through the welkin looked beautiful like successive flights of locusts. The arrows shot from the bow of Adhiratha's son, as they coursed through the welkin, looked like one long continuously drawn arrow in the sky. Like a cloud covering a mountain with torrents of rain, Karna in rage, covered Bhima with showers of arrows. Then thy sons, O Bharata, with their troops, beheld the might, energy, prowess and perseverance of Bhima, for the latter, disregarding that arrowy downpour, resembling the raging sea, rushed in wrath against Karna, Bhima, O monarch, was armed with a formidable bow, the back of whose staff was decked with gold. He stretched it so quickly that it seemed, like a second bow of Indra, incessantly drawn to a circle. Shafts issued continuously from it seemed to fill the welkin. With those straight arrows, equipped with wings of gold, shot by Bhima, a continuous line was made in the sky that looked effulgent like a garland of gold. Then those showers of (Karna's) arrows spread in the welkin, struck by Bhimasena with his shafts, were scattered in portions and fell down on the earth. Then the sky was covered with those showers of gold-winged and swiftly-coursing arrows, of both Karna and Bhimasena, that produced sparks of fire as they clashed against each other. The very sun was then shrouded, and the very wind ceased to blow. Indeed, when the welkin was thus covered with those arrowy showers, nothing could be seen. Then the Suta's son, disregarding the energy of the high-souled Bhima, completely shrouded Bhima with other arrows and endeavoured to prevail over him. Then, O sire, those arrowy showers shot by both of them, seemed to clash against each other like two opposite currents of wind. And in consequence of that clash of the arrowy showers of those two lions among men, a conflagration, O chief of the Bharatas, seemed to be generated in the sky. Then Karna, desirous of slaying Bhima, shot at him in rage many whetted arrows equipped with wings of gold and polished by the hands of the smith. Bhima, however, cut off with his own shafts every one of those arrows into three fragments, and prevailing over the Suta's son, he cried out, 'Wait, Wait.' And the wrathful and mighty son of Pandu, like an all-consuming conflagration, once more shot in rage showers of fierce shafts. And then in consequence of their leathern fences striking against their bow-strings, loud sounds were generated. And loud also became the sound of their palms, and terrible their leonine shouts, and fierce the rattle of their car-wheels and the twang of their bow-strings. And all the combatants, O king, ceased to fight, desirous of beholding the prowess of Karna and of the son of Pandu, each of whom was desirous of slaying the other. And the celestial Rishis and

Siddhas and Gandharvas, applauded them, saying, "Excellent, Excellent!' And the tribes of Vidyadharas rained flowery showers upon them. Then the wrathful and mighty-armed Bhima of fierce prowess, baffling with his own weapons the weapons of his foe, pierced the Suta's son with many shafts. Karna also, endued with great might, baffling the shafts of Bhimasena, sped at him nine long shafts in that battle. Bhima, however, with as many arrows, cut off those shafts of Suta's son in the welkin and addressed him, saying, 'Wait, Wait!' Then the mighty-armed and heroic Bhima, excited with rage, shot at Adhiratha's son an arrow resembling the rod of Yama or Death himself. Radha's son, however, smiling, cut off that arrow, O king, of Pandu's son, however, of great Prowess, with three arrows of his, as it coursed towards him through the welkin. The son of Pandu then once more shot showers of fierce shafts. Karna, however, fearlessly received all those arrows of Bhima. Then excited with rage, the Suta's son, Karna, by the power of his weapons, with his straight arrows, cut off in that encounter the couple of quivers and the bow-string of fighting Bhima, as also the traces of his steeds. And then slaying his steeds also, Karna pierced Bhima's charioteer with five shafts. The charioteer, quickly running away, proceeded to Yudhamanyu's car. Excited with rage, the son of Radha then, whose splendour resembled that of the Yuga-fire, smiling the while, cut off the flag-staff of Bhima and felled his banner. Deprived of his bow, the mighty-armed Bhima then seized a dart, such as car-warriors may use. Excited with wrath, he whirled it in his hand and then hurled it with great force at Karna's car. The son of Adhiratha then, with ten shafts, cut off, as it coursed towards him with the effulgence of a large meteor, the gold-decked dart thus hurled (by Bhima).Thereupon, that dart fell down, cut off into ten fragments by those sharp shafts of the Suta's son, Karna, that warrior conversant with every mode of warfare, then battling for the sake of his friends. Then, the son of Kunti took up a shield decked with gold and a sword, desirous of obtaining either death or victory, Karna, however, O Bharata, smiling the while, cut off that bright shield of Bhima with many fierce shafts. Then, car-less, Bhima, O king, deprived of his shield, became mad with rage. Quickly, then, he hurled his formidable sword at Karna's car. That large sword, cutting off the stringed bow of the Suta's son, fell down on the earth, O king, like an angry snake from the sky. Then Adhiratha's son, excited with rage in that battle, smilingly took up another bow destructive of foes, having a stronger string, and tougher than the one he had lost. Desirous of slaying the son of Kunti, Karna then began to shoot thousands of arrows, O king, equipped with wings of gold and endued with great energy. Struck by those shafts shot from Karna's bow, the mighty Bhima leaped into the sky, filling Karna's heart with anguish. Beholding the conduct of Bhima, in battle desirous of victory, the son of Radha beguiled him by concealing himself in his car. Seeing Karna concealing himself with an agitated heart on the terrace of his car, Bhima catching hold of Karna's flagstaff, waited on the earth. All the Kurus and the Charanas highly applauded that attempt of Bhima of snatching Karna away from his car, like Garuda snatching away a snake. His bow cut off, himself deprived of his car, Bhima, observant of the duties of his order, stood still for battle, keeping his (broken) car behind him. The son of Radha, then, from rage, in that encounter, proceeded against the son of Pandu who was waiting for battle. Then those two mighty warriors, O king, challenging as they approached each other, those two bulls among men, roared at each other, like clouds at the close of summer. And the passage-at-arms that then took place between those two engaged lions among men that could not brook each other in battle resembled that of old between the gods and the Danavas. The son of Kunti, however, whose stock of weapons was exhausted, was (obliged to turn back) pursued by Karna. Beholding the elephants, huge as hills that had been slain by Arjuna, lying (near), unarmed Bhimasena entered into their midst, for impeding the progress of Karna's car. Approaching that multitude of elephants and getting into the midst of that fastness which was inaccessible to a car, the son of Pandu, desirous of saving his life, refrained from striking the son of Radha. Desirous of shelter, that subjugator of hostile cities viz., the son of Pritha, uplifting an elephant that had been slain by Dhananjaya with his shafts, waited there, like Hanumat uplifting the peak of Gandhamadana. Karna, however, with his shafts, cut off that elephant held by Bhima. The son of Pandu, thereupon, hurled at Karna the fragments of that elephant's body as also car-wheels and steeds. In fact, all objects that he saw lying there on the field, the son of Pandu, excited with rage, took up and hurled at Karna. Karna, however, with his sharp arrows, cut off every one of those objects thus thrown at him. Bhima also, raising his fierce fists that were endued with the force of the thunder, desired to slay the Suta's son. Soon, however, he recollected

Arjuna's vow. The son of Pandu, therefore, though competent, spared the life of Karna, from desire of not falsifying the vow that Savyasachin had made. The Suta's son, however, with his sharp shafts, repeatedly caused the distressed Bhima, to lose the sense. But Karna, recollecting the words of Kunti, took not the life of the unarmed Bhima. Approaching quickly Karna touched him with the horn of his bow. As soon, however, as Bhimasena was touched with the bow, excited with rage and sighing like a snake, he snatched the bow from Karna and struck him with it on the head. Struck by Bhimasena, the son of Radha, with eyes red in wrath, smiling the while, said unto him repeatedly these words, viz., 'Beardless eunuch, ignorant fool and glutton.' And Karna said, 'Without skin in weapons, do not fight with me. Thou art but a child, a laggard in battle! There, son of Pandu, where occurs a profusion of eatables and drink, there, O wretch, shouldst thou be but never in battle. Subsisting on roots, flowers, and observant of vows and austerities, thou, O Bhima, shouldst pass thy days in the woods for thou art unskilled in battle. Great is the difference between battle and the austere mode of a Muni's life. Therefore, O Vrikodara, retire into the woods. O child, thou art not fit for being engaged in battle. Thou hast an aptitude for a life in the woods. Urging cooks and servants and slaves in the house to speed, thou art fit only for reproving them in wrath for the sake of thy dinner, O Vrikodara! O Bhima, O thou of a foolish understanding, betaking thyself to a Muni's mode of life, gather thou fruits (for thy food). Go to the woods, O son of Kunti, for thou art not skilled in battle. Employed in cutting fruits and roots or in waiting upon guests, thou art unfit, I think, to take a part, O Vrikodara, in any passage-at-arms.' And, O monarch, all the wrongs done to him in his younger years, were also reminded by Karna in harsh words. And as he stood there in weakness, Karna once more touched him with the bow. And laughing loudly, Vrisha once more told Bhima those words, 'Thou shouldst fight with others, O sire, but never with one like me. They that fight with persons like us have to undergo this and else! Go thither where the two Krishnas are! They will protect thee in battle. Or, O son of Kunti, go home, for, a child as thou art, what business hast thou with battle?' Hearing those harsh words of Karna, Bhimasena laughed aloud and addressing Karna said unto him these words in the hearing of all, 'O wicked wight, repeatedly hast thou been vanquished by me. How canst thou indulge, then, in such idle boast? In this world the ancients witnessed the victory and defeat of the great Indra himself. O thou of ignoble parentage, engage thyself with me in an athletic encounter with bare arms. Even as I slew the mighty Kichaka of gigantic frame, I would then slay thee in the very sight of all kings.' Understanding the motives of Bhima, Karna, that foremost of intelligent men, abstained from that combat in the very sight of all the bowmen. Indeed, having made Bhima carless, Karna, O king, reproved him in such boastful language in the sight of that lion among the Vrishnis (viz., Krishna) and of the high-souled Partha. Then the ape-bannered (Arjuna), urged by Kesava, shot at the Suta's son, O king, many shafts whetted on stone. Those arrows adorned with gold, shot by Partha's arms and issuing out of Gandiva, entered Karna's body, like cranes into the Krauncha mountains. With those arrows shot from Gandiva which entered Karna's body like so many snakes, Dhananjaya drove the Suta's son from Bhimasena's vicinity. His bow cut off by Bhima, and himself afflicted with the arrows of Dhananjaya, Karna quickly fled away from Bhima on his great car. Bhimasena also, O bull among men, mounting upon Satyaki's car, proceeded in that battle in the wake of his brother Savyasachin, the son of Pandu. Then Dhananjaya, with eyes red in wrath, aiming at Karna, quickly sped a shaft like the Destroyer urging forward Death's self. That shaft shot from Gandiva, like Garuda in the welkin in quest of a mighty snake, quickly coursed towards Karna. The son of Drona, however, that mighty car-warrior, with a winged arrow of his, cut it off in mid-air, desirous of rescuing Karna from fear of Dhananjaya. Then Arjuna, excited with wrath, pierced the son of Drona with four and sixty arrows, O king, and addressing him, said, 'Do not fly away, O Aswathaman, but wait a moment.' Drona's son, however, afflicted with the shafts of Dhananjaya, quickly entered a division of the Kaurava army that abounded with infuriated elephants and teemed with cars. The mighty son of Kunti, then, with the twang of Gandiva, drowned the noise made in that battle by all other twangings of bows, of shafts decked with gold. Then, the mighty Dhananjaya followed from behind the son of Drona who had not retreated to a great distance, frightening him all the way with his shafts. Piercing with his shafts, winged with the feathers of Kankas and peacocks, the bodies of men and elephants and steeds, Arjuna began to grind that force. Indeed, O chief of the Bharatas, Partha, the son of Indra, began to exterminate that host teeming with steeds and elephants and men.'"

Footnotes

295:3 Literally, mustered all his rage.

298:1 In the first line of the 62 the Bengal reading Ayastam is better than the Bombay reading Ayastas.

299:1 Literally, 'a mountain overgrown with medicinal herbs of great efficacy.' Of course, the allusion is to Hanumat's removal of Gandhamadana for the cure of Lakshmana.

Section 139

"Dhritarashtra said, 'Day by day, O Sanjaya, my blazing fame is being darkened. A great many warriors of mine have fallen. I think, all this is due to the reverse brought about by time. Dhananjaya, excited with rage, hath penetrated into my host which is protected by Drona's son, and Karna and which, therefore, is incapable of being penetrated by the very gods. United with those two of blazing energy viz., Krishna and Bhima, as also with that bull among the Sinis, his prowess hath been increased. Since I have heard of Dhananjaya's entry, grief is consuming my heart, like fire consuming a heap of dry grass, I see that all the kings of the earth with the ruler of the Sindhus amongst them, are affected by evil destiny. Having done a great wrong to the diadem-decked (Arjuna), how can the ruler of the Sindhus, if he falls within Arjuna's sight, save his life? From circumstantial inference, I see, O Sanjaya, how can the ruler of the Sindhus, if he falls within Arjuna's sight, save his life? From circumstantial inference, I see, O Sanjaya, that the ruler of the Sindhus is already dead. Tell me, however, truly how the battle raged. Thou art skilled in narration, O Sanjaya, tell me truly how the Vrishni hero Satyaki fought, who striving resolutely for Dhananjaya's sake, alone entered in rage the vast force, disturbing and agitating it repeatedly, like an elephant plunging into a lake overgrown with lotuses.'

"Sanjaya said, 'Beholding that foremost of men, viz., Bhima, to proceed, afflicted with Karna's shafts in the midst, O king, or many heroes, that foremost warrior amongst the Sinis followed him on his car. Roaring like the clouds at the close of summer, and blazing like the autumnal sun, he began to slaughter with his formidable bow the host of thy son, causing it to tremble repeatedly. And as the foremost one of Madhu's race, O Bharata, thus proceeded along the field on his car, drawn by steeds of the hue of silver and himself roaring terribly, none amongst thy warriors could check his progress. Then that foremost of kings, viz., Alamvusha, full of rage, never retreating from battle, armed with bow, and clad in a golden coat of mail rushing quickly, impeded the progress of Satyaki, that foremost warrior of Madhu's race. The encounter, then, O Bharata, that took place between them was such that its like had never been. All thy warriors and the enemy, abstaining from the fight, became spectators of that engagement between those two ornaments of battle. Then that foremost of kings, viz., Alamvusha forcibly pierced Satyaki with ten arrows. That bull of Sini's race, however, with shafts, cut all those arrows before they could reach him. And once more, Alamvusha struck Satyaki with three sharp arrows equipped with beautiful wings, blazing as fire, and shot from his bow drawn to the ear. Those piercing through Satyaki's coat of mail, penetrated into his body. Having pierced Satyaki's body with those sharp and blazing arrows, endued with the force of fire or the wind, Alamvusha forcibly struck the four steeds of Satyaki, white as silver, with four other arrows. The grandson of Sini, endued with great activity and prowess like that of (Kesava himself), the bearer of the discus, thus struck by him, slew with four shafts of great impetuosity the four steeds of Alamvusha. Having then cut off the head, beautiful as the full moon and decked with excellent car-rings with a broad-headed arrow, fierce as the Yuga-fire. Having slain that descendant of many kings in battle, that bull among the Yadus, that hero capable of grinding hostile hosts, proceeded towards Arjuna, O king, resisting, as he went, the enemy's troops. Indeed, O king, thus careering in the midst of the foe, the Vrishni hero, while proceeding in the wake (of Arjuna), was seen repeatedly to destroy with his shafts the Kuru host, like the hurricane dispersing gathering masses of clouds. Whithersoever that lion among men desired to go, thither he was borne by those excellent steeds of his, of the Sindhu breed, well-broken, docile, white as milk of the Kunda flower or the moon or snow, and adorned with trappings of warriors, viz., Duhsasana,--

their commander. Those leaders of divisions, encompassing the grandson of Sini on all sides in that battle, began to strike him. That foremost one among the Satwatas, that hero, viz., Satyaki also, resisted them all with showers of arrows. Quickly checking all of them by means of his fiery shafts, that slayer of foes, viz., the grandson of Sini, forcibly uplifting his bow, O Ajamida, slew the steeds of Duhsasana. Then, Arjuna and Krishna, beholding that foremost of men, (viz., Satyaki) in that battle, became filled with joy."'

Section 140

"Sanjaya said, 'Then the great bowmen of the Trigarta country owning standards, adorned with gold, encompassed on all sides the mighty-armed Satyaki, that warrior who accomplished with great activity everything that demanded accomplishment and who, having penetrated into that host, unlimited as the sea, was rushing against Duhsasana's car from desire of Dhananjaya's success. Checking his course with a large throng of cars on all sides, those great bowmen, excited with rage, covered him with showers of arrows. Having penetrated into the midst of the Bharata army which resembled a shoreless sea, and which, filled with the sound of palms abounded with swords and darts and maces, Satyaki, of prowess incapable of being baffled, alone vanquished his foes, those fifty (Trigarta) princes shining brilliantly in that battle. On that occasion we saw that the conduct of Sini's grandson in battle was extremely wonderful. So great was the lightness (of his movements) that having seen him on the west, we immediately saw him in the east. North, south, east, west, and in the other subsidiary directions, that hero seemed to career dancingly, as if he constituted a hundred warriors in his single self. Beholding that conduct of Satyaki, endued with the sportive tread of the lion, the Trigarta warriors, unable to bear his prowess fled away towards (the division of) their own (countrymen). Then the brave warriors of the Surasenas endeavoured to check Satyaki, striking him with showers of shafts, like a driver striking an infuriated elephant with the hook. The high-souled Satyaki struggled with them for a short space of time and then that hero of inconceivable prowess began to fight with the Kalingas. Transgressing that division of the Kalingas which was incapable of being crossed, the mighty-armed Satyaki approached the presence of Dhananjaya, the son of Pritha. Like a tired swimmer in water when he reaches the land, Yuyudhana became comforted on obtaining the sight of Dhananjaya, that tiger among men. Beholding him approach, Kesava, addressing Partha, said, 'Yonder cometh the grandson of Sini, O Partha, following in thy wake. O thou of prowess incapable of being baffled, he is thy disciple and friend. That bull among men, regarding all the warriors as straw, hath vanquished them. Inflicting terrible injuries upon the Kaurava warriors, Satyaki, who is dear to thee as life, cometh towards thee, O Kiritin! Having with his shafts crushed Drona himself and Kritavarman of the Bhoja race, this Satyaki cometh to thee, O Phalguna! Intent on Yudhishthira's good, having slain many foremost of warriors, the brave Satyaki, skilled in weapons, is coming to thee, O Phalguna! Having achieved the most difficult feat in the midst of the (Kaurava) troops, the mighty Satyaki, desirous of obtaining thy sight cometh to thee, O son of Pandu! Having on a single car fought in battle many mighty car-warriors with the preceptor (Drona) on their head, Satyaki cometh to thee, O Partha! Despatched by Dharma's son, this Satyaki cometh to thee, O Partha, having pierced through the Kaurava army, relying on the might of his own arms. Invincible in battle, that Satyaki, who hath no warrior amongst the Kauravas equal to him, is coming to thee, O son of Kunti! Having slain, countless warriors, this Satyaki cometh to thee, O Partha, freed from amid the Kaurva troops, like a lion from amid a herd of kine. Having strewn the earth with the faces, beautiful as the lotus, of thousands of kings, this Satyaki is coming to thee, O Partha! Having vanquished in battle Duryodhana himself with his brothers, and having slain Jalasandha, Satyaki is coming quickly. Having caused a river of blood for its mire, and regarding the Kauravas as straw, Satyaki cometh towards thee.' The son of Kunti, without being cheerful, said these words unto Kesava, 'The arrival of Satyaki, O mighty-armed one, is scarcely agreeable to me. I do not, O Kesava, know how king Yudhishthira the Just is. Now that he is separated from Satwata, I doubt whether he is alive; O mighty-armed one, this Satyaki should have protected the king. Why then, O Krishna, hath this one, leaving Yudhishthira followed in my wake? The king, therefore, hath been abandoned to Drona. The ruler of the Sindhus hath not yet been slain. There, Bhurisravas is proceeding against Satyaki in battle. A heavier burthen hath been cast upon me on account of Jayadratha. I should know how the ling is and I should also protect Satyaki. I should also slay Jayadratha. The sun hangeth low. As regards the mighty-armed Satyaki, he is tired; his weapons also have been exhausted. His steeds as also their driver, are tired, O Madhava! Bhurisravas, on the other hand, is not tired, he hath supporters behind him, O Kesava! Will success be Satyaki's in this encounter? Having crossed the very ocean, will Satyaki of unbaffled prowess, will that bull amongst the Sinis, of great energy, succumb, obtaining (before him) the vestige of a cow's foot? Encountering that foremost one amongst the Kurus, viz., the high-souled Bhurisravas, skilled in weapons, will Satyaki have good fortune? I regard this, O Kesava, to have been an error of judgment on the part of king Yudhishthira the Just. Casting of all fear of the preceptor, he hath despatched Satyaki (from away his side). Like a sky-ranging hawk after a peace of meat, Drona always endeavoureth after the seizure of king Yudhishthira the Just. Will the king be free from all danger?'

Footnotes

304:1 i.e., the little indent caused by a cow's hoof.

Section 141

"Sanjaya said, 'Beholding Satwata, invincible in battle coming (towards Arjuna), Bhurisravas, in rage, O king, suddenly advanced towards him. He of Kuru's race, then, O king, addressing that bull of Sini's race, said, 'By luck it, is thou that hast today come within the range of my vision. Today in this; battle, I obtain the wish I had always cherished. If thou dost not flee away from battle, thou wilt not escape me with life. Slaying thee today in fight, thou that art ever proud of thy heroism, I will, O thou of Dasarha's race, gladden the Kuru king Suyodhana. Those heroes, viz., Kesava and Arjuna, will today together behold thee lying on the field of battle, scorched with my arrows. Hearing that thou hast been slain by me, the royal son of Dharma, who caused thee to penetrate into this host, will today be covered with shame. Pritha's son, Dhananjaya, will today behold my prowess when he sees thee slain and lying on the earth, covered with gore. This encounter with thee hath always been desired by me, like the encounter of Sakra with Vali in the battle between the gods and the Asuras in days of old. Today I will give thee dreadful battle, O Satwata! Thou shalt thence truly understand (the measure of) my energy, might, and manliness. Slain by me in battle, thou shalt today proceed to the abode of Yama, like Ravana's son (Indrajit) slain by Lakshmana, the younger brother of Rama. Today, Krishna and Partha and king Yudhishthira the Just, O thou of Madhu's race, witnessing thy slaughter will, without doubt, be overcome with despondency and will give up battle. Causing thy death today, O Madhava, with keen shafts, I will gladden the wives of all those that have been slain by thee in battle. Having come within the scope of my vision, thou shalt not escape, like a small deer from within the range of a lion's vision.' Hearing these words of his, Yuyudhana, O king, answered him with a laugh, saying, 'O thou of Kuru's race, I am never inspired with fear in battle. Thou shalt not succeed in terrifying me with thy words only. He will slay me in battle who will succeed in disarming me. He that will slay me in battle will slay (foes) for all time to come. What is the use of such idle and long-winded boast in words? Accomplish in deed what thou sayest. Thy words seem to be as fruitless as the roar of autumnal clouds. Hearing, O hero, these roars of thine, I cannot restrain my laughter. Let that encounter, O thou of Kuru's race, which has been desired by thee so long, take place today. My heart, O sire, inspired as it is with the desire of an encounter with thee, cannot brook any delay. Before slaying thee, I shall not abstain from the fight, O wretch.' Rebuking each other in such words, those two bulls among men, both excited with great wrath, struck each other in battle, each being desirous of taking the other's life. Those great bowmen both endued with great might, encountered each other in battle, each challenging the other, like two wrathful elephants in rut for the sake of a she-elephant in her season. And those two chastisers of foes, viz., Bhurisravas and Satyaki, poured upon each other dense showers of arrows like two masses of clouds. Then Somadatta's son, having shrouded the grandson of Sini with swift coursing shafts, once more pierced the latter, O chief of the Bharatas, with many keen shafts, from desire of slaying him. Having pierced Satyaki with ten shafts, Somadatta's son sped many other keen shafts at that bull amongst the Sinis, from a desire of compassing his destruction. Satyaki, however, O lord, cut off, with the power of his weapons, all those keen shafts of Bhurisravas, O king, in the welkin, before, in fact, any of them could reach him. Those two heroes, those two warriors that enhanced the fame of the Kurus and the Vrishnis respectively, both of noble lineage, thus poured upon each other their arrowy showers. Like two tigers fighting with their claws or two huge elephants with their tusks they mangled each other with shafts and darts, such as car-warriors may use. Mangling each other's limbs, and with blood issuing out of their wounds, those two warriors engaged in a gambling match in which their lives were at the stake, checked and confounded each other. Those heroes of excellent feats, those enhancers of the fame of the Kurus and the Vrishnis, thus fought with each other, like two leaders of elephantine herds. Indeed, those warriors, both coveting the highest region, both cherishing the desire of very soon attaining the region of Brahman, thus roared at each other. Indeed, Satyaki and Somadatta's son continued to cover each other with their arrowy showers in the sight of the Dhartarashtras filled with joy. And the people there witnessed that encounter between those two foremost of warriors who were fighting like two leaders of elephantine herds for the sake of a she-elephant in her season. Then each slaying the other's steeds and cutting off the other's bow, those car-less combatants encountered each other with swords in a dreadful fight. Taking up two beautiful and large and bright shields made of bull's hide, and two naked swords, they careered on the field. Stalking in circles and in diverse other kinds of courses duly, those grinders of foes excited with rage, frequently struck each other. Armed with swords, clad in bright armour, decked with cuirass and Angadas, those two famous warriors showed diverse kinds of motion. They wheeled about on high and made side-thrusts, and ran about, and rushed forward and rushed upwards. And those chastisers of foes began to strike each other with their swords. And each of them looked eagerly for the dereliction of the other. And both of those heroes leapt beautifully and both showed their skill in that battle, began also to make skilful passes at each other, and having struck each other, O king, those heroes took rest for a moment in the sight of all the troops. Having with their swords cut in pieces each other's beautiful shield, O king, decked with a hundred moons, those tigers among men, engaged themselves in a wrestling encounter. Both having broad chests, both having long arms, both well-skilled in wrestling, they encountered each other with their arms of iron that resembled spiked maces. And they struck each other with their arms, and seized each other's arms, and each seized with his arms the other's neck. And the skill they had acquired by exercise, contributed to the joy of all the warriors that stood as spectators of the encounter. And as those heroes fought with each other, O king, in that battle, loud and terrible were the sounds produced by them, resembling the fall of the thunder upon the mountain breast. Like two elephants encountering each other with the end of their tusks, or like two bulls with their horns, those two illustrious and foremost warriors of the Kuru and the Satwata races, fought with each other, sometimes binding each other with their arms, sometimes striking each other with their heads, sometimes intertwining each other's legs, sometimes slapping their armpits, sometimes pinching each other with their nails, sometimes clasping each other tightly, sometimes twining their legs round each other's loins, sometimes rolling on the ground, sometimes advancing, sometimes receding, sometimes rising up, and sometimes leaping up. Indeed, those two and thirty kinds of separate manoeuvres that characterise encounters of that kind.

"When Satwata's weapons were exhausted during his engagement with Bhurisravas, Vâsudeva said unto Arjuna, 'Behold that foremost of all bowmen, viz., Satyaki, engaged in battle, deprived of car. He hath entered the Bharata host, having pierced through it, following in thy wake, O son of Pandu! He hath fought with all the Bharata warriors of great energy. The giver of large sacrificial presents, viz., Bhurisravas, hath encountered that foremost of warriors while tired with fatigue. Desirous of battle, Bhurisravas is about to encounter. Then that warrior invincible in battle, viz., Bhurisravas, excited with wrath, vigorously struck Satyaki, O king, like an infuriated elephant striking an infuriated compeer. Those two foremost of warriors, both upon their cars, and both excited with wrath, fought on, king, Kesava, and Arjuna witnessing their encounter. Then the mighty-armed Krishna, addressing Arjuna, said, 'Behold, that tiger among the Vrishnis and the Andhakas has succumbed to Somadatta's son. Having achieved the most difficult feats, exhausted with exertion, he hath been deprived of his car. O Arjuna, protect Satyaki, thy heroic disciple. See that foremost of men may not, for thy sake, O tiger among men, succumb to Bhurisravas, devoted to sacrifices. O puissant one, speedily do what is needed.' Dhananjaya, with a cheerful heart addressing Vâsudeva, said, 'Behold, that bull amongst the Rurus and that foremost one among the Vrishnis are sporting with each other, like a huge elephant mad with rage sporting with a mighty lion in the forest. While Dhananjaya the son of Pandu was thus speaking, loud cries of oh and alas arose among the troops, O bull of Bharata's race, since the mighty-armed Bhurisravas, exerting vigorously struck Satyaki and brought him down upon the ground. And like a lion dragging an elephant, that foremost one of Kuru's race, viz., Bhurisravas, that giver of profuse presents at sacrifices, dragging that foremost one amongst the Satwatas, looked resplendent in that battle. Then Bhurisravas in that encounter, drawing his sword from the scabbard, seized Satyaki by the hair of his head and struck him at the chest with his feet. Bhurisravas then was about to cut off from Satyaki's trunk his head decked with ear-rings. For sometime, the Satwata hero rapidly whirled his head with the arm of Bhurisravas that held it by the hair, like a potter's wheel whirled round with the staff. Beholding Satwata thus dragged in battle by Bhurisravas. Vâsudeva once more, O king, addressed Arjuna and said, 'Behold, that tiger among the Vrishnis and the Andhakas, that disciple of thine, O mighty-armed one, not inferior to thee in bowmanship, hath succumbed to Somadatta's son. O Partha, since Bhurisravas is thus prevailing over the Vrishni hero, Satyaki, of prowess incapable of being baffled, the very name of the latter is about to be falsified. Thus addressed by Vâsudeva the mighty-armed son of Pandu, mentally worshipped Bhurisravas in that battle, saying, 'I am glad that, Bhurisravas, that enhancer of the fame of the Kurus, is dragging Satyaki in battle, as if in sport. Without slaying Satyaki that foremost one among the heroes of the Vrishni race, the Kuru warrior is only dragging him like a mighty lion in the forest dragging a huge elephant.' Mentally applauding the Kuru warrior thus, O king, the mighty-armed Arjuna, the son of Pritha, replied unto Vasudeva, saying, 'My eyes having rested upon of the Sindhus, I could not, O Madhava, see Satyaki. I shall, however, for the sake of that Yadava warrior, achieve a most difficult feat.' Having said these words, in obedience to Vâsudeva, the son of Pandu, fixed on Gandiva a sharp razor-headed arrow. That arrow, shot by Partha's hand and resembling a meteor flashing down from the firmament, cut off the Kuru warrior's arm with the sword in the grasp and decked with Angada.'"

Footnotes

305:1 The sense is that he that will slay me will always be victorious in battle, will always slay the warriors with whom he may be engaged in battle. Defeat will never be his.

307:1 do not render 55 literally. Satyaki is called 'Satyavikrama,' i.e., of true prowess' or 'of prowess incapable of being baffled.' If he sustains a defeat today at Bhurisrava's hand, that title of his will be falsified. This is all that Krishna means.

Section 142

"Sanjaya said, 'That arm (of Bhurisravas) decked with Angada and the sword in its grasp (thus cut off), fell down on the earth to the great grief of all living creatures. Indeed, that arm, which was to have cut off Satyaki's head itself, cut off by the unseen Arjuna, quickly dropped down on the earth, like a snake of five heads. The Kuru warrior, beholding himself incapacitated by Partha abandoned his hold on Satyaki and wrathfully reproved the son of Pandu.'

"Bhurisravas said, 'Thou hast, O son of Kunti, done a cruel and heartless deed, since without being engaged with me, thou hast, unseen by me, cut off my arm. Shalt thou not have to say unto Yudhishthira, the royal son of Dharma, even this, viz., 'Bhurisravas, while otherwise engaged, was slain by me in battle?' Wert thou taught this use of weapons by the high-souled Indra or by Rudra, O Partha, or by Drona, or by Kripa? Thou art, in this world, better acquainted with the rules about the use of weapons than all others. Why then hast thou cut off in battle the arm of a warrior who was not engaged with thee? The righteous never strike him that is heedless, or him that is terrified, or him that is made carless, or him that beggeth for life or protection, of him that hath fallen into distress. Why, then, O Partha, hast thou perpetrated such an extremely unworthy deed that is sinful, that is worthy only of a low wretch, and that is practised by only a wicked bloke!

A respectable person, O Dhananjaya, can easily accomplish a deed that is respectable. A deed, however, that is disrespectable becomes difficult of accomplishment by a person that is respectable. A man quickly catches the behaviour of those with whom and amongst whom he moves. This is seen in thee, O Partha! Being of royal lineage and born, especially, in Kuru's race, how hast thou fallen off from the duties of a Kshatriya, although thou wert of good behaviour and observant of excellent vows. This mean act that thou hast perpetrated for the sake of the Vrishni warrior, is without doubt, conformable to Vâsudeva's counsels. Such an act does not suit one like thee. Who else, unless he were a friend of Krishna's, would inflict such a wrong upon lone that is heedlessly engaged with another in battle? The Vrishnis and the Andhakas are bad Kshatriyas, ever engaged in sinful deeds, and are, by nature, addicted to disreputable behaviour. Why, O Partha, hast thou taken them as model? Thus addressed in battle, Partha replied unto Bhurisravas, saying, 'It is evident that with the decrepitude of the body one's intellect also becomes decrepit, since, O lord, all those senseless words have been uttered by thee. Although thou knowest Hrishikesa and myself well, how is it that thou rebukest us thus? Knowing as I do the rules of battle and conversant as I am with the meaning of all the scriptures, I would never do an act that is sinful. Knowing this well, thou rebukest me yet. The Kshatriyas fight with their foes, surrounded by their own followers, their brothers, sires, sons, relatives, kinsmen, companions, and friends. These also fight, relying on the (strength of) arms of those they follow. Why, then, should I not protect Satyaki, my disciple and dear kinsman, who is fighting for our sake in this battle, regardless of life itself, that is so difficult of being laid down. Invincible in fight, Satyaki, O king, is my right arm in battle. One should not protect one's own self only, when one goes to battle, he, O king, who is engaged in the business of another should be protected (by that other). Such men being protected, the king is protected in press of battle. If I had calmly beheld Satyaki on the point of being slain in great battle (and had not interfered for saying him), sin would, then, owing to Satyaki's death, have been mine, for such negligence! Why then dost thou become angry with me for my having protected Satyaki? Thou rebukest me, O king, saying, 'Though engaged with another, I have yet been maimed by thee.' In that matter, I answer, I judged wrongly. Sometimes shaking my armour; sometimes riding on my car, sometimes drawing the bow-string, I was fighting with my enemies in the midst of a host resembling the vast deep, teeming with cars and elephants and abounding with steeds and foot-soldiers and echoing with fierce leonine shouts. Amongst friends and foes engaged with one another, how could it be possible that the Satwata warrior was engaged with only one person in battle? Having fought with many and vanquished many mighty car-warriors, Satyaki had been tired. He himself, afflicted with weapons, had become cheerless. Having, under such circumstances, vanquished the mighty car-warrior, Satyaki, and brought him under thy control, thou soughtest to display thy superiority. Thou. hadst desired to cut off, with thy sword, the head of Satyaki in battle. I could not possibly behold with indifference Satyaki reduced to that strait. Thou shouldst rather rebuke thy own self, since thou didst not take care of thyself (when seeking to injure another). Indeed, O hero, how wouldst thou have behaved towards one who is thy dependant?'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed (by Arjuna), the mighty-armed and illustrious Bhurisravas, bearing the device of the sacrificial stake on his banner, abandoning Yuyudhana, desired to die according to the vow of Praya. Distinguished by many righteous deeds, he spread with his left hand a bed of arrows, and desirous of proceeding to the region of Brahman, committed his senses to the care of the deities presiding over them. Fixing his gaze on the sun, and setting his cleansed heart on the moon, and thinking of (the mantras in) the great Upanishad, Bhurisravas, betaking himself to Yoga, ceased to speak. Then all the persons in the entire army began to speak ill of Krishna and Dhananjaya and applauded Bhurisravas, that bull among men. Though censured, the two Krishnas, however, spoke not a word disagreeable (to the dying hero). The stake-bannered Bhurisravas also, though thus applauded, felt no joy. Then Pandu's son Dhanajaya, called also Phalguna, incapable of bearing thy sons speaking in that strain, as also of putting up with their words and the words of Bhurisravas, O Bharata, in grief and without an angry heart, and as if for reminding them all, said these words, 'All the kings are acquainted with my great vow, viz., that no one shall succeed in slaying anybody that belongs to our side, as long as the latter is within the range of my shafts. Remembering this, O stake-bannered one, it behoveth thee not to censure me. Without knowing rules of morality, it is not proper for one to censure others. That I have cut off thy arm while thou, well-armed in battle, wert on the point of slaying (the unarmed) Satyaki, is not all contrary to morality. But what righteous man is there, O sire, that would applaud the slaughter of Abhimanyu, a mere child, without arms, deprived of car, and his armour fallen off?' Thus addressed by Partha, Bhurisravas touched the ground with his left arm the right one (that had been lopped off). The stake-bannered Bhurisravas, O king of dazzling effulgence, having heard those words of Partha, remained silent, with his head hanging down. Then Arjuna said, 'O eldest brother of Sala, equal to what I bear to king Yudhishthira the Just, or Bhima, that foremost of all mighty persons, or Nakula, or Sahadeva, is the love I bear to thee. Commanded by me as also by the illustrious Krishna, repair thou to the region of the righteous, even where Sivi, the son of Usinara, is.'

"Vâsudeva also said, 'Thou hast constantly performed sacrifices and Agnihotras. Go thou then, without delay, into those pure, regions of mine that incessantly blaze forth with splendour and that are desired by the foremost of deities with Brahma as their head, and becoming equal to myself, be thou borne on the back to Garuda.'

"Sanjaya continued, 'Set free by Somadatta's son, the grandson of Sini, rising up, drew his sword and desired to cut off the head of the high-souled Bhurisravas. Indeed, Satyaki desired to slay the sinless Bhurisravas, the eldest brother of Sala, that giver of plenty in sacrifices who was staying with his, senses withdrawn from battle, who had already been almost slain by the son of Pandu, who was sitting with his arm lopped off and who resembled on that account a trunkless elephant. All the warriors loudly censured him (for his intention). But deprived of reason, and forbidden by Krishna and the high-souled Partha, Bhima, and the two protectors of the two wheels (of Arjuna's car, viz., Yudhamanyu and Uttamaujas), and Aswatthaman, and Kripa and Karna, and Vrishasena, and the ruler of the Sindhus also, and while the soldiers were yet uttering shouts of disapproval, Satyaki stew Bhurisravas while in the observance of his vow. Indeed, Satyaki, with his sword, cut off the head of the Kuru warrior who had been deprived of his arm by Partha and who was then sitting in Praya for freeing his soul from the body. The warriors did not applaud Satyaki for that act of his in slaying that perpetuator of Kuru's race who had before been almost slain by Partha. The Siddhas, the Charanas, and the men there present, as also the gods, beholding the Sakra-like Bhurisravas slain in that battle, through sitting in the observance of that Praya vow, began to applaud him, amazed at the acts, accomplished by him. Thy soldiers also argued the matter, 'It is no fault of the Vrishni hero. That which was pre-ordained has happened. Therefore, we should not give way to wrath. Anger is the cause of men's sorrow. It was ordained that Bhurisravas would be slain by the Vrishni hero. There is no use of judging of its propriety or otherwise. The Creator had ordained Satyaki to be the cause of Bhurisrava's death in battle.'

"Satyaki said, 'Ye sinful Kauravas, wearing the outward garment of righteousness, ye tell me, in words of virtue, that Bhurisravas should not be slain. Where, however, did this righteousness of yours go when ye slew in battle that child, viz., the son of Subhadra, while destitute of arms? I had in a certain fit of haughtiness vowed that he who would, throwing me down alive in battle, strike me with his foot in rage, he would be slain by me even though that foe should adopt the vow of asceticism. Struggling in the encounter, with my arms and eyes hale and sound, ye had yet regarded me as dead. This was an act of folly on our part. Ye bulls among the Kurus, the slaughter of Bhurisravas, accomplished by me, hath been very proper! Partha, however, by cutting off this one's arm with sword in grasp for fulfilling, from his affection for me, his own vow (about protecting all on his side), hath simply robbed me of glory. That which is ordained must happen. It is destiny that works. Bhurisravas hath been slain in press of battle. What sin have I perpetrated? In days of yore, Valmiki sang this verse on earth, viz., 'Thou sayest, O ape, that women should not be slain. In all ages, however, men should always, with resolute care, accomplish that which gives pain to enemies.'

"Sanjaya continued, After Satyaki had said these words, none amongst the Pandavas and the Kauravas, O king, said anything. On the other hand, they mentally applauded Bhurisravas. No one there applauded the slaughter of Somadatta's illustrious son who resembled an ascetic living in the woods, or one sanctified with mantras in a great sacrifice, and who had given away thousands of gold coins. The head of that hero, graced with beautiful blue locks and eyes, red as those of pigeons, looked like the head of a horse cut off in a Horse-sacrifice and placed on the sacrificial altar. Sanctified by his prowess and the death he obtained at the edge of the weapon, the boon-giving Bhurisravas, worthy of every boon, casting off his body in great battle, repaired to regions on high, filling the welkin with his high virtues.'"

Footnotes

309:1 Verse 20 is incomplete. I supply the words,--'Why then should I not protect' in order to make the meaning intelligible. The first line of 21 is grammatically connected with 20. To avoid an ugly construction I render it separately.

309:2 Literally, 'who could witness with indifference Satyaki reduced to that plight?'

309:3 Generally, to die, abstaining from all food. It is a method of freeing the soul from the body by Yoga.

311:1 Literally, 'near the place assigned for the sacrificial butter.'

Section 143

"Dhritarashtra said, 'Unvanquished by Drona, and Radha's son and Vikarna and Kritavarman, how could the heroic Satyaki, never before checked in battle, having after his promise to Yudhishthira crossed the ocean of the Kaurava troops, being humiliated by the Kuru warrior Bhurisravas and forcibly thrown on the ground?'

"Sanjaya said, 'Hear, O king, about the origin, in the past times, of Sini's grandson, and of how Bhurisravas also came to be descended. This will clear thy doubts. Atri had for son Soma. Soma's son was called Vudha. Vudha had one son, of the splendour of the great Indra, called Pururavas.

Pururavas had a son called Ayus. Ayus had for his son Nahusha. Nahusha had for his son Yayati who was a royal sage equal to a celestial. Yayati had by Devayani Yadu for his eldest son. In Yadu's race was born a son of the name of Devamidha of Yadu's race had a son named Sura, applauded in the three worlds. Sura had for his son that foremost of men, viz., the celebrated Vasudeva. Foremost in bowmanship, Sura was equal to Kartavirya in battle. In Sura's race and equal unto Sura in energy was, born Sini, O king! About this time, O king, occurred the Swayamvara. of the high-souled Devaka's daughter, in which all the Kshatriyas were present. In that self-choice, Sini vanquishing all the kings, quickly took up on his car the princess Devaki for the sake of Vasudeva. Beholding the princess Devaki on Sini's car, that bull among men, viz., the brave Somadatta of mighty energy could not brook the sight. A battle, O king, ensued between the two which lasted for half a day and was beautiful and wonderful to behold. The battle that took place between those two mighty men was a wrestling encounter. That bull among men, viz., Somadatta, was forcibly thrown down on the earth by Sini. Uplifting his sword and seizing him by the hair, Sini struck his foe with his foot, in the midst of many thousands of kings who stood as spectators all around. At last, from compassion, he let him off, saying, 'Live!' Reduced to that plight by Sini, Somadatta, O sire, under the influence of wrath began to pay his adorations to Mahadeva for inducing the latter to bless him. That great lord of all boon-giving deities viz., Mahadeva, became gratified with him and asked him to solicit the boon he desired. The royal Somadatta then solicited the following boon, 'I desire a soon, O divine lord, who will strike Sini's son in the midst of thousands of kings and who will in battle strike him with his foot.' Hearing these words, O king, of Somadatta, the god saying, 'So be it,' disappeared then and there. It was in consequence of the gift of that boon that Somadatta subsequently obtained the highly charitable Bhurisravas for son, and it was for this, Somadatta's son threw down Sini's descendant in battle and struck him, before the eyes of the whole army, with his foot. I have now told thee, O king, what thou hadst asked me. Indeed, the Satwata hero is incapable of being vanquished in battle by even the foremost of men. The Vrishni heroes are all of sure aim in battle, and are conversant with all modes of warfare. They are vanquishers of the very gods, the Danavas and the Gandharvas. They are never confounded. They always fight, relying upon their own energy. They are never dependent on others. None, O lord, are seen in this world to be equal to the Vrishni's. None, O bull of Bharata's race, have been, are, or will be equal in might to the Vrishni's. They never show disrespect to their kinsmen. They are always obedient to the commands of those that are reverend in years. The very gods and Asuras and Gandharvas, the Yakshas, the Uragas and the Rakshasas cannot vanquish the Vrishni heroes, what need be said of men, therefore, in battle? They never covet also the possessions of those that ever render them aid on any occasion of distress. Devoted to the Brahmanas and truthful in speech, they never display any pride although they are wealthy. The Vrishnis regard even the strong as weak and rescue them from distress. Always devoted to the gods, the Vrishnis are self-restrained, charitable, and free from pride. It is for this that the prowess, of the Vrishnis is never baffled. A person may remove the mountains of Meru or swim across the ocean but cannot defeat the Vrishnis. I have told thee everything about which thou hadst thy doubts. All this, however, O king of the Kurus, that is happening is due to thy evil policy, O best of men!'"

Footnotes

313:1 Nilakantha explains chakram as Pratapam.

Section 144

"Dhritarashtra said, 'After the Kuru warrior Bhurisravas had been slain under those circumstances, tell me, O Sanjaya, how proceeded the battle.'

"Sanjaya said, 'After Bhurisravas had proceeded to the other world, O Bharata, the mighty-armed Arjuna urged Vâsudeva, saying, "Urge the steeds, O Krishna, to greater speed for taking me to the spot where king Jayadratha is. O sinless one, the sun is quickly proceeding towards the Asta hills. O tiger among men, this great task should be achieved by me. The ruler of the Sindhus is, again, protected by many mighty car-warriors among the Kuru army. Urge thou the steeds, therefore, O Krishna, in such a way that I may, by slaying Jayadratha before the sun sets, make my vow true.' Then the mighty-armed Krishna conversant with horse-lore, urged those steeds of silvery hue towards the car of Jayadratha. Then, O king, many leaders of the Kuru army, such as Duryodhana and Karna and Vrishasena and the ruler of the Sindhus himself, rushed with speed, O king, against Arjuna whose shafts were never baffled and who was proceeding, on his car drawn by steeds of great fleetness. Vibhatsu, however, getting at the ruler of the Sindhus who was staying before him, and casting his glances upon him, seemed to scorch him with his eyes blazing with wrath. Then, king Duryodhana, quickly addressed the son of Radha. Indeed, O monarch, thy son Suyodhana said unto Karna, 'O son of Vikartana, that time of battle hath come at last. O high-souled one, exhibit now thy might. O Karna, act in such a way that Jayadratha may not be slain by Arjuna! O foremost of men, the day is about to expire, strike now the foe with clouds of shafts! If the day expire, O foremost of men, victory, O Karna, will certainly be ours! If the ruler of the Sindhus can be protected till the setting of the sun, then Partha, his vow being falsified, will enter into blazing fire. O giver of honours, the brothers, then, of Arjuna, with all their followers, will not be able to live for even a moment in a world that is destitute of Arjuna! Upon the death of the sons of Pandu, the whole of the earth, O Karna, with her mountains and waters and forests, we will enjoy without a thorn on our side! O giver of honours, it seems that Partha, who without ascertaining what is practicable and what is impracticable, made this vow in battle, was afflicted by destiny itself, his judgment having taken a misdirected course! Without doubt, O Karna, the diadem-decked son of Pandu must have made this vow about the slaughter of Jayadratha for his own destruction! How, O son of Radha, when thou art alive will Phalguna succeed in slaying the ruler of the Sindhus before the sun goes to the Asta hills? How will Dhananjaya slay Jayadratha in battle when the latter is protected by the king of the Madras and by the illustrious Kripa? How will Vibhatsu, who seems to have been urged on by Fate, get at the ruler of the Sindhus when the latter if protected by Drona's son, by myself, and Duhsasana? Many are the heroes engaged in fight. The sun is hanging low in the sky. Partha will not even get at Jayadratha in battle, O giver of honours. Do thou therefore, O Karna, with myself and other brave and mighty car-warriors, with Drona's son and the ruler of the Madras and Kripa fight with Partha in battle, exerting thyself with the greatest firmness and resolution.' Thus addressed by thy son, O sire, the son of Radha replied unto Duryodhana, that foremost one among the Kurus, in these words, 'Deeply hath my body been pierced in battle by the brave bowman Bhimasena, capable of striking vigorously with repeated showers of arrows. O giver of honours, that I am yet present in battle is because that one like me should be present here. Scorched with the powerful shafts of Bhimasena, every limb of mine is suffering from torturing pain I shall, however, for all that, fight to the best of my powers. My life itself is for thee. I shall strive my best so that this foremost one of the sons of Pandu may not succeed in slaying the ruler of the Sindhus. As long as I shall fight, shooting my whetted shafts, the heroic Dhananjaya, capable of drawing the bow with even his left hand, will not succeed in getting at the ruler of the Sindhus. All that a person, bearing love and affection to thee and always solicitous of thy good, may do, shall be done by me, O thou of Kuru's race! As regards victory, that depends on destiny. I shall in battle today exert myself to my utmost for the sake of the ruler of the Sindhus, and for achieving thy good. O king, victory, however, is dependent on destiny. Relying on my manliness, I shall fight with Arjuna today for thy sake, O tiger among men! Victory, however, is dependent on destiny. O chief of the Kurus, let all the troops behold today the fierce battle, making the very hair stand on end, that takes place between myself and Arjuna.' While Karna and the Kuru king were thus talking to each other in battle, Arjuna began, with his keen arrows, to slaughter thy host. With his broad-headed arrows of great sharpness he began to cut off in that battle the arms, looking like spiked clubs or the trunks of elephants, of unreturning heroes. And the mighty-armed hero also cut off their heads with whetted shafts. And Vibhatsu also cut off the trunks of elephants and the necks of steeds and the Akshas of cars all around, as also blood-dyed horsemen, armed with spears and lances, with razor-faced arrows into two or three fragments. And steeds and foremost of elephants and standards and umbrellas and bows and Yalk-tails and heads fell fast on all sides. Consuming thy host like a blazing fire consuming a heap of dry grass, Partha soon caused the earth to be covered with blood. And the mighty and invincible Partha, of prowess incapable of being baffled, causing an immense slaughter in that army of thine, soon reached the ruler of the Sindhus. Protected by Bhimasena and by Satwata, Vibhatsu, O chief of the Bharatas, looked resplendent like a blazing fire. Beholding Phalguna in that state, the mighty bowmen of thy army, those bulls among men, endued with wealth of energy, could not brook him. Then Duryodhana and Karna and Vrishasena and the ruler of the Madras, and Aswatthaman and Kripa and the ruler of the Sindhus himself, excited with wrath and fighting for the sake of the Sindhu king, encompassed the diadem-decked Arjuna on all sides. All those warriors, skilled in battle, placing the ruler of the Sindhus at their back, and desirous of slaying Arjuna and Krishna, surrounded Partha, that hero conversant with battle, who was then dancing along the track of his car, producing fierce sounds with the bowstring and his palms and resembling the Destroyer himself with wide-opened mouth. The sun then had assumed a red hue in the sky. Desirous of his (speedy) setting, the Kaurava warriors, bending their bows with arms, resembling the (tapering) bodies of snake sped their shafts in hundreds towards Phalguna, resembling the rays of the sun. Cutting off those shafts thus sped towards him, into two, three, or eight fragments the diadem-decked Arjuna, invincible in battle, pierced them all in that encounter. Then Aswatthaman, bearing on his banner the mark of a lion's tail, displaying his might, began, O king, to resist Arjuna. Indeed, the son of Saradwata's daughter piercing Partha with ten shafts and Vâsudeva with seven, stayed in the track of Arjuna's car, protecting the ruler of the Sindhus. Then, many foremost ones among the Kurus, great car-warriors, all encompassed Arjuna, on all sides with a large throng of cars. Stretching their bows and shooting countless shafts, they began to protect the ruler of the Sindhus, at the command of thy son. We then beheld the prowess of the brave Partha as also the inexhaustible character of his shafts, and the might, too, of his bow Gandiva. Baffling with his own weapons those of Drona's son and Kripa, he pierced every one of those warriors with nine shafts. Then, Drona's son pierced him with five and twenty arrows, and Vrishasena with seven, and Duryodhana pierced him with twenty, and Karma and Salya each with three. And all of them roared at him and continued to pierce him frequently, and shaking their bows, they surrounded him on all sides. And soon they caused their cars to be drawn up in a serried line around Arjuna. Desirous of the (speedy) setting of the sun, those mighty car-warriors of the Kaurava army, endued with great activity, began to roar at Arjuna, and shaking their bows, covered him with showers of keen arrows like cloud pouring rain on a mountain. Those brave warriors, with arms resembling heavy clubs, also discharged on that occasion, O king, on Dhananjaya's body celestial weapons. Having caused an immense slaughter in thy army, the mighty and invincible Dhananjaya, of prowess incapable of being baffled came upon the ruler of the Sindhus. Karna, however, O king, with his arrows, resisted him in that battle in the very sight, O Bharata, of Bhimasena and Satwata. The mighty-armed Partha, in the very sight of all the troops, pierced the Suta's son, in return, with ten arrows, on the field of battle. Then Satwata, O sire, pierced Karna with three arrows. And Bhimasena pierced him with three arrows, and Partha himself, once more, with seven. The mighty car-warrior, Karna, then pierced each of those three warriors with sixty arrows. And thus, O king, raged that battle between Karna alone (on one side) and the many (on the other). The prowess, O sire, that we then beheld of the Suta's son was wonderful in the extreme, since, excited with wrath in battle, he singly resisted those three great car-warriors. Then the mighty-armed Phalguna, in that battle, pierced Karna, the son of Vikartana, in all his limbs with a hundred arrows. All his limbs bathed in blood, the Suta's son of great prowess and bravery, pierced Phalguna in return with fifty arrows. Beholding that lightness of hand displayed by him in battle, Arjuna brooked it not. Cutting off his bow, that hero, viz., Dhananjaya, the son of Pritha, quickly pierced Karna in the centre of the chest with nine arrows, Then Dhananjaya, with great speed at a time, when speed was necessary shot in that battle a shaft of solar effulgence for the destruction of Karna. Drona's son, however, with a crescent-shaped arrow, cut off that shaft as it coursed impetuously (towards Karna). Thus cut off by Aswatthaman, that shaft fell down on the earth. Endued with great prowess, the Suta's son, then, O king, took up another bow, and covered the son of Pandu with several thousands of arrows. Partha, however, like the wind dispersing flight of locusts, dispelled with his own arrows that extraordinary shower of arrows issuing out of Karna's bow. Then Arjuna, displaying his lightness of hands, covered Karna, in that battle, with his arrows, in the very sight of all thy troops. Karna also, that slayer of hosts, desirous of counteracting Arjuna's feat, covered Arjuna with several thousands of arrows. Roaring at each other like two bulls, those lions among men, those mighty car-warriors, shrouded the welkin with clouds of straight shafts. Each rendered invisible by the other's arrowy showers, they continued to strike each other. And they roared at each other and pierced each other with their wordy darts, saying, 'I am

Partha, wait'--or, 'I am Karna, wait', O Phalguna! Indeed these two heroes fought with each other wonderfully, displaying great activity and skill. And the sight they presented was such that other warriors became witnesses of that battle. And applauded by Siddhas, Charnas and Pannagas, they fought with each other, O king, each desirous of slaying the other. Then Duryodhana, O king addressing thy warriors, said, 'Carefully protect the son of Radha! Without slaying Arjuna he would not abstain from battle. Even this is what Vrisha told me.' Meanwhile, O monarch, beholding the prowess of Karna, Arjuna, of white steeds, with four shafts shot from the bow-string drawn to the ear, despatched the four steeds of Karna to Yama's domain. And he also felled with a broad-headed arrow, Karna's charioteer from his niche in the car. And he covered Karna himself with clouds of shafts in the very sight of thy son. Thus shrouded with arrows the steedless and driverless Karna, stupefied by that arrowy shower, knew not what to do. Beholding him made carless, Aswatthaman, O king, caused him to ride on his car, and continued to fight with Arjuna. Then the ruler of the Madras pierced the son of Kunti with thirty arrows. Saradwata's son pierced Vâsudeva with twenty arrows. And he struck Dhananjaya also with a dozen shafts. And the ruler of the Sindhus pierced each with four arrows, and Vrishasena also pierced each of them, O king, with seven arrows. Kunti's son, Dhananjaya, pierced all of them in return. Indeed, piercing Drona's son with four and sixty shafts, and the ruler of the Madras with a hundred, and the Sindhu king with ten broad-headed arrows, and Vrishasena with three arrows and Saradwata's son with twenty, Partha uttered a loud shout. Desirous of baffling the vow of Savyasachin, thy warriors, excited with wrath, quickly rushed at Dhananjaya from all sides. Then Arjuna, frightening the Dhartarashtras, invoked into existence the Varuna weapon on all sides. The Kauravas, however, on their costly cars, pouring showers of arrows, advanced against the son of Pandu. But, O Bharata, in course of that stupefying and fierce engagement, fraught with the greatest confusion, that price, viz., Arjuna, decked with diadem and gold chain never lost his senses. On the other hand, he continued to pour showers of arrows. Desirous of recovering the kingdom and recollecting all the wrongs he had suffered for twelve years in consequence of the Kurus, the high-souled and immeasurable Arjuna darkened all the points of the compass with shafts from Gandiva. The welkin seemed ablaze with meteors. Innumerable crows, alighting from the sky, perched on the bodies (of dead combatants). Meanwhile, Arjuna continued to slay the foe with his Gandiva, like Mahadeva slaying the Asuras with his Pinaka equipped with tawny string. Then the illustrious Kiritin, that subjugator of (hostile) ranks, dispersing the shafts of the foe by means of his own formidable bow, slaughtered with his arrows many foremost ones among the Kurus, mounted on their foremost of steeds and elephants. Then many kings, taking up heavy maces and clubs of iron and swords and darts and diverse other kinds of powerful weapons, assuming terrible forms, rushed suddenly against Partha in that battle. Then Arjuna, bending with his arms his formidable bow Gandiva which resembled the bow of Indra himself and whose twang was as loud as the roar of the clouds congregating at the end of the Yuga, and laughing the while, went on consuming thy troops and increasing the population of Yama's kingdom. Indeed, that hero caused those enraged warriors with their cars and elephants and with the foot-soldiers and bowmen supporting them, to be deprived of their arms and lives and thus to swell the population of Yama's domain.'"

Section 145

"Sanjaya said, 'Hearing the twang, resembling the loud call of Death himself or the frightful peal of Indra's thunder, of Dhananjaya's bow, while he stretched it, that host of thine, O king, anxious with fear and exceedingly agitated, became like the waters of the sea with fishes and makaras within them, ruffled into mountain-like waves and lashed into fury by the hurricane that arises at the end of the Yuga. Then Dhananjaya, the son of Pritha, careered in battle in such a way that he was seen at the same time to be present in all directions, displaying his wonderful weapons. Indeed, so light-handed was the son of Pandu that we could not mark when he took out his shafts, O king, when he fixed them on the bow-string, when he stretched the bow, and when he let them off. Then the mighty-armed one, O king, excited with wrath, invoked into existence the invincible Aindra weapon, frightening all the Bharatas. Hundreds and thousands of blazing shafts of fiery mouths, inspired by mantras with the force of celestial weapons, flowed from it. With those shafts resembling fire or the rays of the sun, coursing with fierce impetuosity, the welkin became incapable of being gazed at, as if filled with flashing meteors. Then that darkness which had been caused by the Katirava with their arrows, which was incapable of being dispersed even in imagination by others, the son of Pandu, careering around and displaying his prowess, destroyed by means of those shafts of his that were inspired by means of mantras with the force of celestial weapons, like the sun himself speedily dispersing at dawn of day the darkness of night by means of his rays. Then the puissant Arjuna, with those blazing shafts of his, sucked the lives of thy warriors like the summer sun sucking with his hot rays the waters of tanks and lakes. Indeed, showers of shafts endued with the force of celestial weapons, (shot by Arjuna) covered the hostile army like the rays of the sun covering the earth. Other arrows of fierce energy, sped (by Dhananjaya), quickly entered the hearts of (hostile) heroes, like dear friends. Indeed, those brave warriors that came in that battle before Arjuna, all perished like insects approaching a blazing fire. Thus crushing the lives of his foes and their fame, Partha careered in that battle like Death in embodied form. Heads decked with diadems, massive arms, adorned with Angadas, and ears with ear-rings of the foes, Partha, cut off with his shafts. The arms, with spears, of elephant-riders; those, with lances, of horsemen; those, with shields, of foot-soldiers; those with bows, of car-warriors; and those, with whips and goads, of charioteers the son of Pandu cut off. Indeed, Dhananjaya looked resplendent with his shafts of blazing points that seemed to constitute his rays, like a blazing fire with incessant sparks and rising flames. The hostile kings, mustering all their resolution, could not even gaze at Dhananjaya, that foremost of all bearers of arms, that hero equal to the chief of the gods himself, that bull among men, seen at the same time in all directions on his car, scattering his mighty weapons, dancing in the tract of his car, and producing deafening sounds with his bowstring and palms, and resembling the midday sun of scorching rays in the firmament. Bearing his shafts of blazing points, the diadem-decked Arjuna looked beautiful like a mighty mass of rain-charged clouds in the season of rains decked with a rainbow. When that perfect flood of mighty weapons was set in motion by Jishnu, many bulls among warriors sank in that frightful and unfordable flood. Strewn with infuriated elephants whose trunks or tusks had been cut off, with steeds deprived of hoofs or necks, with cars reduced to pieces, with warriors having their entrails drawn out and others with legs or other limbs cut off, with bodies lying in hundreds and thousands that were either perfectly still or moving unconsciously, we beheld the vast field, on which Partha battled, resembled the coveted arena of Death, O king, enhancing the terrors of the timid, or like the sporting ground of Rudra when he destroyed creatures in days of old. Portions of the field, strewn with the trunks of elephants cut off with razor-headed arrows, looked as if strewn with snakes. Portions, again, covered with the cut-off heads of warriors, looked as if strewn with garlands of lotuses. Variegated with beautiful head-gear and crowns, Keyuras and Angadas and car-rings with coats of mail decked with gold, and with the trappings and other ornaments of elephants and steeds, and scattered over with hundreds of diadems, lying here and there, and the earth looked exceedingly beautiful like a new bride. Dhananjaya then caused a fierce and terrible river full of fearful objects and enhancing the fear of the timid, to flow resembling the Vaitarani itself. The marrow and fat (of men and animals) formed its mire. Blood formed its current. Full of limbs and bones, it was fathomless in depth. The hairs of creatures formed its moss and weeds. Heads and arms formed the stones on its shores. It was decked with standards and banners that variegated its aspect. Umbrellas and bows formed the waves. And it abounded with bodies of huge elephants deprived of life, and it teemed with cars that formed hundreds of rafts floating on its surface. And the carcases of countless steeds formed its banks. And it was difficult to cross in consequence of wheels and yokes and shafts and Akshas and Kuveras of cars, and spears and swords and darts and battle-axes and shafts looking like snakes. And ravens and kankas formed its alligators. And jackals, forming its Makaras, made in terrible. And fierce vultures formed its sharks. And it became frightful in consequence of the howls of jackals. And it abounded with capering ghosts and Pisachas and thousands of other kinds of spirits. And on it floated countless bodies of warriors destitute of life. Beholding that prowess of Arjuna whose visage then resembled that of the Destroyer himself, a panic, such as had never occurred before, possessed the Kurus on the field of battle. The son of Pandu, then, baffling with his weapons those of the hostile heroes, and engaged in achieving fierce feats, gave all to understand that he was a warrior of fierce feats. Then Arjuna transgressed all those foremost of car-warriors, like the midday sun of scorching rays in the firmament, no one amongst the creatures there could even look at him. The shafts issuing out of the bow Gandiva of that illustrious hero in that battle, seemed to us to resemble a row of cranes in the welkin. Baffling with his own the weapons of all those heroes, and showing by the terrible achievements in which he was engaged that he was a warrior of fierce feats. Arjuna, desirous of slaying Jayadratha, transgressed all those foremost of car-warriors, stupefying them all by means of his shafts. Shooting his shafts on all sides, Dhananjaya, having Krishna for his charioteer, presented a beautiful sight by careering with great speed on the field of battle. The shafts in the welkin, by hundreds and thousands, of that illustrious hero, seemed to course incessantly through the sky. We never could notice when that mighty bowman took out his shafts, when indeed, that son of Pandu aimed them, and when he let them off. Then, O king, filling all the points of the compass with his shafts and afflicting all the car-warriors in battle, the son of Kunti proceeded towards Jayadratha and pierced him with four and sixty straight arrows. Then the Kuru warriors, beholding the son of Pandu proceeded towards Jayadratha, all abstained from battle. In fact, those heroes became hopeless of Jayadratha's life. Every one amongst thy warriors that rushed in that fierce battle against the son of Pandu, had his body deeply pierced, O lord, with a shaft of Arjuna. The mighty car-warrior Arjuna, that foremost of victorious persons, with his shafts blazing as fire made thy army teem with headless trunks. Indeed, O king, thus creating a perfect confusion in thy host consisting of four kinds of forces, the son of Kunti proceeded towards Jayadratha, And he pierced the son of Drona. with fifty shafts and Vrishasena with three. And the son of Kunti mildly struck Kripa with nine arrows, and he struck Salya with sixteen arrows and Karna with two and thirty. And piercing the ruler of the Sindhus then with four and sixty arrows, he uttered a leonine shout. The ruler of the Sindhus, however, thus pierced by the wielder of Gandiva with his arrows, became filled with rage and unable to brook it, like an elephant when pierced with the hook. Bearing the device of the boar on his banner, he quickly sped towards Phalguna's car many straight shafts equipped with vulturine feathers, resembling angry snakes of virulent poison, well-polished by the hands of the smith, and shot from his bow drawn to the fullest stretch. Then piercing Govinda with three shafts, he struck Arjuna with six. And then he pierced the steeds of Arjuna with eight arrows and his standard also with one. Then Arjuna, baffling the keen arrows sped by the ruler of the Sindhus, cut off at the same time, with a pair of shafts, the head of Jayadratha's driver and the well-decked standard also of Jayadratha. Its stay cut off and itself pierced and struck with arrows, that standard fell down like a flame of fire. Meanwhile, the sun was going down quickly. Janardana then quickly addressed the son of Pandu and said, 'Behold, O Partha, the ruler of the Sindhus hath, by six mighty and heroic car-warriors, been placed in their-midst! Jayadratha also, O mighty-armed one, is waiting there in fear! Without vanquishing those six car-warriors in battle, O bull among men, thou wilt never be able to slay the ruler of the Sindhus even if thou exertest thyself without intermission. I shall, therefore, resort to Yoga for shrouding the sun. Then the ruler of the Sindhus will (in consequence) behold the sun to have set. Desirous of life, O lord, through joy that wicked wight will no longer, for his destruction, conceal himself. Availing yourself of that opportunity, thou shouldst then, O best of the Kurus, strike him. Thou shouldst not give up the enterprise, thinking the sun to have really set.' Hearing these words, Vibhatsu replied unto Kesava, saying, 'Let it be so.' Then Krishna otherwise called Hari, possessed of ascetic powers, that lord of all ascetics, having taken recourse to Yoga, created that darkness. Thy warriors, O king, thinking the sun to have set were filled with delight at the prospect of Partha's laying down his life. Indeed, thy warriors, not seeing the sun, were filled with gladness. All of them stood, with heads thrown backwards. King Jayadratha also was in the same attitude. And while the ruler of the Sindhus was thus beholding the sun, Krishna, once more addressing Dhananjaya said these words, 'Behold, the heroic ruler of the Sindhus is now looking at the sun, casting off his fear of thee, O foremost one among the Bharatas! This is the hour, O mighty-armed one, for the slaughter of that wicked-souled wretch. Speedily cut off the head and make thy vow true.' Thus addressed by Kesava the valiant son of Pandu began to slaughter thy host with his arrows resembling the sun or fire in splendour. And he pierced Kripa with twenty arrows and Karna with fifty. And he struck Salya and Duryodhana each with six. And he pierced Vrishasena with eight arrows and the ruler of the Sindhus himself with sixty. And the mighty-armed son of Pandu, O king, deeply piercing with his arrows the other warriors of thy host, rushed against Jayadratha. Beholding him in their presence like a swelling fire with its tongue of flame outstretched, the protectors of Jayadratha were sorely puzzled. Then all the warriors, O king, desirous of victory bathed the son of Indra in that battle with torrents of arrows. Shrouded with incessant showers of arrows, the son of Kunti, that mighty-armed and unvanquished descendant of Kuru, became filled with rage. Then that tiger among men, viz., the son of Indra, desirous of slaughtering thy host, created a thick net of arrows. Then those warriors of thine, O king, thus slaughtered in battle by that hero, abandoned the ruler of the Sindhus in fear and fled away. And they fled away in such a manner that no two persons could be seen flying together. The prowess that we then beheld of Kunti's son was extremely wonderful. Indeed, the like of what that illustrious warrior then did had never been nor will ever be. Like Rudra himself slaughtering creatures, Dhananjaya slaughtered elephants and elephant-riders, horses and horse-riders, and (car-warriors and) car-drivers. I did not in that battle, O king, see a single elephant or steed or human warrior that was not struck with Partha's shafts. Their vision blurred by dust and darkness, thy warriors became perfectly cheerless and unable to distinguish one another. Urged on by fate and with their vital limbs cut open and mangled with shafts, they began to wander or, limp, or fall down. And some amongst them, O Bharata, became paralysed and some became deathly pale. During that terrible carnage resembling the slaughter of creatures at the end of the Yuga, in that deadly and fierce battle from which few could escape with life, the earth became drenched with gore and the earthy dust that had arisen disappeared in consequence of the showers of blood that fell and the swift currents of wind that blew over the field. So deep was that rain of blood that the wheels of cars sank to their naves. Thousands of infuriated elephants endued with great speed, O king, of thy army, their riders slain and limbs mangled, fled away, uttering cries of pain and crushing friendly ranks with their tread. Steeds destitute of riders and foot-soldiers also, O king, fled away, O monarch, from fear, struck with the shafts of Dhananjaya. Indeed, thy soldiers, with dishevelled hair and deprived of their coats of mail, with blood streaming out of their wounds, fled away in terror, leaving the field of battle. And some, deprived of the power of motion as if their lower limbs had been seized by alligators, remained on the field. And others concealed themselves behind and under the bodies of slain elephants Routing thy host thus, O king, Dhananjaya began to strike with terrible shafts the protectors of the ruler of the Sindhus with his arrowy showers, Karna and Drona's son and Kripa and Salya and Vrishasena and Duryodhana. So quick was he in the use of weapons that no one could mark when Arjuna took out his arrows, when he fixed them on the bowstring, when he stretched---the bow and let them off. Indeed, while striking the foe, his bow was seen incessantly drawn to a circle. His arrows also were seen incessantly issuing out of his bow and scattered in all directions. Then cutting off Karna's bow as also of Vrishasena's, Arjuna felled Salya's driver from his niche in the car, with a broad-headed arrow. With many arrows that foremost of victors, viz., Dhananjaya, then deeply pierced in that battle Kripa and Aswatthaman, related as uncle and nephew to each other. Sorely afflicting those mighty car-warriors of thy army thus, the son of Pandu took up a terrible arrow of fiery splendour. Looking like the thunderbolt of Indra, and inspired with divine mantras, that formidable arrow was capable of bearing any strain. And it had been always worshipped with incense and garlands of flowers. Duly inspiring it (by mantras) with the force of the thunderbolt, that descendant, of Kuru, viz., the mighty-armed Arjuna, fixed it on Gandiva. When that arrow of fiery effulgence was fixed on the bowstring, loud shouts, O king, were heard in the welkin. Then Janardana, once more addressing Arjuna, quickly said, 'O Dhananjaya, quickly cut off the head of the wicked-souled ruler of the Sindhus! The sun is about to get at the mountain of Asta. Listen, however, to the words I say about the slaughter of Jayadratha. The father of Jayadratha is Vriddhakshatra known all over the world. It was after a long time that he got Jayadratha, that slayer of foes, for his son. (At the birth of the son) an incorporeal and invisible voice, deep as that of the clouds or of the drum, said unto king Vriddhakshatra. 'This thy son, O lord, amongst men in this world will become worthy of the two races (viz., the Solar and the Lunar) in respect of blood, behaviour, self-restraint and the other attributes. He will become one of the foremost of Kshatriyas, and will always be worshipped by heroes. But while struggling in battle, some bull among the Kshatriyas, some conspicuous person in the world, excited with wrath, will cut off this one's head.' That chastiser of foes, viz., the (old) ruler of the Sindhus, hearing these words, reflected for sometime. Overwhelmed with affection for his son, he summoned all his kinsmen and said, 'That man who will cause the head of my son to fall on the earth while the latter, struggling in battle, will be bearing a great burthen, I say that the head of that man will certainly crack into a hundred pieces.' Having spoken these words and installed Jayadratha on the throne, Vriddhakshatra, repairing to the woods, devoted himself to ascetic austerities. Endued with great energy, he is still engaged in the observance of the austerest of penances outside this very Samantapanchaka, O ape-bannered one! Therefore, cutting off Jayadratha's head in this dreadful battle, thou, O slayer of foes, shouldst, O Bharata, by thy fierce celestial weapon of wonderful feats, quickly throw that head decked with car-rings upon the lap of Vriddhakshatra himself, O younger brother of the son of the Wind-god! If thou fellest Jayadratha's head on the earth, thy own head, then, without doubt, will crack into a hundred fragments. Aided by thy celestial weapon, do thee deed in such a way that the lord of earth viz., the old Sindhu king, may not know that it is done. Truly, O Arjuna, there is nothing in the three worlds which thou canst not achieve or do, O son of Vasava!' Hearing these words (of Krishna), Dhananjaya, licking the corners of his mouth, quickly shot that arrow which he had taken up for Jayadratha's slaughter, that arrow, viz., whose touch resembled that of Indra's thunder, which was inspired with mantras and converted into a celestial weapon, which was capable of bearing any strain, and which had always been worshipped with incense and garlands. That shaft, sped from Gandiva, coursing swiftly, snatched Jayadratha's head away, like a hawk snatching away a smaller bird from the top of a tree. Dhananjaya, then, with his shafts, sent that head along in the welkin (without allowing it to fall down). For grieving his foes and gladdening his friends, the son of Pandu, by shooting his shafts repeatedly at it, sent that head outside the limits of Samantapanchaka. Meanwhile, king Vriddhakshatra, the father of thy son-in-law, endued with great energy, was, O sire, engaged in his evening prayers. Decked with black locks and adorned with ear-rings, that head of Jayadratha was thrown upon Vriddhakshatra's lap, as the latter was saying his prayers in a sitting posture. Thus thrown on his lap, that head decked with car-rings, O chastiser of foes, was not seen by king Vriddhakshatra. As the latter, however, stood up after finishing his prayers it suddenly fell down on the earth. And as the head of Jayadratha fell down on the earth, the head of Vriddhakshatra, O chastiser of foes, cracked into a hundred pieces. At the sight of this, all creatures were filled with wonder. And all of them applauded Vasudeva and the mighty Vibhatsu.

"After, O king, the ruler of the Sindhus had been slain by the diadem-decked Arjuna, that darkness, O bull of Bharata's race, was withdrawn by Vasudeva. Thy sons with their followers, O king, thus, came to know subsequently that the darkness, they had seen, had all been an illusion produced by Vasudeva. Even thus, O king, was thy son-in-law, the ruler of the Sindhus, having caused eight Akshauhinis to be slaughtered, himself slain by Partha of inconceivable energy. Beholding Jayadratha, the ruler of the Sindhus slain, tears of sorrow fell from the eyes of thy sons. After Jayadratha, O king, had been slain by Partha, Kesava blew his conch and that scorcher of foes, viz., the mighty-armed Arjuna also blew his; Bhimasena also, in that battle, as if for sending a message to Yudhishthira, filled the welkin with a tremendous leonine shout. Yudhishthira, the son of Dharma, bearing that tremendous shout understood that the ruler of the Sindhus had been slain by the high-souled Phalguna. With sounds of drums and other instruments he gladdened the warriors of his own army, and proceeded against the son of Bharadwaja from desire of battle. Then commenced, O king, after the sun had set, a fierce battle between Drona and the Somakas, that made the very hair stand on end. Desirous of slaying him, those mighty car-warriors after the fall of Jayadratha, fought with the son of Bharadwaja, exerting themselves to their utmost. Indeed, the Pandavas, having got the victory by slaying the ruler of the Sindhus fought with Drona, intoxicated with success. Arjuna, also, O king, having slain king Jayadratha, fought with many mighty car-warriors of thy army. Indeed, that hero decked with diadem and garlands, having accomplished his former vow, began to destroy his foes like the chief of the celestials destroying the Danavas, or the sun destroying darkness.'

Footnotes

318:1 The second line of 94 I render a little freely to make the sense clearer.

321:1 A Kavandha is a headless trunk moving about as if endued with life. Tales are told of these headless beings drinking the blood of victims falling within their grasp.

Section 146

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Sanjaya, what did my warriors do after the heroic ruler of the Sindhus had been slain, by Arjuna.'

"Sanjaya said, 'Beholding the ruler of the Sindhus, O sire, slain in battle by Partha, Kripa, the son of Saradwat, under the influence of wrath, covered the son of Pandu with a dense shower of arrows. Drona's son also, on his car, rushed against Phalguna, the son of Pritha. Those two foremost of car-warriors began from their cars to shower from opposite directions upon the son of Pandu their keen arrows. That foremost of car-warriors, viz., the mighty-armed Arjuna, afflicted by those arrowy showers of (Kripa and Drona's son) felt great pain. Without desiring, however, to slay his preceptor (Kripa) as also the son of (his other preceptor) Drona, Dhananjaya, the son of Kunti, began to act like a preceptor in arms. Baffling with his own weapons those of both Aswatthaman and Kripa, he sped at them, without desiring to slay them, shafts that coursed mildly. Those shafts, however (though mildly), shot by Jaya struck the two with great force, and in consequence of their number, caused great pain to Kripa and his nephew. Then Saradwat's son, O king, thus afflicted with the arrows of Arjuna, lost all strength and swooned away on the terrace of his car. Understanding his master afflicted with shafts to be deprived of his senses, and believing him to be dead, the driver of Kripa's car bore Kripa away from the fight. And after Kripa, the son of Saradwat, had thus been borne away from the battle, Aswatthaman also, from fear, fled away from the son of Pandu. Then the mighty bowman, Partha, beholding the son of Saradwat afflicted with shafts and in a swoon, began to indulge, on his car, in piteous lamentations. With a tearful face and in great dejection of heart, he uttered these words: Beholding all this (in his mental vision), Vidura of great wisdom had, on the birth of the wretched Suyodhana, that exterminator of his race, said unto Dhritarashtra, 'Let this wretch of his race be soon killed. Owing to him, a great calamity will overtake the foremost ones of Kuru's race.` Alas, these words of the truth-telling Vidura have come to be true. It is for him that I behold my preceptor today lying on a bed of arrows. Fie on the practices of Kshatriya! Fie on my might and prowess! Who else like me would fight with a Brahmana that is, besides his preceptor? Kripa is the son of a Rishi; he is, again, my preceptor; he is also the dear friend of Drona. Alas, he lieth stretched on the terrace of his car, afflicted with my arrows. Though not wishing it, I have still been the means of crushing him with my shafts. Lying senseless on the terrace of his car, he paineth my heart exceedingly. Even though he afflicted me with shafts, I should still have only looked at that warrior of dazzling splendour (without striking him in return). Struck with numerous shafts of mine, he hath gone the way of all creatures. By that he hath pained me more than even the slaughter of my own son. Behold, O Krishna, to what plight he hath been reduced, thus lying miserably and in a senseless state on his own car. Those bulls among men that give desirable objects unto their preceptors after obtaining knowledge from them, attain to godhead. Those lowest of mortals on the other hand, who, after obtaining knowledge from their preceptors strike the latter, those wicked men, go to hell. Without doubt, this act that I have done will lead me to hell. I have deeply pierced my preceptor on his car with showers of arrows. While studying the science of arms at his feet, Kripa told me in those days, 'Do not, O thou of Kuru's race, ever strike thy preceptor. That command of my righteous and high-souled preceptor I have not obeyed, for I have struck, the very Kripa himself with my shafts. I bow to that worshipful son of Gotama, to that unretreating hero. Fie on me, O thou of Vrishni's race, since I have struck even him.' While Savyasachin was thus lamenting for Kripa, the son of Radha, beholding the ruler of the Sindhu slain, rushed towards him. Seeing the son of Radha thus rushing towards Arjuna the two Panchala princes and Satyaki suddenly rushed towards him. The mighty car-warrior, Partha, beholding the son of Radha advancing, smilingly addressed the son of Devaki and said, 'Yonder cometh the son of Adhiratha against the car of Satyaki. Without doubt, he is unable to bear the slaughter of Bhurisravas in battle. Urge my steeds, O Janardana, towards the spot whither Karna cometh. Let not Vrisha (Karna) cause the Satwata hero to follow in the wake of Bhurisravas.' Thus addressed by Savyasachin, the mighty-armed Kesava, endued with great energy, replied in these opportune words, 'The mighty-armed Satyaki is singly a match for Karna, O son of Pandu! How much superior then will this bull among the Satwatas be when he is united with the two sons of Drupada! For the present, O Partha, it is not proper for thee to fight with Karna. The latter hath with him the blazing dart, like a fierce meteor, that Vasava gave him. O slayer of hostile heroes, he hath kept it for thy sake, worshipping it with reverence. Let Karna then freely proceed against the Satwata hero. I know, O son of Kunti, this wicked wight's hour, when, indeed, thou wilt, with keen shafts, throw him down from his car.'

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Sanjaya, how the battle took place between the heroic Karna and Satyaki of the Vrishni race, after the fall of Bhurisravas and of the ruler of the Sindhus. Satyaki had been carless, upon what car then was he mounted? And how also did the two protectors of the wheels (of Arjuna's car), viz., the two Panchala princes, fight?'

"Sanjaya said, 'I will describe to thee all that happened in that dreadful battle. Listen patiently to (the consequences of) thy own evil conduct. Before even the encounter, Krishna knew it in his heart that the heroic Satyaki would be vanquished by the stake-bannered (Bhurisravas). Janardana, O king, knoweth both the past and the future. For this, summoning his charioteer, Daruka, he had commanded him, saying, 'Let my car be kept equipped tomorrow.' Even this had been the command of that mighty one. Neither the gods, nor the Gandharvas, nor the Yakshas, nor the Uragas, nor the Rakshasas, nor human beings, are capable of conquering the two Krishnas. The gods with the Grandsire at their head, as also the Siddhas, know the incomparable prowess of those two. Listen, however, now to the battle as it happened. Beholding Satyaki carless and Karna ready for battle Madhava blew his conch of loud blare in the Rishabha note. Daruka, hearing the blare of (Kesava's) conch, understood the meaning, and soon took that car, equipped with a lofty standard of gold, to where Kesava was. With Kesava's permission, upon that car guided by Daruka, and which resembled the blazing fire or the sun in effulgence, ascended the grandson of Sini. Ascending upon the car which resembled a celestial vehicle and unto which were yoked those foremost of steeds, capable of going everywhere at will, viz., Saivya and Sugriva and Meghapushya and Valahaka, and which were adorned with trappings of gold, Satyaki rushed against the son of Radha, scattering countless shafts. The two protectors of (Arjuna's) car-wheels, viz., Yudhamanyu and Uttamaujas, abandoning Dhananjaya's car, proceeded against the son of Radha. Radha's son also, O king, shooting showers of shafts, angrily rushed, in that battle, against the invincible grandson of Sini. The battle that took place between them was such that its like had never been heard to have taken place on earth or in heaven between gods, Gandharvas, Asuras, Uragas, or Rakshasas. The entire host consisting of cars, steeds, men, and elephants, abstained from the fight, Beholding, O monarch, the stunning feats of two warriors. All became silent spectators of that superhuman battle between those two human heroes, O king, and of the skill of Daruka in guiding the car. Indeed, beholding the skill of the charioteer Daruka standing on the car, as he guided the vehicle forwards, backwards, sidelong, now wheeling in circles and now stopping outright, all were amazed. The gods, the Gandharvas, and the Danavas, in the welkin, intently watched that battle between Karna and the grandson of Sini. Both of them endued with great might, each challenging the other, those two warriors put forth their prowess for the sake of their friends. Karna who looked like a celestial, and Yuyudhana, O king, rained upon each other showers of shafts. Indeed, Karna ground the grandson of Sini with his arrowy downpours, unable to put up with the slaughter (by Satyaki) of the Kuru hero, Jalasandha. Filled with grief and sighing like a mighty snake, Karna, casting angry glances on the grandson of Sini in that battle, and as if burning him therewith, rushed at him furiously again and again, O Chastiser of foes! Beholding him filled with rage, Satyaki pierced him in return, shooting dense showers of arrows, like an elephant piercing (with his tusks) a rival elephant. Those two tigers among men, endued with the activity of tigers and possessed of incomparable prowess, mangled each other furiously in that battle. The grandson of Sini, then, with shafts made entirely of iron, repeatedly pierced Karna, that chastiser of foes, in all his limbs. And he also felled, with a broad-headed arrow, the charioteer of Karna from his niche in the car. And with his keen shafts, he slew the four steeds, white in hue, of Adhiratha's son. And then cutting into a hundred fragments the standard of Karna with a hundred arrows, that bull among men made Karna carless in the very sight of thy son. Then all thy warriors, O king, became cheerless. Then Vrishasena, the son of Karna, and Salya, the ruler of the Madras, and Drona's son, encompassed the grandson of Sini from all sides. Then a confusion set in, and nothing could be seen. Indeed, when the heroic Karna was made carless by Satyaki, cries of Oh and Alas arose, among all thy troops. Karna also, O king, pierced by Satwata with his arrows and exceedingly weakened ascended the car of Duryodhana, sighing deeply, remembering his friendship for thy son from his childhood and having striven to realise the promise he had made about the bestowal of sovereignty on Duryodhana. After Karna hath been made carless, thy brave sons, headed by Duhsasana, O king, were not slain by the self-restrained Satyaki because the latter wished not to falsify the vow made by Bhimasena. Desirous also of not falsifying the vow formerly made by Partha (about the slaughter of Karna), Satyaki simply made those warriors carless and weakened them exceedingly, but did not deprive them of life. It is Bhima that hath vowed the slaughter of thy sons, and it is Partha that, at the time of the second match at dice, vowed the slaughter of Karna. Although all those warriors headed by Karna made strong efforts for slaying Satyaki, yet those foremost of car-warriors, failed to slay him. Drona's son and Kritavarman and other mighty car-warriors, as also hundreds of foremost Kshatriyas, were all vanquished by Satyaki with only one bow. That hero fought, desirous of benefiting king Yudhishthira the Just, and of attaining to heaven. Indeed, Satyaki, that crusher of foes, is equal to either of the two Krishnas in energy. Smiling the while, he vanquished all thy troops, O best of men! In this world, there are only three mighty bowmen, viz., Krishna, Partha, and Satyaki. There is no fourth to be seen.'

"Dhritarashtra said, 'Ascending on the invincible car of Vasudeva that had Daruka for its driver, Satyaki, proud of the might of his arms and equal in battle unto Vasudeva himself, made Karna carless. Did Satyaki ride any other car (after his encounter with Karna was over)? I am desirous of hearing this, O Sanjaya! Thou art skilled in narration. I regard Satyaki to be endued with unbearable prowess. Tell me all, O Sanjaya!'

"Sanjaya said, 'Hear, O king, how it had happened. The intelligent younger brother of Daruka soon brought unto Satyaki another car, duly equipped with all necessaries. With shafts attached to it by chains of iron and gold and bands of silk, decked with a thousand stars, decked with banners and with the figure of a lion on his standard, with horses, fleet as the wind and adorned with trappings of gold, yoked unto it, and with rattle deep as the roar of the clouds, that car was brought unto him. Ascending upon it, the grandson of Sini rushed against thy troops. Daruka, meanwhile, went as he listed to Kesava's side. A new cat was brought for Karna also, O king, unto which were yoked four steeds of the best breed that were decked in trappings of gold and white as conchs or milk. Its kaksha and standard were made of gold. Furnished with banners and machines, that foremost of cars had an excellent driver. And it was furnished with a profusion of weapons of every kind. Mounting on that car, Karna also rushed against his foes. I have now told thee all that thou hadst asked me. Once more, however, O king, learn the (extent of the) destruction caused by the evil policy. Thirty one of thy sons have been slain by Bhimasena. Having Durmukha for their foremost, they were conversant with all modes of warfare. Satyaki and Arjuna also have slain hundreds of heroes with Bhimasena as their foremost, and Bhagadatta also, O sire! Even thus, O king, hath the destruction commenced, caused by thy evil counsels.'

Footnotes

327:1 The second of the seven notes of the Hindu gamut.

Section 147

"Dhritarashtra said, When such was the condition of battle, between those heroes of their side and mine, what did Bhima then do? Tell me all, O Sanjaya!'

"Sanjaya said, 'After Bhimasena had been made carless, that hero, afflicted with the wordy darts of Karna and filled with rage, addressed Phalguna and said, 'In thy very sight, O Dhananjaya, Karna hath repeatedly said to me, 'Eunuch, fool, glutton, unskilled in weapons, do not fight, child, unable to bear the burden of battle!' He that would tell me so would be slain by me. Karna hath told me those words, O Bharata! O mighty-armed one, thou knowest the vow which I have made jointly with thee. Remember the words that were then spoken by me. O foremost of men, act in such a way that that vow of mine, O son of Kunti, as also thy own vow, may not be falsified. O Dhananjaya, do that by which that vow of mine may be made true.' Hearing these words of Bhima, Arjuna of immeasurable prowess, getting near Karna in that battle, told him, 'O Karna, thou art of false fight. O son of a Suta, thou applaudest thy own self. Of wicked understanding, listen now to what I tell thee. Heroes meet with either of these two things in battle, viz., victory or defeat. Both of these are uncertain, O son of Radha! The case is not otherwise when Indra himself is engaged in battle. Made carless by Yuyudhana, with thy senses no longer under thy control, thou wert almost at the point of death. Remembering, however, that I had vowed to slay thee, that hero dismissed thee without taking thy life. It is true thou hadst succeeded in depriving Bhimasena of his car. Thy abuse, however, O son of Radha, of that hero was sinful. Those bulls among men that are truly righteous and brave, having vanquished a foe, never boast, nor speak ill of anybody. Thy knowledge, however, is little. It is for this, O son of a Suta, that thou indulged in such speeches. Then, again the abusive epithets thou didst apply to the battling Bhimasena, endued with great prowess and heroism and devoted to the practices of the righteous, were not consistent with truth. In the very sight of all the troops, of Kesava, as also of myself, thou wert many a time made carless by Bhimasena in battle. That son of Pandu, however, did not call thee a single harsh word. Since, however, thou hast addressed Vrikodara in many harsh speeches, and since thou with others hast slain the son of Subhadra out of my sight, therefore, this very day obtain the fruit of those offences of thine. It was for thy own destruction, O wicked wight, that thou didst then cut off Abhimanyu's bow; for that, O thou of little understanding, thou shalt be slain by me, with all thy followers, forces, and animals. Accomplish now all those acts which thou shouldst do, for a great calamity is impending over thee. I will slay Vrishasena in thy very sight in battle. All those other kings, again, that will fully advance against me, I will despatch unto Yama's abode. I say this truly, laying my hand on my weapon. A fool as thou art, without wisdom and full of vanity, I say that beholding thee lying on the field of battle the wicked Duryodhana will indulge in bitter lamentations.' After Arjuna had vowed the slaughter of Karna's son, a loud and tremendous uproar arose amongst the car-warriors. At that frightful time when confusion was everywhere, the thousand-rayed sun, dimming his rays, entered the Asta hill. Then, O king, Hrishikesa, stationed in the van of battle embracing Arjuna who had accomplished his vow, told him these words, By good luck, O Jishnu, thy great vow hath been accomplished. By good luck, that Vriddhakshatra hath been slain along with his son. The celestial generalissimo himself, O -Bharata, encountering the Dhartarashtra force, would, in battle, O Jishnu, lose his senses. There is no doubt of this. Except thee, O tiger among men, I do not even in thought see the person in the three worlds that could fight with this host. Many royal warriors endued with great prowess, equal to thee or superior have been united together at Duryodhana's command. Clad in mail, they could not approach thee, encountering thy angry self in battle. Thy energy and might are equal to that of Rudra or the Destroyer himself. None else is capable of putting forth such prowess in battle as thou, O scorcher of foes, alone and unsupported, didst today put forth. Thus shall I applaud thee again after Karna of wicked soul has been slain along with his followers. Thus shall I glorify thee when that foe of thine shall have been vanquished and slain.' Unto him Arjuna replied, 'Through thy grace, O Madhava, this vow that even the gods could with difficulty accomplish, hath been accomplished by me. Their victory is not at all a matter of wonder that have thee, O Kesava, for their lord. Through thy grace, Yudhishthira will obtain the whole earth. All this is due to thy power, O thou of Vrishni's race! This is thy victory, O lord! Our prosperity is thy victory, O lord! Our prosperity is thy care and we are thy servants, O slayer of Madhu!' Thus addressed, Krishna smiled softly, and slowly urged the steeds. And he showed unto Partha, as they came, the field of battle abounding with cruel sights.

"Then Krishna said, 'Desirous of victory in battle or world-wide fame many heroic kings are lying on the earth, struck with thy shafts. Their weapons and ornaments lay scattered, and their steeds, cars, and elephants are mangled and broken. With their coats of mail pierced or cut open, they have come to the greatest grief. Some of them are yet alive, and some of them are dead. Those, however, that are dead, still seem to be alive in consequence of the splendour with which they are endued. Behold the earth covered with their shafts equipped with golden wings, with their numerous other weapons of attack and defence, and with their animals (deprived of life). Indeed, the earth looks resplendent with coats of mail and necklaces of gems, with their heads decked with earrings, and headgears and diadems, and floral wreaths and jewels worn on crowns, and Kanthasutras and Angadas, and collars of gold, and with diverse other beautiful ornaments. Strewn with Anuskaras and quivers, with standards and banners, with Upaskaras and Adhishthanas, with shafts and crests of cars, with broken wheels and beautiful Akshas in profusion, with yokes and trappings of steeds, with belts and bows and arrows, with elephants, housings, with spiked maces and hooks of iron, with darts and short arrows, with spears and pikes, with Kundas and clubs, with Sataghnis and Bhushandis, with scimitars and axes, with short and heavy clubs and mallets, with maces and Kunapas, with whips decked with gold, O bull of Bharata's race, with the bells and diverse other ornaments of mighty elephants, with floral garlands and various kinds of decorations, and with costly robes all loosened from the bodies of men and animals, the earth shines brilliantly, like the autumnal firmament with planets and stars. The lords of the earth, slain for the sake of earth, are slumbering on the earth clasping with their limbs the earth like a dear wife. Like mountains shedding through their caves and fissures streams of liquid chalk, these elephants, resembling Airavata himself and huge as mountains, are shedding profuse streams of blood through the openings in their bodies caused by weapons. Behold, O hero, those huge creatures afflicted with shafts lying on the ground in convulsions. Behold, those steeds also, lying on the ground, adorned with trappings of gold. Behold also, O Partha, those riderless and driverless cars that had at one time resembled celestial vehicles or the vapoury forms in the evening sky, now lying on the ground, with standards and banners and Akshas and yokes cut into pieces, and with broken shafts and crests, O lord. Foot-soldiers also, O hero, bearing bows and shields and slain in hundreds and thousands are lying on the ground, bathed in blood and clasping the earth with every limb and their locks smeared with dust. Behold, O mighty-armed one, those warriors with bodies mangled with thy weapons. Behold the earth, strewn with Yak-tails and fans, and umbrellas and standards, and steeds and cars and elephants, and with diverse kinds of blankets, and reins of steeds, and beautiful robes and costly Varuthas (of cars), look, as if overspread with embroidered tapestry. Many warriors fallen from the backs of well-equipped elephants along with those creatures themselves that they had ridden, are looking like lions fallen from mountain summits struck down by thunder. Mingled with the steeds (they had ridden) and the bows (they had held), horsemen and foot-soldiers in large numbers, are lying on the field, covered with blood. Behold, O foremost of men, the surface of the earth is frightful to look at, covered as it is with large number of slain elephants and steeds and car-warriors, and miry with blood, fat, and rotten flesh in profusion, and on which dogs and wolves and Pisachas and diverse wanderers of the night are cantering with joy! This fame-enhancing and mighty feat on the field of battle is capable of being achieved by thee only, O puissant one, or by that chief of the gods, viz., Indra himself, who in great battle slayeth the Daityas and the Danavas.'

"Sanjaya continued, "Thus showing the field of battle unto the diadem-decked Arjuna, Krishna blew his conch Panchajanya with the gleeful soldiers of the Pandava army (blowing their respective conchs). Having shown the field of battle unto the diadem-decked hero, that slayer of foes viz., Janardana quickly proceeded towards Ajatasatru, the son of Pandu, and informed him of the slaying of Jayadratha.'"

Footnotes

332:1 The printed editions and the manuscripts do not agree with one another in respect of the order and numbering of the last dozen verses. The Bombay edition omits a few of the verses.

Section 148

"Sanjaya said, 'After the ruler of the Sindhus had been slain by Partha, Krishna, repairing unto the king, viz., Yudhishthira, the son of Dharma, worshipped the latter with a gladdened heart. And he said, 'By good luck, O king of kings, thy prosperity increaseth. O best of men, thy foe hath been slain. By good luck, thy younger brother hath accomplished his vow.' Thus addressed by Krishna, that subjugator of hostile towns, viz., king Yudhishthira, filled with joy, came down from his car, O Bharata! His eyes filled with tears of joy, he embraced the two Krishnas and wiping his bright and lotus-like face, said these words unto Vasudeva, and Dhananjaya, the son of Pandu, 'Ye mighty car-warriors, by good luck, I behold both of you after ye have accomplished your task. By good luck, that sinful wretch, viz., the ruler of the Sindhus, hath been slain. Ye Krishnas, by good luck, ye have done that which hath filled me with great happiness. By good luck, our foes have been plunged into an ocean of grief. Thou art the sovereign lord of all the worlds, O slayer of Madhu! In the three worlds they that have thee for their preceptor can have no object incapable of accomplishment. Through thy grace, O Govinda, we will conquer our foes, like Indra conquering the Danavas in days of old. Be it the conquest of the world, or be it the conquest of the three worlds, everything is certain, O thou of the Vrishni race, in their case with whom thou art gratified, O giver of honours! They can have no sin, nor can they meet with defeat in battle with whom thou, O lord of the celestials, art gratified, O giver of honours! It is through thy grace, O Hrishikesa, that Sakra hath become the chief of the celestials. It is through thy grace, that blessed personage obtained on the field of battle the sovereignty of the three worlds! It is through thy grace, O lord of the celestials, that the latter obtained immortality, O Krishna, and enjoy eternal regions (of bliss). Having slain thousands of Daityas, with prowess having its origin in thy grace, O slayer of foes, Sakra obtained the lordship of the celestials. Through thy grace, O Hrishikesa, the mobile and immobile universe, without swerving from its (ordained) course, O hero, is engaged in prayers and homa! In the beginning, this universe, enveloped in darkness, had been one vast expanse of water. Through thy grace, O mighty-armed one, the universe became manifest, O best of men! Thou art the creator of all the worlds, thou art the Supreme Soul, and thou art immutable! They that behold thee, O Hrishikesa, are never confounded. Thou art the Supreme God, thou art the God of gods, and thou art Eternal. They that seek refuge with thee, O lord of the gods, are never confounded. Without beginning and without death, thou art Divine, the Creator of all the worlds, and immutable. They that are devoted to thee, O Hrishikesa, always tide over every difficulty. Thou art Supreme, the Ancient one, the Divine-Being, and that which is the Highest of the high. He that attaineth to that viz., thy Supreme Self hath ordained for him the highest prosperity. Thou art sung in the four Vedas. The four Vedas sing of thee. Be seeking thy shelter, O high-souled one, I shall enjoy unrivalled prosperity. Thou art the Supreme God, thou art the God of the highest gods, thou art the lord of Winged creatures, and the lord of all human beings. Thou art the Supremest Lord of everything. I bow to thee, O best of beings! Thou art the Lord, the Lord of lords O puissant one! Prosperity to thee, O Madhava! O thou of large eyes, O Universal soul, Thou art the origin of all things. He, again, that is a friend of Dhananjaya or is engaged in Dhananjaya's good, obtaineth thee that art the preceptor of Dhananjaya and attaineth to happiness.' Thus addressed by him those high-souled ones, viz., Kesava and Arjuna, cheerfully said unto the king, that lord of the earth, 'The sinful king Jayadratha, hath been consumed by the fire of thy wrath. O puissant one, although the Dhartarashtra host is vast and swelleth with pride, yet, O Bharata, struck and slain, it is being exterminated. O slayer of foes, it is in consequence of thy wrath that the Kauravas are being destroyed. Having, O hero, angered thee that canst slay with thy eyes alone, the wicked-minded Suyodhana, with his friends and kinsmen, will have to lay down his life in battle. Slain before in consequence of thy ire, and struck down also by the gods themselves, the invincible Bhishma, the grandsire of the Kurus, lieth now on a bed of arrows. O slayer of foes, victory in battle is unattainable by them, and death also waiteth for them, that have thee, O son of Pandu, for their foe. Kingdom, life, dear ones, children, and diverse kinds of bliss, will soon be lost by him with whom thou, O scorcher of foes, hast been angry. I regard the Kauravas to be lost with their sons, and kinsmen, when thou, O scorcher of foes, that art observant of the duties of a king, hast been angry with them.' Then Bhima, O king, and the mighty car-warrior Satyaki, both mangled with shafts, saluted their senior. And those two mighty bowmen sat down on the ground, surrounded by the Panchalas, Beholding those two heroes filled with joy and arrived and waiting with joined hands, the son of Kunti congratulated them both, saying, 'By good luck, it is that I see you both, ye heroes, escaped with lire from that sea of (hostile) troops, that sea in which Drona acted the part of an invincible alligator, and the son of Hridika that of a fierce shark. By good luck, all the kings of the earth have been vanquished (by you two). By good luck, I see both of you victorious in battle. By good luck, Drona hath been vanquished in battle, and that mighty car-warrior also viz., the son of Hridika. By good luck, Karna hath been vanquished in battle with barbed shafts. By good luck, Salya also was obliged to turn away from the field by you both, ye bulls among men. By good luck, I behold you both come back from battle safe and sound, ye that are foremost of car-warriors and well-skilled in battle! By good luck, I behold again, ye heroes, that have forded that sea of troops in obedience to my command, ye that went to battle impelled by the desire of honouring me! Ye are heroes delighting in battle. Ye are to me as life. By good luck, I see you both.' Having said this, the son of Pandu, O king, embraced both Yuyudhana and Vrikodara, those tigers among men, and shed tears of joy. Then, O monarch, the entire host of the Pandavas became cheerful and filled with joy. And all of them once more set their hearts on battle.'"

Footnotes

333:1 Everything even the inanimate creation, exists and adores the Supreme deity.

334:1 This is a triplet in the Calcutta edition.

Section 149

"Sanjaya said, Upon the fall, O king, of the ruler of the Sindhus, thy son Suyodhana, his face bedewed with tears, and himself filled with grief and breathing hot sighs like a snake whose fangs have been broken, that offender against the whole world, viz., thy son, experienced bitter affliction. Beholding that great terrible slaughter of his troops caused by Jishnu and Bhimasena and Satwata in battle, he became pale, dejected and melancholy, and his eyes became filled with tears. And he came to think no warrior existed on the earth that could be compared with Arjuna. Neither Drona, nor the son of Radha, nor Aswatthaman, nor Kripa, O sire, is competent to stand before Arjuna when the latter is excited with wrath, And Suyodhana, said unto himself, 'Having vanquished in battle all the mighty car-warriors of my army, Partha slew the ruler of the Sindhus. None could resist him. This my vast host hath almost been exterminated by the Pandavas. I think, there is no one that can protect my army, no, not even Purandara himself. He, relying upon whom I have been engaged in this passage-at-arms in battle, alas, that Karna hath been defeated in battle and Jayadratha slain. That Karna relying upon whose energy I regarded Krishna as straw who came to sue me for peace, alas, that Karna hath been vanquished in battle.' Grieving so within his heart, that offender against the whole world, O king, went to Drona, O bull of Bharata's race, for seeing him. Repairing unto him, he informed Drona of that immense slaughter of the Kurus, the victory of his foes, and the dire calamity of the Dhartarashtras. And Suyodhana said, 'Behold, O preceptor, this immense slaughter of kings. I came to battle, placing that grandsire of mine, viz., the heroic Bhishma, at our head. Having slain him, Sikhandin, his aspiration fulfilled, stayeth at the very van of all the troops, surrounded by all the Panchalas, covetous of another triumph. Another disciple of thine, viz., the invincible Savyasachin, having slain seven. Akshauhinis of troops hath despatched king Jayadratha to Yama's abode. How, O preceptor, shall I be freed from the debt I owe to those allies of mine who, desirous of victory to me and ever engaged in my good, have gone to Yama's abode? Those lords of earth who had desired the sovereignty of the earth, are now lying on the earth, abandoning all their earthly prosperity. Truly, I am a coward. Having caused such a slaughter of friends, I dare not think that I shall be sanctified by performing even a hundred horse-sacrifices. I am covetous and sinful and a transgressor against righteousness. Through my acts alone, these lords of earth, in their desire for victory, have gone to Yama's abode. Why, in presence of those kings, does not the earth yield me a hole (through which to sink), since I am so sinful in behaviour and such a fomenter of internecine dissensions! Alas, what will the grandsire with blood-red eyes, that invincible hero who hath conquered the other world, tell me in the midst of the kings when he meets me? Behold that mighty bowman, Jalasandha, slain by Satyaki. That great car-warrior, that hero, came proudly to battle for my sake, prepared to lay down his life. Beholding the ruler of the Kamvojas slain, as also Alamvusha and many other allies of mine, what object can I have for preserving my life? Those unretreating heroes who, fighting for my sake and struggling to the utmost of their powers to vanquish my foes, have laid down their lives. I shall today, O scorcher of foes, exerting the utmost measure of my might, free myself from the debt that I owe them and gratify them with oblations of water by repairing to the Yamuna. O foremost of all bearers of arms, I tell thee truly and swear by the good acts I have performed, by the prowess

I possess and by my sons, that slaying all the Panchalas with the Pandavas, I shall obtain peace of mind, or slain by them in battle I shall repair to those regions whither those allies of mine have gone. I shall certainly proceed thither whither those bulls among men, slain, while engaged in battle for my sake, by Arjuna have gone! Our allies, seeing that they are not well-protected by us, no longer desire to stand by us. O thou of mighty arms, they now regard the Pandavas to be preferable to ourselves. Thyself, of sure aim, hast ordained our extermination in battle, for thou treatest Arjuna leniently, since he is thy disciple. It is for this that all those have been slain who had endeavoured to secure victory to us. It seems that only Karna now wishes us victory. The man of weak understanding who without duly examining another, accepteth him for a friend and engageth him in concerns that require friends for their accomplishment, is certain to suffer injury even so hath this affair of mine been managed by my best friend! I am exceedingly covetous, sinful, crooked-hearted, and characterised by avarice! Alas, king Jayadratha hath been slain, and Somadatta's son also of great energy, and the Abhishahas, the Surasenas, the Sivis, and the Vasatis! I shall go thither today whither those bulls among men, slain, while engaged in battle for my sake, by Arjuna, have gone. In the absence of those bulls among men, I have no need for life. O preceptor of the sons of Pandu, let me have thy permission in this.

Footnotes

335:1 Literally, 'the fact of the Dhartarashtras having sunk (into distress).'

335:2 Literally, 'of persons whose coronal locks have undergone the sacred bath.'

335:3 Praluvdhas is explained by Nilakantha differently. He supposes that Duryodhana here characterises Sikhandin to be a deceitful fowler or hunter in consequence of the deceit with which he caused Bhishma's fall. This is far-fetched.

336:1 I adopt the Bombay reading.

336:2 The Bombay edition reads this verse differently and introduces another after it which does not occur in the Bengal texts.

336:3 I am not sure whether I have rendered the 31st and the first half of 32nd correctly. The vernacular translators have made a mess of the passage. The difficulty lies with Surhittamais. I take it to mean that Duryodhana says, 'Karna, Sakuni, Duhsasana, with myself, had taken thee, O preceptor, for a friend, and had engaged thee in this battle. We did not, however, then know that thou art an enemy in disguise.'

Section 150

"Dhritarashtra said, 'After the ruler of the Sindhus had been slain in battle by Savyasachin and after the fall of Bhurisravas, what became the state of your mind? After Drona also had been thus addressed by Duryodhana in the midst of the Kurus, what did the preceptor say unto him then? Tell me all this, O Sanjaya!'

"Sanjaya said, 'Loud wails arose among thy coops, O Bharata, after the slaughter of Bhurisravas and the ruler of the Sindhus. All of them disregarded the counsels of thy son, those counsels in consequence of which leaders of men, by hundreds, were slain, As regards Drona, hearing those words of thy son, he became filled with grief. Reflecting for a short while, O monarch, he said these words in great affliction.

"Drona said, O Duryodhana, why dost thou pierce me thus with wordy shafts? I told thee before that Arjuna is incapable of defeat in battle. Protected by the diadem-decked Arjuna, Sikhandin slew Bhishma. By that feat, O thou of Kuru's race, the prowess of Arjuna in battle hath been well-tested. Beholding Bhisma who was incapable of being defeated by the gods and the Danavas, actually slain in battle, even then I knew that this Bharata host is doomed. Upon the fall of him whom of all persons in the three worlds, we had regarded to be the very foremost of heroes, who else is there upon whom we are to rely? Those dice, O sire, with which Sakuni formerly played in the Kuru assembly, were not dice but keen arrows capable of slaying foes. Even those arrows, O sire, sped by Jaya, are now slaying us. Though Vidura characterised them to be such, thou didst not yet understand them to be so. Those words, again, that the wise and high-souled Vidura, with tears in his eyes had then said unto thee, those auspicious words recommending peace, thou didst not then hear. That calamity which foretold hath now come. That frightful carnage, O Duryodhana, hath now come as the result of that disobedience by thee of Vidura's words. That man of foolish understanding who, disregarding the salutary words of trusted friends, followeth his own opinion, soon falls into a pitiable plight. O son of Gandhari, this great evil, viz., that dragging in our very sight to the Kuru assembly of Krishna who never deserved such treatment, who hath been born in a noble race, and who practiseth every virtue. Know that all this is but little, for in the next world dire consequences yet will be thine. Vanquishing the Pandavas at dice by deceit, thou hadst sent them, into the woods, attired in deer-skins. What other Brahmana, except myself, in this world, would seek to injure those princes that are ever engaged in the practice of virtue and that are to me even as my own sons" With the approval of Dhritarashtra, in the midst of the Kuru assembly, thou hadst, with Sakuni as thy help-mate, provoked the ire of the Pandavas. United with Duhsasana, Karna then fanned that wrath. Disregarding the words of Vidura, thou hast repeatedly fanned it thyself. With resolute care, all of you had surrounded Arjuna, resolved to stand by the ruler of the Sindhus. Why then have all of you been vanquished and why also has Jayadratha been slain? Why, when thou art alive, and Karna, and Kripa, and Salya, and Aswatthaman, O Kauravya, hath the ruler of the Sindhus been slain? For rescuing the ruler of the Sindhus, the kings (on thy side) had put forth all their fierce energy. Why, then, hath Jayadratha been slain in their midst? Relying upon me, king Jayadratha had expected his rescue from the hands of Arjuna. He, however, obtained not the rescue he had expected. I do not also see my safety for my own self. Until I succeed in slaying the Panchalas with Sikhandin, I feel like one sinking in the Dhristadyumna-mire. Having failed, O Bharata, in rescuing the ruler of the Sindhus, why dost thou pierce me thus with thy wordy shafts, seeing that I too am burning with grief? Thou seest not any longer on the field the gold standards of Bhishma of sure aim, that warrior who was never tired in battle. How, then, canst thou hope for success? When the ruler of the Sindhus and Bhurisravas also have been slain in the very midst of so many mighty car-warriors, what do you think, will the end be? Kripa, difficult of being vanquished, is still alive, O king! That he hath not followed in the track of Jayadratha, I applaud him highly for this! When I saw Bhishma himself, that achiever of the most difficult feats (in battle), that warrior who was incapable of being slain in battle by the gods with Vasava at their head, slain in thy sight, O Kaurava, as also of thy younger brother Duhsasana, I thought then, O king, that the Earth hath abandoned thee. Yonder the troops of the Pandavas and the Srinjayas, united together, are now rushing against me. For achieving thy good in battle, O son of Dhritarashtra, I will not without slaying all the Panchalas, put off my armour. O king, go and tell my son Aswatthaman who is present in battle that even at the risk of his life he should not let the Somakas alone. Thou shouldst also tell him, 'Observe all the instructions thou hast received from thy father. Be firm in acts of humility, in self-restraint, in truth and righteousness. Observant of religion, profit, and pleasure, without neglecting religion and profit, thou shouldst always accomplish those acts in which religion predominates. The Brahmanas should always be gratified with presents. All of them deserve thy worship. Thou shouldst never do anything that is injurious to them. They are like flames of fire. As regards myself, I will penetrate the hostile host, O slayer of foes, for doing great battle, pierced as I am by thee with thy wordy shafts. If thou canst, O Duryodhana, go and protect those troops. Both the Kurus and the Srinjayas have been angry. They will fight even during the night.' Having said these words, Drona proceeded against the Pandavas and set himself to over-ride the energy of the Kshatriyas like the sun overshadowing the light of the stars.'"

Footnotes

338:1 i.e., 'he should, by very means in his power, avenge himself on the Somakas, those enemies of mine.'

Section 151

"Sanjaya said, 'Thus urged by Drona, king Duryodhana, filled with rage set his heart on battle. And thy son, Duryodhana, then said unto Karna, 'Behold, the diadem-decked son of Pandu, with Krishna alone for helpmate, penetrated into the array formed by the preceptor, an array that the gods themselves could not pierce, and in the very sight of the illustrious Drona struggling in battle and of many other foremost of warriors, slew the ruler of the Sindhus. Behold, O son of Radha, many foremost of kings lying on the earth, slain in battle. Partha unaided by any one, in the very sight of the illustrious Drona and myself, vigorously exerting ourselves like a host of inferior animals-slain by a lion. The son of Sakra hath reduced my host to a small remnant of what it was. How, indeed, could Phalguna, in spite of the resistance offered by Drona in battle, accomplish his vow by slaying the ruler of the Sindhus? If Drona had not himself willed it, O hero, how could the son of Pandu, in battle, have pierced that impenetrable array, overcoming his struggling preceptor? Truly, Phalguna is exceedingly dear to the illustrious preceptor! For this, the latter gave him admittance, without having fought with him. Behold my misfortune! Having in the first instance promised protection unto the ruler of the Sindhus, Drona, that scorcher of foes, gave unto the diadem-decked Arjuna admittance into the array! If he had in the beginning granted permission to the ruler of the Sindhus for his return home, without doubt, such an awful carnage would then have never occurred. Alas! Jayadratha, in hopes of saving his life, had desired to return home. Having obtained from Drona a promise of protection in battle, it was I, a fool that I was, who prevented him from going. Alas, today my brothers having Chitrasena for their head, have all perished in the very sight of our wretched selves.'

"Karna said, 'Do not blame the preceptor. That Brahmana is fighting according to the measure of his power and courage and regardless of his very life. If Arjuna, of white steeds, having transgressed him, penetrated into our array, the slightest fault does not, for that, attach to the preceptor. Phalguna is accomplished in weapons, possessed of great activity, endued with youth; he is a hero who has mastered all arms; he is distinguished for the celerity of his movements. Armed with celestial weapons and mounted on his ape-bannered car, the reins of whose steeds again were in the hands of Krishna, cased in impenetrable armour, and taking his celestial bow

Gandiva of unfading might, the valiant Arjuna, scattering keen arrows, and proud of the strength of his arms, transgressed Drona. There is nothing to wonder at this. The preceptor, on the other hand is, O king, old and incapable of proceeding quickly. He is also, O king, incapable of exercising his arms long. It was for this that Phalguna, of white steeds and having Krishna for his charioteer, succeeded in transgressing the preceptor. For this reason also, I do not see any fault in Drona. For all that, when Arjuna, of white steeds, penetrated into our array, having transgressed the preceptor it seems that the latter, however skilled in weapons, is incapable of vanquishing the Pandavas in battle. I think that which is ordained by Fate never occurs otherwise. And since, O Suyodhana, in spite of ourselves fighting to the utmost extent of our powers, the ruler of the Sindhus has been slain in battle, it seems that Fate is all-powerful. With thyself we had all been exerting to the utmost of our might on the field of battle. Fate, however, baffling our exertions, did not smile on us. We have always exerted to injure the Pandavas, relying both on deceit and prowess. Whatever act, O king, a person afflicted by Fate does, is frustrated by Fate, however, much the person himself may strive to achieve it. Whatever, indeed, a man endued with perseverance should do, ought to be done fearlessly. Success depends on Fate! By deceit the sons of Pritha were beguiled as also by the administration of poison, O Bharata! Burnt they were in the palace of lac, vanquished they were at dice. In accordance with the dictates of statecraft, they were exited into the woods. All these, though done by us with care, have been baffled by Fate. Fight with resolution, O king, setting Fate at nought. Between thee and them, both striving to the best of your prowess even Fate may prove auspicious to that party which excels the other. No wise measures have been adopted by the Pandavas with the aid of superior intelligence. Nor, O hero, do we see, O perpetuator of Kuru's race, that thou hast done anything unwise from want of intelligence! It is Fate that decides the result of acts, wise or unwise; Fate, ever intent on its own purposes is awake when all else sleeps. Vast was thy host, and thy warriors are many. Even thus the battle began. With their small force, much greater and consisting of men capable of smiting effectually, hath been much reduced. I fear, it is the work of Fate, that has frustrated our exertions.'

"Sanjaya continued, 'While they were discoursing thus, O king, the Pandava divisions appeared for battle. Then occurred a fierce battle between thy warriors and theirs, in which cars and elephants encountered one another. All this, however, O king, was due to thy evil policy!'"

Footnotes

339:1 This is a triplet in the Bengal texts.

340:1 I render the second line freely, following Nilakantha.

*****

Ghatotkacha-Badha Parva

Section 152

"Sanjaya said, 'That elephant force of thine, O king, swelling with might, fought everywhere, prevailing over the Pandava force. Resolved to go to the other world, the Panchalas and the Kauravas fought with one another for admission into the swelling domains of Yama. Brave warriors, encountering brave rivals, pierced one another with arrows and lances and darts, and quickly despatched one another unto Yama's abode. Dreadful was the battle that took place between car-warriors and car-warriors who struck one another and caused a fierce flow of blood. Infuriated elephants, encountering infuriated compeers, afflicted one another with their tusks. Horsemen, solicitous of glory, pierced and cut down horsemen in that terrific melee with spears and darts and battle-axes. Foot-soldiers also O mighty-armed one, in hundreds, armed with weapons, repeatedly rushed against one another with resolute courage, O scorcher of foes! So great was the confusion that the Panchalas and the Kurus could only be distinguished from each other by the tribal, the family, and the personal names we heard them utter. The warriors, despatching one another to the other world with arrows and darts and axes, careered fearlessly on the field. With thousands of arrows, however, O king, shot by the combatants the ten points were no longer illuminated as before in consequence of the Sun having set. While the Pandavas were thus fighting, O Bharata, Duryodhana, O king, penetrated into the midst of their host. Filled with great wrath at the slaughter of the ruler of Sindhus, and resolved to lay down his life, he penetrated into the hostile army. Filling the earth with the rattle of his car-wheels and causing her to tremble therewith, thy son approached the Pandava host. Terrific was the clash that took place between him and them, O Bharata, causing a tremendous carnage of troops. Like the sun himself at midday scorching everything with his rays, thy son scorched the hostile host with his arrowy showers. The Pandavas became incapable of even looking at their brother (Duryodhana). Despairing of vanquishing their foes, they set their hearts on flying away from the field. Slaughtered by thy illustrious son, armed with the bow, by means of his gold-winged arrows of blazing points, the Panchalas ran away in all directions. Afflicted with those keen shafts, the Pandava troops began to fall down on the ground. Indeed, the Pandavas had never succeeded in achieving such a feat in battle as was then achieved by thy royal son, O monarch! The Pandava host was crushed and ground by an elephant. As, again, an assemblage of lotuses becomes shorn of its beauty when the water (over which it grows) is dried up by the sun and the wind, even so became the Pandava host being dried up by thy son, O Bharata, the Panchalas, with Bhimasena then with ten shafts, and each of the sons of Madri with three, and Virata and Drupada each with six, and Sikhandin with a hundred, and Dhrishtadyumna with seventy, and Yudhishthira with seven, and the Kaikeyas and the Chedis with innumerable keen shafts, and Satwata with five, and each of the (five) sons of Draupadi with three, and Ghatotkacha also with a few, he uttered a leonine shout. Cutting off hundreds of other warriors and the bodies of elephants and steeds in that great battle by means of his fierce shafts, he behaved like the Destroyer himself in rage slaying created beings. While engaged, however, in thus slaughtering his foes, his bow, the back of whose staff was ornamented with gold, Yudhishthira, the son of Pandu, O sire, cut off into three parts with a pair of broad-headed shafts. And Yudhishthira pierced Duryodhana himself with ten keen arrows shot with great force. Piercing through Duryodhana's vital limbs, those passed out and entered the earth in a continuous line. The troops that stood around then encompassed Yudhishthira, like the celestials encompassing Purandara for the slaughter of Vritra. Then king Yudhishthira, O sire, who is incapable of being easily defeated, shot at thy son in that battle a fierce shaft. Deeply pierced therewith, Duryodhana sat down on his excellent car. Then a loud noise arose from among the Panchala troops. Even this, O monarch, was that tremendous uproar, viz., 'The king is slain!' The fierce whizz of arrows also was heard there, O Bharata. Then Drona quickly showed himself there in that battle. Meanwhile, Duryodhana recovering his senses, had firmly grasped the bow. He then rushed towards the royal son of Pandu saying, 'Wait, Wait.' Then the Panchalas also solicitous of victory, began to advance with speed. Desirous of rescuing the Kuru prince, Drona received them all. And the preceptor began to destroy them like the bright-rayed maker of day destroying tempest-tossed clouds. Then, O king, there occurred a fierce battle, fraught with immense carnage, between thine and theirs encountering one another from desire of fight.'"

Footnotes

341:1 Literally, 'with shafts resembling his rays.'

341:2 Or, 'as a lake overgrown with lotuses is agitated on every side by an elephant.'

342:1 Sixteen lines, occurring after this in the Bombay edition, have been omitted in the Calcutta edition.

Section 153

"Dhritarashtra said, 'Having said all those words unto my son, Duryodhana, who is ever disobedient to my commands, when that mighty bowman endued with great strength, viz., the preceptor Drona, penetrated in wrath into the Pandava host, and when that hero, stationed on his car, careered over the field, how did the Pandavas check his course? Who protected the right wheel of the preceptor's car in that dreadful battle? Who also protected his left when he fiercely slaughtered the foe? Who were those brave warriors that followed that fighting hero at his back? Who were those, then, that stood in front of that car-warrior? When that unvanquished and great bowman, that foremost of all bearers of weapons, dancing along the track of his car, entered the Pandavas host, I think, his foes felt an excessive and unseasonable cold. I think, they trembled like kine exposed to wintry blasts. How did that bull among car-warriors, who consumed all the troops of the Panchalas like a raging conflagration, meet with his death?'

"Sanjaya said, 'Having slain the ruler of the Sindhus in the evening, Partha, after his meeting with Yudhishthira and the great bowman, viz., Satyaki, both proceeded towards Drona. Then Yudhishthira, and Bhimasena, the son of Pandu, each with a separate division of the army, quickly proceeded against Drona. Similarly, the intelligent Nakula, and the invincible Sahadeva, and Dhrishtadyumna with his own division, and Virata, and the ruler of the Salwas, with a large force, proceeded against Drona in battle. Similarly, king Drupada, the father of Dhrishtadyumna, protected by the Panchalas proceeded, O king, against Drona. And the sons of Draupadi, and the Rakshasa Ghatotkacha, accompanied by their forces, proceeded against Drona of great splendour. The Prabhadraka-Panchalas also six thousand strong, and all effectual smiters, proceeded against Drona placing Sikhandin at their head. Other foremost of men and mighty car-warriors among the Pandavas, uniting together, O bull among men, proceeded against Drona. When those heroic warriors, O bull among the Bharatas, proceeded to battle, the night became pitch dark, enhancing the terrors of the timid. And during that hour of darkness, O king, many were the warriors that laid down their lives. And that night also proved the death of many elephants and steeds and foot-soldiers. On that night of pitch darkness, yelling jackals everywhere inspired great fear with their blazing mouths. Fierce owls, perching on the standards of Kauravas and hooting therefrom, foreboded fears. Then, O king, a fierce uproar arose among the troops. Mingling with the loud beat of drums and cymbals, grunts of elephants, neighings of steeds, and stampings of horse-hoofs, that uproar spread everywhere. Then, in that hour of evening, fierce was the battle that took place between Drona, O king, and all of the Srinjayas. The world having been enveloped in darkness, nothing could be noticed. The welkin was covered with the dust raised by the combatants. Blood of man and horse and elephant mingled together. The earthy dust then disappeared. All of us became perfectly cheerless. During that night, like the sounds of a burning forest of bamboos on a mountain, frightful sounds were heard of clashing weapons. With the sounds of Mridangas and Anakas and Vallakis and Patahas, with the shouts (of human beings) and the neigh (of steeds), a dreadful confusion set in everywhere, O lord! When the field of battle was enveloped in darkness, friends, O king, could not be distinguished from foes. All were possessed with a madness in that night. The earthen dust that had arisen, O king, was soon allayed with showers of blood. Then, in consequence of golden coats of mail and the bright ornaments of the warriors, that darkness was dispelled. The Bharata host then, adorned with gems and gold (and abounding with darts and standards), looked like the firmament in the night, O bull of Bharata's race, bespangled with stars. The field of battle then resounded with the yells of jackals and the cawings of crows, with the grunts of elephants, and the shouts and cries of the warriors. Those sounds, mingling together, produced a loud uproar, making the hair stand on end. That uproar filled all the points of the compass like the report of Indra's thunder. At dead of night, the Bharata host seemed illuminated with the Angadas, the ear-rings, the cuirasses, and the weapons of combatants. There elephants and cars, adorned with gold, looked in that night like clouds charged with lightning. Swords and darts and maces and scimitars and clubs and lances and axes, as they fell, looked like dazzling flashes of fire. Duryodhana was the gust of wind that was the precursor (of that tempest-like host). Cars and elephants constituted its dry clouds. The loud noise of drums and other instruments formed the peal of its thunders. Abounding with standards, bows formed to lightning flashes. Drona and the Pandavas formed its pouring clouds. Scimitars and darts and maces constituted its thunders. Shafts formed its downpour, and weapons (of other kinds) its incessant gusts of wind. And the winds that blew were both exceedingly hot and exceedingly cold. Terrible, stunning and fierce, it was destructive of life. There was nothing that could afford shelter from it. Combatants, desirous of battle entered into that frightful host on that dreadful night resounding with terrible noises, enhancing the fears of the timid and the delight of heroes. And during the progress of that fierce and dreadful battle in the night, the Pandus and the Srinjayas, united together, rushed in wrath against Drona. All these, however, O king, that advanced right against the illustrious Drona, were either obliged to turn back or despatched to the abode of Yama. Indeed, on that night, Drona alone pierced with his shafts, elephants in thousands and cars in tens of thousands and millions of millions of foot-soldiers and steeds.'"

Footnotes

343:1 Drums of diverse kinds and sizes.

344:1 The Bombay reading is apalavam and not viplatam.

Section 154

"Dhritarashtra said, "When the invincible Drona, of immeasurable energy, unable to bear (the slaughter of Jayadratha), Wrathfully entered into the midst of the Srinjayas, what did all of you think? When that warrior of immeasurable soul, having said those words unto my disobedient son, Duryodhana, so entered (the hostile ranks), what steps did Partha take? When after the fall of the heroic Jayadratha and of Bhurisravas, that unvanquished warrior of great energy, that scorcher of foes, viz., the unconquerable Drona, proceeded against the Panchalas, what did Arjuna think? What also did Duryodhana think as the most seasonable step that he could adopt? Who were they that followed that boon-giving hero, that foremost of regenerated ones? Who were those heroes, O Suta, that stood behind that hero while engaged in 'battle? Who fought in his van, while he was employed in slaughter? I think, all the Pandavas, afflicted with the arrows of Bharadwaja's son, were, O Suta, like lean kine trembling under a wintry sky. Having penetrated into the midst of the Panchalas how did that great bowman, that scorcher of foes, that tiger among men, meet with his death? When on that night all the troops, united together, and all the great car-warriors combined were being separately ground (by Drona), who were those intelligent men amongst you that were present there? Thou sayest that my troops were slain or huddled together, or vanquished, and that my car-warriors were made carless in those encounters. While those combatants became cheerless and were being ground by the Pandavas, what did they think when they sank in such affliction on that dark night? Thou sayest that the Pandavas were hearty and exceedingly hopeful, and that mine were melancholy and heartless and panic-stricken. How, O Sanjaya, couldst thou mark the distinction on that night between the Kurus and the unretreating Parthas?'

"Sanjaya said, 'During the progress, O king, of that fierce night-battle, the Pandavas along with the Somakas all rushed against Drona. Then Drona, with his swift-going shafts, despatched all the Kaikeyas and the sons of Dhrishtadyumna into the world of spirits. Indeed, all those mighty car-warriors, O king, that advanced right against Drona, all those lords of the earth, were despatched (by him) into the region of the dead. Then king Sivi, of great prowess, filled with rage, proceeded against that mighty car-warrior, viz., the heroic son of Bharadwaja, while the latter was thus employed in grinding (the hostile combatants). Beholding that great car-warrior of the Pandavas advancing, Drona pierced him with ten shafts made entirely of iron. Sivi, however, pierced Drona in return with thirty shafts, winged with Kanka feathers. And smiling the while, he also, with a broad-headed shaft felled the driver of Drona's car. Drona then, slaying the steeds of the illustrious Sivi as also the driver of his car, cut off from his trunk Sivi's head with head-gear on it. Then Duryodhana quickly sent unto Drona a driver for his car. The reins of his steeds having been taken up by the new man, Drona once more rushed against his foes. The sort of the ruler of the Kalingas, supported by the Kalinga troops, rushed against Bhimasena, filled with rage at the slaughter of his sire by the latter, Having pierced Bhima with five shafts he once more pierced him with seven. And he struck Visoka (the driver of Bhima's car) with three shafts and the latter's standard with one. The Vrikodara, filled with rage, leaping from his own car to that of his foe, slew with only his fists that angry hero of the Kalingas. The bones of that prince thus slain in battle by the mighty son of Pandu with only his fists, fell down on the earth separated from one another, Karna and the brother of the slain prince, (and others), could not brook that act of Bhima. All of them began to strike Bhimasena with keen shafts resembling snakes of virulent poison. Abandoning then that car of the foe (upon which he stood), Bhima proceeded to the car of Dhruva, and crushed, by a blow of his fist, that prince who had been striking him incessantly. Thus struck by the mighty son of Pandu. Dhruva fell down. Having slain him, O king, Bhimasena of great strength, proceeding to the car of Jayarata, began to roar repeatedly like a lion. Dragging Jayarata then with his left arm, while, employed in roaring, he slew that warrior with a slap of his palm in the very sight of Karna. Then Karna hurled at the son of Pandu, a dart decked with gold. The Pandava, however, smiling the while, seized with his hand that dart. And the invincible Vrikodara in that battle hurled that very dart back at Karna. Then Sakuni, with a shaft that had drunk oil, cut off that dart as it coursed towards Karna. Having achieved these mighty feats in battle, Bhima, of wonderful prowess, came back to his own car and rushed against thy troops. And while Bhima was thus advancing, slaughtering (thy troops) like the Destroyer himself in rage, thy sons, O monarch, attempted to resist that mighty-armed hero. Indeed, those mighty car-warriors covered him with a dense shower of arrows. Then Bhima, smiling the while, despatched in that battle, with his shafts, the driver and the steeds of Durmada unto the abode of Yama. Durmada, at this, quickly mounted upon the car of Dushkarna. Then those scorchers of foes, viz., the two brothers, riding oh the same car, both rushed against Bhima in the front rank of battle, like the Regent of the waters and Surya rushing against Taraka, that foremost of Daityas. Then thy sons, Durmada and Dushkarna, mounting on the same car, pierced Bhima with shafts. Then in the very sight of Karna, of Aswatthaman, of Duryodhana, of Kripa, of Somadatta, and of Valhika, the son of Pandu, that chastiser of foes, by a stamp of his foot, caused that car of the heroic Durmada and Dushkarna to sink into the earth. Filled with rage, Bhima struck with his fists those mighty and brave sons of thine, viz., Durmada and Dushkarna, and crushed them therewith and roared aloud. Then cries of Oh and Alas arose among the troops. And the kings, beholding Bhima said, 'That is Rudra who is fighting in Bhima's form among the Dhartarashtras.' Saying these words, O Bharata, all the kings fled away, deprived of their senses and urging the animals they rode to their greatest speed. Indeed, no two of them could be seen running together. Then, when on that night a great carnage had been caused among the (Kaurava) army, the mighty Vrikodara, with eyes beautiful as the full-blown lotus, highly applauded by many bulls among kings, repairing unto Yudhishthira, paid his regards unto him. Then the twins (Nakula and Sahadeva), and Drupada and Virata, and the Kaikeyas, and Yudhishthira also, felt great joy. And all of them paid their adorations unto Vrikodara even as the celestials did unto Mahadeva after Andhaka had been slain. Then thy sons, all equal unto the sons of Varuna, filled with rage and accompanied by the illustrious Preceptor and a large number of cars, foot-soldiers, and elephants encompassed Vrikodara on all sides from desire of fight. Then, O best of kings, on that terrible night, when everything was enveloped in darkness, as thick as a cloud, a dreadful battle took place between those illustrious warriors, delightful to wolves and crows and vultures.'"

Footnotes

345:1 This is a triplet in all the editions.

346:1 The brother of the Kalinga prince.

Section 155

"Sanjaya said, 'After his son (Bhurisravas) had been slain by Satyaki while the former was sitting in Praya, Somadatta, filled with rage, said unto Satyaki these words, 'Why, O Satwata, 'having abandoned those Kshatriya duties ordained by the high-souled gods, hast thou betaken thyself to the practices of robbers? Why would one that is observant of Kshatriya duties and possessed of wisdom, strike in battle a person that is turning away from the fight, or one that has become helpless, or one that has laid aside his weapons, or one that beggeth for quarters? Two persons, indeed, among the Vrishnis are reputed to be the foremost of great car-warriors, viz., Pradyumna of mighty energy and thou also, O Satyaki! Why then didst thou behave so cruelly and sinfully towards one that had sat on Praya and that had his arms cut off by Partha? Take now in battle the consequence of that act of thine, O thou of wicked behaviour! I shall today, O wretch, putting forth my prowess, cut off thy. head with a winged arrow. I swear, O Satwata, by my two sons, by what is dear to me, and by all my meritorious acts, that, if before this night passes away, I do not slay thee, that art so proud of thy heroism, with thy sons and younger brothers, provided Jishnu, the son of Pritha, does not protect thee, then let me sink into terrible hell, O wretch of Vrishni's race!' Having said these words, the mighty Somadatta, filled with rage, blew his conch loudly and uttered a leonine roar. Then Satyaki, of eyes like lotus-petals and teeth like those of a lion, possessed of great strength, and filled with rage, said these words unto Somadatta, 'O thou of Kuru's race, whether battling with thee or with others, I do not in my heart ever experience the slightest fear. If, protected by all the troops, thou fightest with me, I would not, even then experience on thy account, any pain, O thou of Kuru's race! I am ever observant of Kshatriya practices. Thou canst not, therefore, frighten me with only words smacking of battle or with speeches that insult the good. If, O king, thou wishest to fight with me today, be cruel and strike me with keen shafts and I will also strike thee. Thy son, the mighty car-warrior Bhurisravas, O king, had been slain. Sala also, and Vrishasena, have been crushed by me. Thee also today I shall slay, with thy soils and kinsmen. Stay with resolution in battle, for thou, O Katirava, art endued with great strength. Thou art already slain in consequence of the energy of that drum-bannered king Yudhishthira in whom are always charity, and self-restraint, and purity of heart, compassion, and modesty, and intelligence, and forgiveness, and all else that is indestructible. Thou shalt meet with destruction along with Karna and Suvala's son. I swear by Krishna's feet and by all my good acts that, filled with rage, I shall, with my shafts, slay thee with thy sons in battle. If thou fliest away from battle, then mayst thou have safety.' Having thus addressed each other, with eyes red in wrath, those foremost of men began to shoot their shafts at each other. Then with a thousand cars and ten thousand horses, Duryodhana took his station, encompassing Somadatta, Sakuni also, filled with rage, and armed with every weapon and surrounded by his sons and grandsons as also by his brothers, that were equal to Indra himself in prowess (did the same). Thy brother-in-law, O king, young in years and of body hard as the thunder-bolt and possessed of wisdom, had a hundred thousand horses of the foremost valour with him. With these he encompassed the mighty bowman Somadatta. Protected by those mighty warriors, Somadatta covered Satyaki (with clouds of shafts). Beholding Satyaki thus covered with clouds of straight shafts, Dhrishtadyumna proceeded towards him in rage and accompanied by a mighty force. Then, O king, the sound that arose there of those two large hosts striking each other, resembled that of many oceans lashed into fury by frightful hurricanes. Then Somadatta pierced Satyaki, with nine arrows. Satyaki, in return, struck that foremost of Kuru warriors with nine arrows. Deeply pierced in that battle by the mighty and firm bowman (Satyaki), Somadatta sat down on the terrace of his car and lost his senses in a swoon, Beholding him deprived of his senses, his driver, with great speed, bore away from the battle that great car-warrior, viz., the heroic Somadatta. Seeing that Somadatta, afflicted with Yuyudhana's shafts, had lost his senses Drona rushed with speed, desiring to slay the Yadu hero. Beholding the Preceptor advance, many Pandava warriors headed by Yudhishthira surrounded that illustrious perpetuator of Yadu's race from desire of rescuing him. Then commenced a battle between Drona and the Pandavas, resembling that between Vali and the celestials for acquiring sovereignty oft the three worlds. Then Bharadwaja's son of great energy shrouded the Pandava host with clouds of arrows and pierced Yudhishthira also. And Drona pierced Satyaki with ten arrows, and the son of Prishata with twenty. And he pierced Bhimasena with nine arrows and Nakula with five, and Sahadeva with eight, and Sikhandin with a hundred. And the mighty-armed hero pierced each of the (five) sons of Draupadi with five arrows. And he pierced Virata with eight arrows and Drupada with ten. And he pierced Yudhamanyu with three arrows and Uttamaujas with six in that encounter. And piercing many other combatants, he rushed towards Yudhishthira. The troops of Pandu's son, slaughtered by Drona, ran away in all directions, from fear, O king, with loud wails. Beholding that host slaughtered by Drona. Phalguna, the son of Pritha, with wrath excited a little, quickly proceeded towards the preceptor. Beholding then that Drona was also proceeding towards Arjuna in that battle, that host of Yudhishthira, O king, once more rallied. Then once more occurred a battle between Drona and the Pandavas. Drona, surrounded, O king, on all sides, by thy sons, began to consume the Pandava host, like fire consuming a heap of cotton. Beholding him radiant like the sun and endued with the splendour of a blazing fire, and fiercely and continually, O king, emitting his ray-like arrows, with bow incessantly drawn to a circle and scorching everything around like the sun himself, and consuming his foes, there was none in that army that could check him. The shafts of Drona cutting off the head of all those that ventured to approach him in the face, penetrated into the earth. Thus slaughtered by that illustrious warrior, the Pandava host, once more fled away in fear in the very sight of Arjuna. Beholding that force, O Bharata, thus routed on that night by Drona, Jishnu asked Govinda to proceed towards Drona's car. Then he of Dasarha's race urged those steeds, white as silver or milk or the Kunda flower, or the moon, towards the car of Drona. Bhimasena also, beholding Phalguna proceed towards Drona, commanded his own charioteer, saying, 'Bear me towards Drona's division.' Hearing those words of Bhima, his driver Visoka urged his steeds, following in the wake, O chief of the Bharatas, of Jishnu, of sure aim. Beholding the two brothers resolutely proceeding towards Drona's division, the mighty car-warriors among the Panchalas, the Srinjayas, the Matsyas, the Chedis, the Karushas, the Kosalas, and the Kaikeyas, O king, all followed them. Then, O monarch, took place a terrible battle that made the hair stand on end. With two mighty throngs of cars, Vibhatsu and Vrikodara attacked thy host; the former on the right and the latter in the front. Seeing those tigers among men, viz., Bhimasena and Dhananjaya (thus engaged), Dhrishtadyumna, O monarch, and Satyaki of great strength, rushed behind. Then, O king, an uproar arose there in consequence of the two hosts striking each other, that resembled the noise made by many seas lashed into fury by a tempest. Beholding Satyaki in battle, Aswatthaman, filled with rage at the slaughter of Somadatta's son, rushed furiously against that Satwata hero at the van of battle. Seeing him rush in that battle against the car of Sini's grandson, Bhimasena's son, the gigantic Rakshasa, Ghatotkacha, endued with great strength, rushed at him, riding on a huge and terrible car made of black iron covered with bear-skins. Both the height and the width of that large car measured thirty nalwas. Equipped with machines set in proper places it was; its rattle resembled that of a mighty mass of clouds. No steeds or elephants were yoked unto it, but, instead, beings that looked like elephants. On its tall standard perched a prince of vultures with outstretched wings and feet, with eyes wide-expanded, and shrieking awfully. And it was equipped with red flags and decked with the entrails of various animals. And that huge vehicle was furnished with eight wheels. Riding on it, Ghatotkacha was surrounded by a full Akshauhini of fierce-looking Rakshasas armed with lances and heavy clubs and rocks and trees. Seeing him advance with uplifted bow, resembling the mace-armed Destroyer himself in the hour of universal dissolution, the hostile kings were struck with fear. At sight of that prince of Rakshasas, viz., Ghatotkacha, looking like a mountain summit of terrible aspect, frightful, possessed of terrible teeth and fierce face, with arrow-like ears and high cheek-bones, with stiff hair rising upwards, awful eyes, sunken belly, blazing mouth, wide as a chasm, and diadem on his head, capable of striking every creature with fear, possessing jaws wide-open like those of the Destroyer, endued with great splendour and capable of agitating all foes, advancing towards them, thy son's host, afflicted with fear, became highly agitated like the current of the Ganga agitated into fierce eddies by (the action of) the wind. Terrified by the leonine roar uttered by Ghatotkacha, elephants began to eject urine and the kings began to tremble. Then, thrown by the Rakshasas who had become more powerful in consequence of the night, there began to fall on the field of battle a thick shower of stones. And a ceaseless shower of iron wheels and Bhundis and darts and lances and spears and Sataghnis and axes also fell there. Beholding that fierce and awful battle, the kings, thy sons, and Karna, also exceedingly pained, fled away. Only the proud son of Drona, ever boastful of his might in arms, stood fearlessly. And he soon dispelled that illusion that had been created by Ghatotkacha. Upon the destruction of his illusion, Ghatotkacha in rage sped fierce shafts (Aswatthaman). These pierced the son of Drona, like angry snakes speedily piercing through an ant-hill. Those arrows, having pierced through the body of Aswatthaman, dyed with blood and quickly entered the earth like snakes into an ant-hill. The light-handed Aswatthaman, however, of great prowess, filled with wrath, pierced Ghatotkacha with ten arrows. Ghatotkacha, deeply pierced in his vital parts by Drona's son, and feeling great pain, took up a wheel having a thousand spokes. Its edge was sharp as a razor, and it was resplendent as the rising sun. And it was decked with diverse gems and diamonds. Desirous of slaying him, the son of Bhimasena hurled that wheel at Aswatthaman. And as that wheel coursed swiftly towards Drona's son, the latter cut it into fragments by means of his shafts. Baffled, it fell down on the earth, like the hope cherished by an unfortunate man. Beholding his wheel baffled, Ghatotkacha quickly covered the son of Drona with his shafts, like Rahu swallowing the sun. Meanwhile, Ghatotkacha's son endued with great splendour and looking like a mass of antimony, checked the advancing son of Drona like the king of mountain (Meru) checking the (course of the) wind. Afflicted with showers of shafts by Bhimasena's grandson, viz., the brave Anjanaparvan, Aswatthaman looked like the mountain Meru bearing a torrent of rain from a mighty cloud. Then Aswatthaman, equal unto Rudra or Upendra in prowess, became filled with rage. With one shaft he cut off the standard of Anjanaparvan. With two others, his two drivers, and with three others, his Trivenuka. And he cut off the Rakshasa's bow with one arrow, and his four steeds with four other arrows, Made carless, Anjanaparvan took up a scimitar. With another keen shaft, Aswatthaman cut off in two fragments that scimitar, decked with golden stars, in the Rakshasa's hand. The grandson of Hidimva then, O king, whirling a gold adorned mace, quickly hurled it at Aswatthaman.

Drona's son, however, striking it with his shafts, caused it to fall down on the earth. Soaring up then into the sky, Anjanaparvan began to roar like a cloud. And from the welkin he showered trees upon his foe. Like the sun piercing a mass of clouds with his rays, Aswatthaman then began to pierce with his shafts the son of Ghatotkacha, that receptacle of illusions, in the welkin. Gifted with great energy, the Rakshasa once more came down on his gold decked car. He then looked like a high and beautiful hill of antimony on the surface of the earth. The son of Drona then slew that son of Bhima's son, viz., Anjanaparvan, cased in an iron coat of mail, even as Mahadeva had slain in days of yore the Asura Andhaka. Beholding his mighty son slain by Aswatthaman, Ghatotkacha, coming unto the son of Drona, fearlessly addressed the heroic son of Saradwata's daughter, who was then consuming the Pandava troops like a raging forest-conflagration, in these words:

"Ghatotkacha said, 'Wait, Wait, O son of Drona! Thou shalt not escape me with life! I shall slay thee today like Agni's son slaying Krauncha.'

"Aswatthaman said, 'Go, O son, and fight with others, O thou that hast the prowess of a celestial. It is not proper, O son of Hidimva, that sire should battle with son.I do not cherish any grudge against thee, O son of Hidimva! When, however, one's ire is excited, one may kill one's own self.'

"Sanjaya continued, 'Having heard these words, Ghatotkacha, filled with grief on account of the fall of his son, and with eyes red as copper in wrath, approached Aswatthaman and said, 'Am I a dastard in battle, O son of Drona, like a vulgar person, that thou dost frighten me thus with words? Thy words are improper. Verily, I have been begotten by Bhima in the celebrated race of the Kurus. I am a son of the Pandavas, those heroes that never retreat from battle. I am the king of the Rakshasas, equal to the Ten-necked (Ravana) in might. Wait, wait, O son of Drona! Thou shalt not escape me with life. I shall today, on the field of battle, dispel thy desire for fight.' Having thus replied unto Aswatthaman, that mighty Rakshasa with eyes red as copper in rage, rushed furiously against the son of Drona, like a lion against a prince of elephants. And Ghatotkacha began to shower upon that bull among car-warriors, viz., Drona's son, shafts of the measure of

Aksha of battle car, like a cloud pouring torrents of rain. Drona's son however, with his own shafts, checked that arrowy shower before it could reach him. At that time, it seemed that another encounter was taking place in the welkin between shafts (as the combatants). The welkin, then, during the night, shone resplendent with the sparks caused by the clash of those weapons, as if with (myriads of) flies. Observing that his illusion was dispelled by Drona's son, proud of his prowess in battle, Ghatotkacha, once more making himself invisible, created an illusion. He assumed the form of a high mountain, crowded with cliffs and trees, and possessing fountains from which ceaselessly flowed spears and lances and swords and heavy clubs. Beholding that mountain-like mass of antimony, with countless weapons falling from it, Drona's son was not at all moved. The latter invoked into existence the Vajra weapon. The prince of mountains, then, struck with that weapon, was quickly destroyed. Then the Rakshasa, becoming a mass of blue clouds in the firmament, decked with rainbow, began furiously to shower upon Drona's son in that battle a downpour of stones and rocks. Then that foremost of all persons acquainted with weapons, viz., Aswatthaman, aiming the Vayavya weapon, destroyed that blue cloud which had risen on the firmament. Drona's son, that foremost of men, covering then all the points of the compass with his shafts, slew a hundred thousand car-warriors. He then beheld Ghatotkacha fearlessly coming towards him with bent bow and accompanied by a large number of Rakshasas that resembled lions or infuriated elephants of great strength, some riding on elephants, some on cars, and some on steeds. The son of Hidimva was accompanied by those fierce followers of his, with frightful faces and heads and necks. Those Rakshasas consisted of both Paulastyas and Yatudhanas. Their prowess was equal to that of Indra himself. They were armed with diverse kinds of weapons and were cased in diverse kinds of armour. Of terrible visage, they swelled with rage. Ghatotkacha came to battle, accompanied by those Rakshasas, who were, indeed, incapable of being easily defeated in battle. Beholding them, thy son, Duryodhana, became exceedingly cheerless. Unto him the son of Drona said, 'Wait, O Duryodhana! Thou needst have no fear. Stand aside with these thy heroic brothers and these lords of earth, endued with the prowess of Indra. I will slay thy foes. Defeat thou shalt not have. I tell thee truly. Meanwhile, assure thy troops.'

"Duryodhana said, 'I do not regard what thou sayest to be at all wonderful, since thy heart is large. O son of Gautama's daughter, thy regard for us is great.'

"Sanjaya continued, Having said those words unto Aswatthaman, he then addressed the son of Suvala, saying, 'Dhananjaya is engaged in battle surrounded by a hundred thousand car-warriors of great valour. Go thou against him, with sixty thousand cars. Karna also, and Vrishasena and Kripa, and Nila, and the Northerners, and Kritavarman, and the sons of Purumitra, and Duhsasana, and Nikumbha, and Kundabhedin, and Puranjaya and Dridharatha, and Hemakampana, and Salya, and Aruni, and Indrasena, and Sanjaya, and Vijaya, and Jaya, and Purakrathin, and Jayavarman, and Sudarsana, these will follow thee, with sixty thousand foot-soldiers. O uncle, slay Bhima and the twins and king Yudhishthira the Just, like the chief of the celestials slaying the Asuras. My hope of victory is in thee. Already pierced by Drona's son with shafts, all their limbs have been exceedingly mangled. Slay the sons of Kunti, O uncle, like Kartikeya slaying the Asuras.' Thus addressed by thy son, Sakuni proceeded quickly to destroy the Pandavas, filling thy son's heart, O king, with delight.

"Meanwhile, O king, the battle that took place between the Rakshasas and the son of Drona on that night was exceedingly terrible like that between Sakra and Prahlada (in days of old). Ghatotkacha, filled with rage, struck Drona's son in the chest with ten powerful shafts fierce as poison or fire. Deeply pierced with those shafts by the son of Bhimasena, Aswatthaman trembled on the terrace of his car like a tall tree shaken by the tempest. Once more Ghatotkacha, with a broad-headed shaft, quickly cut off the bright bow that was in the hands of Drona's son. The latter, then, taking up another bow capable of bearing of great strain, showered keen arrows (upon his foe) like a cloud pouring torrents of rain. Then the son of Saradwat's daughter, O Bharata, sped many sky-ranging and foe-slaying arrows, winged with gold, towards the sky-ranging Rakshasa. Afflicted with those shafts of Aswatthaman, that vast force of broad-chested Rakshasas looked like a herd of infuriated elephants afflicted by lions. Consuming with his arrows those Rakshasas with their steeds, drivers, and elephants, he blazed forth like the adorable Agni while consuming creatures at the end of the Yuga. Having burnt with his shafts a full Akshauhini of Rakshasa troops, Aswatthaman shone resplendent like the divine Maheswara in heaven after the burning of the triple city. That foremost of victors, viz., Drona's son, having burnt thy foes, shone brilliantly like the blazing Yuga-fire after having burnt all creatures at the end of the Yuga. Then Ghatotkacha, filled with rage, urged that vast Rakshasa force on, saying, 'Slay the son of Drona!' That command of Ghatotkacha was obeyed by those terrible Rakshasa of bright teeth, large faces, frightful aspects, gaping mouths, long tongues and eyes blazing with wrath. Causing the earth to be filled with their loud leonine roars, and armed with diverse kinds of weapons, they rushed against the son of Drona for slaying him. Endued with fierce prowess, those Rakshasas, with eyes red in wrath, fearlessly hurled at Aswatthaman's head hundreds and thousands of darts, and Sataghnis, and spiked maces, and Asanis and long lances, and axes, and scimitars, and maces, and short arrows and heavy clubs, and battle-axes, and spears, and swords, and lances, and polished Kampanas and Kunapas, and Hulas, and rockets, and stones, and vessels of (hot) treacle, and thunas made of black iron, and mallets, all of terrible forms and capable of destroying foes. Beholding that thick shower of weapons falling upon the head of Drona's son, thy warriors were much pained. The son of Drona, however, fearlessly destroyed with his whetted shafts endued with the force of the thunder that frightful shower of weapons looking like a risen cloud. Then the high-souled son of Drona, with other weapons, equipped with golden wings and inspired with mantras speedily slew many Rakshasas. Afflicted with those shafts, that vast force of broad-chested Rakshasas looked like a herd of infuriated elephants afflicted by lions. Then those mighty Rakshasas, thus afflicted Drona's son, became filled with fury and rushed against the former. The prowess that the son of Drona then showed was exceedingly wonderful, for the feat he achieved is incapable of being achieved by any other being among living creatures, since, alone and unsupported, that warrior acquainted with high and mighty weapons burnt that Rakshasa force with his blazing shafts in the very sight of that prince of Rakshasas. Whilst consuming that Rakshasa force, Drona's son in that battle shone resplendent like the Samvartaka fire, while burning all creatures at the end of the Yuga. Indeed, amongst those thousands of kings and those Pandavas, O Bharata, there was none, except that mighty prince of the Rakshasa, viz., the heroic Ghatotkacha, capable of even looking at the son of Drona in that battle, who was thus employed in consuming their ranks with his shafts, resembling snakes of virulent poison. The Rakshasa, O chief of the Bharatas, with eyes rolling in wrath, striking his palms, and biting his (nether) lip, addressed his own driver, saying, 'Bear me towards the son of Drona.' Riding on that formidable car equipped with triumphal banners, that slayer of foes once more proceeded against Drona's son, desirous of a single combat with the latter. Endued with terrible prowess, the Rakshasa, uttering a loud leonine roar, hurled in that encounter at Drona's son, having whirled it (previously), a terrible Asani of celestial workmanship, and equipped with eight bells. Drona's son, however, jumping down from his car, having left his bow thereon, seized it and hurled it back at Ghatotkacha himself. Ghatotkacha, meanwhile, had quickly alighted from his car. That formidable Asani, of dazzling effulgence, having reduced to ashes the Rakshasa's vehicle with steeds and drivers and standard, entered the earth, having pierced her through. Beholding that feat of Drona's son, viz., his having jumped down and seized that terrible Asani of celestial workmanship, all creatures applauded it. Proceeding then, O king, to Dhrishtadyumna's car, Bhimasena's son, taking up a terrible bow that resembled the large bow of Indra himself, once more shot many keen shafts at the illustrious son of Drona. Dhrishtadyumna also fearlessly shot at Aswatthaman's chest many foremost of shafts, equipped with wings of gold and resembling snakes of virulent poison. Then Drona's son shot arrows and long shafts by thousands. These two heroes, however, viz., Ghatotkacha and Dhrishtadyumna, struck and baffled Aswatthaman's shafts by means of their own shafts whose touch resembled that of fire. The battle then that took place between those two lions among men (Ghatotkacha on the one side) and the son of Drona (on the other) became fierce in the extreme and gladdened all the combatants, O bull of Bharata's race! Then, accompanied by a thousand cars, three hundred elephants, and six thousand horses, Bhimasena arrived at that spot. The virtuous son of Drona, however, endued as he was with prowess that knew no fatigue, continued to fight with the heroic son of Bhima and with Dhrishtadyumna supported by his followers. The prowess then that Drona's son displayed on that occasion was exceedingly wonderful, in as much as, O Bharata, none else amongst all creatures is capable of accomplishing such feats. Within the twinkling of an eye, he destroyed, by means of his sharp shafts, a full Akshauhini of Rakshasa troops with steeds, drivers, cars, and elephants, in the very sight of Bhimasena and Hidimva's son and Prishata's son and the twins and Dharma's son and Vijaya and Achyuta. Deeply struck with the straight-going shafts (of Aswatthaman), elephants fell down on elephants on the earth like crestless mountains. Strewn all around with the lopped off trunks of elephants, that moved still in convulsions, the earth looked as if overspread with moving snakes. And the earth looked resplendent with golden staves and royal umbrellas, like the firmament at the end of the Yuga, bespangled with planets and stars and many moons and suns. And Drona's son caused a bloody river of impetuous current to flow there. The blood of elephants and steeds and combatants formed its water; tall standards its frogs; drums formed its large tortoises; umbrellas, its rows of swans, yak-tails in profusion, Kankas and vultures, its crocodiles; weapons its fishes; large elephants the stones and rocks on its banks; elephants and steeds, its sharks; cars, its unstable and broad banks; and banners, its beautiful rows of trees. Having shafts for its (smaller) fishes, that frightful river had lances and darts and swords for snakes; marrow and flesh for its mire, and trunkless bodies floating on it for its rafts. And it was choked with the hair (of men and animals) for its moss. And it inspired the timid with cheerlessness and fear. And bloody waves were seen on its surface. Rendered frightful by means of the foot-soldiers with which it teemed, Yama's abode, was the ocean towards which it flowed. Having slain the Rakshasas, Drona's son then began to afflict the son of Hidimva with arrows. Filled once more with rage, the puissant son of Drona having pierced those mighty car-warriors, viz., the Parthas including Vrikodara and the sons of Prishata, slew Suratha, one of the sons of Drupada. Then he slew in that battle Suratha's younger brother named Satrunjaya. And then he slew Valanika and Jayanika, and Jaya. And once more, with a keen shaft, Drona's son' uttering a leonine roar, slew Prishdhra, and then proud Chandrasena. And then he slew with ten arrows the ten sons of Kuntibhoja. Then, O king, Drona's son despatched Srutayus to the abode of Yama. With three other keen shafts, equipped with beautiful wings and red eyes, he despatched the mighty Satrunjaya to the region of Sakra. Then Aswatthaman, filled with rage, fixed on his bowstring a fierce and straight arrow. Drawing the string to his ear, he quickly shot that fierce and excellent arrow resembling the rod of Death himself, aiming at Ghatotkacha. That mighty shaft, equipped with beautiful wings, passing through the chest of that Rakshasa, O lord of the earth, entered the earth, piercing through it, Ghatotkacha thereupon fell down on the car. Beholding him fallen down and believing him to be dead, the mighty car-warrior Dhrishtadyumna took him away from the presence of Drona's son and caused him to be placed upon another car. Thus, O king, that car-force of Yudhishthira turned away from the fight. The heroic son of Drona having vanquished his foes, uttered a loud roar. And he was worshipped by all men and all thy sons, O sire.' The earth, strewn all around with the fallen bodies of dead Rakshasas, pierced and mangled with hundreds of arrows, became fierce looking and impassable, as if strewn with mountain summits. The Siddhas and Gandharvas and Pisachas, and Nagas, and birds, and Pitris and ravens and large numbers of cannibals and ghosts, and Apsaras and celestials, all combined in highly applauding the son of Drona.'"

Footnotes

347:1 Patanipam is explained by Nilakantha as something that causes the patana or downfall of a person hence sin. There is no reference for this note in the body of this page, so I have placed it in a likely location.--JBH

349:1 A nalwa measured four hundred cubits.

349:2 Nilakantha explains that there were Pisachas.

351:1 Aswatthaman and the Pandavas were like brothers, for both were disciples of Drona Ghatotkacha, therefore, having been Bhima's son was Aswatthaman's brother's son.

352:1 i.e., the weapon endued with the force of the thunder.

352:2 Different species of Rakshasas.

353:1 Tripura, belonging to an Asura of the same.

354:1 Asani literally means the thunder. Probably, some kind of iron mace.

355:1 The Bengal texts read Utkrisha-vikramas. The correct reading seems to be Aklivhtavikramas. Then again Sahanujam seems to be inaccurate. I follow the Bombay reading Sahanugam.

355:2 Achyuta, when used as a proper noun, refers to Krishna. It means of unfading glory and 'the immortal.'

356:1 Sight differences are observable between the Bengal and the Bombay texts as regards the last three verses.

356:2 This is a triplet.

Section 156

"Sanjaya said, 'Beholding the sons of Drupada, as also those of Kuntibhoja, and Rakshasas too in thousands, slain by the son of Drona, Yudhishthira and Bhimasena, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, and Yuyudhana, uniting together, set their hearts firmly on battle. Then Somadatta, once more filled with rage upon beholding Satyaki in that battle, covered the latter, O Bharata, with a dense shower of arrows. Then took place a battle, fierce and exceedingly wonderful to behold, between thy warriors and those of the foe, both parties being solicitous of victory. Fighting on behalf of Satyaki, Bhima pierced the Katirava. hero with ten shafts. Somadatta, however, in return, pierced that hero with a hundred arrows. Then Satwata, filled with rage, pierced with ten keen shafts, endued with the force of the thunder, that old warrior afflicted with grief on account of the death of his son, and who was, besides, endued with every estimable virtue like Yayati, the son of Nahusha. Having pierced him with great force, he struck him once more with seven arrows. Then, fighting for the sake of Satyaki, Bhimasena hurled at the head of Somadatta a new, hard and terrible Parigha. Satyaki also filled with rage, shot at Somadatta's chest, in that battle, an excellent shaft, keen and equipped with goodly wings and resembling fire itself in splendour. The Parigha and the shaft, both terrible, fell simultaneously upon the body of the heroic Somadatta. That mighty car-warrior, thereupon, fell down. Beholding his son (Somadatta) thus fallen into a swoon, Valhika rushed at Satyaki scattering showers of arrows like a cloud in season. Then Bhima, for Satyaki's sake, afflicted the illustrious Valhika with nine shafts and pierced him therewith at the van of battle. Then the mighty-armed son of Pratipa, Valhika, filled with great fury, hurled a dart at the chest of Bhima, like Purandara himself hurling the thunder. Struck therewith, Bhima trembled (on his car) and swooned away. The mighty warrior then, recovering his senses, hurled a mace at his opponent. Hurled by the son of Pandu, that mace snatched away the head of Valhika, who, thereupon, fell down lifeless on the earth, like a tree struck down by lightning. Upon the slaughter of that bull among men, viz., the heroic Valhika, ten of thy sons, each of whom was equal unto Rama, the son of Dasaratha, in prowess, began to afflict Bhima. They were Nagadatta, and Dridharatha, and Viravahu, and Ayobhuja, and Dridha, and Suhasta, and Viragas and Pramatha, and Ugrayayin. Beholding them Bhimasena became filled with rage. He then took up a number of arrows, each capable of bearing a great strain. Aiming at each of them one after another, he sped those arrows at them, striking each in his vital part. Pierced therewith, they fell down from their cars, deprived of energy and life, like tall trees from mountain cliffs broken by a tempest. Having with those ten shafts slain those ten sons of thine, Bhima shrouded the favourite son of Karna with showers of arrows. Then the celebrated Vrikaratha, brother of Karna, pierced Bhima with many arrows. The mighty Pandava, however, soon disposed of him effectually. Slaying next, O Bharata, seven car-warriors among thy brother-in-law, with his shafts, the heroic Bhima pressed Satachandra down into the earth. Unable to bear the slaughter of the mighty car-warrior Satachandra, Sakuni's brothers, viz., the heroic Gavaksha and Sarabha and Bibhu, and Subhaga, and Bhanudatta, those five mighty car-warriors, rushing towards Bhimasena, attacked him with their keen shafts. Thus attacked with those shafts, like a mountain with torrents of rain.' Bhima slew those five mighty kings with five shafts of his. Beholding those heroes slain many great kings began to waver.

"Then Yudhishthira, filled with wrath, began to destroy thy ranks, in the sight, O sinless one, of the Pot-born (Drona) and of thy sons. Indeed, with his shafts, Yudhishthira began to despatch to the regions of Yama the Amvashthas, the Malavas, the brave Trigartas and the Sivis. And cutting off the Abhishahas, the Surasenas, the Valhikas, and the Vasatis, he caused the earth to be miry with flesh and blood. And he also despatched within a trice, by means of many shafts, to Yama's domains, the Yaudheyas, the Malavas, and large numbers, O king, of the Madrakas. Then a loud uproar arose in the vicinity of Yudhishthira's car, amid which was heard, 'Slay', Seize', 'Capture', Pierce', Cut into pieces'! Beholding him thus slaying and routing thy troops, Drona, urged on by thy son, shrouded Yudhishthira with showers of shafts. Drona filled with great wrath, struck Yudhishthira with the Vayavya weapon. The son of Pandu, however, baffled that celestial weapon with a similar weapon of his own. Seeing his weapon baffled, the son of Bharadwaja, filled with great wrath and desirous of slaying the son of Pandu, sped at Yudhishthira diverse celestial weapons such as the Varuna, the Yamya, the Agneya, the Tvashtra, and the Savitra. The mighty-armed Pandava, however, conversant with morality, fearlessly baffled all those weapons of the Pot-born that were hurled or in course of being hurled at him. Then the Pot-born, striving to accomplish his vow and desirous also for thy son's good, to slay the son of Dharma, invoked into existence, O Bharata, the Aindra and the Prajapatya weapons. Then that foremost one of Kuru's race, Yudhishthira, of the gait of the elephant or the lion, of broad chest and large and red eyes, and endued with energy scarcely inferior (to that of Drona) invoked into existence the Mahendra weapon. With that he baffled the weapon of Drona. Seeing all his weapons baffled, Drona, filled with wrath and desirous of accomplishing the destruction of Yudhishthira, invoked into existence the Brahma weapon. Enveloped as we then were by a thick gloom, we could not observe what passed. All creatures also, O monarch, were filled with great fright. Beholding the Brahma weapon uplifted, Kunti's son, Yudhishthira, O king, baffled it with a Brahma weapon of his own. Then, all the foremost warriors applauded those two bulls among men, viz., Drona and Yudhishthira, those great bowmen acquainted with every mode of warfare. Abandoning Yudhishthira, Drona then, with eyes red as copper in rage, began to consume the division of Drupada with the Vayavya weapon. Oppressed by Drona, the Panchalas fled away from fear, in the very sight of Bhimasena and of the illustrious Partha. Then the diadem-decked (Arjuna) and Bhimasena, checking that flight of their troops, suddenly encountered that hostile force with two large throngs of cars. Vibhatsu, attacking the right and Vrikodara the left, Bharadwaja's son was encountered, with two mighty showers of shafts. Then the Kaikeyas, the Srinjayas, and the Panchalas of great energy followed the two brothers, O king, accompanied by the Matsyas and the Satwatas. Then the Bharata host, slaughtered by the diadem-decked (Arjuna) and overcome with sleep and darkness, began to break. Drona, and thy son himself, endeavoured to rally them. The combatants, however, O king, were incapable of being then checked in their flight.'"

Footnotes

357:1 This is a triplet.

Section 157

"Sanjaya said, 'Beholding that vast host of the Pandavas swelling with rage and regarding it to be incapable of being resisted, thy son Duryodhana. addressing Karna, said these words, 'O thou that art devoted to friends, that hour hath now come in respect of thy friends (when thy help is most needed). O Karna, save in battle all my warriors. Our combatants are now encompassed on all sides by the Panchalas, the Kaikeyas, the Matsyas, and the mighty car-warriors of the Pandavas, all filled, with rage and resembling hissing snakes. Yonder the Pandavas, solicitous of victory, are roaring in joy. The vast car-force of the Panchalas is possessed of the prowess of Sakra himself.'

"Karna replied, 'If Purandara himself were to come hither for saving Partha, quickly vanquishing even him, I would slay that son or Pandu. I tell thee truly. Be cheered, O Bharata! I will slay the son of Pandu and all the assembled Panchalas, I will give thee victory, like Pavaka's son giving victory unto Vasava. I shall do what is agreeable to thee in this battle that has begun. Amongst all the Parthas, Phalguna is the strongest. At him I will hurl the fatal dart of Sakra's workmanship. Upon the death of that great bowman, his brothers, O giver of honour, will either surrender themselves unto thee or once more retire into the forest. When I am alive, O Kauravya, never indulge in any grief. I will vanquish in battle all the Pandavas united together and all the Panchalas, the Kaikeyas, and the Vrishnis assembled together. Making porcupines of them by means of my arrowy showers, I will give thee the earth.'

"Sanjaya continued, 'While Karna was uttering those words, Kripa, the mighty armed son of Saradwat, smiling the while, addressed the Suta's son in these words, 'Thy speech is fair, O Karna! If words alone could lead to success, then with thee, O son of Radha, as his protector, this bull among the Kurus would be considered to have the amplest measure of protection. Thou boastest much, O Karna, in the presence of the Kuru chief, but thy prowess is seldom witnessed, nor, indeed, any result (of thy boastful speeches). Many a time have we seen thee encounter the sons of Pandu in battle. On every one of those occasions, O Suta's son, thou hast been vanquished by the Pandavas. While Dhritarashtra's son was being taken away (as a captive) by the Gandharvas, all the troops fought on that occasion except thy single self, who was the first to fly away. In Virata's city also, all the Kauravas, united together, including thyself and thy younger brother were vanquished by Partha in battle. Thou art not a match for even one of the sons of Pandu, viz., Phalguna, on the field of battle. How then canst thou venture to vanquish all the sons of Pandu with Krishna at their head? Thou indulgest in too much brag, O Suta's son! Engage thyself in battle without saying anything. To Put forth prowess without indulging in brag is the duty of good men. Ever roaring aloud, O Suta's son like the dry clouds of autumn, thou showest thyself, O Karna to be without substance. The king, however, does not understand it. Thou roarest, O son of Radha, as long as thou seest not the son of Pritha. These thy roars disappear when thou seest Partha near. Indeed, thou roarest as long as thou art out of the range of Phalguna's shafts. Those roars of thine disappear when thou art pierced with Partha's shafts. Kshatriyas evince their eminence by means of their arms; Brahmanas, by means of speech; Arjuna evinces his by means of the bow; but Karna, by the castles he builds in the air. Who is there that will resist that Partha who gratified Rudra himself (in battle)?' Thus railed at by Saradwat's son, Karna, that foremost of smiters, answered Kripa in the following strain, 'Heroes always roar like clouds in the season of rains, and like steeds put in the soil, quickly yield fruits. I do not see any fault in heroes that take great burdens on their shoulders, indulging in boastful speeches on the field of battle. When a person mentally resolves to bear a burden, Destiny itself aids him in the execution. Wishing in my heart bear a great burden, I always summon sufficient resolution. If, slaying the sons of Pandu with Krishna and Satwatas in battle, I indulge in such roars, what is it to thee, O Brahmana? They that are heroes never roar fruitlessly like autumnal clouds. Conscious of their own might, the wise indulge in roars! In my heart I am determined to vanquish in battle today Krishna and Partha united together and fighting with resolution! It is for this that I roar, O son of Gotama! Behold the fruit of these my roars, O Brahmana! Slaying the son of Pandu in battle, with all their followers, Krishna and Satwatas, I will bestow on Duryodhana the whole earth without a thorn in it.'

"Kripa said, 'Little do I reckon, O Suta's son, these delirious saying of thine discovering thy thoughts, not deeds. Thou always speakest in depreciation of the two Krishnas and king Yudhishthira the just. He, O Karna, is certain, to have the victory who hath on his side those two heroes skilled in battle. Indeed, Krishna and Arjuna are incapable of being defeated by the celestials, the Gandharvas, the Yakshas, human beings, the Nagas, and the birds, all clad in mail. Yudhishthira, the son of Dharma is devoted to the Brahmanas. He is truthful in speech and self-restrained. He reverences the Pitris and the deities. He is devoted to the practice of truth and righteousness. He is, again, skilled in weapons. Possessed of great intelligence, he is also grateful. His brothers are all endued with great might and well-practised in all weapons. They are devoted to the service of their seniors. Possessed of wisdom and fame, they are also righteous in their practices. Their kinsmen and relatives are all endued with the prowess of Indra. Effectual smiters, they are all exceedingly devoted to the Pandavas. Dhrishtadyumna, and Sikhandin and Janamejaya, the son of Durmuksha and Chandrasen, and Madrasen, and Kritavarman, Dhruva, and Dhara and

Vasuchandra, and Sutejana, the sons of Drupada, and Drupada himself, conversant with high and mighty weapons, and the king of the Matsyas also, with his younger brothers, all resolutely struggling for their sake, and Gajanika, and Virabhadra, and Sudarsana, and Srutadhwaja, and Valanika, and Jayanika, and Jayaprya, and Vijaya and Labhalaksha, and Jayaswa, and Kamaratha, and the handsome brothers of Virata, and the twins (Nakula and Sahadeva), and the (five) sons of Draupadi, and the Rakshasa Ghatotkacha, are all fighting for the Pandavas. The sons of Pandu, therefore, will not meet with destruction. These and many other hosts (of heroes) are for the sons of Pandu. Without doubt, the entire universe, with the celestials, Asuras, and human beings, with all the tribes of Yaksha and Rakshas and with all the elephants and snakes and other creatures, can be annihilated by Bhima and Phalguna by the prowess of their weapons. As regards Yudhishthira also, he can, with angry eyes only, consume the whole world. How, O Karna, canst thou venture to vanquish those foes in battle for whom Sauri of immeasurable might hath clad himself in mail? This, O Suta's son, is a great folly on thy part, since thou always venturest to contend with Sauri himself in battle.'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed (by Kripa), Karna the son of Radha, O bull of Bharata's race, smiling the while, said these words unto the preceptor Kripa, the son of Saradwat, 'The words thou hast spoken about the Pandavas, O Brahmana, are all true. These and many other virtues are to be seen in the sons of Pandu. It is true also that the Parthas are incapable of being vanquished by the very gods with Vasava at their head, and the Daityas, the Yakshas, and the Rakshasas. For all that I will vanquish the Parthas with the help of the dart given me by Vasava. Thou knowest, O Brahmana, that the dart given by Sakra is incapable of being baffled. With that I will slay Savyasachin in battle. Upon Arjuna's fall, Krishna and the uterine brothers of Arjuna will never be able to enjoy the (sovereignty of the) earth without Arjuna (to aid them). All of them, therefore, will perish. This earth then, with her seas, will remain subject to the chief of the Kurus, O Gautama, without costing him any efforts. In this world everything, without doubt, becomes attainable by policy. Knowing this, I indulge in these roars, O Gautama! As regards thyself, thou art old, a Brahmana by birth, and unskilled in battle. Thou bearest much love for the Pandavas. It is for this thou insultest me thus. If, O Brahmana, thou tellest me again such words as these, I shall, then, drawing out my scimitar, cut off thy tongue, O wretch! Thou desirest, O Brahmana, to applaud the Pandavas, for frightening all the troops and the Kauravas, O thou of wretched understanding! As regards this also, O Gautama, listen to what I say. Duryodhana, and Drona, and Sakuni, and Durmukha, and Jaya, and Duhsasana, and Vrishasena, and the ruler of the Madras, and thyself too and Somadatta and Drona's son, and Vivinsati,--all these heroes skilled in battle,--are here, clad in mail. What foe is there, endued with even the prowess of Sakra, that would vanquish these in battle? All those I have named a-e heroes, skilled in weapons, endued with great might, solicitous of admission into heaven, conversant with morality, and skilled in battle. They would stay the very gods in fight. These will take their places on the field for slaying the Pandavas, clad in mail on behalf of Duryodhana desirous of victory. I regard victory to be dependent on destiny, even in the case of the foremost of mighty men. When the mighty-armed Bhishma himself lieth pierced with a hundred arrows, as also Vikarna, and Jayadratha, and Bhurisravas, and Jaya, and Jalasandha, and Sudakshina, and Sala; that foremost of car-warriors, and Bhagadatta of great energy, I say, when these and many others, incapable of being easily vanquished by the very gods, heroes all and mightier (than the Pandavas), lie on the field of battle, slain by the Pandavas, what dost thou think, O wretch among men, but that all this is the result of destiny? As regards them also, viz., the foes of Duryodhana, whom thou adorest, O Brahmana, brave warriors of theirs, in hundreds and thousands, have been slain. The armies of both the Kurus and the Pandavas are diminishing in numbers; I do not, in this, behold the prowess of the Pandavas! With them, O lowest of men, whom thou always regardest to be so mighty, I shall strive, to the utmost extent of my might, to contend in battle, for Duryodhana's good. As regards victory, that depends on destiny.'"

Section 158

"Sanjaya said, 'Seeding his uncle thus addressed in harsh and insulting words by the Suta's son, Aswatthaman, uplifting his scimitar, furiously rushed towards the latter. Filled with fury, Drona's son rushed towards

Karna, in the very sight of the Kuru king, like a lion at an infuriated elephant.

"And Aswatthaman said, 'O lowest of men, Kripa was speaking of the virtues truly possessed by Arjuna. Of wicked understanding as thou art, thou rebukest, however, my brave uncle from malice. Possessed with pride and insolence, thou braggest today of thy prowess, not regarding any of the world's bowmen in battle! Where was thy prowess and where were thy weapons when vanquishing thee in battle the wielder of Gandiva slew Jayadratha in thy very sight? Vainly, O wretch of a Suta, dost thou indulge in thy mind the hope of vanquishing him who formerly contended in battle with Mahadeva himself. The very gods with the Asuras united together and with Indra at their head had failed to vanquish Arjuna, that foremost of all wielders of weapons, having Krishna only for his ally. How then, O Suta, hopest thou, aided by these kings, to vanquish that foremost of heroes in the world, viz., the unvanquished Arjuna, in battle? Behold, O Karna of wicked soul, (what I do to thee) today! O lowest of men, O thou of wretched understanding, I shall presently sever thy head from thy trunk.'

"Sanjaya continued, 'Thus saying, Aswatthaman made a furious rush at Karna. The king himself, of great energy, and Kripa, that foremost of men, held him fast. Then Karna said, 'Of wicked understanding, this wretch of a Brahmana thinks himself brave and boasts of his prowess in battle. Set him at liberty, O chief of the Kurus. Let him come in contact with my might.'

"Aswatthaman said, 'O son of a Suta, O thou of wicked understanding, this (thy fault) is pardoned by us. Phalguna, however, will quell this risen pride of thine.'

"Duryodhana said, 'O Aswatthaman, quell thy wrath. It behoveth thee, O giver of honours, to forgive. Thou shouldst not, O sinless one, be angry with the Suta's son. Upon thee and Karna and Kripa and Drona and the ruler of the Madras and Suvala's son resteth a great burthen. Drive away thy wrath, O best of Brahmanas! Yonder, all the Pandava troops are approaching from desire of fight with Radha's son. Indeed, O Brahmana, yonder they come, challenging us all.'

"Sanjaya continued, 'Thus pacified by the king, the high-souled son of Drona, O monarch, whose ire had been excited, suppressed his wrath and forgave (Karna). Then the preceptor Kripa, of noble heart, who is of a quite disposition, O monarch, and mild temper, therefore, returned soon unto him, said these words.'

"Kripa, said, 'O Suta's son of wicked heart, this (thy fault) is pardoned by us. Phalguna, however, will quell this thy risen pride.'

"Sanjaya continued, 'Then the Pandavas, O king, and the Panchalas, celebrated for their prowess, uniting together approached in thousands, uttering loud shouts; Karna also, that foremost of car-warriors, endued with great energy, surrounded by many foremost ones among the Kuru warriors and resembling Sakra in the midst of the celestials, waited, drawing his bow and relying on the might of his own arms. Then commenced a battle between Karna and the Pandavas. O king, that was exceedingly dreadful and characterised by loud leonine roars. Then Pandavas, O monarch, and the Panchalas, celebrated for their prowess, beholding the mighty-armed Karna, loudly shouted, saying, 'There is Karna,' 'Where is Karna in this fierce battle.'--'O thou of wicked understanding, O lowest of men, fight with us!'--Others, beholding the son of Radha said, with eyes expanded In wrath, 'Let this arrogant wretch of little understanding, this son of a Suta, be slain by the allied kings. He hath no need to live. This sinful man is always very hostile to the Parthas. Obedient to the counsels of Duryodhana, this one is the root of these evils. Slay him.' Uttering such words, great Kshatriya car-warriors, urged by Pandu's son, rushed towards him, covering him with a dense shower of arrows, for slaying him. Beholding all those mighty Pandavas thus (advancing), the Suta's son, trembled not, nor experienced any fear. Indeed, seeing that wonderful sea of troops, resembling Death himself, that benefactor of thy sons, viz., the mighty and fight-handed Karna, never vanquished in battle, O bull of Bharata's race, began, with clouds of shafts, to resist that force on all sides. The Pandavas also fought with the foe, shooting showers of shafts. Shaking their hundreds and thousands of bows they fought with Radha's son, like the Daityas of old fighting with Sakra. The mighty Karna, however, with a dense arrowy shower of his own dispelled that downpour of arrows caused by those lords of earth on all sides. The battle that took place between them, and in which each party counteracted the feats of the other,' resembled the encounter between Sakra and the Danavas in the great battle fought of yore between the gods and the Asuras. The lightness of arm that we then behold of the Suta's son was wonderful in the extreme, inasmuch as, all his foes, fighting resolutely, could not strike him in that battle. Checking the clouds of arrows shot by the (hostile) king, that mighty car-warrior, viz., Radha's son, sped terrible arrows marked with his own name at the yokes, the shafts, the umbrellas, the cars, and the steeds (of his foes). Then those kings, afflicted by Karna and losing their coolness, began to wander on the field like a herd of kine afflicted with cold. Struck by Karna, large numbers of steeds and elephants and car-warriors were seen there to drop down deprived of life. The whole field, O king, became strewn with the fallen heads and arms of unreturning heroes. With the dead, the dying, and the wailing warriors, the field of battle, O monarch, assumed the aspect of Yama's domain. Then Duryodhana, O king, witnessing the prowess of Karna, repaired to Aswatthaman and addressing him, said, 'Behold, Karna, clad in mail, is engaged with all the (hostile) kings. Behold, the hostile army, afflicted with the arrows of Karna, is being routed like the Asura army overwhelmed with the energy of Kartikeya. Seeing his army vanquished in battle by that intelligent Karna, yonder cometh Vibhatsu from desire of slaying the Suta's son. Let such steps, therefore, be taken as may prevent the son of Pandu from slaying that mighty car-warrior viz., Suta's son, in the very sight of us all.' (Thus addressed), Drona's son, and Kripa, and Salya, and that great car-warrior, viz., the son of Hridika, beholding the son of Kunti coming (towards them) like Sakra himself towards the Daitya host, all advanced against Partha for rescuing the Suta's son. Meanwhile, Vibhatsu, O monarch, surrounded by the Panchala I advanced against Karna, like Purandara proceeding against the Asura Vritra.'

"Dhritarashtra said, 'Beholding Phalguna excited with fury and looking like the Destroyer himself, as he appears at the end of the Yuga what, O Suta, did Vikartana's son Karna do next? Indeed, the mighty car-warrior Karna, the son of Vikartana, had always challenged Partha. Indeed, he had always said that he was competent to vanquish the terrible Vibhatsu. What then, O

Suta, did that warrior do when he thus suddenly met his ever deadly foe?'

"Sanjaya continued, 'Beholding the son of Pandu rushing towards him like an elephant towards a rival elephant, Karna fearlessly proceeded against Dhananjaya. Partha, however, soon covered Karna who was thus advancing with great impetuosity, with showers of straight shafts, equipped with wings of gold. Karna also covered Vijaya with his shafts. The son of Pandu then once more shrouded Karna with clouds of arrows. Then Karna, filled with rage, pierced Arjuna with three shafts. The mighty car-warrior, Arjuna, beholding Karna's lightness of hand, could not brook it. That scorcher of foes shot at the Suta's son thirty straight shafts, whetted on stone and equipped with blazing points. Endued with great might and energy, he also pierced him, in rage, with another long arrow on the wrist of his left arm, smiling the while. Karna's bow then dropped from that arm of his, which had thus been pierced with great force. Then the mighty Karna, taking up that bow within the twinkling of an eye, once more covered Phalguna with clouds of shafts, displaying great lightness of hard. Dhananjaya then, O Bharata, smiling the while, baffled with his own shafts, that arrowy shower shot by the Suta's son. Approaching each other, those two great bowmen, desirous of counteracting each other's feats, continued to cover each other with showers of shafts. The battle that took place between them, viz., Karna and the son of Pandu, became exceedingly wonderful, like that between the two wild elephants for the sake of a she-elephant in her season. Then the mighty bowman Partha, beholding Karna's prowess, quickly cut of the latter's bow at the handle. And he also despatched the four steeds of the Suta's son to Yama's abode with a number of broad-headed shafts. And that scorcher of foes also cut off from the trunk the head of Karna's driver. Then, the son of Pandu and Pritha pierced the bowless, the steedless, and the driverless Karna with four shafts. Then that bull among men Karna, afflicted with those shafts, specially jumping down from that steedless car, mounted upon that of Kripa. Beholding the son of Radha vanquished, thy, warriors, O bull of Bharata's race, fled away in all directions. Seeing them fly away, king Duryodhana himself checked them and said these words, 'Ye heroes, do not fly away. Ye bulls among Kshatriyas, stay in battle. I myself will now advance for slaying Partha in battle. I myself will slay Partha with the assembled Panchalas. While I shall fight with the wielder of Gandiva today, Partha will behold my prowess to resemble that of the Destroyer himself at the end of the Yuga. Today the Parthas shall behold my shafts shot in thousands to resemble flights of locusts. The combatants shall behold me today shooting, bow in hand, dense showers of shafts, like torrents of rain poured by the clouds at the end of the summer season. I shall today vanquish Partha with my straight shafts. Stay, ye heroes, in battle, and remove your fear or Phalguna. Encountering my prowess, Phalguna shall never be able to bear it, like the ocean, the abode of makaras, unable to overcome the continents.' Thus saying, the king proceeded in rage, his eyes red in wrath, surrounded by a large host, towards Phalguna. Beholding the mighty-armed Duryodhana thus proceeding, Saradwat's son, approaching Aswatthaman, said these words, 'Yonder, the mighty-armed Duryodhana, deprived of his senses by wrath, desireth to fight with Phalguna, like an insect desiring to rush into a blazing fire. Before this foremost of kings layeth down his life, in our very sight, in this battle with Partha, prevent him (from rushing into the encounter). The brave Kuru king can remain alive in battle as long only as he doth not place himself within the range of Partha's shafts. Let the king be stopped before he is consumed into ashes by the terrible shafts of Partha, that resemble snakes just freed from their sloughs. When we are here, O giver of honours, it seems to be highly improper that the king should himself go to battle to fight, as if he had none to fight for him. The life of this descendant of Kuru will be in great danger if he engages in battle with the diademdecked (Arjuna), like that of an elephant contending with a tiger.' Thus addressed by his maternal uncle, Drona's son, that foremost of all wielders of weapons, quickly repaired unto Duryodhana and addressing him, said these words, 'When I am alive, O son of Gandhari, it behoveth thee not to engage thyself in battle, disregarding me, O descendant of Kuru, that am ever desirous of thy good. Thou needst not be at all anxious about vanquishing Partha. I will check Partha! Stand here, O Suyodhana.'

"Duryodhana said, 'The preceptor (Drona) always protecteth the sons of Pandu, as if they are his own sons. Thou also always never interferest with those my foes. Or, it may be due to my misfortune, that thy prowess never becometh fierce in battle. This may be due also to thy affection for Yudhishthira or Draupadi. I myself am ignorant of the true reason. Fie on my covetous self, for whose sake all friends, desirous of making me happy, are themselves vanquished and plunged into grief. Except thee, O son of Gotama's daughter, what foremost of all wielders of weapons of there, what warrior, indeed, equal to Mahadeva himself in battle, that would not, though competent, destroy the foe? O Aswatthaman; be pleased with me and destroy my enemies. Neither the gods nor the Danavas are capable of staying within the range of thy weapons, O son of Drona, slay the Panchalas and the Somakas with all their followers. As regards the rest, we will slay them, Protected by thee. Yonder, O Brahmana, the Somakas and the Panchalas, possessed of great fame, are careering amid my troops like a forest-conflagration. O mighty-armed one, check them as also the Kailkeyas, O best of men, else, protected by the diadem-decked (Arjuna), they will annihilate us all. O Aswatthaman, O chastiser of foes, go thither with speed. Whether thou accomplishest it now or afterwards, that feat, O sire, should be accomplished by thee. Thou hast been born, O mighty-armed one, for the destruction of the Panchalas. Putting forth thy prowess, thou shalt make the world destitute of Panchalas. Even thus the reverend ones crowned with (ascetic) success, have said. It will be as they have said. Therefore, O tiger among men, slay the Panchalas with all their followers. The very gods with Vasava at their head are incapable of staying within the range of thy weapons, what need be said then of the Parthas and the Panchalas? These words of mine are true. I tell thee truly, O hero, that the Pandavas united with the Somakas are no match for thee in battle! Go, O mighty-armed one! Let there be no delay. Behold, our army, afflicted with Partha's shafts, is breaking and flying away. Thou art competent, O mighty-armed one, aided by thy own celestial energy, to afflict, O giver of honours, the Pandavas and the Panchalas.'"

Footnotes

362:1 In the second line of 4, utsedha and not udvrita is the true reading. So also kanchit and not kinchit. The paraphrase, according to Nilakantha, in kanchit dhanurdharam na ganayan, etc.

364:1 147 is a triplet.

364:2 The Bengal reading sudakshinas at the end of 49 dose not seem to be correct. I adopt the Bombay reading sudarnnam.

Section 159

"Sanjaya said, 'Thus addressed by Duryodhana, Drona's son, that warrior difficult of defeat in battle, set his heart upon destroying the foe, like Indra bent upon destroying the Daityas. The mighty-armed Aswatthaman answered thy son, saying, 'It is even so as thou sayest, O descendant of Kuru! The Pandavas are always dear to both myself and my father. So also, are we both dear unto them. Not so, however, in battle. We will, according to the measure of our might, fearlessly contend in battle, reckless of our lives. Myself, Karna, Salya, Kripa, and Hridika's son, could, O best of kings, destroy the Pandava host within the twinkling of an eye. The Pandavas also, O best of the Kurus, could within the twinkling of an eye, destroy the Kaurava host, if, O mighty-armed one, we were not present in battle. We are fighting with the Pandavas to the best of our might, and they also are fighting with us to the best of their might. Energy, encountering energy, is being neutralised, O Bharata! The Pandava army is incapable of being vanquished as long as the sons of Pandu are alive. This that I tell thee is true. The sons of Pandu are endued with great might. They are, again, fighting for their own sake. Why should not they, O Bharata, be able to slay thy troops. Thou, however, O king, art exceedingly covetous. Thou, O Kaurava, art deceitful. Thou art vainglorious and suspicious of everything. For this, thou suspectest even us. I think, O king, thou art wicked, of sinful soul, and an embodiment of sin. Mean and of sinful thoughts, thou doubtest us and others. As regards myself, fighting with resolution for thy sake, I am prepared to lay down my life. I will presently go to battle for thy sake, O chief of the Kurus. I will fight with the foe and slay a large number of the enemy. I will fight with the Panchalas, the Somakas, the Kaikeyas, and the Pandayas also, in battle, for doing what is agreeable to thee, O chastiser of foes. Scorched with my arrows today, the Chedis, the Panchalas, and the Somakas, will fly away on all sides like a herd of kine afflicted by a lion. Today, the royal son of Dharma with all the Somakas, beholding my prowess, will regard the whole world to be filled with Aswatthamans. Dharma's son, Yudhishthira, will become exceedingly cheerless, beholding the Panchalas and Somakas slain (by me) in battle. I will, O Bharata, slay all those that will approach me in battle. Afflicted with the might of my arms, none of them, O hero, will escape me today with life.' Having said so unto thy son, Duryodhana, the mighty-armed (Aswatthaman) proceeded to battle, and afflicted all bowmen. That foremost of all living beings thus sought to achieve what was agreeable to thy sons. The son of Gotama's daughter, then addressing the Panchalas and the Kaikeyas, said unto them, 'Ye mighty car-warriors, strike ye all at my body. Displaying your lightness in the use of arms, fight ye with me coolly.' Thus addressed by him, all those combatants, O king, poured showers of weapons upon Drona's son like clouds pouring torrents of rain. Baffling that shower, Drona's son in that battle, slew ten brave warriors amongst them, in the very sight, O lord, of Dhrishtadyumna and the sons of Pandu. The Panchalas and the Somakas then, thus worked in battle, abandoned the son of Drona and fled away in all directions. Beholding those brave warriors, viz., the Panchalas and the Somakas, flying away, Dhrishtadyumna, O king, rushed against Drona's son in that battle. Surrounded then by a hundred brave and unreturning car-warriors mounted upon cars, decked with gold, and the rattle of whose wheels resembled the roar or rain-charged clouds, the mighty car-warrior Dhrishtadyumna, the son of the Panchala king, beholding his warriors slain, addressed Drona's son and said these words, 'O foolish son of the preceptor, what is the use of slaying vulgar combatants. If thou art a hero, fight then with me in battle. I will slay thee. Wait for a moment without flying away.' Saying thus, Dhrishtadyumna of great prowess struck the preceptor's son with many keen and terrible arrows capable of piercing the very vitals. Those swiftly-coursing shafts, equipped with golden wings and keen points, and capable of piercing the body of every foe proceeding in a continuous line, penetrated into Aswatthaman's body, like freely-roaming bees in search of honey entering a flowering tree. Deeply pierced and swelling with rage, like a trodden snake, the proud and fearless son of Drona, arrow in hand, addressed his foe, saying, 'O Dhrishtadyumna, wait for moment, without leaving my presence.' Soon shall I despatch thee to Yama's abode with my keen shafts.' Having said these words, that slayer of hostile heroes, viz., the son of Drona, displaying great lightness of hands, covered the son of Prishata from every side with clouds of arrows. Thus covered in that encounter (with arrows) by Drona's son, the Panchala prince, difficult to defeat in battle, said 'Thou knowest not of my origin, O Brahmana, or of my vow. O thou of wicked understanding, having first slain Drona himself, I will not, therefore, slay thee today when Drona himself is still alive. O thou of wicked understanding, after this night passeth away and bringeth in the fair dawn, I shall first slay thy sire in battle and then despatch thee also to the region of Spirits. Even this is the wish entertained by me. Standing before me, display, therefore, till then, the hatred thou bearest towards the Parthas, and the devotion thou cherishest for the Kurus. Thou shalt not escape from me with life. That, Brahmana who, abandoning the practices of a Brahmana, devoteth himself to the practices of a Kshatriya, becomes slayable by all Kshatriyas even as thou, O lowest of men.' Thus addressed by Prishata's son in language so harsh and insulting that best of Brahmanas Aswatthaman mustered all his rage and answered, saying, 'Wait, Wait!' And he gazed at Prishata's son apparently burning him with his eyes. Sighing (in rage) like a snake, the preceptor's son, then, covered Dhrishtadyumna in that battle (with a shower of arrows). The mighty-armed son of Prishata, however, that best of car-warriors, surrounded by all the Panchala troops, though thus struck with arrows in that encounter by Drona's son, did not tremble, relying as he did on his own energy. In return, he sped many arrows at Aswatthaman. Both engaged in a gambling match in which the stake was life itself, those heroes, unable to brook each other, resisted each other and checked each other's arrowy showers. And those great bowmen shot dense showers of shafts all around. Beholding that fierce battle, inspiring terror, between Drona's and Prishata's son, the Siddhas and Charanas and other sky-ranging beings applauded them highly. Filling the welkin and all the points of the compass with clouds of shafts, and creating a thick gloom therewith, those two warriors continued to fight with each other, unseen (by any of us). As if dancing in that battle, with their bows drawn to circles, resolutely aspiring to slay each other, those mighty-armed warriors, inspiring fear in every heart, fought wonderfully and with remarkable activity and skill. Applauded by thousands of foremost warriors in that battle, and thus resolutely engaged in fight like two wild elephants in the forest, both the armies, beholding them, became filled with delight. And leonine shouts were heard there, and all the combatants blew their conchs.

And hundreds and thousands of musical instruments began to be sounded. That fierce fight, enhancing the terror of the timid, seemed only for a short time to be waged equally. Then Drona's son, O king, making a rush, cut off the bow, and standard, and umbrella, and the two Parshni drivers, and the principal driver, and the four steeds, of the high-souled son of Prishata. And that warrior of immeasurable soul then caused the Panchalas in hundreds and thousands, by means of his straight shafts, to fly away. Beholding those feats of Drona's son, resembling those of Vasava himself in battle, the Pandava host, O bull of Bharata race, began to tremble in fear. Slaying a hundred Panchalas with a hundred arrows, and three foremost of men with three keen arrows, in the very sight of Drupada's son and of Phalguna, that mighty car-warrior, viz., the son of Drona, slew a very large number of Panchalas that stayed before him. The Panchalas then, as also the Srinjayas, thus disconcerted in battle, fled away leaving Drona's son, with their banners torn. Then that mighty car-warrior, viz., the son of Drona, having vanquished his foes in battle, uttered a loud roar like that of a mass of clouds at the end of summer. Having slain a large number of foes, Aswatthaman looked resplendent like the blazing fire at the end of the Yuga, after having consumed all creatures. Applauded by all the Kauravas after having defeated thousands of foes in battle, the valiant son of Drona beamed forth in beauty, like the chief of the celestials himself after vanquishing his foes'."

Section 160

"Sanjaya said, 'Then king Yudhishthira, and Bhimasena, the son of Pandu, O monarch, encompassed Drona's son on all sides. Seeing this, king Duryodhana, aided by Bharadwaja's son, rushed against the Pandavas in that encounter. Then commenced a battle that was fierce and terrific, enhancing the fears of the timid. Yudhishthira, in wrath began to despatch vast numbers of Amvashthas, Malavas, Vangas, Sivis, and Trigartas, to the domain of the dead. Bhima also, mangling the Abhishahas, the Surasenas, and other Kshatriyas difficult to defeat in battle, made the earth miry with blood. The diademdecked (Arjuna) of white steeds despatched, O king, the Yaudheyas, the Mountaineers, the Madrakas, and the Malavas also, to the regions of the dead. Forcibly struck with swiftly-coursing shafts, elephants began to fall down on the earth like double-crested hills. Strewn with the lopped-off trunks elephants that still moved in convulsions, the earth seemed as if covered with moving snakes. Covered with the fallen umbrellas of kings that were adorned with gold, the field of battle looked resplendent like the firmament at the end of the Yuga bespangled with suns, moons and stars. About this time a fierce uproar arose near Drona's car, in the midst of which could be heard the words, 'Slay', 'Strike fearlessly', 'Pierce', 'cut in pieces'. Drona, however, filled with rage, began to destroy by means of the Vayavya weapon the foes about him, like a mighty tempest destroying gathering masses of clouds. Thus treated by Drona, the Panchalas fled away, from fear, in the very sight to Bhimasena and the high-souled Partha. Then the diadem-decked (Arjuna) and Bhimasena soon checked the flight of their troops and accompanied by a large car-force attacked the vast force of Drona. Vibhatsu attacking the right and Vrikodara the left, they both poured on Bharadwaja's son two dense showers of arrows. The mighty car-warriors among the Srinjayas and the Panchalas, with the Matsyas and the Somakas, O king, followed the two brothers thus engaged (in that encounter with Drona). Similarly, many foremost of car-warriors, skilled in smiting, belonging to thy son, accompanied by a large force, proceeded towards Drona's car (for supporting the latter). Then the Bharata host, slaughtered by the diadem-decked (Arjuna) and overcome with and afflicted by the darkness, began to break. Thy son himself, and Drona, both endevoured to rally them. Thy troops, however, O king, could not be checked in their flight. Indeed, that vast host, slaughtered by the shafts of Pandu's son, began to fly away in all directions in that hour when the world was enveloped with gloom. Many kings, abandoning the animals and vehicles they rode, fled away on all sides, O monarch, overwhelmed with fear'."

Section 161

"Sanjaya said 'Beholding Somadatta shaking his large bow, Satyaki, addressing his driver, said, 'Bear me towards Somadatta. I tell thee truely, O Suta, that I shall not return from battle today without having slain that foe, viz., that worst of the Kurus, the son of Valhika'. Thus addressed, the charioteer then urged to battle those fleet steeds of the Sindhu breed, white as conch and capable of bearing every weapon. Those steeds endued with the speed of the wind or the mind, bore Yuyudhana to battle like the steeds of Indra, O king, bearing the latter in days of yore when he proceeded to quell the Danavas. Beholding the Satwata hero thus advancing quickly in battle Somadatta, O king, fearlessly turned towards him. Scattering showers of shafts like the clouds pouring torrents of rain, he covered the grandson of Sini like the clouds covering the sun. Satyaki also, O bull of Bharata's race, in that encounter fearlessly covered that bull amongst the Kurus with showers of shafts. Then Somadatta pierced that hero of Madhu's race with sixty shafts in the chest. Satyaki, in turn, O king, pierced Somadatta with many whetted arrows. Mangled by each other with each-other's shafts, those two warriors looked resplendent like a couple of flowering Kinsukas in the season of spring. Dyed all over with blood, those illustrious warriors of the Kuru and the Vrishni races looked at each other with their glances. Riding on their cars that coursed in circles, those grinders of foes, of terrible countenances, resembled two clouds pouring torrents of rain. Their bodies mangled and pierced all over with arrows, they looked, O king, like two porcupines. Pierced with countless shafts, equipped with wings of gold, the two warriors looked resplendent, O monarch, like a couple of tall trees covered with fire-flies. Their bodies looking bright with the blazing arrows sticking to them, those two mighty car-warriors looked in that battle like two angry elephants decked with burning torches. Then, O monarch, the mighty car-warrior, Somadatta, in that battle, cut off with a crescent-shaped arrow the large bow of Madhava. With great speed also, at a time when speed was of the utmost consequence, the Kuru hero then pierced Satyaki with five and twenty shafts, and once again with ten. Then Satyaki, taking up a tougher bow, quickly pierced Somadatta with five shafts. With another broad-headed arrow, Satyaki also, O king, smiling the while, cut off the golden standard of Valhika's son. Somadatta, however, beholding his standard cut down, fearlessly pierced the grandson of Sini with five and twenty arrows. Satwata also, excited with rage, cut off with a razor-faced arrow the bow of Somadatta, in that encounter. And he also pierced Somadatta who then resembled a snake without fangs, with a hundred straight arrows, equipped with wings of gold. The mighty car-warrior Somadatta, then, who was endued with great strength taking up another bow, began to cover Satyaki (with showers of shafts). Satyaki too, inflamed with rage, pierced Somadatta with many shafts. Somadatta, in return, afflicted Satyaki with his arrowy showers. Then Bhima coming to the encounter, and fighting on behalf of Satyaki, struck Valhika's son with ten shafts. Somadatta, however, fearlessly struck Bhimasena with many whetted arrows. Then Satyaki, inflamed with rage, aiming at Somadatta's chest, shot a new and terrible Parigha equipped with a golden staff and hard as the thunder. The Kuru warrior, however, smiling the while, cut off that terrible Parigha advancing with speed against him in two parts. That formidable Parigha of iron, then, thus cut off into two fragments, fell down like so many crests of a mountain riven by thunder. Then Satyaki, O king, with a broad-headed arrow, cut off in that encounter Somadatta's bow, and then with five arrows, the leathern fence that cased his fingers. Then, O Bharata, with four other shafts he speedily despatched the four excellent steeds of the Kuru warrior to Yama's presence. And then that tiger among car-warriors with another straight shaft, smiling the while, cut off from his trunk the head of Somadatta's driver. Then he sought at Somadatta himself a terrible shaft of fiery effulgence, whetted on stone, steeped in oil, and equipped with wings of gold. That excellent and fierce shaft, shot by the mighty grandson of Sini, quickly fell like a hawk, O Lord, upon the chest of Somadatta. Deeply pierced by the mighty Satwata, the great car-warrior Somadatta, O monarch, fell down (from his car) and expired. Beholding the great car-warrior Somadatta slain there, thy warriors with a large throng of cars rushed against Yuyudhana. Meanwhile, the Pandava also, O king, with all the Prabhadrakas and accompanied by a large force, rushed against Drona's army. Then Yudhishthira, excited with wrath, began, with his shafts, to strike and rout the troops of Bharadwaja's son at the very sight of the latter. Beholding Yudhishthira thus agitating his troops, Drona, with eyes red in wrath, furiously rushed against him. The preceptor, then pierced the son of Pritha with seven keen arrows. Yudhishthira, in return, excited with wrath, pierced the preceptor with five arrows. Deeply pierced by the son of Pandu, the mighty bowman (Drona), licking the corners of his mouth for a moment, cut off both the standard and the bow of Yudhishthira. With great speed, at a time when speed was of the utmost consequence, that best of kings, whose bow had been cut off, took up another bow that was sufficiently tough and hard. The son of Pandu then pierced Drona with his steeds, driver, standard, and car, with a thousand arrows. All this seemed exceedingly wonderful. Afflicted with the strokes of those arrows and feeling great pain, Drona, that bull among Brahmanas, sat down for a while on the terrace of his car. Recovering his senses, sighing like a snake, and filled with great rage, the preceptor invoked into existence the Vayavya weapon. The valiant son of Pritha, bow in hand, fearlessly baffled that weapon with a similar weapon of his in that encounter. And the son of Pandu also cut in two fragments the large bow of the Brahmana. Then Drona, that grinder of Kshatriyas, took up another bow. That bull of Kuru's race, Yudhishthira, cut off that bow also, with many keen shafts. Then Vasudeva, addressing Yudhishthira. the son of Kunti, said, 'Listen, O mighty-armed Yudhishthira, to what I say. Cease, O best of the Bharatas, to fight with Drona. Drona always striveth to seize thee in battle. I do not think it fit that thou shouldst fight with him. He who hath been created for Drona's destruction will, without doubt, slay him. Leaving the preceptor, go where king Suyodhana is. Kings should fight with kings, they should not desire to fight with such as are not kings. Surrounded, therefore, by elephants and steeds and cars, repair thou thither, O son of Kunti, where Dhananjaya with myself, aided by a small force, and Bhima also, that tiger among men, are fighting with the Kurus'. Hearing these words of Vasudeva, king Yudhishthira the just, reflecting for a moment, proceeded to that part of the field where that slayer of foes, viz., Bhima, engaged in fierce battle, was slaughtering thy troops like the Destroyer himself with wide-open mouth. Making the earth resound with the loud rattle of his car, which resembled the roar of the clouds at the end of summer, king Yudhishthira the just, the (eldest) son of Pandu, took up the flank of Bhima, engaged in the slaughter of the foe. Drona also on that night, began to consume his foes, the Panchalas'"

Section 162

"Sanjaya said, 'During the progress of that fierce and terrible battle, when the world was enveloped with darkness and dust, O king, the combatants, as they stood on the field, could not see one another. Those foremost of Kshatriyas fought with each other, guided by conjectures and the personal and other names (they uttered). And during the progress, O lord, of that terrible carnage of car-warriors and elephants and steeds and foot-soldiers, those heroes, viz., Drona and Karna and Kripa, and Bhima and Prishata's son and Satwata, afflicted one another and the troops of either party, O bull of Bharata's race. The combatants of both armies, oppressed all around by those foremost of car-warriors, during the hour of darkness, fled away on all sides. Indeed, the warriors, broke and fled away in all directions with hearts perfectly cheerless. And as they fled away in all directions, they underwent a great carnage. Thousands of foremost car-warriors also, O king, slaughtered one another in that battle. Unable to see anything in the dark, the combatants became deprived of their senses. All this was the result of the evil counsels of thy son. Indeed, at that hour when the world was enveloped in darkness, all creatures, O Bharata, including even the foremost of warriors, overcome with panic, were deprived of their senses in that battle.'

"Dhritarashtra said, 'What became the state of your mind then when, afflicted by that darkness, ye all were deprived of your energy and furiously agitated by the Pandavas! How also, O Sanjaya, when everything was enveloped in darkness, did the Pandava troops as also mine once more became visible?'

"Sanjaya continued, 'Then the remnant of the army (of the Katirava), under the orders of their leaders, were once more disposed in (compact) array. Drona placed himself at the van, and Salya at the rear. And Drona's son and Sakuni, the son of Suvala, placed themselves on the right and the left flanks. And king Duryodhana himself, O monarch, on that night, busied himself in protecting all the troops. Cheering all the foot-soldiers, O king, Duryodhana said unto them, 'Laying aside your great weapons, take ye all blazing lamps in your hands.' Thus commanded by that best of kings, the foot-soldiers joyfully took up burning lamps. The gods and Rishis, Gandharvas and celestial Rishis, and the diverse tribes of Vidyadharas and Apsaras, and Nagas and Yakshas and Uragas and Kinnaras, stationed on the welkin also joyfully took up blazing lamps. Many lamps, filled with sweet-scented oil, were seen to fall from the Regents of the cardinal and the subsidiary points of the compass. For Duryodhana's sake, many such were seen to come from Narada and Parvata in especial, lighting up that darkness. The (Kaurava) army then, disposed in compact array, looked resplendent, on that night with the light of those lamps, the costly ornaments (on the persons of combatants), and the blazing celestial weapons as those were shot or hurled by it. On each car were placed five lamps, and on each infuriated elephant three.And upon each horse was placed a large lamp. Thus was that host lighted up by the Kuru warriors. Set in their places within a short time, those lamps speedily lighted up thy army. Indeed, all the troops, thus made radiant by the foot-soldiers with oil-fed lamps in their hands, looked beautiful like clouds in the nocturnal sky illumined by flashes of lightning. When the Kuru host had thus been illuminated, Drona, endued with the effulgence of fire, scorching everything around, looked radiant, O king, in his golden armour, like the midday sun of blazing ray. The light of those lamps began to be reflected from the golden ornaments, the bright cuirasses and bows, and the well-tempered weapons of the combatants. And maces twined with strings, and bright Parighas, and cars and shafts and darts, as they coursed along, repeatedly created, O Ajamidha, by their reflection myriads of lamps. And umbrellas and yak-tails and scimitars and blazing brands, O king, and necklaces of gold, as these were whirled or moved, reflecting that light, looked exceedingly beautiful. Illuminated by the light of those lamps and irradiated by the reflection from weapons and ornaments, that host, O king, blazed up with splendour. Well-tempered and beautiful weapons, red with blood, and whirled by heroes, created a blazing effulgence there, like flashes of lightning in the sky at the end of summer. The faces of warriors, impetuously pursuing foes for striking them down and themselves trembling in the ardour of the rush, looked beautiful like masses of clouds urged on by the wind. As the splendour of the sun becomes fierce on the occasion of the conflagration of a forest full of trees, even so on that terrible night became the splendour of that fierce and illuminated host. Beholding that host of ours illumined, the Parthas also, with great speed, stirring up the foot-soldiers throughout their army, acted like ourselves. On each elephant, they placed seven lamps; on each car, ten; and on the back of each steed they placed two lamps; and on the flanks and rear (of their cars) and on their standard also, they placed many lamps. And on the flanks of their host, and on the rear and the van, and all around and within, many other lamps were lighted. The Kurus having done the same, both the armies were thus lighted. Throughout the host, the foot-soldiers became mingled with elephants and cars and cavalry. And the army of

Pandu's son was also illuminated by others (than foot-soldiers) standing with blazing torches in their hands. With those lamps that host became fiercely effulgent, like a blazing fire made doubly resplendent by the dazzling rays of the maker of day. The splendour of both the armies, overspreading the earth, the welkin, and all the points of the compass, seemed to increase. With that light, thy army as also theirs became distinctly visible. Awakened by that light which reached the skies, the gods, the Gandharvas, the Yakshas, the Rishis and other crowned with (ascetic) success, and the Apsaras, all came there. Crowded then with gods and Gandharvas, and Yakshas, and Rishis crowned with (ascetic) success, and Apsaras, and the spirits of slain warriors about to enter the celestial regions, the field of battle looked like a second heaven. Teeming with cars and steeds and elephants, brilliantly illumined with lamps, with angry combatants and horses slain or wandering wildly, that vast force of arrayed warriors and steeds and elephants looked like the arrays of the celestials and the Asuras in days of old. The rush of darts formed the fierce winds; great cars, the cloud; the neigh and grunt of steeds and elephants, the roars; shafts, the showers; and the blood of warriors and animals, the flood, of that tempest like nocturnal encounter between those god-like men. In the midst of that battle, that foremost of Brahmanas, viz., the high-souled Aswatthaman, scorching the Pandavas, O ruler of men, resembled the midday sun at the end of the season of rains, scorching everything with his fierce ray.'"

Footnotes

373:1 The Bombay edition reads the first line of 3 differently. The Bengal reading is also defective. The correct reading seems to be Rathanaga instead of Naranaga.

374:1 This is a Triplet.

374:2 Instead of mattagaje, the Bombay edition reads tatragaje.

374:3 There seems to be a mistake in this sloka in its reference to the Pandavas. The reading, however, that occurs in all the printed edition, is the same. In one manuscript I find Kamrava-yodhavurgais (which I adopt) for Pandava-Kauraveyais.

375:1 The second line of 30, as it occurs in the Bengal texts, is adopted by me. A slight difference of reading occurs between the Bengal and the Bombay editions.

Section 163

"Sanjaya said, 'When the field of battle which had before been enveloped in darkness and dust had thus become illuminated, heroic warriors encountered one another, desirous of taking one another's life. Encountering one another in battle, O king, those combatants, armed with lances and swords and other weapons, gazed at one another under the influence of rage. With thousands of lamps blazing all around and with the more blazing lamps of the gods and the Gandharvas, set upon golden stands decked with jewels, and fed with fragrant oil, the field of battle, O Bharata, looked resplendent like the firmament bespangled with stars. With hundreds upon hundreds of blazing brands, the earth looked exceedingly beautiful. Indeed, the earth seemed to be in a conflagration, like what happens at the universal destruction. All the points of the compass blazed up with those lamps all around and looked like trees covered by fire-flies at an evening in the season of rains. Heroic combatants, then, O king, engaged in battle with heroic rivals. Elephants engaged with elephants, and horsemen with horsemen, and car-warriors with car-warriors, filled with joy, on that fierce night at the command of thy son. The clash of the two armies both consisting of four kinds of forces, became terrible. Then Arjuna, O monarch, began, with great speed, to destroy the Kaurava ranks, weakening all the kings.'

"Dhritarashtra said, 'When the invincible Arjuna, excited with wrath and unable to brook (the feats of the Kurus), penetrated into the army of my son, what became the state of your minds? Indeed, when that scorcher of foes entered into their midst, what did the soldiers think? What steps also did Duryodhana think fit to be adopted then? Who were those chastisers of foes that proceeded in that battle against that hero? Indeed, when Arjuna, of white steeds, entered (our army), who were they that protected Drona? Who guarded the right wheel and who the left wheel of Drona's car? Who were those heroes that protected the rear of that battling hero? Indeed, when Bharadwaja's son proceeded, slaying the foe (along his route), who were they that proceeded in his van? That mighty and invincible bowman who penetrated into the midst of the Panchalas, that tiger among men endued with great valour, who proceeded, as if dancing, along the track of his car, and consumed large throngs of Panchala cars by means of his shafts like a raging conflagration; alas, how did that Drona meet with his death? Thou always speakest of my foes as cool and unvanquished and cheerful and swelling with might in battle. Thou dost not, however, speak of mine in such words. On the other hand, thou describest them to be slain, pale, and routed, and thou speakest of my car-warriors, as always deprived of their cars in all the battles they fight!'

"Sanjaya continued, 'Understanding the wishes of Drona who was bent on battle, Duryodhana, on that night, O king, addressing his obedient brothers, viz., Vikarna and Chitrasena and Suparsva and Durdharsha and Dirghavahu, and all those that followed them, said those words, 'Ye heroes of great valour, struggling with resolution, all of you protect Drona from the rear. The son of Hridika will protect his right and Sala his left.' Saying this, thy son then urged forward placing them at the van, the remnant of the brave and mighty Trigarta car-warriors, saying, 'The preceptor is merciful. The Pandavas are fighting with great resolution.. While engaged in slaughtering the foe in battle, protect him well, uniting together. Drona is mighty in battle; is endued with great lightness of hand and great valour. He can vanquish the very gods in battle,--what need then be said of the Pandavas and the Somakas? All of you, however, united together and struggling with great resolution in this terrible battle, protect the invincible Drona from that mighty car-warrior, viz., Dhrishtadyumna. Except Dhrishtadyumna, I do not see the man amongst all the warriors of the Pandavas that can vanquish Drona in battle. I, therefore, think that we should, with our whole soul, protect the son of Bharadwaja. Protected (by us), he is sure to slay the Somakas and the Srinjayas, one after another. Upon the slaughter of all the Srinjayas at the head of the (Pandava) army, Drona's son without doubt, will slay Dhrishtadyumna in battle. Similarly, the mighty car-warrior Karna will vanquish Arjuna in battle. As regards Bhimasena and others clad in mail, I will subjugate them all in fight. The rest of the Pandavas deprived of energy, will be easily defeated by the warriors. It is evident, my success then will last for ever. For these reasons, protect the mighty car-warrior Drona in battle.' Having said these words, O chief of the Bharatas, thy son Duryodhana, urged his troops on that night of terrible darkness. Then commenced a battle, O chief of the Bharatas, between the two hosts. O Monarch, both actuated by the desire of victory. Arjuna began to afflict the Kauravas, and the Kauravas began to afflict Arjuna, with diverse kinds of weapons. Drona's son covered the, ruler of the Panchalas, and Drona himself covered the Srinjaya, with showers of straight shafts in that battle. And as the Pandava and the Panchala troops (on the one side) and the Kaurava troops (on the other), O Bharata, were engaged in slaughtering each other, there arose a furious uproar on the field. The battle that took place on that night was so terrible and fierce that its like had never been previously witnessed by ourselves or those gone before us.'"

Footnotes

376:1 As regards almost every one of these slokas, differences of reading are observable between the Bengal texts and the Bombay edition. The readings of the Bombay edition are almost uniformly better. Then, again, many of those verses are disfigured with syntactical pleonasms and other grave errors. Abounding with tiresome repetitions that scarcely attract notice amid the variety of synonyms with which the language of the original abounds and amid also the melodious flow of the rhythm, the defects become glaring in translation. At the latter, however, of faithfulness, I have been obliged to sacrifice elegance, in rendering this section.

376:2 The Bengal reading tatha loka is incorrect. The Bombay text correctly reads tadaloka. Then also, instead of the Bengal reading rajasacaa samavrite (which is faulty), the true reading is raja tamasa vrite.

376:3 Lokanamabhave is explained by Nilakantha as pralaya-kale.

Section 164

"Sanjaya said, 'During the progress of that terrible nocturnal engagement, O king, which was fraught with an indiscriminate carnage, Dharma's son Yudhishthira, addressed the Pandavas, the Panchalas, and the Somakas. Indeed, O king, for the destruction of men, cars, and elephants, king Yudhisthira commanded his own troops, saying, 'Proceed ye against Drona only, for slaying him!' At the command of the king, O monarch, the Panchalas and the Somakas rushed against Drona alone, uttering terrible shouts. Ourselves excited with rage, and loudly roaring in return, rushed against them, to the best of our prowess, courage, and might, in battle. Kritavarman, the son of Hridika, rushed against Yudhishthira, as the latter was advancing against Drona, like an infuriated elephant against an infuriated compeer. Against Sini's grandson who advanced scattering arrowy showers all around, rushed, O king, the Kuru warrior Bhuri, that grinder (of foes) in battle. Karna, the son of Vikartana, O king, resisted that mighty car-warrior, viz., Pandu's son, Sahadeva, as the letter advanced for getting at Drona. King Duryodhana, in that battle, himself rushed against that foremost of car-warriors, viz., Bhimasena, advancing on his car like the Destroyer. Sakuni, the son of Suvala, O king, proceeding quickly, resisted that foremost of warriors, viz., Nakula, who was conversant with every kind of battle. Kripa, the son of Saradwat, O king, resisted Sikhandin in that battle, that foremost of car-warrior, as the latter advanced on his car. Duhsasana, O king, contending vigorously, resisted Prativindhya as the letter advanced with resolution (on his car), drawn by steeds looking like peacocks. Aswatthaman, O monarch, resisted Bhimasena's son, viz., Rakshasa (Ghatotkacha) acquainted with a hundred kinds of illusion, as the latter advanced. Vrishasena. in that battle resisted the mighty Drupada with his troops and followers as the latter advanced for getting at Drona. The ruler of the Madras, O king, excited with wrath resisted Virata, O Bharata, as the latter quickly advanced for the slaughter of Drona; Chitrasena, in that battle, resisted, with great force and shooting many shafts, Nakula's son, Satanika, as the latter advanced for slaying Drona. The prince of the Rakshasas, viz., Alambhusha, O king, resisted Arjuna, that foremost of car-warriors, as the latter advanced. Dhrishtadyumna, the prince of the Panchalas, cheerfully resisted the great bowman Drona as the latter was engaged in slaughtering the foe. As regards the mighty car-warriors of the Pandavas, that advanced (against Drona), other car-warriors of thy army, O king, resisted them with great force. Elephant riders speedily encountering elephant riders in that dreadful battle, began to fight, with each other and grind each other by thousands. At dead of night, O monarch, as the steeds rushed against each other with impetuosity, they looked like winged hills. Horsemen, O monarch, encountered horsemen, armed with lances and darts and swords, and uttering loud shouts. Large numbers of men slaughtered one another in heaps, with maces and short clubs and diverse other weapons. Kritavarman, the son of Hridika, excited with wrath, resisted Dharma's son, Yudhishthira, like continents resisting the swelling sea. Yudhishthira, however, piercing Hridika's son with five arrows, once more pierced him with twenty, and addressing him, said, Wait, Wait.' Then Kritavarman, O sire, excited with wrath, cut off with a broad-headed shaft, the bow of king Yudhishthira the just and pierced the latter with seven arrows. Taking up another bow, that mighty car-warrior, viz., Dharma's son, pierced the son of Hridika in the arms and chest with ten arrows. Then that warrior of Madhu's race, thus pierced, O sire, by Dharma's son in that battle, trembled with rage and afflicted Yudhishthira with seven shafts. Then Pritha's son cutting off his enemy's bow as also the leathern fence that cased his hands, sped at him five keen shafts whetted on stone. Those fierce shafts, piercing through the latter's costly armour, decked with gold, entered the earth like snakes into an ant-hill. With the twinkling of an eye, Kritavarman, taking up another bow, pierced the son of Pandu with sixty arrows and once more with ten. Of immeasurable soul, the son of Pandu, then placing his large bow on his car, sped at Kritavarman a dart resembling a snake. That dart decked with gold, shot by the son of Pandu, piercing through Kritavarman's right arm, entered the earth. Meanwhile, Pritha's son, taking up his formidable bow, shrouded the son of Hridika with showers of straight shafts. Then brave Kritavarman, that great car-warrior among the Vrishnis, within less than the twinkling of an eye, made Yudhishthira steedless and driverless and carless. Thereupon, the eldest son of Pandu took up a sword and a shield. Then he, of Madhu's race, cut off both those weapons in that battle. Yudhishthira then, taking up a fierce lance, equipped with a gold-decked staff, quickly sped it, in that battle, at the illustrious son of Hridika. Hridika's son, however, smiling the while, and displaying great lightness of hand, cut off into two fragments that lance hurled from the arms of Yudhishthira, as it coursed impetuously towards him. He then covered the son of Dharma with a hundred arrows in that encounter. Excited with wrath, he then cut off the latter's coat of mail with showers of shafts. Yudhishthira's armour, decked with gold, cut off by Hridika's son with his shafts, dropped down from his body, O king, like a cluster of stars dropping down from the firmament. His armour cut off, himself deprived of car and afflicted with the shafts of Kritavarman, Dharma's son, Yudhishthira, quickly retreated from battle. The mighty car-warrior Kritavarman, then, having vanquished Yudhishthira, the son of Dharma, once more began to protect the wheel of Drona's car.'"

Footnotes

378:1 A different reading occurs in the Bombay edition.

Section 165

"Sanjaya said, 'Bhuri, O king, in that battle, resisted that foremost of car-warriors, viz., the grandson of Sini, who advanced like an elephant towards a lake full of water. The Satyaki, excited with wrath, pierced his foe in chest with five keen shafts. At this, the latter's blood began to flow. The Kuru warrior in that encounter similarly pierced with great speed the grandson of Sini, that hero difficult of defeat in battle, with ten shafts in the chest. Those warriors, drawing their bows to their fullest stretch, and with eyes red in wrath, began, O king, to mangle each other in that combat. The arrowy downpours of those two warriors, both, excited with rage and resembling Death himself or the sun scattering his rays, were exceedingly terrible. Shrouding each other with shafts, each stayed before the other in that battle. For a short while that battle proceeded equally. Then, O king, the grandson of Sini, excited with rage and smiling the while, cut off the bow of the illustrious Kuru warrior in that battle. Having cut off his bow, Satyaki quickly pierced him in the chest with nine keen arrows and addressing him, said, 'Wait! Wait!' That scorcher of foes deeply pierced his mighty foe, quickly took up another bow and pierced the Satwata warrior in return. Having pierced the Satwata hero with three shafts, O monarch, Bhuri, then, smiling the while, cut off his foe's bow with a sharp and broad-headed shaft. His bow being cut off, Satyaki, O king, maddened with rage, hurled an impetuous dart at the broad chest of Bhuri. Pierced with that dart, Bhuri fell down from his excellent car, covered with blood, like the sun dropping down from the firmament. Beholding him thus slain, the mighty car-warrior Aswatthaman, O Bharata, rushed impetuously against grandson of Sini. Having addressed Satyaki, O king, saying, 'Wait, Wait,' he shrouded him with showers of shafts, like the clouds pouring torrents of rain on the crest of Merit. Beholding him rushing towards the car of Sini's grandson, the mighty car-warrior Ghatotkacha, O king, uttering a loud roar, addressed saying, Wait, Wait, O son of Drona! Thou shalt not escape from me with life. I will presently slay thee like the six-faced (Karttikeya) slaying (the Asura) Mahisha. I shall today, on the field, purge thy heart of all desire of battle.' Having said these words, that slayer of hostile heroes, viz., the Rakshasa (Ghatotkacha), with eyes red like copper in wrath, rushed furiously against the son of Drona, like a lion rushing against a prince of elephants. And Ghatotkacha sped at his foe shafts of the measure of the Aksha of a car, and covered that bull among car-warriors therewith, like clouds pouring torrents of rain. With his own shafts resembling snakes of virulent poison, Drona's son, however, in that battle, quickly dispelled that arrowy shower before it could reach him. He then pierced that chastiser of foes, viz., Ghatotkacha, that prince of the Rakshasas, with hundreds of keen and swift-coursing arrows, all capable of penetrating into the very vitals. Thus pierced with those shafts by Aswatthaman, that Rakshasas, on the field of battle, looked beautiful, O monarch, like a porcupine with quills erect on its body. Then the valiant son of Bhimasena, filled with rage, mangled the son of Drona with many fierce arrows, whizzing through the air with the roar of thunder. And he rained on Aswatthaman a perfect shower of arrows of diverse kinds; some, equipped with heads like razors; some, shaped as the crescent; some, only pointed; some, frog-faced; some, with heads resembling the boar's ear; some, barbed; and some of other species. Like the wind dispersing mighty masses of clouds, Drona's son, O king, without his senses being agitated, destroyed with his own terrible arrows, inspired by mantras with the force of celestial weapons, that fierce, unbearable and unrivalled shower of weapons, whose sound resembled the roar of thunder, and which fell incessantly upon him. It seemed then that another encounter was taking place in the welkin between weapons (as the combatants), which was terrible, and which, O king, filled the warriors with awe. With the sparks all around, generated by the clash of the weapons, shot by those two warriors, the welkin looked beautiful as illumined by myriads of fire-flies in the evening. Drona's son then, filling all the points of the compass with his shafts, shrouded the Rakshasa himself, for doing what was agreeable to thy sons. Then commenced a battle once more between Drona's son and the Rakshasa on that night of thick darkness, which resembled the encounter between Sakra and Prahlada. Then Ghatotkacha, filled with rage, struck Drona's son, in that battle, on the chest with ten shafts, each resembling the Yuga-fire, Deeply pierced the Rakshasa, the mighty son of Drona began to tremble in that battle like a tall tree shaken by the wind. Supporting himself by holding the flagstaff, he swooned away. Then all thy troops, O king, uttered cries of Oh and Alas. Indeed, O monarch, all thy warriors then regarded Drona's son as slain. Beholding Aswatthaman in that plight, the Panchalas and the Srinjayas in that battle uttered leonine roars. Then that crusher of foes, viz., the mighty car-warrior Aswatthaman, recovering his senses, forcibly drawing the bow with his left hand, stretching the bowstring to his ear, quickly shot a terrible shaft resembling the rod of Yama himself, aiming at Ghatotkacha. That excellent shafts, fierce and equipped with golden wings, piercing through the chest of the Rakshasa, entered the earth, O king. Deeply pierced, O monarch, by Drona's son who was proud of his prowess in battle, that prince of Rakshasas, endued with great strength, sat down on the terrace of his car. Beholding Hidimva's son deprived of his senses, his charioteer, inspired with fear, speedily removed him from the field, bearing him away from the presence of Drona's son. Having pierced that prince of Rakshasas, viz., Ghatotkacha, in that encounter thus, Drona's son, that mighty car-warrior, uttered a loud roar. Worshipped by thy sons as also by all thy warriors, O Bharata, Aswatthaman's body blazed up like the midday sun.

"As regards Bhimasena who was battling in from of Drona's cal king Duryodhana himself pierced him with many whetted shafts. Bhimasena, however, O Bharata, pierced him in return with nine arrows. Duryodhana, then, pierced Bhimasena with twenty arrows. Covered with each other's arrows on the field of battle, those two warriors looked like the sun and the moon covered with clouds in the firmament. Then king Duryodhana, O chief of Bharatas, pierced Bhima with five winged arrows and said, 'Wait! Wait!' Bhima then, cutting off his bow as also his standard with keen shafts, pierced the Kuru king himself with ninety straight arrows. Then, Duryodhana filled with rage, taking up a more formidable bow, O chief of the Bharatas, afflicted Bhimasena, at the van of battle, with many whetted shafts, in the very sight of all the bowmen. Baffling those shafts shot from Duryodhana's bow, Bhima pierced the Kuru king with five and twenty short arrows. Duryodhana then, O sire, excited with wrath, cut off Bhimasena's bow with a razor-faced arrow and pierced Bhima himself with ten shafts in return. Then the mighty Bhimasena, taking up another bow, quickly pierced the king with seven keen shafts. Displaying great lightness of hand, Duryodhana cut off even that bow of Bhima. The second, the third, the fourth, and the fifth, bow that Bhima took up were similarly cut off. Indeed, O king, thy son, proud of his prowess and desirous of victory, cut off Bhima's bow as soon as the latter took up one. Seeing his bows repeatedly cut off, Bhima then hurled, in that battle, a dart made wholly of iron and hard as the thunder. That dart blazing as a flame of fire, resembled the sister of Death. The Kuru king, however, in the very sight of all the warriors and before the eyes of Bhima himself, cut in three fragments that dart, which coursed towards him through the welkin with the splendour of fire and dividing it, as it were by a straight line such as is visible on the head of a woman parting her tresses. Then Bhima, O king, whirling his heavy and blazing mace, hurled it with great force at the car of Duryodhana. That heavy mace speedily crushed the steeds, the driver, and the car also, of thy son in that encounter. Thy son, then, O monarch, afraid of Bhima and shrinking within the narrowest compass, ascended another car, viz., that of the illustrious Nandaka. Then Bhima, regarding Suyodhana to have been slain amid the darkness of that night, uttered a loud leonine roar challenging the Kauravas. Thy warriors regarded the king to be slain. All of them uttered loud cries of Oh and Alas. Hearing the wails of the affrighted warriors and the roars of the high souled Bhima, O king, king Yudhishthira also regarded Suyodhana to have been slain. And the eldest son of Pandu, thereupon, rushed quickly to the spot where Vrikodara, the son of Pritha, was. And the Panchalas, the Srinjayas, the Matsyas, the Kaikeyas, and the Chedis, speedily advanced, with all their might against Drona from desire of slaying him. There also occurred a dreadful battle between Drona and the enemy. And the combatants of both sides were enveloped in thick gloom and struck and slew one another'."

Footnotes

381:1 Nalikas, as used here, appear to have been some species of shafts. In an earlier note, relying on other authorities, I took it to mean some kind of air-gun.

Section 166

'Sanjaya said, 'Karna, the son of Vikartana, O king, resisted the mighty car-warrior Sahadeva in that battle, who advanced from desire of getting at Drona. Piercing the son of Radha with nine shafts, Sahadeva once more pierced that warrior with nine straight arrows. Karna then pierced Sahadeva in return with a hundred straight shafts, and displaying great lightness in hand, cut off the latter's stringed bow. Then the valiant son of Madri, taking up another bow, pierced Karna with twenty arrows. This feat of his seemed exceedingly wonderful. Then Karna, slaying Sahadeva's steeds with many straight shafts, speedily despatched the latter's driver with a broad-headed shaft, to Yama's abode. This carless Sahadeva then took up a sword and a shield. Even those weapons were cut off by Karna smiling the while. Then the mighty Sahadeva, in that encounter, sped towards the car of Vikartana's son, a heavy and terrible mace decked with gold. Karna, then with his shafts, quickly cut off that mace which hurled by Sahadeva, coursed towards him impetuously, and caused it to fall down on the earth. Beholding his mace cut off, Sahadeva quickly hurled a dart at Karna. That dart also was cut off by Karna. The son of Madri, then, quickly jumping down from his excellent car, and blazing with wrath upon beholding Karna stationed before him, took up a car-wheel and hurled it at the son of Adhiratha. The Suta's son, however, with many thousands of arrows, cut off that wheel coursing towards him like the uplifted wheel of Death. When that wheel had been cut off, Sahadeva, O sire, aiming at Karna, hurled at him the shafts of his car, the traces of his steeds, the yokes of his cars, the limbs of elephants and steeds and dead human bodies. Karna cut off all these with his shafts. Seeing himself deprived of all weapons, Madri's son, Sahadeva, struck by Karna with many shafts, left the battle. Pursuing him for a while, the son of Radha, O bull of Bharata's race, smilingly addressed Sahadeva and said these cruel words, 'Do not, O hero, fight in battle with those that are superior to thee. Fight with thy equals, O son of Madri! Do not mistrust my words.' Then touching him with the horn of his bow, he once more said, 'Yonder, Arjuna is fighting resolutely with the Kurus in battle. Go there, O son of Madri, or return home if thou likest.' Having said those words, Karna, that foremost of car-warriors, smilingly proceeded on his car against the troops of the king of the Panchalas. The slayer of foes, that mighty car-warrior, devoted to truth, slew not the son of Madri although he had got the opportunity, recollecting the words of Kunti. Sahadeva, then, heartless and afflicted with arrows, and pierced with the wordy darts of Karna, no longer cherished any love for life. That mighty car-warrior then quickly ascended the car of Janamejaya, the illustrious prince of the Panchalas.'"

Footnotes

383:1 Vaikartana may also mean one who has peeled off his skin of natural armour. To preserve dramatic propriety, the Hindu commentators explain it in this sense when it occurs in any such passage, for the real origin of Karna, viz., his procreation by the deity of the sun, became known after his death.

Section 167

"Sanjaya said, 'The ruler of the Madras shrouded on all sides, with clouds of shafts, Virata with his troops, who was proceeding quickly for getting at Drona. The battle that took place between those two great bowmen resembled, O king, that between Vala and Vasava in days of yore. The ruler of the Madras, O monarch, with great activity, struck Virata, that commander of a large division, with a hundred straight shafts. King Virata, in return, pierced the ruler of the Madras with nine keen arrows, and once more with three and seventy, and once again with a hundred. The ruler of the Madras, then, slaying the four steeds yoked unto Virata's car, cut down with a couple of shafts, the latter's umbrella and standard. Quickly jumping down from that steedless car, the king stood, drawing his bow and shooting keen shafts. Beholding his brother deprived of his steeds, Satanika quickly approached him on his car in the very sight of all the troops. The ruler of the Madras, however, piercing the advancing Satanika with many shafts, despatched him to the abode of Yama. Upon the fall of the heroic Satanika, Virata, that commander of a large division, ascended the fallen hero's car, decked with standard and garlands. opening his eyes wide, and with prowess doubled by wrath, Virata quickly covered the car of the ruler of the Madras with winged arrows. The ruler of the Madras then, excited with rage, deeply pierced Virata, that commander of a large division, in the chest, with a hundred straight shafts. Deeply pierced by the mighty ruler of the Madras, that great car-warrior, viz., Virata, sat down on the terrace of his car and swooned away. His driver, then, beholding him mangled with shafts in that encounter, bore him away. Then that vast force, O Bharata, fled away on that night, oppressed by hundreds of arrows of Salya, that ornament of battle. Beholding the troops flying away, Vasudeva and Dhananjaya quickly advanced to that spot, O monarch, where Salya was stationed. Then that prince of the Rakshasas, viz., Alamvusha, O king, riding upon a foremost car, harnessed with eight steeds, having terrible-looking Pisachas of equine faces yoked unto it, furnished with blood-red banners, decked with floral garlands made of black iron, covered with bear-skins, and possessing a tall standard over which perched a terrible, fierce-looking, and incessantly shrieking vulture, of spotted wings and wide-open eyes, proceeded against those advancing heroes. That Rakshasa, O king, looked beautiful like a loose heap of antimony, and he withstood the advancing Arjuna, like Meru withstanding a tempest, scattering showers of arrows, O monarch, upon

Arjuna's head. The battle then that commenced between the Rakshasa and that human warrior, was exceedingly fierce. And it filled all the spectators there, O Bharata, with wonder. And it conduced to the joy also of vultures and crows, of ravens and owls and Kanakas and jackals. Arjuna struck Alamvusha with six shafts and then cut off his standard with ten sharp arrows. With a few other arrows, he cut off his driver, and with some others his Trivenu, and with one more, his bow, and with four others his four steeds. Alamvusha strung another bow, but that also Arjuna cut off in two fragments. Then, O bull of Bharata's race, Partha pierced that prince of the Rakshasas with four keen arrows. Thus pierced, the Rakshasas fled away in fear. Having vanquished him, Arjuna quickly proceeded towards the spot where Drona was, shooting as he went, many shafts, O king, at men, elephants, and steeds. Slaughtered O monarch, by the illustrious son of Pandu, the combatants fell down on the ground, like trees laid low by a tempest. Thus treated by the illustrious son of Pandu, all of them fled like a frightened herd of deer.'"

Footnotes

384:1 'The second line of 9 is read differently in the Calcutta edition. I adopt the Bombay reading.

Section 168

"Sanjaya said, 'Thy son, Chitrasena, O Bharata, resisted (Nakula's son) Satanika who was engaged in scorching thy host with his keen shafts. Nakula's son pierced Chitrasena with five arrows. The letter then pierced the former in return with ten whetted shafts. And once more Chitrasena, O monarch, in that battle, pierced Satanika in the chest with nine keen shafts. Then the son of Nakula with many straight shafts cut Chitrasena's armour from off his body. This feat of his seemed exceedingly wonderful. Divested of his armour, thy son, O king, looked exceedingly beautiful, like a snake, O monarch, having cast off his slough at the proper season. Then Nakula's son, with many keen shafts, cut off the struggling Chitrasena's standard, and then his bow, O monarch, in that encounter. His bow cut off in that combat, and deprived also of his armour, that mighty car-warrior, then, O king, took up another bow capable of piercing every foe. Then Chitrasena, that mighty car-warrior amongst the Bharata's, quickly pierced the son of Nakula with many straight arrows. Then mighty Satanika, excited with rage, O Bharata, slew the four steeds of Chitrasena and then his driver. The illustrious Chitrasena, endued with great strength, jumping down from that car, afflicted the son of Nakula with five and twenty arrows. Then Nakula's son with a crescent-shaped arrow, cut off in that combat the gold-decked bow of Chitrasena while the latter was engaged in thus striking him. Bowless and carless and steedless and driverless, Chitrasena then quickly ascended the car of the illustrious son Hridika.

"Vrishasena, O king, rushed with great speed, scattering shafts in hundreds, against the mighty car-warrior Drupada, advancing at the head of his troops against Drona. Yajnasena, in that encounter pierced that mighty car-warrior, viz., the son of Karna in the arms and the chest, O lord, with sixty arrows. Vrishasena, then, excited with rage, quickly pierced Yajnasena, standing on his car, with many shafts in the centre of the chest. Those two warriors mangled by arrows, and with shafts sticking to their bodies, looked beautiful like a couple of porcupines with their quills erect. Bathed in blood in consequence of the wounds caused by those straight arrows of keen points and golden wings, they looked exceedingly beautiful in that dreadful encounter. Indeed, the spectacle they presented was that of a couple of beautiful and radiant Kalpa trees or of a couple of Kinsukas rich with their flowery burthens. Then Vrishasena, O king, having pierced Drupada with nine arrows, once more pierced him with seventy, and then again with three other arrows. Then shooting thousands of arrows, Karna's son, O monarch, looked beautiful in that battle, like a cloud pouring torrents of rain. Then Drupada, inflamed with wrath, cut off Vrishasena's bow into two fragments, with a broad-headed arrow, sharp and well-tempered. Taking, then, another gold-decked bow that was new and strong, and drawing out of his quiver a strong, whetted, well-tempered, sharp and broad-headed arrow, and fixing it on his string, and carefully aiming it-at Drupada, he let it off with great force, inspiring all the Somakas with fear. That arrow, piercing through the breast of Drupada, fell on the surface of the earth. The king (of the

Panchalas), then, thus pierced through with Vrishasena's arrow, swooned away. His driver, then, recollecting his own duty, bore him away from the field. After the retreat, O monarch, of that mighty car-warrior of the Panchalas, the (Kaurava) army, on that terrible night, rushed furiously against Drupada's troops whose coats of mail had been cut off by means of the arrows of the foe. In consequence of the blazing lamps dropped by the combatants all around, the earth, O king, looked beautiful like the cloudless firmament bespangled with planets and stars. With the fallen Angadas of the combatants, the earth looked resplendent, O king, like a mass of clouds in the rainy season with flashes of lightning. Afflicted with the fear of Karna's son, the Panchalas fled away on all sides, like the Danavas from fear of Indra in the great battle of yore between the gods and the Asuras. Thus afflicted in battle by Vrishasena, the Panchalas and the Somakas, O monarch, illumined by lamps, looked exceedingly beautiful. Having vanquished them in battle, Karna's son looked beautiful like the son, O Bharata, when he reaches the meridian. Amongst all those thousands of kings of thy side and their the valiant Vrishasena then seemed to be the only resplendent luminary. Having defeated in battle many heroes and all the mighty car-warriors among the Somakas, he quickly proceeded, O king, to the spot where king Yudhishthira was stationed.

"Thy son Duhsasana proceeded against that mighty car-warrior, viz., Prativindhya, who was advancing (against Drona), scorching his foes in battle. The encounter that took place between them, O king, looked beautiful, like that of Mercury and Venus in the cloudless firmament. Duhsasana pierced Prativindhya, who was accomplishing fierce feats in battle, with three arrows on the forehead. Deeply pierced by that mighty bowman, thy son, Prativindhya, O monarch, looked beautiful like a crested hill. The mighty car-warrior Prativindhya, then, piercing Duhsasana with three arrows, once more pierced him with seven, Thy son, then, O Bharata, achieved there an exceedingly difficult feat, for he felled Prativindhya's steeds with many arrows. With another broad-headed arrow he also felled the latter's driver, and then his standard. And then he cut off, O king, into a thousand fragments the car of Prativindhya, armed with the bow. Excited with rage, O lord, thy son also cut off, with his straight shafts, into numberless fragments the banner, the quivers, the strings, and the traces (of his antagonist's car). Deprived of his car, the virtuous Prativindhya stood, bow in hand, and contended with thy son scattering numberless arrows. Then Duhsasana, displaying great lightness of hand, cut off Prativindhya's bow. And then he afflicted his bowless antagonist with ten shafts. Beholding their brother, (Prativindhya) in that plight, his brothers, all mighty car-warriors, rushed impetuously to that spot with a large force. He then ascended the resplendent of Sutasoma. Taking up another bow, he continued, O king, to pierce thy son. Then many warriors on thy side, accompanied by a large force, rushed impetuously and surrounded thy son (for rescuing him). Then commenced a fierce battle between thy troops and theirs, O Bharata, at that dreadful hour of midnight, increasing the population of Yama's kingdom.'"

Footnotes

386:1 In the second line of 13, Avyayatturnam instead of Maharaja is the correct reading.

387:1 This sloka seems to be a vicious one.

Section 169

"Sanjaya said, 'Against Nakula who was engaged in smiting thy host, Suvala's son (Sakuni) in wrath, rushed with great impetuosity and addressing him, said, 'Wait! Wait!' Each enraged with the other and each desirous of slaying the other, those two heroes struck each other with shafts sped from their bows drawn to their fullest stretch. Suvala's son in that encounter displayed the same measure of skill that Nakula displayed, O king, in shooting showers of arrows. Both pierced with arrows, O king, in that battle, they looked beautiful like a couple of porcupines with quills erect on their bodies. The armour of each cut off by means of shafts with straight points and golden wings, and each bathed in blood, those two warriors looked resplendent in that dreadful battle like two beautiful and brilliant Kalpa trees, or like two flowering Kinsukas on the field of battle.

Indeed, O king, those two heroes in that encounter, both pierced with arrows, looked beautiful like a couple of Salmali trees with prickly thorns on them. Casting oblique glances at each other, with eyes expanded in rage, whose corners had become red, they seemed to scorch each other by those glances. Then thy brother-in-law, excited with wrath, and smiling the while, pierced Madri's son in the chest with a barbed arrow of keen point. Deeply pierced by that great bowman, viz., thy brother-in-law, Nakula sat down on the terrace of his car and swooned away. Beholding his proud foe, that mortal enemy of his in that plight, Sakuni uttered a roar loud as that of the clouds at the end of summer. Recovering consciousness, Nakula, the son of Pandu, once more rushed against Suvala's son, like the Destroyer himself of wide-open mouth. Inflamed with rage, O bull of Bharata's race, he pierced Sakuni with sixty arrows, and more with a hundred long shafts at the centre of his chest. He then cut off Sakuni's bow with arrow fixed thereon, into two fragments, at the handle. And then cutting off in a trice Sakuni's standard, he caused it to fall down on the earth. Piercing next Sakuni's thigh with keen, sharp, and well-tempered shafts, Nakula, the son of Pandu, caused him to fall down on the terrace of his car, clasping his flag-staff, like an amorous man clasping his mistress. Beholding that brother-in-law of thine laid low and deprived of consciousness, O sinless one, his driver quickly bore him away from the van of battle. The Parthas, then, and all their followers, uttered a loud roar. Having vanquished his foes, Nakula, that scorcher of foes, addressing his driver, said, 'Beat me to the host commanded by Drona.' Hearing these words of Madri's son, his driver proceeded to the spot, O king, where Drona was stationed. Against mighty Sikhandin proceeding towards Drona, Kripa resolutely advanced with great impetuosity. That chastiser of foes, viz., Sikhandin, then, smiling the while, pierced with nine arrows the son of Gotama thus advancing against him towards the vicinity of Drona. Then the preceptor, Kripa, that benefactor of thy sons, piercing Sikhandin first with five arrows, once more pierced him with twenty. The combat that took place, O monarch, between them, was exceedingly dreadful, like that between Samvara and the chief of the celestials in the battle between the gods and the Asuras. Those heroic and mighty car-warriors, both invincible in battle, covered the welkin with their arrows, like clouds covering the welkin on the expiry or summer. Terrible of itself, that night, O chief of the Bharatas, became more terrible still to the heroic combatants engaged in battle. Indeed, of terrible aspects and inspiring all sorts of fear, that night became, as it were, death-night (of all creatures). Then Sikhandin, O king, cut off, with a crescent-shaped arrow, the large bow of Gotama's son and shot at the latter many whetted shafts. Inflamed with wrath, O monarch, Kripa then sped at his antagonist a fierce dart, equipped with a golden shaft and keen point, and polished by the hands of the smith. Sikhandin, however, cut it off with ten shafts as it coursed towards him. That dart, then, decked with gold (thus cut off), fell down on the earth. Then Gautama, foremost of men, taking up another bow, O king, covered Sikhandin with a large number of whetted shafts. Thus covered in that battle by the illustrious son of Gotama, Sikhandin, that foremost of car-warriors sank on the terrace of his car. Beholding him thus weakened, Kripa in that encounter, struck him with many arrows, from desire of slaying him, O Bharata! (Sikhandin then was borne away by his driver). Beholding that mighty car-warrior, viz., the son of Yajnasena retreating from battle, the Panchalas and the Somakas surrounded him on all sides (for rescuing him). Similarly, thy sons also surrounded that foremost of Brahmans, Kripa, with a large force. Then commenced a battle once more, between car-warriors, O king, that struck one another. The uproar that rose became loud as the roaring of clouds, O Bharata, caused by rushing horsemen and elephants, O monarch, smiting one another down. Then, O king, the field of battle looked exceedingly fierce. With the tread of rushing infantry the earth began to tremble, O monarch, like a lady shaken with fear. Car-warriors, mounting on their cars, rushed impetuously, attacking compeers by their thousands, O king, like crows seizing winged insects (in the air). Similarly, mighty elephants with winy exudation down their bodies, pursuing similar elephants, encountered them, O Bharata, furiously. So also, horsemen, coming upon horsemen, and foot-soldiers angrily encountered one another in that battle. At dead of night, the sound of retreating and the rushing of troops and of those coming again to the encounter became deafening. The blazing lamps also, placed on cars and elephants and steeds, seemed, O king, large meteors falling from the firmament. That night, O chief of the Bharatas, lightened up by those lamps looked like day, O king, on the field of battle. As the sun, encountering the thick gloom, destroys it completely, even so the thick gloom of the battle was destroyed by those blazing lamps. Indeed, the welkin, the earth, the cardinal and the subsidiary points of the compass, enveloped by dust and darkness, became once more illuminated by that light. The splendour of weapons and coats of mail, and of the jewels of illustrious heroes, became overshadowed, by the light of those blazing lamps. During the progress of that fierce battle at night, none of the combatants, O Bharata, could know the warriors of his own side. Sire, O chief of the Bharatas, slew son, and son, from ignorance, slew sire, and friend slew friend. And relatives slew relatives, and maternal uncles slew sisters' sons, and warriors slew warriors of their own side, and foes slew their own men, in that battle, O Bharata. In that dreadful nocturnal encounter, O king, all fought furiously, ceasing to have any regard for one another.'"

Footnotes

389:1 Yena and tena here are equal to yatra and tatra.

Section 170

"Sanjaya said, 'In that fierce and terrible battle, Dhrishtadyumna, O king, proceeded against Drona. Holding his formidable bow and repeatedly stretching his bowstring, the Panchala prince rushed towards Drona's car decked with gold. And as Dhrishtadyumna proceeded for accomplishing the destruction of Drona, the Panchalas and the Pandavas, O king, surrounded him. Beholding Drona, that foremost of preceptors, thus assailed, thy son, resolutely contending in battle, protected Drona on all sides. Then those two oceans of troops encountered each other on that night, looked like two terrible oceans lashed into fury by tempest, with all living creatures within them exceedingly agitated. Then the prince of the Panchalas, O king, quickly pierced Drona in the chest with five arrows and uttered a leonine roar. Drona, however, O Bharata, piercing his foe in return with five and twenty arrows in that battle, cut off, with another broad-headed arrow, his bright bow. Forcibly pierced by Drona, O bull of Bharata's race, Dhrishtadyumna, quickly casting aside his bow, bit his (nether) lip in rage. Indeed, O monarch, the valiant Dhrishtadyumna, excited with wrath, took up another formidable bow for accomplishing the destruction of Drona. That slayer of hostile heroes, that warrior endued with great beauty, stretching that formidable bow to his ear, shot a terrible shaft capable of taking Drona's life. That shaft, thus sped by the mighty prince in that fierce and dreadful battle, illumined the whole army like the risen sun. Beholding that terrible shaft, the gods, the Gandharvas, and the Danavas. said these words, O king, viz., 'Prosperity to Drona!' Karna, however, O king, displaying great lightness of hand cut off into dozen fragments that shaft as it coursed towards the preceptor's car. Thus cut off into many fragments, O king, that shaft of Dhrishtadyumna, O sire, quickly fell down on the earth like a snake without poison. Having cut off with his own straight shafts those of Dhrishtadyumna in that battle, Karna then pierced Dhrishtadyumna himself with many sharp arrows. And Drona's son pierced him with five, and Drona himself with five, and Salya pierced him with nine, and Duhsasana with three. And Duryodhana pierced him with twenty arrows and Sakuni with five. Indeed, all those mighty car-warriors quickly pierced the prince of the Panchalas. Thus was he pierced by these seven heroes in that battle exerting themselves for the rescue of Drona. The prince of the Panchalas, however, pierced every one of these heroes with three arrows. Indeed, O king, Dhrishtadyumna, in that dreadful battle, quickly pierced Drona himself, and Karna, and Drona's son, and thy son. Thus pierced by that bowman, those warriors, fighting together, pierced Dhrishtadyumna again in that encounter, uttering loud roars the while. Then Drumasena, excited with wrath, O king, pierced the Panchala prince with a winged arrow, and once again quickly with three other arrows. And addressing the prince, he said, 'Wait! Wait!' Dhrishtadyumna then pierced Drumasena in return with three straight arrows, in the encounter, which were equipped with wings of gold, steeped in oil, and capable of taking the life of him at whom they are sped. With another broad-headed shaft, the prince of the Panchalas then, in that battle, cut off from Drumasena's trunk the latter's head decked with bright ear-rings of gold. That head, with (the lower) lip bit (in rage), fell on the ground like a ripe palmyra fruit separated from the stalk by the action of a strong wind. Once again, piercing all those warriors with keen shafts, that hero, with some broad-headed shafts, cut off the bow of Radha's son, that warrior conversant with all modes of warfare. Karna could not book that cutting off of his bow, like a fierce lion incapable of brooking the cutting off of his tail. Taking up another bow, Karna, with eyes red in rage, and breathing hard, covered mighty Dhrishtadyumna with clouds of arrows. Beholding Karna excited with rage, those heroes, viz., those six bulls among car-warriors, quickly encompassed the prince of the Panchalas from desire of slaying him. Seeing the latter in front of those six foremost warriors of thy side, all thy troops, O lord, regarded him to be already within the jaws of the Destroyer. Meanwhile, Satyaki, of the Dasarha race, scattering his shafts as he proceeded, reached the spot where, the valiant Dhrishtadyumna was battling. Beholding that invincible warrior of the Satwata race advancing, Radha's son pierced him in that battle with ten arrows. Satyaki, then, O king, pierced Karna with ten shafts in the very sight of all those heroes, and addressing him, said, 'Do not fly away but stay before me.' The encounter then, that took place between mighty Satyaki and the industrious Karna, resembled, O king, that between Vali and Vasava (in the days of yore). That bull among Kshatriyas, viz., Satyaki, terrifying all the Kshatriyas with the rattle of his car, pierced the lotus-eyed Karna in return (with many arrows). Making the earth tremble with the twang of his bow, the mighty son of the Suta, O monarch, contended with Satyaki. Indeed, Karna pierced the grandson of Sini in return with hundreds of long, and barbed, and pointed, and tall-toothed, and razor-headed arrows and diverse other shafts. Similarly, that foremost one of Vrishni's race, Yuyudhana, in that battle, shrouded Karna with his arrows. For a time that battle proceeded equally. Then thy son, O monarch, placing Karna at their head, all pierced Satyaki from every side with keen arrows. Resisting with his own weapons those of them all and of Karna also, O lord, Satyaki quickly pierced Vrishasena in the centre of the chest. Pierced with that arrow, the valiant Vrishasena, of great splendour, quickly fell down on his car, casting aside his bow. Then Karna, believing that mighty car-warrior, viz., Vrishasena, slain, became scorched with grief on account of the death of his son and began to afflict Satyaki with great force. Thus afflicted by Karna, the mighty car-warrior Yuyudhana, with great speed, repeatedly pierced Karna with many shafts. Once more piercing Karna with ten arrows, and Vrishasena with five, the Satwata hero cut off the leathern fences and the bows of both sire and son. Then those two warriors, stringing two other bows, capable of inspiring enemies with terror, began to pierce Yuyudhana from every side with keen shafts. During the progress of that fierce conflict that was so destructive of heroes the loud twang of Gandiva, O king, was heard over every other sound. Hearing then the rattle of Arjuna's car as also that twang of Gandiva, the Suta's son, O king, said these words unto Duryodhana, 'Slaughtering our entire army and the foremost of heroic warriors and many mighty bowmen among the Kauravas, Arjuna is loudly twanging his bow. The rattle also of his car is heard, resembling the roar of the thunder. It's evident, the son of Pandu is achieving feats worthy of his own self This son of Pritha, O monarch, will grind our large host. Many of our troops are already breaking. No one stays in battle. Indeed, our army is being dispersed like a risen mass of clouds dispersed by the wind. Encountering Arjuna, our host breaks like a boat on the ocean. The loud wails, O king, of the foremost of warriors, O monarch, flying away from the field, or falling down in consequence of the arrows sped from Gandiva, are being heard. Hear, O tiger among car-warriors, the sound of drums and cymbals near Arjuna's car at dead of night, resembling the deep roll of thunder in the welkin. Hear also the loud wails (of afflicted combatants) and the tremendous leonine shouts, and diverse other noises in the vicinity of Arjuna's car. Here, however, this Satyaki, this foremost one of the Satwata race, stayeth amid us. If this object of our aim can be struck down, we can then vanquish all our foes. Similarly, the son of the Panchala king is engaged with Drona. He is encompassed on all sides by many heroic and foremost of car-warriors. If we can slay Satyaki and Dhrishtadyumna, the son of Prishata without doubt, O king, victory will be ours. Surrounding these two heroes, these two mighty car-warriors, as we did the son of Subhadra we will strive, O king, to slay them, viz., this son of Vrishni's race and this son of Prishata. Savyasachin, O Bharata, is before us, coming towards this division of Drona, knowing that Satyaki is engaged here with many chief among the Kurus. Let a large number of our foremost of car-warriors proceed thither, so that Partha may not be able to come to the rescue of Satyaki, now encompassed by many. Let these great heroes speedily shoot clouds of shafts with great force, so that Satyaki of Madhu's race may by speedily despatched to Yama's abode.' Ascertaining this to be the opinion of Karna, thy son, addressing Suvala's son in the battle, like the illustrious Indra addressing Vishnu, said these words, Surrounded by ten thousand unretreating elephants and ten thousand cars also, proceed against Dhananjaya! Duhsasana and Durvishaha and Suvahu and

Dushpradharshana--these will follow thee, surrounded by a large number of foot-soldiers. O uncle, slay those great bowmen, viz., the two Krishnas, and Yudhishtira, and Nakula, and Sahadeva, and Bhima, the son of Pandu My hope of victory resteth on thee, like that of the gods on their chief Indra. O uncle, slay the son of Kunti, like (Kartikeya) slaying the Asuras.' Thus addressed and urged by thy son, Sakuni, clad in mail, proceeded against the Parthas, accompanied by a large force as also by thy sons, in order to consume the sons of Pandu. Then commenced a great battle between the warriors of thy army and the foe. When Suvala's son, O king, (thus) proceeded against the Pandavas, the Suta's son, accompanied by a large force, quickly advanced against Satyaki, shooting many hundreds of shafts. Indeed, thy warriors, combining together, encompassed Satyaki. Then Bharadwaja's son, proceeding against the car of Dhrishtadyumna, fought a wonderful and fierce battle at dead of night, O bull of Bharata's race, with the brave Dhrishtadyumna and the Panchalas.'"

Section 171

"Sanjaya said, 'Then all those kings of thy army, incapable of being easily defeated in battle, angrily proceeded against Yuyudhana's car, unable to brook (his feats). Mounting on their well-equipped cars, O king, that were decked with gold and jewels, and accompanied also by cavalry and elephants, they encompassed the Satwata hero. Hemming him on all sides those mighty car-warriors, challenging that hero, uttered loud leonine roars. Those great heroes, desirous of slaying him of Madhu's race, poured their keen arrows on Satyaki of invincible prowess. Beholding them thus advancing with speed towards him, that slayer of hostile hosts, viz., the mighty-armed grandson of Sini, took up and shot many shafts. The heroic and great bowman Satyaki, invincible in battle, cut off many heads with his fierce and straight arrows. And he of Madhu's race also cut off the trunks of many elephants, the necks of many seeds, and arms decked with Angadas of many warriors, by means of razor-faced arrows. With the fallen yak-tails and white umbrellas, O Bharata, the field of battle became almost full, and resembled the firmament, O lord, with stars. The wails of the host thus slaughtered in battle, O Bharata, by Yuyudhana, became as loud as those of shrieking ghosts (in hell). With that loud uproar the earth became filled, and the night became fiercer and more terrible. Beholding his host, afflicted with Yuyudhana's arrows breaking, and hearing that tremendous uproar at dead of night making the hair stand on end, thy son, that mighty car-warrior, addressing his driver, repeatedly said, 'Urge the steeds to that spot whence this uproar cometh.' Then king Duryodhana, that firm bowman, above all modes of warfare, rushed against Yuyudhana. Madhava pierced Duryodhana with a dozen blood-drinking shafts, sped from his bow drawn to its fullest stretch. Thus afflicted with arrows by Yuyudhana first, Duryodhana, excited with rage, pierced the grandson of Sini in return with ten arrows. Meanwhile, the battle that raged between the Panchalas and all thy troops presented an exceedingly wonderful sight. Then the grandson of Sini, excited with rage in that battle, pierced thy son, that mighty car-warrior, with eighty shafts, in the chest. He then, with other shafts, despatched Duryodhana's steeds to Yama's abode. And that slayer of foes then quickly felled his antagonist's driver from the car. Thy son, O monarch, staying on that steedless car, shot many keen arrows towards Satyaki's car. The grandson of Sini, however, displaying great lightness of hand, O king, cut off those fifty shafts sped in that battle by thy son. Then Madhava, with a broad-headed shafts suddenly cut off in that encounter the formidable bow of thy son in the handle, Deprived of both his car and bow, that puissant ruler of men then mounted quickly upon the bright car of Kritavarman. Upon Duryodhana's retreat, the grandson of Sini, O monarch, afflicted and routed thy army at dead of night.

"Sakuni, meanwhile, O king, encompassing Arjuna on all sides with many thousands of cars and several thousands of elephants, and many thousands of steeds, began to fight desperately. Many of them hurled towards Arjuna celestial weapons of great power. Indeed, those Kshatriyas fought with Arjuna, incurring the certitude of death. Arjuna, however, excited with rage, checked those thousands of cars and elephants and steeds, and ultimately caused those foes to turn back. Then Suvala's son, with eyes red as copper with rage, deeply pierced Arjuna, that slayer of foes, with twenty shafts. And once more shooting a hundred shafts, he checked the progress of Partha's great car. Then Arjuna, O Bharata, pierced Sakuni with twenty arrows in that battle. And he pierced each of the great bowmen with three arrows. Checking all of them with his arrows, O king, Dhananjaya slew those warriors of thy army with excellent shafts, endued with the force of thunder.Strewn with lopped off arrows, O monarch, and (dead) bodies by thousands, the earth looked as if covered with flowers. Indeed, strewn with the heads of Kshatriyas, heads that were decked with diadems and handsome noses and beautiful ear-rings and (nether) lips bit in rage and wide open eyes,--heads that were graced with collars and crowned also with gems, and which, while life was in them, spoke sweet words,--the earth looked resplendent as if strewn with hillocks overspread with Champaka flowers. Having achieved that fierce feat, and pierced Sakuni once more, struck Uluka with an arrow in that battle. Piercing Uluka thus in the sight of his sire, viz., Suvala's son, Arjuna uttered a loud roar, filling the earth therewith. Then the son of Indra cut off Sakuni's bow. And then he despatched his four steeds to Yama's abode. Then Suvala's son, O bull of Bharata's race, jumping down from his car, quickly ascended the car of Uluka. Then those two mighty car-warriors, viz., sire and son, both riding on the same car, showered their arrows on Partha like two risen clouds pouring torrents of rain on a mountain. The son of Pandu then piercing both those warriors with keen shafts, afflicted and caused thy troops to fly away in hundreds and thousands. Like a mighty mass of clouds dispersed on all sides by the wind, that army of thine, O monarch, was dispersed on all sides. Indeed, that host, O chief of the Bharatas, thus slaughtered on the night, fled away in all directions, afflicted with fear and in the very sight (of their leaders). Many abandoning the animals they rode, other urging their animals to their greatest speed, turned back from the battle, inspired with fear, during that fierce hour of darkness. Having vanquished thy warriors thus, O bull of Bharata's race, Vasudeva and Dhananjaya cheerfully blew their conchs.

"Dhrishtadyumna, O monarch, piercing Drona with three arrows, quickly cut off the latter's bowstring with a sharp arrow. Throwing down that bow on the earth, heroic Drona, that grinder of Kshatriyas, took up another that was exceedingly tough and strong. Piercing Dhrishtadyumna then with five arrows, Drona pierced his driver also, O bull of Bharata's race, with five arrows. Checking Drona with his arrows, the mighty car-warrior Dhrishtadyumna began to destroy the Kaurava host, like Maghavat destroying the Asura army. During the slaughter of thy son's army, O sire, a terrible river, having blood for its current, began to flow. And it ran between the two hosts, bearing away men and steeds and elephants along its current. And it resembled, O king, the Vaitarani that flows, O lord, towards the domains of Yama. Agitating and routing thy army, the valiant Dhrishtadyumna, endued with great energy, blazed forth like Sakra in the midst of the celestials. Then Dhrishtadyumna and Sikhandin blew their large conchs, as also the twins (Nakula and Sahadeva), and Vrikodara, the son of Pandu. Thus those fierce warriors, vanquished thousands of kings; on thy side that were endued with great energy, at the sight of thy Son and of Karna and the heroic Drona and Drona's son, O monarch!'"

Footnotes

394:1 In the first line of 30 Vaganais and not Vanaganan is the true reading.

Section 172

"Sanjaya said, 'Beholding his own army routed while being slaughtered by those illustrious heroes, thy son, well-acquainted with words, O monarch, quickly repairing unto Karna and Drona, that foremost of all victors in battle, wrathfully said these words, 'This battle has been set on foot by you two in rage, having seen the ruler of the Sindhus slain by Savyasachin. You are beholding with indifference the slaughter of my army by the forces of the Pandavas, although you two are fully competent to vanquish those forces. If you two now abandon me, you should have, in the beginning, told me of it, 'We two shall vanquish the sons of Pandu in battle.' Even these were the words, ye givers of honours, that ye then said unto me. Hearing these words of yours, I sanctioned these proceedings. I would never have provoked these hostilities with the Parthas,--hostilities that are so destructive of heroic combatants (if ye had told me otherwise). If I do not deserve to be abandoned by you two, ye bulls among men, then fight according to the true measure of your prowess, ye heroes endued with great prowess.' Thus pierced by the goad of speech of thy son, those two heroes once more engaged in battle, like two snakes vexed with sticks. Then those two foremost of car-warriors, those two bowmen above all bowmen in the world, rushed with speed against the Parthas headed by the grandson of Sini and by others. Similarly, the Parthas uniting together, and accompanied by all their troops, advanced against those two heroes, who were roaring repeatedly. Then the great bowman, Drona, that foremost of all wielders of weapons, excited with rage, quickly pierced (Satyaki), that bull amongst the Sinis, with ten arrows. And Karna pierced him with ten arrows, and thy son with seven, and Vrishasena pierced him with ten, and Suvala's son with seven. In that impervious wall of Kauravas around the grandson of Sini, these also stationed themselves, encompassing him. Beholding Drona slaughtering the Pandava army in that battle, the Somakas quickly pierced him from every side with showers of arrows. Then Drona began to take the lives of Kshatriyas, O monarch, like the sun destroying darkness around him by his rays. We then heard, O monarch, a loud uproar amongst the Panchalas, who called upon one another, while they were being slaughtered by Drona. Some abandoning sons, some sires, some brothers, some uncles, some their sister's sons, some their relatives and kinsmen, fled away with speed, for saving their own lives. Some, again, deprived of their senses, ran against Drona himself. Indeed, many were the combatants of the Pandava army that were then despatched to the other world. Thus afflicted by that illustrious hero, the Pandava host, that night, O king, fled away, throwing down their blazing torches all around, in the very sight of Bhimasena and Arjuna and Krishna and the twins and Yudhishthira and Prishata's son. The world being enveloped in darkness, nothing could be seen. In consequence of the light that was amongst the Katirava troops, the flight of the foe could be ascertained. Those mighty car-warriors, viz., Drona and Karna, O king, pursued the flying host, scattering numerous shafts. Seeing the Panchalas slaughtered and routed, Janardana becoming cheerless, said these words unto Phalguna, 'Dhrishtadyumna and Satyaki, accompanied by the Panchalas, had proceeded against those great bowmen, viz., Drona and Karna, shooting many shafts. This large host of ours hath been broken and routed (by them) with showers of arrows. Though their flight is sought to be checked, they are still incapable of being rallied, O son of Kunti!--Beholding the host fly away, through fear, ye Pandava warriors, cast away your fears! Accompanied by all the forces and arraying then, in good order, both of us, with uplifted weapons, are even now proceeding against Drona and the Suta's son for withstanding them.' Then Janardana beholding Vrikodara advancing, once more addressed Arjuna, the son of Pandu, as if for gladdening him, in these words, 'Yonder Bhima, who taketh delight in battle, surrounded by the Somakas and the Pandavas, is coming against those mighty car-warriors, viz., Drona and Karna. Supported by him, as also by the many mighty car-warriors among the Pandavas, fight now, O son of Pandu, for assuring all your troops.' Then those two tigers among men, viz., the son of Pandu and he of Madhu's race, approaching Drona and Karna, took up their station at the head of battle.'

"Sanjaya continued, 'Then that vast force of Yudhishthira once more returned to battle, proceeding to the place where Drona and Karna were grinding their foes in battle. At dead of night, a fierce encounter took place, resembling that of two oceans swelling at moon-rise. Then the warriors of thy army, throwing away from their hands the blazing lamps held by them, fought with the Pandavas fearlessly and madly. On that terrible night when the world was enveloped with gloom and dust, the combatants fought with one another, guided only by the names they uttered. The names uttered by the kings contending in battle, were heard, O monarch, there, like what happens, O king, at a Swayamvara or self-choice. Suddenly, a silence overspread the field of battle, and lasted for a moment. Then, again, a loud uproar was heard made by the angry combatants, victors and vanquished. Thither where blazing lamps were seen, O bull of Kuru's race, thither rushed those heroes like insects (towards a blazing fire). And as the Pandavas, O king, and the Kauravas, contended with each other in battle, the darkness of night thickened around them.'"

Footnotes

397:1 The second line of 30 is read differently in the Calcutta edition. In consequence also of some differences between two printed editions, 30 of the Calcutta text is 32 of the Bombay text.

Section 173

"Sanjaya said, 'Then Karna, that slayer of hostile heroes, beholding Prishata's son in battle, struck him on the chest with ten shafts capable of penetrating into the very vitals. Dhrishtadyumna quickly pierced Karna in return in that great battle, with five shafts, and addressing him, said, Wait! Wait!' Shrouding each other in that dreadful combat with showers of arrows, O king, they once more pierced each other with keen shafts, sped from bows drawn to their fullest stretch. Then Karna, in that battle, despatched to Yama's abode the driver and the four steeds or Dhrishtadyumna, that foremost warrior among the Panchalas. He then cut off his enemy's foremost bow with keen arrows, and felled, with a broad-headed shaft the latter's driver from his niche in the car. Then the valiant Dhrishtadyumna, deprived of car, steeds, and driver, quickly jumped down from his car and took up a mace. Though struck all the while with straight shafts by Karna, the Panchala prince, approaching Karna, slew the four steeds of the latter. Turning back with great speed, that slayer of hosts, viz., the son of Prishata, quickly ascended the car of Dhananjaya. Mounting upon that car, the mighty car-warrior Dhrishtadyumna desired to proceed towards Karna. Dharma's son (Yudhishthira), however, bade him desist. Then Karna endued with great energy, mingling his leonine shouts with it twanged his bow loudly and blew his conch with great force. Beholding Prishata's son vanquished in battle, those mighty car-warriors, viz., the Panchalas and the Somakas, excited with rage, and taking up all kinds of weapons, proceeded, making death itself their goal, towards Karna, from desire of slaughtering him. Meanwhile, Karna's driver had yoked other steeds unto his master's car, that were white as conchs, endued with great speed, of the Sindhu breed, and well-broken. Then Karna of sure aim, contending with vigour, afflicted those mighty car-warriors among the Panchalas with his shafts like a cloud pouring torrents of rain upon a mountain. The Panchala host, thus afflicted by Karna, fled away in fear, like a doe frightened by a lion. Horsemen were seen falling from their horses, and elephant-riders from their elephants, O monarch, and car-warriors from cars, all around. In that dreadful battle, Karna cut off with razor-faced arrows the arms of flying combatants and heads decked with car-rings. And he cut off, O king, the thighs of others that were on elephants or on the back of steeds, or on the earth, O sire! Many mighty car-warriors, as they fled away, felt not their loss of limbs or the injury in their animals, in that battle. Slaughtered by terrible shafts, the Panchalas and the Srinjayas took the motion of even a straw for Karna (so great was their fright). Deprived of their senses, the warriors took their flying friends for Karna and fled away from these in fear. Karna pursued the broken and retreating host, O Bharata, shooting his shafts on all sides. Indeed, in that battle, the retreating warriors, deprived of their senses, were slaughtered with mighty weapons by that illustrious hero, Karna. Others, only looked at by Drona, fled away on all sides. Then king Yudhishthira, beholding his army flying away, and regarding retreat to be advisable, addressed Phalguna and said, 'Behold that mighty bowman, Karna stationed there like Rudra himself armed with his bow. Behold him scorching everything around like the blazing sun himself, at this fierce hour, this dead of night. These wails are being incessantly heard, O Partha, of thy helpless friends who are uttering them, mangled by the shafts of Karna. The manner in which Karna is aiming and letting off his shafts is such that no interval can be noticed between the two acts. He will, O Partha, annihilate all our friends. Do that now, Dhananjaya, about the slaughter of Karna, which, according to thy judgment, should next be done and the time for which may have come.' Thus addressed (by Yudhishthira), Partha said unto Krishna, 'The royal son of Dharma is frightened today by the prowess of Karna. When Karna's division is thus acting (towards us) repeatedly, do thou speedily adopt that course which should now be adopted. Our army is flying away, O slayer of Madhu, our troops, broken and mangled with Drona's shafts and frightened by Karna, are unable to make a stand. I see Karna careering fearlessly. Our foremost of car-warriors are flying away. Karna is scattering his keen shafts. I cannot, like a snake incapable of putting up with the tread of a human being upon its body, bear to see him thus careering at the head of battle, before my eyes, O tiger of Vrishni's race. Proceed, therefore, to that spot where the mighty car-warrior Karna is. I will either kill him, O slayer of Madhu, or let him slay me.'

"Vasudeva said, 'I behold Karna, O son of Kunti, that tiger among men, that warrior of superhuman prowess, careering in battle like the chief of the celestials himself. O Dhananjaya, there is none else capable of advancing against him in battle, save thee, O tiger among men, and the Rakshasa Ghatotkacha. I do not, however, O sinless one, regard the time to have come, O mighty-armed one, for thee to encounter the Suta's son in battle. The blazing dart, resembling a mighty meteor, given him by Vasava, is still with him, O thou of mighty arms, kept for thee with care, by the Suta's son. He keepeth that dart by him, and hath now assumed a terrible form. As regards Ghatotkacha, he is always devoted to you and desirous of your good. Let the mighty Ghatotkacha proceed against the son of Radha. Endued with the prowess of a celestial, he has been begotten by the mighty Bhima. With him are celestial weapons as also those used by Rakshasa. The latter soon came before him, clad in mail, and armed, O king, with sword arrow, and bow. Saluting Krishna and also Dhananjaya, the son of Pandu, he proudly said, 'Here I am, command me.' Then he of Dasarha's race, addressed Hidimva's son, that Rakshasa of blazing mouth and fiery eyes and body of the hue of clouds, and said these words, 'Listen, O Ghatotkacha, attend to what I say. The time is come for the display of thy prowess, and not of anybody else. Be thou the raft in this battle to the sinking Pandavas. Thou hast diverse weapons, and many kinds of Rakshasa illusion. Behold, O son of Hidimva, the army of the Pandavas is being beaten by Karna on the field of battle, like a herd of kine by the herdsman. Yonder, the mighty bowman Karna, endued with great intelligence and steady prowess, is scorching the foremost of Kshatriyas among the divisions of the Pandava host. Afflicted by his fiery arrows, the Pandava warriors are incapable of standing in front of that firm bowman who is shooting showers of mighty shafts. Afflicted at dead of night by the Suta's son with his arrowy showers, the Panchalas are flying away like a herd of deer afflicted by a loin. Except thee, O thou of terrible prowess, there is none else that can withstand the Suta's son who is thus engaged in battle. Aided by thy energy and might, do thou, O mighty-armed one, accomplish that which is worthy of thy own self, of thy maternal race, and of thy sires. It is even for this, O son of Hidimva, that men desire children, viz., for being rescued from difficulties. Do thou now rescue thy kinsmen. O Ghatotkacha, sires desire sons for achieving their own objects. Children, those sources of good, are expected to rescue their sires both here and hereafter. Illustrious thou art, and thy might in battle is terrible and unrivalled, while contending in battle, there is none equal to thee. O scorcher of foes, be thou the means by which the

Pandavas who are routed by Karna with his shafts this night, and who are now sinking in the Dhartarashtra ocean, may safely reach the shore. At night, Rakshasas, again, become endued with unlimited prowess, great might, and great courage. They become (at such an hour) warriors of great valour and incapable of defeat. Slay Karna in battle, at this dead of night, aided by thy illusions. The Parthas, with Dhrishtadyumna, will dispose of Drona.'

"Sanjaya continued, 'Hearing those words of Kesava, Vibhatsu also, O Kauravya, said these words unto that chastiser of foes, viz., the Rakshasa Ghatotkacha, 'O Ghatotkacha, thyself, the long-armed Satyaki, and Bhimasena, the son of Pandu, these three, in my judgment, are the foremost ones among all our warriors. Go and encounter Karna in single combat this night. The mighty car-warrior Satyaki will protect thy rear. Assisted by Satwata hero, slay brave Karna in battle, as Indra in days of old had slain (the Asura) Taraka, aided by (the celestial generalissimo) Skanda.'

"Ghatotkacha said, 'I am match for Karna, as also for Drona, O Bharata, or for any illustrious Kshatriya accomplished in weapons. This night I shall fight such a battle with the Suta's son as will form the subject of talk as long as the world lasts. Tonight, I will spare neither the brave nor the timid nor those that will, with joined hands, pray for quarter. Following the Rakshasa usage, I shall slay all.'

"Sanjaya continued, Having said these words, that slayer of hostile heroes, viz., the son of Hidimva, rushed against Karna in that dreadful fight frightening thy troops. The Suta's son, that tiger among men, smilingly received that angry warrior of blazing mouth and blazing locks. The battle then that took place between Karna and that Rakshasa, both roaring against each other, O tiger among kings, resembled that between Indra and Prahlada (in days of yore).'

Footnotes

399:1 In the Bengal texts this is a triplet.

Section 174

"Sanjaya said, 'Beholding the mighty-armed Ghatotkacha, O king, proceeding towards the car of Suta's son, Karna for slaughtering him in battle, thy son Duryodhana addressing Duhsasana, said these words, 'The Rakshasa, seeing the prowess of Karna in battle, is speedily advancing against him. Resist that mighty car-warrior. Surrounded by a mighty force proceed to that spot where the mighty Karna, the son of Vikartana, is contending with the Rakshasa in battle. O giver of honours, surrounded by troops and exerting thyself vigorously, protect Karna in battle. Let not the terrible Rakshasa slay Karna in consequence of our carelessness. Meanwhile, O king, Jatasura's mighty son, that foremost of smiters, approaching Duryodhana, said unto him, 'O Duryodhana, commanded by thee, I desire to slay, with their followers, thy foes of celebrity, viz., the Pandavas, those warriors incapable of being easily defeated in battle. My father was mighty Jatasura, that foremost of Rakshasa. Formerly, having performed some Rakshasa slaying incantations, the despicable sons of Pritha slew him. I desire to worship my dead sire by offering him the blood of his foes, and their flesh, O monarch! it behoveth thee to grant me permission.' The king, thus addressed, became exceedingly delighted and said unto him repeatedly, 'Aided by Drona and Karna and others, I am quite competent to vanquish my foes. Commanded, however, by me, O Rakshasa, go thou to battle and slay Ghatotkacha in the fight--that Rakshasa of fierce deeds, born of man, ever devoted to the welfare of the Pandavas, and always slaying our elephants and steeds and car-warriors in battle, himself all the while staying in the welkin, O, despatch him to Yama's abode.' Saying, 'so be it,' and summoning Ghatotkacha to the fight, Jatasura's son shrouded the son of Bhimasena with diverse kinds of weapons. The son of Hidimva, however, alone and unsupported began, to grind Alamvusha and Karna and the vast Kuru host, like the tempest crushing a mass of clouds. Seeing then the power of (Ghatotkacha's) illusion, the Rakshasa Alamvusha covered Ghatotkacha with showers of diverse kinds of arrows. Having pierced Bhimasena's son with many shafts, Alamvusha, without losing any time, began to afflict the Pandava host with his arrows. Thus afflicted by him, O Bharata, the Pandava troops, at dead of night, broke and fled away like clouds dispersed by a tempest. Similarly, thy host also, mingled with the shafts of Ghatotkacha, fled away at dead of night, O king, in thousands, throwing down their torches. Alamvusha then, excited with great wrath, struck Bhimasena's son in that dreadful battle with many shafts, like a driver striking an elephant. Then Ghatotkacha cut off into minute fragments the car, the driver, and all the weapons of his foe and laughed frightfully. Then, like the clouds pouring torrents of rain on the mountains of Meru, Ghatotkacha poured showers of arrows on Karna, Alamvusha and all the Kurus. Afflicted by the Rakshasa, the Kuru host became exceedingly agitated. The four kinds of forces, of which thy army consisted, began to press and crush one another. Then Jatasura's son, carless and driverless, wrathfully struck Ghatotkacha, in that battle, with his fists. Thus struck, Ghatotkacha trembled like a mountain with its trees and creepers and grass at the time of an earthquake. Then Bhimasena's son, mad with rage, raising his own foe-slaying arm that resembled a spiked mace, dealt a severe blow on Jatasura's son. Crushing him then in rage, Hidimva's son quickly threw him down, and seizing him with his two arms he began to press him with great force upon the earth. Then Jatasura's son freeing himself from Ghatotkacha, rose up and assailed Ghatotkacha with great impetuosity. Alamvusha also, dragging and throwing down the Rakshasa Ghatotkacha, in that battle, began to crush him in rage on the surface of the earth. The battle then that took place between those two roaring and gigantic warriors, viz., Ghatotkacha and Alamvusha, became exceedingly fierce and made the hair stand on end. Endeavouring to prevail over each other by means of their powers of illusion, those two proud warriors, endued with great energy, fought with each other like Indra and Virochana's son. Becoming fire and ocean, and, once more, Garuda and Takshaka, and once again, a cloud and a tempest, and then thunder and a large mountain, and once again, an elephant and then Rahu and the sun, they thus displayed a hundred different kinds of illusion, solicitous of destroying each other. Indeed, Alamvusha and Ghatotkacha fought most wonderfully, striking each other with spiked clubs and maces and lances and mallets and axes and short clubs and mountain-cliffs. Riding on horseback or on elephants, on foot or on car, those foremost of Rakshasas, both endued with large powers of illusion, fought with each other in battle. Then Ghatotkacha, O king, desiring to slay Alamvusha, roared aloft in rage and then alighted with great quickness like a hawk. Seizing then that gigantic prince of Rakshasas, viz., Alamvusha, who thus struggled with him, he pressed him down on the earth, like Vishnu slaying (the Asura) Maya in battle. Taking a scimitar of wonderful appearance, Ghatotkacha, of immeasurable prowess, then cut off from his trunk, O king, his fierce and mighty foe's terrible head that was still uttering awful roars. Seizing that blood-dyed head by the hair, Ghatotkacha quickly proceeded towards Duryodhana's car. Approaching (the Kuru king), the mighty-armed Rakshasa, smiling the while, threw upon Duryodhana's car that head with frightful face and hair. Uttering then a fierce roar, deep as that of the clouds in the season of rains, he addressed Duryodhana, O king, and said, 'This thy ally is now slain, he, that is, whose prowess thou hadst beheld! Thou shalt see the slaughter of Karna again, and then thy own. One that is observant of these three, viz., morality, profit and pleasure, should never see with empty hands a king, a Brahmana, or a woman. Live cheerfully till that time when I slay Karna.' Having said these words, he then, O king, proceeded towards Karna, shooting hundreds of keen arrows upon the head of Karna. The battle then that took place between that human warrior and that Rakshasa, was fierce and terrible, O king, and exceedingly wonderful.'"

Footnotes

403:1 It is for this that I see thee with this head as a tribute.

Section 175

"Dhritarashtra said, 'How, indeed, did that battle take place when at dead of night Vikartana's son, Karna, and the Rakshasa Ghatotkacha encountered each other? What aspect did that fierce Rakshasa then present? What kind of car did he ride, and what was the nature of his steeds and what of his weapons? What was the size of his steeds, of the standard of his car, and of his bow? What was the kind of armour he wore, and what head-gear had he on? Asked by me, describe all this, for thou art skilled in narration, O

Sanjaya!'

"Sanjaya said, 'Of blood-red eyes, Ghatotkacha was of gigantic form. His face was of the hue of copper. His belly was low and sunken. The bristles on his body all pointed upwards. His head was green. His ears were like arrows. His cheek-bones were high. His mouth was large, extending from ear to ear. His teeth were keen, and four of these were high and pointed. His tongue and lips were very long and of a coppery hue. His brows were long-extending. His nose was thick. His body was blue, and neck red. Tall as a hill, he was terrible to behold. Of gigantic frame, gigantic arms, and gigantic head, he was endued with great might. Ugly and of hard limbs, the hair on his head was tied upwards in a frightful shape. His hips were large and his navel was deep. Of gigantic frame, the circumference of his body, however, was not great. The ornaments on his arms were proportionate. Possessed of great powers of illusion, he was decked also in Angadas. He wore a cuirass on his breast like a circle of fire on the breast of a mountain. On his head was a bright and beautiful diadem made of gold, with every part proportionate and beautiful, and looking like an arch. His ear-rings were bright as the morning sun, and his garlands were made of gold and exceedingly bright. He had on his body a gigantic armour of brass of great effulgence. His car was decked with a hundred tinkling bells, and on his standard waved numerous blood-red banners. Of prodigious proportions, and of the measure of a nalwa, that car was covered with bear-skins. Equipped with all kinds of mighty weapons, it possessed a tall standard and was adorned with garlands, having eight wheels, and its clatter resembled the roar of the clouds. His steeds were like infuriated elephants, and possessed of red eyes; of terrible aspect, they were variegated in hue, and endued with great speed and might. Above all fatigue, and adorned with long manes and neighing repeatedly, they bore that hero to battle. A Rakshasa of terrible eyes, fiery mouth, and blazing ear-rings, acted as his driver, holding the reins, bright as the rays of the sun, of his steeds in battle. With that driver he came to battle like Surya with his driver Aruna. Looking like a high mountain encircled with a mighty cloud, a very tall standard, that touched the heavens, was set up on his car. A carnivorous and awful vulture of blood-red body perched on it. He came, forcibly drawing his bow whose twang resembled the thunder of Indra, and whose string was very hard, and which measured a dozen cubits in length and one cubit in breadth. Filling all the points of the compass with shafts of the measure of the Aksha of a car, the Rakshasa rushed against Karna on that night that was so destructive of heroes. Staying proudly on his car, as he stretched his bow, the twang that was heard resembled that sound of the roaring thunder. Frightened by him, O Bharata, all thy troops trembled like the surging waves of the ocean. Beholding that frightful Rakshasa of horrible eyes advancing against him, Radha's son, as if smiling, withstood him speedily. And Karna proceeded against the smiling Rakshasa, smiting him in return from a near point, like an elephant against an elephant or the leader of a bovine herd against the leader of another herd. The collision that took place between them, i.e., Karna and the Rakshasa, O king, became terrible and resembled that between Indra and Samvara. Each taking a formidable bow of loud twang, struck and covered the other with powerful shafts. With straight shafts sped from bows drawn to their fullest stretch, they mangled each other, piercing their coats of mail made of brass. With darts of the measure of Akshas, and shafts also they continued to mangle each other, like a couple of tigers or of mighty elephants with their teeth or tusks. Piercing each other's body, aiming shafts at each other, scorching each other with clouds of arrows, they became incapable of being gazed at. With limbs pierced and mangled with shafts, and bathed in streams of blood, they looked like two hills of chalk with rivulets running down their breasts. Those two mighty car-warriors, both struggling vigorously, both with limbs pierced with keen-pointed shafts, and each mangling the other, failed, however to make each other tremble For a long time, that nocturnal combat between Karna and the Rakshasas in which both seemed to sport, making life itself the stake, continued equally. Aiming keen shafts and shooting them to the utmost measure of his might, the twang of Ghatotkacha's bow inspired both friends and foes with fear. At that time, O king, Karna could not prevail over Ghatotkacha. Seeing this, that foremost of all persons acquainted with weapons, invoked into existence celestial weapons. Beholding a celestial weapon aimed at him by Karna, Ghatotkacha, that foremost of Rakshasas invoked into existence his Rakshasa illusion. He was seen surrounded by a large force of terrible-looking Rakshasas, armed with lances, large rocks and hills and clubs. Beholding Ghatotkacha advancing with a mighty weapon uplifted (in his hands) like unto the Destroyer himself of all creatures armed with his fierce and fatal club, all the kings there were struck with fear. Terrified at the leonine roars uttered by Ghatotkacha, the elephants passed urine all the combatants trembled with fear. Then there fell on all sides a thick rain of rocks and stones poured incessantly by the Rakshasas, who had, in consequence of midnight, became inspired with greater strength. Iron wheels and Bhusundis, and darts, and lances and spears and Sataghnis and axes also began to fall incessantly. Beholding that fierce and terrible battle, all the kings, as also thy sons and the combatants, fled away in fear. Only one amongst them, viz., Karna, proud of the power of his weapons, and feeling a noble pride, trembled not. Indeed, with his shafts he destroyed that illusion invoked into existence by Ghatotkacha. Beholding his illusion dispelled, Ghatotkacha, filled with rage began to shoot deadly shafts from desire of slaying the Suta's son. Those shafts, bathed in blood, piercing through Karna's body in that dreadful battle, entered the earth like angry snakes. Then the valiant son of the Suta, filled with rage and possessed of great lightness of hands, prevailing over Ghatotkacha, pierced the latter with ten shafts. Then Ghatotkacha, thus pierced by the Suta's son in his vital parts and feeling great pain, took up a celestial wheel having a thousand radii. The edge of that wheel was sharp as a razor. Possessed of the splendour of the morning sun, and decked with jewels and gems, Bhimasena's son hurled that wheel at the son of Adhiratha, desirous of making an end of the latter. That wheel, however, of great power and hurled also with great might, was cut off into pieces by Karna with his shafts, and fell down, baffled of its object, like the hopes and purposes of an unfortunate man. Filled with rage upon beholding his wheel baffled, Ghatotkacha covered Karna with showers of shafts, like Rahu covering the sun. The Suta's son, however, endued with the prowess of Rudra or of Indra's younger brother or of Indra, fearlessly shrouded Ghatotkacha's car in a moment with winged arrows. Then Ghatotkacha, whirling a gold-decked mace, hurled it at Karna. Karna, however, with his shafts, cutting it off, caused it to fall down. Then soaring into the sky and roaring deep like a mass of clouds, the gigantic Rakshasa poured from the welkin a perfect shower of trees. Then Karna pierced with his shafts Bhima's son in the sky, that Rakshasa acquainted with illusions, like the sun piercing with his rays a mass of clouds. Slaying then all the steeds of Ghatotkacha, and cutting also his car into a hundred pieces, Karna began to pour upon him his arrows like a cloud pouring torrents of rain. On Ghatotkacha's body there was not even two finger's breadth of space that was not pierced with Karna's shafts. Soon the Rakshasa seemed to be like a porcupine with quills erect on his body. So completely was he shrouded with shafts that we could not in that battle, any longer see either the steeds or the car or the standard of Ghatotkacha or Ghatotkacha himself. Destroying then by his own weapon, the celestial weapon of Karna, Ghatotkacha, endued with the power of illusion, began to fight with the Suta's son, aided by his powers of illusion. Indeed, he began to fight with Karna, aided by his illusion and displaying the greatest activity. Showers of shafts fell from an invisible source from the welkin. Then Bhimasena's son, endued with great prowess of illusion, O foremost of the Kurus, assumed a fierce from, aided by those powers, began to stupefy the Kauravas, O Bharata! The valiant Rakshasa, assuming many fierce and grim heads, began to devour the celestial weapons of the Suta's son. Soon again, the gigantic Rakshasa, with a hundred wounds on his body seemed to lie cheerlessly, as if dead, on the field. The Kaurava bulls then, regarding Ghatotkacha deed, uttered loud shouts (of joy). Soon, however, he was seen on all sides, careering in new forms. Once more, he was seen to assume a prodigious form, with a hundred heads and a hundred stomachs, and looking like the Mainaka mountain. Once again, becoming small about the measure of the thumb, he moved about transversely or soared aloft like the swelling surges of the sea. Tearing through the earth and rising on the surface, he dived again into the waters. Once seen here, he was next seen at a different place. Descending then from the welkin, he was seen standing, clad in mail, on a car decked with gold, having wandered through earth and sky and all the points of the compass, aided by his powers of illusion. Approaching then the vicinity of Karna's car, Ghatotkacha, with his ear-rings waving, fearlessly addressed the Suta's son, O monarch, and said, 'Wait a little, O Suta's son. Whither shalt thou go with life, avoiding me. I shall today, on the field of battle, quell thy desire of fight.' Having said those words, that Rakshasas, of cruel prowess and eyes red like copper in wrath, soared aloft into the sky and laughed aloud. Like a lion smiting a prince of elephants, he began to strike Karna, pouring upon him a shower of shafts, each of the measure the Aksha, of a car. Indeed, he poured that arrowy shower upon Karna, that bull among car-warriors, like a cloud pouring torrents of rain on a mountain, Karna destroyed that shower of arrows from a distance. Beholding his illusion destroyed by Karna, O bull of Bharata's race, Ghatotkacha once more created an illusion and made himself invisible. He became a high mountain with many summits and abounding with tall trees. And from that mountain incessantly issued streams of lances and spears and swords and clubs. Seeing that mountain, which resembled a mighty mass of antimony, with its streams of fierce weapons, on the welkin, Karna was not at all agitated. Smiling the while, Karna invoked into existence a celestial weapon. Cut off with that weapon, that huge mountain was destroyed. Then he fierce Ghatotkacha, becoming a blue cloud with a rainbow, in the welkin, began to pour upon the Suta's son a shower of stones. Vikartana's son, Karna, who was called also Vrisha, that foremost of all persons acquainted with weapons, aiming a Vayavya weapon, destroyed that dart-cloud. Then covering all the points of the compass with innumerable shafts, he destroyed a weapon that had been aimed at him by Ghatotkacha. The mighty son of Bhimasena then laughing loudly in that battle, once more invoked into existence an all-powerful illusion against the mighty car-warrior Karna. Once more beholding that foremost of warriors, viz., Ghatotkacha, fearlessly approaching him, surrounded by a large number of Rakshasas that resembled lions and tigers and infuriated elephants in prowess, some riding on elephants, some on cars, and some on horseback, all armed with diverse weapons and clad in diverse kinds of mail and diverse kinds of ornaments; in fact, beholding Ghatotkacha surrounded by those fierce Rakshasas like Vasava by the Maruts, the mighty bowman Karna began to battle with him fiercely. Then Ghatotkacha piercing Karna with five shafts, uttered a terrible roar frightening all the kings. Once more shooting an Anjalika weapon, Ghatotkacha quickly cut off the bow of Karna's hand along with the arrowy shower the latter had shot. Karna then taking out another bow that was strong and capable of bearing a great strain and that was as large as Indra's bow, drew it with great force. Then Karna shot some foe-slaying shafts of golden wings at those sky-ranging Rakshasas. Afflicted with those shafts, the large foes of broad chested Rakshasas looked agitated like a herd of wild elephants afflicted by a lion. Destroying with his shafts those Rakshasas along with their steeds and diverse elephants, the puissant Karna looked like the divine Agni consuming all creatures at the time of the universal dissolution. Having destroyed that Rakshasa host, the Suta's son looked resplendent like the god Maheswara in heaven after having consumed the triple city (of the Asuras). Among those thousands of kings on the Pandava side, O sire, there was not a single one, O monarch, that could even look at Karna then, save the mighty Ghatotkacha, that prince of Rakshasas, who was endued with terrible energy and strength, and who, inflamed with rage, then looked like Yama himself. From his eyes, as he was excited with wrath, flames of fire seemed to emit, like blazing drops of oil from a couple of burning brands. Striking his palm against palm and biting his nether lip, the Rakshasa was once more seen on a car that had been created by his illusion, and unto which were yoked a number of asses, looking like elephants and having the faces of Pisachas. Excited with wrath, he addressed his driver, saying, 'Bear me towards the Suta's son.' Then that foremost of car-warriors proceeded on that terrible-looking car of his, for once more fighting a single combat with the Suta's son, O king! The Rakshasa, excited with rage, hurled at the Suta's son an Asani of Rudra's workmanship, terrible and furnished with eight wheels. Karna, placing his bow on his car, jumped down on the earth and seizing that Asani hurled it back at Ghatotkacha. The latter, however, had quickly descended from his car (before the weapon could reach it). The Asani, meanwhile, of great effulgence, having reduced the Raksha's car to ashes, with it steeds, driver, and standard, piercing through the earth, disappeared within its bowels, at which the gods were filled with wonder. Then all creatures applauded Karna, who, having jumped down from his car, had seized that Asani. Having achieved that feat, Karna once more ascended his car. The Suta's sort, that scorcher of foes, then began to shoot his shafts. Indeed, O giver of honours, there is none else amongst all living creatures who can accomplish what Karna accomplished in that frightful battle. Struck by Karna with shafts like a mountain with torrents of rain, Ghatotkacha once more disappeared from the field of battle like the melting forms of vapour in the sky. Contending in this way, the gigantic Rakshasa, that slayer of foes, destroyed the celestial weapons of Karna by means of his activity as also his power of illusion. Seeing his weapons destroyed by the Rakshasa, aided by his powers of illusion, Karna, without being inspired with fear, continued to fight with the cannibal. Then, O monarch, the mighty son of Bhimasena excited with wrath, divided his own self into many parts, frightening all the mighty car-warriors (of the Kuru army).

Then there came on the field of battle lions, and tigers, and hyenas, and snakes with fiery tongues, and birds with iron beaks. As regards Ghatotkacha. himself, struck with the keen arrows that were sped from Karna's bow, that huge Rakshasa, looking like (Himavat) the prince of mountains, disappeared then and there. Then many Rakshasas and Pisachas and Yatudhanas, and large numbers of wolves and leopards, of frightful faces rushed towards Karna for devouring him. These approached the Suta's son, uttering fierce howls for frightening him. Karna pierced every one of those monsters with many swift-winged and terrible shafts that drank their blood. At last, using a celestial weapon, he destroyed that illusion of the Rakshasa. He then, with some straight and fierce shafts, struck the steeds of Ghatotkacha. These, with broken and maimed limbs, and their backs cut by those shafts, fell down on the earth, in the very sight of Ghatotkacha. The son of Hidimva, seeing his illusion dispelled, once more made himself invisible, saying unto Karna, the son of Vikartana, 'I will presently compass thy destruction.'"

Footnotes

404:1 An arani is a cubit measuring from the elbow to the end of the little figure.

405:1 Both reading, viz., asaktam and asaktam are correct. The former means engaged' the latter, 'to the measure of his might!'

405:2 The second line of 85 is differently in the Bombay edition.

405:3 Rakshasas at certain hours were believed to be inspired with greater strength.

406:1 Mainaka the son of Himavat, has a hundred heads.

Section 176

"Sanjaya said, 'During the progress of that battle between Karna and the Rakshasa, the valiant Alayudha, that prince of Rakshasa, appeared (on the field). Accompanied by a large force, he approached Duryodhana. Indeed, surrounded by many thousands of frightful Rakshasas of diverse forms and endued with great heroism, he appeared (on the field) recollecting his old quarrel (with the Pandavas). His kinsmen, that valiant Vaka, who ate Brahmanas, as also Kirmira of great energy, and his friend Hidimva, had been slain (by Bhima). He had waited for a long time, brooding over his old quarrel. Learning now that a nocturnal battle was raging, he came, impelled by the desire of slaying Bhima in fight, like an infuriated elephant or an angry snake. Desirous of battle, he addressed Duryodhana and said, 'It is known to thee, how my kinsmen, the Rakshasa Vaka and Kirmira and Hidimva have been slain by Bhima. What shall I say more, the virgin Hidimva was formerly deflowered by him, disregarding us and the other Rakshasas. I am here, O king, to slay that Bhima with all his followers, steeds, cars, and elephants, as also that son of Hidimva with friends. Slaying today all the sons of Kunti, Vasudeva and others that walk before them, I will devour them with all their followers. Command all thy troops to desist from battle. We will fight with the Pandavas.'

"Hearing these words of his, Duryodhana became very glad. Surrounded by his brothers, the king, accepting the words of the Rakshasa, said, 'Placing thee with thine in the van, we will fight the foe. My troops will not stand as indifferent spectators since their enmity has not cooled.' That bull amongst Rakshasa, saying, 'Let it be so,' unto the king, speedily proceeded against Bhima, accompanied by his cannibal force. Endued with a blazing form, Alayudha rode a car bright like the sun. Indeed, O monarch, that car of his was similar to Ghatotkacha's car. The rattle also of Alayudha's car was as deep as that of Ghatotkacha's, and it was decked with many arches. That large car was covered with bear-skins, and its measure was a nalwa. His steeds, like those of Ghatotkacha, were endued with great speed, resembled elephants in shape, and had the voice of asses. Subsisting on flesh and blood and gigantic in size, a hundred of them were yoked unto his vehicle. Indeed, the rattle of his car, like that of his rival, was loud and strong, and its string was as hard. His shafts also, winged with gold and whetted on stone, were as large as Ghatotkacha's, being of the measure of Akshas. The heroic

Alayudha was as mighty-armed as Ghatotkacha, and the standard of his car, endued with the splendour of the sun or fire, was, like Ghatotkacha's, pierced upon by vultures and ravens. In form, he was more handsome than Ghatotkacha, and his face, agitated (with wrath) looked blazing. With blazing Angadas and blazing diadem and garlands, decked with floral wreaths and headgear and sword armed with mace and Bhushundis and short clubs and ploughs and bows and arrows, and with skin black and hard as that of the elephant, riding on that car possessed of the splendour of fire, he looked, while employed in afflicting and routing the Pandava host, like a roving cloud in the welkin, decked with flashes of lighting. (As Alayudha came to battle), the principal kings of the Pandava army endued with great might, and armed with (sword and) shield, and clad in mail, engaged in fight, O king, with joyous hearts.'"

Section 177

"Sanjaya said, 'Beholding Alayudha of terrible deeds come to battle, all the Kauravas became filled with delight. Similarly, thy sons having Duryodhana for their head, (were filled with delight) like raftless men desirous of crossing the ocean when they meet with a raft. Indeed, the Icings in the Kuru army then regarded themselves as persons reborn after death. They all offered a respectful welcome to Alayudha, During the progress of that terrible and superhuman battle between Karna and the Rakshasa at night,--a battle which though fierce was yet delightful to behold,--the Panchalas, with all the other Kshatriyas, smilingly looked on as spectators. Meanwhile, thy soldiers, O king, though protected (by their leaders) all over the field and Drona and Drona's son and Kripa and others, uttered loud wails, saying, 'All is lost!' Indeed, beholding those feats of Hidimva's son on the field of battle, all thy warriors were agitated with fear, and uttering cries of woe became almost deprived of their senses. Thy troops, O king, became hopeless of Karna's life. Then Duryodhana, beholding Karna fallen into great distress, summoned Alayudha and said unto him, 'Yonder Vikartana's son, Karna, is engaged with the son of Hidimva, and is accomplishing such feats in battle as are worthy of his might and prowess. Behold those brave kings slain by the son of Bhimasena, struck with diverse kinds of weapons (and lying on the field) like trees broken by an elephant. Amongst all my royal warriors, let this be thy share in battle, allotted by me, with thy permission, O hero, displaying thy prowess, slay thou this Rakshasa. O crusher of foes, see that this wretch viz., Ghatotkacha, may not, relying on his powers of illusion, slay Karna, the son of Vikarana, before thou finishest him.' Thus addressed by the king, that Rakshasa of fierce prowess and mighty arms, saying, 'So be it,' rushed against Ghatotkacha. Then Bhimasena's son, O lord, abandoning Karna, began to grind his advancing foe with arrows. The battle that took place then between those angry Rakshasa princes, resembled that between two infuriated elephants in the forest, fighting for the sake of the same she-elephant in her season. Freed then from the Rakshasa, Karna, that foremost of car-warriors, rushed against Bhimasena, riding on his car of solar effulgence. Beholding Ghatotkacha engaged with Alayudha in battle and afflicted like the leader of a bovine herd when engaged with a lion, Bhima, that foremost of smiters, disregarding the advancing Karna, rushed towards Alayudha, riding on his car of solar effulgence and scattering clouds of shafts. Seeing Bhima advance, Alayudha, O lord, abandoning Ghatotkacha, proceeded against Bhima himself. Then Bhima, that exterminator of Rakshasas, impetuously rushed towards him, O lord, and covered that prince of the Rakshasas with shafts. Similarly, Alayudha, that chastiser of foes, repeatedly covered the son of Kunti with straight shafts whetted on stone. All the other Rakshasas also, of terrible forms and armed with diverse weapons solicitous for the victory of thy sons, rushed against Bhimasena. The mighty Bhimasena, thus assailed by them, pierced each of them with five whetted shafts. Then those Rakshasas of wicked understanding, thus received by Bhimasena, uttered loud wails and fled away on all sides. The mighty Rakshasa, beholding his followers frightened by Bhima, rushed impetuously against Bhima and covered him with shafts. Then Bhimasena, in that battle, weakened his foe by means of many keen-pointed arrows. Amongst those arrows sped at him by Bhima, Alayudha speedily cut off some and seized others in that battle. Then Bhima of terrible prowess, looking steadily at that prince of the Rakshasas, hurled at him with great force a mace endued with the impetuosity of thunder. That mace, coursed towards him like a flame of fire, and the cannibal struck it with a mace of his own, where-upon the latter (baffling the former) proceeded towards Bhima. Then, the son of Kunti covered that prince of

Rakshasas, with showers of shafts. The Rakshasa, with his own keen shafts, baffled all those shafts of Bhima. Then all those Rakshasa warriors, of terrible forms, rallying and returning to battle, at the command of their leader, began to slay the elephants (of Bhima's force). The Panchalas and the Srinjayas, the steeds and huge elephants (of Bhima's army), exceedingly afflicted by the Rakshasas, became much agitated. Beholding that terrible battle (fought between Bhima and the Rakshasa), Vasudeva, that foremost of men addressing Dhananjaya, said these words, 'Behold, the mighty-armed Bhima is succumbing to that prince of Rakshasas. Quickly proceed in Bhima's wake, without thinking of anything else, O son of Pandu. Meanwhile, let Dhrishtadyumna and Sikhandin, and Yudhamanyu and Uttamaujas, these mighty car-warriors, uniting with the son of Draupadi, proceed against Karna. Let Nakula and Sahadeva and the valiant Yuyudhana, O son of Pandu, at thy command, slay the other Rakshasas! As regards thyself, O mighty armed one, do thou resist this division having Drona at its head. O thou of mighty arms, great is the danger that threatens us now.' After Krishna had said so, those foremost of car-warriors, as commanded, proceeded against Karna, the son of Vikartana, and against the other Rakshasas (fighting for the Kurus). Then with some shafts resembling snakes of virulent poison and sped from his bow drawn to its fullest stretch, the valiant prince of the Rakshasas cut off Bhima's bow. The mighty cannibal next, in the very sight of Bhima, O Bharata, slew the latter's steeds and driver with some whetted shafts. Steedless and driverless, Bhima, descending from the terrace of his car, uttered a loud roar and hurled a heavy mace at his foe. That heavy mace, as it coursed impetuously towards him with a terrible sound, the mighty cannibal baffled with a mace of his own. The latter then uttered a loud roar. Beholding that mighty and terrible feat of that prince of Rakshasas, Bhimasena filled with joy, seized another fierce mace. The battle then that took place between that human warrior and that Rakshasa, became dreadful. With the clash of their descending maces, the earth trembled violently. Casting aside their maces, they once more encountered each other. They struck each other with their clenched fists, failing with the sound of thunder. Excited with rage, they encountered each other with car-wheels, and yokes, and Akshas and Adhishthanas, and Upaskaras, in fact, with anything that came in their way. Encountering each other thus and both covered with blood, they looked like a couple of infuriated elephants of gigantic size. Then, Hrishikesa, ever devoted to the good of the Pandavas, beholding that combat, despatched Hidimva's son for protecting Bhimasena.'"

Footnotes

410:1 i.e., they thought they obtained a new lease of life.

Section 178

"Sanjaya said, 'Seeing Bhima in that battle assailed by the cannibal, Vasudeva, approaching Ghatotkacha, said unto him these words, 'Behold, O mighty-armed one, Bhima is violently assailed by the Rakshasa in battle, in the very sight of all the troops and of thyself, O thou of great splendour! Abandoning Karna for the present, quickly slay Alayudha, O mighty armed one! Thou can afterwards slay Karna.' Hearing these words of him of Vrishni's race, the valiant Ghatotkacha, abandoning Karna, encountered Alayudha, that prince of cannibals and brother of Vaka. The battle then that took place at night between those two cannibals, viz., Alayudha and the son of Hidimva became fierce and dreadful, O Bharata. Meanwhile, the mighty car-warrior Yuyudhana, and Nakula, and Sahadeva, pierced with keen shafts the warriors of Alayudha, those terrible-looking and heroic Rakshasas, armed with bows. The diadem-decked Vibhatsu, O king, in that battle, shooting his arrows on all sides, began to overthrow many foremost of Kshatriyas. Meanwhile, Karna, O king, in that battle agitated many kings and many mighty car-warriors amongst the Panchalas headed by Dhrishtadyumna and Sikhandin and others. Beholding them slaughtered (by Karna), Bhima, of terrible prowess, rushed speedily towards Karna, shooting his shafts in that battle. Then those warriors also, viz., Nakula and Sahadeva and the mighty car-warrior, Satyaki, having slain the Rakshasas, proceeded to that place where the Suta's son was. All of them, then, began to fight with Karna, while the Panchalas encountered Drona. Then Alayudha, excited with rage, struck Ghatotkacha, that chastiser of foes, on the head, with a gigantic Parigha. With the stroke of that Parigha, the mighty son of Bhimasena, endued with great prowess, seemed to be in a state of partial swoon and sat down motionless. Recovering consciousness, the latter, then, in that encounter, hurled at his foe a gold-decked mace adorned with a hundred bells and looking like a blazing fire. Hurled forcibly by that achiever of fierce feats, that mace crushed into pieces the steeds, the driver, and the loud-rattling car of Alayudha. Having recourse to illusion, the latter, then, jumped down from that car of his, whose steeds and wheels and Akshas and standard and Kuvara had all been crushed into pieces. Relying on his illusion, he poured a copious shower of blood. The sky then seemed to be overspread with a mass of black clouds adorned with flashes of lightning. A thunder-storm was then heard, accompanied with loud reports and loud roars of clouds. Loud sounds also of chat, chat, were heard in that dreadful battle. Beholding that illusion created by the Rakshasa Alayudha, the Rakshasa Ghatotkacha, soaring aloft, destroyed it by means of his own illusion. Alayudha, beholding his own illusion destroyed by that of his foe, began to pour a heavy shower of stones on Ghatotkacha. That terrible shower of stones, the valiant Ghatotkacha dispelled by means of a shower of arrows. They then rained on each other diverse weapons, such as iron Parighas and spears and maces and short clubs and mallets, and Pinakas and swords and lances and long spears and Kampanas, and keen shafts, both long and broad-headed, and arrows and discs and battle-axes, and Ayogudas and short-arrows, and weapons with heads like those of kine, and Ulukhalas. And they struck each other, tearing up many kinds of large-branched trees such as Sami and Pilu and Karira and Champaka, O Bharata, and Inguidi and Vadari and flowering Kovidara and Arimeda and Plaksha and banian and peepul, and also with diverse mountain-summits and diverse kinds of metals. The clash of those trees and mountain-summits became very loud like the roar of driving thunder. Indeed, the battle that took place between Bhima's son and Alayudha, was, O king, dreadful in the extreme, like that in days of old, O monarch, between Vali and Sugriva, those two princes among the monkeys. They struck each other with shafts and diverse other kinds of fierce weapons, as also with sharp scimitars. Then the mighty Rakshasas, rushing against each other, seized each other by the hair. And, O king, those two gigantic warriors, with many wounds on their bodies and blood and sweat trickling down, looked like two mighty masses of clouds pouring rain. Then rushing with speed and whirling the Rakshasas on high and dashing him down, Hidimva's son cut off his large head. Then taking that head decked with a pair of ear-rings, the mighty Ghatotkacha uttered a loud roar. Beholding the gigantic brother of Vaka, that chastiser of foes, thus slain, the Panchalas and the Pandavas began to utter leonine shouts. Then, upon the fall of the Rakshasa, the Pandavas beat and blew thousands of drums and ten thousands of conchs. That night then clearly indicated the victory of the Pandavas. Illumined with torches all around, and resounding with the noise of musical instruments, the night looked exceedingly resplendent. Then the mighty son of Bhimasena threw down the head of the slain Alayudha before Duryodhana. Duryodhana, beholding the heroic Alayudha slain, became, O Bharata, filled with anxiety, for all his troops. Alayudha, having come to Duryodhana of his own accord. remembering his former quarrel, had said unto him that he would slay Bhima in battle. The Kuru king had regarded Bhima's slaughter to be certain, and had believed that his brothers would all be long-lived. Beholding that Alayudha slain by Bhimasena's son, the king regarded Bhima's vow (about the slaughter of himself and his brothers) already fulfilled.'"

Section 179

"Sanjaya said, 'Having slain Alayudha, the Rakshasa Ghatotkacha became filled with delight. Standing at the head of the army he began to utter diverse kinds of shouts. Hearing those loud roars of his that made elephants tremble, a great fear, O monarch, entered into the hearts of thy warriors. Beholding the mighty son of Bhimasena engaged with Alayudha, the mighty-armed Karna rushed against the Panchalas. He pierced Dhrishtadyumna and Sikhandin, each with ten strong and straight shafts sped from his bow drawn to its fullest stretch. With a number of other powerful shafts, the Suta's son then caused Yudhamanyu and Uttamaujas, and the great car-warrior Satyaki to tremble. The bows of those warriors also, O king, while they were engaged in striking Karna from all sides, were seen to be drawn into circles. On that night, the twang of their bow-strings and the rattle of their car-wheels (mingling together), became loud and deep as the roar of the clouds at the close of summer. The nocturnal battle, O monarch, resembled a gathering mass of clouds. The twang of bow-string and the rattle of car-wheels constituted its roar. The bows (of warriors) constituted its lightning flashes; and showers of shafts formed its downpour of rain. Standing immovable like a hill and possessed of the strength of a prince of mountains, that grinder of foes, viz., Vikartana's son, Karna, O king, destroyed that wonderful shower of arrows shot at him. Devoted to the good of thy sons, the high-souled Vaikartana, in the battle, began to strike his foes with lances endued with the force of thunder, and with whetted shafts, equipped with beautiful wings of gold. Soon the standard of some were broken and cut down by Karna, and the bodies of others pierced and mangled by him with keen arrows; and soon some were deprived of drivers, and some of their steeds. Exceedingly afflicted by the Suta's son in that battle, many of them entered the force of Yudhishthira. Beholding them broken and compelled to retreat, Ghatotkacha became mad with rage. Mounted on that excellent car of his that was decked with gold and jewels, he uttered a leonine roar and approaching Vikartana's son, Karna, pierced him with shafts endued with the force of thunder. Both of them began to cover the welkin with barbed arrows, and cloth-yard shafts, and frog-faced arrows, and Nalikas and Dandas and Asanis and arrows bearing heads like the calf's tooth or the boar's ear, and broad-headed shafts, and shafts pointed like horns, and others bearing heads like razors. The welkin, covered with that arrowy shower, looked, in consequence of those gold-winged shafts of blazing splendour coursing horizontally through it, as if hung with garland of beautiful flowers. Each endued with prowess equal to that of the other, they struck each other equally with powerful weapons. None could, in that battle, find any mark of superiority in either of those excellent heroes. Indeed, that battle between the son of Surya and Bhima's son, characterised by a thick and heavy shower of weapons, looked exceedingly beautiful and presented almost an unrivalled sight like the fierce encounter between Rahu and Surya in the welkin.'

"Sanjaya continued, 'When Ghatotkacha, O king, that foremost of all persons conversant with weapons, found that he could not prevail over Karna, he invoked into existence a fierce and mighty weapon. With that weapon, the Rakshasa first slew the steeds of Karna and then the latter's driver. Having achieved that feat, Hidimva's son quickly made himself invisible.'

"Dhritarashtra said, 'When the Rakshasa fighting by deceitful means thus disappeared, tell me, O Sanjaya, what the warriors of my army thought.'

"Sanjaya said, Seeing the Rakshasa disappear, all the Kauravas loudly said, Appearing next, the Rakshasa, fighting deceitfully, will certainly slay Karna.' Then Karna, endued with wonderful lightness in the use of weapons, covered all sides with showers of shafts. The welkin being covered with the darkness caused by that thick arrowy shower, all creatures became invincible. So great was the lightness of hand displayed by the Suta's son, that none could mark when he touched his quivers with his fingers, when he fixed his arrows on the bowstring, and when he aimed and sped them off. The entire welkin seemed to be shrouded with his arrows. Then a fierce and terrible illusion was invoked into existence by the Rakshas in the welkin. We beheld in the sky what appeared to us to be a mass of red clouds resembling the fierce flame of a blazing fire. From that cloud issued flashes of lightning, and many blazing brands, O Kuru king! And tremendous roars also issued therefrom, like the noise of thousands of drums beat at once. And from it fell many shafts winged with gold, and darts, lances and heavy clubs, and other similar weapons, and battle-axes, and scimitars washed with oil, and axes of blazing edges, and spears, and spiked maces emitting shining rays, and beautiful maces of iron, and long darts of keen points, and heavy maces decked with gold and twined round with string's, and Sataghnis, all around. And large rocks fell from it, and thousands of thunderbolts with loud report, and many hundreds of wheels and razors of the splendour of fire. Karna shooting showers of shafts, failed to destroy that thick and blazing downpour of darts and lances and clubs. Loud became the uproar then of falling steeds slain by those shafts, and mighty elephants struck with thunder, and great car-warriors deprived of life by other weapons. Afflicted by Ghatotkacha with that terrible shower of arrows all around, that host of Duryodhana was seen to wander in great pain over the field. With cries of Oh and Alas, and exceedingly cheerless, that wandering host seemed on the point of being annihilated. The leaders, however, in consequence of the nobility of their hearts, fled not away with faces turned from the field. Beholding that exceedingly frightful and awful shower of mighty weapons, caused by the Rakshasa's illusion, failing upon the field, and seeing their vast army incessantly slaughtered, the sons became inspired with great fear. Hundreds of jackals with tongues blazing like fire and terrible yells, began to cry. And, O king, the (Kaurava) warriors beholding the yelling Rakshasas, became exceedingly distressed. Those terrible Rakshasas with fiery tongues and blazing mouths and sharp teeth, and with forms huge as hills, stationed in the welkin, with darts in grasp looked like clouds pouring torrents of rain. Struck and crushed with those fierce shafts and darts and lances and maces and spiked clubs of blazing splendour; and thunder-bolts and Pinakas and Asanis and disci and Sataghnis, the (Kaurava) troops began to fall down. The Rakshasas began to pour upon the warriors of thy son long darts, and treacle and Sataghnis, and Sthunas made of black iron and twined with strings of jute. Then all the combatants became stunned. Brave warriors, with weapons broken or loosened from their grasp, or deprived of heads, or with fractured limbs began to fall down on the field. And in consequence of the failing rocks, steeds and elephants and cars began to be crushed. Those Yatudhanas of terrible forms created by Ghatotkacha with the aid of his powers of illusion pouring that thick shower of mighty weapons spared neither those that were terrified nor those that begged for quarter. During that cruel carnage of Kuru heroes, brought on by Death himself, during that extermination of Kshatriyas the Kaurava warriors suddenly broke and fled with speed, crying aloud, 'Fly, ye Kauravas! All is lost! The gods Indra at their head are slaying us for the sake of the Pandavas!' At that time there was none that could rescue the sinking Bharata troops. During that fierce uproar and rout and extermination of the Kauravas, the camps losing their distinctive features, the parties could not be distinguished from each other. Indeed, during that terrible rout in which the soldiers showed no regard for one another, every side of the field, when looked at, seemed to be empty. Only Karna, O king, could be seen there, drowned in that shower of weapons. Then Karna covered the welkin with his shafts, contending with that celestial illusion of the Rakshasa. The Suta's son, endued with modesty and achieving the most difficult and noble feats, did not lose his senses in that battle. Then, O king, all the Saindhavas and Valhikas affrightedly looked at Karna who kept his senses in that fight. And they all worshipped him, while they looked at the triumph of the Rakshasa. Then a Sataghni equipped with wheels, hurled by Ghatotkacha, slew the four steeds of Karna simultaneously. These. dropped down on the ground, on their knees, deprived of life, teeth, eyes, and tongues. Then jumping down from his steedless car and seeing the Kauravas flying away, and beholding his own celestial weapon baffled by the Rakshasa illusion, Karna, without losing his senses, turned his mind inwards and began to reflect on what he should next do. At that time all the Kauravas, beholding Karna and that terrible illusion (of the Rakshasa) cried out saying, 'O Karna, slay the Rakshasa soon with thy dart. These Kauravas and the Dhartarashtras are on the point of being annihilated. What will Bhima and Arjuna do to us? Slay this wretched Rakshasa at dead of night, who is consuming us all. They that will escape from this dreadful encounter to-day will fight with the Parthas in battle. Therefore, slay this terrible Rakshas now with that dart given thee by Vasava. O Karna, let not these great warriors, the Kauravas, these princes that resemble Indra himself, be all destroyed in this nocturnal battle.' Then Karna, seeing the Rakshasa alive at dead of night, and the Kuru army struck with fear, and hearing also the loud wails of the latter set his heart upon hurling his dart. Inflamed with rage like a wrathful lion and unable to brook the assaults of the Rakshasa, Karna took up that foremost of victory-giving and invincible darts, desirous of compassing the destruction of Ghatotkacha. Indeed, that dart, O king, which he had kept and adored for years for (achieving) the slaughter of Pandu's son in battle, that foremost of darts which Sakra himself had given to the Suta's son in exchange for the latter's ear-rings, that blazing and terrible missile twined with strings and which seemed to thirst for blood, that fierce weapon which looked like the very tongue of the Destroyer or the sister of Death himself, that terrible and effulgent dart, Naikartana, was now hurled at the Rakshasa. Beholding that excellent and blazing weapon capable of piercing the body of every foe, in the hands of the Suta's son, the Rakshasa began to fly away in fear assuming a body gigantic as the foot of the Vindhya mountains. Indeed, seeing that dart in Karna's hand, all creatures in the sky, O king, uttered loud cries. Fierce winds began to blow, and thunders with loud report began to fall on the earth. Destroying that blazing illusion of Ghatotkacha and piercing right through his breast that resplendent dart soared aloft in the night and entered a starry constellation in the firmament. Having fought, using diverse beautiful weapons, with many heroic Rakshasa and human warriors, Ghatotkacha, then uttering diverse terrible roars, fell, deprived of life with that dart of Sakra. This also is another exceedingly wonderful feat that the

Rakshasa accomplished for the destruction of his foes, that at a time when his heart was pierced by that dart, he shone resplendent, O king, like a mighty mountain or a mass of clouds. Indeed, having assumed that terrible and awful form, Bhimasena's son of frightful deeds fell down. When dying, O king, he fell upon a portion of thy army and pressed those troops down by the weight of his own body. Quickly falling down, the Rakshasa with his gigantic and still increasing body, desirous of benefiting the Pandavas, slew a full Akshauhini of thy troops while he himself breathed his last. Then a loud uproar arose there made up of leonine shouts and blare of conchs and the beat of drums and cymbals. The Kauravas indeed, beholding the illusion of the Rakshasa destroyed and the Rakshasa himself slain uttered loud shouts of joy. Then Karna, worshipped by the Kurus as Sakra had been by the Maruts upon the slaughter of Vritra, ascended behind the car of thy son, and becoming the observed of all, entered the Kuru host.'"

Section 180

"Sanjaya said, 'Beholding Hidimva's son slain and lying like a riven mountain, all the Pandavas became filled with grief and began to shed copious tears. Only Vasudeva filled with transports of delight, began to utter leonine shouts, grieving the Pandavas. Indeed, uttering loud shouts he embraced Arjuna. Tying the steeds and uttering loud roars, he began to dance in a transport of joy, like a tree shaken by a tempest. Then embracing Arjuna once more, and repeatedly slapping his own armpits, Achyuta endued with great intelligence once more began to shout, standing on the terrace of the car. Beholding those tokens of delight that Kesava manifested, Dhananjaya, O king, with heart in grief, addressed him, saying, 'O slayer of Madhu, thou showest great joy at a time scarcely fit for it, indeed on an occasion for sorrow caused by the death of Hidimva's son. Our troops are flying away, beholding Ghatotkacha slain. We also are filled with anxiety in consequence of the fall of Hidimva's son. O Janardana, the cause must be very grave when at such a time thou feelest such joy. Therefore, O foremost of truthful men, asked by me, tell me truly (what that cause is). Indeed, if it be not a secret, it behoveth thee, O chastiser of foes, to say it unto me. O slayer of Madhu, tell me what has removed thy gravity today. This act of thine, O Janardana, this lightness of heart, seems to me like the drying up of the ocean or the locomotion of Meru.'

"Vasudeva said, Great is the joy I feel. Listen to me, Dhananjaya! This that I will tell thee will immediately dispel thy sorrow and infuse delight into thy heart. O thou of great splendour, know, O Dhananjaya, that Karna, his dart being baffled through Ghatotkacha, is already slain in battle. The man does not exist in this world that could not stay before Karna armed with that dart and looking like Kartikeya in battle. By good luck, his (natural) armour had been taken away. By good luck, his earrings also had been taken away. By good luck, his infallible dart also is now baffled, through Ghatotkacha. Clad in (natural) coat of mail and decked with his (natural) ear-rings, Karna, who had his senses under control, could singly vanquish the three worlds with the very gods. Neither Vasava, nor Varuna the lord of the waters, nor Yama, could venture to approach him. Indeed, if that bull among men had his armour and ear-rings, neither thyself, bending the Gandiva, nor myself, uplifting my discus, called Sudarsana, could vanquish him in battle. For thy good, Karna was divested of his ear-rings by Sakra with the help of an illusion. Similarly was that subjugator of hostile towns deprived of his (natural) armour. Indeed, because Karna, cutting off his (natural) armour and his brilliant car-rings, gave them unto Sakra, it is for that he came to be called Vaikartana. Karna now seems to me to be like an angry snake of virulent poison stupefied by power of incantation, or like a fire of mild flames. From that time, O mighty-armed one, when the high-souled Sakra gave that dart unto Karna in exchange for the latter's ear-rings, and celestial armour, that dart, viz., which has slain Ghatotkacha, from that time, Vrisha, having obtained it, had always regarded thee as slain in battle! But though deprived of that dart, O sinless one, I swear to thee that hero is still incapable of being slain by anybody else save thee. Devoted to Brahmanas, truthful in speech, engaged in penances, observant of vows, kind even unto foes, for these reasons Karna is called Vrisha. Heroic in battle, possessed of mighty arms and with bow always uplifted, like the lion in the forest depriving leaders of elephantine herds of their pride, Karna always deprives the greatest car-warriors of their pride on the field of battle, and resembles the mid-day sun at whom none can gaze. Contending with all the illustrious and foremost of warriors of thy army, O tiger among men, Karna, while shooting his arrowy showers, looked like the autumnal sun with his thousand rays. Indeed, incessantly shooting showers of shafts like the clouds pouring torrents of rain at the end of summer, Karna is like a pouring cloud charged with celestial weapons. He is incapable of being vanquished in battle by the gods, he would mangle them in such a way that their flesh and blood would fall copiously on the field. Deprived, however, of his armour as also of his car-rings, O son of Pandu, and divested also of the dart given him by Vasava, Karna is now like a man (and no longer like a god). There win occur one opportunity for his slaughter. When his car-wheels will sink in the earth, availing thyself of that opportunity, thou shouldst slay him in that distressful situation. I will make thee a sign beforehand. Warned by it, thou shouldst act. The vanquisher of Vala himself, that foremost of heroes, wielding his thunder, is incapable of slaying the invincible Karna while the latter stands weapon in hand. Indeed, O Arjuna, for thy good, with the aid of diverse contrivances I have slain, one after another, Jarasandha and the illustrious ruler of the Chedis and the mighty-armed Nishada of the name of Ekalavya. Other great Rakshasas having Hidimva and Kirmira and Vaka for their foremost, as also Alayudha, that grinder of hostile troops, and Ghatotkacha, that crusher of foes and warrior of fierce deeds, have all been slain.'"

Section 181

"Arjuna said, 'How, O Janardana, for our good, and by what means, were those lords of the earth, viz., Jarasandha and the others, slain?'

"Vasudeva said, If Jarasandha, and the ruler of the Chedis, and the mighty son of the Nishada king, had not been slain, they would have become terrible. Without doubt, Duryodhana would have chosen those foremost of car-warriors (for embracing his side). They had always been hostile to us, and, accordingly, they would all have adopted the side of the Kauravas. All of them were heroes and mighty bowmen accomplished in weapons and firm in battle. Like the celestials (in prowess), they would have protected Dhritarashtra's sons. Indeed, the Suta's son, and Jarasandha, and the ruler of the Chedis, and the son of the Nishada adopting the son of Suyodhana, would have succeeded in conquering the whole earth. Listen, O Dhananjaya, by what means they were slain. Indeed, without the employment of means, the very gods could not have conquered them in battle. Each of them, O Partha, could fight in battle with the whole celestial host protected by the Regents of the world. (On one occasion), assailed by Valadeva, Jarasandha, excited with wrath, hurled for our destruction a mace capable of slaying all creatures. Endued with the splendour of fire, that mace coursed towards us dividing the welkin like the line on the head that parts the tresses of a woman, and with the impetuosity of the thunder hurled by Sakra. Beholding that mace thus coursing towards us the son of Rohini hurled the weapon called Sthunakarna for baffling it. Its force destroyed by the energy of Valadeva's weapon, that mace fell down on the earth, splitting her (with its might) and making the very mountains tremble. There was a terrible Rakshasa of the name Jara, endued with great prowess. She, O prince, had united that slayer of foes, and, therefore, was the latter called Jarasandha. Jarasandha had been made up of two halves of one child. And because it was Jara that had united those two halves, it was for this that he came to be called Jarasandha. That Rakshasa woman, O Partha, who was there within the earth, was slain with her son and kinsmen by means-of that mace and the weapon of Sthunakarna. Deprived of his mace in that great battle, Jarasandha was afterwards slain by Bhimasena in thy presence, O Dhananjaya. If the valiant Jarasandha had stood armed with his mace, the very gods with Indra at their head could not have slain him in battle. O best of men! for thy good, the Nishada's son also, of prowess incapable of being baffled, was, by an act of guile, deprived of his thumb by Drona, assuming the position of his preceptor. Proud and endued with steady prowess, the Nishada's son, with fingers cased in leathern gloves, looked resplendent like a second Rama. Undeprived of thumb, Ekalavya, O Partha, was incapable of being vanquished in battle by the gods, the Danavas, the Rakshasas, and the Uragas (together). Of firm grasp, accomplished in weapons, and capable of shooting incessantly day and night, he was incapable of being looked at by mere men. For thy good, he was slain by me on the field of battle. Endued with great prowess, the ruler of the Chedis was slain by me before thy eyes. He also was incapable of being vanquished in battle by the gods and the Asuras together. I was born to slay him as also the other enemies of the gods, with thy assistance, O tiger among men, from desire of benefiting the world. Hidimva and Vaka and Kirmira have all been slain by Bhimasena. All those Rakshasas were endued with might equal to that

Ravana and all of them were destroyers of Brahmanas and sacrifices. Similarly, Alayudha, possessed of large powers of illusion, had been slain by Hidimva's son. Hidimva's son also, I have slain by the employment of means, viz., through Karna with his dart. If Karna had not slain him with his dart in great battle, I myself would have had to slay Bhima's son Ghatotkacha. From desire of benefiting you, I did not slay him before. That Rakshasa was inimical to Brahmanas and sacrifices. Because he was a destroyer of sacrifices and of a sinful soul, therefore hath he been thus slain. O sinless one, by that act as a means, the dart given by Sakra, hath also been rendered futile. O son of Pandu, they that are destroyers of righteousness are all slayable by me. Even that is the vow made by me, for establishing righteousness. Whither the Vedas and truth and self-restraint and purity and righteousness and modesty and prosperity and wisdom and forgiveness are always to be met with, thither I myself always remain. Thou needst not be at all anxious about Karna's slaughter. I will tell you the means by which you will slay him. Vrikodara also will succeed in slaying Suyodhana. I will tell thee, O son of Pandu, the means by which that will have to be compassed. Meanwhile, the uproar made by the hostile army is increasing. Thy troops also are flying away on all sides. Having achieved their objects, the Kauravas are destroying thy host. Indeed, Drona, that foremost of all smiters, is scorching us in battle.'"

Footnotes

420:1 Literally means, "united by Jara."

421:1 Nilakantha thinks that Sagadaya in one word, meaning 'deprived of the both Rakshasas and the mace.' This is far-fetched.

Section 182

"Dhritarashtra said, 'When the Suta's son had such a dart as was sure to slay one person, why did he not hurt it at Partha, to the exclusion of all others? Upon Partha's slaughter by means of that dart, all the Srinjayas and the

Pandavas would have been slain. Indeed, upon Phalguna's death, why should not the victory have been ours? Arjuna has made a vow to the effect that summoned to battle he would never refuse to accept the challenge. The Suta's son should have, therefore, summoned Phalguna to battle. Tell me, O Sanjaya, why did not Vrisha then engaging Phalguna in single combat, slay the latter with that dart given him by Sakra? Without doubt, my son is destitute of both intelligence and counsellors? That sinful wretch is constantly baffled by the foe. How should he then succeed in vanquishing his enemies? Indeed, that dart which was such a mighty weapon and upon which rested his victory, alas, that dart, hath, by Vasudeva, been made fruitless through Ghatotkacha. Indeed, it hath been snatched from Karna, like a fruit from the hand of a cripple, with a withered arm, by a strong person. Even so hath that fatal dart been rendered fruitless through Ghatotkacha. As in a fight between a boar and a dog, upon the death of either, the hunter is the party profited, I think, O learned one, that even so was Vasudeva the party to profit by the battle between Karna and Hidimva's son. If Ghatotkacha had slain Karna in battle, that would have been a great gain for the Pandavas. If, on the other hand, Karna had slain Ghatotkacha, that too would have been a great gain to them in consequence of the loss of Karna's dart. Endued with great wisdom, that lion among men, viz., Vasudeva, reflecting in this way, and for doing what was agreeable to and good for the Pandavas, caused Ghatotkacha to be slain by Karna in battle.'

"Sanjaya said, 'Knowing the feat that Karna desired to achieve, the slayer of Madhu, the mighty-armed Janardana, O king, commanded the prince of the Rakshasas, Ghatotkacha of mighty energy, to engage in single combat with Karna for rendering, O monarch, the latter's fatal dart fruitless. All this, O king, is the result of thy evil policy! We would certainly have achieved success, O perpetuator of Kuru's race, if Krishna had not (thus) rescued the mighty car-warrior Partha from Karna's hands. Indeed, Partha would have been destroyed with his steeds, standard, and car, in battle, Oh Dhritarashtra, if that master, that lord of Yogins, viz., Janardana had not saved him. Protected by diverse means, O king, and well-aided by Krishna, Partha approaching his foes, vanquished that fatal dart, otherwise that weapon would have quickly destroyed the son of Kunti like the lightning destroying a tree.'

"Dhritarashtra said, 'My son is fond of quarrel. His advisers are foolish. He is vain of his wisdom. It is for that, that this certain means of Arjuna's death hath been baffled. Why, O Suta, did not Duryodhana, or that foremost of all wielders, viz., Karna, possessed of great intelligence, hurl that fatal dart at Dhananjaya? Why, O son of Gavalgana, didst thou too forget this great object, possessed as thou art of great wisdom, or why didst not thou remind Karna of it?'

"Sanjaya said, 'Indeed, O king, every night this formed the subject of deliberation with Duryodhana and Sakuni and myself and Duhsasana. And we said unto Karna, 'Excluding all other warriors, O Karna, slay Dhananjaya. We would then lord it over the Pandu's and the Panchalas as if these were our slaves. Or, if upon Partha's fall, he of Vrishni's race appoints another amongst the sons of Pandu (in this place for carrying on the fight), let Krishna himself be slain. Krishna is the root of the Pandavas, and Partha is like their risen trunk. The other sons of Pritha are like their branches, while the Panchalas may be called their leaves. The Pandavas have Krishna for their refuge, Krishna for their might, Krishna for their leader. Indeed, Krishna is their central support even as the moon is of the constellations. Therefore, O Suta's son, avoiding the leaves and branches and trunk, slay that Krishna who is everywhere and always the root of the Pandavas. Indeed, if Karna had slain him of Dasarha's race, viz., that delighter of the Yadavas, the whole earth, O king, would, without doubt, have come under thy control. Truly, O monarch, if that illustrious one, that delighter of both the Yadavas and the Pandavas, could be made to lie down on the earth, deprived of life, then certainly, O monarch, the entire earth with the mountains and forests would have owned thy supremacy. We rose every morning, having formed such a resolution in respect of that Lord of the very gods, viz., Hrishikesa of immeasurable energy. At the time of battle, however, we forget our resolution. Kesava always protected Arjuna, the son of Kunti. He never placed Arjuna before the Suta's son in battle. Indeed, Achyuta always placed other foremost of car-warriors before Karna, thinking how that fatal dart of ours might be made fruitless by ourselves. O lord! When, again, the high-souled Krishna protected Partha in this manner from Karna, why, O monarch, would not that foremost of beings protect his own self? Reflecting well, I see that there is no person in the three worlds who is able to vanquish that chastiser of foes, viz., Janardana, that hero bearing the discus in hand.'

"Sanjaya continued, 'That tiger among car-warriors, viz., Satyaki of prowess incapable of being baffled, asked the mighty-armed Krishna about the great car-warrior, Karna, saving, 'O Janardana, even this had been Karna's firm resolution, viz., that he would hurl that dart of immeasurable energy at Phalguna. Why, however, did not the Suta's son actually hurt it then at him?'

"Vasudeva said, 'Duhsasana and Karna and Sakuni and the ruler of the Sindhus, with Duryodhana at their head, had frequently debated on this subject. Addressing Karna, they used to say, 'O Karna. O great bowman, O thou of immeasurable prowess in battle, O foremost of all victors, this dart should not be hurled at any one else than that great car-warrior, viz., Kunti's son, Partha or Dhananjaya. He is the most celebrated amongst them, like Vasava amongst the gods. He being slain, all the other Pandavas with the Srinjayas will be heartless like fireless celestials!' Karna having assented to this, saying 'So be it' (the desire of) slaughtering the wielder of Gandiva, O bull amongst the Sinis, was ever present in Karna's heart. I, however, O foremost of warriors, always used to stupefy the son of Radha. It was for this that he did not hurl the dart at Pandu's son, owning white steeds. As long as I could not baffle that means of Phalguna's death, I had neither sleep, nor joy in my heart, O foremost of warriors! Beholding that dart, therefore, rendered futile through Ghatotkacha, O bull amongst the Sinis, I regarded Dhananjaya today to have been rescued from within the jaws of Death. I do not regard my sire, my mother, yourselves, my brothers, ay, my very life, so worthy of protection as Vibhatsu in battle. If there be anything more precious than the sovereignty of the three worlds, I do not, O Satwata, desire (to enjoy) it without Pritha's son, Dhananjaya (to share it with me). Beholding Dhananjaya, therefore, like one returned from the dead, these transports of delight, O Yuyudhana, have been mine. It was for this that I had despatched the Rakshasa unto Karna for battle. None else was capable of withstanding, in the night, Karna in battle.'

"Sanjaya continued, 'Even thus did Devaki's son who is ever devoted to

Dhananjaya's good and to what is agreeable to him, speak unto Satyaki on that occasion.'"

Footnotes

424:1 Fire being the mouth of the celestials, without fire, the celestials become mouthless. Thus Nilakantha.

Section 183

"Dhritarashtra said, 'I see, O sire, that this act of Karna and Duryodhana and Suvala's son, Sakuni, and of thyself, in especial, hath been very much against the dictates of policy. Indeed, when you knew that dart could always slay one person in battle, and that it was incapable of being either borne or baffled by the very gods with Vasava at their head, why then, O Sanjaya, was it not hurled by Karna at Devaki's son, or Phalguna, while he was engaged with this in battle before?'

"Sanjaya said, 'Returning from battle every day, O monarch, all of us, O foremost one of Kuru's race, used to debate in the night and say unto Karna. Tomorrow morning, O Karna, this dart should be hurled at either Kesava or Arjuna.' When, however, the morning came, O king, through destiny, both Karna and the other warriors forgot that resolution. I think destiny to be supreme, since Karna, with that dart in his hands, did not slay in battle either Partha or Devaki's son, Krishna. Indeed, because his understanding was afflicted by destiny itself, it is for this that he did not, stupefied by the illusion of the gods, hurl that fatal dart of Vasava, though he had it in his hand, at Devaki's son, Krishna for his destruction or at Partha endued with prowess like Indra's, O lord!'

"Dhritarashtra said, 'Ye are destroyed by destiny, by your own understanding, and by Kesava. Vasava's dart is lost, having effected the slaughter of Ghatotkacha who was as insignificant as straw. Karna, and my sons, as all the other kings, through his highly impolitic act, have already entered the abode of Yama. Tell me now how the battle once more raged between the Kurus and the Pandavas after the fall of Hidimva's son. How did they that rushed against Drona, arrayed in order of battle and well-skilled in smiting, viz., the Srinjaya and the Panchalas, fight? How, indeed, did the Pandus and Srinjaya withstand the smiting Drona, when the latter proceeding against them, penetrated into their host, excited with wrath at the slaughter of Bhurisravas and Jayadratha, reckless of his very life, and resembling a yawning tiger or the Destroyer himself with wide open mouth? What also did they do in battle, O sire, viz., Drona's son and Karna and Kripa and others headed by Duryodhana that protected the preceptor? Tell me, O Sanjaya, how my warriors in that battle covered with their shafts Dhananjaya and Vrikodara who were solicitous of slaying Bharadwaja's son. How, indeed, did these excited with wrath at the death of the ruler of the Sindhus, and those at the death of Ghatotkacha, each side unable to brook their loss, fight that nocturnal battle?'

"Sanjaya said, 'Upon the slaughter, that night, O king, of the Rakshasa, Ghatotkacha, by Karna, thy troops, filled with joy, uttered loud shouts. In that dark hour of the night, they fell impetuously upon the Pandava troops and began to slay them. Seeing all this, king Yudhishthira became exceedingly cheerless, O chastiser of foes. The mighty-armed son of Pandu, then addressed Bhimasena and said, 'O thou of mighty arms, resist Dhritarashtra host. In consequence of the slaughter of Hidimva's son, a great stupefaction overwhelms me.' Having ordered Bhimasena thus, he sat down on his car. With tearful face and sighing repeatedly, the king became exceedingly cheerless at the sight of Karna's prowess. Beholding him so afflicted, Krishna said these words, 'O son of Kunti, let not such grief be thine. Such cheerlessness does not become thee, O chief of the Bharatas, as it does an ordinary person. Rise, O king, and fight. Bear the heavy burden, O lord! If cheerlessness overtakes thee, our victory becomes uncertain.' Hearing these words of Krishna, Dharma's son, Yudhishthira, wiping his eyes with his hands, replied unto Krishna, saying, 'O thou of mighty arms, the excellent path of duty is not unknown to me. The dire consequences of a Brahmana's slaughter are his that forgets the services he receives at other's hands. Whilst we were living in the woods the high-souled son of Hidimva, although then a mere child did us many services, O Janardana! Learning that Partha, having white steeds, had departed for the acquisition of weapons, that great bowman (viz., Ghatotkacha), O Krishna, came to me at Kamyaka. He dwelt with us till Dhananjaya's reappearance. Whilst proceeding over many inaccessible fastnesses, he himself carried on his back the tired princess of Panchala. The feats he achieved, O lord, show that he was skilled in all modes of warfare. Indeed, that high-souled one accomplished many difficult feats for my benefit. My affection for Ghatotkacha, that prince of the Rakshasas is twice that, O Janardana, which I naturally bear towards Sahadeva. That mighty-armed one was devoted to me. I was dear to him and he was dear to me. It is for this that, scorched by grief, O thou of Vrishni's race, I have become so cheerless. Behold, O thou of Vrishni's race, our troops afflicted and routed by the Kauravas. Behold, those mighty car-warriors, viz., Drona and Karna, are contending earnestly in battle. Behold, the Pandava host crushed at dead of night, like an extensive forest of heath by a couple of infuriated elephants. Disregarding the might of Bhimasena's son, as also the variety of weapon that Partha bears, the Kauravas are putting forth their prowess, Yonder, Drona and Karna and king Suyodhana, having slain the Rakshasa in battle, are uttering loud roars. How, O Janardana, when we are alive and thyself too, could Hidimva's son be slain while engaged with the Suta's son? Having caused a great slaughter amongst us, and in the very sight of Savyasachin, Karna, O Krishna, hath slain Bhimasena's son of great strength, the Rakshasa, Ghatotkacha. When Abhimanyu was slain by the wicked Dhartarashtras, the mighty car-warrior Savyasachin, O Krishna, was not present in that battle. We also were all held in check by the illustrious ruler of the Sindhus. Drona, with his son (Aswatthaman), became the cause of that act. The preceptor himself told Karna the means of Abhimanyu's slaughter. While Abhimanyu was battling with the sword it was the preceptor himself that cut off that weapon. And while fallen into such distress, Kritavarman most cruelly slew the steeds and the two Parshni drivers (of the boy). Other great bowmen then despatched the son of Subhadra. For a little offence, O Krishna, was the ruler of the Sindhus slain by the wielder of Gandiva. O foremost one among the Yadavas, that act did not give me great joy. If the slaughter of foes is just and should be achieved by the Pandavas, then Drona and Karna should have been slain before this. This is what I think. O bull among men, those two are the root of our woes. Obtaining those two (as his allies) in battle, Suyodhana has become confident. Indeed, when it was Drona that should have been slain or the Suta's son with his followers, the mighty-armed Dhananjaya slew the Sindhu king whose connection with the affair was very remote. The punishment of the Suta's son should certainly by undertaken by me. I shall, therefore, O hero, now fight for slaying the Suta's son. The mighty-armed Bhimasena is now engaged with Drona's division.' Having said these words, Yudhishthira quickly proceeded against Karna, holding his formidable bow and blowing his conch fiercely. Then, surrounded by a Panchala and Prabhadraka force of a thousand cars, three hundred elephants and five thousand horses, Sikhandin speedily followed in the wake of the king. Then the mail-clad Panchalas and the Pandavas headed by Yudhishthira beat their drums and blew their conchs. At this time Vasudeva of mighty arms, addressing Dhananjaya said, 'Filled with wrath, yonder proceedeth Yudhishthira with great speed from desire of slaying the Suta's son. It is not proper that thou shouldst rely upon him in this.' Having said these words, Hrishikesa quickly urged the steeds. Indeed, Janardana followed in the wake of the king who was now at a distance. At that time, seeing Dharma's son, Yudhishthira, whose mind was afflicted by grief and who seemed to be scorched as if by fire, rush with speed from desire of slaying the Suta's son, Vyasa approached him and said these words.'

"Vyasa said, By good luck, Phalguna liveth still although he had encountered Karna in battle. Indeed, Karna had kept his dart, desirous of slaying Savyasachin, O bull of Bharata's race, by good luck Jishnu did not engage in single combat with Karna. Each of them in that case challenging the other, would have shot his celestial weapons on all sides. The weapons of the Suta's son would have been destroyed by Arjuna. The former then afflicted by the latter, would certainly have hurled Indra's dart in that battle. O Yudhishthira! O foremost one of Bharata's race, (if this had come to pass), then great would have been thy grief. O giver of honours, by good luck the Rakshasa hath been slain in battle by the Suta's son. Indeed, Ghatotkacha hath been slain by death himself making the dart of Vasava an instrument only. For thy good it is, O sire, that the Rakshasa hath been slain in battle. Do not yield to anger, O foremost one of Bharata's race, and do not set thy heart on grief. O Yudhishthira, this is the end of all creatures in this world. Uniting with thy brothers and all the illustrious kings (of the host), fight with the Kauravas in battle, O Bharata! On the fifth day from this, the earth will be thine. O tiger among men, always think of virtue. With a cheerful heart, O son of Pandu, practise kindness (to all creatures), penances, charity, forgiveness, and truth. Victory is there where righteousness is. Having said these words unto the son of Pandu, Vyasa made himself invisible there and then.'"

Footnotes

427:1 This is a triplet in the Bengal texts.

427:2 66 is a triplet in the Bengal texts.

*****

Drona-Vadha Parva

Section 184

"Sanjaya said, 'Thus addressed by Vyasa, the heroic king Yudhishthira the just refrained, O bull of Bharata's race, from himself seeking to slay Karna. In consequence, however of the slaughter of Ghatotkacha by the Suta's son that night, the king became filled with grief and anger. Beholding thy vast host held in check by Bhima, Yudhishthira, addressing Dhrishtadyumna, said, 'Resist the Pot-born! O scorcher of foes, thou hadst, clad in mail, and armed with bow and arrows and scimitar, sprung from fire, for the destruction of Drona! Cheerfully rush thou to battle, thou needst have no fear. Let also Janamejaya and Sikhandin and Durmukha's son and Yasodhara, rush in wrath against the Pot-born on every side. Let Nakula and Sahadeva and the sons of Draupadi and the Prabhadrakas, and Drupada and Virata with their sons and brothers, and Satyaki and the Kaikeyas and the Pandavas and Dhananjaya, rush with speed against Bharadwaja's son, from desire of slaying him. Let also all our car-warriors and all the elephants and horses we have, and all our foot-soldiers, overthrow the mighty car-warrior Drona in battle.' Thus ordered by the illustrious son of Pandu, all of them rushed impetuously against the Pot-born from desire of slaughtering him. Drona, however, that foremost of all wielders of arms, received in battle all those Pandava warriors thus rushing towards him suddenly with great force and perseverance. The king Duryodhana, desiring to protect Drona's life, rushed, filled with wrath, against the Pandavas, with great force and perseverance. Then commenced the battle between the Kurus and the Pandavas who roared at each other. The animals of both hosts as also the warriors were all tired. The great car-warriors also, O king, with eyes closing in sleep and worn out with exertion in battle, knew not what to do. That night of nine hours, so terrible and awfuland so destructive of creatures, appeared to them to be everything. While they were being thus slain and mangled by one another, and while sleep sat heavy on their eyes, it became midnight. All the Kshatriyas became cheerless. Thy troops, as also those of the toe, had no more weapons and arrows. Passing the time thus (most of), the warriors (of both armies) endued with modesty and energy and observant of the duties of their order, din not abandon their divisions. Others, blind with sleep, abandoning their weapons, laid themselves down. Some laid themselves down on the backs of elephants, some on cars, and some on horseback, O Bharata! Blind with sleep, they became perfectly motionless, O king. Other warriors (that were yet awake) in that battle, despatched these to Yama's abode. Others, deprived of their senses, and dreaming in sleep, slew themselves, that is, their own comrades, as also foes. Indeed, these fought in that dreadful battle, uttering various exclamations. Many warriors, O monarch, of our army, desirous of continuing the fight with the foe, stood with eyes drowsy with sleep. Some brave warriors, during that terrible hour of darkness, though blind with sleep, yet gliding along the field, slew one another in that battle. Many amongst the foe, entirely stupefied by slumber, were slain without their being conscious (of the strokes that launched them into eternity). Beholding this condition of the soldiers, O bull among men, Vibhatsu in a very loud voice, said these words: all of you, with your animals, are worn out with exertion and blind with sleep. Ye warriors, ye are enveloped in darkness and with dust. Therefore, if ye like, ye may rest. Indeed, here, on the field of battle close your eyes for a while. Then when the moon will rise, ye Kurus and Pandavas, ye may again, having slept and taken rest, encounter each other for the sake of heaven.' Hearing these words of the virtuous Arjuna, the virtuous warriors (of the Kuru army) assented to the suggestion, and addressing one another, loudly said, 'O Karna, O Karna, O king Duryodhana, abstain from the fight. The Pandava host hath ceased to strike us.' Then at those words of Phalguna, uttered loudly by him, the Pandava army as also thine, O Bharata, abstained from battle. Indeed, these noble words of Partha were highly applauded by the gods, the high-souled Rishis, and all the gladdened soldiers. Applauding those kind words, O Bharata, all the troops, O king, worn out with exertion, laid -themselves down for sleep, O bull of Bharata's race. Then that army of thine, O Bharata, happy at the prospect of rest and sleep, sincerely blessed Arjuna saying, 'In thee are the Vedas as also all weapons! In thee are intelligence and prowess! In thee, O mighty armed one, are righteousness and compassion for all creatures, O sinless one! And since we have been comforted by thee, we wish thy good, O Partha! Let prosperity be to thee! Soon do thou get, O hero, those objects that are dear to thy heart!' Blessing him thus, O tiger among men, those great car-warriors, overcome with sleep, became silent, O monarch! Some laid themselves down on horseback, some on the car-boxes, some on the necks of elephants, and some on the bare ground. Many men, with their weapons and maces and swords and battle axes and lances and with their armours on, laid themselves down for sleep, apart from one another. Elephants, heavy with sleep, made the earth cool with the breath of their nostrils, that passed through their snake-like trunks spotted with dust. Indeed, the elephants, as they breathed on the ground, looked beautiful like hills scattered (on the field of battle) over whose breasts hissed gigantic snakes. Steeds, in trappings of gold and with manes mingling with their yokes, stamping their hoofs made even grounds uneven. Thus every one, O king, slept there with the animal he rode. Thus steeds and elephants and warriors, O bull of Bharata's race, very much worn out with exertion, slept, abstaining from battle. That slumbering host, deprived of sense and sunk in sleep, then looked like a wonderful picture drawn on canvas by skilful artists. Those Kshatriyas, decked in ear-rings and endued with youth, with limbs mangled by shafts, and immersed in sleep, having laid themselves down on the coronal globes of elephants, looked as if they were lying on the deep bosom of beautiful ladies. Then the moon, that delighter of eye and lord of lilies, of hue white as the checks of a. beautiful lady, rose, adorning the direction presided over by Indra. Indeed, like a lion of the Udaya hills, with rays constituting his manes of brilliant yellow, he issued out of his cave in the east, tearing to pieces the thick gloom of night resembling an extensive herd of elephants. That lover of all assemblage of lilies (in the world), bright as the body of Mahadeva's excellent bull, full-arched and radiant as Karna's bow, and delightful and charming as the smile on the lips of a bashful bride, bloomed in the firmament. Soon, however, that divine lord having the hare for his mark showed himself shedding brighter rays around. Indeed, the moon, after this seemed to gradually emit a bright halo of far-reaching light that resembled the splendour of gold. Then the rays of that luminary, dispelling the darkness by their splendour, slowly spread themselves over all the quarters, the welkin, and the earth. Soon, therefore, the world became illuminated. The unspeakable darkness that had hidden everything quickly fled away. When the world was thus illuminated into almost daylight by the moon, amongst the creatures that wander at night, some continued to roam about and some abstained. That host, O king, awakened by the rays of the sun. Indeed, that sea of troops was awakened by the rays of the moon bloomed (into life) like an assemblage of lotuses expanded by the rays of the sun. Indeed, that sea of troops was awakened by the risen moon like the ocean swelling up in agitated surges at the rise of that luminary. Then, O king, the battle once more commenced on earth, for the destruction of the earth's population, between men that desired to attain to heaven.'"

Footnotes

428:1 Triyama, literally, consisting of three Yamas, a Yama being a watch of three hours. The first hour and a half of the night and the last hour and a half, being regarded as twilight, the night, truly as such, with the ancient Hindoos, consisted of only nine hours.

428:2 Literally, 'of a thousand Yamas.'

430:1 The moon is called the lord of lilies because the water-lily is seen to bloom at moonrise, just as the sun is called the lord of the lotuses because the lotus blooms at sun-rise, The direction presided over by Indra means the East.

430:2 Dasatakasha-kkupa means the Kakup or direction presided by him of a thousand eyes; hence the East.

430:3 Instead of Vrishodara, the Bombay text reads Vrishottama, which I adopt.

Section 185

"Sanjaya said, 'At this time Duryodhana, under the influence of wrath, approached Drona and addressing him said these words, for inspiring him with joy and provoking his anger.'

"Duryodhana said, 'No mercy should have been shown to our foes while they were heartless and worn out with toil and taking rest, especially when they are all of sure aim. Desirous of doing what is agreeable to thee, we showed them kindness by then letting them alone. The tired Pandavas, however (having taken rest), have become stronger. As regards ourselves, we are, in every respect, losing in energy and strength. The Pandavas, protected by thee, are constantly gaining prosperity. All weapons that are celestial and all those that appertain to Brahma exist in thee. I tell thee truly, that neither the Pandavas, nor ourselves, nor any other bowmen in the world, can be a match for thee while thou art engaged in battle. O foremost of regenerate ones, thou art acquainted with all weapons. Without doubt, by means of thy celestial weapons thou art capable of destroying the (three) worlds with the gods, the Asuras, and the Gandharvas. The Pandavas are all afraid of thee. Thou, however, forgivest them, remembering that they were thy pupils, or, perhaps, owing to my ill luck.'

"Sanjaya continued, 'Thus rebuked and angered by thy son, Drona, O king, wrathfully addressed Duryodhana and said these words: 'Although I am so old, O Duryodhana, I am still exerting myself in battle to the utmost extent of might. All these men are unacquainted with weapons. I am, however, well-versed in them. If, from desire of victory, I slay these men, there can be no more ignoble act for me to do. That, however, which is in thy mind, be it good or bad, I will accomplish, O Kaurava, at thy command. It will not be otherwise. Putting forth my prowess in battle and slaying all the Panchalas, I will doff my armour, O king! I swear this to thee truly. Thou thinkest that Arjuna, the son of Kunti, was worn out in battle. O mighty-armed Kaurava! Listen to what I truly say regarding his prowess. If Savyasachin's wrath is excited, neither Gandharvas, nor Yakshas nor Rakshasas can venture to bear him. At Khandavas, he encountered the divine chief of the celestials himself. The illustrious Arjuna, with his shafts baffled the pouring Indra. Yakshas, and Nagas, and Daityas, and all others proud of their might, were slain by that foremost of men. That also is known to thee. On the occasion of the tale of cattle, the Gandharvas headed by Chitrasena and others were vanquished by him. That firm bowman rescued you, while you were being carried away by those Gandharvas.

Nivatakavachas also, those enemies of the celestials, that were unslayable in battle by the celestials, themselves, were vanquished by that hero. Thousands of Danavas dwelling in Hiranyapura, that tiger among men vanquished. How can human beings then withstand him? O monarch, thou hast seen with thy own eyes how this host of thine, although exerting themselves so heroically, hath been destroyed by the son of Pandu.'

"Sanjaya continued, 'Unto Drona who was thus applauding Arjuna, thy son, O king, angered thereat, once more said these words: 'Myself and Duhsasana, and Karna, and my maternal uncle, Sakuni, dividing this Bharata host into two divisions (and taking one with us), shall to-day slay Arjuna in battle.' 'Hearing these words of his, Bharadwaja's son, laughing, sanctioned that speech of the king and said, 'Blessings to thee! What Kshatriya is there that would slay that bull amongst Kshatriyas, that unslayable one, viz., the bearer of Gandiva, that hero blazing forth with energy? Neither the Lord of treasures, nor Indra, nor Yama, nor the Asuras, the Uragas, and the Rakshasas can stay Arjuna armed with weapons. Only they that are fools say such words as those thou hast said, O Bharata! Who is there that would return home in safety, having encountered Arjuna in battle? As regards thyself, thou art sinful and cruel and suspicious of everybody. Even them that are employed in thy welfare, thou art ready to rebuke in this way. Go thou against the son of Kunti, for withstanding him for thy own sake. Thou art a well-born Kshatriya. Thou seekest battle. Why dost thou cause all these unoffending Kshatriyas to be slain? Thou art the root of this hostility. Therefore, go thou against Arjuna. This thy maternal uncle is possessed of wisdom and observant of Kshatriya duties. O son of Gandhari, let this one addicted to gambling proceed against Arjuna in battle. This one, skilled in dice, wedded to deception, addicted to gambling, versed in cunning and imposture, this gambler conversant with the ways of deceiving, will vanquish the Pandavas in battle! With Karna in thy company, thou hadst often joyfully boasted, from folly and emptiness of understanding, in the hearing of Dhritarashtra, saying, 'O sire, myself, and Karna, and my brother Duhsasana, these three, uniting together, will slay the sons of Pandu in battle.' This thy boast was heard in every meeting of the court. Accomplish thy vow, be truthful in speech, with them. There thy mortal foe, the son of Pandu, is staying before thee. Observe the duties of a

Kshatriya. Thy slaughter at the hands of Jaya would be worthy of every praise. Thou hast practised charity. Thou hast eaten (everything ever desired by thee). Thou hast obtained wealth to the measure of thy wish. Thou hast no debts. Thou hast done all that one should do. Do not fear. Fight now with the son of Pandu.' These words said, the battle commenced.'"

Section 186

"Sanjaya said, 'When three-fourths of that night had worn away, the battle, O king, once more commenced between the Kurus and the Pandavas. Both sides were elated with joy. Soon after, Aruna, the charioteer of Surya, weakening the splendour of the moon, appeared, causing the welkin to assume a coppery hue. The east was soon reddened with the red rays of the sun that resembled a circular plate of gold. Then all the warriors of the Kuru and the Pandava hosts, alighting from cars and steeds and vehicles borne by men, stood, with joined hands, facing the sun, and uttered the prayers of the twilight of dawn. The Kuru army having been divided into two bodies, Drona, with Duryodhana before him, proceeded (with one of those divisions) against the Somakas, the Pandavas, and the Panchalas. Beholding the Kuru host divided into two bodies, Madhava addressed Arjuna and said, 'Keeping thy foes to thy left, place this division (commanded by Drona) to thy right. Obedient to the counsels of Madhava in respect of the Kurus, Dhananjaya moved to the left of those two mighty bowmen, viz., Drona, and Karna. Understanding the intentions of Krishna, that subjugator of hostile cities, viz., Bhimasena, addressing Partha who was then staying at the van of battle, said these words.

"Bhimasena said, 'O Arjuna, O Vibhatsu, listen to these words of mine. The time for that object for which Kshatriya ladies bring forth sons has now come. If at such a time thou dost not strive to win prosperity, thou shalt then act meanly like a veritable wretch. Putting forth thy prowess, pay the debt thou owest to Truth, Prosperity, Virtue, and Fame! O foremost of warriors, pierce this division, and keep these to thy right.'

"Sanjaya continued, 'Thus urged by Bhima and Kesava, Savyasachin prevailing over Drona and Karna, began to resist the foe all round. Many foremost of Kshatriyas (among the Kurus), putting forth all their prowess, failed to withstand Arjuna who advanced at the very van of his troops, and who, like a raging conflagration, was consuming the foremost ones among his foes. Then Duryodhana and Karna, and Sakuni, the son of Suvala, covered Kunti's son, Dhananjaya, with showers of shafts. Baffling the weapons of all those warriors, that foremost of all persons well-skilled in weapons, O monarch, covered them (in return) with his shafts. Aiming at their weapons with his (and thus baffling them all), Arjuna, endued with great lightness of hand and possessing a complete control over his senses, pierced every one of those warriors with ten keen-pointed shafts. The welkin was then covered with dust. Thick showers of arrows fell. Darkness set in, and a loud and terrible uproar arose. When such was the state of things, neither the welkin, nor the earth, nor the points of the compass, could any longer be seen. Stupefied by the dust, all the troops became blind. Neither the foe, O king, nor we, could distinguish each other. For this reason, the kings began to fight, guided by conjecture and the names they uttered. Deprived of their cars, car-warriors, O king, encountering one another, lost all order and became a tangled mass. Their steeds killed and drivers slain, many of them, becoming inactive, preserved their lives and looked exceedingly affrighted. Slain steeds with riders deprived of lives were seen to lie on slain elephants as if stretched on mountain-breasts. Then Drona, moving away from that battle towards the north took up his station there., and seemed to resemble a smokeless fire. Beholding him move away from the battle towards the north, the Pandava troops, O king, began to tremble. Indeed, beholding Drona resplendent and handsome and blazing with energy, the enemy, inspired with fright became pale and wavered on the field, O Bharata! While summoning the hostile army to battle, and looking like an elephant in rut, the enemy became perfectly hopeless of vanquishing him, like the Danavas hopeless of vanquishing Vasava. Some among them became perfectly cheerless, and some, endued with energy, became inspired with wrath. And some were filled with wonder, and some became incapable of brooking (the challenge). And some of the kings squeezed their hands, and some deprived of their senses by rage, bit their lips. And some whirled their weapons, and some rubbed their arms; and some, possessed of great energy and souls under complete control, rushed against Drona. The Panchalas particularly, afflicted with the shafts of

Drona, O monarch, though suffering great pain, continued to contend in battle. Then Drupada and Virata proceeded, in that battle, against Drona, that invincible warrior, who was thus careering on the field. Then, O king, the three grandsons of Drupada, and those mighty bowmen, viz., the Chedis, also proceeded against Drona in that encounter. Drona, with three sharp shafts, took the lives of the three grandsons of Drupada. Deprived of lives, the princes fell down on the earth. Drona next vanquished in that battle the Chedis, the Kaikeyas, and the Srinjayas. That mighty car-warrior, viz., the son of Bharadwaja, then vanquished all Matsyas. Then Drupada, filled with wrath, and Virata, in that battle, shot showers of shafts, O king, at Drona. Baffling that arrowy shower, Drona, that grinder of Kshatriyas, covered both Drupada and Virata with his shafts. Shrouded by Drona, both those warriors, with rage, began to pierce him on the field of battle with their arrows. Then Drona, O monarch, filled with wrath and desire of revenge, cut off, with a couple of broad-headed shafts, the bows of both his antagonists. Then Virata, filled with wrath, sped in that encounter ten lances and ten shafts at Drona from desire of slaying him. And Drupada, in anger, hurled at Drona's car a terrible dart made of iron and decked with gold and resembling a large snake. Drona cut off, with a number of sharp and broad-headed arrows, those ten lances (of Virata), and with certain other shafts that dart (of Drupada) decked with gold and stones of lapis lazuli. Then that grinder of foes, viz., the son of Bharadwaja, with a couple of well-tempered and broad-headed shafts, despatched both Drupada and Virata unto the abode of Yama. Upon the fall of Virata and Drupada, and the slaughter of the Kshatriyas, the Chedis, the Matsyas, and the Panchalas, and upon the fall of those three heroes, viz., the three grandsons of Drupada, the high-souled Dhrishtadyumna, beholding those feats of Drona, became filled with rage and grief, and swore in the midst of all the ear-warriors, saying, 'Let me lose merits of all my religious acts as also my Kshatriya and Brahma energy, if Drona escape me today with life, or if he succeed in vanquishing me!' Having taken that oath in the midst of all the bowmen, that slayer of hostile heroes, viz., the prince of the Panchalas, supported by his own division, advanced against Drona. The Panchalas then began to strike Drona from one side, and Arjuna from another. Duryodhana, and Karna, and Sakuni, the son of Suvala, and the uterine brothers of Duryodhana (stationed), according to their precedence, began to protect Drona in battle.

Drona being thus protected in battle by those illustrious warriors, the Panchalas though struggling vigorously, could not even gaze at him. Then Bhimasena, O sire, became highly angry with Dhrishtadyumna and, O bull among men, that son of Pandu pierced Dhrishtadyumna with these fierce words:

"Bhimasena said, 'What man is there who being regarded as a Kshatriya and who taking his birth in the race of Drupada and who being the foremost of all persons possessing a knowledge of weapons, would only thus look at his foe stationed before him? What man having seen his sire and son slain, and especially, having sworn such an oath in the midst of the king, would thus be indifferent to his enemy? Yonder stands Drona like a fire swelling with its own energy. Indeed, with bow and arrows constituting his fuel, he is consuming with his energy all the Kshatriyas. Soon will he annihilate the Pandava army. Stand ye (as spectators) and behold my feat. Against Drona himself will I proceed. Having said these words, Vrikodara, filled with rage, penetrated into Drona's array, began to afflict and rout that host. Then the Panchalaprince Dhrishtadyumna, also, penetrating into that large host, engaged himself with Drona in battle. The battle became furious. Such a fierce encounter we had never seen or heard of before, O king, as that which now took place at sunrise of that day. The cars, O sire, were seen to be entangled with one another. The bodies of embodied creatures deprived of lives were scattered all over the field. Some, while proceeding towards another part of the field, were, on the way, assailed by others. Some, while flying away, were struck on their backs, and others on their sides. That general engagement continued to rage fiercely. Soon, however, the morning sun rose.'

Footnotes

434:1 In the first line of 31, the Bengal texts read Rajanam probably referring to Drupada. The correct reading, however, is Rujendra in the vocative case as in the Bombay edition.

434:2 I render this a little too freely. The form of the oath is, "Let that man lose, etc. whom Drona escapes today with life or whom Drona vanquishes today."

435:1 This, in the Bengal texts, is a triplet.

Section 187

"Sanjaya continued, 'The warrior, O king, thus clad in mail on the field of battle, adored the thousand-rayed Aditya as he rose at morn. When the thousand-rayed luminary, of splendour bright, as burning gold, arose, and the world became illumined, the battle once more commenced. The same soldiers that were engaged with each other before the sunrise, once more fought with each other, O Bharata, after, the rise of the sun. Horsemen engaged with car-warriors, and elephants with horsemen, and foot-soldiers with elephants and horsemen with horsemen, O bull of Bharata's race. Sometimes, unitedly and sometimes separately, the warriors, fell upon one another in battle. Having fought vigorously in the night, many, tired with exertion, and weak with hunger and thirst became deprived of their senses. The uproar made of the blare of conchs, the beat of drums, the roar of elephants, and the twang of out-stretched bows drawn with force touched the very heavens, O king! The noise made also by rushing infantry and falling weapons, and neighing steeds and rolling cars, and shouting and roaring of warriors, became tremendous. That loud noise increasing every minute, reached the heavens. The groans and wails of pain, on falling and fallen foot-soldiers and car-warriors and elephants, became exceedingly loud and pitiable as these were heard on the field. When the engagement became general, both side slew each other's own men and animals. Hurled from the hands of heroes upon warriors and elephants, heaps of swords were seen on the field, resembling heaps of cloths on the washing ground. The sound, again, of uplifted and descending swords in heroic arms resembled that of cloths thrashed for wash. That general engagement then, in which the warriors encountered one another with swords and scimitars and lances and battle-axes, became exceedingly dreadful. The heroic combatants caused a river there, that ran its course towards the regions of the dead. The blood of elephants and steeds and human beings formed its current. Weapons formed its fish in profusion. It was miry with blood and flesh. Wails of grief and pain formed its roar. Banners and cloth formed its froth. Afflicted with shafts and darts, worn with exertion, spent with toil on the (previous) night, and exceedingly weakened, elephants and steeds, with limbs perfectly motionless, stood on the field. With their arms (in beautiful attitudes) and with their beautiful coats of mail, and heads decked with beautiful ear-rings, the warriors, adorned with implements of battle, looked exceedingly resplendent. At that time, in consequence of the carnivorous animals and the dead and the dying, there was no path for the cars all over the field. Afflicted with shafts steeds of the noblest breed and high mettle, resembling elephants (in size and strength), worn out with toil, were seen to tremble with great effort, as they drew vehicles whose wheels had sunk in the earth. The whole of that host, O Bharata, resembling the ocean for vastness, then became agitated, and afflicted, inspired with terror, with the exception only of Drona and Arjuna. Those two became the refuge, these two became the saviours, of the warriors of their respective sides. Others, encountering these two proceeded to the abode of Yama. Then the vast host of the Kurus became greatly agitated, and the Panchalas, huddled together, became no longer distinguishable. During that great carnage of the Kshatriyas on earth, on that field of battle, enhancing the terrors of the timid and looking like a crematorium neither Karna, nor Drona, nor Arjuna, nor Yudhishthira, nor Bhimasena, nor the twins, nor the Panchala prince, nor Satyaki, nor Duhsasana, nor Drona's son, nor Duryodhana nor Suvala's son, nor Kripa, nor the ruler of the Madras, nor Kritavarman, nor others, nor my own self, nor the earth, nor points of the compass, could be seen, O king, for all of them, mingled with the troops, were shrouded by clouds of dust. During the progress of that fierce and terrible battle, when that dusty cloud arose, all thought that night had once more come over the scene. Neither the Kauravas, nor the Panchalas, nor the Pandavas, could be distinguished, nor the points of the compass, nor the welkin, nor the earth, nor even land nor uneven land. The warriors, desirous of victory, slew foes and friends, in fact, all whom they could perceive by the touch of their hands. The earthly dust that had arisen was soon dispelled by the winds that blew, and drenched by the blood that was shed. Elephants and steeds and car-warriors and foot-soldiers, bathed in blood, looked beautiful like the (celestial) forest of Parijata. Then Duryodhana, Karna, Drona and Duhsasana, these four

(Kauravas) warriors engaged in battle with four of the Pandava warriors, Duryodhana and his brothers, encountered the twins (Nakula and Sahadeva). And Radha's son engaged himself with Vrikodara, and Arjuna with the son of Bharadwaja, all the troops, from every side, looked on that terrible encounter. The car-warriors (of both armies quietly) beheld that beautiful, that superhuman engagement between those fierce and foremost of car-warriors conversant with every mode of warfare, riding on their own beautiful cars that performed diverse delightful evolutions. Endued with great prowess, struggling vigorously, and each solicitous of vanquishing the other, they covered each other with showers of shafts, like the clouds at the close of summer (pouring torrents of rain). Those bulls among men, riding on their cars of solar effulgence, looked beautiful like congregated masses of clouds in the autumnal sky. Then those warriors, O monarch, filled with wrath and desire of revenge, mighty bowmen all, challenging, rushed at one another with great vigour like infuriated leaders of elephantine herds. Verily, O king, death does not take place till its hour comes, since all those warriors did not simultaneously perish in that battle. Strewn with lopped off arms and legs, and heads decked with beautiful ear-rings, and bows and arrows and lances and scimitars and battle-axes and (other kinds of) axes, and Nalihas and razor-headed arrows and cloth-yard shafts and darts and diverse kinds of beautiful armour, and beautiful cars broken into pieces, and slain elephants and standardless cars broken like cities, and vehicles dragged hither and thither with the speed of the wind by driverless steeds in great fright, and a large number of well-decked warriors of great courage, and fallen fans and coats of mail and standards, and ornaments and robes and fragrant garlands, and chains of gold and diadems and crowns and head-gears and rows of bells, and jewels worn on breasts, and cuirasses and collars and gems that adorn head-gears, the field of battle looked beautiful like the firmament bespangled with stars.'

'Then there occured an encounter between Duryodhana, filled with wrath and desire of revenge, and Nakula filled with the same feelings. Madri's son cheerfully shooting hundreds of shafts, placed thy son on his right. At this loud cheers were bestowed upon him. Placed on the right by his cousin-brother in wrath, thy son king Duryodhana, filled with rage, began, in battle, to wonderfully counteract Nakula from that very side. Thereupon, Nakula, endued with great energy and acquainted with the diverse course (in which a car may be conducted), began to resist thy son who was engaged in counteracting him from his right. Duryodhana, however, afflicting Nakula with showers of shafts and resisting him on every side, caused him to turn back. All the troops applauded that feat (of thy son). Then Nakula, addressing thy son, said, 'Wait, Wait, recollecting all his woes caused by thy evil counsels.'"

Footnotes

436:1 I adopt the Bombay reading of the first line of this verse.

Section 188

"Sanjaya said, 'Then Duhsasana, filled with wrath, rushed against Sahadeva, causing the earth to tremble with the fierce speed of his car, O Madri's son, however, that crusher of foes, with a broad-headed arrow, quickly cut of the head, decked with the head-gear of his rushing antagonist's driver. From the celerity with which that act was accomplished by Sahadeva, neither Duhsasana nor any of the troops knew that the driver's head had been cut off. The reins being no longer held by anybody, the steeds ran at their will. It was then that Duhsasana knew that his driver had been slain. Conversant with the management of steeds, that foremost of car-warriors, himself restraining his steeds in that battle fought beautifully and with great activity and skill. That feat of his was applauded by friends and foes, since riding on that driverless car, he careered fearlessly in that battle. Then Sahadeva pierced those steeds with keen shafts. Afflicted with those shafts, they quickly ran away, careering hither and thither. For catching hold of the reins, he once laid aside his bow, and then he took up his bow for using it, lying aside the reins. During those opportunities the son of Madri covered him with arrows. Then Karna, desirous of rescuing thy son, rushed to that spot. Thereupon, Vrikodara, with great care, pierced Karna in the chest and arms with three broad-headed shafts sped from his bow drawn to its fullest stretch. Struck with those shafts like a snake with a stick, Karna stopped and began to resist Bhimasena, shooting keen shafts. Thereupon, a fierce battle took place between Bhima and Radha's son. Both of them roared like bulls, and the eyes of both were expanded (with rage). Excited with wrath, and rushing towards each other, with great speed, they roared at each other. Those two delighters, in battle were then very close to each other. So near were they that they could not easily shoot their shafts at each other. Thereupon, an encounter with maces happened. Bhimasena speedily broke with his mace the Kuvara of Karna's car. That feat of his, O king, seemed highly wonderful. Then the valiant son of Radha, taking up a mace, hurled it at Bhima's car. Bhima, however, broke it with the mace of his own. Then taking up a heavy mace, once more, Bhima hurled it at Adhiratha's son. Karna struck that mace with numerous shafts of beautiful wings, sped with great force, and once again with other shafts, Thus struck with Karna's shafts, the mace turned back towards Bhima, like a snake afflicted with incantations. With the rebound of that mace, the huge standard of Bhima, broke and fell down. Struck with that same mace, Bhima's driver also became deprived of his senses. Then Bhima, mad with rage, sped eight shafts at Karna, and his standard and bow, and leathern fence, O Bharata. The mighty Bhimasena, that slayer of hostile heroes, with the greatest care, O Bharata, cut off, with those keen shafts, the standards, the bow, and the leathern fence of Karna. The latter then, viz., the son of Radha, taking up another invincible and gold-decked bow, shot a number of shafts, and quickly slew Bhima's steeds of the hue of bears, and then his two drivers. When his car was thus injured, Bhima, that chastiser of foes, quickly jumped into the car of Nakula like a lion jumping down upon a mountain summit.'

"Meanwhile, Drona and Arjuna, those two foremost of car-warriors, preceptor and pupil, both skilled in weapon, O monarch, fought with each other in battle, stupefying the eyes and minds of men with their lightness in the use of weapons and the sureness of their aim, and with the motions of their cars. Beholding that battle, the like of which had never been witnessed before, between preceptor and pupil, the other warriors abstained from fighting with each other and trembled. Each of those heroes, displaying beautiful revolutions of his car, wished to place the other on his right. The warriors present there beheld their prowess and became filled with wonder.

Indeed, that great battle between Drona and the son of Pandu resembled that, O monarch, between a couple of hawks in the welkin for the sake of a piece of meat. Whatever feats Drona performed for vanquishing the son of Kunti, were all counteracted by Arjuna's performing similar feats. When Drona failed to gain any ascendency over the son of Pandu, the son of Bharadwaja, that warrior acquainted with the course of all weapons, invoked into existence the Aindra, the Pasupata, the Tvashtra, the Vayavya, and the Yamya weapons. As soon as those weapons, issued from Drona's bow, Dhananjaya destroyed them quickly. When his weapons were thus duly destroyed by Arjuna with his own weapons, Drona shrouded the son of Pandu with the mightiest of celestial weapons. Every weapon, however, that Drona shot at Partha from desire of vanquishing the latter, was shot by Partha in return for baffling it. Seeing all his weapons, even the celestial ones, duly baffled by Arjuna, Drona applauded the latter in his heart. That chastiser of foes, O Bharata, regarded himself superior to every person in the world acquainted with weapons, in consequence of Arjuna having been his pupil. Thus resisted by Partha in the midst of all those illustrious warriors, Drona, struggling with vigour, cheerfully resisted Arjuna (in return), wondering all the while. Then the celestials and Gandharvas in thousands, and Rishis and bodies of Siddhas, were seen on all sides in the welkin. Filled with (those as also with) Apsaras and Yakshas and Rakshasas, it once more seemed that the welkin was darkened by gathering clouds. An invisible voice, fraught with the praises of Drona and the high-souled Partha, was heard to repeatedly course through the firmament. When in consequence of the weapons shot by Drona and Partha all sides seemed ablaze with light, the Siddhas and the Rishis that were present, said, 'This is no human nor Asura, nor Rakshasa, nor celestial, nor Gandharva battle. Without doubt this is a high Brahma encounter. This battle is exceedingly beautiful and highly wonderful. We have never seen or heard of its like. Now, the preceptor prevails over the son of Pandu, and then the son of Pandu prevails over Drona. No one can find any difference between them. If Rudra, dividing his own self into two portions, fights, himself with himself, then may an instance be had to match this. Nowhere else can an instance be found to match it. Science, gathered in one place, exists in the preceptor; science and means are in the son of Pandu. Heroism, in one place, is in Drona; heroism and might are in the son of Pandu. None of these warriors can be withstood by foes in battle. If they wish, both of them can destroy the universe with the gods. Beholding those two bulls among men, all invisible and visible creatures said these words. The high-souled Drona then, in that battle, invoked into existence the Brahma weapon, afflicting Partha and all invisible beings. Thereupon, the earth with the mountains and waters and trees trembled. Fierce winds began to blow. The seas swelled in agitation. The combatants of the Kurus and the Pandava armies, as also all other creatures, became inspired with fear, when that illustrious warrior uplifted that weapon. The Partha, O monarch, fearlessly baffled that weapon by a Brahma weapon of his own, at which all that agitation in nature was speedily pacified. At last, when none of them could vanquish his antagonist in combat, a general engagement took place between the hosts, causing a great confusion on the field. During the progress of that dreadful battle between Drona and the son of Pandu (as also of that general engagement), once more, O king, nothing could be distinguished. The welkin became covered with dense showers of shafts, as if with masses of clouds, and creatures ranging in the air could no longer find a passage through their element."

Section 190

"Sanjaya said, 'During that fearful carnage of men and steeds and elephants, Duhsasana, O king, encountered Dhrishtadyumna. Mounted upon hi, golden car and exceedingly afflicted with the shafts of Duhsasana, the Panchala prince wrathfully showered his shafts upon thy son's steeds. Covered with the shafts of Prishata's son, O king, Duhsasana's car, with standard and driver, soon became invisible. Afflicted with those showers of arrows, Duhsasana, O monarch, became unable to stay before the illustrious prince of the Panchalas. Forcing, by means of his shafts, Duhsasana to turn back Pritha's son, scattering his arrows, proceeded against Drona in that battle. At the time Hridika's son, Kritavarman, with three of his uterine brothers, appeared on the scene and attempted to oppose Dhrishtadyumna. Those bulls among men, however, viz., the twins, Nakula and Sahadeva following in the wake of Dhrishtadyumna who was thus proceeding like a blazing fire towards Drona, began to protect him. Then, all those great car-warriors, endued with might and excited with rage, began to strike one another, making death their goal. Of pure souls and pure conduct, O king, and keeping heaven in view, they fought according to righteous methods, desirous of vanquishing one another. Of stainless lineage and stainless acts, and endued with great intelligence, those rulers of men, keeping heaven in view, fought fair battles with another. There was nothing unfair in that fight and no weapon was used that was regarded as unfair. No barbed arrows, nor those called nalikas, nor those that are poisoned, nor those with heads, made of horns, nor those equipped with many pointed heads, nor those made of the bones of bulls and elephants, nor those having two heads, nor those having rusty heads, nor those that are not straight going, were used by any of them. All of them used simple and fair weapons and desired to win both fame and region of great blessedness by fighting fairly. Between those four warriors of thy army and those three of the Pandava side, the battle that took place was exceedingly dreadful but divested of everything unfair. Then Dhrishtadyumna, exceedingly quick in the use of weapons, beholding those brave and mighty car warriors of thy army checked by the twins (Nakula and Sahadeva), proceeded towards Drona. Checked by those two lions among men, those four heroic warriors encountered the former like the wind assailing a couple of mountains (standing on their way). Each of the twins--those great car-warriors--was engaged with a couple of arrows against Drona. Beholding the invincible prince of the Panchalas proceeding against Drona, and those four heroes (of his own army) engaged with the twins, Duryodhana, O monarch, rushed to that spot, scattering showers of blood-drinking arrows. Seeing this, Satyaki quickly approached the Kuru king. Those two tigers among men, viz., the two descendants of Kuru and Madhu, approaching each other, became desirous of striking each other in battle. Recalling to mind their behaviour towards each other in childhood and reflecting with pleasure on the same, they gazed at each other and smiled repeatedly. 'Then king Duryodhana (mentally), blaming his own conduct, addressed his ever dear friend Satyaki, and said, 'Fie on wrath, O friend, and fie on vindictiveness! Fie on Kshatriya usage, and fie on might and prowess, since thou aimest thy weapons at me, and I too am aiming at thee, O bull of Sini's race! In those days thou wert dearer to me than life itself, and I also was such to thee! Alas, all those acts of childhood that I remember, of both thyself and mine, became quite insignificant in the field of battle! Alas, moved by wrath and convetousness, we are here to-day for fighting against each other, O thou of the Satwata race!' Unto him who said those words, O king, Satyaki, conversant with high weapons, taking up some keen arrows, smilingly replied, 'This is no assembly, O prince, nor the abode of our preceptor, where in former days we sported together.' Duryodhana answered, 'Where have those sports of our childhood gone, O bull of Sini's race, and, alas, how has this battle now come upon us? It seems that the influence of Time is irresistible. (Urged though we are) by desire of wealth, what use, however, have we of wealth that, assembled together, we are now engaged in battle, moved by the avarice of wealth.'

"Sanjaya said, 'Unto king Duryodhana who said so, Satyaki replied, 'This has always been the usage of the Kshatriyas that they have to fight even against their preceptors. If I am dear to thee, O king, then slay me without any delay. Through thee, O bull of Bharata's race, I shall then enter the region of the righteous. Exhibit, without delay, all thy might and prowess. I do not desire to witness this great calamity of friends.' Having replied and reasoned thus, Satyaki, O monarch, fearlessly and in utter disregard of life, quickly advanced against Duryodhana. Beholding him advance, thy son received him; indeed, O king, thy son poured on him of Sini's race a perfect shower of arrows. Then commenced a terrible battle between those lions of Kuru's and Madhu's races, resembling an encounter between an elephant and a lion. Then Duryodhana, filled with wrath, pierced the invincible Satyaki with many keen arrows, shot from his bow drawn to its fullest stretch. Satyaki quickly pierced the Kuru prince in return with fifty keen shafts in that battle and once more with twenty, and again with ten shafts. Then, in that encounter, O king, thy son, smiling the while, pierced Satyaki in return with thirty arrows shot from his bowstring drawn to his ear. Shooting then a razor-headed arrow, he cut off in twain the bow, with arrow fixed thereon, of Satyaki. Endued with great lightness of hand, the latter then, taking up a tougher bow, shot showers of shafts at thy son. As those lines of arrows advanced for compassing the death of Duryodhana, the latter, O king, cut them in pieces, at which the troops shouted loudly. With great swiftness, the Kuru king afflicted Satyaki with three and seventy shafts, equipped with wings of gold and steeped in oil and shot from his bow drawn to its fullest stretch. All those arrows of Duryodhana, as also his bow, with arrow fixed thereon, Satyaki quickly cut off. The Satwata hero then poured showers of shafts on his antagonist. Deeply pierced by Satyaki and feeling great pain, Duryodhana, O king, in great distress, sought shelter in another car. Having rested awhile and refreshed himself, thy son once more advanced against Satyaki, shooting showers of shafts at the latter's car. Smilingly, O king, Satyaki ceaselessly shot multitudes of shafts at Duryodhana's car. The shafts of both mingled with one another in the welkin. In consequence of those arrows thus shot by both, falling fast on every side, loud sounds, like those of a raging fire consuming a mighty forest, arose there. With thousands of arrows shot by both, the earth was densely covered. The welkin also became filled therewith. Beholding then that foremost of car-warriors, viz., that hero of Madhu's race, to be mightier than Duryodhana, Karna rushed to that spot, desirous of rescuing thy son. Mighty Bhimasena, however, could not brook that attempt of Karna. He, therefore, quickly proceeded against Karna, shooting innumerable shafts. Cutting off all those shafts of Bhima with the greatest ease, Karna cut off Bhima's bow, arrows and driver also, with his own shafts. Then, Pandu's son, Bhima, filled with rage, took up a mace and crushed the bow, standard, and driver of his antagonist in that encounter. The mighty Bhima also broke one of the wheels of Karna's car. Karna, however, stood on that car of his, which had one of his wheels broken, immovable as (Meru), the king of mountains. That beautiful car of his which had now only one wheel, was borne by his steeds, like the single wheeled car of Surya, drawn by the seven celestial steeds. Incapable of brooking the feats of Bhimasena, Karna continued to fight with the latter, using diverse kinds of shafts in profusion and diverse kinds of other weapons in that encounter. Bhimasena also filled with wrath, continued to fight with the Suta's son. When the engagement became general ant confused, (Yudhishthira) the son of Dharma, addressing all the foremost of warriors among the Panchalas and the Matsyas, said, 'They that are our life, they that are our heads, they amongst us that are endued with great strength, those bulls among men are all engaged with the Dhartarashtras. Why do ye then stand thus, as if stupefied and deprived of your senses? Proceed thither where those car-warriors of my army are fighting. Driving away your fears and keeping in view the duties of Kshatriyas (engage in fight), for then conquering or slain ye will gain desirable goals. If you prove victors, you may perform diverse sacrifices with profuse gifts to Brahmanas. If, on the other hand, you are slain, becoming then equals of the celestials, you will win many regions of blessedness. Thus urged by the king, those heroic and mighty car-warriors engaged in battle, observant of Kshatriya duties, quickly proceeded against Drona. The Panchalas then, from one side, assailed Drona with innumerable arrows, while others headed by Bhimasena began to resist him from another side. The Pandavas had three crooked-minded mighty car-warriors amongst them. They were Bhimasena and the twins (Nakula and Sahadeva). These addressed Dhananjaya loudly and said, 'Rush, O Arjuna, with speed and drive away the Kurus from Drona's vicinity. If the preceptor can be derived of his protectors, the Panchalas may then slay him easily.' Thus addressed, Partha suddenly rushed against the Kauravas, while Drona rushed against the Panchalas headed by Dhrishtadyumna. Indeed, on that the fifth day (of Drona's command) those heroic combatants, O Bharata, were grounded and crushed with great-celerity (by Bharadwaja's son.)"

Footnotes

441:1 All these arrows inflicted had wounds and could not be easily extracted. Shafts of crooked courses were condemned because the combatants could not easily baffle them, not knowing at whom they would fall.

Section 191

"Sanjaya said, 'Then Drona caused a great carnage among the Panchalas, like the slaughter caused by Sakra himself in rage amongst the Danavas in the days of yore. The great car-warriors of the Pandava army, endued with might and energy, though slaughtered, O king, by Drona's weapons, were not yet afraid of Drona in that battle. Indeed, O monarch, those mighty car-warriors, viz., the Panchalas and the Srinjayas, all rushed against Drona himself, for fighting with him. Loud and fierce were the yells they uttered as they rushed towards Drona for encompassing him on all sides and were slaughtered by him with shafts and darts. Beholding the slaughter of the Panchalas in that battle by the illustrious Drona, and seeing his, weapons overwhelm all sides, fear entered the hearts of the Pandavas. Beholding that dreadful carnage of steeds and human beings in that battle, the Pandavas, O monarch, became hopeless of victory. (They began to say unto each other) 'Is it not evident that Drona, that warrior conversant with the mightiest of weapons, will consume us all like a raging conflagration consuming a heap of straw in the season of spring? There is none competent to even look at him in battle. Conversant with the ways of morality, Arjuna (who alone is a match for him) will not fight with him.' Beholding the sons of Kunti afflicted with the shafts of Drona and inspired with fear, Kesava, endued with great intelligence and, devoted to their welfare, addressed Arjuna and said, 'This foremost of all bowmen is incapable of being ever vanquished by force in battle, by the very gods with Vasava at their head. When, however, he lays aside his weapons, he becomes capable of being slain on the field even by human beings. Casting aside virtue, ye sons of Pandu, adopt now some contrivance for gaining the victory, so that Drona of the golden car may not slay us all in battle. Upon the full of (his son) Aswatthaman he will cease to fight, I think. Let sonic man, therefore, tell him that Aswatthaman, hath been slain in battle.' This advice, however, O kin was not approved by Kunti's son, Dhananjaya. Others approved of it. But Yudhishthira accepted it with great difficulty. Then the mighty-armed Bhima, O king, slew with a mace a foe-crushing, terrible and huge elephant named Aswatthaman, of his own army, belonging to Indravarman, the chief of the Malavas. Approaching Drona then in that battle with some bashfulness Bhimasena began to exclaim aloud, 'Aswatthaman hath been slain.' That elephant named Aswatthaman having been thus slain, Bhima spoke of Aswatthaman's slaughter. Keeping the true fact within his mind, he said what was untrue, Hearing those highly disagreeable words of Bhima and reflecting upon them, Drona's limbs seemed to dissolve like sands in water. Recollecting however, the prowess of his son, he soon came to regard that intelligence as false. Hearing, therefore, of his slaughter, Drona did not become unmanned. Indeed, soon recovering his senses, he became comforted, remembering that his son was incapable of being resisted by foes. Rushing towards the son of Prishata and desirous of slaying that hero who had been ordained as his slayer, he covered him with a thousand keen shafts, equipped with kanka feathers. Then twenty thousand Panchala car-warriors of great energy covered him, while he was thus careering in battle, with their shafts. Completely shrouded with those shafts, we could not any longer see that great car-warrior who then resembled, O monarch, the sun, covered with clouds in the season of rains. Filled with wrath and desirous of compassing the destruction of those brave Panchalas, that mighty car-warrior, that scorcher of foes, viz., Drona, dispelling all those shafts of the Panchalas, then invoked into existence the Brahma weapon. At that time, Drona looked resplendent like a smokeless, blazing fire. Once more filled with rage the valiant son of Bharadwaja slaughtering all the Somakas, seemed to be invested with great splendour. In that dreadful battle, he felled the heads of the Panchalas and cut off their massive arms, looking like spiked maces and decked with golden ornaments. Indeed, those Kshatriyas, slaughtered in battle by Bharadwaja's son fell down on the earth and lay scattered like trees uprooted by the tempest. In consequence of fallen elephants and steeds, O Bharata, the earth, miry with flesh and blood, became impassable. Having slain twenty thousand Panchala car-warriors, Drona, in that battle, shone resplendent like a smokeless, blazing fire. Once more filled with rage, the valiant son of Bharadwaja cut off, with a broad-headed arrow, the head of Vasudana from his trunk. Once more slaying five hundred Matsyas, and six thousand elephants, he slew ten thousand steeds. Beholding Drona stationed on the field for the extermination of the Kshatriya race, the Rishis Viswamitra, and Jamadagni, and Bharadwaja, and Gautama, and Vasishtha, and Kasyapa, and Atri, and the Srikatas, the Prisnis, Garga, the Valkhilyas, the Marichis, the descendants of Bhrigu and Angiras, and diverse other sages of subtle forms quickly came thither, with the Bearer of sacrificial libations at their head, and, desirous of taking Drona unto the region of Brahman, addressed Drona, that ornament of battle, and said, 'Thou art fighting unrighteously. The hour of thy death is come. Laying aside thy weapons in battle, O Drona, behold us stationed here. After this, it behoveth thee not to perpetrate such exceedingly cruel deeds. Thou art versed in the Vedas and their branches. Thou art devoted to the duties enjoined by truth, especially, thou art a Brahmana. Such acts do not become thee. Lay aside thy weapons. Drive away the film of error that shrouds thee. Adhere now to the eternal path. The period for which thou art to dwell in the world of men is now full. Thou hast, with the Brahma weapon, burnt men on earth that are unacquainted with weapons. This act that thou hast perpetrated, O regenerate one, is not righteous. Lay aside thy weapons in battle without delay, O Drona, do not wait longer on earth. Do not, O regenerate one, perpetrate such a sinful act.' Hearing these words of their as also those spoken by Bhimasena, and beholding Dhrishtadyumna before him, Drona became exceedingly cheerless in battle. Burning with grief and exceedingly afflicted, he enquired of Kunti's son Yudhishthira as to whether his son (Aswatthaman) had been slain or not. Drona firmly believed that Yudhishthira would never speak an untruth even for the sake of the sovereignty of the three worlds. For this reason, that bull among Brahmanas asked Yudhishthira and not any body else. He had hoped for truth from Yudhishthira from the latter's infancy.

"Meanwhile, O monarch, Govinda, knowing that Drona, that foremost of warriors, was capable of sweeping all the Pandavas off the face of the earth, became much distressed. Addressing Yudhishthira he said, 'If Drona fighteth, filled with rage, for even half-a-day, I tell thee truly, thy army will then be annihilated. Save us, then, from Drona. under such circumstances, falsehood is better than truth. By telling an untruth for saving a life, one is not touched by sin. There is no sin in untruth spoken unto women, or in marriages, or for saving king, or for rescuing a Brahmana.' While Govinda and Yudhishthira were thus talking with each other, Bhimasena (addressing the king) said, 'As soon, O monarch, as I heard of the means by which the high-souled Drona might be slain, putting forth my prowess in battle, I immediately slew a mighty elephant, like unto the elephant of Sakra himself, belonging to Indravarman, the chief of the Malavas, who was standing within thy army. I then went to Drona and told him, 'Aswatthaman has been slain, O Brahmana! Cease, then, to fight. Verily, O bull among men, the preceptor did not believe in the truth of words. Desirous of victory as thou art, accept the advice of Govinda. Tell Drona, O King, that the son of Saradwat's daughter is no more. Told by thee, that bull among Brahmanas will never fight. Thou, O ruler of men, art reputed to be truthful in the three worlds.' Hearing those words of Bhima and induced by the counsels of Krishna, and owing also to the inevitability of destiny, O monarch, Yudhishthira made up his mind to say what he desired. Fearing to utter an untruth, but earnestly desirous of victory, Yudhishthira distinctly said that Aswatthaman was dead, adding indistinctly the world elephant (after the name), Before this, Yudhishthira's car had stayed at a height of four fingers' breadth from the surface of the earth; after, however, he had said that untruth, his (vehicle and) animals touched the earth. Hearing those words from Yudhishthira, the mighty car-warrior Drona, afflicted with grief, for the (supposed) death of his son, yielded to the influence of despair. By the words, again, of the Rishis, he regarded himself a great offender against the high-souled Pandavas. Hearing now about the death of his son, he became perfectly cheerless and filled with anxiety; upon beholding Dhrishtadyumna, O king, that chastiser of foes could not fight as before.'"

Footnotes

446:1 This verse is omitted in the Bombay text. There can be no doubt, however, about its genuineness.

Section 192

"Sanjaya said, 'Beholding Drona filled with great anxiety and almost deprived of his senses by grief, Dhrishtadyumna, the son of the Panchala king, rushed at him. That hero had, for the destruction of Drona, been obtained by Drupada, that ruler of men, at a great sacrifice, from the Bearer of sacrificial libations. Desirous of slaying Drona, he now took up a victory-giving and formidable bow whose twang resembled the roll of the clouds, whose string was possessed of great strength, and which was irrefragable and celestial. And he fixed on it a fierce arrow, resembling a snake of virulent poison and possessed of the splendour of fire. That arrow, resembling a fire of fierce flame, while within the circle of his bow, looked like the autumnal sun of great splendour within a radiant circle. Beholding that blazing bow bent with force by Prishata's son, the troops regarded that to be the last hour (of the world). Seeing that arrow aimed at him, the valiant son of Bharadwaja thought that the last hour of his body had come. The preceptor prepared with care to baffle that shaft. The weapons, however, of that high-souled one, O monarch, no longer appeared at his bidding. His weapons had not been exhausted although he had shot them ceaselessly for four days and one night. On the expiry, however, of the third part of that of the fifth day, his arrows became exhausted. Seeing the exhaustion of his arrows and afflicted with grief on account of his son's death, and in consequence also of the unwillingness of the celestial weapons to appear at his bidding, he desired to lay aside his weapons, as requested by the words of the Rishis also. Though filled with great energy, he could not however, fight as before. Then taking up another celestial bow that Angiras had given him, and certain arrows that resembled a Brahmana's curse, he continued to fight with Dhrishtadyumna. He covered the Panchala prince with a thick shower of arrows, and filled with rage, mangled his angry antagonist. With his own keen shafts he cut off in a hundred fragments those of the prince as also the latter's standard and bow. He then his antagonist's driver. Then Dhrishtadyumna, smiling, took up another bow, and pierced Drona with a keen shaft in the centre of the chest. Deeply pierced therewith and losing his self-possession in that encounter, that mighty bowman, then, with a sharp and broad-headed arrow, once more cut off Dhrishtadyumna's bow. Indeed, the invincible Drona then cut off all the weapons, O king, and all the bows that his antagonist had, with the exception only of his mace and sword. Filled with rage, he then pierced the angry Dhrishtadyumna, O chastiser of foes, nine keen arrows, capable of taking the life of every foe. Then the mighty car-warrior Dhrishtadyumna, of immeasurable soul, invoking into existence the Brahma weapon, caused the steeds of his own car to be mingled with those of his foes. Endued with the speed of the wind, those steeds that were red and of the hue of pigeons, O bull of Bharata's race, thus mingled together, looked exceedingly beautiful. Indeed, O king, those steeds thus mingled together on the field of battle, looked beautiful like roaring clouds in the season of rains, charged with lightning. Then that twice-born one of immeasurable soul cut off the shaft-joints, the wheel-joints, and (other) car-joints of Dhrishtadyumna. Deprived of his bow, and made carless and steedless and driverless, the heroic Dhrishtadyumna, fallen into great distress, grasped a mace. Filled with rage, the mighty car-warrior, Drona, of unbaffled prowess, by means of a number of keen shafts, cut off that mace, while it was on the point of being hurled at him. Beholding his mace cut off by Drona with arrows, that tiger among men, (viz., the Panchala prince), took up a spotless sword and a bright shield decked with a hundred moons. Without doubt, under those circumstances, the Panchala prince determined to make an end of that foremost of preceptors, that high-souled warrior. Sometimes, sheltering himself in his car-box and sometimes riding on his car-shafts, the prince moved about, uplifting his swords and whirling his bright shield. The mighty car-warrior Dhrishtadyumna, desirous of achieving, from folly, a difficult feat, hoped to pierce the chest of Bharadwaja's son in that battle. Sometimes, he stayed upon the yoke, and sometimes under the haunches of Drona's red steeds. These movements of his were highly applauded by all the troops. Indeed, while he stayed amid the trappings of the yoke or behind those red steeds, Drona found no opportunity to strike him. All this seemed exceedingly wonderful. The movements of both Drona and Prishata's son in that battle resembled the fight of hawk careering through the welkin for a piece of meat. Then Drona, by means of a dart pierced the white steeds of his antagonist, one after another, not striking, however, the red ones amongst them (that belonged to himself). Deprived of life, those steeds of Dhrishtadyumna fell down upon the earth. Thereupon, the red steeds of Drona himself, O king, where freed from the entanglements of Dhrishtadyumna's car. Beholding his steeds slain by that foremost of Brahmanas, Prishata's sons, that mighty car-warrior, that foremost of fighters, could not brook it. Though deprived of his car, still that foremost of all swordsmen, armed with his sword, sprang towards Drona, O monarch, like Vinata's son (Garuda) making a swoop at a snake. The form, O king, of Dhrishtadyumna at that time, when he sought to slay the son of Bharadwaja, resembled the form of Vishnu himself in days of yore when at the point of slaying Hiranyakasipu. He performed diverse evolutions, in fact. O Kauravya, the son of Prishata, careering in that battle, exhibited the well-known one and twenty different kinds of motion. Armed with the sword, and shield in hand, Prishata's son wheeled about and whirled his sword on high, and made side thrusts, and rushed forward, and ran sideways, and leapt high, and assailed the flanks of his antagonists and receded backwards, and closed with his foes, and pressed them hard. Having practised them well, he also showed the evolutions called Bharata, Kausika Satwata, as he careened in that battle for compassing the destruction of Drona, Beholding those beautiful evolutions of Dhrishtadyumna, as he careered on the field, sword and shield in hand, all the warriors, as also the celestials assembled there, were filled with wonder. The regenerate Drona then, shooting a thousand arrows in the thick of fight, cut off the sword of Dhrishtadyumna as also his shield, decked with a hundred moons. Those arrows that Drona shot, while fighting from such a near point, were of the length of a span. Such arrows are used only in close fight. None else have arrows of that kind, except Kripa, and Partha, and Aswatthaman and Karna, Pradyumna and Yuyudhana; Abhimanyu also had such arrows. Then the preceptor, desirous of slaying his disciple who was unto him even as his own son, fixed on his bow-string a shaft endued with great impetuosity. That shaft, however, Satyaki cut off by means of ten arrows, in the very sight of thy son as also of the high-souled Karna, as thus rescued Dhrishtadyumna who was on the point of succumbing to Drona. Then Kesava and Dhananjaya beheld Satyaki of prowess incapable of being baffled, who, O Bharata, was thus careering in the car-tracks (of the Kuru warriors) and within the range of the shafts of Drona and Karna and Kripa. Saying. 'Excellent, Excellent!' both of them loudly applauded Satyaki of unfading glory, who was thus destroying the celestial weapons of all those warriors. Then Kesava and Dhananjaya rushed towards the Kurus. Addressing Krishna, Dhananjaya said, 'Behold, O Kesava, that perpetuator of Madhu's race, viz., Satyaki of true prowess, sporting before the preceptor and those mighty car-warriors and gladdening me and the twins and Bhima and king Yudhishthira. With skill acquired by practice and without insolence, behold that enhancer of the fame of the Vrishnis, viz., Satyaki, careering in battle, sporting the while with those mighty car-warriors. All these troops, as also the Siddhas (in the welkin), beholding him invincible in battle, are filled with wonder, and applauding him, saying, 'Excellent, Excellent!' Indeed, O king, the warriors of both armies all applauded the Satwata hero, for his feats.'"

Footnotes

447:1 The celestial weapons were all living agents that appeared at the bidding of him who knew to invoke them. They abandoned, however, the person whose death was imminent, although invoked with the usual formulae.

448:1 I adopt the Bombay reading.

Section 193

"Sanjaya said, 'Beholding those feats of the Satwata hero, Duryodhana and others, filled with rage, quickly encompassed the grandson of Sini on all sides. Kripa and Karna, of also thy sorts, O sire, in that battle, quickly approaching the grandson of Sini, began to strike him with keen arrows. Then king Yudhishthira, and the two other Pandavas, viz., the two sons of Madri and Bhimasena of great might surrounded Satyaki (for protecting him). Karna, and the mighty car-warrior Kripa, and Duryodhana and others, all resisted Satyaki, pouring showers of arrows on him. The grand son of Sini, however, contending with all those car-warriors, baffled, O monarch, that terrible downpour of arrows, so suddenly created by his foes. Indeed, in that dreadful battle, Satyaki, by means of his own celestial weapons, duly resisted all those celestial weapons aimed at him by those illustrious warriors. The field of battle became full of many cruel sights upon that encounter of those royal combatants, resembling that scene of yore when Rudra, filled with rage, had destroyed all creatures. Human arms and heads and bows, O Bharata, and umbrellas displaced (from cars), and yak-tails, were seen lying in heaps on the field of battle. The earth became quickly strewn with broken wheels and cars, and massive arms lopped off from trunks, and brave horsemen deprived of life. And, O foremost one among the Kurus, large number of warriors, mangled with falling arrows, were seen in that great battle to roll and writhe on the ground in agony of the last spasms of death. During the progress of that terrible battle, resembling the encounter in days of old between the celestials and the Asuras, king Yudhishthira the just, addressing his warriors, said, Putting forth all your vigour, rush, ye great car-warriors, against the Pot-born! Yonder the heroic son of Prishata is engaged with Drona! He is endeavouring to the utmost of his might, to slay the son of Bharadwaja. Judging from the aspect he is presenting in this great battle, it is evident that filled with rage, he will today overthrow Drona. Uniting together, all of you fight with the Pot-born.' Thus ordered by Yudhishthira, the mighty car-warriors of the Srinjayas all rushed with great vigour to slay the son of Bharadwaja. That mighty car-warrior, viz., Bharadwaja's son, quickly rushed against those advancing warriors, knowing for certain that he would die. When Drona, of sure aim, thus proceeded, the earth trembled violently. Fierce winds began to blow, inspiring the (hostile) ranks with fear. Large meteors fell, seemingly issuing out of the sun, blazing fiercely as they fell and foreboding great terrors. The weapons of Drona, O sire, seemed to blaze forth. Cars seemed to produce loud rattles, and steeds to shed tears. The mighty car-warrior, Drona, seemed to be divested of his energy, His left eye and left hand began to twitch. Beholding Prishata's son, again, before him, and bearing in mind the words of the Rishis about his leaving the world for heaven, he became cheerless. He then desired to give up life by fighting fairly. Encompassed on all sides by the troops of Drupada's son, Drona began to career in battle, consuming large numbers of Kshatriyas. That grinder of foes, having slain four and twenty thousand Kshatriyas, then despatched to Yama's abode ten times ten thousand, by means of his shafts of keen points. Exerting himself with care, he seemed to stand in that battle like a smokeless fire. For the extermination of the Kshatriya race, he then had recourse to the Brahma weapon. Then the mighty Bhima, beholding the illustrious and irresistible prince of the Panchalas carless and weaponless, quickly proceeded towards him. Beholding him striking at Drona from a near point, that grinder of foes took up Dhrishtadyumna on his own car and said unto him, 'Save thee there is no other man that can venture to fight with the preceptor. Be quick to slay him. The burden of his slaughter rests upon thee.' Thus addressed by Bhima, the mighty-armed Dhrishtadyumna speedily took up a strong, a new and a superb bow capable of bearing a great strain. Filled with rage, and shooting his arrows in that battle at the irresistible Drona, Dhrishtadyumna covered the preceptor, desirous of withstanding him. Those two ornaments of battle then, both foremost of fighters and both filled with rage, invoked into existence the Brahma and diverse other celestial weapons. Indeed, O king, Dhrishtadyumna covered Drona with many mighty weapons in that encounter. Destroying all the weapons of Bharadwaja's son, the Panchala prince, that warrior of unfading glory, began to slay the Vasatis, the Sivis, the Valhikas and the Kurus, that is, them, who protected Drona in that battle. Indeed, O king, shooting showers of arrows on all sides, Dhrishtadyumna at that time looked resplendent like the sun himself shedding his thousands of rays. Drona, however, once more cut off the prince's bow and pierced the vitals of the prince himself with many arrows.

Thus pierced, the prince felt great pain. Then Bhima, of great wrath, holding the car of Drona, O monarch, slowly said these words unto him: If wretches amongst Brahmanas, discontented with the avocations of their own order, but well-versed in arms, did not fight, the Kshatriya order then would not have been thus exterminated. Abstention from injury to all creatures hath been said to be the highest of all virtues. The Brahmana is the root of that virtue. As regards thyself, again, thou art the foremost of all persons acquainted with Brahma. Slaying all those Mlecchas and other warriors, who, however, are all engaged in the proper avocations of their order, moved thereto by ignorance and folly, O Brahmana, and by the desire of wealth for benefiting sons and wives; indeed, for the sake of an only son, why dost thou not feel ashamed? He for whom thou hast taken up weapons, and for whom thou livest, he, deprived of life, lieth today on the field of battle, unknown to thee and behind thy back. King Yudhishthira the just hath told thee this. It behoveth thee not to doubt this fact.' Thus addressed by Bhima, Drona laid aside his bow. Desirous of laying aside all his weapons also, Bharadwaja's son of virtuous soul said aloud, 'O Karna, Karna, O great bowman, O Kripa, O Duryodhana, I tell you repeatedly, exert yourselves carefully in battle. Let no injury happen to you from the Pandayas. As regards myself, I lay aside my weapons.' Saying these words, he began loudly to take the name of Aswatthaman. Laying aside his weapons then in that battle, and sitting down on the terrace of his car, he devoted himself to Yoga and assured all creatures, dispelling their fears. Beholding that opportunity, Dhrishtadyumna mustered all his energy. Laying down on the car his formidable bow, with arrow fixed on the bow-string, he took up a sword, and jumping down from his vehicle, rushed quickly against Drona. All creatures, human beings and others, uttered exclamation of woe, beholding Drona thus brought under Dhrishtadyumna's power. Loud cries of Oh and Alas were uttered, as also those of Oh and Fie. As regards Drona himself, abandoning his weapons, he was then in a supremely tranquil state. Having said those words he had devoted himself to Yoga. Endued with great effulgence and possessed of high ascetic merit, he had fixed his heart on that Supreme and Ancient Being, viz., Vishnu. Bending his face slightly down, and heaving his breast forward, and closing his eyes, and resting ort the quality of goodness, and disposing his heart to contemplation, and thinking on the monosyllable Om, representing.

Brahma, and remembering the puissant, supreme, and indestructible God of gods, the radiant Drona or high ascetic merit, the preceptor (of the Kurus and the Pandavas) repaired to heaven that is so difficult of being attained even by the pious. Indeed, when Drona thus proceeded to heaven it seemed to us that there were then two suns in the firmament. The whole welkin was ablaze and seemed to be one vast expanse of equal light when the sun-like Bharadwaja, of solar effulgence, disappeared. Confused sounds of joy were heard, uttered by the delighted celestials. When Drona thus repaired to the region of Brahman, Dhrishtadyumna stood, unconscious of it all, beside him. Only we five amongst men beheld the high-souled Drona rapt in Yoga proceed to the highest region of blessedness. These five were myself, Dhananjaya, the son of Pritha, and Drona's son, Aswatthaman, and Vasudeva of Vrishni's race, and king Yudhishthira the just, the son of Pandu. Nobody else, O king, could see that glory of the wise Drona, devoted to Yoga, while passing out of the world. In fact, all human beings were unconscious of the fact that the preceptor attained to the supreme region of Brahman, a region mysterious to the very gods, and one that is the highest of all. Indeed, none of them could see the preceptor, that chastiser of foes, proceed to the region of Brahman, devoted to Yoga in the company of the foremost of Rishis, his body mangled with arrows and bathed in blood, after he had laid aside his weapons. As regards Prishata's son, though everybody cried fie on him, yet casting his eyes on the lifeless Drona's head, he began to drag it. With his sword, then, he lopped off from his foe's trunk that head,--his foe remained speechless the while. Having slain Bharadwaja's son. Dhrishtadyumna was filled with great joy, and uttered leonine shouts, whirling his sword. Of a dark complexion, with white locks hanging down to his ears, that old man of five and eighty years of age, used, for thy sake only, to career on the field of battle with the activity of a youth of sixteen. The mighty-armed Dhananjaya, the son of Kunti, (before Drona's head was cut off) had said, 'O son of Drupada, bring the preceptor alive, do not slay him. He should not be slain.' Even thus all the troops also had cried out. Arjuna, in particular, melted with pity, had cried out repeatedly. Disregarding, however, the cries of Arjuna as also these of all the kings, Dhrishtadyumna stew Drona, that bull among men, on the terrace of his car. Covered with Drona's blood, Dhrishtadyumna then Jumped from the car down upon the ground. Looking red like the sun, he then seemed to be exceedingly fierce. Thy troops beheld Drona slain even thus in that battle. Then Dhrishtadyumna. that great bowman, O king, threw down that large head of Bharadwaja's son before the warriors of thy army. Thy soldiers, O monarch, beholding the head of Bharadwaja's son, set their hearts on flight and ran away in all directions. Meanwhile Drona, ascending the skies, entered the stellar path. Through the grace of the Rishis Krishna (Dwaipayana), the son of Satyavati, I witnessed, O king, the (true circumstances about the) death of Drona. I beheld that illustrious one proceeding, after he had ascended the sky, like a smokeless brand of blazing splendour. Upon the fall of Drona, the Kurus, the Pandavas and the Srinjayas, all became cheerless and ran away with great speed. The army then broke up. Many had been slain, and many wounded by means of keen shafts. Thy warriors (in particular), upon the fall of Drona, seemed to be deprived of life. Having sustained a defeat, and being inspired with fear about the future, the Kurus regarded themselves deprived of both the worlds. Indeed, they lost all self-control. Searching for the body of Bharadwaja's, son, O monarch, on the field covered with thousands of headless trunks, the kings could not find it. The Pandavas, having gained the victory and great prospects of renown in the future, began to make loud sounds with their arrows and conchs and uttered loud leonine roars. Then Bhimasena, O king, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, were seen in the midst of the (Pandava) host to embrace each other. Addressing the son of Prishata, that scorcher of foes, viz., Bhima said, 'I will again embrace thee, O son of Prishata, as one crowned with victory, when that wretch of a Suta's son shall be slain in battle, as also that other wretch, viz., Duryodhana.' Having said these words, Bhimasena, the son of Pandu, filled with transports of joy, caused the earth to tremble with slaps on his armpits. Terrified by that sound, thy troops ran away from battle, forgetting the duties of the Kshatriyas and setting their hearts on flight. The Pandavas, having become victors, became very glad, O monarch, and they felt great happiness, derived from the destruction of their foes in battle.'"

Footnotes

453:1 Deprived of both the worlds, having sustained a defeat, they lost this world, and flying away from the field, they committed a sin and lost the next world.

Section 194

"Sanjaya said, 'Upon the fall of Drona, O king, the Kurus, afflicted with weapons, deprived of their leader, broken and routed, became filled with exertion, and deprived of energy through grief. Uttering loud wails, they grief, Seeing their foes (the Pandavas) prevailing over them, they repeatedly trembled. Their eyes filled with tears, and hearts inspired with fear, they became, O king, melancholy an cheerless, and destitute of gathered round thy son. Covered with dust, trembling (with fear), casting vacant looks on all sides, and their voice choked with fear, they resembled the Daityas after the fall of Hiranyaksha in the days of yore. Surrounded by them all, as if by small animals struck with fear, thy son, unable to stay in their midst, moved away. Afflicted with hunger and thirst, and scorched by the sun, thy warriors, then, O Bharata, became exceedingly cheerless. Beholding the fall of Bharadwaja's son, which was like unto the dropping of the sun down upon the earth, or the drying up of the ocean, or the transplantation of Meru, or the defeat of Vasava, beholding that act, incapable of being quietly witnessed, the Kauravas, O king, fled away in fear,--terror lending them greater speed. The ruler of the Gandharas Sakuni, beholding Drona of the golden car slain, fled with the car-warriors of his division, with speed that was much greater. Even the Suta's son fled away in fear, taking with him his own vast division, that was retreating with great speed with all its standards. The ruler of the Madras, viz., Salya, also, casting vacant looks around, fled away in fear, taking with him his division, teeming with cars and elephants and steeds. Saradwat's son, Kripa, too, fled away, saying, 'Alas. Alas,' taking with him his division of elephants and foot-soldiers, the greater part thereof having been slain. Kritavarman, O king, also fled away, borne by his swift steeds, and surrounded by the remnant of his Bhoja, Kalinga, Aratta, and Valhika troops. Uluka, O king, beholding Drona slain, fled away with speed, afflicted with fear and accompanied by a large body of foot-soldiers. Handsome and endued with youth, and reputed for his bravery, Duhsasana, also, in great anxiety, fled away surrounded by his elephant division. Taking with him ten thousand cars and three thousand elephants, Vrishasena also fled with speed at the sight of Drona's fall. Accompanied by his elephants and horses and cars, and surrounded also by foot-soldiers, thy son, the mighty car-warrior, Duryodhana, too, fled away, O king, taking with him the remnant of the Samsaptakas whom Arjuna had not yet slaughtered. Susarman, O king, fled away, beholding Drona slain. Riding on elephants and cars and steeds, all the warriors of the Kaurava army fled away from the field, seeing Drona, of golden car, slain. Some urging their sires on, some their brothers, some their maternal uncles, some their sons, some their friends, the Kauravas fled away. Others urging on their brethren in arms or, their sisters' sons, their kinsmen, fled away on all sides. With dishevelled hair, and accoutrements loosened, all fled away in such a manner that even two persons could not be seen running together.--The Kuru army has been totally destroyed,--even this was the belief of every body. Others amongst thy troops, fled away, O king, throwing off their coats of mail. The soldiers loudly called upon one another, O bull of Bharata's race, saying,--'Wait, Wait, do not fly,' but none of them that said so themselves stood on the field. Abandoning their vehicles and cars decked with ornaments, the warriors, riding on steeds or using their legs, fled away with great speed.

"While the troops, deprived of energy, were thus flying away with speed, only Drona's son, Aswatthaman, like a huge alligator coming up against the current of a stream, rushed against his foes. A fierce battle took place between him and many warriors headed by Sikhandin and the Prabhadrakas, the Panchalas, the Chedis, and the Kaikeyas. Slaying many warriors of the Pandava army that were incapable of being defeated with ease, and escaping with difficulty from the press of battle, that hero, possessed of the tread of an infuriated elephant, saw the (Kaurava) host running away, resolved on flight. Proceeding towards Duryodhana, Drona's son, approaching the Kuru king, said, 'Why, O Bharata, are the troops flying away as if in fear? Although flying away, thus, O monarch, why dost thou not yet rally them in battle? Thyself, too, O king, dost not seem to be in thy usual frame of mind. Upon the slaughter of that lion among car-warriors, O monarch, hath thy force fallen into this plight. O Kaurava, O king, all these that are headed (even) by Karna, wait not on the field. In no battle fought before did the army fly away thus. Hath any evil befallen thy troops, O Bharata?' Hearing these words of Drona's son on that occasion, Duryodhana, that bull among kings, felt himself unable to impart the bitter intelligence. Indeed, thy son seemed to sink into an ocean of grief, like a foundered boat. Beholding Drona's son on his car, the king became bathed in tears. Suffused with shame, O monarch, the king then addressed Saradwat's son, saying, 'Blessed be thou, say thou, before others, why the army is thus flying away'. Then Saradwat's son, O king, repeatedly feeling great anguish, told Drona's son how his sire had been slain.'

"Kripa said, 'Placing Drona, that foremost of car-warriors, at our head, we commenced to fight with only the Panchalas. When the battle commenced, the Kurus and the Somakas, mingled together, roared at one another and began to strike down one another with their weapons. During the progress of that battle the Dhartarashtras began to be thinned. Seeing this, thy sire, filled with rage, invoked into existence a celestial weapon. Indeed, Drona, that bull among men, having invoked the Brahma weapon, slew his enemies with broad-headed arrows, by hundreds, and thousands. Urged by fate, the Pandavas, the Kaikeyas, the Matsyas, and the Panchalas, O foremast of regenerate ones, approaching Drona's car, began to perish. With his Brahma weapon, Drona despatched unto Yama's abode a thousand brave warriors and two thousand elephants. Of a dark complexion, with his gray locks hanging down to his ears, and full five and eighty years old, the aged Drona used to careen in battle like a youth of sixteen, When the enemy's troops were thus afflicted and the kings were being slain, the Panchalas, though filled with desire of revenge, turned back from the fight. When the enemy, turning back, partially lost their order, that vanquisher of foes, (viz., Drona), invoking celestial weapons into the existence, shone resplendent like the risen sun. Indeed, thy valiant sire, getting into the midst of the Pandavas, and having arrows for the rays that emanated from him, resembled the midday sun at whom none could gaze. Scorched by Drona, as if by the blazing sun, they became cheerless and deprived of their energy and senses. Beholding them thus afflicted by Drona with his shafts, the slayer of Madhu, desirous of victory to the son of Pandu, said these words: 'Truly, this foremost of all wielders of arms, this leader of the leaders is incapable of being vanquished in battle by the slayer of Vritra himself. Ye sons of

Pandu, laying aside righteousness, take care of victory, so that Drona of the golden car may not slay all of you in battle. I think he will not fight after the fall of Aswatthaman. Let some man falsely tell him that Aswatthaman has been slain in battle.' Hearing these words Kunti's son, Dhananjaya, approved them not. The advice, however, met with the approval of all others, and even of Yudhishthira with some difficulty. Then, Bhimasena, with a tinge of bashfulness, said unto thy sire, 'Aswatthaman hath been slain.' Thy sire, however, did not believe him. Suspecting the intelligence to be false, thy father, so affectionate towards thee, enquired of Yudhishthira as to whether thou wert really dead or not. Afflicted with the fear of a lie, solicitous at the same time of victory, Yudhishthira, beholding a mighty elephant, huge as a hill and called Aswatthaman, belonging to the Malava chief, Indravarman, slain on the field by Bhima, approached Drona and answered him, saying, 'He for whom thou wieldest weapons, he, looking upon whom thou livest that ever dear son of thine, viz., Aswatthaman, hath been slain, Deprived of life he lieth on the bare ground like a young lion.' Aware fully of the evil consequences of falsehood, the king spoke those words unto that best of Brahmans, indistinctly adding elephant (after Aswatthaman). Hearing of the fall of his son, he began to wail aloud, afflicted with grief, Restraining (the force of) his celestial weapons, he fought not as before. Beholding him filled with anxiety, and almost deprived of his senses by grief, the son of the Panchala king, of cruel deeds, rushed towards him. Seeing the prince who had been ordained as his slayer, Drona, verse in all truths about men and things, abandoned all his celestial weapons and sat in Praya on the field of battle. Then Prishata's son, seizing Drona's head with his left hand and disregarding the loud admonitions of all the heroes, cut off that head.' Drona should not be slain, even these were the words uttered from every side. Similarly, Arjuna also, jumping down from his car, quickly ran towards Prishata's son, with arms upraised and repeatedly saying, 'O thou that art acquainted with the ways of morality, do not slay the preceptor but bring him alive.' Though thus forbidden by the Kauravas as also by Arjuna, Dhrishtadyumna killed thy father. For this, afflicted with fear, the troops are all flying away. Ourselves also, for the same reason, in great cheerlessness, O sinless one, are doing the same.'

"Sanjaya continued, 'Hearing of the slaughter of his sire in battle, Drona's son, like a snake struck with the foot, became filled with fierce wrath. And filled with rage, O sire, Aswatthaman blazed up in that battle like a fire fed with a large quantity of fuel. As he squeezed his hands and ground his teeth, and breathed like a snake, his eyes became red as blood.'"

Footnotes

455:1 Celestial weapons were invoked with mantras, as explained in a previous note. They were forces which created all sorts of tangible weapons that the invoked desired. Here the Brahma weapon took the form of broad-headed arrows.

Section 195

"Dhritarashtra said, 'Hearing, O Sanjaya, of the slaughter, by unrighteous means, of his aged sire, by Dhrishtadyumna, what, did the valiant Aswatthaman say, he, that is, in whom human and Varuna and Agneya and Brahma and Aindra and Narayana weapons are always present? Indeed, learning that the preceptor, that foremost of virtuous men, had been unrighteously slain by Dhrishtadyumna in battle, what did Aswatthaman say? The high-souled Drona, having obtained the science of weapons from Rama have imparted (a knowledge of) all the celestial weapons unto his son desirous of seeing the latter adorned with all the accomplishments (of a warrior). There is only one person in this world, viz., the son, and none else, whom people desire to become superior to themselves. All high-souled preceptors have this characteristic, viz., that they impart all the mysteries of their science unto either sons or devoted disciples. Becoming his sire's pupil. O Sanjaya, and obtaining all those mysteries with every detail, the son of Saradwat's daughter has become a second Drona, and a great hero. Aswatthaman is equal to Karna in knowledge of weapons, to Purandara in battle, to Kartavirya in energy, and Vrihaspati in wisdom. In fortitude, that youth is equal to a mountain, and in energy to fire. In gravity, he is equal to an ocean, and in wrath, to the poison of the snake. He is the foremost of all car-warriors in battle, a firm bowman, and above all fatigue. In speed he is equal to the wind itself and he careens in the thick of fight like Yama in rage. While his engaged in shooting arrows in battle, the very earth becomes afflicted. Of prowess incapable of being baffled, hero is never fatigued by exertions. Purified by the Vedas and by vows, he is a thorough master of the science of arms, like Rama, the son of Dasharatha. He is like the ocean, incapable of being agitated. Hearing that the preceptor, that foremost of righteous persons, had been unrighteously slain in battle by Dhrishtadyumna, what, indeed, did Aswatthaman say? Aswatthaman hath been ordained to be the slayer of Dhrishtadyumna, even as Yajnasena's son, the prince of the Panchalas, was ordained to be the slayer of Drona. What, Oh, did Aswatthaman say, hearing that his sire, the preceptor, had been slain by the cruel, sinful, and mean Dhrishtadyumna of little foresight?'"

Section 196

"Sanjaya said.. 'Hearing of the slaughter of his sire by Dhrishtadyumna, of sinful deeds, Drona's son was filled with grief and rage, O bull among men. Filled with rage, O king, his body seems to blaze forth like that of the Destroyer while engaged in slaughtering creatures at the end of Yuga. Repeatedly wiping his tearful eyes, and breathing hot sighs in rage, he said unto Duryodhana, I have now learnt how my sire has been slain by those low wretches after he laid aside his weapons, and how also has a sinful act been perpetrated by Yudhishthira disguised in the grab of virtue! I have now heard of that unrighteous and exceedingly cruel act of Dharma's son. Indeed, to those engaged in battle, either of the two things must happen, viz., victory or defeat. Death in battle is always to be applauded. That death, in battle, of a person engaged in fight, which takes place under circumstances of righteousness, is not deserving of grief, as has been observed by the sages. Without doubt, my sire has gone to the region of heroes. He having met with such a death, I should not grieve for him. The humiliation, however, of a seizure of his locks, that he sustained in the very sight of all the troops, while he was righteously engaged in battle, is tearing the very core of my heart. Myself alive, my sire's locks were seized, why should sonless people then entertain a desire of offspring? People perpetrate unrighteous acts or humiliate others, moved by lust or wrath or folly or hatred or levity. The cruel and wicked-souled son of Prishata hath perpetrated this exceedingly sinful act in total disregard of me Dhrishtadyumna, therefore, shall surely suffer the dreadful consequence of that act, as also the false-speeched son of Pandu, that has acted so wrongly. Today, the earth shall certainly drink the blood of that king Yudhishthira the just, who caused the preceptor, by an act of deceit to lay aside his weapons. I swear by truth, O Kauraveya, as also by my religious acts, that I shall never bear the burden of life if I fail to exterminate the Panchalas. By every means I contend with the Panchalas in dreadful strife. I shall certainly slay in battle Dhrishtadyumna, that perpetrator of unrighteous deeds. Mild or violent, let the means be what they will, I shall effect the destruction of all the Panchalas before peace becomes mine. O Kaurava! O tiger among men, persons desire children so that obtaining them they may be rescued from great fears both here and hereafter. My sire, however, fell unto that plight, like a friendless creature, although myself am alive, his disciple and son, resembling a mountain (in might). Fie on my celestial weapons. Fie on my arms. Fie on my prowess. Since Drona, although he had a son in me, had his locks seized! I shall, therefore, O chief of the Bharatas, now achieve that by which I may be freed from the debt I owe to my sire, now gone to the other world. He that is good never indulges in self-praise. Unable, however, to brook the slaughter of my sire, I speak of my prowess. Let the Pandavas, with Janardana among them, behold my energy today, while I grind all their troops, achieving what is done (by the destroyer himself) at the end of the Yuga. Neither the gods, nor the Gandharvas, nor the Asuras, the Uragas, and the Rakshasas, nor all the foremost of men, shall today be able to vanquish me on my car in battle. There is none in the world equal to me or Arjuna in knowledge of weapons. Entering into the midst of the troops, like the sun himself in the midst of his blazing rays, I shall today use my celestial weapons. Today, applied by me, innumerable shafts, sped from my bow in dreadful battle, displaying their terrible energy, I shall grind the Pandavas. Today, all the points of the compass, O king will be seen by the warriors of our army shrouded with my winged arrows of keen points, as if with torrents of rain. Scattering showers of shafts on all sides with a loud noise, I shall overthrow my foes, like a tempest felling trees. Neither Vibhatsu, nor Janardana, nor Bhimasena, nor Nakula, nor Sahadeva, nor king Yudhishthira, nor Prishata's wicked-souled son (Dhrishtadyumna), nor Sikhandin, nor Satyaki, O Kauravya, knoweth that weapon which I have, along with the mantras, for hurting and withdrawing it. Formerly on one occasion, Narayana, assuming the from of a Brahmana, came to my father. Bowing unto him, my father presented his offerings unto him in due form. Taking them himself, the divine Lord offered to give him a boon. My father then solicited that supreme weapon called Narayana. The divine Lord, the foremost of all gods, addressing my sire, said, No man shall ever become thy equal in battle. This weapon, however, O Brahmana, should never be used in haste. It never comes back without effecting the destruction of the foe. I know none whom it may not slay, O lord! Indeed, It would slay even the unslayable. Therefore, it should not be used (without the greatest deliberation). This mighty weapon, O scorcher of foes, should never be hurled upon persons that abandon their cars or weapons in battle, or upon those that seek for quarter or those that wield themselves up. He who seeketh to afflict in battle the unslayable with it, is himself exceedingly afflicted by it!'--My sire thus received that weapon. Then Lord Narayana, addressing myself also, said, 'With the aid of this weapon, thou too shalt pour diverse showers of celestial weapons in battle and blaze with energy in consequence of it. Having said these words, the divine Lord ascended to heaven. Even this is the history of the Narayana weapon which has been obtained by my sire's son. With that I will rout and slay the Pandavas, the Panchalas, the Matsyas, and the Kaikeyas, in battle, like Sachi's lord routing and slaying the Asuras. My shafts, O Bharata, will fall upon the contending foes, in those particular forms which I shall wish them to assume. Staying in battle, I will pour showers of weapons as I desire. I will rout and slay all the foremost of car warriors with sky-ranging arrows of iron-points. Without doubt, I will shower innumerable battle-axes upon the foe. With the mighty Narayana weapon, a scorcher of foes that I am, I will destroy the Pandavas, causing an immense carnage amongst them. That wretch amongst the Panchalas, (viz., Dhrishtadyumna), who is an injurer of friends and Brahmanas and of his own preceptor, who is a deceitful wretch of the most reprehensible conduct, shall never escape from me today with life.' Hearing these words of Drona's son, the (Kuru) army rallied. Then many foremost of men blew their gigantic conchs. And filled with delight, they beat their drums and dindimas by thousands. The earth resounded with loud noises, afflicted with the hoofs of steeds and the wheels of cars. That loud uproar made the earth, and the firmament also echo with it. Hearing that uproar, deep as the roll of the clouds, the Pandavas, those foremost of car-warriors, uniting together, took counsel of one another. Meanwhile, Drona's son, having said those words, O Bharata, touched water and invoked the celestial weapon called the Narayana.'"

Footnotes

458:1 Dharmadhwajin literally means a person bearing the standard of virtue, hence, hypocrite, sanctimoniously talking only virtue and morality but acting differently.

458:2 I think the correct reading is aputrinas and not putrinas. If it is putrinas, literally rendered, the meaning is, 'Why should persons having children, feel any affection for the latter?' It the worthy of remark that the author of Venisamhara has bodily adopted this verse, putting it in the mouth of Aswatthaman when introduced in the third Act.

459:1 The last line of 37 is read differently in the Bombay edition. Nilakantha accepts that reading, and explains it in his gloss remarking that the grammatical solecism occuring in it is a license. The Bengal reading, however, is more apposite.

Section 197

"Sanjaya said, 'When the weapon called Narayana was invoked, violent winds began to blow with showers of rain, and peals of thunder were heard although the sky was cloudless. The earth trembled, and the seas swelled up in agitation. The rivers began to run in a contrary course. The summits of mountains, O Bharata, began to split. Diverse animals began to pass by the left side of the Pandavas. Darkness set in, the sun became obscure. Diverse kinds of carnivorous creatures began to alight on the field in joy. The gods, the Danavas, and the Gandharvas, O monarch, all became inspired with fear. Beholding that tremendous agitation (in nature), all began to ask one another loudly about its cause. Indeed, seeing that fierce and terrible weapon invoked by Drona's son, all the kings, inspired with fear, felt great pain.'

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Sanjaya, what counsel was adopted by the Pandavas for the protection of Dhrishtadyumna when they saw the Kauravas once more advance to battle, rallied by Drona's son who was scorched by grief and unable to brook the slaughter of his sire?'

"Sanjaya continued, 'Having behold before the Dhartarashtras fly away, Yudhishthira, seeing them once more prepared for furious battle, addressed Arjuna, saying, 'After the preceptor Drona had been slain in battle by Dhrishtadyumna, like the mighty Asura, Vritra, by the wielder of the thunderbolt, (the Kurus), O Dhananjaya, becoming cheerless, gave up all hopes of victory. Desirous of saving themselves, all of them fled away from battle. Some kings fled, riding on cars borne along irregular course without Parshni drivers, and divested of standards and banners and umbrellas, and with their Kuvaras and boxes broken, and all their equipments displaced. Others, struck with panic and deprived of their senses, themselves striking the steeds of their cars with their feet, fled precipitately. Others, riding on cars with broken yokes and wheels and Akshas, fled afflicted with fear. Others on horseback were carried away, their bodies half displaced from their saddles. Others, dislodged from their seats, and pinned by shafts to the necks of elephants, were quickly carried away by those animals. Others wore trodden to death all around by elephants, afflicted and mangled with arrows. Others, deprived of weapons and divested of armour, fell from their vehicles and animal down upon the earth. Others were cut by car-wheels, or crushed by steeds and elephants. Others loudly calling after their sires and sons, fled away in fear, without recognising one another, deprived of all energy by grief. Some, placing their sons and sires and friends and brothers (on vehicles) and taking off their armour, were seen washing them with water. After the slaughter of Drona, (the Kuru) army, fallen into such a plight, fled away precipitously. By whom then hath it been rallied? Tell me, if thou knowest. The sound of neighing steeds and trumpeting elephants, mingled with the clatter of car-wheels, is heard loud. These sounds, so fierce, occuring in the Kuru ocean, are repeatedly swelling up and causing my troops to tremble. This terrific uproar, making the hair stand on end, that is now heard, would, it seems, swallow the three worlds with Indra at their head. I think this terrible uproar is uttered by the wielder of the thunderbolt himself. It is evident that upon the fall of Drona, Vasava himself is approaching (against us) for the sake of the Kauravas. Our hairs have stood on their ends, our foremost of car-warriors are all afflicted with anxiety. O Dhanaujaya, hearing this loud and terrible noise, I ask thee who is that mighty car-warrior, like the lord of the celestials himself, that rallying this terrible and swelling host, is causing it to return?'

"Arjuna said, 'He, relying upon whose energy the Kauravas, having addressed themselves to the accomplishment of fierce feats, are blowing their conchs and staying with patience, he about whom thou hast thy doubts. O king, as to who he may be that is roaring so loud, having rallied the Dhartarashtras after the fall of the disarmed preceptor, he, who is endued with modesty, possessed of mighty arms, has the tread of an infuriated elephant, owns a face like that of a tiger, always achieves fierce feats, and dispels the fears of the Kurus, he upon whose birth Drona gave away a thousand kine unto Brahmanas of high worth, he O king, that is roaring so loud, is Aswatthaman. As soon as he was born, that hero neighed like Indra's steed and caused the three worlds to tremble at that sound. Hearing that sound, an invisible being, O lord, (speaking audibly) bestowed upon him the name of Aswatthaman (the horse-voiced). That hero, O son of Pandu, is roaring today. Prishata's son, by an exceedingly cruel act, assailed Drona and took his life as if the latter was without a preceptor. Yonder stayeth the preceptor of that Drona. Since of the prince of the Panchalas seized my preceptor by the hair, Aswatthaman, confident of his own prowess, will never forgive him. Thou, O monarch, hath told thy preceptor a falsehood for the sake of kingdom! Although thou art acquainted with the dictates of righteousness, thou hast yet perpetrated a very sinful act. Thy ill fame, in consequence of the slaughter of Drona, will be eternal in the three worlds with their mobile and immobile creatures, like Rama's in consequence of the slaughter of Bali!About thyself, Drona had thought, ' The son of Pandu is possessed of every virtue; he is, besides, my disciple. He will never speak an untruth to me.' Thinking so, he gave credence to what thou hadst said. Although in speaking of Aswatthaman's death thou hadst added the world elephant, yet thy answer to the preceptor was, after all, an untruth in the garb of truth. Thus told by thee, the puissant Drona laid aside his weapons and, as thou sawest, became indifferent (to everything), exceedingly agitated, and almost deprived of his senses. It was even a disciple who, abandoning all morality, thus slew his own preceptor, full of affection for his son, while, indeed, that preceptor was filled with grief and unwilling to fight. Having caused him, who had laid his weapons to be unrighteously slain, protect the son of Prishata if thou canst, with all thy counsellors. All of us, uniting together, shall not be able to protect Prishata's son today, who will be assailed by the preceptor's son in wrath and grief. That superhuman being who is in that habit of displaying his friendship for all creatures, that hero, hearing of the seizure of his sire's locks, will certainly consume us all in battle today. Although I cried repeatedly at the top of my voice for saving the preceptor's life, yet, disregarding my cries and abandoning mortality, a disciple took the life of that preceptor. All of us have passed the greater part of our lives. The days that remain to us are limited. This exceedingly unrighteous act that we have perpetrated has stained that remnant. In consequence of the affection he bore to us, he was a sire unto us. According to the dictates of the scriptures also, he was a sire unto us. Yet he, that preceptor of ours, has been slain by us for the sake of short-lived sovereignty. Dhritarashtra, O king, had given unto Bhishma and Drona the whole earth, and what was still more valuable, all his children. Though honoured by our foe thus, and though he had obtained such wealth from him, the preceptor still loved us as his own children. Of unfading energy and prowess, the preceptor has been slain, only because, induced by thy words he had laid aside his weapons. While engaged in fight he was incapable of being slain by Indra himself. The preceptor was venerable in years and always devoted to our welfare. Yet unrighteous that we are, and stained with a levity of behaviour, we scrupled not to injure him. Alas, exceedingly cruel and very heinous has been the sin that we have committed, for, moved by the desire of enjoying the pleasures of sovereignty, we have slain that Drona. My preceptor had all along been under the impression that in consequence of my love for him, I could, (for his sake) abandon all,--sire, brother, children, wife and life itself. And yet moved by the desire of sovereignty, I interfered not when he was about to be slain. For this fault, O king, I have, O lord, already sunk into hell, overcome with shame. Having, for the sake of kingdom, caused the slaughter of one who was a Brahmana, who was venerable in years, who was my preceptor, who had laid aside his weapons, and who was then devoted, like a great ascetic, to Yoga, death has become preferable to me to life!'

Footnotes

460:1 Literally, "the animals kept the Pandavas to their right."

462:1 Dasaratha's son Rama, during his exile, slew the monkey-chief Bali, the brother of Sugriva, while Bali was engaged with Sugriva in battle. Bali had not done any injury to Rama. That act has always been regarded as a stain on Rama.

Section 198

"Sanjaya said, 'Hearing these words of Arjuna, the mighty car-warriors present there said not a single word, O monarch, agreeable or disagreeable, unto Dhananjaya. Then the mighty-armed Bhimasena, filled with wrath, O bull of Bharata's race, reproaching Kunti's son, Arjuna, said these words, 'Thou preachest truths of morality like an anchorite living in the woods or a Brahmana of rigid vows and senses under complete control. A person is called a Kshatriya because he rescues others from wounds and injuries. Being such, he must save himself from wounds and injuries. Showing forgiveness towards the three that are good (viz., the gods, the Brahmanas, and preceptor), a Kshatriya, by doing his duties, soon wins the earth as also piety and fame and prosperity. Thou, O perpetuator of thy race, art endued with every attribute of a Kshatriya. It does not, therefore, look well for thee to speak like an ignorant wight. O son of Kunti, thy prowess is like that of Sakra himself, the lord of Sachi. Thou dost not transgress the bounds of morality like the ocean that never transgresses its continents. Who is there that would not worship thee, seeing that thou seekest virtue, having abandoned the wrath cherished by thee for thirteen years? By good luck, O sire, thy heart today followeth in the wake of virtue. O thou of unfading glory, by good luck, thy understanding inclineth towards compassion. Though, however, thou art inclined to adopt the path of virtue, thy kingdom was snatched from thee most unrighteously. Dragging the wife Draupadi to the assembly, thy foes insulted her. Clad in barks of trees and skins of animals, all of us were exiled to the woods, and though we were undeserving of that plight, our foes nevertheless compelled us to endure it for thirteen years. O sinless one, thou hast forgiven all these circumstances, every one of which demands the exhibition of wrath. Wedded as thou art to duties of a Kshatriya, thou hast quietly borne these. Remembering all those acts of unrighteousness, I came here with thee for avenging myself of them. (When, however, I see that thou art so indifferent, why), I myself will slay those low wretches that despoiled us of our kingdom. Thou hadst formerly said these words, viz., Addressing ourselves to battle, we will exert to the utmost extent of our abilities. Today, however, thou reproachest us. Thou now seekest, virtue. Those words, therefore, that thou saidst formerly were untrue. We are already afflicted with fear. Thou cuttest, however, the very core of our hearts with these thy words, O crusher of foes, like one pouring acid upon the sores of wounded men. Afflicted with thy wordy darts, my heart is breaking. Thou art virtuous, but thou dost not know in what righteousness truly consists, since thou applaudest neither thyself nor us, though all of us are worthy of applause. When Kesava himself is here, praisest thou the son of Drona, a warrior that does not come up to even a sixteenth part of thyself, O Dhanajaya, confessing thy own faults, why dost thou not feel shame? I can rend asunder this earth in rage, or split the very mountains in whirling that terrible and heavy mace of mine, decked with gold. Like the tempest, I can break down gigantic trees looking like hills. I can, with my arrows, rout the united celestials with Indra at their head, together with all the Rakshasas, O Partha, and the Asuras, the Uragas and human beings. Knowing me, thy brother, to be such, O bull among men, it behoveth thee not, O thou of immeasurable prowess, to entertain any fear about Drona's son. Or, O Vibhatsu, stand thou here, with all these bulls amongst men. Alone and unsupported, I shall, armed with my mace, vanquish this one in great battle.' After Bhima had ended, the son of the Panchala king, addressing Partha, said these words, like Hiranyakasipu (the leader of the Daityas) unto the enraged and roaring Vishnu, 'O Vibhatsu, the sages have ordained these to be the duties of Brahmanas, viz., assisting at sacrifices, teaching, giving away, performance of sacrifices, receiving of gifts, and study as the sixth. To which of these six was that Drona devoted who has been stain by me? Fallen off from the duties of his own order and practising those of the Kshatriya order, that achiever of wicked deeds used to stay us by means of superhuman weapons. Professing himself to be a Brahmana, he was in the habit of using irresistible illusion. By an illusion itself hath he been slain today. O Partha, what is there that is improper in this? Drona having been thus punished by me, if his son, from rage, uttereth loud roars, what do you lose by that? I do not think it at all wonderful that Drona's son, urging the Kauravas to battle, will cause them to be slain, unable to protect them himself. Thou art acquainted with morality. Why then dost thou say that I am a slayer of my preceptor? It was for this that I was born as a son to the king of the Panchalas, having sprung from the (sacrificial) fire. How, O Dhananjaya, you call him a Brahmana or Kshatriya, with whom, while engaged in battle, all acts, proper and improper, were the same? O foremost of men, why should not he be slain, by any means in our power, who, deprived of his senses in wrath, used to slay with the Brahma weapons even those that were unacquainted with weapons? He that is unrighteous is said by those that are righteous to be equal to poison. Knowing this, O thou that art well versed with the truths of morality, why dost thou, O Arjuna, reproach me? That cruel car-warrior was seized and slain by me. I have done nothing that is worthy of reproach. Why then, O Vibhatsu, dost thou not congratulate me? O Partha, I have cut off that terrible head, like unto the blazing sun or virulent poison or the all-destroying Yuga fire, of Drona. Why then dost thou not applaud an act that is worthy of applause? He had slain in battle only my kinsmen and not those of any one else. I say that having only cut off his head, the fever of my heart hath not abated. The very core of my heart is being pierced for my not having thrown that head within the dominion of the Nishadas, like that of Jayadratha! It hath been heard, O Arjuna, that one incurreth sin by not slaying his foes. Even this is the duty of a Kshatriya, viz., to slay or be slain. Drona was my foe. He hath been righteously slain by me in battle, O son of Pandu, even as thou hast slain the brave Bhagadatta, thy friend. Having slain thy grandsire in battle, thou regardest that act to be righteous. Why then shouldst thou regard it unrighteous in me for my having slain my wretched foe? In consequence of our relationship, O Partha, I cannot raise my head in thy presence and am like a prostrate elephant with a ladder against his body (for helping puny creatures to get on his back). It, therefore, behoveth thee not to reproach me. I forgive all the faults of thy speech, O Arjuna, for the sake of Draupadi and Draupadi's children and not for any other reason. It is well known that my hostility with the preceptor has descended from sire to son. All persons in this world know it. Ye sons of Pandu, are ye not acquainted with it? The eldest son of Pandu hath not been untruthful in speech. I myself, O Arjuna, am not sinful. The wretched Drona was a hater of his disciples. Fight now. Victory will be thine.'"

Footnotes

463:1 I expand the original to make the sense clear.

464:1 The first line of the 23rd verse in the Bengal editions, is made the second line of that verse in the Bombay text. There seems to be a mistake, however, in both the texts. Vishnu slew Hiranyakasipu without allowing, the latter to say anything unto him. Vide Vishnu Purana, if instead of Hiranyakasipu Harim, the rendering be Hiranyakasipu Haris, the line may then be connected with Bhima's speech, and the comparison would become more apposite.

465:1 The Nishadas were and to this day are the lowest caste in India.

Section 199

"Dhritarashtra said, 'That illustrious person who had duly studied the Vedas with all their branches, he, in whom the entire science of arms and modesty had dwelt, he through whose grace many foremost of men are still capable of achieving superhuman feats which the very gods cannot achieve with care, alas, when he, viz., that Drona, that son of a great Rishi was insulted in the sight of all by the low, wicked, mean minded and sinful Dhrishtadyumna, that slayer of his own preceptor, was there no Kshatriya who felt called upon to display his wrath? Fie on the Kshatriya order, and fie on wrath itself! Tell me, O Sanjaya, what the sons of Pritha, as also all the other royal bowmen in the world, hearing of Drona's slaughter, said unto the prince of Panchala.'

"Sanjaya said, 'Hearing these words of Drupada's son, of crooked deeds, all the persons present there, O monarch, remained perfectly silent. Arjuna, however, casting oblique glances upon Prishata's son, seemed, with tears and sighs, to reproach him, saying, 'Fie, fie.' Yudhishthira and Bhima and the twins and Krishna and the others stood bashfully. Satyaki, however, O king, said these words, 'Is there no man here that would, without delay, slay this sinful wight, this lowest of men, who is uttering such evil speeches? The Pandavas are all condemning thee for this sinful act of thine, like Brahmanas condemning a person of the Chandala class. Having committed such a heinous act, having incurred the censures of all honest men, art thou not ashamed to open thy lips in the midst of such a respectable assembly? O despicable wretch, why did not thy tongue and head split into a hundred fragments while thou wert about to slay thy own preceptor? Why wert thou not struck down by that act of sin? Since, having perpetrated such a sinful act, again applauding thyself in the midst of human beings, thou incurrest the censures of the Parthas and all the Andhakas and the Vrishnis. Having perpetrated such an atrocious act, thou art again displaying such hatred towards the preceptor. For this thou deservest death at our hands. There is no use in keeping thee alive for even a single moment. Who is there, save thee, O wretch, that would cause the death of the virtuous preceptor, seizing him by his locks? Having obtained thee, O wretch, thy ancestors, for seven generations and thy descendants also for seven generations, deprived of fame, have sunk into hell, Thou hast charged Partha, that bull among men, with the slaughter of Bhishma. The latter, however, viz., that illustrious personage, himself accomplished his own death. Truly speaking, the uterine brother, (viz., Sikhandin), that foremost of all sinners, was the cause of Bhishma's death. There is none in the world that is more sinful than the sons of the Panchala king. Thy father had created Sikhandin for the destruction of Bhishma. As regards Arjuna, he had only, protected Sikhandin while Sikhandin became the cause of the illustrious Bhishma's death. Having got thee that is condemned by all righteous men, and thy brother, amongst them, the Panchalas have fallen off from righteousness, and stained with meanness, have become haters of friends and preceptors. If thou again speakest such words in my presence, I shall then break with this mace of mine that is as strong as the thunderbolt. Beholding thee that art the slayer of a Brahmana, since thou art guilty of nothing less than the slaughter of a Brahmana., people have to look at the sun for purifying themselves. Thou wretch of a Panchala, O thou of wicked conduct, speaking all of my preceptor first and then of my preceptor's preceptor, art thou not ashamed? Wait, wait! Bear thou but one stroke of this my mace! I myself will bear many strokes of thine.' Thus rebuked by the Satwata hero, Prishata's son, filled with rage, smilingly addressed the angry Satyaki in these harsh words.'

"Dhrishtadyumna said, 'I have heard thy words, O thou of Madhu's race, but I have forgiven thee. Being thyself unrighteous and sinful, desirest thou to rebuke them that are righteous and honest? Forgiveness is applauded in the world. Sin, however, does not deserve forgiveness. He that is of sinful soul regards the forgiving person powerless. Thou art a wretch in thy behaviour. Thou art of sinful soul. Thou art wedded to unrighteousness. Thou art censurable in every respect, from the tip of thy toe to the end of their hair. Desirest thou still to speak ill of others? What can be more sinful than that act of thine, viz., thy slaughter of the armless Bhurisravas while sitting in Praya, although thou wert with the aid of celestial weapons. He had laid aside his weapons and I slew him. O thou of crooked heart, what is there in that act that is improper? How can he, O Satyaki, blame such an act who himself has in Praya like an ascetic, and whose arms had been cut off by another? That valiant enemy of thine had displayed his prowess having struck thee with his foot and thrown thee down on the earth. Why didst thou not then slay him, showing thy manliness? When Partha, however, had already vanquished him, it was then that thou, acting most unrighteously, didst kill the brave and valiant Somadatta's son. When Drona had sought to rout the forces of the Pandavas, then I proceeded, shooting thousands of arrows. Having thyself acted in such a way, like a Chandala, and having thyself become worthy of reproach, desirest thou to reproach me in such harsh words? Thou art a perpetrator of evil deeds, and not I, O wretch the Vrishni race! Thou art the abode of all sinful deeds. Do not again blame me. Be silent. It behoveth thee. Don't say anything unto me after this. This is the reply I give thee with my lips. Don't say anything more. If, from folly, thou repeatest such harsh words, I shall then, in battle, despatch thee, with my arrows, to Yama's abode. By righteousness alone, O fool, one cannot vanquish his enemies. Listen now to the unrighteous acts of the Kurus also. Pandu's son, Yudhishthira was some time back unrighteously deceived by them. O Satyaki, Draupadi also was persecuted by them unrighteously. The Pandavas, with Krishna in their company, were also exiled and they were robbed of their all, O fool, most unrighteously. By an act of unrighteousness, again, has the ruler of the Madras been withdrawn from us by the enemy. By an act of unrighteousness also was the son of Subhadra slain. On this side, it was by an act of unrighteousness that Bhishma, the Kuru grandsire, was slain. Bhurisravas, too, was, by an act of unrighteousness, slain by thee that art so acquainted with righteousness. Even thus have the enemy, as also the Pandavas, acted in this battle. Possessed of courage and acquainted with morality, all of them, O Satwata, have acted thus, for gaining victory. High morality is difficult of ascertainment. Similarly, immorality also can with difficulty be comprehended. Fight now with the Kauravas, without returning to the home of thy fathers.'

"Sanjaya continued, 'Hearing these harsh and cruel words (from Dhrishtadyumna's lips), the blessed Satyaki began to tremble from head to foot. With rage his eyes assumed the hue of copper. Keeping his bow then upon his car, he grasped his mace, sighing like a Snake. Rushing, then, towards the prince of the Panchalas, he said unto him in great wrath, 'I will not speak harshly to thee, but I will slay thee, deserving as thou art of slaughter.' Seeing the mighty Satyaki rushing, from wrath and desire of revenge, at the Panchala prince, like Yama against one like his own self, the mighty Bhima, urged by Vasudeva, quickly jumped down from his car and seized him with his arms. Endued with great strength, Satyaki, who was rushing in great wrath, proceeded for a few steps, forcibly dragging after him the mighty son of Pandu who was endeavouring to hold him back. Then Bhima firmly planting his feet stopped at the sixth step that foremost of strong men, viz., that bull of Sini's race. Then Sahadeva, O king, jumping down from his own car, addressed Satyaki, thus held fast by the strong arms of Bhima, in these words, 'O tiger among men, O thou of Madhu's race, we have no friends dearer to us than the Andhakas, the Vrishnis and the Panchalas. So also the Andhakas and the Vrishnis, particularly Krishna, cannot have any friends dearer than ourselves. The Panchalas, also, O thou of Vrishni's race, even if they search the whole world to the confines of the sea, have no friends dearer to them than the Pandavas and the Vrishnis. Thou art even such a friend to this prince; and he also is a similar friend to thee. Ye all are to us even as we are to you. Acquainted as thou art with all duties, remembering now the duties thou owest to friends, restrain this wrath of thine, that has the prince of the Panchalas for its object. Be calm, O foremost one of Sini's race! Forgive the son of Prishata, and let Prishata's son also forgive thee. Ourselves also will practise forgiveness. What is there that is better than forgiveness?'

"While the scion of Sini, O sire, was thus being pacified by Sahadeva, the son of the Panchala king, smiling, said these words, 'Release Sini's grandson, O Bhima who is so proud of his prowess in battle. Let him come at me like the wind assailing the mountains, till, with my keen arrows, O son of Kunti, I quell his rage and desire for battle and take his life. Yonder come the Kauravas. I shall (after staying Satyaki) achieve this great task of the Pandavas that has presented itself. Or let Phalguna resist all the enemies in battle. As regards myself, I will fell this one's head with my arrows. He taketh me for the armless Bhurisravas in battle. Release him. Either I will slay him or he will slay me.' Hearing these words of the Panchala prince, the mighty Satyaki held fast in Bhima's clasp, sighing like a snake, began to tremble. Both of them, endued with great might and possessed of powerful arms, began to roar like a couple of bulls. Then Vasudeva, O sire, and king Yudhishthira the just, with great effort, succeeded in pacifying those heroes. Having pacified those two great bowmen, those two heroes, whose eyes had become blood-red with rage, all the Kshatriyas (of the Pandava) army proceeded against the warriors of the hostile army for battle.'

Footnotes

466:1 The Bengal reading is vicious, I adopt the Bombay reading which is Surorgurunsha bhuyopi, meaning, "this preceptor again." The fact is, Arjuna was Satyaki's preceptor; Drona, therefore, was the latter's preceptor's preceptor.

Section 200

"Sanjaya said, 'Then Drona's son began to cause a great carnage amongst his foes in that battle, like the Destroyer himself at the end of the Yuga. Slaying his enemies by means of his broad-headed arrows, Aswatthaman soon piled a mountain there of the dead. The standards of cars formed its trees; and weapons its pointed summits; the lifeless elephants formed its large rocks; the steeds, its Kimpurushas; and bows, its creepers and plants. And it resounded with the cries of all carnivorous creatures, that constituted its feathery population. And the spirits that walked there formed its Yakshas. Then roaring aloud, O bull of Bharata's race, Aswatthaman once more repeated his vow in the hearing of thy son, thus, 'Since Kunti's son, Yudhishthira, assuming only the outward garb of virtue, had caused the preceptor who was (righteously) engaged in battle to lay aside his weapons, I shall, in his very sight, rout and destroy his army. Having mangled all his troops, I shall, then, slay the sinful prince of the Panchalas. Indeed, I shall slay all of them, if they contend with me in battle. I tell thee truly, therefore, rally thou thy troops.' Hearing these words of Aswatthaman, thy son rallied the troops, having dispelled their fears with a loud leonine, roar. The encounter, then, O king, that once more took place between the Kuru and the Pandava armies, became as terrible as that of two oceans at full tide. The terrified Kauravas had their fears dispelled by Drona's son. The Pandus and the Panchalas had become fierce in consequence of Drona's slaughter. Great was the violence of that collision, on the field of battle, between those warriors, all of whom were cheerful and filled with rage and inspired with certain hopes of victory. Like a mountain, striking against a mountain, or an ocean against an ocean, O monarch, was that collision between the Kurus and the Pandavas. Filled with joy, the Kuru and the Pandava warriors beat thousands of drums. The loud and stunning uproar that arose from among those troops resembled that of the ocean itself while churned (of old by the gods and the Danavas). Then Drona's son, aiming at the host of the Pandavas and the Panchalas, invoked the weapon called Narayana. Then thousands of arrows with blazing mouths appeared in the welkin, resembling snakes of fiery mouths, that continued to agitate the Pandavas. In that dreadful battle, those shafts, O king, like the very rays of the sun in a moment shrouded all the points of the compass, the welkin, and the troops. Innumerable iron balls also, O king, then appeared, like resplendent luminaries in the clear firmament. Sataghnis, some equipped with four and some with two wheels, and innumerable maces, and discs, with edges sharp as razor and resplendent like the sun, also appeared there. Beholding the welkin densely shrouded with those weapons, O bull of Bharata's race, the Pandavas, the Panchalas, and the Srinjayas, became exceedingly agitated. In all those places, O ruler of men, where the great car-warriors of the Pandavas contended in battle, that weapon became exceedingly powerful. Slaughtered by the Narayana weapon, as if consumed by a conflagration, the Pandava troops were exceedingly afflicted all over the field in that battle. Indeed, O lord, as fire consumeth a heap of dry grass in summer, even so did that weapon consume the army of the Pandus. Beholding that weapon filling every side, seeing his own troops destroyed in large numbers, king Yudhishthira the just, O lord, became inspired with great fright. Seeing his army in course of flight and deprived of its senses, and beholding Parthas standing indifferent, Dharma's son said these words, 'O Dhrishtadyumna, fly away with your Panchala troops. O Satyaki, you also go away, surrounded by the Vrishnis and the Andhakas. Of virtuous soul, Vasudeva will himself seek the means of his own safety. He is competent to offer advice to the whole world. What need is there of telling him what he should do? We should not any longer fight. I say so unto all the troops. As regards myself, I will, with all my brothers ascend a funeral pile. Having crossed the Bhishma and the Drona oceans in this battle, that are incapable of being crossed by the timid, shall I sink with all my followers in the vestige, represented by Drona's son, of a cow's hoof? Let the wishes of king Duryodhana be crowned with success today, for I have today slain in battle the preceptor, that always cherished such friendly feelings towards us, that preceptor, who, without protecting, caused that child unacquainted with battle, viz., the son of Subhadra, to be slain by a multitude of wicked warriors, that preceptor, who with his son, sat indifferently, without answering, when Krishna in such distress, dragged into the assembly and sought to be made a slave, asked him to say the truth, that preceptor, who, white all the other warriors were fatigued, cased Duryodhana in invulnerable armour when the latter desired to slay Phalguna and who, having cased him so, appointed him to protect Jayadratha, who, being acquainted with the Brahma weapon, scrupled not to exterminate the Panchalas, headed by Satyajit, that had exerted themselves for my victory, that preceptor, who, whilst we were being unrighteously exiled from our kingdom, freely told us to go into the woods although he had been solicited by our friends to withhold his permission. Alas, that great friend of our hath been slain! For his sake, I will, with my friends, lay down my life. After Kunti's son, Yudhishthira had said this, he of Dasarha's race, (viz., Kesava) quickly forbidding the troops, by motion of his arms, to fly away said these words, Speedily lay down your weapons, all of you, and alight from your vehicles. Even this is the means ordained by the illustrious one, (viz., Narayana himself) for baffling this weapon. Come down on the earth, all of you from your elephants and steeds and cars. If you stand weaponless on the earth, this weapon will not slay you. In those places where you will fight for quelling the force of this weapon the Kauravas will become more powerful than you. Those men, however, that will throw down their weapons and alight from their vehicles, will not in this battle, be slain by this weapon. They, however, that will, even in imagination, contend against this weapon, will all be slain even if they seek refuge deep beneath the earth'. The warriors of the Pandava army, hearing, O Bharata, these words of Vasudeva, threw their weapons and drove away from their hearts all desire of battle. Then Bhimasena, the son of Pandu, beholding the warriors about to abandon their weapons, said these words, O king, gladdening them all: 'None should lay down his weapons here. I shall, with my shafts, oppose this weapon of Drona's son. With this heavy mace of mine, that is decked with gold, I shall career in this battle like the Destroyer himself, quelling this weapon of Drona's son. There is no man here that is equal to me in prowess, even as there is no luminary in the firmament that is equal to the sun. Beholding these two strong arms of mine like unto the trunks of a couple of mighty elephants, capable of pulling down the mountain of Himavat. I am the one person here that possesses the might of the thousand elephants. I am without a peer, even as Sakra is known to be in heaven among the celestials. Let people witness today the prowess of these two arms of my broad-chested self, while engaged in baffling the bright and blazing weapon of Drona's son. If there be none (else) capable of contending against the Narayana weapon, even I shall contend against it today in the very sight of all the Kurus and the Pandavas. O Arjuna, O Vibhatsu, thou shouldst not lay Gandiva aside. A stain will then attach to thee like that of the moon.' Thus addressed Bhima, Arjuna said, O Bhima, even this is my great vow, viz., that my Gandiva shall not be used against the Narayana weapon, kine, and Brahmanas. Thus answered by Arjuna, Bhima, that chastiser of foes, riding on his car of solar effulgence, whose rattle, besides, resembled the roar of the clouds, rushed against the son of Drona. Endued with great energy and prowess, the son of Kunti, in consequence of his extreme lightness of hand, within the twinkling of an eye, covered Aswatthaman with a shower of weapons. Then Drona's son, smiling at the rushing Bhima and addressing him (in proper words) covered him with arrows, inspired with mantras and equipped with blazing points. Shrouded with those shafts that vomited fire and resembled snakes of blazing mouths, as if covered with sparks of gold. The form, O king, of Bhimasena in that battle looked like that of a mountain in the evening when covered with fire. That weapon of Drona's son, directed against Bhimasena increased in energy and might, O king, like a conflagration assisted by the wind. Beholding that weapon of terrible energy thus increasing in might, a panic entered the hearts of all the combatants of the Pandava army with the exception of Bhima. Then all of them, throwing down their weapons on the earth, alighted from their cars and steeds. After they had thrown their weapons and alighted from their vehicles, that weapon of exceeding energy fell upon the head of Bhima. All creatures, especially the Pandavas, uttered cries of Oh and Alas, beholding Bhimasena overwhelmed by the energy of that weapon.'"

Footnotes

469:1 Kimpurushas were fabled creatures, half men and steeds. Not a mountain but had its Kimpurushas, according to the Hindu belief. Yakshas were a sort of superhuman beings inhabiting inaccessible halls and mountains.

470:1 I adopt the Bombay reading of the 2nd line of 35 and think that Nilakantha explains it correctly.

Section 201

"Sanjaya said, "Beholding Bhimasena overwhelmed by that weapon, Dhananjaya, for baffling its energy, covered him with the Varuna weapon. In consequence of the lightness of Arjuna's arms, and owing also to the fiery force that shrouded Bhima, none could see that the latter had been covered with the Varuna weapon. Shrouded with the weapon of Drona's son, Bhima, his steeds, driver, and car became incapable of being gazed at, like a fire of blazing flame in the midst of another fire. As at the close of the night, O king, all the luminaries run towards the Asta hill, even so the fiery shafts (of Aswatthaman) all began to proceed towards Bhimasena's car. Indeed, Bhima himself, his car, steeds, and driver, O sire, thus shrouded by Drona's son seemed to be in the midst of a conflagration. As the (Yuga) fire consuming the entire universe with its mobile and immobile creatures when the hour of dissolution comes, at last enters the mouth of the Creator, even so at the weapon of Drona's son began to enter the body of Bhimasena. As one cannot perceive a fire if it penetrates into the sun or the sun if it enters into a fire, even so none could perceive that energy which penetrated into Bhima's body. Beholding that weapon thus investing Bhima all around, and seeing Drona's son swelling with energy and might, the latter being then without an antagonist, and observing also that all the warriors of the Pandava army had laid down their weapons and that all the mighty car-warriors of that host headed by Yudhishthira had turned away their faces from the foe, those two heroes, viz., Arjuna and Vasudeva, both endued with great splendour, quickly alighting from their car, ran towards Bhima. Those two mighty men, diving into that energy born of the might of Aswatthaman's weapon, had resorted to the power of illusion. The fire of that weapon consumed them not, in consequence of their having laid aside their weapons, as also in consequence of the force of the Varuna weapon, and owing also to the energy possessed by themselves. Then Nara and Narayana, for the pacification of Narayana weapon, began forcibly to drag Bhima and all his weapons. Thus dragged by them, Kunti's son, that mighty car-warrior, began to roar aloud. Thereupon, that terrible and invincible weapon of Drona's son began to increase (in might and energy). Then Vasudeva, addressing Bhima, said, 'How is it, O son of Pandu, that though forbidden by us, thou, O son of Kunti, dost not yet abstain from battle? If the Kurus could now be vanquished in battle, then we, as also all these foremost of men, would certainly have continued to fight. Behold, all the warriors of thy host have alighted from their cars. For this reason, O son of Kunti, do thou also come down from thy car.' Having said these words, Krishna brought Bhima down from his car. The latter, with eyes red as blood in rage, was sighing like a snake. When, however, he was dragged down from his car and made to lay aside his weapons, the Narayana weapon, that scorcher of foes, became pacified.'

"Sanjaya continued, 'When, by this means, the unbearable energy of that weapon became stilled, all the points of the compass, cardinal and subsidiary, became clear. Sweet breezes began to blow and birds and animals all became quiet. The steeds and elephants became cheerful, as also all the warriors, O ruler of men! Indeed, when the terrible energy of that weapon, O Bharata, became stilled, Bhima. of great intelligence, shone resplendent like the morning sun. The remnant of the Pandava host, beholding the pacification of the Narayana weapon, once more stood prepared on the field for compassing the destruction of thy sons. When, after that weapon had been baffled, the Pandava host, stood arrayed, Duryodhana, O king, addressing Drona's son, said, O Aswatthaman, once more use that weapon speedily since the Panchalas are once more arrayed, desirous of victory.' Then addressed by thy son, O sire, Aswatthaman, sighing cheerlessly, replied unto the king in these words, 'That weapon, O king, cannot be brought back. It cannot be used twice. If brought back, it will without doubt, slay the person calling it back. Vasudeva, hath, by what means thou hast seen, caused it to be baffled. For this, O ruler men, the destruction of the foe hath not been compassed in battle. Defeat and death, however, are the same. Rather, defeat is worse than death. Lo, the enemy, vanquished and compelled to lay down his arms, looks as if deprived of life'. Duryodhana then said, 'O preceptor's son, if it be so, if this weapon cannot be used twice, let those slayers of their preceptor be slain with other weapons then, O foremost one of all persons acquainted with weapons! In thee are all celestial as well as in the Three eyed (Siva) of immeasurable energy. If thou wishest it not, even Purandara in rage cannot escape thee.'

"Dhritarashtra said, 'After Drona had been slain with the aid of fraud, and the Narayana weapon baffled, what, indeed, did Drona's son, thus urged by Duryodhana then, do, beholding the Parthas once more arrived for battle freed from the Narayana weapon, and careering at the head of their divisions?'

"Sanjaya said, 'Remembering the slaughter of his sire, Drona's son, owning the device of the lion's tail on his banner, filled with rage and casting of all fears, rushed against the son of Prishata. Rushing at him, O bull among men, that foremost of warriors, with great impetuosity, pierced the Panchala prince with five and twenty small arrows. Then Dhrishtadyumna, O King, pierced Drona's son that resembled a blazing fire, with four and sixty shafts. And he pierced Aswatthaman's driver also with twenty arrows whetted on stone and equipped with wings of gold, and then his four steeds with four sharp arrows. Repeatedly piercing Drona's son, and causing the earth to tremble with his leonine roars. Dhrishtadyumna then seemed to be employed in taking the lives of creatures in the world in dreadful battle. Making death itself his goal, the mighty son of Prishata, O king, accomplished in weapons and endued with sureness of aim, then rushed against Drona's son alone. Of immeasurable soul, that foremost of car-warriors, viz., the prince of Panchala, poured upon Aswatthaman's head a shower of arrows. Then Drona's son, in that battle, covered the angry prince with winged shafts. And once more, he pierced the latter with ten shafts, remembering the slaughter of his father. Then cutting off the standard and bow of the Panchala prince with a couple of well-shot shafts, equipped with heads like razors. Drona's son began to grind his foe with other arrows. In that dreadful battle, Aswatthaman made his antagonist steedless and driverless and carless, and covered his followers also with thick showers of shafts. At this, the Panchala troops, O king, mangled by means of those arrowy showers fled away in fear and great affliction. Beholding the troops turning away from battle and Dhrishtadyumna exceedingly afflicted, the grandson of Sini quickly urged his car against that of Drona's son. He then afflicted Aswatthaman with eight keen shafts. And once more striking that angry warrior with twenty shafts of diverse kinds, he pierced Aswatthaman's driver, and then his four steeds with four shafts. With. great deliberations and displaying a wonderful lightness of hand, he cut off Aswatthaman's bow and standard, Satyaki then cut into fragments the gold-decked car of this foe together with its steeds. And then he deeply pierced Aswatthaman in the chest with thirty arrows in that battle. Thus afflicted, O king, (by Satyaki), and shrouded with arrows, the mighty Aswatthaman knew not what to do. When the preceptor's son had fallen into that plight, thy son, that car-warrior, accompanied by Kripa and Karna and others began to cover the Satwata hero with arrows. All of them began quickly to pierce Satyaki from every side with keen shafts, Duryodhana pierced him with twenty, Saradwat's son, Kripa, with three. And Kritavarman pierced him with ten, and Karna with fifty. And Duhsasana pierced him with a hundred arrows, and Vrishasena with seven. Satyaki, however, O king, soon made all those great car-warriors fly away from the field, deprived of their cars. Meanwhile, Aswatthaman, O bull of Bharata's race, recovering consciousness, and sighing repeatedly in sorrow, began to think of what he should do. Riding then upon another car, that scorcher of foes, viz., the son of Drona, began to resist Satyaki, shooting hundreds of arrows. Beholding Aswatthaman once more approaching him in battle, the mighty car-warrior, Satyaki, once more made him careless and caused him to turn back. Then the Pandavas, O king, beholding the prowess of Satyaki, blew their conchs with great force and uttered loud leonine roars. Having deprived Aswatthaman of his car thus, Satyaki, of unbaffled prowess, then slew three thousand mighty car-warriors of Vrishasena's division. And then he slew fifteen thousand elephants of Kripa's force and fifty thousand horses of Sakuni. Then, the valiant son of Drona, O monarch, riding upon another car, and highly enraged with Satyaki, proceeded against the latter, desirous of slaying him. Beholding him approach again, the grandson of Sini, that chastiser of foes, once more pierced and mangled him with keen shafts, fiercer than those he had used before. Deeply pierced with those arrows of diverse forms by Yuyudhana, that great bowmen, viz., the angry son of Drona, smilingly addressed his foe and said, 'O grandson of Sini, I know thy partiality for Dhrishtadyumna, that slayer of his preceptor, but thou shalt not be able to rescue him or your own self when attacked by me. I swear to thee, O grandson of Sini, by truth and by my ascetic austerities, that I shall know no peace till I slay all the Panchalas. You may unite the forces of the Pandavas and those of the Vrishnis together, but I shall still slay the Somakas. Saying this, the son of Drona shot at Satyaki an excellent and straight arrow possessed of the effulgence of the sun, even as Sakra had hurled in days of yore his thunder at the Asura Vritra. Thus shot by Aswatthaman, that arrow, piercing through the armour of Satyaki, and passing through his body, entered the earth like a hissing snake entering its hole. His armour pierced through, the heroic Satyaki, like an elephant deeply struck with the hook, became bathed in blood that flowed from his wound. His bow, with arrow fixed thereon, being then loosened from his grasp, he sat down on the terrace of his car strengthless and covered all over with blood. Seeing this his driver speedily bore him away from Drona's son. With another shaft, perfectly straight and equipped with goodly wings that scorcher of foes, viz., Aswatthaman, struck Dhrishtadyumna between his eyebrows. The Panchala prince had before this been much pierced; therefore, deeply wounded by that arrow, he became exceedingly weak and supported himself by seizing his flag-staff. Beholding Dhrishtadyumna thus afflicted by Aswatthaman, like an infuriated elephant by a lion, five heroic car-warriors of the Pandava army, viz., Kiritin, Bhimasena, Vrihatkshatra of Puru's race, the youthful prince of the Chedis, and Sudarsana, the chief of the Malavas, quickly rushed against Aswatthaman. Armed with bows, all these rushed with cries Oh and Alas. And those heroes quickly encompassed the son of Drona on all sides. Advancing twenty paces, all of them, with great care, simultaneously struck the angry son of the preceptor with five and twenty arrows. Drona's son, however, with five and twenty shafts, resembling snakes of virulent poison, cut off, almost at the same time, those five and twenty arrows shot at him. Then Aswatthaman afflicted the Paurava prince with seven sharp shafts. And he afflicted the chief of the Malavas with three, Partha with one, and Vrikodara with six shafts. Then all those great car-warriors, O king, pierced Drona's son unitedly and separately with many shafts, whetted on stone equipped with wings of gold. The youthful prince of the Chedis pierced Drona's son with twenty and Partha pierced him with three. Then Drona's son struck Arjuna with six arrows, and Vasudeva with six, and Bhima with five, and each of the other two viz., the Malava and the Paurava, with two arrows. Piercing next the driver of' Bhima's car with six arrows, Aswatthaman cut off Bhimasena's bow and standard with a couple of arrows. Then piercing Partha once more with a shower of arrows, Drona's son uttered a leonine roar. With the sharp, well-tempered, and terrible arrows shot by Drona's son, the earth, the sky, the firmament, and the points of the compass, cardinal and subsidiary, all became entirely shrouded both in his front and rear. Endued with fierce energy and equal to Indra himself in prowess, Aswatthaman with three arrows, almost simultaneously cut off the two arms, like unto Indra's poles, and the head of Sudarsana, as the latter was seated on his car. Then piercing Paurava with a dart and cutting off his car into minute fragments by means of his arrows, Aswatthaman lopped off his antagonist's two arms smeared with sandal-paste and then his head from off his trunk with a broad-headed shaft. Possessed of great activity, he then pierced with many arrows resembling blazing flames of fire in energy, the youthful and mighty prince of the Chedis who was of the hue of the dark lotus, and despatched him to Yama's abode with his driver and steeds. Beholding the chief of the Malavas, the descendant of Puru, and the youthful ruler of the Chedis slain in this very sight by the son of Drona.. Bhimasena, the mighty-armed son of Pandu, became filled with rage. The scorcher of foes then covered Drona's son in that battle with hundreds of keen arrows resembling angry snakes of virulent poison. Endued with mighty energy, the angry son of Drona then destroying that arrowy shower, pierced Bhimasena with sharp shafts. The mighty-armed Bhima then, possessed of great strength, cut off with a broad-headed arrow the bow of Drona's son and then pierced Drona's son himself with a powerful shaft. Throwing away that broken bow, the high-souled son of Drona took up another and pierced Bhima with his winged shafts. Then those two, viz., Drona's son and Bhima, both possessed of great prowess and might, began to shower their arrowy downpours like two masses of rain-charged clouds. Gold-winged arrows, whetted on stone and engraved with Bhima's name shrouded Drona's son, like gathering masses of clouds shrouding the sun. Similarly, Bhima was soon shrouded with hundreds and thousands of strong arrows shot by Drona's son. Though shrouded in that battle by Drona's son, that warrior of great skill, Bhima yet felt no pain, O monarch, which seemed exceedingly wonderful. Then the mighty-armed Bhima sped ten gold-decked arrows, of great keenness and resembling the darts of Yama himself, at his foe. Those shafts, O sire, failing upon the shoulders of Drona's son, quickly pierced his body, like snakes penetrating into an ant-hill. Deeply pierced by the high-souled son of Pandu, Aswatthaman, closing his eyes, supported himself by seizing his flagstaff. Recovering his senses within a moment, O king, Drona's son bathed in blood, mustered all his wrath. Forcibly struck by the high-souled son of Pandu, Aswatthaman, endued with mighty arms, rushed with great speed towards the car of Bhimasena. And then, O Bharata, he sped at Bhimasena, from his bow drawn to its fullest stretch, a hundred arrows of fierce energy, all looking like snakes of virulent poison. Pandu's son Bhima also, proud of his prowess in battle, disregarding Aswatthaman's energy, speedily showered upon him dense arrowy downpour. Then Drona's son, O king, cutting off Bhima's bow by means of his arrows, and filled with rage, struck the Pandava in the chest with many keen shafts. Incapable of brooking that feat, Bhimasena took up another bow and pierced Drona's son in that battle with five keen shafts. Indeed, showering upon each other their arrowy downpours like two masses of clouds at the close of summer, two warriors, with eyes red as copper in rage, completely covered each other in that battle with their shafts. Frightening each other with the terrible sounds they made by their palms, they continued to fight with each other, each counteracting the feats of the other. Then bending his formidable bow adorned with gold, Drona's son began to gaze steadfastly at Bhima who was thus shooting his shafts at him. At that time, Aswatthaman looked like the meridian sun of blazing rays in an autumnal day. So quickly then did he shoot his shafts that people could not see when he took them out of his quiver when he fixed them on the bowstring when he drew the string, and when he let them off. Indeed, when employed in shooting his arrows, his bow, O monarch, seemed to be incessantly drawn to fiery circle. Shafts in a hundred thousands, shot from his bow, seemed to course through the welkin like a flight of locusts. Indeed, those terrible shafts adorned with gold, shot from the bow of Drona's son, coursed incessantly towards Bhima's car. The prowess, O Bharata, that we then beheld of Bhimasena, and his might, energy, and spirit, were exceedingly wonderful, for, regarding that terrible shower of arrows thick as a gathering mass of clouds, failing around him to be nothing more than a downpour of rain at the close of summer. Bhima of terrible prowess, desirous of slaying the son of Drona, in return poured his arrows upon the latter like a cloud in the season of rains. Bhima's large and formidable bow of golden back, incessantly drawn in that battle, looked resplendent like a second bow of Indra. Shafts in hundreds and thousands, issuing from it, shrouded Drona's son, that ornament of battle in that encounter. The showers of shafts, shot by both of them were so dense, O sire, that the very wind, O king, could not find room for coursing through them. Then Drona's son, O king, desirous of slaying Bhima, sped at him many gold-decked arrows of keen points steeped in oil. Showing his superiority to Drona's son Bhimasena cut off each of those arrows into three fragments before they could come at him. The son of Pandu then said, 'Wait Wait.' And once more, the mighty son of Pandu filled with rage, and desirous of slaying the son of Drona, shot at him a terrible shower of fierce arrows. Then Drona's son that warrior acquainted with the highest weapons, quickly destroying that arrowy shower by the illusion of his own weapons, cut off Bhima's bow in that encounter. Filled with rage, he then pierced Bhima himself with innumerable shafts in that battle. Endued with great might, Bhima then, after his bow had been cut off, hurled a dart at Aswatthaman's car, having whirled it previously with great impetuosity. The son of Drona, displaying the lightness of his hand in that encounter, quickly cut off, by means of sharp shafts, that dart as it coursed towards him with the splendour of a blazing brand. Meanwhile, terrible Vrikodara, taking up a very strong bow, and smiling the while, began to pierce the son of Drona with many arrows. Then Drona's son, O monarch, with a straight shaft, pierced the forehead of Bhima's driver. The latter, deeply pierced by the mighty son of Drona, fell into a swoon, O king, abandoning the reins of the steeds. The driver of the Bhima's car having fallen into a swoon, the steeds, O king, began to fly away with great speed, in the very sight of all the bowmen. Beholding Bhima carried away from the field of battle by those running steeds, the unvanquished Aswatthaman joyfully blew his huge conch. Beholding Bhimasena borne away from the field, all the Panchalas, inspired with fear, abandoning the car of Dhrishtadyumna, fled away on every side. Then Drona's son, shooting his shafts fiercely, pursued those broken troops, causing a great carnage among them. Thus slaughtered in battle by the son of Drona, those Kshatriyas fled away in all directions from fear of that warrior.

"Sanjaya said, 'Beholding that force broken, Kunti's son, Dhananjaya, of immeasurable soul, proceeded against Aswatthaman from desire of slaying him. Those troops then, O king, rallied with effort by Govinda and Arjuna, stayed on the field of battle. Only Vibhatsu, supported by the Somakas and the Matsyas, shot his arrows at the Kauravas and checked their onset. Quickly approaching Aswatthaman, that great bowman having the mark of the lion's tail on his banner, Arjuna addressed him, saying, 'Show me now the might thou hast, the energy, the knowledge, and the manliness, that are in thee, as also thy affection for the Dhartarashtras and thy hatred for us, and the high mettle of which thou art capable. Even Prishata's son, that slayer of Drona, will quell thy pride today. Come now and encounter the Panchala prince, that hero resembling the Yuga fire and like the Destroyer himself with Govinda. Thou hast displayed thy pride in battle, but I shall quell that pride of thine.'

"Dhritarashtra said, 'The preceptor's son, O Sanjaya, is possessed of might and worthy of respect. He beareth great love to Dhananjaya and the high-souled Dhananjaya also loveth him in return. Vibhatsu had never addressed Drona's son before in this way. Why then did the son of Kunti address his friend in such words?'

"Sanjaya said, 'Upon the fall of the youthful prince of the Chedis, of Vrihatkshatra of Puru's race, and of Sudarsana, the chief of the Malavas, who was well-accomplished in the science of arms, and upon the defeat of Dhrishtadyumna and Satyaki and Bhima, and feeling great pain and touched to the quick by those words of Yudhishthira, and remembering a his former woes, O lord, Vibhatsu, in consequence of his grief, felt such wrath rise within him the like of which he had never experienced before. It was for this that like a vulgar person, he addressed the preceptor's son who was worthy of every respect, in such unworthy, indecent, bitter, and harsh language. Addressed, from wrath, in such harsh and cruel words by Partha, O king, Drona's son, that foremost of all mighty bowmen, became highly angry with Partha and especially with Krishna. The valiant Aswatthaman, then, staying resolutely on his car, touched water and invoked the Agneya weapon incapable of being resisted by the very gods. Aiming at all his visible and invisible foes, the preceptor's son, that slayer of hostile heroes, inspired with mantras a blazing shaft possessed of the effulgence of a smokeless fire, and let it off on all sides, filled with rage. Dense showers of arrows then issued from it in the welkin. Endued with fiery flames, those arrows encompassed Partha on all sides. Meteors flashed down from the firmament. A thick gloom suddenly shrouded the (Pandava) host. All the points of the compass also were enveloped by that darkness. Rakshasas and Pisachas, crowding together, uttered fierce cries. Inauspicious winds began to blow. The sun himself no longer gave any heat. Ravens fiercely croaked on all sides. Clouds roared in the welkin, showering blood. Birds and beasts and kine, and Munis of high vows and souls under complete control, became exceedingly uneasy. The very elements seemed to be perturbed. The sun seemed to turn. The universe, scorched with heat, seemed to be in a fever. The elephants and other creatures of the land, scorched by the energy of that weapon, ran in fright, breathing heavily and desirous of protection against that terrible force. The very waters heated, the creatures residing in that element, O Bharata, became exceedingly uneasy and seemed to burn. From all the points of the compass, cardinal and subsidiary, from the firmament and the very earth, showers of sharp and fierce arrows fell and issued with the impetuosity of Garuda or the wind. Struck and burnt by those shafts of Aswatthaman that were all endued with the impetuosity of the thunder, the hostile warriors fell down like trees burnt down by a raging fire. Huge elephants, burnt by that weapon, fell down on the earth all around, uttering fierce cries loud as the rumblings of the clouds. Other huge elephants, scorched by that fire, ran hither and thither, and roared aloud in fear, as if in the midst of a forest conflagration. The steeds, O king, and the cars also, burnt by the energy of that weapon, looked, O sire, like the tops of trees burnt in a forest-fire. Thousands of cars fell down on all sides. Indeed, O Bharata, it seemed that the divine lord Agni burnt the (Pandava) host in that battle, like the Samvarta fire consuming everything at the end of the Yuga.

'Beholding the Pandava army thus burning in that dreadful battle, thy soldiers, O king, filled with joy, uttered leonine shouts. Indeed, the combatants, desirous of victory and filled with joy, speedily blew thousands of trumpets, O Bharata, of diverse kinds. Darkness having enveloped the world during that fierce battle, the entire Pandava army, with Savyasachin, the son of Panda, could not be seen. We had never before, O king, heard of or seen the like of that weapon which Drona's son created in wrath on that occasion. Then Arjuna, O king, invoked into existence the Brahma weapon, capable of baffling every other weapon, as ordained by the Lotus-born (Brahma) himself. Within a moment that darkness was dispelled, cool winds began to blow, and all the points of the compass became clear and bright. We then beheld a wonderful sight, viz., a full Akshauhini (of the Pandava troops) laid low. Burnt by the energy of Aswatthaman's weapon, the forms of the slain could not be distinguished. Then those two heroic and mighty bowmen, viz., Kesava and Arjuna, freed from that darkness, were seen together, like the sun and the moon in the firmament. Indeed, the wielder of Gandiva and Kesava were both unwounded. Equipped with its banners and standards and steeds, with the Anukarsa unjoined; and with all the mighty weapons stored on it remaining uninjured, that car, so terrible to thy warriors, freed from that darkness, shone resplendent on the field. And soon there arose diverse sounds of life mingled with the blare of conchs and the beat of drums, from among the Pandava troops filled with joy. Both hosts thought that Kesava and Arjuna had perished Beholding Kesava and Arjuna, therefore (freed from darkness and the energy of that weapon) and seeing that reappear so quickly, the Pandavas were filled with joy, and the Kauravas with wonder. Unwounded and full of cheerfulness, those two heroes blew their excellent conchs. Indeed, seeing Partha filled with joy, thy soldiers became exceedingly melancholy. Seeing those two high-souled ones (viz., Kesava and Arjuna), freed (from the energy of his weapon) the son of Drona became very cheerless. For a moment he reflected, O sire, on what had happened. And having reflected, O king, he became filled with anxiety and grief. Breathing long and hot sighs, he became exceedingly cheerless. Laying aside his bow, then, the son of Drona speedily alighted from his car, and saying, 'O fie, fie! Every thing is untrue,' he ran away from the fight. On his way he met Vyasa, the abode of Saraswati, the compiler of the Vedas, the habitation of those scriptures, unstained by sin, and of the hue of rain-charged cloud. Beholding him, that perpetuator of Kura's race, standing on his way, the son of Drona with voice choked in grief, and like one exceedingly cheerless, saluted him and said, 'O sire, O sire, is this an illusion, or is it a caprice (on the part of the weapon)? I do not know what it is. Why, indeed, hath my weapon become fruitless? What breach (has there been in the method of invocation)? Or, is it something abnormal, or, is it a victory over Nature (achieved by the two Krishnas) since they are yet alive?

It seems that Time is irresistible. Neither Asuras, nor Gandharvas, nor Pisachas, nor Rakshasas, nor Uragas, Yakshas, and birds, nor human beings, can venture to baffle this weapon shot by me. This fiery weapon, however, having slain only one Akshauhini of troops, hath been pacified. This exceedingly fierce weapon shot by me is capable of slaying all creatures. For what reason then could it not slay Kesava and Arjuna, both of whom are endued with the attributes of humanity? Asked by me, O holy one, answer me truly. O great Muni, I desire to hear all this in detail.'

"Vyasa said, 'O highly significant is this matter that thou enquirest of me from surprise. I will tell thee everything; listen attentively. He that is called Narayana is older than the oldest ones. For accomplishing some purpose, that creator of the universe took his birth as the son of Dharma. On the mountain of Himavat he underwent the severest ascetic austerities. Endued with mighty energy, and resembling fire or the sun (in splendour), he stood there with arms upraised. Possessed of eyes like: lotus-petals, he emaciated himself there for sixty-six thousand years, subsisting all the while upon air alone. Once more undergoing severe austerities of another kind for twice that period, he filled the space between earth and heaven with his energy. When by those austerities, O sire, he became: like Brahma he then beheld the Master, Origin, and Guardian of the Universe, the Lord of all the gods, the Supreme Deity, who is exceedingly difficult of being gazed at, who is minuter than the minutest and larger than, the largest, who is called Rudra, who is the lord of all the superior ones, who is called Hara and Sambhu, who has matted locks on his head, who is the infuser of life into every form, who is the First cause of all immobile: and mobile things, who is irresistible and of frightful aspect, who is of fierce wrath and great Soul, who is the All-destroyer, and of large heart; who beareth the celestial bow and a couple of quivers, who is cased in golden armour, and whose energy is infinite, who holdeth Pinaka, who is; armed with thunderbolt, a blazing trident, battle axe, mace, and a large sword; whose eye-brows are fair, whose locks are matted, who wieldeth the heavy short club, who hath the moon on his forehead, who is clad in tiger-skin, and who is armed with the bludgeon; who is decked with beautiful angadas, who hath snakes for his sacred thread, and who is surrounded by diverse creatures of the universe and by numerous ghosts and spirits, who is the One, who is the abode of ascetic austerities, and who is highly adored by persons of venerable age; who is Water, Heaven, Sky, Earth, Sun, Moon, Wind and Fire, and who is the measure of the duration of the universe. Persons of wicked behaviour can never obtain a sight of that unborn one, that slayer of all haters of Brahmanas, that giver of emancipation. Only Brahmanas of righteous conduct, when cleansed of their sins and freed from the control of grief, behold him with their mind's eye. In consequence of his ascetic austerities, Narayana obtained a sight of that unfading one, that embodiment of righteousness, that adorable one, that Being having the universe for his form. Beholding that supreme Abode of all kinds of splendour, that God with a garland of Akshas round his neck, Vasudeva, with gratified soul, became filled with delight which he sought to express by words, heart, understanding, and body. Then Narayana worshipped that Divine Lord, that First cause of the universe, that giver of boons, that puissant one sporting with the fair-limbed Parvati, that high-souled Being surrounded by large bands of ghosts, spirits, that Unborn one, that Supreme Lord, that Embodiment of the unmanifest, that Essence of all causes, that One of unfading power. Having saluted Rudra, that destroyer of the Asura Andhaka, the lotus eyed Narayana, with emotion filling his heart, began to praise the Three-eyed one (in these words), 'O adorable one, O first of all the gods, the creator of everything (viz., the Prajapatis) who are the regents of the world, and who having entered the earth,--thy first work,--had, O lord, protected it before, have all sprung from thee. Gods, Asuras, Nagas, Rakshasas, Pisachas, human beings, birds, Gandharvas, Yakshas and other creatures: with the entire universe, we know, have all sprung from thee. Everything that is done for propitiating Indra, and Yama, and Varuna, and Kuvera and Pitris and Tvashtri, and Soma, is really offered to thee. Form and light, sound and sky, wind and touch, taste and water, scent and earth,time, Brahma himself, the Vedas, the Brahmanas and all these mobile objects, have sprung from thee. Vapours rising from diverse receptacles of water, becoming rain-drops, which failing upon the earth, are separated from one another. When the time of the Universal dissolution comes those individual drops, separated from one another, once more unite together and make the earth one vast expanse of water. He that is learned, thus observing the origin and the destruction, of all things, understands thy oneness. Two birds (viz., Iswara and Jiva), four Aswatthas with their wordy branches (viz., the Vedas), the seven guardians (viz., the five essences or elements and the heart and the understanding), and the ten others that hold this city (viz., the ten senses that constitute the body), have all been created by thee, but thou art separate from and independent of them. The Past, the Future, and the Present, over each of which none can have any sway, are from thee, as also the seven worlds and this universe. I am thy devoted adorer,--be graceful unto me. Do not injure me, by causing evil thoughts to penetrate my heart. Thou art the Soul of souls, incapable of being known. He that knows thee as the Universal Seed, attaineth to Brahma. Desiring to pay thee respects, I am praising thee, endeavouring to ascertain thy real nature, O thou that art incapable of being understood by the very gods. Adored by me, grant me the boons I desire but which are difficult of acquisition. Do not hide thyself in thy illusion.'

"Vyasa continued, 'The blue-throated God, of inconceivable soul, that wielder of Pinaka, that divine Lord ever praised by the Rishis, then gave boons unto Vasudeva who deserved them all. The great God said, 'O Narayana, through my grace, amongst men, gods, and Gandharvas, thou shalt be of immeasurable might and soul. Neither gods, nor Asuras, nor great Uragas, nor Pisachas, nor Gandharvas, nor men, nor Rakshasas, nor birds, nor Nagas, nor any creatures in the Universe, shall ever be able to bear thy prowess. No one amongst even the celestials shall be able to vanquish thee in battle. Through my grace, none shall ever be able to cause thee pain by the weapon of thunderbolt or with any object that is wet or dry, or with any mobile or immobile thing. Thou shalt be superior to myself if thou ever goest to battle against me.' Thus were these boons acquired by Sauri in days of yore. Even that God now walketh the earth (as Vasudeva), beguiling the universe by his illusion. From Narayana's asceticism was born a great Muni of the name of Nara, equal to Narayana himself. Know that Arjuna is none else than that Nara. Those two Rishis, said to be older than the oldest gods, take their births in every Yuga for serving the purposes of the world. Thyself also, O thou of great heart, hast been born as a portion of Rudra, by virtue of all thy religious acts and as a consequence of high ascetic austerities, endued with great energy and wrath. Thou wert (in a former life) endued with great wisdom and equal to a god. Regarding the universe to consist only of Mahadeva, thou hadst emaciated thyself by diverse vows from desire of gratifying that God. Assuming the form of a very superior person, that blazes fourth with splendour, thou hast, O giver of honours, worshipped the great god with mantras, with homa, and with offerings. Thus adored by thee in thy former life, the great god became gratified with thee, and granted thee numerous boons, O learned one, that thou hadst cherished in thy heart. Like Kesava's and Arjuna's thy birth acts, and ascetic austerities are also superior. Like them, in thy worship, thou hast, in every Yuga, adored the great God in his Phallic form. Kesava is that devoted worshipper of Rudra who has sprung from Rudra himself. Kesava always worship the Lord Siva, regarding his Phallic emblem to be the origin of the universe. In Kesava is always present that knowledge, in consequence of which he views the identity of Brahman with the: universe and that other knowledge by which the Past, the Present and the Future, the near and the remote, are all seen, as if the whole are before his eyes. The gods, the Siddhas and the great Rishis, adore Kesava for obtaining that highest object in the universe, viz., Mahadeva. Kesava is the creator of everything. The Eternal Krishna should be adored with sacrifices. The Lord Kesava always worshippeth Siva in the Phallic emblem as the origin of all creatures. The God having the bull for his mark cherisheth greater regard for Kesava.'

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of Vyasa, Drona's son, that mighty car-warrior, bowed unto Rudra and regarded Kesava as worthy of the highest regards. Having his soul under complete control, he became filled with delight, the marks whereof appeared on his body. Bowing unto the great Rishi, Aswatthaman then, casting his eyes on the (Kuru) army, caused it-to be withdrawn (for nightly rest). Indeed, when, after the fall of Drona, the cheerless Kurus retired from the field, the Pandavas also, O monarch, caused their army to be withdrawn. Having fought for five days and caused an immense carnage, that Brahman well-versed in the Vedas, viz., Drona, repaired, O king, to the region of Brahma!'."

Footnotes

478:1 I adopt the Bombay reading.

481:1 Nilakantha explains this to mean that when he became unconnected with the world, rising superior to everything connected with the world.

481:2 The terrible.

481:3 Amritasya yonim, literally, the origin or cause of immortality, i.e., he from whom immortality springs. Hence, as explained by Nilakantha, the phrase means the source of salvation, for those only that are emancipate became immortal as the Supreme Soul itself.

482:1 i.e., the five attributes perceivable by the five senses, with the five objects of Nature with which they are directly connected or in which they manifest themselves.

Section 202

"Dhritarashtra said, Upon the slaughter of the Atiratha, viz., Drona, by Prishata's son, what did my sons and the Pandavas next do?'

"Sanjaya, said, 'After the rout of the Kuru army, upon the slaughter of that Atiratha, viz., Drona, by Prishata's son, Dhananjaya, the son of Kunti beholding a wonderful phenomenon in connection with his own victory, asked Vyasa, O bull of Bharata's race, who came thither in course of his wanderings, saying, 'O great Rishi, while I was engaged in slaying the foe in battle with showers of bright shafts, I continually beheld before me, proceeding in advance of my car, a person of blazing hue, as if endued with the effulgence of fire. Whithersoever he proceeded with his uplifted lance, all the hostile warriors were seen to break before him. Broken in reality by him, people regarded the foe to have been broken by me. Following in his wake, I only destroyed those, already destroyed by him. O holy one, tell me who was that foremost of persons, armed with lance, resembling the sun himself in energy, that was thus seen by me? He did not touch the earth with his feet, nor did he hurl his lance even once. In consequence of his energy, thousands of lances issued out of that one lance held by him.'

"Vyasa said, 'Thou hast, O Arjuna, seen Sankara, that First cause from which have sprung the Prajapatis, that puissant Being endued with great energy, he that is the embodiment of heaven, earth and sky, the Divine Lord, the protector of the universe, the great Master, the giver of boons, called also Isana. O, seek the protection of that boon, giving Deity, that lord of the universe. He is called Mahadeva (the Supreme Deity), of Supreme Soul, the one only Lord, with matted locks (on head), the abode of auspiciousness. Of three eyes and mighty arms, he is called Rudra, with his locks tied in the shape of a crown, and his body attired in skins. That boon-giving lord of the universe, that Supreme Deity, is also called Hara and Sthanu. He is the foremost of every being in the universe, he is incapable of being vanquished, he is the delighter of the universe and its supreme ruler. The first cause, the light and refuge of the universe, he is ever victorious. The Soul and the creator of the universe, and having the universe for his form, he is possessed of great fame. The Lord of the universe, and its great Ruler, that puissant one, is also the master of all actions. Called also Sambhu, he is self-born, he is the lord of all creatures, and the origin of the Past, the Future, and the Present. He is Yoga and the lord of Yoga; he is called Sarva, and is the Lord of all the worlds. He is superior to everything. The foremost of everything in the universe, and the highest of all, he is called also Parumesthin. The Ordainer of the three worlds, he is the sole refuge of the three worlds. Incapable of being vanquished, he is the protector of the universe, and abode (the necessity of) birth, decay, and death. The Soul of knowledge, incapable of being compassed by knowledge, and the highest of all knowledge he is unknowable. Through grace, he giveth unto his worshippers the boons they desire. That Lord hath for his companions celestial beings of diverse forms, some of whom are dwarfs, some having matted locks, some with bald heads, some with short necks, some with large stomachs, some with huge bodies, some possessed of great strength and some of long ears. All of them, O Partha, have deformed faces and mouths and legs and strange attires. That Supreme Deity, called Mahadeva, is worshipped by followers that are even such. Even that Siva, O son, endued with such energy, proceedeth through kindness, in advance of thee. In that fierce battle, O Partha, making the very hair stand on end, who else, O Arjuna, than the divine Maheswara, that foremost of all bowmen, that Deity of divine form, could even in imagination venture to vanquish that force which was protected by those great smiters and bowmen, viz., Aswatthaman and Karna and Kripa? None can venture to stay before the warrior that hath Maheswara walking before him. There is no being in the three worlds that is equal to him. And the very scent of the enraged Mahadeva, foes in battle tremble and become senseless and fall in large numbers. For this, the gods in heaven adore and bow to him. Those men in this world and those other men of pious conduct, that devoutly worship the boon-giving, divine, and auspicious Rudra, obtain happiness here and attain to the highest state hereafter. O son of Kunti, bow down unto him that is peace, unto him, called Rudra of blue throat, exceedingly subtle, and of great effulgence, unto him called Kapardin, him that is terrible, him that of tawny eyes, him that is boon-giving; unto that great ordainer, of red locks and righteous conduct; unto him that always does auspicious acts; unto him that is an object of desire; him that is of tawny eyes; him that is called Sthanu; him that is called Purusha; unto him that is of tawny hair; him that is bold, him that is exceedingly subtle and of great effulgence; unto him that is the giver of light; him that is the embodiment of all sacred waters; him that is the God of gods; and him that is endued with great impetuosity; unto him that is of manifest form; him that is called Sarva; him that is of agreeable attire; unto him that has an excellent head-gear, him that is of handsome face; him that has the mountains for his habitation; him that is peace; him that is the protector; him that has barks of trees for his attire; him whose arms are decked with ornaments of gold, him who is fierce, him that is the lord of all the points of the compass; him that is the lord of the clouds and of all created beings; him that is the lord of all trees and of all kine; him that has his body shrouded with trees; him who is the celestial generalissimo; him who inspires all thought; him who has the sacrificial ladle in his hand; him who is blazing; him who wields the bow; him who is Rama's self, him who has diverse forms; him who is the lord of the universe; him who had the munja grass for his attire; him who has a thousand heads, a thousand eyes, a thousand arms, and a thousand legs. O son of Kunti, seek the protection of that boon-giving Lord of the universe, the lord of Uma, that God of three eyes, that destroyer of Daksha's sacrifice; that guardian of all created things, that being who is always cheerful, that protector of all beings, that God of unfading glory; that one with matted locks; that mover of all superior beings, that one whose navel is like that of a bull and who hath the bull for his symbol; that one who is proud like the bull, who is the lord of bulls; who is represented by the horns of the bull; and who is the bull of bulls; that one who hath the image of the bull on his banner; who is liberal to all righteous persons; who can be approached by Yoga only; and whose eyes are like those of a bull; who owneth very superior weapons: who hath Vishnu himself for his arrow; who is the embodiment of righteousness; and who is called Maheswara; who is of vast stomach and vast body; who hath a leopard's skin for his seat; who is the lord of the worlds; who is devoted to Brahma and who loveth Brahmanas; who is armed with trident; who is boon-giving; who wieldeth the sword and the shield, and who is highly auspicious, who wieldeth the bow called Pinaka, who is divested of the battle axe, and who is the protector and lord of the universe. I place myself in the hands of that divine Lord, that grantor of protection, that God attired in deer-skins. Salutations, to that Lord of the celestials who hath Vaisravana for his friend. Salutations ever to him of excellent vows; to him who hath excellent bowmen for his companions; to him who himself wieldeth the bow; to that God with whom the bow is a favourite weapon; who is himself the shaft impelled by the bow; who is the bowstring and the bow; and the preceptor teaching the use of the bow. Salutations to the God whose weapons are fierce; and who is the foremost of all the gods. Salutations to him of diverse forms; to him who hath many bowmen around him. Salutations ever to him who is called Sthanu and who has a large number of excellent bowmen for his companions. Salutations to him who destroyed the triple city. Salutations to him who slew (the Asura) Bhaga. Salutations to him who is the lord of trees and of men. Salutations to him who is the lord of the (celestial), Mothers, and of those tribes of spirits known by the name of Ganas. Salutations ever to him who is the lord of kine and of sacrifices. Salutations ever to him who is the lord of the waters and the lord of the gods, who is the destroyer of Surya's teeth, who is of three eyes, who is the grantor of boons; who is called Hara, who is blue-throated, and who is of golden locks. I will now tell thee, according to my knowledge and as I have heard of them, all the divine deeds of Mahadeva of Supreme wisdom. If

Mahadeva becomes angry, neither gods, nor Asuras, Gandharvas, nor Rakshasas, even if they hide themselves in deep oceans, can have peace. In the days of yore, Daksha, for performing a sacrifice, had collected the necessary articles. Mahadeva destroyed that sacrifice in wrath. Indeed, He became very stern on that occasion. Shooting an arrow from his bow, he uttered terrible roars. The celestials then became filled with anxiety and fright. Indeed, when Mahadeva became angry and the Sacrifice (in its embodied form) fled away, the gods became exceedingly frightened at the twang of Mahadeva's bow and the sound of his palms. The gods and Asuras all fell down and submitted to Mahadeva. All the waters swelled up in agitations and the earth trembled. The mountains split, and all the points of the compass and the Nagas became stupefied. The universe, enveloped in a thick darkness, could no longer be seen. The splendour of all luminaries, with the sun was destroyed. The Rishis, filled with fear, became agitated, and desirous of their own good as also of all creatures, performed propitiatory rites. Surya was then eating the principal oblation. Smilingly Sankara approached him and tore out his teeth. The gods then, humbling themselves to him, fled away, trembling. Once more, Mahadeva aimed at the gods a shower of blazing and keen arrows resembling flames of fire mixed with smoke, or clouds with lightning. Beholding that arrowy shower, all the gods bowing down unto Maheswara, assigned to Rudra a substantial share in sacrifices. In fright, the gods, O prince, sought his protection. His wrath being dispelled, the great God then restored the sacrifice. The gods that had fled away came back. Indeed, they are to this day afraid of Maheswara. Formerly, the valiant Asuras had, in heaven, three cities. Each of those cities was excellent and large. One was made of iron, another of silver, and the third of gold. The golden city belonged to Kamalaksha, the silver city to Tarakaksha, and the third, made of iron, had Vidyunmalin for its lord. With all his weapons, Maghavat (Indra) was unable to make any impression on those cities. Afflicted (by the Asuras), all the gods sought the protection of Rudra. Approaching him, all the gods with Vasava at their head, said, 'These terrible dwellers of the triple city have received boons from Brahma. Filled with pride in consequence of those boons, they are greatly afflicting the universe, O Lord of the gods, none, save thee, is competent to slay them. Therefore, O Mahadeva, slay these enemies of the gods: O Rudra, creatures slain in every sacrifice shall then be thine. Thus addressed by the gods, Mahadeva thus accepted their request, moved by the desire of benefiting them, and said, 'I will overthrow these Asuras. And Hara made the two mountains, viz., Gandhamadana and Vindhya, the two poles of his car. And Sankara made the earth with her oceans and forests his battle car. And the three-eyed deity made that prince of snakes, viz., Sesha, the Aksha, of that car. And that God of gods, the wielder of Pinaka, made the moon and the sun the two wheels of that vehicle. And the triple-eyed Lord made Elapatra and Pushpadanta, the two pins of the yoke. And the valiant Mahadeva made the Malaya mountains the yoke, and the great Takshaka the string for tying the yoke to the poles, and the creatures about him the traces of the steed. And Maheswara made the four Vedas his four steeds. And that lord of the three worlds made the supplementary Vedas the bridle-bits. And Mahadeva made Gayatri and Savitri the reins, the syllable Om the whip, and Brahma the driver. And making the Mandara mountains the bow, Vasuki the bowstring, Vishnu his excellent shaft, Agni the arrow-head, and Vayu the two wings of that shafts, Yama the feathers in its tail, lightning the whetting stone, and Meru the standard, Siva, riding on that excellent car which was composed of all the celestial forces, proceeded for the destruction of the triple city. Indeed, Sthanu, that foremost of smiter, that Destroyer of Asuras, that handsome warrior of immeasurable prowess, adored by the celestials, O Partha, and by Rishis possessing wealth of asceticism, caused an excellent and unrivalled array called after his own name, and stood immovable for a thousand years. When, however, the three cities came together in the firmament, the lord Mahadeva. pierced them with that terrible shaft of his, consisting of three knots. The Danavas were unable to gaze at that shafts inspired with Yuga-fire and composed of Vishnu and Soma. While the triple city commenced to burn, the goddess Parvati repaired thither to behold the sight. She had then on her lap, a child having a bald head with five clumps of hair on it. The goddess asked the deities as to who that child was. Sakra, through ill-feeling endeavoured to strike that child with his thunderbolt. The divine lord Mahadeva (for the child was none other), smiling, quickly paralysed the arm of the enraged Sakra. Then god Sakra, with his arm paralysed accompanied by all the celestials, speedily repaired to the lord Brahma of unfading glory. Bowing unto him with their heads, they addressed Brahma with joined hands and said, 'Some wonderful creature, O Brahma, lying on the lap of Parvati, in the form of a child, was behold by us but not saluted. We have all been vanquished by him. We, therefore, desire to ask thee as to who he may be. Indeed, that boy, without fighting, hath with the greatest ease vanquished us all with Purandara at our head.' Hearing these words of theirs, Brahma. that foremost of all persons, acquainted with Brahma, reflected for a moment and understood that boy of immeasurable energy to be none else than the divine Sambhu, Addressing then, those foremost of celestials with Sakra at their head, Brahma said, 'That child is the divine Hara the Lord of the entire mobile and immobile universe. There is nothing superior to Maheswara. That Being of immeasurable splendour who was beheld by you all with Uma, that divine lord, had assumed the form of a child for Uma's sake. Let us all go unto him. That divine and illustrious one is the Supreme Lord of the world. Ye gods, ye could not recognise that master of the universe.' Then all the gods with the Grandsire repaired to that child, endued with the effulgence of the morning sun. Beholding Maheswara, and knowing that he was the Supreme Being, the Grandsire Brahma thus adored him: Thou art Sacrifice, O lord, thou art the stay and refuge of the universe. Thou art Bhava, thou art Mahadeva, thou art the abode (of all things), and thou art the highest refuge. This whole universe with its mobile and immobile creatures, is pervaded by thee. O holy one, O lord of the past and the future, O lord of the world, O protector of the universe, let Sakra, afflicted with thy wrath, have thy grace.'

"Vyasa continued, 'Hearing these words of the lotus-born Brahma, Maheswara became gratified. Desirous of extending his grace, he laughed aloud. The celestials then gratified (with praise) both Uma and Rudra. The arm of the thunder-wielding Sakra re-got its natural state. That foremost one of all the gods, that destroyer of Daksha's sacrifice, that divine lord having the bull for his sign, became gratified with the gods. He is Rudra he is Siva, he is Agni, he is everything, and he hath knowledge of everything. He is Indra, he is the Wind, he is the twin Aswins, and he is the lighting. He is Bhava, he is Parjanya, he is Mahadeva, he is sinless. He is the Moon, he is Isana, he is Surya, he is Varuna. He is Kala, he is Antaka, he is Mrityu, he is Yama. He is the day, and he is the night. He is the fortnight, he is the month, he is the seasons. He is the morning and evening-twilights, he is the year. He is Dhatri, he is Vidhatri, he is the Soul of the universe, and he is the doer of all acts in the universe. Though himself without body, it is he who is the embodied celestial. Endued with great splendour he is adored and praised by all the gods. He is One, he is Many, he is hundred and thousand. Brahmanas versed in the Vedas say that he hath two forms. These are the terrible and the auspicious. These two forms, again, are multifarious. His auspicious forms are water, light, and the moon. Whatever is highly mysterious in the several branches of the Vedas, in the Upanishads, in the Puranas, and in those sciences that deal with the soul, is that God, viz., Maheswara, Mahadeva is even such. That God is, again, without birth. All the attributes of that God are not capable of being enumerated by me even if, O son of Pandu, I were to recite them continually for a thousand years. Even unto those that are afflicted by all the evil planets, even unto those that are stained with every sin, that great protector, if they seek him, becomes gratified with them and granteth them salvation. He granteth, and taketh away life and health and prosperity and wealth and diverse kinds of objects of desire. The prosperity is his that is seen in Indra and other gods. He is ever engaged in the good and evil of men in this world. In consequence of his supremacy, he can always obtain whatever objects he desires. He is called Maheswara and is the lord of even the supreme ones. In many forms of many kinds he pervadeth the universe. The mouth which that God has is in the ocean. It is well-known that mouth, assuming the form of a mare's head, drinketh the sacrificial libation in the shape of water. This god always dwelleth in crematoriums. Men worship that Supreme lord in that place where none but the courageous can go. Many are the blazing and terrible forms of this God that men speak of and worship in the world. Many also are the names, of truthful import, of this Deity in all the worlds. Those names are founded upon his supremacy, his omnipotence, and his acts. In the Vedas the excellent hymn called Sata Rudriya, hath been sung in honour of that great God called the infinite Rudra. That God is the lord of all wishes that are human and heavenly. He is omnipotent, and he is the supreme master. Indeed, that God pervadeth the vast universe. The Brahmanas and the Munis describe him as the First-born of all creatures. He is the First of all the gods; from his mouth was born Vayu (the wind). And since he always protecteth the creatures (of the universe) and sporteth with them, and since also he is the lord of all creatures, therefore is he called Pasupati. And since his Phallic emblem is always supposed to be in the observance of the vow of Brahmacharya, and since he always gladden the world, therefore he is called Maheswara. The Rishis, the gods, the Gandharvas, and Apsaras, always worship his Phallic emblem which is supposed to stand upright. That worship maketh Maheswara glad. Indeed, Sankara (at such worship) becomes happy, pleased, and highly glad. And since with respect to the past, the future, and the present, that God has many forms, he is, on that account, called Vahurupa (many-formed). Possessed of one eye he blazeth forth in effulgence, or he may be regarded to have many eyes on every side of his body. And since, he possesseth the worlds, he is for that reason called Sarva. And since his form is like that of smoke, he is for that reason called Dhurjjati. And since those deities, viz., the Viswedevas are in him, he is for that reason called Viswarupa. And since three goddesses adore and have recourse to that Lord of the universe, viz., Firmament, Water and Earth, he is for that reason called Tryamvaka. And since he always increaseth all kinds of wealth and wisheth the good of mankind in all their acts, he is for that reason called Siva. He possesseth a thousand eyes, or ten thousand eyes, and hath them on all sides. And since he protecteth this vast universe, he is for that reason called Mahadeva. And since he is great and ancient and is the source of life and of its continuance, and since his Phallic emblem is everlasting, he is for that reason called Sthanu. And since the solar and the lunar rays of light that appear in the world are spoken of as the hair on the Three-eyed one, he is for that reason called Vyomakesa. And since, afflicting Brahma and Indra and Varuna and Yama and Kuvera, he destroyeth them ultimately, he is for that reason called Hara. And since, he is the Past, the Future, and the Present, and, in fact, everything in the universe, and since he is the origin of the past, the future, and the present, he is for that reason called Bhava. The word Kapi is said to mean supreme, and Vrisha is said to mean righteousness. The illustrious God of gods, therefore, is called Vrishakapi. And since Maheswara by means of his two eyes closed (in meditation), created through sheer force of will a third eye on his forehead, he is for that reason called the Three-eyed. Whatever of unsoundness there is in the bodies of living creatures, and whatever of soundness there is in them, represent that God. He is the wind, the vital airs called Prana, Apana (and the others) in the bodies of all creatures, including even those that are diseased. He who adoreth any image of the Phallic emblem of that high-souled God, always obtaineth great prosperity by that act. Downwards fiery, and half the body, that is auspiciousness is the moon. His auspiciousness is the moon. So also half his soul is fire and half the moon. His auspicious from, full of energy, is more blazing than the forms of the gods. Among men, his blazing and terrible form is called fire. With that auspicious form he practiseth Brahmacharya. With that other terrible form he as supreme Lord devoureth everything. And since he burneth, since he is fierce, since he is endued with great prowess, and since he devoureth flesh and blood and marrow, he is for this called Rudra. Even such is the deity called Mahadeva, armed with Pinaka, who, O Partha, was seen by thee engaged in slaying thy foes in advance of thy car. After thou hadst vowed to slay the ruler of the Sindhus, O sinless one, Krishna showed thee this God, in thy dream, sitting on the top of that foremost of mountains. This illustrious God proceedeth in advance of thee in battle. It is he who gave thee those weapons with which thou didst slay the Danavas. The hymn approved of the Vedas, and called Sata-Rudriya, in honour of that God of gods, that excellent, famous, life-enhancing, and sacred hymn, has now, O Partha, been explained to thee. This hymn of four divisions, capable of accomplishing every object, is sacred, destructive of all sins, and competent to drive away all stains and to kill all sorrows and all fears. The men that always listen to this succeeds in vanquishing all his foes and is highly respected in the region of Rudra. The person who always attentively reads or listens to the recitation of this excellent and auspicious account, appertaining to battle, of the illustrious Deity, and he worships with devotion that illustrious Lord of the universe, obtaineth all the objects of desire, in consequence of the three-eyed God being gratified with him. Go and fight, O son of Kunti, defeat is not for thee, that hast Janardana. on thy side for thy adviser and protector.'

"Sanjaya said, 'Having addressed Arjuna in these words, the son of Parasara, O chief of the Bharatas, went away to the place he had come from, O chastiser of foes.'

Footnotes

486:1 Having given it away to Rama, his disciple.

489:1 All these terms imply Death or the Destroyer.

Section 203

"Sanjaya said, 'Having battled fiercely for five days, O king, the Brahmana (Drona) endued with great strength, fell and repaired to the region of Brahma. The fruits that arise from a study of the Vedas arise from a study of this Parva also. The great achievements of brave Kshatriyas have been described here. He who readeth or listeneth to the recitation of this Parva every day is freed from heinous sins and the most atrocious acts of his life. Brahmanas may always obtain herefrom the fruits of sacrifices. From this, Kshatriyas may obtain victory in fierce battle. The other orders (Vaisyas and Sudras) may obtain desirable sons and grandsons and all objects of desire!'"

*****

Karna Parva

Section 1
Section 2
Section 3
Section 4
Section 5
Section 6
Section 7
Section 8
Section 9
Section 10
Section 11
Section 12
Section 13
Section 14
Section 15
Section 16
Section 17
Section 18
Section 19
Section 20
Section 21
Section 22
Section 23
Section 24
Section 25
Section 26
Section 27
Section 28
Section 29
Section 30
Section 31
Section 32
Section 33
Section 34
Section 35
Section 36
Section 37

Section 38
Section 39
Section 40
Section 41
Section 42
Section 43
Section 44
Section 45
Section 46
Section 47
Section 48
Section 49
Section 50
Section 51
Section 52
Section 53
Section 54
Section 55
Section 56
Section 57
Section 58
Section 59
Section 60
Section 61
Section 62
Section 63
Section 64
Section 65
Section 66
Section 67
Section 68
Section 69
Section 70
Section 71
Section 72
Section 73
Section 74
Section 75
Section 76
Section 77
Section 78
Section 79
Section 80

Section 81
Section 82
Section 83
Section 84
Section 85
Section 86
Section 87
Section 88
Section 89
Section 90
Section 91
Section 92
Section 93
Section 94
Section 95
Section 96

Section 1

Om! Having bowed down unto Narayana, and unto that most exalted of male beings, Nara, and unto the goddess Sarasvati also, must the word Jaya be uttered.

Vaishampayana said, "After Drona had been slain, O monarch, the royal warriors (of the Kaurava army) headed by Duryodhana, with hearts filled with great anxiety, all repaired to Drona's son. Lamenting the loss of Drona, and deprived of energy in consequence of their cheerlessness, they sat around the son of Sharadvata's daughter, afflicted with grief. Comforted for a little while by considerations founded upon the scriptures, when night came, those rulers of Earth proceeded to their respective tents. Those lords of Earth, however, O thou of Kuru's race, could feel no happiness in their abodes. Thinking of that immense slaughter, they could not also sleep. The Suta's son (Karna), and king Suyodhana and Duhshasana and Shakuni, in special, could not compose themselves to sleep. Those four passed that night together in Duryodhana's tent, reflecting upon the woes they had inflicted upon the high-souled Pandavas. Formerly they had brought Draupadi, plunged into woe on account of the match at dice, into the assembly. Recollecting it they experienced great regret, their hearts being filled with anxiety. Thinking of those sufferings inflicted (upon the Pandavas) in consequence of the gambling match they passed that night in sorrow, O king, as if it were really a hundred years. Then when morning came, observing the dictates of the ordinance, all of them duly went through the customary rites. Having gone through these customary rites, and comforted to some extent, O Bharata, they ordered their troops to be arrayed, and then came out for battle, having made Karna their generalissimo by tying the auspicious thread round his wrists, and having caused many foremost of brahmanas, by presents of vessels of curds, clarified butter, akshatas, coins of gold, kine, jewels and gems, and costly robes, to pray for their victory, and having caused heralds and musicians, and panegyrists to adore them with hymns about victory. The Pandavas also, O king, having gone through their morning rites, issued from their camp, resolved on battle. Then commenced a fierce battle, making the hair to stand on end, between the Kurus and the Pandavas, each desirous of vanquishing the other. During the commandership of Karna, the battle that took place between the Kuru and the Pandava troops was exceedingly fierce and lasted for two days. Then Vrisha (Karna) having made an immense slaughter of his enemies in battle, was at last slain in the sight of the Dhartarashtras, by Arjuna. Then Sanjaya, repairing to Hastinapura told Dhritarashtra all that had happened at Kurujangala."

Janamejaya said, "Having heard of the fall of Bhishma and that other mighty car-warrior, Drona, the old king Dhritarashtra the son of Ambika had been afflicted with great grief. How, O foremost of brahmanas, could he, plunged into grief, support his life having heard of the death of Karna, that well-wisher of Duryodhana? How indeed, could that descendant of Kuru support his life when he, upon whom that monarch had rested the hope of his sons' victory, had fallen? When the king did not lay down his life even after hearing of Karna's death, I think that it is very difficult for men to yield up life even under circumstances of great grief! O brahmana, when the king did not yield up his life after hearing of the fall of the venerable son of Shantanu, of Bahlika and Drona and Somadatta and Bhurishrava, as also other friends and his sons and grandsons, I think, O regenerate one, that the act of yielding up one's life is exceedingly difficult! Tell me all these in detail and as they actually happened! I am not satiated with hearing the high achievements of my ancestors!"

*****

Section 2

Vaishampayana said, "Upon the fall of Karna, O monarch, the son of Gavalgana, with a cheerless heart, set out that night for Nagapura, on steeds that rivalled the wind in speed. Arrived at Hastinapura, with a heart filled with deep anxiety, he proceeded to Dhritarashtra's abode which no longer teemed with kinsmen and friends. Beholding the king deprived of all energy by grief, joining his hands he worshipped, with a bend of his head, the monarch's feet. Having duly worshipped king Dhritarashtra, he uttered an exclamation of woe and then began, 'I am Sanjaya, O lord of Earth! Art thou not happy? I hope thou art not stupefied, having through thy own faults fallen into such distress? Counsels for thy good had been uttered by Vidura and Ganga's son and Keshava. I hope thou feelest no pain now, remembering thy rejection of those counsels? Counsels for thy good had also been uttered in the assembly by Rama and Narada and Kanwa and others. I hope thou feelest no pain now, remembering their rejection by thee? I hope thou feelest no pain, remembering the slaughter in battle, by the foe, of Bhishma and Drona and others, those friends that were ever engaged in thy good?' Unto the Suta's son who with joined hands was telling him so, the monarch afflicted with grief and drawing a long and hot breath, said these words.

"Dhritarashtra said, 'Hearing, O Sanjaya, of the fall of the heroic son of Ganga, that warrior of all celestial weapons, as also of the fall of that foremost of all bowmen, Drona, my heart feeleth great pain! That hero endued with great energy and born of the Vasus themselves, who slew every day 10,000 car-warriors clad in mail, that high-souled one unto whom Bhrigu's son had given the highest weapons, that warrior who in his childhood had been trained in the science of the bow by Rama, alas, even he hath been slain by Yajnasena's son Shikhandi protected by the Pandavas! At this my heart is greatly pained! That hero through whose grace those mighty car-warriors, the royal sons of Kunti, as also many other lords of Earth, have become maharathas, alas, hearing of the slaughter of that great bowman of sure aim, Drona, by Dhrishtadyumna, my heart is exceedingly pained! Those two had not in the world a person equal to them in (knowledge and use of) the four kinds of weapons! Alas, hearing of the slaughter of these two, Bhishma and Drona, in battle my heart is exceedingly pained! That warrior who had not in the three worlds a person equal to him in knowledge of weapons, alas, hearing of the slaughter of that hero, Drona, what did the people of my side do? After the high-souled son of Pandu, Dhananjaya, exerting himself with prowess, had despatched unto Yama's abode the strong force of the samsaptakas, after the Narayana weapon of the intelligent son of Drona had been baffled, and after the (Kaurava) divisions had begun to fly away, what, indeed, did the people of my side do? I think that, after Drona's death my troops, flying away and sinking in an ocean of grief, resembled shipwrecked mariners struggling on the bosom of the vast deep. What also, O Sanjaya, became the colour of the faces of Duryodhana, and Karna, and Kritavarma the chief of the Bhojas and Shalya, the ruler of the Madras, and of my remaining sons, and of the others, when the Kuru divisions fled away from the field? Tell me all this as it truly happened in battle, O son of Gavalgana, and describe to me the prowess put forth by the Pandavas and the warriors of my side!"

"Sanjaya said, 'O sire, hearing all that has happened unto the Kauravas through thy fault, thou shouldst not feel any anguish! He that is wise never feeleth any pain at what Destiny bringeth! And since Destiny is unconquerable, human purposes may or may not become attainable. Hence, he that is wise never feeleth pain on the acquisition or the reverse of the objects cherished by him.

"Dhritarashtra said, 'I do not feel great pain, O Sanjaya! I regard all this to be the result of Destiny! Tell me all that thou wishest!'"

*****

Section 3

"Sanjaya said, 'Upon the fall of the great bowman Drona, thy sons, those mighty car-warriors, became pale and deprived of their senses. Armed with weapons, all of them, O monarch, hung down their heads. Afflicted with grief and without looking at one another, they stood perfectly silent. Beholding them with such afflicted countenances, thy troops, O Bharata, themselves perturbed by grief, vacantly gazed upwards. Seeing Drona slain in battle, the weapons of many of them, O king, dyed with blood, dropped from their hands. Innumerable weapons, again, O Bharata, still retained in the grasp of the soldiers, seemed in their pendent attitude, to resemble falling meteors in the sky. Then king Duryodhana, O monarch, beholding that army of thine thus standing as if paralysed and lifeless, said, "Relying upon the might of your army I have summoned the Pandavas to battle and caused this passage-at-arms to commence! Upon the fall of Drona, however, the prospect seems to be cheerless. Warriors engaged in battle all die in battle. Engaged in battle, a warrior may have either victory or death. What can be strange then in this (viz., the death of Drona)? Fight ye with faces turned towards every direction. Behold now the high-souled Karna, the son of Vikartana, that great bowman of mighty strength, careering in battle, using his celestial weapons! Through fear of that warrior in battle, that coward, viz., Dhananjaya, the son of Kunti, always turns back like a small deer at the sight of a lion! It is he who, by the ordinary methods of human battle, brought the mighty Bhimasena endued with the strength of 10,000 elephants to that plight! It is he who, uttering a loud roar, slew with his invincible dart the brave Ghatotkaca of a 1,000 illusions and well-acquainted with celestial weapons! Behold today the inexhaustible might of arms of that intelligent warrior of sure aim and invincible energy! Let the sons of Pandu behold today the prowess of both Ashvatthama and Karna resembling that of Vishnu and Vasava! All of you are singly able to slay the sons of Pandu with their troops in battle! How much more then are you capable, when united together, of that feat! Endued with great energy and accomplished in weapons, you will today behold one another engaged in the achievement of mighty tasks!'"

"Sanjaya continued, 'Having said these words, O sinless one, thy son Duryodhana, with his brothers, made Karna the generalissimo (of the Kuru army). Obtaining the command, the mighty car-warrior Karna, so fierce in battle, uttered loud roars and fought with the foe. He caused, O sire, a great carnage among the Srinjayas, the Pancalas, the Kekayas, and the Videhas. From his bow issued innumerable lines of arrows, one close behind the wings of another, like flights of bees. Having afflicted the Pancalas and the Pandavas endued with great activity, and slain thousands of warriors, he was at last slain by Arjuna!"

*****

Section 4

Vaishampayana said, "Hearing this intelligence, O monarch, Dhritarashtra the son of Ambika, feeling the acme of grief, regarded Suyodhana to be already dead. Exceedingly agitated, the king fell down on the Earth like an elephant deprived of its senses. When that foremost of the monarchs, greatly agitated, fell down on the Earth, loud wails were uttered, O best of the Bharatas, by the ladies (of the royal household). That noise was so loud that it seemed to fill the entire Earth. Immersed in a deep ocean of woe, the Bharata ladies, with hearts exceedingly agitated and scorched by grief, wept aloud. Approaching the king, Gandhari, O bull of Bharata's race, and the other ladies of the household, all fell down on the earth, deprived of their senses. Then Sanjaya, O king, began to comfort those ladies stricken with grief, bathed in tears, and reft of consciousness. Comforted (by Sanjaya), those ladies began to tremble repeatedly like a plantain grove shaken by the wind. Vidura also, sprinkling that descendant of Kuru with water, began to comfort the puissant monarch who had knowledge only for his eye. Slowly restored to consciousness, and understanding that the ladies of the household were there, the king, O monarch, remained perfectly silent for some time like one reft of reason. Having reflected then for some time, and repeatedly drawn long breaths, the king censured his own sons and applauded the Pandavas. Censuring also his own intelligence and that of Shakuni the son of Subala, the king, having reflected for a long time, began to tremble repeatedly. Controlling his mind once more, the king, with sufficient fortitude, questioned his charioteer Sanjaya the son of Gavalgana.

"Dhritarashtra said, 'I have heard, O Sanjaya, all that thou hast said. Hath my son Duryodhana, O Suta, who is ever desirous of victory, already gone to Yama's abode, despairing of success? Tell me truly, O Sanjaya, all this even if thou wilt have to repeat it!'"

Vaishampayana continued, "Thus addressed by the king, O Janamejaya, the Suta said unto him, 'The mighty car-warrior Vaikartana, O monarch, hath been slain with his sons and brothers, and other Suta warriors, all of whom were mighty bowmen ready to lay down their lives in battle! Duhshasana also hath been slain by the renowned son of Pandu. Indeed, his blood also hath been, from wrath, drunk by Bhimasena in battle!'"

*****

Section 5

Vaishampayana said, "Hearing these words, O monarch, Ambika's son Dhritarashtra, with heart agitated by grief, addressed his driver Sanjaya, saying, 'Though the evil policy, O sire, of my son of little foresight, Vikartana's son hath been slain! This intelligence is cutting the very core of my heart! I am desirous of crossing this sea of grief! Remove my doubts, therefore, by telling me who are still alive and who are dead amongst the Kurus and the Pandavas!'

"Sanjaya said, 'Endued with great prowess and invincible in battle, Bhishma the son of Shantanu, O king, having slain large numbers of Srinjayas and Pancalas, hath been slain after ten days. The mighty and invincible bowman Drona of the golden car, having slaughtered the Pancala divisions in battle, hath been slain. Having slaughtered the half of what remained after the carnage by Bhishma and the illustrious Drona, Vikartana's son Karna hath been slain. Endued with great strength, O monarch, prince Vivingsati, having slain hundreds of Anarta warriors in battle, hath been slain. Thy heroic son Vikarna, deprived of steeds and weapons, stood, facing the foe, remembering the duties of Kshatriyas. Remembering the many foul wrongs inflicted upon him by Duryodhana, and bearing in mind his own vow, Bhimasena hath slain him. Possessed of great might, Vinda and Anuvinda, the two princes of Avanti, after achieving the most difficult feats, have gone to Yama's abode. That hero who had under his sway ten kingdoms, having Sindhu for their chief, him who was ever obedient to thee, Jayadratha of mighty energy, O king, Arjuna hath slain after vanquishing eleven akshauhinis of troops with his keen arrows. Endued with great activity and incapable of being easily defeated in battle, the son of Duryodhana, ever obedient to his sire's commands, hath been slain by the son of Subhadra. The brave son of Duhshasana, possessed of mighty arms and fierce in battle, hath been despatched to Yama's abode by Draupadi's son exerting himself with great prowess! The ruler of the Kiratas and other dwellers of the lowlands on the seacoast, the much respected and dear friend of the chief of the celestials himself, the virtuous king Bhagadatta, who was ever devoted to Kshatriya duties, hath been despatched to Yama's abode by

Dhananjaya exerting himself great with prowess. The kinsman of the Kauravas, the son of Somadatta, the brave and celebrated Bhurishrava, O king, hath been slain by Satyaki in battle. The Amvashtha king Srutayus, that foremost of Kshatriyas, who used to career in battle most fearlessly, hath been slain by Arjuna. Thy son Duhshasana, accomplished in arms and invincible in battle, and who was always wrathful, hath, O monarch, been slain by Bhimasena. Sudakshina, O king, who had many thousands of wonderful elephants, hath been slain in battle by Arjuna. The ruler of the Kosolas, having slain many hundreds of foes, hath himself been despatched to Yama's abode by Subhadra's son exerting himself with prowess. Having fought with many thousands of foes and with the mighty car-warrior Bhimasena himself, thy son Citrasena hath been slain by Bhimasena. The brave younger brother of the ruler of the Madras, that enhancer of the fears of foes, that handsome warrior armed with sword and shield, hath been slain by Subhadra's son. He who was equal to Karna himself in battle, Karna's son Vrishasena, accomplished in arms, of mighty energy and steady prowess, hath, in the very sight of Karna, been despatched to Yama's abode by Dhananjaya who put forth his prowess remembering the slaughter of his own son Abhimanyu and bearing in mind the vow he had made. That lord of Earth, Srutayus, who always displayed a deep-rooted antipathy towards the Pandavas, hath been slain by Partha who reminded him of that antipathy before taking his life. Shalya's son of great prowess, O sire, Rukmaratha, hath, O king, been slain in battle by Sahadeva although the former happened to be the latter's brother, having been the son of the latter's maternal uncle. The old king Bhagiratha, and Vrihatkshatra the ruler of the Kaikeyas both endued with great prowess and might and energy, have been slain. Bhagadatta's son, O king who was possessed of great wisdom and great strength, hath been slain by Nakula who always careers in battle with the activity of the hawk. Thy grandsire Bahlika, possessed of great might and prowess, hath, with all his followers, been slain by Bhimasena. The mighty Jayatsena the son of Jarasandha, the prince of the Magadhas, O king, hath been slain in battle by the high-souled son of Subhadra. Thy son Durmukha, O king, as also thy other son Dussaha, that mighty car-warrior, both of whom were regarded as heroes, have been slain by Bhimasena with his mace. Durmarshana and Durvisaha and the mighty car-warrior Durjaya, having achieved the most difficult feats, have gone to Yama's abode. The two brothers Kalinga and Vrishaka, who were invincible in battle, having achieved very difficult feats have gone to Yama's abode. Thy counsellor Vrishavarman of the Suta caste, endued with great energy, hath been despatched to Yama's abode by Bhimasena exerting himself with prowess. So also king Paurava who was endued with the might of 10,000 elephants, hath, with all his followers, been slain by Pandu's son Arjuna. The Vasatis, O king, numbering 2,000, effectual smiters of all, as also the Surasenas endued with prowess, have all been slain in battle. The Abhishahas, clad in mail, capable of smiting effectually, and fierce in battle, also the Sivis, those foremost of car-warriors, with the Kalingas, have all been slain. Those other heroes also, (the Narayana Gopas) who live and grew in Gokula, who were exceedingly wrathful in battle, and who never retreated from the field have been slain by Savyasaci. Many thousands of Srenis, as also the samsaptakas, approaching Arjuna, have all repaired to the abode of Yama. Thy two brothers-in-law, viz., the princes Vrishaka and Achala, who were endued with great prowess, have for thy sake been slain by Savyasaci. King Shalva of mighty arms and fierce deeds, who was a great bowman both in name and feats, hath been slain by Bhimasena. Oghavat, O king, and Vrishanta, fighting together in battle and exerting themselves with great vigour for the sake of their ally, have both repaired to Yama's abode. So also that foremost of car-warriors, viz., Kshemadhurti, O monarch, hath been slain in battle by Bhimasena with his mace. So also that great bowman, viz., the mighty king Jalasandha, after causing an immense carnage, hath been slain by Satyaki in battle. That prince of Rakshasas, viz., Alayudha, unto whose vehicle were yoked asses (of monstrous shape) hath been despatched to Yama's abode by Ghatotkaca exerting himself with great prowess. Radha's son of the Suta caste, and those mighty car-warriors who were his brothers, and the Kaikeyas, the Malavas, the Madrakas the Dravidas of fierce prowess, the Yaudheyas, the Lalittyas, the Kshudrakas, the Usinaras, the Tundikeras, the Savitriputras, the Easterners, the Northerners, the Westerners, and the Southerners, O sire, have all been slain by Savyasaci. Large bands of foot-soldiers, myriads upon myriads of steeds, large number of car-warriors, and many huge elephants, have been slain. Many heroes also, with standards and weapons, and with armour and attire and ornaments, and endued with perseverance and possessed of high birth and good conduct, have been slain in battle by Partha who is never fatigued with exertion. Others, endued with immeasurable might, and desirous of slaying their foes, (have met with a similar fate). These and many other kings, numbering thousands, with their followers, have, O monarch, been slain in battle. That which thou askest me I am answering now. Even thus did the destruction take place when Arjuna and Karna fought. Even as Mahendra slew Vritra, and Rama slew Ravana; even as Krishna slew Naraka or Mura in battle; even as the mighty Rama of Bhrigu's race slew the heroic Kartavirya, invincible in battle, with all his kinsmen and friends, after fighting a terrible battle celebrated through the three worlds; even as Skanda slew (the Asura) Mahisha, and Rudra slew (the Asura) Andhaka, even so hath Arjuna, O king, in single combat, slain, with all his kinsmen, that foremost of smiters, viz., Karna, who was invincible in battle and upon whom the Dhartarashtras had placed their hopes of victory, and who was the great cause of the hostility with the Pandavas! Pandu's son hath now accomplished that which at one time thou couldst not believe him capable of accomplishing, although, O monarch, well-meaning friends failed not to apprise thee of it. That calamity, fraught with great destruction, hath now come! Thou, O king wishing them well, hast heaped those evils on the heads of thy covetous sons! The fruit of those evils is now manifesting itself!'"

*****

Section 6

"Dhritarashtra said, 'Thou hast, O son, mentioned the names of those of my side that have been slain in battle by the Pandavas. Tell me now, O Sanjaya, the names of those amongst the Pandavas that have been slain by the people of my side!'

"Sanjaya said, 'The Kuntis possessed of great prowess in battle, endued with great energy and great might, have been slain in fight by Bhishma, with all their kinsmen and advisers. The Narayanas, the Valabhadras, and hundreds of other heroes, all devoted (to the Pandavas) have been slain in battle by the heroic Bhishma. Satyajit, who was equal to the diadem-decked Arjuna himself in battle as regards energy and might, hath been slain in battle by Drona of sure aim. Many mighty bowmen among the Pancalas, all of whom were skilled in battle, encountering Drona, have repaired to Yama's abode. So the two kings Virata and Drupada, both venerable in years, who exerted themselves with great prowess for their ally, have, with their sons, been slain in battle by Drona. That invincible hero, viz., Abhimanyu, who, though a child in years, was still equal in battle to Arjuna or Keshava or Baladeva, O lord, that, warrior who was highly accomplished in battle, after making an immense slaughter of the foe, was at last encompassed by six foremost of car-warriors and slain by them. Unable to resist Arjuna himself, they thus slew Arjuna's son! Deprived of his car, that hero, viz., the son of Subhadra, still stayed in battle, remembering the duties of a Kshatriya. At last, O king, Duhshasana's son slew him on the field. The slayer of the Patachchatras, viz., the handsome son of Amvashtha, surrounded by a large force, had put forth all his prowess for the sake of his allies. Having made a great slaughter among the foe, he was encountered by Duryodhana's son, the brave Lakshmana, in battle and despatched to Yama's abode. The mighty bowman Vrihanta, accomplished in arms and invincible in battle, hath been despatched to Yama's abode by Duhshasana, exerting himself with great prowess. The two kings Manimat and Dandadhara, both of whom were invincible in battle and had put forth their prowess for their allies, have been slain by Drona. Ansumat the ruler of the Bhojas, that mighty car-warrior at the head of his own forces, hath been despatched to

Yama's abode by Drona exerting himself with great prowess. Citrasena, the ruler of the sea-coast, with his son, O Bharata, hath been forcibly despatched by Samudrasena to Yama's abode. Another ruler of a maritime country, viz., Nila, and Vyaghradatta of great energy, have both, O king, been despatched to Yama's abode by Ashvatthama. Citrayudha and Citrayodhin, after making a great slaughter, have both been slain in battle by Vikarna exerting himself with great prowess and displaying diverse manoeuvres of his car. The chief of the Kaikeyas, who was equal to Vrikodara himself in battle and surrounded by Kaikeya warriors, has been slain by Kaikeya, the brother by the brother. Janamejaya of the hilly country, endued with great prowess and accomplished in encounters with the mace, hath, O king, been slain by thy son Durmukha. Those two foremost of men, viz., the brothers Rochamana, like two brilliant planets, have together been despatched to heaven by Drona with his shafts. Many other kings, O monarch, endued with great prowess, have fought (for the Pandavas) Having achieved the most difficult feats, all of them have gone to Yama's abode. Purujit and Kuntibhoja, the two maternal uncles of Savyasaci, have been despatched by Drona with shafts to such regions as are attained by death in battle. Abhibhu the Kasis, at the head of many of his followers, hath been obliged by Vasudana's son to lay down his life in battle. Yudhamanyu of immeasurable prowess, and Uttamauja of great energy, after slaying hundreds of heroic warriors, have themselves been slain by our men. The Pancala prince Mitravarman, O Bharata, those two foremost of bowmen, have been despatched to Yama's abode by Drona. Shikhandi's son Kshatradeva, that foremost of warriors, possessed of great bravery, hath, O king, been slain by thy grandson Lakshmana, O sire! The two heroes Sucitra and Citravarman, who were sire and son and endued with great might, and who careered fearlessly in battle, have been slain by Drona. Vardhakshemi, O monarch, who was like the ocean at full tide, having had his weapons exhausted in battle, hath at last obtained undisturbed peace. That foremost of Sutas, viz., Senavindu, having consumed many foes in battle, hath, at last, O king been slain by Bahlika. Dhrishtaketu, O monarch, that foremost of car-warriors among the Cedis, after accomplishing the most difficult feats, hath repaired to the abode of Yama. Similarly, the heroic Satyadhriti, endued with great prowess, having made a great slaughter in battle for the sake of the Pandavas, has been despatched to Yama's abode. That lord of Earth, viz., Suketu, the son of Shishupala, having slain many foes, hath at last been slain by Drona in battle. Virata's son Sankha, as also Uttara of great strength, having accomplished the most difficult feats, have repaired to Yama's abode. Similarly, Satyadhriti of the Matsyas, and Madiraswa of great energy, and Suryadatta possessed of great prowess, have all been slain by Drona with his shafts. Srenimat also, O monarch, having fought with great prowess and accomplished the most difficult feats, hath repaired to Yama's abode. Similarly, the chief of the Magadhas, that slayer of hostile heroes, endued with great energy and acquainted with the highest weapons, sleepeth on the field of battle, slain by Bhishma. Vasudana also, having made an immense carnage in battle, has been despatched to Yama's abode by Bharadwaja's son exerting himself with great prowess. These and many other mighty car-warriors of the Pandavas have been slain by Drona exerting himself with great energy. I have now told them all that thou hadst asked me.'"

*****

Section 7

"Dhritarashtra said, 'When all the foremost of my warriors, O Sanjaya have perished, I do not think that the remnant of my army will not perish! When those two heroes, those two mighty bowmen, those two foremost of the Kurus, Bhishma and Drona, have been slain, what use can I any longer have with life? I cannot also brook the death of Radha's son, that ornament of battle, the might of whose arms was as great as that of 10,000 elephants! O foremost of speakers, tell me now, O Suta, who are yet alive in my army after the death of all the foremost heroes! Thou hast told me the names of those that have fallen. It seems, however, to me that those who are still alive are almost all dead!'

"Sanjaya said, 'That hero O king, to whom Drona, that foremost of brahmanas, imparted many blazing, celestial, and mighty weapons of the four kinds, that mighty car-warrior, possessed of skill and lightness of hands, that hero of firm grasp, strong weapons, and powerful shafts, that high-souled son of Drona, capable of shooting to a great distance, is still on the field, desirous of battling for thy sake. That dweller of the Anarta country, that son of Hridika, that mighty car-warrior, that foremost one among the Satwatas, that chief of the Bhojas, Kritavarma, accomplished in arms, is on the field, desirous of battle. Artayana's son, dauntless in battle, that first of warriors, that foremost of all yet on thy side, he, that abandoned his own sister's sons, the Pandavas, for making his own words true, that hero endued with great activity who promised in the presence of Yudhishthira that he would in battle depress the proud spirit of Karna, that invincible Shalya, who is equal unto Sakra himself in energy, is still on the field, desirous of battling for thy sake. Accompanied by his own force consisting of Ajaneyas, Saindhavas, mountaineers, dwellers of riparian regions, Kambojas, and Vanayus, the king of the Gandharas stayeth on the field, desirous of battling for thy sake. Sharadvata's son called Gautama, O king, endued with mighty arms and capable of fighting with diverse weapons in diverse beautiful ways, taking up a beautiful and large bow capable of bearing great strain, stayeth on the field, desirous of battle. That mighty car-warrior, the son of the ruler of the Kaikeyas, riding on a goodly car equipped with standard and goodly steeds, stayeth on the field, O chief of Kuru's race, for battling for thy sake. Thy son also, that foremost of heroes in Kuru's race, Purumitra, O king, riding on his car possessed of the effulgence of fire or the Sun, stayeth on the field, like the Sun himself shining brilliantly in the cloudless firmament. Duryodhana also, endued with great energy, in the midst of an elephant force and accompanied by many foremost of combatants, stayeth on his car adorned with gold, desirous of engaging in battle. In the midst of many kings, that foremost of men, possessed of the splendour of a lotus, looked resplendent in his beautiful armour of gold like a fire with little smoke or the Sun emerged from the clouds. So also thy sons Sushena, armed with sword and shield, and the heroic Satyasena, are staying with Citrasena, their hearts full of joy and themselves desirous of battle. Endued with modesty, the Bharata princes Citrayudha, Srutavarman, and Jaya, Dala, and Satyavrata, and Dussala, all of whom are possessed of great might, stay on the field, desirous of battle. The ruler of the Kaitavyas, that prince proud of his courage, and capable of fearlessly careering in battle and slaying his foes, possessing foot-soldiers and cavalry, and elephants and cars, stayeth on the field, desirous of battling for thy sake. The heroic Srutayu and Srutayudha, and Citrangada and Citravarman, those foremost of men, those proud warriors capable of smiting effectually and possessed of sureness of aim, stay on the field, desirous of battle. The high-souled Satyasandha, the son of Karna, stayeth on the field, desirous of battle. Two other sons of Karna, possessing a knowledge of high weapons and endued with great lightness of hands, are both staying, O king, at the head of forces that are large and incapable of being pierced by warriors of little energy, desirous of battling for thy sake. Accompanied by these heroes and by many other foremost of warriors, O king, that are possessed of immeasurable might, the Kuru king (Duryodhana) is staying like a second Indra in the midst of his elephant division in expectation of victory!'

"Dhritarashtra said, 'Thou hast told me duly all that are alive both amongst us and the foe. From this I plainly see on which side the victory will be. Indeed, it may be inferred from the facts.'"

Vaishampayana continued, "While saying this, Dhritarashtra the son of

Ambika, having learnt that only a small portion of his army was alive, for all his foremost of warriors had died, felt his heart to be exceedingly agitated by grief. The king swooned away. Partially restored to his senses, he addressed Sanjaya, saying, 'Wait for a moment!' And the king said, 'O son, having heard of this dire calamity, my heart is greatly agitated. My senses are being stupefied, and my limbs are about to be paralysed!' Having said these words, Dhritarashtra the son of Ambika, that lord of earth, lost his senses and fell down on the earth."

*****

Section 8

Janamejaya said, "Having heard of Karna's fall and the slaughter of his sons, what, O foremost of regenerate ones, did the king say, after he had been a little comforted? Indeed, poignant was the grief that he experienced, arising from the calamity that befell his sons! Tell me, I ask thee, all that the king said on that occasion!"

Vaishampayana said, "Hearing of the slaughter of Karna that was incredible and astounding, that was dreadful and capable of paralysing the senses of all creatures, that looked like the downfall of Meru, or a never-to-be-believed clouding of the intellect of the wise Shukra, or the defeat of Indra of terrible feats at the hands of his foes, or the falling down on the Earth of the resplendent Sun from the firmament, or a scarcely-to-be-comprehended drying up of the ocean, that receptacle of inexhaustible waters, or the annihilation, perfectly astounding, of the earth, the firmament, the points of the compass, and the waters, or the fruitlessness of acts both virtuous and sinful, king Dhritarashtra, having earnestly reflected for some time on it, thought that his army had been annihilated. Thinking that other creatures also, as unslayable as Karna, would meet with a similar fate, king Dhritarashtra the son of Ambika, scorched with grief and sighing like a snake, with limbs almost palsied, long breaths, highly cheerless, and filled with melancholy, began to lament, saying, 'Oh!' and 'Alas!' And the king said, 'O Sanjaya, the heroic son of Adhiratha was endued with the prowess of the lion or the elephant! His neck was as thick as that of a bull, and his eyes, gait, and voice were like the bull's! Of limbs as hard as the thunderbolt, that young man, like a bull never flying away from a bull, never desisted from battle even if his foe happened to be the great Indra himself! At the sound of his bow-string and palms and at the whizz of his arrowy showers men and steeds and cars and elephants fled away from battle. Relying upon that mighty-armed one, that slayer of large bands of foes, that warrior of unfading glory, Duryodhana had provoked hostilities with those mighty car-warriors, the sons of Pandu! How then could Karna, that foremost of car-warriors, that tiger among men, that hero of irresistible onset, be forcibly slain by Partha in battle? Relying on the might of his own arms, he always disregarded Keshava of unfading glory, and Dhananjaya, and the Vrishnis, and all other foes! Often did he use to say unto the foolish, avaricious crestfallen, kingdom-coveting, and afflicted Duryodhana even such words as these, "Alone, I shall, in battle, throw down from their foremost of cars, those two invincible warriors united together, the wielder of sarnga and the wielder of gandiva!" He had subjugated many invincible and mighty foes--the Gandharas, the Madrakas, the Matsyas, the Trigartas, the Tanganas, the Khasas, the Pancalas, the Videhas, the Kulindas, the Kasi-kosalas, the Suhmas, the Angas, the Nishadhas, the Pundras, the Kichakas, the Vatsas, the Kalingas, the Taralas, the Asmakas, and the Rishikas. Subjugating all these brave races, by means of his keen and whetted arrows equipped with kanka feathers, that foremost of car-warriors, Radha's son, had caused all of them to pay tribute to us for the aggrandisement of Duryodhana. Alas, how could that warrior acquainted with celestial weapons, that protector of armies, Karna the son of Vikartana, called also Vrisha, of mighty energy, be slain in battle by his foes, the heroic and mighty sons of Pandu? As Indra is the foremost of gods, Karna was the foremost of men. In the three worlds no third person has been heard of by us to be like them. Amongst steeds, Uccaisravas is the foremost; amongst Yakshas, Vaishravana is the foremost; amongst celestials, Indra is the foremost; amongst smiters, Karna was the foremost. Unvanquished by even the most heroic and the mightiest of monarchs, he had, Duryodhana's aggrandisement, subjugated the whole earth. The ruler of Magadha, having by conciliation and honours obtained Karna for a friend, had challenged all the Kshatriyas of the world, except the Kauravas and the Yadavas, to battle. Hearing that Karna hath been slain by Savyasaci in single combat, I am plunged in an ocean of woe like a wrecked vessel in the vast deep! Indeed, hearing that that foremost of men, that best of car-warriors, hath been slain in single combat, I am sinking in an ocean of grief like a person without a raft in the sea! When, O Sanjaya, I do not die of such grief, I think my heart is impenetrable and made of something harder than the thunderbolt. Hearing of the defeat and humiliation of kinsmen and relatives and allies, who else in the world, O Suta, save my wretched self, would not yield up his life? I desire to have poison or fire or a fall from the summit of a mountain, I am unable, O Sanjaya, to bear this heavy load of grief!'"

*****

Section 9

"Sanjaya said, 'The world regards thee to be equal to Yayati the son of Nahusha, in beauty, birth, fame, asceticism, and learning! Indeed, in learning, thou art, O king, like a great rishi, highly accomplished and crowned with success! Summon thy fortitude! Do not yield to grief!'

"Dhritarashtra said, 'I think destiny is supreme, and exertion fruitless since even Karna, who was like a shala tree, hath been slain in battle! Having slaughtered Yudhishthira's army and the large throngs of the Pancala car-warriors, having scorched all the points of the compass by means of his arrowy showers, having stupefied the Parthas in battle like the wielder of the thunderbolt stupefying the asuras, alas, how could that mighty car-warrior, slain by the foe, fall down on the earth like a large tree uprooted by the tempest? Indeed, I do not behold the end of my sorrows like a drowning man unable to see the end of the ocean. My anxieties are increasing, I do not desire to live, hearing of Karna's death and Phalguni's victory! Indeed O Sanjaya, I regard the slaughter of Karna to be highly incredible. Without doubt, this hard heart of mine is made of the essence of adamant, for it does not burst into a 1,000 fragments upon hearing of the fall of Karna! Without doubt, the gods ordained, before (my birth), a very long life for me, since sore distressed on hearing of the death of Karna, I do not die! Fie, O Sanjaya, on this life of one that is destitute of friends. Brought today, O Sanjaya, to this wretched plight, miserably shall I have to live, of foolish understanding that I am, pitied by all! Having formerly been the honoured of the whole world, how shall I, O Suta, live, overridden by foes? From pain to greater pain and calamity, have I come, O Sanjaya, in consequence of the fall of Bhishma and Drona and the high-souled Karna! I do not see that anyone (of my army) will escape with life when the Suta's son hath been slain in battle! He was the great raft, O Sanjaya, to my sons! That hero, having shot innumerable arrows, hath been slain in battle! What use have I of life, without that bull among men? Without doubt, the son of Adhiratha, afflicted with arrows, fell down from his car, like a mountain-peak riven by the fall of thunder! Without doubt, bathed in blood, he lieth, adorning the Earth, like an elephant slain by an infuriate prince of elephants! He who was the strength of the Dhartarashtras, he who was an object of fear to the sons of Pandu, alas, he viz., Karna, that pride of all bowman, hath been slain by Arjuna! He was a hero, a mighty bowman, the dispeller of the fears of my sons! Alas, that hero, reft of life, lieth (on the earth), like mountain struck down by Indra! The fulfilment of Duryodhana's wishes is even like locomotion to one that is lame, or the gratification of the poor man's desire, or stray drops of water to one that is thirsty! Planned in one way, our schemes end otherwise. Alas, destiny is all powerful, and time incapable of being transgressed! Was my son Duhshasana, O Suta, slain, while flying away from the field, humbled (to the dust), of cheerless soul, and destitute of all manliness? O son, O Sanjaya, I hope he did no dastardly act on that occasion? Did not that hero meet with his death like the other kshatriyas that have fallen? The foolish Duryodhana did not accept Yudhishthira's constant advice, wholesome as medicine, against the propriety of battle. Possessed of great renown, Partha, when begged for drink by Bhishma then lying on his arrowy bed, pierced the surface of the earth! Beholding the jet of water caused by the son of Pandu, the mighty-armed (Bhishma, addressing Duryodhana), said, "O sire, make peace with the Pandavas! Hostilities ceasing, peace will be thine! Let the war between thyself and thy cousins end with me! Enjoy the earth in brotherliness with the sons of Pandu!" Having disregarded those counsels, my child is certainly repenting now. That has now come to pass which Bhishma of great foresight said. As regards myself, O Sanjaya, I am destitute of counsellors and reft of sons! In consequence of gambling, I am fallen into great misery like a bird shorn of its wings! As children engaged in sport, O Sanjaya, having seized a bird and cut off its wings, merrily release it, but the creature cannot achieve locomotion in consequence of its winglessness; even so have I become, like a bird shorn of its wings! Weak, destitute of every resource, without kinsmen and deprived of relatives and friends, cheerless and overpowered by enemies, to which point of the compass shall I go? He who vanquished all the Kambojas and the Amvashthas with the Kaikeyas, that puissant one, who, having for the accomplishment of his purpose vanquished the Gandharas and the Videhas in battle, subjugated the whole Earth for the sake of Duryodhana's aggrandisement, alas, he hath been vanquished by the heroic and strong Pandavas endued with mighty arms! Upon the slaughter, in battle, of that mighty bowman, Karna, by the diadem-decked (Arjuna), tell me, O Sanjaya, who were these heroes that stayed (on the field)! I hope he was not alone and abandoned (by friends) when slain in battle by the Pandavas? Thou hast, O sire, told me, before this, how our brave warriors have fallen. With his powerful shafts Shikhandi felled in battle that foremost of all wielders of weapons, viz., Bhishma, who did nothing to repel the attack. Similarly, Sanjaya, Drupada's son Dhrishtadyumna, uplifting his scimitar, slew the mighty bowman Drona who, already pierced with many arrows, had laid aside his weapons in battle and devoted himself to Yoga. These two were both slain at a disadvantage and especially by deceit. Even this is what I have heard about the slaughter of Bhishma and Drona! Indeed, Bhishma and Drona, while contending in fight, were incapable of being slain in battle by the wielder of the thunderbolt himself by fair means. This that I tell thee is the truth! As regards Karna, how, indeed, could Death touch him, that hero equal unto Indra himself, while he was engaged in shooting his manifold celestial weapons? He unto whom in exchange for his earrings, Purandara had given that foe slaying, gold-decked, and celestial dart of the splendour of lightning,--he who had, lying (within his quiver) amid sandal-dust, that snake-mouthed celestial arrow decked with gold, equipped with goodly wings, and capable of slaying all foes, he who, disregarding those heroic and mighty car-warriors having Bhishma and Drona at their head, had acquired from Jamadagni's son the terrible brahmastra, that mighty-armed one, who, having seen the warriors with Drona at their head afflicted with arrows and turn away from the field, had cut off with his keen shafts the bow of Subhadra's son, he who, having in a trice deprived the invincible Bhimasena endued with the might of 10,000 elephants and the speed of the wind, of his car, had laughed at him,--he who, having vanquished Sahadeva by means of his straight shafts and made him carless, slew him not from compassion and considerations of virtue,--he who, with Shakra's dart, slew that prince of rakshasas, Ghatotkaca, who from desire of victory, had invoked a 1,000 kinds of illusions,--he whose feats in battle, filling Dhananjaya with fear, had made the latter for such a long period avoid a single combat with him,--alas, how could that hero be slain in battle? How could he be slain by foes unless one of these had happened to him viz., the destruction of his car, the snapping of his bow, and the exhaustion of his weapons? Who could vanquish that tiger among men, like a real tiger, endued with great impetuosity, Karna, while shaking his formidable bow and shooting therefrom his terrible shafts and celestial weapons in battle? Surely, his bow broke, or his car sank in the earth, or his weapons became exhausted, since thou tellest me that he is slain! I do not, indeed, see any other cause for (explaining) his slaughter! That high-souled one who had made the terrible vow "I will not wash my feet till I slay Phalguni," that warrior through whose fear that bull among men, king Yudhishthira the just, had not, in the wilderness, for thirteen years continuously, obtained a wink of sleep,--that high-souled hero of great prowess relying upon whose valour my son had forcibly dragged the wife of the Pandavas to the assembly, and there in the midst of that conclave, in the very sight of the Pandavas and in the presence of the Kurus, had addressed the princess of Pancala as the wife of slaves, that hero of the Suta caste, who in the midst of the assembly had addressed Krishna, saying, "All thy husbands, O Krishna, that are even like sesamum seeds without kernel, are no more, therefore, seek some other husband, O thou of the fairest complexion!" and in wrath had caused her to listen to other expressions equally harsh and rude, how was that hero slain by the foe? He who had said unto Duryodhana even these words, viz., "If Bhishma who boasteth of his prowess in battle or Drona who is invincible in fight, doth not, from partiality, slay the sons of Kunti, O Duryodhana, even I will slay them all, let the fever of thy heart be dispelled!" who also said, "What will (Arjuna's) gandiva and the two inexhaustible quivers do to that shaft of mine, smeared with cool sandal-paste, when it will course through the welkin?" alas, how could that warrior possessed of shoulders broad as those of the bull be slain by Arjuna? He who, disregarding the fierce touch of the arrows shot from gandiva had addressed Krishna, saying, "Thou hast no husbands now" and glared at the Pandavas, he who, O Sanjaya, relying on the might of his own arms, had entertained no fear, for even a moment, of the Parthas with their sons and Janardana,--he, I think, could not possibly meet with death at the hands of the very gods with Vasava at their head rushing against him in fury, what then need I say, O sire, of the Pandavas? The person could not be seen competent to stay before the son of Adhiratha, while the latter, putting on his fences, used to touch the bowstring! It was possible for the Earth to be destitute of the splendour of the Sun, of the Moon, or of fire, but the death of that foremost of men, who never retreated from battle, could not be possible. That foolish child of mine, of wicked understanding, who having got Karna, as also his brother Duhshasana, for his ally, had made up his mind for the rejection of Vasudeva's proposals, surely, that wight, beholding the slaughter of the bull-shouldered Karna and of Duhshasana, is now indulging in lamentations! Seeing Vikartana's son slain in single combat by Savyasaci, and the Pandavas crowned with victory, what indeed, did Duryodhana say? Seeing Durmarshana slain in battle and Vrishasena also, and seeing his host break when slaughtered by mighty car-warriors, beholding also the kings (of his army) turn back their faces, intent on flight, and his car-warriors already fled, I think that son of mine is now indulging in lamentations! Beholding his host dispirited, what, indeed, did the ungovernable, proud, and foolish Duryodhana, with passions not under control, say? Having himself provoked such fierce hostility though dissuaded by all his friends what, indeed, did Duryodhana, who has suffered a great loss in battle of friends and followers, say? Beholding his brother slain in battle by Bhimasena, and upon his blood being drunk, what indeed, did Duryodhana say? My son had, with the ruler of the gandharvas, said, "Karna will slay Arjuna in battle!" When he saw that Karna slain, what indeed, did he say? What, O sire, did Shakuni, the son of Subala, who had formerly been filled with joy after going through the match at dice and cheating the son of Pandu, say when he saw Karna slain? What did that mighty car-warrior among the Satwatas, that great bowman, Kritavarma the son of Hridika, say when he saw Vaikartana slain? Endued with youth, possessed of a handsome form, agreeable to the sight, and celebrated throughout the world, what, O Sanjaya, did Ashvatthama, the intelligent son of Drona, upon whom brahmanas and kshatriyas and vaishyas who are desirous of acquiring the science of arms wait, for protections, say when he saw Karna slain? What did Sharadvata's son Kripa, O sire, of Gotama's race, that foremost of car-warriors, that teacher of the science of arms, say when he saw Karna slain? What did the mighty leader of the Madras warriors, that king of the Madras, the great bowman Shalya of the Sauvira clan, that ornament of assemblies, that foremost of car-warriors (temporarily) engaged in driving the car, say when he saw Karna slain? What also did all the other warriors, difficult of defeat in battle, those lords of earth that came to fight, say, O Sanjaya, when they behold Vaikartana slain? After the fall of the heroic Drona, that tiger among car-warriors that bull among men, who, O Sanjaya, became the heads of the several division in their order? Tell me, O Sanjaya, how that foremost of car-warriors, Shalya the ruler of the Madras, became engaged in driving the car of Vaikartana! Who were they that guarded the right wheel of the Suta's son while the latter was engaged in fight, and who were they that guarded his left wheel, and who were they that stood at the rear of that hero? Who were those heroes that did not desert Karna, and who were those mean fellows that ran away? How was the mighty car-warrior Karna slain amidst your united selves? How also did those mighty car-warriors, the brave Pandavas, advance against him shooting showers of shafts like the clouds pouring torrents of rain? Tell me also, O Sanjaya, how that mighty shaft, celestial and foremost of its species, and equipped with a head like that of a serpent became futile! I do not, O Sanjaya, see the possibility of even a small remnant of my cheerless host being saved when its leaders have been crushed! Hearing of the slaughter of those two heroes, those two mighty bowmen, Bhishma and Drona, who were ever ready to lay down their lives for my sake, what use have I of life? Again and again I am unable to endure that Karna, the might of whose arms equalled that of 10,000 elephants, should be slain by the Pandavas! Tell me, O Sanjaya, all that occurred in the battle between the brave warriors of the Kauravas and their foes, after the death of Drona! Tell me also how the sons of Kunti fought the battle with Karna, and how that slayer of foes received his quietus in the fight!'"

*****

Section 10

"Sanjaya said, 'After the fall of the mighty bowman Drona on that day, O Bharata, and after the purpose had been baffled of that mighty car-warriors, viz., the son of Drona, and after the vasty army, O monarch, of the Kauravas had fled away, Partha, having arrayed his own troops, stayed on the field with his brothers. Perceiving him staying on the field, thy son, O bull of Bharata's race, seeing his own army running away, rallied them with great courage. Having caused his divisions to take up their stand, thy son, O Bharata, relying on the might of his arms, fought for a long time with his foes, the Pandavas, who, having gained their end, were filled with joy and had been struggling for hours together. On the approach there of the evening twilight, he caused the troops to be withdrawn. Having caused the withdrawal of their troops, and having entered their own encampment, the Kauravas held with one another a consultation about their own welfare, seated like the celestials on costly couches overlaid with rich coverlets, and on excellent seats and luxurious beds. Then king Duryodhana, addressing those mighty bowmen in agreeable and highly sweet expression, spoke the following words suited to the occasion.

"'Duryodhana said, "Ye foremost of intelligent men, declare all of you, without delay, your opinions! Under these circumstances, ye kings, what is necessary and what is still more necessary?'"

"Sanjaya continued, 'When that prince of men had spoken those words, those lions among men, seated on their thrones, made various gestures expressive of their desire of battle. Observing the indications of those who were all desirous of pouring their lives as libations on the battle-fire, and beholding the monarch's face radiant as morning Sun, the preceptor's son endued with intelligence and accomplished in speech, said these words: "Enthusiasm, opportunity, skill and policy,--these are the means declared by the learned, to be capable of accomplishing all ends. They are, however, dependent on destiny. Those foremost of men we had on our side, equal unto the celestials, mighty car-warriors all, possessed of policy, devoted, accomplished, and loyal, have been slain. For all that we should not despair of victory. If all these means be properly applied, even destiny may be made propitious. All of us, therefore, O Bharata, shall install Karna, that foremost of men, endued besides with every accomplishment, in the command of the army! Making Karna our commander, we shall crush our foes. This Karna is endued with great might; he is a hero, accomplished in weapons, and incapable of defeat in battle. Irresistible as Yama himself, he is quite competent to vanquish our foes in battle!" Hearing these words from the preceptor's son, O king, at that time, built great hopes on Karna. Cherishing the hope in his heart that after the fall of Bhishma and Drona, Karna would vanquish the Pandavas, and comforted (by it), O Bharata, Duryodhana then, filled with joy at having heard those words of Ashvatthama, steadying his mind and relying on the might of his arms, said unto Radha's son, O monarch, these words that were fraught with affection and regard, and that were true, delightful, and beneficial to himself: "O Karna, I know thy prowess, and the great friendship thou bearest to me! For all that, O mighty-armed one, I shall address the certain words that are for my good! Having heard them, O hero, do that which may appear desirable to thee! Thou art endued with great wisdom, and thou art even my supreme refuge! Those two Atirathas that were my Generals, viz., Bhishma and Drona, have been slain. Be thou my General, thou that art mightier than they! Both of those great bowmen were advanced in years. They were, besides, partial to Dhananjaya. Still both those heroes were respected by me, O son of Radha, at thy word! Viewing his relationship of grandsire unto them, the sons of Pandu, O sire, were spared in dreadful battle by Bhishma for ten successive days! Thyself also having laid aside thy weapons, the valiant Bhishma was slain in great battle by Phalguni with Shikhandi before him! After that great bowman had fallen and betaken himself to his bed of arrows, it was at thy word, O tiger among men, that Drona was made our leader! By him also were the sons of Pritha spared, in consequence, as I think, of their relationship unto him of pupils. That old man also has been slain by Dhrishtadyumna more speedily. I do not see, even on reflection, another warrior equal to thee in battle,--thee, that is, whose prowess could not be measured by even those two foremost of warriors that have been slain in the fight! Without doubt, thou alone today art competent to win victory for us! Before, in the middle, and later on, thou hast accordingly acted for our good. Therefore, like a leader, it behoveth thee, in this battle, to bear the burden thyself. Thyself install thy own self in the Generalship. Like the celestial generalissimo, the lord Skanda of unfading prowess, (supporting the celestial army), do thou support this Dhartarashtra host! Like Mahendra slaying the Danavas, destroy thou all the throngs of our foes! Beholding thee staying in battle, the Pandavas, those mighty car-warriors, will, with the Pancalas, fly away from battle, like the Danavas at sight of Vishnu. Do thou, therefore lead this vast force! When thou shalt stand resolved on the field, the Pandavas of wicked hearts, the Pancalas, and the Srinjayas, will all fly away with their friends. As the risen Sun, scorching everything by his energy, destroyeth the thick gloom, even so do thou destroy our foes!'"

"Sanjaya continued, 'Strong became that hope, O king, in the heart of thy son, viz., that where Bhishma and Drona had been slain, Karna would vanquish the Pandavas. Cherishing that hope within his heart, he said unto Karna, "O Suta's son, Partha never wishes to fight, standing before thee!" Karna said, "I have, O son of Gandhari, said before in thy presence, even these words, vanquish all the Pandavas with their sons and Janardana!' I shall become thy General. In this there is no doubt. Tranquilise thyself, O monarch I Consider the Pandavas to be already vanquished!'"

"Sanjaya continued, 'Thus addressed, O monarch, king Duryodhana then stood up with all the monarchs, like He of a hundred sacrifices with the gods, for honouring Karna with the command of the army, like the celestials for honouring Skanda. Then, O monarch, all the kings headed by Duryodhana, desirous of victory, installed Karna in the command, according to the rites enjoined by the ordinance. With golden and earthen jars filled to the brim with water and sanctified with mantras, with tusks of elephants and horns of rhinoceroses and mighty bulls, with other vessels decked with jewels and gems, with also fragrant herbs and plants, and with other articles collected in abundance, Karna, seated at his ease on a seat made of udumvara wood and overlaid with silken cloth, was invested with the command, according to the rites in the scriptures. Brahmanas, kshatriyas, vaishyas, and respectable shudras, praised that high-souled one after he was bathed on that excellent seat. Thus installed in the command, O king, that slayer of foes, the son of Radha, caused, by presents of Niskas and kine and other wealth, many foremost of brahmanas to utter blessings on him. "Vanquish the Parthas with Govinda and all their followers," even these were the words that the eulogists and the brahmanas said (unto him), O bull among men! (And they also said) "Slay the Parthas and the Pancalas, O son of Radha, for our victory, like risen Sun ever destroying Darkness with his fierce rays! The son of Pandu with Keshava are not able to even look at the shafts shot by thee, like owls unable to gaze at the burning rays of the Sun! The Parthas with the Pancalas are incapable of standing before thee armed with weapons, like the danavas before Indra in battle!" Installed in the command, Radha's son of incomparable splendour looked resplendent in beauty and radiance like a second Sun. Having installed the son of Radha (thus) in the command of the army, thy son, urged on by Death, regarded himself as one who had his purpose accomplished. That chastiser of foes, Karna, also, O king, having obtained the command, ordered the troops to be arrayed, at the rise of the Sun. Surrounded by thy sons, O Bharata, Karna looked resplendent like Skanda surrounded by the celestials, in the battle having Saraka for its evil root.'"

*****

Section 11

"Dhritarashtra said, 'After having obtained the command of the army, and after he had been addressed by the king himself in those sweet and brotherly words, and after he had ordered the troops to be arrayed at the hour of sunrise, tell me, O Sanjaya, what did Vikartana's son Karna do?'

"Sanjaya said, 'Having learnt Karna's wishes, thy sons, O bull of Bharata's race, ordered the troops to be arrayed with joyful music. While it still wanted a long period for the coming of the dawn, a loud noise of "Array, Array!" O king, suddenly arose among thy troops. And the uproar that arose, became tremendous and touched the very heavens, of foremost of elephants and fenced cars while under process of equipment, of foot-soldiers and steeds, O monarch, while putting on their armour or in course of being harnessed, and of combatants moving with activity and shouting unto one another! Then the Suta's son bearing a gold-backed bow appeared (on the field) in his car possessed of the splendour of the radiant Sun, crowned with many banners, equipped with a white standard, with steeds of the hue of cranes, bearing the device of the elephants' rope, filled with a hundred quivers, furnished with mace and wooden fence, freighted with shataghnis and rows of bells and darts and lances and spears, and supplied with many bows. And the Suta's son appeared on the field, blowing his conch, O king; decorated with a net-work of gold, and shaking his formidable bow adorned with pure gold. Beholding the mighty bowman Karna, that foremost of car-warriors, seated on his car, difficult of approach and resembling the risen Sun that destroys the gloom, none amongst the Kauravas, O tiger among men, recked, O sire, the loss of Bhishma or Drona or other men! Speeding the warriors, O sire, with the blasts of his conch, Karna caused the vast army of the Kauravas to be drawn out. Having arrayed the troops in the makara array, that mighty bowman, that scorcher of foes, viz., Karna, proceeded against the Pandavas from desire of victory. In the tip of the beak of that makara, O king, was stationed Karna himself. In the two eyes were the brave Shakuni and the mighty car-warrior Uluka. In the head was Drona's son and in the neck were all the uterine brothers. In the middle was king Duryodhana supported by a large force. In the left foot, O monarch, was stationed Kritavarma accompanied by the Narayana troops, and those invincible warriors, the gopalas. In the right foot, O king, was Gotama's son of prowess incapable of being baffled, surrounded by those mighty bowmen viz., the Trigartas and by the Southerners. In the left hind-foot was stationed Shalya with a large force raised in the country of Madras. In the right (hind-foot), O monarch, was Sushena of true vows, surrounded by a 1,000 cars and 300 elephants. In the tail were the two royal brothers of mighty energy, viz., Citra and Citrasena surrounded by a large force.

"'When, O great king, that foremost of men, Karna, thus came out, king Yudhishthira the just, casting his eyes on Arjuna, said these words: "Behold, O Partha, how the Dhartarashtra force, O hero, in this battle, protected by heroes and mighty car-warriors, hath been arrayed by Karna! This vast Dhartarashtra force hath lost its bravest warriors. They that remain, O mighty-armed one, are feeble, equal, as I think, to straw! Only one great bowman, viz., the Suta's son, shineth in it! That foremost of car-warriors is incapable of being vanquished by the three worlds with their mobile and immobile creatures, including the gods, Asuras and Gandharvas, and the Kinnaras and great serpents! If thou slayest him today, O mighty-armed one, the victory will be thine, O Phalguna! The thorn also which for twelve years hath been planted in my heart will then be plucked out! Knowing this, O thou of mighty arms, form thou the array that thou wishest!" Hearing those words of his brother, that Pandava of the white steeds disposed his army in counter array after the form of the half moon. On the left side was stationed Bhimasena, and on the right was stationed the great bowman Dhrishtadyumna. In the middle of the array were the king and Dhananjaya the son of Pandu. Nakula and Sahadeva were at the rear of king Yudhishthira the just. The two Pancala princes, Yudhamanyu and Uttamauja, became the protectors of (Arjuna's) car wheels. Protected by the diadem-decked Arjuna himself, they did not quit Arjuna for a moment. The remaining kings, possessed of great courage, clad in mail, stood in the array, each in the position assigned to him, according to the measure of his enthusiasm and resolution, O Bharata. Having thus formed their great array, O Bharata, the Pandavas, and the mighty bowmen of thy army set their hearts on battle. Beholding thy army disposed into battle array by the Suta's son in battle Duryodhana with all his brethren regarded the Pandavas to be already slain. Similarly Yudhishthira, O king, beholding the Pandava army disposed in array, regarded the Dhartarashtras with Karna to be already slain. Then conches, and kettle-drums, and tabours, and large drums, and cymbals, and Dindimas, and Jharjharas, were loudly blown and beaten on all sides! Indeed, those loud-sounding instruments were blown and beaten, O king, among both the armies. Leonine roars also arose, uttered by brave warriors for victory. And there also arose, O king, the noise of neighing steeds and grunting elephants, and the fierce clatter of car-wheels. None, O Bharata, (in the Kaurava army), at that time, felt the loss of Drona, seeing the great bowman Karna clad in mail and stationed at the head of the array. Both armies, O monarch, teeming with joyous men, stood, eager for battle and (ready) to destroy each other without delay. There, the two heroes, viz., Karna and the son of Pandu, excited with wrath at sight of each other, and both firmly resolved, stood or careered, O king, through their respective divisions. The two armies, as they advanced to meet each other, seemed to dance (in joy). From the wings and the side-wings of both, warriors desirous of battle came forth. Then commenced the battle, O monarch, of men, elephants, steeds, and cars, engaged in destroying one another.'"

*****

Section 12

"Sanjaya said, 'Then those two vast armies, teeming with rejoicing men and steeds and elephants, resembling in splendour the celestial and the Asura hosts, meeting together, began to strike each other. Men, cars, steeds, elephants, and foot-soldiers of fierce prowess, made sturdy strokes destructive of bodies and sin. Lion-like men strewed the Earth with the heads of lion-like men, each resembling the full moon or the sun in splendour and the lotus in fragrance. Combatants cut off the heads of combatants, with crescent-shaped and broad-headed shafts and razor-faced arrows and axes, and battle-axes. The arms of men of long and massive arms, cut off by men of long and massive arms, falling upon the Earth, shone, decked with weapons and bracelets. With those writhing arms adorned with red fingers and palms, the Earth looked resplendent as if strewn with fierce five-headed snakes slain by Garuda. From elephants and cars and steeds, brave warriors fell down, struck by foes, like the denizens of heaven from their celestial cars on the exhaustion of their merits. Other brave warriors fell down by hundreds, crushed in that battle by brave combatants with heavy maces spiked clubs and short bludgeons. Cars also, in that tumultuous fight, were crushed by cars, and infuriate elephants by infuriate compeers, and horsemen by horsemen. Men destroyed by cars, and cars by elephants, and horsemen by foot-soldiers, and foot-soldiers by horsemen, dropped down on the field, as also cars and steeds and foot-soldiers destroyed by elephants and cars and steeds and elephants by foot-soldiers, and cars and foot-soldiers and elephants by steeds and men and elephants by cars. Great was the carnage made of car-warriors and steeds and elephants and men by men and steeds and elephants and car-warriors, using their hands and feet and weapons and cars. When that host was being thus struck and slain by heroic warriors the Parthas, headed by Vrikodara, advanced against us. They consisted of Dhrishtadyumna and Shikhandi and the five sons of Draupadi and the Prabhadrakas, and Satyaki and Chekitana with the Dravida forces, and the Pandyas, the Cholas, and the Keralas, surrounded by a mighty array, all possessed of broad chests, long arms, tall statures, and large eyes. Decked with ornaments, possessed of red teeth, endued with the prowess of infuriate elephants, attired in robes of diverse colours, smeared with powdered scents, armed with swords and nooses, capable of restraining mighty elephants, companions in death, and never deserting one another, equipped with quivers, bearing bows adorned with long locks, and agreeable in speech were the combatants of the infantry files led by Satyaki, belonging to the Andhra tribe, endued with fierce forms and great energy. Other brave warriors such as the Cedis, the Pancalas, the Kaikayas, the Karushas, the Kosalas, the Kanchis, and the Maghadhas, also rushed forward. Their cars and steeds and elephants, all of the foremost kind, and their fierce foot-soldiers, gladdened by the notes of diverse instruments, seemed to dance and laugh. In the midst of that vast force, came Vrikodara, riding on the neck of an elephant, and surrounded by many foremost of elephant-soldiers, advancing against thy army. That fierce and foremost of elephants, duly equipped, looked resplendent, like the stone-built mansion on the top of the Udaya mountain, crowned with the risen Sun. Its armour of iron, the foremost of its kind, studded with costly gems, was as resplendent as the autumnal firmament bespangled with stars. With a lance in his outstretched arm, his head decked with a beautiful diadem, and possessed of the splendour of the meridian Sun at autumn, Bhima began to burn his foes. Beholding that elephant from a distance, Kshemadhurti, himself on an elephant, challenging, rushed cheerfully towards Bhima who was more cheerful still. An encounter then took place between those two elephants of fierce forms resembling two huge hills topped with trees, each, fighting with the other as it liked. Those two heroes, then, whose elephants thus encountered each other, forcibly struck each other with lances endued with the splendour of solar rays, and uttered loud roars. Separating, they then careered in circles with their elephants, and each taking up a bow began to strike the other. Gladdening the people around with their loud roars and the slaps on their armpits and the whizz of this arrows, they continued to utter leonine shouts. Endued with great strength, both of them, accomplished in weapons, fought, using their elephants with upturned trunks and decked with banners floating on the wind. Then each cutting off the other's bow, they roared at each other, and rained on each other showers of darts and lances like two masses of clouds in the rainy season pouring torrents of rain. Then Kshemadhurti pierced Bhimasena in the centre of the chest with a lance endued with great impetuosity, and then with six others, and uttered a loud shout. With those lances sticking to his body, Bhimasena, whose form then blazed with wrath, looked resplendent like the cloud-covered Sun with his rays issuing through the interstices of that canopy. Then Bhima carefully hurled at his antagonist a lance bright as the rays of the Sun, coursing perfectly straight, and made entirely of iron. The ruler of the Kulutas then, drawing his bow, cut off that lance with ten shafts and then pierced the son of Pandu with sixty shafts. Then Bhima the son of Pandu, taking up a bow whose twang resembled the roar of the clouds, uttered a loud shout and deeply afflicted with his shafts the elephants of his antagonist. Thus afflicted in that battle by Bhimasena with his arrows, that elephant, though sought to be restrained, stayed not on the field like a wind-blown cloud. The fierce prince of elephants owned by Bhima then pursued his (flying) compeer, like a wind-blown mass of clouds pursuing another mass driven by the tempest. Restraining his own elephant valiant Kshemadhurti pierced with his shafts the pursuing elephant of Bhimasena. Then with a well-shot razor-headed arrow that was perfectly straight, Kshemadhurti cut off his antagonist's bow and then afflicted that hostile elephant. Filled with wrath, Kshemadhurti then, in that battle, pierced Bhima and struck his elephant with many long shafts in every vital part. That huge elephant of Bhima then fell down, O Bharata! Bhima, however, who had jumped down from his elephant and stood on the Earth before the fall of the beast, then crushed the elephant of his antagonist with his mace. And Vrikodara then struck Kshemadhurti also, who, jumped down from his crushed elephant, was advancing against him with uplifted weapon. Kshemadhurti, thus struck, fell down lifeless, with the sword in his arm, by the side of his elephant, like a lion struck down by thunder beside a thunder-riven hill. Beholding the celebrated king of the Kulutas slain, thy troops, O bull of Bharata's race exceedingly distressed, fled away.'"

*****

Section 13

"Sanjaya said, 'Then the mighty and heroic bowman Karna began to smite the Pandava army in that battle, with his straight shafts. Similarly, those great car-warriors, viz., the Pandavas, O king, filled with wrath, began to smite the army of thy son in the very sight of Karna. Karna also, O king, in that battle slew the Pandava army with his cloth-yard shafts bright as the rays of the Sun and polished by the hands of the smith. There, O Bharata, the elephants, struck by Karna with his shafts, uttered loud cries, lost strength, became faint, and wandered on all sides. While the army was being thus destroyed by the Suta's son, Nakula rushed with speed against that mighty car-warrior. And Bhimasena rushed against Drona's son who was engaged in the accomplishment of the most difficult feats. Satyaki checked the Kaikaya princes Vinda and Anuvinda. King Citrasena rushed against the advancing Srutakarman; and Prativindhya against Citra owning a beautiful standard and a beautiful bow. Duryodhana rushed against king Yudhishthira the son of Dharma; while Dhananjaya rushed against the angry throngs of the samsaptakas. In that slaughter of great heroes, Dhrishtadyumna proceeded against Kripa. The invincible Shikhandi closed with Kritavarma. Srutakirti encountered Shalya, and Madri's son, the valiant Sahadeva, O king, encountered thy son Duhshasana. The two Kaikaya princes, in that battle, shrouded Satyaki with a shower of blazing arrows, and the latter also, O Bharata, shrouded the two Kaikaya brothers. Those two heroic brothers deeply struck Satyaki in the chest like two elephants striking with their tusks a hostile compeer in the forest. Indeed, O king, those two brothers, in that battle, their own vitals pierced with shafts, pierced Satyaki of true deeds with their shafts. Satyaki, however, O great king, covering all the points of the compass with a shower of arrows and smiling the while, checked the two brothers, O Bharata. Checked by those showers of arrows shot by the grandson of Sini, the two brothers speedily shrouded the car of Sini's grandson with their shafts. Cutting off their beautiful bows, Saurin of great fame checked them both with his keen arrows in that battle. Taking up two other beautiful bows, and a number of powerful shafts, the two began to cover Satyaki and career with great activity and skill. Shot by the two brothers, those mighty shafts equipped with the feathers of the Kanka and the peacock and decked with gold, began to fall, illumining all the points of the compass. In that dreadful battle between them, O king, the arrows they shot caused a darkness there. Those mighty car-warriors then cut off each other's bows. Then the invincible Satwata, O king, filled with rage, took up another bow in that battle, and stringing it, cut off Anuvinda's head with a keen razor-headed shaft. Decked with earrings, that large head, O king, fell like the head of Samvara slain in the great battle (of old). And it reached the Earth in no time, filling all the Kaikayas with grief. Beholding that brave warrior slain, his brother, the mighty car-warrior Vinda, stringing another bow began to resist the grandson of Sini from every side. Piercing with sixty arrows equipped with wings of gold and whetted on stone, he uttered a loud shout and said, "Wait, Wait!" Then that mighty car-warrior of the Kaikayas speedily struck Satyaki with many thousands of shafts in his arms and chest. All his limbs wounded with arrows, Satyaki, of prowess incapable of being baffled, looked resplendent in that battle, O king, like a flowering Kinsuka. Pierced by the high-souled Kaikaya in that encounter, Satyaki, with the greatest ease, pierced the Kaikaya (in return) with five and twenty arrows. Then those two foremost of car-warriors, having each cut off the other's handsome bow in that encounter, and having each quickly slain the other's driver and steeds approached each other on foot for a fight with swords. Both endued with massive arms, they looked resplendent on that extensive arena, each having taken up a shield decked with a hundred moons, and each armed with an excellent sword, like Jambha and Sakra, both endued with great might, in the battle between the gods and the Asuras (of old). Both of them, in that great battle, then began to career in circles. And then they speedily encountered each other in battle, each approaching the other near. And each of them made great efforts for the destruction of the other. Then Satwata cut in twain the shield of Kaikeya. The latter also, O king, cut in twain the shield of Satyaki. Having cut off his antagonist's shield covered with centuries of stars, Kaikeya began to career in circles, advancing and receding (at times). Then the grandson of Sini, endued with great activity, cut off by a sidestroke the prince of the Kaikeyas thus careering in that great arena armed with excellent sword. Cased in armour that great bowman, viz., the Kaikeya prince, O king, thus cut off in twain in that great battle, fell down like a hill riven with thunder. Having slain him in battle that foremost of car-warriors that scorcher of foes, viz., the brave grandson of Sini quickly got upon the car of Yudhamanyu. Afterwards riding upon another car duly equipped (with everything), Satyaki began to slay with his shafts the large force of the Kaikeyas. The vast army of the Kaikeyas, thus slaughtered in battle, leaving that foe of theirs fled away on all sides.'"

*****

Section 14

"Sanjaya said, 'Srutakarman then, O king, filled with wrath, struck that lord of Earth, viz., Citrasena, in that battle, with fifty shafts. The ruler of the Abhisars (in return), striking Srutakarman, O king, with nine straight arrows, pierced his driver with five. Srutakarman then, filled with rage, struck Citrasena at the head of his forces, with a keen arrow in a vital part. Deeply pierced, O monarch, with that arrow by that high-souled prince the heroic Citrasena felt great pain and swooned away. During this interval, Srutakarman of great renown covered that lord of Earth, (viz., his insensible antagonist), with ninety arrows. The mighty car-warrior Citrasena then, recovering consciousness, cut off his antagonist's bow with a broad-headed arrow, and pierced his antagonist himself with seven arrows. Taking up another bow that was decked with gold, and capable of striking hard, Srutakarman then, with his waves of arrows, made Citrasena assume a wonderful appearance. Adorned with those arrows, the youthful king, wearing beautiful garlands, looked in that battle like a well-adorned youth in the midst of an assembly. Quickly piercing Srutakarman with an arrow in the centre of the chest, he said unto him, "Wait, Wait!" Srutakarman also, pierced with that arrow in the battle, began to shed blood, like a mountain shedding streams of liquid red chalk. Bathed in blood and dyed therewith, that hero shone in battle like a flowering Kinsuka. Srutakarman, then, O king, thus assailed by the foe, became filled with rage, and cut in twain the foe-resisting bow of Citrasena. The latter's bow having been cut off, Srutakarman then, O king, pierced him with three hundred arrows equipped with goodly wings, covering him completely therewith. With another broad-headed arrow, sharp-edged and keen pointed, he cut off the head, decked with head-gear of his high-souled antagonist. That blazing head of Citrasena fell down on the ground, like the moon loosened from the firmament upon the Earth at will. Beholding the king slain, the troops of Citrasena, O sire, rushed impetuously against (his slayer). That great bowman then, filled with rage, rushed, shooting his shafts, against that army, like Yama filled with fury, against all creatures at the time of the universal dissolution. Slaughtered in that battle by thy grandson armed with the bow, they quickly fled on all sides like elephants scorched by a forestconflagration. Beholding them flying away, hopeless of vanquishing the foe, Srutakarman, pursuing them with his keen arrows, looked exceedingly resplendent (on his car). Then Prativindhya, piercing Citra with five arrows, struck his driver with three and his standard with one. Him Citra pierced, striking in the arms and the chest, with nine broad-headed shafts equipped with wings of gold, having keen points, and plumed with Kanka and peacock feathers. Then Prativindhya, O Bharata, cutting off with his shafts the bow of his antagonist deeply struck the latter with five keen arrows. Then Citra, O monarch, sped at thy grandson a terrible and irresistible dart, adorned with golden bells, and resembling a flame of fire. Prativindhya, however, in that battle, cut off, with the greatest ease, into three fragments, that dart as it coursed towards him like a flashing meteor. Cut off into three fragments, with Prativindhya's shafts, that dart fell down, like the thunderbolt inspiring all creatures with fear at the end of the Yuga. Beholding that dart baffled, Citra, taking up a huge mace decked with a network of gold, hurled it at Prativindhya. That mace slew the latter's steeds and driver also in that great battle, and crushing, besides, his car, fell with great impetuosity on the Earth. Meanwhile, having alighted from his car, O Bharata, Prativindhya hurled at Citra a dart, well-adorned and equipped with a golden staff. Catching it as it coursed towards him, the high-souled king Citra, O Bharata, hurled the very weapon at Prativindhya. Striking the brave Prativindhya in that battle, that blazing dart, piercing through his right arm, fell down on the Earth, and falling illumined the whole region like a blast of lightning. Then Prativindhya, O king, filled with rage, and desiring to compass the destruction of Citra, sped at him a lance decked with gold. That lance penetrating through his armour and chest, entered the Earth like a mighty snake in its hole. Struck with that lance, the king fell down, stretching out his large and massive arms that resembled a couple of iron clubs. Beholding Citra slain, thy warriors, those ornaments of battle, rushed impetuously at Prativindhya from all sides. Shooting diverse kinds of shafts and Sataghnis decked with rows of bells, they soon covered Prativindhya like masses of clouds covering the Sun. The mighty-armed Prativindhya, consuming with his arrowy showers those assailants of his in that battle, routed thy army like the thunder-wielding Sakra routing the Asura host. Thus slaughtered in battle by the Pandavas, thy troops, O king, suddenly dispersed in all directions like congregated masses of clouds dispersed by the wind. While thy army, slaughtered on all sides, was thus flying away, only Drona's son singly rushed with speed against the mighty Bhimasena. All at once a fierce encounter ensued between them like to what had taken place between Vritra and Vasava in the battle between the gods and the Asuras (of old).'"

*****

Section 15

"Sanjaya said, 'Endued with the greatest activity, Drona's son, O king, displaying the lightness of his arms, pierced Bhima with an arrow. Aiming at all his vital points--for he had a knowledge of all the vital points of the body--the quick-handed Ashvatthama again struck him with ninety shafts. Pierced all over with keen arrows by the son of Drona, Bhimasena looked resplendent in that battle like the Sun himself with his rays. The son of Pandu then, covering the son of Drona with a 1,000 well-directed shafts, uttered a leonine roar. Baffling with his own shafts the shafts of his foe in that battle, the son of Drona, O king, as if smiling, then struck the Pandava on the forehead with a cloth-yard shaft. The son of Pandu bore that arrow on his forehead even as the proud rhinoceros, O king, in the forest bears its horn. The valiant Bhima, then, in that battle as if smiling all the while, struck the struggling son of Drona on the forehead with three cloth-yard shafts. With those three arrows sticking on his forehead, that brahmana looked beautiful like a three-peaked mountain washed with water in the season of rains. The son of Drona then afflicted the Pandava with hundreds of arrows, but failed to shake him like the wind failing to shake the mountain. Similarly the son of Pandu, filled with joy, could not in that battle shake the son of Drona with his hundreds of keen shafts like torrents of rain failing to shake a mountain. Shrouding each other with showers of terrible shafts those two great car-warriors, those two heroes, endued with fierce might, shone resplendent on those two foremost of cars of theirs. Then they looked like two blazing Suns risen for the destruction of the world, and engaged themselves in scorching each other with their rays representing excellent arrows. Endeavouring with great care to counteract each other's feats in the great battle, and actually engaged in matching deed by deed with showers of arrows most fearlessly, those two foremost of men careered in that combat like a couple of tigers. Both invincible and terrible, arrows constituted their fangs and bows their mouths. They became invisible under those clouds of arrows on all sides like the Sun and the Moon in the firmament shrouded by masses of clouds. And then those two chastisers of foes soon became visible and blazed forth like Mars and Mercury freed from cloudy screens. Then at that instant during the progress of that awful battle, Drona's son placing Vrikodara to his right, poured hundreds of fierce arrows upon him like the clouds pouring torrents of rain upon a mountain. Bhima, however, could not brook that indication of his enemy's triumphs. The son of Pandu, O king, from that very station on Ashvatthama's right, began to counteract the latter's feats. Their cars continuing to wheel around in diverse ways and advance and retreat (according to the exigencies of the situation), the battle between those two lions among men became exceedingly furious. Careering in diverse paths, and (executing) circular manoeuvres, they continued to strike each other with arrows shot from their bows drawn to their fullest stretch. And each made the greatest endeavours to compass the destruction of the other. And each of them desired to make the other carless in that battle. Then that car-warrior, viz., the son of Drona, invoked many mighty weapons. The son of Pandu, however, in that battle, with his own weapons, counteracted all those weapons of his foe. Then, O monarch, there took place an awful encounter of weapons, like to the terrible encounter of planets at the time of the universal dissolution. Those shafts, O Bharata, let off by them, coming in collision, illuminated all the points of the compass and thy troops also all around. Covered with flights of arrows, the welkin assumed a terrible sight, like to what happens, O king, at the time of the universal dissolution, when it is covered with falling meteors. From the clash of shafts, O Bharata, fire was generated there with sparks and blazing flames. That fire began to consume both armies. Siddhas, moving there, O monarch, said these words, "O lord, this battle is the foremost of all battles. Any battle (fought before) does not come up to even a sixteenth part of this. A battle like this will never occur again. Both these persons, viz., this brahmana and this kshatriya, are endued with knowledge. Both are possessed of courage, and both are fierce in prowess. Dreadful is the might of Bhima, and wonderful is the skill of the other in weapons. How great is their energy and how wonderful the skill possessed by both! Both of them stand in this battle like two universe-destroying Yamas at the end of the Yuga. They are born like two Rudras or like two Suns. These two tigers among men, both endued with terrible forms, are like two Yamas in this battle." Such were the words of the Siddhas heard there every moment. And among the assembled denizens of heaven there arose a leonine roar. Beholding the amazing and inconceivable feats of the two warriors in that battle, the dense throngs of Siddhas, and Charanas were filled with wonder. And the gods, the Siddhas, and the great Rishis applauded them both saying, "Excellent, O mighty-armed son of Drona. Excellent, O Bhima." Meanwhile those two heroes, in that battle, O king, having done injuries to each other, glared at each other with eyes rolling in rage. With eyes red in rage, their lips also quivered in rage. And they grinded their teeth in wrath and bit their lips. And those two great car-warriors covered each other with showers of arrows, as if they were in that battle two masses of clouds that poured torrents of arrows for rain and that gleamed with weapons constituting their lightning. Having pierced each other's standards and drivers in that great battle, and having also pierced each other's steeds, they continued to strike each other. Then, O monarch, filled with rage, they took up in that dreadful encounter, two arrows, and each desirous of slaying the other shot quickly at his foe. Those two blazing arrows, resistless and endued with the force of thunder, coming, O king, to the two warriors as they stood at the head of their respective divisions, struck them both. Each of the two mighty combatants then deeply struck with those arrows, sank, on the terrace of their respective car. Understanding the son of Drona to be insensible, his driver then bore him away from the battle-field, O king, in the sight of all the troops. Similarly, O king, Bhima's driver bore away from the battle-field on his car, the son of Pandu, that scorcher of foes, who was repeatedly falling into a swoon.'"

*****

Section 16

"Dhritarashtra said, 'Describe to me the battle of Arjuna with the samsaptakas, and of the other kings with the Pandavas. Narrate to me also, O Sanjaya, the battle of Arjuna with Ashvatthama, and of the other lords of the Earth with Partha.'

"Sanjaya said, 'Listen, O king, as I speak to thee as to how occurred the battle of the heroic warriors (on our side) with the foe--the battle which was destructive of bodies, sins, and lives. That slayer of foes, viz, Partha, penetrating into the Samsaptaka force that resembled the ocean, agitated it exceedingly, like a tempest agitating the vast deep. Cutting off with broad-headed arrows of keen edges the heads of brave warriors that were decked with faces possessed of the splendour of the full moon and with beautiful eyes and eyebrows and teeth, Dhananjaya speedily caused the Earth to be strewn there as if with lotuses, plucked off their stalks. And in that battle Arjuna with his razor-headed shafts, cut off the arms of his foes, that were all well rounded, large and massive, and smeared with sandal-paste and other perfumes, with weapons in grasp, with leathern gloves casing their fingers, and looking like five-headed snakes. And the son of Pandu repeatedly cut off with his broad-headed shafts, steeds, riders, drivers, and flags, and bows and arrows, and arms decked with gems. And Arjuna in that battle, O king, with many thousands of arrows, despatched to Yama's abode, car-warriors and elephants and horses and horsemen. Many foremost of warriors, filled with rage and roaring like bulls mad (like them) with excitement for a cow in season, rushed towards Arjuna, with loud cries. All of them then began to strike Arjuna with their arrows as the latter was employed in slaying them, like infuriate bulls striking one of their species with their horns. The battle that took place between him and them made the hair to stand on end, even like the battle between the Daityas and the wielder of the thunderbolt on the occasion of the conquest of the three worlds. Resisting with his own weapons the weapons of his foes on all sides. Arjuna, piercing them fast with innumerable arrows, took their lives. Like the wind destroying vast masses of clouds, Arjuna, otherwise called Jaya, that enhancer of the fears of his foes, cutting off into minute fragments large throngs of cars,--cars, that is, whose poles, wheels, and axles had previously been shattered by him, and whose warriors and steeds and drivers had been slain before, and whose weapons and quivers had been displaced, and standards crushed, and traces and reins sundered, and wooden fences and shafts broken already, and filling every body with wonder, achieved feats magnificent to behold and rivalling those of a 1,000 great car-warriors fighting together. Crowds of Siddhas and celestial Rishis and Charanas all applauded him. And celestial kettle-drums sounded, and floral showers fell upon the heads of Keshava and Arjuna. And an incorporeal voice said, "These viz., Keshava and Arjuna, are those two heroes that always possess the beauty of the moon, the splendour of fire, the force of the wind and the radiance of the sun. Stationed on the same car these two heroes are invincible even like Brahman and Isana. These two heroes the foremost of all creatures are Nara and Narayana." Hearing and beholding these wonderful things, O Bharata, Ashvatthama, with great care and resolution, rushed against Krishna and Arjuna in that battle. With his arm that held an arrow in its grasp, the son of Drona hailed the Pandava, shooting shafts equipped with foe-slaying heads, and smilingly told him these words, "If, O hero, thou regardest me a worthy guest arrived (before thee), then give me today, with the whole heart, the hospitality of battle." Thus summoned by the preceptor's son from desire of battle, Arjuna regarded himself highly honoured, and addressing Janardana said, "The samsaptakas should be slain by me, but Drona's son again is summoning me. Tell me, O Madhava, to which of these duties should I first turn? First let the services of hospitality be offered, if thou thinkest that to be proper." Thus addressed, Krishna bore Partha who had been summoned according to the rules of triumphant challenge to the vicinity of Drona's son, like Vayu bearing Indra to the sacrifice. Saluting Drona's son whose mind was fixed upon one thing, Keshava, said unto him, "O Ashvatthama, be cool, and without losing a moment strike and bear. The time has come for those that are dependent on others to repay their obligation to their masters. The disputes between brahmanas are subtle. The consequences, however, of the disputes of kshatriyas are palpable, being either victory or defeat. For obtaining those excellent rites of hospitality that from folly thou solicitest at the hands of Partha, fight coolly now with the son of Pandu." Thus addressed by Vasudeva, that foremost of regenerate ones, replied saying, "So be it!" pierced Keshava with sixty shafts and Arjuna with three. Arjuna then, filled with rage, cut off Ashvatthama's bow with three shafts. Drona's son took up another bow that was still more formidable. Stringing it within the twinkling of an eye, he pierced Arjuna and Keshava, the latter with three hundred arrows, and the former with a 1,000. And then Drona's son, with good care, stupefying Arjuna in that battle, shot thousands and tens of thousands and millions of arrows. From the quivers, the bow, the bow-string, the fingers, the arms, the hands, the chest, the face, the nose, the eyes, the ears, the heads, the limbs, the pores of the body, the armour on his person, the car, and the standard, O sire, of that utterer of Brahma, arrows began to issue. Piercing Madhava and the son of Pandu with the thick arrowy shower, Drona's son filled with joy, roared aloud like a vast mass of congregated clouds. Hearing that roar of his, the son of Pandu said unto Keshava of unfading glory these words "Behold, O Madhava, this wickedness towards me of the preceptor's son. He regardeth us to be slain, having shrouded us with his dense arrowy shower. I will presently, however, by my training and might, baffle his purpose." Cutting off every one of those arrows shot by Ashvatthama into three fragments, that foremost one of Bharata's race destroyed them all like the Sun destroying a thick fog. After this the son of Pandu once more pierced with his fierce shafts, the samsaptakas with their steeds, drivers, cars, elephants, standards and foot-soldiers. Every one of those that stood there as spectators, every one of those that were stationed there on foot or car or steed or elephant, regarded himself as shrouded by the arrows of Arjuna. Shot from Gandiva, those winged arrows of diverse forms slew in that battle elephants and steeds and men whether stationed in his immediate front or at the distance of two miles. The trunks, cut off with broad-headed shafts, of elephants, down whose cheeks and other limbs flowed the juice indicative of excitement, fell down like tall trees in the forest struck down with the axe. A little after down fell elephants, huge as hillocks, with their riders, like mountains crushed by Indra with his thunder. With his shafts cutting into minute portions well-equipped cars that looked like dissolving edifices of vapour in the evening sky and unto which were yoked well-trained steeds of great speed and which were ridden by warriors invincible in battle, the son of Pandu continued to shower his arrows on his enemies. And Dhananjaya continued to slay well-decked horsemen and foot-soldiers of the foe.

Indeed, Dhananjaya, resembling the very Sun as he rises at the end of the Yuga, dried up the samsaptaka ocean incapable of being dried up easily, by means of keen arrows constituting his rays. Without losing a moment, the son of Pandu once more pierced Drona's son resembling a huge hill, with shafts of great impetuosity and the splendour of the Sun, like the wielder of the thunderbolt piercing a mountain with the thunder. Desirous of battle, the preceptor's son then, filled with rage, approached Arjuna for piercing him and his steeds and drivers by means of his swiftly coursing shafts. Arjuna, however, quickly cut off the shafts shot at him by Ashvatthama. The son of Pandu then filled with great wrath, proffered unto Ashvatthama, that desirable guest, quivers upon quivers of arrows, like a charitable person offering everything in his house unto a guest. Leaving the samsaptakas then the son of Pandu rushed towards Drona's son like a donor abandoning unworthy guests, for proceeding towards one that is worthy."

*****

Section 17

"Sanjaya said, 'Then occurred that battle between Arjuna and Ashvatthama resembling the planets Shukra and Brihaspati in splendour, like the battle between Shukra and Brihaspati in the firmament for entering the same constellation. Afflicting each other with blazing shafts that constituted their rays, those terrifiers of the world stood like two planets both deviating from their orbits. Then Arjuna deeply pierced Ashvatthama with a shaft in the midst of his eyebrows. With that shaft the son of Drona looked resplendent like the Sun with upward rays. The two Krishnas (Nara and Narayana), also deeply afflicted by Ashvatthama with hundreds of arrows, looked like two Suns at the end of the Yuga, resplendent with their own rays. Then when Vasudeva seemed to be stupefied, Arjuna shot a weapon from which issued torrents of shafts on all sides. And he struck the son of Drona with innumerable shafts, each resembling the thunder or fire or the sceptre of Death. Endued with mighty energy, that achiever of fierce feats, (Ashvatthama) then pierced both Keshava and Arjuna with well-shot shafts which were inspired with great impetuosity and struck with which Death himself would feel pain. Checking the shafts of Drona's son, Arjuna covered him with twice as many arrows equipped with goodly wings, and shrouding that foremost of heroes and his steeds and driver and standard, began to strike the samsaptakas. With his well-shot shafts Partha began to cut off the bows and quivers and bowstrings and hands and arms and tightly grasped weapons and umbrellas and standards and steeds and car shafts and robes and floral garlands and ornaments and coats of mail and handsome shields and beautiful heads, in large numbers, of his unretreating foes. Well-equipped cars and steeds and elephants, ridden by heroes fighting with great care, were destroyed by the hundreds of shafts sped by Partha and fell down along with the heroes that rode on them. Cut off with broad-headed and crescent-shaped and razor-faced arrows, human heads, resembling the lotus, the Sun, or the full Moon in beauty and resplendent with diadems and necklaces and crowns, dropped ceaselessly on the earth. Then the Kalinga, the Vanga, and the Nishada heroes, riding on elephants, that resembled in splendour the elephant of the great foe of the daityas, rushed with speed against the queller of the pride of the danavas, the son of Pandu, from desire of slaying him. Partha cut off the vital limbs, the trunks, the riders, the standards, and the banners of those elephants, upon which those beasts fell down like mountain summits riven with thunder. When that elephant force was broken, the diadem-decked Arjuna shrouded the son of his preceptor with shafts endued with the splendour of the newly risen Sun, like the wind shrouding the risen Sun with masses of congregated clouds. Checking with his own shafts those of Arjuna, Drona's son shrouding both Arjuna and Vasudeva with his arrows, gave a loud roar, like a mass of clouds at the close of summer after shrouding the Sun or the Moon in the firmament. Deeply afflicted with those arrows, Arjuna, aiming his weapons at Ashvatthama and at those followers of his belonging to the army, speedily dispelled that darkness caused by Ashvatthama's arrows, and pierced all of them with shafts equipped with goodly wings. In that battle none could see when Savyasaci took up his shafts, when he aimed them, and when he let them off. All that could be seen was that elephants and steeds and foot-soldiers and car-warriors, struck with his arrows, fell down deprived of life. Then Drona's son without losing a moment, aiming ten foremost of arrows, sped them quickly as if they formed only one arrow. Shot with great force, five of these pierced Arjuna and the other five pierced Vasudeva. Struck with those arrows, those two foremost of men, like Kuvera and Indra, became bathed in blood. Thus afflicted, all the people there regarded those two heroes as slain by Ashvatthama the warrior who had completely mastered the science of arms. Then the chief of the Dasharhas addressed Arjuna and said, "Why errest thou in thus sparing Ashvatthama? Slay this warrior. If treated with indifference, even this one will be the cause of great woe, like a disease not sought to be put down by treatment." Replying unto Keshava of unfading glory with the words "So be it!" Arjuna of unclouded understanding began with good care to mangle the son of Drona with his shafts. Now the son of Pandu, filled with rage, quickly pierced the massive arms, smeared with sandal-paste, and the chest, the head, and the unrivalled thighs of his antagonist with shafts equipped with heads like goats' ears, and shot with great force from gandiva. Then cutting off the traces of Ashvatthama's steeds, Arjuna began to pierce the steeds themselves, whereat the latter bore Ashvatthama away to a great distance from the field. Thus borne away by these steeds endued with the speed of the wind, the intelligent son of Drona, deeply afflicted with the shafts of Partha, reflecting for some time, wished not to go back and renew the fight with Partha. Knowing that victory is ever with the chief of the Vrishnis and with Dhananjaya, that foremost one of Angirasa's race, endued with great activity, entered the army of Karna, deprived of hope and with shafts and weapons almost exhausted. Indeed, Drona's son, restraining his steeds, and having comforted himself a little, O sire, entered the force of Karna, teeming with cars and steeds and men. After Ashvatthama, that enemy of theirs, had been thus removed from the field by his steeds like a disease removed from the body by incantations and medicines and means, Keshava and Arjuna proceeded towards the samsaptakas, on their car whose rattle resembled the roar of the clouds and whose banner waved on the wind.'"

*****

Section 18

"Sanjaya said, 'Meanwhile towards the northern part of the Pandava army, a loud uproar arose of cars and elephants and steeds and foot-soldiers as those were being massacred by Dandadhara. Turning the course of the car, but without stopping the steeds which were as fleet as Garuda or the wind, Keshava, addressing Arjuna, said, "The chief of the Magadhas, with his (foe-crushing) elephant is unrivalled in prowess. In training and might he is not inferior to Bhagadatta himself. Having slain him first, thou wilt then slay the samsaptakas." At the conclusion of his words, Keshava bore Partha to the presence of Dandadhara. The chief of the Magadhas, peerless in handling the elephant-hook even as the headless planet Ketu (is peerless) among all the planets, was destroying the hostile army like a fierce comet destroying the whole earth. Riding on his foe-slaying and well-equipped elephant which looked like the danava with elephantine face and form, and whose roar resembled that of a congregated mass of clouds, Dandadhara was destroying with his shafts thousands of cars and steeds and elephants and men. The elephants also, treading upon cars with their feet, pressed down into the Earth a large number of men with their steeds and drivers. Many were the elephants, also, which that foremost of elephants, crushed and slew with his two forefeet and trunk. Indeed, the beast moved like the wheel of Death. Slaying men adorned with steel coats of mail, along with their horses and foot-soldiers, the chief of the Magadhas caused these to be pressed down into the earth, like thick reeds pressed down with crackling sounds, by means of that mighty and foremost of elephants belonging to him. Then Arjuna, riding on that foremost of cars, rushed quickly towards that prince of elephants in the midst of that host teeming with thousands of cars and steeds and elephants, and resounding with the beat and blare of innumerable cymbals and drums and conchs and uproarious with the clatter of car-wheels, the twang of bow-strings, and the sound of palms. Even Dandadhara pierced Arjuna with a dozen foremost of shafts and Janardana with sixteen and each of the steeds with three, and then uttered a loud shout and laughed repeatedly. Then Partha, with a number of broad-headed shafts, cut off the bow of his antagonist with its string and arrow fixed thereon, as also his well-decked standard, and then the guides of his beast and the footmen that protected the animal. At this, the lord of Girivraja became filled with rage. Desirous of agitating Janardana with that tusker of his, whose temples had split from excitement, and which resembled a mass of clouds and was endued with the speed of the wind, Dandadhara struck Dhananjaya with many lances. The son of Pandu then, with three razor-headed arrows, cut off, almost at the same instant of time, the two arms each looking like the trunk of an elephant, and then the head, resembling the full Moon, of his foe. Then Arjuna struck the elephant of this antagonist with hundreds of arrows. Covered with the gold-decked arrows of Partha, that elephant equipped with golden armour looked as resplendent as a mountain in the night with its herbs and trees blazing in a conflagration. Afflicted with the pain and roaring like a mass of clouds, and exceedingly weakened, the elephant crying and wandering and running with tottering steps, fell down with the guide on its neck, like a mountain summit riven by thunder. Upon the fall of his brother in battle, Danda advanced against Indra's younger brother and Dhananjaya, desirous of slaying them, on his tusker white as snow and adorned with gold and looking like a Himalayan summit. Danda struck Janardana with three whetted lances bright as the rays of the sun, and Arjuna with five, and uttered a loud shout. The son of Pandu then uttering a loud shout cut off the two arms of Danda. Cut off by means of razor-headed shafts, those two arms, smeared with sandal-paste, adorned with angadas, and with lances in grasp, as they fell from the elephant's back at the same instant of time, looked resplendent like a couple of large snakes of great beauty falling down from a mountain summit. Cut off with a crescent-shaped arrow by the diadem-decked (Partha), the head also of Danda fell down on the Earth from the elephant's back, and covered with blood it looked resplendent as it lay like the sun dropped from the Asta mountain towards the western quarter. Then Partha pierced with many excellent arrows bright as the rays of the sun that elephant of his foe, resembling a mass of white clouds whereupon it fell down with a noise like a Himalayan summit riven with thunder. Then other huge elephants capable of winning victory and resembling the two already slain, were cut off by Savyasaci, in that battle, even as the two (belonging to Danda and Dandadhara) had been cut off. At this the vast hostile force broke. Then elephants and cars and steeds and men, in dense throngs, clashed against one another and fell down on the field. Tottering, they violently struck one another and fell down deprived of life. Then his soldiers, encompassing Arjuna like the celestials encompassing Purandara, began to say, "O hero, that foe of whom we had been frightened like creatures at the sight of Death himself, hath by good luck been slain by thee. If thou hadst not protected from that fear those people that were so deeply afflicted by mighty foes, then by this time our foes would have felt that delight which we now feel at their death, O slayer of enemies." Hearing these and other words uttered by friends and allies, Arjuna, with a cheerful heart, worshipped those men, each according to his deserts, and proceeded once more against the samsaptakas.'"

*****

Section 19

"Sanjaya said, 'Wheeling round, like the planet Mercury in the curvature of its orbit, Jishnu (Arjuna) once more slew large number of the samsaptakas. Afflicted with the shafts of Partha, O king, men, steeds, and elephants, O Bharata, wavered and wondered and lost colour and fell down and died. Many foremost of animals tied to yokes and drivers and standards, and bows, and shafts and hands and weapons in grasp, and arms, and heads, of heroic foes fighting with him, the son of Pandu cut off in that battle, with arrows, some of which were broad-headed, some equipped with heads like razors, some crescent-shaped, and some furnished with heads like the calf's tooth. Like bulls fighting with a bull for the sake of a cow in season, brave warriors by hundreds and thousands closed upon Arjuna. The battle that took place between them and him made the hair to stand on end like the encounter between the Daityas and Indra, the wielder of the thunderbolt on the occasion of the conquest of the three worlds. Then the son of Ugrayudha pierced Partha with three shafts resembling three venomous snakes. Partha, however, cut off from his enemy's trunk the latter's head. Then those warriors, filled with rage, covered Arjuna from every side with diverse kinds of weapons like the clouds urged by the Maruts shrouding Himavat at the close of summer. Checking with his own weapons those of his foes on every side, Arjuna slew a large number of his enemies with well-shot shafts. With his arrows Arjuna then cut off the Trivenus, the steeds, the drivers, and the parshni drivers of many cars, and displaced the weapons and quivers of many, and deprived many of their wheels and standards, and broke the cords, the traces and the axles of many, and destroyed the bottoms and yokes of others, and caused all the equipment of many to fall from their places. Those cars, thus smashed and injured by Arjuna in large numbers, looked like the luxurious mansions of the rich destroyed by fire, wind, and rain. Elephants, their vitals pierced with shafts resembling thunderbolts in impetuosity, fell down like mansions on mountain-tops overthrown by blasts of lightning. Large numbers of steeds with their riders, struck by Arjuna, fell down on the Earth, their tongues and entrails pressed out, themselves deprived of strength and bathed in blood, and presenting an awful sight. Men and steeds and elephants, pierced by

Savyasaci (Arjuna) with his shafts, wondered and tottered and fell down and uttered cries of pain and looked pale, O sire. Like Mahendra smiting down the danavas, Partha smote down large numbers of his foes, by means of shafts whetted on stone and resembling the thunder of poison in deadliness. Brave warriors, cased in costly coats of mail and decked with ornaments and armed with diverse kinds of weapons, lay on the field, with their cars and standards, slain by Partha. Vanquished (and deprived of life) persons of righteous deeds, possessed of noble birth and great knowledge, proceeded to heaven in consequence of those glorious deeds of theirs while their bodies only lay on Earth. Then the chief, belonging to thy army, of various realms, filled with wrath and accompanied by their followers, rushed against Arjuna, that foremost of car-warriors. Warriors borne on their cars and steeds and elephants, and foot-soldiers also, all desirous of slaying (Arjuna), rushed towards him, shooting diverse weapons with great speed. Then Arjuna like wind, by means of keen shafts, destroyed that thick shower of weapons dropped by those warriors constituting a mass of congregated clouds. People then beheld Arjuna crossing that raftless ocean constituted by steeds and foot-soldiers and elephants and cars, and having mighty weapons for its waves, on a bridge constituted by his own mighty weapons of offence and defence. Then Vasudeva, addressing Partha, said, "Why, O sinless one, dost thou sport in this way? Grinding these samsaptakas, haste thyself for Karna's slaughter." Saying, "So be it" unto Krishna, Arjuna then, forcibly smiting the remnant of the samsaptakas with his weapons, began to destroy them like Indra destroying the Daityas. At that time, with even the closest attention, men could not mark when Arjuna took out his shafts, when he aimed them and when he let them off quickly. Govinda himself, O Bharata, regarded it wonderful. Like swans diving into a lake the shafts of Arjuna, white and active as swans, penetrated into the hostile force. Then Govinda, beholding the field of battle during the progress of that carnage, said these words to Savyasaci, "Here, O Partha, for the sake of Duryodhana alone, occurreth this great and terrible destruction of the Bharatas and other kings of Earth. Behold, O son of Bharata, these bows, with golden backs, of many mighty bowmen, and these girdles and quivers loosened from their bodies. Behold these straight shafts equipped with wings of gold, and these long arrows washed with oil and looking like snakes freed from their sloughs. Behold these beautiful lances decked with gold lying scattered about, and these coats of mail, O Bharata, adorned with gold and fallen off from the bodies of the warriors. Behold these spears embellished with gold, these darts adorned with the same metal, and these huge maces twined round with threads of gold, and cords of hemp. Behold these swords decked with bright gold and these axes adorned with the same, and these battle-axes equipped with gold-decked handles. Behold also these spiked clubs, these short arrows, these Bhusundis, and these Kanapas; these iron Kuntas lying around, and these heavy Mushalas. These victory-longing warriors endued with great activity and armed with diverse weapons, though dead, still seem to be quick with life. Behold those thousands of warriors, their limbs crushed with maces, and heads split with Mushalas or smashed and trod by elephants and steeds and cars. O slayer of foes, the field of battle is strewn with the bodies of men and elephants and steeds, deprived of life, dreadfully mangled with shafts and darts and swords and lances and scimitars and axes and spears and Nakharas and bludgeons, and bathed in streams of blood. Strewn with arms smeared with sandal-paste and decked with Angadas and graced with auspicious indications and cased in leathern fences and adorned with Keyuras, the Earth looks resplendent, O Bharata. Strewn also with hands having fingers cased in fences, decked with ornaments, and lopped off from arms, and with severed thighs looking like the trunks of elephants, of heroes endued with great activity and with heads adorned with earrings and headgears set with gems, (the Earth looks exceedingly beautiful). Behold those beautiful cars, decked with golden bells, broken in diverse ways. Behold those numerous steeds bathed in blood, those bottoms of cars and long quivers, and diverse kinds of standards and banners and those huge conchs, of the combatants, and those yak-tails perfectly white, and those elephants with tongues lolling out and lying on the field like hills, and those beautiful with triumphal banners, and those slain elephant-warriors, and those rich coverlets, each consisting of one piece of blanket, for the backs of those huge beasts, and those beautiful and variegated and torn blankets, and those numerous bells loosened from the bodies of elephants and broken into fragments by those falling creatures, and those hooks with handles set with stones of lapis lazuli fallen upon the Earth, and those ornamental yokes of steeds, and those armours set with diamonds for their breasts and those rich cloths, adorned with gold and tied to the ends of the standards borne by horsemen, and those variegated coverlets and housings and Ranku skins, set with brilliant gems and inlaid with gold, for the backs of steeds and fallen on the ground, and those large diamonds adorning the head-gears of kings, and those beautiful necklaces of gold, and those umbrellas displaced from their positions, and those yak-tails and fans. Behold the earth strewn with faces adorned with earrings bright as the moon or stars, and embellished with well-cut beards, and each looking like the full moon. The earth, strewn with those faces looking like lilies and lotuses, resembles a lake adorned with a dense assemblage of lilies and lotuses. Behold, the earth possessing the effulgence of the bright moon and diversified as if with myriads of stars, looks like the autumnal firmament bespangled with stellar lights. O Arjuna, these feats that have been achieved by thee in great battle today are, indeed, worthy of thee or of the chief of the celestials himself in heaven." Even thus did Krishna show the field of battle unto Arjuna. And while returning (from the field to their camp), they heard a loud noise in the army of Duryodhana. Indeed the uproar that was heard consisted of the blare of conchs and the beat of cymbals and drums and Patahas and the clatter of car wheels, the neighing of steeds, the grunt of elephants, and the fierce clash of weapons. Penetrating into that force by the aid of his steeds possessing the fleetness of the wind, Krishna became filled with wonder upon beholding the army grinded by Pandya. Like Yama himself slaying creatures whose lives have run out, Pandya, that foremost of warriors skilled in shafts and weapons, was destroying crowds of foes by means of diverse kinds of shafts. Piercing the bodies of the elephants and steeds and men with sharp shafts, that foremost of smiters overthrew and deprived them of life. Cutting off with his own shafts the diverse weapons hurled at him by many foremost of foes, Pandya slew his enemies like Sakra (Indra) destroying the Danavas.'"

*****

Section 20

"Dhritarashtra said, 'Thou didst mention to me before the name of Pandya, that hero of world-wide celebrity, but his feats, O Sanjaya, in battle have never been narrated by thee. Tell me today in detail of the prowess of that great hero, his skill, spirit, and energy, the measure of his might, and his pride.'

"Sanjaya said, 'Bhishma and Drona and Kripa and Drona's son and Karna and Arjuna and Janardana, those thorough masters of the science of weapons, are regarded by thee as the foremost of car-warriors. Know, however, that Pandya regarded himself superior to all these foremost of car-warriors in energy. Indeed he never regarded any one amongst the kings as equal to himself. He never admitted his equality with Karna and Bhishma. Nor did he admit within his heart that he was inferior in any respect to Vasudeva or Arjuna. Even such was Pandya, that foremost of kings, that first of wielder of weapons. Filled with rage like the Destroyer himself, Pandya at the time was slaughtering the army of Karna. That force, swelling with cars and steeds and teeming with foremost of foot-soldiers, struck by Pandya, began to turn round like the potter's wheel. Like the wind dispersing a mass of congregated clouds, Pandya, with his well shot arrows, began to disperse that force, destroying its steeds and drivers and standards and cars and causing its weapons and elephants to fall down. Like the splitter of mountains striking down mountains with his thunder, Pandya overthrew elephants with their riders, having previously cut down the standards and banners and weapons with which they were armed, as also the foot-soldiers that protected those beasts. And he cut down horses, and horsemen with their darts and lances and quivers. Mangling with his shafts the Pulindas, the Khasas, the Bahlikas, the Nishadas, the Andhakas, the Tanganas, the Southerners, and the Bhojas, all of whom, endued with great courage, were unyielding and obstinate in battle, and divesting them of their weapons and coats of mail, Pandya deprived them of their lives. Beholding Pandya destroying with his shafts in battle that host consisting of four kinds of forces, the son of Drona fearlessly proceeded towards that fearless warrior. Fearlessly addressing in sweet words that warrior who then seemed to dance on his car, Drona's son, that foremost of smiters, smiling the while, summoned him and said, "O king, O thou with eyes like the petals of the lotus, thy birth is noble and learning great. Of celebrated might and prowess, thou resemblest Indra himself. Stretching with thy two massive arms the bow held by thee and whose large string is attached to thy grasp, thou lookest beautiful like a mass of congregated clouds as thou pourest over thy foes thick showers of impetuous shafts. I do not see anybody save myself that can be a match for thee in battle. Alone thou crushest numerous cars and elephants and foot-soldiers and steeds, like the fearless lion of terrible might crushing herds of deer in the forest. Making the welkin and the Earth resound with the loud clatter of thy car-wheels thou lookest resplendent, O king, like a crop-destroying autumnal cloud of loud roars. Taking out of thy quiver and shooting thy keen shafts resembling snakes of virulent poison fight with myself only, like (the asura) Andhaka fighting with the three-eyed deity." Thus addressed, Pandya answered, "So be it." Then Drona's son, telling him "Strike," assailed him with vigour. In return, Malayadhwaja pierced the son of Drona with a barbed arrow. Then Drona's son, that best of preceptors, smiling the while, struck Pandya with some fierce arrows, capable of penetrating into the very vitals and resembling flames of fire. Then Ashvatthama once more sped at his foe some other large arrows equipped with keen points and capable of piercing the very vitals, causing them to course through the welkin with the ten different kinds of motion. Pandya, however, with nine shafts of his cut off all those arrows of his antagonist. With four other shafts he afflicted the four steeds of his foe, at which they speedily expired. Having then, with his sharp shafts, cut off the arrows of Drona's son, Pandya then cut off the stretched bow-string of Ashvatthama, endued with the splendour of the sun. Then Drona's son, that slayer of foes, stringing his unstringed bow, and seeing that his men had meanwhile speedily yoked other excellent steeds unto his car, sped thousands of arrows (at his foe). By this, that regenerate one filled the entire welkin and the ten points of the compass with his arrows. Although knowing that those shafts of the high-souled son of Drona employed in shooting were really inexhaustible, yet Pandya, that bull among men, cut them all into pieces. The antagonist of Ashvatthama, carefully cutting off all those shafts shot by the latter, then slew with his own keen shafts the two protectors of the latter's car wheels in that encounter. Beholding the lightness of hand displayed by his foe, Drona's son, drawing his bow to a circle, began to shoot his arrows like a mass of clouds pouring torrents of rain. During that space of time, O sire, which consisted only of the eighth part of a day, the son of Drona shot as many arrows as were carried on eight carts each drawn by eight bullocks. Almost all those men that then beheld Ashvatthama, who at the time looked like the Destroyer himself filled with rage, or rather the Destroyer of the Destroyer, lost their senses. Like a mass of clouds at the close of summer drenching with torrents of rain, the Earth with her mountains and trees, the preceptor's son poured on that hostile force his arrowy shower. Baffling with the Vayavya weapon that unbearable shower of arrows shot by the Ashvatthama-cloud, the Pandya-wind, filled with joy, uttered loud roars. Then Drona's son cutting off the standard, smeared with sandal-paste and other perfumed unguents and bearing the device of the Malaya mountain on it, of the roaring Pandya, slew the four steeds of the latter. Slaying then his foe's driver with a single shaft, and cutting off with a crescent-shaped arrow the bow also of that warrior whose twang resembled the roar of the clouds, Ashvatthama cut off his enemy's car into minute fragments. Checking with the weapons those of his enemy, and cutting off all the weapons of the latter, Drona's son, although he obtained the opportunity to do his enemy the crowning evil, still slew him not, from desire of battling with him for some time more. Meanwhile Karna rushed against the large elephant force of the Pandavas and began to rout and destroy it. Depriving car-warriors of their cars, he struck elephants and steeds and human warriors, O Bharata, with innumerable straight shafts. That mighty bowman, the son of Drona, although he had made Pandya, that slayer of foes and foremost of car-warriors, carless, yet he did not slay him from desire of fight. At that time a huge riderless elephant with large tusks, well-equipped with all utensils of war, treading with speed, endued with great might, quick to proceed against any enemy, struck with Ashvatthama's shafts, advanced towards the direction of Pandya with great impetuosity, roaring against a hostile compeer. Beholding that prince of elephants, looking like a cloven mountain summit, Pandya, who was well acquainted with the method of fighting from the neck of an elephant, quickly ascended that beast like a lion springing with a loud roar to the top of a mountain summit. Then that lord of the prince of mountains, striking the elephant with the hook, and inspired with rage, and with that cool care for which he was distinguished in hurling weapons with great force, quickly sped a lance, bright as Surya's rays, at the preceptor's son and uttered a loud shout. Repeatedly shouting in joy, "Thou art slain, Thou art slain!" Pandya (with that lance) crushed to pieces the diadem of Drona's son adorned with foremost of jewels and diamonds of the first water and the very best kind of gold and excellent cloth and strings of pearls. That diadem possessed of the splendour of the Sun, the Moon, the planets, or the fire, in consequence of the violence of the stroke, fell down, split into fragments, like a mountain summit riven by Indra's thunder, falling down on the Earth with great noise. At this, Ashvatthama blazed up with exceeding rage like a prince of snakes struck with the foot, and took up four and ten shafts capable of inflicting great pain upon foes and each resembling the Destroyer's rod. With five of those shafts he cut off the four feet and the trunk of his adversary's elephant, and with three the two arms and the head of the king, and with six he slew the six mighty car-warriors, endued with great effulgence, that followed king Pandya. Those long and well-rounded arms of the king, smeared with excellent sandal-paste, and adorned with gold and pearls and gems and diamonds falling upon the Earth, began to writhe like a couple of snakes slain by Garuda. That head also, graced with a face bright as the full Moon, having a prominent nose and a pair of large eyes, red as copper with rage, adorned with earrings, falling on the ground, looked resplendent like the Moon himself between two bright constellations. The elephant, thus cut off by that skilful warrior into six pieces with those five shafts and the king into four pieces with those three shafts lay divided in all into ten pieces that looked like the sacrificial butter distributed into ten portions intended for the ten deities. Having cut off numerous steeds and men and elephants into pieces and offered them as food into the Rakshasas, king Pandya was thus quieted by Drona's son with his shafts like a blazing fire in a crematorium, extinguished with water after it has received a libation in the shape of a lifeless body. Then like the chief of the celestials joyfully worshipping Vishnu after the subjugation of the Asura Vali, thy son, the king, accompanied by his brothers approaching the preceptor's son worshipped with great respect that warrior who is a complete master of the science of arms, after indeed, he had completed the task he had undertaken."

*****

Section 21

"Dhritarashtra said, 'When Pandya had been slain and when that foremost of heroes, viz., Karna was employed in routing and destroying the foe, what, O Sanjaya, did Arjuna do in battle? That son of Pandu is a hero, endued with great might, attentive to his duties, and a complete master of the science of arms. The high-souled Sankara himself hath made him invincible among all creatures. My greatest fears proceed from that Dhananjaya, that slayer of foes. Tell me, O Sanjaya, all that Partha achieved there on that occasion.'

"Sanjaya said, 'After Pandya's fall, Krishna quickly said unto Arjuna these beneficial words, "I do not behold the King. The other Pandavas also have retreated. If the Parthas had returned, the vast force of the enemy would have been broken. In fulfilment of purposes entertained by Ashvatthama, Karna is slaying the Srinjayas. A great carnage is being made (by that warrior) of steeds and car-warriors and elephants." Thus the heroic Vasudeva represented everything unto the diadem-decked (Arjuna). Hearing of and beholding that great danger of his brother (Yudhishthira), Partha quickly addressed Krishna, saying, "Urge the steeds, O Hrishikesha." Then Hrishikesha proceeded on that irresistible car. The encounter then that once more took place became exceedingly fierce. The Kurus and the Pandavas once more fearlessly closed with each other, that is, the Parthas headed by Bhimasena and ourselves headed by the Suta's son. Then, O best of kings, there once more commenced a battle between Karna and the Pandavas that swelled the population of Yama's kingdom. With bows and arrows and spiked clubs and swords and lances and axes and short clubs and Bhushundis and darts and rapiers and battle-axes and maces and spears and polished Kuntas, and short shafts and hooks, the combatants quickly fell upon one another, desirous of taking one another's life. Filling the welkin, the cardinal points of the compass, the subsidiary ones, the firmament, and the Earth, with the whizz of arrows, the twang of bow-strings, the sound of palms, and the clatter of car-wheels, foes rushed upon foes. Gladdened by that loud noise, heroes, fought with heroes desirous of reaching the end of the hostilities. Loud became the noise caused by the sound of bow-strings and fences and bows, the grunt of elephants, and the shouts of foot-soldiers and falling men. Hearing the terrible whizz of arrows and the diverse shouts of brave warriors, the troops took fright, became pale, and fell down. Large numbers of those foes thus employed in shouting and shooting weapons, the heroic son of Adhiratha crushed with his arrows. With his shafts Karna then despatched to Yama's abode twenty car-warriors among the brave Pancala heroes, with their steeds, drivers, and standards. Then many foremost of warriors of the Pandava army, endued with great energy and quick in the use of weapons, speedily wheeling round, encompassed Karna on all sides. Karna agitated that hostile force with showers of weapons like the leader of an elephantine herd plunging into a lake adorned with lotuses and covered with swans. Penetrating into the midst of his foes, the son of Radha, shaking his best of bows, began to strike off and fell their heads with his sharp shafts. The shield and coats of mail of the warriors, cut off, fell down on the Earth. There was none amongst them that needed the touch of a second arrow of Karna's. Like a driver striking the steeds with the whip, Karna, with his shafts capable of crushing coats of mail and bodies and the life that quickened them, struck the fences (of his foes) perceivable only by their bow-strings. Like a lion grinding herds of deer, Karna speedily grinded all those Pandus and Srinjayas and Pancalas that came within range of his arrows. Then the chief of the Pancalas, and the sons of Draupadi, O sire, and the twins, and Yuyudhana, uniting together, proceeded against Karna. When those Kurus, and Pancalas and Pandus were thus engaged in battle, the other warriors, reckless of their very lives, began to strike at one another. Well-cased in armour and coats of mail and adorned with head-gears, combatants endued with great strength rushed at their foes, with maces and short clubs and spiked bludgeons looking like uplifted rods of the Destroyer, and jumping, O sire, and challenging one another, uttered loud shouts. They struck one another, and fell down, assailed by one another with blood rising from their limbs and deprived of brains and eyes and weapons. Covered with weapons, some, as they lay there with faces beautiful as pomegranates, having teeth-adorned mouths filled with blood, seemed to be alive. Others, in that vast ocean of battle, filled with rage mangled or cut or pierced or overthrew or lopped off or slew one another with battle-axes and short arrows and hooks and spears and lances. Slain by one another they fell down, covered with blood and deprived of life like sandal trees cut down with the axe falling down and shedding as they fall their cool blood-red juice. Cars destroyed by cars, elephants by elephants, men by men, and steeds by steeds, fell down in thousands. Standards, and heads, and umbrellas, and elephants, trunks, and human arms, cut off with razor-faced or broad-headed or crescent-shaped arrows, fell down on the Earth. Large numbers also of men, and elephants, and cars with steed yoked thereto, were crushed in that battle. Many brave warriors, slain by horsemen, fell down, and many tuskers, with their trunks cut off, and banners and standards (on their bodies), fell down like fallen mountains. Assailed by foot-soldiers, many elephants and cars, destroyed or in course of destruction, fell down on all sides. Horsemen, encountering foot-soldiers with activity, were slain by the latter. Similarly crowds of foot-soldiers, slain by horsemen, laid themselves down on the field. The faces and the limbs of those slain in that dreadful battle looked like crushed lotuses and faded floral wreaths. The beautiful forms of elephants and steeds and human beings, O king, then resembled cloths foul with dirt, and became exceedingly repulsive to look at.'"

*****

Section 22

"Sanjaya said, 'Many elephant-warriors riding on their beasts, urged by thy son, proceeded against Dhrishtadyumna, filled with rage and desirous of compassing his destruction. Many foremost of combatants skilled in elephant-fight, belonging to the Easterners, the Southerners, the Angas, the Vangas, the Pundras, the Magadhas, the Tamraliptakas, the Mekalas, the Koshalas, the Madras, the Dasharnas, the Nishadas uniting with the Kalingas, O Bharata, and showering shafts and lances and arrows like pouring clouds, drenched the Pancala force therewith in that battle. Prishata's son covered with his arrows and shafts those (foe-crushing) elephants urged forward by their riders with heels and toes and hooks. Each of those beasts that were huge as hills, the Pancala hero pierced with ten, eight, or six whetted shafts, O Bharata. Beholding the prince of the Pancalas shrouded by those elephants like the Sun by the clouds, the Pandus and the Pancalas proceeded towards him (for his rescue) uttering loud roars and armed with sharp weapons. Pouring their weapons upon those elephants, those warriors began to dance the dance of heroes, aided by the music of their bow-strings and the sound of their palms, and urged by heroes beating the time. Then Nakula and Sahadeva, and the sons of Draupadi, and the Prabhadrakas, and Satyaki, and Shikhandi, and Chekitana endued with great energy,--all those heroes--drenched those elephants from every side with their weapons, like the clouds drenching the hills with their showers. Those furious elephants, urged on by mleccha warriors dragging down with their trunks men and steeds and cars, crushed them with their feet. And some they pierced with the points of their tusks, and some they raised aloft and dashed down on the ground; others taken aloft on the tusks of those huge beasts, fell down inspiring spectators with fear. Then Satyaki, piercing the vitals of the elephant belonging to the king of the Vangas staying before him, with a long shaft endued with great impetuosity, caused it to fall down on the field of battle. Then Satyaki pierced with another long shaft the chest of the rider whom he could not hitherto touch, just as the latter was about to jump from the back of his beast. Thus struck by Satwata, he fell down on the Earth.

"'Meanwhile Sahadeva, with three shafts shot with great care, struck the elephant of Pundra, as it advanced against him like a moving mountain, depriving it of its standard and driver and armour and life. Having thus cut off that elephant, Sahadeva proceeded against the chief of the Angas.

"'Nakula, however, causing Sahadeva to desist, himself afflicted the ruler of the Angas with three long shafts, each resembling the rod of Yama, and his foe's elephant with a hundred arrows. Then the ruler of the Angas hurled at Nakula eight hundred lances bright as the rays of the Sun. Each of these Nakula cut off into three fragments. The son of Pandu then cut off the head of his antagonist with a crescent-shaped arrow. At this that mleccha king, deprived of life, fell down with the animal he rode. Upon the fall of the prince of the Angas who was well-skilled in elephant-lore, the elephant-men of the Angas, filled with rage, proceeded with speed against Nakula, on their elephants decked with banners that waved in the air, possessing excellent mouths, adorned with housings of gold, and looking like blazing mountains, from desire of crushing him to pieces. And many Mekalas and Utkalas, and Kalingas, and Nishadas, and Tamraliptakas, also advanced against Nakula, showering their shafts and lances, desirous of slaying him. Then the Pandus, the Pancalas, and the Somakas, filled with rage, rushed with speed for the rescue of Nakula shrouded by those warriors like the Sun by the clouds. Then occurred a fierce battle between those car-warriors and elephant-men, the former showering their arrows and shafts the latter their lances by thousands. The frontal globes and other limbs and the tusks and adornments of the elephants, exceedingly pierced with shafts, were split and mangled. Then Sahadeva, with four and sixty impetuous arrows, quickly slew eight of those huge elephants which fell down with their riders. And Nakula also, that delighter of his race, bending his excellent bow with great vigour, with many straight shafts, slew many elephants. Then the Pancala prince, and the grandson of Sini (Satyaki) and the sons of Draupadi and the Prabhadrakas, and Shikhandi, drenched those huge elephants with showers of shafts. Then in consequence of those rain-charged clouds constituted by the Pandava warriors, those hills constituted by the elephants of the foe, fell, struck down by torrents of rain formed by their numerous shafts, like real mountains struck down with a thunder-storm. Those leaders of the Pandava car-warriors then, thus slaying those elephants of thine cast their eyes on the hostile army, which, as it fled away at that time resembled a river whose continents had been washed away. Those warriors of Pandu's son, having thus agitated that army of thine, agitated it once more, and then rushed against Karna.'"

*****

Section 23

"Sanjaya said, 'While Sahadeva, filled with rage, was thus blasting thy host, Duhshasana, O great king, proceeded against him, the brother against the brother. Beholding those two engaged in dreadful combat, all the great car-warriors uttered leonine shouts and waved their garments. Then, O Bharata, the mighty son of Pandu was struck in the chest with three arrows by thy angry son armed with bow. Then Sahadeva, O king, having first pierced thy son with an arrow, pierced him again with seventy arrows, and then his driver with three. Then Duhshasana, O monarch, having cut off Sahadeva's bow in that great battle, pierced Sahadeva himself with three and seventy arrows in the arms and the chest. Then Sahadeva filled with rage, took up a sword, in that dreadful conflict, and whirling, hurled it quickly towards the car of thy son. Cutting off Duhshasana's bow with string and arrow fixed on it, that large sword fell down on the Earth like a snake from the firmament. Then the valiant Sahadeva taking up another bow, shot a deadly shaft at Duhshasana. The Kuru warrior, however, with his keen-edged sword, cut off into two fragments that shaft, bright as the rod of Death, as it coursed towards him. Then whirling that sharp sword, Duhshasana quickly hurled it in that battle as his foe. Meanwhile that valiant warrior took up another bow with a shaft. Sahadeva, however, with the greatest ease, cut off, with his keen shafts, that sword as it coursed towards him, and caused it to fall down in that battle. Then, O Bharata, thy son, in that dreadful battle, quickly sped four and sixty shafts at the car of Sahadeva. Sahadeva, however, O king, cut off every one of those numerous arrows as they coursed with great impetuosity towards him, with five shafts of his. Checking then those mighty shafts sped by thy son, Sahadeva, in that battle, sped a large number of arrows at his foe. Cutting off each of those shafts with three shafts of his, thy son uttered a loud shout, making the whole Earth resound with it. Then Duhshasana, O king, having pierced Sahadeva in that battle, struck the latter's driver with nine arrows. The valiant Sahadeva then, O monarch, filled with rage, fixed on his bow-string a terrible shaft resembling the Destroyer himself and forcibly drawing the bow, he sped that shaft at thy son. Piercing with great speed through his strong armour and body, that shaft entered the Earth, O king, like a snake penetrating into an ant-hill.

Then thy son, that great car-warrior, swooned away, O king. Beholding him deprived of his senses, his driver quickly took away the car, himself forcibly struck all the while with keen arrows. Having vanquished the Kuru warrior thus, the son of Pandu, beholding Duryodhana's division, began to crush it on all sides. Indeed, O king, as a man excited with wrath crushes swarm of ants, even so, O Bharata did that son of Pandu begin to crush the Kaurava host.'"

*****

Section 24

"Sanjaya said, 'While Nakula was employed in destroying and routing the Kaurava divisions in battle with great force, Vikartana's son Karna, filled with rage, checked him, O king. Then Nakula smiling the while, addressed Karna, and said, "After a long time, through the favour of the gods, I am seen by thee, and thou also, O wretch, dost become the object of my sight. Thou art the root of all these evils, this hostility, this quarrel. It is through thy faults that the Kauravas are being thinned, encountering one another. Slaying thee in battle today, I will regard myself as one that has achieved his object, and the fever of my heart will be dispelled." Thus addressed by Nakula, the Suta's son said unto him the following words befitting a prince and a bowman in particular, "Strike me, O hero. We desire to witness thy manliness. Having achieved some feats in battle, O brave warrior, thou shouldst then boast. O sire, they that are heroes fight in battle to the best of their powers, without indulging in brag. Fight now with me to the best of thy might. I will quell thy pride." Having said these words the Suta's son quickly struck the son of Pandu and pierced him, in that encounter, with three and seventy shafts. Then Nakula, O Bharata, thus pierced by the Suta's son, pierced the latter in return with eighty shafts resembling snakes of virulent poison. Then Karna, that great bowman, cutting off his antagonist's bow with a number of arrows winged with gold and whetted on stone, afflicted him with thirty arrows. Those arrows, piercing through his armour drank his blood in that battle, like the Nagas of virulent poison drinking water after having pierced through the Earth. Then Nakula, taking up another formidable bow whose back was decked with gold, pierced Karna with twenty arrows and his driver with three. Then, O monarch, that slayer of hostile heroes, viz., Nakula, filled with rage, cut off Karna's bow with a razor-headed shaft of great keenness. Smiling the while, the heroic son of Pandu then struck the bowless Karna, that foremost of car-warriors, with three hundred arrows. Beholding Karna thus afflicted, O sire, by the son of Pandu, all the carwarriors there, with the gods (in the welkin), were filled with great wonder. Then Vikartana's son Karna taking up another bow, struck Nakula with five arrows in the shoulder-joint. With those arrows sticking to him here, the son of Madri looked resplendent like the Sun with his own rays while shedding his light on the Earth. Then Nakula piercing Karna with seven shafts, once more, O sire, cut off one of the horns of Karna's bow. Then Karna, taking up in that battle a tougher bow, filled the welkin on every side of Nakula with his arrows. The mighty car-warrior, Nakula, however, thus suddenly shrouded with the arrows shot from Karna's bow quickly cut off all those shafts with shafts of his own. Then was seen overspread in the welkin a vast number of arrows like to the spectacle presented by the sky when it is filled with myriads of roving fireflies. Indeed, the sky shrouded with those hundreds of arrows shot (by both the warriors) looked, O monarch, as if it was covered with flights of locusts. Those arrows, decked with gold, issuing repeatedly in continuous lines, looked beautiful like rows of cranes while flying through the welkin. When the sky was thus covered with showers of arrows and the sun himself hid from the view, no creature ranging the air could descend on the Earth. When all sides were thus covered with showers of arrows, those two high-souled warriors looked resplendent like two Suns risen at the end of the Yuga. Slaughtered with the shafts issuing from Karna's bow the Somakas, O monarch, greatly afflicted and feeling much pain, began to breathe their last. Similarly, thy warriors, struck with the shafts of Nakula, dispersed on all sides, O king, like clouds tossed by the wind. The two armies thus slaughtered by those two warriors with their mighty celestial shafts, retreated from the range of those arrows and stood as spectators of the encounter. When both the armies were driven off by means of the shafts of Karna and Nakula, those two high-souled warriors began to pierce each other with showers of shafts. Displaying their celestial weapons on the field of battle, they quickly shrouded each other, each desirous of compassing the destruction of the other. The shafts shot by Nakula, dressed with Kanka and peacock feathers, shrouding the Suta's son, seemed to stay in the welkin. Similarly, the shafts sped by the Suta's son in that dreadful battle, shrouding the son of Pandu, seemed to stay in the welkin. Shrouded within arrowy chambers, both the warriors became invisible, like the Sun and the Moon, O king, hidden by the clouds. Then Karna, filled with rage and assuming a terrible aspect in the battle, covered the son of Pandu with showers of arrows from every side. Completely covered, O monarch, by the Suta's son, the son of Pandu felt no pain like the Maker of day when covered by the clouds. The son of Adhiratha then, smiling the while, sped arrowy lines, O sire, in hundreds and thousands, in that battle. With those shafts of the high-souled Karna, an extensive shade seemed to rest on the field of battle. Indeed, with those excellent shafts constantly issuing out (of his bow), a shade was caused there like that formed by the clouds. Then Karna, O monarch, cutting off the bow of the high-souled Nakula, felled the latter's driver from the car-niche with the greatest ease. With four keen shafts, next, he quickly despatched the four steeds of Nakula, O Bharata, to the abode of Yama. With his shafts, he also cut off into minute fragments that excellent car of his antagonist as also his standard and the protectors of his car-wheels, and mace, and sword, and shield decked with a hundred moons, and other utensils and equipments of battle. Then Nakula, steedless and carless and armourless, O monarch, quickly alighting from his car, stood, armed with a spiked bludgeon. Even that terrible bludgeon, so uplifted by the son of Pandu, the Suta's son, O king, cut off with many keen arrows capable of bearing a great strain. Beholding his adversary weaponless. Karna began to strike him with many straight shafts, but took care not to afflict him greatly. Thus struck in that battle by that mighty warrior accomplished in weapons, Nakula, O king, fled away precipitately in great affliction. Laughing repeatedly, the son of Radha pursued him and placed his stringed bow, O Bharata, around the neck of the retreating Nakula. With the large bow around his neck, O king, the son of Pandu looked resplendent like Moon in the firmament when within a circular halo of light, or a white cloud girdled round by Indra's bow. Then Karna, addressing him, said, "The words thou hadst uttered were futile. Canst thou utter them now once more in joy, repeatedly struck as thou art by me? Do not, O son of Pandu, fight again with those amongst the Kurus that are possessed of greater might. O child, fight with them that are thy equals. Do not, O son of Pandu, feel any shame for it. Return home, O son of Madri, or go thither where Krishna and Phalguna are." Having addressed him thus he abandoned him then. Acquainted with morality as the brave Karna was, he did not then slay Nakula who was already within the jaws of death. Recollecting the words of Kunti, O king, Karna let Nakula go. The son of Pandu, thus let off, O king, by that bowman, Suta's son, proceeded towards Yudhishthira's car in great shame. Scorched by the Suta's son, he then ascended his brother's car, and burning with grief he continued to sigh like a snake kept within a jar. Meanwhile Karna, having vanquished Nakula, quickly proceeded against the Pancalas, riding on that car of his which bore many gorgeous pennons and whose steeds were as white as the Moon. There, O monarch, a great uproar arose among the Pandavas when they saw the leader of the Kaurava army proceeding towards the Pancala car-throngs. The Suta's son, O monarch, made a great massacre there at that hour when the Sun had reached the meridian, that puissant warrior careering all the while with the activity of a wheel. We beheld many Pancala car-warriors borne away from the battle on their steedless and driverless cars with broken wheels and broken axles and with standards and pennons also that were broken and torn, O sire. And many elephants were seen to wander there in all directions (with limbs scorched by arrows) like individuals of their species in the wide forest with limbs scorched and burned in a forest conflagration. Others with their frontal globes split open, or bathed in blood, or with trunks lopped off, or with their armour cut down, or their tails lopped off, fell down, struck by the high-souled Karna, like straggling clouds. Other elephants, frightened by the shafts and lances of Radha's son proceeded against Radha's son himself like insects towards a blazing fire. Other huge elephants were seen striking against one another and shedding blood from various limbs like mountains with rillets running down their breasts. Steeds of the foremost breed, divested of breast-plates and their ornaments of silver and brass and gold, destitute of trappings and bridle-bits and yak-tails and saddle-cloths, with quivers fallen off from their backs, and with their heroic riders,--ornaments of battle,--slain, were seen wandering here and there on the field. Pierced and cut with lances and scimitars and swords, O Bharata, we beheld many a horseman adorned with armour and head-gear, slain or in course of being slain or trembling with fear, and deprived, O Bharata, of diverse limbs. Cars also, decked with gold, and unto which were yoked steeds of great fleetness, were seen by us dragged with exceeding speed hither and thither, their riders having been slain. Some of these had their axles and poles broken, and some, O Bharata, had their wheels broken; and some were without banners and standards, and some were divested of their shafts. Many car-warriors also were seen there, by us, O monarch, wandering all around, deprived of their cars and scorched with the shafts of the Suta's son. And some destitute of weapons and some with weapons still in their arms were seen lying lifeless on the field in large numbers. And many elephants also were seen by us, wandering in all directions, studded with clusters of stars, adorned with rows of beautiful bells, and decked with variegated banners of diverse hues. Heads and arms and chests and other limbs, cut off with shafts sped from Karna's bow, were beheld by us lying around. A great and fierce calamity overtook the warriors (of the Pandava army) as they fought with whetted arrows, and mangled as they were with the shafts of Karna. The Srinjayas, slaughtered in that battle by the Suta's son, blindly proceeded against the latter's self like insects rushing upon a blazing fire. Indeed, as that mighty car-warrior was engaged in scorching the Pandava divisions, the kshatriyas avoided him, regarding him to be the blazing Yuga fire. Those heroic and mighty car-warriors of the Pancala that survived the slaughter fled away. The brave Karna, however, pursued those broken and retreating warriors from behind, shooting his shafts at them. Endued with great energy, he pursued those combatants divested of armour and destitute of standards. Indeed, the Suta's son, possessed of great might, continued to scorch them with his shafts, like the dispeller of darkness scorching all creatures when he attains to the meridian.'"

*****

Section 25

"Sanjaya said, 'Against Yuyutsu who was employed in routing the vast army of thy son, Uluka proceeded with speed saying "Wait, Wait." Then Yuyutsu, O king, with a winged arrow of keen edge struck Uluka with great force, like (Indra himself striking) a mountain with the thunderbolt. Filled with rage at this, Uluka, in that battle, cut off thy son's bow with a razor-headed arrow and struck thy son himself with a barbed shaft. Casting off that broken bow, Yuyutsu, with eyes red in wrath, took up another formidable bow endued with greater impetus. The prince then, O bull of Bharata's race, pierced Uluka with sixty arrows. Piercing next the driver of Uluka, Yuyutsu struck Uluka once more. Then Uluka, filled with rage pierced Yuyutsu with twenty shafts adorned with gold, and then cut off his standard made of gold. That lofty and gorgeous standard made of gold, O king, thus cut off (by Uluka), fell down in front of Yuyutsu's car. Beholding his standard cut off, Yuyutsu, deprived of his senses by wrath, struck Uluka with five shafts in the centre of the chest. Then Uluka, O sire, in that battle, cut off, with a broad-headed arrow steeped in oil, the head of his antagonist's driver, O best of the Bharatas. Slaying next his four steeds he struck Yuyutsu himself with five arrows. Deeply struck by the strong Uluka, Yuyutsu proceeded to another car. Having vanquished him in battle, O king, Uluka proceeded quickly towards the Pancalas and the Srinjayas and began to slaughter them with sharp shafts. Thy son Srutakarman, O monarch, within half the time taken up by a wink of the eye, fearlessly made Satanika steedless and driverless and carless. The mighty car-warrior Satanika, however, staying on his steedless car, O sire, hurled a mace, filled with rage, at thy son. That mace, reducing thy son's car with its steeds and driver into fragments, fell down upon the Earth with great speed, and pierced it through. Then those two heroes, both enhancers of the glory of the Kurus, deprived of their cars, retreated from the encounter, glaring at each other. Then thy son, overcome with fear, mounted upon the car of Vivingsu, while Satanika quickly got upon the car of Prativindhya. Shakuni, filled with rage, pierced Sutasoma with many keen shafts, but failed to make the latter tremble like a torrent of water failing to produce any impression upon a mountain. Beholding that great enemy of his father, Sutasoma covered Shakuni, O Bharata, with many thousands of arrows. Shakuni, however, that warrior of sure aim and conversant with all methods of warfare, actuated by desire of battle, quickly cut off all those shafts with his own winged arrows. Having checked those shafts with his own keen arrows in battle, Shakuni, filled with rage, struck Sutasoma with three arrows. Thy brother-in-law then, O monarch, with his arrows cut off into minute fragments the steeds, the standard, and the driver of his adversary, at which all the spectators uttered a loud shout. Deprived of his steed and car, and having his standard cut off, O sire, the great bowman (Sutasoma), jumping down from his car, stood on the Earth, having taken up a good bow. And he shot a large number of arrows equipped with golden wings and whetted on stone, and shrouded therewith the car of thy brother-in law in that battle. The son of Subala, however, beholding those showers of arrows that resembled a flight of locusts, coming towards his car, did not tremble. On the other hand, that illustrious warrior crushed all those arrows with arrows of his own. The warriors that were present there, as also the Siddhas in the firmament, were highly pleased at sight of that wonderful and incredible feat of Sutasoma, inasmuch as he contended on foot with Shakuni staying in his car. Then Shakuni, with a number of broad-headed shafts of great impetuosity, keen and perfectly straight, cut off, O king, the bow of Sutasoma as also all his quivers. Bowless, and carless, Sutasoma then, uplifting a scimitar of the hue of the blue lotus and equipped with an ivory handle, uttered a loud shout. That scimitar of the intelligent Sutasoma of the hue of the clear sky, as it was whirled by that hero, was regarded by Shakuni to be as fatal as the rod of Death. Armed with that scimitar he suddenly began to career in circles over the arena, displaying, O monarch, the fourteen different kinds of manoeuvres, endued as he was with skill and might. Indeed, he displayed in that battle all those motions such as wheeling about and whirling on high, and making side-thrusts and jumping forward and leaping on high and running above and rushing forward and rushing upwards. The valiant son of Subala then sped a number of arrows at his foe, but the latter quickly cut them off with that excellent scimitar of his as they coursed towards him. Filled with rage (at this), the son of Subala, O king, once more sped at Sutasoma a number of shafts that resembled snakes of virulent poison. Aided by his skill and might, Sutasoma cut off even these with his scimitar, displaying his great activity, and possessed as he was of prowess equal to that of Garuda himself. With a razor-headed arrow of great sharpness, Shakuni then, O king, cut off that bright scimitar of his adversary as the latter careered in circles before him. Thus cut off, (half of) that large scimitar suddenly fell down on the Earth, while half of it, O Bharata, continued in the grasp of Sutasoma. Seeing his sword cut off, the mighty car-warrior Sutasoma retreated six steps and then hurled that half (of the scimitar) which he had in his grasp at his foe. The fragment decked with gold and gems, cutting off the bow, with string, of the illustrious Shakuni, quickly fell down on the Earth. Then Sutasoma went to the great car of Srutakirti. Subala's son also, taking up another formidable and invincible bow, proceeded towards the Pandava army, slaying large numbers of foes (on the way). Beholding the son of Subala careering fearlessly in battle, a loud uproar, O king, arose among the Pandavas in that part of the army. People witnessed those large and proud divisions bristling with arms, routed by the illustrious son of Subala. Even as the chief of the celestials crushed the Daitya army, the son of Subala destroyed that army of the Pandavas.'"

*****

Section 26

"Sanjaya said, 'Kripa, O king, resisted Dhrishtadyumna in battle, like a Sarabha in the forest resisting a proud lion. Checked by the mighty son of Gautama, Prishata's son, O Bharata, could not advance even one step. Beholding Gautama's car in front of Dhrishtadyumna's, all creatures were inspired with fright and regarded the latter's destruction to be at hand. Car-warriors and horsemen, becoming very cheerless, said, "Without doubt, this foremost of men, Sharadvata's son of mighty energy and great intelligence and versed in celestial weapon, is filled with rage at the death of Drona. Will Dhrishtadyumna today escape from the hands of Gautama? Will this vast army escape today this great danger? Will not this brahmana slay all of us together? The form that he has assumed today, even like that of the Destroyer himself, shows that he will today act after the manner of Drona himself. The preceptor Gautama, endued with great lightness of hands, is ever victorious in battle. Possessing a knowledge of weapons, he is endued with great energy and filled with rage." Diverse speeches like these, uttered by the warriors of both the armies were, O monarch, heard there as those two heroes encountered each other. Drawing deep breath in rage, Sharadvata's son Kripa, O king, began to afflict the son of Prishata in all his vital limbs while the latter stood inactive. Struck in that battle by the illustrious Gautama, Dhrishtadyumna, greatly stupefied, knew not what to do. His driver then, addressing him said, "It is not all right with thee, O son of Prishata. Never before have I seen such a calamity overtake thee in battle. It is a lucky chance, it seems, that these shafts, capable of penetrating the very vitals, sped by that foremost of brahmanas aiming at thy vital limbs, are not striking thee. I will presently cause the car to turn back, like the current of a river dashed back by the sea. I think that brahmana, by whom thy prowess hath been annihilated, is incapable of being slain by thee." Thus addressed, Dhrishtadyumna, O king, slowly said, "My mind becometh stupefied, O sire, and perspiration covereth my limbs. My body trembles and my hair stands on end. Avoiding that brahmana in battle, proceed slowly to where Arjuna is, O charioteer; arrived at the presence of either Arjuna or Bhimasena, prosperity may be mine. Even this is my certain conviction." Then, O monarch, the charioteer, urging the steeds, proceeded to the spot where the mighty bowman Bhimasena was battling with thy troops. Beholding the car, O sire, of Dhrishtadyumna speedily moving away from that spot, Gautama followed it, shooting hundreds of shafts. And that chastiser of foes also repeatedly blew his conch. Indeed, he routed the son of Prishata like Indra routing the Danava Namuci.

"'The invincible Shikhandi, the cause of Bhishma's death, was in that battle, resisted by Hridika's son who smiled repeatedly as he fought with the former. Shikhandi, however, encountering the mighty car-warrior of the Hridikas, struck him with five keen and broad-headed shafts at the shoulder-joint. Then the mighty car-warrior Kritavarma filled with rage, pierced his foe with sixty winged arrows. With a single arrow then, he cut off his bow, laughing the while. The mighty son of Drupada, filled with wrath, took up another bow, and addressing the son of Hridika, said, "Wait, Wait." Then, O monarch, Shikhandi sped at his foe ninety shafts of great impetuosity, all equipped with golden wings. Those shafts, however, all recoiled from Kritavarma's armour. Seeing those shafts recoil and scattered on the surface of the Earth, Shikhandi cut off Kritavarma's bow with a keen razor-headed arrow. Filled with wrath he struck the bowless son of Hridika, who then resembled a hornless bull, in the arms and the chest, with eighty arrows. Filled with rage but torn and mangled with shafts, Kritavarma vomited blood through his limbs like a jar disgorging the water with which it is filled. Bathed in blood, the Bhoja king looked beautiful like a mountain, O king, streaked with streams of liquefied red chalk after a shower. The puissant Kritavarma then, taking up another bow with a string and an arrow fixed thereon, struck Shikhandi in his shoulder-joint. With those shafts sticking to his shoulder-joint, Shikhandi looked resplendent like a lordly tree with its spreading branches and twigs. Having pierced each other, the two combatants were bathed in blood, and resembled a couple of bulls that have gored each other with their horns Carefully exerting themselves to slay each other, those two mighty car-warriors moved in a 1,000 circles with their respective cars on that arena. Then Kritavarma, O king, in that encounter, pierced the son of Prishata with seventy shafts all of which were equipped with wings of gold and whetted on stone. The ruler of the Bhojas then, that foremost of smiters, sped with great activity a terrible and fatal shaft at his foe. Struck therewith, Shikhandi quickly swooned away.

Overcome with stupefaction, he supported himself by seizing his flag-staff. The driver then of that foremost of car-warriors speedily bore him away from the fight. Scorched with the shaft of Hridika's son he drew breath upon breath repeatedly. After the defeat of the heroic son of Drupada, O lord, the Pandava army, slaughtered on all sides, fled away from the field."

*****

Section 27

"Sanjaya said, 'The white steeded (Arjuna) also, O monarch, routed thy force even as the winds, approaching a heap of cotton, scatters it on all sides. Against him rushed the Trigartas, the Sivis, the Kauravas, the Salwas, the samsaptakas, and that force which consisted of the Narayanas. And Satyasena and Candradeva, and Mitradeva and Satrunjaya, and Susruta's son, and Citrasena, and Mitravarman, O Bharata, and the king of the Trigartas surrounded by his brothers and by his sons that were all mighty bowmen accomplished in diverse weapons, suddenly advanced, shooting and scattering showers of shafts in that battle, against Arjuna, like a fierce current of water towards the ocean. Those warriors in hundreds of thousands, approaching Arjuna, seemed to melt away like snakes at sight of Garuda. Though slaughtered in battle, they did not still leave the son of Pandu like insects, O monarch, never receding from a blazing fire. Satyasena, in that encounter, pierced that son of Pandu with three arrows, and Mitradeva pierced him with three and sixty, and Candradeva with seven. And Mitravarman pierced him with three and seventy arrows, and Susruta's son with seven. And Satrunjaya pierced him with twenty, and Susharma with nine. Thus pierced in that encounter by many, Arjuna pierced all those kings in return. Indeed, piercing the son of Susruta with seven arrows, he pierced Satyasena with three, Satrunjaya with twenty and Candradeva with eight, Mitradeva with a hundred, Srutasena with three, Mitravarman with nine, and Susharma with eight. Then slaying king Satrunjaya with a number of arrows whetted on stone, he smote off from his trunk, the head, decked with headgear, of Susruta's son. Without any delay he then, with a number of other shafts, despatched Candradeva to the abode of Yama. As regards the other mighty car-warriors vigorously contending with him, he checked each of them with five arrows. Then Satyasena filled with rage, hurled a formidable lance in that battle aiming at Krishna and uttered a leonine roar. That ironmouthed lance having a golden shaft, piercing through the left arm of the high-souled Madhava, penetrated into the Earth. Madhava being thus pierced with that lance in great battle the goad and the reins, O king, fell down from his hands. Beholding Vasudeva's limb pierced through, Pritha's son Dhananjaya mustered all his wrath and addressing Vasudeva said, "O mighty-armed one, bear the car to Satyasena, O puissant one, so that I may, with keen shafts, despatch him to Yama's abode." The illustrious Keshava then, quickly taking up the goad and the reins, caused the steeds to bear the car to the front of Satyasena's vehicle. Beholding the Ruler of the Universe pierced, Pritha's son Dhananjaya, that mighty car-warrior, checking Satyasena with some keen arrows, cut off with a number of broad-headed shafts of great sharpness, the large head of that king decked with earrings, from off his trunk at the head of the army. Having thus cut off Satyasena's head, he then despatched Citravarman with a number of keen shafts, and then the latter's driver, O sire, with a keen calf-toothed arrow. Filled with rage, the mighty Partha then, with hundreds of shafts, felled the samsaptakas in hundreds and thousands. Then, O king, with a razor-headed arrow equipped with wings of silver, that mighty car-warrior cut off the head of the illustrious Mitrasena. Filled with rage he then struck Susharma in the shoulder-joint. Then all the samsaptakas, filled with wrath, encompassed Dhananjaya on all sides and began to afflict him with showers of weapons and make all the points of the compass resound with their shouts. Afflicted by them thus, the mighty car-warrior Jishnu, of immeasurable soul, endued with prowess resembling that of Sakra himself, invoked the Aindra weapon. From that weapon, thousands of shafts, O king, began to issue continually. Then O king, a loud din was heard of falling cars with standards and quivers and yokes, and axles and wheels and traces with chords, of bottoms of cars and wooden fences around them, of arrows and steeds and spears and swords, and maces and spiked clubs and darts and lances and axes, and Sataghnis equipped with wheels and arrows. Thighs and necklaces and Angadas and Keyuras, O sire, and garlands and cuirasses and coats of mail, O Bharata, and umbrellas and fans and heads decked with diadems lay on the battle-field. Heads adorned with earrings and beautiful eyes, and each resembling the full moon, looked, as they lay on the field, like stars in the firmament. Adorned with sandal-paste, beautiful garlands of flowers and excellent robes, many were the bodies of slain warriors that were seen to lie on the ground. The field of battle, terrible as it was, looked like the welkin teeming with vapoury forms. With the slain princes and kshatriyas of great might and fallen elephants and steeds, the Earth became impassable in that battle as if she were strewn with hills. There was no path on the field for the wheels of the illustrious Pandava's car, engaged as he was in continually slaying his foes and striking down elephants and steeds with his broad-headed shafts. It seemed, O sire, that the wheels of his car stopped in fright at the sight of his own self careering in that battle through that bloody mire. His steeds, however, endued with the speed of the mind or the wind, dragged with great efforts and labour those wheels that had refused to move. Thus slaughtered by Pandu's son armed with the bow, that host fled away almost entirely, without leaving even a remnant, O Bharata, contending with the foe. Having vanquished large numbers of the samsaptakas in battle, Pritha's son Jishnu looked resplendent, like a blazing fire without smoke.'"

*****

Section 28

"Sanjaya said, 'King Duryodhana, O monarch, himself fearlessly received Yudhishthira, as the latter was engaged in shooting large numbers of shafts. The royal Yudhishthira the just, speedily piercing thy son, that mighty car-warrior, as the latter was rushing towards him with impetuosity, addressed him, saying, "Wait, Wait." Duryodhana, however, pierced Yudhishthira, in return, with nine keen arrows, and filled with great wrath, struck Yudhishthira's driver also with a broad-headed shaft. Then king Yudhishthira sped at Duryodhana three and ten arrows equipped with wings of gold and whetted on stone. With four shafts that mighty car-warrior then slew the four steeds of his foe, and with the fifth he cut off from his trunk the head of Duryodhana's driver. With the sixth arrow he felled the (Kuru) king's standard on the Earth, with the seventh his bow, and with the eighth his scimitar. And then with five more shafts king Yudhishthira the just deeply afflicted the Kuru monarch. Thy son, then, alighting from that steedless car, stood on the Earth in imminent danger. Beholding him in that situation of great peril, Karna and Drona's son and Kripa and others rushed suddenly towards the spot, desirous of rescuing the king. Then the (other) sons of Pandu, surrounding Yudhishthira, all proceeded to the encounter, upon which, O king, a fierce battle was fought. Thousands of trumpets then were blown in that great engagement, and a confused din of myriad voices arose there, O king. There where the Pancalas engaged the Kauravas, in battle, men closed with men, and elephants with foremost of elephants. And car-warriors closed with car-warriors, and horse with horse. And the various couples of battling men and animals, of great prowess and armed with diverse kinds of weapons and possessed of great skill presented a beautiful sight, O king, over the field. All those heroes endued with great impetuosity and desirous of compassing the destruction of one another, fought beautifully and with great activity and skill. Observing the (sanctioned) practices of warriors, they slew one another in battle. None of them fought from behind others. For only a very short time that battle presented a beautiful aspect. Soon it became an encounter of mad men, in which the combatants showed no regard for one another. The car-warrior, approaching the elephant, pierced the latter with keen shafts and despatched it to Yama's presence by means of straight arrows. Elephants, approaching steeds, dragged down many of them in that battle, and tore them (with their tusks) most fiercely in diverse places. Large numbers of horsemen also, encompassing many foremost of steeds, made a loud noise with their palms, and closed with them. And those horsemen slew those steeds as they ran hither and thither, as also many huge elephants as these wandered over the field, from behind and the flanks. Infuriate elephants, O king, routing large numbers of steeds, slew them with their tusks or crushed them with great force. Some elephants, filled with wrath pierced with their tusks horses with horsemen. Others seizing such with great force hurled them to the ground with violence. Many elephants, struck by foot-soldiers availing of the proper opportunities, uttered terrible cries of pain and fled away on all sides. Among the foot-soldiers that fled away in that great battle throwing down their ornaments, there were many that were quickly encompassed on the field. Elephant-warriors, riding on huge elephants, understanding indications of victory, wheeled their beasts and causing them to seize those beautiful ornaments, made the beasts to pierce them with their tusks. Other foot-soldiers endued with great impetuosity and fierce might, surrounding those elephant-warriors thus engaged in those spots began to slay them. Others in that great battle, thrown aloft into the air by elephants with their trunks, were pierced by those trained beasts with the points of their tusks as they fell down. Others, suddenly seized by other elephants, were deprived of life with their tusks. Others, borne away from their own divisions into the midst of others, were, O king, mangled by huge elephants which rolled them repeatedly on the ground. Others, whirled on high like fans, were slain in that battle. Others, hither and thither on the field, that stood full in front of other elephants had their bodies exceedingly pierced and torn. Many elephants were deeply wounded with spears and lances and darts in their cheeks and frontal globes and parts between their tusks. Exceedingly afflicted by fierce car-warriors and horsemen stationed on their flanks, many elephants, ripped open, fell down on the Earth. In that dreadful battle many horsemen on their steeds, striking foot-soldiers with their lances, pinned them down to the Earth or crushed them with great force. Some elephants, approaching mail-clad car-warriors, O sire, raised them aloft from their vehicles and hurled them down with great force upon the Earth in that fierce and awful fight. Some huge elephants slain by means of cloth-yard shafts, fell down on the Earth like mountain summits riven by thunder. Combatants, encountering combatants, began to strike each other with their fists, or seizing each other by the hair, began to drag and throw down and mangle each other. Others, stretching their arms and throwing down their foes on the Earth, placed their feet on their chests and with great activity cut off their heads. Some combatant, O king, struck with his feet some foe that was dead, and some, O king, struck off with his sword, the head of a falling foe, and some thrust his weapon into the body of a living foe. A fierce battle took place there, O Bharata, in which the combatants struck one another with fists or seized one another's hair or wrestled with one another with bare arms. In many instances, combatants, using diverse kinds of weapons, took the lives of combatants engaged with others and, therefore, unperceived by them. During the progress of that general engagement when all the combatants were mangled in battle, hundreds and thousands of headless trunks stood up on the field. Weapons and coats of mail, drenched with gore, looked resplendent, like cloths dyed with gorgeous red. Even thus occurred that fierce battle marked by the awful clash of weapons. Like the mad and roaring current of the Ganga it seemed to fill the whole universe with its uproar. Afflicted with shafts, the warriors failed to distinguish friends from foes. Solicitous of victory, the kings fought on because they fought that fight they should. The warriors slew both friends and foes, with whom they came in contact. The combatants of both the armies were deprived of reason by the heroes of both the armies assailing them with fury. With broken cars, O monarch, the fallen elephants, and steeds lying on the ground, and men laid low, the Earth, miry with gore and flesh, and covered with streams of blood, soon became impassable, Karna slaughtered the Pancalas while Dhananjaya slaughtered the Trigartas. And Bhimasena, O king, slaughtered the Kurus and all the elephant divisions of the latter. Even thus occurred that destruction of troops of both the Kurus and the Pandavas, both parties having been actuated by the desire of winning great fame, at that hour when the Sun had passed the meridian.'"

*****

Section 29

"Dhritarashtra said, 'I have heard from thee, O Sanjaya, of many poignant and unbearable griefs as also of the losses sustained by my sons. From what thou hast said unto me, from the manner in which the battle has been fought, it is my certain conviction, O Suta, that the Kauravas are no more. Duryodhana was made carless in that dreadful battle. How did Dharma's son (then) fight, and how did the royal Duryodhana also fight in return? How also occurred that battle which was fought in the afternoon? Tell me all this in detail, for thou art skilled in narration, O Sanjaya.'

"Sanjaya said, 'When the troops of both armies were engaged in battle, according to their respective divisions, thy son Duryodhana, O king, riding on another car and filled with rage like a snake of virulent poison, beholding king Yudhishthira the just, quickly addressed his own driver, O Bharata, saying, "Proceed, proceed, quickly take me there, O driver, where the royal son of Pandu, clad in mail shineth under yon umbrella held over his head." Thus urged by the king, the driver, in that battle, quickly urged his royal master's goodly car towards the face of Yudhishthira. At this, Yudhishthira also, filled with rage and looking like an infuriate elephant, urged his own driver saying, "Proceed to where Suyodhana is." Then those two heroes and brothers and foremost of car-warriors encountered each other. Both endued with great energy, both filled with wrath, both difficult of defeat in battle, approaching each other, those two great bowmen began to mangle each other with their arrows in that battle. Then king Duryodhana, in that encounter, O sire, with a broad-headed arrow whetted on stone, cut in twain the bow of the virtuous monarch. Filled with rage, Yudhishthira could not brook that insult. Casting aside his broken bow, with eyes red in wrath, Dharma's son took up another bow at the head of his forces, and then cut off Duryodhana's standard and bow. Duryodhana then, taking up another bow, pierced the son of Pandu. Filled with rage, they continued to shoot showers of shafts at each other. Desirous of vanquishing each other, they resembled a pair of angry lions. They struck each other in that battle like a couple of roaring bulls. Those mighty car-warriors continued to career, expecting to find each other's lapses. Then wounded with shafts sped from bows drawn to their fullest stretch the two warriors, O king, looked resplendent like flowering Kinsukas. They then, O king, repeatedly uttered leonine roars. Those two rulers of men, in that dreadful battle, also made loud sounds with their palms and caused their bows to twang loudly. And they blew their conchs too with great force. And they afflicted each other very much. Then king Yudhishthira, filled with rage, struck thy son in the chest with three irresistible shafts endued with force of thunder. Him, however, thy royal son quickly pierced, in return, with five keen shafts winged with gold and whetted on stone. Then king Duryodhana, O Bharata, hurled a dart capable of slaying everybody, exceedingly keen, and resembling a large blazing brand. As it advanced, king Yudhishthira the just, with sharp shafts, speedily cut it off into three fragments, and then pierced Duryodhana also with five arrows. Equipped with golden staff, and producing a loud whizz, that dart then fell down, and while falling, looked resplendent like a large brand with blazing flames. Beholding the dart baffled, thy son, O monarch, struck Yudhishthira with nine sharp and keen-pointed arrows. Pierced deeply by his mighty foe, that scorcher of foes quickly took up an arrow for aiming it at Duryodhana. The mighty Yudhishthira then placed that arrow on his bow-string. Filled with rage and possessed of great valour, the son of Pandu then shot it at his foe. That arrow, striking thy son, that mighty car-warrior, stupefied him and then (passing through his body) entered the Earth. Then Duryodhana, filled with wrath, uplifting a mace of great impetuosity, rushed at king Yudhishthira the just, for ending the hostilities (that raged between the Kurus and the Pandus). Beholding him armed with that uplifted mace and resembling Yama himself with his bludgeon, king Yudhishthira the just hurled at thy son a mighty dart blazing with splendour, endued with great impetuosity, and looking like a large blazing brand. Deeply pierced in the chest by that dart as he stood on his car, the Kuru prince, deeply pained, fell down and swooned away. Then Bhima, recollecting his own vow, addressed Yudhishthira, saying, "This one should not be slain by thee, O king." At this Yudhishthira abstained from giving his foe the finishing blow. At that time Kritavarma, quickly advancing, came upon thy royal son then sunk in an ocean of calamity. Bhima then, taking up a mace adorned with gold and flaxen chords, rushed impetuously towards Kritavarma in that battle. Thus occurred the battle between thy troops and the foe on that afternoon, O monarch, every one of the combatants being inspired with the desire of victory.'"

*****

Section 30

"Sanjaya said, 'Placing Karna at their van, thy warriors, difficult of defeat in fight, returned and fought (with the foe) a battle that resembled that between the gods and the Asuras. Excited by the loud uproar made by elephants and men and cars and steeds and conchs, elephant-men and car-warriors and foot-soldiers and horsemen, in large numbers, filled with wrath advanced against the foe and slew the latter with strokes of diverse kinds of weapons. Elephants and cars, steeds and men, in that dreadful battle were destroyed by brave warriors with sharp battle axes and swords and axes and shafts of diverse kinds and by means also of their animals. Strewn with human heads that were adorned with white teeth and fair faces and beautiful eyes and goodly noses, and graced with beautiful diadems and earrings, and everyone of which resembled the lotus, the Sun, or the Moon, the Earth looked exceedingly resplendent. Elephants and men and steeds, by thousands, were slain with hundreds of spiked clubs and short bludgeons and darts and lances and hooks and Bhusundis and maces. The blood that fell formed a river like currents on the field. In consequence of those car-warriors and men and steeds and elephants slain by the foe, and lying with ghostly features and gaping wounds, the field of battle looked like the domains of the king of the dead at the time of universal dissolution. Then, O god among men, thy troops, and those bulls amongst the Kurus, viz., thy sons resembling the children of the celestials, with a host of warriors of immeasurable might at their van, all proceeded against Satyaki, that bull of Sini's race. Thereupon that host, teeming with many foremost of men and steeds and cars and elephants, producing an uproar loud as that of the vast deep, and resembling the army of the Asuras or that of the celestials, shone with fierce beauty. Then the son of Surya, resembling the chief of the celestials himself in prowess and like unto the younger brother of Indra, struck that foremost one of Sini's race with shafts whose splendour resembled the rays of the Sun. That bull of Sini's race also, in that battle, then quickly shrouded that foremost of men, with his car and steeds and driver, with diverse kinds of shafts terrible as the poison of the snake. Then many Atirathas belonging to thy army, accompanied by elephants and cars and foot-soldiers, quickly approached that bull among car-warriors, viz., Vasusena, when they beheld the latter deeply afflicted with the shafts of that foremost hero of Sini's race. That force, however, vast as the ocean, assailed by foes possessed of great quickness viz., the Pandava warriors headed by the sons of Drupada, fled away from the field. At that time a great carnage occurred of men and cars and steeds and elephants. Then those two foremost of men, viz., Arjuna and Keshava, having said their daily prayer and duly worshipped the lord Bhava, quickly rushed against thy troops, resolved to slay those foes of theirs. Their foes (i.e., the Kurus) cast their eyes cheerlessly on that car whose rattle resembled the roar of the clouds and whose banners waved beautifully in the air and which had white steeds yoked unto it and which was coming towards them. Then Arjuna, bending Gandiva and as if dancing on his car, filled the welkin and all the points of the compass, cardinal and subsidiary, with showers of shafts, not leaving the smallest space empty. Like the tempest destroying the clouds, the son of Pandu destroyed with his arrows many cars looking like celestial vehicles, that were well-adorned, and equipped with weapons and standards, along with their drivers. Many elephants also, with the men that guided them, adorned with truimphal banners and weapons, and many horsemen with horses, and many foot-soldiers also, Arjuna despatched with his arrows to Yama's abode. Then Duryodhana singly proceeded against that mighty car-warrior who was angry and irresistible and resembled a veritable Yama, striking him with his straight shafts. Arjuna, cutting off his adversary's bow and driver and steeds and standard with seven shafts, next cut off his umbrella with one arrow. Obtaining then an opportunity, he sped at Duryodhana an excellent shaft, capable of taking the life of the person struck. Drona's son, however, cut off that shaft into seven fragments. Cutting off then the bow of Drona's son and slaying the four steeds of the latter with his arrow, the son of Pandu next cut off the formidable bow of Kripa too. Then cutting off the bow of Hridika's son, he felled the latter's standard and steeds. Then cutting off the bow of Duhshasana, he proceeded against the son of Radha. At this, Karna, leaving Satyaki quickly pierced Arjuna with three arrows and Krishna with twenty, and Partha again repeatedly. Although many were the arrows that he shot while slaying his foes in that battle, like Indra himself inspired with wrath, Karna yet felt no fatigue. Meanwhile Satyaki, coming up, pierced Karna with nine and ninety fierce arrows, and once more with a hundred. Then all the foremost heroes among the Parthas began to afflict Karna. Yudhamanyu and Shikhandi and the sons of Draupadi and the Prabhadrakas, and Uttamauja and Yuyutsu and the twins and Dhrishtadyumna, and the divisions of the Cedis and the Karushas and the Matsyas and Kaikeyas, and the mighty Chekitana, and king Yudhishthira of excellent vows, all these, accompanied by cars and steeds and elephants, and foot-soldiers of fierce prowess, encompassed Karna on all sides in that battle, and showered upon him diverse kinds of weapons, addressing him in harsh words and resolved to compass his destruction. Cutting off that shower of weapons with his sharp shafts, Karna dispersed his assailants by the power of his weapons like the wind breaking down the trees that stand on its way. Filled with wrath, Karna was seen to destroy car-warriors, and elephants with their riders, and horses with horsemen, and large bands of foot-soldiers. Slaughtered by the energy of Karna's weapons, almost the whole of that force of the Pandavas, deprived of weapons, and with limbs mangled and torn, retired from the field. Then Arjuna, smiling the while, baffled with his own weapons the weapons of Karna and covered the welkin, the Earth, and all the points of the compass with dense shower of arrows. The shafts of Arjuna fell like heavy clubs and spiked bludgeons. And some amongst them fell like Sataghnis and some fell like fierce thunderbolts. Slaughtered therewith, the Kaurava force consisting of infantry and horse and cars and elephants, shutting its eyes, uttered loud wails of woe and wandered senselessly. Many were the steeds and men and elephants that perished on that occasion. Many, again, struck with shafts and deeply afflicted fled away in fear.

"'Whilst thy warriors were thus engaged in battle from desire of victory, the Sun approaching the Setting Mountain, entered it. In consequence of the darkness, O king, but especially owing to the dust, we could not notice anything favourable or unfavourable. The mighty bowmen (amongst the Kauravas), fearing a night-battle, O Bharata, then retired from the field, accompanied by all their combatants. Upon the retirement of the Kauravas, O king, at the close of the day, the Parthas, cheerful at having obtained the victory, also retired to their own encampment, jeering at their enemies by producing diverse kinds of sounds with their musical instruments, and applauding Acyuta and Arjuna. After those heroes had thus withdrawn the army, all the troops and all the kings uttered benediction upon the Pandavas.

The withdrawal having been made, those sinless men, the Pandavas, became very glad, and proceeding to their tents rested there for the night. Then rakshasas and pishacas, and carnivorous beasts, in large numbers came to that awful field of battle resembling the sporting ground of Rudra himself.'

*****

Section 31

"Dhritarashtra said, 'It seems that Arjuna slew all of you at his will. Indeed, the Destroyer himself could not escape him in battle, if Arjuna took up arms against Him. Single-handed, Partha ravished Bhadra, and single-handed, he gratified Agni. Single-handed, he subjugated the whole Earth, and made all the kings pay tribute. Single-handed, with his celestial bow he slew the Nivatakavachas. Single-handed, he contended in battle with Mahadeva who stood before him in the guise of a hunter. Single-handed, he protected the Bharatas, and single-handed, he gratified Bhava. Single-handed, were vanquished by him all the kings of the Earth endued with fierce prowess. The Kurus cannot be blamed. On the other hand, they deserve praise (for having fought with such a warrior). Tell me now what they did. Tell me also, O Suta, what Duryodhana did after that.'

"Sanjaya said, 'Struck and wounded and overthrown from their vehicles and divested of armour and deprived of weapons and their beasts slain, with plaintive voices and burning with grief and vanquished by their foes, the vain Kauravas, entering their tents once more took counsel of one another. They then looked like snakes deprived of fangs and poison trod upon by others. Unto them, Karna, sighing like an angry snake, squeezing his hands, and eyeing thy son, said, "Arjuna is always careful, firm, possessed of skill, and endued with intelligence. Again, when the time comes, Vasudeva awakes him (to what should be done). Today, by that sudden shower of weapons we were deceived by him. Tomorrow, however, O lord of Earth, I will frustrate all his purposes." Thus addressed by Karna, Duryodhana said, "So be it," and then granted permission to those foremost of kings to retire. Bidden by the king, all those rulers proceeded to their respective tents. Having passed the night happily, they cheerfully went out for battle (the next day). They then beheld an invincible array formed by king Yudhishthira the just, that foremost one of Kuru race, with great care, and according to the sanction of Brihaspati and Usanas. Then that slayer of foes, Duryodhana, called to mind the heroic Karna, that counteractor of foes, that warrior with neck like that of a bull, equal to Purandara himself in battle, the Maruts in might, and Kartavirya in energy. Indeed, the heart of the king turned towards Karna. And the hearts of all the troops also turned to that hero, that Suta's son, that mighty bowman, as one's heart turns to a friend in a situation of great danger.'

"Dhritarashtra said, 'What did Duryodhana next do, O Suta, when the hearts of all of you turned towards Vikarna's son Karna? Did my troops cast their eyes on Radha's son like persons afflicted with cold turning their gaze towards the Sun? Upon the recommencement of the battle after the withdrawal of the troops, how, O Sanjaya, did Vikarna's son Karna fight? How also did all the Pandavas fight with the Suta's son? The mighty-armed Karna would, single-handed, slay the Parthas with the Srinjayas. The might of Karna's arms in battle equals that of Sakra or Vishnu. His weapons are fierce, and the prowess also of that high-souled one is fierce. Relying upon Karna, king Duryodhana had set his heart on battle. Beholding Duryodhana deeply afflicted by the son of Pandu, and seeing also the sons of Pandu displaying great prowess, what did that mighty car-warrior, viz., Karna, do? Alas, the foolish Duryodhana, relying on Karna, hopeth to vanquish the Parthas with their sons and Keshava in battle! Alas, it is a matter of great grief that Karna could not, with his strength, overcome the sons of Pandu in fight! Without doubt, Destiny is supreme. Alas, the terrible end of that gambling match hath now come! Alas, these heartrending sorrows, due to Duryodhana's acts, many in number and like unto terrible darts, are now being borne by, me, O Sanjaya! O sire, Subala's son used to be then regarded as a politic person. Karna also is always exceedingly attached to king Duryodhana. Alas, when such is the case, O Sanjaya, why have I then to hear of the frequent defeats and deaths of my sons? There is no one that can resist the Pandavas in battle. They penetrate into my army like a man into the midst of helpless women. Destiny, indeed, is supreme.'

"Sanjaya said, 'O king, think now of all those wrongful acts of thine like that match at dice and the others--acts that have passed away from the subjects of thought with man. One should not, however, reflect on bygone acts. One may be ruined by such reflection. That result (which thou hadst expected) is now much removed from the point of fruition, since, although possessed of knowledge, thou didst not reflect on the propriety or impropriety of thy acts then. Many a time wert thou, O king, counselled against warring with the Pandavas. Thou didst not, however, O monarch, accept those counsels, from folly. Diverse sinful acts of a grave nature were perpetrated by thee against the sons of Pandu. For those acts this awful slaughter of kings hath now come. All that, however, is now past. Do not grieve, O bull of Bharata's race. O thou of unfading glory, listen now to the details of the awful carnage that has occurred.

"'When the night dawned, Karna repaired to king Duryodhana. Approaching the king, the mighty-armed hero said, "I shall, O king, engage in battle today the illustrious son of Pandu. Either I will slay that hero today, or he will slay me. In consequence of the diverse things both myself and Partha had to do, O Bharata, an encounter, O king, could not hitherto take place between myself and Arjuna! Listen now, O monarch, to these words of mine, spoken according to my wisdom. Without slaying Partha in battle I will not come back, O Bharata. Since this army of ours hath been deprived of its foremost warriors, and since I will stand in battle, Partha will advance against me, especially because I am destitute of the dart Sakra gave me. Therefore, O ruler of men, listen now to what is beneficial. The energy of my celestial weapons is equal to the energy of Arjuna's weapons. In counteracting the feats of powerful foes, in lightness of hands, in range of the arrows shot, in skill, and in hitting the mark, Savyasaci is never my equal. In physical strength, in courage, in knowledge of (weapons), in prowess, O Bharata, in aiming, Savyasaci is never my equal. My bow, called Vijaya, is the foremost of all weapons (of its kind). Desirous of doing what was agreeable (to Indra), it was made by Vishakarman (the celestial artificer) for Indra. With that bow, O king, Indra had vanquished the Daityas. At its twang the Daityas beheld the ten points to be empty. That bow, respected by all, Sakra gave to Bhrigu's son (Rama). That celestial and foremost of bows Bhrigu's son gave to me. With that bow I will contend in battle with the mighty-armed Arjuna, that foremost of victorious warriors, like Indra fighting with the assembled Daityas. That formidable bow, the gift of Rama, is superior to Gandiva. It was with that bow that the Earth was subjugated thrice seven times (by Bhrigu's son). With that bow given to me by Rama I will contend in battle with the son of Pandu. I will, O Duryodhana, gladden thee today with thy friends, by slaying in battle that hero, viz., Arjuna, that foremost of conquerors. The whole Earth with her mountains and forest and islands, without a heroic warrior (to oppose thy wish), will, O king, become thine today, over which thyself with thy sons and grandsons will reign supreme. Today there is nothing that is incapable of being achieved by me, especially when the object is to do what is agreeable to thee, even as success is incapable of being missed by an ascetic zealously devoted to virtue and having his soul under control. Arjuna will not be able to bear me in battle, even as a tree in contact with fire is incapable of bearing that element. I must, however, declare in what respect I am inferior to Arjuna. The string of his bow is celestial, and the two large quivers of his are inexhaustible. His driver is Govinda. I have none like him. His is that celestial and foremost of bows, called Gandiva, which is irrefragible in battle. I also have that excellent, celestial, and formidable bow called Vijaya. In respect of our bows, therefore, O king, I am superior to Arjuna. Listen now to those matters in which the heroic son of Pandu is superior to me. The holder of the reins (of his steeds) is he of Dasharha's race who is adored by all the worlds. His celestial car decked with gold, given unto him by Agni, is impenetrable in every part, and his steeds also, O hero, are endued with the speed of the mind. His celestial standard, bearing the blazing Ape, is exceedingly wonderful. Again, Krishna, who is Creator of the universe, protects that car. Though inferior to Arjuna in respect of these things, I still desire to fight with him. This Shalya, however, the ornament of assemblies, is equal to Saurin. If he becomes my driver, victory will certainly be thine. Let Shalya, therefore, who is incapable of being resisted by foes be the driver of my car. Let a large number of carts bear my long shafts and those that are winged with vulturine feathers. Let a number of foremost cars, O monarch, with excellent steeds yoked unto them, always follow me, O bull of Bharata's race. By these arrangements I will, as regards the qualities mentioned, be superior to Arjuna. Shalya is superior to Krishna, and I am superior to Arjuna. As that slayer of foes, viz., he of Dasharha's race, is acquainted with horselore, even so is that mighty car-warrior, viz., Shalya acquainted with horselore. There is none equal to the chief of the Madras in might of arms. As there is none equal to myself in weapons, so there is none equal to Shalya in knowledge of steeds. So circumstanced, I will become superior to Partha. Against my car, the very gods with Vasava at their head will not dare advance. All these being attended to, when I take my stand on my car, I will become superior to

Arjuna in the attributes of warrior and will then, O best of the Kurus, vanquish Phalguna. I desire, O monarch, all this to be done by thee, O scorcher of foes. Let these wishes of mine be accomplished. Let no time be suffered to elapse. If all this be accomplished, the most effectual aid will be rendered to me on every desirable point. Thou wilt then see, O Bharata, what I will achieve in battle. I will by every means vanquish the sons of Pandu in battle when they will approach me. The very gods and Asuras are not able to advance against me in battle. What need be said then of the sons of Pandu that are of human origin?'"

"Sanjaya continued, 'Thus addressed by that ornament of battle, viz., Karna, thy son, worshipping the son of Radha, answered him, with a glad heart, saying, "Accomplish that, O Karna, which thou thinkest. Equipped with goodly quivers and steeds, such cars shall follow thee in battle. Let as many cars as thou wishest bear thy long shafts and arrows equipped with vulturine feathers. Ourselves, as also all the kings, O Karna will, follow thee in battle.'"

"Sanjaya continued, 'Having said these words, thy royal son, endued with great prowess, approached the ruler of the Madras and addressed him in the following words.'"

*****

Section 32

"Sanjaya said, 'Thy son then, O monarch, humbly approaching that mighty car-warrior, viz., the ruler of the Madras, addressed him, from affection, in these words, "O thou of true vows, O thou of great good fortune, O enhancer of the sorrows of foes, O ruler of the Madras, O hero in battle, O thou that inspirest hostile troops with fear, thou hast heard, O foremost of speakers, how, for the sake of Karna who spoke unto me, I myself am desirous of soliciting thee among all these lions of kings. O thou of incomparable prowess, O king of the Madras, for the destruction of the foe, I solicit thee today, with humility and bow of the head. Therefore, for the destruction of Partha and for my good, it behoveth thee, O foremost of car-warriors, to accept, from love, the office of charioteer. With thee for his driver, the son of Radha will subjugate my foes. There is none else for holding the reins of Karna's steeds, except thee, O thou of great good fortune, thou that art the equal of Vasudeva in battle. Protect Karna then by every means like Brahma protecting Maheswara. Even as he of Vrishni's race protects by every means the son of Pandu in all dangers, do thou, O chief of the Madras, protect the son of Radha today. Bhishma, and Drona, and Kripa, and thyself and the valiant ruler of the Bhojas, and Shakuni the son of Subala, and Drona's son and myself, constituted the chief strength of our army. Even thus, O lord of Earth, we had divided amongst ourselves the hostile army into portion for the share of each. The share that had been allotted to Bhishma is now no more as also that which had been allotted to the high-souled Drona. Going even beyond their allotted shares, those two slew my foes. Those two tigers among men, however, were old, and both of them have been slain deceitfully. Having achieved the most difficult feats, both of them, O sinless one, have departed hence to heaven. Similarly, many other tigers among men, of our army, slain by foes in battle, have ascended to heaven, casting off their lives and having made great exertions to the best of their powers. This my host, therefore, O king, the greater portion of which has been slaughtered, has been reduced to this state by the Parthas who were at first fewer than us. What should be done for the present? Do that now, O lord of Earth, by which the mighty and the high-souled sons of Kunti, of prowess incapable of being baffled, may be prevented from exterminating the remnant of my host. O lord, the Pandavas have in battle slain the bravest warriors of this my force. The mighty-armed Karna alone is devoted to our good, as also thyself, O tiger among men, that art the foremost of car-warriors in the whole world. O Shalya, Karna wishes to contend in battle today with Arjuna. On him, O ruler of the Madras, my hopes of victory are great. There is none else in the world (save thee) that can make so good a holder of the reins for Karna. As Krishna is the foremost of all holders of reins for Partha in battle, even so, O king, be thou the foremost of all holders of reins for Karna's car. Accompanied and protected, O sire, by him in battle, the feats that Partha achieve are all before thee. Formerly, Arjuna had never slain his foes in battle in such a way. Now however, his prowess has become great, united as he is with Krishna. Day after day, O ruler of the Madras, this vast Dhritarashtra force is seen to be routed by Partha because he is united with Krishna. A portion remains of the share allotted to Karna and thyself, O thou of great splendour. Bear that share with Karna, and destroy it unitedly in battle. Even as Surya, uniting with Aruna, destroys the darkness, do thou, uniting with Karna, slay Partha in battle. Let the mighty car-warriors (of the enemy), fly away, beholding in battle those two warriors endued with the effulgence of the morning sun, viz., Karna and Shalya, resembling two Suns risen above the horizon. Even as darkness is destroyed, O sire, at the sight of Surya and Aruna, even so let the Kaunteyas (Pandavas) with the Pancalas and the Srinjayas perish beholding thee and Karna. Karna is the foremost of car-warriors, and thou art the foremost of drivers. In the clash of battle, again there is none equal to thee. As he of Vrishni's race protects the son of Pandu under all circumstances, even so let thyself protect Vikarna's son Karna in battle. With thee as his driver, Karna will become invincible, O king, in battle even with the gods having Sakra at their head! What then need be said about the Pandavas? Do not doubt my words.'"

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of Duryodhana, Shalya, became filled with rage. Contracting his brow into three lines, and waving his arms repeatedly, and rolling his large eyes red in wrath, that warrior of massive arms proud of his lineage and wealth and knowledge and strength, said these words:

"'Shalya said "Thou insultest me, O son of Gandhari, or without doubt suspectest me, since thou solicitest me, without hesitation, saying, 'Act thou as a driver.' Regarding Karna to be superior to ourselves, thou applaudest him thus. I, however, do not regard the son of Radha as my equal in battle. Assign to me a much greater share, O lord of Earth. Destroying that in battle, I will return to the place I come from. Or, if thou wishest, I will, O delighter of the Kurus, contend, single-handed, with the enemy. While engaged in consuming the foe, behold thou my prowess today. Brooding upon an insult, O thou of Kuru's race, a person like ourselves never engageth in my task. Do not have thy doubts about me. Never shouldst thou humiliate me in battle. Behold these two massive arms of mine, strong as the thunder. Behold also my excellent bow, and these shafts that resemble snakes of virulent poison. Behold my car, unto which are yoked excellent steeds endued with the speed of the wind. Behold also, O son of Gandhari, my mace decked with gold and twined with hempen chords. Filled with wrath, I can split the very Earth, scatter the mountains, and dry up the oceans, with my own energy, O king. Knowing me, O monarch, to be so capable, of afflicting the foe, why dost thou appoint me to the office of driver in battle for such a low-born person as Adhiratha's son? It behoveth thee not, O king of kings, to set me to such mean tasks! Being so superior, I cannot make up my mind to obey the commands of a sinful person. He that causeth a superior person arrived of his own will and obedient from love, to yield to a sinful wight, certainly incurreth the sin of confusing the superior with the inferior. Brahman created the brahmanas from his mouth, and the kshatriyas from his arms. He created the Vaishyas from his thighs and the Shudras from his feet. In consequence of the intermixture of those four orders, O Bharata, from those four have sprung particular classes, viz., those born of men of superior classes wedding women of classes inferior to themselves, and vice versa. The kshatriyas have been described to be protectors (of the other classes) acquirers of wealth and givers of the same. The brahmanas have been established on the Earth for the sake of favouring its people by assisting at sacrifices, by teaching and acceptance of pure gifts. Agriculture and tending of cattle and gift are the occupations of the Vaishyas according to the scriptures. Shudras have been ordained to be the servants of the brahmanas, the kshatriyas, and the vaishyas. Similarly, the Sutas are the servants of kshatriyas, and not latter the servants of the former.

Listen to these my words, O sinless one. As regards myself, I am one whose coronal locks have undergone the sacred bath. I am born in a race of royal sages. I am reckoned a great car-warrior. I deserve the worship and the praises that bards and eulogists render and sing. Being all this, O slayer of hostile troops, I cannot go to the extent of acting as the driver of the Suta's son in battle. I will never fight, undergoing an act of humiliation. I ask thy permission, O son of Gandhari, for returning home."

"Sanjaya continued, 'Having said these words that tiger among men and ornament of assemblies, viz., Shalya, filled with rage stood up quickly and endeavoured to get away from that concourse of kings. Thy son, however, from affection and great regard, held the king, and addressed him in these sweet and conciliatory words, that were capable of accomplishing every object, "Without doubt, O Shalya, it is even so as thou hast said. But I have a certain purpose in view. Listen to it, O ruler of men, Karna is not superior to thee, nor do I suspect thee, O king. The royal chief of the Madras will never do that which is false. Those foremost of men that were thy ancestors always told the truth. I think it is for this that thou art called Artayani (the descendant of those that had truth for their refuge). And since, O giver of honours, thou art like a barbed arrow to thy foes, therefore art thou called by the name of Shalya on earth. O thou that makest large present (to brahmanas) at sacrifices, do thou accomplish all that which, O virtuous one, thou hadst previously said thou wouldst accomplish. Neither the son of Radha nor myself am superior to thee in valour that I would select thee as the driver of those foremost of steeds (that are yoked unto Karna's car). As, however, O sire, Karna is superior to Dhananjaya in regard to many qualities, even so doth the world regard thee to be superior to Vasudeva. Karna is certainly superior to Partha in the matter of weapons, O bull among men. Thou too art superior to Krishna in knowledge of steeds and might. Without doubt O ruler of the Madras, thy knowledge of horse is double that which the high-souled Vasudeva hath."

"'Shalya said, "Since, O son of Gandhari, thou describest me, O thou of Kuru's race, in the midst of all these troops, to be superior to Devaki's son, I am gratified with thee. I will become the driver of Radha's son of great fame while he will be engaged in battle with the foremost one of Pandu's sons, as thou solicitest me. Let this, however, O hero, be my understanding with Vikartana's son that I will in his presence utter whatever speeches I desire.'"

"Sanjaya continued, 'O king, thy son, with Karna then, O Bharata, answered the prince of the Madras, O best of Bharata's race, saying, "So be it."'"

*****

Section 33

"'Duryodhana said, "Listen, once more, O ruler of the Madras, to what I will say unto thee, about what happened, O lord, in the battle between the gods and the Asuras in days of yore. The great rishi Markandeya narrated it to my sire. I will now recite it without leaving out anything, O best of royal sages. Listen to that account confidingly and without mistrusting it at all. Between the gods and the Asuras, each desirous of vanquishing the other, there happened a great battle, O king, which had Taraka for its evil (root). It hath been heard by us that the Daityas were defeated by the gods. Upon the defeat of the Daityas, the three sons of Taraka, named Tarakaksha, Kamalaksha and Vidyunmalin, O king, practising the austerest penances, lived in the observance of high vows. By those penances they emaciated their bodies, O scorcher of foes. In consequence of their self-restraint, their penances, their vows and contemplation, the boongiving Grandsire became gratified with them and gave them boons. Unitedly they solicited the Grandsire of all the worlds, O king, for the boon of immunity from death at the hands of all Creatures of all times. The divine Lord and Master of all the worlds said unto them, 'There is nothing like immunity from death at the hands of all creatures. Therefore, ye Asuras, abstain from such a prayer. Solicit some other boon that may seem desirable to you.' When all of them, O king, having settled it amongst themselves after long and repeated conferences, bowed to the great Master of all the worlds and said these words, 'O god, O Grandsire, give us this boon. Residing in three cities, we will rove over this Earth, with thy grace ever before us. After a 1,000 years then, we will come together, and our three cities also, O sinless one, will become united into one. That foremost one amongst the gods who will, with one shaft, pierce those three cities united into one, will, O lord, be the cause of our destruction.' Saying unto them, 'Let it be so,' that god ascended to heaven. Those Asuras then, filled with joy at having obtained those boons and having settled it among themselves about the construction of the three cities, selected for the purpose the great Asura Maya, the celestial artificer, knowing no fatigue or decay, and worshipped by all the daityas and danavas. Then Maya, of great intelligence, by the aid of his own ascetic merit, constructed three cities, one of which was of gold, another of silver, and the third of black iron. The golden city was set in heaven, the silver city in the welkin, and the iron city was set on the Earth, all in such a way as to revolve in a circle, O lord of Earth. Each of those cities measured a hundred yojanas in breadth and a hundred in length. And they consisted of houses and mansions and lofty walls and porches. And though teeming with lordly palaces close to each other, yet the streets were wide and spacious. And they were adorned with diverse mansions and gate-ways. Each of those cities, again, O monarch, had a separate king. The beautiful city of gold belonged to the illustrious Tarakaksha: the silver city to Kamalaksha, and the iron one to Vidyunmalin. Those three Daitya kings, soon assailing the three worlds with their energy, continued to dwell and reign, and began to say, 'Who is he called the Creator?' Unto those foremost of Danavas having no heroes equal to them, came from every side millions upon millions, of proud and flesh-eating Danavas who had before been defeated by the celestials, and who now settled in the three cities, desirous of great prosperity. Unto all of them thus united, Maya became the supplier of every thing they wanted. Relying upon him, all of them resided there, in perfect fearlessness. Whoever amongst those residing in the triple city wished for any object in his heart had his wish fulfilled by Maya aided by the latter's powers of illusion. Tarakaksha had a heroic and mighty son named Hari. He underwent the austerest of penances, upon which the Grandsire became gratified with him. When the god was gratified, Hari solicited a boon of him, saying, 'Let a lake start into existence in our city, such that persons, slain by means of weapons, may, when thrown into it, come out with life, and with redoubled strength.' Obtaining this boon, the heroic Hari, son of Tarakaksha, created a lake, O lord, in his city, that was capable of reviving the dead. In whatever form and whatever guise a Daitya might have been slain, if thrown into that lake, he was restored to life, in the self-same form and guise. Obtaining alive the slain among them, the Daityas began to afflict the three worlds. Crowned with success by means of austere penances, those enhancers of the fears of the gods sustained, O king, no diminution in battle. Stupefied then by covetousness and folly, and deprived of their senses, all of them began to shamelessly exterminate the cities and towns established all over the universe. Filled with pride at the boons they had received, and driving before them, at all times and from all places, the gods with their attendants, they roamed at will over celestial forests and other realms dear to the denizens of heaven and the delightful and sacred asylums of rishis. And the wicked Danavas ceased to show any respect for anybody. While the worlds were thus afflicted, Sakra, surrounded by the Maruts, battled against the three cities by hurling his thunder upon them from every side. When, however, Purandra failed to pierce those cities made impenetrable, O king, by the Creator with his boons, the chief of celestials, filled with fear, and leaving those cities, repaired with those very gods to that chastiser of foes, viz., the Grandsire, for representing unto him the oppressions committed by the Asuras. Representing everything and bowing with their heads unto him, they asked the divine Grandsire the means by which the triple city could be destroyed. The illustrious Deity, hearing the words of Indra, told the gods, 'He that is an offender against you offends against me also. The Asuras are all of wicked souls and always hate the gods. They that give pain to you always offend against me. I am impartial to all creatures. There is no doubt in this. For all that, however, they that are unrighteous should be slain. This is my fixed vow. Those three forts are to be pierced with one shaft. By no other means can their destruction be effected. None else, save Sthanu, is competent to pierce them with one shaft. Ye Adityas, select Sthanu, otherwise called Ishana and Jishnu, who is never fatigued with work, as your warrior. It is he that will destroy those asuras.' Hearing these words of his, the gods with Sakra at their head, making Brahman take their lead, sought the protection of the Deity having the bull for his mark. Those righteous ones accompanied by rishis devoted to the severest penances and uttering the eternal words of the Vedas, sought Bhava with their whole soul. And they praised, O king, in the high words of the Vedas, that dispeller of fears in all situations of fear that Universal Soul, that Supreme Soul, that One by whom All this is pervaded with his Soul. Then the gods who, by special penances, had learnt to still all the functions of his Soul and to withdraw Soul from Matter,--they who had their soul always under control--beheld him, called Ishana,--that lord of Uma, that mass of energy, that is, who hath no equal in the universe, that source (of everything), that sinless Self. Though that Deity is one they had imagined him to be of various forms. Beholding in that high-souled one those diverse forms that each had individually conceived in own heart, all of them became filled with wonder. Beholding that Unborn one, that Lord of the universe, to be the embodiment of all creatures, the gods and the regenerate Rishis, all touched the Earth with their heads. Saluting them with the word 'Welcome' and raising them from their bent attitudes, the illustrious Sankara addressed them smilingly, saying, 'Tell us the object of your visit.' Commanded by the Three-eyed god, their hearts became easy. They then said these words unto him, 'Our repeated salutations to thee, O Lord. Salutations to thee that art the source of all the gods, to thee that art armed with the bow, to thee that art full of wrath. Salutations to thee that hadst destroyed the sacrifice of that lord of creatures (viz., Daksha) to thee that art adored by all the lords of creatures. Salutations to thee that art always praised, to thee that deservest to be praised, to thee that art Death's self. Salutations to thee that art red, to thee that art fierce, to thee that art blue-throated, to thee that art armed with the trident, to thee that art incapable of being baffled, to thee that hast eyes as beautiful as those of the gazelle, to thee that fightest with the foremost of weapons, to thee that deservest all praise, to thee that art pure, to thee that art destruction's self, to thee that art the destroyer; to thee that art irresistible, to thee that art Brahman, to thee that leadest the life of a brahmacari; to thee that art Ishana; to thee that art immeasurable, to thee that art the great controller, to thee that art robed in tatters; to thee that art ever engaged in penances, to thee that art tawny, to thee that art observant of vows, to thee that art robed in animal skins; to thee that art the sire of Kumara, to thee that art three-eyed, to thee that art armed with the foremost of weapons, to thee that destroyest the afflictions of all that seek thy shelter, to thee that destroyest all haters of brahmanas, to thee that art the lord of all trees, the lord of all men, the lord of all kine, and ever the lord of sacrifices. Salutations to thee that art always at the head of troops, to thee that art three-eyed, to thee that art endued with fierce energy. We devote ourselves to thee in thought, word and deed. Be gracious unto us.' Gratified with these adorations, the holy one, saluting them with the word 'Welcome' said unto them, 'Let your fears be dispelled. Say, what we are to do for you?'""

*****

Section 34

"'Duryodhana said, "After the fears of those throngs of the pitris, the gods, and the Rishis had thus been dispelled by that high-souled Deity, Brahman then offered his adorations, unto Sankara, and said these words for the benefit of the universe, 'Through thy favour, O Lord of all, the Lordship of all creatures is mine. Occupying that rank, I have given a great boon to the Danavas. It behoveth none else, save thee, O Lord of the Past and the Future, to destroy those wicked wights that show no regard for any one. Thou O god, art the only person competent to slay the foes of these denizens of heaven that have sought thy protection and that solicit thee. O lord of all the gods, show favour to these. Slay the Danavas, O wielder of the trident. O giver of honours, let the universe, through thy grace, obtain happiness. O Lord of all the worlds, thou art the one whose shelter should be sought. We all seek thy shelter.'

"'"Sthanu said, 'All your foes should be slain. But, I shall not however, slay them single-handed. The enemies of the gods are possessed of might. Therefore, all of you, united together, consume those enemies of yours in battle, with half my might. Union is great strength.'

"'"The gods said, 'Theirs (Danavas') is twice the energy and might of ourselves, we think, for we have already seen their energy and might.'

"'"The holy one said, 'Those sinful wights that have offended against ye should be slain. With half of my energy and might, slay all those enemies of yours.'

"'"The gods said, 'We will not be able, O Maheswara, to bear half of thy energy. With, on the other hand, half of our united might, do thou slay those foes.'

"'"The holy one said, 'If, indeed, ye have not the ability to bear half of my might, then, endued with half of your united energy, I will slay them.'

"'Duryodhana continued, "The celestials then, addressing the god of gods, said 'So be it' O best of kings. Taking half of their energies from all of them, he became superior in might. Indeed, in might that god became superior to all in the universe. From that time Sankara came to be called Mahadeva. And Mahadeva then said, 'Armed with bow and shaft, I will, from my car, slay in battle those foes of yours, ye denizens of heaven. Therefore, ye gods, see now to my car and bow and shaft so that I may, this very day, throw the Asuras down on the Earth.'

"'"The gods said, 'Gathering all forms that may be found in the three worlds and taking portions of each, we will each, O Lord of the gods, construct a car of great energy for thee. It will be a large car, the handiwork of Viswakarman, designed with intelligence.' Saying this, those tigers among the gods began the construction of that car. And they made Vishnu and Soma and Hutasana the arrow for Sankara's use. Agni became the staff, and Soma became the head, and Vishnu the point, O king, of that foremost of arrows. The goddess Earth, with her large cities and towns, her mountains and forests and islands, that home of diverse creatures, was made the car. The Mandara mountain was made its axle; and the great river Ganga was made its Jangha; and the points of the compass, cardinal and subsidiary became the ornaments of the car. The constellations became its shaft; the Krita age became its yoke; and that best of Snakes, viz., Vasuki, became the Kuvara of that car. Himavat and Vindhya mountains became its Apaskara and Adhishthana; and the Udaya and the Asta mountains were made the wheels of that car by those foremost ones among the gods. They made the excellent Ocean, that abode of the Danavas its other axle. The seven Rishis became the protectors of the wheels of that car. Ganga and Sarasvati and Sindhu and the Sky became its Dhura; all the other rivers and all the waters became the chords for binding the several limbs of that car. Day and Night and the other divisions of time such as Kalas and Kasthas, and the Seasons became its Amukarsha. The blazing planets and the stars became its wooden fence; Religion, Profit, and Pleasure, united together, became its Trivenu. The herbs and the creepers, decked with flowers and fruits, became its bells. Making the Sun and the Moon equal, these were made the (other two) wheels of that foremost of cars. Day and Night were made its auspicious wings on the right and left. The ten foremost of snakes having

Dhritarashtra for their first, all exceedingly strong, formed the (other) shaft of that car. The Sky was made its (other) yoke, and the clouds called Samvartaka and Valahaka were the leathern strings of the yoke. The two Twilights and Dhritri and Medha and Sthiti and Sannati, and the firmament bespangled with planets and stars, were made the skins for covering that car. Those Regents of the world, viz., the Lords of the gods, of the waters, of the dead, and of treasures, were made the steeds of that car. Kalaprishtha, and Nahusha, and Karkotaka, and Dhananjaya and the other snakes became the chords for binding the manes of the steeds. The cardinal and the subsidiary directions became the reins of the steeds of that car. The Vedic sound Vashat became the goad, and Gayatri became the string attached to that goad. The four auspicious days were made the traces of the steeds, and the pitris presiding over them were made the hooks and pins. Action and truth and ascetic penances and profit were made the chords of that car. The Mind became the ground upon which that car stood, and Speech the tracks upon which it was to proceed. Beautiful banners of various hues waved in the air. With lightning and Indra's bow attached to it, that blazing car gave fierce light. That space of time which, on a former occasion, had, in the Sacrifice of the high-souled Ishana, been fixed as a Year, became the bow, and the goddess Savitri became the loud-sounding bow-string. A celestial coat of mail was made, decked with costly gems, and impenetrable and effulgent, sprung from the wheel of Time. That golden mountain, viz., the beautiful Meru, became the flagstaff, and the clouds decked with flashes of lightning became its banners. Thus equipped, that car shone brilliantly like a blazing fire in the midst of the priests officiating at a sacrifice. Beholding that car properly equipped, the gods became filled with wonder. Seeing the energies of the entire universe united together in one place, O sire, the gods wondered, and at last represented unto that illustrious Deity that the car was ready. After, O monarch, that best of cars had thus been constructed by the gods, O tiger among men, for grinding their foes, Sankara placed upon it his own celestial weapons. Making the sky its flagstaff, he placed upon it his bovine bull. The Brahmana's rod, the rod of Death, Rudra's rod, and Fever became the protectors of the sides of that car and stood with faces turned towards all sides. Atharvan and Angirasa became the protectors of the car-wheels of that illustrious warrior. The Rigveda, the Samaveda, and the Puranas stood in advance of that car. The histories and the Yajurveda became the protectors of the rear. All sacred Speeches and all the Sciences stood around it, and all hymns, O monarch, and the Vedic sound of Vashat also. And the syllable Om, O king, standing in the van of that car, made it exceedingly beautiful. Having made the Year adorned with the six seasons his bow, he made his own shadow the irrefragable string of that bow in that battle. The illustrious Rudra is Death's self. The Year became his bow; Kala Ratri the Death-night therefore, which is Rudra's shadow, became the indestructible string of that bow. Vishnu and Agni and Soma became (as already said) the arrow. The universe is said to consist of Agni and Soma. The universe is similarly said to consist of Vishnu. Vishnu is, again, the Soul of the holy Bhava of immeasurable energy. For this the touch of that bow-string became unbearable to the Asuras. And the lord Sankara cast on that arrow his own irresistible and fierce wrath, the unbearable fire of anger, viz., that which was born of wrath of Bhrigu and Angirasa. Then He called Nila Rohita (Blue and Red or smoke)--that terrible deity robed in skins,--looking like 10,000 Suns, and shrouded by the fire of superabundant Energy, blazed up with splendour. That discomfiter of even him that is difficult of being discomfited, that victor, that slayer of all haters of Brahma, called also Hara, that rescuer of the righteous and destroyer of the unrighteous, viz., the illustrious Sthanu, accompanied by many beings of terrible might and terrible forms that were endued with the speed of the mind and capable of agitating and crushing all foes, as if with all the fourteen faculties of the soul awake about him, looked exceedingly resplendent. Having his limbs for their refuge, this entire universe of mobile and immobile creatures that were present there, O king, looked beautiful, presenting a highly wonderful appearance. Beholding that car, duly equipped, he cased himself in mail and armed himself with the bow, and took up that celestial shaft born of Soma and Vishnu and Agni. The gods, O king, then commanded that foremost of celestials, viz., Wind, to breathe after that puissant Deity all the fragrance that he carries. Then Mahadeva, terrifying the very gods, and making the very Earth tremble, ascended that car resolutely. Then the great Rishis, the Gandharvas, those throngs of gods and those diverse tribes of Apsaras began to praise that Lord of the gods while he was about to ascend that car. Adored by the regenerate Rishis, and praised by the eulogists and diverse tribes of dancing Apsaras well-versed in the art of dancing, that boon-giving lord, armed with scimitar and arrow and bow, looked very beautiful. Smiling, he then asked the gods, 'Who will become my driver?' The gods answered him, saying, 'He whom thou wilt appoint, will, O Lord of the gods, without doubt, become thy driver!' Unto them the god replied, 'Reflecting yourselves, without delay make him my driver who is superior to me!' Hearing these words uttered by that high-souled Deity, the gods repaired unto the Grandsire and inclining him to grace, said these words, 'We have accomplished everything, O holy one, that thou hadst ordered us to do in the matter of afflicting the foes of celestials. The Deity having the bull for his mark has been gratified with us. A car hath been constructed by us, equipped with many wonderful weapons. We do not, however, know who is to become the driver of that foremost of cars. Therefore, let some foremost one among the gods be appointed as the driver. O holy one, it behoveth thee to make true those words that thou, O lord, hadst then said to us. Before this, O god, thou hadst even said to us that thou wouldst do us good. It behoveth thee to accomplish that promise. That irresistible and best of cars, that router of our foes, hath been constructed out of the component parts of the celestials. The Deity armed with Pinaka hath been made the warrior who is to stand on it. Striking the Danavas with fear, he is prepared for battle. The four Vedas have become the four foremost of steeds. With her mountains, the Earth has become the car of that high-souled one. The stars have become the adornments of that vehicle. (As already said) Hara is the warrior. We do not, however, see who is to become the driver. A driver should be sought for that car who is superior to all these. Equal to thee in importance is that car, O god, and Hara is the warrior. Armour, and weapons, and bow, these we have got already, O Grandsire. Except thee, we do not behold any person that can make its driver. Thou art endued with every accomplishment. Thou, O lord, art superior to all the gods. Mounting upon that car with speed, hold the reins of those foremost of steeds, for the victory of the celestials and the destruction of their foes.' It has been heard by us that bowing with their heads unto the Grandsire that Lord of the three worlds, the gods sought to gratify him for inducing him to accept the drivership.

"'"The Grandsire said, 'There is nothing of untruth in all this that ye have said, ye denizens of heaven. I will hold the reins of the steeds for Kapaddin while he will be engaged in fight.' Then that illustrious god, that Creator of the worlds, the Grandsire, was appointed by the gods as the driver of the high-souled Ishana. And when he was about to ascend quickly upon that car worshipped by all, those steeds, endued with the speed of the wind, bowed themselves with their heads to the Earth. Having ascended the car the illustrious Deity, viz., the Grandsire resplendent with his own energy, took the reins and the goad. Then the illustrious god, raising those steeds addressed that foremost one among the gods, viz., Sthanu, saying, 'Ascend.' Then, taking that arrow composed of Vishnu and Soma and Agni, Sthanu ascended the car, causing the foe to tremble by means of his bow. The great Rishis, the Gandharvas, the throngs of gods, and the diverse tribes of Apsaras, then praised that Lord of the gods after he had ascended the car. Resplendent with beauty, the boon-giving Lord, armed with scimitar, shaft, and bow, stayed on the car causing the three worlds to blaze forth with his own energy. The great Deity once more said unto the gods headed by Indra, 'Ye should never grieve, doubting my ability to destroy the Asura. Know that the Asuras have already been slain by means of this arrow'. The gods then answered, saying, 'It is true! The Asuras have already been slain.' Indeed, the gods thinking that the words which the divine Lord had said could not be untrue, became exceedingly gratified. Then that Lord of the gods proceeded surrounded by all the gods, upon that large car, O king, which had nothing to compare with it. And the illustrious Deity was adored, all the while by the attendants that always wait upon him, and by others that subsisted on meat, that were invincible in battle, and that danced in joy on the present occasion, running wildly on all sides and shouting at one another, Rishis also, of great good fortune, possessed of ascetic merit and endued with high qualities, as also the gods, wished for Mahadeva's success. When that boon-giving Lord, that dispeller of the fears of the three worlds, thus proceeded, the entire universe, all the gods, O best of men, became exceedingly gratified. And the Rishis there adored the Lord of the gods with diverse hymns, and enhancing his energy, O king, took up their station there. And millions upon millions of Gandharvas played upon diverse kinds of musical instruments at the hour of his setting out. When the boon-giving Brahman, having ascended the car, set out for the Asuras, the Lord of the Universe, smiling the while, said, 'Excellent, Excellent! Proceed, O god, to the spot where the Daityas are. Urge the steeds wakefully. Behold today the might of arms while I slay the foe in battle.'

Thus addressed, Brahman urged those steeds endued with the fleetness of the wind or thought towards that spot where the triple city, O king, stood, protected by the Daityas and the Danavas. With those steeds worshipped by all the worlds, and which coursed with such speed that they seemed to devour the skies, the illustrious god quickly proceeded for the victory of the denizens of heaven. Indeed, when Bhava, riding on the car, set out towards the triple city, his bull uttered tremendous roars, filling all the points of the compass. Hearing that loud and terrible roar of the bull, many of the descendants and followers of Taraka, those enemies of the gods, breathed their last. Others amongst them stood facing the foe for battle. Then Sthanu, O king, armed with trident became deprived of his senses in wrath. All creatures became frightened, and the three worlds began to tremble. Frightful portents appeared when he was on the point of aiming that shaft. In consequence, however, of the pressure caused by the weight of Soma, Agni, and Vishnu that were in that shaft, as also of the pressure caused by the weight of Brahman and Rudra and the latter's bow, that car seemed to sink. Then Narayana, issuing out of the point of that shaft, assumed the form of a bull and raised that large car. During the time the car had sunk and the foe had began to roar, the illustrious Deity, endued with great might began, from rage, to utter loud shouts, standing, O giver of honours, on the head of his bull and the back of his steeds. At that time the illustrious Rudra was employed in eyeing the Danava city. While in that posture, O best of men, Rudra cut off the teats of the horses and clove the hoofs of the bull. Blessed be thou, from the date the hoofs of all animals of the bovine species came to be cloven. And from that time, O king, horses, afflicted by the mighty Rudra of wonderful deeds, came to be without teats. Then Sarva, having stringed his bow and aimed that shaft with which he had united the Pasupata weapon, waited thinking of the triple city. And O king, as Rudra thus stood, holding his bow, the three cities during that time became united. When the three cities, losing their separate characters became united, tumultuous became the joy of the high-souled gods. Then all the gods, the Siddhas, and the great Rishis, uttered the word Jaya, adoring Maheshwara. The triple city then appeared immediately before that god of unbearable energy, that Deity of fierce and indescribable form, that warrior who was desirous of slaying the Asuras. The illustrious deity, that Lord of the universe, then drawing that celestial bow, sped that shaft which represented the might of the whole universe, at the triple city. Upon that foremost of shafts, O thou of great good fortune, being shot, loud wails of woe were heard from those cities as they began to fall down towards the Earth. Burning those Asuras, he threw them down into the Western ocean. Thus was the triple city burnt and thus were the Danavas exterminated by Maheswara in wrath, from desire of doing good to the three worlds. The fire born of his own wrath, the three-eyed god quenched, saying, 'Do not reduce the three worlds to ashes.' After this, the gods, the Rishis, and the three worlds became all restored to their natural dispositions, and gratified Sthanu of unrivalled energy with words of high import. Receiving then the permission of the great god, the gods with the Creator at their head went away to the places they came from, their object being accomplished after such effort. Thus that illustrious Deity, that Creator of the worlds, that Lord of both the Gods and the Asuras, viz., Maheswara, did that which was for the good of all the worlds. As the illustrious Brahman, the Creator of the worlds, the Grandsire, the Supreme Deity of unfading glory, acted as the driver of Rudra, so do thou restrain the steeds of the high-souled son of Radha like Grandsire restraining those of Rudra. There is not the slightest doubt, O tiger among kings, that thou art superior to Krishna, to Karna, and to Phalguna. In battle, Karna is like Rudra, and thou art like Brahman in policy. United, ye two, therefore, are competent to vanquish my foes that are even like the Asuras. Let, O Shalya, that be done speedily today by which this Karna, grinding the Pandava troops, may be able to slay Kunti's son owning white steeds and having Krishna for the driver of his car. Upon thee depend Karna, ourselves, our kingdom, and (our) victory in battle. Hold the reins, therefore, of the excellent steeds (of Karna). There is another story which I will narrate. Listen once more to it. A virtuous brahmana had recited it in the presence of my father. Hearing these delightful words fraught with the reasons and purposes of acts, do, O Shalya, what thou mayst settle, without entertaining any scruples. In the race of the Bhrigus was Jamadagni of severe ascetic penances. He had a son endued with energy and every virtue, who became celebrated by the name of Rama. Practising the austerest penances, of cheerful soul, bound to observances and vows, and keeping his senses under control, he gratified the god Bhava for obtaining weapons. In consequence of his devotion and tranquillity of heart. Mahadeva became gratified with him. Sankara, understanding the desire cherished in his heart, showed himself unto Rama. And Mahadeva said, 'O Rama, I am gratified with thee. Blessed be thou, thy desire is known to me. Make thy soul pure. Thou wilt then have all that thou desirest. I will give thee all weapons when thou wilt become pure. Those weapons, O son, of Bhrigu, burn a person that is incompetent and that is not deserving of them.' Thus addressed by that god of gods, that deity bearing the trident, the son of Jamadagni, bending his head unto that puissant high-souled one, said, 'O god of gods, it behoveth thee to give those weapons unto me that am always devoted to thy service, when, indeed thou wilt regard me fit for holding them.'"

"'Duryodhana continued. "With penances then, and restraining his senses, and observances of vows, and worship and offerings and with sacrifices and Homa performed with mantras, Rama adored Sarva for many long years. At last Mahadeva, pleased with the high-souled son of Bhrigu's race, described him, in the presence of his divine spouse, as possessed of many virtues: 'This Rama, of firm vows is ever devoted to me.' Gratified with him, the Lord Sankara thus repeatedly proclaimed his virtues in the presence of gods and the Rishis, O slayer of foes. Meanwhile, the Daityas became very mighty. Blinded by pride and folly, they afflicted the denizens of heaven. The gods then, uniting together, and firmly resolved to slay them, strove earnestly for the destruction of those foes. They, however, failed to vanquish them. The gods then, repairing to Maheswara, the Lord of Uma, began to gratify him with devotion, saying, 'Slay our foes.' That god, having promised the destruction of their foes unto the celestials, summoned Rama the descendant of Bhrigu. And Sankara addressed Rama, saying, 'O descendant of Bhrigu, slay all the assembled foes of the gods, from desire of doing good unto all the worlds as also for my satisfaction.' Thus addressed, Rama replied unto that boon-giving Lord of Three-eyes, saying, 'What strength have I, O chief of the gods destitute as I am of weapons, to slay in battle the assembled Danavas that are accomplished in weapons and invincible in fight? Maheswara said, 'Go thou at my command. Thou shalt slay those foes. Having vanquished all those enemies, thou shalt acquire numerous merits.' Hearing these words and accepting them all, Rama, causing propitiatory rites to be performed for his success, proceeded against the Danavas. Addressing those enemies of the gods that were endued with might and possessed with folly and pride, he said, 'Ye Daityas that are fierce in battle, give me battle. I have been sent by the God of gods to vanquish you.' Thus addressed by the descendant of Bhrigu, the Daityas began to fight. The delighter of the Bhargavas, however, slaying the Daityas in battle, with strokes whose touch resembled that of Indra's thunder, came back to Mahadeva. Jamadagni's son, that foremost of brahmanas returned with many wounds on his person inflicted by the Danavas. Touched, however by Sthanu, his wounds were immediately healed. Gratified also with that feat of his, the illustrious god gave diverse kinds of boons unto the high-souled son of Bhrigu. With satisfaction in his heart, the trident-wielding God of gods said, 'The pain thou hast suffered in consequence of the fall of weapons upon thy body evidences the super-human feat that thou hast achieved, O delighter of the Bhrigus. As desired by thee, accept from me these celestial weapons.'"

"'Duryodhana continued, "Having obtained all the celestial weapons and the boons that had been desired by him, Rama bowed unto Siva with his head. Obtaining the leave also of the gods that great ascetic went away. This is the old story that the rishi had recited. The descendant of Bhrigu gave the whole science of weapons unto the high-souled Karna, O tiger among kings with delighted heart. If Karna had any fault, O lord of Earth, the delighter of Bhrigu's race would never have given him his celestial weapons. I do not think that Karna could have been born in the Suta order. I think him to be the son of a god, born in the kshatriya order. I think that he was abandoned (in infancy) in order that the race in which he was born might be ascertained (by his features and feats). By no means, O Shalya, could this Karna have been born in the Suta order. With his (natural) earring and (natural) coat of mail, this mighty car-warrior of long arms, resembling Surya himself, could not be borne by a common woman even as a she-deer can never bear a tiger. His arms are massive, each resembling the trunk of a prince of elephants. Behold his chest that is so broad and capable of resisting every foe. Karna otherwise called Vaikartana, O king, cannot be an ordinary person. Endued with great valour, this disciple of Rama, O king of kings, is a high-souled personage.'"

*****

Section 35

"'Duryodhana said, "Even thus did that illustrious Deity, that Grandsire of all the worlds, viz., Brahman, act as driver on that occasion and even thus did Rudra become the warrior. The driver of the car, O hero, should be superior to the warrior on it. Therefore, O tiger among men, do thou hold the reins of the steeds in this battle. As on that occasion the Grandsire had been selected with care by all the celestials, indeed, O great king, as one greater than Sankara, so thou that art superior to Karna art now selected by us with care. Like the Grandsire holding the reins of Rudra's steeds, do thou hold, without delay, the reins of Karna's steeds in battle, O thou of great splendour."

"'Shalya said, "O foremost of men, many a time have I heard this excellent and celestial history, recited to me, of those two lions among gods. Indeed, I have heard how the Grandsire acted as the driver of Bhava and how the Asuras also, O Bharata, were all destroyed with one shaft. Krishna also had knowledge of all this before, the knowledge, viz., of how the illustrious Grandsire had become the driver on that occasion of yore. Indeed, Krishna knoweth the past and the future with all their details. Knowing this fact, he became the driver, O Bharata, of Partha like the Self-create becoming the driver of Rudra. If the Suta's son, by some means, succeeds in slaying the son of Kunti, Keshava, beholding Partha slain, will fight himself. That bearer of the conch, the discus, and the mace, will then consume thy army. There is no king here that will stay in the ranks in front of that illustrious one of Vrishni's race when he will be excited with wrath.'"

"Sanjaya said, 'Unto the ruler of the Madras who was speaking in that strain, that chastiser of foes, viz., thy mighty-armed son of cheerful soul replied, saying, "Do not, O mighty-armed one, think disparagingly of Karna, otherwise called Vaikartana, in battle,--that warrior who is the foremost of all wielders of arms and who is acquainted with the meaning of the whole body of our scriptures. Hearing the terrible and loud twang of his bow and the sound of his palms, the Pandava troops fly away on all sides. Thou hast witnessed it with thy own eyes, O mighty-armed one, how

Ghatotkaca, screened by his illusions and displaying hundreds of still slain that night (by Karna). Feeling a great fear all these days Vibhatsu could never stand, fronting Karna. The mighty Bhimasena also, moved hither and thither by the horn of Karna's bow, was, O king, addressed in very harsh words such as 'Fool' and 'Glutton.' The two brave sons of Madri also were defeated by Karna in great battle, though, from some object he had in view, he did not, O sire, slay them then. That foremost one of Vrishni's race, viz., the heroic Satyaki, the chief of the Satwata clan, was vanquished by Karna and made carless. Others, such as all the Srinjayas headed by Dhrishtadyumna, have been repeatedly defeated in battle by Karna the great car-warrior who has achieved all these feats and who excited with wrath, is competent to slay Purandara himself armed with the thunderbolt in fight. Thyself also, O hero, art acquainted with every weapon. Thou art, again, the master of all branches of learning. There is none on Earth who is thy equal in might of arms. Irresistible in prowess, thou art like a dart (Shalya) unto thy enemies. It is for this, O king, that thou O slayer of foes, art called 'Shalya.' Encountering the might of thy arms, all the Satwatas were unable to get the better of it. Is Krishna superior to thee in might of arms, O king? Indeed, as Krishna is to bear the burthen of the Pandava troops upon the slaughter of Partha, even so art thou to bear the burthen of this vast (Kaurava) force if Karna lays down his life. Why should he be able to resist my troops and why shouldst not thou be able to slay the hostile troops, O sire? For thy sake, O sire, I would willingly follow the footsteps of my (slain) brothers and the other heroic kings of the Earth."

"'Shalya said, "O son of Gandhari, when thou, O giver of honours, describest me before thy troops to be superior to the son of Devaki, I am exceedingly gratified with thee. I accept the drivership of the celebrated son of Radha when he will fight with that foremost of the sons of Pandu, as thou desirest. I have, however, O hero, a compact to make with Vaikartana, and that is this: I will utter whatever words I may wish, in this one's presence.'"

"Sanjaya continued, 'Thy son then, O king, with Karna, O sire, answered the ruler of the Madras, saying, "Let it be so" in the presence of all the kshatriyas. Assured by Shalya's acceptance of the drivership, Duryodhana, filled with joy, embraced Karna. Eulogised (by bards and panegyrists around), thy son then once more addressed Karna, saying, "Slay all the Parthas in battle, like the great Indra slaying the Danavas." Shalya having accepted the office of holding the reins of his steeds, Karna, with a cheerful heart, once more addressed Duryodhana, saying, "The ruler of the Madras does not say very cheerfully what he says. O king, solicit him once more in sweet words." Thus addressed, the mighty king Duryodhana, possessed of great wisdom and accomplished in everything, once more spoke unto that lord of Earth, viz., Shalya, the ruler of Madras, in a voice deep as that of the clouds and filling the whole region there with the sound of that voice: "O Shalya, Karna thinks that he should fight with Arjuna today. O tiger among men hold the reins of Karna's steeds in battle. Having slain all the other warriors Karna desires to slay Phalguna. I solicit thee, O king, repeatedly, in the matter of holding the reins of his steeds. As Krishna, that foremost of all drivers, is the counsellor of Partha, even so do thou protect the son of Radha today from every danger.'"

"Sanjaya continued, 'Embracing thy son then, Shalya the ruler of the Madras, joyfully answered that slayer of foes, viz., Duryodhana, saying, "If this is what is thou thinkest, O royal son of Gandhari, O thou of handsome features, I shall, for that, accomplish everything that may be agreeable to thee. O chief of the Bharatas, for whatever acts I may be fit, employing myself therein with my whole heart, I will bear the burthen of those acts of thine. Let Karna, however, and thyself pardon me all those words, agreeable or disagreeable, that I may speak unto Karna from desire of his good.'"

"'Karna said, "O ruler of the Madras, be thou ever engaged in our good as Brahman in that of Ishana, as Keshava in that of Partha."

"'Shalya said, "These four kinds of conduct--self-rebuke and self-praise, speaking ill of others, and adulation of others, are never practised by those that are respectable. That, however, O learned one, which I shall say, for inspiring thy confidence is fraught with self-adulation. For all that, listen to it duly. O puissant one, like Matali himself, I am fit to act as the driver of even Indra in watchfulness, in managing the steeds, in knowledge of coming danger and of the means of avoiding it, and in competence to avoid it in practice. When thou wilt be engaged in battle with Partha, I will hold the reins of thy steeds. Let thy anxiety be dispelled, O Suta's son.'"

*****

Section 36

"'Duryodhana said, "This one, O Karna, will act as thy driver, this ruler of the Madras, who is superior to Krishna, like Matali the driver of the chief of the celestials. Indeed, as Matali taketh the management of the car unto which the steeds of Indra are attached, even so will Shalya be the driver of the steeds of thy car today. With thyself as warrior on that vehicle and the ruler of the Madras as its driver, that foremost of car will certainly vanquish the Parthas in battle.'"

"Sanjaya continued, 'When the morning came, O monarch, Duryodhana once more addressed the ruler of the Madras endued with great activity, saying, "O ruler of the Madras, hold the reins in battle of Karna's foremost of steeds. Protected by thee, the son of Radha will vanquish Dhananjaya." Thus addressed, Shalya, answering, "So be it" ascended the car, O Bharata. When Shalya approached that car, Karna with a cheerful heart addressed his driver, saying, "O charioteer, quickly equip the car for me." Having duly equipped that triumphal car, the foremost of its kind, which resembled the vapoury mansions in the sky, Shalya presented it to Karna, saying, "Blessed be thou, victory to thee." Then Karna, that foremost of car-warriors, duly worshipping that car which had in days of old been sanctified by a priest conversant with Brahma, and circumambulating it and carefully adoring the god Surya addressed the ruler of the Madras standing near, saying, "Ascend the vehicle." Thereupon Shalya of mighty energy ascended that large, invincible, and foremost of cars, belonging to Karna like a lion ascending a mountain summit. Beholding Shalya stationed, Karna ascended his excellent car like the Sun riding on a mass of clouds charged with lightning. Mounted on the same car, those two heroes endued with the splendour or the Sun of fire looked resplendent like Surya and Agni sitting together on a cloud in the firmament. Eulogised then (by bards and panegyrists), those two heroes of great effulgence looked like Indra and Agni adored with hymns in a sacrifice by Ritwiks and Sadasyas. Karna stood on that car, the reins of whose steeds were held by Shalya, stretching his formidable bow, like the Sun himself within a halo of circular light. Stationed on that foremost of cars, that tiger among men, Karna, with his shafts constituting his rays, looked beautiful like the Sun on the Mandara mountains. Unto the mighty-armed son of Radha that warrior of immeasurable energy, stationed on his car for battle. Duryodhana said these words, "O son of Adhiratha, O hero, do thou achieve that feat difficult of accomplishment which Drona and Bhishma have not achieved in the very sight of all the bowmen. I had always believed that those two mighty car-warriors, viz., Bhishma and Drona, would without doubt slay Arjuna and Bhimasena in battle. Like a second wielder of the thunderbolt, O son of Radha, do thou in great battle achieve that feat worthy of a hero which was not achieved by those two. Either seize king Yudhishthira the just or slay Dhananjaya and Bhimasena, O son of Radha, and the twin sons of Madri. Blessed be thou, let victory be thine. Set out for battle, O tiger among men. Reduce to ashes all the troops of Pandu's son." Then thousands of trumpets and tens of thousands of drums, sounded together, produced a noise like that of the clouds in the welkin. Accepting those words (of Duryodhana), the foremost of car-warriors stationed on his car, viz., the son of Radha, addressed Shalya, that warrior accomplished in battle, saying, "Urge the steeds, O mighty-armed one, so that I may slay Dhananjaya and Bhimasena and both the twins and king Yudhishthira. O Shalya, let Dhananjaya behold today the might of my arms, when I will be engaged in shooting shafts winged with Kanka feathers in hundreds and thousands. Today, O Shalya, I will shoot shafts with great energy for the destruction of the Pandavas and the victory of Duryodhana."

"'"Shalya said, "O Suta's son, why dost thou think so low of the sons of Pandu, all of whom are endued with great might, all of whom are great bowmen, and all of whom are acquainted with every weapon? They are unretreating, of great good fortune, invincible, and of prowess incapable of being baffled. They are capable of inspiring fear in the heart of Indra himself. When, son of Radha thou wilt hear the twang of Gandiva in battle, resembling the peal of the thunder itself, thou wilt not then utter such speeches. When thou wilt behold Dharma's son and the twins causing a canopy, like that of the clouds in the welkin, with their sharp arrows, and the other invincible kings (of the Pandava army), endued with great lightness of hands and shooting (showers of shafts) and weakening their foes, then thou wilt not utter such words.'"

"Sanjaya continued, 'Disregarding those words spoken by the ruler of the Madras, Karna addressing him endued with great activity, saying, "Proceed."'"

*****

Section 37

"Sanjaya said, 'Beholding the mighty Karna take up his station from desire of battle, the Kauravas, filled with delight, uttered loud shouts from every side. With the beat of cymbals and the sound of drums, with the whizz of diverse kinds of arrows and the roars of combatants endued with great activity, all thy troops proceeded to battle, making death only the point at which to stop. When Karna set out and the warriors of the Kuru army were filled with joy, the Earth, O king, trembled and made a loud noise. The seven great planets including the Sun seemed to proceed against one another (for combat). Meteoric showers became noticeable and all the quarters seemed ablaze. Thunders fell from a cloudless sky, and fierce winds began to blow. Animals and birds in larger numbers kept thy army to their right, foreboding great calamities. After Karna had set out, his steeds tumbled down on the Earth. A frightful shower of bones fell from the sky. The weapons (of the Kuru warriors) seemed to be ablaze; their standards trembled; and their animals, O monarch, shed copious tears. These and many other terrible and awful portents appeared for the destruction of the Kurus. Stupefied by destiny, none of them regarded those portents at all. Beholding the Suta's son setting out, all the rulers of men (in the Kaurava army) cried victory to him. The Kauravas regarded the Pandavas to have been already vanquished. That slayer of hostile heroes, that foremost of car-warriors, viz., Vaikartana, as he stayed on his car recollecting the death of Bhishma and Drona, blazed up with splendour like the Sun or fire. Reflecting on the mighty feats of Partha, and burning with self-conceit and pride, and blazing with wrath and breathing long and hard, he addressed Shalya and said these words: "When stationed on my car and armed with my bow, I would not take fright at Indra himself armed with the thunder and excited with wrath. Beholding those great heroes headed by Bhishma lying on the field of battle, do not feel any anxiety. Seeing even the faultless Bhishma and Drona, equal unto Indra and Vishnu, those crushers of foremost of cars and steeds and elephants, those heroes that were unslayable, slain by the foe, I do not still experience any fear in this battle. Acquainted with mighty weapons, and himself the foremost of brahmanas, why, indeed, did not the preceptor slay in battle all foes, seeing them destroy the mightiest of our kings with their drivers and elephants and cars? Remembering that Drona in great battle, I tell you truly, listen to me, ye Kurus, there is none amongst you, save myself, that is competent to bear the advancing Arjuna, that warrior who resembles Death himself in his fiercest form. In Drona were the skills attendant on practice, and might, and bravery, and the highest of weapons and policy. When even that high-souled one had to succumb to Death, I regard all the others (of our army), strengthless and on the point of death. In this world I do not find anything, even on reflection, to be stable, in consequence of the inevitable connection of acts. When the preceptor himself is dead, who then will indulge in the certain belief that he will live till even today's sun-rise? When the preceptor was thus slain by the enemy in battle, without doubt weapons, ordinary and celestial, and might and prowess, and achievements and wise policy, are not able to compass the happiness of man. In energy Drona was equal to fire or the Sun, in prowess he resembled Vishnu or Purandara; in policy he was equal to Brihaspati or Usana; irresistible as he was, weapons could not yet protect him. When (our) women and children are weeping and uttering loud wails, when the valour of the Dhartarashtras has been defeated, I know it, O Shalya, that it is I who am to fight. Proceed therefore, against the army of our enemies. Who else, save myself, will be able to bear those troops amongst whom are stationed the royal son of Pandu firm in truth, and Bhimasena and Arjuna, and Satyaki, and the twins? Therefore, O ruler of the Madras, proceed quickly, in this battle, towards the Pancalas, the Pandavas, and the Srinjayas. Encountering them in battle, either I will slay them, or myself to Yama's presence by the path taken by Drona. Do not think, O Shalya, that I will not go into the very midst of those heroes. These intestine dissensions cannot be tolerated by me. (Without seeking to tolerate them) I will even follow in the wake of Drona. Wise or ignorant, when his period is run out, everybody is equally regarded by the Destroyer; no one can escape, O learned one, for this, I will proceed against the Parthas. I am unable to transgress my destiny. The son of Vichitravirya's son is, O king, always engaged in doing me good. For the accomplishment of his purpose, I will cast away my life-breaths that are so dear, and this body that is so difficult of being cast away. This foremost of cars covered with tigerskins, with axle producing no sound equipped with a golden seat endued with trivenu made of silver, and unto which are yoked these foremost of steeds, Rama gave unto me. Behold, also, O Shalya, these beautiful bows, these standards, these maces, these shafts of fierce forms, this blazing sword, this mighty weapon, this white conch of fierce and loud blare. Riding upon this car decked with banners, its wheels producing a rattle deep as that of the thunder, having white steeds yoked unto it, and adorned with excellent quivers, I will, putting forth my might, slay in battle that bull among car-warriors, Arjuna. If Death himself, that universal consumer, were to protect with vigilance the son of Pandu in battle, I would still encounter him in fight and either slay him or myself go to Yama's presence following Bhishma. If Yama, Varuna, Kuvera, and Vasava, with all their followers coming hither, unitedly protect the son of Pandu in this great battle, what need of many words, I will still vanquish him with them.'"

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of the bragging Karna who was exceedingly delighted with the prospect of battle, the valiant king of the Madras, deriding him, laughed aloud, and gave him the following reply for checking him.

"'Shalya said, "Forbear, forbear, O Karna, from such bragging. Thou art in transports of delight and sayest what thou shouldst never say. Where is Dhananjaya, that foremost of men, and where again, art thou, O lowest of men? Who else, save Arjuna, could take away the younger sister of (Keshava) that foremost of all persons, having forcibly agitated the home of the Yadus that was protected by the younger brother of Indra and that resembled heaven itself that is guarded by the chief of celestials? What man save Arjuna who is endued with prowess that is equal to the prowess of the chief of the celestials, could on the occasion of the dispute caused by the slaughter of an animal, summon Bhava the Lord of Lords, the Creator of the worlds, to battle? For the sake of honouring Agni, Jaya had vanquished asuras and gods and great snakes and men and birds and pishacas and yakshas and rakshasas with his shafts and gave unto that god the food he had desired. Dost thou remember, O Karna, the occasion when, slaughtering those foes in large numbers with his excellent shafts endued with the effulgence of the Sun, Phalguna liberated Dhritarashtra's son himself among the Kurus? Dost thou remember the occasion when, thyself having been the first to fly away, the quarrelsome sons of Dhritarashtra were liberated by the

Pandavas after the latter had defeated those rangers of the skies (the gandharvas headed by Citraratha)? On the occasion also of the seizure of (Virata's) kine, the Kauravas, swelling with numbers in respect of both men and animals, and having the preceptor and the preceptor's son and Bhishma amongst them, were vanquished by that foremost of men. Why, O son of Suta, didst thou not vanquish Arjuna then? For thy destruction another excellent battle has now presented itself. If thou dost not fly away from fear of thy enemy, know O Suta's son, that as soon as thou goest to battle thou wilt be slain.'"

"Sanjaya continued, 'When the ruler of the Madras was most heartily engaged in addressing these harsh speeches to Karna and uttering these praises of the latter's foe, that scorcher of foes, viz., the commander of the Kuru army, excited with rage, said these words unto the Madra king.

"'Karna said, "Let it be so, let it be so. Why, however, dost thou indulge in Arjuna's praises? A battle is about to ensue between myself and him. If he vanquishes me in fight, then will these thy praises be regarded as well-uttered.'"

"Sanjaya continued, 'The ruler of the Madras said, "Let it be so," and gave no reply. When Karna, from desire of fight, addressed Shalya, saying, "Proceed," then that great carwarrior, having white steeds yoked unto his vehicle and owning Shalya as his charioteer, proceeded against his foes, slaying large numbers in battle along his way, like the Sun destroying the darkness. Indeed, on that car covered with tiger-skins and having white steeds yoked unto it, Karna proceeded with a cheerful heart, and beholding the army of the Pandavas, speedily enquired after Dhananjaya.'"

*****

Section 38

"Sanjaya said 'After Karna, gladdening thy army, had set out for battle, he spoke unto every Pandava soldier that he met with, even these words: "Unto him that will today point out the high-souled Dhananjaya of white steeds to me, I will give whatever wealth he desires. If having got it he does not become satisfied, I shall in addition, give him,--him that is, that will discover Arjuna to me, a cart-load of jewels and gems. If that does not satisfy the person who discovers Arjuna to me, I will give him a century of kine with as many vessels of brass for milking those animals. I will give a hundred foremost of villages unto the person that discovers Arjuna to me. I will also give him that shows Arjuna to me a number of long-tressed damsels of black eyes and a car unto which shall be yoked white mules. If that does not satisfy the person that discovers Arjuna to me, I shall give him another foremost of cars, made of gold, and having six bulls yoked unto it that shall be as large as elephants. I shall also give unto him a hundred damsels decked with ornaments, with collars of gold, fair-complexioned and accomplished in singing and dancing. If that does not satisfy the person that discovers Arjuna to me, I shall give him a 100 elephants, a 100 villages and a 100 cars, and 10,000 steeds of the foremost of breed, fat, docile, endued with many excellent qualities, capable of dragging cars and well-trained. I shall also give to the person that discovers Arjuna to me four hundred kine, each with golden horns and her calf. If that does not satisfy the person that discovers Arjuna to me, I shall make him a more valuable gift, viz., five hundred steeds, adorned with trappings of gold and decked with jewelled ornaments. I shall also give eighteen other steeds of great docility. I shall also give the person that discovers Arjuna to me a bright car made of gold and adorned with diverse ornaments and having foremost of Kamboja steeds yoked unto it. If that does not satisfy the person that discovers Arjuna to me, I shall make him a more valuable gift, viz., six hundred elephants, with chains of gold around their necks, and covered with housings of gold, born in the western shores of the ocean, and trained by elephant trainers. If that does not satisfy the person that discovers Arjuna to me, I shall make him a more valuable gift, viz., fourteen Vaishya villages, teeming with people, full of wealth, situated in the proximity of forests and rivers, free from all sorts of danger, well furnished (with other necessaries), and worthy of being enjoyed by kings. To him that will discover Dhananjaya to me, I shall also give a hundred female slaves, with golden collars, belonging to the country of the Magadhas, and of very youthful age. If that does not satisfy the person that discovers Arjuna to me, I will make him a more valuable gift, that, indeed, which he himself will solicit. Sons, wives and articles of pleasure and enjoyment that I have, these all I shall give him if he desires them. Indeed, unto him who discovers Keshava and Arjuna to me, I shall, after slaying those two, give all the wealth that may be left by them." Having uttered those diverse speeches in that battle, Karna blew his excellent conch, sea-born and producing a sweet blare. Hearing these words of Suta's son that were suitable to his disposition, Duryodhana, O king, with all his followers became filled with joy. At that juncture the beat of cymbals and drums and leonine shouts, and grunts of elephants with the sounds of diverse musical instruments, arose there, O king, among the (Kaurava) troops, O bull among men. The shouts also of warriors filled with joy arose there. When the (Kaurava) troops were thus filled with joy, the ruler of the Madras, laughing in scorn, said these words unto that grinder of foes, viz., the son of Radha, that mighty car-warrior who was about to plunge into that ocean of battle and who was indulging in such vain bragging.'"

*****

Section 39

"'Shalya said, "Do not, O Suta's son, give away to any man a golden car with six bulls of elephantine proportions. Thou wilt obtain a sight of Dhananjaya today. From foolishness thou art giving away wealth as if thou wert the Lord of treasures. Without any trouble, however, O son of Radha, thou wilt behold Dhananjaya today. Thou art for giving away this wealth like a senseless person; but thou seest not the demerits attaching to those gifts that are made to undeserving persons. With that large wealth which thou art desirous of giving away, thou art certainly able to perform many sacrifices. Therefore, O Suta's son, do thou perform those sacrifices. As regards thy desire, entertained from folly, that is surely vain. We have never heard of a couple of lions having been overthrown by a fox. Thou seekest what should never be sought by thee. It seems that thou hast no friends for forbidding thee that art speedily falling into a blazing fire. Thou art unable to discriminate between what thou shouldst do and what thou shouldst not. Without doubt thy period is full. What man desirous of living would utter speeches that are so incoherent and undeserving of being listened to? This thy endeavour is like that of a person desirous of crossing the ocean by the aid of only his two arms after having attached to his neck a heavy stone, or of one desirous of leaping down from the summit of a mountain. If thou art desirous of winning what is for thy good, fight with Dhananjaya, well protected from within thy arrayed division, and aided by all thy warriors. I say this to thee for the good of Dhritarashtra's son and not from any ill will to thee. If thou hast any wish for preserving thy life then accept the words spoken by me."

"'Karna said, "Relying on the might of my own arms I seek Arjuna in battle. Thou, however, that art a foe with the face of a friend desirest to frighten me. No person shall deter me from this resolution, not even Indra himself uplifting his thunder; what then need be said of a mortal?'"

"Sanjaya continued, 'At the conclusion of these words of Karna, Shalya, the ruler of the Madras, desirous of provoking Karna exceedingly, said these words in reply, "When keen-pointed shafts winged with Kanka feathers, shot by Phalguna of mighty arms and impelled from his bow-string and sped with all his energy will seek thee then wilt thou lament thy encounter with that hero. When Partha, called also Savyasaci, taking up his celestial bow, will scorch the (Kuru) army and afflict thee exceedingly with keen shafts, then, O Suta's son, wilt thou repent (of thy folly). As a child lying on the lap of its mother seeks to seize the Moon, even so dost thou from folly seek to vanquish the resplendent Arjuna stationed on his car. In desiring, O Karna, to fight today with Arjuna of keen-edged feats, thou art for rubbing all thy limbs against the keen edges of a trident. This thy challenge of Arjuna, O Suta's son, is like that of a foolish young little deer of activity challenging a huge lion excited with wrath. Do not, O Suta's son, challenge that prince of mighty energy like a fox gratified with meat in the forest challenging the maned monarch of the forest. Do not be destroyed, encountering Arjuna. Thou, O Karna, challengest Dhananjaya, the son of Pritha, even like a hare challenging a mighty elephant with tusks large as plough-shafts, and with the juice issuing out of its mouth and rent cheeks. From folly thou art piercing, with a piece of wood, the black cobra of virulent poison excited to fury within its hole, in desiring to fight with Partha. Endued with little understanding, thou, O Karna, disregarding that lion among men, viz., the son of Pandu, yellest at him, like a jackal that, disregarding a maned lion excited with wrath, yells at him. As a snake, for its own destruction, challenges that foremost of birds, viz., Vinata's son, possessed of beautiful plumage and great activity, even so dost thou, O Karna, challenge Dhananjaya the son of Pandu. Thou desirest to cross without a raft the terrible ocean, the receptacle of all the waters, with its mountain waves and teeming with aquatic animals, when at its height at the rise of the Moon. O Karna, thou challengest Dhananjaya, the son of Pritha, to battle even like a calf challenging a smiting bull of keen horns and neck thick as a drum. Like a frog croaking at a terrible and mighty cloud yielding copious showers of rain, thou croakest at Arjuna who is even like Parjanya among men. As a dog from within the precincts of the house of his master barks at a forest-roaming tiger, even so, O Karna, thou barkest at Dhananjaya, that tiger among men. A jackal, O Karna, residing in the forest in the midst of hares regardeth himself a lion till he actually sees a lion. Even so, O son of Radha, thou regardest thyself a lion, for thou dost not behold that repressor of foes, that tiger among men, viz., Dhananjaya. Thou regardest thyself a lion till thou beholdest the two Krishnas stationed on the same car like Surya and Candramas. As long as thou dost not hear the twang of Gandiva in great battle, so long art thou able to do what thou pleasest. Beholding Partha, causing the ten points of the compass to resound with the roar of his car and the twang of his bow, and beholding him roaring like a tiger, thou wilt become a jackal. Thou art always a jackal, and Dhananjaya always a lion. O fool, in consequence of thy envy and hatred for heroes, thou always, seemest to be like a jackal. As a mouse and a car are to each other in strength, or a dog and a tiger, a fox and a lion, or a hare and an elephant, as falsehood and truth, as poison and nectar, even so art thou and Partha known to all by your respective deeds.'"

*****

Section 40

"Sanjaya said, 'Thus rebuked by Shalya of immeasurable energy, the son of Radha, feeling the propriety of his rebuker's name in consequence of his wordy darts, and becoming filled with rage, answered him thus:

"'Karna said, "The merits of meritorious men, O Shalya, are known to them that are themselves meritorious but not to them that are destitute of merit. Thou, however, art destitute of every merit. How then canst thou judge of merit and demerit? The mighty weapons of Arjuna, his wrath, his energy, his bow, his shafts and the prowess also of that high-souled hero are, O Shalya, well known to me. So also, O Shalya, thou dost not know, so as well as I myself, the greatness of Krishna, that bull among the lords of Earth. But knowing my own energy as also that of Pandu's son, I challenge him to battle, O Shalya, I do not act like an insect in respect of a blazing fire. I have this shaft, O Shalya, of keen mouth, blood-drinking, lying alone within one quiver, equipped with wings, well-steeped in oil and well-adorned. It lieth amid sandal dust, worshipped by me for long years. Partaking of the nature and form of a snake, it is poisonous and fierce and capable of killing large numbers of men and steeds and elephants of terrible form, and exceedingly awful, it is capable of piercing coats of mail and bones. Inspired with wrath, I may pierce even the mighty mountains of Meru with it. That shaft I will never shoot at any other person save Phalguna or Krishna, the son of Devaki. In this I tell thee the truth. Listen to it. With that shaft, O Shalya, I will, inspired with rage, fight with Vasudeva and Dhananjaya. That would be a feat worthy of me. Of all the heroes in the Vrishni race, it is Krishna in whom Prosperity is always established. Among all the sons of Pandu, it is Partha in whom Victory is always established. Those two tigers among men, stationed together on the same car, will advance against my single self for battle. Thou shalt, O Shalya, behold today the nobility of my lineage. Those two cousins, one of whom is the son of the aunt and the other the son of the maternal uncle, those two invincible warriors, thou shalt see, will be slain by me (with one shaft) and will look like two pearls strung together in the same string. Arjuna's gandiva and the ape-bearing banner, and Krishna's discus and the Garuda-bearing banner, inspire with fear only those that are timid. To me, however, O Shalya, they are causes of delight. Thou art a fool, of evil disposition, and unskilled in the ways of great battle. Overcome with terror, thou utterest these ravings. Or, thou art praising them for some reason not known to me. Having slain those two first, I shall then slay thee today with all thy kinsmen. Born in a sinful country thou art wicked-souled and mean, and a wretch amongst kshatriyas. Being a friend, why dost thou, like an enemy, frighten me with these praises of the two Krishnas? Either they two will slay me today or I will slay them two. Knowing as I do my own might, I do not cherish any fear of the two Krishnas. A 1,000 Vasudevas and hundreds of Phalgunas, I shall, single-handed, slay. Hold thy tongue, O thou that art born in a sinful country. Hear from me, O Shalya, the sayings, already passed into proverbs, that men, young and old, and women, and persons arrived in course of their listless wanderings, generally utter, as if those sayings formed part of their studies, about the wicked Madrakas. brahmanas also duly narrated the same things formerly in the courts of kings. Listening to those sayings attentively, O fool, thou mayst forgive or rejoin. The Madraka is always a hater of friends. He that hateth us is a Madraka. There is no friendship in the Madraka who is mean in speech and is the lowest of mankind. The Madraka is always a person of wicked soul, is always untruthful and crooked. It hath been heard by us that till the moment of death the Madrakas are wicked. (Amongst the Madrakas) the sire, the son, the mother, the mother-in-law, the brother, the grand-son, and other kinsmen, companions, strangers arrived at their homes, slaves male and female, mingle together. The women of the Madrakas mingle, at their own will, with men known and unknown. Of unrighteous conduct, and subsisting upon fried and powdered corn and fish, in their homes, they laugh and cry having drunk spirits and eaten beef. They sing incoherent songs and mingle lustfully with one another, indulging the while in the freest speeches. How then can virtue have a place amongst the Madrakas who are arrogant and notorious for all kinds of evil acts? No one should make friends with a Madraka or provoke hostilities with him. In the Madraka land there is no friendship. The Madraka is always the dirt of humanity. Amongst the Madrakas all acts of friendship are lost as purity amongst the Gandharakas and the libations poured in a sacrifice in which the king is himself the sacrificer and priest. Then again, it is truly seen that wise men treat a person bit by a scorpion and affected by its poison, even with these words: 'As a brahmana that assists at the religious ceremonies of a Shudra suffereth degradation, as one that hateth brahmanas always suffereth degradation, even so a person by making an alliance with the Madrakas becometh fallen. As there is no friendship in the Madraka, so, O scorpion, thy poison is nought.' With these mantras of the Atharvan I have duly performed the rite of exorcism. Knowing this, O learned one, hold thy tongue, or listen to something further that I will say. Those women that, intoxicated by spirits, cast off their robes and dance, those women that are not attached (to particular individuals) in the matter of intercourse and that they do as they please without owning any restrictions, I say, that being as thou art the child of one of those women, how canst thou, O Madraka, be a fit person for declaring the duties of men? Those women that live and answer calls of nature like camels and asses, being as thou art the child of one of those sinful and shameless creatures, how canst thou wish to declare the duties of men? When a Madraka woman is solicited for the gift of a little quantity of vinegar, she scratches her hips and without being desirous of giving it, says these cruel words, 'Let no man ask any vinegar of me that is so dear to me. I would give him my son, I would give him my husband, but vinegar I would not give.' The young Madraka maidens, we hear, are generally very shameless and hairy and gluttonous and impure. These and many other things of a like nature, in respect of all their acts, from the crown of their heads to the tip of their toes, are capable of being asserted of them by myself and others. How, indeed, would the Madrakas and the Sindhu-Sauviras know anything of duty, being born, as they are, in a sinful country, being mlecchas in their practices, and being totally regardless of all duties? It hath been heard by us that even this is the highest duty of a kshatriya, viz., that slain in battle, he should lie down on the Earth, applauded by the righteous. That I should lay down (my life) in this clash of arms is my foremost wish, desirous as I am of heaven through Death. I am also the dear friend of the intelligent son of Dhritarashtra. For his sake are my life-breaths and whatever wealth I have! As regards thyself, O thou that art born in a sinful country, it is evident that thou hast been tampered with by the Pandavas, since thou behavest towards us in everything like a foe. Like a righteous man that is incapable of being led astray by atheists, surely I am incapable of being dissuaded from this battle by hundreds of persons like thee. Like a deer, covered with sweat, thou art at liberty to weep or thirst. Observant as I am of the duties of a kshatriya, I am incapable of being frightened by thee. I recall to my mind the end, declared unto me in past times by my preceptor Rama, of those lions among men, those unreturning heroes, that laid down their lives in battle. Prepared for rescuing the Kauravas and slaying our foes, know that I am now determined to imitate the excellent behaviour of Pururavas. I do not, O ruler of the Madrakas, behold the person in the three worlds that can, I think, dissuade me from this purpose. Forbear to speak, knowing all this. Why dost thou rave in such a way from fear? O wretch amongst the Madrakas, I shall not now slay thee and present thy carcase as an offering to carnivorous creatures. From regard for a friend, O Shalya, for the sake of Dhritarashtra's son, and for avoiding blame, for these three reasons, thou still livest. If, O ruler of the Madras, thou speakest such words again, I shall then crush thy head with my mace that is as hard as the thunder. People will today see or hear, O thou that art born in a sinful country, either that the two Krishnas have slain Karna or that Karna has slain the two Krishnas." Having said these words, the son of Radha, O monarch, once more addressed the king of the Madras, fearlessly saying, "Proceed, proceed.'"

*****

Section 41

"Sanjaya said, 'Hearing, O sire, these words of Radha's son who delighted in battle, Shalya once more addressed Karna, citing an example, "I am born in the race of men who performed great sacrifices, who never retreated from battle, who were kings whose coronal locks underwent the sacred bath. I am also myself devoted to the practice of virtue. Thou, O Vrisha, seemest to be like one that is intoxicated with spirits. For all that, I will, from friendship, seek to cure thy erring and intoxicated self. Listen, O Karna, to this simile of a crow that I am about to narrate. Having heard it, thou mayest do what thou choosest, O thou that art destitute of intelligence and that art a wretch of thy race. I do not, O Karna, remember the slightest fault in me for which, O thou of mighty arms, thou mayst desire to slay my innocent self. I must tell thee what is for thy good and what is for thy ill, acquainted as I am with both, especially as I am the driver of thy car and desirous of the good of king Duryodhana. What land is level and what not, the strength or weakness of the warrior (on my vehicle), the fatigue and faintness, at all times, of the steeds and the warrior (I am driving), a knowledge of the weapons that are available, the cries of animals and birds, what would be heavy for the steeds and what exceedingly heavy for them, the extraction of arrows and the curing of wounds which weapons counteract which, the several methods of battle, and all kinds of omens and indications, I who am so nearly connected with this car, being none else than its driver, should be familiar with. For this, O Karna, I narrate this instance to thee once more. There lived on the other side of the ocean a Vaishya who had abundance of wealth and corn. He performed sacrifices, made liberal gifts, was peaceful, devoted to the duties of his own order, and pure in habits and mind. He had many sons whom he loved, and was kind unto all creatures. He lived fearlessly in the dominions of a king that was guided by virtue. There was a crow that lived on the refuse of the dishes set before those well-behaved young children of the Vaishya. Those Vaishya children always gave the crow meat and curds, and milk, and sugared milk with rice, and honey, and butter. Thus fed with the refuse of their dishes by the young children of that Vaishya, the crow became arrogant and came to disregard all birds that were equal to him or even superior. It chanced that once certain swans of cheerful hearts, of great speed and capable of going everywhere at will and equal unto Garuda himself in range and speed of flight, came to that side of the ocean. The Vaishya boys, beholding those swans, addressed the crow and said, 'O ranger of the skies, thou art superior to all winged creatures.' Deceived by those children of little understanding, that oviparous creature from folly and pride, regarded their words to be true. Proud of the refuse of the children's dishes upon which he fed, the crow then, alighting in the midst of those swans capable of traversing great distances, desired to enquire as to who amongst them was their leader. The foolish crow at last challenged him amongst those birds of tireless wings whom he regarded their leader, saying, 'Let us compete in flight.' Hearing those words of the raving crow, the swans that had assembled there, those foremost of birds endued with great strength, began to laugh. The swans then, that were capable of going everywhere at will, addressed the crow, saying. 'We are swans, having our abode in the Manasa lake. We traverse the whole Earth, and amongst winged creatures we are always applauded for the length of the distances we traverse. Being, as thou art, only a crow, how canst thou, O fool, challenge a swan endued with might, capable of going everywhere at will, and doing large distances in course of his flight? Tell us, O crow, how thou shalt fly with us.' The boastful crow, in consequence of the foolishness of his species, repeatedly finding fault with the words of that swan, at last gave this answer. The crow said, 'I shall without doubt fly displaying a hundred and one different kinds of motion. Doing every hundred Yojanas in a separate and beautiful kind of motion, I shall display all those motions. Rising up, and swooping down, and whirling around, and coursing straight, and proceeding gently, and advancing steadily, and performing the diverse courses up and receding back, and soaring high, and darting forward and soaring upwards with fiercer velocity, and once more proceeding gently and then proceeding with great impetuosity, and once again swooping down and whirling around and advancing steadily, and rising up by the jerks, and soaring straight, and once more falling down and wheeling in a circle and rushing proudly, and diverse other kinds of motion, these all I shall display in the sight of all you. Ye shall then witness my strength. With one of these different kinds of motion I shall presently rise into the sky. Point out duly, ye swans, by which of these motions I shall course through space. Settling the kind of motion amongst yourselves, you will have to course with me.

Adopting all those different motion, ye shall have to course with me through supportless space.' The crow having said these words, one of the swans addressed him, 'Listen, O son of Radha, to the words that the swan said. The swan spoke, 'Thou, O crow, wilt doubtless fly the hundred and one different kinds of flight. I shall, however, fly in that one kind of motion that all (other) birds know, for I do not, O crow, know any other. As regards thee, O thou of red eyes, fly thou in any kind of course that thou likest.' At these words, those crows that had been assembled there laughed aloud, saying, 'How will the swan with only one kind of flight get the better of a hundred different kinds of flight?'

"'"Then those two, viz., the swan and the crow, rose into the sky, challenging each other. Capable of going everywhere at will, the swan proceeded in one kind of motion, while the crow coursed in a hundred different kinds. And the swan flew and the crow also flew, causing each other to wonder (at his skill) and each speaking highly of his own achievements. Beholding the diverse kinds of flight at successive instants of time, the crows that were there were filled with great joy and began to caw more loudly. The swans also laughed in mockery, uttering many remarks disagreeable (to the crows). And they began to soar and alight repeatedly, here and there. And they began to come down and rise up from tree-tops and the surface of the earth. And they uttered diverse cries indicative of their victory. The swan, however, with that one kind of slow motion (with which he was familiar) began to traverse the skies. For a moment, therefore, O sire, he seemed to yield to the crow. The crows, at this, disregarding the swans, said these words: 'That swan amongst you which has soared into the sky, is evidently yielding'. Hearing these words, the (soaring) swan flew westwards with great velocity to the ocean, that abode of Makaras. Then fear entered the heart of the crow who became almost senseless at not seeing any island or trees whereon to perch when tired. And the crow thought within his heart as to where he should alight when tired, upon that vast expanse of water. The ocean, being as it is the abode of countless creatures, is irresistible. Dwelt in by hundreds of monsters, it is grander than space. Nothing can exceed it in depth, O Suta's son. Men know, O Karna, that the waters of the ocean are as limitless as space. For the extent of its waters, O Karna, what is a crow to it? The swan, having traversed a great distance in a moment, looked back at the crow, and (though capable) could not leave him behind. Having transgressed the crow, the swan cast his eyes on him and waited, thinking, 'Let the crow come up.' The crow then, exceedingly tired, came up to the swan. Beholding him succumbing, and about to sink, and desirous of rescuing him in remembrance of the practices of good folks, the swan addressed him in these words, 'Thou hadst repeatedly spoken of many kinds of flight while speaking on the subject. Thou wouldst not speak of this (thy present motion) because of its having been a mystery to us? What is the name of this kind of flight, O crow, that thou hast now adopted? Thou touchest the waters with thy wings and beak repeatedly. Which amongst those diverse kinds of flight is this, O crow, that thou art now practising? Come, come, quickly, O crow, for I am waiting for thee.''"

"'Shalya continued, "Exceedingly afflicted, and touching the water with his wings and beak, O thou of wicked soul, the crow, beheld in that state by the swan, addressed the latter. Indeed, not seeing the limit of that watery expanse and sinking down in fatigue, and exhausted with the effort of his flight the crow said unto the swan, 'We are crows, we wander hither and thither, crying-caw, caw. 'O swan, I seek thy protection, placing my life-breaths at thy hands. Oh, take me to the shores of the ocean with the wings and beak.' The crow, very much fatigued, suddenly fell down. Beholding him fallen upon the waters of the ocean with a melancholy heart, the swan, addressing the crow who was on the point of death, said these words, 'Remember, O crow, what thou hadst said in praise of thyself. The words even were that thou wouldst course through the sky in a hundred and one different kinds of flight. Thou, therefore that wouldst fly a hundred different kinds of flight, thou that art superior to me, alas, why then art thou tired and fallen down on the ocean?' Overcome with weakness, the crow then, casting his eyes upwards at the swan, and seeking to gratify him, replied, saying, 'Proud of the remains of others' dishes upon which I fed, I had, O swan, regarded myself as the equal of Garuda and disregarded all crows and many other birds. I now, however, seek thy protection and place my life-breaths at thy hands. Oh, take me to the shores of some island. If, O swan, I can, O lord, return in safety to my own country, I will never again disregard anybody. Oh rescue me now from this calamity.' Him that said so and was so melancholy and weeping and deprived of senses, him that was sinking in the ocean, uttering cries 'caw, caw,' him so drenched by the water and so disgusting to look at and trembling with fear, the swan, without a word, took up with his feet, and slowly caused him to ride on his back. Having caused the crow whose senses had deserted him to ride upon his back, the swan quickly returned to that island whence they had both flown, challenging each other. Placing down that ranger of the sky on dry land and comforting him, the swan, fleet as the mind, proceeded to the region he desired. Thus was that crow, fed on the remains of others' dinners, vanquished by the swan. The crow, then, casting off the pride of might and energy, adopted a life of peace and quiet. Indeed, even, as that crow, fed upon the remains of the dinners of the Vaishya children, disregarded his equals and superiors, so dost thou, O Karna, that art fed by the sons of Dhritarashtra upon the remains of their dishes, disregard all thy equals and superiors. Why didst thou not slay Partha at Virata's city when thou hadst the advantage of being protected by Drona and Drona's son and Kripa and Bhishma and the other Kauravas? There where, like a pack of jackals defeated by a lion, ye all were defeated with great slaughter by the diadem-decked Arjuna, what became of your prowess? Beholding also thy brother slain by Savyasaci, in the very sight of the Kuru heroes, it was thou that didst fly away first. By the skirts also of the dvaitya lake, O Karna, when thou wert assailed by the Gandharvas, it was thou that, deserting all the Kurus, didst first run away. Having vanquished in battle the Gandharvas headed by Citrasena, with great slaughter, it was Partha, O Karna, that liberated Duryodhana with his wife. Rama himself, O Karna, before the kings in the (Kuru) assembly spake of the great prowess of both Partha and Keshava. Thou didst frequently hear the words of Drona and Bhishma, speaking in the presence of all the kings, that the two Krishnas are unslayable. I have told thee a little only regarding those matters in which Dhananjaya is superior to thee like the brahmana who is superior to all created beings. Soon wilt thou see, stationed on that foremost of cars, the son of Vasudeva and the son of Kunti and Pandu. As the crow (in the story), acting with intelligence, had sought the protection of the swan, so do thou seek the protection of him of Vrishni's race, and of Pandu's son Dhananjaya. When thou shalt in battle behold Vasudeva and Dhananjaya, those two endued with great prowess, stationed together on the same car, thou shalt not then, O Karna, utter such speeches. When Partha will, with hundreds of arrows, quell thy pride, then wilt thou behold the difference between thyself and Dhananjaya. Those two best of persons are celebrated among the gods, the Asuras and human beings. Thou that art a firefly, do not, from folly, think disrespectfully of those two resplendent luminaries. Like the Sun and moon, Keshava and Arjuna are celebrated for their resplendence. Thou, however, art like a fire-fly among men. O learned one, O son of a Suta, do not think disrespectfully of Acyuta and Arjuna. Those two high-souled persons are lions among men. Forbear indulging in such boasts."'"

*****

Section 42

"Sanjaya said, 'The high-souled son of Adhiratha, having listened unconvinced to these words of the ruler of the Madras, addressed Shalya, saying, "That which Vasudeva and Arjuna are is well-known to me. The skill of Saurin in the management of cars, and the might and the high weapons of Arjuna, the son of Pandu are well known to me at this hour. Thou however, O Shalya, hast no ocular proof of those matters. I shall fearlessly fight with the two Krishnas, those two foremost of all wielders of weapons. The curse, however, of Rama that best of regenerate persons, paineth me greatly today. I dwelt, in the disguise of a brahmana, with Rama in former days, desirous of obtaining celestial weapons from him. On that occasion, O Shalya, the chief of the gods, wishing to benefit Phalguna, caused an obstacle, by approaching my thigh and piercing it, having assumed the dire form of a worm. When my preceptor slept, having laid his head thereon, that worm, approaching my thigh, began to pierce it through. In consequence of the piercing of my thigh, a pool of thick blood flowed from my body. For fear of (disturbing the slumber of) my preceptor I did not move my limb. Awaking, the brahmana, however, beheld what had taken place. Witnessing my patience he addressed me, saying, 'Thou art never a brahmana. Tell me truly who thou art.' I then, O Shalya, truly informed him of myself, saying that I was a Suta. Hearing my words, the great ascetic, his heart filled with rage, cursed me, saying, 'In consequence of the deception, O Suta, by which thou hast obtained this weapon, it will never, at the time of need, when the hour of thy death comes, occur to thy memory. Brahma cannot certainly reside in one that is not a brahmana.' I have forgotten that great weapon in this fierce and terrible battle. He amongst the Bharatas, O Shalya, who is accomplished, who is an effectual smiter, who is universal destroyer, and who is exceedingly terrible, (viz., Arjuna),--that mighty crusher,--I think, will burn many foremost of kshatriyas. Know, however, O Shalya, that I will slay in battle that fierce bowman, that foremost of warriors, that hero endued with activity, that terrible person whose energy is unbearable, that warrior whose promises are accomplished, that son of Pandu, viz., Dhananjaya. I have that weapon (at least) under my control today with which I will be able to destroy large numbers of foes. I will slay in battle that scorcher of enemies, that mighty warrior accomplished in weapons, that fierce bowman of immeasurable energy, that cruel and terrible hero, that great resister of enemies, viz., Dhananjaya. The immeasurable Ocean, that lord of all waters, rusheth with fierce impetuosity for overwhelming innumerable creatures. The continent, however, holds and checks him. Today, in this world, I will resist in fight the son of Kunti, that foremost of all drawers of the bow-string, while he will be engaged in ceaselessly shooting his countless shafts equipped with goodly wings, destructive of heroes, capable of penetrating into every limb and none of which becomes futile. Like the continent resisting the Ocean, I will today resist that mightiest of the mighty, that great warrior possessing the highest weapons, that hero like unto the Ocean's self of far-reaching arrows, fierce, and having shafts for his waves, while he will be engaged in overwhelming (hostile) kings. Behold today the fierce battle I fight with him that hath no equal, I think, among men wielding the bow, and that would vanquish the very gods united with the Asuras. Exceedingly proud is that son of Pandu. Desirous of battle he will approach me with his mighty and super-human weapons. Baffling his weapons with my own weapons in battle, I shall today overthrow that Partha with my own excellent shafts. Scorching his foes like the Sun endued with fiery rays, and blazing with flame like that dispeller of the darkness, I shall, like a mass of clouds, completely shroud Dhananjaya today with my shafts. Like the clouds extinguishing a blazing fire of great energy and smoke-mixed flames, that seems ready to consume the whole Earth, I shall, with my showers of arrows, extinguish the son of Kunti in battle. With my broad-headed shafts I shall still the son of Kunti, that terrible snake of virulent poison, that is exceedingly difficult of being captured, that is endued with keen fangs, that is even like a blazing fire that flames up in wrath, and that always consumes his foes. Like Himavat bearing the mighty, all-crushing, fierce and smiting god of wind, I shall, without moving, bear the angry and vindictive Dhananjaya. I shall resist in battle Dhananjaya, that foremost of all wielders of bows in the world, that hero in fight, that warrior who is always in the van and who is competent to meet all foes, that car-warrior who is conversant with all car-tracks. Today I shall fight in battle with that person who hath, I think, no equal among men wielding the bow and who conquered the entire Earth. What other man desirous of saving his life, except myself, will fight with that Savyasaci, who vanquished all creatures including the very gods in the country called Khandava? Arjuna is proud; his weapons strike deep; he is endued with great lightness of hands; he is conversant with steeds; he agitates vast hosts; he is regarded an Atiratha. Though such, I shall yet, with my sharp shafts, strike his head from off his trunk today. O Shalya, ever keeping Death or victory in battle before me, I shall today fight with Dhananjaya. There is none else save myself that would on a single car fight with that Pandava who resembles the destroyer himself. I myself will gladly speak of the prowess of Phalguna in the midst of an assembly of kshatriyas. Why however, dost thou, a fool as thou art and of foolish understanding, speak to me of Phalguna's prowess? Thou art a doer of disagreeable deeds. Thou art cruel and mean and being thyself unforgiving, thou art a detractor of one that is forgiving. I can slay a hundred persons like thee, but I forgive thee in consequence of my forgiving disposition, owing to the exigency of the times. Thou art of sinful deeds. Like a fool thou hast, for the sake of Pandu's son, rebuked me and told me many disagreeable things. Crooked-hearted as thou art, thou hast said all these words unto me, that am of a sincere heart. Cursed art thou for thou art an injurer of friends,--of friends, because friendship is seven-paced. Terrible is the hour that is now passing. Duryodhana hath himself come to battle. I am solicitous of seeing his purposes achieved. Thou, however, art acting in such a way that it shows thee to have no friendship (for the Kuru king)! He is a friend who shows affection for another, who gladdens another, who makes himself agreeable to another, who protects another, who honours another, and who rejoices in the joys of another. I tell thee that I have all those attributes, and the king himself knows all this. He, on the other hand, that destroys, chastises, sharpens his weapons, injures, causes us to sigh, makes us cheerless, and wrongs us in diverse ways, is a foe. All these attributes are to be found in thee and thou discoverest all of them in me. For the sake of Duryodhana, for the sake of doing what is agreeable to thee, for the sake of victory, for the sake of myself, and for the sake of God himself, I will with vigorous exertion, fight with Partha and Vasudeva. Witness today my feats. Behold today my excellent weapons, my brahmastra and other celestial weapons, as also those that are human. I will today slay that hero of fierce prowess, like an exceedingly infuriate elephant slaying an infuriate compeer. I shall, by my mind alone, hurl today at

Partha, for my victory, that weapon of immeasurable energy, called the brahmastra. Arjuna will never be able to escape that weapon, if only the wheels of my car do not sink into the Earth in battle today. Know this, O Shalya, that I would not take fright at Yama himself armed with his rod, or Varuna himself armed with his noose, or Kuvera himself armed with his mace, or Vasava himself armed with the thunderbolt, or at any other foe whatever that may approach for slaying me. Therefore, I have no fear from Partha, nor from Janardana. On the other hand, I shall encounter them both in today's destructive battle. Once on a time, while wandering for the sake of practising weapons on my bow called Vijaya, O king, I had, by shooting many fierce shafts of terrible forms, heedlessly struck the calf of a (brahmana's) homa cow with one of those shafts, and unwillingly killed it white it was wandering in a solitary forest. The brahmana then addressed me, saying, 'Since, becoming insensate, thou hast slain the offspring of my homa cow, the wheel (of thy car) will sink into the Earth while at the time of battle fear will enter thy heart.' From these words of the brahmana I am experiencing great fear. These kings of the Lunar race that are lords of (other people's) weal and woe, offered to give that brahmana a 1,000 kine and 600 bovine bulls. With even such a gift, O Shalya, the brahmana would not be gratified, O ruler of the Madras. I was then for giving him seven hundred elephants of large tusks and many hundred of slaves male and female. That foremost of brahmana would not still be gratified. Collecting next full 14,000 kine, each black in hue and having a white calf I was still unable to obtain the grace of that best of brahmana. A wealthy mansion full of every object of desire, in fact, whatever wealth I had, I wished to give him with due worship, but he refused to accept the gift. Unto me then that had offended and that had begged so importunately for his pardon, the brahmana said, 'That which, O Suta, hath been uttered by me is sure to happen. It cannot be otherwise. A false speech would destroy creatures, and sin also would be mine. Therefore, for the preservation of virtue I do not venture to speak what is false. Do not, again, destroy the means of a brahmana's support. There is none in the world that would be able to falsify my speech. Accept those words. It will be thy atonement (for the sin of having slain a calf).' Though rebuked by thee, still for friendship's sake, I have disclosed to thee all this. I know thee that art rebuking me thus. Be silent now, and hear what I will presently say.'"

*****

Section 43

"Sanjaya said, 'That chastiser of foes, viz., the son of Radha, thus silencing the ruler of the Madras, once more addressed him, O monarch, saying these words, "In answer to that which, O Shalya, thou hast said unto me by way of instance, I tell thee that I am incapable of being frightened by thee in battle with thy words. If all the gods themselves with Vasava would fight with me, I would not still feel any fear, what need be said then of my fears from Pritha and Keshava? I am incapable of being frightened by means of words alone. He, O Shalya, whom thou wouldst be able to frighten in battle is some other person (and not myself)! Thou hast spoken many bitter words to me. Therein lieth the strength of a person that is low. Incapable of speaking of my merits, thou sayst many bitter things, O thou of wicked heart; Karna was never born, O Madraka, for fear in battle. On the other hand, I was born for displaying valour as also for achieving glory for my own self. For the sake of my friendship for thee, for my affection, and for thy being an ally,--for these three reasons thou still livest, O Shalya. Important is the task that has now to be done for king Dhritarashtra. That task, O Shalya, depends on me. For this, thou livest a moment. Before this, I made a compact with thee that any disagreeable speeches thou mightest utter would be pardoned by me. That compact should be observed. It is for this that thou livest, O Madraka. Without a 1,000 Salyas I would vanquish my foes. He that injureth a friend is sinful. It is for this that thou livest for the present.'"

*****

Section 44

"'Shalya said, "These, O Karna, are ravings that thou utterest regarding the foe. As regards myself without a 1,000 Karnas I am able to vanquish the foe in battle.'"

"Sanjaya continued, 'Unto the ruler of Madras, of harsh features, who was saying such disagreeable things unto Karna, the latter once more said words that were twice bitter.

"'Karna said, "Listen with devoted attention to this, O ruler of the Madras, that was heard by me while it was recited in the presence of Dhritarashtra. In Dhritarashtra's abode the brahmanas used to narrate the accounts of diverse delightful regions and many kings of ancient times. A foremost one among brahmanas, venerable in years while reciting old histories, said these words, blaming the Vahikas and Madrakas, 'One should always avoid the Vahikas, those impure people that are out of the pale of virtue, and that live away from the Himavat and the Ganga and Sarasvati and Yamuna and Kurukshetra and the Sindhu and its five tributary rivers. I remember from the days of my youth that a slaughter-ground for kine and a space for storing intoxicating spirits always distinguish the entrances of the abodes of the (Vahika) kings. On some very secret mission I had to live among the Vahikas. In consequence of such residence the conduct of these people is well known to me. There is a town of the name of Sakala, a river of the name of Apaga, and a clan of the Vahikas known by the name of the Jarttikas. The practices of these people are very censurable. They drink the liquor called Gauda, and eat fried barley with it. They also eat beef with garlic. They also eat cakes of flour mixed with meat, and boiled rice that is bought from others. Of righteous practices they have none. Their women, intoxicated with drink and divested of robes, laugh and dance outside the walls of the houses in cities, without garlands and unguents, singing while drunk obscene songs of diverse kinds that are as musical as the bray of the ass or the bleat of the camel. In intercourse they are absolutely without any restraint, and in all other matters they act as they like. Maddened with drink, they call upon one another, using many endearing epithets.

Addressing many drunken exclamations to their husbands and lords, the fallen women among the Vahikas, without observing restrictions even on sacred days, give themselves up to dancing. One of those wicked Vahikas,--one that is, that lived amongst those arrogant women,--who happened to live for some days in Kurujangala, burst out with cheerless heart, saying, "Alas, that (Vahika) maiden of large proportions, dressed in thin blankets, is thinking of me,--her Vahika lover--that is now passing his days in Kurujangala, at the hour of her going to bed." Crossing the Sutlej and the delightful Iravati, and arriving at my own country, when shall I cast my eyes upon those beautiful women with thick frontal bones, with blazing circlets of red arsenic on their foreheads, with streaks of jet black collyrium on their eyes, and their beautiful forms attired in blankets and skins and themselves uttering shrill cries! When shall I be happy, in the company of those intoxicated ladies amid the music of drums and kettle-drums and conchs sweet as the cries of asses and camels and mules! When shall I be amongst those ladies eating cakes of flour and meat and balls of pounded barley mixed with skimmed milk, in the forests, having many pleasant paths of Sami and Pilu and Karira! When shall I, amid my own countrymen, mustering in strength on the high-roads, fall upon passengers, and snatching their robes and attires beat them repeatedly! What man is there that would willingly dwell, even for a moment amongst the Vahikas that are so fallen and wicked, and so depraved in their practises?' Even thus did that brahmana describe the Vahikas of base behaviour, a sixth of whose merits and demerits is thine, O Shalya. Having said this, that pious brahmana began once more to say what I am about to repeat respecting the wicked Vahikas. Listen to what I say, 'In the large and populous town of Sakala, a Rakshasa woman used to sing on every fourteenth day of the dark fortnight, in accompaniment with a drum, "When shall I next sing the songs of the Vahikas in this Sakala town, having gorged myself with beef and drunk the Gauda liquor? When shall I again, decked in ornaments, and with those maidens and ladies of large proportions, gorge upon a large number of sheep and large quantities of pork and beef and the meat of fowls and asses and camels? They who do not eat sheep live in vain!"' Even thus, O Shalya, the young and old, among the inhabitants of Sakala, intoxicated with spirits, sing and cry. How can virtue be met with among such a people? Thou shouldst know this. I must, however, speak again to thee about what another brahmana had said unto us in the Kuru court, 'There where forests of Pilus stand, and those five rivers flow, viz., the Satadru, the Vipasa, the Iravati, the Candrabhaga, and the Vitasa and which have the Sindhu for their sixth, there in those regions removed from the Himavat, are the countries called by the name of the Arattas. Those regions are without virtue and religion. No one should go thither. The gods, the pitris, and the brahmanas, never accept gifts from those that are fallen, or those that are begotten by Shudras on the girls of other castes, or the Vahikas who never perform sacrifices and are exceedingly irreligious.' That learned brahmana had also said in the Kuru court, 'The Vahikas, without any feelings of revulsion, eat of wooden vessels having deep stomachs and earthen plates and vessels that have been licked by dogs and that are stained with pounded barley and other corn. The Vahikas drink the milk of sheep and camels and asses and eat curds and other preparations from those different kinds of milk. Those degraded people number many bastards among them. There is no food and no milk that they do not take. The Aratta-Vahikas that are steeped in ignorance, should be avoided.' Thou shouldst know this, O Shalya. I must, however, again speak to thee about what another brahmana had said unto me in the Kuru court, 'How can one go to heaven, having drunk milk in the town called Yugandhara, and resided in the place called Acyutasthala, and bathed in the spot called Bhutilaya? There where the five rivers flow just after issuing from the mountains, there among the Aratta-Vahikas, no respectable person should dwell even for two days. There are two Pishacas named Vahi and Hika in the river Vipasa. The Vahikas are the offspring of those two Pishacas. They are not creatures created by the Creator. Being of such low origin, how can they be conversant with the duties ordained in the scriptures? The Karashakas, the Mahishakas, the Kalingas, the Keralas, the Karkotakas, the Virakas, and other peoples of no religion, one should always avoid.' Even thus did a Rakshasa woman of gigantic hips speak unto a brahmana who on a certain occasion went to that country for bathing in a sacred water and passed a single night there. The regions are called by the name of Arattas. The people residing there are called the Vahikas. The lowest of brahmanas also are residing there from very remote times. They are without the Veda and without knowledge, without sacrifice and without the power to assist at other's sacrifices. They are all fallen and many amongst them have been begotten by Shudras upon other peoples' girls. The gods never accept any gifts from them. The Prasthalas, the Madras, the Gandharas, the Arattas, those called Khasas, the Vasatis, the Sindhus and the Sauviras are almost as blamable in their practices.'"

*****

Section 45

"'Karna continued, "Thou shouldst know all this, O Shalya. I shall however, again speak unto thee. Listen with close attention to what I say. Once on a time a brahmana came to our house as a guest. Observing our practices he became highly gratified and said unto us, 'I dwelt for a long time on a peak of the Himavat quite alone. Since then I have seen diverse countries following diverse religions. Never, however, have I seen all the people of a country act unrighteously. All the races I have met will admit that to be true religion which has been declared by persons conversant with the Vedas. Travelling through various countries following various religions, I at last, O king, came among the Vahikas. There I heard that one at first becomes a brahmana and then he becomes a kshatriya. Indeed, a Vahika would, after that, become a Vaishya, and then a Shudra, and then a barber. Having become a barber, he would then again become a brahmana. Returning to the status of a brahmana, he would again become a slave. One person in a family becomes a brahmana: all the others, falling off from virtue, act as they like. The Gandharas, the Madrakas, and the Vahikas of little understanding are even such. Having travelled through the whole world I heard of these practices, destructive of virtue, of these sinful irregularities amongst the Vahikas.' Thou shouldst know all this, O Shalya. I shall, however, again speak to thee about those ugly words that another said unto me regarding the Vahikas. In former days a chaste woman was abducted by robbers (hailing) from Aratta. Sinfully was she violated by them, upon which she cursed them, saying, 'Since ye have sinfully violated a helpless girl who am not without a husband, therefore, the women of your families shall all become unchaste. Ye lowest of men, never shall ye escape from the consequences of this dreadful sin.' It is for this, O Shalya, that the sisters' sons of the Arattas, and not their own sons, become their heirs. The Kauravas with the Pancalas, the Salwas, the Matsyas, the Naimishas, the Koshalas, the Kasapaundras, the Kalingas, the Magadhas, and the Cedis who are all highly blessed, know what the eternal religion is. The wicked even of these various countries know what religion is. The Vahikas, however, live without righteousness. Beginning with the Matsyas, the residents of the Kuru and the Pancala countries, the Naimishas as well and the other respectable peoples, the pious among all races are conversant with the eternal truths of religion. This cannot be said of the Madrakas and the crooked-hearted race that resides in the country of the five rivers. Knowing all these things, O king, hold thy tongue, O Shalya, like one deprived of utterance, in all matters connected with religion and virtue. Thou art the protector and king of that people, and, therefore, the partaker of sixth part of their merits and demerits. Or perhaps, thou art the partaker of a sixth part of their demerits only, for thou never protectest them. A king that protects is a sharer in the merits of his subjects. Thou art not a sharer in their merits. In days of yore, when the eternal religion was reverenced in all countries, the Grandsire, observing the practices of the country of the five rivers, cried fie on them. When even in the krita age, Brahman had censured the practices of those fallen people of evil deeds who were begotten by Shudras on others' wives, what would you now say to men in the world? Even thus did the Grandsire condemn the practices of the country of the five waters. When all people were observant of the duties of their respective orders, the Grandsire had to find fault with these men. Thou shouldst know all this, O Shalya. I shall, however, again speak to thee. A Rakshasa of the name of Kalmashapada, while plunging in a tank, said, 'Eleemosynation is a kshatriya's dirt, while the non-observance of vows is a brahmana's dirt. The Vahikas are the dirt of the Earth, and the Madra women are the dirt of the whole female sex. While sinking in the stream, a king rescued the Rakshasa. Asked by the former, the latter gave this answer. I will recite it to you. Listen to me. 'The mlecchas are the dirt of mankind: the oilmen are the dirt of the Mlecchas; eunuchs are the dirt of oilmen; they who avail of the priestly ministrations of Kshatriyas, in their sacrifices, are the dirt of eunuchs. The sin of those again that have the last-named persons for their priests, of also of the Madrakas, shall be thine if thou do not abandon me.' Even this was declared by the Rakshasa to be the formula that should be used for curing a person possessed by a Rakshasa or one killed by the energy of a poison. The words that follow are all very true. The Pancalas observe the duties enjoined in the Vedas; the Kauravas observe truth; the Matsyas and the Surasenas perform sacrifices, the Easterners follow the practices of the Shudras; the Southerners are fallen; the Vahikas are thieves; the Saurashtras are bastards. They that are defiled by ingratitude, theft, drunkenness, adultery with the wives of their preceptors, harshness of speech, slaughter of kine, lustful wanderings during the night out of home, and the wearing of other people's ornaments,--what sin is there that they do not incur? Fie on the Arattas and the people of the country of the five rivers! Commencing with the Pancalas, the Kauravas, the Naimishas, the Matsyas,--all these,--know what religion is. The old men among the Northerners, the Angas, the Magadhas, (without themselves knowing what virtue is) follow the practices of the pious. Many gods, headed by Agni, dwell in the East. The pitris dwell in the South that is presided over by Yama of righteous deeds. The West is protected by the mighty Varuna who overlooks the other gods there. The north is protected by the divine Soma along with the Brahmanas. So Rakshasas and Pishacas protect the Himavat, the best of mountains. The Guhyakas, O great king, protect the mountains of Gandhamadana. Without doubt, Vishnu, otherwise, called Janardana, protects all creatures. (For all that the Vahikas have no especial protectors among the gods). The Magadhas are comprehenders of signs; the Koshalas comprehend from what they see; the Kurus and the Pancalas comprehend from a half-uttered speech; the Salwas cannot comprehend till the whole speech is uttered. The Mountaineers, like the Sivis, are very stupid. The Yavanas, O king, are omniscient; the Suras are particularly so. The mlecchas are wedded to the creations of their own fancy. Other peoples cannot understand. The Vahikas resent beneficial counsels; as regards the Madrakas there are none amongst those (mentioned above.) Thou, O Shalya, art so. Thou shouldst not reply to me. The Madrakas are regarded on Earth as the dirt of every nation. So the Madra woman is called the dirt of the whole female sex. They that have for their practices the drinking of spirits, the violation of the beds of their preceptors, the destruction of the embryo by procuring miscarriage, and the robbing of other people's wealth, there is no sin that they have not. Fie on the Arattas and the people of the country of the five rivers. Knowing this, be silent. Do not seek to oppose me. Do not let me slay Keshava and Arjuna, having slain thee first.'"

"'Shalya said, "The abandonment of the afflicted and the sale of wives and children are, O Karna, prevalent amongst the Angas whose king thou art. Recollecting those faults of thine that Bhishma recited on the occasion of the tale of Rathas and Atirathas, drive away thy wrath. Do not be angry. Brahmanas may be found everywhere; Kshatriyas may be found everywhere; so also Vaishyas and Shudras, O Karna, women of chastity and excellent vows may also be found everywhere. Everywhere men take delight in jesting with men and wounding one another. Lustful men also may be found everywhere. Everyone on every occasion can command skill in speaking of the faults of others. No one, however, knows his own faults, or knowing them, feels shame. Everywhere are kings devoted to their respective religions, and employed in chastising the wicked. Everywhere may be found virtuous men. It cannot be, O Karna, that all the people of a country are sinful. There are men in many countries that surpass the very gods by their behaviour.'"

"Sanjaya continued, 'Then king Duryodhana stopped Karna and Shalya (from going on with their wordy warfare), addressing the son of Radha as a friend, and beseeching Shalya with joined hands, Karna, O sire, was quieted by thy son and forbore saying anything more. Shalya also then faced the enemy. Then Radha's son, smiling, once more urged Shalya, saying, "Proceed."'"

*****

Section 46

"Sanjaya said, 'Beholding then that unrivalled array of the Parthas made by Dhrishtadyumna which was capable of resisting all hostile armies, Karna proceeded, uttering leonine shouts and causing his car to produce a loud rattle. And he made the Earth to tremble with the loud din of musical instruments. And that chastiser of foes, that hero in battle, seemed to tremble in rage. Duly disposing his own troops in counter-array, O bull of Bharata's race, that hero of great energy made a great slaughter of the Pandava forces like Maghavat slaughtering the Asura host. Striking Yudhishthira then with many arrows, he placed the eldest son of Pandu to his right.'

"Dhritarashtra said, 'How, O Sanjaya, did the son of Radha dispose his forces in counter array to all the Pandavas headed by Dhristadyumna and protected by Bhimasena, viz., all those great bowmen invincible by the very gods? Who, O Sanjaya, stood in the wings and the further wings of our army? Dividing themselves properly, how were the warriors stationed? How also did the sons of Pandu dispose their army in counter-array to mine? How also did that great and awful battle commence? Where was Vibhatsu when Karna proceeded against Yudhishthira? Who could succeed in assailing Yudhishthira in the presence of Arjuna? That Arjuna who had vanquished, single-handed in former days, all creatures at Khandava, who else that is desirous of life, save the son of Radha, would fight with him?'

"Sanjaya said, 'Hear now of the formation of the arrays, the manner in which Arjuna came and how the battle was fought by both sides surrounding their respective kings. Sharadvata's son Kripa, O king, and the Magadhas endued with great activity, and Kritavarma of Satwata race, took up their position in the right wing. Shakuni, and the mighty car-warrior Uluka, standing on the right of these, and accompanied by many fearless Gandhara horsemen armed with bright lances, and many mountaineers difficult to defeat, numerous as flights of locusts, and grimlooking as Pishacas, protected the (Kaurava) army. 34,000 unreturning cars of the samsaptakas, mad with desire of battle, with thy sons in their midst, and all desirous of slaying Krishna and Arjuna, protected the left side (of the Kaurava army). On their left, the Kambojas, the Sakas, and the Yavanas, with cars and horse and foot, at the command of the Suta's son, stood, challenging Arjuna and the mighty Keshava. In the centre, at the head of that host, stood Karna, clad in armour with beautiful coat of mail and adorned with Angadas and garlands, for protecting that point. Supported by his own angry sons, that foremost of all wielders of weapons, that hero, shone resplendent at the head of the army as he drew his bow repeatedly. The mighty-armed Duhshasana, possessed of the effulgence of the sun or fire with tawny eyes and handsome features, riding on the neck of a huge elephant, surrounded by many troops, and stationed at the rear of the army gradually approached for fight. Behind him came Duryodhana himself, O monarch, protected by his uterine brothers riding on beautiful steeds and cased in beautiful mail. Protected by the united Madrakas and the Kekayas of exceeding energy, the king, O monarch, looked resplendent like Indra of a hundred sacrifices when surrounded by the celestials. Ashvatthama and the other foremost of mighty car-warriors, and many ever-infuriate elephants shedding temporal secretions like the very clouds and ridden by brave Mlecchas, followed behind that car-force. Decked with triumphal standards and blazing weapons, those huge creatures, ridden by warriors skilled in fighting from their backs, looked beautiful like hills overgrown with trees. Many thousands of brave and unreturning warriors, armed with axes and swords, became the footguards of those elephants. Gorgeously decked with horsemen and car-warriors and elephants, that foremost of arrays looked exceedingly beautiful like the array of the celestials or of the Asuras. That great array, formed according to the scheme of Brihaspati by its commander, well-versed in ways of battle, seemed to dance (as it advanced) and struck terror into the hearts of foes. Like ever-appearing clouds in the season of rains, foot-soldiers and horsemen and car-warriors and elephants, longing for battle began to issue from the wings and further wings of that array. Then king Yudhishthira, beholding Karna at the head of the (hostile) army, addressed Dhananjaya, that slayer of foes, that one hero in the world, and said these words, "Behold, O Arjuna, the mighty array formed by Karna in battle. The hostile force looks resplendent with its wings and further wings. At sight of this vast hostile force, let such measures be adopted that it may not vanquish us.' Thus addressed by the king, Arjuna replied with joined hands, 'Everything will be done as thou sayest. Nothing will be otherwise. I will, O Bharata, do that by which the destruction of the enemy may be compassed. By slaying their foremost of warriors, I will achieve their destruction."

"'Yudhishthira said, "With that view, do thou proceed against the son of Radha, and let Bhimasena proceed against Suyodhana, Nakula against Virshasena, Sahadeva against the son of Subala, Satanika against Duhshasana, that bull amongst the Sinis, viz., Satyaki, against the son of Hridika, and Pandya against the son of Drona. I myself will fight with Kripa. Let the sons of Draupadi with Shikhandi amongst them, proceed against the rest of the Dhartarashtras. Let the other warriors of our army encounter our other foes.'"

"Sanjaya continued, 'Thus addressed by Yudhishthira the just, Dhananjaya saying, "So be it," ordered his troops (to do the needful) and himself proceeded to the head of the army. That car for which the Leader of the universe, viz., Agni, who derives his effulgence from Brahman, became the steeds, that car which was known amongst the gods as belonging to Brahman because it sprang first from Brahman himself, that car which in days of old had successively borne Brahman and Ishana and Indra and Varuna one after another, riding on that primeval car, Keshava and Arjuna now proceeded to battle. Beholding that advancing car of wonderful aspect, Shalya once more said unto Adhiratha's son, that warrior of great energy in battle, these words "Yonder comes that car having white steeds yoked unto it and owning Krishna for its driver, that vehicle incapable of being resisted by all the troops, like the inevitable fruit of work. There comes the son of Kunti, slaughtering his foes along the way,--he, that is, about whom thou hadst been enquiring. Since tremendous is the uproar that is being heard, deep as the roar of the clouds, it is, without doubt, those high-souled ones, viz., Vasudeva and Dhananjaya. Yonder ascends a cloud of dust that overspreads the welkin like a canopy. The whole Earth, O Karna, seems to tremble, cut deep by the circumference of Arjuna's wheels. These violent winds are blowing on both sides of thy army. These carnivorous creatures are yelling aloud and these animals are uttering fearful cries. Behold, O Karna, the terrible and portentous Ketu of vapoury form, making the hair to stand on end, hath appeared, covering the Sun. Behold, diverse kinds of animals, all around in large packs, and many mighty wolves and tigers are looking at the Sun. Behold those terrible Kankas and those vultures, assembled together in thousands, sitting with faces towards one another, in seeming discourse. Those coloured yak-tails attached to thy great car are waving unquietly. Thy standard also is trembling. Behold these thy beautiful steeds, of huge limbs and great speed resembling that of soaring birds, are also quivering. From these portents, it is certain that kings, in hundreds and thousands, O Karna, deprived of life, will lie down on the ground for eternal sleep. The loud uproar of conchs, making the hair to stand on end, is being heard. The sound also of drums and cymbals, O son of Radha, is being heard on all sides, as also the whizz of diverse kinds of arrows, and the din made by cars and steeds and men. Listen also, O Karna, to the loud twang produced by the bow-strings of high-souled warriors. Behold, O Karna, those banners of Arjuna, that are equipped with rows of bells, and decked with golden moons and stars. Made by skilful artists out of cloths embroidered with gold and of diverse hues, they are blazing with resplendence on Arjuna's car as they are shaken by the wind, like flashes of lightning in a mass of clouds. Behold those (other) banners producing sharp sounds as they wave in the air. Those car-warriors of the high-souled Pancalas, with flag-decked standards on their vehicles, are looking resplendent, O Karna, like the very gods on their celestial cars. Behold the heroic son of Kunti, the unvanquished Vibhatsu (Arjuna) with that foremost of apes on his standard, advancing for the destruction of the foe. There, on the top of Partha's standard, is to be seen that terrible ape, that enhancer of the fears of foes, attracting the gaze (of warriors) from every side. The discus, the mace, the bow called Saranga and the conch (called Panchajanya) of the intelligent Krishna, as also his gem Kaustubha, look exceedingly beautiful in him. The wielder of Saranga and the mace, viz., Vasudeva, of great energy, cometh, urging those white steeds endued with the fleetness of the wind. Yonder twangs Gandiva, drawn by Savyasaci. Those whetted shafts, sped by that strong-armed hero, are destroying his enemies. The Earth is strewn with the heads of unretreating kings, with faces beautiful as the moon at full, and decked with large and expansive eyes of coppery hue. There the arms, looking like spiked maces, with weapons in grasp, and smeared with excellent perfumes, of warriors delighting in battle and contending with uplifted weapons, are falling. Steeds with eyes, tongues, and entrails drawn out along with their riders, are falling and fallen and deprived of life lie prostrate on the Earth. Those lifeless elephants huge as mountain summits, torn, mangled, and pierced by Partha, are falling down like veritable hills. Those cars, looking like the changeful forms of vapour in the sky, with their royal riders slain, are falling down like the celestial cars of the denizens of heaven upon the exhaustion of the latter's merits. Behold, the army is exceedingly agitated by the diadem-decked Arjuna, like herds of countless cattle by a maned lion. There the Pandava heroes, advancing for the attack, are slaying kings and large numbers of elephants and steeds and car-warriors and foot-soldiers of thy army engaged in battle. There Partha, shrouded (by friends and foes and weapons and dust) is not to be seen, like the Sun shrouded by clouds. Only the top of his standard may be seen and the twang of his bow-string may be heard. Thou art sure, O Karna, to behold today that hero of white steed with Krishna for his driver, engaged in slaughtering his foes in battle. Thou art sure of beholding him about whom thou hadst been enquiring. Today, O Karna, thou art sure to behold those two tigers among men, both of red eyes, both chastisers of foes, viz., Vasudeva and Arjuna, stationed on the same car. If, O son of Radha, thou succeedest in slaying him that hath Keshava for his driver and Gandiva for his bow, then thou shalt be our king. Challenged by the samsaptakas, Partha now proceedeth against them. That mighty warrior is engaged in making a great slaughter of his foes in battle." Unto the ruler of the Madras who was saying so, Karna, in rage, said, "Behold, Partha is assailed on all sides by the angry samsaptakas. Like the Sun shrouded by the clouds, Partha is no longer visible. Plunged, into that ocean of warriors, O Shalya, Arjuna is sure to perish."

"'Shalya said, "Who is there that would slay Varuna with water, or quench fire with fuel? Who is there that would seize the wind, or drink off the ocean? I regard thy act of afflicting Partha to be even such. Arjuna is incapable of being vanquished in battle by the very gods and the Asuras united together and having Indra himself at their head. Or, suffer thyself to be gratified, and be of easy mind, having said those words (about thy capacity to slay Partha) Partha cannot be conquered in battle. Accomplish some other purpose thou mayst have in thy mind. He that would uplift this Earth on his two arms, or burn all creatures in wrath, or hurl the gods from heaven, may vanquish Arjuna in battle. Behold that other heroic son of Kunti, viz., Bhima, who is never fatigued with exertion, blazing with resplendence, mighty-armed, and standing like another Meru. With wrath ever kindled and longing for revenge, Bhima of great energy stands there desirous of victory in battle, and remembering all his injuries. There that foremost of virtuous men, viz., king Yudhishthira the just, that subjugator of hostile towns, stands difficult of being resisted by foes in battle. There stand those two tigers among men, the twin Ashvinis, the two uterine brothers Nakula and Sahadeva, both invincible in battle. Yonder may be seen the five sons of Krishna, that have the features of Pancala princes. All of them, equal to Arjuna in battle, are standing, desirous of fight. There the sons of Drupada, headed by Dhristadyumna, swelling with pride and energy,--heroes endued with great energy,--have taken up their stand. There, that foremost one among the Satwatas, viz., Satyaki, irresistible like Indra, advanceth against us, from desire of fight, like the destroyer himself in wrath before our eyes." While those two lions among men were thus addressing each other, the two armies mingled fiercely in battle, like the currents of the Ganga and Yamuna.'"

*****

Section 47

"Dhritarashtra said, 'When the two armies, duly arrayed, thus mingled with each other for battle, O Sanjaya, how did Partha assail the samsaptakas, and how Karna assail the Pandavas? Tell me the incidents of the battle in detail, for thou art skilled in narration. Listening to the accounts of the prowess of heroes in battle, I am never satiated.'

"Sanjaya said, 'Observing the vast hostile force stationed in that manner, Arjuna arrayed his troops in proper form, in consequence of the evil policy of thy son. The vast Pandava force then, teeming with horsemen and elephants and foot-soldiers and cars, and headed by Dhrishtadyumna, looked exceedingly magnificent. With his steeds white as pigeons, the son of Prishata, equal in splendour to the Sun or the Moon, armed with bow, looked resplendent like Death himself in embodied form. The sons of Draupadi, desirous of battle, stood by the side of the son of Prishata. They were clad in excellent coats of mail, and armed with excellent weapons, and all of them were endued with the prowess of tigers. Possessed of effulgent bodies, they followed their maternal uncle like the stars appearing with the Moon. Beholding the samsaptakas standing in array, Arjuna, with wrath excited, rushed against them, drawing his bow Gandiva. The samsaptakas then, desirous of slaying Arjuna, rushed against Partha, firmly resolved on victory, and making death their goal. That brave host of heroes, teeming with men, steeds, infuriate elephants, and cars, began very quickly to afflict Arjuna. Their encounter with Kiritin (Arjuna) became exceedingly furious. That encounter resembled the one that took place between Arjuna and the Nivatakavachas, as we have heard. Partha cut off cars and steeds and standards and elephants and foot-soldiers engaged in fight, with shafts and bows and swords and discs and battle axes, and uplifted arms with weapons in grasp, and the heads also of foes, by thousands upon thousands. The samsaptakas, regarding the car of Partha sunk in that deep vortex of warriors, uttered loud roars. Partha, however, slaying all his foes in front, slew those that stood further off, and then those that were on his right and his back, like Rudra himself in rage slaughtering all created things endued with life. The encounter that took place when the Pancalas, the Cedis, and the Srinjayas faced thy troops was exceedingly fierce. Kripa and Kritavarma, and Shakuni the son of Subala, those heroes difficult of defeat in battle, accompanied by troops that were all cheerful, themselves filled with rage, and capable of smiting down thick ranks of cars, fought with the Koshalas, the Kasis, the Matsyas, the Karusas, the Kaikayas, and the Surasenas, all of whom were possessed of great courage. That battle fraught with great slaughter and destructive of body, life and sins, became conducive to fame, heaven, and virtue, in respect of the Kshatriya, the Vaishya, and the Shudra heroes that were engaged in it. Meanwhile the Kuru king Duryodhana with his brothers, O bull of Bharata's race, and supported by many Kuru heroes and many mighty Madraka car-warriors, protected Karna while the latter was engaged in battle with the Pandavas, the Pancalas, the Cedis, and Satyaki. Destroying that vast division with his sharp arrows, and crushing many foremost of car-warriors Karna succeeded in afflicting Yudhishthira. Cutting off the armour, the weapons, and the bodies of thousands of foes and slaying his foes by thousands and sending them to heaven and making them earn great fame, Karna caused his friends great joy. Thus, O sire, that battle destructive of men, steeds, and cars, between the Kurus and the Srinjayas, resembled the battle between the gods and the Asuras of old.'"

*****

Section 48

"Dhritarashtra said, 'Tell me, O Sanjaya, how Karna, having caused a great slaughter penetrated into the midst of the Pandava troops, and struck and afflicted king Yudhishthira. Who were those foremost of heroes among the Parthas that resisted Karna? Who were they whom Karna crushed before he could succeed in afflicting Yudhishthira?'

"Sanjaya said, 'Beholding the Parthas headed by Dhrishtadyumna stationed for battle, that crusher of foes, viz., Karna, rushed impetuously against the Pancalas. Like swans rushing towards the sea, the Pancalas, longing for victory, rushed as quickly against that high-souled warrior advancing to the encounter. Then the blare of thousands of conchs, as if piercing the heart by its shrillness, arose from both hosts, and the fierce peal also of thousands of drums. The sound also of diverse musical instruments and the noise made by elephants and steeds and cars, and the leonine shouts of heroes, that arose there, became exceedingly awful. It seemed that the whole Earth with her mountains and trees and oceans, the entire welkin covered with wind-tossed clouds, and the whole firmament with the Sun, the Moon, and the stars, trembled with that sound. All creatures regarded that noise to be even such and became agitated. Those amongst them that were endued with little strength fell dead. Then Karna, excited with great wrath, quickly invoking his weapons, began to smite the Pandava army like Maghavat smiting the army of the Asuras. Penetrating then into the Pandava host and shooting his arrows, Karna slew seven and seventy foremost of warriors among the Prabhadrakas. Then that foremost of car-warriors, with five and twenty sharp shafts equipped with goodly wings, slew five and twenty Pancalas. With many cloth-yard shafts equipped with wings of gold and capable of piercing the bodies of all foes, that hero slew the Cedis by hundreds and thousands. While he was employed in achieving those superhuman feats in battle, large throngs of Pancala cars, O king, quickly surrounded him on all sides. Aiming then, O Bharata, five irresistible shafts, Karna, otherwise called Vaikartana or Vrisha, slew five Pancala warriors. The five Pancalas, O Bharata, that he slew in that battle were Bhanudeva and Citrasena and Senavindu and Tapana and Surasena. While the Pancala heroes were thus being slaughtered with arrows in that great battle, loud cries of "Oh" and "Alas" arose from among the Pancala host. Then ten car-warriors among the Pancalas, O monarch, surrounded Karna. Them, too, Karna speedily slew with his shafts. The two protectors of Karna's car wheels, viz., his two invincible sons, O sire, that were named Sushena and Satyasena, began to fight, reckless of their very lives. The eldest son of Karna, viz., the mighty car-warrior Vrishasena, himself protected his father's rear. Then Dhrishtadyumna, Satyaki, and the five sons of Draupadi, and Vrikodara, Janamejaya, and Shikhandi, and many foremost warriors among the Prabhadrakas, and many amongst the Cedis, the Kaikayas, and the Pancalas, the twins (Nakula and Sahadeva), and the Matsyas, all clad in mail, rushed fiercely upon Radha's son, skilled in smiting, from desire of slaying him. Pouring upon him diverse kinds of weapons and thick showers of arrows, they began to afflict him like the clouds afflicting the mountain breast in the season of rains. Desirous of rescuing their father, the sons of Karna, all of whom were effectual smiters, and many other heroes, O king, of thy army, resisted those (Pandava) heroes. Sushena, cutting off with a broad-headed arrow the bow of Bhimasena, pierced Bhima himself with seven cloth-yard shafts in the chest, and uttered a loud roar. Then Vrikodara of terrible prowess, taking up another tough bow and stringing it quickly, cut off Sushena's bow. Excited with rage and as if dancing (on his car), he quickly pierced Sushena himself with ten arrows, and then pierced Karna, within the twinkling of an eye, with seventy sharp shafts. With ten other shafts, Bhima then felled Bhanusena, another son of Karna, with his steeds, driver, weapons, and standard, in the very sight of the latter's friends. The sightly head of that youth, graced with a face as beautiful as the Moon, cut off with a razor-headed arrow, looked like a lotus plucked from its stalk. Having slain Karna's son, Bhima began to afflict thy troops once more. Cutting off the bows then of Kripa and Hridika's son, he began to afflict those two also. Piercing Duhshasana with three arrows made wholly of iron, and Shakuni with six, he deprived both Uluka and his brother Patatri of their cars. Addressing Sushena next in these words, viz., "Thou art slain." Bhima took up an arrow. Karna, however, cut off that arrow and struck Bhima himself with three shafts. Then Bhima took up another straight arrow of great impetuosity and sped it at Sushena. But Vrisha cut that arrow also. Then Karna, desirous of rescuing his son, and wishing to make an end of the cruel Bhimasena, struck the latter with three and seventy fierce arrows. Then Sushena taking up an excellent bow capable of bearing a great strain, pierced Nakula with five arrows in the arms and the chest. Nakula, then piercing his antagonist with twenty strong shafts capable of bearing a great strain, uttered a loud roar and inspired Karna with fright. The mighty car-warrior Sushena, however, O king, piercing Nakula with ten shafts, quickly cut off the latter's bow with a razor-headed arrow. Then Nakula, insensate with rage, took up another bow, and resisted Sushena in that battle with nine shafts. That slayer of hostile heroes, O king, shrouding all the quarters with showers of arrows, slew Sushena's driver, and piercing Sushena himself again with three shafts, and then with three other broad-headed arrows, cut off his bow of great strength into three fragments. Sushena also, deprived of his senses in rage, took up another bow and pierced Nakula with sixty arrows and Sahadeva with seven. The battle raged fiercely, like that of the gods and the Asuras between those heroes striking one another. Satyaki, slaying the driver of Vrishasena with three arrows, cut off the latter's bow with a broad-headed shaft and struck his steeds with seven arrows. Crushing his standard then with another arrow, he struck Vrishasena himself with three arrows in the chest. Thus struck, Vrishasena became senseless on his car, but within the twinkling of an eye, stood up again. Deprived of his driver and steeds and car standard by Yuyudhana (Satyaki), Vrishasena then, armed with sword and shield, rushed against Yuyudhana from desire of slaying him. Satyaki, however, as his antagonist rushed towards him, struck at his sword and shield with ten arrows equipped with heads like a boar's ear. Then Duhshasana, beholding Vrishasena made carless and weaponless, quickly caused him to ascend his own car, and bearing him away from the spot, caused him to ride another vehicle. The mighty car-warrior Vrishasena then, riding on another vehicle, pierced the five sons of Draupadi with seventy and Yuyudhana with five, and Bhimasena with four and sixty, and Sahadeva with five, and Nakula with thirty, and Satanika with seven arrows, and Shikhandi with ten, and king Yudhishthira with a hundred. These and many other foremost of heroes, O king, all inspired with desire of victory that great bowman, viz., the son of Karna, O monarch, continued to afflict with his shafts. Then, in that battle, the invincible Vrishasena continued to protect the rear of Karna. The grandson of Sini, having made Duhshasana driverless and steedless and carless by means of nine times nine arrows made wholly of iron, struck Duhshasana with ten shafts in the forehead. The Kuru prince then, riding on another car that was duly equipped (with all necessary implements), once more began to fight with the Pandavas, from within the division of Karna. Then Dhristadyumna pierced Karna with ten arrows, and the sons of Draupadi pierced him with three and seventy, and Yuyudhana with seven. And Bhimasena pierced him with four and sixty arrows, and Sahadeva with seven. And Nakula pierced him with thirty arrows, and Satanika with seven. And the heroic Shikhandi pierced him with ten and king Yudhishthira with a hundred. These and other foremost of men, O monarch, all inspired with desire of victory, began to grind that great bowman, viz., the Suta's son, in that dreadful battle. That chastiser of foes, viz., the Suta's son of great heroism, performing quick evolutions with his car, pierced every one of those warriors with ten arrows. We then, O king, witnessed the lightness of hand displayed by the high-souled Karna and the power of his weapons. Indeed, what we saw appeared to be highly wonderful. People could not notice when he took up his arrows, when he aimed them, and when he let them off. They only beheld his enemies dying fast in consequence of his wrath. The sky, the firmament, the Earth, and all the quarters seemed to be entirely shrouded with sharp arrows. The firmament looked resplendent as if covered with red clouds. The valiant son of Radha, armed with the bow, and as if dancing (on his car), pierced each of his assailants with thrice as many arrows as each of them had pierced him with. And once more piercing each of them, and his steeds, driver, car, and standard with ten arrows, he uttered a loud roar. His assailants then gave him a way (through which he passed out). Having crushed those mighty bowmen with showers of arrows, the son of Radha, that crusher of foes, then penetrated, unresisted, into the midst of the division commanded by the Pandava king. Having destroyed thirty cars of the unreturning Cedis, the son of Radha struck Yudhishthira with many sharp arrows. Then many Pandava warriors, O king, with Shikhandi and Satyaki, desirous of rescuing the king from the son of Radha, surrounded the former. Similarly all the brave and mighty bowmen of thy army resolutely protected the irresistible Karna in that battle. The noise of diverse musical instrument arose then, O king, and the leonine shouts of brave warriors rent the sky. And the Kurus and the

Pandavas once more fearlessly encountered each other, the former headed by the Suta's son and the latter by Yudhishthira.'"

*****

Section 49

"Sanjaya said, 'Piercing through the Pandava host, Karna, surrounded by thousands of cars and elephants and steeds and foot-soldiers, rushed towards king Yudhishthira the just. Cutting off with hundreds of fierce shafts the thousands of weapons sped at him by his foes, Vrisha fearlessly pierced through that host. Indeed, the Suta's son cut off the heads, the arms and the thighs of his enemies, who, deprived of life, fell down on the Earth. Others, finding their divisions broken, fled away. The Dravida, the Andhaka, and the Nishada foot-soldiers, urged on by Satyaki, once more rushed towards Karna in that battle, from desire of slaying him. Deprived of arms and head-gears, and slain by Karna with his shafts, they fell down simultaneously on the Earth, like a forest of Sala tree cut down (with the axe). Thus hundreds, thousands and ten thousands of combatants, deprived of life and filling the whole welkin with their fame, fell down with their bodies on the Earth. The Pandus and the Pancalas obstructed Karna, otherwise called Vaikartana, who careered wrathfully in battle like the Destroyer himself, even as people seek to obstruct a disease with incantations and drugs. Crushing all those assailants Karna once more rushed towards Yudhishthira, like an irresistible disease unchecked by incantations and drugs and (propitiatory) rites. At last checked by the Pandus, the Pancalas, and the Kekayas, all of whom were desirous of rescuing the king, Karna could not succeed in passing them over, like Death that is unable to vanquish persons conversant with Brahma. Then Yudhishthira, with eyes red in wrath, addressed Karna, that slayer of hostile heroes, who was held in check at a little distance from him, and said these words "O Karna, O Karna, O thou of vain sight, O son of a Suta, listen to my words. Thou always challengest the active Phalguna in battle. Obedient to the counsels of Dhritarashtra's son, thou always seekest to oppose us. Mustering thy great prowess, show thou today all thy might, all thy energy, and all the hatred thou bearest towards the sons of Pandu. Today in dreadful encounter, I will purge thee of thy desire for battle." Having said these words, the son of Pandu, O king, pierced Karna with ten shafts made entirely of iron and equipped with wings of gold. That chastiser of foes, and great bowman, viz., the Suta's son, O Bharata, pierced Yudhishthira, with the greatest care, in return, with ten arrows equipped with heads like the calf's tooth. Thus pierced by the Suta's son in contempt, O sire, the mighty-armed Yudhishthira, blazed up with wrath like a fire upon receiving butter. Bending his formidable bow decked with gold, the son of Pandu placed on his bow-string a whetted arrow capable of piercing the very hills. Drawing the bow to its fullest stretch, the king quickly sped that arrow, fatal as the rod of the Destroyer, from desire of slaying the Suta's son. Sped by the king endued with great might, that arrow whose whizz resembled the noise of the thunder, suddenly pierced Karna, that mighty car-warrior, on his left side. Deeply afflicted by the violence of that stroke, the mighty-armed Karna with weakened limbs, fell into a swoon on his car, his bow dropping from his hand. Beholding Karna in that plight, the vast Dhartarashtra host uttered cries of "Oh" and "Alas," and the faces of all the combatants became colourless. Beholding the prowess of their king, on the other hand, O monarch, amongst the Pandavas, leonine roars and shouts and confused cries of joy arose. The son of Radha, however, of cruel prowess, recovering his senses soon enough, set his heart on the destruction of Yudhishthira. Drawing his formidable bow called Vijaya that was decked with gold, the Suta's son of immeasurable soul began to resist the son of Pandu with his sharp shafts. With a couple of razor-headed arrows he slew in that encounter Candradeva and Dandadhara, the two Pancala princes, that protected the two car wheels of the high-souled Yudhishthira. Each of those heroes, standing by the side of Yudhishthira's car, looked resplendent like the constellation Punarvasu by the side of the moon. Yudhishthira, however, once more pierced Karna with thirty arrows. And he struck Sushena and Satyasena, each with three arrows. And he pierced everyone of the protectors of Karna with three straight arrows. The son of Adhiratha then, laughing and shaking his bow inflicted a cutting wound on the king's body with a broad-headed arrow, and again pierced him with sixty arrows and then uttered a loud shout. Then many foremost heroes amongst the Pandavas, desirous of rescuing the king, rushed in wrath towards Karna and began to grind him with their arrows. Satyaki and Chekitana and Yuyutsu and Shikhandi and the sons of Draupadi and the Prabhadrakas, and the twins (Nakula and Sahadeva) and Bhimasena and Shishupala and the Karushas, Matsyas, the Suras, the Kaikayas, the Kasis and the Kosalas, all these brave heroes, endued with great activity, assailed Vasusena. The

Pancala prince Janamejaya then pierced Karna with many arrows. The Pandava heroes, armed with diverse kinds of arrows and diverse weapons and accompanied by cars and elephants and steeds, rushing towards Karna, encompassed him on all sides, from desire of slaying him. Thus assailed on all sides by the foremost of Pandava warriors, Karna invoked into existence the brahmastra and filled all the points of the compass with arrows. The heroic Karna then, like unto a blazing fire having shafts for its scorching flame, careered in battle, burning that forest of Pandavas troops. The high-souled Karna, that great bowman, aiming some mighty weapons, and laughing the while, cut off the bow of that foremost of men, Yudhishthira. Then aiming ninety straight arrows within the twinkling of an eye, Karna cut off, with those sharp shafts, the armour of his antagonist. That armour, decked with gold and set with gems, looked beautiful, as it fell down, like a wind-tossed cloud penetrated by the rays of the Sun. Indeed, that armour, adorned with costly brilliants, fallen off from the body of that foremost of men, looked beautiful like the firmament in the night, bespangled with stars. His armour cut off with those arrows, the son of Pritha, covered with blood, wrathfully hurled at the son of Adhiratha a dart made wholly of iron. Karna, however, cut (into pieces) that blazing dart, as it coursed through the welkin, with seven shafts. That dart, thus cut off with those shafts of great bowman, fell down on the Earth. Then Yudhishthira, striking Karna with four lances in his two arms and forehead and chest, repeatedly uttered loud shouts. Thereupon blood spouted forth from the wounds of Karna, and the latter, filled with rage and breathing like a snake, cut off his antagonist's standard and pierced the Pandava himself with three broad-headed arrows. And he also cut off the couple of quivers (that his foe had) and the car (he rode) into minute fragments. Thereupon the king, riding on another car unto which were yoked those steeds, white as ivory and having black hair on their tails, that used to bear him (to battle), turned his face and began to fly. Thus did Yudhishthira began to retreat. His Parshni driver had been slain. He became exceedingly cheerless and unable to stay before Karna. The son of Radha then, pursuing Yudhishthira, the son of Pandu, cleansed himself by touching him in the shoulder with his own fair hand (the palm of which was) graced with the auspicious signs of the thunderbolt, the umbrella, the hook, the fish, the tortoise, and the conchshell, and desired to seize him by force. He then remembered the words of Kunti. Then Shalya addressed him, and said, "Do not, O Karna, seize this best of kings. As soon as thou seizest him, he will reduce both thee and me to ashes." Then Karna, O king, laughing in mockery, addressed the son of Pandu and thus spoke unto him disparagingly. "How, indeed, born though thou art in a noble race, and observant though thou art of Kshatriya duties, wouldst thou leave the battle in fear, desiring to save thy life? I think that thou art not well-acquainted with the duties of Kshatriyas. Endued with Brahma-force, thou art indeed devoted to the study of the Vedas and the performance of sacrificial rites. Do not, O son of Kunti, fight again, and do not again approach brave warriors. Do not use harsh language towards heroes and do not come to great battles. Thou mayst use such words, O sire, towards others, but thou shouldst never address persons like us in that way. By using such words towards persons like us, thou wouldst in battle meet with this and other kinds of behaviour. Go back to thy quarters, O son of Kunti, or thither where those two, viz., Keshava and Arjuna, are. Indeed, O king, Karna will never slay one like thee." Having said these words unto the son of Pritha, the mighty Karna, setting Yudhishthira free, began to slaughter the Pandava host like the wielder of the thunderbolt slaughtering the Asura host. That ruler of men, (viz., Yudhishthira,) then, O king, quickly fled away. Beholding the king flying away, the Cedis, the Pandavas, the Pancalas, and the mighty car-warrior Satyaki, all followed that monarch of unfading glory. And the sons of Draupadi, and the Suras, and the twin sons of Madri by Pandu, also followed the king. Beholding the division of Yudhishthira retreating, the heroic Karna became highly glad with all the Kurus and began to pursue the retreating force. The din of battle-drums and conchs and cymbals and bows, and leonine shouts, arose from among the Dhartarashtra troops. Meanwhile Yudhishthira, O thou of Kuru's race, quickly riding on the car of Srutakirti, began to behold the prowess of Karna. Then king Yudhishthira, the just, seeing his troops fast slaughtered, became filled with rage, and addressing his warriors, commanded them, saying, "Slay these enemies. Why are ye inactive?" Then the mighty car-warriors of the Pandavas, headed by Bhimasena, thus commanded by the king, all rushed against thy sons. The shouts then, O Bharata, of the warriors (of both hosts), and the noise made by cars and elephants and steeds and foot-soldiers, and the clash of weapons, became tremendous. "Exert," "Strike," "Face the foe," were the words that the combatants addressed to one another as they began to slay one another in that dreadful battle. And in consequence of the showers of shafts shot by them a shadow as that of the clouds seemed to spread over the field. And in consequence of those rulers of men, covered with arrows, striking one another, they became divested of banners and standards and umbrellas and steeds and drivers and weapons in that battle. Indeed, those lords of Earth, deprived of life and limbs, fell down on the Earth. Looking like the mountain-summits in consequence of their uneven backs, huge elephants with their riders, deprived of life, fell down like mountains riven by thunder. Thousands of steeds, with their armour, equipments, and adornments all torn and broken and displaced, fell down, along with their heroic riders, deprived of life. Car-warriors with weapons loosened from their grasp, and deprived by (hostile) car-warriors of cars and life, and large bands of foot-soldiers, slain by hostile heroes in that dreadful clash, fell down in thousands. The Earth became covered with the heads of heroic combatants intoxicated with battle, heads that were adorned with large and expansive eyes of coppery hue and faces as beautiful as the lotus or the moon. And people heard noises as loud in the sky as on the surface of the Earth, in consequence of the sound of music and song proceeding from large bands of Apsaras on their celestial cars, with which those bands of heavenly choristers continually greeted the newly-arrived heroes slain in hundreds and thousands by brave enemies on Earth, and with which, placing them on celestial cars, they repaired on those vehicles (towards the region of Indra). Witnessing with their own eyes those wonderful sights, and actuated by the desire of going to heaven, heroes with cheerful hearts speedily slew one another. Car-warriors fought beautifully with car-warriors in that battle, and foot-soldiers with foot-soldiers, and elephants with elephants, and steeds with steeds. Indeed, when that battle, destructive of elephants and steeds and men, raged in this way, the field became covered with the dust raised by the troops. Then enemies slew enemies and friends slew friends. The combatants dragged one another by their locks, bit one another with their teeth, tore one another with their nails, and struck one another with clenched fists, and fought one another with bare arms in that fierce battle destructive of both life and sins. Indeed, as that battle, fraught with carnage of elephants and steeds and men, raged on so fiercely, a river of blood ran from the bodies of (slain) human beings and steeds and elephants. And that current carried away a large number of dead bodies of elephants and steeds and men. Indeed, in that vast host teeming with men, steeds, and elephants, that river formed by the blood of men and steeds and elephants and horsemen and elephant-men, became miry with flesh and exceedingly terrible. And on that current, inspiring the timid with terror, floated the bodies of men and steeds and elephants. Impelled by the desire of victory, some combatants forded it and some remained on the other side. And some plunged into its depths, and some sank in it and some rose above its surface as they swam through it. Smeared all over with blood, their armour and weapons and robes--all became bloody. Some bathed in it and some drank the liquid and some became strengthless, O bull of Bharata's race. Cars and steeds, and men and elephants and weapons and ornaments, and robes and armour, and combatants that were slain or about to be slain, and the Earth, the welkin, the firmament, and all the points of the compass, became red. With the odour, the touch, the taste, and the exceedingly red sight of that blood and its rushing sound, almost all the combatants, O Bharata, became very cheerless. The Pandava heroes then, headed by Bhimasena and Satyaki, once more rushed impetuously against that army already beaten. Beholding the impetuosity of that rush of the Pandava heroes to be irresistible, the vast force of thy sons, O king, turned its back on the field. Indeed, that host of thine, teeming with cars and steeds and elephants and men no longer in compact array, with armour and coats of mail displaced and weapons and bows loosened from their grasp, fled away in all directions, whilst being agitated by the enemy, even like a herd of elephants in the forest afflicted by lions.'"

*****

Section 50

"Sanjaya said, 'Beholding the Pandava heroes rushing impetuously towards thy host, Duryodhana, O monarch, endeavoured to check the warriors of his army on all sides, O bull of Bharata race. Although, however, thy son cried at the top of his voice, his flying troops, O king, still refused to stop. Then one of the wings of the army and its further wing, and Shakuni, the son of Subala, and the Kauravas well-armed turned against Bhimasena in that battle. Karna also, beholding the Dhartarashtra force with all its kings flying away, addressed the ruler of the Madras, saying, "Proceed towards the car of Bhima." Thus addressed by Karna, the ruler of the Madras began to urge those foremost of steeds, of the hue of swans, towards the spot where Vrikodara was. Thus urged by Shalya, that ornament of battle, those steeds approaching the car of Bhimasena, mingled in battle. Meanwhile, Bhima, beholding Karna approach, became filled with rage, and set his heart on the destruction of Karna, O bull of Bharata's race. Addressing the heroic Satyaki and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, he said, "Go you to protect king Yudhishthira of virtuous soul. With difficulty he escaped from a situation of great peril before my very eyes. In my sight have the armour and robes of the king been cut off and torn, for Duryodhana's gratification, by Radha's son of wicked soul. I shall today reach the end of that woe, O son of Prishata. Today, either I shall slay Karna in battle, or he will slay me in dreadful battle. I tell thee truly. Today I make over the king to you as sacred pledge. With cheerful hearts exert ye today for protecting the king." Having said these words, the mighty-armed Bhima proceeded towards Adhiratha's son, making all the points of the compass resound with a loud leonine shout. Beholding Bhima, that delighter in battle, advancing quickly, the puissant king of the Madras addressed the Suta's son in the following words:

"'Shalya said, "Behold, O Karna, the mighty-armed son of Pandu, who is filled with rage. Without doubt, he is desirous of vomiting upon thee that wrath which he has cherished for many years. Never before did I see him assume such a form, not even when Abhimanyu was slain and the Rakshasa Ghatotkaca. Filled with wrath, the form he hath now assumed, endued with the splendour of the all-destroying fire at the end of the Yuga, is such that it seems he is capable of resisting the three worlds united together.'"

"Sanjaya continued, 'While the ruler of the Madras was saying these words unto the son of Radha, Vrikodara, excited with rage, came upon Karna. Beholding Bhima, that delighter in battle, approaching him in that way, the son of Radha laughingly said unto Shalya these words, "The words that thou, O ruler of the Madras, hast today spoken to me regarding Bhima, O lord, are without doubt all true. This Vrikodara is brave and is a hero full of wrath. He is reckless in protecting his body, and in strength of limbs he is superior to all. While leading a life of concealment in the city of Virata, relying then on the might of his bare arms, for doing what was agreeable to Draupadi, he secretly slew Kichaka with all his relatives. Even he stands today at the head of battle clad in mail and insensate with wrath. He is ready to engage in battle with the Destroyer armed with uplifted mace. This desire, however, hath been cherished through all my days, viz., that either I shall slay Arjuna or Arjuna will slay me. That desire of mine may be fulfilled today in consequence of my encounter with Bhima. If I slay Bhima or make him carless, Partha may come against me. That will be well for me. Settle that without delay which thou thinkest to be suitable to the hour." Hearing these words of Radha's son of immeasurable energy Shalya replied, saying, "O thou of mighty arms, proceed against Bhimasena of great might. Having checked Bhimasena, thou mayst then obtain Phalguna. That which is thy purpose, that desire which for many long years thou hast cherished in thy heart, will be accomplished, O Karna. I tell the truth." Thus addressed, Karna once more said unto Shalya, "Either I shall slay Arjuna in battle, or he will slay me. Setting thy heart on battle proceed to the spot where Vrikodara is.'"

"Sanjaya continued, 'Then, O king, Shalya speedily proceeded on that car to the spot where that great bowman, viz., Bhima, was engaged in routing thy army. There rose then the blare of trumpets and the peal of drums, O monarch, when Bhima and Karna met. The mighty Bhimasena, filled with rage, began to scatter thy troops difficult of defeat, with his sharp and polished shafts, to all sides. That collision in battle, O monarch, between Karna and the son of Pandu became, O king, fierce and awful, and the noise that arose was tremendous. Beholding Bhima coming towards him, Karna, otherwise called Vaikartana or Vrisha, filled with rage, struck him with shafts in the centre of the chest. And once more, Karna of immeasurable soul, covered him with a shower of arrows. Thus pierced by the Suta's son, Bhima covered the former with winged arrows. And he once more pierced Karna with nine straight and keen shafts. Then Karna, with a number of arrows, cut in twain Bhima's bow at the handle. And after cutting off his bow, he pierced him once again in the centre of the chest with a shaft of great keenness and capable of penetrating every kind of armour. Then Vrikodara, taking up another bow, O king, and knowing full well what the vital parts of the body are, pierced the Suta's son with many keen arrows. Then Karna pierced him with five and twenty arrows, like a hunter striking a proud and infuriate elephant in the forest with a number of blazing brands. His limbs mangled with those shafts, his eyes red with rage and the desire of revenge, the son of Pandu, insensate with wrath, and impelled by the desire of slaying the Suta's son, fixed on his bow an excellent shaft of great impetuosity, capable of bearing a great strain, and competent to pierce the very mountains. Forcibly drawing the bow-string to his very ear, the son of the Wind-god, that great bowman, filled with wrath and desirous of making an end of Karna, sped that shaft. Thus sped by the mighty Bhima, that shaft, making a noise loud as that of the thunder, pierced through thunderbolt Karna in that battle, like the thunderbolt itself piercing through a mountain. Struck by Bhimasena, O perpetuator of Kuru's race, the Suta's son, that commander (of thy forces), sat down senseless on the terrace of his car. The ruler of the Madras then, beholding the Suta's son deprived of his senses, bore that ornament of battle away on his car, from that fight. Then after Karna's defeat, Bhimasena began to rout the vast Dhartarashtra host like Indra routing the danavas.'"

*****

Section 51

"Dhritarashtra said, 'Exceedingly difficult of accomplishment was that feat, O Sanjaya, which was achieved by Bhima who caused the mighty-armed Karna himself to measure his length on the terrace of his car. There is only one person, Karna, who will slay the Pandavas along with the Srinjayas--even this is what Duryodhana, O Suta, used very often to say unto me. Beholding, however, that son of Radha now defeated by Bhima in battle, what did my son Duryodhana next do?'

"Sanjaya said, 'Beholding Radha's son of the Suta caste turned back from the fight in that great battle, thy son, O monarch, addressed his uterine brothers, saying, "Go ye quickly, blessed be ye, and protect the son of Radha who is plunged into that fathomless ocean of calamity represented by the fear of Bhimasena." Thus commanded by the king, those princes, excited with wrath and desirous of slaying Bhimasena, rushed towards him like insects towards a blazing fire. They were Srutarvan and Durddhara and Kratha and Vivitsu and Vikata and Soma, and Nishangin and Kavashin and Pasin and Nanda and Upanandaka, and Duspradharsha and Suvahu and Vatavega and Suvarchasas, and Dhanurgraha and Durmada and Jalasandha and Sala and Saha. Surrounded by a large car-force, those princes, endued with great energy and might, approached Bhimasena and encompassed him on all sides. They sped at him from every side showers of arrows of diverse kinds. Thus afflicted by them, Bhima of great strength, O king, quickly slew fifty foremost car-warriors with five hundred others, amongst those sons of thine that advanced against him. Filled with rage, Bhimasena then, O king, with a broad-headed arrow, struck off the head of Vivitsu adorned with earrings and head-gear, and graced with a face resembling the full moon. Thus cut off, that prince fell down on the Earth. Beholding that heroic brother of theirs slain, the (other) brothers there, O lord, rushed in that battle, from every side, upon Bhima of terrible prowess. With two other broad-headed arrows then, Bhima of terrible prowess took the lives of two other sons of thine in that dreadful battle. Those two, Vikata and Saha, looking like a couple of celestial youths, O king, thereupon fell down on the Earth like a couple of trees uprooted by the tempest. Then Bhima, without losing a moment, despatched Kratha to the abode of Yama, with a long arrow of keen point. Deprived of life, that prince fell down on the Earth. Loud cries of woe then, O ruler of men, arose there when those heroic sons of thine, all great bowmen, were being thus slaughtered. When those troops were once more agitated, the mighty Bhima, O monarch, then despatched Nanda and Upananda in that battle to Yama's abode. Thereupon thy sons, exceedingly agitated and inspired with fear, fled away, seeing that Bhimasena in that battle behaved like the Destroyer himself at the end of the Yuga. Beholding those sons of thine slain, the Suta's son with a cheerless heart once more urged his steeds of the hue of swans to that place where the son of Pandu was. Those steeds, O king, urged on by the ruler of Madras, approached with great speed the car of Bhimasena and mingled in battle. The collision, O monarch, that once more took place between Karna and the son of Pandu in battle, became, O king, exceedingly fierce and awful and fraught with a loud din. Beholding, O king, those two mighty car-warriors close with each other, I became very curious to observe the course of the battle. Then Bhima, boasting of his prowess in battle, covered Karna in that encounter, O king, with showers of winged shafts in the very sight of thy sons. Then Karna, that warrior acquainted with the highest of weapons, filled with wrath, pierced Bhima with nine broad-headed and straight arrows made entirely of iron. Thereupon the mighty-armed Bhima of terrible prowess, thus struck by Karna, pierced his assailant in return with seven shafts sped from his bow-string drawn to his ear. Then Karna, O monarch, sighing like a snake of virulent poison, shrouded the son of Pandu with a thick shower of arrows. The mighty Bhima also, shrouding that mighty car-warrior with dense arrowy downpours in the very sight of the Kauravas, uttered a loud shout. Then Karna, filled with rage, grasped his strong bow and pierced Bhima with ten arrows whetted on stone and equipped with kanka feathers. With another broad-headed arrow of great sharpness, he also cut off Bhima's bow. Then the mighty-armed Bhima of great strength, taking up a terrible parigha, twined round with hempen cords and decked with gold and resembling a second bludgeon of Death himself, and desiring to slay Karna outright, hurled it at him with a loud roar. Karna, however, with a number of arrows resembling snakes of virulent poison, cut off into many fragments that spiked mace as it coursed towards him with the tremendous peal of thunder. Then Bhima, that grinder of hostile troops, grasping his bow with greater strength, covered Karna with keen shafts. The battle that took place between Karna and the son of Pandu in that meeting became awful for a moment, like that of a couple of huge lions desirous of slaying each other. Then Karna, O king, drawing the bow with great force and stretching the string to his very ear, pierced Bhimasena with three arrows. Deeply pierced by Karna, that great bowman and foremost of all persons endued with might then took up a terrible shaft capable of piercing through the body of his antagonist. That shaft, cutting through Karna's armour and piercing through his body, passed out and entered the Earth like a snake into ant-hill. In consequence of the violence of that stroke, Karna felt great pain and became exceedingly agitated. Indeed, he trembled on his car like a mountain during an earthquake. Then Karna, O king, filled with rage and the desire to retaliate, struck Bhima with five and twenty shafts, and then with many more. With one arrow he then cut off Bhimasena's standard, and with another broad-headed arrow he despatched Bhima's driver to the presence of Yama. Next quickly cutting off the bow of Pandu's son with another winged arrow, Karna deprived Bhima of terrible feats of his car. Deprived of his car, O chief of Bharata's race, the mighty-armed Bhima, who resembled the Wind-god (in prowess) took up a mace and jumped down from his excellent vehicle. Indeed, jumping down from his car with great fury, Bhima began to slay thy troops, O king, like the wind destroying the clouds of autumn. Suddenly the son of Pandu, that scorcher of foes, filled with wrath, routed seven hundred elephants, O king, endued with tusks as large as plough-shafts, and all skilled in smiting hostile troops. Possessed of great strength and a knowledge of what the vital parts of an elephant are, he struck them on their temples and frontal globes and eyes and the parts above their gums. Thereupon those animals, inspired with fear, ran away. But urged again by their drivers they surrounded Bhimasena once more, like the clouds covering the Sun. Like Indra felling mountains with thunder, Bhima with his mace prostrated those seven hundred elephants with their riders and weapons and standards. That chastiser of foes, the son of Kunti, next pressed down two and fifty elephants of great strength belonging to the son of Subala. Scorching thy army, the son of Pandu then destroyed a century of foremost cars and several hundreds of foot-soldiers in that battle. Scorched by the Sun as also by the high-souled Bhima, thy army began to shrink like a piece of leather spread over a fire.

Those troops of thine, O bull of Bharata's race, filled with anxiety through fear of Bhimasena, avoided Bhima in that battle and fled away in all directions. Then five hundred car-warriors, cased in excellent mail, rushed towards Bhima with loud shouts, shooting thick showers of arrows on all sides. Like Vishnu destroying the Asuras, Bhima destroyed with his mace all those brave warriors with their drivers and cars and banners and standards and weapons. Then 3,000 horsemen, despatched by Shakuni, respected by all brave men and armed with darts and swords and lances, rushed towards Bhima. That slayer of foes, advancing impetuously towards them, and coursing in diverse tracks, slew them with his mace. Loud sounds arose from among them while they were being assailed by Bhima, like those that arise from among herd of elephants struck with large pieces of rocks. Having slain those 3,000 excellent horses of Subala's son in that way, he rode upon another car, and filled with rage proceeded against the son of Radha. Meanwhile, Karna also, O king, covered Dharma's son (Yudhishthira) that chastiser of foes, with thick showers of arrows, and felled his driver. Then that mighty car-warrior beholding Yudhishthira fly away in that battle, pursued him, shooting many straight-coursing shafts equipped with Kanka feathers. The son of the Wind-god, filled with wrath, and covering the entire welkin with his shafts, shrouded Karna with thick showers of arrows as the latter pursued the king from behind. The son of Radha then, that crusher of foes, turning back from the pursuit, quickly covered Bhima himself with sharp arrows from every side. Then Satyaki, of immeasurable soul, O Bharata, placing himself on the side of Bhima's car, began to afflict Karna who was in front of Bhima. Though exceedingly afflicted by Satyaki, Karna still approached Bhima. Approaching each other those two bulls among all wielders of bows, those two heroes endued with great energy, looked exceedingly resplendent as they sped their beautiful arrows at each other. Spread by them, O monarch, in the welkin, those flights of arrows, blazing as the backs of cranes, looked exceedingly fierce and terrible. In consequence of those thousands of arrows, O king, neither the rays of the Sun nor the points of the compass, cardinal and subsidiary, could any longer be noticed either by ourselves or by the enemy. Indeed, the blazing effulgence of the Sun shining at mid-day was dispelled by those dense showers of arrows shot by Karna and the son of Pandu. Beholding the son of Subala, and Kritavarma, and Drona's son, and Adhiratha's son, and

Kripa, engaged with the Pandavas, the Kauravas rallied and came back to the fight. Tremendous became the din, O monarch, that was made by that host as it rushed impetuously against their foes, resembling that terrible noise that is made by many oceans swollen with rains. Furiously engaged in battle, the two hosts became filled with great joy as the warriors beheld and seized one another in that dreadful melee. The battle that commenced at that hour when the Sun had reached the meridian was such that its like had never been heard or seen by us. One vast host rushed against another, like a vast reservoir of water rushing towards the ocean. The din that arose from the two hosts as they roared at each other, was loud and deep as that which may be heard when several oceans mingle with one another. Indeed, the two furious hosts, approaching each other, mingled into one mass like two furious rivers that run into each other.

"'The battle then commenced, awful and terrible, between the Kurus and the Pandavas, both of whom were inspired with the desire of winning great fame. A perfect Babel of voices of the shouting warriors was incessantly heard there, O royal Bharata, as they addressed one another by name. He who had anything, by his father's or mother's side or in respect of his acts or conduct, that could furnish matter for ridicule, was in that battle made to hear it by his antagonist. Beholding those brave warriors loudly rebuking one another in that battle, I thought, O king, that their periods of life had been run out. Beholding the bodies of those angry heroes of immeasurable energy a great fear entered my heart, respecting the dire consequences that would ensue. Then the Pandavas, O king, and the Kauravas also, mighty car-warriors all, striking one another, began to mangle one another with their keen shafts.'"

*****

Section 52

"Sanjaya said, 'Those Kshatriyas, O monarch, harbouring feelings of animosity against one another and longing to take one another's life, began to slay one another in that battle. Throngs of cars, and large bodies of horses, and teeming divisions of infantry and elephants in large numbers mingled with one another, O king, for battle. We beheld the falling of maces and spiked bludgeons and Kunapas and lances and short arrows and rockets hurled at one another in that dreadful engagement. Arrowy showers terrible to look at coursed like flights of locusts. Elephants approaching elephants routed one another. Horsemen encountering horsemen in that battle, and car-warriors encountering car-warriors, and foot-soldiers encountering foot-soldiers, and foot-soldiers meeting with horsemen, and foot-soldiers meeting with cars and elephants, and cars meeting with elephants and horsemen, and elephants of great speed meeting with the three other kinds of forces, began, O king, to crush and grind one another. In consequence of those brave combatants striking one another and shouting at the top of their voices, the field of battle became awful, resembling the slaughter-ground of creatures (of Rudra himself). The Earth, O Bharata, covered with blood, looked beautiful like a vast plain in the season of rains covered with the red coccinella. Indeed, the Earth assumed the aspect of a youthful maiden of great beauty, attired in white robes dyed with deep red. Variegated with flesh and blood, the field of battle looked as if decked all over with gold. Large numbers of heads severed from trunks and arms and thighs and earrings and other ornaments displaced from the bodies of warriors, O Bharata, and collars and cuirasses and bodies of brave bowmen, and coats of mail, and banners, lay scattered on the ground. Elephants coming against elephants tore one another with their tusks, O king. Struck with the tusks of hostile compeers, elephants looked exceedingly beautiful. Bathed in blood, those huge creatures looked resplendent like moving hills decked with metals, down whose breasts ran streams of liquid chalk. Lances hurled by horsemen, or those held horizontally by hostile combatants, were seized by many of those beasts, while many amongst them twisted and broke those weapons. Many huge elephants, whose armour had been cut off with shafts, looked, O king, like mountains divested of clouds at the advent of winter.

Many foremost of elephants pierced with arrows winged with gold, looked beautiful like mountains, O sire, whose summits are lighted with blazing brands. Some of those creatures, huge as hills, struck by hostile compeers, fell down in that battle, like winged mountains (when clipped of their wings). Others, afflicted with arrows and much pained by their wounds, fell down touching the Earth, in that dreadful battle, at their frontal globes or the parts between their tusks. Others roared aloud like lions. And many, uttering terrible sounds, ran hither and thither, and many, O king, uttered cries of pain. Steeds also, in golden trappings, struck with arrows, fell down, or became weak, or ran in all directions. Others, struck with arrows and lances or dragged down, fell on the Earth and writhed in agony, making diverse kinds of motion. Men also, struck down, fell on the Earth, uttering diverse cries of pain, O sire; others, beholding their relatives and sires and grandsires, and others seeing retreating foes, shouted to one another their well-known names and the names of their races. The arms of many combatants, decked with ornaments of gold, cut off, O king, by foes, writhed on the ground, making diverse kinds of motions. Thousands of such arms fell down and sprang up, and many seemed to dart forward like five-headed snakes. Those arms, looking like the tapering bodies of snakes, and smeared with sandal paste, O king, looked beautiful, when drenched with blood, like little standards of gold. When the battle, becoming general, raged so furiously on all sides, the warriors fought with and slew one another without distinct perceptions of those they fought with or struck. A dusty cloud overspread the field of battle, and the weapons used fell in thick showers. The scene being thus darkened, the combatants could no longer distinguish friends from foes. Indeed, that fierce and awful battle proceeded thus. And soon there began to flow many mighty rivers of the bloody currents. And they abounded with the heads of combatants that formed their rocks. And the hair of the warriors constituted their floating weeds and moss. Bones formed the fishes with which they teemed, and bows and arrows and maces formed the rafts by which to cross them. Flesh and blood forming their mire, those terrible and awful rivers, with currents swelled by blood, were thus formed there, enhancing the fears of the timid and the joy of the brave. Those awful rivers led to the abode of Yama. Many plunged into those streams inspiring Kshatriyas with fear, and perished. And in consequence of various carnivorous creatures, O tiger among men, roaring and yelling on all sides, the field of battle became terrible like the domains of the king of the dead. And innumerable headless trunks rose up on all sides. And terrible creatures, gorging on flesh and drinking fat, and blood, O Bharata, began to dance around. And crows and vultures and cranes, gratified with fat and marrow and other animals relishing flesh, were seen to move about in glee. They, however, O king, that were heroes, casting off all fear which is so difficult of being cast off, and observing the vow of warriors, fearlessly did their duty. Indeed, on that field where countless arrows and darts coursed through the air, and which was crowded with carnivorous creatures of diverse kinds, brave warriors careered fearlessly, displaying their prowess. Addressing one another, O Bharata, they declared their names and families. And many amongst them, declaring the names of their sires and families, O lord, began to crush one another, O king, with darts and lances and battle-axes. During the progress of that fierce and awful battle, the Kaurava army became strengthless and unable to bear up any longer like a foundered vessel on the bosom of the ocean.'"

*****

Section 53

"Sanjaya said, 'During the progress of that battle in which so many Kshatriyas sank down, the loud twang of Gandiva, O sire, was heard above the din on that spot, O king, where the son of Pandu was engaged in slaughtering the samsaptakas, the Kosalas, and the Narayana forces. Filled with rage and longing for victory, the samsaptakas, in that battle, began to pour showers of arrows on Arjuna's head. The puissant Partha, however, quickly checking those arrowy showers, O king, plunged into that battle, and began to slay many foremost of car-warriors. Plunging into the midst of that division of cars with the aid of his whetted shafts equipped with Kanka feathers, Partha came upon Susharma of excellent weapons. That foremost of car-warriors poured on Arjuna thick showers of arrows. Meanwhile the samsaptakas also covered Partha with their shafts. Then Susharma, piercing Partha with ten shafts, struck Janardana with three in the right arm. With a broad-headed arrow then, O sire, he pierced the standard of Arjuna. Thereupon that foremost of apes, of huge dimensions, the handiwork of the celestial artificer himself, began to utter loud sounds and roared very fiercely, affrighting thy troops. Hearing the roars of the ape, thy army became inspired with fear. Indeed, under the influence of a great fear, that army became perfectly inactive. That army then, as it stood inactive, O king, looked beautiful like the Citraratha forest with its flowery burthen of diverse kinds. Then those warriors, recovering their senses, O chief of the Kurus, began to drench Arjuna with their arrowy downpours like the clouds drenching the mountains. Then all of them encompassed the great car of the Pandava. Assailing him, they uttered loud roars although all the while they were being struck and slaughtered with sharp shafts. Assailing his steeds, his car-wheels, his car-shaft, and every other limb of his vehicle, with great force, O sire, they uttered many leonine roars. Some among them seized the massive arms of Keshava, and some among them, O king, seized Partha himself with great joy as he stood on his car. Then Keshava, shaking his arms on the field of battle, threw down all those that had seized them, like a wicked elephant shaking down all the riders from his back. Then Partha, encompassed by those great car-warriors, and beholding his car assailed and Keshava attacked in that manner became filled with rage, and overthrew a large number of car-warriors and foot-soldiers. And he covered all the combatants that were close to him with many arrows, that were fit for close encounters. Addressing Keshava then, he said, "Behold, O Krishna, O thou of mighty arms, these countless samsaptakas engaged in accomplishing a fearful task although slaughtered in thousands. O bull amongst the Yadus, there is none on Earth, save myself, that would be able to bear such a close attack on his car." Having said these words, Vibhatsu blew his conch. Then Krishna also blew his conch filling the welkin with its blare. Hearing that blare the army of the samsaptakas began to waver, O king, and became inspired with great fright. Then that slayer of hostile heroes, viz., the son of Pandu, paralysed the legs of the samsaptakas by repeatedly invoking, O monarch, the weapon called Naga. Thus tied with those foot-tying bands by the high-souled son of Pandu, all of them stood motionless, O king, as if they had been petrified. The son of Pandu then began to slay those motionless warriors like Indra in days of yore slaying the Daityas in the battle with Taraka. Thus slaughtered in that battle, they set the car free, and commenced to throw down all their weapons. Their legs being paralysed, they could not, O king, move a step. Then Partha slew them with his straight arrows. Indeed, all these warriors in that battle, aiming at whom Partha had invoked that foot-tying weapon, had their lower limbs encircled with snakes. Then the mighty car-warrior Susharma, O monarch, beholding his army thus paralysed, quickly invoked the weapon called Sauparna. Thereupon numerous birds began to come down and devour those snakes. The latter again, at the sight of rangers of the sky, began, O king, to fly away. Freed from that foot-tying weapon, the Samsaptaka force, O monarch, looked like the Sun himself giving light unto all creatures, when freed from clouds. Thus liberated, those warriors once more shot their arrows, O sire, and hurled their weapons at Arjuna's car. And all of them pierced Partha with numerous weapons. Cutting off with his own arrowy downpour that shower of mighty weapons Vasava's son, that slayer of hostile heroes, began to slaughter those warriors. Then Susharma, O king, with a straight arrow, pierced Arjuna in the chest, and then he pierced him with three other shafts. Deeply pierced therewith, and feeling great pain, Arjuna sat down on the terrace of his car. Then all the troops loudly cried out, saying, "Partha is slain." At this the blare of conchs, and the peal of drums, and the sound of diverse musical instruments, and loud leonine shouts, arose there. Recovering his senses, Partha of immeasurable soul, owning white steeds and having Krishna for his driver, speedily invoked the Aindra weapon. Then thousands of arrows, O sire, issuing from that weapon, were seen on all sides to slay kings and elephants. And steeds and warriors, in hundreds and thousands, were also seen to be slaughtered in that battle, with these weapons. Then while the troops were thus being slaughtered, a great fear entered the hearts of all the samsaptakas and Gopalas, O Bharata. There was no man amongst them that could fight with Arjuna. There in the very sight of all the heroes, Arjuna began to destroy thy troops. Beholding that slaughter, all of them remained perfectly inactive, without putting forth their prowess. Then the son of Pandu having slain full 10,000 combatants in that battle, looked resplendent, O monarch, like a blazing fire without smoke. And then he slew full 14,000 warriors, and 3,000 warriors, and 3,000 elephants. Then the samsaptakas once more encompassed Dhananjaya, making death or victory their goal. The battle then that took place there between thy warriors and that mighty hero, viz., the diadem-decked son of Pandu became awful.'"

*****

Section 54

"Sanjaya said, 'Then Kritavarma, and Kripa, and the son of Drona and the Suta's son, O sire, and Uluka, and Subala's son (Shakuni), and the king himself, with his uterine brothers, beholding the (Kuru) army afflicted with the fear of Pandu's son, unable to stand together, like a vessel wrecked on the ocean, endeavoured to rescue it with great speed. For a short space of time, O Bharata, the battle that once more took place became exceedingly fierce, enhancing as it did the fears of timid and the joy of the brave. The dense showers of arrows shot in battle by Kripa, thick, as flights of locusts, covered the Srinjayas. Then Shikhandi, filled with rage, speedily proceeded against the grandson of Gautama (Kripa) and poured upon that bull amongst Brahmanas his arrowy downpours from all sides. Acquainted with the highest weapons Kripa then checked that arrowy downpour, and wrathfully pierced Shikhandi with ten arrows in that battle. Then Shikhandi filled with rage, deeply pierced Kripa, in that encounter, with seven straight arrows equipped with Kanka feathers. The twice-born Kripa then, that great car-warrior, deeply pierced with those keen arrows, deprived Shikhandi of his steeds, driver and car. Jumping down from his steedless vehicle, the mighty car-warrior (Shikhandi) rushed impetuously at the Brahmana, having taken up a sword and a shield. As the Pancala prince advanced, Kripa quickly covered him with many straight arrows in that encounter, which seemed exceedingly wonderful. Indeed, exceedingly wonderful was the sight that we then beheld, even like the flying of rocks, for Shikhandi, O king, (thus assailed) remained perfectly inactive in that battle. Beholding Shikhandi covered (with arrows) by Kripa, O best of the kings, the mighty car-warrior Dhrishtadyumna speedily proceeded against Kripa. The great car-warrior Kritavarma, however, rushing impetuously received Dhrishtadyumna as the latter proceeded against the son of Sharadvata (Kripa). Then Drona's son checked Yudhishthira as the latter, with his son and troops, was rushing towards the car of Sharadvata's son. Thy son Duryodhana, shooting a shower of arrows, received and checked Nakula and Sahadeva, those two great car-warriors endued with celerity. Karna too, otherwise called Vaikartana, O Bharata, in that battle, resisted Bhimasena, and the Karushas, the Kaikayas, and the Srinjayas. Meanwhile Sharadvata's son, in that battle, O sire, with great activity, sped many arrows at Shikhandi, as if for the purpose of burning him outright. The Pancala prince, however, whirling his sword repeatedly, cut off all those arrows, decked with gold, that had been sped at him by Kripa from all sides. The grandson of Gautama (Kripa) then quickly cut off with his arrows the shield of Prishata's son, that was decked with hundred moons. At this feat of his, the troops made a loud uproar. Deprived of his shield, O monarch, and placed under Kripa's power Shikhandi still rushed, sword in hand, (towards Kripa), like a sick man towards the jaws of Death. Then Suketu, the son of Citraketu, O king, quickly proceeded towards the mighty Shikhandi plunged into such distress and assailed in that manner by Kripa with his arrows. Indeed, the young prince of immeasurable soul rushed towards the car of Sharadvata's son and poured upon that Brahmana, in that battle, innumerable shafts of great keenness. Beholding that Brahmana observant of vows thus engaged in battle (with another), Shikhandi, O best of kings, retreated hastily from that spot. Meanwhile Suketu, O king, piercing the son of Gautama with nine arrows, once more pierced him with seventy and again with three. Then the prince, O sire, cut off Kripa's bow with arrow fixed thereon, and with another shaft struck hard the latter's driver in a vital limb. The grandson of Gautama then, filled with rage, took up a new and very strong bow and struck Suketu with thirty arrows in all his vital limbs. All his limbs exceedingly weakened, the prince trembled on his excellent car like a tree trembling exceedingly during an earthquake. With a razor-headed arrow then, Kripa struck off from the prince's trunk, while the latter was still trembling, his head decked with a pair of blazing earrings and head-protector. That head thereupon fell down on the Earth like a piece of meat from the claws of a hawk, and then his trunk also fell down, O thou of great glory. Upon the fall of Suketu, O monarch, his troops became frightened, and avoiding Kripa, fled away on all sides.

"'Encompassing the mighty Dhrishtadyumna, Kritavarma cheerfully addressed him saying, "Wait, Wait!" The encounter then that took place between the Vrishni and the Pancala warriors in that battle became exceedingly fierce, like that between two hawks, O king, for a piece of meat. Filled with rage, Dhrishtadyumna, in that battle, struck the son of Hridika (Kritavarma, the ruler of Bhoja) with nine arrows in the chest, and succeeded in afflicting him greatly. Then Kritavarma, thus deeply struck by Prishata's son in that encounter, covered his assailant, his steeds, and his car with his shafts. Thus shrouded, O king, along with his car, Dhrishtadyumna became invisible, like the Sun shrouded by rain-charged clouds. Baffling all those shafts decked with gold, Dhrishtadyumna, O king, looked resplendent in that battle in his wounds. The commander of the Pandava forces, viz., the son of Prishata, then, filled with rage, approached Kritavarma and poured upon him a fierce shower of arrows. The son of Hridika, however, in that battle, with many thousands of his own arrows, destroyed that fierce arrowy shower coursing towards him with great impetuosity. Beholding his irresistible shower of arrows checked in that battle by Kritavarma, the son of Prishata, approaching his antagonist, began to resist him. And soon he despatched Kritavarma's driver to Yama's abode with a broad-headed arrow of great sharpness. Deprived of life, the driver fell down from the car. The mighty Dhrishtadyumna, having vanquished his mighty antagonist, began then to resist the Kauravas with shafts, without losing a moment. Then thy warriors, O king, rushed towards Dhrishtadyumna, uttering loud leonine roars. At this a battle once more took place between them.'"

*****

Section 55

"Sanjaya said, 'Meanwhile the son of Drona (Ashvatthama), beholding Yudhishthira protected by the grandson of Sini (Satyaki) and by the heroic sons of Draupadi, cheerfully advanced against the king, scattering many fierce arrows equipped with wings of gold and whetted on stone, and displaying diverse manoeuvres of his car and the great skill he had acquired and his exceeding lightness of hands. He filled the entire welkin with shafts inspired with the force of celestial weapons. Conversant with all weapons, Drona's son encompassed Yudhishthira in that battle. The welkin being covered with the shafts of Drona's son, nothing could be seen. The vast space in front of Ashvatthama became one expanse of arrows. The welkin then, thus covered with that dense shower of arrows decked with gold, looked beautiful, O chief of the Bharatas, as if a canopy embroidered with gold had been spread there. Indeed, the firmament, O king, having been covered with that bright shower of arrows, a shadow, as that of the clouds, appeared there on the occasion. Wonderful was the sight that we then beheld when the sky had thus become one expanse of arrows, for not one creature ranging the sky could course through his element. Then Satyaki, though struggling resolutely, and Pandu's son king Yudhishthira the just, as also all the other warriors, could not display their prowess. Beholding the great lightness of hands displayed by the son of Drona, the mighty car-warriors (of the Pandava army) were filled with wonder. All the kings became incapable of even looking at Ashvatthama, O monarch, who then resembled the scorching Sun himself in the sky. While the Pandava troops were thus being slaughtered, those mighty car-warriors, viz., the sons of Draupadi, and Satyaki, and king Yudhishthira the just, and the Pancala warriors, all uniting together, cast off their fears of death and rushed against the son of Drona. Then Satyaki, piercing the son of Drona with seventy arrows, once more pierced him with seven long shafts decked with gold. And Yudhishthira pierced him with three and seventy arrows, and Prativindya with seven, and Srutakarman pierced him with three arrows and Srutakirti with five. And Sutasoma pierced him with nine arrows, and Satanika with seven. And many other heroes pierced him with many arrows from every side. Filled then with rage and breathing, O king, like a snake of virulent poison, Drona's son pierced Satyaki in return with five and twenty arrows whetted on stone. And he pierced Srutakirti with nine arrows and Sutasoma with five, and with eight arrows he pierced Srutakarman, and Prativindya with three. And he pierced Satanika with nine arrows, and Dharma's son (Yudhishthira) with five. And each of the other warriors he pierced with a couple of shafts. With some keen arrows he then cut off the bow of Srutakirti. The latter then, that great car-warrior, taking up another bow, pierced Drona's son, first with three arrows and then with many others equipped with sharp points. Then, O monarch, the son of Drona covered the Pandava troops, O sire, with thick showers of arrows, O bull of Bharata's race. Of immeasurable soul, the son of Drona, next smiling the while, cut off the bow of king Yudhishthira the just, and then pierced him with three arrows. The son of Dharma then, O king, taking up another formidable bow, pierced Drona's son with seventy arrows in the arms and the chest. Then Satyaki, filled with rage in that battle, cut off the bow of Drona's son, that great smiter, with a sharp crescent-shaped arrow and uttered a loud roar. His bow cut off, that foremost of mighty men viz., the son of Drona, quickly felled Satyaki's driver from his car with a dart. The valiant son of Drona then, taking up another bow, covered the grandson of Sini, O Bharata, with a shower of arrows. His driver having been slain, Satyaki's steeds were seen to run hither and thither, O Bharata, in that battle. Then the Pandava warriors headed by Yudhishthira, shooting sharp shafts, all rushed with impetuosity towards Drona's son, that foremost of all wielders of weapons. That scorcher of foes, however, viz., the son of Drona, beholding those warriors wrathfully advancing against him received them all in that dreadful battle. Then like a fire in the forest consuming heaps of dry grass and straw, that mighty car-warrior, viz., Drona's son, having showers of arrows for his flames, consumed the Pandava troops in that battle, who resembled a heap of dry grass and straw. That army of Pandu's son, thus scorched by the son of Drona, became exceedingly agitated, O chief of the Bharatas, like the mouth of a river by a whale. People then, O monarch, beholding the prowess of Drona's son, regarded all the Pandavas as already slain by him. Then Yudhishthira, that great car-warrior and disciple of Drona, filled with rage and the desire to retaliate, addressed Drona's son, saying "O tiger among men, thou hast no affection, thou hast no gratitude, since thou desirest to slay me today. The duties of a Brahmana are asceticism and gift and study. The bow should be bent by the Kshatriya only. It seems, therefore, that thou art a Brahmana in name only. In thy very sight, however. O thou of mighty arms, I will vanquish the Kauravas in battle. Do what thou canst in battle. I tell thee that thou art a wretch amongst Brahmanas." Thus addressed, the son of Drona. smiling, and reflecting upon what was proper and true, gave no reply. Without saying anything, he covered the son of Pandu in that battle with a shower of arrows like the destroyer himself in wrath while engaged in annihilating creatures. Thus covered by Drona's son. O sire, the son of Pritha quickly went away from that spot, leaving that large division of his. After Yudhishthira, the son of Dharma, had gone away, the high-souled son of Drona also, O king, left that spot. Then Yudhishthira, O king, avoiding the son of Drona in that great battle proceeded against thy army, resolved to achieve the cruel task of slaughter.'"

*****

Section 56

"Sanjaya said, 'Meanwhile Vikartana himself, resisting Bhimasena supported by the Pancalas and the Cedis and the Kaikayas, covered him with many arrows. In the very sight of Bhimasena, Karna, slew in that battle many mighty car-warriors among the Cedis, the Karushas, and the Srinjayas. Then Bhimasena, avoiding Karna, that best of car-warriors, proceeded against the Kaurava troops like a blazing fire towards a heap of dry grass. The Suta's son also in that battle, began to slay the mighty bowmen amongst the Pancalas, the Kaikayas, and the Srinjayas, in thousands. Indeed, the three mighty car-warriors viz., Partha and Vrikodara and Karna, began to exterminate the samsaptakas, the Kauravas, and the Pancalas, respectively. In consequence of thy evil policy, O king, all these Kshatriyas, scorched with excellent shafts by those three great warriors, began to be exterminated in that battle. Then Duryodhana, O chief of the Bharatas, filled with rage, pierced Nakula and his four steeds with nine arrows. Of immeasurable soul, thy son next, O ruler of men, cut off the golden standard of Sahadeva with a razor-faced shaft. Filled with wrath, Nakula then, O king, struck thy son with three and seventy arrows in that battle, and Sahadeva struck him with five. Each of those foremost warriors of Bharata's race and foremost of all bowmen, was struck by Duryodhana in rage with five arrows. With a couple of broad-headed arrows, then, he cut off the bows of both those warriors; and then he suddenly pierced each of the twins with three and seventy arrows. Taking up then two other beautiful and foremost of bows each of which resembled the bow of Indra himself, those two heroes looked beautiful like a pair of celestial youths in that battle. Then those two brothers, both endued with great activity in battle, poured upon their cousin, O king, ceaseless showers of terrible shafts like two masses of clouds, pouring rain upon a mountain breast. Thereupon thy son, that great car-warrior, O king filled with rage, resisted those two great bowmen, viz., the twin sons of Pandu, with showers of winged arrows. The bow of Duryodhana in that battle, O Bharata, seemed to be continuously drawn into a circle, and shafts seemed to issue from it ceaselessly on all sides. Covered with Duryodhana's shafts the two sons of Pandu ceased to shine brightly, like the Sun and the Moon in the firmament, divested of splendour, when shrouded by masses of clouds. Indeed, those arrows, O king, equipped with wings of gold and whetted on stone, covered all the points of the compass like the rays of the Sun, when the welkin was thus shrouded and all that was seen was one uniform expanse of the Destroyer himself, at the end of the Yuga. Beholding on the other hand, the prowess of thy son, the great car-warriors all regarded the twin sons of Madri to be in the presence of Death. The commander then, O king, of the Pandava army, viz., the mighty car-warrior Parshata (Son of Prishata) proceeded to that spot where Duryodhana was. Transgressing those two great car-warriors, viz., the two brave sons of Madri, Dhrishtadyumna began to resist thy son with his shafts. Of immeasurable soul, that bull among men, viz., thy son, filled with the desire to retaliate, and smiling the while, pierced the prince of Pancala with five and twenty arrows. Of immeasurable soul and filled with the desire to retaliate, thy son once more pierced the prince of Pancala with sixty shafts and once again with five, and uttered a loud roar. Then the king, with a sharp razor-faced arrow, cut off, in that battle, O sire, the bow with arrow fixed thereon and the leathern fence of his antagonist. Casting aside that broken bow, the prince of Pancala, that crusher of foes, quickly took up another bow that was new and capable of bearing a great strain. Blazing with impetuosity, and with eyes red as blood from rage, the great bowman Dhrishtadyumna, with many wounds on his person looked resplendent on his car. Desirous of slaying Duryodhana, O chief of the Bharatas, the Pancala hero sped five and ten cloth-yard shafts that resembled hissing snakes. Those shafts, whetted on stone and equipped with the feathers of Kankas and peacocks, cutting through the armour decked with gold of the king passed through his body and entered the Earth in consequence of the force with which they had been shot. Deeply pierced, O monarch, thy son looked exceedingly beautiful like a gigantic Kinsuka in the season of spring with its flowery weight. His armour pierced with those shafts, and all his limbs rendered exceedingly infirm with wounds, he became filled with rage and cut off Dhrishtadyumna's bow, with a broad-headed arrow. Having cut off his assailant's bow the king then, O monarch, with great speed, struck him with ten shafts on the forehead between the two eyebrows. Those shafts, polished by the hands of the smith, adorned Dhrishtadyumna's face like a number of bees, desirous of honey, adorning a full-blown lotus. Throwing aside that broken bow, the high-souled

Dhrishtadyumna quickly took up another, and with it, sixteen broad-headed arrows. With five he slew the four steeds and the driver of Duryodhana, and he cut off with another his bow decked with gold. With the remaining ten shafts, the son of Prishata cut off the car with the upashkara, the umbrella, the dart, the sword, the mace, and the standard of thy son. Indeed, all the kings beheld the beautiful standard of the Kuru king, decked with golden Angadas and bearing the device of an elephant worked in jewels, cut off by the prince of the Pancalas. Then the uterine brothers of Duryodhana, O bull of Bharata's race, rescued the carless Duryodhana who had all his weapons, besides, cut off in that battle. In the very sight of Dhrishtadyumna, Durdhara, O monarch, causing that ruler of men to ride upon his car quickly bore him away from the battle.

"'Meanwhile the mighty Karna, having vanquished Satyaki and desirous of rescuing the (Kuru) king, proceeded straight against the face of Drona's slayer, that warrior of fierce shafts. The grandson of Sini, however, quickly pursued him from behind, striking him with his arrows, like an elephant pursuing a rival and striking him at the hinder limbs with his tusks. Then, O Bharata, fierce became the battle that raged between the high-souled warriors of the two armies, in the space that intervened between Karna and the son of Prishata. Not a single combatant of either the Pandavas nor ourselves turned his face from the battle. Then Karna proceeded against the Pancalas with great speed. At that hour when the Sun had ascended the meridian, great slaughter, O best of men, of elephants and steeds and men, took place on both sides. The Pancalas, O king, inspired with the desire of victory, all rushed with speed against Karna like birds towards a tree. The son of Adhiratha, of great energy, filled with rage, began from their front to strike those Pancalas, with the keen points of his shafts, singling out their leaders, viz., Vyaghraketu and Susharma and Citra and Ugrayudha and Jaya and Sukla and Rochamana and the invincible Singhasena. Those heroes, speedily advancing with their cars, encompassed that foremost of men, and poured their shafts upon that angry warrior, viz., Karna, that ornament of battle. That foremost of men endued with great valour, viz., the son of Radha, afflicted those eight heroes engaged in battle with eight keen shafts. The Suta's son possessed of great prowess, O king, then slew many thousands of other warriors skilled in fight. Filled with rage, the son of

Radha then slew Jishnu, and Jishnukarman, and Devapi, O king, in that battle, and Citra, and Citrayudha, and Hari, and Singhaketu and Rochamana and the great car-warrior Salabha, and many car-warriors among the Cedis bathed the form of Adhiratha's son in blood, while he himself was engaged in taking the lives of those heroes. There, O Bharata, elephants, assailed with arrows by Karna, fled away on all sides in fear and caused a great agitation on the field of battle. Others assailed with the shafts of Karna, uttered diverse cries, and fell down like mountains riven with thunder. With the fallen bodies of elephants and steeds and men and with fallen cars, the Earth became strewn along the track of Karna's car. Indeed, neither Bhishma, nor Drona, nor any other warrior of thy army had ever achieved such feats as were then achieved by Karna in that battle. Amongst elephants, amongst steeds, amongst cars and amongst men, the Suta's son caused a very great carnage, O tiger among men. As a lion is seen to career fearlessly among a herd of deer, even so Karna careered fearlessly among the Pancalas. As a lion routeth a herd of terrified deer to all points of the compass, even so Karna routed those throngs of Pancala cars to all sides. As a herd of deer that have approached the jaws of a lion can never escape with life, even so those great car-warriors that approached Karna could not escape with their lives. As people are certainly burnt if they come in contact with a blazing fire, even so the Srinjayas, O Bharata, were burnt by the Karna-fire when they came in contact with it. Many warriors among the Cedis and the Pancalas, O Bharata, that were regarded as heroes, were slain by the single-handed Karna in that battle who fought with them, proclaiming his name, in every instance. Beholding the prowess of Karna, O king, I thought that a single Pancala even would not, in that battle, escape from the son of Adhiratha. Indeed, the Suta's son in that battle repeatedly routed the Pancalas.

"'Beholding Karna thus slaughtering the Pancalas in that dreadful battle, King Yudhishthira the just rushed in wrath towards him; Dhrishtadyumna and the sons of Draupadi also, O sire, and hundreds of warriors, encompassed that slayer of foes viz., the son of Radha. And Shikhandi, and Sahadeva, and Nakula, and Nakula's son, and Janamejaya, and the grandson of Sini, and innumerable Prabhadrakas, all endued with immeasurable energy, advancing with Dhrishtadyumna in their van, looked magnificent as they struck Karna with shafts and diverse weapons. Like Garuda falling upon a large number of snakes, the son of Adhiratha, singlehanded, fell upon all those Cedis and Pancalas and Pandavas in that encounter. The battle that took place between them and Karna, O monarch, became exceedingly fierce like that which had occurred in days of old between the gods and the Danavas. Like the Sun dispelling the surrounding darkness, Karna fearlessly and alone encountered all those great bowmen united together and pouring upon him repeated showers of arrows. While the son of Radha was thus engaged with the Pandavas, Bhimasena, filled with rage, began to slaughter the Kurus with shafts, every one of which resembled the lord of Yama. That great bowman, fighting single-handed with the Bahlikas, and the Kaikayas, the Matsyas, the Vasatas, the Madras, and Saindhavas, looked exceedingly resplendent. There, elephants, assailed in their vital limbs by Bhima with his cloth-yard shafts fell down, with their riders slain, making the Earth tremble with the violence of their fall. Steeds also, with their riders slain, and foot-soldiers deprived of life, lay down, pierced with arrows and vomiting blood in large quantities. Car-warriors in thousands fell down, their weapons loosened from their hands. Inspired with the fear of Bhima, they lay deprived of life, their bodies mangled with sounds. The Earth became strewn with car-warriors and horsemen and elephant-men and drivers and foot-soldiers and steeds and elephants all mangled with the shafts of Bhimasena. The army of Duryodhana, O king, cheerless and mangled and afflicted with the fear of Bhimasena, stood as if stupefied. Indeed that melancholy host stood motionless in that dreadful battle like the Ocean, O king, during a calm in autumn. Stupefied, that host stood even like the Ocean in calm. However endued with wrath and energy and might, the army of thy son then, divested of its pride, lost all its splendour. Indeed, the host, whilst thus being slaughtered became drenched with gore and seemed to bathe in blood. The combatants, O chief of the Bharatas, drenched with blood, were seen to approach and slaughter one another. The Suta's son, filled with rage, routed the Pandava division, while Bhimasena in rage routed the Kurus. And both of them, while thus employed, looked exceedingly resplendent. During the progress of that fierce battle filling the spectators with wonder, Arjuna, that foremost of various persons, having slain a large number of samsaptakas in the midst of their array, addressed Vasudeva, saying, "This struggling force of samsaptakas, O Janardana, is broken. Those great car-warriors amongst the samsaptakas are flying away with their followers, unable to bear my shafts, like deer unable to bear the roar of the lion. The vast force of the Srinjayas also seems to break in this great battle. There that banner of the intelligent Karna, bearing the device of the elephant's rope, O Krishna, is seen in the midst of Yudhishthira's division, where he is careering with activity. The other great car-warriors (of our army) are incapable of vanquishing Karna. Thou knowest that Karna is possessed of great energy as regards prowess in battle. Proceed thither where Karna is routing our force. Avoiding (other warriors) in battle, proceed against the Suta's son, that mighty car-warrior. This is what I wish, O Krishna. Do, however, that which thou likest." Hearing these words of his, Govinda smiled, and addressing Arjuna, said, "Slay the Kauravas, O son of Pandu, without delay." Then those steeds, white as swans, urged by Govinda, and bearing Krishna and the son of Pandu penetrated thy vast force. Indeed, thy host broke on all sides as those white steeds in trappings of gold, urged by Keshava, penetrated into its midst. That ape-bannered car, the clatter of whose wheels resembled the deep roar of the clouds and whose flags waved in the air, penetrated into the host like a celestial car passing through the welkin. Keshava and Arjuna, filled with rage, and with eyes red as blood, as they penetrated, piercing through thy vast host, looked exceedingly resplendent in their splendour. Both delighting in battle, as those two heroes, challenged by the Kurus, came to the field, they looked like the twin Ashvinis invoked with proper rites in a sacrifice by the officiating priests. Filled with rage, the impetuosity of those two tigers among men increased like that of two elephants in a large forest, enraged at the claps of hunters. Having penetrated into the midst of that car-force and those bodies of horse, Phalguna careered within those divisions like the Destroyer himself, armed with the fatal noose. Beholding him put forth such prowess within his army, thy son, O Bharata, once more urged the samsaptakas against him. Thereupon, with a 1,000 cars, and 300 elephants, and 14,000 horses, and 200,00 of foot-soldiers armed with the bow, endued with great courage, of sureness of aim and conversant with all the ways of battle, the leaders of the samsaptakas rushed (from every side) towards the son of Kunti (in the great battle) covering the Pandava, O monarch, with showers of arrows from all sides. Thus covered with shafts in that battle, Partha, that grinder of hostile forces, exhibited himself in a fierce form like the Destroyer himself, armed with the noose. While engaged in slaughtering the samsaptakas, Partha became a worthy object of sight to all. Then the welkin became filled with shafts decked with gold and possessed of the effulgence of lightning that were ceaselessly short by the diadem-decked Arjuna. Indeed, everything completely shrouded with mighty shafts sped from Arjuna's arms and falling ceaselessly all around, looked resplendent, O lord, as if covered with snakes. The son of Pandu, of immeasurable soul, shot on all sides his straight shafts equipped with wings of gold and furnished with keen points. In consequence of the sound of Partha's palms, people thought that the Earth, or the vault of the welkin, or all the points of the compass, or the several oceans, or the mountains seemed to split. Having slain 10,000 kshatriyas, Kunti's son, that mighty car-warrior, then quickly proceeded to the further wing of the samsaptakas. Repairing to that further wing which was protected by the Kambojas, Partha began to grind it forcibly with his arrows like Vasava grinding the Danavas. With broad-headed arrows he began to quickly cut off the arms, with weapons in grasp, and also the heads of foes longing to slay him. Deprived of diverse limbs, and of weapons, they began to fall down on the Earth, like trees of many boughs broken by a hurricane. While he was engaged in thus slaughtering elephants and steeds and car-warriors and foot-soldiers, the younger brother of Sudakshina (the chief of the Kambojas) began to pour showers of arrows on him. With a couple of crescent-shaped arrows, Arjuna cut off the two arms, looking like spiked maces, of his striking assailant, and then his head graced with a face as beautiful as the full moon, with a razor-headed arrow. Deprived of life, he fell down from his vehicle, his body bathed in blood, like the thunder-riven summit of a mountain of red arsenic. Indeed, people saw the tall and exceedingly handsome younger brother of Sudakshina, the chief of the Kambojas, of eyes resembling lotus petals, slain and fall down like a column of gold or like a summit of the golden Sumeru. Then commenced a battle there once more that was fierce and exceedingly wonderful. The condition of the struggling combatants varied repeatedly. Each slain with a single arrow, and combatants of the Kamboja, the Yavana, and the Saka races, fell down bathed in blood, upon which the whole field of battle became one expanse of red, O monarch. In consequence of car-warriors deprived of steeds and drivers, and steeds deprived of riders, and elephants deprived of riders, and riders deprived of elephants, battling with one another, O king, a great carnage took place. When the wing and the further wing of the samsaptakas had thus been exterminated by Savyasaci, the son of Drona quickly proceeded against Arjuna, that foremost of victorious warriors. Indeed, Drona's son rushed, shaking his formidable bow, and taking with him many terrible arrows like the Sun himself appearing with his own rays. With mouth wide open from rage and with the desire to retaliate, and with red eyes, the mighty Ashvatthama looked formidable like death himself, armed with his mace and filled with wrath as at the end of the Yuga. He then shot showers of fierce shafts. With those shafts sped by him, he began to rout the Pandava army. As soon as he beheld him of Dasharha's race (Keshava) on the car, O king, he once more sped at him, and repeated showers of fierce shafts. With those falling shafts, O monarch, sped by Drona's son, both Krishna and Dhananjaya were completely shrouded on the car. Then the valiant Ashvatthama, with hundreds of keen arrows, stupefied both Madhava and the son of Pandu in that battle. Beholding those two protectors of all mobile and immobile creatures thus covered with arrows, the universe of mobile and immobile beings uttered cries of "Oh!" and "Alas!" Crowds of Siddhas and Charanas began to repair to that spot from every side, mentally uttering this prayer, viz., "Let good be to all the worlds." Never before, O king, did I see prowess like that of Drona's son in that battle while he was engaged in shrouding the two Krishnas with shafts. The sound of Ashvatthama's bow, inspiring foes with terror, was repeatedly heard by us in that battle, O king, to resemble that of a roaring lion. While careering in that battle and striking right and left the string of his bow looked beautiful like flashes of lightning in the midst of a mass of clouds. Though endued with great firmness and lightness of hand the son of Pandu, for all that, beholding the son of Drona then, became greatly stupefied. Indeed, Arjuna then regarded his own prowess to be destroyed by his high-souled assailant. The form of Ashvatthama became such in that battle that men could with difficulty gaze at it. During the progress of that dreadful battle between Drona's son and the Pandava, during that time when the mighty son of Drona, O monarch, thus prevailed over his antagonist and the son of Kunti lost his energy, Krishna became filled with rage. Inspired with wrath he drew deep breaths, O king, and seemed to burn with his eyes both Ashvatthama and Phalguna as he looked at them repeatedly. Filled with rage, Krishna addressed Partha in an affectionate tone, saying, "This, O Partha, that I behold in battle regarding thee, is exceedingly strange, since Drona's son, O Partha, surpasseth thee today! Hast thou not now the energy and the might of thy arms thou hadst before? Hast thou not that Gandiva still in thy hands, and dost thou not stay on thy car now? Are not thy two arms sound? Hath thy fist suffered any hurt? Why is it then that I see the son of Drona prevail over thee in battle? Do not, O Partha, spare thy assailant, regarding him as the son of thy preceptor, O bull of Bharata's race. This is not the time for sparing him." Thus addressed by Krishna, Partha speedily took up four and ten broad-headed arrows at a time, when speed was of the highest moment, and with them he cut off Ashvatthama's bow and standard and umbrella and banners and car and dart and mace. With a few calf-toothed arrows he then deeply struck the son of Drona in the latter's shoulder. Thereupon overcome with a deep swoon, Ashvatthama sat down, supporting himself on his flagstaff. The latter's driver then, O monarch, desirous of protecting him from Dhananjaya, bore him away insensible and thus deeply afflicted by the foe. Meanwhile that scorcher of foes, viz., Vijaya, slaughtered thy troops by hundreds and thousands, in the very sight of that hero, viz., thy son, O sire. Thus, O king, in consequence of thy evil counsels, a cruel and awful destruction and carnage commenced as thy warriors were engaged with the enemy. Within a short time Vibhatsu routed the samsaptakas: Vrikodara, the Kurus, and Vasusena, the Pancalas. During the progress of the battle destructive of great heroes, there rose many headless trunks all around. Meanwhile Yudhishthira, O chief of the Bharatas, in great pain owing to his wounds, retreating about two miles from the battle, rested himself for some time.'"

*****

Section 57

"Sanjaya said, 'Then Duryodhana, O chief of Bharatas, repairing to Karna, said unto him as also unto the ruler of the Madras and the other lords of Earth present there, these words, "Without seeking hath this occasion arrived, when the gates of heaven have become wide open. Happy are those Kshatriyas, O Karna, that obtain such a battle. Brave heroes fighting in battle with brave Kshatriyas equal to them in might and prowess, obtain great good, O son of Radha. The occasion that hath come is even such. Either let these brave Kshatriyas, slaying the Pandavas in battle, obtain the broad Earth, or let them, slain in battle by the foe, win the blessed region reserved for heroes." Hearing these words of Duryodhana, those bulls among Kshatriyas cheerfully uttered loud shouts and beat and blew their musical instruments. When Duryodhana's force became thus filled with joy, the son of Drona, gladdening all thy warriors further said, "In the very sight of all the troops, and before the eyes of you all, my father after he had laid aside his weapons, was slain by Dhrishtadyumna. By that wrath which such an act might kindle, and for the sake also of my friend, ye kings, I swear truly before you all. Listen then to that oath of mine. Without slaying Dhrishtadyumna I shall not doff my armour. If this vow of mine be not fulfilled, let me not go to heaven. Be it Arjuna, be it Bhimasena, or be it anybody else, whoever will come against me I will crush him or all of them. There is no doubt in this." After Ashvatthama had uttered these words, the entire Bharata army, united together, rushed against the Pandavas, and the latter also rushed against the former. The collision of brave leaders of car-divisions, O Bharata, became exceedingly awful. A destruction of life then set in at the van of the Kurus and the Srinjayas, that resembled what takes place at the last great universal dissolution. Upon the commencement of that passage-at-arms, various (superior) beings, with the gods, came there accompanied by the Apsaras, for beholding those foremost of men. Filled with joy, the Apsaras began to cover those foremost of men devoted to the duties of their order, with celestial garlands, with diverse kinds of celestial perfumes, and with diverse species of gems. Soft winds bore those excellent odours to the nostrils of all the foremost of warriors. Having smelt those perfumes in consequence of the action of the wind, the warriors once more engaged in battle, and striking one another began to fall down on the Earth. Strewn with celestial flowers, with beautiful shafts equipped with wings of gold, and with many foremost of warriors, the Earth looked beautiful like the firmament bespangled with myriads of stars. Then in consequence of cheers coming from the welkin and the noise of musical instruments, the furious passage-at-arms distinguished by twang of bows and clatter of car-wheels and shouts of warriors became exceedingly fierce.'"

*****

Section 58

"Sanjaya said, 'Thus raged that great battle between those lords of Earth when Arjuna and Karna and Bhimasena, the son of Pandu became angry. Having vanquished the son of Drona, and other great car-warriors, Arjuna, O king, addressing Vasudeva, said, "Behold, O Krishna of mighty arms, the Pandava army is flying away. Behold, Karna is slaying our great car-warriors in this battle. I do not, O thou of Dasaratha's race, see king Yudhishthira the just. Nor is the standard of Dharma's son, foremost of warriors, visible. The third part of the day still remaineth, Janardana. No one amongst the Dhartarashtras cometh against me for fight. For doing, therefore, what is agreeable to me, proceed to the spot where Yudhishthira is. Beholding Dharma's son safe and sound with his younger brothers in battle, I will again fight with the foe, O thou of Vrishni's race." At these words of Vibhatsu, Hari (Krishna) quickly proceeded on that car to that spot where king Yudhishthira, along with the mighty Srinjaya car-warriors of great strength, were fighting with the foe, making death their goal. During the progress of that great carnage, Govinda, beholding the field of battle, addressed Savyasaci, saying, "Behold, O Partha, how great and awful is this carnage, O Bharata, of Kshatriyas on Earth for the sake of Duryodhana. Behold, O Bharata, the gold-backed bows of slain warriors, as also their costly quivers displaced from their shoulders. Behold those straight shafts equipped with wings of gold, and those clothyard arrows washed with oil and looking like snakes freed from their sloughs. Behold, O Bharata, those scimitars, decked with gold, and having ivory handles, and those displaced shields embossed with gold. Behold those lances decked with gold, those darts having golden ornaments, and those huge maces twined round with gold. Behold those swords adorned with gold, those axes with golden ornaments, and the heads of those battle-axes fallen off from their golden handles. Behold those iron Kuntas, those short clubs exceedingly heavy, those beautiful rockets, those huge bludgeons with spiked heads, those discs displaced from the arms of their wielders, and those spears (that have been used) in this dreadful battle. Endued (while living) with great activity, warriors that came to battle, having taken up diverse weapons, are lying, though deprived of life, as if still alive. Behold, thousands of warriors lying on the field, with limbs crushed by means of maces, or heads broken by means of heavy clubs, or torn and mangled by elephants and steeds and cars. The field of battle is covered with shafts and darts and swords and axes and scimitars and spiked maces and lances and iron Kuntas and battle-axes, and the bodies of men and steeds and elephants, hacked with many wounds and covered with streams of blood and deprived of life, O slayer of foes. The Earth looks beautiful, O Bharata, with arms smeared with sandal, decked with Angadas of gold and with Keyuras, and having their ends cased in leathern fences. With hands cased in leathern fences, with displaced ornaments, with severed thighs looking like elephants' trunks of many active warriors, with fallen heads, decked with costly gems and earrings, of heroes having large expansive eyes, the Earth looks exceedingly beautiful. With headless trunks smeared all over with blood with severed limbs and heads and hips, the Earth looks, O best of the Bharatas, like an altar strewn with extinguished fires. Behold those beautiful cars with rows of golden bells, broken in diverse ways, and those slain steeds lying scattered on the field, with arrows yet sticking to their bodies. Behold those bottoms of cars, those quivers, those banners, those diverse kinds of standards, those gigantic conchs of car-warriors, white in hue and scattered all over the field. Behold those elephants, huge as hills, lying on the Earth, with tongues lolling out, and those other elephants and steeds, deprived of life and decked with triumphal banners. Behold those housings of elephants, and those skins and blankets, and those other beautiful and variegated and torn blankets. Behold those rows of bells torn and broken in diverse ways in consequence of falling elephants of gigantic size, and those beautiful goads set with stones of lapis lazuli, and those hooks falling upon the ground. Behold those whips, adorned with gold, and variegated with gems, still in the grasp of (slain) horsemen, and those blankets and skins of the Ranku deer falling on the ground but which had served for seats on horse back. Behold those gems for adorning the diadems of kings, and those beautiful necklaces of gold, and those displaced umbrellas and yak-tails for fanning. Behold the Earth, miry with blood, strewn with the faces of heroes, decked with beautiful earrings and well-cut beards and possessed of the splendour of the moon and stars. Behold those wounded warriors in whom life is not yet extinct and who, lying all around, are uttering wails of woe. Their relatives, O prince, casting aside their weapons are tending them, weeping incessantly. Having covered many warriors with arrows and deprived them of life, behold those combatants, endued with activity longing for victory, and swelling with rage, are once more proceeding for battle against their antagonists. Others are running hither and thither on the field. Being begged for water by fallen heroes, others related to them have gone in quest of drink. Many, O Arjuna, are breathing their last meanwhile. Returning their brave relatives, seeing them become senseless are throwing down the water they brought and are running wildly, shouting at one another. Behold, many have died after having slaked their thirst, and many, O Bharata, are dying while drinking. Others, though affectionate towards relatives, are still seen to rush towards foes in great battle deserting their dear relatives. Others, again, O best of men, biting their nether lips, and with faces rendered terrible in consequence of the contraction of their brows, are surveying the field all around." While saying these words unto Arjuna, Vasudeva proceeded towards Yudhishthira. Arjuna also, beholding the king in that great battle, repeatedly urged Govinda, saying, "Proceed, Proceed." Having shown the field of battle to Partha, Madhava, while proceeding quickly, slowly said unto Partha once more, "Behold those kings rushing towards king Yudhishthira. Behold Karna, who resembles a blazing fire, on the arena of the battle. Yonder the mighty-bowman Bhima is proceeding to battle. They that are the foremost among the Pancalas, the Srinjayas, and the Pandavas--they, that is, that have Dhrishtadyumna for their head, are following Bhima. The vast army of the enemy is again broken by the rushing Parthas. Behold, O Arjuna, Karna is trying to rally the flying Kauravas. Resembling the Destroyer himself in impetuosity and Indra himself in prowess, yonder proceedeth Drona's son, O thou of Kuru's race, that hero who is the foremost of all wielders of weapons. The mighty carwarrior Dhrishtadyumna is rushing against that hero. The Srinjayas are following the lead of Dhristadyumna. Behold, the Srinjayas are falling." Thus did the invincible Vasudeva describe everything unto the diadem-decked Arjuna. Then, O king, commenced a terrible and awful battle. Loud leonine shouts arose as the two hosts encountered each other, O monarch, making death their goal. Even thus, O king, in consequence of thy evil counsels, did that destruction set in on Earth, O lord of Earth, of both thy warriors and those of the enemy.'"

*****

Section 59

"Sanjaya said, 'Then the Kurus and the Srinjayas once more fearlessly encountered each other in battle, the Parthas being headed by Yudhishthira, and ourselves headed by the Suta's son. Then commenced a terrible battle, making the hair to stand on end, between Karna and the Pandavas, that increased the population of Yama's kingdom. After that furious battle, producing rivers of blood, had commenced, and when a remnant only of the brave samsaptakas, O Bharata, were left unslaughtered, Dhrishtadyumna, O monarch, with all the kings (on the Pandava side) and those mighty car-warriors--the Pandavas themselves, all rushed against Karna only. Like the mountain receiving a vast body of water, Karna, unaided by anyone, received in that battle all those advancing warriors filled with joy and longing for victory. Those mighty car-warriors encountering Karna, were beat off and broken like a mass of water, and beat back on all sides when it encounters a mountain. The battle, however, that took place between them and Karna made the hair stand on end. Then Dhrishtadyumna assailed the son of Radha with a straight shaft in that battle, and addressing him said, "Wait, Wait." The mighty car-warrior Karna, filled with rage, shook his foremost of bows called Vijaya, and cutting off the bow of Dhrishtadyumna, as also his arrows resembling snakes of virulent poison assailed Dhrishtadyumna himself with nine arrows. Those arrows, O sinless one, piercing through the gold-decked armour of the high-souled son of Prishata, became bathed in blood and looked beautiful like so many cochineal. The mighty car-warrior Dhrishtadyumna, casting aside that broken bow, took up another bow and a number of shafts resembling snakes of virulent poison. With those straight shafts numbering seventy, he pierced Karna. Similarly, O king, Karna, in that battle, covered Prishata's son, that scorcher of foes, with many shafts resembling snakes of virulent poison. The slayer of Drona, that great bowman, retaliated by piercing Karna with many keen shafts. Filled with rage, Karna then, O monarch, sped at his antagonist a gold-decked shaft that resembled a second rod of death. That terrible shaft, O monarch, as it coursed impetuously towards Prishata's son, the grandson of Sini, O king, cut off into seven fragments, displaying great lightness of hand. Beholding his shaft baffled by the arrows of Satyaki, O king, Karna resisted Satyaki with showers of arrows from every side. And he pierced Satyaki in that encounter with seven clothyard shafts. The grandson of Sini, however, pierced him in return with many arrows decked with gold. The battle then that took place, O king, between those two warriors was such as to fill both spectators and listeners with fear. Though awful, soon it became beautiful and deserving objects of sight. Beholding the feats, in that encounter, of Karna and the grandson of Sini, the hair of all the creatures there present seemed to stand on end. Meanwhile the mighty son of Drona rushed against Prishata's son, that chastiser of foes and queller of the prowess of all enemies. Filled with rage, Drona's son, that subjugator of hostile towns, addressing Dhrishtadyumna, said, "Wait, wait, O slayer of a Brahmana, thou shalt not escape me today with life." Having said these words, that mighty car-warrior of great lightness of hand striving resolutely, deeply pierced the brave son of Prishata, who also strove to the utmost of his prowess, with many keen and terrible shafts endued with great impetuosity. As Drona (while alive), beholding the son of Prishata, O sire, had become cheerless and regarded him as his death, even so the son of Prishata, that slayer of hostile heroes, beholding Drona's son in that battle, now regarded him as his death. Soon, however, remembering that he was unslayable in battle by means of weapons, he rushed with great speed against Drona's son, like the Destroyer running against the Destroyer at the time of the universal dissolution. Drona's heroic son, however, O monarch, beholding Dhrishtadyumna stationed before him, drew deep breaths, in wrath, and rushed towards him. Both of them were filled with great rage at the sight of each other. Endued with great activity, the valiant son of Drona then, O monarch, said these words unto Dhrishtadyumna staying not far from him, "O wretch amongst the Pancalas, I shall today despatch thee to Yama. The sin thou hast committed before by slaying Drona will fill thee today with regret, to thy great evil, if thou stayest in battle without being protected by Partha, or if thou dost not fly away, O fool, I tell thee truly." Thus addressed, the valiant Dhrishtadyumna replied, saying, "That same sword of mine which answered thy sire, resolutely engaged in battle, will today answer this speech of thine. If Drona could be slain by me, O thou that art a Brahmana in name only, why should I not then, putting forth my prowess, slay thee also in battle today?" Having said these words, the wrathful commander of the Pandava forces, viz., the son of Prishata, pierced Drona's son with a keen arrow. Then Drona's son filled with great rage, shrouded every side of Dhrishtadyumna, O king, in that battle, with straight arrows. Shrouded with thousands of arrows, neither the welkin, nor the points of the compass, nor the combatants all around, could, O monarch, be any longer seen. Similarly, the son of Prishata, O king, shrouded Drona's son, that ornament of battle, with arrows, in the very sight of Karna. The son of Radha, too, O monarch, singly resisted the Pancalas and the Pandavas and the (five) sons of Draupadi and Yudhamanyu and the mighty car-warrior Satyaki, in consequence of which feat he became the cynosure of all eyes. Then Dhrishtadyumna in that battle cut off the very tough and formidable bow of Drona's son, as also all his arrows resembling snakes of virulent poison. Drona's son, however, with his arrows, destroyed within the twinkling of an eye the bow, the dart, the mace, the standard, the steeds, the driver, and the car of Prishata's son. Bowless and carless and steedless and driverless, the son of Prishata then took up a huge scimitar and a blazing shield decked with a hundred moons. Endued with great lightness of hand, and possessed of mighty weapons, that mighty car-warrior, viz., the heroic son of Drona, O king, quickly cut off, in that battle, with many broad-headed arrows, those weapons also of Dhrishtadyumna before the latter could come down from his car. All this seemed exceedingly wonderful. The mighty car-warrior Ashvatthama, however, though struggling vigorously, could not, O chief of the Bharatas, slay the carless and steedless and bowless Dhrishtadyumna, although pierced and exceedingly mangled with many arrows. When, therefore, O king, the son of Drona found that he could not slay his enemy with arrows, he laid aside his bow and quickly proceeded towards the son of Prishata. The impetuosity of that high-souled one, as he rushed towards his foe, resembled that of Garuda swooping down for seizing a large snake. Meanwhile Madhava, addressing Arjuna, said, "Behold, O Partha, how the son of Drona is rushing with great speed towards the car of Prishata's son. Without doubt, he will slay the prince. O mighty-armed one, O crusher of foes, rescue the son of Prishata, who is now within the jaws of Drona's son as if within the jaws of Death himself." Having said these words, the valiant Vasudeva urged the steeds towards that spot where Drona's son was. Those steeds, of the splendour of the moon, urged by Keshava, proceeded towards the car of Drona's son, devouring the very skies. Beholding those two of great energy, viz., Krishna and

Dhananjaya, coming towards him, the mighty Ashvatthama made great efforts for slaying Dhrishtadyumna soon. Seeing Dhrishtadyumna dragged, O ruler of men by his enemy, the mighty Partha sped many arrows at the son of Drona. Those arrows, decked with gold and sped from Gandiva, approached the son of Drona and pierced him deeply like snakes penetrating into an ant-hill. Thus pierced with those terrible arrows, the valiant son of Drona, O king, abandoned the Pancala prince of immeasurable energy. Indeed, the hero, thus afflicted with Dhananjaya's shafts, mounted on his car, and taking up his own excellent bow, began to pierce Partha with many shafts. Meanwhile, the heroic Sahadeva, O ruler of men, bore away on his car the son of Prishata, that scorcher of foes. Arjuna then, O king, pierced Drona's son with many arrows. Filled with rage, Drona's son struck Arjuna in the arms and the chest. Thus provoked, Partha, in that battle, sped at Drona's son, a long shaft that resembled a second rod of Death, or rather, Death himself. That arrow of great splendour fell upon the shoulder of the Brahmana hero. Exceedingly agitated, O monarch, in that battle, by the violence of the stroke, he sat down on the terrace of his car and swooned away. Then Karna, O monarch, shook his bow Vijaya and, filled with rage, repeatedly eyed Arjuna in that battle, desiring a single combat with him. Meanwhile the driver of Drona's son, beholding the latter senseless, quickly bore him away on his car from the field of battle. Beholding Prishata's son rescued and Drona's son afflicted, the Pancalas, O king, expectant of victory, began to utter loud shouts. Thousands of sweet instruments began to be sounded. Seeing such wonderful feats in battle, the combatants uttered leonine roars. Having achieved that feat, Partha addressed Vasudeva, saying "Proceed, O Krishna, towards the samsaptakas, for this is greatly desired by me." Hearing those words of Pandu's son, he of Dasharha's race proceeded on that car graced with many banners and whose speed resembled that of the wind or the mind.'"

*****

Section 60

"Sanjaya said, 'Meanwhile Krishna, pointing out king Yudhishthira the just, unto Kunti's son Partha, addressed him in these words: "Yonder, O son of Pandu, your brother (Yudhishthira) is being pursued by many mighty and great bowmen amongst the Dhartarashtras, all inspired with the desire of slaughtering him. The mighty Pancalas, difficult of defeat in battle, are proceeding after the high-souled Yudhishthira from desire of rescuing him. Yonder, Duryodhana, O Partha, the king of the whole world, clad in mail and accompanied by a large car force, is pursuing the Pandava king. Impelled by the desire of slaughtering his rival, the mighty Duryodhana, O tiger among men, is pursuing him, accompanied by his brothers, the touch of whose weapons is as fatal as that of poisonous snakes and who are all conversant with every mode of warfare. Those Dhartarashtra elephants and horses and car-warriors and foot-soldiers are advancing to seize Yudhishthira like poor men after a precious gem. Behold, checked by Satyaki and Bhima, they have again been stupefied, like the Daityas, that desired to take away the Amrita, made motionless by Sakra and Agni. The mighty car-warriors (of the Kuru army), however, in consequence of the vastness of their numbers, are again proceeding towards Yudhishthira like a vast quantity of water in the season of rains rushing towards the ocean. Those mighty bowmen are uttering leonine roars, blowing their conchs, and shaking their bows. I regard Kunti's son Yudhishthira, thus brought under the influence of Duryodhana, to be already within the jaws of Death or already poured as a libation on the sacrificial fire. The army of Dhritarashtra's son, O Pandava, is arrayed and equipped duly. Sakra himself, coming within the range of its arrows, can scarcely escape. Who will in battle bear the impetuosity of the heroic Duryodhana who shoots showers of arrows with the greatest celerity and who, when angry, resembles the Destroyer himself? The force of the heroic Duryodhana's shafts, or Drona's son's or Kripa's or Karna's would break down the very mountains. That scorcher of foes, viz., king Yudhishthira, was once compelled by Karna to turn his back upon the field. The son of Radha is endued with great might and great lightness of hand. Possessed of great skill, he is accomplished in battle. He is competent to afflict the eldest son of Pandu in fight, specially when he is united with the mighty and brave son of Dhritarashtra. Of rigid vows, when the son of Pritha (Yudhishthira) had been engaged in battle with all those warriors, other great car-warriors had struck him and contributed to his defeat. The king, O best of the Bharatas, is exceedingly emaciated in consequence of his fasts. He is endued with Brahma-force, but the puissant one is not endued with much of Kshatriya-might. Assailed, however, by Karna, the royal son of Pandu, Yudhishthira, that scorcher of foes, hath been placed in a situation of great peril. I think, O Partha, that king Yudhishthira has fallen. Indeed, since that chastiser of foes, the wrathful Bhimasena, coolly heareth the leonine roars of the frequently shouting Dhartarashtra's longing for victory and blowing their conchs, I think, O bull among men, that Pandu's son Yudhishthira is dead. Yonder Karna urges forward the mighty car-warriors of the Dhartarashtras towards the son of Pritha with the weapons called Sthunakarna, Indrasjaha and Pasupata, and with clubs and other weapons. The king, O Bharata, must be deeply afflicted and exceedingly weakened, because the Pancalas and the Pandavas, those foremost of all wielders of weapons, are seen to proceed with great speed towards him at a time when speed is of the highest moment like strong men rushing to the rescue of a person sinking in a bottomless sea. The king's standard is no longer visible. It has probably been struck down by Karna with his shafts. In the very sight of the twins, O Partha, and of Satyaki and Shikhandi, and Dhrishtadyumna and Bhima and Satanika, O lord, as also of all the Pancalas and the Cedis, O Bharata, yonder Karna is destroying the Pandava division with his arrows, like an elephant destroying an assemblage of lotuses. There, those car-warriors of thy army, O son of Pandu, are flying away. See, see, O Partha, how those great warriors are retreating. Those elephants, O Bharata, assailed by Karna in battle, are flying away in all directions, uttering cries of pain. There those crowds of car-warriors, routed in battle, O Partha, by Karna, that crusher of foes, are flying away in all directions. Behold, O Partha, that foremost of standards, of the Suta's son, on his car, bearing the device of the elephant's rope, is seen to move all over the field. There, the son of Radha is now rushing against Bhimasena, scattering hundreds of shafts as he proceeds and slaughtering thy army therewith. There, those mighty car-warriors of the Pancalas are being routed (by Karna) even as the Daityas had been routed by Sakra in dreadful battle. There, Karna, having vanquished the Pancalas, the Pandus, and the Srinjayas, is casting his eyes on all sides, I think, for seeking thee. Behold, O Partha, Karna, as he beautifully draws his foremost of bows, looketh exceedingly beautiful even as Sakra in the midst of the celestials, after vanquishing his foes. There the Kauravas, beholding the prowess of Karna, are roaring and inspiring the Pandus and the Srinjayas with fear on every side. There, Karna himself, terrifying the Pandus with his whole soul, in dreadful battle, is addressing all the troops, O giver of honours, saying, 'Blessed be ye, advance, ye Kauravas and rush with such speed that no Srinjaya may, in this battle escape with life. United together, do this all of you. As regards ourselves, we will follow behind you.' Saying these words, he is advancing behind (his troops), scattering his shafts. Behold Karna, adorned with his white umbrella in this battle and looking like the Udaya hills adorned by the moon. With his beautiful umbrella of a hundred ribs, resembling the moon in full, held over his head, O Bharata, in this battle, Karna, O prince, is casting his glances after thee. Without doubt, he will, in this battle, come hither, with great speed. Behold him, O mighty-armed one, as he shaketh his formidable bow and shooteth, in this dreadful battle, his shafts resembling snakes of virulent poison. There, the son of Radha turneth towards this direction, beholding thy banner bearing the ape, and desiring, O Partha, an encounter with thee, O scorcher of foes. Indeed, he cometh for his own destruction, even like an insect into the mouth of a lamp. Wrathful and brave, he is ever engaged in the good of Dhritarashtra's son. Of wicked understanding, he is always unable to put up with thee. Beholding Karna alone and unsupported, Dhritarashtra's son, O Bharata, turneth towards him with great resolution, accompanied by his car-force, for protecting him. Let that wicked-souled one, along with all those allies of his, be slain by thee, putting forth thy vigour, from desire of winning fame, kingdom and happiness. Both of you are endued with great strength. Both of you are possessed of great celebrity. When encountering each other in battle, O Partha, like a celestial and a Danava in the great battle between the gods and the Asuras, let all the Kauravas behold thy prowess. Beholding thee filled with great rage and Karna also excited to fury, O bull of Bharata's race, Duryodhana in wrath will not be able to do anything. Remembering thyself to be of purified soul, O bull of Bharata's race, and remembering also that the son of Radha harboureth a great animosity for the virtuous Yudhishthira, achieve that, O son of Kunti, which should now be achieved.

Righteously setting thy heart on battle, advance against that leader of car-warriors. There, five hundred foremost of car-warriors, O thou best of car-warriors, that are endued with great might and fierce energy, and 5,000 elephants, and twice as many horses, and innumerable foot-soldiers, all united together, O son of Kunti, and protecting one another, O hero, are advancing against thee. Show thyself, of thy own will, unto that great bowman, viz., the Suta's son. Advance, O bull of Bharata's race, towards him with great speed. There, Karna, filled with great wrath is rushing against the Pancalas. I see his standard approaching towards the car of Dhrishtadyumna. I think he will exterminate the Pancalas. I will tell thee, O bull of Bharata's race, some good news, O Partha. King Yudhishthira the just is living. There, the mighty-armed Bhima, having returned, is stationed at the head of the army, supported by the Srinjayas and by Satyaki, O Bharata. There, the Kauravas are being slaughtered with keen shafts by Bhimasena, O son of Kunti, and the high-souled Pancalas. The troops of Dhritarashtra's son, with their faces turned from the field, and with blood streaming down from their wounds, are speedily flying away from battle, struck by Bhima with his shafts. Bathed in blood, the Bharata army, O chief of Bharata's race, presents an exceedingly cheerless aspect like that of the Earth when divested of crops. Behold, O son of Kunti, Bhimasena, that foremost of combatants, filled with rage like a snake of virulent poison, and engaged in routing the (Kaurava) host. Yellow and red and black and white banners, adorned with stars and moons and suns as also many umbrellas, O Arjuna, lie scattered about. Made of gold or silver or brass and other metals, standards are lying about, and elephants and steeds also, scattered all over the field. There, those car-warriors are falling from their cars, deprived of life by the unreturning Pancalas with shafts of diverse kinds. There the Pancalas of great speed, O Dhananjaya, are rushing against the riderless Dhartarashtra elephants and steeds and cars. Reckless of their very lives, O chastiser of foes, those warriors, difficult of defeat in battle aided by the might of Bhimasena are crushing, O tiger among men, the hostile force. There, the Pancalas are uttering loud roars and blowing their conchs as they are rushing against their foes and crushing them with their shafts in battle. Behold their great energy and power. Through sheer valour, the Pancalas are slaughtering the Dhartarashtras like angry lions slaying elephants. Unarmed they are snatching the weapons of their armed foes and with those weapons thus snatched, they are slaying their foes that are effectual smiters, and uttering loud roars. The heads and arms of their foes are being struck off and felled on the field. The Pancala cars and elephants and horses are all worthy of the highest praise. Like swans of great speed leaving the Manasa lake and rushing into the Ganga, the Pancalas are rushing against the Kauravas, and every part of the vast Dhartarashtra force is assailed by them. Like bulls resisting bulls, the heroic Kripa and Karna and other leaders are putting forth all their valour for resisting the Pancalas. The Pancala heroes headed by Dhrishtadyumna are slaying thousands of their foes, viz., the great car-warriors of the Dhartarashtra army already sinking in the ocean of Bhima's weapons. Beholding the Pancalas overwhelmed by their foes, the fearless son of the Wind-god, assailing the hostile force, is shooting his shafts and uttering loud roars. The greater portion of the vast Dhartarashtra army has become exceedingly frightened. Behold those elephants, pierced by Bhima with his cloth-yard shafts, are falling down like mountain summits riven by the thunderbolt of Indra. There, those huge elephants, deeply pierced with the straight shafts of Bhimasena are flying away, crushing their own ranks. Dost thou not recognise the unbearable leonine shouts, O Arjuna, of the terribly-roaring Bhimasena inspired with desire of victory in battle? There, the prince of the Nishadas, filled with rage, is coming against the son of Pandu, on his foremost of elephants, from desire of slaying him with his lances, even like Destroyer himself armed with his bludgeon. Struck by Bhima with ten keen cloth-yard shafts endued with the splendour of the fire or the Sun, the two arms of the roaring prince, with lances in grasp, are lopped off. Staying the prince, Bhima proceedeth against other elephants looking like masses of blue clouds and ridden by riders guiding them with skill. Behold those riders striking Vrikodara with darts and lances in profusion. Slaying with his keen shafts those elephants, seven at a time, their triumphal standards also, O Partha, are cut down by thy elder brother. As regards those other elephants, each of them is being slain with ten shafts by him. The shouts of the Dhartarashtras are no longer heard, now that Bhima, O bull of Bharata's race, who is equal to Purandara himself, is engaged in battle. Full three akshauhinis of Duryodhana's soldiers had been assembled together (in front of Bhima). They have all been checked by that lion among men, Bhimasena, in wrath.'"

"Sanjaya continued, 'Behold that feat, difficult of accomplishment, achieved by Bhimasena. Arjuna, with his keen shafts, destroyed the remnant of his foes. The mighty samsaptakas, O lord, slaughtered in battle and routed (by Arjuna), fled away in all directions, overcome with fear. Many amongst them (that fell) became the guests of Shakra and attained to great happiness. As regards Partha, that tiger among men, he continued, with his straight shafts, to slaughter the Dhartarashtra host consisting of four kinds of forces.'"

*****

Section 61

"Dhritarashtra said, 'When Bhima and Pandu's son Yudhishthira were engaged in battle, when my troops were being slaughtered by the Pandus and the Srinjayas, when, indeed, my vast army being broken and routed repeatedly became cheerless, tell me, O Sanjaya, what the Kauravas did.'

"Sanjaya said, 'Beholding the mighty-armed Bhima, the Suta's son of great valour, with eyes red in wrath, O king, rushed towards him. Seeing thy army fly away from Bhimasena, the mighty Karna, O king, rallied it with great efforts. The mighty-armed Karna, having rallied thy son's host, proceeded against the Pandavas, those heroes difficult of defeat in battle. The great car-warriors of the Pandavas also, shaking their bows and shooting their shafts, proceeded against the son of Radha. Bhimasena, and the grandson of Sini, and Shikhandi and Janamejaya, and Dhrishtadyumna of great strength, and all the Prabhadrakas, and those tigers among men, the Pancalas, filled with rage and inspired with desire of victory, rushed in that battle from every side against thy army. Similarly, the great car-warriors of thy army, O king, quickly proceeded against the Pandava host, desirous of slaughtering it. Teeming with cars and elephants and horses, and abounding with foot-soldiers and standards, the two armies then, O tiger among men, assumed a wonderful aspect. Shikhandi proceeded against Karna, and Dhrishtadyumna proceeded against thy son Duhshasana, accompanied by a large force. Nakula proceeded against Vrishasena, while Yudhishthira against Citrasena. Sahadeva, O king, in that battle, proceeded against Uluka. Satyaki proceeded against Shakuni, and the sons of Draupadi against the other Kauravas. The mighty car-warrior Ashvatthama proceeded, with great care, against Arjuna. Sharadvata's son Kripa proceeded against the mighty bowman Yudhamanyu, while Kritavarma of great strength proceeded against Uttamauja. The mighty-armed Bhimasena, O sire, alone and unsupported, resisted all the Kurus and thy sons at the head of their division. The slayer of Bhishma, Shikhandi, then, O monarch, with his winged arrows, resisted Karna, careering fearlessly in that battle. Held in check, Karna then, his lips trembling in rage, assailed Shikhandi with three arrows in the midst of his eyebrows. With those three arrows sticking on his forehead, Shikhandi looked highly beautiful like a silver mountain with three elevated crests. Deeply pierced by the Suta's son in that encounter, the mighty bowman Shikhandi pierced Karna, in return, with ninety keen shafts. The mighty car-warrior Karna then, slaying Shikhandi's steeds and next his driver with three arrows, cut off his standard with a razor-faced arrow. That mighty car-warrior then, that scorcher of foes, filled with rage, jumped down from his steedless car and hurled a dart at Karna. Cutting off that dart with three shafts in that encounter, Karna then, O Bharata, pierced Shikhandi with nine keen arrows. Avoiding then the shafts sped from Karna's bow, that best of men, Shikhandi, exceedingly mangled, retreated speedily from that spot. Then Karna, O monarch, began to scatter the troops of the Pandavas, like a mighty wind scattering a heap of cotton. Meanwhile Dhrishtadyumna, O monarch, afflicted by thy son, pierced Duhshasana, in return, with three arrows in the centre of the chest. Then Duhshasana, O sire, pierced his assailant's left arm with a broad-headed shaft, sharp and straight and equipped with wings of gold. Thus pierced, Dhrishtadyumna, filled with wrath and the desire to retaliate, sped a terrible shaft, O Bharata, at Duhshasana. Thy son, however, O king, with three shafts of his, cut off that impetuous arrow sped by Dhrishtadyumna as it coursed towards him. Approaching Dhrishtadyumna then, he struck him in the arms and the chest with seventeen other broad-headed shafts adorned with gold. Thereat Prishata's son, filled with rage, cut off Duhshasana's bow, O sire, with a sharp razor-headed arrow, at which all the troops there uttered a loud shout. Taking up then another bow, thy son, as if smiling, held Dhrishtadyumna in check with showers of arrows from every side. Beholding the prowess of that high-souled son of thine, the combatants, as also the siddhas and the apsaras, became all filled with wonder. We then saw the mighty Dhrishtadyumna thus assailed by Duhshasana to resemble a huge elephant, held in check by a lion. Then many Pancala car-warriors and elephants and horses, O elder brother of Pandu, desirous of rescuing the commander (of the Pandava army) encompassed thy son. The battle that commenced, O scorcher of foes, between thy warriors and the enemy, presented as frightful a sight as that which may be seen at the destruction of all creatures at the end of the Yuga.

"'Vrishasena, staying by the side of his father, having pierced Nakula with five arrows made wholly of iron, pierced him once again with three other arrows. The heroic Nakula then, as if smiling, deeply pierced Vrishasena in the chest with a cloth-yard shaft of great keenness. Thus pierced by his mighty foe, that scorcher of foes, viz., Vrishasena, pierced his assailant with twenty arrows and was himself pierced by him with five. Then those two bulls among men shrouded each other with thousands of arrows, at which the divisions that supported them broke. Beholding the troops of Dhritarashtra's son flying away, the Suta's son, following them, O king, began to forcibly stop them. After Karna had gone away, Nakula proceeded against the Kauravas. Karna's son also, avoiding Nakula, proceeded quickly, O sire, to where his father, the son of Radha, was for protecting his car-wheel.

"'The angry Uluka was held in check by Sahadeva. Having slain his four steeds, the valiant Sahadeva then despatched his foe's driver to the abode of Yama. Uluka then, that delighter of his father, jumping down from his car, O king, quickly proceeded and entered the division of the Trigartas. Satyaki, having pierced Shakuni with twenty keen arrows, easily cut off the standard of Subala's son with a broad-headed arrow. The valiant son of Subala, filled with rage, O king, in that encounter, pierced Satyaki's armour and then cut off his golden standard. Then Satyaki pierced him in return with many keen arrows, and struck his driver, O monarch, with three arrows. With great speed then, he despatched with other shafts the steeds of Shakuni to Yama's abode. Speedily alighting then, O bull among men, from his car, Shakuni, that mighty car-warrior, quickly ascended the car of Uluka. The latter then bore away with great speed his father from Sini's grandson, that warrior skilled in battle. Then Satyaki, O king, rushed in that battle against thy army with great impetuosity, at which that army broke. Shrouded with the arrows of Sini's grandson, thy army, O monarch, fled away on all sides with great speed, and fell down deprived of life.

"'Thy son resisted Bhimasena in that battle, in a trice Bhima made that ruler of men steedless and driverless and carless and standardless, at which the (Pandava) troops became highly glad. Then thy son, O king, went away from Bhimasena's presence. The whole Kuru army, at this, rushed against Bhimasena. Tremendous became the din made by those combatants inspired with the desire of slaying Bhimasena. Yudhamanyu, piercing Kripa, quickly cut off his bow. Then Kripa, that foremost of all wielders of weapons, taking up another bow, felled Yudhamanyu's standard and driver and umbrella on the Earth. At this, the mighty car-warrior Yudhamanyu retreated on his car, driving it himself. Uttamauja covered the terrible son of Hridika, endued with terrible prowess, with a thick shower of arrows like a cloud pouring torrents of rain on a mountain. The battle between them, O scorcher of foes, became so awful that its like, O monarch, I had never seen before. Then Kritavarma, O king, in that encounter, suddenly pierced Uttamauja in the chest, at which the latter sat down on the terrace of his car. His driver then bore away that foremost of car-warriors. Then the whole Kuru army rushed at Bhimasena. Duhshasana and Subala's son, encompassing the son of Pandu with a large elephant force, began to strike him with small arrows. Then Bhima, causing the wrathful Duryodhana to turn his back on the field by means of hundreds of arrows, quickly rushed towards that elephant force. Beholding that elephant-force advance impetuously against him, Vrikodara became filled with great rage and invoked his celestial weapons. And he began to strike elephants with elephants like Indra striking the Asuras. While engaged in slaughtering those elephants, Vrikodara, in that battle, covered the welkin with his shafts like myriads of insects covering a fire. Like the wind scattering masses of clouds, Bhima quickly scattered and destroyed crowds of elephants united together in thousands. Covered all over with networks of gold, as also with many gems, the elephants looked exceedingly beautiful in that battle like clouds charged with lightning. Slaughtered by Bhima, those elephants, O king, began to fly away. Some amongst them, with their hearts pierced, fell down on the Earth. With those fallen and failing elephants adorned with gold, the Earth looked beautiful there, as if strewn with broken mountains. With the fallen elephant-warriors of blazing resplendence and adorned with gems, the Earth looked beautiful as if strewn with planets of exhausted merit. Then elephants, with their temples, frontal globes, and trunks deeply pierced, fled in hundreds in that battle, afflicted with the shafts of Bhimasena. Some amongst them, huge as hills, afflicted with fear and vomiting blood, ran away, their limbs mangled with arrows, and looked on that account, like mountains with liquid metals running down their sides. People then beheld the two arms of Bhima, resembling two mighty snakes, smeared with sandal-paste and other pounded unguents, continually employed in drawing the bow. Hearing the sound of his bow-string and palms that resembled the peal of thunder, those elephants, ejecting urine and excreta, ran away in fear. The feats of the single-handed Bhima of great intelligence, on that occasion, shone like those of Rudra, himself, while engaged in destroying all creatures.'"

*****

Section 62

"Sanjaya said, 'The handsome Arjuna then, on that foremost car of his, unto which were yoked white steeds, and which was urged by Narayana himself, appeared on the scene. Like the tempest agitating the ocean, Vijaya, O foremost of kings, in that battle, agitated that host of thine teeming with horsemen. When the white-steeded Arjuna was otherwise engaged, thy son Duryodhana, filled with rage and surrounded by half his troops, approached suddenly, and encompassed the advancing Yudhishthira inspired with the desire of revenge. The Kuru king then pierced the son of Pandu with three and seventy razor-headed arrows. At this, Yudhishthira, the son of Kunti, became inflamed with ire, and quickly struck thy son with thirty broad-headed arrows. The Kaurava troops then rushed impetuously for seizing Yudhishthira. Understanding the wicked intentions of the enemy, the great car-warriors of the Pandava army, uniting together, rushed towards Yudhishthira, the son of Kunti, for rescuing him. Indeed, Nakula and Sahadeva and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, surrounded by a full Akshauhini of troops, thus proceeded towards Yudhishthira. Bhimasena also, in that battle, crushing the great car-warriors of thy army, proceeded towards the king surrounded by foes. Karna, otherwise called Vaikartana, O king, shooting dense showers of arrows, checked, single-handed, all those mighty bowmen thus advancing (to the rescue). Though they shot dense showers of arrows and hurled innumerable lances, fighting with determination, yet they were unable even to look at the son of Radha. Indeed, the son of Radha, that master of all weapons offensive and defensive, by shooting dense showers of shafts checked all those great bowmen. The high-souled Sahadeva, however, quickly approaching (the spot where Duryodhana was), and invoking without loss of time a (celestial) weapon, pierced Duryodhana with twenty arrows. Thus pierced by Sahadeva, the Kuru king, covered with blood, looked beautiful, like a huge elephant of split temples. Beholding thy son deeply pierced with many arrows of great energy, that foremost of car-warriors, viz., the son of Radha, filled with rage, rushed to that spot. Seeing Duryodhana reduced to that plight, Karna, invoking his weapons quickly, began to slaughter the troops of Yudhishthira and Prishata's son. Thus slaughtered by the high-souled

Karna, Yudhishthira's troops, O king, afflicted with the arrows of the Suta's son, soon fled away. Showers of shafts fell together. Indeed, those sped subsequently from the bow of the Suta's son touched with their heads the wings of those sped before. In consequence of those falling showers, of shafts, O monarch, colliding with one another, a conflagration seemed to blaze forth in the welkin. Soon Karna shrouded the ten points of the compass, O king, with arrows capable of piercing the bodies of foes, as if with advancing flights of locusts. Displaying the highest weapons, Karna began to wave with great force his two arms smeared with red sandal-paste and adorned with jewels and gold. Then stupefying all sides, O king, with his shafts, Karna deeply afflicted Yudhishthira the just. Filled with rage at this, Dharma's son Yudhishthira struck Karna with fifty keen shafts. In consequence then of the darkness caused by those showers of arrows, the battle became awful to look at. Loud cries of woe arose from among thy troops, O monarch, whilst they were being slaughtered by Dharma's son, O sire, with diverse kinds of keen shafts equipped with Kanka feathers and whetted on stone, with numerous broad-headed arrows, and with diverse kinds of darts and swords and clubs. Thither where Pandu's son of virtuous soul cast his eyes with the desire of producing evil, thither thy army broke, O bull of Bharata's race. Inflamed with great rage, Karna also, of immeasurable soul, inspired with the desire of retaliating, his face flushed in anger, rushed in that battle against Pandu's son, king Yudhishthira the just, shooting cloth-yard shafts and crescent-shaped arrows and those equipped with heads like the calf's tooth. Yudhishthira also pierced him with many whetted arrows equipped with wings of gold. As if smiling the while, Karna pierced the royal son of Pandu in the chest with three broad-headed arrows, whetted on stone, and equipped with Kanka feathers. Deeply afflicted therewith, king Yudhishthira the just, sitting down on the terrace of his car, ordered his driver to retreat. Thereupon all the Dhartarashtras, with their king, set up a loud shout, saying, "Seize! Seize!" and all of them then pursued the (Pandava) king. Then seventeen hundred Kekaya troops, skilled in smiting, united with a body of the Pancala troops, O king, checked the Dhartarashtras. During the progress of that fierce and terrible battle, Duryodhana and Bhima, those two warriors endued with great might, encountered each other.'"

*****

Section 63

"Sanjaya said, 'Meanwhile Karna also began, with his arrowy showers, to afflict the mighty car-warriors of the Kaikayas, viz., those great bowmen that stood before him. Indeed, the son of Radha despatched to Yama's abode full five hundred of those warriors that were employed in checking him in that battle. Beholding the son of Radha to be irresistible in that battle, those warriors, afflicted with the arrows of their assailant, repaired to the presence of Bhimasena. Breaking that car-force into many parts by means of his arrows, Karna, singly and riding on that same car of his, pursued Yudhishthira, who then, exceedingly mangled with arrows and almost insensible, was proceeding slowly for reaching the Pandava encampment with Nakula and Sahadeva on his two sides. Having approached the king, the Suta's son, from desire of doing good to Duryodhana, pierced the son of Pandu with three formidable arrows. In return, the king pierced Radha's son in the centre of the chest and then his driver with three shafts. Then those two scorchers of foes, viz., the twin sons of Madri, those two protectors of Yudhishthira's car-wheels, rushed towards Karna so that the latter might not succeed in slaying the king. Then Nakula and Sahadeva, both shooting showers of shafts with great care, covered the son of Radha therewith. The valiant son of the Suta, however, in return, pierced those two high-souled chastisers of foes with two broad-headed arrows of great sharpness. The son of Radha then slew Yudhishthira's excellent steeds, white as ivory and fleet as the mind, and having black hair in their tails. Then, smiling the while, the Suta's son, that great bowman, with another broadheaded shaft, felled the head-gear of Kunti's son. Similarly, the valiant Karna, having slain the steeds of Nakula, cut off the car shafts and bow of that intelligent son of Madri. Those two steedless and carless sons of Pandu,--those two brothers,--thereupon ascended the car of Sahadeva. Beholding those two brothers made carless, that slayer of hostile heroes, viz., their maternal uncle, the ruler of the Madras, moved by compassion, addressed the son of Radha and said, "Thou art to fight today with Pritha's son Phalguna. Why dost thou then, with rage inflamed to such a pitch, battle with Dharma's royal son? Thou art suffering thy weapons to be exhausted. Thy own armour is being weakened. With thy shafts reduced, and without quivers, with thy driver and steeds fatigued, and thyself mangled by foes with weapons, when thou wilt approach Partha, O son of Radha, thou wilt be an object of derision and mirth." Though thus addressed by the ruler of the Madras, Karna still, filled with rage, continued to assail Yudhishthira in battle. And he continued to pierce the two sons of Madri by Pandu with many keen arrows. Smiling the while, by means of his shafts he made Yudhishthira turn his face from the battle. Then Shalya, laughing, once more said unto Karna as the latter, excited with great wrath and resolved upon Yudhishthira's destruction stood on his car, these words, "Him for whose sake Dhritarashtra's son always honours thee, slay that Partha, O son of Radha. What wouldst thou gain by slaying Yudhishthira? The two Krishnas are blowing their conchs, whose loud blare is being heard. The twang also of Arjuna's bow is being heard, like the roar of the clouds in the season of rains. There, Arjuna, striking down the foremost of our car-warriors with his arrowy down-pours, is devouring all our troops. Behold him, O Karna, in this battle. The two that are protecting his rear are Yudhamanyu and Uttamauja. The brave Satyaki is protecting his left wheel, and Dhrishtadyumna is protecting his right wheel. There, Bhimasena is fighting with the royal son of Dhritarashtra. Act in such way, O son of Radha, that Bhima may not be able to slay the king today in the sight of us all,--that the king may, indeed, escape him. Behold, Duryodhana is brought under the power of Bhimasena, that ornament of battle. Approaching if thou canst rescue him, it will, indeed, be a very wonderful feat. Going thither, rescue the king, for a great peril has overtaken him. What wilt thou gain by slaying the sons of Madri or king Yudhishthira?" Hearing these words of Shalya, O lord of Earth, and beholding Duryodhana overpowered by Bhima in that dreadful battle, the valiant son of Radha, thus urged by the words of Shalya and exceedingly desirous of rescuing the king, left Ajatasatru and the twin sons of Madri by Pandu, and rushed for rescuing thy son. He was borne by his steeds that were fleet as birds and that were urged by the ruler of the Madras. After Karna had gone away, Kunti's son Yudhishthira retreated, borne, O sire, by the fleet steeds of Sahadeva. With his twin brothers accompanying him, that ruler of men, quickly repairing in shame to the (Pandava) camp, his body exceedingly mangled with shafts, alighted from the car and hastily sat down on an excellent bed. The, arrows then being extracted from his body, the royal son of Pandu, his heart exceedingly afflicted with sorrow's dart, addressed his two brothers, viz., those two mighty car-warriors, the sons of Madri, saying, "Repair quickly to the division of Bhimasena. Roaring like a cloud, Vrikodara is engaged in battle." Riding another car, Nakula, that bull among car-warriors, and Sahadeva of great energy,--those two brothers, those two crushers of foes,--both endued with great might, then proceeded towards Bhima, borne by steeds of the utmost fleetness. Indeed, the brothers having together repaired to Bhimasena's division, took up their places there.'"

*****

Section 64

"Sanjaya said, 'Meanwhile Drona's son, surrounded by a large car-force, O king, suddenly proceeded to that spot where Partha was. Like the continent withstanding the surging ocean, the heroic Partha having Saurin (Krishna) for his help-mate withstood the impetuously rushing Ashvatthama. Then, O monarch, the valiant son of Drona, filled with rage, covered both Arjuna and Vasudeva with his shafts. Beholding the two Krishnas shrouded with arrows, the great car-warriors (of the Pandava army), as also the Kurus that witnessed it, wondered exceedingly. Then Arjuna, as if smiling, invoked into existence a celestial weapon. The brahmana Ashvatthama, however, O Bharata, baffled that weapon in that battle. Indeed, all those weapons that Arjuna sped from desire of slaying the son of Drona were baffled by the latter, that great bowman, in that encounter. During the progress of that awful encounter of weapons, O king, we beheld the son of Drona to resemble the Destroyer himself, with gaping mouth. Having covered all the points of the compass, cardinal and subsidiary, with straight arrows, he pierced Vasudeva with three arrows in the right arm. Then Arjuna, slaying all the steeds of his high-souled assailant, caused the Earth in that battle to be covered with a river of blood that was exceedingly awful that led towards the other world, and that had diverse kinds of creatures floating on it. All the spectators beheld a large number of car-warriors along with their cars, belonging to the division of Ashvatthama, slain and destroyed by means of the arrows sped from Partha's bow. Ashvatthama also, slaying his enemies, caused a terrible river of blood to flow there that led to Yama's domains. During the progress of that fierce and awful battle between Drona's son and Partha, the combatants fought without showing any regard for one another, and rushed hither and thither. In consequence of cars having their steeds and drivers slain, and steeds having their riders slain, and elephants having their riders and guides slain, an awful carnage, O king, was made by Partha in that battle! Car-warriors, deprived of life with shafts sped from Partha's bow, fell down. Steeds freed from their trappings ran hither and thither. Beholding those feats of Partha, that ornament of battle, that valiant son of Drona quickly approached the former, that foremost of victorious men, shook his formidable bow decked with gold, and then pierced him from every side with many sharp arrows. Once more bending the bow, O king, the son of Drona cruelly struck Arjuna, aiming at the chest, with a winged arrow. Deeply pierced by Drona's son, O Bharata, in that encounter, the wielder of gandiva, that hero of great intelligence forcibly covered the son of Drona with showers of arrows, and then cut off his bow. His bow cut off Drona's son then, taking up a spiked mace whose touch resembled that of thunder's, hurled it, in that encounter, at the diadem-decked Arjuna. The son of Pandu, however, O king, as if smiling the while, suddenly cut off that spiked mace decked with gold, as it advanced towards him. Thus cut off with Partha's shafts, it fell down on the Earth, like a mountain, O king, broken into pieces, struck with the thunderbolt. Filled with rage at this, Drona's son, that great car-warrior, began to cover Vibhatsu, aided by the energy of the aindra weapon. Beholding that shower of arrows spread over the welkin through the aindra weapon, Partha, endued with great activity, O king, taking up his bow gandiva, and fixing on his bowstring a mighty weapon created by Indra, destroyed that aindra-shower of arrows. Having baffled that arrowy shower caused by the aindra weapon, Partha soon covered the car of Drona's son (with his own arrows). The son of Drona, however, overwhelmed with Partha's shafts, penetrated through that shower of arrows shot by the son of Pandu, and approaching the latter, invoked a mighty weapon and suddenly pierced Krishna with hundred shafts and Arjuna with three hundred small arrows. Then Arjuna pierced the son of his preceptor with a hundred arrows in all his vital limbs. And then he poured many arrows on the steeds and driver and the bowstring of Drona's son in the very sight of thy warriors. Having pierced Drona's son in every vital part, Pandu's son, that slayer of hostile heroes, then felled his adversary's driver from the car-niche with a broad-headed arrow. Drona's son, however, himself, taking up the reins, covered Krishna with many arrows. The activity of prowess that we then beheld in Drona's son was exceedingly wonderful, since he guided his steeds while he fought with Phalguni. That feat of his in battle, O king, was applauded by all the warriors. Then Vibhatsu, otherwise called Jaya, smiling the while, quickly cut off the traces of Ashvatthama's steeds in that battle, with a razor-faced arrow. Already afflicted by the energy of Arjuna's shafts, the steeds of Drona's son thereupon ran away. Then a loud noise arose from thy troops, O Bharata! Meanwhile the Pandavas, having obtained the victory, and desiring to improve it, rushed against thy troops, shooting from all sides sharp arrows at them. The vast Dhartarashtra host, then, O king, was repeatedly broken by the heroic Pandavas inspired with desire of victory, in the very sight, O monarch, of thy sons, conversant with all modes of warfare, and of, Shakuni the son of Subala, and of Karna, O king! Though sought to be stopped, O king, by thy sons, that great army, afflicted on all sides, stayed not on the field. Indeed, a confusion set in among the vast terrified host of thy son in consequence of many warriors flying away on all sides. The Suta's son loudly cried out, saying "Stay, Stay!" but thy army, slaughtered by many high-souled warriors, did not stay on the field. Loud shouts were uttered then, O monarch, by the Pandavas, inspired with this desire of victory, on beholding the Dhartarashtra host flying away on all sides. Then Duryodhana addressing Karna from affection, "Behold, O Karna, how our army, exceedingly afflicted by the Pandavas, though thou art here, is flying away from battle! Knowing this, O thou of mighty arms, do that which is suited to the hour, O chastiser of foes! Thousands of (our) warriors, routed by the Pandavas, are O hero, calling after thee only, O best of men!" Hearing these grave words of Duryodhana, the son of Radha, as if smiling, said these words unto the ruler of the Madras, "Behold the prowess of my arms and the energy of my weapons, O ruler of men! Today I will slay all the Pancalas and the Pandavas in battle! Cause the steeds to proceed with my car, O tiger among men! Without doubt, everything will be as I have said!" Having said these words, the Suta's son of great valour, that hero, taking up his ancient and foremost of bows called Vijaya, stringed it and rubbed the string repeatedly. Bidding the troops stay on the field after having assured them upon his truth and by an oath, the mighty Karna of immeasurable soul fixed on his bow-string the weapon known by the name of Bhargava. From that weapon flowed, O king, millions and millions of keen arrows in that great battle. Entirely shrouded with those blazing and terrible arrows winged with feathers of Kankas and peacocks, the Pandava army could not see anything. Loud wails of woe arose from among the Pancalas, O king, afflicted, in that battle, with the mighty Bhargava weapon. In consequence then of elephants, O king, and steeds, by thousands, and cars, O monarch, and men, falling on all sides, deprived of life, the Earth began to tremble. The vast force of the Pandavas became agitated from one extremity to another. Meanwhile

Karna, that scorcher of foes, that foremost of warriors, that tiger among men, while consuming his foes, looked resplendent like a smokeless fire. Thus slaughtered by Karna, the Pancalas and the Cedis began to lose their senses all over the field like elephants during the conflagration in a forest. Those foremost of men, O tiger among men, uttered loud roars like those of the tiger. Loud became the wails of woe, like those of living creatures at the universal dissolution that were uttered by those crying combatants struck with panic and running wildly on all sides, O king, of the field of battle and trembling with fear. Beholding them thus slaughtered, O sire, by the Suta's son, all creatures, even beasts and birds, were filled with fear. The Srinjayas then, thus slaughtered in battle by the Suta's son, repeatedly called upon Arjuna and Vasudeva like the spirits of the dead within Yama's dominions calling upon Yama to rescue them. Hearing those wails of the troops slaughtered with Karna's shafts, and beholding the terrible bhargava weapon invoked into existence Kunti's son Dhananjaya said unto Vasudeva these words, "Behold, O Krishna of mighty arms, the prowess of the bhargava weapon! It cannot, by any means, be baffled! Behold the Suta's son also, O Krishna, filled with rage in this great battle and resembling the Destroyer himself, in prowess and employed in achieving such a fierce feat! Urging his steeds incessantly, he is repeatedly casting angry glances upon me! I will never be able to fly away from Karna in battle! The person that is living, may, in battle, meet with either victory or defeat. To the man, however, that is dead, O Hrishikesha, even death is victory. How can defeat be his that is dead?" Thus addressed by Partha, Krishna replied unto that foremost of intelligent men and chastiser of foes, these words that were suitable to the occasion, "The royal son of Kunti hath been deeply wounded and mangled by Karna. Having seen him first and comforted him, thou wilt then, O Partha, slay Karna?" Then Keshava proceeded, desirous of beholding Yudhishthira, thinking that Karna meanwhile, O monarch, would be overwhelmed with fatigue! Then Dhananjaya, himself desirous of beholding the king afflicted with arrows, quickly proceeded on that car, avoiding the battle, at Keshava's command. While the son of Kunti was thus proceeding from desire of seeing king Yudhishthira the just, he cast his eyes on every part of the army but failed to find his eldest brother anywhere on the field. The son of Kunti proceeded, O Bharata, having fought with the son of his preceptor Drona, and having vanquished that hero incapable of being resisted by the wielder of the thunderbolt himself.'"

*****

Section 65

"Sanjaya said, 'Having vanquished the son of Drona and achieved a mighty and heroic feat that is exceedingly difficult of accomplishment, Dhananjaya, irresistible by foes, and with bow outstretched in his hands, cast his eyes among his own troops. The brave Savyasaci, gladdening those warriors of his that were still battling at the head of their divisions and applauding those among them that were celebrated for their former achievements, caused the carwarriors of his own army to continue to stand in their posts. Not seeing his brother Yudhishthira of Ajamida's race, the diadem-decked Arjuna, adorned, besides, with a necklace of gold, speedily approached Bhima and enquired of him the whereabouts of the king, saying, "Tell me, where is the king?" Thus asked, Bhima said, "King Yudhishthira the just, hath gone away from this place, his limbs scorched with Karna's shafts. It is doubtful whether he still liveth!" Hearing those words, Arjuna said, "For this reason go thou quickly from the spot for bringing intelligence of the king, that best of all the descendants of Kuru! Without doubt, deeply pierced by Karna with shafts, the king hath gone to the camp! In that fierce passage at arms, though deeply pierced by Drona with keen shafts, the king endued with great activity, had still stayed in battle, expectant of victory, until Drona was slain! That foremost one among the Pandavas, possessed of great magnanimity, was greatly imperilled by Karna in today's battle! For ascertaining his condition, quickly go hence, O Bhima! I will stay here, checking all our foes!" Thus addressed, Bhima said, "O thou of great glory, go thyself for ascertaining the condition of the king, that bull amongst the Bharatas! If, O Arjuna, I go there, many foremost of heroes will then say that I am frightened in battle!" Then Arjuna said unto Bhimasena, "The samsaptakas are before my division! Without slaying those assembled foes first, it is impossible for me to stir from this place!' Then Bhimasena said unto Arjuna, 'Relying upon my own might, O foremost one among the Kurus, I will fight with all the samsaptakas in battle! Therefore, O Dhananjaya, do thou go thyself!'"

"Sanjaya continued, 'Hearing in the midst of foes, those words of his brother Bhimasena that were difficult of accomplishment, Arjuna, desiring to see the king, addressed the Vrishni hero, saying, "Urge the steeds, O Hrishikesha, leaving this sea of troops! I desire, O Keshava to see king Ajatasatru!'"

"Sanjaya continued, 'Just as he was on the point of urging the steeds, Keshava, that foremost one of the Dasharhas, addressed Bhima, saying, "This feat is not at all wonderful for thee, O Bhima! I am about to go (hence). Slay these assembled foes of Partha!" Then Hrishikesha proceeded with very great speed to the spot where king Yudhishthira was, O king, borne by those steeds that resembled Garuda, having stationed Bhima, that chastiser of foes, at the head of the army and having commanded him, O monarch, to fight (with the samsaptakas). Then those two foremost of men, (Krishna and Arjuna), proceeding on their car, approached the king who was lying alone on his bed. Both of them, alighting from that car, worshipped the feet of king Yudhishthira the just. Beholding that bull of tigers among men safe and sound, the two Krishnas became filled with joy, like the twin Ashvinis on seeing Vasava. The king then congratulated them both like Vivasvat congratulating the twin Ashvinis, or like Brihaspati congratulating Sankara and Vishnu after the slaughter of the mighty asura Jambha. King Yudhishthira the just, thinking that Karna had been slain, became filled with joy, and that scorcher of foes thereupon addressed them in these words in a voice choked with delight.'"

*****

Section 66

"'Yudhishthira said, "Welcome, O thou that hast Devaki for thy mother, and welcome to thee, O Dhananjaya! The sight of both of you, O Acyuta and Arjuna, is exceedingly agreeable! I see that without being wounded yourselves, you two, his foes, have slain the mighty car-warrior Karna! He was in battle like unto a snake of virulent poison. He was accomplished in all weapons. The leader of all the Dhartarashtras, he was their armour and protector! While fighting he was always protected by Vrishasena and by Sushena, both of whom are great bowmen! Of great energy, he had received lessons from Rama in weapons! He was invincible in battle! The foremost one in all the world, as a car-warrior he was celebrated throughout all the worlds. He was the saviour of the Dhartarashtras, and the proceeder in their van! A slayer of hostile troops, he was the crusher of large bands of foes. Ever engaged in Duryodhana's good, he was always prepared to inflict woe on us! He was invincible in battle by the very gods with Vasava at their head. In energy and might he was equal unto the god of fire and the god of wind. In gravity he was unfathomable as the Nether world. The enhancer of the joys of friends, he was like the Destroyer himself unto foes! Having slain Karna (who was even so) in dreadful battle, by good luck it is that you two have come, like a couple of celestials after vanquishing an Asura! Today, O Acyuta and Arjuna, a great battle was fought between myself exerting with might and that hero resembling the Destroyer himself, while seeking to exterminate all creatures! My standard was cut down, and my two Parshni drivers also were slain by him. I was also made steedless and carless by him in the very sight of Yuyudhana, of Dhrishtadyumna, of the twins (Nakula and Sahadeva), of the heroic Shikhandi, as also in the very sight of the sons of Draupadi, and all the Pancalas! Having vanquished those innumerable foes, Karna of mighty energy then vanquished me, O thou of mighty arms, although I exerted myself resolutely in battle! Pursuing me then and without doubt, vanquishing all my protectors, that foremost of warriors addressed me in diverse harsh speeches. That I am still alive, O Dhananjaya, is due to the prowess of Bhimasena. What more need I say? I am unable to bear that humiliation! For thirteen years, O Dhananjaya, through fear of Karna, I did not obtain any sleep by night or any comfort by day! Filled with hatred of Karna, I burn, O Dhananjaya! Like the bird Vaddhrinasa I fled from Karna, knowing that the time for my own destruction had come. The whole of my time had passed in the thought as to how I would accomplish the destruction of Karna in battle! Awake or asleep, O son of Kunti, I always beheld Karna (with my mind's eye). Wherever I was, the universe appeared to me to be full of Karna! Inspired with the fear of Karna, wherever I used to go, O Dhananjaya, thither I beheld Karna standing before my eyes! Vanquished in battle, with my steeds and car, by that hero who never retreated from battle, alive I was let off by him! What use have I of life or of kingdom either, since Karna, that ornament of battle, today cried fie on me? That which I had never before met with at the hands of Bhishma or Kripa or Drona in battle, that I met with today at the hands of the Suta's son, that mighty car-warrior! It is for this, O son of Kunti, that I ask thee today about thy welfare! Tell me in detail how thou hast slain Karna today! In battle Karna was equal unto Sakra himself. In prowess he was equal unto Yama. In weapons he was equal unto Rama. How then hath he been slain? He was regarded as a mighty car-warrior, conversant with all modes of warfare. He was the foremost of all bowmen, and the one man amongst all men! O prince, the son of Radha was always worshipped by Dhritarashtra and his son, for thy sake! How then hath he been slain by thee? In all engagements, Dhritarashtra's son, O Arjuna, used to regard Karna as thy death, O bull among men! How then, O tiger among men, hath that Karna been slain by thee in battle? Tell me, O son of Kunti, how that Karna hath been slain by thee! How, while he was engaged in battle, didst thou, O tiger among men, strike off his head in the very sight of all his friends like a tiger tearing off the head of a ruru deer? That Suta's son who in battle searched all the points of the compass for finding thee, that Karna who had promised to give a car with six bulls of elephantine proportions unto him that would point thee out, I ask: doth that Karna of wicked soul lie today on the bare ground, slain with thy keen arrows equipped with kanka feathers? Having slain the Suta's son in battle, thou hast accomplished a deed highly agreeable to me! Encountering him in battle, hast thou really slain that Suta's son, who, filled with arrogance and pride and bragging of his heroism, used to search everywhere on the field of battle for thee? Hast thou, O sire, really slain in battle that sinful wretch who used to always challenge thee and who was desirous for thy sake of giving unto others a magnificent car, made of gold along with a number of elephants and bulls and steeds? Hast thou really slain today that sinful wight who was exceedingly dear to Suyodhana, and who, intoxicated with pride of heroism, used always to brag in the assembly of the Kurus? Encountered in battle, doth that wretch lie today on the field, his limbs exceedingly mangled with sky-ranging shafts sped by thee from thy bow and all steeped in blood? Have the two arms of Dhritarashtra's son been (at last) broken? Have those words been unfulfilled, uttered from folly by him who, filled with pride, used to always boast in the midst of the kings for gladdening Duryodhana, saying, 'I will slay Phalguna'? O son of Indra, hath that Karna of little understanding been slain by thee today, that Suta's son who made the vow that he would not wash his feet as long as Partha lived? That Karna of wicked understanding who in the assembly; before the Kuru chiefs, had addressed Krishna, saying, 'Why, O Krishna, dost thou not abandon the Pandavas that are divested of might, exceedingly weak, and fallen?' That Karna who had vowed for thy sake, saying that he would not return from battle without having slain Krishna and Partha. I ask, doth that Karna of sinful understanding lie today on the field, his body pierced with shafts? Thou knowest the nature of the battle that took place when the Srinjayas and the Kauravas encountered each other, the battle in which I was brought to that distressful plight. Encountering that Karna, hast thou slain him today? O Savyasaci, hast thou today, with blazing shafts sped from gandiva, cut off from the trunk of that Karna of wicked understanding his resplendent head decked with earrings? Pierced with Karna's shafts today, I had, O hero, thought of thee (that thou wouldst slay him)! Hast thou then, by the slaughter of Karna, made that thought of mine true? In consequence of the protection granted him by Karna, Suyodhana, filled with pride, always recked us little. Displaying thy prowess, hast then today destroyed that refuge of Suyodhana? That Suta's son of wicked soul, that Karna of great wrath, who had formerly, in the presence of the Kauravas and in the midst of the assembly called us sesame seeds without kernel, encountering that Karna in battle, hast thou slain him today? That Suta's son of wicked soul who had, laughing the while, commanded Duhshasana to forcibly drag Yajnasena's daughter won in gambling by Subala's son, hath he been slain today by thee? That Karna of little understanding who, having been counted as only half a car-warrior during the tale of rathas and atirathas, had upbraided that foremost of all wielders of weapons on Earth, our grandsire Bhishma, hath he been slain by thee? Extinguish, O Phalguna, this fire in my heart that is born of vindictiveness and is fanned by the wind of humiliation, by telling me that thou hast slain Karna today, having encountered him in battle! The news of Karna's slaughter is exceedingly agreeable to me. Tell me, therefore, how the Suta's son hath been slain! Like the divine Vishnu waiting for the arrival of Indra with the intelligence of Vritra's slaughter, I had so long waited for thee, O hero!""

*****

Section 67

"Sanjaya said, 'Hearing these words of the righteous king who had been filled with anger, that high-souled atiratha, Jishnu of infinite energy, replied unto the invincible Yudhishthira of great might, saying, "While battling with the samsaptakas today, Drona's son who always proceedeth at the head of the Kuru troops, O king, suddenly came before me, shooting shafts that resembled snakes of virulent poison. Beholding my car, of rattle deep as the roar of clouds, all the troops began to encompass it. Slaying full five hundred of those, I then, O foremost of kings, proceeded against Drona's son. Approaching me, O king, that hero with great resolution rushed against me like a prince of elephants against a lion, and desired to rescue, O monarch, the Kaurava car-warriors that were being slaughtered by me. Then, in that battle, O Bharata, the preceptor's son, that foremost of heroes among the Kurus, incapable of being made to tremble, began to afflict me and Janardana with whetted shafts resembling poison or fire. While engaged in battle with me, eight carts, each drawn by eight bullocks, carried his hundreds of arrows. He shot them all at me, but like a wind destroying the clouds I destroyed with my shafts that arrowy shower of his. He then shot at me, with skill and force and resolution, thousands of other arrows, all sped from his bow-string stretched to his very ear, even like a black cloud in the season of rains pouring in torrents the water with which it is charged. So quickly did Drona's son career in that battle that we could not discern from which side, the left or the right, he shot his arrows, nor could we notice when he took up his arrows and when he let them off. Indeed, the bow of Drona's son was seen by us to be incessantly drawn to a circle. At last, the son of Drona pierced me with five whetted arrows and Vasudeva also with five whetted arrows. Within the twinkling of an eye, however, I afflicted him with the force of thunderbolts. Exceedingly afflicted with those shafts sped by me, he soon assumed the form of a porcupine. All his limbs became bathed in blood. Beholding his troops, those foremost of warriors all covered with blood and overwhelmed by me, he then entered the car-division of the Suta's son. Seeing the troops overwhelmed by me in battle, and struck with fear, and beholding the elephants and steeds flying away, that grinder (of hostile hosts), viz., Karna approached me quickly with fifty great carwarriors. Slaying them all and avoiding Karna, I have quickly come hither for seeing thee. All the Pancalas are afflicted with fear at sight of Karna like kine at the scent of a lion. The Prabhadrakas also, O king, having approached Karna, are like persons that have entered the wide open jaws of Death. Karna has already despatched to Yama's abode full seventeen hundred of those distressed car-warriors. Indeed, O king, the Suta's son did not become cheerless till he had a sight of us. Thou hadst first been engaged with Ashvatthama and exceedingly mangled by him. I heard that after that thou wert seen by Karna. O thou of inconceivable feats, I thought that thou must have, O king, been enjoying rest (in the camp), having come away from the cruel Karna. I have seen, O son of Pandu, the great and wonderful (Bhargava) weapon of Karna displayed in the van of battle. There is now no other warrior among the Srinjayas that is able to resist the mighty car-warrior Karna. Let Sini's grandson Satyaki and Dhrishtadyumna, O king, be the protectors of my car-wheels. Let the heroic princes Yudhamanyu and Uttamauja protect my rear. O thou of great glory, encountering that heroic and invincible car-warrior, viz., the Suta's son, staying in the hostile army, like Sakra encountering Vritra, O foremost of kings, I will, O Bharata, fight with the Suta's son if he can be found in this battle today. Come and behold me and the Suta's son contending with each other in battle for victory. There, the Prabhadrakas are rushing towards the face of a mighty bull. There, O Bharata, 6,000 princes are sacrificing themselves in battle today, for the sake of heaven. If, putting forth my strength, I do not, O king, slay Karna today with all his relatives while engaged in battle with him, then that end will be mine, O lion among kings, which is his that does not accomplish a vow taken by him. I beg of thee, bless me, saying that victory will be mine in battle. Yonder, the Dhartarashtras are about to devour Bhima. I will, O lion among kings, slay the Suta's son and his troops and all our foes!""

*****

Section 68

"Sanjaya said, 'Hearing that Karna of mighty energy was still alive, Pritha's son Yudhishthira of immeasurable energy, exceedingly angry with Phalguna and burning with the shafts of Karna, said these words unto Dhananjaya, "O sire, thy army is fled and hath been beaten in a way that is scarcely honourable! Inspired with fear and deserting Bhima, thou hast come hither since thou hast been unable to slay Karna. Thou hast, by entering her womb, rendered the conception of Kunti abortive. Thou hast acted improperly by deserting Bhima, because thou wert unable to slay the Suta's son. Thou hadst, O Partha, said unto me in the Dwaita woods that thou wouldst, on a single car, slay Karna. Why, then, through fear of Karna hast come hither, avoiding Karna and deserting Bhima? If in the Dwaita woods thou hadst said unto me, 'O king, I shall not be able to fight with Karna,' we would then, O Partha, have made other arrangements suitable to the circumstances. Having promised me the slaughter of Karna, thou hast not, O hero, kept that promise. Bringing us into the midst of foes, why hast thou broken us into pieces by throwing us down on a hard soil? Expecting diverse good things and benefits from thee, O Arjuna, we have always uttered blessings on thee. All those expectations, however, O prince, have proved vain like those of persons expectant of fruit getting instead of a tree burthened only with flowers! Like a fish-hook hid within a piece of meat, or poison overlaid with food, thou didst, for disappointing us at last, point out destruction in the shape of kingdom unto ourselves covetous of kingdom! For these thirteen years, O Dhananjaya, we have, from hope, lived relying on thee, like seeds sown on earth in expectation of the showers sent by the gods in season! Even these were the words that a voice in the skies had said unto Pritha on the seventh day after thy birth, O thou of foolish understanding! 'This son of thine that is born will have the prowess of Vasava himself! He will vanquish all his heroic foes! Endued with superior energy, he will at Khandava vanquish all the celestials united together and diverse other creatures. This one will subjugate the Madras, the Kalingas, and the Kaikeyas. This one will, in the midst of many kings, slay the Kurus. There will be no bowman superior to him, and no creature will ever be able to vanquish him. With his senses under control, and having obtained mastery over all branches of knowledge, this one, by merely desiring it, will bring all creatures under subjection to himself. This high-souled son that is born of thee, O Kunti, will in beauty be the rival of Soma, in speed of the god of wind, in patience of Meru, in forgiveness of Earth, in splendour of Surya, in prosperity of the Lord of treasures, in courage of Sakra, and in might of Vishnu. He will be the slayer of all foes like Vishnu, the son of Aditi. Endued with immeasurable energy, he will be celebrated for the destruction he will deal to foes and the success he will win for friends. He will, besides, be the founder of a race!' Even thus, in the skies, on the summit of the Satasringa mountains, in the hearing of many ascetics, that voice spoke. All that, however, hath not come to pass. Alas, it shows that the gods even may speak untruths! Hearing also the words of praise always uttered about thee by many foremost of Rishis, I never expected that Suyodhana would win success and prosperity or that thou thyself wouldst be afflicted with the fear of Karna! Thou ridest upon an excellent car constructed by the celestial artificer himself, with axles that do not creak, and with standard that bears the ape. Thou bearest a sword attached to thy belt of gold and silk. This thy bow Gandiva is full six cubits long. Thou hast Keshava for thy driver. Why, then, through fear of Karna hast thou come away from battle, O Partha? If, O thou of wicked soul, thou hadst given this bow to Keshava and become his driver, then Keshava could have (by this time) slain the fierce Karna like the lord of the Maruts (Sakra) slaying with his thunder the Asura Vritra. If thou art unable to resist the fierce son of Radha today, as he is careering in battle, give this thy Gandiva today to some other king, that may be thy superior in (the use and knowledge of) weapons. If that be done, the world will not then behold us bereft of sons and wives, deprived of happiness in consequence of the loss of kingdom, and sunk, O son of Pandu, in an unfathomable hell of great misery. It would have been better for thee if thou hadst never been born in the womb of Kunti, or having taken thy birth there, if thou hadst come out on the fifth month an abortion, than to have, O prince, thus come away from battle, O thou of wicked soul! Fie on thy Gandiva, fie on the might of thy arms, fie on thy inexhaustible arrows! Fie on thy banner with the gigantic ape on it, and fie on thy car given thee by the god of fire!"'"

*****

Section 69

"Sanjaya said, 'Thus addressed by Yudhishthira, Kunti's son owning white steeds, filled with rage, drew his sword for slaying that bull of Bharata's race. Beholding his wrath, Keshava, conversant with the workings of the (human) heart said, "Why, O Partha, dost thou draw thy sword? I do not, O Dhananjaya, behold anyone here with whom thou hast to fight! The Dhartarashtras have now been assailed by the intelligent Bhimasena. Thou comest from battle, O son of Kunti, for seeing the king. The king has been seen by thee. Indeed, Yudhishthira is well. Having seen that tiger among kings who is endued with prowess equal to that of a tiger, why this folly at a time when thou shouldst rejoice? I do not see here, O son of Kunti, the person whom thou mayst slay. Why then dost thou desire to strike? What is this delusion of thy mind? Why dost thou, with such speed, take up that formidable sword? I ask thee this, O son, of Kunti! What is this that thou art about, inasmuch as, O thou of inconceivable prowess, thou graspest that sword in anger?" Thus addressed by Krishna, Arjuna, casting his eyes on Yudhishthira, and breathing like an angry snake, said unto Govinda, "I would cut off the head of that man who would tell me 'Give thy Gandiva to another person." Even this is my secret vow. Those words have been spoken by this king, O thou of immeasurable prowess, in thy presence, O Govinda! I dare not forgive them. I will for that slay this king who himself fears the slightest falling from virtue. Slaying this best of men, I will keep my vow. It is for this that I have drawn the sword, O delighter of the Yadus. Even I, slaying Yudhishthira, will pay off my debt to truth. By that I will dispel my grief and fever, O Janardana. I ask thee, what do you think suitable to the circumstances that have arisen? Thou, O sire, knowest the entire past and future of this universe. I will do what thou wilt tell me.'"

"Sanjaya continued, 'Govinda then said, "Fie, fie," unto Partha and once more continued to say, "I now know, O Partha, that thou hast not waited upon the old, since, O tiger among men, thou hast yielded to wrath at a time when thou shouldst not have done so. No one that is acquainted with the distinctions of morality would act in the way, O Dhananjaya, in which thou, O son of Pandu, that art unacquainted with them, art acting today! He, O

Partha, is the worst of men who committeth acts that should not be done and doeth acts that are apparently proper but condemned by the scriptures. Thou knowest not the decisions of those learned men who, waited upon by pupils, declare their opinions, following the dictates of morality. The man that is not acquainted with those rulings becomes confounded and stupefied, O Partha, even as thou hast been stupefied, in discriminating between what should be done and what should not. What should be done and what should not cannot be ascertained easily. Everything can be ascertained by the aid of the scriptures. Thou, however, art not acquainted with the scriptures. Since (believing thyself) conversant with morality, thou art desirous of observing morality (in this way, it seems) thou art actuated by ignorance. Thou believest thyself to be conversant with virtue, but thou dost not know, O Partha, that the slaughter of living creatures is a sin. Abstention from injury to animals is, I think, the highest virtue. One may even speak an untruth, but one should never kill. How then, O foremost of men, couldst thou wish, like an ordinary person, to slay thy eldest brother, the King, who is conversant with morality? The slaughter of a person not engaged in battle, or of a foe, O Bharata who has turned his face from battle or who flies away or seeks protection or joins his hands or yields himself up or is careless, is never applauded by the righteous. All these attributes are in thy superior. This vow, O Partha, was adopted by thee before from foolishness. In consequence of that vow thou art now, from folly, desirous of perpetrating a sinful act. Why, O Partha, dost thou rush towards thy reverend superior for slaying him, without having resolved the exceedingly subtle course of morality that is, again, difficult of being understood? I will now tell thee, O son of Pandu, this mystery connected with morality, this mystery that was declared by Bhishma, by the righteous Yudhishthira, by Vidura otherwise called Kshatri, and by Kunti, of great celebrity. I will tell thee that mystery in all its details. Listen to it, O Dhananjaya! One who speaks truth is righteous. There is nothing higher than truth. Behold, however, truth as practised is exceedingly difficult to be understood as regards its essential attributes. Truth may be unutterable, and even falsehood may be utterable where falsehood would become truth and truth would become falsehood. In a situation of peril to life and in marriage, falsehood becomes utterable. In a situation involving the loss of one's entire property, falsehood becomes utterable. On an occasion of marriage, or of enjoying a woman, or when life is in danger, or when one's entire property is about to be taken away, or for the sake of a Brahmana, falsehood may be uttered. These five kinds of falsehood have been declared to be sinless. On these occasions falsehood would become truth and truth would become falsehood. He is a fool that practises truth without knowing the difference between truth and falsehood. One is said to be conversant with morality when one is able to distinguish between truth and falsehood. What wonder then in this that a man of wisdom, by perpetrating even a cruel act, may obtain great merit like Valaka by the slaughter of the blind beast? What wonder, again, in this that a foolish and ignorant person, from even the desire of winning merit, earns great sin like Kausika (living) among the rivers?"

"'Arjuna said, "Tell me, O holy one, this story that I may understand it, viz., this illustration about Valaka and about Kausika (living) among rivers."

"'Vasudeva said, "There was a certain hunter of animals, O Bharata, of the name of Valaka. He used, for the livelihood of his son and wives and not from will, to slay animals. Devoted to the duties of his own order and always speaking the truth and never harbouring malice, he used also to support his parents and others that depended upon him. One day, searching for animals even with perseverance and care, he found none. At last he saw a beast of prey whose sense of smell supplied the defect of his eyes, employed in drinking water. Although he had never seen such an animal before, still he slew it immediately. After the slaughter of that blind beast, a floral shower fell from the skies (upon the head of the hunter). A celestial car also, exceedingly delightful and resounding with the songs of Apsaras and the music of their instruments, came from heaven for taking away that hunter of animals. That beast of prey, having undergone ascetic austerities, had obtained a boon and had become the cause of the destruction of all creatures. For this reason he was made blind by the Self-born. Having slain that animal which had resolved to slay all creatures, Valaka went to heaven. Morality is even so difficult of being understood. There was an ascetic of the name of Kausika without much knowledge of the scriptures. He lived in a spot much removed from a village, at a point where many rivers met. He made a vow, saying, 'I must always speak the truth.' He then became celebrated, O Dhananjaya, as a speaker of truth. At that time certain persons, from fear of robbers, entered that wood (where Kausika dwelt). Thither even, the robbers, filled with rage, searched for them carefully. Approaching Kausika then, that speaker of truth, they asked him saying, 'O holy one, by which path have a multitude of men gone a little while before? Asked in the name of Truth, answer us. If thou hast seen them, tell us this'. Thus adjured, Kausika told them the truth, saying, 'Those men have entered this wood crowded with many trees and creepers and plants'. Even thus, O Partha, did Kausika give them the information. Then those cruel men, it is heard, finding out the persons they sought, slew them all. In consequence of that great sin consisting in the words spoken, Kausika, ignorant of the subtilities of morality, fell into a grievous hell, even as a foolish man, of little knowledge, and unacquainted with the distinctions of morality, falleth into painful hell by not having asked persons of age for the solution of his doubts. There must be some indications for distinguishing virtue from sin. Sometimes that high and unattainable knowledge may be had by the exercise of reason. Many persons say, on the one hand, that the scriptures indicate morality. I do not contradict this. The scriptures, however, do not provide for every case. For the growth of creatures have precepts of morality been declared. That which is connected with inoffensiveness is religion. Dharma protects and preserves the people. So it is the conclusion of the Pandits that what maintains is Dharma. O Partha, I have narrated to you the signs and indications of Dharma. Hearing this, you decide whether Yudhishthira is to be slaughtered by you or not." Arjuna said, "Krishna, your words are fraught with great intelligence and impregnated with wisdom. Thou art to us like our parents and our refuge. Nothing is unknown to thee in the three worlds, so thou art conversant with the canons of morality. O Keshava of the Vrishni clan, thou knowest my vow that whoever among men would tell me, 'Partha, give thy Gandiva to some one braver than you,' I shall at once put an end to his life. Bhima has also made a promise that whoever would call him 'tularak', would be slaughtered by him there and then. Now the King has repeatedly used those very words to me in thy presence, O hero, viz., 'Give thy bow.' If I slay him, O Keshava, I will not be able to live in this world for even a moment. Having intended again the slaughter of the king through folly and the loss of my mental faculties, I have been polluted by sin. It behoveth thee today, O foremost of all righteous persons, to give me such counsel that my vow, known throughout the world, may become true while at the same time both myself and the eldest son of Pandu may live.'"

"'Vasudeva said, "The king was fatigued, and under the influence of grief, He had been mangled in battle by Karna with numerous arrows. After that, O hero, he was repeatedly struck by the Suta's son (with his shafts), while he was retreating from battle. It was for this that, labouring under a load of sorrow, he spoke those improper words unto thee in wrath. He provoked thee by those words so that thou mightest slay Karna in battle. The son of Pandu knows that the wretched Karna is incapable of being borne by any one else in the world (save thee). It was for this, O Partha, that the king in great wrath said those harsh words to thy face. The stake in the game of today's battle has been made to lie in the ever alert and always unbearable Karna. That Karna being slain, the Kauravas would necessarily be vanquished. Even this is what the royal son of Dharma had thought. For this the son of Dharma does not deserve death. Thy vow also, O Arjuna, should be kept. Listen now to my counsels that will be agreeable to thee, to counsels in consequence of which Yudhishthira without being actually deprived of life may yet be dead. As long as one that is deserving of respect continues to receive respect, one is said to live in the world of men. When, however, such a person meets with disrespect, he is spoken of as one that is dead though alive. This king hath always been respected by thee and by Bhima and the twins, as also by all heroes and all persons in the world that are venerable for years. In some trifle then show him disrespect. Therefore, O Partha, address this Yudhishthira as 'thou' when his usual form of address is 'your honour.' A superior, O Bharata, by being addressed as 'thou,' is killed though not deprived of life. Bear thyself thus, O son of Kunti, towards king Yudhishthira, the just. Adopt this censurable behaviour, O perpetuator of Kuru's race! This best audition of all auditions, hath been declared by both Atharvan and Angiras. Men desiring good should always act in this way without scruples of any kind. Without being deprived of life a superior is yet said to be killed if that venerable one is addressed as 'thou.' Conversant with duty as thou art, address king Yudhishthira the just, in the manner I have indicated. This death, O son of Pandu, at thy hands, king Yudhishthira will never regard as an offence committed by thee. Having addressed him in this way, thou mayst then worship his feet and speak words of respect unto this son of Pritha and soothe his wounded honour. Thy brother is wise. The royal son of Pandu, therefore, will never be angry with thee. Freed from falsehood as also from fratricide, thou wilt then, O Partha, cheerfully slay the Suta's son Karna!"'"

*****

Section 70

"Sanjaya said, 'Thus addressed by Janardana, Pritha's son Arjuna, applauding those counsels of his friend, then vehemently addressed king Yudhishthira the just, in language that was harsh and the like of which he had never used before.

"'Arjuna said, "Do thou not, O king, address these upbraidings to me, thou that art passing thy time full two miles away from battle. Bhima, however, who is battling with the foremost heroes of the world may upbraid me. Having afflicted his foes at the proper time in battle, and slain many brave lords of earth and many foremost of car-warriors and huge elephants and many heroic horsemen and countless brave combatants, he hath, in addition, slain a 1,000 elephants and 10,000 Kamboja mountaineers, and is uttering loud roars in battle like a lion after slaying innumerable smaller animals. That hero achieveth the most difficult feats, the like of which thou canst never achieve. Jumping down from his car, mace in hand, he hath destroyed a large number of steeds and cars and elephants in battle. With also his foremost of swords he hath destroyed many horsemen and cars and steeds and elephants. With the broken limbs of cars, and with his bow also, he consumeth his foes. Endued with the prowess of Indra, with his feet and also his bare arms he slayeth numerous foes. Possessed of great might and resembling Kuvera and Yama, he destroyeth the hostile army, putting forth his strength. That Bhimasena hath the right to upbraid me, but not thou that art always protected by friends. Agitating the foremost of car-warriors and elephants and steeds and foot-soldiers, Bhima, single-handed, is now in the midst of the Dhartarashtras. That chastiser of foes hath the right to upbraid me. The chastiser of foes who is slaying the Kalingas, the Vangas, the Angas, the Nishadas, and the Magadhas, and large numbers of hostile elephants that are ever infuriated and that look like masses of blue clouds, is competent to upbraid me. Riding on a suitable car, shaking his bow at the proper time, and with shafts in his (other) hand, that hero poureth showers of arrows in great battle like the clouds pouring torrents of rain. Eight hundred elephants, I have seen, with their frontal globes split open and the ends of their tusks cut off, have today been slain by Bhima with shafts in battle. That slayer of foes is competent to tell me harsh words. The learned say that the strength of the foremost of Brahmanas lies in speech, and that the Kshatriya's strength is in his arms. Thou, O Bharata, art strong in words and very unfeeling. Thou thinkest me to be like thyself. I always strive to do thee good with my soul, life, sons and wives. Since, not withstanding all this, thou still piercest me with such wordy darts, it is evident that we cannot expect any happiness from thee. Lying on Draupadi's bed thou insultest me, though for thy sake I slay the mightiest of car-warriors. Thou art without any anxiety, O Bharata, and thou art cruel. I have never obtained any happiness from thee. It was for thy good, O chief of men, that Bhishma, firmly devoted to truth, himself told thee the means of his death in battle, and was slain by the heroic and high-souled Shikhandi, the son of Drupada, protected by me. I do not derive any pleasure from the thought of thy restoration to sovereignty, since thou art addicted to the evil practice of gambling. Having thyself committed a wicked act to which they only are addicted that are low, thou desirest now to vanquish thy foes through our aid. Thou hadst heard of the numerous faults and the great sinfulness of dice that Sahadeva spoke about. Yet dice, which are worshipped by the wicked, thou couldst not abandon. It was for this that all of us have fallen into hell. We have never derived any happiness from thee since thou wert engaged in gambling with dice. Having, O son of Pandu, thyself caused all this calamity, thou art, again, addressing these harsh words to me. Slain by us, hostile troops are lying on the field, with mangled bodies and uttering loud wails. It was thou that didst that cruel act in consequence of which the Kauravas have become offenders and are being destroyed. Nations from the North, the West, the East, and the South, are being struck, wounded and slain, after the performance of incomparable feats in battle by great warriors of both sides. It was thou that hadst gambled. It was for thee that we lost our kingdom. Our calamity arose from thee, O king! Striking us, again, with the cruel goad of thy speeches, O king, do not provoke our wrath.'"

"Sanjaya said, 'Having addressed these harsh and exceedingly bitter words unto his eldest brother and thereby committed a venial sin, the intelligent Savyasaci of calm wisdom, who is ever actuated by the fear of defection from virtue, became very cheerless. The son of the chief of the celestials became filled with remorse and breathing heavily, drew his sword. Seeing this, Krishna asked him, "What is this? Why dost thou again unsheathe thy sword blue as the sky? Tell me what thy answer is, for then I shall give thee counsel for the gratification of thy object." Thus addressed by that foremost of men, Arjuna, in great sorrow answered Keshava, saying, "I shall, putting forth my strength, slay my own self by whom this wicked act hath been done." Hearing those words of Partha, Keshava, that foremost of all righteous persons said this unto Dhananjaya, "Having said these words unto the king, why hast thou become so cheerless? O slayer of foes, thou desirest now to destroy thy own self. This, however, Kiritin, is not approved by the righteous. If, O hero among men, thou hadst today, from fear of sin, slain this thy eldest brother of virtuous soul, what would then have been thy condition and what wouldst thou not then have done? Morality is subtle, O Bharata, and unknowable, especially by those that are ignorant. Listen to me as I preach to thee. By destroying thy own self, thou wouldst sink into a more terrible hell than if thou hadst slain thy brother. Declare now, in words, thy own merit. Thou shalt then, O Partha, have slain thy own self." Applauding these words and saying, "Let it be so, O Krishna," Dhananjaya, the son of Sakra, lowering his bow, said unto Yudhishthira, that foremost of virtuous persons, "Listen, O king, there is no other bowman, O ruler of men, like unto myself, except the deity that bears Pinaka; I am regarded by even that illustrious deity. In a moment I can destroy this universe of mobile and immobile creatures. It was I, O king, that vanquished all the points of the compass with all the kings ruling there, and brought all to thy subjection. The Rajasuya (performed by thee), brought to completion by gift of Dakshina, and the celestial palace owned by thee, were both due to my prowess. In my hands are (marks of) sharp shafts and a stringed bow with arrow fixed thereon. On both my soles are the signs of cars with standards. No one can vanquish a person like me in battle. Nations from the North, the West, the East and the South, have been struck down, slain, exterminated and destroyed. A small remnant only of the samsaptakas is alive. I alone have slain half of the entire (hostile) army. Slaughtered by me, the Bharata host that resembled, O king, the very host of the celestials, is lying dead on the field. I slay those with (high) weapons that are conversant with high weapons. For this reason I do not reduce the three worlds to ashes. Riding upon my terrible and victorious car, Krishna and myself will soon proceed for slaying the Suta's son. Let this king become cheerful now.

I will surely slay Karna in battle, with my arrows. Either the Suta dame will today be made childless by me, or Kunti will be made childless by Karna. Truly do I say it that I will not put off my armour before I have slain Karna with my arrows in battle.'"

"Sanjaya said, 'Having said these words unto that foremost of virtuous persons, viz., Yudhishthira, Partha threw down his weapons and cast aside his bow and quickly thrust his sword back into its sheath. Hanging down his head in shame, the diadem-decked Arjuna, with joined hands, addressed Yudhishthira, and said, "Be cheerful, O king, forgiving me. What I have said, you will understand a little while after. I bow to thee." Thus seeking to cheer that royal hero capable of bearing all foes, Arjuna, that foremost of men, standing there, once more said, "This task will not be delayed. It will be accomplished soon. Karna cometh towards me. I shall proceed against him. I shall, with my whole soul, proceed for rescuing Bhima from the battle and for slaying the Suta's son. I tell thee that I hold my life for thy good. Know this for the truth, O king." Having said so, the diadem-decked Arjuna of blazing splendour touched the king's feet and rose for proceeding to the field. Hearing, however, those harsh words of his brother Phalguna, Pandu's son, king Yudhishthira, the just, rising up from that bed (on which he had been sitting), said these words unto Partha, with his heart filled with sorrow, "O Partha, I have acted wickedly. For that, ye have been overwhelmed with terrible calamity. Do thou strike off, therefore, this my head today. I am the worst of men, and the exterminator of my race. I am a wretch. I am addicted to wicked courses. I am of foolish understanding. I am idle and a coward. I am an insulter of the old. I am cruel. What wouldst thou gain by always being obedient to a cruel person like me? A wretch that I am, I shall this very day retire into the woods. Live you happily without me. The high-souled Bhimasena is fit to be king. A eunuch that I am, what shall I do with sovereignty? I am incapable of bearing these harsh speeches of thee excited with wrath. Let Bhima become king. Having been insulted thus, O hero, what use have I with life." Having said these words, the king, leaving that bed, suddenly stood up and desired to go to the woods. Then Vasudeva, bowing down, said unto him, "O king, the celebrated vow of the wielder of Gandiva who is ever devoted to truth about his Gandiva, is known to thee. That man in the world who would tell him, 'Give thy

Gandiva to another', would be slain by him. Even those very words were addressed to him by you. Therefore, for keeping that earnest vow, Partha, acting also at my instance, inflicted you this insult, O lord of Earth. Insult to superiors is said to be their death. For this reason, O thou of mighty arms, it behoveth thee to forgive me that beseech and bow to thee this transgression, O king, of both myself and Arjuna, committed for maintaining the truth. Both of us, O great king, throw ourselves on thy mercy. The Earth shall today drink the blood of the wretched son of Radha. I swear truly to thee. Know the Suta's son as slain today. He, whose slaughter thou desirest, hath today lost his life." Hearing those words of Krishna, king Yudhishthira the just, in a great fury, raised the prostrate Hrishikesha and joining his hands, said in haste, "It is even so as thou hast said. I have been guilty of a transgression, I have now been awakened by thee, O Govinda. I am saved by thee, O Madhava. By thee, O Acyuta, we have today been rescued from a great calamity. Both of us stupefied by folly, viz., myself and Arjuna, have been rescued from an ocean of distress, having obtained thee as our lord. Indeed, having obtained the raft of thy intelligence today, we have, with our relatives and allies, passed over an ocean of sorrow and grief. Having obtained thee, O Acyuta, we are not masterless.""

*****

Section 71

"Sanjaya said, 'Having heard these joyful words of king Yudhishthira, Govinda of virtuous soul, that delighter of the Yadus, then addressed Partha. The latter, however, having at the instance of Krishna addressed those words unto Yudhishthira, became exceedingly cheerless for having committed a trivial sin. Then Vasudeva, smiling, said unto the son of Pandu, "What would have been thy condition, O Partha, if, observant of virtue thou hadst slain the son of Dharma with thy sharp sword? Having only addressed the king as thou, such cheerlessness hath possessed thy heart. If thou hadst slain the king, O Partha, what wouldst thou have done after that? Morality is so inscrutable, especially by persons of foolish understanding. Without doubt great grief would have been thine in consequence of thy fear of sin. Thou wouldst have sunk also in terrible hell in consequence of the slaughter of thy brother. Gratify now this king of virtuous behaviour, this foremost of all practisers of virtue, this chief of Kuru's race. Even this is my wish. Gratifying the king with devotion, and after Yudhishthira will have been made happy, we two will proceed against the car of the Suta's son for fighting him. Slaying Karna today with thy keen shafts in battle, do thou, O giver of honours, give great happiness to Dharma's son. Even this, O mighty-armed one, is what I think to be suitable to this hour. Having done this, thy purpose will be achieved." Then Arjuna, O monarch, in shame, touched king Yudhishthira's feet with his head. And he repeatedly said unto that chief of the Bharatas, "Be pleased with me, Forgive, O king, all that I have said from desire of observing virtue and from fear of sins.'"

"Sanjaya said, 'Beholding Dhananjaya, that slayer of foes, lying weeping at his feet, O bull of Bharata's race, king Yudhishthira the just raised his brother. And king Yudhishthira, that lord of the earth, then embraced his brother affectionately and wept aloud. The two brothers, of great splendour, having wept for a long while, at last became freed from grief, O monarch, and as cheerful as before. Then embracing him once more with affection and smelling his head, the son of Pandu, exceedingly gratified, applauded his brother Jaya and said, "O thou of mighty arms, in the very sight of all the troops, my armour, standard, bow, dart, steeds, and arrows, were cut off in battle, O great bowman, by Karna with his shafts, although I exerted myself with care. Thinking of and seeing his feats in battle, O Phalguna, I lose my energies in grief. Life itself is no longer dear to me. If thou dost not slay that hero in battle today, I will cast away my life breaths. What use have I with life?" Thus addressed, Vijaya, replied, O bull of Bharata's race, saying, "I swear by Truth, O king, and by thy grace, by Bhima, O best of men, and by the twins, O lord of the earth, that today I shall slay Karna, in battle, or, being myself slain by him fall down on the earth. Swearing truly, I touch my weapons." Having said these words unto the king, he addressed Madhava, saying, "Without doubt, O Krishna, I will slay Karna in battle today. Aided by thy intelligence, blessed be thou, the slaughter of that wicked-souled one is certain." Thus addressed, Keshava, O best of kings, said unto Partha, "Thou art competent, O best of the Bharatas, to slay the mighty Karna. Even this hath ever been my thought, O mighty car-warrior, as to how, O best of men thou, wouldst slay Karna in battle." Endued with great intelligence, Madhava once more addressed the son of Dharma, saying, "O Yudhishthira, it behoveth thee to comfort Vibhatsu, and command him to slaughter Karna of wicked soul. Having heard that thou hadst been afflicted with shafts of Karna, myself and this one came hither, O son of Pandu, for ascertaining thy plight. By good luck, O king, thou wert not slain. By good luck thou wert not seized. Comfort thy Vibhatsu, and bless him, O sinless one, with thy wishes for his victory.'"

"'Yudhishthira said, "Come, Come, O Partha, O Vibhatsu, and embrace me, O son of Pandu. Thou hast told me beneficial words that deserved to be said, and I have forgiven thee. I command thee, O Dhananjaya, go and slay Karna. Do not, O Partha, be angry for the harsh words I said unto thee.'"

"Sanjaya continued, 'Then Dhananjaya, O king, bowed unto Yudhishthira by bending his head, and seized with his two hands, O sire, the feet of his eldest brother. Raising him and embracing him closely, the king smelt his head and once more said these words unto him, "O Dhananjaya, O thou of mighty arms, I have been greatly honoured by thee. Do thou ever win greatness and victory.'"

"'Arjuna said, "Approaching Radha's son today that is proud of his might, I shall slay that man of sinful deeds with my shafts in battle, along with all his kinsmen and followers. He who, having bent the bow strongly, afflicted thee with his shafts, I say, that Karna, will obtain today the bitter fruit of that act of his. Having slain Karna, O lord of the earth, I shall today come back from the dreadful battle to pay thee my respects by walking behind thee. I tell thee this truly. Without having slain Karna I shall not come back today from the great battle. Truly do I swear this by touching thy feet, O lord of the universe.'"

"Sanjaya continued, 'Unto the diadem-decked (Arjuna) who was speaking in that way, Yudhishthira, with a cheerful heart, said these words of grave import, "Do thou obtain imperishable fame, and such a period of life as accordeth with thy own desire, and victory, and energy, and the destruction of thy foes. Let the gods grant thee prosperity. Obtain thou all these to the measure desired by me. Go quickly to battle, and slay Karna, even as Purandara slew Vritra for his own aggrandisement."'"

*****

Section 72

"Sanjaya said, 'Having with a cheerful heart gratified king Yudhishthira the just, Partha, prepared to slay the Suta's son, addressed Govinda, saying, "Let my car be once more equipped and let my foremost of steeds be yoked thereto. Let all kinds of weapon be placed upon that great vehicle. The steeds have rolled on the ground. They have been trained by persons skilled in horse lore. Along with the other equipment of the car, let them be quickly brought and decked in their trappings. Proceed quickly, O Govinda, for the slaughter of the Suta's son." Thus addressed, O monarch, by the high-souled Phalguna, Krishna commanded Daruka, saying, "Do all that Arjuna, that chief of Bharata's race and that foremost of all wielders of the bow, hath said." Thus ordered by Krishna, Daruka, O best of kings, yoked those steeds unto that car covered with tiger-skins and ever capable of scorching all foes. He then represented unto the high-souled son of Pandu the fact of having equipped his vehicle. Beholding the car equipped by the high-souled Daruka, Phalguna, obtaining Yudhishthira's leave and causing the Brahmanas to perform propitiatory rites and utter benedictions on him, ascended that excellent vehicle. King Yudhishthira the just, of great wisdom, also blessed him. After this, Phalguna proceeded towards Karna's car. Beholding that great bowman thus proceeding, all creatures, O Bharata, regarded Karna as already slain by the high-souled Pandava. All the points of the compass, O king, became serene. King-fishers and parrots and herons, O king, wheeled around the son of Pandu. A large number of beautiful and auspicious birds, O king, called Pung, causing Arjuna (by their timely appearance) to put forth greater speed in battle, cheerfully uttered their cries around him. Terrible Kankas and vultures, and cranes and hawks and ravens, O king, tempted by the prospect of food, proceeded in advance of his car, and indicated auspicious omens foreboding the destruction of the hostile host and the slaughter of Karna. And while Partha proceeded, a copious perspiration covered his body. His anxiety also became very great as to how he would achieve his vow. The slayer of Madhu then, beholding Partha filled with anxiety as he proceeded, addressed the wielder of Gandiva and said these words.

"'Vasudeva said, "O wielder of Gandiva, save thee there exists no other man that could vanquish those whom thou hast vanquished with this bow of thine. We have seen many heroes, who, endued with prowess like that Sakra, have attained to the highest regions, encountering thy heroic self in battle! Who else, O puissant one, that is not equal to thee, would be safe and sound after encountering Drona and Bhishma and Bhagadatta, O sire, and Vinda and Anuvinda of Avanti and Sudakshina, the chief of the Kambojas and Srutayudha of mighty energy and Acyutayudha as well? Thou hast celestial weapons, and lightness of hand and might, and thou art never stupefied in battle! Thou hast also that humility which is due to knowledge! Thou canst strike with effect! Thou hast sureness of aim, and presence of mind as regards the selection of means, O Arjuna! Thou art competent to destroy all mobile and immobile creatures including the very gods with the Gandharvas! On earth, O Partha, there is no human warrior who is equal to thee in battle. Amongst all Kshatriyas, invincible in battle, that wield the bow, amongst the very gods, I have not seen or heard of even one that is equal to thee. The Creator of all beings, viz., Brahma himself created the great bow Gandiva with which thou fightest, O Partha! For this reason there is no one that is equal to thee. I must, however, O son of Pandu, say that which is beneficial to thee. Do not. O mighty-armed one, disregard Karna, that ornament of battle! Karna is possessed of might. He is proud and accomplished in weapons. He is a maharatha. He is accomplished (in the ways of battle) and conversant with all modes of warfare. He is also well-acquainted with all that suits place and time. What need is there of saying much? Hear in brief, O son of Pandu! I regard the mighty car-warrior Karna as thy equal, or perhaps, thy superior! With the greatest care and resolution shouldst thou slay him in great battle. In energy he is equal to Agni. As regards speed, he is equal to the impetuosity of the wind. In wrath, he resembles the Destroyer himself. Endued with might, he resembles a lion in the formation of his body. He is eight ratnis in stature. His arms are large. His chest is broad. He is invincible. He is sensitive. He is a hero. He is, again, the foremost of heroes. He is exceedingly handsome. Possessed of every accomplishment of a warrior, he is a dispeller of the fears of friends. Engaged in the good of Dhritarashtra's son, he always hates the sons of Pandu. No one, not even the gods with Vasava at their head, can slay the son of Radha, save thee, as I think. Slay, therefore, the Suta's son today. No one possessed of flesh and blood, not even the gods fighting with great care, not all the warriors (of the three worlds) fighting together can vanquish that car-warrior. Towards the Pandavas he is always of wicked soul and sinful behaviour, and cruel, and of wicked intelligence. In his quarrel with the sons of Pandu, he is actuated by no consideration affecting his own interests. Slaying that Karna, therefore, fulfill thy purpose today. Despatch today unto Yama's presence that Suta's son, that foremost of car-warriors, whose death is near. Indeed, slaying that Suta's son, that first of car-warriors, show the love for Yudhishthira the just. I know thy prowess truly, O Partha, which is incapable of being resisted by the gods and Asuras. The Suta's son of wicked soul, from exceeding pride, always disregards the sons of Pandu. O Dhananjaya, slay that man today for whose sake the wretched Duryodhana regardeth himself a hero, that root of all (those) sinful persons, that son of a Suta. Slay, O Dhananjaya, that tiger among men, that active and proud Karna, who hath a sword for his tongue, a bow for his mouth, and arrows for his teeth. I know thee well as regards the energy and the might that are in thee. Slay the brave Karna in battle, like a lion slaying an elephant. Slay in battle today, O Partha, that Karna, otherwise called Vaikartana, in consequence of whose energy Dhritarashtra's son disregards thine.'"

*****

Section 73

"Sanjaya said, 'Once more Keshava of immeasurable soul said these words unto Arjuna, who, O Bharata, was advancing (to battle), firmly resolved upon slaying Karna, 'Today is the seventeenth day, O Bharata, of this terrible massacre of men and elephants and steeds. At the outset vast was the host that belonged to you. Encountering the foe in battle, that host has been very much reduced in numbers, O king! The Kauravas also, O Partha, were numerous at first, teeming with elephants and steeds. Encountering thee, however, as their foe, they have been nearly exterminated in the van of battle! These lords of Earth and these Srinjayas, united together, and these Pandava troops also, obtaining thy invincible self as their leader, are maintaining their ground on the field. Protected by thee, O slayer of foes, the Pancalas, the Matsyas, the Karushas, and the Cedis, have caused a great destruction of thy foes. Who is there that can vanquish the assembled Kauravas in battle? On the other hand, who is there that can vanquish the mighty car-warriors of the Pandavas protected by thee? Thou, however, art competent to vanquish in battle the three worlds consisting of the gods, the asuras, and human beings, united together. What need I say then of the Kaurava host? Save thee, O tiger among men, who else is there, even if he resemble Vasava himself in prowess, that could vanquish king Bhagadatta? So also, O sinless one, all the lords of earth, united together, are incapable, O Partha, of even gazing at this vast force that is protected by thee. So also, O Partha, it is owing to their having been always protected by thee that Dhrishtadyumna and Shikhandi succeeded in slaying Drona and Bhishma. Who, indeed, O Partha, could vanquish in battle those two mighty car-warriors of the Bharatas, Bhishma and Drona, both of whom were endued with prowess equal to that of Sakra himself? Save thee, O tiger among men, what other man in this world is able to vanquish those fierce lords of akshauhinis, those unreturning and invincible heroes, all accomplished in weapons and united together, Shantanu's son Bhishma, and Drona, and Vaikartana, and Kripa, and Drona's son, and king Duryodhana himself? Innumerable divisions of soldiers have been destroyed (by thee), their steeds and cars and elephants having been mangled (with thy shafts). Numberless Kshatriyas also, wrathful and fierce, hailing from diverse provinces, have been destroyed by thee. Teeming with horses and elephants, large bodies of combatants of diverse Kshatriya clans, such as the Govasas, the Dasamiyas, the Vasatis, O Bharata, and the Easterners, the Vatadhanas, and the Bhojas that are very sensitive of their honour, approaching thee and Bhima, O Bharata, have met with destruction. Of terrible deeds and exceedingly fierce, the Tusharas, the Yavanas, the Khasas, the Darvabhisaras, the Daradas, the Sakas, the Kamathas, the Ramathas, the Tanganas the Andhrakas, the Pulindas, the Kiratas of fierce prowess, the Mlecchas, the Mountaineers, and the races hailing from the sea-side, all endued with great wrath and great might, delighting in battle and armed with maces, these all--united with the Kurus and fighting wrathfully for Duryodhana's sake were incapable of being vanquished in battle by anybody else save thee, O scorcher of foes! What man, unprotected by thee, could advance, beholding the mighty and swelling host of the Dhartarashtras arrayed in order of battle? Protected by thee, O puissant one, the Pandavas, filled with wrath, and penetrating into its midst, have destroyed that host shrouded with dust and resembling a swollen sea. Seven days have elapsed since the mighty Jayatsena, the ruler of the Magadhas, was slain in battle by Abhimanyu. After that, 10,000 elephants, of fierce feats, that used to follow that king, were slain by Bhimasena with his mace. After that, other elephants, and car-warriors, by hundreds, have been destroyed by Bhima in that exercise of his might. Even thus, O Partha, during the progress of this awful battle, the Kauravas, with their steeds and carwarriors and elephants, encountering Bhimasena and thee, O son of Pandu, have from hence repaired to the region of Death. The van of the Kaurava army, O Partha, having been struck down by the Pandavas, Bhishma shot showers of fierce shafts, O sire! Conversant with the highest weapons, he shrouded the Cedis, the Pancalas, the Karushas, the Matsyas, and the Kaikayas with the shafts, and deprived them of life! The welkin became filled with gold-winged and straight coursing shafts, capable of piercing the bodies of all foes, that issued out of his bow. He slew thousands of car-warriors, shooting showers of shafts at a time. In all, he slew a 100,000 men and elephants of great might. Abandoning the diverse motions, each of a new kind, in which they careered, those wicked kings and elephants, while perishing, destroyed many steeds and cars and elephants. Indeed, numberless were the shafts that Bhishma shot in battle.

Slaughtering the Pandava host for ten days together, Bhishma made the terraces of numberless cars empty and deprived innumerable elephants and steeds of life. Having assumed the form of Rudra or of Upendra in battle, he afflicted the Pandava divisions and caused a great carnage amongst them. Desirous of rescuing the wicked Suyodhana who was sinking in a raftless sea, he slaughtered many lords of Earth among the Cedis, the Pancalas, and the Kaikayas, and caused a great massacre of the Pandava army teeming with cars and steeds and elephants. Innumerable foot-soldiers among the Srinjayas, all well-armed, and other lords of earth, were incapable of even looking at that hero when he careered in battle like the Sun himself of scorching splendour. At last the Pandavas, with all their resources, made a mighty effort, and rushed against that warrior who, inspired with the desire of victory, used to career in battle even in this way. Without availing himself of any aid, he routed, however, the Pandavas and the Srinjayas in battle, and came to be regarded as the one foremost hero in the world. Encountering him, Shikhandi, protected by thee, slew that tiger among men with his straight shafts. Having obtained thee that art a tiger among men (as his foe), that grandsire is now stretched on a bed of arrows, like Vritra when he obtained Vasava for his foe. The fierce Drona also slaughtered the hostile army for five days together. Having made an impenetrable array and caused many mighty car-warriors to be slain, that great car-warrior had protected Jayadratha (for some time). Fierce as the Destroyer himself, he caused a great carnage in the nocturnal battle. Endued with great valour, the heroic son of Bharadwaja consumed innumerable combatants with his arrows. At last, encountering Dhrishtadyumna, he attained to the highest end. If, on that day, thou hadst not checked in battle all the (Dhartarashtra) car-warriors headed by the Suta's son, Drona then would never have been slain. Thou heldst in check the whole Dhartarashtra force. It was for this, O Dhananjaya, that Drona could be slain by the son of Prishata. What other Kshatriya, save thee, could in battle achieve such feats for compassing the slaughter of Jayadratha. Checking the vast (Kaurava) army and slaying many brave kings, thou killedest king Jayadratha, aided by the might and energy of thy weapons. All the kings regarded the slaughter of the ruler of the Sindhus to have been exceedingly wonderful. I, however, do not regard it so; thou didst it and thou art a great car-warrior. If this vast assemblage of Kshatriyas, obtaining thee as a foe, suffer extermination in course of even a whole day, I should, I think, still regard these Kshatriyas to be truly mighty. When Bhishma and Drona have been slain, the terrible Dhartarashtra host, O Partha, may be regarded to have lost all its heroes. Indeed, with all its foremost warriors slain, with its steeds, cars, and elephants destroyed, the Bharata army looketh today like the firmament, reft of the Sun, the Moon, and stars. Yonder host of fierce prowess, O Partha, hath been shorn of its splendours today like the Asura host in days of yore shorn of its splendours by Sakra's prowess. The remnant of that grand master now consists of only five great car-warriors, viz., Ashvatthama, Kritavarma, Karna, Shalya, and Kripa. Slaying those five great car-warriors today, O tiger among men, be thou a hero that hath killed all his foes, and bestow thou the Earth with all her islands and cities on king Yudhishthira. Let Pritha's son Yudhishthira of immeasurable energy and prosperity, obtain today the whole earth with the welkin above it, the waters on it, and the nether regions below it. Slaying this host like Vishnu in days of yore slaying the Daityas and the Danavas, bestow the Earth on the king like Hari bestowing (the three worlds) on Sakra. Let the Pancalas rejoice today, their foes being slain, like the celestials rejoicing after the slaughter of the Danavas by Vishnu. If in consequence of thy regard for that foremost of men, viz., thy preceptor Drona, thou cherishest compassion for Ashvatthama, if, again, thou hast any kindness for Kripa for the sake of respect that is due to a preceptor, if, approaching Kritavarma, thou dost not despatch him today to Yama's abode in consequence of the honour that is due to one's kinsmen by the mother's side, if, O lotus-eyed one, approaching thy mother's brother, viz., Shalya, the ruler of the Madras, thou dost not from compassion slay him, I ask thee, do thou, with keen shafts, O foremost of men slay Karna today with speed, that vile wretch of sinful heart who cherisheth the fiercest hate for the son of Pandu. This is thy noblest duty. There is nothing in it that would be improper. We approve of it, and here is no fault in the act. The wicked-souled Karna is the root, O thou of unfading glory, of that attempt, O sinless one, made in the night for burning thy mother with all her children, and of that conduct which Suyodhana adopted towards you in consequence of that match at dice. Suyodhana always hopeth for deliverance through Karna. Filled with rage, he endeavours to afflict me also (in consequence of that support). It is the firm belief of Dhritarashtra's royal son, O giver of honours, that Karna, without doubt, will slay all the Prithas in battle.

Though fully acquainted with thy might, still, O son of Kunti, Dhritarashtra's son hath selected war with you in consequence of his reliance on Karna. Karna also always says, 'I will vanquish the assembled Parthas and that mighty car-warrior, viz., Vasudeva of Dasharha's race'. Buoying up the wicked-souled son of Dhritarashtra, the wicked Karna always roareth in the (Kuru) assembly. Slay him today, O Bharata. In all the acts of injury, of which Dhritarashtra's son hath been guilty towards you, the wicked-souled Karna of sinful understanding hath been the leader. I saw the heroic son of Subhadra of eyes like those of a bull, slain by six mighty car-warriors of cruel heart belonging to the Dhritarashtra army. Grinding those bulls among men, viz., Drona, Drona's son, Kripa and other heroes, he deprived elephants of their riders and mighty car-warriors of their cars. The bull-necked Abhimanyu, that spreader of the fame of both the Kurus and the Vrishnis, deprived steeds also of their riders and foot-soldiers of weapons and life. Routing the (Kaurava) divisions and afflicting many mighty car-warriors, he despatched innumerable men and steeds and elephants to Yama's abode. I swear by Truth to thee, O friend, that my limbs are burning at the thought that while the son of Subhadra was thus advancing, consuming the hostile army with his shafts, even on that occasion the wicked-souled Karna was engaged in acts of hostility to that hero, O lord! Unable, O Partha, to stay in that battle before Abhimanyu's face, mangled with the shafts of Subhadra's son, deprived of consciousness, and bathed in blood, Karna drew deep breaths, inflamed with rage. At last, afflicted with arrows, he was obliged to turn his back upon the field. Eagerly desirous of flying away and becoming hopeless of life, he stayed for some time in battle, perfectly stupefied and exhausted with the wounds he had received. At last hearing those cruel words of Drona in battle--words that were suited to the hour--Karna cut off Abhimanyu's bow. Made bowless by him in that battle, five great car-warriors then, well-versed in the ways of foul warfare, slew that hero with showers of shafts. Upon the slaughter of that hero, grief entered the heart of everyone. Only, the wicked-souled Karna and Suyodhana laughed in joy. (Thou rememberest also) the harsh and bitter words that Karna cruelly said unto Krishna in the (Kuru) assembly, in the presence of the Pandavas and Kurus, 'The Pandavas, O Krishna, are dead! They have sunk into eternal hell! O thou of large hips, choose other lords now, O thou of sweet speeches! Enter now the abode of

Dhritarashtra as a serving woman, for, O thou of curving eye-lashes, thy husbands are no more! The Pandavas will not, O Krishna, be of any service to thee today! Thou art the wife of men that are slaves, O princess of Pancala, and thou art thyself, O beautiful lady, a slave! Today only Duryodhana is regarded as the one king on earth; all other kings of the world are worshipping the agency by which his administration is kept up. Behold now, O amiable one, how all the sons of Pandu have equally fallen! Overwhelmed by the energy of Dhritarashtra's son, they are now silently eyeing one another. It is evident that they are all sesame seeds without kernel, and have sunk into hell. They will have to serve the Kaurava (Duryodhana), that king of kings, as his slaves.' Even these were the foul words that that wretch, viz., the sinful Karna of exceedingly wicked heart, spoke on that occasion, in thy hearing, O Bharata! Let gold-decked shafts whetted on stone and capable of taking the life of him at whom they are sped, shot by thee, quench (the fire of) those words and all the other wrongs that that wicked-souled wight did unto thee. Let thy shafts quench all those wrongs and the life also of that wicked wight. Feeling the touch of terrible arrows sped from Gandiva, let the wicked-souled Karna recollect today the words of Bhishma and Drona! Let foe-killing cloth-yard shafts, equipped with the effulgence of lightning, shot by thee, pierce his vital limbs and drink his blood! Let fierce and mighty shafts, of great impetuosity, sped by thy arms, penetrate the vitals of Karna today and despatch him to Yama's abode. Let all the kings of the earth, cheerless and filled with grief and uttering wails of woe, behold Karna fall down from his car today, afflicted with thy arrows. Let his kinsmen, with cheerless faces, behold Karna today, fallen down and stretched at his length on the earth, dipped in gore and with his weapons loosened from his grasp! Let the lofty standard of Adhiratha's son, bearing the device of the elephant's rope, fall fluttering on the earth, cut off by thee with a broad-headed arrow. Let Shalya fly away in terror, abandoning the gold-decked car (he drives) upon seeing it deprived of its warrior and steeds and cut off into fragments with hundreds of shafts by thee. Let thy enemy Suyodhana today, beholding Adhiratha's son slain by thee, despair of both his life and kingdom. Yonder, O Partha, Karna, equal unto Indra in energy, or, perhaps, Sankara himself, is slaughtering thy troops with his shafts. There the Pancalas, though slaughtered by Karna with his whetted shafts, are yet, O chief of Bharata's race, rushing (to battle), for serving the cause of the Pandavas. Know, O Partha, that is prevailing over the Pancalas, and the (five) sons of Draupadi, and Dhrishtadyumna and Shikhandi, and the sons of Dhrishtadyumna, and Satanika, the son of Nakula, and Nakula himself, and Sahadeva, and Durmukha, and Janamejaya, and Sudharman, and Satyaki! The loud uproar made by those allies of thine, viz., the Pancalas, O scorcher of foes, as they are being struck by Karna in dreadful battle, is heard. The Pancalas have not at all been inspired with fear, nor do they turn away their faces from the battle. Those mighty bowmen are utterly reckless of death in great battle. Encountering even that Bhishma who, single-handed, had encompassed the Pandava army with a cloud of shafts, the Pancalas did not turn away their faces from him. Then again, O chastiser of foes, they always strove with alacrity to vanquish forcibly in battle their great foe, viz., the invincible Drona, that preceptor of all wielders of the bow, that blazing fire of weapons, that hero who always burnt his foes in battle. They have never turned their faces from battle, afraid of Adhiratha's son. The heroic Karna, however, with his shafts, is taking the lives of the Pancala warriors endued with great activity as they are advancing against him, like a blazing fire taking the lives of myriads of insects. The son of Radha, in this battle, is destroying in hundreds the Pancalas that are advancing against him,--those heroes, that are resolved to lay down their lives for the sake of their allies! It behoveth thee, O Bharata, to become a raft and rescue those brave warriors, those great bowmen, that are sinking in the raftless ocean represented by Karna. The awful form of that weapon which was obtained by Karna from that foremost of sages, viz., Rama of Bhrigu's race, hath been displayed. Scorching all the troops, that weapon of exceedingly fierce and awful form is blazing with its own energy, surrounding our vast army. Those arrows, sped from Karna's bow, are coursing in battle thick as swarm of bees, and scorching thy troops. Encountering Karna's weapon in battle, that is irresistible by persons not having their souls under control, there the Pancalas, O Bharata, are flying away in all directions! Yonder, Bhima, of unappeasable wrath, surrounded on all sides by the Srinjayas, is fighting with Karna, O Partha, afflicted by the latter with keen shafts! If neglected, Karna will, O Bharata, exterminate the Pandavas, the Srinjayas, and the Pancalas, like a neglected disease whose germ has entered the body. Save thee I do not see another in Yudhishthira's army that would come home safe and sound, having encountered the son of Radha in battle. Slaying that Karna today with thy keen shafts, O bull among men, act according to thy vow, O Partha, and win great fame. I tell thee truly, thou only art able to vanquish in battle the Kaurava host with Karna amongst them, and no one else, O foremost of warriors! Achieving this great feat, viz., slaying the mighty car-warrior Karna, attain thy object, O Partha, and crowned with success, be happy, O best of men!'"

*****

Section 74

"Sanjaya said, 'Hearing these words of Keshava, O Bharata, Vibhatsu soon cast off his anxiety and became cheerful. Rubbing then the string of gandiva and stretching it, he held his bow for the destruction of Karna, and addressed Keshava, saying, 'With thee for my protector, O Govinda, and when thou that art acquainted with the past and the future art gratified with me today, victory is sure to be mine. Aided by thee, O Krishna, I can, in great battle, destroy the three worlds assembled together, what need be said of Karna then? I see the Pancala host is flying away, O Janardana. I see also Karna careering fearlessly in battle. I see too the bhargava weapon careering in all directions, having been invoked by Karna, O thou of Vrishni's race, like the puissant thunder invoked by Shakra. This is that battle in which Karna will be slain by me and of which all creatures will speak as long as the earth will last. Today, O Krishna, unbarbed arrows, impelled by my arms and sped from the gandiva, mangling Karna, will take him to Yama. Today king Dhritarashtra will curse that intelligence of his in consequence of which he had installed Duryodhana, who was undeserving of sovereignty, on the throne. Today, O mighty-armed one, Dhritarashtra will be divested of sovereignty, happiness, prosperity, kingdom, city, and sons. I tell thee truly, O Krishna, that today, Karna being slain, Duryodhana will become hopeless of both life and kingdom. Today, beholding Karna cut in pieces by me with my arrows, like Vritra in days of yore by Indra in the battle between the gods and the asuras, let king Duryodhana call to mind the words thou hast spoken for bringing about peace. Today let the son of Subala, O Krishna, know that my shafts are dice, my gandiva the box for throwing them, and my car, the chequered cloth. O Govinda, slaying Karna with keen shafts I will dispel the long sleeplessness of Kunti's son. Today the royal son of Kunti, upon the slaughter of the Suta's son by me, shall be gratified and be of cheerful heart and obtain happiness for ever. Today, O Keshava, I will shoot an irresistible and unrivalled arrow that will deprive Karna of life. Even this, O Krishna, was the vow of that wicked-souled one about my slaughter, viz., 'I will not wash my feet till I slay Phalguna.' Falsifying this vow of that wretch, O slayer of Madhu, I will, with straight shafts, throw down his body today from his car. Today the earth will drink the blood of that Suta's son who in battle condemns all other men on earth! With Dhritarashtra's approbation, the Suta's son Karna, boasting of his own merits, had said, 'Thou hast no husband now, O Krishna!' My keen shafts will falsify that speech of his. Like angry snakes of virulent poison, they will drink his life-blood. Cloth-yard shafts, of the effulgence of the lightning, shot by myself possessed of mighty arms, sped from Gandiva, will send Karna on his last journey. Today the son of Radha will repent for those cruel words that he said unto the princess of Pancala in the midst of the assembly, in disparagement of the Pandavas! They that were on that occasion sesame seeds without kernel, will today become seeds with kernel after the fall of the Suta's son Karna of wicked soul, otherwise called Vaikartana! 'I will save ye from the sons of Pandu!'--even these were the words that Karna, bragging of his own merits, said unto the sons of Dhritarashtra! My keen shafts will falsify that speech of his! Today, in the very sight of all the bowmen, I will slay that Karna who said, 'I will slay all the Pancalas with their sons.' Today, O slayer of Madhu, I will slay that Karna, that son of Radha, relying on whose prowess the proud son of Dhritarashtra, of wicked understanding, always disregarded us. Today, O Krishna, after Karna's fall, the Dhartarashtras with their king, struck with panic, will fly away in all directions, like deer afraid of the lion. Today let king Duryodhana repent upon the slaughter of Karna, with his sons and relatives, by me in battle. Today, beholding Karna slain, let the wrathful son of Dhritarashtra, O Krishna, know me to be the foremost of all bowmen in battle. Today, I will make king Dhritarashtra, with his sons and grandsons and counsellors and servants, shelterless. Today, cranes and other carnivorous birds will, O Keshava, sport over the limbs of Karna cut off into pieces with my shafts. Today, O slayer of Madhu, I will cut off in battle the head of Radha's son Karna, in the very sight of all the bowmen. Today, O slayer of Madhu, I will cut off in battle the limbs of Radha's son of wicked soul with keen vipathas and razor-faced arrows. Today, the heroic king Yudhishthira will cast off a great pain and a great sorrow cherished long in his heart. Today, O Keshava, slaying the son of Radha, with all his kinsmen, I will gladden king Yudhishthira, the son of Dharma. Today, I will slay the cheerless followers of Karna in battle, with shafts resembling the blazing fire or the poison of the snake. Today, with my straight shafts equipped with vulturine feathers, I will, O Govinda, cause the earth to be strewn with (the bodies of) kings cased in golden armour. Today, O slayer of Madhu, I will, with keen shafts, crush the bodies and cut off the heads of all the foes of Abhimanyu. Today, I will bestow the earth, divested of Dhartarashtras on my brother, or, perhaps, thou, O Keshava, wilt walk over the earth divested of Arjuna! Today, O Krishna, I will free myself from the debt I owe to all bowmen, to my own wrath, to the Kurus, to my shafts, and to gandiva. Today, I will be freed from the grief that I have cherished for thirteen years, O Krishna, by slaying Karna in battle like Maghavat slaying Samvara. Today, after I have slain Karna in battle, let the mighty car-warriors of the Somakas, who are desirous of accomplishing the task of their allies, regard their task as accomplished. I do not know what will be the measure, O Madhava, of the joy of Sini's grandson today after I shall have slain Karna and won the victory. Today, I will slay Karna in battle as also his son, that mighty car-warrior, and give joy to Bhima and the twins and Satyaki. Today, slaying Karna in dreadful battle, I will pay off my debt, O Madhava, to the Pancalas with Dhrishtadyumna and Shikhandi! Today let all behold the wrathful Dhananjaya fight with the Kauravas in battle and slay the Suta's son. Once more there is none equal to me in the world. In prowess also, who is there that resembles me? What other man is there that is equal to me in forgiveness? In wrath also, there is no one that is equal to me. Armed with the bow and aided by the prowess of my arms, I can vanquish the Asuras and the gods and all creatures united together. Know that my prowess is higher than the highest. Alone assailing all the Kurus and the Bahlikas with the fire of my shafts issuing from Gandiva, I will, putting forth my might, burn them with their followers like a fire in the midst of a heap of dry grass at the close of winter. My palms bear these marks of arrows and this excellent and outstretched bow with arrow fixed on the string. On each of the soles of my feet occur the mark of a car and a standard. When a person like me goeth forth to battle, he cannot be vanquished by any one." Having said these words unto Acyuta, that foremost of all heroes, that slayer of foes, with blood red eyes, proceeded quickly to battle, for rescuing Bhima and cutting off the head from Karna's trunk.'"

*****

Section 75

"Dhritarashtra said, 'In that awful and fathomless encounter of the Pandavas and the Srinjayas with the warriors of my army, when Dhananjaya, O sire, proceeded for battle, how, indeed, did the fight occur?'

"Sanjaya said, 'The innumerable divisions of the Pandava army, decked with lofty standards and swelling (with pride and energy) and united together in battle, began to roar aloud, drums and other instruments constituting their mouth, like masses of clouds at the close of summer uttering deep roars. The battle that ensued resembled a baneful shower out of season, cruel and destructive of living creatures. Huge elephants were its clouds; weapons were the water they were to pour; the peal of musical instruments, the rattle of car-wheels, and the noise of palms, constituted their roar; diverse weapons decked with gold formed their flashes of lightning; and arrows and swords and cloth-yard shafts and mighty weapons constituted their torrents of rain. Marked by impetuous onsets blood flowed in streams in that encounter. Rendered awful by incessant strokes of the sword, it was fraught with a great carnage of Kshatriyas. Many car-warriors, united together, encompassed one car-warrior and despatched him to Yama's presence. Or, one foremost of car-warriors despatched a single adversary, or one despatched many adversaries united together. Again, some one car-warrior despatched to Yama's abode some one adversary along with his driver and steeds. Some one rider, with a single elephant, despatched many car-warriors and horsemen. Similarly, Partha, with clouds of shafts, despatched large number of cars with drivers and steeds, of elephants and horses with their riders, and of foot-soldiers, belonging to the enemy. Kripa and Shikhandi encountered each other in that battle, while Satyaki proceeded against Duryodhana. And Srutasravas was engaged with Drona's son, and Yudhamanyu with Citrasena. The great Srinjaya car-warrior Uttamauja was engaged with Karna's son Sushena, while Sahadeva rushed against Shakuni, the king of the Gandharas, like a hungry lion against a mighty bull. The youthful Satanika, the son of Nakula, rushed against the youthful Vrishasena, the son of Karna, shooting showers of shafts. The heroic son of Karna struck that son of the princess of Pancala with many arrows. Conversant with all modes of warfare, Madri's son Nakula, that bull among car-warriors, assailed Kritavarma. The king of the Pancalas, Dhrishtadyumna, the son of Yajnasena, attacked Karna, the commander of the Kaurava army, with all his forces. Duhshasana, O Bharata, with the swelling host of the samsaptakas forming a portion of the Bharata army, fiercely attacked in that battle Bhima, that foremost of warriors of irresistible impetuosity. The heroic Uttamauja, putting forth his strength struck the son of Karna and cut off his head which fell down on the earth, filling the earth and the welkin with a loud noise. Beholding the head of Sushena lying on the ground, Karna became filled with grief. Soon, however, in rage he cut off the steeds, the car, and the standard, of his son's slayer with many keen shafts. Meanwhile Uttamauja, piercing with his keen shafts and cutting off with his bright sword the steeds of Kripa and those warriors also that protected Kripa's sides, quickly ascended the car of Shikhandi. Beholding Kripa deprived of his car, Shikhandi who was on his vehicle, wished not to strike him with his shafts. The son of Drona then, covering with his own the car of Kripa, rescued the latter like a bull sunk in a mire. Meanwhile Bhima, the son of the Wind-god clad in golden mail, began to scorch with his keen arrows the troops of thy sons like the mid-day sun scorching everything in the summer season.'"

*****

Section 76

"Sanjaya said, 'During the progress of the fierce engagement, Bhima, while fighting along, being encompassed by innumerable foes, addressed his driver, saying, "Bear me into the midst of the Dhartarashtra host. Proceed, O charioteer, with speed, borne by these steeds. I will despatch all these Dhartarashtras to the presence of Yama." Thus urged by Bhimasena, the charioteer proceeded, quickly and with great impetuosity, against thy son's host to that spot whence Bhima desired to slaughter it. Then a large number of Kaurava troops, with elephants and cars and horse and foot, advanced against him from all sides. They then, from every side, began to strike that foremost of vehicles belonging to Bhima, with numerous arrows. The high-souled Bhima, however, with his own shafts of golden wings, cut off all those advancing arrows of his enemies. Thus cut off into two or three fragments with Bhima's arrows, those shafts, equipped with golden wings, of his enemies, fell down on the earth. Then, O king, amongst those foremost of Kshatriyas, struck with Bhima's shafts, the elephants and cars and horse and foot, set up a loud wail, O monarch, that resembled the din made by mountains when riven with thunder. Thus struck by Bhima, those foremost of Kshatriyas, their limbs pierced with Bhima's powerful shafts, rushed against Bhima in that battle from every side, like new-fledged birds towards a tree. When thy troops thus rushed against him, Bhima of furious impetuosity displayed all his vim like Destroyer himself armed with a mace when he burns and exterminates all creatures at the end of the Yuga. Thy soldiers were unable to resist in that battle that fierce forcible energy of Bhima endued with fierce impetuosity, like that of the Destroyer himself of wide open mouth when he rusheth at the end of the Yuga for exterminating all creatures. Then, O Bharata, like masses of clouds scattered by the tempest the Bharata host, thus mangled and burnt in that battle by the high-souled Bhima, broke and fled in fear in all directions. Then the mighty Bhimasena of great intelligence once more cheerfully said unto his charioteer, "Ascertain, O Suta, whether those assembled cars and standards that are advancing towards me, are ours or the enemy's. Absorbed in battle, I am unable to distinguish them. Let me not shroud our own troops with my shafts. O Visoka, beholding hostile warriors and cars and the tops of their standards on all sides, I am greatly afflicted. The king is in pain. The diadem-decked Arjuna also has not yet come. These things, O Suta, fill my heart with sorrow. Even this is my grief, O charioteer, that king Yudhishthira the just should have gone away, leaving me in the midst of the enemy. I do not know whether he, as also Vibhatsu, is alive or dead. This adds to my sorrow. I shall, however, though filled with great grief, destroy those hostile troops of great might. Thus slaughtering in the midst of battle my assembled foes, I shall rejoice with thee today. Examining all the quivers containing my arrows, tell me, O Suta, ascertaining the matter well, what quantity of arrows is still left on my car, that is, how much of what sort."

"'Thus commanded, Visoka said, "Of arrows, O hero, thou hast yet 60,000, while thy razor-headed shafts number 10,000, and broad-headed ones number as much. Of cloth-yard shafts thou hast still 2,000, O hero, and of Pradaras thou hast still, O Partha, 3,000! Indeed, of the weapons, O son of Pandu, the portion that still remains is not capable of being borne, if placed on carts, by six bullocks. Shoot and hurl them, O learned one, for of maces and swords and other weapons used with the arms alone, thou hast thousands upon thousands, as also lances and scimitars and darts and spears! Never fear that thy weapons will be exhausted."

"'Bhima said, "Behold, O Suta, today this awful battle in which everything will be shrouded with my impetuous arrows sped fiercely from my bow and, mangling all my foes, and in consequence of which the very sun will disappear from the field, making the latter resemble the domains of Death! Today, even this will be known to all the Kshatriyas including the very children, O Suta, that Bhimasena hath succumbed in battle or that, alone, he hath subjugated all the Kurus! Today, let all the Kauravas fall in battle or let all the world applaud me, beginning with the feats of my earliest years. Alone, I will overthrow them all, or let all of them strike Bhimasena down. Let the gods that aid in the achievement of the best acts bless me. Let that slayer of foes Arjuna come here now like Sakra, duly invoked, quickly coming to a sacrifice. Behold, the Bharata host is breaking! Why do those kings fly away? It is evident that Savyasaci, that foremost of men, is quickly shrouding that host with his shafts. Behold, those standards, O Visoka, and elephants and steeds and bands of foot-soldiers are flying away. Behold, these cars, assailed with shafts and darts, with those warriors riding on them, are being scattered, O Suta! Yonder, the Kaurava host, assailed with the shafts, equipped with wings of gold and feathers of peacocks, of Dhananjaya, and resembling thunderbolts in force, though slaughtered extensively, is repeatedly filling its gaps. There, cars and steeds and elephants are flying away, crushing down bands of foot-soldiers. Indeed, all the Kauravas, having lost their sense, are flying away, like elephants filled with panic at a forest conflagration, and uttering cries of woe. These huge elephants, again, O Visoka, are uttering loud cries, assailed with shafts."

"'Visoka said, "How is it, O Bhima, that thou dost not hear the loud twang of the yawning Gandiva stretched by Partha in wrath? Are these two ears of thine gone? All thy wishes, O son of Pandu, have been fulfilled! Yonder the Ape (on Arjuna's banner) is seen in the midst of the elephant force (of the enemy). Behold, the string of Gandiva is flashing repeatedly like lightning amid blue clouds. Yonder the Ape on Dhananjaya's standard-top is everywhere seen to terrify hostile divisions in this dreadful battle. Even I, looking at it, am struck with fear. There the beautiful diadem of Arjuna is shining brilliantly. There, the precious jewel on the diadem, endued with the splendour of the sun, looketh exceedingly resplendent. There, beside him, behold his conch Devadatta of loud blare and the hue of a white cloud. There, by the side of Janardana, reins in hand, as he penetrates into the hostile army, behold his discus of solar effulgence, its nave hard as thunder, and its edge sharp as a razor. Behold, O hero, that discus of Keshava, that enhancer of his fame, which is always worshipped by the Yadus. There, the trunks, resembling lofty trees perfectly straight, of huge elephants, cut off by Kiritin, are falling upon the earth. There those huge creatures also, with their riders, pierced and split with shafts, are falling down, like hills riven with thunder. There, behold, O son of Kunti, the Panchajanya of Krishna, exceedingly beautiful and of the hue of the moon, as also the blazing Kaustubha on his breast and his triumphal garland. Without doubt, that first and foremost of all car-warriors, Partha, is advancing, routing the hostile army as he comes, borne by his foremost of steeds, of the hue of white clouds, and urged by Krishna. Behold those cars and steeds and bands of foot-soldiers, mangled by thy younger brother with the energy of the chief of the celestials. Behold, they are falling down like a forest uprooted by the tempest caused by Garuda's wings. Behold, four hundred car-warriors, with their steeds and drivers, and seven hundred elephants and innumerable foot-soldiers and horsemen slain in this battle by Kiritin with his mighty shafts. Slaughtering the Kurus, the mighty Arjuna is coming towards thy side even like the constellation Citra. All thy wishes are fulfilled. Thy foes are being exterminated. Let thy might, as also the period of thy life, ever increase."

"'Bhima said, "Since, O Visoka, thou tellest me of Arjuna's arrival, I will give thee four and ten populous villages and a hundred female slaves and twenty cars, being pleased with thee, O Suta, for this agreeable intelligence imparted by thee!"'"

*****

Section 77

"Sanjaya said, 'Hearing the roars of cars and the leonine shouts (of the warriors) in battle, Arjuna addressed Govinda, saying, "Urge the steeds to greater speed." Hearing these words of Arjuna, Govinda said unto him, "I am proceeding with great speed to the spot where Bhima is stationed." Then many lions among men (belonging to the Kaurava army), excited with wrath and accompanied by a large force of cars and horse and elephants and foot-soldiers and making the earth resound with the whizz of their arrows, the rattle of their car wheels, and the tread of their horses' hoofs, advanced against Jaya (Arjuna) as the latter proceeded for victory, borne by his steeds white as snow or conchs and decked in trappings of gold and pearls and gems like the chief of the celestials in great wrath proceeding, armed with the thunder, against (the asura) Jambha for slaying him. Between them and Partha, O sire, occurred a great battle destructive of body, life, and sin, like the battle between the asuras and the god Vishnu, that foremost of victors for the sake of the three worlds. Alone, Partha, decked with diadem and garlands, cut off the mighty weapons sped by them, as also their heads and arms in diverse ways, with his razor-faced and crescent-shaped and broad-headed arrows of great keenness. Umbrellas, and yak-tails for fanning, and standards, and steeds, and cars, and bands of foot-soldiers, and elephants, fell down on the earth, mutilated in diverse ways, like a forest broken down by a tempest. Huge elephants, decked in caparisons of gold and equipped with triumphal standards and warriors (on their backs), looked resplendent, as they were pierced with shafts of golden wings, like mountains ablaze with light. Piercing elephants and steeds and cars with excellent shafts resembling Vasava's thunder, Dhananjaya proceeded quickly for the slaughter of Karna, even as Indra in days of yore for riving (the asura) Vala. Then that tiger among men, that mighty-armed chastiser of foes, penetrated into thy host like a makara into the ocean. Beholding the son of Pandu, thy warriors, O king, accompanied by cars and foot-soldiers and a large number of elephants and steeds, rushed against him. Tremendous was the din made by them as they advanced against Partha, resembling that made by the waters of the ocean lashed into fury by the tempest. Those mighty car-warriors, resembling tigers (in prowess) all rushed in that battle against that tiger among men, abandoning all fear of death. Arjuna, however, routed the troops of those leaders of the Kurus as they advanced, shooting at him showers of weapons, like a tempest driving off masses of congregated clouds. Those great bowmen, all skilled in smiting, united together and proceeded against Arjuna with a large number of cars and began to pierce him with keen shafts. Then Arjuna, with his shafts, despatched to Yama's abode several thousands of cars and elephants and steeds. While those great car-warriors in that battle were thus struck with shafts sped from Arjuna's bow, they were filled with fear and seemed to disappear one after another from their cars. In all, Arjuna, with his sharp arrows, slew four hundred of those heroic car-warriors exerting themselves vigorously in battle. Thus struck in that battle with sharp shafts of diverse kinds, they fled away on all sides, avoiding Arjuna. Tremendous was the uproar made at the van of the army by those warriors as they broke and fled, like that made by the surging sea when it breaks upon a rock. Having routed with his arrows that army struck with fright, Pritha's son Arjuna then proceeded, O sire, against the division of the Suta's son. Loud was the noise with which Arjuna faced his foes, like that made by Garuda in days of yore when swooping down for snakes. Hearing that sound, the mighty Bhimasena, desirous as he had been of obtaining a sight of Partha, became filled with joy. As soon as the valiant Bhimasena heard of Partha's arrival, he began, O monarch, to grind thy troops, reckless of his very life. Possessed of prowess equal to that of the wind, the valiant Bhima, the son of the Wind-god, began to career in that battle like the wind itself. Afflicted by him, O monarch, thy army, O king, began to reel like a wrecked vessel on the bosom of the sea. Displaying his lightness of hands, Bhima began to cut and mangle that host with his fierce arrows and despatch large numbers to the abode of Yama. Beholding on that occasion the superhuman might of Bhima, O Bharata, like that of the Destroyer at the end of the Yuga, thy warriors became filled with fright. Seeing his mightiest soldiers thus afflicted by Bhimasena, O Bharata, king Duryodhana addressed all his troops and great bowmen, O bull of Bharata's race, commanding them to slay Bhima in that battle, since upon Bhima's fall he would regard the Pandava troops already exterminated. Accepting that command of thy son, all the kings shrouded Bhima with showers of shafts from every side. Innumerable elephants, O king, and men inspired with desire of victory, and cars, and horse, O monarch, encompassed

Vrikodara. Thus encompassed by those brave warriors on all sides, O king, that hero, that chief of Bharata's race, looked resplendent like the Moon surrounded by the stars. Indeed, as the Moon at full within his corona looks beautiful, even so that best of men, exceedingly handsome, looked beautiful in that battle. All those kings, with cruel intent and eyes red in wrath, inflicted upon Vrikodara their arrowy downpours, moved by the desire of slaying him. Piercing that mighty host with straight shafts, Bhima came out of the press like a fish coming out of a net, having slain 10,000 unretreating elephants, 200,200 men, O Bharata, and 5,000 horses, and a hundred car-warriors. Having slaughtered these, Bhima caused a river of blood to flow there. Blood constituted its water, and cars its eddies; and elephants were the alligators with which it teemed. Men were its fishes, and steeds its sharks, and the hair of animals formed its woods and moss. Arms lopped off from trunks formed its foremost of snakes. Innumerable jewels and gems were carried along by the current. Thighs constituted its gravels, and marrow its mire. And it was covered with heads forming its rocks. And bows and arrows constituted the rafts by which men sought to cross that terrible river, and maces and spiked bludgeons formed its snakes. And umbrellas and standards formed its swans, and head-gears its foam. Necklaces constituted its lotuses, and the earthy dust that arose formed its waves. Those endued with noble qualities could cross it with ease, while those that were timid and affrighted found it exceedingly difficult to cross. Warriors constituting its crocodiles and alligators, it ran towards the region of Yama. Very soon, indeed, did that tiger among men cause that river to flow. Even as the terrible Vaitarani is difficult of being crossed by persons of unrefined souls, that bloody river, terrible and enhancing the fears of the timid, was difficult to cross. Thither where that best of car-warriors, the son of Pandu, penetrated, thither he felled hostile warriors in hundreds and thousands. Seeing those feats achieved in battle by Bhimasena, Duryodhana, O monarch, addressing Shakuni, said, "Vanquish, O uncle, the mighty Bhimasena in battle. Upon his defeat the mighty host of the Pandavas may be regarded as defeated." Thus addressed, O monarch, the valiant son of Subala, competent to wage dreadful battle, proceeded, surrounded by his brothers. Approaching in that battle Bhima of terrible prowess, the heroic Shakuni checked him like the continent resisting the ocean. Though resisted with keen shafts, Bhima, disregarding them all, proceeded against the sons of Subala. Then Shakuni, O monarch, sped a number of cloth-yard shafts equipped with wings of gold and whetted on stone, at the left side of Bhima's chest. Piercing through the armour of the high-souled son of Pandu, those fierce shafts, O monarch, equipped with feathers of Kankas and peacocks, sunk deep into his body. Deeply pierced in that battle, Bhima, O Bharata, suddenly shot at Subala's son a shaft decked with gold. The mighty Shakuni however, that scorcher of foes, O king, endued with great lightness of hands, cut off into seven fragments that terrible arrow as it coursed towards him. When his shaft fell down on the earth, Bhima, O king, became highly enraged, and cut off with a broad-headed arrow the bow of Subala's son with the greatest ease. The valiant son of Subala then, casting aside that broken bow, quickly took up another and six and ten broad-headed arrows. With two of those straight and broad-headed arrows, O monarch, he struck Bhima himself, with one he cut off Bhima's standard, and with two, his umbrella. With the remaining four, the son of Subala pierced the four steeds of his antagonist. Filled with rage at this, the valiant Bhima, O monarch, hurled in that battle a dart made of iron, with its staff adorned with gold. That dart, restless as the tongue of a snake, hurled from Bhima's arms, speedily fell upon the car of the high-souled son of Subala. The latter then, filled with wrath, O monarch, took up that same gold-decked dart and hurled it back at Bhimasena. Piercing through the left arm of the high-souled son of Pandu, it fell down on the earth like lightning flashed down from the sky. At this, the Dhartarashtras, O monarch, set up a loud roar all around. Bhima, however, could not bear that leonine roar of his foes endued with great activity. The mighty son of Pandu then, quickly taking up another stringed bow, in a moment, O monarch, covered with shafts the soldiers of Subala's son in that battle, who were fighting reckless of their very lives. Having slain his four steeds, and then his driver, O king, Bhima of great prowess next cut off his antagonist's standard with a broad-headed arrow without losing a moment. Abandoning with speed that steedless car, Shakuni, that foremost of men, stood on the ground, with his bow ready drawn in his hands, his eyes red like blood in rage, and himself breathing heavily. He then, O king, struck Bhima from every side with innumerable arrows. The valiant Bhima, baffling those shafts, cut off Shakuni's bow in rage and pierced Shakuni himself, with many keen arrows. Deeply pierced by his powerful antagonist, that scorcher of foes, O king, fell down on the earth almost lifeless. Then thy son, O monarch, seeing him stupefied, bore him away from battle on his car in the very sight of Bhimasena. When that tiger among men, Shakuni was thus taken up on Duryodhana's car, the Dhartarashtra troops, turning their faces from battle, fled away on all sides inspired with fear on that occasion of great terror due to Bhimasena. Upon the defeat of Subala's son, O king, by that great bowman, Bhimasena, thy son Duryodhana, filled with great fright, retreated, borne away by his fleet steeds, from regard for his maternal uncle's life. Beholding the king himself turn away from the battle, the troops, O Bharata, fled away, from the encounters in which each of them had been engaged. Seeing all the Dhartarashtra troops turn away from battle and fly in all directions, Bhima rushing impetuously, fell upon them, shooting many hundreds of shafts. Slaughtered by Bhima, the retreating Dhartarashtras, O king, approaching the spot where Karna was, once more stood for battle, surrounding him. Endued with great might and great energy, Karna then became their refuge. Finding Karna, O bull of Bharata's race, thy troops became comforted and stood cheerfully, relying upon one another, like shipwrecked mariners, O tiger of men, in their distressful plight, when at last they reach an island. They then, once more, making death itself their goal, proceeded against their foes for battle.'"

*****

Section 78

"Dhritarashtra said, 'When our troops were broken in battle by Bhimasena, what, O Sanjaya, did Duryodhana and Subala's son say? Or, what did Karna, that foremost of victors, or the warriors of my army in that battle, or Kripa, or Kritavarma, or Drona's son Duhshasana, say? Exceedingly wonderful, I think, is the prowess of Pandu's son, since, single-handed, he fought in battle with all the warriors of my army. Did the son of Radha act towards the (hostile) troops according to his vow? That slayer of foes, Karna, O Sanjaya, is the prosperity, the armour, the fame, and the very hope of life, of the Kurus. Beholding the army broken by Kunti's son of immeasurable energy, what did Karna, the son of Adhiratha and Radha, do in that battle? What also did my sons, difficult of defeat in battle, do, or the other kings and mighty car-warriors of our army? Tell me all this, O Sanjaya, for thou art skilled in narration!'

"Sanjaya said, 'In that afternoon, O monarch, the Suta's son of great valour began to smite all the Somakas in the very sight of Bhimasena. Bhima also of great strength began to destroy the Dhartarashtra troops. Then Karna, addressing (his driver) Shalya, said unto him, "Bear me to the Pancalas." Indeed, beholding his army in course of being routed by Bhimasena of great intelligence, Karna once more addressed his driver, saying, 'Bear me to the Pancalas only.' Thus urged, Shalya, the ruler of the Madras, endued with great might, urged those white steeds that were fleet as thought, towards the Cedis, the Pancalas and the Karushas. Penetrating then into that mighty host, Shalya, that grinder of hostile troops, cheerfully conducted those steeds into every spot that Karna, that foremost of warriors, desired to go to. Beholding that car cased in tiger skins and looking like a cloud, the Pandus and the Pancalas, O monarch, became terrified. The rattle then of that car, like unto the peal of thunder or the sound of a mountain splitting into fragments, became audible in that dreadful battle. With hundreds upon hundreds of keen arrows sped from the bow-string drawn to his ear, Karna then smote hundreds and thousands of warriors belonging to the Pandava army. While the unvanquished Karna was employed in achieving those feats, many mighty bowmen and great car-warriors among the Pandavas encompassed him on all sides. Indeed, Shikhandi, and Bhima, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, and Nakula, and Sahadeva, and the (five) sons of Draupadi, and Satyaki, surrounded the son of Radha, pouring showers of arrows upon him, from desire of despatching him to the other world. The heroic Satyaki, that best of men, struck Karna in that engagement with twenty keen shafts in the shoulder-joint. Shikhandi struck him with five and twenty shafts, and Dhrishtadyumna struck him with seven, and the sons of Draupadi with four and sixty, and Sahadeva with seven, and Nakula with a hundred, in that battle. The mighty Bhimasena, in that encounter, filled with rage, struck the son of Radha in the shoulder-joint with ninety straight shafts. The son of Adhiratha, then, of great might laughing in scorn, and drawing his excellent bow let off many keen shafts, afflicting his foes. The son of Radha pierced each of them in return with five arrows. Cutting off the bow of Satyaki, as also his standard, O bull of Bharata's race, Karna pierced Satyaki himself with nine shafts in the centre of the chest. Filled with wrath, he then pierced Bhimasena with thirty shafts. With a broad-headed arrow, O sire, he next cut off the standard of Sahadeva, and with three other arrows, that chastiser of foes afflicted Sahadeva's driver. Within the twinkling of an eye he then deprived the (five) sons of Draupadi of their cars, O bull of Bharata's race, which seemed exceedingly wonderful. Indeed, with his straight shafts casting those heroes to turn back from the fight, the heroic Karna began to slay the Pancalas and many mighty car-warriors among the Cedis. Thus struck in that battle. O monarch, the Cedis and the Matsyas, rushing against Karna alone, poured upon him showers of shafts. The Suta's son, however, that mighty car-warrior, began to smite them with his keen shafts. I beheld this exceedingly wonderful feat. O Bharata, viz., that the Suta's son of great prowess, alone and unsupported in that battle, fought with all those bowmen who contended with him to the utmost of their prowess, and checked all those Pandava warriors, O monarch, with his shafts. With the lightness of hand, O Bharata, of the high-souled Karna on that occasion, all the gods as also the Siddhas and the Charanas were gratified. All the great bowmen among the Dhartarashtras also, O best of men, applauded Karna, that foremost of great car-warriors, that first of all bowmen. Then Karna, O monarch, burnt the hostile army like a mighty and blazing conflagration consuming a heap of dry grass in the summer season. Thus slaughtered by Karna, the Pandava troops, struck with fear, fled in all directions, at the very sight of Karna. Loud wails arose there among the Pancalas in that great battle, while they were thus struck with the keen shafts sped from Karna's bow. Struck with fear at the noise, the vast host of the Pandavas, those enemies of Karna, regarded him as the one warrior in that battle. Then that crusher of foes, viz., the son of Radha, once more achieved an exceedingly wonderful feat, inasmuch as all the Pandavas, united together, were unable to even gaze at him. Like a swelling mass of water breaking when it comes in contact with a mountain, the Pandava army broke when it came in contact with Karna. Indeed, O king, the mighty-armed Karna in that battle, burning the vast host of the Pandavas, stood there like a blazing fire without smoke. With great activity that hero, with his shafts, cut off the arms and the heads of his brave foes, O king, and their ears decked with earrings. Swords with hilts of ivory, and standards, and darts, and steeds, and elephants, and cars of diverse kind, O king, and banners, and axles, and yokes, and wheels of many kinds, were cut off in various ways by Karna, observant of a warrior's vow. There, O Bharata, with elephants and steeds slain by Karna, the earth became impassable and miry with flesh and blood. The uneven and even spots also of the field, in consequence of slain horse and foot and broken cars and dead elephants, could no longer be distinguished. The combatants could not distinguish friends from foes in that thick darkness caused by shafts when Karna's (celestial) weapon was displayed. The mighty car-warriors of the Pandavas, O monarch, were completely shrouded with shafts, decked with gold, that were sped from Karna's bow. Those mighty car-warriors of the Pandavas, O king, in that battle, though struggling vigorously, were repeatedly broken by the son of Radha, even as a herd of deer in the forest is routed by an angry lion. Routing the foremost of Pancala car-warriors and (other) foes, Karna of great fame, in that battle, slew the Pandava warriors like a wolf slaying smaller animals. Beholding the Pandava army turn away from battle, the Dhartarashtra bowmen of great might rushed against the retreating host uttering terrible shouts. Then Duryodhana, O monarch, filled with great delight, caused diverse musical instruments to be beaten and blown in all parts of the army. The great bowmen amongst the Pancalas, those foremost of men, though broken, returned heroically to the fight, making death their goal. The son of Radha, however, that bull among men and scorcher of foes, O monarch, in that battle, broke those returned heroes in diverse ways. There, O Bharata twenty car-warriors among the Pancalas and more than a hundred Cedi warriors were slain by Karna with his shafts. Making the terraces of cars and the backs of steeds empty, O Bharata, and slaying the combatants that fought from the necks of elephants, and routing the foot-soldiers, that scorcher of foes, the Suta's son of great bravery, became incapable of being gazed at like the mid-day sun and looked resplendent like the Destroyer himself at the end of the Yuga. Thus, O monarch, that slayer of foes, that mighty bowmen, Karna, having slain foot, horse, car-warriors, and elephants, stood there on his car. Indeed, like the Destroyer himself of great might standing after slaying all creatures, the mighty car-warrior Karna stood alone, having slain the Somakas. The prowess that we then beheld of the Pancalas seemed to be exceedingly wonderful, for, though thus struck by Karna, they refused to fly away from that hero at the head of battle. At that time, the king (Duryodhana), and Duhshasana, and Kripa, the son of Sharadvata, and Ashvatthama, and Kritavarma, and Shakuni also of great might, slaughtered the Pandava warriors in hundreds and thousands. The two sons also of Karna, O monarch, those two brothers of prowess incapable of being baffled, filled with rage, slaughtered the Pandava army in several parts of the field. The battle at that place was dreadful and cruel and the carnage that occurred was very great. Similarly the Pandava heroes, Dhrishtadyumna and Shikhandi and the (five) sons of Draupadi, filled with rage, slaughtered thy host. Even thus a great destruction took place among the Pandavas everywhere on the field, and even thus thy army also suffered great loss at the hands of the mighty Bhima.'"

*****

Section 79

"Sanjaya said, 'Meanwhile Arjuna, O monarch, having slain the four kinds of forces (of the enemy), and having obtained a sight of the angry son of the Suta in that dreadful battle, caused a river of blood to flow there that was tawny with flesh and marrow and bones. Human heads constituted its rocks and stones. Elephants and steeds formed its banks. Full of the bones of heroic combatants, it resounded with the cries of ravens and vultures. Umbrellas were its swans or rafts. And that river ran, bearing away heroes like trees along its current. (Even) necklaces constituted its assemblage of lotuses, and head-gears formed its excellent foam. Bows and shafts constituted its fishes; and the crowns of crushed men floated on its surface. Shields and armour were its eddies, and cars were the rafts with which it teemed. And it could be easily forded by persons desirous of victory, while to those that were cowards it was unfordable. Having caused that river to flow, Vibhatsu, that slayer of hostile heroes and bull among men, addressing Vasudeva said, "Yonder, O Krishna, the standard of the Suta's son is visible. There, Bhimasena and others are fighting with that great car-warrior. There, the Pancalas, afraid of Karna, are flying away, O Janardana. Yonder, king Duryodhana, with the white umbrella over his head, along with Karna, looketh exceedingly resplendent as he is engaged in routing the Pancalas. There Kripa, and Kritavarma, and Drona's son, that mighty car-warrior, are protecting king Duryodhana, themselves protected by the Suta's son. There, O Krishna, Shalya, well conversant with holding the reins, looketh exceedingly resplendent as, seated on the terrace of Karna's car, he guideth that vehicle. Bear me to that mighty car-warrior, for even such is the wish cherished by me. Without slaying Karna in this battle I will never return. Otherwise, the son of Radha, O Janardana, will, in my sight, exterminate the mighty car-warriors of the Parthas and the Srinjayas." Thus addressed, Keshava quickly proceeded on his car, towards the mighty bowman Karna, for causing a single combat to take place between Karna and Savyasaci. Indeed, the mighty-armed Hari, at the command of Pandu's son, proceeded on his car, assuring (by that very act) all the Pandava troops. The rattle then of Arjuna's vehicle rose loud in that battle, resembling, O sire, the tremendous peal of Vasu's thunder. Beholding Arjuna of white steeds and having Krishna for his driver thus advance, and seeing the standard of that high-souled one, the king of the Madras, addressing Karna, said, "There cometh that car-warrior having white steeds yoked unto his vehicle and having Krishna for his driver, slaying his foes in battle. There cometh he about whom thou wert enquiring, holding his bow Gandiva. If thou canst slay him today, great good may then be done to us. He cometh, O Karna, desirous of an encounter with thee, slaying, as he cometh, our chief warriors. Do thou proceed against that hero of Bharata's race. Avoiding all our warriors, Dhananjaya advanceth with great speed, for, as I think, an encounter with thee, judging by his form swelling with rage and energy. Blazing with wrath, Partha will not stop from desire of battle with anybody else save thee, especially when Vrikodara is being so much afflicted (by thee). Learning that king Yudhishthira the just hath been exceedingly mangled and made carless by thee, and seeing (the plight of) Shikhandi, and Satyaki, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, and the (five) sons of Draupadi, and Yudhamanyu, and Uttamauja, and the brothers, Nakula and Sahadeva, that scorcher of foes, Partha, advanceth impetuously on a single car against thee. Without doubt, he is advancing with speed against us, avoiding other combatants. Do thou, O Karna, proceed against him, for there is no other bowman (among us that can do so). I do not behold any arrangements made for his protection, either on his flanks or at his rear. He advanceth alone against thee. Look after thy success now. Thou alone art able to encounter the two Krishnas in battle. Proceed, therefore, against Dhananjaya. Thou art the equal of Bhishma, of Drona, of Drona's son, of Kripa. Do thou resist in this great battle the advancing Savyasaci. Indeed, O Karna, slay this Dhananjaya that resembles a snake frequently darting out its tongue, or a roaring bull, or a tiger in the forest. There, those kings, those mighty car-warriors of the Dhritarashtra's army, through fear of Arjuna, are quickly flying away, regardless of one another. Save thee, O Suta's son, there is no other man, O hero, that can, in battle, dispel the fears of those retreating combatants. All those Kurus, O tiger among men, obtaining thee as their refuge in this battle, stand depending on thee and desirous of thy protection. Mustering thy great prowess, O mighty-armed one, proceed against Vrishni's race, who is always gratified by the diadem-decked (Arjuna)."

"'Karna said, "Thou seemest now to be in thy usual frame of mind and thou art now agreeable to me. Do not, O mighty-armed one, entertain any fear of Dhananjaya. Behold the might of my arms today, and behold my skill. Single-handed, I will today destroy the mighty host of the Pandavas, as also those two lions among men, the two Krishnas! I say this truly unto thee. I will never return from the field today without slaying two heroes. Or, slain by those two, I shall today sleep on the field of battle. Victory is uncertain in battle. Slaying or slain, I shall today achieve my purpose."

"'Shalya said, "All great car-warriors, O Karna, say that this foremost of car-warriors, (Arjuna), even when alone, is invincible. When again, he is protected by Krishna, who will venture to vanquish him?"

"'Karna said, "As far as I have heard, such a superior car-warrior has never been born on earth! Behold my prowess, since I will contend in battle with even that Partha who is such. This prince of Kuru's line, this foremost of car-warriors, careers in battle, borne by his steeds white in hue. Perhaps he will despatch me to Yama's abode today. Know, however, that with Karna's death, these all will be exterminated. The two arms of this prince are never covered with sweat. They never tremble. They are massive and covered with cicatrices. Firm in the use of weapons, he is possessed of great skill and endued with great lightness of hands. Indeed, there is no warrior equal to the son of Pandu. He taketh a large number of arrows and shooteth them as if they were one. Quickly fixing them on the bow-string, he propelleth them to the distance of two miles. They always fall on the foe. What warriors is there on earth that is equal to him? That Atiratha, endued with great activity, with Krishna as his ally, gratified the god Agni at Khandava. There, on that occasion, the high-souled Krishna obtained his discus, and Savyasaci, the son of Pandu, obtained his bow Gandiva. There that mighty-armed one, endued with might that knows no decay, also obtained his terrible car unto which are yoked those white steeds, as also his two great celestial and inexhaustible quivers, and many celestial weapons, from the God of Fire. In the region of Indra he obtained his conch Devadatta and slew innumerable Daityas, and all the Kalakeyas. Who is there on earth that is superior to him? Possessed of greatness of soul, he gratified Mahadeva himself in fair fight, and obtained from him the terrible and mighty weapon

Pasupata that is capable of destroying the three worlds. The several Regents of the world, united together gave him their weapons of immeasurable energy, with which that lion among men quickly destroyed in battle those united Asuras, the Kalakhanjas. So also, in Virata's city, moving on a single car he vanquished all of us, and snatched from us that wealth of kine, and took from all the foremost of car-warriors (portions of) their garments. Challenging that foremost of Kshatriyas, that hero having him of Vrishni's race for his ally, that warrior who is endued with such energy and such attributes, I regard myself, O Shalya, to be the foremost of persons in all the world in point of courage. He is, again, protected by that Keshava of great energy, who is Narayana himself and who is without a rival, that high-souled Vasudeva, that ever-victorious Vishnu armed with conch, discus, and mace, whose attributes all the world united together, cannot (in narrating) exhaust in 10,000 years. Beholding the two Krishnas together on the same car, fear entereth my heart together with courage. Partha is the foremost of all bowmen, while Narayana is unrivalled in encounters with the discus. Even such are Vasudeva, and the son of Pandu. Indeed, the mountains of Himavat may move from the spot where they stand but not the two Krishnas. Both of them are heroes, possessed of great skill, firm in the use of weapons, and mighty car-warriors. Both of them have adamantine frames. Who else, O Shalya, save myself, would proceed against Phalguna and Vasudeva that are even such? The desire cherished by me today, viz., that of a battle with the son of Pandu, O ruler of the Madras, will be fulfilled without delay. Soon will that wonderful and matchless and beautiful battle take place. Either I will overthrow those two in battle today, or the two Krishnas will today overthrow me." Saying these words unto Shalya, Karna, that slayer of foes, began to utter loud roars in that battle, like those of the clouds. Approaching then thy son, that foremost one among the Kurus, and saluted respectfully by him, Karna said unto that prince as also unto those two mighty-armed warriors, Kripa and the Bhoja chief Kritavarma, and the ruler of the Gandharvas with his son, and the preceptors and his own younger brothers, and all the foot-soldiers and horsemen and elephant-riders, these words, "Rush towards Acyuta and Arjuna and close up their path all around, and cause them to be tired with exertion, so that, ye lords of the earth, I may easily slay those two after ye all will have mangled them deeply." Saying, "So be it!" those foremost of heroes, desirous of slaying Arjuna, speedily proceeded against him. Those mighty car-warriors then, obeying the behest of Karna, began to strike Dhananjaya with innumerable arrows in that battle. Like the great ocean containing a vast quantity of water receiving all rivers with their tributaries Arjuna received all those warriors in battle. His foes could not notice when he fixed his excellent arrows on the bow-string and when he let them off. All that could be seen was that men and steeds and elephants, pierced with the arrows sped by Dhananjaya, continually fell down, deprived of life. Like men with diseased eyes that are unable to gaze at the sun, the Kauravas on that occasion could not gaze at Jaya who seemed to be possessed of the energy of the all-destroying Sun that rises at the end of the Yuga, having arrows for his rays, and Gandiva for his beautiful circular disc. Smiling the while, Partha with his own showers of arrows cut off the excellent arrows sped at him by those mighty car-warriors. In return, he struck them with innumerable arrows, drawing his bow Gandiva to a complete circle. As the sun of fierce rays between the months of Jyaishtha and Ashadha easily drieth up the waters (of the earth), even so Arjuna, baffling the arrows of his foes, consumed thy troops, O king of kings! Then Kripa, and the chief of the Bhojas, and thy son himself shooting showers of shafts, rushed towards him. Drona's son also, that mighty car-warrior, rushed towards him, shooting his shafts. Indeed, all of them rained their arrows on him, like the clouds pouring torrents of rain on a mountain. The son of Pandu, however, with great activity and speed, cut off with his own shafts those excellent arrows sped at him with great care in that dreadful battle by those accomplished warriors desirous of slaying him, and pierced the chest of each of his adversaries with three shafts. Having arrows for his fierce rays, the Arjuna sun, with gandiva drawn to its fullest stretch constituting his corona, looked resplendent, as he scorched his foes, like the Sun himself between the months of Jyeshtha and Ashadha, within his bright corona. Then Drona's son pierced Dhananjaya with ten foremost of shafts, and Keshava with three, and the four steeds of Dhananjaya with four, and showered many shafts on the Ape on Arjuna's banner. For all that, Dhananjaya cut off the full drawn bow in his adversary's hand with three shafts, the head of his driver with a razor-faced arrow, and his four steeds with his four other shafts and his standard with three other arrows and felled him from his car. The son of Drona then, filled with wrath, took up another costly bow, bright as the body of Takshaka, and decked with gems and diamonds and gold, and resembling a mighty snake caught from the foot of a mountain. Stringing that bow as he stood on the earth, and bringing out one after another shafts and weapons, Drona's son, that warrior who excelled in many accomplishments, began to afflict those two unvanquished and foremost of men and pierce them from a near point with many shafts. Then those mighty car-warriors, Kripa and Bhoja and thy son, standing at the van of battle, fell upon and shrouded that bull among the Pandavas, shooting showers of shafts, like clouds shrouding the dispeller of darkness. Possessed of prowess equal to that of the thousand-armed (Kartavirya), Partha then showered his shafts on Kripa's bow with arrow fixed on it, his steeds, his standard, and his driver, like the wielder of the thunder in days of yore showering his shafts on (the asura) Vali. His weapons destroyed by Partha's shafts, and his standard also having been crushed in that great battle, Kripa was afflicted with as many thousands of arrows by Arjuna as Ganga's son Bhishma before them (on the day of his fall) by the same diademdecked warrior. The valiant Partha then, with his shafts, cut off the standard and the bow of thy roaring son. Destroying next the handsome steeds of Kritavarma, he cut off the latter's standard as well. He then began to destroy with great speed the elephants of the hostile force, as also its cars with their steeds and drivers and bows and standards. Thereupon that vast host of thine broke into a hundred parts like an embankment washed off by the waters. Then Keshava, quickly urging Arjuna's car, placed all his afflicted foes on his right side. Then other warriors, desirous of an encounter, with their well-equipped cars bearing lofty standards, followed Dhananjaya who was proceeding with great speed like Indra proceeding for the slaughter of Vritra. Then those mighty car-warriors, Shikhandi and Satyaki and the twins, proceeding in the direction of Dhananjaya, checked those foes and, piercing them with keen arrows, uttered terrible roars. Then the Kuru heroes and the Srinjayas, encountering one another with rage, slew one another with straight shafts of great energy, like the Asuras and the celestials in days of yore in great battle. Elephant-warriors and horsemen and car-warriors,--all chastisers of foes,--inspired with desire of victory or impatient of proceeding to heaven, fell fast on the field. Uttering loud shouts, they pierced one another vigorously with well-shot arrows. In consequence of those high-souled warriors of great courage shooting their arrows at one another in that dreadful battle and by that means causing a darkness there, the points of the compass, cardinal and subsidiary became enveloped in gloom and the very effulgence of the sun became totally shrouded.'"

*****

Section 80

"Sanjaya said, 'Then, O king, Dhananjaya, desirous of rescuing Kunti's son Bhima who, assailed by many, foremost of warriors of the Kuru army, seemed to sink (under that attack), avoided, O Bharata, the troops of the Suta's son and began, with his shafts, to despatch those hostile heroes (that were opposed to Bhima) to the regions of death. Successive showers of Arjuna's shafts were seen overspread on the sky, while others were seen to slay thy army. Filling the welkin with his shafts that resembled dense flights of feathery creatures, Dhananjaya, O monarch, at that time, became the very Destroyer unto the Kurus. With his broad-headed arrows, and those equipped with heads flat and sharp as razors, and cloth-yard shafts of bright polish, Partha mangled the bodies of his foes and cut off their heads. The field of battle became strewn with falling warriors, some with bodies cut and mangled, some divested of armour and some deprived of heads. Like the great Vaitarani (separating the regions of life from those of the dead), the field of battle, O king, became uneven and impassable and unsightly and terrible, in consequence of steeds and cars and elephants, which struck with Dhananjaya's shafts, were mangled and crushed and cut off in diverse ways. The earth was also covered with broken shafts and wheels and axles, and with cars that were steedless or that had their steeds and others that were driverless or that had their drivers. Then four hundred well-trained and ever-furious elephants, excited with wrath, and ridden by warriors cased in mail of golden hue and adorned with ornaments of gold, and urged by fierce guides with pressure of heels and toes, fell down, struck by the diadem-decked Arjuna with his shafts, like loosened summits, peopled with living creatures, of gigantic mountains. Indeed, the earth became covered with (other) huge elephants struck down by Dhananjaya with his arrows. Like the sun piercing through masses of clouds, Arjuna's car passed through dense bodies of elephants with juicy secretions flowing down their bodies and looking like masses of clouds. Phalguna caused his track to be heaped up with slain elephants and steeds, and with cars broken in diverse ways, and with lifeless heroes deprived of weapons and engines and of armour, as also with arms of diverse kinds loosened from hands that held them. The twang of Gandiva became tremendously loud, like the peal of thunder in the welkin. The (Dhartarashtra) army then, smitten with the shafts of Dhananjaya, broke, like a large vessel on the bosom of the ocean violently lashed by the tempest. Diverse kinds of fatal shafts, sped from Gandiva, and resembling burning brands and meteors and thunderbolts, burnt thy army. That mighty host, thus afflicted with Dhananjaya's shafts, looked beautiful like a blazing forest of bamboos on a mountain in the night. Crushed and burnt and thrown into confusion, and mangled and massacred by the diadem-decked Arjuna with his arrows, that host of thine then fled away on all sides. Indeed, the Kauravas, burnt by Savyasaci, dispersed on all sides, like animals in the great forest frightened at a forest conflagration. The Kuru host then (that had assailed Bhimasena) abandoning that mighty-armed hero, turned their faces from battle, filled with anxiety. After the Kurus had been routed, the unvanquished Vibhatsu, approaching Bhimasena, stayed there for a moment. Having met Bhima and held a consultation with him, Phalguna informed his brother that the arrows had been extracted from Yudhishthira's body and that the latter was perfectly well.

"'With Bhimasena's leave, Dhananjaya then proceeded (once more against his foes), causing the earth and the welkin, O Bharata, to resound with the rattle of his car. He was then surrounded by ten heroic and foremost of warriors, viz., thy sons, all of whom were Duhshasana's juniors in age. Afflicting Arjuna with their shafts like hunters afflicting an elephant with burning brands, those heroes, with outstretched bow, seemed to dance, O Bharata, (on their cars). The slayer of Madhu then, guiding his, car placed all of them to his right. Indeed, he expected that Arjuna would very soon send all of them to Yama's presence. Beholding Arjuna's car proceeding in a different direction, those heroes rushed towards him. Soon, however, Partha, with a number of cloth-yard shafts and crescent-shaped arrows, cut off their standards and steeds and bows and arrows, causing them to fall down on the earth. Then with some broad-headed arrows he cut off and felled their heads decked with lips bit and eyes blood-red in rage. Those faces looked beautiful like an assemblage of lotuses. Having slain those ten Kauravas cased in golden mail, with ten broad-headed shafts endued with great, impetuosity and equipped with wings of gold that slayer of foes, Arjuna continued to proceed.'"

*****

Section 81

"Sanjaya said, 'Meanwhile ninety Kaurava car-warriors rushed for battle against the ape-bannered Arjuna who was advancing, borne by his steeds of exceeding fleetness. Those tigers among men, having sworn a terrible oath about the other world, encompassed that tiger among men, Arjuna. Krishna, however, (without minding those warriors), urged the white steeds of Arjuna, endued with great speed and adorned with ornaments of gold and covered with networks of pearls, towards Karna's car. Those ninety Samsaptaka cars pursued Dhananjaya, that slayer of foes, pouring upon him showers of shafts, as he proceeded towards Karna's car. Then Arjuna, with his keen shafts, cut off those ninety assailants endued with great activity, along with their drivers and bows and standards. Slain by the diadem-decked Arjuna with diverse kinds of shafts, they fell down like Siddhas falling down, with their cars, from heaven upon the exhaustion of their merits. After this, many Kauravas, with cars and elephants and steeds, fearlessly advanced against that foremost one of Kuru's race, that chief of the Bharatas, Phalguna. That large force of thy sons, teeming with struggling men and steeds, and swelling with foremost of elephants, then encompassed Dhananjaya, checking his further progress. The mighty Kaurava bowmen shrouded that descendant of Kuru's race with darts and swords and lances and spears and maces and scimitars and arrows. Like the Sun destroying the darkness with his rays, the son of Pandu destroyed with his own shafts that shower of weapons over-spread in the welkin. Then a force of Mlecchas riding thirteen hundred ever-infuriated elephants, at the command of thy son, assailed Partha in the flank. With barbed arrows and Nalikas and cloth-yard shafts and lances and spears and darts and Kampanas and short arrows, they afflicted Partha on his car. That matchless shower of weapons, some of which were hurled by the elephants with their tusks, Phalguna cut off with his broad-headed shafts and crescent-shaped arrows of great keenness. With excellent arrows of diverse kinds, he struck all those elephants and their standards and banners and riders, like Indra striking mountains with thunderbolts. Afflicted with gold-winged shafts, those huge elephants decked with necklaces of gold fell down deprived of life, like mountains ablaze with volcanic fires. Amid that roaring and shouting and wailing army of men and elephants and steeds, the twang of Gandiva, O monarch, rose high. Elephants, O king, struck (with shafts), fled away on all sides. Steeds also, their riders slain, wandered in all directions. Cars, O monarch, looking like the changeful forms of vapour in the sky, deprived of riders and steeds, were seen in thousands. Horsemen, O monarch, wandering hither and thither, were seen to fall down deprived of life by the shafts of Partha. At that time the might of Arjuna's arms was seen. (So great was that might) that alone, in that battle, he vanquished horsemen and elephants and car-warriors (that had been assailing him from every side). Then Bhimasena, beholding the diadem-decked Phalguna encompassed, O bull of Bharata's race, by a large (Kaurava) host consisting of three kinds of forces, abandoned the small unslaughtered remnant of the Kaurava car-warriors with whom he had been engaged, and rushed impetuously, O king, to the spot where Dhananjaya's car was. Meanwhile the Kaurava force that still remained after heavy slaughter, exceedingly weakened, fled away, Bhima (as already said) beholding Arjuna, proceeded towards his brother. The unfatigued Bhima, armed with a mace, destroyed, in that battle, the portion that still remained after the greater part had been slaughtered by Arjuna, of the Kaurava host possessed of great might. Fierce as the death-night, subsisting upon men and elephants and steeds as its food, and capable of crushing walls and mansions and gates of cities, that exceedingly terrible mace of Bhima incessantly descended on men and elephants and steeds around him. That mace, O sire, slew numberless steeds and riders. With that mace the son of Pandu crushed men and steeds cased in steel armour. Struck therewith, they fell down with great noise. Biting the earth with their teeth, and bathed in blood, these, with the crowns of their heads and bows and lower limbs crushed, laid themselves down on the field, supplying all carnivorous creatures with food. Satiated with blood and flesh and marrow, and eating bones as well, that mace (of Bhimasena) became, like the death-night, difficult of being gazed at. Having slain 10,000 horses and numerous foot-soldiers, Bhima ran hither and thither in rage, armed with his mace. Then, O Bharata, thy troops, beholding Bhima mace in hand, thought that Yama himself, armed with his fatal bludgeon, was in their midst. The son of Pandu then, excited with rage, and resembling an infuriated elephant, penetrated into the elephant division (of the Kauravas), like a Makara entering the ocean. Having, with his formidable mace, penetrated into that elephant division, the enraged Bhima, within a very short time, despatched it to Yama's abode. We then beheld those infuriated elephants with spiked plates on their bodies falling on every side, with their riders and standards, like winged mountains. Having destroyed that elephant division, the mighty Bhimasena, once more riding on his car, followed Arjuna at his rear. That great host, thus slaughtered, filled with cheerlessness and about to fly away, stood almost inactive, O monarch, assailed on all sides with weapons. Beholding that host looking humble and standing inactive and almost motionless, Arjuna covered it with life-scorching shafts. Men and steeds and elephants, pierced in that battle with showers of shafts by the wielder of Gandiva, looked beautiful like Kadamva flowers with their filaments. Thus struck with Arjuna's shafts that quickly slew men and steeds and cars and elephants, loud wails, O king, arose from the Kuru army. With cries of "Oh" and "Alas," and exceedingly frightened, and huddling close to one another, thy army began to turn round with great speed. The battle, however, continued between the Kurus and the Pandavas of great might. There was not a single car-warrior or horseman or elephant-warrior or steed or elephant that was unwounded. Their coats of mail pierced with shafts and themselves bathed in blood, the troops looked blazing like a forest of flowering Asokas. Beholding Savyasaci putting forth his valour on that occasion, the Kauravas became hopeless of Karna's life. Regarding the touch of Arjuna's shafts to be unbearable, the Kauravas, vanquished by the wielder of Gandiva, fled from the field. Deserting Karna in that battle as they were being thus struck with Arjuna's shafts, they fled away in fear on all sides, loudly calling upon the Suta's son (to rescue them). Partha, however, pursued them, shooting hundreds of shafts and gladdening the Pandava warriors headed by Bhimasena. Thy sons then, O monarch, proceeded towards the car of Karna. Sinking, as they seemed to be, in a fathomless ocean, Karna then became an island unto them. The Kauravas, O monarch, like snakes without poison, took Karna's shelter, moved by the fear of the wielder of Gandiva. Indeed, even as creatures, O sire, endued with actions, from fear of death, take the shelter of virtue, thy sons, O ruler of men, from fear of the high-souled son of Pandu, took shelter with the mighty bowman Karna. Then, Karna, uninspired with fear, addressed those distressed warriors afflicted with arrows and bathed in blood, saying, 'Do not fear! Come to me!" Beholding thy army vigorously broken by Partha, Karna, stretching his bow, stood desirous of slaughtering the foe. Seeing that the Kurus had left the field, Karna, that foremost of all wielders of weapons, reflecting a little, set his heart upon the slaughter of Partha and began to draw deep breaths. Bending his formidable bow, Adhiratha's son Vrisha once more rushed against the Pancalas, in the very sight of Savyasaci. Soon, however, many lords of the earth, with eyes red as blood, poured their arrowy downpours on him like clouds pouring rain upon a mountain. Then thousands of arrows, O foremost of living creatures, shot by Karna, O sire, deprived many Pancalas of their lives. Loud sounds of wailing were uttered by the Pancalas, O thou of great intelligence, while they were being thus smitten by the Suta's son, that rescuer of friends, for the sake of his friends.'"

*****

Section 82

"Sanjaya said, 'After the Kurus, O king, had been put to flight by the mighty car-warrior Arjuna of white steeds, the Suta's son Karna began to destroy the sons of the Pancalas with his mighty shafts, like the tempest destroying congregated masses of clouds. Felling Janamejaya's driver with broad-faced shafts called Anjalikas, he next slew the steeds of that Pancala warrior. With a number of broad-headed arrows he then pierced both Satanika and Sutasoma and then cut off the bows of both those heroes. Next he pierced Dhrishtadyumna with six arrows, and then, without the loss of a moment, he slew in that encounter the steeds of that prince. Having slain next the steeds of Satyaki, the Suta's son then slew Visoka, the son of the ruler of the Kaikayas. Upon the slaughter of the Kaikaya prince, the commander of the Kaikaya division, Ugrakarman, rushed with speed and striking Prasena, the son of Karna, with many shafts of fierce impetuosity caused him to tremble. Then Karna, with three crescent-shaped arrows, cut off the arms and the head of his son's assailant, whereupon the latter, deprived of life, fell down upon the ground from his car, like a Sala tree with its branches lopped off with an axe. Then Prasena, with many keen arrows of straight course, covered the steedless grandson of Sini, and seemed to dance upon his car. Soon, however, the son of Karna, struck by the grandson of Sini, fell down. Upon the slaughter of his son, Karna, with heart filled with rage, addressed that bull among the Sinis from desire of slaying him, saying, "Thou art slain, O grandson of Sini!' and sped at him an arrow capable of slaying all foes. Then Shikhandi cut off that arrow with three shafts of his, and struck Karna himself with three other shafts. The fierce son of the Suta then, cutting off with a couple of razor-faced arrows the bow and the standard of Shikhandi, struck and pierced Shikhandi himself with six shafts, and then cut off the head of Dhrishtadyumna's son. The high-souled son of Adhiratha then pierced Sutasoma with a very keen shaft. During the progress of that fierce battle, and after Dhrishtadyumna's son had been slain, Krishna, O lion among kings, addressed Partha, saying, "The Pancalas are being exterminated. Go, O Partha, and slay Karna." Thus addressed the mighty-armed Arjuna, that foremost of men, smiled and then proceeded on his car towards the car of Adhiratha's son desirous, on that occasion of terror, of rescuing the Pancalas slaughtered by Karna, that leader of car-warriors. Stretching his Gandiva of loud twang and fiercely striking his palms with her bow-string, he suddenly created a darkness by means of his arrows and destroyed large numbers of men and steeds and cars and standards. The echoes (of that twang) travelled through the welkin. The birds, (no longer finding room in their own element), took shelter in the caverns of mountains. With his full-drawn bow, Arjuna looked resplendent. Indeed, as the diadem-decked Partha, at that terrible moment, fell upon the foe, Bhimasena, that foremost of heroes, proceeded on his car behind that son of Pandu, protecting his rear. Those two princes then, on their cars, proceeded with great speed towards Karna, encountering their foes along the way. During that interval, the Suta's son fought fiercely, grinding the Somakas. He slew a large number of car-warriors and steeds and elephants, and covered the ten points of the compass with his shafts. Then Uttamauja and Janamejaya, and the enraged Yudhamanyu and Shikhandi, uniting with Prishata's son (Dhrishtadyumna) and uttering loud roars, pierced Karna with many shafts. Those five foremost of Pancala car-warriors rushed against Karna otherwise called Vaikartana, but they could not shake him off his car like the objects of the senses failing to shake off the person of purified soul from abstinence. Quickly cutting off their bows, standards, steeds, drivers and banners, with his shafts, Karna struck each of them with five arrows and then uttered a loud roar like a lion, People then became exceedingly cheerless, thinking that the very earth, with her mountains and trees, might split at the twang of Karna's bow while that hero, with shafts in hand touching the bow-string, was employed in shooting at his assailants and slaying his foes. Shooting his shafts with that large and extended bow of his that resembled the bow of Sakra himself, the son of Adhiratha looked resplendent like the sun, with his multitude of blazing rays, within his corona. The Suta's son then pierced Shikhandi with a dozen keen shafts, and Uttamauja with half a dozen, and Yudhamanyu with three, and then each of the other two, viz., Somaka (Janamejaya) and Prishata's son (Dhrishtadyumna) with three shafts. Vanquished in dreadful battle by the Suta's son, O sire, those five mighty car-warriors then stood inactive, gladdening their foes, even as the objects of the senses are vanquished by a person of purified soul. The five sons of Draupadi then, with other well-equipped cars, rescued those maternal uncles of theirs that were sinking in the Karna ocean, like persons rescuing from the depths of the ocean shipwrecked merchants in the sea by means of other vessels. Then that bull among the Sinis, cutting off with his own keen shafts the innumerable arrows sped by Karna, and piercing Karna himself with many keen arrows made entirely of iron, pierced thy eldest son with eight shafts. Then Kripa, and the Bhoja chief (Kritavarma), and thy son, and Karna himself, assailed Satyaki in return with keen shafts. That foremost one, however, of Yadu's race fought with those four warriors like the chief of the Daityas fighting with the Regents of the (four) quarters. With his twanging bow stretched to its fullest limits, and from which shafts flowed incessantly, Satyaki became exceedingly irresistible like the meridian Sun in the autumnal sky. Those scorchers of foes then, viz., the mighty car-warriors among the Pancalas, once more riding on their cars and clad in mail and united together, protected that foremost one among the Sinis, like the Maruts protecting Sakra while engaged in afflicting his foes in battle. The battle fraught with the slaughter of men and steeds and elephants that then ensued between thy foes and the warriors of thy army, became so fierce that it resembled the encounter in days of old between the gods and the Asuras. Car-warriors and elephants and steeds and foot-soldiers, covered with showers of diverse weapons, began to move from one point to another. Struck by one another, they reeled or uttered wails of woe in affliction or fell down deprived of life. When such was the state of affairs, thy son Duhshasana, the younger brother of the king, fearlessly advanced against Bhima, shooting showers of shafts. Vrikodara also rushed impetuously against him, like a lion springing towards a large Ruru deer. The encounter then that took place between those two heroes incensed with each other and who engaged in battle's sport making life itself the stake, became exceedingly fierce, resembled that between Samvara and Sakra in days of old. They struck each other deeply with shafts possessed of great energy and capable of piercing each other's body, like two mighty elephants excited with lust and with juicy secretions incessantly trickling down their bodies, fighting with each other in the vicinity of a she-elephant in her season. Vrikodara, with great speed, cut off, with a couple of razor-headed arrows, the bow and the standard of thy son. With another winged arrow he pierced his antagonist's forehead and then (with a fourth) cut off from his trunk the head of the latter's driver. Prince Duhshasana, taking up another bow, pierced Vrikodara with a dozen shafts.

Himself holding the reins of his steeds, he once more poured over Bhima a shower of straight arrows. Then Duhshasana sped a shaft bright as the rays of the sun, decked with gold, diamonds, and other precious gems, capable of piercing the body of his assailant, and irresistible as the stroke of Indra's thunder. His body pierced therewith, Vrikodara fell, with languid limbs and like one deprived of life and with outstretched arms, upon his own excellent car. Recovering his senses, however, he began to roar like a lion.'"

*****

Section 83

"Sanjaya said, 'Fighting fiercely, prince Duhshasana achieved the most difficult feats in that encounter. With a single shaft he cut off Bhima's bow, and then with six shafts he pierced his foe's driver. Having achieved those feats, the prince, endued with great activity, pierced Bhima himself with nine shafts. Indeed the high-souled warrior, without losing a moment, then pierced Bhimasena with many shafts of great energy. Filled with rage at this, Bhimasena, endued with great activity, sped at thy son a fierce dart. Beholding that terrible dart impetuously coursing towards him like a blazing brand, thy high-souled son cut it off with ten shafts shot from his bow drawn to its fullest stretch. Seeing that difficult feat achieved by him, all the warriors, filled with joy, applauded him highly. Thy son then once more pierced Bhima deeply with another shaft. Blazing with wrath at sight of Duhshasana, Bhima then addressed him, saying, "Pierced I have been, O hero, quickly and deeply, by thee. Bear now, however, once more, the stroke of my mace." Having said this, the enraged Bhima took up that terrible mace of his for Duhshasana's slaughter. Once more addressing him, he said, "O thou of wicked soul, I shall today drink thy blood on the field of battle." Thus addressed, thy son sped at Bhima with great force a fierce dart resembling Death itself. Bhima also, his form filled with wrath, whirled his terrible mace and hurled it at his antagonist. That mace, precipitately breaking Duhshasana's dart, struck thy son on his head. Indeed, perspiring like an elephant with juicy secretions trickling down his body, Bhima, in that dreadful battle, hurled his mace at the prince. With that weapon, Bhimasena forcibly threw Duhshasana down from his car at a distance measured by the length of ten bows. Struck with the impetuous mace, Duhshasana, thrown down on the ground, began to tremble. All his steeds also, O king, were slain, and his car too was reduced to atoms by that falling weapon. As regards Duhshasana himself, his armour and ornaments and attire and garlands were all displaced, and he began to writhe, afflicted with agony. Endued with great activity, Bhimasena then recollected, in the midst of that terrible battle and standing as he did amid many foremost warriors of the Kuru army, all the acts of hostility (done towards the Pandavas) by thy sons. The mighty-armed Bhima of inconceivable feats, O king, beholding Duhshasana (in that plight), and recollecting the seizure of Draupadi's tresses and her disrobing while she was ill,--indeed, the innocent Bhima, reflecting also upon the diverse other wrongs inflicted on that princess while her husbands sat with faces turned away from the scene, blazed up in wrath like fire fed with libations of clarified butter. Addressing Karna and Suyodhana and Kripa and Drona's son and Kritavarma, he said, "Today I shall slay the wretched Duhshasana. Let all the warriors protect him (if they can)." Having said this, Bhima of exceeding strength and great activity suddenly rushed, from desire of slaying Duhshasana. Like a lion of fierce impetuosity rushing towards a mighty elephant, Vrikodara, that foremost of heroes, rushed towards Duhshasana in that battle and attacked him in the very sight of Suyodhana and Karna. Jumping down from his car, he alighted on the ground, and fixed his eyes steadfastly on his fallen foe. Drawing then his whetted sword of keen edge, and trembling with rage, he placed his foot upon the throat of Duhshasana, and ripping open the breast of his enemy stretched on the ground, quaffed his warm life-blood. Then throwing him down and cutting off, O king, with that sword the head of thy son, Bhima of great intelligence, desirous of accomplishing his vow, again quaffed his enemy's blood little by little, as if for enjoying its taste. Then looking at him with wrathful eyes, he said these words, "I regard the taste of this blood of my enemy to be superior to that of my mother's milk, or honey, or clarified butter, or good wine that is prepared from honey, or excellent water, or milk, or curds, or skimmed milk, or all other kinds of drinks there are on earth that are sweet as ambrosia or nectar." Once more, Bhima of fierce deeds, his heart filled with wrath, beholding Duhshasana dead, laughed softly and said, "What more can I do to thee? Death has rescued thee from my hands." They, O king, that saw Bhimasena, while he filled with joy at having quaffed the blood of his foe, was uttering those words and stalking on the field of battle, fell down in fear. They that did not fall down at the sight, saw their weapons drop from their hands. Many, from fear, cried out feebly and looked at Bhima with half-shut eyes. Indeed, all those that stood around Bhima and beheld him drink the blood of Duhshasana, fled away, overwhelmed with fear, and saying unto one another, "This one is no human being!" When Bhima had assumed that form, people, beholding him quaff his enemy's blood, fled away with Citrasena, saying unto one another, 'This Bhima must be a rakshasa!" Then the (Pancala) prince Yudhamanyu, at the head of his troops, fearlessly pursued the retreating Citrasena and pierced him with seven keen shafts, quickly sped one after another. At this, like a trampled snake of great energy repeatedly darting out its tongue and desirous of vomiting its poison, Citrasena turned back and pierced the Pancala prince with three shafts and his driver with six. The brave Yudhamanyu then struck off his enemy's head with a shaft equipped with goodly wings and an exceedingly keen point and sped with great care from his bow drawn to its fullest stretch. Upon the fall of his brother Citrasena, Karna, filled with wrath and displaying his prowess, put the Pandava host to flight, at which Nakula rushed against that warrior of immeasurable energy. Bhima, having slain there (at the very sight of Karna) the vindictive Duhshasana, took up a little quantity of his blood, and, endued with stentorian lungs, he said these words in the hearing of all those foremost of heroes of the world, "O wretch amongst men, here I drink thy life-blood from thy throat. Filled with joy, abuse us once more, saying 'beast, beast' (as thou didst before)." And he continued, "They that danced at us then, saying, 'beast, beast,' even we will dance at them now, repeating their own words. Our sleep at the palace at Pramanakoti, the administration of deadly poison to our food, the bites of black cobras, the setting fire to the house of lac, the robbing of our kingdom by gambling, our exile in the woods, the cruel seizure of Draupadi's beautiful tresses, the strokes of shafts and weapons in battle, our miseries at home, the other kinds of sufferings we endured at Virata's abode, all these woes borne by us through the counsels of Shakuni and Duryodhana and Radha's son, proceeded from thee as their cause. Through the wickedness of Dhritarashtra and his son, we have endured all these woes. Happiness has never been ours." Having said these words, O king, the victorious Vrikodara, once more spoke these words unto Keshava and Arjuna. Indeed, bathed in blood, with blood flowing from his wounds, with face exceedingly red, filled with great wrath, Bhimasena endued with great activity, said these words, "Ye heroes, that which I had vowed in respect of Duhshasana in battle, I have accomplished today. I will soon accomplish my other vow by slaying that second beast, viz., Duryodhana, in this sacrifice of battle. Striking the head of that wicked-souled one with my foot in the presence of the Kauravas, I shall obtain peace." Having said these words, Bhima, filled with great joy, drenched with blood, uttered loud shouts, even as the mighty and high-souled Indra of a 1,000 eyes had roared after slaying (the Asura) Vritra.'"

*****

Section 84

"Sanjaya said, 'After the slaughter of Duhshasana, O king, ten of thy sons, heroes that never retreated from battle, all of whom were great car-warriors, endued with mighty energy, and filled with the poison of wrath, shrouded Bhima with their shafts. Nishangin, and Kavachin, and Pasin and Dundadhara and Dhanurgraha, and Alolupa, and Saha, and Shanda, and Vatavega and Suvarchasas, these ten, afflicted at the slaughter of their brother, united together and checked the mighty-armed Bhimasena with their shafts. Resisted on all sides with their shafts by those great car-warriors, Bhima, with eyes red as fire with fury, looked resplendent like the Destroyer himself in rage. Partha, however, with ten broad-headed shafts of great impetuosity, equipped with golden wings, despatched to Yama's abode those ten Bharata princes decked with golden bracelets. Upon the fall of those ten heroes, thy army fled away in the very sight of the Suta's son, overwhelmed with the fear of the Pandavas. Then, O king, great fear entered the heart of Karna at sight of Bhima's prowess which resembled that of the Destroyer himself unto living creatures. Then Shalya, that ornament of assemblies, understanding the state of Karna's mind from a survey of his features, addressed that chastiser of foes in words suited to the hour, "Do not be grieved, O son of Radha! This deed does not become thee. Afflicted with the fear of Bhimasena, these kings are all flying away. Exceedingly pained by the calamity that has befallen his brother Duhshasana in consequence of his blood having been quaffed by the high-souled Bhima, Duryodhana is stupefied! Kripa and others, and those of the king's brothers that are still alive, with afflicted hearts, their rage quelled by sorrow, are tending Duryodhana, sitting around him. Those heroes, the Pandavas of sure aim, headed by Dhananjaya, are advancing against thee for battle. For these reasons, O tiger among men, mustering all thy prowess and keeping the duties of a Kshatriya before thy eyes, proceed against Dhananjaya. The entire burthen (of this battle) has been placed upon thee by the son of Dhritarashtra. O thou of mighty arms, bear that burthen to the best of thy power and might. In victory there will be great fame. In defeat, heaven is certain. There, O son of Radha, thy son, Vrishasena, filled with wrath at sight of the stupefaction that has overwhelmed thee, is rushing towards the

Pandavas." Hearing these words of Shalya of immeasurable energy, Karna, reflecting, concluded unalterably that fighting had become unavoidable. Then Vrishasena, filled with wrath, and riding upon his own car, rushed towards that son of Pandu, viz., Vrikodara, who, armed with his mace, resembled the Destroyer himself with his fatal rod and was employed in slaughtering thy troops. That foremost of heroes, Nakula, filled with wrath, rushed at that enemy of theirs, Karna's son, striking him with arrows, like the victorious Maghavat with joyous heart rushing against (the Asura) Jambha. Then the brave Nakula, with a razor-headed shaft, cut off his enemy's standard decked with gems. With a broad-headed arrow, he next cut off the bow also of Karna's son, with a golden belt attached to it. Possessed of mighty weapons, Karna's son then, desirous of showing his regard for Duhshasana, quickly took up another bow, and pierced Nakula, the son of Pandu with many mighty celestial weapons. The high-souled Nakula, then, filled with rage, pierced his antagonist with shafts that resembled large blazing brands. At this Karna's son also, accomplished in weapons, showered celestial weapon upon Nakula. From rage engendered by the strokes of his enemy's weapon, as also from his own resplendence and the energy of his weapons, the son of Karna blazed up like a fire with libations of clarified butter. Indeed, O king, Karna's son then slew with his excellent weapons the beautiful steeds of the delicate Nakula, that were of the Vanayu breed, white in hue, and decked with trappings of gold. Alighting then from his steedless vehicle, and taking up a bright shield decked with golden moons, and armed also with a sword that was blue as the sky, Nakula, frequently jumping up, careered there like a bird. Performing diverse beautiful evolutions in the air, the son of Pandu cut off many foremost of men and steeds and elephants. Cut off with that sword, they fell down on the earth like animals cut off in a horse-sacrifice by the person appointed to that duty. 2,000 well-trained heroes, delighting in battle, hailing from diverse realms, well-paid, of sure aim, and their limbs smeared with excellent sandal-paste, were quickly cut off by the single-handed Nakula inspired with desire of victory. Then Karna's son, suddenly advancing with great speed against the rushing Nakula in that battle pierced him from every side with many keen arrows from desire of slaying him. Thus struck with shafts (by Vrishasena), Nakula struck his brave antagonist in return. Pierced by the son of Pandu, Vrishasena became filled with wrath.

Protected, however, in that dreadful battle, by his brother Bhima, the high-souled Nakula achieved such terrible feats on that occasion. Filled with rage, the son of Karna then pierced with eighteen shafts the heroic Nakula who seemed to sport in that battle, while employed, unaided, in destroying the foremost of men and steeds and elephants. Deeply pierced by Vrishasena in that battle, O king, Pandu's son Nakula, that foremost of men, endued with great activity, became filled with rage and rushed in that encounter against the son of Karna from desire of slaying him. Then Vrishasena poured showers of keen shafts upon Nakula of great energy as the latter precipitately advanced against him in that battle like a hawk with outstretched wings from desire of meat. Baffling, however, his antagonist's showers of shafts, Nakula careered in diverse beautiful motions. Then Karna's son, O king, in that dreadful battle, cut off, with his mighty shafts, the shield, decked with a 1,000 stars, of Nakula, while he was careering with great activity in those beautiful motions. Without losing a moment, that resister of foes, (Vrishasena), with half a dozen sharp razor-headed shafts, then cut off that naked sword of Nakula, polished and keen-edged, made of steel, capable of bearing a great strain and of destroying the bodies of all foes, and terrible and fierce as the poison of the snake, while he was whirling it rapidly. After this, Vrishasena deeply pierced his antagonist in the centre of his chest with some well-tempered and keen shafts. Having achieved those feats in battle that were applauded by all noble persons and that could not be achieved by other men, the high-souled Nakula of great activity, afflicted with those shafts, proceeded to the car, O king, of Bhimasena. The steedless son of Madri, thus afflicted by Karna's son, sprang upon Bhima's car like a lion springing upon a mountain summit, in the sight of Dhananjaya. The high-souled and heroic Vrishasena then, filled with wrath, poured his arrowy showers upon those two mighty car-warriors for piercing those two sons of Pandu. After the destruction of that car belonging to the son of Pandu (Nakula), and after his sword also had been speedily cut off with (Vrishasena's) shafts; many other foremost of Kuru heroes, uniting together, approached the Pandava brothers, and began to strike them with showers of shafts. Then those two sons of Pandu, Bhima and Arjuna, filled with wrath, and resembling two fires fed with libations of clarified butter, poured terrible showers of arrows upon Vrishasena and the other assembled warriors around him. The son of the Wind-god then, addressing Phalguna, said, "Behold, Nakula here is being afflicted. The son of Karna is resisting us. Proceed, therefore, against Karna's son." Hearing these words, the diadem-decked (Arjuna) approached the car of his brother Vrikodara. Beholding that hero arrived near, Nakula addressed him, saying, "Do thou speedily slay this one." Thus addressed in that battle by his brother, Nakula, standing before him, the diadem-decked Arjuna, that formidable hero, precipitately caused his ape-bannered vehicle, guided by Keshava himself, to be driven towards Vrishasena.'"

*****

Section 85

"Sanjaya said, 'Learning that Nakula had been deprived of his car, afflicted with arrows and mangled with the weapons of Karna's son, and that he had his shafts, bow, and sword cut off, these eleven formidable resisters of all foes, the five heroic sons of Drupada, the grandson of Sini forming the sixth, and the five sons of Draupadi quickly proceeded on their loud-sounding cars drawn by bounding steeds, with banners waving in the air, and guided by accomplished drivers. Those well-armed warriors began to destroy thy elephants and cars and men and steeds with shafts that resembled formidable snakes. Then Hridika's son and Kripa and Drona's son and Duryodhana and Shakuni's son and Vrika and Kratha and Devavridha, those foremost of Kaurava car-warriors, speedily proceeded against them, armed with their bows and mounted upon their cars of rattle deep as the roar of elephants or the clouds. These Kaurava warriors, assailing those foremost of men and first of car-warriors, those eleven heroes (of the Pandava army), O king, with the mightiest of shafts, checked their progress. At this, the Kulindas, riding upon their elephants of impetuous speed that looked like mountain summits and that were of the hue of newly-risen clouds, advanced against those Kaurava heroes. Well-equipped, and covered with gold, those infuriated elephants, born in Himalayan regions and ridden by accomplished warriors longing for battle, looked resplendent like clouds in the welkin, charged with lightning. The prince of the Kulindas then vigorously assailed Kripa and his driver and steeds, with ten shafts made wholly of iron. Struck (in return) with the shafts of Sharadvata's son, the prince fell down with his elephant on the ground. The younger brother of that prince then, assailing Kripa's car with a number of lances made wholly of iron and all bright as the rays of the sun, uttered loud roars. The ruler of the Gandharvas, however, cut off the head of that warrior while still uttering those roars. Upon the fall of those Kulindas, those mighty car-warriors of thy army, filled with joy, blew their sea-born conchs, and, armed with bows, rushed against their enemies. The battle then that once more took place between the Kurus on the one side and the Pandavas and the Srinjayas on the other, with arrows and scimitars and darts and swords and maces and battle-axes, became fierce and awful and exceedingly destructive of men and steeds and elephants. Car-warriors and steeds and elephants and foot-soldiers, striking one another, fell down on the ground, making the field of battle look like the welkin when congregated masses of clouds charged with lightning and producing incessant peals of thunder are assailed by fierce winds from all sides. Then the chief of the Bhojas struck the huge elephants, the car-warriors, the innumerable foot-soldiers, and the horse under Satanika. Struck with Kritavarma's shafts, these soon fell down on the ground. About this time, struck with Ashvatthama's shafts, three huge elephants equipped with all kinds of weapons, ridden by accomplished warriors, and adorned with lofty standards, fell down lifeless on the ground like gigantic cliffs riven by thunder. Then the third brother of the Kulinda chief assailed thy son Duryodhana with some excellent shafts in the centre of the chest. Thy son, however, pierced him as also his elephant with many whetted shafts. That prince of elephants then, with the prince on his back, fell down, with streams of blood issuing from every part of his body, like a mountain of red chalk in the season of rains, with red streams running down its breast, tumbling down when riven by the thunder of Sachi's lord. The Kulinda prince, however, having saved himself in time, rode another elephant. Urged by the prince, that animal assailed Kratha with his driver and steeds and car. Pierced, however, with Kratha's shafts, that elephant, with its rider, fell down like a thunder-riven hill. The ruler of the Krathas, that invincible car-warrior, however, struck with shafts by the prince born on the mountains from the back of another elephant, fell down with his steeds, driver, bow, and standard, like a mighty tree uprooted by the tempest. Then Vrika deeply pierced with a dozen shafts that prince having his abode on the Himavat as he stood on his elephant. The huge beast quickly crushed with his four legs (the Kaurava warrior) Vrika with his steeds and car. That prince of elephants then, with its rider, deeply pierced by the son of Vabhru, advanced impetuously against the latter. Vabhru's son, however, that prince of the Magadhas, afflicted with arrows by Sahadeva's son, fell down. The prince of the Kulindas then, with that elephant of his which was capable of slaying the foremost of warriors with its tusks and body, rushed impetuously towards Shakuni for slaying him. The mountaineer succeeded in afflicting Shakuni greatly. Soon, however, the chief of the Gandharas cut off his head. About this time huge elephants and steeds and car-warriors and large bands of foot, struck by Satanika, fell down on the earth, paralysed and crushed like snakes beaten by the tempest caused by Garuda's wings. Then a Kulinda warrior (on the Kaurava side), smiling the while, pierced Satanika, the son of Nakula, with many whetted arrows. Nakula's son, however, with a razor-headed arrow, cut off from his antagonist's trunk his head resembling a lotus. Then Karna's son pierced Satanika with three arrows, made wholly of iron and Arjuna also with as many. And he pierced Bhima with three arrows and Nakula with seven and Janardana with a dozen. Beholding that feat of Vrishasena, that achiever of superhuman feats, the Kauravas became filled with joy and applauded him greatly. They, however, that were conversant with Dhananjaya's prowess, regarded Vrishasena as a libation already poured on the fire. The diadem-decked Arjuna then, that slayer of hostile heroes, seeing Madri's son Nakula, that foremost of men, deprived of his steeds in the midst of all, and beholding Janardana mangled with arrows, rushed in that battle against Vrishasena who was then staying in front of the Suta's son (Karna). Like Namuci rushing against Indra, Karna's son, that great car-warrior, also rushed, in that battle, against that fierce and foremost of men, Arjuna, that warrior possessing thousands of arrows, as the latter advanced towards him. Unsupported by any one, the high-souled son of Karna, quickly piercing Partha with a shaft in that battle, uttered a loud shout, like Namuci in days of old after having pierced Indra. Once more Vrishasena pierced Partha in the left arm-pit with many formidable shafts. Piercing Krishna next with nine arrows, he struck Partha again with ten shafts. The white-steeded Arjuna, having before been pierced by Vrishasena with those formidable arrows, became slightly enraged and set his heart on the slaughter of Karna's son. The high-souled and diadem-decked Arjuna then, his brow furrowed from wrath with three lines, quickly sped from the van of battle a number of shafts for the destruction of Vrishasena in that encounter. With eyes red in wrath, that hero capable of slaying Yama himself if the latter fought with him, then laughed terribly and said unto Karna and all the other Kaurava heroes headed by Duryodhana and Drona's son, these words, "Today, O Karna, in thy very sight in this battle, I will despatch the fierce Vrishasena unto Yama's abode with my keen arrows! People say that all of you, united together, slew my son, endued with great activity, in my absence, and while he was alone and unsupported on his car. I, however, will slay thy son in the very sight of you all. Let all the Kaurava car-warriors protect him. I will slay the fierce Vrishasena. After that, I will slay thee, O fool, even I, Arjuna, in the midst of battle! Today I will, in battle, slay thee that art the root of this quarrel and that hast become so proud in consequence of Duryodhana's patronage. Putting forth my strength, I will certainly slay thee in this battle, and Bhimasena will slay this Duryodhana, this wretch among men, through whose evil policy this quarrel born of dice hath arisen." Having said these words, Arjuna rubbed the string of his bow and took aim at Vrishasena in that battle, and sped, O king, a number of shafts for the slaughter of Karna's son. The diadem-decked Arjuna then, fearlessly and with great force, pierced Vrishasena with ten shafts in all his vital limbs. With four fierce razor-headed arrows he cut off Vrishasena's bow and two arms and head. Struck with Partha's shafts, the son of Karna, deprived of arms and head, fell down on the earth from his car, like a gigantic shala adorned with flowers falling down from a mountain summit. Beholding his son, thus struck with arrows, fall down from his vehicle, the Suta's son Karna, endued with great activity and scorched with grief on account of the death of his son, quickly proceeded on his car, inspired with wrath, against the car of the diadem-decked Partha.

"Indeed, beholding his son slain in his sight by the white-steeded Arjuna in battle, the high-souled Karna, filled with great wrath, rushed against Krishna and Arjuna.'"

*****

Section 86

"Sanjaya said, 'Beholding the gigantic and roaring Karna, incapable of being resisted by the very gods, advancing like the surging sea, that bull amongst men, viz., he of Dasharha's race, addressed Arjuna, saying, "That car-warrior having white steeds and owning Shalya for his driver cometh hither with whom thou art to contend in battle. Therefore, O Dhananjaya, summon all thy coolness. Behold then, O son of Pandu, the well-equipped car of Karna. White steeds are yoked unto it and Radha's son himself is the warrior that stands upon it. Teeming with banners and decked with rows of bells, it looks like a celestial car borne along the welkin by steeds white in hue. Behold also the standard of the high-souled Karna, bearing the device of the elephant's rope, and looking like the bow of Indra himself that divides the firmament by a clear line. Behold Karna as he advanceth from desire of doing what is agreeable to Dhritarashtra's son, shooting showers of shafts like the clouds pouring torrents of rain. There the royal chief of the Madras, stationed on the fore-part of the car, guideth the steeds of Radha's son of immeasurable energy. Hear the peal of their drums and the fierce blare of their conchs. Hear, O son of Pandu, the diverse leonine roars coming from every side. Hear the terrible twang, silencing all other loud sounds, of the bow (Vijaya) stretched by Karna of immeasurable energy. There the mighty car-warriors among the Pancalas, with their followers, are breaking like a herd of deer in the great forest at the sight of an angry lion. It behoveth thee, O son of Kunti, to slay the Suta's son with every care. No other person save thee can venture to bear the shafts of Karna. It is well known to me that thou art competent to vanquish in battle the three worlds with all their mobile and immobile creatures including the very gods and the Gandharvas. What need be said about battling with that puissant one, when people are incapable of even gazing at him, viz., the fierce and terrible Isana, that great god, the three-eyed Sarva, otherwise called Kapardin? Thou, however, hadst, by battle, gratified that god of gods himself, that Siva who is the source of bliss unto all creatures, that deity called Sthanu. The other deities also have all given thee boons. Through the grace, O Partha, of that god of gods, that deity armed with a trident, slay Karna, O mighty-armed one, like Indra slaying the Asura Namuci. Let prosperity be ever with thee, O Partha, and do thou obtain victory in battle."

"'Arjuna said, "My victory, O Krishna, is, certain. There is no doubt in this, since thou, O slayer of Madhu, that art the master of all the worlds, art pleased with me. Urge the steeds, O Hrishikesha, and my car, O great car-warrior! Today Phalguna will not return from battle without slaying Karna. Behold Karna slain today and cut in pieces with my shafts. Or, O Govinda, thou wilt today behold me slain with (Karna's) arrows. That terrible battle, capable of stupefying the three words, is at hand. As long as the earth will last, people will speak of it." Saying these words unto Krishna who is never tired with exertion, Partha quickly proceeded on his car against Karna like an elephant against a rival elephant. Once more Partha of great energy said unto Krishna, that chastiser of foes, these words, "Urge the steeds, O Hrishikesha, for time passeth." Thus addressed by the high-souled son of Pandu, Keshava wished him victory and urged steeds as fleet as thought. Then that car of Pandu's son, possessed of great speed, soon reached the front of Karna's car.'"

*****

Section 87

"Sanjaya said, 'Beholding Vrishasena slain, Karna, filled with grief and rage, shed tears from his eyes for the death of his son. Endued with great energy, with eyes red as copper from rage, Karna proceeded in the face of his foe, having summoned Dhananjaya to battle. Then those two cars, both possessed of solar effulgence and covered with tiger-skins, when they came together, looked like two suns close to each other. Both having white steeds and both crushers of foes, those two great bowmen, those two warriors possessed of solar effulgence, looked resplendent like the sun and the moon in the firmament. Beholding those two warriors that resembled Indra and Virochana's son (Vali) carefully preparing for battle for the conquest of the three worlds, all creatures were filled with wonder. Seeing those two warriors rushing towards each other with the clatter of car-wheels the twang of bows, the sound of palms, the whizz of arrows, and leonine shouts, and seeing also their standards, viz., that of Karna bearing the elephant's rope and that of Partha bearing the ape, approach each other, all the lords of the earth became filled with wonder. Seeing those two car-warriors engaged with each other, O Bharata, all the kings uttered leonine shouts and cheered them repeatedly with applause. Beholding that single combat between Partha and Karna, thousands of combatants there slapped their armpits and waved their garments on the air. The Kauravas beat their musical instruments and blew their numerous conchs for gladdening Karna. Similarly, all the Pandavas, for gladdening Dhananjaya, caused every point of the compass to resound with the blasts of their trumpets and conchs. With those leonine shouts and slaps on armpits and other loud cries and roars of brave warriors, tremendous became the noise there on the occasion of that encounter between Karna and Arjuna. People beheld those two tigers among men, those two foremost of car-warriors, stationed on their cars, each armed with his formidable bow, each equipped with arrows and darts, and each owning a lofty standard. Both were clad in mail, both had scimitars tied to their belts, both had white steeds, and both were adorned with excellent conchs. One had Krishna for driver on his car, and the other had Shalya. Both of them were great car-warriors and both looked alike. Both possessed of leonine necks and long arms, the eyes of both were red, and both were adorned with garlands of gold. Both were armed with bows that seemed to flash like lightning, and both were adorned with wealth of weapons. Both had yak-tails for being fanned therewith, and both were decked with white umbrellas held over them. Both had excellent quivers and both looked exceedingly handsome. The limbs of both were smeared with red sandal-paste and both looked like infuriated bulls. Both were broad-necked like the lion, both were broad-chested, and both endued with great strength. Challenging each other, O king, each desired to slay the other. And they rushed against each other like two mighty bulls in a cow-pen. They were like a couple of infuriated elephants or of angry mountains or of infant snakes of virulent poison or of all-destroying Yamas. Enraged with each other like Indra and Vritra, they looked like the sun and the moon in splendour. Filled with wrath, they resembled two mighty planets risen for the destruction of the world at the end of the Yuga. Both of them born of celestial fathers, and both resembling gods in beauty, they were of godlike energy. Indeed, they looked like the sun and the moon come of their own accord on the field of battle. Both of them endued with great might, both filled with pride in battle, they were armed with diverse weapons. Beholding those two tigers among men, those two heroes endued with the impetuosity of tigers, thy troops, O monarch, were filled with great joy. Seeing those two tigers amongst men, viz., Karna and Dhananjaya, engaged in battle, a doubt entered the hearts of all as to which of them would be victorious. Both armed with superior weapons, and both well-practised in battle, both made the welkin resound with the slaps on their armpits. Both possessed of great celebrity in consequence of prowess and might, they resembled the Asura Samvara and the chief of the celestials in respect of their skill in battle. Both equal to Kartavirya or Dasaratha's son in battle, both resembled Vishnu himself in energy or Bhava himself in fight. Both had white steeds, O king, and both were borne on foremost of cars. Both of them, again, had foremost of drivers in that great battle. Beholding, O monarch, those two great car-warriors looking resplendent on their cars, the bands of Siddhas and Charanas that came there became filled with wonder. The Dhartarashtras then, O bull of Bharata's race, with their troops, encompassed the high-souled Karna, that ornament of battle, without losing any time. Similarly the Pandavas headed by Dhrishtadyumna, filled with joy, encompassed that high-souled Partha who was unrivalled in battle.

Karna became the stake, O monarch, of thy army in that battle, while Partha became the stake of the Pandavas. The soldiers of both sides were as members of that assembly and became the spectators of that game. Indeed, as regards the parties engaged in that game of battle, either victory or defeat was certain. Those two then, Karna and Arjuna, for victory or the reverse, began the match between ourselves and the Pandavas both standing on the field of battle. Skilled in fight, the two heroes, O monarch, in that encounter, became highly enraged with each other and wished to slay each other. Desiring to take each other's life, like Indra and Vritra, O lord, they faced each other like two mighty comets of terrible form. Then in the sky, differences and disputes, accompanied with revilings, arose among the creatures there, O bull of Bharata's race, on the subject of Karna and Arjuna. All the inhabitants of the world, O sire, were heard to differ amongst themselves. The gods, the Danavas, the Gandharvas, the Pishacas, the Snakes, the Rakshasas, adopted opposite sides in that encounter between Karna and Arjuna. The welkin, O monarch, with all the stars, became anxious on Karna's account, while the wide earth became so on Partha's account, like the mother for her son. The rivers, the seas, the mountains, O best of men, the trees, the deciduous plants and herbs, took the side of the diadem-decked Arjuna. The Asuras, Yatudhanas, the Guhyakas, O scorcher of foes, and ravens and other rangers of the sky, sided with Karna. All the gems and precious jewels, the four Vedas with the histories as the fifth, the Upavedas, the Upanishads, with all their mysteries, and the compilations, and Vasuki, and Citrasena, and Takshaka, and Upatakshaka, and all the mountains, and all the offspring of Kadru with their children, all the great snakes endued with poison, and the Nagas, took the side of Arjuna. Airavata and his children, the offspring of Surabhi, the offspring of Vaisali, and the Bhogins sided with Arjuna. The smaller snakes all sided with Karna. Wolves and wild stags and all kinds of auspicious animals and birds were, O king, for victory to Partha. The Vasus, the Maruts, the Sadhyas, the Rudras, the Vishvedevas and the Ashvinis, and Agni and Indra and Soma and Pavana, and the ten points of the compass, became the partisans of Dhananjaya, while all the Adityas sided with Karna. The vaishyas, the shudras, the Sutas, and those castes that were of a mixed origin, all, O king, adopted the side of Radha's son. The celestials, however, with the pitris, and with all that were numbered with them as also with their followers, and Yama and Vaishravana and Varuna were on the side of Arjuna. The brahmanas, the kshatriyas, the sacrifices, and those gifts called dakshinas, were for Arjuna. The pretas, and pishacas, many carnivorous animals and birds, the rakshasas with all the monsters of the sea, the dogs, and the jackals were for Karna. The diverse tribes of celestial and regenerate and royal rishis were for the son of Pandu. The gandharvas headed by Tumvuru, O king, were on the side of Arjuna. With the offspring of Pradha and Mauni, the several classes of gandharvas and apsaras, and many wise sages, having for their vehicles wolves and stags and elephants and steeds and cars and foot, and clouds and the wind, came there for witnessing the encounter between Karna and Arjuna. The gods, the danavas, the gandharvas, the nagas, the yakshas, the birds, the great rishis versed in the Vedas, the pitris that subsist upon the gifts called svadha, and asceticism and the sciences, and the (celestial) herbs with diverse virtues, came, O monarch, and took up their stations in the welkin, making a great noise. Brahman, with the regenerate rishis and the Lords of creatures, and Bhava himself on his car, came to that part of the welkin. Beholding those two high-souled ones, Karna and Dhananjaya, about to encounter each other, Shakra himself said, "Let Arjuna vanquish Karna." Surya, however, said, "Let Karna vanquish Arjuna. Indeed, let my son Karna, slaying Arjuna, gain the victory in this battle. Let my son, slaying Karna, win victory." Even thus did Surya and Vasava, those two foremost of personages, who were there and had adopted opposite sides, dispute with each other. Beholding those two high-souled ones, Karna and Dhananjaya, about to engage themselves in battle, the gods and the asuras adopted opposite sides. The three worlds with the celestial rishis and all the gods and all other creatures, trembled at the sight. The gods were on the side of Partha, while the asuras were on that of Karna. Thus all creatures were interested in that encounter, siding with this or that leader of car-warriors, the Kuru or the Pandava hero. Beholding the Self-born Lord of Creation (viz., Brahman), the gods urged him, saying, "Let, O god, the success of these two lions among men be equal. Let not the vast universe be destroyed in consequence of this encounter between Karna and Arjuna. O Selfborn one, say but the word, let the success of these two be equal." Hearing these words, Maghavat, bowing down unto the Grandsire, represented this unto that god of gods, that foremost one of all intelligent beings, saying, "Formerly it was said by thy holy self that the two Krishnas are always sure to win victory. Let it be (now) as thou then saidest. Be gratified with me, O holy one!" At this, Brahman and Isana replied unto the chief of the celestials, saying, 'The victory of the high-souled Vijaya is certain, of that Savyasaci who gratified the eater of sacrificial libations in the forest of Khandava and who, coming to heaven, rendered assistance to thee, O Sakra! Karna is on the side of the Danavas. It is proper, therefore, that he should meet with defeat. By this, without doubt, the purposes of the gods will be achieved. One's own business, O chief of the celestials, should always be important. The high-souled Phalguna, again, is devoted to truth and to morality. He must always be victorious, without doubt. He by whom the high-souled and holy god having the bull on his standard was gratified, why should not he, O thou of a hundred eyes, be victorious,--he, that is, who hath for the driver of his car that Lord of the universe, Vishnu himself? Possessed of great energy of mind and great strength, Partha is a hero, accomplished in arms and endued with ascetic merit. Possessed also of great energy of body, he beareth the entire science of weapons. Indeed, Partha hath every accomplishment. He ought to be victorious, since that would accomplish the purposes of the gods. In consequence of his greatness, Partha transgresses destiny itself, whether favourable or unfavourable, and when he does so, a great destruction of creatures takes place. When the two Krishnas are excited with wrath, they show regard for nothing. These two bulls among beings are the Creators of all real and unreal things. These two are Nara and Narayana, the two ancient and best of Rishis. There is none to rule over them. They are rulers over all, perfectly fearless, they are scorchers of all foes. In heaven or among human beings, there is none equal to either of them. The three worlds with the celestial Rishis and the Charanas are behind these two. All the gods and all creatures walk behind them. The entire universe exists in consequence of the power of these two. Let Karna, that bull among men, obtain these foremost of regions of bliss here. Let him obtain identity with the Vasus or the Maruts. Let him, with Drona and Bhishma, be worshipped in heaven, for Vikartana's son is brave and is a hero. Let the victory, however, belong to the two Krishnas." After those two foremost ones among the gods (Brahman and Isana), said so, the deity of a 1,000 eyes, worshipping those words of Brahman and Isana and saluting all creatures himself said, "Ye have heard what has been said by the two gods for the benefit of the universe. It will be even so and not otherwise. Stay ye then, with cheerful hearts." Hearing these words of Indra, all creatures, O sire, became filled with wonder and applauded, O king, that deity. The celestials then showered diverse kinds of fragrant flowers and blew their trumpets. Indeed, the gods, the Danavas and the Gandharvas all waited there for witnessing that matchless single combat between those two lions among men. The two cars, O king, upon which Karna and Arjuna were stationed, had white steeds yoked unto them both. And both had excellent standards, and both produced a loud rattle. Many foremost of heroes, approaching the brave Vasudeva and Arjuna as also Shalya and Karna, began each to blow his conch. The battle then commenced (between the two warriors), overwhelming all timid persons with fear. Fiercely they challenged each other like Sakra and Samvara. The standards of the two heroes, perfectly bright, looked exceedingly beautiful on their cars, like the planets Rahu and Ketu risen in the firmament at the time of the universal dissolution. The elephant's rope on Karna's banner, looking like a snake of virulent poison and made of jewels and gems and exceedingly strong and resembling the bow of Indra, looked resplendent (as it waved in the air). That foremost of apes, again, belonging to Partha, with jaws wide open and terrible, and difficult of being gazed at, like the sun himself, inspired fear by his formidable teeth. The impetuous Ape on the standard of the wielder of Gandiva, becoming desirous of battle, rushed from his station and fell upon Karna's standard. Endued with great impetuosity, the Ape, darting forward, struck the elephant's rope with his nails and teeth, like Garuda falling upon a snake. Decked with rows of little bells, hard as iron, and resembling the fatal noose (in the hands of Yama or Varuna), the elephant's rope, filled with wrath, closed with the Ape. Thus in that fierce single combat between those two heroes, which was the result of what had been settled at the time of the match at dice, their standards first battled with each other. Meanwhile the steeds of the one neighed at the steeds of the other. The lotus-eyed Keshava pierced Shalya with his keen glances. The latter also cast similar glances at the former. Vasudeva, however, vanquished Shalya with those glances of his, while Dhananjaya, the son of Kunti, vanquished Karna with his glances. Then the Suta's son, smilingly addressing Shalya, said, "If Partha by any means slays me in battle today, tell me truly, O friend, what thou wilt do after that." Shalya answered, saying, "If thou art slain, I myself will slay both Krishna and Dhananjaya." Once more the ruler of the Madras said, "If, O Karna, the white steeded Arjuna slays thee in battle today, I myself, on a single car, will slay both Madhava and Phalguna.'"

"Sanjaya continued, 'Arjuna also asked Govinda a similar question. Krishna, however, smiling, said unto Partha these words of grave import, "The Sun himself may fall down from his place, the Earth herself may split into a 1,000 fragments; fire itself may become cold. Still Karna will not be able to slay thee, O Dhananjaya! If, however, any such occurrence takes place, know then that the destruction of the universe will be at hand. As regards myself, I will, using my bare arms, slay both Karna and Shalya in battle." Hearing these words of Krishna, the ape-bannered Arjuna, smiling, replied unto Krishna who was never fatigued with exertion, saying, "Shalya and Karna, united together, are not a match for myself alone, O Janardana! Thou shalt today, O Krishna, behold Karna with his standard and banners with Shalya and his car and steeds, with his umbrella and armour and darts and shafts and bow, cut in pieces with my shafts in battle. Thou shalt today behold him with his car and steeds and darts and armour and weapons, reduced to dust like a tree in the forest crushed by a tusker. Today the widowhood of the wives of Radha's son is at hand. Verily, they must have in their (last night's) dreams seen signs of approaching evil, O Mahadeva! Verily, thou shalt today see the wives of Karna become widows. I cannot restrain my wrath at what was done before now by this fool of little foresight when he beheld Krishna dragged to the assembly and when laughing at us he abused us repeatedly in vile words. Today, O Govinda, thou shalt behold Karna crushed by me like a tree with its load of flowers crushed by an infuriated elephant. Today, O slayer of Madhu, thou shalt, after Karna's fall, hear those sweet words, 'By good luck, O thou of Vrishni's race, victory hath been thine!' Thou shalt today comfort the mother of Abhimanyu with a lighter heart for having paid thy debt to the foe. Today thou shalt, filled with joy, comfort thy paternal aunt Kunti. Today thou shalt, O Madhava, comfort Krishna of tearful face and king Yudhishthira the just with words sweet as nectar."'"

*****

Section 88

"Sanjaya said, 'Meanwhile the welkin, filled with gods and Nagas and Asuras and Siddhas and Yakshas and with large bands of Gandharvas and Rakshasas, and Asuras and regenerate Rishis and royal sages and birds of excellent feathers, assumed a wonderful aspect. All human beings assembled there beheld those beings of wonderful aspect staying in the sky, and the sky itself resounded with the voice of musical instruments and song and adulatory hymns and laughter and dance, and diverse other kinds of charming sounds. Then both the Kaurava and the Pandava warriors, filled with joy, and causing the earth and the ten points of the compass to resound with the voice of musical instruments, the blare of conchs, and leonine roars and the din of battle, began to slaughter their foes. Teeming with men and steeds and elephants and cars and weapons, unbearable to combatants in consequence of the falling of maces and swords and darts and rapiers, abounding in heroes, and crowded with lifeless bodies, the field of battle, crimsoned with gore, looked exceedingly resplendent. Indeed, the battle between the Kurus and the Pandavas then resembled that in days of yore between the gods and the Asuras. After that fierce and awful battle had commenced between Dhananjaya and Adhiratha's son, each of those two heroes, clad in excellent mail, shrouded the ten points of the compass and the host opposed to him with keen and straight arrows. A darkness having been caused there with the arrows shot on that occasion, neither thy warriors nor the enemy could any longer see anything. From fear all the warriors there sought the protection of either Karna or Arjuna like rays of light spread out in the welkin converging towards either the sun or the moon. The two heroes then, each baffling the other's weapons with his own, like the east and the west winds encountering each other, looked exceedingly resplendent like the sun and the moon risen after dispelling the darkness caused by the clouds and covering the welkin. Each having encouraged his troops, saying, "Do not fly away!" the enemy and thy warriors stood their ground, encircling those two mighty car-warriors like the gods and the asuras standing around Vasava and Samvara. The two armies then greeted those two best of men with the sounds of drums and other instruments and with leonine roars, at which those two bulls among men looked beautiful like the sun and the moon greeted by roaring clouds gathered around. Each armed with a formidable bow drawn to a complete circle and looking like a (solar or lunar) corona, those two heroes of great splendour, shooting, in that battle thousands of arrows that constituted their rays, resembled two unbearable suns risen at the end of the yuga for burning the entire universe with its mobile and immobile creatures. Both invincible, both capable of exterminating foes, each desirous of slaying the other; and each displaying his skill upon the other, those two warriors, Karna and the son of Pandu, closed fearlessly with each other in that dreadful battle, like Indra and the asura Jambha. Invoking the mightiest of weapons then, those two formidable bowmen began, with their terrible shafts, to slay innumerable men and steeds and elephants as also to strike each other, O king! Afflicted once more by those two foremost of men, the troops of both the Kurus and the Pandavas, consisting of elephants and foot-soldiers and horsemen and car-warriors, fled away on all sides like other animals in the forest when assailed by the lion. Then Duryodhana, and the chief of the Bhojas, and Subala's son, and Kripa, and the son of Sharadvata's daughter, these five great car-warriors, assailed Dhananjaya and Keshava with shafts capable of producing great pain. Dhananjaya, however, with his shafts, cut off at the same time the bows, the quivers, the steeds, the elephants, and the cars with their drivers, of those warriors, and mangling every one of them with excellent shafts, pierced the Suta's son with a dozen arrows. Then a hundred cars, a hundred elephants, and a number of Saka and Tukhara and Yavana horsemen, accompanied by some of the foremost combatants among the Kambojas, quickly rushed against Arjuna from desire of slaying him. Speedily cutting off with the shafts and razor-headed arrows in his hands the excellent weapons of his foes, as also their heads, and steeds, and elephants, and cars, Dhananjaya felled his contending enemies on the field. Then in the welkin blasts of celestial trumpets were blown by the excellent gods. These were mingled with the praises of Arjuna. Blown by gentle breezes, excellent floral showers, fragrant and auspicious, fell (upon Arjuna's head). Beholding that incident, which was witnessed by gods and men, all creatures, O king, were filled with wonder.' Only thy son and the Suta's son who were both of the same opinion, felt neither pain nor wonder. Then Drona's son, catching hold of Duryodhana's hand, and adopting a soothing tone, addressed thy son, saying, "Be gratified, O Duryodhana! Make peace with the Pandavas. There is no need for quarrel. Fie on war! The preceptor, conversant with the mightiest of weapons and like unto Brahma itself, hath been slain. Other bulls among men, headed by Bhishma, have also been slain. As regards myself, I am unslayable, as also my maternal uncle. Rule the kingdom for ever, (sharing it) with the sons of Pandu. Dissuaded by me, Dhananjaya will abstain. Janardana also doth not desire hostilities. Yudhishthira is always engaged in the good of all creatures. Vrikodara is obedient to him. So also are the twins. Peace being made between thee and the Parthas, all creatures will be benefited, through, as it would seem, thy desire. Let the kings that are still alive go back to their homes. Let the troops abstain from hostilities. If thou dost not listen to my words, O king, struck by foes in battle, thou wilt have to burn with grief. Thou hast beheld, as well as the universe, what has been achieved by the single-handed Arjuna decked with diadem and garlands. The slayer of Vala himself could not achieve its like, nor the Destroyer, nor Prachetas, nor the illustrious king of the Yakshas. Dhananjaya, as regards his merits, is even much greater than that. He will never transgress whatever I say unto him. He will always follow thee. Be thou gratified, O king, for the benefit of the universe. Thou always honourest me greatly. I, too, bear a great friendship for thee. It is for this that I say so unto thee. I shall dissuade Karna also, provided thou art inclined to peace. Discerning persons say that there are four kinds of friends, viz., those that are naturally so, those that are made so by conciliation, those that become so through wealth, and lastly those brought under subjection by the exercise of power. All these elements are owned by thee with regard to the sons of Pandu. The Pandavas, O hero, are naturally thy friends. Obtain them again as friends for certain by conciliation. If upon thyself being gratified, they agree to become friends, do thou, O king of kings, act in that way." These beneficial words having been said unto him by his friends, Duryodhana reflected for some time. Drawing deep breaths, he then, with a cheerless heart, said, "It is as thou, O friend, hast said. Listen, however, to the words that I would say unto thee. The wicked-hearted Vrikodara, having slain Duhshasana like a tiger, spoke words that still dwell in my heart. Thou also heardest the same. How then can there be peace? Arjuna again will not be able to bear Karna in battle, like a tempest whose force is weakened when encountering the mighty mountains of

Meru. Nor will the sons of Pritha have the least confidence in me, thinking of the many acts of forceful hostility (done by me towards them). Nor, O preceptor's son of unfading glory, doth it behove thee to say unto Karna now 'Abstain from battle!' Phalguna is exceedingly tired today. Karna will soon slay him". Having with humility said these words repeatedly unto the preceptor's son, thy son commanded his own troops, saying, "Armed with arrows, rush against and slay these foes. Why stand ye inactive?"'"

*****

Section 89

Sanjaya said, "Then when the blare of conchs and the peal of drums became very loud, those two foremost of men, both owning white steeds, the suta's son Vikartana and Arjuna, encountered each other in consequence, O king, of thy son's evil policy. Those two heroes endued with great impetuosity, Dhananjaya and Adhiratha's son, closed with each other like two infuriated Himalayan elephants, both of full-grown tusks, fighting with each other for the sake of a she-elephant in her season. Like a mass of clouds encountering another mass, or a mountain encountering a mountain, those two warriors, both pouring showers of arrows, encountered each other, their bows loudly twanging the while, and the wheels of their cars producing a deafening clatter, and their bow-strings and palms emitting loud sounds. Like two mountains, both endued with tall cliffs and abounding in trees and creepers and herbs and both teeming with the diverse other denizens that are natural to them, moving towards each other for an encounter, those two mighty warriors encountered each other, each striking the other with mighty weapons.

The combat between the two heroes became furious like that between the chief of the celestials and Virocana's son in days of yore. Incapable of being endured by others and marked by a river whose distasteful water consisted of blood, the limbs of those two heroes, as also their drivers and animals, became exceedingly mangled. Like two large lakes, both teeming with lotuses of diverse kinds and fish and tortoises, and echoing with the voices of diverse kinds of fowl, and softly stirred by the wind, approaching each other, those two cars graced with standards approached each other. Both endued with prowess equal to that of the great Indra, both resembling the great Indra himself, those two mighty car-warriors struck each other with shafts that resembled the great Indra's thunder, like the great Indra himself and (the asura) Vritra.

Both the armies consisting of cars and elephants and steeds and foot-soldiers, all equipped with beautiful armour and ornaments and robes and weapons, and those also that were in the welkin, were inspired with fear upon beholding that encounter of wonderful aspect between Arjuna and Karna. Others among the spectators, filled with joy and uttering leonine shouts, raised their arms, waving their fingers or the pieces of cloth they held, when Arjuna rushed against the son of Adhiratha, from desire of slaughter, like one infuriated elephant rushing against another.

The Somakas then loudly shouted to Partha, saying, "Be quick, O Arjuna, go and pierce Karna. Cut off his head without delay, and (with it) the desire of Dhritarashtra's son for kingdom." Similarly many warriors of ours that were there, said unto Karna, "Proceed, proceed, O Karna, and slay Arjuna with keen shafts. Let the sons of Pritha once more go to the woods forever."

Then Karna first pierced Partha in that encounter, with ten mighty shafts. Arjuna pierced him in return with ten keen-pointed shafts, shot with great vigour, in the centre of the chest. Indeed, the suta's son and Arjuna then mangled each other with many shafts equipped with goodly wings. Desirous of obtaining advantage of each other's lapses in that dreadful encounter, with cheerful hearts they rushed against each other fiercely.

Rubbing his two arms and the string also of gandiva, that fierce bowman, Arjuna, then sped showers of cloth-yard shafts, and nalikas and arrows equipped with heads like boar's ears and razors, and anjalikas, and crescent-shaped arrows. Those arrows of Partha, O king, spread over the welkin, penetrated into Karna's car like flights of birds, with heads bent down, penetrating in the evening into a tree for roosting there in the night. All those arrows, however, O king, that Arjuna, that victor over all foes, with furrowed brow and angry glances, sped at Karna, all those successive showers of shafts shot by the son of Pandu, were cut off by the suta's son with his own arrows.

The son of Indra then sped at Karna a fiery weapon capable of slaying all foes. Covering the earth and the welkin and the ten points of the compass and the very course of the sun with its effulgence, it caused his own body also to blaze up with light. The robes of all the warriors took fire, at which they fled away. Loud sounds also arose there, like what is heard when a forest of bamboos in a wilderness is on fire. Beholding that fiery weapon acting on all sides, the suta's son Karna of great valour shot in that encounter the varunastra for quenching it. That conflagration then, in consequence of Karna's weapon, became quenched.

A large mass of clouds quickly caused all the points of the compass to be enveloped with darkness. Those clouds whose extremities presented the aspect of mountains, surrounding every side, flooded the earth with water. That fierce conflagration, though it was such, was still quenched by those clouds in a trice. The entire welkin and all the directions, cardinal and subsidiary, were shrouded by clouds. Thus shrouded by clouds, all the points of the compass became dark and nothing could be seen.

Then Arjuna dispelled those clouds caused by Karna, by means of the vayavyastra. After this, Dhananjaya, incapable of being over-mastered by foes inspired gandiva, its string, and his shafts, with mantras, and invoked into existence another weapon that was the favourite of the chief of the celestials and that resembled the thunder in energy and prowess. Then razor-headed arrows, and anjalikas, and crescent-shaped shafts, and nalikas, and cloth-yard shafts and those equipped with heads like the boar's ear, all keen and sharp, issued from gandiva in thousands, endued with the force and impetuosity of the thunder. Possessed of great might and great energy, those impetuous and keen shafts equipped with vulturine feathers piercing all the limbs, the steeds, the bow, the yoke, the wheels, and the standard of Karna, quickly penetrated into them like snakes frightened by Garuda penetrating into the earth. Pierced all over with arrows and bathed in blood, (the high-souled) Karna then, with eyes rolling in wrath, bending his bow of enduring string and producing a twang as loud as the roar of the sea, invoked into existence the Bhargava weapon. Cutting off Partha's showers of shafts proceeding from the mouth of that weapon of Indra (which Arjuna had shot), Karna, having thus baffled his antagonist's weapon with his own, destroyed cars and elephants and foot-soldiers (of the Pandava army). Unable to endure the feats of Arjuna in that fierce battle, the mighty car-warrior Karna did this, through the energy of the Bhargava weapon. Filled with wrath and possessed of great activity, the Suta's son, that foremost of men, laughing at the two Krishnas, pierced the foremost of Pancala warriors with well shot arrows in that battle. Then the Pancalas and the Somakas, O king, thus afflicted by Karna with showers of shafts in that encounter, became filled with wrath and uniting together pierced the Suta's son with keen arrows from every side. Quickly cutting off those arrows with his own, the Suta's son, vigorously agitating them in that battle, afflicted with many shafts the cars, the elephants, and the steeds of the Pancalas. Their bodies pierced with those shafts of Karna, they fell down, deprived of life, on the earth, making loud sounds, like mighty elephants slain by an angry lion of terrible strength. Having slain those foremost of warriors, those heroes endued with great strength, those leaders of the Pancala forces who had always challenged him (to battle), Karna, O king, as he shot his arrows, looked beautiful, like a mass of clouds pouring torrents of rain. Then thy warriors, thinking that Karna had won the victory, clapped loudly and uttered leonine roars. O chief of the Kurus, all of them then regarded the two Krishnas as brought by Karna under his power, seeing that valour, incapable of being borne by foes, of the mighty car-warrior Karna. Beholding that weapon of Dhananjaya frustrated by Karna in the midst of battle, the angry son of the Wind-god, with eyes blazing with wrath, began to squeeze his hands. Indeed, the wrathful Bhima, his anger being provoked, drew deep breaths and addressing Arjuna of true aim, said, "How, O Jishnu, could this wretch fallen off from virtue, this Suta's son, putting forth his might in battle, slay so many foremost of Pancala warriors, in thy sight? Before now thou couldst not be conquered by the very gods or the Kalakeyas. Thou receivedst the touch of the arms of Sthanu himself. How, then, O diadem-decked Arjuna, could the Suta's son pierce thee first with ten long shafts such as are used by car-warriors? That the Suta's son should today have succeeded in baffling the arrows shot by thee seems to me to be very amazing. Recollect the woes of Krishna, and those disagreeable, keen, and cutting words that this wicked-souled and fearless son of a Suta used towards us, viz., 'Sesame seeds without kernel!' Recollecting all this, O Savyasaci, quickly slay the wretched Karna in battle today. Why, O diadem-decked Arjuna, dost thou show such indifference (towards this act)? This is not the time for showing thy indifference to Karna's slaughter. That patience with which thou didst vanquish all creatures and feed Agni at Khandava, with that patience, slay thou the Suta's son. I also will crush him with my mace." Then Vasudeva, beholding Partha's shafts baffled by Karna, said unto the former, "What is this, O diadem-decked Arjuna, that Karna should succeed in crushing thy weapons today with this? Why dost, thou, O hero, lose thy wits? Markest thou not that the Kauravas, (standing behind Karna), are even now shouting in joy? Indeed, all of them know that thy weapons are being baffled by Karna with his. That patience with which, Yuga after Yuga, thou hadst slain persons having the quality of darkness for their weapons, as also terrible Kshatriyas, and Asuras born of pride, in many a battle--with that patience do thou slay Karna today. Putting forth thy might, strike off the head of that foe of thine with this Sudarsana, of edge keen as a razor, that I give unto thee, like Sakra striking off the head of his foe Namuci, with the thunderbolt. That patience with which thou didst gratified the illustrious deity Mahadeva in the guise of a hunter, summoning that patience once again, O hero, slay the Suta's son with all his followers. After that, bestow upon king Yudhishthira the earth with her belt of seas, her towns and villages, and wealth, and from off whose surface all foes will have been removed. By that act, O Partha, do thou also win unrivalled fame." Thus addressed (by Krishna), the high-souled Partha of exceeding might set his heart upon the slaughter of the Suta's son. Indeed, urged by Bhima and Janardana, and recollecting (his woes), and taking an internal survey of himself, and calling to mind the object for which he had come to this world, he addressed Keshava, saying, "I will now invoke into existence a mighty and fierce weapon for the good of the world and the destruction of the Suta's son. Let me have thy permission, as also Brahman's and Bhava's, and of all those that are conversant with Brahma." Having said these words unto the holy Keshava, Savyasaci of immeasurable soul bowed unto Brahman and invoked into existence that excellent irresistible weapon called brahmastra which could be applied by the mind alone. Baffling that weapon, however, Karna looked beautiful as he continued, like a cloud pouring torrents of rain, to shoot his shafts. Beholding that weapon of the diadem-decked Arjuna baffled in the midst of battle by Karna, the wrathful and mighty Bhima, blazing up with rage, addressed Arjuna of sure aim and said, "People say that thou art a master of the high brahmastra, that mighty means (for achieving the destruction of foes). Do thou then, O Savyasaci, use another weapon of the same kind." Thus addressed by his brother, Savyasaci used a second weapon of the kind. With that, Partha of abundant energy shrouded all the points of the compass, cardinal and subsidiary, with arrows sped from gandiva that resembled fierce snakes and were like the blazing rays of the sun. Created by that bull of Bharata's race, those arrows of golden wings, in hundreds upon hundreds, endued with the effulgence of the yuga fire or the sun, in a moment shrouded the car of Karna. Thence also issued long darts and battle-axes and discs and cloth-yard shafts in hundreds, all of awful forms, at which hostile warriors all around began to be deprived of life. The head of some hostile warrior, severed from his trunk, fell down on the field of battle. Another, beholding his fallen comrade, fell down dead on the earth, through fear. The (right) arm of a third, large and massive as the trunk of an elephant, cut off (by Partha), fell down with the sword in grasp. The left arm of a fourth, cut off with a razor-headed arrow, fell down with the shield in it. Even thus, Partha, decked with diadem and garlands, wounded and slew all the foremost warriors of Duryodhana's army with his terrible and death-dealing shafts. Vaikartana also, in the midst of that battle, shot thousands of arrows. These, with a loud whizz, fell upon the son of Pandu like torrents of rain poured from the clouds. Then piercing Bhimasena and Janardana and the diadem-decked Arjuna of superhuman feats, each with three arrows Karna of terrible might uttered a loud awful roar. Struck with Karna's shafts, the diadem-decked Arjuna, beholding Bhima and Janardana, became unable to endure (the feats of his antagonist). Once more, therefore, Partha shot eight and ten arrows. Piercing the beautiful standard of Karna with one of those arrows, he pierced Shalya with four and Karna himself with three. With ten other well-shot shafts he then struck the Kaurava warrior Sabhapati, clad in golden mail. Thereupon that prince, deprived of head and arms and steeds and driver and bow and standard, fell down, wounded and dead, from his foremost of cars, like a Sala tree cut down with an axe. Once more piercing Karna with three, eight, twelve, four, and ten arrows, Partha slew 400 elephants equipped with many weapons, and 8000 car-warriors, and 1,000 steeds with riders, and 8,000 brave foot-soldiers. And soon Partha made Karna with his driver and car and steeds and standard invisible with straightly coursing shafts. Then the Kauravas, thus slaughtered by Dhananjaya, loudly addressed Adhitratha's son, saying, "Shoot thy arrows and slay the son of Pandu. Already, he has begun to exterminate the Kurus with his shafts!" Thus urged, Karna, with his best endeavours, incessantly shot many arrows. Capable of cutting the very vitals, those blood-drinking shafts, well sped by Karna, slew large numbers of the Pandavas and the Pancalas. Thus those two foremost of all bowmen, those two warriors of great strength that were capable of bearing all foes, those two heroes acquainted with weapons, struck the warriors opposed to them, as also each other, with mighty weapons. Then Yudhishthira, clad in golden mail, his arrows having been extracted and himself made sound with mantras and drugs by foremost of surgeons well-disposed towards him, quickly came to that spot for witnessing (the encounter between Arjuna and Karna). Beholding king Yudhishthira the just arrived there like the resplendent full Moon freed from the jaws of Rahu and risen in the firmament, all creatures became filled with delight. Beholding those two foremost of warriors, those two first of heroes and slayers of foes, viz., Karna and Partha, engaged in fight, the spectators, both celestial and terrestrial, restraining the animals they rode or that were yoked unto their vehicles, stood motionless. As the two heroes, O king, struck each other with many foremost of arrows, O king, the sounds caused by the bows, bow-strings, and palms, of both Dhananjaya and Adhiratha's son, became tremendous and their well-sped arrows also caused a deafening whizz. Then the bow-string of the son of Pandu, stretched with force, broke with a loud noise. During the interval thus offered, the Suta's son pierced Partha with a hundred small arrows, keen and steeped in oil, winged with the feathers of birds, and resembling snakes freed from their sloughs. He then quickly pierced Vasudeva with sixty shafts, and then Phalguna again with eight. Surya's son then pierced Bhima with thousands upon thousands of mighty arrows. Having pierced Krishna and Partha's standard, Karna felled many amongst the Somakas that followed Partha. These, however, in return shrouded Karna with showers of straight shafts like masses of clouds shrouding the sun in the welkin. Accomplished in the use of weapons, the Suta's son, stupefying those advancing warriors with his shafts and baffling all the weapons shot by them, destroyed their cars and steeds and elephants. And the Suta's son, O king, also afflicted with his arrows many foremost of warriors among them. Their bodies pierced with Karna's shafts, they fell down on the ground, deprived of life and making a loud noise as they fell. Indeed, those mighty combatants, afflicted by Karna of terrible strength, perished like a pack of dogs afflicted by an angry lion. And once more many foremost of combatants among the Pancalas and many such (among the Kauravas) fell down after this, slain by Karna and Dhananjaya.

Deprived of life by the mighty Karna with well-aimed arrows shot with great force, many fell down, purging the contents of their stomachs. Then thy troops, regarding the victory to be already theirs, clapped furiously and uttered loud leonine roars. Indeed, in that dreadful encounter, all of them regarded the two Krishnas to have been brought by Karna under his power. Then quickly bending his bow-string and baffling all those shafts of Adhiratha's son, Partha, filled with rage in consequence of his limbs having been mangled with Karna's arrows, assailed the Kauravas. Rubbing his bow-string, he clapped his palms and suddenly caused a darkness there with the showers of shafts he shot. The diadem-decked Arjuna pierced Karna and Shalya and all the Kurus with those arrows. The welkin having been darkened by means of that mighty weapon, the very birds were unable to range in their element, a delicious wind then blew, bearing fragrant odours. Laughing the while, Partha forcibly struck Shalya's armour with ten arrows. Piercing Karna next with a dozen shafts, he struck him once more with seven. Deeply struck with those winged arrows of fierce energy shot with great force from Partha's bow, Karna, with mangled limbs and body bathed in blood, looked resplendent like Rudra at the universal destruction, sporting in the midst of crematorium at noon or eve, his body dyed with blood. The son of Adhiratha then pierced Dhananjaya who resembled the chief of the celestials himself (in energy and might) with three arrows, and he caused five other blazing arrows resembling five snakes to penetrate the body of Krishna. Shot with great force, those arrows, decked with gold, pierced through the armour of that foremost of beings and passing out of his body fell upon the earth. Endued with great energy, they entered the earth with great force and having bathed (in the waters of the Bhogavati in the nether region) coursed back towards Karna. Those shafts were five mighty snakes that had adopted the side of Takshaka's son (Aswasena whose mother Partha had slain at Khandava). With ten broad-headed arrows shot with great force, Arjuna cut off each of those five snakes into three fragments whereupon they fell down on the earth. Beholding Krishna's limbs thus mangled with those snakes transformed into arrows sped from Karna's arms, Arjuna, decked with diadem and garlands, blazed up with wrath like a fire engaged in burning a heap of dry grass. He then pierced Karna in all his vital limbs with many blazing and fatal shafts shot from the bow-string stretched to the very ear. (Deeply pierced), Karna trembled in pain. With the greatest difficulty he stood, summoning all his patience. Dhananjaya having been filled with wrath, all the points of the compass, cardinal and subsidiary, the very splendour of the Sun, and Karna's car, O king, all became invisible with the showers shot by him. The welkin seemed as if it were shrouded by a thick forest. Then that slayer of foes, that bull of Kuru's race, that foremost of heroes, viz., Savyasaci, O king, soon slew in that battle 2,000 foremost of Kuru warriors, with their cars and steeds and drivers, forming the protectors of Karna's car-wheels and wings and his van-guard and rear-guard and who constituted the very pick of Duryodhana's car-force, and who, urged by Duryodhana, had been fighting with great energy. Then thy sons and the Kauravas that were still alive fled away, deserting Karna, and abandoning their dying and wounded, and their wailing sons and sires. Beholding himself abandoned by the terrified Kurus and seeing the space around him empty, Karna felt no agitation, O Bharata, but, on the other hand, rushed at Arjuna, with a cheerful heart.'"

*****

Section 90

"Sanjaya said, 'Flying away in consequence of the falling of Arjuna's arrows, the broken divisions of the Kauravas, staying at a distance, continued to gaze at Arjuna's weapon swelling with energy and careering around with the effulgence of lightning. Then Karna, with showers of terrible shafts, baffled that weapon of Arjuna while it was still careering in the welkin and which Arjuna had shot with great vigour in that fierce encounter for the destruction of his foe. Indeed, that weapon (of Partha) which, swelling with energy, had been consuming the Kurus, the Suta's son now crushed with his shafts winged with gold. Bending then his own loud-sounding bow of irrefragable string, Karna shot showers of shafts. The Suta's son destroyed that burning weapon of Arjuna with his own foe-killing weapon of great power which he had obtained from Rama, and which resembled (in efficacy) an Atharvan rite. And he pierced Partha also with numerous keen shafts. The encounter then, O king, that took place between Arjuna and the son of Adhiratha, became a very dreadful one. They continued to strike each other with arrows like two fierce elephants striking each other with their tusks. All the points of the compass then became shrouded with weapons and the very sun became invisible. Indeed, Karna and Partha, with their arrowy downpours, made the welkin one vast expanse of arrows without any space between. All the Kauravas and the Somakas then beheld a wide-spread arrowy net. In that dense darkness caused by arrows, they were unable to see anything else. Those two foremost of men, both accomplished in weapons, as they incessantly aimed and shot innumerable arrows, O king, displayed diverse kinds of beautiful manoeuvres. While they were thus contending with each other in battle, sometimes the Suta's son prevailed over his rival and sometimes the diadem-decked Partha prevailed over his, in prowess and weapons and lightness of hands. Beholding that terrible and awful passage-at-arms between those two heroes each of whom was desirous of availing himself of the other's lapses, all the other warriors on the field of battle became filled with wonder. The beings in the welkin, O king, applauded Karna and Arjuna. Indeed, many of them at a time, filled with joy, cheerfully shouted, sometimes saying, "Excellent, O Karna!" and sometimes saying, "Excellent, O Arjuna!" During the progress of that fierce encounter, while the earth was being pressed deep with the weight of cars and the tread of steeds and elephants, the snake Aswasena, who was hostile to Arjuna, was passing his time in the nether region. Freed from the conflagration at Khandava, O king, he had, from anger, penetrated through the earth (for going to the subterranean region). That brave snake, recollecting the death of his mother and the enmity he on that account harboured against Arjuna, now rose from the lower region. Endued with the power of ascending the skies, he soared up with great speed upon beholding that fight between Karna and Arjuna. Thinking that that was the time for gratifying his animosity towards, as he thought, the wicked-souled Partha, he quickly entered into Karna's quiver, O king, in the form of an arrow. At that time a net of arrows was seen, shedding its bright arrows around. Karna and Partha made the welkin one dense mass of arrows by means of their arrowy downpours. Beholding that wide-spread expanse of arrows, all the Kauravas and the Somakas became filled with fear. In that thick and awful darkness caused by arrows they were unable to see anything else. Then those two tigers among men, those two foremost of all bowmen in the world, those two heroes, fatigued with their exertions in battle, looked at each other. Both of them were then fanned with excellent and waving fans made of young (palm) leaves and sprinkled with fragrant sandal-water by many Apsaras staying in the welkin. And Sakra and Surya, using their hands, gently brushed the faces of those two heroes. When at last Karna found that he could not prevail over Partha and was exceedingly scorched with the shafts of the former, that hero, his limbs very much mangled, set his heart upon that shaft of his which lay singly within a quiver. The Suta's son then fixed on his bow-string that foe-killing, exceedingly keen, snake-mouthed, blazing, and fierce shaft, which had been polished according to rule, and which he had long kept for the sake of Partha's destruction. Stretching his bow-string to his ear, Karna fixed that shaft of fierce energy and blazing splendour, that ever-worshipped weapon which lay within a golden quiver amid sandal dust, and aimed it at Partha. Indeed, he aimed that blazing arrow, born in Airavata's race, for cutting off Phalguna's head in battle. All the points of the compass and the welkin became ablaze and terrible meteors, and thunderbolts fell. When that snake of the form of an arrow was fixed on the bow-string, the Regents of the world, including Sakra, set up loud wails. The Suta's son did not know that the snake Aswasena had entered his arrow by the aid of his Yoga powers. Beholding Vaikartana aim that arrow, the high-souled ruler of the Madras, addressing Karna, said, "This arrow, O Karna, will not succeed in striking off Arjuna's head. Searching carefully, fix another arrow that may succeed in striking off thy enemy's head." Endued with great activity, the Suta's son, with eyes burning in wrath, then said unto the ruler of the Madras, "O Shalya, Karna never aimeth an arrow twice. Persons like us never become crooked warriors." Having said these words, Karna, with great care, let off that shaft which he had worshipped for many long years. Bent upon winning the victory, O king, he quickly said unto his rival, "Thou art slain, O Phalguna!" Sped from Karna's arms, that shaft of awful whizz, resembling fire or the sun in splendour, as it left the bow-string, blazed up in the welkin and seemed to divide it by a line such as is visible on the crown of a woman dividing her tresses. Beholding that shaft blazing in the welkin, the slayer of Kamsa, Madhava, with great speed and the greatest ease, pressed down with his feet that excellent car, causing it to sink about a cubit deep. At this, the steeds, white as the rays of the moon and decked in trappings of gold, bending their knees, laid themselves down on the ground. Indeed, seeing that snake (in the form of an arrow) aimed by Karna, Madhava, that foremost of all persons endued with might, put forth his strength and thus pressed down with his feet that car into the earth, whereat the steeds, (as already said) bending down their knees, laid themselves down upon the earth when the car itself had sank into it. Then loud sounds arose in the welkin in applause of Vasudeva. Many celestial voices were heard, and celestial flowers were showered upon Krishna, and leonine shouts also were uttered. When the car had thus been pressed down into the earth through the exertions of the slayer of Madhu, the excellent ornament of Arjuna's head, celebrated throughout the earth, the welkin, heaven, and the waters, the Suta's son swept off from the crown of his rival, with that arrow, in consequence of the very nature of that snaky weapon and the great care and wrath with which it had been shot. That diadem, endued with the splendour of the sun or the moon or fire or a planet, and adorned with gold and pearls and gems and diamonds, had with great care been made by the puissant Self-born himself for Purandara. Costly as its appearance indicated, it was inspiring terror in the hearts of foes, contributing to the happiness of him that wore it, and shedding a fragrance, that ornament had been given by the chief of the celestials himself with a cheerful heart unto Partha while the latter had proceeded to slaughter the foes of the gods. That diadem was incapable of being crushed by Rudra and the Lord of waters and Kuvera with Pinaka and noose and thunderbolt and the very foremost of shafts. It could not be endured by even the foremost ones among the gods. Vrisha, however, now broke it forcibly with his snake-inspired shaft. Endued with great activity, that wicked-natured snake of fierce form and false vows, falling upon that diadem-decked with gold and gems, swept it away from Arjuna's head. That snake, O king, forcibly tore it away from Partha's head, quickly reducing into fragments that well-made ornament set over with many a gem and blazing with beauty, like the thunderbolt riving a mountain summit decked with lofty and beautiful trees graced with flowers. Crushed by that excellent weapon, possessed of splendour, and blazing with the fire of (the snake's) poison, that beautiful and much-liked diadem of Partha fell down on the earth like the blazing disc of the Sun from the Asta hills. Indeed, that snake forcibly swept away from Arjuna's head that diadem adorned with many gems, like the thunder of Indra felling a beautiful mountain summit adorned with lofty trees bearing budding leaves and flowers. And the earth, welkin, heaven, and the waters, when agitated by a tempest, roar aloud, O Bharata, even such was the roar that arose in all the worlds at that time. Hearing that tremendous noise, people, notwithstanding their efforts to be calm, became extremely agitated and reeled as they stood. Reft of diadem, the dark complexioned and youthful Partha looked beautiful like a blue mountain of lofty summit. Binding then his locks with a white cloth, Arjuna stood perfectly unmoved. With that white gear on his head, he looked like the Udaya hill illumined with the rays of the sun. Thus that she-snake (whom Arjuna had killed at Khandava) of excellent mouth, through her son in the form of an arrow, sped by Surya's son, beholding Arjuna of exceeding energy and might standing with his head at a level with the reins of the steeds, took away his diadem only, that well-made ornament (formerly) owned by Aditi's son and endued with the effulgence of Surya himself. But Arjuna also (as will appear in the sequel) did not return from that battle without causing the snake to succumb to the power of Yama. Sped from Karna's arms, that costly shaft resembling fire or the sun in effulgence, viz., that mighty snake who from before had become the deadly foe of Arjuna, thus crushing the latter's diadem, went away.

Having burnt the gold-decked diadem of Arjuna displayed on his head, he desired to come to Arjuna once more with great speed. Asked, however, by Karna (who saw him but knew him not), he said these words, "Thou hadst sped me, O Karna, without having seen me. It was for this that I could not strike off Arjuna's head. Do thou quickly shoot me once again, after seeing me well. I shall then slay thy foe and mine too." Thus addressed in that battle by him, the Suta's son said, "Who are you possessed of such fierce form?" The snake answered, saying, "Know me as one that has been wronged by Partha. My enmity towards him is due to his having slain my mother. If the wielder of the thunderbolt himself were to protect Partha, the latter would still have to go to the domains of the king of the pitris. Do not disregard me. Do my bidding. I will slay thy foe. Shoot me without delay." Hearing those words, Karna said, "Karna, O snake, never desires to have victory in battle today by relying on another's might. Even if I have to slay a hundred Arjunas, I will not, O snake, still shoot the same shaft twice." Once more addressing him in the midst of battle, that best of men, viz., Surya's son, Karna, said, "Aided by the nature of my other snaky weapons, and by resolute effort and wrath, I shall slay Partha. Be thou happy and go elsewhere." Thus addressed, in battle, by Karna, that prince of snakes, unable from rage to bear those words, himself proceeded, O king, for the slaughter of Partha, having assumed the form of an arrow. Of fierce form, the desire he ardently cherished was the destruction of his enemy. Then Krishna, addressing Partha in that encounter, said into him, "Slay that great snake inimical to thee." Thus addressed by the slayer of Madhu, the wielder of Gandiva, that bowman who was always fierce unto foes, enquired of him, saying, "Who is that snake that advanceth of his own accord against me, as if, indeed he advanceth right against the mouth of Garuda?" Krishna replied, "Whilst thou, armed with bow, wert engaged at Khandava in gratifying the god Agni, this snake was then in the sky, his body ensconced within his mother's. Thinking that it was only a single snake that was so staying in the sky, thou killedest the mother. Remembering that act of hostility done by thee, he cometh towards thee today for thy destruction. O resister of foes, behold him coming like a blazing meteor, falling from the firmament!'"

"Sanjaya continued, 'Then Jishnu, turning his face in rage, cut off, with six keen shafts, that snake in the welkin as the latter was coursing in a slanting direction. His body thus cut off, he fell down on the earth. After that snake had been cut off by Arjuna, the lord Keshava himself, O king, of massive arms, that foremost of beings, raised up with his arms that car from the earth. At that time, Karna, glancing obliquely at Dhananjaya, pierced that foremost of persons, viz., Krishna, with ten shafts whetted on stone and equipped with peacock feathers. Then Dhananjaya, piercing Karna with a dozen well-shot and keen arrows equipped with heads like the boar's ear, sped a cloth-yard shaft endued with the energy of a snake of virulent poison and shot from his bow-string stretched to his ear. That foremost of shafts, well shot by Arjuna, penetrated through Karna's armour, and as if suspending his life breaths, drank his blood and entered the earth, its wings also having been drenched with gore. Endued with great activity, Vrisha, enraged at the stroke of the shaft, like a snake beaten with stick, shot many mighty shafts, like snakes of virulent poison vomiting venom. And he pierced Janardana with a dozen shafts and Arjuna with nine and ninety. And once more piercing the son of Pandu with a terrible shaft, Karna laughed and uttered a loud roar. The son of Pandu, however, could not endure his enemy's joy. Acquainted with all the vital parts of the human body, Partha, possessed of prowess like that of Indra, pierced those vital limbs with hundreds of arrows even as Indra had struck Vala with great energy. Then Arjuna sped ninety arrows, each resembling the rod of Death at Karna. Deeply pierced with those shafts, Karna trembled like a mountain riven with thunder. The head-gear of Karna, adorned with costly gems and precious diamonds and pure gold, as also his earrings, cut off by Dhananjaya with his winged arrows, fell down on the earth. The costly and bright armour also of the Suta's son that had been forged with great care by many foremost of artists working for a long time, the son of Pandu cut off within a moment in many fragments. After thus divesting him of his armour, Partha then, in rage, pierced Karna with four whetted shafts of great energy. Struck forcibly by his foe, Karna suffered great pain like a diseased person afflicted by bile, phlegm, wind, and fever. Once more Arjuna, with great speed, mangled Karna, piercing his very vitals, with numerous excellent shafts, of great keenness, and sped from his circling bow with much force and speed and care. Deeply struck by Partha with those diverse arrows of keen points and fierce energy, Karna (covered with blood) looked resplendent like a mountain of red chalk with streams of red water running adown its breast. Once more Arjuna pierced Karna in the centre of the chest with many straight-coursing and strong shafts made entirely of iron and equipped with wings of gold and each resembling the fiery rod of the Destroyer, like the son of Agni piercing the Krauncha mountains. Then the Suta's son, casting aside his bow that resembled the very bow of Sakra, as also his quiver, felt great pain, and stood inactive, stupefied, and reeling, his grasp loosened and himself in great anguish. The virtuous Arjuna, observant of the duty of manliness, wished not to slay his enemy while fallen into such distress. The younger brother of Indra then, with great excitement, addressed him, saying, "Why, O son of Pandu, dost thou become so forgetful? They that are truly wise never spare their foes, however weak, even for a moment. He that is learned earneth both merit and fame by slaying foes fallen into distress. Lose no time in precipitately crushing Karna who is always inimical to thee and who is the first of heroes. The Suta's son, when able, will once more advance against thee as before. Slay him, therefore, like Indra slaying the Asura Namuci." Saying, "So be it, O Krishna!" and worshipping Janardana, Arjuna, that foremost of all persons in Kuru's race once more quickly pierced Karna with many excellent arrows like the ruler of heaven, piercing the Asura, Samvara. The diadem-decked Partha, O Bharata, covered Karna and his car and steeds with many calf-toothed arrows, and putting forth all his vigour he shrouded all the points of the compass with shafts equipped with wings of gold. Pierced with those arrows equipped with heads like the calf's tooth, Adhiratha's son of broad chest looked resplendent like an Asoka or Palasa or Salmali decked with its flowery load or a mountain overgrown with a forest of sandal trees. Indeed, with those numerous arrows sticking to his body, Karna, O monarch, in that battle, looked resplendent like the prince of mountains with its top and glens overgrown with trees or decked with flowering Karnikaras. Karna also shooting repeated showers of arrows, looked, with those arrows constituting his rays, like the sun coursing towards the Asta hills, with disc bright with crimson rays. Shafts, however, of keen points, sped from Arjuna's arms, encountering in the welkin the blazing arrows, resembling mighty snakes, sped from the arms of Adhiratha's son, destroyed them all. Recovering his coolness, and shooting many shafts that resembled angry snakes, Karna then pierced Partha with ten shafts and Krishna with half a dozen, each of which looked like an angry snake. Then Dhananjaya desired to shoot a mighty and terrible arrow, made wholly of iron, resembling the poison of snake or fire in energy, and whose whizz resembling the peal of Indra's thunder, and which was inspired with the force of a high (celestial) weapon. At that time, when the hour of Karna's death had come, Kala, approaching invisibly, and alluding to the Brahmana's curse, and desirous of informing Karna that his death was near, told him, "The Earth is devouring thy wheel!" Indeed, O foremost of men, when the hour of Karna's death came, the high brahmastra that the illustrious Bhargava had imparted unto him, escaped from his memory. And the earth also began to devour the left wheel of his car. Then in consequence of the curse of that foremost of Brahmanas, Karna's car began to reel, having sunk deep into the earth and having been transfixed at that spot like a sacred tree with its load of flowers standing upon an elevated platform. When his car began to reel from the curse of the Brahmana, and when the high weapon he had obtained from Rama no longer shone in him through inward light, and when his terrible snake-mouthed shaft also had been cut off by Partha, Karna became filled with melancholy. Unable to endure all those calamities, he waved his arms and began to rail at righteousness saying, "They that are conversant with righteousness always say that righteousness protects those that are righteous. As regards ourselves, we always endeavour, to the best of our ability and knowledge to practise righteousness. That righteousness, however, is destroying us now instead of protecting us that are devoted to it. I, therefore, think that righteousness does not always protect its worshippers." While saying these words, he became exceedingly agitated by the strokes of Arjuna's arrows. His steeds and his driver also were displaced from their usual position. His very vitals having been struck, he became indifferent as to what he did, and repeatedly railed at righteousness in that battle. He then pierced Krishna in the arm with three terrible arrows, and Partha, too, with seven. Then Arjuna sped seven and ten terrible arrows, perfectly straight and of fierce impetuosity, resembling fire in splendour and like unto Indra's thunder in force. Endued with awful impetuosity, those arrows pierced Karna and passing out of his body fell upon the surface of the earth. Trembling at the shock, Karna then displayed his activity to the utmost of his power. Steadying himself by a powerful effort he invoked the brahmastra.

Beholding the brahmastra, Arjuna invoked the Aindra weapon with proper mantras. Inspiring gandiva, its string, and his shafts also, with mantras, that scorcher of foes poured showers like Purandara pouring rain in torrents. Those arrows endued with great energy and power, issuing out of Partha's car, were seen to be displayed in the vicinity of Karna's vehicle. The mighty car-warrior Karna baffled all those shafts displayed in his front. Seeing that weapon thus destroyed, the Vrishni hero, addressing Arjuna, said, "Shoot high weapons, O Partha! The son of Radha baffles thy shafts." With proper mantras, Arjuna then fixed the brahmastra on his string, and shrouding all the points of the compass with arrows, Partha struck Karna (with many) arrows. Then Karna, with a number of whetted shafts endued with great energy, cut off the string of Arjuna's bow. Similarly he cut off the second string, and then the third, and then the fourth, and then the fifth. The sixth also was cut off by Vrisha, and then the seventh, then the eighth, then the ninth, then the tenth, and then at last the eleventh. Capable of shooting hundreds upon hundreds of arrows, Karna knew not that Partha had a hundred strings to his bow. Tying another string to his bow and shooting many arrows, the son of Pandu covered Karna with shafts that resembled snakes of blazing mouths. So quickly did Arjuna replace each broken string that Karna could not mark when it was broken and when replaced. The feat seemed to him to be exceedingly wonderful. The son of Radha baffled with his own weapons those of Savyasaci. Displaying also his own prowess, he seemed to get the better of Dhananjaya at that time. Then Krishna, beholding Arjuna afflicted with the weapons of Karna, said these words unto Partha: "Approaching Karna, strike him with superior weapons." Then Dhananjaya, filled with rage, inspiring with mantras another celestial weapons that looked like fire and that resembled the poison of the snake and that was as hard as the essence of adamant, and uniting the Raudra weapon with it, became desirous of shooting it at his foe. At that time, O king, the earth swallowed up one of wheels of Karna's car. Quickly alighting then from his vehicle, he seized his sunken wheel with his two arms and endeavoured to lift it up with a great effort. Drawn up with force by Karna, the earth, which had swallowed up his wheel, rose up to a height of four fingers' breadth, with her seven islands and her hills and waters and forests. Seeing his wheel swallowed, the son of Radha shed tears from wrath, and beholding Arjuna, filled with rage he said these words, "O Partha, O Partha, wait for a moment, that is, till I lift this sunken wheel. Beholding, O Partha, the left wheel of my car swallowed through accident by the earth, abandon (instead of cherishing) this purpose (of striking and slaying me) that is capable of being harboured by only a coward. Brave warriors that are observant of the practices of the righteous, never shoot their weapons at persons with dishevelled hair, or at those that have turned their faces from battle, or at a Brahmana, or at him who joins his palms, or at him who yields himself up or beggeth for quarter or at one who has put up his weapon, or at one whose arrows are exhausted, or at one whose armour is displaced, or at one whose weapon has fallen off or been broken! Thou art the bravest of men in the world. Thou art also of righteous behaviour, O son of Pandu! Thou art well-acquainted with the rules of battle. For these reasons, excuse me for a moment, that is, till I extricate my wheel, O Dhananjaya, from the earth. Thyself staying on thy car and myself standing weak and languid on the earth, it behoveth thee not to slay me now. Neither Vasudeva, nor thou, O son of Pandu, inspirest me with the slightest fear. Thou art born in the Kshatriya order. Thou art the perpetuator of a high race. Recollecting the teachings of righteousness, excuse me for a moment, O son of Pandu!"'"

*****

Section 91

"Sanjaya said, 'Then Vasudeva, stationed on the car, addressed Karna, saying, "By good luck it is, O son of Radha, that thou rememberest virtue! It is generally seen that they that are mean, when they sink into distress, rail at Providence but never at their own misdeeds. Thyself and Suyodhana and Duhshasana and Shakuni, the son of Subala, had caused Draupadi, clad in a single piece of raiment, to be brought into the midst of the assembly. On that occasion, O Karna, this virtue of thine did not manifest itself. When at the assembly Shakuni, an adept in dice, vanquished Kunti's son Yudhishthira who was unacquainted with it, whither had this virtue of thine gone? When the Kuru king (Duryodhana), acting under thy counsels, treated Bhimasena in that way with the aid of snakes and poisoned food, whither had this virtue of thine then gone? When the period of exile into the woods was over as also the thirteenth year, thou didst not make over to the Pandavas their kingdom. Whither had this virtue of thine then gone? Thou didst set fire to the house of lac at Varanavata for burning to death the sleeping Pandavas. Whither then, O son of Radha, had this virtue of thine gone? Thou laughedest at Krishna while she stood in the midst of the assembly, scantily dressed because in her season and obedient to Duhshasana's will, whither, then, O Karna, had this virtue of thine gone? When from the apartment reserved for the females innocent Krishna was dragged, thou didst not interfere. Whither, O son of Radha, had this virtue of thine gone? Thyself addressing the princess Draupadi, that lady whose tread is as dignified as that of the elephant, in these words, viz., 'The Pandavas, O Krishna, are lost. They have sunk into eternal hell. Do thou choose another husband!' thou lookedest on the scene with delight. Whither then, O Karna, had this virtue of thine gone? Covetous of kingdom and relying on the ruler of the Gandharvas, thou summonedest the Pandavas (to a match of dice). Whither then had this virtue of thine gone? When many mighty car-warriors, encompassing the boy Abhimanyu in battle, slew him, whither had this virtue of thine then gone? If this virtue that thou now invokest was nowhere on those occasions, what is the use then of parching thy palate now, by uttering that word? Thou art now for the practice of virtue, O Suta, but thou shalt not escape with life. Like Nala who was defeated by Pushkara with the aid of dice but who regained his kingdom by prowess, the Pandavas, who are free from cupidity, will recover their kingdom by the prowess of their arms, aided with all their friends. Having slain in battle their powerful foes, they, with the Somakas, will recover their kingdom. The Dhartarashtras will meet with destruction at the hands of those lions among men (viz., the sons of Pandu), that are always protected by virtue!'"

"Sanjaya continued, 'Thus addressed, O Bharata, by Vasudeva, Karna hung down his head in shame and gave no answer. With lips quivering in rage, he raised his bow, O Bharata, and, being endued with great energy and prowess, he continued to fight with Partha. Then Vasudeva, addressing Phalguna, that bull among men, said, "O thou of great might, piercing Karna with a celestial weapon, throw him down." Thus addressed by the holy one, Arjuna became filled with rage. Indeed, remembering the incidents alluded to by Krishna, Dhananjaya blazed up with fury. Then, O king, blazing flames of fire seemed to emanate from all the pores of the angry Partha's body. The sight seemed to be exceedingly wonderful. Beholding it, Karna, invoking the brahmastra, showered his shafts upon Dhananjaya, and once more made an effort to extricate his car. Partha also, by the aid of the brahmastra, poured arrowy downpours upon Karna. Baffling with his own weapon the weapon of his foe, the son of Pandu continued to strike him. The son of Kunti then, aiming at Karna sped another favourite weapon of his that was inspired with the energy of Agni. Sped by Arjuna, that weapon blazed up with its own energy. Karna, however, quenched that conflagration with the Varuna weapon. The Suta's son also, by the clouds he created, caused all the points of the compass to be shrouded with a darkness such as may be seen on a rainy day. The son of Pandu, endued with great energy, fearlessly dispelled those clouds by means of the Vayavya weapon in the very sight of Karna. The Suta's son then, for slaying the son of Pandu, took up a terrible arrow blazing like fire. When that adored shaft was fixed on the bow-string, the earth, O king, trembled with her mountains and waters and forests. Violent winds began to blow, bearing hard pebbles. All the points of the compass became enveloped with dust. Wails of grief, O Bharata, arose among the gods in the welkin. Beholding that shaft aimed by the Suta's son, O sire, the Pandavas, with cheerless hearts, gave themselves up to great sorrow. That shaft of keen point and endued with the effulgence of Sakra's thunder, sped from Karna's arms, fell upon Dhananjaya's chest and penetrated it like a mighty snake penetrating an ant-hill. That grinder of foes, viz., the high-souled Vibhatsu, thus deeply pierced in that encounter, began to reel. His grasp became loosened, at which his bow Gandiva dropped from his hand. He trembled like the prince of mountains in an earthquake. Availing himself of that opportunity, the mighty car-warrior Vrisha, desirous of extricating his car-wheel that had been swallowed up by the earth, jumped down from his vehicle. Seizing the wheel with his two arms he endeavoured to drag it up, but though possessed of great strength, he failed in his efforts, as destiny would have it. Meanwhile the diadem-decked and high-souled Arjuna, recovering his senses, took up a shaft, fatal as the rod of Death, and called anjalika. Then Vasudeva, addressing Partha, said, "Cut off with thy arrow the head of this enemy of thine, viz., Vrisha, before he succeeds in getting upon his car." Applauding those words of the lord Vasudeva, and while the wheel of his enemy was still sunk, the mighty car-warrior Arjuna took up a razor-headed arrow of blazing effulgence and struck the standard (of Karna) bearing the elephant's rope and bright as the spotless sun. That standard bearing the device of the costly elephant's rope, was adorned with gold and pearls and gems and diamonds, and forged with care by foremost of artists excelling in knowledge, and possessed of great beauty, and variegated with pure gold. That standard always used to fill thy troops with high courage and the enemy with fear. Its form commanded applause. Celebrated over the whole world, it resembled the sun in splendour. Indeed, its effulgence was like that of fire or the sun or the moon. The diadem-decked Arjuna, with that razor-headed shaft, exceedingly sharp, equipped with wings of gold, possessed of the splendour of fire when fed with libations of clarified butter, and blazing with beauty, cut off that standard of Adhiratha's son, that great car-warrior. With that standard, as it fell, the fame, pride, hope of victory, and everything dear, as also the hearts of the Kurus, fell, and loud wails of "Oh!" and "Alas!" arose (from the Kuru army). Beholding that standard cut off and thrown down by that hero of Kuru's race possessed of great lightness of hand, thy troops, O Bharata, were no longer hopeful of Karna's victory. Hastening then for Karna's destruction, Partha took out from his quiver an excellent Anjalika weapon that resembled the thunder of Indra or the rod of fire and that was possessed of the effulgence of the thousand-rayed Sun. Capable of penetrating the very vitals, besmeared with blood and flesh, resembling fire or the sun, made of costly materials, destructive of men, steeds, and elephants, of straight course and fierce impetuosity, it measured three cubits and six feet. Endued with the force of the thousand-eyed Indra's thunder, irresistible as Rakshasas in the night, resembling Pinaka or Narayana's discus, it was exceedingly terrible and destructive of all living creatures. Partha cheerfully took up that great weapon, in the shape of an arrow, which could not be resisted by the very gods, that high-souled being which was always adored by the son of Pandu, and which was capable of vanquishing the very gods and the Asuras. Beholding that shaft grasped by Partha in that battle, the entire universe shook with its mobile and immobile creatures. Indeed, seeing that weapon raised (for being sped) in that dreadful battle, the Rishis loudly cried out, "Peace be to the universe!" The wielder of Gandiva then fixed on his bow that unrivalled arrow, uniting it with a high and mighty weapon. Drawing his bow Gandiva, he quickly said, "Let this shaft of mine be like a mighty weapon capable of quickly destroying the body and heart of my enemy, if I have ever practised ascetic austerities, gratified my superiors, and listened to the counsels of well-wishers. Let this shaft, worshipped by me and possessed of great sharpness, slay my enemy Karna by that Truth." Having said these words Dhananjaya let off that terrible shaft for the destruction of Karna, that arrow fierce and efficacious as a rite prescribed in the Atharvan of Angiras, blazing with effulgence, and incapable of being endured by Death himself in battle. And the diadem-decked Partha, desirous of slaying Karna, with great cheerfulness, said, "Let this shaft conduce to my victory. Shot by me, let this arrow possessed of the splendour of fire or the sun take Karna to the presence of Yama." Saying these words, Arjuna, decked with diadem and garlands, cherishing feelings of hostility towards Karna and desirous of slaying him, cheerfully struck his foe with that foremost of shafts which was possessed of the splendour of the sun or the moon and capable of bestowing victory. Thus sped by that mighty warrior, that shaft endued with the energy of the sun caused all the points of the compass to blaze up with light. With that weapon Arjuna struck off his enemy's head like Indra striking off the head of Vritra with his thunder. Indeed, O king, with that excellent Anjalika weapon inspired with mantras into a mighty weapon, the son of Indra cut off the head of Vaikartana in the afternoon. Thus cut off with that Anjalika, the trunk of Karna fell down on the earth. The head also of that commander of the (Kaurava) army, endued with splendour equal to that of the risen sun and resembling the meridian sun of autumn, fell down on the earth like the sun of bloody disc dropped down from the Asta hills. Indeed, that head abandoned with great unwillingness the body, exceedingly beautiful and always nursed in luxury, of Karna of noble deeds, like an owner abandoning with great unwillingness his commodious mansion filled with great wealth. Cut off with Arjuna's arrow, and deprived of life, the tall trunk of Karna endued with great splendour, with blood issuing from every wound, fell down like the thunder-riven summit of a mountain of red chalk with crimson streams running down its sides after a shower. Then from that body of the fallen Karna a light passing through the welkin penetrated the sun. This wonderful sight, O king, was beheld by the human warriors after the fall of Karna. Then the Pandavas, beholding Karna slain by Phalguna, loudly blew their conchs. Similarly, Krishna and Dhananjaya also, filled with delight, and losing no time, blew their conchs. The Somakas beholding Karna slain and lying on the field, were filled with joy and uttered loud shouts with the other troops (of the Pandava army). In great delight they blew their trumpets and waved their arms and garments. All the warriors, O king, approaching Partha, began to applaud him joyfully. Others, possessed of might, danced, embracing each other, and uttering loud shouts, said, "By good luck, Karna hath been stretched on the earth and mangled with arrows." Indeed, the severed head of Karna looked beautiful like a mountain summit loosened by a tempest, or a quenched fire after the sacrifice is over, or the image of the sun after it has reached the Asta hills. The Karna-sun, with arrows for its rays, after having scorched the hostile army, was at last caused to be set by the mighty Arjuna-time. As the Sun, while proceeding towards the Asta hills, retires taking away with him all his rays, even so that shaft (of Arjuna) passed out, taking with it Karna's life breaths. The death hour of the Suta's son, O sire, was the afternoon of that day. Cut off with the Anjalika weapon in that battle, the head of Karna fell down along with his body. Indeed, that arrow of Arjuna, in the very sight of the Kaurava troops, quickly took away the head and the body of Karna. Beholding the heroic Karna thrown down stretched on the earth, pierced with arrows and bathed in blood, the king of the Madras, went away on that car deprived of its standard. After the fall of Karna, the Kauravas, deeply pierced with shafts in that battle, and afflicted with fear, fled away from the field, frequently casting their eyes on that lofty standard of Arjuna that blazed with splendour. The beautiful head, graced with a face that resembled a lotus of a 1,000 petals, of Karna whose feats were like those of the thousand-eyed Indra, fell down on the earth like the thousand-rayed sun as he looks at the close of day.'"

*****

Section 92

"Sanjaya said, 'Beholding the troops crushed with arrows in that encounter between Karna and Arjuna, Shalya proceeded, filled with wrath, on that car divested of equipment. Beholding his army deprived of the Suta's son and its cars and steeds and elephants destroyed, Duryodhana, with eyes bathed in tears, repeatedly sighed the very picture of woe. Desirous of beholding the heroic Karna, pierced with arrows and bathed in blood, and stretched on the earth like the sun dropped from the skies at will, the warriors came there and stood surrounding the fallen hero. Amongst those belonging to the enemy and thy army that thus stood there, some showed signs of joy, some of fear, some of sorrow, some of wonder, and some gave themselves up to great grief, according to their respective natures. Others amongst the Kauravas, hearing that Karna of mighty energy had been slain by Dhananjaya, his armour, ornaments, robes, and weapons having all been displaced, fled in fear like a herd of kine afflicted with exceeding fear at losing its bull. Bhima then, uttering loud roars and causing the welkin to tremble with those awful and tremendous shouts, began to slap his armpits, jump, and dance, frightening the Dhartarashtras by those movements. The Somakas and the Srinjayas also loudly blew their conchs. All the Kshatriyas embraced one another in joy, upon beholding the Suta's son slain at that juncture. Having fought a dreadful battle, Karna was slain by Arjuna like an elephant by a lion. That bull among men, Arjuna, thus accomplished his vow. Indeed even thus, Partha reached the end of his hostility (towards Karna). The ruler of the Madras, with stupefied heart, quickly proceeding, O king, to the side of Duryodhana, on that car divested of standard said in sorrow these words, "The elephants, the steeds, and the foremost of car-warriors of thy army have been slain. In consequence of those mighty warriors, and steeds, and elephants huge as hills, having been slain after coming into contact with one another, thy host looks like the domains of Yama. Never before, O Bharata, has a battle been fought like that between Karna and Arjuna today. Karna had powerfully assailed the two Krishnas today and all others who are thy foes. Destiny, however, has certainly flowed, controlled by Partha. It is for this that Destiny is protecting the Pandavas and weakening us. Many are the heroes who, resolved to accomplish thy objects have been forcibly slain by the enemy. Brave kings, who in energy, courage, and might, were equal to Kuvera or Yama or Vasava or the Lord of the waters, who were possessed of every merit, who were almost unslayable, and who were desirous of achieving thy object, have in battle been slain by the Pandavas. Do not, O Bharata, grieve for this. This is Destiny. Comfort thyself. Success cannot be always attained." Hearing these words of the ruler of the Madras and reflecting on his own evil doings. Duryodhana, with a cheerless heart, became almost deprived of his senses and sighed repeatedly the very picture of woe.'"

*****

Section 93

"Dhritarashtra said, 'What was the aspect of the Kuru and the Srinjaya host on that awful day while it was crushed with arrows and scorched (with weapons) in that encounter between Karna and Arjuna and while it was flying away from the field?'

"Sanjaya said, 'Hear, O king, with attention how that awful and great carnage of human beings and elephants and steeds occurred in battle. When, after Karna's fall Partha uttered leonine shouts, a great fright entered the hearts of thy sons. Upon the fall of Karna no warrior of thy army set his heart on rallying the troops or putting forth his prowess. Their refuge having been destroyed by Arjuna, they were then like raftless merchants, whose vessels have wrecked on the fathomless ocean, desirous of crossing the uncrossable main. After the slaughter of the Suta's son, O king, the Kauravas, terrified and mangled with shafts, masterless and desirous of protection, became like a herd of elephants afflicted by lions. Vanquished by Savyasaci on that afternoon, they fled away like bulls with broken horns or snakes with broken fangs. Their foremost of heroes slain, their troops thrown into confusion, themselves mangled with keen arrows, thy sons, after the fall of Karna, O king, fled away in fear. Divested of weapons and armour, no longer able to ascertain which point of the compass was which, and deprived of their senses, they crushed one another in course of their flight and looked at one another, afflicted with fear. "It is me that Vibhatsu is pursuing with speed!" "It is me that Vrikodara is pursuing with speed!"--thought every one among the Kauravas who became pale with fear and fell down as they fled. Some on horses, some on cars, some on elephants, and some on foot, mighty car-warriors, endued with great speed, fled away in fear. Cars were broken by elephants, horsemen were crushed by great car-warriors, and bands of foot-soldiers were trodden down by bodies of horsemen, as these fled in fear. After the fall of the Suta's son, thy warriors became like people without protectors in a forest teeming with beasts of prey and robbers. They were then like elephants without riders and men without arms. Afflicted with fear, they looked upon the world as if it were full of Partha. Beholding them fly away afflicted with the fear of

Bhimasena, indeed, and seeing his troops thus leave the field in thousands, Duryodhana, uttering cries of "Oh!" and "Alas!" addressed his driver, saying, "Partha will never be able to transgress me standing bow in hand. Urge my steeds slowly behind all the troops. Without doubt, if I fight standing in the rear of the army, the son of Kunti will never be able to transgress me even as the vast deep is unable to transgress its continents. Slaying Arjuna and Govinda and the proud Vrikodara and the rest of my foes, I will free myself from the debt I owe to Karna." Hearing these words of the Kuru king that were so worthy of a hero and honourable man, the charioteer slowly urged his steeds adorned with trappings of gold. Then 25,000 warriors on foot, belonging to thy army, without cars and cavalry and elephants among them, prepared for battle. Bhimasena, filled with wrath, and Dhrishtadyumna the son of Prishata, encompassed them with four kinds of forces and began to strike them with their shafts. In return, those warriors fought with Bhima and Prishata's son. Some amongst them challenged the two heroes by name. Then Bhimasena became filled with rage. Alighting from his car, mace in hand, he fought with those warriors arrived for battle. Observant of the rules of fair fight, Vrikodara, the son of Kunti, came down from his car, and relying upon the might of his arms, began to fight on foot with those foes of his that were on foot. Taking up his massive mace adorned with gold, he began to slaughter them all, like the Destroyer armed with his bludgeon. The Kaurava warriors on foot, filled with rage and becoming reckless of their lives, rushed against Bhima in that battle like insects upon a blazing fire. Those infuriated combatants, difficult of being defeated in battle, approaching Bhimasena, perished in a trice like living creatures upon seeing the Destroyer. The mighty Bhima, armed with a mace, careered like a hawk and destroyed all those 25,000 combatants. Having slain that division of heroic warriors, Bhima, of prowess incapable of being baffled and of great might, once more stood, with Dhrishtadyumna before him. Possessed of great energy, Dhananjaya proceeded against the (remnant of the) car-force (of the Kauravas). The two sons of Madri, and Satyaki, filled with joy, rushed with speed against Shakuni and slaughtered the troops of Subala's son. Having slain with keen shafts his cavalry and elephants in that encounter, they rushed impetuously against Shakuni himself, upon which a great battle took place. Meanwhile Dhananjaya, O lord, proceeding against thy car-force, twanged his bow Gandiva celebrated over the three worlds. Beholding that car having white steeds yoked unto it and owning Krishna for its driver, and seeing that Arjuna was the warrior standing on it, thy troops fled away in fear. 25,000 soldiers on foot, deprived of cars and mangled with shafts, had perished (at the hands of Bhima and Dhrishtadyumna). Having slain them, that tiger among men, that great car-warrior among the Pancalas, viz., the high-souled Dhrishtadyumna the son of the Pancala king, soon showed himself, with Bhimasena before him. That slayer of foes and mighty bowman appeared exceedingly handsome. Beholding Dhrishtadyumna's car which had steeds white as pigeons yoked unto it and whose lofty standard was made of the trunk of a Kovidara, the Kauravas fled away in great fear. The twins (Nakula and Sahadeva) of great fame, and Satyaki, having pursued with great speed the king of the Gandharvas who was possessed of lightness of hands in the use of weapons, re-appeared (amid the Pandava ranks). Chekitana and Shikhandi and the (five) sons of Draupadi, O sire, having slaughtered thy vast army, blew their conchs. All those heroes, although they saw thy troops flying away with faces turned from the field, still pursued them, like bulls pursuing angry bulls after vanquishing them. Pandu's son Savyasaci of great might, O king, beholding a remnant of thy army still standing for battle, became filled with wrath. Possessed of great energy, Dhananjaya, rushed against that car-force, drawing his bow Gandiva celebrated over the three worlds. Suddenly he shrouded them with showers of arrows. The dust that was raised darkened the scene and nothing could any longer be distinguished. When the earth was thus shrouded with dust and when darkness covered everything, thy troops, O king, fled on all sides from fear. When the Kuru army was thus broken, the Kuru king, O monarch, viz., thy son, rushed against all his foes advancing against him. Then Duryodhana challenged all the Pandavas to battle, O chief of Bharata's race, like the Asura Vali in days of yore challenging the gods. At this, all the Pandava heroes, uniting together, rushed against the advancing Duryodhana, shooting and hurling at him diverse weapons and upbraiding him repeatedly. Duryodhana, however, filled with rage, fearlessly slaughtered those enemies of his in hundreds and thousands, with keen shafts. The prowess that we then beheld of thy son was exceedingly wonderful, for alone and unsupported, he fought with all the Pandavas united together. Duryodhana then beheld his own troops who, mangled with arrows, had set their hearts on flight, gone not far from the field. Rallying them then, O monarch, thy son who was resolved to maintain his honour, gladdening those warriors of his, said these words unto them: "I do not see that spot in the earth or on the mountains, whither if ye fly, the Pandavas will not slay you! What use then in flying away? Small is the force that the Pandavas now have. The two Krishnas also are exceedingly mangled. If all of us stay for battle, victory will certainly be ours. If we fly in disunion, the sinful Pandavas, pursuing us, will certainly slay all of us. For this, it is better that we should die in battle. Death in battle is fraught with happiness. Fight, observant of the Kshatriya's duty. He that is dead knows no misery. On the other hand, such a one enjoys eternal bliss hereafter. Listen, ye Kshatriyas, ay, all of you, that are assembled here! When the destroyer Yama spareth neither the hero nor the coward, who is there so foolish of understanding, although observant of a Kshatriya's vow like us, that would not fight. Would ye place yourselves under the power of the angry foe Bhimasena? It behoveth you not to abandon the duty observed by your sires and grandsires. There is no greater sin for a Kshatriya than flight from battle. There is no more blessed path for heaven, ye Kauravas, than the duty of battle. Slain in battle, ye warriors, enjoy heaven without delay.'"

"Sanjaya continued, 'While even these words were being uttered by thy son, the (Kaurava) warriors, exceedingly mangled, fled away on all sides, regardless of that speech.'"

*****

Section 94

"Sanjaya said, 'The ruler of the Madras then, beholding thy son employed in rallying the troops, with fear depicted on his countenance and with heart stupefied with grief, said these words unto Duryodhana.

"'Shalya said, "Behold this awful field of battle, O hero, covered with heaps of slain men and steeds and elephants. Some tracts are covered with fallen elephants huge as mountains, exceedingly mangled, their vital limbs pierced with shafts, lying helplessly, deprived of life, their armour displaced and the weapons, the shields and the swords with which they were equipped lying scattered about. These fallen animals resemble huge mountains riven with thunder, with their rocks and lofty trees and herbs loosened from them and lying all around. The bells and iron hooks and lances and standards with which those huge creatures had been equipped are lying on the ground. Adorned with housings of gold, their bodies are now bathed in blood. Some tracts, again, are covered with fallen steeds, mangled with shafts, breathing hard in pain and vomitting blood. Some of them are sending forth soft wails of pain, some are biting the earth with rolling eyes and some are uttering piteous neighs. Portions of the field are covered with horsemen and elephant-warriors fallen off from their animals, and with bands of car-warriors forcibly thrown down from their cars. Some of them are already dead and some are at the point of death. Covered also with the corpses of men and steeds and elephants as also with crushed cars and other huge elephants with their trunks and limbs cut off, the earth has become awful to look at like the great Vaitarani (skirting the domains of Yama). Indeed, the earth looketh even such, being strewn with other elephants, stretched on the ground with trembling bodies and broken tusks, vomiting blood, uttering soft cries in pain, deprived of the warriors on their backs, divested of the armour that covered their limbs, and reft of the foot-soldiers that protected their flank and rear, and with their quivers and banners and standards displaced, their bodies adorned with housings of gold struck deep with the weapons of the foe. The earth looked like the cloud-covered welkin in consequence of being strewn with the fallen bodies of elephant-warriors and horse-men and carwarriors, all of great fame, and of foot-soldiers slain by foes fighting face to face, and divested of armour and ornaments and attire and weapons. Covered with thousands of fallen combatants mangled with arrows, fully exposed to view, and deprived of consciousness, with some amongst them whose breaths were returning slowly, the earth seemed as if covered with many extinguished fires. With those foremost of heroes among both the Kurus and the Srinjayas, pierced with arrows and deprived of life by Partha and Karna, the earth seemed as if strewn with blazing planets fallen from the firmament, or like the nocturnal firmament itself bespangled with blazing planets of serene light. The shafts sped from the arms of Karna and Arjuna, piercing through the bodies of elephants and steeds and men and quickly stilling their lives, entered the earth like mighty snakes entering their holes with heads bent downwards. The earth has become impassable with heaps of slain men and steeds and elephants, and with cars broken with the shafts of Dhananjaya and Adhiratha's son and with the numberless shafts themselves shot by them. Strewn with well-equipped cars crushed by means of mighty shafts along with the warriors and the weapons and the standards upon them, cars, that is, with their traces broken, their joints separated, their axles and yokes and Trivenus reduced to fragments, their wheels loosened, their Upaskaras destroyed, their Anukarsanas cut in pieces, the fastenings of their quivers cut off, and their niches (for the accommodation of drivers) broken, strewn with those vehicles adorned with gems and gold, the earth looks like the firmament overspread with autumnal clouds. In consequence of well-equipped royal cars deprived of riders and dragged by fleet steeds, as also of men and elephants and cars and horses that fled very quickly, the army has been broken in diverse ways. Spiked maces with golden bells, battle-axes, sharp lances, heavy clubs, mallets, bright unsheathed swords, and maces covered with cloth of gold, have fallen on the field. Bows decked with ornaments of gold, and shafts equipped with beautiful wings of pure gold, and bright unsheathed rapiers of excellent temper, and lances, and scimitars bright as gold, and umbrellas, and fans, and conchs, and arms decked with excellent flowers and gold, and caparisons of elephants, and standards, and car fences and diadems, and necklaces, and brilliant crowns, and yak-tails lying about, O king, and garlands luminous with corals and pearls, and chaplets for the head, and bracelets for both the wrist and the upper arms, and collars for the neck with strings of gold, and diverse kinds of costly diamonds and gems and pearls, and bodies brought up in a great luxury, and heads beautiful as the moon, are lying scattered about. Abandoning their bodies and enjoyments and robes and diverse kinds of agreeable pleasures, and acquiring great merit for the devotion they showed to the virtuous of their order, they have speedily gone in a blaze of flame to regions of bliss. Turn back, O Duryodhana! Let the troops retire! O king, O giver of honours, proceed towards thy camp! There, the Sun is hanging low in the welkin, O lord! Remember, O ruler of men, that thou art the cause of all this!"

"'Having said these words unto Duryodhana, Shalya, with heart filled with grief, stopped. Duryodhana, however, at that time, deeply afflicted and deprived of his senses, and with eyes bathed in tears, wept for the Suta's son, saying, "Karna! Oh Karna!" Then all the kings headed by Drona's son, repeatedly comforting Duryodhana, proceeded towards the camp, frequently looking back at the lofty standard of Arjuna that seemed to be ablaze with his fame. At that terrible hour when everything around looked so resplendent, the Kauravas, all of whom had resolved to repair to the other world, their features incapable of recognition owing to the blood that covered them, beholding the earth, that was drenched with the blood flowing from the bodies of men and steeds and elephants, looking like a courtesan attired in crimson robes and floral garlands and ornaments of gold, were unable, O king, to stand there! Filled with grief at the slaughter of Karna, they indulged in loud lamentations, saying, "Alas, Karna! Alas Karna!" Beholding the Sun assume a crimson hue, all of them speedily proceeded towards their camp. As regards Karna, though slain and pierced with gold-winged shafts whetted on stone and equipped with feathers and dyed in blood and sped from gandiva, yet that hero, lying on the ground, looked resplendent like the Sun himself of bright rays. It seemed that illustrious Surya, ever kind to his worshippers, having touched with his rays the gore-drenched body of Karna, proceeded, with aspect crimson in grief, to the other ocean from desire of a bath. Thinking so, the throngs of celestials and rishis (that had come there for witnessing the battle) left the scene for proceeding to their respective abodes. The large crowd of other beings also, entertaining the same thought, went away, repairing as they chose to heaven or the earth. The foremost of Kuru heroes also, having beheld that wonderful battle between Dhananjaya and Adhiratha's son, which had inspired all living creatures with dread, proceeded (to their nightly quarters), filled with wonder and applauding (the encounter). Though his armour had been cut off with arrows, and though he had been slain in course of that dreadful fight, still that beauty of features which the son of Radha possessed did not abandon him when dead. Indeed, everyone beheld the body of the hero to resemble heated gold. It seemed to be endued with life and possessed of the effulgence of fire or the sun. All the warriors, O king, were inspired with fright at sight of the Suta's son lying dead on the field, like other animals at sight of the lion. Indeed, though dead, that tiger among men seemed ready to utter his commands. Nothing, in that illustrious dead, seemed changed. Clad in beautiful attire, and possessed of a neck that was very beautiful, the Suta's son owned a face which resembled the full moon in splendour. Adorned with diverse ornaments and decked with Angadas made of bright gold, Vaikartana, though slain, lay stretched like a gigantic tree adorned with branches and twigs. Indeed, that tiger among men lay like a heap of pure gold, or like a blazing fire extinguished with the water of Partha's shafts. Even as a blazing conflagration is extinguished when it comes in contact with water, the Karna-conflagration was extinguished by the Partha-cloud in the battle. Having shot showers of arrows and scorched the ten points of the compass, that tiger among men, viz., Karna, along with his sons, was quieted by Partha's energy. He left the world, taking away with him that blazing glory of his own which he had earned on earth by fair fight. Having scorched the Pandavas and the Pancalas with the energy of his weapons, having poured showers of arrows and burnt the hostile divisions, having, indeed, heated the universe like the thousand-rayed Surya of great beauty, Karna, otherwise called Vaikartana, left the world, with his sons and followers. Thus fell that hero who was a Kalpa tree unto those swarms of birds represented by suitors. Solicited by suitors he always said, "I give" but never the words "I have not!" The righteous always regarded him as a righteous person. Even such was Vrisha who fell in single combat. All the wealth of that high-souled person had been dedicated to the Brahmanas. There was nothing, not even his life, that he could not give away unto the Brahmanas. He was ever the favourite of ladies, exceedingly liberal, and a mighty car-warrior. Burnt by the weapons of Partha, he attained to the highest end. He, relying upon whom thy son had provoked hostilities, thus went to heaven, taking away with him the hope of victory, the happiness, and the armour of the Kauravas. When Karna fell, the rivers stood still. The Sun set with a pale hue. The planet Mercury, the son of Soma, assuming the hue of fire or the Sun, appeared to course through the firmament in a slanting direction. The firmament seemed to be rent in twain; the earth uttered loud roars; violent and awful winds began to blow. All the points of the horizon, covered with smoke, seemed to be ablaze. The great oceans were agitated and uttered awful sounds. The mountains with their forests began to tremble, and all creatures, O sire, felt pain. The planet Jupiter, afflicting the constellation Rohini assumed the hue of the moon or the sun. Upon the fall of Karna, the subsidiary points also of the compass became ablaze. The sky became enveloped in darkness. The earth trembled. Meteors of blazing splendour fell. Rakshasas and other wanderers of the night became filled with joy. When Arjuna, with that razor-faced shaft, struck off Karna's head adorned with a face beautiful as the moon, then, O king, loud cries of "Oh!" and "Alas!" were heard of creatures in heaven, in the welkin, and on the earth. Having in battle slain his foe Karna who was worshipped by the gods, the gandharvas, and human beings, Pritha's son Arjuna looked resplendent in his energy like the deity of a 1,000 eyes after the slaughter of Vritra. Then riding on that car of theirs whose rattle resembled the roar of the clouds and whose splendour was like that of the meridian sun of the autumnal sky, which was adorned with banners and equipped with a standard incessantly producing an awful noise, whose effulgence resembled that of the snow or the Moon or the conch or the crystal, and whose steeds were like those of Indra himself, those two foremost of men, viz., the son of Pandu and the crusher of Keshi, whose energy resembled that of the great Indra, and who were adorned with gold and pearls and gems and diamonds and corals, and who were like fire or the sun in splendour, fearlessly careered over the field of battle with great speed, like Vishnu and Vasava mounted on the same chariot. Forcibly divesting the enemy of his splendour by means of the twang of gandiva and the slaps of their palms, and slaying the Kurus with showers of shafts, the Ape-bannered Arjuna, the Garuda-bannered Krishna, both of whom were possessed of immeasurable prowess, those two foremost of men, filled with joy, took up with their hands their loud-sounding conchs adorned with gold and white as snow, and placing them against their lips, blew simultaneously with those beautiful mouths of theirs, piercing the hearts of their foes with the sound. The blare of pancajanya and that of devadatta filled the earth, the sky, and heaven.

At the sound of the heroic Madhava's conch as also at that of Arjuna's, all the Kauravas, O best of kings, became filled with fright. Those foremost of men, causing the forests, the mountains, the rivers and the points of the compass to resound with the blare of their conchs, and filling the army of thy son with fright, gladdened Yudhishthira therewith. As soon as the Kauravas heard the blare of those conchs that were thus being blown, all of them left the field with great speed, deserting the ruler of the Madras and the chief of the Bharatas, O Bharata, viz., Duryodhana. Then diverse creatures, uniting together, congratulated Dhananjaya, that hero shining resplendent on the field of battle, as also Janardana, those two foremost of men who then looked like a couple of risen suns. Pierced with Karna's arrows, those two chastisers of foes, Acyuta and Arjuna, looked resplendent like the bright and many-rayed moon and the sun risen after dispelling a gloom. Casting off those arrows, those two mighty warriors, both endued with unrivalled prowess, surrounded by well-wishers and friends, happily entered their own encampment, like the lords Vasava and Vishnu duly invoked by sacrificial priests. Upon the slaughter of Karna in that dreadful battle, the gods, gandharvas, human beings, caranas, great rishis, yakshas, and great nagas, worshipped Krishna and Arjuna with great respect and wished them victory (in all things). Having received all their friends then, each according to his age, and applauded by those friends in return for their incomparable feats, the two heroes rejoiced with their friends, like the chief of the celestials and Vishnu after the overthrow of Vali.'"

*****

Section 95

"Sanjaya said, 'Upon the fall of Karna otherwise called Vaikartana, the Kauravas, afflicted with fear, fled away on all sides, casting their eyes on empty space. Indeed, hearing that the heroic Karna had been slain by the foe, all thy troops, stupefied with fear, broke and fled in all directions. Then, O king, the leaders, filled with anxiety, desirous of withdrawing their troops, O Bharata, whose flight had been endeavoured to be checked by thy son. Understanding their wishes, thy son, O bull of Bharata's race, acting according to the advice of Shalya, withdrew the army. Then Kritavarma, O Bharata, surrounded by thy unslaughtered remnant of thy Narayana troops of thy army, quickly proceeded towards the encampment. Surrounded by a 1,000 gandharvas, Shakuni, beholding the son of Adhiratha slain, proceeded quickly towards the encampment. Sharadvata's son, Kripa, O king, surrounded by the large elephant force that resembled a mass of clouds, proceeded quickly towards the encampment. The heroic Ashvatthama, repeatedly drawing deep breaths at the sight of the victory of the Pandavas, proceeded quickly towards the encampment. Surrounded by the unslaughtered remnant of the samsaptakas which was still a large force, Susharma also, O king, proceeded, casting his eyes on those terrified soldiers. King Duryodhana, deeply afflicted and deprived of everything, proceeded, his heart filled with grief, and a prey to many cheerless thoughts. Shalya, that foremost of car-warriors, proceeded towards the camp, on that car deprived of standard, casting his eyes on all sides. The other mighty car-warriors of the Bharata army, still numerous, fled quickly, afflicted with fear, filled with shame, and almost deprived of their senses. Indeed seeing Karna overthrown, all the Kauravas fled away quickly, afflicted and anxious with fear, trembling, and with voices choked with tears. The mighty car-warriors of thy army fled away in fear, O chief of Kuru's race, some applauding Arjuna, some applauding Karna. Amongst those thousands of warriors of thy army in that great battle, there was not a single person who had still any wish for fight. Upon the fall of Karna, O monarch, the Kauravas became hopeless of life, kingdom, wives, and wealth. Guiding them with care, O lord, thy son, filled with grief and sorrow, set his heart upon resting them for the night. Those great car-warriors also, O monarch, accepting his orders with bent heads, retired from the field with cheerless hearts and pale faces.'"

*****

Section 96

"Sanjaya said, 'After Karna had thus been slain and the Kaurava troops had fled away, he of Dasharha's race, embracing Partha from joy, said unto him these words: "Vritra was slain by thee. Men will talk (in the same breath) of the slaughter of Vritra and Karna in awful battle. Vritra was slain in battle by the deity of great energy with his thunder. Karna hath been slain by thee with bow and sharp arrows. Go, O son of Kunti, and represent, O Bharata, unto king Yudhishthira the just, this prowess of thine that is capable of procuring thee great fame and that hath become well-known in the world. Having represented unto king Yudhishthira the just, this slaughter of Karna in battle for compassing which thou hadst been endeavouring for a long course of years, thou wilt be freed from the debt thou owest to the king. During the progress of the battle between thyself and Karna, the son of Dharma once came for beholding the field. Having, however, been deeply and exceedingly pierced (with arrows), he could not stay in battle. The king, that bull among men, then went back to his tent." Partha answered Keshava, that bull of Yadu's race, saying, "So be it!' The latter then cheerfully caused the car of that foremost of car-warriors to turn back. Having said these words unto Arjuna, Krishna addressed the soldiers, saying, "Blessed be ye, stand all of you carefully, facing the foe!" Unto Dhrishtadyumna and Yudhamanyu and the twin sons of Madri and Vrikodara and Yuyudhana, Govinda said, "Ye kings, until we come back having informed the king of Karna's slaughter by Arjuna, stand ye here with care." Having received the permission of these heroes, he then set out for the quarters of the king. With Partha in his company, Govinda beheld Yudhishthira, that tiger among kings, lying on an excellent bed of gold. Both of them then, with great joy, touched the feet of the king. Beholding their joy and the extraordinary wounds on their bodies, Yudhishthira regarded the son of Radha to be dead and rose quickly from his bed. That chastiser of foes, the mighty-armed monarch, having risen from his bed, repeatedly embraced Vasudeva and Arjuna with affection. That descendant of Kuru's race then asked Vasudeva (the particulars of Karna's death). Then the sweet-speeched Vasudeva that descendant of the Yadu race, spoke to him of Karna's death exactly as it had happened. Smiling then, Krishna, otherwise called Acyuta, joined his palms and addressed king Yudhishthira whose foes had been killed saying, "By good luck, the wielder of Gandiva, and Vrikodara, the son of Pandu, and thyself, and the two sons of Madri, are all safe, having been freed from this battle that has been so destructive of heroes and that made the very hair of the body to stand on end. Do thou those acts, O son of Pandu, which should next be done. The Suta's son Karna, possessed of great might and otherwise called Vaikartana, hath been slain. By good luck, victory hath become thine, O king of kings. By good luck, thou growest, O son of Pandu! The Earth drinketh today the blood of that Suta's son, that wretch among men, who had laughed at the dice-won Krishna. That foe of thine, O bull of Kuru's race, lieth today on the bare ground, pierced all over with arrows. Behold that tiger among men, pierced and mangled with shafts. O thou of mighty arms, rule now, with care, this earth that is divested of all thy foes, and enjoy with us, all kinds of enjoyable articles!'"

"Sanjaya continued, 'Having heard these words of the high-souled Keshava, Yudhishthira, with great joy, worshipped in return that hero of Dasharha's race. "Good luck, Good luck!" were the words, O monarch, that he said. And he added, "It is not wonderful, O mighty-armed one, in thee, O son of Devaki, that Partha, having obtained thee for his charioteer, should achieve feats that are even super-human." Then that chief of Kuru's race, that righteous son of Pritha, taking hold of Keshava's right arm adorned with Angadas, and addressing both Keshava and Arjuna, said, "Narada told me that ye two are the gods Nara and Narayana, those ancient and best of Rishis, that are ever employed in the preservation of righteousness. Gifted with great intelligence, the master Krishna Dvaipayana, the highly blessed Vyasa, also hath repeatedly told me this celestial history. Through thy influence, O Krishna, this Dhananjaya the son of Pandu, facing his foes, hath vanquished them, without ever turning back from any of them. Victory, and not defeat, we are certain to have, since thou hast accepted the drivership of Partha in battle." Having said these words, king Yudhishthira the just, that tiger among men, mounting his car, adorned with gold and having steeds of ivory white and black tails and fleet as thought harnessed unto it, and surrounded by many Pandava troops, set out, conversing pleasantly with Krishna and Arjuna along the way, for beholding the field of battle on which thousands of incidents had taken place. Conversing with those two heroes, viz., Madhava and Phalguna, the king beheld Karna, that bull among men, lying on the field of battle. Indeed, king Yudhishthira beheld Karna pierced all over with arrows like a Kadamva flower with straight filaments all around its body. Yudhishthira beheld Karna illuminated by thousands of golden lamps filled with perfumed oil. Having beheld Karna with his son slain and mangled with shafts sped from Gandiva, king Yudhishthira repeatedly looked at him before he could believe his eyes. He then applauded those tigers among men, Madhava and Phalguna, saying, "O Govinda, today I have become king of the earth, with my brothers, in consequence of thyself of great wisdom having become my protector and lord. Hearing of the slaughter of that tiger among men, the proud son of Radha, the wicked-souled son of Dhritarashtra will be filled with despair, as regards both life and kingdom. Through thy grace, O bull among men, we have acquired our objects. By good luck, victory hath been thine, O Govinda! By good luck, the enemy hath been slain. By good luck, the wielder of Gandiva, the son of Pandu, hath been crowned with victory. Thirteen years we have passed in wakefulness and great sorrow. O thou of mighty arms, through thy grace, we will sleep happily this night." In this way, O ruler of men, king Yudhishthira the just, praised Janardana greatly as also Arjuna, O monarch!'

"Sanjaya continued, 'Beholding Karna with his son slain with Partha's shafts, that perpetuator of Kuru's race, Yudhishthira, regarded himself as reborn. The kings (in the Pandava army), great car-warriors--all filled with joy, approached Kunti's son Yudhishthira and gladdened him greatly. Nakula, and Sahadeva, and Vrikodara the son of Pandu, and Satyaki, O king, that foremost of car-warriors among the Vrishnis, and Dhrishtadyumna, and Shikhandi, and others among the Pandus, the Pancalas, and the Srinjayas, worshipped the son of Kunti at the slaughter of the Suta's son. Extolling king Yudhishthira, the son of Pandu, those delighters in battle, those effectual smiters, those heroes possessed of sureness of aim and longing for victory, also praised those scorchers of foes, viz., the two Krishnas, with speeches fraught with panegyrics. Then those great car-warriors, filled with delight, proceeded towards their own camp. Thus occurred that great carnage, making the hair stand on end, in consequence, O king, of thy evil policy! Why dost thou grieve for it now?'"

Vaishampayana continued, "Hearing those evil tidings, the Kuru king Dhritarashtra suddenly fell down on the ground from his excellent seat. Similarly, the royal lady Gandhari of great foresight fell down. She indulged in diverse lamentations, for the slaughter of Karna in battle. Then Vidura and Sanjaya both raised the fallen monarch and began to console him. Similarly the Kuru ladies raised Gandhari. Thinking destiny and necessity to be all powerful, that royal ascetic, under that great grief, seemed to lose his senses. His heart filled with anxiety and sorrow, the king, however, did not again swoon away. Comforted by them, he remained silent, indulging in melancholy musing. He that reads of this great battle, which is like unto a sacrifice, between the high-souled Dhananjaya and Adhiratha's son, so also he that hears the account of this battle read, both obtain, O Bharata, the fruit of a great sacrifice duly performed. The learned say that the holy and the eternal Vishnu is Sacrifice, and each of those other gods, viz., Agni, Wind, Soma, and Surya, is so. Therefore, he that will, without malice, hear or recite this Parvan, will be happy and capable of attaining to every region of bliss. Filled with devotion, men always read this sacred and first of Samhitas. They that do, rejoice, obtaining wealth, and grain, and fame. A man must, therefore, ever hear it without malice. He that does so will obtain all kinds of happiness. With that foremost of persons, Vishnu, and the illustrious Self-born, and Bhava also, become pleased. A Brahmana, by reading it, would obtain the fruit of having studied the Vedas; a Kshatriya obtains strength and victory in battle; Vaishyas would obtain immense wealth, and Shudras would obtain health and freedom from disease. Then again the illustrious Vishnu is eternal. And since it is that god who hath been glorified in this Parvan, it is for this that the man reading or hearing it becometh happy and acquireth all the objects of his heart. These words of the great Rishi (Vyasa) can never the untrue! The merit that may be attained by listening to the recitation of the Karna Parvan is equal to his who giveth away unceasingly for a whole year good cows with calves."

*****

Shalya Parva

Section 1
Section 2
Section 3
Section 4
Section 5
Section 6
Section 7
Section 8
Section 9
Section 10
Section 11
Section 12
Section 13
Section 14
Section 15
Section 16
Section 17
Section 18
Section 19
Section 20
Section 21
Section 22
Section 23
Section 24
Section 25
Section 26
Section 27
Section 28
Section 29
Section 30
Section 31
Section 32
Section 33
Section 34
Section 35
Section 36
Section 37

Section 38
Section 39
Section 40
Section 41
Section 42
Section 43
Section 44
Section 45
Section 46
Section 47
Section 48
Section 49
Section 50
Section 51
Section 52
Section 53
Section 54
Section 55
Section 56
Section 57
Section 58
Section 59
Section 60
Section 61
Section 62
Section 63
Section 64
Section 65

Section 1

Om! Having bowed down unto Narayana and Nara, the most exalted of male beings, and the goddess Sarasvati, must the word Jaya be uttered.

Janamejaya said, "After Karna had thus been slain in battle by Savyasaci, what did the small (unslaughtered) remnant of the Kauravas do, O regenerate one? Beholding the army of the Pandavas swelling with might and energy, what behaviour did the Kuru prince Suyodhana adopt towards the Pandavas, thinking it suitable to the hour? I desire to hear all this. Tell me, O foremost of regenerate ones, I am never satiated with listening to the grand feats of my ancestors."

Vaishampayana said, "After the fall of Karna, O king, Dhritarashtra's son Suyodhana was plunged deep into an ocean of grief and saw despair on every side. Indulging in incessant lamentations, saying, 'Alas, oh Karna! Alas, oh Karna!' he proceeded with great difficulty to his camp, accompanied by the unslaughtered remnant of the kings on his side. Thinking of the slaughter of the Suta's son, he could not obtain peace of mind, though comforted by those kings with excellent reasons inculcated by the scriptures. Regarding destiny and necessity to be all-powerful, the Kuru king firmly resolved on battle. Having duly made Shalya the generalissimo of his forces, that bull among kings, O monarch, proceeded for battle, accompanied by that unslaughtered remnant of his forces. Then, O chief of Bharata's race, a terrible battle took place between the troops of the Kurus and those of the Pandavas, resembling that between the gods and the Asuras. Then Shalya, O monarch, having made a great carnage in battle at last lost a large number of his troops and was slain by Yudhishthira at midday. Then king Duryodhana, having lost all his friends and kinsmen, fled away from the field of battle and penetrated into the depths of a terrible lake from fear of his enemies. On the afternoon of that day, Bhimasena, causing the lake to be encompassed by many mighty car-warriors, summoned Duryodhana and having obliged him to come out, slew him speedily, putting forth his strength. After Duryodhana's slaughter, the three car-warriors (of the Kuru side) that were still unslain (Ashvatthama and

Kripa and Kritavarma), filled with rage, O monarch, slaughtered the Pancala troops in the night. On the next morning Sanjaya, having set out from the camp, entered the city (the Kuru capital), cheerless and filled with grief and sorrow. Having entered the city, the Suta Sanjaya, raising his arms in grief, and with limbs trembling, entered the palace of the king. Filled with grief, O tiger among men, he wept aloud, saying, 'Alas, O king! Alas, all of us are ruined by the slaughter of that high-souled monarch. Alas, Time is all-powerful, and crooked in his course, since all our allies, endued with might equal to that of Shakra himself, have been slain by the Pandavas.' Seeing Sanjaya come back to the city, O king, in that distressful plight, all the people, O best of kings, filled with great anxiety, wept loudly, saying, 'Alas, O king! The whole city, O tiger among men, including the very children, hearing of Duryodhana's death, sent forth notes of lamentation from every side. We then beheld all the men and women running about, deeply afflicted with grief, their senses gone, and resembling people that are demented.' The Suta Sanjaya then, deeply agitated, entered the abode of the king and beheld that foremost of monarchs, that lord of men, having wisdom for his eyes. Beholding the sinless monarch, that chief of Bharata's race, seated, surrounded by his daughters-in-law and Gandhari and Vidura and by other friends and kinsmen that were always his well-wishers, and engaged in thinking on that very subject--the death of Karna--the Suta Sanjaya, with heart filled with grief, O Janamejaya, weepingly and in a voice choked with tears, said unto him, 'I am Sanjaya, O tiger among men. I bow to thee, O bull of Bharata's race. The ruler of the Madras, Shalya, hath been slain. Similarly, Subala's son Shakuni, and Uluka, O tiger among men, that valiant son of the gamester (Shakuni), have been slain. All the Samsaptakas, the Kambojas together with the Sakas, the Mlecchas, the Mountaineers, and the Yavanas, have also been slain. The Easterners have been slain, O monarch, and all the Southerners. The Northerners have all been slain, as also the Westerners, O ruler of men. All the kings and all the princes have been slain, O monarch. King Duryodhana also has been slain by the son of Pandu after the manner he had vowed. With his thighs broken, O monarch, he lieth now on the dust, covered with blood. Dhrishtadyumna also hath been slain, O king, as also the vanquished Shikhandi. Uttamauja and Yudhamanyu, O king, and the Prabhadrakas, and those tiger among men, the Pancalas, and the Cedis, have been destroyed. The sons have all been slain as also the (five) sons of Draupadi, O Bharata. The heroic and mighty son of Karna, Vrishasena, hath been slain. All the men that had been assembled have been slain. All the elephants have been destroyed. All the car-warriors, O tiger among men, and all the steeds, have fallen in battle. Very few are alive on thy side, O lord. In consequence of the Pandavas and the Kauravas having encountered each other, the world, stupefied by Time, now consists of only women. On the side of the Pandavas seven are alive, they are the five Pandava brothers, and Vasudeva, and Satyaki and amongst the Dhartarashtras three are so, Kripa, Kritavarma, and Drona's son, that foremost of victors. These three car-warriors, O monarch, are all that survive, O best of kings, of all the akshauhinis mustered on thy side, O ruler of men. These are the survivors, O monarch, the rest have perished. Making Duryodhana and his hostility (towards the Pandavas) the cause, the world, it seems, hath been destroyed, O bull of Bharata's race, by Time.'"

Vaishampayana continued, "Hearing these cruel words, Dhritarashtra, that ruler of men, fell down, O monarch, on the earth, deprived of his senses. As soon as the king fell down, Vidura also, of great fame, O monarch, afflicted with sorrow on account of the king's distress, fell down on the earth. Gandhari also, O best of kings, and all the Kuru ladies, suddenly fell down on the ground, hearing those cruel words. That entire conclave of royal persons remained lying on the ground, deprived of their senses and raving deliriously, like figures painted on a large piece of canvas. Then king Dhritarashtra, that lord of earth, afflicted with the calamity represented by the death of his sons, slowly and with difficulty regained his life-breaths. Having recovered his senses, the king, with trembling limbs and sorrowful heart, turned his face on every side, and said these words unto Kshattri (Vidura). 'O learned Kshattri, O thou of great wisdom, thou, O bull of Bharata's race, art now my refuge. I am lordless and destitute of all my sons.' Having said this, he once more fell down, deprived of his senses. Beholding him fallen, all his kinsmen that were present there sprinkled cold water over him and fanned him with fans. Comforted after a long while, that lord of earth, afflicted with sorrow on account of the death of his sons, remained silent, sighing heavily, O monarch, like a snake put into a jar. Sanjaya also wept aloud, beholding the king so afflicted. All the ladies too, with Gandhari of great celebrity, did the same. After a long while, O best of men, Dhritarashtra, having repeatedly swooned, addressed Vidura, saying, 'Let all the ladies retire, as also Gandhari of great fame, and all these friends. My mind hath become greatly unsettled.' Thus addressed, Vidura, repeatedly trembling, slowly dismissed the ladies, O bull of Bharata's race. All those ladies retired, O chief of the Bharatas, as also all those friends, beholding the king deeply afflicted. Then Sanjaya cheerlessly looked at the king, O scorcher of foes, who, having recovered his senses, was weeping in great affliction. With joined hands, Vidura then, in sweet words, comforted that ruler of men who was sighing incessantly.'"

*****

Section 2

Vaishampayana said, "After the ladies had been dismissed, Dhritarashtra, the son of Ambika, plunged into grief greater than that which had afflicted him before, began, O monarch, to indulge in lamentations, exhaling breaths that resembled smoke, and repeatedly waving his arms, and reflecting a little, O monarch, he said these words.

"Dhritarashtra said, 'Alas, O Suta, the intelligence is fraught with great grief that I hear from thee, that the Pandavas are all safe and have suffered no loss in battle. Without doubt, my hard heart is made of the essence of thunder, since it breaketh not upon hearing of the fall of my sons. Thinking of their ages, O Sanjaya, and of their sports in childhood, and learning today that all of them have perished, my heart seems to break into pieces. Although in consequence of my blindness I never saw their forms, still I cherished a great love for them in consequence of the affection one feels for his children. Hearing that they had passed out of childhood and entered the period of youth and then of early manhood, I became exceedingly glad, O sinless one. Hearing today that have been slain and divested of prosperity and energy, I fail to obtain peace of mind, being overwhelmed with grief on account of the distress that has overtaken them. Come, come, O king of kings (Duryodhana) to me that am without a protector now! Deprived of thee, O mighty-armed one, what will be my plight? Why, O sire, abandoning all the assembled kings dost thou lie on the bare ground, deprived of life, like an ordinary and wretched king? Having been, O monarch, the refuge of kinsmen and friends, where dost thou go now, O hero, abandoning me that am blind and old? Where now, O king, is that compassion of thine, that love, and that respectfulness? Invincible as thou wert in battle, how, alas, hast thou been slain by the Parthas? Who will now, after I will have waked from sleep at the proper hour, repeatedly address me in such endearing and respectful words as, "O father, O father," "O great king," "O Lord of the world" and affectionately clasping my neck with moistened eyes, will seek my orders, saying, "Command me, O thou of Kuru's race." Address me, O son, in that sweet language once more. O dear child, I heard even these words from thy lips, "This wide earth is as much ours as it is of Pritha's son. Bhagadatta and Kripa and Shalya and the two princes of Avanti and Jayadratha and Bhurishrava and Sala and Somadatta and Bahlika and Ashvatthama and the chief of the Bhojas and the mighty prince of Magadha and Vrihadvala and the ruler of the Kasi and Shakuni the son of Subala and many thousands of Mlecchas and Sakas and Yavanas, and Sudakshina the ruler of the Kambojas and the king of the Trigartas and the grandsire Bhishma and Bharadwaja's son and Gotama's son (Kripa) and Srutayush and Ayutayush and Satayush of great energy, and Jalasandha and Rishyasringa's son and the Rakshasa Alayudha, and the mighty-armed Alambusa and the great car-warrior Subala--these and numerous other kings, O best of monarchs, have taken up arms for my sake, prepared to cast away their very lives in great battle, stationed on the field amidst these, and surrounded by my brothers, I will fight against all the Parthas and the Pancalas and the Cedis, O tiger among kings, and the sons of Draupadi and Satyaki and Kunti-Bhoja and the rakshasa Ghatotkaca. Even one amongst these, O king, excited with rage, is able to resist in battle the Pandavas rushing towards him. What need I say then of all these heroes, every one of whom has wrong to avenge on the Pandavas, when united together? All these, O monarch, will fight with the followers of the Pandavas and will slay them in battle. Karna alone, with myself, will slay the Pandavas. All the heroic kings will then live under my sway. He, who is their leader, the mighty Vasudeva, will not, he has told me, put on mail for them, O king." Even in this way, O Suta, did Duryodhana often use to speak to me. Hearing what he said, I believed that the Pandavas would be slain in battle. When, however, my sons stationed in the midst of those heroes and exerting themselves vigorously in battle have all been slain, what can it be but destiny? When that lord of the world, the valiant Bhishma, having encountered Shikhandi, met with his death like a lion meeting with his at the hands of a jackal, what can it be but destiny? When the Brahmana Drona, that master of all weapons offensive and defensive, has been slain by the Pandavas in battle, what can it be but destiny? When Bhurishrava has been slain in battle, as also Somadatta and king Bahlika, what can it be but destiny? When Bhagadatta, skilled in fight from the backs of elephants, has been slain, and when Jayadratha hath been slain, what can it be but destiny? When Sudakshina has been slain, and Jalasandha of Puru's race, as also Srutayush, and Ayutayush, what can it be but destiny? When the mighty Pandya, that foremost of all wielders of weapons, has been slain in battle by the Pandavas, what can it be but destiny? When Vrihadvala has been slain and the mighty king of the Magadhas, and the valiant Ugrayudha, that type of all bowmen; when the two princes of Avanti (Vinda and Anuvinda) have been slain, and the ruler also of the Trigartas, as also numerous Samsaptakas, what can it be but destiny? When king Alambusa, and the Rakshasas Alayudha, and Rishyasringa's son, have been slain, what can it be but destiny? When the Narayanas have been slain, as also the Gopalas, those troops that were invincible in battle, and many thousands of Mlecchas, what can it be but destiny? When Shakuni, the son of Subala, and the mighty Uluka, called the gamester's son, that hero at the head of his forces, have been slain, what can it be but destiny? When innumerable high-souled heroes, accomplished in all kinds of weapons offensive and defensive and endued with prowess equal to that of Shakra himself, have been slain, O Suta, when Kshatriyas hailing from diverse realms, O Sanjaya, have all been slain in battle, what can it be but destiny? Endued with great might, my sons and grandsons have been slain, as also my friends and brethren, what can it be but destiny? Without doubt, man takes his birth, subject to destiny. That man who is possessed of good fortune meets with good. I am bereft of good fortune, and, therefore, am deprived of my children, O Sanjaya. Old as I am, how shall I now submit to the sway of enemies? I do not think anything other than exile into the woods to be good for me, O lord. Deprived of relatives and kinsmen as I am, I will go into the woods. Nothing other than an exile into the woods can be better for me who am fallen into this plight and who am shorn of my wings, O Sanjaya. When Duryodhana had been slain, when Shalya has been slain, when Duhshasana and Vivingsati and the mighty Vikarna have been slain, how shall I be able to bear the roars of that Bhimasena who hath alone slain a hundred sons of mine in battle? He will frequently speak of the slaughter of Duryodhana in my hearing. Burning with grief and sorrow, I shall not be able to bear his cruel words.'"

Vaishampayana continued, "Even thus that king, burning with grief and deprived of relatives and kinsmen, repeatedly swooned, overwhelmed with sorrow on account of the death of his sons. Having wept for a long while, Dhritarashtra, the son of Ambika, breathed heavy and hot sighs at the thought of his defeat. Overwhelmed with sorrow, and burning with grief, that bull of Bharata's race once more enquired of his charioteer Sanjaya, the son of Gavalgana, the details of what had happened.

"Dhritarashtra said, 'After Bhishma and Drona had been slain, and the Suta's son also overthrown, whom did my warriors make their generalissimo? The Pandavas are slaying without any delay everyone whom my warriors are making their generalissimo in battle. Bhishma was slain at the van of battle by the diadem-decked Arjuna in the very sight of all of you. Even thus was Drona slain in the sight of all of you. Even thus was the Suta's son, that valiant Karna, slain by Arjuna in the sight of all the kings. Long before, the high-souled Vidura had told me that through the fault of Duryodhana the population of the Earth would be exterminated. There are some fools that do not see things even though they cast their eyes on them. Those words of Vidura have been even so unto my foolish self. What Vidura of righteous soul, conversant with attributes of everything, then said, hath turned out exactly, for the words he uttered were nothing but the truth. Afflicted by fate, I did not then act according to those words. The fruits of that evil course have now manifested themselves. Describe them to me, O son of Gavalgana, once more! Who became the head of our army after Karna's fall? Who was that car-warrior who proceeded against Arjuna and Vasudeva? Who were they that protected the right wheel of the ruler of the Madras in battle? Who protected the left wheel of that hero when he went to battle? Who also guarded his rear? How, when all of you were together, could the mighty king of the Madras, as also my son, be slain, O Sanjaya, by the Pandavas? Tell me the details of the great destruction of the Bharatas. Tell me how my son Duryodhana fell in battle. Tell me how all the Pancalas with their followers, and Dhrishtadyumna and Shikhandi and the five sons of Draupadi, fell. Tell me how the (five) Pandavas and the two Satwatas (Krishna and Satyaki), and Kripa and Kritavarma and Drona's son, have escaped with life. I desire to hear everything about the manner in which the battle occurred and the kind of battle it was. Thou art skilled, O Sanjaya, in narration. Tell me everything.'"

*****

Section 3

"Sanjaya said, 'Hear, O king, with attention, how that great carnage of the Kurus and the Pandavas occurred when they encountered each other. After the Suta's son had been slain by the illustrious son of Pandu, and after thy troops had been repeatedly rallied and had repeatedly fled away, and after a terrible carnage had taken place, O foremost of men, of human beings in battle subsequent to Karna's death, Partha began to utter leonine roars. At that time a great fear entered the hearts of thy sons. Indeed, after Karna's death, there was no warrior in thy army who could set his heart upon rallying the troops or displaying his prowess. They then looked like ship-wrecked merchants on the fathomless ocean without a raft to save themselves. When their protector was slain by the diadem-decked Arjuna, they were like persons on the wide sea desirous of reaching some shore of safety. Indeed, O king, after the slaughter of the Suta's son, thy troops, struck with panic and mangled with arrows, were like unprotected men desirous of a protector or like a herd of deer afflicted by a lion. Vanquished by Savyasaci, they retired in the evening like bulls with broken horns or snakes shorn of their fangs. Their foremost of heroes slain, themselves thrown into confusion and mangled with keen arrows, thy sons, O king, upon the slaughter of the Suta's son, fled away in fear. Deprived of weapons and coats of mail, all of them lost their senses and knew not in which direction to fly. Casting their eyes on all sides in fear, many of them began to slaughter one another. Many fell down or became pale, thinking, "It is me whom Vibhatsu is pursuing!" "It is me whom Vrikodara is pursuing!" Some riding on fleet steeds, some on fleet cars, and some on fleet elephants, many great car-warriors fled away from fear, abandoning the foot-soldiers. Cars were broken by elephants, horsemen were crushed by great car-warriors, and bands of foot-soldiers were smashed and slain by bodies of horses as these fled away from the field. After the fall of the Suta's son, thy troops became like stragglers from a caravan in a forest abounding with robbers and beasts of prey. Some elephants whose riders had been slain, and others whose trunks had been cut off, afflicted with fear, beheld the whole world to be full of Partha. Beholding his troops flying away afflicted with the fear of Bhimasena Duryodhana then, with cries of "Oh!" and "Alas!" addressed his driver, saying, "If I take up my post at the rear of the army, armed with my bow, Partha then will never be able to transgress me. Urge the steeds, therefore, with speed. When I will put forth my valour in battle, Dhananjaya the son of Kunti will not venture to transgress me like the ocean never venturing to transgress its continents. Today, slaying Arjuna with Govinda, and the proud Vrikodara, and the rest of my foes, I will free myself from the debt I owe to Karna." Hearing these words of the Kuru king, so becoming a hero and an honourable man, his driver slowly urged those steeds adorned with trappings of gold. At that time many brave warriors deprived of elephants and steeds and cars, and 25,000 foot-soldiers, O sire, proceeded slowly (for battle). Then Bhimasena, filled with wrath, and Dhrishtadyumna the son of Prishata, encompassing those troops with the assistance of four kinds of forces, destroyed them with shafts. All of them fought vigorously with Bhima and Prishata's son. Many amongst them challenged the two Pandava heroes, mentioning their names. Surrounded by them in battle, Bhima became enraged with them. Quickly descending from his car, he began to fight, armed with his mace. Relying on the might of his own arms, Vrikodara the son of Kunti, who was on his car, observant of the rules of fair fight, did not fight with those foes who were on the ground. Armed then with that heavy mace of his that was made entirely of iron and adorned with gold and equipped with a sling, and that resembled the Destroyer himself as he becomes at the end of Yuga, Bhima slew them all like Yama slaughtering creatures with his club. Those foot-soldiers, excited with great rage, having lost their friends and kinsmen, were prepared to throw away their lives, and rushed in that battle towards Bhima like insects towards a blazing fire. Indeed, those warriors, filled with rage and invincible in battle, approaching Bhimasena, suddenly perished like living creatures at the glance of the Destroyer. Armed with sword and mace, Bhima careered like a hawk and slaughtered those 25,000 warriors of thine. Having slain that brave division, the mighty Bhima, of prowess incapable of being baffled, once more stood, with Dhrishtadyumna before him. Meanwhile, Dhananjaya of great energy proceeded towards the car-division (of the Kurus). The twin sons of Madri and the mighty car-warrior Satyaki, all endued with great strength, cheerfully rushed against Shakuni with great speed from desire of slaying him. Having slain with keen shafts the numerous cavalry of Shakuni, those Pandava heroes quickly rushed against Shakuni himself, whereupon a fierce battle was fought there. Then Dhananjaya, O king, penetrated into the midst of the car-division of the Kauravas, stretching his bow Gandiva celebrated over the three worlds. Beholding that car having white steeds yoked unto it and owning Krishna for its driver coming towards them, with Arjuna as the warrior on it, thy troops fled away in fear. Deprived of cars and steeds and pierced with shafts from every side, 25,000 foot-soldiers proceeded towards Partha and surrounded him. Then that mighty car-warrior amongst the Pancalas (Dhrishtadyumna) with Bhimasena at his head, speedily slew that brave division and stood triumphant. The son of the Pancala king, the celebrated Dhrishtadyumna, was a mighty bowman possessed of great beauty and a crusher of large bands of foes. At sight of Dhrishtadyumna unto whose car were yoked steeds white as pigeons and whose standard was made of a lofty Kovidara, the troops fled away in fear. The celebrated sons of Madri, with Satyaki among them, engaged in the pursuit of the Gandhara king who was quick in the use of weapons, speedily appeared to our view. Chekitana and the (five) sons of Draupadi, O sire, having slain a large number of thy troops, blew their conchs. Beholding all the troops flying away with their faces from the field, those (Pandava) heroes pursued and smote them like bulls pursuing vanquished bulls. Then the mighty Savyasaci, the son of Pandu, beholding a remnant of thy army still keeping their ground, became filled with rage, O king. Suddenly, O monarch, he shrouded that remnant of thy forces with arrows. The dust, however, that was then raised enveloped the scene, in consequence of which we could not see anything. Darkness also spread over the scene, and the field of battle was covered with arrows. Thy troops, O monarch, then fled away in fear on all sides. When his army was thus broken, the Kuru king, O monarch, rushed against both friends and foes. Then Duryodhana challenged all the Pandavas to battle, O chief of Bharata's race, like the Asura Vali in days of yore challenging all the celestials. The Pandavas then, uniting together and filled with rage, upbraiding him repeatedly and shooting diverse weapons, rushed against the roaring Duryodhana. The latter, however, fearlessly smote his foes with shafts. The prowess that we then saw of thy son was exceedingly wonderful, since all the Pandavas together were unable to transgress him. At this time Duryodhana beheld, staying at a little distance from him, his troops, exceedingly mangled with shafts, and prepared to fly away. Rallying them then, O monarch, thy son, resolved on battle and desirous of gladdening them, addressed those warriors, saying, "I do not see that spot on plain or mountain whither, if you fly, the Pandavas will not slay you. What is the use then in flight? The Pandava army hath now been reduced to a small remnant. The two Krishnas have been exceedingly mangled. If all of us make a stand here, we are certain to have victory. If, however, you fly away, breaking your array, the Pandavas, pursuing your sinful selves, will slay all of you. Death in battle, therefore, is for our good. Death in the field of battle while engaged in fight according to Kshatriya practices is pleasant. Such death produces no kind of grief. By encountering such a death, a person enjoys eternal happiness in the other world. Let all the Kshatriyas assembled here listen to me. It were better that they should even submit to the power of the angry Bhimasena than that they should abandon the duties practised by them from the days of their ancestors. There is no act more sinful for a Kshatriya than flight from battle. You Kauravas, there is not a better path to heaven than the duty of battle. The warrior acquires in a day regions of bliss (in the other world) that take many long years for others to acquire." Fulfilling those words of the king, the great Kshatriya car-warriors once more rushed against the Pandavas, unable to endure their defeat and firmly resolved to put forth their prowess. Then commenced a battle once more, that was exceedingly fierce, between thy troops and the enemy, and that resembled the one between the gods and the Asuras. Thy son Duryodhana then, O monarch, with all his troops, rushed against the Pandavas headed by Yudhishthira.'"

*****

Section 4

"Sanjaya said, 'Beholding the fallen boxes of cars, as also the cars of high-souled warriors, and the elephants and foot-soldiers, O sire, slain in battle, seeing the field of battle assume an aspect as awful as that of the sporting ground of Rudra, observing the inglorious end obtained by hundreds and thousands of kings, witnessing also the prowess of Partha after the retreat of thy son with grief-stricken heart and when thy troops, filled with anxiety and fallen into great distress, O Bharata, were deliberating as to what they should next do, hearing also the loud wails of the Kaurava warriors that were being crushed, and marking the displayed and disordered tokens of great kings, the Kuru leader Kripa of great energy, possessed of years and good conduct and filled with compassion, and endued with eloquence, approached king Duryodhana, and angrily said these words unto him, "O Duryodhana, listen, O Bharata, to these words that I will say unto thee. Having heard them, O monarch, do thou act according to them, O sinless one, if it pleases thee. There is no path, O monarch, that is better than the duty of battle. Having recourse to that path, Kshatriyas, O bull of the Kshatriya order, engage in battle. He who lives in the observance of Kshatriya practices fights with son, sire, brother, sister's son, and maternal uncle, and relatives, and kinsmen. If he is slaughtered in battle, there is great merit in it. Similarly, there is great sin in it if he flies from the field. It is for this that the life of a person desirous of living by the adoption of Kshatriya duties is exceedingly terrible. Unto thee, as regards this, I will say a few beneficial words. After the fall of Bhishma and Drona and the mighty car-warrior Karna, after the slaughter of Jayadratha and thy brothers, O sinless one, and thy son Lakshmana, what is there now for us to do? They upon whom we had rested all burdens of sovereignty we had been enjoying, have all gone to regions of blessedness attainable by persons conversant with Brahma, casting off their bodies. As regards ourselves, deprived of those great car-warriors possessed of numerous accomplishments, we shall have to pass our time in grief, having caused numerous kings to perish. When all those heroes were alive, even then Vibhatsu could not be vanquished. Having Krishna, for his eyes, that mighty-armed hero is incapable of being defeated by the very gods. The vast (Kaurava) host, approaching his Ape-bearing standard that is lofty as an Indra's pole (set up in the season of spring) and that is effulgent as Indra's bow, hath always trembled in fear. At the leonine roars of Bhimasena and the blare of Panchajanya and the twang of Gandiva, our heart will die away within us. Moving like flashes of lightning, and blinding our eyes, Arjuna's Gandiva is seen to resemble a circle of fire. Decked with pure gold, that formidable bow as it is shaken, looks lightning's flash moving about on every side. Steeds white in hue and possessed of great speed and endued with the splendour of the Moon or the Kasa grass, and that run devouring the skies, are yoked unto his car. Urged on by Krishna, like the masses of clouds driven by the wind, and their limbs decked with gold, they bear Arjuna to battle. That foremost of all persons conversant with arms, Arjuna, burned that great force of thine like a swelling conflagration consuming dry grass in the forest in the season of winter. Possessed of the splendour of Indra himself, while penetrating into our ranks, we have seen Dhananjaya to look like an elephant with four tusks. While agitating thy army and inspiring the kings with fear, we have seen Dhananjaya to resemble an elephant agitating a lake overgrown with lotuses. While terrifying all the warriors with the twang of his bow, we have again seen the son of Pandu to resemble a lion inspiring smaller animals with dread. Those two foremost of bowmen in all the worlds, those two bulls among all persons armed with the bow, the two Krishnas, clad in mail, are looking exceedingly beautiful. Today is the seventeenth day of this awful battle, O Bharata, of those that are being slaughtered in the midst of this fight. The diverse divisions of thy army are broken and dispersed like autumnal clouds dispersed by the wind. Savyasaci, O monarch, caused thy army to tremble and reel like a tempest-tossed boat exposed on the bosom of the ocean. Where was the Suta's son, where was Drona with all his followers, where was I, where wert thou, where was Hridika's son, where thy brother Duhshasana accompanied by his brothers (when Jayadratha was slain)? Upon beholding Jayadratha and finding him within the range of his arrows, Arjuna, putting forth his process upon all thy kinsmen and brothers and allies and maternal uncles, and placing his feet upon their heads, slew king Jayadratha in the very sight of all. What then is there for us to do now? Who is there among thy troops now that would vanquish the son of Pandu? That high-souled warrior possesses diverse kinds of celestial weapons. The twang, again, of Gandiva robbeth us of our energies. This army of thine that is now without a leader is like a night without the Moon, or like a river that is dried up with all the trees on its banks broken by elephants. The mighty-armed Arjuna of white steeds will, at his pleasure, career amid this thy masterless host, like a blazing conflagration amid a heap of grass. The impetuosity of those two, Satyaki and Bhimasena, would split all the mountains or dry up all the oceans. The words that Bhima spoke in the midst of the assembly have all been nearly accomplished by him, O monarch. That which remains unaccomplished will again be accomplished by him. While Karna was battling before it, the army of the Pandavas, difficult to be defeated, was vigorously protected by the wielder of Gandiva. You have done many foul wrongs, without any cause, unto the righteous Pandavas. The fruits of those acts have now come. For the sake of thy own objects thou hadst, with great care, mustered together a large force. That vast force, as also thyself, O bull of Bharata's race, have fallen into great danger. Preserve thy own self now, for self is the refuge of everything. If the refuge is broken, O sire, everything inhering thereto is scattered on every side. He that is being weakened should seek peace by conciliation. He that is growing should make war. This is the policy taught by Brihaspati. We are now inferior to the sons of Pandu as regards the strength of our army. Therefore, O lord, I think, peace with the Pandavas is for our good. He that does not know what is for his good, or (knowing) disregards what is for his good, is soon divested of his kingdom and never obtains any good. If, by bowing unto king Yudhishthira sovereignty may still remain to us, even that would be for our good, and not, O king, to sustain through folly defeat (at the hands of the Pandavas). Yudhishthira is compassionate. At the request of Vichitravirya's son and of Govinda, he will allow you to continue as king. Whatever Hrishikesa will say unto the victorious king Yudhishthira and Arjuna and Bhimasena, all of them will, without doubt, obey. Krishna will not, I think, be able to transgress the words of Dhritarashtra of Kuru's race, nor will the son of Pandu be able to transgress those of Krishna. A cessation of hostilities with the sons of Pritha is what I consider to be for thy good. I do not say this unto thee from any mean motives nor for protecting my life. I say, O king, that which I regard to be beneficial. Thou wilt recollect these words when thou wilt be on the point of death (if thou neglectest them now)." Advanced in years, Kripa the son of Saradwat said these words weepingly. Breathing long and hot breaths, he then gave way to sorrow and almost lost his senses.'"

*****

Section 5

"Sanjaya said, 'Thus addressed by the celebrated grandson of Gotama, the king (Duryodhana), breathing long and hot breaths, remained silent, O monarch. Having reflected for a little while, the high-souled son of Dhritarashtra, that scorcher of foes, then said these words unto Saradwat's son Kripa, "Whatever a friend should say, thou hast said unto me. Thou hast also, whilst battling, done everything for me, without caring for thy very life. The world has seen thee penetrate into the midst of the Pandava divisions and fight with the mighty car-warriors of the Pandavas endued with great energy. That which should be said by a friend hast been said by thee. Thy words, however, do not please me, like medicine that ill pleases the person that is on the point of death. These beneficial and excellent words, fraught with reason, that thou, O mighty-armed one, hast said do not seem acceptable to me, O foremost of Brahmanas. Deprived by us of his kingdom (on a former occasion), why will the son of Pandu repose his trust on us? That mighty king was once defeated by us at dice. Why will he again believe my words? So also, Krishna, ever engaged in the good of the Parthas, when he came to us as an envoy, was deceived by us. That act of ours was exceedingly ill-judged. Why then, O regenerate one, will Hrishikesa trust my words? The princess Krishna, while standing in the midst of the assembly, wept piteously. Krishna will never forget that act of ours, nor that act, the deprivation of Yudhishthira by us of his kingdom. Formerly, it was heard by us that the two Krishnas have the same heart between them and are firmly united with each other. Today, O lord, we have seen it with our eyes. Having heard of the slaughter of his sister's son, Keshava passeth his nights in sorrow. We have offended him highly. Why will he forgive us then? Arjuna also, in consequence of Abhimanyu's death, hath become very miserable. Even if solicited, why will he strike for my good? The second son of Pandu, the mighty Bhimasena, is exceedingly fierce. He has made a terrible vow. He will break but not bend. The heroic twins, breathing animosity against us, when clad in mail and armed with their swords, resemble a pair of Yamas. Dhrishtadyumna and Shikhandi have drawn their swords against me. Why will those two, O best of Brahmanas, strive for my good? While clad in a single raiment and in her season, the princess Krishna was treated cruelly by Duhshasana in the midst of the assembly and before the eyes of all. Those scorchers of foes, the Pandavas, who still remember the naked Draupadi plunged into distress, can never be dissuaded from battle.

""Then again, Krishna, the daughter of Drupada, is in sorrow, undergoing the austerest of penances for my destruction and the success of the objects cherished by her husbands, and sleepeth every day on the bare ground, intending to do so till the end of the hostilities is attained. Abandoning honour and pride, the uterine sister of Vasudeva (Subhadra) is always serving Draupadi as veritable waiting woman. Everything, therefore, hath flamed up. That fire can never be quenched. Peace with them hath become impossible in consequence of the slaughter of Abhimanyu. Having also enjoyed the sovereignty of this earth bounded by the ocean, how shall I be able to enjoy, under favour of the Pandavas, a kingdom in peace? Having shone like the Sun upon the heads of all the kings, how shall I walk behind Yudhishthira like a slave? Having enjoyed all enjoyable articles and shown great compassion, how shall I lead a miserable life now, with miserable men as my companions? I do not hate those mild and beneficial words that thou hast spoken. I, however, do not think that this is the time for peace. To fight righteously is, O scorcher of foes, what I regard to be good policy. This is not the time for acting like a eunuch. On the other hand, that is time for the battle. I have performed many sacrifices. I have given away Dakshinas to Brahmanas, I have obtained the attainment of all my wishes. I have listened to Vedic recitations. I have walked upon the heads of my foes. My servants have all been wellcherished by me. I have relieved people in distress. I dare not, O foremost of regenerate ones, address such humble words to the Pandavas. I have conquered foreign kingdoms. I have properly governed my own kingdom. I have enjoyed diverse kinds of enjoyable articles. Religion and profit and pleasure I have pursued. I have paid off my debt to the Pitris and to Kshatriya duty. Certainly, there is no happiness here. What becomes of kingdom, and what of good name? Fame is all that one should acquire here. That fame can be obtained by battle, and by no other means. The death that a Kshatriya meets with at home is censurable. Death on one's bed at home is highly sinful. The man who casts away his body in the woods or in battle after having performed sacrifices, obtains great glory. He is no man who dies miserably weeping in pain, afflicted by disease and decay, in the midst of crying kinsmen. Abandoning diverse objects of enjoyment, I shall now, by righteous battle, proceed to the regions of Shakra, obtaining the companionship of those that have attained to the highest end. Without doubt, the habitation of heroes of righteous behaviour, who never retreat from battle, who are gifted with intelligence and devoted to truth, who are performers of sacrifices, and who have been sanctified in the sacrifice of weapons, is in heaven. The diverse tribes of Apsaras, without doubt, joyfully gaze at such heroes when engaged in battle. Without doubt, the Pitris behold them worshipped in the assembly of the gods and rejoicing in heaven, in the company of Apsaras. We will now ascend the path that is trod by the celestials and by heroes unreturning from battle, that path which has been taken by our venerable grandsire, by the preceptor endued with great intelligence, by Jayadratha, by Karna, and by Duhshasana. Many brave kings, who had exerted themselves vigorously for my sake in this battle, have been slain. Mangled with arrows and their limbs bathed in blood, they lie now on the bare Earth. Possessed of great courage and conversant with excellent weapons, those kings, who had, again, performed sacrifices as ordained in the scriptures, having cast off their life breaths in the discharge of their duties, have now become the denizens of Indra's abode. They have paved the way (to that blessed region). That road will once more be difficult in consequence of the crowds of heroes that will hurry along it for reaching that blessed goal. Remembering with gratitude the feats of those heroes that have died for me, I desire to pay off the debt I owe them, instead of fixing my heart upon kingdom. If, having caused my friends and brothers and grandsires to be slain, I save my own life, the world will without doubt, censure me. What kind of sovereignty will that be which I will enjoy, destitute of kinsmen and friends and well-wishers, and bowing down unto the son of Pandu? I, who have lorded it over the universe in that way, will now acquire heaven by fair fight. It will not be otherwise." Thus addressed by Duryodhana, all the Kshatriyas there applauded that speech and cheered the king, saying, "Excellent, Excellent." Without at all grieving for their defeat, and firmly resolved upon displaying their prowess, all of them, being determined to fight, became filled with enthusiasm. Having groomed their animals, the Kauravas, delighting at the prospect of battle, took up their quarters (for the night) at a spot a little less than two Yojanas distant from the field. Having reached the Sarasvati of red waters on the sacred and beautiful table-land at the foot of Himavat, they bathed in that water and quenched their thirst with it. Their spirits raised by thy son, they continued to wait (on their resting ground). Once more rallying their own selves as well as one another, all those Kshatriyas, O king, urged by fate, waited (in their encampment).'"

*****

Section 6

"Sanjaya said, 'On that table land at the foot of Himavat, those warriors, O monarch, delighting at the prospect of battle and assembled together, passed the night. Indeed, Shalya and Chitrasena and the mighty car-warrior Shakuni and Ashvatthama and Kripa and Kritavarma of the Satwata race, and Sushena and Arishtasena and Dhritasena of great energy and Jayatsena and all these kings passed the night there. After the heroic Karna had been slain in battle, thy sons, inspired with fright by the Pandavas desirous of victory, failed to obtain peace anywhere else than on the mountains of Himavat. All of them then, O king, who were resolved on battle, duly worshipped the king and said unto him, in the presence of Shalya, these words, "It behoveth thee to fight with the enemy, after having made some one the generalissimo of thy army, protected by whom in battle we will vanquish our foes." Then Duryodhana, without alighting from his car (proceeded towards) that foremost of car-warriors, that hero conversant with all the rules of battle (Ashvatthama), who resembled the Destroyer himself in battle. Possessed of beautiful limbs, of head well covered, of a neck adorned with three lines like those in a conch shell, of sweet speech, of eyes resembling the petals of a full blown lotus, and of a face like that of the dignity of Meru, resembling the bull of Mahadeva as regards neck, eyes, tread, and voice, endued with arms that were large, massive, and well-joined, having a chest that was broad and well-formed, equal unto Garuda or the wind in speed and might, gifted with a splendour like that of the rays of the Sun, rivalling Usanas himself in intelligence and the Moon in beauty and form and charms of face, with a body that seemed to be made of a number of golden lotuses, with well-made joints, of well-formed thighs and waist and hips, of beautiful fingers, and beautiful nails, he seemed to have been made by the Creator with care after collecting one after another all the beautiful and good attributes of creation. Possessed of every auspicious mark, and clever in every act, he was an ocean of learning. Ever vanquishing his foes with great speed, he was incapable of being forcibly vanquished by foes. He knew, in all its details, the science of weapons consisting of four padas and ten angas. He knew also the four Vedas with all their branches, and the Akhyanas as the fifth. Possessed of great ascetic merit, Drona, himself not born of woman, having worshipped the Three-eyed deity with great attention and austere vows, begat him upon a wife not born of woman. Approaching that personage of unrivalled feats, that one who is unrivalled in beauty on Earth, that one who has mastered all branches of learning, that ocean of accomplishments, that faultless Ashvatthama, thy son told him these words, "Thou, O preceptor's son, art today our highest refuge. Tell us, therefore, who is to be the generalissimo of my forces now, placing whom at our head, all of us, united together, may vanquish the Pandavas?"

"'(Thus addressed), the son of Drona answered, "Let Shalya become the leader of our army. In descent, in prowess, in energy, in fame, in beauty of person, and in every other accomplishment, he is superior. Mindful of the services rendered to him, he has taken up our side, having abandoned the sons of his own sister. Owning a large force of his own, that mighty-armed one is like a second (Kartikeya, the) celestial generalissimo. Making that king the commander of our forces, O best of monarchs, we will be able to gain victory, like the gods, after making the unvanquished Skanda their commander." After Drona's son had said these words, all the kings stood, surrounding Shalya, and cried victory to him. Having made up their minds for battle, they felt great joy. Then Duryodhana, alighting from his car, joined his hands and addressing Shalya, that rival of Drona and Bhishma in battle, who was on his car, said these words, "O thou that art devoted to friends, that time has now come for thy friends when intelligent men examine persons in the guise of friends as to whether they are true friends or otherwise. Brave as thou art, be thou our generalissimo at the van of our army. When thou wilt proceed to battle, the Pandavas, with their friends, will become cheerless, and the Pancalas will be depressed."

"'Shalya answered, "I will, O king of the Kurus, accomplish that which thou askest me to accomplish. Everything I have--my life breath, my kingdom, my wealth--is at thy service."

"'Duryodhana said, "I solicit thee with offer of the leadership of my army, O maternal uncle. O foremost of warriors, protect us incomparably, even as Skanda protected the gods in battle. O foremost of kings, thyself cause thy own self to be installed in the command as Pavaka's son Kartikeya in the command of (the forces of) the celestials. O hero, slay our foes in battle like Indra slaying the Danavas.""

*****

Section 7

"Sanjaya said, 'Hearing these words of the (Kuru) king, the valiant monarch (Shalya), O king, said these words unto Duryodhana in reply, "O mighty-armed Duryodhana, listen to me, O foremost of eloquent men. Thou regardest the two Krishnas, when on their car, to be the foremost of car-warriors. They are not, however, together equal to me in might of arms. What need I say of the Pandavas? When angry, I can fight, at the van of battle, with the whole world consisting of gods, Asuras, and men, risen up in arms. I will vanquish the assembled Parthas and the Somakas in battle. Without doubt, I will become the leader of thy troops. I will form such an array that our enemies will not be able to overmaster it. I say this to thee, O Duryodhana. There is no doubt in this." Thus addressed (by Shalya), king Duryodhana cheerfully poured sanctified water, without losing any time, O best of the Bharatas, on the ruler of the Madras, in the midst of his troops, according to the rites ordained in the scriptures, O monarch. After Shalya had been invested with the command, loud leonine roars arose among thy troops and diverse musical instruments also, O Bharata, were beat and blown. The Kaurava warriors became very cheerful, as also the mighty car-warriors among the Madrakas. And all of them praised the royal Shalya, that ornament of battle, saying, "Victory to thee, O king. Long life to thee! Slay all the assembled foes! Having obtained the might of thy arms, let the Dhartarashtras endued with great strength, rule the wide Earth without a foe. Thou art capable of vanquishing in battle the three worlds consisting of the gods, the Asuras, what need be said of the Somakas and the Srinjayas that are mortal?" Thus praised, the mighty king of the Madrakas obtained great joy that is unattainable by persons of unrefined souls.

"'Shalya said, "Today, O king, I will either slay all the Pancalas with the Pandavas in battle, or, slain by them, proceed to heaven. Let the world behold me today careering (on the field of battle) fearlessly. Today let all the sons of Pandu, and Vasudeva, and Satyaki, and the sons of Draupadi, and Dhrishtadyumna, and Shikhandi, and all the Prabhadrakas, behold my prowess and the great might of my bow, and my quickness, and the energy of my weapons, and the strength of my arms, in battle. Let the Parthas, and all the Siddhas, with the Charanas behold today the strength that is in my arms and the wealth of weapons I possess. Beholding my prowess today, let the mighty car-warriors of the Pandavas, desirous of counteracting it, adopt diverse courses of action. Today I will rout the troops of the Pandavas on all sides. Surpassing Drona and Bhishma and the Suta's son, O lord, in battle, I will career on the field, O Kauravas, for doing what is agreeable to thee."'

"Sanjaya continued, 'After Shalya had been invested with the command, O giver of honours, no one among thy troops, O bull of Bharata's race, any longer felt any grief on account of Karna. Indeed, the troops became cheerful and glad. They regarded the Parthas as already slain and brought under the power of the ruler of the Madras. Having obtained great joy, thy troops, O bull of Bharata's race, slept that night happily and became very cheerful. Hearing those shouts of thy army, king Yudhishthira, addressing him of Vrishni's race, said these words, in the hearing of all the Kshatriyas, "The ruler of the Madras, Shalya, that great bowman who is highly regarded by all the warriors hath, O Madhava, been made the leader of his forces by Dhritarashtra's son. Knowing this that has happened, do, O Madhava, that which is beneficial. Thou art our leader and protector. Do that which should next be done." Then Vasudeva, O monarch, said unto that king, "I know Artayani, O Bharata, truly. Endued with prowess and great energy, he is highly illustrious. He is accomplished, conversant with all the modes of warfare, and possessed of great lightness of hand. I think that the ruler of the Madras is in battle equal to Bhishma or Drona or Karna, or perhaps, superior to them. I do not, O ruler of men, even upon reflection, find the warrior who may be a match for Shalya while engaged in fight. In battle, he is superior in might to Shikhandi and Arjuna and Bhima and Satyaki and Dhrishtadyumna, O Bharata. The king of the Madras, O monarch, endued with the prowess of a lion or an elephant, will career fearlessly in battle like the Destroyer himself in wrath amongst creatures at the time of the universal destruction. I do not behold a match for him in battle save thee, O tiger among men, that art possessed of prowess equal to that of a tiger. Save thee there is no other person in either heaven or the whole of this world, who, O son of Kuru's race, would be able to slay the ruler of the Madras while excited with wrath in battle. Day after day engaged in fight, he agitates thy troops. For this, slay Shalya in battle, like Maghavat slaying

Samvara. Treated with honour by Dhritarashtra's son, that hero is invincible in battle. Upon the fall of the ruler of the Madras in battle, thou art certain to have victory. Upon his slaughter, the vast Dhartarashtra host will be slain. Hearing, O monarch, these words of mine now, proceed, O Partha, against that mighty car-warrior, the ruler of the Madras. Slay that warrior, O thou of mighty arms, like Vasava slaying the Asura Namuchi. There is no need of showing any compassion here, thinking that this one is thy maternal uncle. Keeping the duties of a Kshatriya before thee, slay the ruler of the Madras. Having crossed the fathomless oceans represented by Bhishma and Drona and Karna, do not sink, with thy followers, in the print of a cow's hoof represented by Shalya. Display in battle the whole of thy ascetic power and thy Kshatriya energy. Slay that car-warrior." Having said these words, Keshava, that slayer of hostile heroes, proceeded to his tent in the evening, worshipped by the Pandavas. After Keshava had gone, king Yudhishthira the just, dismissing all his brothers and the Somakas, happily slept that night, like an elephant from whose body the darts have been plucked out. All those great bowmen of the Pancalas and Pandavas, delighted in consequence of the fall of Karna, slept that night happily. Its fever dispelled, the army of the Pandavas, abounding with great bowmen and mighty car-warriors having reached the shore as it were, became very happy that night, in consequence of the victory, O sire, it had won by the slaughter of Karna.'"

*****

Section 8

"Sanjaya said, 'After that night had passed away, king Duryodhana then, addressing all thy soldiers, said, "Arm, you mighty car-warriors!" Hearing the command of the king, the warriors began to put on their armour. Some began to yoke their steeds to their cars quickly, others ran hither and thither. The elephants began to be equipped. The foot-soldiers began to arm. Others, numbering thousands, began to spread carpets on the terraces of cars. The noise of musical instruments, O monarch, arose there, for enhancing the martial enthusiasm of the soldiers. Then all the troops, placed in their proper posts, were seen, O Bharata, to stand, clad in mail and resolved to make death their goal. Having made the ruler of the Madras their leader, the great car-warriors of the Kauravas, distributing their troops, stood in divisions. Then all thy warriors, with Kripa and Kritavarma and Drona's son and Shalya and Subala's son and the other kings that were yet alive, met thy son, and arrived at this understanding, that none of them would individually and alone fight with the Pandavas. And they said, "He amongst us that will fight, alone and unsupported, with the Pandavas, or he that will abandon a comrade engaged in fight, will be stained with the five grave sins and all the minor sins." And they said, "All of us, united together, will fight with the foe." Those great car-warriors, having made such an understanding with one another placed the ruler of the Madras at their head and quickly proceeded against their foes. Similarly, all the Pandavas, having arrayed their troops in great battle, proceeded against the Kauravas, O king, for fighting with them on every side. Soon, O chief of the Bharatas, that host, whose noise resembled that of the agitated ocean, and which seemed to be wonderful in consequence of its cars and elephants, presented the aspect of the vast deep swelling with its surges.'

"Dhritarashtra said, 'I have heard of the fall of Drona, of Bhishma and of the son of Radha. Tell me now of the fall of Shalya and of my son. How, indeed, O Sanjaya, was Shalya slain by king Yudhishthira the just? And how was my son Duryodhana slain by Bhimasena of great might?'

"Sanjaya said, 'Hear, O king, with patience, of the destruction of human bodies and the loss of elephants and steeds, as I describe (to thee) the battle. The hope became strong, O king, in the breasts of thy sons that, after Drona and Bhishma and the Suta's son had been overthrown, Shalya, O sire, would slay all the Parthas in battle. Cherishing that hope in his heart, and drawing comfort from it, O Bharata, thy son Duryodhana, relying in battle upon that mighty car-warrior, the ruler of the Madras, regarded himself as possessed of a protector. When after Karna's fall the Parthas had uttered leonine roars, a great fear, O king, had possessed the hearts of the Dhartarashtras. Assuring him duly, the valiant king of the Madras, having formed, O monarch, a grand array whose arrangements were auspicious in every respect, proceeded against the Parthas in battle. And the valiant king of the Madras proceeded, shaking his beautiful and exceedingly strong bow capable of imparting a great velocity to the shafts sped from it. And that mighty car-warrior was mounted upon the foremost of vehicles, having horses of the Sindhu breed yoked unto it. Riding upon his car, his driver made the vehicle look resplendent. Protected by that car, that hero, that brave crusher of foes (Shalya), stood, O monarch, dispelling the fears of thy sons. The king of the Madras, clad in mail, proceeded at the head of the array, accompanied by the brave Madrakas and the invincible sons of Karna. On the left was Kritavarma, surrounded by the Trigartas. On the right was Gautama (Kripa) with the Sakas and the Yavanas. In the rear was Ashvatthama surrounded by the Kambojas. In the centre was Duryodhana, protected by the foremost of the Kuru warriors. Surrounded by a large force of cavalry and other troops, Subala's son Shakuni, as also the mighty car-warrior Uluka, proceeded with the others. The mighty bowmen amongst the Pandavas, those chastisers of foes, dividing themselves, O monarch, into three bodies, rushed against thy troops. Dhrishtadyumna and Shikhandi and the mighty car-warrior Satyaki proceeded with great speed against the army of Shalya. Then king Yudhishthira, accompanied by his troops, rushed against Shalya alone, from desire of slaughtering him, O bull of Bharata's race. Arjuna, that slayer of large bands of foes, rushed with great speed against that great bowman Kritavarma and the Samsaptakas. Bhimasena and the great car-warriors among the Somakas rushed, O monarch, against Kripa, desirous of slaughtering their foes in battle. The two sons of Madri, accompanied by their troops, proceeded against Shakuni and the great car-warrior Uluka at the head of their forces. Similarly, thousands upon thousands of warriors of thy army, armed with diverse weapons and filled with rage, proceeded against the Pandavas in that battle.'

"Dhritarashtra said, 'After the fall of the mighty bowmen Bhishma and Drona and the great car-warrior Karna, and after both the Kurus and the Pandavas had been reduced in numbers, and when, indeed, the Parthas, possessed of great prowess, became once more angry in battle, what, O Sanjaya, was the strength of each of the armies?'

"Sanjaya said, 'Hear, O king, how we and the enemy both stood for battle on that occasion and what was then the strength of the two armies. 11,000 cars, O bull of Bharata's race, 10,700 elephants, and full 200,000 horses, and three millions of foot, composed the strength of thy army. 6,000 cars, 6,000 elephants, 10,000 horses, and one million of foot, O Bharata, were all that composed the remnant of the Pandava force in the battle. These, O bull of Bharata's race, encountered each other for battle. Having distributed their forces in this way, O monarch, ourselves, excited with wrath and inspired with desire of victory, proceeded against the Pandavas, having placed ourselves under the command of the ruler of the Madras. Similar, the brave Pandavas, those tigers among men, desirous of victory, and the Pancalas possessed of great fame, came to battle. Even thus, O monarch, all those tigers among men, desirous of slaughtering their foes, encountered one another at dawn of day, O lord. Then commenced a fierce and terrible battle between thy troops and the enemy, the combatants being all engaged in striking and slaughtering one another.'"

*****

Section 9

"Sanjaya said, 'Then commenced the battle between the Kurus and the Srinjayas, O monarch, that was as fierce and awful as the battle between the gods and the Asuras. Men and crowds of cars and elephants, and elephant-warriors and horsemen by thousands, and steeds, all possessed of great prowess, encountered one another. The loud noise of rushing elephants of fearful forms was then heard there resembling the roars of the clouds in the welkin, in the season of rains. Some car-warriors, struck by elephants, were deprived of their cars. Routed by those infuriate animals other brave combatants ran on the field. Well-trained car-warriors, O Bharata, with their shafts, despatched large bodies of cavalry and the footmen that urged and protected the elephants, to the other world. Well-trained horsemen, O king, surrounding great car-warriors, careered on the field, striking and slaying the latter with spears and darts and swords. Some combatants armed with bows, encompassing great car-warriors, despatched them to Yama's abode, the many unitedly battling against individual ones. Other great car-warriors, encompassing elephants and foremost warriors of their own class, slew some mighty one amongst that fought on the field, careering all around. Similarly, O king, elephants, encompassing individual car-warriors excited with wrath and scattering showers of shafts, despatched them to the other world. Elephant-warrior rushing against elephant-warrior and car-warrior against car-warrior in that battle slew each other with darts and lances and cloth-yard shafts, O Bharata. Cars and elephants and horses, crushing foot-soldiers in the midst of battle, were seen to make confusion worse confounded. Adorned with yak-tails, steeds rushed on all sides, looking like the swans found on the plains at the foot of Himavat. They rushed with such speed that they seemed ready to devour the very Earth. The field, O monarch, indented with the hoofs of those steeds, looked beautiful like a beautiful woman bearing the marks of (her lover's) nails on her person. With the noise made by the tread of heroes, the wheels of cars, the shouts of foot-soldiers, the grunts of elephants, the peal of drums and other musical instruments, and the blare of conchs, the Earth began to resound as if with deafening peals of thunder. In consequence of twanging bows and flashing sabres and the glaring armour of the combatants, all became so confused there, that nothing could be distinctly marked. Invulnerable arms, lopped off from human bodies, and looking like the tusks of elephants, jumped up and writhed and moved furiously about. The sound made, O monarch, by heads falling on the field of battle, resembled that made by the falling fruits of palmyra trees. Strewn with those fallen heads that were crimson with blood, the Earth looked resplendent as if adorned with gold-coloured lotuses in their season. Indeed, with those lifeless heads with upturned eyes, that were exceedingly mangled (with shafts and other weapons), the field of battle, O king, looked resplendent as if strewn with full blown lotuses. With the fallen arms of the combatants, smeared with sandal and adorned with costly Keyuras, the earth looked bright as if strewn with the gorgeous poles set up in Indra's honour. The field of battle became covered with the thighs of kings, cut off in that battle and looking like the tapering trunks of elephants. Teeming with hundreds of headless trunk and strewn with umbrellas and yak-tails, that vast army looked beautiful like a flowering forest. Then, on the field of battle, O monarch, warriors careered fearlessly, their limbs bathed in blood and therefore looking like flowering Kinsukas. Elephants also, afflicted with arrows and lances, fell down here and there like broken clouds dropped from the skies. Elephant divisions, O monarch, slaughtered by high-souled warriors, dispersed in all directions like wind-tossed clouds. Those elephants, looking like clouds, fell down on the Earth, like mountains riven with thunder, O lord, on the occasion of the dissolution of the world at the end of the Yuga. Heaps upon heaps, looking like mountains, were seen, lying on the ground, of fallen steeds with their riders. A river appeared on the field of battle, flowing towards the other world. Blood formed its waters and cars its eddies. Standards formed its trees, and bones its pebbles. The arms (of combatants) were its alligators, bows its current, elephants its large rocks, and steeds its smaller ones. Fat and marrow formed its mire, umbrellas its swans, and maces its rafts. Abounding with armour and head-gears, banners constituted its beautiful trees. Teeming with wheels that formed its swarms of Chakravakas, it was covered with Trivenus and Dandas. Inspiring the brave with delight and enhancing the fears of the timid, that fierce river set in, whose shores abounded with Kurus and Srinjayas. Those brave warriors, with arms resembling spiked bludgeons, by the aid of their vehicles and animals serving the purposes of rafts and boats, crossed that awful river which ran towards the region of the dead. During the progress of that battle, O monarch, in which no consideration was shown by anybody for anyone, and which, fraught with awful destruction of the four kinds of forces, therefore, resembled the battle between the gods and the Asuras in days of old, some among the combatants, O scorcher of foes, loudly called upon their kinsmen and friends. Some, called upon by crying kinsmen, returned, afflicted with fear. During the progress of that fierce and awful battle, Arjuna and Bhimasena stupefied their foes. That vast host of thine, O ruler of men, thus slaughtered, swooned away on the field, like a woman under the influence of liquor. Having stupefied that army, Bhimasena and Dhananjaya blew their conchs and uttered leonine roars. As soon as they heard that loud peal, Dhrishtadyumna and Shikhandi, placing king Yudhishthira at their head, rushed against the ruler of the Madras. Exceedingly wonderful and terrible, O monarch, was the manner in which those heroes, unitedly and as separate bodies, then fought with Shalya. The two sons of Madri, endued with great activity, accomplished in weapons, and invincible in battle, proceeded with great speed against thy host, inspired with desire of victory. Then thy army, O bull of Bharata's race, mangled in diverse ways with shafts by the Pandavas eager for victory, began to fly away from the field. That host, thus struck and broken by firm bowmen, O monarch, fled away on all sides in the very sight of thy sons. Loud cries of "Oh!" and "Alas!" O Bharata, arose from among thy warriors, while some illustrious Kshatriyas among the routed combatants, desirous of victory, cried out saying, "Stop, stop!" For all that, those troops of thine, broken by the Pandavas, fled away, deserting on the field their dear sons and brothers and maternal, uncles and sister's sons and relatives by marriage and other kinsmen. Urging their steeds and elephants to greater speed, thousands of warriors fled away, O bull of Bharata's race, bent only upon their own safety.'"

*****

Section 10

"Sanjaya said, 'Beholding the army broken, the valiant king of the Madras, addressed his driver, saying, "Quickly urge these steeds endued with the fleetness of thought. Yonder stays king Yudhishthira, the son of Pandu, looking resplendent with the umbrella held over his head. Take me thither with speed, O driver, and witness my might. The Parthas are unable to stand before me in battle." Thus addressed, the driver of the Madra king proceeded to that spot where stood king Yudhishthira the just of true aim. Shalya fell suddenly upon the mighty host of the Pandavas. Alone, he checked it like the continent checking the surging sea. Indeed, the large force of the Pandavas, coming against Shalya, O sire, stood still in that battle, like the rushing sea upon encountering a mountain. Beholding the ruler of the Madras standing for battle on the field, the Kauravas returned, making death their goal. After they had returned, O king, and separately taken up their positions in well-formed array, an awful battle set in, in which blood flowed freely like water.

"'The invincible Nakula encountered Chitrasena. These two heroes, both of whom were excellent bowmen, approaching, drenched each other with showers of arrows in that battle, like two pouring clouds risen in the welkin on the south and the north. I could not mark any difference between the son of Pandu and his antagonist. Both of them were accomplished in weapons, both endued with might, and both conversant with the practices of car-warriors. Each bent upon slaying the other, they carefully looked for each other's lapses. Then Chitrasena, O monarch, with a broad-headed shaft, well-tempered and sharp, cut off Nakula's bow at the handle. Fearlessly then the son of Karna struck the bowless Nakula at the forehead with three shafts equipped with wings of gold and whetted on stone. With a few other keen arrows he then despatched Nakula's steeds to Yama's abode. Next, he felled both the standard and the driver of his antagonist, each with three arrows. With those three arrows sped from the arms of his foe sticking to his fore-head, Nakula, O king, looked beautiful like a mountain with three crests. Deprived of his bow and his cars, the brave Nakula, taking up a sword, jumped down from his vehicle like a lion from a mountain-summit.

As, however, he rushed on foot, his antagonist poured a shower of arrows upon him. Possessed of active prowess, Nakula received that arrowy shower on his shield. Getting at the car then of Chitrasena, the mighty-armed hero, the son of Pandu, conversant with all modes of warfare and incapable of being tired with exertion, ascended it in the very sight of all the troops. The son of Pandu then cut off from Chitrasena's trunk his diadem-decked head adorned with ear-rings, and graced with a beautiful nose and a pair of large eyes. At this, Chitrasena, endued with the splendour of the sun, fell down on the terrace of his car. Beholding Chitrasena slain, all the great car-warriors there uttered loud cries of praise and many leonine roars. Meanwhile, the two sons of Karna, Sushena and Satyasena, both of whom were great car-warriors, beholding their brother slain, shot showers of keen shafts. Those foremost of car-warriors rushed with speed against the son of Pandu like a couple of tigers, O king, in the deep forest rushing against an elephant from desire of slaying him. Both of them poured their keen shafts upon the mighty car-warrior Nakula. Indeed, as they poured those shafts, they resembled two masses of clouds pouring rain in torrents. Though pierced with arrows all over, the valiant and heroic son of Pandu cheerfully took up another bow after ascending on another car, and stood in battle like the Destroyer himself in rage. Then those two brothers, O monarch, with their straight shafts, cut off Nakula's car into fragments. Then Nakula, laughing, smote the four steeds of Satyasena with four whetted and keen shafts in that encounter. Aiming a long shaft equipped with wings of gold, the son of Pandu then cut off, O monarch, the bow of Satyasena. At this, the latter, mounting on another car and taking up another bow, as also his brother Sushena, rushed against the son of Pandu. The valiant son of Madri fearlessly pierced each of them, O monarch, with couple of shafts at the van of battle. Then the mighty car-warrior Sushena, filled with wrath, cut off in that battle, laughing the while, the formidable bow of Pandu's son with a razor-headed arrow. Then Nakula, insensate with rage, took up another bow and pierced Sushena with five arrows and struck his standard with one. Without losing a moment, he then cut off the bow and the leathern fence of Satyasena also, O sire, at which all the troops there uttered a loud shout. Satyasena, taking up another foe-slaying bow that was capable of bearing a great strain, shrouded the son of Pandu with arrows from every side. Baffling those arrows, Nakula, that slayer of hostile heroes, pierced each of his antagonists with a couple of shafts. Each of the latter separately pierced the son of Pandu in return with many straight-coursing shaft. Next they pierced Nakula's driver also with many keen shafts. The valiant Satyasena then, endued with great lightness of hand, cut off without his brother's help the shafts of Nakula's car and his bow with a couple of arrows. The Atiratha Nakula, however, staying on his car, took up a dart equipped with a golden handle and a very keen point, and steeped in oil and exceedingly bright. It resembled, O lord, a she-snake of virulent poison, frequently darting out her tongue. Raising that weapon he hurled it at Satyasena in that encounter. That dart, O king, pierced the heart of Satyasena in that battle and reduced it into a hundred fragments. Deprived of his senses and life, he fell down upon the Earth from his car. Beholding his brother slain, Sushena, insensate with rage, suddenly made Nakula carless in that battle. Without losing a moment, he poured his arrows over the son of Pandu fighting on foot. Seeing Nakula carless, the mighty car-warrior Sutasoma, the son of Draupadi, rushed to that spot for rescuing his sire in battle. Mounting then upon the car of Sutasoma, Nakula, that hero of Bharata's race, looked beautiful like a lion upon a mountain. Then taking up another bow, he fought with Sushena. Those two great car-warriors, approaching each other, and shooting showers of arrows, endeavoured to encompass each other's destruction. Then Sushena, filled with rage, struck the son of Pandu with three shafts and Sutasoma with twenty in the arms and the chest. At this, the impetuous Nakula, O monarch, that slayer of hostile heroes, covered all the points of the compass with arrows. Then taking up a sharp shaft endued with great energy and equipped with a semi-circular head, Nakula sped it with great force at Karna's son in that battle. With that arrow, O best of kings, the son of Pandu cut off from Sushena's trunk the latter's head in the very sight of all the troops. That feat seemed exceedingly wonderful. Thus slain by the illustrious Nakula, Karna's son fell down like a lofty tree on the bank of a river thrown down by the current of the stream. Beholding the slaughter of Karna's sons and the prowess of Nakula, thy army, O bull of Bharata's race, fled away in fear. Their commander, however, the brave and valiant ruler of the Madras, that chastiser of foes, then protected, O monarch, those troops in that battle. Rallying his host, O king, Shalya stood fearlessly in battle, uttering loud leonine roars and causing his bow to twang fiercely. Then thy troops, O king, protected in battle by that firm bowman, cheerfully proceeded against the foe once more from every side. Those high-souled warriors, surrounding that great bowman, the ruler of the Madras, stood, O king, desirous of battling on every side. Then Satyaki, and Bhimasena, and those two Pandavas, the twin sons of Madri, placing that chastiser of foes and abode of modesty, Yudhishthira, at their head, and surrounding him on all sides in that battle, uttered leonine roars. And those heroes also caused a loud whizz with the arrows they shot and frequently indulged in diverse kinds of shouts. Smilingly, all thy warriors, filled with rage, speedily encompassed the ruler of the Madras and stood from desire of battle. Then commenced a battle, inspiring the timid with fear, between thy soldiers and the enemy, both of whom made death their goal. That battle between fearless combatants, enhancing the population of Yama's kingdom, resembled, O monarch, that between the gods and the Asuras in days of yore. Then the ape-bannered son of Pandu, O king, having slaughtered the Samsaptakas in battle, rushed against that portion of the Kaurava army. Smiling, all the Pandavas, headed by Dhrishtadyumna, rushed against the same division, shooting showers of keen arrows. Overwhelmed by the Pandavas, the Kaurava host became stupefied. Indeed, those divisions then could not discern the cardinal point from the subsidiary points of the compass. Covered with keen arrows sped by the Pandavas, the Kaurava army, deprived of its foremost warriors, wavered and broke on all sides. Indeed, O Kaurava, that host of thine began to be slaughtered by the mighty car-warriors of the Pandavas. Similarly, the Pandava host, O king, began to be slaughtered in hundreds and thousands in that battle by thy sons on every side with their arrows. While the two armies, exceedingly excited, were thus slaughtering each other, they became much agitated like two streams in the season of rains. During the progress of that dreadful battle, O monarch, a great fear entered the hearts of thy warriors as also those of the Pandavas.'"

*****

Section 11

Sanjaya said, "When the troops, slaughtered by one another, were thus agitated, when many of the warriors fled away and the elephants began to utter loud cries, when the foot-soldiers in that dreadful battle began to shout and wail aloud, when the steeds, O king, ran in diverse directions, when the carnage became awful, when a terrible destruction set in of all embodied creatures, when weapons of various kinds fell or clashed with one another, when cars and elephants began to be mangled together, when heroes felt great delight and cowards felt their fears enhanced, when combatants encountered one another from desire of slaughter, on that awful occasion of the destruction of life, during the progress of that dreadful sport, that is, of that awful battle that enhanced the population of Yama's kingdom, the Pandavas slaughtered thy troops with keen shafts, and, after the same manner, thy troops slew those of the Pandavas.

During that battle inspiring the timid with terror, indeed, during the progress of the battle as it was fought on that morning about the hour of sunrise, the Pandava heroes of good aim, protected by the high-souled Yudhishthira, fought with thy forces, making death itself their goal. The Kuru army, O thou of the race of Kuru, encountering the proud Pandavas endued with great strength, skilled in smiting, and possessed of sureness of aim, became weakened and agitated like a herd of she-deer frightened at a forest conflagration.

Beholding that army weakened and helpless like a cow sunk in mire, Shalya, desirous of rescuing it, proceeded against the Pandava army. Filled with rage, the ruler of the Madras, taking up an excellent bow, rushed for battle against the Pandava foes. The Pandavas also, O monarch, in that encounter, inspired with desire of victory, proceeded against the ruler of the Madras and pierced him with keen shafts. Then the ruler of the Madras, possessed of great strength, afflicted that host with showers of keen arrows in the very sight of king Yudhishthira the just.

At that time diverse portents appeared to the view. The Earth herself, with her mountains, trembled, making a loud noise. Meteors, with keen points bright as those of lances equipped with handles, piercing the air, fell upon the Earth from the firmament. Deer and buffaloes and birds, O monarch, in large numbers, placed thy army to their right, O king. The planets Venus and Mars, in conjunction with Mercury, appeared at the rear of the Pandavas and to the front of all the (Kaurava) lords of Earth. Blazing flames seemed to issue from the points of weapons, dazzling the eyes (of the warriors). Crows and owls in large numbers perched upon the heads of the combatants and on the tops of their standards. Then a fierce battle took place between the Kaurava and the Pandava combatants, assembled together in large bodies. Then, O king, the Kauravas, mustering all their divisions, rushed against the Pandava army. Of soul incapable of being depressed, Shalya then poured dense showers of arrows on Yudhishthira, the son of Kunti like the thousand-eyed Indra pouring rain in torrents. Possessed of great strength, he pierced Bhimasena, and the five sons of Draupadi and Dhristadyumna, the two sons of Madri by Pandu, and the grandson of Sini, and Shikhandi also, each with ten arrows equipped with wings of gold and whetted on stone. Indeed, he began to pour his arrows like Maghavat (Indra) pouring rain at the close of the summer season. Then the Prabhadrakas, O king, and the Somakas, were seen felled or falling by thousands, in consequence of Shalya's arrows. Multitudinous as swarms of bees or flights of locusts, the shafts of Shalya were seen to fall like thunderbolts from the clouds. Elephants and steeds and foot-soldiers and car-warriors, afflicted with Shalya's arrows, fell down or wandered or uttered loud wails. Infuriate with rage and prowess, the ruler of the Madras shrouded his foes in that battle like Destroyer at the end of the Yuga. The mighty ruler of the Madras began to roar aloud like the clouds. The Pandava army, thus slaughtered by Shalya, ran towards Yudhishthira, the son of Kunti (for protection). Possessed of great lightness of hand, Shalya, having in that battle crushed them with whetted arrows, began to afflict Yudhishthira with a dense shower of shafts. Beholding Shalya impetuously rushing towards him with horsemen and foot-soldiers, king Yudhishthira, filled with wrath, checked him with keen shafts, even as an infuriate elephant is checked with iron-hooks. Then Shalya sped a terrible arrow at Yudhishthira that resembled a snake of virulent poison. Piercing through the high-souled son of Kunti, that arrow quickly fell down upon the Earth.

Then Vrikodara, filled with wrath, pierced Shalya with seven arrows, and Sahadeva pierced him with five, and Nakula with ten. The (five) sons of Draupadi poured upon that foe-slaying hero, the impetuous Artayani (Shalya), showers of arrows like a mass of clouds pouring rain upon a mountain. Beholding Shalya struck by the Parthas on every side, both Kritavarma and Kripa rushed in wrath towards that spot. Uluka also of mighty energy, and Shakuni the son of Subala, and the mighty car-warrior Ashvatthama with smiles on his lips, and all thy sons protected Shalya by every means in that battle. Piercing Bhimasena with three arrows, Kritavarma, shooting a dense shower of shafts, checked that warrior who then seemed to be the embodiment of wrath. Excited with rage, Kripa struck Dhrishtadyumna with many arrows. Shakuni proceeded against the sons of Draupadi, and Ashvatthama against the twins. That foremost of warriors, Duryodhana, possessed of fierce energy, proceeded, in that battle, against Keshava and Arjuna, and endued with might, he struck them both with many arrows. Thus hundreds of combats, O monarch, that were fierce and beautiful, took place between thy men and the enemy, on diverse parts of the field. The chief of the Bhojas then slew the brown steeds of Bhimasena's car in that encounter. The steedless son of Pandu, alighting from his car, began to fight with his mace, like the Destroyer himself with his uplifted bludgeon. The ruler of the Madras then slew the steeds of Sahadeva before his eyes. Then Sahadeva slew Shalya's son with his sword. The preceptor Gautama (Kripa) once more fearlessly fought with Dhrishtadyumna, both exerting themselves with great care. The preceptor's son Ashvatthama, without much wrath and as if smiling in that battle, pierced each of the five heroic sons of Draupadi with ten arrows. Once more the steeds of Bhimasena were slain in that battle. The steedless son of Pandu, quickly alighting from his car, took up his mace like the Destroyer taking his bludgeon. Excited with wrath, that mighty hero crushed the steeds and the car of Kritavarma. Jumping down from his vehicle, Kritavarma then fled away. Shalya also, excited with rage, O king, slaughtered many Somakas and Pandavas, and once more afflicted Yudhishthira with many keen shafts. Then the valiant Bhima, biting his nether lip, and infuriate with rage, took up his mace in that battle, and aimed it at Shalya for the latter's destruction. Resembling the very bludgeon of Yama, impending (upon the head of the foe) like kala-ratri (Death Night), exceedingly destructive of the lives of elephants and steeds and human beings, twined round with cloth of gold, looking like a blazing meteor, equipped with a sling, fierce as a she-snake, hard as thunder, and made wholly of iron, smeared with sandal-paste and other unguents like a desirable lady, smutted with marrow and fat and blood, resembling the very tongue of Yama, producing shrill sounds in consequence of the bells attached to it, like unto the thunder of Indra, resembling in shape a snake of virulent poison just freed from its slough, drenched with the juicy secretions of elephants, inspiring hostile troops with terror and friendly troops with joy, celebrated in the world of men, and capable of riving mountain summits, that mace, with which the mighty son of Kunti had in Kailasa challenged the enraged Lord of Alaka, the friend of Maheshvara, that weapon with which Bhima, though resisted by many, had in wrath slain a large number of proud Guhyakas endued with powers of illusion on the breasts of Gandhamadana for the sake of procuring Mandara flowers for doing what was agreeable to Draupadi, uplifting that mace which was rich with diamonds and jewels and gems and possessed of eight sides and celebrated as Indra's thunder, the mighty-armed son of Pandu now rushed against Shalya. With that mace of awful sound, Bhima, skilled in battle, crushed the four steeds of Shalya that were possessed of great fleetness. Then the heroic Shalya, excited with wrath in that battle, hurled a lance at the broad chest of Bhima and uttered a loud shout. That lance, piercing through the armour of Pandu's son, presented into his body. Vrikodara, however, fearlessly plucking out the weapon, pierced therewith the driver of Shalya in the chest. His vitals pierced, the driver, vomiting blood, fell down with agitated heart. At this, the ruler of the Madras came down from his car and cheerlessly gazed at Bhima. Beholding his own feat thus counteracted, Shalya became filled with wonder. Of tranquil soul, the ruler of the Madras took up his mace and began to cast his glances upon his foe. Beholding that terrible feat of his in battle, the Parthas, with cheerful hearts, worshipped Bhima who was incapable of being tired with exertion.'"

*****

Section 12

"Sanjaya said, 'Seeing his driver fallen, Shalya, O king, quickly took up his mace made wholly of iron and stood immovable as a bull. Bhima, however, armed with his mighty mace, rushed impetuously towards Shalya who then looked like the blazing Yuga-fire, or the Destroyer armed with the noose, or the Kailasa mountain with its formidable crest, or Vasava with his thunder, or Mahadeva with his trident, or an infuriate elephant in the forest. At that time the blare of thousands of conchs and trumpets and loud leonine roars arose there, enhancing the delight of heroes. The combatants of both armies, looking at those two foremost of warriors from every side, applauded them both, saying, "Excellent, Excellent! Save the ruler of the Madras, or Rama, that delighter of the Yadus, there is none else that can venture to endure the impetuosity of Bhima in battle. Similarly, save Bhima, there is no other warrior that can venture to endure the force of the mace of the illustrious king of the Madras in battle." Those two combatants then, Vrikodara and the ruler of the Madras, roaring like bulls, careered in circles, frequently jumping up in the air. In that encounter between those two lions among men, no difference could be noticed between them either in respect of their careering in circles or of their wielding the mace. The mace of Shalya, wrapped round with a resplendent cloth of gold that looked like a sheet of fire, inspired the spectators with dread. Similarly, the mace of the high-souled Bhima, as the latter careered in circles, looked like lightning in the midst of the clouds. Struck by the ruler of the Madras with his mace, the mace of Bhima, O king, produced sparks of fire in the welkin which thereupon seemed to be ablaze. Similarly, struck by Bhima with his mace, the mace of Shalya produced a shower of blazing coals which seemed exceedingly wonderful. Like two gigantic elephants striking each other with their tusks, or two huge bulls striking each other with their horns, those two heroes began to strike each other with their foremost of maces, like a couple of combatants striking each other with iron bound clubs. Their limbs being struck with each other's mace, they soon became bathed in blood and looked handsomer in consequence like two flowering Kinsukas. Struck by the ruler of the Madras on both his left and right, the mighty-armed Bhimasena stood immovable like a mountain. Similarly, though struck repeatedly with the force of Bhima's mace, Shalya, O king, moved not, like a mountain assailed by an elephant with his tusks. The noise made by the blows of the maces of those two lions among men was heard on all sides like successive peals of thunder. Having ceased for a moment, those two warriors of great energy once more began, with uplifted maces, to career in closer circles. Once more the clash took place between those two warriors of superhuman feats, each having advanced towards the other by eight steps, and each assailing the other with his uplifted iron club. Then, wishing to get at each other, they once more careered in circles. Both accomplished (in the use of the mace) they began to display their superiority of skill. Uplifting their terrible weapons, they then again struck each other like mountains striking each other with their crests at the time of an earthquake. Exceedingly crushed with each other's mace in consequence of each other's strength, both those heroes fell down at the same time like a couple of poles set up for Indra's worship. The brave combatants then of both armies, at that sight, uttered cries of "Oh!" and "Alas!" Struck with great force in their vital limbs, both of them had become exceedingly agitated. Then the mighty Kripa, taking up Shalya, that bull among the Madras, on his own car, quickly bore him away from the field of battle. Within, however, the twinkling of an eye, Bhimasena, rising up, and still reeling as if drunk, challenged, with uplifted mace, the ruler of the Madras. Then the heroic warriors of thy army, armed with diverse weapons, fought with the Pandavas, causing diverse musical instruments to be blown and beat. With uplifted arms and weapons and making a loud noise, O monarch, thy warriors headed by Duryodhana rushed against the Pandavas. Beholding the Kaurava host, the sons of Pandu, with leonine roars, rushed against those warriors headed by Duryodhana. Then thy son, O bull of Bharata's race, singling out Chekitana amongst those rushing heroes, pierced him deeply with a lance in the chest. Thus assailed by thy son, Chekitana fell down on the terrace of his car, covered with blood, and overcome with a deep swoon. Beholding Chekitana slain, the great car-warriors among the Pandavas incessantly poured their arrowy showers (upon the Kauravas). Indeed, the Pandavas, inspired with desire of victory, O monarch, careered beautifully on all sides amongst thy divisions. Kripa, and Kritavarma, and the mighty son of Subala, placing the ruler of the Madras before them, fought with king Yudhishthira the just. Duryodhana, O monarch, fought with Dhrishtadyumna, the slayer of Bharadwaja's son, that hero endued with abundant energy and prowess. 3,000 cars, O king, despatched by thy son and headed by Drona's son, battled with Vijaya (Arjuna). All those combatants, O king, had firmly resolved to win victory and had cast off fear with life itself. Indeed, O king, thy warriors penetrated into the midst of the Pandava army like swans into a large lake. A fierce battle then took place between the Kurus and the Pandavas, the combatants being actuated with the desire of slaughtering one another and deriving great pleasure from giving and receiving blows. During the progress, O king, of that battle which was destructive of great heroes, an earthly dust, terrible to behold, was raised by the wind. From only the names we heard (of the Pandava warriors) that were uttered in course of that battle and from those (of the Kuru warriors) that were uttered by the Pandavas, we knew the combatants that fought with one another fearlessly. That dust, however, O tiger among men, was soon dispelled by the blood that was shed, and all the points of the compass became once more clear when that dusty darkness was driven away. Indeed, during the progress of that terrible and awful battle, no one among either thy warriors or those of the foe, turned his back. Desirous of attaining to the regions of Brahman and longing for victory by fair fight, the combatants displayed their prowess, inspired with the hope of heaven. For paying off the debt they owed to their masters on account of the sustenance granted by the latter, or firmly resolved to accomplish the objects of their friends and allies, the warriors, with hearts fixed on heaven, fought with one another on that occasion. Shooting and hurling weapons of diverse kinds, great car-warriors roared at or smote one another. "Slay, pierce, seize, strike, cut off!" These were the words that were heard in that battle, uttered by the warriors and those of the foe. Then Shalya, O monarch, desirous of slaying him, pierced king Yudhishthira the just, that mighty car-warrior with many sharp arrows. Conversant with what are the vital limbs of the body, the son of Pritha, however, O monarch, with the greatest ease, struck the ruler of the Madras with four and ten cloth-yard shafts, aiming at the latter's vital limbs. Resisting the son of Pandu with his shafts, Shalya of great fame, filled with rage and desirous of slaying his adversary, pierced him in that battle with innumerable arrows equipped with Kanka feathers. Once more, O monarch, he struck Yudhishthira with a straight shaft in the very sight of all the troops. King Yudhishthira the just, possessed of great fame and filled with rage, pierced the ruler of the Madras with many keen arrows equipped with feathers of Kankas and peacocks. The mighty car-warrior then pierced Candrasena with seventy arrows and Shalya's driver with nine, and Drumasena with four and sixty. When the two protectors of his car-wheels were (thus) slain by the high-souled son of Pandu, Shalya, O king, slew five and twenty warriors among the Cedis. And he pierced Satyaki with five and twenty keen arrows, and Bhimasena with seven, and the two sons of Madri with a hundred, in that battle. While Shalya was thus careering in that battle, that best of kings, the son of Pritha, sped at him many shafts that resembled snakes of virulent poison. With a broad-headed arrow, Yudhishthira the son of Kunti then cut off from his car the standard top of his adversary as the latter stood in his front. We saw the standard of Shalya, which was thus cut off by the son of Pandu in that great battle, fall down like a riven mountain summit. Seeing his standard fallen and observing the son of Pandu standing before him, the ruler of the Madras became filled with rage and shot showers of shafts. That bull amongst Kshatriyas, Shalya of immeasurable soul, poured over the Kshatriyas in that battle dense showers of arrows like the deity of the clouds pouring torrents of rain. Piercing Satyaki and Bhimasena and the twin sons of Madri by Pandu, each with five arrows, he afflicted Yudhishthira greatly. We then, O monarch, beheld a net of arrows spread before the chest of Pandu's son like a mass of risen clouds. The mighty car-warrior Shalya, in that battle, filled with rage, shrouded Yudhishthira with straight shafts. At this, king Yudhishthira afflicted with those showers of shafts, felt himself deprived of his prowess, even as the Asura Jambha had become before the slayer of Vritra.'"

*****

Section 13

"Sanjaya said, 'When king Yudhishthira the just was thus afflicted by the ruler of Madras, Satyaki and Bhimasena and the two sons of Madri by Pandu, encompassing Shalya with their cars, began to afflict him in that battle. Beholding the unsupported Shalya thus afflicted by those great car-warriors (and seeing him successfully repel those attacks), loud sounds of applause were heard, and the Siddhas (who witnessed the encounter) became filled with delight. The ascetics, assembled together (for witnessing the battle), declared it to be wonderful. Then Bhimasena in that encounter, having pierced Shalya who had become (as his name implied) an irresistible dart in prowess, with one arrow, next pierced him with seven. Satyaki, desirous of rescuing the son of Dharma, pierced Shalya with a hundred arrows and uttered a loud leonine roar. Nakula pierced him with five arrows, and Sahadeva with seven; the latter then once more pierced him with as many. The heroic ruler of the Madras, struggling carefully in that battle, thus afflicted by those mighty car-warriors, drew a formidable bow capable of bearing a great strain and of imparting great force to the shafts sped from it, and pierced Satyaki, O sire, with five and twenty shafts and Bhima with three and seventy and Nakula with seven. Then cutting off with a broad-headed arrow the bow, with shaft fixed on the string of Sahadeva, he pierced Sahadeva himself, in that battle, with three and seventy shafts. Sahadeva then, stringing another bow, pierced his maternal uncle of great splendour with five shafts that resembled snakes of virulent poison or blazing fire. Filled with great rage, he then struck his adversary's driver with a straight shaft in that battle and then Shalya himself once more with three. Then Bhimasena pierced the ruler of the Madras with seventy arrows, and Satyaki pierced him with nine, and king Yudhishthira with sixty. Thus pierced, O monarch, by those mighty car-warriors, blood began to flow from Shalya's body, like crimson streams, running down the breast of a mountain of red chalk. Shalya, however, quickly pierced in return each of those great bowmen with five arrows, O king, which feat seemed exceedingly wonderful. With another broad-headed arrow, that mighty car-warrior then, O sire, cut off the stringed bow of Dharma's son in that encounter. Taking up another bow, that great car-warrior, the son of

Dharma, covered Shalya, his steeds, and driver, and standard, and car, with many arrows. Thus shrouded in that battle by the son of Dharma with his shafts, Shalya struck the former with ten keen arrows. Then Satyaki, filled with rage upon beholding the son of Dharma thus afflicted with shafts, checked the heroic ruler of the Madras with clouds of arrows. At this, Shalya cut off with a razor-faced arrow the formidable bow of Satyaki, and pierced each of the other Pandava warriors with three arrows. Filled with rage, O monarch, Satyaki of unbaffled prowess then hurled at Shalya a lance equipped with a golden staff and decked with many jewels and gems. Bhimasena sped at him a cloth-yard shaft that looked like a blazing snake; Nakula hurled at him a dart, Sahadeva an excellent mace, and the son of Dharma a Sataghni impelled by the desire of despatching him. The ruler of the Madras, however, quickly baffled in that battle all those weapons, hurled from the arms of those five warriors at him, as these coursed towards his car. With a number of broad-headed arrows Shalya cut off the lance hurled by Satyaki. Possessed of valour and great lightness of hand, he cut off into two fragments the gold-decked shaft sped at him by Bhima. He then resisted with clouds of shafts the terrible dart, equipped with a golden handle, that Nakula had sped at him and the mace also that Sahadeva had thrown. With a couple of other arrows, O Bharata, he cut off the Sataghni sped at him by the king, in the very sight of the sons of Pandu, and uttered a loud leonine roar. The grandson of Sini, however, could not endure the defeat of his weapon in that battle. Insensate with rage, Satyaki took up another bow and pierced the ruler of the Madras with two shafts and his driver with three. At this, Shalya, O monarch, excited with rage, deeply pierced all of them with ten arrows, like persons piercing mighty elephants with sharp-pointed lances. Thus checked in that battle by the ruler of the Madras, O Bharata, those slayers of foes became unable to stay in front of Shalya. King Duryodhana, beholding the prowess of Shalya, regarded the Pandavas, the Pancalas, and the Srinjayas as already slain. Then, O king, the mighty-armed Bhimasena, possessed of great prowess and mentally resolved to cast off his life-breaths, encountered the ruler of the Madras. Nakula and Sahadeva and Satyaki of great might, encompassing Shalya, shot their arrows at him from every side. Though encompassed by those four great bowmen and mighty car-warriors among the Pandavas, the valiant ruler of the Madras still fought with them. Then, O king, the royal son of Dharma, in that dreadful battle, quickly cut off with a razor-headed arrow one of the protectors of Shalya's car-wheels. When that brave and mighty car-warrior, that protector of Shalya's car-wheel, was thus slain, Shalya of great strength covered the Pandava troops with showers of arrows. Beholding his troops shrouded with arrows, O monarch, in that battle, king Yudhishthira the just began to reflect in this strain, "Verily, how shall those grave words of Madhava become true? I hope, the rider of the Madras, excited with rage, will not annihilate my army in battle.' Then the Pandavas, O elder brother of Pandu (Dhritarashtra), with cars and elephants and steeds, approached the ruler of the Madras and began to afflict him from every side. Like the wind dispersing mighty masses of clouds, the king of the Madras, in that battle, dispersed that risen shower of arrows and diverse other kinds of weapons in profusion. We then beheld the downpour of gold-winged arrows shot by Shalya coursing through the welkin like a flight of locusts. Indeed, those arrows shot by the ruler of the Madras from the van of battle were seen to fall like swarms of birds. With the gold-decked shafts that issued from the bow of the Madra king, the welkin, O monarch, became so filled that there was not an inch of empty space. When a thick gloom appeared, caused by the arrows shot by the mighty ruler of the Madras owing to his extreme lightness of hands in that dreadful battle, and when they beheld the vast host of the Pandavas thus agitated by that hero, the gods and the Gandharvas became filled with great wonder. Afflicting with vigour all the Pandava warriors with his shafts from every side, O sire, Shalya shrouded king Yudhishthira the just and roared repeatedly like a lion. The mighty car-warriors of the Pandavas, thus shrouded by Shalya in that battle, became unable to proceed against that great hero for fighting with him. Those, however, amongst the Pandavas, that had Bhimasena at their head and that were led by king Yudhishthira the just, did not fly away from that ornament of battle, the brave Shalya.'"

*****

Section 14

"Sanjaya said, 'Meanwhile Arjuna, in that battle, pierced with many arrows by the son of Drona as also by the latter's followers, the heroic and mighty car-warriors among the Trigartas, pierced Drona's son in return with three shafts, and each of the other warriors with two. Once again, the mighty-armed Dhananjaya covered his enemies with showers of shafts. Though struck with keen arrows and though they looked like porcupines in consequence of those arrows sticking to their limbs, still thy troops, O bull of Bharata's race, fled not from Partha in that battle. With Drona's son at their head, they encompassed that mighty car-warrior and fought with him, shooting showers of shafts. The gold-decked arrows, O king, shot by them, speedily filled the terrace of Arjuna's car. Beholding those two great bowmen, those two foremost of all warriors, the two Krishnas, covered with arrows, those invincible (Kaurava) combatants became filled with delight. Indeed, at that time, the Kuvara, the wheels, the shaft, the traces, the yoke, and the Anukarsha, O lord, of Arjuna's car, became entirely enveloped with arrows. The like of what thy warriors then did unto Partha had never before, O king, been either seen or heard. That car looked resplendent with those keen arrows of beautiful wings like a celestial vehicle blazing with hundreds of torches dropped on the Earth. Then Arjuna, O monarch, covered that hostile division with showers of straight shafts like a cloud pouring torrents of rain on a mountain. Struck in that battle with arrows inscribed with Partha's name, those warriors, beholding that state of things, regarded the field of battle to be full of Parthas. Then the Partha-fire, having for its wonderful flames and the loud twang of Gandiva for the wind that fanned it, began to consume the fuel constituted by thy troops. Then, O Bharata, heaps of fallen wheels and yokes, of quivers, of banners and standards, with the vehicles themselves that bore them, of shafts and Anukarshas and Trivenus, of axles and traces and goads, of heads of warriors decked with earrings and headgears, of arms, O monarch, and thighs in thousands of umbrellas along with fans, and of diadems and crowns, were seen along the tracks of Partha's car. Indeed, along the track of the angry Partha's car, O monarch, the ground, miry with blood, became impassable, O chief of the Bharatas, like the sporting ground of Rudra. The scene inspired the timid with fear and the brave with delight. Having destroyed 2,000 cars with their fences, that scorcher of foes, Partha, looked like a smokeless fire with blazing flames. Indeed, even as the illustrious Agni when he blazes forth (at the end of the Yuga) for destroying the mobile and the immobile universe, even so looked, O king, the mighty car-warrior Partha. Beholding the prowess of Pandu's son in that battle, the son of Drona, on his car equipped with many banners, endeavoured to check him. Those two tigers among men, both having white steeds yoked unto their vehicles and both regarded as the foremost of car-warriors, quickly encountered each other, each desirous of slaying the other. The arrowy showers shot by both became exceedingly terrible and were as dense, O bull of Bharata's race, as the torrents of rain poured by two masses of clouds at the close of summer. Each challenging the other, those two warriors mangled each other with straight shafts in that battle, like a couple of bulls tearing each other with their horns. The battle between them, O king, was fought equally for a long while. The clash of weapons became terrific. The son of Drona then, O Bharata, pierced Arjuna with a dozen gold-winged arrows of great energy and Vasudeva with ten. Having shown for a short while some regard for the preceptor's son in that great battle, Vibhatsu then, smiling the while, stretched his bow Gandiva with force. Soon, however, the mighty car-warrior Savyasaci (Arjuna) made his adversary steedless and driverless and carless, and without putting forth much strength pierced him with three arrows. Staying on that steedless car, Drona's son, smiling the while, hurled at the son of Pandu a heavy mallet that looked like a dreadful mace with iron-spikes. Beholding that weapon, which was decked with cloth of gold, coursing towards him, the heroic Partha, that slayer of foes, cut it off into seven fragments. Seeing his mallet cut off, Drona's son of great wrath took up a terrible mace equipped with iron spikes and looking like a mountain summit. Accomplished in battle, the son of Drona hurled it then at Partha. Beholding that spiked mace coursing towards him like the Destroyer himself in rage, Pandu's son Arjuna quickly cut it off with five excellent shafts. Cut off with Partha's shafts in that great battle, that weapon fell down on the Earth, riving the hearts, as it were, O Bharata, of the (hostile) kings. The son of Pandu then pierced Drona's son with three other shafts. Though deeply pierced by the mighty Partha, Drona's son, however, of great might, relying upon his own manliness, showed no sign of fear or agitation. That great car-warrior, the son of Drona, then, O king, shrouded Suratha (the Pancala) with showers of shafts before the eyes of all the Kshatriyas. At this, Suratha, that great car-warrior among the Pancalas, in that battle, riding upon his car whose rattle was as deep as the roar of the clouds rushed against the son of Drona. Drawing his foremost of bows, firm and capable of bearing a great strain, the Pancala hero covered Ashvatthama with arrows that resembled flames of fire or snakes of virulent poison. Seeing the great car-warrior Suratha rushing towards him in wrath, the son of Drona became filled with rage like a snake struck with a stick. Furrowing his brow into three lines, and licking the corners of his mouth with his tongue, he looked at Suratha in rage and then rubbed his bow-string and sped a keen cloth-yard shaft that resembled the fatal rod of Death. Endued with great speed, that shaft pierced the heart of Suratha and passing out entered the Earth, riving her through, like the thunderbolt of Shakra hurled from the sky. Struck with that shaft, Suratha fell down on the Earth like a mountain summit riven with thunder. After the fall of that hero, the valiant son of Drona, that foremost of car-warriors speedily mounted upon the vehicle of his slain foe. Then, O monarch, that warrior, invincible in battle, the son of Drona, well-equipped with armour and weapons, and supported by the Samsaptakas, fought with Arjuna. That battle, at the hour of noon, between one and the many, enhancing the population of Yama's domains, became exceedingly fierce. Wonderful was the sight that we then beheld, for, noticing the prowess of all those combatants, Arjuna, alone and unsupported, fought with his foes at the same time. The encounter was exceedingly fierce that thus took place between Arjuna and his enemies, resembling that between Indra, in days of yore, and the vast host of the Asuras.'"

*****

Section 15

"Sanjaya said, 'Duryodhana, O king, and Dhrishtadyumna, the son of Prishata, fought a fierce battle, using arrows and darts in profusion. Both of them, O monarch, shot showers of arrows like showers of rain poured by the clouds in the rainy season. The (Kuru) king, having pierced with five arrows the slayer of Drona, Prishata's son of fierce shafts, once more pierced him with seven arrows. Endued with great might and steady prowess, Dhrishtadyumna, in that battle, afflicted Duryodhana with seventy arrows. Beholding the king thus afflicted, O bull of Bharata's race, his uterine brothers, accompanied by a large force, encompassed the son of Prishata. Surrounded by those Atirathas on every side, the Pancala hero, O king, careered in that battle, displaying his quickness in the use of weapons. Shikhandi, supported by the Prabhadrakas, fought with two Kuru bowmen, Kritavarma and the great car-warrior Kripa. Then also, O monarch, that battle became fierce and awful since the warriors were all resolved to lay down their lives and since all of them fought, making life the stake. Shalya, shooting showers of shafts on all sides, afflicted the Pandavas with Satyaki and Vrikodara amongst them. With patience and great strength, O monarch, the king of the Madras at the same time fought with the twins (Nakula and Sahadeva), each of whom resembled the Destroyer himself in prowess. The great car-warriors among the Pandavas who were mangled in that great battle with the shafts of Shalya, failed to find a protector. Then the heroic Nakula, the son of Madri, seeing king Yudhishthira the just greatly afflicted, rushed with speed against his maternal uncle. Shrouding Shalya in that battle (with many arrows), Nakula, that slayer of hostile heroes, smiling the while, pierced him in the centre of the chest with ten arrows, made entirely of iron, polished by the hands of the smith, equipped with wings of gold, whetted on stone, and propelled from his bow with great force. Afflicted by his illustrious nephew, Shalya afflicted his nephew in return with many straight arrows. Then king Yudhishthira, and Bhimasena, and Satyaki, and Sahadeva, the son of Madri, all rushed against the ruler of the Madras. The vanquisher of foes, the generalissimo of the Kuru army, received in that battle all those heroes that rushed towards him quickly, filling the cardinal and the subsidiary points of the compass with the rattle of their cars and causing the Earth to tremble therewith. Piercing Yudhishthira with three arrows and Bhima with seven, Shalya pierced Satyaki with a hundred arrows in that battle and Sahadeva with three. Then the ruler of the Madras, O sire, cut off, with a razor-headed arrow, the bow with arrow fixed on it of the high-souled Nakula. Struck with Shalya's shafts, that bow broke into pieces. Taking up another bow, Madri's son, that great car-warrior quickly covered the ruler of the Madras with winged arrows. Then Yudhishthira and Sahadeva, O sire, each pierced the ruler of the Madras with ten arrows in the chest. Bhimasena and Satyaki, rushing at the ruler of the Madras, both struck him with arrows winged with Kanka feathers, the former with sixty, and the latter with nine. Filled with rage at this, the ruler of the Madras pierced Satyaki with nine arrows and once again with seventy straight shafts. Then, O sire, he cut off at the handle the bow, with arrow fixed on it, of Satyaki and then despatched the four steeds of the latter to Yama's abode. Having made Satyaki carless, that mighty car-warrior, the ruler of the Madras, struck him with a hundred arrows from every side. He next pierced two angry sons of Madri, and Bhimasena the son of Pandu, and Yudhishthira, O thou of Kuru's race, with ten arrows each. The prowess that we then beheld of the ruler of the Madras was exceedingly wonderful, since the Parthas, even unitedly, could not approach him in that battle. Riding then upon another car, the mighty Satyaki, of prowess incapable of being baffled, beholding the Pandavas afflicted and succumbing to the ruler of the Madras, rushed with speed against him. That ornament of assemblies, Shalya, on his car, rushed against the car of Satyaki, like one infuriate elephant against another. The collision that then took place between Satyaki and the heroic ruler of the Madras, became fierce and wonderful to behold, even like that which had taken place in days of yore between the Asura Samvara and the chief of the celestials. Beholding the ruler of the Madras staying before him in that battle, Satyaki pierced him with ten arrows and said, "Wait, Wait!" Deeply pierced by that high-souled warrior, the ruler of the Madras pierced Satyaki in return with sharp shafts equipped with beautiful feathers. Those great bowmen then, the Parthas, beholding the king of the Madras assailed by Satyaki, quickly rushed towards him from desire of slaying that maternal uncle of theirs. The encounter then that took place between those struggling heroes, marked by a great flow of blood, became exceedingly awful, like that which takes place between a number of roaring lions. The struggle, O monarch, that took between them resembled that which takes place between a number of roaring lions fighting with each other for meat. With the dense showers of shafts shot by them, the Earth became entirely enveloped, and the welkin also suddenly became one mass of arrows. All around the field a darkness was caused by those arrows. Indeed, with the shafts shot by those illustrious warriors, a shadow as that of the clouds was caused there. Then, O king, with those blazing shafts sped by the warriors, that were equipped with wings of gold and that looked like snakes just freed from their sloughs, the points of the compass seemed to be ablaze. That slayer of foes, Shalya, then achieved the most wonderful feat, since that hero alone, and unsupported, contended with many heroes in that battle. The Earth became shrouded with the fierce shafts, equipped with feathers of Kankas and peacocks, that fell, sped from the arms of the ruler of the Madras. Then, O king, we beheld the car of Shalya careering in that dreadful battle like the car of Shakra in days of yore on the occasion of the destruction of the Asuras.'"

*****

Section 16

"Sanjaya said, 'Then, O lord, thy troops, with Shalya at their head, once more rushed against the Parthas in that battle with great impetuosity. Although afflicted, still these troops of thine, who were fierce in battle, rushing against the Parthas, very soon agitated them in consequence of their superior numbers. Struck by the Kurus, the Pandava troops, in the very sight of the two Krishnas, stayed not on the field, though sought to be checked by Bhimasena. Filled with rage at this, Dhananjaya covered Kripa and his followers, as also Kritavarma, with showers of shafts. Sahadeva checked Shakuni with all his forces. Nakula cast his glances on the ruler of the Madras from one of his flanks. The (five) sons of Draupadi checked numerous kings (of the Kuru army). The Pancala prince Shikhandi resisted the son of Drona. Armed with his mace, Bhimasena held the king in check, and Kunti's son Yudhishthira resisted Shalya at the head of his forces. The battle then commenced once more between those pairs as they stood, among thy warriors and those of the enemy, none of whom had ever retreated from fight. We then beheld the highly wonderful feat that Shalya achieved, since, alone, he fought with the whole Pandava army. Shalya then, as he stayed in the vicinity of Yudhishthira in that battle, looked like the planet Saturn in the vicinity of the Moon. Afflicting the king with shafts that resembled snakes of virulent poison, Shalya rushed against Bhima, covering him with showers of arrows. Beholding that lightness of hand and that mastery over weapons displayed by Shalya the troops of both the armies applauded him highly. Afflicted by Shalya the Pandavas, exceedingly mangled, fled away, leaving the battle, and disregarding the cries of Yudhishthira commanding them to stop. While his troops were thus being slaughtered by the ruler of the Madras, Pandu's son, king Yudhishthira the just, became filled with rage. Relying upon his prowess, that mighty car-warrior began to afflict the ruler of the Madras, resolved to either win the battle or meet with death. Summoning all his brothers and also Krishna of Madhu's race, he said unto them, "Bhishma, and Drona, and Karna, and the other kings, that put forth their prowess for the sake of the Kauravas, have all perished in battle. You all have exerted your valour according to your courage and in respect of the shares allotted to you. Only one share--mine--that is constituted by the mighty car-warrior Shalya, remains. I desire to vanquish that ruler of the Madras today in battle. Whatever wishes I have regarding the accomplishment of that task I will now tell you. These two heroes, the two sons of Madravati, will become the protectors of my wheels. They are counted as heroes incapable of being vanquished by Vasava himself. Keeping the duties of a Kshatriya before them, these two that are deserving of every honour and are firm in their vows, will fight with their maternal uncle. Either Shalya will slay me in battle or I will slay him. Blessed be ye. Listen to these true words, you foremost of heroes in the world. Observant of Kshatriya duties, I will fight with my maternal uncle, you lords of Earth, firmly resolved to either obtain victory or be slain. Let them that furnish cars quickly supply my vehicle, according to the rules of science, with weapons and all kinds of implements in a larger measure than Shalya's. The grandson of Sini will protect my right wheel, and Dhrishtadyumna my left. Let Pritha's son Dhananjaya guard my rear today. And let Bhima, that foremost of all wielders of weapons, fight in my front. I shall thus be superior to Shalya in the great battle that will occur." Thus addressed by the king, all his well-wishers did as they were requested. Then the Pandava troops once more became filled with joy, especially the Pancalas, the Somakas and the Matsyas. Having made that vow, the king proceeded against the ruler of the Madras. The Pancalas then blew and beat innumerable conchs and drums and uttered leonine roars. Endued with great activity and filled with rage, they rushed, with loud shouts of joy, against the ruler of the Madras, that bull among the Kurus. And they caused the Earth to resound with the noise of the elephants' bells, and the loud blare of conchs and trumpets. Then thy son and the valiant ruler of the Madras, like the Udaya and the Asta hills, received those assailants. Boasting of his prowess in battle, Shalya poured a shower of arrows on that chastiser of foes, king Yudhishthira the just, like Maghavat pouring rain. The high-souled king of the Kurus also having taken up his beautiful bow displayed those diverse kinds of lessons that Drona had taught him. And he poured successive showers of arrows beautifully, quickly, and with great skill. As he careered in battle, none could mark any lapses in him. Shalya and Yudhishthira, both endued with great prowess in battle, mangled each other, like a couple of tigers fighting for a piece of meat. Bhima was engaged with thy son, that delighter in battle. The Pancala prince (Dhrishtadyumna), Satyaki, and the two sons of Madri by Pandu, received Shakuni and the other Kuru heroes around. In consequence of thy evil policy, O king, there again occurred in that spot an awful battle between thy warriors and those of the foe, all of whom were inspired with the desire of victory. Duryodhana then, with a straight shaft, aiming at the gold-decked standard of Bhima, cut off in that battle. The beautiful standard of Bhimasena, adorned with many bells, fell down, O giver of honours. Once more the king, with a sharp razor-faced arrow, cut off the beautiful bow of Bhima that looked like the trunk of an elephant. Endued with great energy, the bowless Bhima then, putting forth his prowess pierced the chest of thy son with a dart. At this, thy son sat down on the terrace of his car. When Duryodhana swooned away, Vrikodara once more, with razor-faced shaft, cut off the head of his driver from his trunk. The steeds of Duryodhana's car, deprived of their driver, ran wildly on all sides, O Bharata, dragging the car after them, at which loud wails arose (in the Kuru army). Then the mighty car-warrior Ashvatthama, and Kripa and Kritavarma, followed that car, desirous of rescuing thy son. The (Kaurava) troops (at sight of this) became exceedingly agitated. The followers of Duryodhana became terrified. At that time, the wielder of Gandiva, drawing his bow, began to slay them with his arrows. Then Yudhishthira, excited with rage, rushed against the ruler of the Madras, himself urging his steeds white as ivory and fleet as thought. We then saw something that was wonderful in Yudhishthira, the son of Kunti, for though very mild and soft, he then became exceedingly fierce. With eyes opened wide and body trembling in rage, the son of Kunti cut off hostile warriors in hundreds and thousands by means of his sharp shafts. Those amongst the soldiers against whom the eldest Pandava proceeded, were overthrown by him, O king, like mountain summits riven with thunder. Felling cars with steeds and drivers and standards and throwing down car-warriors in large numbers, Yudhishthira, without any assistance, began to sport there like a mighty wind destroying masses of clouds. Filled with rage, he destroyed steeds with riders and steeds without riders and foot-soldiers by thousands in that battle, like Rudra destroying living creatures (at the time of the universal dissolution). Having made the field empty by shooting his shafts on all sides, Yudhishthira rushed against the ruler of the Madras and said, "Wait, Wait!" Beholding the feats then of that hero of terrible deeds, all thy warriors became inspired with fear. Shalya, however, proceeded against him. Both of them filled with rage, blew their conchs. Returning and challenging each other, each then encountered the other. Then Shalya covered Yudhishthira with showers of arrows. Similarly, the son of Kunti covered the ruler of the Madras with showers of arrows. Then those two heroes, the ruler of the Madras and Yudhishthira, mangled in that battle with each other's arrows and bathed in blood, looked like a Salmali and a Kinsuka tree decked with flowers. Both possessed of splendour and both invincible in battle, those two illustrious warriors uttered loud roars. Beholding them both, the soldiers could not conclude which of them would be victorious. Whether the son of Pritha would enjoy the Earth, having slain Shalya, or whether Shalya having slain the son of Pandu would bestow the Earth on Duryodhana, could not be ascertained, O Bharata, by the warriors present there. King Yudhishthira, in course of that battle, placed his foes to his right. Then Shalya shot a hundred foremost of arrows at Yudhishthira. With another arrow of great sharpness, he cut off the latter's bow. Taking up another bow, Yudhishthira pierced Shalya with three hundred shafts and cut off the latter's bow with a razor-faced arrow. The son of Pandu then slew the four steeds of his antagonist with some straight arrows. With two other very sharp shafts, he then cut off the two Parshni drivers of Shalya. Then with another blazing, well-tempered and sharp shaft, he cut off the standard of Shalya staying in his front. Then, O chastiser of foes, the army of Duryodhana broke. The son of Drona, at this time, speedily proceeded towards the ruler of the Madras who had been reduced to that plight, and quickly taking him up on his own car, fled away quickly. After the two had proceeded for a moment, they heard Yudhishthira roar aloud. Stopping, the ruler of the Madras then ascended another car that had been equipped duly. That best of cars had a rattle deep as the roar of the clouds. Well furnished with weapons and instruments and all kinds of utensils, that vehicle made the hair of foes stand on end.'"

*****

Section 17

"Sanjaya said, 'Taking up another bow that was very strong and much tougher, the ruler of the Madras pierced Yudhishthira and roared like a lion. Then that bull amongst Kshatriyas, of immeasurable soul, poured upon all the Kshatriyas showers of arrows, even like the deity of the clouds pouring rain in torrents. Piercing Satyaki with ten arrows and Bhima with three and Sahadeva with as many, he afflicted Yudhishthira greatly. And he afflicted all the other great bowmen with their steeds and cars and elephants with many shafts like hunters afflicting elephants with blazing brands. Indeed, that foremost of car-warriors destroyed elephants and elephant-riders, horses and horsemen and cars and car-warriors. And he cut off the arms of combatants with weapons in grasp and the standards of vehicles, and caused the Earth to be strewn with (slain) warriors like the sacrificial altar with blades of Kusa grass. Then the Pandus, the Pancalas, and the Somakas, filled with rage, encompassed that hero who was thus slaughtering their troops like all-destroying Death. Bhimasena, and the grandson of Sini, and those two foremost of men, the two sons of Madri, encompassed that warrior while he was fighting with the (Pandava) king of terrible might. And all of them challenged him to battle. Then those heroes, O king, having obtained the ruler of the Madras, that foremost of warriors, in battle, checked that first of men in that encounter and began to strike him with winged arrows of fierce energy. Protected by Bhimasena, and by the two sons of Madri, and by him of Madhu's race, the royal son of Dharma struck the ruler of the Madras in the centre of the chest with winged arrows of fierce energy. Then the car-warriors and other combatants of thy army, clad in mail and equipped with weapons, beholding the ruler of the Madras exceedingly afflicted with arrows in that battle, surrounded him on all sides, at the command of Duryodhana. The ruler of the Madras at this time quickly pierced Yudhishthira with seven arrows in that battle. The high-souled son of Pritha, O king, in return, pierced his foe with nine arrows in that dreadful encounter. Those two great car-warriors, the ruler of the Madras and Yudhishthira, began to cover each other with arrows, washed in oil and shot from their bowstrings stretched to their ears. Those two best of kings, both endued with great strength, both incapable of being defeated by foes, and both foremost of car-warriors, watchful of each other's lapses, quickly and deeply pierced each other with each other's shafts. The loud noise of their bows, bowstrings, and palms resembled that of Indra's thunder as those high-souled warriors, the brave ruler of the Madras and the heroic Pandava, showered upon each other their numberless arrows. They careered on the field of battle like two young tigers in the deep forest fighting for a piece of meat. Swelling with pride of prowess, they mangled each other like a couple of infuriate elephants equipped with powerful tusks. Then the illustrious ruler of the Madras, endued with fierce impetuosity, putting forth his vigour, pierced the heroic Yudhishthira of terrible might in the chest with shaft possessed of the splendour of fire or the sun. Deeply pierced, O king, that bull of Kuru's race, the illustrious Yudhishthira, then struck the ruler of the Madras with a well-shot shaft and became filled with joy. Recovering his senses within a trice, that foremost of kings (Shalya), possessed of prowess equal to that of him of a 1,000 eyes, with eyes red in wrath, quickly struck the son of Pritha with a hundred arrows. At this, the illustrious son of Dharma filled with rage, quickly pierced Shalya's chest and then, without losing a moment, struck his golden mail with six shafts. Filled with joy, the ruler of the Madras then, drawing his bow and having shot many arrows, at last cut off, with a pair of razor-faced shafts, the bow of his royal foe, that bull of Kuru's race. The illustrious Yudhishthira then, taking a new and more formidable bow in that battle, pierced Shalya with many arrows of keen points from every side like Indra piercing the Asura Namuchi. The illustrious Shalya then, cutting off the golden coats of mail of both Bhima and king Yudhishthira with nine arrows, pierced the arms of both of them. With another razor-faced arrow endued with the splendour of fire or the sun, he then cut off the bow of Yudhishthira. At this time Kripa, with six arrows, slew the king's driver who thereupon fell down in front of the car. The ruler of the Madras then slew with four shafts the four steeds of Yudhishthira. Having slain the steeds of the king, the high-souled Shalya then began to slay the troops of the royal son of Dharma. When the (Pandava) king had been brought to that plight, the illustrious Bhimasena, quickly cutting off the bow of the Madra king with an arrow of great impetuosity, deeply pierced the king himself with a couple of arrows. With another arrow he severed the head of Shalya's driver from his trunk, the middle of which was encased in mail. Exceedingly excited with rage, Bhimasena next slew, without a moment's delay, the four steeds also of his foe. That foremost of all bowmen, Bhima, then covered with a hundred arrows that hero (Shalya), who, endued with great impetuosity, was careering alone in that battle. Sahadeva, the son of Madri, also did the same. Beholding Shalya stupefied with those arrows, Bhima cut off his armour with other shafts. His armour having been cut off by Bhimasena, the high-souled ruler of the Madras, taking up a sword and a shield decked with a 1,000 stars, jumped down from his car and rushed towards the son of Kunti. Cutting off the shaft of Nakula's car, Shalya of terrible strength rushed towards Yudhishthira. Beholding Shalya rushing impetuously towards the king, even like the Destroyer himself rushing in rage, Dhristadyumna and Shikhandi and the (five) sons of Draupadi and the grandson of Sini suddenly advanced towards him. Then the illustrious Bhima cut off with ten arrows the unrivalled shield of the advancing hero. With another broad-headed arrow he cut off the sword also of that warrior at the hilt. Filled with joy at this, he roared aloud in the midst of the troops. Beholding that feat of Bhima, all the foremost car-warriors among the Pandavas became filled with joy. Laughing aloud, they uttered fierce roars and blew their conchs white as the moon. At that terrible noise the army protected by thy heroes became cheerless, covered with sweat, bathed in blood, exceedingly melancholy and almost lifeless. The ruler of the Madras assailed by those foremost of Pandava warriors headed by Bhimasena, proceeded (regardless of them) towards Yudhishthira, like a lion proceeding for seizing a deer. King Yudhishthira the just, steedless and driverless, looked like a blazing fire in consequence of the wrath with which he was then excited. Beholding the ruler of the Madras before him, he rushed towards that foe with great impetuosity. Recollecting the words of Govinda, he quickly set his heart on the destruction of Shalya. Indeed, king Yudhishthira the just, staying on his steedless and driverless car, desired to take up a dart. Beholding that feat of Shalya and reflecting upon the fact that the hero who had been allotted to him as his share still remained unslain, the son of Pandu firmly set his heart upon accomplishing that which Indra's younger brother had counselled him to achieve. King Yudhishthira the just, took up a dart whose handle was adorned with gold and gems and whose effulgence was as bright as that of gold. Rolling his eyes that were wide open, he cast his glances on the ruler of the Madras, his heart filled with rage. Thus looked at, O god among men, by that king of cleansed soul and sins all washed away, the ruler of the Madras was not reduced to ashes. This appeared to us to be exceedingly wonderful, O monarch. The illustrious chief of the Kurus then hurled with great force at the king of the Madras that blazing dart of beautiful and fierce handle and effulgent with gems and corals. All the Kauravas beheld that blazing dart emitting sparks of fire as it coursed through the welkin after having been hurled with great force, even like a large meteor falling from the skies at the end of the Yuga. King Yudhishthira the just, in that battle, carefully hurled that dart which resembled kala-ratri (the Death Night) armed with the fatal noose or the foster-mother of fearful aspect of Yama himself, and which like the Brahmana's curse, was incapable of being baffled. Carefully the sons of Pandu had always worshipped that weapon with perfumes and garlands and foremost of seats and the best kinds of viands and drinks. That weapon seemed to blaze like Samvartaka-fire and was as fierce as a rite performed according to the Atharvan of Agnirasa. Created by Tvashtri (the celestial artificer) for the use of Ishana, it was a consumer of the life-breaths and the bodies of all foes. It was capable of destroying by its force the Earth and the welkin and all the receptacles of water and creatures of every kind. Adorned with bells and banners and gems and diamonds and decked with stones of lapis lazuli and equipped with a golden handle, Tvashtri himself had forged it with great care after having observed many vows. Unerringly fatal, it was destructive of all haters of Brahma. Having carefully inspired it with many fierce mantras, and endued it with terrible velocity by the exercise of great might and great care, king Yudhishthira hurled it along the best of tracks for the destruction of the ruler of the Madras. Saying in a loud voice the words, "Thou art slain, O wretch!" the king hurled it, even as Rudra had, in days of yore, shot his shaft for the destruction of the asura Andhaka, stretching forth his strong (right) arm graced with a beautiful hand, and apparently dancing in wrath.

Shalya, however, roared aloud and endeavoured to catch that excellent dart of irresistible energy hurled by Yudhishthira with all his might, even as a fire leaps forth for catching a jet of clarified butter poured over it. Piercing through his very vitals and his fair and broad chest, that dart entered the Earth as easily as it would enter any water without the slightest resistance and bearing away (with it) the world-wide fame of the king (of the Madras).

Covered with the blood that issued from his nostrils and eyes and ears and mouth, and that which flowed from his wound, he then looked like the Krauncha mountain of gigantic size when it was pierced by Skanda. His armour having been cut off by that descendant of Kuru's race, the illustrious Shalya, strong as Indra's elephant, stretching his arms, fell down on the Earth, like a mountain summit riven by thunder. Stretching his arms, the ruler of the Madras fell down on the Earth, with face directed towards king Yudhishthira the just, like a tall banner erected to the honour of Indra falling down on the ground. Like a dear wife advancing to receive her dear lord about to fall on her breast, the Earth then seemed, from affection, to rise a little for receiving that bull among men as he fell down with mangled limbs bathed in blood. The puissant Shalya, having long enjoyed the Earth like a dear wife, now seemed to sleep on the Earth's breast, embracing her with all his limbs. Slain by Dharma's son of righteous soul in fair fight, Shalya seemed to assume the aspect of a goodly fire lying extinguished on the sacrificial platform. Though deprived of weapons and standard, and though his heart had been pierced, beauty did not yet seem to abandon the lifeless ruler of the Madras. Then Yudhishthira, taking up his bow whose splendour resembled that of Indra's bow, began to destroy his foes in that battle like the prince of birds destroying snakes. With the greatest speed he began to cut off the bodies of his enemies with his keen shafts. With the showers of shafts that the son of Pritha then shot, thy troops became entirely shrouded. Overcome with fear and with eyes shut, they began to strike one another (so stupefied were they then). With blood issuing from their bodies, they became deprived of their weapons of attack and defence and divested of their life-breaths. Upon the fall of Shalya, the youthful younger brother of the king of the Madras, who was equal to his (deceased) brother in every accomplishment, and who was regarded as a mighty car-warrior, proceeded against Yudhishthira. Invincible in battle desirous of paying the last dues of his brother, that foremost of men quickly pierced the Pandava with very many shafts. With great speed king Yudhishthira the just pierced him with six arrows. With a couple of razor-faced arrows, he then cut off the bow and the standard of his antagonist. Then with a blazing and keen arrow of great force and broad head, he struck off the head of his foe staying before him. I saw that head adorned with earrings fall down from the car like a denizen of heaven falling down on the exhaustion of his merits. Beholding his headless trunk, bathed all over with blood, fallen down from the car, the Kaurava troops broke. Indeed, upon the slaughter of the younger brother of the Madras clad in beautiful armour, the Kurus, uttering cries of "Oh!" and "Alas!" fled away with speed. Beholding Shalya's younger brother slain, thy troops, hopeless of their lives, were inspired with the fear of the Pandavas and fled, covered with dust. The grandson of Sini then, Satyaki, O bull of Bharata's race, shooting his shafts, proceeded against the frightened Kauravas while the latter were flying away. Then Hridika's son, O king, quickly and fearlessly received that invincible warrior, that irresistible and mighty bowman, as he advanced (against the beaten army). Those two illustrious and invincible heroes of Vrishni's race, Hridika's son and Satyaki, encountered each other like two furious lions. Both resembling the sun in effulgence, they covered each other with arrows of blazing splendour that resembled the rays of the sun. The arrows of those two lions of Vrishni's race, shot forcibly from their bows, we saw, looked like swiftly coursing insects in the welkin. Piercing Satyaki with ten arrows and his steeds with three, the son of Hridika cut off his bow with a straight shaft. Laying aside his best of bows which was thus cut off, that bull of Sini's race, quickly took up another that was tougher than the first. Having taken up that foremost of bows, that first of bowmen pierced the son of Hridika with ten arrows in the centre of the chest. Then cutting off his car and the shaft also of that car with many well-shot arrows, Satyaki quickly slew the steeds of his antagonist as also his two Parshni drivers. The valiant Kripa then, the son of Saradwat, O lord, beholding Hridika's son made carless, quickly bore him away, taking him up on his car. Upon the slaughter of the king of the Madras and upon Kritavarma having been made carless, the entire army of Duryodhana once more turned its face from the battle. At this time the army was shrouded with a dusty cloud. We could not see anything. The greater portion, however, of thy army fell. They who remained alive had turned away their faces from battle. Soon it was seen that that cloud of earthy dust which had arisen became allayed, O bull among men, in consequence of the diverse streams of blood that drenched it on every side. Then Duryodhana, seeing from a near point his army broken, alone resisted all the Parthas advancing furiously. Beholding the Pandavas on their cars as also Dhrishtadyumna the son of Prishata and the invincible chief of the Anartas (Satyaki), the Kuru king covered all of them with sharp arrows. The enemy (at that time) approached him not, like mortal creatures fearing to approach the Destroyer standing before them. Meanwhile the son of Hridika, riding upon another car, advanced to that spot. The mighty car-warrior Yudhishthira then quickly slew the four steeds of Kritavarma with four shafts, and pierced the son of Gotama with six broad-headed arrows of great force. Then Ashvatthama, taking up on his car the son of Hridika who had been made steedless and carless by the (Pandava) king, bore him away from Yudhishthira's presence. The son of Saradwat pierced Yudhishthira in return with eight arrows and his steeds also with eight keen shafts. Thus, O monarch, the embers of that battle began to glow here and there, in consequence, O king, of the evil policy of thyself and thy son, O Bharata. After the slaughter of that foremost of bowmen on the field of battle by that bull of Kuru's race, the Parthas, beholding Shalya slain, united together, and filled with great joy, blew their conchs. And all of them applauded Yudhishthira in that battle, even as the celestials in days of yore, had applauded Indra after the slaughter of Vritra. And they beat and blew diverse kinds of musical instruments, making the Earth resound on every side with that noise.'"

*****

Section 18

"Sanjaya said, 'After the slaughter of Shalya, O king, the followers of the Madra king, numbering seventeen hundred heroic car-warriors, proceeded for battle with great energy. Duryodhana riding upon an elephant gigantic as a hill, with an umbrella held over his head, and fanned the while with yak-tails, forbade the Madraka warriors, saying, "Do not proceed, Do not proceed!" Though repeatedly forbidden by Duryodhana, those heroes, desirous of slaying Yudhishthira, penetrated into the Pandava host. Those brave combatants, O monarch, loyal to Duryodhana, twanging their bows loudly, fought with the Pandavas. Meanwhile, hearing that Shalya had been slain and that Yudhishthira was afflicted by the mighty car-warriors of the Madrakas devoted to the welfare of the Madraka king, the great car-warrior Partha came there, stretching his bow Gandiva, and filling the Earth with the rattle of his car. Then Arjuna, and Bhima, and the two sons of Madri by Pandu, and that tiger among men, Satyaki, and the (five) sons of Draupadi, and Dhrishtadyumna, and Shikhandi, and the Pancalas and the Somakas, desirous of rescuing Yudhishthira, surrounded him on all sides. Having taken their places around the king, the Pandavas, those bulls among men, began to agitate the hostile force like Makaras agitating the ocean. Indeed, they caused thy army to tremble like a mighty tempest shaking the trees. Like the great river Ganges agitated by a hostile wind, the Pandava host, O king, once more became exceedingly agitated. Causing that mighty host to tremble, the illustrious and mighty car-warriors (the Madrakas), all shouted loudly, saying, "Where is that king Yudhishthira? Why are not his brave brothers, the Pandavas, to be seen here? What has become of the Pancalas of great energy as also of the mighty car-warrior Shikhandi? Where are Dhrishtadyumna and the grandson of Sini and those great car-warriors, the (five) sons of Draupadi?" At this, those mighty warriors, the sons of Draupadi, began to slaughter the followers of the Madra king who were uttering those words and battling vigorously. In that battle, some amongst thy troops were seen slain by means of their lofty standards. Beholding, however, the heroic Pandavas, the brave warriors of thy army, O Bharata, though forbidden by thy son, still rushed against them. Duryodhana, speaking softly, sought to prevent those warriors from fighting with the foe.

No great car-warrior, however, amongst them obeyed his behest. Then Shakuni, the son of the Gandhara king, possessed of eloquence, O monarch, said unto Duryodhana these words, "How is this that we are standing here, while the Madraka host is being slaughtered before our eyes? When thou, O Bharata, art here, this does not look well! The understanding made was that all of us should fight unitedly! Why then, O king, dost thou tolerate our foes when they are thus slaying our troops?"

"'Duryodhana said, "Though forbidden by me before, they did not obey my behest. Unitedly have these men penetrated in the Pandava host!"

"'Shakuni said, "Brave warriors, when excited with rage in battle, do not obey the command of their leaders. It does not behove thee to be angry with those men. This is not the time to stand indifferently. We shall, therefore, all of us, united together with our cars and horses and elephants, proceed, for rescuing those great bowmen, the followers of the Madra king! With great care, O king, we shall protect one another." Thinking after the manner of Shakuni, all the Kauravas then proceeded to that place where the Madras were. Duryodhana also, thus addressed (by his maternal uncle) proceeded, encompassed by a large force, against the foe, uttering leonine shouts and causing the Earth to resound with that noise. "Slay, pierce, seize, strike, cut off!" These were the loud sounds that were heard then, O Bharata, among those troops. Meanwhile the Pandavas, beholding in that battle the followers of the Madra king assailing them unitedly, proceeded against them, arraying themselves in the form called Madhyama. Fighting hand to hand, O monarch, for a short while those heroic warriors, the followers of the Madra king, were seen to perish. Then, whilst we were proceeding, the Pandavas, united together and endued with great activity, completed the slaughter of the Madrakas, and, filled with delight, uttered joyous shouts. Then headless forms were seen to arise all around. Large meteors seemed to fall down from the sun's disc. The Earth became covered with cars and broken yokes and axles and slain car-warriors and lifeless steeds. Steeds fleet as the wind, still attached to yokes of cars (but without drivers to guide them) were seen to drag car-warriors, O monarch, hither and thither on the field of battle. Some horses were seen to drag cars with broken wheels, while some ran on all sides, bearing after them portions of broken cars.

Here and there also were seen steeds that were hampered in their motions by their traces. Car-warriors, while falling down from their cars, were seen to drop down like denizens of heaven on the exhaustion of their merits. When the brave followers of the Madra king were slain, the mighty car-warriors of the Parthas, those great smiters, beholding a body of horse advancing towards them, rushed towards it with speed from desire of victory. Causing their arrows to whiz loudly and making diverse other kinds of noise mingled with the blare of their conchs, those effectual smiters possessed of sureness of aim, shaking their bows, uttered leonine roars. Beholding then that large force of the Madra king exterminated and seeing also their heroic king slain in battle, the entire army of Duryodhana once more turned away from the field. Struck, O monarch, by those firm bowmen, the Pandavas, the Kuru army fled away on all sides, inspired with fear.'

*****

Section 19

"Sanjaya said, 'Upon the fall of that great king and mighty car-warrior, that invincible hero (Shalya) in battle, thy troops as also thy sons almost all turned away from the fight. Indeed, upon the slaughter of that hero by the illustrious Yudhishthira, thy troops were like ship-wrecked merchants on the vast deep without a raft to cross it. After the fall of the Madra king, O monarch, thy troops, struck with fear and mangled with arrows, were like masterless men desirous of a protector or a herd of deer afflicted by a lion. Like bulls deprived of their horns or elephants whose tusks have been broken, thy troops, defeated by Ajatasatru, fled away at midday. After the fall of Shalya, O king, none amongst thy troops set his heart on either rallying the army or displaying his prowess. That fear, O king, and that grief, which had been ours upon the fall of Bhishma, of Drona, and of the Suta's son, O Bharata, now became ours once more, O monarch. Despairing of success upon the fall of the mighty car-warrior Shalya, the Kuru army, with its heroes slain and exceedingly confused, began to be cut down with keen shafts. Upon the slaughter of the Madra king, O monarch, thy warriors all fled away in fear. Some on horse-back, some on elephants, some on cars, great car-warriors with great speed, and foot-soldiers also fled away in fear. 2,000 elephants, looking like hills, and accomplished in smiting fled away, after Shalya's fall, urged on with hooks and toes. Indeed, O chief of the Bharatas, thy soldiers fled on all sides. Afflicted with arrows, they were seen to run, breathing hard. Beholding them defeated and broken and flying away in dejection, the Pancalas and the Pandavas, inspired with desire of victory, pursued then hotly. The whiz of arrows and other noises, the loud leonine roars, and the blare of conchs of heroic warriors, became tremendous. Beholding the Kaurava host agitated with fear and flying away, the Pancalas and the Pandavas addressed one another, saying, "Today king Yudhishthira, firm in truth, hath vanquished his enemies. Today Duryodhana hath been divested of his splendour and kingly prosperity. Today, hearing of his sons' death, let Dhritarashtra, that king of men, stupefied and prostrate on the Earth, feel the most poignant anguish. Let him know today that the son of Kunti is possessed of great might among all bowmen. Today that sinful and wicked-hearted king will censure his own self. Let him recollect today the time and beneficial words of Vidura. Let him from this day wait upon the Parthas as their slave. Let that king today experience the grief that had been felt by the sons of Pandu. Let that king know today the greatness of Krishna. Let him hear today the terrible twang of Arjuna's bow in battle, as also the strength of all his weapons, and the might of his arms in fight. Today he will know the awful might of the high-souled Bhima when Duryodhana will be slain in battle even as the Asura Vali was slain by Indra. Save Bhima of mighty strength, there is none else in this world that can achieve that which was achieved by Bhima himself at the slaughter of Duhshasana. Hearing of the slaughter of the ruler of the Madras who was incapable of defeat by the very gods, that king will know the prowess of the eldest son of Pandu. After the slaughter of the heroic son of Subala and all the Gandharas he will know the strength, in battle, of the two sons of Madri by Pandu. Why will not victory be theirs that have Dhananjaya for their warrior, as also Satyaki, and Bhimasena, and Dhrishtadyumna the son of Prishata, and the five sons of Draupadi, and the two sons of Madri, and the mighty bowman Shikhandi, and king Yudhishthira? Why will not victory be theirs that have for their protector Krishna, otherwise called Janardana, that protector of the universe? Why will not victory be theirs that have righteousness for their refuge? Who else than Yudhishthira the son of Pritha, who hath Hrishikesa, the refuge of righteousness and fame, for his protector, is competent to vanquish in battle Bhishma and Drona and Karna and the ruler of the Madras and the other kings by hundreds and thousands?" Saying these words and filled with joy, the Srinjayas pursued thy troops in that battle who had been exceedingly mangled with shafts. Then Dhananjaya of great valour proceeded against the car-division of the foe. The two sons of Madri and the mighty carwarrior Satyaki proceeded against Shakuni. Beholding them all flying with speed in fear of Bhimasena, Duryodhana as if smiling the while, addressed his driver, saying, "Partha, stationed there with his bow, is transgressing me. Take my steeds to the rear of the whole army. Like the ocean that cannot transgress its continents, Kunti's son Dhananjaya will never venture to transgress me, if I take up my stand in the rear. Behold, O driver, this vast host that is pursued by the Pandavas. Behold this cloud of dust that has arisen on all sides in consequence of the motion of the troops. Hear those diverse leonine roars that are so awful and loud! Therefore, O driver, proceed slowly and take up thy position in the rear. If I stay in battle and fight the Pandavas, my army, O driver, will rally and come back with vigour to battle." Hearing these words of thy son that were just those of a hero and man of honour, the driver slowly urged those steeds in trappings of gold. 21,000 foot-soldiers, deprived of elephants and steeds and car-warriors, and who were ready to lay down their lives, still stood for battle. Born in diverse countries and hailing from diverse towns, those warriors maintained their ground, desirous of winning great fame. The clash of those rushing warriors filled with joy became loud and exceedingly terrible. Then Bhimasena, O king, and Dhrishtadyumna the son of Prishata resisted them with four kinds of forces. Other foot-soldiers proceeded against Bhima, uttering loud shouts and slapping their armpits, all actuated by the desire of going to heaven. Those Dhartarashtra combatants, filled with rage and invincible in battle, having approached Bhimasena, uttered furious shouts. They then spoke not to one another. Encompassing Bhima in that battle, they began to strike him from all sides. Surrounded by that large body of warriors on foot and struck by them in that battle, Bhima did not stir from where he stood fixed like Mainaka mountain. His assailants, meanwhile, filled with rage, O monarch, endeavoured to afflict that mighty car-warrior of the Pandavas and checked other combatants (that tried to rescue him). Encountered by those warriors, Bhima became filled with fury. Quickly alighting from his car, he proceeded on foot against them. Taking up his massive mace adorned with gold, he began to slay thy troops like the Destroyer himself armed with his club. The mighty Bhima, with his mace, crushed those 21,000 foot-soldiers who were without cars and steeds and elephants. Having slain that strong division, Bhima, of prowess incapable of being baffled, showed himself with Dhrishtadyumna in his front. The Dhartarashtra foot-soldiers, thus slain, lay down on the ground, bathed in blood, like Karnikaras with their flowery burthens laid low by a tempest. Adorned with garlands made of diverse kinds of flowers, and decked with diverse kinds of earrings, those combatants of diverse races, who had hailed from diverse realms, lay down on the field, deprived of life. Covered with banners and standards, that large host of foot-soldiers, thus cut down, looked fierce and terrible and awful as they lay down on the field. The mighty car-warriors, with their followers, that fought under Yudhishthira's lead, all pursued thy illustrious son Duryodhana. Those great bowmen, beholding thy troops turn away from the battle, proceeded against Duryodhana, but they could not transgress him even as the ocean cannot transgress its continents. The prowess that we then beheld of thy son was exceedingly wonderful, since all the Parthas, united together, could not transgress his single self. Then Duryodhana, addressing his own army which had not fled far but which, mangled with arrows, had set its heart on flight, said these words, "I do not see the spot on plain or mountain, whither, if ye fly, the Pandavas will not pursue and slay ye! What is the use then of flight? The army of the Pandavas hath been reduced in numbers. The two Krishnas are exceedingly mangled. If all of us make a stand, victory will be certainly ours! If you fly away, losing all order, the sinful Pandavas, pursuing you will slay you all! If, on the other hand, we make a stand, good will result to us! Listen, all you Kshatriyas that are assailed here! When the Destroyer always slays heroes and cowards, what man is there so stupid that, calling himself a Kshatriya, will not fight? Good will result to us if we stay in the front of the angry Bhimasena! Death in battle, while struggling according to Kshatriya practices, is fraught with happiness! Winning victory, one obtains happiness here. If slain, one obtains great fruits in the other world! You Kauravas, there is no better path to heaven than that offered by battle! Slain in battle, you may, without delay, obtain all those regions of blessedness." Hearing these words of his, and applauding them highly, the (Kuru) kings once more rushed against the Pandavas for battling with them. Seeing them advancing with speed, the Parthas, arrayed in order of battle, skilled in smiting, excited with rage, and inspired with desire of victory, rushed against them. The valiant Dhananjaya, stretching his bow Gandiva celebrated over the three worlds, proceeded on his car against the foe. The two sons of Madri, and Satyaki, rushed against Shakuni, and the other (Pandava) heroes, smiling, rushed impetuously against thy forces.'"

*****

Section 20

"Sanjaya said, 'After the (Kuru) army had been rallied, Shalva, the ruler of the Mlecchas, filled with rage, rushed against the large force of the Pandavas, riding on a gigantic elephant, with secretions issuing from the usual limbs, looking like a hill, swelling with pride, resembling Airavata himself, and capable of crushing large bands of foes. Shalva's animal sprung from a high and noble breed. It was always worshipped by Dhritarashtra's son. It was properly equipped and properly trained for battle, O king, by persons well-conversant with elephant-lore. Riding on that elephant, that foremost of kings looked like the morning sun at the close of summer. Mounting on that foremost of elephants, O monarch, he proceeded against the Pandavas and began to pierce them on all sides with keen and terrible shafts that resembled Indra's thunder in force. While he shot his arrows in that battle and despatched hostile warriors to Yama's abode, neither the Kauravas nor the Pandavas could notice any lapses in him, even as the Daityas, O king, could not notice any in Vasava, the wielder of the thunder, in days of yore, while the latter was employed in crushing their divisions. The Pandavas, the Somakas, and the Srinjayas, beheld that elephant looking like a 1,000 elephants careering around them, even as the foes of the gods had in days of yore beheld the elephant of Indra in battle. Agitated (by that animal), the hostile army looked on every side as if deprived of life. Unable to stand in battle, they then fled away in great fear, crushing one another as they ran. Then the vast host of the Pandavas, broken by king Salwa, suddenly fled on all sides, unable to endure the impetuosity of that elephant. Beholding the Pandava host broken and flying away in speed, all the foremost of warriors of thy army worshipped king Salwa and blew their conchs white as the moon. Hearing the shouts of the Kauravas uttered in joy and the blare of their conchs, the commander of the Pandava and the Srinjaya forces, the Pancala prince (Dhrishtadyumna) could not, from wrath, endure it. The illustrious Dhrishtadyumna then, with great speed, proceeded for vanquishing the elephant, even as the Asura Jambha had proceeded against Airavata, the prince of elephants that Indra rode in the course of his encounter with Indra. Beholding the ruler of the Pandavas impetuously rushing against him, Salwa, that lion among kings, quickly urged his elephants, O king, for the destruction of Drupada's son. The latter, seeing the animal approaching with precipitancy, pierced it with three foremost of shafts, polished by the hands of the smith, keen, blazing, endued with fierce energy, and resembling fire itself in splendour and force. Then that illustrious hero struck the animal at the frontal globes with five other whetted and foremost of shafts. Pierced therewith, that prince of elephants, turning away from the battle, ran with great speed. Salwa, however, suddenly checking that foremost of elephants which had been exceedingly mangled and forced to retreat, caused it to turn back, and with hooks and keen lances urged it forward against the car of the Pancala king, pointing it out to the infuriate animal. Beholding the animal rushing impetuously at him, the heroic Dhrishtadyumna, taking up a mace, quickly jumped down on the Earth from his car, his limbs stupefied with fear. That gigantic elephant, meanwhile, suddenly crushing that gold-decked car with its steeds and driver, raised it up in the air with his trunk and then dashed it down on the Earth. Beholding the driver of the Pancala king thus crushed by that foremost of elephants, Bhima and Shikhandi and the grandson of Sini rushed with great speed against that animal. With their shafts they speedily checked the impetuosity of the advancing beast. Thus received by those car-warriors and checked by them in battle, the elephant began to waver. Meanwhile, king Salwa began to shoot his shafts like the sun shedding his rays on all sides. Struck with those shafts, the (Pandava) car-warriors began to fly away. Beholding that feat of Salwa, the Pancalas, the Srinjayas, and the Matsyas, O king, uttered loud cries of "Oh!" and "Alas!" in that battle, all those foremost of men, however, encompassed the animal on all sides. The brave Pancala king then, taking up his mace which resembled the lofty crest of a mountain, appeared there. Fearlessly, O king, that hero, that smiter of foes, rushed with speed against the elephant. Endued with great activity, the prince of the Pancalas approached and began to strike with his mace that animal which was huge as a hill and which shed its secretions like a mighty mass of pouring clouds. Its frontal globes suddenly split open, and it uttered a loud cry; and vomiting a profuse quantity of blood, the animal, huge as a hill, suddenly fell down, even as a mountain falling down during an earthquake. While that prince of elephants was falling down, and while the troops of thy son were uttering wails of woe at the sight, that foremost of warriors among the Sinis cut off the head of king Salwa with a sharp and broad-headed arrow. His head having been cut off by the Satwata hero, Salwa fell down on the Earth along with his prince of elephants, even like a mountain summit suddenly riven by the thunderbolt hurled by the chief of the celestials.'"

*****

Section 21

"Sanjaya said, 'After the heroic Salwa, that ornament of assemblies, had been slain, thy army speedily broke like a mighty tree broken by the force of the tempest. Beholding the army broken, the mighty car-warrior Kritavarma, possessed by heroism and great strength, resisted the hostile force in that battle. Seeing the Satwata hero, O king, standing in battle like a hill pierced with arrows (by the foes), the Kuru heroes, who had fled away, rallied and came back. Then, O monarch, a battle took place between the Pandavas and the returned Kurus who made death itself their goal. Wonderful was that fierce encounter which occurred between the Satwata hero and his foes, since he resisted the invincible army of the Pandavas. When friends were seen to accomplish the most difficult feats, friends, filled with delight, uttered leonine shouts that seemed to reach the very heavens. At those sounds the Pancalas, O bull of Bharata's race, became inspired with fear. Then Satyaki, the grandson of Sini, approached that spot. Approaching king Kshemakirti of great strength, Satyaki despatched him to Yama's abode, with seven keen shafts. Then the son of Hridika, of great intelligence, rushed with speed against that bull of Sini's race, that mighty armed warrior, as the latter came, shooting his whetted shafts. Those two bowmen, those two foremost of car-warriors, roared like lions and encountered each other with great force, both being armed with foremost of weapons. The Pandavas, the Pancalas, and the other warriors, became spectators of that terrible encounter between the two heroes. Those two heroes of the Vrishni-Andhaka race, like two elephants filled with delight, struck each other with long arrows and shafts equipped with calf-toothed heads. Careering in diverse kinds of tracks, the son of Hridika and that bull of Sini's race soon afflicted each other with showers of arrows. The shafts sped with great force from the bows of the two Vrishni lions were seen by us in the welkin to resemble flights of swiftly coursing insects. Then the son of Hridika, approaching Satyaki of true prowess, pierced the four steeds of the latter with four keen shafts. The long-armed Satyaki, enraged at this, like an elephant struck with a lance, pierced Kritavarma with eight foremost of arrows. Then Kritavarma pierced Satyaki with three arrows whetted on stone and sped from his bow drawn to its fullest and then cut off his bow with another arrow. Laying aside his broken bow, that bull of Sini's race quickly took up another with arrow fixed on it. Having taken up that foremost of bows and stringed it, that foremost of all bowmen, that Atiratha of mighty energy and great intelligence and great strength, unable to endure the cutting of his bow by Kritavarma, and filled with fury, quickly rushed against the latter. With ten keen shafts that bull of Sini's race then struck the driver, the steeds, and the standard of Kritavarma. At this, O king, the great bowman and mighty car-warrior Kritavarma, beholding his gold-decked car made driverless and steedless, became filled with rage. Uplifting a pointed lance, O sire, he hurled it with all the force of his arm at that bull of Sini's race, desirous of slaying him. Satyaki, however, of the Satwata race, striking that lance with many keen arrows, cut it off into fragments and caused it to fall down, stupefying Kritavarma of Madhu's race (with his activity and prowess). With another broad-headed arrow he then struck Kritavarma in the chest. Made steedless and driverless in that battle by Yuyudhana, skilled in weapons, Kritavarma came down on the Earth. The heroic Kritavarma having been deprived of his car by Satyaki in that single combat, all the (Kaurava) troops became filled with great fear. A great sorrow afflicted the heart of thy sons, when Kritavarma was thus made steedless and driverless and carless. Beholding that chastiser of foes made steedless and driverless, Kripa, O king, rushed at that bull of Sini's race, desirous of despatching him to Yama's abode. Taking Kritavarma upon his car in the very sight of all the bowmen, the mighty-armed Kripa bore him away from the press of battle. After Kritavarma had been made carless and the grandson of Sini had become powerful on the field, the whole army of Duryodhana once more turned away from the fight. The enemy, however, did not see it, for the (Kuru) army was then shrouded with a dusty cloud. All thy warriors fled, O monarch, except king Duryodhana. The latter, beholding from a near point that his own army was routed, quickly rushing, assailed the victorious enemy, alone resisting them all. Fearlessly that invincible warrior, filled with rage, assailed with keen arrows all the Pandus, and Dhrishtadyumna the son of Prishta, and Shikhandi, and the sons of Draupadi, and the large bands of the Pancalas, and the Kaikeyas, O sire, and the Somakas! With firm determination thy mighty son stood in battle, even as a blazing and mighty fire on the sacrificial platform, sanctified with mantras. Even thus, king Duryodhana careered all over the field, in that battle. His foes could not approach him then, like living creatures unable to approach the Destroyer. Then the son of Hridika came there, riding on another car.'"

*****

Section 22

"Sanjaya said, 'That foremost of car-warriors, O monarch, thy son, riding on his car and filled with the courage of despair, looked resplendent in that battle like Rudra himself of great valour. With the thousands of shafts shot by him, the Earth became completely covered. Indeed, he drenched his enemies with showers of arrows like the clouds pouring rain on mountain breasts. There was then not a man amongst the Pandavas in that great battle, or a steed, or an elephant, or a car, that was not struck with Duryodhana's arrows. Upon whomsoever amongst the warriors I then cast my eyes, O monarch, I beheld that every one, O Bharata, was struck by thy son with his arrows. The Pandava army was then covered with the shafts of that illustrious warrior, even as a host is covered with the dust it raises while marching or rushing to battle. The Earth then, O lord of Earth, seemed to me to be made one entire expanse of arrows by thy son Duryodhana, that bowman possessed of great lightness of hands. Amongst those thousands upon thousands of warriors on the field, belonging to thy side or that of the enemy, it seemed to me that Duryodhana was then the only man. The prowess that we then beheld of thy son seemed to be exceedingly wonderful, since the Parthas, even uniting together, could not approach his single self. He pierced Yudhishthira, O bull of Bharata's race, with a hundred arrows, and Bhimasena with seventy, and Sahadeva with seven. And he pierced Nakula with four and sixty, and Dhrishtadyumna with five, and the sons of Draupadi with seven, and Satyaki with three arrows. With a broad-headed arrow, he then, O sire, cut off the bow of Sahadeva. Laying aside that broken bow, the valiant son of Madri, took up another formidable bow, and rushing against king Duryodhana, pierced him with ten shafts in that battle. The great bowman Nakula, possessed of courage, then pierced the king with nine terrible arrows and uttered a loud roar. Satyaki struck the king with a single straight shaft; the sons of Draupadi struck him with three and seventy and king Yudhishthira struck him with five. And Bhimasena afflicted the king with eighty shafts. Though pierced thus from every side with numerous arrows by these illustrious warriors, Duryodhana still, O monarch, did not waver, in the presence of all the troops who stood there as spectators. The quickness, the skill, and the prowess of that illustrious warrior were seen by all the men there to exceed those of every creature. Meanwhile the Dhartarashtras, O monarch, who had not fled far from that spot, beholding the king, rallied and returned there, clad in mail. The noise made by them when they came back became exceedingly awful, like the roar of the surging ocean in the season of rains. Approaching their unvanquished king in that battle, those great bowmen proceeded against the Pandavas for fight. The son of Drona resisted in that battle the angry Bhimasena. With the arrows, O monarch, that were shot in that battle, all the points of the compass became completely shrouded, so that the brave combatants could not distinguish the cardinal from the subsidiary points of the compass. As regards Ashvatthama and Bhimasena, O Bharata, both of them were achievers of cruel feats. Both of them were irresistible in battle. The arms of both contained many cicatrices in consequence of both having repeatedly drawn the bow-string. Counteracting each other's feats, they continued to fight with each other, frightening the whole Universe. The heroic Shakuni assailed Yudhishthira in that battle. The mighty son of Subala, having slain the four steeds of the king, uttered a loud roar, causing all the troops to tremble with fear. Meanwhile, the valiant Sahadeva bore away the heroic and vanquished king on his car from that battle. Then king Yudhishthira the just, riding upon another car (came back to battle), and having pierced Shakuni at first with nine arrows, once more pierced him with five. And that foremost of all bowmen then uttered a loud roar. That battle, O sire, awful as it was, became wonderful to behold. It filled the spectators with delight and was applauded by the Siddhas and the Charanas. Uluka of immeasurable soul rushed against the mighty bowman Nakula, in that battle, shooting showers of arrows from every side. The heroic Nakula, however, in that battle, resisted the son of Shakuni with a thick shower of arrows from every side. Both those heroes were well-born and both were mighty car-warriors. They were seen to fight with each other, each highly enraged with the other. Similarly Kritavarma, O king, fighting with the grandson of Sini, that scorcher of foes, looked resplendent, like Shakra battling with the Asura Vala. Duryodhana, having cut off Dhrishtadyumna's bow in that battle, pierced his bowless antagonist with keen shafts. Dhrishtadyumna then, in that encounter, having taken up a formidable bow, fought with the king in the sight of all the bowmen. The battle between those two heroes became exceedingly fierce, O bull of Bharata's race, like the encounter between two wild and infuriate elephants with juicy secretions trickling down their limbs. The heroic Gautama, excited with rage in that battle, pierced the mighty sons of Draupadi with many straight shafts. The battle that took place between him and those five, resembled that which takes place between an embodied being and his (five) senses. It was awful and exceedingly fierce, and neither side showed any consideration for the other. The (five) sons of Draupadi afflicted Kripa like the (five) senses afflicting a foolish man. He, on the other hand, fighting with them, controlled them with vigour. Even such and so wonderful, O Bharata, was that battle between him and them. It resembled the repeated combats, O lord, between embodied creatures and their senses. Men fought with men, elephants with elephants, steeds with steeds and car-warriors with car-warriors. Once more, O monarch, that battle became general and awful. Here an encounter was beautiful, there another was awful, and there another was exceedingly fierce, O lord! Many and awful, O monarch, were the encounters that took place in course of that battle. Those chastisers of foes (belonging to both armies), encountering one another, pierced and slew one another in that dreadful engagement. A dense cloud of dust was then seen there, raised by the vehicles and the animals of the warriors. Thick also, O king, was the dust raised by the running steeds, a dust that was carried from one place to another by the wind. Raised by the wheels of cars and the breaths of the elephants, the dust, thick as an evening cloud, rose into the welkin. That dust having been raised and the sun himself having been dimmed therewith, the Earth became shrouded, and the heroic and mighty car-warriors could not be seen. Anon that disappeared and everything became clear when the Earth, O best of the Bharatas, became drenched with the blood of heroes. Indeed, that dense and awful cloud of dust was allayed. Then, O Bharata, I could once more see the diverse single combats that the combatants fought at noon of day, each according to his strength and his rank, all of which were exceedingly fierce. The blazing splendour of those feats, O monarch, appeared full in view. Loud became the noise of falling shafts in that battle, resembling that made by a vast forest of bamboo while burning on every side.'"

*****

Section 23

"Sanjaya said, 'During the progress of that terrible and awful battle, the army of thy son was broken by the Pandavas. Rallying their great car-warriors, however, with vigorous efforts, thy sons continued to fight with the Pandava army. The (Kuru) warriors, desirous of thy son's welfare, suddenly returned. Upon their return, the battle once more became exceedingly fierce between thy warriors and those of the foe, resembling that between the gods and the Asuras in days of old. Neither amongst the enemies nor amongst thine was there a single combatant that turned away from that battle. The warriors fought, aided by guess and by the names they uttered. Great was the destruction that occurred as they thus fought with one another. Then king Yudhishthira, filled with great wrath and becoming desirous of vanquishing the Dhartarashtras and their king in that battle, pierced the son of Saradwat with three arrows winged with gold and whetted on stone, and next slew with four others the four steeds of Kritavarma. Then Ashvatthama bore away the celebrated son of Hridika. Saradwat's son pierced Yudhishthira in return with eight arrows. Then king Duryodhana despatched seven hundred cars to the spot where king Yudhishthira was battling. Those cars ridden by excellent warriors and endued with speed of the wind or thought, rushed in that battle against the car of Kunti's son. Encompassing Yudhishthira on every side, they made him invisible with their shafts like clouds hiding the sun from the view. Then the Pandava heroes headed by Shikhandi, beholding king Yudhishthira the just assailed in that way by the Kauravas, became filled with rage and were unable to put up with it. Desirous of rescuing Yudhishthira, the son of Kunti, they came to that spot upon their cars possessed of great speed and adorned with rows of bells. Then commenced an awful battle, in which blood flowed as water, between the Pandavas and the Kurus, that increased the population of Yama's domains. Slaying those seven hundred hostile car-warriors of the Kuru army, the Pandavas and the Pancalas once more resisted (the whole Kuru army). There a fierce battle was fought between thy son and the Pandavas. We had never before seen or heard of its like. During the progress of that battle in which no consideration was showed by anybody for anybody, and while the warriors of thy army and those of the foe were falling fast, and the combatants were all shouting and blowing their conchs, and the bowmen were roaring and uttering loud noises of diverse kinds, while, indeed, the battle was raging fiercely and the very vitals of the combatants were being struck, and the troops, O sire, desirous of victory, were rushing with speed, while, verily, everything on Earth seemed to be undergoing a woeful destruction, during that time when innumerable ladies of birth and beauty were being made widows, during, indeed, the progress of that fierce engagement in which the warriors behaved without any consideration for friends and foes, awful portents appeared, presaging the destruction of everything. The Earth, with her mountains and forests, trembled, making a loud noise. Meteors like blazing brands equipped with handles dropped from the sky, O king, on every side on the Earth as if from the solar disc. A hurricane arose, blowing on all sides, and bearing away hard pebbles along its lower course. The elephants shed copious tears and trembled exceedingly. Disregarding all these fierce and awful portents, the Kshatriyas, taking counsel with one another, cheerfully stood on the field for battle again, on the beautiful and sacred field called after Kuru, desirous of obtaining heaven. Then Shakuni, the son of the Gandhara king, said, "Fight all of ye in front! I, however, will slay the Pandavas from behind." Then the Madraka warriors, endued with great activity, amongst those on our side that were advancing, became filled with joy and uttered diverse sounds of delight. Others too did the same. The invincible Pandavas, however, possessed of sureness of aim, once more coming against us, shook their bows and covered us with showers of arrows. The forces of the Madrakas then were slain by the foe. Beholding this, the troops of Duryodhana once more turned away from the battle. The mighty king of the Gandharvas, however, once more said these words, "Stop, ye sinful ones! Fight (with the foe)! What use is there of flight?" At that time, O bull of Bharata's race, the king of the Gandharas had full 10,000 horse-men capable of fighting with bright lances. During the progress of that great carnage, Shakuni, aided by that force, put forth his valour and assailed the Pandava army at the rear, slaughtering it with his keen shafts. The vast force of the Pandus then, O monarch, broke even as a mass of clouds is dispersed on all sides by a mighty wind. Then Yudhishthira, beholding from a near point his own army routed, coolly urged the mighty Sahadeva, saying, "Yonder the son of Subala, afflicting our rear, stayeth, clad in mail! He slaughtereth our forces! Behold that wicked wight, O son of Pandu! Aided by the son of Draupadi, proceed towards him and slay Shakuni, the son of Subala! Supported by the Pancalas, O sinless one, I will meanwhile destroy the car force of the enemy! Let all the elephants and all the horse and 3,000 foot, proceed with thee! Supported by these, slay Shakuni!" At this, 700 elephants ridden by combatants armed with the bow, and 5,000 horses, and the valiant Sahadeva, and 3,000 foot-soldiers, and the sons of Draupadi all rushed against Shakuni difficult of defeat in battle. Subala's son, however, of great valour, O king, prevailing over the Pandavas and longing for victory, began to slay their forces from the rear. The horsemen, infuriate with rage, belonging to the Pandavas endued with great activity, penetrated the division of Subala's son, prevailing over the latter's car-warriors. Those heroic horsemen, staying in the midst of their own elephants, covered the large host of Subala's son with showers of shafts. In consequence of thy evil counsels, O king, dreadful was the battle that then ensued in which maces and lances were used and in which heroes only took part. The twang of bow-string was no longer heard there, for all the car-warriors stood as spectators of that fight. At that time no difference could be seen between the contending parties. Both the Kurus and the Pandavas, O bull of Bharata's race, beheld the darts hurled from heroic arms course like meteors through the welkin. The entire welkin, O monarch, shrouded with falling swords of great brightness, seemed to become exceedingly beautiful. The aspect presented, O chief of the Bharatas, by the lances hurled all around, became like that of swarms of locusts in the welkin. Steeds, with limbs bathed in blood in consequence of wounds inflicted by horsemen themselves wounded with arrows, dropped down on all sides in hundreds and thousands. Encountering one another and huddled together, many of them were seen to be mangled and many to vomit blood from their mouths. A thick darkness came there when the troops were covered with a dusty cloud. When that darkness shrouded everything, O king, we beheld those brave combatants, steeds and men, move away from that spot. Others were seen to fall down on the Earth, vomiting blood in profusion. Many combatants, entangled with one another by their locks, could not stir. Many, endued with great strength, dragged one another from the backs of their horses, and encountering one another thus, slew one another like combatants in a wrestling match. Many deprived of life, were borne away on the backs of the steeds. Many men, proud of their valour and inspired with desire of victory, were seen to fall down on the Earth. The Earth became strewn over with hundreds and thousands of combatants bathed in blood, deprived of limbs, and divested of hair. In consequence of the surface of the Earth being covered with elephant-riders and horsemen and slain steeds and combatants with blood-stained armour and others armed with weapons and others who had sought to slay one another with diverse kinds of terrible weapons, all lying closely huddled together in that battle fraught with fearful carnage, no warrior could proceed far on his horse. Having fought for a little while, Shakuni, the son of Subala, O monarch, went away from that spot with the remnant of his cavalry numbering 6,000. Similarly, the Pandava force, covered with blood, and its animals fatigued, moved away from that spot with its remnant consisting of 6,000 horses. The blood-stained horsemen of the Pandava army then, with hearts intent on battle and prepared to lay down their lives, said, "It is no longer possible to fight here on cars; how much more difficult then to fight here on elephants! Let cars proceed against cars, and elephants against elephants! Having retreated, Shakuni is now within his own division. The royal son of Subala will not again come to battle." Then the sons of Draupadi and those infuriate elephants proceeded to the place where the Pancala prince Dhrishtadyumna, that great car-warrior, was. Sahadeva also, when that dusty cloud arose, proceeded alone to where king Yudhishthira was. After all those had gone away, Shakuni, the son of Subala, excited with wrath, once more fell upon Dhrishtadyumna's division and began to strike it. Once more a dreadful battle took place, in which the combatants were all regardless of their lives, between thy soldiers and those of the foe, all of whom were desirous of slaying one another. In that encounter of heroes, the combatants first eyed one another steadfastly, and then rushed, O king, and fell upon one another in hundreds and thousands. In that destructive carnage, heads severed with swords fell down with a noise like that of falling palmyra fruits. Loud also became the noise, making the very hair to stand on end, of bodies falling down on the ground, divested of armour and mangled with weapons and of falling weapons also, O king, and of arms and thighs severed from the trunk. Striking brothers and sons and even sires with keen weapons, the combatants were seen to fight like birds, for pieces of meat. Excited with rage, thousands of warriors, falling upon one another, impatiently struck one another in that battle. Hundreds and thousands of combatants, killed by the weight of slain horsemen while falling down from their steeds, fell down on the field. Loud became the noise of neighing steeds of great fleetness, and of shouting men clad in mail, and of the falling darts and swords, O king, of combatants desirous of piercing the vitals of one another in consequence, O monarch, of thy evil policy. At that time, thy soldiers, overcome with toil, spent with rage, their animals fatigued, themselves parched with thirst mangled with keen weapons, began to turn away from the battle. Maddened with the scent of blood, many became so insensate that they slew friends and foes alike, in fact, every one they got at. Large numbers of Kshatriyas, inspired with desire of victory, were struck down with arrows, O king, and fell prostrate on the Earth. Wolves and vultures and jackals began to howl and scream in glee and make a loud noise. In the very sight of thy son, thy army suffered a great loss. The Earth, O monarch, became strewn with the bodies of men and steeds, and covered with streams of blood that inspired the timid with terror. Struck and mangled repeatedly with swords and battle axes and lances, thy warriors, as also the Pandavas, O Bharata, ceased to approach one another. Striking one another according to the measure of their strength, and fighting to the last drop of their blood, the combatants fell down vomiting blood from their wounds. Headless forms were seen, seizing the hair of their heads (with one hand) and with uplifted swords dyed with blood (in the other). When many headless forms, O king, had thus risen up, when the scent of blood had made the combatants nearly senseless, and when the loud noise had somewhat subsided, Subala's son (once more) approached the large host of the Pandavas, with the small remnant of his horse. At this, the Pandavas, inspired with desires of victory and endued with foot-soldiers and elephants and cavalry, all with uplifted weapons, desirous of reaching the end of the hostilities, the Pandavas, forming a wall, encompassed Shakuni on all sides, and began to strike him with diverse kinds of weapons. Beholding those troops of thine assailed from every side, the Kauravas, with horsemen, foot-soldiers, elephants, and cars, rushed towards the Pandavas. Some foot-soldiers of great courage, destitute of weapons, attacked their foes in that battle, with feet and fists, and brought them down. Car-warriors fell down from cars, and elephant-men from elephants, like meritorious persons falling down from their celestial vehicles upon the exhaustion of their merits. Thus the combatants, engaged with one another in that great battle, slew sires and friends and sons. Thus occurred that battle, O best of the Bharatas, in which no consideration was shown by anybody for anyone, and in which lances and swords and arrows fell fast, on every side and made the scene exceedingly terrible to behold.'"

*****

Section 24

"Sanjaya said, 'When the loud noise of battle had somewhat subsided and the Pandavas had slain large numbers of their foes, Subala's son (once more) came for fight with the remnant of his horsemen numbering seven hundred. Quickly approaching his own soldiers and urging them to battle, he repeatedly said, "You chastisers of foes, fight cheerfully!" And he asked the Kshatriyas present there, saying, "Where is the king, that great car-warrior?" Hearing these words of Shakuni, O bull of Bharata's race, they answered saying, "Yonder stayeth that great car-warrior, the Kuru king, there where that large umbrella of splendour equal to that of the full moon, is visible--there where those car-warriors, clad in mail, are staying--there where that loud noise, deep as the roar of clouds, is being heard! Proceed quickly thither, O king, and thou wilt then see the Kuru monarch!" Thus addressed by those brave warriors, Subala's son Shakuni, O king, proceeded to that spot where thy son was staying, surrounded on all sides by unretreating heroes. Beholding Duryodhana stationed in the midst of that car-force, Shakuni, gladdening all those car-warriors of thine, O king cheerfully said these words unto Duryodhana. Indeed, he said the following words in a manner which showed that he regarded all his purposes to have been already achieved. "Slay, O king, the car-divisions (of the Pandavas)! All their horses have been vanquished by me! Yudhishthira is incapable of being conquered in battle unless one is prepared to lay down his life! When that car-force, protected by the son of Pandu, will have been destroyed, we shall then slay all those elephants and foot-soldiers and others!" Hearing these words of his, thy warriors, inspired with desire of victory, cheerfully rushed towards the Pandava army. With quivers on their backs and bows in their hands, all of them shook their bows and uttered leonine roars. Once more, O king, the fierce twang of bows and the slapping of palms and the whiz of arrows shot with force was heard. Beholding those Kuru combatants approach the Pandava army with uplifted bows, Kunti's son Dhananjaya said unto the son of Devaki these words, "Urge the steeds fearlessly and penetrate this sea of troops! With my keen shafts I shall today reach the end of these hostilities! Today is the eighteenth day, O Janardana, of this great battle that is raging between the two sides! The army of those high-souled heroes, which was literally numberless, hath been nearly destroyed! Behold the course of Destiny! The army of Dhritarashtra's son, O Madhava, which was vast as the ocean, hath, O Achyuta, become, after encountering ourselves, even like the indent caused by a cow's hoof! If peace had been made after Bhishma's fall, O Madhava, everything would have been well! The foolish Duryodhana of weak understanding, however, did not make peace! The words that were uttered by Bhishma, O Madhava, were beneficial and worthy of adoption. Suyodhana, however, who had lost his understanding, did not act according to them. After Bhishma had been struck and thrown down on the Earth, I do not know the reason why the battle proceeded! I regard the Dhartarashtras to be foolish and of weak understanding in every way, since they continued the battle even after the fall of Santanu's son! After that when Drona, that foremost of all utterers of Brahma, fell, as also the son of Radha, and Vikarna, the carnage did not still cease! Alas, when a small remnant only of the (Kaurava) army remained after the fall of that tiger among men, Karna, with his sons, the carnage did not still cease! After the fall of even the heroic Srutayush, of also Jalasandha of Puru's race, and of king Srutayudha, the carnage did not still cease! After the fall of Bhurishrava, of Shalya, O Janardana, and of the Avanti heroes, the carnage did not still cease! After the fall of Jayadratha, of the Rakshasa Alayudha, of Bahlika, and of Somadatta, the carnage did not still cease! After the fall of heroic Bhagadatta, of the Kamboja chief Sadakshina, and of Duhshasana, the carnage did not still cease! Beholding even diverse heroic and mighty kings, each owning extensive territories, slain in battle, the carnage, O Krishna, did not still cease! Beholding even a full Akshauhini of troops slain by Bhimasena in battle, the carnage did not still cease, in consequence of either the folly or the covetousness of the Dhartarashtras! What king born in a noble race, a race especially like that of Kuru, save of course the foolish Duryodhana, would thus fruitlessly wage such fierce hostilities? Who is there, possessed of reason and wisdom and capable of discriminating good from evil, that would thus wage war, knowing his foes to be superior to him in merit, strength, and courage? How could he listen to the counsels of another, when, indeed, he could not make up his mind to make peace with the Pandavas in obedience to the words uttered by thee? What medicine can be acceptable to that person today who disregarded Bhishma the son of Santanu, and Drona, and Vidura, while they urged him to make peace? How can he accept good counsels, who from folly, O Janardana, insolently disregarded his own aged sire as also his own well-meaning mother while speaking beneficial words unto him? It is evident, O Janardana, that Duryodhana took his birth for exterminating his race! His conduct and his policy, it is seen, point to that line, O lord! He will not give us our kingdom yet! This is my opinion, O Achyuta! The high-souled Vidura, O sire, told me many a time that as long as life remained in Dhritarashtra's son, he would never give us our share of the kingdom! Vidura further told me, 'As long also as Dhritarashtra will live, O giver of honours, even that sinful wight will act sinfully towards you! Ye will never succeed in vanquishing Duryodhana without battle!' Even thus, O Madhava, did Vidura of true foresight often speak to me! All the acts of that wicked-souled wight, I now find to be exactly as the high-souled Vidura had said! That person of wicked understanding who, having listened to the beneficial and proper words of Jamadagni's son, disregarded them, should certainly be held as standing in the face of destruction. Many persons crowned with ascetic success said as soon as Duryodhana was born, that the entire Kshatriya order would be exterminated in consequence of that wretch. Those words of the sages, O Janardana, are now being realised, since the Kshatriyas are undergoing almost entire extermination in consequence of Duryodhana's acts! I shall, O Madhava, slay all the warriors today! After all the Kshatriyas will have been slain and the (Kaurava) camp made empty, Duryodhana will then desire battle with us for his own destruction. That will end these hostilities! Exercising my reason, O Madhava, and reflected in my own mind, O thou of Vrishni's race, thinking of Vidura's words, and taking into account the acts of the wicked-souled Duryodhana himself, I have come to this conclusion! Penetrate the Bharata army, O hero, for I shall slay the wicked-souled Duryodhana and his army today with my keen shafts! Slaying this weak army in the very sight of Dhritarashtra's son, I shall today do what is for Yudhishthira's good!"'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed by Savyasaci, he of Dasarha's race, reins in hand, fearlessly penetrated that vast hostile force for battle. That was a terrible forest of bows (which the two heroes entered). Darts constituted its prickles. Maces and spiked bludgeons were its paths. Cars and elephants were its mighty trees. Cavalry and infantry were its creepers.

And the illustrious Keshava, as he entered that forest on that car decked with many banners and pennons, looked exceedingly resplendent. Those white steeds, O king, bearing Arjuna in battle, were seen careering everywhere, urged by him of Dasarha's race! Then that scorcher of foes, Savyasaci, proceeded on his car, shooting hundreds of keen shafts like a cloud pouring showers of rain. Loud was the noise produced by those straight arrows, as also by those combatants that were covered with them in that battle by Savyasaci. Showers of shafts, piercing through the armour of the combatants, fell down on the Earth. Impelled from Gandiva, arrows, whose touch resembled that of Indra's thunder, striking men and elephants and horses, O king, fell in that battle with a noise like that of winged insects. Everything was shrouded with those shafts shot from Gandiva. In that battle, the points of the compass, cardinal and subsidiary, could not be distinguished. The whole world seemed to be filled with gold-winged shafts, steeped in oil, polished by the hands of the smith, and marked with Partha's name. Struck with those keen shafts, and burnt therewith by Partha even as a herd of elephants is burnt with burning brands, the Kauravas became languid and lost their strength. Armed with bow and arrows, Partha, resembling the blazing sun, burnt the hostile combatants in that battle like a blazing fire consuming a heap of dry grass. As a roaring fire of blazing flames and great energy (arising from embers) cast away on the confines of a forest by its denizens, fire consumes those woods abounding with trees and heaps of dry creepers, even so that hero possessed of great activity and fierce energy and endued with prowess of weapons, and having shafts for his flames, quickly burnt all the troops of thy son from wrath. His gold-winged arrows, endued with fatal force and shot with care, could not be baffled by any armour. He had not to shoot a second arrow at man, steed, or elephant of gigantic size. Like the thunder-wielding Indra striking down the Daityas, Arjuna, alone, entering that division of mighty car-warriors, destroyed it with shafts of diverse forms.'"

*****

Section 25

"Sanjaya said, 'Dhananjaya, with his Gandiva, frustrated the purpose of those unreturning heroes struggling in battle and striking their foes. The shafts shot by Arjuna, irresistible and endued with great force and whose touch was like that of the thunder, were seen to resemble torrents of rain poured by a cloud. That army, O chief of the Bharatas, thus struck by Kiritin, fled away in the very sight of thy son. Some deserted their sires and brothers, others deserted their comrades. Some car-warriors were deprived of their animals. Others lost their drivers. Some had their poles or yokes or wheels broken, O king! The arrows of some were exhausted. Some were seen afflicted with arrows. Some, though unwounded, fled in a body, afflicted with fear. Some endeavoured to rescue their sons, having lost all their kinsmen and animals. Some loudly called upon their sires, some upon their comrades and followers. Some fled, deserting their kinsmen, O tiger among men, and brothers and other relatives, O monarch! Many mighty car-warriors, struck with Partha's shafts and deeply pierced therewith, were seen to breathe hard, deprived of their senses. Others, taking them upon their own cars, and soothing them for a while, and resting them and dispelling their thirst by offering them drink, once more proceeded to battle. Some, incapable of being easily defeated in battle, deserting the wounded, once more advanced to battle, desirous of obeying the behests of thy son. Some, having slaked their thirst or groomed their animals, and some, wearing (fresh) armour, O chief of the Bharatas, and some, having comforted their brothers and sons and sires, and placed them in camp, once more came to battle. Some, arraying their cars in the order, O king, of superiors and inferiors, advanced against the Pandavas once more for battle. Those heroes (on their cars) covered with rows of bells, looked resplendent like Daityas and Danavas intent on the conquest of the three worlds. Some, advancing with precipitancy on their vehicles decked with gold, fought with Dhrishtadyumna amid the Pandava divisions. The Pancala prince Dhrishtadyumna, and the great car-warrior Shikhandi, and Satanika, the son of Nakula, fought with the car-force of the enemy. The Pancala prince, then, filled with rage and supported by a large army, rushed against thy angry troops from desire of slaying them. Then thy son, O ruler of men, sped many showers of arrows, O Bharata, at the Pancala prince thus rushing at him. Then, O king, Dhrishtadyumna was quickly pierced with many arrows in his arms and chest by thy son fighting with his bow. Deeply pierced therewith like an elephant with pointed lances, that great bowman then despatched with his shafts the four steeds of Duryodhana to the regions of death. With another broad-headed arrow he next cut off from his trunk the head of his enemy's driver. Then that chastiser of foes, king Duryodhana, having thus lost his car, rode on horse-back and retreated to a spot not remote. Beholding his own army destitute of prowess, thy son, the mighty Duryodhana, O king, proceeded to the place where Subala's son was. When the Kaurava cars were broken, 3,000 gigantic elephants encompassed those car-warriors, the five Pandavas. Encompassed by that elephant force, O Bharata, the five brothers looked beautiful, O tiger among men, like the planets surrounded by the clouds. Then the mighty-armed and white-steeded Arjuna, O king, of sureness of aim and having Krishna for his charioteer, advanced on his car. Surrounded by those elephants huge as hills, he began to destroy those animals with his keen and polished arrows. Each slain with a single arrow, we beheld those huge elephants fallen or falling down, mangled by Savyasaci. The mighty Bhimasena, himself like an infuriated elephant, beholding those elephants, took up his formidable mace and rushed at them, quickly jumping down from his car, like the Destroyer armed with his club. Seeing that great car-warrior of the Pandavas with uplifted mace, thy soldiers became filled with fright and passed urine and excreta. The whole army became agitated upon beholding Bhimasena armed with mace. We then beheld those elephants, huge as hills, running hither and thither, with their frontal globes split open by Bhima with his mace and all their limbs bathed in blood. Struck with Bhima's mace, those elephants, running off from him, fell down with cries of pain, like wingless mountains. Beholding those elephants, many in number, with their frontal globes split open, running hither and thither or falling down, thy soldiers were inspired with fear. Then Yudhishthira also, filled with wrath, and the two sons of Madri, began to slay those elephant-warriors with arrows equipped with vulturine wings. Dhrishtadyumna, after the defeat of the (Kuru) king in battle, and after the flight of the latter from that spot on horse-back, saw that the Pandavas had all been surrounded by the (Kaurava) elephants. Beholding this, O monarch, Dhrishtadyumna, the son of the Pancala king, proceeded towards those elephants, from desire of slaughtering them. Meanwhile, not seeing Duryodhana in the midst of the car-force. Ashvatthama and Kripa, and Kritavarma of the Satwata race, asked all the Kshatriyas there, saying, 'Where has Duryodhana gone?' Not seeing the king in that carnage, those great car-warriors all thought thy son to have been slain. Hence, with sorrowful faces, they enquired after him. Some persons told them that after the fall of his driver, he had gone to Subala's son. Other Kshatriyas, present there, who had been exceedingly mangled with wounds, said, "What need is there with Duryodhana? See if he is yet alive! Do you all fight unitedly? What will the king do to you?" Other Kshatriyas, who were exceedingly mangled, who had lost many of their kinsmen, and who were still being afflicted with the arrows of the enemy, said these words in indistinct tones, "Let us slay these forces by whom we are encompassed! Behold, the Pandavas are coming hither, after having slain the elephants!" Hearing these words of theirs, the mighty Ashvatthama, piercing through that irresistible force of the Pancala king, proceeded with Kripa and Kritavarma to the spot where Subala's son was. Indeed, those heroes, those firm bowmen, leaving the car-force, repaired (in search of Duryodhana). After they had gone away, the Pandavas, headed by Dhrishtadyumna, advanced, O king, and began to slay their enemies. Beholding those valiant and heroic and mighty car-warriors cheerfully rushing towards them, thy troops, amongst whom the faces of many had turned pale, became hopeless of their lives. Seeing those soldiers of ours almost deprived of weapons and surrounded (by the foe). I myself, O king, having only two kinds of forces, and becoming reckless of life, joined the five leaders of our army, and fought with the forces of the Pancala prince, posting our men on that spot where Saradwat's son was stationed. We had been afflicted with the shafts of Kiritin. Nevertheless, a fierce battle took place between us and the division of Dhrishtadyumna. At last, vanquished by the latter, all of us retreated from that encounter. I then beheld the mighty car-warrior Satyaki rushing against us. With four hundred cars that hero pursued me in battle. Having escaped with difficulty from Dhrishtadyumna whose steeds had been tired, I fell among the forces of Madhava even as a sinner falleth into hell. There a fierce and terrible battle took place for a short while. The mighty-armed Satyaki, having cut off my armour, became desirous of taking me alive. He seized me while I lay down on the ground insensible. Then within a short while that elephant-force was destroyed by Bhimasena with his mace and Arjuna with his arrows. In consequence of those mighty elephants, huge as hills, falling down on every side with crushed limbs, the Pandava warriors found their way almost entirely blocked up. Then the mighty Bhimasena, O monarch, dragging away those huge elephants, made a way for the Pandavas to come out. Meanwhile, Ashvatthama and Kripa and Kritavarma of the Satwata race, not seeing that chastiser of foes, Duryodhana, amid the car-division, sought for thy royal son, Abandoning the prince of the Pancalas, they proceeded to the spot where Subala's son was anxious to have a sight of the king during that terrible carnage.'"

*****

Section 26

"Sanjaya said, 'After that elephant-division had been destroyed, O Bharata, by the son of Pandu, and while thy army was being thus slaughtered by Bhimasena in battle, beholding the latter, that chastiser of foes, careering like the all-killing Destroyer himself in rage armed with his club, the remnant of thy unslaughtered sons, those uterine brothers, O king, united together at that time when he of Kuru's race, thy son Duryodhana, could not be seen, and rushed against Bhimasena. They were Durmarshana and Srutanta and Jaitra and Bhurivala and Ravi, and Jayatsena and Sujata and that slayer of foes, Durvishaha, and he called Durvimochana, and Dushpradharsha and the mighty-armed Srutarvan. All of them were accomplished in battle. Those sons of thine, uniting together, rushed against Bhimasena and shut him up on all sides. Then Bhima, O monarch, once more mounting on his own car, began to shoot keen shafts at the vital limbs of thy sons. Those sons of thine, covered with arrows by Bhimasena in that dreadful battle, began to drag that warrior like men dragging an elephant from off a cross-way. Excited with rage, Bhimasena, quickly cutting off the head of Durmarshana with a razor-headed arrow, felled it on the Earth. With another broad-headed arrow capable of penetrating every armour, Bhima next slew that mighty car-warrior, thy son Srutanta. Then with the greatest ease, piercing Jayatsena with a cloth-yard shaft, that chastiser of foes, the son of Pandu, felled that scion of Kuru's race from his car. The prince, O king, fell down and immediately expired. At this, thy son Srutarvan, excited with rage, pierced Bhima with a hundred straight arrows winged with vulturine feathers. Then Bhima, inflamed with rage, pierced Jaitra and Ravi and Bhurivala, those three, with three shafts resembling poison or fire. Those mighty car-warriors, thus struck, fell down from their cars, like Kinsukas variegated with flowers in the season of spring cut down (by the axe-man). Then that scorcher of foes, with another broad-headed arrow of great keenness, struck Durvimochana and despatched him to Yama's abode. Thus struck, that foremost of carwarriors fell down on the ground from his car, like a tree growing on the summit of a mountain when broken by the wind. The son of Pandu next struck thy other two sons at the head of their forces, Dushpradharsha and Sujata, each with a couple of arrows in that battle. Those two foremost of car-warriors, pierced with those shafts, fell down. Beholding next another son of thine, Durvishaha, rushing at him, Bhima pierced him with a broad-headed arrow in that battle. That prince fell down from his car in the very sight of all the bowmen. Beholding so many of his brothers slain by the singlehanded Bhima in that battle, Srutarvan, under the influence of rage, rushed at Bhima, stretching his formidable bow decked with gold and shooting a large number of arrows that resembled poison or fire in energy. Cutting off the bow of Pandu's son in that dreadful battle, the Kuru prince pierced the bowless Bhima with twenty arrows. Then Bhimasena, that mighty car-warrior, taking up another bow, shrouded thy son with arrows and addressing him, said, "Wait, Wait!' The battle that took place between the two was beautiful and fierce, like that which had occurred in days of yore between Vasava and the Asura Jambha, O lord! With the keen shafts, resembling the fatal rods of Yama, sped by those two warriors, the Earth, the sky, and all the points of the compass, became shrouded. Then Srutarvan, filled with rage, took up his bow and struck Bhimasena in that battle, O king, with many arrows on his arms and chest. Deeply pierced, O monarch, by thy son armed with the bow, Bhima became exceedingly agitated like the ocean at the full or the new moon. Filled with wrath, Bhima then, O sire, despatched with his arrows the driver and the four steeds of thy son to Yama's abode. Beholding him carless, Pandu's son of immeasurable soul, displaying the lightness of his hands, covered him with winged arrows. The carless Srutarvan then, O king, took up a sword and shield. As the prince, however, careered with his sword and bright shield decked with a hundred moons, the son of Pandu struck off his head from his trunk with a razor-headed arrow and felled it on the Earth. The trunk of that illustrious warrior, rendered headless by means of that razor-headed arrow, fell down from his car, filling the Earth with a loud noise. Upon the fall of that hero, thy troops, though terrified, rushed in that battle against Bhimasena from desire of fighting with him. The valiant Bhimasena, clad in mail, received those warriors rushing quickly at him from among the unslain remnant of that ocean of troops. Approaching him, those warriors encompassed that hero on all sides. Thus surrounded by those warriors of thine, Bhima began to afflict them all with keen shafts like him of a 1,000 eyes afflicting the Asuras. Having destroyed five hundred great cars with their fences, he once more slew seven hundred elephants in that battle. Slaying next 10,000 foot-soldiers with his mighty shafts, as also 800 steeds, the son of Pandu looked resplendent. Indeed, Bhimasena, the son of Kunti, having slain thy sons in battle, regarded his object achieved, O lord, and the purpose of his birth accomplished. Thy troops, at that time, O Bharata, ventured to even gaze at that warrior who was battling in that fashion and slaying thy men in that way. Routing all the Kurus and slaying those followers of theirs, Bhima then slapped his armpits, terrifying the huge elephants with the noise he produced. Then thy army, O monarch, which had lost a very large number of men, and which then consisted of a very few soldiers, became exceedingly cheerless, O king!'"

*****

Section 27

"Sanjaya said, 'Duryodhana, O king, and thy son Sudarsa, the only two of thy children yet unslain, were at that time in the midst of the (Kaurava) cavalry. Beholding Duryodhana staying in the midst of the cavalry, Devaki's son (Krishna) said unto Dhananjaya, the son of Kunti, "A large number of our foes, kinsmen that had received our protection, have been slain. There, that bull of Sini's race is returning, having taken Sanjaya captive! Both Nakula and Sahadeva, O Bharata, are fatigued, having fought with the wretched Dhartarashtras and their followers! Those three, Kripa and Kritavarma and the mighty car-warrior Ashvatthama, have left Duryodhana's side and taken up their position elsewhere! Having slain Duryodhana's troops, the Pancala prince stayeth yonder, endued with great beauty, in the midst of the Prabhadrakas. There, O Partha, Duryodhana stayeth in the midst of his cavalry, with the umbrella held over his head and himself flinging his glances all around! Having rearrayed the (remnant of his) army, he stayeth in the midst of his forces. Slaying this one with thy keen shafts, thou mayst achieve all thy objects! As long as these troops do not fly away beholding thee, in their midst and witnessing also the destruction of their elephant-force, do thou, O chastiser of foes, endeavour to slay Duryodhana! Let somebody go to the Pancala prince and ask him to come hither. The (Kaurava) troops are all tired, O sire! The sinful Duryodhana will never succeed in escaping! Having slain a large number of thy troops in battle, the son of Dhritarashtra wears a proud aspect as if he believes that the Pandavas have been vanquished! Beholding his own troops afflicted and slain by the Pandavas, the Kuru king will certainly come to battle for his own destruction!" Thus addressed by Krishna, Phalguna replied unto him, saying. "Almost all the sons of Dhritarashtra, O giver of honours, have been slain by Bhima! Only these two are yet alive! They, however, O Krishna, shall also meet with destruction today! Bhishma hath been slain, Drona hath been slain, Karna, otherwise called Vaikartana, hath been slain! Shalya, the king of the Madras, hath been slain, and Jayadratha also, O Krishna, hath been slain! Only five hundred horses from the remnant of the troops of Shakuni, the son of Subala, and of cars, only two hundred still remain, O Janardana! Of elephants there remain only a hundred that are formidable, and of foot only 3,000! There remain also Ashvatthama and Kripa and the ruler of the Trigartas and Uluka and Kritavarma of the Satwata race. These, O Madhava, form the remnant of Duryodhana's force! Truly, there is no escape from death for anybody on Earth! Although such a tremendous carnage hast taken place, behold, Duryodhana is still alive! Today king Yudhishthira, however, will be freed from all his foes! None amongst the enemy will escape me, I ween! Even if they be more than men, O Krishna, I shall yet slay all those warriors today, however, furious in battle, if only they do not fly away from the field! Filled with wrath in today's battle, I shall, by slaying the prince of Gandhara with my keen shafts, dispel that sleeplessness which the king has suffered from for a long time! I shall win back all those valuable possessions which Subala's son, of wicked conduct, won from us at the gambling match in the assembly! Hearing of the slaughter of their husbands and sons at the hands of the Pandavas in battle, all the ladies of the city called after the elephant will utter loud wails! Today, O Krishna, our task will be ended! Today Duryodhana shall abandon all his blazing prosperity, as also his life-breath. Thou mayest take the foolish son of Dhritarashtra to be dead, O thou of Vrishni's race, if, O Krishna, he does not today fly away from the battle to be waged by me! Those steeds are incapable of enduring the twang of my bow and the slaps of my palms! Proceed thither, O Krishna, for I will slay them!" Thus addressed by Pandu's son of great force of mind, he of Dasarha's race urged his steeds, O king, towards the division of Duryodhana. Beholding that force (within which Duryodhana was), three mighty car-warriors prepared themselves for assailing it, for Bhimasena and Arjuna and Sahadeva, O sire, together proceeded against it with loud leonine roars from desire of slaying Duryodhana. Beholding those three warriors rushing quickly together with uplifted bows, Subala's son proceeded towards that spot against those Pandava foes. Thy son Sudarsana rushed against Bhimasena. Susarman and Shakuni encountered Kiritin. Thy son Duryodhana on horse-back proceeded against Sahadeva. Then thy son, O ruler of men, with great speed and care, forcibly struck Sahadeva's head with a lance. Thus assailed by thy son, Sahadeva sat down on the terrace of his car, all his limbs bathed in blood and himself sighing like a snake. Regaining his senses then, O king, Sahadeva, filled with rage, covered Duryodhana with keen arrows. Kunti's son, Dhananjaya, otherwise called

Partha, putting forth his prowess, cut off the heads of many brave combatants on horse-back. Indeed, Partha, with many arrows, destroyed that (cavalry) division. Having felled all the steeds, he then proceeded against the cars of the Trigartas. At this, the great car-warriors of the Trigartas, uniting together, covered Arjuna and Vasudeva with showers of shafts. Assailing Satyakarman with a razor-headed arrow, the son of Pandu, possessed of great fame, cut off his adversary's car-shafts. With another razor-headed arrow, O lord, whetted on stone, that celebrated hero, smiling the while, cut off his antagonist's head adorned with bright gold. He next attacked Satyeshu in the sight of all the warriors, like a hungry lion, O king, in the forest, attacking a deer. Having slain him, Partha pierced Susarman with three arrows and then slew all those car-warriors adorned with ornaments of gold. He then proceeded against Susarman the ruler of Prashthala with great speed, vomiting the virulent poison of his wrath cherished for many long years. Covering him first, O bull of Bharata's race, with a hundred arrows, Arjuna then slew all the steeds of that bowman. Fixing then on his bowstring a mighty arrow that resembled the rod of Yama, Partha, smiling the while, quickly sped it at Susarman, aiming it at him. Sped by that bowman blazing with wrath, that arrow, reaching Susarman, pierced through his heart in that battle. Deprived of life, O monarch, Susarman fell down on the Earth, gladdening all the Pandavas and paining all thy warriors. Having slain Susarman in that battle, Partha then, with his shafts, despatched the five and thirty sons of that king, all of whom were great car-warriors, to Yama's abode. Slaying next all the followers of Susarman with his keen arrows, the mighty car-warrior, Arjuna, proceeded against the remnant of the Bharata host. Bhima, in that battle, filled with rage, O ruler of men, made thy son Sudarsana invisible with his arrows, and smiling the while, cut off from his antagonist's trunk his head with a razor-headed arrow of great sharpness. Deprived of life, the prince fell down on the Earth. Upon the fall of that (Kuru) hero, his followers encompassed Bhima in that battle, shooting showers of whetted arrows at him. Vrikodara, however, with his keen arrows, whose touch resembled that of Indra's thunder, covered that force around him. Within a very short time, Bhima slew them all, O bull of Bharata's race! Whilst they were being thus exterminated, many Kaurava leaders of great might, O Bharata, approached Bhima and began to fight with him. The son of Pandu, O king, covered all of them with his arrows. Similarly, thy warriors, O monarch, covered the great car-warriors of the Pandavas with dense showers of arrows from every side. All the warriors then, of both sides, thus engaged in battle with one another, became exceedingly agitated. Struck by one another, the combatants of both armies, O king, began to fall down, wailing aloud for their (deceased) kinsmen.'"

*****

Section 28

"Sanjaya said, 'During the progress of that battle which was so destructive of men and steeds and elephants, Subala's son, Shakuni, O king, rushed against Sahadeva. The valiant Sahadeva, as Shakuni rushed quickly towards him, sped showers of swift arrows at that warrior as numerous as a flight of insects. At that time, Uluka also encountered Bhima and pierced him with ten arrows, Shakuni, meanwhile, O monarch, having pierced Bhima with three arrows, covered Sahadeva with ninety. Indeed, those heroes, O king, encountering one another in that battle, pierced one another with many keen arrows equipped with Kanka and peacock feathers, winged with gold, whetted on stone, and sped from bow-strings drawn to their ears. Those showers of arrows sped from their bows and arms, O monarch, shrouded all the points of the compass like a thick shower of rain poured from the clouds. Then Bhima, filled with rage, and Sahadeva of great valour, both endued with great might, careered in that battle, making an immense carnage. That army, O Bharata, was covered with hundreds of arrows by those two warriors. In consequence thereof, the welkin on many parts of the field became shrouded with darkness. In consequence, O monarch, of steeds, covered with arrows, dragging after them, as they ran, a large number of slain combatants, the tracks on many parts of the field became entirely blocked up. Covered with steeds slain with their riders, with broken shields and lances, O monarch, and with swords and darts and spears all around, the Earth looked variegated as if strewn with flowers. The combatants, O king, encountering one another, careered in battle, filled with wrath and taking one another's life. Soon the field became strewn with heads, beautiful as the filaments of the lotus, adorned with earrings and graced with faces set with eyes upturned in wrath and lips bit in rage. Covered also, O monarch, with the severed arms of warriors that resembled the trunks of huge elephants, that were adorned with Angadas and cased in leathern fences, and that still held swords and lances and battle-axes, and with headless bodies risen on their feet and bleeding and dancing on the field, and swarming with carnivorous creatures of diverse kinds, the Earth, O lord, presented a frightful aspect! After the Bharata army had been reduced to a small remnant, the Pandavas, filled with delight in that dreadful battle began to despatch the Kauravas to Yama's abode. Meanwhile, the heroic and valiant son of Subala's son very forcibly struck Sahadeva on the head with a lance. Exceedingly agitated, O monarch, in consequence of the blow, Sahadeva sat down on the terrace of his car. Beholding Sahadeva in that plight, the valiant Bhima, filled with rage, O Bharata, held the whole Kuru army in check. With his cloth-yard shaft he pierced hundreds and thousands of hostile warriors, and having pierced them so, that chastier of foes uttered a leonine roar. Frightened at that roar, all the followers of Shakuni, with their steeds and elephants, precipitately fled away in fear. Beholding them broken, king Duryodhana said unto them, "Stop, ye Kshatriyas, unacquainted with morality! Fight! What is the use of flight? That hero, who, without showing his back casteth away his life breath in battle, achieveth fame here and enjoyeth regions of bliss hereafter!" Thus exhorted by the king, the followers of Subala's son once more advanced against the Pandavas, making death their goal. Awful, O monarch, was the noise made by those rushing warriors, resembling that of the agitated ocean. At this, the field of battle became agitated all around. Beholding those followers of Subala's son thus advancing in battle, the victorious Pandavas, O monarch, proceeded against them. Comforted a little, the invincible Sahadeva, O monarch, pierced Shakuni with ten arrows and his steeds with three. With the greatest ease he then cut off the bow of Subala's son with a number of other arrows. Invincible in battle, Shakuni, however, took up another bow and pierced Nakula with sixty arrows and then Bhimasena with seven. Uluka also, O king, desirous of rescuing his sire in that engagement, pierced Bhima with seven arrows and Sahadeva with seventy. Bhimasena in that encounter pierced Uluka with many keen arrows and Shakuni with four and sixty, and each of the other warriors who fought around them, with three arrows. Struck by Bhimasena with shafts steeped in oil, the Kauravas, filled with rage in that battle, covered Sahadeva with showers of arrows like lightning-charged clouds pouring rain on a mountain-breast. The heroic and valiant Sahadeva then, O monarch, cut off, with a broad-headed arrow, the head of Uluka as the latter advanced against him. Slain by Sahadeva, Uluka, gladdening the Pandavas in that battle, fell down on the earth from his car, all his limbs bathed in blood. Beholding his son slain, Shakuni, O Bharata, with voice choked with tears and drawing deep breaths, recollected the words of Vidura. Having reflected for a moment with tearful eyes, Shakuni, breathing heavily, approached Sahadeva and pierced him with three arrows. Baffling those arrows sped by Subala's son with showers of shafts, the valiant Sahadeva, O monarch, cut off his antagonist's bow in that battle. Seeing his bow cut off, O king, Shakuni, the son of Subala, took up a formidable scimitar and hurled it at Sahadeva. The latter, however, with the greatest ease, O monarch, cut off in twain that terrible scimitar of Subala's son as it coursed towards him in that encounter. Beholding his sword cut in twain, Shakuni took up a formidable mace and hurled it at Sahadeva. That mace also, unable to achieve its object, fell down on the Earth. After this, Subala's son, filled with rage, hurled at the son of Pandu an awful dart that resembled an impending death night. With the greatest ease Sahadeva, in that encounter, cut off, with his gold-decked shafts, into three fragments, that dart as it coursed swiftly towards him. Cut off into fragments, that dart adorned with gold fell down on the earth like a blazing thunderbolt from the firmament, diverging into many flashes. Beholding that dart baffled and Subala's son afflicted with fear, all thy troops fled away in fright. Subala's son himself joined them. The Pandavas then, eager for victory, uttered loud shouts. As regards the Dhartarashtras, almost all of them turned away from the fight. Seeing them so cheerless, the valiant son of Madri, with many 1,000 shafts, checked them in that battle. Then Sahadeva came upon Subala's son as the latter, who was still expectant of victory, was flying away, protected by the excellent cavalry of the Gandharas. Recollecting, O king, that Shakuni, who had fallen to his share, was still alive, Sahadeva, on his car adorned with gold, pursued that warrior. Stringing his formidable bow and drawing it with great force, Sahadeva, filled with rage, pursued the son of Subala and vigorously struck him with many shafts equipped with vulturine feathers and whetted on stone, even like a person striking a mighty elephant with pointed lances. Endued with great energy of mind, Sahadeva, having afflicted his foe thus, addressed him, as if for calling back to mind (his past misdeeds), in these words, 'Adhering to the duties of a Kshatriya, fight (with me) and be a man! Thou hadst, O fool, rejoiced greatly in the midst of the assembly, while gambling with dice! Receive now, O thou of wicked understanding, the fruit of that act! All those wicked-souled ones that had ridiculed us then have perished! Only that wretch of his race, Duryodhana, is still alive, and thyself, his maternal uncle! Today I shall slay thee, striking off thy head with a razor-headed arrow like a person plucking a fruit from a tree with a stick!" Saying these words, O monarch, Sahadeva of great strength, that tiger among men, filled with rage, rushed impetuously against Shakuni. Approaching his enemy, the invincible Sahadeva, that foremost of warriors, forcibly drawing his bow and as if burning his foe with wrath, pierced Shakuni with ten arrows and his steeds with four. Then cutting off his umbrella and standard and bow, he roared like a lion. His standard and bow and umbrella thus cut off by Sahadeva, Subala's son was pierced with many arrows in all his vital limbs. Once again, O monarch, the valiant Sahadeva sped at Shakuni an irresistible shower of arrows. Filled with rage, the son of Subala then, single-handed, rushed with speed against Sahadeva in that encounter, desirous of slaying the latter with a lance adorned with gold. The son of Madri, however, with three broad-headed arrows, simultaneously cut off, without losing a moment, that uplifted lance as also the two well-rounded arms of his enemy at the van of battle, and then uttered a loud roar. Endued with great activity, the heroic Sahadeva then, with a broad-headed arrow, made of hard iron, equipped with wings of gold, capable of penetrating every armour, and sped with great force and care, cut off from his trunk his enemy's head. Deprived of his head by the son of Pandu with that gold-decked arrow of great sharpness and splendour like the sun's, Subala's son fell down on the earth in that battle. Indeed, the son of Pandu, filled with rage, struck off that head which was the root of the evil policy of the Kurus, with that impetuous shaft winged with gold and whetted on stone. Beholding Shakuni lying headless on the ground and all his limbs drenched with gore, thy warriors, rendered powerless with fear, fled away on all sides with weapons in their hands. At that time, thy sons, with cars, elephants, horse and foot entirely broken, heard the twang of Gandiva and fled away with colourless faces, afflicted with fear and deprived of their senses. Having thrown down Shakuni from his car, the Pandavas, O Bharata, became filled with delight. Rejoicing with Keshava among them, they blew their conchs in that battle, gladdening their troops. All of them, with glad hearts, worshipped Sahadeva, and said, "By good luck, O hero, Shakuni of wicked soul, that man of evil course, hath, with his son, been slain by thee!'"

*****

Section 29

(Hrada-pravesa Parva)

"Sanjaya said, 'After this, the followers of Subala's son, O monarch, became filled with rage. Prepared to lay down their lives in that dreadful battle, they began to resist the Pandavas. Resolved to aid Sahadeva in his victory, Arjuna, as also Bhimasena possessed of great energy and resembling an angry snake of virulent poison in aspect, received those warriors. With his Gandiva, Dhananjaya baffled the purpose of those warriors, who, armed with darts and swords and lances, desired to slay Sahadeva. Vibhatsu, with his broad-headed arrows, cut off the steeds, the heads, and the arms, with weapons in grasp of those rushing combatants. The steeds of those foremost of heroes endued with activity, struck by Savyasaci, fell down on the earth, deprived of their lives. King Duryodhana, beholding that carnage of his own troops, O lord, became filled with rage. Assembling together the remnant of his cars which still numbered many hundreds, as also his elephants and horse and foot, O scorcher of foes, thy son said these words unto those warriors, "Encountering all the Pandavas with their friends and allies, in this battle, and the prince of Pancala also with his own troops, and slaying them quickly, turn back from the fight!" Respectfully accepting that command of his, those warriors, difficult of defeat in battle, proceeded once more against the Parthas in that battle, at the behest of thy son. The Pandavas, however, covered with their arrows resembling snakes of virulent poison, all those warriors, forming the remnant of the Kaurava army, that thus rushed quickly against them in that dreadful battle. That army, O chief of the Bharatas, as it came to battle, was in a moment exterminated by those high-souled warriors, for it failed to obtain a protector. In consequence of the (Kaurava) steeds running hither and thither that were all covered with the dust raised by the army, the cardinal and the subsidiary points of the compass could not be distinguished. Many warriors, issuing out of the Pandava array, O Bharata, slew thy troops in a moment in that battle. Eleven Akshauhinis, O Bharata, of troops had been assembled for thy son! All those, O lord, were slain by the Pandus and the Srinjayas! Amongst those thousands upon thousands of high-souled kings on thy side, only

Duryodhana now, O monarch, exceedingly wounded, was seen to be alive, casting his eyes on all sides, and seeing the earth empty, himself destitute of all his troops while the Pandavas, filled with joy in that battle, were roaring aloud in consequence of the accomplishment of all their objects. Duryodhana, O monarch, unable to endure the whiz of the shafts shot by those high-souled heroes, became stupefied! Destitute of troops and animals, he set his heart on retreat from the field.'

"Dhritarashtra said, 'When my troops were slain and our camp made entirely empty, what was the strength, O Suta, of the troops that still remained to the Pandavas? I desire to know this. Therefore, tell me, O Sanjaya, for thou art skilled (in narration). Tell me also, O Sanjaya, that which was done by my son, the wicked Duryodhana, that lord of the earth, the sole survivor of so many men, when he saw his army exterminated.'

"Sanjaya continued, '2,000 cars, 700 elephants, 5,000 horse, and 10,000 foot, this was the remnant, O monarch, of the mighty host of the Pandavas. Taking care of this force, Dhrishtadyumna waited in that battle. Meanwhile, O chief of the Bharatas, king Duryodhana, that foremost of car-warriors, saw not in that battle a single warrior on his side. Beholding his enemies roaring aloud and witnessing the extermination of his own army, that lord of the earth, Duryodhana, without a companion, abandoned his slain steed, and fled from the field with face turned eastwards. That lord of eleven Akshauhinis, thy son Duryodhana, of great energy, taking up his mace, fled on foot towards a lake. Before he had proceeded far on foot, the king recalled the words of the intelligent and virtuous Vidura. Without doubt, this had been foreseen by Vidura of great wisdom, this great carnage of Kshatriyas and of ourselves in battle. Reflecting on this, the king, with heart burning in grief at having witnessed the extermination of his army, desired to penetrate into the depths of that lake. The Pandavas, O monarch, with Dhrishtadyumna at their head, filled with rage, rushed against (the small remnant of) thy army. With his Gandiva, Dhananjaya baffled the purpose of the (Kaurava) troops, who, armed with darts and swords and lances, were uttering loud roars. Having with his sharp shafts slain those troops with their allies and kinsmen, Arjuna, as he stood on his car having white steeds yoked unto it, looked exceedingly beautiful. Upon the fall of Subala's son along with horse, cars and elephants, thy army looked like a large forest laid low (by the wind). In Duryodhana's army then, O monarch, which had numbered many hundred thousands of warriors, not another great car-warrior was seen to be alive, save the heroic son of Drona, and Kritavarma, and Kripa the son of Gotama, O monarch, and that lord of the earth, thy son! Dhrishtadyumna, seeing me, laughingly addressed Satyaki, saying, 'What is the use of seizing this one? Nothing will be gained by keeping him alive.' Hearing these words of Dhrishtadyumna, the grandson of Sini, that great car-warrior, uplifting his sharp sword, prepared to slay me. Just at that juncture, the Island-born Krishna of great wisdom (Vyasa), coming there, said, "Let Sanjaya be dismissed alive! By no means should he be slain!" Hearing these words of the Island-born, the grandson of Sini, joined his hands, and then, setting me free said unto me, "Peace to thee, O Sanjaya, thou mayest go hence!" Permitted by him, I myself then, putting off my armour and making over my weapons, set out on the evening on the road leading to the city, my limbs bathed in blood. After I had come about two miles, O monarch, I beheld Duryodhana, standing alone, mace in hand, and exceedingly mangled. His eyes were full of tears and therefore he could not see me. I stood cheerlessly before him. He looked accordingly at me without recognising me. Beholding him standing alone on the field and indulging in grief, I also, overwhelmed with sorrow, succeeded not for a little while to speak a single word. Then I said unto him everything about my own capture and my release through the grace of the Island-born. Having reflected for a moment, and regained his senses, he enquired of me about his brothers and his troops. I had seen everything with my eyes and therefore told him everything, that his brothers had all been slain and that all his troops had been exterminated. I told the king that we had at that time only three car-warriors left alive, for the Island-born had said so unto me when I set out (from the place where the Pandavas were). Drawing deep breaths and looking repeatedly at me, thy son touched me with his hand and said, "Except thee, O Sanjaya, there is none else that liveth, amongst those engaged in this battle! I do not see another (on my side), while the Pandavas have their allies living! Say, O Sanjaya, unto that lord, the blind king Dhritarashtra, that his son Duryodhana hath entered the depths of a lake! Destitute of friends such as those (I lately had), deprived of sons and brothers, and seeing his kingdom taken by the Pandavas, who is there like me that would desire to live? Say all this unto the king and tell him further that I have escaped with life from that dreadful battle, and that, alive, though exceedingly wounded, I shall rest within the depths of this lake." Having said these words unto me, O monarch, the king entered that lake. That ruler of men, by his power of illusion, then charmed the waters of that lake, making a space for him within them. After he had entered that lake, I myself, without anybody on my side, saw those three car-warriors (of our army) coming together to that spot with their tired animals. They were Kripa, the son of Saradwat, and the heroic Ashvatthama, that foremost of car-warriors, and Kritavarma of Bhoja's race. Mangled with shafts, all of them came together to that spot. Beholding me, they all urged their steeds to greater speed and coming up to me, said, "By good luck, O Sanjaya, thou livest yet!" All of them then enquired after thy son, that ruler of men, saying, 'Is our king Duryodhana still alive, O Sanjaya?' I then told them that the king was well in body. I also told them everything that Duryodhana had said unto me. I also pointed out to them the lake that the king had entered. Then Ashvatthama, O king, having heard those words from me, cast his eyes on that extensive lake and began to wail in grief, saying, "Alas, alas, the king knows not that we are still alive! With him amongst us, we are still quite able to fight with our foes!" Those mighty car-warriors, having wept there for a long time, fled away at sight of the sons of Pandu. Those three car-warriors that formed the remnant of our army took me up on the well-adorned car of Kripa, and then proceeded to the Kuru camp. The sun had set a little before. The troops forming the outposts of the camp, learning that all thy sons had been slain, wept aloud. Then, O monarch, the old men that had been appointed to look after the ladies of the royal household proceeded towards the city, taking the princesses after them. Loud were the wails uttered by those weeping ladies when they heard of the destruction of the whole army. The women, O king, crying ceaselessly, caused the earth to resound with their voices like a flight of she-ospreys. They tore their bodies with nails and struck their heads with their hands, and untied their braids, indulging all the while in loud cries. Filling the air with sounds such as "Oh!" and "Alas!" and beating their breasts, they cried aloud and wept and uttered loud shrieks, O monarch! Then the friends of Duryodhana, deeply afflicted and made voiceless by their tears, set out for the city, taking the ladies of the royal household with them. The camp-guards quickly fled towards the city, taking with them many white beds overlaid with costly coverlets. Others, placing their wives on cars drawn by mules, proceeded towards the city. Those ladies, O monarch, who, while in their houses could not be seen by the very sun, were now, as they proceeded towards the city, exposed to the gaze of the common people. Those women, O chief of the Bharata's race, who were very delicate, now proceeded with speed towards the city, having lost their near ones and kinsmen. The very cow-herds and shepherds and common men, filled with panic and afflicted with the fear of Bhimasena, fled towards the city. Even these were filled with a great fear of the Parthas. Looking at one another, all of them fled towards the city. During the progress of that general flight attended with such circumstances of fear, Yuyutsu, deprived of his senses by grief, thought upon what he should do in view of the emergency that had come. "Duryodhana hath been vanquished in battle by the Pandavas of terrible prowess! He had eleven Akshauhinis of troops under him! All his brothers have been slain! All the Kauravas, headed by Bhishma and Drona, have perished! Through the influence of Destiny, only I have been saved! All those that were in the Kuru camp have fled! Alas, they are flying on all sides, deprived of energy and destitute of protectors! Such a sight had never been seen before! Afflicted with sorrow, with eyes anxious in fear, they are flying away on all sides like a herd of deer, looking at one another! Those amongst the counsellors of Duryodhana that are yet alive have fled towards the city, taking with them the ladies of the royal household! I think, O lord, that the time hath come when I also should enter the city with them, after taking the permission of Yudhishthira and Vasudeva!" For this purpose that mighty-armed prince presented himself before both those heroes. King Yudhishthira, who is always compassionate, became highly pleased with him. The mighty-armed Pandava embraced that child of a Vaisya mother and dismissed him affectionately. Riding upon his own car, he urged his steeds to great speed. He then supervised the removal of the ladies of the royal household to the city. The sun was setting. With those ladies, Yuyutsu entered the city of Hastinapura, with tearful eyes and with voice choked in grief. He then saw Vidura of great wisdom, sitting with tearful eyes. He had come away from Dhritarashtra, his heart having been afflicted with great sorrow. Bowing down unto Vidura, he stood before him. Devoted to truth, Vidura addressed him, saying, "By good luck, O son, thou livest amid this general destruction of the Kurus! Why, however, hast thou come without king Duryodhana in thy company? Tell me in detail the cause of this!" Yuyutsu then said, "After the fall of Shakuni, O sire, with all his kinsmen and friends, king Duryodhana abandoning the steed he rode, fled away, in fear towards the east. After the king had fled away, all the people in the (Kaurava) encampment, agitated with fear, fled towards the city. Then the protectors of the ladies, placing the wives of the king, as also those of his brothers, on vehicles, fled away in fear. Obtaining the permission of king Yudhishthira and Keshava, I set out for Hastinapura, for protecting the people thus flying away!' Hearing these words spoken by the son of Dhritarashtra's Vaisya wife, Vidura of immeasurable soul, conversant with every usage and feeling that was proper at that hour, applauded the eloquent Yuyutsu. And he said, 'Thou hast acted properly, having regard for what has come, in view of this destruction of all the Bharatas of which thou art speaking! Thou hast also, from compassion, maintained the honour of thy race! By good luck, we behold thee come back with life from this terrible battle that is so destructive of heroes, like creatures beholding the sun possessed of blazing glory! Thou, O son, are now in every way the sole staff of the blind monarch, bereft of foresight, afflicted with calamity, struck by Destiny, and who, though repeatedly dissuaded, could not abstain from pursuing his evil policy. Take rest here for this day! Tomorrow thou mayst return to Yudhishthira!" Having said these words, Vidura, with tearful eyes, took leave of Yuyutsu and entered the abode of the king, which resounded with cries of "Oh!" and "Alas!" uttered by citizens and villagers afflicted with woe. The cheerless mansion seemed to have lost all its beauty; comfort and happiness seemed to have deserted it. It was all empty and pervaded by disorder. Already filled with sorrow, Vidura's grief increased at that sight. Conversant with every duty, Vidura, with a sorrowful heart, entered the palace, drawing deep breaths. As regards Yuyutsu, he passed that night in his own abode. Afflicted with woe, he failed to obtain any joy at the panegyrics with which he was greeted. He passed the time, thinking of the terrible destruction of the Bharatas at one another's hands.'"

*****

Section 30

"Dhritarashtra said, 'After all the Kaurava troops had been slain by the sons of Pandu on the field of battle, what did those survivors of my army, Kritavarma and Kripa and the valiant son of Drona do? What also did the wicked-souled king Duryodhana then do?'

"Sanjaya said, 'After the flight of the ladies of those high-souled Kshatriyas, and after the (Kaurava) camp had become entirely empty, the three car-warriors (thou hast mentioned) became filled with anxiety. Hearing the shouts of the victorious sons of Pandu, and beholding the camp deserted towards the evening, those three warriors of our side, desirous of rescuing the king, and unable to stay on the field, proceeded towards the lake. Yudhishthira, of virtuous soul, with his brothers in that battle, felt great joy and wandered over the field from desire of staying Duryodhana. Filled with wrath, the Pandavas, desirous of victory, searched for thy son. Though, however, they looked very carefully for him, they failed to discover the (Kuru) king. Mace in hand, he had fled with great speed from the field of battle and penetrated into that lake, having by the aid of his powers of illusion, solidified its waters. When at last the animals of the Pandavas became very much tired, the latter proceeded to their camp and rested there with their soldiers. After the Parthas had retired to their camp, Kripa and Drona's son and Kritavarma of the Satwata race, slowly proceeded towards that lake. Approaching the lake within which lay the king, they addressed that invincible ruler of men asleep within the water, saying, "Arise, O king, and fight with us against Yudhishthira! Either obtaining victory enjoy the earth, or, slain, proceed to heaven! The forces of the Pandavas also, O Duryodhana, have all been slain by thee! Those amongst them that are yet alive have been exceedingly mangled! They will not be able, O monarch, to bear thy impetuosity, especially when thou shalt be protected by us! Arise, therefore, O Bharata!"

"'Duryodhana said, "By good luck, I see you, ye bulls among men, come back with life from this destructive battle between the Pandavas and the Kauravas! After we have rested a while and dispelled our fatigue, we shall encounter the enemy and conquer him! Ye also are tired and I myself am exceedingly mangled! The army of the Pandavas is swelling with might! For these reasons, I do not like to fight now! These exhortations on your part, ye heroes, are not at all wonderful, for your hearts are noble! Your devotion also to me is great! This, however, is not the time for prowess! Resting for this one night, I shall, on the morrow, join you and fight with the foe! In this there is no doubt!"'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed, the son of Drona replied unto the king, who was invincible in battle, saying, "Arise, O king, blessed be thou, we shall yet vanquish the foe! I swear by all my religious acts, by all the gifts I have made, by truth itself, and my silent meditations, O king, that I shall today slay the Somakas! Let me not obtain the delight resulting from the performance of sacrifices, that delight which is felt by all pious men, if this night passes away without my slaying the Pandavas in battle! Without slaying all the Pancalas, I will not, O lord, put off my armour! I tell thee this truly. Believe me, O ruler of men!" While they were thus conversing, a number of hunters came there. Fatigued with the weight of meat they carried, they came there, not of any set purpose, for slaking their thirst. Those huntsmen, O lord, used every day, to procure, with great regard, a basketful of meat for Bhimasena, O king! As they sat concealed on the banks of that lake, those men heard every word of that conversation between Duryodhana and those warriors. Finding the Kuru king unwilling to fight, those great bowmen, themselves desirous of battle, began to urge him greatly to adopt their counsels. Seeing those car-warriors of the Kaurava army, and understanding that the king, unwilling to fight, was staying within the waters, and hearing that conversation between those heroes and their master staying within the depths of the lake, indeed, O monarch, the huntsmen, clearly perceiving that it was Duryodhana who was staying within the lake, formed a resolution. A little while before, the son of Pandu, while searching for the king, had met those men and asked them about the whereabouts of Duryodhana. Recollecting the words that the son of Pandu had said, those hunters, O king, whisperingly said unto one another, "We will discover Duryodhana (unto the Pandavas). The son of Pandu will then give us wealth! It is evident to us that the celebrated king Duryodhana is here! Let us then, all of us, proceed to the spot where king

Yudhishthira is, for telling him that the vindictive Duryodhana is concealed within the waters of this lake! Let us also, all of us, inform that great bowman, the intelligent Bhimasena, that the son of Dhritarashtra is concealed here within the waters of this lake! Gratified with us, he will give us much wealth! What need of fatiguing ourselves, day after day, with procuring meat and weakening ourselves with such toil?" Having said these words, those huntsmen, filled with joy and longing for wealth, took up their baskets of meat and proceeded towards the (Pandava) camp. Possessed of sure aim and skilled in smiting, the Pandavas, O monarch, not seeing in battle Duryodhana, who was then concealed, (were resting in their camp). Desirous of reaching the end of that sinful wight's evil policy, they had despatched spies in all directions on the field of battle. All the soldiers, however, that had been despatched on that mission returned to the camp together and informed king Yudhishthira the just that no trace could be found of king Duryodhana. Hearing these words of the returned messengers, O bull of Bharata's race, king Yudhishthira became filled with great anxiety and began to breathe heavily. While the Pandavas, O bull of Bharata's race, were staying in such cheerlessness, those huntsmen, O lord, having come with great speed from the banks of that lake, arrived at the camp, filled with joy at having discovered Duryodhana. Though forbidden, they still entered the camp, in the very sight of Bhimasena. Having approached that mighty son of Pandu, Bhimasena, they represented everything unto him about what they had seen and heard. Then Vrikodara, that scorcher of foes, O king, giving them much wealth, represented everything unto king Yudhishthira the just, saying, "Duryodhana, O king, hath been discovered by the huntsmen that supply me with meat! He, O king, for whom thou grievest now lies within a lake whose waters have been solidified by him!' Hearing these agreeable words of Bhimasena, O monarch, Kunti's son, Ajatasatru, became, with all his brothers, filled with joy. Having learnt that the mighty bowman Duryodhana had penetrated into the waters of a lake, the king proceeded thither with great speed, with Janardana at his head. Then a tumultuous noise arose, O monarch, from among the Pandavas and the Pancalas all of whom were filled with joy. The warriors uttered leonine roars, O bull of Bharata's race, and shouted loudly. All the Kshatriyas, O king, proceeded with great speed towards that lake called Dvaipayana. The rejoicing Somakas all around loudly and repeatedly exclaimed, "The sinful son of Dhritarashtra has been found!" The noise made by the cars of those impetuous warriors who proceeded with great speed, became very loud, O monarch, and touched the heavens. Although their animals were tired, all of them still proceeded with speed behind king Yudhishthira who was bent upon finding out Duryodhana. Arjuna, and Bhimasena, and the two sons of Madri by Pandu, and the Pancala prince Dhrishtadyumna, and the unvanquished Shikhandi, and Uttamaujas, and Yudhamanyu, and the mighty car-warrior Satyaki, and the (five) sons of Draupadi, and those amongst the Pancalas, O king, that were yet alive, and all the Pandavas, and all their elephants, and foot-soldiers by hundreds upon hundreds, all proceeded with Yudhishthira. Possessed of great valour, king Yudhishthira the just, O monarch, arrived at the lake known by the name of Dvaipayana within which Duryodhana then was. Wide as the ocean itself, its aspect was agreeable and its waters were cool and transparent. Solidifying the waters by means of his power of illusion, by, indeed, a wonderful method, thy son Duryodhana, O Bharata, happened to be within that lake. Indeed, within those waters lay, O lord, that king, armed with his mace, who, O ruler of men, could not be vanquished by any man! Staying within the waters of that lake, king Duryodhana heard that tumultuous noise (of the Pandava army) which resembled the very roar of the clouds. Yudhishthira then, O king, with his brothers repaired to that lake from desire of slaying Duryodhana. Raising a thick dust, the son of Pandu caused the earth to tremble with the sound of his car-wheels and the loud blare of his conch. Hearing the noise made by the army of Yudhishthira, those great car-warriors, Kritavarma and Kripa and the son of Drona, said these words unto the Kuru king, "Filled with joy and longing for victory, the Pandavas are coming hither! We will, therefore, leave this place. Let it be known to thee!" Hearing those words of these heroes endued with great activity, he answered them, saying, "So be it," and remained (as before) within the waters, having, O lord, solidified them by his powers of illusion. Those car-warriors headed by Kripa, filled with grief, took leave of the king, O monarch, and went away to a place far removed from that spot. Having proceeded far, they beheld a banyan, O sire, under whose shade they stopped, greatly tired, and exceedingly anxious about the king and indulging in such thoughts as these, "The mighty son of Dhritarashtra, having solidified the waters of the lake, lay stretched at the bottom. The

Pandavas have reached that spot, from desire of battle. How will the battle take place? What will become of the king?' Thinking of these things, O king, those heroes, Kripa and the others, liberated their horses from their cars and prepared to rest there for some time.'"

*****

Section 31

"Sanjaya said, 'After those three car-warriors had left that spot, the Pandavas arrived at that lake within which Duryodhana was resting himself. Having reached the banks of the Dvaipayana lake, O chief of Kuru's race, they beheld that receptacle of waters enchanted by thy son. Then Yudhishthira, addressing Vasudeva, said, "Behold, the son of Dhritarashtra hath applied his power of illusion to these waters! Having enchanted the waters, he lieth within them. He can have now no fear (of injury) from man! Having invoked a celestial illusion, he is now within the waters! By an act of deception, that wight conversant with every deception hath sought this refuge! He shall not, however, escape me with life! Even if the wielder of the thunderbolt himself aid him in battle, people, O Madhava, shall yet behold him slain today!'

"'Vasudeva said, "With thy own powers of illusion, O Bharata, destroy this illusion of Duryodhana who is an adept in it! One conversant with illusion should be slain with illusion! This is the truth, O Yudhishthira! With acts and means and applying thy power of illusion to these waters, slay, O chief of the Bharatas, this Suyodhana, who is the very soul of illusion! With acts and means Indra himself slew the Daityas and the Danavas! Vali himself was bound by that high-souled one (Upendra), with the aid of many acts and means! The great Asura Hiranyaksha, as also that other one, Hiranyakasipu, was slain by the aid of many acts and means. Without doubt, O king, Vritra also was slain by the aid of acts! Similarly was the Rakshasa Ravana of Pulastya's race, with his relatives and followers, slain by Rama! Relying upon acts and contrivances, do thou also display thy powers! Those two ancient Daityas, Taraka and Viprachitti of great energy, were in ancient times, O king, slain by the aid of acts and means! Similarly, Vatapi and Ilwala, and Trisiras, O lord, and the Asuras Sunda and Upasunda, were all slain by the aid of means! Indra himself enjoys heaven by the aid of acts and means! Acts are very efficacious, O king, and nothing else so, O Yudhishthira! Daityas and Danavas and Rakshasas and kings had been slain by the aid of acts and means. Do thou take therefore, the help of act!"'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed by Vasudeva, Pandu's son of rigid vows, smiling the while, addressed, O monarch, thy son of great might, who, O Bharata, was then within the waters of that lake, saying, "Why, O Suyodhana, hast thou entered these waters, after having caused all the Kshatriyas to perish and after having, O king, caused thy own race to be annihilated? Why hast thou entered into this lake today, wishing to save thy own life? Arise, O king, and fight us, O Suyodhana! Where, O foremost of men, hath that pride and that sense of honour which thou hadst now gone, since, O king, thou hast enchanted these waters and art now lying within them? All men speak of thee in assemblies as a hero. All that, however, is entirely untrue, I think, since thou art now concealed within these waters! Arise, O king, and fight, for thou art a Kshatriya born of a noble race! Thou art Kauraveya in particular! Remember thy birth! How canst thou boast of thy birth in Kuru's race when thou concealest thyself within the depths of this lake, having fled away from battle in fear? This is not the eternal duty of a Kshatriya, staying away from battle! Flight from battle, O king, is not the practice of those that are honourable, nor does it lead to heaven! How is it that without having attained to the end of this war, inspired though thou wert with the desire of victory, thou stayest now within this lake, after having caused and witnessed the slaughter of thy sons and brothers and sires and relatives and friends and maternal uncles and kinsmen? Ever boastful of thy courage, thou art, however, not a hero! Falsely dost thou describe thyself, O Bharata, when thou sayst in the hearing of all men that thou art a hero, O thou of wicked understanding! They that are heroes never fly away at sight of foes! Or, tell us, O hero, about (the nature of) that courage in consequence of which thou hast fled from battle! Arise, O prince, and fight, casting off thy fears! Having caused all thy troops and thy brothers to be slain, O Suyodhana, thou shouldst not, if thou art inspired with righteous motives, think now of saving thy life! One like thee, O Suyodhana, that has adopted Kshatriya duties, should not act in this way! Relying upon Karna, as also upon Shakuni the son of Subala, thou hadst regarded thyself immortal and hadst, from folly, failed to understand thy own self! Having perpetrated such grievous sin, fight now, O Bharata! How dost that flight from battle recommend itself to one like thee? Surely, thou forgettest thyself! Where is that manliness of thine, O sire, and where, O

Suyodhana, is that pride cherished by thee! Where hath that prowess of thine now gone, and where also that swelling and great energy which thou hadst? Where is that accomplishment of thine in weapons? Why dost thou lie within this lake now? Arise, O Bharata, and fight, observing the duties of a Kshatriya! Either rule the wide earth after vanquishing us, or sleep, O Bharata, on the bare ground, slain by us! Even this is thy highest duty, as laid down by the illustrious Creator himself! Act as it has been laid down truly in the scriptures, and be a king, O great car-warrior!"'

"Sanjaya continued, 'Thus addressed, O monarch, by the intelligent son of Dharma, thy son answered him from within the waters in these words.

"'Duryodhana said, "It is not at all a matter of surprise, O king, that fear should enter the hearts of living creatures. As regards myself, however, O Bharata, I have not fled from the field of battle actuated by the fear of life! My car was destroyed, my quivers were gone, and my Parshni drivers were killed! I was alone, without a single follower to stand by me in battle! It was for this that I desired a little rest! It was not for the sake of saving my life, it was not from fear, it was not from grief, O king, that I entered these waters! It was only in consequence of fatigue that I did so! Do thou, O son of Kunti, rest a while with those that follow thee! Rising from this lake I will certainly fight all of you in battle!"

"'Yudhishthira said, 'All of us have rested sufficiently. For a long while we were engaged in a search after thee! Rise then, even now, O Suyodhana, and give us battle! Either slaying the Parthas in battle make this kingdom that swelleth with prosperity thy own, or slain by us in battle, proceed to those regions that are reserved for heroes!"

"'Duryodhana said, "They amongst the Kurus, O son of Kurus' race, for whose sake I desired sovereignty, that is, those brothers of mine, O king, all lie dead on the field! I do not, again, like to enjoy any longer the earth that is now shorn of wealth and reft of superior Kshatriyas, and that hath, therefore, become like a widowed lady! I, however, still hope to vanquish thee, O Yudhishthira, after curbing the pride, O bull of Bharata's race, of the Pancalas and the Pandus! There is, however, no longer any need for battle when Drona and Karna have been quieted and when our grandsire Bhishma hath been slain! This shorn earth, O king, now exists for thee! What king is there that would like to rule a kingdom divested of friends and allies? Having caused friends such as I had to be slain and even sons and brothers and sires, and seeing my kingdom wrested by you, who is there like myself that would like to live? Clad in deer-skins I would retire into the woods! I have no desire for kingdom, deprived as I am of friends and allies, O Bharata! Reft almost entirely of friends and allies, of heroes and elephants, this earth exists for thee, O king! Do thou enjoy her now cheerfully! As for myself, clad in deerskins, I shall go to the woods! Friendless as I am, I have no desire, O lord, for even life! Go, O monarch, and rule the earth destitute of lords, without warriors, reft of wealth, and without citadels, as thou choosest!"'

"Sanjaya continued, 'Hearing these words of poignant grief the illustrious Yudhishthira addressed thy son Duryodhana who was still within those waters, saying, "Do not utter such ravings of sorrow, O sire, from within the waters! I do not, like Shakuni, feel any compassion for thee, O king, for such words as these! Thou mayest now, O Suyodhana, be willing to make a gift of the earth to me. I, however, do not wish to rule the earth thus given by thee! I cannot sinfully accept this earth from thee! Acceptance of a gift, O king, is not the duty laid down for a Kshatriya! I do not, therefore, wish to have the wide earth thus given away by thee! I shall, on the other hand, enjoy the earth after vanquishing thee in battle! Thou art now the lord of the earth! Why then dost thou desire to make a gift of that over which thou hast no dominion? Why, O king, didst thou not then give us the earth when we, observant of the rules of righteousness and desirous of the welfare of our race, had begged thee for our portion? Having first refused the request of the mighty Krishna, why dost thou now desire to give away the earth? What is this folly of thine? What king is there, who, assailed by foes, would wish to give away his kingdom? O son of Kuru's race, today thou art not competent to give away the earth! Why then dost thou wish to make a gift of that over which thou hast no power? Vanquishing me in battle, rule thou this earth! Thou didst not formerly agree to give me even that much of the earth which would be covered by the point of a needle! How then, O monarch, dost thou make me a gift of the whole earth? How is it that thou, who couldst not formerly abandon even that much of land which the point of a needle would cover, now wishest to abandon the whole earth? What fool is there that would, after having obtained such prosperity and ruled the entire earth, think of making a gift of that earth to his enemies? Stupefied by folly, thou seest not the impropriety of this! Although thou desirest to give away the earth, thou shalt not yet escape me with life! Either rule the earth after having vanquished us, or go to regions of blessedness after being slain by us! If both of us, that is, thyself and myself, be alive, then all creatures will remain in doubt about to whom the victory belongs. Thy life, O thou of limited foresight, now depends upon me! If I like, I can suffer thee to live, but thou art not capable of protecting thy own life! Thou hadst at one time especially endeavoured to burn us to death and to take our lives by means of snakes and other kinds of poison and by drowning us! We were also wronged by thee, O king, by the deprivation of our kingdom, by the cruel words spoken by thee, and by thy maltreatment of Draupadi! For these reasons, O wretch, thy life must be taken! Rise, rise, and fight us! That will benefit thee!"'

"Sanjaya continued, 'In this strain, O king, those heroes, the Pandavas, flushed with victory, repeatedly spoke there (rebuking and mocking Duryodhana).'"

*****

Gada-yuddha Parva

Section 32

"Dhritarashtra said, 'Thus admonished (by his foes), how, indeed, did that scorcher of enemies, my heroic and royal son, who was wrathful by nature, then behave? He had never before listened to admonitions such as these! He had, again, been treated by all with the respect due to a king! He, who had formerly grieved to stand in the shade of an umbrella, thinking he had taken another's shelter, he, who could not endure the very effulgence of the sun in consequence of his sensitive pride, how could he endure these words of his foes? Thou hast, with thy own eyes, O Sanjaya, seen the whole earth, with even her Mlecchas and nomad tribes, depend upon his grace! Rebuked thus at that spot by the sons of Pandu in particular, while lying concealed in such a solitary place after having been deprived of his followers and attendants, alas, what answer did he make unto the Pandavas upon hearing such bitter and repeated taunts from his victorious enemies? Tell me everything, O Sanjaya, about it!'

"Sanjaya continued, 'Thus rebuked, O monarch, by Yudhishthira and his brothers, thy royal son, lying within those waters, O king of kings, heard those bitter words and became very miserable. Breathing hot and long sighs repeatedly, the king waved his arms again and again, and setting his heart on battle, thus answered, from within the waters, the royal son of Pandu.

"'Duryodhana said, "Ye Parthas, all of you are possessed of friends, of cars, and of animals! I, however, am alone, cheerless, without a car, and without an animal! Being alone and destitute of weapons, how can I venture to fight on foot, against numerous foes all well-armed and possessed of cars? Do you, however, O Yudhishthira, fight me one at a time! It is not proper that one should in battle fight many endued with courage, especially when that one is without armour, fatigued, afflicted with calamity, exceedingly mangled in his limbs, and destitute of both animals and troops! I do not entertain the least fear, O monarch, of either thee, or Vrikodara, the son of

Pritha, or Phalguna, or Vasudeva, or all the Pancalas, or the twins, or Yuyudhana, or all the other troops thou hast! Standing in battle, alone as I am, I shall resist all of you! The fame, O king, of all righteous men hath righteousness for its basis! I say all this to you, observant of both righteousness and fame! Rising (from this lake), I shall fight all of you in battle! Like the year that gradually meets all the seasons, I shall meet all of you in fight! Wait, ye Pandavas! Like the sun destroying by his energy the light of all stars at dawn, I shall today, though weaponless and carless, destroy all of you possessed of cars and steeds! Today I shall free myself from the debt I owe to the many illustrious Kshatriyas (that have fallen for me), to Bahlika and Drona and Bhishma and the high-souled Karna, to the heroic Jayadratha and Bhagadatta, to Shalya the ruler of the Madras and Bhurishrava, to my sons, O chief of Bharata's race, and Shakuni the son of Subala, to all my friends and well-wishers and kinsmen! Today I shall free myself from that debt by slaying thee with thy brothers!" With these words, the (Kuru) king ceased speaking.

"'Yudhishthira said, "By good luck, O Suyodhana, thou knowest the duties of a Kshatriya! By good luck, O thou of mighty arms, thy heart inclineth to battle! By good luck, thou art a hero, O thou of Kuru's race, and, by good luck, thou art conversant with battle, since, single-handed, thou wishest to meet all of us in battle! Fight any one of us, taking whatever weapon thou likest! All of us will stand as spectators here! I grant thee also, O hero, this (other) wish of thy heart, that if thou slayest any of us, thou shalt then become king! Otherwise, slain by us, go to heaven!"

"'Duryodhana said, "A brave man as thou art, if thou grantest me the option of fighting only one of you, this mace that I hold in my hand is the weapon that I select! Let any one amongst you who thinks that he will be my match come forward and fight with me on foot, armed with mace! Many wonderful single combats have occurred on cars! Let this one great and wonderful combat with the mace happen today! Men (while fighting) desire to change weapons. Let the manner of the fight be changed today, with thy permission! O thou of mighty arms, I shall, with my mace, vanquish thee today with all thy younger brothers, as also all the Pancalas and the Srinjayas and all the other troops thou still hast! I do not cherish the least fear, O Yudhishthira, of even Shakra himself!'

"'Yudhishthira said, "Rise, rise, O son of Gandhari, and fight me, Suyodhana! Alone as thou art, fight us, encountering one at a time, thou of great might, armed with thy mace! Be a man, O son of Gandhari, and fight with good care! Today thou shalt have to lay down thy life even if Indra becomes thy ally!"

"Sanjaya continued, 'That tiger among men, thy son, could not bear these words of Yudhishthira. He breathed long and heavy sighs from within the water like a mighty snake from within its hole. Struck repeatedly with such wordy goads, he could not endure it at all, like a horse of high breed that cannot endure the whip. Agitating the waters with great force, that valiant warrior rose like a prince of elephants from within the lake, breathing heavily in rage, and armed with his heavy mace that was endued with the strength of adamant and decked with gold. Piercing the solidified waters, thy son rose, shouldering his mace of iron, like the sun himself scorching everything with his rays. Endued with great strength, thy son, possessed of great intelligence, began to handle his heavy mace made of iron and equipped with a sling. Beholding him armed with mace and resembling a crested mountain or the trident-wielding Rudra himself casting angry glances on living creatures, they observed that Bharata chief shedding an effulgence around like the scorching sun himself in the sky. Indeed, all creatures then regarded that mighty-armed chastiser of foes, as he stood shouldering his mace after rising from the waters, looking like the Destroyer himself armed with his bludgeon. Indeed, all the Pancalas then saw thy royal son to look like the thunder-wielding Shakra or the trident-bearing Hara. Seeing him, however, rise from within the waters, all the Pancalas and the Pandavas began to rejoice and seize each other's hands. Thy son Duryodhana regarded that action of the spectators to be an insult directed towards him. Rolling his eyes in wrath, and as if burning the Pandavas with his glances, and contracting his brow into three furrows, and repeatedly biting his nether lip, he addressed the Pandavas with Keshava in their midst, saying, "You Pandavas, you shall have to bear the fruit of these taunts! Slain by me today, you shall, with the Pancalas, have to repair to the abode of Yama!"'

"Sanjaya continued, 'Rising from the water, thy son Duryodhana stood there, armed with mace, and with limbs bathed in blood. Covered with blood and drenched with water, his body then looked like a mountain shedding water from within. As he stood armed with mace, the Pandavas regarded him to be the angry son of Surya himself armed with the bludgeon called Kinkara. With voice deep as that of the clouds or of a bull roaring in joy, Duryodhana then, of great prowess, armed with his mace, summoned the Parthas to battle.'

"'Duryodhana said, "You will have, O Yudhishthira, to encounter me one at a time! It is not proper, that one hero should fight with many at the same time, especially when that single warrior is divested of armour, fatigued with exertion, covered with water, exceedingly mangled in limbs, and without cars, animals and troops! Let the gods in heaven behold me fight single-handed destitute of all equipment and deprived of even armour and weapons! I shall certainly fight all of you! Thou shalt be judge, as thou hast the necessary qualifications, of the propriety and impropriety of everything!"

"'Yudhishthira said, "How is it, O Duryodhana, that thou hadst not this knowledge when many great car-warriors, uniting together, slew Abhimanyu in battle? Kshatriya duties are exceedingly cruel, unmindful of all considerations, and without the least compassion! Otherwise, how could you slay Abhimanyu under those circumstances? All of you were acquainted with righteousness! All of you were heroes! All of you were prepared to lay down your lives in battle! The high end declared for those that fight righteously is the attainment of the regions of Shakra! If this be your duty, that one should never be slain by many, why is it then that Abhimanyu was slain by many, acting in accord with thy counsels? All creatures, when in difficulty forget considerations of virtue. They then view the gates of the other world to be closed. Put on armour, O hero, and bind thy locks! Take everything else, O Bharata, of which thou standest in need! This another wish of thine, O hero, I grant thee in addition, that if thou canst slay him amongst the five Pandavas with whom thou wishest an encounter, thou shalt then be king! Otherwise, slain (by him), thou shalt proceed to heaven! Except thy life, O hero, tell us what boon we may grant thee."

"Sanjaya continued, 'Then thy son, O king, cased his body with armour made of gold, and put on a beautiful head-gear adorned with pure gold. Clad in bright armour of gold, he put on that head-gear. Indeed, O king, thy son then looked resplendent like a golden cliff. Clad in mail, armed with mace, and accoutred with other equipments, thy son Duryodhana then, O king, standing on the field of battle, addressed all the Pandavas, saying, 'Amongst you (five) brothers, let any one fight me, armed with mace! As regards myself, I am willing to fight either Sahadeva, or Bhima, or Nakula, or Phalguna, or thee today, O bull of Bharata's race! Accorded an encounter, I will fight any one amongst you and will certainly gain the victory on the field! Today I will reach the end of these hostilities that is difficult to reach, with the aid, O tiger among men, of my mace wrapped with cloth of gold. I think, there is none to be my match in an encounter with the mace! With my mace I shall slay all of you one after another! Amongst all of you there is no one who is competent to fight fairly with me! It is not proper for me to speak such words of pride with respect to my own self! I shall, however, make these words of mine true in your presence! Within this very hour, these words will become either true or false! Let him amongst you take up the mace that will fight with me!'"

*****

Section 33

"Sanjaya said, 'Whilst Duryodhana, O king, was repeatedly roaring in this strain, Vasudeva, filled with wrath, said these words unto Yudhishthira, "What rash words hast thou spoken, O king, to the effect, 'Slaying one amongst us be thou king among the Kurus.' If, indeed, O Yudhishthira, Duryodhana select thee for battle, or Arjuna, or Nakula, or Sahadeva (what will be the consequence)? From desire of slaying Bhimasena, O king, for these thirteen years hath Duryodhana practised with the mace upon a statue of iron! How then, O bull of Bharata's race, will our purpose be achieved? From compassion, O best of kings, thou hast acted with great rashness! I do not at this moment behold a match (for Duryodhana) except Pritha's son Vrikodara! His practice, again, with the mace, is not so great! Thou hast, therefore, once more allowed a wretched game of chance to commence as that one in former days between thyself and Shakuni, O monarch! Bhima is possessed of might and prowess. King Suyodhana, however, is possessed of skill! In a contest between might and skill, he that is possessed of skill, O king, always prevails! Such a foe, O king, thou hast, by thy words, placed in a position of ease and comfort! Thou hast placed thine own self, however, in a position of difficulty. We have, in consequence of this, been placed in great danger! Who is there that would abandon sovereignty within grasp, after having vanquished all his foes and when he hath only one foe to dispose of and that one plunged in difficulties? I do not see that man in the world today, be he a god, who is competent to vanquish the mace-armed Duryodhana in battle! Neither thou nor Bhima, nor Nakula nor Sahadeva, nor Phalguna, is capable of vanquishing Duryodhana in fair fight! King Duryodhana is possessed of great skill! How then, O Bharata, canst thou say unto such a foe words such as these, 'Fight, selecting the mace as thy weapon, and if thou canst slay one amongst us, thou shalt then be king?' If Duryodhana encounters Vrikodara amongst us wishing to fight fairly with him, even then our victory would be doubtful. Duryodhana is possessed of great might and great skill. How couldst thou say unto him, 'Slaying only one amongst us be thou king'? Without a doubt, the offspring of Pandu and Kunti are not destined to enjoy sovereignty! They were born for passing their lives in continued exile in the woods or in mendicancy!"

"'Bhimasena said, "O slayer of Madhu, do not, O delighter of the Yadus, give way to sorrow! However, difficult to reach it, I shall today reach the end of these hostilities! Without doubt, I shall slay Suyodhana in battle! It appears, O Krishna, that the victory of Yudhishthira the just is certain! This mace of mine is heavier than Duryodhana's by one and a half times! Do not, O Madhava, give way to grief! I dare fight him, selecting the mace as the weapon! Let all of you, O Janardana, stand as spectators of the encounter! What do you say of Suyodhana, I would fight with the three worlds including the very gods, even if they be armed with every kind of weapon!"'

"Sanjaya continued, 'After Vrikodara had said these words, Vasudeva, filled with joy, applauded him highly and said unto him, "Relying on thee, O thou of mighty arms, king Yudhishthira the just will, without doubt, get back his own blazing prosperity after the slaughter of all his foes! Thou hast slain all the sons of Dhritarashtra in battle! At thy hands many kings and princes and elephants have met with their fate! The Kalingas, the Magadhas, the Kauravas the Westerners, the Gandharas have all been slain in dreadful battle, O son of Pandu! Slaying Duryodhana then, O son of Kunti, bestow the earth with her oceans upon Yudhishthira the just, like Vishnu (conferring the sovereignty of three worlds) upon the Lord of Sachi! The wretched son of Dhritarashtra, obtaining thee for a foe in battle, will, without doubt, meet with his fate! Thou wilt certainly accomplish thy vow by breaking his bones! Thou shouldst, however, O son of Pritha, always fight with care with the son of Dhritarashtra! He is possessed of both skill and strength and always takes delight in battle!" Then Satyaki, O king, applauded the son of Pandu. The Pancalas and the Pandavas, also, headed by king Yudhishthira the just, all applauded those words of Bhimasena. Then Bhima of terrible might addressed Yudhishthira, who was staying amid the Srinjayas like the blazing sun himself, saying, "Encountering this one in battle, I venture to fight with him! This wretch among men is not competent to vanquish me in fight! Today I shall vomit that wrath which hath been nursed in my bosom upon Suyodhana, the son of Dhritarashtra, like Arjuna throwing fire on the forest of Khandava! I shall today pluck out the dart, O son of Pandu, that lay so long sticking to thy heart! Be happy, O king, after I shall have laid low this wretch with my mace! Today I shall recover, O sinless one, thy wreath of glory! Today Suyodhana shall abandon his life breath, his prosperity, and his kingdom! Today king Dhritarashtra also, hearing of his son's slaughter, will remember all those wrongs (that he did unto us) arising from the suggestions of Shakuni!" Having said these words that prince of Bharata's race, possessed of great energy, stood up for battle, like Shakra summoning Vritra (to an encounter). Unable to endure that summons, thy son, of great energy, proceeded to the encounter, like one infuriated elephant proceeding to assail another. The Pandavas beheld thy son, as he came armed with mace, look like the crested mountain of Kailasa. Indeed, seeing that mighty son of thine standing alone like a prince of elephants separated from the herd, the Pandavas became filled with delight. Standing in battle like a very lion, Duryodhana had no fear, no alarm, no pain, no anxiety. Beholding him stand there with uplifted mace like the crested mountain of Kailasa, Bhimasena, O monarch, addressed him, saying, "Call to thy mind all those wrongs that king Dhritarashtra and thyself have done unto us! Recollect what happened at Varanavata! Recollect how Draupadi, while in her season, was maltreated in the midst of the assembly and how king Yudhishthira was defeated at dice through Shakuni's suggestion! See now, O thou of wicked soul, the terrible consequence of those acts as also of the other wrongs that thou didst unto the innocent Parthas! It is for thee that that illustrious chief of the Bharatas, the son of Ganga, the grandsire of us all, lieth now on a bed of arrows, struck down (by us)! Drona also hath been slain! Karna hath been slain! Shalya of great valour hath been slain! Yonder Shakuni also, the root of these hostilities, hath been slain in battle! Thy heroic brothers, as also thy sons, with all thy troops, have been slain! Other kings also, possessed of heroism, and never retreating from battle, have been slain. These and many other bulls among Kshatriyas, as also the Pratikamin, that wretch who had seized the tresses of Draupadi, have been slain! Thou alone art still alive, thou exterminator of thy race, thou wretch among men! Thee also I shall today slay with my mace! Of this there is no doubt! Today, O king, I shall, in battle, quell all thy pride! I shall destroy also thy hope of sovereignty, O king, and pay off all thy misdeeds unto the sons of Pandu!"

"'Duryodhana said, "What use is there of many words? Fight now with me! Today, O Vrikodara, I shall beat out of thee thy desire for battle! Why dost thou not behold me, O wretch, standing here for an encounter with the mace? Am I not armed with a formidable mace that looks like a cliff of Himavat? What foe is there, O wretch, that would venture to vanquish me armed with this weapon? If it be a fair fight, Purandara himself, amongst the gods, is not competent for that end! For all those wicked deeds of mine to which thou hast referred, thou couldst not (hitherto) do me the slightest injury! By exercising my might, I caused ye to dwell in the woods, to serve in another's dwelling, to conceal yourselves in disguises! Your friends and allies also have been slain. Our loss has been equal! If, then my fall takes place in this battle, that would be highly praiseworthy. Or, perhaps, Time will be the cause! Up to this day I have never been vanquished in fair fight on the field of battle! If you vanquish me by deceit, your infamy will certainly last for ever! That act of yours will, without doubt, be unrighteous and infamous! Do not, O son of Kunti, roar fruitlessly in this way like autumnal clouds uncharged with water! Show all the strength thou hast in battle now!" Hearing these words of his, the Pandavas with the Srinjayas, all inspired with desire of victory, applauded them highly. Like men exciting an infuriated elephant with clapping of hands, all of them then gladdened king Duryodhana (with those praises and cheers). The elephants that were there began to grunt and the steeds to neigh repeatedly. The weapons of the Pandavas, who were inspired with desire of victory blazed forth of their own accord.'"

*****

Section 34

"Sanjaya said, 'When that fierce battle, O monarch, was about to commence, and when all the high-souled Pandavas had taken their seats, indeed, having heard that battle between those two heroes, both of whom were his disciples, was about to begin, Rama, whose banner bore the device of the palmyra palm, and who owns the plough for his weapon, came to that spot. Beholding him, the Pandavas, with Keshava, filled with joy advanced towards him, and receiving him, worshipped him with due rites. Their worship over, they then, O king, said unto him these words, "Witness, O Rama, the skill, in battle, of thy two disciples!" Rama then casting his eyes on Krishna and the Pandavas, and looking at Duryodhana also of Kuru's race who was standing there armed with mace, said, "Two and forty days have passed since I left home. I had set out under the constellation Pushya and have come back under Sravana. I am desirous, O Madhava, of beholding this encounter with the mace between these two disciples of mine!" At that time the two heroes, Duryodhana and Vrikodara, looked resplendent as they stood on the field, both armed with maces. King Yudhishthira, embracing him owning the plough for his weapon, duly enquired about his welfare and bade him welcome. Those two great bowmen, the two illustrious Krishnas, filled with joy, cheerfully saluted the hero having the plough for his weapon and embraced him. Similarly, the two sons of Madri and the five sons of Draupadi saluted Rohini's son of great strength and stood (at a respectful distance). Bhimasena of great strength and thy son, O monarch, both with uplifted maces (in their arms), worshipped Valadeva. The other kings honoured him by bidding him welcome, and then all of them said unto Rama, "Witness this encounter, O thou of mighty arms!" Even thus those mighty car-warriors said unto the high-souled son of Rohini. Endued with immeasurable energy, Rama, having embraced the Pandavas and the Srinjayas, enquired after the welfare of all the (other) kings. Similarly, all of them, approaching, enquired after his welfare. The hero of the plough, having in return saluted all the high-souled Kshatriyas, and having made courteous enquiries about each according to their years, affectionately embraced Janardana and Satyaki. Smelling their heads, he enquired after their welfare. Those two, in return, O king, duly worshipped him, their superior, joyfully, like Indra and Upendra worshipping Brahman, the lord of the celestials. Then Dharma's son, O Bharata, said these words unto that chastiser of foes, the son of Rohini, "Behold, O Rama, this formidable encounter between the two brothers!" Thus worshipped by those great car-warriors, the elder brother of Keshava, of mighty arms and great beauty, took his seat amongst them. Clad in blue robes and possessed of a fair complexion, Rama, as he sat amidst those kings, looked resplendent like the moon in the firmament, encompassed by multitudes of stars. Then that dreadful encounter, making the very hair stand on end, took place between those two sons of thine, O king, for terminating the quarrel (that had raged for many years).'"

*****

Section 35

Janamejaya said, "On the eve of the great battle (between the Kurus and the Pandus), the lord Rama, with Keshava's leave, had gone away (from Dwaraka) accompanied by many of the Vrishnis. He had said unto Keshava, 'I will render aid neither unto the son of Dhritarashtra nor unto the sons of Pandu, but will go whithersoever I like!' Having said these words, Rama, that resister of foes, had gone away. It behoveth thee, O Brahmana, to tell me everything about his return! Tell me in detail how Rama came to that spot, how he witnessed the battle. In my opinion thou art well-skilled in narration!"

Vaishampayana said, "After the high-souled Pandavas had taken up their post at Upaplavya, they despatched the slayer of Madhu to Dhritarashtra's presence, for the object of peace, O mighty-armed one, and for the good of all creatures. Having gone to Hastinapura and met Dhritarashtra, Keshava spoke words of true and especially beneficial import. The king, however, as I have told thee before, listened not to those counsels. Unable to obtain peace, the mighty-armed Krishna, that foremost of men, came back, O monarch, to Upaplavya. Dismissed by Dhritarashtra's son, Krishna returned (to the Pandava camp), and upon the failure of his mission, O tiger among kings, said these words unto the Pandavas, 'Urged by Fate, the Kauravas are for disregarding my words! Come, ye sons of Pandu, with me (to the field of battle), setting out under the constellation Pushya!' After this, while the troops (of both sides) were being mustered and arrayed, the high-souled son of Rohini, that foremost of all persons endued with might, addressed his brother Krishna, saying, 'O mighty-armed one, O slayer of Madhu, let us render assistance to the Kurus!' Krishna, however, did not listen to those words of his. With heart filled with rage (at this), that illustrious son of Yadu's race, the wielder of the plough then set out on a pilgrimage to the Sarasvati. Accompanied by all the Yadavas, he set out under the conjunction of the asterism called Maitra. The Bhoja chief (Kritavarma), however, adopted the side of Duryodhana. Accompanied by Yuyudhana, Vasudeva adopted that of the Pandavas. After the heroic son of Rohini had set out under the constellation Pushya, the slayer of Madhu, placing the

Pandavas in his van, proceeded against the Kurus. While proceeding, Rama ordered his servants on the way, saying, 'Bring all things that are necessary for a pilgrimage, that is, every article of use! Bring the (sacred) fire that is at Dwaraka, and our priests. Bring gold, silver, kine, robes, steeds, elephants, cars, mules, camels, and other draft cattle! Bring all these necessaries for a trip to the sacred waters, and proceed with great speed towards the Sarasvati! Bring also some priests to be especially employed, and hundreds of foremost of Brahmanas!' Having given these orders to the servants, the mighty Valadeva set out on a pilgrimage at that time of great calamity to the Kurus. Setting out towards the Sarasvati, he visited all the sacred places along her course, accompanied by priests, friends, and many foremost of Brahmanas, as also with cars and elephants and steeds and servants, O bull of Bharata's race, and with many vehicles drawn by kine and mules and camels. Diverse kinds of necessaries of life were given away in large measure and in diverse countries unto the weary and worn, children and the old, in response, O king, to solicitations. Everywhere, O king, Brahmanas were promptly gratified with whatever viands they desired. At the command of Rohini's son, men at different stages of the journey stored food and drink in large quantities. Costly garments and bedsteads and coverlets were given for the gratification of Brahmanas, desirous of ease and comfort. Whatever Brahmana or Kshatriya solicited whatever thing, that O Bharata, it was seen to be ungrudgingly given to him. All who formed the party proceeded with great happiness and lived happily. The people (of Valarama's train) gave away vehicles to persons desirous of making journeys, drinks to them that were thirsty, and savoury viands to them that were hungry, as also robes and ornaments, O bull of Bharata's race, to many! The road, O king, along which the party proceeded, looked resplendent, O hero, and was highly comfortable for all, and resembled heaven itself. There were rejoicings everywhere upon it, and savoury viands were procurable everywhere. There were shops and stalls and diverse objects exposed for sale. The whole way was, besides, crowded with human beings. And it was adorned with various kinds of trees and creatures, and various kinds of gems. The high-souled Valadeva, observant of rigid vows, gave away unto the Brahmanas much wealth and plentiful sacrificial presents, O king, in diverse sacred spots. That chief of Yadu's race also gave away thousands of milch kine covered with excellent cloths and having their horns cased in gold, many steeds belonging to different countries, many vehicles, and many beautiful slaves. Even thus did the high-souled Rama give away wealth in diverse excellent tirthas on the Sarasvati. In course of his wanderings, that hero of unrivalled power and magnanimous conduct at last came to Kurukshetra."

Janamejaya said, "Tell me, O foremost of men, the features, the origin, and the merits of the several tirthas on the Sarasvati and the ordinances to be observed while sojourning there! Tell me these, in their order, O illustrious one! My curiosity is irrepressible, O foremost of all persons acquainted with Brahma!"

Vaishampayana said, "The subject of the features and origin of all these tirthas, O king, is very large. I shall, however, describe them to thee. Listen to that sacred account in its entirety, O king! Accompanied by his priests and friends, Valadeva first proceeded to the tirtha called Prabhasa. There, the Lord of the constellations (Soma), who had been affected with phthisis, became freed from his curse. Regaining energy there, O king, he now illuminates the universe. And because that foremost of tirthas on earth had formerly contributed to invest Soma with splendour (after he had lost it), it is, therefore, called Prabhasa."

Janamejaya said, "For what reason was the adorable Soma afflicted with phthisis? How also did he bathe in that tirtha? How did he, having bathed in that sacred water, regain his energy? Tell me all this in detail, O great Muni!"

Vaishampayana said, "Daksha had seven and twenty daughters, O king! These he bestowed (in marriage) upon Soma. Connected with the several constellations, those wives, O king, of Soma of auspicious deeds, served to help men in calculating time. Possessed of large eyes, all of them were unrivalled in beauty in the world. In wealth of beauty, however, Rohini was the foremost of them all. The adorable Soma took great delight in her. She became very agreeable to him, and therefore, he enjoyed the pleasures of her company (exclusively). In those days of yore, O monarch, Soma lived long with Rohini (exclusively). For this, those other wives of his, they that were called the constellations, became displeased with that high-souled one.

Repairing speedily to their sire (Daksha), that Lord of creation, they said unto him, 'Soma doth not live with us! He always payeth court to Rohini only! All of us, therefore, O Lord of creatures, shall dwell by thy side, on regulated diet and observant of austere penances!' Hearing these words of theirs, Daksha (saw Soma and) said unto him, 'Behave equally towards all thy wives! Let not a great sin stain thee!' And Daksha then said unto those daughters of his, 'Go, all of you, to the presence of Sasin. At my command, he, (otherwise called) Candramas, will behave equally towards all of you!' Dismissed by him, they then proceeded to the abode of him having cool rays. Still the adorable Soma, O lord of earth, continued to act as before, for pleased with Rohini alone, he continued to live with her exclusively. His other wives then once more came together to their sire and said unto him, 'Employed in serving thee, we will dwell in thy asylum! Soma does not live with us and is unmindful of thy commands!' Hearing these words of theirs, Daksha once more said unto Soma, 'Behave equally towards all thy wives! Let me not, O Virochana, curse thee!' Disregarding, however, these words of Daksha, the adorable Soma continued to live with Rohini alone. At this, his other wives became once more angry. Repairing to their sire, they bowed unto him by lowering their heads, and said, 'Soma doth not live with us! Give us thy protection! The adorable Candramas always lives with Rohini exclusively! He sets no importance to thy words, and does not wish to show us any affection! Therefore, save us so that Soma may accept us all!' Hearing these words, the adorable Daksha, O king, became angry and in consequence thereof hurled the curse of phthisis upon Soma. Thus did that disease overtake the Lord of the stars. Afflicted with phthisis, Sasin began to waste away day by day. He made many endeavours for freeing himself from that disease by performing diverse sacrifices, O monarch! The maker of night, however, could not free himself from that curse. On the other hand, he continued to endure waste and emaciation. In consequence, however, of the wasting of Soma, the deciduous herbs failed to grow. Their juices dried up and they became tasteless, and all of them became deprived of their virtues. And, in consequence of this decadence of the deciduous herbs, living creatures also began to decay. Indeed, owing to the wasting of Soma, all creatures began to be emaciated. Then all the celestials, coming to Soma, O king, asked him, saying, 'Why is it that thy form is not so beautiful and resplendent (as before)? Tell us the reason whence hath proceeded this great calamity! Hearing thy answer, we shall do what is needed for dispelling thy fear!' Thus addressed, the god having the hare for his mark, replied unto them and informed them of the cause of the curse and the phthisis with which he was afflicted. The gods then, having heard those words, repaired to Daksha and said, 'Be gratified, O adorable one, with Soma! Let this curse of thine be withdrawn! Candramas is very emaciated! Only a small portion of him may be seen! In consequence of his wasting, O Lord of the celestials, all creatures also are wasting! Creepers and herbs of diverse kinds are also wasting! In their waste we ourselves also are suffering emaciation! Without us, what will this universe be? Knowing this, O master of the universe, it behoveth thee to be gratified (with Soma)!' Thus addressed (Daksha), that Lord of creatures, said these words unto the celestials, 'It is impossible to make my words become otherwise! By some contrivance, however, ye blessed ones, my words may be withdrawn! Let Sasin always behave equally towards all his wives! Having bathed also in that foremost of tirthas on the Sarasvati, the god having the hare for his mark shall, ye gods, grow once more! These words of mine are true! For half the month Soma shall wane every day, and for half the month (following) he will wax every day! These words of mine are true! Proceeding to the western Ocean at the spot where the Sarasvati mingles with the Ocean, that vast receptacle of waters, let him adore that God of gods (Mahadeva) there! He will then regain his form and beauty!' At this command of the (celestial) Rishi (Daksha), Soma then proceeded to the Sarasvati. He arrived at that foremost of tirthas called Prabhasa belonging to the Sarasvati. Bathing there on the day of the new moon, that god of great energy and great effulgence got back his cool rays and continued once more to illumine the worlds. All the creatures also, O monarch, having repaired to Prabhasa, returned with Soma amongst them to the place where Daksha was. (Receiving them duly) that Lord of creatures then dismissed them. Pleased with Soma, the adorable Daksha once more addressed him, saying, 'Do not, O son, disregard women, and never disregard Brahmanas! Go and attentively obey my commands!' Dismissed by him, Soma came back to his own abode. All creatures, filled with joy, continued to live as before. I have thus told thee everything about how the maker of the night had been cursed, and, how also Prabhasa became the foremost of all tirthas. On every recurring day of the new moon, O monarch, the god having the hare for his mark bathes in the excellent tirtha of Prabhasa and regains his form and beauty. It is for this reason, O lord of earth, that that tirtha is known by the name of Prabhasa, since bathing there, Candramas regained his great (Prabha) effulgence. After this, the mighty Baladeva of undecaying glory proceeded to Chamasodbheda, that is, to that tirtha which is called by that name. Giving away many costly gifts at that place, the hero having the plough for his weapon passed one night there and performed his ablutions duly. The elder brother of Keshava then proceeded quickly to Udapana. Although the Sarasvati seems to be lost there, yet persons crowned with ascetic success, in consequence of their obtaining great merits and great blessedness at that spot, and owing also to the coolness of the herbs and of the land there, know that the river has an invisible current, O monarch, through the bowels of the earth there."

*****

Section 36

Vaishampayana said, "Baladeva (as already said), proceeded next to the tirtha called Udapana in the Sarasvati, that had formerly been the residence, O king, of the illustrious (ascetic) Trita. Having given away much wealth and worshipped the Brahmanas, the hero having the plough for his weapon bathed there and became filled with joy. Devoted to righteousness, the great ascetic Trita had lived there. While in a hole, that high-souled one had drunk the Soma juice. His two brothers, dashing him down into that pit, had returned to their home. That foremost of Brahmanas, Trita, had thereupon cursed them both."

Janamejaya said, "What is the origin of Udapana? How did the great ascetic (Trita) fall into a pit, there? Why was that foremost of Brahmanas thrown into that pit by his brothers? How did his brothers, after throwing him into that hole, return home? How did Trita perform his sacrifice and how did he drink Soma? Tell me all this, O Brahmana, if thou thinkest that I may listen to it without impropriety!"

Vaishampayana continued, "In a former Yuga, O king, there were three brothers that were ascetics. They were called Ekata, Dwita, and Trita, and all three were endued with effulgence like that of the sun. They were like Lords of the creation and were blessed with children. Utterers of Brahma, they had by their penances, acquired the privilege of attaining to the regions of Brahman (after death). With their penances, vows, and self-restraint, their sire Gautama, who was ever devoted to virtue, became highly and always pleased with them. Having obtained great joy in consequence of his sons, the adorable Gautama, after passing a long life here, went at last to the region (in the other world) that was fit for him. Those kings, however, O monarch, that had been the Yajamanas of Gautama, continued to worship Gautama's sons after the sire had proceeded to heaven. Amongst them, however, Trita, by his acts and study (of the Vedas), O king, became the foremost, even like his sire Gautama. Then all the highly blessed ascetics, characterised by righteousness, began to worship Trita as they had worshipped his sire Gautama before him. Once upon a time, the two brothers Ekata and Dwita thought of performing a sacrifice and became anxious for wealth. The plan they formed, O scorcher of foes, was to take Trita with them, and calling upon all their Yajamanas and collecting the needful number of animals, they would joyfully drink the Soma juice and acquire the great merits of sacrifice. The three brothers then, O monarch, did as settled. Calling upon all their Yajamanas for (obtaining) animals, and assisting them in their sacrifices and receiving a large number of animals from them, and having duly accepted them in gift in consequence of those priestly services which they rendered, those high-souled and great Rishis came towards the east. Trita, O king, with a cheerful heart was walking before them. Ekata and Dwita were in his rear, bringing up the animals. Beholding that large herd of animals, they began to reflect as to how they two could appropriate that property without giving a share unto Trita. Hear, O king, what those two sinful wretches, Ekata and Dwita, said while conversing with each other! They said, 'Trita is skilled in assisting at sacrifices. Trita is devoted to the Vedas. Trita is capable of earning many other kine. Let us two, therefore, go away, taking the kine with us! Let Trita go whithersoever he chooses, without being in our company!' As they proceeded, night came upon them on the way. They then saw a wolf before them. Not far from that spot was a deep hole on the bank of the Sarasvati. Trita, who was in advance of his brothers, seeing the wolf, ran in fright and fell into that hole. That hole was fathomless and terrible and capable of inspiring all creatures with fear. Then Trita, O king, that best of ascetics, from within that hole, began to utter wails of woe. His two brothers heard his cries. Understanding that he had fallen into a pit, his brothers Ekata and Dwita, moved by fear of the wolf as also by temptation, went on, deserting their brother. Thus deserted by his two brothers, who were moved by the temptation of appropriating those animals, the great ascetic Trita, O king, while within that lonely well covered with dust and herbs and creepers, thought himself plunged, O chief of the Bharatas, into hell itself like a sinful wretch. He feared to die inasmuch as he had not earned the merit of drinking Soma juice. Possessed of great wisdom, he began to reflect with the aid of his intelligence as to how he could succeed in drinking Soma even there. While thinking on that subject, the great ascetic, standing in that pit, beheld a creeper hanging down into it in course of its growth. Although the pit was dry, the sage imagined the existence of water and of sacrificial fires there. Constituting himself the Hotri (in imagination), the great ascetic imagined the creeper he saw to be the Soma plant. He then mentally uttered the Richs, the Yayushes and the Samans (that were necessary for the performance of a sacrifice). The pebbles (lying at the bottom of the well) Trita converted into grains of sugar (in imagination). He then, O king, (mentally) performed his ablutions. He conceived the water (he had imagined) to be clarified butter. He allotted to the celestials their respective shares (of those sacrificial offerings). Having next (mentally) drunk Soma, he began to utter a loud noise. Those sounds, O king, first uttered by the sacrificing Rishi, penetrated into heaven, and Trita completed that sacrifice after the manner laid down by utterers of Brahma. During the progress of that sacrifice of the high-souled Trita, the whole region of the celestials became agitated. None knew, however, the cause. Brihaspati (the preceptor of the gods) heard that loud noise (made by Trita). The priests of the celestials said unto the latter, 'Trita is performing a sacrifice. We must go there, ye gods! Endued with great ascetic merit, if angry, he is competent to create other gods!' Hearing these words of Brihaspati, all the gods, united together, repaired to that spot where the sacrifice of Trita was going on. Having proceeded to that spot, the gods beheld the high-souled Trita installed in the performance of his sacrifice. Beholding that high-souled one resplendent with beauty, the gods addressed him, saying, 'We have come hither for our shares (in thy offerings)!' The Rishi said unto them, 'Behold me, ye denizens of heaven, fallen into this terrible well, almost deprived of my senses!' Then, Trita, O monarch, duly gave unto them their shares with proper mantras. The gods took them and became very glad. Having duly obtained their allotted shares, the denizens of heaven, gratified with him, gave him such boons as he desired. The boon, however, that he solicited was that the gods should relieve him from his distressful situation (in the well). He also said, 'Let him that bathes in this well, have the end that is attained by persons that have drunk Soma!' At these words, O king, the Sarasvati with her waves appeared within that well. Raised aloft by her, Trita came up and worshipped the denizens of heaven. The gods then said unto him 'Be it as thou wishest!' All of them, then, O king, went to the place whence they had come, and Trita, filled with joy, proceeded to his own abode. Meeting with those two Rishis, his brothers, he became enraged with them. Possessed of great ascetic merit, he said certain harsh words unto them and cursed them, saying, 'Since, moved by covetousness, you ran away, deserting me, therefore, you shall become fierce wolves with sharp teeth and range the forest, cursed by me in consequence of that sinful act of yours! The offspring also that you shall have will consist of leopards, and bears and apes!' After Trita had said these words, O monarch, his two brothers were seen to be very soon transformed into these shapes in consequence of the words of that truthful sage. Of immeasurable prowess, Valadeva touched the waters of Udapana. And he gave away diverse kinds of wealth there and worshipped many Brahmanas. Beholding Udapana and applauding it repeatedly, Valadeva next proceeded to Vinasana which also was on the Sarasvati."

*****

Section 37

Vaishampayana said, "Then Valadeva, O king, proceeded to Vinasana where the Sarasvati hath become invisible in consequence of her contempt for Sudras and Abhiras. And since the Sarasvati, in consequence of such contempt, is lost at that spot, the Rishis, for that reason, O chief of the Bharatas, always name the place as Vinasana. Having bathed in that tirtha of the Sarasvati, the mighty Baladeva then proceeded to Subhumika, situated on the excellent bank of the same river. There many fair-complexioned Apsaras, of beautiful faces, are always engaged in sports of a pure character without any intermission. The gods and the Gandharvas, every month, O ruler of men, repair to that sacred tirtha which is the resort of Brahman himself. The Gandharvas and diverse tribes of Apsaras are to be seen there, O king, assembled together and passing the time as happily as they like. There the gods and the Pitris sport in joy, with sacred and auspicious flowers repeatedly rained over them, and all the creepers also were adorned with flowery loads. And because, O king, that spot is the beautiful sporting ground of those Apsaras, therefore is that tirtha on the excellent bank of the Sarasvati called Subhumika. Baladeva of Madhu's race, having bathed in that tirtha and given away much wealth unto the Brahmanas, heard the sound of those celestial songs and musical instruments. He also saw there many shadows of gods, Gandharvas, and Rakshasas. The son of Rohini then proceeded to the tirtha of the Gandharvas. There many Gandharvas headed by Viswavasu and possessed of ascetic merit, pass their time in dance and song of the most charming kind. Giving away diverse kinds of wealth unto the Brahmanas, as also goats and sheep and kine and mules and camels and gold and silver, and feeding many Brahmanas and gratifying them with many costly gifts that were desired by them. Baladeva of Madhu's race proceeded thence, accompanied by many Brahmanas and eulogised by them. Leaving that tirtha resorted to by Gandharvas, that mighty-armed chastiser of foes, having but one earring, then proceeded to the famous tirtha called Gargasrota. There, in that sacred tirtha of the Sarasvati, the illustrious Garga of venerable years and soul cleansed by ascetic penances, O Janamejaya, had acquired a knowledge of Time and its course, of the deviations of luminous bodies (in the firmament), and of all auspicious and inauspicious portents. That tirtha, for this reason, came to be called after his name as Gargasrota. There, O king, highly blessed Rishis of excellent vows always waited upon Garga, O lord, for obtaining a knowledge of Time. Smeared with white sandal-paste, O king, Baladeva, repairing to that tirtha, duly gave away wealth unto many ascetics of cleansed souls. Having given also many kinds of costly viands unto the Brahmanas, that illustrious one attired in blue robes then proceeded to the tirtha called Sankha. There, on the bank of the Sarasvati, that mighty hero having the palmyra on his banner beheld a gigantic tree, called Mohasankha, tall as Meru, looking like the White-mountain, and resorted to by Rishis. There dwell Yakshas, and Vidyadharas, and Rakshasas of immeasurable energy and Pisachas of immeasurable might, and Siddhas, numbering thousands. All of them, abandoning other kinds of food, observe vows and regulations, and take at due seasons the fruits of that lord of the forest for their sustenance and wander in separate bands, unseen by men, O foremost of human beings! That monarch of the forest, O king, is known for this throughout the world! That tree is the cause of this celebrated and sacred tirtha on the Sarasvati. Having given away in that tirtha many milch cows, and vessels of copper and iron, and diverse kinds of other vessels, that tiger of Yadu's race, Baladeva, having the plough for his weapon, worshipped the Brahmanas and was worshipped by them in return. He then, O king, proceeded to the Dwaita lake. Arrived there, Vala saw diverse kinds of ascetics in diverse kinds of attire. Bathing in its waters, he worshipped the Brahmanas. Having given away unto the Brahmanas diverse articles of enjoyment in profusion, Baladeva then, O king, proceeded along the southern bank of the Sarasvati. The mighty-armed and illustrious Rama of virtuous soul and unfading glory then proceeded to the tirtha called Nagadhanwana. Swarming with numerous snakes, O monarch, it was the abode of Vasuki of great splendour, the king of the snakes. There 14,000 Rishis also had their permanent home. The celestials, having come there (in days of yore), had according to due rites, installed the excellent snake Vasuki as king of all the snakes. There is no fear of snakes in that place, O thou of Kuru's race! Duly giving away many valuables there unto the Brahmanas, Baladeva then set out with face towards the east and reached, one after another, hundreds and thousands of famous tirthas that occurred at every step. Bathing in all those tirthas, and observing fasts and other vows as directed by the Rishis, and giving away wealth in profusion, and saluting all the ascetics who had taken up their residence there, Baladeva once more set out, along the way that those ascetics pointed out to him, for reaching that spot where the Sarasvati turns in an eastward direction, like torrents of rain bent by the action of the wind. The river took that course for beholding the high-souled Rishis dwelling in the forest of Naimisha. Always smeared with white sandalpaste, Vala, having the plough for his weapon, beholding that foremost of rivers change her course, became, O king, filled with wonder."

Janamejaya said, "Why, O Brahmana, did the Sarasvati bend her course there in an easternly direction? O best of Adharyus, it behoveth thee to tell me everything relating to this! For what reason was that daughter of the Yadus filled with wonder? Why, indeed, did that foremost of rivers thus alter her course?"

Vaishampayana said, "Formerly, in the Krita age, O king, the ascetics dwelling in Naimisha were engaged in a grand sacrifice extending for twelve years. Many were the Rishis, O king, that came to that sacrifice. Passing their days, according to due rites, in the performance of that sacrifice, those highly blessed ones, after the completion of that twelve years' sacrifice at Naimisha, set out in large number for visiting the tirthas. In consequence of the number of the Rishis, O king, the tirthas on the southern banks of the Sarasvati all looked like towns and cities. Those foremost of Brahmanas, O tiger among men, in consequence of their eagerness for enjoying the merits of tirthas, took up their abodes on the bank of the river up to the site of Samantapanchaka. The whole region seemed to resound with the loud Vedic recitations of those Rishis of cleansed souls, all employed in pouring libations on sacrificial fires. That foremost of rivers looked exceedingly beautiful with those blazing homa fires all around, over which those high-souled ascetics poured libations of clarified butter. Valkhilyas and Asmakuttas, Dantolakhalinas, Samprakshanas and other ascetics, as also those that subsisted on air, and those that lived on water, and those that lived on dry leaves of trees, and diverse others that were observant of diverse kinds of vows, and those that forswore beds for the bare and hard earth, all came to that spot in the vicinity of the Sarasvati. And they made that foremost of rivers exceedingly beautiful, like the celestials beautifying (with their presence) the heavenly stream called Mandakini. Hundreds upon hundreds of Rishis, all given to the observance of sacrifices, came thither. Those practisers of high vows, however, failed to find sufficient room on the banks of the Sarasvati. Measuring small plots of land with their sacred threads, they performed their Agnihotras and diverse other rites. The river Sarasvati beheld, O monarch, that large body of Rishis penetrated with despair and plunged into anxiety for want of a broad tirtha wherein to perform their rites. For their sake, that foremost of streams came there, having made many abodes for herself in that spot, through kindness for those Rishis of sacred penances, O Janamejaya! Having thus, O monarch, turned her course for their sake, the Sarasvati, that foremost of rivers, once more flowed in a westerly direction, as if she said, 'I must go hence, having prevented the arrival of these Rishis from becoming futile!' This wonderful feat, O king, was accomplished there by that great river. Even thus those receptacles of water, O king, were formed in Naimisha. There, at Kurukshetra, O foremost of Kuru's care, do thou perform grand sacrifices and rites! As he beheld those many receptacles of water and seeing that foremost of rivers turn her course, wonder filled the heart of the high-souled Rama. Bathing in those tirthas duly and giving away wealth and diverse articles of enjoyment unto the Brahmanas, that delighter of Yadu's race also gave away diverse kinds of food and diverse desirable articles unto them. Worshipped by those regenerate ones, Vala, O king, then set out from that foremost of all tirthas on the Sarasvati (Sapta-Saraswat). Numerous feathery creatures have their home there. And it abounded with Vadari, Inguda, Ksamarya, Plaksha, Aswattha, Vibhitaka, Kakkola, Palasa, Karira, Pilu, and diverse other kinds of trees that grow on the banks of the Sarasvati. And it was adorned with forest of Karushakas, Vilwas, and Amratakas, and Atimuktas and Kashandas and Parijatas. Agreeable to the sight and most charming, it abounded with forests of plantains. And it was resorted to by diverse tribes of ascetics, some living on air, some on water, some on fruit, some on leaves, some on raw grain which they husked with the aid only of stones, and some that were called Vaneyas. And it resounded with the chanting of the Vedas, and teemed with diverse kinds of animals. And it was the favourite abode of men without malice and devoted to righteousness.

Valadeva, having the plough for his weapon, arrived at that tirtha called Sapta-Saraswat, where the great ascetic Mankanaka had performed his penances and became crowned with success."

*****

Section 38

Janamejaya said, "Why was that tirtha called Sapta-Saraswat? Who was the ascetic Mankanaka? How did that adorable one become crowned with success? What were his vows and observances? In whose race was he born? What books did that best of regenerate ones study? I desire to hear all this, O foremost of regenerate ones!"

Vaishampayana said, "O king, the seven Sarasvatis cover this universe! Whithersoever the Sarasvati was summoned by persons of great energy, thither she made her appearance. These are the seven forms of the Sarasvati: Suprava, Kanchanakshi, Visala, Manorama, Oghavati, Surenu, and Vimalodaka. The Supreme Grandsire had at one time performed a great sacrifice. While that sacrifice was in course of performance on the ground selected, many regenerate ones crowned with ascetic success came there. The spot resounded with the recitation of sacred hymns and the chanting of the Vedas. In the matter of those sacrificial rites, the very gods lost their coolness (so grand were the preparations). There, O monarch, while the Grandsire was installed in the sacrifice and was performing the grand ceremony capable of bestowing prosperity and every wish, many notable ones conversant with righteousness and profit were present. As soon as they thought of the articles of which they stood in need, these, O monarch, immediately appeared before the regenerate ones (among the guests) that came there. The Gandharvas sang and the diverse tribes of Apsaras danced. And they played upon many celestial instruments all the time. The wealth of provisions procured in that sacrifice satisfied the very gods. What shall I say then of human beings? The very celestials became filled with wonder! During the continuance of that sacrifice at Pushkara and in the presence of the Grandsire, the Rishis, O king, said, 'This sacrifice cannot be said to possess high attributes, since that foremost of rivers, Sarasvati, is not to be seen here!' Hearing these words, the divine Brahman cheerfully thought of Sarasvati. Summoned at Pushkara by the Grandsire engaged in the performance of a sacrifice, Sarasvati, O king, appeared there, under the name of Suprava. Beholding Sarasvati quickly pay that regard to the Grandsire, the Munis esteemed that sacrifice highly. Even thus that foremost of rivers, the Sarasvati, made her appearance at Pushkara for the sake of the Grandsire and for gratifying the Munis. (At another time), O king, many Munis, mustering together at Naimisha, took up their residence there. Delightful disquisition occurred among them, O king, about the Vedas. There where those Munis, conversant with diverse scriptures, took up their abode, there they thought of the Sarasvati. Thus thought of, O monarch, by those Rishis performing a sacrifice, the highly blessed and sacred Sarasvati, for rendering assistance, O king, to those high-souled Munis assembled together, made her appearance at Naimisha and came to be called Kanchanakshi. That foremost of rivers, worshipped by all, thus came there, O Bharata! While (king) Gaya was engaged in the performance of a great sacrifice at Gaya, the foremost of rivers, Sarasvati, summoned at Gaya's sacrifice (made her appearance there). The Rishis of rigid vows that were there, named this form of hers at Gaya as Visala. That river of swift current flows from the sides of the Himavat. Auddalaka had also, O Bharata, performed a sacrifice. A large concourse of Munis had been gathered there. It was on that sacred region, the northern part of Kosala, O king, that the sacrifice of high-souled Auddalaka was performed. Before Auddalaka began his sacrifice, he had thought of the Sarasvati. That foremost of rivers came to that region for the sake of those Rishis. Worshipped by all those Munis clad in barks and deer-skins she became known by the name of Manorama, as those Rishis mentally called her. While, again, the high-souled Kuru was engaged in a sacrifice at Kurukshetra, that foremost of rivers, the highly blessed Sarasvati, made her appearance there. Summoned, O monarch, by the high-souled Vasishtha (who assisted Kuru in his sacrifice), the Sarasvati, full of celestial water appeared at Kurukshetra under the name of Oghavati. Daksha at one time performed a sacrifice at the source of Ganga. The Sarasvati appeared there under the name of the fast-flowing Surenu. Once again, while Brahman was engaged in a sacrifice on the sacred forest of the Himavat mountains, the adorable Sarasvati, summoned (by him), appeared there. All these seven forms then came and joined together in that tirtha where Baladeva came. And because the seven mingled together at that spot, therefore is that tirtha known on Earth by the name of Sapta Sarasvati. Thus have I told thee of the seven Sarasvatis, according to their names. I have also told thee of the sacred tirtha called Sapta Saraswat. Listen now to a great feat of

Mankanaka, who had from his youth led the life of a brahmacari. While employed in performing his ablutions in the river, he beheld (one day), O Bharata, a woman of faultless limbs and fair brows, bathing in the river at will, her person uncovered. At this sight, O monarch, the vital seed of the Rishi fell unto the Sarasvati. The great ascetic took it up and placed it within his earthen pot. Kept within that vessel, the fluid became divided into seven parts. From those seven portions were born seven Rishis from whom sprang the (nine and forty) Maruts. The seven Rishis were named Vayuvega, Vayuhan, Vayumandala, Vayujata, Vayuretas, and Vayuchakra of great energy. Thus were born these progenitors of the diverse Maruts. Hear now a more wonderful thing, O king, a fact exceedingly marvellous on Earth, about the conduct of the great Rishi, which is well known in the three worlds. In days of yore, after Mankanaka had become crowned with success, O king, his hand, on one occasion, became pierced with a Kusa blade. Thereupon, a vegetable juice came out of the wound (and not red blood). Seeing that vegetable juice, the Rishi became filled with joy and danced about on the spot. Seeing him dance, all mobile and immobile creatures, O hero, stupefied by his energy, began to dance. Then the gods with Brahman at their head, and the Rishis possessed of wealth of asceticism, O king, all went to Mahadeva and informed him of the act of the Rishi (Mankanaka). And they said unto him, 'It behoveth thee, O god, to do that which may prevent the Rishi from dancing!' Then Mahadeva, seeing the Rishi filled with great joy, and moved by the desire of doing good unto the gods, addressed him, saying, 'Why, O Brahmana, dost thou dance in this way, acquainted as thou art with thy duties? What grave cause is there for such joy of thine, O sage, that, an ascetic as thou art, O best of Brahmanas, and walking as thou dost along the path of virtue, thou shouldst act in this way?'

"The Rishi said, 'Why, seest thou not, O Brahmana, that a vegetable juice is flowing from this wound of mine? Seeing this, O lord, I am dancing in great joy!' Laughing at the Rishi who was stupefied by passion, the god said, 'I do not, O Brahmana, at all wonder at this! Behold me!' Having said this unto that foremost of Rishis, Mahadeva of great intelligence struck his thumb with the end of one of his fingers. Thereupon, O king, ashes, white as snow, came out of that wound. Seeing this, the Rishi became ashamed, O monarch, and fell at the feet of the god. He understood the god to be none else than Mahadeva. Filled with wonder, he said, 'I do not think that thou art any one else than Rudra, that great and Supreme being! O wielder of the trident, thou art the refuge of this universe consisting of gods and Asuras! The wise say that this universe hath been created by thee! At the universal destruction, everything once more enters thee! Thou art incapable of being known by the gods, how then canst thou be known by me? All forms of being that are in the universe are seen in thee! The gods with Brahman at their head worship thy boon giving self, O sinless one! Thou art everything! Thou art the creator of the gods and it was thou who hadst caused them to be created! Through thy grace, the gods pass their time in joy and perfect fearlessness!' Having praised Mahadeva in this manner, the Rishi bowed to him, 'Let not this absence of gravity, ridiculous in the extreme, that I displayed, O god, destroy my ascetic merit! I pray to thee for this!' The god, with a cheerful heart, once more said unto him 'Let thy asceticism increase a thousandfold, O Brahmana, through my grace! I shall also always dwell with thee in this asylum! For the man that will worship me in the tirtha Sapta-Saraswat there will be nothing unattainable here or hereafter. Without doubt, such a one shall go to the region called Saraswat (in heaven) after death!' Even this is the history of Mankanaka of abundant energy. He was a son begotten by the god of wind upon (the lady) Sukanya."

*****

Section 39

Vaishampayana said, "Having passed one night more, Rama, having the plough for his weapon, worshipped the dwellers of that tirtha and showed his regard for Mankanaka. Having given wealth unto the Brahmanas, and passed the night there, the hero having the plough for his weapon was worshipped by the Munis. Rising up in the morning, he took leave of all the ascetics, and having touched the sacred water, O Bharata, set out quickly for other tirthas. Baladeva then went to the tirtha known by the name of Usanas. It is also called Kapalamochana. Formerly, Rama (the son of Dasaratha) slew a Rakshasa and hurled his head to a great distance. That head, O king, fell upon the thigh of a great sage named Mahodara and struck to it. Bathing in this tirtha, the great Rishi became freed from the burthen. The high-souled Kavi (Sukra) had performed his ascetic penances there. It was there that the whole science of politics and morals (that goes by Sukra's name) appeared to him by inward light. While residing there, Sukra meditated upon the war of the Daityas and the Danavas (with the gods). Arrived at that foremost of tirthas, Baladeva, O king, duly made presents unto the high-souled Brahmanas.'

Janamejaya said, "Why is it called Kapalamochana, where the great Muni became freed (from the Rakshasa's head)? For what reason and how did that head stick unto him?"

Vaishampayana said, "Formerly, O tiger among kings, the high-souled Rama (the son of Dasaratha) lived (for some time) in the forest of Dandaka, from desire of slaying the Rakshasas. At Janasthana he cut off the head of a wicked-souled Rakshasa with a razor-headed shaft of great sharpness. That head fell in the deep forest. That head, coursing at will (through the welkin) fell upon the thigh of Mahodara while the latter was wandering through the woods. Piercing his thigh, O king, it struck to it and remained there. In consequence of that head thus sticking to his thigh, the Brahmana (Mahodara) of great wisdom could not (with ease) proceed to tirthas and other sacred spots. Afflicted with great pain and with putrid matter flowing from his thigh, he went to all the tirthas of the Earth (one after another), as heard by us. He went to all the rivers and to the ocean also. (Not finding any relief) the great ascetic spoke of his sufferings to many Rishis of cleansed souls about his having bathed in all the tirthas without having found the relief he sought. That foremost of Brahmanas then heard from those sages words of high import about this foremost of tirthas situate on the Sarasvati, and known by the name of Usanasa, which was represented as competent to cleanse from every sin and as an excellent spot for attaining to (ascetic) success. That Brahmana, then, repairing to that Usanasa tirtha, bathed in its waters. Upon this, the Rakshasa's head, leaving the thigh, fell into the water. Freed from that (dead) head, the Rishi felt great happiness. As regards the head itself, it was lost in the waters. Mahodara then, O king, freed from the Rakshasa's head, cheerfully returned, with cleansed soul and all his sins washed away, to his asylum after achieving success. The great ascetic thus freed, after returning to his sacred asylum, spoke of what had happened to those Rishis of cleansed souls. The assembled Rishis, having heard his words, bestowed the name of Kapalamochana on the tirtha. The great Rishi Mahodara, repairing once more to that foremost of tirthas, drank its water and attained to great ascetic success. He of Madhu's race, having given away much wealth unto the Brahmanas and worshipped them, then proceeded to the asylum of Rushangu. There, O Bharata, Arshtishena had in former days undergone the austerest of penances. There the great Muni Vishvamitra (who had before been a Kshatriya) became a Brahmana. That great asylum is capable of granting the fruition of every wish. It is always, O lord, the abode of Munis and Brahmanas. Baladeva of great beauty, surrounded by Brahmanas, then went to that spot, O monarch, where Rushangu had, in former days, cast off his body. Rushangu, O Bharata, was an old Brahmana, who was always devoted to ascetic penances. Resolved to cast off his body, he reflected for a long while. Endued with great ascetic merit, he then summoned all his sons and told them to take him to a spot where water was abundant. Those ascetics, knowing their sire had become very old, took that ascetic to a tirtha on the Sarasvati. Brought by his sons to the sacred Sarasvati containing hundreds of tirthas and on whose banks dwelt Rishis unconnected with the world, that intelligent ascetic of austere penance bathed in that tirtha according to due rites, and that foremost of Rishis conversant with the merits of tirthas, then cheerfully said, O tiger among men, unto all his sons, who were dutifully waiting upon him, these words, 'He that would cast off his body on the northern bank of the Sarasvati containing much water, while employed in mentally reciting sacred mantras, would never again be afflicted with death!' The righteoussouled Baladeva, touching the water of that tirtha and bathing in it, gave considerable wealth unto the Brahmanas, being devoted to them. Possessed of great might and great prowess Baladeva then proceeded to that tirtha where the adorable Grandsire had created the mountains called Lokaloka, where that foremost of Rishis, Arshtishena of rigid vows, O thou of Kuru's race, had by austere penances acquired the status of Brahmanhood, where the royal sage Sindhudwipa, and the great ascetic Devapi, and the adorable and illustrious Muni Vishvamitra of austere penances and fierce energy, had all acquired a similar status."

*****

Section 40

Janamejaya said, "Why did the adorable Arshtishena undergo the austerest of penances? How also did Sindhudwipa acquire the status of a Brahmana? How also did Devapi, O Brahmana, and how Vishvamitra, O best of men, acquire the same status? Tell me all this, O adorable one! Great is my curiosity to listen to all these."

Vaishampayana said, "Formerly, in the Krita age, O king, there was a foremost of regenerate persons called Arshtishena. Residing in his preceptor's house, he attended to his lessons every day. Although, O king, he resided long in the abode of his preceptor, he could not still acquire the mastery of any branch of knowledge or of the Vedas. O monarch! In great disappointment, O king, the great ascetic performed very austere penances. By his penances he then acquired the mastery of the Vedas, to which there is nothing superior. Acquiring great learning and a mastery of the Vedas, that foremost of Rishis became crowned with success in that tirtha. He then bestowed three boons on that place. (He said), 'From this day, a person, by bathing in this tirtha of the great river (Sarasvati), shall obtain the great fruit of a horse sacrifice! From this day there will be no fear in this tirtha from snakes and wild beasts! By small exertions, again, one shall attain to great result here!' Having said these words, that Muni of great energy proceeded to heaven. Even thus the adorable Arshtishena of great energy became crowned with success. In that very tirtha in the Krita age, Sindhudwipa of great energy, and Devapi also, O monarch, had acquired the high status of Brahmanhood. Similarly Kusika's son, devoted to ascetic penances and with his senses under control, acquired the status of Brahmanhood by practising well-directed austerities. There was a great Kshatriya, celebrated over the world, known by the name of Gadhi. He had a son born to him, of the name of Vishvamitra of great prowess. King Kausika became a great ascetic. Possessed of great ascetic merit, he wished to install his son Vishvamitra on his throne, himself having resolved to cast off his body. His subjects, bowing unto him, said, 'Thou shouldst not go away, O thou of great wisdom, but do thou protect us from a great fear!' Thus addressed, Gadhi replied unto his subjects, saying, 'My son will become the protector of the wide universe!' Having said these words, and placed Vishvamitra (on the throne), Gadhi, O king, went to heaven, and Vishvamitra became king. He could not, however, protect the earth with even his best exertions. The king then heard of the existence of a great fear of Rakshasas (in his kingdom). With his four kinds of forces, he went out of his capital. Having proceeded far on his way, he reached the asylum of Vasishtha. His troops, O king, caused much mischief there. The adorable Brahmana Vasishtha, when he came to his asylum, saw the extensive woods in course of destruction. That best of Rishis, Vasishtha, O king, became angry, O monarch, with Vishvamitra. He commanded his own (homa) cow, saying, 'Create a number of terrible Savaras!' Thus addressed, the cow created a swarm of men of frightful visages. These encountered the army of Vishvamitra and began to cause a great carnage everywhere. Seeing this, his troops fled away. Vishvamitra, the son of Gadhi, however, regarding ascetic austerities highly efficacious, set his heart upon them. In this foremost of tirthas of the Sarasvati, O king, he began to emaciate his own body by means of vows and fasts with fixed resolve. He made water and air and (the fallen) leaves of trees his food. He slept on the bare ground, and observed other vows (enjoined for ascetics). The gods made repeated attempts for impeding him in the observance of his vows. His heart, however, never swerved from the vows (he had proposed to himself). Then, having practised diverse kinds of austerities with great devotion, the son of Gadhi became like the Sun himself in effulgence. The boon-giving Grandsire, of great energy, resolved to grant Vishvamitra, when he had become endued with ascetic merit, the boon the latter desired. The boon that Vishvamitra solicited was that he should be permitted to become a Brahmana. Brahma the Grandsire of all the worlds, said unto him, 'So be it.' Having by his austere penances acquired the status of Brahmanhood, the illustrious Vishvamitra, after the attainment of his wish, wandered over the whole Earth like a celestial. Giving away diverse kinds of wealth in that foremost of tirthas, Rama also cheerfully gave away milch cows and vehicles and beds, ornaments, and food and drink of the best kinds, O king, unto many foremost of Brahmanas, after having worshipped them duly. Then, O king, Rama proceeded to the asylum of Vaka which was not very distant from where he was, that asylum in which, as heard by us, Dalvya Vaka had practised the austerest of penances."

*****

Section 41

Vaishampayana said, "The delighter of the Yadus then proceeded to the asylum (of Vaka) which resounded with the chanting of the Vedas. There the great ascetic, O king, named Dalvyavaka poured the kingdom of Dhritarashtra, the son of Vichitravirya, as a libation (on the sacrificial fire). By practising very austere penances he emaciated his own body. Endued with great energy, the virtuous Rishi, filled with great wrath, (did that act). In former times, the Rishis residing in the Naimisha forest had performed a sacrifice extending for twelve years. In course of that sacrifice, after a particular one called Viswajit had been completed, the Rishis set out for the country of the Pancalas. Arrived there, they solicited the king for giving them one and twenty strong and healthy calves to be given away as Dakshina (in the sacrifice they have completed). Dalvya Vaka, however, (calling those Rishis), said unto them, 'Do you divide those animals (of mine) among you! Giving away these (unto you), I shall solicit a great king (for some).' Having said so unto all those Rishis, Vaka of great energy, that best of Brahmanas, then proceeded to the abode of Dhritarashtra. Arrived at the presence of king Dhritarashtra, Dalvya begged some animals of him. That best of kings, however, seeing that some of his kine died without any cause, angrily said unto him. 'Wretch of a Brahmana, take, if thou likest, these animals that (are dead)!' Hearing these words, the Rishi, conversant with duties, thought, 'Alas, cruel are the words that have been addressed to me in the assembly!' Having reflected in this strain, that best of Brahmanas, filled with wrath, set his heart upon the destruction of king Dhritarashtra. Cutting the flesh from off the dead animals, that best of sages, having ignited a (sacrificial) fire on the tirtha of the Sarasvati, poured those pieces as libations for the destruction of king Dhritarashtra's kingdom. Observant of rigid vows, the great Dalvya Vaka, O monarch, poured Dhritarashtra's kingdom as a libation on the fire, with the aid of those pieces of meat. Upon the commencement of that fierce sacrifice according to due rites, the kingdom of Dhritarashtra, O monarch, began to waste away. Indeed, O lord, the kingdom of that monarch began to waste away, even as a large forest begins to disappear when men proceed to cut it down with the axe. Overtaken by calamities, the kingdom began to lose its prosperity and life.

Seeing his kingdom thus afflicted, the puissant monarch, O king, became very cheerless and thoughtful. Consulting with the Brahmanas, he began to make great endeavours for freeing his territories (from affliction). No good, however, came of his efforts, for the kingdom continued to waste away. The king became very cheerless. The Brahmanas also, O sinless one, became filled with grief. When at last the king failed to save his kingdom, he asked his counsellors. O Janamejaya, (about the remedy). The counsellors reminded him of the evil he had done in connection with the dead kine. And they said, 'The sage Vaka is pouring thy kingdom as a libation on the fire with the aid of the flesh (of those animals). Thence is this great waste of thy kingdom! This is the consequence of ascetic rites. Thence is this great calamity! Go, O king, and gratify that Rishi by the side of a receptacle of water on the bank of the Sarasvati!' Repairing to the bank of the Sarasvati, the king falling at his feet and touching them with his head, joined his hands and said, O thou of Bharata's race, these words, 'I gratify thee, O adorable one, forgive my offence. I am a senseless fool, a wretch inspired with avarice. Thou art my refuge, thou art my protector, it behoveth thee to show me thy grace!' Beholding him thus overwhelmed with grief and indulging in lamentations like these, Vaka felt compassion for him and freed his kingdom. The Rishi became gratified with him, having dismissed his angry feelings. For freeing his kingdom, the sage again poured libations on the fire. Having freed the kingdom (from calamities) and taken many animals in grief, he became pleased at heart and once more proceeded to the Naimisha woods. The liberal-minded king Dhritarashtra also, of righteous soul, with a cheerful heart, returned to his own capital full of prosperity.

"In that tirtha, Brihaspati also, of great intelligence, for the destruction of the Asuras and the prosperity of the denizens of heaven, poured libations on the sacrificial fire, with the aid of flesh. Upon this, the Asuras began to waste away and were destroyed by the gods, inspired by desire of victory in battle. Having with due rites given unto the Brahmanas steeds and elephants and vehicles with mules yoked unto them and jewels of great value and much wealth, and much corn, the illustrious and mighty-armed Rama then proceeded, O king, to the tirtha called Yayata. There, O monarch, at the sacrifice of the high-souled Yayati, the son of Nahusha, the Sarasvati produced milk and clarified butter. That tiger among men, king Yayati, having performed a sacrifice there, went cheerfully to heaven and obtained many regions of blessedness. Once again, O lord, king Yayati performed a sacrifice there. Beholding his great magnanimity of soul and his immutable devotion to herself, the river Sarasvati gave unto the Brahamanas (invited to that sacrifice) everything for which each of them cherished only a wish in his heart. That foremost of rivers gave unto each where he was, amongst those that were invited to the sacrifice, houses and beds and food of the six different kinds of taste, and diverse other kinds of things. The Brahmanas regarded those valuable gifts as made to them by the king. Cheerfully they praised the monarch and bestowed their auspicious blessings upon him. The gods and the Gandharvas were all pleased with the profusion of articles in that sacrifice. As regards human beings, they were filled with wonder at sight of that profusion. The illustrious Baladeva, of soul subdued and restrained and cleansed, having the palmyra on his banner, distinguished by great righteousness, and ever giving away the most valuable things, then proceeded to that tirtha of fierce current called Vasishthapavaha."

*****

Section 42

Janamejaya said, "Why is the current of (the tirtha known by the name of) Vasishthapavaha so rapid? For what reason did the foremost of rivers bear away Vasishtha? What, O lord, was the cause of the dispute between Vasishtha and Vishvamitra? Questioned by me, O thou of great wisdom, tell me all this! I am never satiated with hearing thee!"

Vaishampayana said, "A great enmity arose between Vishvamitra and Vasishtha, O Bharata, due to their rivalry in respect of ascetic austerities. The high abode of Vasishtha was in the tirtha called Sthanu on the eastern bank of the Sarasvati. On the opposite bank was the asylum of the intelligent Vishvamitra. There, in that tirtha, O monarch, Sthanu (Mahadeva) had practised the austerest penances. Sages still speak of those fierce feats. Having performed a sacrifice there and worshipped the river Sarasvati, Sthanu established that tirtha there. Hence it is known by the name Sthanu-tirtha, O lord. In that tirtha, the celestials had, in days of yore, O king, installed Skanda, that slayer of the enemies of the gods, in the supreme command of their army. Unto that tirtha of the Sarasvati, the great Rishi Vishvamitra, by the aid of his austere penances, brought Vasishtha. Listen to that history. The two ascetics Vishvamitra and Vasishtha, O Bharata, every day challenged each other very earnestly in respect of the superiority of their penances. The great Muni Vishvamitra, burning (with jealousy) at sight of the energy of Vasishtha, began to reflect on the matter. Though devoted to the performance of his duties, this, however, is the resolution, O Bharata, that he formed: 'This Sarasvati shall quickly bring, by force of her current, that foremost of ascetics, Vasishtha, to my presence. After he shall have been brought hither, I shall, without doubt, slay that foremost of regenerate ones.' Having settled this, the illustrious and great Rishi Vishvamitra with eyes red in wrath, thought of that foremost of rivers. Thus remembered by the ascetic, she became exceedingly agitated. The fair lady, however, repaired to that Rishi of great energy and great wrath. Pale and trembling, Sarasvati, with joined hands appeared before that foremost of sages. Indeed, the lady was much afflicted with grief, even like a woman who has lost her mighty lord. And she said unto that best of sages, 'Tell me what is there that I shall do for thee.' Filled with rage, the ascetic said unto her, 'Bring hither Vasishtha without delay, so that I may slay him.' Hearing these words the river became agitated. With joined hands the lotus-eyed lady began to tremble exceedingly in fear like a creeper shaken by the wind. Beholding the great river in that plight, the ascetic said unto her, 'Without any scruple, bring Vasishtha unto my presence!' Hearing these words of his, and knowing the evil he intended to do, and acquainted also with the prowess of Vasishtha that was unrivalled on earth, she repaired to Vasishtha and informed him of what the intelligent Vishvamitra had said unto her. Fearing the curse of both, she trembled repeatedly. Indeed, her heart was on the grievous curse (that either of them might pronounce on her). She stood in terror of both. Seeing her pale and plunged in anxiety, the righteous-souled Vasishtha, that foremost of men, O king, said these words unto her.

"Vasishtha said, 'O foremost of rivers, save thyself! O thou of rapid current, bear me away, otherwise Vishvamitra will curse thee. Do not feel any scruple.' Hearing these words of that compassionate Rishi, the river began to think, O Kauravya, as to what course would be best for her to follow. Even these were the thoughts that arose in her mind: 'Vasishtha showeth great compassion for me. It is proper for me that I should serve him.' Beholding then that best of Rishis, (Vasishtha) engaged in silent recitation (of mantras) on her bank, and seeing Kusika's son (Vishvamitra) also engaged in homa, Sarasvati thought, 'Even this is my opportunity.' Then that foremost of rivers, by her current, washed away one of her banks. In washing away that bank, she bore Vasishtha away. While being borne away, O king, Vasishtha praised the river in these words: 'From the Grandsire's (manasa) lake thou hast taken thy rise, O Sarasvati! This whole universe is filled with thy excellent waters! Wending through the firmament, O goddess, thou impartest thy waters to the clouds! All the waters are thee! Through thee we exercise our thinking faculties! Thou art Pushti and Dyuti, Kirti, and Siddhi and Uma! Thou art Speech, and thou art Svaha! This whole universe is dependent on thee! It is thou that dwellest in all creatures, in four forms!' Thus praised by that great Rishi, Sarasvati, O king, speedily bore that Brahmana towards the asylum of Vishvamitra and repeatedly represented unto the latter the arrival of the former. Beholding Vasishtha thus brought before him by Sarasvati, Vishvamitra, filled with rage, began to look for a weapon wherewith to slay that brahmana. Seeing him filled with wrath, the river from fear of (witnessing and aiding in) a brahmana's slaughter, quickly bore Vasishtha away to her eastern bank once more. She thus obeyed the words of both, although she deceived the son of Gadhi by her act. Seeing that best of Rishis, Vasishtha, borne away, the vindictive Vishvamitra, filled with wrath, addressed Sarasvati. saying, 'Since, O foremost of rivers, thou hast gone away, having deceived me, let thy current be changed into blood that is acceptable to Rakshasas.' Then, cursed by the intelligent Vishvamitra, Sarasvati flowed for a whole year, bearing blood mixed with water. The gods, the Gandharvas, and the Apsaras, beholding the Sarasvati reduced to that plight, became filled with great sorrow. For this reason, O king, the tirtha came to be called Vasishthapravaha on earth. The foremost of rivers, however, once more got back her own proper condition."

*****

Section 43

Vaishampayana said, "Cursed by the intelligent Vishvamitra in anger, Sarasvati, in that auspicious and best of tirthas, flowed, bearing blood in her current. Then, O king, many Rakshasas came, O Bharata, and lived happily there, drinking the blood that flowed. Exceedingly gratified with that blood, cheerfully and without anxiety of any kind, they danced and laughed there like persons that have (by merit) attained to heaven. After some time had passed away, some Rishis, possessed of wealth of asceticism, came to the Sarasvati, O king, on a sojourn to her tirthas. Those foremost of Munis, having bathed in all the tirthas and obtained great happiness, became desirous of acquiring more merit. Those learned persons at last came, O king, to that tirtha where the Sarasvati ran a bloody current. Those highly blessed ones, arriving at that frightful tirtha, saw the water of the Sarasvati mixed with blood and that innumerable Rakshasas, O monarch, were drinking it. Beholding those Rakshasas, O king, those ascetics of rigid vows made great endeavours for rescuing the Sarasvati from that plight. Those blessed ones of high vows, arrived there, invoked that foremost of rivers and said these words unto her, 'Tell us the reason, O auspicious lady, why this lake in thee hath been afflicted with such distress Hearing it, we shall endeavour (to restore it to its proper condition).' Thus questioned, Sarasvati, trembling as she spoke, informed them of everything that had occurred. Seeing her afflicted with woe, those ascetics said, 'We have heard the reason. We have heard of thy curse, O sinless lady! All of us shall exert ourselves!' Having said these words unto that foremost of rivers, they then consulted with one another thus, 'All of us shall emancipate Sarasvati from her curse.' Then all those Brahmanas, O king, worshipping Mahadeva, that lord of the universe and protector of all creatures, with penance and vows and fasts and diverse kinds of abstinences and painful observances, emancipated that foremost of rivers, the divine Sarasvati. Beholding the water of Sarasvati purified by those Munis, the Rakshasas (that had taken up their abode there), afflicted with hunger, sought the protection of those Munis themselves. Afflicted with hunger, the Rakshasas, with joined hands, repeatedly said unto those ascetics filled with compassion, these words, 'All of us are hungry! We have swerved from eternal virtue! That we are sinful in behaviour is not of our free will! Through the absence of your, grace and through our own evil acts, as also through the sexual sins of our women, our demerits increase and we have become Brahma-Rakshasas! So amongst Vaisyas and Sudras, and Kshatriyas, those that hate and injure Brahmanas became Rakshasas. Ye best of Brahmanas, make arrangements then for our relief! Ye are competent to relieve all the worlds!' Hearing these words of theirs, those ascetics praised the great river. For the rescue of those Rakshasas, with rapt minds those ascetics said, 'The food over which one sneezed, that in which there are worms and insects, that which may be mixed with any leavings of dishes, that which is mixed with hair, that which is mixed with tears, that which is trodden upon shall form the portion of these Rakshasas! The learned man, knowing all this, shall carefully avoid these kinds of food. He that shall take such food shall be regarded as eating the food of Rakshasas!' Having purified the tirtha in this way, those ascetics thus solicited that river for the relief of those Rakshasas. Understanding the views of those great Rishis, that foremost of rivers caused her body, O bull among men, to assume a new shape called Aruna. Bathing in that new river (a branch of the Sarasvati) the Rakshasas cast off their bodies and went to heaven. Ascertaining all this, the chief of the celestials, (Indra of a hundred sacrifices), bathed in that foremost of tirthas and became cleansed of a grievous sin."

Janamejaya said, "For what reason was Indra tainted with the sin of Brahmanicide? How also did he become cleansed by bathing in that tirtha?"

Vaishampayana said, "Listen to that history, O ruler of men! Hear of those occurrences as they happened! Hear how Vasava, in days of yore, broke his treaty with Namuchi! The Asura Namuchi, from fear of Vasava, had entered a ray of the Sun. Indra then made friends with Namuchi and entered into a covenant with him, saying, 'O foremost of Asuras, I shall not slay thee, O friend, with anything that is wet or with anything that is dry! I shall not slay thee in the night or in the day! I swear this to thee by truth. Having made this covenant, the lord Indra one day beheld a fog. He then, O king, cut off Namuchi's head, using the foam of water (as his weapon). The severed head of Namuchi thereupon pursued Indra from behind, saying unto him from a near point these words, 'O slayer of a friend, O wretch!' Urged on incessantly by that head, Indra repaired to the Grandsire and informed him, in grief, of what had occurred. The Supreme Lord of the universe said unto him, 'Performing a sacrifice, bathe with due rites, O chief of the celestials, in Aruna, that tirtha which saveth from the fear of sin! The water of that river, O Shakra, hath been made sacred by the Munis! Formerly the presence of that river at its site was concealed. The divine Sarasvati repaired to the Aruna, and flooded it with her waters. This confluence of Sarasvati and Aruna is highly sacred! Thither, O chief of the celestials, perform a sacrifice! Give away gifts in profusion! Performing thy ablutions there, thou shall be freed from thy sin.' Thus addressed, Shakra, at these words of Brahma, O Janamejaya, performed in that abode of Sarasvati diverse sacrifices. Giving away many gifts and bathing in that tirtha, he of a hundred sacrifices, the piercer of Vala, duly performed certain sacrifices and then plunged in the Aruna. He became freed from the sin arising out of the slaughter of a Brahmana. The lord of heaven then returned to heaven with a joyful heart. The head of Namuchi also fell into that stream, O Bharata, and the Asura obtained many eternal regions, O best of kings, that granted every wish."

Vaishampayana continued, "The high-souled Baladeva having bathed in that tirtha and given away many kinds of gifts, obtained great merit. Of righteous deeds, he then proceeded to the great tirtha of Soma. There, in days of yore, Soma himself, O king of kings, had performed the Rajasuya sacrifice. The high-souled Atri, that foremost of Brahmanas, gifted with great intelligence became the Hotri in that grand sacrifice. Upon the conclusion of that sacrifice, a great battle took place between the gods (on the one side) and the Danavas, the Daityas, and the Rakshasas (on the other). That fierce battle is known after the name of (the Asura) Taraka. In that battle Skanda slew Taraka. There, on that occasion, Mahasena (Skanda), that destroyer of Daityas, obtained the command of the celestial forces. In that tirtha is a gigantic Aswattha tree. Under its shade, Kartikeya, otherwise called Kumara, always resides in person."

*****

Section 44

Janamejaya said, "Thou hast described the merits of the Sarasvati, O best of Brahmanas! It behoveth thee, O regenerate one, to describe to me the investiture of Kumara (by the gods). Great is the curiosity I feel. Tell me everything, therefore, about the time when and the place where and the manner in which the adorable and puissant lord Skanda was invested (with the command of the celestial forces). Tell me also, O foremost of speakers, who they were that invested him and who performed the actual rites, and how the celestial generalissimo made a great carnage of the Daityas!"

Vaishampayana said, "This curiosity that thou feelest is worthy of thy birth in Kuru's race. The words that I shall speak, will, O Janamejaya, be conducive to thy pleasure. I shall narrate to thee the story of the investiture of Kumara and the prowess of that high-souled one, since, O ruler of men thou wishest to hear it! In days of yore the vital seed of Maheshvara coming out, fell into a blazing fire. The consumer of everything, the adorable Agni, could not burn that indestructible seed. On the other hand, the bearer of sacrificial libations, in consequence of that seed, became possessed of great energy and splendour. He could not bear within himself that, seed of mighty energy. At the command of Brahman, the lord Agni, approaching (the river) Ganga, threw into her that divine seed possessed of the effulgence of the Sun. Ganga also, unable to hold it, cast it on the beautiful breast of Himavat that is worshipped by the celestials. Thereupon Agni's son began to grow there, overwhelming all the worlds by his energy. Meanwhile (the six) Krittikas beheld that child of fiery splendour. Seeing that puissant lord, that high-souled son of Agni, lying on a clump of heath, all the six Krittikas, who were desirous of a son, cried aloud, saying, "This child is mine, this child is mine!" Understanding the state of mind of those six mothers, the adorable lord Skanda sucked the breasts of all having assumed six mouths. Beholding that puissance of the child, the Krittikas, those goddesses of beautiful forms, became filled with wonder. And since the adorable child had been cast by the river Ganga upon the summit of Himavat, that mountain looked beautiful, having, O delighter of the Kurus, been transformed into gold! With that growing child the whole Earth became beautiful, and it was for this reason that mountains (from that time) came to be producers of gold. Possessed of great energy, the child came to be called by the name of Kartikeya. At first he had been called by the name of Gangeya. He became possessed of high ascetic powers. Endued with self-restraint and asceticism and great energy, the child grew up, O monarch, into a person of highly agreeable features like Soma himself. Possessed of great beauty, the child lay on that excellent and golden clump of heath, adored and praised by Gandharvas and ascetics. Celestial girls, by thousands, conversant with celestial music and dance, and of very beautiful features, praised him and danced before him. The foremost of all rivers, Ganga, waited upon that god. The Earth also, assuming great beauty, held the child (on her lap). The celestial priest Brihaspati performed the usual rites after birth, in respect of that child. The Vedas assuming a four-fold form, approached the child with joined hands. The Science of arms, with its four divisions, and all the weapons as also all kinds of arrows, came to him. One day, the child, of great energy, saw that god of gods, the lord of Uma, seated with the daughter of Himavat, amid a swarm of ghostly creatures. Those ghostly creatures, of emaciated bodies, were of wonderful features. They were ugly and of ugly features, and wore awkward ornaments and marks. Their faces were like those of tigers and lions and bears and cats and makaras. Others were of faces like those of scorpions; others of faces like those of elephants and camels and owls. And some had faces like those of vultures and jackals. And some there were that had faces like those of cranes and pigeons and Kurus. And many amongst them had bodies like those of dogs and porcupines and iguanas and goats and sheep and cows. And some resembled mountains and some oceans, and some stood with uplifted discs and maces for their weapons. And some looked like masses of antimony and some like white mountains. The seven Matris also were present there, O monarch, and the Sadhyas, the Viswedevas, the Maruts, the Vasus, the Rudras, the Adityas, the Siddhas, the Danavas, the birds, the self-born and adorable Brahman with his sons, and Vishnu, and Shakra, all went thither for beholding that child of unfading glory. And many of the foremost of celestials and Gandharvas, headed by Narada and many celestial Rishis and Siddhas headed by Brihaspati, and the fathers of the universe, those foremost ones, they that are regarded as gods of the gods, and the Yamas and the Dharmas, all went there. Endued with great strength, the child possessed of great ascetic power, proceeded to the presence of that Lord of the gods, (Mahadeva), armed with trident and Pinaka. Seeing the child coming, the thought entered the mind of Siva, as it did that of Himavat's daughter and that of Ganga and of Agni, as to whom amongst the four the child would first approach for honouring him or her. Each of them thought, 'He will come to me!' Understanding that this was the expectation cherished by each of those four, he had recourse to his Yoga powers and assumed at the same time four different forms. Indeed the adorable and puissant lord assumed those four forms in an instant. The three forms that stood behind were Sakha and Visakha and Naigameya. The adorable and puissant one, having divided his self into four forms, (proceeded towards the four that sat expecting him). The form called Skanda of wonderful appearance proceeded to the spot where Rudra was sitting. Visakha went to the spot where the divine daughter of Himavat was. The adorable Sakha, which is Kartikeya's Vayu form proceeded towards Agni. Naigameya, that child of fiery splendour, proceeded to the presence of Ganga. All those forms, of similar appearance, were endued with great effulgence. The four forms proceeded calmly to the four gods and goddesses (already mentioned). All this seemed exceedingly wonderful. The gods, the Danavas, and the Rakshasas, made a loud noise at sight of that exceedingly wonderful incident making the very hair to stand on end. Then Rudra and the goddess Uma and Agni, and Ganga, all bowed unto the Grandsire, that Lord of the Universe. Having duly bowed unto him, O bull among kings, they said these words, O monarch, from desire of doing good unto Kartikeya. 'It behoveth thee, O Lord of the gods, to grant to this youth, for the sake of our happiness, some kind of sovereignty that may be suitable to him and that he may desire. At this, the adorable Grandsire of all the worlds, possessed of great intelligence, began to think within his mind as to what he should bestow upon that youth. He had formerly given away unto the formless ones (gods) all kinds of wealth over which the high-souled celestials, the Gandharvas, the Rakshasas, ghosts, Yakshas, birds, and snakes have dominion. Brahma, therefore, regarded that youth to be fully entitled to that dominion (which had been bestowed upon the gods). Having reflected for a moment, the Grandsire, ever mindful of the welfare of the gods, bestowed upon him the status of a generalissimo among all creatures, O Bharata! And the Grandsire further ordered all those gods that were regarded as the chief of the celestials and other formless beings to wait upon him. Then the gods headed by Brahman, taking that youth with them, together came to Himavat. The spot they selected was the bank of the sacred and divine Sarasvati, that foremost of rivers, taking her rise from Himavat, that Sarasvati which, at Samanta-panchaka, is celebrated over the three worlds. There, on the sacred bank, possessing every merit, of the Sarasvati, the gods and the Gandharvas took their seats with hearts well-pleased in consequence of the gratification of all their desires."

*****

Section 45

Vaishampayana said, "Collecting all articles as laid down in the scriptures for the ceremony of investiture, Brihaspati duly poured libations on the blazing fire. Himavat gave a seat which was adorned with many costly gems. Kartikeya was made to sit on that auspicious and best of seats decked with excellent gems. The gods brought thither all kinds of auspicious articles, with due rites and mantras, that were necessary for a ceremony of the kind. The diverse gods--Indra and Vishnu, both of great energy, and Surya and Candramas, and Dhatri, and Vidhatri, and Vayu, and Agni, and Pushan, and Bhaga, and Aryaman, and Ansa, and Vivaswat, and Rudra of great intelligence, and Mitra, and the (eleven) Rudras, the (eight) Vasus, the (twelve) Adityas, the (twin) Ashvinis, the Viswedevas, the Maruts, the Saddhyas, the Pitris, the Gandharvas, the Apsaras, the Yakshas, the Rakshasas, the Pannagas, innumerable celestial Rishis, the Vaikhanasas, the Valakhilyas, those others (among Rishis) that subsist only on air and those that subsist on the rays of the Sun, the descendants of Bhrigu and Angiras, many high-souled Yatis, all the Vidyadharas, all those that were crowned with ascetic success, the Grandsire, Pulastya, Pulaha of great ascetic merits, Angiras, Kasyapa, Atri, Marichi, Bhrigu, Kratu, Hara, Prachetas, Manu, Daksha, the Seasons, the Planets, and all the luminaries; O monarch, all the rivers in their embodied forms, the eternal Vedas, the Seas, the diverse tirthas, the Earth, the Sky, the Cardinal and Subsidiary points of the compass, and all the Trees, O king, Aditi the mother of the gods, Hri, Sri, Swaha, Sarasvati, Uma, Sachi, Sinivali, Anumati, Kuhu, the Day of the new moon, the Day of the full Moon, the wives of the denizens of heaven, Himavat, Vindhya, Meru of many summits, Airavat with all his followers, the Divisions of time called Kala, Kashtha, Fortnight, the Seasons, Night, and Day, O king, the prince of steeds, Ucchaisravas, Vasuki the king of the Snakes, Aruna, Garuda, the Trees, the deciduous herbs, and the adorable god Dharma--all came there together. And there came also Kala, Yama, Mrityu, and the followers of Yama. From fear of swelling the list I do not mention the diverse other gods that came there. All of them came to that ceremony for investing Kartikeya with the status of generalissimo. All the denizens of heaven, O king, brought there everything necessary for the ceremony and every auspicious article. Filled with joy, the denizens of heaven made that high-souled youth, that terror of the Asuras, the generalissimo of the celestial forces, after pouring upon his head the sacred and excellent water of the Sarasvati from golden jars that contained other sacred articles needed for the purpose. The Grandsire of the worlds, Brahman, and Kasyapa of great energy, and the others (mentioned and) not mentioned, all poured water upon Skanda even as, O monarch, the gods had poured water on the head of Varuna, the lord of waters, for investing him with dominion. The lord Brahman then, with a gratified heart, gave unto Skanda four companions, possessed of great might, endued with speed like that of the wind, crowned with ascetic success, and gifted with energy which they could increase at will. They were named Nandisena and Lohitaksha and Ghantakarna and Kumudamalin. The lord Sthanu, O monarch, gave unto Skanda a companion possessed of great impetuosity, capable of producing a hundred illusions, and endued with might and energy that he could enhance at will. And he was the great destroyer of Asuras. In the great battle between the gods and the Asuras, this companion that Sthanu gave, filled with wrath, slew, with his hands alone, fourteen millions of Daityas of fierce deeds. The gods then made over to Skanda the celestial host, invincible, abounding with celestial troops, capable of destroying the enemies of the gods, and of forms like that of Vishnu. The gods then, with Vasava at their head, and the Gandharvas, the Yakshas, the Rakshasas, the Munis, and the Pitris, all shouted, 'Victory (to Skanda)!' Then Yama gave him two companions, both of whom resembled Death, Unmatha and Pramatha, possessed of great energy and great splendour. Endued with great prowess, Surya, with a gratified heart, gave unto Kartikeya two of his followers named Subhraja and Bhaswara. Soma also gave him two companions, Mani and Sumani, both of whom looked like summits of the Kailasa mountain and always used white garlands and white unguents. Agni gave unto him two heroic companions, grinders of hostile armies, who were named Jwalajihbha and Jyoti. Ansa gave unto Skanda of great intelligence five companions, Parigha, and Vata, and Bhima of terrible strength, and Dahati and Dahana, both of whom were exceedingly fierce and possessed of great energy. Vasava that slayer of hostile heroes, gave unto Agni's son two companions, Utkrosa and Panchaka, who were armed respectively with thunder-bolt and club. These had in battle slain innumerable enemies of Shakra. The illustrious Vishnu gave unto Skanda three companions, Chakra and Vikrama and Sankrama of great might. The Ashvinis, O bull of Bharata's race, with gratified hearts, gave unto Skanda two companions Vardhana and Nandana, who had mastered all the sciences. The illustrious Dhatri gave unto that high-souled one five companions, Kunda, Kusuma, Kumuda, Damvara and Adamvara. Tvashtri gave unto Skanda two companions named Chakra and Anuchakra, both of whom were endued with great strength. The lord Mitra gave unto the high-souled Kumara two illustrious companions named Suvrata and Satyasandha, both of whom were endued with great learning and ascetic merit, possessed of agreeable features, capable of granting boons and celebrated over the three worlds. Vidhatri gave unto Kartikeya two companions of great celebrity, the high-souled Suprabha and Subhakarman. Pushan gave him, O Bharata, two companions, Panitraka and Kalika, both endued with great powers of illusion. Vayu gave him, O best of the Bharatas, two companions, Vala and Ativala, endued with great might and very large mouths. Varuna, firmly adhering to truth, gave him Ghasa and Atighasa of great might and possessed of mouths like those of whales. Himavat gave unto Agni's son two companions, O King, Suvarchas and Ativarchas. Meru, O Bharata, gave him two companions named Kanchana and Meghamalin. Manu also gave unto Agni's son two others endued with great strength and prowess, Sthira and Atisthira. Vindhya gave unto Agni's son two companions named Uschrita and Agnisringa both of whom fought with large stones. Ocean gave him two mighty companions named Sangraha and Vigraha, both armed with maces. Parvati of beautiful features gave unto Agni's son Unmada and Pushpadanta and Sankukarna. Vasuki, the king of the snakes, O tiger among men, gave unto the son of Agni two snakes named Jaya and Mahajaya. Similarly the Saddhyas, the Rudras, the Vasus, the Pitris, the Seas, the Rivers, and the Mountains, all endued with great might, gave commanders of forces, armed with lances and battle-axes and decked with diverse kinds of ornaments. Listen now to the names of those other combatants armed with diverse weapons and clad in diverse kinds of robes and ornaments, that Skanda procured. They were Sankukarna, Nilkumbha, Padmai, Kumud, Ananta, Dwadasabhuja, Krishna, Upakrishnaka, Ghranasravas, Kapiskandha, Kanchanaksha, Jalandhama, Akshasantarjana, Kunadika, Tamobhrakrit, Ekaksha, Dwadasaksha, Ekajata, Sahasravahu,

Vikata, Vyaghraksha, Kshitikampana, Punyanaman, Sunaman, Suvaktra, Priyadarsana, Parisruta, Kokonada, Priyamalyanulepana, Ajodara, Gajasiras, Skandhaksha, Satalochana, Jwalajibha, Karala, Sitakesa, Jati, Hari, Krishnakesa, Jatadhara, Chaturdanshtra, Ashtajihva, Meghananda, Prithusravas, Vidyutaksha, Dhanurvaktra, Jathara, Marutasana, Udaraksha, Rathaksha, Vajranabha, Vasurprabha, Samudravega, Sailakampin, Vrisha, Meshapravaha, Nanda, Upadanka, Dhumra, Sweta, Kalinga, Siddhartha, Varada, Priyaka, Nanda, Gonanda, Ananda, Pramoda, Swastika, Dhruvaka, Kshemavaha, Subala, Siddhapatra, Govraja, Kanakapida, Gayana, Hasana, Vana, Khadga, Vaitali, Atitali, Kathaka, Vatika, Hansaja, Pakshadigdhanga, Samudronmadana, Ranotkata, Prashasa, Swetasiddha, Nandaka, Kalakantha, Prabhasa, Kumbhandaka, Kalakaksha, Sita, Bhutalonmathana, Yajnavaha, Pravaha, Devajali, Somapa, Majjala, Kratha Tuhara Chitradeva, Madhura, Suprasada, Kiritin, Vatsala, Madhuvarna, Kalasodara, Dharmada, Manma, Thakara, Suchivaktra, Swetavaktra, Suvaktra, Charuvaktra, Pandura, Dandavahu, Suvahu, Rajas, Kokilaka, Achala, Kanakaksha, Valakarakshaka, Sancharaka, Kokanada, Gridhrapatra, Jamvuka, Lohajvaktra, Javana, Kumbhavaktra, Kumbhaka, Mundagriva, Krishnaujas, Hansavaktra, Candrabha, Panikurchas, Samvuka, Panchavaktra, Sikshaka, Chasavaktra, Jamvuka, Kharvaktra, and Kunchaka. Besides these, many other high-souled and mighty companions, devoted to ascetic austerities and regardful of Brahmanas, were given unto him by the Grandsire. Some of them were in youth; some were old and some, O Janamejaya, were very young in years. Thousands upon thousands of such came to Kartikeya. They were possessed of diverse kinds of faces. Listen to me, O Janamejaya, as I describe them! Some had faces like those of tortoises, and some like those of cocks. The faces of some were very long, O Bharata. Some, again, had faces like those of dogs, and wolves, and hares, and owls, and asses, and camels, and hogs. Some had human faces and some had faces like those of sheep, and jackals. Some were terrible and had faces like those of makaras and porpoises. Some had faces like those of cats and some like those of biting flies; and the faces of some were very long. Some had faces like those of the mongoose, the owl, and the crow. Some had faces like those of mice and peacocks and fishes and goats and sheep and buffaloes. The faces of some resembled those of bears and tigers and leopards and lions. Some had faces like those of elephants and crocodiles. The faces of some resembled those of Garuda and the rhinoceros and the wolf. Some had faces like those of cows and mules and camels and cats. Possessed of large stomachs and large legs and limbs, some had eyes like stars. The faces of some resembled those of pigeons and bulls. Other had faces like those of kokilas and hawks and tittiras and lizards. Some were clad in white robes. Some had faces like those of snakes. The faces of some resembled those of porcupines. Indeed, some had frightful and some very agreeable faces; some had snakes for their clothes. The faces as also the noses of some resembled those of cows. Some had large limbs protruding stomachs but other limbs very lean; some had large limbs but lean stomachs. The necks of some were very short and the ears of some were very large. Some had diverse kinds of snakes for their ornaments. Some were clad in skins of large elephants, and some in black deer-skins. The mouths of some were on their shoulders. Some had mouths on their stomachs, some on their backs, some on their cheeks, some on their calves, and some on their flanks, and the mouths of many were placed on other parts of their bodies. The faces of many amongst those leaders of troops were like those of insects and worms. The mouths of many amongst them were like those of diverse beasts of prey. Some had many arms and some many heads. The arms of some resembled trees, and the heads of some were on their loins. The faces of some were tapering like the bodies of snakes. Many amongst them had their abodes on diverse kinds of plants and herbs. Some were clad in rags, some in diverse kinds of bones, some were diversely clad, and some were adorned in diverse kinds of garlands and diverse kinds of unguents. Dressed diversely, some had skins for their robes. Some had head-gears; the brows of some were furrowed into lines; the necks of some bore marks like those on conchshells, some were possessed of great effulgence. Some had diadems, some had five tufts of hair on their heads, and the hair of some was very hard. Some had two tufts, some three, and some seven. Some had feathers on their heads, some had crowns, some had heads that were perfectly bald, and some had matted locks. Some were adorned with beautiful garlands, and the faces of some were very hairy. Battle was the one thing in which they took great delight, and all of them were invincible by even the foremost ones amongst the gods. Many amongst them were clad in diverse kinds of celestial robes. All were fond of battle. Some were of dark complexion, and the faces of some had no flesh on them. Some had very long backs, and some had no stomachs. The backs of some were very large while those of some were very short. Some had long stomachs and the limbs of some were long. The arms of some were long while those of some were short. Some were dwarfs of short limbs. Some were hunch-backed. Some had short hips. The cars and heads of some were like those of elephants. Some had noses like those of tortoises, some like those of wolves. Some had long lips, some had long hips, and some were frightful, having their faces downwards. Some had very large teeth, some had very short teeth, and some had only four teeth. Thousands among them, O king, were exceedingly terrible, looking like infuriated elephants of gigantic size. Some were of symmetrical limbs, possessed of great splendour, and adorned with ornaments. Some had yellow eyes, some had ears like arrows, some had noses like gavials. O Bharata! Some had broad teeth, some had broad lips, and some had green hair. Possessed of diverse kinds of feet and lips and teeth, they had diverse kinds of arms and heads. Clad in diverse kinds of skins, they spoke diverse kinds of languages, O Bharata! Skilled in all provincial dialects, those puissant ones conversed with one another. Those mighty companions, filled with joy, gambolled there, cutting capers (around Kartikeya). Some were long-necked, some longnailed, some long-legged. Some amongst them were large-headed and some large-armed. The eyes of some were yellow. The throats of some were blue, and the ears of some were long, O Bharata. The stomachs of some were like masses of antimony. The eyes of some were white, the necks of some were red, and some had eyes of a tawny hue. Many were dark in colour and many, O king, were of diverse colours, O Bharata. Many had ornaments on their persons that looked like yak-tails. Some bore white streaks on their bodies, and some bore red streaks. Some were of diversified colours and some had golden complexions, and some were endued with splendours like those of the peacock. I shall describe to thee the weapons that were taken by those that came last to Kartikeya. Listen to me. Some had noses on their uplifted arms. Their faces were like those of tigers and asses. Their eyes were on their backs, their throats were blue, and their arms resembled spiked clubs. Some were armed with Sataghnis and discs, and some had heavy and short clubs. Some had swords and mallets and some were armed with bludgeons, O Bharata. Some, possessed of gigantic sizes and great strength, were armed with lances and scimitars. Some were armed with maces and

Bhusundis and some had spears on their hands. Possessed of high souls and great strength and endued with great speed and great impetuosity, those mighty companions had diverse kinds of terrible weapons in their arms. Beholding the installation of Kartikeya, those beings of mighty energy, delighting in battle and wearing on their persons rows of tinkling bells, danced around him in joy. These and many other mighty companions, O king, came to the high-souled and illustrious Kartikeya. Some belonged to the celestial regions, some to the aerial, and some to the regions of the Earth. All of them were endued with speed like that of the wind. Commanded by the gods, those brave and mighty ones became the companions of Kartikeya. Thousands upon thousands, millions upon millions, of such beings came there at the installation of the high-souled Kartikeya and stood surrounding him."

*****

Section 46

Vaishampayana said, "Listen now to the large bands of the mothers, those slayers of foes, O hero, that became the companions of Kumara, as I mention their names. Listen, O Bharata, to the names of those illustrious mothers. The mobile and immobile universe is pervaded by those auspicious ones. They are Prabhavati, Vishalakshi, Palita, Gonasi, Shrimati, Bahula, Bahuputrika, Apsujata, Gopali, Brihadambalika, Jayavati, Malatika, Dhruvaratna, Bhayankari, Vasudama, Sudama, Vishoka, Nandini, Ekacuda, Mahacuda, Cakranemi, Uttejani, Jayatsena, Kamalakshi, Shobhana, Shatrunjaya, Shalabhi, Khari, Madhavi, Shubhavaktra, Tirthanemi, Gitapriya, Kalyani, Kadrula, Amitashana, Meghasvana, Bhogavati, Subhru, Kanakavati, Alatakshi, Viryavati, Vidyujjihva, Padmavati, Sunakshatra, Kandara, Bahuyojana, Santanika, Kamala, Mahabala, Sudama, Bahudama, Suprabha, Yashasvini, Nrityapriya, Shatolukhalamekhala, Shataghanta, Shatananda, Bhagananda, Bhamini, Vapushmati, Candrashita, Bhadrakali, Samkarika, Nishkutika, Bhrama, Catvaravasini, Sumangala, Svastimati, Vriddhikama, Jayapriya, Dhanada, Suprasada, Bhavada, Jaleshvari, Edi, Bhedi, Samedi, Vetalajanani, Kanduti, Kalika, Devamitra, Lambasi, Ketaki, Citrasena, Bala, Kukkutika, Shankhanika, Jarjarika, Kundarika, Kokalika, Kandara, Shatodari, Utkrathini, Jarena, Mahavega, Kankana, Manojava, Kantakini, Praghasa, Putana, Khashaya, Curvyuti, Vama, Kroshanatha, Taditprabha, Mandodari, Tunda, Kotara, Meghavasini, Subhaga, Lambini, Lamba, Vasucuda, Vikatthani, Urdhvavenidhara, Pingakshi, Lohamekhala, Prithuvaktra, Madhurika, Madhukumbha, Pakshalika, Manthanika, Jarayu, Jarjaranana, Khyata, Dahadaha, Dhamadhama, Khandakhanda, Pushana, Manikundala, Amogha, Lambapayodhara, Venuvinadhara, Pingakshi, Lohamekhala, Shasholukamukhi, Krishna, Kharajangha, Mahajava, Shishumaramukhi, Shveta, Lohitakshi, Vibhishana, Jatalika, Kamacari, Dirghajihva, Balotkata, Kaledika, Vamanika, Mukuta, Lohitakshi, Mahakaya, Haripindi, Ekakshara, Sukusuma, Krishnakarni, Kshurakarni, Catushkarni, Karnapravarana, Catushpathaniketa, Gokarni, Mahishanana, Kharakarni, Mahakarni, Bherisvanamahasvana, Shankhakumbhasvana, Bhangada, Gana, Sugana, Bhiti, Kamada, Catushpatharata, Bhutirtha, Anyagocara, Pashuda, Vittada, Sukhada, Mahayasha, Payoda, Gomahishada, Suvishana, Pratishtha, Supratishtha, Rocamana, Surocana, Naukarni, Mukhakarni, Sasira, Stherika, Ekacakra, Megharava, Meghamala, and Virocana.

These and many other mothers, O bull of Bharata's race, numbering by thousands, of diverse forms, became the followers of Kartikeya. Their nails were long, their teeth were large and their lips also, O Bharata, were protruding. Of straight forms and sweet features, all of them, endowed with youth, were decked with ornaments. Possessed of ascetic merit, they were capable of assuming any form at will. Having not much flesh on their limbs, they were of fair complexions and endued with splendour like that of gold. Some amongst them were dark and looked like clouds in hue and some were of the colour of smoke, O bull of Bharata's race. And some were endued with the splendour of the morning sun and were highly blessed. Possessed of long tresses, they were clad in robes of white. The braids of some were tied upwards, and the eyes of some were tawny, and some had girdles that were very long. Some had long stomachs, some had long ears, and some had long breasts. Some had coppery eyes and coppery complexion, and the eyes of some were green.

Capable of granting boons and of travelling at will, they were always cheerful. Possessed of great strength, some amongst them partook of the nature of Yama, some of Rudra, some of Soma, some of Kuvera, some of Varuna, some of Indra, and some of Agni, O scorcher of foes. And some partook of the nature of Vayu, some of Kumara, some of Brahma, O bull of Bharata's race, and some of Vishnu and some of Surya, and some of Varaha.

Of charming and delightful features, they were beautiful like the asuras. In voice they resembled the kokila and in prosperity they resembled the Lord of Treasures. In battle, their energy resembled that of Shakra. In splendour they resembled fire. In battle they always inspired their foes with terror. Capable of assuming any form at will, in fleetness they resembled the very wind. Of inconceivable might and energy, their prowess also was inconceivable.

They have their abodes on trees and open spots and crossings of four roads.

They live also in caves and crematoriums, mountains and springs. Adorned with diverse kinds of ornaments, they wear diverse kinds of attire, and speak diverse languages. These and many other tribes (of the mothers), all capable of inspiring foes with dread, followed the high-souled Kartikeya at the command of the chief of the celestials.

The adorable chastiser of Paka, O tiger among kings, gave unto Guha (Kartikeya) a dart for the destruction of the enemies of the gods. That dart produces a loud whiz and is adorned with many large bells. Possessed of great splendour, it seemed to blaze with light. And Indra also gave him a banner effulgent as the morning sun. Shiva gave him a large army, exceedingly fierce and armed with diverse kinds of weapons, and endued with great energy begotten of ascetic penances. Invincible and possessing all the qualities of a good army, that force was known by the name of dhananjaya. It was protected by thirty 30,000 warriors each of whom was possessed of might equal to that of Rudra himself. That force knew not how to fly from battle. Vishnu gave him a triumphal garland that enhances the might of the wearer. Uma gave him two pieces of cloth of effulgence like that of the Sun. With great pleasure Ganga gave unto Kumara a celestial water-pot, begotten of amrita, and Brihaspati gave him a sacred stick. Garuda gave him his favourite son, a peacock of beautiful feathers. Aruna gave him a cock of sharp talons. The royal Varuna gave him a snake of great energy and might. The lord Brahma gave unto that god devoted to Brahman a black deer-skin. And the Creator of all the worlds also gave him victory in all battles.

Having obtained the command of the celestial forces, Skanda looked resplendent like a blazing fire of bright flames. Accompanied by those companions and the mothers, he proceeded for the destruction of the daityas, gladdening all the foremost of the gods. The terrible host of celestials, furnished with standards adorned with bells, and equipped with drums and conchs and cymbals, and armed with weapons, and decked with many banners, looked beautiful like the autumnal firmament bespangled with planets and stars.

Then that vast assemblage of celestials and diverse kinds of creatures began cheerfully to beat their drums and blow their conchs numbering thousands. And they also played on their patahas and jharjharas and krikacas and cow-horns and adambaras and gomukhas and dindimas of loud sound. All the gods, with Vasava at their head, praised Kumara. The celestials and the gandharvas sang and the apsaras danced.

Well-pleased (with these attentions) Skanda granted a boon unto all the gods, saying, 'I shall slay all your foes,' then, that is, that desire to slay you. Having obtained this boon from that best of gods, the illustrious celestials regarded their foes to be already slain. After Skanda had granted that boon, a loud sound arose from all those creatures inspired with joy, filling the three worlds.

Accompanied by that vast host, Skanda then set out for the destruction of the daityas and the protection of the denizens of heaven. Exertion, and Victory, and Righteousness, and Success, and Prosperity, and Courage, and the Scriptures (in their embodied forms) proceeded in the van of Kartikeya's army, O king! With that terrible force, which was armed with lances, mallets, blazing brands, maces, heavy clubs, arrows, darts and spears, and which was decked with beautiful ornaments and armour, and which uttered roars like those of a proud lion, the divine Guha set out.

Beholding him, all the daityas, rakshasas and danavas, anxious with fear, fled away on all sides. Armed with diverse weapons, the celestials pursued them. Seeing (the foe flying away), Skanda, endued with energy and might, became inflamed with wrath. He repeatedly hurled his terrible weapon, the dart (he had received from Agni). The energy that he then displayed resembled a fire fed with libations of clarified butter. While the dart was repeatedly hurled by Skanda of immeasurable energy, meteoric flashes, O king, fell upon the Earth. Thunderbolts also, with tremendous noise, fell upon the earth. Everything became as frightful O king, as it becomes on the day of universal destruction. When that terrible dart was once hurled by the son of Agni, millions of darts issued from it, O bull of Bharata's race.

The puissant and adorable Skanda, filled with joy, at last slew Taraka, the chief of the daityas, endued with great might and prowess, and surrounded (in that battle) by a 100,000 heroic and mighty daityas. He then, in that battle, slew Mahisha who was surrounded by eight padmas of daityas. He next slew Tripada who was surrounded by a 1,000 ajutas of daityas. The puissant Skanda then slew Hradodara, who was surrounded by ten nikharvas of daityas, with all his followers armed with diverse weapons. Filling the ten points of the compass, the followers of Kumara, O king, made a loud noise while those daityas were being slain, and danced and jumped and laughed in joy.

Thousands of daityas, O king, were burnt with the flames that issued from Skanda's dart, while others breathed their last, terrified by the roars of Skanda. The three worlds were frightened at the yawns of Skanda's soldiers. The foes were consumed with flames produced by Skanda. Many were slain by his roars alone. Some amongst the foes of the gods, struck with banners, were slain. Some, frightened by the sounds of bells, fell down on the surface of the Earth. Some, mangled with weapons, fell down, deprived of life. In this way the heroic and mighty Kartikeya slew innumerable foes of the gods possessed of great strength that came to fight with him.

Then Bali's son Vana of great might, getting upon the Kraunca mountain, battled with the celestial host. Possessed of great intelligence, the great generalissimo Skanda rushed against that foe of the gods. From fear of Kartikeya, he took shelter within the Kraunca mountain. Inflamed with rage, the adorable Kartikeya then pierced that mountain with that dart given him by Agni. The mountain was called Kraunca (crane) because of the sound it always produced resembled the cry of a crane. That mountain was variegated with shala trees. The apes and elephants on it were affrighted. The birds that had their abode on it rose up and wheeled around in the welkin. The snakes began to dart down its sides. It resounded also with the cries of leopards and bears in large numbers that ran hither and thither in fear. Other forests on it rang with the cries of hundreds upon hundreds of animals. Sharabhas and lions suddenly ran out. In consequence of all this that mountain, though it was reduced to a very pitiable plight, still assumed a very beautiful aspect. The vidyadharas dwelling on its summits soared into the air. The kinnaras also became very anxious, distracted by the fear caused by the fall of Skanda's dart. The daityas then, by hundreds and thousands, came out of that blazing mountain, all clad in beautiful ornaments and garlands.

The followers of Kumara, prevailing over them in battle, slew them all. The adorable Skanda, inflamed with rage, quickly slew the son of daitya chief (Bali) along with his younger brother, even as Indra had slain Vritra (in days before). The slayer of hostile heroes, Agni's son, pierced with his dart the Kraunca mountain, dividing his own self sometimes into many and sometimes uniting all his portions into one. Repeatedly hurled from his hand, the dart repeatedly came back to him. Even such was the might and glory of the adorable son of Agni. With redoubled heroism, and energy and fame and success, the god pierced the mountain and slew hundreds of daityas. The adorable god, having thus slain the enemies of the celestials, was worshipped and honoured by the latter and obtained great joy.

After the Kraunca mountain had been pierced and after the son of Canda had been slain, drums were beaten, O king, and conchs were blown. The celestial ladies rained floral showers in succession upon that divine lord of yogis. Auspicious breezes began to blow, bearing celestial perfumes. The gandharvas hymned his praises, as also great rishis always engaged in the performance of sacrifices. Some speak of him as the puissant son of the Grandsire, Sanat-kumara, the eldest of all the sons of Brahma. Some speak of him as the son of Maheshvara, and some as that of Agni. Some again describe him as the son of Uma or of the Krittikas or of Ganga. Hundreds and thousands of people speak of that Lord of yogis of blazing form and great might, as the son of one of those, or of either of two of those, or of any one of four of those.

I have thus told thee, O king, everything about the installation of Kartikeya. Listen now to the history of the sacredness of that foremost of tirthas on the Sarasvati. That foremost of tirthas, O monarch, after the enemies of the gods had been slain, became a second heaven. The puissant son of Agni gave unto each of the foremost ones among the celestials diverse kinds of dominion and affluence and at last the sovereignty of the three worlds. Even thus, O monarch, was that adorable exterminator of the daityas installed by the gods as their generalissimo. That other tirtha, O bull of Bharata's race, where in days of yore Varuna the lord of waters had been installed by the celestials, is known by the name of Taijasa. Having bathed in that tirtha and adored Skanda, Rama gave unto the brahmanas gold and clothes and ornaments and other things. Passing one night there, that slayer of hostile heroes, Madhava, praising that foremost of tirthas and touching its water, became cheerful and happy. I have now told thee everything about which thou hadst enquired, how the divine Skanda was installed by the assembled gods!"

*****

Section 47

Janamejaya said, "This history, O regenerate one, that I have heard from thee is exceedingly wonderful, this narration, in detail, of the installation, according to due rites, of Skanda. O thou possessed of wealth of asceticism, I deem myself cleansed by having listened to this account. My hair stands on end and my mind hath become cheerful. Having heard the history of the installation of Kumara and the destruction of the Daityas, great hath been my joy. I feel a curiosity, however, in respect of another matter. How was the Lord of the waters installed by the celestials in that tirtha in days of yore? O best of men, tell me that, for thou art possessed of great wisdom and art skilled in narration!"

Vaishampayana said, "Listen, O king, to this wonderful history of what transpired truly in a former Kalpa! In days of yore, in the Krita age, O king, all celestials, duly approaching Varuna, said unto him these words, 'As Shakra, the Lord of the celestials, always protects us from every fear, similarly be thou the Lord of all the rivers! Thou always residest, O god, in the Ocean, that home of makaras! This Ocean, the lord of rivers, will then be under thy dominion! Thou shalt then wax and wane with Soma!' (Thus addressed) Varuna answered them, saying, 'Let it be so!' All the celestials then, assembling together, made Varuna having his abode in the ocean the Lord of all the waters, according to the rites laid down in the scriptures. Having installed Varuna as the Lord of all aquatic creatures and worshipping him duly, the celestials returned to their respective abodes. Installed by the celestials, the illustrious Varuna began to duly protect seas and lakes and rivers and other reservoirs of water as Shakra protects the gods. Bathing in that tirtha also and giving away diverse kinds of gifts, Baladeva, the slayer of Pralamva, possessed of great wisdom, then proceeded to Agnitirtha, that spot where the eater of clarified butter, disappearing from the view, became concealed within the entrails of the Sami wood. When the light of all the worlds thus disappeared, O sinless one, the gods then repaired to the Grandsire of the universe. And they said, 'The adorable Agni has disappeared. We do not know the reason. Let not all creatures be destroyed. Create fire, O puissant Lord!'"

Janamejaya said, "For what reason did Agni, the Creator of all the worlds, disappear? How also was he discovered by the gods? Tell me all this in detail."

Vaishampayana said, "Agni of great energy became very much frightened at the curse of Bhrigu. Concealing himself within the entrails of the Sami wood, that adorable god disappeared from the view. Upon the disappearance of Agni, all the gods, with Vasava at their head, in great affliction, searched for the missing god. Finding Agni then, they saw that god lying within the entrails of the Sami wood. The celestials, O tiger among king, with Brihaspati at their head, having succeeded in finding out the god, became very glad with Vasava amongst them. They then returned to the places they had come from. Agni also, from Bhrigu's curse, became an eater of everything, as Bhrigu, that utterer of Brahma, had said. The intelligent Balarama, having bathed there, then proceeded to Brahmayoni where the adorable Grandsire of all the worlds had exercised his functions of creations. In days of yore, the Lord Brahman, along with all the gods, bathed in that tirtha, according to due rites for the celestials. Bathing there and giving away diverse kinds of gifts, Valadeva then proceeded to the tirtha called Kauvera where the puissant Ailavila, having practised severe austerities, obtained, O king, the Lordship over all treasures. While he dwelt there (engaged in austerities), all kinds of wealth, and all the precious gems came to him of their own accord. Baladeva having repaired to that tirtha and bathed in its waters duly gave much wealth unto the Brahamanas. Rama beheld at that spot the excellent woods of Kuvera. In days of yore, the high-souled Kuvera, the chief of the Yakshas, having practised the severest austerities there, obtained many boons. There were the lordship of all treasures, the friendship of Rudra possessed of immeasurable energy, the status of a god, the regency over a particular point of the compass (the north), and a son named Nakakuvera. These the chief of the Yakshas speedily obtained there, O thou of mighty arms! The Maruts, coming there, installed him duly (in his sovereignty). He also obtained for a vehicle a well-equipped and celestial car, fleet as thought, as also all the affluence of a god. Bathing in that tirtha and giving away much wealth, Vala using white unguents thence proceeded quickly to another tirtha. Populous with all kinds of creatures, that tirtha is known by the name Vadarapachana. There the fruits of every season are always to be found and flowers and fruits of every kind are always abundant."

*****

Section 48

Vaishampayana said, "Rama (as already said) then proceeded to the tirtha called Vadarapachana where dwelt many ascetics and Siddhas. There the daughter of Bharadwaja, unrivalled on earth for beauty, named Sruvavati, practised severe austerities. She was a maiden who led the life of a Brahmacharini. That beautiful damsel, observing diverse kinds of vows, practised the austerest of penances, moved by the desire of obtaining the Lord of the celestials for her husband. Many years passed away, O perpetuator of Kuru's race, during which that damsel continually observed those diverse vows exceedingly difficult of being practised by women. The adorable chastiser of Paka at last became gratified with her in consequence of that conduct and those penances of hers and that high regard she showed for him. The puissant Lord of the celestials then came to that hermitage, having assumed the form of the high-souled and regenerate Rishi Vasishtha. Beholding that foremost of ascetics, Vasishtha, of the austerest penances, she worshipped him, O Bharata according to the rites observed by ascetics. Conversant with vows, the auspicious and sweet-speeched damsel addressed him, saying, 'O adorable one, O tiger among ascetics, tell me thy commands, O lord! O thou of excellent vows, I shall serve thee according to the measure of my might! I will not, however, give thee my hand, in consequence of my regard for Shakra! I am seeking to please Shakra, the lord of the three worlds, with vows and rigid observances and ascetic penances!' Thus addressed by her, the illustrious god, smiling as he cast his eyes on her, and knowing her observances, addressed her sweetly, O Bharata, saying, 'Thou practisest penances of the austerest kind! This is known to me, O thou of excellent vows! That object also, cherished in thy heart, for the attainment of which thou strivest, O auspicious one, shall, O thou of beautiful face, be accomplished for thee! Everything is attainable by penances. Everything rests on penances. All those regions of blessedness, O thou of beautiful face, that belong to the gods can be obtained by penances. Penances are the root of great happiness. Those men that cast off their bodies after having practised austere penances, obtain the status of gods, O auspicious one! Bear in mind these words of mine! Do thou now, O blessed damsel, boil these five jujubes, O thou of excellent vows!' Having said these words, the adorable slayer of Vala went away, taking leave, to mentally recite certain mantras at an excellent tirtha not far from that hermitage. That tirtha came to be known in the three worlds after the name of Indra, O giver of honours! Indeed, it was for the purpose of testing the damsel's devotion that the Lord of the celestials acted in that way for obstructing the boiling of the jujubes. The damsel, O king, having cleansed herself, began her task; restraining speech and with attention fixed on it, she sat to her task without feeling any fatigue. Even thus that damsel of high vows, O tiger among kings, began to boil those jujubes. As she sat employed in her task, O bull among men, day was about to wane, but yet those jujubes showed no signs of having been softened. The fuel she had there was all consumed. Seeing the fire about to die away owing to want of fuel, she began to burn her own limbs. The beautiful maiden first thrust her feet into the fire. The sinless damsel sat still while her feet began to be consumed. The faultless girl did not at all mind her burning feet. Difficult of accomplishment, she did it from desire of doing good to the Rishi (that had been her guest). Her face did not at all change under that painful process, nor did she feel any cheerlessness on that account. Having thrust her limbs into the fire, she felt as much joy as if she had dipped them into cool water. The words of the Rishi, 'Cook these jujubes well' were borne in her mind, O Bharata! The auspicious damsel, bearing those words of the great Rishi in her mind, began to cook those jujubes although the latter, O king, showed no signs of softening. The adorable Agni himself consumed her feet. For this, however, the maiden did not feel the slightest pain. Beholding this act of hers, the Lord of the three worlds became highly satisfied. He then showed himself in his own proper form to the damsel. The chief of the celestials then addressed that maiden of very austere vows saying, 'I am pleased at thy devotion, thy penances, and thy vows! The wish, therefore, O auspicious one, that thou cherishest shall be accomplished! Casting off thy body, O blessed one, thou shalt in heaven live with me! This hermitage, again, shall become the foremost of tirthas in the world, capable of cleansing from every sin, O thou of fair eye-brows, and shall be known by the name of Vadarapachana. It shall be celebrated in the three worlds and shall be praised by great Rishis. In this very tirtha, O auspicious, sinless, and highly blessed one, the seven Rishis had, on one occasion, left Arundhati, (the wife of one of them), when they went to Himavat. Those highly blessed ones of very rigid vows, had gone there for gathering fruits and roots for their sustenance. While they thus lived in a forest of Himavat for procuring their sustenance, a drought occurred extending for twelve years. Those ascetics, having made an asylum for themselves, continued to live there. Meanwhile Arundhati devoted herself to ascetic penances (at the spot where she had been left). Beholding Arundhati devoted to the austerest of vows, the boon-giving and three-eyed deity (Mahadeva) highly pleased, came there. The great Mahadeva, assuming the form of a Brahmana, came to her and said, 'I desire alms, O auspicious one!' The beautiful Arundhati said unto him, 'Our store of food hath been exhausted, O Brahmana! Do thou eat jujubes!' Mahadeva replied, 'Cook these jujubes, O thou of excellent vows!' After these words, she began to cook those jujubes for doing what was agreeable to that Brahmana. Placing those jujubes on the fire, the celebrated Arundhati listened to diverse excellent and charming and sacred discourses (from the lips of Mahadeva). That twelve years' drought then passed away (as if it were a single day). Without food, and employed in cooking and listening to those auspicious discourses, that terrible period passed away, as if it were a single day to her. Then the seven Rishis, having procured fruits from the mountain, returned to that spot. The adorable Mahadeva, highly pleased with Arundhati, said unto her, 'Approach, as formerly, these Rishis, O righteous one! I have been gratified with thy penances and vows!' The adorable Hara then stood confessed in his own form. Gratified, he spoke unto them about the noble conduct of Arundhati (in these words) 'The ascetic merit, ye regenerate ones, that this lady hath earned, is, I think, much greater than what ye have earned on the breast of Himavat! The penances practised by this lady have been exceedingly austere, for she passed twelve years in cooking, herself fasting all the while!' The divine Mahadeva then, addressing Arundhati, said unto her, 'Solicit thou the boon, O auspicious dame, which is in thy heart!' Then that lady of large eyes that were of a reddish hue addressed that god in the midst of the seven Rishis, saying, 'If, O divine one thou art gratified with me, then let this spot be an excellent tirtha! Let it be known by the name of Vadarapachana and let it be the favourite resort of Siddhas and celestial Rishis. So also, O god of gods, let him who observes a fast here and resides for three nights after having cleansed himself, obtain the fruit of a twelve years' fast!' The god answered her, saying, 'Let it be so!' Praised by the seven Rishis, the god then repaired to heaven. Indeed the Rishis had been filled with wonder at the sight of the god and upon beholding the chaste Arundhati herself unspent and still possessed of the hue of health and so capable of bearing hunger and thirst. Even thus the pure-souled Arundhati, in days of old, obtained the highest success, like thee, O highly blessed lady, for my sake, O damsel of rigid vows! Thou, however, O amiable maiden, hast practised severer penances! Gratified with thy vows, I shall also grant thee this special boon, O auspicious one, a boon that is superior to what was granted to Arundhati. Through the power of the high-souled god who had granted that boon to Arundhati and through the energy of thyself, O amiable one, I shall duly grant thee another boon now, that the person who will reside in this tirtha for only one night and bathe here with soul fixed (on meditation), will, after casting off his body obtain many regions of blessedness that are difficult of acquisition (by other means)! Having said these words unto the cleansed Sruvavati, the thousand-eyed Shakra of great energy then went back to heaven. After the wielder of the thunderbolt, O king, had departed, a shower of celestial flowers of sweet fragrance fell there, O chief of Bharata's race! Celestial kettle-drums also, of loud sound, were beaten there. Auspicious and perfumed breezes also blew there, O monarch! The auspicious Sruvavati then, casting off her body, became the spouse of Indra. Obtaining the status through austere penances, she began to pass her time, sporting with him for ever and ever."

Janamejaya said, "Who was the mother of Sruvavati, and how was that fair damsel reared? I desire to hear this, O Brahmana, for the curiosity I feel is great."

Vaishampayana said, "The vital seed of the regenerate and high-souled Rishi Bharadwaja fell, upon beholding the large-eyed Apsara Ghritachi as the latter was passing at one time. That foremost of ascetics thereupon held it in his hand. It was then kept in a cup made of the leaves of a tree. In that cup was born the girl Sruvavati. Having performed the usual post-genital rites, the great ascetic Bharadwaja, endued with wealth of penances, gave her a name. The name the righteous-souled Rishi gave her in the presence of the gods and Rishis was Sruvavati. Keeping the girl in his hermitage, Bharadwaja repaired to the forests of Himavat. That foremost one among the Yadus, Baladeva of great dignity, having bathed in that tirtha and given away much wealth unto many foremost of Brahmanas, then proceeded, with soul well-fixed on meditation, to the tirtha of Sakta."

*****

Section 49

Vaishampayana said, "The mighty chief of the Yadus, having proceeded to Indra's tirtha, bathed there according to due rites and gave away wealth and gems unto the Brahmanas. There the chief of the celestials had performed a hundred horse sacrifices and given away enormous wealth unto Brihaspati. Indeed, through the assistance of Brahmanas conversant with the Vedas, Shakra performed all those sacrifices there, according to rites ordained (in the scriptures). Those sacrifices were such that everything in them was unstinted. Steeds of all kinds were brought there. The gifts to Brahmanas were profuse. Having duly completed those hundred sacrifices, O chief of the Bharatas, Shakra of great splendour came to be called by the name of Satakratu. That auspicious and sacred tirtha, capable of cleansing from every sin, thereupon came to be called after his name as Indra-tirtha. Having duly bathed there, Baladeva worshipped the Brahmanas with presents of excellent food and robes. He then proceeded to that auspicious and foremost of tirthas called after the name of Rama. The highly blessed Rama of Bhrigu's race, endued with great ascetic merit, repeatedly subjugated the Earth and slew all the foremost of Kshatriyas. (After achieving such feats) Rama performed in that tirtha a Vajapeya sacrifice and a hundred horse sacrifices through the assistance of his preceptor Kasyapa, that best of Munis. There, as sacrificial fee, Rama gave unto his preceptor the whole earth with her oceans. The great Rama, having duly bathed there, made presents unto the Brahmanas, O Janamejaya, and worshipped them thus. Having made diverse present consisting of diverse kinds of gems as also kine and elephants and female slaves and sheep and goats, he then retired into the woods. Having bathed in that sacred and foremost of tirthas that was the resort of gods and regenerate Rishis, Baladeva duly worshipped the ascetics there, and then proceeded to the tirtha called Yamuna. Endued with great effulgence, Varuna, the highly blessed son of Aditi, had in days of yore performed in that tirtha the Rajasuya sacrifice, O lord of Earth! Having in battle subjugated both men and celestials and Gandharvas and Rakshasas, Varuna, O king, that slayer of hostile heroes, performed his grand sacrifice in that tirtha. Upon the commencement of that foremost of sacrifices, a battle ensued between the gods and the Danavas inspiring the three worlds with terror. After the completion of that foremost of sacrifices, the Rajasuya (of Varuna), a terrible battle, O Janamejaya, ensued amongst the Kshatriyas. The ever-liberal and puissant Baladeva having worshipped the Rishis there, made many presents unto those that desired them. Filled with joy and praised by the great Rishis, Baladeva, that hero ever decked with garlands of wild flowers and possessed of eyes like lotus leaves, then proceeded to the tirtha called Aditya. There, O best of kings, the adorable Surya of great splendour, having performed a sacrifice, obtained the sovereignty of all luminous bodies (in the universe) and acquired also his great energy. There, in that tirtha situated on the bank of that river, all the gods with Vasava at their head, the Viswedevas, the Maruts, the Gandharvas, the Apsaras, the Island-born (Vyasa), Suka, Krishna the slayer of Madhu, the Yakshas, the Rakshasas, and the Pisachas, O king, and diverse others, numbering by thousands, all crowned with ascetic success, always reside. Indeed in that auspicious and sacred tirtha of the Sarasvati, Vishnu himself, having in days of yore slain the Asuras, Madhu and Kaitabha, had, O chief of the Bharatas, performed his ablutions. The island-born (Vyasa) also, of virtuous soul, O Bharata, having bathed in that tirtha, obtained great Yoga powers and attained to high success. Endued with great ascetic merit, the Rishi Asita-Devala also, having bathed in that very tirtha with soul rapt in high Yoga meditation, obtained great Yoga powers."

*****

Section 50

Vaishampayana said, "In that tirtha lived in days of yore a Rishi of virtuous soul, named Asita-Devala, observant of the duties of Domesticity. Devoted to virtue, he led a life of purity and self-restraint. Possessed of great ascetic merit, he was compassionate unto all creatures and never injured anyone. In word, deed, and thought, he maintained an equal behaviour towards all creatures. Without wrath, O monarch, censure and praise were equal to him. Of equal attitude towards the agreeable and the disagreeable, he was, like Yama himself, thoroughly impartial. The great ascetic looked with an equal eye upon gold and a heap of pebbles. He daily worshipped the gods and guests, and Brahmanas (that came to him). Ever devoted to righteousness, he always practised the vow of brahmacarya. Once upon a time, an intelligent ascetic, O monarch, of the name of Jaigishavya, devoted to Yoga and rapt in meditation and leading the life of a mendicant, came to Devala's asylum. Possessed of great splendour, that great ascetic, ever devoted to Yoga, O monarch, while residing in Devala's asylum, became crowned with ascetic success. Indeed, while the great Muni Jaigishavya resided there, Devala kept his eyes on him, never neglecting him at any time. Thus, O monarch, a long time was passed by the two in days of yore. On one occasion, Devala lost sight of Jaigishavya, that foremost of ascetics. At the hour, however, of dinner, O Janamejaya, the intelligent and righteous ascetic, leading a life of mendicancy, approached Devala for soliciting alms. Beholding that great ascetic re-appear in the guise of a mendicant, Devala showed him great honour and expressed much gratification. And Devala worshipped his guest, O Bharata, according to the measure of his abilities, after the rites laid down by the Rishis and with great attention for many years. One day, however, O king, in the sight of that great Muni, a deep anxiety perturbed the heart of the highsouled Devala. The latter thought within himself, 'Many years have I passed in worshipping this ascetic. This idle mendicant, however, hath not yet spoken to me a single word!' Having thought of this, the blessed Devala proceeded to the shores of the ocean, journeying through the welkin and bearing his earthen jug with him. Arrived at the coast of the Ocean, that lord of rivers, O Bharata, the righteous-souled Devala saw Jaigishavya arrived there before him. The lord

Asita, at this sight, became filled with wonder and thought within himself, 'How could the mendicant come to the ocean and perform his ablutions even before my arrival?' Thus thought the great Rishi Asita. Duly performing his ablutions there and purifying himself thereby, he then began to silently recite the sacred mantras. Having finished his ablutions and silent prayers, the blessed Devala returned to his asylum, O Janamejaya, bearing with him his earthen vessel filled with water. As the ascetic, however, entered his own asylum, he saw Jaigishavya seated there. The great ascetic Jaigishavya never spoke a word to Devala, but lived in the latter's asylum as if he were a piece of wood. Having beheld that ascetic, who was an ocean of austerities, plunged in the waters of the sea (before his own arrival there), Asita now saw him returned to his hermitage before his own return. Witnessing this power, derived through Yoga, of Jaigishavya's penances, Asita Devala, O king, endued with great intelligence, began to reflect upon the matter. Indeed that best of ascetics, O monarch, wondered much, saying, 'How could this one be seen in the ocean and again in my hermitage?' While absorbed in such thoughts, the ascetic Devala, conversant with mantras, then soared aloft, O monarch, from his hermitage into the sky, for ascertaining who Jaigishavya, wedded to a life of mendicancy, really was. Devala saw crowds of sky-ranging Siddhas rapt in meditation, and he saw Jaigishavya reverentially worshipped by those Siddhas. Firm in the observance of his vows and persevering (in his efforts), Devala became filled with wrath at the sight. He then saw Jaigishavya set out for heaven. He next beheld him proceed to the region of the Pitris. Devala saw him then proceed to the region of Yama. From Yama's region the great ascetic Jaigishavya was then seen to soar aloft and proceed to the abode of Soma. He was then seen to proceed to the blessed regions (one after another) of the performers of certain rigid sacrifices. Thence he proceeded to the regions of the Agnihotris and thence to the region of those ascetics that perform the Darsa and the Paurnamasa sacrifices. The intelligent Devala then saw him proceed from those regions of persons performing sacrifices by killing animals to that pure region which is worshipped by the very gods. Devala next saw the mendicant proceed to the place of those ascetics that perform the sacrifice called Chaturmasya and diverse others of the same kind. Thence he proceeded to the region belonging to the performers of the Agnishtoma sacrifice. Devala then saw his guest repair to the place of those ascetics that perform the sacrifice called Agnishutta. Indeed, Devala next saw him in the regions of those highly wise men that perform the foremost of sacrifices, Vajapeya, and that other sacrifice in which a profusion of gold is necessary. Then he saw Jaigishavya in the region of those that perform the Rajasuya and the Pundarika. He then saw him in the regions of those foremost of men that perform the horse-sacrifice and the sacrifice in which human beings are slaughtered. Indeed, Devala saw Jaigishavya in the regions also of those that perform the sacrifice called Sautramani and that other in which the flesh, so difficult to procure, of all living animals, is required. Jaigishavya was then seen in the regions of those that perform the sacrifice called Dadasaha and diverse others of similar character. Asita next saw his guest sojourning in the region of Mitravaruna and then in that of the Adityas. Asita then saw his guest pass through the regions of the Rudras, the Vasus and Brihaspati. Having soared next into the blessed region called Goloka, Jaigishavya was next seen to pass into these of the Brahmasatris. Having by his energy passed through three other regions, he was seen to proceed to those regions that are reserved for women that are chaste and devoted to their husbands. Asita, however, at this point, O chastiser of foes, lost sight of Jaigishavya, that foremost of ascetics, who, rapt in yoga, vanished from his sight. The highly blessed Devala then reflected upon the power of Jaigishavya and the excellence of his vows as also upon the unrivalled success of his yoga. Then the self-restrained Asita, with joined hands and in a reverential spirit, enquired of those foremost of Siddhas in the regions of the Brahmasatris, saying, 'I do not see Jaigishavya! Tell me where that ascetic of great energy is. I desire to hear this, for great is my curiosity.'

"The Siddhis said, 'Listen, O Devala of rigid vows, as we speak to thee the truth. Jaigishavya hath gone to the eternal region of Brahman.'"

Vaishampayana continued, "Hearing these words of those Siddhas residing in the regions of the Brahmasatris, Asita endeavoured to soar aloft but he soon fell down. The Siddhas then, once more addressing Devala, said unto him, 'Thou, O Devala, art not competent to proceed thither, to the abode of Brahman, whither Jaigishavya hath gone!'"

Vaishampayana continued, "Hearing those words of the Siddhas, Devala came down, descending from one region to another in due order. Indeed, he repaired to his own sacred asylum very quickly, like a winged insect. As soon as he entered his abode he beheld Jaigishavya seated there. Then Devala, beholding the power derived through Yoga of Jaigishavya's penances, reflected upon it with his righteous understanding and approaching that great ascetic, O king, with humility, addressed the high-souled Jaigishavya, saying, 'I desire, O adorable one, to adopt the religion of Moksha (Emancipation)! Hearing these words of his, Jaigishavya gave him lessons. And he also taught him the ordinances of Yoga and the supreme and eternal duties and their reverse. The great ascetic, seeing him firmly resolved, performed all the acts (for his admission into that religion) according to the rites ordained for that end. Then all creatures, with the Pitris, beholding Devala resolved to adopt the religion of Moksha, began to weep, saying, 'Alas, who will henceforth give us food!' Hearing these lamentations of all creatures that resounded through the ten points, Devala set his heart upon renouncing the religion of Moksha. Then all kinds of sacred fruits and roots, O Bharata, and flowers and deciduous herbs, in thousands, began to weep, saying, 'The wicked-hearted and mean Devala will, without doubt, once more pluck and cut us! Alas, having once assured all creatures of his perfect harmlessness, he sees not the wrong that he meditates to do!' At this, that best of ascetics began to reflect with the aid of his understanding, saying, 'Which amongst these two, the religion of Moksha or that of Domesticity, will be the better for me? Reflecting upon this, Devala, O best of kings, abandoned the religion of Domesticity and adopted that of Moksha. Having indulged in those reflections, Devala, in consequence of that resolve obtained the highest success, O Bharata, and the highest Yoga. The celestials then, headed by Brihaspati, applauded Jaigishavya and the penances of that ascetic. Then that foremost of ascetics, Narada, addressing the gods, said, 'There is no ascetic penance in Jaigishavya since he filled Asita with wonder!' The denizens of heaven then, addressing Narada who said such frightful words, said, 'Do not say so about the great ascetic Jaigishavya! There is no one superior or even equal to this high-souled one in force of energy and penance and Yoga!' Even such was the power of Jaigishavya as also of Asita. This is the place of those two, and this the tirtha of those two high-souled persons. Bathing there and giving away wealth unto the Brahmanas, the high-souled wielder of the plough, of noble deeds, earned great merit and then proceeded to the tirtha of Soma."

*****

Section 51

Vaishampayana said, "There, in that tirtha, O Bharata, where the Lord of stars had in former days performed the rajasuya sacrifice, a great battle was fought in which Taraka was the root of the evil. Bathing in that tirtha and making many presents, the virtuous Bala of cleansed soul proceeded to the tirtha of the muni named Sarasvata. There, during a drought extending for twelve years, the sage Sarasvata, in former days, taught the Vedas unto many foremost of brahmanas."

Janamejaya said, "Why did the sage Sarasvata, O thou of ascetic merit, teach the Vedas unto the rishis during a twelve years' drought?"

Vaishampayana continued, "In days of yore, O monarch, there was an intelligent sage of great ascetic merit. He was celebrated by the name of Dadhica. Possessing a complete control over his senses, he led the life of a brahmacari. In consequence of his excessive ascetic austerities Shakra was afflicted with a great fear. The sage could not be turned (away from his penance) by the offer of even diverse kinds of rewards. At last the chastiser of Paka, for tempting the sage, despatched unto him the exceedingly beautiful and celestial apsara, by name Alambusa. Thither where on the banks of the Sarasvati the high-souled sage was engaged in the act of gratifying the gods, the celestial damsel named above, O monarch, made her appearance. Beholding that damsel of beautiful limbs, the vital seed of that ascetic of cleansed soul came out. It fell into the Sarasvati, and the latter held it with care. Indeed, O bull among men, the River, beholding that seed, held it in her womb. In time the seed developed into a foetus and the great river held it so that it might be inspired with life as a child. When the time came, the foremost of rivers brought forth that child and then went, O lord, taking it with her, to that rishi.

Beholding that best of rishis in a conclave, Sarasvati, O monarch, while making over the child, said these words, 'O regenerate rishi, this is thy son whom I held through devotion for thee! That seed of thine which fell at sight of the apsara Alambusa, had been held by me in my womb, O regenerate rishi, through devotion for thee, well knowing that that energy of thine would never suffer destruction! Given by me, accept this faultless child of thy own!' Thus addressed by her, the rishi accepted the child and felt great joy. Through affection, that foremost of brahmanas then smelt the head of his son and held him in a close embrace, O foremost one of Bharata's race, for some time. Gratified with the River, the great ascetic Dadhica then gave a boon to her, saying, 'The vishvadevas, the rishis, and all the tribes of the gandharvas and the apsaras, will henceforth, O blessed one, derive great happiness when oblations of thy water are presented unto them!'

Having said so unto that great river, the sage, gratified and filled with joy, then praised her in these words. Listen to them duly, O king! 'Thou hast taken thy rise, O highly blessed one, from the lake of Brahman in days of old. All ascetics of rigid vows know thee, O foremost of rivers! Always of agreeable features, thou hast done me great good! This thy great child, O thou of the fairest complexion, will be known by the name of Sarasvata! This thy son, capable of creating new worlds, will become known after thy name! Indeed, that great ascetic will be known by the name of Sarasvata! During a drought extending for twelve years, this Sarasvata, O blessed one, will teach the Vedas unto many foremost of brahmanas! O blessed Sarasvati, through my grace, thou shalt, O beautiful one, always become the foremost of all sacred rivers!' Even thus was the great River praised by the sage after the latter had granted her boons. The River then, in great joy, went away, O bull of Bharata's race, taking with her that child.

Meanwhile, on the occasion of a war between the gods and the danavas, Shakra wandered through the three worlds in search of weapons. The great god, however, failed to find such weapons as were fit to slay the foes of the celestials. Shakra then said unto the gods. 'The great asuras are incapable of being dealt with by me! Indeed, without the bones of Dadhica, our foes could not be slain! Ye best of celestials, repair, therefore, to that foremost of rishis and solicit him, saying, "Grant us, O Dadhica, thy bones! With them we will slay our foes!"

Besought by them for his bones, that foremost of rishis, O chief of Kuru's race, unhesitatingly gave up his life. Having done what was agreeable to the gods, the sage obtained many regions of inexhaustible merit. With his bones, meanwhile, Shakra joyfully caused to be made many kinds of weapons, such as thunderbolts, discs, heavy maces, and many kinds of clubs and bludgeons. Equal unto the Creator himself, Dadhica, had been begotten by the great rishi Bhrigu, the son of the Lord of all creatures, with the aid of his austere penances. Of stout limbs and possessed of great energy, Dadhica had been made the strongest of creatures in the world. The puissant Dadhica, celebrated for his glory, became tall like the king of mountains. The chastiser of Paka had always been anxious on account of his energy. With the thunderbolt born of brahma energy, and inspired with mantras, O Bharata, Indra made a loud noise when he hurled it, and slew nine and ninety heroes among the daityas. After a long and dreadful time had elapsed since then, a drought, O king, occurred that extended for twelve years. During that drought extending for twelve years, the great rishis, for the sake of sustenance, fled away, O monarch, on all sides.

Beholding them scattered in all directions, the sage Sarasvata also set his heart on flight. The river Sarasvati then said unto him, 'Thou needst not, O son, depart hence, for I will always supply thee with food even here by giving thee large fishes! Stay thou, therefore, even here!' Thus addressed (by the river), the sage continued to live there and offer oblations of food unto the rishis and the gods. He got also his daily food and thus continued to support both himself and the gods.

After that twelve year's drought had passed away, the great rishis solicited one another for lectures on the Vedas. While wandering with famished stomachs, the rishis had lost the knowledge of the Vedas. There was, indeed, not one amongst them that could understand the scriptures. It chanced that someone amongst them encountered Sarasvata, that foremost of rishis, while the latter was reading the Vedas with concentrated attention. Coming back to the conclave of rishis, he spoke to them of Sarasvata of unrivalled splendour and god-like mien engaged in reading the Vedas in a solitary forest. Then all the great rishis came to that spot, and jointly spoke unto Sarasvata, that best of ascetics, these words, 'Teach us, O sage!' Unto them the ascetic replied, saying, 'Become ye my disciples duly!' The conclave of ascetics answered, 'O son, thou art too young in years!' Thereupon he answered the ascetics, 'I must act in such a way that my religious merit may not suffer a diminution! He that teaches improperly, and he that learns improperly, are both lost in no time and come to hate each other! It is not upon years, or decrepitude, or wealth, or the number of kinsmen, that rishis found their claim to merit! He amongst us is great who is capable of reading and understanding the Vedas!'

Hearing these words of his, those munis duly became his disciples and obtaining from him their Vedas, once more began to praise their rites. 60,000 munis became disciples of the regenerate rishi Sarasvata for the sake of acquiring their Vedas from him. Owning obedience to that agreeable rishi, though a boy, the munis each brought a handful of grass and offered it to him for his seat. The mighty son of Rohini, and elder brother of Keshava, having given away wealth in that tirtha, then joyfully proceeded to another place where lived (in days of yore) an old lady without having passed through the ceremony of marriage."

*****

Section 52

Janamejaya said, "Why, O regenerate one, did that maiden betake herself to ascetic penances, in days of old? For what reason did she practise penances, and what was her vow? Unrivalled and fraught with mystery is the discourse that I have already heard from thee! Tell me (now) all the particulars in detail regarding how that maid engaged herself in penances."

Vaishampayana said, "There was a rishi of abundant energy and great fame, named Kuni-Garga. That foremost of ascetics, having practised the austerest of penances, O king, created a fair-browed daughter by a fiat of his will. Beholding her, the celebrated ascetic Kuni-Garga became filled with joy. He abandoned his body, O king, and then went to heaven. That faultless and amiable and fair-browed maiden, meanwhile, of eyes like lotus petals continued to practise severe and very rigid penances. She worshipped the pitris and the gods with fasts. In the practice of such severe penances a long period elapsed. Though her sire had been for giving her away to a husband, she yet did not wish for marriage, for she did not see a husband that could be worthy of her.

Continuing to emaciate her body with austere penances, she devoted herself to the worship of the pitris and the gods in that solitary forest. Although engaged in such toil, O monarch, and although she emaciated herself by age and austerities, yet she regarded herself happy. At last when she (became very old so that she) could no longer move even a single step without being aided by somebody, she set her heart upon departing for the other world.

Beholding her about to cast off her body, Narada said unto her, 'O sinless one, thou hast no regions of blessedness to obtain in consequence of thy not having cleansed thyself by rite of marriage! O thou of great vows, we have heard this in heaven! Great hath been thy ascetic austerities, but thou hast no claim to regions of blessedness!'

Hearing these words of Narada, the old lady went to a concourse of rishis and said, 'I shall give him half my penances who will accept my hand in marriage!' After she had said those words, Galava's son, a rishi, known by the name of Sringavat, accepted her hand, having proposed this compact to her, 'With this compact, O beautiful lady, I shall accept thy hand, that thou shalt live with me for only one night!' Having agreed to that compact, she gave him her hand.

Indeed, Galava's son, according to the ordinances laid down and having duly poured libations on the fire, accepted her hand and married her. On that night, she became a young lady of the fairest complexion, robed in celestial attire and decked in celestial ornaments and garlands and smeared with celestial unguents and perfumes. Beholding her blazing with beauty, Galava's son became very happy and passed one night in her company.

At morn she said unto him, 'The compact, O brahmana, I had made with thee, hath been fulfilled, O foremost of ascetics! Blessed be thou, I shall now leave thee!' After obtaining his permission, she once more said, 'He that will, with rapt attention, pass one night in this tirtha after having gratified the denizens of heaven with oblations of water, shall obtain that merit which is his who observes the vow of brahmacarya for eight and fifty years!' Having said these words, that chaste lady departed for heaven.

The Rishi, her lord, became very cheerless, by dwelling upon the memory of her beauty. In consequence of the compact he had made, he accepted with difficulty half her penances. Casting off his body he soon followed her, moved by sorrow, O chief of Bharata's race, and forced to it by her beauty.

Even this is the glorious history of the old maid that I have told thee! Even this is the account of her brahmacarya and her auspicious departure for heaven. While there Baladeva heard of the slaughter of Shalya. Having made presents unto the brahmanas there, he gave way to grief, O scorcher of his foes, for Shalya who had been slain by the Pandavas in battle. Then he of Madhu's race, having come out of the environs of Samantapanchaka, enquired of the rishis about the results of the battle at Kurukshetra. Asked by that lion of Yadu's race about the results of the battle at Kurukshetra, those high-souled ones told him everything as it had happened."

*****

Section 53

"The Rishis said, 'O Rama, this Samantapanchaka is said to be the eternal northern altar of Brahman, the Lord of all creatures. There the denizens of heaven, those givers of great boons, performed in days of yore a great sacrifice. That foremost of royal sages, the high-souled Kuru, of great intelligence and immeasurable energy, had cultivated this field for many years. Hence it came to be Kurukshetra (the field of Kuru)!'

"Rama said, 'For what reason did the high-souled Kuru cultivate this field? I desire to have this narrated by you, ye Rishis possessed of wealth of penances!'

"The Rishis said, 'In days of yore, O Rama, Kuru was engaged in perseveringly tilling the soil of this field. Shakra, coming down from heaven, asked him the reason, saying, "Why O king, art thou employed (in this task) with such perseverance? What is thy purpose, O royal sage, for the accomplishment of which thou art tilling the soil?" Kuru thereupon replied, saying, "O thou of a hundred sacrifices, they that will die upon this plain shall proceed to regions of blessedness after being cleansed of their sins!" The lord Shakra, ridiculing this, went back to heaven. The royal sage Kuru, however, without being at all depressed, continued to till the soil. Shakra repeatedly came to him and repeatedly receiving the same reply went away ridiculing him. Kuru, however, did not, on that account, feel depressed. Seeing the king till the soil with unflagging perseverance. Shakra summoned the celestials and informed them of the monarch's occupation. Hearing Indra's words, the celestials said unto their chief of a 1,000 eyes, "Stop the royal sage, O Shakra by granting him a boon, if thou canst! If men, by only dying there were to come to heaven, without having performed sacrifices to us, our very existence will be endangered!" Thus exhorted, Shakra then came back to that royal sage and said, "Do not toil any more! Act according to my words! Those men that will die here, having abstained from food with all their senses awake, and those that will perish here in battle, shall, O king, come to heaven! They, O thou of great soul, shall enjoy the blessings of heaven, O monarch!" Thus addressed, king

Kuru answered Shakra, saying, "So be it!" Taking Kuru's leave, the slayer of Vala, Shakra, then, with a joyful heart, quickly went back to heaven. Even thus, O foremost one of Yadu's race, that royal sage had, in days of yore, tilled this plain and Shakra had promised great merit unto those that would cast off their bodies here. Indeed, it was sanctioned by all the foremost ones, headed by Brahman, among the gods, and by the sacred Rishis, that on earth there should be no more sacred spot than this! Those men that perform austere penances here would all after casting off their bodies go to Brahman's abode. Those meritorious men, again, that would give away their wealth here would soon have their wealth doubled. They, again, that will, in expectation of good, reside constantly here, will never have to visit the region of Yama. Those kings that will perform great sacrifices here will reside as long in heaven as Earth herself will last. The chief of the celestials, Shakra, himself composed a verse here and sang it. Listen to it, O Baladeva! "The very dust of Kurukshetra, borne away by the wind, shall cleanse persons of wicked acts and bear them to heaven!" The foremost ones amongst the gods, as also those amongst the Brahmanas, and many foremost ones among the kings of the Earth such as Nriga and others, having performed costly sacrifices here, after abandoning their bodies, proceeded to heaven. The space between the Tarantuka and the Arantuka and the lakes of Rama and Shamachakra, is known as Kurukshetra. Samantapanchaka is called the northern (sacrificial) altar of Brahman, the Lord of all creatures. Auspicious and highly sacred and much regarded by the denizens of heaven is this spot that possesses all attributes. It is for this that Kshatriyas slain in battle here obtain sacred regions of eternal blessedness. Even this was said by Shakra himself about the high blessedness of Kurukshetra. All that Shakra said was again approved and sanctioned by Brahman, by Vishnu, and by Maheshvara.'"

*****

Section 54

Vaishampayana said, "Having visited Kurukshetra and given away wealth there, he of the Satwata race then proceeded, O Janamejaya, to a large and exceedingly beautiful hermitage. That hermitage was overgrown with Madhuka and mango trees, and abounded with Plakshas and Nyagrodhas. And it contained many Vilwas and many excellent jack and Arjuna trees. Beholding that goodly asylum with many marks of sacredness, Baladeva asked the Rishis as to whose it was. Those high-souled ones, O king, said unto Baladeva, 'Listen in detail, O Rama, as to whose asylum this was in days of yore! Here the god Vishnu in days of yore performed austere penances. Here he performed duly all the eternal sacrifices. Here a Brahmani maiden, leading from youth the vow of Brahmacharya, became crowned with ascetic success. Ultimately, in the possession of Yoga powers, that lady of ascetic penances proceeded to heaven. The high-souled Sandilya, O king, got a beautiful daughter who was chaste, wedded to severe vows, self-restrained, and observant of Brahmacharya. Having performed the severest of penances such as are incapable of being performed by women, the blessed lady at last went to heaven, worshipped by the gods and Brahmanas!' Having heard these words of the Rishis, Baladeva entered that asylum. Bidding farewell to the Rishis, Baladeva of unfading glory went through the performance of all the rites and ceremonies of the evening twilight on the side of Himavat and then began his ascent of the mountain. The mighty Balarama having the device of the palmyra on his banner had not proceeded far in his ascent when he beheld a sacred and goodly tirtha and wondered at the sight. Beholding the glory of the Sarasvati, as also the tirtha called Plakshaprasravana, Vala next reached another excellent and foremost of tirthas called Karavapana. The hero of the plough, of great strength, having made many presents there, bathed in the cool, clear, sacred, and sin-cleansing water (of that tirtha). Passing one night there with the ascetics and the Brahmanas, Rama then proceeded to the sacred asylum of the Mitra-Varunas. From Karavapana he proceeded to that spot on the Yamuna where in days of yore Indra and Agni and Aryaman had obtained great happiness. Bathing there, that bull of Yadu's race, of righteous soul, obtained great happiness. The hero then sat himself down with the Rishis and the Siddhas there for listening to their excellent talk. There where Rama sat in the midst of that conclave, the adorable Rishi Narada came (in course of his wandering). Covered with matted locks and attired in golden rays, he bore in his hands, O king, a staff made of gold and a waterpot made of the same precious metal. Accomplished in song and dance and adored by gods and Brahmanas, he had with him a beautiful Vina of melodious notes, made of the tortoise-shell. A provoker of quarrels and ever fond of quarrels, the celestial Rishi came to that spot where the handsome Rama was resting. Standing up and sufficiently honouring the celestial Rishi of regulated vows, Rama asked him about all that had happened to the Kurus. Conversant with every duty and usage, Narada then, O king, told him everything, as it had happened, about the awful extermination of the Kurus. The son of Rohini then, in sorrowful words, enquired of the Rishi, saying, 'What is the state of the field? How are those kings now that had assembled there? I have heard everything before, O thou that art possessed of the wealth of penances, but my curiosity is great for hearing it in detail!'

"Narada said, 'Already Bhishma and Drona and the lord of the Sindhus have fallen! Vikartana's son Karna also hath fallen, with his sons, those great car-warriors! Bhurishrava too, O son of Rohini, and the valiant chief of the Madras have fallen! Those and many other mighty heroes that had assembled there, ready to lay down their lives for the victory of Duryodhana, those kings and princes unreturning from battle, have all fallen! Listen now to me, O Madhava, about those that are yet alive! In the army of Dhritarashtra's son, only three grinders of hosts are yet alive! They are Kripa and Kritavarma and the valiant son of Drona! These also, O Rama, have from fear fled away to the ten points of the compass! After Shalya's fall and the flight of Kripa and the others, Duryodhana, in great grief, had entered the depths of the Dvaipayana lake. While lying stretched for rest at the bottom of the lake after stupefying its waters, Duryodhana was approached by the Pandavas with Krishna and pierced by them with their cruel words. Pierced with wordy darts, O Rama, from every side, the mighty and heroic Duryodhana hath risen from the lake armed with his heavy mace. He hath come forward for fighting Bhima for the present. Their terrible encounter, O Rama, will take place today! If thou feelest any curiosity, then hasten, O Madhava, without tarrying here! Go, if thou wishest, and witness that terrible battle between thy two disciples!'"

Vaishampayana continued, "Hearing these words of Narada, Rama bade a respectful farewell to those foremost of Brahmanas and dismissed all those that had accompanied him (in his pilgrimage). Indeed, he ordered his attendants, saying, 'Return ye to Dwaraka!' He then descended from that prince of mountains and that fair hermitage called Plakshaprasravana. Having listened to the discourse of the sages about the great merits of tirthas, Rama of unfading glory sang this verse in the midst of the Brahmanas, 'Where else is such happiness as that in a residence by the Sarasvati? Where also such merits as those in a residence by the Sarasvati? Men have departed for heaven, having approached the Sarasvati! All should ever remember the Sarasvati! Sarasvati is the most sacred of rivers! Sarasvati always bestows the greatest happiness on men! Men, after approaching the Sarasvati, will not have to grieve for their sins either here or hereafter!' Repeatedly casting his eyes with joy on the Sarasvati, that scorcher of foes then ascended an excellent car unto which were yoked goodly steeds. Journeying then on that car of great fleetness, Baladeva, that bull of Yadu's race, desirous of beholding the approaching encounter of his two disciples arrived on the field."

*****

Section 55

Vaishampayana said, "Even thus, O Janamejaya, did that terrible battle take place. King Dhritarashtra, in great sorrow, said these words with reference to it:

"Dhritarashtra said, 'Beholding Rama approach that spot when the mace-fight was about to happen, how, O Sanjaya, did my son fight Bhima?'

"Sanjaya said, 'Beholding the presence of Rama, thy valiant son, Duryodhana of mighty arms, desirous of battle, became full of joy. Seeing the hero of the plough, king Yudhishthira, O Bharata, stood up and duly honoured him, feeling great joy the while. He gave him a seat and enquired about his welfare. Rama then answered Yudhishthira in these sweet and righteous words that were highly beneficial to heroes, "I have heard it said by the Rishis, O best of kings, that Kurukshetra is a highly sacred and sin-cleansing spot, equal to heaven itself, adored by gods and Rishis and high-souled Brahmanas! Those men that cast off their bodies while engaged in battle on this field, are sure to reside, O sire, in heaven with Shakra himself! I shall, for this, O king, speedily proceed to Samantapanchaka. In the world of gods that spot is known as the northern (sacrificial) altar of Brahman, the Lord of all creatures! He that dies in battle on that eternal and most sacred of spots in the three worlds, is sure to obtain heaven!" Saying, "So be it," O monarch, Kunti's brave son, the lord Yudhishthira, proceeded towards Samantapanchaka. King Duryodhana also, taking up his gigantic mace, wrathfully proceeded on foot with the Pandavas. While proceeding thus, armed with mace and clad in armour, the celestials in the welkin applauded him, saying, "Excellent, Excellent!" The Charanas fleet as air, seeing the Kuru king, became filled with delight. Surrounded by the Pandavas, thy son, the Kuru king, proceeded, assuming the tread of an infuriated elephant. All the points of the compass were filled with the blare of conchs and the loud peals of drums and the leonine roars of heroes. Proceeding with face westwards to the appointed spot, with thy son (in their midst), they scattered themselves on every side when they reached it. That was an excellent tirtha on the southern side of the Sarasvati. The ground there was not sandy and was, therefore, selected for the encounter. Clad in armour, and armed with his mace of gigantic thickness, Bhima, O monarch, assumed the form of the mighty Garuda. With head-gear fastened on his head, and wearing an armour made of gold, licking the corners of his mouth, O monarch, with eyes red in wrath, and breathing hard, thy son, on that field, O king, looked resplendent like the golden Sumeru. Taking up his mace, king Duryodhana of great energy, casting his glances on Bhimasena, challenged him to the encounter like an elephant challenging a rival elephant. Similarly, the valiant Bhima, taking up his adamantine mace, challenged the king like a lion challenging a lion. Duryodhana and Bhima, with uplifted maces, looked in that bottle like two mountains with tall summits. Both of them were exceedingly angry; both were possessed of awful prowess; in encounters with the mace both were disciples of Rohini's intelligent son, both resembled each other in their feats and looked like Maya and Vasava. Both were endued with great strength, both resembled Varuna in achievements. Each resembling Vasudeva, or Rama, or Visravana's son (Ravana), they looked, O monarch, like Madhu and Kaitabha. Each like the other in feats, they looked like Sunda and Upasunda, or Rama and Ravana, or Vali and Sugriva. Those two scorchers of foes looked like Kala and Mrityu. They then ran towards each other like two infuriated elephants, swelling with pride and mad with passion in the season of autumn and longing for the companionship of a she-elephant in her time. Each seemed to vomit upon the other the poison of his wrath like two fiery snakes. Those two chastisers of foes cast the angriest of glances upon each other. Both were tigers of Bharata's race, and each was possessed of great prowess. In encounters with the mace, those two scorchers of foes were invincible like lions. Indeed, O bull of Bharata's race, inspired with desire of victory, they looked like two infuriated elephants. Those heroes were unbearable, like two tigers accoutred with teeth and claws. They were like two uncrossable oceans lashed into fury and bent upon the destruction of creatures, or like two angry Suns risen for consuming everything. Those two mighty car-warriors looked like an Eastern and a Western cloud agitated by the wind, roaring awfully and pouring torrents of rain in the rainy season. Those two high-souled and mighty heroes, both possessed of great splendour and effulgence, looked like two Suns risen at the hour of the universal dissolution. Looking like two enraged tigers or like two roaring masses of clouds, they became as glad as two maned lions. Like two angry elephants or two blazing fires, those two high-souled ones appeared like two mountains with tall summits. With lips swelling with rage and casting keen glances upon each other, those two high-souled and best of men, armed with maces, encountered each other. Both were filled with joy, and each regarded the other as a worthy opponent, and Vrikodara then resembled two goodly steeds neighing at each other, or two elephants trumpeting at each other. Those two foremost of men then looked resplendent like a couple of Daityas swelling with might. Then Duryodhana, O monarch, said these proud words unto Yudhishthira in the midst of his brothers and of the high-souled Krishna and Rama of immeasurable energy, 'Protected by the Kaikeyas and the Srinjayas and the high-souled Pancalas, behold ye with all those foremost of kings, seated together, this battle that is about to take place between me and Bhima!' Hearing these words of Duryodhana, they did as requested. Then that large concourse of kings sat down and was seen to look resplendent like a conclave of celestials in heaven. In the midst of that concourse the mighty-armed and handsome elder brother of Keshava, O monarch, as he sat down, was worshipped by all around him. In the midst of those kings, Valadeva clad in blue robes and possessed of a fair complexion, looked beautiful like the moon at full surrounded in the night by thousands of stars. Meanwhile those two heroes, O monarch, both armed with maces and both unbearable by foes, stood there, goading each other with fierce speeches. Having addressed each other in disagreeable and bitter words, those two foremost of heroes of Kuru's race stood, casting angry glances upon each other, like Shakra and Vritra in fight."

*****

Section 56

Vaishampayana said, "At the outset, O Janamejaya a fierce wordy encounter took place between the two heroes. With respect to that, king Dhritarashtra, filled with grief, said this, 'Oh, fie on man, who hath such an end! My son, O sinless one, had been the lord of eleven chamus of troops He had all the kings under his command and had enjoyed the sovereignty of the whole earth! Alas, he that had been so, now a warrior proceeding to battle, on foot, shouldering his mace! My poor son, who had before been the protector of the universe, was now himself without protection! Alas, he had, on that occasion, to proceed on foot, shouldering his mace! What can it be but Destiny? Alas, O Sanjaya, great was the grief that was felt by my son now!' Having uttered these words, that ruler of men, afflicted with great woe, became silent.

"Sanjaya said, 'Deep-voiced like a cloud, Duryodhana then roared from joy like a bull. Possessed of great energy, he challenged the son of Pritha to battle. When the high-souled king of the Kurus thus summoned Bhima to the encounter, diverse portents of an awful kind became noticeable. Fierce winds began to blow with loud noises at intervals, and a shower of dust fell. All the points of the compass became enveloped in a thick gloom. Thunderbolts of loud peal fell on all sides, causing a great confusion and making the very hair to stand on end. Hundreds of meteors fell, bursting with a loud noise from the welkin. Rahu swallowed the Sun most untimely, O monarch! The Earth with her forests and trees shook greatly. Hot winds blew, bearing showers of hard pebbles along the ground. The summits of mountains fell down on the earth's surface. Animals of diverse forms were seen to run in all directions. Terrible and fierce jackals, with blazing mouths, howled everywhere. Loud and terrific reports were heard on every side, making the hair stand on end. The four quarters seemed to be ablaze and many were the animals of ill omen that became visible. The water in the wells on every side swelled up of their own accord. Loud sounds came from every side, without, O king, visible creatures to utter them. Beholding these and other portents, Vrikodara said unto his eldest brother, king Yudhishthira the just, "This Suyodhana of wicked soul is not competent to vanquish me in battle! I shall today vomit that wrath which I have been cherishing for a long while in the secret recesses of my heart, upon this ruler of the Kurus like Arjuna throwing fire upon the forest of Khandava! Today, O son of Pandu, I shall extract the dart that lies sticking to thy heart! Slaying with my mace this sinful wretch of Kuru's race, I shall today place around thy neck the garland of Fame! Slaying this wight of sinful deeds with my mace on the field of battle, I shall today, with this very mace of mine, break his body into a hundred fragments! He shall not have again to enter the city called after the elephant. The setting of snakes at us while we were asleep, the giving of poison to us while we ate, the casting of our body into the water at Pramanakoti, the attempt to burn us at the house of lac, the insult offered us at the assembly, the robbing us of all our possessions, the whole year of our living in concealment, our exile into the woods, O sinless one, of all these woes, O best of Bharata's race, I shall today reach the end, O bull of Bharata's line! Slaying this wretch, I shall, in one single day, pay off all the debts I owe him! Today, the period of life of this wicked son of Dhritarashtra, of uncleansed soul, hath reached its close, O chief of the Bharatas! After this day he shall not again look at his father and mother! Today, O monarch, the happiness of this wicked king of the Kurus hath come to an end! After this day, O monarch, he shall not again cast his eyes on female beauty! Today this disgrace of Santanu's line shall sleep on the bare Earth, abandoning his life-breath, his prosperity, and his kingdom! Today king Dhritarashtra also, hearing of the fall of his son, shall recollect all those evil acts that were born of Shakuni's brain!" With these words, O tiger among kings, Vrikodara of great energy, armed with mace, stood for fight, like Shakra challenging the asura Vritra. Beholding Duryodhana also standing with uplifted mace like mount Kailasa graced with its summit, Bhimasena, filled with wrath, once more addressed him, saying, "Recall to thy mind that evil act of thyself and king Dhritarashtra that occurred at Varanavata! Remember Draupadi who was ill-treated, while in her season, in the midst of the assembly! Remember the deprivation of the king through dice by thyself and Subala's son! Remember that great woe suffered by us, in consequence of thee, in the forest, as also in Virata's city as if we had once more entered the womb! I shall avenge myself of them all today! By good luck, O thou of wicked soul, I see thee today! It is for thy sake that that foremost of car-warriors, the son of Ganga, of great prowess, struck down by Yajnasena's son, sleepeth on a bed of arrows! Drona also hath been slain, and Karna, and Shalya of great prowess! Subala's son Shakuni, too, that root of these hostilities, hath been slain! The wretched Pratikamin, who had seized Draupadi's tresses, hath been slain! All thy brave brothers also, who fought with great valour, have been slain! These and many other kings have been slain through thy fault! Thee too I shall slay today with my mace! There is not the slightest doubt in this." While Vrikodara, O monarch, was uttering these words in a loud voice, thy fearless son of true prowess answered him, saying, "What use of such elaborate bragging? Fight me, O Vrikodara! O wretch of thy race, today I shall destroy thy desire of battle! Mean vermin as thou art, know that Duryodhana is not capab le, like an ordinary person, of being terrified by a person like thee! For a long time have I cherished this desire! For a long time hath this wish been in my heart! By good luck the gods have at last brought it about, a mace encounter with thee! What use of long speeches and empty bragging, O wicked-souled one! Accomplish these words of thine in acts. Do not tarry at all!" Hearing these words of his, the Somakas and the other kings that were present there all applauded them highly. Applauded by all, Duryodhana's hair stood erect with joy and he firmly set his heart on battle. The kings present once again cheered thy wrathful son with clapping, like persons exciting an infuriated elephant to an encounter. The high-souled Vrikodara, the son of Pandu, then, uplifting his mace, rushed furiously at thy high-souled son. The elephants present there trumpeted aloud and the steeds neighed repeatedly. The weapons of the Pandavas who longed for victory blazed forth of their own accord.'"

*****

Section 57

"Sanjaya said, 'Duryodhana, with heart undepressed, beholding Bhimasena in that state, rushed furiously against him, uttering a loud roar. They encountered each other like two bulls encountering each other with their horns. The strokes of their maces produced loud sounds like those of thunderbolts. Each longing for victory, the battle that took place between them was terrible, making the very hair stand on end, like that between Indra and Prahlada. All their limbs bathed in blood, the two high-souled warriors of great energy, both armed with maces, looked like two Kinsukas decked with flowers. During the progress of that great and awful encounter, the welkin looked beautiful as if it swarmed with fire-flies. After that fierce and terrible battle had lasted for some time, both those chastisers of foes became fatigued. Having rested for a little while, those two scorchers of foes, taking up their handsome maces, once again began to ward off each others' attacks. Indeed, when those two warriors of great energy, those two foremost of men, both possessed of great might, encountered each other after having taken a little rest, they looked like two elephants infuriated with passion and attacking each other for obtaining the companionship of a cow elephant in season. Beholding those two heroes, both armed with maces and each equal to the other in energy, the gods and Gandharvas and men became filled with wonder. Beholding Duryodhana and Vrikodara both armed with maces, all creatures became doubtful as to who amongst them would be victorious. Those two cousins, those two foremost of mighty men, once again rushing at each other and desiring to take advantage of each other's lapses, waited each watching the other. The spectators, O king, beheld each armed with his uplifted mace, that was heavy, fierce, and murderous, and that resembled the bludgeon of Yama or the thunder-bolt of Indra. While Bhimasena whirled his weapon, loud and awful was the sound that it produced. Beholding his foe, the son of Pandu, thus whirling his mace endued with unrivalled impetuosity, Duryodhana became filled with amazement. Indeed, the heroic Vrikodara, O Bharata, as he careered in diverse courses, presented a highly beautiful spectacle. Both bent upon carefully protecting themselves, as they approached, they repeatedly mangled each other like two cats fighting for a piece of meat. Bhimasena performed diverse kinds of evolutions. He coursed in beautiful circles, advanced, and receded. He dealt blows and warded off those of his adversary, with wonderful activity. He took up various kinds of position (for attack and defence). He delivered attacks and avoided those of his antagonist. He ran at his foe, now turning to the right and now to the left. He advanced straight against the enemy. He made ruses for drawing his foe. He stood immovable, prepared for attacking his foe as soon as the latter would expose himself to attack. He circumambulated his foe, and prevented his foe from circumambulating him. He avoided the blows of his foe by moving away in bent postures or jumping aloft. He struck, coming up to his foe face to face, or dealt back-thrusts while moving away from him. Both accomplished in encounters with the mace, Bhima and Duryodhana thus careered and fought, and struck each other. Those two foremost ones of Kuru's race careered thus, each avoiding the other's blows. Indeed, those two mighty warriors thus coursed in circles and seemed to sport with each other. Displaying in that encounter their skill in battle, those two chastisers of foes sometimes suddenly attacked each other with their weapons, like two elephants approaching and attacking each other with their tusks. Covered with blood, they looked very beautiful, O monarch, on the field. Even thus occurred that battle, awfully and before the gaze of a large multitude, towards the close of the day, like the battle between Vritra and Vasava. Armed with maces, both began to career in circles. Duryodhana, O monarch, adopted the right mandala, while Bhimasena adopted the left mandala. While Bhima was thus careering in circles on the field of battle, Duryodhana, O monarch, suddenly struck him a fierce blow on one of his flanks. Struck by thy son, O sire, Bhima began to whirl his heavy mace for returning that blow. The spectators, O monarch, beheld that mace of Bhimasena look as terrible as Indra's thunder-bolt or Yama's uplifted bludgeon. Seeing Bhima whirl his mace, thy son, uplifting his own terrible weapon, struck him again. Loud was the sound, O Bharata, produced by the descent of thy son's mace. So quick was that descent that it generated a flame of fire in the welkin. Coursing in diverse kinds of circles, adopting each motion at the proper time, Suyodhana, possessed of great energy, once more seemed to prevail over Bhima. The massive mace of Bhimasena meanwhile, whirled with his whole force, produced a loud sound as also smoke and sparks and flames of fire. Beholding Bhimasena whirling his mace, Suyodhana also whirled his heavy and adamantine weapon and presented a highly beautiful aspect. Marking the violence of the wind produced by the whirl of Duryodhana's mace, a great fear entered the hearts of all the Pandus and the Somakas. Meanwhile those two chastisers of foes, displaying on every side their skill in battle, continued to strike each other with their maces, like two elephants approaching and striking each other with their tusks. Both of them, O monarch, covered with blood, looked highly beautiful. Even thus progressed that awful combat before the gaze of thousands of spectators at the close of day, like the fierce battle that took place between Vritra and Vasava. Beholding Bhima firmly stationed on the field, thy mighty son, careering in more beautiful motions, rushed towards that son of Kunti. Filled with wrath, Bhima struck the mace, endued with great impetuosity and adorned with gold, of the angry Duryodhana. A loud sound with sparks of fire was produced by that clash of the two maces which resembled the clash of two thunder-bolts from opposite directions. Hurled by Bhimasena, his impetuous mace, as it fell down, caused the very earth to tremble. The Kuru prince could not brook to see his own mace thus baffled in that attack. Indeed, he became filled with rage like an infuriated elephant at the sight of a rival elephant. Adopting the left mandala, O monarch, and whirling his mace, Suyodhana then, firmly resolved, struck the son of Kunti on the head with his weapon of terrible force. Thus struck by thy son, Bhima, the son of Pandu, trembled not, O monarch, at which all the spectators wondered exceedingly. That amazing patience, O king, of Bhimasena, who stirred not an inch though struck so violently, was applauded by all the warriors present there. Then Bhima of terrible prowess hurled at Duryodhana his own heavy and blazing mace adorned with gold. That blow the mighty and fearless Duryodhana warded off by his agility. Beholding this, great was the wonder that the spectators felt. That mace, hurled by Bhima, O king, as it fell baffled of effect, produced a loud sound like that of the thunderbolt and caused the very earth to tremble. Adopting the manoeuvre called Kausika, and repeatedly jumping up, Duryodhana, properly marking the descent of Bhima's mace, baffled the latter. Baffling Bhimasena thus, the Kuru king, endued with great strength, at last in rage struck the former on the chest. Struck very forcibly by thy son in that dreadful battle, Bhimasena became stupefied and for a time knew not what to do. At that time, O king, the Somakas and the Pandavas became greatly disappointed and very cheerless. Filled with rage at that blow, Bhima then rushed at thy son like an elephant rushing against an elephant. Indeed, with uplifted mace, Bhima rushed furiously at Duryodhana like a lion rushing against a wild elephant. Approaching the Kuru king, the son of Pandu, O monarch, accomplished in the use of the mace, began to whirl his weapon, taking aim at thy son. Bhimasena then struck Duryodhana on one of his flanks. Stupefied at that blow, the latter fell down on the earth, supporting himself on his knees. When that foremost one of Kuru's race fell upon his knees, a loud cry arose from among the Srinjayas, O ruler of the world! Hearing that loud uproar of the Srinjayas, O bull among men, thy son became filled with rage. The mighty-armed hero, rising up, began to breathe like a mighty snake, and seemed to burn Bhimasena by casting his glances upon him. That foremost one of Bharata's race then rushed at Bhimasena, as if he would that time crush the head of his antagonist in that battle. The high-souled Duryodhana of terrible prowess then struck the high-souled Bhimasena on the forehead. The latter, however, moved not an inch but stood immovable like a mountain. Thus struck in that battle, the son of Pritha, O monarch, looked beautiful, as he bled profusely, like an elephant of rent temples with juicy secretions trickling adown. The elder brother of Dhananjaya, then, that crusher of foes, taking up his hero-slaying mace made of iron and producing a sound loud as that of the thunder-bolt, struck his adversary with great force. Struck by Bhimasena, thy son fell down, his frame trembling all over, like a gigantic Sala in the forest, decked with flowers, uprooted by the violence of the tempest. Beholding thy son prostrated on the earth, the Pandavas became exceedingly glad and uttered loud cries. Recovering his consciousness, thy son then rose, like an elephant from a lake. That ever wrathful monarch and great car-warrior then careering with great skill, struck Bhimasena who was standing before him. At this, the son of Pandu, with weakened limbs, fell down on the earth.

"Having by his energy prostrated Bhimasena on the ground, the Kuru prince uttered a leonine roar. By the descent of his mace, whose violence resembled that of the thunder, he had fractured Bhima's coat of mail. A loud uproar was then heard in the welkin, made by the denizens of heaven and the Apsaras. A floral shower, emitting great fragrance, fell, rained by the celestials. Beholding Bhima prostrated on the earth and weakened in strength, and seeing his coat of mail laid open, a great fear entered the hearts of our foes. Recovering his senses in a moment, and wiping his face which had been dyed with blood, and mustering great patience, Vrikodara stood up, with rolling eyes steadying himself with great effort."

*****

Section 58

"Sanjaya said, 'Beholding that fight thus raging between those two foremost heroes of Kuru's race, Arjuna said unto Vasudeva, "Between these two, who, in thy opinion, is superior? Who amongst them hath what merit? Tell me this, O Janardana."

"'Vasudeva said, "The instruction received by them hath been equal. Bhima, however, is possessed of greater might, while the son of Dhritarashtra is possessed of greater skill and hath laboured more. If he were to fight fairly, Bhimasena will never succeed in winning the victory. If, however, he fights unfairly he will be surely able to slay Duryodhana. The Asuras were vanquished by the gods with the aid of deception. We have heard this. Virochana was vanquished by Shakra with the aid of deception. The slayer of Vala deprived Vritra of his energy by an act of deception. Therefore, let Bhimasena put forth his prowess, aided by deception! At the time of the gambling, O Dhananjaya, Bhima vowed to break the thighs of Suyodhana with his mace in battle. Let this crusher of foes, therefore, accomplish that vow of his. Let him with deception, slay the Kuru king who is full of deception. If Bhima, depending upon his might alone, were to fight fairly, king Yudhishthira will have to incur great danger. I tell thee again, O son of Pandu, listen to me. It is through the fault of king Yudhishthira alone that danger hath once more overtaken us! Having achieved great feats by the slaughter of Bhishma and the other Kurus, the king had won victory and fame and had almost attained the end of the hostilities. Having thus obtained the victory, he placed himself once more in a situation of doubt and peril. This has been an act of great folly on the part of Yudhishthira, O Pandava, since he hath made the result of the battle depend upon the victory or the defeat of only one warrior! Suyodhana is accomplished, he is a hero; he is again firmly resolved. This old verse uttered by Usanas hath been heard by us. Listen to me as I recite it to thee with its true sense and meaning! 'Those amongst the remnant of a hostile force broken flying away for life, that rally and come back to the fight, should always be feared, for they are firmly resolved and have but one purpose! Shakra himself, O Dhananjaya, cannot stand before them that rush in fury, having abandoned all hope of life. This Suyodhana had broken and fled. All his troops had been killed. He had entered the depths of a lake. He had been defeated and, therefore, he had desired to retire into the woods, having become hopeless of retaining his kingdom. What man is there, possessed of any wisdom, that would challenge such a person to a single combat? I do not know whether Duryodhana may not succeed in snatching the kingdom that had already become ours! For full thirteen years he practised with the mace with great resolution. Even now, for slaying Bhimasena, he jumpeth up and leapeth transversely! If the mighty-armed Bhima does not slay him unfairly, the son of Dhritarashtra will surely remain king!" Having heard those words of the high-souled Keshava, Dhananjaya struck his own left thigh before the eyes of Bhimasena. Understanding that sign, Bhima began to career with his uplifted mace, making many a beautiful circle and many a Yomaka and other kinds of manoeuvres. Sometimes adopting the right mandala, sometimes the left mandala, and sometimes the motion called Gomutraka, the son of Pandu began to career, O king, stupefying his foe. Similarly, thy son, O monarch, who was well conversant with encounters with the mace, careered beautifully and with great activity, for slaying Bhimasena. Whirling their terrible maces which were smeared with sandal paste and other perfumed unguents, the two heroes, desirous of reaching the end of their hostilities, careered in that battle like two angry Yamas. Desirous of slaying each other, those two foremost of men, possessed of great heroism, fought like two Garudas desirous of catching the same snake. While the king and Bhima careered in beautiful circles, their maces clashed, and sparks of fire were generated by those repeated clashes. Those two heroic and mighty warriors struck each other equally in that battle. They then resembled, O monarch, two oceans agitated by the tempest. Striking each other equally like two infuriated elephants, their clashing maces produced peals of thunder. During the progress of that dreadful and fierce battle at close quarters, both those chastisers of foes, while battling, became fatigued. Having rested for a while, those two scorchers of foes, filled with rage and uplifting their maces, once more began to battle with each other. When by the repeated descents of their maces, O monarch, they mangled each other, the battle they fought became exceedingly dreadful and perfectly unrestrained. Rushing at each other in that encounter, those two heroes, possessed of eyes like those of bulls and endued with great activity, struck each other fiercely like two buffaloes in the mire. All their limbs mangled and bruised, and covered with blood from head to foot, they looked like a couple of Kinsukas on the breast of Himavat. During the progress of the encounter, when, Vrikodara (as a ruse) seemed to give Duryodhana an opportunity, the latter, smiling a little, advanced forward. Well-skilled in battle, the mighty Vrikodara, beholding his adversary come up, suddenly hurled his mace at him. Seeing the mace hurled at him, thy son, O monarch, moved away from that spot at which the weapon fell down baffled on the earth. Having warded off that blow, thy son, that foremost one of Kuru's race, quickly struck Bhimasena with his weapon. In consequence of the large quantity of blood drawn by that blow, as also owing to the violence itself of the blow, Bhimasena of immeasurable energy seemed to be stupefied. Duryodhana, however, knew not that the son of Pandu was so afflicted at that moment. Though deeply afflicted, Bhima sustained himself, summoning all his patience. Duryodhana, therefore, regarded him to be unmoved and ready to return the blow. It was for this that thy son did not then strike him again. Having rested for a little while, the valiant Bhimasena rushed furiously, O king, at Duryodhana who was standing near. Beholding Bhimasena of immeasurable energy filled with rage and rushing towards him, thy high-souled son, O bull of Bharata's race, desiring to baffle his blow, set his heart on the manoeuvre called Avasthana. He, therefore, desired to jump upwards, O monarch, for beguiling Vrikodara. Bhimasena fully understood the intentions of his adversary. Rushing, therefore, at him, with a loud leonine roar, he fiercely hurled his mace at the thighs of the Kuru king as the latter had jumped up for baffling the first aim. That mace, endued with the force of the thunder and hurled by Bhima of terrible feats, fractured the two handsome thighs of Duryodhana. That tiger among men, thy son, after his thighs had been broken by Bhimasena, fell down, causing the earth to echo with his fall. Fierce winds began to blow, with loud sounds at repeated intervals. Showers of dust fell. The earth, with her trees and plants and mountains, began to tremble. Upon the fall of that hero who was the head of all monarchs on earth, fierce and fiery winds blew with a loud noise and with thunder falling frequently. Indeed, when that lord of earth fell, large meteors were seen to flash down from the sky. Bloody showers, as also showers of dust, fell, O Bharata! These were poured by Maghavat, upon the fall of thy son! A loud noise was heard, O bull of Bharata's race, in the welkin, made by the Yakshas, and the Rakshasas and the Pisachas. At that terrible sound, animals and birds, numbering in thousands, began to utter more frightful noise on every side. Those steeds and elephants and human beings that formed the (unslain) remnant of the (Pandava) host uttered loud cries when thy son fell. Loud also became the blare of conchs and the peal of drums and cymbals. A terrific noise seemed to come from within the bowels of the earth. Upon the fall of thy son, O monarch, headless beings of frightful forms, possessed of many legs and many arms, and inspiring all creatures with dread, began to dance and cover the earth on all sides. Warriors, O king, that stood with standards or weapons in their arms, began to tremble, O king, when thy son fell. Lakes and wells, O best of kings, vomited forth blood. Rivers of rapid currents flowed in opposite directions. Women seemed to look like men, and men to look like women at that hour, O king, when thy son Duryodhana fell! Beholding those wonderful portents, the Pancalas and the Pandavas, O bull of Bharata's race, became filled with anxiety. The gods and the Gandharvas went away to the regions they desired, talking, as they proceeded, of that wonderful battle between thy sons. Similarly the Siddhas, and the Charanas of the fleetest course, went to those places from which they had come, applauding those two lions among men."

*****

Section 59

"Sanjaya said, 'Beholding Duryodhana felled upon the earth like a gigantic Sala uprooted (by the tempest) the Pandavas became filled with joy. The Somakas also beheld, with hair standing on end, the Kuru king felled upon the earth like an infuriated elephant felled by a lion. Having struck Duryodhana down, the valiant Bhimasena, approaching the Kuru chief, addressed him, saying, "O wretch, formerly laughing at the disrobed Draupadi in the midst of the assembly, thou hadst, O fool, addressed us as 'Cow, Cow!' Bear now the fruit of that insult!" Having said these words, he touched the head of his fallen foe with his left foot. Indeed, he struck the head of that lion among kings with his foot. With eyes red in wrath, Bhimasena, that grinder of hostile armies, once more said these words. Listen to them, O monarch! "They that danced at us insultingly, saying, 'Cow, Cow!' we shall now dance at them, uttering the same words, 'Cow, Cow!' We have no guile, no fire, no match, at dice, no deception! Depending upon the might of our own arms we resist and check our foes!" Having attained to the other shores of those fierce hostilities, Vrikodara once more laughingly said these words slowly unto Yudhishthira and Keshava and Srinjaya and Dhananjaya and the two sons of Madri, "They that had dragged Draupadi, while ill, into the assembly and had disrobed her there, behold those Dhartarashtras slain in battle by the Pandavas through the ascetic penances of Yajnasena's daughter! Those wicked-hearted sons of king Dhritarashtra who had called us 'Sesame seeds without kernel,' have all been slain by us with their relatives and followers! It matters little whether (as a consequence of those deeds) we go to heaven or fall into hell!" Once more, uplifting the mace that lay on his shoulders, he struck with his left foot the head of the monarch who was prostrate on the earth, and addressing the deceitful Duryodhana, said these words. Many of the foremost warriors among the Somakas, who were all of righteous souls, beholding the foot of the rejoicing Bhimasena of narrow heart placed upon the head of that foremost one of Kuru's race, did not at all approve of it. While Vrikodara, after having struck down thy son, was thus bragging and dancing madly, king Yudhishthira addressed him, saying, "Thou hast paid off thy hostility (towards Duryodhana) and accomplished thy vow by a fair or an unfair act! Cease now, O Bhima! Do not crush his head with thy foot! Do not act sinfully! Duryodhana is a king! He is, again, thy kinsman! He is fallen! This conduct of thine, O sinless one, is not proper. Duryodhana was the lord of eleven Akshauhinis of troops. He was the king of the Kurus. Do not, O Bhima, touch a king and a kinsman with thy foot. His kinsmen are slain. His friends and counsellors are gone. His troops have been exterminated. He has been struck down in battle. He is to be pitied in every respect. He deserves not to be insulted, for remember that he is a king. He is ruined. His friends and kinsmen have been slain. His brothers have been killed. His sons too have been slain. His funeral cake hath been taken away. He is our brother. This that thou doest unto him is not proper. 'Bhimasena is a man of righteous behaviour': people used to say this before of thee! Why then, O Bhimasena, dost thou insult the king in this way?" Having said these words unto Bhimasena, Yudhishthira, with voice choked in tears, and afflicted with grief, approached Duryodhana, that chastiser of foes, and said unto him, "O sire, thou shouldst not give way to anger nor grieve for thyself. Without doubt thou bearest the dreadful consequences of thy own former acts. Without doubt this sad and woeful result had been ordained by the Creator himself, that we should injure thee and thou shouldst injure us, O foremost one of Kuru's race! Through thy own fault this great calamity has come upon thee, due to avarice and pride and folly, O Bharata! Having caused thy companions and brothers and sires and sons and grandsons and others to be all slain, thou comest now by thy own death. In consequence of thy fault, thy brothers, mighty car-warriors all, and thy kinsmen have been slain by us. I think all this to be the work of irresistible Destiny. Thou art not to be pitied. On the other hand, thy death, O sinless one, is enviable. It is we that deserve to be pitied in every respect, O Kaurava! We shall have to drag on a miserable existence, reft of all our dear friends and kinsmen. Alas, how shall I behold the widows, overwhelmed with grief and deprived of their senses by sorrow, of my brothers and sons and grandsons! Thou, O king, departest from this world! Thou art sure to have thy residence in heaven! We, on the other hand, shall be reckoned as creatures of hell, and shall continue to suffer the most poignant grief! The grief-afflicted wives of Dhritarashtra's sons and grandsons, those widows crushed with sorrow, will without doubt, curse us all!" Having said these words, Dharma's royal son, Yudhishthira, deeply afflicted with grief, began to breathe hard and indulge in lamentations.'"

*****

Section 60

"Dhritarashtra said, 'Beholding the (Kuru) king struck down unfairly, what O Suta, did the mighty Baladeva, that foremost one of Yadu's race, say? Tell me, O Sanjaya, what Rohini's son, well-skilled in encounters with the mace and well acquainted with all its rules, did on that occasion!'

"Sanjaya said, 'Beholding thy son struck at the thighs, the mighty Rama, that foremost of smiters, became exceedingly angry. Raising his arms aloft the hero having the plough for his weapon, in a voice of deep sorrow, said in the midst of those kings, "Oh, fie on Bhima, fie on Bhima! Oh, fie, that in such a fair fight a blow hath been struck below the navel! Never before hath such an act as Vrikodara hath done been witnessed in an encounter with the mace! No limb below the navel should be struck. This is the precept laid down in treatises! This Bhima, however, is an ignorant wretch, unacquainted with the truths of treatises! He, therefore, acteth as he likes!" While uttering these words, Rama gave way to great wrath. The mighty Baladeva then, uplifting his plough, rushed towards Bhimasena! The form of that high-souled warrior of uplifted arms then became like that of the gigantic mountains of Kailasa variegated with diverse kinds of metals. The mighty Keshava, however, ever bending with humanity, seized the rushing Rama encircling him with his massive and well-rounded arms. Those two foremost heroes of Yadu's race, the one dark in complexion and the other fair, looked exceedingly beautiful at that moment, like the Sun and the Moon, O king, on the evening sky! For pacifying the angry Rama, Keshava addressed him, saying, "There are six kinds of advancement that a person may have: one's own advancement, the advancement of one's friends, the advancement of one's friends', the decay of one's enemy, the decay of one's enemy's friends, and the decay of one's enemy's friends' friends. When reverses happen to one's own self or to one's friends, one should then understand that one's fall is at hand and, therefore, one should at such times look for the means of applying a remedy. The Pandavas of unsullied prowess are our natural friends. They are the children of our own sire's sister! They had been greatly afflicted by their foes! The accomplishment of one's vow is one's duty. Formerly Bhima had vowed in the midst of the assembly that he would in great battle break with his mace the thighs of Duryodhana. The great Rishi Maitreya also, O scorcher of foes, had formerly cursed Duryodhana, saying, 'Bhima will, with his mace, break thy thighs!' In consequence of all this, I do not see any fault in Bhima! Do not give way to wrath, O slayer of Pralamva! Our relationship with the Pandavas is founded upon birth and blood, as also upon an attraction of hearts. In their growth is our growth. Do not, therefore, give way to wrath, O bull among men!" Hearing these words of Vasudeva the wielder of the plough, who was conversant with rules of morality, said, "Morality is well practised by the good. Morality, however, is always afflicted by two things, the desire of Profit entertained by those that covet it, and the desire for Pleasure cherished by those that are wedded to it. Whoever without afflicting Morality and Profit, or Morality and Pleasure, or Pleasure and Profit, followeth all three--Morality, Profit and Pleasure--always succeeds in obtaining great happiness. In consequence, however, of morality being afflicted by Bhimasena, this harmony of which I have spoken hath been disturbed, whatever, O Govinda, thou mayst tell me!" Krishna replied, saying, "Thou art always described as bereft of wrath, and righteous-souled and devoted to righteousness! Calm thyself, therefore, and do not give way to wrath! Know that the Kali age is at hand. Remember also the vow made by the son of Pandu! Let, therefore, the son of Pandu be regarded to have paid off the debt he owed to his hostility and to have fulfilled his vow!"

"Sanjaya continued, 'Hearing this fallacious discourse from Keshava, O king, Rama failed to dispel his wrath and became cheerful. He then said in that assembly, "Having unfairly slain king Suyodhana of righteous soul, the son of Pandu shall be reputed in the world as a crooked warrior! The righteous-souled Duryodhana, on the other hand, shall obtain eternal blessedness! Dhritarashtra's royal son, that ruler of men, who hath been struck down, is a fair warrior. Having made every arrangement for the Sacrifice of battle and having undergone the initiatory ceremonies on the field, and, lastly, having poured his life as a libation upon the fire represented by his foes, Duryodhana has fairly completed his sacrifice by the final ablutions represented by the attainment of glory!" Having said these words, the valiant son of Rohini, looking like the crest of a white cloud, ascended his car and proceeded towards Dwaraka. The Pancalas with the Vrishnis, as also the Pandavas, O monarch, became rather cheerless after Rama had set out for Dwaravati. Then Vasudeva, approaching Yudhishthira who was exceedingly melancholy and filled with anxiety, and who hung down his head and knew not what to do in consequence of his deep affliction, said unto him these words:

"'Vasudeva said, "O Yudhishthira the just, why dost thou sanction this unrighteous act, since thou permittest the head of the insensible and fallen Duryodhana whose kinsmen and friends have all been slain to be thus struck by Bhima with his foot. Conversant with the ways of morality, why dost thou, O king, witness this act with indifference?"

"'Yudhishthira answered, "This act, O Krishna, done from wrath, of Vrikodara's touching the head of the king with his foot, is not agreeable to me, nor am I glad at this extermination of my race! By guile were we always deceived by the sons of Dhritarashtra! Many were the cruel words they spoke to us. We were again exiled into the woods by them. Great is the grief on account of all those acts that is in Bhimasena's heart! Reflecting on all this, O thou of Vrishni's race, I looked on with indifference! Having slain the covetous Duryodhana bereft of wisdom and enslaved by his passions, let the son of Pandu gratify his desire, be it righteousness or unrighteousness!"

"Sanjaya continued, 'After Yudhishthira had said this, Vasudeva, that perpetuator of Yadu's race, said with difficulty, "Let it be so!" Indeed, after Vasudeva had been addressed in those words by Yudhishthira, the former, who, always wished what was agreeable to and beneficial for Bhima, approved all those acts that Bhima had done in battle. Having struck down thy son in battle, the wrathful Bhimasena, his heart filled with joy, stood with joined hands before Yudhishthira and saluted him in proper form. With eyes expanded in delight and proud of the victory he had won, Vrikodara of great energy, O king, addressed his eldest brother, saying, "The Earth is today thine, O king, without brawls to disturb her and with all her thorns removed! Rule over her, O monarch, and observe the duties of thy order! He who was the cause of these hostilities and who fomented them by means of his guile, that wretched wight fond of deception, lieth, struck down, on the bare ground, O lord of earth! All these wretches headed by Duhshasana, who used to utter cruel words, as also those other foes of thine, the son of Radha, and Shakuni, have been slain! Teeming with all kinds of gems, the Earth, with her forests and mountains, O monarch, once more cometh to thee that hast no foes alive!"

"'Yudhishthira said, "Hostilities have come to an end! King Suyodhana hath been struck down! The earth hath been conquered (by us), ourselves having acted according to the counsels of Krishna! By good luck, thou hast paid off thy debt to thy mother and to thy wrath! By good luck, thou hast been victorious, O invincible hero, and by good luck, thy foe hath been slain!"'"

*****

Section 61

"Dhritarashtra said, 'Beholding Duryodhana struck down in battle by Bhimasena, what, O Sanjaya, did the Pandavas and the Srinjayas do?'

"Sanjaya said, 'Beholding Duryodhana slain by Bhimasena in battle, O king, like a wild elephant slain by a lion, the Pandavas with Krishna became filled with delight. The Pancalas and the Srinjayas also, upon the fall of the Kuru king, waved their upper garments (in the air) and uttered leonine roars. The very Earth seemed to be unable to bear those rejoicing warriors. Some stretched their bows; others drew their bowstrings. Some blew their huge conchs; others beat their drums. Some sported and jumped about, while some amongst thy foes laughed aloud. Many heroes repeatedly said these words unto Bhimasena, "Exceedingly difficult and great hath been the fears that thou hast achieved today in battle, by having struck down the Kuru king, himself a great warrior, with thy mace! All these men regard this slaughter of the foe by thee to be like that of Vritra by Indra himself! Who else, save thyself, O Vrikodara, could slay the heroic Duryodhana while careering in diverse kinds of motion and performing all the wheeling manoeuvres (characteristic of such encounters)? Thou hast now reached the other shore of these hostilities, that other shore which none else could reach. This feat that thou hast achieved is incapable of being achieved by any other warriors. By good luck, thou hast, O hero, like an infuriated elephant, crushed with thy foot the head of Duryodhana on the field of battle! Having fought a wonderful battle, by good luck, O sinless one, thou hast quaffed the blood of Duhshasana, like a lion quaffing the blood of a buffalo! By good luck, thou hast, by thy own energy, placed thy foot on the head of all those that had injured the righteous-souled king Yudhishthira! In consequence of having vanquished thy foes and of thy having slain Duryodhana, by good luck, O Bhima, thy fame hath spread over the whole world! Bards and eulogists applauded Shakra after the fall of Vritra, even as we are now applauding thee, O Bharata, after the fall of thy foes! Know, O Bharata, that the joy we felt upon the fall of Duryodhana hath not yet abated in the least!" Even these were the words addressed to Bhimasena by the assembled eulogists on that occasion! Whilst those tigers among men, the

Pancalas and the Pandavas, all filled with delight were indulging in such language, the slayer of Madhu addressed them, saying, "You rulers of men, it is not proper to slay a slain foe with such cruel speeches repeatedly uttered. This wight of wicked understanding hath already been slain. This sinful, shameless, and covetous wretch, surrounded by sinful counsellors and ever regardless of the advice of wise friends, met with his death even when he refused, though repeatedly urged to contrary by Vidura and Drona and Kripa and Sanjaya, to give unto the sons of Pandu their paternal share in the kingdom which they had solicited at his hands! This wretch is not now fit to be regarded either as a friend or a foe! What use in spending bitter breath upon one who hath now become a piece of wood! Mount your cars quickly, ye kings, for we should leave this place! By good luck, this sinful wretch hath been slain with his counsellors and kinsmen and friends!" Hearing these rebukes from Krishna, king Duryodhana, O monarch, gave way to wrath and endeavoured to rise. Sitting on his haunches and supporting himself on his two arms, he contracted his eyebrows and cast angry glances at Vasudeva. The form then of Duryodhana whose body was half raised looked like that of a poisonous snake, O Bharata, shorn of its tail. Disregarding his poignant and unbearable pains, Duryodhana began to afflict Vasudeva with keen and bitter words, "O son of Kansa's slave, thou hast, it seems, no shame, for hast thou forgotten that I have been struck down most unfairly, judged by the rules that prevail in encounters with the mace? It was thou who unfairly caused this act by reminding Bhima with a hint about the breaking of my thighs! Dost thou think I did not mark it when Arjuna (acting under thy advice) hinted it to Bhima? Having caused thousands of kings, who always fought fairly, to be slain through diverse kinds of unfair means, feelest thou no shame or no abhorrence for those acts? Day after day having caused a great carnage of heroic warriors, thou causedst the grandsire to be slain by placing Shikhandi to the fore! Having again caused an elephant of the name of Ashvatthama to be slain, O thou of wicked understanding, thou causedst the preceptor to lay aside his weapons. Thinkest thou that this is not known to me! While again that valiant hero was about to be slain this cruel Dhrishtadyumna, thou didst not dissuade the latter! The dart that had been begged (of Shakra as a boon) by Karna for the slaughter of Arjuna was baffled by thee through Ghatotkacha! Who is there that is more sinful than thou? Similarly, the mighty Bhurishrava, with one of his arms lopped off and while observant of the Praya vow, was caused to be slain by thee through the agency of the high-souled Satyaki. Karna had done a great feat for vanquishing Partha. Thou, however, causedst Aswasena, the son of that prince of snakes (Takshaka), to be baffled in achieving his purpose! When again the wheel of Karna's car sank in mire and Karna was afflicted with calamity and almost vanquished on that account, when, indeed, that foremost of men became anxious to liberate his wheel, thou causedst that Karna to be then slain! If ye had fought me and Karna and Bhishma and Drona by fair means, victory then, without doubt, would never have been yours. By adopting the most crooked and unrighteous of means thou hast caused many kings observant of the duties of their order and ourselves also to be slain!'

"'Vasudeva said, "Thou, O son of Gandhari, hast been slain with thy brothers, sons, kinsmen, friends, and followers, only in consequence of the sinful path in which thou hast trod! Through thy evil acts those two heroes, Bhishma and Drona, have been slain! Karna too hath been slain for having imitated thy behaviour! Solicited by me, O fool, thou didst not, from avarice, give the Pandavas their paternal share, acting according to the counsels of Shakuni! Thou gavest poison to Bhimasena! Thou hadst, also, O thou of wicked understanding, endeavoured to burn all the Pandavas with their mother at the palace of lac! On the occasion also of the gambling, thou hadst persecuted the daughter of Yajnasena, while in her season, in the midst of the assembly! Shameless as thou art, even then thou becamest worthy of being slain! Thou hadst, through Subala's son well-versed in dice, unfairly vanquished the virtuous Yudhishthira who was unskilled in gambling! For that art thou slain! Through the sinful Jayadratha again, Krishna was on another occasion persecuted when the Pandavas, her lords, had gone out hunting towards the hermitage of Trinavindu! Causing Abhimanyu, who was a child and alone, to be surrounded by many, thou didst slay that hero. It is in consequence of that fault, O sinful wretch, that thou art slain! All those unrighteous acts that thou sayest have been perpetrated by us, have in reality been perpetrated by thee in consequence of thy sinful nature! Thou didst never listen to the counsels of Brihaspati and Usanas! Thou didst never wait upon the old! Thou didst never hear beneficial words! Enslaved by ungovernable covetousness and thirst of gain, thou didst perpetrate many unrighteous acts! Bear now the consequences of those acts of thine!"

"'Duryodhana said, "I have studied, made presents according to the ordinance, governed the wide Earth with her seas, and stood over the heads of my foes! Who is there so fortunate as myself! That end again which is courted by Kshatriyas observant of the duties of their own order, death in battle, hath become mine. Who, therefore, is so fortunate as myself? Human enjoyments such as were worthy of the very gods and such as could with difficulty be obtained by other kings, had been mine. Prosperity of the very highest kind had been attained by me! Who then is so fortunate as myself? With all my well-wishers, and my younger brothers, I am going to heaven, O thou of unfading glory! As regards yourselves, with your purposes unachieved and torn by grief, live ye in this unhappy world!"'

"Sanjaya continued, 'Upon the conclusion of these words of the intelligent king of the Kurus, a thick shower of fragrant flowers fell from the sky. The Gandharvas played upon many charming musical instruments. The Apsaras in a chorus sang the glory of king Duryodhana. The Siddhas uttered loud sound to the effect, "Praise be to king Duryodhana!" Fragrant and delicious breezes mildly blew on every side. All the quarters became clear and the firmament looked blue as the lapis lazuli. Beholding these exceedingly wonderful things and this worship offered to Duryodhana, the Pandavas headed by Vasudeva became ashamed. Hearing (invisible beings cry out) that Bhishma and Drona and Karna and Bhurishrava were slain unrighteously, they became afflicted with grief and wept in sorrow. Beholding the Pandavas filled with anxiety and grief, Krishna addressed them in a voice deep as that of the clouds or the drum, saying, "All of them were great car-warriors and exceedingly quick in the use of weapons! If ye had put forth all your prowess, even then ye could never have slain them in battle by fighting fairly! King Duryodhana also could never be slain in a fair encounter! The same is the case with all those mighty car-warriors headed by Bhishma! From desire of doing good to you, I repeatedly applied my powers of illusion and caused them to be slain by diverse means in battle. If I had not adopted such deceitful ways in battle, victory would never have been yours, nor kingdom, nor wealth! Those four were very high-souled warriors and regarded as Atirathas in the world. The very Regents of the Earth could not slay them in fair fight! Similarly, the son of Dhritarashtra, though fatigued when armed with the mace, could not be slain in fair fight by Yama himself armed with his bludgeon! You should not take it to heart that this foe of yours hath been slain deceitfully. When the number of one's foes becomes great, then destruction should be effected by contrivances and means. The gods themselves, in slaying the Asuras, have trod the same way. That way, therefore, that hath been trod by the gods, may be trod by all. We have been crowned with success. It is evening. We had better depart to our tents. Let us all, ye kings, take rest with our steeds and elephants and cars." Hearing these words of Vasudeva, the Pandavas and the Pancalas, filled with delight, roared like a multitude of lions. All of them blew their conchs and Jadava himself blew Panchajanya, filled with joy, O bull among men, at the sight of Duryodhana struck down in battle.'"

*****

Section 62

Sanjaya said, "All those kings, possessed of arms that resembled spiked bludgeons, then proceeded towards their tents, filled with joy and blowing their conchs on their way. The Pandavas also, O monarch, proceeded towards our encampment. The great bowman Yuyutsu followed them, as also Satyaki, and Dhrishtadyumna, and Shikhandi, and the five sons of Draupadi. The other great bowmen also proceeded towards our tents. The Parthas then entered the tent of Duryodhana, shorn of its splendours and reft of its lord and looking like an arena of amusement after it has been deserted by spectators. Indeed, that pavilion looked like a city reft of festivities, or a lake without its elephant. It then swarmed with women and eunuchs and certain aged counsellors. Duryodhana and other heroes, attired in robes dyed in yellow, formerly used, O king, to wait reverentially, with joined hands, on those old counsellors.

Arrived at the pavilion of the Kuru king, the Pandavas, those foremost of car-warriors, O monarch, dismounted from their cars. At that time, always engaged, O bull of Bharata's race, in the good of his friend, Keshava, addressed the wielder of gandiva, saying, "Take down thy gandiva as also the two inexhaustible quivers. I shall dismount after thee, O best of the Bharatas! Get thee down, for this is for thy good, O sinless one!"

Pandu's brave son Dhananjaya did as he was directed. The intelligent Krishna, abandoning the reins of the steeds, then dismounted from the car of Dhananjaya. After the high-souled Lord of all creatures had dismounted from that car, the celestial Ape that topped the mantle of Arjuna's vehicle, disappeared there and then. The top of the vehicle, which had before been burnt by Drona and Karna with their celestial weapons, quickly blazed forth to ashes, O king, without any visible fire having been in sight. Indeed, the car of Dhananjaya, with its quick pairs of steeds, yoke, and shaft, fell down, reduced to ashes.

Beholding the vehicle thus reduced to ashes, O lord, the sons of Pandu became filled with wonder, and Arjuna, O king, having saluted Krishna and bowed unto him, said these words, with joined hands and in an affectionate voice, 'O Govinda, O divine one, for what reason hath this car been consumed by fire? What is this highly wonderful incident that has happened before our eyes! O thou of mighty arms, if thou thinkest that I can listen to it without harm, then tell me everything.'

Vasudeva said, 'That car, O Arjuna, had before been consumed by diverse kinds of weapons. It was because I had sat upon it during battle that it did not fall into pieces, O scorcher of foes! Previously consumed by the energy of brahmastra, it has been reduced to ashes upon my abandoning it after attainment by thee of thy objects!'

Then, with a little pride, that slayer of foes, the divine Keshava, embracing king Yudhishthira, said unto him, 'By good luck, thou hast won the victory, O son of Kunti! By good luck, thy foes have been vanquished! By good luck, the wielder of gandiva, Bhimasena the son of Pandu, thyself, O king, and the two sons of Madri have escaped with life from this battle so destructive of heroes, and have escaped after having slain all your foes! Quickly do that, O Bharata, which should now be done by thee!

After I had arrived at Upaplavya, thyself, approaching me, with the wielder of gandiva in thy company, gavest me honey and the customary ingredients, and saidst these words, O Lord: 'This Dhananjaya, O Krishna, is thy brother and friend! He should, therefore, be protected by thee in all dangers!' After thou didst say these words, I answered thee, saying, 'So be it!'

That Savyasaci hath been protected by me. Victory also hath been thine, O king! With his brothers, O king of kings, that hero of true prowess hath come out of this dreadful battle, so destructive of heroes, with life!' Thus addressed by Krishna, King Yudhishthira the just, with hair standing on end, O monarch, said these words unto Janardana:

Yudhishthira said, "Who else save thee, O grinder of foes, not excepting the thunder-wielding Purandara himself, could have withstood the brahmastras hurled by Drona and Karna! It was through thy grace that the samsaptakas were vanquished! It was through thy grace that Partha had never to turn back from even the fiercest of encounters! Similarly, it was through thy grace, O mighty-armed one, that I myself, with my posterity, have, by accomplishing diverse acts one after another, obtained the auspicious end of prowess and energy! At Upaplavya, the great rishi Krishna-Dvaipayana told me that thither is Krishna where righteousness is, and thither is victory where Krishna is!'"

Sanjaya continued, "After this conversation, those heroes entered thy encampment and obtained the military chest, many jewels, and much wealth. And they also obtained silver and gold and gems and pearls and many costly ornaments and blankets and skins, and innumerable slaves male and female, and many other things necessary for sovereignty. Having obtained that inexhaustible wealth belonging to thee, O bull of Bharata's race, those highly blessed ones, whose foe had been slain, uttered loud cries of exultation. Having unyoked their animals, the Pandavas and Satyaki remained there awhile for resting themselves.

Then Vasudeva of great renown said, 'We should, as an initiatory act of blessedness, remain out of the camp for this night.' Answering, 'So be it!' the Pandavas and Satyaki, accompanied by Vasudeva, went out of the camp for the sake of doing that which was regarded as an auspicious act. Arrived on the banks of the sacred stream Oghavati, O king, the Pandavas, reft of foes, took up their quarters there for that night!

They despatched Keshava of Yadu's race to Hastinapura. Vasudeva of great prowess, causing Daruka to get upon his car, proceeded very quickly to that place where the royal son of Ambika was. While about to start on his car having Shaibya and Sugriva (and the others) yoked unto it, (the Pandavas) said unto him, 'Comfort the helpless Gandhari who hath lost all her sons!' Thus addressed by the Pandavas, that chief of the Satvatas then proceeded towards Hastinapura and arrived at the presence of Gandhari who had lost all her sons in the war.'"

*****

Section 63

Janamejaya said, "For what reason did that tiger among kings, Yudhishthira the just, despatch that scorcher of foes, Vasudeva, unto Gandhari? Krishna had at first gone to the Kauravas for the sake of bringing about peace. He did not obtain the fruition of his wishes. In consequence of this the battle took place. When all the warriors were slain and Duryodhana was struck down, when in consequence of the battle the empire of Pandu's son became perfectly foeless, when all the (Kuru) camp became empty, all its inmates having fled, when great renown was won by the son of Pandu, what, O regenerate one, was the cause for which Krishna had once again to go to Hastinapura? It seems to me, O Brahmana, that the cause could not be a light one, for it was Janardana of immeasurable soul who had himself to make the journey! O foremost of all Adhyaryus, tell me in detail what the cause was for undertaking such a mission!"

Vaishampayana said, "The question thou askest me, O king, is, indeed, worthy of thee! I will tell thee everything truly as it occurred, O bull of Bharata's race! Beholding Duryodhana, the mighty son of Dhritarashtra, struck down by Bhimasena in contravention of the rules of fair fight, in fact, beholding the Kuru king slain unfairly, O Bharata, Yudhishthira, O monarch, became filled with great fear, at the thought of the highly blessed Gandhari possessed of ascetic merit. "She hath undergone severe ascetic austerities and can, therefore, consume the three worlds," even thus thought the son of Pandu. By sending Krishna, Gandhari, blazing with wrath, would be comforted before Yudhishthira's own arrival. "Hearing of the death of her son brought to such a plight by ourselves, she will, in wrath, with the fire of her mind, reduce us to ashes! How will Gandhari endure such poignant grief, after she hears her son, who always fought fairly, slain unfairly by us?" Having reflected in this strain for a long while, king Yudhishthira the just, filled with fear and grief, said these words unto Vasudeva: "Through thy grace, O Govinda, my kingdom hath been reft of thorns! That which we could not in imagination even aspire to obtain hath now become ours, O thou of unfading glory! Before my eyes, O mighty-armed one, making the very hair stand on end, violent were the blows that thou hadst to bear, O delighter of the Yadavas! In the battle between the gods and the Asuras, thou hadst, in days of old, lent thy aid for the destruction of the foes of the gods and those foes were slain! In the same way, O mighty-armed one, thou hast given us aid, O thou of unfading glory! By agreeing to act as our charioteer, O thou of Vrishni's race, thou hast all along protected us! If thou hadst not been the protector of Phalguna in dreadful battle, how could then this sea of troops have been capable of being vanquished? Many were the blows of the mace, and many were the strokes of spiked bludgeons and darts and sharp arrows and lances and battle axes, that have been endured by thee! For our sake, O Krishna, thou hadst also to hear many harsh words and endure the fall, violent as the thunder, of weapons in battle! In consequence of Duryodhana's slaughter, all this has not been fruitless, O thou of unfading glory! Act thou again in such a way that the fruit of all those acts may not be destroyed! Although victory hath been ours, O Krishna, our heart, however, is yet trembling in doubt! Know, O Madhava, that Gandhari's wrath, O mighty-armed one, hath been provoked! That highly-blessed lady is always emaciating herself with the austerest of penances! Hearing of the slaughter of her sons and grandsons, she will, without doubt, consume us to ashes! It is time, O hero, I think, for pacifying her! Except thee, O foremost of men, what other person is there that is able to even behold that lady of eyes red like copper in wrath and exceedingly afflicted with the ills that have befallen her children? That thou shouldst go there, O Madhava, is what I think to be proper, for pacifying Gandhari, O chastiser of foes, who is blazing with wrath! Thou art the Creator and the Destroyer. Thou art the first cause of all the worlds thyself being eternal! By words fraught with reasons, visible and invisible that are all the result of time, thou wilt quickly, O thou of great wisdom, be able to pacify Gandhari! Our grandsire, thy holy Krishna-Dvaipayana, will be there. O mighty-armed one, it is thy duty to dispel, by all means in thy power, the wrath of Gandhari!" Hearing these words of king Yudhishthira the just, the perpetuator of Yadu's race, summoning Daruka, said, "Let my car be equipped!" Having received Keshava's command, Daruka in great haste, returned and represented unto his high-souled master that the car was ready. That scorcher of foes and chief of Yadu's race, the lord Keshava, having mounted the car, proceeded with great haste to the city of the Kurus. The adorable Madhava then, riding on his vehicle, proceeded, and arriving at the city called after the elephant entered it. Causing the city to resound with the rattle of his car-wheels as he entered it, he sent word to Dhritarashtra and then alighted from his vehicle and entered the palace of the old king. He there beheld that best of Rishis, (Dvaipayana) arrived before him. Janardana, embracing the feet of both Vyasa and Dhritarashtra, quietly saluted Gandhari also. Then the foremost of the Yadavas, Vishnu seizing Dhritarashtra by the hand, O monarch, began to weep melodiously. Having shed tears for a while from sorrow, he washed his eyes and his face with water according to rules. That chastiser of foes then said these softly flowing words unto Dhritarashtra, "Nothing is unknown to thee, O Bharata, about the past and the future! Thou art well-acquainted, O lord, with the course of time! From a regard for thee, the Pandavas had endeavoured to prevent the destruction of their race and the extermination of Kshatriyas, O Bharata! Having made an understanding with his brothers, the virtuous Yudhishthira had lived peacefully. He even went to exile after defeat at unfair dice! With his brothers he led a life of concealment, attired in various disguises. They also every day got into diverse other woes as if they were quite helpless! On the eve of battle I myself came and in the presence of all men begged of thee only five villages. Afflicted by Time, and moved by covetousness, thou didst not grant my request. Through thy fault, O king, all the Kshatriya race hath been exterminated! Bhishma, and Somadatta, and Valhika, and Kripa, and Drona and his son, and the wise Vidura, always solicited thee for peace. Thou didst not, however, follow their counsels! Everyone, it seems, when afflicted by Time, is stupefied, O Bharata, since even thou, O king, as regards this matter, did act so foolishly! What else can it be but the effect of Time? Indeed, Destiny is supreme! Do not, O thou of great wisdom, impute any fault to the Pandavas! The smallest transgression is not discernible in the high-souled Pandavas, judged by the rules of morality or reason or affection, O scorcher of foes! Knowing all this to be the fruit of thy own fault, it behoveth thee not to cherish any ill-feeling towards the Pandavas! Race, line, funeral cake, and what else depends upon offspring, now depend on the Pandavas as regards both thyself and Gandhari! Thyself, O tiger among the Kurus, and the renowned Gandhari also, should not harbour malice towards the Pandavas. Reflecting upon all this, and thinking also of thy own transgressions, cherish good feeling towards the Pandavas, I bow to thee, O bull of Bharata's race! Thou knowest, O mighty-armed one, what the devotion is of king Yudhishthira and what his affection is towards thee, O tiger among kings! Having caused this slaughter of even foes that wronged him so, he is burning day and night, and hath not succeeded in obtaining peace of mind! That tiger among men, grieving for thee and for Gandhari, faileth to obtain any happiness. Overwhelmed with shame he cometh not before thee that art burning with grief on account of thy children and whose understanding and senses have been agitated by that grief!" Having said these words unto Dhritarashtra, that foremost one of Yadu's race, O monarch, addressed the grief-stricken Gandhari in these words of high import: "O daughter of Subala, thou of excellent vows, listen to what I say! O auspicious dame, there is now no lady like thee in the world! Thou rememberest, O queen, those words that thou spokest in the assembly in my presence, those words fraught with righteousness and that were beneficial to both parties, which thy sons, O auspicious lady, did not obey! Duryodhana who coveted victory was addressed by thee in bitter words! Thou toldst him then. 'Listen, O fool, to these words of mine: "thither is victory where righteousness is."' Those words of thine, O princess, have now been accomplished! Knowing all this, O auspicious lady, do not set thy heart on sorrow. Let not thy heart incline towards the destruction of the Pandavas! In consequence of the strength of thy penances, thou art able, O highly blessed one, to burn, with thy eyes kindled with rage, the whole Earth with her mobile and immobile creatures!" Hearing these words of Vasudeva, Gandhari said, "It is even so, O Keshava, as thou sayest! My heart, burning in grief, has been unsteadied! After hearing thy words, however, that heart, O Janardana, hath again become steady. As regards the blind old king, now become child, thou, O foremost of men, with those heroes, the sons of Pandu, hast become his refuge!" Having said so much, Gandhari, burning in grief on account of the death of her sons, covered her face with her cloth and began to weep aloud. The mighty-armed lord Keshava then comforted the grief-stricken princess with words that were fraught with reasons drawn from visible instances. Having comforted Gandhari and Dhritarashtra, Keshava of Madhu's race came to know (by intuition) the evil that was meditated by Drona's son. Rising up in haste after worshipping the feet of Vyasa bending his head, Keshava, O monarch, addressed Dhritarashtra, saying, "I take my leave, O foremost one of Kuru's race! Do not set thy heart on grief! The son of Drona bears an evil purpose. It is for this that I rise so suddenly! It seems that he has formed a plan of destroying the Pandavas during the night!" Hearing these words, both Gandhari and Dhritarashtra said unto Keshava that slayer of Keshi, these words: "Go, quickly, O mighty-armed one, protect the Pandavas! Let me soon meet thee again, O Janardana!" Then Keshava of unfading glory proceeded with Daruka. After Vasudeva had departed, O king, Vyasa, that adored of the whole world, of inconceivable soul, began to comfort king Dhritarashtra. The righteous-souled Vasudeva departed, having achieved his mission successfully, from Hastinapura, for seeing the camp and the Pandavas. Arrived at the camp, he proceeded to the presence of the Pandavas. Telling them everything (about his mission to the city), he took his seat with them."

*****

Section 64

"Dhritarashtra said, 'Kicked at the head, his thighs broken, prostrated on the ground, exceedingly proud, what, O Sanjaya, did my son then say? King Duryodhana was exceedingly wrathful and his hostility to the sons of Pandu was deep-rooted. When therefore this great calamity overtook him, what did he next say on the field?'

"Sanjaya said, 'Listen to me, O monarch, as I describe to thee what happened. Listen, O king, to what Duryodhana said when overtaken by calamity. With his thighs broken, the king, O monarch, covered with dust, gathered his flowing locks, casting his eyes on all sides. Having with difficulty gathered his locks, he began to sigh like a snake. Filled with rage and with tears flowing fast from his eyes, he looked at me. He struck his arms against the Earth for a while like an infuriated elephant. Shaking his loose locks, and gnashing his teeth, he began to censure the eldest son of Pandu. Breathing heavily, he then addressed me, saying, "Alas, I who had Santanu's son Bhishma for my protector, and Karna, that foremost of all wielders of weapons and Gotama's son, Shakuni, and Drona, that first of all wielders of arms, and Ashvatthama, and the heroic Shalya, and Kritavarma, alas, even I have come to this plight! It seems that Time is irresistible! I was the lord of eleven Chamus of troops and yet I have come to this plight! O mighty-armed one, no one can rise superior to Time! Those of my side that have escaped with life from this battle should be informed, how I have been struck down by Bhimasena in contravention of the rules of fair fight! Many have been the very unfair and sinful acts that have been perpetrated towards Bhurishrava, and Bhishma, and Drona of great prosperity! This is another very infamous act that the cruel Pandavas have perpetrated, for which, I am certain, they will incur the condemnation of all righteous men! What pleasure can a righteously disposed person enjoy at having gained a victory by unfair acts? What wise man, again, is there that would accord his approbation to a person contravening the rules of fairness? What learned man is there that would rejoice after having won victory by unrighteousness as that sinful wretch, Vrikodara the son of Pandu, rejoices? What can be more amazing than this, that Bhimasena in wrath should with his foot touch the head of one like me while lying with my thighs broken? Is that person, O Sanjaya, worthy of honour who behaveth thus towards a man possessed of glory endued with prosperity, living in the midst of friends? My parents are not ignorant of the duties of battle. Instructed by me, O Sanjaya, tell them that are afflicted with grief these words: I have performed sacrifices, supported a large number of servants properly, governed the whole earth with her seas! I stayed on the heads of my living foes! I gave wealth to my kinsmen to the extent of my abilities, and I did what was agreeable to friends. I withstood all my foes. Who is there that is more fortunate than myself? I have made progresses through hostile kingdoms and commanded kings as slaves. I have acted handsomely towards all I loved and liked. Who is there more fortunate than myself? I honoured all my kinsmen and attended to the welfare of all my dependants. I have attended to the three ends of human existence, Religion, Profit, and Pleasure! Who is there more fortunate than myself? I laid my commands on great kings, and honour, unattainable by others, was mine, I always made my journeys on the very best of steeds. Who is there more fortunate than myself? I studied the Vedas and made gifts according to the ordinance. My life has passed in happiness. By observance of the duties of my own order, I have earned many regions of blessedness hereafter. Who is there more fortunate than myself? By good luck, I have not been vanquished in battle and subjected to the necessity of serving my foes as masters. By good luck, O lord, it is only after my death that my swelling prosperity abandons me for waiting upon another! That which is desired by good Kshatriyas observant of the duties of their order, that death, is obtained by me! Who is there so fortunate as myself? By good luck, I did not suffer myself to be turned away from the path of hostility and to be vanquished like an ordinary person! By good luck, I have not been vanquished after I had done some base act! Like the slaughter of a person that is asleep or that is heedless, like the slaughter of one by the administration of poison, my slaughter hath taken place, for I have been slain as unrighteously, in contravention of the rules of fair fight! The highly blessed Ashvatthama, and Kritavarma of the Satwata race, and Saradwat's son Kripa, should be told these words of mine, 'You should never repose any confidence upon the Pandavas, those violators of rules, who have perpetrated many unrighteous acts!' After this, thy royal son of true prowess addressed our message-bearers in these words, "I have, in battle, been slain by Bhimasena most unrighteously! I am now like a moneyless wayfarer and shall follow in the wake of Drona who has already gone to heaven, of Karna and Shalya, of Vrishasena of great energy, of Shakuni the son of Subala, of Jalasandha of great valour, of king Bhagadatta, of Somadatta's son, that mighty bowman, of Jayadratha, the king of the Sindhus, of all my brothers headed by Duhshasana and equal unto myself, of Duhshasana's son of great prowess, and of Lakshmana, my son, and thousands of others that fought for me. Alas how shall my sister, stricken with woe, live sorrowfully, after hearing of the slaughter of her brothers and her husband! Alas, what shall be the plight of the old king, my sire, with Gandhari, and his daughters-in-law and grand-daughters-in-law! Without doubt, the beautiful and large-eyed mother of Lakshmana, made sonless and husbandless, will soon meet with her death! If Charvaka, the mendicant devotee who is a master of speech, learns everything, that blessed man will certainly avenge himself of my death! By dying upon the sacred field of Samantapanchaka, celebrated over the three worlds, I shall certainly obtain many eternal regions!" Then, O sire, thousands of men, with eyes full of tears, fled away in all directions, having heard these lamentations of the king. The whole Earth, with her forests and seas, with all her mobile and immobile creatures, began to tremble violently, and produce a loud noise. All the points of the compass became murky. The messengers, repairing to Drona's son, represented to him all that had happened regarding the conduct of the mace-encounter and the fall of the king. Having represented everything unto Drona's son, O Bharata, all of them remained in a thoughtful mood for a long while and then went away, grief-stricken, to the place they came from.'"

*****

Section 65

"Sanjaya said, 'Having heard of Duryodhana's fall from the messengers, those mighty car-warriors, the unslain remnant of the Kaurava army, exceedingly wounded with keen shafts, and maces and lances and darts, those three, Ashvatthama and Kripa and Kritavarma of the Satwata race, came quickly on their fleet steeds to the field of battle. They beheld there the high-souled son of Dhritarashtra prostrate on the ground like a gigantic Sala tree laid low in the forest by a tempest. They beheld him writhing on the bare ground and covered with blood even like a mighty elephant in the forest laid low by a hunter. They saw him weltering in agony and bathed in profuse streams of blood. Indeed, they saw him lying on the ground like the sun dropped on the earth or like the ocean dried by a mighty wind, or like the full Moon in the firmament with his disc shrouded by a fog. Equal to an elephant in prowess and possessed of long arms, the king lay on the earth, covered with dust. Around him were many terrible creatures and carnivorous animals like wealth-coveting dependants around a monarch in state. His forehead was contracted into furrows of rage and his eyes were rolling in wrath. They beheld the king, that tiger among men, full of rage, like a tiger struck down (by hunters). Those great archers Kripa and others, beholding the monarch laid low on the Earth, became stupefied. Alighting from their cars, they ran towards the king. Seeing Duryodhana, all of them sat on the earth around him. Then Drona's son, O monarch, with tearful eyes and breathing like a snake, said these words unto that chief of Bharata's race, that foremost of all the kings on earth, "Truly, there is nothing stable in the world of men, since thou, O tiger among men, liest on the bare earth, stained with dust! Thou wert a king who had laid thy commands on the whole Earth! Why then, O foremost of monarchs, dost thou lie alone on the bare ground in such a lonely wilderness? I do not see Duhshasana beside thee, nor the great car-warrior Karna, nor those friends of thine numbering in hundreds! What is this, O bull among men? Without doubt, it is difficult to learn the ways of Yama, since thou, O lord of all the worlds, thus liest on the bare ground, stained with dust! Alas, this scorcher of foes used to walk at the head of all Kshatriyas that had their locks sprinkled with holy water at ceremonies of coronation! Alas, he now eateth the dust! Behold the reverses that Time bringeth on its course! Where is that pure white umbrella of thine? Where is that fanning yak-tail also, O king? Where hath that vast army of thine now gone, O best of monarchs? The course of events is certainly a mystery when causes other than those relied upon are at book, since even thou that wert the master of the world hast been reduced to this plight! Without doubt, the prosperity of all mortals is very unstable, since thou that wert equal unto Shakra himself hast now been reduced to such a sorry plight!" Hearing these words of the sorrowing Ashvatthama, thy son answered him in these words that were suited to the occasion. He wiped his eyes with his hands and shed tears of grief anew. The king then addressed all those heroes headed by Kripa and said, "This liability to death (of all living creatures) is said to have been ordained by the Creator himself. Death comes to all beings in course of time. That death hath now come to me, before the eyes of you all! I who reigned over the whole earth have now been reduced to this plight! By good luck, I never turned back from battle whatever calamities overtook me. By good luck, I have been slain by those sinful men, by the aid particularly of deception. By good luck, while engaged in hostilities, I always displayed courage and perseverance. By good luck, I am slain in battle, along with all my kinsmen and friends. By good luck, I behold you escaped with life from this great slaughter, and safe and sound. This is highly agreeable to me. Do not, from affection, grieve for my death. If the Vedas are any authority, I have certainly acquired many eternal regions! I am not ignorant of the glory of Krishna of immeasurable energy. He hath not caused me to fall off from the proper observance of Kshatriya duties. I have obtained him. On no account should anybody grieve from me. Ye have done what persons like ye should do. Ye have always striven for my success. Destiny, however, is incapable of being frustrated." Having said this much, the king, with eyes laved with tears, became silent, O monarch, agitated as he was with agony. Beholding the king in tears and grief, Drona's son flamed up in anger like the fire that is seen at the universal destruction. Overwhelmed with rage, he squeezed his hand and addressing the king in a voice hoarse with tears, he said these words, "My sire was slain by those wretches with a cruel contrivance. That act, however, doth not burn me so keenly as this plight to which thou hast been reduced, O king! Listen to these words of mine that I utter, swearing by Truth itself, O lord, and by all my acts of piety, all my gifts, my religion, and the religious merits I have won. I shall today, in the very presence of Vasudeva, despatch all the Pancalas, by all means in my power, to the abode of Yama? It behoveth thee, O monarch, to grant me permission!" Hearing these words of Drona's son, that were highly agreeable to his heart, the Kuru king addressing Kripa, said, "O preceptor, bring me without delay a pot full of water!" At these words of the king, that foremost of Brahmanas soon brought a vessel full of water and approached the king. Thy son then, O monarch, said unto Kripa, "Let the son of Drona, O foremost of Brahmanas, (blessed be thou), be at my command installed as generalissimo, if thou wishest to do me the good! At the command of the king, even a Brahmana may fight, specially one that has adopted Kshatriya practices! Those learned in the scriptures say this!" Hearing these words of the king, Kripa, the son of Saradwat, installed Drona's son as generalissimo, at the king's command! The installation over, O monarch, Ashvatthama embraced that best of kings and left the spot, having caused the ten points to resound with his leonine roars. That foremost of kings, Duryodhana, profusely covered with blood, began to pass there that night so frightful to all creatures. Wending away quickly from the field of battle, O king, those heroes, with hearts agitated by grief, began to reflect anxiously and earnestly.'"

*****

Sauptika Parva

Section 1
Section 2
Section 3
Section 4
Section 5
Section 6
Section 7
Section 8
Section 9
Section 10
Section 11
Section 12
Section 13
Section 14
Section 15
Section 16
Section 17
Section 18

Section 1

Om! Having bowed down unto Narayana, and Nara the most exalted of male beings, and unto the goddess Sarasvati, must the word Jaya be uttered!

Sanjaya said, "Those heroes then together proceeded towards the south. At the hour of sunset they reached a spot near the (Kuru) encampment. Letting their animals loose they became very much frightened. Reaching then a forest, they secretly entered it. They took up their quarters there at no great distance from the encampment. Cut and mangled with many keen weapons, they breathed long and hot sighs, thinking of the Pandavas. Hearing the loud noise made by the victorious Pandavas, they feared a pursuit and therefore fled towards the east. Having proceeded for sometime, their animals became tired and they themselves became thirsty. Overpowered by wrath and vindictiveness, those great bowmen could not put up with what had occurred, burning as they did with (grief at) the slaughter of the king. They however, took rest for a while."

Dhritarashtra said, "The feat, O Sanjaya, that Bhima achieved seems to be incredible, since my son who was struck down possessed the strength of 10,000 elephants. In manhood's prime and possessed of an adamantine frame, he was not capable of being slain by any creature! Alas, even that son of mine was struck down by the Pandavas in battle! Without doubt, O Sanjaya, my heart is made of adamant, since it breaks not into a 1,000 fragments even after hearing of the slaughter of my hundred sons! Alas, what will be the plight of myself and my spouse, an old couple destitute of children! I dare not dwell in the dominions of Pandu's son! Having been the sire of a king and a king myself, O Sanjaya, how shall I pass my days as a slave obedient to the commands of Pandu's son! Having laid my commands over the whole Earth and having stayed over the heads of all, O Sanjaya, how shall I live now as a slave in wretchedness? How shall I be able, O Sanjaya, to endure the words of Bhima who hath single-handed slain a full hundred sons of mine? The words of the high-souled Vidura have come to be realised! Alas, my son, O Sanjaya, did not listen to those words! What, however, did Kritavarma and Kripa and Drona's son do after my son

Duryodhana had been unfairly stuck down?"

Sanjaya said, "They had not proceeded far, O king, when they stopped, for they beheld a dense forest abounding with trees and creepers. Having rested for a little while, they entered that great forest, proceeding on their cars drawn by their excellent steeds whose thirst had been assuaged. That forest abounded with diverse kinds of animals, and it teemed with various species of birds. And it was covered with many trees and creepers and was infested by numerous carnivorous creatures. Covered with many pieces of water and adorned with various kinds of flowers, it had many lakes overgrown with blue lotuses.

Having entered that dense forest, they cast their eyes about and saw a gigantic banyan tree with thousands of branches. Repairing to the shade of that tree, those great car-warriors, O king, those foremost of men, saw that was the biggest tree in that forest. Alighting from their cars, and letting loose their animals, they cleansed themselves duly and said their evening prayers. The Sun then reached the Asta mountains, and Night, the mother of the universe, came. The firmament, bespangled with planets and stars, shone like an ornamented piece of brocade and presented a highly agreeable spectacle. Those creatures that walk the night began to howl and utter their cries at will, while they that walk the day owned the influence of sleep. Awful became the noise of the night-wandering animals. The carnivorous creatures became full of glee, and the night, as it deepened, became dreadful.

At that hour, filled with grief and sorrow, Kritavarma and Kripa and Drona's son all sat down together. Seated under that banyan, they began to give expression to their sorrow in respect of that very matter: the destruction that had taken place of both the Kurus and the Pandavas. Heavy with sleep, they laid themselves down on the bare earth. They had been exceedingly tired and greatly mangled with shafts. The two great car-warriors, Kripa and Kritavarma, succumbed to sleep. However deserving of happiness and undeserving of misery, they then lay stretched on the bare ground. Indeed, O monarch, those two who had always slept on costly beds now slept, like helpless persons, on the bare ground, afflicted with toil and grief.

Drona's son, however, O Bharata, yielding to the influence of wrath and reverence, could not sleep, but continued to breathe like a snake. Burning with rage, he could not get a wink of slumber. That hero of mighty arms cast his eyes on every side of that terrible forest. As he surveyed that forest peopled with diverse kinds of creatures, the great warrior beheld a large banyan covered with crows. On that banyan thousands of crows roosted in the night. Each perching separately from its neighbour, those crows slept at ease, O Kauravya! As, however, those birds were sleeping securely on every side, Ashvatthama beheld an owl of terrible aspect suddenly make its appearance there. Of frightful cries and gigantic body, with green eyes and tawny plumage, its nose was very large and its talons were long. And the speed with which it came resembled that of Garuda. Uttering soft cries that winged creature, O Bharata, secretly approached the branches of that banyan. That ranger of the sky, that slayer of crows, alighting on one of the branches of the banyan, slew a large number of his sleeping enemies. He tore the wings of some and cut off the heads of others with his sharp talons and broke the legs of many. Endued with great strength, he slew many that fell down before his eyes. With the limbs and bodies, O monarch, of the slain crows, the ground covered by the spreading branches of the banyan became thickly strewn on every side. Having slain those crows, the owl became filled with delight like a slayer of foes after having behaved towards his foes according to his pleasure.

Beholding that highly suggestive deed perpetrated in the night by the owl, Drona's son began to reflect on it, desirous of framing his own conduct by the light of that example. He said unto himself, "This owl teaches me a lesson in battle. Bent as I am upon the destruction of the foe, the time for the deed has come! The victorious Pandavas are incapable of being slain by me! They are possessed of might, endued with perseverance, sure of aim, and skilled in smiting. In the presence, however, of the king I have vowed to slay them. I have thus pledged myself to a self-destructive act, like an insect essaying to rush into a blazing fire! If I were to fight fairly with them, I shall, without doubt, have to lay down my life! By an act of guile, however, success may yet be mine and a great destruction may overtake my foes! People generally, as also those versed in the scriptures, always applaud those means which are certain over those which are uncertain. Whatever of censure and evil repute this act may provoke ought to be incurred by person that is observant of kshatriya practices. The Pandavas of uncleansed souls have, at every step, perpetrated very ugly and censurable acts that are again fall of guile. As regards this matter, certain ancient verses, full of truth, are heard, sung by truth-seeing and righteousness-observing persons, who sang them after a careful consideration of the demands of justice.

These verses are even these: ‘The enemy's force, even when fatigued, or wounded with weapons, or employed in eating, or when retiring, or when resting within their camp, should be smitten. They should be dealt with in the same way when afflicted with sleep in the dead of night, or when reft of commanders, or when broken or when under the impression of an error.'"

Having reflected in this way, the valiant son of Drona formed the resolution of slaying during the night the slumbering Pandavas and the Pancalas. Having formed this wicked resolution and pledged himself repeatedly to its execution, he awoke both his maternal uncle and the chief of Bhojas. Awakened from sleep, those two illustrious and mighty persons, Kripa and the Bhoja chief, heard Ashvatthama's scheme. Filled with shame, both of them abstained from giving a suitable reply.

Having reflected for a short while, Ashvatthama said with tearful eyes, "King Duryodhana, that one hero of great might, for whose sake we were waging hostilities with the Pandavas, hath been slain! Deserted and alone, though he was the lord of eleven akshauhinis of troops, that hero of unstained prowess hath been struck down by Bhimasena and a large number of wretches banded together in battle! Another wicked act hath been perpetrated by the vile Vrikodara, for the latter hath touched with his foot the head of a person whose coronal locks underwent the sacred bath! The Pancalas are uttering loud roars and cries and indulging in loud bursts of laughter. Filled with joy, they are blowing their conchs and beating their drums! The loud peal of their instruments, mingled with the blare of conchs, is frightful to the ear and borne by the winds, is filling all the points of the compass. Loud also is the din made by their neighing steeds and grunting elephants and roaring warriors! That deafening noise made by the rejoicing warriors as they are marching to their quarters, as also the frightful clatter of their car-wheels, comes to us from the east. So great hath been the havoc made by the Pandavas on the Dhartarashtras that we three are the only survivors of that great carnage! Some were endued with the might of a hundred elephants, and some were masters of all weapons. Yet have they been slain by the sons of Pandu! I regard this to be an instance of the reverses brought about by Time! Truly, this is the end to which such an act leads! Truly, although the Pandavas have achieved such difficult feats, even this should be the result of those feats! If your wisdom hath not been driven away by stupefaction, then say what is proper for us to do in view of this calamitous and grave affair.'"

*****

Section 2

Kripa said, "We have heard all that thou hast said, O puissant one! Listen, however, to a few words of mine, O mighty armed one! All men are subjected to and governed by these two forces, Destiny and Exertion. There is nothing higher than these two. Our acts do not become successful in consequence of destiny alone, nor of exertion alone, O best of men! Success springs from the union of the two. All purposes, high and low, are dependent on a union of those two. In the whole world, it is through these two that men are seen to act as also to abstain. What result is produced by the clouds pouring upon a mountain? What results are not produced by them pouring upon a cultivated field? Exertion, where destiny is not auspicious, and absence of exertion where destiny is auspicious, both these are fruitless! What I have said before (about the union of the two) is the truth. If the rains properly moisten a well-tilled soil, the seed produces great results. Human success is of this nature.

Sometimes, Destiny, having settled a course of events, acts of itself (without waiting for exertion). For all that, the wise, aided by skill have recourse to exertion. All the purposes of human acts, O bull among men, are accomplished by the aid of those two together. Influenced by these two, men are seen to strive or abstain. Recourse may be had to exertion. But exertion succeeds through destiny. It is in consequence also of destiny that one who sets himself to work, depending on exertion, attains to success. The exertion, however, of even a competent man, even when well directed, is without the concurrence of destiny, seen in the world to be unproductive of fruit. Those, therefore, among men, that are idle and without intelligence, disapprove of exertion. This however, is not the opinion of the wise.

Generally, an act performed is not seen to be unproductive of fruit in the world. The absent of action, again, is seen to be productive of grave misery. A person obtaining something of itself without having made any efforts, as also one not obtaining anything even after exertion, is not to be seen. One who is busy in action is capable of supporting life. He, on the other hand, that is idle, never obtains happiness. In this world of men it is generally seen that they that are addicted to action are always inspired by the desire of earning good. If one devoted to action succeeds in gaining his object or fails to obtain the fruit of his acts, he does not become censurable in any respect. If anyone in the world is seen to luxuriously enjoy the fruits of action without doing any action, he is generally seen to incur ridicule and become an object of hatred. He who, disregarding this rule about action, liveth otherwise, is said to do an injury to himself. This is the opinion of those that are endued with intelligence.

Efforts become unproductive of fruits in consequence of these two reasons: destiny without exertion and exertion without destiny. Without exertion, no act in this world becomes successful. Devoted to action and endued with skill, that person, however, who, having bowed down to the gods, seeks, the accomplishment of his objects, is never lost. The same is the case with one who, desirous of success, properly waits upon the aged, asks of them what is for his good, and obeys their beneficial counsels. Men approved by the old should always be solicited for counsel while one has recourse to exertion. These men are the infallible root of means, and success is dependent on means. He who applies his efforts after listening to the words of the old, soon reaps abundant fruits from those efforts. That man who, without reverence and respect for others (capable of giving him good counsel), seeks the accomplishment of his purposes, moved by passion, anger, fear, and avarice, soon loses his prosperity.

This Duryodhana, stained by covetousness and bereft of foresight, had without taking counsel, foolishly commenced to seek the accomplishment of an undigested project. Disregarding all his well-wishers and taking counsel with only the wicked, he had, though dissuaded, waged hostilities with the Pandavas who are his superiors in all good qualities. He had, from the beginning, been very wicked. He could not restrain himself. He did not do the bidding of friends. For all that, he is now burning in grief and amid calamity. As regards ourselves since we have followed that sinful wretch, this great calamity hath, therefore, overtaken us! This great calamity has scorched my understanding. Plunged in reflection, I fail to see what is for our good!

A man that is stupefied himself should ask counsel of his friends. In such friends he hath his understanding, his humility, and his prosperity. One's actions should have their root in them. That should be done which intelligent friends, having settled by their understanding, should counsel. Let us, therefore, repair to Dhritarashtra and Gandhari and the high-souled Vidura and ask them as what we should do. Asked by us, they will say what, after all this, is for our good. We should do what they say. Even this is my certain resolution. Those men whose acts do not succeed even after the application of exertion, should, without doubt, be regarded as afflicted by destiny."

*****

Section 3

Sanjaya said, "Hearing these words of Kripa that were auspicious and fraught with morality and profit, Ashvatthama, O monarch, became overwhelmed with sorrow and grief. Burning with grief as if with a blazing fire, he formed a wicked resolution and then addressed them both saying, "The faculty of understanding is different in different men. Each man, however, is pleased with own understanding. Every man regards himself more intelligent than others. Everyone respects his own understanding and accords it great praise. Everyone's own wisdom is with every one a subject of praise. Everyone speaks ill of the wisdom of others, and well of his own, in all instances. Men whose judgements agree with respect to any unattained object, even though there be a variety of considerations, become gratified with and applaud one another. The judgements, again, of the same men, overwhelmed with reverses through the influence of time, become opposed to one another. More particularly, in consequence of the diversity of human intellects, judgements necessarily differ when intellects are clouded.

As a skilful physician, having duly diagnosed a disease, prescribes a medicine by the application of his intelligence for effecting a cure, even so men, for the accomplishment of their acts, use their intelligence, aided by their own wisdom. What they do is again disapproved by others. A man, in youth, is affected by one kind of understanding. In middle age, the same does not prevail with him, and in the period of decay, a different kind of understanding becomes agreeable to him. When fallen into terrible distress or when visited by great prosperity, the understanding of a person, O chief of the Bhojas, is seen to be much afflicted. In one and the same person, through want of wisdom, the understanding becomes different at different times. That understanding which at one time is acceptable becomes the reverse of that at another time.

Having resolved, however, according to one's wisdom, that resolution which is excellent should be endeavoured to be accomplished. Such resolution, therefore, should force him to put forth exertion. All persons, O chief of the Bhojas, joyfully begin to act, even in respect of enterprises that lead to death, in the belief that those enterprises are achievable by them. All men, relying on their own judgements and wisdom, endeavour to accomplish diverse purposes, knowing them to be beneficial. The resolution that has possessed my mind today in consequence of our great calamity, as something that is capable of dispelling my grief, I will now disclose unto both of you.

The Creator, having formed his creatures, assigned unto each his occupation. As regards the different orders, he gave unto each a portion of excellence. Unto brahmanas he assigned that foremost of all things, the Veda. Unto the kshatriya he assigned superior energy. Unto the vaishya he gave skill, and unto the shudra he gave the duty of serving the three other classes. Hence, a brahmana without self-restraint is censurable. A kshatriya without energy is base. A vaishya without skill is worthy of dispraise, as also a shudra who is bereft of humility (to the other orders).

I am born in an adorable and high family of brahmanas. Through ill-luck, however, I am wedded to kshatriya practices. If, conversant as I am with kshatriya duties, I adopt now the duties of a brahmana and achieve a high object (the purification of self under such injuries), that course would not be consistent with nobleness. I hold an excellent bow and excellent weapons in battle. If I do not avenge the slaughter of my sire, how shall I open my mouth in the midst of men? Paying regard to kshatriya duties, therefore, without hesitation, I shall today walk in the steps of my high-souled sire and the king.

The Pancalas, elated with victory, will trustfully sleep tonight, having put off their armour and in great glee, and filled with happiness at the thought of the victory they have won, and spent with toil and exertion. While sleeping at their ease during the night within their own camp, I shall make a great and terrible assault upon their camp. Like Maghavat slaying the danavas, I shall, attacking them while senseless and dead in sleep in their camp, slay them all, putting forth my prowess. Like a blazing fire consuming a heap of dry grass, I shall slay all of them assembled in one place with their leader Dhrishtadyumna! Having slain the Pancalas, I shall obtain peace of mind, O best of men! While engaged in the act of slaughter, I shall career in their midst like the wielder of Pinaka, Rudra himself, in rage among living creatures. Having cut off and slain all the Pancalas today, I shall then, in joy, afflict the sons of Pandu in battle. Taking their lives one after another and causing the earth to be strewn with the bodies of all the Pancalas, I shall pay off the debt I owe to my sire. I shall today make the Pancalas follow in the wake, hard to tread, of Duryodhana and Karna and Bhishma, and the ruler of the Sindhus. Putting forth my might, I shall tonight grind the head, like that of any animal, of Dhrishtadyumna, the king of the Pancalas! I shall tonight, O son of Gautama, cut off with my sharp sword, in battle, the sleeping sons of the Pancalas and the Pandavas. Having exterminated the Pancalas army tonight while sunk in sleep, I shall, O thou of great intelligence, obtain great happiness and regard myself to have done my duty!"

*****

Section 4

Kripa said, "By good luck, O thou of unfading glory, thy heart is set today on vengeance. The wielder of the thunder himself will not succeed in dissuading thee today. Both of us, however, shall accompany thee in the morning. Putting off thy armour and taking down thy standard, take rest for this night. I shall accompany thee, as also Kritavarma of the Satvata race, clad in mail and riding on our cars, while thou shalt proceed against the foe. United with ourselves, thou shalt slay the foes, the Pancalas with all their followers, tomorrow in press of battle, putting forth thy prowess, O foremost of car-warriors! If thou puttest forth thy prowess, thou art quite competent to achieve that fear! Take rest, therefore, for this night. Thou hast kept thyself awake for many a night. Having rested and slept, and having become quite refreshed, O giver of honours, encounter the foe in battle! Thou shalt then slay the enemy, without doubt. No one, not even Vasava amongst the gods, would venture to vanquish thee armed with foremost of weapons, O first of car-warriors! Who is there that would, even if he be the chief of the gods himself, fight Drona's son, when the latter proceeds, accompanied by Kripa and protected by Kritavarma? Therefore, having rested and slept this night and shaken off fatigue, we shall slay the foe tomorrow morning! Thou art a master of celestial weapons. I also am so, without doubt. This hero of Satvata's race is a mighty bowman, always skilled in battle. All of us, uniting together, O son, shall succeed in slaying our assembled foes in battle by putting forth our might. Great shall be our happiness then! Dispelling thy anxieties, rest for this night and sleep happily! Myself and Kritavarma, both armed with bows and capable of scorching our enemies, will, clad in mail, follow thee, O best of men, while thou shalt proceed on thy car against the enemy. Proceeding to their camp and proclaiming thy name in battle, thou shalt then make a great slaughter of the foe. Tomorrow morning, in broad daylight, having caused a great slaughter among them thou shalt sport like Shakra after the slaughter of great asuras. Thou art quite competent to vanquish the army of the Pancalas in battle like the slayer of the danavas in vanquishing in rage the danava host. United with myself in battle and protected by Kritavarma, thou art incapable of being withstood by the wielder of the thunderbolt himself.

Neither I, O son, nor Kritavarma, will ever retreat from battle without having vanquished the Pandavas! Having slain the angry Pancalas along with the Pandavas, we shall come away, or slain by them, we shall proceed to heaven. By every means in our power, we two shall render thee assistance in battle tomorrow morning. O thou of mighty arms, I tell thee the truth, O sinless one!"

Addressed in these beneficial words by his maternal uncle, the son of Drona, with eyes red in rage, answered his uncle, O king, saying, 'Where can a person that is afflicted, or one that is under the influence of rage, or one whose heart is always engaged in revolving projects for the acquisition of wealth, or one that is under the power of lust, obtain sleep? Behold, all these four causes are present in my case. Anyone of these, singly would destroy sleep. How great is the grief of that person whose heart is always thinking of the slaughter of his sire! My heart is now burning day and night. I fail to obtain peace. The way in which my sire in particular was slain by those sinful wretches hath been witnessed by you all. The thought of that slaughter is cutting all my vitals. How could a person like me live for even a moment after hearing the Pancalas say that they have slain my father? I cannot bear the thought of supporting life without having slain Dhrishtadyumna in battle. In consequence of the slaughter of my father he hath become slayable by me, as also all with whom he is united. Who is there so hard-hearted that would not burn after having heard the lamentations that I have heard of the king lying with broken thighs? Who is there so destitute of compassion whose eyes would not be filled with tears after hearing such words uttered by the king with broken thighs? They whose side was adopted by me have been vanquished. The thought of this enhances my sorrow as a rush of waters enhances the sea.

Protected as they are by Vasudeva and Arjuna, I regard them, O uncle, to be irresistible by the great Indra himself. I am unable to restrain this rising wrath in my heart. I do not behold the man in this world that can assuage this wrath of mine! The messengers informed me of the defeat of my friends and the victory of the Pandavas. That is burning my heart. Having however, caused a slaughter of my enemies during their sleep, I shall then take rest and shall then sleep without anxiety."

*****

Section 5

Kripa said, "A person who is bereft of intelligence and who hath not his passions under control, cannot, even if he waits dutifully upon his superiors, understand all the considerations of morality. This is my opinion. Similarly, an intelligent person who does not practise humility fails to understand the settled conclusions of morality. A brave man, if bereft of understanding, by waiting all his life upon a learned person fails to know his duties, like a wooden ladle unable to taste the juicy soup (in which it may lie immersed). The wise man, however, by waiting upon a learned person for even a moment, succeeds in knowing his duties, like the tongue tasting the juicy soup (as soon as it comes into contact with the latter). That person who is endued with intelligence, who waits upon his superiors, and who has his passions under control succeeds in knowing all the rules of morality and never disputes with what is accepted by all. An ungovernable, irreverent, and sinful person of wicked soul perpetrates sin in seeking his well-being by disregarding destiny.

Well-wishers seek to restrain a friend from sin. He who suffers himself to be dissuaded, succeeds in winning prosperity. He that does otherwise reaps misery. As a person of disordered brains is restrained by soothing words, even so should a friend be restrained by well-wishers. He that suffers himself to be so restrained never becomes a prey to misery. When a wise friend is about to perpetrate a wicked act, well-wishers possessed of wisdom repeatedly and according to the extent of their power endeavour to restrain him. Setting thy heart on what is truly beneficial, and restraining thyself by thy own self, do my bidding, O son, so that thou mayst not have to repent afterwards.

In this world, the slaughter of sleeping persons is not applauded, agreeably to the dictates of religion. The same is the case with persons that have laid down their arms and come down from cars and steeds. They also are unslayable who say ‘We are thine!' and they that surrender themselves, and they whose locks are dishevelled, and they whose animals have been killed under them or whose cars have been broken. All the Pancalas will sleep tonight. O lord, divesting themselves of armour. Trustfully sunk in sleep, they will be like dead men. That crooked-minded man who would wage hostility with them then, it is evident, would sink in deep and limitless hell without a raft save himself. In this world thou art celebrated as the foremost of all persons conversant with weapons. Thou hast not as yet committed even a minute trespass. When the sun rises next morning and light shall discover all things, thyself, like a second sun in effulgence wilt conquer the foe in battle. This censurable deed, so impossible in one like thee, will look like a red spot on a white sheet. Even this is my opinion."

Ashvatthama said, "Without doubt, it is even so, O maternal uncle, as thou sayest. The Pandavas, however, have before this broken the bridge of righteousness into a hundred fragments. In the very sight of all the kings, before thy eyes also, my sire, after he had laid down his weapons, was slain by Dhrishtadyumna. Karna also, that foremost of car-warriors, after the wheel of his car had sunk and he had been plunged into great distress, was slain by the wielder of gandiva. Similarly, Shantanu's son Bhishma, after he had laid aside his weapons and become disarmed, was slain by Arjuna with Shikhandi placed in his van. So also, the mighty bowman Bhurishrava, while observant of the praya vow on the field of battle, was slain by Yuyudhana in total disregard of the cries of all the kings! Duryodhana too, having encountered Bhima in battle with the mace, hath been slain unrighteously by the former in the very sight of all the lords of earth. The king was all alone in the midst of a large number of mighty car-warriors standing around him. Under such circumstances was that tiger among men slain by Bhimasena. Those lamentations that I have heard, of the king lying prostrate on the earth with his thighs broken, from the messengers circulating the news, are cutting the very core of my heart. The unrighteous and sinful Pancalas, who have broken down the barrier of virtue, are even such. Why do you not censure them who have transgressed all considerations? Having slain the Pancalas, those slayers of my sire, in the night when they are buried in sleep, I care not if I am born a worm or a winged insect in my next life. That which I have resolved is hurrying me towards its accomplishment. Hurried as I am by it, how can I have sleep and happiness? That man is not yet born in the world, nor will be, who will succeed in baffling this resolution that I have formed for their destruction."

Sanjaya continued, "Having said these words, O monarch, the valiant son of Drona yoked his steeds to his car at a corner and set out towards the direction of his enemies. Then Bhoja and Sharadvata's son, those high-souled persons, addressed him, saying, "Why dost thou yoke the steeds to thy car? Upon what business art thou bent? We are determined to accompany thee tomorrow, O bull among men! We sympathise with thee in weal and woe. It behoveth thee not to mistrust us. Remembering the slaughter of his sire, Ashvatthama in rage told them truly about the feat that he had resolved to accomplish. When my sire, having slain hundreds and thousands of warriors with keen shafts, had laid aside his weapons, he was then slain by Dhrishtadyumna. I shall slay that slayer today in a similar condition that is, when he will have laid aside his armour. The sinful son of the king of the Pancalas I shall today slay by a sinful act. It is my resolve to slay like an animal that sinful prince of the Pancalas in such a way that he may not attain to regions earned by persons slain with weapons! Put on your coats of mail without delay and take your bows and swords, and wait for me here, ye foremost of car-warrior and scorchers of foes."

Having said these words, Ashvatthama got upon his car and set out towards the direction of the enemy. Then Kripa, O king, and Kritavarma of the Satvata race, both followed him. While the three proceeded against the enemy, they shone like three blazing fires in a sacrifice, fed with libations of clarified butter. They proceeded, O lord, towards the camp of the Pancalas within which everybody was asleep. Having approached the gate, Drona's son, that mighty car-warrior, stopped."

*****

Section 6

Dhritarashtra said, "Seeing Drona's son stop at the gate of the encampment, what, O Sanjaya, did those two mighty car-warriors, Kripa and Kritavarma, do? Tell me this!"

Sanjaya said, "Inviting Kritavarma, as also the mighty car-warrior Kripa, Drona's son, filled with rage, approached the gate of the camp. He there beheld a being of gigantic frame, capable of making the very hair stand on end, and possessed of the effulgence of the Sun or the Moon, guarding the entrance. Round his loins was a tiger-skin dripping with blood, and he had a black deer for his upper garment. He had for his sacred thread a large snake. His arms were long and massive and held many kinds of uplifted weapons. He had for his angadas a large snake wound round his upper arm. His mouth seemed to blaze with flames of fire. His teeth made his face terrible to behold. His mouth was open and dreadful. His face was adorned with thousands of beautiful eyes. His body was incapable of being described, as also his attire. The very mountains, upon beholding him, would split into a 1,000 fragments. Blazing flames of fire seemed to issue from his mouth and nose and ears and all those thousands of eyes. From those blazing flames hundreds and thousands of Hrishikeshas issued, armed with conchs and discs and maces.

Beholding that extraordinary being capable of inspiring the whole world with terror, Drona's son, without feeling any agitation, covered him with showers of celestial weapons. That being, however, devoured all those shafts shot by Drona's son. Like the vadava fire devouring the waters of the ocean, that being devoured the shafts sped by the son of Drona. Beholding his arrowy showers prove fruitless, Ashvatthama hurled at him a long dart blazing like a flame of fire. That dart of blazing point, striking against that being, broke into pieces like a huge meteor at the end of the yuga breaking and falling down from the firmament after striking against the Sun. Ashvatthama then, without losing a moment, drew from its sheath an excellent scimitar of the colour of the sky and endued with a golden hilt. The scimitar came out like a blazing snake from its hole. The intelligent son of Drona then hurled that excellent scimitar at that being. The weapon, approaching that being, disappeared within his body like a mongoose disappearing in its hole. Filled with rage, the son of Drona then hurled a blazing mace of the proportions of a pole set up in honour of Indra. The being devoured that mace also.

At last, when all his weapons were exhausted Ashvatthama, casting his eyes around, beheld the whole firmament densely crowded with images of Janardana. Drona's son, divested of weapons, beholding that wonderful sight, recollected the words of Kripa, and turning pale with grief, said, "He that listens not to the beneficial words of advising friends is obliged to repent, being overwhelmed with calamity, even as my foolish self for having disregarded my two well-wishers. That fool who, disregarding the way pointed out by the scriptures, seeketh to slay his enemies, falleth off from the path of righteousness and is lost in the trackless wilderness of sin. One should not cast weapons upon kine, brahmanas, kings, women, friends, one's own mother, one's own preceptor, a weak man, an idiot, a blind man, a sleeping man, a terrified man, one just arisen from sleep, an intoxicated person, a lunatic and one that is heedless. The preceptors of old always inculcated this truth upon men. I have, however, by disregarding the eternal way pointed out by the scriptures, and by essaying to tread in a wrong path, fallen into terrible distress. The wise have called that to be a terrible calamity when one falls back, through fear, from a great feat after having essayed to achieve it. I am unable, by putting forth only my skill and might, to achieve that which I have vowed.

Human exertion is never regarded more efficacious than destiny. If any human action that is commenced does not succeed through destiny, the actor becomes like one who falling off from the path of righteousness, is lost in the wilderness of sin. The sages speak of defeat as foolishness when one having commenced an act swerves from it through fear. In consequence of the wickedness of my essay, this great calamity has come upon me, otherwise Drona's son would never had been forced to hold back from battle. This being, again whom I see before me, is most wonderful! He stands there like the uplifted rod of divine chastisement. Reflecting even deeply, I cannot recognise who this being is. Without doubt, that being is the terrible fruit of this sinful determination of mine that I had essayed to achieve unrighteously. He standeth there for baffling that determination. It seems, therefore, that in my case this falling off from fight had been ordained by destiny. It is not for me to exert for the accomplishment of this my purpose unless destiny becomes favourable. I shall, therefore, at this hour, seek the protection of the puissant Mahadeva! He will dispel this dreadful rod of divine chastisement uplifted before me. I will take the shelter of that god, that source of everything beneficial, the lord of Uma, otherwise called Kapardin, decked with a garland of human skulls, that plucker of Bhaga's eyes called also Rudra and Hara. In ascetic austerities and prowess, he far surpasses all the gods. I shall, therefore, seek the protection of Girisha armed with the trident."

*****

Section 7

Sanjaya said, "The son of Drona, O monarch, having reflected thus, descended from the terrace of his car and stood, bending his head unto that supreme god. And he said, "I seek the protection of Him called Ugra, Sthanu, Shiva, Rudra, Sharva, Ishana, Ishvara, Girisha; and of that boon-giving god who is the Creator and Lord of the universe; of Him whose throat is blue, who is without birth, who is called Shakra, who destroyed the sacrifice of Daksha, and who is called Hara; of Him whose form is the universe, who hath three eyes, who is possessed of multifarious forms, and who is the lord of Uma; of Him who resides in crematoriums, who swells with energy, who is the lord of diverse tribes of ghostly beings, and who is the possessor of undecaying prosperity and power; of Him who wields the skull-topped club, who is called Rudra, who bears matted locks on his head, and who is a brahmacari. Purifying my soul that is so difficult to purify, and possessed as I am of small energy, I adore the Destroyer of the triple city, and offer myself as the victim. Hymned thou hast been, deserving art thou of hymns, and I hymn to thy glory!

Thy purposes are never baffled. Thou art robed in skins; thou hast red hair on thy head; thou art blue-throated; thou art unbearable; thou art irresistible! Thou art pure; thou art the Creator of Brahman; thou art Brahma; thou art a brahmacari; thou art an observer of vows; thou art devoted to ascetic austerities; thou art infinite; thou art the refuge of all ascetics; thou art multiform; thou art the leader of diverse tribes of ghostly beings; thou art three-eyed; thou art fond of those beings called companions; thou art always seen by the Lord of treasures; thou art dear to Gauri's heart; thou art the sire of Kumara; thou art tawny; thou hast for thy excellent bearer a bovine bull; thou art robed in a subtle attire; thou art most fierce; thou art eager to adorn Uma; thou art higher than all that is high; thou art higher than everything; there is nothing higher than thou; thou art the wielder of weapons; thou art immeasurable, and thou art the protector of all quarters; thou art cased in golden armour; thou art divine; thou hast the moon as an ornament on thy brow! With concentrated attention, I seek thy protection, O god! For success in getting over this dreadful distress that is so difficult to get over, I sacrifice unto thee, the purest of the pure, offering for thy acceptance the (five) elements of which my body is composed!"

Knowing this to be his resolution in consequence of his desire to accomplish his object, a golden altar appeared before the high-souled son of Drona. Upon the altar, O king, appeared a blazing fire, filling all the points of the compass, cardinal and subsidiary, with its splendour. Many mighty beings also, of blazing mouths and eyes, of many feet, heads, and arms, adorned with angadas set with gems, and with uplifted arms, and looking like elephants and mountains, appeared there. Their faces resembled those of hares and boars and camels and horses and jackals and cows and bears and cats and tigers and pards and crows and apes and parrots. And the faces of some were like those of mighty snakes, and others had faces like those of ducks. And all of them were endued with great effulgence. And the faces of some were like those of woodpeckers and jays, O Bharata, and of tortoises and alligators and porpoises and huge sharks and whales, and of lions and cranes and pigeons and elephants and stags. Some had faces like those of ravens and hawks, some had ears on their hands; some had a 1,000 eyes, some had very large stomachs, and some had no flesh, O Bharata! And some, O king, had no heads, and some, O Bharata, had faces like those of bears. The eyes of some were like fire, and some had fiery complexions. The hair on the heads and bodies of some were blazing and some had four arms, and some, O king, had faces like those of sheep and goats. The colour of some was like that of conchs, and some had faces that resembled conchs, and the ears of some were like conchs, some wore garlands made of conchs, and the voices of some resembled the blare of conchs. Some had matted locks on their heads, and some had five tufts of hair, and some had heads that were bald. Some had lean stomachs; some had four teeth, some had four tongues, some had ears straight as arrows and some had diadems on their brows. Some had strings of grass on their bodies, O monarch, and some had curly hair. Some had head-gears made of cloth, some had coronets, some had beautiful faces, and some were adorned with ornaments. Some had ornaments made of lotuses, and some were decked with flowers. They numbered in hundreds and thousands.

Some were armed with shataghnis, some with thunder, and some had mushalas in their hands. Some had bhushundis, some had nooses, and some had maces in their hands, O Bharata! On the backs of some were slung quivers containing excellent shafts, and all were fierce in battle. Some had standards with banners and bells, and some were armed with battle-axes. Some had large nooses in their uplifted arms, and some had clubs and bludgeons. Some had stout posts in their hands, some had scimitars, and some had snakes with erect heads for their diadems. Some had large snakes (wound round their upper arms) for angadas, and some had beautiful ornaments on their persons. Some were begrimed with dust, some smutted with mire, and all were attired in white robes and white garments. The limbs of some were blue, while others had limbs that were tawny. And some there were that were beardless. Those beings, called companions, possessed of golden complexions, and filled with joy, played upon drums and horns and cymbals and jharjharas and anakas and gomukhas. And some sang and some danced about uttering loud sounds, and some leapt forward and cut capers and jumped sideways. Endued with great fleetness, they ran about most fiercely, the hair on their heads waving in the air, like huge elephants infuriated with passion and frequently uttering loud roars. Terrible, and of frightful mien and armed with lances and battle-axes, they were attired in robes of diverse hues and decked with beautiful garlands and unguents. Adorned with angadas decked with gems, and with uplifted arms, they were endued with great courage. Capable of forcibly slaying all foes, they were irresistible in prowess. Drinkers of blood and fat and other animal matter, they subsisted on the flesh and entrails of animals. Some had their locks tied in tall tufts above their heads. Some had single tufts on their heads; some had rings on their ears; and some had stomachs resembling earthen vessels used for cooking. Some were of very short statures, and some were very high in stature. Some were tall and very fierce. Some had grim features, some had long lips, and the genital limbs of some were very long. Some had costly and diverse kinds of crowns upon their heads; and some had bald heads, and the heads of others were covered with matted locks.

They were capable of bringing down the firmament with the sun, moon, and stars, on earth, and exterminating the four orders of created things. They know not what it is to fear, and are capable of enduring the frowns of Hara.

They always act as they like, and are the lords of the lords of the three worlds. Always engaged in merry sports, they are thorough masters of speech and are perfectly free from pride. Having obtained the eight kinds of divine attributes, they are never elated with pride. The divine Hara is always filled with wonder at their feats. They are devout worshippers of Mahadeva. Adored by them in thought, word, and deed, the great god protects those worshippers of his, looking upon them, in thought, word, and deed as children of his own loins. Filled with rage, they always drink the blood and fat of all haters of Brahma. They always drink also the soma juice endued with four kinds of taste. Having adored the trident-bearing god with Vedic recitations, with brahmacarya, with austerities, and with self-restraint, they have obtained the companionship of Bhava. The divine Maheshvara, that lord of the past, the present, and the future as also Parvati, eat with those diverse tribes of mighty beings that partake of their own nature.

Causing the universe to resound with the peal of diverse kinds of instruments, with noise of laughter, with loud sounds and shrieks and leonine roar, they approached Ashvatthama. Uttering the praises of Mahadeva and spreading an effulgent light all around, desirous of enhancing the honour of Ashvatthama and the glory of the high-souled Hara, and wishing to ascertain the extent of Ashvatthama's energy, and desirous also of beholding the slaughter during the hour of sleep, armed with terrible and fierce bludgeons and fiery wheels and battle-axes, that crowd of strange beings, endued with terrible forms, came from every side. They were capable of inspiring the three worlds with dread at their sight. The mighty Ashvatthama, however, beholding them, felt no fear. Drona's son, armed with bow, and with fingers cased in fences made of iguana skins, himself offered up his own self as a victim unto Mahadeva. Bows were the fuel, and sharp shafts were the ladles, and his own soul possessed of great might was the libation, O Bharata, in that act of sacrifice. The valiant and wrathful son of Drona then, with propitiating mantras, offered up his own soul as the victim. Having with fierce rites adored Rudra of fierce deeds, Ashvatthama with joined hands, said these words unto that high-souled god.

Ashvatthama said, "Sprung from Angirasa's line, I am about to pour my soul, O god, as a libation on this fire! Accept, O lord, this victim! In this hour of distress, O Soul of the universe, I offer up my own self as the sacrificial victim, from devotion to thee and with heart concentrated in meditation! All creatures are in thee and thou art in all creatures! Assemblage of all high attributes occur in thee! O lord, O thou art the refuge of all creatures. I wait as a libation for thee, since I am unable to vanquish my foes. Accept me, O god." Having said these words, Drona's son, ascending that sacrificial altar on which a fire blazed brightly, offered himself up as the victim and entered that blazing fire.

Beholding him stand immovable and with uplifted hands and as an offering up to himself, the divine Mahadeva appeared in person and smilingly said, "With truth, purity, sincerity, resignation, ascetic austerities, vows, forgiveness, devotion, patience, thought, and word, I have been duly adored by Krishna of pure deeds. For this there is none dearer to me than Krishna. For honouring him and at his word I have protected the Pancalas and displayed diverse kinds of illusion. By protecting the Pancalas I have honoured him. They have, however, been afflicted by time. The period of their lives hath run out."

Having said these words unto the high-souled Ashvatthama, the divine Mahadeva entered Ashvatthama's body after giving him an excellent and polished sword. Filled by that divine being, Drona's son blazed up with energy. In consequence of that energy derived from godhead, he became all-powerful in battle. Many invisible beings and rakshasas proceeded along his right and his left as he set out, like the lord Mahadeva himself, for entering the camp of his foes."

*****

Section 8

Dhritarashtra said, "While Drona's son, that mighty car-warrior, thus proceeded towards the hostile camp, did Kripa and Bhoja stop from fear? I hope those two car-warriors checked by vulgar guards, did not fly away secretly, thinking their opponents irresistible? Or, have they, after grinding the camp, the Somakas, and the Pandavas, followed, while still engaged in battle, the highly glorious path in which Duryodhana has gone? Are those heroes, slain by the Pancalas, sleeping on the bare Earth? Did they achieve any feat? Tell me all this, O Sanjaya!"

Sanjaya said, "When the high-souled son of Drona proceeded towards the camp, Kripa and Kritavarma waited at the gate. Beholding them ready to exert themselves, Ashvatthama became filled with joy, and addressing them whisperingly, O king, said, "If you two exert, you are competent to exterminate all the kshatriyas! What need I say, therefore, of this remnant of the (Pandava) army, particularly when it is buried in sleep? I shall enter the camp and career like Yama. I am sure that you two will act in such way that no man may escape you with life."

Having said these words, the son of Drona entered the vast camp of the Parthas; casting off all fear, he penetrated into it by a spot where there was no door. The mighty-armed hero, having entered the camp, proceeded, guided by signs, very softly, towards the quarters of Dhrishtadyumna. The Pancalas, having achieved great feats, had been much tired in battle. They were sleeping in confidence, assembled together, and by the side of one another. Entering into Dhrishtadyumna's chamber, O Bharata, Drona's son beheld the prince of the Pancalas sleeping before him on his bed. He lay on a beautiful sheet of silk upon a costly and excellent bed. Excellent wreaths of flowers were strewn upon that bed and it was perfumed with powdered dhupa. Ashvatthama, O king, awoke with a kick the high-souled prince sleeping trustfully and fearlessly on his bed. Feeling that kick, the prince, irresistible in battle and of immeasurable soul, awaked from sleep and recognised Drona's son standing before him. As he was rising from his bed, the mighty Ashvatthama seized him by the hair of his head and began to press him down on the earth with his hands. Thus pressed by Ashvatthama with great strength, the prince, from fear as also from sleepiness, was not able to put forth his strength at that time. Striking him with his foot, O king, on both his throat and breast while his victim writhed and roared, Drona's son endeavoured to kill him as if he were an animal. The Pancala prince tore Ashvatthama with his nails and at last softly said, "O preceptor's son, slay me with a weapon, do not tarry! O best of men, let me, through thy act, repair to the regions of the righteous!"

Having said this much, that slayer of foes, the son of the Pancala king, assailed with strength by that mighty hero, became silent. Hearing those indistinct sounds of his, Drona's son said, "O wretch of thy race, there is no region for those that slay their preceptors. For this, O thou of wicked understanding, thou deservest not to be slain with any weapon!" While saying so, Ashvatthama, filled with rage, began to strike the vital parts of his victim with violent kicks of his heels, and slew his foe like a lion slaying an infuriated elephant. At the cries of that hero while he was being slain, his wives and guards that were in his tent all awake, O king! Beholding somebody crushing the prince with superhuman force, they regarded the assailant to be some preternatural being and, therefore, uttered no cries from fear. Having despatched him to Yama's abode by such means, Ashvatthama of great energy went out and getting upon his beautiful car stayed on it. Indeed, coming out of Dhrishtadyumna's abode, O king, Ashvatthama caused all the points of the compass to resound with his roars, and then proceeded on his car to other parts of the camp for slaying his foes.

After Drona's son, that mighty car-warrior, had gone away, the women and all the guards set up a loud wail of woe. Seeing their king slain, all the wives of Dhrishtadyumna, filled with great sorrow, cried. At that wail of theirs many mighty kshatriyas, awaking, put on their armour and came there for enquiring after the cause of those cries. Those ladies, terrified at the sight of Ashvatthama, in piteous tones asked the men to pursue him without delay. They said, "Whether he is a rakshasa or a human being, we know not what he is! Having slain the Pancala king, he stayeth there!" At these words, those foremost of warriors suddenly surrounded Drona's son. The latter slew them all by means of the rudrastra. Having slain Dhrishtadyumna and all those followers of his, he beheld Uttamauja sleeping on his bed. Attacking him with his foot on the throat and chest, Drona's son slew that great hero also while the latter writhed in agony. Yudhamanyu, coming up and believing his comrade to have been slain by a rakshasa, speedily struck Drona's son in the chest with a mace. Rushing towards him, Ashvatthama seized him and brought him down to the ground and slew him like an animal while the latter uttered loud shrieks.

Having slain Yudhamanyu thus, that hero proceeded against the other car-warriors of the king, who were all asleep. He slew all those trembling and shrieking warriors like animals in a sacrifice. Taking up his sword then, he slew many others. Proceeding along the diverse paths of the camp, one after another, Ashvatthama, accomplished in the use of the sword, beheld diverse gulmas and slew in a trice the unarmed and tired warriors sleeping within them. With that excellent sword he cut off combatants and steeds and elephants. Covered all over with blood, he seemed then to be Death himself commissioned by time. Causing his foes to tremble by the repeated blows of his sword that were of three kinds, Ashvatthama became bathed in blood. Covered as he was with blood, and wielding as he did a blazing sword, his form, as he careered in battle, became exceedingly terrible and superhuman. Those who awaked from sleep, O Kaurava, became stupefied with the loud noise (they heard around). Beholding Drona's son, they looked at each other's faces and trembled (with fear). Those kshatriyas, beholding the form of that crusher of foes, believed him to be a rakshasa and closed their eyes.

Of terrible form, he careered in the camp like Yama himself, and at last saw the sons of Draupadi and the remnant of the Somakas. Alarmed by the noise, and learning that Dhrishtadyumna had been slain, those mighty car-warriors, the sons of Draupadi, armed with bows, fearlessly poured their shafts on Drona's son. Awakened by their noise, the Prabhadrakas with Shikhandi at their head, began to grind the son of Drona with their arrows. Drona's son, beholding them shower their arrows on him, uttered a loud roar and became desirous of slaying those mighty car-warriors. Recollecting the death of his sire, Ashvatthama became filled with rage. Alighting from the terrace of his car, he rushed furiously (against his enemies). Taking up his bright shield with a 1,000 moons and his massive and celestial sword decked with gold, the mighty Ashvatthama rushed against the sons of Draupadi and began to lay about him with his weapon. Then that tiger among men, in that dreadful battle, struck Prativindhya in the abdomen, at which the latter, O king, deprived of life, fell down on the Earth. The valiant Sutasoma, having pierced the son of Drona with a lance, rushed at him with his uplifted sword. Ashvatthama, however cut off Sutasoma's arm with the sword in grasp, and once more struck him in the flank. At this, Sutasoma fell down, bereft of life. The valiant Shatanika, the son of Nakula, taking up a car-wheel with his two hands, violently struck Ashvatthama at the chest. The regenerate Ashvatthama violently assailed Shatanika after he had hurled that car-wheel. Exceedingly agitated, Nakula's son fell down upon the Earth, upon which Drona's son cut off his head. Then Shrutakarma, taking up a spiked bludgeon, attacked Ashvatthama. Furiously rushing at Drona's son, he assailed him violently on the left part of his forehead. Ashvatthama struck Shrutakarma with his excellent sword on the face. Deprived of senses and his face disfigured, he fell down lifeless on the Earth. At this noise, the heroic Shrutakirti, that great car-warrior, coming up, poured showers of arrows on Ashvatthama. Baffling those arrowy showers with his shield, Ashvatthama cut off from the enemy's trunk the latter's beautiful head adorned with ear-rings. Then the slayer of Bhishma, the mighty Shikhandi, with all the Prabhadrakas, assailed the hero from every side with diverse kinds of weapons. Shikhandi struck Ashvatthama with an arrow in the midst of his two eyebrows. Filled with rage at this, Drona's son, possessed of great might, approached Shikhandi and cut him into twain with his sword. Having slain Shikhandi, Ashvatthama, filled with rage, rushed furiously against the other Prabhadrakas. He proceeded also against the remnant of Virata's force.

Endued with great strength, Drona's son made a heavy carnage amongst the sons, the grandsons, and the followers of Drupada, singling them out one after another. Accomplished in the use of the sword, Ashvatthama then, rushing against other combatants, cut them down with his excellent sword. The warriors in the Pandava camp beheld that Death-Night in her embodied form, a black image, of bloody mouth and bloody eyes, wearing crimson garlands and smeared with crimson unguents, attired in a single piece of red cloth, with a noose in hand, and resembling an elderly lady, employed in chanting a dismal note and standing full before their eyes, and about to lead away men and steeds and elephants all tied in a stout cord. She seemed to take away diverse kinds of spirits, with dishevelled hair and tied together in a cord, as also, O king, many mighty car-warriors divested of their weapons. On other days, O sire, the foremost warriors of the Pandava camp used to see in their dreams that figure leading away the sleeping combatants and Drona's son smiting them behind! The Pandava soldiers saw that lady and Drona's son in their dreams every night from the day when the battle between the Kurus and the Pandavas first commenced. Afflicted before by Destiny, they were now smitten by Drona's son who terrified them all with the frightful roars uttered by him. Afflicted by Destiny, the brave warriors of the Pandava camp, recollecting the sight they had seen in their dreams, identified it with what they now witnessed.

At the noise made, hundreds and thousands of Pandava bowmen in the camp awoke from their slumbers. Ashvatthama cut off the legs of some, and the hips of others, and pierced some in their flanks, careering like the Destroyer himself let loose by Time. The Earth, O lord, was soon covered with human beings that were crushed into shapelessness or trodden down by elephants and steeds and with others that roared in great affliction. Many of them loudly exclaimed, "What is this?" "Who is this one?" "What is this noise?" "Who is doing what?" While uttering such shrieks, Drona's son became their Destroyer. That foremost of smiters, the son of Drona, despatched to regions of Yama all those Pandus and Srinjayas who were without armour and weapons. Terrified at that noise, many awoke from sleep. Possessed with fear, blinded by sleep, and deprived of their senses, those warriors seemed to vanish (before the fury of Ashvatthama). The thighs of many were paralysed and many were so stupefied that they lost all their energy. Shrieking and possessed with fear, they began to slay one another. Drona's son once more got upon his car of terrible clatter and taking up his bow despatched many with his shafts to Yama's abode. Others awoke from sleep, brave warriors and foremost of men, as they came towards Ashvatthama, were slain before they could approach him and were thus offered up as victims unto that Death-Night. Crushing many with that foremost of cars, he careered through the camp, and covered his foes with repeated showers of arrows. Once again with that beautiful shield of his, adorned with hundred moons, and with that sword of his which was of the hue of the welkin, he careered amidst his enemies. Like an elephant agitating a large lake, Drona's son, irresistible, in battle, agitated the camp of the Pandavas.

Awaked by the noise, O king, many warriors, afflicted still with sleep and fear, and with senses still under a cloud, ran hither and thither. Many shrieked in harsh tones and many uttered incoherent exclamations. Many succeeded not in obtaining their weapons and armour. The locks of many were dishevelled, and many failed to recognise one another. Having risen from sleep, many fell down, fatigued; some wandered here and there without any purpose. Elephants and steeds, breaking their cords, passed excreta and urine. Many, causing great confusion, huddled together. Amongst these, some through fear laid themselves down on the earth. The animals of the camp crushed them there.

While the camp was in this state, rakshasas, O king, uttered loud roars in joy, O chief of the Bharatas! The loud noise, O king, uttered by ghostly beings in joy, filled all the points of the compass and the welkin. Hearing the wails of woe, elephants, steeds, breaking their cords, rushed hither and thither, crushing the combatants in the camp. As those animals rushed hither and thither, the dust raised by them made the night doubly dark. When that thick gloom set in, the warriors in the camp became perfectly stupefied; sires recognised not their sons, brothers recognised not their brothers. Elephants assailing riderless elephants, and steeds assailing riderless steeds, assailed and broke and crushed the people that stood in their way. Losing all order, combatants rushed and slew one another, and felling those that stood in their way, crushed them into pieces. Deprived of their senses and overcome with sleep, and enveloped in gloom, men, impelled by fate, slew their own comrades. The guards, leaving the gates they watched, and those at duty at the outposts leaving the posts they guarded, fled away for their lives, deprived of their senses and not knowing whither they proceeded. They slew one another, the slayers, O lord, not recognising the slain. Afflicted by Fate, they cried after their sires and sons. While they fled, abandoning their friends and relatives, they called upon one another, mentioning their families and names. Other, uttering cries of "Oh!" and "Alas!" fell down on the earth. In the midst of the battle, Drona's son, recognising them, slew them all.

Other kshatriyas, while being slaughtered, lost their senses, and afflicted by fear, sought to fly away from their camps. Those men that sought to fly away from their camp for saving their lives, were slain by Kritavarma and Kripa at the gate. Divested of weapons and instruments and armour, and with dishevelled hair, they joined their hands. Trembling with fear, they were on the ground. The two Kuru warriors, however, (who were on their cars) gave quarter to none. None amongst those that escaped from the camp was let off by those two wicked persons, Kripa and Kritavarma. Then again, for doing that which was highly agreeable to Drona's son, those two set fire to the Pandava camp in three places.

When the camp was lighted, Ashvatthama, that delighter of his sires, O monarch, careered, sword in hand and smiting his foes with great skill. Some of his brave foes rushed towards him and some ran hither and thither. That foremost of regenerate ones, with his sword, deprived all of them of their lives. The valiant son of Drona, filled with rage, felled some of the warriors, cutting them in twain with his sword as if they were sesame stalks. The Earth, O bull of Bharata's race, became strewn with the fallen bodies of the foremost of men and steeds and elephants mingled together and uttering woeful wails and cries. When thousands of men had fallen down deprived of life, innumerable headless trunks stood up and fell down. Ashvatthama, O Bharata, cut off arms adorned with angadas and holding weapons in grasp, and heads, and thighs resembling trunks of elephants, and hands, and feet. The illustrious son of Drona mangled the backs of some, cut off the heads of some, and caused some to turn away from the fight. And he cut off some at the middle, and lopped off the ears of others, and struck others on the shoulders, and pressed down the heads of some into their trunks.

As Ashvatthama careered in this way, slaughtering thousands of men, the deep night became more terrible in consequence of the darkness that set in. The earth became terrible to behold, strewn with thousands of human beings dead and dying and innumerable steeds and elephants. Cut off by the enraged son of Drona, his foes fell down on the earth that was then crowded with yakshas and rakshasas, and frightful with (broken) cars and slain steeds and elephants. Some called upon their brothers, some upon their sires, and some upon their sons. And some said, "The Dhartarashtras in rage could never accomplish such feats in battle as these which rakshasas of wicked deeds are achieving (upon us) during the hour of sleep! It is only in consequence of the absence of the Parthas that this great slaughter is going on. That son of Kunti, who hath Janardana for his protector, is incapable of being vanquished by gods, asuras, gandharvas, yakshas and rakshasas! Devoted to Brahma, truthful in speech, self-restrained, and compassionate towards all creatures, that son of Pritha, called Dhananjaya, never slaughters one that is asleep, or one that is heedless, or one that has laid aside his weapons or one that has joined his hands in supplication, or one that is retreating, or one whose locks have been dishevelled. Alas, they are rakshasas of wicked deeds who are perpetrating such terrible act upon us." Uttering such words, many laid themselves down.

The loud din caused by the cries and groans of human beings died away within a short space of time. The earth being drenched with blood, O king, that thick and frightful dust soon disappeared. Thousands of men moving in agony, overwhelmed with anxiety and overcome with despair, were slain by Ashvatthama like Rudra slaying living creatures. Many who laid themselves down on the ground clasping one another, and many who sought to fly away, and many who sought to hide themselves, and many who struggled in battle, were all slain by the son of Drona. Burnt by the raging flames and slaughtered by Ashvatthama, the men, losing their senses, slew one another. Before half the night was over, the son of Drona, O monarch, despatched the large host of the Pandavas unto Yama's abode.

That night, so terrible and destructive unto human beings and elephants and steeds filled with joy all creatures that wander in the dark. Many rakshasas and pishacas of various tribes were seen there, gorging upon human flesh and quaffing the blood that lay on the ground. They were fierce, tawny in hue, terrible, of adamantine teeth, and dyed with blood. With matted locks on their heads, their thighs were long and massive; endued with five feet, their stomachs were large. Their fingers were set backwards. Of harsh temper and ugly features, their voice was loud and terrible. They had rows of tinkling bells tied to their bodies. Possessed of blue throats, they looked very frightful. Exceedingly cruel and incapable of being looked at without fear, and without abhorrence for anything, they came there with their children and wives. Indeed, diverse were the forms seen there of the rakshasas that came. Quaffing the blood that ran in streams, they became filled with joy and began to dance in separate bands. "This is excellent!" "This is pure!" "This is very sweet!" these were the words they uttered.

Other carnivorous creatures, subsisting upon animal food, having gorged upon fat and marrow and bones and blood, began to eat the delicate parts of corpses. Others, drinking the fat that flowed in streams, ran naked over the field. Possessed of diverse kinds of faces, other carnivorous beings of great ferocity, and living upon dead flesh, came there in tens of thousands and millions. Grim and gigantic rakshasas also, of wicked deeds, came there in bands as numerous. Other ghostly beings, filled with joy and gorged to satiety, O king, also came there and were seen in the midst of that dreadful carnage.

When morning dawned, Ashvatthama desired to leave the camp. He was then bathed in human blood and the hilt of his sword so firmly adhered in his grasp that his hand and sword, O king, became one! Having walked in that path that is never trod (by good warriors), Ashvatthama, after that slaughter, looked like the blazing fire at the end of the yuga after it has consumed all creatures into ashes. Having perpetrated that feat agreeably to his vow, and having trod in that untrodden way, Drona's son, O lord, forgot his grief for the slaughter of his sire. The Pandava camp, in consequence of the sleep in which all within it were buried, was perfectly still when Drona's son had entered it in the night.

After the nocturnal slaughter, when all became once more quiet, Ashvatthama issued from it. Having issued from the camp, the valiant Ashvatthama met his two companions and, filled with joy, told them of his feat, gladdening them, O king, by the intelligence. Those two, in return, devoted as they were to his good, gave him the agreeable intelligence of how they also had slaughtered thousands of Pancalas and Srinjayas (at the gates). Even thus did that night prove terribly destructive to the Somakas who had been heedless and buried in sleep. The course of time, without doubt, is irresistible. Those who had exterminated us were themselves exterminated now."

Dhritarashtra said, "Why is it that that mighty car-warrior, the son of Drona, did not achieve such a feat before although he had resolutely exerted himself for bestowing victory upon Duryodhana? For what reason did that great bowman do this after the slaughter of the wretched Duryodhana? It behoveth thee to tell me this!"

Sanjaya said, "Through fear of the Parthas, O son of Kuru's race, Ashvatthama could not achieve such a feat then. It was owing to the absence of the Parthas and the intelligent Keshava as also of Satyaki, that Drona's son could accomplish it. Who is there, the lord Indra unexcepted, that is competent to slay them in the presence of these heroes? Besides, O king, Ashvatthama succeeded in accomplishing the feat only because the men were all asleep. Having caused that vast slaughter of the Pandava forces, those three great car-warriors (Ashvatthama, Kripa and Kritavarma), meeting together, exclaimed, "Good luck!" His two companions congratulated Ashvatthama, and the latter was also embraced by them. In great joy the latter uttered these words: "All the Pancalas have been slain, as also all the sons of Draupadi! All the Somakas also, as well as all that remained of the Matsyas, have been slaughtered by me! Crowned with success, let us without delay go there where the king is! If the king be still alive, we will give him this joyful intelligence!"

*****

Section 9

Sanjaya said, "Having slain all the Pancalas and the sons of Draupadi, the three Kuru heroes together came to that spot where Duryodhana lay, struck down by the foe. Arrived there, they beheld that life had not been wholly extinct in the king. Jumping down from their cars, they surrounded thy son. The Kuru king, O monarch, was lying there with broken thighs. Almost senseless, his life was about to ebb away. He was vomiting blood at intervals, with downcast eyes. He was then surrounded by a large number of carnivorous animals of terrible forms, and by wolves and hyenas, that awaited at no great distance for feeding upon his body. With great difficulty the king was keeping off those beasts of prey that stood in expectation of feasting upon him. He was writhing on the earth in great agony. Beholding him thus lying on the earth, bathed in his own blood, the three heroes who were the sole survivors of his army, Ashvatthama and Kripa and Kritavarma, became afflicted with grief and sat surrounding him. Encompassed by those three mighty car-warriors who were covered with blood and who breathed hot sighs, the Kuru king looked like a sacrificial altar surrounded by three fires. Beholding the king lying in that highly undeserving plight, the three heroes wept in unendurable sorrow. Wiping the blood from off his face with their hands, they uttered these piteous lamentations in the hearing of the king lying on the field of battle.

Kripa said, "There is nothing too difficult for destiny to bring about, since even this king Duryodhana who was the lord of eleven akshauhinis of troops sleepeth on the bare ground, struck down by the foes and covered with blood! Behold, fond he was of the mace, and that mace decked with pure gold still lieth by the side of the king whose splendour still resembles that of pure gold! In no battle did that mace abandon this hero! Even now, when he is about to ascend to heaven, that weapon leaveth not this illustrious warrior. Behold, that weapon, adorned with pure gold, still lieth by the side of this hero like a loving wife by the side of her lord stretched on his bed in his chamber of sleep. Behold the reverses brought about by Time! This scorcher of foes that used to walk at the head of all crowned kings, now eateth the dust struck down (by the foe)! He who had formerly struck down many foes and caused them to lie on the bare ground, alas, that king of the Kurus lieth today on the bare ground, struck down by foes. He to whom hundreds of kings used to bow down in fear, lieth today on the field of battle, surrounded by beasts of prey. The brahmanas formerly used to wait upon this lord for wealth. Alas, beasts of prey wait upon him today for feeding upon his body!"

Sanjaya continued, "Beholding that chief of Kuru's race lying on the ground, Ashvatthama, O best of the Bharatas, uttered these piteous lamentations: "O tiger among kings, all people indicated thee as the foremost of all bowmen! People also said that (in encounters with the mace) thou, a disciple of Sankarshana, wert like the Lord of treasures (Kuvera), himself! How then, O sinless one, could Bhima notice any lapses in thee! Thou wert ever mighty and possessed of skill! He, on the other hand, O king, is a wicked-souled wight! Without doubt, O monarch, Time in this world is mightier than everything else, for we behold even thee struck down by Bhimasena in battle! Alas, how could the wretched and mean Vrikodara unrighteously strike thee down, thee that wert conversant with every rule of righteousness! Without doubt, Time is irresistible. Alas, having summoned thee to a fair fight, Bhimasena, putting forth his might, fractured thy thighs. Fie on that wretched Yudhishthira who tolerated the head of one unrighteously struck down in battle to be touched with the foot! In all battles warriors will certainly reprove Vrikodara as long as the world will last. Without doubt, thou hast been struck down unrighteously!

The valiant Rama of Yadu's race, O king, always used to say that there is no one equal to Duryodhana in encounters with the mace. He of the Vrishni race, O Bharata, used to boast of thee, O lord, in every assembly, saying, ‘Duryodhana of Kurus race is a worthy disciple of mine!' Thou hast obtained that end which great rishis have declared to be the high reward of a kshatriya slain in battle with his face towards the foe. I do not, O bull among men, grieve for thee, O Duryodhana! I grieve only for thy mother Gandhari and thy sire, childless as they now are. Afflicted with sorrow, they will have to wander over the earth, begging their food. Fie on Krishna, Vrishni's race, and on Arjuna of wicked understanding! They regard themselves conversant with the duties of morality, yet both of them stood indifferent whilst thou wert being slain! How will the other Pandavas, shameless though they are, O king, speak of the manner in which they have accomplished thy death? Thou art highly fortunate, O son of Gandhari, since thou hast been slain on the field of battle, O bull among men, while advancing fairly against the foe. Alas, what will be the plight of Gandhari who is now childless, and who hath lost all her kinsmen and relatives! What also will be the plight of the blind king!

Fie on Kritavarma, on myself, as also on mighty car-warrior Kripa, since we have not yet gone to heaven with thy royal self before us! Fie on us, lowest of mortals, since we do not follow thee that wert the granter of all wishes, the protector of all men, and the benefactor of all thy subjects! Through thy power, the abodes of Kripa, of myself, and of my sire, along with those of our dependants, O tiger among men, are full of wealth. Through thy grace, ourselves with our friends and relatives have performed many foremost of sacrifices with a profusion of presents to brahmanas. Where shall such sinful persons as ourselves now go, since thou hast gone to heaven, taking with thee all the kings of the earth? Since we three, O king, do not follow thee that art about to obtain the highest end (of life), it is for this that we are indulging in such lamentations. Deprived of thy companionship, reft of wealth, our memories painfully dwelling upon thy prosperity, alas, what will be our lot since we do not go with thee? Without doubt, O chief of Kuru's race, we shall have to wander in grief on the earth. Deprived of thee, O king, where can we have peace and where can we have happiness?

Going from this world, O monarch, and meeting with those mighty car-warriors (that have preceded thee), show thy regards to them, at my request, one after another, according to the order of their rank and years. Having offered worship to thy preceptor, that foremost of all wielders of bows, tell him, O king, that Dhrishtadyumna hath been slain by me. Embrace king Bahlika, that mighty car-warrior, as also the ruler of the Sindhus, and Somadatta, Bhurishrava, and the other foremost of kings that have preceded thee to heaven. At my request, embrace all of them and enquire after their welfare."

Sanjaya continued, "Having said these words unto the king deprived of his senses and lying with broken thighs, Ashvatthama once more cast his eyes on him and uttered these words, "If, O Duryodhana, thou hast any life in thee still, listen to these words that are so pleasant to hear. On the side of the Pandavas, only seven are alive, and among the Dhartarashtras, only we three! The seven on their side are the five brothers and Vasudeva and Satyaki; on our side, we three are myself and Kripa and Kritavarma! All the sons of Draupadi have been slain, as also all the children of Dhrishtadyumna! All the Pancalas too have been slain, as also the remnant of the Matsyas, O Bharata! Behold the vengeance taken for what they had done! The Pandavas are now childless! While buried in sleep, the men and animals in their camp have all been slain! Penetrating into their camp in the night, O king, I have slain Dhrishtadyumna, that wight of sinful deeds, as one kills an animal."

Duryodhana then, having heard those words that were so agreeable to his heart, regained his senses and said these words in reply, "That which neither Ganga's son, nor Karna, nor thy sire, could achieve, hath at last been achieved by thee today, accompanied by Kripa and Bhoja. Thou hast slain that low wretch (Dhrishtadyumna) who was commander of the Pandava forces, as also Shikhandi. In consequence of this I regard myself equal to Maghavat himself! Good be to you all! Let prosperity be yours! All of us will again meet together in heaven!"

Having said these words the high-souled king of the Kurus became silent. Casting off his griefs for all his (slain) kinsmen, he then gave up his life-breath. His soul ascended to sacred heaven, while his body only remained on earth. Even thus, O king, thy son Duryodhana breathed his last. Having provoked the battle first, he was slain by his foes at last. The three heroes repeatedly embraced the king and gazed steadfastly on him. They then ascended their cars. Having heard these piteous lamentations of Drona's son, I came away at early dawn towards the city. Even thus the armies of the Kurus and Pandavas have been destroyed. Great and terrible have been that carnage, O king, caused by thy evil policy. After thy son had ascended to heaven, I became afflicted with grief and the spiritual sight which the rishi gave hath been lost by me!"

Vaishampayana continued, "The king, hearing of his son's death, breathed long and hot sighs, and became plunged in great anxiety."

*****

Section 10

Vaishampayana said, "After that night had gone away, the driver of Dhrishtadyumna's car gave intelligence to king Yudhishthira of the great slaughter that had been caused during the hour of sleep.

The driver said, "The sons of Draupadi, O king, have been slain, with all the children of Drupada himself, while they were heedless and trustfully asleep in their own camp! During the night, O king, thy camp has been exterminated by the cruel Kritavarma, and Kripa, the son of Gautama, and the sinful Ashvatthama! Slaying thousands of men and elephants and steeds with lances and darts and battle-axes, those men have exterminated thy army. While thy army was being slaughtered like a forest cut down with axes, a loud wail was heard rising from thy camp. I am the sole survivor, O monarch, of that vast force. I have, O thou of virtuous soul, escaped with difficulty from Kritavarma at a time when he was heedless!"

Hearing these evil tidings, Kunti's son Yudhishthira, however, capable of bearing up (against foes), fell down on the earth, afflicted with grief at the loss of his sons. Advancing forward, Satyaki held the king in his embrace. Bhimasena and Arjuna and the two sons of Madri also stretched forth their arms. Having recovered his senses, the son of Kunti lamented in great affliction, uttering these words rendered indistinct by sorrow: "Alas, having vanquished the foe, we have ourselves been vanquished in the end! The course of events is difficult to be ascertained even by persons endued with spiritual sight. The foes, who were vanquished have become victorious! Ourselves, again, while victorious, are vanquished! Having slain brothers and friends and sires and sons and well-wishers, and kinsmen, and counsellors, and having vanquished them all, we ourselves are vanquished at last! Misery looks like prosperity and prosperity looks like misery! This our victory has assumed the shape of defeat. Our victory, therefore, has ended in defeat! Having won the victory, I am obliged to grieve as an afflicted wretch. How, then, can I regard it as a victory? In reality, I have been doubly defeated by the foe. They for whose sake we have incurred the sin of victory by slaying our kinsmen and friends, alas, they, after victory had crowned them, have been vanquished by defeated foes that were heedful!

Alas, through heedlessness have they been slain that had escaped from even Karna, that warrior who had barbed arrows and nalikas for his teeth, the sword for his tongue, the bow for his gaping mouth, and the twang of the bowstring and the sound of palms for his roars--that angry Karna who never retreated from battle, and who was a very lion among men! Alas, those princes that succeeded in crossing, by boats constituted by their own excellent weapons, the great Drona-ocean having cars for its deep lakes, showers of arrows for its waves, the ornaments of warriors for its gems, car-steeds for its animals, darts and swords for its fishes, elephants for its alligators, bows for its whirlpools, mighty weapons for its foam, and the signal of battle for its moonrise causing it to swell with energy, and the twang of the bowstring and the sound of palms for its roar,--alas, even those princes have from heedlessness been slain!

There is, in this world, no more powerful cause of death, as regards men, than heedlessness! Prosperity abandons a heedless man from every side, and every kind of misery overtakes him. The tall standard with excellent top that stood on his car was the wreath of smoke that infallibly indicated the Bhishma-fire. Shafts constituted its flames, and wrath was the wind that fanned it! The twang of his formidable bow and the sound of his palms constituted the roar of that fire. Armour and diverse kinds of weapons were the homa libations that were poured into it. The vast hostile army was the heap of dry forest-grass that was assailed by that fire. Alas, even they that had endured that fierce fire whose terrible energy was represented by the mighty weapons in Bhishma's hand have at last fallen through heedlessness.

A heedless person can never acquire knowledge, asceticism, prosperity, or great renown. Behold, Indra has obtained great happiness after slaying all his foes heedfully. Behold the survivors among our foes have, through our heedlessness, slain so many sons and grandsons of kings, each of whom was really like Indra himself. Alas, they have perished like merchants with rich freight perishing through carelessness in a shallow stream after having crossed the great ocean. They whose bodies are now lying on the bare ground, slain by those vindictive wretches, have without doubt ascended to heaven.

I grieve, however, for the princess Krishna. Alas, she will be plunged today in an ocean of grief. Hearing of the slaughter of her brothers and sons and her venerable sire, the king of the Pancalas, without doubt she will fall down senseless on the earth. Her body emaciated by grief, she will not rise again. Unable to bear the grief resulting from such affliction, and worthy as she is of happiness, alas, what will be her plight? Cut to the quick by the slaughter of her sons and brothers, she will be like one scorched by fire.'

Having in deep affliction indulged in these lamentations, that king of Kuru's race then addressed Nakula, saying, ‘Go and bring the unfortunate princess Draupadi here along with all her maternal relations.' Obediently accepting that command of the king who equalled Yama himself in righteousness, Nakula speedily proceeded on his car to the quarters of Draupadi where that princess resided with all the wives of the Pancala king. Having despatched the son of Madri, Yudhishthira, crushed by grief, proceeded with tears in his eyes accompanied by those friends of his, to the field on which his sons had battled and which still teemed with diverse kinds of creatures. Having entered that cursed field abounding with fierce sights, the king saw his sons, well-wishers, and friends, all lying on the ground, covered with blood, their bodies mangled, and heads separated from their trunks. Beholding them in that plight, Yudhishthira, that foremost of righteous men, became deeply afflicted. That chief of the Kurus then began to weep aloud and fell down on the earth, deprived of his senses, along with all his followers."

*****

Section 11

Vaishampayana said, "Beholding his sons, grandsons, and friends all slain in battle, the king's soul became overwhelmed with great grief, O Janamejaya! Recollecting those sons and grandsons and brothers and allies, a deep sorrow took possession of the illustrious monarch. Senseless and trembling, his eyes were bathed in tears. His friends then, themselves filled with anxiety, began to comfort him.

At that time, Nakula, skilled in executing errands, arrived there on his car of solar effulgence, accompanied by the princess Krishna in great affliction. She had been residing at Upaplavya. Having received that heartrending intelligence about the slaughter of all her sons, she became exceedingly agitated. Trembling like a plantain tree shaken by the wind, the princess Krishna, arrived at the presence of Yudhishthira, fell down, afflicted by grief. Her face, adorned with eyes resembling a couple of full-blown lotuses, seemed to be darkened by grief like the Sun himself when enveloped in darkness.

Beholding her prostrate on the earth, the wrathful Vrikodara, of prowess incapable of being baffled, advancing hastily, raised her up and clasped her with his arms. The beautiful lady, comforted by Bhimasena, began to weep, and addressing the eldest son of Pandu with his brothers, said, "By good luck, O monarch, having obtained the whole earth, thou shalt enjoy her after the slaughter of thy brave sons in the observance of kshatriya duties. By good luck, O son of Pritha, thou art happy at the thought of having obtained the whole earth. By good luck, thy thoughts do not dwell on Subhadra's son whose tread resembled that of an infuriated elephant. By good luck, thou dost not, like myself while residing at Upaplavya, recollect thy heroic sons slaughtered in the observance of kshatriya duties. O son of Pritha, hearing of the slaughter of those sleeping heroes by Drona's son of sinful deeds, grief burns me as if I were in the midst of a fire. If Drona's son be not made to reap the fruit of that sinful deed of his, if, putting forth your prowess in battle, thou dost not take the life of that wretch of sinful deeds, along with the lives of all his followers, then listen to me, ye Pandavas, I shall sit here in praya!"

Having said these words, the helpless Krishna, the daughter of Yajnasena, sat by the side of the eldest son of Pandu, king Yudhishthira the just. The royal sage, Yudhishthira, of righteous soul, seeing his dear queen sit in praya, addressed her, saying, "O auspicious lady, O thou that art conversant with morality, all thy sons and brothers have righteously met with a noble death. It behoveth thee not to grieve for them. As regards Drona's son, he hath gone to a distant forest, O beautiful princess! How shall thou O lady, make thyself sure of his fall in battle?"

Draupadi answered, "I have heard that Drona's son hath a gem on his head, born with him. I shall see that gem brought to me after the slaughter of that wretch in battle, Placing that gem on thy head, O king, I shall endure to live. Even this is my resolve."

Having said these words unto the royal son of Pandu, the beautiful Krishna approached Bhimasena and said these words of high purpose unto him: "Remembering the duties of a kshatriya, O Bhima, it behoveth thee to come to my rescue. Slay that man of sinful deeds like Maghavat slaying Samvara. There is no one in this world who is equal to thee in prowess. It is known throughout the world how on an occasion of great calamity thou becamest at the town Varanavata the refuge of all the Parthas. When again we were seen by Hidimba, it was thou that becamest our refuge in the same way. Like Maghavat rescuing (his spouse) the daughter of Puloma, thou didst rescue my afflicted self, in Virata's city, from a great calamity. Like those great feats, O Partha, that thou didst achieve in former days, slay now, O slayer of foes, the son of Drona and be thou happy!"

Hearing these and other piteous lamentations of the princess, Kunti's son, Bhimasena, of great might, could not endure them. He mounted upon his great car adorned with gold and took his beautiful bow with arrow placed on the string. Making Nakula his charioteer, and resolved upon slaying the son of Drona, he began to stretch his bow and caused his steeds to be urged without delay. Those steeds, fleet as the wind, thus urged, O tiger among men, proceeded with great speed. Possessed of great valour and unfading energy, Bhima set out from the Pandava camp and proceeded with great celerity along the track of Ashvatthama's vehicle."

*****

Section 12

Vaishampayana said, "After the irresistible Bhimasena had set out, that bull of Yadu's race, possessed of eyes like lotus-petals, addressed Kuru's son Yudhishthira, saying, ‘O son of Pandu, this brother of thine, overwhelmed with grief at the slaughter of his sons, proceedeth alone to battle, from desire of slaying the son of Drona. O bull of Bharata's race, of all thy brothers, Bhima is thy dearest! Beholding him fallen into a great danger why dost thou not stir thyself? The weapon called brahmashira, which that subjugator of hostile towns, Drona, communicated to his son, is capable of consuming the whole world. The illustrious and highly blessed preceptor, that foremost of all wielders of bows, delighted with Dhananjaya, had given him that very weapon. Unable to endure it, his only son then begged it of him. Unwillingly he imparted the knowledge of that weapon to Ashvatthama. The illustrious Drona knew the restlessness of his son. Acquainted with all duties, the preceptor laid this command on him, saying, "Even when overtaken by the greatest danger, O child in the midst of battle, thou shouldst never use this weapon, particularly against human beings." Even thus the preceptor Drona spoke unto his son. A little while after he again spoke, saying, "O bull among men, thou wilt not, it seems, walk in the path of the righteous." Hearing those bitter words of his sire, the wicked-souled Ashvatthama, in despair of obtaining every kind of prosperity, began in grief to wander over the earth.

Then, O chief of the Kurus, while you were living in the woods, O Bharata, he came to Dvaraka and took up his abode there, worshipped by the Vrishnis. One day, after he had taken up his abode in Dvaraka, he came to me, without a companion and when I myself was without anybody by my side, on the seacoast, and there smilingly addressing me said, "O Krishna, that weapon, called brahmashira, worshipped by gods and gandharvas, which my sire, the preceptor of the Bharatas, of prowess incapable of being baffled, and obtained from Agastya after performing the austerest penances, is now with me, O Dasharha, as much as it is with my sire. O foremost one of Yadu's race, in exchange for that celestial weapon, give me thy discus which is capable of slaying all foes in battle."

While he with joined palms and great importunity thus begged of me my discus, myself, O bull of Bharata's race, from desire of gladdening him, told him these words: "Gods, danavas, gandharvas, men, birds and snakes, assembled together, are not equal to even a hundredth part of my energy. I have this bow, this dart, this discus, and this mace. I will give thee whichever amongst these thou desirest to have from me. Without giving me the weapon thou wishest to give, take from among these weapons of mine whichever thou mayest be able to wield and use in battle."

Thus addressed, the illustrious son of Drona, as if challenging me, solicited at my hands my discus of excellent nave and hard as thunder, possessed of a 1,000 spokes, and made of iron "Take it." I said unto him. Thus addressed, he rose suddenly and seized the discus with his left hand. He failed, however, to even move the weapon from the spot on which it lay. He then made preparations for seizing it with his right hand. Having seized it then very firmly and having put forth all his strength, he still failed to either wield or move it. At this, Drona's son became filled with sorrow. After he was tired with the exertions he made, he ceased, O Bharata!

When he withdrew his heart from that purpose, I addressed the anxious and senseless Ashvatthama and said, "He who is always regarded as the foremost of all human beings, that wielder of gandiva, that warrior having white steeds yoked unto his car, that hero owning the prince of apes for the device on his standard, that hero who, desirous of vanquishing in a wrestling encounter the god of gods, the blue-throated lord of Uma, gratified the great Shankara himself, that Phalguna than whom I have no dearer friend on earth, that friend to whom there is nothing that I cannot give including my very wives and children, that dear friend Partha of unstained acts, never said unto me, O brahmana, such words as these which thou hast uttered.

That son whom I obtained through ascetic penances and observances of austere brahmacarya for twelve years on the breast of Himavati whither I had gone for the purpose, that son of mine, Pradyumna, of great energy and a portion of Sanat-kumara himself, begotten by me upon my wife Rukmini who had practised vows as austere as mine, that hero even never solicited this best of objects, this unrivalled discus, which thou of little understanding had solicited!

Rama of great might never said such words to me! Neither Gada nor Samba has ever asked that of me which thou hast asked! No one among the other great car-warriors of the Vrishni and the Andhaka race residing in Dvaraka has ever asked this of me which thou hast asked! Thou art the son of the preceptor of the Bharatas, thou art held in high respect by all the Yadavas. Let me ask thee, O foremost of car-warriors, with whom wouldst thou fight using this weapon?"

Thus addressed by me, Drona's son replied, saying, "After offering worship to thee, O Krishna, it was my intention to fight thee, O thou of unfading glory! It was for this, O Krishna that I solicited thee for thy discus which is adored by gods and danavas. If I had got it I would then become invincible in the world. Having failed, O Keshava, in obtaining my almost unattainable wish, I am about to leave thee, O Govinda! Address me in fair words now. This terrible weapon is held by thee that art the foremost of all terrible persons. Unrivalled art thou for this weapon! There is none else in this world capable of possessing it."

Having said these words unto me, the son of Drona, taking many couples of steeds and much wealth and diverse kinds of gems, left Dvaraka. He is wrathful, wicked-souled, restless, and very cruel. He knows the weapon called brahmashira. Vrikodara should be protected from him!"

*****

Section 13

Vaishampayana said, "Having said these words, that foremost of all wielders of weapons, that delighter of all the Yadavas, mounted upon his excellent car equipped with every kind of powerful weapons. Unto that vehicle were yoked two pairs of foremost steeds of the Kamboja breed, that were adorned with garlands of gold. The dhur of that best of cars was of the hue of the morning sun. On the right was yoked the steed known as Shaibya; on the left was placed Sugriva; the Parshni was borne by two others called Meghapushpa and Balahaka. There was seen on that car a celestial standard decked with gems and gold and created by the divine Artificer, and standing high like the Maya (of Vishnu himself). Upon that standard was Vinata's son (Garuda) shining with great splendour. Indeed, that enemy of snakes perched on the standard-top of Keshava who is Truth embodied.

Then Hrishikesha, that foremost of all bowmen, mounted on that car. After him Arjuna of irresistible feats and Yudhishthira, the king of the Kurus, ascended the same vehicle. Seated on that car, by the side of him of Dasharha's race who wielded the bow called sharnga, the two sons of Pandu looked exceedingly beautiful, like the twin Ashvinis seated by the side of Vasava. Causing them to ascend on that car of his which was adored by all the world, he of Dasharha's race urged those foremost of steeds endued with great fleetness. Those steeds then suddenly flew, taking after them that excellent vehicle ridden by the two sons of Pandu and by that bull of Yadu's race. Endued with great speed, as those animals bore away the wielder of sharnga, loud became the noise caused by their rush, like that of birds coursing through the air.

Proceeding with great speed, they soon came up, O bull of Bharata's race, with the mighty bowman Bhimasena in whose wake they had followed. Although those great car-warriors met Bhima, they failed however to stop that son of Kunti, as filled with wrath he proceeded fiercely towards the foe. In the very sight of those illustrious and firm bowmen, Bhima, by means of his very fleet steeds, proceeded towards the bank of the river brought down by Bhagiratha. He beheld the high-souled and illustrious and dark-complexioned and island-born Vyasa sitting near the edge of the water in the midst of many rishis. And he also saw Drona's son of wicked deeds sitting beside them, covered with dust, attired in a piece of cloth made of kusha grass, and smeared all over with clarified butter. The mighty-armed Bhimasena, the son of Kunti, taking up his bow with shaft fixed on it, rushed towards Ashvatthama, and said, ‘Wait, wait!'

Drona's son, beholding that terrible bowman coming towards him bow in hand, and the two brothers on Janardana's car, became exceedingly agitated and thought his hour had come. Of soul incapable of being depressed, he called to his mind that high weapon (which he had obtained from his sire). He then took up a blade of grass with his left hand. Fallen into great distress, he inspired that blade of grass with proper mantras and converted it into that powerful celestial weapon. Unable to brook the arrows (of the Pandavas) and the presence of those wielders of celestial weapons, he uttered in wrath these terrible words: ‘For the destruction of the Pandavas.' Having said these words, O tiger among kings, the valiant son of Drona let off that weapon for stupefying all the worlds. A fire then was born in that blade of grass, which seemed capable of consuming the three worlds like the all-destroying Yama at the end of the yuga."

*****

Section 14

Vaishampayana said, "At the very outset the mighty-armed hero of Dasharha's race understood from signs the intention of Drona's son. Addressing Arjuna, he said, ‘O Arjuna, O son of Pandu, the time is come for the use of that celestial weapon which is in thy memory, knowledge of which was imparted to thee by Drona. For protecting thyself as also thy brothers, O Bharata, shoot in this battle that weapon which is capable of neutralising all weapons.'

Thus addressed by Keshava, Arjuna, that slayer of hostile heroes, quickly alighted from the car, taking with him his bow with shaft fixed on the string. Softly wishing good unto the preceptor's son and then unto himself, and unto all his brothers, that scorcher of foes then bowed unto all the gods and all his superiors and let off his weapon, thinking of the welfare of all the worlds and uttering the words, ‘Let Ashvatthama's weapon be neutralised by this weapon!'

That weapon, quickly let off by the wielder of gandiva, blazed up with fierce flames like the all-destroying fire that appears at the end of the yuga. Similarly, the weapon that had been shot by Drona's son of fierce energy blazed up with terrible flames within a huge sphere of fire. Numerous peals of thunder were heard; thousands of meteors fell; and all living creatures became inspired with great dread. The entire welkin seemed to be filled with noise and assumed a terrible aspect with those flames of fire. The whole earth with her mountains and waters and trees, trembled. Then the two great rishis, Narada, who is the soul of every creature, and the grandsire of all the Bharata princes (Vyasa), beholding those two weapons scorching the three worlds, showed themselves there. The two rishis sought to pacify the two heroes Ashvatthama and Dhananjaya. Conversant with all duties and desirous of the welfare of all creatures, the two sages, possessed of great energy, stood in the midst of those two blazing weapons. Incapable of being overwhelmed by any force, those two illustrious rishis, placing themselves between the two weapons, stood like two blazing fires. Incapable of being checked by any creature endued with life, and adorned by the gods and danavas, they two acted in this way, neutralising the energy of the two weapons and doing good to all the world.

The two rishis said, "Those great car-warriors who have fallen in this battle were acquainted with diverse kinds of weapons. They, however, never shot such a weapon upon human beings. What act of rashness is this, ye heroes, that ye have done?"

*****

Section 15

Vaishampayana said, "At the very sight, O tiger among men, of those two rishis possessed of splendour like that of fire, Dhananjaya quickly resolved to withdraw his celestial shaft. Joining his hands, he addressed those rishis, saying, ‘I used this weapon, saying, "Let it neutralise the (enemy's) weapon!" If I withdraw this high weapon, Drona's son of sinful deeds will then, without doubt, consume us all with the energy of his weapon. Ye two are like gods! It behoveth you to devise some means by which our welfare as also that of the three worlds may be secured!'

Having said these words Dhananjaya withdrew his weapon. The withdrawal of that weapon by the gods themselves in battle is exceedingly difficult. Not excepting the great Indra himself, there was nobody save the son of Pandu, who was capable of withdrawing that high weapon after it had once been let off. That weapon was born of Brahma energy. No person of uncleansed soul can bring it back after it is once let off. Only one that leads the life of a brahmacari can do it. If one who has not practised the vow of brahmacarya seeks to bring it back after having shot it, it strikes off his own head and destroys him with all his equipments. Arjuna was a brahmacari and an observer of vows. Having obtained that almost unobtainable weapon, he had never used it even when plunged into situations of the greatest danger. Observant of the vow of truth, possessed of great heroism, leading the life of a brahmacari, the son of Pandu was submissive and obedient to all his superiors. It was for this that he succeeded in withdrawing his weapon.

Drona's son, beholding those two rishis standing before him, could not by his energy withdraw his own terrible weapon. Unable to withdraw the high weapon in battle, Drona's son, O king, with a cheerless heart, said unto the island-born rishi these words, ‘Threatened by a great danger, and desirous of protecting my life, I let off this weapon, through fear of Bhimasena, O sage! This Bhimasena of false behaviour, acted sinfully, O holy one, while slaying the son of Dhritarashtra in battle! It is for this, O regenerate one, that of uncleansed soul as I am I let off this weapon. I dare not, however, withdraw it now. Having inspired this irresistible and celestial weapon with the energy of fire, I let it off for the destruction of the Pandavas. Contrived for the destruction of the Pandavas, that weapon, therefore, will take away the lives of all the sons of Pandu. O regenerate one, I have, in wrath, done this sinful deed. I invoked this weapon in battle for the destruction of the Pandavas.'

Vyasa said, "Pritha's son Dhananjaya, O child, was acquainted with the weapon called brahmashira. Neither from wrath, nor for thy destruction in battle, did he shoot this weapon. Arjuna, on the other hand, used it for baffling thy weapon. He has again withdrawn it. Having obtained even the brahmastra through thy sire's instructions, the mighty-armed Dhananjaya did not fall off from a kshatriya's duties. Arjuna is possessed of such patience, and such honesty. He is, besides, conversant with every weapon, Why dost thou seek to compass the destruction of such a person with all his brothers? That region where the weapon called brahmashira is baffled by another high weapon suffers a drought for twelve years, for the clouds do not pour a drop of water there for this period. For this reason, the mighty-armed son of Pandu, although he had the power, would not, from desire of doing good to living creatures, baffle thy weapon with his. The Pandavas should be protected; thy own self should be protected; the kingdom also should be protected. Therefore, O thou of mighty arms, withdraw this celestial weapon of thine. Dispel this wrath from thy heart and let the Pandavas be safe. The royal sage Yudhishthira never desires to win victory by perpetrating any sinful act. Give unto these that gem which is on thy head. Taking that, the Pandavas will in return grant thee thy life!"

Drona's son said, "This my gem is more valuable than all the wealth that has ever been earned by the Pandavas and the Kauravas. If this gem is worn, the wearer ceases to have any fear from weapons or disease or hunger! He ceases to have any fear of gods and danavas and nagas! His apprehensions from rakshasas as also from robbers will cease. Even these are the virtues of this gem of mine. I cannot, by any means, part with it. That, however, O holy one, which thou sayest, should be done by me. Here is this gem. Here is myself. This blade of grass (inspired into a fatal weapon) will, however, fall into the wombs of the Pandava women, for this weapon is high and mighty, and incapable of being frustrated. O regenerate one, I am unable to withdraw it, having once let it off. I will now throw this weapon into the wombs of the Pandava women. As regards thy commands in other respects, O holy one, I shall certainly obey them."

Vyasa said, "Do then this. Do not, however, entertain any other purpose, O sinless one! Throwing this weapon into the wombs of the Pandava women, stop thyself."

Vaishampayana continued, "The son of Drona, having heard these words of the island-born, threw that uplifted weapon into the wombs of the Pandava women."

*****

Section 16

Vaishampayana said, "Understanding that that weapon was thrown (into the wombs of the Pandava women) by Drona's son of sinful deeds, Hrishikesha, with a cheerful heart, said these words unto him: ‘A certain brahmana of pious vows, beholding Virata's daughter who is now daughter-in-law to Arjuna, while she was at Upaplavya, said, "While the Kuru line will become extinct, a son will be born to thee. This thy son for that reason, will be called by the name of Parikshit." The words of that pious man shall become true: the Pandavas shall have a son called Parikshit. Unto Govinda, that foremost one of the Satvata race, while he was saying these words, Drona's son, filled with wrath, replied, saying, ‘This, O Keshava, that thou sayest from thy partiality for the Pandavas, shall not happen. O thou of eyes like lotus-petals, my words cannot but be fulfilled. Uplifted by me, this weapon of mine shall fall on the foetus that is in the womb of Virata's daughter, upon that foetus which thou, O Krishna, art desirous of protecting.'

The holy one said, "The fall of this mighty weapon will not be fruitless. The foetus will die. But being dead, it will live again and have a long life! As regards thyself, all wise men know thee for a coward and a sinful wretch! Always engaged in sinful acts, thou art the slayer of children. For this reason, thou must have to bear the fruit of these thy sins. For 3,000 years thou shalt wander over this earth, without a companion and without being able to talk with anyone. Alone and without anybody by thy side, thou shalt wander through diverse countries, O wretch, thou shalt have no place in the midst of men. The stench of pus and blood shall emanate from thee, and inaccessible forests and dreary moors shall be thy abode! Thou shalt wander over the Earth, O thou of sinful soul, with the weight of all diseases on thee.

The heroic Parikshit, attaining to age and a knowledge of the Vedas and the practice of pious vows, shall obtain all weapons from the son of Sharadvata. Having obtained a knowledge of all high weapons, and observant of all kshatriya duties, that righteous-souled king shall rule the earth for sixty years. More than this, that boy shall become the mighty-armed king of the

Kurus, known by the name of Parikshit, before thy very eyes, O thou of wicked soul! Though burnt by the energy of thy weapon's fire, I shall revive him. O lowest of men, behold the energy of my austerities and my truth."

Vyasa said, "Since, disregarding us, thou hast perpetrated this exceedingly cruel act, and since thy behaviour is such although thou art a good brahmana (by birth), therefore, those excellent words that Devaki's son has said, will, without doubt, be realised in thy case, an adopter as thou hast been of kshatriya usages!"

Ashvatthama said, "With thyself among all men, O holy one, I shall live! Let the words of this illustrious and foremost of men become true!"

Vaishampayana continued, "Drona's son, then, having made over his gem to the high-souled Pandavas, cheerlessly proceeded, before their eyes, to the forest. The Pandavas who had killed and chastised all their foes, placed Govinda and the island-born Krishna and the great ascetic Narada at their head, and taking the gem that was born with Ashvatthama, quickly came back to the intelligent Draupadi who was sitting in observance of the praya vow.

Those tigers among men, borne by their excellent steeds resembling the wing in fleetness, came back with him of Dasharha's race to their encampment. Speedily alighting from their cars, those great car-warriors, themselves much more afflicted, beheld, Drupada's daughter Krishna afflicted with woe. Approaching the cheerless princess stricken with sorrow and grief, the Pandavas with Keshava, sat round her.

Then the mighty Bhimasena, desired by the king, gave that celestial gem unto her and said these words: "This gem, O amiable lady, is thine. The slayer of thy sons hath been vanquished. Rise, casting off thy sorrow, and recollect the duties of a kshatriya lady. O thou of black eyes, when Vasudeva was about to set out (from Upaplavya) on his mission of peace, thou hadst, O timid lady, said even these words unto the slayer of Madhu, "I have no husbands! I have no sons, nor brothers! Nor art thou alive, O Govinda, since the king desires for peace!" Those bitter words were addressed by thee to Krishna, that foremost of persons! It behoveth thee to recollect those words of thine that were so consistent with kshatriya usages.

The wretched Duryodhana, that obstacle on the way of our sovereignty, has been slain. I have quaffed the blood of the living Duhshasana. We have paid off the debt we owed to our enemy. People, while talking, will not be able to censure us any longer. Having vanquished Drona's son, we have set him free for the sake of his being a brahmana and of the respect that should be shown to our deceased preceptor. His fame hath been destroyed, O goddess, only his body remains! He has been divested of his gem and on earth he has been reft of his weapons!"

Draupadi said, "I desired to only pay off our debt for the injury we have sustained. The preceptor's son is worthy of my reverence as the preceptor himself. Let the king bind this gem on his head, O Bharata!" The king then, taking that gem, placed it on his head, at the desire of Draupadi and regarding it as a gift from the preceptor. Holding on his head that excellent and celestial gem, the puissant king looked beautiful like a mountain with the moon above it. Though stricken with grief on account of the death of her sons, the princess Draupadi, possessed of great mental strength, gave up her vow. Then king Yudhishthira enquired of the mighty-armed Krishna, saying the following words."

*****

Section 17

Vaishampayana said, "After all the troops had been slain during the hour of sleep by those three car-warriors, king Yudhishthira in great grief said these words unto him of Dasharha's race: ‘How, O Krishna, could my sons, all of whom were mighty car-warriors, be slaughtered by the sinful and wretched Ashvatthama of no great skill in battle? How also could Drona's son slay the children of Drupada, all of whom were accomplished in weapons, possessed of great prowess, and capable of battling with hundreds of thousands of foes? How could he slay that foremost of car-warriors, Dhrishtadyumna, before whom the great bowman Drona himself could not appear? What act was done by the preceptor's son, O bull among men, in consequence of which he succeeded in slaying, single-handed, all our men in battle?'

The holy one said, "Verily, Drona's son had sought the aid of that highest of all the gods, the eternal Mahadeva. It was for this that he succeeded in slaying, single-handed, so large a number of warriors. If Mahadeva be gratified, he can bestow even immortality. Girisha can give such valour as will succeed in checking Indra himself. I know Mahadeva truly, O bull of Bharata's race! I know also his various acts of old. He, O Bharata, is the beginning, the middle, and the end of all creatures. This entire universe acts and moves through his energy.

The puissant Grandsire, desirous of creating living creatures, saw Rudra; and the Grandsire asked him, saying, "Create living creatures without delay!" Thus asked, Rudra of tawny locks, saying, "So be it!" plunged into the water and practised austerities for a long time, inasmuch as he was sensible of the defects of living creatures. Having waited in expectation of Rudra for a very long time, the Grandsire, by a fiat of his will, invoked into existence another being for making him the creator of all kinds of living things. Beholding Girisha plunged into the waters, this (second) being said unto his sire, "If there be no being born before me, then I will create living creatures!" His sire replied unto him, saying, "There is no other first-born being besides thee! This Sthanu has plunged into the water! Go and create living creatures, without any anxiety!"

That being then created many living creatures, having Daksha for their first, who created all these creatures of four kinds. As soon, however, as they were created, they ran O king, towards their sire, afflicted with hunger and desirous of devouring him. The second being whom Brahma had created, thereupon ran towards him, desirous of protection from his own offspring. And he said unto the Grandsire, "O illustrious one, protect me from these, and let these creatures have their food assigned unto them!" Then the Grandsire assigned herbs and plants and other vegetables as their food, and unto those that were strong he assigned the weaker creatures as the means of sustenance. Their sustenance having been thus assigned, the newly-created creatures all went away to regions they desired, and cheerfully multiplied by union with their respective species.

After the creatures had multiplied and the Grandsire had become well pleased, the first-born rose from the water and beheld the living creation. He saw that diverse kinds of creatures had been created and that they had multiplied by their own energy. At this sight, Rudra became angry and caused his procreative limb to disappear in the bowels of the Earth. The unfading Brahma, soothing him by soft words, said unto him, "O Sharva, what wert thou doing so long within the water? For what reason, also hast thou caused thy limb of generation to disappear in the bowels of the Earth?" Thus questioned, that lord of the universe wrathfully answered the lord Brahman, "Somebody else has created all these creatures! What purpose then would be served by this limb of mine? I have by my austerities, O Grandsire, created food for all these creatures. These herbs and plants also will multiply like those that will subsist upon them!" Having said these words, Bhava went away, in cheerlessness and rage, to the foot of the Menjavat mountains for practising severer austerities."

*****

Section 18

The holy one said, "After the krita-yuga had elapsed, the gods, desirous of performing a sacrifice, duly made preparation for one according to the directions laid down in the Vedas. They collected clarified butter and the other requisites. And they not only devised what the requisites of their sacrifice should be, but also determined those amongst themselves that should have a share in the sacrificial offerings.

Not knowing Rudra truly, the celestials, O king, assigned no share for the divine Sthanu. Seeing that the celestials assigned to him no share in the sacrificial offerings, Sthanu, clad in deer skins, desired to destroy that Sacrifice and with that object constructed a bow. There are four kinds of Sacrifices: the loka Sacrifice, the Sacrifice of special rites, the eternal domestic Sacrifice, and the Sacrifice consisting in the gratification derived by man from his enjoyment of the five elemental substances and their compounds. It is from these four kinds of Sacrifice that the universe has sprung. Kapardin constructed that bow using as materials the first and the fourth kinds of Sacrifices. The length of that bow was five cubits. The sacred (mantra) "vashat," O Bharata, was made its string. The four parts, of which a Sacrifice consists, became the adornments of that bow.

Then Mahadeva, filled with rage, and taking up that bow, proceeded to that spot where the celestials were engaged in their Sacrifice. Beholding the unfading Rudra arrive there attired as a brahmacari and armed with that bow, the goddess Earth shrunk with fear and the very mountains began to tremble. The very wind ceased to move, and fire itself, though fed, did not blaze forth. The stars in the firmament, in anxiety, began to wander in irregular courses. The Sun's splendour decreased. The disc of the Moon lost its beauty. The entire welkin became enveloped in a thick gloom. The celestials, overwhelmed, knew not what to do. Their Sacrifice ceased to blaze forth. The gods were all terrified. Rudra then pierced the embodiment of Sacrifice with a fierce shaft in the heart. The embodied form of Sacrifice, assuming the shape of a deer, fled away, with the god of fire. Approaching heaven in that form, he blazed forth in beauty. Rudra, however, O

Yudhishthira, pursued him through the skies. After Sacrifice had fled away, the gods lost their splendour. Having lost their senses, the gods were stupefied.

Then the three-eyed Mahadeva, with his bow, broke in rage the arms of Savitri, and plucked out the eyes of Bhaga and the teeth of Pushana. The gods then fled away, as also all the several parts of Sacrifice. Some amongst them, reeling as they sought to fly away, fell down senseless. The blue-throated Rudra, having agitated them thus, laughed aloud, and whirling the horn of his bow, paralysed them. The celestials then uttered a cry. At their command, the string of the bow broke. The string having broken, the bow became stretched into a line. The gods then approached the bowless god of gods and, with the embodied form of Sacrifice, sought the protection of the puissant Mahadeva and endeavoured to gratify him.

Gratified, the great god threw his wrath into the water, O king, that wrath, assuming the form of fire, is always employed in consuming that liquid element. He then gave unto Savitri his arms, Bhaga his eyes, and Pushana his teeth. And he also restored the Sacrifices themselves, O Pandava! The world once more became safe and sound. The gods assigned unto Mahadeva all the libations of clarified butter as the share of great deity. O monarch, when Mahadeva had become angry, the whole world had thus become agitated: when he became gratified everything became safe. Possessed of great energy, the god Mahadeva was gratified with Ashvatthama. It was for this that thy sons, those mighty car-warriors, could be slain by that warrior. It was for this that many other heroes, the Pancalas, with all their followers, could be slain by him. Thou shouldst not suffer thy mind to dwell on it. It was not Drona's son that accomplished that act. It was done through the grace of Mahadeva. Do now what should next be done."

*****

Stri Parva

Jalapradanika-Parva
Stri-Vilapa-Parva

Jalapradanika-Parva

Section 1

Om! Having bowed down unto Narayana and Nara, the foremost of male beings, and unto the goddess Sarasvati, must the word Jaya be uttered.

Janamejaya said, "After Duryodhana had fallen and after all the warriors also had fallen, what, O sage, did king Dhritarashtra do on receipt of the intelligence? What also did the high-souled Kuru king Yudhishthira, the son of Dharma, do? What did the three survivors (of the Kuru army) viz. Kripa and the others do? I have heard everything about the feats of Ashvatthama. Tell me what happened after that mutual denunciation of curses. Tell me all that Sanjaya said unto the blind old king."

Vaishampayana said, "After he had lost his century of sons, king Dhritarashtra, afflicted with grief on that account, cheerless, and looking like a tree shorn of its branches, became overwhelmed with anxiety and lost his power of speech. Possessed of great wisdom, Sanjaya, approaching the monarch, addressed him, saying, ‘Why dost thou grieve, O monarch? Grief does not serve any purpose. Eight and ten Akshauhinis of combatants, O king, have been slain! The earth hath become desolate, and is almost empty now! Kings of diverse realms, hailing from diverse quarters, united with thy son (for aiding him in battle) have all laid down their lives. Let now the obsequial rites of thy sires and sons and grandsons and kinsmen and friends and preceptors be performed in due order."

Vaishampayana continued, "Destitute of sons and counsellors and all his friends, king Dhritarashtra of great energy suddenly fell down on the earth like a tree uprooted by the wind.

"Dhritarashtra said, ‘Destitute as I am of sons and counsellors and all my friends, I shall, without doubt have to wander in sorrow over the earth. What need have I now of life itself, left as I am of kinsmen and friends and resembling as I do a bird shorn of its wings and afflicted with decrepitude? Shorn of kingdom, deprived of kinsmen, and destitute of eyes, I cannot, O thou of great wisdom, shine any longer on earth like a luminary shorn of its splendours! I did not follow the counsels of friends of Jamadagni's son, of the celestial rishi Narada, and of island-born Krishna, while they offered me counsel. In the midst of the assembly, Krishna told me what was for my good, saying, "A truce (tense) to hostilities, O king! Let thy son take the whole kingdom! Give but five villages to the Pandavas!" Fool that I was, for not following that advice, I am now obliged to repent so poignantly! I did not listen to the righteous counsels of Bhishma. Alas, having heard of the slaughter of Duryodhana whose roars were as deep as those of a bull, having heard also of the death of Duhshasana and the extinction of Karna and the setting of the Drona-sun, my heart does not break into pieces. I do not, O Sanjaya, remember any evil act committed by me in former days, whose consequences, fool that I am, I am suffering today. Without doubt, I committed great sins in my former lives, for which the Supreme Ordainer has set me to endure such a measure of grief. This destruction of all my kinsmen, this extermination of all my well-wishers and friends, at this old age, has come upon me through the force of Destiny. What other man is there on earth who is more afflicted than my wretched self? Since it is so, let the Pandavas behold me this very day firmly resolved to betake myself to the long way that leads to the regions of Brahman!'"

Vaishampayana continued, "While king Dhritarashtra was indulging in such lamentations, Sanjaya addressed him in the following words for dispelling his grief, 'Cast off thy grief, O monarch! Thou hast heard the conclusions of the Vedas and the contents of diverse scriptures and holy writ, from the lips of the old, O king! Thou hast heard those words which the sages said unto Sanjaya while the latter was afflicted with grief on account of the death of his son. When thy son, O monarch, caught the pride that is born of youth, thou didst not accept the counsels offered unto thee by thy well-wishers. Desirous of fruit, thou didst not, through covetousness, do what was really for thy benefit. Thy own intelligence, like a sharp sword, has wounded thee. Thou didst generally pay court to those that were of wicked behaviour. Thy son had Duhshasana for his counsellor, and the wicked-souled son of Radha, and the equally wicked Shakuni and Citrasena of foolish understanding, and Salya. Thy son (by his own behaviour) made the whole world his enemy. Thy son, O Bharata, did not obey the words of Bhishma, the reverend chief of the Kurus, of Gandhari and Vidura, of Drona, O king, of Kripa the son of Sharadvata, of the mighty-armed Krishna, of the intelligent Narada, of many other rishis, and of Vyasa himself of immeasurable energy. Though possessed of prowess, thy son was of little intelligence, proud, always desirous of battle, wicked, ungovernable, and discontented. Thou art possessed of learning and intelligence and art always truthful. They that are so righteous and possessed of such intelligence as thou, are never stupefied by grief. Virtue was regarded by none of them. Battle was the one word on their lips. For this the Kshatriya order has been exterminated and the fame of thy foes enhanced. Thou hadst occupied the position of an umpire, but thou didst not utter one word of salutary advise. Unfitted as thou wert for the task, thou didst not hold the scales evenly. Every person should, at the outset, adopt such a beneficial line of action that he may not have, in the end, to repent for something already done by him. Through affection for thy son, O monarch, thou didst what was agreeable to Duryodhana. Thou art obliged to repent for that now. It behoveth thee, however not to give way to grief. The man whose eyes are directed towards only the honey without being once directed to the fall, meets with destruction through his covetousness for honey. Such a man is obliged to repent even like thee. The man who indulges in grief never wins wealth. By grieving one loses the fruits one desires. Grief is again an obstacle to the acquisition of objects dear to us. The man who gives way to grief loses even his salvation. The man who shrouds a burning coal within the folds of his attire and is burnt by the fire that is kindled by it, would be pronounced a fool if he grieves for his injuries. Thyself, with thy son, hadst, with your words, fanned the Partha-fire, and with your covetousness acting as clarified butter caused that fire to blaze forth, into consuming flames. When that fire thus blazed forth thy sons fell into it like insects. It behoveth thee not, however, to grieve for them now that they have all been burnt in the fire of the enemy's arrow. The tear-stained face, O king, which thou bearest now is not approved by the scriptures or praised by the wise. These tears, like sparks of fire, burn the dead for whom they are shed. Kill thy grief with thy intelligence, and bear thyself up with the strength of thy own self!' Thus was the king comforted by the high-souled Sanjaya. Vidura then, O scorcher of foes, once again addressed the king, displaying great intelligence."

Section 2

Vaishampayana said, "Listen, O Janamejaya, to the nectar-like words that Vidura said unto the son of Vicitravirya and by which he gladdened that bull among men!

"Vidura said, 'Rise, O king! Why art thou stretched on the earth? Bear thyself up with thy own self. O king, even this is the final end of all living creatures. Everything massed together ends in destruction; everything that gets high is sure to fall down. Union is certain to end in separation; life is sure to end in death. The destroyer, O Bharata, drags both the hero and the coward. Why then, O bull amongst Kshatriyas, should not Kshatriyas engage in battle? He that does not fight is seen to escape with life. When, however, one's time comes, O king, one cannot escape. As regards living creatures, they are non-existent at first. They exist in the period that intervenes. In the end they once more become non-existent. What matter of grief then is there in this? The man that indulges in grief succeeds not in meeting with the dead. By indulging in grief, one does not himself die. When the course of the world is such, why dost thou indulge in sorrow? Death drags all creatures, even the gods. There is none dear or hateful to death, O best of the Kurus! As the wind tears off the tops of all blades of grass, even so, O bull of Bharata's race, death overmasters all creatures. All creatures are like members of a caravan bound for the same destination. (When death will encounter all) it matters very little whom he meets with first. It behoveth thee not, O king, to grieve for those that have been slain in battle. If the scriptures are any authority, all of them must have obtained the highest end. All of them were versed in the Vedas; all of them had observed vows. Facing the foe all of them have met with death. What matter of sorrow is there in this? Invisible they had been (before birth). Having come from that unknown region, they have once more become invisible. They are not thine, nor art thou theirs. What grief then is there in such disappearance? If slain, one wins heaven. By slaying, fame is won. Both these, with respect to us, are productive of great merit. Battle, therefore, is not bootless. No doubt, Indra will contrive for them regions capable of granting every wish. These, O bull among men, become the guests of Indra. Men cannot, by sacrifices with profuse gifts, by ascetic penances and by learning, go so speedily to heaven as heroes slain in battle. On the bodies of hostile heroes constituting the sacrificial fire, they poured their arrowy libations. Possessed of great energy, they had in return to endure the arrowy libations (poured upon them by their enemies). I tell thee, O king, that for a Kshatriya in this world there is not a better road to heaven than battle! They were all high-souled Kshatriyas; possessed of bravery, they were ornaments of assemblies. They have attained to a high state of blessedness. They are not persons for whom we should grieve. Comforting thyself by thy own self cease to grieve, O bull among men! It behoveth thee not to suffer thyself to be overwhelmed with sorrow and to abandon all actions. There are thousands of mothers and fathers and sons and wives in this world. Whose are they, and whose are we? From day to day thousands of causes spring up for sorrow and thousands of causes for fear. These, however, affect the ignorant but are nothing to him that is wise. There is none dear or hateful to Time, O best of the Kurus! Time is indifferent to none. All are equally dragged by Time. Time causeth all creatures to grow, and it is Time that destroyeth everything. When all else is asleep, Time is awake. Time is irresistible. Youth, beauty, life, possessions, health, and the companionship of friends, all are unstable. He that is wise will never covet any of these. It behoveth thee not to grieve for what is universal. A person may, by indulging in grief, himself perish, but grief itself, by being indulged in, never becomes light. Ifthou feelest thy grief to be heavy, it should be counteracted by not indulging in it. Even this is the medicine for grief, viz., that one should not indulge in it. By dwelling on it, one cannot lessen it. On the other hand, it grows with indulgence. Upon the advent of evil or upon the bereavement of something that is dear, only they that are of little intelligence suffer their minds to be afflicted with grief. This is neither Profit, nor Religion, nor Happiness, on which thy heart is dwelling. The indulgence of grief is the certain means of one’s losing one’s objects. Through it, one falls away from the three great ends of life (religion, profit, and pleasure). They that are destitute of contentment, are stupefied on the accession of vicissitudes dependent upon the possession of wealth. They, however, that are wise, are on the other hand, unaffected by such vicissitudes. One should kill mental grief by wisdom, just as physical grief should be killed by medicine. Wisdom hath this power. They, however, that are foolish, can never obtain tranquillity of soul. The acts of a former life closely follow a man, insomuch that they lie by him when he lies down, stay by him when he stays, and run with him when he runs. In those conditions of life in which one acts well or ill, one enjoys or suffers the fruit thereof in similar conditions. In those forms (of physical organisation) in which one performs particular acts, one enjoys or suffers the fruits thereof in similar forms. One's own self is one's own friend, as, indeed, one's own self is one's own enemy. One's own self is the witness of one's acts, good and evil. From good acts springs a state of happiness, from sinful deeds springs woe. One always obtains the fruit of one's acts. One never enjoys or suffers weal or woe that is not the fruit of one's own acts. Intelligent persons like thee, O king, never sink in sinful enormities that are disapproved by knowledge and that strike at the very root (of virtue and happiness).'"

Section 3

"Dhritarashtra said, 'O thou of great wisdom, my grief has been dispelled by thy excellent words! I desire, however, to again hear thee speak. How, indeed, do those that are wise free themselves from mental grief born of the advent of evils and the bereavement of objects that are dear?'

"Vidura said, 'He that is wise obtains tranquillity by subduing both grief and joy through means by which one may escape from grief and joy. All those things about which we are anxious, O bull among men, are ephemeral. The world is like a plantain tree, without enduring strength. Since the wise and the foolish, the rich and the poor, all, divested of their anxieties, sleep on the crematorium, with bodies reft of flesh and full of bare bones and shrivelled sinews, whom amongst them will the survivors look upon as possessed of distinguishing marks by which the attributes of birth and beauty may be ascertained? (When all are equal in death) why should human beings, whose understandings are always deceived (by the things of this world) covet one another's rank and position? The learned say that the bodies of men are like houses. In time these are destroyed. There is one being, however, that is eternal. As a person, casting off one attire, whether old or new, wears another, even such is the case with the bodies of all embodied beings. O son of Vicitravirya, creatures obtain weal or woe as the fruit of their own acts. Through their acts they obtain heaven, O Bharata, or bliss, or woe. Whether able or unable, they have to bear their burdens which are the result of their own acts. As amongst earthen pots some break while still on the potter's wheel, some while partially shaped, some as soon as brought into shape, some after removal from the wheel, some while in course of being removed, some after removal, some while wet, some while dry, some while being burnt, some while being removed from the kiln, some after removal therefrom, and some while being used, even such is the case with the bodies of embodied creatures. Some are destroyed while yet in the womb, some after coming out of the womb, some on the day after, some on the expiration of a fortnight or of a month, some on the expiration of a year or of two years, some in youth, some in middle age, and some when old. Creatures are born or destroyed according to their acts in previous lives. When such is the course of the world, why do you then indulge in grief? As men, while swimming in sport on the water, sometimes dive and sometimes emerge, O king, even so creatures sink and emerge in life's stream. They that are of little wisdom suffer or meet with destruction as the result of their own acts. They, however, that are wise, observant of virtue, and desirous of doing good unto all living creatures, they, acquainted with the real nature of the appearance of creatures in this world, attain at last to the highest end.'"

Section 4

"Dhritarashtra said, 'O foremost speakers, how may the wilderness of this world be known? I desire to hear this. Asked by me, tell me this.'

"Vidura said, 'I will describe to thee all the acts of creatures from their first conception. At the outset it lives in the admixture of blood and the vital fluid. Then it grows little by little. Then on the expiry of the fifth month it assumes shape. It next becomes a foetus with all its limbs completed, and lives in a very impure place, covered with flesh and blood. Then, through the action of the wind, its lower limbs are turned upwards and the head comes downwards. Arriving in this posture at the mouth of the uterus, it suffers manifold woes. In consequence of the contractions of the uterus, the creature then comes out of it, endued with the results of all his previous acts. He then encounters in this world other evils that rush towards him. Calamities proceed towards him like dogs at the scent of meat. Next diverse diseases approach him while he is enchained by his previous acts. Bound by the chains of the senses and women and wealth and other sweet things of life, diverse evil practices also approach him then, O king! Seized by these, he never obtains happiness. At that season he succeeds not in obtaining the fruit of his acts, right or wrong. They, however, that set their hearts on reflection, succeed in protecting their souls. The person governed by his senses does not know that death has come at his door. At last, dragged by the messengers of the Destroyer, he meets with destruction at the appointed time. Agitated by his senses, for whatever good and evil has been done at the outset and having enjoyed or suffered the fruits of these, he once more becomes indifferent to his acts of self-slaughter. Alas, the world is deceived, and covetousness brings it under its dominion. Deprived of understanding by covetousness, wrath, and fear, one knows not one's own self. Filled with joy at one's own respectability of birth, one is seen to traduce those that are not high-born. Swelled also with pride of wealth, one is seen to contemn the poor. One regards others to be ignorant fools, but seldom takes a survey of one's own self. One attributes faults to others but is never desirous to punish one's own self. Since the wise and the ignorant, the rich and the poor, the high-born and the lowborn, the honoured and the dishonoured, all go to the place of the dead and sleep there freed from every anxiety, with bodies divested of flesh and full only of bones united by dried-up tendons, whom amongst them would the survivors look upon as distinguished above the others and by what signs would they ascertain the attributes of birth and beauty? When all, stretched after the same fashion, sleep on the bare ground, why then should men, taking leave of their senses, desire to deceive one another? He that, looking at this saying (in the scriptures) with his own eyes or hearing it from others, practiseth virtue in this unstable world of life and adhereth to it from early age, attaineth to the highest end. Learning all this, he that adhereth to Truth, O king, succeedeth in passing over all paths.'"

Section 5

"Dhritarashtra said, ‘Tell me in detail everything about the ways of that intelligence by which this wilderness of duties may be safely covered.’

"Vidura said, ‘Having bowed down to the Self-create, I will obey thy behest by telling thee how the great sages speak of the wilderness of life. A certain brahmana, living in the great world, found himself on one occasion in a large inaccessible forest teeming with beasts of prey. It abounded on every side with lions and other animals looking like elephants, all of which were engaged in roaring aloud. Such was the aspect of that forest that Yama himself would take fright at it. Beholding the forest, the heart of the brahmana became exceedingly agitated. His hair stood on end, and other signs of fear manifested themselves, O scorcher of foes! Entering it, he began to run hither and thither, casting his eyes on every point of the compass for finding out somebody whose shelter he might seek. Wishing to avoid those terrible creatures, he ran in fright. He could not succeed, however, in distancing them or freeing himself from their presence. He then saw that that terrible forest was surrounded with a net, and that a frightful woman stood there, stretching her arms. That large forest was also encompassed by many five-headed snakes of dreadful forms, tall as cliffs and touching the very heavens. Within it was a pit whose mouth was covered with many hard and unyielding creepers and herbs. The brahmana, in course of his wanderings, fell into that invisible pit. He became entangled in those clusters of creepers that were interwoven with one another, like the large fruit of a jack tree hanging by its stalk. He continued to hang there, feet upwards and head downwards. While he was in that posture, diverse other calamities overtook him. He beheld a large and mighty snake within the pit. He also saw a gigantic elephant near its mouth. That elephant, dark in complexion, had six faces and twelve feet. And the animal gradually approached that pit covered with creepers and trees. About the twigs of the tree (that stood at the mouth of the pit), roved many bees of frightful forms, employed from before in drinking the honey gathered in their comb about which they swarmed in large numbers. Repeatedly they desired, O bull of Bharata’s race, to taste that honey which though sweet to all creatures could, however, attract children only. The honey (collected in the comb) fell in many jets below. The person who was hanging in the pit continually drank those jets. Employed, in such a distressful situation, in drinking that honey, his thirst, however, could not be appeased. Unsatiated with repeated draughts, the person desired for more. Even then, O king, he did not become indifferent to life. Even there, the man continued to hope for existence. A number of black and white rats were eating away the roots of that tree. There was fear from the beasts of prey, from that fierce woman on the outskirts of that forest, from that snake at the bottom of the well, from that elephant near its top, from the fall of the tree through the action of the rats, and lastly from those bees flying about for tasting the honey. In that plight he continued to dwell, deprived of his senses, in that wilderness, never losing at any time the hope of prolonging his life.'"

Section 6

"Dhritarashtra said, 'Alas, great was the distress of that person and very painful his mode of life! Tell me, O first of speakers, whence was his attachment to life and whence his happiness? Where is that region, so unfavourable to the practice of virtue, in which that person resides? Oh, tell me how will that man be freed from all those great terrors? Tell me all this! We shall then exert ourselves properly for him. My compassion has been greatly moved by the difficulties that lie in the way of his rescue!'

"Vidura said, 'They that are conversant, O monarch, with the religion of moksha cite this as a simile. Understanding this properly, a person may attain to bliss in the regions hereafter. That which is described as the wilderness is the great world. The inaccessible forest within it is the limited sphere of one's own life. Those that have been mentioned as beasts of prey are the diseases (to which we are subject). That woman of gigantic proportions residing in the forest is identified by the wise with Decrepitude which destroys complexion and beauty. That which has been spoken of as the pit is the body or physical frame of embodied creatures. The huge snake dwelling in the bottom of that pit is time, the destroyer of all embodied creatures. It is, indeed, the universal destroyer. The cluster of creepers growing in that pit and attached to whose spreading stems the man hangeth down is the desire for life which is cherished by every creature. The six-faced elephant, O king, which proceeds towards the tree standing at the mouth of the pit is spoken of as the year. Its six faces are the seasons and its twelve feet are the twelve months. The rats and the snakes that are cutting off the tree are said to be days and nights that are continually lessening the periods of life of all creatures. Those that have been described as bees are our desires. The numerous jets that are dropping honey are the pleasures derived from the gratification of our desires and to which men are seen to be strongly addicted. The wise know life's course to be even such. Through that knowledge they succeed in tearing off its bonds.'"

Section 7

"Dhritarashtra said, 'Excellent is this parable that thou hast recited! Indeed, thou art acquainted with truth! Having listened to thy nectarlike speech, I desire to hear thee more.'

"Vidura said, 'Listen to me, O king, I shall once more discourse in detail on those means an acquaintance with which enable the wise to free themselves from the ties of the world. As a person, O king, who has to travel a long way is sometimes obliged to halt when fatigued with toil, even so, O Bharata, they that are of little intelligence, travelling along the extended way of life, have to make frequent halts in the shape of repeated births in the womb. They, however, that are wise are free from that obligation. Men conversant with the scriptures, for this, describe life's course as a long way. The wise also call life's round with all its difficulties a forest. Creatures, O bull of Bharata's race, whether mobile or immobile, have to repeatedly return to the world. The wise alone escape. The diseases, mental and physical, to which mortals are subject, whether visible or invisible, are spoken of as beasts of prey by the wise. Men are always afflicted and impeded by them, O Bharata! Then again, those fierce beasts of prey, represented by their own acts in life, never cause any anxiety to them that are of little intelligence. If any person, O monarch, somehow escapes from diseases, Decrepitude, that destroyer of beauty, overwhelmshim afterwards. Plunged in a slough by the objects of the different senses--sound and form and taste and touch and scent--man remains there without anything to rescue him thence. Meanwhile, the years, the seasons, the months, the fortnights, the days, and the nights, coming one after another, gradually despoil him of beauty and lessen the period allotted to him. These all are messengers of death. They, however, that are of little understanding know them not to be such. The wise say that all creatures are governed by the Ordainer through their acts. The body of a creature is called the car. The living principle is the driver of (that car). The senses are said to be steeds. Our acts and the understanding are the traces. He who followeth after those running steeds has to come repeatedly to this world in a round of rebirths. He, however, who, being self-restrained restrains them by his understanding hath not to come back. They, however, that are not stupefied while wandering in this wheel of life that is revolving like a real wheel, do not in reality wander in a round of rebirths. He that is wise should certainly take care to prevent the obligation of rebirth. One should not be indifferent to this, for indifference may subject us to it repeatedly. The man, O king, who has restrained his senses and subdued wrath and covetousness, who is contented, and truthful in speech, succeeds in obtaining peace. This body is called the car of Yama. Then those that are of little intelligence are stupefied by it. Such a person, O king, would obtain that which thou hast obtained. The loss of kingdom, of friends, and of children, O Bharata, and such as these, overtake him who is still under the influence of desire. He that is wise should apply the medicine of intelligence to all great griefs. Indeed, obtaining the medicine of wisdom, which is truly very efficacious and is almost unattainable, the man of restrained soul would kill that serious disease called sorrow. Neither prowess, nor wealth, nor friend, nor well-wishers can cure a man of his grief so effectually as the self-restrained soul. Therefore, observant of the great duty of abstention from all injuries, or friendship for all creatures, be of pious behaviour, O Bharata! Self-restraint, renunciation, and heedfulness are the three steeds of Brahman. He who rides on the car of his soul, unto which are yoked these steeds with the aid of traces furnished by good conduct, and drives it, casting off all fear of death, proceedeth, O king, to the regions of Brahman. That person, O monarch, who gives unto all creatures an assurance of his harmlessness, goes to the highest of regions, the blessed realm of Vishnu. The fruit that one obtains by an assurance unto all creatures of his harmlessness cannot be obtained by a 1,000 sacrifices or by daily fasts. Amongst all things there is certainly nothing dearer than self. Death is certainly disliked by all creatures, O Bharata! Therefore, compassion should certainly be shown unto all. Endued with diverse kinds of errors entangled by the net of their own intelligence, they that are wicked and are of good vision, wander repeatedly on the earth. They however, that are wise and endued with subtle sight, attain to a union with Brahman.'"

Section 8

Vaishampayana said, "Even after hearing the words of Vidura, the chief of the Kurus, afflicted with grief on account of the death of his sons, fell down senseless on the Earth. Beholding him fall down in that state, his friends, as also the island-born Vyasa, and Vidura, and Sanjaya, and other well-wishers, and the attendants who used to wait at the gates and who enjoyed his confidence, sprinkled cool water over his body, and fanned him with palm leaves, and gently rubbed him with their hands. For a long while they comforted the king while in that condition. The monarch, recovering his senses after a long time, wept for a long while, overwhelmed with grief on account of the death of his sons. He said, 'Fie on the state of humanity! Fie on the human body! The woes that are suffered in this life frequently arise from the very state of humanity. Alas, O lord, great is the grief, like poison or fire, that one suffers at the loss of sons, of wealth, of kinsmen, and relatives. That grief causes the limbs to burn and our wisdom to be destroyed. Overwhelmed with that grief, a person regards death to be preferable. This calamity that has overtaken me through ill-luck is even like that. It will not, I see, end except with life itself. O best of regenerate ones, I shall, therefore, put an end to my life this very day.' Having said these words unto his high-souled sire, that foremost of all persons conversant with Brahman, Dhritarashtra, overwhelmed with grief, became stupefied. The king, O monarch reflecting on his woes, became speechless. Hearing these words of his, the puissant Vyasa thus spoke unto his son afflicted with grief on account of the death of his children.

"Vyasa said, 'O mighty-armed Dhritarashtra, listen to what I say. Thou art possessed of learning, thou hast great intelligence, and thou, O puissant one, art skilled in understanding duties. Nothing of that which should be known is unknown to thee, O scorcher of foes! Without doubt, thou knowest the instability of all things doomed to death. When the world of life is unstable when this world itself is not eternal, when life is sure to end in death, why then, O Bharata, dost thou grieve? Before thy very eyes, O king, the concatenation of facts brought about by Time making thy son the cause, produced this hostility. This destruction of the Kurus, O king, was inevitable. Why then dost thou grieve for those heroes that have attained to the highest end? O thou of mighty arms, the high-souled Vidura knew everything. With all his might he had endeavoured, O king, to bring about peace. It is my opinion that the course marked out by Destiny cannot be controlled by anyone, even if one struggles for eternity. The course that was settled by the gods was heard directly by me. I will recite it to thee, so that tranquillity of mind may be thine. Once before, without any fatigue, I repaired very quickly to the court of Indra. There I beheld all the denizens of heaven assembled together. There were, O sinless one, all the celestial rishis also, headed by Narada. There, O monarch, I saw also the Earth (in her embodied form). The latter had repaired to the gods for the accomplishment of a particular mission. Approaching the gods, she said, "That which ye all should do for me hath, ye blessed ones, been already promised by you while you were in Brahma’s abode. Let that be accomplished soon." Hearing these words of hers, Vishnu, the adored of all the worlds, smilingly addressed her in the midst of the celestial conclave, saying, "The eldest of the hundred sons of Dhritarashtra, who is known by the name of Duryodhana, will accomplish thy business. Through that king, thy purpose will be achieved. For his sake, many kings will assemble together on the field of Kuru. Capable of smiting, they will cause one another to be slain through the instrumentality of hard weapons. It is evident, O goddess, that thy burthen will then be lightened in battle. Go quickly to thy own place and continue to bear the weight of creatures, O beauteous one!" From this thou wilt understand, O king, that thy son Duryodhana, born in Gandhari’s womb, was a portion of Kali, sprung for the object of causing a universal slaughter. He was vindictive, restless, wrathful, and difficult of being gratified. Through the influence of Destiny his brothers also became like him. Shakuni became his maternal uncle and Karna his great friend. Many other kings were born on earth for aiding in the work of destruction. As the king is, so do his subjects become. If the king becomes righteous, even unrighteousness (in his dominions) assumes the shape of righteousness. Servants, without doubt, are affected by the merits and defects of their masters. Those sons of thine, O king, having obtained a bad king, have all been destroyed. Conversant with truth, Narada, knew all this. Thy sons, through their own faults, have been destroyed, O king! Do not grieve for them, O monarch! There is no cause for grief. The Pandavas have not, O Bharata, the least fault in what has happened. Thy sons were all of wicked souls. It is they that caused this destruction on earth. Blessed be thou; Narada had truly informed Yudhishthira of all this in his court on the occasion of the rajasuya sacrifice, saying, "The Pandavas and the Kauravas, encountering each other, will meet with destruction. Do that, O son of Kunti, which thou shouldst!" Upon these words of Narada, the Pandavas became filled with grief. I have thus told thee that which is an eternal secret of the gods. This will destroy thy grief and restore to thee a love of thy life-breath, and cause thee to cherish affection for the Pandavas, for all that has happened has been due to what had been ordained by the gods. O thou of mighty arms, I had learnt all this sometime before. I also spoke of it to king Yudhishthira the just on the occasion of his foremost of sacrifices, the rajasuya. When I secretly informed him of all this, Dharma's son endeavoured his best for preserving peace with the Kauravas. That, however, which is ordained by the gods proved too powerful (to be frustrated by him). The fiat, O king of the Destroyer, is incapable of being baffled anyhow by mobile and immobile creatures. Thou art devoted to virtue and possessed of superior intelligence, O Bharata! Thou knowest also that which is the way and that which is not the way of all creatures. If king Yudhishthira learns that thou art burning with grief and losing thy senses frequently, he will cast off his very life-breath. He is always compassionate and possessed of wisdom. His kindness extends even to all the inferior creatures. How is it possible, O king, that he will not show compassion to thee, O monarch? At my command, and knowing that what is ordained is inevitable, as also from kindness to the Pandavas, continue to bear thy life, O Bharata! If thou livest thus, thy fame will spread in the world. Thou shalt then be able to acquire a knowledge of all duties and find many years for obtaining ascetic merit. This grief for the death of thy sons that has arisen in thy heart, like a blazing fire, should always be extinguished, O king, by the water of wisdom!"'"

Vaishampayana continued, "Hearing these words of Vyasa of immeasurable energy and reflecting upon them for a little while, Dhritarashtra said, ‘O best of regenerate ones, I am exceedingly afflicted by a heavy load of grief. My senses are repeatedly forsaking me and I am unable to bear up my own self. Hearing, however, these words of thine about what had been ordained by the gods, I shall not think of casting off my life-breath and shall live and act without indulging in grief!’ Hearing these words of Dhritarashtra, O monarch, Satyavati’s son, Vyasa, disappeared then and there."

Section 9

Janamejaya said, "After the holy Vyasa had departed, what, O regenerate sage, did king Dhritarashtra, do? It behoveth thee to tell me this. What also did the Kuru king, the high-souled son of Dharma, do? And how did those three, Kripa and others, do? I have heard of the feats of Ashvatthama and the mutual denouncement of curses. Tell me what happened next and what Sanjaya next said (unto the old king)."

Vaishampayana said, "After Duryodhana had been slain and all the troops slaughtered, Sanjaya, deprived of his spiritual sight, came back to Dhritarashtra.

"Sanjaya said, ‘The kings of diverse peoples, that came from diverse realms, have all, O king, gone to the regions of the dead, along with thy sons. Thy son, O king, who had constantlybeen implored (for peace) but who always wished to terminate his hostility (with the Pandavas by slaughtering them) has caused the earth to be exterminated. Do thou, O king, cause the obsequial rites of thy sons and grandsons and sires to be performed according to due order!’"

Vaishampayana continued, "Hearing these terrible words of Sanjaya, the king fell down on the Earth and lay motionless like one deprived of life. Approaching the monarch who was lying prostrate on the Earth, Vidura, conversant with every duty, said these words: ‘Rise, O king, why dost thou lie down thus? Do not grieve, O bull of Bharata’s race! Even this, O lord of Earth, is the final end of all creatures. At first creatures are non-existent. In the interim, O Bharata, they become existent. At the end, they once more become non-existent. What cause of sorrow is there in all this? By indulging in grief, one cannot get back the dead. By indulging in grief, one cannot die himself. When such is the course of the world, why dost thou indulge in grief? One may die without having been engaged in battle. One also escapes with life after being engaged in battle. When one's Time comes, O king, one cannot escape! Time drags all kinds of creatures. There is none dear or hateful to Time, O best of the Kurus! As the wind tears off the ends of all blades of grass, even so all creatures, O bull of Bharata's race, are brought by Time under its influence. All creatures are like members of the same caravan bound for the same destination. What cause of sorrow is there if Time meets with one a little earlier than with another? Those again, O king, that have fallen in battle and for whom thou grievest, are not really objects of thy grief, since all those illustrious ones have gone to heaven. By sacrifices with profuse presents, by ascetic austerities, and by knowledge, people cannot so easily repair to heaven as heroes by courage in battle. All those heroes were conversant with the Vedas; all of them were observant of vows; all of them have perished, facing the foe in battle. What cause of sorrow then is there? They poured their arrowy libations upon the bodies of their brave foes as upon a fire. Foremost of men, they bore in return the arrowy libations poured upon themselves. I tell thee, O king, that there is no better way to heaven for a Kshatriya than through battle. All of them were high-souled Kshatriyas, all of them were heroes and ornaments of assemblies. They have attained to a high state of blessedness. One should not grieve for them. Do thou comfort thy own self. Do not grieve, O bull among men! It behoveth thee not to suffer thyself to be overwhelmed with sorrow and abandon all action.'"

Section 10

Vaishampayana said, "Hearing these words of Vidura, that bull of Bharata's race (Dhritarashtra) ordered his car to be yoked. The king once more said, 'Bring Gandhari hither without delay, and all the Bharata ladies. Bring hither Kunti also, as well as all the other ladies with her.' Having said these words unto Vidura, conversant with every duty, Dhritarashtra of righteous soul, deprived of his senses by sorrow, ascended on his car. Then Gandhari, afflicted with grief on account of the death of her sons, accompanied by Kunti and the other ladies of the royal household, came at the command of her lord to that spot where the latter was waiting for her. Afflicted with grief, they came together to the king. As they met, they accosted each other and uttered loud wails of woe. Then Vidura, who had become more afflicted than those ladies, began to comfort them. Placing those weeping fair ones on the cars that stood ready for them, he set out (with them) from the city. At that time a loud wail of woe arose from every Kuru house. The whole city, including the very children, became exceedingly afflicted with grief. Thoseladies that had not before this been seen by the very gods were now helpless, as they were, for the loss of their lords, seen by the common people. With their beautiful tresses all dishevelled and their ornaments cast off, those ladies, each attired in a single piece of raiment, proceeded most woefully. Indeed, they issued from their houses resembling white mountains, like a dappled herd of deer from their mountain caves after the fall of their leader. These fair ladies, in successive bevies, O king, came out, filled with sorrow, and ran hither and thither like a herd of fillies on a circus yard. Seizing each other by the hand, they uttered loud wails after their sons and brothers and sires. They seemed to exhibit the scene that takes place on the occasion of the universal destruction at the end of the Yuga. Weeping and crying and running hither and thither, and deprived of their senses by grief, they knew not what to do. Those ladies who formerly felt the blush of modesty in the presence of even companions of their own sex, now felt no blush of shame, though scantily clad, in appearing before their mothers-in-law. Formerly they used to comfort each other while afflicted with even slight causes of woe. Stupefied by grief, they now, O king, refrained from even casting their eyes upon each other. Surrounded by those thousands of wailing ladies, the king cheerlessly issued out of the city and proceeded with speed towards the field of battle. Artisans and traders and Vaishyas and all kinds of mechanics, issuing out of the city, followed in the wake of the king. As those ladies, afflicted by the wholesale destruction that had overtaken the Kurus, cried in sorrow, a loud wail arose from among them that seemed to pierce all the worlds. All creatures that heard that wail thought that the hour of universal destruction had come when all things would be consumed by the fire that arises at the end of the Yuga. The citizens also (of Hastinapura), devoted to the house of Kuru, with hearts filled with anxiety at the destruction that had overtaken their rules, set up, O king, a wail that was as loud as that uttered by those ladies."

Section 11

Vaishampayana said, "Dhritarashtra had not proceeded for more than two miles when he met with those three great car-warriors, Sharadvata's son Kripa, Drona's son (Ashvatthama), and Kritavarma. As soon as the latter obtained a sight of the blind monarch possessed of great power, the three heroes sighed in grief and with voices choked in tears weepingly addressed him, saying, 'Thy royal son, O king, having achieved the most difficult feats, has, with all his followers, gone to the region of Indra. We are the only three car-warriors of Duryodhana's army that have escaped with life. All the others, O bull of Bharata's race, have perished.' Having said these words unto the king, Sharadvata's son Kripa, addressing the grief-afflicted Gandhari, said these words unto her, 'Thy sons have fallen while engaged in achieving feats worthy of heroes, while fearlessly fighting in battle and striking down large numbers of foes. Without doubt, having obtained those bright worlds that are attainable only by the use of weapons, they are sporting there like celestials, having assumed resplendent forms. Amongst those heroes there was no one that turned back from battle. Every one of them has fallen at the end or edge of weapons. None of them joined his hands, begging for quarter. Death in battle at the end or edge of weapons has been said by the ancients to be the highest end that a Kshatriya can obtain. It behoveth thee not, therefore, to grieve for any of them. Their foes, O queen, the Pandavas, too, have not been more fortunate. Listen, what we, headed by Ashvatthama, have done unto them. Learning that thy son had been slain unrighteously by Bhima, we slaughtered the Pandavas after entering their camp buried in sleep. All the Pancalas have been slain. Indeed, all the sons of Drupada, as also all the sons of Draupadi, have been slaughtered. Having caused this carnage of the sons of our foes, we are flying away since we three are incapable of standing in battle with them. Our foes, the Pandavas, are all heroes and mighty bowmen. They will soon come up with us, filled with rage, for taking vengeance on us. Hearing the slaughter of their sons, those bulls among men, infuriated with rage, those heroes, O illustrious lady, will speedily pursue our track. Having caused a carnage (in their sleeping camp) we dare not stay. Grant us permission, O queen! It behoveth thee not to set thy heart on sorrow. Grant us thy permission also, O king! Summon all thy fortitude. Do thou also observe the duties of a Kshatriya in their highest form.' Having said these words unto the king, and circumambulating him, Kripa and Kritavarma and Drona's son, O Bharata, without being able to withdraw their eyes from king Dhritarashtra possessed of great wisdom, urged their steeds towards the banks of the Ganga. Moving away from that spot, O king, those great car-warriors, with hearts plunged in anxiety, took one another's leave and separated from one another. Sharadvata's son, Kripa, went to Hastinapura; Hridika's son repaired to his own kingdom; while the son of Drona set for the asylum of Vyasa. Even thus those heroes, who had offended the high-souled sons of Pandu, respectively proceeded to the places they selected, afflicted with fear and casting their eyes on one another. Having met the king thus, those brave chastisers of foes, before the sun rose, went away, O monarch, to the places they chose. It was after this, O king, that the sons of Pandu, those great car-warriors, encountered the son of Drona, and putting forth their prowess, vanquished him, O monarch, (in the way already related)."

Section 12

Vaishampayana said, "After all the warriors had been slaughtered, king Yudhishthira the just heard that his uncle Dhritarashtra had set out from the city called after the elephant. Afflicted with grief on account of the death of his sons, Yudhishthira, O king, accompanied by his brothers, set out for meeting his uncle, filled with sorrow and overwhelmed with grief for the slaughter of his (hundred) sons. The son of Kunti was followed by the high-souled and heroic Krishna of Dasharha's race, and by Yuyudhana, as also by Yuyutsu. The princess Draupadi also, burning with grief, and accompanied by those Pancala ladies that were with her, sorrowfully followed her lord. Yudhishthira beheld near the banks of the Ganga, O king, the crowd of Bharata ladies afflicted with woe and crying like a flight of she-ospreys. The king was soon surrounded by those thousands of ladies who, with arms raised aloft in grief, were indulging in loud lamentations and giving expression to all kinds of words, agreeable and disagreeable:

‘Where, indeed, is that righteousness of the king, where is truth and compassion, since he has slain sires and brothers and preceptors and sons and friends? How, O mighty-armed one, hath thy heart become tranquil after causing Drona, and thy grandsire Bhishma, and Jayadratha, to be slaughtered? What need hast thou of sovereignty, after having seen thy sires and brothers, O Bharata, and the irresistible Abhimanyu and the sons of Draupadi, thus slaughtered?’ Passing over those ladies crying like a flight of she-ospreys, the mighty-armed king Yudhishthira the just saluted the feet of his eldest uncle. Having saluted their sire according to custom, those slayers of foes, the Pandavas, announced themselves to him, each uttering his own name. Dhritarashtra, exceedingly afflicted with grief on account of the slaughter of his sons, then reluctantly embraced the eldest son of Pandu, who was the cause of that slaughter. Having embraced Yudhishthira the just and spoken a few words of comfort to him, O Bharata, the wicked-souled Dhritarashtra sought for Bhima, like a blazing fire ready to burn everything that would approach it. Indeed, that fire of his wrath, fanned by the wind of his grief, seemed then to be ready to consume the Bhima-forest. Ascertaining the evil intentions cherished by him towards Bhima, Krishna, dragging away the real Bhima, presented an iron statue of the second son of Pandu to the old king. Possessed of great intelligence, Krishna had, at the very outset, understood the intentions of Dhritarashtra, and had, therefore, kept such a contrivance ready for baffling them. Seizing with his two arms that iron Bhima, king Dhritarashtra, possessed of great strength, broke into pieces, thinking it to be Bhima himself in flesh and blood. Endued with might equal to that of 10,000 elephants, the king reduced that statue into fragments. His own breast, however, became considerably bruised and he began to vomit blood. Covered with blood, the king fell down on the ground like a parijata tree topped with its flowery burden. His learned charioteer Sanjaya, the son of Gavalgana, raised the monarch and soothing and comforting him, said, ‘Do not act so.’ The king then, having cast off his wrath and returned to his normal disposition, became filled with grief and began to weep aloud, saying, ‘Alas, oh Bhima, alas, oh Bhima!’ Understanding that he was no longer under the influence of wrath, and that he was truly sorry for having (as he believed) killed Bhima, Vasudeva, that foremost of men, said these words, ‘Do not grieve, O Dhritarashtra, for thou hast not slain Bhimasena! That is an iron statue, O king, which has been broken by thee! Understanding that thou wert filled with rage, O bull of Bharata’s race, I dragged the son of Kunti away from within the jaws of Death. O tiger among kings, there is none equal to thee in strength of body. What man is there, O mighty-armed one, that would endure pressure of thy arms? Indeed, as no one can escape with life from an encounter with the Destroyer himself, even so no body can come out safe from within thy embrace. It was for this that yonder iron statue of Bhima, which had been caused to be made by thy son, had been kept ready for thee. Through grief for the death of thy sons, thy mind has fallen off from righteousness. It is for this, O great king, that thou seekest to slay Bhimasena. The slaughter of Bhima, however, O king, would do thee no good. Thy sons, O monarch, would not be revived by it. Therefore, do thou approve of what has been by us with a view to secure peace and do not set thy heart on grief!’"

Section 13

Vaishampayana said, "Certain maid-servants then came to the king for washing him. After he had been duly washed, the slayer of Madhu again addressed him, saying, ‘Thou hast, O king, read the Vedas and diverse scriptures. Thou hast heard all old histories, and everything about the duties of kings. Thou art learned, possessed of great wisdom, and indifferent to strength and weakness. Why then dost thou cherish such wrath when all that has overtaken thee is the result of thy own fault? I spoke to thee before the battle. Both Bhishma and Drona, O Bharata, did the same, as also Vidura and Sanjaya. Thou didst not, however, then follow our advice. Indeed, though exhorted by us, thou didst not yet act according to the counsels we offered, knowing that the Pandavas were superior to thee and thine, O Kauravya, in strength and courage. That king who is capable of seeing his own faults and knows the distinctions of place and time, obtains great prosperity. That person, however, who, though counselled by well-wishers, does not accept their words, good or bad, meets with distress and is obliged to grieve in consequence of the evil policy he pursues. Observe thou a different course of life now, O Bharata! Thou didst not keep thy soul under restraint, but suffered thyself to be ruled by Duryodhana. That which has come upon thee is due to thy own fault. Why then dost thou seek to slay Bhima? Recollecting thy own faults, govern thy wrath now. That mean wretch who had, from pride, caused the princess of Pancala to be brought into the assembly has been slain by Bhimasena in just revenge. Look at thy own evil acts as also at those of thy wicked-souled son. The sons of Pandu are perfectly innocent. Yet have they been treated most cruelly by thee and him.’"

Vaishampayana continued, "After he had thus been told nothing but the truth by Krishna, O monarch, king Dhritarashtra replied unto Devaki’s son, saying, ‘It is even so, O thou of mighty arms! What thou sayest, O Madhava, is perfectly true. It is parental affection, O thou of righteous soul, that caused me to fall away from righteousness. By good luck, that tiger among men, the mighty Bhima of true prowess, protected by thee, came not within my embrace. Now, however, I am free from wrath and fever. I desire eagerly, O Madhava, to embrace that hero, the second son of Pandu. When all the kings have been dead, when my children are no more, upon the sons of Pandu depend my welfare and happiness.’ Having said these words, the old king then embraced those princes of excellent frames, Bhima and Dhananjaya, and those two foremost of men, the two sons of Madri, and wept, and comforted and pronounced blessings upon them."

Section 14

Vaishampayana said, "Commanded by Dhritarashtra, those bulls of Kuru’s race, the Pandava brothers, accompanied by Keshava, then proceeded to see Gandhari. The faultless Gandhari, afflicted with grief on account of the death of her hundred sons, recollecting that king Yudhishthira the just had slain all his enemies, wished to curse him. Understanding her evil intentions towards the Pandavas, the son of Satyavati addressed himself for counteracting them at the very outset. Having cleansed himself by the sacred and fresh water of the Ganga, the great rishi, capable of proceeding everywhere at will with the fleetness of the mind, came to that spot. Capable of seeing the heart of every creature with his spiritual vision and with his mind directed towards it, the sage made his appearance there. Endued with great ascetic merit and ever intent on saying what was for the benefit of creatures, the rishi, addressing his daughter-in-law at the proper moment, said, ‘Do not avail thyself of this opportunity for denouncing a curse. On the other hand, utilize it for showing thy forgiveness. Thou shouldst not be angry with the Pandavas, O Gandhari! Set thy heart on peace. Restrain the words that are about to fall from thy lips. Listen to my advice. Thy son, desirous of victory, had besought thee every day for the eighteen days that battle lasted, saying, "O mother, bless me who am fighting with my foes." Implored every day in these words by thy son desirous of victory, the answer thou always gavest him was, "Thither is victory where righteousness is!" I do not, O Gandhari, remember that any words spoken by thee have become false. Those words, therefore, that thou, implored by Duryodhana, saidst unto him, could not be false. Thou art always employed in the good of all creatures. Having without doubt reached the other shore in that dreadful battle of Kshatriyas, the sons of Pandu have certainly won the victory and a measure of righteousness that is much greater. Thou wert formerly observant of the virtue of forgiveness. Why wouldst thou not observe it now? Subdue unrighteousness, O thou that art conversant with righteousness. There is victory where righteousness is. Remembering thy own righteousness and the words spoken by thyself, restrain thy wrath, O Gandhari! Do not act otherwise, O thou that art beautiful in speech.' Hearing these words, Gandhari said, 'O holy one, I do not cherish any ill feelings towards the Pandavas, nor do I wish that they should perish. In consequence, however, of grief for the death of my sons, my heart is very much agitated. I know that I should protect the Pandavas with as much care as Kunti herself protects them, and that Dhritarashtra also should protect them as I should. Through the fault of Duryodhana and of Shakuni the son of Subala, and through the action of Karna and Duhshasana, extermination of the Kurus hath taken place. In this matter the slightest blame cannot attach to Vibhatsu or to Pritha's son Vrikodara, or to Nakula or Sahadeva, or to Yudhishthira himself. While engaged in battle, the Kauravas, swelling with arrogance and pride, have fallen along with many others (that came to their aid). I am not grieved at this. But there has been one act done by Bhima in the very presence of Vasudeva (that moves my resentment). The high-souled Vrikodara, having challenged Duryodhana to a dreadful encounter with mace, and having come to know that my son, while careering in diverse kinds of motion in the battle, was superior to him in skill, struck the latter below the navel. It is this that moves my wrath. Why should heroes, for the sake of their lives, cast off obligations of duty that have been determined by high-souled persons conversant with every duty?’"

Section 15

Vaishampayana said, "Hearing these words of Gandhari, Bhimasena, looking like one in fright, said these words for soothing her, ‘Be the act righteous or unrighteous, it was done by me through fear and for the object of protecting my own self. It behoveth thee therefore, to forgive me now. Thy mighty son was incapable of being slain by anybody in a fair and righteous battle. It was for this that I did what was unfair. Duryodhana himself had formerly vanquished Yudhishthira unrighteously. He used always to behave guilefully towards us. It was for this that I had recourse to an unfair act. Thy son was then the sole unslain warrior on his side. In order that that valiant prince might not slay me in the mace-encounter and once more deprive us of our kingdom, I acted in that way. Thou knowest all that thy son had said unto the princess of Pancala while the latter, in her season, was clad in a single piece of raiment. Without having disposed of Suyodhana it was impossible for us to rule peacefully the whole earth with her seas. It was for this that I acted in that way. Thy son inflicted many wrongs on us. In the midst of the assembly he had shown his left thigh unto Draupadi. For that wicked behaviour, thy son deserved to be slain by us even then. At the command, however, of king Yudhishthira the just, we suffered ourselves to be restrained by the compact that had been made. By this means, O queen, thy son provoked deadly hostilities with us. Great were our sufferings in the forest (whither we were driven by thy son). Remembering all this, I acted in that way. Having slain Duryodhana in battle, we have reached the end of our hostilities. Yudhishthira has got back his kingdom, and we also have been freed from wrath.’ Hearing these words of Bhima, Gandhari said, ‘Since thou praisest my son thus (for his skill in battle), he did not deserve such a death. He, however, did all that thou tellest me. When Vrishasena, however, had deprived Nakula of his steeds, O Bharata, thou quaffedst in battle the blood from Duhshasana’s body! Such an act is cruel and is censured by the good. It suits only a person that is most disrespectable. It was a wicked act, O Vrikodara, that was then accomplished by thee! It was undeserving of thee.’ Bhima replied, saying, ‘It is improper to quaff the blood of even a stranger, what then need be said about quaffing the blood of one’s own self? One’s brother, again, is like one’s own self. There is no difference between them. The blood, however, (that I am regarded to have quaffed) did not, O mother, pass down my lips and teeth. Karna knew this well. My hands only were smeared with (Duhshasana’s) blood. Seeing Nakula deprived of his steeds by Vrishasena in battle, I caused the rejoicing (Kaurava) brothers to be filled with dread. When after the match at dice the tresses of Draupadi were seized, I uttered certain words in rage. Those words are still in my remembrance, I would, for all years to come, have been regarded to have swerved from the duties of a Kshatriya if I had left that vow unaccomplished. It was for this, O queen, that I did that act. It behoveth thee not, O Gandhari, to impute any fault to me. Without having restrained thy sons in former days, doth it behove thee to impute any fault to our innocent selves?’

"Gandhari said, ‘Unvanquished by anyone, thou hast slain a hundred sons of this old man. Oh, why didst thou not spare, O child, even one son of this old couple deprived of kingdom, one whose offences were lighter? Why didst thou not leave even one crutch for this blind couple? O child, although thou livest unharmed, having slain all my children, yet no grief would have been mine if thou hadst adopted the path of righteousness (in slaying them).’"

Vaishampayana continued, "Having said these words, Gandhari, filled with wrath at the slaughter of all her sons and grandsons, enquired after Yudhishthira, saying, ‘Where is the king?’ After she had said these words king Yudhishthira, trembling and with joined hands, approached her and said these soft words unto her, ‘Here is Yudhishthira, O goddess, that cruel slayer of thy sons! I deserve thy curses, for I am the cause of this universal destruction. Oh, curse me! I have no longer any need for life, for kingdom, for wealth! Having caused such friends to be slain, I have proved myself to be a great fool and a hater of friends.’ Unto Yudhishthira who spoke such words, who was overcome with fear, and who stood in her presence, Gandhari, drawing long sighs, said nothing. Conversant with the rules of righteousness, the Kuru queen, possessed of great foresight, directed her eyes, from within the folds of the cloth that covered them, to the tip of

Yudhishthira’s toe, as the prince, with body bent forwards, was about to fall down at her feet. At this, the king, whose nails had before this been all very beautiful, came to have a sore nail on his toe. Beholding this, Arjuna moved away to the rear of Vasudeva. and the other sons of Pandu became restless and moved from one spot to another. Gandhari then, having cast off her wrath, comforted the Pandavas as a mother should. Obtaining her leave, those heroes of broad chests then proceeded together to present themselves to their mother, that parent of heroes. Having seen her sons after a long time, Kunti, who had been filled with anxiety on their account, covered her face with her cloth and began to weep. Having wept for some time with her children, Pritha beheld the wounds and scars of many weapons on their bodies. She then repeatedly embraced and patted each of her sons, and afflicted with grief wept with Draupadi who had lost all her children and whom she saw lying on the bare earth, indulging in piteous lamentations.

"Draupadi said, ‘O venerable dame, where have all your grandsons, with Abhimanyu among them, gone? Beholding thee in such distress, why are they delaying in making their appearance before thee? Deprived as I am of my children, what need have I of kingdom?’ Raising the grief-stricken princess of Pancala who was weeping thus, Pritha began to comfort that lady of large eyes. Then Kunti, accompanied by the princess of Pancala and followed by her sons, proceeded towards the grief-afflicted Gandhari herself in greater affliction still. Beholding that illustrious lady with her daughter-in-law, Gandhari addressed her, saying, ‘Do not, O daughter, grieve so. Behold, I too am as much stricken with grief as thou. I think this universal destruction has been brought about by the irresistible course of Time. Inevitable as it was, this dreadful slaughter has not been due to the voluntary agency of human beings. Even that has come to pass which Vidura of great wisdom foretold after Krishna’s supplication for peace had failed. Do not, therefore, grieve, in a matter that was inevitable, especially after its occurrence. Having fallen in battle, they should not be grieved for. I am in the same predicament with thee. (If thou actest in such a way) who then will comfort us? Through my fault, this foremost of races has been destroyed.’"

*****

Stri-Vilapa-Parva

Section 16

Vaishampayana said, "Having said these words, Gandhari, though staying on that spot which was distant from the field of battle, beheld, with her spiritual eye, the slaughter of the Kurus. Devoted to her lord, that highly blessed lady had always practised high vows. Undergoing the severest penances, she was always truthful in her speech. In consequence of the gift of the boon by the great rishi Vyasa of sanctified deeds, she became possessed of spiritual knowledge and power. Piteous were the lamentations in which that dame then indulged. Endued with great intelligence, the Kuru dame saw, from a distance, but as if from a near point, that field of battle, terrible to behold and full of wonderful sights, of those foremost of fighters. Scattered all over with bones and hair, and covered with streams of blood, that field was strewn with thousands upon thousands of dead bodies on every side. Covered with the blood of elephants and horses and car-warriors and combatants of other kinds, it teemed with headless trunks and trunkless heads. And it resounded with the cries of elephants and steeds and men and women and abounded with jackals and cranes and ravens and kankas and crows. And it was the sporting ground of rakshasas subsisting on human flesh. And it swarmed with ospreys and vultures and resounded with the inauspicious howls of jackals. Then king Dhritarashtra, at the command of Vyasa, and all the sons of Pandu with Yudhishthira at their head, with Vasudeva and all the Kuru ladies, proceeded to the field of battle. Those ladies, bereaved of their lords, having reached Kurukshetra, beheld their slain brothers and sons and sires and husbands lying on the ground, and in course of being devoured by beasts of prey and wolves and ravens and crows and ghosts and pishacas and rakshasas and diverse other wanderers of the night. Beholding that carnage which resembled the sights seen on the sporting ground of Rudra, the ladies uttered loud shrieks and quickly alighted from their costly vehicles. Witnessing sights the like of which they had never before witnessed, the Bharata ladies felt their limbs to be deprived of strength and fell down on the ground. Others became so stupefied that they lost all their senses. Indeed, the Pancala and the Kuru ladies were plunged into unutterable distress. Beholding that dreadful field of battle resounding on every direction with the cries of those grief-stricken ladies, the daughter of Subala, acquainted with every duty, addressed the lotus-eyed Keshava, that foremost of all men. Witnessing that universal slaughter of the Kurus and filled with grief at the sight, she said these words: 'Behold, O lotus-eyed Madhava, these daughters-in-law of mine! Deprived of their lords, they are uttering, with dishevelled hair, piteous cries of woe like a flight of she-ospreys. Meeting with those dead bodies, they are calling back to their memories the great Bharata chiefs. They are running hither and thither in large bands towards their sons and brothers and sires and husbands. Behold, O mighty-armed one, the field is covered with mothers of heroes, all of whom, however, have been bereaved of children. There, those portions again are covered with spouses of heroes, who have, however, been bereaved of their spouses! Behold, the field of battle is adorned with those tigers among men, Bhishma and Karna and Abhimanyu and Drona and Drupada and Shalya, as if with blazing fires. Behold, it is adorned also with the golden coats of mail, and with the costly gems, of high-souled warriors, and with their angadas, and keyuras and garlands. Behold, it is strewn with darts and spiked clubs hurled by heroic hands, and swords and diverse kinds of keen shafts and bows. Beasts of prey, assembled together, are standing or sporting or lying down as it likes them! Behold, O puissant hero, the field of battle is even such. At this sight, O Janardana, I am burning with grief. In the destruction of the Pancalas and the Kurus, O slayer of Madhu, I think, the five elements (of which everything is made) have been destroyed. Fierce vultures and other birds, in thousands, are dragging those blood-dyed bodies, and seizing them by their armour, are devouring them. Who is there that could think of the death of such heroes as Jayadratha and Karna and Drona and Bhishma and Abhimanyu? Alas, though incapable of being slain, they have yet been slain, O destroyer of Madhu! Behold, vultures and kankas and ravens and hawks and dogs and jackals are feasting upon them. There, those tigers among men, that fought on Duryodhana's side, and took the field in wrath, are now lying like extinguished fires. All of them are worthy of sleeping on soft and clean beds. But, alas, plunged into distress, they are sleeping today on the bare ground. Bards reciting their praises used to delight them before at proper times. They are now listening to the fierce and inauspicious cries of jackals. Those illustrious heroes who used formerly to sleep on costly beds with their limbs smeared with sandal paste and powdered aloe, alas, now sleep on the dust! These vultures and wolves and ravens have now become their ornaments. Repeatedly uttering inauspicious and fierce cries those creatures are now dragging their bodies. Delighting in battle, those heroes, looking cheerful, have still beside them their keen shafts, well-tempered swords, and bright maces, as if life has not yet departed from them. Many foremost of heroes, possessed of beauty and fair complexions and adorned with garlands of gold, are sleeping on the ground. Behold, beasts of prey are dragging and tearing them. Others, with massive arms, are sleeping with maces in their embrace, as if those were beloved wives. Others, still cased in armour, are holding in their hands their bright weapons. Beasts of prey are not mangling them, O Janardana, regarding them to be still alive. The beautiful garlands of pure gold on the necks of other illustrious heroes, as the latter are being dragged by carnivorous creatures, are scattered about on every side. There, those fierce wolves, numbering in thousands, are dragging the golden chains round the necks of many illustrious heroes stilled by death. Many, whom bards well-trained to their work formerly used, with their hymns and eulogies of grave import, to delight every morning, are now surrounded by fair ladies stricken with grief and weeping and crying around them in woe, O tiger of Vrishni's race! The faces of those beautiful ladies, O Keshava, though pale, look resplendent still, like an assemblage of red lotuses! Those Kuru ladies have ceased to weep, with their respective followers and companions. They are all filled with anxiety. Overwhelmed with sorrow, they are running hither and thither. The faces of those fair ones have, with weeping and anger, become resplendent as the morning sun or gold or burnished copper. Hearing each other's lamentations of incomplete sense, those ladies, in consequence of the loud wails of woe bursting from every side, are unable to catch each other's meaning. Some amongst them, drawing long sighs and indulging in repeated lamentations, are stupefied by grief and are abondoning their life-breaths. Many of them, beholding the bodies (of their sons, husbands, or sires), are weeping and setting up loud wails. Others are striking their heads with their own soft hands. The earth, strewn with severed heads and hands and other limbs mingled together and gathered in large heaps, looks resplendent with these signs of havoc! Beholding many headless trunks of great beauty, and many heads without trunks, those fair ones have been lying senseless on the ground for a long while. Uniting particular heads with particular trunks, those ladies, senseless with grief, are again discovering their mistakes and saying, "This is not this one’s," and are weeping more bitterly! Others, uniting arms and thighs and feet, cut off with shafts, are giving way to grief and losing their senses repeatedly (at the sight of the restored forms). Some amongst the Bharata ladies, beholding the bodies of their lords,--bodies that have been mangled by animals and birds and severed of their heads,--are not succeeding in recognising them. Others, beholding their brothers, sires, sons, and husbands slain by foes, are, O destroyer of Madhu, striking their heads with their own hands. Miry with flesh and blood, the Earth has become impassable with arms still holding swords in their grasp, and with heads adorned with earrings. Beholding the field strewn with their brothers and sires, and sons, those faultless ladies, who had never before suffered the least distress, are now plunged into unutterable woe. Behold, O Janardana, those numerous bevies of Dhritarashtra’s daughters-in-law, resembling successive multitudes of handsome fillies adorned with excellent manes! What, O Keshava, can be a sadder spectacle for me to behold than that presented by those ladies of fair forms who have assumed such an aspect? Without doubt, I must have perpetrated great sins in my former lives, since I am beholding, O Keshava, my sons and grandsons and brothers all slain by foes.’ While indulging in such lamentations in grief, Gandhari’s eyes fell upon her son (Duryodhana)."

Section 17

Vaishampayana said, "Beholding Duryodhana, Gandhari, deprived of her senses by grief, suddenly fell down on the earth like an uprooted plantain tree. Having regained her senses soon, she began to weep, repeatedly uttering loud wails at the sight of her son lying on the bare ground, covered with blood. Embracing her son, Gandhari indulged in piteous lamentations for him. Stricken with grief, and with senses exceedingly agitated, the Kuru queen exclaimed, ‘Alas, O son! Alas, O son!’ Burning with sorrow, the queen drenched with her tears the body of her son, possessed of massive and broad shoulders, and adorned with garlands and collar. Addressing Hrishikesha who stood near, she said, ‘On the eve of this battle, O puissant one, that has exterminated this race, this foremost of kings, O thou of Vrishni’s race, said unto me, "In this internecine battle, O mother, wish me victory!" When he had said these words, I myself, knowing that a great calamity had come upon us, told him even this, tiger among men, "Thither is victory where righteousness is. And since, son, thy heart is set on battle, thou wilt, without doubt, obtain those regions that are attainable by (the use of) weapons (and sport there) like a celestial." Even these were the words that I then said unto him. I did not then grieve for my son. I grieve, however, for the helpless Dhritarashtra bereaved of friends and kinsmen. Behold, O Madhava, my son, that foremost of warriors, wrathful, skilled in weapons, and irresistible in battle, sleeping on the bed of heroes. Behold the reverses brought about by Time. This scorcher of foes that used of old to walk at the head of all crowned persons now sleepeth on the dust. Without doubt, the heroic Duryodhana, when he sleeps on that bed which is the hero’s hath obtained the most unattainable end. Inauspicious jackals are now delighting that prince asleep on the hero’s bed, who was formerly delighted by the fairest of ladies sitting round him. He who was formerly encircled by kings vying with one another to give him pleasure, alas, he, slain and lying on the ground, is now encircled by vultures! He who was formerly fanned with beautiful fans by fair ladies is now fanned by (carnivorous) birds with flaps of their wings! Possessed of great strength and true prowess, this mighty-armed prince, slain by Bhimasena in battle, sleeps like an elephant slain by a lion! Behold Duryodhana, O Krishna, lying on the bare ground, covered with blood, slain by Bhimasena with his mace. That mighty-armed one who had in battle assembled together eleven akshauhinis of troops, O Keshava, hath, in consequence of his own evil policy, been now slain. Alas, there that great bowman and mighty car-warrior sleeps, slain by Bhimasena, like a tiger slain by a lion! Having disregarded Vidura, as also his own sire, this reckless, foolish, and wicked prince hath succumbed to death, in consequence of his disregard of the old. He who had ruled the earth, without a rival, for thirteen years, alas, that prince, that son of mine, sleepeth to-day on the bare ground, slain by his foes. Not long before, O Krishna, I beheld the Earth, full of elephants and kine and horses, ruled by Duryodhana! Today, O thou of mighty arms, I see her ruled by another, and destitute of elephants and kine and horses! What need have I, O Madhava, of life? Behold, again, this sight that is more painful than the death of my son, the sight of these fair ladies weeping by the side of the slain heroes! Behold, O Krishna, the mother of Lakshmana, that lady of large hips, with her tresses dishevelled, that dear spouse of Duryodhana, resembling a sacrificial altar of gold. Without doubt, this damsel of great intelligence, while her mighty-armed lord was formerly alive, used to sport within the embrace of her lord's handsome arms! Why, indeed, does not this heart of mine break into a hundred fragments at the sight of my son and grandson slain in battle? Alas, that faultless lady now smells (the head of) her son covered with blood. Now, again, that lady of fair thighs is gently rubbing Duryodhana's body with her fair hand. At one time she is sorrowing for her lord and at another for her son. At one time she looketh on her lord, at another on her son. Behold, O Madhava, striking her head with her hands, she falls upon the breast of her heroic spouse, the king of the Kurus. Possessed of complexion like that of the filaments of the lotus, she still looketh beautiful like a lotus. The unfortunate princess now rubbeth the face of her son and now that of her lord. If the scriptures and the shrutis be true, without doubt, this king has obtained those regions (of blessedness) that one may win by the use of weapons!'"

Section 18

"Gandhari said, 'Behold, O Madhava, my century of sons, incapable of fatigue (from exertion in battle), have all been slain by Bhimasena with his mace in battle! That which grieves me more today is that these my daughters-in-law, of tender years, deprived of sons and with dishevelled hair, are wandering on the field today. Alas, they who formerly walked only on the terraces of goodly mansions with feet adorned with many ornaments, are now, in great affliction of heart, obliged to touch with those feet of theirs this hard earth, miry with blood! Reeling in sorrow, they are wandering like inebriated persons, driving away vultures and jackals and crows with difficulty. Behold, that lady of faultless limbs and slender waist, seeing this terrible carnage, falleth down, overwhelmed with grief. Beholding this princess, this mother of Lakshmana, O thou of mighty arms, my heart is torn with grief. These beautiful ladies of fair arms, some seeing their brothers, some their husbands, and some their sons, lying down in death on the bare ground, are themselves falling down, seizing the arms of the slain. Listen, O unvanquished one, to the loud wails of those elderly ladies and those others of middle age at sight of this terrible carnage. Supporting themselves against broken boxes of cars and the bodies of slain elephants and steeds, behold, O thou of great might, those ladies, worn out with fatigue, are resting themselves. Behold, O Krishna, some one amongst them, taking up some kinsman's severed head decked with beautiful nose and earrings, is standing in grief. I think, O sinless one, that both those and myself of little understanding must have committed great sins in our former lives, since, O Janardana, all our relatives and kinsmen have thus been slain by king Yudhishthira the just! Our acts, righteous or unrighteous, cannot go for nothing, O thou of Vrishni's race! Behold, O Madhava, those young ladies of beautiful bosoms and abdomen, well-born, possessed of modesty, having black eye-lashes and tresses of the same colour on their heads, endued with voice sweet and dear like that of swans, are falling down, deprived of their senses in great grief and uttering piteous cries like flights of cranes. Behold, O lotus-eyed hero, their beautiful faces resembling full-blown lotuses, are scorched by the sun. Alas, O Vasudeva, the wives of my proud children possessed of prowess like that of infuriated elephants, are now exposed to the gaze of common people. Behold, O Govinda, the shields decked with hundred moons, the standards of solar effulgence, the golden coats of mail, and the collars and cuirasses made of gold, and the head-gears, of my sons, scattered on the earth, are blazing with splendour like sacrificial fires over which have been poured libations, of clarified butter. There, Duhshasana sleepeth, felled by Bhima, and the blood of all his limbs quaffed by that heroic slayer of foes. Behold that other son of mine, O Madhava, slain by Bhima with his mace, impelled by Draupadi and the recollection of his woes at the time of the match at dice. Addressing the dice-won princess of Pancala in the midst of the assembly, this Duhshasana, desirous of doing what was agreeable to his (elder) brother as also to Karna, O Janardana, had said, "Thou art now the wife of a slave! With Sahadeva and Nakula and Arjuna, O lady, enter our household now!" On that occasion, O Krishna, I said unto king Duryodhana, "O son, cast off (from thy side) the wrathful Shakuni. Know that thy maternal uncle is of very wicked soul and exceedingly fond of quarrel. Casting him off without delay, make peace with the Pandavas, O son! O thou of little intelligence, thinkest thou not of Bhimasena filled with wrath? Thou art piercing him with thy wordy shafts like a person striking an elephant with burning brands." Alas, disregarding my words, he vomitted his wordy poison at them, like a snake vomitting its poison at a bull,--at them who had already been pierced with his wordy darts. There, that Duhshasana sleepeth, stretching his two massive arms, slain by Bhimasena like a mighty elephant by a lion. The very wrathful Bhimasena perpetrated a most horrible act by drinking in battle the blood of his foe!’"

Section 19

"Gandhari said, ‘There, O Madhava, my son Vikarna, applauded by the wise, lieth on the bare ground, slain by Bhima and mangled horribly! Deprived of life, O slayer of Madhu, Vikarna lieth in the midst of (slain) elephants like the moon in the autumnal sky surrounded by blue clouds. His broad palm, cased in leathern fence, and scarred by constant wielding of the bow, is pierced with difficulty by vultures desirous of feeding upon it. His helpless young wife, O Madhava, is continually endeavouring, without success, to drive away those vultures desirous of feeding on carrion. The youthful and brave and handsome Vikarna, O bull among men, brought up in luxury and deserving of every kind of weal, now sleepeth amid the dust, O Madhava! Though all his vital parts have been pierced with clothyard shafts and bearded arrows and nalikas, yet that beauty of person which was his hath not forsaken this best of the Bharatas. There, my son Durmukha, that slayer of large band of foes, sleepeth, with face towards the enemy, slain by the heroic Bhimasena in observance of his vow. His face, O Krishna, half-eaten away by beasts of prey, looketh more handsome, O child, even like the moon on the seventh day of the lighted fortnight. Behold, O Krishna, the face of that heroic son of mine, which is even such. How could that son of mine be slain by foes and thus made to eat the dust? O amiable one, how could that Durmukha, before whom no foe could stand, be slain by foes, O subjugator of celestial regions! Behold, O slayer of Madhu, that other son of Dhritarashtra, Citrasena, slain and lying on the ground, that hero who was the model of all bowmen? Those young ladies, afflicted with grief and uttering piteous cries, are now sitting, with beasts of prey, around his fair form adorned with wreaths and garlands. These loud wails of woe, uttered by women, and these cries and roars of beasts of prey, seem exceedingly wonderful to me, O Krishna! Youthful and handsome, and always waited upon and served by the most beautiful ladies, my son Vivinsati, O Madhava, sleepeth there, stained with dust. His armour hath been pierced with arrows. Slain in the midst of the carnage, alas, the heroic Vivimshati is now surrounded and waited upon by vultures! Having in battle penetrated the ranks of the Pandava army, that hero now lieth on the bed of a hero,--on the bed, that is, of an exalted Kshatriya! Behold, O Krishna, his very beautiful face, with a smile playing on it, adorned with excellent nose and fair eyebrows, and resembling the resplendent Moon himself! Formerly a large number of the most beautiful ladies used to wait upon him, like thousands of celestial girls upon a sporting gandharva. Who again could endure my son Duhsaha, that slayer of heroic foes, that hero, that ornament of assemblies, that irresistible warrior, that resister of foes? The body of Duhsaha, covered with arrows, looks resplendent like a mountain overgrown with flowering karnikaras. With his garland of gold and his bright armour, Duhsaha, though deprived of life, looks resplendent yet, like a white mountain of fire!'"

Section 20

"Gandhari said, 'He whose might and courage were regarded, O Keshava, as a one and half times superior to those of his sire and thee, he who resembled a fierce and proud lion, he who, without a follower, alone pierced the impenetrable array of my son, he who proved to be the death of many, alas, he now sleepeth there, having himself succumbed to death! I see, O Krishna, the splendour of that son of Arjuna, of that hero of immeasurable energy, Abhimanyu, hath not been dimmed even in death. There, the daughter of Virata, the daughter-in-law of the wielder of gandiva, that girl of faultless beauty overwhelmed with grief at sight of her heroic husband, is indulging in lamentations! That young wife, the daughter of Virata, approaching her lord, is gently rubbing him, O Krishna, with her hand. Formerly, that highly intelligent and exceedingly beautiful girl, inebriated with honeyed wines, used bashfully to embrace her lord, and kiss the face of Subhadra's son, that face which resembled a full-blown lotus and which was supported on a neck adorned with three lines like those of a conch-shell. Taking of her lord's golden coat of mail, O hero, that damsel is gazing now on the blood-dyed body of her spouse. Beholding her lord, O Krishna, that girl addresses thee and says, "O lotus-eyed one, this hero whose eyes resembled thine, hath been slain. In might and energy, and prowess also, he was thy equal, O sinless one! He resembled thee very much in beauty. Yet he sleeps on the ground, slain by the enemy!" Addressing her own lord, the damsel says again, "Thou wert brought up in every luxury. Thou usedst to sleep on soft skins of the ranku deer. Alas, does not thy body feel pain today by lying thus on the bare ground? Stretching thy massive arms adorned with golden angadas, resembling a couple of elephant's trunks and covered with skin hardened by frequent use of the bow, thou sleepest, O lord, in peace, as if exhausted with the toil of too much exercise in the gymnasium. Alas, why dost thou not address me that am weeping so? I do not remember to have ever offended thee. Why dost thou not speak to me then? Formerly, thou usedst to address me even when thou wouldst see me at a distance. O reverend sir, whither wilt thou go, leaving behind thee the much-respected Subhadra, these thy sires that resemble the very celestials, and my own wretched self distracted with woe?" Behold, O Krishna, gathering with her hands the blood-dyed locks of her lord and placing his head on her lap, the beautiful damsel is speaking to him as if he were alive, "How couldst those great car-warriors slay thee in the midst of battle,--thee that art the sister's son of Vasudeva and the son of the wielder of gandiva? Alas, fie on those warriors of wicked deeds, Kripa and Karna and Jayadratha and Drona and Drona's son, by whom thou wert deprived of life. What was the state of mind of those great car-warriors at that time when they surrounded thee, a warrior of tender years, and slew thee to my grief? How couldst thou, O hero, who had so many protectors, be slain so helplessly in the very sight of the Pandavas and the Pancalas? Beholding thee, O hero, slain in battle by many persons united together, how is that tiger among men, that son of Pandu, thy sire, able to bear the burden of life? Neither the acquisition of a vast kingdom nor the defeat of their foes conduces to the joy of the Parthas bereft of thee, O lotus-eyed one! By the practice of virtue and self-restraint, I shall very soon repair to those regions of bliss which thou hast acquired by the use of weapons. Protect me, O hero, when I repair to those regions. When one's hour does not come, one cannot die, since, wretched that I am, I still draw breath after seeing thee slain in battle. Having repaired to the region of the pitris, whom else, like me, dost thou address now, O tiger among men, in sweet words mingled with smiles? Without doubt, thou wilt agitate the hearts of the apsaras in heaven, with thy great beauty and thy soft words mingled with smiles! Having obtained the regions reserved for persons of righteous deeds, thou art now united, O son of Subhadra, with the apsaras! While sporting with them, recollect at times my good acts towards thee. Thy union with me in this world had, it seems, been ordained for only six months, for in the seventh, O hero, thou hast been bereft of life!" O Krishna, the ladies of the royal house of Matsya are dragging away the afflicted Uttara, baffled of all her purposes, while lamenting in this strain. Those ladies, dragging away the afflicted Uttara, themselves still more afflicted than that girl, are weeping and uttering loud wails at sight of the slain Virata. Mangled with the weapons and shafts of Drona, prostrate on the ground, and covered with blood, Virata is encompassed by screaming vultures and howling jackals and crowing ravens. Those black-eyed ladies, approaching the prostrate form of the Matsya king over which carnivorous birds are uttering cries of joy, are endeavouring to turn the body. Weakened by grief and exceedingly afflicted, they are unable to do what they intend. Scorched by the Sun, and worn out with exertion and toil, their faces have become colourless and pale. Behold also, O Madhava, those other children besides Abhimanyu--Uttara, Sudakshina the prince of the Kambhojas, and the handsome Lakshmana--all lying on the field of battle!'"

Section 21

"Gandhari said, 'Then the mighty Karna, that great bowman, lieth on the ground! In battle he was like a blazing fire! That fire, however, hath now been extinguished by the energy of Partha. Behold, Vikartana's son Karna, after having slain many atirathas, has been prostrated on the bare ground, and is drenched with blood. Wrathful and possessed of great energy, he was a great bowman and a mighty car-warrior. Slain in battle by the wielder of gandiva, that hero now sleepeth on the ground. My sons, those mighty car-warriors, from fear of the Pandavas, fought, placing Karna at their head, like a herd of elephants with its leader to the fore. Alas, like a tiger slain by a lion, or an elephant by an infuriated elephant, that warrior hath been slain in battle by Savyasaci. Assembled together, O tiger among men, the wives of that warrior, with dishevelled tresses and loud wails of grief, are sitting around that fallen hero! Filled with anxiety caused by the thoughts of that warrior, king Yudhishthira the just could not, for thirteen years, obtain a wink of sleep! Incapable of being checked by foes in battle like Maghavat himself who is invincible by enemies, Karna was like the all-destroying fire of fierce flames at the end of the yuga, and immovable like Himavat himself! That hero became the protector of Dhritarashtra's son, O Madhava! Alas, deprived of life, he now lieth on the bare ground, like a tree prostrated by the wind! Behold, the wife of Karna and mother of Vrishasena, is indulging in piteous lamentations and crying and weeping and falling upon the ground! Even now she exclaims, "Without doubt, thy preceptor's curse hath pursued thee! When the wheel of thy car was swallowed up by the Earth, the cruel Dhananjaya cut off thy head with an arrow! Alas, fie (on the heroism and skill)!" That lady, the mother of Sushena, exceedingly afflicted and uttering cries of woe, is falling down, deprived of her senses, at the sight of the mighty-armed and brave Karna prostrated on the earth, with his waist still encircled with a belt of gold. Carnivorous creatures, feeding on the body of that illustrious hero, have reduced it to very small dimensions. The sight is not gladdening, like that of the moon on the fourteenth night of the dark fortnight. Falling down on the earth, the cheerless dame is rising up again. Burning with grief on account of the death of her son also, she cometh and smelleth the face of her lord!'"

Section 22

"Gandhari said, 'Slain by Bhimasena, behold, the lord of Avanti lies there! Vultures and jackals and crows are feeding upon that hero! Though possessed of many friends, he lies now perfectly friendless! Behold, O slayer of Madhu, having made a great slaughter of foes, that warrior is now lying on the bed of a hero, covered with blood. Jackals, and kankas, and other carnivorous creatures of diverse kinds, are dragging him now. Behold the reverses brought about by Time. His wives, assembled together, and crying in grief, are sitting around that hero who in life was a terrible slayer of foes but who now lies on the bed of a hero. Behold, Pratipa's son Bahlika, that mighty bowman possessed of great energy, slain with a broad-headed shaft, is now lying on the ground like a sleeping tiger. Though deprived of life, the colour of his face is still exceedingly bright, like that of the moon at full, risen on the fifteenth day of the lighted fortnight! Burning with grief on account of the death of his son, and desirous of accomplishing his vow, Indra's son (Arjuna) hath slain there that son of Vriddhakshatra! Behold that Jayadratha, who was protected by the illustrious Drona, slain by Partha bent on accomplishing his vow, after penetrating through eleven Akshauhinis of troops. Inauspicious vultures, O Janardana, are feeding upon Jayadratha, the lord of the Sindhu-Sauviras, full of pride and energy! Though sought to be protected by his devoted wives, see, O Acyuta, carnivorous creatures are dragging his body away to a jungle in the vicinity. The Kamboja and Yavana wives of that mighty-armed lord of the Sindhus and the Sauviras are waiting upon him for protecting him (from the wild beasts). At that time, O Janardana, when Jayadratha, assisted by the Kekayas, endeavoured to ravish Draupadi, he deserved to be slain by the Pandavas! From regard, however, for Duhshala, they set him free on that occasion. Why, O Krishna, did they not show some regard for that Duhshala once more? That daughter of mine, of tender years, is now crying in grief. She is striking her body with her own hands and censuring the Pandavas. What, O Krishna, can be a greater grief to me than that my daughter of tender years should be a widow and all my daughters-in-law should become lordless. Alas, alas, behold, my daughter Duhshala, having cast off her grief and fears, is running hither and thither in search of the head of her husband. He who had checked all the Pandavas desirous of rescuing their son, after causing the slaughter of a vast force, at last himself succumbed to death. Alas, those wives of his, with faces as beautiful as the moon, are crying, sitting around that irresistible hero who resembled an infuriated elephant!'"

Section 23

"Gandhari said, 'There lies Shalya, the maternal uncle himself of Nakula, slain in battle, O sire, by the pious and virtuous Yudhishthira! He used everywhere, O bull among men, to boast of his equality with thee! That mighty car-warrior, the ruler of the Madras, now lieth, deprived of life. When he accepted the drivership of Karna's car in battle, he sought to damp the energy of Karna for giving victory to the sons of Pandu! Alas, alas, behold the smooth face of Shalya, beautiful as the moon, and adorned with eyes resembling the petals of the lotus, eaten away by crows! There, the tongue of that king, of the complexion of heated gold, rolling out of his mouth, is, O Krishna, being eaten away by carnivorous birds! The ladies of the royal house of Madra, uttering loud wails of woe, are sitting around the body of that king, that ornament of assemblies, deprived of life by Yudhishthira! Those ladies are sitting around that fallen hero like a herd of she-elephants in their season around their leader sunk in a slough. Behold the brave Shalya, that giver of protection, that foremost of car-warriors, stretched on the bed of heroes, his body mangled with shafts. There, king Bhagadatta of great prowess, the ruler of a mountainous kingdom, the foremost of all wielders of the elephant-hook, lieth on the ground, deprived of life. Behold the garland of gold that he still wears on his head, looketh resplendent. Though the body is being eaten away by beasts of prey, that garland still adorns the fair locks on his head. Fierce was the battle that took place between this king and Partha, making the very hair stand on end, like that between Shakra and the Asura Vritra. This mighty-armed one, having fought Dhananjaya, the son of Pritha, and having reduced him to great straits, was at last slain by his antagonist. He who had no equal on earth in heroism and energy, that achiever of terrible feats in battle, Bhishma, lieth there, deprived of life. Behold the son of Shantanu, O Krishna, that warrior of solar effulgence, stretched on the earth, like the Sun himself fallen from the firmament at the end of the yuga. Having scorched his foes with the fire of his weapons in battle, that valiant warrior, that Sun among men, O Keshava, hath set like the real Sun at evening. Behold that hero, O Krishna, who in knowledge of duty was equal to Devapi himself, now lying on a bed of arrows, so worthy of heroes. Having spread his excellent bed of barbed and unbarbed arrows, that hero lieth on it like the divine Skanda on a clump of heath. Indeed, the son of Ganga lieth, resting his head on that excellent pillow, consisting of three arrows,--becoming complement of his bed--given him by the wielder of gandiva. For obeying the command of his sire, this illustrious one drew up his vital seed. Unrivalled in battle, that son of Shantanu lieth there, O Madhava! Of righteous soul and acquainted with every duty, by the aid of his knowledge relating to both the worlds, that hero, though mortal, is still bearing his life like an immortal. When Shantanu’s son lieth today, struck down with arrows, it seems that no other person is alive on earth that possesseth learning and prowess that is competent to achieve great feats in battle. Truthful in speech, this righteous and virtuous hero, solicited by the Pandavas, told them the means of his own death. Alas, he who had revived the line of Kuru that had become extinct, that illustrious person possessed of great intelligence, hath left the world with all the Kurus in his company. Of whom, O Madhava, will the Kurus enquire of religion and duty after that bull among men, Devavrata, who resembles a god, shall have gone to heaven? Behold Drona, that foremost of brahmanas, that preceptor of Arjuna, of Satyaki, and of the Kurus, lying on the ground! Endued with mighty energy, Drona, O Madhava, was as conversant with the four kinds of arms as the chief of the celestials or Shukra of Bhrigu's race. Through his grace, Vibhatsu the son of Pandu, hath achieved the most difficult feats. Deprived of life, he now lies on the ground. Weapons refused to come (at last) at his bidding. Placing him at their head, the Kauravas had challenged the Pandavas. That foremost of all wielders of weapons was at last mangled with weapons. As he careered in battle, scorching his foes in every direction, his course resembled that of a blazing conflagration. Alas, deprived of life, he now lieth on the ground, like an extinguished fire. The handle of the bow is yet in his grasp. The leathern fences, O Madhava, still encase his fingers. Though slain, he still looketh as if alive. The four Vedas, and all kinds of weapons, O Keshava, did not abandon that hero even as these do not abandon the Lord Prajapati himself. His auspicious feet, deserving of every adoration and adored as a matter of fact by bards and eulogists and worshipped by disciples, are now being dragged by jackals. Deprived of her senses by grief, Kripi woefully attendeth, O slayer of Madhu, on that Drona who hath been slain Drupada's son. Behold that afflicted lady, fallen upon the Earth, with dishevelled hair and face hanging down. Alas, she attendeth in sorrow upon her lifeless lord, that foremost of all wielders of weapons, lying on the ground. Many brahmacaris, with matted locks on their head, are attending upon the body of Drona that is cased in armour rent through and through, O Keshava, with the shafts of Dhrishtadyumna. The illustrious and delicate Kripi, cheerless and afflicted, is endeavouring to perform the last rites on the body of her lord slain in battle. There, those reciters of Samas, having placed the body of Drona on the funeral pyre and having ignited the fire with due rites, are singing the three (well-known) Samas.

Those brahmacaris, with matted locks on their heads, have piled the funeral pyre of that brahmana with bows and darts and car-boxes, O Madhava! Having collected diverse other kinds of shafts, that hero of great energy is being consumed by them. Indeed, having placed him on the pyre, they are singing and weeping. Others are reciting the three (well-known) Samas that are used on such occasions. Consuming Drona on that fire, like fire in fire, those disciples of his of the regenerate class are proceeding towards the banks of the Ganga, along the left side of the pyre and having placed Kripi at their head!'"

Section 24

"Gandhari said, 'Behold the son of Somadatta, who was slain by Yuyudhana, pecked at and torn by a large number of birds! Burning with grief at the death of his son, Somadatta, O Janardana, (as he lies there) seems to censure the great bowman Yuyudhana. There the mother of Bhurishrava, that faultless lady, overcome with grief, is addressing her lord Somadatta, saying, "By good luck, O king, thou seest not this terrible carnage of the Bharatas, this extermination of the Kurus, this sight that resembles the scenes occurring at the end of the yuga. By good luck, thou seest not thy heroic son, who bore the device of the sacrificial stake on his banner and who performed numerous sacrifices with profuse presents to all, slain on the field of battle. By good luck, thou hearest not those frightful wails of woe uttered amidst this carnage by thy daughters-in-law like the screams of a flight of cranes on the bosom of the sea. Thy daughters-in-law, bereaved of both husbands and sons, are running hither and thither, each clad in a single piece of raiment and each with her black tresses all dishevelled. By good luck, thou seest not thy son, that tiger among men, deprived of one of his arms, overthrown by Arjuna, and even now in course of being devoured by beasts of prey. By good luck, thou seest not today thy son slain in battle, and Bhurishrava deprived of life, and thy widowed daughters-in-law plunged into grief. By good luck, thou seest not the golden umbrella of that illustrious warrior who had the sacrificial stake for the device on his banner, torn and broken on the terrace of his car. There the black-eyed wives of Bhurishrava are indulging in piteous lamentations, surrounding their lord slain by Satyaki. Afflicted with grief on account of the slaughter of their lords, those ladies, indulging in copious lamentations, are falling down on the earth with their faces towards the ground, and slowly approaching thee, O Keshava! Alas, why did Arjuna of pure deeds perpetrate such a censurable act, since he struck off the arm of a heedless warrior who was brave and devoted to the performance of sacrifices. Alas, Satyaki did an act that was still more sinful, for he took the life of a person of restrained soul while sitting in the observance of the praya vow. Alas, O righteous one, thou liest on the ground, slain unfairly by two foes." Even thus, O Madhava, those wives of Bhurishrava are crying aloud in woe. There, those wives of that warrior, all possessed of slender waists, are placing upon their laps the lopped off arm of their lord and weeping bitterly!

"Here is that arm which used to invade the girdles, grind the deep bosoms, and touch the navel, the thighs, and the hips, of fair women, and loosen the ties of the drawers worn by them! Here is that arm which slew foes and dispelled the fears of friends, which gave thousands of kine and exterminated Kshatriyas in battle! In the presence of Vasudeva himself, Arjuna of unstained deeds, lopped it off thy heedless self while thou wert engaged with another in battle. What, indeed, wilt thou, O Janardana, say of this great feat of Arjuna while speaking of it in the midst of assemblies. What also will the diadem-decked Arjuna himself say of it?" Censuring thee in this way, that foremost of ladies hath stopped at last. The co-wives of that lady are piteously lamenting with her as if she were their daughter-in-law!

"‘There the mighty Shakuni, the chief of gandharvas, of prowess incapable of being baffled, hath been slain by Sahadeva, the maternal uncle by the sister’s son! Formerly, he used to be fanned with a couple of gold-handed fans! Alas, now, his prostrate form is being fanned by birds with their wings! He used to assume hundreds and thousands of forms. All the illusions, however, of that individual possessed of great deceptive powers, have been burnt by the energy of the son of Pandu. An expert in guile, he had vanquished Yudhishthira in the assembly by his powers of deception and won from him his vast kingdom. The son of Pandu, however, hath now won Shakuni’s life-breaths. Behold, O Krishna, a large number of birds is now sitting around Shakuni. An expert in dice, alas, he had acquired that skill for the destruction of my sons. This fire of hostility with the Pandavas had been ignited by Shakuni for the destruction of my children as also of himself and his followers and kinsmen. Like those acquired by my sons, O puissant one, by the use of weapons, this one too, however wicked-souled, has acquired many regions of bliss by the use of weapons. My fear, O slayer of Madhu, is that that crooked person may not succeed in fomenting dissensions even (there, the region attained by them) between my children, all of whom are confiding and possessed of candour!'"

Section 25

"Gandhari said, 'Behold that irresistible ruler of the Kambojas, that bull-necked hero, lying amid the dust, O Madhava, though deserving of being stretched at his ease on Kamboja blankets. Stricken with great grief, his wife is weeping bitterly at sight of his blood-stained arms, which, however, formerly used to be smeared with sandal-paste. Indeed, the beauteous one exclaims, "Even now adorned with beautiful palms and graceful fingers, these two arms of thine resemble a couple of spiked maces, getting within whose clasp, joy never left me for a moment! What will be my end, O ruler of men, when I am deprived of thee?" Endued with a melodious voice, the Kamboja queen is weeping helplessly and quivering with emotion. Behold that bevy of fair ladies there. Although tired with exertion and worn out with heat, yet beauty leaves not their forms, like the sightliness of the wreaths worn by the celestials although exposed to the Sun. Behold, O slayer of Madhu, the heroic ruler of the Kalingas lying there on the ground with his mighty arms adorned with a couple of angadas. Behold, O Janardana, those Magadha ladies crying and standing around Jayatsena, the ruler of the Magadhas. The charming and melodious wails of those long-eyed and sweet-voiced girls, O Krishna, are stupefying my heart exceedingly. With all their ornaments displaced, crying, and afflicted with grief, alas, those ladies of Magadha, worthy of resting on costly beds, are now lying down on the bare ground! There, again, those other ladies, surrounding their lord, the ruler of the Kosalas, prince Brihadbala, are indulging in loud wails. Engaged in plucking from his body the shafts with which it was pierced by Abhimanyu with the full might of his arms, those ladies are repeatedly losing their senses. The faces of those beautiful ladies, O Madhava, through toil and the rays of the Sun, are looking like faded lotuses. There, the brave sons of Dhrishtadyumna, of tender years and all adorned with garlands of gold and beautiful angadas, are lying, slain by Drona. Like insects on a blazing fire, they have all been burnt by falling upon Drona, whose car was the chamber of fire, having the bow for its flame and shafts and darts and maces for its fuel. Similarly, the five Kekaya brothers, possessed of great courage, and adorned with beautiful angadas, are lying on the ground, slain by Drona and with their faces turned towards that hero. Their coats of mail, of the splendour of heated gold, and their tall standards and cars and garlands, all made of the same metal, are shedding a bright light on the earth like so many blazing fires. Behold, O Madhava, king Drupada overthrown in battle by Drona, like a mighty elephant in the forest slain by a huge lion. The bright umbrella, white in hue of the king of the Pancalas, shines, O lotus-eyed one, like the moon in the autumnal firmament. The daughters-in-law and the wives of the old king, afflicted with grief, having burnt his body on the funeral pyre, are proceeding, keeping the pyre to their right. There those ladies, deprived of their senses, are removing the brave and great bowman Dhrishtaketu, that bull among the Cedis, slain by Drona. This crusher of foes, O slayer of Madhu, this great bowman, having baffled many weapons of Drona, lieth there, deprived of life, like a tree uprooted by the wind. Alas, that brave ruler of the Cedis, that mighty car-warrior Dhrishtaketu, after having slain thousands of foes, lies himself deprived of life! There, O Hrishikesha, the wives of the ruler of the Cedis are sitting around his body still decked with fair locks and beautiful earrings, though torn by carnivorous birds. Those foremost of ladies placing upon their laps the prostrate form of the heroic Dhrishtaketu born of the Dasharha race, are crying in sorrow. Behold, O Hrishikesha, the son, possessed of fair locks and excellent earrings, of that Dhrishtaketu, hacked in battle by Drona with his shafts. He never deserted his sire while the latter battled with his foes. Mark, O slayer of Madhu, he does not, even in death, desert that heroic parent. Even thus, my son’s son, that slayer of hostile heroes, the mighty-armed Lakshmana, hath followed his sire Duryodhana! Behold, O Keshava, the two brothers of Avanti, Vinda and Anuvinda, lying there on the field, like two blossoming shala trees in the spring overthrown by the tempest. Clad in golden armour and adorned with

Angadas of gold, they are still armed with swords and bows. Possessed of eyes like those of a bull, and decked with bright garlands, both of them are stretched on the field. The Pandavas, O Krishna, with thyself, are surely unslayable, since they and thou have escaped from Drona, from Bhishma, from Karna the son of Vikartana, from Kripa, from Duryodhana, from the son of Drona, from the mighty car-warrior Jayadratha, from Somadatta, from Vikarna, and from the brave Kritavarma. Behold the reverses brought about by Time! Those bulls among men that were capable of slaying the very celestials by force of their weapons have themselves been slain. Without doubt, O Madhava, there is nothing difficult for destiny to bring about, since even these bulls among men, these heroes, have been slain by Kshatriya warriors. My sons endued with great activity were (regarded by me as) slain even then, O Krishna, when thou returnedst unsuccessfully to Upaplavya. Shantanu's son and the wise Vidura told me then, "Cease to bear affection for thy children!" The interviews of those persons could not go for nothing. Soon, O Janardana, have my sons been consumed into ashes!'"

Vaishampayana continued, "Having said these words, Gandhari, deprived of her senses by grief, fell down on the earth! Casting off her fortitude, she suffered her senses to be stupefied by grief. Filled with wrath and with sorrow at the death of her sons, Gandhari, with agitated heart, ascribed every fault to Keshava.

"Gandhari said, 'The Pandavas and the Dhartarashtras, O Krishna, have both been burnt. Whilst they were thus being exterminated, O Janardana, why wert thou indifferent to them? Thou wert competent to prevent the slaughter, for thou hast a large number of followers and a vast force. Thou hadst eloquence, and thou hadst the power (for bringing about peace). Since deliberately, O slayer of Madhu, thou wert indifferent to this universal carnage, therefore, O mighty-armed one, thou shouldst reap the fruit of this act. By the little merit I have acquired through waiting dutifully on my husband, by that merit so difficult to attain, I shall curse thee, O wielder of the discus and the mace! Since thou wert indifferent to the Kurus and the Pandavas whilst they slew each other, therefore, O Govinda, thou shalt be the slayer of thy own kinsmen! In the thirty-sixth year from this, O slayer of

Madhu, thou shalt, after causing the slaughter of thy kinsmen and friends and sons, perish by disgusting means in the wilderness. The ladies of thy race, deprived of sons, kinsmen, and friends, shall weep and cry even as these ladies of the Bharata race!'"

Vaishampayana continued, "Hearing these words, the high-souled Vasudeva, addressing the venerable Gandhari, said unto her these words, with a faint smile, 'There is none in the world, save myself, that is capable of exterminating the Vrishnis. I know this well. I am endeavouring to bring it about. In uttering this curse, O thou of excellent vows, thou hast aided me in the accomplishment of that task. The Vrishnis are incapable of being slain by others, be they human beings or gods or Danavas. The Yadavas, therefore shall fall by one another's hand.' After he of Dasharha's race had said these words, the Pandavas became stupefied. Filled with anxiety all of them became hopeless of life!'"

Section 26

"The holy one said, 'Arise, arise, O Gandhari, do not set thy heart on grief! Through thy fault, this vast carnage has taken place! Thy son Duryodhana was wicked-souled, envious, and exceedingly arrogant. Applauding his wicked acts, thou regardest them to be good. Exceedingly cruel, he was the embodiment of hostilities, and disobedient to the injunctions of the old. Why dost thou wish to ascribe thy own faults to me? Dead or lost, the person that grieves for what has already occurred, obtaineth more grief. By indulging in grief, one increases it two-fold. A woman of the regenerate class bears children for the practice of austerities; the cow brings forth offspring for bearing burdens; the mare brings forth her young for acquiring speed of motion; the Shudra woman bears a child for adding to the number of servitors; the Vaishya woman for adding to the number of keepers of cattle. A princess, however, like thee, brings forth sons for being slaughtered!'"

Vaishampayana said, "Hearing these words of Vasudeva that were disagreeable to her, Gandhari, with heart exceedingly agitated by grief, remained silent. The royal sage Dhritarashtra, however, restraining the grief that arises from folly, enquired of Yudhishthira the just, saying, ‘If, O son of Pandu, thou knowest it, tell me the number of those that have fallen in this battle, as also of those that have escaped with life!’

"Yudhishthira answered, ‘One billion 660 million and 20,000 men have fallen in this battle. Of the heroes that have escaped, the number is 240,165.’

"Dhritarashtra said, ‘Tell me, O mighty-armed one, for thou art conversant with everything, what ends have those foremost of men attained.’

"Yudhishthira said, ‘Those warriors of true prowess that have cheerfully cast off their bodies in fierce battle have all attained regions like those of Indra. Knowing death to be inevitable, they that have encountered it cheerlessly have attained the companionship of the gandharvas. Those warriors that have fallen at the edge of weapons, while turning away from the field or begging for quarter, have attained the world of the guhyakas. Those high-souled warriors who, observant of the duties of kshatriya-hood and regarding flight from battle to be shameful, have fallen, mangled with keen weapons, while advancing unarmed against fighting foes, have all assumed bright forms and attained the regions of Brahman. The remaining warriors, that have in anyhow met with death on the precincts of the field of battle, have attained the region of the Uttara-Kurus.’"

"Dhritarashtra said, ‘By the power of what knowledge, O son, thou seest these things like one crowned with ascetic success? Tell me this, O mighty-armed one, if thou thinkest that I can listen to it without impropriety!’

"Yudhishthira said, ‘While at thy command I wandered in the forest, I obtained this boon on the occasion of sojourning to the sacred places. I met with the celestial rishi Lomasa and obtained from him the boon of spiritual vision. Thus on a former occasion I obtained second sight through the power of knowledge!’

"Dhritarashtra said, ‘It is necessary that our people should burn, with due rites, the bodies of both the friendless and the friended slain. What shall we do with those that have none to look after them and that have no sacred fires? The duties that await us are many. Who are those whose (last) rites we should perform? O Yudhishthira, will they obtain regions of blessedness by the merit of their acts, they whose bodies are now being torn and dragged by vultures and other birds?’"

Vaishampayana continued, "Thus addressed, Kunti’s son Yudhishthira of great wisdom commanded Sudharma (the priest of the Kauravas) and Dhaumya, and Sanjaya of the suta order, and Vidura of great wisdom, and Yuyutsu of Kuru’s race, and all his servants headed by Indrasena, and all the other sutas that were with him, saying, ‘Cause the funeral rites of the slain, numbering by thousands, to be duly performed, so that nobody may perish for want of persons to take care of them!’ At this command of king Yudhishthira the just, Vidura and Sanjaya and Sudharma and Dhaumya and Indrasena and others, procuring sandal, aloe and other kinds of wood used on such occasions, as also clarified butter and oil and perfumes and costly silken robes and other kinds of cloth, and large heaps of dry wood, and broken cars and diverse kinds of weapons, caused funeral pyres to be duly made and lighted and then without haste burnt, with due rites the slain kings in proper order. They properly burned upon those fires that blazed forth with libations of clarified butter in torrents over them, the bodies of Duryodhana and his hundred brothers, of Shalya, and king Bhurishrava; of king Jayadratha and Abhimanyu, O Bharata; of Duhshasana’s son and Lakshmana and king Dhrishtaketu; of Vrihanta and Somadatta and the hundreds of Srinjayas; of king Kshemadhanva and Virata and Drupada; of Shikhandi the prince of Pancalas, and Dhrishtadyumna of Prishata’s race; of the valiant Yudhamanyu and Uttamauja; of the ruler of the Kosalas, the sons of Draupadi, and Shakuni the son of Subala; of Acala and Vrishaka, and king Bhagadatta; of Karna and his son of great wrath; of those great bowmen, the Kekaya princes, and those mighty car-warriors, the Trigartas; of Ghatotkaca the prince of rakshasas, and the brother of Vaka, of Alambusha, the foremost of rakshasas, and king Jalasandha; and of hundreds and thousands of other kings. The pitri-medha rites in honour of some of the illustrious dead were performed there, while some sang Samas, and some uttered lamentations for the dead. With the loud noise of Samas and Riks, and the lamentations of the women, all creatures became stupefied that night. The funeral fires, smokeless and blazing brightly (amid the surrounding darkness), looked like luminous planets in the firmament enveloped by clouds. Those among the dead that had come from diverse realms and were utterly friendless were piled together in thousands of heaps and, at the command of Yudhishthira, were caused to be burnt by Vidura through a large number of persons acting coolly and influenced by good-will and affection, on pyres made of dry wood. Having caused their last rites to be performed, the Kuru king Yudhishthira, placing Dhritarashtra at his head, proceeded towards the river Ganga."

Section 27

Vaishampayana said, "Arrived at the auspicious Ganga full of sacred water, containing many lakes, adorned with high banks and broad shores, and having a vast bed, they cast off their ornaments, upper garments, and belts and girdles. The Kuru ladies, crying and afflicted with great grief, offered oblations of water unto their sires and grandsons and brothers and kinsmen and sons and reverend seniors and husbands. Conversant with duties, they also performed the water-rite in honour of their friends. While those wives of heroes were performing this rite in honour of their heroic lords, the access to the stream became easy, although the paths (made by the tread of many feet) disappeared afterwards. The shores of the stream, though crowded with those spouses of heroes, looked as broad as the ocean and presented a spectacle of sorrow and cheerlessness. Then Kunti, O king, in a sudden paroxysm of grief, weepingly addressed her sons in these soft words, ‘That hero and great bowman, that leader of leaders of car-divisions, that warrior distinguished by every mark of heroism, who hath been slain by Arjuna in battle, that warrior whom, ye sons of Pandu, ye took forth, Suta’s child born of Radha, that hero who shone in the midst of his forces like the lord Surya himself, who battled with all of you and your followers, who looked resplendent as he commanded the vast force of the Duryodhana, who had no equal on earth for energy, that hero who preferred glory to life, that unretiring warrior firm in truth and never fatigued with exertion, was your eldest brother. Offer oblations of water unto that eldest brother of yours who was born of me by the god of day. That hero was born with a pair of earrings and clad in armour, and resembled Surya himself in splendour!' Hearing these painful words of their mother, the Pandavas began to express their grief for Karna. Indeed, they became more afflicted than ever. Then that tiger among men, the heroic Yudhishthira, sighing like a snake, asked his mother, 'That Karna who was like an ocean having shafts for his billows, his tall standard for his vortex, his own mighty arms for a couple of huge alligators, his large car for his deep lake, and the sound of his palms for his tempestuous roar, and whose impetuosity none could withstand save Dhananjaya, O mother, wert thou the authoress of that heroic being? How was that son, resembling a very celestial, born of thee in former days? The energy of his arms scorched all of us. How, mother, couldst thou conceal him like a person concealing a fire within the folds of his cloth? His might of arms was always worshipped by the Dhartarashtras even as we always worship the might of the wielder of gandiva! How was that foremost of mighty men, that first of car-warriors, who endured the united force of all lords of earth in battle, how was he a son of thine? Was that foremost of all wielders of weapons our eldest brother? How didst thou bring forth that child of wonderful prowess? Alas, in consequence of the concealment of this affair by thee, we have been undone! By the death of Karna, ourselves with all our friends have been exceedingly afflicted. The grief I feel at Karna's death is a hundred times greater than that which was caused by the death of Abhimanyu and the sons of Draupadi, and the destruction of the Pancalas and the Kurus. Thinking of Karna, I am burning with grief, like a person thrown into a blazing fire. Nothing could have been unattainable by us, not excepting things belonging to heaven. Alas, this terrible carnage, so destructive of the Kurus, would not have occurred.' Copiously indulging in lamentations like these, king Yudhishthira the just uttered loud wails of woe. The puissant monarch then offered oblations of water unto his deceased elder brother. Then all the ladies that crowded the shores of the river suddenly sent up a loud wail of grief. The intelligent king of the Kurus, Yudhishthira, caused the wives and members of Karna's family to be brought before him. Of righteous soul, he performed, with them, the water-rite in honour of his eldest brother. Having finished the ceremony, the king with his senses exceedingly agitated, rose from the waters of Ganga."

*****

Santi Parva

Part - 1
Rajadharmanusasana Parva
Apaddharmanusasana Parva
Part - 2
Mokshadharma Parva
Part - 3

Part - 1

Rajadharmanusasana Parva

Section 1

OM! HAVING BOWED down to Narayana, and Nara, the foremost of male beings, and unto the goddess Saraswati, must the word Jaya be uttered.

"Vaisampayana said, 'Having offered oblations, of water unto all their friends and kinsmen, the sons of Pandu, and Vidura, and Dhritarashtra, and all the Bharata ladies, continued to dwell there (on the banks of the sacred stream). The high-souled sons of Pandu desired to pass the period of mourning, which extended for a month, outside the Kuru city. After king Yudhishthira the just had performed the water-rites, many high-souled sages crowned with ascetic success and many foremost of regenerate Rishis came there to see the monarch. Among them were the Island-born (Vyasa), and Narada, and the great Rishi Devala, and Devasthana, and Kanwa. They were all accompanied by best of their pupils. Many other members of the regenerate order, possessed of wisdom and accomplished in the Vedas, leading lives of domesticity or belonging to the Snataka class, came to behold the Kuru king. Those high-souled ones, as they came, were duly worshipped by Yudhishthira. The great Rishis then took their seats on costly carpets. Accepting the worship suited to that period (of mourning and impurity) that was offered them, they sat in due order around the king. Thousands of Brahmanas offered consolation and comfort to that king of kings residing on the sacred banks of the Bhagirathi with heart exceedingly agitated by grief. Then Narada, after having accosted the Rishis with the Island-born for their first, in due time, addressed Yudhishthira, the son of Dharma, saying, 'Through the might of thy arms and the grace of Madhava, the whole Earth, O Yudhishthira, hath been righteously won by thee. By good luck, thou hast escaped with life from this dreadful battle. Observant as thou art of the duties of a Kshatriya, dost thou not rejoice, O son of Pandu? Having slain all thy foes, shalt thou not gratify thy friends, O king? Having obtained this prosperity, I hope, grief doth not afflict thee still.'

"Yudhishthira said, 'Indeed the whole Earth hath been subjugated by me through my reliance on the might of Krishna's arms, through the grace of the Brahmanas, and through the strength of Bhima and Arjuna. This heavy grief, however, is always sitting in my heart, viz., that through covetousness I have caused this dreadful carnage of kinsmen. Having caused the death of the dear son of Subhadra, and of the sons of Draupadi, this victory, O holy one, appears to me in the light of a defeat. What wilt Subhadra of Vrishni's race, that sister-in-law of mine, say unto me? What also will the people residing in Dwaraka say unto the slayer of Madhu when he goes thither from this place? This Draupadi, again, who is ever engaged in doing what is agreeable to us, bereaved of sons and kinsmen, is paining me exceedingly. This is another topic, O holy Narada, about which I will speak to thee. In consequence of Kunti having kept her counsels close in respect of a very important matter, great has been my grief. That hero who had the strength of ten thousand elephants, who in this world was an unrivalled car-warrior, who was possessed of leonine pride and gait, who was endued with great intelligence and compassion, whose liberality was very great, who practised many high vows, who was the refuge of the Dhartarashtras, who was sensitive about his honour, whose prowess was irresistible, who was ready to pay off all injuries and was always wrathful (in battle), who overthrew us in repeated encounters, who was quick in the use of weapons, conversant with every mode of warfare, possessed of great skill, and endued with wonderful valour (that Karna) was a son of Kunti, born secretly of her, and therefore, a uterine brother of ours. Whilst we were offering oblations of water unto the dead, Kunti spoke of him as the son of Surya. Possessed of every virtue, that child had been cast into the water. Having placed him in a basket made of light materials, Kunti committed him to the current of Ganga. He who was regarded by the world as a Suta's child born of Radha, was really the eldest son of Kunti and, therefore, our uterine brother. Covetous of kingdom, alas, I have unwittingly caused that brother of mine to be slain. It is this that is burning my limbs like a fire burning a heap of cotton. The white-steeded Arjuna knew him not for a brother. Neither I, nor Bhima, nor the twins, knew him for such. He, however, of excellent bow, knew us (for his brothers). We have heard that on one occasion Pritha went to him for seeking our good and addressed him, saying, 'Thou art my son!' That illustrious hero, however, refused to obey Pritha's wishes.

Subsequently, we are informed, he said unto his mother these words, 'I am unable to desert Duryodhana in battle! If I do so, it would be a dishonourable, cruel, and ungrateful act. If, yielding to thy wishes, I make peace with Yudhishthira, people will say that I am afraid of the white-steeded Arjuna. Having vanquished Arjuna with Kesava, therefore, in battle, I will subsequently make peace with Dharma's son.' Even these were his words as we have heard. Thus answered, Pritha once more addressed her son of broad chest and said, 'Fight Phalguna then, but spare my four other sons.' The intelligent Karna, with joined hands, then replied unto his trembling mother, saying, 'If I get thy four other sons even under my power, I will not slay them. Without doubt, O goddess, thou shalt continue to have five sons. If Karna be slain with Arjuna, thou shalt have five! If, on the other hand, Arjuna be slain, thou shalt have five, numbering me.' Desirous of the good of her children, his mother once more said unto him, 'Go, O Karna, do good unto those brothers of thine whose good thou always seekest.' Having said these words, Pritha took his leave and came back to her abode. That hero has been slain by Arjuna,--the uterine brother by the brother! Neither Pritha, nor he, had ever disclosed the secret, O lord! That hero and great bowman was therefore slain by Arjuna in battle. Subsequently I have come to know, O best of regenerate ones, that he was my uterine brother. Indeed, at Pritha's words I have come to know that Karna was the eldest born! Having caused my brother to be slain, my heart is burning exceedingly. If I had both Karna and Arjuna for aiding me, I could have vanquished Vasudeva himself. Whilst I was tortured in the midst of the assembly by the wicked-souled sons of Dhritarashtra, my wrath, suddenly provoked, became cooled at sight of Karna. Even while listening to the harsh and bitter words of Karna himself on that occasion of our match at dice, to the words, that Karna uttered from desire of doing what was agreeable to Duryodhana, my wrath became cooled at sight of Karna's feet. It seemed to me that Karna's feet resembled the feet of our mother Kunti. Desirous of finding out the reason of that resemblance between him and our mother, I reflected for a long time. With even my best exertions I failed to find the cause. Why, indeed, did the earth swallow up the wheels of his car at the time of battle? Why was my brother cursed? It behoveth thee to recite all this to me. I desire to hear everything from thee, O holy one!

Thou art acquainted with everything in this world and thou knowest both the past and the future!'

Footnotes

1 Literally, the period of impurity. The period of mourning is the period of impurity, according to the Hindu scriptures. By performing the Sraddha rite, one becomes pure again. Till then, one can perform no religious rites.

Section 2

"Vaisampayana said, 'That foremost of speakers, the sage Narada, thus questioned, narrated everything about the manner in which he who was believed to be a Suta's son had been cursed (in former days).'

"Narada said, 'It is even so, O mighty armed one, as thou sayest, O Bharata! Nothing could resist Karna and Arjuna in battle. This, O sinless one, that I am about to tell thee is unknown to the very gods. Listen to me, O mighty-armed one, as it befell in former days. How all the Kshatriyas, cleansed by weapons should attain to regions of bliss, was the question. For this, a child was conceived by Kunti in her maidenhood, capable of provoking a general war. Endued with great energy, that child came to have the status of a Suta. He subsequently acquired the science of weapons from the preceptor (Drona), that foremost descendant of Angirasa's race. Thinking of the might of Bhimasena, the quickness of Arjuna in the use of weapons, the intelligence of thyself, O king, the humility of the twins, the friendship, from earliest years, between Vasudeva and the wielder of Gandiva, and the affection of the people for you all, that young man burnt with envy. In early age he made friends with king Duryodhana, led by an accident and his own nature and the hate he bore towards you all. Beholding that Dhananjaya was superior to every one in the science of weapons, Karna. one day approached Drona in private and said these words unto him, 'I desire to be acquainted with the Brahma weapon, with all its mantras and the power of withdrawing it, for I desire to fight Arjuna. Without doubt, the affection thou bearest to every one of thy pupils is equal to what thou bearest to thy own son. I pray that all the masters of the science of weapons may, through thy grace, regard me as one accomplished in weapons!' Thus addressed by him, Drona, from partiality for Phalguna, as also from his knowledge of the wickedness of Karna, said, 'None but a Brahmana, who has duly observed all vows, should be acquainted with the Brahma weapon, or a Kshatriya that has practised austere penances, and no other.' When Drona had answered thus, Karna, having worshipped him, obtained his leave, and proceeded without delay to Rama then residing on the Mahendra mountains. Approaching Rama, he bent his head unto him and said, 'I am a Brahmana of Bhrigu's race.' This procured honour for him. With this knowledge about his birth and family, Rama received him kindly and said, 'Thou art welcome!' at which Karna became highly glad. While residing on the Mahendra mountains that resembled heaven itself, Karna met and mixed with many Gandharvas, Yakshas, and gods. Residing there he acquired all the weapons duly, and became a great favourite of the gods, the Gandharvas, and the Rakshasas. One day he roved on the sea-coast by the side of that asylum. Indeed, Surya's son, armed with bow and sword, wandered alone, While thus employed, O Partha, he inadvertently slew, without witting it, the Homa cow of a certain utterer of Brahma who daily performed his Agnihotra rite. Knowing that he had perpetrated that act from inadvertence, he informed the Brahmana of it. Indeed Karna, for the object of gratifying the owner, repeatedly said, 'O holy one, I have killed this thy cow without wilting it. Forgive me the act!' Filled with wrath, the Brahmana, rebuking him, said these words, 'O thou of wicked conduct, thou deservest to be killed. Let the fruit of this act be thine, O thou of wicked soul. While fighting him, O wretch whom thou always challengest, and for whose sake thou strivest so much every day, the earth shall swallow the wheel of thy car! And while the wheel of thy car shall thus be swallowed up by the earth, thy foe, putting forth his prowess, will cut off thy head, thyself being stupefied the while! Leave me, O vile man! As thou hast heedlessly slain this my cow, even so wilt thy foe cut off thy head while thou shalt be heedless!' Though cursed, Karna still sought to gratify that foremost of Brahmanas by offering him kine and wealth and gems. The latter, however, once more answered him, 'All the words will not succeed in falsifying the words spoken by me! Go hence or remain, do whatever thou likest.' Thus addressed by the Brahmana, Karna, hanging down his head from cheerlessness, returned timidly to Rama, reflecting on that matter.'

Section 3

"Narada said, 'That tiger of Bhrigu's race (viz., Rama), was well-pleased with the might of Karna's arms, his affection (for him), his self-restraint, and the services he did unto his preceptor. Observant of ascetic penances, Rama cheerfully communicated, with due forms, unto his penance-observing disciple, everything about the Brahma weapon with the mantras for withdrawing it. Having acquired a knowledge of that weapon, Karna began to pass his days happily in Bhrigu's retreat, and endued with wonderful prowess, he devoted himself with great ardour to the science of weapons. One day Rama of great intelligence, while roving with Karna in the vicinity or his retreat, felt very weak in consequence of the fasts he had undergone. From affection begotten by confidence, the tired son of Jamadagni placing his head on Karna's lap, slept soundly, White his preceptor was thus sleeping (with head) on his lap, a frightful worm, whose bite was very painful and which subsisted on phlegm and fat and flesh and blood, approached the presence of Karna. That blood-sucking worm, approaching Karna's thigh, began to pierce it. Through fear of (awaking) his preceptor, Karna became unable to either throw away or kill that worm. Though his limb was bored through by that worm, O Bharata, the son of Surya, lest his preceptor should awake, suffered it to do its pleasure. Though the pain was intolerable, Karna bore it with heroic patience, and continued to hold Bhrigu's son on his lap, without quivering in the least and without manifesting any sign of pain. When at last Karna's blood touched the body of Rama of great energy, the latter awoke and said these words in fear, 'Alas, I have been made impure! What is this that thou art doing, Tell me, casting off all fear, what is the truth of this matter!' Then Karna informed him of that worm's bite. Rama saw that worm which resembled a hog in shape. It had eight feet and very keen teeth, and it was covered with bristles that were all pointed like needles. Called by the name of Alarka, its limbs were then shrunk (with fear). As soon as Rama cast his, eyes on it, the worm gave up its life-breath, melting in that blood which it had drawn.

All this seemed wonderful. Then in the welkin was seen a Rakshasa of terrible form, dark in hue, of a red neck, capable of assuming any form at wilt, and staying on the clouds,--his object fulfilled, the Rakshasa, with joined hands, addressed Rama, saying, 'O best of ascetics, thou hast rescued me from this hell! Blessed be thou, I adore thee, thou hast done me good!' Possessed of great energy, the mighty-armed son of Jamadagni said unto him, 'Who art thou? And why also didst thou fall into hell? Tell me all about it.' He answered, 'Formerly I was a great Asura of the name of Dansa. In the Krita period, O sire, I was of the same age with Bhrigu. I ravished the dearly-loved spouse of that sage. Through his curse I felt down on the earth in the form of a worm. In anger thy ancestors said unto me, 'Subsisting on urine and phlegm, O wretch, thou shalt lead a life of hell.' I then besought him, saying, 'When, O Brahmana, shall this curse end?' Bhrigu replied unto me, saying. 'This curse shall end through Rama of my race. It was for this that I had obtained such a course of life like one of uncleansed soul. O righteous one, by thee, however, I have been rescued from that sinful life.' Having said these words, the great Asura, bending his head unto Rama went away. Then Rama wrathfully addressed Karna, saying, 'O fool, no Brahmana could endure such agony. Thy patience is like that of a Kshatriya. Tell me the truth, without fear.' Thus asked, Karna, fearing to be cursed, and seeking to gratify him, said these words, 'O thou of Bhrigu's race, know me for a Suta, a race that has sprung from the intermixture of Brahmanas with Kshatriyas. People call me Karna the son of Radha. O thou of Bhrigu's race, be gratified with my poor self that has acted from the desire of obtaining weapons. There is no doubt in this that a reverend preceptor in the Vedas and other branches of knowledge is one's father. It was for this that I introduced myself to thee as a person of thy own race.' Unto the cheerless and trembling Karna, prostrated with joined hands upon earth, that foremost one of Bhrigu's race, smiling though filled with wrath, answered, 'Since thou hast, from avarice of weapons, behaved here with falsehood, therefore, O wretch, this Brahma weapon shalt not dwell in thy remembrance. Since thou art not a Brahmana, truly this Brahma weapon shall not, up to the time of thy death, dwell in thee when thou shalt be engaged with a warrior equal to thyself! Go hence, this is no place for a person of such false behaviour as thou! On earth, no Kshatriya will be thy equal in battle.' Thus addressed by Rama, Karna came away, having duty taken his leave. Arriving then before Duryodhana, he informed him, saying, 'I have mastered all weapons!'"

Footnotes

6:1 Literally, "shall not appear to thee by inward light."

6:2 The meaning is this, "This weapon shall not dwell with thee up to thy last moments. Thou shalt forget it or it shall not appear at thy bidding, when thy death becomes nigh, though at other times, thou mayst be master of it."

Section 4

"Narada said, 'Having thus obtained weapons from him of Bhrigu's race, Karna began to pass his days in great joy, in the company of Duryodhana, O bull of Bharata's race! Once on a time, O monarch, many kings repaired to a self-choice at the capital of Chitrangada, the ruler of the country of the Kalingas. The city, O Bharata, full of opulence, was known by the name of Rajapura. Hundreds of rulers repaired thither for obtaining the hand of the maiden. Hearing that diverse kings had assembled there, Duryodhana. also, on his golden car, proceeded thither, accompanied by Karna. When the festivities commenced in that self-choice, diverse rulers, O best of kings, came thither for the hand of the maiden. There were amongst them Sisupala and Jarasandha and Bhishmaka and Vakra, and Kapotaroman and Nila and Rukmi of steady prowess, and Sringa who was ruler of the kingdom females, and Asoka and Satadhanwan and the heroic ruler of the Bhojas. Besides these, many others who dwelt in the countries of the South, and many preceptors (in arms) of the mlechcha tribes, and many rulers from the East and the North, O Bharata, came there. All of them were adorned with golden Angadas, and possessed of the splendour of pure gold. Of effulgent bodies, they were like tigers of fierce might. After all those kings had taken their seats, O Bharata, the maiden entered the arena, accompanied by her nurse and a guard of eunuchs. Whilst being informed of the names of the kings (as she made her round), that maiden of the fairest complexion passed by the son of Dhritarashtra (as she had passed others before him). Duryodhana, however, of Kuru's race, could not tolerate that rejection of himself. Disregarding all the kings, he commanded the maiden to stop. Intoxicated with the pride of energy, and relying upon Bhishma and Drona, king Duryodhana, taking up that maiden on his car, abducted her with force. Armed with sword, clad in mail, and his fingers cased in leathern fences, Karna, that foremost of all wielders of weapons riding on his car, proceeded along Duryodhana's rear. A great uproar then took place among the kings, all of whom were actuated by the desire for fight, 'Put on your coats of mail! Let the cars be made ready!' (These were the sounds that were heard). Filled with wrath, they pursued Karna and Duryodhana, showering their arrows upon them like masses of clouds pouring rain upon a couple of hills. As they thus pursued them, Karna felled their bows and arrows on the ground, each with a single arrow. Amongst them some became bowless, some rushed bow in hand, some were on the point of shooting their shafts, and some pursued them, armed with darts and maces. Possessed of great lightness of hands, Karna, that foremost of all smiters, afflicted them all. He deprived many kings of their drivers and thus vanquished all those lords of earth. They then themselves took up the reins of their steeds, and saying, 'Go away, go away', turned away from the battle with cheerless hearts. Protected by Karna, Duryodhana also came away, with a joyous heart, bringing with him the maiden to the city called after the elephant.'"

Section 5

"Narada said, 'Hearing of the fame of Karna's might, the ruler of the Magadhas, king Jarasandha, challenged him to a single combat. Both conversant with the celestial weapons, a fierce battle took place between them in which they struck each other with diverse kinds of arms. At last when their arrows were exhausted and bows and swords were broken and they both became carless, they began, possessed of might as they were, to fight with bare arms. While engaged with him in mortal combat with bare arms, Karna was about to sever the two portions of his antagonist's body that had been united together by Jara. The king (of Magadha), then after feeling himself very much pained, cast off all desire of hostility and addressed Karna, saying, 'I am gratified.' From friendship he then gave unto Karna the town Malini. Before this, that tiger among men and subjugator of all foes (viz., Karna) had been king of the Angas only, but from that time the grinder of hostile forces began to rule over Champa also, agreeably to the wishes of Duryodhana, as thou knowest. Thus Karna became famous on earth for the valour of his arms. When, for thy good, the Lord of the celestials begged of him his (natural) coat of mail and ear-rings, stupefied by celestial illusion, he gave away those precious possessions. Deprived of his car-rings and divested of his natural armour, he was slain by Arjuna in Vasudeva's presence. In consequence of a Brahmana's curse, as also of the curse of the illustrious Rama, of the boon granted to Kunti and the illusion practised on him by Indra, of his depreciation by Bhishma as only half a car-warrior, at the tale of Rathas and Atirathas, of the destruction of his energy caused by Salya (with his keen speeches), of Vasudeva's policy, and, lastly of the celestial weapons obtained by Arjuna from Rudra and Indra and Yama and Varuna and Kuvera and Drona and the illustrious Kripa, the wielder of Gandiva succeeded in slaying Vikartana's son Karna of effulgence like that of Surya himself. Even thus had thy brother been cursed and beguiled by many. As, however, he has fallen in battle, thou shouldst not grieve for that tiger among men!'"

Section 6

"Vaisampayana said, 'Having said these words, the celestial Rishi Narada became silent. The royal sage Yudhishthira, filled with grief, became plunged in meditation. Beholding that hero cheerless and unmanned by sorrow, sighing like a snake and shedding copious tears, Kunti, herself filled with grief and almost deprived of her senses by sorrow, addressed him in these sweet words of grave import and well-suited to the occasion, 'O mighty-armed Yudhishthira, it behoveth thee not to give way to sorrow thus. O thou of great wisdom, kill this grief of thine, and listen to what I say. I tried in past times to apprise Karna of his brothership with thee. The god Surya also, O foremost of all righteous persons, did the same. All that a well-wishing friend, from desire of good, should say unto one, was said unto Karna by that god in a dream and once more in my presence. Neither by affliction nor by reasons could Surya or myself succeed in pacifying him or inducing him to unite himself with thee. Succumbing to the influence of Time, he became resolved upon wreaking his enmity on thee. As he was bent upon doing injuries upon you all, I myself gave up the attempt.' Thus addressed by his mother, king Yudhishthira, with tearful eyes and heart agitated by grief, said these words, 'In consequence of thyself having concealed thy counsels, this great affliction has overtaken me!' Possessed of great energy, the righteous king, then, in sorrow, cursed all the women of the world, saying, 'Henceforth no woman shall succeed in keeping a secret.' The king, then, recollecting his sons and grandsons and kinsmen and friends, became filled with anxiety and grief. Afflicted with sorrow, the intelligent king, resembling a fire covered with smoke, became overwhelmed with despair."

Section 7

Vaisampayana said, "The righteous-souled Yudhishthira, with an agitated heart and burning with sorrow, began to grieve for that mighty car-warrior Karna. Sighing repeatedly, he addressed Arjuna, saying, 'If, O Arjuna, we had led a life of mendicancy in the cities of the Vrishnis and the Andhakas, then this miserable end would not have been ours in consequence of having exterminated our kinsmen. Our foes, the Kurus, have gained in prosperity, while we have become divested of all the objects of life, for what fruits of righteousness can be ours when we have been guilty of self-slaughter? Fie on the usages of Kshatriyas, fie on might and valour, and fie on wrath, since through these such a calamity hath overtaken us. Blessed are forgiveness, and self-restraint, and purity, with renunciation and humility, and abstention from injury, and truthfulness of speech on all occasions, which are all practised by forest-recluses. Full of pride and arrogance, ourselves, however, through covetousness and folly and from desire of enjoying the sweets of sovereignty, have fallen into this plight. Beholding those kinsmen of ours that were bent on acquiring the sovereignty of the world slain on the field of battle, such grief hath been ours that one cannot gladden us by giving the sovereignty of even the three worlds. Alas, having slain, for the sake of the earth, such lords of earth as deserved not to be slain by us, we are bearing the weight of existence, deprived of friends and reft of the very objects of life. Like a pack of dogs fighting one another for a piece of meat, a great disaster has overtaken us! That piece of meat is no longer dear to us. On the other hand, it shall be thrown aside. They that have been slain should not have been slain for the sake of even the whole earth or mountains of gold, or all the horses and kine in this world. Filled with envy and a hankering for all earthly objects, and influenced by wrath and pleasure, all of them, betaking themselves to the highway of Death, have repaired to the regions of Yama. Practising asceticism and Brahmacharya and truth and renunciation, sires wish for sons endued with every kind of prosperity. Similarly, by fasts and sacrifices and vows and sacred rites and auspicious ceremonies mothers conceive. They then hold the foetus for ten months. Passing their time in misery and in expectation of fruit, they always ask themselves in anxiety, 'Shall these come out of the womb safely? Shall these live after birth? Shall they grow in might and be objects of regard on earth? Shall they be able to give us happiness in this and the other world?' Alas, since their sons, youthful in years and resplendent with ear-rings, have been slain, therefore, those expectations of theirs rendered fruitless, have been abandoned by them. Without having enjoyed the pleasure of this world, and without having paid off the debts they owed to their sires and the gods, they have repaired to Yama's abode. Alas, O mother, those kings have been slain just at that time when their parents expected to reap the fruits of their might and wealth. They were always fitted with envy and a hankering after earthly objects, and were exceedingly subject to anger and joy. For this, they could not be expected to enjoy at any time or any place the fruits of victory. I think that they among the Panchalas and the Kurus that have fallen (in this battle) have been lost, otherwise he that has slain would, by that act of his, obtain all regions of bliss. We are regarded as the cause of the destruction that has overtaken the world. The fault, however, is really ascribable to the sons of Dhritarashtra. Duryodhana's heart was always set upon guile. Always cherishing malice, he was addicted to deception. Although we never offended him, yet he always behaved falsely towards us. We have not gained our object, nor have they gained theirs. We have not vanquished them, nor have they vanquished us. The Dhartarashtras could not enjoy this earth, nor could they enjoy women and music. They did not listen to the counsels of ministers and friends and men learned in the scriptures. They could not, indeed, enjoy their costly gems and well-filled treasury and vast territories. Burning with the hate they bore us, they could not obtain happiness and peace. Beholding our aggrandisement, Duryodhana became colourless, pale and emaciated. Suvala's son informed king Dhritarashtra of this. As a father full of affection for his son, Dhritarashtra tolerated the evil policy his son pursued. Without doubt, by disregarding Vidura and the high-souled son of Ganga, and in consequence of his neglect in restraining his wicked and covetous son, entirely governed by his passions, the king has met with destruction like my poor self. Without doubt, Suyodhana, having caused his uterine brothers to be slain and having east this couple into burning grief, hath fallen off from his blazing fame. Burning with the hate he bore to us Duryodhana was always of a sinful heart. What other kinsman of high birth could use such language towards kinsmen as he, from desire of battle, actually used in the presence of Krishna? We also have, through Duryodhana's fault, been lost for eternity, like suns burning everything around them with their own energy. That wicked-souled wight, that embodiment of hostility, was our evil star. Alas, for Duryodhana's acts alone, this race of ours has been exterminated. Having slain those whom we should never have slain, we have incurred the censures of the world. King Dhritarashtra, having installed that wicked-souled prince of sinful deeds, that exterminator of his race, in the sovereignty, is obliged to grieve today. Our heroic foes have been slain. We have committed sin. His possessions and kingdom are gone. Having slain them, our wrath has been pacified. But grief is stupefying me. O Dhananjaya, a perpetrated sin is expiated by auspicious acts, by publishing it wildly, by repentance, by alms-giving, by penances, by trips to tirthas after renunciation of everything, by constant meditation on the scriptures. Of all these, he that has practised renunciation is believed to be incapable of committing sins anew. The Srutis declare that he that practises renunciation escapes from birth and death, and obtaining the right rood, that person of fixed soul attains to Brahma. I shall, therefore, O Dhananjaya, go to the woods, with your leave, O scorcher of foes, disregarding all the pairs of opposites, adopting the vow of taciturnity, and walking in the way pointed out by knowledge. O slayer of foes, the Srutis declare it and I myself have seen it with my eyes, that one who is wedded to this earth can never obtain every kind Of religious merit. Desirous of obtaining the things of this earth, I have committed sin, through which, as the Srutis declare, birth and death are brought about. Abandoning the whole of my kingdom, therefore, and the things of this earth, I shall go to the woods, escaping from the ties of the world, freed from grief, and without affection for anything. Do thou govern this earth, on which peace has been restored, and which has been divested of all its thorns. O best of Kuru's race, I have no need for kingdom or for pleasure.' Having said these words, king Yudhishthira the just stopped. His younger brother Arjuna then addressed him in the following words.

Footnotes

9:1 The Kurus, our foes, having fallen in battle, have all gone to heaven, while grief has become our lot.

10:1 Sanjata Valaratnesu is the true reading.

10:2 The Bombay reading Jayaphalam is correct. The Bengal reading Jammaphalam, however, is not unmeaning.

10:3 What Yudhishthira says here is this: all the warriors that have been slain in this battle have perished, they have not attained to heaven; if, indeed, heaven has been theirs, then the slayers too would obtain heaven, the scriptural ordinance having said so. It is impossible, however, too suppose that men of wrath who have done such wicked deeds should obtain such regions of bliss hereafter.

11:1 Pairs of opposites, such as heat and cold, joy and grief, etc. Comp. Gita.

Section 8

Vaisampayana said, "Like a person unwilling to forgive an insult, Arjuna of keen speech and prowess, and possessed of energy, betraying great fierceness and licking the Corners of his mouth, said these words of grave import, smiling the while: 'Oh, how painful, how distressing! I grieve to see this great agitation of thy heart, since having achieved such a superhuman feat, thou art bent upon forsaking this great prosperity. Having slain thy foes, and having acquired the sovereignty of the earth which has been won through observance of the duties of thy own order, why shouldst thou abandon everything through fickleness of heart? Where on earth hath a eunuch or a person of procrastination ever acquired sovereignty? Why then didst thou, insensate with rage, slay all the kings of the earth? He that would live by mendicancy, cannot, by any act of his, enjoy the good things of the earth. Divested of prosperity and without resources, he can never win fame on earth or acquire sons and animals. If, O king, abandoning this swelling kingdom, thou livest in the observance of the wretched mode of life led by a mendicant, what will the world say of thee? Why dost thou say that abandoning all the good things of the earth, divested of prosperity, and reft of resources, thou wilt lead a life of mendicancy like a vulgar person? Thou art born in this race of kings. Having won by conquest the whole earth, wishest thou from folly to live in the woods after abandoning everything of virtue and profit? If thou retirest into the woods, in thy absence, dishonest men will destroy sacrifices. That sin will certainly pollute thee. King Nahusha, having done many wicked acts in a state of poverty, cried fie on that state and said that poverty is for recluses. Making no provision for the morrow is a practice that suits Rishis. Thou knowest this well. That, however, which has been called the religion of royalty depends entirely on wealth. One who robs another of wealth, robs him of his religion as well. Who amongst us, therefore, O king, would forgive an act of spoliation that is practised on us? It is seen that a poor man, even when he stands near, is accused falsely. Poverty is a state of sinfulness. It behoveth thee not to applaud poverty, therefore. The man that is fallen, O king, grieveth, as also he that is poor. I do not see the difference between a fallen man and a poor man. All kinds of meritorious acts flow from the possession of great wealth like a mountain. From wealth spring all religious acts, all pleasures, and heaven itself, O king! Without wealth, a man cannot find the very means of sustaining his life. The acts of a person who, possessed of little intelligence, suffers himself to be divested of wealth, are all dried up like shallow streams in the summer season. He that has wealth has friends. He that has wealth has kinsmen. He that has wealth is regarded as a true man in the world. He that has wealth is regarded as a learned man. If a person who hath no wealth desires to achieve a particular purpose, he meets with failure. Wealth brings about accessions of wealth, like elephants capturing (wild) elephants. Religious acts, pleasures, joy, courage, wrath, learning, and sense of dignity, all these proceed from wealth, O king! From wealth one acquires family honour. From wealth, one's religious merit increases. He that is without wealth hath neither this world, nor the next, O best of men! The man that hath no wealth succeeds not in performing religious acts, for these latter spring from wealth, like rivers from a mountain. He that is lean in respect of (his possession of) steeds and kine and servants and guests, is truly lean and not he whose limbs alone are so. Judge truly, O king, and look at the conduct of the gods and the Danavas. O king, do the gods ever wish for anything else than the slaughter of their kinsmen (the Asuras)? If the appropriation of wealth belonging to others be not regarded as righteous, how, O monarch, will kings practise virtue on this earth? Learned men have, in the Vedas, laid down this conclusion. The learned have laid it down that kings should live, reciting every day the three Vedas, seeking to acquire wealth, and carefully performing sacrifices with the wealth thus acquired. The gods, through internecine quarrels, have obtained footing in heaven. When, the very gods have won their prosperity through internecine quarrels, what fault can there be in such quarrels? The gods, thou seest, act in this way. The eternal precepts of the Vedas also sanction it. To learn, teach, sacrifice, and assist at other's sacrifices,--these are our principal duties. The wealth that kings take from others becomes the means of their prosperity. We never see wealth that has been earned without doing some injury to others. It is even thus that kings conquer this world. Having conquered, they call that wealth theirs, just as sons speak of the wealth of their sires as their own. The royal sages that have gone to heaven have declared this to be the duty of kings. Like water flowing on every direction from a swollen ocean, that wealth runs on every direction from the treasuries of kings. This earth formerly belonged to king Dilipa, Nahusha, Amvarisha, and Mandhatri. She now belongs to thee! A great sacrifice, therefore, with profuse presents of every kind and requiring a vast heap of the earth's produce, awaits thee. If thou dost not perform that sacrifice, O king, then the sins of this kingdom shall all be thine. Those subjects whose king performs a horse-sacrifice with profuse presents, become all cleansed and sanctified by beholding the ablutions at the end of the sacrifice. Mahadeva himself, of universal form, in a great sacrifice requiring libations of all kinds of flesh, poured all creatures as sacrificial libations and then his own self. Eternal is this auspicious path. Its fruits are never destroyed. This is the great path called Dasaratha. Abandoning it, O king, to what other path wouldst thou betake thyself?'

Footnotes

12:1 Because wealth enables its possessor to practise the rites of religion.

Section 9

"Yudhishthira said, 'For a little while, O Arjuna, concentrate thy attention and fix thy mind and hearing on thy inner soul. If thou listenest to my words in such a frame of mind, they will meet with thy approbation. Abandoning all worldly pleasures, I shall betake myself to that path which is trod by the righteous. I shall not, for thy sake, tread along the path thou recommendest. If thou askest me what path is auspicious that one should tread alone, I shall tell thee. If thou dost not desire to ask me, I shall yet, unasked by thee, tell thee of it. Abandoning the pleasures and observance of men of the world, engaged in performing the austerest of penances, I shall wander in the forest, with the animals that have their home there, living on fruit and roots. Pouring libations on the: fire at due hours, and performing ablutions at morn and eve, I shall thin myself by reduced diet, and covering myself with skins, bear matted locks on my head. Enduring cold, wind, and heat as also hunger and thirst and toil, I shall emaciate my body by penances as laid down in the ordinance. Charming to the heart and the ear, I shall daily listen to the clear strains of, cheerful birds and animals residing in the woods. I shall enjoy the fragrance of flower-burthened trees and creepers, and see diverse kinds of charming products that grow in the forest. I shall also see many excellent recluses of the forest. I shall not do the slightest injury to any creature, what need be said then of those that dwell in villages and towns? Leading a retired life and devoting myself to contemplation, I shall live upon ripe and unripe fruits and gratify the Pitris and the deities with offerings of wild fruits and spring water and grateful hymns. Observing in this way the austere regulations of a forest life, I shall pass my days, calmly awaiting the dissolution of my body. Or, living alone and observing the vow of taciturnity, with my head shaved clean, I shall derive my sustenance by begging each day of only one tree. Smearing my body with ashes, and availing of the shelter of abandoned houses, or lying at the foot of trees, I shall live, casting off all things dear or hateful. Without indulging in grief or joy, and regarding censure and applause, hope and affliction, equally, and prevailing over every couple of opposites, I shall live casting off all the things of the world. Without conversing with anybody, I shall assume the outward form of a blind and deaf idiot, while living in contentment and deriving happiness from my own soul. Without doing the least injury to the four kinds of movable and immovable creatures, I shall behave equally towards all creatures whether mindful of their duties or following only the dictates of the senses. I shall not jeer at any one, nor shall I frown at anybody. Restraining all my senses, I shall always be of a cheerful face. Without asking anybody about the way, proceeding along any route that I may happen to meet with, I shall go on, without taking note of the country or the point of the compass to which or towards which I may go. Regardless of whither I may proceed, I shall not look behind. Divesting myself of desire and wrath, and turning my gaze inwards, I shall go on, casting off pride of soul and body. Nature always walks ahead; hence, food and drink will somehow be accomplished. I shall not think of those pairs of opposites that stand in the way of such a life. If pure food in even a small measure be not obtainable in the first house (to which I may go), I shalt get it by going to other houses. If I fail to procure it by even such a round, I shall proceed to seven houses in succession and fill my craving. When the smoke of houses will cease, their hearth-fires having been extinguished, when husking-rods will be kept aside, and all the inmates will have taken their food, when mendicants and guests Will cease to wander, I shall select a moment for my round of mendicancy and solicit alms at two, three, or five houses at the most. I shall wander over the earth, after breaking the bonds of desire. Preserving equability in success and failure, I shall earn great ascetic merit. I shall behave neither like one that is fond of life nor like one that is about to die. I shall not manifest any liking for life or dislike for death. If one strikes off one arm of mine and another smears the other arm with sandal-paste, I shall not wish evil to the one or good to the other.

Discarding all those acts conducive to prosperity that one can do in life, the only acts I shall perform will be to open and shut my eyes and take as much food and drink as will barely keep up life. Without ever being attached to action, and always restraining the functions of the senses, I shall give up all desires and purify the soul of all impurities. Freed from all attachments and tearing off all bonds and ties, I shall live free as the wind. Living in such freedom from affections, everlasting contentment will be mine. Through desire, I have, from ignorance, committed great sins. A certain class of men, doing both auspicious and inauspicious acts here, maintain their wives, children, and kinsmen, all bound to them in relations of cause and effect. When the period of their life runs out, casting off their weakened bodies, they take upon themselves all the effects of their sinful acts, for none but the actor is burdened with the consequences of his acts. Even thus, endued with actions, creatures come into this wheel of life that is continually turning like the wheel of a car, and even thus, coming thither, they meet with their fellow-creatures. He, however, who abandons the worldly course of life, which is really a fleeting illusion although it looks eternal, and which is afflicted by birth, death, decrepitude, disease, and pain, is sure to obtain happiness. When again, the very gods fall down from heaven and great Rishis from their respective positions of eminence who, that is acquainted with truths of causes (and effects) would wish to have even heavenly prosperity? Insignificant kings, having performed diverse acts relating to the diverse means of kingcraft (known by the means of conciliation, gift, &c.) often slay a king through some contrivance. Reflecting on these circumstances, this nectar of wisdom hath come to me. Having attained it, I desire to get a permanent, eternal, and unchangeable place (for myself). Always (conducting myself) with such wisdom and acting in this way, I shall, by betaking myself to that fearless path of life, terminate this physical frame that is subject to birth, death, decrepitude, disease, and pain.'"

Footnotes

14:1 The sense is that when I will not wrong the denizens of even the woods, there is little chance of my wronging men of the world.

14:2 There is a class of recluses who support life by gathering the fallen fruits of trees. Taking the tree for a living person, they walk under its shade and beg of it its fruits. Those fruits that fall down on such occasions are regarded as the alms granted by the tree to its mendicant guest.

15:1 All the possessions of a man depend upon the acts of a previous life. Wives, children and kinsmen, therefore, as agents of happiness or the reverse, depend upon one's past acts. They are effects of pre-existing causes. Then again, they may be causes of effects to be manifested in the next life, for their acts also are supposed to affect the next life of him to whom they belong.

15:2 i.e., they for whom he acts do not take the consequences of his acts.

15:3 Bhagena is explained by Nilakantha as swargaisysaryena.

Section 10

Bhimasena said, "Thy understanding, O king, has become blind to the truth, like that of a foolish and unintelligent reciter of the Veda in consequence of his repeated recitation of those scriptures. If censuring the duties of kings thou wouldst lead a life of idleness, then, O bull of Bharata's race, this destruction of the Dhartarashtras was perfectly uncalled for. Are forgiveness and compassion and pity and abstention from injury not to be found in anybody walking along the path of Kshatriya duties? If we Knew that this was thy intention, we would then have never taken up arms and slain a single creature. We would then have lived by mendicancy till the destruction of this body. This terrible battle between the rulers of the earth would also have never taken place. The learned have said this all that we see is food for the strong. Indeed, this mobile and immobile world is our object of enjoyment for the person that is strong. Wise men acquainted with Kshatriya duties have declared that they who stand in the way of the person taking the sovereignty of the earth, should be slain. Guilty of that fault, those that stood as enemies of our kingdom have all been slain by us. Having slain them, O Yudhishthira, righteously govern this earth. This our act (in refusing the kingdom) is like that of a person who having dug a well stops in his work before obtaining water and comes up smutted with mire. Or, this our act is like that of a person who having climbed up a tall tree and taken honey there from meets with death before tasting it. Or, it is like that of a person who having set out on a long way comes back in despair without having reached his destination. Or, it is like that of a person who having slain all his foes, O thou of Kuru's race, at last Falls by his own hand. Or, it is like that of a person afflicted with hunger, who having obtained food, refuses to take it, or of a person under the influence of desire, who having obtained a woman reciprocating his passion, refuses to meet with her. We have become objects of censure, O Bharata, because, O king, we follow thee that art of feeble understanding, in consequence of thyself being our eldest brother. We are possessed of mighty arms; we are accomplished in knowledge and endued with great energy. Yet we are obedient to the words of a eunuch as if we were entirely helpless. We are the refuge of all helpless persons. Yet, when people see us so, why would they not say that in respect of the acquisition of our objects we are entirely powerless? Reflect on this that I say. It has been laid down that (a life of) renunciation should be adopted, only in times of distress, by kings overcome with decrepitude or defeated by foes. Men of wisdom, therefore, do not applaud renunciation as the duty of a Kshatriya. On the other hand, they that are of clear sight think that the adoption of that course of life (by a Kshatriya) involves even the loss of virtue. How can those that have sprung from that order, that are devoted to the practices of that order, and that have refuge in them, censure those duties? Indeed, if those duties be censurable, then why should not the Supreme Ordainer be censured? It is only those persons that are reft of prosperity and wealth and that are infidels in faith, that have promulgated this precept of the Vedas (about the propriety of a Kshatriya's adoption of a life of renunciation) as the truth. In reality, however, it is never proper for a Kshatriya to do so. He who is competent to support life by prowess, he who can support himself by his own exertions, does not live, but really falls away from his duty, by the hypocritical externals of a life of renunciation. That man only is capable of leading a solitary life of happiness in the woods who is unable to support sons and grandsons and the deities and Rishis and guests and Pitris. As the deer and boars and birds (though they lead a forest life) cannot attain to heaven, even so those Kshatriyas that are not bereft of prowess yet not given to doing good turns cannot attain to heaven by leading only a forest life. They should acquire religious merit by other ways. If, O king, anybody were to obtain success from renunciation, then mountains and trees would surely obtain it! These latter are always seen to lead lives of renunciation. They do not injure any one. They are, again, always aloof from a life of worldliness and are all Brahmacharins. If it be the truth that a person's success depends upon his own lot in life and not upon that of other, then (as a person born in the Kshatriya order) thou shouldst betake thyself to action. He that is reft of action can never have success. If they that fill only their own stomachs could attain to success, then all aquatic creatures would obtain it, for these have none else to support save their own selves. Behold, the world moves on, with every creature on it employed in acts proper to its nature. Therefore, one should betake oneself to action. The man reft of action can never obtain success.'"

Footnotes

16:1 The sense is that as the Ordainer cannot be censured, therefore, that which He has ordained for the Kshatriyas cannot be deserving of censure.

Section 11

"Arjuna said, 'In this connection an old history is cited, viz., the discourse between certain ascetics and Sakra, O bull of Bharata's race! A number of well-born Brahmana youth of little understanding, without the hirsute honours of manhood, abandoning their homes, came to the woods for leading a forest life. Regarding that to be virtue, those youths of abundant resources became desirous of living as Brahmacharins, having abandoned their brothers and sires. It so happened that Indra became compassionate towards them. Assuming the form of a golden bird, the holy Sakra addressed them, saying, 'That which is done by persons that eat the remnants of a sacrifice is the most difficult of acts that men can achieve. Such an act is highly meritorious. The lives of such men are worthy of every praise. Having attained the object of life, those men, devoted to virtue obtain the highest end.' Hearing these words, the Rishis said, 'Lo, this bird applauds those that subsist upon the remnants of sacrifices. He informs us of it, for we live upon such remnants.' The bird then said, 'I do not applaud you.' Ye are stationed with mire and very impure. Living upon offals, ye are wicked. Ye are not persons subsisting upon the remnants of sacrifice.'

"The Rishis said, 'We regard this our course of life to be highly blessed. Tell us, O bird, what is for our good. Thy words inspire us with great faith.'

"The bird said, 'If you do not refuse me your faith by arraying yourselves against your better selves, then I shall tell you words that are true and beneficial.'

"The Rishis said, 'We shall listen to thy words, O sire, for the different paths are all known to thee. O thou of righteous soul, we desire also to obey thy commands. Instruct us now.'

"The bird said, 'Among quadrupeds the cow is the foremost. Of metals, gold is the foremost. Of words, mantras, and of bipeds, the Brahmanas, are the foremost. These mantras regulate all the rites of a Brahmana's life beginning with those appertaining to birth and the period after it, and ending with those appertaining to death and the crematorium. These Vedic rites are his heaven, path, and foremost of sacrifices. If it were otherwise, how could I find the acts (of persons in quest of heaven) become successful through mantras? He who, in this world, adores his soul, firmly regarding it to be a deity of a particular kind, obtains success consistent with the nature of that particular deity.The seasons measured by half the months lead to the Sun, the Moon, or the Stars. These three kinds of success, depending upon action are desired by every creature. The domestic mode of life is very superior and sacred and is called the field (for the cultivation) of success. By what path do those men go that censure action? Of little understanding and deprived of wealth, they incur sin. And since those men of little understanding live by abandoning the eternal paths of the gods, the paths of the Rishis, and the paths of Brahma, therefore, they attain to paths disapproved of by the Srutis. There is an ordinance in the mantras which says, 'Ye sacrificer, perform the sacrifice represented by gifts of valuable things. I wilt give thee happiness represented by sons, animals, and heaven!'--To live, therefore, in accordance with ordinance is said to be the highest asceticism of the ascetics. Therefore, ye should perform such sacrifices and such penances in the shape of gifts. The due performance of these eternal duties, viz., the worship of the gods, the study of the Vedas, and the gratification of the Pitris, as also regardful services unto the preceptors--these are called the austerest of penances. The gods, by performing such exceedingly difficult penances, have obtained the highest glory and power. I, therefore, tell you to bear the very heavy burthen of the duties of domesticity. Without doubt, penances are the foremost of all things and are the root of all creatures. Asceticism, however, is to be obtained by leading a life of domesticity, upon which depends everything. They that eat the remnants of feasts, after duly apportioning the food morning and evening among kinsmen, attain to ends that are exceedingly difficult of attainment. They are called eater of the remnants of feasts who eat after having served guests and gods and Rishis and kinsmen. Therefore, those persons that are observant of their own duties, that practise excellent vows and are truthful in speech, become objects of great respect in the world, with their own faith exceedingly strengthened. Free from pride, those achievers of the most difficult feats attain to heaven and live for unending time in the regions of Sakra.'

"Arjuna continued, 'Those ascetics then, hearing these words that were beneficial and fraught with righteousness, abandoned the religion of renunciation, saying, 'There is nothing in it,' and betook themselves to a life of domesticity. Therefore, O thou that are conversant with righteousness, calling to thy aid that eternal wisdom, rule the wide world, O monarch that is now destitute of foes.'

Footnotes

17:1 The meaning is that they who perform sacrifice and partake of the sacrificial food after offering it unto gods and guests, acquire such religious merit that the like of it cannot be acquired by other men. Sacrifice, therefore, is the highest act in life and the most meritorious that man call do.

18:1 The iti after vadi is really eti, the absence of sandhi in the proper form is Arsha. Literally rendered, the line becomes,--According to the manner in which the person of firm conviction approaches the Soul, is the success that he gets here. As the Srutis declare, if one firmly regards oneself to be Siva, the success one attains here and hereafter is after the kind of that deity.

18:2 The brevity of such passages is the chief obstacle to their clear comprehension. Fortunately the allusions are very plain. What is meant is that those who die during the lighted fortnights of the summer solstice attain to solar regions of bliss. Those that die during the dark fortnights of the winter solstice, attain to lunar regions. These last have to return after passing their allotted periods of enjoyment and happiness. While those that are freed from attachments, whatever the time of their Death, go to Stellar regions which are equal to that of Brahma.

18:3 Without attaining to the companionship of the gods and Pitris, and without obtaining Brahma, they sink in the scale of being and become worms and vermin.

Section 12

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Arjuna, O chastiser of foes, Nakula of mighty arms and a broad chest, temperate in speech and possessed of great wisdom, with face whose colour then resembled that of copper, looked at the king, that foremost of all righteous persons, and spoke these words, besieging his brother's heart (with reason).'

"Nakula said, 'The very gods had established their fires in the region called

Visakha-yupa. Know, therefore, O king, that the gods themselves depend upon the fruits of action. The Pitris, that support (by rain) the lives of even all disbelievers, observing the ordinances (of the Creator as declared in the Vedas), are, O king, engaged in action. Know them for downright atheists that reject the declaration of the Vedas (which inculcate action). The person that is learned in the Vedas, by following their declarations in all his acts, attains, O Bharata, to the highest region of heaven by the way of the deities.

This (domestic mode of life again) has been said by all persons acquainted with Vedic truths to be superior to all the (other) modes of life. Knowing this, O king, that the person who in sacrifices gives away his righteously acquired wealth unto those Brahmanas that are well conversant with the Vedas, and restrains his soul, is, O monarch, regarded as the true renouncer. He, however, who, disregarding (a life of domesticity, that is) the source of much happiness, jumps to the next mode of life,--that renouncer of his own self, O monarch, is a renouncer labouring under the quality of darkness. That man who is homeless, who roves over the world (in his mendicant rounds), who has the foot of a tree for his shelter, who observes the vow of taciturnity, never cooks for himself, and seeks to restrain all the functions of his senses, is, O Partha, a renouncer in the observance of the vow of mendicancy.That Brahmana who, disregarding wrath and joy, and especially deceitfulness, always employs his time in the study of the Vedas, is a renouncer in the observance of the vow of mendicancy. The four different modes of life were at one time weighed in the balance. The wise have said, O king, that when domesticity was placed on one scale, it required the three others to be placed on the other for balancing it. Beholding the result of this examination by scales, O Partha, and seeing further, O Bharata, that domesticity alone contained both heaven and pleasure, that became the way of the great Rishis and the refuge of all persons conversant with the ways of the world. He, therefore, O bull of Bharata's race, who betakes himself to this mode of life, thinking it to be his duty and abandoning all desire for fruit, is a real renouncer, and not that man of clouded understanding who goes to the woods, abandoning home and its surroundings. A person, again, who under the hypocritical garb of righteousness, fails to forget his desires (even while living in the woods), is bound by the grim King of death with his deadly fetters round the neck.

Those acts that are done from vanity, are said to be unproductive of fruit. Those acts, on the other hand, O monarch I that are done from a spirit of renunciation, always bear abundant fruits. Tranquillity, self-restraint, fortitude, truth, purity, simplicity, sacrifices, perseverance, and righteousness,--these are always regarded as virtues recommended by the Rishis. In domesticity, it is said, are acts intended for Pitris, gods, guests. In this mode of life alone, O monarch, are the threefold aims to be attained. The renouncer that rigidly adheres to this mode of life, in which one is free to do all acts, has not to encounter ruin either here or hereafter. The sinless Lord of all creatures, of righteous soul, created creatures, with the intention that they would adore him by sacrifices with profuse presents. Creepers and trees and deciduous herbs, and animals that are clean, and clarified butter, were created as ingredients of sacrifice. For one in the observance of domesticity the performance of sacrifice is fraught with impediments. For this, that mode of life has been said to be exceedingly difficult and unattainable. Those persons, therefore, in the observance of the domestic mode of life, who, possessed of wealth and corn and animals, do not perform sacrifices, earn, O monarch, eternal sin. Amongst Rishis, there are some that regard the study of the Vedas to be a sacrifice: and some that regard contemplation to be a great sacrifice which they perform in their minds. The very gods, O monarch, covet the companionship of a regenerate person like this, who in consequence of his treading along such a way which consists in the concentration of the mind, has become equal to Brahma. By refusing to spend in sacrifice the diverse kinds of wealth that thou hast taken from thy foes, thou art only displaying thy want of faith. I have never seen, O monarch, a king in the observance of a life of domesticity renouncing his wealth in any other way except in the Rajasuya, the Astwamedha, and other kinds of sacrifice. Like Sakra, the chief of the celestial, O sire, perform those other sacrifices that are praised by the Brahmanas. That king, through whose heedlessness the subjects are plunged by robbers, and who does not offer protection to those whom he is called upon to govern, is said to be the very embodiment of Kati. If, without giving away steeds, and kine, and female slaves, and elephants adorned with trappings, and villages, and populous regions, and fields, and houses, unto Brahmanas, we retire into the woods with hearts not harbouring friendly feeling towards kinsmen, even we shall be, O monarch, such Kalis of the kingly order. Those members of the kingly order that do not practise charity and give protection (to others), incur sin. Woe is their portion hereafter and not bliss. If, O lord, without performing great sacrifices and the rites in honour of thy deceased ancestors, and it, without bathing in sacred waters, thou betakest thyself to a wandering life, thou shalt then meet with destruction like a small cloud separated from a mass and dashed by the winds. Thou shalt then fall off from both worlds and have to take thy birth in the Pisacha order. A person becomes a true renouncer by casting off every internal and external attachment, and not simply by abandoning home for dwelling in the woods. A Brahmana that lives in the observance of these ordinances in which there are no impediments, does not fall off from this or the other world. Observant of the duties of one's own order,--duties respected by the ancients and practised by the best of men, who is there, O Partha, that would grieve, O king, for having in a trice stain in battle his foes that swelled with prosperity, like Sakra slaying the forces of the Daityas? Having in the observance of Kshatriya duties subjugated the world by the aid of thy prowess, and having made presents unto persons conversant with the Vedas, thou canst, O monarch, go to regions higher than heaven. It behoves thee not, O Partha, to indulge in grief."

Footnotes

19:1 The sense is that the gods themselves have become so by action.

19:2 The first word is compounded of an and astika.

19:3 Deva-yana is the Yana or way along which the deities have gone, the strict observance of the Vedic rites.

20:1 Renouncer of his own self, because he dries up his very body by denying himself food.

20:2 Such a person also is not a true renouncer. For a Kshatriya, again, such a mode of life would be sinful.

20:3 Nilakantha thinks that the object of this verse is to show that even such a life properly appertains to a Brahmana and not to a Kshatriya. Therefore, if Yudhishthira would, without reigning, live quietly in the kingdom governed by some brother of his, he would then be equally sinning.

20:4 Acts done from vanity, i.e., with the bragging consciousness of one being himself the actor and the arranger of everything, Acts done from a spirit of renunciation, i.e., without hope of reaping their fruits.

20:5 The threefold aims, i.e., Religion, Pleasure and Profit.

21:1 Antarala is thus explained by Nilakantha.

Section 13

"Sahadeva said, 'By casting off all external objects only, O Bharata, one does not attain to success. By casting off even mental attachments, the attainment of success is doubtful. Let that religious merit and that happiness which are his who has cast off external objects but whose mind still internally covets them, be the portion of our foes! On the other hand, let that religious merit and that happiness which are his who governs the earth, having cast off all internal attachments also, be the portion of our friends. The word mama (mine), consisting of two letters, is Death's self; white the opposite word na-mama (not mine), consisting of three letters, is eternal Brahma. Brahma and death, O king, entering invisibly into every soul, without doubt, cause all creatures to act. If this being, O Bharata, that is called Soul, be not ever subject to destruction, then by destroying the bodies of creatures one cannot be guilty of slaughter. If, on the other hand, the soul and the body of a being are born or destroyed together, so that when the body is destroyed the soul also is destroyed, then the way (prescribed in the scriptures) of rites and acts would be futile. Therefore, driving away all doubts about the immortality of the soul, the man of intelligence should adopt that path which has been trodden by the righteous of old and older times. The life of that king is certainly fruitless who having acquired the entire earth with her mobile and immobile creatures, does not enjoy her. As regards the man again who lives in the forest upon wild fruits and roots, but whose attachment to things of the earth has not ceased, such a one, O king, lives within the jaws of Death. Behold, O Bharata, the hearts and the outward forms of all creatures to be but manifestations of thy own. They that look upon all creatures as their own selves escape from the great fear (of destruction). Thou art my sire, thou art my protector, thou art my brother, and thou art my senior and preceptor. It behoveth thee, therefore, to forgive these incoherent utterances in sorrow of a woe-stricken person. True or false, this that has been uttered by are, O lord of earth, has been uttered from a due regard for thee, O best of Bharatas, that I entertain!"

Footnotes

22:1 Sariram is contra-distinguished from Vahyam. The first is explained as appertaining to or encased in Sarira, i.e., the mind.

22:2 What Sahadeva wishes to say is that everything proceeds from selfishness is productive of death, while everything proceeding from an opposite frame of mind leads to Brahma or immortality.

22:3 The meaning entirely depends upon the word Swabhavam, manifestation of self. In the second line, if Vrittam be read for Bhutam the sense would remain unaltered.

Section 14

Vaisampayana said, "When Kunti's son, king Yudhishthira the just, remained speechless after listening to his brothers who were telling these truths of the Vedas, that foremost of women, viz., Draupadi, of large eyes and great beauty, and noble descent, O monarch, said these words unto that bull among kings seated in the midst of his brothers that resembled so many lions and tigers, and like the leader in the midst of a herd of elephants. Ever expectant of loving regards from all her husbands but especially from

Yudhishthira, she was always treated with affection and indulgence by the king. Conversant with duties and observant of them in practice, that lady of large hips, casting her eyes on her lord, desired his attention in shooting and sweet words and said as follows.

"Draupadi said, These thy brothers, O Partha, are crying and drying their palates like chatakas but thou dost not gladden them.. O monarch, gladden these thy brothers, that resemble infuriated elephants (in prowess), with proper words,--these heroes that have always drunk of the cup of misery. Why, O king, while living by the side of the Dwaita lake, didst thou say unto these thy brothers then residing with thee, and suffering from cold and wind and sun, even these words, viz.,--' rushing to battle from. desire of victory, we will slay Duryodhana and enjoy the earth that is capable of granting every wish. Depriving great car-warriors of their cars and slaying huge elephants, and strewing the field of battle with the bodies of car-warriors and horsemen and heroes, ye chastisers of foes, ye will perform great sacrifices of diverse kinds with presents in profusion. All these sufferings, due to a life of exile in the woods, will then end in happiness.' O foremost of all practisers of virtue, having thyself said these words unto thy brothers then, why, O hero, dost thou depress our hearts now? A eunuch can never enjoy wealth. A eunuch can never have children even as there can be no fish in a mire (destitute of water). A Kshatriya without the rod of chastisement can never shine. A Kshatriya without the rod of chastisement can never enjoy the earth. The subjects of a king that is without the rod of chastisement can never have happiness. Friendship for all creatures, charity, study of the Vedas, penances,--these constitute the duties of a Brahmana and not of a king, O best of kings! Restraining the wicked, cherishing the honest, and never retreating from battle,--these are the highest duties of kings. He is said to be conversant with duties in whom are forgiveness and wrath, giving and taking, terrors and fearlessness, and chastisement and reward. It was not by study, or gift, or mendicancy, that thou hast acquired the earth. That force of the enemy, O hero, ready to burst upon thee with all its might, abounding with elephants and horse and cars, strong with three kinds of strength protected by Drona and Karna and Aswatthaman and Kripa, has been defeated and slain by thee, O hero! It is for this that I ask thee to enjoy the earth. Formerly, O puissant one, thou hadst, O monarch, swayed with might, the region called Jambu, O tiger among men, abounding with populous districts. Thou hadst also, O ruler of men, swayed with might that other region called Kraunchadwipa situate on the west of the great Meru and equal unto Jambu-dwipa itself. Thou hadst swayed with might, O king, that other region called Sakadwipa on the east of the great Meru and equal to Krauncha-dwipa itself. The region called Bhadraswa, on the north of the great Meru and equal to Sakadwipa was also swayed by thee, O tiger, among men! Thou hadst even penetrated the ocean and swayed with might other regions, too, O hero, and the very islands begirt by the sea and containing many populous provinces. Having, O Bharata, achieved such immeasurable feats, and having obtained (through them) the adorations of the Brahmanas, how is it that thy soul is not gratified? Seeing these brothers of thine before thee, O Bharata,--these heroes swelling with might and resembling bulls or infuriated elephants (in prowess),--why dost thou not address them in delightful words? All of you are like celestials. All of you are capable of resisting foes. All of you are competent to scorch your enemies. If only one of you had become my husband, my happiness would even then have been very great. What need I say then, O tiger among men, when all of you, numbering five, are my husbands (and look after me) like the five senses inspiring the physical frame? The words of my mother-in-law who is possessed of great knowledge and great foresight, cannot be untrue. Addressing me, she said, 'O princess of Panchala, Yudhishthira will ever keep you in happiness, O excellent lady! Having slain many thousands of kings possessed of active prowess, I see, O monarch, that through thy folly thou art about to make that feat futile. They whose eldest brother becomes mad, have all to follow him in madness. Through thy madness, O king, all the Pandavas are about to become mad. If, O monarch, these thy brothers were in their senses, they would then have immured thee with all unbelievers (in a prison) and taken upon themselves the government of the earth. That person who from dullness of intellect acts in this way never succeeds in winning prosperity. The man that treads along the path of madness should be subjected to medical treatment by the aid of incense and collyrium, of drugs applied through the nose, and of other medicines. O best of the Bharatas, I am the worst of all my sex, since I desire to live on even though I am bereaved of my children. Thou shouldst not disregard the words spoken by me and by these brothers of thine that are endeavouring thus (to dissuade thee from thy purpose). Indeed, abandoning the whole earth, thou art inviting adversity and danger to come upon thee. Thou shinest now, O monarch, even as those two best of kings, viz., Mandhatri and Amvarisha, regarded by all the lords of earth, did in former days. Protecting thy subjects righteously, govern the goddess Earth with her mountains and forests and islands. Do not, O king, become cheerless. Adore the gods in diverse sacrifices. Fight thy foes. Make gifts of wealth and clothes and other objects of enjoyment unto the Brahmanas, O best of kings!'

Footnotes

23:1 The three kinds of angas referred to, as explained by Nilakantha are (1) the strength that depends on the master, (2) that depending on good counsels, and (3) that depending on the perseverance and the courage of the men themselves.

24:1 Literally, "crushed with the rod of chastisement."

Section 15

Vaisampayana said, "Hearing these words of Yajnasena's daughter, Arjuna once more spoke, showing proper regard for his mighty-armed eldest brother of unfading glory.

"Arjuna said, 'The man armed with the rod of chastisement governs all subjects and protects them. The rod of chastisement is awake when all else is sleep. For this, the wise have characterised the rod of chastisement to be Righteousness itself. The rod of chastisement protects Righteousness and Profit. It protects also, O king! For this, the rod of chastisement is identified with the triple objects of life. Corn and wealth are both protected by the rod of chastisement. Knowing this, O thou that art possessed of learning, take up the rod of chastisement and observe the course of the world. One class of sinful men desist from sin through fear of the rod of chastisement in the king's bands. Another class desist from similar acts through fear of Yama's rod, and yet another from fear of the next world. Another class of persons desist from sinful acts through fear of society. Thus, O king, in this world, whose course is such, everything is, dependent on the rod of chastisement. There is a class of persons who are restrained by only the rod of chastisement from devouring one another. If the rod of chastisement did not protect people, they would have sunk in the darkness of hell. The rod of chastisement (danda) has been so named by the wise because it restrains the ungovernable and punishes the wicked, The chastisement of Brahmanas should be by word of mouth; of Kshatriyas, by giving them only that much of food as would suffice for the support of life; of Vaisyas, by the imposition of fines and forfeitures of property, while for Sudras there is no punishment. For keeping men awake (to their duties) and for the protection of property, ordinances, O king, have been established in the world, under the name of chastisement (or punitive legislation). Thither where chastisement, of dark complexion and red eyes, stands in an attitude of readiness (to grapple with every offender) and the king is of righteous vision, the subjects never forget themselves. The Brahmacharin and the house-holder, the recluse in the forest and the religious mendicant, all these walk in their respective ways through fear of chastisement alone. He that is without any fear, O king, never performs a sacrifice. He that is without fear never giveth away. The man that is without any fear never desires to adhere to any engagement or compact. Without piercing the vitals of others, without achieving the most difficult feats and without staying creatures like a fisherman (slaying fish), no person can obtain great prosperity. Without slaughter, no man has been able to achieve fame in this world or acquire wealth or subjects. Indra himself, by the slaughter of Vritra, became the great Indra. Those amongst the gods that are given to slaughtering others are adored much more by men. Rudra, Skanda, Sakra, Agni, Varuna, are all slaughterers. Kala and Mrityu and Vayu and Kuvera and Surya, the Vasus, the Maruts, the Sadhyas, and the Viswadevas, O Bharata, are all slaughterers. Humbled by their prowess, all people bend to those gods, but not to Brahman or Dhatri or Pushan at any time. Only a few men that are noble of disposition adore in all their acts those among the gods that are equally disposed towards all creatures and that are self-restrained and peaceful. I do not behold the creature in this world that supports life without doing any act of injury to others. Animals live upon animals, the stronger upon the weaker. The mongoose devours mice; the cat devours the mongoose; the dog devours the cat; the dog again is devoured by the spotted leopard. Behold all things again are devoured by the Destroyer when he comes! This mobile and immobile universe is food for living creatures. This has, been ordained by the gods. The man of knowledge, therefore, is never stupefied at it. It behoveth thee, O great king, to become that which thou art by birth. Foolish (Kshatriyas) alone, restraining wrath and joy take refuge in the woods. The very ascetics cannot support their lives without killing creatures. In water, on earth, and fruits, there are innumerable creatures. It is not true that one does not slaughter them. What higher duty is there than supporting one's life? There are many creatures that are so minute that their existence can only be inferred. With the failing of the eyelids alone, they are destroyed. There are men who subduing wrath and pride betake themselves to ascetic courses of life and leaving village and towns repair to the woods. Arrived there, those men may be seen to be so stupefied as to adopt the domestic mode of life once more. Others may be seen, who (in the observance of domesticity) tilling the soil, uprooting herbs, cutting off trees and killing birds and animals, perform sacrifices and at last attain to heaven. O son of Kunti, I have no doubt in this that the acts of all creatures become crowned with success only when the policy of chastisement is properly applied. If chastisement were abolished from the world, creatures wood soon be destroyed. Like fishes in the water, stronger animals prey on the weaker. This truth was formerly spoken by Brahmana himself, viz., that chastisement, properly applied upholds creatures. Behold, the very fires, when extinguished, blaze up again, in fright, when blown. This is due to the fear of force or chastisement. If there were no chastisement in the world distinguishing the good from the bad, then the whole world would have been enveloped in utter darkness and all things would have been confounded. Even they that are breakers of rules, that are atheists and scoffers of the Vedas, afflicted by chastisement, soon become disposed to observe rules and restrictions. Everyone in this world is kept straight by chastisement. A person naturally pure and righteous is scarce. Yielding to the fear of chastisement, man becomes disposed to observe rules and restraints. Chastisement was ordained by the Creator himself for protecting religion and profit, for the happiness of all the four orders, and for making them righteous and modest. If chastisement could not inspire fear, then ravens and beasts of prey would have eaten up all other animals and men and the clarified butter intended for sacrifice. If chastisement did not uphold and protect, then nobody would have studied the Vedas, nobody would have milked a milch cow, and no maiden would have married. If chastisement did not uphold and protect, then ravage and confusion would have set in on every side, and all barriers would have been swept away, and the idea of property would have disappeared. If chastisement did not uphold and protect, people could never duly perform annual sacrifices with large presents. If chastisement did not uphold and protect, no one, to whatever mode of life he might belong, would observe the duties of that mode as declared (in the scriptures), and no one would have succeeded in acquiring knowledge. Neither camels, nor oxen, nor horses, nor mules, nor asses, would, even if yoked thereto, drag cars and carriages, if chastisement did not uphold and protect. Upon chastisement depend all creatures. The learned, therefore, say that chastisement is the root of everything. Upon chastisement rests the heaven that men desire, and upon it rests this world also. Thither where foe-destroying chastisement is well applied, no sin, no deception, and no wickedness, is to be seen. If the rod of 'chastisement be not uplifted, the dog will lick the sacrificial butter. The crow also would take away the first (sacrificial) offering, if that rod were not kept uplifted. Righteously or unrighteously, this kingdom hath now become ours. Our duty now is to abandon grief. Do thou, therefore, enjoy it and perform sacrifices. Men that are fortunate, living with their dear wives (and children), eat good food, wear excellent clothes, and cheerfully acquire virtue. All our acts, without doubt, are dependent on wealth; that wealth again is dependent on chastisement. Behold, therefore, the importance of chastisement. Duties have been declared for only the maintenance of the relations of the world. There are two things here, viz., abstention from injury and injury prompted by righteous motives. Of these, two, that is superior by which righteousness may be acquired. There is no act that is wholly meritorious, nor any that is wholly wicked. Right or wrong, in all acts, something of both is seen. Subjecting animals to castration, their horns again are cut off. They are then made to bear weights, are tethered, and chastised. In this world that is unsubstantial and rotten with abuses and rendered painful, O monarch, do thou practise the ancient customs of men, following the rules and analogies cited above. Perform sacrifices, give alms, protect thy subjects, and practise righteousness. Slay thy foes, O son of Kunti, and protect thy friends. Let no cheerlessness be thine. O king, while slaying foes. He that does it, O Bharata, does not incur the slightest sin. He that takes up a weapon and slays an armed foe advancing against him, does not incur the sin of killing a foetus, for it is the wrath of the advancing foe that provokes the wrath of the slayer. The inner soul of every creature is incapable of being slain. When the soul is incapable of being slain, how then can one be slain by another? As a person enters a new house, even so a creature enters successive bodies. Abandoning forms that are worn out, a creature acquires new forms. People capable of seeing the truth regard this transformation to be death.'"

Footnotes

25:1 Censure is the only punishment for a Brahmana offender. A Kshatriya may be punished by taking away all property, but care should be taken to give him food sufficient for maintaining life. A Vaisya should be punished by forfeiture of possessions. There is practically no punishment for a Sudra, for being unable to possess wealth, dispossession of wealth cannot be a punishment in his case; again, service being his duty, the imposition of labour on him cannot be a punishment. For all that, hard work may be imposed upon him.

26:1 A fisherman who would not slay fish would go without food.

26:2 The sense is that if in supporting life one kills these creatures, he does not in any way commits sin.

27:1 Bhoga is explained by Nilakantha as Palanaya (maryyadaya).

27:2 The meaning seems to be that the milch cow suffers herself to be milked, only through fear of chastisement, and maidens also marry, without practising free love, through fear of chastisement by the king, society, or Yama in the next world.

27:3 If this does not come up to the grossness of the doctrine--spare the rod and ruin the child,--it at least is plain that the fear of being regarded a dunce and a fool and incurring the ridicule or displeasure of the tutor and class-mates, induces one to acquire knowledge.

27:4 The illustration used by the commentator is that it is better to kill the tiger that has invaded the fold that remain quiet for fear of injuring that beast of prey and commit sin. For that slaughter there is merit, for if not slaughtered, the beast will slaughter the kine before the spectator's eyes and the latter would incur sin by passively witnessing the sight. At any rate, to be more general, it is better to injure, says Arjuna, from righteous motives than not to injure from fear of sin.

Section 16

Vaisampayana said, "After the conclusion of Arjuna's speech, Bhimasena of great wrath and energy, mustering all his patience, said these words unto his eldest brother, 'Thou art, O monarch, conversant with all duties. There is nothing unknown to thee. We always wish to imitate thy conduct, but, alas, we cannot do it!--"I will not say anything! I will not say anything--! Even this is what I had wished! Impelled, however, by great grief I am constrained to say something. Listen to these words of mine, O ruler of men! Through the stupefaction of thy faculties, everything is endangered, and ourselves are being made cheerless and weak. How is it that thou that art the ruler of the world, thou that art conversant with all branches of knowledge, sufferest thy understanding to be clouded, in consequence of cheerlessness, like a coward? The righteous and unrighteous paths of the world are known to thee. There is nothing belonging either to the future or the present that is also unknown to thee, O puissant one! When such is the case, O monarch, I will indicate, O ruler of men, the reasons in favour of your assuming sovereignty. Listen to me with undivided attention. There are two kinds of diseases, viz., physical and mental. Each springs from the other. None of them can be seen existing independently. Without doubt, mental diseases spring from physical ones. Similarly physical diseases spring from mental ones. This is the truth. He that indulgeth in regrets on account of past physical or mental woes, reapeth woe from woe and suffereth double woe. Cold, heat, and wind,--these three are the attributes of the body. Their existence in harmony is the sign of health. If one of the three prevails over the rest, remedies have been laid down. Cold is checked by heat, and heat is checked by cold. Goodness, passion, and darkness are the three attributes of the mind. The existence of these three in harmony is the sign of (mental) health. If one of these prevails over the rest, remedies have been prescribed. Grief is checked by joy, and joy is checked by grief. One, living in the present enjoyment of this, wishes to recollect his past woes. Another, living in the present suffering of woe, wishes to recollect his past bliss. Thou, however, wert never sad in grief or glad in bliss. Thou, shouldst not, therefore, use thy memory for becoming sad during times of bliss, or glad during times of woe. It seems that Destiny is all-powerful. Or, if it be thy nature, in consequence of which thou art thus afflicted, how is it that it does not behove thee to recollect the sight thou sawest before, viz., the scantily-clad Krishna dragged, while in her season, before the assembly. Why does it not behove thee to recollect our expulsion from the (Kuru) city and our exile (into the woods) dressed in deerskins, as also our living in the great forests? Why hast thou forgotten the woes inflicted by Jatasura, the battle with Chitrasena, and the distress suffered at the hands of the Sindhu king? Why hast thou forgotten the kick received by the princess Draupadi from Kichaka white we were living in concealment? A fierce battle, O chastiser of foes, like that which thou hast fought with Bhishma and Drona is now before thee, to be fought (however) with thy mind alone. In deed, that battle is now before thee in which there is no need of arrows, of friends, of relatives and kinsmen, but which will have to be fought with thy mind alone. If thou givest up thy life-breath before conquering in this battle, then, assuming another body, thou shalt have to fight these very foes again. Therefore, fight that battle this very day, O bull of Bharata's race, disregarding the concerns of thy body, and aided by thy own acts, conquer and identify with thy mind's foe. If thou canst not win that battle, what wilt be thy condition? On the other hand, by winning it, O monarch, thou shalt have attained the great end of life. Applying thy intellect to this, and ascertaining the right and the wrong paths of creatures, follow thou the course adopted by thy sire before thee and govern properly thy kingdom.

By good luck, O king, the sinful Duryodhana hath been stain with all his followers. By good luck, thou too hast attained to the condition of Draupadi's locks. Perform with due rites and profuse presents the horse-sacrifice. We, are thy servants, O son of Pritha, as also Vasudeva of great energy!'"

Footnotes

29:1 Otherwise named phlegm, bile and wind.

29:2 The sense is that thou wert ever superior to joy and grief and never sufferedst thyself, to be elated with joy or depressed with grief.

29:3 The argument seems to be this: if it is thy nature to call back thy woes even when happiness is before thee, why dost thou not then recollect the insult to your wife? The recollection of this insult will fill thee with wrath and convince thee that in slaying thy foes,--those insulters of thy wife--thou hast acted very properly.

29:4 The meaning is that in consequence of thy abandonment of prosperity and kingdom and, therefore, of the means of effecting thy salvation by sacrifice and gifts and other act, of piety, thou shalt have to he re-born and to renew this mental battle with thy doubts.

29:5 This is a difficult verse, and I am not sure that I have understood it correctly. Gantavyam is explained by Nilakantha as connected with paramavyaktarupasya. According to Nilakantha, this means that thou shouldst go to, i.e. conquer, and identify thyself with, the param or foe of that which is of unmanifest form, the mind; of course, this would mean that Yudhishthira should identify himself with his own soul, for it is the soul which is his foe and with which he is battling. Such conquest and identification implies the cessation of the battle and, hence, the attainment of tranquillity.

30:1 The condition of Draupadi's lock,--i.e., thou hast been restored to the normal condition. Draupadi had kept her locks dishevelled since the day they had been seized by Duhsasana. After the slaughter of the Kurus, those locks were bound up as before, or restored to their normal condition.

Section 17

"Yudhishthira said, 'Discontent, heedless attachment to earthly goods, the absence of tranquillity, might, folly, vanity, and anxiety,--affected by these sins, O Bhima, thou covetest sovereignty. Freed from desire, prevailing over joy and grief and attaining to tranquillity, strive thou to be happy. That peerless monarch who will govern this unbounded earth, will have but one stomach. Why dost thou then applaud this course of life? One's desires, O bull of Bharata's race, are incapable of being filled in a day, or in many months. Desire, which is incapable of gratification, cannot, indeed, be fitted in course of one's whole life. Fire, when fed with fuel, blazeth forth; when not so fed, it is extinguished. Do thou, therefore, extinguish with little food the fire in thy stomach when it appears. He that is bereft of wisdom seeks much food for his stomach. Conquer thy stomach first. (Thou shalt then be able to conquer the Earth). The earth being conquered, that which is for thy permanent good will then be won by thee. Thou applaudest desires and enjoyments and prosperity. They, however, that have renounced all enjoyments and reduced their bodies by penances, attain to regions of beatitude. The acquisition and preservation of kingdom is attended with both righteousness and unrighteousness. The desire for them exists in thee. Free thyself, however, from thy great burthens, and adopt renunciation. The tiger, for filling one stomach of his, slaughters many animals. Other animals destitute of strength and moved by covetousness live upon the tiger's prey. If kings, accepting earthly possessions, practise renunciation, they can never have contentment. Behold the loss of understanding that is noticeable in them. As a matter of fact, however, they who subsist on leaves of trees, or use two stones only or their teeth alone for husking their grain, or live upon water only or air alone, succeed in conquering hell. That king who rules this wide unbounded earth, and that person who regards gold and pebbles equally, amongst these two, the latter is said to have attained the object of his life and not the former. Depending, therefore, upon that which is the eternal refuge of joy both here and hereafter, cease thou to act and hope with respect to thy wishes and cease to bear attachment to them. They that have given up desire and enjoyment have never to grieve. Thou, however, grievest for enjoyments.Discarding desire and enjoyment, thou mayst succeed in liberating thyself from false speech. There are two well-known paths (for us), viz., the path of the Pitris and the path of the gods. They that perform sacrifices go by the Pitri-path, while they that are for salvation, go by the god-path. By penances, by Brahmacharya, by study (of the Vedas), the great Rishis, casting off their bodies, proceeded to regions that are above the power of Death. Worldly enjoyments have been styled as bonds, They have also been called Action. Liberated from those two sins (viz., bonds and action), one attains to the highest end. Mention is made of a verse sung (of old) by Janaka who was freed from the pairs of opposites, liberated from desire and enjoyments, and observant of the religion of Moksha. That verse runs thus: 'My treasures are immense, yet I have nothing! If again the whole of Mithila were burnt and reduced to ashes, nothing of mine will be burnt!' As a person on the hill-top looketh down upon men on the plain below, so he that has got up on the top of the mansion of knowledge, seeth people grieving for things that do not call for grief. He, however, that is of foolish understanding, does not see this. He who, casting his eyes on visible things, really seeth them, is said to have eyes and understanding. The faculty called understanding is so called because of the knowledge and comprehension it gives of unknown and incomprehensible things. He who is acquainted with the words of persons that are learned, that are of cleansed souls, and that have attained to a state of Brahma, succeeds in obtaining great honours. When one seeth creatures of infinite diversity to be all one and the same and to be but diversified emanations from the same essence, one is then said to have attained Brahma. Those who reach this high state of culture attain to that supreme and blissful end, and not they who are without knowledge, or they who are of little and narrow souls, or they who are bereft of understanding, or they who are without penances. Indeed, everything rests on the (cultivated) understanding!'"

Footnotes

30:2 The Bengal tiger acts as a fisher to both animals and men. When the tiger goes on a fishing expedition, what it usually does is to catch large fishes from shallow streams and throw them landwards far from the water's edge. The poor beast is very often followed, unperceived, by the smaller carnivorous animals, and sometimes by bands of fishermen. I have seen large fishes with the claw-marks of the tiger on them exposed for sale in a village market.

31:1 The sense seems to be that unless kings perform such penances they cannot escape hell. Such penances, however, are impossible for them as long as they are in the midst of luxuries. To accept wealth and not use it, therefore, is impracticable.

31:2 i.e., Thou art not liberated from desire.

31:3 The false speech, in this instance, consists in professing one's self to be really unattached white enjoying wealth and power, i.e., the hypocritical profession of renunciation in the midst of luxuries. As already said by Yudhishthira, such renunciation is impracticable.

31:4 The path of the Pitris means the course of Vedic rites by which one attains to bliss hereafter. The path of the gods means the abandonment of religious rites for contemplation and pious conduct.

31:5 This truth has been expressed in various forms of language in various passages of the Mahabharata. The fact is, the unification of infinite variety and its identification with the Supreme Soul is attainment of Brahma. One, therefore, that has attained to Brahma ceases to regard himself as separate from the rest of the universe. Selfishness, the root of sin and injury, disappears from him.

Section 18

Vaisampayana said, "When Yudhishthira, after saying these words, became silent, Arjuna, afflicted by that speech of the king, and burning with sorrow and grief, once more addressed his eldest brother, saying, 'People recite this old history, O Bharata, about the discourse between the ruler of the Videhas and his queen. That history has reference to the words which the grief-stricken spouse of the ruler of the Videhas had said to her lord when the latter, abandoning his kingdom, had resolved to lead a life of mendicancy. Casting off wealth and children and wives and precious possessions of various kinds and the established path for acquiring religious merit and fire itself. King Janaka shaved his head (and assumed the garb of a mendicant). His dear spouse beheld him deprived of wealth, installed in the observance of the vow of mendicancy, resolved to abstain from inflicting any kind of injury on others, free from vanity of every kind, and prepared to subsist upon a handful of barley fallen off from the stalk and to be got by picking the grains from crevices in the field. Approaching her lord at a time when no one was with him, the queen, endued with great strength of mind, fearlessly and in wrath, told him these words fraught with reason: 'Why hast thou adopted a life of mendicancy, abandoning thy kingdom full of wealth and corn? A handful of fallen off barley cannot be proper for thee. Thy resolution tallies not with thy acts, since abandoning thy large kingdom thou covetest, O king, a handful of grain! With this handful of barley, O king, wilt thou succeed in gratifying thy guests, gods. Rishis and Pitris? This thy labour, therefore, is bootless. Alas, abandoned by all these, viz., gods, guest and Pitris, thou leadest a life, of wandering mendicancy, O king, having cast off all action. Thou wert, before this, the supporter of thousands of Brahmanas versed in the three Vedas and of many more besides. How canst thou desire to beg of them thy own food today? Abandoning thy blazing prosperity, thou castest thy eyes around like a dog (for his food). Thy mother hath today been made sonless by thee, and thy spouse, the princess of Kosala, a widow. These helpless Kshatriyas, expectant of fruit and religious merit, wait upon thee, placing all their hopes on thee. By killing those hopes of theirs, to what regions shalt thou go, O king, especially when salvation is doubtful and creatures are dependent on actions?Sinful as thou art, thou hast neither this world nor the other, since thou wishest to live, having cast off thy wedded wife? Why, indeed, dost thou lead a life of wandering mendicancy, abstaining from all actions, after having abandoned garlands and perfumes and ornaments and robes of diverse kinds? Having been, as it were, a large and sacred take unto all creatures, having been a mighty tree worthy of adoration and granting its shelter unto all, alas, how canst thou wait upon and worship others? If even an elephant desists from all work, carnivorous creatures coming in packs and innumerable worms would eat it up. What need be said of thyself that art so powerless? How couldst thy heart be set on that mode of life which recommends an earthen pot, and a triple-headed stick, and which forces one to abandon his very clothes and which permits the acceptance of only a handful of barley after abandonment of everything? If, again, thou sayest that kingdom and a handful of barley are the same to thee, then why dost thou abandon the former! If, again, a handful of barley becomes an object of attachment with thee, then, thy original resolution (of abandoning everything) falls to the ground, If, again, thou canst act up to thy resolution of abandoning everything! then who am I to thee, who art thou to me, and what can be thy grace to me? If thou beest inclined to grace, rule then this Earth! They that are desirous of happiness but are very poor and indigent and abandoned by friends may adopt renunciation. But he who imitates those men by abandoning palatial mansions and beds and vehicles and robes and ornaments, acts improperly, indeed. One always accepts gifts made by others; another always makes gifts. Thou knowest the difference between the two. Who, indeed, of these two shouldst be regarded the superior? If a gift be made to one who always accepts gifts, or to one that is possessed of pride, that gift becomes bootless like the clarified butter that is poured upon a forest-conflagration. As a fire, O king, never dies till it has consumed all that has been thrown into it, even so a beggar can never be silenced tilt he receives a donative. In this world, the food that is given by a charitable person is the sure support of the pious. If, therefore, the king does not give (food) where will the pious that are desirous of salvation go? They that have food (in their houses) are house-holders. Mendicants are supported by them. Life flows from food. Therefore, the giver of food is the giver of life. Coming out from among those that lead a domestic mode of life, mendicants depend upon those very persons from whom they come. Those self-restrained men, by doing this, acquire and enjoy fame and power. One is not to be called a mendicant for his having only renounced his possessions, or for his having only adopted a life of dependence on eleemosynary charity. He who renounces the possessions and pleasures of the world in a sincere frame of mind is to be regarded a true mendicant. Unattached at heart, though attached in outward show, standing aloof from the world, having broken all his bonds, and regarding friend and foe equally, such a man, O king, is regarded to be emancipated! Having shaved their heads clean and adopted the brown robe, men may be seen to betake themselves to a life of wandering mendicancy, though bound by various ties and though ever on the lookout for bootless wealth. They who, casting off the three Vedas, their usual occupations, and children, adopt a life or mendicancy by taking up the triple-headed crutch and the brown robe, are really persons of little understanding. Without having cast off anger and other faults, the adoption of only the brown robe, know, O king, is due to the desire of earning the means of sustenance. Those persons of clean-shaven heads that have set up the banner of virtue, have this only (viz., the acquisition of sustenance) for their object in life. Therefore, O king, keeping thy passions under control, do thou win regions of bliss hereafter by supporting them that are truly pious amongst men of matted locks or clean-shaven heads, naked or clad in rags, or skins or brown robes. Who is there that is more virtuous than he who maintains his sacred fire, who performs sacrifices with presents of animals and Dakshina, and who practises charity day and night?'

"Arjuna continued, 'King Janaka is regarded to have been a truth-knowing person in this world. Even he, in this matter (viz., the ascertainment of duty) had become stupefied. Do not yield to stupefaction! Even thus the duties of Domesticity are observed by persons practising charity. By abstaining from injuries of all kinds, by casting off desire and wrath, by being engaged in protecting all creatures, by observing the excellent duty of charity, and lastly by cherishing superiors and persons of age, we shall succeed in attaining such regions of bliss as we like. By duly gratifying gods, guests, and all creatures, by worshipping Brahmanas, and by truthfulness of speech, we shall certainly attain to desirable regions of bliss.'"

Footnotes

32:1 i.e., Sacrifice.

32:2 Literally, 'thy resolution is of one kind, while thy acts are of another kind!'

33:1 Paratantreshu is explained by Nilakantha as "dependent on destiny." If this means the fate that connects one's present life with the acts of a former one, the explanation is not incorrect. The more obvious meaning, however, is "dependent on action."

33:2 A wedded wife is the companion of one's religious acts.

33:3 Thou shouldst not, therefore, abandon action.

33:4 The meaning seems to be this: if a person can truly act up to his resolution of complete renunciation of everything, then that person stands alone in the midst of the world, and he is nobody's, and nobody is his. Hence, he can neither be pleased nor displeased with any one. King Janaka's abandonment, therefore, of wife and kingdom, is inconsistent with that Perfect renunciation or withdrawal of self within self. He might continue to enjoy his possessions without being at all attached to or affected by them.

33:5 Such libations, to be efficacious, ought to be poured upon fires properly kindled with mantras.

34:1 Therefore, Janaka should resume his kingdom and practise charity; otherwise, religious mendicants would be undone.

34:2 Such an man might rule even a kingdom without forfeiting his title to be regarded a mendicant, for he might rule without attachment.

Section 19

"Yudhishthira said, 'I am conversant with both the Vedas and the scriptures that lead to the attainment of Brahma. In the Vedas there are precepts of both kinds, viz., those that inculcate action and those that inculcate renouncement of action. The scriptures are confounding and their conclusions are based upon reasons. The truth, however, that is in the Mantras, is duly known to me. Thou art conversant only with weapons and observant of the practices of heroes. Thou art unable to understand truly the sense of the scriptures. If thou wert really acquainted with duty, then thou couldst have understood that words such as these ought not to have been addressed to me by even one possessed of the clearest insight into the meaning of the scriptures and acquainted with the truths of religion. That, however, which thou hast said unto me, induced by fraternal affection, has been fit and proper, O son of Kunti! I am, for that, pleased with thee, O Arjuna! There is no one equal to thee in the three worlds in all duties connected with battle and in skill in respect of diverse kinds of acts. Thou mayst, therefore, speak of the subtleties connected with those subjects,--subtleties, that is, that are impenetrable by others. It behoveth thee not, however, O Dhananjaya, to doubt my intelligence. Thou art conversant with the science of battle, but thou hast never waited upon the aged. Thou knowest not the conclusions arrived at by those that have studied the subject in brief and detail. Even this is the conclusion of intelligent men whose understanding are bent on achieving salvation, viz., that amongst ascetic penances, renunciation, and knowledge of Brahma, the second is superior to the first, and the third is superior to the second. This, however, that thou thinkest, viz., that there is nothing superior to wealth, is an error. I will convince thee of it, so that wealth may not again appear to thee in that light. All men that are righteous are seen to be devoted to ascetic penances and the study of the Vedas. The Rishis also, that have many eternal regions for them, have the merit of penances. Others possessed of tranquillity of soul, having no enemies, and dwelling in the woods, have, through penances and study of the Vedas, proceeded to heaven. Pious men, by restraining desire for worldly possessions, and casting off that darkness which is born of folly, proceed northward (i.e., by luminous paths) to the regions reserved for practisers of renunciation. The path that lies to the south and that leads to regions of light (i.e., lunar regions), are reserved for men devoted to action. These are attained by persons subject to birth and death. That end, however, which persons desirous of salvation have before their eyes, is indescribable. Yoga is the best means for attaining to it. It is not easy to explain it (to thee). Those that are learned live, reflecting on the scriptures from desire of finding what is unreal. They are, however, often led away to this and to that in the belief that the object of their search exists in this and that. Having mastered, however, the Vedas, the Aranyakas, and the other scriptures, they miss the real, like men failing to find solid timber in an uprooted banana plant. Some there are who., disbelieving in its unity, regard the Soul, that dwells in this physical frame consisting of the five elements, to be possessed of the attributes of desire and aversion (and others). Incapable of being seen by the eye, exceedingly subtle, and inexpressible by words, it revolves in a round (of re-births) among the creatures of the earth, keeping before it that which is the root of action. Having made the Soul advance towards itself which is the spring of every kind of blessedness, having restrained all desires of the mind, and having cast off all kinds of action, one may become perfectly independent and happy. When there is such a path that is trod by the righteous and that is attainable by Knowledge, why, O Arjuna, dost thou applaud wealth which is full of every kind of calamity? Men of olden times that were conversant with the scriptures, O Bharata,--men that were always engaged in gifts and sacrifice and action, were of this opinion. O Bharata! There are some fools who, accomplished in the science of argumentation, deny the existence of the Soul, in consequence of the strength of their convictions of a previous life. It is very difficult to make them accept this truth about final emancipation. Those wicked men, though possessed of great learning, travel all over the earth, making speeches in assemblies, and deprecating the true doctrine about emancipation. O Partha, who else will succeed in understanding that which we do not understand?' Indeed, (as those men cannot understand the true meaning of the scriptures), similarly they cannot succeed in knowing those wise and pious persons that are truly great and that have deep acquaintance with the scriptures. O son of Kunti, men acquainted with truth obtain Brahma by asceticism and intelligence, and great happiness by renunciation.'

Footnotes

36:1 Refers to the well-known definition of the soul or mind in the Nyaya philosophy, which says that it is distinguished by the attributes of desire, aversion, will, pleasure and pain, and the cognitive faculties.

36:2 The soul, though really bereft of attributes, nevertheless revolves in a round among creatures, i.e., enters other bodies on the dissolution of those previously occupied. The reason of this round or continual journey is Avidya or illusion, viz., that absence of true knowledge in consequence of which men engage themselves in action. When the soul is freed from this Avidya, action ceases, and the soul becomes revealed in its true nature, which consists in the absence of all attributes.

36:3 Hetumantah Panditah means--learned in the science of reasoning; Dridhapurve is explained by Nilakantha as persons endued with strong convictions of a past life: Suduravartah means difficult of being made to understand.

Section 20

Vaisampayana said, "After Yudhishthira had stopped, the great ascetic Devasthana, possessed of eloquence, said these words, fraught with reason, unto the king."

"Devasthana said, 'Phalguna has told thee that there is nothing superior to wealth. I shall discourse to thee on that subject. Listen to me with undivided attention, O Ajatasatru, thou hast righteously won the earth. Having won her, it behoves thee not, O king, to abandon her without cause. Four modes of life are indicated in the Vedas. Do thou, O king, duly pass through them, one after another. At present thou shouldst, therefore, perform great sacrifices with profuse presents. Amongst the very Rishis, some are engaged in the sacrifice represented by Vedic study, and some in that presented by knowledge. Therefore, O Bharata, thou must know that the very ascetics also are addicted to action. The Vaikhanasas, however, are said to preach that he who does not seek for wealth is superior to him that seeks for it. I think that he who would follow that precept would incur many faults. Men collect together diverse things (for the performance of sacrifices) simply because of the (Vedic) ordinance. He who, tainted by his own understanding, giveth away wealth to an undeserving person without giving it to the deserving, doth not know that he incurs the sin of killing a foetus. The exercise of the duty of charity after discriminating the deserving from the undeserving is not easy. The Supreme Ordainer created wealth for sacrifice, and He created man also for taking care of that wealth and for performing sacrifice. For this reason the whole of one's wealth should be applied to sacrifice. Pleasure would follow from it as a natural consequence. Possessed of abundant energy, Indra, by the performance of diverse sacrifices with profuse gifts of valuables, surpassed all the gods. Having got their chiefship by that means, he shineth in heaven. Therefore, everything should be applied to sacrifices. Clad in deer-skins, the high-souled Mahadeva, having poured his own self as a libation in the sacrifice called Sarva, became the first of gods, and surpassing all creatures in the universe and prevailing over them by means of that achievement, shines in resplendence. King Marutta, the son of Avikshit, by the profusion of his wealth, vanquished Sakra himself, the chief of the gods. In the great sacrifice he performed, all the vessels were of gold, and Sree herself came in person. Thou hast heard that the great king Harischandra, having performed sacrifices, earned great merit and great happiness. Though a man, he nevertheless vanquished Sakra by his wealth. For this reason everything should be applied to sacrifice.'"

Footnotes

37:1 The sense is that instead of performing sacrifices after acquisition of wealth, it is better not to perform sacrifices if they cannot be performed without wealth. Nilakantha, by interpreting Dhanahetu as sacrifices which have wealth for the means of their accomplishment, would come to this meaning directly.

37:2 Atmanam is explained by Nilakantha as meaning something that is regarded as dear as self, i.e., wealth. Such a person incurs the sin of killing a foetus, because that sin proceeds from killing one's own self. Improper use of wealth is, of course, regarded as killing one's ownself.

Section 21

"Devasthana said, 'In this connection is cited an old history, viz., the discourse that Vrihaspati, asked by Indra, delivered unto him. Vrihaspati said, 'Contentment is the highest heaven, contentment is the highest bliss. There is nothing higher than contentment. Contentment stands as the highest. When one draws away all his desires like a tortoise drawing in all it limbs, then the natural resplendence of his soul soon manifests itself. When one does not fear any creature, nor any creature is frightened at one, when one conquers one's desire and aversion, then is one said to behold one's soul. When one, indeed, in word and thought, seeks to injure nobody and cherishes no desire, one is said to attain to Brahma. Thus, O son of Kunti, whatever religion is followed by creatures, they obtain corresponding fruits. Awaken thyself by this consideration, O Bharata! Some praise Peacefulness, some praise Exertion; some there are that praise Contemplation; and some praise both Peacefulness and Exertion. Some praise sacrifice; others, renunciation. Some praise gifts; others, acceptance. Some, abandoning everything, live in silent meditation. Some praise sovereignty and the cherishing, of subjects, after slaving, cutting and piercing (foes). Some are for passing their days in retirement. Observing all this, the conclusion of the learned is that that religion which consists in not injuring any creature is worthy of the approbation of the righteous. Abstention from injury, truthfulness of speech, justice, compassion, self-restraint, procreation (of offspring) upon one's own wives, amiability, modesty, patience,--the practice of these is the best of a religions as said by the self-create Manu himself. Therefore, O son of Kunti, do thou observe this religion with care. That Kshatriya, who, conversant with the truths or royal duties, takes sovereignty upon himself, restraining his soul at all times, equally regarding that which is dear and that which is not, and subsisting upon the remains of sacrificial feasts, who is engaged in restraining the wicked and cherishing the righteous, who obliges his subjects to tread in the path of virtue and who himself treads in that path, who at last transmits his crown to his son and betakes himself to the woods, there to live on the products of the wilderness and act according to the ordinances or the Vedas after having cast off all idleness, that Kshatriya who conducts himself thus, conforming in everything to the well-known duties of kings, is sure to obtain excellent fruits in both this world and the next. That final emancipation, of which thou speakest, is exceedingly difficult to obtain, and its pursuit is attended with many impediments. They that adopt such duties and practise charity and ascetic penances, that are possessed of the quality of compassion and are freed from desire and wrath, that are engaged in ruling their subjects with righteousness and fighting for the sake of kine and Brahmanas, attain hereafter to a high end. For the Rudras with the Vasus and the Adityas, O scorcher of foes, and the Sadhyas and hosts of kings adopt this religion. Practising without heedlessness the duties inculcated by that religion, they attain to heaven through those acts of theirs.'"

Footnotes

38:1 The Srutis declare that he who frightens others is frightened himself; while he who frightens not, is not himself frightened. The fruits won by a person correspond with his practices. Yudhishthira is, therefore, exhorted to take the sovereignty, for sovereignty, righteously exercised and without attachment, will crown him with bliss hereafter.

38:2 Naikam na chapare is explained by Nilakantha thus. Literally, this means that it is not that others do not (praise) ekam or contemplation," i.e., some there are that praise contemplation or meditation.

Section 22

Vaisampayana said, "After this, Arjuna once more addressed his eldest brother of unfading glory, viz., king Yudhishthira of cheerless heart, and said these words: 'O thou that art conversant with every kind of duty, having by the practice of Kshatriya duties obtained sovereignty that is so very difficult of acquisition, and having conquered all thy foes, why dost thou burn in grief? O king, as regards Kshatriyas, death in battle is regarded more meritorious for them than the performance of diverse sacrifices. It is so declared in the ordinance that lays down the duties of Kshatriyas. Penances and Renunciation are the duties of Brahmanas. Even this is the ordinance (affecting the two orders) about the next world. Indeed, O puissant one, death in battle is laid down for Kshatriyas. The duties of Kshatriyas are exceedingly fierce and are always connected with the use of weapons, and it has been laid down, O chief of the Bharatas, that they should, when the time comes, perish by weapons on the field of battle. The life of even a Brahmana, O king, that lives in the observance of Kshatriya duties, is not censurable, for Kshatriyas also have sprung from Brahmana. Neither Renunciation, nor Sacrifice, nor Penances, nor dependence on the wealth of others, O ruler of men, has been ordained for Kshatriyas. Thou art acquainted with all duties, and thou art of righteous soul, O bull of Bharata's race! Thou art a wise king, skilled in all acts. Thou canst distinguish what is right in this world from what is wrong. Casting off this cheerlessness by repentance, address thyself with a strong will to action. The heart of a Kshatriya especially is hard as thunder. Having by the exercise of Kshatriya duties vanquished thy foes and acquired empire without a thorn in its side, conquer thy soul, O ruler of men, and be engaged in the performance of sacrifices and the practice of charity. Indra himself, though a Brahmana, became a Kshatriya in his acts, and battled with his sinful kinsfolk for eight hundred and ten times. Those acts of his, O monarch, are adorable and worthy of praise. Through them he obtained, as we have heard, the chiefship of the gods. Do thou, therefore, O monarch, perform sacrifices with profuse presents even as Indra did, O ruler of men, and thereby free thyself from thy fever. Do not, O bull among Kshatriyas, grieve thus for what is past. They that have been slain have attained to the highest end, sanctified by weapons and agreeably to the ordinances of the Kshatriya religion. That which has happened was ordained to happen. Destiny, O tiger among kings, is incapable of being resisted.'"

Section 23

Vaisampayana said, "Thus addressed by Arjuna of curly hair, the Kuru king born of Kunti remained speechless. Then the island-born (Vyasa) said these words.

"Vyasa said, 'The words of Arjuna, O amiable Yudhishthira, are true. The highest religion, as declared by the scriptures, depends on the duties of domesticity. Thou art acquainted with all duties. Do thou then duly practise the duties prescribed for thee (viz., the duties of domesticity). A life of retirement in the woods, casting off the duties of domesticity, has not been laid down for thee. The gods, Pitris, guests, and servants, all depend (for their sustenance) upon the person leading a life of domesticity. Do thou then support all these, O lord of the earth! Birds and animals and various other creatures, O ruler of men, are supported by men leading domestic lives. He, therefore, that belongs to that mode of life is superior (to all others). A life of domesticity is the most difficult of all the four modes of life. Do thou practise that mode of life then, O Partha, which is difficult of being practised by persons of unrestrained sense. Thou hast a good knowledge of all the Vedas. Thou hast earned great ascetic merit. It behoveth thee, therefore, to bear like an ox the burthen of thy ancestral kingdom. Penances, sacrifices, forgiveness, learning, mendicancy, keeping the senses under control, contemplation, living in solitude, contentment, and knowledge (of Brahma), should, O king, be striven after by Brahmanas to the best of their ability for the attainment of success. I shall now tell thee the duties of Kshatriyas. They are not unknown to thee. Sacrifice, learning, exertion, ambition, wielding 'the rod of punishment,' fierceness, protection of subjects., knowledge of the Vedas, practise of all kinds of penances, goodness of conduct, acquisition of wealth, and gifts to deserving persons,--these, O king, well performed and acquired by persons of the royal order, secure for them both this world and the next, as heard by us. Amongst these, O son of Kunti, wielding the rod of chastisement has been said to be the foremost. Strength must always reside in a Kshatriya, and upon strength depends chastisement. Those duties that I have mentioned are, O king, the principal ones for Kshatriyas and contribute greatly to their success. Vrihaspati, in this connection, sang this verse: 'Like a snake devouring a mouse, the Earth devours a king that is inclined to peace and a Brahmana that is exceedingly attached to a life of domesticity.' It is heard again that the royal sage Sudyumna, only by wielding the rod of chastisement, obtained the highest success, like Daksha himself, the son of Prachetas.'

Yudhishthira said, 'O holy one, by what acts did Sudyumna, that lord of the earth, obtain the highest success? I desire to hear the history of that king!'

"Vyasa said, 'In this connection is cited this old history. There were two brothers, viz., Sankha and Likhita, of rigid vows. The two brothers had two separate dwellings both of which were beautiful. Situate by the bank of the stream called Vahuda, both of those residences were adorned with trees that were always burthened with flowers and fruits. Once on a time Likhita came to the residence of his brother Sankha. At that time, however, Sankha had gone out of his asylum on no fixed purpose. Arrived at the asylum of his brother, Likhita plucked many ripe fruits. Obtaining them the regenerate Likhita began to eat them without any qualms of conscience. While still employed in the act of eating, Sankha came back to his retreat. Beholding him eating, Sankha addressed his brother, saying, 'Whence have these fruits been obtained and for what reason art thou eating them?' Approaching his elder brother and saluting him, Likhita smilingly replied, saying, 'I have taken them even from this retreat.' Filled with great rage, Sankha said unto him, 'Thou hast committed theft by thyself taking these fruits. Go and approaching the king confess to him what thou hast done. Tell him, O best of kings, I have committed the offence of approaching what was not given to me. Knowing me for a thief and observing the duty of thy order, do thou soon inflict upon me, O ruler of men, the punishment of a thief.' Thus addressed, the highly blessed Likhita of rigid vows, at the command of his brother, proceeded to king Sudyumna. Hearing from his gate-keepers that Likhita had come, king Sudyumna, with his counsellors, advanced (for receiving the sage). Meeting him, the king addressed that foremost of all persons conversant with duties, saying, 'Tell me, O revered one, the reason of thy coming. Regard it as already accomplished.' Thus questioned, that regenerate sage said unto Sudyumna, 'Do thou promise first that thou wilt achieve it. It will then behove thee, after hearing me, to accomplish that promise. O bull among men, I ate some fruits that had not been given me by my elder brother. Do thou, O monarch, punish me for it without delay.' Sudyumna answered, 'If the king be regarded as competent to wield the rod of chastisement, he should be regarded, O bull among Brahmanas, as equally competent to pardon. Purified in respect of thy act, O thou of high vows, consider thyself as pardoned. Tell me now what other wishes thou hast. I shall certainly accomplish those commands of thine!'

"Vyasa continued, 'Thus honoured by the high-souled king, the regenerate sage Likhita, however, did not solicit him for any other favour. Then that ruler of the earth caused the two hands of the high-souled Likhita to be cut off, whereupon the latter, bearing the punishment, went away. Returning to his brother Sankha, Likhita, in great affection, said, 'It behoveth thee now to pardon this wretch that hath been duly punished (for what he did).' Sankha said, I am not angry with thee, nor hast thou injured me, O foremost of all persons conversant with duties. Thy virtue, however, had suffered a shock. I have rescued thee from that plight. Proceed without delay to the river Vahuda and gratify duly, with oblations of water, the gods, Rishis and the Pitris, and never again set thy heart on sin.' Hearing these words of Sankha, Likhita performed his ablutions in the sacred stream and set about for commencing the water-rite. Upon this, two hands, resembling two lotuses, appeared at the extremities of his stumps. Filled with wonder he came back to his brother and showed him the two hands. Sankha said unto him, 'All this has been accomplished by me through my penances. Do not be surprised at it. Providence hath been the instrument here.' Likhita answered, 'O thou of great splendour, why didst thou not purify me at first, when, O best of regenerate ones, such was the energy of thy penances?' Sankha, said, 'I should not have acted otherwise. I am not thy chastiser. The ruler (who has punished thee) has been himself purified, as also thyself, along with the Pitris!'

"Vyasa continued, 'That king, O eldest son of Pandu, became eminent by this act and obtained the highest success like the lord Daksha himself! Even this is the duty of Kshatriyas, viz., the ruling of subjects. Any other, O monarch, would be regarded as a wrong path for them. Do not give way to grief. O best of all persons conversant with duty, listen to the beneficial words of this thy brother. Wielding the rod of chastisement, O king, is the duty of kings and not the shaving of the head.'"

Footnotes

40:1 Literally, the absence of contentment with present prosperity.

Section 24

Vaisampayana said, "Once more the great sage Krishna-Dwaipayana said these words unto Ajatasatru, the son of Kunti: 'Let these great car-warriors of abundant energy of mind, O monarch, let these brothers of thine, O Yudhishthira, the chief of the Bharatas, obtain those wishes of theirs that they cherished while dwelling in the woods. Rule thou the earth, O son of Pritha, like (another) Yayati, the son of Nahusha. Before now misery was yours while ye dwelt in the woods in the observance of ascetic penances. That misery is ended, O tiger among men! Enjoy happiness, therefore, for some time. Having O Bharata, earned and enjoyed religious merit and wealth and pleasure for some time with thy brothers, thou mayst then, O king, retire into the woods. Be freed first, O Bharata, from the debt thou owest to persons that may beg of thee, to the Pitris, and to the gods. Thou mayst then, O son of Kunti, practise all the other modes of life (that come afterwards). Do thou, O son of Kuru's race, perform the sacrifices of Sarvamedha and Aswamedha. Thou shalt then attain, O monarch, to the highest end hereafter. Installing thy brothers also in great sacrifices with plentiful presents (to the Brahmanas), thou shalt, O son of Pandu, acquire great fame. There is a saying, O tiger among men and best of the Kurus! Listen to it, for by acting according to it, O king, thou shalt not swerve from virtue. Those men only, O Yudhishthira, whose practices resemble those of robbers, cause a king by their counsels to take to a career of war and victory. That king who, guided by considerations of place and time and moved by an understanding dependent on the scriptures, pardons even a number of robbers, incurs no sin. That king who, realising his tribute of a sixth, doth not protect his kingdom, taketh a fourth part of the sins of his kingdom. Listen also to that by which a king may not swerve from virtue. By transgressing the scriptures (one incurs sill), while by obeying them one may live fearlessly. That king who, guided by an understanding based upon the scriptures and disregarding lust and wrath, behaves impartially, like a father, towards all his subjects, never incurs sin. O thou of great splendour, if a king, afflicted by destiny, fails to accomplish an act which he should, such failure would not be called a trespass. By force and policy should the king put down his foes. He must not suffer sin to be perpetrated in his kingdom but should cause virtue to be practised. Brave men, those that are respectable in their practices, they that are virtuous in their acts, they that are possessed of learning, O Yudhishthira, Brahmanas conversant with Vedic texts and rites, and men of wealth, should especially be protected. In determining suits and accomplishing religious acts, they that are possessed of great learning should alone be employed. A prudent king will never repose his confidence upon one individual, however accomplished. That king who does not protect his subjects, whose passions are ungovernable, who is full of vanity, who is stained with haughtiness and malice, incurs sin and earns the reproach of tyranny. If the subjects of a king, O monarch, waste away from want of protection and are afflicted by the gods and ground down by robbers, the sin of all this stains the king himself. There is no sin, O Yudhishthira, in doing an act with heartiness, after full deliberation, and consultation with men capable of offering good advice. Our tasks fail or succeed through destiny. If exertion, however, be applied, sin would not touch the king. I shall recite to thee, O tiger among kings, the story of what happened to an ancient king of the name of Hayagriva, O son of Pandu,--the story, viz., of the heroic Hayagriva of unstained deeds, who after having slain a large number of his foes in battle, was himself defeated and slain while without a follower by his side. Having achieved all that should be done for keeping foes under check and adopted all those foremost of means by which men may be protected. Hayagriva acquired great fame from the battles he fought and is now enjoying great bliss in heaven. Mangled by robbers with weapons, boldly fighting with them, and casting off his life in battle, the high-souled Hayagriva, ever attentive to his (kingly) duties, achieved the object of his life and is now enjoying great bliss in heaven. The bow was his (sacrificial) stake and the bowstring was the cord for tying the victims. Shafts constituted the smaller ladle and the sword the large one, and blood was the clarified butter that he poured. The car was the altar and the wrath he felt in battle was the fire, and the four foremost of steeds yoked unto his vehicle were the four Hotris. Having poured upon that sacrificial fire his foes as libations and then his own life-breaths at the completion of the sacrifice, that vigorous lion among kings, viz., Hayagriva, became freed from sin and is now sporting in the regions of the gods. Having protected his kingdom with policy and intelligence, the high-souled Hayagriva of resigned self and great strength of mind and accustomed to the performance of sacrifices filled all the worlds with his fame and is now sporting in the region of the gods. Having obtained the merit dependent on the performance of sacrifices as also every kind of merit that is connected with human affairs, he wielded the rod of chastisement and ruled the Earth with vigour and without pride. For this the virtuous and high-souled Hayagriva is sporting in the region of the gods. Possessed of learning, practising renunciation, actuated by faith, and full of gratitude, that king, having performed diverse acts, left this world of men and won the regions that are reserved for the intelligent and the wise and those that are of approved usages and behaviour and prepared to cast off their lives in battle. Having studied the Vedas well and the other scriptures also, having ruled his kingdom properly and caused all the four orders to adhere to their respective duties, the high-souled Hayagriva is sporting in joy the regions of the gods. Having won many battles and cherished his subjects, having drunk the Soma juice in sacrifices and gratified the foremost of Brahmanas with presents and judiciously wielded the rod of chastisement over those placed under his sway and at last cast off his life in battle, that king is living happily in heaven. His life was worthy of every praise. Learned and honest men applaud it, deserving as it is of every applause. Having won heaven and acquired the regions reserved for heroes, that high-souled monarch of virtuous deeds became crowned with success.'

Footnotes

43:1 Adadana is explained as a robber or one who forcibly takes other people's property. Some texts read nareswarah. The sense should remain unaltered.

43:2 Manu also mentions a sixth of the produce as the king's share.

Section 25

Vaisampayana said, "Hearing the words of the Island-born Rishi and seeing Dhananjaya angry, Yudhishthira, the son of Kunti, saluted Vyasa and made the following answer.

"Yudhishthira said, 'This earthly sovereignty and the diverse enjoyments (appertaining thereto) fail to give any joy to my heart. On the other hand, this poignant grief (consequent upon the loss of my kinsmen) is eating away its core. Hearing the lamentations of these women who have lost their heroic husbands and children, I fail to attain peace, O sage!'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed, the virtuous Vyasa that foremost of all persons conversant with Yoga, possessed of great wisdom and intimately acquainted with the Vedas, said unto Yudhisthira (the following words).

"Vyasa said, 'No man can acquire anything by his own acts or by sacrifices and worship. No man can give anything to a fellow man. Man acquires everything through Time. The Supreme Ordainer has made the course of Time the means of acquisition. By mere intelligence or study of the scriptures, men, if Time be unfavourable, cannot acquire any earthly possession. Sometimes an ignorant fool may succeed in winning wealth. Time is the efficacious means for the accomplishment of all acts. During times of adversity, neither science, nor incantations, nor drugs, yield any fruits. In times, however, of prosperity, those very things, properly applied, become efficacious and bear success. By Time the winds blow violently: by Time the clouds become rain-charged; by Time tanks become adorned with lotuses of different kinds; by Time trees in the forest become decked with flowers. By Time nights become dark or lighted. By Time the Moon becomes full. If the Time for it does not come, trees do not bear flowers and fruits. If the Time for it does not come, the currents of rivers do not become fierce. Birds and snakes and deer and elephants and other animals never become excited when the Time for it does not come. If the Time for it does not come, women do not conceive. It is with Time that winter, and summer, and the rainy season come. If the Time for it does not come, no one is born and no one dies. If the Time does not come, the infant does not acquire power of speech. If the Time does not come, one does not acquire youth. It is with Time that the seed sown puts forth its sprouts. If the Time does not come, the Sun does not appear above the horizon, nor, when the Time for it does not come, does he repair to the Asta hills. If the Time for it does not come, the Moon does not wax nor wane, nor the ocean, with its high billows, rise and ebb. In this connection is instanced the old story recited, O Yudhishthira, by king Senajit in grief. The irresistible course of Time affects all mortals. All earthly things, ripened by Time, suffer destruction. Some, O king, slay some men. The slayers, again, are slain by others. This is the language of the world. Really, however, no one stays and no one is slain. Some one thinks men slay (their fellow-men). Another thinks men do not slay. The truth is that the birth and destruction of all creatures have been ordained to happen in consequence of their very nature. Upon the loss of one's wealth or the death of one's wife or son or sire, one cries out, saying 'Alas, what grief!' and dwelling upon that sorrow always enhances it. Why do you, like a foolish person, indulge in grief? Why do you grieve for them that are subject to grief? Behold, grief is increased by indulgence as fear is by yielding to. This body even is not mine. Nothing in this earth is mine. Or, the things of this earth belong as much to others as to me. The wise, seeing, this, do not suffer themselves to be deluded. There are thousands of causes for sorrow, and hundreds of causes for joy. These every day affect the ignorant only, but not him that is wise. These, in course of Time. become objects of affection or aversion, and appearing as bliss or woe revolve (as if in a wheel) for affecting living creatures. There is only sorrow in this world but no happiness. It is for this that sorrow only is felt. Indeed, sorrow springs from that affliction called desire, and happiness springs from the affliction called sorrow. Sorrow comes after happiness, and happiness after sorrow. One does not always suffer sorrow or always enjoy happiness. Happiness always ends in sorrow, and sometimes proceeds from sorrow itself. He, therefore, that desires eternal happiness must abandon both. When sorrow must arise upon the expiration of happiness, and happiness upon the expiration of sorrow, one should, for that, cast off, like a (snake-bit) limb of one's body, that from which one experiences sorrow or that heart-burning which is nurtured by sorrow or that which is the root of his anxiety. Be it happiness or sorrow, be it agreeable or disagreeable, whatever comes should be borne with an unaffected heart. O amiable one, if thou abstainest, in even a slight measure, from doing what is agreeable to your wives and children, thou shalt then know who is whose and why so and for what. They that are highly stupid and they that are masters of their souls enjoy happiness here. They however, that occupy an intermediate place suffer misery. This, O Yudhishthira, is what Senajit of great wisdom said, that person who was conversant with what is good or bad in this world, with duties, and with happiness and misery. He who is grieved at other people's griefs can never be happy. There is no end of grief, and grief arises from happiness itself. Happiness and misery, prosperity and adversity, gain and loss, death and life, in their turn, wait upon all creatures. For this reason the wise man of tranquil soul should neither be elated with joy nor be depressed with sorrow. To be engaged in battle has been said to be the Sacrifice for a king; a due observance of the science of chastisement is his Yoga; and the gift of wealth in sacrifices in the form of Dakshina is his Renunciation. All these should be regarded as acts that sanctify him. By governing the kingdom with intelligence and policy, casting off pride, performing sacrifices, and looking at everything and all persons with kindness and impartiality, a high-souled king, after death, sports in the region of the gods. By winning battles, protecting his kingdom, drinking the Soma juice, advancing his subjects, wielding judiciously the rod of Chastisement, and casting off his body at last in fight, a king enjoys happiness in heaven. Having studied all the Vedas and the other scriptures duty, having protected the kingdom properly, and having caused all the four orders to adhere to their respective duties, a king becomes sanctified and finally sports in heaven. He is the best of kings whose conduct, even after his death, is applauded by the inhabitants of city and country and by his counsellors and friends."

Footnotes

44:1 Santyakatatma is explained by Nilakantha as without pride or resigned self.

44:2 Yoga is explained as vigour in action, nyasa as the abandonment of pride.

45:1 And that have, by their death, escaped from all grief.

46:1 Murcchitah is explained by Nilakantha as Vardhitah.

Section 26

Vaisampayana said, "In this connection, the high-souled Yudhishthira said unto Arjuna these words fraught with reason. 'Thou thinkest, O Partha, that there is nothing superior to wealth, and that the poor man can neither have heaven, nor happiness, nor the acquisition of his wishes. This, however, is not true. Many persons are seen that have been crowned with success through sacrifice in the shape of Vedic study. Many sages are seen by devotion to penances to have acquired eternal regions of bliss. They, O Dhananjaya, who always observe the practices of the Rishis by betaking themselves to Brahmacharya and who become acquainted with all duties, are regarded by the gods as Brahmanas. O Dhananjaya, thou shouldst always regard those Rishis that are devoted to the study of the Vedas and those that are devoted to the pursuit of true knowledge as persons that are truly virtuous. O son of Pandu, all our acts depend upon those that are devoted to the acquisition of true knowledge. We know this to be the opinion of the Vaikhanasas, O puissant one! The Ajas, the Prishnis, the Sikatas, O Bharata, the Arunas, and the Kitavas, have all gone to heaven through the merit of Vedic study. By performing those acts, O Dhananjaya, that are indicated in the Vedas, viz., battle, study of the Vedas, sacrifices, the restraint of passion that is so difficult, one goes to heaven by the southern path of the Sun (Dakshinayana). I have, before this, told thee that those very regions belong to persons that are observant of (Vedic) acts. Thou shalt see, however, that the northern path (Uttarayana) is travelled by those that are devoted to Yoga penances. Those eternal and bright regions to which that path leads belong to men of Yoga. Of these two, the northern path is much applauded by those conversant with the Puranas. Thou shouldst know that one acquires heaven through contentment. From contentment springs great happiness. There is nothing higher than contentment. Unto the Yogin who has controlled wrath and joy, contentment is his high praise and success. In this connection is cited the discourse by Yayati of old. Listening to that discourse one may succeed in withdrawing all his desires like a tortoise drawing in all his limbs. When one cherishes no fear of anything, when one is not feared by anything, when one cherishes no desire, when one bears no hate, then is one said to have attained to the state of Brahma. When one does not bear sinfully towards any creature, in act, thought, or word, one is then said to have attained to Brahma. When one has controlled his pride and folly, and withdrawn himself from all attachments, it is then that that pious man of irradiated soul becomes fit for attaining to that salvation which consists in the annihilation of separate existence. Listen now to me with concentrated attention, O son of Pritha, as I say it unto thee. Some desire virtue; some, good conduct; and some wealth. One may desire wealth (as a means for the acquisition of virtue). The abandonment, however, of such desire would be better for him. There are many faults attached to wealth and consequently to those religious acts that are performed with wealth. We have seen it with our own eyes. It behoveth thee also to see this. He that desires wealth finds it very difficult to abandon that which should by every means be abandoned. Good deeds are very rare in those that amass riches. It is said that wealth can never be acquired without injuring others, and that, when earned, it brings numerous troubles. A person of narrow heart, setting at naught the fear of repentance, commits acts of aggression towards others, tempted by even a little wealth, unconscious all the while of the sin of Brahmanicide that he incurs by his acts. Obtaining wealth which is so difficult of acquisition, one burns with grief if one has to give a portion of it to one's servants,--with grief, that is, which is equal to what one would feet if one is actually robbed by depredators. If, on the other hand, one does not part with one's wealth, obloquy becomes one's share. One, however, that has no wealth, never becomes the subject of censure. Withdrawn from all attachments, such a person can become happy in all respects by supporting life upon what little he may obtain as alms. No one, however, can be happy by the acquisition of wealth. In this connection certain verses relating to sacrifices are recited by persons conversant with ancient scriptures. Wealth was created by the Creator for the sake of sacrifices, and man was created by him for protecting that wealth and performing sacrifices. For this, all wealth should be applied to sacrifices. It is not proper that it should be spent for the gratification of desire of enjoyment. The Creator then confers wealth upon mortals for the sake of sacrifices. Know this, O son of Kunti, thou that art the foremost of all wealthy persons! It is for this that the wise think that wealth, without doubt, is nobody's on earth. One should perform sacrifices with it and give it away with a trustful heart. One should spend (in gift) what one has acquired, and not waste or spend it in gratifying one's desire of enjoyment. What use is there in amassing wealth when such proper objects exist in which to spend it? Those persons of little understanding that give away (wealth) unto men that have swerved from the duties of their order, have to subsist hereafter for a hundred years on ordure and dirt. That men give unto the undeserving and refrain from giving unto the deserving is due to inability to discriminate between the deserving and the undeserving. For this reason the practice of even the virtue of charity is difficult. These are the two faults connected with wealth even when acquired, viz., gift to an undeserving person and abstaining from giving unto him that is deserving.'"

Footnotes

47:1 True knowledge is knowledge of Brahma. What is said here is that our conduct (acts) should be framed according to the opinion of persons possessed of such knowledge.

48:1 What the poet says here is this: it is better not to wish for or covet wealth as a means for the performance of sacrifices than to covet it for performing sacrifices. A poor man will act better by not performing sacrifices at all than by performing them with wealth acquired by the usual means.

Section 27

"Yudhishthira said, 'In consequence of the fall Abhimanyu of tender years, of the sons of Draupadi, of Dhrishtadyumna, of Virata, of king Drupada, of Vasusena conversant with every duty, of the royal Dhrishtaketu, and of diverse other kings hailing from diverse regions, in battle, grief does not forsake my wretched self that am a slayer of kinsmen. Indeed, I am inordinately covetous of kingdom and am an exterminator of my own race. He upon whose breast and limbs I used to roll in sport, alas, that Ganga's son has been slain by me in battle through lust of sovereignty. When I beheld that lion among men, viz., our grandsire, assailed by Sikhandin and trembling and reeling in consequence of Partha's shafts that resembled thunder-bolts in energy, when I beheld his tall form pierced all over with blazing arrows and himself become weak like an aged lion, my heart was deeply pained. When I beheld that afflictor of hostile cars reel like a mountain summit and fall down strengthless on the terrace of his own vehicle with his face turned towards the east, my senses were stupefied. That scion of Kuru's race who with bow and shaft in hand had contended in fierce battle for many days with Rama himself of Bhrigu's line on the field sanctified by Kuru, that son of Ganga, that hero, who, at Baranasi, for the sake of brides, had, on a single car, challenged to battle the assembled Kshatriyas of the world, he who had burnt by the energy of his weapons that irresistible and foremost of kings, viz., Ugrayudha, alas, that hero has been caused by me to be slain in battle. Knowing full well that Sikhandin the prince of Panchala was his destroyer, that hero still refrained from slaying the prince with his shafts. Alas, such a magnanimous warrior was slain by Arjuna. O best of sages, at that moment when I beheld the grandsire stretched on the earth and covered with blood, a violent fever afflicted my heart. He who had protected and reared us when we were children, alas, he was caused to be slain by my sinful self that am covetous of kingdom, that am a slayer of reverend seniors, and a perfect fool, for the sake of sovereignty that would last but a few days. Our preceptor, the great archer Drona, adored by all the kings, was approached by me and addressed falsely in respect of his son. The memory of that act of mine is burning all my limbs. The preceptor said unto me, 'Tell me truly, O king, whether my son liveth still. Expecting truth from me, the Brahmana asked me of all others. By silently uttering the word elephant, I behaved falsely towards him. Sinful that I am exceedingly covetous of kingdom, and a slayer of my reverend seniors, I behaved even thus towards my preceptor in battle, throwing off the garb of truth (which I was believed to wear), for I said unto him that Aswatthaman had been killed when, in fact, an elephant of that name had been slain. To what regions shall I go (thereafter), having perpetrated such infamous deeds? I caused also my eldest brother Karna to be slain, that terrible warrior who never retreated from battle. Who is there more sinful than I? Through covetousness I caused Abhimanyu of tender years, that hero who resembled a lion born in the hills, to penetrate into the array that was protected by Drona himself. I am like one guilty of infanticide. Sinful as I am, I have not since then, been able to look Arjuna or the lotus-eyed Krishna in the face. I grieve also few Draupadi who is bereft of her five sons like the Earth bereft of her five mountains. I am a great offender, a great sinner, and a destroyer of the earth! Without rising from this seat that I now occupy, I will weaken my body (by starvation) and meet with death. Know me who am the slayer of my preceptor as one that has sat down here in the observance of the Praya vow. An exterminator of my race, I must do so in order that I may not he reborn in any of other orders of beings! I shall forgo all food and drink, and without moving from this place, O great ascetic, shall dry up my life-breaths that are so dear. I pray you with humility, grant me permission in this and go whithersoever you please. Let every one grant me permission. I shall cast off this body of mine.'

Vaisampayana continued, "Restraining Pritha's son who, stupefied by sorrow on account of his kinsmen, uttered such words, Vyasa, that best of ascetics, spoke as follows, first telling him, 'This can not be!'

"Vyasa said, 'It behoveth thee not, O monarch, to indulge in such poignant grief. I shall repeat what I have once said. All this is Destiny, O puissant one! Without doubt, all creatures that are born display at first a union (of diverse materials and forces). Dissolution. however, overtakes them at the end. Like bubbles in the water they rise and disappear. All things massed together are sure to crumble away and all things that rise must fall down. Union ends in dissolution and life ends in death. Idleness, though temporarily agreeable, ends in misery, and labour with skill, though temporarily painful, ends in happiness. Affluence, Prosperity, Modesty, Contentment, and Fame dwell in labour and skill but not in idleness. Friends are not competent to bestow happiness, nor foes competent to inflict misery. Similarly wisdom does not bring wealth nor does wealth bring happiness. Since, O son of Kunti, thou hast been created by the Maker to engage thyself in Work. Success springs from Work. Thou art not fit, O king, to avoid Work.'"

Footnotes

50:1 The. meaning is that I must undergo such a severe penance in order that in order that in my next life I may not be born as an inferior animal but succeed in taking birth among men.

Section 28

Vaisampayana said, "Vyasa then dispelled the grief of the eldest son of Pandu., who, burning with sorrow on account of the slaughter of his kinsmen, had resolved to make an end of himself."

Vyasa said, 'In this connection is cited the old story, O tiger among men, that is known by the name of Asma's discourse. Listen to it, O Yudhishthira! Janaka the ruler of the Videhas, O king, filled with sorrow and grief, questioned a wise Brahmana of the name of Asma for the resolution of his doubts.'

"Janaka said, 'How should a man desirous of his own good behave upon occasions of the accession and the destruction of both kinsmen and wealth?'

"Asma said, 'Immediately after the formation of a man's body, joys and griefs attach themselves to it. Although there is a possibility of either of the two overtaking the person, yet whichever actually overtakes him quickly robs him of his reason like the wind driving away gathering clouds. (In times of prosperity) one thinks in this strain, viz., 'I am of high birth! I can do whatever I like!--I am not an ordinary man!' His mind becomes soaked with such triple vanity. Addicted to all earthly enjoyments, he begins to waste the wealth hoarded by his ancestors. Impoverished in course of time, he regards the appropriation of what belongs to others as even laudable.

Like a hunter piercing a deer with his shafts, the king then punishes that wicked wight that robber of other people's possessions, that transgressor of law and rule. Without attaining to a hundred years (the usual period of human life), such men scarcely live beyond twenty or thirty years. Carefully observing the behaviour of all creatures, a king should, by the exercise of his intelligence, apply remedies for alleviating the great sorrows of his subjects. The causes of all mental sorrow are two, viz., delusion of the mind and the accession of distress. No third cause exists. All these diverse kinds of woe as also those arising from attachment to earthly enjoyments, that overtake man, are even such. Decrepitude and Death, like a pair of wolves, devour all creatures, strong or weak, short or tall. No man can escape decrepitude and death, not even the subjugator of the whole earth girt by the sea. Be it happiness or be it sorrow that comes upon creatures., it should be enjoyed or borne without elation or depression. There is no method of escape from them. The evils of life, O king, overtake one in early or middle or old age. They can never he avoided, while those (sources of bliss) that are coveted never come. The absence, of what is agreeable, the presence of what is disagreeable, good and evil, bliss and woe, follow Destiny. Similarly, the birth of creatures and their death, and the accessions of gain and loss, are all pre-ordained. Even as scent, colour, taste, and touch spring naturally, happiness and misery arise from what has been pre-ordained. Seats and beds and vehicles, prosperity and drink and food, ever approach leaving creatures according to Time's course. Physicians even get ill. The strong become weak. They that are in the enjoyment of prosperity lose all and become indigent. The course of Time is very wonderful. High birth, health, beauty, prosperity, and objects of enjoyment, are all won through Destiny. The indigent, although they may not desire it, have many children. The affluent again are seen to be childless. Wonderful is the course of Destiny. The evils caused by disease, fire, water, weapons, hunger, poison, fever, and death, and falls from high places, overtake a man according to the Destiny under which he is born. It is seen in this world that somebody without sinning, suffers diverse ills, while another, having sinned, is not borne down by the weight of calamity. It is seen that somebody in the enjoyment of wealth perishes in youth; while some one that is poor drags on his existence, borne down by decrepitude, for a hundred years. One borne in an ignoble race may have a very long life, while one sprung from a noble line perishes soon like an insect. In this world, it is very common that persons in affluent circumstances have no appetite, while they that are indigent can digest chips of wood. Impelled by destiny, whatever sins the man of wicked soul, discontented with his condition, commits, saying, 'I am the doer,' he regards to be all for his good. Hunting, dice, women, wine, brawls, these are censured by the wise. Many persons, however, possessed of even extensive knowledge of the scriptures are seen to be addicted to them. Objects, whether coveted or otherwise, come upon creatures in consequence of Time's course. No other cause can be traced. Air, space, fire, moon, sun, day, night, the luminous bodies (in the firmament), rivers, and mountains,--who makes them and who supports them? Cold, and heat, and rain, come one after another in consequence of Time's course. It is even so, O bull among men, with the happiness and the misery of mankind. Neither medicines, nor incantations, can rescue the man assailed by decrepitude or overtaken by death. As two logs of wood floating on the great ocean, come together and are again (when the time comes) separated, even so creatures come together and are again (when the time comes) separated. Time acts equally towards those men that (are in affluent circumstances and that) enjoy the pleasures of song and dance in the company of women and those helpless men that live upon the food that others supply. In this world a thousand kinds of relationship are contracted, such as mother and father and son and wife. In reality, however, whose are they and whose are we? No one can become anyone's own, nor can anyone become anybody else's own. Our union herewith wives and kinsfolk and well-wishers is like that of travellers at a road-side inn. Where am I? Where shall go? Who am I? How come I here! What for and whom I grieve? Reflecting on these questions one obtains tranquillity. Life and its environments are constantly revolving like a wheel, and the companionship of those that are dear is transitory. The union with brother, mother, father, and friend is like that of travellers in an inn. Men of knowledge behold, as if with corporeal eyes, the next world that is unseen. Without disregarding the scriptures, one desirous of knowledge should have faith. One possessed of knowledge should perform the rites laid down in respect of the Pitris and the gods, practise all religious duties, perform sacrifices, judiciously pursue virtue, profit, and pleasure. Alas, no one understands that the world is sinking on the ocean of Time that is so very deep and that is infested with those huge crocodiles called decrepitude and death. Many physicians may be seen afflicted with all the members of their families, although they have carefully studied the science of Medicine. Taking bitters and diverse kinds of oily drugs, these succeed not in escaping death, like ocean in transcending its continents. Men well-versed in chemistry, notwithstanding chemical compounds applied judiciously, are seen to be broken down by decrepitude like trees broken down by elephants. Similarly, persons possessed of ascetic merit, devoted to study of the Vedas, practising charity, and frequently performing sacrifices, succeed not in escaping decrepitude and death. As regards all creatures that have taken birth, neither years, nor months, nor fortnights, nor days, nor nights, that have once passed, do ever return. Man, whose existence is so transitory, is forced, in course of Time, whether he will or not, to come upon this inevitable and broad path that has to be trodden by every creature. Whether the body springs from the creature or the creature springs from the body, one's union however, with wives and other friends is like that of travellers in an inn. one cannot obtain a lasting companionship with anyone. One cannot obtain such companionship with one's own body. How then it can be had with anyone else? Where, O king, is thy sire today and where thy grandsire? Thou beholdst them not today and they do not behold thee. O sinless one! No person can see either heaven or hell. The scriptures, however, are the eyes of the virtuous. O king, frame thy conduct according to the scriptures. What pure heart, one should practise first the vow of Brahmacharya and then beget children and then perform sacrifices, for paying off the debt one owes to the Pitris, the gods, and men. Performing sacrifices and engaged in procreating (children), after having first observed the vow of Brahmacharya, one who bath wisdom for his eyes, casting off all anxiety of heart, should pay court to heaven, this world, and his own soul. That king bent upon the practice of virtue who strives judiciously for acquiring Heaven and Earth and who takes of earthly goods just what is ordained (as the king's share) in the scriptures, wins a reputation that spread over all the worlds and among all creatures, mobile and immobile. The ruler of the Videhas, of clear understanding, having heard these words full of reason, become freed from grief, and taking Asma's leave proceeded towards his abode, O thou of unfading glory, cast off thy grief and rise up. Thou art equal to Sakra himself. Suffer thy soul to be gladdened. The earth has been won by thee in the exercise of Kshatriya duties. Enjoy her, O son of Kunti, and do not disregard my words.'"

Footnotes

51:1 Even such i.e., spring from such causes.

51:2 Man covets freedom from decay and immortality, but instead of obtaining what he covets for, decay and death become his portion on Earth.

51:3 i.e., these appear and disappear in the course of Time.

52:1 Literally, the science of Life.

53:1 This inevitable and broad path is the path of Life. What is said here is that every creature is subject to birth.

53:2 The first line of this verse refers to the disputed question of whether the body exists independent of life, or the creature exists independent of the body. This is much disputed by Hindu philosophers. The gross body may be dissolved, but the linga sarira (composed of the subtlest elements) exists as a cause for the unborn Soul. This is maintained by many.

53:3 Param here is explained by Nilakantha as Paramatma. Pay court i.e., seek to obtain and enjoy them.

Section 29

Vaisampayana said, "The foremost of kings, viz., Yudhishthira the son of Dharma, still remaining speechless, Pandu's son Arjuna addressed Krishna and spoke as follows:

"Arjuna said, 'This scorcher of foes, viz., Dharma's son, is burning with grief on account of his (slaughtered) kinsfolk. Comfort him, O Madhava I Once more, O Janardana, all of us have fallen into great danger. It behoveth thee! O mighty-armed one, to dispel his grief.'"

Vaisampayana continued, "Thus addressed by the high-souled Arjuna, the lotus-eyed Govinda of unfading glory turned his face towards the king. Kesava could not by any means be disregarded by Yudhishthira. From the earliest years Govinda was dearer to Yudhishthira than Arjuna himself. Taking up the king's hand adorned with sandal-paste and looking like a column of marble, the mighty-armed Saurin began to speak, gladdening (the hearts of all who listened to him). His face, adorned with teeth and eyes that were very beautiful, shone brightly like a full-blown lotus at sunrise.

"Vasudeva said, "Do not, O tiger among men, indulge in such grief that emaciates thy body. They who have been slain in this battle will on no account be got back. Those Kshatriyas, O king, that have fallen in this great battle, are even, like objects that one acquires in one's dreams and that vanish when one awakes. All of them were heroes and ornaments of battle. They were vanquished while rushing with faces towards their foes. No one amongst them was slain with wounds on the back or while flying away. All of them, having contended with heroes in great battle and having cast off their life-breaths then, have, sanctified by weapons, proceeded to heaven. It behoveth thee not to grieve for them. Devoted to the duties of Kshatriyas, possessed of courage, perfectly conversant with the Vedas and their branches, all of them have attained to that blissful end which is obtainable by heroes. It behoveth thee not to grieve for them after hearing of those high-souled lords of the earth, of ancient days, that departed from this world. In this connection is cited the old discourse of Narada before Srinjaya when the latter was deeply afflicted with grief on account of the death of his son. (Narada said),--Subject to happiness and misery, myself, thyself and all creatures, O Srinjaya, shall have to die. What cause then is there for sorrow. Listen to me as I recite the great blessedness of (some) ancient king. Hear me with concentrated attention. Thou shalt then, O king, cast off thy grief. Listening to the story of those high-souled lords of the earth, abate thy sorrow. O, hear me as I recite their stories to thee in detail.

By listening to the charming and delightful history of those kings of ancient times, malignant stars may be propitiated and the period of one's life be increased. We hear, O Srinjaya, that there was a king of the name of Marutta who was the son of Avikshit. Even he fell a prey to death. The gods with Indra and Varuna and Vrihaspati at their head came to sacrifice, called Viswasrij, performed by that high-souled monarch. Challenging Sakra, the chief of the gods, that king vanquished him in battle. The learned Vrihaspati, from desire of doing good unto Indra, had refused to officiate at Marutta's sacrifice. Thereupon Samvarta, the younger brother of Vrihaspati, acceded to the king's request. During the rule of that king, O best of monarchs, the earth yielded crops without being tilled and was adorned with diverse kinds of ornaments. In the sacrifice of that king, the Viswedevas sat as courtiers, the Maruts acted as distributors (of food and presents) and the high-souled Sadhyas were also present. In that sacrifice of Marutta, the Maruts drank Soma. The sacrificial presents the king made surpassed (in value) those ever made by the gods, the Gandharvas, and men. When even that king, O Srinjaya, who transcended thee in religious merit, knowledge, renunciation, and affluence, and who was purer than thy son, felt a prey to death, do not grieve for thy son. There was another king of the name of Suhotra the son of Atithi. We hear, O Srinjaya, that even he fell a prey to death. During his rule, Maghavat showered gold for one whole year upon his kingdom. Obtaining that king for her lord, the earth became in reality (and not in name only as before) Vasumati. The rivers, during the sway of that king, bore golden tortoises, crabs, alligators, sharks, and porpoises, for the adorable Indra, O king, had showered these upon them. Beholding those golden fishes and sharks and tortoises in hundreds and thousands, Atithi's son became filled with wonder. Collecting that vast wealth of gold that covered the earth, Suhotra performed a sacrifice at Kurujangala and gave it away unto the Brahmanas, When that king, O Srinjaya, who transcended thee in the four attributes of religious merit, knowledge, renunciation, and affluence, and who was purer than thy son, felt a prey to death, do not grieve for thy son (that is dead). Thy son never performed a sacrifice and never made gifts. Knowing this, pacify thy mind and do not give away to grief. We hear also, O Srinjaya, that Vrihadratha the king of the Angas, fell a prey to death. He gave away I hundred thousand steeds. A hundred thousand maidens also, adorned with golden ornaments, he gave away as presents in a sacrifice he performed. A hundred thousand elephants also of the best breed, he gave away as presents in another sacrifice performed by him. A hundred millions also of bulls, adorned with golden chains, with thousands of kine accompanying them, he gave away as sacrificial presents. While the king of Anga performed his sacrifice by the hill called Vishnupada, Indra became intoxicated with the Soma he drank, and the Brahmanas with the presents they received. In the sacrifices, O monarch, numbering by hundreds, that this king performed of old, the presents he made far surpassed those ever made by the gods, the Gandharvas, and men. No other man was born, or will ever be born, that gave or will give away so much wealth as was given away by the king of the Angas in the seven sacrifices he performed, each of which was characterised by the consecration of the Soma. When, O Srinjaya, this Vrihadratha even, who was thy superior in the four attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear also, O Srinjaya, that Sivi, the son of Usinara, fell a prey to death. That king swayed the whole earth as one sways the leathern shield in his hand. Riding on a single car that proved victorious in every battle, king Sivi caused the whole earth to resound with the rattle of his wheels and subjugated all monarchs. Usinara's son Sivi gave away, in a sacrifice, all the kine and horses he had, both domestic and wild. The Creator himself thought that no one amongst the kings of the past or the future had or would have the ability to bear the burthen, O Srinjaya, that Usinara's son Sivi, that foremost of kings, that hero who was possessed of prowess equal to that of Indra himself, bore. Do not, therefore, grieve or thy son who never performed any sacrifice nor made any gift. Indeed, O Srinjaya, when Sivi, who was far superior to thee in the four attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Srinjaya, that the high-souled Bharata also, the son of Dushmanta and Sakuntala, who had a vast and well-filled treasury, fell a prey to death. Devoting three hundred horses unto the gods on the banks of the Yamuna, twenty on the banks of the Saraswati, and fourteen on the banks of Ganga, that king of great energy, in days of old, performed (in this order) a thousand Horse-sacrifices and a hundred Rajasuyas. No one amongst the kings of the earth can imitate the great deeds of Bharata, even as no man can, by the might of his arms, soar into the welkin. Erecting numerous sacrificial altars, he gave away innumerable horses and untold wealth unto the sage Kanwa. When even he, O Srinjaya, who was far superior to thee in the four attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Srinjaya, that Rama also, the son of Dasaratha, fell a prey to death. He always cherished his subjects as if they were the sons of his own loins. In his dominions there were no widows and none that was helpless. Indeed, Rama in governing his kingdom always acted like his father Dasaratha. The clouds, yielding showers season ably, caused the crops to grow abundantly. During the period of his rule, food was always abundant in his kingdom. No death occurred by drowning or by fire. As long as Rama governed it, there was no fear in his kingdom of any disease. Every man lived for a thousand years, and every man was blessed with a thousand children. During the period of Rama's sway, all men were whole and all men attained the fruition of their wishes. The very women did not quarrel with one another, what need then be said of the men? During his rule his subjects were always devoted to virtue. Contented, crowned with fruition in respect of all the objects of their desire, fearless, free, and wedded to the vow of truth, were all the people when Rama governed the kingdom. The trees always bore flowers and fruit and were subject to no accidents. Every cow yielded milk filling a drona to the brim. Having dwelt, in the observance of severe penances, for four and ten years in the woods, Rama performed ten Horse-sacrifices of great splendour and to them the freest access was given to all. Possessed of youth, of a dark complexion, with red eyes, he looked like the leader of an elephantine herd. With aims stretching down to his knees and of handsome face, his shoulders were like those of a lion and the might of his arms great. Ascending upon the throne of Ayodhya, he ruled for ten thousand and ten hundred years. When, he O Srinjaya, who transcended thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Srinjaya, that king Bhagiratha also died. In one of the sacrifices of that king, intoxicated with the Soma he had drunk, Indra, the adorable chastiser of Paka and the chief of the gods, vanquished, by putting forth the might of his arms, many thousands of Asuras. King Bhagiratha, in one of the sacrifices he performed, gave away a million of maidens adorned with ornaments of gold. Each of those maidens sat upon a car and unto each car were attached four steeds. With each car were a hundred elephants, all of the foremost breed and decked with chains of gold. Behind each elephant were a thousand steeds, and behind each steed a thousand kine, and behind each cow a thousand goats and sheep. (The river-goddess) Ganga, named (from before) Bhagirathi, sat upon the lap of this king dwelling near (her stream), and from this incident she came to be called Urvasi. The triple-coursed Ganga had agreed to be the daughter of Bhagiratha of Ikshvaku's race, that monarch ever engaged in the performance of sacrifices with presents in profusion unto the Brahmanas. When he, O Srinjaya, who transcended thee in respect of the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son. We hear, O Srinjaya, that the high-souled Dilipa also fell a prey to death. The Brahmanas love to recite his innumerable deeds. In one of his great sacrifices that king, with heart fully assenting, gave away the entire earth, abounding with wealth, unto the Brahmanas. In each sacrifice performed by him, the chief priest received as sacrificial fee a thousand elephants made of gold. In one of his sacrifices, the stake (set up for slaughtering the victims) was made of gold and looked exceedingly beautiful. Discharging the duties assigned to them, the gods having Sakra for their chief, used to seek the protection of that king. Upon that golden stake possessed of great effulgence and decked with a ring, six thousand Gods and Gandharvas danced in joy, and Viswavasu himself, in their midst played on his Vina the seven notes according to the rules that regulate their combinations. Such was the character of Viswavasu's music that every creature (whatever he might be) thought that the great Gandharva was playing to him alone. No other monarch could imitate this achievement of king Dilipa. The elephants of that king, intoxicated and adorned with housings of gold, used to lie down on the roads. Those men proceeded to heaven that succeeded in obtaining a sight even of the high-souled king Dilipa who was ever truthful in speech and whose bow could bear a hundred foes equal in energy to a hundred Anantas. These three sounds never ceased in Dilipa's abode, viz., the voice of Vedic recitations, the twang of bows, and cries of Let it be given. When he, O Srinjaya, who transcended thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. Yuvanaswa's son Mandhatri also, O Sanjaya, we have heard, fell a prey to death. The deities named Maruts extracted that child from his sire's stomach through one of its sides. Sprung from a quantity of clarified butter that had been sanctified by mantras (and that had by mistake been quaffed by his sire instead of his sire's spouse) Mandhatri was born in the stomach of the high-souled Yuvanaswa. Possessed of great prosperity, king Mandhatri conquered the three worlds. Beholding that child of celestial beauty lying on the lap of his sire, the God asked one another, 'From whom shall this child obtain suck?' Then Indra approached him, saying, 'He shall obtain stick even from me!' From this circumstance, the chief of the deities came to call the child by the name of Mandhatri. From the nourishment of that high-souled child of Yuvanaswa, the finger of Indra, placed in his mouth, began to yield a jet of milk. Sucking Indra's finger, he grew up into a stout youth in a hundred days, In twelve days he looked like one of twelve years. The whole earth in one day came under the sway of that high-souled and virtuous and brave king who resembled Indra himself for prowess in battle. He vanquished king Angada, Marutta, Asita, Gaya, and Vrihadratha the king of the Angas. When Yuvanaswa's son fought in battle with Angada, the Gods thought that the firmament was breaking with the twang of his how. The whole earth from where the Sun rises to where he sets is said to be the field of Mandhatri. Having performed Horse-sacrifices and a hundred Rajasuyas, he gave unto the Brahmanas many Rohita fishes. Those fishes were each ten Yojanas in length and one in breadth. Those that remained after gratifying the Brahmanas were divided amongst themselves by the other classes. When he, O Srinjaya, who transcended thee in respect of the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Sanjaya, that Yayati, the son of Nahusha, also fell a prey to death. Having subjugated the whole world with its seas, he journeyed through it, decking it with successive sacrificial altars the intervals between which were measured by throws of a heavy piece of wood. Indeed, he reached the very shores of the sea as he proceeded performing great sacrifices (on those altars along his way).Having performed a thousand sacrifices and a hundred Vajapeyas, he gratified the foremost of Brahmanas with three mountains of gold. Having slain many Daityas and Danavas duly arrayed in battle, Nahusha's son, Yayati, divided the whole earth (among his children). At last discarding his other sons headed by Yadu and Drahyu, he installed (his youngest son) Puru on his throne and then entered the woods accompanied by his wife, When he, O Srinjaya, who far surpassed thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Srinjaya, that Amvarisha also, the son of Nabhaga, fell a prey to death. That protector (of the world) and foremost of kings was regarded by his subjects as the embodiment of virtue. That monarch, in one of his sacrifices, assigned to the Brahmanas, for waiting upon them, a million of kings who had themselves performed thousands of sacrifices each. Men of piety praised Amvarisha, the son of Nabhaga, saying that such feats had never been achieved before nor would their like be achieved in the future. Those hundreds upon hundreds and thousands upon thousands of kings (that had at the command of Amvarisha waited at his sacrifices upon the Brahmanas that came there) became (through Amvarisha's merits) crowned with the fruits of the Horse-sacrifice, and followed their lord by the Southern-path (to regions or brightness and bliss). When he, O Srinjaya, who far surpassed thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy child that is dead. We hear, O Srinjaya, that Sasavindu also, the son of Chitrasena, felt a prey to death. That high-souled king had a hundred thousand wives, and million of sorts. All of them used to wear golden armour and all of them were excellent bowmen. Each of those princes married a hundred princesses, and each princess brought a hundred elephants. With each of those elephants were a hundred cars. With each car were a hundred steeds, all of good breed and all decked with trappings of gold. With each steed were a hundred kine, and with each cow were a hundred sheep and goats. This countless wealth, O monarch, Sasavindu gave away, in a Horse-sacrifice, unto the Brahmanas. When he, O Srinjaya, who far surpassed thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy child that is dead. We hear, O Srinjaya, that Gaya also, the son of Amurtarayas, fell a prey to death. For a hundred years, that king subsisted upon the remains of sacrificial food. (Pleased with such devotion) Agni desired to give him boons. The boons solicited by Gaya were, 'Let my wealth be inexhaustible even if I give ceaselessly. Let my regard for virtue exist for ever. Let my heart ever take pleasure in Truth, through thy grace, O cater of sacrificial libations.' It hath been heard by us that king Gaya obtained all those wishes from Agni. On days of the new moon, on those of the full moon, and on every fourth month, for a thousand years, Gaya repeatedly performed the Horse-sacrifice. Rising (at the completion of every sacrifice) he gave away a hundred thousand kine and hundreds of mules (unto the Brahmanas) during this period. That bull among men gratified the gods with Soma, the Brahmanas with wealth, the Pitris with Swadha, and the women with the accomplishment of all their wishes. In his great Horse-sacrifice, king Gaya caused a golden ground to be made, measuring a hundred cubits in length and fifty in breadth, and gave it away as the sacrificial fee. That foremost of men, viz., Gaya, the son of Amurtarayas, gave away as many kine as there are sand grains, O king, in the river Ganga. When he, O Srinjaya, who far surpassed thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Srinjaya, that Sankriti's son Rantideva also fell a prey to death. Having undergone the austerest of penances and adored him with great reverence, he obtained these boons from Sakra, having solicited them, saying 'Let us have abundant food and numerous guests. Let not my faith sustain any diminution, and let us not have to ask anything of any person.' The animals, both domestic and wild, slaughtered in his sacrifice, used to come to him, viz., the high-souled Rantideva of rigid vows and great fame, of their own accord. The secretions that flowed from the skins of the animals (slaughtered in his sacrifices), produced a mighty and celebrated river which to this day is known by the name of Charmanwati. King Rantideva used to make gifts unto the Brahmanas in an extensive enclosure. When the king said, 'Unto thee I give a hundred nishkas! Unto thee I give a hundred,' the Brahmanas (without accepting what was offered) made a noise (expressive of refusal). When, however, the king would say, 'I give a thousand nishkas,' the gifts were all accepted. All the vessels and plates, in Rantideva's palace, for holding food and other articles, all the jugs and pots, the pans and plates and cups, were of gold. On those nights during which the guests used to live in Rantideva's abode, twenty thousand and one hundred kine had to be slaughtered. Yet even on such occasions, the cooks, decked in ear-rings, used to proclaim (amongst those that sat down to supper): 'There is abundant soup, take as much as ye wish; but of flesh we have not as much today as on former occasions.' When he, O Srinjaya, who far surpassed thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Srinjaya, that the high-souled Sagara also fell a prey to death. He was of Ikshvaku's race, a tiger among men, and of superhuman prowess. Sixty thousand sons used to walk behind him, like myriads upon myriads of stars waiting upon the Moon in the cloudless firmament of autumn. His sway extended over the whole of this earth. He gratified the gods by performing a thousand Horse-sacrifices. He gave away unto deserving Brahmanas palatial mansions with columns of gold and (other parts) made entirely of that precious metal, containing costly beds and bevies of beautiful ladies with eyes resembling petals of the lotus, and diverse other kinds of valuable objects. At his command, the Brahmanas divided those gifts among themselves. Through anger that king caused the earth to be excavated whereupon she came to have the ocean on her bosom, and for this, the ocean has come to be called Sagara after his name. When he, O Srinjaya, who far surpassed thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. We hear, O Srinjaya, that king Prithu also, the son of Vena, fell a prey to death. The great Rishis, assembling together in the great forest, installed him in the sovereignty of the earth. And because it was thought that he would advance all mankind, he was, for that reason, called Prithu (the advancer). And because also he protected people from injuries (Kshata), he was, for that reason, called a Kshatriya (protector from injuries). Beholding Prithu the son of Vena, all the creatures of the earth exclaimed, 'We have been lovingly attached to him.' From this circumstance of the loving attachment (to him of all creatures), he came to be called a Raja (one that can inspire attachment). The earth, during his sway, yielded crops without being tilled, every leaf that the trees had bore honey; and every cow yielded a jugful of milk. All men were hale and all their wishes used to be crowned with fruition. They had no fear of any kind. They used to live, as they pleased, in fields or in (sheltered) houses. When Prithu desired to go over the sea, the waters became solidified. The rivers also never swelled up when he had to cross them but remained perfectly calm. The standard on his car moved freely everywhere (without being obstructed by any impediment). King Prithu, in one of his grand Horse-sacrifices, gave away unto the Brahman as one and twenty mountains of gold, each measuring three nalwas. When he, O Srinjaya, who far surpassed thee in the four principal attributes and who was purer than thy son, fell a prey to death, do not grieve for thy son that is dead. Upon what, O Srinjaya, dost thou reflect in silence? It seems, O king, that thou hearest not these words of mine. If thou hast not heard them, then this discourse of mine has been a fruitless rhapsody, like medicine or diet, to a person on the point of death.'

"Srinjaya said, 'I am attending, O Narada, to this discourse of thine, of excellent import and perfumed like a garland of flowers,--this discourse upon the conduct of high-souled royal sages of meritorious deeds and great fame, that can certainly dispel grief. Thy discourse, O great sage, has not been a fruitless rhapsody. I have been freed from grief at thy very sight. Like one never satiated with drinking nectar, I am not satiated with thy words. O thou of true sight, if thou, O lord, be inclined to show thy grace towards this person burning on account of the death of his son, then that son, through that grace of thine, is sure to be revived and to mingle once more with me (in this life).

"Narada said, 'I will give back to thee that son of thine, named Suvarnashthivin, whom Parvata gave thee and who has been bereft of life. Of the splendour of gold, that child shall have a thousand years.'"

Footnotes

54:1 This sacrifice is one in which the performer parts with all his wealth.

55:1 Vasumati means possessed of wealth (from Vasu and the syllable mat).

55:2 The Bengal reading chainam in the first line of 31 is better than the Bombay reading chetya, which, Nilakantha explains, means chetanavan bhava.

55:3 These seven sacrifices were the Agnishtoma, the Atyagnishtoma, the Ukthya, the Shodashi, the Vajapeya, the Atiratra, and the Aptoryama. Each of these required the consecration of the Soma.

56:1 The expression used is "He caused one umbrella only to be set up." The custom is well-known that none but kings could cause umbrellas to be held over their heads.

56:2 Kanwa had brought up in his retreat Bharata's mother Sakuntala who had been deserted, immediately after her birth, by her mother, Menaka, Bharata himself was born in Kanwa's retreat.

57:1 Jaruthyan is explained by Nilakantha as Stutyan. It may also mean Triguna-dakshinan.

57:2 The legend about the bringing down of Ganga is very beautiful. Ganga is nothing else than the melted form of Vishnu. For a time she dwelt in the pot (Kamandalu) of Brahman. The ancestors of Bhagiratha having perished through Kapila's curse, Bhagiratha resolved to rescue their spirits by calling down Ganga from heaven and causing her sacred waters to roll over the spot where their ashes lay. He succeeded in carrying out his resolution after conquering many difficulties. Urvasi literally means one who sits on the lap.

57:3 Triple-coursed, because Ganga is supposed to have one stream in heaven, one on the earth, and a third in the nether regions.

58:1 The sense, I think, is that such was the profusion of Dilipa's wealth that no care was taken for keeping gold-decked elephants within guarded enclosures.

58:2 Satadhanwan is explained by Nilakantha as one whose bow is capable of bearing a hundred Anantas.

58:3 Literally, "Me he shall suck."

58:4 The Burdwan translators take Asita and Gaya as one person called Asitangaya, and K.P. Singha takes Anga and Vrihadratha to be two different persons. Of course, both are wrong.

59:1 Samyapat is explained as hurling a heavy piece of wood. What it meant here is that Yayati, having erected an altar, took up and hurled a piece of wood forward, and upon the place where it fell, erected another altar. In this way he proceeded till he reached the very sea shore.

59:2 Dakshinah is explained by Nilakantha as men possessed of Dakshya. It may mean liberal-minded men.

60:1 Literally, 'there was but one umbrella opened on the earth in his time.'

61:1 The word in the original is nala. Nilakantha supposes that it has been so used for the sake or rhythm, the correct form being nalwa, meaning a distance of four hundred cubits.

Section 30

"Yudhishthira said, 'How did the son of Srinjaya become Suvarnashthivin? Why also did Parvata give Srinjaya that child? And why did he die? When the lives of all men in those days extended for a thousand years, why did Srinjaya's son die in infancy? Or, was he in name only Suvarnashthivin? How also did he come to be so? I desire to know all this.'

"Krishna said, "I will recite to thee, O king, the facts as they happened. There are two Rishis, the foremost ones in the world, named Narada and Parvata. Narada is the maternal uncle and Parvata is his sister's son. With cheerful hearts, the uncle Narada and the nephew Parvata had, in days of old, O king, left heaven for a pleasant ramble on earth for tasting clarified butter and rice. Both of them, possessed of great ascetic merit, wandered over the earth, subsisting on food taken by human beings. Filled with joy and entertaining great affection for each other, they entered into a compact that, whatever wish, good or bad, would be entertained by one should be disclosed to the other, but on the event of one of them acting otherwise, he should be subject to the other's curse. Agreeing to that understanding, those two great Rishis, adored of all the worlds, repaired to king Srinjaya, the son of Sitya and said unto him, 'We two, for thy good, shall dwell with thee for a few days. O lord of earth, do thou attend to all our wants duly.' The king, saying, So be it, set himself to attend upon them hospitably. After a while, one day, the king filled with joy, introduced to those illustrious ascetics his daughter of the fairest complexion, saying, 'This my daughter will wait upon you both. Bright as the filaments of the lotus, she is beautiful and of faultless limbs, accomplished and of sweet manners, and is called Sukumari by name.' 'Very well,' said the Rishis in reply, upon which the king directed his daughter, telling her, 'O child, attend upon these two Brahmanas as thou wouldst upon the gods or thy sire.' The virtuous princess, saying, 'So be it' began to attend upon them in obedience to her father's behest. Her dutiful services and her unrivalled beauty very soon inspired Narada with a tender flame towards her. That tender sentiment began to grow in the heart of the illustrious saint like the moon gradually waxing on the accession of the lighted fortnight. The virtuous Narada, however, overwhelmed by shame, could not disclose that burning attachment to his sister's son, the high-souled Parvata. By his ascetic power, as also by signs, Parvata understood all. Inflamed with rage, the latter thereupon resolved to curse the love-afflicted Narada. And he said, 'Having of thy own accord made a compact with me that, whatever wish, good or bad, would be cherished by either of us should be disclosed to the other, thou hast violated it. These were thy own words. O Brahmana! It is for this that I shall curse thee. Thou didst not tell me before that thy heart has been pierced by the charms of the maiden Sukumari! It is for this that I shall curse thee. Thou art a Brahmacharin. Thou art my preceptor. Thou art an ascetic and a Brahmana. Yet hast thou broken the compact thou hadst made with me. Fitted with rage I shall, for this, curse even thee. Listen to me. This Sukumari shall, without doubt, become thy wife. From the time of thy marriage, however, O puissant one, both she and all men shall behold thee an ape, for thy true features having disappeared, an ape shalt thou appear unto all.' Hearing these words of his, the uncle Narada, filled with wrath, cursed his nephew Parvata in return, saying, 'Although thou hast ascetic merit and Brahmacharya and truth and self-restraint, and although thou art ever devoted to virtue, thou shalt not yet succeed in proceeding to heaven.' Filled with rage and desire of vengeance, they thus cursed and flamed against each other like a couple of infuriated elephants. From that time the high-souled Parvata began to wander over the earth, respected as he deserved, O Bharata, for his own energy. Narada then, that foremost of Brahmanas, obtained according to due rites the hand of

Srinjaya's daughter, the faultless Sukumari. The princess, however, beheld Narada exactly as the curse had said. Indeed, just after the last of the wedding mantras had been recited, Sukumari beheld the celestial Rishi to have a face like that of an ape. She, however, did not on that account, disregard her lord. On the other hand, she dedicated her love to him. Indeed, the princess, chaste as she was, devoted herself entirely to her lord and did not in her heart even desire any one else among the gods, Munis, and Yakshas for a husband. One day, as the illustrious Parvata, in course of his wanderings, entered a solitary forest, he beheld Narada there. Saluting him, Parvata said, 'Show thy grace unto me by permitting me, O puissant one, to co to heaven.' Seeing the cheerless Parvata kneeling before him with joined hands, Narada, himself mere cheerless, said unto him, 'Thou hadst cursed me first, saying, 'Be thou an ape!' After thou hadst said so unto me, I cursed thee from anger, saying, 'From this day thou shalt not dwell in heaven!' It was not well of thee, since thou art like a son unto me.' The two saints then freed each other from their mutual curses. Beholding her husband possessed of celestial form and blazing with beauty, Sukumari fled from him, taking him to be somebody other than her lord. Seeing the beautiful princess flying away from her lord, Parvata addressed her, saying, 'This one is even thy husband. Do not entertain any scruple. This one is the illustrious and puissant Rishi Narada, that foremost of virtuous persons. He is thy lord, of one soul with thee. Do not have any doubt.' Assured in diverse ways by the high Parvata and formed also of the curse on her lord, the princess regained her equanimity. Then Parvata proceeded to heaven and Narada to his home."

"Vasudeva continued, 'The illustrious Rishi Narada, who was himself an actor in this matter, is here. O best of men, asked by thee, he will tell thee everything that happened.'"

Footnotes

62:1 Literally, one whose excreta are gold.

Section 31

Vaisampayana said, "The royal son of Pandu then addressed Narada, saying, 'O holy one, I desire to hear of the birth of the child whose excreta were gold.' Thus addressed by king Yudhishthira the just, the sage Narada began to narrate to him all that had occurred in connection with that child of golden excreta.

"Narada said, 'It is even so, O thou of mighty arms, as Kesava here hath said. Asked by thee I shall now recite the portion that remains of this story. Myself, and my sister's son, the great ascetic Parvata, came (on one occasion) unto Srinjaya that foremost of all victorious kings, for dwelling with him. Honoured by him with due rites, and with every wish of ours gratified, we took up our residence in his abode. After the season of rains had gone, and when the time came for our own departure, Parvata said unto me those words of grave import suitable to the hour: 'We have, O Brahmana, dwelt in the abode of this king for some time, highly honoured by him. Think of what return we should make.' I then, O monarch, addressed Parvata of blessed aspect, saying, 'O nephew, this becomes thee, and, O thou of great power, all this depends upon thyself. Through thy boons let the king be made happy and let him obtain his wishes. Or, if thou choosest, let him be crowned with success through the ascetic merits of both of us.' After this, Parvata having called king Srinjaya, that foremost of victorious persons, said unto him these words O bull of Kuru's race, 'We have been exceedingly gratified, O king, with thy hospitable attentions given to us with every sincerity. With our permission, O foremost of men, think of the boon thou shouldst solicit. Let the boon, however, be such that it may not imply enmity to the gods or destruction to men! Accept then, O king, a boon, for thou deservest one as we think.' Hearing these words, Srinjaya replied, 'If ye have been gratified with me, my object then has been gained, for that of itself has been my greatest gain and that is regarded by me as the fruition of all my desire.' Unto Srinjaya who said so, Parvata again said, 'Solicit, O king, the fruition of that wish which thou art cherishing in thy heart, for a long time.' Srinjaya answered, 'I desire a son that shall be heroic and possessed of great energy, firm in his vows and of long life, highly blessed and possessed of splendour equal to that of the

Chief himself of the deities.' At this, Parvata said, 'This thy desire shall be fulfilled. Thy child, however, shall not be long-lived, for thy wish for such a son is even for prevailing over the Chief of the gods. Thy son shall be known by the name of Suvarnashthivin. He shall be possessed of splendour like that of the Chief of the gods but take care to protect him always from that deity.' Hearing these words of the high-souled Parvata, Srinjaya began to beseech that saint for ordaining otherwise, saying, 'Let my son be long-lived, O Muni, through thy ascetic merit.' Parvata, however, said nothing, through partiality for Indra. Beholding the king very cheerless, I said unto him, 'Think of me, O king, (in thy distress), and I shall promise to come when thought of by thee. Do not grieve, O lord of earth! I will give thee back thy beloved child, even if he be dead, in his living form.' Having said so unto that monarch, both of us left his presence for coming to where we wished, and Srinjaya returned to his abode as he pleased. After some time had elapsed, the royal sage Srinjaya had born unto him a son of great prowess and blazing forth with energy. The child grew up like a large lotus in a lake, and became Suvarnashthivin in reality as in name. This extraordinary fact, O best of the Kurus, soon became widely known over the world. The Chief of the gods also came to know it as the result of Parvata's boon. Fearing humiliation (at the hands of the child when he would grow up), the slayer of Vala and Vritra began to watch for the laches of the prince. He commanded his celestial weapon Thunder, standing before him in embodied shape, saying, 'Go, O puissant one, and assuming the form of a tiger slay this prince. When grown up, this child of Srinjaya may, by his achievements, humiliate me, O Thunder, as Parvata said.' Thus addressed by Sakra, the celestial weapon Thunder, that subjugator of hostile towns, began from that day to continually watch for the laches of the prince. Srinjaya, meanwhile, having obtained that child whose splendour resembled that of Indra himself, became filled with joy. The king, accompanied by his wives, and the other ladies of his household, took up his residence in the midst of a forest. One day, on the shores of the Bhagirathi, the boy, accompanied by his nurse, ran hither and thither in play. Though only five years of age, his prowess, even then, resembled that of a mighty elephant. While thus employed, the child met a powerful tiger that came upon him suddenly. The infant prince trembled violently as he was being crushed by the tiger and soon fell down lifeless on the earth. At this sight the nurse uttered loud cries of grief. Having slain the prince, the tiger, through Indra's powers of delusion, vanished there and then. Hearing the voice of the crying nurse, the king, in great anxiety, ran to the spot. He beheld his son there, his blood quaffed off, and lying lifeless on the ground like the moon dropped from the firmament. Taking up on his lap the boy covered with blood, the king, with heart stricken by grief, began to lament piteously. The royal ladies then, afflicted with grief and crying, quickly ran to the spot where king Srinjaya was. In that situation the king thought of me with concentrated attention. Knowing that the king was thinking of me I appeared before him. Stricken with grief as the king was, I recited to him all those stories, O monarch, that hero of Yadu's race has already recited to thee. I brought Srinjaya's child back to life, with Indra's permission. That which is ordained must occur. It is impossible that it should be otherwise. After this, prince Suvarnashthivin of great fame and energy began to delight the hearts of his parents. Of great prowess, he ascended the throne of his father after the latter had repaired to heaven, and ruled for a period of one thousand and one hundred years. He worshipped the gods in many great sacrifices characterised by profuse presents. Possessed of great splendour, he gratified the gods and the Pitris. Having procreated many sons, all of whom by their issues multiplied the race, he went the way of all nature, O king, after many years. Do thou, O foremost of kings dispel this grief born in thy heart, even as Kesava has counselled thee, as also Vyasa of austere penances. Rise up, O king, and bear the burthen of this thy ancestral kingdom, and perform high and great sacrifices so that thou mayst obtain (hereafter) whatever regions may be desired by thee!'"

Section 32

Vaisampayana said, "Unto king Yudhishthira who still remained speechless and plunged in grief, the island-born Vyasa, that great ascetic, conversant with truths of religion, spoke again."

"Vyasa said, 'O thou of eyes like lotus petals, the protection of subjects is the duty of kings. Those men that are always observant of duty regard duty to be all powerful. Do thou, therefore, O king, walk in the steps of thy ancestors. With. Brahmanas, penances are a duty. This is the eternal ordinance of the Vedas. Penances, therefore, O bull of Bharata's race, constitute the eternal duty of Brahmanas. A Kshatriya is the protector of all persons in respect of their duties. That man who, addicted to earthly possessions, transgresses wholesome restraints, that offender against social harmony, should be chastised with a strong hand. That insensate person who seeks to transgress authority, be he an attendant, a son, or even a saint, indeed,--all men of such sinful nature, should by every means be chastised or even killed. That king who conducts himself otherwise incurs sin. He who does not protect morality when it is being disregarded is himself a trespasser against morality. The Kauravas were trespassers against morality. They have, with their followers, been slain by thee. Thou hast been observant of the duties of thy own order. Why then, O son of Pandu, dost thou indulge in such grief? The king should slay those that deserve death, make gifts to persons deserving of charity, and protect his subjects according to the ordinance.'

"Yudhishthira said, 'I do not doubt the words that fall from thy lips, O thou of great ascetic merit! Everything appertaining to morality and duty is well known to thee, O foremost of all persons conversant with morality and duty! I have, however, for the sake of kingdom, caused many persons to be slain! Those deeds, O Brahmana, are burning and consuming me!'

"Vyasa said, 'O Bharata, is the Supreme Being the doer, or is man the doer? Is everything the result of Chance in the world, or are the fruits that we enjoy or suffer, the results of (previous) action? If man, O Bharata, does all acts, good or bad, being urged thereto by the Supreme Being, then the fruits of those acts should attach to the Supreme being himself. If a person cuts down, with an axe, a tree in forest, it is the person that incurs the sin and not the axe by any means. Or, if it be said that, the axe being only the material cause, the consequence of the act (of cutting) should attach to the animate agent (and not to the inanimate tool), then the sin may be said to belong to the person that has made the axe. This, however, can scarcely be true. If this be not reasonable, O son of Kunti, that one man should incur the consequence of an act done by another, then, guided by this, thou shouldst throw all responsibility upon the Supreme Being. If, again, man be himself the agent of all his acts virtuous and sinful, then Supreme Director there is none, and, therefore, whatever thou hast done cannot bring evil consequences on thee. No one, O king, can ever turn away from that which is destined. If, again, Destiny be the result of the acts of former lives, then no sin can attach to one in this life even as the sin of cutting down a tree cannot touch the maker of the axe. If thou thinkest it is chance only that acts in the world, then such an act of destruction could never happen nor will ever happen. If it is necessary to ascertain what is good and what is evil in the world, attend to the scriptures. In those scriptures it has been laid down that kings should stand with the rod of chastisement uplifted in their hands. I think, O Bharata, that acts, good and bad, are continually revolving here as a wheel, and men obtain the fruits of those acts, good or bad, that they do. One sinful act proceeds from another. Therefore, O tiger among kings, avoid all evil acts and do not thus set thy heart upon grief. Thou shouldst adhere, O Bharata, to the duties, even if reproachable, of thy own order. This self-destruction, O king, does not look well in thee. Expiations, O king, have been ordained for (evil) acts. He that is alive can perform them, but he that dies fails in their performance. Therefore, O king without laying down thy life, perform those expiatory acts. If thou dost not perform them thou mayst have to repent in the next world.'

Footnotes

66:1 A Kshatriya should protect a Brahmana in respect of his penances and a Vaisya in respect of the duties of his order. Whatever impediments a Brahmana or a Vaisya might encounter in the discharge of his duties, must be removed by a Kshatriya.

67:1 i.e., thou shouldst think that the consequences of all acts must attach to the Supreme Being himself, he being the urger of us all.

67:2 Na Para etc., i.e., there is no Supreme Being and no next world.

67:3 No one being free in this life, all one's acts being the result of previous acts, there can be no responsibility for the acts of this life.

67:4 The manner in which this great battle has been brought about shows evidence of design and not mere Chance. Nilakantha reads hatam which is evidently wrong. There can be no doubt that the correct reading is hatham.

Section 33

"Yudhishthira said, 'Sons and grandsons and brothers and sires and fathers-in-law and preceptors and maternal uncles and grandsires, many high-souled Kshatriyas, many relatives (by marriage), friends, companions, sister's sons, and kinsmen, O grandsire, and many foremost of men coming from diverse countries, have fallen. All these, O grandsire, have been caused to be slain by myself alone, from desire of kingdom. Having caused so many heroic kings who were always devoted to righteousness and all of whom had quaffed Soma in sacrifices, what end shall I attain, O great ascetic! Thinking that this earth has been bereft of many lions among kings, all of whom were in the enjoyment of great prosperity, I burn continually to this day. Having witnessed this slaughter of kinsmen and millions of other men, I burn with grief, O grandsire! Oh, what will be the plight of those foremost of ladies who have been deprived of sons, of husbands, and of brothers. Reproaching the Pandavas and the Vrishnis as cruel murderers, those ladies, with emaciated features and plunged in grief, will throw themselves on the earth! Not beholding their sires and brothers and husbands and sons, those ladies, through affliction, casting off their life-breath, will go to the abode of Yama, O foremost of Brahmanas! I have no doubt of this. The course of morality is very subtle. It is plain that we shall be stained with the guilt of slaughtering women for this. Having slain our kinsmen and friends and thereby committed an inexpiable sin, we shall have to fall into hell with heads downwards. O best of men, we shall, therefore, waste our limbs with the austerest of penances. Tell me, O grandsire, to what mode of life I should betake myself then.'"

Vaisampayana continued, "Hearing these words of Yudhishthira, the Island-born Rishi, having reflected keenly for some time, addressed the son of Pandu as follows:

"Vyasa said, 'Remembering the duties of a Kshatriya, O king, do not give way to grief. All those Kshatriyas, O bull among Kshatriyas, have fallen in the observance of their proper duties. In the pursuit of great prosperity and of great fame on earth, those foremost of men, all of whom were liable to death, have perished through the influence of Time. Thou hast not been their slayer, nor this Bhima, nor Arjuna, nor the twins. It is Time that took away their life-breaths according to the great law of change. Time hath neither mother, nor father, nor anybody for whom he is disposed to show any favour. He is the witness of the acts of all creatures. By him have they been taken away. This battle, O bull of Bharata's race, was only an occasion ordained by him. He causes creatures to be slain through the instrumentality of creatures. This is the manner in which it puts forth its irresistible power. Know that Time (in his dealings with creatures) is dependent upon the bond of action and is the witness of all actions good and bad. It is Time that brings about the fruits, fraught with bliss or woe, of our actions. Think, O mighty-armed one, of the acts of those Kshatriyas that have fallen. Those acts were the causes of their destruction and it is in consequence of them that they have perished. Think also of thy own acts consisting of observances of vows with restrained soul. And think also how thou hast been forced by the Supreme Ordainer to do such an act (as the slaughter of so many human beings). As a weapon made by a smith or carpenter is under the control of the person that is handling it, and moves as he moves it, similarly this universe, controlled by actions done in Time, moves as those actions move it. Seeing that the births and deaths of creatures take place without any (assignable) cause and in perfect wantonness, grief and joy are perfectly needless. Although this entanglement of thy heart is a mere delusion, still, if it pleaseth thee, O king, perform expiatory rites (for washing thyself free of thy so-called sin). It is heard, O Partha, that the gods and the Asuras fought against each other. The Asuras were the elder, and the gods the younger brothers. Covetous of prosperity, fierce was the battle fought between them. The fight lasted for two and thirty thousand years. Making the earth one vast expanse of blood, the gods slew the Daityas and gained possession of heaven. Having obtained possession of the earth, a (large) number of Brahmanas, conversant with the Vedas, armed themselves, stupefied with pride, with the Danavas for giving them help in the fight. They were known by the name of Salavrika and numbered eight and eighty thousand. All of them, however, were slain by the gods. Those wicked-souled persons who desire the extinction of virtue and who set sinfulness agoing deserve to be slain even as the furious Daityas were slain by the gods. If by slaying a single individual a family may be saved, or, if by slaying a single family the whole kingdom may be saved, such an act of slaughter will not be a transgression. Sin, O king, sometimes assumes the form of virtue, and virtue sometimes assumes the form of sin. They, however, that are learned, know which is which. Therefore, console thyself, O son of Pandu, for thou art well versed in the scriptures. Thou hast, O Bharata, only followed the path formerly trodden by the very gods. Men like yourselves never go to hell, O bull of Pandu's race! Comfort these thy brothers and all thy friends, O scorcher of foes! He who deliberately engages himself in sinful acts, and committing sinful acts feels no shame but continues the same as before, is called (in the scripture) a great sinner. There is no expiation for him and his sins know no diminution. Thou art born in noble race. Forced by the faults of others, thou hast most unwillingly done this, and having done this thou repentest of it. The Horse-sacrifice, that grand rite, has been indicated as an expiation for thee. Make preparations for that sacrifice, O monarch, and thou shalt be freed from thy sins. The divine chastiser of Paka, having vanquished his foes with the assistance of the Maruts, gradually performed a hundred sacrifices and became Satakratu. Freed from sin, possessed of heaven, and having obtained many regions of bliss and great happiness and prosperity, Sakra, surrounded by the Maruts, is shining in beauty, and illuminating all the quarters with his splendour. The lord of Sachi is adored in the heavens by the Apsaras. The Rishis and the other gods all worship him with reverence. Thou hast got the earth through thy prowess. All the kings have been vanquished by thee, O sinless one, through thy prowess. Proceeding with thy friends to their kingdom, O king, install their brothers, sons, or grandsons on their thrones. Behaving with kindness towards even the children in the womb, make thy subjects glad and happy, and rule the earth. Install on their thrones the daughters of those that have no sons. Women are fond of pleasure and power. Through this means they will castoff their sorrows and become happy. Having comforted the whole empire in this way, O Bharata, adore the gods in a Horse-sacrifice as the virtuous Indra did in days of old. It is not proper for us to grieve for those high-souled Kshatriyas, O bull of thy order (that have fallen in battle). Stupefied by the power of the destroyer, they have perished in the observance of the duties of their own order. Thou hast discharged the duties of a Kshatriya and obtained the earth without a thorn in it. Observe thy own duties, O son of Kunti, for then, O Bharata, thou shalt be able to obtain happiness in the other world.'"

Footnotes

68:1 Nilakantha explains this in a different way. He thinks that the expression Kritantavidhisanjuktah means,--'through their own faults.'

69:1 The performer of a hundred sacrifices.

Section 34-35

"Yudhishthira said, 'After doing what acts does a man become liable to perform expiation? And what are those acts which he must do for being freed from sin? Tell me this, O grandsire.'

"Vyasa said, 'Having omitted to do those acts that have been ordained, and done those that have been interdicted, and having behaved deceitfully, a man becomes liable to perform expiation. The person in the observance of the Brahmacharya vow, who rises from bed after the sun has risen or goes to bed while the sun is setting, one who has a rotten nail or black teeth, one whose younger brother weds first, one who weds before his elder brother is wedded, one who has been guilty of the slaughter of a Brahmana, one who speaks ill of others, one who weds a younger sister before the elder sister has been wedded, one who weds an elder sister after having wedded a younger one, one who falls away from a vow, one who slays any one of the regenerate classes, one who imparts a knowledge of the Vedas to a person unworthy of it, one who does not impart a knowledge thereof to a person that is worthy of it, one who takes many lives, one who sells flesh, one who has abandoned his (sacred) fire, one who sells a knowledge of the Vedas, one who slays his preceptor or a woman, one born in a sinful family, one who slays an animal wilfully, one who sets fire to a dwelling house, one who lives by deceit, one who acts in opposition to his preceptor, and one who has violated a compact,--these all are guilty of sins requiring expiation. I shall now mention other acts that men should not do, viz., acts that are interdicted by both the world and the Vedas. Listen to me with concentrated attention. The rejection of one's own creed, the practice of other people's creed, assisting at the sacrifice or the religious rites of one that is not worthy of such assistance, eating of food that is forbidden, deserting one that craves protection, neglect in maintaining servants and dependants, selling salt and treacle (and similar other substances), killing of birds and animals, refusal, though competent, to procreate upon a soliciting woman, omission to present the daily gifts (of handfuls of grass to kine and the like), omission to present the dakshina, humiliating a Brahmana,--these all have been pronounced by persons conversant with duty to be acts that no one should do. The son that quarrels with the father, the person that violates the bed of his preceptor, one that neglects to produce offspring in one's wedded wife, are all sinful, O tiger among men! I have now declared to thee, in brief as also in detail, those acts and omissions by which a man becomes liable to perform expiation. Listen now to the circumstances under which men, by even committing these acts, do not become stained with sin. If a Brahmana well acquainted with the Vedas takes up arms and rushes against thee in battle for killing thee, thou mayst proceed against him for taking his life. By such an act the slayer does not become guilty of the slaughter of a Brahmana. There is a mantra in the Vedas, O son of Kunti, that lays this down, I declare unto thee only those practices that are sanctioned by the authority of the Vedas. One who slays a Brahmana that has fallen away from his own duties and that advances, weapon in hand, with intent to slaughter, does not truly become the slayer of a Brahmana. In such a case it is the wrath of the slayer that proceeds against the wrath of the slain. A person by drinking alcoholic stimulants in ignorance or upon the advice of a virtuous physician when his life is at peril, should have the regenerating ceremonies performed once more in his case. All that I have told thee, O son of Kunti, about the eating of interdicted food, may be cleansed by such expiatory rites. Connection with the preceptor's wife at the preceptor's command does not stain the pupil. The sage Uddalaka caused his son Swetaketu to be begotten by a disciple. A person by committing theft for the sake of his preceptor in a season of distress is not stained with sin. One, however, that takes to thieving for procuring enjoyments for himself becomes stained. One is not stained by stealing from other than Brahmanas (in a season of distress and for the sake of one's preceptor). Only one that steals under such circumstances without himself appropriating any portion thereof is untouched by sin. A falsehood may be spoken for saving one's own life or that of another, or for the sake of one's preceptor, or for gratifying a woman, or for bringing about a marriage. One's vow of Brahmacharya is not broken by having wet dreams. In such cases the expiation laid down consists in the pouring of libations of clarified butter on the blazing fire. If the elder brother be fallen or has renounced the world, the younger brother does not incur sin by marrying. Solicited by a woman, connection with her is not destructive of virtue. One should not slay or cause to be slain an animal except in a sacrifice. Animals have become sacred (fit for sacrifice) through the kindness manifested towards them by the Creator himself in the ordinance laid down by him. By making a gift in ignorance to an undeserving Brahmana one does not incur sin. The omission (through ignorance) to behave with liberality towards a deserving person does not lead to sin. By casting off an adulterous wife one does not incur sin. By such treatment the woman herself may be purged while the husband may avoid sin. One who knows the true use of the Soma juice, does not incur sin by selling it. By dismissing a servant who is incompetent to render service one is not touched by sin. I have now said unto thee those acts by doing which one does not incur sin. I shall now speak to thee of expiation in detail.'"

Footnotes

70:1 i.e., charges his pupils a fee for teaching them the scriptures.

70:2 i.e., not in a sacrifice.

71:1 Jighansiat is Jighansi and iat, i.e., may proceed with intention to slay.

72:1 i.e., one who knows that the Soma is used in sacrifices for gratifying the gods.

Section 36

"Vyasa said, 'By penances, religious rites, and gifts, O Bharata, a man may wash off his sins if he does not commit them again. By subsisting upon only one meal a day, and that procured by mendicancy, by doing all his acts himself (without relying on the aid of a servant), by making his round of mendicancy with a human skull in one hand and a khattanga in another, by becoming a Brahmacharin and always ready for exertion, by casting off all malice, by sleeping on the bare ground, by publishing his offence to the world, by doing all this for full twelve years, a person can cleanse himself from the sin of having slain a Brahmana. By perishing upon the weapon of a person living by the use of arms, of one's own will and upon the advice of persons learned in the scriptures, or by throwing one's self down, for three times, with head downwards, upon a blazing fire, or by walking a hundred Yojanas all the while reciting the Vedas, or by giving away one's whole property to a Brahmana conversant with the Vedas, or at least so much as would secure to him a competence for life, or a house properly furnished, and by protecting kine and Brahmanas, one may be cleansed of the sin of having slain a Brahmana. By living upon the scantiest meal every day for a space of six years, a person may be cleansed of that sin. By observing a harder vow with regard to food one may be cleansed in three years. By living upon one meal a month, one may be cleansed in course of only a year. By observing, again, an absolute fast, one may be cleansed within a very short time. There is no doubt again that: one is cleansed by a Horse-sacrifice. Men that have been guilty of having slain a Brahmana and that have succeeded in taking the final bath at the completion of the Horse-sacrifice, become cleansed of all their sins. This is an injunction of great authority in the Srutis. One again, by slaying down his life in a battle undertaken for the sake of a Brahmana, becomes cleansed of the sin of having slain a Brahmana. By giving away a hundred thousand kine unto persons deserving of gifts, one becomes cleansed of the sin of having slain a Brahmana as also, indeed, of all his sins. One that gives away five and twenty thousand kine of the Kapila species and while all of them have calved, becomes cleansed of all his sins. One who, at the point of death, gives away a thousand kine with calves unto poor but deserving persons, becomes freed from sin. That man, O king, who gives away a hundred steeds of the Kamvoja breed unto Brahmanas of regulated behaviour, becomes freed from sin. That man. O Bharata, who gives unto even one person all that he asks for, and who, having given it, does not speak of his act to any one, becomes freed from sin. If a person who has once taken alcohol drinks (as expiation) hot liquor, he sanctifies himself both here and hereafter. By falling from the summit of a mountain or entering a blazing fire, or by going on an everlasting journey after renouncing the world, one is freed from all sins. By performing the sacrifice laid down by Vrihaspati, a Brahmana who drinks alcoholic liquors may succeed in attaining to the region of Brahman. This has been said by Brahman himself. If a person, after having drunk alcoholic liquor, becomes humble and makes a gift of land, and abstains from it ever afterwards, he becomes sanctified and cleansed. The person that has violated his preceptor's bed, should lie down on a sheet of iron having heated it, and having cut off the emblem of his sex should leave the world for a life in the woods, with eyes always turned upwards. By casting off one's body, one becomes cleansed of all his evil acts. Women, by leading a regulated life for one year, become cleansed of all their sins. The person who observes a very rigid vow, or gives away the whole of his wealth, or perishes in a battle fought for the sake of his preceptor, becomes cleansed of all his sins. One who uses falsehood before one's preceptor or acts in opposition to him, becomes cleansed of that sin by doing something agreeable to one's preceptor. One who has fallen off from the vow (of Brahmacharya), may become cleansed of that sin by wearing the hide of a cow for six months and observing the penances laid down in the case of the slaughter of a Brahmana. One who has been guilty of adultery, or of theft, may become cleansed by observing rigid vows for a year. When one steals another's property, one should, by every means in his power, return to that other property of the value of what has been stolen. One may then be cleansed of the sin (of theft). The younger brother who has married before the marriage of the elder brother, as also the elder brother whose Younger brother has married before him, becomes cleansed by observing a rigid vow, with collected soul, for twelve nights. The younger brother, however, should wed again for rescuing his deceased ancestors. Upon such second wedding, the first wife becomes cleansed and her husband himself would not incur sin by taking her. Men conversant with the scriptures declare that women may be cleansed of even the greatest sins by observing the vow of chaturmasya, all the while living upon scanty and cleansing food. Persons conversant with the scriptures do not take into account the sins that women may commit at heart. Whatever their sins (of this description), they are cleansed by their menstrual course like a metallic plate that is scoured with ashes. Plates (made of the alloy of brass and copper) stained by a Sudra eating off it, or a vessel of the same metal that has been smelt by a cow, or stained by a Brahmana's Gandusha, may be cleansed by means of the ten purifying substances. It has been laid down that a Brahmana should acquire and practise the full measure of virtue. For a person at the kingly order it has been laid down that he should acquire and practise a measure of virtue less by a fourth part. So, a Vaisya should acquire a measure less (than a Kshatriya's) by a fourth and a Sudra less (than a Vaisya's) by a fourth. The heaviness or lightness of sins (for purposes of expiation) of each of the four orders, should be determined upon this principle. Having slain a bird or an animal, or cut down living trees, a person should publish his sin and fast for three nights. By having intercourse with one with whom intercourse is prohibited, the expiation for one is wandering in wet clothes and sleeping on a bed of ashes. These, O king, are the expiations for sinful acts, according to precedent and reason and scriptures and the ordinances. A Brahmana may be cleansed of all sins by reciting the Gayatri in a sacred place, all the while living upon frugal fare, casting off malice, abandoning wrath and hate, unmoved by praise and blame, and abstaining from speech. He should during the day-time be under shelter of the sky and should lie down at night even at such a place. Thrice during the day, and thrice during the night, he should also plunge with his clothes into a stream or lake for performing his ablutions. Observant of rigid vows, he should abstain from speech with women, Sudras, and fallen persons. A Brahmana by observing such regulations may be cleansed of all sins unconsciously committed by him. A person obtains in the other world the fruits, good or bad, of his acts here which are all witnessed by the elements. Be it virtue or be it vice, according to the true measure that one acquires of either, one enjoys or suffers the consequences (even here). By knowledge, by penances, and by righteous acts, therefore, one enhances his weal (even here). One, therefore may similarly enhance his misery by committing unrighteous acts. One should, therefore, always achieve acts that are righteous and abstain altogether from those that are unrighteous. I have now indicated what the expiations are of the sins that have been mentioned. There is expiation for every sin except those that are called Mahapatakas (highly heinous sins). As regards sins in respect of unclean food and the like, and improper speeches, etc., they are of two classes, viz., those committed consciously and those that are committed unconsciously. All sins that are committed consciously are grave, while those that are committed unconsciously are trivial or light. There is expiation for both. Indeed sin is capable of being washed away by (observance of) the ordinances spoken of. Those ordinances, however, have been laid down only for believers (in God) and those that have faith. They are not for atheists or those that have no faith, or those in whom pride and malice predominate. A person, O tiger among men, that is desirous of weal both here and hereafter, should, O foremost of virtuous men, have recourse to righteous behaviour, to (the counsels of) men that are righteous, and to the duties that have been ordained for him. Therefore, for the reasons already advanced (by me), thou, O king, shalt be cleansed of all thy sins for thou hast slain thy foes in the discharge of thy duties as a king and for the protection of thy life-breath and thy inheritance. Or, if not withstanding this, thou still regardest thyself to be sinful, perform expiation. Do not cast away thy life in consequence of such grief that is not becoming a wise man.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the holy Rishi, king Yudhishthira the just, having reflected for a short while, said these words unto the sage.'"

Footnotes

72:2 The rule laid down is that he should eat in the morning for the first three days, in the evening for the second three days, eat nothing but what is got without soliciting, for the next three days, and fast altogether for the three days that follow. This is called Krischara-bhojana. Observing this rule for six years, one may be cleansed of the sin of slaying a Brahmana.

72:3 The harder rule referred to is eating in the morning for seven days; in the evening for the next seven days; eating what is got without soliciting, for the next seven days; and fasting altogether for the next seven.

74:1 These are the five products of the cow, besides earth, water, ashes, acids and fire.

Section 37

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandfather, what food is clean and what unclean, what gift is praiseworthy, and who should be considered deserving and who undeserving (of gifts).'

"Vyasa said, 'In this connection is cited the old account of a discourse between the ascetics and that lord of creation, viz., Manu. In the Krita age, an assembly of Rishis, of rigid vows, having approached the great and puissant lord of creation, Manu, while seated at his ease, solicited him to discourse on duties, saying, 'What food should be taken, who is to be regarded a deserving person (for gifts), what gifts should be made, how should a person study, and what penances should one perform and how, and what acts should be done and what acts should not be done, O lord of creation, tell us everything about all this.' Thus addressed by them, the divine and self-born Manu said unto them, 'Listen to me as I expound the duties in brief and in detail. In regions which have not been interdicted, silent recitation (of sacred mantras, homa), fasts, knowledge of self, sacred rivers, regions inhabited by men devoted to this pious acts,--these have been laid down as acts and objects that are cleansing. Certain mountains also are cleansing, as also the eating of gold and bathing in waters into which have been dipped gems and precious stones. Sojourn to holy places, and eating of sanctified butter--these also, without doubt speedily cleanse a man. No man would ever be called wise if he is indulged in pride. If he wishes to be long-lived, he should for three nights drink hot water (as an expiation for having indulged in pride). Refusal to appropriate what is not given, gift, study (of scriptures), penance, abstention from injury, truth, freedom from wrath, and worship of the gods in sacrifices,--these are the characteristics of virtue. That again which is virtue may, according to time and place, be sin. Thus appropriation (of what belongs to others), untruth, and injury and killing, may under special circumstances, become virtue. With respect to persons capable of judging, acts are of two kinds, viz., virtuous and sinful. From the worldly and the Vedic points of view again, virtue and sin are good or bad (according to their consequences). From the Vedic point of view, virtue and sin (i.e., everything a man may do or not do), would be classed under action and inaction. Inaction (i.e., abstention from Vedic rites and adoption of a life of contemplation) leads to emancipation (from rebirth); while the consequences of action (i.e., practice of Vedic rites) are repeated death and rebirth. From the worldly point of view, acts that are evil lead to evil and those that are good to consequences that are good. From the worldly point of view, therefore, virtue and sin are to be distinguished by the good and the evil character of their consequences. Acts that are (apparently) evil, when undertaken from considerations connected with the gods, the scriptures, life itself, and the means by which life is sustained, produce consequences that are good. When an act is undertaken from the expectation, however doubtful, that it will produce mischief (to some one) in the future, or when an act is done whose consequence is visibly mischievous, expiation has been laid down. When an act is done from wrath or clouded judgment, then expiation should be performed by giving pain to the body, guided by precedent, by scriptures, and by reason. When anything, again, is done for pleasing or displeasing the mind, the sin arising therefrom may be cleansed by sanctified food and recitation of mantras. The king who lays aside (in a particular case) the rod of chastisement, should fast for one night. The priest who (in a particular case) abstains from advising the king to inflict punishment, should fast for three nights as an expiation. The person who, from grief, attempts to commit suicide by means of weapons, should fast for three nights. There is no expiation for them that cast off the duties and practices of their order and class, country, and family, and that abandon their very creed. When an occasion for doubt respecting what should be done arises, that should be regarded as the injunction of the scriptures which ten persons versed in Vedic scriptures or three of those that frequently recite them may declare. The bull, earth, little ants, worms generated in dirt, and poison, should not be eaten by Brahmanas. They should not also eat fishes that have no scales, and four-footed aquatic animals like frogs and others, except the tortoise. Water-fowls called Bhasas, ducks, Suparnas, Chakravakas, diving ducks, cranes, crows, shags, vultures, hawks, owls, as also all four-footed animals that are carnivorous and that have sharp and long teeth, and birds, and animals having two teeth and those having four teeth, as also the milk of the sheep, the she-ass, the she-camel, the newly-calved cow, woman and deer, should not be taken by a Brahmana. Besides this, the food that has been offered to the man, that which has been cooked by a woman who has recently brought forth a child, and food cooked by an unknown person, should not be eaten. The milk also of a cow that has recently calved should not be taken. If a Brahmana takes food that has been cooked by a Kshatriya, it diminishes his energy; if he takes the food provided by a Sudra, it dims his Brahmanic lustre; and if he takes the food provided by a goldsmith or a woman who has neither husband nor children it lessens the period of his life. The food provided by a usurer is equivalent to dirt, while that provided by a woman living by prostitution is equivalent to semen. The food also provided by persons that tolerate the unchastity of their wives, and by persons that are ruled by their spouses, is forbidden. The food provided by a person selected (for receiving gifts) at a certain stage of a sacrifice, by one who does not enjoy his wealth or make any gifts, that provided by one who sells Soma, or one who is a shoe-maker, by an unchaste woman, by a washerman, by a physician, by persons serving as watchmen, by a multitude of persons, by one who is pointed at by a whole village, by one deriving his support from keep of dancing girls, by persons wedding before their elder brothers are wedded, by professional panegyrists and bards, and by those that are gamblers, the food also which is brought with the left hand or which is stale, the food which is mixed with alcohol, the food a portion of which has been already tasted, and the food that forms the remnant of a feast, should not be taken (by a Brahmana). Cakes, sugarcanes, potherbs, and rice boiled in sugared milk, if they have lost their relish, should not be taken. The powder of fried barley and of other kinds of fried grain, mixed with curds, if become stale with age, should not be taken. Rice boiled in sugared milk, food mixed with the tila seed, meat, and cakes, that have not been dedicated to the gods, should not be taken by Brahmanas leading a domestic mode of life, Having first gratified the gods, Rishis, guests, Pitris, and the household deities, a Brahmana leading a domestic mode of life should then take his food. A householder by living thus in his own house becomes like a person of the Bhikshu order that has renounced the world. A man of such behaviour, living with his wives in domesticity, earns great religious merit. No one should make a gift for the sake of acquiring fame, or from fear (of censure and the like) or unto a benefactor. A virtuous man would not make gifts unto persons living by singing and dancing or unto those that are professional jesters, or unto a person that is intoxicated, or unto one that is insane, or unto a thief, or unto a slanderer, or unto an idiot, or unto one that is pale of hue, or unto one that is defective of a limb, or unto a dwarf, or unto a wicked person, or unto one born in a low and wicked family, or unto one that has not been sanctified by the observance of vows. No gift should be made to a Brahmana destitute of knowledge of the Vedas. Gifts should be made unto him only that is a Srotriya. An improper gift and an improper acceptance produce evil consequences unto both the giver and the acceptor. As a person who seeks to cross the ocean with the aid of a rock or a mass of catechu sinks along with his support, even so the giver and the acceptor (in such a case) both sink together. As a fire that is covered with wet fuel does not blaze forth, even so the acceptor of a gift who is bereft of penances and study and piety cannot confer any benefit (upon the giver). As water in a (human skull) and milk in a bag made of dog-skin become unclean in consequence of the uncleanliness of the vessels in which they are kept even so the Vedas become fruitless in a person who is not of good behaviour. One may give from compassion unto a low Brahmana who is without mantras and vows, who is ignorant of the scriptures and who harbours envy. One may, from compassion, give unto a person that is poor or afflicted or ill. But he should not give unto such a person in the belief that he would derive any (spiritual) benefit from it or that he would earn any religious merit by it. There is no doubt that a gift made to Brahmana bereft of the Vedas becomes perfectly fruitless in consequence of the fault of the recipient. As an elephant made of wood or an antelope made of leather, even so is a Brahmana that has not studied the Vedas. All the three have nothing but names. As a eunuch is unproductive with women, as a cow is unproductive with a cow, as a bird lives in vain that is featherless, even so is a Brahmana that is without mantras. As grain without kernel, as a well without water, as libations poured on ashes, even so is a gift to a Brahmana void of learning. An unlearned Brahmana is an enemy (to all) and is the destroyer of the food that is presented to the gods and Pitris. A gift made to such a person goes for nothing. He is, therefore, like unto a robber (of other people's wealth). He can never succeed in acquiring regions of bliss hereafter. I have now told thee in brief, O Yudhishthira, all that was said (by Manu on that occasion). This high discourse should be listened to by all, O bull of Bharata's race.'"

Footnotes

76:1 Appropriation etc., as in the case of the king imposing fines on offenders and appropriating them to the uses of the state. Untruth, as that of the loyal servant or follower for protecting the life of his master. Killing, as that of an offender by the king, or in the exercise of the right of self-defence.

76:2 There were, as now, persons with whom the reading or recitation of the scriptures was a profession. The functions of those men were not unlike those of the rhapsodists of ancient Greece.

77:1 i.e., one possessed of a knowledge of the Vedas.

78:1 With very slight verbal alterations, this verse, as also the first half or the next, like many others, occurs in Manu, Vide Manu, Ch. II, V, 157-58.

Section 38

"Yudhishthira said, 'O holy and great ascetic, I desire to hear in detail what the duties of kings are and what the duties, in full, of all the four orders. I desire also to hear, O foremost of Brahmanas, what behaviour should be adopted in seasons of distress, and how I may subjugate the world by treading along the path of morality. This discourse on expiation, treating (at the same time) of fasts and capable of exciting great curiosity, fills me with joy. The practice of virtue and the discharge of kingly duties are always inconsistent with each other. For always thinking of how one may reconcile the two, my mind is constantly stupefied.'

"Vaisampayana continued, 'Then Vyasa, O monarch, that foremost of all persons conversant with the Vedas, casting his eyes upon that ancient and all-knowing person, viz., Narada, said, If, O king, thou wishest to hear of duties and morality in full, then ask Bhishma, O mighty-armed one, that old grandsire of the Kurus. Conversant with all duties and possessed of universal knowledge, that son of Bhagirathi will remove all the doubts in thy heart on the difficult subject of duties. That goddess, viz., the genius of the celestial river of three courses brought him forth. He saw with his physical eyes all the gods with Indra at their head. Having gratified with his dutiful services the celestial Rishis having Vrihaspati at their head, he acquired a knowledge of the duties of kings. That foremost one among the Kurus obtained a knowledge also of that science, with its interpretations, with Usanas and that regenerate one who is the preceptor of the celestials know. Having practised rigid vows, that mighty-armed one acquired a knowledge of all the Vedas and their branches, from Vasishtha and from Chyavana of Bhrigu's race. In olden days he studied under the eldest-born son of the Grandsire himself, viz., Sanatkumara of blazing splendour, well conversant with the truths of mental and spiritual science. He learnt the duties in full of the Yatis from the lips of Markandeya. The bull among men obtained all weapons from Rama and Sakra. Although born among human beings, his death itself is still under his own control. Although childless, yet he has many regions of bliss hereafter as heard by us. Regenerate Rishis of great merit were always his courtiers. There is nothing among objects that should be known that is unknown to him. Conversant with all duties and acquainted with all the subtle truths of morality, even he will discourse to thee upon duty and morality. Go unto him before he abandons his life breath. Thus addressed by him, the high-souled son of Kunti, of great wisdom, said the following words unto Satyavati's son Vyasa, that first of eloquent men.'

"Yudhishthira said, 'Having caused a great and horrid slaughter of kinsmen, I have become an offender against all and a destroyer of the earth. Having caused that Bhishma himself, that warrior who always fought fairly, to be slain by the aid of deceit, how shall I approach him for asking him (about duties and morality)?'

"Vaisampayana continued, 'Moved by the desire of benefiting all the four orders, the mighty armed and high-souled chief of Yadu's race once more addressed that foremost of kings (in the following words).'

"Vasudeva said, 'It behoveth thee not to show such pertinacity in grief. Do that, O best of kings, which the holy Vyasa has said. The Brahmanas, O mighty-armed one, and these thy brothers of great energy, stand before thee beseechingly like persons beseeching the deity of the clouds at the close of summer. The unslain remnant of the assembled kings, and the people belonging to all the four orders of thy kingdom of Kurujangala, O king, are here. For the sake of doing what is agreeable to these high-souled Brahmanas, in obedience also to the command of thy revered senior Vyasa of immeasurable energy, and at the request of out-selves that are thy well-wishers, and of Draupadi, O scorcher of foes, do what is agreeable to us, O slayer of foes, and what is beneficial to the world.'

"Vaisampayana continued. 'Thus addressed by Krishna, the high-souled king (Yudhishthira) of eyes like lotus petals, rose from his seat for the good of the whole world. The tiger among men, viz., Yudhishthira of great fame, besought by Krishna himself, by the Island-born (Vyasa), by Devasthana, by Jishnu, by these and many others, cast off his grief and anxiety. Fully conversant with the declarations of the Srutis, with the science that treats of the interpretation of those declarations, and with all that men usually hear and all that deserve to be heard, the son of Pandu obtained peace of mind and resolved upon that he should next do. Surrounded by all of them like the moon by the stars, the king, placing Dhritarashtra at the head of the train, set out for entering the city. Desirous of entering the city, Kunti's son Yudhishthira, conversant with every duty, offered worship unto the gods and thousands of Brahmanas. He then ascended a new and white car covered with blankets and deerskins, and unto which were yoked sixteen white bullocks possessed of auspicious marks, and which had been sanctified with Vedic mantras. Adored by panegyrists and bards, the king mounted upon that car like Soma riding upon his own ambrosial vehicle. His brother Bhima of terrible prowess took the reins. Arjuna held over his head a white umbrella of great effulgence. That white umbrella held upon the car looked beautiful like a star-decked white cloud in the firmament. The two heroic sons of Madri, viz., Nakula and Sahadeva, took up two yak-tails white as the rays of the moon and adorned with gems for fanning the king. The five brothers decked with ornaments, having ascended the car, O king, looked like the five elements (that enter into the composition of everybody). Riding upon another white car unto which were yoked steeds fleet as thought, Yuyutsu, O king, followed the eldest son of Pandu behind. Upon his own brilliant car of gold unto which were yoked Saivya and Sugriva, Krishna, with Satyaki, followed the Kurus. The eldest uncle of Pritha's son, O Bharata, accompanied by Gandhari, proceeded at the head of the train, upon a vehicle borne on the shoulders of men. The other ladies of the Kuru household, as also Kunti and Krishna, all proceeded on excellent vehicles, headed by Vidura. Behind followed a large number of cars and elephants decked with ornaments, and foot-soldiers and steeds. His praises chanted by sweet-voiced panegyrists and bards, the king proceeded towards the city called after the elephant. The progress, O mighty-armed one, of king Yudhishthira, became so beautiful that its like had never been on earth. Teeming with healthy and cheerful men, thy busy hum of innumerable voices was heard there. During the progress of Pritha's son, the city and its streets were adorned with gay citizens (all of whom had come out for honouring the king). The spot through which the king passed had been decked with festoons of flowers and innumerable banners. The streets of the city were perfumed with incense. The place was overlaid with powdered perfumes and flowers and fragrant plants, and hung over with garlands and wreaths. New metallic jars, full of water to the brim, were kept at the door of every house, and bevies of beautiful maidens of the fairest complexion stood at the particular spots. Accompanied by his friends, the son of Pandu, adored with sweet speeches, entered the city through its well-adorned gate.'"

Section 39

"Vaisampayana said, 'At the time the Parthas entered the city, thousands upon thousands of the citizens came out to behold the sight. The well-adorned squares and streets, with crowd swelling at each moment looked beautiful like the ocean swelling at the rise of the moon. The large mansions that stood on the street-sides, decked with every ornament and full of ladies, seemed to shake, O Bharata, with their weight. With soft and modest voices they uttered the praises of Yudhishthira, of Bhima and Arjuna, and of the two sons of Madri. And they said, 'Worthy of all praise art thou. O blessed princess of Panchala, that waitest by the side of those foremost of men even like Gautami by the side of the (seven) Rishis. Thy acts and vows have borne their fruits, O lady!' In this strain, O monarch, the ladies praised the princess Krishna. In consequence of those praises, O Bharata, and their speeches with one another, and the shouts of joy (uttered by the men'), the city became filled with a loud uproar. Having passed through the streets with such behaviour as befitted him, Yudhishthira then entered the beautiful palace (of the Kurus) adorned with every ornament. The people belonging to the city and the provinces, approaching the palace, uttered speeches that were agreeable to his ears, 'By good luck, O foremost of kings, thou hast vanquished thy enemies, O slayer of foes! By good luck, thou hast recovered thy kingdom through virtue and prowess. Be, O foremost of kings, our monarch for a hundred years, and protect thy subjects virtuously like Indra protecting the denizens of heaven.' Thus adored at the palace-gate with blessed speeches, and accepting the benedictions uttered by the Brahmanas from every side, the king, graced with victory and the blessings of the people, entered the palace that resembled the mansion of Indra himself, and then descended from his car. Entering the apartments, blessed Yudhishthira approached the household gods and worshipped them with gems and scents and floral wreaths. Possessed of great fame and prosperity, the king came out once more and beheld a number of Brahmanas waiting with auspicious articles in their hands (for pronouncing benedictions on him). Surrounded by those Brahmanas desirous of uttering benedictions on him, the king looked beautiful like the spotless moon in the midst of the stars. Accompanied by his priest Dhaumya and his eldest uncle, the son of Kunti cheerfully worshipped, with due rites, those Brahmanas with (gift of) sweets, gems, and gold in profusion, and kine and robes, O monarch, and with diverse other articles that each desired. Then loud shouts of 'This is a blessed day' arose, filling the entire welkin, O Bharata. Sweet to the ear, that sacred sound was highly gratifying to the friends and well-wishers (of the Pandavas). The king heard that sound uttered by those learned Brahmanas and that was as loud and clear as the sound of a flock of swans. He listened also to the speeches, fraught with melodious words and grave import, of those persons well conversant with the Vedas. Then, O king, the peal of drums and the delightful blare of conchs, indicative of triumph, arose. A little while after when the Brahmanas had become silent, a Rakshasa of the name of Charvaka, who had disguised himself as a Brahmana, addressed the king. He was a friend of Duryodhana and stood therein the garb of a religious mendicant. With a rosary, with a tuft of hair on his head, and with the triple staff in his hand, he stood proudly and fearlessly in the midst of all those Brahmanas that had come there for pronouncing benedictions (upon the king), numbering by thousands, O king, and all of whom were devoted to penances and vows. That wicked wight, desirous of evil unto the high-souled Pandavas and without having consulted those Brahmanas, said these words unto the king.'

"Charvaka said, 'All these Brahmanas, making me their spokesman, are saying, 'Fie on thee! Thou art a wicked king. Thou art a slayer of kinsmen. What shalt thou gain, O son of Kunti, by having thus exterminated thy race? Having slain also thy superiors and preceptor, it is proper for thee to cast away thy life.' Hearing these words of that wicked Rakshasa the Brahmanas there became deeply agitated. Stung by that speech, they made a loud uproar. And all of them, with king Yudhishthira. O monarch, became speechless from anxiety and shame.'

"Yudhishthira said, 'I bow down to you and beseech you humbly, be gratified with me. It doth not behove you to cry fie on me. I shall soon lay down my life.'

"Vaisampayana continued, 'Then all those Brahmanas, O king, loudly said, 'These are not our words. Prosperity to thee, O monarch!' Those high-souled persons, conversant with the Vedas, with understanding rendered clear by penances, then penetrated the disguise of the speaker by means of their spiritual sight.' And they said, 'This is the Rakshasa Charvaka, the friend of Duryodhana. Having put on the garb of a religious mendicant, he seeks the good of his friend Duryodhana. We have not, O thou of righteous soul, said anything of the kind. Let this anxiety of thine be dispelled. Let prosperity attend upon thee with thy brothers.'

"Vaisampayana continued, 'These Brahmanas then, insensate with rage, uttered the sound Hun. Cleansed of all sins, they censured the sinful Rakshasa and slew him there (with that very sound). Consumed by the energy of those utterers of Brahma, Charvaka fell down dead, like a tree with all its sprouts blasted by the thunder of Indra. Duly worshipped, the Brahmanas went away, having gladdened the king with their benedictions. The royal son of Pandu also, with all his friends, felt great happiness.

Footnotes

82:1 Pratyasanna-vyasaninam is explained by Nilakantha as 'I stand near these distressed brothers of mine' (for whose sake only I am for accepting sovereignty). This is certainly very fanciful. The plain meaning is, 'I am about to lay down my life.'

Section 40

"Vaisampayana said, 'Then Devaki's son Janardana of universal knowledge addressed king Yudhishthira who stood there with his brothers, saying, 'In this world, O sire, Brahmanas are always the objects of worship with me. They are gods on earth having poison in their speech, and are exceedingly easy to gratify. Formerly, in the Krita age, O king, a Rakshasa of the name of Charvaka, O mighty-armed one, performed austere penances for many years in Vadari. Brahman repeatedly solicited him to ask for boons. At last the Rakshasa solicited the boon, O Bharata, of immunity from fear at the hand of every being in the universe. The Lord of the universe gave that high boon of immunity from fear at the hands of all creatures, subject to the only limitation that he should be careful of how he offended the Brahmanas. Having obtained that boon, the sinful and mighty Rakshasa of fierce deeds and great prowess began to give pain to the gods. The gods, persecuted by the might of the Rakshasa, assembling together, approached Brahman, for compassing their foe's destruction. The eternal and unchangeable god answered them, O Bharata, saying, 'I have already arranged the means by which the death of this Rakshasa may soon be brought about. There will be a king of the name of Duryodhana. Among men, he will be the friend of this wight. Bound by affection towards him, the Rakshasa will insult the Brahmanas. Stung by the wrong he will inflict upon them, the Brahmanas, whose might consists in speech, will in wrath censure him at which he will meet with destruction. Even that Rakshasa Charvaka, O foremost of kings, slain by the curse of the Brahmanas, lies there deprived of life. Do not, O bull of Bharata's race, give way to grief. The kinsmen, O king, have all perished in the observance of Kshatriya duties. Those butts among Kshatriyas, those high-souled heroes, have all gone to heaven. Do thou attend to thy duties now. O thou of unfading glory, let no grief be thine. Stay thy foes, protect thy subjects, and worship the Brahmanas.'"

Section 41

"Vaisampayana said, 'The royal son of Kunti, freed from grief and the fever of his heart, took his seat, with face eastwards, on excellent seat made of gold. On another seat, beautiful and blazing and made of gold, sat with face directed towards him, those two chastisers of foes, viz., Satyaki and Vasudeva. Placing the king in their midst, on his two sides sat Bhima and Arjuna upon two beautiful seats adorned with gems. Upon a white throne of ivory, decked with gold, sat Pritha with Sahadeva and Nakula. Sudharman, and Vidura, and Dhaumya, and the Kuru king Dhritarashtra, each sat separately on separate seats that blazed with the effulgence of fire. Yuyutsu and Sanjaya and Gandhari of great fame, all sat down where king Dhritarashtra had taken his seat. The righteous-souled king, seated there, touched the beautiful white flowers, Swastikas, vessels full of diverse articles, earth, gold, silver, and gems, (that were placed before him). Then all the subjects, headed by the priest, came to see king Yudhishthira, bringing with them diverse kinds of auspicious articles. Then earth, and gold, and many kinds of gems, and all the things in profusion that were necessary for the performance of the coronation rite, were brought there. There were golden jars full to the brim (with water), and those made of copper and silver and earth, and flowers, and fried paddy, and Kusa grass, and cow's milk, and (sacrificial) fuel consisting of the wood of Sami, Pippala, and Palasa, and honey and clarified butter and (sacrificial) ladles made of Udumvara, and conches adorned with gold. Then the priest Dhaumya, at the request of Krishna, constructed, according to rule, an altar gradually inclining towards the cast and the north. Causing the high-souled Yudhishthira then, with Krishna the daughter of Drupada, to be seated upon a handsome seat, called Sarvatobhadra, with firm feet and covered with tiger-skin and blazing with effulgence, began to pour libations of clarified butter (upon the sacrificial fire) with proper mantras. Then he of Dasaratha's race, rising from his seat, took up the sanctified conch, poured the water it contained upon the head of that lord of earth, viz., Yudhishthira, the son of Kunti. The royal sage Dhritarashtra and all the subjects also did the same at the request of Krishna. The son of Pandu then, with his brothers, thus bathed with the sanctified water of the conch, looked exceedingly beautiful. Then Panavas and Anakas and drums were beaten. King Yudhishthira the just duly accepted the gifts made unto him by the subjects. Always giving away presents in profusion in all his sacrifices, the king honoured his subjects in return. He gave a thousand nishkas unto the Brahmanas that uttered (especial) benedictions on him. All of them had studied the Vedas and were endued with wisdom and good behaviour. Gratified (with gifts), the Brahmanas, O king, wished him prosperity and victory, and with voice melodious like that of swans, uttered his praises, saying, 'O Yudhishthira of mighty arms, by good luck, O son of Pandu, victory has been thine. By good luck, O thou of great splendour, thou hast recovered thy position through prowess. By good luck, the wielder of Gandiva, and Bhimasena, and thyself, O king, and the two sons of Madri, are all well, having slain your foes and escaped with life from the battle, so destructive of heroes. Do thou, O Bharata, attend without delay to those acts that should next be done.' Thus adored by those pious men, king Yudhishthira the just, with his friends, became installed on the throne of a large kingdom, O Bharata!'"

Footnotes

83:1 The priest of the Kauravas.

84:1 Sami is the Acacia suma; Pippala is the Piper longum; and Palasa is the Butea frondosa. Udumvara is the Ficus glomerata.

Section 42

"Vaisampayana said, 'Having heard those words, suitable to time and place, of his subjects, king Yudhishthira answered them in the following words, 'Great must be the sons of Pandu, in sooth, whose merits, true or false, are thus recited by such foremost of Brahmanas assembled together. Without doubt, we are all objects of favour with you since you so freely describe us to be possessed of such attributes. King Dhritarashtra, however, is our father and god. If ye desire to do what is agreeable to me, always render your obedience to him and what is agreeable to him. Having slaughtered all my kinsmen, I live for him alone. My great duty is to always serve him in every respect with watchfulness. If ye, as also my friends, think that I should be an object of favour with you and them, let me then request you all to show the same behaviour towards Dhritarashtra as ye used to show before. He is the lord of the world, of yourselves, and of myself. The whole world, with the Pandavas, belongs to him. Ye should always bear these words of mine in your minds.' The king then told them to go whithersoever they liked. Having dismissed the citizens and the people of the provinces, the delighter of the Kurus appointed his brother Bhimasena as Yuvaraja. And he cheerfully appointed Vidura of great intelligence for assisting him with his deliberations and for overlooking the sixfold requirements of the state. And he appointed Sanjaya of mature years and possessed of every accomplishment, as general director and supervisor of the finances. And the king appointed Nakula for keeping the register of the forces, for giving them food and pay and for supervising other affairs of the army. And king Yudhishthira appointed Phalguna for resisting hostile forces and chastising the wicked. And he appointed Dhaumya, the foremost of priests, to attend daily to the Brahmanas and all rites in honour of the gods and other acts of a religious kind. And he appointed Sahadeva to always remain by his side, for the king thought, O monarch, that he should under all circumstances be protected by that brother of his. And the king cheerfully employed others in other acts according as he deemed them fit. That slayer of hostile heroes, viz., the righteous-souled king Yudhishthira, ever devoted to virtue, commanded Vidura and the high-souled Yuyutsu, saying, 'You should always with alacrity and attention do everything that my royal father Dhritarashthra wishes. Whatever also should be done in respect of the citizens and the residents of the provinces should be accomplished by you in your respective departments, after taking the king's permission.'"

Footnotes

85:1 These are peace, war, marching, halting, sowing dissensions, and defence of the kingdom by seeking alliances and building forts, &c.

Section 43

"Vaisampayana said, 'After this king Yudhishthira of magnanimous soul caused the Sraddha rites to be performed of every one of his kinsmen slain in battle. King Dhritarashtra also of great fame, gave away, for the good of his sons in the other world, excellent food, and kine, and much wealth, and many beautiful and costly gems (unto the Brahmanas). Yudhishthira accompanied by Draupadi, gave much wealth for the sake of Drona and the high-souled Karna, of Dhrishtadyumna and Abhimanyu, of the Rakshasa Ghatotkacha, the son of Hidimva, and of Virata, and his other well-wishers that had served him loyally, and of Drupada and the five sons of Draupadi. For the sake of each of these, the king gratified thousands of Brahmanas with gifts of wealth and gems, and kine and clothes. The king performed the Sraddha rite for the good in the next world, of every one of those kings also who had fallen in the battle without leaving kinsmen or friends behind. And the king also, for the good of the souls of all his friends, caused houses to be founded for the distribution of food, and places for the distribution of water, and tanks to be excavated in their names. Thus paying off the debt he owed to them and avoiding the chance of censure in the world, the king became happy and continued to protect his subjects religiously. He showed due honour, as before, unto Dhritarashtra, and Gandhari, and Vidura, and unto all the superior Kauravas and unto all the officers. Full of kindness, the Kuru king honoured and protected all those ladies also who had, in consequence of the battle, been deprived of their heroic husbands and sons. The puissant king, with great compassion, extended his favours to the destitute and the blind and the helpless by giving them food, clothes and shelter. Freed from foes and having conquered the whole Earth, king Yudhishthira began to enjoy great happiness.'"

Footnotes

86:1 For if he had acted otherwise, he would have been called ungrateful.

Section 44

"Vaisampayana said, 'Having got back the kingdom, king Yudhishthira of great wisdom and purity, after the ceremony of installation had been over, joining his hands together, addressed the lotus-eyed Krishna of Dasarha's race, saying, 'Through thy grace, O Krishna, through thy policy and might and intelligence and prowess, O tiger among the Yadus, I have got back this ancestral kingdom of mine. O thou of eyes like lotus leaves, I repeatedly bow to thee, O chastiser of foes! Thou hast been called the One only Being. Thou hast been said to be the refuge of all worshippers. The regenerate ones adore thee under innumerable names. Salutations to thee, O Creator of the Universe! Thou art the soul of the Universe and the Universe hath sprung from thee. Thou art Vishnu, thou art Jishnu, thou art Hari, thou art Krishna, thou art Vaikuntha, and thou art the foremost of all beings. Thou hast, as said in the Puranas, taken thy birth seven times in the womb of Aditi. It was thou that tookest birth in the womb of Prishni. The learned say that thou art the three Yugas. All thy achievements are sacred. Thou art the lord of our senses. Thou art the great Lord worshipped in sacrifices. Thou art called the great swan. Thou art three-eyed Sambhu. Thou art One, though known as Vibhu and Damodara. Thou art the great Boar, thou art Fire, thou art the Sun, thou hast the bull for the device on thy banner, and thou hast Garuda also as thy device. Thou art the grinder of hostile hosts, thou art the Being that pervadest every form in the universe and thou art of irresistible prowess. Thou art the foremost of all things, thou art fierce, thou art the generalissimo in battle, thou art the Truth, thou art the giver of food, and thou art Guha (the celestial generalissimo); Thyself unfading, thou causest thy foes to fade and waste. Thou art the Brahmana of pure blood, and thou art those that have sprung from intermixture. Thou art great. Thou walkest on high, thou art the mountains, and thou art called Vrishadarbha and Vrishakapi. Thou art the Ocean, thou art without attributes, thou hast three humps, thou hast three abodes, and thou takest human forms on earth, descending from heaven. Thou art Emperor, thou art Virat, and thou art Swarat. Thou art the Chief of the celestials, and thou art the cause whence the Universe has sprung. Thou art Almighty, thou art existence in every form, thou art without form, thou art Krishna, and thou art fire. Thou art the Creator, thou art the sire of the celestial physicians, thou art (the sage) Kapila, and thou art the Dwarf. Thou art Sacrifice embodied, thou art Dhruva, thou art Garuda, and thou art called Yajnasena. Thou art Sikhandin, thou art Nahusha, and thou art Vabhru. Thou art the constellation Punarvasu extended in the firmament, Thou art exceedingly tawny in hue, thou art the sacrifice known by the name of Uktha, thou art Sushena, thou art the drum (that sends forth its sound on every side). The track of thy car-wheels is light. Thou art the lotus of Prosperity, thou art the cloud called Pushkara, and thou art decked with floral wreaths. Thou art affluent, thou art puissant, thou art the most subtle, and it is thou whom the Vedas describe. Thou art the great receptacle of waters, thou art Brahman, thou art the sacred refuge, and thou knowest the abodes of all. Thou art called Hiranyagarbha, thou art the sacred mantras swadha and swaha, thou art Kesava. Thou art the cause whence all this hath sprung, and thou art its dissolution. In the beginning it is thou that createst the universe. This universe is under thy control, O Creator of the universe! Salutations to thee, O wielder of Sarnga, discus and sword!' Thus hymned by king Yudhishthira the just in the midst of the court, the lotus-eyed Krishna became pleased. That foremost one of the Yadavas then began to gladden the eldest son of Pandu with many agreeable speeches."

Footnotes

87:1 The literal meaning of Purusha, as applied to the Supreme Being, is 'One that pervades all forms in the Universe.'

87:2 i.e., Aditi and of Aditi's self as born in different shapes at different times.

87:3 Yugas may mean either the three ages Krita, Treta and Dwapara, or, the three pairs such as Virtue and Knowledge, Renunciation and Lordship, and Prosperity and Fame.

87:4 Virat is one superior to an Emperor and Swarat is one superior to a Virat.

87:5 Vishnu, assuming the form of a dwarf, deluded the Asura Vali into giving away unto him three worlds which he forthwith restored to Indra.

87:6 The son of Uttanapada, who in the Krita age had adored Vishnu at a very early age and obtained the most valuable boons.

Section 45

"Vaisampayana said, 'The king dismissed all his subjects, who, commanded by the monarch, returned to their respective homes. Comforting his brothers, Yudhishthira, blazing with beauty, then addressed his brothers Bhima of terrible prowess and Arjuna and the twins, saying, 'Your bodies have, in the great battle, been mangled with diverse kinds of weapons by the foe. Ye are greatly fatigued, grief and anger have scorched your hearts.

Through my fault, ye bulls of Bharata's race, ye have suffered the miseries of an exile in the forests like vulgar men. In delight and in happy ease enjoy this victory (that ye have won). After resting yourselves and regaining the full use of your faculties, meet me again in the morning.' After this, the mighty-armed Vrikodara like Maghavat entering his own beautiful fane, entered the palace of Duryodhana, that was adorned with many excellent buildings and rooms, that adorned with gems of diverse kinds, that teemed with servants, male and female, and that Yudhishthira assigned to him with the approval of Dhritarashtra. The mighty-armed Arjuna also, at the command of the king, obtained the palace of Dussasana which was not inferior to Duryodhana's and which consisted of many excellent structures and was adorned with a gate-way of gold, and which abounded in wealth and was full of attendants of both sexes. The palace of Durmarshana was even superior to that of Dussasana. Looking like the mansion of Kuvera himself, it was adorned with gold and every kind of gem. King Yudhishthira gladly gave it to Nakula who deserved it best and who had been emaciated (with the miseries of a life) in the great forest. The foremost of palaces belonging to Durmukha was exceedingly beautiful and adorned with gold. It abounded in beds and beautiful women, with eyes like lotus-petals. The king gave it unto Sahadeva who was ever employed in doing what was agreeable to him. Obtaining it, Sahadeva became delighted as the Lord of treasures upon obtaining Kailasa. Yuyutsu and Vidura and Sanjaya, O monarch, and Sudharman and Dhaumya, proceeded to the abodes they had owned before. Like a tiger entering his cave in the hills, that tiger among men, viz., Saurin, accompanied by Satyaki, entered the palace of Arjuna. Feasting on the viands and drinks (that had been kept ready for them), the princes passed the night happily. Awaking in the morning with well pleased hearts, they presented themselves before king Yudhishthira.'"

Footnotes

88:1 Sudharman was the priest of the Kurus. How came Dhaumya, who was the priest of the Pandavas, to have from before an abode in the Kuru capital?

Section 46

"Janamejaya said, 'It behoveth thee, O learned Brahmana, to tell me what was next done by Yudhishthira the mighty-armed son of Dharma after he had regained his kingdom. It behoveth thee to tell me also, O Rishi, what the heroic Hrishikesa, the supreme master of the three worlds did after this.'

"Vaisampayana said, 'Listen to me, O king, as I narrate in detail, O sinless one, what the Pandavas, headed by Vasudeva, did after this. Having obtained his kingdom, O monarch, Kunti's son Yudhishthira appointed each of the four orders of men to their respective duties. The (eldest) son of Pandu gave unto a thousand high-souled Brahmanas of the Snataka order a thousand Nishkas each. He then gratified the servants that were dependant on him and the guests that came to him, including persons that were undeserving and those that held heterodox views, by fulfilling their wishes. Unto his priest Dhaumya he gave kine in thousands and much wealth and gold and silver and robes of diverse kinds. Towards Kripa, O monarch, the king behaved in the way one should towards one's preceptor. Observant of vows, the king continued to honour Vidura greatly. That foremost of charitable men gratified all persons with gifts of food and drink and robes of diverse kinds and beds and seats. Having restored peace to his kingdom, the king, O best of monarchs, possessed of great fame, paid due honour unto Yuyutsu and Dhritarashtra. Placing his kingdom, at the disposal of Dhritarashtra, of Gandhari, and of Vidura, king Yudhishthira continued to pass his days happily. Having gratified everybody, including the citizens, in this way, Yudhishthira, O bull of Bharata's race, then proceeded with joined hands to the presence of the high-souled Vasudeva. He beheld Krishna, of the hue of a blue cloud, seated on a large sofa adorned with gold and gems. Attired in yellow robes of silk and decked with celestial ornaments, his person blazed with splendour like a Jewel set on gold. His bosom adorned with the Kaustubha gem, he looked like the Udaya mountain that decked the rising Sun. So beautiful did he look that there is no simile in the three worlds. Approaching the high-souled one who was Vishnu himself in incarnate form, king Yudhishthira addressed him sweetly and smilingly, saying, 'O foremost of intelligent men, hast thou passed the night happily?

O thou of unfading glory, are all thy faculties in their full vigour? O foremost of intelligent persons, is it all right with thy understanding? We have got back our kingdom and the whole earth has come under our control, O divine lord, through thy grace, O refuge of the three worlds and, O thou of three steps, through thy grace have we won victory and obtained great fame and have not fallen away from the duties of our order!' Unto that chastiser of foes, viz., king Yudhishthira the just who addressed him in that strain the divine Krishna said not a word, for he was then rapt in meditation."

Section 47

"Yudhishthira said, 'How wonderful is this, O thou of immeasurable prowess, that thou art rapt in meditation! O great refuge of the universe, is it all right with the three worlds? When thou hast, O God, withdrawn thyself (from the world), having, O bull among men, adopted the fourth, state, my mind has been filled with wonder. The five life-breaths that act within the body have been controlled by thee into stillness. Thy delighted senses thou hast concentrated within thy mind. Both speech and mind, O Govinda, have been concentrated within thy understanding. All thy senses, indeed, have been withdrawn into thy soul. The hair on thy body stands erect. Thy mind and understanding are both still. Thou art as immobile now, O Madhava, as a wooden post or a stone. O illustrious God, thou art as still as the flame of a lamp burning in a place where there is no wind. Thou art as immobile as a mass of rock. If I am fit to hear the cause, if it is no secret of thine, dispel, O god, my doubt for I beg of thee and solicit it as a favour. Thou art the Creator and thou art the Destroyer. Thou art destructible and thou art indestructible. Thou art without beginning and thou art without end. Thou art the first and the foremost of Beings. O foremost of righteous persons, tell me the cause of this (Yoga) abstraction. I solicit thy favour, and am thy devoted worshipper, and bow to thee, bending my head.' Thus addressed, the illustrious younger brother of Vasava, recalling his mind, understanding, and the senses to their usual sphere, said these words with a soft smile.'

"Vasudeva said, 'That tiger among men, Bhishma, who is now lying on a bed of arrows, and who is now like unto a fire that is about to go out, is thinking of me. Hence my mind also was concentrated on him. My mind was concentrated upon him, the twang of whose bowstring and the sound of whose palms Indra himself was unable to bear. I was thinking of him who having vanquished in a trice all the assembled kings (at the Self-choice of the daughters of the king of Kasi) abducted the three princesses for the marriage of his brother Vichitravirya. I was thinking of him who fought continually for three and twenty days with Rama himself of Bhrigu's race and whom Rama was unable to overcome. Collecting all his senses and concentrating his mind by the aid of his understanding, he sought my refuge (by thinking of me). It was for this that I had centered my mind upon him. I was thinking of him whom Ganga conceived and brought forth according to ordinary human laws and whom Vasishtha took as a pupil. I was thinking of that hero of mighty energy and great intelligence who possesses a knowledge of all the celestial weapons as also of the four Vedas with all their branches. I was thinking of him, O son of Pandu, who is the favourite disciple of Rama, the son of Jamadagni, and who is the receptacle of the sciences. I was thinking of that foremost of all persons conversant with morality and duty, of him, O bull of Bharata's race, who knows the Past, the Future, and the Present. After that tiger among kings shall have, in consequences of his own achievements, ascended to heaven, the earth, O son of Pritha, will look like a moonless night. Therefore, O Yudhishthira, submissively approaching Ganga's son, viz., Bhishma of terrible prowess, question him about what thou mayst desire to learn. O lord of the earth, enquire of him about the four branches of knowledge (in respect of morality, profit., pleasure and salvation), about the sacrifices and the rites laid down for the four orders, about the four modes of life, and about the kingly duties in full. When Bhishma, that foremost one of Kuru's race, will disappear from the world, every kind of knowledge will disappear with him. It is for this that I urge thee (to go to him now).' Hearing these beneficial words of high import from Vasudeva, the righteous Yudhishthira, with voice choked in tears, answered Janardana, saying, 'What thou hast said, O Madhava, about the eminence of Bhishma, is perfectly true. I have not the slightest doubt regarding it. Indeed, I had heard of the high blessedness, as also the greatness, of the illustrious Bhishma from high-souled Brahmanas discoursing upon it. Thou, O slayer of foes, art the Creator of all the worlds. There cannot, therefore, O delighter of the Yadavas, be the slightest doubt in what thou sayest. If thy heart be inclined to show grace, O Madhava, then we shall go unto Bhishma with thyself at our head. When the divine Surya shall have turned towards the north, Bhishma will leave (this world), for those regions of bliss that he has won. That descendant of Kuru's race, therefore, O mighty-armed one, deserves to have a sight of thee. (If thou grantest my prayer), Bhishma will then obtain a sight of thee that art the first of Gods, of thee that art destructible and indestructible. Indeed, O lord, thou it is that art the vast receptacle of Brahma.'"

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of king Yudhishthira the just, the slayer of Madhu addressed Satyaki who was sitting beside him, saying, 'Let my car be yoked.' At this, Satyaki quickly left Kesava's presence and going out, commanded Daruka, saying, 'Let Krishna's car be made ready.' Hearing the words of Satyaki, Daruka speedily yoked Krishna's car. That foremost of vehicles, adorned with gold, decked with a profusion of emeralds, and moon-gems and sun-gems, furnished with wheels covered with gold, possessed of effulgence, fleet as the wind, set in the middle with diverse other kinds of jewels, beautiful as the morning sun, equipped with a beautiful standard topped by Garuda, and gay with numerous banners, had those foremost of steeds, fleet as thought, viz., Sugriva and Saivya and the other two, in trappings of gold, yoked unto it. Having yoked it, O tiger, among kings, Daruka, with joined hands, informed Krishna of the fact.'

Footnotes

90:1 This is an allusion to Krishna's having covered the three worlds with three of his steps for deluding the Asura Vali and depriving him of universal sovereignty.

90:2 There are three states of consciousness in the case of ordinary men, viz., waking, dream, and sound sleep. The fourth state, realisable by Yogins alone, is called Turiya. It is the state of perfect unconsciousness of this world, when the soul, abstracted within itself, is said to be fixed upon the Supreme Being or some single object.

90:3 Mind, as used generally in Hindu philosophy, is the seat of the senses and the feelings. Buddhi is the Understanding or the cognitive faculties of the Kantian school. The Bombay reading of the second line is correct. It is Gunadevah Kshetrajne etc. Nilakantha correctly explains it as Savdadiguna-bhajodevah, i.e., the senses.

Section 48

"Janamejaya said, 'How did the grandsire of the Bharatas, who lay on a bed of arrows, cast off his body and what kind of Yoga did he adopt?'

"Vaisampayana said, 'Listen, O king, with pure heart and concentrated attention, as to how, O tiger among the Kurus, the high-souled Bhishma cast off his body. As soon as the Sun, passing the solstitial point, entered in his northerly course, Bhishma, with concentrated attention, caused his soul (as connected with and independent of the body) to enter his soul (in its independent and absolute state). Surrounded by many foremost of Brahmanas, that hero, his body pierced with innumerable arrows, blazed forth in great beauty like Surya himself with his innumerable rays. Surrounded by Vyasa conversant with the Vedas by the celestial Rishi Narada, by Devasthana, by Asmaka Sumantu, by Jaimini, by the high-souled Paila, by Sandilya, by Devarata, by Maitreya of great intelligence, by Asita and Vasishtha and the high-souled Kausika, by Harita and Lomasa and Atri's son of great intelligence, by Vrihaspati and Sukra and the great sage Chyavana, by Sanatkumara and Kapila and Valmiki and Tumvuru and Kuru, by Maudgalya and Rama of Bhrigu's race, and the great sage Trinavindu, by Pippalada and Vayu and Samvarta and Pulaha and Katha, by Kasyapa and Pulastya and Kratu and Daksha and Parasara, by Marichi and Angiras and Kasmya and Gautama and the sage Galava, by Dhaumya and Vibhanda and Mandavya and Dhaumra and Krishnanubhautika, by Uluka, that foremost of Brahmanas and the great sage Markandeya, by Bhaskari and Purana and Krishna and Suta,--that foremost of virtuous persons, surrounded by these and many other highly-blessed sages of great souls and possessed of faith and self-restraint and tranquillity of mind, the Kuru hero looked like the Moon in the midst of the planets and the stars. Stretched on his bed of arrows, that tiger among men, Bhishma, with pure heart and joined palms, thought of Krishna in mind, word, and act. With a cheerful and strong voice he hymned the praise of the slayer of Madhu, that master of yoga, with the lotus in his navel, that lord of the universe, called Vishnu and Jishnu. With joined hands, that foremost of eloquent men, that puissant one, viz., Bhishma of highly virtuous soul, thus praised Vasudeva.

"Bhishma said, 'O Krishna, O foremost of Beings, be thou pleased with these words which I utter, in brief and in detail, from desire of hymning thy praises. Thou art pure and purity's self. Thou transcendest all. Thou art what people say to be THAT. Thou art the Supreme Lord. With my whole heart I seek thy refuge, O universal Soul and Lord of all creatures! Thou art without beginning and without end. Thou art the highest of the high and Brahma. Neither the gods nor the Rishis know thee. The divine Creator, called Narayana or Hari, alone knows thee. Through Narayana, the Rishis, the Siddhas, the great Nagas, the gods, and the celestial Rishis know a little of thee. Thou art the highest of the high and knowest no deterioration. The gods, the Danavas, the Gandharvas, the Yakshas, the Pannagas, do not know who thou art and whence art thou. All the worlds and all created things live in thee, and enter thee (when the dissolution comes). Like gems strung together in a thread, all things that have attributes reside in thee, the Supreme Lord.' Having the universe for thy work and the universe for thy limbs, this universe consisting of mind and matter resides in thy eternal and all-pervading soul like a number of flowers strung together in a strong thread. Thou art called Hari, of a thousand heads, a thousand feet, a thousand eyes, a thousand arms, a thousand crowns, and a thousand faces of great splendour. Thou art called Narayana, divinity, and the refuge of the universe. Thou art the subtlest of the subtle, grossest of the gross, the heaviest of the heavy and the highest of the high. In the Vaks, the Anuvaks, the Nishads, and Upanishads, thou art regarded as the Supreme Being of irresistible force. In the Samans also, whose declarations are always true, thou art regarded as Truth's self! Thou art of quadruple soul. Thou art displayed in only the understanding (of all creatures). Thou art the Lord of those that are bound to thee in faith. O God, thou art adored (by the faithful) under four excellent, high, and secret names. Penances are ever present in thee. Performed (by other creatures for gratifying thee), penances live in thy form. Thou art the Universal Soul. Thou art of universal knowledge. Thou art the universe. Thou art omniscient. Thou art the creator of everything in the universe. Like a couple of sticks generating a blazing fire, thou hast been born of the divine Devaki and Vasudeva for the protection of Brahma on earth. For this eternal salvation, the devout worshipper, with mind withdrawn from everything else and casting off all desires, beholds thee, O Govinda, that art the pure Soul, in his own soul. Thou transcendest Surya in glory. Thou art beyond the ken of the senses and the understanding. O Lord of all creatures, I place myself in thy hands. In the Puranas thou hast been spoken as Purusha (all-pervading spirit). On occasions of the commencement of the Yugas, thou art said to be Brahma, while on occasions of universal dissolution thou art spoken of as Sankarshana. Adorable thou art, and therefore I adore thee. Though one, thou hast yet been born in innumerable forms. Thou hast thy passions under complete control. Thy devout worshippers, faithfully performing the rites laid down in the scriptures, sacrifice to thee, O giver of every wish! Thou art called the sheath within which the universe lies. All created things live in thee. Like swans and ducks swimming on the water, all the worlds that we see float in thee. Thou art Truth. Thou art One and undeteriorating. Thou art Brahma, Thou art That which is beyond Mind and Matter. Thou art without beginning, middle, and end. Neither the gods nor the Rishis know thee. The gods, the Asuras, the Gandharvas, the Siddhas, the Rishis, and the great Uragas with concentrated souls, always adore thee. Thou art the great panacea for all sorrow. Thou art without birth and death. Thou art Divine. Thou art self-created. Thou art eternal. Thou art invisible and beyond ken. Thou art called Hari and Narayana, O puissant one. The Vedas declare thee to be the Creator of the universe and the Lord of everything existing in the universe. Thou art the Supreme protector of the universe. Thou knowest no deterioration and thou art that which is called the highest. Thou art of the complexion of gold. Thou art the slayer of Asuras. Though One, Aditi brought thee forth in twelve forms. Salutations to thee that art the soul of the Sun. Salutations to thee in thy form of Soma that is spoken of as the chief of all the regenerate ones and that gratifies with nectar the gods in the lighted fortnight and the Pitris in the dark fortnight. Thou art the One Being of transcendent effulgence dwelling on the other side of thick darkness.

Knowing thee one ceases to have any fear of death. Salutations to thee in that form which is an object of knowledge. In the grand Uktha sacrifice, the Brahmanas adore thee as the great Rich. In the great fire-sacrifice, they sing thee as the chief Adhyaryu (priest). Thou art the soul of the Vedas. Salutations to thee. The Richs, the Yajus, and the Samans are thy abode. Thou art the five kinds of sanctified libations (used in sacrifices). Thou art the seven woofs used in the Vedas. Salutations to thee in thy form of Sacrifice. Libations are poured on the Homa fire in accompaniment with the seventeen monosyllabic sounds. Thou art the soul of the Homa. Salutations to thee! Thou art that Purusha whom the Vedas sing. Thy name is Yajus. The Vedic metres are thy limbs. The sacrifices laid down in the three Vedas are thy three heads. The great sacrifice called Rathantara is thy voice expressive of gratification. Salutation to thee in thy form of sacred hymns! Thou art the Rishi that hadst appeared in the great sacrifice extending for a thousand years performed by the creators of the universe. Thou art the great swan with wings of gold. Salutations to thee in thy form of a swan. Roots with all kinds of affixes and suffixes are thy limbs. The Sandhis are thy joints. The consonants and the vowels are thy ornaments. The Vedas have declared thee to be the divine word. Salutations to thee in thy form as the word! Assuming the form of a boar whose limbs were constituted by sacrifice, thou hadst raised the submerged earth for the benefit of the three worlds. Salutations to thee in thy form of infinite prowess! Thou sleepest in Yoga on thy snake-decked sofa constituted by the thousand hoods (of the Naga). Salutations to thee in thy form of sleep! Thou buildest the bridge for the good (to cross the sea of life) with Truth, with those means by which emancipation may be obtained, and with the means by which the senses may be controlled. Salutations to thee in thy form of Truth! Men practising diverse creeds, actuated by desire of diverse fruits worship thee with diverse rites. Salutations to thee in thy form of Creed! From thee have all things sprung. It is thou that excitest all creatures having physical frames containing the principle of desire. Salutations to thee in thy form of Excitement. The great Rishis seek thy unmanifest self within the manifest. Called Kshetrajna, thou sittest in Kshetra. Salutations to thee in thy form of Kshetra! Thou always conscious and present in self, the Sankhyas still describe thee as existing in the three states of wakefulness, dream, and sound sleep. They further speak of thee as possessed of sixteen attributes and representing the number seventeen. Salutations to thy form as conceived by the Sankhyas! Casting off sleep, restraining breath, withdrawn into their own selves, Yogins of restrained senses behold thee as eternal light. Salutations to thee in thy Yoga form! Peaceful Sannyasins, freed from fear of rebirth in consequence of the destruction of all their sins and merits, obtain thee. Salutations to thee in thy form of emancipation! At the end of a thousand Yugas, thou assumest the form of a fire with blazing flames and consumest all creatures. Salutations to thee in thy form of fierceness! Having consumed all creatures and making the universe one vast expanse of water, thou sleepest on the waters in the form of a child. Salutations to thee in thy form as Maya (illusion)! From the navel of the Self-born of eyes like lotus leaves, sprang a lotus. On that lotus is established this universe. Salutations to thee in thy form as lotus! Thou hast a thousand heads. Thou pervadest everything. Thou art of immeasurable soul. Thou hast subjugated the four kinds of desire that are as vast as the four oceans. Salutations to thee in thy form of Yoga-sleep! The clouds are in the hair of thy head. The rivers are in the several joints of thy limbs. The four oceans are in thy stomach. Salutations to thee in thy form as water! Birth and the change represented by death spring from thee. All things, again, at the universal dissolution dissolve away in thee. Salutations to thy form as cause! Thou sleepest not in the night. Thou art occupied in day time also. Thou observest the good and the bad actions (of all). Salutations to thee in thy form of (universal) observer! There is no act which thou canst not do. Thou art, again, ever ready to accomplish acts that are righteous. Salutations to thee in thy form of Work, the form, viz., which is called Vaikuntha! In wrath thou hadst, in battle, exterminated thrice seven times the Kshatriyas who had trampled virtue and authority under their feet. Salutations to thee in thy form of Cruelty! Dividing thyself into five portions thou hast become the five vital breaths that act within everybody and cause every living creature to move. Salutations to thee in thy form of air! Thou appearest in every Yuga in the form called month and season and half-year and year, and art the cause of both creation and dissolution. Salutations to thee in thy form of Time! Brahmanas are thy mouth, Kshatriyas are thy two arms, Vaisyas are thy stomach and thighs, and Sudras live in thy feet. Salutations to thee in thy form of caste! Fire constitute thy mouth. The heavens are the crown of thy head. The sky is thy navel. The earth is thy feet. The Sun is thy eye. The points of the compass are thy ears. Salutations to thee in thy form as the (three) worlds! Thou art superior to Time. Thou art superior to Sacrifice. Thou art higher than the highest. Thyself without origin, thou art the origin of the universe. Salutations to thee in thy form as Universe! Men of the world, according to the attributes ascribed to thee by the Vaiseshika theory, regard thee as the Protector of the world. Salutations to thee in thy form of Protector! Assuming the forms of food, drink, and fuel, thou increasest the humours and the life-breaths of creatures and upholdest their existence. Salutations to thee in thy form of life! For supporting the life-breaths thou eatest the four kinds of food. Assuming also the form of Agni within the stomach, thou digestest that food. Salutations to thee in the form of digesting heat! Assuming the form of half-man and half-lion, with tawny eyes and tawny manes, with teeth and claws for thy weapons, thou hadst taken the life of the chief of the Asuras. Salutations to thee in thy form of swelling might! Neither the gods, nor the Gandharvas, nor the Daityas, nor the Danavas, know thee truly. Salutations to thy form of exceeding subtility! Assuming the form of the handsome, illustrious, and puissant Ananta in the nether region, thou upholdest the world. Salutations to thy form of Might! Thou stupefiest all creatures by the bonds of affection and love for the continuance of the creation. Salutations to thee in thy form of stupefaction. Regarding that knowledge which is conversant with the five elements to be the true Self-knowledge (for which yogins strive), people approach thee by knowledge! Salutations to thee in thy form of Knowledge! Thy body is immeasurable. Thy understanding and eyes are devoted to everything. Thou art infinite, being beyond all measures. Salutations to thee in thy form of vastness! Thou hadst assumed the form of a recluse with matted locks on head, staff in hand, a long stomach, and having thy begging bowl for thy quiver. Salutations to thee in thy form of Brahma. Thou bearest the trident, thou art the lord of the celestials, thou hast three eyes, and thou art high-souled. Thy body is always besmeared with ashes, and thy phallic emblem is always turned upwards. Salutations to thee in thy form of Rudra! The half-moon forms the ornament of thy forehead. Thou hast snakes for the holy thread circling thy neck. Thou art armed with Pinaka and trident. Salutations to thy form of Fierceness! Thou art the soul of all creatures. Thou art the Creator and the Destroyer of all creatures. Thou art without wrath, without enmity, without affection. Salutations to thee in thy form of

Peace! Everything is in thee. Everything is from thee. Thyself art Everything. Everywhere art thou. Thou art always the All. Salutations to thee in thy form as Everything! Salutations to thee whose work is the universe, to thee that art the soul of the universe, to thee from whom hath sprung the universe, to thee that art the dissolution of all things, to thee that are beyond the five (elements that constitute all things)! Salutations to thee that art the three worlds, to thee that art above the three worlds! Salutations to thee that art all the directions! Thou art all and thou art the one receptacle of All. Salutations to thee, O divine Lord, O Vishnu, and O eternal origin of all the worlds! Thou, O Hrishikesa, art the Creator, thou art the Destroyer, and thou art invincible. I cannot behold that heavenly form in which thou art displayed in the Past, Present, and the Future. I can, however, behold truly thy eternal form (as manifest in thy works). Thou hast filled heaven with thy head, and the earth with thy feet: with thy prowess thou hast filled the three worlds. Thou art Eternal and thou pervadest everything in the universe. The directions are thy arms, the Sun is thy eye, and prowess is thy vital fluid. Thou art the lord of all creatures. Thou standest, shutting up the seven paths of the Wind whose energy is immeasurable. They are freed from all feats that worship thee, O Govinda of unfading prowess, thee that art attired in yellow robes of the colour of the Atasi flower. Even one bending of the head unto thee, O Krishna, is equal to the completion of ten Horse-sacrifices. The man that has performed ten Horse-sacrifices is not freed from the obligation of rebirth. The man, however, that bows to Krishna escapes rebirth. They that have Krishna for their vow, they that think of Krishna in the night, and upon rising from sleep, may be said to have Krishna for their body. Those people (after death) enter Krishna's self even as libations of clarified butter sanctified with mantras enter the blazing fire. Salutations to thee that dispellest the fear of hell, to thee, O Vishnu, that art a boat unto them that are plunged amid the eddies of the ocean represented by worldly life! Salutations to thee, O God, that art the Brahmana's self, to thee that art the benefactor of Brahmanas and kine, to thee that art the benefactor of the universe, to thee that art Krishna and Govinda! The two syllables Hari constitute the pecuniary stock of those that sojourn through the wilderness of life and the medicine that effectually cures all worldly, predilections, besides being the means that alleviate sorrow and grief. As truth is full of Vishnu, as the universe is full of Vishnu, as everything is full of Vishnu, so let my soul be full of Vishnu and my sins be destroyed! I seek thy protection and am devoted to thee, desirous of obtaining a happy end O thou of eyes like lotus petals, O best of gods, do thou think of what will be for my good! Thyself without origin, O Vishnu, thou art the origin of Knowledge and Penances. Thus art thou praised! O Janardana, thus worshipped by me in the Sacrifice constituted by speech (alone), be, O god, gratified with me! The Vedas are devoted to Narayana. Penances are devoted to Narayana. The gods are devoted to Narayana. Everything is always Narayana!'"

Vaisampayana continued, "Having uttered these words, Bhishma, with mind concentrated upon Krishna, said, 'Salutations to Krishna!' and bowed unto him. Learning by his Yoga prowess of the devotion of Bhishma, Madhava, otherwise called Hari, (entering his body) bestowed upon him heavenly knowledge compassing the Past, the Present, and the Future, and went away. When Bhishma became silent, those utterers of Brahma (that sat around him), with voices choked in tears, adored that high-souled chief of the Kurus in excellent words. Those foremost of Brahmanas uttered the praises of Krishna also, that first of Beings, and then continued in soft voices to commend Bhishma repeatedly. Learning (by his Yoga powers) of the devotion of Bhishma towards him, that foremost of Beings, viz., Madhava, suddenly rose from his seat and ascended on his car, Kesava and Satyaki proceeded on one car. On another proceeded those two illustrious princes, viz., Yudhishthira and Dhananjaya. Bhimasena and the twins rode on a third; while those bulls among men, Kripa and Yuyutsu, and that scorcher of foes, Sanjaya of the Suta caste, proceeded on their respective cars, each of which looked like a town. And all of them proceeded, causing the earth to tremble with the rattle of their chariot-wheels. That foremost of men, as he proceeded, cheerfully listened to the speeches, fraught with his praise, that were uttered by the Brahmanas. The slayer of Kesi, with gladdened heart, saluted the people that waited (along the streets) with joined hands and bent heads."

Footnotes

93:1 The Supreme Being is called here and elsewhere Hansa, i.e., swan, because as the swan is supposed to transcend all winged creatures in the range of its flight, so the Supreme Being transcends all creatures in the universe. He is called That, as in the Vedic formula of Praise, "Thou art That," meaning, "Thou art inconceivable and incapable of being described in words."

93:2 Created things have attributes. It is Brahma only that has no attributes, in the sense that no attributes with which we are familiar can be affirmed of him.

93:3 The Vaks are the mantras; the Anuvaks are those portions of the Vedas which are called Brahmanas; the Nishads are those portions of the Vedic ritual which lead to an acquaintance with the gods. The Upanishads are those portions which treat exclusively of the knowledge of the Soul.

93:4 Quadruple soul, i.e., Brahma, Jiva, Mind, and Consciousness. The four names under which the Supreme Being is adored by the faithful are Vasudeva, Sankarsana, Pradyumna, and Aniruddha.

94:1 Penances are ever present in thee, in the sense thou art never without them, penances constituting thy essence. Performed by creatures, they live in thy limbs, in the sense that penances performed are never lost.

94:2 In ancient India, the Rishis living in the woods got their fire by rubbing two sticks together. These they called Arani. Brahma on earth is explained by Nilakantha to mean the Vedas, the Brahmanas, and the Sacrifices.

94:3 These are the twelve Adityas or chief gods.

94:4 Thou art pure Knowledge and resident beyond the darkness of ignorance. I bow to thee not in any of those forms in which thou art ordinarily adored but in that form of pure light which Yogins only can behold by spiritual sight.

95:1 The five libations are Dhana, Karambha, Parivapa, and water. The seven woofs are the seven mantras (Cchandas) predominating in the Vedic hymns, such as Gayatri, etc.

95:2 The Prajapatis who are the creators of the universe performed a sacrifice extending for a thousand years. The Supreme Being appeared in that sacrifice as an act of grace to the sacrificers.

95:3 Sandhis are those changes of contiguous vowels (in compounding two words) that are required by the rules of euphony. Akshara is literally a character or letter; word made up of characters or letters.

95:4 The manifest is the body. The Rishis seek thy unmanifest self within the body, in their own hearts. Kshetra is buddhi or intelligence. The Supreme Being is called Kshetrajna because he knows every mind. Intelligence or mind is one of his forms.

95:5 The sixteen attributes are the eleven senses and the five elements in their subtle forms called Mahabhutas. Added to this is Infinity. The Supreme Being, according to the Sankhya doctrine, is thus the embodiment of the number seventeen. Thy form as conceived by the Sankhyas, i.e., thy form as Number.

96:1 In cases of those that are reborn, there is always a residuum of sin and merit for which they have, in their earthly life, to suffer and enjoy. In the case, however, of those that have betaken themselves to a life of renunciation the great endeavour is to exhaust this residuum.

97:1 i.e. that which is chewed, that which is sucked, that which is licked, and that which is drunk.

97:2 All creatures are stupefied by love and affection. The great end which the Yogins propose to themselves is to tear those bonds rising superior to all the attractions of the flesh to effect their deliverance or emancipation from rebirth.

97:3 i.e. Brahmacharin.

98:1 Linum usitatissimun.

98:2 Samsara is the world or worldly life characterised by diverse attachments. Reflection on Hari frees one from those attachments. Or, Samsara may mean the repeated deaths and births to which the unemancipated soul is subject. Contemplation of the divine Being may prevent such repeated births and deaths by leading to emancipation.

Section 49

Vaisampayana said, "Then Hrishikesa and king Yudhishthira, and all those persons headed by Kripa, and the four Pandavas, riding on those cars looking like fortified cities and decked with standards and banners, speedily proceeded to Kurukshetra with the aid of their fleet steeds. They descended on that field which was covered with hair and marrow and bones and where millions of high-souled Kshatriyas had cast away their bodies. It abounded also with many a hill formed of the bodies and bones of elephants and steeds, and human heads and skulls lay stretched over it like conch-shells. Variegated with thousands of funeral pyres and teeming with heaps of armour and weapons, the vast plain looked like the drinking garden of the Destroyer himself used and abandoned recently. The mighty car-warriors quickly proceeded, viewing the field of battle haunted by crowds of spirits and thronged with Rakshasas. While proceeding, the mighty-armed Kesava, that delighter of all the Yadavas, spoke unto Yudhishthira about the prowess of Jamadagni's son, 'Yonder, at a distance, O Partha, are seen the five lakes of Rama! There Rama offered oblations of Kshatriya blood unto the manes of his ancestors. It was hither that the puissant Rama, having freed the earth of Kshatriya for thrice seven times, gave up his task."

"Yudhishthira said,--'I have great doubts in what thou sayest about Rama's having thrice seven times exterminated the Kshatriyas in days of old. When the very Kshatriya seed was burnt by Rama, O bull among the Yadus, how was the Kshatriya order revived, O thou of immeasurable prowess? How, O bull of the Yadus, was the Kshatriya order exterminated by the illustrious and high-souled Rama, and how did it again grow? In frightful car-encounters millions of Kshatriyas were slain. The earth, O foremost of eloquent men, was strewn with the corpses of Kshatriyas. For what reason was the Kshatriya order thus exterminated in days of yore by Rama, the high-souled descendant of Bhrigu, O tiger among the Yadus? O thou of Vrishni's race, remove this doubt of mine, O bird-bannered hero! O Krishna, O younger brother of Baladeva, the highest knowledge is from thee.'"

Vaisampayana said,--"The puissant elder brother of Gada then narrated unto Yudhishthira of incomparable prowess everything that happened, in full detail, as to how the earth had become filled with Kshatriyas."

Section 50

"Vasudeva said, 'Listen, O son of Kunti, to the story of Rama's energy and powers and birth as heard by me from great Rishis discoursing upon the subject. Listen to the story of how millions of Kshatriyas were slain by Jamadagni's son and how those that sprung again in the diverse royal. races in Bharata were again slaughtered. Jadu had a son named Rajas. Rajas had a son named Valakaswa. King Valakaswa had a son named Kusika of righteous behaviour. Resembling the thousand-eyed Indra on earth, Kusika underwent the austerest of penances from desire of attaining the chief of the three worlds for a son. Beholding him engaged in the austerest of penances and competent to beget a son, the thousand-eyed Purandara himself inspired the king (with his force). The great lord of the three worlds, the chastiser of Paka, O king, then became Kusika's son known by the name of Gadhi. Gadhi had a daughter, O monarch, of the name of Satyavati. The puissant Gadhi gave her (for wife) unto Richika, a descendant of Bhrigu. Her lord of Bhrigu's race, O delighter of the Kurus, became highly gratified with her for the purity of her behaviour. He cooked the sacrificial food consisting of milk and rice for giving unto Gadhi (her sire) a son. Calling his wife, Richika of Bhrigu's race said, 'This portion of the sanctified food should be taken by thee, and this (other) portion by thy mother. A son will be born of her that will blaze with energy and be a bull among Kshatriyas. Invincible by Kshatriyas on earth, he will be the slayer of the foremost of Kshatriyas. As regards thee, O blessed lady, this portion of the food will give thee a son of great wisdom, an embodiment of tranquillity, endued with ascetic penances, and the foremost of Brahmanas. Having said these words unto his wife, the blessed Richika of Bhrigu's race, setting his heart on penances, proceeded to the woods. About this time, king Gadhi, resolved upon a pilgrimage to the holy waters, arrived with his queen at the retreat, of Richika. Satyavati, upon this, O king, taking the two portions of the sanctified food, cheerfully and in great haste, represented the worlds of her lord unto her mother. The queen-mother, O son of Kunti, gave the portion intended for herself unto her daughter, and herself took from ignorance the portion intended for the latter. Upon this, Satyavati, her body blazing with lustre, conceived a child of terrible form intended to become the exterminator of the Kshatriyas. Beholding a Brahmana child lying within her womb, that tiger among the Bhrigus said unto his wife of celestial beauty these words: 'Thou hast been deceived by the, mother, O blessed lady, in consequence of the substitution of the sanctified morsels. Thy son will become a person of cruel deeds and vindictive heart. Thy brother again (born of thy mother) will be a Brahmana devoted to ascetic penances. Into the sanctified food intended for thee had been placed the seed of the supreme and universal Brahma, while into that intended for thy mother had been placed the sum total of Kshatriya energy. In consequence, however, of the substitution of the two portions, O blessed lady, that which had been intended will not happen. Thy mother will obtain a Brahmana child while thou wilt obtain a son that will become a Kshatriya.' Thus addressed by her lord, the highly blessed Satyavati prostrated herself and placing her head at his feet, trembling, said, 'It behoveth thee not, O holy one, to speak such words unto me, viz., 'Thou shalt obtain a wretch among Brahmanas (for thy son).'

"Richika said, 'This was not intended by me, O blessed lady, in respect of thee. A son of fierce deeds has been conceived by thee simply in consequence of the substitution of the sanctified morsels.'

"Satyavati replied saying, 'If thou wishest, O sage, thou canst create other worlds, what need then be said of a child? It behoveth thee, O puissant one, to give me a son that shall be righteous and devoted to peace.'

"Richika said, 'Never was falsehood spoken by me before, O blessed lady, even in jest. What need then be said of (such a solemn occasion as) preparing sanctified food with the aid of Vedic formulae after igniting t. fire? It was ordained of yore by Destiny, O amiable one! I have ascertained it all by my penances. All the descendants of thy father will be possessed of Brahmanic virtues.'

"Satyavati said, 'O puissant one, let our grandson be such, but, O foremost of ascetics, let me have a son of tranquil pursuits.'

"Richika said, 'O thou of the fairest complexion, there is no distinction, I conceive, between a son and a grandson. It will be, O amiable one, as thou sayest.'

"Vasudeva continued, 'Then Satyavati brought forth a son in Bhrigu's race who was devoted to penances and characterised by tranquil pursuits, viz., Jamadagni of regulated vows. Kusika's son Gadhi begot a son named Viswamitra. Possessed of every attribute of a Brahmana, that son (though born in the Kshatriya order) was equal to a Brahmana. Richika (thus) begot Jamadagni, that ocean of penances. Jamadagni begot a son of fierce deeds. The foremost of men, that son mastered the sciences, including the science of arms. Like unto a blazing fire, that son was Rama, the exterminator of the Kshatriyas. Having gratified Mahadeva on the mountains of Gandhamadana, he begged weapons of that great god, especially the axe of fierce energy in his hands. In consequence of that unrivalled axe of fiery splendour and irresistible sharpness, he became unrivalled on earth. Meanwhile the mighty son of Kritavirya, viz., Arjuna of the Kshatriya order and ruler of the Haihayas, endued with great energy, highly virtuous in behaviour, and possessed of a thousand arms through the grace of (the great Rishi) Dattatreya, having subjugated in battle, by the might of his own arms, the whole earth with her mountains and seven islands, became a very powerful emperor and (at last) gave away the earth unto the Brahmanas in a horse-sacrifice. On a certain occasion, solicited by the thirsty god of fire, O son of Kunti, the thousand-armed monarch of great prowess gave alms unto that deity. Springing from the point of his shafts, the god of fire, possessed of great energy, desirous of consuming (what was offered), burnt villages and towns and kingdoms and hamlets of cowherds. Through the prowess of that foremost of men, viz., Kritavirya of great energy, the god of fire burnt mountains and great forests. Assisted by the king of the Haihayas, the god of fire, caused by the wind to blaze forth with energy consumed the uninhabited but delightful retreat of the high-souled Apava. Possessed of great energy, Apava, O mighty-armed king, seeing his retreat consumed by the powerful Kshatriya, cursed that monarch in wrath, saying, 'Since, O Arjuna, without excepting these my specious woods, thou hast burnt them, therefore, Rama (of Bhrigu's race) will lop off thy (thousand) arm. The mighty Arjuna, however, of great prowess, always devoted to peace, ever regardful of Brahmanas and disposed to grant protection (unto all class), and charitable and brave, O Bharata, did not think of that curse denounced on him by that high-souled Rishis. His powerful sons, always haughty and cruel, in consequence of that course, became the indirect cause of his death. The princes, O bull of Bharata's race, seize and brought away the calf of Jamadagni's homa cow, without the knowledge of Kritavirya, the ruler of the Haihayas. For this reason a dispute took place between the high-souled Jamadagni (and the Haihayas). The puissant Rama, the son of Jamadagni, filled with wrath, lopped off the arms of Arjuna and brought back, O monarch, his sire's calf which was wandering within the inner enclosures of the king's palace. Then the foolish son of Arjuna, repairing together to the retreat of the high-souled Jamadagni, felled with the points of their lances, O king, the head of the Rishi from off his trunk while the celebrated Rama was out for fetching sacred fuel and grass. Inflamed with wrath at the death of his father and inspired with vengeance, Rama vowed to free the earth of Kshatriyas and took up arms. Then that tiger among the Bhrigus, possessed of great energy, putting forth his prowess, speedily slaughtered all the sons and grandsons of Kritavirya. Slaughtering thousands of Haihayas in rage, the descendent of Bhrigu, O king, made the earth miry with blood. Possessed of great energy, he quickly reft the earth of all Kshatriyas. Filled then with compassion, he retired into the woods. Afterwards, when some thousands of years had passed away, the puissant Rama, who was wrathful by nature, had imputations cast upon him (of cowardice). The grandson of Viswamitra and son of Raivya, possessed of great ascetic merit, named Paravasu, O monarch, began to cast imputations on Rama in public, saying, 'O Rama, were not those righteous men, viz., Pratardana and others, who were assembled at a sacrifice at the time of Yayati's fall, Kshatriyas by birth? Thou art not of true vows, O Rama! Thine is an empty boast among people. Through fear of Kshatriya heroes thou hast betaken thyself to the mountains. The descendant of Bhrigu, hearing these words of Paravasu, once more took up arms and once more strewed the earth with hundreds of Kshatriya bodies. Those Kshatriyas, however, O king, counting by hundreds, that were spared by Rama, multiplied (in time) and became mighty monarchs on earth. Rama once more slaughtered them quickly, not sparing the very children, O king! Indeed, the earth became once more strewn with the bodies of Kshatriya children of premature birth. As soon as Kshatriya children were born, Rama slaughtered them. Some Kshatriya ladies, however, succeeded in protecting their children (from Rama's wrath). Having made the earth destitute of Kshatriyas for thrice seven times, the puissant Bhargava, at the completion of a horse-sacrifice, gave away the earth as sacrificial present unto Kasyapa. For preserving the remnant of the Kshatriyas, Kasyapa, O king, pointing with his hand that still held the sacrificial ladle, said these words, O great sage, repair to the shores of the southern ocean. It behoveth thee not, O Rama, to reside within (what is) my dominion.' At these words, Ocean suddenly created for Jamadagni's son, on his other shore, a region called Surparaka. Kasyapa also, O monarch, having accepted the earth in gift, and made a present of it unto the Brahmanas, entered the great forest. Then Sudras and Vaisyas, acting most wilfully, began to unite themselves, O bull of Bharata's race, with the wives of Brahmanas. When anarchy sets in on earth, the weak are oppressed by the strong, and no man is master of his own property. Unprotected duly by Kshatriyas observant of virtue, and oppressed by the wicked in consequence of that disorder, the earth quickly sank to the lowest depths. Beholding the earth sinking from fear, the high-souled Kasyapa held her on his lap; and since the great Rishi held her on his lap (uru) therefore is the earth known by the name of Urvi. The goddess earth, for protection's sake, gratified Kasyapa and begged of him a king.

"The Earth said, 'There are, O, regenerate one, some foremost of Kshatriyas concealed by me among women. They were born in the race of Haihayas. Let them, O sage, protect me. There is another person of Puru's race, viz., Viduratha's son, O puissant one, who has been brought up among bears in the Rikshavat mountains. Another, viz., the son of Saudasa, has been protected, through compassion, by Parasara of immeasurable energy and ever engaged in sacrifices. Though born in one of the regenerate orders, yet like a Sudra he does everything for that Rishi and has, therefore, been named Sarvakarman (servant of all work). Sivi's son of great energy, viz., Gopati by name, has been brought up in the forest among kine. Let him, O sage, protect me. Pratardana's son, named Vatsa of great might, has been brought up among calves in a cowpen. Let that one of the royal order protect me. Dadhivahana's grandson and Diviratha's son was concealed and protected on the banks of Ganga by the sage Gautama. His name is Vrihadratha. Possessed of great energy and adorned with numerous blessed qualities, that blessed prince has been protected by wolves and the mountains of Gridhrakuta. Many Kshatriyas belonging to the race of Maratta have been protected. Equal unto the lord of Maruts in energy, they have been brought up by Ocean. These children of the Kshatriya order have been heard of as existing in different places. They are living among artisans and goldsmiths. If they protect me I shall then stay unmoved. Their sires and grandsires have been slain for my sake by Rama Of great prowess. It is my duty, O great sage, to see that their funeral rites are duly performed. I do not desire that I should be protected by my present rulers. Do thou, O sage, speedily make such arrangements that I may exist (as before).'

"Vasudeva continued, 'The sage Kasyapa then, seeking out those Kshatriyas of great energy whom the goddess had indicated, installed them duly as kings (for protecting her). Those Kshatriya races that are now extent are the progeny of those princes. That which thou hast questioned me, O son of Panda, happened in days of yore even thus.'

"Vaisampayana continued, 'Conversing thus with Yudhishthira, that foremost of righteous persons, the high-souled Yadava hero proceeded quickly on that car, illumining all the points of the compass like the divine Surya himself.'"

Section 51

"Vaisampayana said, 'King Yudhishthira, hearing of those feats of Rama, became filled with wonder and said unto Janardana, O thou of Vrishni's race, the prowess of the high-souled Rama, who in wrath had freed the earth of Kshatriyas, was like that of Sakra himself. The scions of Kshatriyas, troubled with the fear of Rama, were concealed (and brought up) by kine, Ocean, leopards, bears and apes. Worthy of every praise is this world of men and fortunate are they that reside in it where a feat, that, was again so righteous, was accomplished by a. Brahmana.' After this discourse was ended, those two illustrious persons, viz., Krishna of unfading glory and Yudhishthira proceeded thither where the puissant son of Ganga lay on his bed of arrows. They then beheld Bhishma stretched on his arrowy bed and resembling in splendour the evening San covered with his own rays. The Kuru hero was surrounded by many ascetics like he of a hundred sacrifices by the deities of heaven. The spot on which he lay was highly sacred, being situate on the banks of the river Oghavati. Beholding him from a distance, Krishna and Dharma's royal son, and the four Pandavas, and the other headed by Saradwat, alighted from their vehicles and collecting their restless minds and concentrating all their senses, approached the great Rishis. Saluting those foremost of Rishis headed by Vyasa. Govinda and Satyaki and the others approached the son of Ganga. Beholding Ganga's son of great ascetic merit, the Yadu and Kuru princes, those foremost of men, took their seats, surrounding him. Seeing Bhishma looking like a fire about to die out, Kesava with a rather cheerless heart addressed him as follows.'

"Kesava said, 'Are thy perceptions now as clear as before? I hope thy understanding, O foremost of eloquent men, is not clouded. I hope thy limbs are not tortured by the pain arising from the wounds by shafts. From mental grief also the body becomes weak. In consequences of the boon granted to thee by thy sire, the righteous Santanu, thy death, O puissant hero, depends on thy own will. I myself have not that merit in consequence of which thou hast obtained this boon. The minutest pin (inserted) within the body produces pain. What need then be said, O king, of hundreds of arrows that have pierced thee? Surely, pain cannot be said to afflict thee. Thou art competent, O Bharata, to instruct the very gods regarding the origin and dissolution of living creatures. Possessed of great knowledge, everything belonging to the Past, the Future, and the Present, is well known to thee. The dissolution of created beings and the reward of righteousness are well known to thee, O thou of great wisdom, for thou art an ocean of virtue and duty. While living in the enjoyment of swelling sovereignty, I beheld thee forgo female intercourse though sound of limbs and perfectly hale and though surrounded by female companions. Except Santanu's son Bhishma of great energy and firmly devoted to righteousness, possessed of heroism and having virtue for the only object of his pursuit, we have never heard of any other person in the three worlds that could, by his ascetic power, though lying on a bed of arrows and at the point of death, still have such a complete mastery over death (as to keep it thus at bay). We have never heard of anybody else that was so devoted to truth, to penances, to gifts, to the performances of sacrifices, to the science of arms, to the Vedas, and to the protection of persons soliciting protection, and that was so harmless to all creatures, so pure in behaviour, so self-restrained, and so bent upon the good of all creatures, and that was also so great a car-warrior as thee. Without doubt, thou art competent to subjugate, on a single car, the gods, Gandharvas, Asuras, Yakshas, and Rakshasas. O mighty-armed Bhishma, thou art always spoken of by the Brahmanas as the ninth of the Vasus. By thy virtues, however, thou hast surpassed them all and art equal unto Vasava himself. I know, O best of persons, that thou art celebrated for thy prowess, O foremost of beings, among even the very gods. Among men on earth, O foremost of men, we have never seen nor heard of any one possessed of such attributes as thee. O thou of the royal order, thou surpassest the gods themselves in respect of every attribute. By thy ascetic power thou canst create a universe of mobile and immobile creatures. What need then be said of thy having acquired many blessed regions by means of thy foremost of virtues? Dispel now the grief of the eldest son of Panda who is burning with sorrow on account of the slaughter of his kinsmen. All the duties that have been declared in respect of the four orders about the four modes of life are well known to thee. Everything again that is indicated in the four branches of knowledge, in the four Hotras, O Bharata, as also those eternal duties that are laid down in Yoga and Sankhya philosophy, the duties too of the four orders and these duties that are not inconsistent with their declared practices,--all these, along with their interpretations, O son of

Ganga, are known to thee. The duties that have been laid down for those sprang from an intermixture of the four orders and those laid down for particular countries and tribes and families, and those declared by the Vedas and by men of wisdom, are all well known to thee. The subjects of histories and the Puranas are all known to thee. All the scriptures treating of duty and practice dwell in thy mind. Save thee, O bull among men, there is no other person that can remove the doubts that may arise in respect of those subjects of knowledge that are studied in the world. With the aid of thy intelligence, do thou, O prince of men, drive the sorrow felt by the son of Pandu. Persons possessed of so great and such varied knowledge live only for comforting men whose minds have been stupefied.'

"Vaisampayana said, 'Hearing those words of Vasudeva of great intelligence, Bhishma, raising his head a little, said these words with joined hands.'

"Bhishma said, 'Salutations to thee, O divine Krishna! Thou art the origin and thou art the dissolution of all the worlds. Thou art the Creator and thou art the Destroyer. Thou, O Hrishikesa, art incapable of being vanquished by any one. The universe is the handiwork. Thou art the soul of the universe and the universe hath sprung from thee. Salutations to thee! Thou art the end of all created things. Thou art above the five elements. Salutations to thee that art the three worlds and that art again above the three worlds. O lord of Yogins, salutations to thee that art the refuge of everything. O foremost of beings, those words which thou hast said regarding me have enabled me to behold thy divine attributes as manifest in the three worlds. (In consequence of that kindness), O Govinda, I also behold thy eternal form. Thou standest shutting up the seven paths of the Wind possessed of immeasurable energy. The firmament is occupied by thy head, and the earth by thy feet. The points of the compass are thy two arms, and the Sun is thy eye, and Sakra constitutes thy prowess. O thou of unfading glory, thy Person, attired in yellow robes that resemble the hue of the Atasi flower, seem to us to be like a cloud charged with flashing of lightning. Think of that, O best of gods, which would be good, O thou of lotus eyes, for my humble self, that am devoted to thee, that seek thy protection, and that am desirous of obtaining a blissful end.'

"Vasudeva said, 'Since, O bull among men, thy devotion to me is very great, for this, O prince, I have displayed my celestial form to thee. I do not, O foremost of kings, display myself unto one that is not devoted to me, or unto a devotee that is not sincere, or unto one, O Bharata, that is not of restrained soul. Thou art devoted to me and art always observant of righteousness. Of a pure heart, thou art always self-restrained and ever observant of penances and gifts. Through thy own penances, O Bhishma, thou art competent to behold me. Those regions, O king, are ready for thee whence there is no return. Six and fifty days, O foremost one of Kuru's race, still remain for thee to live! Casting off thy body, thou shalt then, O Bhishma, obtain the blessed reward of thy acts. Behold, those deities and the Vasus, all endued with forms of fiery splendour, riding on their cars, are waiting for thee invisibly till the moment of the sun's entering on northerly course. Subject to universal time, when the divine Surya turns to his northerly course, thou, O foremost of men, shalt go to those regions whence no man of knowledge ever returns to this earth! When thou, O Bhishma, wilt leave this world for that, all Knowledge, O hero, will expire with thee. It is for this, that all these persons, assembled together, have approached thee for listening to discourses on duty and morality. Do thou then speak words of truth, fraught with morality and Yoga, unto Yudhishthira who as firm in truth but whose learning has been clouded by grief on account of the slaughter of his kinsmen, and do thou, by this, quickly dispel that grief of his!'

Footnotes

106:1 i.e. One that goes thither is not subject to rebirth.

Section 52

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Krishna fraught with Morality and profit, Santanu's Bhishma, answered him in the following words.

"Bhishma said, 'O master of all the worlds, O mighty-armed one, O Siva, O Narayana, O thou of unfading glory, hearing the words spoken by thee I have been filled with joy. But what words (of instruction), O master of speech, can I say in thy presence, when especially in all the subjects of speech have been dealt with in the speech? Whatever in either world should be done or is done, proceeds from thy intelligent self, O god! That person who is competent to discourse on the subject of heaven in the presence of the chief of the gods himself is competent to discourse on the interpretation of morality and pleasure and profit and salvation in thy presence. My mind, O slayer of Madhu, is exceedingly agitated by the pain of arrow-wounds. My limbs are weak. My understanding is not clear. I am so afflicted, O Govinda, by these shafts resembling poison or fire that I have not power to utter anything. My strength is abandoning me. My life-breaths are hastening to leave me. The very vitals of my body are burning. My understanding is clouded. From weakness my utterance is becoming indistinct. How then can I venture to speak? O enhancer of (the glory of) Dasarha's race, be gratified with me. O mighty-armed one, I will not say anything. Pardon me (for my unwillingness). The very master of speech (Vrihaspati), in speaking in thy presence, will be overcome by hesitation. I cannot any longer distinguish the points of the compass, nor the sky from the earth! Through thy energy, O slayer of Madhu, I am only barely alive. Do thou, therefore, thyself speak for the good of king Yudhishthira the just, for thou art the ordainer of all the ordinances. How, O Krishna, when thou, the eternal creator of the universe, art present, can one like me speak (on such subjects) like a disciple in the presence of the preceptor?'

"Vasudeva said, 'The words spoken by thee are worthy of thee that art the foremost one of Kuru's race, thee that art endued with great energy, thee that art of great soul, and thee that art possessed of great patience and conversant with every subject. Regarding what hast thou said unto me about the pain of thy arrow-wounds, receive, O Bhishma, this boon that I grant thee, O puissant one, from my grace. Discomfort and stupefaction and burning and pain and hunger and thirst shall not, O son of Ganga, overcome thee, O thou of unfading glory! Thy perceptions and memory, O sinless one, shall be unclouded. The understanding shall not fail thee. The mind, O Bhishma, freed from the qualities of passion and darkness, will always be subject to the quality of goodness, like the moon emerged from the clouds. Thy understanding will penetrate whatever subject connected with duty, morality, or profit, thou wilt think upon. O tiger among kings, obtaining celestial vision, thou wilt, O thou of immeasurable prowess, succeed in beholding the four orders of created things. Endued with the eye of knowledge, thou wilt, O Bhishma, behold, like fishes in a limpid stream, all created things that thou mayst endeavour to recollect!'

"Vaisampayana continued, 'Then those great Rishis, with Vyasa amongst them, adored Krishna with hymns from the Richs, the Yajuses, and the Samans. A celestial shower of flowers belonging to every season fell on that spot where he of Vrishni's race, with Ganga's son and the son of Pandu were. Celestial instruments of every kind played in the welkin and the tribes of Apsaras began to sing. Nothing of evil and no portent of any evil kind were seen there. An auspicious, pleasant, and pure breeze, bearing every kind of fragrance, began to blow. All the points of the compass became clear and quiet, and all the animals and birds began to rove in peace. Soon after, like a fire at the extremity of a great forest, the divine Surya of a thousand rays was seen to descend to the west. The great Rishis then, rising up, saluted Janardana and Bhishma and king Yudhishthira. Upon this, Kesava, and the sons of Pandu, and Satyaki, and Sanjaya, and Saradwata's son Kripa, bowed in reverence to those sages. Devoted to the practice of righteousness, those sages, thus worshipped by Kesava and others, speedily proceeded to their respective abodes, saying, 'We will return tomorrow.' After this, Kesava and the Pandavas, saluting Bhishma and circumambulating him, ascended their handsome cars. Those heroes then proceeded, accompanied by many other cars decked with golden Kuvaras, and infuriated elephants looking like mountains and steeds fleet as Garudas, and foot-soldiers armed with bows and weapons. That army, moving with great speed, proceeded in two divisions, one in the van and the other in the rear of those princes. The scene resembled the two currents of the great river Narmada at the point where it is divided by the Rikshavat mountains standing across it. Gladdening that great host, the divine Chandramas rose before it in the firmament, once more inspiring with moisture, by his own force, the terrestrial herbs and plants whose juice had been sucked up by the Sun. Then that bull of Yadu's race and the sons of Pandu, entering the

(Kuru) city whose splendour resembled that of the city of Indra itself, proceeded to their respective mansions like tired lions seeking their caves.'"

Footnotes

107:1 The Vedas constitute the speech of the Supreme Being. Everything about morality occurs in them.

108:1 Literally, 'Everything thou knowest shall appear to thee by inward light.'

Section 53

"Vaisampayana said, 'The slayer of Madhu, retiring to his bed, slept happily. Awaking when half a Yama was wanting to usher in the day, he addressed himself to contemplation. Fixing all his senses, he meditated on the eternal Brahma. Then a batch of well-trained and sweet-voiced persons, conversant with hymns and the Puranas, began to utter the praises of Vasudeva, that lord of all creatures and creator of the universe. Others, marking time by clapping of hands, began to recite sweet hymns, and vocalists began to sing. Conch-shells and drums were blown and beaten by thousands. The delightful sound of Vinas, Panavas, and bamboo flutes was heard. The spacious mansion of Krishna, in consequence thereof, seemed to laugh with music. In the palace of king Yudhishthira also sweet voices were heard, uttering auspicious wishes, and the sound of songs too and musical instruments. Then he of Dasarha's race performed his ablutions. Joining his hands, the mighty-armed hero of unfading glory silently recited his secret mantras, and kindling a fire poured libations of clarified butter upon it. Giving away a thousand kine unto a thousand Brahmanas all of whom were fully conversant with the four Vedas, he caused them to utter benedictions upon him. Touching next diverse kinds of auspicious articles and beholding himself in a clear mirror, Krishna addressed Satyaki, saying, 'Go, O descendant of Sini, and repairing to Yudhishthira's abode, ascertain whether that king of great energy is dressed for visiting Bhishma.' At these words of

Krishna, Satyaki, proceeding quickly to the royal son of Pandu, said unto him, 'The foremost of cars, belonging to Vasudeva of great intelligence, stands ready, O king, for Janardana will go to see Ganga's son. O righteous king of great splendour, he is waiting for thee. It behoveth thee now to do what should be done next.' Thus addressed, Dharma's son Yudhishthira answered as follows.'

"Yudhishthira said, 'O Phalguna of unrivalled splendour, let my foremost of cars be made ready. We should not be accompanied (today) by the soldiers, but we shall proceed ourselves. That foremost of righteous persons, Bhishma, should not be vexed. Let the guards, therefore, O Dhananjaya, stop today. From this day Ganga's son will speak of things that are great mysteries. I do not therefore, O son of Kunti, wish that there should be a miscellaneous gathering (in Bhishma's presence).'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the king, Kunti's son Dhananjaya, that foremost of men (went out and coming back) represented unto him that his best of cars stood harnessed for him. King Yudhishthira, and the twins, and Bhima and Arjuna, the five resembling the five elements, then proceeded towards Krishna's abode. While the high-souled Pandavas were coming, Krishna of great intelligence, accompanied by the grandson of Sini, mounted on his car. Saluting one another from their cars and each enquiring of the other whether the night had been passed happily by him, those bulls among men proceeded, without stopping on those foremost of cars whose rattle resembled the roar of the clouds. Krishna's steeds, viz., Valahaka and Meghapushpa and Saivya and Sugriva were urged by Daruka. The animals, urged by him, O king, proceeded, indenting the earth with their hoofs. Endued with great strength and great speed, they flew onwards, devouring the very skies. Traversing the sacred field of Kuru, the princes proceeded to that spot where the puissant Bhishma on his bed of arrows was lying, surrounded by those great Rishis, like Brahman himself in the midst of the gods. Then Govinda and Yudhishthira and Bhima and the wielder of Gandiva and the twins and Satyaki, alighting from their vehicles, saluted the Rishis by raising their right hands. Surrounded by them, king Yudhishthira like the moon in the midst of the stars approached Ganga's son like Vasava proceeding towards Brahman. Overcome with fear, the king timidly cast his eyes on the mighty-armed hero lying on his bed of arrows like the Sun himself dropped from the firmament.'"

Section 54

"Janamejaya said, 'When that tiger among men, of righteous soul and great energy, firmly adhering to truth and with passions under complete control, viz., the son of Santanu and Ganga, named Devavrata or Bhishma of unfading glory, lay on a hero's bed with the sons of Pandu sitting around him, tell me, O great sage, what converse ensued in that meeting of heroes after the slaughter of the troops.'

"Vaisampayana said, 'When Bhishma that chief of the Kurus, lay on his bed of arrows, many Rishis and Siddhas, O king, headed by Narada, came to that spot. The unslain remnant of the (assembled) kings with Yudhishthira at their head, and Dhritarashtra and Krishna and Bhima and Arjuna and the twins also came there. Those high-souled persons, approaching the grandsire of the Bharatas who looked like the Sun himself dropped from the firmament, indulged in lamentations for him. Then Narada of godlike features reflecting for a short while, addressed all the Pandavas and the unslain remnant of the kings saying, 'The time, I think, has come for you to question Bhishma (on subject of morality and religion), for Ganga's son is about to expire like the Sun that is on the point of setting. He is about to cast off his life-breaths. Do you all, therefore, solicit him to discourse to you? He is acquainted with the varied duties of all the four orders. Old in years, after abandoning his body he will obtain high regions of bliss. Solicit him, therefore, without delay, to clear the doubts that exists in your minds.' Thus addressed by Narada, those princes approached Bhishma, but unable to ask him anything, looked at one another. Then Yudhishthira the son of Pandu, addressing Hrishikesa said, "There is no one else than Devaki's son that can question the grandsire. O foremost one of Yadu's race, do thou, therefore, O slayer of Madhu, speak first. Thou, O sire, art the foremost of us all and thou art conversant with every duty and practice." Thus addressed by the son of Pandu, the illustrious Kesava of unfading glory, approaching the unconquerable Bhishma, spoke unto him as follows.'

"Vasudeva said, 'Hast thou, O best of kings, passed the night happily? Has thy understanding become unclouded? Does thy knowledge, O sinless one, shine in thee by inward light? I hope thy heart no longer feels pain and thy mind is no longer agitated.'

"Bhishma said, 'Burning, stupefaction, fatigue, exhaustion, illness, and pain, through thy grace, O thou of Vrishni's race, have all left me in a single day. O thou of incomparable splendour, all that is past, all that is future, and all that is present, I behold as clearly as a fruit placed in my hands. All the duties declared in the Vedas, all those laid down in the Vedantas, I behold clearly, O thou of unfading glory, in consequence of the boon thou hast granted to me. The duties that have been declared by persons of learning and righteous behaviour, dwell in my remembrance. I am conversant also, O Janardana, with the duties and practices prevailing in particular countries and among particular tribes and families. Everything relating again to the four modes of life has come back to my recollection. I am acquainted also, O Kesava, with the duties that relate to king-craft. Whatever should at whatever time be said, I would say, O Janardana! Through thy grace, I have acquired an auspicious understanding. Strengthened by meditation on thee, feel as if I have become a young man again. Through thy favour, O Janardana, I have become competent to discourse on what is beneficial (for the world). Why, however, O holy one, dost thou not thyself discourse to Pandu's son upon all that is good? What explanation hast thou to give in respect of this? Tell me quickly, O Madhava!'

"Vasudeva said, 'Know, O thou of Kuru's race, that I am the root of fame and of everything that leads to good. All things, good or bad, proceed from me. Who on earth will wonder if the moon be said to be of cool rays? Similarly, who will wonder if I were described as one possessed of the full measure of fame? I have, however, resolved to enhance thy fame, O thou of great splendour! It is for this, O Bhishma, that I have just inspired thee with great intelligence. As long, O lord of earth, as the earth will last, so long will thy fame travel with undiminished lustre through all the worlds. Whatever, O Bhishma, thou wilt say unto the inquiring son of Pandu, will be regarded on earth to be as authoritative as the declarations of that Vedas. That person who will conduct himself here according to the authority of thy declarations, will obtain hereafter the reward of every meritorious act. For this reason, O Bhishma, I have imparted to thee celestial understanding so that thy fame maybe enhanced on earth. As long as a man's fame lasts in the world, so long are his achievements said to live. The unslain remnant of the (assembled) kings are sitting around thee, desirous of listening to thy discourses on morality and duty. Do thou speak unto them, O Bharata! Thou art old in years and thy behaviour is consistent with the ordinance of the Srutis. Thou art well conversant with the duties of kings and with every other science of duty. No one has ever noticed the slightest transgression in thee from thy every birth. All the kings know thee to be conversant with all the sciences of morality and duty. Like a sire unto his sons do thou, therefore, O king, discourse unto them of high morality. Thou hast always worshipped the Rishis and the gods. It is obligatory on thee to discourse on these subjects in detail unto persons desirous of listening to discourse on morality and duty. A learned person, especially when solicited by the righteous, should discourse on the same. The sages have declared this to be a duty. O puissant one, if thou dost not speak on such subjects, thou wilt incur sin. Therefore, questioned by thy sons and grandsons, O learned one, about the eternal duties (of men), do thou, O bull among the Bharatas, discourse upon them on the subject.'"

Footnotes

111:1 The sense is, I who have already the full measure of fame can scarcely add to my fame by doing or saying anything.

Section 55

"Vaisampayana said, 'Endued with great energy, the delighter of the Kurus (viz., Bhishma), said, 'I shall discourse on the subject of duty. My speech and mind have become steady, through thy grace, O Govinda, since thou art the eternal soul of every being. Let the righteous-souled Yudhishthira question me about morality and duty. I shall then be much gratified and shall speak of all duties. Let the son of Pandu, that royal sage of virtuous and great soul, upon whose birth all the Vrishnis were filled with joy, question me. Let the son of Pandu, who has no equal among all the Kurus, among all persons of righteous behaviour, and among men of great celebrity, put questions to me. Let the son of Pandu, in whom are intelligence, self-restraint, Brahmacharya, forgiveness, righteousness, mental vigour and energy, put questions to me. Let the son of Pandu, who always by his good offices honours his relatives and guests and servants and others that are dependent on him, put questions to me. Let the son of Pandu, in whom are truth and charity and penances, heroism, peacefulness, cleverness, and fearlessness, put questions to me. Let the righteous-souled son of Pandu, who would never commit a sin influenced by desire of Pleasure or Profit or from fear put questions to me. Let the son of Pandu, who is ever devoted to truth, to forgiveness, to knowledge and to guests, and who always makes gifts unto the righteous, put questions to me. Let the son of Pandu, who is ever engaged in sacrifices and study of the Vedas and the practice of morality and duty who is ever peaceful and who has heard all mysteries, put questions to me.'

"Vasudeva said, 'King Yudhishthira the just, overcome with great shame and fearful of (thy) curse, does not venture to approach thee. That lord of earth, O monarch, having caused a great slaughter, ventures not to approach thee from fear of (thy) curse. Having pierced with shafts those that deserved his worship, those that were devoted to him, those that were his preceptors, those that were his relatives and kinsmen and those that were worthy of his highest regard, he ventures not to approach thee.'

"Bhishma said, 'As the duty of the Brahmanas consists of the practice of charity, study, and penances, so the duty of Kshatriyas is to cast away their bodies, O Krishna, in battle. A Kshatriya should stay sires and grandsires and brothers and preceptors and relatives and kinsmen that may engage with him in unjust battle. This is their declared duty. That Kshatriya, O Kesava, is said to be acquainted with his duty who slays in battle his very preceptors if they happen to be sinful and covetous and disregardful of restraints and vows. That Kshatriya is said to be acquainted with his duty who slays in battle the person that from covetousness disregards the eternal barriers of virtue. That Kshatriya is said to be acquainted with duty who in battle makes the earth a lake of blood, having the hair of slain warriors for the grass and straw floating on it, and having elephants for its rocks, and standards for the trees on its banks. A Kshatriya, when challenged, should always fight in battle, since Manu has said that a righteous battle (in the case of a Kshatriya) leads to both heaven and fame on earth.'

"Vaisampayana continued, 'After Bhishma had spoken thus, Dharma's son Yudhishthira, with great humility, approached the Kuru hero and stood in his sight. He seized the feet of Bhishma who in return gladdened him with affectionate words. Smelling his head, Bhishma asked Yudhishthira to take his seat. Then Ganga's son, that foremost of bowmen, addressed Yudhishthira, saying, 'Do not fear, O best of the Kurus! Ask me, O child, without any anxiety.'"

Section 56

Vaisampayana said, 'Having bowed unto Hrishikesa, and saluted Bhishma, and taken the permission of all the seniors assembled there, Yudhishthira began to put questions unto Bhishma.'

"Yudhishthira said, 'Persons conversant with duty and morality say that kingly duties constitute the highest science of duty. I also think that the burden of those duties is exceedingly onerous. Do thou, therefore, O king, discourse on those duties. O grandsire, do thou speak in detail on the duties of kings. The science of kingly duties is the refuge of the whole world of life. O thou of Kuru's race, Morality, Profit, and Pleasure are dependent on kingly duties. It is also clear that the practices that lead to emancipation are equally dependent on them. As the reins are in respect of the steed or the iron hook in respect of the elephant, even so the science of kingly duties constitutes the reins for checking the world. If one becomes stupefied in respect of the duties observed by royal sages, disorder would set in on the earth and everything will become confused. As the Sun, rising, dispels inauspicious darkness, so this science destroys every kind of evil consequence in respect of the world. Therefore, O grandsire, do thou, for my sake, discourse on kingly duties in the first instance, for thou, O chief of the Bharatas, art the foremost of all persons conversant with duties. O scorcher of foes, Vasudeva regards thee as the first of all intelligent persons. Therefore, all of us expect the highest knowledge from thee.'

"Bhishma said, 'Bowing unto Dharma who is Supreme, unto Krishna who is Brahma in full, and unto the Brahmanas, I shall discourse on the eternal duties (of men). Hear from me, O Yudhishthira, with concentrated attention, the whole range of kingly duties described with accurate details, and other duties that you mayst desire to know. In the first place, O foremost one of Kuru's race, the king should, from desire of pleasing (his subjects), wait with humility upon the gods and the Brahmanas, always bearing himself agreeably to the ordinance. By worshipping the deities and the Brahmanas, O perpetuator of Kuru's race, the king pays off his debt to duty and morality, and receives the respect of his subjects. O son, thou shouldst always exert with promptitude, O Yudhishthira, for without promptitude of exertion mere destiny never accomplishes the objects cherished by kings. These two, viz., exertion and destiny, are equal (in their operation). Of them, I regard exertion to be superior, for destiny is ascertained from the results of what is begun with exertion. Do not indulge in grief if what is commenced ends disastrously, for thou shouldst then exert thyself in the same act with redoubled attention. This is the high duty of kings. There is nothing which contributes so much to the success of kings as Truth. The king who is devoted to Truth finds happiness both here and hereafter. As regards Rishis also, O king, Truth is their great wealth. Similarly, as regards kings, there is nothing that so much inspires confidence in them as Truth. The king that is possessed of every accomplishment and good behaviour, that is self-restrained, humble, and righteous, that has his passions under control, that is of handsome features and not too enquiring, never loses prosperity. By administering justice, by attending to these three, viz., concealment of his own weaknesses, ascertainment of the weaknesses of foes, and keeping his own counsels, as also by the observance of conduct that is straightforward, the king, O delighter of the Kurus, obtains prosperity. If the king becomes mild, everybody disregards him On the other hand, if he becomes fierce, his subjects then become troubled.

Therefore, do thou observe both kinds of behaviour. O foremost of liberal men, the Brahmanas should never be punished by thee, for the Brahmana, O son of Pandu, is the foremost of beings on the Earth. The high-souled Manu, O king of kings, that sung two Slokas. In respect of thy duties, O thou of Kuru's race, thou shouldst always bear them in mind. Fire hath sprung from water, the Kshatriya from the Brahmana, and iron from stone. The three (viz., fire, Kshatriya and iron) can exert their force on every other thing, but coming into contact with their respective progenitors, their force becomes neutralised. When iron strikes stone, or fire battles with water, or Kshatriya cherishes enmity towards Brahmana, these three soon become weak. When this is so, O monarch, (you will see that) the Brahmanas are worthy of worship. They that are foremost among the Brahmanas are gods on earth. Duly worshipped, they uphold the Vedas and the Sacrifices. But they, O tiger among kings, that desire to have such honour however much they may be impediments to the three worlds, should ever be repressed by the might of thy arms. The great Rishi Usanas, O son, sang two Slokas in days of old. Listen to them, O king, with concentrated attention. The righteous Kshatriya, mindful of his duties, should chastise a Brahmana that may be a very master of the Vedas if he rushes to battle with an uplifted weapon. The Kshatriya, conversant with duties, that upholds righteousness when it is trespassed against, does not, by that act, become a sinner, for the wrath of the assailant justifies the wrath of the chastiser. Subject to these restrictions, O tiger among kings, the Brahmanas should be protected. If they become offenders, they should then be exiled beyond thy dominions. Even when deserving of punishment, thou shouldst, O kings, show them compassion. If a Brahmana becomes guilty of Brahmanicide, or of violating the bed of his preceptor or other revered senior, or of causing miscarriage, or of treason against the king, his punishment should be banishment from thy dominions. No corporal chastisement is laid down for them. Those persons that show respect towards the Brahmanas should be favoured by thee (with offices in the state). There is no treasure more valuable to kings than that which consists in the selection and assemblage of servants. Among the six kinds of citadels indicated in the scriptures, indeed among every kind of citadel, that which consists of (the ready service and the love of the) subjects is the most impregnable. Therefore, the king who is possessed of wisdom should always show compassion towards the four orders of his subjects. The king who is of righteous soul and truthful speech succeeds in gratifying his subjects. Thou must not, however, O son always behave with forgiveness towards everybody, for the king that is mild is regarded as the worst of his kind like an elephant that is reft of fierceness. In the scriptures composed by Vrihaspati, a Sloka was in days of old applicable to the present matter. Hear it, O king as I recite it. 'If the king happens to be always forgiving, the lowest of persons prevails over him, even as the driver who sits on the head of the elephant he guides.' The king, therefore, should not always be mild. Nor should he always be fierce. He should be like the vernal Sun, neither cold nor so hot as to produce perspiration. By the direct evidence of the senses, by conjecture, by comparisons, and by the canons, of the scriptures O monarch, the king should Study friends and foes. O thou of great liberality, thou shouldst avoid all those evil practices that are called Vyasanas. It is not necessary that thou shouldst never indulge in them. What, however, is needed is that thou shouldst not be attached to them. He that is attached to those practices is prevailed over by everyone. The king who cherishes no love for his people inspires the latter with anxiety. The king should always bear himself towards his subjects as a mother towards the child of her womb. Hear, O monarch, the reason why this becomes desirable. As the mother, disregarding those objects that are most cherished by her, seeks the good of her child alone, even so, without doubt, should kings conduct themselves (towards their subjects). The king that is righteous, O foremost one of Kuru's race, should always behave in such a manner as to a old what is dear to him, for the sake of doing that which would benefit his people. Thou shouldst not ever, O son of Pandu, abandon fortitude. The king that is possessed of fortitude and who is known to inflict chastisement on wrong-doers, has no cause of fear. O foremost of speakers, thou shouldst not indulge in jests with thy servants. O tiger among kings, listen to the faults of such conduct. If the master mingles too freely with them, dependents begin to disregard him. They forget their own position and most truly transcend that of the master. Ordered to do a thing, they hesitate, and divulge the master's secrets. They ask for things that should not be asked for, and take the food that is intended for the master. They go to the length of displaying their wrath and seek to outshine the master. They even seek to predominate over the king, and accepting bribes and practising deceit, obstruct the business of the state. They cause the state to rot with abuses by falsifications and forgeries. They make love with the female guards of the palace and dress in the same style as their master. They become so shameless as to indulge in eructations and the like, and expectorate in the very presence of their master, O tiger among kings, and they do not fear to even speak of him with levity before others. If the king becomes mild and disposed to jest, his servants, disregarding him, ride on steeds and elephants and cars as good as the king's. His counsellors, assembled in court, openly indulge in such speeches as: 'This is beyond thy power. This is a wicked attempt.' If the king becomes angry, they laugh; nor are they gladdened if favours be bestowed upon them, though they may express joy for other reasons. They disclose the secret counsels of their master and bruit his evil acts. Without the least anxiety they set at naught the king's commands. If the king's jewels, or food, or the necessaries of his bath, or unguents, be not forthcoming, the servants, in his very presence, do not show the least anxiety. They do not take what rightfully belongs to them. On the other hand, without being content with what has been assigned to them, they appropriate what belongs to the king. They wish to sport with the king as with a bird tied with a string, And always give the people to understand that the king is very intimate with them and loves them dearly. If the king becomes mild and disposed to jest, O Yudhishthira, these and many other evils spring from it.'"

Footnotes

113:1 Literally,--'the eternal bridge of virtue.'

114:1 In the sense of being liberal. A king should not too minutely enquire into what is done with the things belonging to him.

116:1 Literally, 'worthy of being used by the king.'

Section 57

"Bhishma said, 'The king, O Yudhishthira, should always be ready for action. That king is not worth of praise who, like a woman, is destitute of exertion. In this connection, the holy Usanas has sting a Sloka, O monarch. Listen to it with attention, O king, as I recite it to thee: 'Like a snake swallowing up mice, the earth swallows tip these two, the king that is averse to battle and the Brahmana that is exceedingly attached to wives and children. It behoveth thee, O tiger among kings, to bear this always in thy heart. Make peace with those foes with whom (according to the ordinance) peace should be made, and wage war with them with whom war should be waged. Be he thy preceptor or be he thy friend, he that acts inimically towards thy kingdom consisting of seven limbs, should be slain. There is an ancient Sloka sung by king Marutta, agreeable to Vrihaspati's opinion, O monarch, about the duty of kings. According to the eternal provision, there is punishment for even the preceptor if he becomes haughty and disregardful of what should be done and what should not, and if he transgresses all restraints. Jadu's son, king Sagara, of great intelligence, from desire of doing good to the citizens, exiled his own eldest son Asamanjas. Asamanjas, O king, used to drown the children of the citizens in the Sarayu. His sire, therefore, rebuked him and sent him to exile. The Rishi Uddalaka cast off his favourite son Swetaketu (afterwards) of rigid penances, because the latter used to invite Brahmanas with deceptive promises of entertainment. The happiness of their subjects, observance of truth, and sincerity of behaviour are the eternal duty of kings. The king should not covet the wealth of others. He should in time give what should be given, If the king becomes possessed of prowess, truthful in speech, and forgiving in temper, he would never fall away from prosperity. With soul cleansed of vices, the king should be able to govern his wrath, and all his conclusions should be conformable to the scriptures. He should also always pursue morality and profit and pleasure and salvation (judiciously). The king should always conceal his counsels in respect of these three, (viz., morality, profit, and pleasure). No greater evil can befall the king than the disclosure of his counsels. Kings should protect the four orders in the discharge of their duties. It is the eternal duty of kings to prevent a confusion of duties in respect of the different orders. The king should not repose confidence (on others than his own servants), nor should he repose full confidence (on even his servants). He should, by his own intelligence, took after the merits and defects of the six essential requisites of sovereignty. The king who is observant of the laches of his foes, and judicious in the pursuit of morality, profit, and pleasure, who sets clever spies for ascertaining secrets and seeks to wean away the officers of his enemies by presents of wealth, deserves applause. The king should administer justice like Yama and amass wealth like Kuvera. He should also be observant of the merits and defects of his own acquisitions and losses and of his own dominions. He should feed those that have not been fed, and enquire after those that have been fed. Possessed of sweet speech, he could speak with a smiling (and not with a sour) countenance. He should always wait upon those that are old in years and repress procrastination. He should never covet what belongs to others. He should firmly follow the behaviour of the righteous and, therefore, observe that behaviour carefully. He should never take wealth from those that are righteous. Taking the wealth of those that are not righteous he should give it unto them that are righteous. The king should himself be skilful in smiting. He should practise liberality. He Should have his soul under control. He should dress himself with splendour. He should make gifts in season and regular in his meals. He should also be of good behaviour. The king desirous of obtaining prosperity should always bind to his service men that are brave, devoted, incapable of being deceived by foes, well-born, healthy, well-behaved, and connected with families that are well-behaved, respectable, never inclined to insult others, conversant with all the sciences, possessing a knowledge of the world and its affairs, unmindful of the future state of existence, always observant of their duties, honest, and steadfast like mountains. There should be no difference between him and them as regards objects of enjoyment. The only distinction should consist in his umbrella and his power or passing orders. His conduct towards them, before or behind, should be the same. The king who behaves in this way never comes to grief. That crooked and covetous king who suspects everybody and who taxes his subjects heavily, is soon deprived of life by his own servants and relatives. That king, however, who is of righteous behaviour and who is ever engaged in attracting the hearts of his people, never sinks when attacked by foes. If overcome, he soon regains his position. If the king is not wrathful, if he is not addicted to evil practices and not severe in his punishments, if he succeeds in keeping his passions under control, he then becomes an object of confidence unto all like the Himavat mountains (unto all creatures). He is the best of kings who hath wisdom, who is possessed of liberality, who is ready to take advantage of the laches of foes, who has agreeable features, who is conversant with what is bad for each of the four orders of his subjects, who is prompt in action, who has his wrath under control, who is not vindictive, who is high-minded, who is not irascible by disposition, who is equal engaged in sacrifices and other religious acts, who is not given to boasting, and who vigorously prosecutes to completion all works commenced by him. He is the best of kings in whose dominions men live fearlessly like sons in the house of their sire. He is the best of kings whose subjects have not to hide their wealth and are conversant with what is good and what is bad for them. He, indeed, is a king whose subjects are engaged in their respective duties and do not fear to cast off their bodies when duty calls for it; whose people, protected duly, are all of peaceful behaviour, obedient, docile, tractable, unwilling to be engaged in disputes, and inclined to liberality. That king earns eternal merit in whose dominions there is no wickedness and dissimulation and deception and envy. That king truly deserves to rule who honours knowledge, who is devoted to the scriptures and the good of his people, who treads in the path of the righteous, and who is liberal. That king deserves to rule, whose spies and counsels and acts, accomplished and unaccomplished, remain unknown to his enemies. The following verse was sung in days of old by Usanas of Bhrigu's race, in the narrative called Ramacharita, on the subject, O Bharata, of kingly duties: 'One should first select a king (in whose dominions to live). Then should he select a wife, and then earn wealth. If there be no king, what would become of his wife and acquisition'?' Regarding those that are desirous of kingdom, there is no other eternal duty more obligatory than the protection (of subjects). The protection the king grants to his subjects upholds the world. Manu, the son of Prachetas, sang these two verses respecting the duties of kings. Listen to them with attention: 'These six persons should be avoided like a leaky boat on the sea, viz., a preceptor that does not speak, a priest that has not studied the scriptures, a king that does not grant protection, a wife that utters what is disagreeable, a cow-herd that likes to rove within the village, and a barber that is desirous of going to the woods.'"

Footnotes

117:1 Literally 'the Brahmana that would not leave his home.' The verse has been quoted in this very Parvan previously.

117:2 These seven limbs are the king, army, counsellors, friends, treasury, territory, and forts.

118:1 These six are peace (with a foe that is stronger), war (with one of equal strength), marching (to invade the dominions of one who is weaker), halting, seeking protection (if weak in one's own fort), and sowing dissensions (among the chief officers of the enemy).

118:2 Asambhayan is explained by Nilakantha as 'incapable of being overreached by foes.'

119:1 In the sense that without royal protection, the world soon comes to grief.

119:2 The duties of the cow-herd should lead him to the fields. If without manifesting any inclination forgoing to the fields he likes to loiter within the village he should not be employed. Similarly the barber's duties require his presence within the village. If without being present there he likes to wander in the woods, he should never be employed, for it may then be presumed that he is wanting in that skill which experience and habit bring. These two verses are often quoted in conversation by both the learned and unlearned equally.

Section 58

"Bhishma said, 'Protection of the subject, O Yudhishthira, is the very cheese of kingly duties. The divine Vrihaspati does not applaud any other duty (so much as this one). The divine Kavi (Usanas) of large eyes and austere penances, the thousand-eyed Indra, and Manu the son of Prachetas, the divine Bharadwaja, and the saga Gaurasiras, all devoted to Brahma and utterers of Brahma, have composed treatises on the duties of kings. All of them praise the duty of protection, O foremost of virtuous persons, in respect of kings. O thou of eyes like lotus leaves and of the hue of copper, listen to the means by which protection may be secured. Those means consist of the employment of spies and servants, giving them their just dues without haughtiness, the realisation of taxes with considerateness, never taking anything (from the subject) capriciously and without cause, O Yudhishthira, the selection of honest men (for the discharge of administrative functions), heroism, skill, and cleverness (in the transaction of business), truth, seeking the good of the people, producing discord and disunion among the enemy by fair or unfair means, the repair of buildings that are old or on the point of falling away, the infliction of corporal punishments and fines regulated by observance of the occasion, never abandoning the honest, granting employment and protection to persons of respectable birth, the storing of what should be stored, companionship with persons of intelligence, always gratifying the soldiery, supervision over the subjects, steadiness in the transaction of business, filling the treasury, absence of blind confidence on the guards of the city, producing disloyalty among the citizens of a hostile town, carefully looking after the friends and allies living in the midst of the enemy's country, strictly watching the servants and officers of the state, personal observation of the city, distrust of servants, comforting the enemy with assurances, steadily observing the dictates of policy, readiness for action, never disregarding an enemy, and casting off those that are wicked. Readiness for exertion in kings is the root of kingly duties. This has been said by Vrihaspati. Listen to the verses sung by him: 'By exertion the amrita was obtained; by exertion the Asuras were slain, by exertion Indra himself obtained sovereignty in heaven and on earth. The hero of exertion is superior to the heroes of speech. The heroes of speech gratify and worship the heroes of exertion.' The king that is destitute of exertion, even if possessed of intelligence, is always overcome by foes like a snake that is bereft of poison. The king, even if possessed of strength, should not disregard a foe, however weak. A spark of fire can produce a conflagration and a particle of poison can kill. With only one kind of force, an enemy from within a fort, can afflict the whole country of even a powerful and prosperous king. The secret speeches of a king, the amassing of troops for obtaining victory, the crooked purposes in his heart, similar intents for accomplishing particular objects, and the wrong acts he does or intends to do, should be concealed by putting on an appearance of candour. He should act righteously for keeping his people under subjection. Persons of crooked minds cannot bear the burden of extensive empire. A king who is mild cannot obtain superior rank, the acquisition of which depends upon labour. A kingdom, coveted by all like meat, can never be protected by candour and simplicity. A king, O Yudhishthira, should, therefore, always conduct himself with both candour and crookedness. If in protecting his subjects a king falls into danger, he earns great merit. Even such should be the conduct of kings. I have now told thee a portion only of the duties of kings. Tell me, O best of the Kurus, what more you wish to know."

Vaisampayana continued, "The illustrious Vyasa and Devasthana and Aswa, and Vasudeva and Kripa and Satyaki and Sanjaya, filled with joy, and with faces resembling full-blown flowers, said, 'Excellent! Excellent!' and hymned the praises of that tiger among men, viz., Bhishma, that foremost of virtuous persons. Then Yudhishthira, that chief of Kuru's race, with a cheerless heart and eyes bathed in tears, gently touched Bhishma's feet and said, 'O grandsire, I shall to-morrow enquire after those points about which I have my doubts, for today, the sun, having sucked the moisture of all terrestrial objects, is about to set.' Then Kesava and Kripa and Yudhishthira and others, saluting the Brahmanas (assembled there) and circumambulating the son of the great river, cheerfully ascended their cars. All of them observant of excellent vows then bathed in the current of the Drishadwati. Having offered oblations of water unto their ancestors and silently recited the sacred mantras and done other auspicious acts, and having performed the evening prayer with due rites, those scorchers of foes entered the city called after the elephant."

Footnotes

120:1 Eloquent Brahmanas learned in the scriptures are heroes of speech, Great Kshatriya kings are heroes of exertion.

Section 59

Vaisampayana said, "Rising from their beds the next day and performing the morning rites laid down in the scriptures, the Pandavas and the Yadavas set out (for the spot where Bhishma lay) on their cars resembling fortified towns. Proceeding to the field of Kuru and approaching the sinless Bhishma, they enquired of that foremost of car-warriors if he had passed the night happily. Saluting all the Rishis, and blessed by them in return, the princes took their seats around Bhishma. Then king Yudhishthira the just possessed of great energy, having worshipped Bhishma duly, said these words with joined hands.

"Yudhishthira said, 'Whence arose the word Rajan (King), that is used, O Bharata, on earth? Tell me this, O scorcher of foes! Possessed of hands and arms and neck like others, having understanding and senses like those of others, subject like others to the same kinds of joy and grief, endued with back, mouth, and stomach similar to those of the rest of the world, having vital fluids and bones and marrow and flesh and blood similar to those of, the rest of the world, inhaling and exhaling breaths like others, possessed of life-breaths and bodies like other men, resembling others in birth and death, in fact, similar to others in respect of all attributes of humanity, for what reason does one man, viz., the king, govern the rest of the world numbering many men possessed of great intelligence and bravery? Whence is it that one man rules the wide world teeming with brave and energetic and high-born men of good behaviour? Why do all men seek to obtain his favour? Why is it that if one man becomes delighted, the whole world becomes delighted, and if that one man is troubled, the whole world becomes troubled? I desire to hear this in detail, O bull of Bharata's race! O foremost of speakers, discourse to me on this fully. O king, there cannot but be a grave reason for all this since it is seen that the whole world bows down to one man as to a god.

"Bhishma said, 'With concentrated attention, O tiger among kings, listen to it in detail as to how in the Krita age sovereignty first began. At first there was no sovereignty, no king, no chastisement, and no chastiser. All men used to protect one another righteously. As they thus lived, O Bharata, righteously protecting one another, they found the task (after some time) to be painful. Error then began to assail their hearts. Having become subject to error, the perceptions of men, O prince, came to be clouded, and thence their virtue began to decline. When their perceptions were dimmed and when men became subject to error, all of them became covetous. O chief of the Bharatas! And because men sought to obtain objects, which they did not possess, another passion called lust (of acquisition) got hold of them. When they became subject to lust, another passion, named anger, soon soiled them. Once subject to wrath, they lost all consideration of what should be done and what should not. Unrestrained sexual indulgence set in. Men began to utter what they chose. All distinctions between food that is clean and unclean and between virtue and vice disappeared. When this confusion set in amongst men, the Vedas disappeared. Upon the disappearance of the Vedas, Righteousness was lost. When both the Vedas and righteousness were lost, the gods were possessed by fear. Overcome with fear, O tiger among men, they sought the protection of Brahmana. Having gratified the divine Grandsire of the universe, the gods, afflicted with grief, said unto him, with joined hands, 'O god, the eternal Vedas have been afflicted in the world of men by covetousness and error. For this, we have been struck with fear. Through loss of the Vedas, O Supreme Lord, righteousness also has been lost. For this, O Lord of the three worlds, we are about to descend to the level of human beings. Men used to pour libations upwards while we used to pour rain downwards. In consequence, however, of the cessation of all pious rites among men, great distress will be our lot. Do thou then, O Grandsire, think of that which would benefit us, so that the universe, created by thy power, may not meet with destruction.' Thus addressed, the Self-born and divine Lord said unto them, 'I shall think of what will do good to all. Ye foremost of gods, let your fears be dispelled!' The Grandsire then composed by his own intelligence a treatise consisting of a hundred thousand chapters. In it were treated the subject of Virtue, Profit, and Pleasure. Which the Self-born designated as the triple aggregate. He treated of a fourth subject called Emancipation with opposite meaning and attributes. The triple aggregate in respect of emancipation, viz., to the attributes of Goodness, Passion, and Darkness, and another, (a fourth, viz., the practice of duty without hope of bliss or reward in this or the other world), were treated in it. Another triple aggregate connected with Chastisement, viz., Conversation, Growth, and Destruction, was treated in it. Another aggregate of six consisting of the hearts of men, place, time, means, overt acts, and alliances, and causes, were treated in it. The religious rites laid down in the three Vedas, knowledge, and the acts necessary for the support of life, (viz., agriculture, trade, &c.), O bull of Bharata's race, and the very extensive branch of learning called punitive legislation, were laid down in it. The subjects also of behaviour towards counsellors, of spies, the indications of princes, of secret agents possessed of diverse means, of envoys and agents of other kinds, conciliation, fomenting discord, gifts, and chastisement, O king, with toleration as the fifth, were fully treated therein. Deliberation of all kinds, counsels for producing disunion, the errors of deliberation, the results of the success or failure of counsels, treaties of three kinds, viz., bad, middling, and good, made through fear, good offices, and gifts of wealth, were described in detail. The four kinds of time for making journeys, the details of the aggregate of three, the three kinds of victory, viz., that secured righteously, that won by wealth, and that obtained by deceitful ways, were described in detail. The three kinds of attributes, viz., bad, middling, and good, of the aggregate of five (viz., counsellors, kingdom, fort, army, and treasury,) were also treated in it. Chastisements of two kinds, viz., open and secret, were indicated. The eight kinds of open chastisement, as also the eight kinds of secret chastisement, were dealt with in detail. Cars, elephants, horses, and foot-soldiers, O son of Pandu, impressed labourers, crews, and paid attendants (of armies), and guides taken from the country which is the seat of war, these are the eight instruments, O Kauravya, of open chastisement or forces acting openly. The use and administration of movable and immovable poison were also mentioned in respect of the three kinds of things, viz., wearing apparel, food, and incantations. Enemies, allies, and neutrals,--these also were described. The diverse characteristics of roads (to be taken, as dependent on stars and planets, etc.), the attributes of the soil (on which to encamp), protection of self, superintendence of the construction of cars and other utensils of war and use, the diverse means for protecting and improving men, elephants, cars, and steeds, the diverse kinds of battle array, strategies, and manoeuvres in war, planetary conjunctions foreboding evil, calamitous visitations (such as earthquakes), skilful methods of warfare and retreat, knowledge of weapons and their proper keep, the disorders of troops and how to get rid of them, the means of inspiring the army with joy and confidence, diseases, times of distress and danger, knowledge of guiding foot-soldiers in battle, the methods of sounding alarms and notifying orders, inspiring the enemy with fear by display of standards, the diverse methods of afflicting the enemy's kingdom by means of robbers and fierce wild-tribes, and fire-raisers and poisoners and forgers by producing disunion among the chief officers of hostile armies, by cutting down crops and plants, by destroying the efficiency of the enemy's elephants, by producing alarms, by honouring those among the enemy's subjects that are well disposed towards the invader, and by inspiring the enemy with confidence, the waste, growth, and harmony of the seven essential requisites of sovereignty, capacity for (projected) works, the means for accomplishing them, the methods of extending the kingdom, the means of winning over persons residing in the enemy's territory, the chastisement and destruction of those that are strong, the exact administration of justice, the extermination of the wicked, wrestling, shooting and throwing and hurling of weapons, the methods of making presents and of storing requisite things, feeding the unfed and supervision over those that have been fed, gifts of wealth in season, freedom from the vices called Vyasanas, the attributes of kings, the qualifications of military officers, the sources of the aggregate of three and its merits and faults, the diverse kinds of evil intents, the behaviour of dependents, suspicion against every one, the avoidance of heedlessness, the acquisition of objects unattained, the improving of objects already acquired, gifts to deserving persons of what has thus been improved, expenditure of wealth for pious purposes, for acquiring objects of desire, and for dispelling danger and distress, were all treated in that work. The fierce vices, O chief of the Kurus, born of temper, and those born of lust, in all of ten kinds, were mentioned in that treatise. The four kinds of vices which the learned say are born of lust, viz., hunting, gambling, drinking, and sexual indulgence, were mentioned by the Self-born in that work. Rudeness of speech, fierceness, severity of chastisement, infliction of pain on the body, suicide, and frustrating one's own objects, these are the six kinds of faults born of wrath, that have also been mentioned. Diverse kinds of machines and their actions have been described there. Devastation of the enemy's territories, attacks upon foes, the destruction and removal of landmarks and other indications, the cutting down of large trees (for depriving the enemy and the enemy's subjects of their refreshing shade), siege of forts, supervision of agriculture and other useful operations, the storage of necessaries, robes and attire (of troops), and the best means of manufacturing them, were all described. The characteristics and uses of Panavas, Anakas, conchs, and drums. O Yudhishthira, the six kinds of articles (viz., gems, animals, lands, robes, female slaves, and gold) and the means of acquiring them (for one's one self) and of destroying them (for injuring the foe), pacification of newly acquired territories, honouring the good, cultivating friendship with the learned, knowledge of the rules in respect of gifts and religious rites such as homa, the touch of auspicious articles, attention to the adornment of the body, the manner of preparing and using food, piety of behaviour, the attainment of prosperity by following in one path, truthfulness of speech, sweetness of speech, observance of acts done on occasions of festivity and social gatherings and those done within the household, the open and secret acts of persons in all places of meeting, the constant supervision of the behaviour of men, the immunity of Brahmanas from punishment, the reasonable infliction of punishment, honours paid to dependants in consideration of kinship and merit, the protection of subjects and the means of extending the kingdom, the counsels that a king who lives in the midst of a dozen of kings, should pursue in respect of the four kinds of foes, the four kinds of allies, and the four kinds of neutrals, the two and seventy acts laid down in medical works about the protection, exercise, and improvements of the body, and the practices of particular countries, tribes, and families, were all duty treated in that work. Virtue, Profit, and Pleasure, and Emancipation, were also described in it. The diverse means of acquisition, the desire for diverse kinds of wealth. O giver of profuse presents, the methods of agriculture and other operations that form the chief source of the revenue, and the various means for producing and applying illusions, the methods by which stagnant water is rendered foul, were laid down in it. All those means, O tiger among kings, by which men might be prevented from deviating from the path of righteousness and honesty, were all described in it. Having composed that highly beneficial treatise, the divine Lord cheerfully said unto the deities having Indra for their head, those words: 'For the good of the world and for establishing the triple aggregate (viz., Virtue, Profit, and Pleasure), I have composed this science representing the very cheese of speech. Assisted by chastisement, this science will protect the world. Dealing rewards and punishments, this science will operate among men. And because men are led (to the acquisition of the objects of their existence) by chastisement, or, in other words, chastisement leads or governs everything, therefore will this science be known in the three worlds as Dandaniti (science of chastisement). Containing the essence of all the attributes of the aggregate of six, this science will always be much regarded by all high-souled persons. Virtue, Profit, Pleasure, and Salvation have all been treated in it.' After this, the lord of Uma,--the divine and multiform Siva of large eyes, the Source of all blessings, first studied and mastered it. In view, however, of the gradual decrease of the period of life of human beings, the divine Siva abridged that science of grave import compiled by Brahman. The abridgment, called Vaisalakasha, consisting of ten thousand lessons, was then received by Indra devoted to Brahman and endued with great ascetic merit. The divine Indra also abridged it into a treatise consisting of five thousand lessons and called it Vahudantaka. Afterwards the puissant Vrihaspati, by his intelligence, further abridged the work into a treatise consisting of three thousand lessons and called it Varhaspatya. Next, that preceptor of Yoga, of great celebrity, viz., Kavi of immeasurable wisdom, reduced it further into a work of a thousand lessons. In view of the period of men's lives and the general decrease (of everything), great Rishis did thus, for benefiting the world, abridge that science. The gods then, approaching that lord of creatures, viz., Vishnu, said unto him, 'Indicate, O god, that one among mortals who deserves to have superiority over the rest.' The divine and puissant Narayana, reflecting a little, created, by a fiat of his will, a son born of his energy, named Virajas. The highly blessed Virajas, however, did not desire sovereignty on earth. His mind, O son of Pandu, inclined to a life of renunciation. Virajas had a son named Krittimat. He too renounced pleasure and enjoyment. Krittimat had a son named Kardama. Kardama also practised severe austerities. The lord of creatures, Kardama, begot a son named Ananga. Ananga became a protector of creatures, pious in behaviour, and fully conversant with the science of chastisement. Ananga begot a son named Ativala, well versed in policy. Obtaining extensive empire after the demise of his sire, he became a slave of his passions. Mrityu, O king, had a daughter born of his mind, named Sunita and celebrated over the three worlds. She was married to Ativala and gave birth to a son named Vena. Vena, a slave of wrath and malice, became unrighteous in his conduct towards all creatures. The Rishis, those utterers of Brahma, slew him with Kusa blades (as their weapon) inspired with mantras. Uttering mantras the while, those Rishis pierced the right thigh of Vena. Thereupon, from that thigh, came out a short-limbed person on earth, resembling a charred brand, with blood-red eyes and black hair. Those utterers of Brahma said unto him, 'Nishida (sit) here!' From him have sprung the Nishadas, viz., those wicked tribes that have the hills and the forests for their abode, as also those hundreds and thousands of others called Mlechchhas, residing on the Vindhya mountains. The great Rishis then pierced the right arm of Vena. Thence sprang a person who was a second Indra in form. Clad in mail, armed with scimitars, bows, and arrows, and well-versed in the science of weapons, he was fully acquainted with the Vedas and their branches. All the ordinances of the science of chastisement, O king, (in their embodied forms) came to that best of men. The son of Vena then, with joined hands, said unto those great Rishis, 'I have attained an understanding that is very keen and that is observant of righteousness. Tell me in detail what I shall do with it. That useful task which you will be pleased to indicate, I shall accomplish without hesitation.' Thus addressed, the gods that were present there, as also the Rishis, said unto him. 'Do thou fearlessly accomplish all those tasks in which righteousness even resides. Disregarding what is dear and what not so, look upon all creatures with an equal eye. Castoff at a distance Just and wrath and covetousness and honour, and, always observing the dictates of righteousness, do thou punish with thy own hands the man, whoever he may be, that deviates from the path of duty. Do thou also swear that thou wouldst, in thought, word, and deed, always maintain the religion inculcated on earth by the Vedas. Do thou further swear that thou wouldst fearlessly maintain the duties laid down in the Vedas with the aid of the science of chastisement, and that thou wouldst never act with caprice. O puissant one, know that Brahmanas are exempt from chastisement, and pledge further that thou wouldst protect the world from an intermixture of castes.' Thus addressed, Vena's son replied unto the deities headed by the Rishis, saying, 'Those bulls among men, viz., the highly blessed Brahmanas, shall ever be worshipped by me.' Those utterers of Brahma then said unto him, 'Let it be so!' Then Sukra, that vast receptacle of Brahma, became his priest. The Valakhilyas became his counsellors, and the Saraswatas his companions. The great and illustrious Rishi Garga became his astrologer. This high declaration of the Srutis is current among men that Prithu is the eighth from Vishnu. A little before, the two persons named Suta and Magadha had come into existence. They became his bards and panegyrists. Gratified, Prithu, the royal son of Vena, possessed of great prowess, gave unto Suta the land lying on the sea-coast, and unto Magadha the country since known as Magadha. We have heard that the surface of the earth had before been very uneven. It was Prithu who made the terrestrial surface level. In every Manwantara, the earth becomes uneven. Vena's son removed the rocks and rocky masses lying all around, O monarch, with the horn of his bow. By this means the hills and mountains became enlarged. Then Vishnu, and the deities of Indra, and the Rishis, and the Regents of the world, and the Brahmanas, assembled together for crowning Prithu (as the king of the world). The earth herself, O son of Pandu, in her embodied form, came to him, with a tribute of gems and jewels. Ocean, that lord of rivers, and Himavat, the king of mountains, and Sakra, O Yudhishthira, bestowed upon him inexhaustible wealth. The great Meru, that mountain of gold, gave unto him heaps of that precious metal. The divine Kuvera, borne on the shoulders of human beings, that lord of Yakshas and Rakshasas, gave him wealth enough for gratifying the needs of religion, profit, and pleasure. Steeds, cars, elephants, and men, by millions, O son of Pandu, started into life as soon as Vena's son thought of them. At that time there was neither decrepitude, nor famine, nor calamity, nor disease (on earth). In consequence of the protection afforded by that king, nobody had any fear from reptiles and thieves or from any other source. When he proceeded to the sea, the waters used to be solidified. The mountains gave him way, and his standard was never obstructed anywhere. He drew from the earth, as a milcher from a cow, seven and ten kinds of crops for the food of Yakshas, and Rakshasas, and Nagas, and other creatures. That high-souled king caused all creatures to regard righteousness as the foremost of all things; and because he gratified all the people, therefore, was he called Rajan (king). And because he also healed the wounds of Brahmanas, therefore, he earned the name of Kshatriya. And because the earth (in his region) became celebrated for the practice of virtue, therefore, she came to be called by many as Prithvi. The eternal Vishnu himself, O Bharata, confirmed his power, telling him, 'No one, O king, shall transcend thee.' The divine Vishnu entered the body of that monarch in consequence of his penances. For this reason, the entire universe offered divine worship unto Prithu, numbered among human gods.

O king, thy kingdom should always be protected by the aid of the science of chastisement. Thou shouldst also, by careful observation made through the movements of thy spies, protect it in such a way that no one may be able to injure it. All good acts, O king, lead to the good (of the monarch). The conduct of a king should be regulated by his own intelligence, as also by the opportunities and means that may offer themselves. What other cause is there in consequence of which the multitude live in obedience to one, save the divinity of the monarch? At that time a golden lotus was born from Vishnu's brow. The goddess Sree was born of that lotus. She became the spouse of Dharma of great intelligence upon Sree, O son of Pandu, Dharma begot Artha. All the three, viz., Dharma, and Artha and Sree, were established in sovereignty. A person upon the exhaustion of his merit, comes down from heaven to earth, and takes birth as a king conversant with the science of chastisement. Such a person becomes endued with greatness and is really a portion of Vishnu on earth. He becomes possessed of great intelligence and obtains superiority over others. Established by the gods, no one transcends him. It is for this reason that everybody acts in obedience to one, and it is for this that the world cannot command him. Good acts, O king, lead to good. It is for this that the multitude obey his words of command, though he belongs to the same world and is possessed of similar limbs. He who once beheld Prithu's amiable face became obedient to him. Thenceforth he began to regard him as handsome, wealthy, and highly blessed. In consequence of the might of his sceptre, the practice of morality and just behaviour became so visible on earth. It is through that reason that the earth became overspread with virtue.'

"Thus, O Yudhishthira, the histories of all past events, the origin of the great Rishis, the holy waters, the planets and stars and asterisms, the duties in respect of the four modes of life, the four kinds of Homa, the characteristics of the four orders of men, and the four branches of learning, were all treated of in that work (of the Grandsire). Whatever objects or things, O son of Pandu, there are on earth, were all included in that treatise of the Grandsire. Histories and the Vedas and the science of Nyaya were all treated in it, as also penances, knowledge, abstention from injury in respect of all creatures, truth, falsehood, and high morality. Worship of persons old in years, gifts, purity of behaviour, readiness for exertion, and compassion towards all creatures, were very fully described in it. There is no doubt in this. Since that time, O monarch, the learned have begun to say that there is no difference between a god and a king. I have now told thee everything about the greatness of kings. What other subject is there, O chief of the Bharatas, upon which I shall next have to discourse?"

Footnotes

122:1 Men, by pouring libations of clarified butter on sacrificial fires, feed the gods. The latter, fed by those libations, pour rain on the earth whence men derive their sustenance. Men. therefore are said to pour upwards and the gods pour downwards.

123:1 Conversation in respect of the wealth of traders and merchants; Growth in respect of the penances of ascetics; and Destruction in respect of thieves and wicked men. All these depend upon Chastisement.

125:1 The Burdwan Pundits have been very careless in translating the Santi Parva. Their version is replete with errors in almost every page. They have rendered verse 78 in a most ridiculous way. The first line of the verse merely explains the etymology of the word Dandaniti, the verb ni being used first in the passive and then in the active voice. The idam refers to the world, i.e., men in general. K.P. Singha's version of the Santi is better, and, of course, gives the correct sense of this verse.

126:1 Literally, rose above the five in the sense of having renounced the world. The Burdwan Pundits erroneously render it "died."

127:1 A Manwantara is a very long period of time, not unequal to a geological age.

128:1 "Numbered among human gods," i.e., among kings.

128:2 The correct reading is charanishpanda as given in the Bombay edition.

128:3 In both the vernacular versions the second line of 130 has been rendered wrongly. The two lines are quite unconnected with each other. Nilakantha rightly supposes that Karyam is understood after Mahikshitah. Karana, however, is not kriya as explained by Nilakantha but opportunities and means.

128:4 Nilakantha explains this verse erroneously. He thinks that the meaning is--"The king becomes obedient to that person who beholds his face to be amiable, etc., etc." It should be borne in mind that Bhishma is answering Yudhishthira's query as to why the whole world adores one man. One of the reasons is a mysterious influence which induces every man who beholds the amiable face of the king to render him homage.

Section 60

Vaisampayana said, "After this, Yudhishthira, saluted his grandsire, viz. the son of Ganga, and with joined hands and concentrated attention, once more asked him, saying, 'What are the general duties of the four orders of men, and what the special duties of each order? What mode of life should be adopted by which order? What duties are especially called the duties of kings? By what means does a kingdom grow, and what are those means by which the king himself grows? How also, O bull of Bharata's race, do the citizens and the servants of the king grow? What sorts of treasuries, punishments, forts, allies, counsellors, priests, and preceptors, should a king avoid? Whom should the king trust in what kinds of distress and danger? From what evils should the king guard himself firmly? Tell me all this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'I bow down to Dharma who is great, and to Krishna who is Brahma. Having bowed down also unto the Brahmanas (assembled here), I shall discourse on duties that are eternal. The suppression of wrath, truthfulness of speech, justice, forgiveness, begetting children upon one's own wedded wives, purity of conduct, avoidance of quarrel, simplicity, and maintenance of dependants, these nine duties belong to all the four orders (equally). Those duties, however, which belong exclusively to Brahmanas, I shall now tell thee. Self-restraint, O king, has been declared to be the first duty of Brahmanas. Study of the Vedas, and patience in undergoing austerities, (are also their other duties). By practising these two, all their acts are accomplished. If while engaged in the observance of his own duties, without doing any improper act, wealth comes to a peaceful Brahmana possessed of knowledge, he should then marry and seek to beget children and should also practise charity and perform sacrifices. It has been declared by the wise that wealth thus obtained should be enjoyed by distributing it (among deserving persons and relatives). By his study of the Vedas all the pious acts (laid down for the Brahmana) are accomplished. Whether he does or does not achieve anything else, if he devotes himself to the study of the Vedas, he becomes (by that) known as a Brahmana or the friend of all creatures. I shall also tell thee, O Bharata, what the duties are of a Kshatriya. A Kshatriya, O king, should give but not beg, should himself perform sacrifices but not officiate as a priest in the sacrifices of others. He should never teach (the Vedas) but study (them with a Brahmana preceptor). He should protect the people. Always exerting himself for the destruction of robbers and wicked people, he should put forth his prowess in battle. Those among Kshatriya rulers who perform great sacrifices, who are possessed of a knowledge of the Vedas, and who gain victories in battle, become foremost of those that acquire many blessed regions hereafter by their merit. Persons conversant with the old scriptures do not applaud that Kshatriya who returns unwounded from battle. This has been declared to be the conduct of a wretched Kshatriya. There is no higher duty for him than the suppression of robbers. Gifts, study, and sacrifices, bring prosperity to kings. Therefore, a king who desires to acquire religious merit should engage in battle. Establishing all his subjects in the observance of their respective duties, it king should cause all of them to do everything according to the dictates of righteousness. Whether he does or does not do any other act, if only he protects his subjects, he is regarded to accomplish all religious acts and is called a Kshatriya and the foremost of men. I shall now tell thee, O Yudhishthira, what the eternal duties of the Vaisya are. A Vaisya should make gifts, study the Vedas, perform sacrifices, and acquire wealth by fair means. With proper attention he should also protect and rear all (domestic) animals as a sire protecting his sons. Anything else that he will do will be regarded as improper for him. By protecting the (domestic) animals, he would obtain great happiness. The Creator, having created the (domestic) animals, bestowed their care upon the Vaisya. Upon the Brahmana and the Kshatriya he conferred (the care of) all creatures. I shall tell thee what the Vaisya's profession is and how he is to earn the means of his sustenance. If he keeps (for others) six kine, he may take the milk of one cow as his remuneration; and if he keeps (for others) a hundred kine, he may take a single pair as such fee. If he trades with other's wealth, he may take a seventh part of the profits (as his share). A seventh also is his share in the profits arising from the trade in horns, but he should take a sixteenth if the trade be in hoofs. If he engages in cultivation with seeds supplied by others, he may take a seventh part of the yield. This should be his annual remuneration. A Vaisya should never desire that he should not tend cattle. If a Vaisya desires to tend cattle, no one else should be employed in that task. I should tell thee, O Bharata, what the duties of a Sudra are. The Creator intended the Sudra to become the servant of the other three orders. For this, the service of the three other classes is the duty of Sudra. By such service of the other three, a Sudra may obtain great happiness. He should wait upon the three other classes according to their order of seniority. A Sudra should never amass wealth, lest, by his wealth, he makes the members of the three superior classes obedient to him. By this he would incur sin. With the king's permission, however, a Sudra, for performing religious acts, may earn wealth. I shall now tell thee the profession he should follow and the means by which he may earn his livelihood. It is said that Sudras should certainly be maintained by the (three) other orders. Worn-out umbrellas, turbans, beds and seats, shoes, and fans, should be given to the Sudra servants. Torn clothes which are no longer fit for wear, should be given away by the regenerate classes unto the Sudra. These are the latter's lawful acquisitions. Men conversant with morality say that if the Sudra approaches any one belonging to the three regenerate orders from desire of doing menial service, the latter should assign him proper work. Unto the sonless Sudra his master should offer the funeral cake. The weak and the old amongst them should be maintained. The Sudra should never abandon his master, whatever the nature or degree of the distress into which the latter may fall. If the master loses his wealth, he should with excessive zeal be supported by the Sudra servant. A Sudra cannot have any wealth that is his own.

Whatever he possesses belongs lawfully to his master. Sacrifice has been laid down as a duty of the three other orders. It has been ordained for the Sudra also, O Bharata! A Sudra, however, is not competent to titter swaha and swadha or any other Vedic mantra. For this reason, the Sudra, without observing the vows laid down in the Vedas, should worship the gods in minor sacrifices called Paka-yajnas. The gift called Purna-patra is declared to be the Dakshina of such sacrifices. It has been heard by us that in days of old a Sudra of the name of Paijavana gave a Dakshina (in one of his sacrifices) consisting of a hundred thousand Purnapatras, according to the ordinance called Aindragni. Sacrifice (as has been already said), is as much laid down for the Sudra as for the three other classes. Of all sacrifices, devotion has been laid down to be the foremost. Devotion is a high deity. It cleanses all sacrificers. Then again Brahmanas are the foremost of gods unto their respective Sudra attendants. They worship the gods in sacrifices, for obtaining the fruition of various wishes. The members of the three other classes have all sprung from the Brahmanas. The Brahmanas are the gods of the very gods. Whatever they would say would be for thy great good. Therefore, all kinds of sacrifices naturally appertain to all the four orders. The obligation is not one whose discharge is optional. The Brahmana, who is conversant with Richs, Yajuses, and Samans, should always be worshipped as a god. The Sudra, who is without Richs and Yajuses and Samans, has Prajapati for his god. Mental sacrifice. O sire, is laid down for all the orders, O Bharata! It is not true that the gods and other (Superior) persons do not manifest a desire to share the offerings in such sacrifices of even the Sudra. For, this reason, the sacrifice that consists in devotion is laid down for all the classes. The Brahmana is the foremost of gods. It is not true that they that belong to that order do not perform the sacrifices of the other orders. The fire called Vitana, though procured from Vaisyas and inspired with mantras, is still inferior. The Brahmana is the performer or the sacrifices of the three other orders. For this reason all the four orders are holy. All the orders bear towards one another to relation of consanguinity, through the intermediate classes. They have all sprung from Brahmanas. In ascertaining (the priority or subsequence of men in respect of their creation) it will appear that amongst all the orders the Brahmana was created first. Originally Saman was one; Yajus was one, and Rich was one. In this connection, persons conversant with ancient histories cite a verse, O king, sung in praise of sacrifice by the Vaikhanasa Munis on the occasion of performing a sacrifice of theirs. Before or after sunrise a person of subdued senses, with heart filled with devotion, poureth libations on the (sacrificial) fire according to the ordinance. Devotion is a mighty agent. With regard to homas again, that variety which is called skanna is the initial one, while that which is called askanna is the last (but foremost in point of merit). Sacrifices are multifarious. Their rites and fruits again are multifarious. The Brahmana possessed of devotion who, endued with scriptural learning, who is acquainted with them all, is competent to perform sacrifices. That person who desires to perform a sacrifice is regarded as righteous even if he happens to be a thief, a sinner, or the worst of sinners. The Rishis applaud such a man. Without doubt they are right. This then is the conclusion that all the orders should always and by every means in their power perform sacrifices. There is nothing in the three worlds equal to sacrifice. Therefore, it has been said that every one with heart free from malice, should perform sacrifices, aided by devotion which is sacred, to the best of his power and according as he pleases.'"

Footnotes

129:1 The difference between a Ritwija and a Purohita is that the former is engaged on special occasions, while the services of the latter are permanent and constant.

130:1 viz., returning unwounded from battle.

130:2 For without battle, he cannot extend his kingdom and acquire wealth to give away and meet the expenses of sacrifices.

131:1 A Beshtana is literally a cloth tied round (the head); hence, a turban or pagree. The word Ousira is applied to both beds and seats. The Hindu Upanaha had wooden soles.

131:2 The Burdwan Pundits understand this verse to mean that the Sudra should offer the funeral cake unto his sonless master and support masters if old and weak. There can be little doubt that they are wrong.

131:3 Atirekena evidently means 'with excessive zeal.' Nilakantha explains it as 'with greater zeal than that which is shown in supporting his own relations.' It cannot mean, as K.P. Sinha puts it, 'with the surplus left after supporting his own relations.'

131:4 A Paka-yajna is a minor sacrifice, such as the propitiation of a planet foreboding evil, or worship offered to the inferior deities called Viswadevas. A Purnapatra is literally a large dish or basket full of rice. It should consist of 256 handfuls. Beyond a Purnapatra, the Sudra should not give any other Dakshina in any sacrifice of his.

132:1 This ordinance lays down that the Dakshina should be a hundred thousand animals such as kine or horses. In the case of this particular Sudra, that ordinance (without its mantras) was followed, and a hundred thousand Purnapatras were substituted for kine or horses of that number.

132:2 Hence the Sudra, by devotion to the members of the three other classes, may earn the merit of sacrifices though he is not competent to utter mantras.

132:3 For this reason the Sudra earns the merit of the sacrifices performed by their Brahmana masters and progenitors.

132:4 The Brahmana conversant with the Vedas is himself a god. The Sudra, though incompetent to read the Vedas and utter Vedic mantras, has Prajapati for his god whom he can worship with rites other than those laid down in the Vedas. The Brahmanas have Agni for their god, and the Kshatriyas, Indra. Upadravah means a servant or attendant, hence, a Sudra.

132:5 Sacrifices are performed by the body, by words, and by the mind. The Brahmana can perform sacrifices by all the three. The Kshatriya and the Vaisya cannot perform sacrifices by means of their bodies. They must employ Brahmanas in their sacrifices. These two orders, however, can utter mantras and perform mental sacrifices. The Sudra alone cannot employ his body or utter mantras in sacrifices. The holy sacrifice in his case is the mental sacrifice. A mental sacrifice is a resolve to give away in honour of the gods or unto the gods without the aid of the Vedic ritual. The resolve must be followed by actual gifts.

132:6 i.e.. for the Sudras also.

132:7 All sacrificial fires, as a rule, are procured front the houses of Vaisyas. The sacrificial fire of the Sudra is called Vitana.

133:1 Though originally one, the Vedas have become diverse. Similarly, from the Brahmana, who created first, all the rest have sprung.

Section 61

"Bhishma said, 'O mighty-armed one, listen now to me, O thou of prowess incapable of being baffled, as I mention the names of the four modes of life and the duties in respect of each. The four modes are Vanaprastha, Bhaikshya, Garhasthya of great merit, and Brahmacharya which is adopted by Brahmanas. Undergoing the purificatory rite in respect of bearing matted locks, after having gone through the rite of regeneration and performed for some time the rites in respect of the sacred fire and studied the Vedas, one should, with cleansed soul and senses under restraint, having first carefully performed all the duties of the mode called Garhasthya, proceed, with or without his wife, to the woods for adoption of the mode called Vanaprastha. Having studied the scriptures called Aranyakas, having drawn up his vital fluid and having retired from all worldly affairs, the virtuous recluse may then attain to an absorption with the eternal Soul knowing no decay. These are the indications of Munis that have drawn up their vital fluid. A learned Brahmana, O king, should first practise and perform them. The Brahmana, O king, that is desirous of emancipation, it is well known, is competent to adopt the Bhaikshya mode after having gone through the mode called Brahmacharya. Sleeping at that place (in the course of the wanderings) where evening overtakes him, without desire of bettering his situation, without a home, subsisting on whatever food is obtained (in charity), given to contemplation, practising self-restraint, with the senses under control, without desire, regarding all creatures equally, without enjoyments, without dislike to anything, the Brahmana possessed of learning, by adopting this mode of life, attains to absorption with the eternal Soul that knows no decay. The person leading the Garhasthya mode of life should, after studying the Vedas, accomplish all the religious acts laid down for him. He should beget children and enjoy pleasures and comforts. With careful attention he should accomplish all the duties of this mode of life that is applauded by ascetics and that is extremely difficult to go through (without transgressions). He should be satisfied with his own wedded wife and should never approach her except her season. He should observe the ordinances of the scriptures, should not be cunning and deceitful. He should be abstemious in diet, devoted to the gods, grateful, mild, destitute of cruelty, and forgiving. He should be of a tranquil heart, tractable and attentive in making offerings to the gods and the Pitris. He should always be hospitable to the Brahmanas. He should be without pride, and his charity should not be confined to any one sect. He should also be always devoted to the performance of the Vedic rites. In this connection, the illustrious and great Rishis cite a verse sung by Narayana himself, of grave import and endued with high ascetic merit. Listen to me as I repeat it.--'By truth, simplicity, worship of guests, acquisition of morality and profit, and enjoyment of one's own wedded wives, one should enjoy diverse kinds of happiness both here and hereafter.' The great Rishis have said that support of sons and wives, and study of the Vedas, form the duties of those that lead this high mode of life. That Brahmana who, always engaged in the performance of sacrifices, duly goes through this mode of life and properly discharges all its duties, obtains blessed rewards in heaven. Upon his death, the rewards desired by him became deathless. Indeed, these wait upon him for eternity like menials ever on the alert to execute the commands of their master. Always attending to the Vedas, silently reciting the mantras obtained from his preceptor, worshipping all the deities, O Yudhishthira, dutifully waiting upon and serving his preceptor with his own body smeared with clay and filth, the person leading the Brahmacharya mode of life should always observe rigid vows and, with senses under control, should always pay attention to the instructions he has received. Reflecting on the

Vedas and discharging all the duties (in respect of contemplation and overt acts), he should live, dutifully waiting upon his preceptor and always bowing unto him. Unengaged in the six kinds of work (such as officiating in the sacrifices of others), and never engaged with attachment to any kind of acts, never showing favour or disfavour to any one, doing good even unto his enemies, these, O sire, are the duties laid down for a Brahmacharin!'

Footnotes

134:1 Literally, 'with eyes, head, and face on all sides.'

Section 62

"Yudhishthira said, 'Tell his those duties in respect of persons like ourselves which are auspicious, productive of happiness in the future, benevolent, approved by all, pleasant, and agreeable.'

"Bhishma said, 'The four modes of life, O puissant one, have been laid down for the Brahmana. The other three orders do not adopt them, O best of the Bharatas! Many acts, O king, leading to heaven and especially fit for the kingly order, have already been declared. Those, however, cannot be referred to in reply to thy present query, for all of them have been duly laid down for such Kshatriyas as are not disinclined to pitilessness. The Brahmana who is addicted to the practices of Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, incurs censure in this world as a person of wicked soul and goes to hell in the next world. Those names which are applied among men to slaves and dogs and wolves and (other) beasts, are applied, O son of Pandu, to the Brahmana who is engaged in pursuits that are improper for him. That Brahmana who, in all the four modes of life. is duly engaged in the six-fold acts (of regulating the breath, contemplation, etc.), who performs all his duties, who is not restless, who has his passions under control, whose heart is pure and who is ever engaged in penances, who has no desire of bettering his prospects, and who is charitable, has inexhaustible regions of bliss in the other world. Everyone derives his own nature from the nature of his acts, in respect of their circumstances, place, and means and motives. Thou shouldst, therefore, O king, regard the study of the Vedas, which is fraught with such high merit, to be equal with the exertion of kingly power, or the pursuits of agriculture, trade, and hunting. The world is set agoing by Time. Its operations are settled by the course of Time. Man does all his acts, good, bad, and indifferent, entirely influenced by Time. Those amongst the good acts of a man's past life that exert the greatest influence on the next, are liable to be exhausted. Men, however, are always engaged in those acts to which their propensities lead. Those propensities, again, lead a living being to every direction.'"

Footnotes

135:1 The sense seems to be that influenced by past acts everyone acts in subsequent lives. If he is a hunter in this life, it is because the influence of many cruel acts of a past life pursues him even in this.

135:2 Men, therefore, have not always balances of good acts to their credit. These are, however, free agents; the new acts they do determine the character of their next lives.

Section 63

"Bhishma said, 'Drawing the bow-string, destruction of foes, agriculture, trade, tending cattle, and serving others for wealth, these are improper for a Brahmana. An intelligent Brahmana, leading a domestic mode of life, should duly perform the six Vedic acts. The retirement of a Brahmana into the woods, after having duly discharged all the duties of the domestic mode of life, is applauded. A Brahmana should avoid service of the king, wealth obtained by agriculture, sustenance derived from trade, all kinds of crooked behaviour, companionship with any but his wedded wives, and usury. That wretched Brahmana who falls away from his duties and whose behaviour becomes wicked, becomes, O king, a Sudra. The Brahmana who weds a Sudra woman, who becomes vile in conduct or a dancer or a village servant or does other improper acts, becomes a Sudra. Whether he recites the Vedas or not, O king, if he does such improper acts, he becomes equal to a Sudra and on occasions of feeding he should be assigned a place amongst Sudras. Such Brahmanas become equal to Sudras, O king, and should be discarded on occasions of worshipping the Gods. Whatever presents of food dedicated to the gods and the Pitris are made unto Brahmanas that have transgressed all restraints or become impure in behaviour or addicted to wicked pursuits and cruel acts or fallen away from their legitimate duties, confer no merit (on the giver). For this reason, O king, self-restraint and purity and simplicity have been laid down as the duties of a Brahmana. Besides these, O monarch, all the four modes, of life were laid down by Brahman For him. He that is self-restrained, has drunk the Soma in sacrifices, is of good behaviour, has compassion for all creatures and patience to bear everything, has no desire of bettering his position by acquisition of wealth, is frank and simple, mild, free from cruelty, and forgiving, is truly a Brahmana and not he that is sinful in acts. Men desirous of acquiring virtue, seek the assistance, O king, of Sudras and Vaisyas and Kshatriyas. If, therefore, the members of these (three) orders do not adopt peaceful duties (so as to be able to assist others in the acquisition of virtue), Vishnu, O son of Pandu, never extends his grace to them. If Vishnu be not pleased, the happiness of all men in heaven, the merit arising from the duties laid down for the four orders, the declarations of the Vedas, all kinds of sacrifices, and all other religious acts of men, and all the duties in respect of the several modes of life, become lost.

"'Listen now, O son of Pandu, to those duties that should be observed in the four modes of life. These should be known by the Kshatriya who desires the members of the three (other) orders (in his kingdom) to strictly adhere to the respective duties of those modes. For a Sudra who is desirous of hearing (Such scriptures as are not forbidden in his case), who has accomplished his duties, who has begotten a son, between whom and the superior orders there is not Much difference in consequence of the purity of his conduct, all the modes of life have been laid down excepting the observance of universal peacefulness and self-restraint (which are not necessary for him). For a Sudra practising all these duties as also for a Vaisya, O king, and a Kshatriya, the Bhikshu mode of life has been laid down. Having discharged the duties of his order, and having also served the kin, a Vaisya of venerable years, with the king's permission, may betake himself to another mode of life. Having studied the Vedas duly and the treatises on the duties of kings, O sinless one, having begotten children and performed other acts of a like nature, having quaffed the Soma and ruled over and protected all his subjects righteously, O foremost of speakers, having performed the Rajasuya, the horse sacrifice, and other great sacrifices, having invited learned Brahmanas for reciting the scriptures and made presents unto them according to their desires, having obtained victories small or great in battle, having placed on his throne the son of his loins or some Kshatriya of good birth for the protection of subjects, having worshipped the Pitris by performing with due rites the sacrifices laid down for honouring them, having attentively worshipped the gods by performing sacrifices and the Rishis by studying the Vedas, the Kshatriya, who in old age desires another mode of life, may, O king, adopt it by leaving that one which immediately precedes it, and by that means he is sure to obtain (ascetic) success. A Kshatriya, for leading the life of a Rishi, O king, may adopt the Bhikshu mode of life; but he should never do so for the sake of enjoying the pleasures of the world. Having left the domestic mode of life, he may adopt the life of mendicancy by begging, what would barely support his life. A life of mendicancy is not obligatory upon the three orders (viz. Kshatriyas, Vaisyas. and Sudras), O giver of profuse presents! Inasmuch, however, as they can adopt it if they choose, this mode of life, therefore, is open to the four orders. Amongst men, the highest duties are those which are practised by Kshatriyas. The whole world is subject to the might of their arms. All the duties, principal and subordinate, of the three other orders, are dependent (for their observance) upon the duties of the Kshatriya. The Vedas have declared this. Know that as the footprints of all other animals are engulfed in those of the elephant, even so all the duties of the other orders, under every circumstance, are engulfed, in those of the Kshatriya. Men conversant with the scriptures say that the duties of the other three orders afford small relief or protection, and produce small rewards. The learned have said that the duties of the Kshatriya afford great relief and produce great rewards. All duties have kingly duties for their foremost. All the orders are protected by them. Every kind of renunciation occurs in kingly duties, O monarch, and renunciation has been said to be in eternal virtue and the foremost of all. If the science of chastisement disappears, the Vedas will disappear. All those scriptures also that inculcate the duties of men become lost. Indeed, if these ancient duties belonging to the Kshatriyas be abandoned, all the duties in respect of all the modes of life, become lost. All kinds of renunciation are seen in kingly duties: all kinds or initiation occur in them; all kinds of learning are connected with them; and all kinds of worldly behaviour enter into them. As animals, if slaughtered by the vulgar, become the means of destroying the virtue and the religious acts of the slaughterers, even so all other duties, if deprived of the protection given by kingly duties, become liable to attack and destruction, and men, full of anxiety, disregard the practices laid down for them.'"

Footnotes

136:1 i.e., Their services as priests should not be taken.

136:2 Although I adopt Nilakantha's explanation of Susrushu here, yet I think that word may be taken here, as elsewhere, to have been used in the sense of one doing (menial) service.

137:1 The king is entitled to a sixth of the merits acquired by his subjects. The total merit, therefore, of the king, arising from renunciation, is very great. Besides, the merit of every kind of renunciation belongs to him in that way.

Section 64

"Bhishma said, 'The duties in respect of all the four modes of life, those of yatis, O son of Pandu, and the customs relating to the conduct of men in general, are all included in kingly duties. All these acts, O chief of the Bharatas, occur in Kshatriya duties. If the functions of royalty are disturbed, all creatures are overtaken by evil. The duties of men are not obvious. They have, again, many outlets. Led by many (false) systems, their eternal nature is sometimes offended against. Others who pin their faith to the conclusions arrived at by men, without really knowing anything about the truths of duties (as declared in the scriptures), find themselves at last landed and confounded on faiths whose ultimate ends are unknown. The duties imposed upon Kshatriyas are plain, productive of great happiness, evident in respect of their results, free from deceit, and beneficial to the whole world. As the duties of the three orders, as also of Brahmanas and of those that have retired from the world, O Yudhishthira, have before this been said to be all included within those of that sacred mode of life (called Garhasthya), even so, the whole world, with all good actions, are subject to kingly duties. I have told thee, O monarch, how many brave kings had, in days of old, repaired to that lord of all creatures, viz., the divine and puissant Vishnu of great prowess, for resolving their doubts about the science of chastisement. Those kings, mindful of the declarations of the scriptures enforced by examples, waited in days of old upon Narayana, after having weighed each of their acts against the duties of each of the modes of life. Those deities, viz., the Sadhyas, the Vasus, the Aswins, the Rudras, the Viswas, the Maruts, and the Siddhas, created in days of old by the first of gods, are all observant of Kshatriya duties. I shall now recite to thee a history fraught with the conclusions of both morality and profit. In days of old when the Danavas had multiplied and swept away all barriers and distinctions the powerful Mandhatri, O monarch, became king. That ruler of the earth, viz., king Mandhatri, performed a great sacrifice from desire of beholding the puissant Narayana, that god of gods, without beginning, middle, and end. In that sacrifice he worshipped with humility the great Vishnu. The Supreme Lord, assuming the form of Indra, showed himself unto him. Accompanied by many good kings he offered his adorations to that puissant deity. The high discourse took place between that lion among kings and that illustrious god in the form of Indra, touching Vishnu of great effulgence.'

"Indra said, 'What is your object, O foremost of virtuous persons, in thus seeking to behold that Ancient and First of gods, viz., Narayana, of inconceivable energy, and infinite illusions? Neither myself, nor Brahman himself, can obtain a sight of that god of universal form. I shall grant thee what other objects may be in thy heart, for thou art the foremost of mortals. Thy soul abides in peace; thou art devoted to righteousness; thou hast thy senses under control; and thou art possessed of heroism. Thou seekest unflinchingly to do what is agreeable to the gods. For the sake also of thy intelligence, devotion, and high faith, I shall grant thee whatsoever boons may be desired by thee.'

"Mandhatri said, I bend my head for gratifying thee. Without doubt, however, I desire to see the first of gods. O divine Lord! Casting off all (earthly) desires, I wish to earn religious merit, and to lead the foremost mode of life, that path of the good, highly regarded by all. By exercising the high duties of a Kshatriya, I have earned many regions of inexhaustible merit in the other world, and I have also, through those duties, spread my fame. I do not, however, know how to discharge those duties, the foremost in the world, that have flowed from the first of gods.'

"Indra said, 'They that are not kings, however observant they may be of their duties, cannot easily attain the highest rewards of duty. Kingly duties first flowed from the original god. Other duties flowed afterwards from his body. Infinite were the other duties, with those of the Vanaprastha mode of life, that were created afterwards. The fruits of all those are exhaustible. Kingly duties, however, are distinguished above them. In them are included all other duties. For this reason Kshatriya duties are said to be the foremost of all. In days of old, Vishnu, by acting according to Kshatriya duties, forcibly suppressed and destroyed his foes and thereby afforded relief to the gods and the Rishis of immeasurable energy. If the divine Vishnu of inconceivable energy had not slain all his foes among the Asuras, then the Brahmanas, and (Brahman) the Creator of the worlds and Kshatriya duties, and the duties that first flowed from the Supreme deity, would all have been destroyed. If that first and foremost of gods had not, by putting forth his prowess, subjugated the earth with all her Asuras, then all the duties, of the four orders and all the duties in respect of the four modes of life would all have been destroyed in consequence of the destruction of Brahmanas. The eternal duties (of men) had all suffered destruction. It was by the exercise of Kshatriya duties that they were revived. In every Yuga, the duties of Brahmanas in respect of attaining to Brahma first set in. These, however, are all protected by kingly duties. The latter, on this account, are regarded as the foremost. Casting away life in battle, compassion for all creatures, knowledge of the affairs of the world, protection of men, rescuing them from danger, relieving the distressed and the oppressed, all these occur among Kshatriya duties practised by Kings. Persons that do not regard wholesome restraints and that are governed by lust and wrath, do not commit overt acts of sin from fear of kings. Others that are docile and of righteous behaviour succeed, in consequence of the same influence, in performing all their duties. For this reason Kshatriya duties are regarded to be righteous. Without doubt, all creatures live happily in the world, protected by kings exercising Kshatriya duties like children protected by their parents. Kshatriya duties are the foremost of all duties. Those eternal duties, regarded as the first in the world, embrace the protection of every creature. Themselves eternal, they lead to eternal emancipation.'"

Footnotes

138:1 i.e., for ascertaining whether kingly duties are superior to those laid down for the several modes of life.

138:2 Probably, in the sense of there being exceptions and limitations in respect to them.

138:3 i.e., 'spread confusion on earth.'

139:1 The sense seems to be that having failed, after such comparison, to resolve their doubts, they waited upon Vishnu.

140:1 The Bengal reading satwatah seems to be an error. The Bombay text has saswatah.

Section 65

"Indra said, 'Kshatriya duties, O king, which are possessed of such energy, which include in their exercise all other duties, and which are the foremost of all duties, should be observed by persons that are, like thee, so high-souled and so employed in seeking the good of the world. If those duties are not properly discharged, all creatures would be overtaken by ruin. The kings possessed of compassion for all creatures, should regard these to be the foremost of his duties, reclaiming the land for cultivation and fertilizing it, performance of great sacrifices for cleansing himself, a disregard for begging, and protection of subjects. Abandonment (gift) is said by the sages to be the foremost of virtues. Of all kinds of abandonment, again, that of the body in battle, is the foremost. Thou hast seen with thy eyes how the rulers of the earth, ever observant of Kshatriya duties, having duly waited upon their preceptors and acquired great learning, at last cast off their bodies, engaged in battle with one another. The Kshatriya, desirous of acquiring religious merit, should, after having gone through the Brahmacharya mode, should lead a life of domesticity which is always meritorious. In adjudicating upon ordinary questions of right (between his subjects), he should be thoroughly impartial. For causing all the orders to be observant of their respective duties, for the protection they afford to all, for the diverse contrivances and means and the prowess and exertion (with which they seek the accomplishment of their objects). Kshatriya duties, which include all other duties within their scope, are said to be the foremost. The other orders are able to observe their respective duties in consequence of kingly duties. For this reason the former are said to be dependent upon the latter in respect of the merit they produce. Those men who disregard all wholesome restraints and who are too much attached to the pursuit of worldly objects are said to be of the nature of brutes. They are compelled to act with justice by the exercise of kingly duties. Those duties, therefore, are said to be the foremost of all. That course of conduct which has been prescribed for Brahmanas who follow the three Vedas, and those modes of life that have been laid down for Brahmanas, should, before everything else, be observed by every Brahmana. If a Brahmana acts otherwise, he should be punished like a Sudra. The duties of the four modes of life and the ritual prescribed in the Vedas, O king, should ever be followed by a Brahmana. Know that he has no other duties. For a Brahmana acting otherwise, a Kshatriya should not make any arrangement for sustenance. His religious merit grows in consequence of his acts. A Brahmana, indeed, is like Dharma's self. That Brahmana who is employed in acts that are not laid down for him, deserves no respect. If not engaged in his proper acts, he should not be trusted. These are the duties that appertain to the several orders. Kshatriyas should take care of them so that their observance may be improved. Even these are the duties of Kshatriyas. For these reasons also, kingly duties and no other, are the foremost of all. They are, as I believe, the duties of heroes, and they that are heroes are foremost in practising them.'

"Mandhatri said, 'What duties should be performed by the Yavanas, the Kiratas, the Gandharvas, the Chinas, the Savaras, the Barbaras, the Sakas, the Tusharas, the Kankas, the Pathavas, the Andhras, the Madrakas, the Paundras, the Pulindas, the Ramathas, the Kamvojas, the several castes that have sprung Lip from Brahmanas and Kshatriyas, the Vaisyas, and the Sudras, that reside in the dominions of (Arya) kings? What are those duties again to the observance of which kings like ourselves should force those tribes that subsist by robbery? I desire to hear all this. O illustrious god, instruct me. O chief of all the deities, thou art the friend of us Kshatriyas.'

"Indra said, 'All the robber tribes should serve their mothers and fathers, their preceptors and other seniors, and recluses living in the woods. All the robber tribes should also serve their kings. The duties and rites inculcated in the Vedas should also be followed by them. They should perform sacrifices in honour of the Pitris, dig wells, (and dedicate them to universal service), give water to thirsty travellers, give away beds and make other seasonable presents unto Brahmanas. Abstention from injury, truth, suppression of wrath, supporting Brahmanas and kinsmen by giving them their dues, maintenance of wives and children, purity, peacefulness, making presents to Brahmanas at sacrifices of every kind, are duties that should be practised by every person of this class who desire his own prosperity. Such a person should also perform all kinds of Paka-yajnas with costly presents of food and wealth. These and similar duties, O sinless one, were laid down in olden days for persons of this class. All these acts which have been laid down for all others should be done by persons of also the robber class, O king.'

"Mandhatri said, 'In the world of men, such wicked men may be seen living in disguise among all the four orders and in all the four modes of life.'

"Indra said, 'Upon the disappearance of kingly duties and of the science of chastisement, all creatures became exceedingly afflicted, O sinless one, in consequence of the tyranny of kings. After the expiry of this the Krita age, a confusion will set in, regarding the different modes of life, and innumerable Bhikshus will appear with sectarian marks of different kinds. Disregarding the Puranas and the high truths of religion, men, urged by lust and wrath, will deviate into Wrong paths. When sinful men are rest rained (from wicked acts) by high-souled persons with the aid of the science of chastisement, then religion, which is superior to everything and eternal, and which is the source of everything good, becomes firmly established. The gifts, and libations, and offerings to the Pitris of the man that disregards the king who is superior to every one, become fruitless. The very gods do not disregard a virtuous king who is truly an eternal god. The divine Lord of all creatures, having created the universe, intended the Kshatriya to rule men regarding their inclinations and disinclinations in respect of duties. I respect and worship that person who, aided by his understanding, watches the course of the duties performed by men. Upon such supervision rest Kshatriya duties.'

"Bhishma continued, 'Having said these words, the divine and puissant Narayana in the form of Indra, accompanied by the Maruts, repaired to his eternal abode of inexhaustible felicity. When, O sinless one, duties as practised by the good had such a course in days of old, what man of cleansed soul and learning is there that would disregard the Kshatriya? Like blind men lost on the way, creatures acting and abstaining unrighteously meet with destruction. O tiger among men, do thou adhere to that circle (of duties) that was first set agoing and to which the ancients had recourse. I know, O sinless one, that thou art quite competent to do this.'

Footnotes

141:1 Yama is explained by Nilakantha to mean Kshatriya dharmena.

Section 66

"Yudhishthira said, 'Thou hast spoken to me about the four modes of human life. I desire to know more of-them. Do thou discourse on them in detail.'

"Bhishma said, 'O Yudhishthira of mighty arms, all the duties that are practised in this world by the righteous are known to thee as they are known to me. O foremost of virtuous persons, listen now to me about what thou askest, viz. the merit (that a king acquires) in consequence of the duties practised by others leading other modes of life. All the merits, O son of Kunti, that belong to persons practising the duties of the four modes of life, attach, O foremost of men, to righteous kings. A king who is not governed by lust and hate, who rules with the aid of the science of chastisement, and who looks equally on all creatures, O Yudhishthira, attains to the object of the Bhaikshya mode of life. That king who is possessed of knowledge, who makes gifts to deserving persons on proper occasions, who knows how to favour and punish, who conducts himself in all things according to the injunctions of the scriptures, and who has tranquillity of soul, attains to the object of the Garhasthya mode of life. That king who always worships those that are deserving of worship by giving them their due, completely attains, O son of Kunti, to the object of the Bhaikshya mode of life. That king, O Yudhishthira, who rescues from distress, to the best of his power, his kinsmen and relatives and friends, attains to the object of the Vanaprashtha mode of life. That king who on every occasion honours those that are foremost among men and those that are foremost among Yatis, attains, O son of Kunti, to the object of the Vanaprashtha mode of life. That king, O Partha, who daily makes offerings unto the Pitris and large offerings unto all living creatures including men, attains to the object of the same mode of life. That king, O tiger among men, who grinds the kingdoms of others for protecting the righteous, attains to the object of the same mode of life. In consequence of the protection of all creatures as also of the proper protection of his own kingdom, a king earns the merit of as many sacrifices as the number of creatures protected, and accordingly attains to the object of the Sannyasa mode of life. Study of the Vedas every day, forgiveness, and worship of preceptors, and services rendered to one's own teacher, lead to the attainment of the object of Brahmacharya. That king who silently recites his mantras every day and who always worships the gods according to the ordinance, attains, O tiger among men, to the object of the

Garhasthya mode of life. That king who engages in battle with the resolve of protecting his kingdom or meeting with death, attains to the object of the Vanaprastha mode of life. That king who gives unto persons leading a Vanaprastha mode of life and unto Brahmanas versed in the three Vedas attains to the object of the Vanaprastha mode of life. That king who displays compassion towards all creatures and abstains entirely from cruelty, attains to the objects of all the modes of life. That king, O Yudhishthira, who shows compassion to the young and the old, O son of Kunti, under every circumstance, attains to the objects of every mode of life. That king, O perpetuator of Kuru's race, who affords relief to all oppressed people that seek his protection, attains to the object of the Garhasthya mode of life. That king who protects all creatures mobile and immobile, and honours them is they deserve, attains to the object of the Garhasthya mode of life. Bestowing favours and inflicting punishments upon the wives and brothers, elder and younger, and upon their sons and grandsons, are the domestic duties of a king and these constitute his best penances. By honouring those that are righteous and deserving of worship and protecting those that have (by their penances) acquired it knowledge of self, a king, O tiger among men, attains to the object of the Garhasthya mode of life. Inviting to this home, O Bharata, persons that have betaken themselves to that Vanaprastha and other modes of life, and treating them with food, constitute the domestic duties of a king. That king who duly adheres to the duties laid down by the Creator, obtains the blessed merits of all the modes of life. That king, O son of Kunti, in whom no virtue is wanting, that foremost of men, O Yudhishthira, is said by the learned to be a person in the observance of the Vanaprastha and all the other modes of life. That king who duly honours the office or rank which deserves honour, the race or family which deserves honour, and those old men that deserve honour is said, O Yudhishthira, to live in all the modes of life. A king, O son of Kunti, by observing the duties of his country and those of his family, acquires, O tiger among men, the merits of all the modes of life. That king who at proper seasons bestows upon righteous persons affluence or gifts of value, earns the merits, O king, of all the modes of life. That king, O son of Kunti, who while overcome with danger and fear still keeps his eye on the duties of all men, earns the merits of all the modes of life. The king obtains a share of the merits earned under his protection by righteous people in his dominions.

On the other hand, if kings, O tiger among men, do not protect the righteous people within their dominions, they then take the sins of the latter (of omission and commission). Those men also, O Yudhishthira. who assist kings (in protecting their subjects), become equally entitled, O sinless one, to a share of the merits earned by others (in consequence of that protection). The learned say that the Garhasthya, which we have adopted, is superior to all the other modes of life. The conclusions in respect of it are very clear. It is certainly sacred, O tiger among men. That man who regards all creatures to be like his own self, who never does any harm and has his wrath under control, obtains great happiness both here and hereafter. A king can easily cross the ocean of the world, with kingly duties as his boat passed of great speed, urged on by the breeze of gifts, having the scriptures for its tackle and intelligence for the strength of its helmsman, and kept afloat by the power of righteousness. When the principle of desire in his heart is withdrawn from every earthly object, he is then regarded as one resting on his understanding alone. In this state he soon attains to Brahma. Becoming cheerful by meditation and by restraining desire and other passions of the heart, O tiger among men, it king, engaged in discharging the dully of protection, succeeds in obtaining great merit. Do thou, therefore, O Yudhishthira, exert thyself carefully in protecting Brahmanas of pious deeds and devoted to the study of the Vedas, as also all other men. By exercising the duty of protection only, O Bharata, the king earns merit that is a hundred times greater than what is earned by recluses in their asylums within the wood.'

"I have now described, O eldest son of Pandu, the diverse duties of men. Do thou adhere to kingly duties that are eternal and that have been practised by great men since days of old. If thou employest thyself with concentrated attention to the duty of protecting (thy subjects), O tiger among men, thou mayst then, O son of Pandu, obtain the merits of all the four modes of life and of all the four orders of men!"

Footnotes

143:1 Nilakantha thinks that Lingantargatam means omniscient. He is for taking this verse to mean--'Listen now to those duties about which thou askest my omniscient self.' Bhishma having acquired omniscience through Krishna's boon, refers to it here. The interpretation seems to be very far-fetched.

143:2 That object is Brahma.

144:1 i.e.. such a man acquires the merits of all the modes of life.

144:2 Dasadharmagatam is explained by Nilakantha as 'overcome with fear, etc." Keeps his eye on the duties of all men,' i.e., protects all men in the discharge of their duties.

144:3 If this verse has a reference to kings, nyastadandah would mean one who punishes without wrath.

144:4 In this and the preceding verse, Sattwa, without being taken as used for intelligence, may be taken to mean 'the quality of goodness' as well.

Section 67

"Yudhishthira said, 'Thou hast said what the duties are of the four modes of the life and the four orders. Tell me now, O grandsire, what are the principal duties of a kingdom.'

"Bhishma said, 'The (election and) coronation of a king is the first duty of a kingdom. A kingdom in which anarchy prevails becomes weak and is soon afflicted by robbers. In kingdoms torn by anarchy, righteousness cannot dwell. The inhabitants devour one another. An anarchy is the worst possible of states. The Srutis declare that in crowning a king, it is Indra that is crowned (in the person of the king). A person who is desirous of prosperity should worship the king as he should worship Indra himself. No one should dwell in kingdoms torn by anarchy. Agni does not convey (to the gods) the libations that are poured upon him in kingdoms where anarchy prevails. If a powerful king approaches kingdoms weakened by anarchy, from desire of annexing them to his dominions, the people should go forward and receive the invader with respect. Some conduct would be consistent with wise counsels. There is no evil greater than anarchy. If the powerful invader be inclined to equity, everything will be right. If, on the other hand, he be engaged, he may exterminate all. That cow which cannot be easily milked has to suffer much torture. On the other hand, that cow which is capable of being easily milked, has not to suffer any torture whatever. The wood that bends easily does not require to be heated. The tree that bends easily, has not to suffer any torture (at the hands of the gardener). Guided by these instances, O hero, men should bend before those that are powerful. The man that bends his head to a powerful person really bends his head to Indra. For these reasons, men desirous of prosperity should (elect and) crown some person as their king. They who live in countries where anarchy prevails cannot enjoy their wealth and wives. During times of anarchy, the sinful man derive great pleasure by robbing the wealth of other people. When, however, his (ill-got) wealth is snatched by others, he wishes for a king. It is evident, therefore, that in times of anarchy the very wicked even cannot be happy. The wealth of one is snatched away by two. That of those two is snatched away by many acting together. He who is not a slave is made a slave. Women, again, are forcibly abducted. For these reasons the gods created kings for protecting the people. If there were no king on earth for wielding the rod of chastisement, the strong would then have preyed on the weak after the manner of fishes in the water. In hath been heard by us that men, in days of old, in consequence of anarchy, met with destruction, devouring one another like stronger fishes devouring the weaker ones in the water. It hath been heard by us that a few amongst them then, assembling together, made certain compacts, saying, 'He who becomes harsh in speech, or violent in temper, he who seduces or abducts other people's wives or robs the wealth that belongs to others, should be cast off by us.' For inspiring confidence among all classes of the people, they made such a compact and lived for some time. Assembling after some time they proceeded in affliction to the Grandsire, saying, 'Without a king, O divine lord, we are going to destruction. Appoint some one as our king. All of us shall worship him and he shall protect us.' Thus solicited, the Grandsire asked Manu.

Manu, however, did not assent to the proposal.

"Manu said, 'I fear all sinful acts. To govern a kingdom is exceedingly difficult, especially among men who are always false and deceitful in their behaviour.'

"Bhishma continued, 'The inhabitants of the earth then said unto him, 'Do not fear. The sins that men commit will touch those only that commit them (without staining thee in the least). For the increase of thy treasury, we will give thee a fiftieth part of our animals and precious metals and a tenth part of our grain. When our maidens also will become desirous of wedding, we shall, when the question comes up, give thee the most beautiful ones among them. Those amongst men who will become the foremost of all in the use of weapons and in riding animals and driving vehicles, shall proceed behind thee like the deities behind Indra. With thy strength enhanced in this way, and becoming invincible and possessed of great prowess, thou wilt be our king and protect us happily like Kuvera protecting the Yakshas and the Rakshasas. A fourth part of the merit which men will earn under thy protection will be thine. Strengthened by that merit so easily obtained by thee, do thou protect us, O king, like He of a hundred sacrifices protecting the deities. Like the Sun scorching everything with his rays, go out for winning victories. Crush the pride of foes and let righteousness always triumph (in the world).' Thus addressed by those inhabitants of the earth, Manu, possessed of great energy, proceeded, accompanied by a large force. Of high descent, he seemed then to blaze with prowess. Beholding the might of Manu, like the gods eyeing the might of Indra, the inhabitants of the earth became inspired with fear and set their hearts upon their respective duties. Manu then made his round through the world, checking everywhere all acts of wickedness and setting all men to their respective duties, like a rain-charged cloud (in its mission of beneficence).'

"Those, O Yudhishthira, those men on earth who desire prosperity should first elect and crown a king for the protection of all. Like disciples humbling themselves in the presence of the preceptors or the gods in the presence of Indra, all men should humble themselves before the king. One that is honoured by his own people becomes an object of regard with his foes also, while one that is disregarded by his own is overridden by foes. If the king be overridden by his foes, all his subjects become unhappy. Therefore, umbrellas and vehicles and outward ornaments, and viands, and drinks, and mansions, and seats, and beds, and all utensils for use and show, should be assigned to the king. By such means the king will succeed in discharging his duties of protection (the better) and become irresistible. He should speak with smiles. Addressed sweetly by others, he should address others sweetly. Grateful (to those that serve him), firmly devoted (to those that deserve his respect), and with passions under control, he should give unto others their due. Looked upon by others he should look at them mildly, sweetly, and handsomely.'

Footnotes

145:1 Anidram is explained by Nilakantha as a kingdom where anarchy prevails, sleeplessness being its certain indication.

Section 68

"Yudhishthira said, 'Why, O bull of Bharata's race, have the Brahmanas said that the king, that ruler of men, is a god?'

"Bhishma said, 'In this connection, is cited the old story, O Bharata, of the discourse of Vrihaspati unto Vasumanas. There was a king of Kosala possessed of great intelligence, named Vasumanas. On a certain occasion he questioned the great sage Vrihaspati of much wisdom. Conversant with the requirements of humility, king Vasumanas, ever devoted to the welfare of all, having observed the proper humilities and having circumambulated the great sage and bowed unto him duly, enquired of the virtuous Vrihaspati about the ordinances in respect of a kingdom, moved by the desire of securing the happiness of men.'

"Vasumanas said, 'By what means do creatures grow and by what are they destroyed? O thou of great wisdom, by adoring whom do they succeed in obtaining eternal happiness?' Thus questioned by the Kosala king of immeasurable energy, Vrihaspati of great wisdom discoursed unto him coolly about the respect that should be paid to kings.

"Vrihaspati said, 'The duties of all men, O thou of great wisdom, may be seen to have their root in the king. It is through fear of the king only that men do not devour one another. It is the king that brings peace on earth, through due observance of duties, by checking all disregard for wholesome restraints and all kinds of lust. Achieving this, he shines in glory. As, O king, all creatures become unable to see one another and sink in utter darkness if the sun and the moon do not rise, as fishes in shallow water and birds in a spot safe from danger dart and rove as they please (for a time) and repeatedly attack and grind one another with force and then meet with certain destruction even so men sink in utter darkness and meet with destruction if they have no king to protect them, like a herd of cattle without the herdsman to look after them. If the king did not exercise the duty of protection, the strong would forcibly appropriate the possessions of the weak, and if the latter refused to surrender them with ease, their very lives would be taken. Nobody then, with reference to any article in his possession, would be able to say 'This is mine.' Wives, sons, food, and other kinds of property, would not then exist. Ruin would overtake everything if the king did not exercise the duty of protection. Wicked men would forcibly appropriate the vehicles and robes and ornaments and precious stones and other kinds of property belonging to others, if the king did not protect. In the absence of protection by the king, diverse kinds of weapons would fall upon those that are righteous in their practices, and unrighteousness would be adopted by all. In the absence of royal protection men would disregard or even injure their very mothers and fathers if aged, their very preceptors and guests and seniors. If the king did not protect, all persons possessed of wealth would have to encounter death, confinement, and persecution, and the very idea of property would disappear. If the king did not protect, everything would be exterminated prematurely, and every part of the country would be overrun by robbers, and everybody would fall into terrible hell. If the king did not protect, all restrictions about marriage and intercourse (due to consanguinity and other kinds of relationship) would cease; all affairs relating to agricultures and trade would fall into confusion, morality would sink and be lost; and the three Vedas would disappear. Sacrifices, duly completed with presents according to the ordinance, would no longer be performed; no marriage would take place; society itself would cease to exist, if the king did not exercise the duty of protection. The very bulls would not cover cows and milk-jars would not be churned, and men living by rearing kine would meet with destruction, if the king did not exercise the duty of protection. In the absence of royal protection, all things, inspired with fear and anxiety and becoming senseless and uttering cries of woe, would meet with destruction in no time. No sacrifices extending for a year and completed with presents according to the ordinances would occur if the king did not exercise the duty of protection. In the absence of royal protection Brahmanas would never study the four Vedas or undergo austerities or be cleansed by knowledge and rigid vows. In the absence of royal protection, the slayer of a person guilty of the slaughter of a Brahmana would not obtain any reward; on the other hand the person guilty of Brahmanicide would enjoy perfect immunity. In the absence of royal protection, men would snatch other people's wealth from their very hands, and all wholesome barriers would be swept away, and everybody, inspired with fear, would seek safety in flight. In the absence of royal protection, all kinds of injustice would set in; an intermixture of castes would take place; and famine would ravage the kingdom. In consequence again of royal protection, men can everywhere sleep fearlessly and at their case without shutting their houses and doors with bolts and bars. Nobody would hear the evil speeches of others, far less actual assaults, if the king did not righteously protect the earth. If the king exercises the duty of protection, women decked with ornament may fearlessly wander everywhere without male relatives to attend upon them. Men become righteous and without injuring serve one another because the king exercises the duty of protection. In consequence of royal protection the members of the three orders are enabled to perform high sacrifices and devote themselves to the acquisition of learning with attention, The world depends upon agriculture and trade and is protected by the Vedas. All these again are duly protected by the king exercising his principal duty. Since the king, taking a heavy load upon himself, protects his subjects with the aid of a mighty force, it is for this that the people are able to live in happiness. Who is there that will not worship him in whose existence the people exist and in whose destruction the people are destroyed? That person who does what is agreeable and beneficial to the king and who bears (a share of) the burden of kingly duties that strike every caste with fear, conquers both this and the other world. That man who even thinks of doing an injury to the king, without doubt meets with grief here and goes to hell hereafter. No one should disregard the king by taking him for a man, for he is really a high divinity in human form. The king assumes five different forms according to five different occasions. He becomes Agni, Aditya, Mrityu, Vaisravana, and Yama. When the king, deceived by falsehood, burns with his fierce energy the sinful offenders before him, he is then said to assume the form of Agni. When he observes through his spies the acts of all persons and does what is for the general good, he is then said to assume the form of Aditya. When he destroys in wrath hundreds of wicked men with their sons, grandsons, and relatives, he is then said to assume the form of the Destroyer. When he restrains the wicked by inflicting upon them severe punishments and favours the righteous by bestowing rewards upon them, he is then said to assume the form of Yama. When he gratifies with profuse gifts of wealth those that have rendered him valuable services, and snatches away the wealth and precious stones of those that have offended him, indeed, when he bestows prosperity upon some and takes it away from others, he is then, O king, said to assume the form of Kuvera on earth. No person who is possessed of cleverness, who is capable of work, who desires the acquisition of virtue, and who is free from malice, should ever spread evil reports about the king. No man, by acting against the king, can ever make himself happy, even if he happens to be the king's son or brother or companion or one whom the king regards as his second self. Fire, having the wind for his urger, blazing forth (among articles that are inflammable), may leave a remnant. The wrath of the king, however, leaves not anything to the person that incurs it. Whatever belongs to the king should be avoided from distance. One should turn away from what belongs to the king as he would from death itself. A person by appropriating what belongs to the king speedily meets with destruction like a deer upon touching poison. The man of intelligence should protect as his own what belongs to the kin.. They that appropriate wealth belonging to the king sink senseless into a deep hell of eternal gloom and infamy. Who is there that will not worship the king who is adored by such terms as delighter of the people, giver of happiness, possessor of prosperity, the foremost of all, healer of injuries, lord of earth, and protector of men? That man, therefore, who desires his own prosperity, who observes all wholesome restraints, who has his soul under control, who is the master of his passions, who is possessed of intelligence and memory, and who is clever (in the transaction of business), should always be attached to the king. The king should duly honour the minister who is grateful, endued with wisdom, large-hearted, loyal, possessed of mastery over his senses, virtuous, and observant of the dictates of policy. The king should entertain the man who is loyal, grateful, virtuous, possessed of self-control, brave, magnanimous in his acts, and competent to accomplish tasks without the assistance of others. Knowledge makes men proud. The king makes men humble. The man who is afflicted by the king can never obtain happiness. On the other hand, the man who is favoured by the king becomes happy. The king is the heart of his people; he is their great refuge; he is their glory; and he is their highest happiness. Those men, O monarch, who are attached to the king, succeed in conquering both this and the other world. Having governed the earth with the aid of the qualities of self-restraint, truth, and friendship, and having adored the gods by great sacrifices, the king, earning great glory, obtains an eternal abode in heaven.' That best of monarchs, viz., the heroic Vasumanas, ruler of Kosala, thus instructed by Vrihaspati the son of Angiras, began thenceforth to protect his subjects."

Footnotes

149:1 The sense seems to be that men patiently bear the injuries inflicted upon them by others, without seeking to right themselves by force, because they can invoke the king to punish the offenders. If there were no kings, immediate vengeance for even the slightest injuries would be the universal practice.

149:2 i.e., becoming foremost and happy here, attains to blessedness hereafter.

150:1 The Wind is said to be the charioteer of Fire, because whenever there is a conflagration, the Wind, appearing aids in extending it.

150:2 i.e., no one should covet the possessions of the king.

Section 69

"Yudhishthira said, 'What other special duties remain for the king to discharge? How should he protect his kingdom and how subdue his foes? How should he employ his spies? How should he inspire confidence in the four orders of his subjects, his own servants, wives, and sons, O Bharata?'

"Bhishma said, 'Listen, O monarch, with attention to the diverse duties of kings,--to those acts which the king or one that is in the position of a king should first do. The king should first subdue himself and then seek to subdue his foes. How should a king who has not been able to conquer his own self be able to conquer his foes? The conquest of these, viz., the aggregate of five, is regarded as the conquest of self. The king that has succeeded in subduing his senses is competent to resist his foes. He should place bodies of foot-soldiers in his forts, frontiers, towns, parks, and pleasure gardens, O delighter of the Kurus, as also in all places where he himself goes, and within his own palace, O tiger among men! He should employ as spies men looking like idiots or like those that are blind and deaf. Those should all be persons who have been thoroughly examined (in respect of their ability), who are possessed of wisdom, and who are able to endure hunger and thirst. With proper attention, the king should set his spies upon all his counsellors and friends and sons, in his city and the provinces, and in dominions of the chiefs under him. His spies should be so employed that they may not know one another. He should also, O bull of Bharata's race, know the spies of his foes by himself setting spies in shops and places of amusement, and concourses of people, among beggars, in his pleasure gardens and parks, in meetings and conclaves of the learned, in the country, in public places, in places where he holds his own court, and in the houses of the citizens. The king possessed of intelligence may thus ascertain the spies despatched by his foes. If these be known, the king may derive much benefit, O son of Pandu! When the king, by a survey of his own, finds himself weak, he should then, consulting with his counsellors make peace with a foe that is stronger. The king that is wise should speedily make peace with a foe, even when he knows that he is not weak, if any advantage is to be derived from it. Engaged in protecting his kingdom with righteousness, the king should make peace with those that are possessed of every accomplishment, capable of great exertion, virtuous, and honest. When the king finds himself threatened with danger and about to be overtaken by ruin, he should slay all offenders whom he had overlooked before and all such persons as are pointed at by the people. A king should have nothing to do with that person who can neither benefit nor injure him, or with one who cannot rescue himself from distress. As regards military operations a king who is confident of his own strength, should, at the head of a large force, cheerfully and with courage give the order to march, without proclaiming his destination against one destitute of allies and friends or already at war with another and (therefore) heedless (of danger from other quarters), or one weaker than himself, having first made arrangements for the protection of his own capital. A king should not for ever live in subjection to another possessed of greater prowess. Though weak, he should seek to afflict the stronger, and resolved upon this, continue to rule his own. He should afflict the kingdom of the stronger one by means of weapons, fire and application of poison. He should also cause dissensions amongst his counsellors and servants. Vrihaspati has said that a king possessed of intelligence should always avoid war for acquisition of territory. The acquisition of dominion should be made by the three well-known means (of conciliation, gift, and disunion). The king that is possessed of wisdom should be gratified with those acquisition that are made by means of conciliation, gift, and disunion. The king, O delighter of the Kurus, should take a sixth of the incomes of his subjects as tribute for meeting the expenses of protecting them. He should also forcibly take away wealth, much or little (as the case may require), from the ten kinds of offenders mentioned in the scriptures, for the protection of his subjects. A king should, without doubt, look upon his subjects as his own children. In determining their disputes, however, he should not show compassion. For hearing the complaints and answers of disputants in judicial suits, the king should always appoint persons possessed of wisdom and a knowledge of the affairs of the world, for the state really rests upon a proper administration of justice. The king should set honest and trustworthy men over his mines, salt, grain, ferries, and elephant corps. The king who always wields with propriety the rod of chastisement earns great merit. The proper regulation of chastisement is the high duty of kings and deserves great applause. The king should be conversant with the Vedas and their branches, possessed of wisdom, engaged in penances, charitable, and devoted to the performance of sacrifices. All these qualities should permanently reside in a king. If the king fails to administer justice, he can neither have heaven nor fame. If a king be afflicted by a stronger one, the former, if possessed of intelligence, should seek refuge in a fort. Assembling his friends for consultation, he should devise proper means. Adopting the policy of conciliation and of producing dissensions, he should devise means for waging war with the assailant. He should set the inhabitants of the woods on the high roads, and, if necessary, cause whole villages to be removed, transplanting all the inhabitants to minor towns or the outskirts of great cities. Repeatedly assuring his wealthy subjects and the principal officers of the army, he should cause the inhabitants of the open country to take refuge in such forts as are well-protected. He should himself withdraw all stores of grain (from the open country into his forts). If that becomes impossible, he should destroy them completely by fire. He should set men for destroying the crops on the fields of the enemy (by producing disunion among the enemy's subjects). Failing to do this, he should destroy those crops by means of his own troops. He should destroy all the bridges over the rivers in his kingdom. He should bale out the waters of all the tanks in his dominions, or, if incapable of baling them out, cause them to be poisoned. Disregarding the duty of protecting his friends, he should, in view of both present and future circumstances, seek the protection of the ruler of another kingdom who may happen to be the foe of his foe and who may be competent to deal with his foe on the field of battle. He should destroy all the smaller forts in his kingdom. He should also cut down all the smaller trees excepting those that are called Chaitya. He should cause the branches of all the larger trees to be lopped off, but he should not touch the very leaves of those called Chaitya. He should raise outer ramparts round his forts, with enclosures in them, and fill his trenches with water, driving pointed stakes at their bottom and filling them with crocodiles and sharks. He should keep small openings in his walls for making sallies from his fort, and carefully make arrangements for their defence like that of the greater gates. In all his gates he should plant destructive engines. He should plant on the ramparts (of his forts) Sataghnis and other weapons. He should store wood for fuel and dig and repair wells for supply of water to the garrison. He should cause all houses made of grass and straw to be plastered over with mud, and if it is the summer month, he should, from fear of fire, withdraw (into a place of safety) all the stores of grass and straw. He should order all food to be cooked at night. No fire should be ignited during the day, except for the daily homa. Particular care should be taken of the fires in smithies and lying-in rooms. Fires kept within the houses of the inhabitants should be well covered. For the effectual protection of the city, it should be proclaimed that condign punishment will overtake the person who lights fires by the day time. During such times, all beggars, eunuchs, lunatics, and mimes, should, O foremost of men, be driven out of the town, for if they are permitted to remain, evil will follow. In places of public resort, in tirthas, in assemblies, and in the houses of the citizens, the king should set competent spies. The king should cause wide roads to be constructed and order shops, and places for the distribution of water, to be opened at proper stations. Depots (of diverse necessaries), arsenals, camps and quarters for soldiers, stations for the keeping of horses and elephants, encampments of soldiers, trenches, streets and bypaths, houses and gardens for retirement and pleasure, should be so ordered that their sites may not be known to others, O Yudhishthira. A king who is afflicted by a hostile army should gather wealth, and store oil and fat and honey, and clarified butter, and medicines of all kinds, and charcoal and munja grass, leaves, arrows, scribes and draftsmen, grass, fuel, poisoned arrows, weapons of every kind such as darts, swords, lances, and others. The king should store such articles. He should especially keep ready drugs of every kind, roots and fruits, the four kinds of physicians, actors and dancers, athletes, and persons capable of assuming diverse disguises. He should decorate his capital and gladden all his subjects. The king should lose no time in bringing under his control such persons as may happen to inspire him with fear, be they his servants or counsellors or citizens or neighbouring monarchs. After any task of the king has been accomplished, he should reward that those that have aided in its accomplishment with wealth and other proportionate gifts and thankful speeches. It has been laid down in the scriptures, O delighter of the Kurus, that a king pays off his debt when he discomfits his foe or slays him outright. A king should take care of seven things. Listen to me as I recite them. They are his own self, his counsellors, his treasury, his machinery for awarding punishments, his friends, his provinces, and his capital. He should with care protect his kingdom which consists of these seven limbs. That king, O tiger among men, who is conversant with the aggregate of six, the triple aggregate, and the high aggregate of three, succeeds in winning the sovereignty of the whole earth. Listen, O Yudhishthira, to what has been called the aggregate of six. These are ruling in peace after concluding a treaty (with the foe), marching to battle, producing disunion among the foe, concentration of forces, for inspiring the foe with fear, preparedness for war with readiness for peace, and alliance with others. Listen now with attention to what has been called the triple aggregate. They are decrease, maintenance of what is, and growth. The high aggregate of three consists of Virtue, Profit and Pleasure. These should be pursued judiciously. By the aid of virtue, a king succeeds in ruling the earth for ever. Touching this matter, Angirasa's son: Vrihaspati himself has sung two verses. Blessed be thou, O son of Devaki, it behoveth thee to hear them. 'Having discharged all his duties and having protected the earth, and having also protected his cities, a king attains to great happiness in heaven. What are penances to that king, and what need has he of sacrifices who protects his people properly? Such a king should be regarded as one conversant with every virtue!'

Yudhishthira said, 'There is the science of chastisement, there is the king, and there are the subjects. Tell me, O grandsire, what advantage is derived by one of these from the others.'

Bhishma said, 'Listen to me, O king, as I describe, O Bharata, the great blessedness of the science of chastisement, in sacred words of grave import. The science of chastisement forces all men to the observance of the duties of their respective orders. Duly administered, it forces people to virtuous acts. When the four orders attend to their respective duties, when all wholesome barriers are maintained, when peace and happiness are made to flow from the science of chastisement, when the people become freed from all fear, and the three higher orders endeavour, according to their respective duties, to maintain harmony, know that men become truly happy at such times. Whether it is the king that makes the age, or, it is the age that makes the king, is a question about which thou shouldst not entertain any doubt. The truth is that the king makes the age. When, the king rules with a complete and strict reliance on the science of chastisement, the foremost of ages called Krita is then said to set in. Righteousness sets in the Krita age. Nothing of unrighteousness exists then. The hearts of men belonging to all the four orders do not take any pleasure in unrighteousness. Without doubt, all men succeed in acquiring the objects they desire and preserving those that have been acquired. All the Vedic rites become productive of merit. All the seasons become delightful and free from evil. The voice, pronunciation, and minds of all men become clear and cheerful. Diseases disappear and all men become long-lived. Wives do not become widows, and no person becomes a miser. The earth yields crops without being tilled, and herbs and plants grow in luxuriance. Barks, leaves, fruits, and roots, become vigorous and abundant. No unrighteousness is seen. Nothing but righteousness exists. Know these to be the characteristics, O Yudhishthira, of the Krita age. When the king relies upon only three of the four parts of the science of chastisement leaving out a fourth, the age called Treta sets in. A fourth part of unrighteousness follows in the train of such observance (of the great science) by three-fourths. The earth yields crops but waits for tillage. The herbs and plants grow (depending upon tillage). When the king observes the great science by only a half, leaving out the other half, then the age that sets in is called Dwapara. A moiety of unrighteousness follows in the train of such observance of the great science by half. The earth requires tillage and yields crops by half. When the king, abandoning the great science totally, oppresses his subjects by evil means of diverse kinds, the age that sets in is called Kali. During the age called Kali, unrighteousness becomes full and nothing of righteousness is seen. The hearts of men, of all the orders, fall away from their respective duties. Sudras live by adopting lives of mendicancy, and Brahmanas live by serving others. Men fail to acquire the objects they desire and preserve those already acquired. Intermixture of the four orders takes place. Vedic rites fail to produce fruits. All the seasons cease to be delightful and become fraught with evil. The voice, pronunciation, and minds of men lose vigour. Diseases appear, and men die prematurely. Wives become widows, and many cruel men are seen. The clouds do not pour seasonably, and crops fail. All kinds of moisture also fail, when the king does not, with proper attention to the great science, protect the subjects. The king is the creator of the Krita age, of the Treta, and of the Dwapara. The king is the cause of the fourth age (called Kali). If he causes the Krita age, he attains to everlasting heaven. If he causes the Treta age, he acquires heaven for a period that is limited. If he causes the Dwapara, he attains to blessedness in heaven according to the measure of his merits. By causing the Kali age, the king incurs a heavy load of sin. Stained by wickedness, he rots in hell for innumerable years, for sinking in the sins of his subjects, he incurs great sin and infamy himself. Keeping the great science in his view, the Kshatriya possessed of learning should strive to acquire those objects which he desires and protect those that have been already acquired. The science of chastisement, which establishes all men in the observance of their respective duties, which is the groundwork of all wholesome distinctions, and which truly upholds the world and sets it agoing, if properly administered, protects all men like the mother and the father protecting their children. Know, O bull among men, that the very lives of creatures depend upon it. The highest merit a king can acquire is acquaintance with the science of chastisement and administering it properly. Therefore, O thou of Kuru's race, protect thy subjects righteously, with the aid of that great science. By protecting the subjects and adopting such a conduct, thou wilt surely attain to such blessedness in heaven as is difficult of acquisition."

Footnotes

151:1 Kalya means able or strong; anakrandam is 'without allies'; anantaram means, 'without friends'; and Vyasaktam is 'engaged at war with another.'

151:2 Tatparah is explained by Nilakantha as Karshanaparah.

152:1 I follow Nilakantha in reading this verse.

153:1 Chaitya trees are those that are regarded holy and unto which worship is offered by the people.

153:2 Nilakantha thinks that ucchvasa means breath or air. The small doors, he thinks, are directed to be kept for the admission of air.

153:3 The tirthas are eighteen in number, such as the council-room etc.

154:1 Pays off his debt, i.e., discharges his obligations to the subjects.

154:2 The ablative has here the sense of "towards."

154:3 The correct reading seems to be sreshtham and not srishtam. If the latter reading be preferred, it would mean "the age called Krita that comes in Time's course."

Section 70

"Yudhishthira said, 'By adopting that conduct, O thou that art conversant with every kind of behaviour, can a king succeed in easily acquiring, both here and hereafter, objects productive of happiness in the end?'

"Bhishma said, 'There are these thirty-six virtues (which a king should observe). They are connected with thirty-six others. A virtuous person, by attending to those qualities, can certainly acquire great merit. The king should observe his duties without wrath and malice. He should not abandon kindness. He should have faith. He should acquire wealth without persecution and cruelty. He should pursue pleasure without attachments. He should, with cheerfulness, utter what is the agreeable, and be brave without brag. He should be liberal but should not make gifts to persons that are unobserving. He should have prowess without cruelty. He should make alliance, avoiding those that are wicked. He should not act with hostility towards friends. He should never employ persons not devoted to him as his spies and secret agents. He should never accomplish his objects by persecution. He should never, disclose his purposes before persons that are wicked. He should speak of the merits of others but never his own. He should take wealth from his subjects but never from those that are good. He should never employ or take the assistance of persons that are wicked. He should never inflict punishment without careful enquiry. He should never disclose his counsels. He should give away, but not to persons that are covetous. He should repose confidence on others but never on those that have injured him. He should not cherish malice. He should protect his wedded wives. He should be pure and should not always be melted by compassion. He should not indulge much in female companionship. He should take food that is wholesome and never that which is otherwise. He should without pride pay regards to those that deserve them, and serve his preceptors and seniors with sincerity. He should worship the gods without pride. He should seek prosperity, but never do anything that brings infamy. He should wait (upon his seniors) with humility. He should be clever in business but should always wait for the proper time. He should comfort men and never send them away with empty speeches. Having favoured a person, he should not abandon him. He should never strike in ignorance. Having slain his foe he should never indulge in sorrow. He should display temper, but should never do so when there is no occasion. He should be mild, but never to those that have offended. Conduct thyself thus while ruling thy kingdom if thou wishest to have prosperity. The king that behaves otherwise incurs great danger. That king who observes all these virtues that I have mentioned, reaps many blessings on earth and great rewards in heaven.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Santanu's son, king Yudhishthira, docile in receiving instructions, possessed of great intelligence, and protected by Bhima and others, then worshipped his grandsire and from that time began to rule according to that teaching.'"

Section 71

Yudhishthira said, 'Tell me, O grand sire, in what way should the king protect his subjects so as to be able to avoid grief and so as not to offend against righteousness?'

"Bhishma said, 'I shall recite, O king, those eternal duties in brief, for if I were to mention them in detail, I would never attain to their end. Thou shouldst worship those Brahmanas that are devoted to their duties, possessed of learning, regular in worshipping the gods, observant of high vows, and endued with other accomplishments, when they come to thy abode, and employ them in officiating in thy sacrifices. With thy priest accompanying thee, thou shouldst rise up when they approach, and touch and worship their feet, and do every other act that is necessary. Doing these acts of piety and discharging other acts that are for thy own good, thou shouldst (by presents) cause those Brahmanas to utter benedictions on thee for the success of thy purposes. Endued with sincerity, and wisdom and intelligence, O Bharata, thou shouldst adopt truth and avoid lust and wrath. That foolish king who pursues Profit without driving away lust and wrath, fails to acquire virtue and ultimately sacrifices Profit as well. Never employ those that are covetous and foolish in matters connected with Pleasure and Profit. Thou shouldst always employ in all thy acts those that are free from covetousness and possessed of intelligence. Stained with lust and wrath and unskilled in the transaction of business foolish persons, if vested with authority in matters of Profit, always oppress the people by diverse contrivances productive of mischief. With a sixth part upon fair calculation, of the yield of the soil as his tribute, with fines and forfeitures levied upon offenders, with the imposts, according to the scriptures, upon merchants and traders in return for the protection granted to them, a king should fill his treasury. Realising this just tribute and governing the kingdom properly the king should, with heedfulness, act in such a way that his subjects may not feel the pressure of want. Men become deeply devoted to that king who discharges the duty of protection properly, who is endued with liberality, who is steady in the observance of righteousness, who is vigilant, and who is free from Just and hate. Never desire to fill thy treasury by acting unrighteously or from covetousness. That king who does not act in accordance with the scriptures fails to earn wealth and religious merit. That king who is mindful only of the means of acquiring wealth, never succeeds in acquiring both religious merit and wealth. The wealth again that he acquires (by such means) is seen to be lavished on unworthy objects. That avaricious king who through folly oppresses his subjects by levying taxes not sanctioned by the scriptures, is said to wrong his own self. As a person desirous of milk never obtains any by cutting off the udders of a cow, similarly a kingdom afflicted by improper means, never yields any profit to the king. He who treats a milch cow with tenderness always obtains milk from it. Similarly, the king who rules his kingdom by the aid of proper means, reaps much fruit from it. By protecting a kingdom properly and ruling it by the aid of judicious means, a king, O Yudhishthira, may succeed in always obtaining much wealth. The earth, well protected by the king, yields crops and gold (to the ruler and the ruled) even like a gratified mother yielding milk to her child. Imitate the example, O king, of the flowerman and not of the charcoal-maker. Becoming such and discharging, the duty of protection, thou mayst be able to enjoy the earth for ever. If in attacking an enemy's kingdom thy treasury becomes exhausted, thou mayst refill it by taking wealth from all except Brahmanas. Let not thy heart be moved, even when thou art in great distress, upon seeing Brahmanas possessed of wealth. I need not speak then of what thou shouldst do when thou art in affluence. Thou shouldst give them wealth to the best of thy power and as they deserve and protect them, comforting them on all occasions. By conducting thyself in this way, thou mayst acquire such regions hereafter as are most difficult of acquisition. Adopting such virtuous behaviour, do thou protect thy subjects. Thou mayst then obtain, O delighter of the Kurus, fame that is everlasting, high, and pure. Protect thy subjects righteously, O son of Pandu, for no regret or pain will then be thine. Protection of the subject is the highest duty of the king, since compassion to all creatures and protecting them from injury has been said to be the highest merit. Persons conversant with duties regard that to be the highest merit of the king, when, engaged in protecting all creatures, the king displays compassion towards them. The sin a king incurs by neglecting for a single day to protect his subjects from fear is such that he does not attain to end of his sufferings (for it) in hell till after a thousand years. The merit a king earns by protecting his subjects righteously for a single day is such that he enjoys its reward in heaven for ten thousand years. All those regions that are acquired by persons leading duly the Garhasthya, the Brahmacharya, and the Vanaprastha modes of life, are soon acquired by a king by only protecting his subjects righteously. Do thou, O son of Kunti, observe with great care this duty (of protection). Thou shalt then obtain the reward of righteousness and no grief and pain will be thine. Thou shalt, O son of Pandu, obtain great prosperity in heaven. Merit like this is impossible to be acquired by persons that are not kings. A person, therefore, who is a king, and no other, can succeed in earning such reward of virtue. Possessed of intelligence, thou hast obtained a kingdom. Do thou protect thy subjects righteously. Gratify Indra with offerings of Soma and the friends and well-wishers with the objects of their wishes.'"

Footnotes

157:1 i.e., these are the true sources of the royal revenue.

158:1 The meaning is that if a king attends only to the acquisition of wealth, he may succeed in acquiring wealth, but he will never succeed in earning religious merit.

158:2 Literally, 'never flourishes.'

158:3 The charcoal-maker uproots trees and plants, and burns them for producing his stock-in-trade. The flowerman, on the other hand, waters his trees and plants, and gathers only their produce.

Section 72

"Bhishma said, 'That person, O king, who would protect the good and punish the wicked, should be appointed as his priest by the king. In this connection is cited the old story about the discourse between Pururavas, the son of Aila and Matariswan.'

"Pururavas said, 'Whence has the Brahmana sprung and whence the three other orders? For what reason also has the Brahmana become the foremost? It behoveth thee to tell me all this.'

"Matariswan answered, 'The Brahmana, O best of kings, has sprung from the mouth of Brahman. The Kshatriya has sprung from his two arms, and the Vaisya from his two thighs. For waiting upon these three orders, O ruler of men, a fourth order, viz., the Sudra, sprung into life, being created from the feet (of Brahman). Originally created thus, the Brahmana takes birth on earth as the lord of all creatures, his duty being the keep of the Vedas and the other scriptures. Then, for ruling the earth and wielding the rod of chastisement and protecting all creatures, the second order, viz., the Kshatriya was created. The Vaisya was created for supporting the two other orders and himself by cultivation and trade, and finally, it was ordained by Brahman that the Sudra should serve the three orders as a menial.'

"Pururavas said, 'Tell me truly, O god of Winds, to whom, this earth righteously belong. Does it belong to the Brahmana or to the Kshatriya?'

"The god of Winds said, 'Everything that exists in the universe belongs to the Brahmana in consequence of his birth and precedence. Persons conversant with morality say this. What the Brahmana eats is his own. The place he inhabits is his own. What he gives away is his own. He deserves the veneration of all the (other) orders. He is the first-born and the foremost. As a woman, in the absence of her husband, accepts his younger brother for him, even so the earth, in consequence of the refusal of the Brahmana, has accepted his next-born, viz., the Kshatriya, for her lord. This is the first rule. In times, however, of distress, there is an exception of this. If thou seekest to discharge the duties of the order and wishest to obtain the highest place in heaven, then give unto the Brahmana all the land thou mayst succeed in conquering, unto him that is possessed of learning and virtuous conduct, that is conversant with duties and observant of penances, that is satisfied with the duties of his order and not covetous of wealth. The well-born Brahmana, possessed of wisdom and humility, guides the king in every matter by his own great intelligence. By means of sound counsels he causes the king to earn prosperity. The Brahmana points out to the king the duties the latter is to observe. As long as a wise king, observant of the duties of his order, and bereft of pride, is desirous of listening to the instructions of the Brahmana, so long is he honoured and so long does he enjoy fame. The priest of the king, therefore, has a share in the merit that the king acquires. When the king behaves himself thus, all his subjects, relying upon him, become virtuous in their behaviour, attentive to their duties, and freed from every fear. The king obtains a fourth part of those righteous acts which his subjects, properly protected by him, perform in his kingdom. The gods, men, Pitris, Gandharvas, Uragas, and Rakshasas, all depend upon sacrifices for their support. In a country destitute of a king, there can be no sacrifice. The gods and the Pitris subsist on the offerings made in sacrifices. Sacrifice, however, depends upon the king. In the season of summer, men desire comfort from the shade of trees, cool water, and cool breezes. In the season of winter they derive comfort from fire, warm clothes, and the sun. The heart of man may find pleasure in sound, touch, taste, vision, and scent. The man, however, who is inspired with fear, finds no pleasure in all these things. That person who dispels the fears of men obtains great merit. There is no gift so valuable in the three worlds as the gift of life. The king is Indra. The king is Yama. The king is Dharma. The king assumes different forms. The king sustains and supports everything.'"

Footnotes

159:1 Dharmakosha literally means the 'repository of all duties.'

Section 73

"Bhishma said, 'The king, with an eye to both religious merit and profit whose considerations are often very intricate, should, without delay, appoint a priest possessed of learning and intimate acquaintance with the Vedas and the (other) scriptures. Those kings that have priests possessed of virtuous souls and conversant with policy, and that are themselves possessed of such attributes, enjoy prosperity in every direction. Both the priest and the king should have such qualities as are worthy of regard and should be observant of vows and penances. They would then succeed in supporting and aggrandising the subjects and the deities, the Pitris and the children. It is laid down that they should be possessed of similar hearts and should be each other's friends. In consequence of such friendship between Brahmana and Kshatriya, the subjects become happy. If they do not regard each other, destruction would overtake the people. The Brahmana and the Kshatriya are said to be the progenitors of all men. In this connection is cited the old story about the discourse between Aila's son and Kasyapa. Listen to it, O Yudhishthira.'

"Aila said, 'When the Brahmana forsakes the Kshatriya or the Kshatriya forsakes the Brahmana, who amongst them should be regarded superior and upon whom do the other orders rely and maintain themselves?'

"Kasyapa said, 'Ruin overtakes the kingdom of the Kshatriya when the Brahmana and Kshatriya contend with each other. Robbers infest that kingdom in which confusion prevails, and all good men regard the ruler to be a Mlechcha. Their oxen do not thrive, nor their children. Their pots (of milk) are not churned, and no sacrifices are performed there. The children do not study the Vedas in kingdoms where Brahmanas abandon Kshatriyas. In their houses wealth does not increase. Their children do not become good and do not study the scriptures and perform sacrifices. Those Kshatriyas that abandon Brahmanas become impure in blood and assume the nature of robbers. The Brahmana and the Kshatriya are connected with each other naturally, and each protects the other. The Kshatriya is the cause of the Brahmana's growth and the Brahmana is the cause of the Kshatriya's growth. When each helps the other, both attain to great prosperity. If their friendship, existing from days of old, breaks, a confusion sets over everything. No person desirous of crossing the ocean of life succeeds in his task even as a small boat floating on the bosom of the sea. The four orders of men become confounded and destruction overtakes all. If the Brahmana. who is like a tree is protected, gold and honey are showered. If, on the other hand, he is not protected, it then tears and sins are showered, When Brahmanas fall away from the Vedas and (in the absence of a Kshatriya ruler) seek protection from the scriptures, then Indra does not pour rain seasonably and diverse kinds of calamities ceaselessly afflict the kingdom. When a sinful wretch having slain a woman or a Brahmana does not incur obloquy in assemblies of fellowmen and has not to stand in fear of the king, then danger threatens the Kshatriya ruler. In consequence of the sins perpetrated by sinful men, the god Rudra appears in the kingdom. Indeed, the sinful by their sins bring upon them that god of vengeance. He then destroys all, the honest and the wicked alike (without making any distinction).'

"Aila said, 'Whence does Rudra spring? What also is his form? Creatures are seen to be destroyed by creatures. Tell me all this, O Kasyapa! Whence does the god Rudra spring?'

"Kasyapa said, 'Rudra exists in the hearts of men. He destroys the bodies themselves in which he dwells as also the bodies of others. Rudra has been said to be like atmospheric visitations and his form is like that of the wind-gods.'

"Aila said, 'The Wind does not, by blowing, visibly destroy men on all occasions, nor does the deity of the clouds do so by pouring rain. On the other hand, it is seen among men that they lose their senses and are slain through lust and malice.'

"Kasyapa said, 'Fire, blazing forth in one house, burneth a whole quarter or an entire village. Similarly, this deity stupefies the senses of some one and then that stupefaction touches all, the honest and the wicked alike, without any distinction.'

"Aila said, 'If chastisement touches all viz., the honest and the wicked alike, in consequence of the sins perpetrated by the sinful, why should men, in that case, do acts that are good? Indeed, why should they not perform wicked acts?'

"Kasyapa said, 'By avoiding all connection with the sinful, one becomes pure and stainless. In consequence, however, of their being mixed with the sinful, the sinless are overtaken by chastisement. Wood that is wet, if mixed with wood that is dry, is consumed by fire in consequence of such co-existence. The sinless, therefore, should never mingle with the sinful.'

"Aila said, 'The earth holds the honest and the wicked. The sun warms the honest and the wicked. The wind blows equally for them. Water cleanses them equally.'

"Kasyapa said, 'Such, indeed, is the course of this world, O prince! It is not so, however, hereafter. In the other world, there is great difference of condition between the person that acts righteously and him that acts sinfully. The regions that meritorious men acquire are full of honey and possessed of the splendour of gold or of a fire upon which clarified butter has been poured. Those regions also are likened to the navel of ambrosia. The meritorious person enjoys great felicity there. Death, decrepitude, and sorrow, are not there. The region for the sinful is hell. Darkness and ceaseless pain are there, and it is full of sorrow. Sinking in infamy, the man of sinful deeds wrung with remorse there for many years. In consequence of a disunion between Brahmanas and Kshatriyas, unbearable griefs afflict the people. Knowing this, a king should appoint a (Brahmana) priest possessed of experience and wide knowledge. A king should first install the priest in his office, and then cause his own coronation. This has been laid down in the ordinance. The ordinances declare that the Brahmana is the foremost of all creatures. Men acquainted with the Vedas say that the Brahmana was created first. In consequence of the precedence of his birth, all things that are good in this world are vested in him. The rightful owner of all the best things that have flowed from the Creator, the Brahmana is also, for such precedence, worthy of the respect and the worship of all creatures. A king, however powerful, should, according to the dictates of the scriptures, bestow upon the Brahmana whatever is best and distinguished above others. The Brahmana contributes to the aggrandisement of the Kshatriya, and the Kshatriya to the aggrandisement of the Brahmana. Brahmanas should, therefore, be especially and always worshipped by kings.'"

Footnotes

160:1 Children is a euphemism for subjects, suggested by the word pitris to which it is antithetical.

Section 74

"Bhishma said, 'It is said that the preservation and growth of the kingdom rest upon the king. The preservation and growth of the king rest upon the king's priest. That kingdom enjoys true felicity where the invisible fears of the subjects are dispelled by the Brahmana and all visible fears are dispelled by the king with the might of his arms. In this connection is cited the old narrative of the discourse between king Muchukunda and Vaisravana. King Muchukunda, having subjugated the whole earth, repaired to the lord of Alaka for testing his strength. King Vaisravana created (by ascetic power) a large force of Rakshasas. These ground the forces led by Muchukunda. Beholding the slaughter of his army, king Muchukunda, O chastiser of foes, began to rebuke his own learned priest (Vasishtha). Thereupon that foremost of righteous persons viz., Vasishtha, underwent very severe penances and, causing those Rakshasas to be slain, ascertained the true course upon which Muchukunda was bent. When king Vaisravana's troops were being slaughtered, he showed himself unto Muchukunda and said these words.'

"The Lord of treasures said, 'Many kings of old, more powerful than thou art, aided by their priests, had never approached me thus? All of them were skilled in weapons and all of them were possessed of might. Regarding me as the grantor of weal and woe, they approached me for offering worship. In truth, if thou hast might of arms, it behoves thee to display it. Why dost thou act so proudly, aided by Brahmana might?' Enraged at these words, Muchukunda, without pride and fear, said unto the lord of treasures these words fraught with reason and justice, 'The self-born Brahman created the Brahmana and the Kshatriya. They have a common origin. If they apply their forces separately, they would never be able to uphold the world. The power of penances and mantras was bestowed upon Brahmanas; the might of arms and of weapons was bestowed upon Kshatriyas. Aggrandised by both kinds of might, kings should protect their subjects. I am acting in that way. Why dost thou, O lord of Alaka, rebuke me then?' Thus addressed, Vaisravana said unto Muchukunda and his priest, 'I never, without being ordered by the (self-created) bestow sovereignty upon any one. Nor do I ever, without being ordered, take it away from any one. Know this, O king! Do thou rule then the whole earth without bounds.' Thus addressed, king Muchukunda replied, saying, 'I do not, O king, desire to enjoy sovereignty obtained as gift from thee! I desire to enjoy sovereignty obtained by the might of my own arms.'

"Bhishma continued, 'At these words of Muchukunda, Vaisravana, seeing the king fearless in the observance of Kshatriya duties, became filled with surprise. King Muchukunda, devoted to Kshatriya duties, continued to rule the entire earth obtained by the might of his own arms. That virtuous king who rules his kingdom, aided by and yielding precedence to the Brahmana, succeeds in subjugating the whole earth and achieving great fame. The Brahmana should every day perform his religious rites and the Kshatriya should always be armed with weapons. Between them they are the rightful owners of everything in the universe.'"

Section 75

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, that conduct by which a king succeeds in aggrandising his subjects and earning regions of felicity in the other world.'

"Bhishma said, 'The king should be liberal and should perform sacrifices, O Bharata! He should be observant of vows and penances, and should be devoted to the duty of protecting his subjects. Righteously protecting all his subjects, he should honour all righteous persons by standing up when they come and by making gifts unto them. If the king regards it, righteousness becomes regarded everywhere. Whatever acts and things are liked by the king are liked by his subjects. Unto his foes the king should always be like Death, with the rod of chastisement uplifted in his hands. He should exterminate robbers everywhere in his kingdom and never pardon any one from caprice. The king, O Bharata, earns a fourth part of the merit that his subjects earn under his protection. By only protecting his subjects the king acquires a fourth part of the merit that his subjects acquire by study, by gifts, by pouring libations, and by worshipping the gods. The king acquires a fourth part also of the sin that his subjects commit in consequence of any distress in the kingdom arising from the king's neglect in discharging the duty of protection. Some say that the king earns a moiety, and some say the full measure, of whatever sin is caused by his becoming cruel and untruthful in speech. Listen now to the means by which the king may be cleansed of such sins. If the king fails to restore to a subject the wealth that has been stolen away by thieves, he should then compensate the injured from his own treasury, or, in case of inability, with wealth obtained from his dependents. All the orders should protect the wealth of a Brahmana even as they should the Brahmana's boy or life. The person that offends against Brahmanas should be exiled from the kingdom. Everything is protected by protecting the Brahmana's wealth. Through the grace of the Brahmana, which may thus be secured, the king becomes crowned with success. Men seek the protection of a competent king like creatures seeking relief from the clouds or birds seeking refuge in a large tree. A cruel and covetous king, with lustful soul and ever seeking the gratification of his desire never succeeds in protecting his subjects.'

"Yudhishthira, said, 'I do not, for a moment, desire the happiness that sovereignty bestows or sovereignty itself for its own sake. I desire it, however, for the sake of the merit one may acquire from it. It seems to me that no merit is attached to it. No need for sovereignty then by which no merit can be acquired. I shall, therefore, retire into the woods from desire of earning merit. Laying aside the rod of chastisement, and subduing my senses, I shall go to the woods which are sacred and seek to acquire the merit of righteousness by becoming an ascetic subsisting upon fruit and roots.'

"Bhishma said, 'I know, O Yudhishthira, what the nature of thy heart is, and how inoffensive is thy disposition. Thou wilt not, however, by inoffensiveness alone, succeed in ruling thy kingdom. Thy heart is inclined to mildness, thou art compassionate, and thou art exceedingly righteous. Thou art without energy, and thou art virtuous and full of mercy. People, therefore, do not regard thee much. Follow the conduct of thy sire and grandsire. Kings should never adopt that conduct which thou desirest to adopt. Never be touched by such anxiety (after doing thy duty), and never adopt such inoffensiveness of conduct. By becoming so, thou wouldst not succeed in earning that merit of righteousness which arises from protecting subjects. The behaviour thou wishest to adopt, impelled by thy own intelligence and wisdom, is not consistent with those blessings which thy sire Pandu or thy mother Kunti used to solicit for thee. Thy sire always solicited for thee courage, might, and truth. Kunti always solicited for thee high-mindedness and liberality. The offerings with Swaha and Swadha in Sraddhas and sacrifices are always asked from children by the Pitris and the deities. Whether gifts and study and sacrifices and the protection of subjects be meritorious or sinful, thou hast been born to practise and perform them. The fame, O son of Kunti, is never tarnished of men that even fail in bearing the burdens which are placed on them and unto which they are yoked in life. Even a horse, if properly trained, succeeds in bearing, without falling down, a burden. (What need then be said of thee that art a human being?) One incurs no censure if only one's acts and words be proper, for success is said to depend upon acts (and words). No person, be he a man virtuously following the domestic mode of life, or be he a king, or be he a Brahmacharin, has ever succeeded in conducting himself without tripping. It is better to do an act which is good and in which there is small merit than to totally abstain from all acts, for total abstention from acts is very sinful. When a high-born and righteous person succeeds in obtaining affluence, the king then succeeds in obtaining prosperity in all his affairs. A virtuous king, having obtained a kingdom, should seek to subdue some by gifts, some by force, and some by sweet words. There is no one more virtuous than he upon whom high-born and learned persons rely from fear of losing their means of sustenance and depending upon whom they live in contentment.

"Yudhishthira said, 'What acts, O sire, are conductive to heaven? What is the nature of the great felicity that is derived from them? What also is the high prosperity that may be obtained thence? Tell me all this, if thou knowest.,

"Bhishma said, 'That man from whom a person afflicted with fear obtains relief even for a moment, is the most worthy of heaven amongst us. This that I tell thee is very true. Be thou cheerfully the king of the Kurus, O foremost one of Kuru's race, acquire heaven, protect the good and slay the wicked. Let thy friends, together with all honest men, derive their support from thee, like all creatures from the deity of the clouds and like birds from a large tree with delicious fruits. Men seek the protection of that person who is dignified, courageous, capable of smiting, compassionate, with senses under control, affectionate towards all, and equitable, and just.'"

Section 76

"Yudhishthira said, 'O grandsire, amongst Brahmanas some are engaged in the duties proper to their order, while others are engaged in other duties. Tell me the difference between these two classes!'

"Bhishma said, 'Those Brahmanas, O king, that are possessed of learning and beneficent features, and that look upon all creatures with an equal eye, are said to be equal to Brahma. They that are conversant with the Riches, the Yajuses and the Samans, and who are devoted to the practices of their order, are, O king, equal to the very gods. Those, however, amongst them that are not well-born and not devoted to the duties of their order, and are, besides wedded to evil practices, are like Sudras. A virtuous king should realise tribute from and impress without pay into the public service those Brahmanas that are not possessed of Vedic lore and that have not their own fires to worship. They that are employed in courts of justice for summoning people, they that perform worship for others for a fee, they that perform the sacrifices of Vaisyas and Sudras, they that officiate in sacrifices on behalf of a whole village, and they that make voyages on the ocean,--these five are regarded as Chandalas among Brahmanas. They amongst them that become Ritwikas, Purohitas, counsellors, envoys, and messengers, become, O king, equal to Kshatriyas. They amongst them that ride horses or elephants or cars or become foot-soldiers, become, O king, equal to Vaisyas. If the king's treasury is not full, he may realise tribute from these. In realising tribute, the king, however, should exclude those Brahmanas that are (for their conduct) equal to the gods or Brahma. The Vedas say that the king is the lord of the wealth belonging to all the orders except Brahmanas. He can take the wealth of those Brahmanas also that have fallen away from their legitimate duties. The king should never be indifferent towards those Brahmanas that are not observant of their duties. For the sake of making his people virtuous, he should punish and separate them from their superiors. That king, O monarch, in whose territories a Brahmana becomes a thief, is regarded by the learned to be the author of that misdeed. Persons conversant with the Vedas declare that if a Brahmana versed in the Vedas and observant of vows becomes, through want of sustenance, a thief, it is the duty of the king to provide for his support. If, after provision has been made for his support, he does not abstain from theft he should then, O scorcher of foes be banished from the kingdom with all his kinsmen.'"

Footnotes

166:1 Mahapathika is believed to mean a person making a voyage by the sea or the ocean, The literal meaning seems to be 'a person making a long or distant voyage.'

166:2 A Ritwij is a priest employed on a special occasion. A Purohita is one who always acts as a priest.

Section 77

"Yudhishthira said, 'Of whose wealth, O bull of Bharata's race, is the king regarded to be the lord? And what conduct also should the king adopt? Discourse to me on this, O grandsire.'

"Bhishma said, 'The Vedas declare that the king is the lord of the wealth that belongs to all persons except Brahmanas, as also of those Brahmanas that are not observant of their proper duties. The king should not spare those Brahmanas that are not observant of their duties. The righteous say that this is the ancient custom of kings. That king, O monarch, in whose dominion a Brahmana becomes a thief, is regarded to be the author of that misdeed. It is the king that becomes sinful on that account. In consequence of such a circumstance, kings regard themselves to be worthy of reproach. All righteous kings, therefore, provide Brahmanas with the means of support. In this connection is cited the old narrative of the speech made by the king of the Kaikeyas unto a Rakshasa while the latter was about to abduct him away. Of rigid vows and possessed of Vedic lore, the king of the Kaikeyas, O monarch, while living in the woods, was forcibly seized on a certain occasion by a Rakshasa.'

"The king said, 'There is no thief in my territories, nor any person of wicked behaviour, nor any one that drinks alcohol. There is no one in my dominions who has not his sacred fire or who does not perform sacrifices. How then hast thou been able to possess my heart? There is no Brahmana in my dominions who is not possessed of learning or who is not observant of vows or who has not drunk Soma. There is no one who has not his sacred fire or who does not perform sacrifices. How then hast thou been able to possess my soul? In my dominions no sacrifice has been performed without completing it by Dakshina. No one in my dominions studies the Vedas who is not observant of vows. How then hast thou been able to possess my soul? The Brahmanas in my kingdom teach, study, sacrifice, officiate at other's sacrifices, give, and receive gifts. All of them are observant of those six acts. The Brahmanas in my kingdom are all devoted to the performance of the duties of their order. Worshipped and provided for, they are mild, and truthful in speech. How then hast thou been able to possess my soul? The Kshatriyas in my kingdom are all devoted to the duties or their order. They never beg but give, and are conversant with truth and virtue. They never teach but study, and perform sacrifices but never officiate at the sacrifices of others. They protect the Brahmanas and never fly from battle. How then hast thou been able to possess my soul? The Vaisyas in my dominion are all observant of the duties of their order. With simplicity and without deceit they derive their sustenance from agriculture, cattle-keeping, and trade. They are all heedful, observant of religious rites and excellent vows, and truthful in speech. They give to guests what is their due, and self-restrained, and pure, and attached to their relative and kinsmen. How then hast thou been able to possess my heart? The Sudras in my kingdom, observant of the duties of their order, humbly and duly serve and wait upon the other three orders without entertaining any malice towards them. How then hast thou been able to possess my heart? I support the helpless and the old, the weak, the ill, and women (without guardians), by supplying them with all their necessaries. How then hast thou been able to possess my heart? I am never an exterminator of the special customs of families and of countries existing duly from days of old. How then hast thou been able to possess my heart? The ascetics in my kingdom are protected and worshipped. They are always honoured and entertained with food. How then hast thou been able to possess my heart? I never eat without feeding others from my dishes. I never go to other people's wives. I never sport or recreate alone. How then hast thou been able to possess my heart? No one in my kingdom who is not a Brahmacharin begs his food, and no one who leads the Bhikshu mode of life desires to be a Brahmacharin. No one who is not a Ritwij pours libations (of clarified butter) upon the sacrificial fire. How then hast thou been able to possess my soul? I never disregard the learned or the old or those that are engaged in penances. When the whole population sleeps, I keep myself awake (for watching and protecting). How then hast thou been able to possess my heart? My priest possesses knowledge of self. He is given to penances, and is conversant with all duties. Possessed of great intelligence, he has the fullest power over my kingdom. By gifts I desire to acquire knowledge, and by truth and the protection of Brahmanas, I desire to attain regions of blessedness in heaven. By service I attach myself to my preceptors, I have no fear of Rakshasas. In my kingdom there are no widows, no wicked Brahmanas, no Brahmana that has fallen away from his duties, no deceitful person, no thief, no Brahmana that officiates in the sacrifices of people for whom he should never officiate, and no perpetrator of sinful deeds. I have no fear of Rakshasas. There is no space in my body, of even two fingers' breadth, that does not bear the scar of a weapon-wound. I always fight for the sake of righteousness. How hast thou been able to possess my heart? The people of my kingdom always invoke blessings upon me in order that I may always be able to protect kine and Brahmanas and perform sacrifices. How then hast thou been able to possess me?'

"The Rakshasa said, 'Since thou art observant of the duties under all circumstances, therefore, O king of the Kaikeyas, go back to thy abode. Blessed be thou, I leave thee. They, O king of the Kaikeyas, who protect kine and Brahmanas and all their subjects, have nothing to fear from Rakshasas, and much less from sinful persons. Those kings that give the lead to Brahmanas and whose might depends upon that of the Brahmanas, and whose subjects discharge the duties of hospitality, always succeeds in acquiring heaven.'

"Bhishma continued, 'Thou shouldst, therefore, protect the Brahmanas. Protected by thee, they will protect thee in return. Their blessings, O king, would surely descend upon kings of righteous behaviour. For the sake of righteousness, those Brahmanas that are not observant of the duties of their order should be chastised and separated (into a distinct class) from their superiors. A king who conducts himself in this way towards the people of his city and the provinces, obtains prosperity here and residence in heaven with Indra.'"

Section 78

"Yudhishthira said, 'It has been said that in seasons of distress a Brahmana may support himself by the practice of Kshatriya duties. Can he, however, at any time, support himself by the practice of the duties laid down for the Vaisyas?'

"Bhishma said, 'When a Brahmana loses his means of support and falls into distress, he may certainly betake himself to the practices of a Vaisya and derive his support by agriculture and keeping cattle, if, of course, he is incompetent for Kshatriya duties.'

"Yudhishthira said, 'If a Brahmana, O bull of Bharata's race, betakes himself to the duties of a Vaisya, what articles may he sell without losing his prospect of heaven?'

"Bhishma said, 'Wines, salt, sesamum seeds, animals having manes, bulls, honey, meat, and cooked food, O Yudhishthira, under all circumstances, a Brahmana should avoid. A Brahmana, by selling these, would sink into hell. A Brahmana, by selling a goat, incurs the sin of selling the god of fire; by selling a sheep, the sin of selling the god of water; by selling a horse, the sin of selling the god of the sun; by selling cooked food, the sin of selling land; and by selling a cow, the sin of selling sacrifice and the Soma juice. These, therefore, should not be sold (by a Brahmana). They that are good do not applaud the purchase of uncooked food by giving cooked food in exchange. Uncooked food, however, may be given for procuring cooked food, O Bharata! 'We will eat this cooked food of thine. Thou mayst cook these raw things (that we give in exchange).'--In a compact of this kind there is no sin. Listen, O Yudhishthira, I shall speak to thee of the eternal practice, existing from days of old, of persons conducting themselves according to approved usages. 'I give thee this. Give me this other thing in return.' Exchange by such agreement is righteous. To take things by force, however, is sinful. Even such is the course of the usage followed by the Rishis and others.

Without doubt, this is righteous.'

"Yudhishthira said, 'When, O sire, all the orders, giving up their respective duties, take up arms against the king, then, of course, the power of the king decreases.--By what means should the king then become the protector and refuge of the people? Resolve this doubt of mine, O king, by speaking to me in detail.'

"Bhishma said, 'By gifts, by penances, by sacrifices, by peacefulness, and by self-restraint, all the orders headed by the Brahmanas should, on such occasions, seek their own good. Those amongst them that are endued with Vedic strength, should rise up on every side and like the gods strengthening Indra contribute (by Vedic rites) to enhancing the strength of the king. Brahmanas are said to be the refuge of the king while his power suffers decay. A wise king seeks the enhancement of his power by means of the power of the Brahmanas. When the king, crowned with victory, seeks the re-establishment of peace, all the orders then betake themselves to their respective duties. When robbers, breaking through all restraints, spread devastation around, all the orders may take up arms. By so doing they incur no sin, O Yudhishthira!'

"Yudhishthira said, 'If all the Kshatriyas become hostile towards the Brahmanas, who then will protect the Brahmanas and their Vedas? What then should be the duty of the Brahmanas and who will be their refuge?'

"Bhishma said, 'By penances, by Brahmacharya, by weapons, and by (physical) might, applied with or without the aid of deceit, the Kshatriyas should be subjugated. If the Kshatriya misconducts himself, especially towards Brahmanas, the Vedas themselves will subjugate them. The Kshatriyas have sprung from the Brahmanas. Fire has sprung from water; the Kshatriya from the Brahmana; and iron from stone. The energy of fire, the Kshatriya, and iron, are irresistible. But when these come into contact with the sources of their origin, their force becomes neutralised. When iron strikes stone, or fire battles with water, or the Kshatriya becomes hostile to the Brahmana, then the strength of each of those three becomes destroyed. Thus, O Yudhishthira, the energy and might, howsoever great and irresistible, of Kshatriyas become quelled as soon as they are directed against the Brahmanas. When the energy of the Brahmanas becomes mild, when Kshatriya energy becomes weak, when all men misbehave themselves towards the Brahmanas, they that engage in battle then, casting off all fear of death, for protecting the Brahmanas, morality, and their own selves,--those persons, moved by righteous indignation and possessed of great strength of mind, succeed in winning high regions of bliss hereafter. All persons should take up arms for the sake of Brahmanas. Those brave persons that fight for Brahmanas attain to those felicitous region in heaven that are reserved for persons that have always studied the Vedas with attention, that have performed the austerest of penances, and that have, after fasting, cast off their bodies into blazing fires. The Brahmana, by taking up arms for the three orders, does not incur sin. People say that there is no higher duty than casting off life under such circumstances. I bow to them and blessed be they that thus lay down their lives in seeking to chastise the enemies of Brahmanas. Let us attain to that region which is intended for them. Manu himself has said that those heroes repair to the region of Brahman. As persons become cleansed of all their sins by undergoing the final bath on a horse-sacrifice even so they that die at the edge of weapons while fighting wicked people, become cleansed of their sins. Righteousness becomes unrighteousness, and unrighteousness becomes righteousness, according to place and time. Such is the power of place and time (in determining the character of human acts). The friends of humanity, by doing even acts of cruelty, have attained to high heaven. Righteous Kshatriyas, by doing even sinful acts, have attained to blessed ends. The Brahmana, by taking up arms on these three occasions, does not incur sin, viz., for protecting himself, for compelling the other orders to betake themselves to their duties, and for chastising robbers.'

"Yudhishthira said, 'If when robbers raise their heads and an inter-mixture of the orders begins to take place in consequence of confusion, and Kshatriyas become incompetent, some powerful person other than a Kshatriya seeks to subdue those robbers for the sake of protecting the people, indeed, O best of kings, if that powerful person happens to be a Brahmana or a Vaisya or a Sudra, and if he succeeds in protecting the people by righteously wielding the rod of chastisement is he justified in doing what he does or is he restrained by the ordinances from accomplishing that duty? It seems that others, when the Kshatriyas prove so wretched, should take up weapons.'

"Bhishma said, 'Be he a Sudra or be he the member of any other orders, he that becomes a raft on a raftless current, or a means of crossing where means there are none, certainly deserves respect in every way. That person, O king, relying upon whom helpless men, oppressed and made miserable by robbers, live happily, deserve to be lovingly worshipped by all as if he were a near kinsman. The person, O thou of Kuru's race, that dispels the fears of others, always deserves respect. What use is there of bulls that would not bear burthens, or of kine that would not yield milk, or of a wife that is barren? Similarly, what need is there for a king that is not competent to grant protection? As an elephant made of wood, or a deer made of leather, as a person without wealth, or one that is a eunuch, or a field that is sterile, even so is a Brahmana that is void of Vedic lore and a king incapable of granting protection? Both of them are like a cloud that does not pour rain. That person who always protects the good and restrains the wicked deserves to become a king and to govern the world.'"

Footnotes

169:1 Ama is raw food, such as paddy or uncooked rice, or fruits, etc.

171:1 The allusion is to such men as Utanka and Parasara, who although they performed such cruel acts as the snake-sacrifice and the Rakshasa sacrifice, were none-the-less entitled to heaven. So Kshatriya kings, by invading the kingdoms of their foes and slaying thousands of Mali and animals, are nevertheless regarded to be righteous and ultimately go to heaven.

171:2 Kshatrarthe, i.e., for protecting the subjects. Anya means someone who is not a Kshatriya. Abhibhavet means 'subdues.'

Section 79

"Yudhishthira said, 'What, O grandsire, should be the acts and what the behaviour of persons employed as priests in our sacrifices? What sort of persons should they be, O king? Tell me all this, O foremost of speakers.'

"Bhishma said, 'It is laid down from those Brahmanas that are eligible as priests that they should be conversant with the Chhandas including the Samans, and all the rites inculcated in the Srutis, and that they should be able to perform all such religious acts as lead to the prosperity of the king. They should be devotedly loyal and utter agreeable speeches in addressing kings. They should also be friendly towards one another, and cast equal eyes on all. They should be devoid of cruelty, and truthful in speech. They should never be usurers, and should always be simple and sincere. One that is peaceful in temper, destitute of vanity, modest, charitable, self-restrained, and contented, possessed of intelligence, truthful, observant of vows, and harmless to all creatures, without lust and malice, and endued with the three excellent qualities, devoid of envy and possessed of knowledge, deserves the seat of Brahman himself. Persons with such qualities, O sire, are the best of priests and deserve every respect.'

"Yudhishthira said, 'There are Vedic texts about the gift of Dakshina in sacrifices. There is no ordinance, however, which lays down that so much should be given. This ordinance (about the gift of Dakshina) has not proceeded from motives connected with the distribution of wealth. The command of the ordinance, in consequence of the provision in cases of incapacity, is terrible. That command is blind to the competence of the sacrificer. The audition occurs in the Vedas that a person should, with devotion, perform a sacrifice. But what can devotion do when the sacrificer is stained by falsehood?

"Bhishma said, 'No man acquires blessedness or merit by disregarding the Vedas or by deceit or falsehood. Never think that it is otherwise. Dakshina constitutes one of the limbs of sacrifice and conduces to the nourishment of the Vedas. A sacrifice without Dakshina can never lead to salvation. The efficacy, however, of a single Purnapatra is equal to that of any Dakshina, however rich. Therefore, O sire, everyone belonging to the three orders should perform sacrifices. The Vedas have settled that Soma is as the king himself to the Brahmanas. Yet they desire to sell it for the sake of performing sacrifices, though they never wish to sell it for gaining a livelihood. Rishis of righteous behaviour have declared, agreeably to the dictates of morality, that a sacrifice performed with the proceeds of the sale of Soma serves to extend sacrifices. These three, viz., a person, a sacrifice and Soma, must be of good character. A person that is of bad character is neither for this nor for the other world. This audition has been heard by us that the sacrifice which high-souled Brahmanas perform by wealth earned by excessive physical labour, is not productive of great merit. There is a declaration in the Vedas that penances are higher than sacrifices. I shall now speak to thee of penances. O learned prince, listen to me. Abstention from injury, truthfulness of speech, benevolence, compassion,--these are regarded as penances by the wise and not the emaciation of the body. Disregard of the Vedas, disobedience to the dictates of the scriptures, and violation of all wholesome restraints, are productive of self-destruction. Listen, O son of Pritha, to what has been laid down by those that pour ten libations upon the fire at ten times of the day.--For them that perform the sacrifice of penance, the Yoga they endeavour to effect with Brahma is their ladle; the heart is their clarified butter; and high knowledge constitutes their Pavitra. All kinds of crookedness mean death, and all kinds of sincerity are called Brahma. This constitutes the subject of knowledge. The rhapsodies of system-builders cannot affect this.--'"

Footnotes

172:1 Idam sastram pratidhanam na is thus explained by Nilakantha. In cases of incapacity, again, to give the prescribed Dakshina, the sacrificer is directed to give away all he has. This direction or command is certainly terrible, for who can make up his mind to part with all his wealth for completing a sacrifice?

172:2 The falsehood consists in finding substitutes for the Dakshina actually laid down. They are morsels of cooked food for a living cow, a grain of barley for a piece of cloth; a copper coin for gold; etc.

172:3 The fact is that although the sacrificer may not be able to give the Dakshina actually laid down in the Vedas, yet by giving its substitute he does not lose any merit, for a single Purnapatra (256 handfuls of rice) is as efficacious if given away with devotion, as the richest Dakshina.

173:1 i.e., such a sacrifice, instead of producing no merit, becomes the means of extending the cause of sacrifices. In other words, such a sacrifice is fraught with merit.

173:2 A Pavitra is made by a couple of Kusa blades for sprinkling clarified butter upon the sacrificial fire.

Section 80

"Yudhishthira said, 'The most trifling act, O grandsire, cannot be accomplished by any man if unaided. What then need be said of the king (who has to govern a kingdom)? What should be the behaviour and what the acts of the king's minister? Upon whom should the king repose confidence and upon whom should he not?'

"Bhishma said, 'Kings, O monarch, have four kinds of friends. They are he that has the same object, he that is devoted, he that is related by birth, and he that has been won over (by gifts and kindness). A person of righteous soul, who would serve one and not both sides, is the fifth in the enumeration of the king's friends. Such a person adopts that side on which righteousness is, and accordingly acts righteously. With respect to such a person, the king should never disclose such purposes of his as would not enlist his sympathy. Kings desirous of success are obliged to adopt both kinds of paths, righteous and unrighteous. Of the four kinds of friends, the second and the third are superior, while the first and the fourth should ever be regarded with suspicion. In view, however, of those acts which the king should do in person, he should always regard with suspicion all the four. The king should never act heedlessly in the matter of watching his friends. A king that is heedless is always overpowered by others. A wicked man assumes the garb of honesty, and he that is honest becomes otherwise. A foe may become a friend and a friend may become a foe. A man cannot always be of the same mind. Who is there that would trust him completely? All the chief acts, therefore, of a king he should accomplish in his own presence. A complete reliance (on his ministers) is destructive of both morality and profit. A want of trust again in respect of all is worse than death. Trustfulness is premature death. One incurs danger by truthfulness. If one trusts another completely, he is said to live by the sufferance of the trusted person. For this reason every one should be trusted as also mistrusted. This eternal rule of policy, O sire, should be kept in view. One should always mistrust that person who would, upon one's desire, obtain one's wealth. The wise declare such a person to be one's enemy. A person whose joy knows no bounds upon beholding the aggrandisement of the king and who feels miserable upon seeing the king's decay, furnishes the indications of one of the best friends of the king. He whose fall would be brought about by thy fall, should be trusted by thee completely even as thou shouldst trust thy sire. Thou shouldst, to the best of thy power, aggrandise him as thou winnest aggrandisement for thyself. One who, in even thy religious rites, seeks to rescue thee from harm, would seek to rescue thee from harm's way in every other business. Such a one should be regarded as thy best friend. They, on the other hand, that wish one harm are one's foes. That friend is said to be like thy own self who is inspired with fear when calamity overtakes thee and with joy when prosperity shines on thee. A person possessed of beauty, fair complexion, excellent voice, liberality, benevolence, and good birth, cannot be such a friend. That person who is possessed of intelligence and memory, who is clever in the transaction of business, who is naturally averse from cruelty, who never indulges in wrath, and who, whether regarded or disregarded is never dissatisfied, be he thy priest or preceptor or honoured friend should always receive thy worship if he accepts the office of thy counsellor and resides in thy abode. Such a person may be informed of thy most secret counsels and the true state of all thy affairs religious or pertaining to matters of profit. Thou mayst confide in him as in thy own sire. One person should be appointed to one task, and not two or three. Those may not tolerate each other. It is always seen that several persons, if set to one task, disagree with one another. That person who achieves celebrity, who observes all restraints, who never feels jealous of others that are able and competent, who never does any evil act, who never abandons righteousness from lust or fear or covetousness or wrath, who is clever in the transaction of business, and who is possessed of wise and weighty speech, should be thy foremost of ministers. Persons possessed of good birth and good behaviour, who are liberal and who never indulge in brag, who are brave and respectable, and learned and full of resources, should be appointed as ministers for supervising all thy affairs. Honoured by thee and gratified with wealth, they would act for thy good and be of great help to thee. Appointed to offices connected with profit and other important matters they always bring about great prosperity. Moved by a feeling of healthy rivalry, they discharge all duties connected with profit, holding consultations with one another when necessary. Thou shouldst fear thy kinsmen as thou shouldst death itself. A kinsman can never bear a kinsman's prosperity even as a feudatory chief cannot bear to see the prosperity of his overlord. None but a kinsman can feel joy at the destruction of a kinsman adorned with sincerity, mildness, liberality, modesty, and truthfulness of speech. They, again, that have no kinsmen, cannot be happy. No men can be more contemptible than they that are destitute of kinsmen. A person that has no kinsmen is easily overridden by foes. Kinsmen constitute the refuge of one that is afflicted by other men, for kinsmen can never bear to see a kinsman afflicted by other people. When a kinsman is persecuted by even his friends, every kinsman of the persecuted regards the injury to be inflicted upon himself. In kinsmen, therefore, there are both merits and faults. A person destitute of kinsmen never shows favours to any one nor humbles himself to any one. In kinsmen, therefore both merit and demerit may be marked. One should, for this reason, always honour and worship his kinsmen in words and acts, and do them agreeable offices without injuring them at any time. Mistrusting them at heart, one should behave towards them as if he trusted them completely. Reflecting upon their nature, it seems that they have neither faults nor merits. A person who heedfully conducts himself in this way finds his very foes disarmed of hostility and converted into friends. One who always conducts himself in this way amid kinsmen and relatives and bears himself thus towards friends and foes, succeeds in winning everlasting fame.'"

Section 81

"Yudhishthira said, 'If one does not succeed in winning over one's kinsmen and relatives (by this course), they that are intended for becoming friends become foes. How should one, then, conduct one's self so that the hearts of both friends and foes may be won?'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old history of a discourse between Vasudeva and the celestial sage Narada. On a certain occasion Vasudeva said, 'Neither an illiterate and foolish friend, nor a learned friend of fickle soul, deserves, O Narada, to know one's secret counsels. Relying on thy friendship for me, I shall say something to thee, O sage! O thou that canst go to heaven at thy pleasure, one should speak to another if one be convinced of the intelligence of that other. I never behave with slavish obsequiousness towards my kinsmen by flattering speeches about their prosperity. I give them half of what I have, and forgive their evil speeches. As a fire-stick is grinded by a person desirous of obtaining fire, even so my heart is ground by my kinsmen with their cruel speeches. Indeed, O celestial Rishi, those cruel speeches burn my heart every day. Might resides in Sankarshana; mildness in Gada; and as regards Pradyumna, he surpasses even myself in beauty of person. (Although I have all these on my side) yet I am helpless, O Narada! Many others among the Andhakas and the Vrishnis are possessed of great prosperity and might, and during courage and constant perseverance. He on whose side they do not range themselves meets with destruction. He, on the other hand, on whose side they do range themselves, achieves everything. Dissuaded (in turns) by both (viz., Ahuka and Akrura,) I do not side either of them. What can be more painful for a person than to have both Ahuka and Akrura on his side? What, again, can be more painful for one than not to have both of them on his side? I am like the mother of two brothers gambling against each other, invoking victory to both. I am thus, O Narada, afflicted by both. It behoveth thee to tell me that which is for the good of both myself and my kinsmen.'

"Narada said, 'Calamities, O Krishna, are of two kinds, viz., external and internal. They arise, O thou of Vrishni's race, from one's own acts or from the acts of others. The calamity that has now overtaken thee is an internal one and is born of thy own acts. Valadeva and others of the Bhoja race are partisans of Akrura, and have taken up his side either for the sake of wealth, or mere caprice, or moved by words or by hate. As regards thyself, thou hast given away wealth obtained by thee to another. Though possessed of men who should be your friends, thou hast, however, by thy own act, brought calamity over thy head. Thou canst not take back that wealth, even as one cannot swallow again the food that he has vomited himself. The kingdom cannot be taken back from Babhu and Ugrasena (unto whom it has been given). Thyself, O Krishna, cannot, in particular, take it back (from them) from fear of producing intestine dissensions. Supposing the endeavour succeeds, it will do so after much trouble and after the accomplishment of the most difficult feats. A great slaughter and a great loss of wealth will ensue, perhaps, even total destruction. Use then a weapon that is not made of steel, that is very mild and yet capable of piercing all hearts. Sharpening and resharpening that weapon correct the tongues of thy kinsmen.'

"Vasudeva said, 'What is that weapon, O sage, which is not made of steel, which is mild, which still pierces all hearts, and which I must use for correcting the tongues of my kinsmen?'

"Narada said, 'The giving of food to the best of thy power, forgiveness, sincerity, mildness, and honour to whom honour is due, these constitute a weapon that is not made of steel. With soft words alone turn away the anger of kinsmen about the utter cruel speeches, and mollify their hearts and minds and slanderous tongues. None who is not a great man with cleansed soul and possessed of accomplishments and friends can bear a heavy burthen. Take up this great weight (of governing the Vrishnis) and bear it on thy shoulders. All oxen can bear heavy burthens on a level road. The stronger ones only among them can bear such burthens on a difficult road. From disunion destruction will spring and overtake all the Bhojas and the Vrishnis. Thou, O Kesava, art the foremost one among them. Do thou act in such a manner that the Bhojas and the Vrishnis may not meet with destruction. Nothing but intelligence and forgiveness, restraint of the senses, and liberality are present in a person of wisdom. Advancing one's own race is always praiseworthy and glorious and conducive to long life.

Do thou, O Krishna, act in such a way that destruction may not overtake thy kinsmen. There is nothing unknown to thee in respect of policy and the art of war, O Lord! The Yadavas, the Kukuras, the Bhojas, the Andhakas, and the Vrishnis, are all dependent on thee even as all the worlds and all the regents of those worlds, O mighty-armed one! The Rishis, O Madhava, always pray for thy advancement. Thou art the lord of all creatures. Thou knowest the past, the present, and the future. Thou art the foremost one among all the Yadavas. Relying on thee, they expect to live in happiness.'"

Footnotes

176:1 The fact is that Ahuka and Akrura were bitterly opposed to each other. Both of them, however, loved Krishna. Ahuka always advised Krishna to shun Akrura, and Akrura always advised him to shun Ahuka. Krishna valued the friendship of both and could ill dispense with either. What he says here is that to have them both is painful and yet not to have them both is equally painful.

Section 82

"Bhishma said, 'This that I have told thee constitutes the first means. Listen now, O Bharata to the second means. That man who seeks to advance the interests of the king should always be protected by the king. If a person, O Yudhishthira, that is paid or unpaid, comes to thee for telling thee of the damage done to thy treasury when its resources are being embezzled by a minister, thou shouldst grant him an audience in private and protect him also from the (impeached) minister. The ministers guilty of peculation seek, O Bharata, to slay such informants. They who plunder the royal treasury combine together for opposing the person who seeks to protect it, and if the latter be left unprotected, he is sure to be ruined. In this connection also an old story is cited of what the sage Kalakavrikshiya had said unto the king of Kosala. It hath been heard by us that once on a time the sage Kalakavrikshiya came to Kshemadarsin who had ascended the throne of the kingdom of Kosala. Desirous of examining the conduct of all the officers of

Kshemadarsin, the sage, with a crow kept within a cage in his hand, repeatedly travelled through every part of that king's dominions. And he spoke unto all the men and said, 'Study, ye the corvine science. The crows tell me the present, the past, and the future.' Proclaiming this in the kingdom, the sage, accompanied by a large number of men, began to observe the misdeeds of all the officers of the king. Having ascertained all the affairs in respect of that kingdom, and having learnt that all the officers appointed by the king were guilty of malversation, the sage, with his crow, came to see the king. Of rigid vows, he said unto the king, 'I know everything (about thy kingdom).' Arrived at the presence of the king, he said unto his minister adorned with the insignia of his office that he had been informed by his crow that the minister had done such a misdeed in such a place, and that such and such persons know that he had plundered the royal treasury. 'My crow tells me this. Admit or prove the falsehood of the accusation quickly.' The sage then proclaimed the names of other officers who had similarly been guilty of embezzlement, adding, 'My crow never says anything that is false.' Thus accused and injured by the sage, all the officers of the king, O thou of Kuru's race, (united together and) pierced his crow, while the sage slept, at night. Beholding his crow pierced with a shaft within the cage, the regenerate Rishi, repairing to Kshemadarsin in the morning said unto him, 'O king, I seek thy protection. Thou art all-powerful and thou art the master of the lives and wealth of all. If I receive thy command I can then say what is for thy good. Grieved on account of thee whom I regard as a friend have come to thee, impelled by my devotion and ready to serve thee with my whole heart. Thou art being robbed of thy wealth, I have come to thee for disclosing it without showing any consideration for the robbers. Like a driver that urges a good steed, I have come hither for awakening thee whom I regard as a friend. A friend who is alive to his own interests and desirous of his own prosperity and aggrandisement, should forgive a friend that intrudes himself forcibly, impelled by devotion and wrath, for doing what is beneficial.' The king replied unto him, saying, 'Why should I not bear anything thou wilt say, since I am not blind to what is for my good? I grant thee permission, O regenerate one! Tell me what thou pleasest, I shall certainly obey the instructions thou wilt give me, O Brahman,' "The sage said, 'Ascertaining the merits and faults of thy servants, as also the: dangers thou incurrest at their hands, I have come to thee, impelled by my devotion, for representing everything to thee. The teachers (of mankind) have of old declared what the curses are, O king, of those that serve others. The lot of those that serve the king is very painful and wretched. He who has any connection with kings is to have connection with snakes of virulent poison. Kings have many friends as also many enemies. They that serve kings have to fear all of them. Every moment, again, they have fear from the king himself, O monarch. A person serving the king cannot (with impunity) be guilty of heedlessness in doing the king's work. Indeed, a servant who desires to win prosperity should never display heedlessness in the discharge of his duties. His heedlessness may move the king to wrath, and such wrath may bring down destruction (on the servant). Carefully learning how to behave himself, one should sit in the presence of the king as he should in the presence of a blazing fire. Prepared to lay down life itself at every moment, one should serve the king attentively, for the king is all-powerful and master of the lives and the wealth of all, and therefore, like unto a snake of virulent poison. He should always fear to indulge in evil speeches before the king, or to sit cheerlessly or in irreverent postures, or to wait in attitudes of disrespect or to walk disdainfully or display insolent gestures and disrespectful motions of the limbs. If the king becomes gratified, he can shower prosperity like god. If he becomes enraged, he can consume to the very roots like a blazing fire. This, O king, was said by Yama. Its truth is seen in the affairs of the world. I shall now (acting according to these precepts) do that which would enhance thy prosperity. Friends like ourselves can give unto friends like thee the aid of their intelligence in seasons of peril. This crow of mine, O king, has been slain for doing thy business. I cannot, however, blame thee for this. Thou art not loved by those (that have slain this bird). Ascertain who are thy friends and who thy foes. Do everything thyself without surrendering thy intelligence to others. They who are on thy establishment are all peculators. They do not desire the good of thy subjects. I have incurred their hostility. Conspiring with those servants that have constant access to thee they covet the kingdom after thee by compassing thy destruction. Their plans, however, do not succeed in consequence of unforeseen circumstances. Through fear of those men, O king, I shall leave this kingdom for some other asylum. I have no worldly desire, yet those persons of deceitful intentions have shot this shaft at my crow, and have, O lord, despatched the bird to Yama's abode. I have seen this, O king, with eyes whose vision has been improved by penances. With the assistance of this single crow I have crossed this kingdom of thine that is like a river abounding with alligators and sharks and crocodiles and whales. Indeed, with the assistance of that bird, I have passed through thy dominions like unto a Himalayan valley, impenetrable and inaccessible in consequence of trunks of (fallen) trees and scattered rocks and thorny shrubs and lions and tigers and other beasts of prey. The learned say that a region inaccessible in consequence of gloom can be passed through with the aid of a light, and a river that is unfordable can be crossed by means of a boat. No means, however, exist for penetrating or passing through the labyrinth of kingly affairs. Thy kingdom is like an inaccessible forest enveloped with gloom. Thou (that art the lord of it) canst not trust it. How then can I? Good and evil are regarded here in the same light. Residence here cannot, therefore, be safe. Here a person of righteous deeds meets with death, while one of unrighteous deeds incurs no danger. According to the requirements of justice, a person of unrighteous deeds should be slain but never one who is righteous in his acts. It is not proper, therefore, for one to stay in this kingdom long. A man of sense should leave this country soon. There is a river, O king, of the name of Sita. Boats sink in it. This thy kingdom is like that river. An all-destructive net seems to have been cast around it. Thou art like the fall that awaits collectors of honey, or like attractive food containing poison. Thy nature now resembles that of dishonest men and not that of the good. Thou art like a pit, O king, abounding with snakes of virulent poison. Thou resemblest, O king, a river full of sweet water but exceedingly difficult of access, With steep banks overgrown with Kariras and thorny canes. Thou art like a swan in the midst of dogs, vultures and jackals. Grassy parasites, deriving their sustenance from a mighty tree, swell into luxuriant growth, and at last covering the tree itself overshadow it completely. A forest conflagration sets in, and catching those grassy plants first, consumes the lordly tree with them. Thy ministers, O king, resemble those grassy parasites of which I speak. Do thou check and correct them. They have been nourished by thee. But conspiring against thee, they are destroying thy prosperity. Concealing (from thee) the faults of thy servants, I am living in thy abode in constant dread of danger, even like a person living in a room with a snake within it or like the lover of a hero's wife. My object is to ascertain the behaviour of the king who is my fellow-lodger. I wish to know whether the king has his passions under control, whether his servants are obedient to him, whether he is loved by them, and whether he loves his subjects. For the object of ascertaining all these points, O best of kings, I have come to thee. Like food to a hungry person, thou hast become dear to me. I dislike thy ministers, however, as a person whose thirst has been slaked dislikes drink. They have found fault with me because I seek thy good. I have no doubt that there is no other cause for that hostility of theirs to me. I do not cherish any hostile intentions towards them. I am engaged in only marking their faults. As one should fear a wounded snake, every one should fear a foe of wicked heart!'

"The king said, 'Reside in my palace, O Brahmana! I shall always treat thee with respect and honour, and always worship thee. They that will dislike thee shall not dwell with me. Do thou thyself do what should be done next unto those persons (of whom thou hast spoken). Do thou see, O holy one, that the rod of chastisement is wielded properly and that everything is done well in my kingdom. Reflecting upon everything, do thou guide me in such a way that I may obtain prosperity.'

"The sage said, 'Shutting thy eyes in the first instance to this offence of theirs (viz., the slaughter of the crow), do thou weaken them one by one. Prove their faults then and strike them one after another. When many persons become guilty of the same offence, they can, by acting together, soften the very points of thorns. Lest thy ministers (being suspected, act against thee and) disclose thy secret counsels, I advise thee to proceed with such caution. As regards ourselves, we are Brahmanas, naturally compassionate and unwilling to give pain to any one. We desire thy good as also the good of others, even as we wish the good of ourselves. I speak of myself, O king! I am thy friend. I am known as the sage Kalakavrikshiya. I always adhere to truth. Thy sire regarded me lovingly as his friend. When distress overtook this kingdom during the region of thy sire, O king, I performed many penances (for driving it off), abandoning every other business. From my affection for thee I say this unto thee so that thou mayst not again commit the fault (of reposing confidence on undeserving persons).

Thou hast obtained a kingdom without trouble. Reflect upon everything connected with its weal and woe. Thou hast ministers in thy kingdom. But why, O king, shouldst thou be guilty of heedlessness?' After this, the king of Kosala took a minister from the Kshatriya order, and appointed that bull among Brahmanas (viz., the sage Kalakavrikshiya) as his Purohita. After these changes had been effected, the king of Kosala subjugated the whole earth and acquired great fame. The sage Kalakavrikshiya worshipped the gods in many grand sacrifices performed for the king. Having listened to his beneficial counsels, the king of Kosala conquered the whole earth and conducted himself in every respect as the sage directed.'"

Footnotes

180:1 The belief is still current that a wounded snake is certain to seek vengeance even if the person that has wounded it places miles of distance between himself and the reptile. The people of this country, therefore, always kill a snake outright and burn it in fire if they ever take it.

Section 83

"Yudhishthira said, 'What should be the characteristics, O grandsire, of the legislators, the ministers of war, the courtiers, the generalissimos, and the counsellors of a king!'

"Bhishma said, 'Such persons as are possessed of modesty, self-restraint, truth, sincerity, and courage to say what is proper, should be thy legislators. They that are always by thy side, that are possessed of great courage, that are of the regenerate caste, possessed of great learning, well pleased with thee, and endued with perseverance in all acts, should, O son of Kunti, be desired by thee for becoming thy ministers of war at all seasons of distress, O Bharata! One who is of high descent, who, treated with honour by thee, always exerts his powers to the utmost on thy behalf, and who will never abandon thee in weal or woe, illness or death, should be entertained by thee as a courtier. They that are of high birth, that are born in thy kingdom, that have wisdom, beauty of form and features, great learning, and dignity of behaviour, and that are, besides, devoted to thee, should be employed as officers of thy army. Persons of tow descent and covetous dispositions, who are cruet and shameless would court thee, O sire, as long as their hands would remain wet. They that are of good birth and good behaviour, that can read all signs and gestures, that are destitute of cruelty, that know what the requirements are of place and time, that always seek the good of their master in all acts, should be appointed as ministers by the king in all his affairs. They that have been won over with gifts of wealth, honours, regardful receptions, and means of procuring felicity, and who on that account may be regarded by thee as persons inclined to benefit thee in all thy affairs, should always be made sharers of thy happiness. They that are unchangeable in conduct, possessed of learning and good behaviour, observant of excellent vows, large-hearted, and truthful in speech, will always be attentive to thy affairs and will never abandon thee, They, on the other hand, that are disrespectable, that are not observant of restraints, that are of wicked souls, and that have fallen away from good practices, should always be compelled by thee to observe all wholesome restraints. When the question is which of two sides should be adopted, thou shouldst not abandon the many for adopting the side of one. When, however, that one person transcends the many in consequence of the possession of many accomplishments, then thou shouldst, for that one, abandon the many. These are regarded as marks of superiority, viz succeeds in disarming his very foes of their hostility and converting them into friend. A king that has his soul under restraint, that is possessed of wisdom, and that is desirous of prosperity, should carefully examine the merits and demerits of his ministers. A king desirous of prosperity and of shining in the midst of his contemporaries, should have for ministers persons connected with his trusted friends, possessed of high birth born in his own kingdom, incapable of being corrupted, unstained by adultery and similar vices, well tested, belonging to good families, possessed of learning, sprung from sires and grandsires that held similar offices, and adorned with humility. The king should employ five such persons to look after his affairs as are possessed of intelligence unstained by pride, a disposition that is good, energy, patience, forgiveness, purity, loyalty, firmness, and courage, whose merits and faults have been well tested, who are of mature years, who are capable of bearing burthens, and who are free from deceit. Men that are wise in speech, that are possessed of heroism, that are full of resources under difficulties, that are of high birth, that are truthful, that can read signs, that are free from cruelty, that are conversant with the requirements of place and time, and that desire the good of their masters, should be employed by the king as his ministers in all affairs of the kingdom. One who is bereft of energy and who has been abandoned by friends can never work with perseverance. Such a man, if employed, fails in almost every business. A minister possessed of little learning, even if blessed with high birth and attentive to virtue, profit, and pleasure, becomes incompetent in choosing proper courses of action. Similarly, a person of low descent, even if possessed of great learning, always errs, like a blind man without a guide, in all acts requiring dexterity and foresight. A person, again, who is of infirm purposes, even if possessed of intelligence and learning, and even if conversant with means,., prowess, devotion to pursuits that bring fame, and observance of wholesome restraints. He, again, that honours all persons possessed of ability, that never indulges in feelings of rivalry with persons possessed of no merit, that never abandons righteousness from lust or fear or wrath or covetousness, that is adorned with humility, that is truthful in speech and forgiving in temper, that has his soul under control, that has a sense of dignity, and that has been tried in every situation, should be employed by thee as thy counsellor. High descent, purity of blood, forgiveness, cleverness, and purity of soul, bravery, gratefulness, and truth, are, O son of Pritha marks of superiority and goodness. A wise man who conducts himself in this way, cannot long act with success. A man of wicked heart and possessed of no learning may set his hand to work but he fails to ascertain what the results will be of his work. A king should never repose trust on a minister that is not devoted to him. He should, therefore, never disclose his counsels to a minister that is not devoted to him. Such a wicked minister, combining with the other ministers of the king, may ruin his master, like a fire consuming a tree by entering its entrails through the holes in its body with the aid of the wind. Giving way to wrath, a master may one day pull down a servant from his office or reprove him, from rage, in harsh words, and restore him to power again. None but a servant devoted to the master can bear and forgive such treatment. Ministers also become sometime highly offended with their royal masters. That one, however, amongst them, who subdues his wrath from desire of doing good to his master,--that person who is a sharer with the king of his weal and woe,--should be consulted by the king in all his affairs. A person who is of crooked heart, even if he be devoted to his master and possessed of wisdom and adorned with. numerous virtues, should never be consulted by the king. One who is allied with foes and who does not regard the interests of the king's subjects, should be known as an enemy. The king should never consult with him. One who is possessed of no learning, who is not pure, who is stained with pride, who pays court to the king's enemies, who indulges in brag, who is unfriendly, wrathful, and covetous should not be consulted by the king. One who is a stranger, even if he be devoted to the king and possessed of great learning, may be honoured by the king and gratified with assignment of the means of sustenance, but the king should never consult him in his affairs. A person whose sire was unjustly banished by royal edict should not be consulted by the king even if the king may have subsequently bestowed honours upon him and assigned to him the means of sustenance. A well-wisher whose property was once confiscated for a slight transgression, even if he be possessed of every accomplishment should not still be consulted by the king. A person possessed of wisdom, intelligence, and learning, who is born within the kingdom, who is pure and righteous in all his acts, deserves to be consulted by the king. One who is endued with knowledge and wisdom, who is acquainted with the dispositions of his friends and foes, who is such a friend of the king as to be his second self, deserves to be consulted. One who is truthful in speech and modest and mild and who is a hereditary servant of the king, deserves to be consulted. One who is contented and honoured, who is truthful and dignified, who hates wickedness and wicked men, who is conversant with policy and the requirements of time, and who is courageous, deserves to be consulted by the king. One who is competent to win over all men by conciliation should be consulted, O monarch, by the king that is desirous of ruling according to the dictates of the science of chastisement. One upon whom the inhabitants of both the capital and the provinces repose confidence for his righteous conduct, who is competent to fight and conversant with the rules of policy, deserves to be consulted by the king. Therefore, men possessed of such qualities, men conversant with the dispositions of all and desirous of achieving high acts, should be honoured by the king and made his ministers. Their number also should not be less than three. Ministers should be employed in observing the laches of their masters, of themselves, of the subjects, and of the foes of their master. The kingdom has its root in the counsels of policy that flow from ministers, and its growth proceeds from the same source. Ministers should act in such a way that the enemies of their master may not be able to detect his laches. On the other hand, when their laches become visible, they should then be assailed. Like the tortoise protecting its limbs by withdrawing them within its shell, ministers should protect their own counsels. They should, even thus, conceal their own laches. Those ministers of a kingdom that succeed in concealing their counsels are said to be possessed of wisdom. Counsels constitute the armour of a king, and the limbs of his subjects and officers. A kingdom is said to have its roots in spies and secret agents, and its strength is said to lie in counsels of policy. If masters and ministers follow each other for deriving support from each other, subduing pride and wrath, and vanity and envy, they may then both become happy. A king should also consult with such ministers as are free from the five kinds of deceit. Ascertaining well, in the first instance, the different opinions of the three amongst them whom he has consulted, the king should, for subsequent deliberation, repair to his preceptor for informing him of those opinions and his own. His preceptor should be a Brahmana well versed in all matters of virtue, profit, and pleasure. Repairing, for such subsequent deliberation, to him, the king should, with collected mind, ask his opinion. When a decision is arrived at after deliberation with him, the king should then, without attachment, carry it out into practice. They that are conversant with the conclusions of the science of consultation say that kings should always hold consultation in this way. Having settled counsels in this way, they should then be reduced to practice, for then they will be able to win over all the subjects. There should be no dwarfs, no humpbacked persons, no one of an emaciated constitution, no one who is lame or blind, no one who is an idiot, no woman, and no eunuch, at the spot where the king holds his consultations. Nothing should move there before or behind, above or below, or in transverse directions. Getting up on a boat, or repairing to an open space destitute of grass or grassy bushes and whence the surrounding land may be clearly seen, the king should hold consultations at the proper time, avoiding faults of speech and gestures.'"

Footnotes

181:1 i.e., as long as they are paid and have in their hands what has been given to them.

182:1 i.e., shows these virtues in his conduct.

184:1 Tryavarah is explained by Nilakantha as "not less than three." The number laid down generally is five. In no case it should be less than three.

Section 84

"'Bhishma said, 'In this connection, O Yudhishthira, the old account of a conversation between Vrihaspati and Sakra is cited.'

"Sakra said, 'What is that one act, O regenerate one, by accomplishing which with care, a person may become the object of regard with all creatures and acquire great celebrity?'

"Vrihaspati said, 'Agreeableness of speech, O Sakra, is the one thing by practising which a person may become an object of regard with all creatures and acquire great celebrity. This is the one thing, O Sakra, which gives happiness to all. By practising it, one may always obtain the love of all creatures. The person who does not speak a word and whose face is always furrowed with frowns, becomes an object of hatred with all creatures. Abstention from agreeable speeches makes him so. That person who, upon beholding others, addresses them first and does so with smiles succeeds in making everyone gratified with him. Even gifts, if not made with agreeable speeches, do not delight the recipients, like rice without curry. If even the possessions of men, O Sakra, be taken away with sweet speeches, such sweetness of behaviour succeeds in reconciling the robbed. A king, therefore, that is desirous of even inflicting chastisement should utter sweet words. Sweetness of speech never fails of its purpose, while, at the same time it never pains any heart. A person of good acts and good, agreeable, and sweet speeches, has no equal.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by his priest, Sakra began to act according to those instructions. Do thou also, O son of Kunti, practise this virtue."'

Section 85

"Yudhishthira said, 'O foremost of kings, what is that method by which a king ruling his subjects may, in consequence of it, obtain great blessedness and eternal fame?'

"Bhishma said, 'A king of cleansed soul and attentive to the duty of protecting his subjects earns merit and fame, both here and hereafter, by conducting himself righteously.'

"Yudhishthira said, 'With whom should the king behave in what way? Asked by me, O thou of great wisdom, it behoveth thee to tell me everything duly. Those virtues of which thou hast already spoken with respect to a person, cannot, it is my belief, be found to exist in any single individual.'

"Bhishma said, 'Thou art endued with great intelligence, O Yudhishthira! It is even so as thou sayest. The person is very rare who is possessed of all those good qualities. To be brief, conduct like this (viz., the presence of all the virtues spoken of), is very difficult to be met with even upon careful search. I shall, however, tell thee what kinds of ministers should be appointed by thee. Four Brahmanas, learned in the Vedas, possessed of a sense of dignity, belonging to the Snataka order, and of pure behaviour, and eight Kshatriyas, all of whom should be possessed of physical strength and capable of wielding weapons, and one and twenty Vaisyas, all of whom should be possessed of wealth, and three Sudras, everyone of whom should be humble and of pure conduct and devoted to his daily duties, and one man of the Suta caste, possessed of a knowledge of the Puranas and the eight cardinal virtues, should be thy ministers. Every one of them should be fifty years of age, possessed of a sense of dignity, free from envy, conversant with the Srutis and the Smritis, humble, impartial, competent to readily decide in the midst of disputants urging different courses of action, free from covetousness, and from the seven dreadful vices called Vyasanas. The king should consult with those eight ministers and hold the lead among them. He should then publish in his kingdom, for the information of his subjects, the results of such deliberation. Thou shouldst always, adopting such a conduct, watch over thy people. Thou shouldst never confiscate what is deposited with thee or appropriate as thine the thing about whose ownership two persons may dispute. Conduct such as this would spoil the administration of justice. If the administration of justice be thus injured, sin will afflict thee, and afflict thy kingdom as well, and inspire thy people with fear as little birds at the sight of the hawk. Thy kingdom will then melt away like a boat wrecked on the sea. If a king governs his subjects with unrighteousness, fear takes possession of his heart and the door of heaven is closed against him. A kingdom, O bull among men, has its root in righteousness. That minister, or king's son, who acts unrighteously, occupying the seat of justice, and those officers who having accepted the charge of affairs, act unjustly, moved by self-interest, all sink in hell along with the king himself. Those helpless men who are oppressed by the powerful and who indulge on that account in piteous and copious lamentations, have their protector in the king. In cases of dispute between two parties the decision should be based upon the evidence of witnesses. If one of the disputants has no witnesses and is helpless, the king should give the case his best consideration. The king should cause chastisement to be meted out to offenders according to the measure of their offences. They that are wealthy should be punished with fines and confiscations; they that are poor, with loss of liberty. Those that are of very wicked conduct should be chastised by the king with even corporal inflictions. The king should cherish all good men with agreeable speeches and gifts of wealth. He who seeks to compass the death of the king should be punished with death to be effected by diverse means. The same should be the punishment of one who becomes guilty of arson or theft or such co-habitation with women as may lead to a confusion of castes. A king, O monarch, who inflicts punishments duly and conformably to the dictates of the science of chastisement, incurs no sin by the act. On the other hand, he earns merit that is eternal. That foolish king who inflicts punishments capriciously, earns infamy here and sinks into hell hereafter. One should not be punished for the fault of another, Reflecting well upon the (criminal) code, a person should be convicted or acquitted. A king should never slay an envoy under any circumstances. That king who slays art envoy sinks into hell with all his ministers. That king observant of Kshatriya practices who slays an envoy that faithfully utters the message with which he is charged, causes the manes of his deceased ancestors to be stained with the sin of killing a foetus. An envoy should possess these seven accomplishments, viz., he should be high-born, of a good family, eloquent, clever, sweet-speeched, faithful in delivering the message with which he is charged, and endued with a good memory. The aid-de-camp of the king that protects his person should be endued with similar qualities. The officer also that guards his capital or citadel should possess the same accomplishments. The king's minister should be conversant with the conclusions of the scriptures and competent in directing wars and making treaties. He should, further, be intelligent, possessed of courage, modest, and capable of keeping secrets. He should also be of high birth endued with strength of mind, and pure in conduct. If possessed of these qualities, he should be regarded worthy. The commander of the king's forces should be possessed of similar accomplishments. He should also be conversant with the different kinds of battle array and with the uses of engines and weapons. He should be able to bear exposure to rain, cold, heat, and wind, and watchful of the laches of foes. The king, O monarch, should be able to lull his foes into a sense of security. He should not, however, himself trust anyone. The reposing of confidence on even his own son is not to be approved of. I have now, O sinless one, declared to thee what the conclusions of the scriptures are. Refusal to trust anyone has been said to be one of the highest mysteries of king-craft.'"

Section 86

"Yudhishthira said, 'What should be the kind of city within which the king should himself dwell? Should he select one already made or should he cause one to be especially constructed? Tell me this O grandsire!'

"Bhishma said, 'It is proper, O Bharata, to enquire about the conduct that should be followed and the defences that should be adopted with respect to the city in which, O son of Kunti, a king should reside. I shall, therefore, discourse to thee on the subject, referring especially to the defences of citadels. Having listened to me, thou shouldst make the arrangements required and conduct thyself attentively as directed. Keeping his eye on the six different kinds of citadels, the king should build his cities containing every kind of affluence and every other article of use in abundance. Those six varieties are water-citadels, earth-citadels, hill-citadels, human-citadels, mud-citadels, and forest-citadels. The king, with his ministers and the army thoroughly loyal to him, should reside in that city which is defended by a citadel which contains an abundant stock of rice and weapons,--which is protected with impenetrable walls and a trench, which teems with elephants and steeds and cars, which is inhabited by men possessed of learning and versed in the mechanical arts, where provisions of every kind have been well stored, whose population is virtuous in conduct and clever in business and consists of strong and energetic men and animals, which is adorned with many open squares and rows of shops, where the behaviour of all persons is righteous, where peace prevails, where no danger exists, which blazes with beauty and resounds with music and songs, where the houses are all spacious, were the residents number among them many brave and wealthy individuals, which echoes with the chant of Vedic hymns, where festivities and rejoicings frequently take place, and where the deities are always worshipped. Residing there, the king should be employed in filling his treasury, increasing his forces, enhancing the number of his friends, and establishing courts of justice. He should cheek all abuses and evils in both his cities and his provinces. He should be employed in collecting provisions of every kind and in filling his arsenals with care. He should also increase his stores of rice and other grain, and strengthen his counsels (with wisdom). He should further, enhance his stores of fuel, iron, chaff, charcoal, timber, horns, bones, bamboos, marrow, oils and ghee, fat, honey, medicines, flax, resinous exudations, rice, weapons, shafts, leather catgut (for bow-strings), caries, and strings and cords made of munja grass and other plants and creepers. He should also increase the number of tanks and well, containing large quantities of water, and should protect all juicy trees. He should entertain with honour and attention preceptors (of different sciences), Ritwijas, and priests, mighty bowmen, persons skilled in architecture, astronomers and astrologers, and physicians, as also all men possessed of wisdom and intelligence and self-restraint and cleverness and courage and learning and high birth and energy of mind, and capable of close application to all kinds of work. The king should honour the righteous and chastise the unrighteous. He should, acting with resolution, set the several orders to their respective duties. Ascertaining properly, by means of spies, the outward behaviour and the state of mind of the inhabitants of his city and provinces, he should adopt those measures that may be required. The king should himself supervise his spies and counsels, his treasury, and the agencies for inflicting chastisements. Upon these everything may be said to depend. With spies constituting his sight, the king should ascertain all the acts and intentions of his foes, friends, and neutrals. He should then, with heedfulness, devise his own measures, honouring those that are loyal to him and punishing those that are hostile. The king should always adore the gods in sacrifices and make gifts without giving pain to anybody. He should protect his subjects, never doing anything that may obstruct or thwart righteousness. He should always maintain and protect the helpless, the masterless, and the old, and women that are widows. The king should always honour the ascetics and make unto them gifts, at proper seasons of cloths and vessels and food. The king should, with attentive care, inform the ascetics (within his dominions) of the state of his own self, of all his measures, and of the kingdom, and should always behave with humility in their presence. When he sees ascetics of high birth and great learning that have abandoned all earthly objects, he should honour them with gifts of beds and seats and food. Whatever the nature of the distress into which he may fall, he should confide in an ascetic. The very robbers repose confidence upon persons of that character. The king should place his wealth in charge of an ascetic and should take wisdom from him. He should not, however, always wait upon them or worship them on all occasions. From among those residing in his own kingdom, he should select one for friendship. Similarly, he should select another from among those that reside in the kingdom of his foe. He should select a third from among those residing in the forests, and a fourth from among those dwelling in the kingdoms paying tribute to him. He should show hospitality towards and bestow honours upon them and assign them the means of sustenance. He should behave towards the ascetics dwelling in the kingdoms of foes and in the forests in the same way as towards those that reside in his own kingdom. Engaged in penances and of rigid vows they would, if calamity overtakes the king and if he solicits protection, grant him what he wants. I have now told thee in brief the indications of the city in which the king should reside.'"

Footnotes

187:1 Water-citadels are those that are surrounded on all sides by a river or rivers, or the sea. Earth-citadels are those that are built, on plains fortified with high walls and encircled with trenches all around. Human-citadels are unfortified cities properly protected by guards and a loyal population.

188:1 Nilakantha says that this has reference to the second variety of citadels mentioned in the previous verse.

188:2 Such as banian, peepul, etc. These afford refreshing shade to sunburnt travellers.

189:1 'Take wisdom,' i.e., consult with them. 'Should not always wait upon them, etc.' lest robbers should kill them, suspecting them to be depositories of the king's wealth.

Section 87

"Yudhishthira said, 'How, O king, may a kingdom be consolidated, and how should it be protected? I desire to know this. Tell me all this, O bull of Bharata's race!'

"Bhishma said, 'Listen to me with concentrated attention. I shall tell thee how a kingdom may be consolidated, and how also it may be protected. A headman should be selected for each village. Over ten villages (or ten headmen) there should be cone superintendent. Over two such superintendents there should be one officer (having the control, therefore, of twenty villages). Above the latter should be appointed persons under each of whom should be a century of villages; and above the last kind of officers, should be appointed men each of whom should have a thousand villages under his control. The headman should ascertain the characteristics of every person in the village and all the faults also that need correction. He should report everything to the officer (who is above him and is) in charge of ten villages. The latter, again, should report the same to the officer (who is above him and is) in charge of twenty villages. The latter, in his turn, should report the conduct of all the persons within his dominion to the officer (who is above him and is) in charge of a hundred villages. The village headman should have control over all the produce and the possessions of the village. Every headman should contribute his share for maintaining the lord of ten villages, and the latter should do the same for supporting the lord of twenty villages. The lord of a hundred villages should receive every honour from the king and should have for his support a large village, O chief of the Bharatas, populous and teeming with wealth. Such a village, so assigned to a lord of hundred villages, should be, however, within the control of the lord of a thousand villages. That high officer, again, viz., the lord of a thousand villages, should have a minor town for his support. He should enjoy the grain and gold and other possessions derivable from it. He should perform all the duties of its wars and other internal affairs pertaining to it. Some virtuous minister, with wrathfulness should exercise supervision over the administration affairs and mutual relations of those officers. In every town, again, there should be an officer for attending to every matter relating to his jurisdiction. Like some planet of dreadful form moving above all the asterisms below, the officer (with plenary powers) mentioned last should move and act above all the officers subordinate to him. Such an officer should ascertain the conduct of those under him through his spies. Such high officers should protect the people from all persons of murderous disposition, all men of wicked deeds, all who rob other people of their wealth, and all who are full of deceit, and all of whom are regarded to be possessed by the devil. Taking note of the sales and the purchases, the state of the roads, the food and dress, and the stocks and profits of those that are engaged in trade, the king should levy taxes on them. Ascertaining on all occasions the extent of the manufactures, the receipts and expenses of those that are engaged in them, and the state of the arts, the king should levy taxes upon the artisans in respect of the arts they follow. The king, O Yudhishthira, may take high taxes, but he should never levy such taxes as would emasculate his people. No tax should be levied without ascertaining the outturn and the amount of labour that has been necessary to produce it. Nobody would work or seek for outturns without sufficient cause. The king should, after reflection, levy taxes in such a way that he and the person who labours to produce the article taxed may both share the value. The king should not, by his thirst, destroy his own foundations as also those of others. He should always avoid those acts in consequence of which he may become an object of hatred to his people. Indeed, by acting in this way he may succeed in winning popularity. The subjects hate that king who earns a notoriety for voraciousness of appetite (in the matter of taxes and imposts). Whence can a king who becomes an object of hatred have prosperity? Such a king can never acquire what is for his good. A king who is possessed of sound intelligence should milk his kingdom after the analogy of (men acting in the matter of) calves. If the calf be permitted to suck, it grows strong, O Bharata, and bears heavy burthens. If, on the other hand, O Yudhishthira, the cow be milked too much, the calf becomes lean and fails to do much service to the owner. Similarly, if the kingdom be drained much, the subjects fail to achieve any act that is great. That king who protects his kingdom himself and shows favour to his subjects (in the matter of taxes and imposts) and supports himself upon what is easily obtained, succeeds in earning many grand results. Does not the king then obtain wealth sufficient for enabling him to cope with his wants? The entire kingdom, in that case, becomes to him his treasury, while that which is his treasury becomes his bed chamber. If the inhabitants of the cities and the provinces be poor, the king should, whether they depend upon him immediately or mediately, show them compassion to the best of his power. Chastising all robbers that infest the outskirts, the king should protect the people of his villages and make them happy. The subjects, in the case, becoming sharers of the king's weal and woe, feel exceedingly gratified with him. Thinking, in the first instance, of collecting wealth, the king should repair to the chief centres of his kingdom one after another and endeavour to inspire his people with fright. He should say unto them, 'Here, calamity threatens us. A great danger has arisen in consequence of the acts of the foe. There is every reason, however, to hope that the danger will pass away, for the enemy, like a bamboo that has flowered, will very soon meet with destruction. Many foes of mine, having risen up and combined with a large number of robbers, desire to put our kingdom into difficulties, for meeting with destruction themselves. In view of this great calamity fraught with dreadful danger, I solicit your wealth for devising the means of your protection. When the danger passes away, I will give you what I now take. Our foes, however, will not give back what they (if unopposed) will take from you by force. On the other hand (if unopposed), they will even slay all your relatives beginning with your very spouses. You certainly desire wealth for the sake of your children and wives. I am glad at your prosperity, and I beseech you as I would my own children. I shall take from you what it may be within your power to give me. I do not wish to give pain to any one. In seasons of calamity, you should, like strong bulls, bear such burthens. In seasons of distress, wealth should not be so dear to you. A king conversant with the considerations relating to Time should, with such agreeable, sweet, and complimentary words, send his agents and collect imposts from his people. Pointing out to them the necessity of repairing his fortifications and of defraying the expenses of his establishment and other heads, inspiring them with the fear of foreign invasion, and impressing them with the necessity that exists for protecting them and enabling them to ensure the means of living in peace, the king should levy imposts upon the Vaisyas of his realm. If the king disregards the Vaisyas, they become lost to him, and abandoning his dominions remove themselves to the woods. The king should, therefore, behave with leniency towards them. The king, O son of Pritha, should always conciliate and protect the Vaisyas, adopt measures for inspiring them with a sense of security and for ensuring them in the enjoyment of what they possess, and always do what is agreeable to them. The king, O Bharata, should always act in such a way towards the Vaisyas that their productive powers may be enhanced. The Vaisyas increase the strength of a kingdom, improve its agriculture, and develop its trade. A wise king, therefore, should always gratify them. Acting with heedfulness and leniency, he should levy mild imposts upon them. It is always easy to behave with goodness towards the Vaisyas. There is nothing productive of greater good to a kingdom, O Yudhishthira, then the adoption of such behaviour towards the Vaisyas of the realm.'"

Footnotes

190:1 The sense seems to be that if a sufficient margin of profit, capable of maintaining one at ease, be not left, one would refrain absolutely from work. The king, therefore, in taxing the outturns of work, should leave such a margin of profit to the producers.

191:1 The sense is that the subjects then, on occasions of their sovereign's want, hasten to place their resources at his disposal.

Section 88

"Yudhishthira said: 'Tell me, O grandsire, how should the king should behave if, notwithstanding his great wealth, he desires for more.'

"Bhishma said, 'A king, desirous of earning religious merit, should devote himself to the good of his subjects and protect them according to considerations of place and time and to the best of his intelligence and power. He should, in his dominions, adopt all such measures as would in his estimation secure their good as also his own. A king should milk his kingdom like a bee gathering honey from plants. He should act like the keeper of a cow who draws milk from her without boring her udders and without starving the calf. The king should (in the matter of taxes) act like the leech drawing blood mildly. He should conduct himself towards his subjects like a tigress in the matter of carrying her cubs, touching them with her teeth but never piercing them therewith. He should behave like a mouse which though possessed of sharp and pointed teeth still cuts the feet of sleeping animals in such a manner that they do not at all become conscious of it. A little by little should be taken from a growing subject and by this means should he be shorn. The demand should then be increased gradually till what is taken assumes a fair proportion. The king should enhance the burthens of his subjects gradually like a person gradually increasing the burthens of a young bullock. Acting with care and mildness, he should at last put the reins on them. If the reins are thus put, they would not become intractable. Indeed, adequate measures should be employed for making them obedient. Mere entreaties to reduce them to subjection would not do. It is impossible to behave equally towards all men. Conciliating those that are foremost, the common people should be reduced to obedience. Producing disunion (through the agency of their leaders) among the common people who are to bear the burthens, the king should himself come forward to conciliate them and then enjoy in happiness what he will succeed in drawing from them. The king should never impose taxes unseasonably and on persons unable to bear them. He should impose them gradually and with conciliation, in proper season and according to due forms. These contrivances that I declare unto thee are legitimate means of king-craft. They are not reckoned as methods fraught with deceit. One who seeks to govern steeds by improper methods only makes them furious. Drinking-shops, public women, pimps, actors, gamblers and keepers of gaining houses, and other persons of this kind, who are sources of disorder to the state, should all be checked. Residing within the realm, these afflict and injure the better classes of the subjects. Nobody should ask anything of anyone when there is no distress. Manu himself in days of old has laid down this injunction in respect of all men. If all men were to live by asking or begging and abstain from work, the world would doubtless come to an end. The king alone is competent to restrain and check. That king who does not restrain his subjects (from sin) earns a fourth part of the sins committed by his people (in consequence of the absence of royal protection). This is the declaration of the Srutis. Since the king shares the sins of his subjects like their merits, he should, therefore, O monarch, restrain those subjects of his that are sinful. The king that neglects to restrain them becomes himself sinful. He earns (as already said) a fourth part of their sins as he does a fourth part of their merits. The following faults of which I speak should be checked. They are such as impoverish everyone. What wicked act is there that a person governed by passion would not do? A person governed by passion indulges in stimulants and meat, and appropriates the wives and the wealth of other people, and sets a bad example (for imitation by others). They that do not live upon alms may beg in seasons of distress. The king should, observant of righteousness, make gifts unto them from compassion but not from fear. Let there be no beggars in thy kingdom, nor robbers. It is the robbers (and not virtuous men) that give unto beggars. Such givers are not real benefactors of men. Let such men reside in thy dominions as advance the interests of others and do them good, but not such as exterminate others. Those officers, O king, that take from the subjects more than what is due should be punished. Thou shouldst then appoint others so that these will take only what is due. Agriculture, rearing of cattle, trade and other acts of a similar nature, should be caused to be carried on by many persons on the principle of division of labour. If a person engaged in agriculture, cattle-rearing, or trade, becomes inspired with a sense of insecurity (in consequence of thieves and tyrannical officers), the king, as a consequence, incurs infamy. The king should always honour those subjects of his that are rich and should say unto them, 'Do ye, with me, advance the interest of the people.' In every kingdom, they that are wealthy constitute an estate in the realm. Without doubt, a wealthy person is the foremost of men. He that is wise, or courageous, or wealthy or influential, or righteous, or engaged in penances, or truthful in speech, or gifted with intelligence, assists in protecting (his fellow subjects).

For these reasons, O monarch, do thou love all creatures, and display the qualities of truth, sincerity, absence of wrath, and abstention from injury! Thou shouldst thus wield the rod of chastisement, and enhance thy treasury and support thy friends and consolidate thy kingdom thus, practising the qualities of truthfulness and sincerity and supported by thy friends, treasury and forces!'"

Footnotes

192:1 i.e., without injuring the source.

193:1 The Bengal reading of the first I me of this verse is vicious. The Bombay reading kinchidanapadi (for Kasyanchidpadi) is the correct one. The commentator explains that this has reference to alms, loans, and taxes. Both the Bengal translators have made nonsense of this and the following verse.

193:2 Karmabhedatah is explained differently by Nilakantha. He thinks that it means 'lest those acts suffer injury.'

194:1 Anga is literally a part. The idea, however, is that the wealthy form an estate in the realm. Kakud is the hump of the bull. The meaning, of course, is that the man of wealth occupies a very superior position.

Section 89

"Bhishma said, 'Let not such trees as yield edible fruits be cut down in thy dominions. Fruits and roots constitute the property of the Brahmanas. The sages have declared this to be an ordinance of religion. The surplus, after supporting the Brahmanas, should go to the support of other people. Nobody should take anything by doing an injury to the Brahmanas. If a Brahmana, afflicted for want of support, desires to abandon a kingdom for obtaining livelihood (elsewhere), the king, O monarch, should, with affection and respect, assign unto him the means of sustenance. If he does not still abstain (from leaving the kingdom), the king should repair to an assembly of Brahmanas and say, 'Such a Brahmana is leaving the kingdom. In whom shall my people then find an authority for guiding them?' If after this, he does not give up his intention of leaving, and says anything, the king should say unto him, 'Forget the past.' This, O son of Kunti, is the eternal way of royal duty. The king should further say unto him, 'Indeed, O Brahmana, people say that that only should be assigned to a Brahmana which would be just sufficient for maintaining him. I, however, do not accept that opinion. On the other hand, I think that if a Brahmana seeks to leave a kingdom for the king's neglect in providing him with means of support, such means should be assigned to him, and, further, if he intends to take that step for procuring the means of luxury, he should still be requested to stay and supplied with ever those means. Agriculture, cattle-rearing, and trade, provide all men with the means of living. A knowledge of the Vedas, however, provide them with the means of obtaining heaven. They, therefore, that obstruct the study of the Vedas and the cause of Vedic practices, are to be regarded as enemies of society. It is for the extermination of these that Brahman created Kshatriyas. Subdue thy foes, protect thy subjects, worship the deities in sacrifices, and fight battles with courage, O delighter of the Kurus! A king should protect those that deserve protection. The king who does this is the best of rulers. Those kings that do not exercise the duty of protection live a vain life. For the benefit of all his subjects the king should always seek to ascertain the acts and thoughts of all, O Yudhishthira; and for that reason fie should set spies and secret agents. Protecting others from thy own, and thy own from others, as also others from others, and thy own from thy own, do thou always cherish thy people. Protecting his own self first from every one, the king should protect the earth. Men of knowledge have said that everything has its root in self. The king should always reflect upon these, viz., What are his laches, to what evil habits he is addicted, what are the sources of his weakness, and what are the sources of his faults. The king should cause secret and trusted agents to wander through the kingdom for ascertaining whether his conduct as displayed on the previous day has or has not met with the approbation of the people. Indeed, he should ascertain whether his conduct is or is not generally praised, or, is or is not acceptable to the people of the provinces, and whether he has or has not succeeded in earning a good name in his kingdom. Amongst those that are virtuous and possessed of wisdom, those that never retreat from battle, and those that do not reside in thy kingdom, those that are dependent on thee, and those that are thy ministers, as well as those that are independent of party, they that praise or blame thee should never be objects of disregard with thee, O Yudhishthira! No man, O sire, can succeed in earning the good opinion of all persons in the world. All persons have friends, foes, and neutrals, O Bharata!'

"Yudhishthira said, 'Among persons all of whom are equal in might of arms and accomplishments, whence does one acquire superiority over all the rest, and whence does that one succeed in ruling over them?'

"Bhishma said, 'Creatures that are mobile devour things that are immobile; animals again that have teeth devour those that have no teeth; wrathful snakes of virulent poison devour smaller ones of their own species. (Upon this principle), among human beings also, the king, who is strong, preys upon those that are weak. The king, O Yudhishthira, should always be heedful of his subjects as also of his foes. If he becomes heedless, they fall upon him like vultures (on carrion). Take care, O king, that the traders in thy kingdom who purchase articles at prices high and low (for sale), and who in course of their journeys have to sleep or take rest in forest and inaccessible regions, be not afflicted by the imposition of heavy taxes. Let not the agriculturists in thy kingdom leave it through oppression; they, who bear the burthens of the king, support the other residents also of the kingdom. The gifts made by thee in this world support the gods, Pitris, men, Nagas, Rakshasas, birds, and animals. These, O Bharata, are the means of governing a kingdom and protecting its rulers. I shall again discourse to thee on the subject, O son of Pandu!'"

Footnotes

194:2 i.e., before the Brahmanas get their fill.

194:3 The Brahmanas are authorities for guiding other men. When, therefore, a particular Brahmana leaves the kingdom, the people lose in him a friend, teacher, and guide.

194:4 The king should dissuade in the manner indicated in verse 4. If that does not suffice, and if the person intending to leave refers to the king's previous neglect, the king should ask forgiveness and, of course, assign to him the means of maintenance.

195:1 The original is elliptical in construction. The etat of the first line has been supplied in the translation. In rendering the second line, the second half should come first. The Burdwan version, as usual, is erroneous. K.P. Singh's also is incomplete and inaccurate.

195:2 The word used is Dasyus, literally, robbers; here, enemies of society and order.

195:3 Some texts read Yoddhyavyam for Boddhyavyam, and bhunjita for yunjita.

195:4 i.e., thou shouldst care for such opinion, without being angry with those that censure or blame thee.

196:1 i.e., they who have to undergo such privations in carrying on their useful occupation should not be taxed heavily.

196:2 The correct reading is bharanti. Taranti also may give the same meaning. K. P. Singh has erroneously rendered the second line.

Section 90

"Bhishma said, 'That foremost of all persons conversant with the Vedas, viz., Utathya of Angirasa's race, discoursed cheerfully (on former occasion) unto Yuvanaswa's son Mandhatri. I shall now, O Yudhishthira, recite to thee everything that Utathya, that foremost of all persons conversant with the Vedas, had said unto that king.'

"Utathya said, 'One becomes a king for acting in the interests of righteousness and not for conducting himself capriciously. Know this, O Mandhatri; the king is, indeed, the protector of the world. If the king acts righteously, he attains to the position of a god. On the other hand, if fie acts unrighteously, he sinks into hell. All creatures rest upon righteousness. Righteousness, in its turn, rests upon the king. That king, therefore, who upholds righteousness, is truly a king. That king who is endued with a righteous soul and with every kind of grace is said to be an embodiment of virtue. If a king fails to chastise unrighteousness, the gods desert his mansion and he incurs obloquy among men. The efforts of men who are observant of their own duties are always crowned with success. For this reason all men seek to obey the dictates of righteousness which are productive of prosperity. When sinfulness is not restrained, righteous behaviour comes to an end and unrighteous behaviour increases greatly. When sinfulness is not restrained, no one can, according to the rights of property as laid down in the scriptures, say, 'This thing is mine and this is not mine.' When sinfulness prevails in the world, men cannot own and enjoy their own wives and animals and fields and houses. The deities receive no worship, the Pitris no offerings in Sraddhas, and guests no hospitality, when sinfulness is not restrained. The regenerate classes do not study the Vedas, or observe high vows, or spread out sacrifices, when sinfulness is not restrained. The minds of men, O king, become weak and confounded like those of persons wounded with weapons, when sinfulness is not restrained. Casting their eyes on both the worlds, the Rishis made the king, that superior being, intending that he should be the embodiment of righteousness on earth. He is called Rajan in whom righteousness shines. That king, again in whom there is no righteousness, is called a Vrishala. The divine Dharma (righteousness) has another name, viz., Vrisha. He who weakens Vrisha is called by the name of Vrishala. A king should, therefore, advance the cause of righteousness. All creatures grow in the growth of righteousness, and decay with its decay. Righteousness, therefore, should never be permitted to decay. Righteousness is called Dharma because it aids the acquisition and preservation of wealth (Dhana). The sages, O king, have declared that Dharma restrains and set bounds to all evil acts of men. The self-born (Brahman) created Dharma for the advancement and growth of creatures. For this reason, a king should act according to the dictates of Dharma for benefiting his subjects. For this reason also, O tiger among kings, Dharma has been said to be the foremost of all things. That foremost of men who rules his subjects righteously is called a king. Disregarding lust and wrath, observe thou the dictates of righteousness. Among all things, O chief of Bharata's race, that conduce to the prosperity of kings, righteousness is the foremost. Dharma, again, has sprung from the Brahmana. For this reason, the Brahmana should always be worshipped. Thou shouldst, O Mandhatri, gratify with humility the wishes of Brahmanas. By neglecting to gratify the wishes of Brahmanas, the king brings danger on himself. In consequence of such neglect, he fails to obtain any accession of friends while his foes increase in number. In consequence of malice towards the Brahmanas springing from his folly, the goddess of prosperity who had formerly dwelt with him became enraged and deserted the Asura Vali, the son of Virochana. Deserting the Asura she repaired to Indra, the chief of the deities. Beholding the goddess living with Purandara, Vali indulged in many vain regrets. This, O puissant one, is the results of malice and pride. Be thou awakened, O Mandhatri, so that the goddess of prosperity may not in wrath desert thee. The Srutis declare that Unrighteousness begat a son named Pride upon the goddess of prosperity. This Pride, O king, led many among the gods and the Asuras to ruin. Many royal sages also have suffered destruction on his account. Do thou, therefore, awaken, O king! He who succeeds in conquering him becomes a king. He, on the other hand, who suffers himself to be conquered by him, becomes a slave. If, O Mandhatri, thou wishest for an eternal life (of felicity), live as a king should that does not indulge in these two, viz., Pride and Unrighteousness! Abstain from companionship with him that is intoxicated (with pride), him that is heedless (of the dictates of honesty), him that is scoffer of religion, him that is insensate, and forbear to pay court to all of them when united. Keep thy self aloof from the company of ministers whom thou hast once punished and especially of women, as also from mountains and uneven lands and inaccessible fastnesses and elephants and horses and (noxious) reptiles. Thou shouldst also give up wandering in the night, and avoid the faults of stinginess and vanity and boastfulness and wrath. Thou shouldst never have intercourse with unknown women, or those of equivocal sex, or those that are lewd, or those that are the wives of other men, or those that are virgins. When the king does not restrain vice, a confusion of castes follows, and sinful Rakshasas, and persons of neutral sex, and children destitute of limbs or possessed of thick tongues, and idiots, begin to take birth in even respectable families. Therefore, the king should take particular care to act righteously, for the benefit of his subjects. If a king acts heedlessly, a great evil becomes the consequence. Unrighteousness increases causing a confusion of castes. Cold sets in during the summer months, and disappears when its proper season comes. Drought and flood and pestilence afflict the people. Ominous stars arise and awful comets appear on such occasions. Diverse other portents, indicating destruction of the kingdom, make their appearance. If the king does not take measures for his own safety and does not protect his subjects, the latter first meet with destruction and then destruction seizes the king himself. Two persons combining together snatch the wealth of one, and many acting in concert rob the two. Maidens are deflowered. Such a state of things is said to arise from the king's faults. All rights of property come to an end among men, when the king, abandoning righteousness, acts heedlessly.'"

Footnotes

196:3 i.e., goes to heaven.

197:1 Bhishma says that this discourse is very old. Probably this verse has reference to the writer's idea of the motives that impelled the Rishis of Brahmavarta when they devised for their Indian colony the kingly form of government.

197:2 This verse gives the etymology of the word Rajan and Vrishala. He in whom righteousness, shines (rajate) is a Rajan; and he in whom righteousness, called Vrisha, disappear, is a Vrishala. Vide next verse.

Section 91

"Utathya said, 'If the deity of the clouds pours rain seasonably and the king acts virtuously, the prosperity that ensues maintain the subjects in felicity. That washerman who does not know how to wash away the filth of cloth without taking away its dye, is very unskilful in his profession. That person among Brahmanas or Kshatriyas or Vaisyas who, having fallen away from the proper duties of his order, has become a Sudra, is truly to be compared to such a washerman. Menial service attaches to the Sudra; agriculture to the Vaisya; the science of chastisement to the Kshatriya, and Brahmacharya, penances, mantras, and truth, attach, to the Brahmana. That Kshatriya who knows how to correct the faults of behaviour of the other orders and to wash them clean like a washerman is really their father and deserve to be their king. The respective ages called Krita, Treta, Dwapara and Kali, O bull of Bharata's race, are all dependent on the conduct of the king. It is the king who constitutes the age. The four orders, the Vedas and the duties in respect of the four modes of life, all become confused and weakened when the king becomes heedless. The three kinds of Fire, the three Vedas, and sacrifices with Dakshina, all become lost when the king becomes heedless. The king is the creator of all creatures, and the king is their destroyer. That king who is of righteous soul is regarded as the creator, while he that is sinful is regarded as the destroyer. The king's wives, sons, kinsmen, and friends, all become unhappy and grieve when the king becomes heedless. Elephants and steeds and kine and camels and mules and asses and other animals all lose their vigour when the king becomes unrighteous. It is said, O Mandhatri, that the Creator created Power (represented by the king) for the object of protecting Weakness. Weakness is, indeed, a great being, for everything depends upon it. All creatures worship the king. All creatures are the children of the king. If, therefore, O monarch, the king becomes unrighteous, all creatures come to grief. The eyes of the weak, of the Muni, and of the snake of virulent poison, should be regarded as unbearable. Do not, therefore, come into (hostile) contact with the weak. Thou shouldst regard the weak as always subject to humiliation. Take care that the eyes of the weak do not burn thee with thy kinsmen. In a race scorched by the eyes of the weak, no children take birth. Such eyes burn the race to its very roots. Do not, therefore, come into (hostile) contact with the weak. Weakness is more powerful than even the greatest Power, for that Power which is scorched by Weakness becomes totally exterminated. If a person, who has been humiliated or struck, fails, while shrieking for assistance, to obtain a protector, divine chastisement overtakes the king and brings about his destruction. Do not, O sire, while in enjoyment of Power, take wealth from those that are Weak. Take care that that the eyes of the Weak do not burn thee like a blazing fire. The tears shed by weeping men afflicted with falsehood slay the children and animals of those that have uttered those falsehoods. Like a cow a sinful act perpetrated does not produce immediate fruits. If the fruit is not seen in the perpetrator himself, it is seen in his son or in his son's son, or daughter's son. When a weak person fails to find a rescuer, the great rod of divine chastisement falls (upon the king). When all subjects of a king (are obliged by distress to) live like Brahmanas, by mendicancy, such mendicancy brings destruction upon the king. When all the officers of the king posted in the provinces unite together and act with injustice, the king is then said to bring about a state of unmixed evil upon his kingdom. When the officers of the king extort wealth, by unjust means or acting from lust or avarice, from persons piteously soliciting mercy, a great destruction then is sure to overtake the king. A mighty tree, first starting into life, grows into large proportions. Numerous creatures then come and seek its shelter. When, however, it is cut down or consumed in a conflagration, those that, had recourse to it for shelter all become homeless. When the residents of a kingdom perform acts of righteousness and all religious rites, and applaud the good qualities of the king, the latter reaps an accession of affluence. When, on the other hand, the residents, moved by ignorance, abandon righteousness and act unrighteously, the king becomes overtaken by misery. When sinful men whose acts are known are allowed to move among the righteous (without being punished for their misdeeds), Kali then overtakes the rulers of those realms. When the king causes chastisement to overtake all wicked people, his kingdom thrives in prosperity. The kingdom of that king certainly thrives who pays proper honours to his ministers and employs them in measures of policy and in battles. Such a ruler enjoys the wide earth for ever. That king who duly honours all good acts and good speeches succeeds in earning great merit. The enjoyment of good things after sharing them with others, paying proper honours to the ministers, and subjugation or persons intoxicated with strength, are said to constitute the great duty of a king. Protecting all men by words, body, and deeds, and never forgiving his son himself (if he has offended), constitute the great duty of the king. The maintenance of those that are weak by sharing with them the things he has, and thereby increasing their strength constitute the duty of the king. Protection of the kingdom, extermination of robbers, and conquering in battle, constitute the duty of the king. Never to forgive a person however dear, if he has committed an offence by act or word, constitutes the duty of the king. Protecting those that solicit shelter, as he would protect his own children, and never depriving one of the honours to which he is entitled constitute the duty of the king. Adoring the deities, with a devoted heart, in sacrifices completed by presents, and subduing lust and envy, constitute the duty of the king. Wiping the tears of the distressed, the helpless, and the old, and inspiring them with joy, constitute the duty of the king. Aggrandising friends, weakening foes, and honouring the good, constitute the duty of the king. Cheerfully observing the obligations of truth, always making gifts of land, entertaining guests, and supporting dependents, constitute the duty of the king. That king who favours those that deserve favours and chastises those that deserve chastisement earns great merit both here and hereafter. The king is Yama himself. He is, O Mandhatri, the god (incarnate) unto all that are righteous. By subduing his senses he succeeds in acquiring great affluence. By not subduing them he incurs sin. Paying proper honours unto Ritwijas and priests and preceptors, and doing good offices unto them constitute the duty of the king. Yama governs all creatures without observing distinctions. The king should imitate him in his behaviour by restraining all his subjects duly. The king is said to resemble the Thousand-eyed (Indra) in every respect. That, O bull among men, should be regarded as righteousness which is regarded as such by him. Thou shouldst, without being heedless, cultivate forgiveness, intelligence, patience, and the, love of all creatures. Thou shouldst also ascertain the strength and weakness of all men and learn to distinguish between right and wrong. Thou shouldst conduct thyself with propriety towards all creatures, make gifts, and utter agreeable and sweet words. Thou shouldst maintain the residents of thy city and the provinces in happiness. A king who is not clever, never succeeds in protecting his subjects. Sovereignty, O sire, is a very happy burthen to bear. Only that king who is possessed of wisdom and courage, and who is conversant with the science of chastisement, can protect a kingdom. He, on the other hand, who is without energy and intelligence, and who is not versed in the great science, is incompetent to bear the burthen of sovereignty. Aided by ministers of handsome features and good birth, clever in business, devoted to their master, and possessed of great learning, thou shouldst examine the hearts and acts of all men including the very ascetics in the forests. Conducting thyself thus, thou wilt be able to learn the duties of all orders of men. That will aid thee in observing thy own duties, whether when thou art in thy country or when thou repairest to other realms. Amongst these three objects, viz., Virtue, Profit, and Pleasure, Virtue is the foremost. He that is of virtuous soul obtains great happiness both here and hereafter. If men be treated with honour, they can abandon (for the sake of the honour thou mayst give them) their very wives and sons. By attaching good men to himself (by doing good offices unto them), by gifts, sweet words, heedfulness and purity of behaviour, a king may win great prosperity. Do not, therefore, O Mandhatri, be heedless to these qualities and acts. The king should never be heedless in looking after his own laches, as also after those of his foes. He should act in such a way that his foes may not be able to detect his laches, and he should himself assail them when theirs are visible. This is the way in which Vasava, and Yama, and Varuna, and all the great royal sages have acted. Do thou observe the same conduct. Do thou, O great king, adopt this behaviour which was followed by those royal sages. Do thou soon, O bull of Bharata's race, adept this heavenly road. The gods, the Rishis, the Pitris, and the Gandharvas, possessed of great energy, sing the praises, both here and hereafter, of that king whose conduct is righteous.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by Utathya, O Bharata, Mandhatri, unhesitatingly did as he was directed, and became the sole lord of the wide earth. Do thou also, O king, act righteously like Mandhatri. Thou wilt then, after ruling the earth, obtain an abode in heaven.'"

Footnotes

199:1 The address Bharatarshabha is misplaced, seeing that it is Utathya who is speaking and Mandhatri who is listening. The sense of the verse is that it is the king who causes the age, for if he acts righteously, the age that sets in is Krita; if, on the other hand, he acts sinfully, he causes the Kali age to set in; etc. etc.

199:2 He who protects Weakness wins heaven, while he who persecutes it goes to bell. Weakness, thus, is a great thing. Its power, so to say, is such that it can lead to heaven and hell everyone with whom it may come into contact.

199:3 The keeper of a cow has to wait, till it calves, for milk.

200:1 The sense is, I suppose, that if the king be overtaken by destruction, his officers also do not escape.

200:2 Rajnah, Nilakantha thinks, is an accusative plural.

200:3 Some texts read Saranikan, meaning traders that make journeys and voyages.

200:4 The king is God (incarnate) unto all righteous men, because they may expect everything from him. As regards the second line, the meaning depends upon bharati, which as the commentator explains means, "obtains affluence or prosperity." For Patukah some texts read Pavakah. The meaning then would be "becomes as a fire," i.e., destroys his own roots, or, probably, becomes destructive to others."

Section 92

"Yudhishthira said, 'How should a righteous king, who is desirous of adhering to a course of righteousness, behave? I ask thee this, O foremost of men! Answer me, O Grandsire!'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old story of what Vamadeva gifted with great intelligence and acquainted with the true import of everything sang in ancient time. Once upon a time, king Vasumanas, possessed of knowledge and fortitude and purity of behaviour, asked the great Rishi Vamadeva of high ascetic merit, saying, 'Instruct me, O holy one, in words fraught with righteousness and of grave impart, as to the conduct to be observed by me so that I may not fall away from the duties prescribed for me.' Unto him of a golden complexion and seated at his ease like Yayati, son of Nahusha, that foremost of ascetics, viz., Vamadeva, of great energy, said as follows:

"Vamadeva said, 'Do thou act righteously. There is nothing superior to righteousness. Those kings that are observant of righteousness, succeed in conquering the whole earth. That king who regards righteousness to be the most efficacious means for accomplishing his objects, and who acts according to the counsels of those that are righteous, blazes forth with righteousness. That king who disregards righteousness and desires to act with brute force, soon falls away from righteousness and loses both Righteousness and Profit. That king who acts according to the counsels of a vicious and sinful minister becomes a destroyer of righteousness and deserves to be slain by his subjects with all his family. Indeed, he very soon meets with destruction. That king who is incompetent to discharge the duties of state-craft, who is governed by caprice in all his acts, and who indulges in brag, soon meets with destruction even if he happens to be ruler of the whole earth. That king, on the other hand, who is desirous of prosperity, who is free from malice, who has his senses under control, and who is gifted with intelligence, thrives in affluence like the ocean swelling with the waters discharged into it by a hundred streams. He should never consider himself to have a sufficiency of virtue, enjoyments, wealth, intelligence, and friends. Upon these depends the conduct of the world. By listening to these counsels, a king obtains fame', achievements, prosperity, and subjects. Devoted to virtue, that king who seeks the acquisition of virtue and wealth by such means, and who begins all his measures after reflecting upon their objects, succeeds in obtaining great prosperity. That king who is illiberal, and without affection, who afflicts his subjects by undue chastisements, and who is rash in his acts, soon meets with destruction. That king who is not gifted with intelligence fails to see his own faults. Covered with infamy here, he sinks into hell hereafter. If the king gives proper honour to them that deserve it, makes gifts, and recognises the value of sweet speeches by himself uttering them on all occasions, his subjects then dispel the calamities that overtake him, as if these had fallen upon themselves. That king who has no instructor in the ways of righteousness and who never asks others for counsels, and who seeks to acquire wealth by means that caprice suggests, never succeeds in enjoying happiness long. That king, on the other hand, who listens to the instructions of his preceptors in matters connected with virtue, who supervises the affairs of his kingdom himself, and who in all his acquisitions is guided by considerations of virtue, succeed in enjoying happiness for a long time.'"

Footnotes

203:1 K.P. Singh, I think, translates this verse erroneously. The Burdwan version is correct. The speaker, in this verse, desires to illustrate the force of righteous conduct. Transcribers' note: There was no corresponding footnote reference in the text, so I have assigned this footnote to an arbitrary location on the page--JBH.

Section 93

"Vamadeva continued, 'When the king, who is powerful, acts unrighteously towards the weak, they who take their birth in his race imitate the same conduct. Others, again, imitate that wretch who sets sin agoing. Such imitation of the man ungoverned by restraints soon brings destruction upon the kingdom. The conduct of a king who is observant of his proper duties, is accepted by men in general as a model for imitation. The conduct, however, of a king who falls away from his duties, is not tolerated by his very kinsfolk. That rash king who, disregarding the injunctions laid down in the scriptures, acts with highhandedness in his kingdom, very soon meets with destruction. That Kshatriya who does not follow the conduct observed from days of old by other Kshatriyas. conquered or unconquered, is said to fall away from Kshatriya duties. Having seized in battle a royal foe that did some good to the conqueror on a former occasion, that king who does not, actuated by malice, pay him honours, is said to fall away from Kshatriya duties. The king should display his power, live cheerfully, and do what is necessary in seasons of danger. Such a ruler becomes the beloved of all creatures and never falls away from prosperity. If thou doest disservice to any person, thou shouldst, when the turn comes, do him service. One who is not loved becomes an object of love, if he does what is agreeable. Untruthful speeches should be avoided. Thou shouldst do good to others without being solicited. Thou shouldst never abandon righteousness from lust or wrath or malice. Do not give harsh answers when questioned by anybody. Do not utter undignified speeches. Never be in a hurry to do anything. Never indulge in malice. By such means is a foe won over. Do not give way to exclusive joy when anything agreeable occurs, nor suffer thyself to be overwhelmed with sorrow when anything disagreeable occurs. Never indulge in grief when thy pecuniary resources are exhausted, and always remember the duty of doing good to thy subjects. That king who always does what is agreeable by virtue of his disposition achieves success in all his measures and is never shorn of prosperity. The king should always, with heedfulness, cherish that devoted servant who abstains from doing what is injurious to his master and who always does what is for his good. He should appoint in all great affairs persons that have subjugated their senses, that are devotedly loyal and of pure behaviour, and that are possessed of ability. That person, who by the possession of such qualifications pleases the king and who is never heedless in taking care of the interests of his master should be appointed by the king in the affairs of his kingdom. On the other hand, the king becomes divested of prosperity by appointing to important offices men that are fools and slaves of their senses, that are covetous and of disrespectable conduct, that are deceitful and hypocritical, that are malicious, wicked-souled, and ignorant, that are low-minded, and addicted to drink, gambling, women, and hunting. That king, who, first protecting his own self, protects others that deserve protection, feels the satisfaction of finding his subjects growing in prosperity. Such a king succeeds also in obtaining greatness. A king should, by secret agents that are devoted to him, watch the conduct and acts of other kings. By such means can he obtain superiority. Having injured a powerful king, one should not comfort himself with the thought that he (the injurer) lives at a great distance from the injured. Such a king when injured falls upon the injurer like the hawk swooping down upon its prey, in moments of heedlessness. A king whose power has been consolidated and who is confident of his own strength, should assail a neighbour who is weaker than himself but never one that is stronger. A king who is devoted to virtue, having acquired the sovereignty of the earth by prowess, should protect his subjects righteously and slaughter foes in battle. Everything belonging to this world is destined to destruction. Nothing here is durable. For this reason, the king, adhering to righteousness, should protect his subjects righteously. The defence of forts, battle, administration of justice, consultations on questions of policy, and keeping the subjects in happiness, these five acts contribute to enlarge the dominions of a king. That king who takes proper care of these is regarded to be the best of kings. By always attending to these, a king succeeds in protecting his kingdom. It is impossible, however, for one man to supervise all these matters at all times. Making over such supervision to his ministers, a King may govern the earth for ever. The people make such a person their king who is liberal, who shares all objects of enjoyment with others, who is possessed of a mild disposition, who is of pure behaviour, and who will never abandon his subjects. He is obeyed in the world who, having listened to counsels of wisdom, accepts them, abandoning his own opinions. That king who does not tolerate the counsels of a well-wisher in consequence of their opposition to his own views, who listens with inattention to what is said unto him in opposition to his views, and who does not always follow the conduct of high and noble persons conquered or unconquered, is said to fall away from the duties of Kshatriyas. From ministers that have once been chastised, from women in especial, from mountains and inaccessible regions, from elephants and horses and reptiles, the king should always, with heedfulness, protect his own self. That king who, abandoning his chief ministers, makes favourites of low persons, soon falls into distress, and never succeeds in compassing the (intended) ends of his measures. That king of infirm soul, who, yielding to the influence of wrath and malice, does not love and honour those amongst his kinsmen that are possessed of good qualities, is said to live on the very verge of destruction. That king, who attaches to himself accomplished persons by doing good to them even though he may not like them at heart, succeeds in enjoying fame for ever. Thou shouldst never impose taxes unseasonably. Thou shouldst not be grieved at the occurrence of anything disagreeable, nor rejoice exceedingly at anything agreeable. Thou shouldst always set thyself to the accomplishment of good acts. Who amongst the dependent kings is truly devoted to thee, and who is loyal to thee from fear, and who amongst them has faults, should always be ascertained by thee. The king, even if he be powerful, should trust them that are weak, for in moments of heedlessness the weak may assail the powerful like a flock of vultures seizing their prey. A man of sinful soul seeks to injure his master even if the latter be sweet-speeched and possessed of every accomplishment. Do not, therefore, place thy confidence upon such men. Nahusha's son Yayati, in declaring the mysteries of king-craft, said that a person engaged in ruling men should slay even foes that are contemptible.'"

Footnotes

204:1 Teshu i.e., unto the ministers already spoken of.

204:2 The sense of the passage is that the king should not ride vicious elephants and horses, should guard himself against poisonous reptiles and the arts of women, and should take particular care while ascending mountains or entering inaccessible regions such as forests and woody valleys.

Section 94

"Vamadeva said, 'The king should win victories without battles. Victories achieved by battles are not spoken of highly. O monarch, by the wise. When the sovereign's own power has not been confirmed, he should not seek to make new acquisitions. It is not proper that a king whose power has not been consolidated should seek to make such acquisitions. The power of that king whose dominions are wide and abound with wealth, whose subjects are loyal and contented, and who has a large number of officers, is said to be confirmed. That king whose soldiery are contented, gratified (with pay and prize), and competent to deceive foes can with even a small force subjugate the whole earth. The power of that king whose subjects, whether belonging to the cities or the provinces, have compassion for all creatures, and possessed of wealth and grain, is said to be confirmed. When the king thinks that his power is greater than that of a foe, he should then, aided by his intelligence, seek to acquire the latter's territories and wealth. A king whose resources are increasing, who is compassionate unto all creatures, who never loses any time by procrastination, and who is careful in protecting, his own self, succeeds in earning advancement. That king who behaves deceitfully towards his own people that have not been guilty of any fault, shears his own self like a person cutting down a forest with an axe. If the king does not always attend to the task of slaying his foes, the latter do not diminish. That king, again, who knows how to kill his own temper finds no enemies. If the king be possessed of wisdom, he would never do any act that is disapproved by good men. He would, on the other hand, always engage himself in such acts as would lead to his own benefit and that of others. That king who, having accomplished all his duties, becomes happy in the approbation of his own conscience, has never to incur the reproach of others and indulge in regrets. That king who observes such conduct towards men succeeds in subjugating both the worlds and enjoy the fruits of victory.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by Vamadeva, king Vasumana did as he was directed. Without doubt, thyself also, following these counsels, shalt succeed in conquering both the worlds.'"

Section 95

"Yudhishthira said, 'If a Kshatriya desires to subjugate another Kshatriya in battle, how should the former act in the matter of that victory? Questioned by me, do thou answer it.'

"Bhishma said, 'The king, with or without an army at his back, entering the dominions of the king he would subjugate, should say unto all the people, 'I am your king. I shall always protect you. Give me the just tribute or encounter me in battle.' If the people accept him for their king, there need not be any fighting. If, without being Kshatriyas by birth, they show signs of hostility, they should then, observant as they are of practices not laid down for them, be sought to be restrained by every means. People of the other orders do take up arms (for resisting the invader) if they behold the Kshatriya unarmed for fight, incapable of protecting himself, and making too much of the enemy.'

"Yudhishthira said 'Tell me, O grandsire, how that Kshatriya king should conduct himself in fight who advances against another Kshatriya king.'

"Bhishma said, 'A Kshatriya must not put on armour for fighting a Kshatriya unclad in mail. One should fight one, and abandon the opponent when the latter becomes disabled. If the enemy comes clad in mail, his opponent also should put on mail. If the enemy advances backed by an army, one should, backed by an army, challenge him to battle. If the enemy fights aided by deceit, he should be met with the aid of deceit. If, on the other hand, he fights fairly, he should be resisted with fair means. One should not on horseback proceed against a car-warrior. A car-warrior should proceed against a car-warrior. When an antagonist has fallen into distress, he should not be struck; nor should one that has been frightened, nor one that has been vanquished. Neither poisoned nor barbed arrows should be used. These are the weapons of the wicked. One should fight righteously, without yielding to wrath or desiring to slay. A weak or wounded man should not be slain, or one that is sonless; or one whose weapon has been broken; or one that has fallen into distress; or one whose bow-string has been cut; or one that has lost his vehicle. A wounded opponent should either be sent to his own home, or, if brought to the victor's quarters, should have his wounds attended to by skilful surgeons. When in consequence of a quarrel between righteous kings, a righteous warrior falls into distress, (his wounds should be attended to and) when cured he should be set at liberty. This is the eternal duty. Manu himself, the son of the Self-born (Brahman), has said that battles should be fought fairly. The righteous should always act righteously towards those that are righteous. They should adhere to righteousness without destroying it. If a Kshatriya, whose duty it is to fight righteously, wins a victory by unrighteous means, he becomes sinful. Of deceitful conduct, such a person is said to slay his own self. Such is the practice of those that are wicked. Even he that is wicked should be subdued by fair means. It is better to lay down life itself in the observance of righteousness than to win victory by sinful means. Like a cow, O king, perpetrated sin does not immediately produce its fruits. That sin overwhelms the perpetrator after consuming his roots and branches. A sinful person, acquiring wealth by sinful means, rejoices greatly. But the sinner, gaining advancement by sinful ways, becomes wedded to sin. Thinking that virtue has no efficacy, he jeers at men of righteous behaviour. Disbelieving in virtue, he at last meets with destruction. Though enmeshed in the noose of Varuna, he still regards himself immortal. Like unto a large leathern bag puffed up with wind, the sinner dissociates himself entirely from virtue. Soon, however, he disappears like a tree on the riverside washed away with its very roots. Then people, beholding him resemble an earthen pot broken on a stony surface, speak of him as he deserves. The king should, therefore, seek both victory and the enhancement of his resources, by righteous means.'"

Footnotes

206:1 The sense is that although it is laid down that kings should fight with those only that are of the kingly order, yet when the Kshatriyas do not arm themselves for resisting an invader, or other orders may fight for putting down those that so arm themselves against the kings.

206:2 The Bengal reading of this verse, which I adopt, is better than the Bombay reading. The Bengal reading is more consistent with what follows in verse 8. If the Bombay reading be adopted, the translation would run thus:--"One should not fight a Kshatriya in battle unless he has put on armour. One should fight with one, after challenging in those words--'Shoot, for I am shooting at thee." K.P. Singh's rendering is substantially correct. The Burdwan version, as usual, is wrong.

207:1 The distress referred to here is of being unhorsed or deprived of car or of weapons, etc.

Section 96

"Bhishma said, 'A king should never desire to subjugate the earth by unrighteous means, even if such subjugation would make him the sovereign of the whole earth. What king is there that would rejoice after obtaining victory by unfair means? A victory stained by unrighteousness is uncertain and never leads to heaven. Such a victory, O bull of Bharata's race, weakens both the king and the earth. A warrior whose armour has fallen off, or who begs for quarter, saying, 'I am thine' or joining his hands, or who has laid aside his weapon, may simply be seized but never slain. If a hostile king be vanquished by the troops of the invader, the latter should not himself fight his vanquished foe. On the other hand, he should bring him to his palace and persuade him for a whole year to say, 'I am thy slave!' Whether he says or does not say this, the vanquished foe, by living for a year in the house of his victor, gains a new lease of life. If a king succeeds in bringing by force a maiden from the house of his vanquished foe, he should keep her for a year and ask her whether she would wed him or any one else. If she does not agree, she should then be sent back. He should behave similarly in respect of all other kinds of wealth (such as slave) that are acquired by force. The king should never appropriate the wealth confiscated from thieves and others awaiting execution. The kine taken front the enemy by force should be given away to the Brahmanas so that they may drink the milk of those animals. The bulls taken from the enemy should be set to agriculture work or returned to the enemy. It is laid down that a king should fight one that is a king. One that is not a king should never strike one that is a king. If a Brahmana, desirous of peace, fearlessly goes between two contending armies, both should immediately abstain from fight. He would break an eternal rule that would slay or wound a Brahmana. If any Kshatriya breaks that rule, he would become a wretch of his order. In addition to this, that Kshatriya who destroys righteousness and transgresses all wholesome barriers does not deserve to be reckoned as a Kshatriya and should be driven from society. A king desirous of obtaining victory should never follow such conduct. What gain can be greater than victory won righteously? The excitable classes (of a kingdom recently conquered) should, without delay, be conciliated with soothing speeches and gifts. This is a good policy for the king to adopt. If instead of doing this, these men be sought to be governed with impolicy, they would then leave the kingdom and side with (the victor's) foes and wait for the accession of calamities (in order that they may then make head against the victor). Discontented men, watching for the calamities of the king, promptly side with the latter's foes. O monarch, in times of danger. An enemy should not be deceived by unfair means, nor should be wounded mortally. For, if struck mortally, his very life may pass away.If a king possessed of little resources be gratified therewith, he would regard life alone to be much. That king whose dominions are extensive and full of wealth, whose subjects are loyal, whose servants and officers are all contented, is said to have his roots firm. That king whose Ritwijas and priests and preceptors and others about him that are well-versed in all scriptures and deserving of honours are duly respected, is said to be conversant with the ways of the world. It was by such behaviour that Indra got the sovereignty of the world. It is by this behaviour that earthly kings succeed in obtaining the status of Indra. King Pratardana, subjugating his foes in a great battle, took all their wealth, including their very grain and medicinal herbs, but left their land untouched. King Divodasa, after subjugating his foes, brought away the very remnants of their sacrificial fires, their clarified butter (intended for libations), and their food. For this reason he was deprived of the merit of his conquests. King Nabhaga (after his conquests) gave away whole kingdoms with their rulers as sacrificial presents unto the Brahmanas, excepting the wealth of learned Brahmanas and ascetics. The behaviour, O Yudhishthira, of all the righteous kings of old, was excellent, and I approve of it wholly. That king who desires his own prosperity should seek for conquests by the aid of every kind of excellence but never with that of deceit or with pride.'"

Footnotes

208:1 The original is wry elliptical. I, therefore, expand it after the manner of the commentator. Regarding the last half of the second line, I do not follow Nilakantha in his interpretation.

208:2 This verse also is exceedingly elliptical in the original.

209:1 The sense seems to be that in fighting with the aid of deceit the enemy should not be slain outright, such slaughter being sinful. Slaying an enemy, however, in fair fight is meritorious.

209:2 This verse is not intelligible, nor does it seem to be connected with what goes before.

209:3 The meaning is that king Pratardana took what is proper to be taken and hence he incurred no sin. King Divodasa, however, by taking what he should not have taken, lost all the merit of his conquests.

Section 97

"Yudhishthira said. 'There are no practices, O king, more sinful than those of the Kshatriyas. In marching or in battle, the king slays large multitudes. By what acts then does the king win regions of felicity? O bull of Bharata's race, tell this, O learned one, unto me that desire to know.'

"Bhishma said, 'By chastising the wicked, by attaching and cherishing the good, by sacrifices and gifts, kings become pure and cleansed. It is true, kings desirous of victory afflict many creatures, but after victory they advance and aggrandise all. By the power of gifts, sacrifices, and penances, they destroy their sins, and their merit increases in order that they may be able to do good to all creatures. The reclaimer of a field, for reclaiming it, takes up both paddy-blades and weeds. His action, however, instead of destroying the blades or paddy, makes them grow more vigorously. They that wield weapons, destroy many that deserve destruction. Such extensive destruction, however, causes the growth and advancement of those that remain. He who protects people from plunder, slaughter, and affliction, in consequence of thus protecting their lives from robbers, comes to be regarded as the giver of wealth, of life, and of food. The king, therefore, by thus adoring the deities by means of a union of all sacrifices whose Dakshina is the dispelling of everybody's fear, enjoys every kind of felicity here and attains to a residence in Indra's heaven hereafter. That king who, going out, fights his foes in battles that have arisen for the sake of Brahmanas and lays down his life, comes to be regarded as the embodiment of a sacrifice with illimitable presents. If a king, with his quivers full of shafts, shoots them fearlessly at his foes, the very gods do not see anyone on earth that is superior to him. In such a case, equal to the number of shafts with which he pierces the bodies of his enemies, is the number of regions that he enjoys, eternal and capable of granting every wish. The blood that flows from his body cleanses him of All his sins along with the very pain that he feels on the occasion. Persons conversant with the scriptures say that the pains a Kshatriya suffers in battle operate as penances for enhancing his merit. Righteous persons, inspired with fear, stay in the rear, soliciting life from heroes that have rushed to battle, even as men solicit rain from the clouds. If those heroes, without permitting the beseechers to incur the dangers of battle, keep them in the rear by themselves facing those dangers and defend them at that time of fear, great becomes their merit. If, again, those timid p sons, appreciating that deed of bravery, always respect those defenders, they do what is proper and just. By acting otherwise they cannot free themselves from fear. There is great difference between men apparently equal. Some rush to battle, amid its terrible din, against armed ranks of foes. Indeed, the hero rushes against crowds of foes, adopting the road to heaven. He, however, who is inspired with dastardly fear, seeks safety in flight, deserting his comrades in danger. Let not such wretches among men be born in thy race. The very gods with Indra at their head send calamities unto them that desert their comrades in battle and come with unwounded limbs. He who desires to save his own life-breaths by deserting his comrades, should be slain with sticks or stones or rolled in a mat of dry grass for being burnt to death. Those amongst the Kshatriyas that would be guilty of such conduct should be killed after the manner of killing animals. Death on a bed of repose, after ejecting phlegm and urine and uttering piteous cries, is sinful for a Kshatriya. Persons acquainted with the scriptures do not applaud the death which a Kshatriya encounters with unwounded body. The death of a Kshatriya, O sire, at home is not praiseworthy. They are heroes. Any unheroic act of theirs is sinful and inglorious. In disease, one may be heard to cry, saying, 'What sorrow! How painful! I must be a great sinner.' With face emaciated and stench issuing fro in his body and clothes, the sick man plunges his relatives into grief. Coveting the condition of those that are hale, such a man (amidst his tortures) repeatedly desires for death itself. One that is a hero, having dignity and pride, does not deserve such in inglorious death. Surrounded by kinsmen and slaughtering his foes in battle, a Kshatriya should die at the edge of keen weapons. Moved by desire of enjoyment and filled with rage, a hero fights furiously and does not feel the wounds inflicted on his limbs by foes. Encountering death in battle, he earns that high merit fraught with fame and respect of the world which belongs to his or her and ultimately obtains a residence in Indra's heaven. The hero, by not showing his back in fight and contending by every means in his power, in utter recklessness of life itself, at the van of battle, obtains the companionship of Indra. Wherever the hero encountered death in the midst, of foes without displaying ignoble fear or cheerlessness, he has succeeded in earning regions hereafter of eternal bliss.'"

Footnotes

209:4 Nilakantha takes Mahajanam to mean the Vaisya traders that accompany all forces. Following him, the vernacular translators take that word in the same sense. There can belittle doubt, however, that this is erroneous. The word means "vast multitudes." Why should Yudhishthira, refer to the slaughter of only the Vaisyas in the midst of troops as his reason for supposing Kshatriya practices to be sinful? Apayana mean, "flight." I prefer to read Avayana meaning 'march.'

210:1 The protection of subjects is likened here to the performance of a sacrifice that has the merit of all sacrifices. The final present in that sacrifice is the dispelling of everybody's fear.

210:2 i.e., not at the weapon's edge, but otherwise.

Section 98

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grand-sire, what regions are earned by unreturning heroes by encountering death in battle."

"Bhishma, said, 'In this connection, O Yudhishthira, is cited the old story of the discourse between Amvarisha and Indra. Amvarisha, the son of Nabhaga, having repaired to heaven that is so difficult of acquisition, beheld his own generalissimo in those celestial regions in the company of Indra. The king saw his puissant general blazing with every kind of energy, endued with celestial form, seated on a very beautiful car, and journeying (in that vehicle) up and up towards still higher regions. Beholding the prosperity of his general Sudeva, and observing how he traversed regions that were still higher, the high-souled Amvarisha, filled with surprise, addressed Vasava, in the following words.'

"Amvarisha said, 'Having duly governed the whole earth bounded by the seas, having from desire of earning religious merit practised all those duties that are common to the four orders as declared by the scriptures, having practised with rigid austerity all the duties of the Brahmacharya mode, having waited with dutiful obedience upon my preceptors and other reverend seniors, having studied with due observances the Vedas and the scriptures on kingly duties, having gratified guests with food and drink, the Pitris with offerings in Sraddhas, the Rishis with attentive study of the scriptures and with initiation (under proper forms into the mysteries of religion), and the gods with many excellent and high sacrifices, having duly observed Kshatriya duties according to the injunctions of the scriptures, having cast my eyes fearlessly upon hostile troops, I won many victories in battle, O Vasava! This Sudeva, O chief of the deities, was formerly the generalissimo of my forces. It is true. He was a warrior of tranquil soul. For what reason, however, has he succeeded in transcending me? He never worshipped the gods in high and great sacrifices. He never gratified the Brahmanas (by frequent and costly presents) according to the ordinance. For what reason, then, has he succeeded in transcending me?'

"Indra said, 'Regarding this Sudeva, O sire, the great sacrifice of battle had often been spread out by him. The same becomes the case with every other man that engages in fight. Every warrior accoutred in armour, by advancing against foes in battle array, becomes installed in that sacrifice. Indeed, it is a settled conclusion that such a person, by acting in this way, comes to be regarded as the performer of the sacrifice of battle.'

"Amvarisha said, 'What constitutes the libations in that sacrifice? What constitutes its liquid offerings? What is its Dakshina? Who, again, are regarded its Ritwijas? Tell me all this, O performer of a hundred sacrifices.'

"Indra said, 'Elephants constitute the Ritwijas of that sacrifice, and steeds are its Audharyus. The flesh of foes constitutes ifs libations, and blood is its liquid offering. Jackals and vultures and ravens, as also winged shafts, constitute its Sadasyas. These drink the remnants left of the liquid offering in this sacrifice and eat the remnants of its libations. Heaps of lances and spears, of swords and darts and axes, blazing, sharp, and well-tempered, constitute the ladles of the sacrificer. Straight, sharp, and well-tempered arrows, with keen points and capable of piercing the bodies of foes, impelled from well-stretched bows, constitute its large double-mouthed ladles. Sheathed in scabbards made of tiger-skin and equipped with handles made of ivory, and capable of cutting off the elephant's trunk, the swords form the Sphises of this sacrifice. The strokes inflicted with blazing and keen lances and darts and swords and axes, all made of hard iron, constitute its profuse wealth procured from the respectable people by agreement in respect of the amount and period. The blood that runs over the field in consequence of the fury of the attack, constitutes the final libation, fraught with great merit and capable of granting every wish, in the Homa of this sacrifice. Cut, Pierce, and such other sounds, that are heard in the front ranks of the array, constitute the Samans sung by its Vedic chanters in the abode of Yama. The front ranks of the enemy's array constitute the vessel for the keep of its libations. The crowd of elephants and steeds and men equipped with shields are regarded to constitute the Syenachit fire of that sacrifice. The headless trunks that rise up after thousands have been slaughtered constitute the octagonal stake, made of Khadira wood, for the hero who performs that sacrifice. The shrieks that elephants utter when urged on with hooks, constitute its Ida mantras. The kettle-drums, with the slaps of palms forming the Vashats, O king, are its Trisaman Udgatri. When the property or a Brahmana is being taken away, he who casts off his body that is so dear for protecting that property, does, by that act of self-devotion, acquire the merit or a sacrifice with infinite presents. That hero who, for the sake of his master, displays prowess at the van of the array and shows not his back through fear, earns those regions of felicity that are mine. He who strews the altar of the sacrifice constituted by battle, with swords cased in blue scabbards and severed arms resembling heavy bludgeons, succeeds in winning regions of felicity like mine. That warrior who, resolved upon obtaining victory, penetrates into the midst of the enemy's ranks without waiting for any assistance, succeeds in winning regions of felicity like mine. That warrior who in battle, causes a river of blood to flow, terrible and difficult to cross, having kettle-drums for its frogs and tortoises, the bones of heroes for its sands, blood and flesh for its mire, swords and shields for its rafts, the hair of slain warriors for its floating weeds and moss, the crowds of steeds and elephants and cars for its bridges, standards and banners for its bushes of cane, the bodies or slain elephants for its boats and huge alligators, swords and scimitars for its larger vessels, vultures and Kankas and ravens for the rafts that float upon it, that warrior who causes such a river, difficult of being crossed by even those that are possessed of courage and power and which inspires all timid men with dread, is said to complete the sacrifice by performing the final ablutions. That hero whose altar (in such a sacrifice) is strewn over with the (severed) heads of foes, of steeds, and of elephants, obtains regions of felicity like mine. The sages have said that that warrior who regards the van of the hostile army as the chambers of his wives, who looks upon the van of his own army as the vessel for the keep of sacrificial offering, who takes the combatants standing to his south for his Sadasyas and those to his north as his Agnidhras, and who looks upon the hostile forces as his wedded wife, succeeds in winning all regions of felicity. The open space lying between two hosts drawn up for fight constitutes the altar of such a sacrificer, and the three Vedas are his three sacrificial fires. Upon that altar, aided by the recollection of the Vedas, he performs his sacrifice. The inglorious warrior who, turning away from the fight in fear, is slain by foes, sinks into hell. There is no doubt in this. That warrior, on the other hand, whose blood drenches the sacrificial altar already strewn with hair and flesh and bones, certainly succeeds in attaining a high end. That powerful warrior who, having slain the commander of the hostile army, mounts the vehicle of his fallen antagonist, comes to be regarded as possessed of the prowess of Vishnu himself and the intelligence of Vrihaspati, the preceptor of the celestials. That warrior who call seize alive the commander of the hostile army or his son or some other respected leader, succeeds in winning regions of felicity like mine. One should never grieve for a hero slain in battle. A slain hero, if nobody grieves for him, goes to heaven and earns the respect of its denizens. Men do not desire to dedicate (for his salvation) food and drink. Nor do they bathe (after receiving the intelligence), nor go into mourning for him. Listen to me as I enumerate the felicity that is in store for such a person. Foremost of Apsaras, numbering by thousands, go out with great speed (for receiving the spirit of the slain hero) coveting him for their lord. That Kshatriya who duly observes his duty in battle, acquires by that act the merit of penances and of righteousness. Indeed, such conduct on his part conforms with the eternal path of duty. Such a man obtains the merits of all the four modes of life. The aged and the children should not be slain; nor one that is a woman; not one that is flying, away; nor one that holds a straw in his lips; nor one that says. 'I am thine.' Having slain in battle Jambha, Vritra, Vala, Paka, Satamaya, Virochana, the irresistible Namuchi, Samvara of innumerable illusions, Viprachitti,--all these sons of Diti and Danu, as also Prahlada, I myself have become the chief of the celestials.'

'Bhishma continued, 'Hearing these words of Sakra and approving of them, king Amvarisha comprehended how warriors succeed, (by battle as their means) in compassing success for themselves (in respect of winning regions of beatitude in heaven).'"

Footnotes

212:1 Ajya is any liquid substance, generally of course clarified butter, that is poured upon the sacrificial fire.

212:2 Sphis is the wooden stick with which lines are drawn on the sacrificial platform.

213:1 The van of the hostile army is the place of his wives, for he goes thither as cheerfully as he does to such a mansion. Agnidhras are those priests that have charge of the celestial fires.

214:1 To take up a straw and hold it between the lips is an indication of unconditional surrender.

Section 99

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old story of the battle between Pratardana and the ruler of Mithila. The ruler of Mithila, viz., Janaka, after installation in the sacrifice of battle, gladdened all his troops (on the eve of fight). Listen to me, O as I recite the story. Janaka, the high souled king of Mithila, conversant with the truth of everything, showed both heaven and hell unto his own warriors. He addressed them, saying, 'Behold, these are the regions, endued with great splendour, for those that fight fearlessly. Full of Gandharva girls, those regions are eternal and capable of granting every wish. There, on the other side, are the regions of hell, intended for those that fly away from battle. They would have to rot there for eternity in everlasting ingloriousness. Resolved upon casting away your very lives, do ye conquer your foes. Do not fall into inglorious hell. The laying down of life, (in battle) constitutes, in respect of heroes, their happy door of heaven.' Thus addressed by their king, O subjugator of hostile towns, the warriors of Mithila, gladdening their rulers, vanquished their foes in battle. They that are of firm souls should take their stand in the van of battle. The car-warriors should be placed in the midst of elephants. Behind the car-warriors should stand the horsemen. Behind the last should be placed the foot-soldiers all accoutred in mail. That king who forms his array in this manner always succeeds in vanquishing his foes. Therefore, O Yudhishthira, the array of battle should always be thus formed. Filled with rage, heroes desire to will blessedness in heaven by fighting fairly. Like Makaras agitating the ocean, they agitate the ranks of the foe. Assuring one another, they should gladden those (amongst them) that are cheerless. The victor should protect the land newly conquered (from acts of aggression). He should not cause his troops to pursue too much the routed foe. The onset is irresistible of persons that rally after the rout and that, despairing of safety, assail their pursuers. For this reason, O king, thou shouldst not cause thy troops to pursue too much the routed roe. Warriors of courage do not wish to strike them that run away with speed. That is another reason why the routed foe should not be pursued hotly. Things that are immobile are devoured by those that are mobile; creatures that are toothless are devoured by those that have teeth; water is drunk by the thirsty; cowards are devoured by heroes. Cowards sustain defeat though they have, like the victors, similar backs and stomachs and arms and legs. They that are afflicted with fear bend their heads and joining their hands stay before those that are possessed of courage. This world rests on the arms of heroes like a son on those of his sire. He, therefore, that is a hero deserves respect under every circumstance. There is nothing higher in the three worlds than heroism. The hero protects and cherishes all, and all things depend upon the hero.'"

Section 100

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, how kings desirous of victory should, O bull of Bharata's race, lead their troops to battle even by offending slightly against the rules of righteousness!'

"Bhishma said: 'Some say that righteousness is made stable by truth; some, by reasoning: so me, by good behaviour; and some, by the application of means and contrivances. I shall presently tell thee what the means and contrivances, productive of immediate fruit, are. Robbers, transgressing all wholesome bounds, very often become destroyers of property and religious merit. For resisting and restraining them. I shall tell thee what the contrivances are, as indicated in the scriptures. Listen to me as I speak of those means for the success of all acts. Both kinds of wisdom, straight and crooked, should be within call of the king. Though acquainted with it, he should not, however, apply that wisdom which is crooked (for injuring others). He may use it for resisting the dangers that may overtake him. Enemies frequently injure a king by producing disunion (among his ministers or troops or allies or subjects). The king, conversant with deceit, may, by the aid of deceit, counteract those enemies. Leathern armour for protecting the bodies of elephants, armour of the same material for bovine bulls, bones, thorns, and keen-pointed weapons made of iron, coats of mail, yak-tails, sharp and well-tempered weapons, all kinds of armour, yellow and red, banners and standards of diverse hues, swords, and lances and scimitars of great sharpness and battle-axes, and spears and shields, should be manufactured and stored in abundance. The weapons should all be properly whetted. The soldiers should be inspired with courage and resolution. It is proper to set the troops in motion in the month of Chaitra or Agrahayana. The crops ripen about that time and water also does not become scarce. That time of the year, O Bharata, is neither very cold nor very hot. Troops should, therefore, be moved at that time. If the enemy, however, be overtaken by distress, troops should immediately be set in motion (without waiting for such a favourable time). These (two) are the best occasions for the motion of troops with a view to subjugate foes. That road which has abundance of water and grass along it, which is level and easy of march, should be adopted (in moving the troops). The regions lying near the road (on both its sides) should previously be well ascertained through spies possessed of skill and having an intimate knowledge of the woods. The troops must not, like animals, be marched through woody regions. Kings desirous of victory should, therefore, adopt good roads for marching their troops. In the van should be placed a division of brave men, endued with strength and high birth. As regards forts, that which has walls and a trench full of water on every side and only one entrance, is worthy of praise. In respect of invading foes, resistance may be offered from within it. In pitching the camp, a region lying near the woods is regarded as much better than one under the open sky by men conversant with war and possessed of military accomplishments. The camp should be pitched for the troops not far from such a wood. Pitching the camp at such a place, planting the foot-soldiers in a position of safety, and collision with the foe as soon as he comes, are the means for warding off danger and distress. Keeping the constellation called Ursa Major behind them, the troops should fight taking up their stand like hills. By this means, one may vanquish even foes that are irresistible. The troops should be placed in such a position that the wind, the sun, and the planet Sukra should blow and shine from behind them. As means for ensuing victory the wind is superior to the Sun, and the Sun is superior to Sukra, O Yudhishthira. Men conversant with war approve of a region that is not miry, not watery, not uneven, and not abounding with bricks and stone, as well-fitted for the operations of cavalry. A field that is free from mire and holes is fitted for car-warriors. A region that is overgrown with bushes and large trees and that is under water is fitted for elephant-warriors. A region that has many inaccessible spots, that is overgrown with large trees and topes of cane bushes, as also a mountainous or woody tract, is well-fitted for the operations of infantry. An army, O Bharata, which has a large infantry force, is regarded very strong. An army in which cars and horsemen predominate is regarded to be very effective in a clear (unrainy) day. An army, again; in which footsoldiers and elephants predominate becomes effective in the rainy season. Having attended to these points (about the characters of the different kinds of forces and the manner of marching, quartering, and leading them), the king should turn his attention to the characteristics of place and time. That king, who having attended to all these considerations, sets out under a proper constellation and on an auspicious lunation, always succeeds in obtaining victory by properly leading his troops. No one should slay those that are asleep or thirsty or fatigued, or those whose accoutrements have fallen away, or one that has set his heart on final emancipation, or one that is flying away, or one that is walking (unprepared) along a road, or one engaged in drinking or eating, or one that is mad, or one that is insane, or one that has been wounded mortally, or one that has been exceedingly weakened by his wounds, or one that is staying trustfully, or one that has begun any task without having been able to complete it, or one that is skilled in some especial art (as mining, etc.), or one that is in grief, or one that goes out of the camp for procuring forage or fodder, or men who set up camps or are camp-followers, or those that wait at the gates of the king or of his ministers, or those that do menial services (unto the chiefs of the army), or those that are chiefs of such servants. Those amongst thy warriors that break the rank of foes, or rally thy retreating troops, should have their pay doubled and should be honoured by thee with food, drink, and seats equal to thy own. Those amongst such that are chiefs of ten soldiers should be made chiefs of a hundred. That heedful hero again (amongst them) who is the chief of a hundred soldiers should be made the chief of a thousand. Collecting together the principal warriors, they should be addressed, thus: 'Let us swear to conquer, and never to desert one another. Let those that are inspired with fear stay here. Let those also stay here that would cause their chiefs to be slain by themselves neglecting to act heroically in the press of battle. Let such men come as would never break away from battle or cause their own comrades to be slain. Protecting their own selves as also their comrades, they are certain to slay the enemy in fight. The consequence of flying away from battle are loss of wealth, death, infamy, and reproach. Disagreeable and cutting speeches have to be heard by that man who flies away from battle, who loses his lips and teeth, who throws away all his weapons, or who suffers himself to be taken as a captive by the foe. Let such evil consequences always overtake the warriors of our foes. Those that fly away from battle are wretches among men. They simply swell the tale of human beings on earth. For true manhood, however, they are neither here nor hereafter. Victorious foes, O sire, proceed cheerfully. Their praises recited the while by bards, in pursuit of the flying combatants. When enemies, coming to battle tarnish the fame of a person, the misery the latter feels is more poignant, I think, than that of death itself. Know that victory is the root of religious merit and of every kind of happiness. That which is regarded as the highest misery by cowards is cheerfully borne by those that are heroes. Resolved upon acquiring heaven, we should fight, regardless of life itself, and determined to conquer or die, attain a blessed end in heaven. Having taken such an oath, and prepared to throwaway life itself, heroes should courageously rush against the enemy's ranks. In the van should be placed a division of men armed with swords and shields. In the rear should be placed the car-division. In the space intervening should be placed other classes of combatants. This should be the arrangement made for assailing the foe. Those combatants in the army that are veterans should fight in the van. They would protect their comrades behind them. Those amongst the army that would be regarded as foremost for strength and courage, should be placed in the van. The others should stand behind them. They that are inspired with fear should, with care, be comforted and encouraged. These weaker combatants should be placed on the field (without being withdrawn) for at least showing the number of the army (to the foe). If the troops are few, they should be drawn close together for the fight. At times, if their leader wishes, the close array may be extended wide. When a small number of troops is to fight with a great army, the array called Suchimukha should be formed. When a small force is engaged with a large one, the leader of the former may shake hands with his men and utter loud cries to effect, 'The enemy has broken! The enemy has broken!' Those among them that are endued with strength should resist the enemy, loudly unto their comrades, 'Fresh friends have arrived! Fearlessly strike at your foes!' Those that are in advance of the rest should utter loud shouts and make diverse kinds of noises, and should blow and beat Krakachas, cow-horns, drums, cymbals, and kettle-drums.'"

Footnotes

215:1 I do not understand how this is an answer to Yudhishthira's question. Nilakantha thinks that truth, in the above, means the ordinances in respect of Kshatriya duties; that Upapatti, which I understand means reasoning (or conclusion), indicates a disregard for life, for those ordinances lead to no other conclusion. Good behaviour, according to him, means encouraging the soldiers, speaking sweetly to them, and promoting the brave, etc. Means and contrivances consist in punishing desertion and cowardliness, etc. If Nilakantha be right, what Bhishma says is that battles (which, of course, are intended for the protection of righteousness) become possible in consequence of these four causes.

216:1 The seven stars of this constellation are supposed to be the seven great Rishis, viz., Marichi, Atri, Angira, Pulastya, Pulaha, Kratu, and Vasishtha.

216:2 Venus.

217:1 Like Bhurisravas on the field of Kurukshetra.

217:2 Probably, one that has begun a sacrifice extending for a long period. The Yadava hero Akrura avoided challenges to battle by beginning a sacrifice. See Harivansa, the sections on the Syamantaka stone.

217:3 A form of expression meaning shameless.

218:1 This refers to death and physical pain, as explained by Nilakantha.

218:2 Skandha, Nilakantha thinks, means Samuha here.

218:3 i.e., the soldiers should be drawn up as to form a wedge-like appearance with a narrow head.

Section 101

"Yudhishthira said, 'Of what disposition, of what behaviour, of what form, how acoutred, and how armed should the combatants be in order that they may be competent for battle?'

"Bhishma said, 'It is proper that those weapons and vehicles should be adopted (by particular bodies of combatants) with which they have become familiar by use. Brave soldiers, adopting those weapons and vehicles, engage in battle. The Gandharvas, the Sindhus, and the Sauviras fight best with their nails and lances. They are brave and endued with great strength. Their armies are capable of vanquishing all forces, The Usinaras are possessed of great strength and skilled in all kinds of weapons. The Easterners are skilled in fighting from the backs of elephants and are conversant with all the ways of unfair fight. The Yavanas, the Kamvojas, and those that dwell around Mathura are well skilled in fighting with bare arms. The Southerners are skilled in fighting sword in hand. It is well-known that persons possessed of great strength and great courage are born in almost every country. Listen to me as I describe their indications. They that have voices and eyes like those of the lion or the tiger, they that have a gait like that of the lion and the tiger, and they that have eyes like those of the pigeon or the snake, are all heroes capable of grinding hostile ranks. They that have a voice like deer, and eyes like those of the leopard or the bull, are possessed of great activity. They whose voice resembles that of bells, are excitable, wicked, and wrathful. They that have a voice deep as that of the clouds, that have wrathful face, or faces like those of camels, they that have hooked noses and tongues, are possessed of great speed and can shoot or hurl their weapons to a great distance. They that have bodies curved like that of the cat, and thin hair and thin skin, become endued with great speed and restlessness and almost invincible in battle. Some that are possessed of eyes closed like those of the iguana, disposition that is mild, and speed and voice like the horses, are competent to fight all foes. They that are of well-knit and handsome and symmetrical frames, and broad chests, that become angry upon hearing the enemy's drum or trumpet, that take delight in affrays of every kind, that have eyes indicative of gravity, or eyes that seem to shoot out, or eyes that are green, they that have faces darkened with frowns, or eyes like those of the mongoose, are all brave and capable of casting away their lives in battle. They that have crooked eyes and broad foreheads and cheek-bones not covered with flesh and arms strong as thunder-bolts and fingers bearing circular marks, and that are lean with arteries and nerves that are visible, rush with great speed when the collision of battle takes place. Resembling infuriated elephants, they become irresistible. They that have greenish hair ending in curls, that have flanks, cheeks, and faces fat and full of flesh, that have elevated shoulders and broad necks, that have fearful visages and fat calves, that are fiery like (Vasudeva's horse) Sugriva or like the offspring of Garuda, the son of Vinata, that have round heads, large mouths, faces like those of cats, shrill voice and wrathful temper, that rush to battle, guided by its din, that are wicked in behaviour and full of haughtiness, that are of terrible countenances, and that live in the outlying districts, are all reckless of their lives and never flyaway from battle. Such troops should always be placed in the van. They always slay their foes in fight and suffer themselves to be slain without retreating. Of wicked behaviour and outlandish manners, they regard soft speeches as indications of defeat. If treated with mildness, they always exhibit wrath against their sovereign.'"

Footnotes

219:1 Kulinja has many meaning. Nilakantha think that the word, as used here, means 'snake.'

Section 102

"Yudhishthira said. 'What are the well-known indications, O bull of Bharata's race, of the (future) success of an army? I desire to know them.'

"Bhishma said, 'I shall tell thee, O bull of Bharata's race, all the well-known indications of the (future) success of an army. When the gods become angry and inert are urged by fate, persons of learning, beholding everything with the eye of heavenly knowledge, perform diverse auspicious acts and expiatory rites including homa and the silent recitation of mantras, and thus allay all evils. That army in which the troops and the animals are all undepressed and cheerful. O Bharata, is sure to win a decided victory. The wind blows favourably from behind such troops. Rainbows appear in the sky. The clouds cast their shadows upon them and at times the sun shines upon them. The jackals become auspicious to them, and ravens and vultures as well. When these show such regard to the army, high success is sure to be won by it. Their (sacrificial) fires blaze up with a pure splendour, the light going upwards and the smokeless flames slightly bending towards the south. The libations poured thereon emit an agreeable fragrance. These have been said to be the indications of future success. The conchs and drums, blown and beat, send forth loud and deep peals. The combatants become filled with alacrity. These have been said to be the indications of future success. If deer and other quadrupeds be seen behind or to the left of those that have already set out for battle or of those that are about to set out, they are regarded auspicious. If they appear to the right of the warriors while about to engage in slaughter, that is regarded as an indication of success. If, however, they make their appearance in the van of such persons, they indicate disaster and defeat. If these birds, viz., swans and cranes and Satapatras and Chashas utter auspicious cries, and all the able-bodied combatants become cheerful, these are regarded as indications of future success. They whose array blazes forth with splendour and becomes terrible to look at in consequence of the sheen of their weapons, machines, armour, and standards as also of the radiant complexion of the faces of the vigorous men that stand within it, always succeed in vanquishing their foes. If the combatants of a host be of pure behaviour and modest deportment and attend to one another in loving-kindness, that is regarded as an indication of future success. If agreeable sounds and orders and sensations of touch prevail, and if the combatants become inspired with gratitude and patience, that is regarded as the root of success. The crow on the left of a person engaged in battle and on the right of him who is about to engage in it, is regarded auspicious. Appearing at the back, it indicates non-fulfilment of the objects in view, while its appearance in the front forebodes danger. Even after enlisting a large army consisting of the four kinds of forces, thou shouldst, O Yudhishthira, first behave peacefully. If thy endeavours after peace fail, then mayst thou engage in battle. The victory, O Bharata, that one acquired by battle is very inferior. Victory in battle, it seems, is dependent on caprice or destiny. When a large army breaks and the troops begin to fly away, it is exceedingly difficult to check their flight. The impetuosity of the flight resembles that of a mighty current of water or of a frightened herd of deer. Some have broken. For this, without adequate cause, others break, even they that are brave and skilled in fight. A large army, consisting of even brave soldiers, is like a large herd of Ruru deer. Sometimes again it may be seen that even fifty men, resolute and relying upon one another, cheerful and prepared to lay down their lives, succeed in grinding enemies numerically much superior. Sometimes even five, or six, or seven men, resolute and standing close together, of high descent and enjoying the esteem of those that know them, vanquish foes much superior to them in number. The collision of battle is not desirable as long as it can be avoided. The policy of conciliation, or producing disunion, and making gifts should first be tried, the battle, it is said, should come after these. At the very sight of a (hostile) force, fear paralyses the timid, even as at the sight of the blazing bolt of heaven they ask, 'Oh, upon what would it fall?' Having ascertained that a battle is raging, the limbs of those that go to join it, as also of him that is conquering, perspire profusely. The entire country. O king, (that is the seat of war), becomes agitated and afflicted with all its mobile and immobile population. The very marrow of embodied creatures scorched with the heat of weapons, languishes with pain. A king should, therefore, on all occasions, apply the arts of conciliation, mixing them with measures of severity. When people are afflicted by foes, they always show a disposition to come to terms. Secret agents should be sent for producing disunion amongst the allies of the foe. Having produced disunion, it is very desirable that peace should then be made with that king who happens to be more powerful than the foe (sought to be crushed). If the invader does not proceed in the way, he can never succeed in completely crushing his foe. In dealing with the foe, care should be taken for hemming him in from all sides. Forgiveness always comes to those that are good. It never comes to those that are bad. Listen now, O Partha, to the uses of forgiveness and of severity. The fame of a king who displays forgiveness after conquest spreads more widely. The very foes of a person that is of a forgiving disposition trust him even when he becomes guilty of a grave transgression. Samvara has said that having afflicted a foe first, forgiveness should be shown afterwards, for a wooden pole, if made straight without the application of heat in the first instance, very soon assumes its former state. Persons skilled in the scriptures do not, however, applaud this. Nor do they regard this as an indication of a good king. On the other hand, they say that a foe should be subdued and checked, like a sire subduing and checking a son, without anger and without destroying him. If, O Yudhishthira, a king becomes severe, he becomes an object of hatred with all creatures. If, on the other hand, he becomes mild, he becomes disregarded by all. Do thou, therefore, practise both severity and mildness. Before smiting, O Bharata, and while smiting, utter sweet words; and having smitten, show them compassion and let them understand that thou art grieving and weeping for them. Having vanquished an army, the kind should address the survivors saying, 'I am not at all glad that so many have been slain by my troops. Alas, the latter, though repeatedly dissuaded by me, have not obeyed my direction. I wish they .(that are slain) were all alive. They do not deserve such death. They were all good men and true, and unretreating from battle.

Such men, indeed, are rare. He that has slain such a hero in battle, has surely done that which is not agreeable to me.' Having uttered such speeches before the survivors of the vanquished foe, the king should in secret honour those amongst his own troops that have bravely slain the foe. For soothing the wounded slayers for their sufferings at the hand of the foe, the king, desirous of attaching them to himself, should even weep, seizing their hands affectionately. The king should thus, under all circumstances, behave with conciliation. A king that is fearless and virtuous, becomes the beloved of all creatures. All creatures, also, O Bharata, trust such a ruler. Winning their trust, he succeeds in enjoying the earth as he pleases. The king should, therefore, by abandoning deceitfulness, seek to obtain the trust of all creatures. He should also seek to protect his subjects from all fears if he seek to enjoy the earth.'"

Footnotes

220:1 The object of these two verses is to indicate that a learned astrologer and a learned priest are certain means for procuring victories by warding off all calamities caused by unpropitious fate and the wrath of the gods.

221:1 If a single deer takes fright and runs in a particular direction, the whole herd follows it without knowing the cause. The simile is peculiarly appropriate in the case of large armies, Particularly of Asiatic hosts, if a single division takes to flight, the rest follows it. Fear is very contagious. The Bengal reading jangha is evidently incorrect. The Bombay reading is sangha. The Burdwan translators have attempted the impossible feat of finding sense by adhering to the incorrect reading. The fact is, they did not suspect the viciousness of the text.

221:2 I have endeavoured to give the very construction of the original. It is curious to see how the Burdwan Pundits have misunderstood the simple verse.

221:3 Samiti is explained by Nilakantha to mean battle, and vijasyasya as vijigishamanasya. Unless it be an instance of a cruce, vijasyasya can scarcely be understood in such a sense.

221:4 i.e., the king should try conciliation, sending at the same time an invading force, or making an armed demonstration. Such politic measures succeed in bringing about peace.

Section 103

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, how a kin should behave towards foe that is mild, towards one that is fierce, and towards one that has many allies and a large force.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited, O Yudhishthira. the old narrative of the discourse between Vrihaspati and Indra. Once on a time, that slayer of hostile heroes, viz., Vasava, the chief of the celestials, joining his palms, approached Vrihaspati, and saluting him, said these words.'

"Indra said. 'How, O regenerate one, should I behave towards my foes? Row should I subdue them by means of contrivances, without exterminating them? In a collision between two armies, victory may be won by either side. In what way should I behave so that this blazing prosperity that I have won and that scorches all my enemies may not desert me?' Thus addressed, Vrihaspati, skilled in Virtue, Profit, and Pleasure, possessed of a knowledge of kingly duties, and endued with great intelligence, answered Indra in the following words.'

"Vrihaspati said, 'One should never wish to subdue one's foes by quarrel. Excited with wrath and bereft of forgiveness, boys only seek quarrel. One that desires the destruction of a foe should not put that foe on his guard. On the other hand, one should never exhibit one's ire or fear or joy. He should conceal these within his own bosom. Without trusting one's foe in reality, one should behave towards him as if one trusted him completely. One should always speak sweet words unto one's foes and never do anything that is disagreeable. One should abstain from fruitless acts of hostility as also from insolence of speech. As a fowler, carefully uttering cries similar to those of the birds he wishes to seize or kill. captures and brings them under his power, even so should a king, O Purandara, bring his foes under subjection and then slay them if he likes. Having overcome one's foes, one should not sleep at ease. A foe that is wicked raises his head again like afire carelessly put out making its appearance again. When victory may be won by either side, a hostile collision of arms should be avoided. Having lulled a foe into security, one should reduce him into subjection and gain one's object. Having consulted with his ministers and with intelligent persons conversant with policy, a foe that is disregarded and neglected, being all along unsubdued at heart, smites at the proper season, especially when the enemy makes a false step. By employing trusted agents of his own, such a foe would also render the other's forces inefficient by producing disunion. Ascertaining the beginning, the middle and the end of his foes, a king should in secret cherish feelings of hostility towards them. He should corrupt the forces of his foe, ascertaining everything by positive proof, using the arts of producing disunion, making gifts, and applying poison. A king should never live in companionship with his foes. A king should wait long and then slay his foes. Indeed, he should wait, expecting the opportunity, so that he might come down upon his foe at a time when the latter would not expect him in the least. A king should never slay a large number of the troops of his foe, although he should certainly do that which would make his victory decisive. The king should never do such an injury to his foe as would rankle in the latter's heart. Nor should he cause wounds by wordy darts and shafts. If the opportunity comes, he should strike at him, without letting it slip. Such, O chief of the gods, should be the conduct of a king desirous of slaying his foes towards those that are his foes. If an opportunity, with respect to the man who waits for it, once passes away, it can never be had again by the person desirous of acting. Acting according to the opinions of the wise, a king should only break the strength of his foe. He should never, when the opportunity is not favourable, seek to accomplish his objects. Nor should he, when the opportunity is at hand, persecute his foe.Giving up lust and wrath and pride, the king should, acting with heedfulness, continually watch for the laches of his foes. His own mildness, the severity of his punishments, his inactivity and heedlessness, O chief of the gods, and the deceitful contrivances well applied (by his foes), ruin a foolish ruler. That king who can conquer these four faults and counteract the deceitful contrivances of his enemies succeeds, without doubt, in smiting them all. When only one minister (without needing any help) is competent to accomplish a secret object (of the king), the king should consult with that one minister only in respect of such object. Many ministers, if consulted, endeavour to throw the burden of the task upon one another's shoulders and even give publicity to that object which should be kept secret. If consultation with one be not proper, then only should the king consult with many. When foes are unseen, divine chastisement should be invoked upon them; when seen, the army, consisting of four kinds of forces, should be moved. The king should first use the arts of producing disunion, as also those of conciliation. When the time for each particular means comes, that particular means should be applied. At times, the king should even prostrate himself before a powerful foe. It is again desirable that acting heedfully himself, he should seek to compass the victor's destruction when the latter becomes heedless. By prostrating one's self, by gift of tribute, by uttering sweet words, one should humble one's self before a more powerful king. One should (when the occasion for such acts comes) never do anything that may arouse the suspicions of one's powerful foe. The weaker ruler should, under such circumstances, carefully avoid every act that may awaken suspicion. A victorious king, again, should not trust his vanquished foes, for they that are vanquished always remain wakeful. There is nothing, O best of duties, that is more difficult of accomplishment than the acquisition of prosperity, O ruler of the immortals, by persons of a restless disposition. The very existence of persons of restless disposition is fraught with danger. Kings should, therefore, with close attention, ascertain their friends and foes. If a king becomes mild, he is disregarded. If he becomes fierce, he inspires people with dread. Therefore, do not be fierce. Do, not, again, be mild. But be both fierce and mild. As a rapid current ceaselessly cats away the high bank and causes large landslips, even so heedlessness and error cause a kingdom to be ruined. Never attack many foes at the same time. By applying the arts of conciliation, or gift, or production of disunion, O Purandara, they should be ground one by one. As regards the remnant, (being few in number,) the victor may behave peacefully towards them. An intelligent king, even if competent for it, should not begin to crush all (his foes) at once. When a king happens to have a large army consisting of sixfold forces and teeming with horse, elephants, cars, foot, and engines, all devoted to him, when he thinks himself superior to his foe in many respects upon a fair comparison, then should he openly smite the foe without hesitation. If the foe be strong, the adoption of a policy of conciliation (towards him) is not worthy of approbation. On the other hand, chastisement by secret means is the policy that should be adopted. Nor should mildness of behaviour be adopted towards such foes, nor repeated expedition, for loss of crops, poisoning of wells and tanks, and suspicion in respect of the seven branches of administration, should be avoided. The king should, on such occasions, apply diverse kinds of deception, diverse contrivances for setting his foes against one another, and different kinds of hypocritical behaviour. He should also, through trusted agents, ascertain the doings of his foes in their cities and provinces. Kings, O slayer of Vala and Vritra, pursuing their foes and entering their towers, seize and appropriate the best things that are obtainable there, and devise proper measures of policy in their own cities and dominions. Making gifts of wealth unto them in private, and confiscating their possessions publicly, without, however, injuring them materially, and proclaiming that they are all wicked men that have suffered for their own misdeeds, kings should send their agents to the cities and provinces of their foes. At the same time, in their own cities, they should, through other persons conversant with the scriptures, adorned with every accomplishment, acquainted with the ordinances of the sacred books and possessed of learning cause incantations and foe-killing rites to be performed.'

"Indra said, 'What are the indications, O best of regenerate ones, of a wicked person? Questioned by me, tell me how I am to know who is wicked.'

"Vrihaspati said, A wicked person is he who proclaims the faults of others at their back, who is inspired with envy at the accomplishments of others, and who remains silent when the merits of other people are proclaimed in his presence, feeling a reluctance to join in the chorus. Mere silence on such occasions is no indication of wickedness. A wicked person, however, at such times breathe heavily, bites his lips, and shakes his head. Such a person always mixes in society and speaks irrelevantly. Such a man never does what he promises, when the eye of the person to whom he has given the assurance is not upon him. When the eye of the person assured is on him, the wicked man does not even allude to the subject. The wicked man eats by himself (and not with others on the same board), and finds fault with the food placed before him, saying, 'All is not right today as on other days.' His disposition shows itself in the circumstances connected with his sitting, lying, and riding. Sorrowing on occasions of sorrow and rejoicing on occasions of joy, are the indications of a friend. An opposite behaviour furnishes the indications of an enemy. Keep in thy heart these sayings, O ruler of the gods! The disposition of wicked men can never be concealed. I have now told thee, O foremost of deities, what the indications of a wicked person are. Having listened to the truths laid down in the scriptures, follow them duly, O ruler of the celestials!'

"Bhishma continued, 'Having heard these words of Vrihaspati, Purandara, employed in subduing his foes, acted strictly according to them. Bent upon victory, that slayer of foes, when the opportunity came, obeyed these instructions and reduced all his enemies to subjection.'"

Footnotes

223:1 i.e., ascertaining everything regarding him.

224:1 The French had taken Alsace and Lorraine. That was an impolitic step, though, perhaps, Germany also, by taking back those provinces after they had been completely Frenchified, has committed the same mistake. Such injuries rankle in the heart and are never forgotten.

224:2 i.e., ruin him outright.

224:3 Brahma-dandah is the chastisement through the gods. When foes are not seen, i.e., when they are at a distance, the king should employ his priest to perform the rites of the Atharvan for bringing destruction upon them. In the case, however, of foes being seen, i.e., when they are near, he should move his troops without depending upon Atharvan rites.

225:1 Nipunam is explained by Nilakantha as Kusalam; and after drabhet pestum is understood.

225:2 The sixfold forces are foot, horse, elephants, cars, treasury, and traders following the camp.

225:3 I adopt Nilakantha's explanation of this verse. Loss of crops, etc. are the inevitable consequences of expeditions. The king, on such occasions, is obliged also to take particular care of the seven branches of administration. As these are all unpleasant, they should be avoided.

226:1 i.e., starts such subjects for conversation as do not arise naturally, for what he has in view is the proclaiming of the faults of other people, a topic in which he alone is interested and not his hearers.

Section 104

"Yudhishthira said, 'How should a righteous king, who is opposed by his own officers, whose treasury and army are no longer under his control, and who has no wealth, conduct himself for acquiring happiness?'

"Bhishma said, 'In this connection, the story of Kshemadarsin is often recited. I shall narrate that story to thee. Listen to it, O Yudhishthira! It has been heard by us that in days of old, when prince Kshemadarsin became weak in strength and fell into great distress, he repaired to the sage Kalakavrikshiya, and saluting him humbly, said unto him these words.'

"The king said, 'What should a person like me who deserves wealth but who has, after repeated efforts, failed to recover his kingdom, do, O Brahmana, excepting suicide, thieving and robbery, acceptance of refuge with others, and other acts of meanness of a similar kind? O best of men, tell me this. One like thee that is conversant with morality and full of gratefulness is the refuge of a person afflicted by disease either mental or physical. Man should cast off his desires. By acting in that way, by abandoning joy and sorrow, and earning the wealth of knowledge, he succeeds in obtaining felicity. I grieve for them that adhere to worldly happiness as dependent on wealth. All that, however, vanishes like a dream. They that can abandon vast wealth achieve a very difficult feat. As regards ourselves we are unable to abandon that wealth which is even no longer existent. I am divested of prosperity and have fallen into a miserable and joyless plight. Instruct me, O Brahmana, what happiness I may yet strive for.' Thus addressed by the intelligent prince of Kosala, the sage Kalakavrikshiya of great splendour made the following answer.'

"The sage said, 'Thou hast, it seems, already understood it. Possessed of knowledge as thou art, thou shouldst act as thou thinkest. Thy belief is right, viz., All this that I see is unstable, myself as also everything that I have. Know, O prince, that those things which thou regardest as existing are in reality non-existent. The man of wisdom knows this, and accordingly is never pained whatever the distress that may overwhelm him. Whatever has taken place and whatever will take place are all unreal. When thou wilt know this which should be known by all, thou shalt be freed from unrighteousness. Whatever things had been earned and acquired by those that came before, and whatever was earned and acquired by those that succeeded them, have all perished. Reflecting on this, who is there that will yield to grief? Things that were, are no more. Things that are, will again be (no more). Grief has no power to restore them. One should not, therefore, indulge in grief. Where, O king, is thy sire to-day, and where thy grandsire? Thou seest them not today, nor do they see thee now. Reflecting on thy own instability, who dost thou grieve for them? Reflect with the aid of thy intelligence, and thou wilt understand that verily thou shalt cease to be. Myself, thyself, O king, thy friends, and thy foes, shall, without doubt, cease to be. Indeed, everything will cease to be. Those men that are now of twenty or thirty years of age will, without doubt, all die within the next hundred years. If a man cannot have the heart to give up his vast possessions, he should then endeavour to think his possessions are not his own and by that means seek to do good to himself. Acquisitions that are future should be regarded by one as not one's own. Acquisitions that have disappeared, should also be regarded by one as not one's own. Destiny should be regarded as all powerful. They that think in this strain are said to be possessed of wisdom. Such a habit of looking at things is an attribute of the good. Many persons who are equal or superior to thee in intelligence and exertion, though deprived of wealth, are not only alive but are never ruling kingdoms. They are not, like thee. They do not indulge in grief like thee. Therefore, cease thou to grieve in this way. Art thou not Superior to those men, or at least equal to them in intelligence and exertion?'" The king said, 'I regard the kingdom which I had with all its appendages to have been won by me without any exertion. All-powerful Time, however, O regenerate one, has swept it away. The consequence, however, that I see, of my kingdom having been swept away by Time as by a stream, is that I am obliged to support upon whatever I obtain (by charity).'

"The sage said, 'Moved by the knowledge of what is true (in life) one should never grieve for either the past or the future. Be thou of such a frame of mind. O prince of Kosala, in respect of every affair that may engage thy attention. Desiring to obtain only that which is obtainable and not that which is unobtainable, do thou enjoy thy present possessions and never grieved for that which is absent. Be thou delighted, O prince of Kosala, with whatever thou succeedest in winning with ease. Even if divested of prosperity, do not grieve for Abut seek to preserve a pure disposition. Only an unfortunate man who is of a foolish understanding, when deprived of former prosperity, censures the supreme Ordainer, without being contented with his present possessions. Such a person regards others, however undeserving, as men blessed with prosperity. For this reason, they that are possessed of malice and vanity and filled with a sense of their own importance, suffer more misery still. Thou however, O king, art not stained by such vices. Endure the prosperity of others although thou art thyself divested of prosperity. They that are possessed of dexterity succeed in enjoying that prosperity which is vested in others. Prosperity leaves the person that hates others. Men possessed of righteous behaviour and wisdom and conversant with the duties of Yoga renounce prosperity and sons and grandsons of their own accord. Others, regarding earthly wealth to be exceedingly unstable and unattainable, dependent as it is upon ceaseless action and effort, are also seen to renounce it. Thou seemest to be possessed of wisdom. Why dost thou then grieve so piteously, desiring things that should not be desired, that are unstable, and that are dependent on others? Thou desirest to enquire after that particular frame of mind (which would enable thee to enjoy felicity notwithstanding the loss of thy possessions). The advice I give thee is to renounce all those objects of desire. Objects that should be avoided appear in the guise of those that should be striven for, while those that should be striven for appear in the guise of objects that should be avoided. Some lose their wealth in the pursuit of wealth. Others regard wealth as the root of infinite happiness, and, therefore pursue it eagerly. Some again, delighted with wealth, think that there is nothing superior to it. In his eager desire for the acquisition of wealth, such a person loses all other objects of life. If, O prince of Kosala, a person loses that wealth which had been earned with difficulty and which had been proportionate to his desires, he then, overcome by the inactivity of despair, gives up all desire of wealth. Some persons of righteous souls and high birth betake themselves to the acquisition of virtue. These renounce every kind of worldly happiness from desire of winning felicity in the other world. Some persons lay down life itself, moved by the desire of acquiring wealth. These do not think that life has any use if dissociated from wealth. Behold their pitiable condition. Behold their foolishness. When life is so short and uncertain, these men, moved by ignorance, set their eyes on wealth. Who is there that would set his heart upon hoarding when destruction is its end, upon life when death is its end, and upon union when separation is its end? sometimes man renounces wealth, and sometimes wealth renounces man. What man possessed of knowledge is there that would feel grieved at the loss of wealth? There are many other persons in the world that lose wealth and friends. Behold, O king, with thy intelligence, and thou wilt understand that the calamities which overtake men are all due to the conduct of men themselves. Do thou, therefore, (as a remedy), restrain thy senses and mind and speech. For, if those become weak and productive of evil there is no man who can keep himself free from temptation of external objects by which he is always surrounded. As no one can form an adequate idea of the past nor can foresee the future, there being many intervals of time and place, a person like thee who is possessed of such wisdom and such prowess, never indulges in grief for union and separation, for good or evil. A person of such mildness of disposition, well-restrained soul, and settled conclusions, and observant of

Brahmacharya vows, never indulges in grief and never becomes restless from desire of acquiring or fear of losing anything of small value. It is not fit that such a man should adopt a deceitful life of mendicancy, a life that is sinful and wicked and cruel and worthy of only a wretch among men. Do thou repair to the great forest and lead a life of happiness there, all alone and subsisting upon fruit and roots, restraining speech and soul, and filled with compassion for all creatures. He that cheerfully leads such a life in the forest, with large-tusked elephants for companions, with no human being by his side, and contented with the produce of the wilderness, is said to act after the manner of the wise. A large lake when it becomes turbid, resumes its tranquillity of itself. Similarly, a man of wisdom, when disturbed in such matters, becomes tranquil of himself. I see that a person that has fallen into such a plight as thine may live happily even thus. When thy prosperity is almost impossible to recover, and when thou art without ministers and counsellors, such a course is open to thee. Dost thou hope to reap any benefit by depending upon destiny?'"

Footnotes

226:2 In the Bengal texts there is an error of reading viz., Satru for Yatra in the first line of verse 3. The Burdwan Pundits repeat the error in their vernacular version. K.P. Singha, of course, avoids it.

227:1 The Bengal texts, in the second line of verse 7, contain an error, Saktincha is evidently a misreading for Sokancha. The Burdwan version, as a matter of course, repeats the error, While K.P. Singha avoids it.

227:2 i.e., though dispossessed of my kingdom, I cannot yet cast off the hope of recovering it.

227:3 i.e., he should think that his wealth has been given to him for the sake of friends and relatives and others. He will then succeed in practising charity.

228:1 Nilakantha explains Kusalah as niamatsarah and anyatra as Satrau.

I do not follow him.

228:2 The Bengal texts read Vidhitsa dhanameva cha. This is evidently erroneous. The correct reading, as given in the Bombay text, is Vidhitsasadhanena cha. Both the Bengali versions are incorrect.

Section 105

"The sage said, 'If, on the other hand, O Kshatriya, thou thinkest that thou hast any prowess still, I shall discourse to thee about that line of policy which thou mayst adopt for recovering thy kingdom. If thou canst follow that line of policy and seek to exert thyself, thou canst still recover thy prosperity. Listen attentively to all that I say unto thee in detail. If thou canst act according to those counsels, thou mayst yet obtain vast wealth, indeed, thy kingdom and kingly power and great prosperity. If thou likest it, O king, tell me, for then I shall speak to thee of that policy.'

"The king said, 'Tell me, O holy one, what thou wishest to say. I am willing to hear and act according to thy counsels. Let this my meeting with thee today be fruitful of consequences (to myself).'

"The sage said, 'Renouncing pride and desire and ire and joy and fear, wait upon thy very foes, humbling thyself and joining thy hands. Do thou serve Janaka the ruler of Mithila, always performing good and pure deeds. Firmly devoted to truth, the king of Videha will certainly give thee great wealth. Thou shalt then become the right arm of that king and obtain the trust of all persons. As a consequence of this, thou shalt then succeed in obtaining many allies possessed of courage and perseverance, pure in behaviour, and free from the seven principal faults. A person of restrained soul and having his senses under control, by adhering to his duties, succeeds in raising himself and gladdening others. Honoured by Janaka possessed of intelligence and prosperity, thou shalt certainly become the right arm of that ruler and enjoy the confidence of all. Having then mustered a large force and held consultations with good ministers, do thou cause disunion among thy foes and, setting them against one another, break them all like a person breaking a vilwa with a vilwa. Or, making peace with the foes of thy foe, destroy the latter's power. Thou shalt then cause thy foe to be attached to such good things as are not easily attainable, to beautiful women and cloths, beds and seats and vehicles, all of very costly kinds, and houses, and birds and animals of diverse species, and juices and perfumes and fruits, so that thy foe may be ruined of himself. If one's foe be thus managed, or if indifference is to be shown towards him, one that is desirous of acting according to good policy, should never suffer that foe to know it at all. Following the behaviour that is approved by the wise, do thou enjoy every kind of pleasure in the dominions of thy foe, and imitating the conduct of the dog, the deer, and the crow, behave, with apparent friendship, towards thy enemies. Cause them to undertake achievements that are mighty and difficult to accomplish. See also that they engage in hostilities with powerful enemies. Drawing their attention to pleasant gardens and costly beds and seats, do thou, by offering such objects of enjoyment, drain thy enemy's treasury. Advising thy enemy to perform sacrifices and make gifts, do thou gratify the Brahmanas. The latter, (having received those presents through thy hands), will do good to thee in return (by performing penances and Vedic rites), and devour thy enemy like wolves. Without doubt, a person of righteous deeds obtains a high end. By such deeds men succeed in earning regions of the most felicity in heaven. If the treasury of thy foes be exhausted (by either righteous or unrighteous deeds), every one of them, O prince of Kosala, may be reduced to subjection. The treasury is the root of felicity in heaven and victory on earth. It is in consequence of their treasuries that the foes enjoy such happiness. The treasury, therefore, should by every means be drained. Do not applaud Exertion in the presence of thy foe but speak highly of Destiny. Without doubt, the man who relies too much on acts appertaining to the worship of the gods soon meets with destruction. Cause thy enemy to perform the great sacrifice called Viswajit and divest him by that means of all his possessions. Through this thy object will be fulfilled. Thou mayst then inform thy enemy of the fact that the best men in his kingdom are being oppressed (with exactions for refilling the exhausted treasury), and indicate some eminent ascetic conversant with the duties of Yoga (who will wean thy foe from all earthly possessions). The enemy will then desire to adopt renunciation and retire into the woods, solicitous of salvation. Thou shall then, with the aid of drugs prepared by boiling highly efficacious herbs and plants, and of artificial salts, destroy the elephants and steeds and men (of thy enemy's dominions). These and many other well-devised schemes are available, all connected with fraud. An intelligent person can thus destroy the population of a hostile kingdom with poison.'"

Footnotes

230:1 The Vilwa is the fruit of the Egle marmelos.

230:2 The sense seems to be that by causing thy foe to be attached to these things, the treasury of thy foe is likely to be exhausted. If this can be brought about, thy foe will soon be ruined.

Section 106

"The king said, 'I do not desire, O Brahmana, to support life by deceit or fraud. I do not desire wealth, however great, which is to be earned by unrighteous means. At the very outset of our present discourse I excepted these means. By the adoption of only such means as would not lead to censure, of such means as would benefit me in every respect, by practising only such acts as are not harmful in their consequences, I desire to live in this world.. I am incapable of adopting these ways that thou pointest out to me. Indeed, these instructions do not become thee.'

"The sage said, 'These words, O Kshatriya, that thou speakest indicate thee to be possessed of righteous feelings. Indeed, thou art righteous in disposition and understanding, O thou of great experience. I shall strive for the good of you both, viz., for thyself and him. I shall cause a union, eternal and incapable of breach, to be brought about between thee and that king. Who is there that would not like to have a minister like thee that art born of noble race, that abstainest from all acts of unrighteousness and cruelty, that art possessed of great learning, and that art well versed in the art of government and of conciliating all persons? I say this because, O Kshatriya, though divested of kingdom and plunged into great misery, thou still desirest to live adopting a behaviour that is righteous. The ruler of the Videhas, firmly adhering to truth, will come to my abode soon. Without doubt, he will do what I will urge to do.'

"Bhishma continued, "The sage, after this, inviting the ruler of the Videhas, said these words unto him: 'This personage is of royal birth. I know his very heart. His soul is as pure as the surface of mirror or the disc of the autumnal moon. He has been examined by me in every way. I do not see any fault in him. Let there be friendship between him and thee. Do thou repose confidence on him as on myself. A king who is without a (competent) minister cannot govern his kingdom even for three days. The minister should be courageous as also possessed of great intelligence. By these two qualities one may conquer both the worlds. Behold, O king, these two qualities are necessary for ruling a kingdom. Righteous kings have no such refuge as a minister possessed of such attributes. The high-souled person is of royal descent. He walketh along, the path of the righteous. This one who always keeps righteousness in view has been a valuable acquisition. If treated by thee with honour, he will reduce all thy foes to subjection. If he engages in battle with thee, he will do what as a Kshatriya he should do. Indeed, if after the manner of his sires and grandsires he fights for conquering thee, it will be thy duty to fight him, observant as thou art of the Kshatriya duty of conquering antagonists. Without engaging in battle, however, do thou, at my command, employ him under thee from desire of benefiting thyself. Cast thy eyes on righteousness, giving up covetousness that is improper. It behoveth thee not to abandon the duties of thy order from lust or desire of battle. Victory O sire, is not certain. Defeat also is not certain. Remembering this, peace should be made with an enemy by giving him food and other articles of enjoyment. One may see victory and defeat in his own case. They that seek to exterminate a foe are sometimes exterminated themselves in course of their efforts.' Thus addressed, king Janaka, properly saluting and honouring that bull among Brahmanas who deserved every honour, replied unto him, saying, 'Thou art of great learning and great wisdom. That which thou hast said from desire of benefiting us, is certainly advantageous for both of us. Such a course of conduct is highly beneficial (to us). I have no hesitation in saying this. The ruler of Videha then, addressing the prince of Kosala, said these words: 'In observance of Kshatriya duties as also with aid of Policy, I have conquered the world. I have, however, O best of kings, been conquered by thee with thy good qualities. Without cherishing any sense of humiliation (if thou remainest by my side), live thou with me as a victor. I honour thy intelligence, and I honour thy prowess. I do not disregard thee, saying that I have conquered thee. On the other hand, live thou with me as a victor. Honoured duly by me, O king, thou wilt go to my abode. Both the kings then worshipped that Brahmana, and trusting each other, proceeded to the capital of Mithila. The ruler of the Videhas, causing the prince of Kosala to enter his abode, honoured him, who deserved every honour, with offerings of water to wash his feet, honey and curds and the usual articles. King Janaka also bestowed upon his guest his own daughter and diverse kinds of gems and jewels. This (the establishment of peace) is the high duty of kings; victory and defeat are both uncertain.'"

Footnotes

231:1 i.e., for the ruler of Videhas.

232:1 Jitavat is explained by Nilakantha as prapta jaya.

Section 107

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O scorcher of foes, described the course of duties, the general conduct, the means of livelihood, with their results, of Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras. Thou hast discoursed also on the duties of kings, the subject of their treasuries, the means of filling them, and the topic of conquest and victory. Thou hast spoken also of the characteristics of ministers, the measures, that lead to the advancement of the subjects, the characteristics of the sixfold limbs of a kingdom, the qualities of armies, the means of distinguishing the wicked, and the marks of those that are good, the attributes of those that are equal, those that are inferior, and those that are superior, the behaviour which a king desirous of advancement should adopt towards the masses, and the manner in which the weak should be protected and cherished. Thou hast discoursed on all these subjects, O Bharata, laying down instructions that are plain according to what has been inculcated hi sacred treatise. Thou hast spoken also of the behaviour that should be adopted by kings desirous of conquering their foes. I desire now, O foremost of intelligent men, to listen to the behaviour that one should observe towards the multitude of courageous men that assemble round a king! I desire to hear how these may grow, how they may be attached to the king, O Bharata, how may they succeed in subjugating their foes and in acquiring friends. It seems to me that disunion alone can bring about their destruction. I think it is always difficult to keep counsels secret when many are concerned. I desire to hear all this in detail, O scorcher of foes! Tell me also, O king, the means by which they may be prevented from falling out with the king.'

"Bhishma said, 'Between the aristocracy on the one side and the kings on the other, avarice and wrath, O monarch, are the causes that produce enmity. One of these parties (viz., the king,) yields to avarice. As a consequence, wrath takes possession of the other (the aristocracy). Each intent upon weakening and wasting the other, they both meet with destruction. By employing spies, contrivances of policy, and physical force, and adopting the arts of conciliation, gifts, and disunion and applying other methods for producing weakness, waste, and fear, the parties assail each other. The aristocracy of a kingdom, having the characteristics of a compact body, become dissociated from the king if the latter seeks to take too much from them. Dissociated from the king, all of them become dissatisfied, and acting from fear, side with the enemies of their ruler. If again the aristocracy of a kingdom be disunited amongst themselves, they meet with destruction. Disunited, they fall an easy prey to foes. The nobles, therefore, should always act in concert. If they be united together, they may earn acquisitions of value by means of their strength and prowess. Indeed, when they are thus united, many outsiders seek their alliance. Men of knowledge applaud those nobles that art united with one another in bonds of love. If united in purpose, all of them can be happy. They can (by their example) establish righteous courses of conduct. By behaving properly, they advance in prosperity. By restraining their sons and brothers and teaching them their duties, and by behaving kindly towards all persons whose pride has been quelled by knowledge, the aristocracy advance in prosperity. By always attending to the duties of setting spies and devising means of policy, as also to the matter of filling their treasuries, the aristocracy, O thou of mighty arms, advance in prosperity. By showing proper reverence for them that are possessed of wisdom and courage and perseverance and that display steady prowess in all kinds of work, the aristocracy advance in prosperity. Possessed of wealth and resources, of knowledge of the scriptures and all arts and sciences, the aristocracy rescue the ignorant masses from every kind of distress and danger. Wrath (on the of part the king), rupture, terror, chastisement, persecution, oppression, and executions, O chief of the Bharatas, speedily cause the aristocracy to fall away from the king and side with the king's enemies. They, therefore, that are the leaders of the aristocracy should be honoured by the king. The affairs of the kingdom, O king, depend to a great extent upon them. Consultations should be held with only those that are the leaders of the aristocracy, and secret agents should be placed, O crusher of foes, with them only. The king should not, O Bharata, consult with every member of the aristocracy. The king, acting in concert with the leaders, should do what is for the good of the whole order. When, however, the aristocracy becomes separated and disunited and destitute of leaders, other courses of action should be followed. If the members of the aristocracy quarrel with one another and act, each according to his own resources, without combination, their prosperity dwindles away and diverse kinds of evil occur. Those amongst them that are possessed of learning and wisdom should tread down a dispute as soon as it happens. Indeed, if the seniors of a race look on with indifference, quarrels break out amongst the members. Such quarrels bring about the destruction of a race and produce disunion among the (entire order of the) nobles. Protect thyself, O king, from all fears that arise from within. Fears, however, that arise from outside are of little consequence. The first kind of fear, O king, may cut thy roots in a single day. Persons that are equal to one another in family and blood, influenced by wrath or folly or covetousness arising from their very natures, cease to speak with one another. This is an indication of defeat. It is not by courage, nor by intelligence, nor by beauty, nor by wealth, that enemies succeed in destroying the aristocracy. It is only by disunion and gifts that it can be reduced to subjugation. For this reason, combination has been said to be the great refuge of the aristocracy.'"

Footnotes

233:1 The word is Gana. it literally means an assemblage. There can be no doubt that throughout this lesson the word has been employed to denote the aristocracy of wealth and blood that surround a throne.

233:2 If the king, moved by avarice, taxes them heavily, the aristocracy resent it and seek to pull down the king.

234:1 i.e., learned men of humility.

234:2 Probably, with the king.

235:1 The Burdwan Pundits make a mess of the last two verses. In 31, there is an incorrect reading in the Bengal texts. It is Pradhanaccha for pradanaccha. The Burdwan version repeats the error. K.P. Singha, of course, avoids it, but his version is rather incomplete.

Section 108

"Yudhishthira said, 'The path of duty is long. It has also, O Bharata, many branches. What, however, according to thee, are those duties that most deserve to be practised? What acts, according to thee, are the most important among all duties, by the practice of which I may earn the highest merit both here and hereafter?'

"Bhishma said, 'The worship of mother, father, and preceptor is most important according to me. The man who attends to that duty here, succeeds in acquiring great fame and many regions of felicity. Worshipped with respect by thee, whatever they will command thee, be it consistent with righteousness or in consistent with it, should be done unhesitatingly, O

Yudhishthira! One should never do what they forbid. Without doubt, that which they command should always be done. They are the three worlds. They are the three modes of life. They are the three Vedas. They are the three sacred fires. The father is said to be the Garhapatya fire; the mother, the Dakshina fire, and the preceptor is that fire upon which libations are poured. These three fires are, of course, the most eminent. If thou attendest with heedfulness to these three fires, thou wilt succeed in conquering the three worlds. By serving the father with regularity, one may cross this world. By serving the mother in the same way, one may attain to regions of felicity in the next. By serving the preceptor with regularity one may obtain the region of Brahma. Behave properly towards these three, O Bharata, thou shalt then obtain great fame in the three worlds, and blessed be thou, great will be thy merit and reward. Never transgress them in any act. Never eat before they eat, nor eat anything that is better than what thy eat. Never impute any fault to them. One should always serve them with humility. That is an act of high merit. By acting in that way, O best of kings, thou mayst obtain fame, merit, honour, and regions of felicity hereafter. He who honours these three is honoured in all the worlds. He, on the other hand, who disregards these three, falls to obtain any merit from any of his acts. Such a man, O scorcher of foes, acquires merit neither in this world nor in the next. He who always disregards these three seniors never obtains fame either here or hereafter. Such a man never earns any good in the next world. All that I have given away in honour of those three has become a hundredfold or a thousandfold of its actual measure. It is in consequence of that merit that even now, O Yudhishthira, the three worlds are clearly before my eyes. One Acharya is superior to ten Brahmanas learned in the Vedas. One Upadhyaya is again superior to ten Acharyas. The father, again, is superior to ten Upadhyayas. The mother again, is superior to ten fathers, or perhaps, the whole world, in importance. There is no one that deserves such reverence as the mother. In my opinion, however, the preceptor is worthy of greater reverence than the father or even the mother. The father and the mother are authors of one's being. The father and the mother, O Bharata, only create the body. The life, on the other hand, that one obtains from one's preceptor, is heavenly. That life is subject to no decay and is immortal. The father and the mother, however much they may offend, should never be slain. By not punishing a father and a mother, (even if they deserve punishment), one does not incur sin. Indeed, such reverend persons, by enjoying impunity, do not stain the king. The gods and the Rishis do not withhold their favours from such persons as strive to cherish even their sinful fathers with reverence. He who favours a person by imparting to him true instruction, by communicating the Vedas, and giving knowledge which is immortal, should be regarded as both a father and a mother. The disciple, in grateful recognition of what the instructor has done, should never do anything that would injure the latter. They that do not reverence their preceptors after receiving instruction from them by obeying them dutifully in thought and deed, incur the sin of killing a foetus. There is no sinner in this world like them. Preceptors always show great affection for their disciples. The latter should, therefore, show their preceptors commensurate reverence. He, therefore, that wishes to earn that high merit which has existed from ancient days, should worship and adore his preceptors and cheerfully share with them every object of enjoyment. With him who pleases his father is pleased Prajapati himself. He who pleases his mother gratifies the earth herself. He who pleases his preceptor gratifies Brahma by his act. For this reason, the preceptor is worthy of greater reverence than either the father or the mother. If preceptors are worshipped, the very Rishis, and the gods, together with the Pitris, are all pleased. Therefore, the preceptor is worthy of the highest reverence. The preceptor should never be disregarded in any manner by the disciple. Neither the mother nor the father deserves such regard as the preceptor. The father, the mother, and the preceptor, should never be insulted. No act of theirs should be found fault with. The gods and the great Rishis are pleased with him that behaves with reverence towards his preceptors. They that injure in thought and deed their preceptors, or fathers, or mothers, incur the sin of killing a foetus. There is no sinner in the world equal to them. That son of the sire's loins and the mother's womb, who, being brought up by them and when he comes to age, does not support them in his turn, incurs the sin of killing a foetus. There is no sinner in the world like unto him. We have never heard that these four, viz., he who injures a friend, he who is ungrateful, he who slays a woman, and he who slays a preceptor, ever succeed in cleansing themselves. I have now told thee generally all that a person should do in this world. Besides those duties that I have indicated, there is nothing productive of greater felicity. Thinking of all duties, I have told thee their essence.'"

Footnotes

235:2 Literally, "One should not follow that course of duty which they do not indicate. That again is duty which they command. This is settled."

236:1 Pratyasannah is explained by Nilakantha in a different way. I think, his interpretation is far-fetched.

Section 109

"Yudhishthira said, 'How, O Bharata, should a person act who desires to adhere to virtue? O bull of Bharata's race, possessed as thou art of learning, tell me this, questioned by me. Truth and falsehood exist, covering all the worlds. Which of these two, O king, should a person adopt that is firm in virtue? What again is truth? What is falsehood? What, again, is eternal virtue? On what occasions should a person tell the truth, and on what occasions should he tell an untruth?'

"Bhishma said, 'To tell the truth is consistent with righteousness. There is nothing higher than truth. I shall now, O Bharata, say unto thee that which is not generally known to men. There where falsehood would assume the aspect of truth, truth should not be said. There, again, where truth would assume the aspect of falsehood, even falsehood should be said. That ignorant person incurs sin who says truth which is dissociated from righteousness. That person is said to be conversant with duties who can distinguish truth from falsehood. Even a person that is disrespectable, that is of uncleansed soul, and that is very cruel, may succeed in earning great merit as the hunter Valaka by slaying the blind beast (that threatened to destroy all creatures). How extraordinary it is that a person of foolish understanding, though desirous of acquiring merit (by austere penances) still committed a sinful act! An owl again, on the banks of the Ganges, (by doing an unrighteous deed) obtained great merit. The question thou hast asked me is a difficult one, since it is difficult to say what righteousness is. It is not easy to indicate it. No one in discoursing upon righteousness, can indicate it accurately. Righteousness was declared (by Brahman) for the advancement and growth of all creatures. Therefore, that which leads to advancement and growth is righteousness. Righteousness was declared for restraining creatures from injuring one another. Therefore, that is Righteousness which prevents injury to creatures. Righteousness (Dharma) is so called because it upholds all creatures. In fact, all creatures are upheld by righteousness. Therefore, that is righteousness which is capable of upholding all creatures. Some say that righteousness consists in what has been inculcated in the Srutis. Others do not agree to this. I would not censure them that say so. Everything, again, has not been laid down in the Srutis. Sometimes men (robbers), desirous of obtaining the wealth of some one, make enquiries (for facilitating the act of plunder). One should never answer such enquiries. That is a settled duty. If by maintaining silence, one succeeds in escaping, one should remain silent. If, on the other hand, one's silence at a time when one must speak rouses suspicion, it would be better on such an occasion to say what is untrue than what is true. This is a settled conclusion. If one can escape from sinful men by even a (false) oath, one may take it without incurring sin. One should not, even if one be able, giveaway his wealth to sinful men. Wealth given to sinful men afflicts even the giver. If a creditor desires to make his debtor pay off the loan by rendering bodily service, the witnesses would all be liars, if, summoned by the creditor for establishing the truth of the contract, they did not say what should be said. When life is at risk, or on occasion of marriage, one may say an untruth. One that seeks for virtue, does not commit a sin by saying an untruth, if that untruth be said to save the wealth and prosperity of others or for the religious purposes. Having promised to pay, one becomes bound to fulfil his promise. Upon failure, let the self-appropriator be forcibly enslaved. If a person without fulfilling a righteous engagement acts with impropriety, he should certainly be afflicted with the rod of chastisement for having adopted such behaviour. A deceitful person, falling away from all duties and abandoning those of his own order, always wishes to betake himself to the practices of Asuras for supporting life. Such a sinful wretch living by deceit should be slain by every means. Such sinful men think that there is nothing in this world higher than wealth. Such men should never be tolerated. No one should eat with them. They should be regarded to have fallen down in consequence of their sins. Indeed, fallen away from the condition of humanity and shut out from the grace of the gods, they are even like evil genii. Without sacrifices and without penances as they are, forbear from their companionship. If their wealth be lost, they commit even suicide which is exceedingly pitiable. Among those sinful men there is no one to whom thou canst say, 'This is thy duty. Let thy heart turn to it.' Their settled convictions are that there is nothing in this world that is equal to wealth. The person that would slay such a creature would incur no sin. He who kills him kills one that has been already killed by his own acts. If slain, it is the dead that is slain. He who vows to destroy those persons of lost senses should keep his vows. Such sinners are, like the crow and the vulture, dependent on deceit for their living. After the dissolution of their (human) bodies, they take rebirth as crows and vultures. One should, in any matter, behave towards another as that other behaves in that matter. He who practises deceit should be resisted with deceit while one that is honest should be treated with honesty.'"

Footnotes

237:1 i.e., who knows when truth becomes as harmful as untruth, and untruth becomes as righteous as truth.

237:2 Vide ante, Karna Parva.

237:3 Alludes to ante, Karna Parva. The Rishi, by pointing out the place where certain innocent persons had concealed themselves while flying from a company of robbers, incurred the sin of murder.

237:4 The allusion is to the story of an owl going to heaven for having, with his beaks, broken a thousand eggs laid by a she-serpent of deadly poison. The Burdwan Pundits have made nonsense of the first line of verse 8. There is no connection between the first and the second lines of this verse. K.P. Singha has rendered it correctly.

238:1 This refers to the well-known definition of Dharma ascribed to Vasishtha, viz., "That which is laid down in the Srutis and Smritis is

Dharma." The defect of this definition is that the Srutis and the Smritis do not include every duty. Hence Vasishtha was obliged to add that where these are silent, the examples and practices of the good ought to be the guides of men, etc.

238:2 The Burdwan translator has made a mess of verse 21. K.P. Singha quietly leaves it out. The act is, Swakaryastu is Swakariastu, meaning 'let the appropriator be.'

239:1 The construction is elliptical. Yah samayam chikrashet tat kurvit.

Section 110

"Yudhishthira said, 'Creatures are seen to be afflicted by diverse means and almost continually. Tell me, O grandsire, in what way can one overcome all those difficulties.'

"Bhishma said, 'Those members of the regenerate class that duly practise, with restrained souls, the duties that have been laid down in the scriptures for the several modes of life, succeed in overcoming all these difficulties. They that never practise deceit, they whose behaviour is restrained by salutary restrictions, and they that control all worldly desires, succeed in overcoming all difficulties. They that do not speak when, addressed in evil language, they that do not injure others when themselves injured, they that give but do not take, succeed in overcoming all difficulties. They that always give hospitable shelter to guests, they that do not indulge in malice, they that are constantly engaged in the study of the Vedas, succeed in overcoming all difficulties. Those persons who, being conversant with duties, adopt that behaviour towards parents which they should, they that abstain from sleeping during the day, succeed in overcoming all difficulties. They that do not commit any kind of sin in thought, word, and deed, they that never injure any creature, succeed in overcoming all difficulties. Those kings that do not, under the influence of passion and covetousness, levy oppressive taxes, and those that protect their own dominions, succeed in overcoming all difficulties. They that go to their own wedded wives in season without seeking the companionship of other women, they that are honest and attentive to their Agni-hotras, succeed in overcoming all difficulties. They that are possessed of courage and that, casting away all fear of death, engage in battle, desirous of victory by fair means, succeed in overcoming all difficulties. They that always speak truth in this world even when life is at stake, and that are exemplars for all creatures to imitate succeed in overcoming all difficulties. They whose acts never deceive, whose words are always agreeable, and whose wealth is always well spent, succeed in, overcoming all difficulties. Those Brahmanas that never study the Vedas at hours not intended for study, and that practise penances with devotion, succeed in overcoming all difficulties. Those Brahmanas that betake themselves to a life of celibacy and Brahmacharya, that perform penances, and that are cleansed by learning, Vedic knowledge, and proper vows, succeed in overcoming all difficulties. They that have checked all the qualities that appertain to Passion and Darkness, that are possessed of high souls, and that practise the qualities that are called Good, succeed in overcoming all difficulties. They of whom no creature stands in fear and those that do not fear any creature themselves, they that look upon all creatures as their own selves, succeed in overcoming all difficulties. Those bulls among men that are good, that are never inspired with grief at the sight of other people's prosperity, and that abstain from all kinds of ignoble behaviour, succeed in overcoming all difficulties. They that bow to all the gods, that listen to the doctrines of all creeds, that have faith, and that are endued with tranquil souls, succeed in overcoming all difficulties. They that do not desire honour for themselves, that give honours unto others, that bow down unto those that deserve their worship, succeed in overcoming all difficulties. They that perform Sraddhas on the proper lunar days, with pure minds, from desire of offspring, succeed in overcoming all difficulties. They that restrain their own wrath and pacify the wrath of others, and that never get angry with any creature, succeed in overcoming all difficulties. They that abstain, from their birth, from honey and meat and intoxicating drinks, succeed in overcoming all difficulties. They that eat for only supporting life, that seek the companionship of women for the sake only of offspring and that open their lips for only speaking what is true, succeed in overcoming all difficulties. They that worship with devotion the god Narayana, that Supreme Lord of all creatures, that origin and destruction of the universe, succeed in overcoming all difficulties. This Krishna here, of eyes red as the lotus, clad in yellow robes, endued with mighty arms,--this Krishna who is our well-wisher, brother, friend, and relative,--is Narayana of unfading glory. He covers all the worlds like a leathern case, at his own pleasure. He is the puissant Lord, of inconceivable soul. He is Govinda, the foremost of all beings. This Krishna who is ever engaged in doing what is agreeable and beneficial to Jishnu, as also to thee, O king, is that foremost of all beings, that irresistible one, that abode of eternal felicity. They that with devotion seek the refuge of this Narayana, called also Hari, succeed in overcoming all difficulties. They that read these verses about the overcoming of difficulties, that recite them to others, and that speak of them unto Brahmanas, succeed in overcoming all difficulties. I have now, O sinless one, told thee all those acts by which men may overcome all difficulties both here and hereafter.'"

Section 111

"Yudhishthira said, 'Many persons here that are not really of tranquil souls appear in outward form as men of tranquil souls. There are again others that are really of tranquil souls but that appear to be otherwise. How, O sire, shall we succeed in knowing these people?'

"Bhishma said, 'In this connection is recited the old story of the discourse between a tiger and a jackal. Listen to it, O Yudhishthira! In ancient times, in a city called Purika, full of affluence, there was a king named Paurika. That worst of beings was exceedingly cruel and took delight in injuring others. On the expiry of the period of his life he obtained an undesirable end. In fact, stained by the evil acts of his human life, he was reborn as a jackal. Remembering his former prosperity, he became filled with grief and abstained from meat even when brought before him by others. And he became compassionate unto all creatures, and truthful in speech, and firm in the observance of austere vows. At the appointed time he took food which consisted of fruit that had dropped from the trees. That jackal dwelt in a vast crematorium and liked to dwell there. And as it was his birth place, he never wished to change it for a finer locality. Unable to endure the purity of his behaviour, the other members of his species, endeavoured to make him alter his resolve by addressing him in the following words fraught with humility: 'Though residing in this terrible crematorium, thou desirest yet to live in such purity of behaviour. Is not this a perversity of understanding on thy part, since thou art by nature an cater of carrion? Be thou our like. All of us will give thee food. Eat that which ought always to be thy food, abandoning such purity of conduct. Hearing these words of theirs, the jackal replied unto them, with rapt attention, in these sweet words fraught with reason and inculcating harmlessness to all: 'My birth has been low. It is conduct, however, that determines the race. I desire to behave in such a way that my fame may spread. Although my habitation is this crematorium, yet listen to my vows in respect of behaviour. One's own self is the cause of one's acts. The mode of life to which one may betake oneself is not the cause of one's religious acts. If one, while in the observance of a particular mode of life, slays a Brahmana, will not the sin of Brahmanicide attach to him? If, on the other hand, one gives away a cow while one is not in the observance of any particular mode of life, will that pious gift produce no merit? Moved by the desire of getting what is agreeable, ye are engaged in only filling your stomachs. Stupefied by folly ye do not see the three faults that are in the end. I do not like to adopt the life led by you, fraught as it is with evil both here and hereafter, and characterised as it is by such censurable loss of virtue occasioned by discontentment and temptation.' A tiger, celebrated for prowess, happened to overhear this conversation, and accordingly, taking the jackal for a learned person of pure behaviour, offered him such respectful worship as was suited to his own self and then expressed a wish for appointing him his minister.'

"The tiger said, 'O righteous personage, I know what thou art. Do thou attend to the duties of government with myself. Enjoy whatever articles may be desired by thee, abandoning whatever may not suit thy taste. As regards ourselves, we are known to be of a fierce disposition. We inform thee beforehand of this. If thou behavest with mildness, thou wilt be benefited and reap advantages for thyself.'--Honouring these words of that high-souled lord of all animals, the jackal, hanging down his head a little, said these words fraught with humility.'

"The jackal said, 'O king of beasts, these words of thine with reference to myself are such as befit thee. It is also worthy of thee that thou shouldst seek for ministers of pure behaviour and conversant with duties and worldly affairs. Thou canst not maintain thy greatness without a pious minister, O hero, or with a wicked minister that is on the look-out for putting an end to the very life. Thou shouldst, O highly blessed one, regard those amongst thy ministers that are devoted to thee, that are conversant with policy, that are independent of one another, desirous of crowning thee with victory, unstained by covetousness, free from deceit, possessed of wisdom ever engaged in thy good, and endued with great mental vigour, even as thou regardest thy preceptors or parents. But, O king of beasts, as I am perfectly contented with my present position, I do not desire to change it for anything else. I do not covet luxurious enjoyments or the happiness that arises from them. My conduct, again, may not agree with that of thy old servants. If they happen to be of wicked conduct, they will produce disunion between thee and me. Dependence upon another, even if that other happens to be possessed of splendour, is not desirable or praiseworthy. I am of cleansed soul, I am highly blessed. I am incapable of showing severity to even sinners. I am of great foresight. I have capacity for great exertion. I do not look at small things. I am possessed of great strength. I am successful in acts. I never act fruitlessly. I am adorned with every object of enjoyment. I am never satisfied with a little. I have never served another. I am, besides, unskilled in serving. I live according to my pleasure in the woods. All who live by the side of kings have to endure great pain in consequence of evil speeches against themselves. Those, however, that reside in the woods pass their days, fearlessly and without anxiety, in the observance of vows. The fear that arises in the heart of a person who is summoned by the king is unknown to persons passing their days contentedly in the woods, supporting life upon fruits and roots. Simple food and drink obtained without effort, and luxurious food procured with fear, widely differ from each other. Reflecting upon these two, I am of opinion that there is happiness where there is no anxiety. A few only amongst those that serve kings are justly punished for their offences. A large number of them, however, suffer death under false accusations. If, notwithstanding all this, thou appointest me, O king of beasts, as thy minister, I wish to make a compact with thee in respect of the behaviour thou shouldst always adopt towards me. Those words that I shall speak for thy good should be listened to and regarded by thee. The provision which thou wilt make for me shall not be interfered with by thee. I shall never consult with thy other ministers. If I do, desirous of superiority as they are they will then impute diverse kinds of faults to me. Meeting with thee alone and in secret I shall say what is for thy good. In all matters connected with thy kinsmen, thou shalt not ask me what is for thy good or what is otherwise. Having consulted with me thou shalt not punish thy other ministers afterwards, yielding to rage thou shalt not punish my followers and dependants.' Thus addressed by the jackal, the king of beasts answered him, saying, 'Let it be so,' and showed him every honour. The jackal then accepted the ministership of the tiger. Beholding the jackal treated with respect and honoured in all his acts, the old servants of the king, conspiring together, began ceaselessly to display their hatred towards him. Those wicked persons at first strove to gratify and win him over with friendly behaviour and make him tolerate the diverse abuses that existed in the taste. Despoilers of other people's property, they had long lived in the enjoyment of their perquisites. Now, however, being ruled by the jackal, they were unable to appropriate anything belonging to others. Desirous of advancement and prosperity, they began to tempt him with sweet speeches. Indeed, large bribes even were offered to allure his heart. Possessed of great wisdom, the jackal showed no signs of yielding to those temptations. Then some amongst them, making a compact amongst themselves for effecting his destruction, took away the well-dressed meat that was intended for and much desired by the king of beasts, and placed it secretly in the house of the jackal. The jackal knew who had stolen the meat and who had conspired to do it. But though he knew everything, he tolerated it for a particular object. He had made a compact with the king at the time of his accepting the ministership, saying, 'Thou desirest my friendship, but thou shalt not, O monarch, mistrust me without cause.'

"Bhishma continued, 'When the king of beasts, feeling hungry, came to eat, he saw not the meat that was to have been kept ready for his dinner. The king then ordered, 'Let the thief be found out.' His deceitful ministers represented unto him that the meat kept for him had been stolen away by his learned minister, the jackal, that was so proud of his own wisdom. Rearing Of this injudicious act on the part of the jackal, the tiger became filled with rage. Indeed, the king, giving way to his wrath, ordered his minister to be slain. Beholding the opportunity, the former ministers addressed the king, saying, 'The jackal is ever ready to take away from all of us the means of sustenance.' Having represented this they once more spoke of the jackal's act of robbing the king of his food. And they said, 'Such then is his act! What is there that he would not venture to do? He is not as thou hadst heard. He is righteous in speech but his real disposition is sinful. A wretch in reality, he has disguised himself by putting on a garb of virtue. His behaviour is really sinful. For serving his own ends he had practised austerities in the matter of diet and of vows. If thou disbelievest this, we will give thee ocular proof.' Having said this, they immediately caused that meat to be discovered by entering the jackal's abode. Ascertaining that the meat was brought back from the jackal's house and hearing all those representations of his old servants, the king ordered, saying, 'Let the jackal be slain.' Hearing these words of the tiger, his mother came to that spot for awakening son's good sense with beneficial counsels. The venerable dame said, 'O son, thou shouldst not accept this accusation fraught with deceit. Wicked individuals impute faults to even an honest person, moved by envy and rivalry. Enemies desirous of a quarrel cannot endure the elevation of an enemy brought about by his high feats. Faults are ascribed to even a person of pure soul engaged in penances. With respect to even an ascetic living in the woods and employed in his own (harmless) acts, are raised three parties, viz., friends, neutrals, and foes. They that are rapacious hate them that are pure. The idle hate the active. The unlearned hate the learned. The poor hate the rich. The unrighteous hate the righteous. The ugly hate the beautiful. Many amongst the learned, the unlearned, the rapacious, and the deceitful, would falsely accuse an innocent person even if the latter happens to be possessed of the virtues and intelligence of Vrihaspati himself. If meat had really been stolen from thy house in thy absence, remember, the jackal refuses to take any meat that is even given to him. Let this fact be well considered (in finding out the thief). Wicked persons sometimes put on the semblance of the good, and they that are good sometimes wear the semblance of the wicked. Diverse kinds of aspect are noticeable in creatures. It is, therefore, necessary to examine which is which. The firmament seems to be like the solid base of a vessel. The fire-fly seems to be like the actual spark of fire. In reality, however, the sky has no base and there is no fire in the fire-fly. You see, there is necessity.

therefore, for scrutiny in respect of even such things as are addressed to the eye. If a person ascertains everything after scrutiny, he is never called upon to indulge in any kind of regret afterwards. It is not at all difficult, O son, for a master to put his servant to death. Forgiveness, however, in persons possessed of power, is always praiseworthy and productive of renown. Thou hadst made the jackal thy first minister. In consequence of that act, thou hadst earned great fame among all neighbouring chiefs. A good minister cannot be obtained easily. The jackal is thy well-wisher. Let him, therefore, be supported. The king who regards a really innocent person falsely accused by his enemies to be guilty, soon meets the destruction in consequence of the wicked ministers that lead him to that conviction.' After the tiger's mother had concluded her speech, a righteous agent of the jackal, stepping out of that phalanx of his foes, discovered everything about the manner in which that false accusation had been made. The jackal's innocence being made manifest, he was acquitted and honoured by his master. The king of beasts affectionately embraced him again and again. The jackal, however, who was conversant with the science of policy, burning with grief, saluted the king of beasts and solicited his permission for throwing away his life by observing the Praya vow. The tiger, casting upon the virtuous jackal his eyes expanded with affection and honouring hit' with reverential worship, sought to dissuade him from the accomplishment of his wishes. The jackal, beholding his master agitated with affection, bowed down to him and in a voice choked with tears said these words: 'Honoured by thee first, I have afterwards been insulted by thee. Thy behaviour towards me is calculated to make me an enemy of thine. It is not proper therefore, that I should any longer dwell with thee. Servants that are discontented, that have been driven from their offices, or degraded from the honours that were theirs, that have brought destitution upon themselves, or have been ruined by their enemies (through the wrath of their master). that have been weakened, that are rapacious, or enraged, or alarmed, or deceived (in respect of their employers), that have suffered confiscation, that are proud and desirous of achieving great feats but deprived of the means or earning wealth, and that burn with grief or rage in consequence of any injury done to them, always wait for calamities to overtake their masters. Deceived, 'they leave their masters and become effective instruments in the hands of foes. I have been insulted by thee and pulled down from my place.

How wilt thou trust me again? How shall I (on my part) continue to dwell with thee? Thinking me to be competent thou tookest me, and having examined me thou hadst placed me in office. Violating the compact then made (between us) thou hast insulted me. If one speaks of a certain person before others as possessed of righteous behaviour, one should not, if desirous of maintaining one's consistency. afterwards describe the same person as wicked. I who have thus been disregarded by thee cannot any longer enjoy thy confidence. On my part, when I shall see thee withdraw thy confidence from me, I shalt be filled with alarm and anxiety. Thyself suspicious and myself in alarm, our enemies will be on the look-out for opportunities for injuring us. Thy subjects will, as a consequence, become anxious and discontented. Such a state of things has many faults. The wise do not regard that situation happy in which there is honour first and dishonour afterwards. It is difficult to reunite the two that have been separated, as, indeed, it is difficult to separate the two that are united. If persons reunited after separation approach one another again, their behaviour cannot be affectionate. No servant is to be seen who is moved (in what he does) by only the desire of benefiting his master. Service proceeds from the motive of doing good to the master as also one's own self. All acts are undertaken from selfish motives. Unselfish acts or motives are very rare. Those kings whose hearts are restless and unquiet cannot acquire a true knowledge of men. Only one in a hundred can be found who is either able or fearless. The prosperity of men, as also their fall, comes of itself. Prosperity and adversity, and greatness, all proceed from weakness of understanding."

"Bhishma continued, 'Having said these conciliatory words fraught with virtue, pleasure, and profit, and having gratified the king, the jackal retired to the forest. Without listening to the entreaties of the king of beasts, the intelligent jackal cast off his body by sitting in praya and proceeded to heaven (as the reward of his good deeds on earth).'"

Footnotes

241:1 The meaning is that though born in a low race, that is no reason why I should act like a low person. It is conduct that determines the race and not the race that determines conduct. There may be pious persons therefore, in every race. The Burdwan version of this line is simply ridiculous,

242:1 Yatram means, as explained by the commentator, the duties of government.

245:1 Nilakantha explains aparasadhanah as aparasa adhanah, i.e., without rasa or affection and without dhana or wealth. This is very far-fetched.

245:2 Perhaps the sense is that men of vigorous understanding think all states to be equal.

Section 112

"Yudhishthira said, 'What acts should be done by a king, and what are those acts by doing which a king may become happy? Tell me this in detail, O thou that art the foremost of all persons acquainted with duties.'

"Bhishma said, 'I shall tell thee what thou wishest to know. Listen to the settled truth about what should be done in this world by a king and what those acts are by doing which a king may become happy. A king should not behave after the manner disclosed in the high history of a camel of which we have heard. Listen to that history then, O Yudhishthira! There was, in the Krita age, a huge camel who had recollection of all the acts of his former life. Observing the most rigid vows, that camel practised very severe austerities in the forest. Towards the conclusion of his penances, the puissant Brahman became gratified with him. The Grandsire, therefore, desired to grant him boons.'

"The camel said, 'Let my neck, O holy one, become long through thy grace, so that, O puissant lord, I may be able to seize any food that may lie even at the end of even a hundred Yojanas.' The high-souled giver of boons said, 'Let it be so.' The camel then, having obtained the boon, returned to his own forest. The foolish animal, from the day of obtaining the boon, became idle. Indeed, the wretch, stupefied by fate, did not from that day go out for grazing. One day, while extending his long neck of a hundred Yojanas, the animal was engaged in picking his food without any labour, a great storm arose. The camel, placing his head and a portion of the neck within the cave of a mountain, resolved to wait till the storm would be over. Meanwhile it began to pour in torrents, deluging the whole earth. A jackal, with his wife, drenched by the rain and shivering with cold, dragged himself with difficulty towards that very cave and entered it quickly for shelter. Living as he did upon meat, and exceedingly hungry and tired as he was, O bull of Bharata's race, the jackal, seeing the camel's neck, began to eat as much of it as he could. The camel, when he perceived that his neck was being eaten, strove in sorrow to shorten it. But as he moved it up and down, the jackal and his wife, without losing their hold of it, continued to eat it away. Within a short time the camel was deprived of life. The jackal then, having (thus) slain and eaten the camel, came out of the cave after the storm and shower had ceased. Thus did that foolish camel meet with his death. Behold, what a great evil followed in the train of idleness. As regards thyself, avoiding idleness and restraining thy senses, do everything in the world with proper means. Manu himself has said that victory depends upon intelligence. All acts that are accomplished with the aid of intelligence are regarded as the foremost, those achieved with the aid of arms are middling, those achieved with the aid of feet are inferior, while those done by carrying loads are the lowest. If the king is clever in the transaction of business and restrains his senses, his kingdom endures. Manu himself has said that it is with the aid of the intelligence that an ambitious person succeeds in achieving victories. In this world, O Yudhishthira, they who listen to wise counsels that are not generally known, that are, O sinless one, possessed of allies, and that act after proper scrutiny, succeed in achieving all their objects. A person possessed of such aids succeeds in ruling the entire earth. O thou that art possessed of prowess like that of Indra himself, this has been said by wise men of ancient times conversant with the ordinances laid down in the scriptures. I, also, with sight directed to the scriptures, have said the same to thee. Exercising thy intelligence, do thou act in this world, O king!'"

Section 113

"Yudhishthira said, 'Tell me O bull of Bharata's race, how a king, without the usual aids, having obtained a kingdom that is so precious a possession, behave himself towards a powerful foe.'

"Bhishma said, In this connection is cited the old story of the discourse between the Ocean and the Rivers. In days of old, eternal Ocean, that lord of Rivers, that refuge of the foes of the celestials, asked all the Rivers for resolving this doubt that had arisen in his mind.'

"The Ocean said, 'Ye Rivers, I see that all of you, with your full currents, bring away trees of large trunks, tearing them off with their roots and branches. Ye do not, however, ever bring to me a cane. The canes that grow on your banks are of mean stems and destitute of strength. Do you refuse to wash them down through contempt, or are they of any use to you? I desire, therefore, to hear what the motive is that inspires all of you. Indeed, why is it that canes are not washed down by any of you, uprooted from the banks where they grow?' Thus addressed, the River Ganga, replied unto Ocean, that lord of all Rivers, in these words of grave import, fraught with reason, and, therefore, acceptable to all.'

"Ganga said, 'Trees stand in one and the same place and are unyielding in respect of the spot where they stand. In consequence of this disposition of theirs to resist our currents, they are obliged to leave the place of their growth. Canes, however, act differently. The cane, beholding the advancing current, bends to it. The others do not act in that way. After the current has passed away, the cane resumes its former posture. The cane knows the virtues of Time and opportunity. It is docile and obedient. It is yielding, without being stiff. For these reasons, it stands where it grows, without having to come with us. Those plants, trees, and creepers that bend and rise before the force of wind and water, have never to suffer discomfiture (by being taken up by the roots).'

"Bhishma continued, 'That person who does not yield to the power of a foe that has advanced in might and that is competent to imprison or kill, soon meets with destruction. That man of wisdom who acts after ascertaining fully the strength and weakness, the might and energy, of himself and his foe, has never to suffer discomfiture. An intelligent man, therefore, when he sees his enemy to be more powerful than himself, should adopt the behaviour of the cane. That is an indication of wisdom.'"

Footnotes

248:1 The true policy, therefore, is to wait for the time when the foe becomes weak.

Section 114

"Yudhishthira said, 'How, O Bharata, should a learned man adorned with modesty behave, O chastiser of foes, when assailed with harsh speeches in the midst of assemblies by an ignorant person swelling with conceit?'

"Bhishma said, 'Listen, O lord of earth, how the subject has been treated of (in the scriptures), how a person of good soul should endure in this world the abusive speeches of persons of little intelligence. If a person, when abused by another, do not yield to wrath, he is then sure to take away (the merit of) all the good deeds that have been done by the abuser. The endurer, in such a case, communicates the demerit of all his own bad acts to the person who under the influence of wrath indulges in abuse. An intelligent man should disregard an abusive language who resembles, after all, only a Tittibha uttering dissonant cries. One who yields to hate is said to live in vain. A fool may often be heard to say, 'Such a respectable man was addressed by me in such words amid such an assembly of men,' and to even boast of that wicked act. He would add, 'Abused by me, the man remained silent as if dead with shame. Even thus does a shameless man boast of an act about which no one should boast. Such a wretch among men should carefully be disregarded. The man of wisdom should endure everything that such a person of little intelligence may say. What can a vulgar fellow do by either his praise or his blame? He is even like a crow that caws uselessly in the woods. If those who accuse others by only their words could establish those accusations by such means, then, perhaps, their words would have been regarded to be of some value. As a fact, however, these words are as effective as those uttered by fools invoking death upon them with whom they quarrel. That man simply proclaims his bastardy who indulges in such conduct and words. Indeed, he is even like a peacock that dances while showing such a part of his body as should be ever concealed from the view. A person of pure conduct should never even speak with that wight of sinful conduct who does not scruple to utter anything or do anything. That man who speak of one's merits when one's eye is upon him and who speaks ill of one when one's eye is withdrawn from him, is really like a dog. Such a person loses all his regions in heaven and the fruits of any knowledge and virtue that he may have. The man who speaks ill of one when one's eye is not upon him, loses without delay the fruits of all his libations on fire and of the gifts he may make unto even a hundred persons. A man of wisdom, therefore, should unhesitatingly avoid a person of such sinful heart who deserves to be avoided by all honest men, as he would avoid the flesh of the dog. That wicked-souled wretch who proclaims the faults of a high-souled person, really publishes (by that act) his own evil nature even as a snake displays his hood (when interfered with by others). The man of sense who seeks to counteract such a back-biter ever engaged in an occupation congenial to himself, finds himself in the painful condition of a stupid ass sunk in a heap of ashes. A man who is ever engaged in speaking ill of others should be avoided like a furious wolf, or an infuriated elephant roaring in madness, or a fierce dog. Fie on that sinful wretch who has betaken himself to the path of the foolish and has fallen away from all wholesome restraints and modesty, who is always engaged in doing what is injurious to others, and who is regardless of his own prosperity. If an honest man wishes to exchange words with such wretches when they seek to humiliate him, he should be counselled in these words: Do not suffer thyself to be afflicted. A wordy encounter between a high and a low person is always disapproved by persons of tranquil intelligence. A slanderous wretch, when enraged, may strike another with his palms, or throw dust or chaff at another, or frighten another by showing or grinding his teeth. All this is well known. That man who endures the reproaches and slanders of wicked-souled wights uttered in assemblies, or who reads frequently these instructions, never suffers any pain occasioned by speech.'

Footnotes

248:2 Mridustikshnena is better than Mridutikshnena.

248:3 A bird that is identified by Dr. Wilson with the Parra Jacana.

248:4 In India, the commonest form of verbal abuse among ignorant men and women is 'Do thou meet with death,' or, 'Go thou to Yama's house.' What Bhishma says is that as these words are uttered in vain, even so the verbal accusations of wicked men prove perfectly abortive.

249:1 The Burdwan Pundits have totally misunderstood the first line of this verse. K.P. Singha has rendered it correctly.

249:2 A dog is an unclean animal in Hindu estimation.

Section 115

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou that art possessed of great wisdom, I have one great doubt that perplexes me. Thou shouldst, O king, resolve it. Thou art an advancer of our family. Thou hast discoursed to us upon the slanderous speeches uttered by wicked-souled wretches of bad conduct. I desire, however, to question thee further. That which is beneficial to a kingdom, that which is productive of the happiness of the royal line, that which is productive of good and advancement in the future and the present, that which is good in respect of food and drink and as regards also the body, are topics upon which I wish thee to discourse. How should a king who has been placed on the throne and who continues to occupy it, surrounded by friends, ministers, and servants gratify his people. That king who, led away by his affections and predilections, becomes devoted to evil associates, and who pays court to wicked men in consequence of his being enthralled by his senses, finds all servants of good birth and blood disaffected towards him. Such a king never succeeds in obtaining those objects the accomplishment of which depends upon one's having a number of good servants about him. It behoveth thee that art equal to Vrihaspati himself in intelligence to discourse to me upon these duties of kings which are difficult to be ascertained and thereby remove my doubts. Thou, O tiger among men, art ever engaged in accomplishing the good of our race. For this reason thou always discoursest to us on the duties of king-craft. Kshatri (Vidura) also, possessed of great wisdom, always gives us valuable instruction. Hearing instructions from thee that are productive of good to our race and kingdom, I shall be able to pass my days in happiness like a person gratified with having quaffed the deathless Amrita. What classes of servants are to be regarded as inferior and what is possessed of every accomplishment? Aided by what class of servants or by servants of what kind of birth, is it advisable to discharge the duties of ruling? If the king choose to act alone and without servants, he can never succeed in protecting his people. All persons, however, of high birth covet the acquisition of sovereignty.'

"Bhishma said, 'The king, O Bharata, cannot alone rule his kingdom. Without servants to aid him, he cannot succeed in accomplishing any object. Even if he succeeds in gaining any object, he cannot (if alone), retain it. That king whose servants are all possessed of knowledge and wisdom, who are all devoted to the good of their master, and who are of high birth and tranquil disposition, succeeds in enjoying the happiness connected with sovereignty. That king whose ministers are all well born, incapable of being weaned away from him (by means of bribes and other influences), who always live with him, who are engaged in giving advice to their master, who are possessed of wisdom and goodness, who have a knowledge of the relations of things, who can provide for future events and contingencies, who have a good knowledge of the virtues of time, and who never grieve for what is past, succeeds in enjoying the happiness that attaches to sovereignty. That king whose servants share with him his griefs and joys, who always do what is agreeable to him, who always direct their attention to the accomplishment of their master's objects, and all of whom are faithful, succeeds in enjoying the happiness that attaches to sovereignty. The king whose subjects are always cheerful, and high minded, and who always tread in the path of the righteousness, succeeds in enjoying the happiness attached to sovereignty. He is the best of kings all the sources of whose income are managed and supervised by contented and trustworthy men well acquainted with the means of increasing the finances. That king succeeds in obtaining affluence and great merit whose repositories and barns are supervised by incorruptible, trust-worthy, devoted, and uncovetous servants always bent upon gathering. That king in whose city justice is administered properly with the result of such administration leading to the well known results of fining the plaintiff or the defendant if his case is untrue, and in which criminal laws are administered even after the manner of Sankha and Likhita, succeeds in earning the merit that attaches to sovereignty. That king who attaches his subjects to himself by kindness, who is conversant with the duties of kings, and who attends to the aggregate of six. succeeds in earning the merit that attaches to sovereignty.'"

Section 116

"Bhishma said, 'In this connection is cited the following history of olden times. That history is regarded as a high precedent amongst good and wise men. That history has connection with the present topic. I heard it in the hermitage of Rama, the son of Jamadagni, recited by many foremost of Rishis. In a certain large forest uninhabited by human beings, there lived an ascetic upon fruit and roots observing rigid vows, and with his senses under control. Observant also of stringent regulations and self-restraint, of tranquil and pure soul, always attentive to Vedic recitations, and of heart cleansed by fasts, he adopted a life of goodness towards all creatures. Possessed of great intelligence, as he sat on his seat, the goodness of his behaviour having been known to all the creatures that lived in that forest, they used to approach him with affection. Fierce lions and tigers, infuriated elephants of huge size, leopards, rhinoceroses, bears, and other animals of fierce aspect, subsisting upon blood, used to come to the Rishi and address him the usual questions of polite enquiry. Indeed, all of them behaved towards him like disciples and slaves and always did unto him what was agreeable. Coming to him they addressed the usual enquiries, and then went away to their respective quarters. One domestic animal, however, lived there permanently, never leaving the Muni at any time. He was devoted to the sage and exceedingly attached to him. Weak and emaciated with fasts, he subsisted upon fruit and roots and water, and was tranquil and Of inoffensive aspect. Lying at the feet of that high-souled Rishi as the latter sat, the dog, with a heart like that of a human being, became exceedingly attached to him in consequence of the affection with which he was treated. One day a leopard of great strength came there, subsisting upon blood. Of a cruel disposition and always filled with delight at the prospect of prey, the fierce animal looked like a second Yama. Licking the corners of his mouth With the tongue, and lashing his tail furiously, the leopard came there, hungry and thirsty, with wide open jaws, desirous of seizing the dog as his prey. Beholding that fierce beast coming, O king, the dog, in fear of his life, addressed the Muni in these words. Listen unto them, O monarch! 'O holy one, this leopard is a foe of the dogs. It wishes to slay me. O great sage, do thou act in such a way that all my fears from this animal may be dispelled through thy grace. O thou of mighty arms, without doubt thou art possessed of omniscience.' Acquainted with the thoughts of all creatures, the sage felt that the dog had ample cause for fear. Possessed of the six attributes and capable of reading the voices of all animals, the sage said the following words.'

"The sage said, 'Thou shalt have no fear of death from leopards any longer. Let thy natural form disappear and be thou a leopard, O son!' At these words, the dog was transformed into a leopard with skin bright as gold. With stripes on his body and with large teeth, thenceforth he began to live in that forest fearlessly. Meanwhile, the leopard, seeing before him an animal of his own species, immediately forsook all feelings of animosity towards it. Some time after, there came into the hermitage a fierce and hungry tiger with open mouth. Licking the corners of his mouth with the tongue, and eagerly desirous of drinking blood, that tiger began to approach towards the animal that had been transformed into a leopard. Beholding the hungry tiger of terrible teeth approach that forest, the (transformed) leopard sought the Rishi's protection for saving his life. The sage, who showed great affection for the leopard in consequence of the latter's living in the same place with him, forthwith transformed his leopard into a tiger powerful for all foes. The tiger seeing a beast of his own species did him no injury, O king. The dog, having in course of time been transformed into a powerful tiger subsisting upon flesh and blood, abstained from his former food which had consisted of fruit and roots. Indeed, from that time, O monarch, the transformed tiger lived, subsisting upon the other animals of the forest, like a true king of beasts.'

Section 117

"Bhishma said, 'The dog transformed into a tiger, gratified with the flesh of slain beasts, slept at his ease. One day as he lay on the yard of the hermitage, an infuriated elephant came there, looking like a risen cloud. Of huge stature, with rent cheeks, having signs of the lotus on his body, and with broad frontal globes, the animal had long tusks and a voice deep as that of the clouds. Beholding that infuriated elephant, proud of his strength, approaching towards him, the tiger agitated with fear, sought the protection of the Rishi. That best of sages thereupon transformed the tiger into an elephant. The real elephant, seeing an individual of his own species, huge as mass of clouds, became terrified. The Rishi's elephant then, freckled with the dust of lotus filaments, dived delightfully into lakes overgrown with lotuses and wandered by their banks indented with rabbit holes. A considerable time elapsed in this way. One day as the elephant was cheerfully striding along the vicinity of the hermitage, there came before him unto that spot a maned lion born in a mountain cave and accustomed to slay elephants. Beholding the lion coming, the Rishi's elephant, from fear of life, began to tremble and sought the protection of the sage. The sage thereupon transformed that prince of elephants into a lion. As the wild lion was an animal of same species with himself, the Rishi's lion no longer feared him. On the other hand, the wild lion seeing a stronger beast of his own species before him, became terrified. The Rishi's lion began to dwell in that hermitage within the forest. Through fear of that animal, the other animals no longer ventured to approach the hermitage. Indeed, they all seemed to be inspired with fear about the safety of their lives. Some time after one day, a slayer of all animals, possessed of great strength inspiring all creatures with fright, having eight legs and eyes on the forehead, viz., a Sarabha, came to that spot. Indeed he came to that very hermitage for the object of slaying the Rishi's lion. Seeing this, the sage transformed his lion into a Sarabha of great strength. The wild Sarabha, beholding the Rishi's

Sarabha before him to be fiercer and more powerful, quickly fled away, from that forest. Having been thus transformed into a Sarabha by the sage, the animal lived happily by the side of his transformer. All the animals then that dwelt in the vicinity became inspired with the fear of that Sarabha. Their fear and the desire of saving their lives led them all to fly away from that forest. Filled with delight, the Sarabha continued every day to slay animals for his food. Transformed into a carnivorous beast, he no longer affected fruit and roots upon which he had formerly lived. One day that ungrateful beast who had first been a dog but who was now transformed into a Sarabha, eagerly thirsting for blood, wished to slay the sage. The latter, by ascetic power, saw it all by his spiritual knowledge. Possessed of great wisdom, the sage, having ascertained the intentions of the beast, addressed him in these words.'

"The sage said, 'O dog, thou wert first transformed into a leopard. From a leopard thou wert then made a tiger. From a tiger thou wert next transformed into an elephant with the temporal juice trickling down thy cheeks. Thy next transformation was into a lion. From a mighty lion thou wert then transformed into a Sarabha. Filled with affection for thee, it was I that transformed thee into these diverse shapes. Thou didst not, and dost not, belong by birth, to any of those species. Since, however, O sinful wretch, thou desirest to stay me who have done thee no injury, thou shalt return to thy own species and be a dog again.' After this, that mean and foolish animal of wicked soul, transformed into a Sarabha once more assumed, in consequence of the Rishi's curse, his own proper form of a dog.'"

Section 118

"Bhishma said, 'Having once more assumed his proper form, the dog became very cheerless. The Rishi, reproving him, drove the sinful creature from his hermitage. An intelligent king should, guided by this precedent, appoint servants, each fit for the office assigned to him, and exercise proper supervision over them, having first ascertained their qualifications in respect of truthfulness and purity, sincerity, general disposition, knowledge of the scripture, conduct, birth, self-restraint, compassion, strength, energy, dignity, and forgiveness. A king should never take a minister without first having examined him. If a king gathers round him persons of low birth, he can never be happy. A person of high birth, even if persecuted without any fault by his royal master, never sets his heart, in consequence of the respectability of his blood, upon injuring his master. An individual, however, that is mean and of low birth, having obtained even great affluence from his connection with some honest man, becomes an enemy of the latter if only he is reproached in words. A minister should be possessed of high birth and strength; he should be forgiving and self-restrained, and have all his sense under control; he should be free from the vice of rapacity, contented with his just acquisitions, delighted with the prosperity of his master and friends, conversant with the requirements of place and time, ever employed in attaching men to himself or his master by doing good offices to them, always attentive to his duties, desiring the good of his master, always heedful, faithful in the discharge of his own duties., a thorough master of the art of war and peace, conversant with the king's requirements in respect of the great aggregate of three, beloved by both the citizens and the inhabitants of the provinces, acquainted with all kinds of battle-array for piercing and breaking the enemy's ranks, competent to inspire the forces of his master with cheerfulness and joy, capable of reading signs and gestures, acquainted with all requirements in respect of march, skilled in the art of training elephants, free from pride, confident of his own powers, clever in the transaction of business, always doing what is right, of righteous conduct, surrounded by righteous friends, of sweet speech, possessed of agreeable features, capable of leading men, well-versed in policy, possessed of accomplishments, energetic in action, active, possessed of ingenuity, of a sweet temper, modest in address, patient, brave, rich, and capable of adapting his measures to the requirement of place and time. That king who succeeds in obtaining such a minister can never be humiliated or overpowered by any one. Indeed, his kingdom gradually spreads over the earth like the light of the moon. A king, again, who is conversant with the scriptures, who regards righteousness to be superior to everything, who is always engaged in protecting his subjects, and who is possessed of the following virtues, obtains the love of all. He should be patient, forgiving, pure in conduct, severe when the occasion requires it acquainted with the efficacy of exertion, respectful in his behaviour towards all his seniors, possessed of a knowledge of the scriptures, ready to listen to the instructions and counsels of those that are competent to instruct and give counsel, capable of judging correctly amid different or opposite courses of action suggested to him, intelligent, of a retentive memory, ready to do what is just, self-restrained, always sweet-speeched, forgiving even unto enemies, practising charity personally, possessed of faith, of agreeable features, ready to extend the hand of succour to persons plunged in distress, possessed of ministers that always seek his good, free from the fault of egoism, never without a wife, and undisposed to do anything with haste. He should always reward his ministers when they achieve anything signal. He should love those that are devoted to him. Avoiding idleness, he should always attract men to himself by doing good to them. His face should always be cheerful. He should always be attentive to the wants of his servants and never give way to wrath. He should, besides, be magnanimous. Without lying aside the lord of chastisement, he should wield it with propriety. He should make all men about him act righteously. Having spies for his eyes, he should always supervise the concerns of his subjects, and should be conversant in all matters connected with virtue and wealth. A king that is possessed of these hundred qualifications earns the love of all. Every ruler should strive to be such. The king should also, O monarch, search for good warriors (to enlist in his army) that should all be possessed of the necessary qualifications, for aiding him in protecting his kingdom. A king that desires his own advancement should never disregard his army. That king whose soldiers are brave in battle, grateful, and versed in the scriptures, whose army consists of foot-soldiers conversant with the treatises on religion and duty, whose elephant-warriors are fearless, whose car-warriors are skilled in their own mode of fighting and well-versed in shooting arrows and in wielding other weapons, succeeds in subjugating the whole earth. That king who is always employed in attaching all men to himself, who is ready for exertion, who is rich in friends and allies, becomes the foremost of rulers. A king who has succeeded in attaching all men unto himself, may, O Bharata, with the aid of even a thousand horsemen of courage, succeed in conquering the whole earth.'"

Footnotes

254:1 The antithesis consists, as pointed out by Nilakantha, is this, viz., the man of high birth, even if ruined undeservedly, would not injure his master. The man however, that is of low birth, would become the foe of oven a kind master if only a few words of censure be addressed to him.

255:1 Nilakantha explains that na nirddandvah means na nishparigrahah.

Section 119

"Bhishma said, 'That king who, guided by the lesson to be drawn from the story of the dog, appoints his servants to offices for which each is fit, succeeds in enjoying the happiness that is attached to sovereignty. A dog should not, with honours, be placed in a position above that for which he is fit. If a dog be placed above the situation which is fit for him, he becomes intoxicated with pride. Ministers should be appointed to offices for which they are fit and should possess such qualifications as are needed for their respective occupations. Appointments on unfit persons are not at all approved. That king who confers on his servants offices for which each is fit, succeeds, in consequence of such merit, to enjoy the happiness attaching to sovereignty. A Sarabha should occupy the position of a Sarabha; a lion should swell with the might of a lion; a tiger should be placed in the position of a tiger; and a leopard should be placed as a leopard. Servants should, according to the ordinance, be appointed to offices for which each is fit. If thou wishest to achieve success, thou shouldst never appoint servants in situations higher than what they deserve. That foolish king who, transgressing precedent, appoints servants to offices for which they are not fit, fails to gratify his people. A king that desires to possess accomplished servants should never appoint persons that are destitute of intelligence, that are low-minded, that are without wisdom, that are not masters of their senses, and that are not of high birth. Men that are honest, possessed of high birth, brave, learned, destitute of malice and envy, high-minded, pure in behaviour, and clever in the transaction of business, deserve to be appointed as ministers. Persons that are possessed of humility, ready in the performance of their duties, tranquil in disposition, pure in mind, adorned with diverse other gifts of nature and are never the objects of calumny in respect of the offices they hold should be the intimate associates of the king. A lion should always make a companion of a lion. If one that is not a lion becomes the companion of a lion, one earns all the advantages that belong to a lion. That lion, however who, while engaged in discharging the duties of a lion, has a pack of dogs only for his associates, never succeeds in consequence of such companionship, in accomplishing those duties. Even thus, O ruler of men, may a king succeed in subjugating the whole earth if he has for his ministers men possessed of courage, wisdom, great learning, and high birth. O foremost of royal masters, kings should never entertain a servant that is destitute of learning and sincerity and wisdom and great wealth. These men that are devoted to the services of their master are never slopped by any impediments. Kings should always speak in soothing terms unto those servants that are always engaged in doing good to their masters. Kings should always, with great care, look after their treasuries. Indeed, kings have their roots in their treasuries. A king should always seek to swell his treasury. Let thy barns, O king, be fitted with corn. And let their keep be entrusted to honest servants. Do thou seek to increase thy wealth and corn. Let thy servants, skilled in battle, be always attentive to their duties. It is desirable that they should be skilful in the management of steeds. O delighter of the Kurus, attend to the wants of thy kinsmen and friends. Be thou surrounded with friends and relatives. Seek thou the good of thy city. By citing the precedent of the dog I have instructed thee about the duties thou shouldst adopt towards thy subjects. What further dost thou wish to hear?'"

Section 120

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O Bharata, discoursed upon the many duties of king-craft that were observed and laid down in days of old by persons of ancient times conversant with kingly duties. Thou hast, indeed, spoken in detail of those duties as approved by the wise. Do thou, however, O bull of Bharata's race, speak of them in such a way that one may succeed in retaining them in memory."

"Bhishma said, 'The protection of all creatures is regarded as the highest duty of the Kshatriya. Listen now to me, O king, as to how the duty of protection is to be exercised. A king conversant with his duties should assume many forms even as the peacock puts forth plumes of diverse hues. Keenness, crookedness, truth, and sincerity, are the qualities that should be present in him. With thorough impartiality, he should practise the qualities of goodness if he is to earn felicity. He must assume that particular hue or form which is beneficial in view of the particular object which he seeks to accomplish. A king who can assume diverse forms succeeds in accomplishing even the most subtle objects. Dumb like the peacock in autumn, he should conceal his counsel. He should speak little, and the little he speaks should be sweet. He should be of good features and well versed in the scriptures. He should always be heedful in respect of those gates through which dangers may come and overtake him, like men taking care of breaks in embankments through which the waters of large tanks may rush and flood their fields and houses. He should seek the refuge of Brahmanas crowned with ascetic success even as men seek the refuge or loudly rivers generated by the rain-water collected within mountain lakes. That king who desires to amass wealth should act like religious hypocrites in the matter of keeping a coronal lock. The king should always have the rod of chastisement uplifted in his hands. He should always act heedfully (in the matter of levying his taxes) after examining the incomes and expenses of his subjects like men repairing to a full-grown palmyra for drawing its juice. He should act equitably towards his own subjects; cause the crops of his enemies to be crushed by the tread of his cavalry, march against foes when his own wings have become strong; and observe all the sources of his own weakness. He should proclaim the faults of his foes; crush those that are their partisans; and collect wealth from outside like a person plucking flowers from the woods. He should destroy those foremost of monarchs that swell with might and stand with uplifted heads like mountains, by seeking the shelter of unknown shades and by ambuscades and sudden attacks. Like the peacock in the season of rains, he should enter his nightly quarters alone and unseen. Indeed, he should enjoy, after the manner of the peacock, within his inner apartments, the companionship of his wives. He should not put off his mail. He should himself protect his own self, and avoid the nets spread out for him by the spies and secret agents of his foes. He should also win over the affections of the spies of his enemies, but extirpate them when opportunity occurs. Like the peacocks the king should kill his powerful and angry foes of crooked policy, and destroy their force and drive them away from home. The king should also like the peacock do what is good to him, and glean wisdom from everywhere as they collect insects even from the forest. A wise and peacock-like king should thus rule his kingdom and adopt a policy which is beneficial to him. By exercising his own intelligence, he should settle what he is to do. By consulting with others he should either abandon or confirm such resolution. Aided by that intelligence which is sharpened by the scriptures, one can settle his courses of action. In this consists the usefulness of the scriptures. By practising the arts of conciliation, he should inspire confidence in the hearts of his enemies. He should display his own strength. By judging of different courses of action in his own mind he should, by exercising his own intelligence, arrive at conclusions. The king should be well-versed in the arts of conciliatory policy, he should be possessed of wisdom; and should be able to do what should be done and avoid what should not. A person of wisdom and deep intelligence does not stand in need of counsels or instruction. A wise man who is possessed of intelligence like Vrihaspati, if he incurs obloquy, goon regains his disposition like heated iron dipped in water. A king should accomplish all objects, of his own or of others, according to the means laid down in the scriptures. A king conversant with the ways of acquiring wealth should always employ in his acts such men as are mild indisposition, possessed of wisdom and courage and great strength. Beholding his servants employed in acts for which each is fit, the king should act in conformity with all of them like the strings of a musical instrument, stretched to proper tension, according with their intended notes. The king should do good to all persons without transgressing the dictates of righteousness. That king stands immovable as a hill whom everybody regards--'He is mine.' Having set himself to the task of adjudicating between litigants, the king, without making any difference between persons that are liked and those that are disliked by him, should uphold justice. The king should appoint in all his offices such men as are conversant with the characteristics of particular families, of the masses of the people, and of different countries; as are mild in speech; as are of middle age; as have no faults; as are devoted to good act; as are never heedless; as are free from rapacity; as are possessed of learning and self-restraint; as are firm in virtue and always prepared to uphold the interests of both virtue and profit. In this way, having ascertained the course of actions and their final objects the king should accomplish them heedfully; and instructed in all matters by his spies, he may live in cheerfulness. The king who never gives way to wrath and joy without sufficient cause, who supervises all his acts himself, and who looks after his income and expenditure with his own eyes, succeeds in obtaining great wealth from the earth. That king is said to be conversant with the duties of king-craft who rewards his officers and subjects publicly (for any good they do), who chastises those that deserve chastisement, who protects his own self, and who protects his kingdom from every evil. Like the Sun shedding his rays upon everything below, the king should always look after his kingdom himself, and aided by his intelligence he should supervise all his spies and officers. The king should take wealth from his subjects at the proper time. He should never proclaim what he does. Like an intelligent man milking his cow every day, the king should milk his kingdom every day. As the bee collects honey from flowers gradually, the king should draw wealth gradually from his kingdom for storing it. Having kept apart a sufficient portion, that which remains should be spent upon acquisition of religious merit and the gratification of the desire for pleasure. That king who is acquainted with duties and who is possessed of intelligence would never waste what has been stored. The king should never disregard any wealth for its littleness; he should never disregard foes for their powerlessness; he should, by exercising his own intelligence, examine his own self; he should never repose confidence upon persons destitute of intelligence. Steadiness, cleverness, self-restraint, intelligence, health, patience, bravery, and attention to the requirements of time and place,--these eight qualities lead to the increase of wealth, be it small or be it much. A little fire, fed with clarified butter, may blaze forth into a conflagration. A single seed may produce a thousand trees. A king, therefore, even when he hears that his income and expenditure are great, should not disregard the smaller items. A foe, whether he happens to be a child, a young man, or an aged one, succeeds in staying a person who is heedless. An insignificant foe, when he becomes powerful, may exterminate a king. A king, therefore, who is conversant with the requirements of time is the foremost of all rulers. A foe, strong or weak, guided by malice, may very soon destroy the fame of a king, obstruct the acquisition of religious merit by him; and deprive him of even his energy. Therefore, a king that is of regulated mind should never be heedless when he has a foe. If a king possessed of intelligence desire affluence and victory, he should, after surveying his expenditure, income, savings, and administration, make either peace or war. For this reason the king should seek the aid of an intelligent minister. Blazing intelligence weakens even a mighty person; by intelligence may power that is growing be protected; a growing foe is weakened by the aid of intelligence; therefore, every act that is undertaken conformably to the dictates of intelligence is deserving of praise. A king possessed of patience and without any fault, may, if he likes, obtain the fruition of all his wishes, with the aid of even a small force. That king, however, who wishes to be surrounded by a train of self-seeking flatterers, never succeeds in winning even the smallest benefit. For these reasons.. the king should act with mildness in taking wealth from his subjects. If a king continually oppresses his people, he meets with extinction like a flash of lightening that blazes forth only for a second. Learning, penances, vast wealth, indeed, everything, can be earned by exertion. Exertion, as it occurs in embodied creatures, is governed by intelligence. Exertion, therefore, should be regarded as the foremost of all things. The human body is the residence of many intelligent creatures of great energy, of Sakra, of Vishnu, of Saraswati, and of other beings. A man of knowledge, therefore, should never disregard the body. A covetous man should be subjugated by constant gifts. He that is covetous is never satiated with appropriating other people's wealth. Every one, however, becomes covetous in the matter of enjoying happiness. If a person, therefore, becomes destitute of wealth, he becomes destitute of virtue and pleasure (which are objects attainable by wealth). A covetous man seeks to appropriate the wealth, the enjoyments, the sons and daughters, and the affluence of others. In covetous men every kind of fault may be seen. The king, therefore, should never take a covetous man for his minister or officer. A king (in the absence of proper agents) should despatch even a low person for ascertaining the disposition and acts of foes. A ruler possessed of wisdom should frustrate all the endeavours and objects of his enemies. That trustful and high-born king who seeks instruction from learned and virtuous Brahmanas and who is protected by his ministers, succeeds in keeping all his tributary chiefs under proper control. O prince of men, I have briefly discoursed to thee of all the duties laid down in the scriptures. Attend to them, aided by thy intelligence. That king who, in obedience to his preceptor, attends to these, succeeds in ruling the whole earth. That king who disregards the happiness that is derivable from policy and seeks for that which chance may bring, never succeeds in enjoying the happiness that attaches to sovereignty or in winning regions of bliss hereafter. A king that is heedful, by properly attending to the requirements of war and peace, succeeds in slaying even such foes as are eminent for wealth, worshipped for intelligence and good conduct, possessed of accomplishments, brave in battle, and ready for exertion. The king should discover those means which are furnished by different kinds of acts and measures. He should never depend upon destiny. One that sees faults in faultless persons never succeeds in winning prosperity and fame. When two friends engage in accomplishing one and the same act, a wise man always applauds him among the two that takes upon himself the heavier share of the work. Do thou practise these duties of kings that I have told thee. Set thy heart upon the duty of protecting men. Thou mayst then easily obtain the reward of virtue. All the regions of felicity hereafter are dependent upon merit!'"

Footnotes

257:1 i.e., 'speak in brief of them, or give us an abridgment of thy elaborate discourses.'

257:2 i.e., as the commentator explains, keenness, when he punishes and harmlessness when he shows favour.

257:3 i.e., 'should assume the qualities (such as keenness, etc.), necessary for his object.' K.P. Singha's version of the last line of 8 is erroneous. The Burdwan version is right.

257:4 Vrihadvrikshamivasravat is explained by Nilakantha as Vrihantak Vrikshah Yatra; asravat is explained as rasamprasravat. I think

Vrihadvriksham may be taken as a full-grown Palmyra (1) tree. The sense is that as men always draw the juice from a full-grown tree and 'lot from a young one, even so the king should take care as to how taxes should be laid upon subjects that are unable to bear them.

258:1 i.e., by tempering with the governors of the citadels and the garrisons of his foes, as the commentator explains.

260:1 i.e., that king who is vain and covetous.

260:2 Whether it belongs to himself or to any other person.

260:3 The sense seems to be that a king should always be guided by the precepts of the science of king-craft without depending upon chance.

261:1 i.e., he who earns religious merit is sure to obtain such regions; and as great merit may be acquired by properly discharging kingly duties one may, by such conduct, win much felicity hereafter.

Section 121

"Yudhishthira said, 'O grandsire, thou hast now finished thy discourse upon the duties of kings. From what thou hast said it seems that Chastisement occupies a high position and is the lord of everything for everything depends upon Chastisement. It seems, O puissant one, that Chastisement, which is possessed of great energy and which is present everywhere, is the foremost of all beings among either gods and Rishis and high-souled Pitris and Yakshas and Rakshasas and Pisachas and Sadhyas, or living beings in this world including beasts and birds. Thou hast said that the entire universe, mobile and immobile, including gods, Asuras, and men, may be seen to depend upon Chastisement. I now desire, O bull of Bharata's race, to know truly who Chastisement is. Of what kind is he? What is his form? What is his disposition? Of what is he made? Whence is his origin? What are his features? What is his splendour? How does he remain wakeful among living creatures so heedfully? Who is he that remains eternally wakeful, protecting this universe? Who is he that is known to be the foremost of all things? Who, indeed, is that high personage called Chastisement? What is that upon which Chastisement depends? And what is his course?'

"Bhishma said, 'Listen, O descendent of Kuru, who Chastisement is and why he is called also Vyavahara! That upon whom all things depend is called Chastisement. Chastisement is that by which righteousness is kept up. He is sometimes called Vyavahara. In order that the righteousness of a king that is heedfully awake may not suffer extinction (Chastisement has come to be called by that name). It is for this reason that the name Vyavahara becomes applicable to it. In olden days Manu, O king, declared first of all this truth, viz.,--'He who protects all creatures, the loved and the odious equally, by impartially wielding the lord of Chastisement, is said to be the embodiment of righteousness.'--These words that I have said were, O king first, uttered in days of old by Manu. They represent the high words of Brahman. And because these words were spoken first, therefore, they are known as the first words. And since it is by Chastisement that the misappropriation of other people's possessions is stopped, therefore Chastisement has come to be called by the name of Vyavahara. The aggregate of three always rests on well applied Chastisement. Chastisement is a great god. In form he looks like a blazing fire. His complexion is dark like that of the petals of the blue lotus. He is equipt with four teeth, has four arms and eight legs and many eyes. His cars are pointed like shafts and his hair stands upright. He has matted locks and two tongues. His face has the hue of copper, and he is clad in a lion's skin. That irresistible deity assumes such a fierce shape. Assuming again the form of the sword, the bow, the mace, the dart, the trident, the mallet, the arrow, the thick and short club, the battle-axe, the discus, the noose, the heavy bludgeon, the rapier, the lance, and in fact of every kind of weapon that exists on earth. Chastisement moves in the world. Indeed, Chastisement moves on earth, piercing and cutting and afflicting and lopping off and dividing and striking and slaying and rushing against its victims. These, O Yudhishthira, are some of the names which Chastisement bears, viz., Sword, Sabre, Righteousness, Fury, the Irresistible, the Parent of prosperity, Victory, Punisher, Checker, the Eternal, the Scriptures, Brahmana, Mantra, Avenger, the Foremost of first

Legislators, Judge, the Undecaying, God, the individual whose course is irresistible, the Ever-agoing, the First. born, the individual without affections, the Soul of Rudra, the eldest Manu and the great Benefactor Chastisement is the holy Vishnu. He is the puissant Narayana. And because he always assumes a terrible form, therefore he is called Mahapurusha. His wife Morality is also known by the names of Brahmana's Daughter, Lakshmi, Vriti, Saraswati, and Mother of the universe. Chastisement thus has many forms. Blessings and curse, pleasure and pain, righteousness and unrighteousness, strength and weakness, fortune and misfortune, merit and demerit, virtue and vice, desire and aversion, season and month, night and day, and hour, heedfulness and heedlessness, joy and anger, peace and self-restraint, destiny and exertion, salvation and condemnation, fear and fearlessness, injury and abstention from injury, penances and sacrifice and rigid abstinence, poison and healthy food, the beginning, the middle, and the end, the result of all murderous acts, insolence, insanity, arrogance, pride, patience, policy, impolicy, powerlessness and power, respect, disrespect, decay and stability, humility, charity, fitness of time and unfitness of time, falsehood, wisdom, truth, belief, disbelief, impotence, trade, profit, loss, success, defeat, fierceness, mildness, death, acquisition and non-acquisition, agreement and disagreement, that which should be done and that which should not be done, strength and weakness, malice and goodwill, righteousness and unrighteousness, shame and shamelessness, modesty, prosperity and adversity, energy, acts, learning, eloquence, keenness of Understanding,--all these, O Yudhishthira, are forms of Chastisement in this world. Hence, Chastisement is exceedingly multiform. If Chastisement had not existed, all creatures would have ground one another. Through fear of Chastisement. O Yudhisthira, living creatures do not slay one another. The subjects, O king, always protected by Chastisement, enhance the might of their ruler. It is for this that Chastisement is regarded as the foremost refuge of all. Chastisement, O king, quickly sets the world on the path of righteousness. Dependent upon truth, righteousness exists in the Brahmanas. Endued with righteousness, foremost of Brahmanas became attached to the Vedas. From the Vedas the sacrifices flow. Sacrifices gratify the deities. The deities, being gratified, commend the denizens of the earth to Indra. For benefiting the denizens of the earth, Indra gives them food (in the form of rain without which crops and vegetation would fail). The life of all creatures depends upon food. From food creatures derive their support and growth. Chastisement (in the form of the Kshatriya ruler) remains wakeful amongst them. For serving this object, Chastisement assumes the form of a Kshatriya among men. Protecting men, he remains awake, always heedful and never decaying. Chastisement has again these other eight names, viz., God, Man, Life, Power, Heart, the Lord of all creatures, the Soul of all things, and the Living creature. God gave both affluence and the rod of chastisement to the king who is possessed of strength (in the form of military forces) and who is a combination of five ingredients. Nobility of blood, ministers of great wealth, knowledge, the different kinds of forces (such as strength of body, energy of mind, etc.), with the eight objects mentioned below, and the other force (viz., that which depends upon a well-filled treasury), should be sought for the king, O Yudhishthira. Those eight objects are elephants, horses, cars, foot soldiers, boats, impressed labourers (for following the camp and doing other work), increase of population, and cattle (such as sheep, etc.). Of the army equipped in mail and with other accoutrements, car-warriors, elephant-warriors, cavalry, Infantry, officers, and surgeons constitute the limbs. Beggars, principal judges, astrologers, performers of propitiatory and Atharvan rites, treasury, allies, grain, and all other requisites, constitute the body, composed of seven attributes and eight limbs, of a kingdom. Chastisement is another powerful limb of a kingdom. Chastisement (in the form of an army) is the author of a kingdom. God himself has, with great care, sent Chastisement for the use of the Kshatriya. This eternal universe is impartial Chastisement's self. There is nothing more worthy of respect by kings than Chastisement by which the ways of Righteousness are pointed out. Brahman himself, for the protection of the world and for establishing the duties of different individuals, sent down (or created) Chastisement. There is another kind of Vyavahara arising out of the dispute of litigants which also has sprung from Brahman. Principally characterised by a belief in either of the two parties, that Vyavahara is seen to be productive of good. There is another kind of Vyavahara which has the Veda for its soul. It is also said to have the Veda for its cause. There is, O tiger, among kings, a (third) kind of Vyavahara which is connected with family customs but which is consistent with the scriptures. That Vyavahara which has, as above, been said to be characterised by a belief in either of two litigant parties, should be known by us as inhering in the king. It should be also known by the name of Chastisement, as also by the name of Evidence. Although Chastisement is seen to be regulated by Evidence, yet it has been said to have its soul in Vyavahara. That which has been called Vyavahara is really based upon Vedic precepts. That Vyavahara which has been indicated to have the Vedas for its soul is Morality or duty. It is also productive of good unto persons believing in duty and morality, men of cleansed souls have spoken of that Vyavahara as they have done of ordinary law. The third kind of Vyavahara is also a preceptor of men, and it has also its roots in the Veda, O Yudhishthira! It upholds the three worlds. It has Truth for its soul and it is productive of prosperity. That which is Chastisement has been seen by us to be eternal Vyavahara. That which has been said to be Vyavahara is verily the Veda. That which is the Veda is morality, duty. That which is morality and duty is the path of Righteousness. This last it was which in the beginning had been Grandsire Brahman, that Lord of all creatures. Brahman is the Creator of the entire universe with the gods and Asura and Rakshasas and human beings and snakes, and of every other thing. Hence that Vyavahara which is characterised by a belief in either of two litigant parties has also flowed from him. For this reason He has laid down the following in respect of Vyavahara: Neither mother, nor father, nor brother, nor wife, nor priest, is unpunishable with that king who rules agreeably to his duty.

Footnotes

261:2 Vyavahara is vi and avahara, hence that through which all kinds of misappropriation are stopped. It is a name applied to Law and administration of justice.

262:1 The commentator, in a long note, gives very fanciful explanations touching every one of these peculiarities of form. He understands Mrigaraja to mean the black antelope. I cannot reject the obvious meaning of the word. The object of the poet is simply to create a form that is frightful.

263:1 These are Righteousness, Law, Chastisement, God, and Living Creature.

263:2 The nearest approach in English to what is meant here by Vyavahara is Law. Three kinds of Vyavahara or Law are here spoken of. The first is the ordinary Law, according to which the disputes of litigants are decided, it includes booth civil and criminal law, it is quaintly described here as Vattripratyayalakskana, i.e., 'characterised by a belief in either of two litigant parties.' When a suit, civil or criminal, is instituted, the king or those that act in the king's name must call for Evidence and decide the matter by believing either of the two parties. Then follows restoration or punishment. In either case, it is a form of Chastisement The second kind of Vyavahara or Law is the ecclesiastical law of the Vedas. These are the precepts or injunctions laid down in those sacred books for regulating every part of human duty. The third kind of Vyavahara or Law is the particular customs of families or races. It is also called kulachara. Where Kulachara is not inconsistent or in open variance with the established civil or criminal Law, or is not opposed to the spirit of the ecclesiastical law as laid down in the Vedas, it is upheld. (Even the British courts of law uphold Kulachara, interpreting it very strictly). What Bhishma says here is that even Kulachara should not be regarded as inconsistent with the scriptures (Vedas and Smritis).

264:1 In the verse 52 Bhishma says that the first kind of Vyavahara or Law, i.e., the ordinary civil and criminal law of a realm, must be regarded as resting on the king. But as this kind of law has the Veda for its soul and has originally flowed from Brahman, a king incurs no sin by administering it and by inflicting chastisement in its administration. The purport in brief, of verse 54 is that Manu and others, in speaking of Morality and duty have said that it is as binding as the ordinary law that is administered by kings.

Section 122

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old story that follows. There was among the Angas a king of great splendour, called Vasuhoma. That king was always engaged in acts of piety, and accompanied by his spouse he always practiced the most rigid penances. He repaired to the spot called Munjaprishtha held in high esteem by the Pitris and the celestial Rishis. There, on that peak of Himavat, near the golden mountains of Merit, (the great Brahmana here) Rama, sitting under the shade of a well-known banian, had tied his matted locks together. From that time, O monarch, the spot, which is a favourite haunt of Rudra, came to be called Munjaprishtha by Rishis of rigid vows. King Vasuhoma, residing in that spot, acquired many pious attributes and, having gained the esteem of the Brahmanas, came to be regarded as a celestial Rishi in holiness. One day, that crusher of foes, that friend of Sakra, viz., king Mandhatri of great soul, came to Vasuhoma on his mountain retreat. Arrived there, Mandhatri, beholding king Vasuhoma of austere penances stood before the latter in an attitude of humility. Vasuhoma offered unto his guest water to wash his feet, and the Arghya consisting of the usual articles, and enquired of him about the well-being or otherwise of his kingdom consisting of seven limbs. After this, Vasuhoma addressed his royal guest who faithfully followed the practices of the righteous men of old, saying, 'What, O king, shall I do for thee?' Thus addressed, O delighter of the Kurus, Mandhatri, that best of kings, highly gratified, answered Vasuhoma of great wisdom seated at his ease, in the following words.'

"Mandhatri said, 'Thou hast, O king, studied all the doctrines of Vrihaspati. O best of men, the doctrines laid down by Usanas also are known to thee. I desire to know what is the origin of Chastisement. What was awake before Chastisement? What also is said to be its end? How came Chastisement to depend upon the Kshatriya? Tell me all this. O thou of great wisdom! I come to thee as a disciple ready to give thee the tutorial fee.'

"Vasuhoma said, 'Listen, O king, as to how Chastisement, that upholder of the world, arose. The soul of righteousness, it is eternal, and was created for maintaining the due government of all creatures. It hath been heard by us that once upon a time, the Grandsire of all the worlds, viz., the divine Brahman desiring to perform a sacrifice, failed to find a priest possessed of qualifications like himself. For this reason he conceived in his brain and held the foetus there for many long years. After a thousand years had passed away, the great god sneezed. In that act, the foetus fell from his head. The divine being, O chastiser of foes, that thus took birth from Brahman was called by the name of Kshupa. Possessed of great powers, he became a lord of creatures. That Kshupa became the priest, O king, in the sacrifice of the high-souled Grandsire. Upon the commencement of that sacrifice, of Brahman, O best of kings. Chastisement disappeared in consequence of the visible form that the Grandsire was then obliged to assume. Chastisement having disappeared, a great confusion set in among all creatures. There was no longer any distinction between what should be done and what should not. All distinction, again, between clean and unclean food ceased. Men ceased to distinguish between what drink was allowable and what drink was otherwise. All creatures began to injure one another. There were no restraints in the matter of the union of the sexes. All idea of property ceased. All creatures began to rob, and snatching meat from one another. The strong began to slay the weak. Nobody cherished the slightest consideration for his neighbour. The Grandsire then, having worshipped the divine and eternal Vishnu, addressed that great boon-giving god, saying, 'It behoveth thee, O Kesava, to show mercy on the present occasion. Let it be so ordained by thee that the confusion that has occurred may disappear.' Thus addressed, that foremost of deities, armed with an enormous Sula, having reflected long, created his ownself into the form of Chastisement. From that form, having Righteousness for its legs, the goddess Saraswati created Danda-niti (Science of Chastisement) which very soon became celebrated over the world. After this the great god armed with the enormous Sula, having again reflected for some time, appointed a few among the gods as the lords or rulers of their respective classes. It was then that he made the divine Indra of a thousand eyes the ruler of the deities. Yama the son of Vivaswat was made the lord of the Pitris. Kuvera was made the lord of treasures and of all the Rakshasas. Meru was made the king of the mountains, and Ocean was made the lord of the rivers. The puissant Varuna was installed into the sovereignty of the waters and the Asuras. Death was made the lord of life and all living things, and Fire was appointed as the lord of all things possessed of energy. The puissant Isana the high-souled and eternal Mahadeva, of three eyes, was made the lord of the Rudras.

Vasishtha was made the lord of the Brahmanas, and Jatavedas was made the chief of the Vasus. Surya was made the lord of all luminous bodies, and Chandramas was made the king of Stars and constellations. Ansumat was made the lord of all herbs, and the puissant and foremost of deities, viz., Kumara or Skanda, of twelve arms, was made the chief of all the spirits and ghostly beings (that wait upon Mahadeva). Time, possessing the seeds of both destruction and growth, was made the sovereign of all creatures as also of the four portions of Death (viz., weapons, diseases, Yama, and acts) and lastly of grief and joy. The Srutis declare that the supreme god Mahadeva, that lord of lords, O king, armed with Sula, is the chief of the Rudras. The rod of chastisement was given to Brahmana's son of subsequent birth, viz., Kshupa, that lord of all creatures and the foremost one of all virtuous persons. Upon the completion of that sacrifice according to due rites, Mahadeva, after doing proper reverence made over Chastisement, that protector of Righteousness, unto Vishnu. Vishnu gave it to Angiras; and Angiras, that foremost of ascetics, made it over to Indra and Marichi. Marichi gave it to Bhrigu. Bhrigu gave that rod intended for the protection of righteousness, unto all the Rishis. The Rishis gave it unto the Regents of the world, and the Regents made it over again to Kshupa. Kshupa then made it over to Manu the son of Surya. The deity of Sraddhas (viz., Manu), gave it unto his sons for the sake of true righteousness and wealth. Chastisement should be inflicted with discrimination, guided by righteousness and not by caprice. It is intended for restraining the wicked. Fines and forfeitures are intended for striking alarm, and not for filling the king's treasury. The maiming of one's body or the infliction of death should not proceed from trivial causes. The infliction of physical pain by diverse means, hurling from tops of mountains, and banishment also, should not proceed from similar causes. Surya's son Manu gave the rod of chastisement (to his sons) for the protection of the world. Chastisement, in the hands of successive holders, remains awake, protecting all creatures. At the top of the scale, the divine Indra is awake (with the rod of chastisement); after him, Agni of blazing flames; after him, Varuna; after Varuna, Prajapati; after Prajapati, Righteousness whose essence consists of restraint, after Righteousness the son of Brahman, viz., the eternal Law; after Law, Energy is awake, employed in the act of protection; after Energy, the herbs (offered in sacrifices for supporting the gods and used as food and medicines); after the herbs, the mountains; after the mountains, all kinds of juices and their attributes; after these, the goddess Niriti; after Niriti, the planets and the luminous bodies in heaven; after these, the Vedas; after the Vedas, the puissant form of Vishnu with equine head; after him, the almighty and eternal Grandsire, viz., Brahman; after the Grandsire, the divine and blessed Mahadeva; after Mahadeva, the Viswedevas; after them, the great Rishis; after the Rishis the divine Soma; after Soma, the deities who are all eternal; after the deities, know that the Brahmanas are awake. After the Brahmanas, the Kshatriyas are righteously protecting all creatures. The eternal universe, consisting of mobile and immobile creatures, is kept awake by the Kshatriyas. Creatures are kept awake in this world, and Chastisement is awake among them. Possessed of splendour resembling that of the Grandsire himself, Chastisement keeps together and upholds everything. Time, O Bharata, is always awake, in the beginning, the middle, and the end. The master of all the worlds, the lord of all creatures, the puissant and blessed Mahadeva, the god of gods, is always awake. He is called by these names also, viz., Kapardin, Sankara, Rudra, Bhava, Sthanu and the lord of Uma. Thus Chastisement also keeps awake in the beginning, the middle, and the end. A virtuous king should rule properly, guided by Chastisement.'

"Bhishma continued, 'That person who listens to this teaching of Vasuhoma, and having listened to it conducts himself according to its tenure, is sure to obtain the fruition of all his wishes. I have now, O bull among men, told thee everything as to who Chastisement is, that restrainer of the universe which is governed by righteousness.'"

Footnotes

265:1 Jataharamadisat may also mean 'ordered the removal of his matted locks'--in other words, 'had a shame.'

265:2 i.e., to acknowledge thee as a tutor.

266:1 The sense is that inasmuch as the Grandsire, who was the governor of the universe, assumed the mild and peaceful aspect of a sacrificer, Chastisement which had dwelt in his furious form could no longer exist.

266:2 Though Sula is mentioned, yet it is Vishnu and not Mahadeva, that is implied. Generally the word means any weapon.

267:1 The whole account contains more than one inconsistency. The commentator is silent. I think the inconsistencies are incapable of being explained. It is very probable that there have been interpolations in the passage. Verse 34 is probably an interpolation, as also verse 36.

267:2 i.e., Self-denial or discipline.

267:3 I have not the faintest idea of what is intended by these verses, viz., 43 and 51. Nilakantha is silent. It is very doubtful if they have really any meaning.

Section 123

"Yudhishthira said, 'I wish, O sire, to hear the settled conclusions on the subject of Virtue, Wealth, and Pleasure. Depending upon which of these does the course of life proceed? What are the respective roots of Virtue, Wealth, and Pleasure? What are again the results of those three? They are sometimes seen to mingle with one another, and sometimes to exist separately and independently of one another.'

"Bhishma said, 'When men in this world endeavour with good hearts to achieve Wealth with the aid of Virtue, then those three, viz., Virtue, Wealth, and Pleasure, may be seen to co-exist in a state of union in respect of time, cause, and action. Wealth has its root in Virtue, and Pleasure is said to be the fruit of Wealth. All the three again have their root in Will. Will is concerned with objects. All objects, again, in their entirety, exist for gratifying the desire of enjoyment. Upon these then does the aggregate of three depend. Entire abstraction from all objects is Emancipation. It is said that Virtue is sought for the protection of the body, and Wealth is for the acquisition of Virtue. Pleasure is only the gratification of the senses. All the three have, therefore, the quality of Passion. Virtue, Wealth, and Pleasure, when sought for the sake of heaven or such other rewards, are said to be remote because the rewards themselves are remote. When sought, however, for the sake of Knowledge of Self, they are said to be proximate. One should seek them when they are of such a character. One should not cast them off even mentally. If Virtue, Wealth, and Pleasure are to be abandoned, one should abandon them when one has freed one's self by ascetic penances. The aim of the triple aggregate is towards emancipation. Would that man could obtain it! One's acts, undertaken and completed with eve tithe aid of intelligence may or may not lead to the expected results. Virtue is not always the root of Wealth, for other things than Virtue lead to Wealth (such as service, agriculture, &c). There is again a contrary opinion (for some say that Wealth is earned through chance or birth or like causes). In some instances, Wealth acquired has been productive of evil. Other things again that Wealth (such as fasts and vows) have led to the acquisition of Virtue. As regards this topic, therefore, a dullard whose understanding has been debased by ignorance, never succeeds in acquiring the highest aim of Virtue and Wealth, viz., Emancipation. Virtue's dross consists in the desire of reward; the dross of Wealth consists in hoarding it; when purged of these impurities, they are productive of great results. In this connection is cited the narrative of the discourse that look place in days of old between Kamandaka and Angaristha. One day, king Angaristha, having waited for the opportunity, saluted the Rishi Kamandaka as he was seated at his ease and asked him the following questions, 'If a king, forced by lust and folly, commits sin for which he afterwards repents, by what acts, O Rishi, can those sins be destroyed? If again a man impelled by ignorance, does what is sinful in the belief that he is acting righteously, how shall the king put a stop to that sin come into vogue among men?'

"Kamandaka said, 'That man who, abandoning Virtue and Wealth pursues only Pleasure, reaps as the consequence of such conduct the destruction of his intelligence. The destruction of intelligence is followed by heedlessness that is at once destructive of both Virtue and Wealth. From such heedlessness proceed dire atheism and systematic wickedness of conduct. If the king does not restrain those wicked men of sinful conduct, all good subjects then live in fear of him like the inmate of a room within which a snake has concealed itself. The subjects do not follow such a king. Brahmanas and all pious persons also act in the same way. As a consequence the king incurs great danger, and ultimately the risk of destruction itself. Overtaken by infamy and insult, he has to drag on a miserable existence. A life of infamy, however, is equal to death. Men learned in the scriptures have indicated the following means for checking sin. The king should always devote himself to the study of the three Vedas. He should respect the Brahmanas and do good offices unto them. He should be devoted to righteousness. He should make alliance (of marriage) with high families. He should wait upon high-minded Brahmanas adorned with the virtue of forgiveness. He should perform ablutions and recite sacred mantras and thus pass his time happily. Banishing all wicked subjects from himself and his kingdom, he should seek the companionship of virtuous men. He should gratify all persons by speeches or good acts. He should say unto all--'I am yours,'--proclaim the virtues of even his foes. By pursuing such conduct he may soon cleanse himself of his sins and win the high regard of all. Without doubt, by conduct such as this all his sins will be destroyed. Thou shouldst accomplish all those high duties which thy seniors and preceptors would indicate. Thou art sure to obtain great blessing through the grace of thy seniors and preceptors.'"

Footnotes

268:1 The commentator illustrates this by the action of a virtuous husband seeking congress with his wedded wife in the proper season. There is religious merit in the performance of the rites known by the name of Garbhadhana; there is pleasure in the act itself; and lastly, wealth or profit in the form of a son is also acquired.

268:2 There are three qualities or attributes that characterise human acts, viz., Goodness, Passion, and Darkness. Vide the latter sections of the Bhagavadgita. Such Virtue and Wealth and Pleasure, therefore, are not very high objects of pursuit. Things possessing the, attribute of Goodness only are worthy of pursuit.

268:3 i.e., one should seek virtue for only compassing purity of soul; Wealth in order that one may spend it in acts undertaken without desire of fruit; and Pleasure for only supporting the body.

268:4 Dharmadinkamanaishthikan, i.e., having Dharma for the first and Karna for the last, hence Virtue, Wealth and Pleasure.

Section 124

"Yudhishthira said, 'All persons on earth, O foremost of men, applaud virtuous behaviour. I have, however, great doubts with respect to this object of their praise. If the topic be capable of being understood by us, O foremost of virtuous men, I desire to hear everything about the way in which virtuous behaviour can be acquired. How indeed, is that behaviour acquired, O Bharata! I desire to hear it. Tell me also, O foremost of speakers, what has been said to be the characteristics of that behaviour.'

"Bhishma said, Formerly, O giver of honours, Duryodhana while burning with grief at sight of that well-known prosperity belonging to thee and thy brothers at Indraprastha and for the jeers he received in consequence of his mistakes at the grand mansion, had asked his father Dhritarashtra the same question. Listen to what transpired on that occasion, O Bharata! Having seen that grand mansion of thine and that high prosperity of which thou wert master, Duryodhana, while sitting before his father, spake of what he had seen to the latter. Having heard the words of Duryodhana, Dhritarashtra, addressing his son and Karna, replied unto him as follows.

Dhritarashtra said, 'Why dost thou grieve, O son! I desire to hear the cause in detail. If after ascertaining the reason they appear to be adequate, I shall then endeavour to instruct thee. O subjugator of hostile towns, thou too hast obtained great affluence. All thy brothers are ever obedient to thee, as also all thy friends and relatives. Thou coverest thy limbs with the best robes. Thou eatest the richest food. Steeds of the best kind bear thee. Why then hast thou become pale and emaciated?'

Duryodhana said, 'Ten thousands of high-souled Snataka Brahmanas daily eat at Yudhishthira's palace off plates of gold. Beholding his excellent mansion adorned with excellent flowers and fruit, his steeds of the Tittiri and the Kalmasha breeds, his robes of diverse kinds, indeed, beholding that high prosperity of my enemies viz., the sons of Pandu, a prosperity that resembles the high affluence of Vaisravana himself, I am burning with grief, O Bharata!'

Dhritarashtra said, 'If thou wishest, O sire, to win prosperity like that of Yudhishthira or that which is even superior to it, do thou then, O son, endeavour to be of virtuous behaviour. Without doubt, one may, by behaviour alone, conquer the three worlds. There is nothing impossible of attainment by persons of virtuous behaviour. Mandhatri conquered the whole world in course of only one night, Janamejaya, in course of three; and Nabhaga, in course of seven. All these kings were possessed of compassion and of virtuous behaviour. For this reason the earth came to them of their own accord, won over by their virtue.

"Duryodhana said, 'I desire to hear, O Bharata, how that behaviour may be acquired, that behaviour, viz., in consequence of which the earth was won so speedily (by the kings named by thee).

"'Dhritarashtra said, 'In this connection, the following old narrative is cited. It was formerly recited by Narada on the subject of virtuous behaviour. In days of yore, the Daitya Prahlada, by the merit of his behaviour, snatched from the high-souled Indra his sovereignty and reduced the three worlds to subjection. Sukra then, with joined hands, approached Vrihaspati. Possessed of great wisdom, the chief of the celestials addressed the great preceptor, saying, 'I desire thee to tell me what is the source of felicity. Thus addressed, Vrihaspati said unto him that Knowledge (leading to emancipation) is the source of the highest felicity. Indeed, Vrihaspati indicated Knowledge to be the source of supreme felicity. Indra, however, once more asked him as to whether there was anything higher than that.

"Vrihaspati said, 'There is something, O son, that is still higher. The high-souled Bhargava (Usanas) will instruct thee better. Repair to him, blessed be thou, and enquire of him, O chief of the celestials!' Possessed of great ascetic merit and endued with great splendour, the chief of the celestials then repaired to Bhargava and obtained from him with a ratified heart, a knowledge of what was for his great good. Obtaining the permission of the high-souled Bhargava, the performer of a hundred sacrifices once more asked the sage as to whether there was anything higher (as the means for the acquisition of felicity) than what the sage had already told him. The omniscient Bhargava said, 'The high-souled Prahlada has better knowledge.' Learning this, Indra became highly delighted. The chastiser of Paka, possessed of great intelligence, assumed the form of a Brahmana, and repairing to Prahlada, asked him, saying, 'I desire to hear what conduces to felicity. Prahlada answered the Brahmana, saying, 'O chief of regenerate ones, I have no time, being wholly occupied in the task of ruling the three worlds, I cannot, therefore, instruct thee.' The Brahmana said, 'O king, when thou mayst have leisure, I desire to listen to thy instructions about what course of conduct is productive of good. At this answer, king Prahlada. became delighted with that utterer of Brahma. Saying, 'So be it!' he availed of a favourable opportunity for imparting to the Brahmana the truths of knowledge. The Brahma na duly observed towards Prahlada the conduct which a disciple should observe towards his preceptor, and began with his whole heart to do what Prahlada desired. Many a time the Brahmana enquired, saying, 'O chastiser of foes, by what means hast thou been able to win the sovereignty of the three worlds? Tell me, O righteous king, 'What those means are.' Prahlada, O monarch, answered the question the Brahmana asked.

"Prahlada said, 'I do not, O regenerate one, feel any pride in consequence of my being a king, nor do I cherish any hostile feelings towards the Brahmanas. On the other hand, I accept and follow the counsels of policy they declare unto Me based upon the teachings of Sukra. In complete trustfulness they say unto me what they wish to say, and restrain me from courses that are unrighteous or improper. I am ever obedient to the teachings of Sukra. I wait upon and serve the Brahmanas and my seniors. I bear no malice. I am of righteous soul. I have conquered wrath. I am self-restrained, and all my senses are under my control. These regenerate ones that are my instructors pour beneficial instructions upon me like bees dropping honey into the cells of their comb. I taste the nectar dropped by those learned men, and like the Moon among the constellations I live among the members of my race.Even this is nectar on earth, even this is the clearest eye, viz., listening to the teaching of Sukra from the lips of Brahmanas and acting according to them. In these consists the good of a man.' Thus said Prahlada unto that utterer of Brahma. Served dutifully by him, the chief of the Daityas once more said, 'O foremost of regenerate ones, I am exceedingly gratified with thee in consequence of thy dutiful behaviour towards me. Ask of me the boon thou desirest, blessed be thou, for verily I shall grant thee what thou wilt ask. The Brahmana answered the chief of the Daityas saying, 'Very well. I will obey thee.' Prahlada, gratified with him, said, 'Take what thou wishest.'

"The Brahmana said, 'If, the king, thou hast been gratified with me and if thou wishest to do what is agreeable to me, I desire then to acquire thy behaviour. Even this is the boon that I solicit.At this, though delighted, Prahlada became filled with a great fear. Indeed, when this boon was indicated by the Brahmana, the Daitya chief thought the solicitor could not be a person of ordinary energy. Wondering much, Prahlada at last said, 'Let it be so.' Having, however, granted the boon, the Daitya chief became filled with grief. The Brahmana, having received the boon, went away, but Prahlada, O king, became penetrated by a deep anxiety and knew not what to do. While the Daitya chief sat brooding over the matter, a flame of light issued out of his body. It had a shadowy form of great splendour and huge proportions. Prahlada asked the form, saying, 'Who art thou?' The form answered, saying, 'I am the embodiment of thy Behaviour. Cast off by thee I am going away. I shall henceforth, O king, dwell in that faultless and foremost of Brahmanas who had become thy devoted disciple.' Having said these words, the form disappeared and soon after entered the body of Sakra. After the disappearance of that form, another of similar shape issued out of Prahlada's body. The Daitya chief addressed it, saying, 'Who art thou?' The form answered, saying, 'Know me, O Prahlada, for the embodiment of Righteousness. I shall go there where that foremost of Brahmanas is, for, O chief of the Daityas, I reside there where Behaviour dwells.' Upon the disappearance of Righteousness, a third form, O monarch, blazing with splendour, issued out of the body of the high souled Prahlada. Asked by Prahlada as to who he was, that form possessed of great effulgence answered, saying, 'Know, O chief of the Daityas, that I am Truth. I shall leave thee, following the way of Righteousness.' After Truth had left Prahlada, following in the wake of Righteousness, another great person issued out of Prahlada's body. Asked by the Daityas king, the mighty being answered, 'I am the embodiment of Good deeds. Know, O Prahlada, that 1 live there where Truth lives.' After this one had left Prahlada, another being came out, uttering loud and deep cries. Addressed by Prahlada, he answered, 'Know that I am Might. I dwell there where Good deeds are.' 'Having said these words, Might went away to that place whither Good deeds had gone. After this, a goddess of great effulgence issued out of Prahlada's body. The Daitya chief asked her and she answered him saying that she was the embodiment of Prosperity, adding, 'I dwelt in thee, O hero, O thou of prowess incapable of being baffled! Cast off by thee, I shall follow in the wake of Might.' The high-souled Prahlada, penetrated, with great fear, once more asked the goddess, saying, 'Where dost thou go, O goddess, O thou that dwellest amid lotuses? Thou art ever devoted to truth, O goddess, and thou art the first of deities. Who is that foremost of Brahmanas (who was my disciple)? I desire to know the truth.'

The goddess of Prosperity said, 'Devoted to the vow of Brahmacharya, that Brahmana who was instructed by thee was Sukra. O puissant one, he robbed thee of that sovereignty which thou hadst over the three worlds. O righteous one, it was by thy behaviour that thou hadst reduced the three worlds to subjection. Knowing this, the chief of the celestials robbed thee of thy behaviour. Righteousness and Truth and Good deeds and Might and myself, O thou of great wisdom, all have our root verily in Behaviour.'

"Bhishma continued, 'Having said these words, the goddess of Prosperity went away, as also all the rest, O Yudhishthira! Duryodhana, once more addressing his father, said these words: 'O delighter of the Kurus, I wish to know the truth about Behaviour. Tell me the means by which it may be acquired.'

"Dhritarashtra said, 'Those means were indicated by the high-souled

Prahlada while discoursing unto Indra. Listen, however, O ruler of men, as how in brief Behaviour may be acquired. Abstention from injury, by act, thought, and word, in respect of all creatures, compassion, and gift, constitute behaviour that is worthy of praise. That act or exertion by which others are not benefited, or that act in consequence of which one has to feel shame, should never be done. That act, on the other hand, should be done in consequence of which o tie may win praise in society. O best of the Kurus, I have now told thee in brief as to what Behaviour is. If O king, persons of wicked behaviour do ever win prosperity, they do not enjoy it long, O son, and are seen to be exterminated by the root.'

"Dhritarashtra continued, 'Knowing all this truly, do thou, O son, be of good behaviour, if thou desirest to obtain prosperity greater than that of Yudhishthira.'

"Bhishma continued, 'Even this was what king Dhritarashtra said unto his son. Do thou act according, to these instructions, O son of Kunti, and thou wilt then surely obtain their fruit.'"

Footnotes

270:1 Pisitaudanam is food mixed with pounded meat; a kind of Pilau, or, perhaps, Kabab.

272:1 Vagagravidyanam is explained by Nilakantha to mean persons whose learning is at the end of their tongues and not buried in books; hence, persons of sharp memory.

272:2 The asker wishes to rob Prahlada of his conduct.

Section 125

"Yudhishthira said, 'Thou hast said, O grandsire, that behaviour is the first (of requisites for a man). Whence, however, does Hope arise? Tell me what it is. This great doubt has taken possession of my mind. There is no other person than thee, O subjugator of hostile towns, who can remove it. O grandsire, I had great hope in respect of Suyodhana that when, a battle was about to ensue (in consequence of his own obstinacy), he would, O lord, do what was proper. In every man hope is great. When that hope is destroyed, great is the grief that succeeds, and which, without doubt, is equal to almost death itself. Fool that I am, Dhritarashtra's wicked-souled son, Duryodhana, destroyed the hope I had cherished. Behold, O king, the foolishness of my mind! I think that hope is vaster than a mountain with all its trees. Or, perhaps, it is vaster than the firmament itself. Or, perhaps, O king, it is really immeasurable. Hope, O chief of the Kurus, is exceedingly difficult of being understood and equally difficult of being subdued. Beholding this last attribute of Hope, I ask, what else is so unconquerable as this?'

"Bhishma said, 'I shall narrate to thee, O Yudhishthira, in this connection, the discourse between Sumitra and Rishabha that took place in olden times. Listen to it. A royal sage of the Haihaya race, Sumitra by name, went out a hunting. He pursued a deer, having pierced it with a straight shaft. Possessed of great strength, the deer ran ahead, with the arrow sticking to him. The king was possessed of great strength, and accordingly pursued with great speed his prey. The animal, endued with fleetness, quickly cleared a low ground and then a level plain. The king, young, active and strong, and armed with bow and sword and cased in mail, still pursued it. Unaccompanied by anybody, in chasing the animal through the forest the king crossed many rivers and streams and lakes and copses. Endued with great speed, the animal, at its will, showing itself now and then to the king, ran on with great speed. Pierced with many shafts by the king, that denizen of wilderness, O monarch, as if in sport, repeatedly lessened the distance between itself and the pursuer. Repeatedly putting forth its speed and traversing one forest after another, it now and then showed itself to the king at a near point. At last that crusher of foes, taking a very superior shaft, sharp, terrible, and capable of penetrating into the very vitals, fixed it on his bowstring. The animal then, of huge proportions, as if laughing at the pursuer's efforts suddenly distanced him by reaching a point full four miles ahead of the range of the shaft. That arrow of blazing splendour accordingly fell on the ground. The deer entered a large forest but the king still continued the chase.'"

Section 126

"Bhishma said, 'The king, having entered that large forest, came upon an asylum of ascetics. Fatigued with the toil he had undergone, he sat himself down for rest. Beholding him armed with bow, worn out with toil, and hungry, the ascetics approached him and honoured him in due form. Accepting the honours offered by the Rishis, the king enquired of them about the progress and advancement of their penances. Having duly answered the enquiries of the king, those Rishis endued with wealth of asceticism asked that tiger among rulers about the reason that led his steps to that retreat. And they said, 'Blessed be thou, in pursuit of what delightful object hast thou, O king, come to this asylum, walking on foot and armed with sword and bow and arrows? We wish to hear whence thou art coming, O giver of honours. Tell us also in what race thou art born and what thy name is.' Thus addressed, O bull among men, the king proceeded to duly give unto all those Brahmanas an account of himself, O Bharata, saying, 'I am born in the race of the Haihayas. By name I am Sumitra, and I am the son of Mitra. I chase herds of deer, slaying them in thousands with my arrows. Accompanied by a large force and my ministers and the ladies of my household, I came out on a hunting expedition. I pierced a deer with an arrow, but the animal with the shaft sticking to his body ran with great speed. In chasing it I have, without a set purpose, arrived at this forest and find myself in your presence, shorn of splendour, toil-worn, and with hope disappointed. What can be more pitiable than this, viz., that I have arrived at this asylum, spent with fatigue, shorn of the signs of royalty, and disappointed of my hopes. I am not at all sorry, ye ascetics, at my being now shorn of the signs of royalty or at my being now at a distance from my capital. I feel, however, a poignant grief in consequence of my hope having been disappointed. The prince of mountains, viz., Himavat, and that vast receptacle of waters, viz., the ocean, cannot, for its vastness, measure the extent of the firmament. Ye ascetics, similarly, I also cannot discern the limit of hope. Ye that are endued with wealth of penances are omniscient. There is nothing unknown to you. You are also highly blessed. I therefore, solicit you for resolving my doubt. Hope as cherished by man, and the wide firmament, which of these two appears vaster to you? I desire to hear in detail what is so unconquerable to hope. If the topic be one upon which it is not improper for ye to discourse, then tell me all about it without delay. I do not wish, ye foremost of regenerate ones, to hear anything from You that may be a mystery improper to discourse upon. If again the discourse be injurious to your penances, I would not wish you to speak. If the question asked by me be a worthy topic of discourse, I would then wish to hear the cause in detail. Devoted to penances as ye are, do ye all instruct me on the subject.'"

Section 127

"Bhishma said, 'Then that best of Rishis, viz., the regenerate Rishabha, sitting in the midst of all those Rishis, smiled a little and said these words: 'Formerly, O tiger among kings, while travelling among sacred places, I arrived, O lord, at the beautiful asylum of Nara and Narayana. There lies the delightful spot called Vadri, and there also is that lake in the firmament (whence the sacred Ganga takes her rise). There the sage Aswasiras, O king, (always) reads the eternal Vedas. Having performed my ablutions in that lake and offered with due rites oblations of water unto the Pitris and the dogs, I entered the asylum. Within that retreat the Rishis Nara and Narayana always pass their time in true pleasure. Not far from that spot I repaired to another retreat for taking up my abode. While seated there I beheld a very tall and emaciated Rishi, clad in rags and skins, approaching towards me. Possessed of the wealth of penances, he was named Tanu. Compared, O mighty-armed one, with other men, his height seemed to be eight times greater. As regards his leanness, O royal sage, I can say that I have never beheld its like. His body, O king, was as thin as one's little finger. His neck and arms and legs and hair were all of extra-ordinary aspect. His head was proportionate to his body, and his cars and eyes also were the same. His speech, O best of kings, and his movements were exceedingly feeble. Beholding that exceedingly emaciated Brahmana I became very cheerless and frightened. Saluting his feet, I stood before him with joined hands. Having informed him of my name and family, and having told him also the name of my father, O bull among men, I slowly sat myself down on a seat that was indicated by him. Then, O monarch, that foremost of virtuous men, viz., Tanu, began to discourse in the midst of the Rishis dwelling in that asylum upon topics connected with Righteousness and Profit. While engaged in discourse, a king, possessed of eyes like lotus petals and accompanied by his forces and the ladies of his household, came to that spot on a car drawn by fleet steeds. The name of that king was Viradyumna. Of handsome features, he was possessed of great fame. His son's name was Bhuridyumna. The child had been missing, and the sire, exceedingly cheerless, came there in course of his wanderings amid the forest in pursuit of the missing one. 'I shall find my son here!' 'I shall find my son here!' Dragged on by hope in this way, the king wandered through that forest in those days. Addressing the emaciated Rishi he said, 'Without doubt that highly virtuous son of mine is exceedingly difficult to be traced by me. Alas he was my only child. He is lost and can nowhere be found! Though incapable of being found out, my hope, however, of finding him is very great. Filled with that hope (which is being constantly disappointed), I am verily on the point of death.' Hearing these words of the king, that foremost of Munis, viz., the holy Tanu, remained for a short while with head hanging down and himself buried in contemplation. Beholding him buried in contemplation, the king became exceedingly cheerless. In great grief he began to say slowly and softly, 'What, O celestial Rishi, is unconquerable and what is greater than hope? O holy one, tell me this if I may hear it without impropriety.'

"The Muni said, 'A holy and great Rishi had been insulted by thy son. He had done it through ill-luck, moved by his foolish understanding. The Rishi had asked thy son for a golden jar and vegetable barks. Thy son contemptuously refused to gratify the ascetic. Thus treated by thy son, the great sage became disappointed. Thus addressed, the king worshipped that ascetic who was worshipped by all the world. Of virtuous soul, Viradyumna sat there, spent with fatigue even as thou, O best of men, now art. The great Rishi, in return, offered the king according to the rites observed by the dwellers of the forests water to wash his feet and the usual ingredients that make up the Arghya. Then all the Rishis, O tiger among kings, sat there, surrounding that bull among men like the stars of the constellation of Ursa

Major surrounding the Pole star. And they asked the unvanquished king as to the cause of his arrival at that asylum.'"

Footnotes

276:1 This lake is at a great height on the Himalayas.

276:2 The spirits of those two immortal sages are supposed to dwell for ever, in that retreat in the enjoyment of true happiness.

Section 128

"The king said, 'I am a king called by the name of Viradyumna. My fame has spread in all directions. My son Bhuridyumna hath been lost. It is in quest of him that I have come to this forest. Ye foremost of Brahmanas, that child was my only son and, ye sinless ones, he is of very tender years. He cannot, however, be found here. I am wandering everywhere for finding him out.'

"Rishabha continued, 'After the king had said these words, the ascetic Tanu hung down his head. He remained perfectly silent, without uttering a single word in answer. In former days that Brahmana had not been much honoured by the king. In disappointment, O monarch, he had for that reason practised austere penances for a longtime, resolving in his mind that he should never accept anything in gift from either kings or members of any other order. And he said to himself, 'Hope agitates every man of foolish understanding. I shall drive away hope from my mind.' Even such had been his determination. Viradyumna once more questioned that foremost of ascetics in these words:

"The king said, 'What is the measure of the thinness of Hope? What on earth is exceedingly difficult of acquisition? Tell me this, O holy one, for thou art well conversant with morality and profit."

"Rishabha continued, 'Himself recollecting all the past incidents (about his own disregard at the hands of the king) and calling them back to the recollection of the king also, that holy Brahmana of emaciated body addressed the king and said the following words:

"The sage said, 'There is nothing, O king, that equals Hope in slenderness. I had solicited many kings and found that nothing is so difficult of acquisition as an image that Hope sets before the mind.'

"The king said, 'At thy words, O Brahmana, I understand what is slender and what is not so. I understand also how difficult of acquisition are the images set by Hope before the mind. I regard these words of thine as utterances of Sruti. O thou of great wisdom, one doubt, however, has arisen in my-mind. It behoveth thee, O sage, to explain it in detail unto me that ask thee. What is more slender than thy body? Tell me this, O holy one, if, of course, O best of sages, the topic be one which may be discoursed upon without impropriety.'

"The emaciated sage said, 'A contented applicant is exceedingly difficult to meet with. Perhaps, there is none such in the world. Something rarer still, O sire, is the person that never disregards an applicant. The hope that rests upon such persons as do not, after passing their promises, do good to others according to the best of their powers and according as the applicants deserve, is slenderer than even my body. The hope that rests upon an ungrateful man, or upon one that is cruel, or one that is idle, or one that injures others, is slenderer than even my body. The hope cherished by a sire that has but one son, of once more seeing that son after he has been lost or missed, is slenderer than even my body. The hope that old women entertain of bringing forth sons, O king, and that is cherished by rich men, is slenderer than even my body. The hope that springs up in the hearts of grown up maidens of marriage when they hear anybody only talk of it in their presence, is slenderer than even my body.' Hearing these words, O monarch, king Viradyumna, and the ladies of his household, prostrated themselves before that bull among Brahmanas and touched his feet with their bent heads.'

"The king said, 'I beg thy grace, O holy one! I wish to meet with my child. What thou hast said, O best of Brahmanas, is very true. There is no doubt of the truth of thy utterances.'

"Rishabha continued, 'The holy Tanu, that foremost of virtuous persons, smiling, caused, by means of his learning and his penances the king's son to be brought to that spot. Having caused the prince to be brought thither, the sage rebuked the king (his father). That foremost of virtuous persons then displayed himself to be the god of righteousness. Indeed, having displayed his own wonderful and celestial form, he entered an adjacent forest, with heart freed from wrath and the desire of revenge. I saw all this, O king, and heard the words I have said. Drive off thy hope, that is even slenderer (than any of those which the sage indicated).'

"Bhishma continued 'Thus addressed, O monarch, by the high-souled Rishabha, king Sumitra speedily cast off the hope that was in his heart and which was slenderer (than any of the kinds of hope indicated by the emaciated Rishi). Do thou also, O son of Kunti, hearing these words of mine, be calm and collected like Himavat. Overcome with distress, thou hast questioned me and heard my answer. Having heard it. O monarch, it behoves thee to dispel these regrets of thine!'

Footnotes

278:1 i.e., Hope is slender; while things unconnected with Hope are the reverse.

278:2 The sense is that such persons should always be distrusted. Yet there are men who hope for good from them. Such hope, the sage says, is slenderer than his slender body.

278:3 The word maya repeated in verses 14 to 18 is explained by Nilakantha as having the sense of mattah. The meaning, of course, is very plain. Yet the Burdwan translator has strangely misunderstood it. K.P. Singha, of course, gives an accurate version.

278:4 For the king's disregard of the sage in former days.

279:1 The distress, which Yudhishthira felt at the thought of the slaughter in battle.

Section 129

"Yudhishthira said, 'Like one that drinks nectar I am never satiated with listening to thee as thou speakest. As a person possessing a knowledge of self is never satiated with meditation, even so I am never satiated with hearing thee. Do thou, therefore, O grandsire, discourse once more upon morality. I am never satiated with drinking the nectar of thy discourse upon morality.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse between Gotama and the illustrious Yama. Gotama owned a wide retreat on the Paripatra hills. Listen to me as to how many years he dwelt in that abode. For sixty thousand years that sage underwent ascetic austerities in that asylum. One day, the Regent of the world, Yama, O tiger among men, repaired to that great sage of cleansed soul while he was engaged in the severest austerities. Yama beheld the great ascetic Gotama of rigid penances. The regenerate sage understanding that it was Yama who had come, speedily saluted him and sat with joined hands in an attentive attitude (waiting for his commands). The royal Dharma, beholding that bull among Brahmanas, duly saluted him (in return) and addressing him asked what he was to do for him.'

"Gotama said, "By doing what acts does one liberate one's self from the debt One owes to one's mother and father? How also does one succeed in winning regions of pure bliss that are so difficult of attainment?'

"Yama said, 'Devoting one's self to the duty of truth, and practising purity and penances one should ceaselessly worship one's mother and father. One should also perform Horse-sacrifices with presents in profusion unto the

Brahmanas. By such acts one wins many regions (of felicity) of wonderful aspect.'"

Section 130

"Yudhishthira said, 'What course of conduct should be adopted by a king shorn of friends, having many enemies, possessed of an exhausted treasury, and destitute of troops, O Bharata! What, indeed, should be his conduct when he is surrounded by wicked ministers, when his counsels are all divulged, when he does not see his way clearly before him, when he assails another kingdom, when he is engaged in grinding a hostile kingdom, and when though weak he is at war with a stronger ruler? What, indeed, should be the conduct of a king the affairs of whose kingdom are ill-regulated, and who disregards the requirements of place and time, who is unable, in consequence of his oppressions, to bring about peace and cause disunion among his foes? Should he seek the acquisition of wealth by evil means, or should he lay down his life without seeking wealth?'

"Bhishma said, 'Conversant as thou art with duties, thou hast, O bull of Bharata's race, asked me a question relating to mystery (in connection with duties). Without being questioned, O Yudhishthira, I could not venture to discourse upon this duty. Morality is very subtle. One understands it, O bull of Bharata's race, by the aid of the texts of scriptures. By remembering what one has heard and by practising good acts, some one in some place may become a righteous person. By acting with intelligence the king may or may not succeed in acquiring wealth. Aided by thy own intelligence do thou think what answer should be given to thy question on this head. Listen, O Bharata, to the means, fraught with great merit, by which kings may conduct themselves (during seasons of distress). For the sake of true morality, however, I would not call those means righteous. If the treasury be filled by oppression, conduct like this brings the king to the verge of destruction. Even this is the conclusion of all intelligent men who have thought upon the subject. The kind of scriptures or science which one always studies gives him the kind of knowledge which it is capable of giving. Such Knowledge verily becomes agreeable to him. Ignorance leads to barrenness of invention in respect of means. Contrivance of means, again, through the aid of knowledge, becomes the source of great felicity. Without entertaining any scruples and any malice, listen to these instructions. Through the decrease of the treasury, the king's forces are decreased. The king should, therefore, fill his treasury (by any means) like to one creating water in a wilderness which is without water. Agreeably to this code of quasi-morality practised by the ancients, the king should, when the time for it comes, show compassion to his people. This is eternal duty. For men that are able and competent, the duties are of one kind. In seasons of distress, however, one's duties are of a different kind. Without wealth a king may (by penances and the like) acquire religious merit. Life, however, is much more important than religious merit. (And as life cannot be supported without wealth, no such merit should be sought which stands in the way of the acquisition of wealth). A king that is weak, by acquiring only religious merit, never succeeds in obtaining just and proper means for sustenance; and since he cannot, by even his best exertions, acquire power by the aid of only religious merit, therefore the practices in seasons of distress are sometimes regarded as not inconsistent with morality. The learned, however, are of opinion that those practices lead to sinfulness. After the season of distress is over, what should the Kshatriya do? He should (at such a time) conduct himself in such a way that his merit may not be destroyed. He should also act in such a way that he may not have to succumb to his enemies. Even these have been declared to be his duties. He should not sink in despondency. He should not (in times of distress) seek to rescue (from the peril of destruction) the merit of others or of himself. On the other hand, he should rescue his own self. This is the settled conclusion. There is this Sruti, viz., that it is settled that Brahmanas, who are conversant with duties, should have proficiency in respect of duties. Similarly, as regards the Kshatriya, his proficiency should consist in exertion, since might of arms is his great possession. When a Kshatriya's means of support are gone, what should he not take excepting what belongs to ascetics and what is owned by Brahmanas? Even as a Brahmana in a season of distress may officiate at the sacrifice of a person for whom he should never officiate (at other and ordinary times) and eat forbidden food, so there is no doubt that a Kshatriya (in distress) may take wealth from every one except ascetics and Brahmanas. For one afflicted (by an enemy and seeking the means of escape) what can be an improper outlet? For a person immured (within a dungeon and seeking escape) what can be an improper path? When a person becomes afflicted, he escapes by even an improper outlet. For a Kshatriya that has, in consequence of the weakness of his treasury and army, become exceedingly humiliated, neither a life of mendicancy nor the profession of a Vaisya or that of a Sudra has been laid down. The profession ordained for a Kshatriya is the acquisition of wealth by battle and victory. He should never beg of a member of his own order. The person who supports himself at ordinary times by following the practices primarily laid for him, may in seasons of distress support himself by following the practices laid down in the alternative. In a season of distress, when ordinary practices cannot be followed, a Kshatriya may live by even unjust and improper means. The very Brahmanas, it is seen, do the same when their means of living are destroyed. When the Brahmanas (at such times) conduct themselves thus, what doubt is there in respect of Kshatriyas? This is, indeed, settled. Without sinking into despondency and yielding to destruction, a Kshatriya may (by force) take what he can from persons that are rich. Know that the Kshatriya is the protector and the destroyer of the people, Therefore, a Kshatriya in distress should take (by force) what he can, with a view to (ultimately) protect the people. No person in this world, O king, can support life without injuring other creatures. The very ascetic leading a solitary life in the depths of the forest is no exception. A Kshatriya should not live, relying upon destiny, especially he, O chief of the Kurus, who is desirous of ruling. The king and the kingdom should always mutually protect each other. This is an eternal duty. As the king protects, by spending all his possessions, the kingdom when it sinks into distress, even so should the kingdom protect the king when he sinks into distress. The king even at the extremity of distress, should never give up his treasury, his machinery for chastising the wicked, his army, his friends and allies and other necessary institutions and the chiefs existing in his kingdom. Men conversant with duty say that one must keep one's seeds, deducting them from one's very food. This is a truth cited from the treatise of Samvara well-known for his great powers of illusion, Fie on the life of that king whose kingdom languishes. Fie on the life of that man who from want of means goes to a foreign country for a living. The king's roots are his treasury and army. His army, again, has its roots in his treasury. His army is the root of all his religious merits. His religious merits, again are the root of his subjects. The treasury can never be filled without oppressing others. How 'then can the army be kept without oppression? The king, therefore, in seasons of distress, incurs no fault by oppressing his subjects for filling the treasury. For performing sacrifices many improper acts are done. For this reason a king incurs no fault by doing improper acts (when the object is to fill his treasury in a season of distress). For the sake of wealth practices other than those which are proper are followed (in seasons of distress). If (at such times) such improper practices be not adopted, evil is certain to result. All those institutions that are kept up for working destruction and misery exist for the sake of collecting wealth. Guided by such considerations, all intelligent king should settle his course (at such times). As animals and other things are necessary for sacrifices, as sacrifices are for purifying the heart, and as animals, sacrifices, and purity of the heart are all for final emancipation, even so policy and chastisement exist for the treasury, the treasury exists for the army, and policy and treasury and army all the three exist for vanquishing foes and protecting or enlarging the kingdom. I shall here cite an example illustrating the true ways of morality. A large tree is cut down for making of it a sacrificial stake. In cutting it, other trees that stand in its way have also to be cut down. These also, in falling down, kill others standing on the spot. Even so they that stand in the way of making a well-filled treasury must have to be slain. I do not see how else success can be had. By wealth, both the worlds, viz., this and the other, can be had, as also Truth and religious merit. A person without wealth is more dead than alive. Wealth for the performance of sacrifices should be acquired by every means. The demerit that attaches to an act done in a season of distress is not equal to that which attaches to the same act if done at other times, O Bharata! The acquisition of wealth and its abandonment cannot both be possibly seen in the same person, O king! I do not see a rich man in the forest. With respect to every wealth that is seen in this world, every one contends with every one else, saying, 'This shall be mine,' 'This shall be mine!' This is nothing, O scorcher of foes, that is so meritorious for a king as the possession of a kingdom. It is sinful for a king to oppress his subjects with heavy impositions at ordinary times. In a season, however, of distress, it is quite different. Some acquire wealth by gifts and sacrifices; some who have a liking for penances acquire wealth by penances; some acquire it by the aid of their intelligence and cleverness. A person without wealth is said to be weak, while he that has wealth become powerful. A man of wealth may acquire everything. A king that has well-filled treasury succeeds in accomplishing everything. By his treasury a king may earn religious merit, gratify his desire for pleasure, obtain the next world, and this also. The treasury, however, should be filled by the aid of righteousness and never by unrighteous practices, such, that is, as pass for righteous in times of distress.

Footnotes

280:1 i.e., this is not a subject upon which one can or should discourse before miscellaneous audiences.

280:2 i.e., by ingenious contrivances a king may succeed in filling his treasury, or his best ingenuity and calculations may fail.

280:3 i.e., with a pure heart.

280:4 i.e., when the season of distress is over.

281:1 i.e., under ordinary situations of circumstances.

281:2 i.e., he should perform expiations and do good to them whom he has injured, so that these may not remain discontented with him.

281:3 He should not seek to rescue the merit of other or of himself, i.e., he should not, at such times, refrain from any act that may injure his own merit or that of others; in other words, he may disregard all considerations about the religious merits of others and of himself His Sole concern at such a time should be to save himself, that is, his life.

282:1 Sankhalikhitam, i.e., that which is written on the forehead by the Ordainer.

282:2 Literally, "cause to be removed."

282:3 The army and the criminal courts.

*****

Apaddharmanusasana Parva

Section 131

"Yudhishthira said, 'What, besides this, should be done by a king that is weak and procrastinating, that does not engage in battle from anxiety for the lives of his friends, that is always under the influence of fear, and that cannot keep his counsels secret? What, indeed, should that king do whose cities and kingdom have been partitioned and appropriated by foes, who is divested of wealth, who is incapable (through such poverty) of honouring his friends and attaching them to himself, whose ministers are disunited or bought over by his enemies, who is obliged to stand in the face of foes, whose army has dwindled away, and whose heart has been agitated by some strong enemy?'

"Bhishma said, 'If the invading enemy be of pure heart and if he be conversant with both morality and profit, a king of the kind you have indicated should, with no loss of time, make peace with the invader and bring about the restoration of those portions of the kingdom that have already been conquered. If, again, the invader be strong and sinful and seek to obtain victory by unrighteous means, the king should make peace with him, too, by abandoning a portion of his territories. If the invader be unwilling to make peace, the king should then abandon his very capital and all his possessions for escaping from danger. If he can save his life he may hope for similar acquisitions in future. What man conversant with morality is there that would sacrifice his own self, which is a more valuable possession, for encountering that danger from which escape can be had by the abandonment of his treasury and army? A king should protect the ladies of his household. If these fall into the hands of the enemy, he should not show any compassion for them (by incurring the risk of his own arrest in delivering them). As long as it is in his power, he should never surrender his own self to the enemy.'

"Yudhishthira said, 'When his own people are dissatisfied with him, when he is oppressed by invaders, when his treasury is exhausted, and when his counsels are divulged, what should the king then do?'

"Bhishma said, 'A king, under such circumstances, should (if his enemy be righteous) seek to make peace with him. If the enemy be unrighteous, he should then put forth his valour. He should, by such means, seek to cause the foe to withdraw from his kingdom; or fighting bravely, he should lay down his life and ascend to heaven. A king can conquer the whole earth with the help of even a small force if that force be loyal, cheerful, and devoted to his good. If slain in battle, he is sure to ascend to heaven. If he succeeds in slaying (his enemies), he is sure to enjoy the earth. By laying down one's life in battle, one obtains the companionship of Indra himself.'"

Section 132

"Yudhishthira said, 'When practices fraught with high morality and beneficial to the world, (viz., those that appertain to righteous rule) disappear, when all the means and resources for the support of life fall into the hands of robbers, when, indeed, such a calamitous time sets in, by what means should a Brahmana, O grandsire, who from affection is unable to desert his sons and grandsons, subsist?'

"Bhishma said, 'When such a time sets in, the Brahmana should live by the aid of knowledge. Everything in this world is for them that are good. Nothing here is for them that are wicked. He who making himself an instrument of acquisition, takes wealth from the wicked and gives it unto them that are good, is said to be conversant with the morality of adversity. Desirous of maintaining his rule, the king, O monarch, without driving his subjects to indignation and rebellion, may take what is not freely given by the owner, saying, 'This is mine!' That wise man who, cleansed by the possession of knowledge and might and of righteous conduct at other times, acts censurably in such season, does not really deserve to be censured. They who always support themselves by putting forth their might never like any other method of living. They that are endued with might, O Yudhishthira, always live by the aid of prowess. The ordinary scriptures, that exist (for seasons of distress) without exceptions of any kind, should be practised by a king (at such times). A king, however, that is endued with intelligence, while following those scriptures, would do something more. At such times, however, the king should not oppress, Ritwijas, and Purohitas and preceptors and Brahmanas, all of whom are honoured and held in high esteem. By oppressing them, even at such times, he incurs reproach and sin. This that I tell thee is regarded as an authority in the world. Indeed, this is the eternal eye (by which practices in seasons of distress are to be viewed). One should be guided by his authority. By this is to be judged whether a king is to be called good or wicked. It is seen that many persons residing in villages and towns, actuated by jealousy and wrath, accuse one another. The king should never, at their words, honour or punish anybody. Slander should never be spoken. If spoken, it should never be heard. When slanderous converse goes on, one should close one's ears or leave the place outright. Slanderous converse is the characteristic of wicked men. It is an indication of depravity. They, on the other hand, O king, who speak of the virtues of others in assemblies of the good, are good men. As a pair of sweet-tempered bulls governable and well-broken and used to bear burthens, put their necks to the yoke and drag the cart willingly, even so should the king bear his burthens (in seasons of distress). Others say that a king (at such times) should conduct himself in such a way that he may succeed in gaining a large number of allies. Some regard ancient usage as the highest indication of righteousness. Others, viz., they that are in favour of the conduct pursued by Sankha, towards Likhita, do not hold this opinion. They do not advance such an opinion through either malice or covetousness. Examples are seen of even great Rishis who have laid down that even preceptors, if addicted to evil practices, should be punished. But approvable authority there is none for such a proposition. The gods may be left to punish such men when they happen to be vile and guilty of wicked practices. The king who fills his treasury by having recourse to fraudulent devices, certainly falls away from righteousness. The code of morality which is honoured in every respect by those that are good and in affluent circumstances, and which is approved by every honest heart, should be followed. He is said to be conversant with duty who knows duty as depending on all the four foundations. It is difficult to find out the reasons on which duties stand even as it is difficult to find out the legs of the snake. As a hunter of beasts discovers the track of a shaft-struck deer by observing spots of blood on the ground, even so should one seek to discover the reasons of duties. This should a man tread with humility along the path trod by the good. Such, indeed, was the conduct of the great royal sages of old, O Yudhishthira!'"

Footnotes

285:1 The commentator explains it in the following way. The ordinary texts, without exceptions of any kind, laid down for seasons of distress, permit a king to fill his treasury by levying heavy contributions on both his own subjects and those of hostile kingdoms. An ordinary king, at such a time, acts in this way. A king, however, that is endued with intelligence, while levying such contributions, takes care to levy them upon those that are wicked and punishable among his own subjects and among the subjects of other kingdoms, and refrains from molesting the good. Compare the conduct of Warren Hastings in exacting a heavy tribute, when his own treasury was empty, from Cheyt Singh, whose unfriendliness for the British power was a matter of notoriety.

285:2 The sense seems to be that there are persons who hold that priests and Brahmanas should never be punished or taxed. This is the eternal usage, and, therefore, this is morality. Others who approve of the conduct of Sankha towards his brother Likhita on the occasion of the latter's appropriating a few fruits belonging to the former, are of a different opinion. The latter class of persons Bhishma says, are as sincere as the former in their opinion. They cannot be blamed for holding that even priests and Brahmanas may be punished when offending.

286:1 Duty depending on all the four foundations, i.e., as laid down in the Vedas; as laid down in the Smritis; as sanctioned by ancient usages and customs; and as approved by the heart or one's own conscience.

Section 133

"Bhishma said, 'The king should, by drawing wealth from his own kingdom as also from the kingdoms of his foes, fill his treasury. From the treasury springs his religious merit, O son of Kunti, and it is in consequence of the treasury that the roots of his kingdom extend. For these reasons the treasury must be filled; and when filled; it should be carefully protected (by putting a stop to all useless expenditure), and even sought to be increased. This is the eternal practice. The treasury cannot be filled by (acting with) purity and righteousness, nor by (acting with) heartless cruelty. It should be filled by adopting a middle course. How can a weak king have a treasury? How again can a king who has no treasury have strength? How can a weak man have kingdom? Whence again can one without a kingdom obtain prosperity? For a person of high rank, adversity is like death. For this reason the king should always increase his treasury, and army, and allies and friends. All men disregard a king with an empty treasury. Without being gratified with the little that such a king can give, his servants never express any alacrity in his business. In consequence of his affluence, the king succeeds in obtaining great honours. Indeed, affluence conceals his very sins, like robes concealing such parts of a feminine form as should not be exposed to the view. Those with whom the king has formerly quarrelled become filled with grief at the sight of his new affluence. Like dogs they once more take service under him, and though they wait only for an opportunity to slay him, he takes to them as if nothing has happened. How, O Bharata, can such a king obtain happiness? The king should always exert for acquiring greatness. He should never bend down in humility. Exertion is manliness. He should rather break at an unfavourable opportunity than bend before any one. He should rather repair to the forest and live therewith the wild animals. But he should not still live in the midst of ministers and officers who have like robbers broken through all restraints. Even the robbers of the forest may furnish a large number of soldiers for the accomplishment of the fiercest of deeds. O Bharata! If the king transgresses all wholesome restraints, all people become filled with alarm. The very robbers who know not what compassion is, dread such a king. For this reason, the king: should always establish rules and restraints for gladdening the hearts of his people. Rules in respect of even very trivial matters are hailed with delight by the people. There are men who think that this world is nothing and the future also is a myth. He that is an atheist of this type, though his heart is agitated by secret fears, should never be trusted. If the robbers of the forest, while observing other virtues, commit depredations in respect only of property, those depredations may be regarded as harmless. The lives of thousands of creatures are protected in consequence of robbers observing such restraints. Slaying an enemy who is flying away from battle, ravishment of wives, ingratitude, plundering the property of a Brahmana, depriving a person of the whole of his property, violation of maidens, continued occupation of villages and towns as their lawful lords, and adulterous congress with other people's wives--these are regarded as wicked acts among even robbers, and robbers should always abstain from them. It is again certain that those kings who strive (by making peace) to inspire confidence upon themselves in the hearts of the robbers, succeed, after watching all their ins and outs, in exterminating them. For this reason, in dealing with robbers, it is necessary that they should not be exterminated outright. They should be sought to be brought under the king's way. The king should never behave with cruelty towards them, thinking that he is more powerful than they. Those kings that do not exterminate them outright have no fear of extermination to themselves. They, however, that do exterminate them have always to live in fear in consequence of that act.'"

Footnotes

286:2 i.e., yield with ease.

287:1 Grammatically, the last line may mean,--'The very robbers dread a king destitute of compassion.'

287:2 Their wives and children ought to be saved, and their habitations and wearing apparel and domestic utensils, etc., should not be destroyed.

Section 134

"Bhishma said, 'In this connection, persons acquainted with the scriptures declare this text in respect of duty, viz., for a Kshatriya possessed of intelligence and knowledge, (the earning of) religious merit and (the acquisition of) wealth, constitute his obvious duties. He should not, by subtle discussions on duty and unseen consequences in respect of a future world, abstain from accomplishing those two duties. As it is useless to argue, upon seeing certain foot-prints on the ground, whether they are wolf's or not, even so is all discussion upon the nature of righteousness and the reverse. Nobody in this world ever sees the fruits of righteousness and unrighteousness. A Kshatriya, therefore, should seek the acquisition of power. He that is powerful is master of everything. Wealth leads to the possession of an army. He that is powerful obtains intelligent advisers. He that is without wealth is truly fallen. A little (of anything in the world) is regarded as the dirty remnant of a feast. If a strong man does even many bad acts, nobody, through fear, says or does anything (for censuring or checking him). If righteousness and Power be associated with Truth, they can then rescue men from great perils. If, however, the two be compared, Power will appear to be superior to Righteousness. It is from Power that Righteousness springs. Righteousness rests upon Power as all immobile things upon the earth. As smoke depends upon the wind (for its motion), even so Righteousness depends upon Power. Righteousness which is the weaker of the two depends for its support upon a tree. Righteousness is dependent on them that are powerful even as pleasure is dependent upon them that are given to enjoyment. There is nothing that powerful men cannot do. Everything is pure with them that are powerful. A powerless man, by committing evil acts can never escape. Men feel alarmed at his conduct even as they are alarmed at the appearance of a wolf. One fallen away from a state of affluence leads a life of humiliation and sorrow. A life of humiliation and reproach is like death itself The learned have said that when in consequence of one's sinful conduct one is cast off by friends and companions, one is pierced repeatedly by the wordy darts of others and one has to burn with grief on that account. Professors of scriptures have said with respect to the expiation of sinfulness that one should (if stained with sinfulness) study the three Vedas, wait upon and worship the Brahmanas, gratify all men by looks, words, and acts, cast off all meanness, marry in high families, proclaim the praises of others while confessing one's own worthlessness, recite mantras, perform the usual water-rites, assume a mildness of behaviour, and abstain from speaking much, and perform austere penances, seek the refuge of Brahmanas and Kshatriyas. Indeed, one who has committed many evil acts, should do all this, without being angry at the reproaches uttered by men. By conducting one's self in this way, one may soon become cleansed of all his sins and regain the regard of the world. Indeed, one wins great respect in this world and great rewards in the next, and enjoys diverse kinds of happiness here by following such conduct and by sharing his wealth with others.'"

Footnotes

288:1 i.e., 'he that has wealth and forces.'

288:2 The sense seems to be that a poor man can have only a little of all earthly things. That little, however, is like the remnant of a strong man's dinner.

Section 135

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old story of a robber who having in this would been observant of restraints did not meet with destruction in the next. There was a robber of the name of Kayavya, born of a Kshatriya father and a Nishada mother. Kayavya was a practiser of Kshatriya duties. Capable of smiting, possessed of intelligence and courage, conversant with the scriptures, destitute of cruelty, devoted to the Brahmanas, and worshipping his seniors and preceptors with reverence, he protected the ascetics in the observance of their practices. Though a robber, he still succeeded in winning felicity in heaven. Morning and evening he used to excite the wrath of the deer by chasing them. He was well conversant with all the practices of the Nishadas as also of all animals living in the forest. Well acquainted with the requirements of time and place, he roved over the mountains. Acquainted as he was with the habits of all animals, his arrows never missed their aim, and his weapons were strong. Alone, he could vanquish many hundreds of troops. He worshipped his old, blind, and deaf parents in the forest every day. With honey and flesh and fruits and roots and other kinds of excellent food, he hospitably entertained all persons deserving of honour and did them many good offices. He showed great respect for those Brahmanas that had retired from the world for taking up their residence in the woods. Killing the deer, he often took flesh to them. As regards those that were unwilling, from fear of others, to accept gifts from him because of the profession he followed, he used to go to their abodes before dawn and leave flesh at their doors. One day many thousands of robbers, destitute of compassion in their conduct and regardless of all restraints, desired to elect him as their leader.'

"The robbers said, 'Thou art acquainted with the requirements of place and time. Thou hast wisdom and courage. Thy firmness also is great in everything thou undertakest. Be thou our foremost of leaders, respected by us all, We will do as thou wilt direct. Protect us duly, even as a father or mother.'

"Kayavya said, 'Never kill ye a woman, or one that from fear keeps away from the fight, or one that is a child, or one that is an ascetic. One that abstains from fight should never be slain, nor should women be seized or brought away with force. None of you should ever slay a woman amongst all creatures. Let Brahmanas be always blessed and you should always fight for their good. Truth should never be sacrificed. The marriages of men should never be obstructed. No injury should be inflicted on those houses in which the deities, the Pitris, and guests are worshipped. Amongst creatures, Brahmanas deserve to be exempted by you in your plundering excursions. By giving away even your all, you should worship them. He who incurs the wrath of the Brahmanas, he for whose discomfiture they wish, fails to find a rescuer in the three worlds. He who speaks ill of the Brahmanas and wishes for their destruction, himself meets with destruction like darkness at sunrise. Residing here, ye shall acquire the fruits of your valour. Troops shall be sent against those that will refuse to give us our dues. The rod of chastisement is intended for the wicked. It is not intended for self-aggrandisement. They who oppress the god deserve death, it is said. They who seek to aggrandise their fortunes by afflicting kingdoms in unscrupulous ways, very soon come to be regarded as vermin in a dead body. Those robbers again that would conduct themselves by conforming to these restraints of the scriptures, would soon win salvation although leading a plundering life.'

"Bhishma continued, 'Those robbers, thus addressed, obeyed all the commands of Kayavya. By desisting from sin, they obtained great prosperity. By behaving himself in such a way by thus doing good to the honest and by thus restraining the robbers from bad practices, Kayavya won great success (in the next world). He who always thinks of this narrative of Kayavya will not have any fear from the denizens of the forest, in fact, from any earthly creature. Such a man will have no fear from any creature, O Bharata! He will have no fear from wicked men. If such a man goes to the forest, he will be able to live there with the security of a king.'"

Footnotes

289:1 It is always reproachful to accept gifts from persons of questionable character.

Section 136

"Bhishma said, 'In this connection, viz., the method by which a king should fill his treasury, persons acquainted with the scriptures of olden days cite the following verses sung by Brahman himself. The wealth of persons who are given to the performance of sacrifices, as also the wealth dedicated to the deities, should never be taken. A Kshatriya should take the wealth of such persons as never perform religious rites and sacrifices as are on that account regarded to be equal to robbers. All the creatures that inhabit the earth and all the enjoyments that appertain to sovereignty, O Bharata, belong to the Kshatriyas. All the wealth of the earth belongs to the Kshatriya, and not to any person else. That wealth the Kshatriya should use for keeping up his army and for the performance of sacrifice. Tearing up such creepers and plants as are not of any use, men burn them for cooking such vegetables as serve for food. Men conversant with duty have said that his wealth is useless who does not, with libations of clarified butter, feed the gods, the

Pitris, and men. A virtuous ruler, O king, should take away such wealth. By that wealth a large number of good people can be gratified. He should not, however, hoard that wealth in his treasury. He who makes himself an instrument of acquisition and taking away wealth from the wicked gives them to those that are good is said to be conversant with the whole science of morality. A king should extend his conquests in the next world according to the measure of his power, and as gradually as vegetable products are seen to grow. As some ants are seen to grow from no adequate cause, even so sacrifice spring from no adequate cause. As flies and gnats and ants are driven off from the bodies of kine and other domestic cattle (at the time of milking them), even so should persons who are averse to the performance of sacrifices should be similarly driven off from the kingdom. This is consistent with morality. As the dust that lies on the earth, if pounded between two stones, becomes finer and finer, even so questions of morality, the more they are reflected upon and discussed, become finer and finer.'"

Footnotes

290:1 The king should similarly, by punishing the wicked, cherish the good.

291:1 The sense seems to be that sacrifice proceeds more from an internal desire than from a large sum of money lying in the treasury. If the desire exists, money comes gradually for accomplishing it. The force of the simile consists in the fact that ants (probably white ants) are seen to gather and multiply from no ostensible cause.

Section 137

"Bhishma said, 'These two, viz., one that provides for the future, and one possessed of presence of mind, always enjoy happiness. The man of procrastination, however, is lost. In this connection, listen attentively to the following excellent story of a procrastinating person in the matter of settling his course of action. In a lake that was not very deep and which abounded with fishes, there lived three Sakula fishes that were friends and constant companions. Amongst those three one had much forethought and always liked to provide for what was coming. Another was possessed of great presence of mind. The third was procrastinating. One day certain fishermen coming to that lake began to bale out its waters to a lower ground through diverse outlets. Beholding the water of the lake gradually decreasing, the fish that had much foresight, addressing his two companions on that occasion of danger, said, 'A great danger is about to overtake all the aquatic creatures living in this lake. Let us speedily go to some other place before our path becomes obstructed. He that resists future evil by the aid of good policy, never incurs serious danger. Let my counsels prevail with you. Let us all leave this place' That one amongst the three who was procrastinating then answered, 'It is well said. There is, however, no need of such haste. This is my deliberate opinion.' Then the other fish, who was noted for presence of mind, addressed his procrastinating companion and said, 'When the time for anything comes, I never fail to provide for it according to policy.' Hearing the answers of his two companions, he of great forethought and considerable intelligence immediately set out by a current and reached another deep lake. The fishermen, Seeing that all the water had been baled out, shut in the fishes that remained, by diverse means. Then they began to agitate the little water that remained, and as they began to catch the fish, the procrastinating Sakula was caught with many others. When the fisherman began to tie to a long string the fishes they had caught, the Sakula who was noted for presence of mind thrust himself into the company of those that had been so tied and remained quietly among them, biting the string, for he thought that he should do it to give the appearance of being caught. The fishermen believed that all the fishes attached to the string had been caught. They then removed them to a piece of deep water for washing them. Just at that time the Sakula noted for presence of mind, leaving the string, quickly escaped. That fish, however, who had been procrastinating, foolish and senseless and without intelligence as he was, and, therefore, unable to escape, met with death.

"'Thus every one meets with destruction, like the procrastinating fish, who from want of intelligence cannot divine the hour of danger. That man, again, who regarding himself clever does not seek his own good in proper time, incurs great danger like the Sakula who had presence of mind. Hence these two only, viz., he that has much forethought and he that has presence of mind, succeed in obtaining happiness. He, however, that is procrastinating meets with destruction. Diverse are the divisions of time, such as Kashtha, Kala, Muhurta, day, night, Lava, month, fortnight, the six seasons, Kalpa, year. The divisions of the earth are called place. Time cannot be seen. As regards the success of any object or purpose, it is achieved or not achieved according to the manner in which the mind is set to think of it. These two, viz., the person of forethought and the person of presence of mind, have been declared by the Rishis to be the foremost of men in all treatises on morality and profit and in those dealing with emancipation. One, however, that does everything after reflection and scrutiny, one that avails oneself of proper means for the accomplishment of one's objects, always succeeds in achieving much. Those again that act with due regard to time and place succeed in winning results better than the mere man of foresight and the man of presence of mind.'"

Section 138

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O bull of Bharata's race, said that that intelligence which provides against the future, as well as that which can meet present emergencies, is everywhere superior, while procrastination brings about destruction. I desire, O grandsire, to hear of that superior intelligence aided by which a king, conversant with the scriptures and well versed with morality and profit, may not be stupefied even when surrounded by many foes. I ask thee this, O chief of Kuru's race! It behoveth thee to discourse to me on I his. I desire to hear everything, comfortable to what has been laid down in the scriptures, about the manner in which a king should conduct himself when he is assailed by many foes. When a king falls into distress, a large number of foes, provoked by his past acts, range themselves against him and seek to vanquish him. How may, a king, weak and alone, succeed in holding up his head when he is challenged on all sides by many powerful kings leagued together? How does a king at such times make friends and foes? How should he, O bull of Bharata's race, behave at such a time towards both friends and foes? When those that have indications of friends really become his foes, what should the king then do if he is to obtain happiness? With whom should he make war and with whom should he make peace? Even if he be strong, how should he behave in the midst of foes? O scorcher of foes, this I regard to be the highest of all questions connected with the discharge of kingly duties. There are few men for listening to the answer of this question and none to answer it save Santanu's son, Bhishma, firmly wedded to truth and having all his senses under control. O thou that art highly blessed reflect upon it and discourse to me on it!'

"Bhishma said, 'O Yudhishthira, this question is certainly worthy of thee. Its answer is fraught with great happiness. Listen to me, O son, as I declare to thee, O Bharata, all the duties generally known that should be practised in seasons of distress. A foe becomes a friend and a friend also becomes a foe. The course of human actions, through the combination of circumstances, becomes very uncertain. As regards, therefore, what should be done and what should not, it is necessary that paying heed to the requirements of time and place, one should either trust one's foes or make war. One should, even exerting, one's self to one's best, make friends with men of intelligence and knowledge that desire one's welfare. One should make peace with even one's foes, when, O Bharata, one's life cannot otherwise be saved. That foolish man who never makes peace with foes, never succeeds in winning any gain or acquiring any of those fruits for which others endeavour. He again who makes peace with foes and quarrels with even friends after a full consideration of circumstances, succeeds in obtaining great fruits. In this connection is cited the old story of the discourse between a cat and a mouse at the foot of a banian.'

"Bhishma continued, 'There was a large banian in the midst of an extensive forest. Covered with many kinds of creepers, it was the resort of diverse kinds of birds. It had a large trunk from which numerous branches extended in all directions. Delightful to look at, the shade it afforded was very refreshing. It stood in the midst of the forest, and animals of diverse species lived on it. A mouse of great wisdom, named Palita, lived at the foot of that tree, having made a hole there with a hundred outlets. On the branches of the tree there lived a cat, of the name of Lomasa, in great happiness, daily devouring a large number of birds. Some time after, a Chandala came into the forest and built a hut for himself. Every evening after sunset he spread his traps. Indeed, spreading his nets made of leathern strings he went back to his hut, and happily passing the night in sleep, returned to the spot at the dawn of day. Diverse kinds of animals fell into his traps every night. And it so happened that one day the cat, in a moment of heedlessness, was caught in the snare. O thou of great wisdom, when his foe the cat who was at all times an enemy of the mouse species was thus caught in the net, the mouse Palita came out of his hole and began to rove about fearlessly. While trustfully roving through the forest in search of food, the mouse after a little while saw the meat (that the Chandala had spread there as lure). Getting upon the trap, the little animal began to eat the flesh. Laughing mentally, he even got upon his enemy entangled helplessly in the net. Intent on eating the flesh, he did not mark his own danger, for as he suddenly cast his eyes he saw a terrible foe of his arrived at that spot. That foe was none else than a restless mongoose of coppery eyes, of the name of Harita. Living in underground holes, its body resembled the flower of a reed. Allured to that spot by the scent of the mouse, the animal came there with great speed for devouring his prey. And he stood on his haunches, with head upraised, licking the corners of his mouth with his tongue. The mouse beheld at the same time another foe living in the trees, then sitting on the branch of the banian. It was a night-prowling owl of the name of Chandraka of sharp beaks. Having become an object of sight with both the mongoose and the owl, the mouse, in great alarm, began to think in this strain: 'At such a season of great danger, when death itself is staring me in the face, when there is fear on every side, how should one act that wishes for one's good? Encompassed on all sides by danger, seeing fear in every direction, the mouse, filled with alarm for his safety, made a high resolution. Warding off even innumerable dangers by hundreds of means, one should always save one's life. Danger, at the present moment, encompasses me on every side. If I were to descend from this trap on the ground, without adequate precautions, the mongoose will surely seize and devour me. If I remain on this trap, the owl will surely seize me. If, again, that cat succeeds in disentangling himself from the net, he also is certain to devour me. It is not proper, however, that a person of our intelligence should lose his wits. I shall, therefore, strive my best to save my life, aided by proper means and intelligence. A person possessed of intelligence and wisdom and conversant with the science of policy never sinks, however great and terrible the danger that threatens him. At present, however, I do not behold any other refuge than this cat. He is an enemy. But he is in distress. The service that I can do him is very great. Sought to be made a prey by three foes, how should I now act for saving my life? I should now seek the protection of one of those foes, viz., the cat. Taking the aid of the science of policy, let me counsel the cat for his good, so that I may, with my intelligence, escape from all the three. The cat is my great foe, but the distress into which he has fallen is very great. Let me try whether I can succeed in making this foolish creature understand his own interests. Having fallen into such distress, he may make peace with me. A person when afflicted by a stronger one should make peace with even an enemy. Professors of the science of policy say that even this should be the conduct of one who having fallen into distress seeks the safety of his life. It is better to have a learned person for an enemy than a fool for a friend. As regards myself, my life now rests entirely in the hands of my enemy the cat. I shall now address the cat on the subject of his own liberation. Perhaps, at this moment, it would not be wrong to take the cat for an intelligent and learned foe.' Even thus did that mouse, surrounded by foes, pursue his reflections. Having reflected in this strain, the mouse, conversant with the science of Profit and well acquainted with occasions when war should be declared and peace made, gently addressed the cat, saying, 'I address thee in friendship, O cat! Art thou alive? I wish thee to live! I desire the good of us both. O amiable one, thou hast no cause for fear. Thou shalt live in happiness. I shall rescue thee, if, indeed, thou dost not slay me. There is an excellent expedient in this case, which suggests itself to me, and by which you may obtain your escape and I may obtain great benefit. By reflecting earnestly I have hit upon that expedient for thy sake and for my sake, for it will benefit both of us. There are the mongoose and the owl, both waiting with evil intent. Only so long, O cat, as they do not attack me, is my life safe. There that wretched owl with restless glances and horrid cries is eyeing me from the branch of that tree. I am exceedingly frightened by it. Friendship, as regards the good, is seven-paced. Possessed of wisdom as thou art, thou art my friend. I, shall act towards thee as a friend. Thou needst have no fear now. Without my help, O cat, thou wilt not succeed in tearing the net. I, however, shall cut the net for serving thee, if thou abstain from killing me. Thou hast lived on this tree and I have lived at its foot. Both of us have dwelt here for many long years. All this is known to thee. He upon whom nobody places his trust, and he who never trusts another, are never applauded by the wise. Both of them are unhappy. For this reason, let our love for each other increase, and let there be union amongst us two. Men of wisdom never applaud the endeavour to do an act when its opportunity has passed away. Know that this is the proper time for such an understanding amongst us. I wish that thou shouldst live, and thou also wishest that I should live. A man crosses a deep and large river by a piece of wood. It is seen that the man takes the piece of wood to the other side, and the piece of wood also takes the man to the other side. Like this, our compact, also will bring happiness to both of us. I will rescue thee, and thou also wilt rescue me.' Having said these words that were beneficial to both of them, that were fraught with reason and on that account highly acceptable, the mouse Palita waited in expectation of an answer.

"'Hearing these well-chosen words, fraught with reason and highly acceptable, that the mouse said, the mouse's foe possessed of judgment and forethought, viz., the cat spoke in reply. Endued with great intelligence, and possessed of eloquence, the cat, reflecting upon his own state, praised the Words of the speaker and honoured him by gentle words in return. Possessed of sharp foreteeth and having eyes that resembled the stones called lapis lazuli, the cat called Lomasa, gentle eyeing the mouse, answered as follows: I am delighted with thee, O amiable one! Blessed be thou that wishest me to live! Do that, without hesitation, which thou thinkest to be of beneficial consequences. I am certainly in great distress. Thou art, if possible, in greater distress still. Let there be a compact between us without delay. I will do that which is opportune and necessary for the accomplishment of our business, O Puissant one! If thou rescuest me, the service will go for nothing I place myself in thy hands. I am devoted to thee. I shall wait upon and serve thee like a disciple. I seek thy protection and shall always obey thy behests,' Thus addressed, the mouse Palita, addressing in return the cat who was completely under his control, said these words of grave import and high wisdom: 'Thou hast spoken most magnanimously. It could scarcely be unexpected from one like thee. Listen to me as I disclose the expedient I have hit upon for benefiting both of us. I will crouch myself beneath thy body. I am exceedingly frightened at the mongoose. Do thou save me. Kill me not. I am competent to rescue thee. Protect me also from the owl, for that wretch too wishes to seize me for his prey. I shall cut the noose that entangles thee. I swear by Truth, O friend!' Hearing these judicious words fraught with reason, Lomasa, filled with delight, cast his eyes upon Palita and applauded him with exclamations of welcome. Having applauded Palita, the cat, disposed to friendliness, reflected for a moment, and gladly said without losing any time, 'Come quickly to me! Blessed be thou, thou art, indeed, a friend dear to me as life. O thou of great I wisdom, through thy grace I have almost got back my life. Whatever it is in my power to do for thee now, tell me and I shall do it. Let there be peace between us, O friend! Liberated from this danger, I shall, with all my friends and relatives, do all that may be agreeable and beneficial to thee. O amiable one, freed from this distress, I shall certainly seek to gladden thee, and worship and honour thee on every occasion in return for thy services. A person by doing even abundant services in return never becomes equal to the person that did him good in the first instance. The former does those services for the sake of services received. The latter, however, should be held to have acted without any such motive.'

"Bhishma continued, 'The mouse, having thus made the cat understand his own interests, trustfully crouched beneath his enemy's body. Possessed of learning, and thus assured by the cat, the mouse trustfully laid himself thus under the breast of the cat as if it were the lap of his father or mother. Beholding him thus ensconced within the body of the cat, the mongoose and the owl both became hopeless of seizing their prey. Indeed, seeing that close intimacy between the mouse and the cat, both Harita and Chandraka became alarmed and filled with wonder. Both of them had strength and intelligence. Clever in seizing their prey, though near, the mongoose and the owl felt unable to wean the mouse and the cat from that compact. Indeed, beholding the cat and the mouse make that covenant for accomplishing their mutual ends, the mongoose and the owl both left that spot and went away to their respective abodes. After this, the mouse Palita, conversant with the requirements of time and place, began, as he lay under the body of the cat, to cut strings of the noose slowly, waiting for the proper time to finish his work. Distressed by the strings that entangled him, the cat became impatient upon seeing the mouse slowly cutting away the noose. Beholding the mouse employed so slowly in the work, the cat wishing to expedite him in the task, said: 'How is it, O amiable one, that thou dost not proceed with haste in thy work? Dost thou disregard me now, having thyself succeeded in thy object? O slayer of foes, do thou cut these strings quickly. The hunter will soon come here.' Thus addressed by the cat who had become impatient, the mouse possessed of intelligence said these beneficial words fraught with his own good unto the cat who did not seem to possess much wisdom: 'Wait in silence, O amiable one! Expedition is not necessary. Drive all thy fears. We know the requirements of time. We are not wasting time. When an act is begun at an improper time, it never becomes profitable when accomplished. That act, on the other hand, which is begun at the proper time, always produces splendid fruits. If thou be freed at an improper time, I shall have to stand in great fear of thee. Therefore, do thou wait for the proper time. Do not be impatient, O friend! When I shall see the hunter approach towards this spot armed with weapons, I shall cut the strings at that moment of fear to both of us. Freed then, thou wilt ascend the tree. At that time thou wilt not think of anything else save the safety of thy life. And when thou, O Lomasa, wilt fly away in fear, I shall enter my hole and thou wilt get upon the tree.' Thus addressed by the mouse in words that were beneficial to him, the cat, possessed of intelligence and eloquence, and impatient of saving his life, replied unto the mouse in the following words. Indeed, the cat, who had quickly and properly done his own part of the covenant, addressing the mouse who was not expeditious in discharging his part, said, 'I rescued thee from a great danger with considerable promptness. Alas! honest persons never do the business of their friends in this way. Filled with delight while doing it, they do it otherwise. Thou shouldst do what is for my good with greater expedition. O thou of great wisdom, do thou exert a little so that good may be done to both of us. If, on the other hand, remembering our former hostility thou art only suffering the time to slip away, know, O wicked wight, that the consequence of this act of thine will surely be to lessen the duration of thy own life! If I have ever, before this, unconsciously done thee any wrong, thou shouldst not bear it in remembrance. I beg thy forgiveness. Be gratified with me.' After the cat had said these words, the mouse, possessed of intelligence and wisdom and knowledge of the scriptures, said these excellent words unto him: 'I have, O cat, heard what thou hast said in furtherance of thy own object. Listen, however, to me as I tell thee what is consistent with my own objects. That friendship in which there is fear and which cannot be kept up without fear, should be maintained with great caution like the hand (of the snake-charmer) from the snake's fangs. The person that does not protect himself after having made a covenant with a stronger individual, finds that covenant to be productive of injury instead of benefit. Nobody is anybody's friend; nobody is anybody's well-wisher; persons become friends or foes only from motives of interest. Interest enlists interest even as tame elephants catch wild individuals of their species. After, again, an act has been accomplished, the doer is scarcely regarded. For this reason, all acts should be so done that something may remain to be done. When I shall set thee free, thou wilt, afflicted by the fear of the hunter, fly away for thy life without ever thinking of seizing me. Behold, all the strings of this net have been cut by me. Only one remains to be cut. I will cut that also with haste. Be comforted, O Lomasa!' While the mouse and the cat were thus talking with each other, both in serious danger, the night gradually wore away. A great fear, however, penetrated the heart of the cat. When at last morning came, the Chandala, whose name was Parigha, appeared on the scene. His visage was frightful. His hair was black and tawny. His hips were very, large and his aspect was very fierce. Of a large mouth that extended from car to car, and exceedingly filthy, his ears were very long. Armed with weapons and accompanied by a pack of dogs, the grim-looking man appeared on the scene. Beholding the individual who resembled a messenger of Yama, the cat became filled with fear. Penetrated with fright, he addressed Palita and said, 'What shalt thou do now?' The mouse very quickly cut the remaining string that held fast the cat. Freed from the noose, the cat ran with speed and got upon the banian. Palita also, freed from that situation of danger and from the presence of a terrible foe, quickly fled and entered his hole. Lomasa meanwhile had climbed the high tree. The hunter, seeing everything, took tip his net. His hopes frustrated, he also quickly left that spot. Indeed, O bull of Bharata's race, the Chandala returned to his abode. Liberated from that great peril, and having obtained back his life which is so very valuable, the cat from the branches of that tree addressed the mouse Palita then staying within the hole, and said, 'Without having conversed with me, thou hast suddenly run away. I hope thou dost not suspect me of any evil intent. I am certainly grateful and thou hast done me a great service. Having inspired me with trustfulness and having given me my life, why dost thou not approach me at a time when friends should enjoy the sweetness of friendship? Having made friends, he that forgets them afterwards, is regarded a wicked person and never succeeds in obtaining friends at times of danger and need. I have been, O friend, honoured and served by thee to the best of thy power. It behoveth thee to enjoy the company of my poor self who has become thy friend. Like disciples worshipping their preceptor, all the friends I have, all my relatives and kinsmen, will honour and worship thee. I myself too shall worship thee with all thy friends and kinsmen. What grateful person is there that will not worship the giver of his life? Be thou the lord of both my body and home. Be thou the disposer of all my wealth and possessions. Be thou my honoured counsellor and do thou rule me like a father. I swear by my life that thou hast no fear from us. In intelligence thou art Usanas himself. By the power of thy understanding thou hast conquered us. Possessed of the strength of policy, thou hast given us our life.' Addressed in such soothing words by the cat, the mouse, conversant with all that is productive of the highest good, replied in these sweet words that were beneficial to himself: 'I have heard, O Lomasa, all that thou hast said. Listen now as I say what appears to me. Friends should be well examined. Foes also should be well studied. In this world, a task like this is regarded by even the learned as a difficult one depending upon acute intelligence. Friends assume the guise of foes, and foes assume the guise of friends. When compacts of friendship are formed, it is difficult for the parties to understand whether the other parties are really moved by lust and wrath. There is no such thing as a foe. There is no such thing in existence as a friend. It is force of circumstances that creates friends and foes. He who regards his own interests ensured as long as another person lives and thinks them endangered when that other person will cease to live, takes that other person for a friend and considers him so as long as those interests of his are not clashed against. There is no condition that deserves permanently the name either of friendship or hostility. Both friends and foes arise from considerations of interest and gain. Friendship becomes changed into enmity in the course of time. A foe also becomes a friend. Self-interest is very powerful. He who reposes blind trust on friends and always behaves with mistrust towards foes without paying any regard to considerations of policy, finds his life to be unsafe. He who, disregarding all considerations of policy, sets his heart upon an affectionate union with either friends or foes, comes to be regarded as a person whose understanding has been unhinged. One should not repose trust upon a person undeserving of trust, nor should one trust too much a person deserving of trust. The danger that arises from blind reposing of confidence is such that it cuts the very roots (of the person that reposes such confidence). The father, the mother, the son, the maternal uncle, the sister's son, other relatives and kinsmen, are all guided by considerations of interest and profit. Father and mother may be seen to discard the dear son if fallen. People take care of their own selves. Behold the efficacy of self-interest. O thou that art possessed of great wisdom, his escape is very difficult who immediately after he is freed from danger seeks the means of his enemy's happiness. Thou camest down from the tree-top to this very spot. Thou couldst not, from levity of understanding, ascertain that a net had been spread here. A person, possessed of levity of understanding, fails to protect his own self. How can he protect others? Such a person, without doubt, ruins all his acts. Thou tellest me in sweet words that I am very dear to thee. Hear me, however, O friend, the reasons that exist on my side. One becomes dear from an adequate cause. One becomes a foe from an adequate cause. This whole world of creatures is moved by the desire of gain (in some form or other). One never becomes dear to another (without cause). The friendship between two uterine brothers, the love between husband and wife, depends upon interest. I do not know any kind of affection between any persons that does not rest upon some motive of self-interest. If, as is sometimes seen, uterine brothers or husband and wife having quarrelled reunite together from a natural affection, such a thing is not to be seen in persons unconnected with one another. One becomes dear for one's liberality. Another becomes dear for his sweet words. A third becomes so in consequence of his religious acts. Generally, a person becomes dear for the purpose he serves. The affection between us arose from a sufficient cause. That cause exists no longer. On the other hand, from adequate reason, that affection between us has come to an end. What is that reason, I ask, for which I have become so dear to thee, besides thy desire of making me thy prey? Thou shouldst know that I am not forgetful of this. Time spoils reasons. Thou seekest thy own interests. Others, however, Possessed of wisdom, understand their own interests. The world rests upon the example of the wise. Thou shouldst not address such words to a person possessed of learning and competent to understand his own interests. Thou art powerful. The reason of this affection that thou showest for me now is ill-timed. Guided, however, by my own interests, I myself am firm in peace and war that are themselves very unstable. The circumstances under which peace is to be made or war declared are changed as quickly as the clouds change their form. This very day thou wert my foe. This very day, again, thou wert my friend. This very day thou hast once more become my enemy. Behold the levity of the considerations that move living creatures. There was friendship between us as long as there was reason for its existence. That reason, dependant upon time, has passed away. Without it, that friendship also has passed away. Thou art by nature my foe. From circumstances thou becomest my friend. That state of things has passed away. The old state of enmity that is natural has come back. Thoroughly conversant as I am with the dictates of policy that have been thus laid down, tell me, why I should enter today, for thy sake, the net that is spread for me. Through thy power I was freed from a great danger. Through my power thou hast been freed from a similar danger. Each of us has served the other. There is no need of uniting ourselves again in friendly intercourse. O amiable one, the object thou hadst hath been accomplished. The object I had has also been accomplished. Thou hast now no use for me except to make me your meal. I am thy food. Thou art the eater. I am weak. Thou art strong. There cannot be a friendly union between us when we are situated so unequally. I understand thy wisdom. Having been rescued from the net, thou applaudest me so that thou mayst succeed in easily making a meal of me. Thou wert entangled in the net for the sake of food. Thou hast been freed from it. Thou feelest now the pangs of hunger. Having recourse to that wisdom which arises from a study of the scriptures, thou seekest verily to eat me up today. I know that thou art hungry. I know that this is thy hour for taking food. Thou art seeking for thy prey, with thy eyes directed towards me. Thou hast sons and wives. Thou seekest still friendly union with me and wishest to treat me with affection and do me services. O friend, I am incapable of acceding to this proposal. Seeing me with thee, why will not thy dear spouse and thy loving children cheerfully eat me up? I shall not, therefore, unite with thee in friendship. The reason no longer exists for such a union. If, indeed, thou dost not forget my good offices, think of what will be beneficial to me and be comfortable. What person is there possessed of any wisdom that will place himself under the power of a foe that is not distinguished for righteousness, that is in pangs of hunger, and that is on the look-out for a prey? Be happy then, I will presently leave thee. I am filled with alarm even if I behold thee from a distance. I shall not mingle with thee, cease in thy attempts, O Lomasa! If thou thinkest that I have done thee a service, follow then the dictates of friendship when I may happen to rove trustfully or heedlessly. Even that will be gratitude in thee. A residence near a person possessed of strength and power is never applauded, even if the danger that existed be regarded to have passed away. I should always stand in fear of one more powerful than myself. If thou dost not seek thy own interests (of the kind indicated), tell me then what is there that I should do for thee. I shall certainly give thee everything except my life. For protecting one's own self one should give up one's very children, and kingdom, and jewels, and wealth. One should sacrifice one's all for protecting one's own self. If a person lives he can recover all the affluence that he may have to give unto foes for protecting his life. It is not desirable to give up life like one's wealth. Indeed, one's own self should always be protected by, as I have already said, giving up one's wives and wealth. Persons who are mindful of protecting their own selves and who do all their acts after a proper consideration and survey, never incur danger as the consequence of their acts. They that are weak always know him for a foe who is possessed of greater strength. Their understanding, firm in the truths of the scriptures, never loses its steadiness.'

"Thus rebuked soundly by the mouse Palita, the cat, blushing with shame, addressed the mouse and said the following words."

"Lomasa said, 'Truly I swear by thee that to injure a friend is in my estimation very censurable. I know thy wisdom. I know also that thou art devoted to my good. Guided by the science of Profit, thou said that there is cause for a breach between thee and me. It doth not behove thee, however, O good friend, to take me for what I am not. I cherish a great friendship for thee in consequence of thy having granted me my life. I am, again, acquainted with duties. I am all appreciator of other people's merits. I am very grateful for services received. I am devoted to the service of friends. I am, again, especially devoted to thee. For these reasons, O good friend, it behoveth thee to reunite thyself with me. If I am commanded by thee, I can, with all my kinsmen and relatives, lay down my very life. They that are possessed of learning and wisdom see ample reason for placing their trust in persons of such mental disposition as ourselves. O thou that art acquainted with the truths of morality, it behoveth thee not to cherish any suspicion in respect of me.' Thus addressed by the cat, the mouse reflecting a little, said these words of grave import unto the former, 'Thou art exceedingly good. I have heard all that thou hast said and am glad to hear thee. For all that, however, I cannot trust thee. It is impossible for thee, by such eulogies or by gifts of great wealth, to induce me to unite with thee again. I tell thee, O friend, that they who are possessed of wisdom never place themselves, when there is not sufficient reason, under the power of a foe. A weak person having made a compact with a stronger one when both are threatened by foes, should (when that common danger passes away) conduct himself heedfully and by considerations of policy. Having gained his object, the weaker of the two parties should not again repose confidence on the stronger. One, should never trust a person who does not deserve to be trusted. Nor should one repose blind confidence upon a person deserving of trust. One should always endeavour to inspire others with confidence in himself-. One should not, however, himself repose confidence in foes. For these reasons one should, under all circumstances, protect his own self. One's possessions and children and everything are so long valuable as one is alive. In brief, the highest truth of all treatises on policy is mistrust. For this reason, mistrust of all is productive of the greatest good. However weak people may be, if they mistrust their foes, the latter, even if strong, never succeed in getting them under power. O cat, one like myself should always guard ones life from persons like thee. Do thou also protect thy own life from the Chandala whose rage has been excited.' While the mouse thus spake, the cat, frightened at the mention of the hunter, hastily leaving the branch of the tree, ran away with great speed. Having thus displayed his power of understanding, the mouse Palita also, conversant with the truths of scripture and possessed of wisdom, entered another hole.'

"Bhishma continued, 'Even thus the mouse Palita, possessed of wisdom, though weak and alone, succeeded in baffling many powerful foes. One possessed of intelligence and learning should make peace with a powerful foe. The mouse and the cat owed their escape to their reliance upon each other's services. I have thus pointed out to thee the course of Kshatriya duties at great length. Listen now to me in brief. When two persons who were once engaged in hostilities make peace with each other, it is certain that each of them has it in his heart to over-reach the other. In such a case he that is possessed of wisdom succeeds by the power of his understanding in over-reaching the other. He, on the other hand, who is destitute of wisdom suffers himself, in consequence of his heedlessness, to be over-reached by the wise. It is necessary, therefore, that, in fear one should seem to be fearless, and while really mistrusting others one should seem to be trustful. One who acts with such heedfulness never trips, or tripping, is never ruined. When the time comes for it, one should make peace with an enemy; and when the time comes, one should wage war with even a friend. Even thus should one conduct oneself, O king, as they have said that are conversant with the considerations of peace (and war). Knowing this, O monarch, and bearing the truths of scripture in mind, one should, with all his senses about one and without heedfulness, act like a person in fear before the cause of fear actually presents itself. One should, before the cause of fear has actually come, act like a person in fear, and make peace with foes. Such fear and heedfulness lead to keenness of understanding. If one acts like a man in fear before the cause of fear is at hand, one is never filled with fear when that cause is actually present. From the fear, however, of a person who always acts with fearlessness, very great fear is seen to arise. 'Never cherish fear'--such a counsel should never be given to any one. The person that cherishes fear moved by a consciousness of his weakness, always seeks 'the counsel of wise and experienced men. For these reasons, one should, when in fear, seem to be fearless, and when mistrusting (others) should seem to be trustful. One should not, in view of even the gravest acts, behave towards others with falsehood. Thus have I recited to thee, O Yudhishthira, the old story (of the mouse and the cat). Having listened to it, do thou act duly in the midst of thy friends and kinsmen. Deriving from that story a high understanding, and learning the difference between friend and foe and the proper time for war and peace, thou wilt discover means of escape when overwhelmed with danger. Making peace, at a time of common danger, with one that is powerful, thou shouldst act with proper consideration in the matter of uniting thyself with the foe (when the common danger has passed away). Indeed, having gained thy object, thou shouldst not trust the foe again. This path of policy is consistent with the aggregate of three (viz., Virtue, Profit, and Pleasure), O king! Guided by this Sruti, do thou win prosperity by once more protecting thy subjects. O son of Pandu, always seek the companionship of Brahmanas in all thy acts. Brahmans constitute the great source of benefit both in this world and the next. They are teachers of duty and morality. They are always grateful, O puissant one! If worshipped, they are sure to do thee good. Therefore, O king, thou shouldst always worship them. Thou wilt then, O king, duly obtain kingdom, great good, fame, achievement's and progeny in their proper order. With eyes directed to this history of peace and war between the mouse and the cat, this history couched in excellent words and capable of sharpening the intelligence, a king should always conduct himself in the midst of his foes.'"

Footnotes

295:1 The meaning is that as regards good men, they become friends in no time. By taking only seven steps in a walk together, two such men become friends.

297:1 Virtue prolongs life, and sin and wickedness always shorten it. This is laid down almost everywhere in the Hindu scriptures.

299:1 i.e., if ex-casted for irreligious practices.

302:1 The correct reading is Jatakilwishat.

302:2 The sense, of course, is that such a man, when filled with fear, becomes unable to ward off his dangers and calamities. Prudence requires that one should fear as long as the cause of fear is not at hand. When, however, that cause has actually presented itself, one should put forth one's courage.

Section 139

"Yudhishthira said, 'Thou hast laid it down, O mighty one, that no trust should be placed upon foes. But how would the king maintain himself if he were not to trust anybody? From trust, O king, thou hast said, great danger arises to kings. But how, O monarch, can a king, without trusting others, conquer his foes? Kindly remove this doubt of mine. My mind has become confused, O grandsire, at what I have heard thee say on the subject of mistrust.'

"Bhishma said, 'Listen, O king, to what happened at the abode of Brahmadatta, viz., the conversation between Pujani and king Brahmadatta. There was a bird named Pujani who lived for a long time with king Brahmadatta in the inner apartments of his palace at Kampilya. Like the bird Jivajivaka, Pujani could mimic the cries of all animals. Though a bird by birth, she had great knowledge and was conversant with every truth. While living there, she brought forth an offspring of great splendour. At the very same time the king also got by his queen a son. Pujani, who was grateful for the shelter of the king's roof, used every day to go to the shores of the ocean and bring a couple of fruits for the nourishment of her own young one and the infant prince. One of those fruits she gave to her own child and the other she gave to the prince. The fruits she brought were sweet as nectar, and capable of increasing strength and energy. Every day she brought them and everyday she disposed of them in the same way. The infant prince derived great strength from the fruit of Pujani's giving that he ate. One day the infant prince, while borne on the arms of his nurse, saw the little offspring of Pujani. Getting down from the nurse's arms, the child ran towards the bird, and moved by childish impulse, began to Play with it, relishing the sport highly. At length, raising the bird which was of the same age with himself in his hands, the prince pressed out its young life and then came back to his nurse. The dam, O king, who had been out in her search after the accustomed fruits, returning to the palace, beheld her young one lying on the ground, killed by the prince. Beholding her son deprived of life, Pujani, with tears gushing down her cheeks, and heart burning with grief, wept bitterly and said, 'Alas, nobody should live with a Kshatriya or make friends with him or take delight in any intercourse with him. When they have any object to serve, they behave with courtesy. When that object has been served they cast off the instrument. The Kshatriyas do evil unto all. They should never be trusted. Even after doing an injury they always seek to soothe and assure the injured for nothing. I shall certainly take due vengeance, for this act of hostility, upon this cruel and ungrateful betrayer of confidence. He has been guilty of a triple sin in taking the life of one that was horn on the same day with him and that was being reared with him in the same place, that used to eat with him, and that was dependent on him for protection.' Having said these words unto herself, Pujani, with her talons, pierced the eyes of the prince, and deriving some comfort from that act of vengeance, once more said, 'A sinful act, perpetrated deliberately, assails the doer without any loss of time. They. on the other hand, who avenge themselves of an injury, never lose their merit by such conduct. If the consequence of a sinful act be not seen in the perpetrator himself, they would certainly be seen, O king, in his sons or son's sons or daughter's sons. Brahmadatta, beholding his son blinded by Pujani and regarding the act to have been a proper vengeance for what his son had done, said these words unto Pujani.'

"Brahmadatta said, 'An injury was done by us to thee. Thou hast avenged it by doing an injury in return. The account has been squared. Do not leave thy present abode. On the other hand, continue to dwell here, O Pujani.'

"Pujani said, 'If a person having once injured another continues to reside with that other, they that are possessed of learning never applaud his conduct. Under such circumstances it is always better for the injurer to leave his old place. One should never place one's trust upon the soothing assurances received from an injured party. The fool that trusts such assurances soon meets with destruction. Animosity is not quickly cooled. The very sons and grandsons of persons that have injured each other meet with destruction (in consequence of the quarrel descending like an inheritance). In consequence again of such destruction of their offspring, they lose the next world also. Amongst men that have injured one another, mistrust would be productive of happiness. One that has betrayed confidence should never be trusted in the least. One who is not deserving of trust should not be trusted; nor should too much trust be placed upon a person deserving of trust. The danger that arises from blind confidence brings about a destruction that is complete. One should seek to inspire others with confidence in one's self. One, however, should never repose confidence on others. The father and the mother only are the foremost of friends. The wife is merely a vessel for drawing the seeds. The son is only one's seed. The brother is a foe. The friend or companion requires to have his palms oiled if he is to remain so. One's own self it is that enjoys or suffers one's happiness or misery. Amongst persons that have injured one another, it is not advisable there should be (real) peace. The reasons no longer exists for which I lived here. The mind of a person who has once injured another becomes naturally filled with mistrust, if he sees the injured person worshipping him with gifts and honours. Such conduct, especially when displayed by those that are strong, always fills the weak with alarm. A person possessed of intelligence should leave that place where he first meets with honour in order to meet only with dishonour and injury next. In spite of any subsequent honour that he might obtain from his enemy, he should behave in this way. I have dwelt in thy abode for a longtime, all along honoured by thee. A cause of enmity, however, has at last arisen. I should, therefore, leave this place without any hesitation.'

"Brahmadatta said, 'One who does an injury in return for an injury received is never regarded as offending. Indeed, the avenger squares his account by such conduct. Therefore, O Pujani, continue to reside here without leaving this place.'

"Pujani said, 'No friendship can once more be cemented between a person that has injured and him that has inflicted an injury in return. The hearts of neither can forget what has happened.'

"Brahmadatta said, 'It is necessary that a union should take place between an injurer and the avenger of that injury. Mutual animosity, upon such a union, has been seen to cool. No fresh injury also has followed in such cases.'

"Pujani said, 'Animosity (springing from mutual injuries) can never die. The person injured should never trust his foes, thinking, 'O, I have been soothed with assurances of goodwill.' In this world, men frequently meet with destruction in consequence of (misplaced) confidence. For this reason it is necessary that we should no longer meet each other. They who cannot be reduced to subjection by the application of even force and sharp weapons, can be conquered by (insincere) conciliation like (wild) elephants through a (tame) she-elephant.'

"Brahmadatta said, 'From the fact of two persons residing together, even if one inflicts upon the other deadly injury, an affection arises naturally between them, as also mutual trust as in the case, of the Chandala and the dog. Amongst persons that have injured one another, co-residence blunts the keenness of animosity. Indeed, that animosity does not last long, but disappears quickly like water poured upon the leaf of a lotus.'

"Pujani said, 'Hostility springs from five causes. Persons possessed of learning know it. Those five causes are woman, land, harsh words, natural incompatibility, and injury. When the person with whom hostility occurs happens to be a man of liberality, he should never be slain, particularly by a Kshatriya, openly or by covert means. In such a case, the man's fault should be properly weighed. When hostility has arisen with even a friend, no further confidence should be reposed upon him. Feelings of animosity lie hid like fire in wood. Like the Aurvya fire within the waters of the ocean, the fire of animosity can never be extinguished by gifts of wealth, by display of prowess, by conciliation, or by scriptural learning. The fire of animosity, once ignited, the result of an injury once inflicted, is never extinguished, O king, without consuming out the right one of the parties. One, having injured a person, should never trust him again as one's friend, even though one might have (after the infliction of the injury) worshipped him with wealth and honours. The fact of the injury inflicted fills the injurer with fear. I never injured thee. Thou also didst never do me an injury. For this reason I dwelt in thy abode. All that is changed, and at present I cannot trust thee.'

"Brahmadatta said, 'It is Time that does every act, Acts are of diverse kinds, and all of them proceed from Time. Who, therefore, injures whom? Birth and Death happen in the same way. Creatures act (i.e., take birth and live) in consequence of Time, and it is in consequence also of Time that they cease to live. Some are seen to die at once. Some die one at a time. Some are seen to live for long periods. Like fire consuming the fuel, Time consumes all creatures. O blessed lady, I am, therefore, not the cause of your sorrow, nor art thou the cause of mine. It is Time that always ordains the weal and woe of embodied creatures. Do thou then continue to dwell here according to thy pleasure, with affection for me and without fear of any injury from me. What thou hast done has been forgiven by me. Do thou also forgive me, O Pujani!'

"Pujani said, 'If Time, according to thee, be the cause of all acts, then of course nobody can cherish feelings of animosity towards anybody on earth. I ask, however, why friends and kinsmen, seek to avenge themselves the slain. Why also did the gods and the Asuras in days of your smite each other in battle? If it is Time that causes weal and woe and birth and death, why do physicians, then seek, to administer medicines to the sick? If it is Time that is moulding everything, what need is there of medicines? Why do people, deprived of their senses by grief, indulge in such delirious rhapsodies? If Time, according to thee, be the cause of acts, how can religious merit be acquired by persons performing religious acts? Thy son killed my child. I have injured him for that. I have by that act, O king, become liable to be slain by thee. Moved by grief for my son, I have done this injury to thy son. Listen now to the reason why I have become liable to be killed by thee. Men wish for birds either to kill them for food or to keep them in cages for sport. There is no third reason besides such slaughter or immurement for which men would seek individuals of our species. Birds, again, from fear of being either killed or immured by men seek safety in Right. Persons conversant with the Vedas have said that death and immurement are both painful. Life is dear unto all. All creatures are made miserable by grief and pain. All creatures wish for happiness. Misery arises from various sources. Decrepitude, O Brahmadatta, is misery. The loss of wealth is misery. The adjacence of anything disagreeable or evil is misery. Separation or dissociation from friends and agreeable objects is misery. Misery arises from death and immurement. Misery arises from causes connected with women and from other natural causes. The misery that arises from the death of children alters and afflicts all creatures very greatly. Some foolish persons say that there is no misery in others' misery. Only he who has not felt any misery himself can say so in the midst of men. He, however, that has felt sorrow and misery, would never venture to say so. One that has felt the pangs of every kind of misery feels the misery of others as one's own. What I have done to thee, O king, and what thou has done to me, cannot be washed away by even a hundred years After what we have done to each other, there cannot be a reconciliation. As often as thou wilt happen to think of thy son, thy animosity towards me will become fresh. If a person after avenging oneself of an injury, desires to make peace with the injured, the parties cannot be properly reunited even like the fragments of an earthen vessel. Men conversant with scriptures have laid it down that trust never produces happiness Usanas himself sang two verses unto Prahlada in days of old. He who trusts the words, true or false, of a foe, meets with destruction like a seeker of honey, in a pit covered with dry grass. Animosities are seen to survive the very death of enemies, for persons would speak of the previous quarrels of their deceased sires before their surviving children. Kings extinguish animosities by having recourse to conciliation but, when the opportunity comes, break their foes into pieces like earthen jars full of water dashed upon stone. If the king does injury to any one, he should never trust him again. By trusting a person who has been injured, one has to suffer great misery.

"Brahmadatta said, 'No man can obtain the fruition of any object by withholding his trust (from others). By cherishing fear one is always obliged to live as a dead person.'

"Pujani said, 'He whose feet have become sore, certainly meets with a fall if he seeks to move, move he may howsoever cautiously. A man who has got sore eyes, by opening them against the wind, finds them exceedingly pained by the wind. He who, without knowing his own strength, sets foot on a wicked path and persists in walking along it, soon loses his very life as the consequence. The man who, destitute of exertion, tills his land, disregarding the season of rain, never succeeds in obtaining a harvest. He who takes every day food that is nutritive, be it bitter or astringent or palatable or sweet, enjoys a long life. He, on the other hand, who disregards wholesome food and takes that which is injurious without an eye to consequences, soon meets with death. Destiny and Exertion exist, depending upon each other. They that are of high souls achieve good and great feats, while eunuchs only pay court to Destiny. Be it harsh or mild, an act that is beneficial should be done. The unfortunate man of inaction, however, is always overwhelmed by all sorts of calamity. Therefore, abandoning everything else, one should put forth his energy. Indeed, disregarding everything, men should do what is productive of good to themselves. Knowledge, courage, cleverness, strength, and patience are said to be one's natural friends. They that are possessed of wisdom pass their lives in this world with the aid of these five. Houses, precious metals, land, wife, and friends,--these are said by the learned to be secondary sources of good. A man may obtain them everywhere. A person possessed of wisdom may be delighted everywhere. Such a man shines everywhere. He never inspires anybody with fear. If sought to be frightened, he never yields to fear himself. The wealth, however little, that is possessed at any time by an intelligent man is certain to increase. Such a man does every act with cleverness. In consequence of self-restraint, he succeeds in winning great fame. Home-keeping men of little understanding have to put up with termagant wives that eat up their flesh like the progeny of a crab eating up their dam. There are men who through loss of understanding become very cheerless at the prospect of leaving home. They say unto themselves,--These are our friends! This is our country! Alas, how shall we leave these?--One should certainly leave the country of one's birth, if it be afflicted by plague or famine. One should live in one's own country, respected by all, or repair to a foreign country for living there. I shall, for this reason, repair to some other region. I do not venture to live any longer in this place, for I have done a great wrong to thy child, O king, one should from a distance abandon a bad wife, a bad son, a bad king, a bad friend, a bad alliance, and a bad country. One should not place any trust on a bad son. What joy can one have in a bad wife? There cannot be any happiness in a bad kingdom. In a bad country one cannot hope to obtain a livelihood. There can be no lasting companionship with a bad friend whose attachment is very uncertain. In a bad alliance, when there is no necessity for it, there is disgrace. She indeed, is a wife who speaks only what is agreeable. He is a son who makes the sire happy. He is a friend in whom one can trust. That indeed, is one's country where one earns one's living. He is a king of strict rule who does not oppress, who cherishes the poor and in whose territories there is no fear. Wife, country, friends, son, kinsmen, and relatives, all these one can have if the king happens to be possessed of accomplishments and virtuous eyes. If the king happens to be sinful, his subjects, inconsequence of his oppressions, meet with destruction. The king is the root of one's triple aggregate (i.e., Virtue, Wealth, and Pleasure). He should protect his subjects with heedfulness. Taking from his subjects a sixth share of their wealth, he should protect them all. That king who does not protect his subjects is truly a thief. That king who, after giving assurances of protection, does not, from rapacity, fulfil them,--that ruler of sinful soul,--takes upon himself the sins of all hi subjects and ultimately sinks into hell. That king, on the other hand, who, having given assurances of protection, fulfils them, comes to be regarded as a universal benefactor in consequence of protecting all his subjects. The lord of all creatures, viz., Manu, has said that the king has seven attributes: he is mother, father, preceptor, protector, fire, Vaisravana and Yama. The king by behaving with compassion towards his people is called their father. The subject that behaves falsely towards him takes birth in his next life as an animal or a bird. By doing good to them and by cherishing the poor, the king becomes a mother unto his people. By scorching the wicked he comes to be regarded as fire, and by restraining the sinful he comes to be called Yama. By making gifts of wealth unto those that are dear to him, the king comes to be regarded as Kuvera, the grantor of wishes. By giving instruction in morality and virtue, he becomes a preceptor, and by exercising the duty of protection he becomes the protector. That king who delights the people of his cities and provinces by means of his accomplishments, is never divested of his kingdom in consequence of such observance of duty. That king who knows how to honour his subjects never suffers misery either here or hereafter. That king whose subjects are always filled with anxiety or overburdened with taxes, and overwhelmed by evils of every kind, meets with defeat at the hands of his enemies. That king, on the other hand, whose subjects grow like a large lotus in a lake succeeds in obtaining every reward here and at last meets with honour in heaven. Hostility with a person that is powerful is, O king, never applauded. That king who has incurred the hostility of one more powerful than himself, loses both kingdom and happiness.'

"Bhishma continued, 'The bird, having said these words, O monarch, unto king Brahmadatta, took the king's leave and proceeded to the region she chose. I have thus recited to thee, O foremost of kings, the discourse between Brahmadatta and Pujani. What else dost thou wish to hear?'

Footnotes

305:1 The hostility between Krishna and Sisupala was due to the first of these causes; that between the Kurus and the Pandavas to the second; that between Drona and Drupada to the third; that between the cat and the mouse to the fourth; and that between the bird and the king (in the present story) to the fifth.

306:1 The sense seems to be that the act which has led to the hostility should be calmly considered by the enemy before he gives way to anger.

306:2 If it is Time that does all acts, there can be no individual responsibility.

307:1 i.e., they are indifferent to other people's sorrow.

307:2 Honey-seekers direct their stops through hill and dale by marking intently the course of the flight of bees. Hence they meet with frequent falls.

Section 140

"Yudhishthira said, 'When both righteousness and men, O Bharata, decay in consequence of the gradual lapse of Yuga, and when the world becomes afflicted by robbers, how, O Grandsire, should a king then behave?'

"Bhishma said, 'I shall tell thee, O Bharata, the policy the king should Pursue at such distressful times. I shall tell thee how he should bear himself at such a time, casting off compassion. In this connection is cited the old story of the discourse between Bharadwaja and king Satrunjaya. There was a king named Satrunjaya among the Sauviras. He was a great car-warrior.

Repairing to Bharadwaja, he asked the Rishi about the truths of the science of Profit,--saying,--How can an unacquired object be acquired? How again, when acquired, can it be increased? How also, when increased, can it be protected? And how, when protected, should it be used?--Thus questioned about the truths of the science of Profit, the regenerate Rishi said the following words fraught with excellent reason unto that ruler for explaining those truths.

"The Rishi said, 'The king should always stay with the rod of chastisement uplifted in his hand. He should always display his prowess. Himself without laches, he should mark the laches of his foes. Indeed, his eyes should ever be used for that purpose. At the sight of a king who has the rod of chastisement ever uplifted in his hand, every one is struck with fear. For this reason, the king should rule all creatures with the rod of chastisement. Men possessed of learning and knowledge of truth applaud Chastisement. Hence, of the four requisites of rule, viz., Conciliation, Gift, Disunion, and Chastisement, Chastisement is said to be the foremost. When the foundation of that which serves for a refuge is cut away, all the refugees perish. When the roots of a tree are cut away, how would the branches live? A king possessed of wisdom should cut away the very roots of his foe. He should then win over and bring under his sway the allies and partisans of that foe. When calamities overtake the king, he should without losing time, counsel wisely, display his prowess properly, fight with ability, and even retreat with wisdom. In speech only should the king exhibit his humility, but at heart he should be sharp as a razor. He should cast off lust and wrath, and speak sweetly and mildly. When the occasion comes for intercourse with an enemy, a king possessed of foresight should make peace, without reposing blind trust on him. When the business is over, he should quickly turn away from the new ally. One should conciliate a foe with sweet assurances as if he were a friend. One, however, should always stand in fear of that foe as living in a room within which there is a snake. He whose understanding is to be dominated by thee (with the aid of thine intellect) should be comforted by assurances given in the past. He who is of wicked understanding should be assured by promises of future good. The person, however, that is possessed of wisdom, should be assured by present services. The person who is desirous of achieving prosperity should join hands, swear, use sweet words, worship by bending down his head, and shed tears. One should bear one's foe on one's shoulders as long as time is unfavourable. When however, the opportunity has come, one should break him into fragments like an earthen jar on a stone. It is better, O monarch that a king should blaze up for a moment like charcoal of ebony-wood than that he should smoulder and smoke like chaff for many years. A man who has many purposes to serve should not scruple to deal with even an ungrateful person. If successful, one can enjoy happiness. If unsuccessful, one loses esteem. Therefore in accomplishing the acts of such persons, one should, without doing them completely, always keep something unfinished. A king should do what is for his good, imitating a cuckoo, a boar, the mountains of Meru, an empty chamber, an actor, and a devoted friend. The king should frequently, with heedful application, repair to the houses of his foes, and even if calamities befall them, ask them about their good. They that are idle never win affluence; nor they that are destitute of manliness and exertion; nor they that are stained by vanity; nor they that fear unpopularity; nor they that are always procrastinating. The king should act in such a way that his foe may not succeed in detecting his laches. He should, however, himself mark the laches of his foes. He should imitate the tortoise which conceals its limbs. Indeed, he should always conceal his own holes. He should think of all matters connected with finance like a crane. He should put forth his prowess like a lion. He should lie in wait like a wolf and fall upon and pierce his foes like a shaft. Drink, dice, women, hunting, and music,--these he should enjoy judiciously. Addiction to these is productive of evil. He should make bows with bamboos, etc.; he should sleep cautiously like the deer; he should be blind when it is necessary that he should be so, or he should even be deaf when it is necessary to be deaf. The king possessed of wisdom should put forth his prowess, regardful of time and place. If these are not favourable, prowess becomes futile. Marking timeliness and untimeliness reflecting upon his own strength and weakness, and improving his own strength by comparing it with that of the enemy, the king should address himself to action. That king who does not crush a foe reduced to subjection by military force, provides for his own death like the crab when she conceives. A tree with beautiful blossoms may be lacking in strength. A tree carrying fruits may be difficult of climbing; and sometimes trees with unripe fruits look like trees with ripe fruits. Seeing all these facts a king should not allow himself to be depressed. If he conducts himself in such a way, then he would succeed in upholding himself against all foes. The king should first strengthen the hopes (of those that approach him as suitors). He should then put obstacles in the way of the fulfilment of those hopes. He should say that those obstacles are merely due to occasion. He should next represent that those occasions are really the results of grave causes. As long as the cause of fear does not actually come, the king should make all his arrangements like a person inspired with fear. When, however, the cause of fear comes upon him, he should smite fearlessly. No man can reap good without incurring danger. If, again, he succeeds in preserving his life amid danger, he is sure to earn great benefits. A king should ascertain all future dangers; when they are present, he should conquer them; and lest they grow again, he should, even after conquering them, think them to be unconquered. The abandonment of present happiness and the pursuit of that which is future, is never the policy of a person possessed Of intelligence. The king who having made peace with a foe sleeps happily in truthfulness is like a man who sleeping on the top of a tree awakes after a fall. When one falls into distress, one should raise one's self by all means in one's power, mild or stern; and after such rise, when competent, one should practise righteousness. The king should always honour the foes of his foes. He should take his own spies as agents employed by his foes. The king should see that his own spies are not recognised by his foe. He should make spies of atheists and ascetics and send them to the territories of his enemies. Sinful thieves, who offend against the laws of righteousness and who are thorns in the side of every person, enter gardens and places of amusement and houses set up for giving drinking water to thirsty travellers and public inns and drinking spots and houses of ill fame and holy places and public assemblies. These should be recognised and arrested and put down. The king should not trust the person that does not deserve to be trusted nor should he trust too much the person that is deserving of trust. Danger springs from trust. Trust should never be placed without previous examination. Having by plausible reasons inspired confidence in the enemy, the king should smite him when he makes a false step. The king should fear him, from whom there is no fear; he should also always fear them that should be feared. Fear that arises from an unfeared one may lead to total extermination. By attention (to the acquisition of religious merit), by taciturnity, by the reddish garb of ascetics, and wearing matted locks and skins, one should inspire confidence in one's foe, and then (when the opportunity comes) one should jump upon him like the wolf. A king desirous of prosperity should not scruple to slay son or brother or father or friend, if any of these seek to thwart his objects. The very preceptor, if he happens to be arrogant, ignorant of what should be done and, what should not, and a treader of unrighteous paths, deserves to be restrained by chastisement. Even as certain insects of sharp stings cut off all flowers and fruits of the trees on which they sit, the king should, after having inspired confidence in his foe by honours and salutations and gifts, turn against him and shear him of everything. Without piercing the very vitals of others, without accomplishing many stern deeds, without slaughtering living creatures after the manner of the fisherman, one cannot acquire great prosperity. There is no separate species of creatures called foes or friends. Persons become friends or foes according to the force of circumstances. The king should never allow his foe to escape even if the foe should indulge piteous lamentations. He should never be moved by these; on the other hand, it is his duty to destroy the person that has done him an injury. A king desirous of prosperity should take care to attach to himself as many men as he can, and to do them good. In behaving towards his subjects he should always be free from malice. He should also, with great care, punish and check the wicked and disaffected. When he intends to take wealth, he should say what is agreeable. Having taken wealth, he should say similar things. Having struck off one's head with his sword, he should grieve and shed tears. A king desirous of prosperity should draw others unto himself by means of sweet words, honours, and gifts. Even thus should he bind men unto his service. The king should never engage in fruitless disputes. He should never cross a river with the aid only of his two arms. To eat cow-horns is fruitless and never invigorating. By, eating them one's teeth are broken while the taste is not gratified. The triple aggregate has three disadvantages with three Inseparable adjuncts. Carefully considering those adjuncts, the disadvantages should be avoided. The unpaid balance of a debt, the unquenched remnant of a fire, and the unslain remnant of foes, repeatedly grow and increase. Therefore, all those should be completely extinguished and exterminated. Debt, which always grows, is certain to remain unless wholly extinguished. The same is the cause with defeated foes and neglected maladies. These always produce great feat. (One should, therefore, always eradicate them). Every act should be done thoroughly One should be always heedful. Such a minute thing as a thorn, if extracted badly, leads to obstinate gangrene. By slaughtering its population, by tearing up its roads and otherwise injuring them, and by burning and pulling down its houses, a king should destroy a hostile kingdom. A kings should be far-sighted like the vulture, motionless like a crane, vigilant like a dog, valiant like a lion, fearful like a crow, and penetrate the territories of his foes like a snake with ease and without anxiety. A king should win over a hero by joining his palms, a coward by inspiring him with fear, and a covetous man by gifts of wealth while with an equal he should wage war. He should be mindful of producing disunion among the leaders of sects and of conciliating those that are dear to him. He should protect his ministers from disunion and destructions. If the king becomes mild, the people disregard him. If he becomes stern, the people feel it as an affliction. The rule is that he should be stern when the occasion requires sternness, and mild when the occasion requires mildness. By mildness should the mild be cut. By mildness one may destroy that which is fierce. There is nothing that mildness cannot effect. For this reason, mildness is said to be sharper than fierceness. That king who becomes mild when the occasion requires mildness and who becomes stern when sternness is required, succeeds in accomplishing all his objects, and in putting down his foes. Having incurred the animosity of a person possessed of knowledge and wisdom, one should not draw comfort from the conviction that one is at a distance (from one's foe). Far-reaching are the arms of an intelligent man by which he injures when injured. That should not be sought to be crossed which is really uncrossable. That should not be snatched from the foe which the foe would be able to recover. One should not seek to dig at all if by digging one would not succeed in getting at the root of the thing for which one digs. One should never strike him whose head one would not cut off. A king should not always act in this way. This course of conduct that I have laid down should be pursued only in seasons of distress. Inspired by the motive of doing thee good I have said this for instructing thee as to how thou shouldst bear thyself when assailed by foes.

"Bhishma continued, 'The ruler of the kingdom of the Sauviras, hearing these words spoken by that Brahmana inspired with the desire of doing him good, obeyed those instructions cheerfully and obtained with his kinsmen and friends blazing prosperity.'"

Footnotes

309:1 Everything decays in course of time. Vide the characteristics of the different Yugas, ante.

310:1 i.e., do any of these or all as occasion may require.

310:2 The king should imitate the cuckoo by causing his own friends or subjects to be maintained by others; he should imitate the boar by tearing up his foes by their very roots; he should imitate the mountains of Meru by presenting such a front that nobody may transgress him he should imitate an empty chamber by keeping room enough for storing acquisitions he should imitate the actor by assuming different guises; and lastly, he should imitate devoted friend in attending to the interests of his loving subjects.

311:1 The crane sits patiently by the water side for hours together in expectation of fish.

311:2 i.e., if he passes safely through the danger.

313:1 The triple aggregate consists of Virtue, Wealth, and Pleasure. The disadvantages all arise from an injudicious pursuit of each. Virtue stands as an impediment in the way of Wealth; Wealth stands in the way of Virtue; and Pleasure stands in the way of both. The inseparable adjuncts of the three, in the case of the vulgar, are that Virtue is practised as a Means of Wealth, Wealth is sought as a means of Pleasure; and Pleasure is sought for gratifying the senses. In the case of the truly wise, those adjuncts are purity of the soul as the end of virtue, performance of sacrifices as the end of Wealth; and upholding of the body as the end of Pleasure.

Section 141

"Yudhishthira said, 'When the high righteousness suffers decay and is transgressed by all, when unrighteousness becomes righteousness, and righteousness assumes the form of its reverse, when all wholesome restraints disappear, and all truths in respect of righteousness are disturbed and confounded, when people are oppressed by kings and robbers, when men of all the four modes of life become stupefied in respect of their duties, and all acts lose their merit, when men see cause of fear on every direction in consequence of lust and covetousness and folly, when all creatures cease to trust one another, when they slay one another by deceitful means and deceive one another in their mutual dealings, when houses are burnt down throughout the country, when the Brahmanas become exceedingly afflicted, when the clouds do not pour a drop of rain, when every one's hand is turned against every one's neighbour, when all the necessaries of life fall under the power of robbers, when, indeed, such a season of terrible distress sets in, by what means should a Brahmana live who is unwilling to cast off compassion and his children? How, indeed, should a Brahmana maintain himself at such a time? Tell me this, O grandsire! How also should the king live at such a time when sinfulness overtakes the world? How, O scorcher of foes, should the king live so that he might not fall away from both righteousness and profit?'

"Bhishma said, 'O mighty-armed one, the peace and prosperity of subjects, sufficiency and seasonableness of rain, disease, death and other fears, are all dependent on the king. I have no doubt also in this. O bull of Bharata's race, that Krita, Treta, Dwapara, and Kali, as regards their setting in, are all dependent on the king's conduct. When such a season of misery as has been described by thee sets in, the righteous should support life by the aid of judgment. In this connection is cited the old story of the discourse between Viswamitra and the Chandala in a hamlet inhabited by Chandalas. Towards the end of Treta and the beginning of Dwapara, a frightful drought occurred, extending over twelve years, in consequence of what the gods had ordained. At that time which was the end of Treta and the commencement of Dwapara, when the period came for many creatures superannuated by age to lay down their lives, the thousand-eyed deity of heaven poured no rain. The planet Vrihaspati began to move in a retrograde course, and Soma abandoning his own orbit, receded towards the south. Not even could a dew-drop be seen, what need then be said of clouds gathering together? The rivers all shrank into narrow streamlets. Everywhere lakes and wells and springs disappeared and lost their beauty in consequence of that order of things which the gods brought about. Water having become scarce, the places set up by charity for its distribution became desolate. The Brahmanas abstained from sacrifices and recitation of the Vedas. They no longer uttered Vashats and performed other propitiatory rites. Agriculture and keep of cattle were given up. Markets and shops were abandoned. Stakes for tethering sacrificial animals disappeared. People no longer collected diverse kinds of articles for sacrifices. All festivals and amusements perished. Everywhere heaps of bones were visible and every place resounded with the shrill cries and yells of fierce creatures. The cities and towns of the earth became empty of inhabitants. Villages and hamlets were burnt down. Some afflicted by robbers, some by weapons, and some by bad kings, and in fear of one another, began to fly away. Temples and places of worship became desolate. They that were aged were forcibly turned out of their houses. Kine and goats and sheep and buffaloes fought (for food) and perished in large numbers. The Brahmanas began to die on all sides. Protection was at an end. Herbs and plants were dried up. The earth became shorn of all her beauty and exceedingly awful like the trees in a crematorium. In that period of terror, when righteousness was nowhere, O Yudhishthira, men in hunger lost their senses and began to eat one another. The very Rishis, giving up their vows and abandoning their fires and deities, and deserting their retreats in woods, began to wander hither and thither (in search of food). The holy and great Rishi Viswamitra, possessed of great intelligence, wandered homeless and afflicted with hunger. Leaving his wife and son in some place of shelter, the Rishi wandered, fireless and homeless, and regardless of food clean and unclean. One day he came upon a hamlet, in the midst of a forest, inhabited by cruel hunters addicted to the slaughter of living creatures. The little hamlet abounded with broken jars and pots made of earth. Dog-skins were spread here and there. Bones and skulls, gathered in heaps, of boars and asses, lay in different places. Cloths stripped from the dead lay here and there, and the huts were adorned with garlands of used up flowers. Many of the habitations again were filled with sloughs cast off by snakes. The place resounded with the loud crowing of cocks and hens and the dissonant bray of asses. Here and there the inhabitants disputed with one another, uttering harsh words in shrill voices. Here and there were temples of gods bearing devices of owls and other birds. Resounding with the tinkle of iron bells, the hamlet abounded with canine packs standing or lying on every side. The great Rishi Viswamitra, urged by pangs of hunger and engaged in search after food, entered that hamlet and endeavoured his best to find something to eat. Though the son of Kusika begged repeatedly, yet he failed to obtain any meat or rice or fruit or root or any other kind of food. He then, exclaiming, 'Alas, great is the distress that has overtaken me!' fell down from weakness in that hamlet of the Chandalas. The sage began to reflect, saying to himself, 'What is best for me to do now?' Indeed, O best of kings, the thought that occupied him was of the means by which he could avoid immediate death. He beheld, O king, a large piece of flesh, of a dog that had recently been slain with a weapon, spread on the floor of a Chandala's hut. The sage reflected and arrived at the conclusion that he should steal that meat. And he said unto himself, 'I have no means now of sustaining life. Theft is allowable in a season of distress for even an eminent person. It will not detract from his glory. Even a Brahmana for saving his life may do it. This is certain. In the first place one should steal from a low person. Failing such a person one may steal from one's equal. Failing an equal, one may steal from even an eminent and righteous man. I shall then, at this time when my life itself is ebbing away, steal this meat. I do not see demerit in such theft. I shall, therefore, rob this haunch of dog's meat.' Having formed this resolution, the great sage Viswamitra laid himself down for sleep in that place where the Chandala was. Seeing some time after that the night had advanced and that the whole Chandala hamlet had fallen asleep, the holy Viswamitra, quietly rising up, entered that hut. The Chandala who owned it, with eyes covered with phlegm, was lying like one asleep. Of disagreeable visage, he said these harsh words in a broken and dissonant voice.

"The Chandala said, 'Who is there, engaged in undoing the latch? The whole Chandala hamlet is asleep. I, however, am awake and not asleep.

Whoever thou art, thou art about to be slain.' These were the harsh words that greeted the sage's ears. Filled with fear, his face crimson with blushes of shame, and his heart agitated by anxiety caused by that act of theft which he had attempted, he answered, saying, 'O thou that art blest with a long life, I am Viswamitra. I have come here oppressed by the pangs of hunger. O thou of righteous understanding, do not slay me, if thy sight be clear.' Hearing these words of that great Rishi of cleansed soul, the Chandala rose up in terror from his bed and approached the sage. Joining his palms from reverence and with eyes bathed in tears, he addressed Kusika's son, saying, 'What do you seek here in the night, O Brahmana?' Conciliating the Chandala, Viswamitra said, 'I am exceedingly hungry and about to die of starvation. I desire to take away that haunch of dog's meat. Being hungry, I have become sinful. One solicitous of food has no shame. It is hunger that is urging me to this misdeed. It is for this that I desire to take away that haunch of dog's meat. My life-breaths are languishing. Hunger has destroyed my Vedic lore. I am weak and have lost my senses. I have no scruple about clean or unclean food. Although I know that it is sinful, still I wish to take away that haunch of dog's meat. After I had filed to obtain any alms, having wandered from house to house in this your hamlet, I set my heart upon this sinful act of taking away this haunch of dog's meat. Fire is the mouth of the gods. He is also their priest. He should, therefore, take nothing save things that are pure and clean. At times, however, that great god becomes a consumer of everything. Know that I have now become even like him in that respect.' Hearing these words of the great Rishi, the Chandala answered him, saying, 'Listen to me. Having heard the words of truth that I say, act in such a way that thy religious merit may not perish. Hear, O regenerate Rishi, what I say unto thee about thy duty. The wise say that a dog is less clean than a jackal. The haunch, again, of a dog is a much worse part than other parts of his body. This was not wisely resolved by thee, therefore, O great Rishi, this act that is inconsistent with righteousness, this theft of what belongs to a Chandala, this theft, besides, of food that is unclean. Blessed be thou, do thou look for some other means for preserving thy life. O great sage, let not thy penances suffer destruction in consequence of this thy strong desire for dog's meat. Knowing as thou dost the duties laid down in the scriptures, thou shouldst not do an act whose consequence is a confusion of duties. Do not cast off righteousness, for thou art the foremost of all persons observant of righteousness.' Thus addressed, O king, the great Rishi Viswamitra, afflicted by hunger, O bull of Bharata's race, once more said, 'A long time has passed away without my having taken any food. I do not see any means again for preserving my life. One should, when one is dying, preserve one's life by any means in one's power without judging of their character. Afterwards, when competent, one should seek the acquisition of merit. The Kshatriyas should observe the practices of Indra. It is the duty of the Brahmanas to behave like Agni. The Vedas are fire. They constitute my strength. I shall, therefore, eat even this unclean food for appeasing my hunger. That by which life may be preserved should certainly be accomplished without scruple. Life is better than death. Living, one may acquire virtue. Solicitous of preserving my life, I desire, with the full exercise of my understanding, to eat this unclean food. Let me receive thy permission. Continuing to live I shall seek the acquisition of virtue and shall destroy by penances and by knowledge the calamities consequent on my present conduct, like the luminaries of the firmament destroying even the thickest gloom.'

"The Chandala said, 'By eating this food one (like thee) cannot obtain long life. Nor can one (like thee) obtain strength (from such food), nor that gratification which ambrosia offers. Do thou seek for some other kind of alms. Let not thy heart incline towards eating dog's meat. The dog is certainly an unclean food to members of the regenerate classes.'

"Viswamitra said, 'Any other kind of meat is not to be easily had during a famine like this. Besides, O Chandala, I have no wealth (wherewith to buy food). I am exceedingly hungry. I cannot move any longer. I am utterly hopeless. I think that all the six kinds of taste are to be found in that piece of dog's meat.'

"The Chandala said, 'Only the five kinds of five-clawed animals are clean food for Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas, as laid down in the scriptures. Do not set thy heart upon what is unclean (for thee).'

"Viswamitra said, 'The great Rishi Agastya, while hungry, ate up the Asura named Vatapi. I am fallen into distress. I am hungry. I shall therefore, eat that haunch of dog's meat.'

"The Chandala said, 'Do thou seek some other alms. It behoves thee not to do such a thing. Verily, such an act should never be done by thee. If however, it pleases thee, thou mayst take away this piece of dog's meat.'

"Viswamitra said, 'They that are called good are authorities in matters of duty. I am following their example. I now regard this dog's haunch to be better food than anything that is highly pure.'

"The Chandala said, 'That which is the act of an unrighteous person can never be regarded as an eternal practice. That which is an improper act can never be a proper one. Do not commit a sinful act by deception.'

"Viswamitra said, 'A man who is a Rishi cannot do what is sinful. In the present case, deer and dog, I think, are same (both being animals). I shall, therefore, eat this dog's haunch.'

"The Chandala said, "Solicited by the Brahmanas, the Rishi (Agastya) did that act. Under the circumstances it could not be a sin. That is righteousness in which there is no sin. Besides, the Brahmanas, who are the preceptors of three other orders, should be protected and preserved by every means.'

"Viswamitra said, 'I am a Brahmana. This my body is a friend of mine. It is very dear to me and is worthy of the highest reverence from me. It is from the desire of sustaining the body that the wish is entertained by me of taking away that dog's haunch. So eager have I become that I have no longer any fear of thee and thy fierce brethren.'

"The Chandala said, 'Men lay down their lives but they still do not set their hearts on food that is unclean. They obtain the fruition of all their wishes even in this world by conquering hunger. Do thou also conquer thy hunger and obtain those rewards.'

"Viswamitra said, 'As regards myself, I am observant of rigid vows and my heart is set on peace. For preserving the root of all religious merit, I shall eat food that is unclean. It is evident that such an act would be regarded as righteous in a person of cleansed soul. To a person, however, of uncleansed soul, the eating of dog's flesh would appear sinful. Even if the conclusion to which I have arrived be wrong, (and if I eat this dog's meat) I shall not, for that act, become one like thee.'

"The Chandala said, 'It is my settled conclusion that I should endeavour my best to restrain thee from this sin. A Brahmana by doing a wicked act falls off from his high state. It is for this that I am reproving thee.'

"Viswamitra said, 'Kine continue to drink, regardless of the croaking of the frogs. Thou canst lay no claim to what constitutes righteousness (and what not). Do not be a self-eulogiser.'

"The Chandala said, 'I have become thy friend. For this reason only I am preaching to thee. Do what is beneficial. Do not, from temptation, do what is sinful.'

"Viswamitra said, 'If thou be a friend desirous of my happiness, do thou then raise me up from this distress. In that case, relinquishing this dog's haunch, I may consider myself saved by the aid of righteousness (and not by that of sinfulness).'

"The Chandala said, 'I dare not make a present of this piece of meat to thee, nor can I quietly suffer thee to rob me of my own food. If I give thee this meat and if thou take it, thyself being a Brahmana, both of us will become liable to sink in regions of woe in the next world.'

"Viswamitra said, 'By committing this sinful act today I shall certainly save my life which is very sacred. Having saved my life, I shall afterwards practise virtue and cleanse my soul. Tell me which of these two is preferable (to die without food, or save my life by taking this food that is unclean).'

"The Chandala said: 'In discharging the duties that appertain to one's order or race, one's own self is the best judge (of its propriety or impropriety).

Thou thyself knowest which of those two acts is sinful. He who would regard dog's meat as clean food, I think, would in matters of food abstain from nothing!'

"Viswamitra said, 'In accepting (an unclean present) or in eating (unclean food) there is sin. When one's life, however, is in danger there is no sin in accepting such a present or eating such food. Besides, the eating of unclean food, when unaccompanied by slaughter and deception and when the act will provoke only mild rebuke, is not matter of much consequence.'

"The Chandala said, 'If this be thy reason for eating unclean food, it is then clear thou dost not regard the Veda and Arya morality. Taught by what thou art going to do, I see, O foremost of Brahmanas, that there is no sin in disregarding the distinction between food that is clean and food that is unclean.'

"Viswamitra said, 'It is not seen that a person incurs a grave sin by eating (forbidden food). That one becomes fallen by drinking wine is only a wordy precept (for restraining men from drinking). The other forbidden acts (of the same species), whatever they be, in fact, every sin, cannot destroy one's merit.'

"The Chandala said, 'That learned person who takes away dog's meat from an unworthy place (like this), from an unclean wretch (like me), from one who (like me) leads such a wicked life, commits an act that is opposed to the behaviour of those that are called good. In consequence, again, of his connection with such a deed, he is certain to suffer the pangs of repentance.'

"Bhishma continued, 'The Chandala, having said these words unto Kusika's son, became silent. Viswamitra then, of cultivated understanding, took away that haunch of dog's meat. The great ascetic having possessed himself of that piece of dog's meat for saving his life, took it away into the woods and wished with his wife to eat it. He resolved that having first gratified the deities according to due rites, he should then eat that haunch of dog's meat at his pleasure. Igniting a fire according to the Brahma rites, the ascetic, agreeably to those rites that go by the name of Aindragneya, began himself to cook that meat into sacrificial Charu. He then, O Bharata, began the ceremonies in honour of the gods and the Pitris, by dividing that Charu into as many portions as were necessary, according to the injunctions of the scriptures, and by invoking the gods with Indra at their head (for accepting their shares). Meanwhile, the chief of the celestials began to pour copiously. Reviving all creatures by those showers, he caused plants and herbs to grow once more. Viswamitra, however, having completed the rites in honour of the gods and the Pitris and having gratified them duly, himself ate that meat. Burning all his sins afterwards by his penances, the sage, after a long time, acquired the most wonderful (ascetic) success. Even thus, when the end in view is the preservation of life itself, should a high-souled person possessed of learning and acquainted with means rescue his own cheerless self, when fallen into distress, by all means in his power. By having recourse to such understanding one should always preserve one's life. A person, if alive, can win religious merit and enjoy happiness and prosperity. For this reason, O son of Kunti, a person of cleansed soul and possessed of learning should live and act in this world, relying upon his own intelligence in discriminating between righteousness and its reverse.'"

Footnotes

314:1 Literally, 'preservation of what has been got, and acquisition of what is desired.'

314:2 These depend on the king, i.e., if the king happens to be good, prosperity, etc., are seen. On the other hand, if the king becomes oppressive and sinful, prosperity disappears, and every kind of evil sets in.

315:1 In India, during the hot months, charitable persons set up shady thatches by the sides of roads for the distribution of cool water and raw sugar and oat soaked in water. Among any of the principal roads running through the country, one may, during the hot months, still see hundreds of such institutions affording real relief to thirsty travellers.

315:2 Such as Rakshasas and Pisachas and carnivorous birds and beasts.

315:3 Abandoning his Homa fire.

315:4 i.e., flowers already offered to the deities.

317:1 No one of the three regenerate orders should take dog's meat. It thou takest such meat, where would then the distinction be between persons of those orders and men like Chandalas?

318:1 Agastya was a Rishi. He could not do what was sinful.

Section 142

"Yudhishthira said, 'If that which is so horrible and which like falsehood should never be an object of regard, be cited (as duty), then what act is there from which I should forbear? Why also should not robbers then be respected? I am stupefied! My heart is pained! All the ties that bind me to morality are loosened! I cannot tranquillise my mind and venture to act in the way suggested by you.'

"Bhishma said, 'I do not instruct thee in respect of duty, taught by what I have heard from the Vedas alone. What I have told thee is the result of wisdom and experience. This is the honey that the learned have gathered. Kings should gather wisdom from various sources. One cannot accomplish his course through the world with the aid of a morality that is one-sided. Duty must spring from the understanding; and the practices of those that are good should always be ascertained, O son of Kuru! Attend to these words of mine. Only kings that are possessed of superior intelligence can rule, expecting victory. A king should provide for the observance of morality by the aid of his understanding and guided by knowledge derived from various sources. The duties of a king can never be discharged by rules drawn from a morality that is one-sided. A weak-minded king can never display wisdom (in the discharge of his duties) in consequence of his not having drawn any wisdom from the examples before him. Righteousness sometimes takes the shape of unrighteousness. The latter also sometimes takes the shape of the former. He who does not know this, becomes confounded when confronted by an actual instance of the kind. Before the occasion comes, one should, O Bharata, comprehend the circumstances under which righteousness and its reverse become confused. Having acquired this knowledge, a wise king should, when the occasion comes, act accordingly, aided by his judgment. The acts he does at such a time are misunderstood by ordinary people. Some persons are possessed of true knowledge. Some persons have false knowledge. Truly ascertaining the nature of each kind of knowledge, a wise king derives knowledge from them that are regarded as good. They that are really breakers of morality find fault with the scriptures. They that have themselves no wealth proclaim the inconsistencies of the treatises on the acquisition of wealth. Those who seek to acquire knowledge for the object only of carrying their sustenance by it, O king, are sinful besides being enemies of morality. Wicked men, of immature understandings, can never know things truly, even as persons unconversant with scriptures are unable in all their acts to be guided by reason. With eyes directed to the faults of the scriptures, they decry the scriptures. Even if they understand the true meaning of the scriptures, they are still in the habit of proclaiming that scriptural injunctions are unsound. Such men, by decrying the knowledge of others proclaim the superiority of their own knowledge. They have words for their weapons and words for their arrows and speak as if they are real masters of their sciences. Know, O Bharata, that they are traders in learning and Rakshasas among men. By the aid of mere pretexts they cast off that morality which has been established by good and wise men. It has been heard by us that the texts of morality are not to be understood by either discussion or one's own intelligence. Indra. himself has said that this is the opinion of the sage Vrihaspati. Some are of opinion that no scriptural text has been laid down without a reason. Others again, even if they properly understand the scriptures, never act according to them. One class of wise men declare that morality is nothing else than the approved course of the world. The man of true knowledge should find out for himself the morality laid down for the good. If even a wise man speaks of morality under the influence of wrath or confusion of understanding or ignorance, his deliverances go for nothing. Discourses on morality made with the aid of an intelligence that is derived from the true letter and spirit of the scriptures, are worthy of praise and not those which are made with the help of anything else. Even the words heard from an ignorant person, if in themselves they be fraught with sense, come to be regarded as pious and wise. In days of old, Usanas said unto the Daityas this truth, which should remove all doubts, that scriptures are no scriptures if they cannot stand the test of reason. The possession or absence of knowledge that is mixed with doubts is the same thing. It behoves thee to drive off such knowledge after tearing it up by the roots. He who does not listen to these words of mine is to be regarded as one that has suffered himself to be misled. Dost thou not see that thou wert created for the accomplishment of fierce deeds? Behold me, O dear child, how, by betaking myself, to the duties of the order of my birth, I have despatched innumerable Kshatriyas to heaven! There are some that are not delighted with me for this. The goat, the horse and the Kshatriya were created by Brahman for a similar purpose (viz., for being useful to everybody). A Kshatriya, therefore, should incessantly seek the happiness of all creatures. The sin that attaches to killing a person that should not be killed is equal to that which is incurred by not killing one who deserves to be killed. Even such is the established order of things which a weak-minded king thinks of never attending to. Therefore, a king should display severity in making all his subjects observe their respective duties. If this is not done, they will prowl like wolves, devouring one another. He is a wretch among Kshatriyas in whose territories robbers go about plundering the property of other people like crows taking little fishes from water. Appointing high-born men possessed of Vedic knowledge as thy ministers, do thou govern the earth, protecting thy subjects righteously. That Kshatriya who, ignorant of the established customs and contrivances, improperly levies taxes upon his people, is regarded as a eunuch of his order. A king should be neither severe nor mild. If he rules righteously he deserves praise. A king should not cast off both the qualities; on the other hand, becoming severe (on occasions demanding severity), he should be mild when it is necessary to be so. Painful is the observance of Kshatriya duties. I bear a great love for thee. Thou art created for the accomplishment of severe acts. Therefore, do thou rule thy kingdom. Sakra possessed of great intelligence has said that in times of distress the great duty of a king is chastising the wicked and protecting the good.

"Yudhishthira said, 'Is there any such rule (in respect of kingly duties) which should, under no circumstances, be violated? I ask thee this, O foremost of virtuous persons! Tell me, O grandsire!'

"Bhishma said, 'One should always worship Brahmanas venerable for learning, devoted to penances, and rich in conduct conformable to the injunctions of the Vedas. This indeed, is a high and sacred duty. Let thy conduct towards the Brahmanas be always that which thou observest towards the gods. The Brahmanas, if enraged, can inflict diverse kinds of wrong, O king. If they be gratified, high fame will be thy share. If otherwise, great will be thy fear. If gratified, the Brahmanas become like nectar. If enraged, they become like poison.'"

Section 143

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou of great wisdom, O thou that are conversant with every kind of scripture, tell me what the merit is of one who cherishes a suppliant that craves for protection.'

"Bhishma said, 'Great is the merit, O monarch, in cherishing a suppliant. Thou art worthy, O best of the Bharatas, of asking such a question. Those high-souled kings of old, viz., Sivi and others, O king, attained to great bliss in heaven by having protected suppliants. It is heard that a pigeon received with respect a suppliant foe according to due rites and even fed him with his own flesh.'

"Yudhishthira said, 'How, indeed, did a pigeon in days of old feed a suppliant foe with his own flesh? What also was the end, O Bharata, that he won by such conduct?'

"Bhishma said, 'Listen, O king, to this excellent story that cleanses the hearer of every sin, the story, viz., that Bhrigu's son (Rama) had recited to king Muchukunda. This very question, O son of Pritha had been put to Bhrigu's son by Muchukunda with due humility. Unto him desirous of listening with humility the son of Bhrigu narrated this story of how a pigeon, O monarch, won success (entitling him to the highest heavenly bliss).'

"The sage said, 'O mighty-armed monarch, listen to me as I narrate to thee this story that is fraught with truths connected with Virtue, Profit, and Pleasure. A wicked and terrible fowler, resembling the Destroyer himself, used in days of old to wander through the great forest. He was black as a raven and his eyes were of a bloody hue. He looked like Yama himself. His legs were long, his feet short, his mouth large, and his cheeks protruding. He had no friend, no relative, no kinsman. He had been cast off by them all for the exceedingly cruel life he led. Indeed, a man of wicked conduct should be renounced from a distance by the wise, for he who injures his own self cannot be expected to do good to others. Those cruel and wicked-souled men that take the lives of other creatures are always like poisonous snakes, a source of trouble to all creatures. Taking his nets with him, and killing birds in the woods, he used to sell the meat of those winged creatures, O king (for livelihood). Following such conduct, the wicked-souled wretch lived for many long years without ever understanding the sinfulness of his life. Accustomed for many long years to sport with his wife in the forest in the pursuit of this profession, and stupefied by destiny, no other profession was liked by him. One day as he was wandering through the forest intent on his business, a great storm arose that shook the trees and seemed about to uproot them. In a moment dense clouds appeared on the sky, with flashes of lightning playing amidst them, presenting the aspect of a sea covered with merchants' boats and vessels. He of a hundred sacrifices having entered the clouds with a large supply of rain, in a moment the earth became flooded with water. While yet the rain fell to torrents, the fowler lost his senses through fear. Trembling with cold and agitated with fear, he roved through the forest. The killer of birds failed to find any high spot (which was not under water). The paths of the forest were all submerged. Inconsequence of the force of the shower, many birds were deprived of life or dropped down on the ground. Lions and bears and other animals, availing themselves of some high spots they had found, lay down to rest. All the denizens of the forest were filled with fear in consequence of that frightful storm and shower. Frightened and hungry they roamed through the woods in packs, small and large. The fowler, however, with limbs stiffened by cold, could neither stop where he was nor move. While in this state he eyed a she-pigeon lying on the ground, stiffened with cold. The sinful wight, though himself in the same predicament, beholding the bird, picked her up and immured her in a cage. Himself overwhelmed with affliction, he scrupled not to overwhelm a fellow-creature with affliction. Indeed, the wretch, through force of habit alone, committed that sin even at such a time. He then beheld in the midst of that forest a lordly tree, blue as the clouds. It was the resort of myriads of birds desirous of shade and shelter. It seemed to have been placed there by the Creator for the good of all creatures like a good man in the world. Soon the sky cleared and became spangled with myriads of stars, presenting the aspect of a magnificent lake smiling with blooming lilies. Turning his eyes towards the clear firmament rich with stars, the fowler began to advance, still trembling with cold. Beholding the sky cleared of clouds, he cast his eyes on all sides and seeing that night was already upon him, he began to think, 'My home is at great distance from where I am.' He then resolved to pass the night under the shade of that tree. Bowing down to it with joined hands, he addressed that monarch of the forest, saying, 'I am a suppliant for the shelter unto all the deities that have this tree for their resort.' Having said these words, he spread some leaves for a bed, and laid himself down on it, resting his head on a stone. Though overwhelmed with affliction, the man soon fell asleep.'"

Section 144

"Bhishma said, 'In one of the branches of that tree, a pigeon with beautiful feathers, O king, lived for many years with his family. That morning his wife had gone out in search of food but had not yet returned. Seeing the night had come and his wife still unreturned, the bird began to indulge in lamentations: 'Oh, great has been the storm and painful the shower that came today! Alas, thou has not yet returned, O dear wife! Woe is on me, what can be the cause that she has not yet comeback to us? Is every thing right with that dear spouse of mine in the forest? Separated from her, this my home appears to me empty! A house-holder's home, even if filled with sons and grandsons and daughters-in-law and servants, is regarded empty if destitute of the housewife. One's house is not one's home; one's wife only is one's home. A house without the wife is as desolate as the wilderness. If that dear wife of mine, of eyes fringed with red, of variegated plumes, and of sweet voice, does not come back today, my life itself will cease to be of any value. Of excellent vows, she never eats before I eat, and never bathes before I bathe. She never sits before I sit down, and never lies before I lie down. She rejoices if I rejoice, and becomes sorry when I am sorry. When I am away she becomes cheerless, and when I am angry she ceases not to speak sweetly. Ever devoted to her lord and ever relying upon her lord, she was ever employed in doing what was agreeable to and beneficial for her lord. Worthy of praise is that person on earth who own such a spouse. That amiable creature knows that I am fatigued and hungry. Devoted to me and constant in her love, my famous spouse is exceedingly sweet-tempered and worships me devoutly. Even the foot of a tree is one's home if one lives there with one's spouse as a companion. Without one's spouse, a very palace is truly a desolate wilderness. One's spouse is one's associate in all one's acts of Virtue, Profit and Pleasure. When one sets out for a strange land one's wife is one's trusted companion. It is said that the wife is the richest possession of her lord. In this world the wife is the only associate of her lord in all the concerns of life. The wife is ever the best of medicines that one can have in sickness and woe. There is no friend like unto the wife. There is no refuge better than the wife. There is no better ally in the world than the wife in acts undertaken for the acquisition of religious merit. He that has not in his house a wife that is chaste and of agreeable speech, should go to the woods. For such a man there is no difference between home and wilderness.'"

Footnotes

325:1 The idea that man comes alone into the world and goes out of it alone. Only the wife is his true associate for she alone is a sharer of his merits, and without her no merit can be won. The Hindu idea of marriage is a complete union. From the day of marriage the two persons become one individual for the performance of all religious and other acts.

Section 145

"Bhishma said, 'Hearing those piteous lamentations of the pigeon on the tree, the she-pigeon seized by the fowler began to say to herself as follows.'

"The she-pigeon said, 'Whether I have any merit or not, verily there is no limit to any good fortune when my dear lord thus speaks of me. She is no wife with whom her lord is not content. In the case of women, if their lords be gratified with them all the deities also become so. Since the marriage union takes place in the presence of fire, the husband is the wife's highest deity. That wife with whom her husband is not pleased becomes consumed into ashes, even like a creeper adorned with bunches of flowers in a forest conflagration.' Having reflected thus, the she-pigeon, afflicted with woe, and immured by the fowler within his cage, thus spoke unto her woe-stricken lord, 'I shall say what is now beneficial for thee.' Hearing me follow thou my counsel, O dear lord, be thou the rescuer of a suppliant. This fowler lies here by thy abode, afflicted with cold and hunger. Do him the duties of hospitality. The sin that a person commits by slaying a Brahmana or that mother of the world, viz., a cow, is equal to that which one incurs by suffering a suppliant to perish (from want of help). Thou art possessed of knowledge of self. It ever behoves one like thee, therefore, to follow that course which has been ordained for us as pigeons by the order of our birth. It has been heard by us that the householder who practises virtue according to the measure of his abilities, wins hereafter inexhaustible regions of bliss. Thou hast sons. Thou hast progeny. O bird, casting off all kindness for thy own body, therefore, and for winning virtue and profit, offer worship to this fowler so that his heart may be pleased. Do not, O bird, indulge in any grief on my account. (See, how unimportant I am!) Thou mayst continue to live, taking other wives!' The amiable she-pigeon, overcome with sorrow, and casting her eyes upon her lord from the fowler's cage within which she had been immured, said these words unto him.'"

Section 146

"Bhishma said, 'Hearing these words fraught with morality and reason that were spoken by his wife, the pigeon became filled with great delight and his eyes were bathed in tears of joy. Beholding that fowler whose avocation was the slaughter of birds, the pigeon honoured him scrupulously according to the rites laid down in the ordinance. Addressing him, he said, 'Thou art welcome today. Tell me, what I shall do for thee. Thou shouldst not repine. This is thy home. Tell me quickly what I am to do and what is thy pleasure. I ask thee this in affection, for thou hast solicited shelter at our hands. Hospitality should be shown to even one's foe when he comes to one's house. The tree withdraws not its shade from even the person that approaches it for cutting it down. One should, with scrupulous care, do the duties of hospitality towards a person that craves for shelter. Indeed, one is especially bound to do so if one happens to lead a life of domesticity that consists of the five sacrifices. If one, while leading a life of domesticity, does not, from want of judgment, perform the five sacrifices, one loses, according to the scriptures, both this and the next world. Tell me then trustfully and in intelligible words what thy, wishes are. I will accomplish them all. Do not set thy heart on grief.' Hearing these words of the bird, the fowler replied unto him, saying, 'I am stiff with cold. Let provision be made for warming me.' Thus addressed, the bird gathered together a number of dry leaves on the ground, and taking a single leaf in his beak speedily went away for fetching fire. Proceeding to a spot where fire is kept, he obtained a little fire and came back to the spot. He then set fire to those dry leaves, and when they blazed forth into vigorous flames, he addressed his guest, saying, 'Do thou trustfully and without fear warm thy limbs.' Thus addressed, the fowler said, 'So be it.' And he set himself to warm his stiffened limbs. Recovering (as it were) his life-breathes the fowler said unto his winged host, 'Hunger is afflicting me. I wish thee to give me some food.' Hearing his words the bird said, 'I have no stores by which to appease thy hunger. We, denizens of the woods, always live upon what we get every day. Like the ascetics of the forest we never hoard for the morrow.' Having said these words, the bird's face became pale (from shame). He began to reflect silently as to what he should do and mentally deprecated his own method of living. Soon, however, his mind became clear. Addressing the slaughterer of his species, the bird said, 'I shall gratify thee. Wait for a moment.' Saying these words, he ignited a fire with the help of some dry leaves, and filled with joy, said, 'I heard in former days from high-souled Rishis and gods and Pitris that there is great merit in honouring a guest. O amiable one, be kind to me. I tell thee truly that my heart is set upon honouring thee that art my guest.' Having formed this resolution, the high-souled bird with a smiling face, thrice circumambulated that fire and then entered its flames. Beholding he bird enter that fire, the fowler began to think, and asked himself, 'What have I done? Alas, dark and terrible will be my sin, without doubt in consequence of my own acts! I am exceedingly cruel and worthy of reprobation. Indeed, observing the bird lay down his life, the fowler, deprecating his own acts, began to indulge in copious lamentations like thee.'"

Footnotes

326:1 The sense seems to be that our strength, though little, should be employed by us in attending to the duties of hospitality in our own way.

326:2 Literally, 'thou art at home,' meaning I will not spare any trouble in making thee feel and enjoy all the comforts of home in this place.

Section 147

"Bhishma said, 'The fowler, seeing the pigeon fall into the fire, became filled with compassion and once more said, 'Alas, cruel and senseless that I am, what have I done! I ant certainly a mean wretch! Great will be my sin for everlasting years! Indulging in such self-reproaches he began to say, repeatedly, 'I am unworthy of credit. My understanding is wicked. I am ever sinful in my resolves. Alas, abandoning all kinds of honourable occupation, I have become a fowler A cruel wretch that I am, without doubt, this high-souled pigeon, by laying down his own life, has read me a grave lesson. Abandoning wives and sons, I shall certainly cast off my very life-breaths that are so dear. The high-souled pigeon has taught me that duty. From this day, denying every comfort to my body, I shall wear it out even as a shallow tank in the season of summer. Capable of bearing hunger, thirst, and penances, reduced to emaciation, and covered with visible veins all over, I shall, by diverse kinds of practise such vows as have a reference to the other world. Alas, by giving up his body, the pigeon has shown the worship that should be paid to a guest. Taught by his example. I shall henceforth practise righteousness. Righteousness is the highest refuge (of all creatures). Indeed, I shall practise such righteousness as has been seen in the righteous pigeon, that foremost of all winged creatures.' Having formed such a resolution and said these words, that fowler, once of fierce deeds, proceeded to make an unreturning tour of the world, observing for the while the most rigid vows. He threw away his stout staff, his sharp-pointed iron-stick, his nets and springes, and his iron cage, and set at liberty the she-pigeon that he had seized and immured.'"

Footnotes

328:1 Mahaprasthana is literally an unreturning departure. When a person leaves home for wandering through the world till death puts a stop to his wanderings, he is said to go on Mahaprasthana.

Section 148

"Bhishma said, 'After the fowler had left that spot, the she-pigeon, remembering her husband and afflicted with grief on his account, wept copiously and indulged in these lamentations, 'I cannot, O dear lord, recollect a single instance of thy having done me an injury! Widows, even if mothers of many children, are still miserable! Bereft of her husband, a woman becomes helpless and an object of pity with her friends. I was always cherished by thee, and in consequence of the great respect thou hadst for me I was always honoured by thee with sweet, agreeable, charming, and delightful words. I sported with thee in valleys, in springs of rivers, and on delightful tops of trees. I was also made happy by thee while roving with thee through the skies. I used to sport with thee before, O dear lord, but where are those joys now? Limited are the gifts of the father, of the brother, and of the son to a woman. The gifts that her husband alone makes to her are unlimited. What woman is there that would not, therefore, adore her lord? A woman has no protector like her lord, and no happiness like her lord. Abandoning all her wealth and possessions, a woman should take to her lord as her only refuge. Life here is of no use to me, O lord, now that I am separated from thee. What chaste woman is there that would, when deprived of her lord, venture to bear the burden of life?' Filled with sorrow and indulging in such piteous lamentations, the she-pigeon, devoted to her lord, cast herself on the blazing fire. She then beheld her (deceased) husband adorned with bracelets, seated on a (celestial) car, and adored by many high-souled and meritorious beings standing around him. Indeed, there he was in the firmament, decked with fine garlands and attired in excellent robes, and adorned with every ornament. Around him were innumerable celestial cars ridden by beings who had acted meritoriously while in this world. Seated on his own celestial car, the bird ascended to heaven, and obtaining proper honours for his deeds in this world, continued to sport in joy, accompanied by his wife.'"

Section 149

"Bhishma said, 'The fowler, O king, happened to see that pair while seated on their celestial car. Beholding the couple he became filled with sorrow (at the thought of his own misfortune) and began to reflect upon the means of obtaining the same end. And he said to himself, 'I must, by austerities like those of the pigeon, attain to such a high end!' Having formed this resolution, the fowler, who had lived by the slaughter of birds, set out on an unreturning journey. Without any endeavour (for obtaining food) and living upon air alone, he cast off all affections from desire of acquiring heaven. After he had proceeded for some distance, he saw an extensive and delightful lake full of cool and pure water, and adorned with lotuses and teeming with diverse kinds of water-fowl. Without doubt, the very sight of such a lake is capable of slaking the desire for drink of a thirsty person. Emaciated with fasts, the fowler, however, O king, without casting his eyes upon it, gladly penetrated a forest inhabited by beasts of prey, having ascertained previously its wide extent. After he had entered the forest he became much afflicted by sharp pointed thorns. Lacerated and torn by prickles, and covered all over with blood, he began to wander in that forest destitute of men but abounding with animals of diverse species. Sometime after, inconsequence of the friction of some mighty trees caused by a powerful wind, a widespread bush fire arose. The raging element, displaying a splendour like to what it assumes at the end of the Yuga, began to consume that large forest teeming with tall trees and thick bushes and creepers. Indeed, with flames fanned by the wind and myriads of sparks flying about in all directions, the all-consuming deity began to burn that dense forest abounding with birds and beasts. The fowler, desirous of casting off his body, ran with a delighted heart towards that spreading conflagration. Consumed by that fire the fowler became cleansed of all his sins and attained, O best of the Bharatas, to high success. The fever of his heart dispelled, he at last beheld himself in heaven, shining in splendour like Indra in the midst of Yakshas and Gandharvas and persons crowned with ascetic success. Thus, indeed, the pigeon and his devoted spouse, with the fowler, ascended to heaven for their meritorious acts, The woman who thus follows her lord speedily ascends to heaven and shines in splendour there like the she-pigeon of whom I have spoken. Even this is the old history of the high-souled fowler and the pigeon. Even thus did they earn a highly meritorious end by their righteous acts. No evil befalls the persons who listens every day to this story or who recites it every day, even if error invades his mind. O Yudhisthira, O foremost of all righteous persons, the protection of a suppliant is truly a high act of merit. Even the slayer of a cow, by practising this duty, maybe cleansed of sin. That man, however, will never be cleansed who slays a suppliant. By listening to this sacred and sin-cleansing story one becomes freed from distress and attains to heaven at last.'"

Footnotes

329:1 The theory is that all distresses arise originally from mental error which clouds the understanding. Vide Bhagavadgita.

Section 150

"Yudhishthira said, 'O best of the Bharatas, when a person commits sin from want of judgment, how may he be cleansed from it? Tell me everything about it.'

"Bhishma said, 'I shall in this connection recite to thee the old narrative, applauded by the Rishis, of what the regenerate Indrota, the son of Sunaka, said unto Janamejaya. There was in days of yore, a king possessed of great energy, called Janamejaya, who was the son of Parikshit. That lord of earth on one occasion, from want of judgment became guilty of killing a Brahmana. Upon this, all the Brahmanas together with his priests abandoned him. Burning day and night with regret, the king retired into the woods. Deserted by his subjects too, he took this step for achieving high merit. Consumed by repentance, the monarch underwent the most rigid austerities. For washing himself of the sin of Brahmanicide he interrogated many Brahmanas, and wandered from country to country over the whole earth. I shall now tell thee the story of his expiation. Burning with the remembrance of his sinful act, Janamejaya wandered about. One day, in course of his wanderings, he met Indrota, the son of Sunaka, of rigid vows, and approaching him touched his feet. The sage, beholding the king before him, reproved him gravely, saying, 'Thou hast committed a great sin. Thou hast been guilty of foeticide. Why has thou come here? What business hast thou with us? Do not touch me by any means! Go, go away! Thy presence does not give us pleasure. Thy person smells like blood. Thy appearance is like that of a corpse. Though impure, thou seemest to be pure, and though dead thou movest like a living! Dead within, thou art of impure soul, for thou art ever intent upon sin. Though thou sleepest and wakest, thy life, however, is passed in great misery. Thy life, O king, is useless. Thou livest most miserably. Thou hast been created for ignoble and sinful deeds. Sires wish for sons from desire of obtaining diverse kinds of blessings, and hoping they perform penances and sacrifices, worship the gods, and practise renunciation. Behold, the whole race of thy ancestors has fallen into hell in consequence of thy acts. All the hopes thy sires had placed upon thee have become fruitless. Thou livest in vain, for thou art always inspired with hatred and malice towards the Brahmanas--them, that is, by worshipping whom other men obtain long life, fame, and heaven. Leaving this world (when the time comes), thou shalt have to fall (into hell) with head downwards and remain in that posture for innumerable years in consequence of thy sinful deeds. There thou shalt be tortured by vultures and peacocks having iron beaks. Returning thence into this world, thou shalt have to take birth in a wretched order of creatures. If thou thinkest, O king, that this world is nothing and that the next world is the shadow of a shadow, the myrmidons of Yama in the infernal regions will convince thee, dispelling thy unbelief.'"

Footnotes

330:1 Making gifts, etc.

Section 151

"Bhishma said, 'Thus addressed, Janamejaya replied unto the sage, saying, 'Thou rebukest one that deserves to be rebuked. Thou censurest one that is deserving of censure. Thou upbraidest me and my acts. I implore thee to be graceful towards me. All my acts have been sinful. I burn, however, with repentance as if I am in the midst of blazing fire! My mind, in remembrance of my deeds, is exceedingly cheerless. Verily, I am much afraid of Yama. How can I bear to live without extracting that dart from my heart? O Saunaka, suppressing all thy wrath, instruct me now. Formerly I used to show regard for Brahmanas. I solemnly declare that I shall once more show the same regard for thee. Let not my line be extinct. Let not the race in which I am born sink into the dust. It is not proper that they who have wronged Brahmanas and have for that, in consequence of the injunctions of the Vedas, forfeited all claim to the respect of the world and to social intercourse with their fellowmen, should have any bearer of their names for continuing their races. I am overwhelmed with despair. I, therefore, repeat my resolves (about mending my conduct). I pray you to protect me like sages that do not accept gifts protecting the poor. Sinful wights abstaining from sacrifices never attain to heaven. Leaving (this world), they have to pass their time in the pits of hell like Pullindas and Khasas. Ignorant that I am, give me wisdom like a learned preceptor to his pupil or like a sire to his son. Be gratified with me, O Saunaka!'

"Saunaka said, 'What wonder is there that a person destitute of wisdom should do many improper acts? Knowing this, a. person of real wisdom is never angry with creatures (when they become guilty of folly). By ascending upon the top of wisdom's palace, one grieves for others, one's own self being then too pure for becoming an object of other people's grief. In consequence of one's wisdom one surveys all creatures in the world like a person on a mountain-top surveying people below. The person who becomes an object of censure with good men, who hates good men and who hides himself from their view, never succeeds in obtaining any blessing and never understands the propriety of acts. Thou knowest what the energy and the nobility of the Brahmana is as laid down in the Vedas and other scriptures. Act now in such a way that tranquillity of heart may be thine and let Brahmanas be thy refuge, If the Brahmanas cease to be angry with thee, that will ensure thy felicity in heaven. If, again, thou repentest in sin, thy sight will be clear and thou wilt succeed in beholding righteousness.'

"Janamejaya said, 'I am repenting of my sins. I will never again seek to extinguish virtue. I desire to obtain blessedness. Be thou gratified with me.'

"Saunaka said, 'Dispelling arrogance and pride, O king, I wish thee to show regard for me! Employ thyself in the good of all creatures, ever remembering the mandates of righteousness. I am not reproving thee from fear or narrowness of mind or covetousness. Listen now, with these Brahmanas here, to the words of truth I utter. I do not ask for anything. I shall, however, instruct thee in the ways of righteousness. All persons will croak and bray and cry fie on me (for what I am going to do). They will even call me sinful. My kinsmen and friends will discard me. Without doubt, however, my kinsmen and friends, hearing the words I speak, will succeed in vigorously crossing the difficulties of life. Some that are possessed of great wisdom will understand (my motives) rightly. Know, O child, what my views are, O Bharata, in respect of the Brahmanas. Do thou (after listening to me) act in such away that they may, through my efforts, obtain every blessing. Do thou also, O king, pledge thy word that thou wilt not again injure the Brahmanas.'

"Janamejaya said, 'I swear, touching even thy feet, that I shall never again, in thought, word, or deed, injure the Brahmanas.'"

Footnotes

331:1 Here amum (the accusative of adas) evidently means 'that' and not 'this.' I think the reference, therefore, is to heaven and not to this world.

331:2 These are Mleccha tribes of impure behaviour.

332:1 i.e., for my instructions.

332:2 So great was the repugnance felt for the slayer of a Brahmana that to even talk with him was regarded a sin. To instruct such a man in the truths of the Vedas and of morality was to desecrate religion itself.

Section 152

"Saunaka said, 'I shall for these reasons discourse to thee of righteousness, to thee whose heart has been exceedingly agitated. Possessed of knowledge and great strength, and with a contented heart, thou seekest righteousness of thy own will. A king, first becoming exceedingly stern, then shows compassion and does good to all creatures by his acts. This is certainly very wonderful. People say that that king who commences with sternness burns the whole world. Thou wert stern before. But thou turnest thy eyes on righteousness now. Forsaking luxurious food and all articles of enjoyment, thou hast betaken thyself for a long time to rigid penances. All this, O Janamejaya, is certain to appear wonderful to those kings that are sunk in sin. That he who has affluence should become liberal, or that he who is endued with wealth of asceticism should become reluctant to spend it, is not at all wonderful. It has been said that the one does not live at a distance from the other. That which is ill-judged produces misery in abundance. That on the other hand, which is accomplished with the aid of sound judgment leads to excellent results. Sacrifice, gift, compassions, the Vedas, and truth, O lord of the earth--these five--are cleansing. The sixth is penance well-performed. This last, O Janamejaya, is highly cleansing for kings. By betaking thyself to it properly, thou art certain to earn great merit and blessedness. Visiting sacred spots has also been said to be highly cleansing. In this connection are cited the following verses sung by Yayati: 'That mortal who would earn life and longevity should, after having performed sacrifices with devotion, renounce them (in old age) and practise penances.' The field of Kuru has been said to be sacred. The river Saraswati has been said to be more so. The tirthas of the Saraswati are more sacred than the Saraswati herself; and the tirtha called Prithudaka is more sacred than all the tirthas of the Saraswati. One that has bathed in Prithudaka. and drunk its waters will not have to grieve for a premature death. Thou shouldst go to Mahasaras, to all the tirthas designated by the name of Pushkara, to Prabhasa, to the northern lake Manasa, and to Kalodaka. Thou shalt then regain life and acquire longevity. Lake Manasa is on the spot where the Saraswati and the Drisadwati mingle with each other. A person possessed of Vedic knowledge should bathe in these places. Manu has said that liberality is the best of all duties and that renunciation is better than liberality. In this connection is cited the following verse composed by Satyavat. (One should act) as a child full of simplicity and destitute of either merit or sin. As regards all creatures there is in this would neither misery nor happiness. (That which is called misery and that which is called happiness are the results of a distraught imagination.) Even this is the true nature of all living creatures. Of all creatures, their lives are superior who have betaken themselves to renunciation and abstained from acts both meritorious and sinful. I shall now tell thee those acts which are best for a king. By putting forth thy might and liberality do thou conquer heaven, O king! That man who possesses the attributes of might and energy succeeds in attaining to righteousness. Do thou rule the earth, O king, for the sake of the Brahmanas and for the sake of happiness. Thou usedst formerly to condemn the Brahmanas. Do thou gratify them now. Though they have cried fie on thee and though they have deserted thee, do thou still, guided by knowledge of self, solemnly pledge thyself never to injure them. Engaged in acts proper for thee, seek what is for thy highest good. Amongst rulers some one becomes as cool as snow; some one, as fierce as fire; some one becomes like a plough (uprooting all enemies); and some one, again, becomes like a thunder-bolt (suddenly scorching his foes). He who wishes to prevent self-destruction should never mix with wicked wights for general or special reasons. From a sinful act committed only once, one may cleanse one's self by repenting of it. From a sinful act committed twice, one may cleanse one's self by vowing never to commit it again. From such an act committed thrice, one may cleanse one's self by the resolution to bear one's self righteously ever afterwards. By committing such an act repeatedly, one may cleanse one's self by a trip to sacred places. One who is desirous of obtaining prosperity should do all that results in blessedness. They who live amidst fragrant odours themselves become fragrant in consequence. They, on the other hand, who live in the midst of foul stench themselves become foul. One devoted to the practice of ascetic penances is soon cleansed of all one's sins. By worshipping the (homa) fire for a year, one stained by diverse sins becomes purified. One guilty of foeticide is cleansed by worshipping the fire for three years. One guilty of foeticide becomes cleansed at even a hundred Yojanas from Mahasaras, or the tirthas called Pushkara, or Prabhasa, or Manasa on the north, if only one gets out for any of them. A slayer of creatures is cleansed of his sins by saying from imminent peril as many creatures of that particular species as have been slain by him. Manu has said that by diving in water after thrice reciting the Aghamarshana mantras, one reaps the fruits of the final bath in a Horse-sacrifice. Such an act very soon cleanses one of all one's sins, and one regains in consequence the esteem of the world. All creatures become obedient to such a person like helpless idiots (obedient to those that surround them). The gods and Asuras, in days of yore, approaching the celestial preceptor Vrihaspati, O king, humbly enquired of him, saying, 'Thou knowest, O great Rishi, the fruits of virtue, as also the fruits of those other acts that lead to hell in the next world. Does not that person succeed in liberating himself from both merit and sin with whom the two (weal and woe) are equal? Tell us, O great Rishi, what the fruits of righteousness are, and how does a righteous person dispels his sins.'

"Vrihaspati answered, 'If having committed sin through folly, one does meritorious acts understanding their nature, one succeeds, by such righteousness, in cleansing one's self from sin even as a piece of dirty cloth is washed clean by means of some saline substance. One should not boast after having committed sin. By having recourse to faith and by freeing one's self from malice, one succeeds in obtaining blessedness. That person who covers the faults, even when exposed, of good men, obtains blessedness even after committing faults. As the sun rising at morn dispels darkness, one dispels all ones sins by acting righteously.'

"Bhishma continued, 'Indrota, the son of Sunaka, having said these words unto king Janamejaya, assisted him, by his ministrations, in the performance of the horse-sacrifice. The king, cleansed of his sins and regaining blessedness, shone with splendour like a blazing fire, and that slayer of foes then entered his kingdom like Soma in his full form entering heaven.'"

Footnotes

333:1 The version of 5 is offered tentatively. That a person possessed of affluence should become charitable is not wonderful. An ascetic, again, is very unwilling to exercise his power. (Witness Agastya's unwillingness to create wealth for gratifying his spouse.) What is meant by these two persons not living at a distance from each other is that the same cause which makes an affluent person charitable operates to make an ascetic careful of the kind of wealth he has.

333:2 That which is asamikshitam is samagram karpanyam.

333:3 Nilakantha explains that vala here means patience (strength to bear) and ojas (energy) means restraints of the senses.

334:1 Both the vernacular translators nave rendered the second line of verse 25 wrongly. They seem to think that a person by setting out for any of the sacred waters from a distance of a hundred yojanas becomes cleansed. If this meaning be accepted then no man who lives within a hundred yojanas of any of them has any chance of being cleansed. The sense, of course, is that such is the efficacy of these tirthas that a man becomes cleansed by approaching even to a spot within a hundred yojanas of their several sites.

334:2 These mantras form a part of the morning, noon and evening prayer of every Brahmana. Aghamarshana was a Vedic Rishi of great sanctity.

Section 153

"Yudhishthira said, 'Hast thou, O grandsire, ever seen or heard of any mortal restored to life after having succumbed to death?'

"Bhishma said, 'Listen, O king, to this story of the discourse between a vulture and a jackal as happened of old. Indeed, the occurrence took place in the forest of Naimisha. Once upon a time a Brahmana had, after great difficulties, obtained a son of large expansive eyes. The child died of infantile convulsions. Some (amongst his kinsmen), exceedingly agitated by grief and indulging in loud lamentations, took up the boy of tender years, that sole wealth of his family. Taking the deceased child they proceeded in the direction of the crematorium, Arrived there, they began to take the child from one another's breast and cry more bitterly in grief. Recollecting with heavy hearts the former speeches of their darling again and again, they were unable to return home casting the body on the bare ground. Summoned by their cries, a vulture came there and said these words: 'Go ye away and do not tarry, ye that have to cast off but one child. Kinsmen always go away leaving on this spot thousands of men and thousands of women brought here in course of time. Behold, the whole universe is subject to weal and woe. Union and disunion may be seen in turns. They that have come to the crematorium bringing with them the dead bodies of kinsmen, and they that sit by those bodies (from affection), themselves disappear from the world in consequence of their own acts when the allotted periods of their own lives run out. There is no need of your lingering in the crematorium, this horrible place, that is full of vultures and jackals and that abounds with skeletons and inspires every creature with dread. Whether friend or foe, no one ever comes back to life having once succumbed to the power of Time. Such, indeed, is the fate of all creatures, In this world of mortals, every one that is born is sure to die. Who shalt restore to life one that is dead and gone on the way ordained by the Destroyer? At this hour when men are about to close their daily toil, the Sun is retiring to the Asta hills. Go ye to your homes, casting off this affection for the child.' Hearing these words of the vulture, the grief of the kinsmen seemed to abate, and placing the child on the bare ground they prepared to go away. Assuring themselves of the fact that the child had died and despairing of seeing him again, they began to retrace their steps, indulging in loud lamentations. Assured beyond doubt, and despairing of restoring the dead to life, they cast off that offspring of their race, and prepared to turn back from that spot. At this time a jackal, black as a raven, issued out of his hole and addressed those departing kinsmen, saying, 'Surely, ye that are kinsmen of that deceased child have no affection. There the sun still shineth in the sky, ye fools! Indulge your feelings, without fear. Multifarious are the virtue of the hour. This one may come back to life! Spreading a few blades of Kusa grass on the ground and abandoning that dear child on the crematorium, why do ye go away with hearts of steel and casting off every affection for the darling? Surely, ye have no affection for that sweet-speeched child of tender years, whose words, as soon as they left his lips, used to gladden you greatly. Behold the affection that even birds and beasts bear towards their offspring. Theirs is no return for bringing up their young ones. Like the sacrifices of the Rishis (that are never undertaken from desire of fruit or rewards) the affection of quadrupeds of birds and insects, bears no reward in heaven. Though delighting in their children, they are never seen to derive any benefit from the latter either here or hereafter. 'Yet they cherish their young ones with affection. Their children, growing up, never cherish them in age. Yet are not they grieved when they do not behold their little ones? Where, indeed, is affection to be seen in human beings that they would own the influence of grief? Where would you go leaving here this child who is the perpetuator of his race? Do you shed tears for him for some time, and do you look at him a little longer with affection? Objects so dear are, indeed, difficult to abandon. It is friends and not others that wait by the side of him that is weak, of him that is prosecuted in a court of law, of him that is borne towards the crematorium. Life-breaths are dear unto all, and all feel the influence of affection. Behold the affection that is cherished by even those that belong to the intermediate species! How, indeed, can you go away, casting off this boy of eyes large as the petals of the lotus, and handsome as a newly-married youth washed clean and adorned with floral garlands?' Hearing these words of the jackal that had been indulging in such expressions of touching grief, the men turned back for the sake of the corpse.'

"The vulture said, 'Alas, ye men destitute of strength of mind, why do ye turn back at the bidding of a cruel and mean jackal of little intelligence? Why do you mourn for that compound of five elements deserted by their presiding deities, no longer tenanted (by the soul), motionless, and stiff as a piece of wood? Why do you not grieve for your own selves? Do you practise austere penances by which you will succeed in cleansing yourselves from sin? Everything may be had by means of penances. What will lamentations do? ill-luck is born with the body. It is in consequence of that ill-luck that this boy has departed, plunging you into infinite grief. Wealth, kine, gold, precious gems, children, all have their root in penances. Penances again are the results of yoga (union of the soul with Godhead). Amongst creatures, the measure of weal or woe is dependent on the acts of a previous life. Indeed, every creature comes into the world taking with him his own measure of weal and woe. The son is not bound by the acts of the sire, or the sire by those of the son. Bound by their own acts, good and bad, all have to travel by this common road. Duly practise all the duties, and abstain from acts of unrighteousness. Reverentially wait, according to the directions of the scriptures, upon the gods and the Brahmanas. Cast off sorrow and cheerlessness, and abstain from parental affection. Leave the child on this exposed ground, and go ye away without delay. The actor alone enjoys the fruit of acts, good or bad, that he does. What concern have kinsmen with them? Casting off a (deceased) kinsman, however dear, kinsmen leave this spot. With eyes bathed in tears, they go away, ceasing to display affection for the dead. Wise or ignorant, rich or poor, every one succumbs to Time, endued with acts, good and bad. What will you do by mourning? Why do you grieve for one that is dead? Time is the lord of all, and in obedience to his very nature he casts an equal eye on all things. In pride of youth or in helpless infancy bearing the weight of years or lying in the mother's womb, every one is subject to be assailed by Death. Such indeed, is the course of the world.'

"The jackal said, 'Alas, the affection cherished by your weeping selves that are overwhelmed with grief for your deceased child has been lessened by that light-brained vulture. Even this must be the case, since in consequence of his well-applied words fraught with tranquillity and capable of producing conviction, there that one goes back to the town, casting off affection that is so difficult to abandon. Alas, I had supposed that great is the grief felt by men indulging in loud lamentations for the death of a child and for the corpse on a crematorium, like that of kine bereft of calves. Today, however, I understand what the measure of grief is of human beings on earth. Witnessing their great affection I had shed tears myself. (It seems however, that their affection is not strong)! One should always exert oneself. Thence does one succeed through destiny. Exertion and destiny, joining together, produce fruit. One should always exert oneself with hopefulness. How can happiness be had from despondency? Objects of desire may be won by resolution. Why then do you go back so heartlessly? Where do you go, abandoning in the wilderness this son of your own loins, this perpetuator of the race of his sires? Stay here till the sun sets and the evening twilight comes. You may then take away this boy with yourselves or stay with him.'

"The vulture said, 'I am, ye men, a full thousand years of age today, but I have never seen a dead creature, male or female or of ambiguous sex, revive after death. Some die in the womb; some die soon after birth; some die (in infancy) while crawling (on all fours); some die in youth; and some in old age. The fortunes of all creatures, including even beasts and birds, are unstable. The periods of life of all mobile and immobile creatures are fixed beforehand. Bereaved of spouses and dear ones and filled with sorrow for (the death of) children, men leave this spot every day with agonised hearts for returning home. Leaving on this spot both friends and foes numbering by thousands, kinsmen afflicted with grief go back to their homes. Cast off this lifeless body with no longer any animal heat in it and which is as stiff as a piece of wood! Why then do you not go away, leaving the body of this child which has become like a piece of wood and whose life has entered a new body? This affection (which ye are displaying) is unmeaning and this hugging of the child is fruitless. He does not see with his eyes or hear with his ears. Leaving him here, go ye away without delay. Thus addressed by me in words which are apparently cruel but which in reality are fraught with reason and have a direct bearing with the high religion of emancipation, go ye back to your respective homes.' Addressed thus by the vulture endued with wisdom and knowledge and capable of imparting intelligence and awakening the understanding, those men prepared themselves to turn their backs upon the crematorium. Grief, indeed, increaseth to twice its measure at sight of its object and at the remembrance of the acts of that object (in life). Having heard these words of the vulture, the men resolved to leave the spot. Just at that time the jackal, coming thither with quick steps, cast his eyes on the child lying in the sleep of death.'

"The jackal said, 'Why, indeed, do you leave, at the vulture's bidding, this child of golden complexion, adorned with ornaments, and capable of giving the obsequial cake to his ancestors? If you abandon him, your affection will not come to an end, nor these piteous lamentations. On the other hand, your grief will certainly be greater. It is heard that a Sudra named Samvuka having been slain and righteousness having been upheld by Rama of true prowess, a (dead) Brahmana child was restored to life. Similarly, the son of the royal sage Sweta died (prematurely). But the monarch, devoted to virtue, succeeded in reviving his dead child. After the same manner, in your case also, some sage or deity may be willing to grant your desire and show compassion to you that are crying so piteously.' Thus addressed by the jackal, the men, afflicted with grief and full of affection for the child, retraced their steps, and placing the child's head on their laps one after another, began to indulge in copious lamentations. Summoned by their cries, the vulture, coming to that spot, spoke unto them as follows.'

"The vulture said, 'Why are you bathing this child with your tears? Why are you pressing him in this fashion with the touch of your palms? At the command of the grim king of justice the child has been sent to that sleep which knows no waking. Those that are endued with the merit of penances, those that are possessed of wealth, those that have great intelligence, in fact, all succumb to death. Even this is the place intended for the dead. It is always to be seen that kinsmen casting off thousands of kinsmen young and old, pass their nights and days in grief, rolling on the bare ground. Cease this ardour in putting on the trappings of woe. That this child would come back to life is what passes belief. He will not get back his life at the bidding of the jackal. If a person once dies and takes leave of his body, his body never regains animation. Hundreds of jackals, by laying down their own lives, will not succeed in reviving this child in hundreds of years. If, however, Rudra, or Kumara, or Brahman, or Vishnu, grant him a boon, then only may this child come back to life. Neither the shedding of tears, nor the drawing of long sighs, nor copious lamentations, will bring back this one to life. Myself, the jackal, you all, and all the kinsmen of this one, with all our merits and sins, are on the same road (that this one has taken). For this reason one possessed of wisdom should, from a distance, avoid behaviour that displeases others, harsh speeches, the infliction of injury on others, the enjoyment of other people's wives, and sin and falsehood. Carefully seek righteousness, truth, the good of others, justice, compassion for all creatures, sincerity, and honesty. They, incur sin who, while living, do not cast their eyes upon their mothers and fathers and kinsmen and friends. What will you do, by crying, for him after death, that sees not with his eyes and that stirs not in the least?' Thus addressed, the men, overwhelmed with sorrow and burning with grief on account of their affection for the child, departed for their homes, leaving the body (on the crematorium).

"The jackal said, 'Alas, terrible is the world of mortals! Here no creature can escape. Every creature's period of life, again, is short. Beloved friends are always departing. It abounds with vanities and falsehoods, with accusations and evil reports. Beholding again this incident that enhances pain and grief, I do not for a moment like this world of men. Alas, fie on you, ye men, that thus turn back, like foolish persons, at the vulture's bidding, though you are burning with grief on account of the death of this child. Ye cruel wights, how can you go away, casting off parental affection upon hearing the words of a sinful vulture of uncleansed soul? Happiness is followed by misery, and misery by happiness. In this world which is enveloped by both happiness and misery, none of these two exists uninterruptedly. Ye men of little understanding, whither would ye go, casting off on the bare ground this child of so much beauty, this son that is an ornament of your race. Verily, I cannot dispel the idea from my mind that this child endued with comeliness and youth and blazing with beauty is alive. It is not meet that he should die. It seems that ye are sure to obtain happiness. Ye that are afflicted with grief on account of the death of this child will surely have good luck today. Anticipating the probability of inconvenience and pain (if you remain here for the night) and fixing your hearts on your own comfort, whither would you, like persons of little intelligence, go, leaving this darling?'

"Bhishma continued, 'Even thus, O king, the kinsmen of the deceased child, unable to decide upon what they should do, were, for accomplishment of his own purpose, induced by that sinful jackal who uttered agreeable falsehoods, that denizens of the crematorium who wandered every night in quest of food, to stay in that place.'

"The vulture said, 'Dreadful is this spot, this wilderness, that resounds with the screech of owls and teems with spirits and Yakshas and Rakshasas. Terrible and awful, its aspect is like that of a mass of blue clouds. Casting off the dead body, finish the funeral rites. Indeed, throwing away the body, accomplish those rites before the sun sets and before the points of the horizon become enveloped in gloom. The hawks are uttering their harsh cries. Jackals are howling fiercely. Lions are roaring. The sun is setting. The trees on the crematorium are assuming a dark hue in consequence of the blue smoke of the funeral pyres. The carnivorous denizens of this place, afflicted with hunger, are yelling in rage. All those creatures of horrible forms that live in this frightful place, all those carnivorous animals of grim features that haunt this desert, will soon assail you. This wilderness is certainly frightful. Danger will overtake you. Indeed, if you listen to these false and fruitless words of the jackal against your own good sense, verily, all of you are sure to be destroyed.'

"The jackal said, 'Stay where you are! There is no fear even in this desert as long as the sun shines. Till the god of day sets, do ye remain here hopefully, induced by parental affection. Without any fear, indulging in lamentations as ye please, continue to look at this child with eyes of affection. Frightful though this wilderness be, no danger will overtake you. In reality this wilderness presents an aspect of quiet and peace. It is here that the Pitris by thousands took leave of the world. Wait as long as the sun shines. What are this vulture's words to you? If with stupefied understandings ye accept the cruel and harsh speeches of the vulture, then your child will never come back to life!'

"Bhishma continued, 'The vulture then addressed those men, saying that the sun had set. The jackal said that it was not so. Both the vulture and the jackal felt the pangs of hunger and thus addressed the kinsmen of the dead child. Both of them had girded up their loins for accomplishing their respective purposes. Exhausted with hunger and thirst, they thus disputed, having recourse to the scriptures. Moved (alternately) by these words, sweet as nectar, of those two creatures, viz., the bird and the beast, both of whom were endued with the wisdom of knowledge, the kinsmen at one time wished to go away and at another to stay there. At last, moved by grief and cheerlessness, they waited there, indulging in bitter lamentations. They did not know that the boast and the bird, skilled in accomplishing their own purposes, had only stupefied them (by their addresses). While the bird and the beast, both possessed of wisdom.. were thus disputing and while the kinsmen of the deceased child sat listening to them, the great god Sankara, urged by his divine spouse (Uma), came there with eyes bathed in tears of compassion. Addressing the kinsmen of the deceased child, the god said, 'I am Sankara the giver of boons.' With hearts heavy with grief, those men prostrated themselves before the great deity and said unto him in reply, 'Bereft of this one who was our only child, all of us are at the point of death. It behoveth thee to grant us life by granting life to this our son.' Thus solicited, the illustrious deity, taking up a quantity of water in his hands granted unto that dead child life extending for a hundred years. Ever employed in the good of all creatures, the illustrious wielder of Pinaka granted a boon unto both the jackal and the vulture in consequence of which their hunger was appeased. Filled with delight and having achieved great prosperity, the men bowed unto the god. Crowned with success, they then, O king, left that spot in great joy. Through persistent hopefulness and firm resolution and the grace of the great god, the fruits of one's acts are obtained without delay. Behold, the combination of circumstances and the resolution of those kinsmen. While they were crying with agonised hearts, their tears were wiped and dried up. Behold, how within only a short time, through their steadiness of resolution, they obtained the grace of Sankara, and their afflictions dispelled, they were made happy. Indeed, through Sankara's grace, O chief of the Bharatas, those sorrowing kinsmen were filled with amazement and delight at the restoration of their child to life. Then, O king, casting off that grief of which their child had been the cause, those Brahmanas, filled with delight, quickly went back to their town taking the restored child with them. Behaviour like this has been laid down for all the four orders. By frequently listening to this auspicious story fraught with virtue, profit, and salvation, a man obtains happiness both here and hereafter.'"

Footnotes

336:1 In the first line of 26 the correct reading is Kutah not Kritah as adopted by the Burdwan translators.

336:2 i.e., beasts and birds. The vernacular translators wrongly render it--'Behold the affection that is cherished by those that are good towards even the beasts and birds!'

337:1 The correct reading is Murtina (as in the Bombay text) and not Mrityuna. The Burdwan version adopts the incorrect reading.

338:1 The allusion is to the story of Rama having restored a dead Brahmana boy. During Rama's righteous reign there were no premature deaths in his kingdom. It happened, however, one day that a Brahmana father came to Rama's court and complained of the premature death of his son. Rama instantly began to enquire after the cause. Some sinful act in some corner of the kingdom, it was suspected, had caused the deed. Soon enough Rama discovered a Sudra of the name of Samvuka engaged in the heart of a deep forest in ascetic penances. The king instantly cut off the man's head inasmuch as a Sudra by birth had no right to do what that man was doing. As soon as righteousness was upheld, the deceased Brahmana boy revived. (Ramayana, Uttarakandam).

339:1 Literally, 'by giving up their own bodies'.

339:2 i.e., he is sure to come back to life.

Section 154

"Yudhishthira said, "If a person, weak, worthless, and light-hearted, O grand sire, doth from folly provoke, by means of unbecoming and boastful speeches, a powerful foe always residing in his vicinity, competent to do good (when pleased) and chastise (when displeased), and always ready for action, how should the former, relying on his own strength, act when the latter advances against him in anger and from desire of exterminating him?'

"Bhishma said, 'In this connection is cited, O chief of the Bharatas, the old story of the discourse between Salmali and Pavana. There was a lordly (Salmali) tree on one of the heights of Himavat. Having grown for many centuries, he had spread out his branches wide around. His trunk also was huge and his twigs and leaves were innumerable. Under his shade toil-worn elephants in rut, bathed in sweat, used to rest, and many animals of other species also. The girth of his trunk was four hundred cubits, and dense was the shade of his branches and leaves. Loaded with flowers and fruits, it was the abode of innumerable parrots, male and female. In travelling along their routes, caravans of merchants and traders, and ascetics, residing in the woods, used to rest under the shade of that delightful monarch of the forest. One day, the sage Narada, O bull of Bharata's race, seeing the wide-extending and innumerable branches of that tree and the circumference of his trunk, approached and addressed him, saying, 'O thou art delightful! O thou art charming! O foremost of trees, O Salmali, I am always delighted at thy sight! O charming tree, delightful birds of diverse kinds, and elephants and other animals, cheerfully live; on thy branches and under their shade. Thy branches, O wide-branched monarch of the forest, and thy trunk are gigantic. I never see any of them broken by the god of the wind. Is it, O child, the case that Pavana is pleased with thee and is thy friend so that he protects thee always in these woods? The illustrious Pavana possessed of great speed and force moveth from their sites the tallest and strongest trees, and even mountain summits. That sacred bearer of perfumes, blowing (when he wills) drieth up rivers and takes and seas, including the very nether region. Without doubt, Pavana protects thee through friendship. It is for this reason that, though possessed of innumerable branches, thou art still graced with leaves and flowers. O monarch of the forest, this thy verdure is delightful since these winged creatures, O child, filled with joy, sport on thy twigs and branches. During the season when thou puttest forth thy blossoms, the sweet notes of all these denizens of thy branches are heard separately when they indulge in their melodious songs. Then, again, O Salmali, these elephants that are the ornaments of their species, bathed in sweat and indulging in cries (of delight), approach thee and find happiness here. Similarly, diverse other species of animals inhabiting the woods, contribute to adorn thee. Indeed, O tree, thou lookest beautiful even like the mountains of Meru peopled by creatures of every kind. Resorted to also by Brahmanas crowned with ascetic success, by others engaged in penances, and by Yatis devoted to contemplation, this thy region, I think, resembles heaven itself.'"

Footnotes

342:1 The word sramana is used in Brahmanical literature to signify a certain order of ascetics or yatis that have renounced work for meditation. It is also frequently employed to mean a person of low life or profession. It should be noted, however, that in Buddhistic literature the word came to be exclusively used for Buddhist monks.

Section 155

"Narada said, 'Without doubt, O Salmali, the terrible and irresistible god of the wind always protects thee from friendliness or amity. It seems, O Salmali, that a close intimacy has come to subsist between thee and the Wind. It seems thou hast said unto him these words, viz., 'I am thine,' and it is for this reason that the Wind-god protects thee. I do not see the tree or mountain or mansion in this world that may not, I think, be broken by the Wind. Without doubt thou standest here with all thy branches and twigs and leaves, simply because, O Salmali, thou art protected by the Wind for some reason or reasons (unknown to us).'

"The Salmali said, 'The Wind, O regenerate one, is neither my friend nor mate nor well-wisher. Indeed, he is neither my great Ordainer that he should protect me. My fierce energy and might, O Narada, are greater than the

Wind's. In truth, the strength of the Wind comes up to about only an eighteenth part of mine. When the Wind comes in rage, tearing up trees and mountains and other things, I curb his strength by putting forth mine. Indeed, the Wind that breaks many things has himself been repeatedly broken by me. For this reason, O Celestial Rishi, I am not afraid of him even when he comes in wrath.'

"Narada said, 'O Salmali, thy protection seems to be thoroughly perverse. There is no doubt in this. There is no created thing which is equal to the Wind in strength. Even Indra, or Yama, or Vaisravana, the lord of the waters, is not equal to the god of the wind in might. What need, therefore, be said of thee that art only a tree? Whatever creature in this world, O Salmali, does whatever act, the illustrious Wind-god it is that is at all times the cause of that act, since it is he that is the giver of life. When that god exerts himself with propriety, he makes all living creatures live at their ease. When, however, he exerts improperly, calamities overtake the creatures of the world. What else can it be than weakness of understanding which induces thee to thus withhold thy worship from the god of wind, that foremost of creatures in the universe, that being deserving of worship? Thou art worthless and of a wicked understanding. Indeed, thou indulgest only in unmeaning brag. Thy intelligence being confounded by wrath and other evil passions, thou speakest only untruths, O Salmali! I am certainly angry with thee for thy indulging in such speeches. I shall myself report to the god of the wind all these derogatory words of thine. Chandanas, and Syandanas, and Salas, and Saralas and Devadarus and Vetavas and Dhanwanas and other trees of good souls that are far stronger than thou art, have never, O thou of wicked understanding, uttered such invectives against the Wind. All of them know the might of the Wind as also the might that is possessed by each of them. For these reasons those foremost of trees bow down their heads in respect to that deity. Thou, however, through folly, knowest not the infinite might of the Wind. I shall, therefore, repair to the presence of that god (for apprising him of thy contempt for him).'"

Section 156

"Bhishma continued, 'Having said these words unto the Salmali. that foremost of all persons conversant with Brahma, viz., Narada, represented unto the god of the wind all that the Salmali had said about him.'

"Narada said, 'There is a certain Salmali on the breast of Himavat, adorned with branches and leaves. His roots extend deep into the earth and his branches spread wide around. That tree, O god of the wind disregards thee. He spoke many words fraught with abuse of thyself. It is not proper, O Wind, that I should repeat them in thy hearing. I know, O Wind, that thou art the foremost of all created things. I know too that thou art a very superior and very mighty being, and that in wrath thou resemblest the Destroyer himself.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of Narada, the god of wind, wending to that Salmali, addressed him in rage and said as follows.'

"The Wind-god said, 'O Salmali, thou hast spoken in derogation of me before Narada. Know that I am the god of the wind. I shall certainly show thee my power and might. I know thee well. Thou art no stranger to me. The puissant Grandsire, while engaged in creating the world, had for a time rested under thee. It is in consequence of this incident that I have hitherto shown thee grace. O worst of trees, it is for this that thou standest unharmed, and not in consequence of thy own might. Thou regardest me lightly as if I were a vulgar thing. I shall show myself unto thee in such a way that thou mayst not again disregard me.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, the Salmali laughed in derision and replied, saying, 'O god of the wind, thou art angry with me. Do not forbear showing the extent of thy might. Do thou vomit all thy wrath upon me. By giving way to thy wrath, what wilt thou do to me? Even if thy might had, been thy own (instead of being derived), I would not still have been afraid of thee. I am superior to thee in might. I should not be afraid of thee. They are really strong in understanding. They, on the other hand, are not to be regarded strong that are possessed of only physical strength.' Thus addressed, the Wind-god said, 'Tomorrow I shall test thy strength.' After this, night came. The Salmali, concluding mentally what the extent is of the

Wind's might and beholding his own self to be inferior to the god, began to say to himself, 'All that I said to Narada is false. I am certainly inferior in might to the Wind. Verity, he is strong in his strength. The Wind, as Narada said, is always mighty. Without doubt, I am weaker than other trees. But in intelligence no tree is my equal. Therefore, relying upon my intelligence I shall look at this fear that arises from the Wind. If the other trees in the forest all rely upon the same kind of intelligence, then, verily, no injury can result to them from the god of the Wind when he becomes angry. All of them. however, are destitute of understanding, and, therefore, they do not know, as I know, why or how the Wind succeeds in shaking and tearing them up.'"

Section 157

"Bhishma said, 'Having settled this in his mind, the Salmali. in sorrow, himself caused all his branches, principal and subsidiary, to be cut off. Casting off his branches and leaves and flowers, at morn the tree looked steadily at the Wind, as he came towards him. Filled with rage and breathing hard, the Wind advanced, felling large trees, towards that spot where the Salmali stood. Beholding him divested of top and branches and leaves and flowers, the Wind, filled with joy, smilingly addressed that lord of the forest which had before such a gigantic appearance, these words.'

"The Wind said, 'Filled with rage, O Salmali, I would have done to thee precisely what thou hast done to thyself by lopping off all thy branches. Thou art now divested of thy proud top and flowers, and thou art now without thy shoots and leaves. In consequence of thy own evil counsels, thou hast been brought under my power.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the Wind, the Salmali felt great shame. Remembering also the words that Narada had said, he began to repent greatly for his folly. Even in this way, O tiger among kings, a weak and foolish person, by provoking the enmity of a powerful one, is at last obliged to repent like the Salmali in fable. Even when possessed of equal might, people do not suddenly wage hostilities with those that have injured them. On the other hand, they display their might gradually, O king!

A person of foolish understanding should never provoke the hostility of one that is possessed of intelligence. In such cases the intelligence of the intelligent man penetrates (the subject upon which it is employed) like fire penetrating a heap of dry grass. Intelligence is the most precious possession that a person call have. Similarly, O king, a man can have nothing here more valuable than might. One should, therefore, overlook the wrongs inflicted by a person possessed of superior strength, even as one should overlook (from compassion) the acts of a child, and idiot, or one that is blind or deaf. The wisdom of this saying is witnessed in thy case, O slayer of foes. The eleven Akshauhinis (of Duryodhana), O thou of great splendour, and the seven (collected by thyself), were not, in might equal to the single-handed Arjuna of high soul. All the troops (of Duryodhana), therefore, were routed and slain by that illustrious Pandava, that son of Paka's chastiser, as he coursed on the field of battle, relying on his own strength. I have. O Bharata, discoursed to thee of the duties of kings and the morality of duties in detail. What else. O king, dost thou wish to hear!'"

Section 158

"Yudhishthira said, 'I desire, O bull of Bharata's race, to hear in detail the source from which sin proceeds and the foundation upon which it rests.'

"Bhishma said, 'Hear, O King, what the foundation is of sin. Covetousness alone is a great destroyer (of merit and goodness). From covetousness proceeds sin. It is from this source that sin and irreligiousness flow, together with great misery. This covetousness is the spring of also all the cunning and hypocrisy in the world. It is covetousness that makes men commit sin. From covetousness proceeds wrath; from covetousness flows lust, and it is from covetousness that loss of judgment, deception, pride, arrogance, and malice, as also vindictiveness, shamelessness, loss of prosperity, loss of virtue, anxiety, and infamy spring, miserliness, cupidity, desire for every kind of improper act, pride of birth, pride of learning, pride of beauty, pride of wealth, pitilessness for all creatures, malevolence towards all, mistrust in respect of all, insincerity towards all, appropriation of other people's wealth, ravishment of other people's wives, harshness of speech, anxiety, propensity to speak ill of others, violent craving for the indulgence of lust, gluttony, liability to premature death, violent propensity towards malice, irresistible liking for falsehood, unconquerable appetite for indulging in the passions, insatiable desire for indulging the ear, evil-speaking, boastfulness, arrogance, non-doing of duties, rashness, and perpetration of every kind of evil act,--all these proceed from covetousness. In life, men are unable, whether infants or youth or adults, to abandon covetousness. Such is the nature of covetousness that it never decays even with the decay of life. Like the ocean that can never be filled by the constant discharge of even innumerable rivers of immeasurable depths, covetousness is incapable of being gratified by acquisitions to any extent. The covetousness, however, which is never gratified by acquisitions and satiated by the accomplishment of desires, that which is not known in its real nature by the gods, the Gandharvas, the Asuras, the great snakes, and, in fact, by all classes of beings, that irresistible passion, along with that folly which invites the heart to the unrealities of the world, should ever be conquered by a person of cleansed soul. Pride, malice, slander, crookedness, and incapacity to hear other people's good, are vices, O descendant of Kuru, that are to be seen in persons of uncleansed soul under the domination of covetousness. Even persons of great learning who bear in their minds all the voluminous scriptures, and who are competent to dispel the doubts of others, show themselves in this respect to be of weak understanding and feel great misery in consequence of this passion. Covetous men are wedded to envy and anger. They are outside the pale of good behaviour. Of crooked hearts, the speeches they utter are sweet. They resemble, therefore, dark pits whose mouths are covered with grass. They attire themselves in the hypocritical cloak of religion. Of low minds, they rob the world, setting up (if need be) the standard of religion and virtue. Relying upon the strength of apparent reasons, they create diverse kinds of schisms in religion. Intent upon accomplishing the purposes of cupidity, they destroy the ways of righteousness. When wicked-souled persons under the domination of covetousness apparently practise the duties of righteousness, the consequence that results is that the desecrations committed by them soon become current among men. Pride, anger, arrogance, insensibility, paroxysms of joy and sorrow, and self-importance, all these, O descendant of Kuru, are to be seen in persons swayed by covetousness. Know that they who are always under the influence of covetousness are wicked. I shall now tell thee of those about whom thou askest, viz., those who are called good and whose practices are pure. They who have no fear of an obligation to return to this world (after death), they who have no fear of the next world, they who are not addicted to animal food and who have no liking for what is agreeable and no dislike for what is otherwise, they to whom good behaviour is ever dear, they in whom there is self-restraint, they to whom pleasure and pain are equal, they who have truth for their high refuge, they who give but not take, they who have compassion, they who worship Pitris, gods and guests, they who are always ready to exert themselves (for the good of others), they who are universal benefactors, they who are possessed of great courage (of mind), they who observe all the duties laid down in the scriptures, they who are devoted to the good of all, they who can give their all and lay down their very lives for others, are regarded as good and virtuous, O Bharata! Those promoters of righteousness are incapable of being forced away from the path of virtue. Their conduct, conformable to the model set by the righteous men of old, can never be otherwise. They are perfectly fearless, they are tranquil, they are mild, and they always adhere to the right path. Full of compassion, they are always worshipped by the good. They are free from lust and anger. They are not attached to any worldly object. They have no pride. They are observant of excellent vows. They are always objects of regard. Do thou, therefore, always wait upon them and seek instruction from them. They never acquire virtue, O Yudhishthira, for the, sake of wealth or of fame. They acquire it on the other hand, because it is a duty like that of cherishing the body. Fear, wrath, restlessness, and sorrow do not dwell in them. There is not the outward garb of religion for misleading their fellowmen. There is no mystery with them. They are perfectly contented. There is no error of judgment arising from covetousness. They are always devoted to truth and sincerity. Their hearts never fall from righteousness. Thou shouldst show thy regard for them always, O son of Kunti! They are never delighted at any acquisition or pained at any loss. Without attachment to anything, and freed from pride, they are wedded to the quality of goodness, and they cast an equal eye on all. Gain and loss, weal and woe, the agreeable and the disagreeable, life and death, are equal in the eyes of those men of firm tread, engaged in the pursuit of (divine) knowledge, and devoted to the path of tranquillity and righteousness. Keeping thy senses under restraint and without yielding to heedlessness, thou shouldst always worship those high-souled persons who bear such love for virtue. O blessed one, one's words become productive of good only through the favour of the gods. Under other circumstances, words produce evil consequence."'

Footnotes

347:1 This is how Nilakantha seems to explain the line, Bhishma is anxious about the effect of his instructions. He says that those instructions would bear fruit if the gods will it; otherwise, his words would go for nothing, however carefully he might speak.

Section 159

"Yudhishthira said, 'Thou hast said, O grandsire, that the foundation of all evils is covetousness. I wish, O sire, to hear of ignorance in detail.'

"Bhishma said, 'The person who commits sin through ignorance, who does not know that his end is at hand, and who always hates those that are of good behaviour, soon incurs infamy in the world. In consequence of ignorance one sinks into hell. Ignorance is the spring of misery. Through ignorance one' suffers afflictions and incurs great danger.'

"Yudhishthira said, 'I desire, O king, to hear in detail the origin, the place, the growth, the decay, the rise, the root, the inseparable attribute, the course, the time, the cause, and the consequence, of ignorance. The misery that is felt here is all born of ignorance.'

"Bhishma said, 'Attachment, hate, loss of judgment, joy, sorrow, vanity, lust, anger, pride, procrastination, idleness, desire, aversion, jealousy, and all other sinful acts are all known by the common name of ignorance. Hear now, O king, in detail, about its tendency, growth and other features after which thou enquirest. These two viz., ignorance and covetousness, know, O king, are the same (in substance). Both are productive of the same fruits and same faults, O Bharata! Ignorance has its origin in covetousness. As covetousness grows, ignorance also grows. Ignorance exists there where covetousness exists. As covetousness decreases, ignorance also decreases. It rises with the rise of covetousness. Manifold again is the course that it takes. The root of covetousness is loss of judgment. Loss of judgment, again, is its inseparable attribute. Eternity is ignorance's course. The time when ignorance appears is when objects of covetousness are not won. From one's ignorance proceeds covetousness, and from the latter proceeds ignorance. (Covetousness, therefore, is both the cause and consequence of ignorance). Covetousness is productive of all. For these reasons, every one should avoid covetousness. Janaka, and Yuvanaswa, and Vrishadarbhi, and Prasenajit, and other kings acquired heaven in consequence of their having repressed covetousness. Do thou also in the sight of all persons, avoid covetousness by a strong resolution, O chief of the Kurus! Avoiding covetousness thou shalt obtain happiness both here and in the next world.'"

Footnotes

348:1 The commentator explains that including the first, altogether 12 questions are put by Yudhishthira.

348:2 This is an answer to the first question viz., the general aspect of ignorance.

Section 160

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou of virtuous soul, what, indeed, is said to be productive of great merit for a person attentively engaged in the study of the Vedas and desirous of acquiring virtue? That which is regarded in this world as productive of high merit is of diverse kinds as set forth in the scriptures. Tell me, O grandsire, about that which is regarded as such both here and hereafter. The path of duty is long and has innumerable branches, O Bharata! Amongst those duties what are those few that should, according to thee, be preferred to all others for observance? Tell me, O king, in detail, about that which is so comprehensive and which is so many-branched.'

"Bhishma said, 'I shall speak to thee of that by which thou mayst attain to high merit. Possessed as thou art of wisdom, thou shalt be gratified with the knowledge. I will impart to thee, like a person gratified with having quaffed nectar. The rules of duty that have been uttered by the great Rishis, each relying upon his own wisdom, are many. The highest among them all is self-restraint. Those amongst the ancients that were acquainted with truth said that self-restraint leads to the highest merit. As regards the Brahmana in particular, self-restraint is his eternal duty. It is from self-restraint that he obtains the due fruition of his acts. Self-restraint, in his case, surpasses (in merit) charity and sacrifice and study of the Vedas. Self-restraint enhances (his) energy. Self-restraint is highly sacred. Through self-restraint a man becomes cleansed of all his sins and endued with energy, and as a consequence, attains to the highest blessedness. We have not heard that there is any other duty in all the worlds that can equal self-restraint. Self-restraint, according to all virtuous persons, is the highest of virtues in this world. Through self-restraint, O foremost of men, a person acquires the highest happiness both here and hereafter. Endued with self-restraint, one acquires great virtue. The self-restrained man sleeps in felicity and awakes in felicity, and moves through the world in felicity. His mind is always cheerful. The man who is without self-restraint always suffers misery. Such a man brings upon himself many calamities all born of his own faults. It has been said that in all the four modes of life self-restraint is the best of vows. I shall now tell thee those indications whose sum total is called self-restraint. Forgiveness, patience, abstention from injury, impartiality, truth, sincerity, conquest of the senses, cleverness, mildness, modesty, steadiness, liberality, freedom from wrath, contentment, sweetness of speech, benevolence, freedom from malice,--the union of all these is self-restraint. It also consists, O son of Kuru, of veneration for the preceptor and universal compassion. The self-restrained man avoids both adulation and slander. Depravity, infamy, false speech, lust, covetousness, pride, arrogance, self-glorification, fear, envy and disrespect, ale all avoided by the self-restrained man. He never incurs obloquy. He is free from envy. He is never gratified with small acquisitions (in the form of earthly happiness of any kind.) He is even like the ocean which can never be filled. The man of self-restraint is never bound by the attachments that arise from earthly connections like to those involved in sentiments like these, 'I am thine, Thou art thine, They are in me, and I am in them.' Such a man, who adopts the practices of either cities or the woods, and who never indulges in slander or adulation, attains to emancipation. Practising universal friendliness, and possessed of virtuous behaviour, of cheerful soul and endued with knowledge of soul, and liberated from the diverse attachments of the earth, great is the reward that such a person obtains in the world to me. Of excellent conduct and observant of duties, of cheerful soul and possessed of learning and knowledge of self, such a man wins esteem while here and attains to a high end hereafter. All acts that are regarded as good on earth, all those acts that are practised by the righteous, constitute the path of the ascetic possessed of knowledge. A person that is good never deviates from that path. Retiring from the world and betaking himself to a life in the woods, that learned person having a complete control over the senses who treads in that path, in quiet expectation of his decease, is sure to attain to the state of Brahma. He who has no fear of any creature and of whom no creature is afraid, has, after the dissolution of his body, no fear to encounter. He who exhausts his merits (by actual enjoyment) without seeking to store them up, who casts an equal eye upon all creatures and practises a course of universal friendliness, attains to Brahma. As the track of birds along the sky or of fowl over the surface of water cannot be discerned, even so the track of such a person (on earth) does not attract notice. For him, O king, who abandoning home adopts the religion of emancipation, many bright worlds wait to be enjoyed for eternity. If, abandoning all acts, abandoning penances in due course, abandoning the diverse branches of study, in fact, abandoning all things (upon which worldly men set their hearts), one becomes pure in his desires, liberated from all restraints, of cheerful soul, conversant with self, and of pure heart, one then wins esteem in this world and at last attains to heaven. That eternal region of the Grandsire which springs from Vedic penances, and which is concealed in a cave, can be won by only self-restraint. He who takes pleasure in true knowledge, who has become enlightened, and who never injures any creature, has no fear of coming back to this world, far less, any fear in respect of the others. There is only one fault in self-control. No second fault is noticeable in it. A person who has self-control is regarded by men as weak and imbecile. O thou of great wisdom, this attribute has only one fault. Its merits are many. By forgiveness (which is only another form of self-control), the man of self-control may easily acquire innumerable worlds. What need has a man of self-control for a forest? Similarly, O Bharata, of what use is the forest to him that has no self-control? That is a forest where the man of self-control dwells, and that is even a sacred asylum.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of Bhishma, Yudhishthira became highly gratified as if he had quaffed nectar. Again the king asked that foremost of virtuous men. That perpetuator of Kuru's race (questioned by his grandson) once more began to discourse cheerfully (on the topic raised).'"

Footnotes

349:1 The word Sreyas has a peculiar meaning. It implies, literally, the best of all things; hence, ordinary, in such passages, it means beatitude or the highest happiness that one may acquire in heaven. It means also those acts of virtue by which that happiness may be acquired. It should never be understood as applicable to anything connected with earthly happiness, unless, of course, the context would imply it.

350:1 The sense is that such a man never sets his heart upon things of this world, and accordingly these, when acquired, can never satisfy him. His aspirations are so great and so high above anything this world can give him that the attainment of even the region of Brahma cannot, as the commentator explains, gratify him. At first sight this may look like want of contentment, but in reality, it is not so. The grandeur of his aspirations is sought to be enforced. Contentment applies only to ordinary acquisitions, including even blessedness in heaven.

350:2 i.e., such a man is sure of attaining to a blessed end.

350:3 Such as distinctions of caste, of dress, of food, etc., etc.

350:4 A reference to the region of Brahma, which is supposed to be located within every heart. One reaches that region through penances and self-denial. The sense, of course, is that his is that pure felicity of the heart who has succeeded in driving off all evil passions therefrom.

350:5 The word used here is Buddhasya (genitive of Buddha.) May not this verse be a reference to the Buddhistic idea of a Buddha?

Section 161

"Bhishma said, 'They that are possessed of knowledge say that everything has penance for its root. That foolish person who has not undergone penances does not meet with the rewards of even his own acts. The puissant Creator created all this universe with the aid of penances. After the same manner, the Rishis acquired the Vedas through the power of penances. It was by the aid of penances that the Grandsire created food, fruit and roots. It is by penances that persons crowned with ascetic success behold the three worlds, with rapt souls. Medicines and all antidotes to injurious substances, and the diverse acts (seen here), produce their intended results through the aid of penance. The accomplishment of all purposes depends upon penance. Whatever things there are that are apparently unattainable are sure to be won by the aid of penance. Without doubt, the Rishis obtained their sixfold divine attributes through penance. A person that drinks alcoholic stimulants, one that appropriates the possessions of others without their consent, one guilty of foeticide, one that violates one's preceptor's bed, are all cleansed by penance properly practised. Penances are of many kinds. They exhibit themselves through various outlets. Of all kinds of penances, however, that one may Practise after abstaining from pleasure and enjoyment, abstention from food Is the highest and best. The penance involved in abstention from food is superior, O king, to even compassion, truthfulness of speech, gifts, and restraining the senses. There is no act more difficult to accomplish than gift. There is no mode of life that is superior to serving one's mother. There is no creature superior to those that are conversant with the three Vedas. Similarly, Renunciation constitutes the highest penance. People keep their senses under control for taking care of their virtue and heaven. In respect of such control over the senses as also in the acquisition of virtue, there is no penance higher than abstention from food. The Rishis, the gods, human beings, beasts, birds, and whatever other creatures there are, mobile or immobile, are all devoted to penances, and whatever success they win is won through penance. Thus it was through penance that the gods acquired their superiority These (luminaries in the firmament) that have got their shares of felicity, are always the results of penance. Without doubt, through penance the very status of godhead may be acquired.'"

Section 162

"Yudhishthira said, 'Brahmanas and Rishis and Pitris and the gods all applaud the duty of truth. I desire to hear of truth. Discourse to me upon it, O grandsire! What are the indications, O king, of truth? How may it be acquired? What is gained by practising truth, and how? Tell me all this.'

"Bhishma said, 'A confusion of the duties of the four orders is never applauded. That which is called Truth always exists in a pure and unmingled state in every one of those four orders. With those that are good, Truth is always a duty. Indeed, Truth is an eternal duty. One should reverentially bow unto Truth. Truth is the highest refuge (of all). Truth is duty; Truth is penance; Truth is Yoga; and Truth is the eternal Brahma. Truth has been said to be Sacrifice of a high order. Everything rests upon Truth. I shall now tell thee the forms of Truths one after another, and its indications also in due order. It behoveth thee to hear also as to how Truth may be acquired. Truth, O Bharata, as it exists in all the world, is of thirteen kinds. The forms that Truth assumes are impartiality, self control, forgiveness, modesty, endurance, goodness, renunciation, contemplation, dignity, fortitude, compassion, and abstention from injury. These, O great monarch, are the thirteen forms of Truth. Truth is immutable, eternal, and unchangeable. It may be acquired through practices which do not militate against any of the other virtues. It may also be acquired through Yoga. When desire and aversion, as also lust and wrath, are destroyed, that attribute in consequence of which one is able to look upon one's own self and one's foe, upon one's good and one's evil, with an unchanging eye, is called impartiality. Self-control consists in never wishing for another man's possessions, in gravity and patience and capacity to allay the fears of others in respect to one's own self, and immunity from disease. It may be acquired through knowledge. Devotion to the practice of liberality and the observance of all duties are regarded by the wise as constituting goodwill. One comes to acquire universal goodwill by constant devotion to truth. As regards non-forgiveness and forgiveness, it should be stated that the attribute through which an esteemed and good man endures both what is agreeable and disagreeable, is said to be forgiveness. This virtue may well be acquired through the practice of truthfulness. That virtue in consequence of which an intelligent man, contented in mind and speech, achieves many good deeds and never incurs the censure of others, is called modesty. It is acquired through the aid of righteousness. That virtue which forgives for the sake of virtue and profit is called endurance. It is a form of forgiveness. It is acquired through patience, and its purpose is to attach people to one's self. The casting off of affection as also of all earthly possessions, is called renunciation. Renunciation can never be acquired except by one who is divested of anger and malice. That virtue in consequence of which one does good, with watchfulness and care, to all creatures is called goodness. It hath no particular shape and consists in the divestment of all selfish attachments. That virtue owing to which one remains unchanged in happiness and misery is called fortitude. That wise man who desires his own good always practises this virtue. One should always practise forgiveness and devotedness to truth. That man of wisdom who succeeds in casting off joy and fear and wrath, succeeds in acquiring fortitude. Abstention from injury as regards all creatures in thought, word, and deed, kindness, and gift, are the eternal duties of those who are good. These thirteen attributes, though apparently distinct from one another, have but one and the same form, viz., Truth. All these, O Bharata, support Truth and strengthen it. It is impossible, O monarch, to exhaust the merits of Truth. It is for these reasons that the Brahmanas, the Pitris, and the gods, applaud Truth. There is no duty which is higher than Truth, and no sin more heinous than untruth. Indeed, Truth is the very foundation of righteousness. For this reason, one should never destroy Truth. From Truth proceed gifts, and sacrifice with presents, as well as the threefold Agnihotras, the Vedas, and everything else that leads to righteousness. Once on a time a thousand horse-sacrifices and

Truth were weighed against each other in the balance. Truth weighed heavier than a thousand horse-sacrifices."'

Footnotes

352:1 i.e., both are equally efficacious.

Section 163

"Yudhishthira said, 'Tell me, O thou of great wisdom, everything about that from which spring wrath and lust, O bull of Bharata's race, and sorrow and loss of judgment, and inclination to do (evil to others), and jealousy and malice and pride, and envy, and slander, and incapacity to bear the good of others, and unkindness, and fear. Tell me everything truly and in detail about all these.'

"Bhishma said, 'These thirteen vices are regarded as very powerful foes of all creatures. These, O Monarch, approach and tempt men from every side. They goad and afflict a heedless man or one that is insensate. Indeed, as soon as they see a person, they assail him powerfully like wolves jumping upon their prey. From these proceed all kinds of grief. From these proceed all kinds of sin. Every mortal, O foremost of men, should always know this. I shall now speak to thee of their origin, of the objects upon which they rest, and of the means of their destruction, O lord of the earth! Listen, first, O king, with undivided attention, to the origin of wrath truly and in detail. Anger springs from covetousness. It is strengthened by the faults of others. Through forgiveness it remains dormant, and through forgiveness it disappears. As regards lust, it springs from resolution. Indulgence strengthens it. When the man of wisdom resolutely turns away from it, it disappears and dies. Envy of others proceeds from between wrath and covetousness. It disappears in consequence of compassion and knowledge of self. In consequence of compassion for all creatures, and of that disregard for all worldly objects (that knowledge brings in its train), it disappears. It also arises from seeing the faults of other people. But in men of intelligence it quickly disappears in consequence of true knowledge. Loss of judgment has its origin in ignorance and proceeds from sinfulness of habit. When the man whom this fault assails begins to take delight in (the company and counsels of) wise men, the vice at once and immediately hides its head. Men, O thou of Kuru's race, see conflicting scriptures. From that circumstance springs the desire for diverse kinds of action. When true Knowledge has been gained, that desire is allayed. The grief of an embodied creature proceeds from affection which is awakened by separation. When, however, one learns that the dead do not return (whatever the grief one may feel for them), it subsides. Incapacity to bear other people's good proceeds from wrath and covetousness. Through compassion for every creature and in consequence of a disregard for all earthly objects, it is extinguished. Malice proceeds from the abandonment of truth and indulgence in wickedness. This vice, O child, disappears in consequence of one's waiting upon the wise and good. Pride, in men, springs from birth, learning, and prosperity. When those three, however, are truly known, that vice instantly disappears. Jealousy springs from lust and delight in low and vulgar people. In consequence of wisdom it is destroyed. From errors (of conduct) inconsistent with the ordinary course of men, and through disagreeable speeches expressive of aversion, slander takes its rise. It disappears, O king, upon a survey of the whole world. When the person that injures is powerful and the injured one is unable to avenge the injury, hate shows itself. It subsides, however, through kindliness. Compassion proceeds from a sight of the helpless and miserable persons with whom the world abounds. That sentiment disappears when one understands the strength of virtue. Covetousness in all creatures spring from ignorance. Beholding the instability of all objects of enjoyment, it suffers destruction. It has been said that tranquillity of soul can alone subdue all these thirteen faults. All these thirteen faults stained the sons of Dhritarashtra. Thyself, always desirous of truth, hast conquered all of those vices in consequence of thy regard for seniors.'"

Footnotes

354:1 In the Bengal texts, verse 9 is a triplet. In the second line the correct reading is nirvedat and not nirdesat. Avadya is fault. Vinivartate is understood at the end of the third line, as suggested by Nilakantha. Both the Bengali versions of 9 are incomplete, the Burdwan one being also incorrect.

354:2 The commentator explains that compassion, like the faults enumerated above, agitates the heart and should be checked for the sake of individual happiness or tranquillity of soul.

Section 164

"Yudhishthira said, 'I know what benevolence is, in consequence of my observation of persons that are good. I do not, however, know them that are malevolent, nor the nature of their acts, O Bharata. Indeed, people avoid malevolent persons of cruel deeds even as they avoid thorns and pitfalls and fire. It is evident, O Bharata, that he who is malevolent is sure to burn (with misery) both here and hereafter. Therefore, O thou of Kuru's race, tell me what, in truth, the acts of such a person are.'

"Bhishma said, 'Malevolent persons always do wicked acts and feel an irresistible inclination for doing them. They slander others and incur obloquy themselves. They always regard themselves as cheated of what is their due. A malevolent person brags of his own acts of charity. He sees others with malicious eyes. He is very mean. He is deceitful, and full of cunning. He never gives others their dues. He is arrogant. He keeps evil company and is always boastful. He fears and suspects all with whom he comes into contact. He is of foolish understanding. He practises miserliness. He praises his associates. He cherishes an inordinate aversion and hatred for all recluses who have retired into the woods. He takes delight in injuring others. He is utterly regardless of distinguishing the merits and faults of others. He is full of lies. He is discontented. He is exceedingly covetous, and always acts cruelly. Such a person regards a virtuous and accomplished man as a pest, and thinking everybody else to be like himself never trusts any one. Such a person proclaims the faults of other people however unsuspected those faults might viz. With regard to such faults, however, as similar to those that stain his own self, he does not refer to them even remotely, for the sake of the advantage he reaps from them. He regards the person that does him good as a simpleton whom he has cleverly deceived. He is filled with regret for having at any time made any gift of wealth even unto a benefactor. Know him for a malevolent and wicked person who quietly and alone takes comestibles and drinks and other kinds of food that are regarded choice, even when persons are standing by with wishful eyes. He on the other hand, who dedicates the first portion to Brahmanas and takes what remains, dividing it with friends and kinsmen, attains to great felicity in the next world and infinite happiness here. I have now, O chief of the Bharatas, said unto thee what the indications are of the wicked and malevolent man. Such a person should always be avoided by a man of wisdom.'"

Section 165

"Bhishma said, 'For enabling such pious and impoverished Brahmanas as have been robbed of their wealth (by thieves), as are engaged in the performance of sacrifices, as are well conversant with all the Vedas, and as are desirous of acquiring the merit of righteousness, to discharge their obligations to preceptors and the Pitris, and pass their days in reciting and studying the scriptures, wealth and knowledge, O Bharata, should be given. Unto those Brahmanas that are not poor, only the Dakshina, O best of the Bharatas, should be given. As regards those that have fallen away (in consequence of their sinful deeds) from the status of Brahman, uncooked food should be given to them outside the limits of the sacrificial altar. The Brahmanas are the Vedas themselves and all the Sacrifices with large presents. Desirous of excelling one another, they always perform sacrifices, impelled by their virtuous inclinations. The king should, therefore, make presents of diverse kinds of valuable wealth unto them. That Brahmana who hath a sufficiency of stores for feeding his family for three or more years, deserves to drink the Soma. If not withstanding the presence of a virtuous king on the throne, the sacrifice begun by anybody, especially by a Brahmana, cannot be completed for want of only a fourth part of the estimated expenses, then the king should, for the completion of that sacrifice, take away from his kinsmen the wealth of a Vaisya that is possessed of a large flock of cattle but that is averse from sacrifices and abstains from quaffing Soma. The Sudra has no competence for performing a sacrifice. The king should, therefore, take away (wealth for such a purpose) from a Sudra house of ours. The king should also, without any scruple, take away from the kinsmen the wealth of him who does not perform sacrifices though possessed of a hundred kine and also of him who abstains from sacrifices though possessed of a thousand kine. The king should always publicly take away the wealth of such a person as does not practise charity, by acting in this way the king earns great merit. Listen again to me. That Brahmana who has been forced by want to go without six meals, may take away without permission, according to the rule of a person that cares only for today without any thought of the morrow, only what is necessary for a single meal, from the husking tub or the field or the garden or any other place of even a man of low pursuits. He should, however, whether asked or unasked, inform the king of his act. If the king be conversant with duty he should not inflict any punishment upon such a Brahmana. He should remember that a Brahmana becomes afflicted with hunger only through the fault of the Kshatriya. Having ascertained a Brahmana's learning and behaviour, the king should make a provision for him, and protect him as a father protects the son of his own loins. On the expiry of every year, one should perform the Vaisvanara sacrifice (if he is unable to perform any animal or Soma sacrifice). They who are conversant with religion say that the practice of an act laid down in the alternative, is not destructive of virtue. The Viswedevas, the Sadhyas, the Brahmanas, and great Rishis, fearing death in seasons of distress, do not scruple to have recourse to such provisions in the scriptures as have been laid down in the alternative. That man, however, who while able to live according to the primary provision, betakes himself to the alternative, comes to be regarded as a wicked person and never succeeds in winning any felicity in heaven. A Brahmana conversant with the Vedas should never speak of his energy and knowledge to the king. (It is the duty of the king to ascertain it himself.) Comparing again the energy of a Brahmana with that of the king, the former will always be found to be superior to the latter. For this reason the energy of the Brahmanas can scarcely be borne or resisted by a king. The Brahmana is said to be creator, ruler, ordainer, and god. No word of abuse, no dry speeches, should be addressed to a Brahmana. The Kshatriya should cross all his difficulties by the aid of the might of his arms. The Vaisya and the Sudra should conquer their difficulties by wealth; the Brahmana should do so by Mantras and homa. None of these, viz., a maiden, a youthful woman, a person unacquainted with mantras, an ignorant guy, or one that is impure, is competent to pour libations on the sacrificial fire. If any of these do so, he or she is sure to fall into hell, with him for whom they act. For this reason, none but a Brahmana, conversant with the Vedas and skilled in all sacrifices should become the pourer of sacrificial libations. They who are conversant with the scriptures say that the man who, having kindled the sacrificial fire, does not give away the dedicated food as Dakshina, is not the kindler of a sacrificial fire. A person should, with his senses under control, and with proper devotion, do all the acts of merit (indicated in the scriptures). One should never worship the deities in sacrifices in which no Dakshina is given. A sacrifice not completed with Dakshina, (instead of producing merit) brings about the destruction of one's children, animals, and heaven. Such a sacrifice destroys also the senses, the fame, the achievements and the very span of life, that one has. Those Brahmanas that lie with women in their season, or who never perform sacrifices, or whose families have no members conversant with the Vedas, are regarded as Sudras in act. That Brahmana who, having married a Sudra girl, resides for twelve continuous years in a village has only a well for its water supply, becomes a Sudra in act. That Brahmana who summons to his bed an unmarried maiden, or suffers a Sudra, thinking him worthy of respect, to sit upon the same carpet with him, should sit on a bed of dry grass behind some Kshatriya or Vaisya and give him respect in that fashion. It is in this manner that he can be cleansed. Listen, O king, to my words on this subject. The sin that a Brahmana commits in a single night by respectfully serving a member of a lower order or by sporting with him in the same spot or on the same bed, is cleansed by observing the practice of sitting behind a Kshatriya or a Vaisya on a bed of dry grass for three continuous years. A falsehood spoken in jest is not sinful; nor one that is spoken to a woman. O king, nor one that is spoken on an occasion of marriage; nor one spoken for benefiting one's preceptor; nor one spoken for saving one's own life. These five kinds of falsehood in speech, it has been said, are not sinful. One may acquire useful knowledge from even a person of low pursuits, with devotion and reverence. One may take up gold, without any scruple, from even an unclean place. A woman that is the ornament of her sex may be taken (for wife) from even a vile race. Amrita, if extracted from poison, may be quaffed; women, jewels and other valuables, and water, can never, according to the scriptures, be impure or unclean. For the benefit of Brahmanas and kine, and on occasions of transfusion of castes, even a Vaisya may take up weapons for his own safety. Drinking alcoholic liquors, killing a Brahmana, and the violation of the preceptor's bed, are sins that, if committed consciously, have no expiation. The only expiation laid down for them is death. The same may be said of stealing gold and the theft of a Brahmana's property. By drinking alcoholic liquors, by having congress with one with whom congress is prohibited, by mingling with a fallen person, and (a person of any of the other three orders) by having congress with a Brahmani, one becomes inevitably fallen. By mixing with a fallen person for one whole year in such matters as officiation in sacrifices and teaching sexual congress, one becomes fallen. One, however, does not become so by mixing with a fallen person in such matters as riding on the same vehicle, sitting on the same seat, and eating in the same line. Excluding the five grave sins that have been mentioned above, all other sins have expiations, provided for them. Expiating those sins according to the ordinances laid down for them, one should not again indulge in them. In the case of those who have been guilty of the first three of these five sins, (viz., drinking alcoholic liquors, killing a Brahmana, and violation of the preceptor's bed), there is no restriction for their (surviving) kinsmen about taking food and wearing ornaments, even if their funeral rites remain unperformed when they die. The surviving kinsmen should make no scruple about such things on such occasions. A virtuous man should, in the observance of his duties, discard his very friends and reverend seniors. In fact, until they perform expiation, they that are virtuous should not even talk with those sinners. A man that has acted sinfully destroys his sin by acting virtuously afterwards and by penances. By calling a thief a thief, one incurs the sin of theft. By calling a person a thief who, however, is not a thief one incurs a sin just double the sin of theft. The maiden who suffers her virginity to be deflowered incurs three-fourths of the sin of Brahmanicide, while the man that deflowers her incurs a sin equal to a fourth part of that of Brahmanicide. By slandering Brahmanas or by striking them, one sinks in infamy for a hundred years. By killing a Brahmana one sinks into hell for a thousand years. No one, therefore, should speak ill of a Brahmana or slay him. If a person strikes a Brahmana with a weapon, he will have to live in hell for as many years as the grains of dust that are soaked by the blood flowing from the wounded. One guilty of foeticide becomes cleansed if he dies of wounds received in battle fought for the sake of kine and Brahmanas. He may also be cleansed by casting his person on a blazing fire. A drinker of alcoholic liquors becomes cleansed by drinking hot alcohol. His body being burnt with that hot drink, he is cleansed through death in the other world. A Brahmana stained by such a sin obtains regions of felicity by such a course and not by any other. For violating the bed of a preceptor, the wicked-souled and sinful wretch becomes cleansed by the death that results from embracing a heated female figure of iron. Or, cutting off his organ and testicles and bearing them in his hands, he should go on in a straight course towards the south-west and then cast off his life. Or, by meeting with death for the sake of benefiting a Brahmana, he may wash off his sin. Or, after performing a horse-sacrifice or a cow-sacrifice or an Agnishtoma, he may regain esteem both here and hereafter. The slayer of a Brahmana should practise the vow of Brahmacharya for twelve years and devoting himself to penances, wander, holding in his hands the skull of the slain all the time and proclaiming his sin unto all. He should even adopt such a course, devoted to penance and leading the life of an ascetic. Even such is the expiation provided for one who slays a woman quick with child, knowing her condition. The man who knowingly slays such a woman incurs double the sin that follows from Brahmanicide. A drinker of alcoholic liquor should live on frugal fare, practising Brahmacharya vows, and sleep on the bare ground, and perform, for more than three years the sacrifice next to the Agnishtoma. He should then make a present of a thousand kine with one bull (unto a good Brahmana). Doing all this, he would regain his purity. Having slain a Vaisya one should perform such a sacrifice for two years and make a present of a hundred kine with one bull. Having slain a Sudra, one should perform such a sacrifice for one year and make a present of a hundred kine with one bull. Having slain a dog or bear or camel, one should perform the same penance that is laid down for the slaughter of a Sudra. For slaying a cat, a chasa, a frog, a crow, a reptile, or a rat, it has been said, one incurs the sin of animal slaughter, O king! I shall now tell thee of other kinds of expiations in their order. For all minor sins one should repent or practise some vow for one year. For congress with the wife of a Brahmana conversant with the Vedas, one should for three years practise the vow of Brahmacharya, taking a little food at the fourth part of the day. For congress with any other woman (who is not one's wife), one should practise similar penance for two years. For taking delight in a woman's company by sitting with her on the same spot or on the same seat, one should live only on water for three days. By doing this he may cleanse himself of his sin. The same is laid down for one who befouls a blazing fire (by throwing impure things on it). He who without adequate cause, casts off his sire or mother or preceptor, surely becomes fallen, O thou of Kuru's race, as the conclusion is of the scriptures. Only food and clothes should be given, as the injunction is, unto a wife guilty of adultery or one confined in a prison. Indeed, the vows that are laid down for a male person guilty of adultery should be caused to be observed by also a woman who is guilty of the same. That woman who abandoning a husband of a superior caste, has congress with a vile person (of a lower order), should be caused by the king to be devoured by dogs in a public place in the midst of a large concourse of spectators. A wise king should cause the male person committing adultery under such circumstances to be placed upon a heated bed of iron and then, placing faggots underneath, burn the sinner thereon. The same punishment, O king, is provided for the woman that is guilty of adultery. The wicked sinner who does not perform expiation within a year of the commission of the sin incurs demerit that is double of what attaches to the original sin. One who associates with such a person for two years must wander over the earth, devoting himself to penances and living upon eleemosynary charity. One associating with a sinner for four years should adopt such a mode of life for five years. If a younger brother weds before his elder brother, then the younger brother, the elder brother and the woman that is married, all three, in consequence of such wedding, become fallen. All of them should observe the vows prescribed for a person who has neglected his sacrificial fire, or practise the vow of Chandrayana for a month, or some other painful vow, for cleansing themselves of their sin. The younger brother, wedding, should give his wife unto his unmarried elder brother. Afterwards, having obtained the permission of the elder brother, the younger brother may take back his wife. By such means may all three be cleansed of their sin. By slaying animals save a cow, the slayer is not stained. The learned know that man has dominion over all the lower animals. A sinner, holding in his hand a yak-tail and an earthen pot, should go about, proclaiming his sin. He should every day beg of only seven families, and live upon what may be thus obtained. By doing this for twelve days he may be cleansed of his sin. He who becomes unable to bear in his hand the yak-tail while practising this vow, should observe the vow of mendicancy (as stated above) for one whole year. Amongst men such expiation is the best. For those that are able to practise charity, the practice of charity has been laid down in all such cases. Those who have faith and virtue may cleanse themselves by giving away only one cow. One who eats or drinks the flesh, ordure, or urine, of a dog, a boar, a man, a cock, or a camel must have his investiture of the sacred thread re-performed. If a Soma-drinking Brahmana inhales the scent of alcohol from the mouth of one that has drunk it, he should drink warm water for three days or warm milk for the same period. Or, drinking warm water for three days he should live for that period upon air alone. These are the eternal injunctions laid down for the expiation of sin, especially for a Brahmana who has committed these sins through ignorance and want of judgment.'"

Footnotes

356:1 In India, from the remotest times, preceptors are excluded from charging their pupils any fees for the instruction they give. No doubt, a final fee, called Gurudakshina, is demandable, but that is demandable after the pupil has completed his studies. To sell knowledge for money is a great sin. To this day in all the indigenous tols of the country, instruction is imparted free of all charges. In addition to this, the pupils are fed by their preceptors. The latter, in their turn, are supported by the charity of the whole country.

356:2 Dakshina is the present or gift made in sacrifices.

356:3 Vahirvyedichakrita, etc., is the correct reading.

356:4 i.e., such a person may perform a grand sacrifice in which Soma is offered to the gods and drunk by the sacrificer and the priests.

356:5 The Burdwan translator, misled by the particle nah, supposes that this verse contains an injunction against the spoliation of a Sudra. The fact is, the nah here is equal to 'ours'.

356:6 Who has fasted for three whole days.

357:1 Aswastanavidhana is the rule of providing only for today without thinking of the morrow.

357:2 The sense, of course, is that if a Brahmana starves, that is due to the king having neglected his duty of providing for him.

358:1 I follow Nilakantha in rendering abrahmanam manyamanah. It may also mean 'regarding himself to be a fallen Brahmana (for the time being)'.

359:1 It should be noted that the word foeticide used in such texts frequently means all sins that are regarded as equivalent to foeticide. Hence, killing a Brahmana is foeticide, etc.

359:2 There is a material difference of reading in this verse. Following the Bengal texts, the above version is given. The Bombay text runs as follows: 'upon his body being burnt therewith, or by death, he becomes cleansed.' The Bombay text seems to be vicious. Drinking is regarded as one of the five heinous sins. The severer injunction contained in the Bengal texts seems therefore, to be the correct reading.

360:1 The true reading is nigacchati and not niyacchati. The Burdwan translator has misunderstood the word papam in this verse.

Section 166

"Vaisampayana said, 'Upon the completion of this discourse, Nakula who was an accomplished swordsman thus questioned the Kuru grandsire lying on his bed of arrows.'

"Nakula said, 'The bow, O grandsire, is regarded as the foremost of weapons in this world. My mind, however, inclines towards the sword, since when the bow, O king, is cut off or broken, when steeds are dead or weakened, a good warrior, well trained in the sword, can protect himself by means of his sword. A hero armed with the sword can, single handed, withstand many bowmen, and many antagonists armed with maces and darts. I have this doubt, and I feel curious to know the truth. Which, O king, is really the foremost of weapons in all battles? How was the sword first created and for what purpose? Who also was the first preceptor in the weapon? Tell me all this, O grandsire.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of the intelligent son of Madri, the virtuous Bhishma, the complete master of the science of the bow, stretched upon his bed of arrows, made this answer fraught with many refined words of delightful import, melodious with vowels properly placed, and displaying considerable skill, unto the high-souled Nakula, that disciple of Drona, endued with skilful training.'

"Bhishma said, 'Hear the truth, O son of Madri, about what thou hast asked me. I am excited by this question of thine, like a hill of red-chalk. In ancient times the universe was one vast expanse of water, motionless and skyless, and without this earth occupying any space in it. Enveloped in darkness, and intangible, its aspect was exceedingly awful. Utter silence reigning all over, it was immeasurable in extent. In his own proper time the Grandsire (of the universe) took his birth. He then created the wind and fire, and the sun also of great energy. He also created the sky, the heavens, the nether regions, earth, the directions, the firmament with the moon and the stars, the constellations, the planets, the year, the seasons, the months, the two fortnights (lighted and dark) and the smaller divisions of time. The divine Grandsire then, assuming a visible form, begot (by power of his will) some sons possessed of great energy. They are the sages Marichi, Atri, Pulastya, Pulaha, Kratu, Vasishtha, Angiras, and the mighty and puissant lord Rudra, and Prachetas. The last begat Daksha, who in his turn, begat sixty daughters. All those daughters were taken by regenerate sages for the object of begetting children upon them. From them sprang all the creatures of the universe, including the gods, Pitris, Gandharvas, Apsaras, diverse kinds of Rakshasas, birds and animals and fishes, monkeys, great snakes, and diverse species of fowl that range the air or sport on the water, and vegetables, and all beings that are oviparous or viviparous or born of filth. In this way the whole universe consisting of mobile and immobile creatures sprang into existence. The universal Grandsire, having thus evoked into existence all mobile and immobile creatures, then promulgated the eternal religion laid down in the Vedas. That religion was accepted by the gods, with their preceptors, priests, the Adityas, the Vasus, the Rudras, the Sadhyas, the Maruts, the Aswins, Bhrigu, Atri, Angiras, the Siddhas, Kasyapa rich in penances, Vasishtha, Gautama, Agastya, Narada, Parvata, the Valikhilya Rishis, those other Rishis known under the names of Prabhasas, the Sikatas, the Ghritapas, the Somavayavyas, the Vaiswanaras, Marichipas, the Akrishtas, the Hansas, those born of Fire, the Vanaprasthas, and the Prasnis. All of them lived in obedience to Brahman. The foremost of the Danavas, however, setting at night the commands of the Grandsire, and yielding to wrath and covetousness, began to cause the destruction of righteousness. They were Hiranyakasipu, and Hiranyaksha, and Virochana, and Samvara, and Viprachitti, and Prahlada, and Namuchi, and Vali. These and many other Daityas and Danavas, transcending all restraints of duty and religion, sported and took delight in all kinds of wicked acts. Regarding themselves equal in point of birth with the gods, they began to challenge them and the sages of pure behaviour. They never did any good to the other creatures of the universe or showed compassion for any of them. Disregarding the three well-known means, they began to persecute and afflict all creatures by wielding only the rod of chastisement. Indeed, those foremost of Asuras, filled with pride, forsook every friendly intercourse with other creatures. Then the divine Brahman, accompanied by the regenerate sages, proceeded to a delightful summit of Himavat, extending for a hundred Yojanas in area, adorned with diverse kinds of jewels and gems, and upon whose surface the stars seemed to rest like so many lotuses on a lake. On that prince of mountains, O sire, overgrown with forests of flowering trees, that foremost of the gods, viz., Brahman, stayed for some time for accomplishing the business of the world. After the lapse of a thousand years, the puissant lord made arrangements for a grand sacrifice according to the ordinances laid down in the scriptures. The sacrificial altar became adorned with Rishis skilled in sacrifice and competent to perform all acts appertaining thereto, with faggots of sacrificial fuel, and with blazing fires. And it looked exceedingly beautiful in consequence of the sacrificial plates and vessels all made of gold. All the foremost ones among the gods took their seats on it. The platform was further adorned with Sadasyas all of whom were high regenerate Rishis. I have heard from the Rishis that soon something very awful occurred in that sacrifice. It is heard that a creature sprang (from the sacrificial fire) scattering the flames around him, and whose splendour equalled that of the Moon himself when he rises in the firmament spangled with stars. His complexion was dark like that of the petals of the blue lotus. His teeth were keen. His stomach was lean. His stature was tall. He seemed to be irresistible and possessed of exceeding energy. Upon the appearance of that being, the earth trembled. The Ocean became agitated with high billows and awful eddies. Meteors foreboding great disasters shot through the sky. The branches of trees began to fall down. All the points of the compass became unquiet. Inauspicious winds began to blow. All creatures began to quake with fear every moment. Beholding that awful agitation of the universe and that Being sprung from the sacrificial fire, the Grandsire said these words unto the great Rishis, the gods, and the Gandharvas. This Being was thought of by me. Possessed of great energy, his name is Asi (sword or scimitar). For the protection of the world and the destruction of the enemies of the gods, I have created him. That being then, abandoning the form he had first assumed, took the shape of a sword of great splendour, highly polished, sharp-edged, risen like the all-destructive Being at the end of the Yuga. Then Brahman made over that sharp weapon to the blue-throated Rudra who has for the device on his banner the foremost of bulls, for enabling him to put down irreligion and sin. At this, the divine Rudra of immeasurable soul, praised by the great Rishis, took up that sword and assumed a different shape. Putting forth four arms, he became so tall that though standing on the earth he touched the very sun with his head. With eyes turned upwards and with every limb extended wide, he began to vomit flames of fire from his mouth. Assuming diverse complexions such as blue and white and red, wearing a black deer-skin studded with stars of gold, he bore on his forehead a third eye that resembled the sun in splendour. His two other eyes, one of which was black and the other tawny, shone very brightly. The divine Mahadeva, the bearer of the Sula, the tearer of Bhaga's eyes, taking up the sword whose splendour resembled that of the all-destructive Yuga fire, and wielding a large shield with three high bosses which looked like a mass of dark clouds adorned with flashes of lightning, began to perform diverse kinds of evolutions. Possessed of great prowess, he began to whirl the sword in the sky, desirous of an encounter. Loud were the roars he uttered, and awful the sound of his laughter. Indeed, O Bharata, the form then assumed by Rudra was exceedingly terrible. Hearing that Rudra had assumed that form for achieving fierce deeds, the Danavas, filled with joy, began to come towards him with great speed, showering huge rocks upon him as they come, and blazing brands of wood, and diverse kinds of terrible weapons made of iron and each endued with the sharpness of a razor. The Danava host, however, beholding that foremost of all beings, the indestructible Rudra, swelling with might, became stupefied and began to tremble. Although Rudra was alone and single-handed, yet so quickly did he move on the field of battle with the sword in his arm that the Asuras thought there were a thousand similar Rudras battling with them. Tearing and piercing and afflicting and cutting and lopping off and grinding down, the great god moved with celerity among the thick masses of his foes like forest conflagration amid heaps of dry grass spread around. The mighty Asuras, broken by the god with the whirls of his sword, with arms and thighs and chests cut off and pierced, and with heads severed from their trunks, began to fall down on the earth. Others among the Danavas, afflicted with strokes of the sword, broke and fled in all directions, cheering one another as they fled. Some penetrated into the bowels of the earth; others got under the cover of mountains, Some went upwards; others entered the depths of the sea. During the progress of that dreadful and fierce battle, the earth became miry with flesh and blood and horrible sights presented themselves on every side. Strewn with the fallen bodies of Danavas covered with blood, the earth looked as if overspread with mountain summits overgrown with Kinsukas. Drenched with gore, the earth looked exceedingly beautiful, like a fair-complexioned lady intoxicated with alcohol and attired in crimson robes. Having slain the Danavas and re-established Righteousness on earth, the auspicious Rudra cast off his awful form and assumed his own beneficent shape. Then all the Rishis and all the celestials adored that god of gods with loud acclamations wishing him victory. The divine Rudra, after this, gave the sword, that protector of religion, dyed with the blood of Danavas, unto Vishnu with due adorations. Vishnu gave it unto Marichi. The divine Marichi gave it unto all the great Rishis. The latter gave it to Vasava. Vasava gave it to the Regents of the world. The Regents, O son, gave that large sword to Manu the son of Surya. At the time, of giving it unto Manu, they said, 'Thou art the lord of all men. Protect all creatures with this sword containing religion within its womb. Duly meting out chastisement unto those that have transgressed the barriers of virtue for the sake of the body or the mind, they should be protected conformably to the ordinances but never according to caprice. Some should be punished with wordy rebukes, and with fines and forfeitures. Loss of limb or death should never be inflicted for slight reasons. These punishments, consisting of wordy rebukes as their first, are regarded as so many forms of the sword. These are the shapes that the sword assumes in consequence of the transgressions of persons under the protection (of the king). In time Manu installed his own son Kshupa in the sovereignty of all creatures, and gave him the sword for their protection. From Kshupa it was taken by Ikshvaku, and from Ikshvaku by Pururavas. From Pururavas it was taken by Ayus, and from Ayus by Nahusha. From Nahusha it was taken by Yayati, and from Yayati by Puru. From Puru it was taken by Amurtarya, From Amurtarya it descended to the royal Bhumisaya. From Bhumisaya it was taken by Dushmanta's son Bharata. From Bharata, O monarch, it was taken by the righteous Ailavila. From Ailavila it was taken by king Dhundumara. From Dhundumara it was taken by Kamvoja, and from Kamvoja it was taken by Muchukunda, From Muchukunda it was taken by Marutta, and from Marutta by Raivata. From Raivata it was taken by Yuvanaswa, and from Yuvanaswa by Raghu. From Raghu it was taken by the valiant Harinaswa. From Harinaswa the sword was taken by Sunaka and from Sunaka by the righteous-souled Usinara. From the last it was taken by the Bhojas and the Yadavas. From the Yadus it was taken by Sivi. From Sivi it descended to Pratardana. From Pratardana it was received by Ashtaka, and from Ashtaka by Prishadaswa. From Prishadaswa it was received by Bharadwaja, and from the last by Drona. After Drona it was taken by Kripa. From Kripa that best of swords has been obtained by thee with thy brothers. The constellation under which the sword was born is Krittika. Agni is its deity, and Rohini is its Gotra. Rudra is its high preceptor. The sword has eight names which are not generally known. Listen to me as I mention them to you. If one mentions these, O son of Pandu, one may always win victory. Those names then are Asi, Vaisasana, Khadga, sharp-edged, difficult of acquisition, Sirgarbha, victory, and protector of righteousness. Of all weapons, O son of Madravati, the sword is the foremost. The Puranas truly declare that it was first wielded by Mahadeva. As regards the bow, again, O chastiser of foes, it was Prithu who first created it. It was with the aid of this weapon that that son of Vena, while he governed the earth virtuously for many years, milked her of crops and grain in profusion. It behoveth thee, O son of Madri, to regard what the Rishis have said, as conclusive proof. All persons skilled in battle should worship the sword. I have now told thee truly the first portion of thy query, in detail, about the origin and creation of the sword, O bull of Bharata's race! By listening to this excellent story of the origin of the sword, a man succeeds in winning fame in this world and eternal felicity in the next.'"

Footnotes

361:1 Nilakantha correctly explains the connection of Susamsitah.

361:2 Nilakantha explains that the question of Nakula excited the heart of Bhishma and caused a flow of blood through his wounds. Hence Bhishma compares himself to a hill of red-chalk.

364:1 Durvarani, Durvaradini, Durvachadini, are some of the readings of the first line.

365:1 Literally, family or clan; here origin.

Section 167

"Vaisampayana said, 'When Bhishma, after having said this, became silent, Yudhishthira (and the others) returned home. The king addressing his brothers with Vidura forming the fifth, said, 'The course of the world rests upon Virtue, Wealth, and Desire. Amongst these three, which is the foremost, which the second, and which the last, in point of importance? For subduing the triple aggregate (viz., lust, wrath, and covetousness), upon which of the first three (viz., Virtue, Wealth, and Desire) should the mind be fixed? It behoveth you all to cheerfully answer this question in words that are true.' Thus addressed by the Kuru chief, Vidura, who was conversant with the science of Profit, with the course of the world, and with truth (that concerns the real nature of things), and possessed of great brilliancy of intellect, spoke first these words, recollecting the contents of the scriptures.'

"Vidura said, 'Study of the various scriptures, asceticism, gift, faith, performance of sacrifices, forgiveness, sincerity of disposition, compassion, truth, self-restraint, these constitute possessions of Virtue. Do thou adopt Virtue. Let not thy heart ever turn away from it. Both Virtue and Profit have their roots in these. I think that all these are capable of being included in one term. It is by Virtue that the Rishis have crossed (the world with all its difficulties). It is upon Virtue, that all the worlds depend (for their existence). It is by Virtue that the gods attained to their position of superiority. It is upon Virtue that Profit or Wealth rests. Virtue, O king, is foremost in point of merit. Profit is said to be middling. Desire, it is said by the wise, is the lowest of the three. For this reason, one should live with restrained soul, giving his attention to Virtue most. One should also behave towards all creatures as he should towards himself.'

"Vaisampayana continued, 'After Vidura had finished what he had to say, Pritha's son Arjuna, well skilled in the science of Profit, and conversant also with the truths of both Virtue and Profit, urged on (by the drift of Yudhishthira's question), said these words.'

"Arjuna said, 'This world, O king, is the field of action. Action, therefore, is applauded here. Agriculture, trade, keep of cattle, and diverse kinds of arts, constitute what is called Profit. Profit, again, is the end of all such acts. Without Profit or Wealth, both Virtue and (the objects of) Desire cannot be won. This is the declaration of the Sruti. Even persons of uncleansed souls, if possessed of diverse kinds of Wealth, are able to perform the highest acts of virtue and gratify desires that are apparently difficult of being gratified. Virtue and Desire are the limbs of Wealth as the Sruti declares. With the acquisition of Wealth, both Virtue and the objects of Desire may be won. Like all creatures worshipping Brahman, even persons of superior birth worship a man possessed of Wealth. Even they that are attired in deer-skins and bear matted locks on their heads, that are self-rest rained, that smear their bodies with mire, that have their senses under complete control, even they that have bald heads and that are devoted Brahmacharins, and that live separated from one another, cherish a desire for Wealth. Others attired in yellow robes, bearing long beards, graced with modesty, possessed of learning, contented, and freed from all attachments, become desirous of Wealth. Others, following the practices of their ancestors, and observant of their respective duties, and others desirous of heaven, do the same. Believers and unbelievers and those that are rigid practisers of the highest Yoga--all certify to the excellence of Wealth. He is said to be truly possessed of Wealth who cherishes his dependants with objects of enjoyment, and afflicts his foes with punishments. Even this O foremost of intelligent men, is truly my opinion. Listen, however, now to these two (viz., Nakula and Sahadeva) who are about to speak.'

"Vaisampayana continued, 'After Arjuna had ceased, the two sons of Madri, viz., Nakula and Sahadeva, said these words of high import.'

"Nakula and Sahadeva said, 'Sitting or lying, walking and standing, one should strive after the acquisition of Wealth even by the most vigorous of means. If Wealth, which is difficult of acquisition and highly agreeable, be earned, the person that has earned it, without doubt, is seen to obtain all the objects of Desire. That Wealth which is connected with Virtue, as also that Virtue which is connected with Wealth, is certainly like nectar. For this reason, our opinions are as follows. A person without wealth cannot gratify any desire; similarly, there can be no Wealth in one that is destitute of Virtue. He, therefore, who is outside the pale of both Virtue and Wealth, is an object of fear unto the world. For this reason, one should seek the acquisition of Wealth with a devoted mind, without disregarding the requirements of Virtue. They who believe in (the wisdom of) this saying succeed in acquiring whatever they desire. One should first practise Virtue; next acquire Wealth without sacrificing Virtue; and then seek the gratification of Desire, for this should be the last act of one who has been successful in acquiring Wealth.'

"Vaisampayana continued, 'The twin sons of the Aswins, after having said these words, remained silent. Then Bhimasena began to say the following.'

"Bhimasena said, 'One without Desire never wishes for Wealth. One without Desire never wishes for Virtue. One who is destitute of Desire can never feel any wish. For this reason, Desire is the foremost of all the three. It is under the influence of Desire that the very Rishis devote themselves to penances subsisting upon fruits, of living upon roots or air only. Others possessed of Vedic lore are engaged upon the Vedas and their branches or upon rites of faith and sacrificial acts, or upon making gifts or accepting them. Traders, agriculturists, keepers of cattle, artists and artisans, and those who are employed in rites of propitiation, all act from Desire. Some there are that dive unto the depths of the ocean, induced by Desire. Desire, indeed, takes various forms. Everything is pervaded by the principle of Desire. A man outside the pale of Desire never is, was, or will be, seen in this world. This, O king, is the truth. Both Virtue and Wealth are based upon Desire. As butter represents the essence of curds, even so is Desire the essence of Profit and Virtue. Oil is better than oil-seeds. Ghee is better than sour milk. Flowers and fruits are better than wood. Similarly, Desire is better than Virtue and Profit. As honeyed juice is extracted from flowers, so is Desire said to be extracted from these two. Desire is the parent of Virtue and Profit. Desire is the soul of these two. Without Desire the Brahmanas would never give either sweets or wealth unto Brahmanas. Without Desire the diverse kinds of action that are seen in the world would never have been seen. For these reasons, Desire is seen to be the foremost of the triple aggregate. Approaching beautiful damsels attired in excellent robes, adorned with every ornament, and exhilarated with sweet wines, do thou sport with them. Desire, O king, should be the foremost of the three with us. Reflecting upon the question to its very roots, I have come to this conclusion. Do not hesitate to accept this conclusion, O son of Dharma!

These words of mine are not of hollow import. Fraught with righteousness as they are they will be acceptable to all good men. Virtue, Profit, and Desire should all be equally attended to. That man who devotes himself to only one of them is certainly not a superior person. He is said to be middling who devotes himself to only two of them. He, on the other hand, is the best of his species who attends to all the three. Having said these words in brief as also in detail, unto those heroes, Bhima possessed of wisdom, surrounded by friends, smeared with sandal-paste, and adorned with excellent garlands and ornaments, remained silent. Then king Yudhishthira the just, that foremost of virtuous men, possessed of great learning, properly reflecting for a while upon the words spoken by all of them, and thinking all those speeches to be false philosophy, himself spoke as follows.'

"Yudhishthira said, 'Without doubt, all of you have settled conclusions in respect of the scriptures, and all of you are conversant with authorities. These words fraught with certainty that you have spoken have been heard by me. Listen now, with concentrated attention, to what I say unto you. He who is not employed in merit or in sin, he who does not attend to Profit, or Virtue, or Desire, who is above all faults, who regards gold and a brick-bat with equal eyes, becomes liberated from pleasure and pain and the necessity of accomplishing his purposes. All creatures are subject to birth and death. All are liable to waste and change. Awakened repeatedly by the diverse benefits and evils of life, all of them applaud Emancipation. We do not know, however, what Emancipation is. The self-born and divine Brahman has said that there is no Emancipation for him who is bound with ties of attachment and affection. They, however, that are possessed of learning seek Extinction. For this reason, one should never regard anything as either agreeable or disagreeable. This view seems to be the best. No one in this world can act as he pleases. I act precisely as I am made (by a superior power) to act. The great Ordainer makes all creatures proceed as He wills. The Ordainer is Supreme. Know this, all of you. No one can, by his acts, obtain what is unobtainable. That which is to be, takes place. Know this. And since he who has withdrawn himself from the triple aggregate may succeed in winning Emancipation, it seems, therefore, that Emancipation is productive of the highest good.'

"Vaisampayana continued, 'Having listened to all these foremost words fraught with reason and acceptable to the heart, Bhima and others were filled with delight and joining their hands, bowed unto that prince o f Kuru's race. Indeed, those foremost of men, O king, having heard that speech of the monarch, well adorned with sweet letters and syllables, acceptable to the heart, and divested of dissonant sounds and words, began to applaud Yudhishthira highly. The high-souled son of Dharma, in return, possessed of great energy, praised his convinced auditors; and once more the king addressed the son of the foremost of rivers, possessed of a high soul, for enquiring about duties.'"

Footnotes

366:1 The second line of 19 is unintelligible.

367:1 Taddhitwa is tat hi twa. Nilakantha thinks that twa here is twam.

368:1 In the Bengal texts, 41 is made a triplet, and 42 is made to consist of a single line; 42 is represented as Vaisampayana's speech. This is evidently an error; 41 a couplet. 42 also is so. Rajna etc., refer to Bhima. K.P. Singha avoids the error; the Burdwan translator, as usual, makes a mess of 41 by taking it to be a triplet.

368:2 There can be very little doubt that the second line has a distinct reference to the principal article of faith in Buddhism. Emancipation here is identified with Extinction or Annihilation. The word used is Nirvana. The advice given is abstention from attachments of every kind. These portions of the Santi are either interpolations, or were written after the spread of Buddhism.

368:3 The doctrine set forth in 48 is the doctrine of either Universal Necessity as expounded by Leibnitz, or that of Occasional Causes of the Cartesian school. In fact, all the theories about the government of the universe are strangely jumbled together here.

Section 168

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou that art possessed of great wisdom, I shall ask thee a question. It behoveth thee, O enhancer of the happiness of the Kurus, to discourse to me fully upon it. What kind of men are said to be of gentle disposition? With whom may the most delightful friendship exist? Tell us also who are able to do good in the present time and in the end. I am of opinion that neither swelling wealth, nor relatives, nor kinsmen, occupy that place which well-wishing friends occupy. A friend capable of listening to beneficial counsels, and also of doing good, is exceedingly rare. It behoveth thee, O foremost of virtuous men, to discourse fully on these topics.'

"Bhishma said, 'Listen to me, O Yudhishthira, as I speak to thee, in detail, of those men with whom friendships may be formed and those with whom friendships may not be formed. One that is covetous, one that is pitiless, one that has renounced the duties of his order, one that is dishonest, one that is a knave, one that is mean, one that is of sinful practices, one that is suspicious of all, one that is idle, one that is procrastinating, one that is of a crooked disposition, one that is an object of universal obloquy, one that dishonours the life of his preceptor, one that is addicted to the seven well-known vices, one that casts off distressed friends, one possessed of a wicked soul, one that is shameless, one whose sight is ever directed towards sin, one that is an atheist, one that is a slanderer of the Vedas, one whose senses are not restrained, one that gives free indulgence to lust, one that is untruthful, one that is deserted by all, one that transgresses all restraints, one that is deceitful, one that is destitute of wisdom, one that is envious, one that is wedded to sin, one whose conduct is bad, one whose soul has not been cleansed, one that is cruel, one that is a gambler, one that always seeks to injure friends, one that covets wealth belonging to others, that wicked-souled wight who never expresses satisfaction with what another may give him according to the extent of his means, one that is never pleased with his friends, O bull among men, one that becomes angry on occasions that do not justify anger, one that is of restless mind, one that quarrels without cause, that sinful bloke who feels no scruple in deserting well-meaning friends, that wretch who is always mindful of his own interests and who, O king, quarrels with friends when those do him a very slight injury or inflict on him a wrong unconsciously, one who acts like a foe but speaks like a friend, one who is of perverse perceptions, one who is blind (to his own good), one who never takes delight in what is good for himself or others, should be avoided. One who drinks alcoholic liquors, one who hates others, one who is wrathful, one who is destitute of compassion, one who is pained at the sights of other's happiness, one who injures friends, one who is always engaged in taking the lives of living creatures, one who is ungrateful, one who is vile, should be avoided. Alliances (of friendship) should never be formed with any of them. Similarly, no alliance (of friendship) should be formed with him who is ever intent upon marking the faults of others. Listen now to me as I indicate the persons with whom alliances (of friendship) may be formed. They that are well-born, they that are possessed of eloquence and politeness of speech, they that are endued with knowledge and science, they that are possessed of merit and other accomplishments, they that are free from covetousness, they that are never exhausted by labour, they that are good to their friends, they that are grateful, they that are possessed of varied information and knowledge, they that are destitute of avarice, they that are possessed of agreeable qualities, they that are firm in truth, they that have subdued their senses, they that are devoted to athletic and other exercises, they that are of good families, they that are perpetuators of their races, they that are destitute of faults, they that are possessed of fame, should be accepted by kings for forming alliances (of friendship) with them, They, again, O monarch, who become pleased and contented if one behaves with them according to the best of one's powers, they who never get angry on occasions that do not justify anger, they who never become displeased without sufficient cause, those persons who are well conversant with the science of Profit and who, even when annoyed, succeed in keeping their minds tranquil, they who devote themselves to the service of friends at personal sacrifice, they who are never estranged from friends but who continue unchanged (in their attachment) like a red blanket made of wool (which does not easily change its colour), they who never disregard, from anger, those that are poor, they who never dishonour youthful women by yielding to lust and loss of judgment, they who never point out wrong paths to friends, they who are trustworthy, they who are devoted to the practice of righteousness, they who regard gold and brick-bats with an equal eye, they that adhere with firmness to friends and well-wishers, they who muster their own people and seek the accomplishment of the business of friends regardless of their own dignity and casting off all the marks of their own respectability, should be regarded as persons with whom alliances (of friendship) should be made. Indeed, the dominions of that king spread on every direction, like the light of the lord of the stars, who makes alliances of friendship with such superior men. Alliances should be formed with men that are well-practised in weapons, that have completely subdued their anger, that are always strong in battle and possessed of high birth, good behaviour, and varied accomplishments. Amongst those vicious men, O sinless one, that I have mentioned, the vilest, O king, are those that are ungrateful and that injure friends. Those persons of wicked behaviour should be avoided by all. This, indeed, is a settled conclusion.'

"Yudhishthira said, 'I desire to hear in detail this description. Tell me who they are that are called injurers of friends and ungrateful persons.'

"Bhishma said, 'I shall recite to thee an old story whose incidents occurred in the country, O monarch, of the Mlecchas that lies to the north. There was a certain Brahmana belonging to the middle country. He was destitute of Vedic learning. (One day), beholding a prosperous village, the man entered it from desire of obtaining charity.' In that village lived a robber possessed of great wealth, conversant with the distinctive features of all the orders (of men), devoted to the Brahmanas, firm in truth, and always engaged in my king gifts. Repairing to the abode of that robber, the Brahmana begged for a alms. Indeed, he solicited a house to live in and such necessaries of life as would last for one year. Thus solicited by the Brahmana, the robber gave him a piece of new cloth with its ends complete, and a widowed woman possessed of youth. Obtaining all those things from the robber, the Brahmana became filled with delight. Indeed, Gautama began to live happily in that commodious house which the robber assigned to him. He began to hold the relatives and kinsmen of the female slave he had got from the robber chief. In this way he lived for many years in that prosperous village of hunters. He began to practise with great devotion the art of archery. Every day, like the other robbers residing there, Gautama, O king, went into the woods and slaughtered wild cranes in abundance. Always engaged in slaughtering living creatures, he became well-skilled in that act and soon bade farewell to compassion. In consequence of his intimacy with robbers he became like one of them. As he lived happily in that robber village for many months, large was the number of wild cranes that he slew. One day another Brahmana came to that village. He was dressed in rags and deer-skins and bore matted locks on his head. Of highly pure behaviour, he was devoted to the study of the Vedas. Of a humble disposition, frugal in fare, devoted to the Brahmanas, thoroughly conversant with the Vedas, and observant of Brahmacharya vows, that Brahmana had been a dear friend of Gautama and belonged to that part of the country from which Gautama had emigrated. In course of his wanderings, as already said, the Brahmana came to that robber village where Gautama had taken up his abode. He never accepted any food if given by a Sudra and, therefore, began to search for the house of a Brahmana there (for accepting the duties of hospitality). Accordingly he wandered in every direction in that village teeming with robber-families. At last that foremost of Brahmanas came to the house owned by Gautama. It so happened that just at that time Gautama also, returning from the woods, was entering his abode. The two friends met. Armed with bow and sword, he bore on shoulders a load of slaughtered cranes, and his body was smeared with the blood that trickled down from the bag on his shoulders. Beholding that man who then resembled a cannibal and who had fallen away from the pure practices of the order of his birth, entering his house, the newly-arrived guest, recognising him, O king, said these words: 'What is this that thou art doing here through folly? Thou art a Brahmana, and the perpetuator of a Brahmana family. Born in a respectable family belonging to the Middle country, how is it that thou becomest like a robber in thy practices? Recollect, O regenerate one, thy famous kinsmen of former times, all of whom were well-versed in the Vedas. Born in their race, alas, thou hast become a stigma to it. Awake thyself by thy own exertions. Recollecting the energy, the behaviour, the learning, the self-restraint, the compassion (that are thine by the order of thy birth), leave this thy present abode, O regenerate one!' Thus addressed by that well-meaning friend of his, O king, Gautama answered him in great affliction of heart, saying, O foremost of regenerate ones, I am poor. I am destitute also of a knowledge of the Vedas. Know, O best of Brahmanas, that I have taken up my abode here for the sake of wealth alone. At thy sight, however, I am blest today. We shall together set out of this place tomorrow. Do thou pass the night here with me. Thus addressed, the newly-arrived Brahmana, full of compassion as he was, passed the night there, refraining to touch anything. Indeed, though hungry and requested repeatedly the guest refused to touch any food in that house.'"

Footnotes

370:1 i.e., they that have wives and have procreated children.

370:2 Raktamivavikam and not Raktamivadhikam, is the correct reading. The Burdwan translator accepts the incorrect reading.

371:1 The true reading is Brahmavarjitah and not that word in the accusative. Both the Bengali versions have adhered to the incorrect reading of the Bengal texts.

371:2 i.e., it was not a piece torn off from a full piece, but both its dasas or ends were there.

372:1 To this day there are many Brahmanas in India who are asudra-pratigrahins, i.e., who accept no gift, however rich, from a Sudra.

Section 169

"Bhishma said, 'After that night had passed away and that best of Brahmanas had left the house, Gautama, issuing from his abode, began to proceed towards the sea, O Bharata! On the way he beheld some merchants that used to make voyages on the sea. With that caravan of merchants he proceeded towards the ocean. It so happened however, O king, that that large caravan was assailed, while passing through a valley, by an infuriated elephant. Almost all the persons were killed. Somehow escaping from that great danger, the Brahmana fled towards the north for saving his life not knowing whither he proceeded. Separated from the caravan and led far away from that spot, he began to wander alone in a forest, like Kimpurusha. At last coming upon a road that led towards the ocean he journeyed on till he reached a delightful and heavenly forest abounding in flowering trees. It was adorned with mango trees that put forth flowers and fruits throughout the year. It resembled the very woods of Nandana (in heaven) and was inhabited by Yakshas and Kinnaras. It was also adorned with Salas and palmyras and Tamalas, with clusters of black aloes, and many large sandal trees. Upon the delightful tablelands that he saw there, fragrant with perfumes of diverse kinds, birds of the foremost species were always heard to pour forth their melodies. Other winged denizens of the air, called Bharundas, and having faces resembling those of human beings, and those called Bhulingas, and others belonging to mountainous regions and to the sea, warbled sweetly there, Gautama proceeded through that forest, listening, as he went, to those delightful and charming strains of nature's choristers. On his way he beheld a very delightful and level spot of land covered with golden sands and resembling heaven itself, O king, for its beauty. On that plot stood a large and beautiful banian with a spherical top. Possessed of many branches that corresponded with the parent tree in beauty and size, that banian looked like an umbrella set over the plain. The spot underneath that magnificent tree was drenched with water perfumed with the most fragrant sandal. Endued with great beauty and abounding in delicious flowers all around, the spot looked like the court of the Grandsire himself. Beholding that charming and unrivalled spot, abounding with flowering trees, sacred, and looking like the abode of a very celestial, Gautama became very much delighted. Arrived there, he sat himself down with a well-pleased heart. As he sat there, O son of Kunti, a delicious, charming, and auspicious breeze, bearing the perfume of many kinds of flowers, began to blow softly, cooling the limbs of Gautama and filling him with celestial pleasure, O monarch! Fanned by that perfumed breeze the Brahmana became refreshed, and in consequence of the pleasure he felt he soon fell asleep. Meanwhile the sun set behind the Asta hills. When the resplendent luminary entered his chambers in the west and the evening twilight came, a bird that was the foremost of his species, returned to that spot, which was his home, from the regions of Brahman. His name was Nadijangha and he was a dear friend of the creator. He was a prince of Cranes, possessed of great wisdom, and a son of (the sage) Kasyapa. He was also known extensively on earth by the name of Rajadharman. Indeed, he surpassed everyone on earth in fame and wisdom. The child of a celestial maiden, possessed of great beauty and learning, he resembled a celestial in splendour. Adorned with the many ornaments that he wore and that were as brilliant as the sun himself, that child of a celestial girl seemed to blaze with beauty. Beholding that bird arrived at that spot, Gautama became filled with wonder. Exhausted with hunger and thirst, the Brahmana began to cast his eyes on the bird from desire of slaying him.'

"Rajadharman said, 'Welcome, O Brahmana! By good luck have I got thee today in my abode. The sun is set. The evening twilight is come. Having come to my abode, thou art today my dear and excellent guest. Having received my worship according to the rites laid down in the scriptures, thou mayst go whither thou wilt tomorrow morning.'"

Footnotes

373:1 Kimpurusha is half-man and half-horse. The body is supposed to be that of a horse, and the face that of a man.

Section 170

"Bhishma said, 'Hearing these sweet words, Gautama became filled with wonder. Feeling at the same time a great curiosity, he eyed Rajadharman without being able to withdraw his gaze from him.'

"Rajadharman said, 'O Brahmana, I am the son of Kasyapa by one of the daughters of (the sage) Daksha. Possessed of great merits, thou art my guest today. Thou art welcome, O foremost of Brahmanas!'

"Bhishma continued, 'Having offered him hospitality according to the rites laid down in the scriptures, the crane made an excellent bed of the Sala flowers that lay all around. He also offered him several large fishes caught from the deep waters of the Bhagirathi. Indeed, the son of Kasyapa offered, for the acceptance of his guest Gautama a blazing fire and certain large fishes. After the Brahmana had eaten and became gratified, the bird possessing wealth of penances began to fan him with his wings for driving off his fatigue. Seeing his guest seated at his case, he asked him about his pedigree. The man answered, saying, 'I am a Brahmana known by the name of Gautama,' and then remained silent. The bird gave his guest a soft bed made of leaves and perfumed with many fragrant flowers. Gautama laid himself down on it, and felt great happiness. When Gautama had laid himself down, the eloquent son of Kasyapa, who resembled Yama himself in his knowledge of duties, asked him a bout the cause of his arrival there. Gautama answered him, saying, 'I am, O large-souled one, very poor. For earning wealth I am desirous of going to the sea.' The son of Kasyapa cheerfully told him: 'It behoveth thee not to feel any anxiety. Thou shalt succeed, O foremost of Brahmanas, and shalt return home with properly. The sage Vrihaspati hath spoken of four kinds of means for the acquisition of wealth, viz., inheritance, sudden accession due to luck or the favour of the gods, acquisition by labour, and acquisition through the aid or kindness of friends. I have become thy friend. I cherish good feelings towards thee. I shall, therefore, exert myself in such a way that thou mayst succeed in acquiring wealth. The night passed away and morning came. Seeing his guest rise cheerfully from bed, the bird addressed him, saying, 'Go, O amiable one, along this very route and thou art sure to succeed. At the distance of about three Yojanas from this place, there is a mighty king of the Rakshasas. Possessed of great strength, his name is Virupaksha, and he is a friend of mine. Go to him, O foremost of Brahmanas! That chief, induced by my request, will, without doubt, give thee as much wealth as thou desirest.' Thus addressed, O king, Gautama cheerfully set out from that place, eating on the way, to his fill, fruits sweet as ambrosia. Beholding the sandal and aloe and birch trees that stood along the road, and enjoying their refreshing shade, the Brahmana proceeded quickly. He then reached the city known by the name of Meruvraja. It had large porches made of stone, and high walls of the same material. It was also surrounded on every side with a trench, and large pieces of rock and engines of many kinds were kept ready on the ramparts. He soon became known to the Rakshasa chief of great intelligence, O king, as a dear guest sent unto him by the chief's friend (the crane). The chief received Gautama very gladly. The king of the Rakshasas then, O Yudhishthira, commanded his attendants, saying, 'Let Gautama be soon brought hither from the gate.' At the command of the king, certain persons, quick as hawks, issued from the splendid palace of their ruler, and proceeding to the gate accosted Gautama. The royal messengers, O monarch, said unto that Brahmana, 'Come quickly, the king desires to see thee. Thou mayst have heard of the king of the Rakshasas, Virupaksha, by name, possessed of great courage. Even he is impatient of seeing thee. Come quickly and tarry not.' Thus addressed, the Brahmana, forgetting his toil in his surprise, ran with the messengers. Beholding the great affluence of the city, he became filled with wonder. Soon he entered the king's palace in the company of the messengers solicitous of obtaining a sight of the king of the Rakshasas.'"

Footnotes

374:1 Literally, 'for obtaining goods'.

Section 171

"Bhishma said, 'Led into a spacious apartment, Gautama was introduced to the king of the Rakshasas. Worshipped by the latter (with the usual offerings), he took his seat on an excellent seat. The king asked him about the race of his birth and his practices, his study of the Vedas and his observance of the Brahmacharya vow. The Brahmana, however, without answering the other queries, only stated his name and race. The king having ascertained only the name and the race of his guest, and seeing that he was destitute of Brahmanic splendour and Vedic studies, next enquired about the country of his residence.'

"The Rakshasa said, 'Where is thy residence, O blessed one, and to what race does thy wife belong? Tell us truly, do not fear. Trust us without anxiety.'

"Gautama said, 'I belong by birth to the Middle country. I live in a village of hunters. I have married a Sudra spouse who had been a widow. All this that I tell you is the truth.'

"Bhishma continued, 'The king then began to reflect as to what he should do. Indeed, the king began to think how he might succeed in acquiring merit. He said unto himself. 'This man is by birth a, Brahmana. He is, again a friend of the high-souled Rajadharman. He has been sent to me by that son of Kasyapa. I must do what is agreeable to my friend. He is very intimate with me. Indeed, he is my brother, and a dear relative. He is truly a friend of my heart. On this day of the month of Kartika, a thousand Brahmanas of the foremost order are to be entertained in my house. This Gautama also shall be entertained with them and I shall give wealth unto him too. This is a sacred day. Gautama has come hither as a guest. The wealth that is to be given away (unto the Brahmanas) is ready. What is there then to think of?' Just about this time a thousand Brahmanas, possessed of great learning, with persons purified by baths and adorned (with sandalpaste and flowers) and attired in long robes of linen, came to the palace. The Rakshasa king Virupaksha, O monarch, received the guests, as they came, duly and according to the rites laid down in the scriptures. At the command of the king, skins were spread out for them. The royal servants then, O best of the Bharatas, placed mats of Kusa grass on the ground. Those foremost of Brahmanas, having been duly worshipped by the king sat down on those seats. The Rakshasa chief once more worshipped his guests, as provided by the ordinance, with sesame seeds, green blades of grass, and water. Some amongst them were selected for representing the Viswedevas, the Pitris, and the deities of fire. These were smeared with sandal-paste, and flowers were offered unto them. They were also adored with other kinds of costly offerings. After such worship, every one of them looked as effulgent as the moon in the firmament. Then bright and polished plates of gold, adorned with engravings, and filled with excellent food prepared with ghee and honey, were given unto those Brahmanas. Every year (on the days of full moon) of the months of Ashadha and Magha, a large number of Brahmanas used to receive from the Rakshasa chief, after proper honours, the best kinds of food that they desired. Especially, on the day of full moon in the month of Kartika, after the expiry of autumn, the king used to give unto the Brahmanas much wealth of diverse kinds, including gold, silver, jewels, gems, pearls, diamonds of great value, stones of the lapis lazuli variety, deer-skins, and skins of the Ranku deer. Indeed, O Bharata, throwing a heap of wealth of many kinds for giving it away as Dakshina (unto his regenerate guests), the mighty Virupaksha, addressing those foremast of Brahmanas, said unto them, 'Take from these jewels and gems as much as ye wish and can hope to bear away.' And he also used to say unto them, O Bharata, these words: 'Taking those plates of gold and vessels which you have used for your dinner, go ye away, O foremost of Brahmanas.' When these words were uttered by the high-souled Rakshasa king (on the occasion of that particular feast), those bulls among Brahmanas took as much wealth as each desired. Worshipped with those costly jewels and gems, those best of Brahmanas, attired in excellent robes, became filled with delight. Once more, the Rakshasa king, having restrained the Rakshasas that had come to his palace from diverse lands, addressed those Brahmanas and said, 'This one day, ye regenerate ones, ye need have no fear from the Rakshasas here. Sport ye as ye wish, and then go away with speed.' The Brahmanas then, leaving that spot, went away in all directions with great speed. Gautama also, having taken up a heavy quantity of gold without any loss of time, went away. Carrying the burthen with difficulty, he reached that same banian (under which he had met the crane). He sat himself down, fatigued, toil worn, and hungry. While Gautama was resting there, that best of birds viz., Rajadharman, O king, came there. Devoted to friends, he gladdened Gautama by bidding him welcome. By flapping his wings he began to fan his guest and dispel his fatigue. Possessed of great intelligence, he worshipped Gautama, and made arrangements for his food. Having eaten and refreshed himself, Gautama began to think, 'Heavy is this load that I have taken of bright gold, moved by covetousness and folly. I have a long way to travel. I have no food by which to support life on my way. What should I do for supporting life?' Even these were his thoughts then. It so happened that even upon much thinking he failed to see any food which he could eat on the way. Ungrateful as he was, O tiger among men, even this was the thought that he then conceived, 'This prince of cranes, so large and containing a heap of flesh, stayeth by my side. Staying and bagging him, I shall leave this spot and go along with great speed.'"

Footnotes

376:1 At such entertainments, Hindus, to this day, sit on separate seats when eating. If anybody touches anybody else's seat, both become impure and cannot eat any longer. Before eating, however, when talking or hearing, the guests may occupy a common seat, i.e., a large mat or blanket or cloth, etc., spread out on the floor.

Section 172

"Bhishma said, 'There, under that banian, for the protection of his guest, the prince of birds had kindled and kept up a fire with high and blazing flames. On one side of the fire, the bird slept trustfully. The ungrateful and wicked-souled wretch prepared to slay his sleeping host. With the aid of that blazing fire he killed the trustful bird, and having despatched him, became filled with delight, never thinking there was sin in what he did. Peeling off the feathers and the down, he roasted the flesh on that fire. Then taking it up with the gold he had brought, the Brahmana Red quickly from that spot. The next day, the Rakshasa king, Virupaksha, addressing his son, said, 'Alas, O son, I do not behold Rajadharman, that best of birds, today. Every morning he repairs to the regions of Brahman for adoring the Grandsire. While returning, he never goes home without paying me a visit. These two mornings and two nights have passed away without his having come to my abode. My mind, therefore, is not in peace. Let my friend be enquired after. Gautama, who came here, is without Vedic studies and destitute of Brahmanic splendour. He has found his way to the abode of my friend. I greatly fear, that worst of Brahmanas has slain Rajadharman. Of evil practices and wicked understanding, I read him through by the signs he showed. Without compassion, of cruel and grim visage, and wicked, that vilest of men is like a robber. That Gautama has gone to the abode of my friend. For this reason, my heart has become extremely anxious. O son, proceeding hence with great speed to the abode of Rajadharman, ascertain whether that pure-souled bird is still alive. Do not tarry.' Thus addressed by his sire, the prince, accompanied by other Rakshasas, proceeded with great speed. Arrived at the foot of that banian, he saw the remains of Rajadharman. Weeping with grief, the son of the intelligent king of the Rakshasas, ran with great speed and to the utmost of his power, for seizing Gautama. The Rakshasas had not to go far when they succeeded in catching the Brahmana and discovering the body of Rajadharman destitute of wings, bones, and feet. Taking the captive with them, the Rakshasas returned with great speed to Meruvraja, and showed the king the mutilated body of Rajadharman, and that ungrateful and singing wretch, viz., Gautama. Beholding the remains of his friend the king, with his counsellors and priest, began to weep aloud. Indeed, loud was the voice of lamentation that was heard in his abode. The entire city of the Rakshasa king, men, women, and children, became plunged in woe. The king then addressed his son saying, 'Let this sinful wretch be slain. Let these Rakshasas here feast merrily on his flesh. Of sinful deeds, of sinful habits, of sinful soul, and inured to sin, this wretch, I think, should be slain by you.' Thus addressed by the Rakshasa king, many Rakshasas of terrible prowess expressed their unwillingness to eat the flesh of that sinner. Indeed, those wanderers of the night, addressing their king, said, 'Let this vilest of men be given away to the robbers.' Bending their heads to their king, they told him so, adding, 'It behoveth thee not to give us this sinful wretch for our food.' The king said unto them, 'Let it be so! Let this ungrateful wight be given to the robbers then without delay.' Thus addressed by him, the Rakshasas armed with lances and battle-axes, hacked that vile wretch into pieces and gave them away to the robbers. It so happened, however, that the very robbers refused to eat the flesh of that vile man. Though cannibals, O monarch, they would not eat an ungrateful person. For one that slays a Brahmana, for one that drinks alcohol, for one that steals, for one that has fallen away from a vow, there is expiation, O king. But there is no expiation for an ungrateful person. That cruel and vile man who injures a friend and becomes ungrateful, is not eaten by the very cannibals nor by the worms that feed on carrion.'

Footnotes

377:1 Agni or fire is a deity that is said to have Vayu (the wind-god) for his charioteer. The custom, to this day, with all travellers in India is to kindle a large fire when they have to pass the night in woods and forests or uninhabited places. Such fires always succeed in scaring off wild beasts. In fact, even tigers, raging with hunger, do not approach the place where a blazing fire is kept up.

Section 173

"Bhishma said, 'The Rakshasa king then caused a funeral pyre to be made for that prince of cranes and adorned it with jewels and gems, and perfumes, and costly robes. Setting fire to it with the body of that prince of birds, the mighty chief of the Rakshasas caused the obsequial rites of his friend to be performed according to the ordinance. At that time, the auspicious goddess Surabhi, the daughter of Daksha, appeared in the sky above the place where the pyre had been set up. Her breasts were full of milk. From her mouth, O sinless monarch, froth mixed with milk fell upon the funeral pyre of Rajadharman. At this, the prince of cranes became revived. Rising up, he approached his friend Virupaksha, the king of the Rakshasas. At this time, the chief of the celestials himself came to the city of Virupaksha. Addressing the Rakshasa king, Indra said, 'By good luck, thou hast revived the prince of cranes.' The chief of the deities further recited to Virupaksha the old story of the curse denounced by the Grandsire upon that best of birds named Rajadharman. Addressing; the king he said, 'Once on a time, O monarch, this prince of cranes absented himself from the region of Brahman (when his presence was expected). In wrath the Grandsire said unto this prince of birds, 'Since this vile crane hath not presented himself today in my assembly, therefore, that wicked-souled one shall not soon die (so as to be able to leave the earth).' In consequence of these words of the Grandsire, the prince of cranes, though slain by Gautama, has come back to life, through the virtue of the nectar with which his body was drenched.' After Indra had become silent, Rajadharman, having bowed unto the chief of the celestials, said 'O first of gods, if thy heart be inclined towards me for grace, then let my dear friend Gautama be restored to life!' Hearing these words of his, Vasava, O foremost of men, sprinkled nectar over the Brahmana Gautama and restored him to life. The prince of cranes, approaching his friend Gautama, who still bore on his shoulders the load of gold (that he had got from the king of the Rakshasas) embraced him and felt great joy. Rajadharman, that prince of cranes, dismissing Gautama of sinful deeds, together with his wealth, returned to his own abode. At the due hour he repaired (the next day) to the Grandsire's region. The latter honoured the high-souled bird with such attentions as are shown to a guest. Gautama also, returning to his home in the village of the hunters, begot many sinful children upon his Sudra wife. A heavy curse was denounced upon him by the gods to the effect that having begotten, within a few years, upon the body of his remarried wife many children that ungrateful sinner should sink into a terrible hell for many years. All this, O Bharata, was recited to me formerly by Narada. Recollecting the incidents of this grave story, O bull of Bharata's race, I have recited to thee all its details duly. Whence can an ungrateful person derive fame? Where is his place? Whence can he have happiness? An ungrateful person does not deserve to be trusted. One that is ungrateful can never escape. No person should injure a friend. He that injures a friend sinks into terrible and everlasting hell. Every one should be grateful and every one should seek to benefit his friends. Everything may be obtained from a friend. Honours may be obtained from friends. In consequence of friends one may enjoy various objects of enjoyment. Through the exertions of friends, one may escape from various kinds of danger and distress. He that is wise would honour his friend with his best attentions. An ungrateful, shameless, and sinful wight should be shunned by those that are wise. One that injures his friends is a wretch of his race. Such a sinful wight is the vilest of men. I have thus told thee, O foremost of all virtuous men, what the characteristics are of that sinful wretch who is stained by ingratitude and who injures his friend. What else dost thou wish to hear?'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words spoken by the high-souled Bhishma, Yudhishthira, O Janamejaya, became highly gratified.'

Footnotes

379:1 Surabhi is the celestial cow sprung from the sage Daksha.

379:2 Whether the word is chirat or achirat is difficult to make out.

380:1 In Sanskrit the ablative has sometimes the sense of 'through'. Here, mitrat means both from and through. What is said is that wealth, honours, etc., may be acquired through friends, i.e., the latter may give wealth or be instrumental in its acquisition, etc.

*****

Part - 2

Mokshadharma Parva

Section 174

"YUDHISHTHIRA SAID, 'THOU hast, O grandsire, discoursed upon the auspicious duties (of person in distress) connected with the duties of kings. It behoveth thee now, O king, to tell me those foremost of duties which belong to those who lead the (four) modes of life.'

"Bhishma said, 'Religion hath many doors. The observance of (the duties prescribed by) religion can never be futile. Duties have been laid down with respect to every mode of life. (The fruits of those duties are invisible, being attainable in the next world.) The fruits, however, of Penance directed towards the soul are obtainable in this world. Whatever be the object to which one devotes oneself, that object, O Bharata, and nothing else, appears to one as the highest of acquisitions fraught with the greatest of blessings. When one reflects properly (one's heart being purified by such reflection), one comes to know that the things of this world are as valueless as straw. Without doubt, one is then freed from attachment in respect of those things. When the world, O Yudhishthira, which is full of defects, is so constituted, every man of intelligence should strive for the attainment of the emancipation of his soul.'

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, by what frame of soul should one kill one's grief when one loses one's wealth, or when one's wife, or son, or sire, dies.'

"Bhishma said, 'When one's wealth is lost, or one's wife or son or sire is dead, one certainly says to oneself 'Alas, this is a great sorrow!' But then one should, by the aid of reflection, seek to kill that sorrow. In this connection is cited the old story of the speech that a regenerate friend of his, coming to Senajit's court, made to that king. Beholding the monarch agitated with grief and burning with sorrow on account of the death of his son, the Brahmana addressed that ruler of very cheerless heart and said these words, 'Why art thou stupefied? Thou art without any intelligence. Thyself an object of grief, why dost thou grieve (for others)? A few days hence others will grieve for thee, and in their turn they will be grieved for by others. Thyself, myself, and others who wait upon thee, O king, shall all go to that place whence all of us have come.'

"Senajit said, 'What is that intelligence, what is that penance, O learned Brahmana, what is that concentration of mind, O thou that hast wealth of asceticism, what is that knowledge, and what is that learning, by acquiring which thou dost not yield to sorrow?'

"The Brahmana said, 'Behold, all creatures,--the superior, the middling, and the inferior,--in consequence of their respective acts, are entangled in grief. I do not regard even my own self to be mine. On the other hand, I regard the whole world to be mine. I again think that all this (which I see) is as much mine as it belongs to others. Grief cannot approach me in consequence of this thought. Having acquired such an understanding, I do not yield either to joy or to grief. As two pieces of wood floating on the ocean come together at one time and are again separated, even such is the union of (living) creatures in this world. Sons, grandsons, kinsmen, relatives are all of this kind. One should never feel affection for them, for separation with them is certain. Thy son came from an invisible region. He has departed and become invisible. He did not know thee. Thou didst not know him. Who art thou and for whom dost thou grieve? Grieve arises from the disease constituted by desire. Happiness again results from the disease of desire being cured. From joy also springs sorrow, and hence sorrow arises repeatedly. Sorrow comes after joy, and joy after sorrow. The joys and sorrows of human beings are revolving on a wheel. After happiness sorrow has come to thee. Thou shalt again have happiness. No one suffers sorrow for ever, and no one enjoys happiness for ever. The body is the refuge of both sorrow and happiness. Whatever acts an embodied creature does with the aid of his body, the consequence thereof he has to suffer in that body. Life springs with the springing of the body into existence. The two exist together, and the two perish together. Men of uncleansed souls, wedded to worldly things by various bonds, meet with destruction like embankments of sand in water. Woes of diverse kinds, born of ignorance, act like pressers of oil-seeds, for assailing all creatures in consequence of their attachments. These press them like oil-seeds in the oil-making machine represented by the round of rebirths (to which they are subject). Man, for the sake of his wife (and others), commits numerous evil acts, but suffers singly diverse kinds of misery both in this and the next world. All men, attached to children and wives and kinsmen and relatives, sink in the miry sea of grief like wild elephants, when destitute of strength, sinking in a miry slough. Indeed. O lord, upon loss of wealth or son or kinsmen or relatives, man suffers great distress, which resembles as regards its power of burning, a forest conflagration. All this, viz., joy and grief, existence and non-existence, is dependent upon destiny. One having friends as one destitute of friends, one having foes as one destitute of foes, one having wisdom as one destitute of wisdom, each and every one amongst these, obtains happiness through destiny. Friends are not the cause of one's happiness. Foes are not the cause of one's misery. Wisdom is not competent to bring an accession of wealth; nor is wealth competent to bring an accession of happiness. Intelligence is not the cause of wealth, nor is stupidity the cause of penury. He only that is possessed of wisdom, and none else, understands the order of the world. Amongst the intelligent, the heroic, the foolish, the cowardly, the idiotic, the learned, the weak, or the strong, happiness comes to him for whom it is ordained. Among the calf, the cowherd that owns her, and the thief, the cow indeed belongs to him who drinks her milk. They whose understanding is absolutely dormant, and they who have attained to that state of the mind which lies beyond the sphere of the intellect, succeed in enjoying happiness. Only they that are between the two classes, suffer misery. They that are possessed of wisdom delight in the two extremes but not in the states that are intermediate. The sages have said that the attainment of any of these two extremes constitutes happiness. Misery consists in the states that are intermediate between the two. They who have succeeded in attaining to real felicity (which samadhi can bring), and who have become free from the pleasures and pains of this world, and who are destitute of envy, are never agitated by either the accession of wealth or its loss. They who have not succeeded in acquiring that intelligence which leads to real felicity, but who have transcended folly and ignorance (by the help of a knowledge of the scriptures), give way to excessive joy and excessive misery. Men destitute of all notions of right or wrong, insensate with pride and with success over others, yield to transports of delight like the gods in heaven. Happiness must end in misery. Idleness is misery; while cleverness (in action) is the cause of happiness. Affluence and prosperity dwell in one possessed of cleverness, but not in one that is idle. Be it happiness or be it misery, be it agreeable or be it disagreeable, what comes to one should be enjoyed or endured with an unconquered heart. Every day a thousand occasions for sorrow, and hundred occasions for fear assail the man of ignorance and folly but not the man that is possessed of wisdom. Sorrow can never touch the man that is possessed of intelligence, that has acquired wisdom, that is mindful of listening to the instructions of his betters, that is destitute of envy, and that is self-restrained. Relying upon such an understanding, and protecting his heart (from the influences of desire and the passions), the man of wisdom should conduct himself here. Indeed, sorrow is unable to touch him who is conversant with that Supreme Self from which everything springs and unto which everything disappears. The very root of that for which grief, or heartburning, or sorrow is felt or for which one is impelled to exertion, should, even if it be a part of one's body, be cast off. That object, whatever it may be in respect of which the idea of meum is cherished, becomes a source of grief and heart-burning. Whatever objects, amongst things that are desired, are cast off become sources of happiness. The man that pursues objects of desire meets with destruction in course of the pursuit. Neither the happiness that is derived from a gratification of the senses nor that great felicity which one may enjoy in heaven, approaches to even a sixteenth part of the felicity which arises from the destruction of all desires. The acts of a former life, right or wrong, visit, in their consequences, the wise and the foolish, the brave and the timid. It is even thus that joy and sorrow, the agreeable and the disagreeable, continually revolve (as on a wheel) among living creatures. Relying upon such an understanding, the man of intelligence and wisdom lives at ease. A person should disregard all his desires, and never allow his wrath to get the better of him. This wrath springs in the heart and grows there into vigour and luxuriance. This wrath that dwells in the bodies of men and is born in their minds, is spoken of by the wise as Death. When a person succeeds in withdrawing all his desires like a tortoise withdrawing all its limbs, then his soul, which is self-luminous, succeeds in looking into itself. That object, whatever it may be, in respect of which the idea of meum is cherished, becomes a source of grief and heart-burning. When a person himself feels no fear, and is feared by no one, when he cherishes no desire and no aversion, he is then said to attain to the state of Brahma. Casting off both truth and falsehood, grief and joy, fear and courage, the agreeable and the disagreeable, thou mayst become of tranquil soul. When a person abstains from doing wrong to any creature, in thought, word, or deed, he is then said to attain to a state of Brahma. True happiness is his who can cast off that thirst which is incapable of being cast off by the misguided, which does not decay with decrepitude, and which is regarded as a fatal disease. In this connection, O king, are heard the verses sung by Pingala about the manner in which she had acquired eternal merit even at a time that had been very unfavourable. A fallen woman of the name of Pingala, having repaired to the place of assignation, was denied the company of her lover through an accident. At that time of great misery, she succeeded in acquiring tranquillity of soul.'

"Pingala said, 'Alas, I have for many long years lived, all the while overcome by frenzy, by the side of that Dear Self in whom there is nothing but tranquillity. Death has been at my door. Before this, I did not, however approach that Essence of Purity. I shall cover this house of one column and nine doors (by means of true Knowledge). What woman is there that regards that Supreme Soul as her dear lord, even when He comes near? I am now awake. I have been roused from the sleep of ignorance. I am no longer influenced by desire. Human lovers, who are really the embodied forms of hell, shall no longer deceive me by approaching me lustfully. Evil produces good through the destiny or the acts of a former life. Roused (from the sleep of ignorance), I have cast off all desire for worldly objects. I have acquired a complete mastery over my senses. One freed from desire and hope sleeps in felicity. Freedom from every hope and desire is felicity. Having driven off desire and hope, Pingala sleeps in felicity.'

"Bhishma continued, 'Convinced with these and other words uttered by the learned Brahmana, king Senajit (casting off his grief), experienced delight and became very happy.'"

Footnotes

1:1 It is very difficult to literally translate such verses. The word Dharma is sometimes used in the sense of Religion or the aggregate of duties. At other times it simply means a duty or the course of duties prescribed for a particular situation. Tapah is generally rendered penance. Here, however, it has a direct reference to sravana (hearing), manana (contemplation), and nididhyasana (abstraction of the soul from everything else for absolute concentration). The Grammar of the second half of the first line is Sati apretya etc., Sat being that which is real, hence, the Soul, or the Supreme Soul, of which every individual Soul is only a portion.

2:1 And not the Soul, as the commentator explains. With the death of the body joy and grief disappear.

2:2 The art by which the body could, as in Egypt, be preserved for thousands of years was not known to the Rishis.

3:1 The commentator explains the sense of this as follows; The cow belongs to him who drinks her milk. Those who derive no advantage from her have no need for showing her any affection. One should not covet what is above one's want, It has been said, that (to a thirsty or hungry or toil-worn man), a little quantity of vaccine milk is of more use than a hundred kine; a small measure of rice more useful than a hundred barns filled with grain; half a little bed is of more use than a large mansion.

3:2 I follow Nilakantha in rendering this verse. His interpretation is plausible. Mudatamah, according to him, are those who are in deep sleep. There are four stages of consciousness. These are (1) wakefulness, (2) dream, (3) dreamless or deep slumber, and (4) Turiya or absolute Samadhi (which the Yogin only can attain to).

3:3 The two extremes, of course, are dreamless slumber and Turiya or Samadhi. The two intermediate ones are wakefulness and sleep with dream.

3:4 Pride in consequences of having insulted or humiliated others; and success over others such as victories in, battle and other concerns of the world.

4:1 The first half of the second line is read variously. The sense, however, in effect, remains unaltered. What is said here is that man who succeeds in attaining to a state of Brahma by true Samadhi or abstraction from the world, can never be touched by grief.

4:2 In all treatises on Yoga it is said that when the first stage is passed, the neophyte succeeds in looking at his own self. The meaning seems to be that he experiences a sort of double existence so that he succeeds in himself looking at his own self.

4:3 This is the same as 46. The Bombay edition does not repeat it.

5:1 The house referred to is the body. The single column on which it is supported is the backbone, and the nine doors are the eyes, the ears, the nostrils, etc. etc.

5:2 The sense is that women always regard their human lovers as dear without regarding the Supreme Being to be so, although He is always with them.

Section 175

"Yudhishthira said, 'Time, which is destructive of every created thing, is passing on. Tell me, O grandsire, what is that good thing which should be sought.'

"Bhishma said, 'In this connection, O king, is cited the old narrative of a discourse between sire and son, O Yudhishthira! A certain Brahmana. O Partha, who was devoted to the study of the Vedas, got a very intelligent son who (for this) was called Medhavin. One day, the son, well conversant with the truths of the religion of Emancipation, and acquainted also with the affairs of the world, addressed his sire devoted to the study of the Vedas.'

"The son said, 'What should a wise man do, O father, seeing that the period of human life is passing away so very quickly? O father, tell me the course of duties that one should perform, without omitting to mention the fruits. Having listened to thee, I desire to observe those duties.'

"The sire said, 'O son, observing the Brahmacharya mode of life, one should first study the Vedas. He should then wish for children for rescuing his ancestors. Setting up his fire next, he should seek to perform the (prescribed) sacrifices according to due rites. At last, he should enter the forest for devoting himself to contemplation.'

"The son said, 'When the world is thus surrounded on all sides and is thus assailed, and when such irresistible things of fatal consequences fall upon it, how can you say these words so calmly?'

"The sire said, How is the world assailed? What is that by which it is surrounded? What, again, are those irresistible things of fatal consequences that fall upon it? Why dost thou frighten me thus?'

"The son said, 'Death is that by which the world is assailed. Decrepitude encompasses it. Those irresistible things that come and go away are the nights (that are continually lessening the period of human life). When I know that Death tarries for none (but approaches steadily towards every creature), how can I pass my time without covering myself with the garb of knowledge? When each succeeding night, passing away lessens the allotted period of one's existence, the man of wisdom should regard the day to be fruitless. (When death is approaching steadily) who is there that would, like a fish in a shallow water, feel happy? Death comes to a man before his desires have been gratified. Death snatches away a person when he is engaged in plucking flowers and when his heart is otherwise set, like a tigress bearing away a ram. Do thou, this very day, accomplish that which is for thy good. Let not this Death come to thee. Death drags its victims before their acts are accomplished. The acts of tomorrow should be done today, those of the afternoon in the forenoon. Death does not wait to see whether the acts of its victim have all been accomplished or not. Who knows that Death will not come to him even today? In prime of age one should betake oneself to the practice of virtue. Life is transitory. If virtue be practised, fame here and felicity hereafter will be the consequences. Overwhelmed by ignorance, one is ready to exert oneself for sons and wives. Achieving virtuous or vicious acts, one brings them up and aggrandises them. Like a tiger bearing away a sleeping deer, Death snatches away the man addicted to the gratification of desire and engaged in the enjoyment of sons and animals. Before he has been able to pluck the flowers upon which he has set his heart, before he has been gratified by the acquisition of the objects of his desire, Death bears him away like a tiger bearing away its prey. Death overpowers a man while the latter is stilt in the midst of the happiness that accrues from the gratification of desire, and while, still thinking, 'This has been done; this is to be done; this has been half-done.' Death bears away the man, however designated according to his profession, attached to his field, his shop, or his home, before he has obtained the fruit of his acts. Death bears away the weak, the strong, the brave, the timid, the idiotic, and the learned, before any of these obtains the fruits of his acts. When death, decrepitude, disease, and sorrow arising from diverse causes, are all residing in thy body, how is it that thou livest as if thou art perfectly hale? As soon as a creature is born, Decrepitude and Death pursue him for (effecting) his destruction. All existent things, mobile and immobile, are affected by these two. The attachment which one feels for dwelling in villages and towns (in the midst of fellowmen) is said to be the very mouth of Death. The forest, on the other hand, is regarded as the fold within which the senses may be penned. This is declared by the Srutis. The attachment a person feels for dwelling in a village or town (in the midst of men) is like a cord that binds him effectually. They that are good break that cord and attain to emancipation, while they that are wicked do not succeed in breaking them. He who never injures living creatures by thought, word, or deed, is never injured by such agencies as are destructive of life and property. Nothing can resist the messengers (Disease and Decrepitude) of Death when they advance except Truth which devours Untruth. In Truth is immortality. For these reasons one should practise the vow of Truth; one should devote oneself to a union with Truth; one should accept Truth for one's Veda; and restraining one's senses, one should vanquish the Destroyer by Truth. Both Immortality and Death are planted in the body. One comes to Death through ignorance and loss of judgment; while Immortality is achieved through Truth. I shall, therefore, abstain from injury and seek to achieve Truth, and transgressing the sway of desire and wrath, regard pleasure and pain with an equal eye, and attaining tranquillity, avoid Death like an immortal. Upon the advent of that season when the sun will progress towards the north, I shall restraining my senses, set to the performance of the Santi-sacrifice, the Brahma-sacrifice, the Mind-sacrifice, and the Work-sacrifice. How can one like me worship his Maker in animal-sacrifices involving cruelty, or sacrifices of the body, such as Pisachas only can perform and such as produce fruits that are transitory? That person whose words, thoughts, penances, renunciation, and yoga meditation, all rest on Brahma, succeeds in earning the highest good. There is no eye which is equal to (the eye of) Knowledge. There is no penance like (that involved in) Truth. There is no sorrow equal to (that involved in) attachment. There is no happiness (that which is obtainable from) renunciation. I have sprung from Brahma through Brahma. I shall devote myself to Brahma, though I am childless. I shall return to Brahma. I do not require a son for rescuing me. A Brahmana can have no wealth like to the state of being alone, the state in consequence of which he is capable of regarding everything with an equal eye, the practice of truthfulness, good behaviour, patience, abstention from injury, simplicity, and avoidance of all rites and visible sacrifices. What use hast thou, O Brahmana, of wealth or kinsmen and relatives, of wives, when thou shalt have to die? Seek thy Self which is concealed in a cave. Where are thy grandsires and where thy sire?'

"Bhishma continued, 'Do thou also, O monarch, conduct thyself in that way in which the sire (in this story), conducts himself, devoted to the religion of Truth, after having listened to the speech of his son.'

Footnotes

5:3 i.e., coursing on, without waiting for any one.

5:4 Literally, intelligent.

6:1 The true reading is Jnanena and not ajnanena. Then, in the last foot, the word is a-pihitah and not apihitah. The words with ava and api frequently drop the initial a, Hence a-pihitah means not covered.

7:1 The word used in the text is Devanam (of the gods). There can be no doubt however, that the word deva is here used for implying the senses.

7:2 i.e., wild beasts and lawless men.

7:3 Asatyajjyam and Asatyadyam are both correct. The sense is the same. The first means 'having untruth for the libation (that it eats up).' The second means 'having untruth for the food (it devours)'.

7:4 Santi is tranquillity. The Santi-sacrifice is the endeavour to practise self-denial in everything; in other words, to restrain all sorts of propensities or inclinations. The Brahma-sacrifice is reflection on truths laid down in the Upanishads. The Word-sacrifice consists in the silent recitation (japa) of the Pranava or Om, the initial mantra. The Mind-sacrifice is contemplation of the Supreme Soul. The Work-sacrifice consists in baths, cleanliness, and waiting upon the preceptor.

7:5 Both readings are correct, viz., Kshetrayajna and Kshetrayajna. Kshetra is, of course, the body. If the latter reading be accepted, the meaning will be 'a sacrifice like that of a Kshatriya, i.e., battle.' Hence, all kinds of acts involving cruelty.

8:1 or, seek Brahma in thy understanding. The word Atman is often synonymous with Supreme Self.

Section 176

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, whence and how happiness and misery come to those that are rich, as also those that are poor, but who live in the observance of different practices and rites.'

"Bhishma continued, 'In this connection is cited the old narrative of what was sung by Sampaka who had obtained tranquillity and achieved emancipation for himself. In former times a certain Brahmana, rendered miserable by a bad wife, bad dress, and hunger, and living in the observance of the vow of renunciation, told me these verses, 'Diverse kinds of sorrow and happiness overtake, from the day of birth the person that is born on the earth. If he could ascribe either of them to the action of Destiny, he would not then feel glad when happiness came or miserable when sorrow overtook him. Though thy mind is divested of desire, thou bearest yet a heavy load. Thou dost not seek to achieve thy good (i.e., emancipation). Art thou not successful in controlling thy mind? If thou goest about, having renounced home and desirable possessions, thou shalt taste real happiness. A person divested of everything sleepeth in happiness, and awaketh in happiness. Complete poverty, in this world, is happiness. It is a good regimen, it is the source of 'blessings, it is freedom from danger. This foeless path is unattainable (by persons cherishing desire) and is easily attainable (by those that are freed from desire). Casting my eyes on every part of the three worlds, I do not behold the person who is equal to a poor man of pure conduct and without attachment (to worldly things). I weighed poverty and sovereignty in a balance. Poverty weighed heavier than sovereignty and seemed to possess greater merits. Between poverty and sovereignty there is this great distinction, viz., that the sovereign, possessed of affluence, is always agitated by anxiety and seems to be within the very jaws of death. As regards, however, the poor man, who in consequence of the divestment of all wealth has freed himself from hopes and emancipated himself, neither fire, nor foe, nor death, nor robbers, can get the better of him. The very gods applaud such a man who wanders about according to his sweet will, who lies down on the bare ground with his arm for a pillow, and who is possessed of tranquillity. Affected by wrath and cupidity, the man of affluence is stained by a wicked heart. He casts oblique glances and makes dry speeches.--He becomes sinful, and his face is always darkened with frowns. Biting his lips, and excited with wrath, he utters harsh and cruel words. If such a man desires to even make a gift of the whole world, who is there that would like even to look at him? Constant companionship with

Prosperity stupefies a person of weak judgment. It drives off his judgment like the wind driving off the autumnal clouds. Companionship with Prosperity induces him to think,--I am possessed of beauty! I am possessed of wealth! I am high-born! I meet with success in whatever I undertake! I am not an ordinary human being!--His heart becomes intoxicated in consequence of these three reasons. With heart deeply attached to worldly possessions, he wastes the wealth hoarded by his sires. Reduced to want, he then regards the appropriation of other people's wealth as blameless. At this stage, when he transgresses all barriers and beings to appropriate the possessions of others from every side, the rulers of men obstruct and afflict him like sportsmen afflicting with keen shafts a deer that is espied in the woods. Such a man is then overwhelmed with many other afflictions of a similar kind that originate in fire and weapons. Therefore, disregarding all worldly propensities (such as desire for children and wives) together with all fleeting unrealities (such as the body, etc.,) one should, aided by one's intelligence, apply proper medicine for the cure of those painful afflictions. Without Renunciation one can never attain to happiness. Without Renunciation one can never obtain what is for one's highest good. Without Renunciation one can never sleep at case. Therefore, renouncing everything, make happiness thy own. All this was said to me in past times at Hastinapur by a Brahmana about what Sampaka had sung. For this reason, I regard Renunciation to be the foremost of things.'"

Footnotes

8:2 The commentator explains that the object of Yudhishthira's question is this: in the preceding section or lesson it has been inculcated that one may seek the acquisition of the religion of moksha or emancipation even when he is young. Yudhishthira enquires whether wealth (so necessary for the performance of sacrifices) is needed for the acquisition of that religion. If wealth be necessary, the poor then would not be able to acquire that religion. Hence the enquiry about the way in which joy and sorrow come to the wealthy and to the poor.

8:3 The verses are said to be old. Nilakantha accordingly supposes that it was not Sampaka who recited them to Bhishma, but some one else. I follow the commentator; but the grammar of the concluding verse of this section must have to be twisted for supporting him.

Section 177

"Yudhishthira said, 'If any person, desiring to accomplish acts (of charity and sacrifices), fails to find (the necessary) wealth, and thirst of wealth overwhelms him, what is that which he must do for obtaining happiness?'

"Bhishma said, 'He that regards everything (viz., joy and sorrow, honour and insult, etc.,) with an equal eye, that never exerts himself (for gratifying his desire for earthly possessions), that practises truthfulness of speech, that is freed from all kinds of attachment, and that has no desire for action, is, O Bharata, a happy man. These five, the ancients say, are the means for the acquisition of perfect tranquillity or emancipation. These are called Heaven. These are Religion. These constitute the highest happiness. In this connection is cited the old narrative of what Manki had sung, when freed from attachments, Listen to it, O Yudhishthira! Desirous of wealth, Manki found that he was repeatedly doomed to disappointments. At last with a little remnant of his property he purchased a couple of young bulls with a yoke for training them (to agricultural labour). One day the two bulls properly tied to the yoke, were taken out for training (in the fields). Shying at the sight of a camel that was lying down on the road, the animals suddenly ran towards the camel, and fell upon its neck. Enraged at finding the bulls fall upon its neck, the camel, endued with great speed, rose up and ran at a quick pace, bearing away the two helpless creatures dangling on either side of its neck. Beholding his two bulls thus borne away by that strong camel, and seeing that they were at the point of death, Manki began to say, 'If wealth be not ordained by destiny, it can never be acquired by even a clever man exerting himself with attention and confidence and accomplishing with skill all that is necessary towards that end. I had, before this, endeavoured by diverse means and devotion to earn wealth. Behold this misfortune brought about by destiny to the property I had! My bulls are borne away, rising and falling, as the camel is running in an uneven course.

This occurrence seems to be an accident. Alas, those dear bulls of mine are dangling on the camel's neck like a couple of gems! This is only the result of Destiny. Exertion is futile in what is due to Chance. Or, if the existence of anything like Exertion (as an agent in the production of results) be admitted, a deeper search would discover Destiny to be at the bottom. Hence, the person that desires happiness should renounce all attachment. The man without attachments, no longer cherishing any desire for earning wealth, can sleep happily. Ho, it was well said by Suka while going to the great forest from his father's abode, renouncing everything! --Amongst these two, viz., one who obtains the fruition of all his wishes, and one who casts off every wish, the latter, who renounces all, is superior to the former who obtains the fruition of all. No one could ever attain to the end of desire. Only he that is destitute of knowledge and judgments feels an avidity for protecting his body and life.--Forbear from every desire for action. O my Soul that art possessed by cupidity, adopt tranquillity by freeing thyself from all attachments! Repeatedly hast thou been deceived (by desire and hope). How is it that thou dost not still free thyself from attachments? If I am not one that deserves destruction at thy hands, if I am one with whom thou shouldst sport in delight, then, O my wealth-coveting Soul, do not induce me towards cupidity. Thou hast repeatedly lost thy hoarded wealth. O my wealth-coveting and foolish Soul, when wilt thou succeed in emancipating thyself from the desire of wealth? Shame on my foolishness! I have become a toy of thine! It is thus that one becomes a slave of others. No one born on earth did ever attain to the end of desire, and to one that will take birth will succeed in attaining to it. Casting off all acts, I have at last been roused from sleep. I am now awake. Without doubt, O Desire, thy heart is as hard as adamant, since though affected by a hundred distresses, thou does not break into a hundred pieces! I know thee, O Desire, and all those things that are dear to thee! Seeking what is dear to thee, I shall feel happiness in my own Self. O Desire, I know thy root. Thou springest from Will. --I shall, therefore, avoid Will. Thou shalt then be destroyed with thy roots. The desire for wealth can never be fraught with happiness. If acquired, great is the anxiety that the acquirer feels. If lost after acquisition, that is felt as death. Lastly, respecting acquisition itself, it is very uncertain. Wealth cannot be got by even the surrender of one's person. What can be more painful than this? When acquired, one is never gratified with its measure, but one continues to seek it. Like the sweet water of the Ganges, wealth only increases one's hankering. It is my destruction. I am now awakened. Do thou, O Desire, leave me! Let that Desire which has taken refuge in this my body,--this compound of (five) elements,--go whithersoever it chooses and live happily whithersoever it likes. Ye all that are not of the Soul, I have no joy in you, for ye follow the lead of Msire and Cupidity! Abandoning all of you I shall take refuge in the quality of Goodness. Beholding all creatures in my own body and my own mind, and devoting my reason to Yoga, my life to the instructions of the wise, and soul to Brahma, I shall happily rove through the world, without attachment and without calamities of any kinds, so that thou mayst not be able to plunge me again into such sorrows! If I continue to be agitated by thee, O Desire, I shall necessarily be without a path (by which to effect my deliverance). Thou, O Desire, art always the progenitor of thirst, of grief, and of fatigue and toil. I think the grief that one feels at the loss of wealth is very keen and far greater than what one feels under any other circumstances. Kinsmen and friends disregard him that has lost his wealth. With various kinds of humiliation that number by thousands, there are many faults in property that are more painful still. On the other hand, the very small happiness that resides in wealth is mingled with pain and sorrow. Robbers slay, in the sight of all, the person that is possessed of wealth, or afflict him with various kinds of severity, or always fill him with fear. At last, after a long time, I have understood that the desire for wealth is fraught with sorrow. Whatever the object, O Desire, upon which thou settest thy heart, thou forcest me to pursue it! Thou art without judgment. Thou art a fool. Thou art difficult of being contented. Thou canst not be gratified. Thou burnest like fire. Thou dost not enquire (in pursuing an object) whether it is easy or difficult of attainment. Thou canst not be filled to the brim, like the nether region. Thou wishest to plunge me into sorrow. From this day, O Desire, I am incapable of living with thee! I who had felt despair, at first, at the loss of my property, have now attained to the high state of perfect freedom from attachments. At this moment I no longer think of thee and thy train. I had, before this, felt great misery on thy account. I do not (now) regard myself as destitute of intelligence. Having adopted Renunciation in consequence of loss of my property, I can now rest, freed from every kind of fever. I cast thee off, O Desire, with all the passions of my heart. Thou shalt not again dwell with me or sport with me. I shall forgive them that will slander or speak ill of me. I shall not injure even when injured. If anybody from aversion speaks disagreeable words of me, disregarding those words I shall address him in agreeable speeches. In contentment of heart and with all my senses at case, I shall always live upon what may be got by me. I shall not contribute to the gratification of the wishes entertained by thee that art my foe. Freedom from attachment, emancipation from desire, contentment, tranquillity, truth, self-restraint, forgiveness, and universal compassion are the qualities that have now I come to me. Therefore, let Desire, cupidity, thirst, miserliness avoid me. I have now adopted the path of Goodness. Having cast off Desire and Cupidity, great is my happiness now. I shall no longer yield to the influence of Cupidity and no longer suffer misery like a person of uncleansed soul. One is sure to obtain happiness according to the measure of the desires he may be able to cast off. Truly, he who yields himself up to Desire always suffers misery. Whatever passions connected with Desire are cast off by a person, all appertain to the quality of Passion. Sorrow and shamelessness and discontent all arise from Desire and Wealth. Like a person plunging in the hot season into a cool lake, I have now entered into Brahma, I have abstained from work. I have freed myself from grief. Pure happiness has now come to me. The felicity that results from the gratification of Desire, or that other purer felicity which one enjoys in heaven, does not come to even a sixteenth part of that which arises upon the abandonment of all kinds of thirst! Killing the principle of desire, which with the body makes an aggregate of seven, and which is a bitter foe, I have entered the immortal city of Brahma and shall pass my days there in happiness like a king!' Relying upon such intelligence, Manki freed himself from attachments, casting off all desires and attaining to Brahma that abode of the highest felicity. Indeed, in consequence of the loss of his two bulls Manki attained to immortality. Indeed, because he cut the very roots of desire, he attained, through that means, to high felicity.'"

Footnotes

10:1 Kakataliyam is, literally, 'after the manner of the crow and the palmyra fruit.' The story is that once when a crow perched upon a palmyra tree a fruit (which had been ripe) fell down. The fruit fell because of its ripeness. It would be a mistake to accept the sitting of the crow as the cause of the fall. The perching was only an accident. Yet men very frequently, in tracing causes, accept accidents for inducing causes. Such men are said to be deceived by 'the fallacy of the crow and the palmyra fruit.'

11:1 Exertion to be successful must depend on circumstances. The combination of circumstances is destiny.

11:2 It is difficult to resist the belief that many of the passages of the Santi are later additions. Suka was the son of Vyasa. To quote a saying of Suka (or, as he was called Sukadeva Goswamin), if Vyasa was the real writer of this passage, is rather suspicious.

11:3 i.e., arrive at such a point that nothing was left for him to desire.

11:4 i.e., with, the view of doing thee good, I shall emancipate myself from all attachments and enjoy the blessedness of tranquillity.

11:5 Here the theory of desire seems to be reversed. Desire is mere wish after anything. When its gratification is sought, the form it assumes is that of determination or will. If, however, Kama be taken as the formulated desire after specific objects, then, perhaps, the Will may be regarded as its foundation, at least, in respect of the distress and difficulties that come in its train.

12:1 I think the Bombay reading of this verse is incorrect. Bhuttagramah (nom. sing.) should be Bhutagramam (accusative sing.). The Yah is Kamah. It is Desire that is exhorted to go away whithersoever it chooses. If the elements be thus exhorted, then it is death that the speaker desires. This would be inconsistent with the spirit of the passage.

12:2 The use of the plural Yushmashu might lead at first sight to take it as standing for the elements. It is plain, however, that it refers to all attributes that are founded on Rajas and Tamas.

12:3 Beholding all creatures in my own body and mind i.e., identifying myself with all creatures or never taking them as distinct and separated from me: in other words, professing and practising the principle of universal love.

12:4 The two lines are antithetical. What is said here is that though there is misery in property, there is no real happiness in affluence. Hence Nilakantha is right in supposing that the last word of the first line is not dhane but adhane the Sandhi being Arsha.

Section 178

"Bhishma continued, 'In this connection is also cited the old narrative of the verses sung by Janaka the ruler of the Videhas, who had attained to tranquillity of soul. What the monarch said was, 'Unlimited is my wealth. At the same time I have nothing, if the whole of (my kingdom) Mithila be consumed in a conflagration, I shall incur no loss.' In the connection is also cited the speech of Vodhya uttered in respect of this very topic, viz., freedom from attachments. Listen to it O Yudhishthira! Once on a time the royal son of Nahusha (Yayati) questioned the Rishi Vodhya who had, in consequence of the abandonment of desire, attained to tranquillity of soul and who had an intimate acquaintance with the scriptures. The monarch said, 'O thou of great wisdom, give me instructions about tranquillity. What is that under standing relying upon which thou succeedest in wandering over the world in tranquillity of soul and disengaged from all acts?'

"Vodhya said, 'I conduct myself according to the instructions of others but never instruct others myself. I shall, however, mention the indications of those instructions (according to which my conduct is framed). Thou mayst catch their spirit by reflection. My six preceptors are Pingala, the osprey, the snake, the bee in the forest, the maker of shafts (in the story), and the maiden (in the story)!'

"Bhishma continued, 'Hope is very powerful (in agitating the heart), O

King! Freedom from hope is high felicity. Reducing hope to an absence of expectation, Pingala sleeps in peace. Beholding an osprey with meat in his beaks, others, that have not found any meat, assail and destroy him. A certain osprey, by altogether abstaining from meat obtained felicity. To build a house for one's own self is productive of sorrow and not of happiness. The snake, taking up his residence in another creature's abode, lives in felicity. The ascetics live happily, betaking themselves to mendicancy, without being injured by any creature, like bees in the forest. A certain maker of shafts, while employed at his work, was so deeply attentive to it that he did not notice the king who passed by his side. When many are together, dispute ensues. Even when two reside together, they are sure to converse. I, however, wander alone like the anklet made of sea-shells in the wrist of the maiden in the story.'"

Footnotes

14:1 Nilakantha explains that by Saranga here is meant the bee. The anweshanam following it is 'going behind.' The whole compound means 'imitation of the bee in the forest.'

14:2 The allusion is to the story of Pingala, in Section 74 ante.

14:3 The story, evidently a very ancient one, is given in full in the Bhagavat. Once on a time, a maiden, residing in her father's house, wished to feed secretly a number of Brahmanas. While removing the grain from the barn, her anklets, made of shells, began to jingle. Fearing discovery through that noise, she broke all her anklets except one for each hand.

Section 179

"Yudhishthira said, 'O thou that art conversant with the conduct of men, tell me by what conduct a person may succeed in this world, freed from grief. How also should a person act in this world so that he may attain to an excellent end?'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old story of the discourse between Prahlada and the sage Ajagara. Once on a time king Prahlada of great intelligence questioned a wandering Brahmana of great intelligence and a cleansed and tranquil soul.'

"Prahlada said, 'Freed from desire, with a cleansed soul, possessed of humility and self-restraint, without desire of action, free from malice, agreeable in speech, endued with dignity and intelligence and wisdom, thou livest (in simplicity) like a child. Thou never covetest any kind of gain, and never grievest at any kind of loss. Thou art always contented, O Brahmana, and dost not seem to regard anything in the world. While all other creatures are being borne away in the current of desire and passion, thou art perfectly indifferent to all acts appertaining to Religion, Profit, and Pleasure. Thou seemest to be in a state of quietude (without the possibility of agitation). Disregarding all objects of the senses, thou movest like an emancipated self, only witnessing everything (but never taking part in anything). What, O sage, is thy wisdom, what thy learning, and what thy behaviour (in consequence of which all this becomes possible)? Tell me this without delay, if, O Brahmana, thou thinkest it will do me good!'

"Bhishma continued, 'That intelligent Brahmana who was well-conversant with the duties of the world, thus questioned by Prahlada, answered him in sweet words of grave import. Behold, O Prahlada, the origin of creatures, their growth, decay, and death, are traceable to no (intelligible) cause. It is for this that I do not indulge in either joy or sorrow. All the propensities (for action) that exist in the universe may be seen to flow from the very natures of the creatures (to which they inhere). All things (in the universe) are depended on their respective natures. Hence, I am not delighted with anything. Behold, O Prahlada, all kinds of union have an aptitude for disunion. All acquisitions are certain to end in destruction. Hence I never set my heart upon the acquisition of any object. All things possessed of attributes are certain to meet with destruction. What remains there for a person then to do who (like me) is conversant with both the origin and the end of things? Of all things, large or small, born in the ocean of waters, the end is noticeable. I see also the death, which is manifest, O chief of Asuras, of all things, mobile and immobile, belonging to the land. O best of Danavas, death comes in season unto even the strongest of winged creatures which range the sky. I see again that the luminous bodies, large and small, which move in the firmament, fall down when their time comes. Beholding all created things Possessed of knowledge, to be thus liable to be affected by death, and thinking all things to be possessed of the same nature, I sleep in peace without any anxiety of heart. If I get without trouble a copious repast, I do not scruple to enjoy it. On the other hand, I pass many days, together without eating anything. Sometimes people feed me with costly viands in profusion, sometimes with a small quantity, sometimes with even less, and sometimes I get no food whatever. I sometimes eat only a portion of a grain; sometimes the dry sesame cakes from which the oil has been pressed out, I sometimes eat rice and other food of the richest kind. Sometimes I sleep on an elevated bedstead of the best kind. Sometimes I sleep on the bare ground. Sometimes my bed is made within a fine palace or mansion. I am sometimes clad in rags, sometimes in sackcloth, sometimes in raiments of fine texture, sometimes in deer-skins, sometimes in robes of the costliest kind. I never reject such enjoyments as are consistent with virtue and as are obtained by me without effort. I do not, at the same time, strive for attaining such objects as are difficult of acquisition. The rigid vow I have adopted is called Ajagara. That vow can secure immortality. It is auspicious and griefless. It is incomparable and pure. It is consistent with the counsels of the wise. It is disapproved by persons of foolish understanding who never follow it. With a pure heart I conduct myself according to it. My mind never swerves from this vow. I have not swerved from the practices of my order. I am abstemious in everything. I know the past and the present. Divested of fear and wrath and cupidity and errors of judgment, I follow this vow with a pure heart. There are no restrictions in respect of food and drink and other objects of enjoyment for one practising this vow. As everything is dependent on destiny, there is no observance of the considerations of time and place for one like us. The vow I follow contributes to true happiness of the heart. It is never observed by those that are wicked. I follow it with a pure heart. Induced by cupidity, men pursue different kinds of wealth. If baffled in the pursuit, they become depressed by sorrow. Reflecting properly upon all this by the aid of my intelligence which has penetrated the truths of things, I follow this vow with a pure heart. I have seen persons in distress seeking, for the acquisition of wealth, the shelter of men, good and bad. Devoted to tranquillity, and with my passions under control, I follow this vow with a pure heart. Beholding, by the aid of truth, that happiness and misery, loss and gain, attachment and renunciation, death and life, are all ordained by destiny, I follow this vow with a pure heart. Divested of fear and attachment and errors of judgment and pride, and endued with wisdom, intelligence, and understanding, and devoted to tranquillity and hearing that large snakes without moving enjoy the fruit that comes to them of itself, I follow their practice with a pure heart. Without restrictions of any kind in respect of bed and food, endued by my nature with self-restraint, abstemiousness, pure vow, truth, and purity of conduct, and without any desire to store (for future use) the rewards of action, I follow, with a delighted and pure heart, this vow. All causes of sorrow have fled from me in consequence of my having driven off the object of desire. Having received an accession of light, I follow this vow with a pure heart, for controlling my soul which is thirsty and unrestrained but which is capable (under proper culture) of depending upon itself (without the necessity of external objects to keep it engaged). Without paying any heed to the concerns towards which my heart, mind, words would like to lead me, and marking that the happiness which is connected with these is both difficult of acquisition and fleeting in respect of duration, I follow this vow with a pure heart. Learned men possessed of great intelligence, desirous of proclaiming their own feats, have while establishing their own theories and censuring those of others, said this and that on this topic which is incapable of being settled by disputation. Foolish men fail to understand this vow in a proper light. I, however, see it to be destructive of Ignorance. Regarding it also as fraught with immortality and as a remedy against diverse kinds of evil, I wander among men, having subdued all faults and having freed myself from thirst (after worldly goods)!'

"Bhishma continued, 'That high-souled person who, having freed himself from attachments and divested himself of fear, cupidity; foolishness, and wrath, follows this Ajagara vow, or indulges in this sport, as it may be called, certainly succeeds in passing his days in great delight.'"

Footnotes

15:1 Animittatah is explained by Nilakantha as one that has no cause, i.e., Brahma. The commentator would take this speech as a theistic one. I refuse to reject the plain and obvious meaning of the word, All phases of speculative opinion are discussed in the Santi. It is very Possible that a religious indifferentism is preached here.

15:2 The sense of the passage is that as everything depends upon its own nature, it cannot, by its action, either gladden or grieve me. If a son be born to me I am not delighted. If he dies, I am not grieved. His birth and death depend upon his own nature as a mortal. I have no Power to alter that nature or affect it in any way.

16:1 The word Ajagara implies 'after the manner of a big snake that cannot move.' it is believed that such snakes, without moving, lie in the same place in expectation of prey, eating when anything comes near famishing when there is nothing.

Section 180

"Yudhishthira said, 'Which of these, O grandsire, viz., kinsmen, or acts, or wealth, or wisdom should be the refuge of a person? Questioned by me, answer me this!'

"Bhishma said, 'Wisdom is the refuge of creatures. Wisdom is regarded as the highest of acquisitions. Wisdom is the highest felicity in the world. Wisdom is heaven in the estimation of the good and virtuous. It was through wisdom that Vali, Prahlada, Namuchi, and Manki, when they lost their (earthly) prosperity, succeeded in acquiring felicity. What is there that is superior to wisdom? In this connection is cited the old story of the discourse between Indra and Kasyapa. Listen to it, O Yudhishthira! Once on a time a prosperous Vaisya, in the enjoyment of prosperity, and proud of his affluence, threw down, by negligently driving his car, a Rishi's son of rigid vows named Kasyapa, devoted to penances. Prostrated on the ground, the young man, in exceeding pain, gave way to his wrath; and under the influence of despair resolved, saying, 'I shall cast off my life. A poor man has no need of life in this world.' While the Brahmana was lying in that state, silent and agitated, deprived of energy and at the point of death, Indra appeared on the scene in the form of a jackal and addressing him, said, 'All (inferior) creatures covet birth in the human race. Among men again, the status of a Brahmana is much desired. Thou, O Kasyapa, art a human being! Amongst human beings, thou art again a Brahmana. Among Brahmanas, thou art again one that is conversant with the Vedas. Having obtained that which is attainable with very great difficulty, it behoveth thee not to give up life from folly! All kinds Of (worldly) acquisitions are fraught with pride. The declaration of the Srutis in that respect is perfectly true. Thou lookest the picture of contentment. In forming such a resolve (which is so derogatory of thy own self) about casting off thy life, thou actest from cupidity! O, they are crowned with success that have hands! I eagerly wish for the status of those creatures that have hands! We covet hands as eagerly as you covet riches. There is no acquisition that is more valuable than the acquisition of hands. Behold, O Brahmana, I cannot extract this thorn that has entered my body, or crush these insects and worms that are biting and afflicting me greatly! They that have bestowed upon them two hands with ten fingers, succeed in throwing away or crushing the worms (by scratching) that bite their limbs. They succeed in constructing shelters for themselves from rain, cold, and heat. They succeed also in enjoying excellent clothes for themselves, good food, comfortable beds, and excellent habitations. Lying on this Earth, they that have hands enjoy kine and other animals and cause them to carry burthens or drag their vehicles, and by the aid of diverse means bring those animals under sway (for their own purposes). Those living creatures that are without tongues, that are helpless, of little strength, and destitute of hands, bear all the several kinds of misery (indicated above). By good luck, O ascetic, thou art not like them. By good luck, thou art not a jackal, nor a worm, nor a mouse, nor a frog, nor an animal of any other miserable order. With this measure of gain (that thou hast won), thou shouldst, O Kasyapa, be contented! How happy, again, shouldst thou feel at the thought that amongst living creatures thou art a superior Brahmana! These worms are biting me! For want of hands I am unable to drive them off. Behold this my miserable plight! I do not cast off life because to do so is a very sinful act, and lest, indeed, I fall into a more miserable order of existence! This order of existence, viz., that of a jackal, to which I now belong is rather tolerable. Miserable as it is, there are many orders of existence below it that are more miserable still. By birth certain classes of creatures become happier than others who become subject to great woe. But I never see that there is any order of being which can be said to be in the possession of perfect happiness. Human beings, obtaining affluence, next wish for sovereignty. Having achieved sovereignty their next wish is for the status of gods. Having won that status they then wish for the chiefdom of the celestials. If thou becomest affluent, thou wilt never succeed in becoming a king (for thou art a Brahmana by birth), nor in becoming a god (because, in reality, thy status of Brahmanahood is equal if not superior to that of a god). If by any means (led away by the alluring prospect of heavenly bliss) thou becomest a god (instead of attaining to a superior position), thou wilt then covet for the chiefdom of the gods. In no condition wilt thou be contented. Contentment does not result from acquisition of desirable objects. Thirst is never slaked although there is profusion of water. The thirst for acquisition only blazes up with each fresh acquisition like a fire with new faggots thrown into it. In thee there is grief. But joy also dwells in thee. Both happiness and misery dwell in thee. Why then shouldst thou yield to grief? One should shut up, like birds in a cage, the very springs, viz., the understanding and the senses of, all one's desires and acts. There can be no cutting of a second head, nor of a third hand. That which does not exist can produce no fear. One that is not acquainted with the enjoyment a certain object affords, never feels a desire for that object. Desires arise from the actual experience of the pleasures that touch or sight, or hearing gives. Thou hast no idea of the taste of the wine called Varuni or of the meat of the birds called Ladwaka. There is no drink and no food more delicious than these. Thou hast no idea also, O Kasyapa, of every other superior kind of drink and food that exists among men, for thou hast never tasted it. Without doubt, therefore, not to taste, not to see, should be the vow of a man if he is to win happiness. Creatures that have hands, without doubt, become strong and earn wealth. Men are reduced by men to a state of servitude, and are repeatedly afflicted (at the hands of their own species) with death, imprisonment, and other tortures. Although such is their condition, yet even they (without yielding to grief) laugh and sport and indulge in merriment. Others again, though endued with might of arms, and possessed of knowledge and great energy of mind, follow censurable, sinful, and miserable professions. They seek to change such professions for other pursuits (that are more dignified) but then they are bound by their own acts (of a previous life) and by the force of Destiny. The vilest man of the Pukkasa or the Chandala They, on the other hand, that are born orders never wishes to cast off his life. He is quite contented with the order of his birth. Behold the illusion in this respect! Beholding those amongst thy species that are destitute of arms, or struck with palsy, or afflicted with other diseases, thou canst regard thyself as very happy and possessed of valuable accompaniments amongst the members of thy own order. If this thy regenerated body remains safe and sound, and free from disease, and all thy limbs remain perfect, thou art sure of never incurring any reproach amongst men. It would not behove thee, O Brahmana, to cast off thy life even if any blame, founded on fact and capable of bringing about thy dismissal from caste, attached to thee! Rise, and practise virtue. It is not meet that thou shouldst throw away thy life! If, O regenerate one, thou listen to me and place credence on my words, thou wilt then obtain the highest reward of the religion inculcated in the Vedas. Do thou set thyself to Vedic studies, and duly maintain thy sacred fire, and observe truth, and self-restraint, and charity. Never compare thyself boastfully with another. They who, by devoting themselves to the study of the Vedas, become competent for performing sacrifices for themselves and others, have no need to indulge in any kind of regret or fear any kind of evil. They that are born under an auspicious constellation on an auspicious lunation and at an auspicious hour, strive their best for performing sacrifices, practising charity, and procreating children, and desiring to pass their time cheerfully in those acts, at last win very great happiness. under evil constellations, inauspicious lunations, and at evil hours, become destitute of sacrifices and progeny and at last fall into the Asura order. In my former life I had much useless learning. I always sought for reasons and had very little faith. I was a slanderer of the Vedas. I was destitute of the (fourfold) objects of life, and was devoted to that science of argumentation which is based upon ocular or tangible proofs. I used to utter words based on (plausible) reasons. Indeed, in assemblies, I always spoke of reasons (and never faith). I used to speak irreverently of the declarations of the Srutis and address Brahmanas in domineering tones. I was an unbeliever, skeptical of everything, and though really ignorant, proud of my learning. This status of a jackal that I have obtained in this life is the consequence, O regenerate one, of those sins of mine! If even after hundreds of days and nights I that am a jackal can once again obtain the status of humanity, I shall then pass my life in contentment, heedful of the true objects of existence, and engaged in sacrifices and gifts. I shall then know what should be known, and avoid what should be avoided!' Thus addressed, the ascetic Kasyapa, rising up, said, 'O, thou art certainly possessed of knowledge and great intelligence! I am really surprised at all this!' With eyes whose vision was extended by knowledge, the Brahmana then beheld that being who had addressed him to be Indra, chief of the gods and the lord of Sachi. Kasyapa then worshipped that god having the best of steeds for the animal that bore him. Receiving afterwards the god's permission, the Brahmana returned to his abode.'"

Footnotes

18:1 The meaning is that even copious drafts do not slake thirst permanently, for after being slaked, it is sure to return.

19:1 In the Bengal texts, 44 is made a triplet. The correct reading, however, is to take 44 as a couplet and 45 as a triplet. Nilakantha points out that Icchantaste, etc., is grammatically connected with 45.

Section 181

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, if gifts, sacrifices, penances, and dutiful services returned to preceptors, are productive of wisdom and high felicity.'

'Bhishma said, 'If the mind becomes affected by desire, wrath and other evil passions, it then runs towards sin. If one's acts are stained by sin, one is obliged to dwell in painful regions. Sinful men take birth in indigent circumstances and repeatedly suffer the pangs of famine, woe, fear, and death. Those that are virtuous in their acts, and possessed of faith, and that have their senses under control, become born as affluent men and repeatedly sport in festivities and heaven and happiness. Unbelievers, with their arms manacled, are sent to regions rendered inaccessible by carnivorous beasts and elephants and full of terrors in consequence of snakes and robbers. What more need be said of them? They, on the other hand, who have reverence for gods and guests, who are liberal, who are fond of good and honest men, go, in consequence of their acts of charity, along that happy way which belongs to persons of cleansed souls. They that have no reverence for virtue are as vile among men as seedless grains among corn or the gnat among birds. That which is ordained in consequence of the acts of a past life pursues the actor even if the latter strives his best for leaving it behind. It sleeps when he sleeps and does whatever else he does. Like his shadow it rests when he rests, proceeds when he proceeds, and acts when he acts. Whatever acts a man does he has certainly to obtain the fruits thereof. Death is dragging all creatures who are surely destined to fall (into orders of existence they deserve) and who are surely 'liable to enjoy or suffer that which has been ordained as the consequence of their acts. The acts of a past life develop their consequences in their own proper time even as flowers and fruits, without extraneous efforts of any kind, never fail to appear when their proper time comes. After the consequences, as ordained, of the acts of a past life, have been exhausted (by enjoyment or sufferings), honour and disgrace, gain and loss, decay and growth, no longer flow or appear in respect of any one. This happens repeatedly. A creature while still in the mother's womb enjoys or suffers the happiness or the misery that has been ordained for him in consequence of his own acts. In childhood or youth or old age, at whatever period of life one does an act good or bad, the consequences thereof are sure to visit him in his next life at precisely the same period. As a calf recognises and approaches its parent in the midst of even a thousand kine, even so the acts of a past life recognise and visit the doer in his new life. Washed in water a (dirty) piece of cloth becomes clean. Similarly, men burning in repentance obtain endless happiness by proper penances. Those that can take up their residence in the woods and by performing austerities for a long period can wash themselves of their sins, succeed in obtaining the objects on which they set their hearts. As no one can mark the track of birds in the sky or of fishes in the water, similarly, the track of persons whose souls have been cleansed by knowledge cannot be marked by any. There is no need of any more eloquence or any more reference to sinful acts. Suffice it to say that one should, with proper judgment and as befits one best, do what is for one's good. This is the means by which wisdom and high felicity may be achieved.'"

Footnotes

20:1 The auspicious constellations are such as Pushya and others; the inauspicious are Mula Aslesha, Magha, etc; yajnaprasava may also mean the fruits of sacrifices.

20:2 Anwikshikim may also mean 'microscopic'.

20:3 The word dattam, generally rendered 'gifts' or 'charity,' means and includes protection of suppliants, abstention from injury as regards all creatures, and actual gifts made outside the sacrificial altar. Similarly, the maintenance of the sacred fire, penances, purity of conduct, the study of the Vedas, hospitality to guests, and offer of food to the Viswedevas, are all included in the word Ishta which is ordinarily rendered 'sacrifice.'

21:1 i.e., even if he seeks to avoid it.

21:2 i.e., becomes his inseparable associate.

21:3 What is meant is that if once the consequences of the acts of a past life are exhausted, the creature (with respect to whom such exhaustion takes place), is freed from all vicissitudes of life. Lest, however, such creatures become emancipated, the orthodox view is that a balance is always left of both merit and demerit, so that a new birth must take place and the consequences of what is thus left as a balance must begin to be enjoyed or suffered. This is not referred to here, but this is the view of all orthodox Hindus.

21:4 The first word of this verse is diversely read. The reading I adopt is samunnam meaning drenched in water. If it be samjuktam it would mean united, with filth, of course. Another reading is samswinnam, meaning 'drenched with sweat.' Nilakantha explains upavasah here as equivalent to the renunciation of all earthly possessions. Ordinarily it means 'fasts.'

Section 182

"Yudhishthira said, 'Whence has this universe consisting of mobile and immobile creatures been created? Whom does it go to when destruction sets in? Tell me this, O grandsire! Indeed, by whom has this universe with its oceans, its firmament, its mountains, its clouds, its lands, its fire, and its wind, been created. How were all objects created? Whence this division into separate orders of existence? Whence are their purity and impurity, and the ordinances about virtue and vice? Of what kind is the life of living creatures? Where also do they go who die. Tell us everything about this and the other world.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the sacred words that Bhrigu said in reply to the questions of Bharadwaja. Beholding the great Rishi Bhrigu blazing with energy and splendour, seated on the Kailasa summit, Bharadwaja addressed him in the following words.'

"Bharadwaja said, 'By whom was this world with its ocean, its firmament, its mountains, its clouds, its lands, its fire, and its wind, created? How were all creatures first created? Whence this distinction of castes? Whence the purity and the impurity of (behaviour), and whence the ordinances about virtue and vice, for living creatures? Of what kind is the life of living creatures? Where do they go who die? It behoveth thee to tell me everything about this and the other world.' Thus addressed about his doubts by Bharadwaja, the illustrious and regenerate Rishi Bhrigu who resembled Brahma itself, replied unto him, saying these words.'

"Bhrigu said, 'There is a Primeval Being, known to the great Rishis, of the name of Manasa. He is without beginning and without end. That Divine Being is incapable of being penetrated by weapons. He is without decay and is Immortal. He is said to be Unmanifest. He is Eternal, Undecaying, and Unchangeable. Through Him are creatures born and through Him they die. He first created a Divine Being known by the name of Mahat. Mahat created Consciousness. That Divine Being created Space. That puissant Being is the holder of all created objects. From Space was born Water, and from Water were born Fire and Wind. Through the union of Fire and Wind was born the Earth. Self-born Manasa then created a divine Lotus pregnant with Energy. From that Lotus sprang Brahman, that Ocean of Veda. The Srutis say that as soon as born, that divine Being uttered the words, 'I am He!' For this He came to be called by the name of Consciousness. He has all created things for his body and He is their Creator. These five elements that we see are that Brahman of great energy. The mountains are his bones. The earth is his fat and flesh. The oceans are his blood. Space is his stomach. The Wind is his breath. Fire is his energy. The rivers are his arteries and veins. Agni and Soma, otherwise called the Sun and the Moon, are called his eyes. The firmament above is his head. The earth is his two feet. The cardinal and subsidiary points of the horizon are his arms. Without doubt, He is incapable of being known and His Soul is inconceivable by even persons crowned with ascetic success. The Divine Being, who pervades the whole universe, is also known by the name of Ananta (Infinite). He lives in Consciousness, and is incapable of being known by persons of uncleansed souls. Asked by thee I have now told thee of Him who created Consciousness for evoking into existence all created objects, and from whom this universe has sprung.'

"Bharadwaja said, 'What is the extent of the firmament, of the points of the horizon, of the surface of this earth, and of the Wind? By telling me the truth, solve my doubts.'

"Bhrigu said, 'The sky thou seest above is Infinite. It is the abode of persons crowned with ascetic success and of divine beings. It is delightful, and consists of various regions. Its limits cannot be ascertained. The Sun and the Moon cannot see, above or below, beyond the range of their own rays. There where the rays of the Sun and the Moon cannot reach are luminaries which are self-effulgent and which possess splendour like that of the Sun or the fire. Know this, O giver of honours, that possessed of far-famed splendour, even these last do not behold the limits of the firmament in consequence of the inaccessibility and infinity of those limits. This Space which the very gods cannot measure is fall of many blazing and self-luminous worlds each above the other. Beyond the limits of land are oceans of water. Beyond water is darkness. Beyond darkness is water again, and beyond the last is fire. Downwards, beyond the nether regions, is water. Beyond water is the region belonging to the great snakes. Beyond that is sky once more, and beyond the sky is water again. Even thus there is water and sky alternately without end. Even such are the limits of the Divinity represented by water. The very gods are unable to ascertain limits of fire and wind and water. The nature of fire, wind, water, and land, is like that of space. They are distinguished through want of true Knowledge. Sages read in diverse scriptures the limits that have been declared of the three worlds and the ocean. Who is there, however, that would set limits to what cannot be grasped by vision and what is inaccessible (in all its parts)? If even it becomes possible to ascertain the limits of the firmament which is the track of the gods and beings crowned with ascetic success, it can never be possible to set limits to that which is limitless and known by the name of the Infinite, to that which correspond with the name by which it is known, viz., what has been called the high-souled Manasa? When again His form is sometimes contracted and sometimes expanded, how can any one else except one that is equal to Him, be able to comprehend His limits? From the Lotus (of which I have already spoken) was first created the Omniscient lord, Brahman, endued with form, of essence comprised of Righteousness, and the Creator of all mobile and immobile things.

"Bharadwaja said, 'If Brahman sprang from the Lotus, then it is the Lotus that should be regarded as the First-born and not Brahman. Why, however, is Brahma said to be the first? Do thou remove that doubt of mine.'

"Bhrigu said, 'The Earth it is that is called the Lotus. It was created for giving a seat unto that form of Manasa which became Brahman. Reaching up to heaven itself, the Sumeru became the pericarp of the Lotus.

Remaining within it, the puissant Lord of the Universe created all the worlds.'"

Footnotes

22:1 This verse occurs in the Santi Parva. It is difficult to understand in what sense it is said that the track of the virtuous cannot be marked. Perhaps, it is; intended that such men do not leave any history or record behind them, they having abstained from all kinds of action good or bad.

22:2 Manasa means 'appertaining to the mind,' or rather, the Will. Mahat literally means great.

23:1 Veda is here used in the sense of Knowledge and Power.

23:2 Sarvabhutatmakrit is explained by Nilakantha thus. He who is Sarvabhutatman is again bhutakrit. On the authority of the Srutis the commentator adds,--ye ete pancha akasadayodhatavo-dharana-karmanah sa eva Brahma.

23:3 The word Devah here is evidently used in the sense of luminous or shining ones and not in that of gods or deities.

Section 183

"Bharadwaja said, 'Tell me, O best of Brahmanas, how the puissant Brahman residing within Meru, created these diverse kinds of objects.'

"Bhrigu said, 'The great Manasa (in his form of Brahman) created the diverse kinds of objects by fiat of Will. For the protection then of all creatures, he first created water. Water is the life of all creatures, and it is water which aids their growth. If there be no water, all creatures would perish. The whole universe is pervaded by water. Earth, mountains, clouds, and all things which have form, should all be known as transformations of water. They have all been produced by the solidification of that element.'

Bharadwaja said, 'How did water spring? How Fire and Wind? How also was the earth created? I have great doubts on these points.'

"Bhrigu said, 'O regenerate one, in very ancient times called the Brahma-kalpa, the high-souled Rishis of the regenerate order, when they assembled together, felt this very doubt about the creation of the universe. Re-straining speech, they remained immovable, engaged in (ascetic) contemplation. Having given up all food, they subsisted upon air alone, and remained thus for a thousand celestial years. At the end of that period, certain words as sacred as those of the Vedas simultaneously reached the ears of all. Indeed, this celestial voice was heard in the firmament to say, 'Formerly there was only infinite Space, perfectly motionless and immovable. Without sun, moon, stars, and wind, it seemed to be asleep. Then water sprang into existence like something darker within darkness. Then from the pressure of water arose wind. As an empty vessel without a hole appears at first to be without any sound, but when filled with water, air appears and makes a great noise, even so when infinite Space was filled with water, the wind arose with a great noise, penetrating through the water. That wind, thus generated by the pressure of the ocean of water, still moveth. Coming into (unobstructed) Space, its motion is never stopped. Then in consequence of the friction of wind and water, fire possessed of great might and blazing energy, sprang into existence, with flames directed upwards. That fire dispelled the darkness that had covered Space. Assisted by the wind, fire drew Space and Water together. Indeed, combining with the wind, fire became solidified. While failing from the sky, the liquid portion of fire solidified again and became what is known as the earth. The earth or land, in which everything is born, is the origin of all kinds of taste, of all kinds of scent, of all kinds of liquids, and of all kinds of animals.'"

Footnotes

25:1 The Rishis supposed that the pouring of water created the air instead only of displaying it.

Section 184

"Bharadwaja said, 'When the high-souled Brahman has created thousands of creatures, why is it that only these five elements which he created first, which pervade all the universe and which are great creatures, have come to have the name of creatures applied to them exclusively?'

"Bhrigu said, 'All things that belong to the category of the Infinite or the Vast receive the appellation of Great. It is for this reason that these five elements have come to be called Great creatures. Activity is wind. The sound that is heard is space. The heat that is within it is fire. The liquid juices occurring in it are water. The solidified matter, viz., flesh and bones, are earth. The bodies (of living creatures) are thus made of the five (primeval) elements. All mobile and immobile objects are made of these five elements. The five senses also of living creatures partake of the five elements. The ear partakes of the properties of space, the nose of earth; the tongue of water; touch of wind; and the eyes of light (of fire).'

"Bharadwaja said, 'If all mobile and immobile objects be composed of these five elements, why is it that in all immobile objects those elements are not visible? Trees do not appear to have any heat. They do not seem to have any motion. They are again made up of dense particles. The five elements are not noticeable in them. Trees do not hear: they do not see; they are not capable of the perceptions of scent or taste. They have not also the perception of touch. How then can they be regarded as composed of the five (primeval) elements? It seems to me that in consequence of the absence of any liquid material in them, of any heat, of any earth, of any wind, and of any empty space, trees cannot be regarded as compounds of the five (primeval) elements.'

"Bhrigu said, 'Without doubt, though possessed of density, trees have space within them. The putting forth of flowers and fruits is always taking place in them. They have heat within them in consequence of which leaf, bark, fruit, and flower, are seen to droop. They sicken and dry up. That shows they have perception of touch. Through sound of wind and fire and thunder, their fruits and flowers drop down. Sound is perceived through the ear. Trees have, therefore, ears and do hear. A creeper winds round a tree and goes about all its sides. A blind thing cannot find its way. For this reason it is evident that trees have vision. Then again trees recover vigour and put forth flowers in consequence of odours, good and bad, of the sacred perfume of diverse kinds of dhupas. It is plain that trees have scent. They drink water by their roots. They catch diseases of diverse kinds. Those diseases again are cured by different operations. From this it is evident that trees have perceptions of taste. As one can suck up water through a bent lotus-stalk, trees also, with the aid of the wind, drink through their roots. They are susceptible of pleasure and pain, and grow when cut or lopped off. From these circumstances I see that trees have life. They are not inanimate. Fire and wind cause the water thus sucked up to be digested. According, again, to the quantity of the water taken up, the tree advances in growth and becomes humid. In the bodies of all mobile things the five elements occur. In each the proportions are different. It is in consequence of these five elements that mobile objects can move their bodies. Skin, flesh, bones, marrow, and arteries and veins, that exist together in the body are made of earth. Energy, wrath, eyes, internal heat, and that other heat which digest the food that is taken, these five, constitute the fire that occurs in all embodied creatures. The ears, nostrils, mouth, heart, and stomach, these five, constitute the element of space that occurs in the bodies of living creatures. Phlegm, bile, sweat, fat, blood, are the five kinds of water that occur in mobile bodies. Through the breath called Prana a living creature is enabled to move. Through that called Vyana, they put forth strength for action. That called Apana moves downwards. That called Samana resides within the heart. Through that called Udana one eructates and is enabled to speak in consequence of its piercing through (the lungs, the throat, and the mouth). These are the five kinds of wind that cause an embodied creature to live and move. The properties of scent an embodied creature knows through the earth-element in him. From the water-element he perceives taste. From the fire-element represented by the eyes, he perceives forms, and from the wind-element he obtains the perception of touch. Scent, touch, taste, vision, and sound, are regarded as the (general) properties of every mobile and immobile object. I shall first speak of the several kinds of scent. They are agreeable, disagreeable, sweet, pungent, far-going, varied, dry, indifferent. All these nine kinds of scent are founded upon the earth-element. Light is seen by the eyes and touch through the wind-element. Sound, touch, vision and taste are the properties of water. I shall speak (in detail) now of the perception of taste. Listen to me. High-souled Rishis have spoken of diverse kinds of taste. They are sweet, saltish, bitter, astringent, sour, and pungent. These are the six kinds of taste appertaining to the water-element. Light contributes to the vision of form. Form is of diverse kinds. Short, tall, thick, four-cornered, round, white, black, red, blue, yellow, reddish, hard, bright, smooth, oily, soft, and terrible. These are the sixteen different kinds of form which constitute the property of light or vision. The property of the wind-element is touch. Touch is of various kinds: warm, cold, agreeable.. disagreeable, indifferent, burning, mild, soft, light, and heavy. Both sound and touch are the two properties of the wind-element. These are the eleven properties that appertain to the wind. Space has only one property. It is called sound. I shall now tell thee the different kinds of sound. They are the seven original notes called Shadja, Rishabha, Gandhara, Mahdhyama, Panchama, Dhaivata and Nishada. These are the seven kinds of the property that appertains to space. Sound inheres like the Supreme Being in all space though attached especially to drums and other instruments. Whatever sound is heard from drums small and large, and conchs, and clouds, and cars, and animate and inanimate creatures, are all included in these seven kinds of sound already enumerated. Thus sound, which is the property of space, is of various kinds. The learned have said sound to be born of space. When raised by the different kinds of touch, which is the property of the wind, it may be heard. It cannot however, be heard, when the different kinds of touch are inceptive. The elements, mingling with their counterparts in the body, increase and grow. Water, fire, wind are always awake in the bodies of living creatures. They are the roots of the body. Pervading the five life-breaths (already mentioned) they reside in the body.'"

Footnotes

25:2 All created things are called Bhutas, but the five principal elements, viz., fire, air, earth, water, and space, are especially called Bhutas or

Mahabhutas.

26:1 This is certainly curious as showing that the ancient Hindus knew how to treat diseased plants and restore them to vigour.

26:2 K.P. Singha wrongly renders this verse. The Burdwan translator is right.

Section 185

"Bharadwaja said, 'How does bodily fire or heat, entering the body, reside there? How also does the wind, obtaining space for itself, cause the body to move and exert itself?'

"Bhrigu said, 'I shall, O regenerate one, speak to thee of the course in which the wind moves, and how, O sinless one, that mighty element causes the bodies of living creatures to move and exert themselves. Heat resides within the head (brain) and protects the body (from perishing). The wind or breath called Prana, residing within the head and the heat that is there, cause all kinds of exertion. That Prana is the living creature, the universal soul, the eternal Being, and the Mind, Intellect, and Consciousness of all living creatures, as also all the objects of the senses. Thus the living creature is, in every respect, caused by Prana to move about and exert. Them in consequence of the other breath called Samana, every one of the senses is made to act as it does. The breath called Apana, having recourse to the heat that is in the urethra and the abdominal intestines, moves, engaged in carrying out urine and faeces. That single breath which operates in these three, is called Udana by those that are conversant with science. That breath which operates, residing in all the joints of men's bodies, is called Vyana. There is heat in the bodies of living creatures which is circulated all over the system by the breath Samana. Residing thus in the body, that breath operates upon the different kinds of watery and other elementary substances and all bad humours. That heat, residing between Apana and Prana, in the region of the navel, operates, with the aid of those two breaths, in digesting all food that is taken by a living creature. There is a duct beginning from the mouth down to the anal canal. Its extremity is called the anus. From this main duct numerous subsidiary ones branch out in the bodies of all living creatures. In consequence of the rush of the several breaths named above (through these ducts), those breaths mingle together. The heat (that dwells in Prana) is called Ushman. It is this heat that causes digestion in all creatures possessed of bodies. The breath called Prana, the bearer of a current of heat, descends (from the head) downwards to the extremity of the anal canal and thence is sent upwards once more. Coming back to its seat in the head, it once more sends down the heat it bears. Below the navel is the region of digested matter. Above it is that for the food which is taken. In the navel are all the forces of life that sustain the body. Urged by the ten kinds of breaths having Prana for their first, the ducts (already mentioned), branching out from the heart, convey the liquid juices that food yields, upwards, downwards, and in transverse directions. The main duct leading from the mouth to the anus is the path by which yogins, vanquishers of fatigue, of perfect equanimity in joy and sorrow, and possessed of great patience, succeed in attaining to Brahma by holding the soul within the brain. Even thus is heat panted in the breaths called Prana and Apana and others, of all embodied creatures. That heat is always burning there like a fire placed in any (visible) vessel.'

Footnotes

28:1 Both the Bengal and the Bombay texts read bhutani. The correct reading, however, appears to be bhutanam.

28:2 The word for duct is Srotas. It may also be rendered 'channel.' Very like the principal artery or aorta.

28:3 Notwithstanding much that is crude anatomy and crude physiology in these sections, it is evident, however, that certain glimpses of truth were perceived by the Rishis of ancient times. Verse 15 shows that the great discovery of Harvey in modern times was known in ancient India.

29:1 In works on yoga it is laid down that the main duct should be brought under the control of the will. The soul may then, by an act of volition, be withdrawn from the whole physical system into the convolutions of the brain in the head. The brain, in the language of yogins, is a lot us of a thousand leaves. If the soul be withdrawn into it, the living creature will then be liberated from the necessity of food and sleep, etc., and will live on from age to age, absorbed in contemplation of divinity and in perfect beatitude.

Section 186

"Bharadwaja said, 'If it is the wind that keeps us alive, if it is the wind that causes us to move and exert, if it is the wind that causes us to breathe and to speak, then it seems that life is worth little. If the animal heat (that digests all food) be of the nature of fire, and if it is that fire which assists at digestion by dissolving the food we take, then life is worth little. When an animal dies, that which is called its life is never seen leaving it. Only the breath leaves it, and the internal heat becomes extinguished. If life were nothing else, than wind, or if life depended only on the wind, then it could have been seen like the external sea of air, and when passing out it would have mingled with that air. If life dependest upon air, and if it ended with the escape of that air from the body, it would then mingle with another portion of air (that exists externally) like a portion of water escaping into the great ocean and thereby only changing the place of its residence. If a quantity of water be thrown into a well, or if the flame of a lamp be thrown into a blazing fire, either of them, entering a homogeneous element, loses its independent or separate existence. If life were air, it also, when the animal died, would mingle with the great ocean of air outside. How can we say that there is life in this animal body which is made up of the five (primal) elements? If one of those elements disappear, the union of the other four becomes dissolved. The element of water drieth up if food be not taken. The element of air disappears if the breath be restrained. The element of space disappears if the excretions cease. So also the element of fire becomes extinguished if food does not go in. The element of earth breaks in pieces in consequence of diseases, wounds, and other sufferings. If only one of the five becomes afflicted, the union, being dissolved, the five go away into five different directions. When the body which is a union of the elements, becomes separated into five ingredients, whither doth life go? What doth it then know? What doth it then hear? What doth it then say? This cow (that is given away to a holy Brahmana), it is said, will rescue me in the other world. The animal, however, that is given away, itself dies. Whom then will this cow rescue? The taker of the cow (in gift) and the giver are both equal (in being both subject to death). Both of them meet with extinction in this world. How then will they meet again? How will the person that has been eaten up by birds, or that has been broken in pieces by a fall from a mountain summit, or that has been consumed by fire, regain life? The root of a tree that has been cut down does not grow up again. Only the seeds put forth sprouts. Where is the person who having died comes back (to some sort of new existence)? Only seeds were originally created. All this universe is the result of seeds in succession. They that die, die to perish Seeds result from seeds.'"

Section 187

"Bhrigu said, 'There is no destruction of the living creature, or of what is given, or of our other acts. The creature that dies only goes into another form. The body along dissolves away. The living creature, though depending upon the body, does not meet with destruction when the body is destroyed. It is not seen after the destruction of the physical frame just as fire is not seen after the consumption of the fuel with which it was ignited.'

"Bharadwaja said, 'If there is no destruction of the living creature like that of fire, I submit, fire itself is not seen after consumption of the fuel (that ignited it). When the supply of fuel is stopped, the fire becomes extinguished, and, as far as I know, becomes annihilated. That should surely be regarded to have met with destruction which has no longer any action, which furnishes no proof of its existence, and which no longer occupies any space.'

"Bhrigu said, 'It is true that upon the consumption of fuel fire is no longer seen. It mingles with space because there is no longer any visible object in which to inhere, and hence it becomes incapable of perception by us.

Similarly, upon leaving the body, the creature lives in space, and cannot be seen in consequence of its extreme subtility as is doubtless the case with fire. It is fire or heat that sustains the breaths called Prana and the others. Know that that heat (thus existing) is called life or the living agent. That heat which is the sustainer of the breaths, becomes extinguished in consequence of the suppression of breath. Upon that heat in the physical frame being extinguished, the frame itself loses animation. Falling down, it is transformed into earth, for that is its ultimate destination. The breath that is in all mobile and immobile objects mingles with space, and the heat that is in them follows that breath. These three (viz., space, air, and tire), mingle together. The other two (viz., water and earth), exist together in the form of earth. There is wind where space is, and there is fire where wind is. They are formless, it should be known, and become endued with form only in respect of embodied creatures.'

"Bharadwaja said, 'If in the physical frames of all living creatures there are heat, wind, earth, space and water, what, then, are the indications of living agent? Tell me these, O sinless one! I desire to know the nature of the life that is in the bodies of living beings,--bodies made up of the five primal elements, engaged in the five acts, endued with the five senses and possessed of animation. Upon the dissolution of the body which is a union of flesh and blood, and a mass of fat, sinews and bones, that which is the living agent cannot be seen. If this body, composed of the five elements, be destitute of what is called life, who or what then is that which feels misery upon the appearance of either bodily or mental pain? The living agent hears what is said, with the aid of the ears. It, however, happens again, O great Rishi, that the same agent hears not when the Mind is otherwise engaged. It seems, therefore, that that which is called the living agent serves no purpose. The whole scene that the living agent sees with eyes acting in concert with the mind, the eye beholds not, even when lying before it, if the mind be otherwise engaged. Then again, when it is under the influence of sleep, that agent neither sees nor smells, nor hears, nor speaks, nor experiences the perceptions of touch and taste. Who or what then is that which feels joy, becomes angry, gives way to sorrow, and experiences tribulation? What is that which wishes, thinks, feels aversion, and utters words?'

"Bhrigu said, 'The mind also is made of the five elements in common with the body. For this reason it is of no consequence with respect to the acts mentioned by thee. Only the one internal Soul sustaineth the body. It is he that perceives smell, taste, sound, touch and form and other properties (that exist in external nature). That Soul, pervading all the limbs, is the witness (of the acts) of the mind endued with five attributes and residing within the body composed of the five elements. It is he who feels pleasure and pain, and when separated from him the body no longer experiences them. When there is no longer any perception of form or of touch, when there is no heat in the fire that resides within the body,--indeed, when that animal heat becomes extinguished,--the body, in consequence of its abandonment by the Soul, meets with destruction. The whole universe is composed of water. Water is the form of all embodied creatures. In that water is the Soul which is displayed in the mind. That Soul is the Creator Brahman who exists in all things. When the Soul becomes endued with vulgar attributes, it comes to be called Kshetrajna. When freed from those attributes, it comes to be called Paramatman or Supreme Soul. Know that Soul. He is inspired with universal benevolence. He resides in the body like a drop of water in a lotus. Know well that which is called Kshetrajna and which has universal benevolence. Darkness, Passion, and Goodness are the attributes of the living agent. The learned say that the Soul has Consciousness and exists with the attributes of life. The soul exerts and causes everything to exert. Persons that have a knowledge of the Soul say that the Soul is different from life. It is the Supreme Soul that has created the seven worlds and sets them agoing. There is no destruction of the living agent when the dissolution of the body takes place. Men destitute of intelligence say that it dies. That is certainly untrue. All that the living agent does is to go from one unto another body. That which is called death is only the dissolution of the body. It is thus that the Soul, wrapped in diverse forms, migrates from form to form, unseen and unnoticed by others. Persons possessed of true Knowledge behold the Soul by their keen and subtile intelligence. The man of wisdom, living on frugal fare, and with heart cleansed of all sins, devoting himself to yoga meditation, succeeds every night, before sleep and after sleep, in beholding his Soul by the aid of his Soul. In consequence of a contented heart, and by abandoning all acts good and bad, one can obtain infinite happiness by depending upon one's own Soul. The king, of fiery effulgence, residing within the mind is called the living agent. It is from that Lord of everything that this creation has sprung. Even this is the conclusion to be arrived at in the enquiry into the origin of creatures and the soul.'

Footnotes

32:1 It is often said that in an advanced stage of yoga, one is enabled to behold one's Soul, or, a sort of double existence is realised in consequence of which the Soul becomes an object of internal survey to the Soul itself. Very probably, writers on yoga employ this language in a figurative sense.

Section 188

"Bhrigu said, 'Brahman first created a few Brahmanas who came to be called Prajapatis (lords of creation). Possessed of splendour equal to that of the fire or the Sun, they were created out of the energy of that First-born Being. The puissant Lord then created Truth, Duty, Penance, the eternal Vedas, all kinds of pious acts, and Purity, for enabling creatures to attain to heaven (by practising them). After this, the Deities and the Danavas, the Gandharvas, the Daityas, the Asuras, the great snakes, the Yakshas, the Rakshasas, the Serpents, the Pisachas, and human beings with their four divisions, viz., Brahmanas, Kshatriyas, Vaisyas, and Sudras, O best of regenerate ones, and all the other orders of creatures that exist, were created. The complexion the Brahmanas obtained was white; that which the Kshatriyas obtained was red; that which the Vaisyas got was yellow; and that which was given to the Sudras was black.'

"Bharadwaja said, 'If the distinction between the four orders (of human beings) be made by means only of colour (attribute), then it seems that all the four orders have been mingled together. Lust, wrath, fear, cupidity, grief, anxiety, hunger, toil, possess and prevail over all men. How can men be distinguished by the possession of attributes? The bodies of all men emit sweat, urine, faeces, phlegm, bile, and blood. How then can men be distributed into classes? Of mobile objects the number is infinite; the species also of immobile objects are innumerable. How, then, can objects of such very great diversity be distributed into classes?'

"Bhrigu said, 'There is really no distinction between the different orders. The whole world at first consisted of Brahmanas. Created (equal) by Brahman, men have, in consequence of their acts, become distributed into different orders. They that became fond of indulging in desire and enjoying pleasures, possessed of the attributes of severity and wrath, endued with courage, and unmindful of the duties of piety and worship,--these Brahmanas possessing the attribute of Passion,--became Kshatriyas. Those Brahmanas again who, without attending to the duties laid down for them, became possessed of both the attributes of Goodness and Passion, and took to the professions of cattle-rearing and agriculture, became Vaisyas. Those Brahmanas again that became fond of untruth and injuring other creatures, possessed of cupidity,--engaged in all kinds of acts for a living, and fallen away from purity of behaviour, and thus wedded to the attribute of Darkness, became Sudras. Separated by these occupations, Brahmanas, falling away from their own order, became members of the other three orders. All the four orders, therefore, have always the right to the performance of all pious duties and of sacrifices. Even thus were the four orders at first created equal by Brahman who ordained for all of them (the observances disclosed in) the words of Brahma (in the Vedas). Through cupidity alone, many fell away, and became possessed by ignorance. The Brahmanas are always devoted to the scriptures on Brahma; and mindful of vows and restraints, are capable of grasping the conception of Brahma. Their penances therefore, never go for nothing. They amongst them are not Brahmanas that are incapable of understanding that every created thing is Supreme Brahma. These, falling away, became members of diverse (inferior) orders. Losing the light of knowledge, and betaking themselves to an unrestrained course of conduct, they take birth as Pisachas and Rakshasas and Pretas and as individuals of diverse Mleccha species. The great Rishis who at the beginning sprang into life (through Brahman's Will) subsequently created, by means of their penances, men devoted to the duties ordained for them and attached to the rites laid down in the Eternal Vedas.

That other Creation, however, which is eternal and undecaying, which is based upon Brahma and has sprung from the Primeval God, and which has its refuge upon yoga, is a mental one.'"

Footnotes

32:2 The commentator explains that the words expressive of hue or colour really mean attributes. What is intended to be said is that the Brahmanas had the attribute of Goodness (Sattwa); the second order had the attribute of Passion (Rajas); the third got a mixture of the two, i.e., both goodness and passion (Sattwa and Rajas); while the lowest order got the remaining attribute, viz., Darkness (Tamas).

33:1 The distinction here laid down seems to be this: the eternal creation is due to the yoga or mental action of the Primeval Deity. That creation which we behold is the result of the penances of those sages who were first created. Perhaps, what is intended to be said is that the principle of life, of life proceeding from life, and primal matter with space, etc., are all due to the fiat of God; while all visible and tangible objects, resulting from the action of those principles and from primal matter and space, are attributable to the ancient sages.

Section 189

"Bharadwaja said, 'By what acts does one become a Brahmana? By what, a Kshatriya? O best of regenerate ones, by what acts again does one become a Vaisya or a Sudra? Tell me this, O foremost of speakers.'

"Bhrigu said, 'That person is called a Brahmana who has been sanctified by such rites as those called jata and others; who is pure in behaviour; who is engaged in studying the Vedas; who is devoted to the six well-known acts (of ablutions every morning and evening, silent recitation of mantras, pouring libations on the sacrificial fire, worshipping the deities, doing the duties of hospitality to guests, and offering food to the Viswedevas); who is properly observant of all pious acts; who never takes food without having offered it duly to gods and guests; who is filled with reverence for his preceptor; and who is always devoted to vows and truth. He is called a Brahmana in whom are truth, gifts, abstention from injury to others, compassion, shame, benevolence, and penance. He who is engaged in the profession of battle, who studies the Vedas, who makes gifts (to Brahmanas) and takes wealth (from those he protects) is called a Kshatriya. He who earns fame from keep of cattle, who is employed in agriculture and the means of acquiring wealth, who is pure in behaviour and attends to the study of the Vedas, is called a Vaisya. He who takes pleasure in eating every kind of food, who is engaged in doing every kind of work, who is impure in behaviour, who does not study the Vedas, and whose conduct is unclean, is said to be a Sudra. If these characteristics be observable in a Sudra, and if they be not found in a Brahmana, then such a Sudra is no Sudra, and, such a Brahmana is no Brahmana. By every means should cupidity and wrath be restrained. This as also self-restraint, are the highest results of Knowledge. Those two passions (viz., cupidity and wrath), should, with one's whole heart, be resisted. They make their appearance for destroying one's highest good. One should always protect one's prosperity from one's wrath, one's penances from pride; one's knowledge from honour and disgrace; and one's soul from error. That intelligent person, O regenerate one, who does all acts without desire of fruit, whose whole wealth exists for charity, and who performs the daily Homa, is a real Renouncer. One should conduct oneself as a friend to all creatures, abstaining from all acts of injury. Rejecting the acceptance of all gifts, one should, by the aid of one's own intelligence, be a complete master of one's passions. One should live in one's soul where there can be no grief. One would then have no fear here and attain to a fearless region hereafter. One should live always devoted to penances, and with all passions completely restrained; observing the vow of taciturnity, and with soul concentrated on itself; desirous of conquering the unconquered senses, and unattached in the midst of attachments. All things that can be perceived by the senses are called Manifest. All, however, that is Unmanifest, that is beyond the ken of the senses, that can be ascertained only by the subtile senses, should be sought to be known. If there be no faith, one will never succeed in attaining to that subtile sense. Therefore, one should hold oneself in faith. The mind should be united with Prana, and

Prana should then be held within Brahma. By dissociating oneself from all attachments, one may obtain absorption into Brahma. There is no need of attending to any other thing. A Brahmana can easily attain to Brahma by the path of Renunciation. The indications of a Brahmana are purity, good behaviour and compassion unto all creatures.'"

Footnotes

34:1 The word Ghrina may also mean aversion. Of course, here it would mean, if used in that sense, aversion for all unrighteous acts.

34:2 The first half of the first line of 6 is differently read in the Bombay edition. Both readings are noticed by Nilakantha. I have adhered to the Bengal reading, though the Bombay reading is clearer in sense. Visati is a transitive verb having Pratishtha or some such noun for its object. The literal meaning is He who acquires fame, etc.

34:3 Here the speaker describes the character of Karma-sannyasa (renunciation of acts). Samarambha generally means all kinds of acts. Here, however, only sacrifices and other scriptural rites are intended. I follow Nilakantha in rendering the second line, although the plain meaning would seem to be "who poureth everything in gift."

35:1 The gross world is perceivable by the ordinary senses. Behind the gross world is a subtile one which the subtile senses i.e., the senses when sharpened by yoga, can perceive. With death, the gross body alone is dissolved The subtile body or form, called the Linga-sarira, and made up of what is called the Tanmatras of the primal elements, remains. Even that retains all the characteristics of the world in an incipient form. The Linga-sarira also must be destroyed before absorption into Brahma can take place.

Section 190

"Bhrigu said, 'Truth is Brahma; Truth is Penance; it is Truth that creates all creatures. It is by Truth that the whole universe is upheld; and it is with the aid of Truth that one goes to heaven. Untruth is only another form of Darkness. It is Darkness that leads downwards. Those who are afflicted by Darkness and covered by it fail to behold the lighted regions of heaven. It has been said that Heaven is Light and that Hell is Darkness. The creatures that dwell in the universe may obtain both heaven and hell. In this world also, truth and untruth lead to opposite courses of conduct and opposite indications, such as Righteousness and Unrighteousness, light and darkness, pleasure and pain. Amongst these, that which is Truth is Righteousness; that which is Righteousness is Light; and that which is Light is Happiness. Similarly, that which is Untruth is Unrighteousness; that which is Unrighteousness is Darkness; and that which is Darkness is Sorrow or Misery. In this respect it is said that they that are possessed of wisdom, beholding that the world of lire is overwhelmed with sorrow, both bodily and mental, and with happiness that is sure to end in misery, never suffer themselves to be stupefied. He that is Wise will strive to rescue himself from sorrow. The happiness of living creatures is unstable both here and hereafter. The happiness of creatures that are overwhelmed by Darkness disappears like the splendour of the Moon when afflicted by Rahu. Happiness is said to be of two kinds, viz., bodily and mental. Both in this and the other world, the visible and the invisible fruits (of action) are specified (in the Vedas) for the sake of happiness. There is nothing more important than happiness and among the fruits or consequences of the triple aggregate. Happiness is desirable. It is an attribute of the Soul. Both Virtue and Profit are sought for its sake. Virtue is its root. This, indeed, is its origin. All acts have for their end the attainment of happiness.'

"Bharadwaja said, 'You have said that happiness is the highest object, I do not comprehend this. This attribute of the soul that (you say) is so desirable is not sought by the Rishis who are regarded to be engaged in something promising a higher reward. It is heard that the Creator of the three worlds, viz., the puissant Brahman, lives alone, observant of the vow of Brahmacharya. He never devotes himself to the happiness obtainable from the gratification of desire. Also, the divine Master of the universe, the lord of Uma, reduced Kama (the deity of desire) to extinction. For this reason, we say that happiness is not acceptable to high-souled people. Nor does it appear to be a high attribute of the Soul. I cannot put faith in what thy divine self has said, viz., that there is nothing higher than happiness. That there are two kinds of consequences in respect of our acts, viz., the springing of happiness from good acts and of sorrow from sinful, acts, is only a saying that is current in the world.'

"Bhrigu said, 'On this it is said as follows: from Untruth springs Darkness. They that are overwhelmed by Darkness pursue only Unrighteousness and not Righteousness, being overmastered by wrath, covetousness, malice, falsehood, and similar evils. They never obtain happiness either here or hereafter, On the other hand, they are afflicted by various kinds of disease and pain and trouble. They are also tortured by Death, imprisonment, and diverse other griefs of that kind, and by the sorrows, attending on hunger and thirst and toil. They are also pained by the numerous bodily griefs that arise from rain and wind and burning heat and exceeding cold. They are also overwhelmed by numerous mental griefs caused by loss of wealth and separation from friends, as also by griefs caused by decrepitude and death. They that are not touched by these diverse kinds of physical and mental afflictions, know what happiness is. These evils are never found in heaven. There delicious breezes blow. In heaven there is also perpetual fragrance. In heaven there is no hunger, no thirst, no decrepitude, no sin. In this world there is both happiness and misery. In hell there is only misery. Therefore, happiness is the highest object of acquisition. The Earth is the progenitrix of all creatures. Females partake of her nature. The male animal is like Prajapati himself. The vital seed, it should be known, is the creative energy. In this way did Brahman ordain in days of old that the creation should go on. Each, affected by his own acts, obtains happiness or misery.'"

Footnotes

36:1 The felicity that is obtained in heaven is not everlasting, being limited in point of duration by the degree or measure of merit that is achieved here.

36:2 The Pauranic theory of both the solar and the lunar eclipse is that the Sun and the Moon are sought to be devoured by the Daitya, Rahu.

36:3 The sense seems to be that Vedas declare those fruits in order that men may strive for them when they lead to happiness.

37:1 Nearly the whole of this section is prose.

Section 191

"Bharadwaja said, 'What has been said to be the consequence of gift? What of Righteousness? What of conduct? What of Penances well-performed? What of the study and recitation of the Vedas? And what of pouring libations upon the fire?'

'Bhrigu said, 'By pouring libations on the sacred fire, sin is burnt. By study of the Vedas one obtains blessed tranquillity. By gift, one obtains pleasure and articles of enjoyment. By Penances, one acquires blessed heaven. Gift is said to be of two kinds: gifts for the other world, and those for this. Whatever is given to the good attends the giver in the other world. Whatever is given to those that are not good produces consequences enjoyable here. The consequences of gifts are commensurate with the gifts themselves.'

"Bharadwaja said, 'What course of duties should be performed by whom? What also are the characteristics of duty? How many kinds of duty are there? It behoveth thee to tell me these.'

"Bhrigu said, 'Those wise men who are engaged in practising the duties laid down for them succeed in obtaining heaven as their reward. By doing otherwise people become guilty of folly.'

"Bharadwaja said, 'It behoveth thee to tell me about the four modes of life that were formerly laid down by Brahman, and the practices ordained for each of them.'

"Bhrigu said, 'In days of yore, the divine Brahman, for benefiting the world, and for the protection of righteousness, indicated four modes of life. Amongst them, residence in the abode of the preceptor is mentioned as the first (in order of time). He who is in this mode of life should have his soul cleansed by purity of conduct, by Vedic rites, and by restraints and vows and humility. He should worship the morning and evening twilights, the Sun, his own sacred fire, and the deities. He should cast off procrastination and idleness. He should cleanse his soul by saluting his preceptor, by studying the Vedas, and by listening to his preceptor's instructions. He should perform his ablutions thrice (viz., in the morning, noon, and evening). He should lead a life of celibacy; attend to his sacred fire; dutifully serve his preceptor; daily go out on a round of mendicancy (for supporting himself); and give ungrudgingly unto his preceptor the whole of what is obtained in alms. Willingly accomplishing everything that the commands of his preceptor may indicate, he should be ready to receive such Vedic instruction as his preceptor may give him as a favour. On this subject there is a verse: That Brahmana who obtains his Veda by attending with reverence upon his preceptor, succeeds in attaining to heaven and obtains the fruition of all his desires. The domestic mode of life is called the second (in point of time). We shall explain to you all the pious acts and indications of that mode. Those who having completed their residence in the preceptor's abode return home, who are of pious conduct, who desire the fruits of a virtuous course of behaviour with spouses in their company, have this mode of life ordained for them. In it Virtue, Wealth, and Pleasure, may all be obtained. It is (thus) suited to the cultivation of the triple aggregate. Acquiring wealth by irreproachable acts, or with wealth of high efficacy which is obtained from recitation of the Vedas, or living upon such means as are utilised by the regenerate Rishis, or with the produce of mountains and mines, or with the wealth represented by the offerings made in sacrifices and on the termination of vows and other observances, and those made unto deities, the householder should lead this mode of life. That mode of life is regarded as the root of all the others. They who are residents in the abodes of preceptors, they who lead lives of mendicancy, and others who live in the observance of vows and restraints to which they are pledged, derive from this mode the means they live upon, the offerings they make unto the Pitris and the deities, and, in short, their entire support. The third mode of life is called the Forest-life. For those that lead it, there is no storing of wealth and articles. Generally, these pious and good men, subsisting upon good food, and engaged in studying the Vedas, roam ever the earth for journeying to tirthas and visiting diverse realms. Standing up, advancing forward, sweet speeches uttered in sincerity, gifts according to the measure of the giver's competence, offer of seats and beds of the best kind, and presents of excellent food, are some of the means for showing them regard. On this subject there is a verse: If a guest turns away from a house with expectations unfulfilled, he is supposed to take away the merits of the householder and leave the latter all his misdeeds. Then again in the domestic mode of life the deities are gratified by sacrifices and other religious rites; the Pitris by the performance of obsequial rites; the Rishis by cultivation of (Vedic) knowledge, by listening to the instructions of preceptors, and by committing to memory the scriptures; and lastly the Creator by begetting children. On this subject there are two verses: One in the observance of this mode of life should speak upon all creatures words breathing affection and agreeable to the ears. To give pain, to inflict mortifications, and harsh words, are all censurable. Insult, arrogance, and deceit, also should be avoided. Abstention from injury, truth, and absence of wrath, produce the merit of penances in all the (four) modes of life. In the domestic mode of life these are allowed, viz., the use and enjoyment of floral garlands, ornaments, robes, perfumed oils and unguents; enjoyment of pleasures derived from dancing and music, both vocal and instrumental, and all sights and scenes that are agreeable to the sight; the enjoyment of various kinds of viands and drinks belonging to the principal orders of edibles, viz., those that are swallowed, those that are lapped, those that are quaffed, and those that are sucked; and the enjoyment of pleasures derivable from sports and every kind of amusement and the gratification of desires. That man who in the observance of this mode of life seeks the acquisition of the triple aggregate (viz., Religion, Wealth, and Pleasure), with that of the great end of the three attributes of Goodness and Passion and Darkness, enjoys great happiness here and at last attains to the end that is reserved for persons that are virtuous and good. Even that householder who observes the duties of his mode of life by following the practice of picking up fallen grains of corn from the cracks of fields and who abandons sensual pleasure and attachment to action, does not find it difficult to obtain heaven.'"

Footnotes

37:2 It is difficult to understand in what senses the word Dharma is used in the three successive questions here.

37:3 In the first line the correct reading is Brahmana and not Brahmarshi. The answer attributed to Bhrigu settles this.

38:1 A pupil should never solicit his preceptor for instruction. He should attend only when the preceptor calls him. To this day, the rule is rigidly observed in all Tols throughout India. It should be added to the credit of those engaged in teaching that they very seldom neglect their pupils. The story is authentic of the grandfather of the great Baneswar Vidyalankar of Nuddea, himself as great a professor as Baneswar, of continuing to teach his pupils in the outer apartments even after receiving intelligence of his son's death within the inner apartments of the family dwelling. The fact is, he was utterly absorbed in his work, that when his good lady, moved by his apparent heartlessness, came out to tax him he answered her, in thorough absence of mind, saying, 'Well, do not be disturbed. If I do not weep for my son, I will do so for that grandchild in your arms.' The pupils at last recalled him to the realities of the hour.

38:2 i.e., by picking up fallen grains from the field after the crop has been cut away and removed by the owner.

38:3 Upaskara means renunciation.

39:1 It is generally said that by procreating offspring, one gratifies the Pitris or pays off the debt one owes to one's deceased ancestors. Here Bhrigu says that by that act one gratifies the Creator. The idea is the same that forms the root of the command laid on the Jews,--Go and multiply.

39:2 The end of these attributes is Moksha or Emancipation.

39:3 Sishta is explained by Nilakantha as one who has been properly instructed by wise Preceptors.

Section 192

"Bhrigu said, 'Forest recluses seeking the acquisition of virtue go to sacred waters and rivers and springs, and undergo penances in lone and secluded woods abounding with deer and buffaloes and boars and tigers and wild elephants. They forsake all kinds of robes and food and enjoyments for which people living in society have a taste. They subsist abstemiously upon wild herbs and fruits and roots and leaves of diverse kinds. The bare ground is their seat. They lie down on the bare earth or rocks or pebbles or gravel or sand or ashes. They cover their limbs with grass and animal skins and barks of trees. They never shave their heads and beards or pare their nails. They perform their ablutions at regular intervals. They pour libations on the ground, as also on the sacred fire at the proper time without fail. They never enjoy any rest till completion of their daily gathering of the sacred fuel (for their homa fires) and sacred grass and flowers (for sacrifice and worship) and till they have swept and rubbed clean (their sacrificial altars). They bear without the least regard cold and heat, and rain and wind, and, therefore, the skin of their bodies is cracked all over; and in consequence of observing and laying down for themselves various kinds of rites and vows and acts, their flesh and blood and skin and bones become emaciated. Endued with great patience and fortitude, they live, always practising the quality of goodness. That person who, with restrained soul, observes such a course of duties originally ordained by regenerate Rishis, burns all his sins like fire and obtains regions of felicity difficult of attainment.'

"I shall now describe the conduct of those called Parivrajakas. That is as follows: freeing themselves from attachment to the sacred fire, wealth, spouse and children, and robes, seats, beds, and such other objects of enjoyment, and breaking the bonds of affection, they roam about, regarding with an equal eye a clump of earth or rock and gold. They never set their hearts on the acquisition or enjoyment of the triple aggregate. They cast an equal eye on foes and friends and neutrals or strangers. They never injure, in thought, word, or deed, immobile things or creatures that are viviparous, or oviparous or born of filth, or called vegetables. They have no homes. They roam over hills and mountains, upon shores of rivers or seas, under shades of trees, and among temples of deities. They may go to towns or villages for residence. In a town, however, they should not live for more than five nights, while in a village their residence should never exceed one night. Entering a town or a village, they should, for the support of life, repair to the abodes of only Brahmanas of liberal deeds. They should never ask for any alms except what is thrown into the (wooden) bowls they carry. They should free themselves from lust, wrath, pride, cupidity, delusion, miserliness, deceit, slander, vanity, and injury to living creatures. On this subject there are some verses: that person, who, observing the vow of taciturnity, roveth without giving any creature cause of fear, is never inspired with any fear himself by any creature. That learned person who performs the Agnihotra (not by kindling of, external fire but) with the aid of the fire that is his own body, indeed, who poureth libations into his own mouth and upon the fire that exists in his own body, succeeds in attaining to numerous regions of felicity in consequence of that fire being fed with such libations obtained by a life of eleemosynation. That person of regenerate birth who observes in the aforesaid way this mode of life having Emancipation for its end, with a pure heart and with an understanding freed from resolution, attains to Brahma after the manner of a tranquil ray of light that is not fed by any blazing fuel.'

"Bharadwaja said, 'Beyond this region (that we inhabit) there is a region that we have heard of but never seen. I desire to know all about it. It behoveth thee to describe it to me.'

"Bhrigu said, 'Towards the north, on the other side of Himavat, which is sacred and possessed of every merit, there is a region that is sacred, blessed, and highly desirable. That is called the other world. The men that inhabit that region are righteous in act, pious, of pure hearts, freed from cupidity and errors of judgment, and not subject to afflictions of any kind. That region is, indeed, equal to heaven, possessed as it is of such excellent attributes. Death comes there at the proper season. Diseases never touch the inhabitants. Nobody cherishes any desire for the wives of other people. Every one is devoted to his own wife. These people do not afflict or kill one another, or covet one another's things. There no sin occurs, no doubt arises. There the fruits of all (religious) acts are visible. There some enjoy seats and drinks and viands of the best kind, and live within palaces and mansions. There some, adorned with ornaments of gold, surround themselves with every article of enjoyment. There are, again, some that eat very abstemiously, for only keeping body and soul together. There some, with great toil, seek to hold the life-breaths. Here (in this region that is inhabited by us), some men are devoted to righteousness and some to deceit. Some are happy and some miserable; some are poor and some rich. Here toil, and fear and delusion, and painful hunger make their appearance. Here cupidity for wealth is also seen, a passion that stupefies even those that are learned amongst men. Here diverse opinions prevail, broached by those that do deeds which are righteous or sinful. That man possessed of wisdom who knows all those opinions which may be divided into two kinds, is never stained by sin. Deceit With fraud, theft, slander, malice, oppression, injury, treachery, and untruth, and vices that detract from the merit of his penances who practises them. He, on the other hand, possessed of learning, who avoids them, finds the merit of his penances increased. Here there is much reflection about acts that are righteous and those that are unrighteous. This region that we inhabit is the field of action. Having done good and evil here, one obtains good for his good acts and evil for acts that are evil. Here the very Creator in days of yore, and all the gods with the Rishis, having performed proper penances, become cleansed and attain to Brahma. The northern portion of the earth is highly auspicious and sacred. Those belonging to this region (that we inhabit) that are doers of righteous deeds or that show regard for yoga, become born in that region. Others (that are of a different disposition) take their births in the intermediate species. Some again, when their allotted periods run out, become lost on earth. Employed in feeding upon one another and stained by cupidity and delusion, these mea return to this very region without being able to go (after death) to that northern region. Those men of wisdom who with vows and observant of Brahmacharyya listen with veneration to the instructions of preceptors, succeed in knowing the ends reserved for all classes of men. I have now told thee in brief the course of duties ordained by Brahman. He, indeed, is said to be possessed of intelligence who knows what is righteousness and what its reverse in this world.'

"Bhishma continued, 'Thus, O king, did Bhrigu speak unto Bharadwaja of great energy. Of soul highly virtuous, the latter became filled with wonder and worshipped the great sage with veneration. Thus, O monarch, the origin of the universe has been narrated to thee in detail. What, O thou of great wisdom, dost thou wish to hear after this?"'

Footnotes

40:1 Niyama is explained by the commentator as a rite; upayoga as a vow about food; charyya as an act like visiting sacred waters; vihita is vidhana.

40:2 The Hindus had no poor laws. The injunctions of their scriptures have always sufficed to maintain the poor, particularly their religious mendicants. The mendicants themselves are restrained from disturbing the householders often. None again save the well-to-do were to be visited by the mendicants, so that men of scanty means might not be compelled to support the recluses.

41:1 The words used by Bharadwaja in the question are capable of being construed as an enquiry after the next world. Bhrigu also, in his answer, uses the word Paro lokah. The reference to Himavat, therefore, is explained by the commentator as metaphorical. The whole answer of Bhrigu, however, leaves little room for doubt that the sage speaks of a region on earth and not in the invisible world after death.

41:2 Nilakantha would read amritya for mritya. It is a forced correction for keeping up the metaphorical sense.

41:3 All knowledge there is certain.

41:4 i.e., to practise yoga. The Bengal reading is dharanam. The commentator goes or explaining all the verses as metaphorical. Considerable ingenuity is displayed by him, and he even cites the Srutis in support.

42:1 This at least is a verse that evidently refers to the other or the next world, and, therefore, lends colour to the supposition that throughout the whole passage, it is the next world and no fictitious region north of the Himalayas that is described. Some western scholars think that a verbal translation is all that is necessary. Such passages, however, are incapable of being so rendered. The translator must make his choice of, either taking the verses in a plain or a metaphorical sense. If he inclines towards the latter, he cannot possibly give a verbal version. The genius of the two tongues are quite different.

42:2 Pushkara in Rajputanah is supposed to be the spot where Brahman underwent his penances.

42:3 The Burdwan translator makes a mess of this verse 21 runs into 22 as explained by the commentator. K.P. Singha avoids the blunder, although in rendering the last line of 22 he becomes rather inaccurate.

Section 193

"Yudhishthira said, 'I think, O grandsire, that thou art acquainted with everything, O thou that art conversant with duties. I desire to hear thee discourse to me, O sinless one, of the ordinances about conduct.'

"Bhishma said, 'They that are of bad conduct, of bad acts, of wicked understanding, and excessive rashness, are called evil or wicked men. They, however, that are called good are distinguished by purity of conduct and practices. They are good men who never answer calls of nature on the high roads, in cow-pens, or in fields overgrown with paddy. Having finished the necessary acts one should perform his ablutions in river-water and gratify the deities with oblations of water. This is said to be the duty of all men.

Surya should be always worshipped. One should not sleep after sunrise. Morning and evening the prayers (ordained in the scriptures) should be said, sitting with face turned towards the east and towards the west respectively. Washing the five limbs, one should eat silently with face turned towards the east. One should never disparage the food which one is to eat. One should eat food that is good to the taste. After eating one should wash one's hands and rise. One should never go to sleep at night with wet feet. The celestial Rishi Narada said that these are indications of good conduct. One should every day circumambulate a sacred spot, a bull, a sacred image, a cow-pen, a place where four roads meet, a pious Brahmana, and sacred tree. One should not make distinctions between one's guests and attendants and kinsmen in matters of food. Equality (in this respect) with servants is applauded. Eating (twice a day) in the morning and evening is an ordinance of the gods. It is not laid down that one should eat (once more) at any intermediate period. He who eats according to this rule acquires the merit of a fast. At the hours ordained for Homa one should pour libations on the sacred fire. Without seeking the companionship of other people's wives, the man of wisdom who seeks his own wife in her season acquires the merit of Brahmacharyya. The remnants of a Brahmana's dish are like ambrosia. They are like the lacteal sustenance that is yielded by the mother's breast. People highly prize those remnants. The good, by eating them attain to Brahma. He who pounds turf to clay (for making sacrificial altars), or he who cuts grass (for making sacrificial fuel), or he who uses his nails only (and not weapons of any kind) for eating (sanctified meat), or he who always subsists on the remnants of Brahmana's dishes, or he who acts, induced by desire for reward, has not to live long in the world. One who has abstained from meat (under any vow) should not take meat even if it be sanctified with mantras from the Yajurveda. One should also avoid the flesh about the vertebral column (of any animal) and the flesh of animals not slain in sacrifices. Whether at one's own place or in a strange land, one should never cause one's guest to fast. Having obtained alms and other fruits of optional acts, one should offer them to one's seniors. One should offer seats to one's seniors and salute them with respect. By worshipping one's seniors, one obtains long life, fame, and prosperity. One should never behold the Sun at the moment of rising, nor should one turn one's gaze towards a naked woman that is another man's spouse. Congress with one's wife (in her season) is not sinful but it is an act that should always be done in privacy. The heart of all sacred spots and shrines is the Preceptor. The heart of all pure and cleansing things is Fire. All acts done by a good and pious person are good and laudable, including even the touching of the hair of a cow's tail. Every time one meets with another, one should make polite enquiries. The saluting of Brahmanas every morning and evening is ordained. In temples of gods, amid cows, in performing the rites of religion laid down for Brahmanas, in reading the Vedas, and in eating, the right hand should be raised. The worship of Brahmanas, morning and evening, according to due rites, produces great merit. In consequence of such worship the stock-in-trade of the merchant, become abundant and the produce of the agriculturist. Great also becomes the yield of all kinds of corn and the supply of all articles that the senses can enjoy becomes copious. When giving eatables to another (seated at his dish), one should say, 'Is it sufficient?' When presenting drink, one should ask, 'Will it gratify,' and when giving sweetened milk and rice, or sugared gruel of barley, or milk with sesame or pease, one should ask 'Has it fallen?' After shaving, after spitting, after bathing, and after eating, people should worship Brahmanas with reverence, Such worship is sure to bestow longevity on sickly men. One should not pass urine with face turned towards the sun, nor should one see one's own excreta. One should not lie on the same bed with a woman, nor eat with her. In addressing seniors one should never apply the pronoun you to them or take their names. Thouing or the taking of names is not censurable in addressing inferiors or equals in age. The hearts of sinful men betray the sins committed by them. Those sinful men that conceal their conscious sins from good men meet with destruction. Only ignorant fools seek to conceal the sins which they commit consciously. It is true that human beings do not see those sins but the gods see them. A sin concealed by another sin leads to fresh sins. An act of merit, again, if concealed by an act of merit, increases the merit. The acts of a virtuous man always follow in the wake of virtue. A man destitute of understanding never thinks of the sins committed by him. Those sins, however, overtake the doer that has fallen away from the scriptures. As Rahu comes to Chandra (at his proper time), those sinful acts come to the foolish man. The objects that are stored with expectation are scarcely enjoyed. Such storing is never applauded by the wise, for death waits for no one (but snatches his prey whether the latter be ready or unready). The wise have said that the righteousness of all creatures is an attribute of the mind. For this reason, one should, in one's mind, do good to all. One should practise virtue singly. In the practice of virtue one has no need for the help of others. If one obtains only the ordinances of the scriptures, what can an associate do? Righteousness is the origin of mankind. Righteousness is the ambrosia of the gods. After death, men enjoy, through Righteousness, eternal happiness.'

Footnotes

43:1 The five limbs which should be washed before eating are the two feet, the two hands, and the face.

43:2 This may be a general direction for washing one's hand after eating; or, it may refer to the final Gandusha, i.e., the act of taking a little water in the right hand, raising it to the lips, and throwing it down, repeating a short formula.

43:3 The Burdwan translator has misunderstood this verse completely.

43:4 It is difficult to understand what this verse means. Nilakantha proposes two different kinds of interpretation. What then is Sankusuka or Sanku cuka? The above version is offered tentatively. The commentator imagines that the true sense of the verse is that it declares such men to be unable to attain to Mahadayu which is Brahma and not long life.

44:1 Prishtamangsa is explained by the commentator as 'the meat forming the remnant of a Sraddha offering.' I do not see the necessity of discarding the obvious meaning.

44:2 in the sense of being moved or used. The commentator adds that the sacred thread also should be wound round the thumb, as the Grihyasutras declare.

44:3 In every instance, the person who receives should say--'All-sufficient' 'Gratify to the fill', and 'Has fallen copiously' or words to that effect. Krisara or Kricara is food made of rice and pease, or rice and sesame; probably what is now called Khichree.

44:4 The polite form of address is Bhavan. It is in the third person singular. The second person is avoided, being too direct.

45:1 It is not plain in what way the sinful acts come to the sinner. The Hindu idea, of course, is that the consequences of those deeds visit the doer without fail. This verse, however, seems to say that the recollection of those sins forces itself upon the sinner and makes him miserable in spite of himself.

45:2 The Hindu moralist, in this verse, declares the same high morality that Christ himself preached. Merit or sin, according to him, does not depend on the overt act alone. Both depend on the mind. Hence the injunction against even mentally harming others.

45:3 The sense seems to be that if one succeeds in ascertaining the ordinances about virtue or Piety, but if the mind be sinful, no associate can be of any help. The mind alone is the cause of virtue and piety.

Section 194

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, what and of what nature is that which is called by the name of Adhyatma and which is laid down for every person. O thou that art acquainted with Brahma, whence has this universe consisting of mobile and immobile things, been created? When universal destruction sets in, to whom does it go? It behoveth thee to discourse to me upon this topic.'

"Bhishma said 'This, Adhyatma, O son of Pritha, that thou askest me about, I will presently discourse upon. It is highly agreeable and productive of great felicity. Great teachers have (before this) show the truths about Creation and the Destruction (of the universe). Knowing those truths, a person may obtain, even in this world, great satisfaction and felicity. Such knowledge may lead also to the acquisition of great fruits, and it is highly beneficial to all creatures. Earth, air, space, water, and light numbered as the fifth, are regarded as Great Creatures. These constitute both the origin and the destruction of all created objects. Unto him from whom these great primal elements take their origin, they return repeatedly, severing themselves from all creatures (into whose compositions they enter), even like the waves of the ocean (subsiding into that from which they seem to take their rise). As the tortoise stretches its limbs and withdraws them again, even so the Supreme Soul creates all objects and again withdraws into Himself. The Creator places the five primal elements in all created objects in different proportions. The living creature, however, does not see it (through ignorance). Sound, the organs of hearing, and all holes,--these three,--spring from Space as their progenitor. Touch, action, and skin are the triple attributes of the Wind. Form, eye, and digestion are the triple attributes of Fire or Energy. Taste, all liquid secretions, and the tongue represent the three attributes of Water. Scents, the nose, and the body are the triple properties of Earth. The great (primal) elements are five. The mind is the sixth. The senses and the mind, O Bharata, are (the sources of all) the perceptions of a living creature. The seventh is called the understanding; and the eighth is the soul. The senses are for perceiving; the mind (unable to deal with those perceptions) produces uncertainty. The understanding reduces all perceptions to certainty. The Soul exists as a witness (without acting). All that is above the two feet, all that is behind, and all that is above, are seen by the Soul. Know that the Soul pervades the entire being without any space being left unoccupied. All men should know the senses, the mind, and the understanding fully. The three states or qualities called Darkness, Passion, and Goodness, exist, dependent on the senses, the mind, and the understanding. Man, by apprehending with the aid of his intelligence, the manner in which creatures come and leave the world, is sure to gradually attain to steadfast tranquillity. The three qualities (already mentioned, viz., Darkness, Passion, and Goodness), lead the understanding (to worldly attachments). In this respect, the Understanding (or Intelligence) is identical with the Senses and the Mind. The Understanding, therefore, is identical with the six (the five senses and the mind), and also with the objects comprehended by it. When, however, the Understanding is destroyed, the three qualities (of Darkness, Passion, and Goodness) are incapable of leading to action. This universe of immobile and mobile things consists of that intelligence. It is from that Intelligence that everything arises and it is into it that everything subsides. For this reason, the scriptures indicate that everything is a manifestation of Intelligence. That by which one hears is the ear. That by which one smells is called the organ of smell, and that by which one distinguishes the tastes is called the tongue. By the coat that covers the body one acquires perception of touch. That which is called the Intelligence undergoes modifications. When the Intelligence desires anything it comes to be called Mind. The foundations upon which the Intelligence rests are five in number, each serving a different purpose. They are called the senses. The invisible principle, viz., Intelligence rests on them. The Intelligence that exists in a living creature concerns itself with the three states (called Passion, Darkness, and Goodness). Sometimes it obtains joy and sometimes misery. Sometimes it becomes divested of both joy and misery. Even thus the Intelligence exists in the minds of all men. Sometimes the Intelligence which is made up of the triple states (already mentioned), transcends those three states (by yoga), like the lord of rivers, viz., the Ocean, with his surges, transgressing his high continents. That Intelligence which transcends the three qualities exist in the mind in a pure state of (unmodified) existence: alone. The quality of Darkness, however, that impels to action, soon pursues it. At that time, the Intelligence sets all the senses to action. The properties of the three are even thus: joy dwells in Goodness; sorrow in Passion; delusion in Darkness. All the states that exist (of the mind) are included in the three (that have been named). I have now, O Bharata, told thee about the course of the Understanding. An intelligent man should subdue all his senses.. The three qualities of Goodness, Passion, and Darkness, are always attached to living creatures. Three kinds of intelligence also are noticeable in every creature, viz., that which depends upon Goodness, that upon Passion, and that upon Darkness, O Bharata. The quality of Goodness brings happiness; the quality of Passion produces sorrow; and if these two combine with the quality of Darkness, then neither happiness nor sorrow is produced (but, instead, only delusion or error). Every state of happiness that appears in the body or the mind is said to be due to the quality of Goodness. A state of sorrow, disagreeable to oneself', that comes, is due to nothing but the quality of Passion. One should never think of it with fear. That state, again, which is allied with delusion and error, and in consequence of which one knows not what to do, which is unascertainable and unknown, should be regarded as belonging to the quality of Darkness. Gladness, satisfaction, delight, happiness, tranquillity of heart, these are the properties of the state of Goodness. Man sometimes obtains a measure of them. Discontent, heart-burning, grief, cupidity, vindictiveness are all indications of the state of Passion. They are seen with or without adequate causes for producing them. Disgrace, delusion, error, sleep and stupefaction, that overtake one through excess of ill-luck, are the various properties of the state of Darkness. That person whose mind is far-reaching, capable of extending in all directions, mistrustful in respect of winning the objects it desires, and well-restrained, is happy both here and hereafter. Mark the distinction between these two subtile things, viz., Intelligence and Soul. One of these (viz., intelligence), puts forth the qualities. The other (viz., the Soul), does nothing of the kind. A gnat and a fig may be seen to be united with each other. Though united, each however is distinct from the other. Similarly, Intelligence and Soul, though distinguished from each other, by their respective natures, yet they may always be seen to exist in a state of union. A fish and water exist in a state of union, Each, however, is different from the other. The same is the case with Intelligence and Soul. The qualities do not know the Soul, but the Soul knows them all. The Soul is the spectator of the qualities and regards them all as proceeding from itself. The soul, acting through the senses, the mind, and the understanding numbering as the seventh, all of which are inactive and have no self-consciousness, discovers the objects (amid which it exists) like a (covered) lamp showing all objects around it by shedding its rays through an aperture in the covering. The understanding or Intelligence creates all the qualities. The Soul only beholds them (as a witness). Even such is certainly the connection between the intelligence and the Soul. There is no refuge on which either Intelligence or Soul depends. The Understanding creates the mind, but never the qualities. When the soul, by means of the mind, sufficiently restrains the rays that emanate from the senses, it is then that it becomes manifest (to the Understanding) like a lamp burning within a vessel that covers it. That person who renounces all ordinary acts, practises penances, devotes himself to study the Soul, taking a delight therein, and regards himself as the Soul of all creatures, acquires a high end. As an aquatic fowl, while moving over the waters, is never drenched in that element, even thus does a person of wisdom move (in the world) among creatures. By the aid of one's intelligence one should act in the world after this fashion, without grief, without joy, with an equal eye for all, and destitute of malice and envy. One living in this way succeeds in creating the qualities (instead of being oneself affected by them), like a spider creating threads. The qualities should, indeed, be regarded as the threads of the spider. Some say that the qualities in respect of such men are not lost. Some say that they are all lost. Those who say that they are not lost rely upon the revealed scriptures (viz., the Srutis), which do not contain any declaration to the contrary. They, on the other hand, who say that the qualities are all lost rely on the Smritis. Reflecting upon both these opinions, one should judge oneself as to which of them is right. One should thus get over this hard and knotty question which is capable c f disturbing the understanding by doubt, and thereby win happiness. When that doubt will be removed, one will no longer have to indulge in sorrow of any kind. Men of filthy hearts may by knowledge obtain success like persons plunging in a well-filled stream purifying themselves of all filth. One who has to cross a broad river does not feel happy at only seeing the other shore. If the case were otherwise (i.e., if by only beholding the other shore one could reach it by a boat), then might one become happy. The matter is otherwise with one acquainted with the Truth. The mere knowledge of Truth will bring him happiness. As soon as such knowledge begins to bear fruits, the person may be regarded to have reached the other shore. They who thus know the Soul as freed from all worldly objects and is but the One, are said to obtain high and excellent knowledge. A person by knowing the origin and the end of all creatures, which is even such, and by reflecting upon the matter, gradually obtains infinite happiness. He that has understood the triple aggregate (viz., that it is liable to destruction instead of being eternal), and reflecting upon it, casts it away, succeeds by yoga to behold the Truth and obtain perfect felicity. The Soul is incapable of being seen unless the senses, which are employed on diverse objects and are difficult of being controlled, be all duly restrained. He that knows this is really wise. What other indication is there of a wise man? Acquiring this knowledge, men possessed of intelligence regard themselves to be crowned with success. That which inspires the ignorant with fear can never inspire fear in persons of Knowledge. There is no higher end for anybody (than Emancipation). In consequence, however, of the excess or otherwise of good qualities, the sages say that differences are observable in respect of the degree of Emancipation. A person by acting without expectation of fruits succeeds (by those acts) in annihilating his sinful acts of a former period. To one possessed of wisdom, the acts of a former period (thus washed off) and those of this life also (which are accomplished without expectation of fruit), do not become productive of any disagreeable consequence (such as immurement in hell). But how can acts, if he continues to be engaged in accomplishing acts, bring about what is agreeable (viz., Emancipation)? People censure a person that is afflicted (with lust, envy, and other evil passions). Those vices hurl the person in his next life into diverse kinds of inferior orders. Mark with close attention the vicious in this world who grieve exceedingly for the loss of their possessions (such as sons and wives, etc.). Behold also those that are gifted with judgment and who never grieve when thrown into similar circumstances. Those that are conversant with both (i.e., with gradual Emancipation and immediate Emancipation), deserve to be called truly wise.'"

Footnotes

45:4 Adhyatma is anything that depends on the mind. Here it is, as explained by the commentator, used for yoga-dharma as depending upon or as an attribute of the mind. Generally speaking, all speculations on the character of the mind and its relations with external objects are included in the word Adhyatma.

45:5 After Bhrigu's discourse to Bharadwaja this question may seem to be a repetition. The commentator explains that it arises from the declaration of Bhishma that Righteousness is a property of the mind, and is, besides, the root of everything. (V 31, sec. 193, ante). Hence the enquiry about Adhyatma as also about the origin of all things.

46:1 The word rendering 'perceptions' is Vijnanani. 'Cognitions' would perhaps, be better.

46:2 Generally, in Hindu philosophy, particularly of the Vedanta school, a distinction is conceived between the mind, the understanding, and the soul. The mind is the seat or source of all feelings and emotions as also all our perceptions, or those which are called cognitions in the Kantian school, including Comparison which (in the Kantian school) is called the Vernuft or Reason. This last is called the Understanding or buddhi. The soul is regarded as something distinct from both the body and the mind. It is the Being to whom the body and the mind belong. It is represented as inactive, and as the all-seeing witness within the physical frame. It is a portion of the Supreme Soul.

46:3 Goodness includes all the higher moral qualities of man. Passion means love, affection, and other emotions that appertain to worldly objects. Darkness means anger, lust, and such other mischievous propensities.

47:1 I follow Nilakantha in his grammatical exposition of this verse. The meaning, however, is scarcely clear. The identity of the Understanding or intelligence with the senses and the mind may be allowed so far as the action of the three qualities in leading all of them to worldly attachments is concerned. But what is meant by the identity of the Understanding with all the objects it comprehends? Does Bhishma preach Idealism here? If nothing exists except as it exists in the Understanding, then, of course, with the extinction of the Understanding, all things would come to an end.

47:2 Brown and other followers of Reid, whether they understood Reid or not, regarded all the perceptions as only particular modifications of the mind. They denied the objective existence of the world.

47:3 The commentator explains this verse thus, although as regards the second line he stretches it a little. If Nilakantha be right, K.P. Singha must be wrong. Generally, however, it is the known incapacity of the ocean to transgress its continents that supplies poets with illustrations. Here, however, possibly, the rarity of the phenomenon, viz., the ocean's transgressing its continents, is used to illustrate the rare fact of the intelligence, succeeding by yoga power, in transcending the attributes of Rajas, Tamas and Sattwa.

48:1 on the other hand, directing one's thoughts boldly to it, one should ascertain its cause and dispel that cause, which, as stated here, is Passion.

48:2 The first two words of the second line are those of verse 5 of See, I, Manu.

48:3 Kathanchit is explained by Nilakantha as 'due to great ill-luck.'

48:4 I do not follow Nilakantha in rendering this verse.

48:5 The soul is said to be only a witness or spectator and not an actor. The Rishis understood by the soul the being to whom the mind, the senses, etc., all belong. Could the idea of the inactive and unsinning Soul have arisen from observation of the moral principle of Conscience which discriminates between right and wrong, and acts, therefore, as an impartial judge, or watches everything like an uninterested spectator? European moralists generally attribute two other functions to the Conscience, viz., impelling us to do the right and avoid the wrong, and approving when right is done and wrong avoided. But these functions may easily be attributed to some other principle. At any rate, when the question is one of nomenclature only, the last two functions may be taken away and the word Soul applied to indicate the Conscience as the faculty of discrimination only.

49:1 The qualities here referred to are those of Sattwa (goodness), Rajas (passion), and Tamas (darkness). What is meant by this verse is that such a person transcends the qualities instead of the qualities transcending him and his acts.

49:2 Nilakantha takes the third line as elliptical and is for supplying te labhante.

Section 195

"Bhishma said, 'I shall now, O son of Pritha, discourse to thee upon the four kinds of yoga meditation. The great Rishis, obtaining a knowledge of the same, attain to eternal success even here. Great Rishis gratified with knowledge, with hearts set upon Emancipation, and conversant with yoga, act in such a way that their yoga meditation may get on properly. These, O son of Pritha, being freed from the faults of the world, never come back (for rebirth). Liberated from liability to rebirth, they live in their original Soul-state. Freed from the influence of all pairs of opposites (such as heat and cold, joy and sorrow, etc.), ever existing in their own (original) state, liberated (from attachments), never accepting anything (in gift), they live in places free from the companionship of wives and children, without others with whom disputes may arise, and favourable to perfect tranquillity of heart. There such a person, restraining speech, sits like a piece of wood, crushing all the senses, and with mind undividedly united by the aid of meditation (with the Supreme Soul). He has no perception of sound through the ear; no perception of touch through the skin; no perception of form through the eye; no perception of taste through the tongue. He has no perception also of scents through the organ of smell. Immersed in yoga, he would abandon all things, rapt in meditation. Possessed of great energy of mind, he has no desire for anything that excites the five senses. The wise man, withdrawing his five senses into the mind, should then fix the unstable mind with the five senses (into the Intellect). Possessed of patience, the yogin should fix his mind which always wanders (among worldly objects), so that his five gates (under the influence of training) may be made stable in respect of things that are themselves unstable. He should, in the firmament of the heart, fix his mind into the path of meditation, making it independent of the body or any other refuge. I have spoken of the path of meditation as the first, since the yogin has first to crush his senses and the mind (and direct them to that path). The mind, which constitutes the sixth, when thus restrained, seeks to flash out like the capricious and flighty lightning moving in frolic among the clouds. As a drop of water on a (lotus) leaf is unstable and moves about in all directions, even so becomes the yogin's mind when first fixed on the path of meditation. When fixed, for a while the mind stays in that path. When, however, it strays again into the path of the wind, it becomes as flighty as the wind. The person conversant with the ways of yoga-meditation, undiscouraged by this, never regarding the loss of the toil undergone, casting aside idleness and malice, should again direct his mind to meditation. Observing the vow of silence, when one begins to set his mind on yoga, then discrimination, knowledge, and power to avoid evil, are gained by him. Though feeling annoyed in consequence of the flightiness of his mind, he should fix it (in meditation). The yogin should never despair, but seek his own good. As a heap of dust or ashes; or of burnt cow-dung, when drenched with water, does not seem to be soaked, indeed, as it continues dry if drenched partially, and requires incessant drenching before it becomes thoroughly soaked, even thus should the yogin gradually control all his senses. He should gradually withdraw them (from all objects). The man that acts in this way succeeds in controlling them. One, O Bharata, by oneself directing one's mind and senses to the path of meditation, succeeds in bringing them under perfect control by steadfast yoga. The felicity that he feels who has succeeded in controlling his mind and senses is such that its like can never be obtained through Exertion or Destiny. United with such felicity, he continues to take a pleasure in the act of meditation. Even in this way yogins attain to Nirvana which is highly blessed.'"

Footnotes

50:1 I follow the commentator in his exposition of this verse. Anavisandhipurvakam is explained as nishkamam. Ubhayam is prachinamaihikam cha karmam. Apriyam is equivalent to vadham. The substance of priyam, etc., is thus given: Moksham prati tu karmanah karanatwam duranirastam.

50:2 Aturam is explained as pierced by lust, wrath, etc. Asuyate is equivalent to dhikkaroti. Janah is explained by the commentator as parikshakah but it would be better to take it as standing for people generally. Tasya is an instance of the genitive for the accusative. Tat refers to nindyam karma, sarvatah means sarvashu yonishu. Janayati

Janena dadati. The object of the verse is to show that sinful acts produce fear both here and hereafter.

50:3 Loka is in the locative case, the final vowel indicating to the locative having been dropped for sandhi. Niravishan is an adverb, equivalent to samyak-abhinivesam kurvan. Tattadeva means "those and those" i.e., possessions, such as putradaradikam. Kusalan is sarasaravivekanipunan. Ubhayam is explained as karma-mukhin and sadyomuktim. Bhisma here points out the superiority of the latter kind of Emancipation over the former; hence Vedic acts or rites must yield to that yoga which drills the mind and the understanding and enables them to transcend all earthly influences.

51:1 The soul-state is the state of purity. One falls away from it in consequence of worldly attachments. One may recover it by yoga which aids one in liberating oneself from those attachments.

51:2 The three words used here are vichara, viveka, and vitarka. They are technical terms implying different stages of progress in yoga. The commentator explains them at length.

52:1 Everything that man has is the product of either exertion or destiny; of exertion, that is, as put forth in acts, and destiny as dependent on the acts of a past life or the will of the gods or pure chance. Yoga felicity is unattainable through either of these two means.

Section 196

"Yudhishthira said, 'Thou hast discoursed on the four modes of life and their duties. Thou hast also spoken of the duties of kings. Thou hast recited many histories of diverse kinds and connected with diverse topics. I have also heard from thee, O thou of great intelligence, many discourses connected with morality. I have, however, one doubt. It behoveth thee to resolve it. I wish, O Bharata, to hear of the fruits that silent Reciters of sacred mantras acquire (by their practice). What are the fruits that have been indicated for such men? What is that region to which they go after death? It behoveth thee also, O sinless one, to tell me all the rules that have been laid down in respect of such silent recitation? When the word Reciter is uttered, what shall I understand by it? Is such a man to be regarded as following the ordinances of Sankhya or yoga or work? Or, is such a man to be regarded as observing the ordinances about (mental) sacrifices? How is the path of the Reciters to be called? Thou art, as I think, of universal knowledge. Tell me all this.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old history of what transpired between Yama, Time, and a certain Brahmana. Sages conversant with the means of attaining to Emancipation have spoken of two methods, viz., the Sankhya and the yoga. Amongst these, in the former, which is otherwise called the Vedanta, Renunciation has been preached with respect to silent recitation. The declarations of the Vedas preach Abstention (from rites), are fraught with tranquillity, and are concerned with Brahma. Indeed, the two paths spoken of by sages bent on achieving what is for their good, viz., Sankhya and yoga, are such that they are both concerned and again unconcerned (with silent recitations). The manner in which silent recitation is connected (with each of the two paths) and the cause I shall now explain. In both as in the case of silent recitation, are needed the subduing of the senses and the fixing of the mind (after withdrawal from external objects); as also truth keeping up of the (sacred) fire, residence in solitude, meditation, penance, self-restraint, forgiveness, benevolence, abstemiousness in respect of food, withdrawal from worldly attachments, the absence of talkativeness, and tranquillity. These constitute a sacrifice in acts (leading to the fruition of desire about heaven or felicity in next life). Listen now to the course that consists of abstention (from acts). The manner in which the acts of the Reciter observing the vow of Brahmacharya may cease, I will presently declare. Such a person should conduct himself in every way according to what has been (already) said by me. Betaking himself to the path of abstention, he should seek to extinguish his dependence on both the External and the Internal. Sitting on kusa grass, with kusa in hand, and binding his coronal locks with kusa, he should surround himself with kusa and have kusa for robes. Bowing unto all earthly concerns, he should take leave of them and never think of them.

Assuming equability by the aid of his mind, he should fix his mind on the mind itself. Reciting the highly beneficial composition (viz., the Gayatri), he meditates with the aid of his intellect on Brahma alone. Afterwards he leaves off even that, being then absorbed in concentrated contemplation. In consequence of his dependence on the strength of the Gayatri which he recites, this concentrated contemplation will come of itself. By penances he attains to purity of soul, and self-restraint, and cessation of aversion and desire. Freed from attachment and delusion, above the influence of all pairs of opposites (such as heat and cold, joy and sorrow, etc.), he never grieves and never suffers himself to be drawn towards worldly objects. He does not regard himself as the actor nor as the enjoyer or sufferer of the consequences of his acts. He never, through selfishness, fixes his mind on anything. Without being employed in the acquisition of wealth, he abstains also from disregarding or insulting others, but not from work. The work in which he is employed is that of meditation; he is devoted to meditation, and seeks meditation unalterably. By meditation he succeeds in bringing about concentrated contemplation, and then gradually leaves off meditation itself. In that state he enjoys the felicity which attaches to the abandonment of all things. Having thoroughly mastered the principle of desire he casts off his life-breaths and then enters into the Brahmic body. Or, if he does not desire to enter into the Brahmic body, he at once goes upwards into the region of Brahma and has never to undergo rebirth. Having become tranquillity's self, and being freed from all kinds of calamity, such a person, by depending upon his own intelligence, succeeds in attaining to that Soul which is pure and immortal and which is without a stain.'"

Footnotes

52:2 Sankhya is understood by the commentator as implying Vedanta-vichara.

52:3 This verse is a triplet. The commentator explains that Vedanta in the second line means Sankhya. I think, this is said because of the agreement between the Vedanta and the Sankhya in this respect notwithstanding their difference in other respects. The object of the verse is to say that according to the Sankhya, there is no necessity for silent recitation of mantras. Mental meditation, without the utterance of particular words, may lead to Brahma.

53:1 Both declare, as the commentator explains, that as long as one does not succeed in beholding one's Soul, one may silently recite the Pranava or the original word Om. When, however, one succeeds in beholding one's Soul, then may one give up such recitation.

53:2 There are two paths which one in this world may follow. One is called Pravritti dharma and the other Nrivritti dharma. The first is a course of actions; the second of abstention from actions. The attributes indicated in 10 and 11 belong to the first course or path. They are, therefore, called Pravartaka yajna or Sacrifice having its origin in Pravritti or action.

53:3 i.e., he should first cleanse his heart by observing the virtues above enumerated.

53:4 Samadhi is that meditation in which the senses having been all withdrawn into the mind, the mind, as explained previously, is made to dwell on Brahma alone.

Section 197

"Yudhishthira said, 'Thou hast said that as regards Reciters, they obtain this very high end. I beg to enquire whether this is their only end or there is any other to which they attain.'

"Bhishma said, 'Listen with concentrated attention, O puissant monarch, to the end that silent Reciters attain, and to the diverse kinds of hell into which they sink, O bull among men! That Reciter who does not at first conduct himself according to the method that has been laid down, and who cannot complete the ritual or course of discipline laid down, has to go to hell. That Reciter who goes on without faith, who is not contented with his work, and who takes no pleasure in it, goes to hell, without doubt. They who follow the ritual with pride in their hearts, all go to hell. That Reciter who insults and disregards others has to go to hell. That man who betakes himself to silent recitation under the influence of stupefaction and from desire of fruit, obtains all those things upon which his heart becomes set. That Reciter whose heart becomes set upon the attributes that go by the name of divinity, has to incur hell and never becomes freed from it. That Reciter who betakes himself to recitation under the influence of attachments (to earthly objects such as wealth, wives etc.) obtain those objects upon which their hearts are set. That Reciter of wicked understanding and uncleansed soul who sets himself to his work with an unstable mind, obtains an unstable end or goes into hell. That Reciter who is not endued with wisdom and who is foolish, becomes stupefied or deluded; and in consequence of such delusion has to go to hell where he is obliged to indulge in regrets. If a person of even firm heart, resolving to complete the discipline, betakes himself to recitation, but fails to attain to completion in consequence of his having freed himself from attachments by a violent stretch without genuine conviction of their inutility or harmful character, he also has to go to hell.

"Yudhishthira said, 'When the Reciter attains to the essence of that which exists in its own nature (without being anything like created or born objects), which is Supreme, which is indescribable and inconceivable, and which dwells in the syllable om forming the subject of both recitation and meditation (indeed, when Reciters to a state of Brahma), why is it that they have again to take birth in embodied forms?'

"Bhishma, said, 'In consequence of the absence of true knowledge and wisdom, Reciters obtain diverse descriptions of hell. The discipline followed by Reciters is certainly very superior. These, however, that I have spoken of, are the faults that appertain to it.'"

Footnotes

54:1 The end declared by Bhishma in the previous section is the success of yoga, or freedom from decrepitude and death, or death at will, or absorption into Brahma, or independent, existence in a beatific condition.

54:2 It should be noted that 'hell,' as here used, means the opposite of Emancipation. Reciter may attain to the joys of heaven, but compared to Emancipation, they are hell, there being the obligation of rebirth attached to them.

54:3 Even this is a kind of hell, for there is re-birth attached to it.

54:4 Aiswvarya or the attributes of godhead are certain extraordinary powers attained by yogins and Reciters. They are the power to become minute or huge in shape, or go whither soever one will, etc. These are likened to hell, because of the obligation of re-birth that attaches to them. Nothing less than Emancipation or the absorption into the Supreme Soul is the end that should be striven for.

Section 198

"Yudhishthira said, 'Tell me what description of hell is obtained by a Reciter? I feel, O king, a curiosity to know this. It behoveth thee to discourse on the subject.'

"Bhishma said, 'Thou hast sprung from a portion of the god of righteousness. Thou art by nature observant of righteousness. Listen, O sinless one, with undivided attention, to these words resting on righteousness as their basis. Those regions that are owned by the high-souled gods, that are of diverse aspects and colours, of diverse descriptions and productive of diverse fruits, and that are of great excellence, those ears again that: move at the will of the riders, those beautiful mansions and hells, those various pleasure-gardens embellished with golden lotuses, those regions that belong to the four Regents and Sukra and Vrihaspati and the Maruts and Viswedevas and Sadhyas and the Aswins, and the Rudras and the Adityas and the Vasus, and other denizens of heaven, are, O sire, spoken of as hells, when compared with the region of the Supreme Soul. The region last spoken of is without any fear (of change for the worse), uncreate (and therefore, in its true nature), without pain of any kind (such as ignorance and delusion), without any agreeable or disagreeable element, beyond the reach of the three attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas), freed from the eight incidents, (viz., the five primal elements, the senses, the: mind, and the intellect), without the three (distinctions between the knower, the known, and act of knowing); freed also from the four attributes (seeing, hearing, thinking, and knowing), without the fourfold causes (of knowledge), without joy and delight and sorrow and disease. Time (in his forms of past, present, and future) arises there for use. Time is not the ruler there. That supreme region is the ruler of Time as also of Heaven. That Reciter who becomes identified with his Soul (by withdrawing everything into it) goes thither. He has, after this, never to feel any sorrow. This region is called Supreme. The other regions (of which I have first spoken) are hell. I have not told thee of all those regions that are called hell. Indeed, in comparison with that foremost of regions all the others are called hell.'

Footnotes

55:1 in the Bengal texts there is a vicious line beginning with Prajna, etc, The Bombay text omits it, making both 10 and 11 couplets, instead of taking 11 as a triplet.

55:2 Na samyuktah is explained by the commentator as aviraktopi hathena tyaktabhogah.

Section 199

"Yudhishthira said, 'Thou hadst referred to the dispute between Time, Mrityu, Yama, Ikshvaku, and a Brahmana. It behoveth thee to narrate the story in full.'

"Bhishma said, 'In connection with this subject that I am discoursing upon, is cited the old history of what transpired between Surya's son Ikshvaku and a certain Brahmana, and Time and Mrityu. Listen to me as to what occurred, and what was the conversation that took place between them, and the place where it happened. There was a certain Brahmana of great fame and pious behaviour. He was a Reciter. Possessed of great wisdom, he was conversant with the six Angas (of the Vedas). He was of the Kusika race and son of Pippalada. He acquired (by his austerities) spiritual insight into the Angas. Residing at the foot of Himavat, he was devoted to the Vedas. Silently reciting the Gayatri composition, he practised severe austerities for attaining to Brahma. A thousand years passed over his head while he was engaged in the observance of vows and fasts. The goddess (of Gayatri or Savitri) showed herself to him and said, 'I am gratified with thee.' Continuing to recite the sacred mantra, the Brahmana remained silent and spoke not a word to the goddess. The goddess felt compassion for him and became highly gratified. Then that progenitrix of the Vedas applaud that recitation in which the Brahmana had been engaged. After finishing his recitation (for that day) the Brahmana stood up and, bending his head, prostrated himself before the goddess's feet. The righteous-souled Reciter, addressing the goddess, said, 'By good luck, O goddess, thou hast been gratified with me and shown thyself to me. If, indeed, thou art gratified with me, the boon I ask is that my heart may take pleasure in act of recitation.'

"Savitri said, 'What dost thou ask, O regenerate Rishi? What wish of thine shall I accomplish? Tell me, O foremost of Reciters, everything will be as thou wishest.' Thus addressed by the goddess, the Brahmana, conversant with duties, replied, saying, 'Let my wish about continuing my recitations go on increasing every moment. Let also, O auspicious goddess, the absorption of my mind into Samadhi be more complete.' The goddess sweetly said, 'Let it be as thou wishest.' Desiring to do good to the Brahmana, the goddess once again addressed him, saying, 'Thou shalt not have to go to hell, i.e., thither where great Brahmanas go. Thou shalt go into the region of Brahma which is uncreate and free from every fault. I go hence, but that which thou hast asked me shall happen. Go on reciting with restrained soul and rapt attention. The god Dharma will in person come to thee. Time, Mrityu. and Yama also will all approach thy presence. There will be a dispute here between them and thee on a question of morality.'

'Bhishma continued, 'Having said these words, the goddess went back to her own abode. The Brahmana. continued engaged in recitation for a thousand celestial years. Restraining wrath, and always controlling self, he passed his time, firmly devoting himself to truth and freed from malice. Upon the completion of his observance by the intelligent Brahmana, Dharma, gratified with him, showed his person unto that regenerate individual.'

'Dharma said, 'O regenerate one, behold me who am Dharma. I have come here for seeing thee. Thou hast won the reward of this recitation in which thou hadst been engaged. Listen to ma as to what that reward is. Thou hast won all the regions of felicity which appertain to either gods or men. O good man, thou shalt ascend above all the abodes of the deities. O ascetic, cast off thy vital breaths then, and go unto whatever regions thou pleasest. By casting off thy body thou wilt win many regions of felicity.'

"The Brahmana said, 'What business have I with those regions of felicity of which thou speakest? O Dharma, go whithersoever thou pleasest. I will not, O puissant lord, cast off this body which is subject to much happiness and misery.'

"Dharma said, 'Thy body, O foremost of ascetics, should certainly be cast off. Do thou ascend to heaven, O Brahmana! Or, tell us what else should please thee, O sinless one!'

"The Brahmana said, 'I do not, O puissant lord, wish to reside in heaven itself without this body of mine. Leave me, O Dharma! I have no desire to go to heaven itself without my own body.'

"Dharma said, 'Without (thus) setting thy heart on thy body, cast it off and be happy Go into regions that are free from the attribute of Passion. Indeed, going thither, thou shalt never have to feel any misery.'

"The Brahmana said, 'O highly-blessed one, I take great pleasure in recitation. What need have I for those eternal regions of which thou speakest? Indeed, O puissant lord, I do not desire to go to heaven with even this body of mine.'

"Dharma said, 'If thou dost not wish to cast off thy body, behold, O regenerate one, there is Time, and there is Mrityu, and there is Yama, who are all approaching thee!'

'Bhishma continued, 'After Dharma had said this, Vivaswat's son (Yama), Time, and Mrityu,--the trio (who snatch away all creatures from the earth), approached that Brahmana, O blessed king, and addressed him thus.'

"Yama said, 'I am Yama. I say unto thee that a high reward awaits thee for these well-performed penances of thine, and for this pious conduct that thou hast observed.'

"Time said, 'Thou hast won a high reward which is, indeed, commensurate with this course of recitation that thou hast finished. The time is come for thee to ascend to heaven.. I am Time and I have come to thee.'

"Mrityu said, 'O thou that art conversant with righteousness, know me for Mrityu herself in her proper form. I have come to thee in person, urged by Time, for bearing thee hence, O Brahmana.'

"The Brahmana said, 'Welcome to Surya's son, to Time possessed of high soul, to Mrityu, and to Dharma! What shall I accomplish for you all.

"Bhishma continued, 'In that meeting, the Brahmana gave them water to wash their feet, and the usual articles of the Arghya. Highly gratified, he then addressed them, saying, 'What shall I do for you all by exerting my own might?' Just at that time, 01 monarch, (king) Ikshvaku, who had set out on a sojourn to holy waters and shrines, came to that spot where those deities had been assembled together. 'The royal sage Ikshvaku bowed his head and worshipped them all. That best of kings then enquired after the welfare of all of them. The Brahmana gave the king a seat, as also water to wash his feet, and the usual Arghya. Having next made the usual enquiries of courtesy, he said, 'Thou art welcome, O great monarch! Tell me all this thy wishes! Let thy noble self tell me what I shall have to accomplish for thee by putting forth my might.'

"The king said, 'I am a king. Thou art a Brahmana in the observance of the six well-known duties. (1 cannot ask), I will give thee some wealth. That is well-known. Tell me how much I shall give thee.'

"The Brahmana said, 'There are two kinds of Brahmanas, O monarch! Morality of righteousness also is of two kinds; addiction to work, and abstention from work. As regards myself, I have abstained from acceptance of gifts. Give presents unto them, O, king, that are addicted to the duty of work and acceptance. I shall not, therefore, accept anything in gift. On the other hand, I ask thee, what is for thy good? What, indeed, shall I give thee? Tell me, O foremost of kings, and I shall accomplish it with the aid of my penances.'

"The king said, 'I am a Kshatriya. I do not know how to say the word 'Give.' The only thing, O best of regenerate persons, that we can say (by way of asking) is Give (us) battle.'

"The Brahmana said, 'Thou art content with the observance of the duties of thy order. Similarly, I am content with the duties of mine, O king! There is, therefore, little difference between us. Do as thou pleasest!'

"The king said, 'Thou saidst these words first, viz., 'I shall give thee according to my might.' I, therefore, solicit thee, O regenerate one. Give me the fruits of this recitation (which thou hast gone through).'

"The Brahmana said, 'Thou wert boasting that thy utterances always solicit battle. Why then dost thou not solicit battle with me?'

"The king said, 'It has been said that Brahmanas are armed with the thunder of speech, and that Kshatriyas have might of arms. Hence, learned Brahmana, this wordy warfare has set in between thee and me.'

"The Brahmana said, 'As regards myself, even that is my resolution today. What shall I give thee according to my might? Tell me, O king of kings, and I shall give thee, having wealth of my own. Do not tarry.'

"The king said, 'If, indeed, thou desirest to give me anything, then give me the fruits thou hast earned by practising recitation for these thousand years.'

"The Brahmana said, 'Take the highest fruit of the recitations I have gone through. Indeed, take half, without any scruple, of that fruit. Or, O king, if thou wishest, take without any scruple the entire fruits of my recitations.'

"The king said, 'Blessed be thou, I have no need for the fruits of thy recitations which I solicited. Blessings on thy head. I am about to leave thee. Tell me, however, what those fruits are (of thy recitations).'

"The Brahmana said, 'I have no knowledge of the fruits I have won. I have, however, given thee those fruits that I have acquired by recitation. These, viz., Dharma and Time, and Yama, and Mrityu, are witnesses (of the act of gift).'

"The king said, 'What will the fruits, that are unknown, of these thy observances, do for me? If thou dost not tell me what the fruits are of thy recitations, let those fruits be thine, for without doubt I do not wish for them.'

"The Brahmana said, 'I will not accept any other utterance (from thee). I have given thee the fruits of my recitations. Let, O royal sage, both thy words and mine become true. As regards my recitations, I never cherished any specific desire to accomplish. How then, O tiger among kings, should I have any knowledge of what the fruits are of those recitations? Thou saidst, 'Give!' I said 'I give!' I shall not falsify these words. Keep the truth. Be calm! If thou request to keep my word, O king, great will be thy sin due to falsehood. O chastiser of foes, it does not become thee to utter what is untrue. Similarly, I dare not falsify what I have uttered. I have, before this, unhesitatingly said, 'I give!' If, therefore, thou art firm in truth, accept my gift. Coming here, O king, thou didst solicit of me the fruits of my recitations. Therefore, take what I have given away, if, indeed, thou art firm in truth. He who is addicted to falsehood had neither this world nor the next. Such a person fails to rescue his (deceased) ancestors. How again shall he succeed in doing good to his (unborn) progeny? The rewards of sacrifices and gifts, as also of fasts and religious observances, are not so efficacious in rescuing (a person from evil and hell) as Truth, O bull among men, in both this and the next world. All the penances that have been undergone by thee and all those that thou wilt undergo in the future for hundreds and thousands of years do not possess efficacy greater than that of Truth. Truth is one un deteriorating Brahma. Truth is the one undeteriorating Penance. Truth is the one undeteriorating sacrifice. Truth is the one undeteriorating Veda. Truth is awake in the Vedas. The fruits attached to Truth have been said to be the highest. From Truth arise Righteousness and Self-restraint. Everything rests on Truth. Truth is the Vedas and their branches. Truth is Knowledge. Truth is the Ordinance. Truth is the observance of vows and fasts. Truth is the Primeval Word Om. Truth is the origin of creatures. Truth is their progeny. It is by Truth that the Wind moves. It is by Truth that the Sun gives heat. It is by Truth that Fire burns. It is on Truth that Heaven rests. Truth is Sacrifice, Penance, Vedas, the utterance of Samans, Mantras, and Saraswati. It hath been heard by us that once on a time Truth and all religious observances were placed on a pair of scales. When both were weighed, that scale on which Truth was, seen to be heavier. There is Truth where Righteousness is. Everything increaseth through Truth. Why, O king, dost thou wish to do an act that is stained with falsehood? Be firm in Truth. Do not act falsely, O monarch! Why wouldst thou falsify thy words 'Give (me),' which thou hast uttered? If thou refusest, O monarch, to accept the fruits that I have given thee of my recitations, thou shalt then have to wander over the world, fallen away from Righteousness! That person who does not give after having promised, and he also that does not accept after having solicited, are both stained with falsehood. It behoveth thee, therefore, not to falsify thy own words.'

"The king said, 'To fight and protect (subjects) are the duties of Kshatriyas. It is said that Kshatriyas are givers (of presents). How then shall I take anything from thee (in gift)?'

"The Brahmana said, 'I never insisted on thee, O king (for accepting anything from me in the first instance). I did not seek thy house. Thyself, coming here, didst solicit me. Why then dost thou not take?'

"Dharma said, 'Know ye both that I am Dharma himself. Let there be no dispute between you. Let the Brahmana become endued with the reward attaching to gift, and let the monarch also obtain the merit of Truth.'

"Heaven said, 'Know, O great king, that I am Heaven's self in my embodied form, come hither in person. Let this dispute between you cease. You are both equal in respect of the merit or rewards earned.'

"The king said, 'I have no use with Heaven. Go, O Heaven, to the place you have come from. If this learned Brahmana desires to repair to thee, let him take the rewards that I have won (by my acts in life).'

"The Brahmana said, 'In my younger days I had, through ignorance, stretched my hand (for acceptance of gifts). At present, however, I recite the Gayatri, observing the duty of abstention. Why dost thou, O king, tempt me thus, me who have for a long time observed the duty of abstention? I shall myself do what my duty is. I do not wish to have any share of the rewards won by thee, O monarch! I am devoted to penances and to study of the Vedas, and I have abstained from acceptance.'

"The king said, 'If, O Brahmana, thou art really to give me the excellent reward of thy recitation, then let half that reward be mine, thyself taking at the same time half the reward that I myself have won by my acts. Brahmanas are engaged in the duty of acceptance. Persons born in the royal order are engaged in the duty of giving. If thou art not unaware of the duties (laid down for both the orders), let our fruits be equal (according to the suggestion I have made). Or, if thou dost not wish to be my equal in respect of our rewards, take then the whole of the rewards that I may have won. Do take the merit I have won, if thou wishest to show me grace.'

"Bhishma continued, 'At this time, two individuals of very ungainly aspect came there. Each had his arm upon the other's shoulder; both were ill-dressed. They said these words, 'Thou owest me nothing. I really owe thee. If we dispute in this way, here is the king who ruleth individuals. I say truly, thou owest me nothing! Thou speakest falsely. I do owe thee a debt. Both of them, waxing very hot in dispute, then addressed the king, saying, 'See, O monarch, that none of us may become stained with sin.'

"Virupa said, 'I woe my companion, Vikrita, O monarch, the merits of the gift of a cow. I am willing to pay off that debt. This Vikrita, however, refuses to take repayment.'

"Vikrita said, 'This Virupa, O monarch, oweth me nothing. He speaks a falsehood with the appearance of truth, O king.'

"The king said, "Tell me, O Virupa, what is that which thou owest thy friend here. It is my resolution to hear thee and then do what is proper.'

"Virupa said, 'Hear attentively, O king, all the circumstances in detail, about how I owe my companion, viz., this Vikrita, O ruler of men. This Vikrita had, in bygone days, for the sake of winning merit, O sinless one, given away an auspicious cow, O royal sage, unto a Brahmana devoted to penances as the study of the Vedas. Going unto him, O king, I begged of him the reward of that act. With a pure heart, Vikrita made a gift to me of that reward. I then, for my purification, did some good acts. I also purchased two kapila cows with calves, both of which used to yield large quantities of milk. I then made a present, according to due rites and with proper devotion, of those two cows unto a poor Brahmana living by the Unchha method. Having formerly accepted the gift from my companion, I desire, O lord, even here, to give him return twice the reward! The circumstances being such, O tiger among men, who amongst us two shall be innocent and who guilty (according to your judgment)? Disputing with each other about this, we have both come to thee, O monarch! Whether thou judgest rightly or wrongly, establish both of us in peace. If this my companion does not wish to take from me in return a gift equal to what he gave me, thou shalt have to judge patiently and set us both on the right track.'

"The king said, 'Why do you not accept payment that is sought to be made of the debt that is owing to thee? Do not delay, but accept payment of what thou knowest is thy due.'

"Vikrita said, 'This one says that he owes me. I say unto him that what I gave I gave away. He doth not, therefore, owe me anything. Let him go whithersoever he wishes.'

"The king said, 'He is ready to give thee. Thou., however, art unwilling to take. This does not seem proper to me. I think that thou deservest punishment for this. There is little doubt in this.'

"Vikrita said, 'I made a gift to him, O royal sage! How can I take it back? If I am guilty in this, do thou pronounce the punishment, O puissant one.'

"Virupa said, 'If thou refusest to take when I am ready to give, this king will certainly punish thee, for he is an upholder of justice.'

"Vikrita said, 'Solicited by him I gave him what was my own. How shall I now retake that? Thou mayst go away. Thou hast my leave.'

"The Brahmana said, 'Thou hast heard, O king, the words of these two. Do thou take without scruple that which I have pledged myself to give thee.'

"The king said, 'This matter is, indeed, as deep (in importance) as an unfathomable pit. How will the pertinacity of this Reciter end? If I do not accept what has been given by this Brahmana, how shall I avoid being stained with a great sin?' The royal sage then said unto the two disputants, 'Go ye both, having won your respective objects. I should see that kingly duties, vested in me, may not become futile. It is settled that kings should observe the duties laid down for them. To my misfortune, however, the course of duties prescribed for Brahmanas has possessed my wretched self.'

"The Brahmana said, 'Accept, O king! I owe thee. Thou didst solicit it, and I also have become pledged (to give thee). If, however, thou refuse to take, O monarch, I shall without doubt curse thee.'

"The king said, 'Fie on kingly duties, the settled conclusion about the operation of which is even such. I should, however, take what thou givest, for only this reason, viz., rendering the two courses of duty exactly equal.

This is my hand, that was never before (stretched forth for acceptance of gifts), is now stretched forth (for acceptance as also) for giving away. Give me what thou owest me.'

"The Brahmana said, 'If I have won any fruits by reciting the Gayatri, accept them all.'

"The king said, 'These drops of water, behold, O foremost of Brahmanas, have fallen upon my hand. I also desire to give thee. Accept my gift. Let there be equality between us (through thy accepting my gift as I have accepted thine).'

"Virupa said, 'Know, O king, that we two are Desire and Wrath. It hath been by us that thou hast been induced to act in this way. Thou hast made a gift in return to the Brahmana. Let there be equality between thee and this regenerate person in respect of regions--of felicity in the next world. This Vikrita really does not owe me anything. We appealed to thee for thy own sake. Time, Dharma, Mrityu, and we two, have examined everything about thee, here in thy very presence, by producing this friction between thee and that Brahmana. Go now, as thou choosest, to those regions of felicity which thou hast won by means of thy deeds.'

"Bhishma continued, 'I have now told thee how Reciters obtain the fruits (of their recitation) and what, indeed, is their end, what the spot, and what the regions, that a Reciter may win. A Reciter of Gayatri goes to the supreme god Brahman, or repairs to Agni or enters the region of Surya. If he sports there in his (new) energetic form, then stupefied by such attachment, he catches the attributes of those particular regions. The same becomes the case with him if he goes to Soma, or Vayu, or Earth, or Space. The fact is, he dwells in all these, with attachment, and displays the attributes peculiar to those regions. If, however, he goes to those regions after having freed himself from attachments, and feels a. mistrust (respecting the felicity he enjoys) and wishes for That Which is Supreme and Immutable, he then enters even That. In that case he attains to the ambrosia of ambrosia, to a state free from desire and destitute of separate consciousness. He becomes Brahma's self freed from the influence of opposites, happy, tranquil, and without pain. Indeed, he attains to, that condition which is free from pain, which is tranquillity's self, which is; called Brahma, whence there is no return, and which is styled the One and Immutable. He becomes freed from the four means of apprehension, the six conditions, and also the other six and ten attributes. Transcending the Creator (Brahman), he attains to absorption into the One Supreme Soul. Or, if under the influence of attachments, he wishes not for such absorption, but desires to have a separate existence as dependent on that Supreme Cause of everything, then obtains the fruition of everything for which he cherishes a wish. Or, if he looks (with aversion) upon all regions of felicity, which have been (as previously stated) called hells, he then, driving off desire and freed from everything, enjoys supreme felicity even in those very regions. Thus, O monarch, I have discoursed to thee about the end attained by Reciters. I have told thee everything. What else thou wishest to hear?'"

Footnotes

56:1 For there no forms exist to become the objects of such functions. All is pure knowledge there, independent of those ordinary operations that help created beings to acquire knowledge.

56:2 The six Angas are Siksha, Kalpa, Vyakarana, Nirukta, Chhandas, Jyotish.

56:3 i.e., an insight not obtained in the ordinary way but by intuition.

57:1 K.P. Singha mistranslates the word sadhaye. It means 'I go', and not 'I will strive etc.' The Burdwan translator is correct.

60:1 Work and Abstention from work are the two courses of duty prescribed or followed.

61:1 It seems that Vikrita had given away a cow. He had then made a gift to Virupa of the merit he had won by that righteous act.

61:2 Picking solitary grains from the crevices in the fields after the crops have been gathered and taken away.

61:3 He gave me the merit he won by giving away one cow. I wish to give him in return the merit I have won by giving away two cows.

62:1 Verses 107 and 108 are rather obscure. What the king says in 107 seems to be that you two have referred your dispute to me who am a king. I cannot shirk my duty, but am bound to judge fairly between you. I should see that kingly duties should not, so far as I am concerned, become futile. In 108 he says, being a king I should discharge the duties of a king, i.e., I should judge disputes, and give, if need be, but never take. Unfortunately, the situation is such that I am obliged to act as a Brahmana by taking what this particular Brahmana is desirous of offering.

62:2 This verse also seems to be very obscure. The king's natural inclination, it seems, prompts him to oblige the Brahmana by accepting his gift. The ordinances about kingly duties restrain him. Hence his condemnation of those duties. In the second line, he seems to say that he is morally bound to accept the gift, and intends to make a gift of his own merits in return. The result of this act, he thinks, will be to make both courses of duty (viz., the Kshatriya, and the Brahmana's) produce the same kind of rewards in the next world.

63:1 This is not Emancipation, but merely terminable felicity.

63:2 Attains to Emancipation or Absorption in-to the essence of Brahma.

63:3 These are Direct knowledge (through the senses), Revelation, Inference, and Intuition.

63:4 The first six are Hunger, Thirst, Grief, Delusion, Disease, and Death. The other sixteen are the five breaths, the ten senses, and the mind.

Section 200

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, what reply was given by either the Brahmana or the monarch to Virupa after the conclusion of the latter's speech. What kind of end was it, amongst those described by thee, that they obtained? What, indeed, was the discourse that happened between them, and what did they do there?'

"Bhishma said, 'The Brahmana, saying, 'Let it be as thou hast said, 'worshipped Dharma and Yama and Time and Mrityu and Heaven, all of whom were worthy of worship. He also worshipped all those foremost of Brahmanas that had come there by bending his head unto them. Addressing the monarch then, he said, 'Endued with the reward of my recitations, O royal sage, attain thou to a position of eminence. With thy leave I shall set myself to my recitations again. O thou of great might, the goddess Savitri gave me a boon, saying, 'Let thy devotion to recitations be continuous.'

"The king said, 'If thy success (in recitation) has b.-come fruitless (in consequence of thy having given away those fruits unto me), and if thy heart be set upon practising again, go, O learned Brahmana, half and half with me, and let the reward of thy recitations themselves be thine.'

"The Brahmana said, 'Thou hast made strenuous efforts before all these persons (for making me a sharer of the rewards in store for thee as the consequences of thy own acts). Let us then become equal in respect of our rewards (in next life), and let us go to receive that end which is ours.' Knowing the resolve to which they came there, the chief of the gods came to that spot, accompanied by the deities and the Regents of the world. The Sadhyas, the Viswas, the Mantras, diverse kinds of loud and sweet music, the Rivers, the Mountains, the Seas, the Sacred Waters, the Penances, the Ordinances about yoga, the Vedas, the Sounds that accompany the singing of the Samans, Saraswati, Narada, Parvata, Viswavasu, the Hahas, the Huhus, the Gandharva Chitrasena with all the members of his family, the Nagas, the Sadhyas, the Munis, the god of gods, viz., Prajapati, and the inconceivable and thousand-headed Vishnu himself, came there. Drums and trumpets were beat and blown in the firmament. Celestial flowers were rained down upon those high-souled beings. Bands of Apsaras danced all around. Heaven, in his embodied form, came there. Addressing the Brahmana, he said, 'Thou hast attained to success. Thou art highly blessed.' Next addressing the monarch, he said, 'Thou also, O king, hast attained to success.' Those two persons then, O monarch (viz., the Brahmana and the king), having done good to each other, withdrew their senses from the objects of the world. Fixing the vital breaths Prana, Apana, Samana, Udana and Vyana in the heart, they concentrated the mind in Prana and Apana united together. They then placed the two united breaths in the abdomen, and directed their gaze to the tip of the nose and then immediately below the two eye-brows. They next held the two breaths, with the aid of the mind, in the spot that intervenes between the two eye-brows, bringing them there very gradually. With bodies perfectly inactive, they were absorbed with fixed gaze. Having control over their souls, they then placed the soul within the brain. Then piercing the crown of the high-souled Brahmana a fiery flame of great splendour ascended to heaven. Loud exclamations of woe, uttered by all creatures, were then heard on all sides. Its praises hymned by all, that splendour then entered Brahman's self. The Great grandsire, advancing forward, addressed that splendour which had assumed a form of the tallness of a span, saying, 'Welcome!' And once more he uttered these words, 'Verily, Reciters attain to the same end with the yogins. The attainment by the yogin of his end is an object of direct vision unto all these (here assembled). As regards Reciters, there is this distinction, that the honour is ordained for them of Brahman's advancing forward to receive them (after their departure from earth). Dwell thou in me.' Thus spoke Brahman and once more imparted consciousness into that splendour. Indeed, the Brahmana then, freed from all anxieties, entered the mouth of the Creator. The monarch (Ikshvaku) also, after the same manner, entered the divine Grandsire like that foremost of Brahmanas. The (assembled) deities saluted the self-born and said, 'A very superior end is, indeed, ordained for Reciters. This exertion (that we have seen thee put forth) is for Reciters. As regards ourselves, we came hither for beholding it. Thou hast made these two equal, rendered them equal honour, and bestowed upon them an equal end. The high end that is reserved for both yogins and Reciters has been seen by us today. Transcending all regions (of felicity), these two are capable of going whithersoever they wish.'

"Brahman said, 'He also that would read the great Smriti (viz., the Veda), and he too, who would read the other auspicious Smritis that follow the former (viz., Manu's and the rest), would, in this way, attain to the same region with me. He also who is devoted to yoga, will, without doubt, acquire in this manner, after death, the regions that are mine. I go hence. Go ye all to your respective places for the accomplishment of your ends.'

"Bhishma continued, 'Having said these words, that foremost of gods disappeared there and then. The assembled deities, having previously taken his leave, returned to their respective abodes. All those high-souled beings, having honoured Dharma, proceeded with well-pleased hearts, O monarch, walking behind that great deity. These are the rewards of reciters and this their end. I have described them to thee as I myself had heard of them. What else, O monarch, dost thou wish to hear of?'"

Footnotes

64:1 I think, K.P. Singha misunderstands this verse. Three different ends are spoken of. One is absorption into Brahma; the other's enjoyment of ordinary felicity, which, of course, is terminable, and the last is the enjoyment of that felicity which is due to a freedom from desire and attachments; 126 speaks of this last kind of felicity.

64:2 In the second line saraddham is not an indeclinable; or, if it be taken as such, the sense may still remain unaltered. What the monarch does is to call upon the Brahmana to share with the monarch the rewards that the monarch had won.

65:1 The sense seems to be that yogins attain to Brahma even here; whereas Reciters attain to him after death.

Section 201

"Yudhishthira said, 'What are the fruits of the yoga represented by Knowledge, of all the Vedas, and of the (various) observances and vows? How also may the creature-soul be known? Tell us, this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse between that lord of creatures, viz., Manu, and the great Rishi, Vrihaspati. In days of old, the foremost of celestial Rishis, viz., Vrihaspati, who was a disciple of Manu, bowed to his preceptor and addressing that lord and first of all creatures, said, 'What is the cause (of the universe)? Whence have the ordinances (about sacrifices and other pious observances) flowed? What are those fruits which the learned say are attached to Knowledge? Tell me also truly, O illustrious one, what is that which the very, Vedas have not been able to reveal? What are those fruits which are adored by eminent personages conversant with the science of Artha, with the Vedas, and with the Mantras, through sacrifices and plentiful gifts of kine? Whence do those fruits arise? Where are they to be found? Tell me also this old history, viz., whence have the earth, all earthly objects, wind, sky, aquatic creatures, water, heaven, and the denizens of heaven, all sprung? Man's inclinations tend towards that object about which he seeks knowledge. I have no knowledge of that Ancient and Supreme one. How shall I rescue myself from a false display of inclinations towards Him?The Riks, all the Samanas, all the Yajuses, the Chhandas, Astronomy, Nirukta, Grammar, Sankalpa, and Siksha, I have studied. But I pave no knowledge of the nature of the great creatures (the five primal elements) that enter into the composition of everything. Tell me all I have asked thee, by using only simple assertions and distinguishing adjectives or attributes. Tell me what the fruits are of Knowledge and what those fruits that are attached to sacrifices and other religious rites. Explain to me how also an embodied being departs from his body and how he attains to another body.'

"Manu said, 'That which is agreeable to one is said to constitute one's happiness. Similarly, that which is disagreeable to one is said to constitute one's misery.--By this I shall obtain happiness and keep off misery--from a sentiment like this flow all religious acts. The efforts for the acquisition of Knowledge, however, arise from a sentiment for avoiding both happiness and misery. The ordinances about sacrifices and other observances, that occur in the Vedas, are all connected with desire. He, however, who liberates himself from desire, succeeds in attaining to Brahma. That man who, from desire of winning happiness, walks in the path of acts which are of diverse kinds, has to go to hell.'

"Vrihaspati said, 'Men's aspirations are concerned with the acquisition of the agreeable which ends in happiness, and the avoidance of the disagreeable which brings misery. Such acquisition and such avoidance again are accomplished by acts.'

"Manu said, 'It is by liberating oneself from acts that one succeeds in entering into Brahma. The ordinances about acts have flowed for that very end. The ordinances about acts tempts only those whose hearts are not free from desire. By liberating oneself from acts (as already said) one acquires the highest state. One desirous of felicity (Emancipation), betaking oneself to religious rites, becomes purified (from attachments) by acts having for their object the purification of the soul, and at last wins great splendour. By liberating oneself from acts, one acquires the highest end, viz., Brahma, which is very much above the reward that acts give. Creatures have all been created by Mind and Act. These again are the two best paths adored by all. Outward acts produce fruits that are transitory as also eternal. For acquiring the latter there is no other means than abandonment of fruits by the mind. As the eye, when night passes away and the veil of darkness is removed from it, leads its possessor by its own power, so the Understanding, when it becomes endued with Knowledge, succeeds in beholding all evils that are worthy of avoidance. Snakes, sharp-pointed kusa blades, and pits, men avoid when they perceive them lie on their way. If some tread upon or fall into them, they do so through ignorance. Behold the superiority of the fruits of knowledge (over those of ignorance). Mantras applied duly, sacrifices, the presents called Dakshina, gift of food, and concentration of the mind (for divine contemplation),--these are the five acts that are said to be productive of fruits, there being none else. Acts have (the three) attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas) for their soul. The Vedas say this. (The Vedas consist of Mantras). The Mantras, therefore, have the same three attributes, since it is with Mantras that acts are to be accomplished. The ritual also must be liable to the same three attributes. The fruits of action depend upon the mind. It is the embodied creature that enjoys those fruits. All excellent kinds of sound, form, taste, touch, and scent, are the fruits of acts, being attainable in the region of acts (i.e., heaven). As regards, however, the fruits of knowledge, man acquires them even here before death. Whatever acts are accomplished by means of the body, one enjoys the fruits thereof in a state of physical existence. The body is, indeed, the framework to which happiness inheres, as also the framework to which misery inheres. Whatever acts are accomplished by means of words, their fruits are to be enjoyed in a state in which words can be spoken. Similarly, whatever acts are accomplished by the mind, their fruits are enjoyed in a state in which one is not freed from the mind. Devoted to the fruits of acts, whatever kind of acts (Sattwika or Rajasika or Tamasika) a person covetous of fruits accomplishes, the fruits, good or bad, that he actually enjoys partake of their character. Like fishes going against a current of water, the acts of a past life come to the actor. The embodied creature experiences happiness for his good acts, and misery for his evil ones. Him from whom this universe hath sprung. Him by knowing whom persons of cleansed souls transgress this world, Him who has not been expressed by Vedic mantras and words. I will now indicate. Listen to me as I speak of that highest of the high. Himself liberated from the several kinds of taste and scent, and sound and touch and form. He is incapable of being grasped by the senses, unmanifest, without colour, the One, and He has created the five kinds of objects for His creatures. He is neither female, nor male, nor of the neuter sex. He is neither existent, nor non-existent, nor existent-nonexistent.Only those that are acquainted with Brahma behold Him. He knoweth no direction."'

Footnotes

66:1 The fact is, I do not know anything of Him, but still I profess to worship him. This is false behaviour. How shall I be rescued from such falsehood? This is what Vrihaspati says.

66:2 The Chhandas are the rules of Prosody as applicable to the Vedic hymns. Jyotish is astronomy. It forms an Anga of the Vedas. Nirukta furnishes rules for interpreting obscure passages of the Vedas, and also gives the meanings of technical or obscure words used therein. Kalpa is the description of religious rites. Siksha is the science of Pronunciation as applied to Vedic hymns and mantras.

67:1 They who believe that happiness is not eternal and that, therefore, they should not Pursue it, withdraw themselves from pious acts which lead to that happiness. They seek Knowledge as the best means for avoiding all that is transitory and changeful. They seek moksha or complete Emancipation which has been described in the previous sections.

67:2 The meaning of 'hell' as applied in such passages has been explained before.

67:3 This is a highly aphoristic line. I give the sense by expanding the words. By 'acts' here is meant 'sacrifices and other religious observances.' The intention of Vrihaspati is to enforce the Propriety of acts, for without acts, the ends of life cannot, he maintains, be secured.

67:4 The sense is that one should devote oneself to acts as a sort of preparation. Afterwards one should abandon them for obtaining the higher end. Acts, therefore, have their use, and help one, though mediately, in the acquisition of Brahma.

67:5 The mind and acts have created all things. This has been explained in the last verse of section 190 ante. Both are good paths, for by both, good end maybe attained, viz., the highest, by drilling the mind, as also (mediately) by acts (as explained in verse 14 above). The fruits of actions must be mentally abandoned if the highest end is to be attained; i.e., acts may be gone through, but their fruits should never be coveted.

68:1 Nilakantha explains the grammar of the first line differently. His view is yatha chakshurupah praneta nayako, etc. A better construction would be yatha chaksha pranetah (bhavati) etc.

68:2 This verse may be said to furnish the key of the doctrine of karma or acts and why acts are to be avoided by persons desirous of Moksha or Emancipation. Acts have three attributes: for some are Sattwika (good), as sacrifices undertaken for heaven, etc., some are Rajasika (of the quality of Passion), as penances and rites accomplished from desire of superiority and victory; and some are Tamasika (of the quality of Darkness), as those undertaken for injuring others, notably the Atharvan rites of Marana, Uchatana, etc.: this being the case, the Mantras, without acts, cannot be accomplished, are necessarily subject to the same three attributes. The same is the case with rituals prescribed. It follows, therefore, that the mind is the chief cause of the kind of fruits won, i.e., it is the motive that determines the fruits, viz., of what kind it is to be. The enjoyer of the fruit, of course, is the embodied creature.

68:3 There can be no doubt that Nilakantha explains this verse correctly. It is really a cruce. The words Naro na samsthanagatah prabhuh syat must be taken as unconnected and independent. Na samsthana gatah is before death. Prabhuh is adhikari (jnanphale being understood). K.P. Singha gives the sense correctly, but the Burdwan translator makes nonsense of the words.

68:4 The subject of this verse as explained by the commentator, is to inculcate the truth that the result of all acts accomplished by the body is heaven where one in a physical state (however subtile) enjoys those fruits. If Emancipation is to be sought, it must be attained through the mind.

68:5 The sense depends upon the word acts. If acts are accomplished by the mind, their fruits must be enjoyed by the person in a state in which he will have a mind. Emancipation cannot be achieved by either recitation (japa) or Dhyana (meditation), for both these are acts. Perfect liberation from acts is necessary for that great end.

69:1 viz., Taste. etc.

69:2 Existent, line atom; non-existent, line space; existent-nonexistent, line Maya or illusion.

Section 202

"Manu said, 'From that eternal and undeteriorating One first sprang Space; from space came Wind; from wind came Light; from light came Water; from water sprang the Universe; and from the universe, all things that occur in it. The bodies of all (earthly) things, (after dissolution), first enter into water, thence to light or heat, thence to the wind, and thence to space. They that seek Emancipation have not to return from space. On the other hand, they attain to Brahma. The refuge of Emancipation, viz., Brahma, is neither hot, nor cold, neither mild nor fierce, neither sour nor astringent, neither sweet nor bitter. He is not endued with sound, or scent, or form. He transcends all these and everything, and is without dimensions. The skin perceives touch; the tongue, taste; the nose, scent; the ears, sounds; and the eyes, forms. Men not conversant with Adhyatma succeed not in beholding what is above these. Having withdrawn the tongue from tastes, the nose from scents, the ears from touch, and the eyes from forms, one succeeds in beholding one's own self (as independent of the senses and the mind and, therefore, of attributes). It hath been said that that which is the Cause of the actor, the act, the material with which the act is done, the place and the time of the act, and the inclinations and propensities in respect of happiness and misery, is called the Self (or Soul). That which pervades everything, which does everything (assuming the forms of living creatures), that which exists in the universe even as the mantras declare, that which is the cause of all, that which is the highest of the high, and that which is One without a second and does all things, is the Cause. Everything else is effect. It is seen that a person, in consequence of the acts performed by him, obtains results both good and evil, which (though apparently incompatible with each other, still) dwell together in harmony. Indeed, as the good and evil fruits born of their own acts dwell together in the bodies of creatures which are their refuge, even so Knowledge dwells in the body. As a lighted lamp, while burning, discovers other objects before it, even so the five senses which are like lamps set on high trees, find out their respective objects when lighted by Knowledge. As the various ministers of a king, uniting together, give him counsel, even so the five senses that are in the body are all subservient to Knowledge. The latter is superior to all of them. As the flames of fire, the current of the wind, the rays of the sun, and the waters of rivers, go and come repeatedly, even so the bodies of embodied creatures are going and coming repeatedly. As a person by taking up an axe cannot, by cutting open a piece of wood, find either smoke or fire in it, even so one cannot, by cutting open the arms and feet and stomach of a person, see the principle of knowledge, which, of course, has nothing in common with the stomach, the arms and the feet. As again, one beholds both smoke and fire in wood by rubbing it against another piece, so a person of well-directed intelligence and wisdom, by uniting (by means of yoga) the senses and the soul, may view the Supreme Soul which, of course, exists in its own nature. As in the midst of a dream one beholds one's own body lying on the ground as something distinct from one's own self, even so a person, endued with the five senses, the mind, and the understanding, beholds (after death) his own body and then goes from one into another form. The Soul is not subject to birth, growth, decay, and destruction. In consequence of the acts of life being endued with effects, the Soul, clothed in body, passes from this body (when deprived of animation) into another, unseen by others. No one can behold with the eye the form of the Soul. The Soul cannot, again, form the subject of any one's touch. With those (i.e., the senses), the Soul accomplishes no act. The senses do not approach the Soul. The Soul, however, apprehends them all. As anything, placed in a blazing fire before a spectator, assumes a certain colour in consequence of the light and heat that operates upon it, without taking any other hue or attribute, even so the Soul's form is seen to take its colour from the body. After the same manner, man, casting off one body, enters another, unseen by all. Indeed, casting off his body to the (five) great primal elements, he assumes a form that is similarly made of the same (five) elements. The embodied creature (upon the destruction of his body) enters space, wind, fire, water, and earth in such a way that each particular element in his body mingles with the particular element (out of his body) with whose nature it is consonant. The senses also, which are engaged in diverse occupations and dependent on the five elements (for the exercise of their functions), enter these five elements that call forth their functions. The ear derives its capacity from space; and the sense of scent from the earth. Form, which is the property of the eye, is the consequence of light or fire. Fire or heat has been said to be the dependent cause of water. The tongue which has for its property taste becomes merged into water. The skin which has touch for its property becomes lost in the wind whose nature it partakes. The fivefold attributes, (viz., sound, etc.) dwell in the (five) great creatures (viz., the five primal elements). Those fivefold objects of the senses (viz., space, etc.) dwell in the (five) senses. All these again (viz., the fivefold attributes, the fivefold elements, and the five senses) follow the lead of the mind. The mind follows the lead of the Understanding, and the Understanding follows the lead of That which exists in its true and undefiled nature (viz., the Supreme Soul). The doer in his new body receives all the good and bad acts done by him as also all acts done by him in his past existence. All these acts done in this life and the next ones to come follow the mind even as aquatic animals pass along a genial current. As a quickly-moving and restless thing becomes an object of sight, as a minute object appears to be possessed of large dimensions (when seen through spectacles), as a mirror shows a person his own face (which cannot otherwise be seen), even so the Soul (though subtile and invisible) become an object of the Understanding's apprehension.'"

Footnotes

69:3 Aswabhavam is explained by the commentator as Pramatri-twadi vihinam.

69:4 i.e., one sees one's own soul.

70:1 i.e., which, though one, divides itself into a thousand form like the image of the moon in a quantity of agitated water.

70:2 The analogy consists in this: good and evil fruits, though incompatible, dwell together; similarly, knowledge, though not material, resides in the material body. Of course, knowledge is used here in the sense of the mind or the understanding.

70:3 It is difficult to understand why the idea of lamps set on trees is introduced here.

70:4 The analogy is thus explained. Fire, when fed, bursts into flames. When not fed, it dies out, but is not destroyed, for with new fuel the flames may be brought back. The current of the wind ceases, but does not suffer extinction; for if it did, there would be no current again. The same is the case with the rays of the Sun. They die in the night, to reappear in the morning. The rivers are dried up in summer and refilled during the rains. The body, once dissolved, appears in another form. It will be seen that the weakness of the reasoning is due only to incorrect notions about the objects referred to.

70:5 Exists in its own nature, i.e., unaffected by attributes and qualities and accidents.

70:6 Some of the Bengal texts read sumahan and subuddhih in the second line. Of course, this is incorrect. The true reading is samanah and sabuddhih, meaning 'with mind and with understanding.' In the Bombay edition occurs a misprint, viz., sumanah for samanah. Nilakantha cites the correct readings.

71:1 The Burdwan translator misunderstands the word Linga as used in both 14 and 15. K.P. Singha also wrongly renders that word as it occurs in 15. The commentator rightly explains that Linga has no reference to Linga-sarira or the invisible body composed of the tanmatra of the primal elements, but simply means the gross body. In 14, he says, Lingat sthuladehat, Lingam tadeva dehantaram. In 15, anena Lingena Savibhutena. Adristhah means alakshitah. A little care would have removed such blunders.

71:2 The commentator cites the Gita which furnishes a parallel passage, viz., Indriyani paranyahurindriyebhyah param manah, etc.

71:3 This verse seems to show that the Rishis had knowledge of spectacles, and probably also, of microscopes. The instrument that shewed minute objects must have been well known, otherwise some mention would have been made of it by name. The commentator calls it upanetra.

Section 203

"Manu said, 'The mind united with the senses, recollects after a long time the impressions of the objects received in the past. When the senses are all suspended (in respect of their functions), the Supreme (the Soul), in the form of the Understanding, exists in its own true nature. When the Soul (at such a time) does not in the least regard all those objects of the senses in respect of their simultaneity or the reverse in point of time but mustering them from all directions holds them before it together, it necessarily happens that he wanders among all things that are incongruous. He is, therefore, the (silent) Witness. Hence the Soul encased in body is something having a distinct and independent existence. There is Rajas, there is Tamas, and there is Sattwa, the third. There are again three states of the understanding, viz., waking, dreaming, and sound sleep. The Soul has knowledge of the pleasures and pains, which are all contradictory, of those states, and which partake of the nature of the threefold attributes first mentioned. The Soul enters the senses like the wind entering the fire in a piece of wood. One cannot behold the form of the Soul by one's eye, nor can the sense of touch, amongst the senses, apprehend it. The Soul is not, again, an object of apprehension by the ear. It may, however, be seen by the aid of the Srutis and the instructions of the wise. As regards the senses, that particular sense which apprehends it loses upon such apprehension its existence as a sense. The senses cannot themselves apprehend their respective forms by themselves. The Soul is omniscient (inasmuch as it apprehends both the knower and the known). It beholds all things. Being omniscient, it is the Soul that beholds the senses (without, as already said, the senses being able to apprehend it). Nobody has seen the other side of the Himavat mountains, nor the reverse of the moon's disc. Yet it cannot be said that these do not exist. Similarly, though never apprehended by the senses, yet nobody can say that the Soul, which dwells in all creatures, which is subtile, and which has knowledge for its essence, does not exist. People see the world reflected on the moon's disc in the form of spots. Though seeing, they do not know that it is the world that is so reflected there. Even such is the knowledge of the Soul. That knowledge must come of itself. The Soul depends upon the Soul itself. Men of wisdom, reflecting on the formlessness of visible objects before birth and after destruction, behold by the aid of intelligence, the formlessness of objects that have apparent forms, So also although the Sun's motion cannot be seen, yet persons, by watching its rising and setting, conclude that the sun has motion. Similarly, those who are endued with wisdom and learning behold the Soul by the aid of the lamp of intelligence, though it is at a great distance from them, and seek to merge the fivefold elements, which are near, into Brahma. Verily, an object cannot be accomplished without the application of means. Fishermen catch fish by means of nets made of strings. Animals are captured by employing animals as are the means. Birds are caught by employing birds as the means. Elephants are taken by employing elephants. In this way, the Soul may be apprehended by the principle of knowledge. We have heard that only a snake can see a snake's legs. After the same manner one beholds, through Knowledge, the Soul encased in subtile form and dwelling within the gross body. People cannot, through their senses, know the senses. Similarly, mere Intelligence at its highest cannot behold the Soul which is supreme. The moon, on the fifteenth day of the dark fortnight, cannot be seen in consequence of its form being hid. It cannot be said, however, that destruction overtakes it, Even such is the case with the Soul dwelling in the body. On the fifteenth day of the dark fortnight, the gross body of the moon becomes invisible. After the same manner, the Soul, when liberated from the body, cannot be apprehended. As the moon, gaining another point in the firmament begins to shine once more, similarly, the Soul obtaining a new body, begins to manifest itself once more. The birth, growth and disappearance of the moon can all be directly apprehended by the eye. These phenomena, however, appertain to the gross form of that luminary. The like are not the attributes of the Soul. The moon, when it shows itself after its disappearance on the fifteenth day of the dark fortnight, is regarded as the same luminary that had become invisible. After the same manner, notwithstanding the changes represented by birth, growth and age, a person is regarded as the same individual without any doubt of his identity. It cannot be distinctly seen how Rahu approaches and leaves the moon. After the same manner, the Soul cannot be seen how it leaves one body and enters another. Rahu becomes visible only when it exists with the sun or the moon. Similarly, the Soul becomes an object of apprehension only when it exists with the body. When liberated from the sun or the moon, Rahu can no longer be seen. Similarly, the Soul, liberated from the body, can no longer be seen. Then again, as the moon, even when it disappears on the fifteenth day of the dark fortnight, is not deserted by the constellations and the stars, the Soul also, even though separated from the body, is not deserted by the fruits of the acts it has achieved in that body.'"

Footnotes

72:1 By death on sleep.

72:2 Yugapat means simultaneous: atulyakalam means differing in point of time in respect of occurrence: kritsnam qualifies indriyartham; Vidwan means Sakshi; and ekah, independent and distinct. What is intended to be said here is that when the soul, in a dream, musters together the occurrences and objects of different times and places, when, in fact, congruity in respect of both time and place does not apply to it, it must be regarded to have an existence that is distinct and independent of the senses and the body.

72:3 The object of this is to show that the Soul has only knowledge of the pleasures and pains arising in consequence of Sattwa and Rajas and Tamas and in connection with the three states of the understanding due to the same three attributes. The Soul, however, though knowing them, does not enjoy or suffer them. He is only the silent and inactive Witness of everything.

72:4 The object of the simile is to show that as wind is a separate entity although existing with the fire in a piece of wood, so the Soul, though existing with the senses is distinct from them.

72:5 The Bengal texts read indriyanam which I adopt. The Bombay edition reads indriyendriyam, meaning the sense of the senses, in the same way as the Srutis declare that is the Prana of Prana, the eye of the eye, the ear of the ear, etc., Sravanena darsanam tatha kritam is 'apprehended by the ear,' i.e., as rendered above, 'apprehended through the aid of the Srutis.'

73:1 The commentator uses the illustration of a tree. Before birth the tree was not; and after destruction, it is not; only in the interim, it is. Its formlessness or nothingness is manifest from these two states, for it has been said that which did not exist in the past and will not exist in the future cannot be regarded as existing in the present. Tadgatah is explained by the commentator as udayastamanagatah or taddarsinah.

73:2 Both the vernacular translators render the second line incorrectly. The first line is elliptical, and would be complete by supplying asannam pasyanti. The paraphrase of the second line is Pratyayannam Jneyam Jnanabhisamhitam(prati)ninisante. Jneyam is explained by the commentator as prapancham. Jnanabhisamhitam means that which is known by the name of Knowledge, i.e., Brahma, which has many similar names some of which the commentator quotes such as Satyam (truth), Jananam (knowledge), Anantam (infinite), Vijnanam (true knowledge), Anandam (joy or happiness).

74:1 Tamas is another name for Rahu. The first line, therefore, refers to the manner in which an eclipse occurs. There is no absolute necessity, however, for taking it as an allusion to the eclipse. The meaning may be more general. Every day, during the lighted fortnight, the moon gains in appearance, as, indeed, every day, during the dark fortnight, it loses in appearance. It may, therefore, be said that darkness approaches it or leaves it for eating it away or discovering it more and more. The actual process of covering and discovering cannot be noticed. This circumstance may be taken as furnishing the simile. In verse 21, similarly, tamas is capable of a wider meaning. In 22, the word Rahu is used. It should be explained, however, that Rahu is no imaginary monster as the Puranas describe but the descending node of the moon, i.e., a portion of space in and about the lunar orbit.

Section 204

"Manu said, 'As in a dream this manifest (body) lies (inactive) and the enlivening spirit in its subtile form, detaching itself from the former, walks forth after the same manner, in the state called deep slumber (or death), the subtile form with all the senses becomes inactive and the Understanding, detached from it remains awake. The same is the case with Existence and Non-Existence. As when quantity of water is clear, images reflected in it can be seen by the eye, after the same manner, if the senses be unperturbed, the Soul is capable of being viewed by the understanding. If, however, the quantity of water gets stirred, the person standing by it can no longer see those images. Similarly, if the senses become perturbed, the Soul can no longer be seen by the understanding. Ignorance begets Delusion. Delusion affects the mind. When the mind becomes vitiated, the five senses which have the mind for their refuge become vitiated also. Surcharged with Ignorance, and sunk in the mire of worldly objects, one cannot enjoy the sweets of contentment or tranquillity. The Soul (thus circumstanced), undetached from its good and evil acts, returns repeatedly unto the objects of the world, in consequence of sin one's thirst is never slaked. One's thirst is slaked only when one's sin is destroyed. In consequence of attachment to worldly objects, which has a tendency to perpetuate itself, one wishes for things other than those for which one should wish, and accordingly fails to attain to the Supreme. From the destruction of all sinful deeds, knowledge arises in men. Upon the appearance of Knowledge, one beholds one's Soul in one's understanding even as one sees one's own reflection in a polished mirror. One obtains misery in consequence of one's senses being unrestrained. One obtains happiness in consequence of one's senses being restrained. Therefore, one should restrain one's mind by self-effort from objects apprehended by the senses. Above the senses is the mind; above the mind is the understanding; above the understanding is the Soul; above the Soul is the Supreme or Great. From the Unmanifest hath sprung the Soul; from the Soul hath sprung the Understanding; from the Understanding hath sprung the Mind. When the Mind becomes associated with the senses, then it apprehends sound and the other objects of the senses. He who casts off those objects, as also all that are manifest, he who liberates himself from all things that arise from primordial matter, being so freed, enjoys immortality. The Sun rising diffuses his rays. When he sets, he withdraws unto himself those very rays that were diffused by him. After the same manner, the Soul, entering the body, obtains the fivefold objects of the senses by diffusing over them his rays represented by the senses. When, however, he turns back, he is said to set by withdrawing those rays unto himself. Repeatedly led along the path that is created by acts, he obtains the fruits of his acts in consequence of his having followed the practice of acts. Desire for the objects of the senses keeps away from a person who does not indulge in such desire. The very principle of desire, however, leaves him who has beheld his soul, which, of course, is entirely free from desire. When the Understanding, freed from attachment to the objects of the senses, becomes fixed in the mind, then does one succeed in attaining to Brahma, for it is there that the mind with the understanding withdrawn into it can possibly be extinguished. Brahma is not an object of touch, or of hearing, or of taste, or of sight, or of smell, or of any deductive inference from the Known. Only the Understanding (when withdrawn from everything else) can attain to it. All objects that the mind apprehends through 'the senses are capable of being withdrawn into the mind; the mind can be withdrawn into the understanding; the Understanding can be withdrawn into the Soul, and the Soul into the Supreme. The senses cannot contribute to the success of the mind. The mind cannot apprehend the Understanding. The Understanding cannot apprehend the manifested Soul. The Soul, however, which is subtile, beholds those all.'"

Footnotes

74:2 This is a very difficult verse and the distinction involved in it are difficult to catch. Of course, I follow the commentator in rendering it. What is said here is that in a dream, Vyakta (manifest body) lies inactive, while the Chetanam (the subtile form) walks forth. In the state called Sushupti (deep slumber which is like death) the indriyasamyuktam (the subtile form) is abandoned, and Jnanam (the Understanding), detached from the former, remains. After this manner, abhava (non-existence, i.e., Emancipation) results from destruction of bhavah or existence as subject to its known conditions of dependence on time, manner of apprehension, etc., for Emancipation is absorption into the Supreme Soul which is independent of all the said conditions. The commentator explains that these observations become necessary to show that Emancipation is possible. In the previous section the speaker drew repeated illustrations for showing that the soul, to be manifest, depended on the body. The hearer is, therefore, cautioned against the impression that the soul's dependence on the body is of such an indissoluble kind that it is incapable of detachment from the body, which of course, is necessary for Emancipation or absorption into the Supreme Soul.

75:1 Caswasasya is an instance of Bhavapradhananirdesa, i.e., of a reference to the principal attribute connected by it.

75:2 Indriaih rupyante or nirupyante, hence Indriyarupani.

75:3 The objects to be abandoned are those which the senses apprehend and those which belong to primordial matter. Those last, as distinguished from the former, are, of course, all the linga or subtile forms or existents which are made up of the tanmatras of the grosser elements.

75:4 Or, regains his real nature.

75:5 I adopt the Bombay reading aptavan instead of the Bengal reading atmavit. Pravrittam Dharmam, as explained previously, is that Dharma or practice in which there is pravritti and not nivritti or abstention.

76:1 The sense is this: by abstaining from the objects of the senses one may conquer one's desire for them. But one does not succeed by that method alone in totally freeing oneself from the very principle of desire. It is not till one succeeds in beholding one's soul that one's principle of desire itself becomes suppressed.

76:2 The separate existence of an objective world is denied in the first clause here. All objects of the senses are said here to have only a subjective existence; hence the possibility of their being withdrawn into the mind. The latest definition of matter, in European philosophy, is that it is a permanent possibility of sensations.

Section 205

"Manu said, 'Upon the appearance of the physical and mental sorrow, one does not become able to practise yoga. It is advisable, therefore, for one not to brood over such sorrow. The remedy for sorrow is abstention from brooding over it. When sorrow is brooded over, it comes aggressively and increases in violence. One should relieve mental sorrow by wisdom, while physical sorrow should be cured by medicaments. Wisdom teaches this. One should not, while under sorrow, behave like a child. The man of wisdom should never cherish a desire for youth, beauty, length of life, accumulation of wealth, health, and the companionship of those that are dear, all of which are transitory. One should not grieve singly for a sorrow that affects a whole community. Without grieving, one should, if one sees an opportunity, seek to apply a remedy. Without doubt, the measure of sorrow is much greater than that of happiness in life. To one who is content with the objects of the senses, death that is disagreeable comes in consequence of his stupefaction. That man who avoids both sorrow and happiness succeeds verily in attaining to Brahma. Such persons, who are possessed of wisdom, have never to grieve. Worldly possessions bring about sorrow. In protecting them thou canst not have any happiness. They are again earned with misery. One should not therefore, regard their loss. Pure Knowledge (or Brahma) is regarded (by ignorance) as existing in the diverse forms that are objects of Knowledge. Know that mind is only an attribute of Knowledge. When the mind becomes united with the faculties of knowledge, then the Understanding (which bodies forth the forms of things) sets in. When the Understanding, freed from the attributes of action, becomes directed towards the mind (after being withdrawn from outward objects), then does it succeed in knowing Brahma by meditation or Yoga ending in complete absorption (samadhi)? The Understanding flowing from Ignorance, and possessed of the senses and attributes, runs towards external objects, like a river issuing from a mountain summit and flowing towards other regions. When the Understanding, withdrawn into the mind, succeeds in absorbing itself into contemplation that is free from attributes, it attains to a knowledge of Brahma like the touch of gold on a touchstone. The mind is the apprehender of the objects of the senses. It must first be extinguished (before Brahma can be attained). Dependent upon the attributes of objects that are before it, the mind can never show that which is without attributes. Shutting up all the doors constituted by the senses, the Understanding should be withdrawn into the mind. In this state, when absorbed in contemplation, it attains to the knowledge of Brahma. As the fivefold great creatures (in their gross form) upon the destruction of the attributes by which they are known, become withdrawn (into their subtile form called Tanmatra), after the same manner the Understanding may dwell in the mind alone, with the senses all withdrawn from their objects. When the Understanding, though possessed of the attribute of certainty, dwells in the mind, busied with the internal, even then it is nothing but the mind (without being anything superior to it). When the mind or consciousness, which attains to excellence through contemplation, succeeds in identifying attributes with what are considered as their possessors, then can it cast off all attributes and attain to Brahma which is without attributes. There is no indication that is fit enough for yielding a knowledge of what is Unmanifest (Brahma). That which cannot form the subject of language, cannot be acquired by any one. With cleansed soul, one should seek to approach the Supreme Brahma, through the aid afforded by penances, by inferences, by self-restraint, by the practices and observances as laid down for one's own order, and by the Vedas. Persons of clear vision (besides seeing the Supreme within themselves), seek him in even external forms by freeing themselves from attributes. The Supreme, which is called by the name of Jneya (i.e., that which should be known), in consequence of the absence of all attributes or of its own nature, can never be apprehended by argument. When the Understanding becomes freed from attributes, then only it can attain to Brahma. When unemancipated from attributes, it falls back from the Supreme. Indeed, such is the nature of the understanding that it rushes towards attributes and moves among them like fire among fuel. As in the state called Sushupti (deep and dreamless slumber) the five senses exist freed from their respective functions, after the same manner the Supreme Brahma exists high above Prakriti, freed from all its attributes. Embodied creatures thus betake themselves to action in consequence of attributes. When they abstain therefrom, they attain to Emancipation. Some again (by action) go to heaven. The living creature, primordial nature, the understanding, the objects of the senses, the senses, consciousness, conviction of personal identity, are called creatures (for they are subjected to destruction). The original creation of all these flowed from the Supreme. Their second or succeeding creation is due to the action of couples or pairs (of opposite sexes) and is confined to all things save the primal five, and is restrained by laws in consequence of which the same species produce the same species. From righteousness (living) creatures obtain a high end, and from sinfulness they earn an end that is low. He who is unemancipated from attachments, encounters rebirth; while he who is emancipated therefrom, attains to Knowledge (or Brahma).'"

Footnotes

76:3 Te is explained by the commentator as Brahmabhigatah. K.P. Singha wrongly renders the last foot of the second line. The Burdwan version is correct.

77:1 Te in the first line is equal to tava.

77:2 I follow the commentator in so far as he is intelligible. It is evident that the words Jnanam and Jneyam are used in the original not consistently throughout.

77:3 The meaning seems to be this: ordinary men regard all external objects as possessing an independent existence, and their attributes also as things different from the substances which own them. The first step to attain to is the conviction that attributes and substances are the same, or that the attributes are the substances. This accords with the European Idealism. The next stage, of course, is to annihilate the attributes themselves by contemplation. The result of this is the attainment of Brahma.

Section 206

"Manu said, 'When the fivefold attributes are united with the five senses and the mind, then is Brahma seen by the individual like a thread passing through a gem. As a thread, again, may lie within gold or pearl or a coral or any object made of earth, even so one's soul, in consequence of one's own acts, may live within a cow, a horse, a man, an elephant, or any other animal, or within a worm or an insect. The good deeds an individual performs in a particular body produce rewards that the individual enjoys in that particular body. A soil, apparently drenched with one particular kind of liquid, supplies to each different kind of herb or plant that grows on it the sort of juice it requires for itself. After the same manner, the Understanding, whose course is witnessed by the soul, is obliged to follow the path marked out by the acts of previous lives. From knowledge springs desire. From desire springs resolution. From resolution flows action. From action proceed fruits (i.e., consequences, good and bad). Fruits, therefore, are dependent on actions as their cause. Actions have the understanding for their cause. The understanding has knowledge for its cause; and knowledge has the Soul for its cause. That excellent result which is achieved in consequence of the destruction of knowledge, of fruits, of the understanding, and of acts, is called Knowledge of Brahma. Great and high is that self-existent Essence, which yogins behold. They that are devoid of wisdom, and whose understandings are devoted to worldly possessions never behold that which exists in the Soul itself. Water is superior to the Earth in extension; Light is superior to Water; Wind is superior to Light; Space is superior to Wind; Mind is superior to Space; Understanding is superior to Mind; Time is superior to Understanding. The divine Vishnu, whose is this universe, is superior to Time. That god is without beginning, middle, and end. In consequence of his being without beginning, middle, and end, he is Unchangeable. He transcends all sorrow, for sorrow has limits. That Vishnu hath been called the Supreme Brahma. He is the refuge or object of what is called the Highest. Knowing Him, they that are wise, freed from everything that owns the power of Time, attain to what is called Emancipation. All these (that we perceive) are displayed in attributes. That which is called Brahma, being without attributes, is superior to these.Abstention from acts is the highest religion. That religion is sure to lead to deathlessness (Emancipation). The Richs, the Yajuses, and the Samans, have for their refuge the body. They flow from the end of the tongue. They cannot be acquired without effort and are subject to destruction. Brahma, however, cannot be acquired in this way, for (without depending upon the body) it depends upon that (i.e., the knower or Soul) which has the body for its refuge. Without beginning, middle, or end, Brahma cannot be acquired by exertion (like to what is necessary for the acquirement of the Vedas). The Richs, the Samans, the Yajuses have each a beginning. Those that have a beginning have also an end. But Brahma is said to be without beginning. And because Brahma hath neither beginning nor end, it is said to be infinite and unchangeable. In consequence of unchangeableness, Brahma transcends all sorrow as also all pairs of opposites. Through unfavourable destiny, through inability to find out the proper means, and through the impediments offered by acts, mortals succeed not in beholding the path by which Brahma may be reached. In consequence of attachment to worldly possessions, of a vision of the joys of the highest heaven, and of coveting something other than Brahma, men do not attain to the Supreme. Others beholding worldly objects covet their possession. Desirous of such objects, they have no longing for Brahma in consequence of its transcending all attributes. How shall he that is attached to attributes which are inferior, arrive at a knowledge of him that is possessed of attributes that are superior? It is by inference that one can arrive at a knowledge of Him that transcends all this in attributes and form. By subtile intelligence alone can we know Him. We cannot describe Him in words. The mind is seizable by the mind, the eye by eye. By knowledge the understanding can be purified of its dross. The understanding may be employed for purifying the mind. By the mind should the senses be controlled. Achieving all this, one may attain to the Unchangeable. One who has, by contemplation, become freed from attachments, and who has been enriched by the possession of a discerning mind, succeeds in attaining to Brahma which is without desire and above all attributes. As the wind keeps away from the fire that is embedded within a piece of wood, even so persons that are agitated (by desire for worldly possessions) keep away from that which is Supreme. Upon the destruction of all earthly objects, the mind always attains to That which is higher than the Understanding; while upon their separation the mind always acquires that which is below the Understanding. That person, who, in conformity with the method already described, becomes engaged in destroying earthly objects, attains to absorption into the body of Brahma. Though the Soul is unmanifest; yet when clothed with qualities, its acts become unmanifest. When dissolution (of the body) comes, it once more becomes manifest. The Soul is really inactive. It exists, united with the senses that are productive of either happiness or sorrow. United with all the senses and endued with body, it takes refuge in the five primal elements. Through want of power, however, it fails to act when deprived of force by the Supreme and Unchangeable. No man sees the end of the earth but knows this, viz., that the earth's end Will surely come. Man, agitated here (by attachments), is surely led to his last refuge like the wind leading a vessel tossed on the sea to a safe harbour at last. The Sun, spreading his rays, becomes the possessor of an attribute, (viz., the lighter of the world): withdrawing his rays (at the hour of setting), he once more becomes an object divested of attributes. After the same manner, a person, abandoning all distinctions (attachments), and betaking himself to penances, at last enters the indestructible Brahma which is divested of all attributes. By discerning Him who is without birth, who is the highest refuge of all righteous persons, who is self-born, from whom everything springs and unto whom all things return, who is unchangeable, who is without beginning, middle, and end, and who is certainty's self and supreme, a person attains to immortality (Emancipation).'"

Footnotes

78:1 Antaratmanudarsini is explained by the commentator as "that which has the Antaratman for its anudarsin or witness. The Burdwan translator is incorrect in rendering the second line.

79:1 The first 'knowledge' refers to the perception of the true connection between the Soul and the not-Soul. 'Fruits' mean the physical forms that are gained in new births. The destruction of the understanding takes place when the senses and the mind are withdrawn into it all of them, united together, are directed towards the Soul. Jneyapratishthitam Jnanam means, of course, knowledge of Brahma.

79:2 The commentator explains that sorrow arises from the relation of the knower and the known. All things that depend upon that relation are transitory. They can form no part of What is eternal and what transcends that relation.

79:3 I take the obvious meaning, instead of the learned explanation offered by Nilakantha.

80:1 The very Yogins, if led away by the desire of acquiring extraordinary powers and the beatitude of the highest heaven do not behold the Supreme.

80:2 Gunam, literally, attributes; hence objects possessed of attributes.

80:3 That which is called the external world has no objective existence. It is purely subjective. Hence, it is the mind that sees and hears and touches the mind itself.

80:4 This verse is a cruce. There can be no doubt that Nilakantha's explanation is correct. Only, as regards budhyavara I am disposed to differ from him very slightly. The grammar of the first line is this; 'Gunadane manah sada budhiyaraya; viprayoge cha tesham budhyavaraya.' Now 'Gunadana' means the 'adana' (destruction) of 'guna'. (This root da means to cut). What is meant by the destruction of 'guna' or attribute or earthly objects is merging them in the buddhi by yoga; in other words, a withdrawal of the senses into the mind, and the senses and the mind into the understanding. "Viprayoga cha tesham" means 'in their separation,' i.e., when these objects are believed to be real and as existing independently of the mind. The result of this would be the acquisition of 'budhyavara,' implying the acquisition of those very objects. In the case of yogins, whose minds may be in such a frame, the powers called 'asiswaryya' are acquired. There is no especial necessity, however, for taking the case of yogins.

81:1 What is said here is that Happiness and Sorrow have an end, though it may not be seen, and the Soul will surely come to its final resting place. This accords with the doctrine of infinite spiritual improvement.

Section 207

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou of great wisdom, I desire to hear in detail, O chief of the Bharatas, of that lotus-eyed and indestructible one, who is the Creator of everything but who has been created by none, who is called Vishnu (in consequence of his pervading everything), who is the origin of all creatures and unto whom all creatures return, who is known by the names of Narayana and Hrishikesa and Govinda and Kesava, and who is incapable of being vanquished by any one.'

"Bhishma said, 'I have heard of this subject from Jamadagni's son Rama, while he discoursed on it, from the celestial Rishi Narada, and from Krishna-Dwaipayana. Asita-Devala, O son, Valmiki of austere penances, and Markandeya, speak of Govinda as the Most Wonderful and the Supreme. Kesava, O chief of Bharata's race, is the divine and puissant Lord of all. He is called Purusha, and pervades everything, having made himself many. Listen now, O Yudhishthira of mighty arms, to those attributes which great Brahmanas say are to be met with in the high-souled wielder of Saranga. I shall also, O prince of men, recite to thee those acts which persons conversant with old histories ascribe to Govinda. He is said to be the Soul of all creatures, the high-souled one, and the foremost of all beings. He created (by his will) the five-fold elements, viz., Wind, Light, Water, Space, and Earth. That puissant Lord of all things, that high-souled one, that foremost of all beings, having created the earth, laid himself down on the surface of the waters. While thus floating upon the waters, that foremost of all beings, that refuge of every kind of energy and splendour, created Consciousness, the first-born of beings in the universe. We have heard that He created Consciousness along with the Mind,--Consciousness which is the refuge of all created things. That Consciousness upholds all creatures and both the past and the future. After that great Being, O mighty-armed one, viz., Consciousness, had sprung, an exceedingly beautiful lotus, possessed of effulgence like the Sun's, grew out of the navel of the Supreme Being (floating on the waters). Then, O son, the illustrious and divine Brahman, the Grandsire of all creatures, sprang into existence from that lotus, irradiating all the points of the horizon with his effulgence. After the high-souled Grandsire had, O mighty-armed one, thus sprung from the primeval lotus, a great Asura of the name of Madhu, having no beginning, started into birth, springing from the attribute or Darkness (Tamas). The foremost of all Beings, (viz., the Supreme Divinity), for benefiting Brahman, slew that fierce Asura of fierce deeds, engaged even then in the fierce act (of slaying the Grand-sire). From this slaughter, O son, (of the Asura named Madhu), all the gods and the Danavas and men came to call that foremost of all righteous persons by the name of Madhusudana (slayer of Madhu). After this, Brahman created, by a flat of his will, seven sons with Daksha completing the tale. They were Marichi, Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha, Kratu, (and the already mentioned Daksha). The eldest born, viz., Marichi, begat, by a fiat of his will, a son named Kasyapa, full of energy and the foremost of all persons conversant with Brahma. From his toe, Brahman had, even before the birth of Marichi, created a son. That son, O chief of Bharata's race, was Daksha, the progenitor of creatures. Unto Daksha were first born three and ten daughters, O Bharata, the eldest of whom was called Diti. Marichi's son Kasyapa, O sire, who was conversant with all duties and their distinctions, who was of righteous deeds and great fame, became the husband of those thirteen daughters. The highly-blessed Daksha (besides the three and ten already spoken of) next begat ten other daughters. The progenitor of creatures, viz., the righteous Daksha, bestowed these upon Dharma. Dharma became father of the Vasus, the Rudras of immeasurable energy, the Viswedevas, the Sadhyas, and the Maruts, O Bharata. Daksha next begat seven and twenty other younger daughters. The highly-blessed Soma became the husband of them all. The other wives of Kasyapa gave birth to Gandharvas, horses, birds, kine, Kimpurushas, fishes, and trees and plants. Aditi gave birth to the Adityas. the foremost ones among the gods, and possessed of great strength. Amongst them Vishnu took birth in the form of a dwarf. Otherwise called Govinda, he became the foremost of them all. Through his prowess, the prosperity of the gods increased. The Danavas were vanquished. The offspring of Diti were the Asuras. Danu gave birth to the Danavas having Viprachitti for their foremost. Diti gave birth to all the Asuras of great strength.

"The slayer of Madhu also created the Day and the Night, and the Season in their order, and the Morn and the Even. After reflection, he also created the clouds, and all the (other) immobile and mobile objects. Possessed of abundant energy, he also created the Viswas and the earth with all things upon her. Then the highly blessed and puissant Krishna, O Yudhishthira, once again created from his mouth a century of foremost Brahmanas. From his two arms, he created a century of Kshatriyas, and from his thighs a century of Vaisyas. Then, O bull of Bharata's race, Kesava created from his two feet a century of Sudras. Possessed of great ascetic merit, the slayer of Madhu, having thus created the four orders of men, made Dhatri (Brahman) the lord and ruler of all created beings. Of immeasurable effulgence, Brahman became also the expositor of the knowledge of the Vedas. And Kesava made him, called Virupaksha, the ruler of the spirits and ghosts and of those female beings called the Matrikas (mothers). And he made Yama the ruler of the Pitris and of all sinful men. The Supreme Soul of all creatures also made Kuvera the lord of all treasures. He then created Varuna the lord of waters and governor of all aquatic animals. The puissant Vishnu made Vasava the chief of all the deities. In those times, men lived as long as they chose to live, and were without any fear of Yama. Sexual congress, O chief of the Bharatas, was then not necessary for perpetuating the species. In those days offspring were begotten by flat of the will. In the age that followed, viz., Treta, children were begotten by touch alone. The people of that age even, O monarch, were above the necessity of sexual congress. It was in the next age, viz., Dwapara, that the practice of sexual congress originated, O king, to prevail among men. In the Kali age, O monarch, men have come to marry and live in pairs.

"I have now told thee of the supreme Lord of all creatures. He is also called the Ruler of all and everything. I shall now, O son of Kunti, speak to thee about the sinful creatures of the earth. Listen to me.Those men, O king, are born in the southern region and are called Andrakas, Guhas, Pulindas, Savaras, Chuchukas, Madrakas. Those that are born in the northern region, I shall also mention. They are Yamas, Kamvojas, Gandharas, Kiratas and Barbaras. All of them, O sire, are sinful, and move on this Earth, characterised by practices similar to those of Chandalas and ravens and vultures. In the Krita age, O sire, they were nowhere on earth. It is from the Treta that they have had their origin and began to multiply, O chief of Bharata's race. When the terrible period came, joining Treta and the Dwapara, the Kshatriyas, approaching one another, engaged themselves in battle.

"Thus, O chief of Kuru's race, this universe was started into birth by the high-souled Krishna. That observer of all the worlds, viz., the celestial Rishi Narada, has said that Krishna is the Supreme God. Even Narada, O king, admits the supremacy of Krishna and his eternity, O mighty-armed chief of Bharata's race. Thus, O mighty-armed one, is Kesava of unvanquishable prowess. That lotus-eyed one, is not a mere man. He is inconceivable.'"

Footnotes

82:1 Rishavam sarvattwam literally means 'the bull of Sattwatas'. Ordinarily, it is an appellation of Krishna, the prince of the Sattwatas or Yadavas. Here, however, the word is used to signify persons prizing the attribute of Goodness; hence righteous persons.

82:2 Prajapati literally means 'lord of creatures.' It is a name applied to those sons of Brahman who begat children.

83:1 Samavartin is another name for Yama the punisher of the wicked.

83:2 Nirapekshan is explained by Nilakantha as nirayameva ikshante tan, i.e., those who have their gaze directed towards hell alone. The Burdwan translator takes it as indicative of houseless or nomadic habits, upon what authority, it is not plain.

83:3 K.P. Singha takes Naravara as the name of a tribe. Of course, it is a careless blunder.

Section 208

"Yudhishthira asked, 'Who were the first Prajapatis, O bull of Bharata's race? What highly-blessed Rishis are there in existence and on which points of the compass do each of them dwell?'

"Bhishma said., 'Hear me, O chief of the Bharatas, about what thou askest me. I shall tell thee who the Prajapatis were and what Rishis are mentioned as dwelling on which point of the horizon. There was at first one Eternal, Divine, and Self-born Brahman. The Self-born Brahman begat seven illustrious sons. They were Marichi, Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha, Kratu, and the highly-blessed Vasishtha who was equal to the Self-born himself. These seven sons have been mentioned in the Puranas as seven Brahmanas. I shall now mention all the Prajapatis who came after these. In Atri's race was born the eternal and divine Varhi the ancient, who had penances for his origin. From Varhi the ancient sprang the ten Prachetasas. The ten Prachetasas had one son between them, viz., the Prajapati called by the name of Daksha. This last has two names in the world, viz., Daksha and Kasyapa. Marichi had one son called Kasyapa. This last also has two names. Some call him Arishtanemi, and some Kasyapa. Atri had another son born of his lions, viz., the handsome and princely Soma of great energy. He performed penances for a thousand celestial Yugas. The divine Aryaman and they who were born unto him as his sons, O monarch, have been described as setters of commands, and creators of all creatures. Sasavindu had ten thousand wives. Upon each of them their lord begat a thousand sons, and so the tale reached ten hundred thousands. Those sons refused to call anybody else save themselves as Prajapatis. The ancient Brahmanas bestowed an appellation on the creatures of the world, derived from Sasavindu. That extensive race of the Prajapati Sasavindu became in time the progenitor of the Vrishni race. These that I have mentioned are noted as the illustrious Prajapatis. After this, I shall mention the deities that are the lords of the three worlds. Bhaga, Ansa, Aryyaman, Mitra, Varna, Savitri, Dhatri, Vivaswat of great might, Tvashtri, Pushan, Indra, and Vishnu known as the twelfth,--these are the twelve Adityas, all sprung from Kasyapa. Nasatya and Dasra are mentioned as the two Aswins. These two are the sons of the illustrious Martanda, the eighth in the above tale. These were called first the gods and the two classes of Pitris. Tvashtri had many sons. Amongst them were the handsome and famous Viswarupa, Ajaikapat, Ahi, Bradhna, Virupaksha, and Raivata. Then there were Hara and Vahurupa, Tryamvaka the chief of the Deities, and Savitrya, Jayanta and Pinaki the invincible. The highly-blessed Vasus, eight in number, have formerly been enumerated by me. These were reckoned as gods at the time of the Prajapati Manu. These were at first called the gods and the Pitris. Amongst the Siddhas and the Sadhyas there were two classes in consequence of conduct and youth. The deities were formerly considered to be of two classes, viz., the Ribhus and the Maruts. Thus have the Viswas, the gods and the Aswins, been enumerated. Amongst them, the Adityas are Kshatriyas, and the Maruts are Vaisyas. The two Aswins, engaged in severe penances, have been said to be Sudras. The deities sprung from Angirasa's line have been said to be Brahmanas. This is certain. Thus have I told thee about the fourfold order among the gods. The person who, after rising from his bed at morn, recites the names of these deities, becomes cleansed of all his sins whether committed by himself intentionally or Unintentionally, or whether born of his intercourse with others. Yavakriti, Raivya, Arvavasu, Paravasu, Ausija, Kashivat, and Vala have been said to be the sons of Angiras. These, and Kanwa son of Rishi Medhatithi, and Varhishada, and the well-known seven Rishis who are the progenitors of the three worlds, all reside in the East. Unmucha, Vimucha, Svastyatreya of great energy, Pramucha, Idhmavaha, and the divine Dridhavrata, and Mitravaruna's son Agastya of great energy, these regenerate Rishis all reside in the south. Upangu, Karusha, Dhaumya, Parivyadha of great energy, and those great Rishis called Ekata, Dwita, and Trita, and Atri's son, viz., the illustrious and puissant Saraswata, these high-souled ones reside in the west. Atreya, and Vasishtha, and the great Rishi Kasyapa, and Gautama, Bharadwaja, and Viswamitra, the son of Kusika, and the illustrious son of the high-souled Richika, viz., Jamadagni,--these seven live in the north. Thus have I told thee about the great Rishis of fiery energy that live in the different points of the compass. Those high-souled ones are the witnesses of the universe, and are the creators of all the worlds. Even thus do they dwell in their respective quarters. By reciting their names one is cleansed of all one's sins. A person by repairing to those points becomes cleansed of all his sins and succeeds in returning home in safety'"

Footnotes

84:1 I think K.P. Singha misunderstands this verse. All the texts agree in reading it in the same way. To take it, therefore, as implying that the sinful races, by warring with one another, suffered destruction is doing violence to the word Rajanath. There can be no doubt that Sandhyakala means the period of junction between the two ages (Treta and Dwapara). It is called terrible. It was at this time that, that dreadful famine occurred which compelled the royal sage Viswamitra to subsist on a canine haunch. Vide Ante.

84:2 The correct reading is Mahatmana (instrumental) implying Krishna. The Bengal reading Mahatmavan is vicious. K.P. Singha has rendered the verse correctly. The Burdwan translator, with Nilakantha's note before him (for he uses the very words of the commentator), adheres to the vicious reading and mistranslates the verse.

84:3 This verse evidently shows that there was dispute about Krishna's supremacy, as Professor Weber guesses The Krishna-cult was at first confined among a small minority, Sisupala's and Jarasandha's unwillingness to admit the divinity of Krishna distinctly points to this.

Section 209

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou of great wisdom and invincible prowess in battle, I wish to hear in detail of Krishna who is immutable and omnipotent. O bull among men, tell me truly everything about his great energy and the great feats achieved by him in days of old. Why did that puissant one assume the form of an animal, and for achieving what particular act? Tell me all this, O mighty warrior!'

"Bhishma said, 'Formerly, on one occasion, while out ahunting, I arrived at the hermitage of Markandeya. There I beheld diverse classes of ascetics seated by thousands. The Rishis honoured me by the offer of honey and curds. Accepting their worship, I reverentially saluted them in return. The following that I shall recite was narrated there by the great Rishi Kasyapa. Listen with close attention to that excellent and charming account. In former days, the principal Danavas, endued with wrath and cupidity, and mighty Asuras numbering by hundreds and drunk with might, and innumerable other Danavas that were invincible in battle, became exceedingly jealous of the unrivalled prosperity of the gods. Oppressed (at last) by the Danavas, the gods and the celestial Rishis, failing to obtain peace, fled away in all directions. The denizens of heaven saw the earth looking like one sunk in sore distress. Overspread with mighty Danavas of terrible mien, the earth seemed to be oppressed with a heavy weight. Cheerless and griefstricken, she seemed as if going down into the nether depths. The Adityas, struck with fear, repaired to Brahman, and addressing him, said, 'How, O Brahman, shall we continue to bear these oppressions of the Danavas?' The Self-born answered them, saying, 'I have already ordained what is to be done in this matter. Endued with boons, and possessed of might, and swelling with pride, those senseless wretches do not know that Vishnu of invisible form, that God incapable of being vanquished by the very deities all acting together, hath assumed the form of a boar. That Supreme Deity, rushing to the spot whither those wretches among Danavas, of terrible aspect, are dwelling in thousands below the earth, will slay them all.' Hearing these words of the Grandsire, foremost ones among the deities felt great joy. Sometime after, Vishnu those of mighty energy, encased in the form of a Boar, penetrating into the nether regions, rushed against those offspring of Diti. Beholding that extraordinary creature, all the Daityas, uniting together and stupefied by Time, quickly proceeded against it for exerting their strength, and stood surrounding it. Soon after, they all rushed against that Boar and seized it simultaneously. Filled with rage they endeavoured to drag the animal from every side. Those foremost of Danavas, of huge bodies, possessed of mighty energy, swelling with strength, succeeded not, however, O monarch, in doing anything to that Boar. At this they wondered much and then became filled with fear. Numbering in thousands, they regarded that their last hour had come. Then that Supreme God of all the gods, having yoga for his soul and yoga for his companion, became rapt in yoga, O chief of the Bharatas, and began to utter tremendous roars, agitating those Daityas and Danavas. All the worlds and the ten points of the compass resounded with those roars, which, for this reason, agitated all creatures and filled them with fear. The very gods with Indra at their head became terror-stricken. The whole universe became stilled in consequence of that sound. It was a dreadful time. All mobile and immobile beings became stupefied by that sound. The Danavas, terrified by that sound, began to fall down lifeless, paralysed by the energy of Vishnu. The Boar, with its hoofs, began to pierce those enemies of the gods, those denizens of the nether regions, and tear their flesh, fat, and bones. In consequence of those tremendous roars, Vishnu came to be called by the name of Sanatana. He is also called Padmanabha. He is the foremost of yogins. He is the Preceptor of all creatures, and their supreme Lord. All the tribes of the gods then repaired to the Grandsire. Arrived at the presence, those illustrious ones a dressed the Lord of the universe, saying, 'What sort of a noise is this, O puissant one? We do not understand it. Who is this one, or whose is this sound at which the universe hath been stupefied? With the energy of this sound or of its maker, the gods and the Danavas have all been deprived of their senses.' Meanwhile, O mighty-armed one, Vishnu in his porcine form was in sight of the assembled gods, his praises hymned by the great Rishis.'

"The Grandsire said, 'That is the Supreme God, the Creator of all beings, the soul of all creatures, the foremost of all yogins. Of huge body and great strength, he cometh here, having slain the foremost ones among the Danavas. He is the Lord of all beings, the master of yoga, the great ascetic, the Soul of all living beings. Be still, all of you. He is Krishna, the destroyer of all obstacles and impediments. That Supreme God, of immeasurable splendour, that great refuge of all blessings, having achieved a most difficult feat that is incapable of being accomplished by others, has returned to his own unmixed nature. It is He from whose navel the primeval lotus had sprung. He is the foremost of yogins. Of supreme soul, He is the creator of all beings. There is no need for sorrow or fear or grief, ye foremost of gods! He is the Ordainer. He is the Creating Principle. He is all-destroying Time. It is He who upholds all the world. The roars that have alarmed you are being uttered by that high-souled one. Of mighty arms, He is the object of the universal worship. Incapable of deterioration, that lotus-eyed one is the origin of all beings and their lord.'"

Footnotes

87:1 This is certainly a very fanciful etymology of the word Sanatana which ordinarily implies eternal.

87:2 Atma Atmanah is explained by Nilakantha as jivasya paramarthikam swarupam.

87:3 Swamatmanam is Pratyathatmyam.

Section 210

"Yudhishthira said, 'Tell me, O sire, of that high yoga by which, O Bharata, I may obtain Emancipation, O foremost of speakers, I desire to know everything about that yoga truly.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse between a preceptor and his disciple on the subject of Emancipation. There was a regenerate preceptor who was the foremost of Rishis. He looked like a mass of splendour. Possessed of a high soul, he was firm in truth and a complete master of his senses. Once on a time, a disciple of great intelligence and close attention, desirous of obtaining what was for his highest good, touched the preceptor's feet, and standing with joined hands before him, said, If, O illustrious one, thou hast been gratified with the worship I have offered thee, it behoveth thee to solve a great doubt of mine. Whence am I and whence art thou? Tell me this fully. Tell me also what is the final cause. Why also, O best of regenerate ones, when the material cause in all beings is the same, their origin and destruction happen in such dissimilar ways? It beseems thee, O thou of great learning, also to explain the object of the declarations in the Vedas (about difference of rites in respect of different classes of men), the meaning of the injunctions of the Smritis and of those injunctions which apply to all cases of men.'

"The preceptor said, 'Listen, O disciple, O thou of great wisdom! This that thou hast asked me is undisclosed in the very Vedas and is the highest subject for thought or discourse. It is called Adhyatma and is the most valuable of all branches of learning and of all sacred institutes. Vasudeva is the Supreme (cause) of the universe. He is the origin of the Vedas (viz., Om). He is Truth, Knowledge, Sacrifice, Renunciation, Self-restraint, and Righteousness. Persons conversant with the Vedas know Him as All-pervading, Eternal, Omnipresent, the Creator and the Destroyer, the Unmanifest, Brahma, Immutable. Hear now the story of Him who took his birth in Vrishni's race. A Brahmana should hear of the greatness of that God of gods, viz., Him called Vishnu of immeasurable energy, from the lips of Brahmanas. A person of the royal order should hear it from persons of that order. One who is a Vaisya should hear it from Vaisyas, and a high-souled Sudra should hear it from Sudras. Thou deservest to hear it. Listen now to the auspicious account of Krishna, that narrative which is the foremost of all narratives. Vasudeva is the wheel of Time, without beginning and without end. Existence and Non-existence are the attributes by which His real nature is known. The universe revolves like a wheel depending upon that Lord of all beings. O best of men, Kesava, that foremost of all beings, is said to be that which is Indestructible, that which is Unmanifest, that which is Immortal, Brahma, and Immutable. The highest of the high, and without change or deterioration himself, he created the Pitris, the gods, the Rishis, the Yakshas, the Rakshasas, the Nagas, the Asuras, and human beings. It is He who also created the Vedas and the eternal duties and customs of men. Having reduced everything into non-existence, he once more, in the beginning of a (new) yuga, creates Prakriti (primordial matter). As the diverse phenomena of the several seasons appear one after another according to the season that comes, after the like manner creatures start forth into existence at the beginning of every (celestial) yuga. Corresponding with those creatures that start into life is the knowledge of rules and duties that have for their object the regulation of the world's course. At the end of every (celestial) yuga (when universal destruction sets in) the Vedas and all other scriptures disappear (like the rest). In consequence of the grace of the Self-born, the great Rishis, through their penances, first re-acquire the lost Vedas and the scriptures. The Self-born (Brahman) first acquired the Vedas. Their branches called the Angas were first acquired by (the celestial preceptor) Vrihaspati. Bhrigu's son (Sukra) first acquired the science of morality that is so beneficial for the universe. The science of music was acquired by Narada; that of arms by Bharadwaja; the history of the celestial Rishis by Gargya: that of medicine by the dark-complexioned son of Atri. Diverse other Rishis, whose names are connected therewith, promulgated diverse other sciences such as Nyaya, Vaiseshika, Sankhya, Patanjala, etc. Let that Brahma which those Rishis have indicated by arguments drawn from reason, by means of the Vedas, and by inferences drawn from the direct evidence of the senses, be adored., Neither the gods nor the Rishis were (at first) able to apprehend Brahma which is without beginning and which is the highest of the high. Only the divine creator of all things, viz., the puissant Narayana, had knowledge of Brahma. From Narayana, the Rishis, the foremost ones among the deities and the Asuras, and the royal sages of old, derived the knowledge of that highest remedy of the cure of sorrow. When primordial matter produces existences through the action of the primal energy, the universe with all its potencies begins to flow from it. From one lighted lamp thousands of other lamps are capable of being lighted. After the same manner, primordial matter produces thousands of existent things. In consequence, again, of its infinity primordial matter is never exhausted. From the Unmanifest flows the Understanding determined by acts. The Understanding produces Consciousness. From Consciousness proceeds Space. From Space proceeds Wind. From the Wind proceeds Heat. From Heat proceeds Water, and from Water is produced the Earth. These eight constitute primordial Prakriti. The universe rests on them. From those Eight have originated the five organs of knowledge, the five organs of action, the five objects of the (first five) organs, and the one, viz., the Mind, forming the sixteenth, which is the result of their modification. The ear, the skin, the two eyes, the tongue, and the nose are the five organs of knowledge. The two feet, the lower duct, the organ of generation, the two arms, and speech, are the five organs of action. Sound, touch, form, taste, and smell are the five objects of the senses, covering all the things. The Mind dwells upon all the senses and their objects. In the perception of taste, it is the Mind that becomes the tongue, and in speech it is the Mind that becomes words. Endued with the different senses, it is the Mind that becomes all the objects that exist in its apprehension. These sixteen, existing in their respective forms, should be known as deities. These worship Him who creates all knowledge and dwells within the body. Taste is the attribute of water; scent is the attribute of earth; hearing is the attribute of space; vision is the attribute of fire or light; and touch should be known as the attribute of the wind. This is the case with all creatures at all times. The Mind, it has been said, is the attribute of existence. Existence springs from the Unmanifest (of Prakriti) which, every intelligent person should know, rests in That which is the Soul of all existent beings. These existences, resting upon the supreme Divinity that is above Prakriti and that is without any inclination for action, uphold the entire universe of mobiles and immobiles. This sacred edifice of nine doors is endued with all these existences. That which is high above them, viz., the Soul, dwells within it, pervading it all over. For this reason, it is called Purusha. The Soul is without decay and not subject to death. It has knowledge of what is manifest and what is unmanifest. It is again all-pervading, possessed of attributes, subtile, and the refuge of all existences and attributes. As a lamp discovers all objects great or small (irrespective of its own size), after the same manner the Soul dwells in all creatures as the principle of knowledge (regardless of the attributes or accidents of those creatures). Urging the ear to hear what it hears, it is the Soul that hears. Similarly, employing the eye, it is the Soul that sees. This body furnishes the means by which the Soul derives knowledge. The bodily organs are not the doers, but it is the Soul that is the doer of all acts. There is fire in wood, but it can never be seen by cutting open a piece of wood. After the same manner, the Soul dwells within the body, but it can never be seen by dissecting the body. The fire that dwells in wood may be seen by employing proper means, viz., rubbing the wood with another piece of wood. After the same manner, the Soul which dwells within the body may be seen by employing proper means, viz., yoga. Water must exist in rivers. Rays of light are always attached to the sun. After the same manner, the Soul has a body. This connection does not cease because of the constant succession of bodies that the Soul has to enter. In a dream, the Soul, endued with the fivefold senses, leaves the body and roves over wide areas. After the same manner, when death ensues, the Soul (with the senses in their subtile forms) passes out of one body for entering another. The Soul is bound by its own former acts. Bound by its own acts done in one state of existence, it attains to another state. Indeed, it is led from one into another body by its own acts which are very powerful in respect of their consequences. How the owner of a human body, leaving off his body, enters another, and then again into another, how, indeed, the entire range of beings is the result of their respective acts (of past and present lives), I will presently tell you.'"

Footnotes

88:1 The sense is that when all men are equal in respect of their material cause, why are such differences in the srutis and the smritis about the duties of men?

89:1 The meaning seems to be this: in the beginning of every celestial yuga, i.e., when the Supreme Being awaking from sleep desires to create creatures anew, an creatures or beings start again into life. With such starting of every being, the rules that regulate their relations and acts also spring up, for without a knowledge of those rules, the new creation will soon be a chaos and come to an end. Thus when man and woman start into life, they do not eat each other but combine to perpetuate the species. With the increase of the human species, again, a knowledge springs up in every breast of the duties of righteousness and of the diverse other practices, all of which help to regulate the new creation till the Creator himself, at the end of the yuga, once more withdraws everything into himself.

90:1 i.e., the body.

91:1 What is meant seems to be this: there can be no river without water. A river cannot exist without water. When a river is mentioned, water is implied. The connection between a river and water is not an accident but a necessary one. The same may be said of the sun and its rays. After the same manner, the connection between the Soul and the body is a necessary one and not an accident. The Soul cannot exist without a body. Of course, the ordinary case only is referred to here, for, by yoga, one can dissociate the Soul from the body and incorporate it with Brahma.

Section 211

"Bhishma said, 'All immobile and mobile beings, distributed into four classes, have been said to be of unmanifest birth and unmanifest death. Existing only in the unmanifest Soul, the Mind is said to possess the attributes of the unmanifest. As a vast tree is ensconced within a small unblown Aswattha flower and becomes observable only when it comes out, even so birth takes place from what is unmanifest. A piece of iron, which is inanimate, runs towards a piece of loadstone. Similarly, inclinations and propensities due to natural instincts, and all else, run towards the Soul in a new life. Indeed, even as those propensities and possessions born of Ignorance and Delusion, and inanimate in respect of their nature, are united with Soul when reborn, after the same manner, those other propensities and aspirations of the Soul that have their gaze directed towards Brahma become united with it, coming to it directly from Brahma itself. Neither earth, nor sky, nor heaven, nor things, nor the vital breaths, nor virtue and vice, nor anything else, existed before, save the Chit-Soul. Nor have they any necessary connection with even the Chit-Soul defiled by Ignorance. The Soul is eternal. It is indestructible. It occurs in every creature. It is the cause of the Mind. It is without attributes, This universe that we perceive hath been declared (in the Vedas) to be due to Ignorance or Delusion. The Soul's apprehensions of form, etc., are due to past desires. The Soul, when it becomes endued with those causes (viz., desire), is led to the state of its being engaged in acts. In consequence of that condition (for those acts again produce desires to end in acts anew and so on),--this vast wheel to existence revolves, without beginning and without end.The Unmanifest, viz., the Understanding (with the desires), is the nave of that wheel. The Manifest (i.e., the body with the senses) constitutes its assemblage of spokes, the perceptions and acts from its circumference. Propelled by the quality of Rajas (Passion), the Soul presides over it (witnessing its revolutions). Like oilmen pressing oilseeds in their machine, the consequences born of Ignorance, assailing the universe (of creatures) which is moistened by Rajas, press or grind it in that wheel. In that succession of existences, the living creature, seized by the idea of Self in consequence of desire, engages itself in acts. In the union of cause and effect, those acts again become (new causes). Effects do not enter into causes. Nor do causes enter into effects. In the production of effects, Time is the Cause. The primordial essences (eight in number as mentioned before), and their modifications six-(teen in number), fraught with causes, exists in a state of union, in consequence of their being always presided over by the Soul. Like dust following the wind that moves it, the creature-Soul, divested of body, but endued still with inclinations born of Passion and Darkness and with principles of causes constituted by the acts of the life that is over, moves on, following the direction that the Supreme Soul gives it. The Soul, however, is never touched by those inclinations and propensities. Nor are these touched by the Soul that is superior to them. The wind, which is naturally pure, is never stained by the dust it bears away. As the wind is truly separate from the dust it bears away, even so, the man of wisdom should know, is the connection between that which is called existence or life and the Soul. No one should take it that the Soul, in consequence of its apparent union with the body and the senses and the other propensities and beliefs and unbeliefs, is really endued therewith as its necessary and absolute qualities. On the other hand, the Soul should be taken as existing in its own nature. Thus did the divine Rishi solve the doubt that had taken possession of his disciple's mind. Notwithstanding all this, people depend upon means consisting of acts and scriptural rites for casting off misery and winning happiness. Seeds that are scorched by fire do not put forth sprouts. After the same manner, if everything that contributes to misery be consumed by the fire of true knowledge, the Soul escapes the obligation of rebirth in the world.'

Footnotes

91:2 The mind his no existence except as it exists in the Soul. The commentator uses the illustration of the second moon seen by the eye in water, etc., for explaining the nature of the Mind. It has no real existence as dissociated from the Soul.

91:3 Swabhavahetuja bhavah is explained by the commentator as the virtuous and vicious propensities. (Swabhava purvasamskara; sa eva heturyesham karmanam layah bhavah). 'All else,' of course, means Avidya or Maya, which flows directly from Brahma without being dependent on past acts. The meaning, then, is this: as soon as the Soul takes a new form or body, all the propensities and inclinations, as dependent on its past acts, take possession of it, Avidya or Maya also takes possession of it.

92:1 Both the vernacular translators have wrongly rendered this verse, notwithstanding the help they have derived from Nilakantha's gloss. The fact is, the gloss itself sometimes requires a gloss. Verses 3 and 4 and connected with each other. In verse, 3, the speaker mentions two analogies viz., first, that of iron, which is inanimate, following the loadstone, and, second, of Swabhavahetuja bhavah (meaning, as already explained, all such consequences as are born of the acts of previous lives), as also anyadapi, i.e., all else of a similar nature, meaning, of course, the consequences of 'Avidya' or 'Maya' which flow directly from Brahma instead of former acts. In verse 4, reference is again made to avyaktajabhavah, meaning propensities and possessions born of 'Avidya' or 'Maya'. This is only a repetition, in another form, of what has already been stated in the second line of verse 3. The commentator explains this very clearly in the opening words of his gloss. After this comes the reference to the higher propensities and aspirations that are in the Soul. The grammar of the line is this: Tadvat Kartuh karanalakshanah (bhavah) karanat abhisanghathah. The plain meaning, of course, is that like all the darker and indifferent propensities and possessions that come to the Soul in its new life, born of the acts of past lives, all the higher aspirations also of the Soul come to it from Brahma direct. The word karana is used in both instances for Brahma as the Supreme Cause of everything.

92:2 The sense is this: In the beginning there was nothing save the Chit-Soul. Existent objects exist only because of Ignorance having defiled the Soul. Their connection again with the Soul is not absolute and necessary, That connection may be destroyed without the Soul losing anything. What is intended to be conveyed by this verse is that at first, i.e., before the creation, there was nothing, except jiva or the Soul with Knowledge alone for its indicating attribute. The things mentioned, viz., earth, etc., were not. Nor do they inhere to jiva with even Ignorance or Delusion for its indicating attribute, i.e., to the born, Soul. The born Soul may seem to manifest all those attributes, but it is really independent of or separate from them. Their connection with the Soul, as already said, is neither absolute nor eternal. In the next verse, the speaker explains the nature of those manifestations.

92:3 The connection between earth, etc., with the Soul has before been said to be neither absolute nor eternal. Whence then that connection? In 6, it is said that all the apprehensions of the Soul with regard to earth, etc., are due to Ignorance or Delusion flowing directly from Brahma and assailing it thereafter. The apprehension of the Soul that it is a man or an animal, that it has a body, that it is acting, etc., are to borrow the commentator's illustration, just like that of one's being a king in a dream who is not, however, really a king, or of one's being a child who is not, however, really a child. Being eternal or without beginning its first existence under the influence of Delusion is untraceable. As long, again, as it has Knowledge alone for its attribute, it remains indestructible, i.e., free from the mutations of existence. It occurs in every creature, i.e., in man and beast.

93:1 The sense seems to be this: In consequence of desires the Soul manifests itself in some form of existence. In that state it acts. Those acts again lead to desires anew, which, in their turn, bring on new forms or states of existence. The circle of existence or life thus goes on, without beginning and without end.

93:2 The Cause is ignorance. The Effect is the body and the senses of a particular form of existence. When the creature, in consequence of this union, engages in acts, these latter become causes for new states of existence.

93:3 The object of this verse is to reiterate the doctrine that the possession of the body and the senses, etc., does not after the state of the Soul. The Soul is really unattached to these though it may apparently exist in a state of union with them, like the wind, which existing in a state of apparent union with the dust it bears away is even at such times pure by itself and as a substance, exists separately.

Section 212

"Bhishma said, 'Persons engaged in the practice of acts regard the practice of acts highly. Similarly, those that are devoted to Knowledge do not regard anything other than Knowledge. Persons fully conversant with the Vedas and depending upon the utterances contained in them, are rare. They that are more intelligent desire the path of abstention from acts as the better of the two, viz., heaven and emancipation. Abstention from acts is observed by those that are possessed of great wisdom. That conduct, therefore, is laudable. The intelligence which urges to abstention from acts, is that by which one attains to Emancipation. Possessed of body, a person, through folly, and endued with wrath and cupidity and all the propensities born of Passion and Darkness, becomes attached to all earthly objects. One, therefore, who desires to destroy one's connection with the body, should never indulge in any impure act. On the other hand, one should create by one's acts a path for attaining to emancipation, without wishing for regions of felicity (in the next world). As gold, when united with iron, loses its purity and fails to shine, even so Knowledge, when existing with attachment to earthly objects and such other faults, fails to put forth its splendour. He who, influenced by cupidity and following the dictates of desire and wrath, practises unrighteousness, transgressing the path of righteousness, meets with complete destruction. One who is desirous of benefiting oneself should never follow, with excess of attachments, earthly possessions represented by the objects of the senses. If one does it, wrath and joy--and sorrow arise from one another (and make one miserable). When every one's body is made up of the five original elements as also of the three attributes of Goodness, Passion, and Darkness, whom shall one adore and whom shall one blame with what words? Only they that are fools become attached to the objects of the senses. In consequence of folly they do not know that their bodies are only modifications.

As a house made of earth is plastered over with earth, even so this body which is made of earth is kept from destruction by food which is only a modification of earth. Honey and oil and milk and butter and meat and salt and treacle and grain of all kinds and fruit and roots are all modifications of earth and water. Recluses living in the wilderness, giving up all longing (for rich and savoury food), take simple food, that is again unsavoury, for only supporting the body. After the same manner, a person that dwells in the wilderness of the world, should be ready for labour and should take food for passing through life, like a patient taking medicine. A person of noble soul, examining all things of an earthly nature that come upon him, by the aid of truth, purity, candour, a spirit of renunciation, enlightenment, courage, forgiveness, fortitude, intelligence, reflection, and austerities, and desirous of obtaining tranquillity, should restrain his senses. All creatures, stupefied, in consequence of Ignorance, by the attributes of Goodness and Passion and Darkness, are continually revolving like a wheel. All faults, therefore, that are born of Ignorance, should be closely examined and the idea of Self which has its origin in Ignorance, and which is productive of misery, should be avoided. The fivefold elements, the senses, the attributes of Goodness, Passion, and Darkness, the three worlds with the Supreme Being himself, and acts, all rest on Self-consciousness. As Time, under its own laws, always displays the phenomena of the seasons one after another, even so one should know that Consciousness in all creatures is the inducer of acts. Tamas (from which proceeds Consciousness) should be known as productive of delusions. It is like Darkness and is born of Ignorance. To the three attributes of Goodness, Passion, and Darkness are attached all the joys and sorrows (of creatures). Listen now to those consequences that spring from the attributes of Goodness, Passion, and Darkness. Contentment, the satisfaction that arises from joy, certainty, intelligence, and memory,--these are the consequences born of the attribute of Goodness. I shall now mention the consequences of Passion and Darkness. Desire, wrath, error, cupidity, stupefaction, fear, and fatigue, belong to the attribute of Passion. Cheerlessness, grief, discontent, vanity, pride, and wickedness, all belong to Darkness. Examining the gravity or lightness of these and other faults that dwell in the Soul, one should reflect upon each of them one after another (for ascertaining which of them exist, which have become strong or weak, which have been driven off, and which remain).'

"Yudhishthira said, 'What faults are abandoned by persons desirous of Emancipation? What are those that are weakened by them? What are the faults that come repeatedly (and are, therefore, incapable of being got rid of)? What, again, are regarded as weak, through stupefaction (and, therefore, as permissible)? What, indeed, are those faults upon whose strength and weakness a wise man should reflect with the aid of intelligence and of reasons? I have doubts upon these subjects. Discourse to me on these, O grandsire!'

"Bhishma said, 'A person of pure Soul, by extracting all his faults by their roots, succeeds in obtaining Emancipation. As an axe made of steel cuts a steel chain (and accomplishing the act becomes broken itself), after the same manner, a person of cleansed Soul, destroying all the faults that spring from Darkness and that are born with the Soul (when it is reborn), succeeds in dissolving his connection with the body (and attaining Emancipation). The qualities having their origin in Passion, those that spring from Darkness, and those stainless one characterised by purity (viz., those included under the quality of Goodness), constitute as it were the seed from which all embodied creatures have grown. Amongst these, the attribute of Goodness alone is the cause through which persons of cleansed Souls succeed in attaining to Emancipation. A person of cleansed soul, therefore, should abandon all the qualities born of Passion and Darkness. Then again, when the quality of Goodness becomes freed from those of Passion and Darkness, it becomes more resplendent still. Some say that sacrifices and other acts performed with the aid of mantras, and which certainly contribute to the purification of the Soul, are evil or cruel acts. (This view is not correct). On the other hand, those acts are the chief means for dissociating the Soul from all worldly attachments, and for the observance of the religion of tranquillity. Through the influence of the qualities born of Passion, all unrighteous acts are performed, and all acts fraught with earthly purposes as also all such acts as spring from desire are accomplished. Through qualities born of Darkness, one does all acts fraught with cupidity and springing from wrath. In consequence of the attribute of Darkness, one embraces sleep and procrastination and becomes addicted to all acts of cruelty and carnal pleasure. That person, however, who, possessed of faith and scriptural knowledge, is observant of the attribute of Goodness, attends only to all good things, and becomes endued with (moral) beauty and soul free from every taint.'

Footnotes

94:1 The Vedas contain declarations of both kinds, ix., they urge to action as also to abstention from action. The former is necessary as a stepping stone to the latter. Such men are rare as understand the declarations of the Vedas in this way and as conform by their conduct to those declarations thus. What is seen, on the other hand, is that some betake themselves to acts and some to abstention from acts. The second line of the verse has been expanded a little in the translation, following Nilakantha's gloss.

94:2 Deha-yapanam means destruction of the connection the body has with the soul. In the second line, the performance of acts is prescribed only as a preparation, for act contribute to purity of the Soul. Acts should not, the speaker says, be performed from desire of fruit, viz., heaven, by one desirous of Emancipation. K.P. Singha omits the first line of the verse, but gives the sense of the second line correctly. The Burdwan translator mis-understands the gloss he quotes and makes nonsense of the verse.

94:3 Vipakram is explained by Nilakantha as pakahinam; and apakvakashayakhyam as apakva-kashaye pumsi akhya upadesah yasya lam etc.

94:4 Anuplavan is anusaran; akramya means upamridya.

94:5 Vijnana here means the loss or absence of knowledge.

95:1 Yathartham, i.e., for the true objects of life, viz., for acting righteously and accomplishing emancipation.

95:2 At first there was only jiva or the Soul having knowledge alone for its attribute. When it became clothed with Ignorance, the universe sprang up around it. Consciousness is due to that union of the Soul with Ignorance. Hence, all things rest on Consciousness, and Consciousness is the root of all sorrow.

95:3 The sense of this verse seems to be this: if all things rest on Consciousness which is an attribute of Ignorance or Delusion, why then this uniformity instead of the irregularity that characterises all perceptions in dreams? The answer is that the uniformity is the result of Past acts, of acts which are due to Consciousness. These produce uniformity of perceptions even as time, subject to its own laws, produces the phenomena of the seasons with uniformity.

96:1 I have expanded the last line for bringing out the meaning of the word nasyati clearly. Of course, I follow Nilakantha's explanation of the simile.

Section 213

"Bhishma said, 'From the attribute of Passion arises delusion or loss of judgment. From the attribute of Darkness, O bull of Bharata's race, arise wrath and cupidity and fear and pride. When all these are destroyed, one becomes pure. By obtaining purity, a person succeeds in arriving at the knowledge of the Supreme Soul which is resplendent with effulgence, incapable of deterioration, without change, pervading all things, having the unmanifest for his refuge, and the foremost of all the deities. Invested in His maya, men fall away from knowledge and become senseless, and in consequence of their knowledge being darkened, yield to wrath. From wrath, they become subject to desire. From desire spring cupidity and delusion and vanity and pride and selfishness. From such selfishness proceeds various kinds of acts. From acts spring diverse bonds of affection and from those bonds of affection spring sorrow or misery and from acts fraught with joy and sorrow proceeds the liability to birth and death. In consequence of the obligation of birth, the liability is incurred of a residence within the womb, due to the union of vital seed and blood. That residence is defiled with excreta and urine and phlegm, and always fouled with blood that is generated there. Overwhelmed by thirst, the Chit-Soul becomes bound by wrath and the rest that have been enumerated above. It seeks, however, to escape those evils. In respect of this, women must be regarded as instruments which set the stream of Creation agoing. By their nature, women are Kshetra, and men are Kshetrajna in respect of attributes. For this reason, persons of wisdom should not pursue women in especial (among other objects of the world). Indeed, women are like frightful mantra-powers. They stupefy persons reft of wisdom. They are sunk in the attribute of Passion. They are the eternal embodiment of the senses. In consequence of the keen desire that men entertain for women, off-spring proceed from them, due to (the action of) the vital seed. As one casts off from one's body such vermin as take their birth there but as are not on that account any part of oneself, even so should one cast off those vermin of one's body that are called children, who, though regarded as one's own, are not one's own in reality. From the vital seed as from sweat (and other filth) creatures spring from the body, influenced by the acts of previous lives or in the course of nature. Therefore, one possessed of wisdom should feel no regard for them. The attribute of Passion rests on that of Darkness. The attribute of Goodness, again, rests on that of Passion. Darkness which is unmanifest overspreads itself on Knowledge, and causes the phenomena of Intelligence and Consciousness. That knowledge possessing the attributes of Intelligence and Consciousness has been said to be the seed of embodied Souls. That, again, which is the seed of such knowledge is called the Jiva (or Chit-Soul). In consequence of acts and the virtue of time, the Soul goes through birth and repeated rounds of rebirth. As in a dream the Soul sports as if invested with a body which, of course, is due to the action of the mind, after the same manner, it obtains in the mother's womb a body in consequence of attributes and propensities having (past) acts for their origin. Whatever senses while it is there, are awakened by past acts as the operating cause, become generated in Consciousness in consequence of the mind co-existing with attachments. In consequence of the past thoughts of sound that are awakened in it, the Soul, subjected to such influences, receives the organ of hearing. Similarly, from attachment to forms, its eye is produced, and from its longing after scent its organ of smelling. From thoughts of touch it acquires the skin. In the same way the five-fold breaths are acquired by it, viz., Prana, Apana, Vyana, Udana, and Samana, which contribute to keep the body agoing. Encased in body with all limbs fully developed in consequence (as shown above) of past acts, the Soul takes birth, with sorrow, both physical and mental, in the beginning, middle, and end. It should be known that sorrow springs from the very fact of acceptance of body (in the womb). It increases with the idea of Self. From renunciation of these (attachments which are the cause of birth), sorrow meets with an end. He that is conversant with sorrow's end attains to Emancipation. Both the origin and the destruction of the senses rest in the attribute of Passion. The man of wisdom should act with proper scrutiny with the aid of the eye constituted by the scriptures. The senses of knowledge, even if they succeed in earning all their objects, never succeed in overwhelming the man that is without thirst. The embodied Soul, by making its senses weak, escapes the obligation or rebirth.'"

Footnotes

97:1 In the Srutis it is said that Brahma has two attributes, Vidya (Knowledge), and Avidya (Ignorance) with Maya (delusion). it is in consequence of this Maya that chit-souls or jivas become attached to worldly things. It is in consequence of this Maya that persons, even when they understand that all is nought, cannot totally dissociate themselves from them.

97:2 Mana is explained by the commentator as worship of one's own self; Darpa is freedom from all restraints; and Ahankara is a complete disregard of others and centering all thoughts on ones own self. Here Ahankara is not Consciousness.

97:3 Kritalakshanah is explained by the Commentator as Kritaswikarah.

97:4 The force of the simile lies in this: Prakriti binds Kshetrajna or the Soul and obliges it to take birth, etc. Women are Prakriti, men are Souls. As the Soul should seek to avoid the contact of Prakriti and strive for emancipation, even so should men seek to avoid women. It should be added that women, in almost all the dialects of India derived from Sanskrit, are commonly called Prakriti or symbols of Prakriti, thus illustrating the extraordinary popularity of the philosophical doctrine about Prakriti and Purusha.

97:5 Kritya is mantra-power or the efficacy of Atharvan rites. What is said here is that women are as frightful as Atharvan rites which can bring destruction upon even unseen foes. Rajasi antarhitah means that they are sunk so completely in that attribute as to become invisible, i.e., completely enveloped by that attribute.

98:1 The sense is this: parasitical vermin spring from sweat and other filth emitted by the body. Children spring from the vital seed. In the former case, it is Swabhava (nature) that supplies the active energy. In the latter, the undying influence of previous acts and propensities supply the active force. One's offspring, therefore, are like parasitical vermin on one's body. Wisdom should teach disregard or indifference for either.

98:2 This is a repetition of what has been asserted in various forms before. Rajas (passion) is the cause of Pravritti or propensity for acts. Sattwa (goodness) is enlightenment or the higher aspirations that lead to Brahma. Both rest on Tamas (Darkness), the first immediately, the last mediately. Chit or Jiva is pure Knowledge. When overtaken by Tamas or Avyakta, it becomes clothed with that existence which is called life or which we realise in the world, the conditions of that life being Consciousness and Intelligence.

98:3 The Chit or Soul is all-Knowledge. When overspread with Ignorance or Darkness, it becomes manifested by Intelligence and Consciousness, i.e., assumes a form or body. Knowledge overspread by Darkness, therefore, or Knowledge with the attributes of Intelligence and Consciousness, is the cause of Chit or soul or Jiva assuming a body. Such knowledge, therefore, is called the seed of the body. Then, again, the tadvijam (the second expression), i.e., the foundation on which knowledge overspread by ignorance (or knowledge with the attributes of intelligence and consciousness) rests, is, of course, pure Knowledge or chit or jiva or Soul as it existed before life. It is only another form of repeating a statement made several times before. Both the vernacular translators have misunderstood the last half of the second line.

99:1 The meaning, of course, is that while in the mother's womb, the Soul remembers the acts of past lives, and those acts influence and determine the growth of its senses as also the character it will display in its new life.

99:2 I do not follow Nilakantha in his grammatical exposition of the second line. That exposition seems to be very far-fetched. Besides tebhyah tyagat for tesham tyagat is no violence to grammar, the use of the ablative in this sense not being infrequent in these writings.

99:3 Women have before (vide verse 9 of this section) been said to be the embodiment of the senses and as antarhitah in Rajas or Passion. The senses, therefore, are, it is concluded here, originated in Rajas. By the destruction, again, of Rajas, they may be destroyed. What is wanted, therefore, is the conquest of Rajas or Passion. This may be effected with the aid of the eye whose vision has been sharpened by scriptural knowledge.

99:4 After indriyartham, as explained by the commentator, prapyapi is understood. There are two classes of indriyas, viz., those of knowledge and those for the performance of acts. Escapes the obligation of rebirth, i.e., attains to Emancipation.

Section 214

"Bhishma said, 'I shall now tell thee what the means are (for conquering the senses) as seen with the eye of the scriptures. A person, O king, will attain to the highest end by the help of such knowledge and by framing his conduct accordingly. Amongst all living creatures man is said to be the foremost.

Among men, those that are regenerate have been called the foremost; and amongst the regenerate, they that are conversant with the Vedas. These last are regarded as the souls of all living creatures. Indeed, those Brahmanas that are conversant with the Vedas are regarded as all-seeing and omniscient. They are persons who have become conversant with Brahma. As a blind man, without a guide, encounters many difficulties on a road, so has a person destitute of knowledge to encounter many obstacles in the world. For this reason, those that are possessed of knowledge are regarded as superior to the rest. Those that are desirous of acquiring virtue practise diverse kinds of rites according to the dictates of the scriptures. They do not, however, succeed in attaining to Emancipation, all that they gain being those good qualities of which I shall presently speak. Purity of speech, of body, and of mind, forgiveness, truth, steadiness, and intelligence,--these good qualities are displayed by righteous persons observant of both kinds of religion. That which is called Brahmacharya (religion of abstention or yoga) is regarded as the means of attaining to Brahma. That is the foremost of all religions. It is by the practice of that religion that one obtains the highest end (viz., Emancipation). Brahmacharya is divested of all connection with the five vital breaths, mind, understanding, the five senses of perception, and the five senses of action. It is on that account free from all the perceptions that the senses give. It is heard only as a word, and its form, without being seen, can only be conceived. It is a state of existence depending only on the mind. It is free from all connection with the senses. That sinless state should be attained to by the understanding alone. He that practises it duly attains to Brahma; he that practises it half and half, attains to the condition of the gods; while he that practises it indifferently, takes birth among Brahmanas and possessed of learning attains to eminence. Brahmacharya is exceedingly difficult to practise. Listen now to the means (by which one may practise it). That regenerate person who betakes himself to it should subdue the quality of Passion as soon as it begins to manifest itself or as soon as it begins to be powerful. One that has betaken oneself to that vow should not speak with women. He should never cast his eyes on an undressed woman. The sight of women, under even indifferent circumstances, fills all weak-minded men with Passion. If a person (while observing this vow) feels a desire for woman rising in his heart, he should (as an expiation) observe the vow called Krichcchra and also pass three days in water. If desire is entertained in course of a dream, one should, diving in water, mentally repeat for three times the three Riks by Aghamarshana. That wise man who has betaken himself to the practice of this vow should, with an extended and enlightened mind, burn the sins in his mind which are all due to the quality of Passion. As the duct that bears away the refuse of the body is very closely connected with the body, even so the embodied Soul is very closely connected with the body that confines it. The different kinds of juices, passing through the network of arteries, nourish men's wind and bile and phlegm, blood and skin and flesh, intestines and bones and marrow, and the whole body. Know that there are ten principal ducts. These assist the functions of the five senses. From those ten branch out thousands of other ducts that are minuter in form. Like rivers filling the ocean at the proper season, all these ducts, containing juices nourish the body. Leading to the heart there is a duct called Manovaha. It draws from every part of the human body the vital seed which is born of desire. Numerous other ducts branching out from that principal one extend into every part of the body and bearing the element of heat cause the sense of vision (and the rest). As the butter that lies within milk is churned up by churning rods, even so the desires that are generated in the mind (by the sight or thought of women) draw together the vital seed that lies within the body. In the midst of even our dreams passion having birth in imagination assails the mind, with the result that the duct already named, viz., Manovaha, throws out the vital seed born of desire. The great and divine Rishi Atri is well-conversant with the subject of the generation of the vital seed. The juices that are yielded by food, the duct called Manovaha, and the desire that is born of imagination,--these three are the causes that originate the vital seed which has Indra for its presiding deity. The passion that aids in the emission of this fluid is, therefore, called Indriya. Those persons who know that the course of vital seed is the cause of (that sinful state of things called) intermixture of castes, are men of restrained passions. Their sins are regarded to have been burnt off, and they are never subjected to rebirth. He that betakes himself to action simply for the purposes of sustaining his body, reducing with the aid of the mind the (three) attributes (of Goodness, Passion, and Darkness) into a state of uniformity, and brings at his last moments the vital breaths to the duct called Manovaha, escapes the obligation of rebirth. The Mind is sure to gain Knowledge. It is the Mind that takes the form of all things. The minds of all high-souled persons, attaining to success through meditation, become freed from desire, eternal, and luminous. Therefore, for destroying the mind (as mind), one should do only sinless deeds and freeing oneself from the attributes of Passion and Darkness, one is sure to attain to an end that is very desirable. Knowledge (ordinarily) acquired in younger days becomes weakened with decrepitude. A person, however, of ripe understanding succeeds, through the auspicious effects of past lives, in destroying his desires. Such a person, by transcending the bonds of the body and the senses like a traveller crossing a path full of obstacles, and transgressing all faults he sees, succeeds in tasting the nectar (of Emancipation).'"

Footnotes

100:1 Arthasamanyam is explained by Nilakantha as Phalasamyam Mokshakhyam niratisayam. The Burdwan translator, while using the very words of the commentator, mistranslates this verse: The speaker desires to show the difference between the religion of Pravritti or acts and that of Nivritti or abstention from acts. Those that follow the former cannot attain to Emancipation. What they gain are certain good qualities mentioned in the next verse, which, however, are equally gained by the followers of the religion of Nivritti.

100:2 The vow of Krichcchra consists of certain fasts. Pass three days in water, i.e., stand in tank or stream with water up to the chin.

100:3 The three Riks begin with Ritancha, Satyancha etc. Every Brahmana who knows his morning and evening prayers knows these three Riks well.

101:1 "With the aid of the mind" means yoga Dehakarma means one whose acts are undertaken only for the purpose of sustaining the body, i.e., one who does no act that is not strictly necessary for supporting life; hence, as the commentator explains, one who is free from all propensities leading to external objects. Manovaham Pranan nudan, i.e., bringing to sending the vital breaths to the duct called Manovaha or Sushumna. Though a physical act, its accomplishment becomes possible only by a long course of penances consisting in the withdrawal of the mind from external objects. "Reducing the (three) attributes to a state of uniformity," as explained by the commentator, means arriving at Nirvikalpa, i.e., at that state of knowledge which is independent of the senses.

102:1 The Knowledge here spoken of is that knowledge which is independent of the senses. What the speaker says is that such Knowledge is no myth but is sure to arise. When it arises, its possessor comes to know that the external world, etc., is only the mind transformed, like the sights seen and sounds heard and thoughts cherished in a dream. In the second line the results of that knowledge are declared. The mind of a Mahatma is mantra-siddha, i.e., has won success by the meditation of the initial mantra, or om; it is nitya, i.e., eternal, meaning probably that though the result of Maya or Avidya, it is no longer subject to rebirth; it is virajas, i.e., free from desire and passion, and lastly it is Jyotishmat or luminous, meaning Omniscient and Omnipotent. The commentator cites a passage from Vasishtha's treatise on yoga which declares the same results as consequent on the attainment of Knowledge. It is, of course, implied that in attaining to such a state, the mind as mind must be destroyed or merged into the Soul and the Soul, with knowledge only for its attribute, must exist. In the previous verse emancipation after death has been spoken of. In this jivan-mukti or emancipation in life is referred to.

102:2 "Freeing oneself from the attributes of Passion and Darkness", i.e., by practising the religion of abstention from acts.

102:3 Adatte from da meaning to cut or destroy. Manasam volam as explained by the commentator, is sankalpam, i.e., desires or purposes. The man of ripe understanding, by doing this, attains to that knowledge which is not subject to decay with age. Hence, such knowledge is superior to knowledge acquired in the ordinary way.

Section 215

"Bhishma said, 'Living creatures, by being attached to objects of the senses which are always fraught with evil, become helpless. Those high-souled persons, however, who are not attached to them, attain to the highest end. The man of intelligence, beholding the world over-whelmed with the evils constituted by birth, death, decrepitude, sorrow, disease, and anxieties, should exert themselves for the attainment of Emancipation. He should be pure in speech, thought, and body; he should be free from pride. Of tranquil soul and possessed of knowledge, he should lead a life of mendicancy, and pursue happiness without being attached to any worldly object. Again, if attachment be seen to possess the mind in consequence of compassion to creatures, he should, seeing that the universe is the result of acts, show indifference in respect of compassion itself. Whatever good, acts are performed, or whatever sin (is perpetrated), the doer tastes the consequences. Hence, one should, in speech, thought, and deed, do only acts that are good. He succeeds in obtaining happiness who practises abstention from injuring (others), truthfulness of speech, honesty towards all creatures, and forgiveness, and who is never heedless. Hence one, exercising one's intelligence, should dispose one's mind, after training it, on peace towards all creatures. That man who regards the practice of the virtues enumerated above as the highest duty, as conducive to the happiness of all creatures, and as destructive of all kinds of sorrow, is possessed of the highest knowledge, and succeeds in obtaining happiness. Hence (as already said), one should, exercising one's intelligence, dispose one's mind, after training it, on peace towards all creatures. One should never think of doing evil to others. One should not covet what is far above one's power to attain. One should not turn one's thoughts towards objects that are non-existent. One should, on the other hand, direct one's mind towards knowledge by such persistent efforts as are sure to succeed.With the aid of the declarations of the Srutis and of persistent efforts calculated to bring success, that Knowledge is sure to flow. One that is desirous of saying good words or observing a religion that is refined of all dross, should utter only truth that is not fraught with any malice or censure. One that is possessed of a sound heart should utter words that are not fraught with dishonesty, that are not harsh, that are not cruel, that are not evil, and that are not characterised by garrulity. The universe is bound in speech. If disposed to renunciation (of all worldly objects) then should one proclaim, which a mind fraught with humility and a cleansed understanding, one's own evil acts. He who betakes himself to action, impelled thereto by propensities fraught with the attribute of Passion, obtains much misery in this world and at last sinks into hell. One should, therefore, practise self-restraint in body, speech, and mind. Ignorant persons bearing the burdens of the world are like robbers laden with their booty of straggling sheep (secreted from herds taken out for pasture). The latter are always regardful of roads that are unfavourable to them (owing to the presence of the king's watch). Indeed, as robbers have to throw away their spoil if they wish for safety, even so should a person cast off all acts dictated by Passion and Darkness if he is to obtain felicity. Without doubt, a person that is without desire, free from the bonds of the world, contented to live in solitude, abstemious in diet, devoted to penances and with senses under control, that has burnt all his sorrows by (the acquisition of) knowledge, that takes a pleasure in practising all the particulars of yoga discipline, and that has a cleansed soul, succeeds, in consequence of his mind being withdrawn into itself, in attaining to Brahma or Emancipation. One endued with patience and a cleansed soul, should, without doubt, control one's understanding. With the understanding (thus disciplined), one should next control one's mind, and then with the mind overpower the objects of the senses. Upon the mind being thus brought under control and the senses being all subdued, the senses will become luminous and gladly enter into Brahma. When one's senses are withdrawn into the mind, the result that occurs is that Brahma becomes manifested in it. Indeed, when the senses are destroyed., and the soul returns to the attribute of pure existence, it comes to be regarded as transformed into Brahma. Then again, one should never make a display of one's yoga power. On the other hand, one should always exert to restrain one's senses by practising the rules of yoga. Indeed, one engaged in the practice of yoga rules should do all those acts by which one's conduct and disposition may become pure. (Without making one's yoga powers the means of one's subsistence) one should rather live upon broken grains of corn, ripe beans, dry cakes of seeds from which the oil has been pressed out, pot-herbs, half-ripe barley, flour of fried pulses, fruits, and roots, obtained in alms. Reflecting upon the characteristics of time and place, one should according to one's inclinations observe, after proper examination, vows and rules about fasts. One should not suspend an observance that has been begun.

Like one slowly creating a fire, one should gradually extend an act that is prompted by knowledge. By doing so, Brahma gradually shines in one like the Sun. The Ignorance which has Knowledge for its resting ground, extends its influence over all the three states (of waking, dreaming and dreamless slumber). The Knowledge, again, that follows the Understanding, is assailed by Ignorance. The evil-hearted person fails to obtain a knowledge of the Soul in consequence of taking it as united with the three states although in reality it transcends them all. When, however, he succeeds in apprehending the limits under which the two, viz., union with the three states and separation from them, are manifested, it is then that he becomes divested of attachment and attains to Emancipation. When such an apprehension has been attained, one transcends the effects of age, rises superior to the consequences of decrepitude and death, and obtains Brahma which is eternal, deathless, immutable, undeteriorating.'"

Footnotes

103:1 Compassion may sometimes lead to excess of attachment, as in the case of Bharata towards his little deer. The universe is the result of acts because acts determine the character of the life the soul assumes. In the case of Bharata, he was obliged to take birth as a deer in his next life in consequence of all his thoughts in the previous life having been centred on a deer.

103:2 K.P. Singha wrongly translates this verse. Tat should be supplied before asnute; there is redundant va in the first line. The Burdwan translator renders it correctly.

103:3 The buddhi here referred to is intelligence cleansed by scriptures. Samahitam manak is, as explained by the commentator, mind freed from anger and malice, etc., i.e., properly trained.

103:4 One should not covet, etc., like kingdoms and thrones in the case of ordinary men. "Non-existent objects," such as sons and wives that are dead or that are unborn or unwed.

103:5 Samsara, as explained by the commentator, means both this and the other world. It is bound in speech in this sense, viz., that whatever is spoken is never destroyed and affects permanently both the speaker and the listener, so that not only in one life, but in the infinite course of lives, the speaker will be affected for good or for evil by the words that escape his lips. This fully accords with the discovery of modern science, so eloquently and poetically enunciated by Babbage, of the indestructibility of force or energy when once applied. How appalling is the sanction (which is not a myth) under which evil speaking is forbidden.

103:6 Such self-disclosure destroys the effects of those acts and prevents their recurrence.

104:1 Robbers laden with booty are always in danger of seizure. Even so unintelligent men bearing the burdens of life are always liable to destruction.

104:2 Nishpraiharena means Niruddhena as explained by the commentator.

104:3 I adopt the reading prakasela and the interpretation that Nilakantha puts upon it.

104:4 K.P. Singha translates these words very carelessly. The Burdwan translator, by following the commentator closely, has produced a correct version. Kulmasha means ripe grains or seeds of the Phaselous radiatus. Pinyaka is the cake of mustard seed or sesamum after the oil has been pressed out. Yavaka means unripe barley, or, as the commentator explains, raw barley powdered and boiled in hot water.

105:1 What is meant by the first line of the verse is this. The Soul had, before the creation, only Knowledge for its attribute. When Ignorance or Delusion, proceeding from Supreme Brahma, took possession of it, the Soul became an ordinary creature, i.e., consciousness, mind, etc., resulted. This Ignorance, therefore, established itself upon Knowledge and transformed the original character of the Soul. What is stated in the second line is that ordinary knowledge which follows the lead of the understanding is affected by ignorance, the result of which is that the Soul takes those things that really spring from itself to be things different from itself and possessing an independent existence.

Section 216

"Bhishma said, 'The yogin who wishes to always practise sinless Brahmacharya and who is impressed with the faults attaching to dreams should, with his whole heart, seek to abandon sleep. In dreams, the embodied soul, affected by the attributes of Passion and Darkness, seems to become possessed of another body and move and act influenced by desire. In consequence of application for the acquisition of knowledge and of continued reflection and recapitulation, the yogin remains always awake. Indeed, the yogin can keep himself continually awake by devoting himself to knowledge. On this topic it has been asked what is this state in which the embodied creature thinks himself surrounded by and engaged in objects and acts? True it is that the embodied being, with its senses really suspended, still thinks itself to be possessed of body with all the senses of knowledge and of action. As regards the question started, it is said that that master of yoga, named Hari, comprehends truly how it happens. The great Rishis say that the explanation offered by Hari is correct and consistent with reason. The learned say that it is in consequence of the senses being worn out with fatigue, dreams are experienced by all creatures. (Though the senses are suspended) the mind, however, never disappears (or becomes inactive) and hence arise dreams. This is said by all to be their noted cause. As the imaginings of a person that is awake and engaged in acts, are due only to the creative power of the mind, after the same manner the impressions in a dream appertain only to the mind. A person with desire and attachment obtains those imaginings (in dreams) based upon the impressions of countless lives in the past. Nothing that impresses the mind once is ever lost, and the Soul being cognisant of all those impressions causes them to come forth from obscurity. Whichever among the three attributes of Goodness, Passion, and Darkness is brought about by the influence of past acts and by whichever amongst them the mind is affected for the time being in whatever way, the elements (in their subtile forms) display or indicate accordingly (in the way of images). After images have thus been produced, the particular attribute of Goodness or Passion or Darkness that may have been brought by past act rises in the mind and conduces to its last result, viz., happiness or misery. Those images having wind, bile, and phlegm for their chief causes, which men apprehend through ignorance and in consequence of propensities fraught with Passion and Darkness, cannot, it has been said, be easily discarded. Whatever objects again a person perceives in the mind (while wakeful) through the senses in a state of perspicuity are apprehended by the mind in dreams while the senses are obscured in respect of their functions. The Mind exists unobstructedly in all things. This is due to the nature of the Soul. The Soul should be comprehended. All the elements and the objects they compose exist in the Soul. In the state called dreamless slumber (sushupti), the manifest human body which, of course, is the door of dreams, disappears in the mind. Occupying the body the mind enters the soul which is manifest and upon which all existent and non-existent things depend, and becomes transformed into a wakeful witness with certainty of apprehension. Thus dwelling in pure Consciousness which is the soul of all things; it is regarded by the learned as transcending both Consciousness and all things in the universe. That yogin who in consequence of desire covets any of the divine attributes (of Knowledge or Renunciation, etc.) should regard a pure mind to be identical with the object of his desire. All things rest in a pure mind or soul. This is the result attained to by one who is engaged in penances. That yogin, however, who has crossed Darkness or ignorance, becomes possessed of transcending effulgence. When darkness or ignorance has been transcended, the embodied Soul becomes Supreme Brahma, the cause of the universe. The deities have penances and Vedic rites. Darkness (or pride and cruelty), which is destructive of the former, has been adopted by the Asuras. This, viz., Brahma, which has been said to have Knowledge only for its attribute, is difficult of attainment by either the deities or the Asuras. It should be known that the qualities of Goodness, Passion and Darkness belong to the deities and the Asuras. Goodness is the attribute of the deities; while the two others belong to the Asuras. Brahma transcends all those attributes. It is pure Knowledge. It is Deathlessness. It is pure effulgence. It is undeteriorating. Those persons of cleansed souls who know Brahma attain to the highest end. One having knowledge for one's eye can say this much with the aid of reason and analogy. Brahma which is indestructible can be comprehended by only withdrawing the senses and the mind (from external objects into the soul itself).'"

Footnotes

105:2 The correct reading, I apprehend, is upagatasprihah and not apagatasprihah. Nilakantha is silent. All that he says is that the first verse has reference to 'yogins,' the second to yogins and 'non-yogins' alike. Both the vernacular translators adhere to apagatasprihah.

106:1 I expand verse 8 a little for giving its meaning more clearly than a literal version would yield. All the impressions, it is said here, in dreams, are due either to the impressions of this life or those received by, the mind in the countless lives through which it has passed. All those impressions, again, are well-known to the Soul though memory may not retain them. Their reappearance in dreams is due to the action of the Soul which calls them up from the obscurity in which they are concealed. Avisena's theory of nothing being ever lost that is once acquired by the mind and the recollection of a past impression being, due to a sudden irradiation of the divine light, was, it seems, borrowed from Hindu philosophy.

106:2 The sense is this: a particular attribute among the three, viz., Goodness or Passion or Darkness, is brought to the mind by the influence of past acts of either this or any previous life. That attribute immediately affects the mind in a definite way. The result of this is that the elements in their subtile forms actually produce the images that correspond with or appertain to the affecting attribute and the manner in which it affects the mind.

106:3 Nothing less than yoga can discard or destroy them, for they really spring from desires generated by past acts.

106:4 The Bombay reading Manohrishyan is better.

106:5 Both the external and the internal worlds are due to Consciousness, which, in its turn, arises from delusion affecting the Soul. That which is called the Mind is only a product of the Soul. The world both external and internal, is only the result of Mind as explained in previous sections. Hence the Mind exists in all things. What is meant by all things existing in the Soul is that the Soul is omniscient and he who succeeds in knowing the Soul wins omniscience.

107:1 The body is called the door of dreams because the body is the result of past acts, and dreams cannot take place till the Soul, through past acts, becomes encased in a body. What is meant by the body disappearing in the mind is that in dreamless slumber the mind Mo longer retains any apprehension of the body. The body being thus lost in the mind, the mind (with the body lost in it) enters the Soul, or becomes withdrawn into it. Nidarsanam is explained as Nischitadarsanam Sakshirupam. The sense of the verse is that in dreamless slumber the senses are withdrawn into the mind; the mind becomes withdrawn into the Soul. It is the Soul alone that then lives in its state of original purity, consciousness and all things which proceed from it disappearing at the time.

107:2 i.e., the mind becoming pure, he gains omniscience and omnipotence.

107:3 The Burdwan translator, using the very words of Nilakantha, jumbles them wrongly together and makes utter nonsense of both the original and the gloss.

107:4 Brahma cannot, as the commentator properly explains, be seized like a creature by the horns. All that one can do is to explain its nature by reason and analogy. It can be comprehended only in the way indicated, i.e., by Pratyahara.

Section 217

"Bhishma said, 'He cannot be said to know Brahma who does not know the four topics (viz., dreams, dreamless slumber, Brahma as indicated by attributes, and Brahma as transcending all attributes), as also what is Manifest (viz., the body), and what is Unmanifest (the chit-soul), which the great Rishi (Narayana) has described as Tattwam. That which is manifest should be known as liable to death. That which is unmanifest (viz., the chit-soul), should be known as transcending death. The Rishi Narayana has described the religion of Pravritti. Upon that rests the whole universe with its mobile and immobile creatures. The religion of Nivritti again leads to the unmanifest and eternal Brahma. The Creator (Brahma) has described the religion of Pravritti. Pravritti implies rebirth or return. Nivritti, on the other hand, implies the highest end. The ascetic who desires to discriminate with exactitude between good and evil, who is always bent on understanding the nature of the Soul, and who devotes himself to the religion of Nivritti, attains to that high end. One desirous of accomplishing this, should know both the Unmanifest and Purusha of which I shall speak presently. That, again, which is different from both the Unmanifest and Purusha, and which transcends them both, and which is distinguished from all beings, should be particularly viewed by one possessed of intelligence. Both Prakriti and Purusha are without beginning and without end. Both are incapable of being known by their like. Both are eternal and indestructible. Both are greater than the greatest (of being). In these they are similar. They are points of dissimilarity again between them. (Of these I shall speak presently). Prakriti is fraught with the three attributes (of Goodness, Passion, and Darkness). It is also engaged in creation. The true attributes of Kshetrajna (Purusha or the Soul) should be known to be different. Purusha is the apprehender of all the transformations of Prakriti (but cannot be apprehended himself). He transcends (in respect of his original nature) all attributes. As regards Purusha and the Supreme Soul again, both of them are in-comprehensible. In consequence again of both of them being without attributes by which they can be distinguished, both are highly distinguished from all else. A turbaned person has his head circled with three folds of a piece of cloth. (The person, however, is not identical with the turban he wears). After the same manner the embodied Soul is invested with the three attributes of Goodness, Passion, and Darkness. But though thus invested, the Soul is not identical with those attributes. Hence these four topics, which are covered by these fourfold considerations, should be understood. One who understands all this is never stupefied when one has to draw conclusions (in respect of all subjects of enquiry). He that is desirous of attaining to high prosperity should become pure in mind, and betaking himself to austere practices in respect of the body and the senses, should devote himself to yoga without desire of fruits. The universe is pervaded by yoga power secretly circulating through every part of it and illumining it brightly. The sun and the moon shine with effulgence in the firmament of the heart in consequence of yoga power. The result of yoga is Knowledge. Yoga is talked of very highly in the world. Whatever acts are destructive of Passion and Darkness constitute yoga in respect of its real character. Brahmacharya and abstention from injury are said to constitute yoga of the body; while restraining mind and speech properly are said to constitute yoga of the mind. The food that is obtained in alms from regenerate persons conversant with the ritual is distinguished from all other food. By taking that food abstemiously, one's sins born of Passion begin to fade. A yogin subsisting upon such food finds his senses gradually withdrawn from their objects. Hence, he should take only that measure of food which is strictly necessary for the support of his body. (Another advice that may be offered is that) that knowledge which one obtains gradually by mind devoted to yoga should cheerfully be made one's own during one's last moments by a forcible stretch of power.The embodied Soul, when divested of Rajas (does not immediately attain to Emancipation but) assumes a subtile form with all the senses of perception and moves about in space. When his mind becomes unaffected by acts, he, in consequence of such renunciation (loses that subtile form and) becomes merged in Prakriti (without however, yet attaining to Brahma or Emancipation which transcends Prakriti). After the destruction of this gross body, one who through absence of heedlessness escapes from all the three bodies (viz., the gross, the subtile and the karana) succeeds in attaining to Emancipation. The birth and death of creatures always depend upon the cause constituted by original Ignorance (or Avidya). When knowledge of Brahma arises, necessity no longer pursues the person. Those, however, that accept what is the reverse of truth (by believing that to be Self which is really not-Self) are men whose understandings are always taken up with the birth and death of all existent things. (Such people never dream even of Emancipation). Supporting their bodies by aid of patience, withdrawing their hearts from all external objects by the aid of their understanding, and withdrawing themselves from the world of senses, some yogins adore the senses in consequence of their subtility. Some amongst them, with mind cleansed by yoga, proceeding according to (the stages indicated in) the scriptures and reaching the highest, succeed in knowing it by the aid of the understanding and dwell in that which is the highest and which without resting on any other thing rests on itself. Some worship Brahma in images. Some worship Him as existing with attributes. Some repeatedly realise the highest Divinity which has been described to be like a flash of lightning and which is again indestructible. Others who have burnt their sins by penances, attain to Brahma in the end. All those high-souled persons attain to the highest end. With the eye of scripture one should observe the subtile attributes of these several forms, as distinguished by attributes, of Brahma that are (thus) worshipped by men. The yogin who has transcended the necessity of depending on the body, who has cast off all attachments, and whose mind is devoted to yoga abstraction, should be known as another instance of Infinity, as the Supreme Divinity, or as that which it Unmanifest. They whose hearts are devoted to the acquisition of knowledge succeed first in freeing themselves from the world of mortals. Subsequently, by casting off attachments they partake of the nature of Brahma and at last attain to the highest end.

"Thus have persons conversant with the Vedas spoken of the religion that leads to the attainment of Brahma. They who follow that religion according to the measure of their knowledge all succeed in obtaining the highest end. Even those persons who succeed in acquiring knowledge that is incapable of being shaken (by the assaults of scepticism) and that makes its possessors free from attachments of every kind, attain to various high regions after death and become emancipated according to the measure of their knowledge. Those persons of pure hearts who have imbibed contentment from knowledge, and who have cast off all desires and attachments, gradually approach in respect of their nature, nearer and nearer to Brahma which has the unmanifest for his attribute, which is divine, and without birth and death. Realising that Brahma dwells in their Souls, they become themselves immutable and have never to return (to the earth). Attaining to that supreme state which is indestructible and eternal, they exist in felicity. The knowledge with respect to this world is even this: it exists (in the case of erring persons). It does not exist (in the case of those who have not been stupefied by error). The whole universe, bound up in desire, is revolving like a wheel. As the fibres of a lotus-stalk overspread themselves into every part of the stalk, after the same manner the fibres of desire, which have neither beginning nor end, spread themselves over every part of the body. As a weaver drives his threads into a cloth by means of his shuttle, after the same manner the threads that constitute the fabric of the universe are woven by the shuttle of Desire. He who properly knows transformations of Prakriti, Prakriti herself and Purusha, becomes freed from Desire and attains to Emancipation. The divine Rishi Narayana, that refuge of the universe, for the sake of compassion towards all creatures, clearly promulgated these means for the acquisition of immortality.'"

Footnotes

108:1 The commentator thinks that the Rishi alluded to in this verse is Narayana, the companion and friend of Nara, both of whom had their retreat on the heights of Vadari where Vyasa afterwards settled himself. Tattwa here does not, the commentator thinks, mean a topic of discourse but that which exists in original purity and does not take its colour or form from the mind. Anaropitam rupam yasya tat.

108:2 The religion of Pravritti consists of acts. It cannot liberate one from rebirth. The whole chain of existences, being the result of acts, rests upon the religion of Pravritti. The religion of Nivritti, on the other hand, or abstention from acts, leads to Emancipation or Brahma.

108:3 Nidarsarkah is explained by the commentator as equivalent to drashtum ichcchan.

108:4 Avyakta or Unmanifest is Prakriti or primordial matter both gross and subtile. That which transcends both Prakriti and Purusha is, of course the Supreme Soul or Brahma. Visesham, is explained by the commentator as 'distinguished from everything else by its attributes.'

108:5 i.e., as the commentator explains, Purusha is non-creating and transcends the three attributes.

108:6 Asamhatau is explained by the commentator as atyantaviviktau. Purushau implies the two Purushas, i.e., the 'Chit-Soul' and the Supreme Soul.

109:1 The four topics are these: the points of resemblance between Prakriti and Purusha, the points of difference between them: the points of resemblance between Purusha and Iswara; and the points of difference between them. The four considerations that cover these topics are absence of beginning and end, existence as chit and in animation, distinction from all other things, and the notion of activity.

109:2 Yoginastam prapasyanti bhagavantam santanam--even this is what people always say to yoga and yogins.

109:3 The commentator in a long note explains that what is really implied by this verse is that one should betake oneself to some sacred spot such as Kasi for casting off one's life there. Death at Kasi is sure to lead to Emancipation, for the theory is that Siva himself becomes the instructor and leads one to that high end.

109:4 When divested of Rajas', i.e., freed from the senses and the propensities derived from their indulgence.

109:5 Adehat is explained by the commentator as Dehapatat. Dehantat applies to the destruction of all the three bodies. By the destruction (after death) of the gross body is meant escape from the obligation of rebirth. The karana body is a subtiler form of existence than the Linga-sarira: it is, of course, existence it; Prakriti as mentioned in verso 21.

110:1 Paropratyasarge means on the rise of a knowledge of Brahma. Niyati is Necessity, in consequence of which jiva goes through an endless wheel of existences; Bhavantaprabhavaprajna is bhavanamanta-prabhavayorevaprajna yesham. The object of the verse is to show that such mistaken persons as take the body, the senses, etc., and all which are not-Self, to be Self, are always taken up with the idea that things die and are born, but that there is nothing like emancipation or a complete escape from rebirth.

110:2 'By the aid of patience' is explained by the commentator as without leaving their seats and changing the yoga attitude, etc. 'Withdrawing themselves from the world of senses' means attaining to a state that is perfectly independent of the senses and, therefore, of all external objects. 'Adore the senses in consequence of their subtility,' as explained by the commentator, is thinking of Prana and the Indriyas as Self or Soul. I do not understand how this amounts to the statement that such yogins attain to Brahma.

110:3 'Proceeding according to (the stages indicated in) the scriptures'. alludes to the well-known verses in the Gita, beginning with Indriyebhyah parahyartha, etc. The several stages, as mentioned in those verses, are as follows: Superior to the senses are their objects. Superior to the objects is the mind. Superior to the mind is the understanding. Superior to the understanding is the Soul. Superior to the Soul is the Unmanifest. Superior to the Unmanifest is Purusha (Brahma). There is nothing above Purusha. Dehantam is explained as that which is superior to Avyakta or Unmanifest, hence Brahma or Purusha.

110:4 A flash of lightning repeatedly realised becomes a mass of blazing light. Perhaps this is intended by the speaker.

110:5 In the Bengal texts, verse 28 is a triplet. In the second line the correct reading is Dehantam.

Section 218

"Yudhishthira said, 'By following what conduct, O thou that art conversant with all courses of conduct, did Janaka, the ruler of Mithila versed in the religion of Emancipation, succeed in attaining to Emancipation, after casting off all worldly enjoyments?'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the following old narrative of the particular conduct by which that ruler, thoroughly conversant with all courses of conduct, succeeded in achieving the highest felicity. There was a ruler in Mithila of the name of Janadeva of Janaka's race. He was ever engaged in reflecting upon the courses of conduct that might lead to the attainment of Brahma. A century of preceptors always used to live in his palace, lecturing him upon the diverse courses of duty followed by people who had betaken themselves to diverse modes of life. Given to the study of the Vedas, he was not very well satisfied with the speculations of his instructors on the character of the Soul, and in their doctrines of extinction upon the dissolution of the body or of rebirth after death. Once upon a time a great ascetic of the name of Panchasikha, the son of Kapila, having roamed over the whole world, arrived at Mithila. Endued with correct conclusions in respect of all speculations about the diverse duties connected with renunciation, he was above all pairs of opposites (such as heat and cold, happiness and misery), and of doubts he had none. He was regarded as the foremost of Rishis. Dwelling wherever he pleased, he desired to place before the reach of all men eternal felicity that is so difficult of attainment. It seemed that he went about, amazing the world, having assumed the form of none else than that great Rishi, that lord of creatures, whom the followers of the Sankhya doctrine knew by the name of Kapila. He was the foremost of all the disciples of Asuri and was called the undying. He had performed a mental Sacrifice that had lasted for thousand years. He was firm in mind, and had completed all the rites and sacrifices that are enjoined in the scriptures and that lead to the attainment of Brahma. He was fully conversant with the five sheaths that cover the soul. He was devoted to the five acts connected with the adoration of Brahma, and had the five qualities (of tranquillity, self-restraint, etc.). Known (as already said) by the name of Panchasikha, he had approached one day a large concourse of Rishis following the Sankhya doctrines and enquired of them about the highest object of human acquisition, viz., the Unmanifest or that upon which the five Purushas or sheaths (already named) rest. For the sake of obtaining a knowledge of the Soul, Asuri had enquired of his preceptor. In consequence of the latter's instructions and of his own penances, Asuri understood the distinction between the body and the Soul and had acquired celestial vision. In that concourse of ascetics, Asuri made his exposition of the Immutable One, and Indestructible Brahma which is seen in diverse forms. Panchasikha became a disciple of Asuri. He lived on human milk. There was a certain Brahmani of the name of Kapila. She was the wife of Asuri. Panchasikha was accepted by her as a son and he used to suck her breasts. In consequence of this, he came to be known as the son of Kapila and his understanding became fixed on Brahma. All this, about the circumstances of his birth and those that led to his becoming the son of Kapila, was said unto me by the divine Rishi. The latter also told me about the omniscience of Panchasikha. Conversant with all courses of duty, Panchasikha, after having himself acquired high knowledge, (came to Janaka) and knowing that that king had equal reverence for all his preceptors, began to amaze that century of preceptors (by an exposition of his doctrine fraught), with abundant reasons. Observing the talent of Kapileya, Janaka became exceedingly attached to him, and abandoning his hundred preceptors, began to follow him in particular. Then Kapileya began to discourse unto Janaka, who had according to the ordinance bent his head unto him (as a disciple should) and who was fully competent to apprehend the sage's instructions, upon that high religion of Emancipation which is explained in Sankhya treatises. Setting forth in the first place the sorrows of birth, he spoke next of the sorrows of (religious) acts. Having finished that topic he explained the sorrows of all states of life ending even with that in the high region of the Creator. He also discoursed upon that Delusion for whose sake is the practice of religion, and acts, and their fruits, and which is highly untrustworthy, destructible, unsteady, and uncertain. Sceptics say that when death (of the body) is seen and is a matter of direct evidence witnessed by all, they who maintain, in consequence of their faith in the scriptures, that something distinct from the body, called the Soul, exists are necessarily vanquished in argument. They also urge that one's death means the extinction of one's Soul, and that sorrow, decrepitude, and disease imply (partial) death of the Soul. He that maintains, owing to error, that the Soul is distinct from the body and exists after the loss of body, cherishes an opinion that is unreasonable. If that be regarded as existent which does not really exist in the world, then it may be mentioned that the king, being regarded so, is really never liable to decrepitude or death. But is he, on that account, to be really believed to be above decrepitude and death? When the question is whether an object exists or does not exist, and when that whose existence is asserted presents all the indications of non-existence, what is that upon which ordinary people rely in settling the affairs of life? Direct evidence is the root of both inference and the scriptures. The scriptures are capable of being contradicted by direct evidence. As to inference, its evidentiary effect is not much. Whatever be the topic, cease to reason on inference alone. There is nothing else called jiva than this body. In a banian seed is contained the capacity to produce leaves and flowers and fruits and roots and bark. From the grass and water that is taken by a cow are produced milk and butter, substances whose nature is different from that of the producing causes. Substances of different kinds when allowed to decompose in water for some time produce spirituous liquors whose nature is quite different from that of those substances that produce them. After the same manner, from the vital seed is produced the body and its attributes, with the understanding, consciousness, mind, and other possessions. Two pieces of wood, rubbed together, produce fire. The stone called Suryakanta, coming in contact with the rays of the Sun, produces fire. Any solid metallic substance, heated in fire, dries up water when coming in contact with it. Similarly, the material body produces the mind and its attributes of perception, memory, imagination, etc. As the loadstone moves iron, similarly, the senses are controlled by the mind. Thus reason the sceptics. The sceptics, however, are in error. For the disappearance (of only the animating force) upon the body becoming lifeless (and not the simultaneous extinction of the body upon the occurrence of that event) is the proof (of the truth that the body is not the Soul but that the Soul is something separate from the body and outlives it certainly. If, indeed, body and Soul had been the same thing, both would have disappeared at the same instant of time. Instead of this, the dead body may be seen for some time after the occurrence of death. Death, therefore, means the flight from the body of something that is different from the body). The supplication of the deities by the very men who deny the separate existence of the Soul is another good argument for the proposition that the Soul is separate from the body or has existence that may be independent of a gross material case. The deities to whom these men pray are incapable of being seen or touched. They are believed to exist in subtile forms. (Really, if a belief in deities divested of gross material forms does no violence to their reason, why should the existence of an immaterial Soul alone do their reason such violence)? Another argument against the sceptic is that his proposition implies a destruction of acts (for if body and Soul die together, the acts also of this life would perish,--a conclusion which no man can possibly come to if he is to explain the inequalities or condition witnessed in the universe). These that have been mentioned, and that have material forms, cannot possibly be the causes (of the immaterial Soul and its immaterial accompaniments of perception, memory, and the like). The identity of immaterial existences with objects that are material cannot be comprehended. (Hence objects that are themselves material cannot by any means be causes for the production of things immaterial).--Some are of opinion that there is rebirth and that it is caused by Ignorance, the desire for acts, cupidity, heedlessness, and adherence to other faults. They say that Ignorance (Avidya) is the soul. Acts constitute the seed that is placed in that soil. Desire is the water that causes that seed to grow, in this way they explain rebirth. They maintain that that ignorance being ingrained in an imperceptible way, one mortal body being destroyed, another starts I up immediately from it; and that when it is burnt by the aid of knowledge, the destruction of existence itself follows or the person attains to what is called Nirvana. This opinion also is erroneous. [This is the doctrine of Buddhists]. It may be asked that when the being that is thus reborn is a different one in respect of its nature, birth, and purposes connected with virtue and vice why should I then be regarded to have any identity with the being that was? Indeed, the only inference that can be drawn is that the entire chain of existences of a particular being is not really a chain of connected links (but that existences in succession are unconnected with one another). Then, again if the being that is the result of a rebirth be really different from what it was in a previous phase of existence, it may be asked what satisfaction can arise to a person from the exercise of the virtue of charity, or from the acquisition of knowledge or of ascetic power, since the acts performed by one are to concentrate upon another person in another phase of existence (without the performer himself being existent to enjoy them?) Another result of the doctrine under refutation would be that one in this life may be rendered miserable by the acts of another in a previous life, or having become miserable may again be rendered happy. By seeing, however, what actually takes place in the world, a proper conclusion may be drawn with respect to the unseen. The separate Consciousness that is the result of rebirth is (according to what may be inferred from the Buddhistic theory of life) different from the Consciousness that had preceded it in a previous life. The manner, however, in which the rise or appearance of that separate Consciousness is explained by that theory does not seem to be consistent or reasonable. The Consciousness (as it existed in the previous life) was the very reverse of eternal, being only transitory, extending as it did till dissolution of the body. That which had an end cannot be taken as the cause for the production of a second Consciousness appearing after the occurrence of the end. If, again, the very loss of the previous Consciousness be regarded as the cause of the production of the second Consciousness, then upon the death of a human body being brought about by a heavy bludgeon, a second body would arise from the body that is thus deprived of animation.Once more, their doctrine of extinction of life (or Nirvana or Sattwasankshaya) is exposed to the objection that that extinction will become a recurring phenomenon like that of the seasons, or the year, or the yuga, or heat, or cold, or objects that are agreeable or disagreeable. If for the purpose of avoiding these objections, the followers of this doctrine assert the existence of a Soul that is permanent and unto which each new Consciousness attaches, they expose themselves to the new objection that that permanent substance, by being overcome with decrepitude, and with death that brings about destruction, may in time be itself weakened and destroyed. If the supports of a mansion are weakened by time, the mansion itself is sure to fall down at last. The senses, the mind, wind, blood, flesh, bones (and all the constituents of the body), one after another, meet with destruction and enter each into its own productive cause. If again the existence of an eternal Soul be asserted that is immutable, that is the refuge of the understanding, consciousness, and other attributes of the usual kind, and that is dissociated from all these, such an assertion would be exposed to a serious objection, for then all that is usually done in the world would be unmeaning, especially with reference to the attainment of the fruits of the charity and other religious acts. All the declarations in the Srutis inciting to those acts, and all acts connected with the conduct of men in the world, would be equally unmeaning, for the Soul being dissociated from the understanding and the mind, there is no one to enjoy the fruits of good acts and Vedic rites. Thus diverse kinds of speculations arise in the mind. Whether this opinion is right or that is right, there is no means of settling. Engaged in reflecting on those opinions, particular persons follow particular lines of speculation. The understandings of these, directed to particular theories, become wholly taken up with them and are at last entirely lost in them. Thus all men are rendered miserable by pursuits, good or bad. The Vedas along, bringing them back to the right path, guide them along it, like grooms conducting their elephants. Many men, with weakened minds, covet objects that are fraught with great happiness. These, however, have soon to meet with a much larger measure of sorrow, and then, forcibly torn from their coveted meat, they have to own the sway of death. What use has one, who is destined to destruction and whose life is unstable, with kinsmen and friends and wives and other possessions of this kind? He who encounters death after having cast off all these, passes easily out of the world and has never to return. Earth, space, water, heat and wind, always support and nourish the body. Reflecting upon this, how can one feel any affection for one's body? Indeed, the body, which is subject to destruction, has no joy in it. Having heard these words of Panchasikha that were free from deception, unconnected with delusion (because discouraging sacrifices and other Vedic acts), highly salutary, and treating of the Soul, king Janadeva became filled with wonder, and prepared himself to address the Rishi once more.'"

Footnotes

111:1 Mara, Prakriti, and Purusha, or Effects, their material Cause, and the Supreme Soul.

112:1 Nanapashandavashinah is another reading which is noticed by the commentator. It is explained as 'censurers of diverse sects of Lokayatikas.'

112:2 Panchasrotas implies the mind which is said to have five currents.

112:3 These are the annamaya, the pranamaya, the manomaya, the vijnanamaya, and the anandamaya. For particulars, vide Wilson's Dict.

112:4 The verb used is nyavedayat, literally, 'represented,' i.e., 'started' for discourse, or enquired into. The Burdwan translator renders it 'exposed' or 'promulgated,' which, I think, is incorrect.

112:5 The Burdwan translator makes a ridiculous blunder by supposing that Asuri obtained this knowledge in consequence of the questions of his disciple. The fact is, samprishtah, as correctly explained the commentator, means samyak prishta prasno yasya. K.P. Singha avoids the error.

112:6 Kutumvini means at matron or the wife of a house-holder.

113:1 Either Markandeya or Sanatkumara, according to the commentator.

113:2 I slightly expand Sarvanirvedam according to the explanation given by Nilakantha. The Sankhya doctrine proceeds upon the hypothesis that all states of life imply sorrow. To find a remedy for this, i.e., to permanently escape all sorrow, is the end of that philosophy.

113:3 These are the characteristics of that Delusion under which man takes birth in this world and goes on living till he can permanently conquer all sorrow.

113:4 The construction of the first foot is Atmano mrityuh Anatma, meaning the Soul's death (or that which is called death) is the Soul's extinction. Verse 24 recites the opinion of the Sceptics, not that of the speaker. K.P. Singha mistranslates the verse. The Burdwan translator renders it correctly.

113:5 This and all the following verses are statements of the sceptic's arguments.

114:1 Verse 29 is highly terse. The words are grammatically unconnected with one another. Only a few substantives have been used. These represent the heads of the different arguments urged by sceptics for showing the non-existence of anything besides the body which is seen and felt. I have, of course, followed the commentator in his elaboration of the sense of the verse. There can be no doubt that the commentator is right.

114:2 Some idea may be formed by the English reader of the extreme terseness of these verses by attending to the elaborations contained within the parentheses above. The exigencies of English grammar as also of perspicuity have obliged me to use, even in the portions unenclosed, more words than what occur in the original Sanskrit. All these verses are cruces intended to stagger Ganesa.

115:1 Both the vernacular translators have rendered this verse wrongly. This fact is, without clearly understanding either the text or the gloss, they have used bits of the gloss without being able to convey any intelligible idea. The gloss sometimes requires gloss to make it intelligible. The commentator says that the theory of rebirth mentioned in verse 34 is that Of the Sugatas or Buddhists. That theory is refuted inverse 35. The objection to the Buddhistic theory is that mere ignorance and karma cannot explain rebirth. There must be an indestructible Soul. This the Buddhists do not allow, for they believe that Nirvana or annihilation is possible. The argument, as sketched, proceeds in this way: the being that is the result of the rebirth is apparently a different being. What right have we to assert its identity with the being that existed before? Ignorance and karma cannot create a Soul though they may affect the surroundings of the Soul in its new birth. The objections to the Buddhistic theory became clear in the verses that follow.

115:2 The sense is this: it is never seen in the world that the acts of one person affect for good or for evil another person. If Chaitra exposes himself to the night air, Maitra never catches cold for it. This direct evidence should settle the controversy about the unseen, viz., whether the acts of one in a previous life can affect another in a subsequent life if there be no identity between the two beings in two lives.

116:1 It is needless to say that I have considerably elaborated the second line of the verse, as a literal rendering would have been entirely unintelligible. For example's sake I give that rendering; "That which is separate Consciousness is also different. That from which it is, does not recommend self."

116:2 If (as has already been said) the second Consciousness be the resulting effect of the loss or destruction itself of the previous Consciousness, then destruction is not annihilation, and, necessarily, after Nirvana has been once attained, there may be a new Consciousness or new birth, and, thus, after having again attained to Nirvana the same result may follow. The Buddhistic Nirvana, therefore, cannot lead to that final Emancipation which is indicated into the Brahmanical scriptures.

116:3 The Buddhists then, according to this argument, are not at all benefited by asserting the existence of a permanent Soul unto which each repeated Consciousness may inhere. The Soul, according to the Brahmanical scriptures, has no attributes or possessions. It is eternal, immutable, and independent of all attributes. The affirmance of attributes with respect to the Soul directly leads to the inference of its destructibility, and hence the assertion of its permanency or indestructibility under such conditions is a contradiction in terms, according to what is urged in this verse.

116:4 The commentator explains that the object of this verse is to point out that the senses, when destroyed, merge into their productive causes or the substances of which they are attributes. Of course, those causes or substances are the elements or primordial matter. This leads to the inference that though attributes may meet with destruction, yet the substances (of which they are attributes) may remain intact. This may save the Buddhist doctrine, for the Soul, being permanent and owing consciousness, etc., for its attributes, may outlive, like primordial matter, the destruction of its attributes. But the speaker urges that this doctrine is not philosophical and the analogy will not hold. Substance is conjunction of attributes. The attributes being destroyed, the substance also is destroyed. In European philosophy too, matter, as an unknown essence to which extension, divisibility, etc., inhere, is no longer believed in or considered as scientific.

117:1 Here the speaker attacks the orthodox Brahmanical doctrine of the character of the Soul.

117:2 Possibly because they art based on Revelation.

Section 219

"Bhishma said, 'Janadeva of the race of Janaka, thus instructed by the great Rishi Panchasikha, once more asked him about the topic of existence or nonexistence after death.'

"Janadeva said, 'O illustrious one, if no person retains any knowledge after departing from this state of being, if, indeed, this is true, where then is the difference between Ignorance and Knowledge? What do we gain then by knowledge and what do we lose by ignorance? Behold, O foremost of regenerate persons, that if Emancipation be: such, then all religious acts and vows end only in annihilation. Of what avail would then the distinction be between heedfulness and heedlessness? If Emancipation means dissociation from all objects of pleasurable enjoyment or an association with objects that are not lasting, for what then would men cherish a desire for action, or, having set themselves to action, continue to devise the necessary means for the accomplishment of desired ends? What then is the truth (in connection with this topic)?'

"Bhishma continued, 'Beholding the king enveloped in thick darkness, stupefied by error, and become helpless, the learned Panchasikha tranquillised him by once more addressing him in the following words, 'In this (Emancipation) the consummation is not Extinction. Nor is that consummation any kind of Existence (that one can readily conceive). This that we see is a union of body, senses, and mind. Existing independently as also controlling one another, these go on acting. The materials that constitute the body are water, space, wind, heat, and earth. These exist together (forming the body) according to their own nature. They disunite again according to their own nature. Space and wind and heat and water and earth,--these five objects in a state of union constitute the body. The body is not one element. Intelligence, stomachic heat, and the vital breaths, called Prana, etc., that are all wind,--these three are said to be organs of action. The senses, the objects of the senses (viz., sound, form, etc.), the power (dwelling in those objects) in consequence of which they become capable of being perceived, the faculties (dwelling in the senses) in consequence of which they succeed in perceiving them, the mind, the vital breaths called Prana, Apana and the rest, and the various juices and humours that are the results of the digestive organs, flow from the three organs already named. Hearing, touch, taste, vision, and scent,--these are the five senses. They have derived their attributes from the mind which, indeed, is their cause. The mind, existing as an attribute of Chit has three states, viz., pleasure, pain, and absence of both pleasure and pain. Sound, touch, form, taste, scent, and the objects to which they inhere,--these till the moment of one's death are causes for the production of one's knowledge. Upon the senses rest all acts (that lead to heaven), as also renunciation (leading to the attainment of Brahma), and also the ascertainment of truth in respect of all topics of enquiry. The learned say that ascertainment (of truth) is the highest object of existence, and that it is the seed or root of Emancipation; and with respect to Intelligence, they say that leads to Emancipation and Brahma. That person who regards this union of perishable attributes (called the body and the objects of the senses) as the Soul, feels, in consequence of such imperfection of knowledge, much misery that proves again to be unending. Those persons, on the other hand, who regard all worldly objects as not-Soul, and who on that account cease to have any affection or attachment for them, have never to suffer any sorrow for sorrow, in their case stands in need of some foundation upon which to rest. In this connection there exists the unrivalled branch of knowledge which treats of Renunciation. It is called Samyagradha. I shall discourse to thee upon it. Listen to it for the sake of thy Emancipation. Renunciation of acts is (laid down) for all persons who strive earnestly for Emancipation. They, however, who have not been taught correctly (and who on that account think that tranquillity may be attained without renunciation) have to bear a heavy burthen of sorrow. Vedic sacrifices and other rites exist for renunciation of wealth and other possessions. For renunciation of all enjoyments exist vows and fasts of diverse kinds. For renunciation of pleasure and happiness, exist penances and yoga. Renunciation, however, of everything, is the highest kind of renunciation. This that I shall presently tell thee is the one path pointed out by the learned for that renunciation of everything. They that betake themselves to that path succeed in driving off all sorrow. They, however, that deviate from it reap distress and misery. First speaking of the five organs of knowledge having the mind for the sixth, and all of which dwell in the understanding, I shall tell thee of the five organs of action having strength for their sixth. The two hands constitute two organs ok action. The two legs are the two organs for moving from one place to another. The sexual organ exists for both pleasure and the continuation of the species. The lower duct, leading from the stomach downwards, is the organ for expulsion of all used-up matter. The organs of utterance exist for the expression of sounds. Know that these five organs of action appertain or belong to the mind. These are the eleven organs of knowledge and of action (counting the mind). One should quickly cast off the mind with the understanding. In the act of hearing, three causes must exist together, viz., two ears, sound, and the mind. The same is the case with the perception of touch; the same with that of form; the same with that of taste and smell. These fifteen accidents or attributes are needed for the several kinds of perception indicated. Every man, in consequence of them, becomes conscious of three separate things in respect of those perceptions (viz., a material organ, its particular function, and the mind upon which that function acts). There are again (in respect of all perceptions of the mind) three classes, viz., those that appertain to Goodness, those that appertain to Passion, and those that appertain to Darkness. Into them run, three kinds of consciousness, including all feelings and emotions. Raptures, satisfaction, joy, happiness, and tranquillity, arising in the mind from any Perceptible cause or in the absence of any apparent cause, belong to the attribute of Goodness. Discontent, regret, grief, cupidity, and vindictiveness, causeless or occasioned by any perceptible cause, are the indications of the attribute known as Passion. Wrong judgment, stupefaction, heedlessness, dreams, and sleepiness, however caused, belong to the attribute of Darkness. Whatever state of consciousness exists, with respect to either the body or the mind, united with joy or satisfaction, should be regarded as due to the quality of Goodness. Whatever state of consciousness exists united with any feeling of discontent or cheerlessness should be regarded as occasioned by an accession of the attribute of Passion into the mind. Whatever state, as regards either the body or the mind, exists with error or heedlessness, should be known as indicative of Darkness which is incomprehensible and inexplicable. The organ of hearing rests on space; it is space itself (under limitations); (Sound has that organ for its refuge). (Sound, therefore, is a modification of space). In perceiving sound, one may not immediately acquire a knowledge of the organ of hearing and of space. But when sound is perceived, the organ of hearing and space do not long remain unknown. (By destroying the ear, sound and space, may be destroyed; and, lastly, by destroying the mind all may be destroyed). The same is the case with the skin, the eyes, the tongue, and the nose constituting the fifth. They exist in touch, form, taste, and smell. They constitute the faculty of perception and they are the mind. Each employed in its own particular function, all the five organs of action and five others of knowledge exist together, and upon the union, of the ten dwells the mind as the eleventh and upon the mind the understanding as the twelfth. If it be said that these twelve do not exist together, then the consequence that would result would be death in dreamless slumber. But as there is no death in dreamless slumber, it must be conceded that these twelve exist together as regards themselves but separately from the Soul. The co-existence of those twelve with the Soul that is referred to in common speech is only a common form of speech with the vulgar for ordinary purposes of the world. The dreamer, in consequence of the appearance of past sensual impressions, becomes conscious of his senses in their subtile forms, and endued as he already is with the three attributes (of goodness, passion, and darkness), he regards his senses as existing with their respective objects and, therefore, acts and moves about with an imaginary body after the manner of his own self while awake. That dissociation of the Soul from the understanding and i the mind with the senses, which quickly disappears, which has no stability, and which the mind causes to arise only when influenced by darkness, is felicity that partakes, as the learned say, of the nature of darkness and is experienced in this gross body only. (The felicity of Emancipation certainly differs from it).Over the felicity of Emancipation also, the felicity, viz., which is awakened by the inspired teaching of the Vedas and in which no one sees the slightest tincture of sorrow,--the same indescribable and truth concealing darkness seems to spread itself (but in reality the felicity of Emancipation is unstained by darkness). Like again to what occurs in dreamless slumber, in Emancipation also, subjective and objective existences (from Consciousness to objects of the senses, all included), which have their origin in one's acts, are all discarded. In some, that are overwhelmed by Avidya, these exist, firmly grafted with them. Unto others who have transcended Avidya and have won knowledge, they never come at any time. They that are conversant with speculations about the character of Soul and not-Soul, say that this sum total (of the senses, etc.) is body (kshetra). That existent thing which rests upon the mind is called Soul (kshetrajna). When such is the case, and when all creatures, in consequence of the well-known cause (which consists of ignorance, desire, and acts whose beginning cannot be conceived), exist, due also to their primary nature (which is a state of union between Soul and body), (of these two) which then is destructible, and how can that (viz., the Soul), which is said to be eternal, suffer destruction? As small rivers falling into larger ones lose their forms and names, and the larger ones (thus enlarged) rolling into the ocean, lose their forms and names too, after the same manner occurs that form of extinction of life called Emancipation. This being the case, when jiva which is characterised by attributes, is received into the Universal Soul, and when all its attributes disappear, how can it be the object of mention by differentiation? One who is conversant with that understanding which is directed towards the accomplishment of Emancipation and who heedfully seeks to know the Soul, is never soiled by the evil fruits of his acts even as a lotus leaf though dipped in water is never soaked by it. When one becomes freed from the very strong bonds, many in number, occasioned by affection for children and spouses and love for sacrifices and other rites, when one casts off both joy and sorrow and transcends all attachments, one then attains to the highest end and entering into the Universal Soul becomes incapable of differentiation. When one has understood the declarations of the Srutis that lead to correct inferences (about Brahma) and has practised those auspicious virtues which the same and other scriptures inculcate, one may lie down at ease, setting at nought the fears of decrepitude and death. When both merits and sins disappear, and the fruits, in the form of joy and sorrow, arising therefrom, are destroyed, men, unattached to everything, take refuge at first on Brahma invested with personality, and then behold impersonal Brahma in their understandings. Jiva in course of its downward descent under the influence of Avidya lives here (within its cell formed by acts) after the manner of a silk-worm residing within its cell made of threads woven by itself. Like the freed silk-worm again that abandons its cell, jiva also abandons its house generated by its acts. The final result that takes place is that its sorrows are then destroyed like a clump of earth falling with violence upon a rocky mass. As the Ruru casting off its old horns or the snake casting off its slough goes on without attracting any notice, after the same manner a person that is unattached casts off all his sorrows. As a bird deserts a tree that is about to fall down upon a piece of water and thus severing itself from it alights on a (new) resting place, after the same manner the person freed from attachments casts off both joy and sorrow and dissociated even from his subtile and subtiler forms attains to that end which is fraught with the highest prosperity. Their own ancestor Janaka, the chief of Mithila, beholding his city burning in a conflagration, himself proclaimed, ' In this conflagration nothing of mine is burning.' King Janadeva, having listened to these words capable of yielding immortality and uttered by Panchasikha, and arriving at the truth after carefully reflecting upon everything that the latter had said, cast off his sorrows and lived on in the enjoyment of great felicity. He who reads this discourse, O king, that treat of emancipation and who always reflects upon it, is never pained by any calamity, and freed from sorrow, attains to emancipation like Janadeva, the ruler of Mithila after his meeting with Panchasikha.'"

Footnotes

118:1 The first five are the effects of intelligence; the vital breaths, of wind; and the juices and humours, of stomachic heat.

118:2 Intelligence is called avyaya because it leads to Emancipation which is such. It is also called mahat because of its power to lead to Brahma which is mahat. Tattwanischaya is called the seed of Emancipation because it leads to Emancipation.

119:1 That path consists of yoga.

119:2 By casting off the mind one casts off the five organs of action. By casting off the understanding, one casts off the organs of knowledge with the mind.

119:3 i.e., in each of these operations three causes must exist together.

120:1 The inference is that the functions being destroyed, the organs are destroyed, and the mind also is destroyed, or, the mind being destroyed, all are destroyed.

120:2 The commentator correctly explains that na in nanuparyeta is the nom. sing. of nri (man), meaning here, of course, the dreamer. Nilakantha's ingenuity is certainly highly commendable.

120:3 Uparamam is yugapadbhavasya uchcchedam or extinction of the state of association of the Soul with the understanding, the mind, and the senses. This dissociation of the Soul from the understanding, etc., is, of course, Emancipation. Emancipation, however, being eternal, the temporary dissociation of the soul from the understanding, etc., which is the consequence of dreamless sleep, is the result of Tamas or Darkness. That dissociation is certainly a kind of felicity, but then it differs from the felicity of Emancipation, which is everlasting, and which I is not experienced in the gross body.

121:1 In this verse the speaker points out that the felicity of Emancipation may at first sight seem to be like the felicity of dreamless sleep, but that is only an error. In reality, the former is untouched or unstained by darkness. Na krichechramanupasyati is the reading I take, meaning "in which no one sees the slightest tincture of sorrow." The kind of sorrow referred to is the sorrow of duality or consciousness of knower and known. In Emancipation, of course, there cannot be any consciousness of duality. Both the vernacular versions are thoroughly unmeaning.

121:2 In this verse the speaker again points out the similarity between dreamless sleep and Emancipation. In both swakarmapratyayah Gunah is discarded. Gunah, as explained by Nilakantha, means here the whole range of subjective and objective existences from Consciousness to gross material objects, swakarmapratyayah means karmahetu kavirbhava, i.e., having acts for the cause of their manifestation; this refers to the theory of rebirth on account of past acts.

121:3 The sense of the verse is this: all creatures are perceived to exist. That existence is due to the well-known cause constituted by Avidya and desire and acts. They exist also in such a way as to display a union between the body and Soul. For all common purposes of life We treat creatures that we perceive to be really existing. The question then that arises is--which (the body or the Soul) is destructible?--We cannot answer this question in any way we like, like for swaswato va katham uchcchedavan, bhavet (i.e., how can the Soul, Which is said by the learned to be Eternal, be regarded as destructible?) Vartamaneshu should be treated as, Laukikavyavareshu. Uchcchedah is, of course, equivalent to Uchcchedavan.

121:4 i.e., the gross body disappears in the subtile; the subtile into the karana (potential) form of existence; and this last into the Supreme Soul.

122:1 Merit and sin, and with them their effects in the form of happiness and misery both here and hereafter, are said to be destroyed when men become unattached to everything and practise the religion of abstention or nivritti. The paraphrase of the second line is asaktah alepamakasam asthaya mahati alingameva pacyanti. Alepamakasam asthaya is explained by the commentator as Sagunam Brahma asthaya.

122:2 Urnanabha is generic term for all worms that weave threads from within their bellies. It does not always mean the spider. Here, it implies a silk-worm. The analogy then becomes complete.

122:3 Nipatatyasaktah is wrongly rendered by the Burdwan translator. K.P. Singha gives the sense correctly but takes nipatali for utpatati.

Section 220

"Yudhishthira said, 'By doing what does one acquire happiness, and what is that by doing which one meets with woe? What also is that, O Bharata, by doing which one becomes freed from fear and sojourns here crowned with success (in respect of the objects of life)?'

"Bhishma said, 'The ancients who had their understandings directed to the Srutis, highly applauded the duty of self-restraint for all the orders generally but for the. Brahmanas in especial. Success in respect of religious rites never occurs in the case of one that is not self-restrained. Religious rites, penances, truth,--all these are established upon self-restraint. Self-restraint enhances one's energy. Self-restraint is said to be sacred. The man of self-restraint becomes sinless and fearless and wins great results. One that is self-restrained sleeps happily and wakes happily. He sojourns happily in the world and his mind always remains cheerful. Every kind of excitement is quietly controlled by self-restraint. One that is not self-restrained fails in a similar endeavour. The man of self-restraint beholds his innumerable foes (in the form of lust, desire, and wrath, etc.), as if these dwell in a separate body. Like tigers and other carnivorous beasts, persons destitute of self-restraint always inspire all creatures with dread. For controlling these men, the Self-born (Brahman) created kings. In all the (four) modes of life, the practice or self-restraint is distinguished above all other virtues. The fruits of self-restraint are much greater than those obtainable in all the modes of life. I shall now mention to thee the indications of those persons who prize self-restraint highly. They are nobility, calmness of disposition, contentment, faith, forgiveness, invariable simplicity, the absence of garrulity, humility, reverence for superiors, benevolence, compassion for all creatures, frankness, abstention from talk upon kings and men in authority, from all false and useless discourses, and from applause and censure of others. The self-restrained man becomes desirous of emancipation and, quietly bearing present joys and griefs, is never exhilarated or depressed by prospective ones. Destitute of vindictiveness and all kinds of guile, and unmoved by praise and blame, such a man is well-behaved, has good manners, is pure of soul, has firmness or fortitude, and is a complete master of his passions. Receiving honours in this world, such a man in afterlife goes to heaven. Causing all creatures to acquire what they cannot acquire without his aid, such a man rejoices and becomes happy. Devoted to universal benevolence, such a man never cherishes animosity for any one. Tranquil like the ocean at a dead calm, wisdom fills his soul and he is never cheerful. Possessed of intelligence, and deserving of universal reverence, the man of self-restraint never cherishes fear of any creature and is feared by no creature in return. That man who never rejoices even at large acquisitions and never feels sorrow when overtaken by calamity, is said to be possessed of contented wisdom. Such a man is said to be self-restrained. Indeed, such a man is said to be a regenerate being. Versed with the scriptures and endued with a pure soul, the man of self-restraint, accomplishing all those acts that are done by the good, enjoys their high fruits. They, however, that are of wicked soul never betake themselves to the path represented by benevolence, forgiveness, tranquillity, contentment, sweetness of speech, truth, liberality and comfort. Their path consists of lust and wrath and cupidity and envy of others and boastfulness. Subjugating lust and wrath, practising the vow of Brahmacharya and becoming a complete master of his senses, the Brahmana, exerting himself with endurance in the austerest of penances, and observing the most rigid restraints, should live in this world, calmly waiting for his time like one seeming to have a body though fully knowing that he is not subject to destruction.'"

Footnotes

123:1 Samudayah is explained by the commentator as equivalent to hetu.

123:2 Giving food and clothes to the poor and needy in times of scarcity is referred to.

Section 221

"Yudhishthira said, 'The three regenerate classes, who are given to sacrifices and other rites, sometimes eat the remnants, consisting of meat and wine, of sacrifices in honour of the deities, from motives of obtaining children and heaven. What, O grandsire, is the character of this act?'

"Bhishma said, 'Those who eat forbidden food without being observant of the sacrifices and vows ordained in the Vedas are regarded as wilful men. (They are regarded as fallen even here). Those, on the other hand, who eat such food in the observance of Vedic sacrifices and vows and induced by the desire of fruits in the shape of heaven and children, ascend to heaven but fall down on the exhaustion of their merits.'

"Yudhishthira said, 'Common people say that fasting is tapas (penances). Is fasting, however, really so, or is penance something different?'

"Bhishma said, 'People do regard fast, measured by months or fortnights or days, as penance. In the opinion, however of the good, such is not penance. On the other hand, fast is an impediment to the acquisition of the knowledge of the Soul. The renunciation of acts (that is so difficult for all) and humility (consisting in the worship of all creatures and consideration for them all) constitute the highest penance. That is distinguished above all kinds of penance. He who betakes himself to such penance is regarded as one that is always fasting and that is always leading a life of Brahmacharya. Such a Brahmana will become a Muni always, a deity evermore, and sleepless forever, and one engaged in the pursuit of virtue only, even if he lives in the bosom of a family. He will become a vegetarian always, and pure for ever. He will become an eater always of ambrosia, and an adorer always of gods and guests. Indeed, he will be regarded as one always subsisting on sacrificial remnants, as one ever devoted to the duty of hospitality, as one always full of faith, and as one ever worshipping gods and guests.'

"Yudhishthira said, 'How can one practising such penance come to be regarded as one that is always fasting or as one that is ever devoted to the vow of Brahmacharya, or as one that is always subsisting upon sacrificial remnants or as one that is ever regardful of guests?'

"Bhishma said, 'He will be regarded as one that is always fasting if he eats once during the day and once during the night at the fixed hours without eating anything during the interval. Such a Brahmana, by always speaking the truth and by adhering always to wisdom, and by going to his wife only in her season and never at other times, becomes a Brahmacharin (celibate). By never eating meat of animals not killed for sacrifice, he will become a strict vegetarian. By always becoming charitable he will become ever pure, and by abstaining from sleep during the day he will become one that is always wakeful. Know, O Yudhishthira, that that man who eats only after having fed his servants and guests becomes an eater always of ambrosia. That Brahmana who never eats till gods and guests are fed, wins, by such abstention, heaven itself. He is said to subsist upon sacrificial remnants, who eats only what remains after feeding the gods, the Pitris, servants, and guests. Such men win numberless regions of felicity in next life. To their homes come, with Brahman himself, the gods and the Apsaras. They who share their food with the deities and the Pitris pass their days in constant happiness with their sons and grandsons and at last, leaving off this body, attain to a very high end.'"

Footnotes

124:1 The reading I adopt is Vrataluvdhah. If, however, the Bengal reading vrataluplah be adopted, the meaning would be "such men are deceived by their vows," the sense being that though acquiring heaven and the other objects of their desire, yet they fall down upon exhaustion of their merit and never attain to what is permanent, viz., emancipation, which is attainable by following the religion of nivritti only.

124:2 The object of Bhishma's two answers is to show that the giving of pain to others (sacrificing animals) is censurable, and the giving of pain to one's own self is equally censurable.

Section 222

"Yudhishthira said, 'In this world, O Bharata, acts good and bad attach themselves to man for the purpose of producing fruits for enjoyment or endurance. Is man, however, to be regarded as their doer or is he not to be regarded so? Doubt fills my mind with respect to this question. I desire to hear this in detail from thee, O grandsire!'

"Bhishma said, 'In this connection, O Yudhishthira, is cited the old narrative of a discourse between Prahlada and Indra. The chief of the Daityas, viz., Prahlada, was unattached to all worldly objects. His sins had been washed away. Of respectable parentage, he was possessed of great learning. Free from stupefaction and pride, ever observant of the quality of goodness, and devoted to various vows, he took praise and censure equally. Possessed of self-restraint, he was then passing his time in an empty chamber. Conversant with the origin and the destruction of all created objects, mobile and immobile, he was never angry with things that displeased him and never rejoiced at the accession of objects that were agreeable. He cast an equal eye upon gold and a clump of earth. Steadily engaged in study of the Soul and in acquiring Emancipation, and firm in knowledge, he had arrived at fixed conclusions in respect of truth. Acquainted with what is supreme and what is not so among all things, omniscient and of universal sight, as he was seated one day in a solitary chamber with his senses under complete control, Sakra approached him, and desirous of awakening him, said these words, 'O king, I behold all those qualities permanently residing in thee by which a person wins the esteem of all. Thy understanding seems to be like that of a child, free from attachment and aversion. Thou knowest of the Soul. What, thinkest thou, is the best means by which a knowledge of the Soul may be attained? Thou art now bound in cords, fallen off from thy former position, brought under the sway of thy foes, and divested of prosperity. Thy present circumstances are such as may well inspire grief. Yet how is it, O Prahlada, that thou dost not indulge in grief? Is this due, O son of Diti, to the acquisition of wisdom or is it on account of thy fortitude? Behold thy calamities, O Prahlada, and yet thou seemest like one that is happy and tranquil.' Thus urged by Indra, the chief of the Daityas, endued with determinate conclusions in respect of truth, replied unto the former in these sweet words indicative of great wisdom.'

"Prahlada said, 'He who is unacquainted with the origin and the destruction of all created objects, is, in consequence of such ignorance, stupefied. He, however, who is conversant with these two things, is never stupefied. All kinds of entities and non-entities come into being or cease in consequence of their own nature. No kind of personal exertion is needed (for the production of such phenomena). In the absence, therefore, of personal exertion, it is evident that no personal agent exists for the production of all this that we perceive. But though (in reality) the person (or the chit) never does anything, yet (through the influence of Ignorance) a consciousness in respect of angry overspreads itself on it. He who regards himself as the doer of acts good or bad, possesses a wisdom that is vitiated. Such a person is, according to my judgment, unacquainted with the truth. If, O Sakra, the being called person were really the actor, then all acts undertaken for his own benefit would certainly be crowned with success. None of those acts would be defeated. Among even persons struggling their utmost the suspension of what is not desired and the occurrence of what is desired are not to be seen. What becomes then of personal exertion? In the case of some, we see that without any exertion on their part, what is not desired is suspended and what is desired is accomplished. This then must be the result of Nature. Some persons again are seen to present extraordinary aspects, for though possessed of superior intelligence they have to solicit wealth from others that are vulgar in features and endued with little intelligence. Indeed, when all qualities, good or bad, enter a person, urged by Nature, what ground is there for one to boast (of one's superior possessions)? All these flow from Nature. This is my settled conclusion. Even Emancipation and knowledge of self, according to me, flow from the same source.

"In this world all fruits, good or bad, that attach themselves to persons, are regarded as the result of acts. I shall now discourse to thee in full on the subject of acts. Listen to me. As a crow, while eating some food, proclaims the presence of that food (to the members of its species) by its repeated cawing, after the same manner all our acts only proclaim the indications of Nature. He who is acquainted with only the transformations of Nature but not with Nature that is supreme and exists by herself, feels stupefaction in consequence of his ignorance. He, however, who understands the difference between Nature and her transformations is never stupefied. All existent things have their origin in Nature. In consequence of one's certainty of conviction in this respect, one would never be affected by pride or arrogance. When I know what the origin is of all the ordinances of morality and when I am acquainted with the unstability of all objects, I am incapable, O Sakra, of indulging in grief. All this is endued with an end. Without attachments, without pride, without desire and hope, freed from all bonds, and dissociated from everything, I am passing my time in great happiness, engaged in beholding the appearance and disappearance of all created objects. For one that is possessed of wisdom, that is self-restrained, that is contented, that is without desire and hope, and that beholds all things with the light of self-knowledge, no trouble or anxiety exists, O Sakra! I have no affection or aversion for either Nature or her transformations. I do not behold any one now who is my foe nor any one who is mine own. I do not O, Sakra, at any time covet either heaven, or this world, or the nether regions. It is not the case that there is no happiness in understanding the Soul. But the Soul, being dissociated from everything, cannot enjoy felicity. Hence I desire nothing.'

"Sakra said, 'Tell me the means, O Prahlada, by which this kind of wisdom may be attained and by which this kind of tranquillity may be made one's own. I solicit thee.'

"Prahlada said, 'By simplicity, by heedfulness, by cleansing the Soul, by mastering the passions, and by waiting upon aged seniors, O Sakra, a person succeeds in attaining to Emancipation. Know this, however, that one acquires wisdom from Nature, and that the acquisition of tranquillity also is due to the same cause. Indeed, everything else that thou perceivest is due to Nature.

"Thus addressed by the lord of the Daityas, Sakra became filled with wonder, and commended those words, O king, with a cheerful heart. The lord of the three worlds then, having worshipped the lord of the Daityas, took his leave and proceeded to his own abode.'"

Footnotes

126:1 Existence comes into being and ceases. Non-existence also comes into being and ceases. This is the grammatical construction. The words, of course, imply only the appearance and disappearance of all kinds of phenomena.

126:2 This refers to the theory set forth in the previous sections about the Soul's real inactivity amidst its seeming activity in respect of all acts.

Section 223

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, by adopting what sort of intelligence may a monarch, who has been divested of prosperity and crushed by Time's heavy bludgeon, still live on this earth.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse between Vasava and Virochana's son, Vali. One day Vasava, after having subjugated all the Asuras, repaired to the Grandsire and joining his hands bowed to him and enquired after the whereabouts of Vali. Tell me, O Brahman, where I may now find that Vali whose wealth continued undiminished even though he used to give it away as lavishly as he wished. He was the god of wind. He was Varuna. He was Surya. He was Soma. He was Agni that used to warm all creatures. He became water (for the use of all). I do not find where he now is. Indeed, O Brahman, tell me where I may find Vali now. Formerly, it was he who used to illumine all the points of the compass (as Surya) and to set (when evening came). Casting off idleness, it was he who used to pour rain upon all creatures at the proper season. I do not now see that Vali. Indeed, tell me, O Brahmana, where I may find that chief of the Asuras now.'

"Brahman said, 'It is not becoming in thee, O Maghavat, to thus enquire after Vali now. One should not, however, speak an untruth when one is questioned by another. For this reason, I shall tell thee the whereabouts of Vali. O lord of Sachi, Vali may now have taken his birth among camels or bulls or asses or horses, and having become the foremost of his species may now be staying in an empty apartment.'

"Sakra said, 'If, O Brahman, I happen to meet with Vali in an empty apartment, shall I slay him or spare him? Tell me how I shall act.'

"Brahman said, 'Do not, O Sakra, injure Vali, Vali does not deserve death. Thou shouldst, on the other hand, O Vasava, solicit instruction from him about morality, O Sakra, as thou pleasest.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the divine Creator, Indra roamed over the earth, seated on the back of Airavata and attended by circumstances of great splendour. He succeeded in meeting with Vali, who, as the Creator had said, was living in an empty apartment clothed in the form of an ass.'

"Sakra said, 'Thou art now, O Danava, born as an ass subsisting on chaff as thy food. This thy order of birth is certainly a low one. Dost thou or dost thou not grieve for it? I see what I had never seen before, viz., thyself brought under the sway of thy enemies, divested of prosperity and friends, and shorn of energy and prowess. Formerly, thou used to make progress through the worlds with thy train consisting of thousands of vehicles and thousands of kinsmen, and to move along, scorching everybody with thy splendour and counting us as nought. The Daityas, looking up to thee as their protector, lived under thy sway. Through thy power, the earth used to yield crops without waiting for tillage. Today, however, I behold thee overtaken by this dire calamity. Dost thou or dost thou not indulge in grief for this? When formerly thou usedst, with pride reflected in thy face, to divide on the eastern shores of the ocean thy vast wealth among thy kinsmen, what was the state of thy mind then? Formerly, for many years, when blazing with splendour, thou usedst to sport, thousands of celestial damsels used to dance before thee. All of them were adorned with garlands of lotuses and all had companions bright as gold. What, O lord of Danavas, was the state of thy mind then and what is it now? Thou hadst a very large umbrella made of gold and adorned with jewels and gems. Full two and forty thousand Gandharvas used in those days to dance before thee. In thy sacrifices thou hadst a stake that was very large and made entirely of gold. On such occasions thou wert to give away millions upon millions of kine. What, O Daitya, was the state of thy mind then? Formerly, engaged in sacrifice, thou hadst gone round the whole earth, following the rule of the hurling of the Samya: What was the state of thy mind then? I do not now behold that golden jar of thine, nor that umbrella of thine, nor those fans. I behold not also, O king of the Asuras, that garland of thine which was given to thee by the Grandsire.'

"Vali said, 'Thou seest not now, O Vasava, my jar and umbrella and fans. Thou seest not also my garland, that gift of the Grandsire. Those precious possessions of mine about which thou askest are now buried in the darkness of a cave. When my time comes again, thou wilt surely behold them again. This conduct of thine, however, does not become thy fame or birth. Thyself in prosperity, thou desirest to mock me that am sunk in adversity. They that have acquired wisdom, and have won contentment therefrom, they that are of tranquil souls, that are virtuous and good among creatures, never grieve in misery nor rejoice in happiness. Led, however, by a vulgar intelligence, thou indulgest in brag, O Purandara! When thou shalt become like me thou shalt not then indulge in speeches like these.'"

Footnotes

129:1 The Burdwan translator renders the second line as "six thousand Gandharvas used to dance before thee seven kinds of dance."

129:2 Both the vernacular translators have misunderstood this verse. A samya is explained as a little wooden cane measuring about six and thirty fingers breadth in altitude. What Vali did was to go round the Earth (anuparyagah, i.e., parihrityagatavan) throwing or hurling a samya. When thrown from a particular point by a strong man, the samya clears a certain distance. This space is called a Devayajana. Vali went round the globe, performing sacrifices upon each such Devayajana.

Section 224

"Bhishma said, 'Once more, laughing at Vali who was sighing like a snake, Sakra addressed him for saying something more pointed than what had said before.

"Sakra said, 'Formerly, attended by a train consisting of thousands of vehicles and kinsmen, thou usedst to make thy progresses, scorching all the worlds with thy splendour and regarding us as nought. Thou art now, however, deserted by both kinsmen and friends. Beholding this miserable plight that has overtaken thee, dost thou or dost thou not indulge in grief? Formerly, all the worlds were under thy sway and great was thy joy. I ask, dost thou or dost thou not indulge in grief now, for this fall of thine in respect of external splendour?'

"Vali said, 'Considering all this to be transitory,--due, indeed, to the course of time,--I do not, O Sakra, indulge in grief. These things have an end. These bodies that creatures have, O chief of celestials, are all transitory. For that reason, O Sakra, I do not grieve (for this asinine form of mine). Nor is this form due to any fault of mine. The animating principle and the body come into existence together, in consequence of their own nature. They grow together, and meet with destruction together. Having obtained this form of existence I have not been permanently enslaved by it. Since I know this, I have no cause for sorrow in consequence of that knowledge. As the final resting-place of all rivers is the ocean, even so the end of all embodied creatures is death. Those persons that know this well are never stupefied, O wielder of the thunderbolt! They, however, who are overwhelmed with Passion and loss of judgment, do not know this, they whose understanding is lost, sink under the weight of misfortune. A person who acquires a keen understanding succeeds in destroying all his sins. A sinless person acquires the attribute of Goodness, and having acquired it becomes cheerful. They, however, that deviate from the attribute of Goodness, and obtain repeated rebirths, are obliged to indulge in sorrow and grief, led on by desire and the objects of the senses. Success or the reverse, in respect of the attainment of all objects of desire, life or death, the fruits of action that are represented by pleasure or pain, I neither dislike nor like. When one slays another, one slays only that other's body. That man, who thinks that it is he who slays another, is himself slain. Indeed, both of them are ignorant of the truth, viz., he who slays and he who is slain. That person, O Maghavat, who having killed or vanquished any one brags of his manliness, should know that he is not the actor but the act (of which he boasts) has been accomplished by a real agent (who is different). When the question comes as to who is it that causes the creation and the destruction of things in the world, it is generally regarded that some person (who has himself been caused or created) has caused the act (of creation or destruction). Know, however, that the person who is so regarded has (as already said) a creator. Earth, light or heat, space, water, and wind constituting the fifth--from these do all creatures spring. (When this is known to me) what sorrow can I feel (for this change in my condition)? one that is possessed of great learning, one that has not much of learning, one that is possessed of strength, one that is destitute of strength, one that is possessed of personal beauty, and one that is very ugly, one that is fortunate and one that is not blessed by fortune, are all swept away by Time, which is too deep to be fathomed, by its own energy. When I know that I have been vanquished by Time, what sorrow can I feel (for this alteration in my circumstances)? One that burns anything burns a thing that has been already burnt. One that slays, only slays a victim already slain. One that is destroyed has been before destroyed. A thing that is acquired by a person is that which is already arrived and intended for his acquisition. This Time is like an ocean. There is no island in it. Where, indeed, is its other shore? Its boundary cannot be seen. Reflecting even deeply, I do not behold the end of this continuous stream that is the great ordainer of all things and that is certainly celestial. If I did not understand that it is Time that destroys all creatures, then, perhaps, I would have felt the emotions of joy and pride and wrath, O lord of Sachi! Hast thou come here to condemn me, having ascertained that I am now bearing the form of an ass that subsists upon chaff and that is now passing his days in a lonely spot remote from the habitations of men? If I wish, even now I can assume various awful forms beholding any one of which thou wouldst beat a hasty retreat from my presence. It is Time that gives everything and again takes away everything. It is Time that ordains all things. Do not, O Sakra, brag of thy manliness. Formerly, O Purandara, on occasions of my wrath everything used to become agitated. I am acquainted, however, O Sakra, with the eternal attributes of all things in the world. Do thou also know the truth. Do not suffer thyself to be filled with wonder. Affluence and its origin are not under one's control. Thy mind seems to be like that of a child. It is the same as it was before. Open thy eyes, O Maghavat, and adopt an understanding established on certitude and truth. The gods, men, the Pitris, the Gandharvas, the snakes, and the Rakshasas, were all under my sway in days gone by. Thou knowest this, O Vasava! Their understandings stupefied by ignorance, all creatures used to flatter me, saying, 'Salutations to that point of the compass whither Virochana's son Vali may now be staying!' O lord of Sachi, I do not at all grieve when I think of that honour (which is no longer paid to me). I feel no sorrow for this fall of mine. My understanding is firm in this respect, viz., that I will live obedient to the sway of the Ordainer. It is seen that some one of noble birth, possessed of handsome features, and endued with great prowess, lives in misery, with all his counsellors and friends. This happens because of its having been ordained. Similarly, some one born in an ignoble race, devoid of knowledge, and with even a stain on his birth, is seen, O Sakra, to live in happiness with all his counsellors and friends.

This also happens because of its having been ordained. An auspicious and beautiful woman, O Sakra, is seen to pass her life in misery. Similarly, an ugly woman with every inauspicious mark is seen to pass her days in great happiness. That we have now become so is not due to any act of ours, O Sakra! That thou art now so is not due, O wielder of the thunderbolt, to any act of thine. Thou hast not done anything, O thou of hundred sacrifices, in consequence of which thou art now enjoying this affluence. Nor have I done anything in consequence of which I have now been divested of affluence, Affluence and its reverse come one after another. I now behold thee blazing with splendour, endued with prosperity, possessed of beauty, placed at the head of all the deities, and thus roaring at me. This would never be but for the fact of Time standing near after having assailed me. Indeed, if Time had not assailed me I would have today killed thee with only a blow of my fists notwithstanding the fact of thy being armed with the thunder. This, however, is not the time for putting forth my prowess. On the other hand, the time that has come is for adopting a behaviour of peace and tranquillity. It is Time that establishes all things. Time works upon all things and leads them to their final consummation. I was the worshipped lord of the Danavas. Burning all with my energy, I used to roar in strength and pride. When Time hath assailed even myself, who is there whom he will not assail? Formerly, O chief of the deities, singly I bore the energy of all the twelve illustrious Adityas with thyself amongst them. It was I that used to bear up water and then to shower it as rain, O Vasava! It was I that used to give both light and heat unto the three worlds. It was I that used to protect and it was I that used to destroy. It was I that gave and it was I that took. It was I that used to bind and it was I that used to unbind. In all the worlds I was the one puissant master. That sovereign sway which I had, O chief of the celestials, is no more. I am now assailed by the forces of Time. Those things, therefore, are no longer seen to shine in me. I am not the doer (of acts that are apparently done by me). Thou art not the doer (of acts done by thee). None else, O lord of Sachi, is the doer (of those acts). It is Time, O Sakra, that protects or destroys all things. Persons conversant with the Vedas say that Time (Eternity) is Brahma. The fortnights and months are his body. That body is invested with days and nights as its robes. The seasons are his senses. The year is his mouth. Some people, in consequence of their superior intelligence, say that all this (the entire universe) should be conceived as Brahma. The Vedas, however, teach, that the five sheaths that invest the Soul should be regarded as Brahma. Brahma is deep and inaccessible like a vast ocean of waters. It hath been said that it hath neither beginning nor end, and that it is both indestructible and destructible. Though it is without attributes by itself, yet it enters all existent objects and as such assumes attributes. Those persons that are conversant with truth regard Brahma as eternal. Through the action of Ignorance, Brahma causes the attributes of materiality to invest the Chit or Soul which is immaterial spirit (having knowledge only for its attribute). That materiality, however, is not the essential attribute of the Soul, for upon the appearance of a knowledge of the true cause of everything, that materiality ceases to invest the Soul. Brahma in the form of Time is the refuge of all creatures. Where wouldst thou go transcending that Time? Time or Brahma, indeed, cannot be avoided by running nor by staying still. All the five senses are incapable of perceiving Brahma. Some have said that Brahma is Fire; some that he is Prajapati; some that he is the Seasons; some that he is the Month; some that he is the Fortnight; some that he is the Days; some that he is the Hours; some that he is the Morning; some that he is the Noon; some that he is the Evening; and some that he is the Moment. Thus diverse people speak diversely of him who is single. Know that he is Eternity, under whose sway are all things. Many thousands of Indras have passed away, O Vasava, each of whom was possessed of great strength and prowess. Thou also, O lord of Sachi, shalt have to pass away after the same manner. Thee, too, O Sakra, that art possessed of swelling might and that art the chief of the deities, when thy hour comes, all-powerful Time will extinguish! Time sweeps away all things. For this reason, O Indra, do not brag. Time is incapable of being quieted by either thee or me or by those gone before us. This regal prosperity that thou hast attained and that thou thinkest to be beyond comparison, had formerly been possessed by me. It is unsubstantial and unreal. She does not dwell long in one place. Indeed, she had dwelt in thousands of Indras before thee, all of whom, again, were very much superior to thee. Unstable as she is, deserting me she hath now approached thee, O chief of the deities! Do not, O Sakra, indulge in such brag again. It behoveth thee to become tranquil. Knowing thee to be full of vanity, she will very soon desert thee.'"

Footnotes

129:3 Pravyaharaya is explained by the commentator as prakrishtokaye.

130:1 I follow Nilakantha's gloss in rendering this verse. Hatam is explained as nirjivam deham, i.e., the body divested of Soul. He who slays another is himself slain, means that a person who regards his own self as the slayer is steeped in ignorance, for the Soul is never an actor. By thinking that he is the actor a person invests his Soul with the attributes of the body and the senses. Such a man (as already said) is Hatah or slain (i.e., steeped in ignorance). Comparing this with verse 19 of Sec. 11 of the Gita, we find that the same thing is asserted therein a slightly different way. 'He who regards the Soul as the slayer and he who regards it as slain are both mistaken. The Soul does not slay nor is slain.'

131:1 Compare this with the saying usually credited to Napoleon that St. Helena was written in the book of Fate.

132:1 The original, if literally rendered, would be 'Time cooks everything.'

132:2 Bhujyante is explained by the commentator as equivalent to palyante or samhriyante.

132:3 Brahma is indestructible as jiva or Soul, and is destructible as displayed in the form of not-Self.

133:1 I expand verse 50 for giving its sense as a literal version would be unintelligible.

Section 225

"Bhishma said, 'After this, he of hundred sacrifices beheld the goddess of Prosperity, in her own embodied form that blazed splendour, issue out of the form of the high-souled Vali. The illustrious chastiser of Paka, beholding the goddess blazing with radiance, addressed Vali in these words, with eyes expanded in wonder.'

"Sakra said, 'O Vali, who is this one, thus shining with splendour, thus decked with head plumes, thus adorned with golden bracelets on her upper arms, and thus emitting a halo of glory on all sides in consequence of her energy that is issuing out of thy body.'

"Vali said, 'I do not know whether she is an Asura damsel or a celestial one or a human one. Thou mayst not ask her thyself. Do what pleases thee.'

"Sakra said, 'O thou of sweet smiles, who art thou that art possessed of such radiance and adorned with plumes that thus issuest from the body of Vali. I do not know thee. Kindly tell me thy name. Who, indeed, art thou that thus standest here as Maya herself, blazing with thy own splendour, after having deserted the lord of the Daityas? O, tell me this as I question thee.'

"Sree said, 'Virochana did not know me. This Vali also that is the son of Virochana knows me not. The learned called me by the name of Duhshaha. Some knew me by the name of Vidhitsa. I have other names also, O Vasava! They are Bhuti, Lakshmi, and Sree. Thou knowest me not, O Sakra, nor doth any one among the deities know me.'

"Sakra said, 'O lady that is difficult of being borne, why do you desert Vali now after having lived in him for a long time? Is it due to any act of mine or is it due to any act that Vali has done?'

"Sree said, 'Neither the Creator nor the Ordainer rules me. It is Time that moves me from one place to another. Do not, O Sakra, disregard Vali.'

"Sakra said, 'For what reason, O goddess adorned with plumes, do you desert Vali? Why also do you approach me (for living in me)? Tell me this, O thou of sweet smiles!'

'Sree said, 'I live in truth, in gifts, in good vows, in penances, in prowess, and in virtue. Vali hath fallen off from all these. Formerly, he was devoted to the Brahmanas. He was truthful and had controlled his passions. Latterly, however, he began to cherish feelings of animosity towards the Brahmanas and touched clarified butter with soiled hands. Formerly, he was always engaged in the performance of sacrifices. At last, blinded by ignorance and afflicted by Time he began to boast before all persons, saying that his adorations towards me were ceaseless. Deserting him (for these faults) I shall henceforth, O Sakra, dwell in thee. Thou shouldst bear me without heedlessness, and with penances and prowess.'

"Sakra said, 'O thou that dwellest amid lotuses, there is not a single person among gods, men, and all creatures, that can bear thee for ever.'

"Sree said, 'Truly, O Purandara, there is none among gods, Gandharvas, Asuras, or Rakshasas, that can bear me for ever.'

"Sakra said, 'O auspicious lady, tell me how I should conduct myself so that thou mayst dwell in me always. I shall certainly obey thy behests. It behoveth thee to answer me truly.'

"Sree said, 'O chief of the deities, I shall tell thee as to how I may be enabled to dwell in thee always. Divide me into four parts according to the ordinance laid down in the Vedas.'

"Sakra said, 'I shall assign the habitations according to their strength and power in bearing thee. As regards myself, I shall always take care, O Lakshmi, that I may not offend thee in any way. Amongst men, the earth, that progenitrix of all things, bear them all. She shall bear a fourth part of thyself. I think she hath the strength to do it.'

"Sree said, 'Here, I yield up a quarter of myself. Let it be established on the earth. Do thou, after this, make a proper disposition, O Sakra, for my second quarter.'

"Sakra said, 'The waters, among men, in their liquid form, do various services to human beings. Let the waters bear a fourth part of thy person. They have the strength to bear a portion of thine.'

"Sree said, 'I yield up another quarter of mine that is to be established in the waters. Do thou, after this, O Sakra, assign a proper place for my third quarter.'

"Sakra said, 'The Vedas, the sacrifices, and the deities are all established in Fire. Fire will bear thy third quarter, when it is placed therein.'

"Sree said, 'Here I yield up my third quarter which is to be placed in Fire. Do thou, O Sakra, after this, assign a proper place for my last quarter.'

"Sakra said, 'They that are good among men, devoted to Brahmanas, and truthful in speech, may bear thy fourth quarter. The good have the power to bear it.'

"Sree said, 'Here I yield up my fourth quarter that is to be placed among the good. My portions thus assigned to different creatures, do thou continue to protect me, O Sakra.'

"Sakra said, 'Listen to these words of mine. I have thus distributed thee among different creatures. Those among creatures that will offend against thee shall be chastised by me. The chief of the Daityas, viz., Vali, thus deserted by Sree, then said these words.'

"Vali said, 'At present the Sun shines as much in the east as in the west, and as much in the north as in the south. When, however, the Sun, withdrawing himself from all sides, will shine only upon the region of Brahman situated in the middle of Sumeru, then will again occur a great battle between the gods and the Asuras, and in that fight I shall certainly vanquish all of you. When the Sun, withdrawing himself from all sides, will shine fixedly upon only the region of Brahman, then will again occur a great battle between the gods and the Asuras, and in that fight I shall surely conquer all of you.'

"Sakra said, 'Brahman hath commanded me saying that I should never kill thee. It is for this reason, O Vali, that I do not hurl my thunderbolt upon thy head. Go whithersoever thou wishest, O chief of the Daityas! O great Asura, peace to thee! No time will come when the Sun will shine from only the meridian. The Self-born (Brahman) hath before this ordained the laws that regulate the Sun's motions. Giving light and heat to all creatures, he goes on ceaselessly. For six months he travels in a northward course and then for the other six in a southward course. The sun travels by these courses (one after another), creating winter and summer for all creatures.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by Indra, O Bharata, Vali, the chief of the Daityas, proceeded towards the south. Purandara proceeded towards the north. The thousand-eyed Indra, after having listened to this speech of Vali which was characterised by an entire absence of pride, then ascended the skies.'

Footnotes

134:1 One that is borne with great difficulty.

134:2 Literally, the desire for action; hence abundance or plenty that is the result of action or labour.

134:3 All these names imply plenty and prosperity.

134:4 i.e., with hands not washed after rising from his meals or while going on with his meals.

135:1 The commentator explains that according to the Pauranic theory, the world stands all around the mountains of Meru. The region of Brahman stands on its top. The Sun travels round Meru and shines over all the directions or points of the compass. This happens in the age called the Vaivaswata Manwantara (the age or epoch of Manu the son of Vivaswat). But after the lapse of this age, when the Savarnika Manwantara comes, the sun will shine upon only the region on the top of Meru, and all around there will be darkness.

Section 226

"Bhishma said, 'In this connection is also cited the old narrative of the discourse between him of a hundred sacrifices and the Asura Namuchi, O Yudhishthira. When the Asura Namuchi, who was conversant with the birth and the death of all creatures, was sitting, divested of prosperity but untroubled at heart like the vast ocean in perfect stillness, Purandara addressed him these: words, 'Fallen off from thy place, bound with cords, brought under the sway of thy foes, and divested of prosperity, dost thou, O Namuchi, indulge in grief or passest thou thy days cheerfully?'

"Namuchi answered, 'By indulging in such sorrow as cannot be warded off one only wastes one's body and gladdens one's foes. Then, again, no one can lighten another's sorrow by taking any portion of it upon oneself. For these reasons, O Sakra, I do not indulge in sorrow. All this that thou seest hath one end. Indulgence in sorrow destroys personal comeliness, prosperity, life, and virtue itself, O chief of the deities! Without doubt, suppressing that sorrow which comes upon oneself and which is born of an improper disposition of the mind, one possessed of true knowledge should reflect in one's mind of that which is productive of the highest good and which dwells in the heart itself. When one sets one's mind upon what is for one's highest good, without doubt, the result that takes place is that one's objects are all accomplished. There is One Ordainer, and no second. His control extends over the being that lies within the womb. Controlled by the great Ordainer I go on as He sets me on, like water running along a downward path. Knowing what is existence and what is emancipation, and understanding also that the latter is superior to the former, I do not, however, strive for attaining to it. Doing acts that tend towards the direction of virtue and also those that tend towards the opposite direction, I go on as He sets me on. One gets those things that are ordained to be got. That which is to happen actually happens. One has repeatedly to reside in such wombs in which one is placed by the Ordainer. One has no choice in the matter. That person is never stupefied, who when placed in any particular condition, accepts it as that which he was ordained to be placed in. Men are affected by pleasure and pain that come by turns in course of Time. There is no personal agency (in the matter of pleasure or pain to any one). In this lies sorrow, viz., that he that dislikes sorrow regards himself as the actor. Amongst Rishis, gods, great Asuras, persons fully conversant with the three Vedas, and ascetics in the forest, who is there whom calamities do not approach? Those, however, that are conversant with the Soul and that which is not-Soul never fear calamities. The person of wisdom, naturally standing immovable like Himavat, never gives way to wrath; never suffers himself to be attached to the objects of the senses; never languishes in sorrow or rejoices in happiness. When overwhelmed with even great afflictions, such a person never gives way to grief. That person is a very superior one whom even great success cannot gladden and even dire calamities cannot afflict, and who bears pleasure and pain, and that which is between them both, with an unmoved heart. Into whatever condition a person may fall, he should summon cheerfulness without yielding to sorrow. Indeed, even thus should one drive off from one's self one's swelling grief that is born in one's mind and that is (if not dispelled) sure to give pain. That assembly of learned persons engaged in the discussion of duties based upon both the Srutis and the Smritis is not a good assembly,--indeed, that does not deserve to be called by the name of assembly,--entering which a wicked man does not become penetrated with fear (born of his wicked deeds). That man is the foremost of his species who having dived into and enquired after righteousness succeeds in acting according to the conclusions to which he arrives. The acts of a wise man are not easily comprehensible. He that is wise, is never Stupefied when afflictions come upon him. Even if he falls away from his position like Gautama in his old age, in consequence of the direct calamity, he does not suffer himself to be stupefied. By any of these, viz., mantras, strength, energy, wisdom, prowess, behaviour, conduct, or the affluence of wealth, can a person acquire that which has not been ordained to be acquired by him? What sorrow then is there for the non-acquisition of that upon which one has set one's heart? Before I was born, they that have the matter in their hands had ordained what I am to do and suffer. I am fulfilling what was thus ordained for me. What then can death do to me? One obtains only that which has been ordained to be obtained. One goes thither whither it was ordained that one is to go. Those sorrows and joys are obtained that are ordained to be obtained. That man who knowing this fully, does not suffer himself to be stupefied, and who is contented under both happiness and sorrow, is regarded as the foremost of his species.'"

Footnotes

136:1 i.e., all things are destructible instead of being eternal.

136:2 The commentator explains that Hridyam means Hritstham swarupam. By Kalyanam, of course, Moksha or Emancipation is intended.

136:3 As explained in previous verses, one striving to attain Emancipation must set himself to yoga. As a consequence of yoga, one acquires (without wishing for them) many wonderful powers. The accomplishment of one's objects then follows as a matter of course.

137:1 The sense is this: a wise man never regards himself as the actor; and hence never feels sorrow. Whatever sorrow overtakes him he views unmoved and takes it as the result of what had been ordained. Not so the foolish man. He deems himself to be the actor and looks upon sorrow as the result of his own acts. Hence, he cannot view it unmoved. Sorrow, therefore, lies in one's regarding oneself as the actor; the true view being that one instead of being an actor is only an instrument in the hands of the great Ordainer.

137:2 The object of this verse is to show that right conclusions in respect of duties are very rare.

137:3 This is a hard hit, The listener, viz., Indra, had violated, under circumstances of the most wicked deception, the chastity of Gautama's spouse Ahalya. Gautama had to punish his wife by converting her into a stone. This punishment, however, reacted upon Gautama inasmuch as it put a stop to his loading any longer a life of domesticity. In spite of such a dire affliction Gautama did not suffer his cheerfulness to depart from his heart. The effect of the allusion is to tell Indra that the speaker is not like him but like Gautama, i.e., that Namuchi was not the slave of his passions but that he was the master of his senses and the how.

Section 227

"Yudhishthira said, 'What, indeed, is good for a man that is sunk in dire distress, when loss of friends or loss of kingdom, O monarch has occurred? In this world, O bull of Bharata's race, thou art the foremost of our instructors. I ask thee this. It behoveth thee to tell me what I ask.'

"Bhishma said, 'For one that has been deprived of sons and wives and pleasures of every kind and wealth, and that has been plunged into dire distress, fortitude is of the highest good, O king! The body is never emaciated of one that is always possessed of fortitude. Grieflessness bears happiness within it, and also health that is a superior possession. In consequence again of this health of body, once may again acquire prosperity. That wise man, O sire, who adheres to a course of righteous conduct (while afflicted by distress) succeeds in acquiring prosperity, patience, and perseverance in the accomplishment of all his objects. In this connection is once more cited the old narrative of the discourse between Vali and Vasava, O Yudhishthira! After the battle between the gods and the Asuras, in which a large number of Daityas and Danavas fell, had come to an end. Vali became king. He was deceived by Vishnu who once more established his sway over all the worlds. He, of a hundred sacrifices was once more invested with the sovereignty of the deities. After the rule of the deities had thus been re-established, and the four orders of men had been re-established in the practice of their respective courses of duty, the three worlds once more swelled with prosperity, and the Self-born became glad at heart. At that time, accompanied by the Rudras, the Vasus, the Adityas, the Aswins, the celestial Rishis, the Gandharvas, the Siddhas, and other superior orders of beings, the puissant Sakra, seated in splendour on his four-tusked prince of elephants, called Airavata, made a progress through all the worlds. One day, while thus engaged, the wielder of the thunderbolt beheld Virochana's son Vali within a certain mountain cave on the sea-shore. Seeing the prince of Danavas, he approached him. Beholding the chief of the deities, viz., Indra, thus seated on the back of Airavata and surrounded by the several orders of the celestials, the prince of the Daityas showed no signs of sorrow or agitation. Indra also, seeing Vali staying unmoved and fearless, addressed him from the back of his foremost of elephants, saying, 'How is it, O Daitya, that thou art so unmoved? Is it due to thy heroism or thy having waited with reverence upon aged persons? Is it due to thy mind having been cleansed by penances? To whatever cause it may be due, this frame of mind is certainly very difficult of attainment. Hurled from a position that was certainly the highest, thou art now divested of all thy possessions, and thou hast been brought under the sway of thy foes. O son of Virochana, what is that by having recourse to which thou dost not grieve although the occasion is for grief? Formerly, when thou wert invested with the sovereignty of thy own order, unrivalled pleasures were thine. Now, however, thou art divested of thy wealth and jewels and sovereignty. Tell us why thou art so unmoved. Thou wert before this a god, seated on the throne of thy sire and grandsires. Beholding thyself stripped today by thy foes, why dost thou not grieve? Thou art bound in Varuna's noose and hast been struck with my thunderbolt. Thy wives have been taken away and thy wealth also. Tell us why thou dost not indulge in grief. Divested of prosperity and fallen away from affluence, thou indulgest not in grief. This, indeed, is something that is very remarkable. Who else, O Vali, than one like thee, could venture to bear the burthen of existence after being shorn of the sovereignty of the three worlds?' Hearing without any pain these and other cutting speeches that Indra addressed to him, asserting the while his own superiority over him, Vali, the son of Virochana, fearlessly answered his interrogator, saying the following words.'

"Vali said, 'When calamities have oppressed me, O Sakra, what dost thou gain by such brag now? Today I behold thee, O Purandara, stand before me with the thunderbolt upraised in thy hand! Formerly, however, thou couldst not bear thyself so. Now thou hast by some means gained that power. Indeed, who else than thou could utter such cruel speeches? That person who, though able to punish, shows compassion towards a heroic foe vanquished and brought under his sway, is truly a very superior individual. When two persons fight, victory in the battle is certainly dubious. One of the two certainly becomes victorious, and the other becomes vanquished. O chief of the deities, let not thy disposition be such! Do not imagine that thou hast become the sovereign of all creatures after having conquered all with thy might and prowess! That we have become so is not, O Sakra, the result of any act of ours. That thou hast become so, O wielder of the thunderbolt, is not the result of any act of thine. What I am now thou wilt be in the future. Do not disregard me, thinking that thou hast done an exceedingly difficult feat. A person obtains happiness and misery one after another in course of Time. Thou hast, O Sakra, obtained the sovereignty of the universe in course of Time but not in consequence of any especial merit in thee. It is Time that leads me on in his course. That same Time leads thee also onward. It is for this that I am not what thou art today, and thou also art not what we are! Dutiful services done to parents, reverential worship of deities, due practice of any good quality,--none of these can bestow happiness on any one. Neither knowledge, nor penances, nor gifts, nor friends, nor kinsmen can rescue one that is afflicted by Time. Men are incapable of averting, by even a thousand means, an impending calamity. Intelligence and strength go for nothing in such cases. There is no rescuer of men that are afflicted by Time's course. That thou, O Sakra, regarded thyself as the actor lies at the root of all sorrow. If the ostensible doer of an act is the real actor thereof, that doer then would not himself be the work of some one else (viz., the Supreme Being). Hence, because the ostensible doer is himself the product of another, that another is the Supreme Being above whom there is nothing higher. Aided by Time I had vanquished thee. Aided by Time thou hast vanquished me. It is Time that is the mover of all beings that move. It is Time that destroys all beings. O Indra, in consequence of thy intelligence being of the vulgar species thou seest not that destruction awaits all things. Some, indeed, regard thee highly as one that has acquired by his own acts the sovereignty of the universe. For all that, how can one like us that know the course of the world, indulge in grief in consequence of having been afflicted by Time, or suffer our understanding to be stupefied, or yield to the influence of error? Shall my understanding or that of one like me, even when we are overwhelmed by Time, coming in contact with a calamity, suffer itself to be destroyed like a wrecked vessel at sea? Myself, thyself, and all those who will in future become the chiefs of the deities, shall have, O Sakra, to go the way along which hundreds of Indras have gone before thee. When thy hour matures itself, Time will surely destroy thee like me,--thee that art now so invincible and that now blazest with unrivalled splendour. In Time's course many thousands of Indras and of deities have been swept off yuga after yuga. Time, indeed, is irresistible. Having attained to thy present position, thou regardest thyself very highly, even as the Creator of all beings, the divine and eternal Brahman. This position of thine had been attained by many before thee. With none did it prove stable or unending. In consequence, however, of a foolish understanding, thou alone regardest it to be immutable and eternal. Thou trustest in that which is not deserving of trust. Thou deemest that to be eternal which is not eternal. O chief of the deities, one that is overwhelmed and stupefied by Time really regards oneself after this manner. Led by folly thou regardest thy present regal prosperity to be thine.

Know, however, that it is never stable in respect of either thee or me or others. It had belonged to innumerable persons before thee. Passing over them, it has now become thine. It will stay with thee, O Vasava, for some time and then prove its instability. Like a cow abandoning one drinking ditch for another, it will surely desert thee for somebody else. So many sovereigns have gone before thee that I venture not to make an enumeration. In the future also, O Purandara, innumerable sovereigns will rise after thee. I do not behold those rulers now that had formerly enjoyed this earth with her trees and plants and gems and living creatures and waters and mines. Prithu, Aila, Maya, Bhima, Naraka, Samvara, Aswagriva, Puloman, Swarbhanu, whose standard was of immeasurable height, Prahlada, Namuchi, Daksha, Vipprachitti, Virochana, Hrinisheva, Suhotra, Bhurihan, Pushavat, Vrisha, Satyepsu, Rishava, Vahu, Kapilaswa, Virupaka, Vana, Kartaswara, Vahni, Viswadanshtra, Nairiti, Sankocha, Varitaksha, Varaha, Aswa, Ruchiprabha, Viswajit, Pratirupa, Vrishanda, Vishkara, Madhu, Hiranyakasipu, the Danava Kaitabha, and many others that were Daityas and Danavas and Rakshasas, these and many more unnamed, belonging to remote and remoter ages, great Daityas and foremost of Danavas, whose names we have heard,--indeed, many foremost of Daityas of former times,--having gone away, leaving the Earth. All of them were afflicted by Time. Time proved stronger than all of them. All of them had worshipped the Creator in hundreds of sacrifices. Thou art not the one person that hast done so. All of them were devoted to righteousness and all of them always performed great sacrifices. All of them were capable of roaming through the skies, and all were heroes that never showed their backs in battle. All of them had very strong frames and all had arms that resembled heavy bludgeons. All of them were masters of hundreds of illusions, and all could assume any form they wished. We have never heard that having engaged themselves in battle any of them had ever sustained a defeat. All were firm observers of the vow of truth, and all of them sported as they wished. Devoted to the Vedas and Vedic rites, all of them were possessors of great learning. Possessed of great might, all of them had acquired the highest prosperity and affluence. But none of those high-souled sovereigns had the least tincture of pride in consequence of sovereignty. All of them were liberal, giving unto each what each deserved. All of them behaved properly and duly towards all creatures. All of them were the offspring of Daksha's daughters. Endued with great strength, all were lords of the creation. Scorching all things with the energy all of them blazed with splendour. Yet all of them were swept off by time. As regards thee, O Sakra, it is evident that when thou shalt have, after enjoying the earth, to leave her, thou wilt not be able to control thy grief. Cast off this desire that thou cherishest for objects of affection and enjoyment. Cast off this pride that is born of prosperity. If thou actest in this manner, thou wilt then be able to bear the grief that attends the loss of sovereignty. When the hour of sorrow comes, do not yield to sorrow. Similarly, when the hour of joy comes, do not rejoice. Disregarding both the past and the future, live contentedly with the present. When Time that never sleeps came upon me that had always been heedful of my duties, turn thy heart to the ways of peace, O Indra, for that same Time will very soon come over thee! Thou piercest me with thy words, and thou seemest to be bent upon inspiring dread in me. Indeed, finding me collected, thou regardest thy own self very highly. Time had first assailed me. It is even now behind thee. I was at first vanquished by Time. It was for that reason that thou didst afterwards succeed in vanquishing me for which thou roarest in pride thus. Formerly, when I happened to become angry, what person was there on earth that could stand before me in battle? Time, however, is stronger. He has overwhelmed me. It is for this reason, O Vasava, that thou art able to stand before me! Those thousand (celestial years), that are the measure of thy sway, will surely come to an end. Thou shalt then fall and thy limbs will become as miserable as mine now even though I am possessed of mighty energy. I have fallen away from the high place that is occupied by the sovereign of the three worlds. Thou art now the actual Indra in heaven. In this delightful world of living beings, thou art now, in consequence of Time's course, an object of universal adoration. Canst thou say what is that by having done which thou hast become Indra today and what also is that by having done which we have fallen off from the position we had? Time is the one creator and destroyer. Nothing else is cause (in the universe for the production of any effect). Decline, fall, sovereignty, happiness, misery, birth and death,--a learned person by encountering any of these neither rejoices nor indulges in sorrow. Thou, O Indra, knowest us. We also, O Vasava, know thee. Why then dost thou brag in this fashion before me, forgetting, O shameless one, that it is Time that hath made thee what thou art? Thou didst thyself witness what my prowess was in those days. The energy and might I used to display in all my battles, furnish sufficient evidence. The Adityas, the Rudras, the Sadhyas, the Vasus, and the Maruts, O lord of Sachi, were all vanquished by me. Thou knowest it well thyself, O Sakra, that in the great encounter between the gods and the Asuras, the assembled deities were quickly routed by me by the fury of my attack. Mountains with their forests and the denizens that lived in those forests, were repeatedly hurled by us. Many were the mountain summits with craggy edges that I broke on thy head. What, however, can I do now? Time is incapable of being resisted. If it were not so, do not think that I would not have ventured to kill thee with that thunderbolt of thine with even a blow of my fist. The present, however, is not the hour with me for the display of prowess. The hour that hath come is such that I should adopt tranquillity now and tolerate everything. It is for this reason, O Sakra, that I put up with all this insolence of thine. Know, however, that I am less able to bear insolence than even thou. Thou braggest before one who, upon his time having matured, is surrounded on all sides by Time's conflagration and bound strongly in Time's cords. Yonder stands that dark individual who is incapable of being resisted by the world. Of fierce form, he stands there, having bound me like an inferior animal bound with cords. Gain and loss, happiness and misery, lust and wrath, birth and death, captivity and release,--these all one encounters in Time's course. I am not the actor. Thou art not the actor. He is the actor who, indeed, is omnipotent. That Time ripens me (for throwing me down) like a fruit that has appeared on a tree. There are certain acts by doing which one person obtains happiness in Time's course. By doing those very acts another obtains misery in the course of Time. Versed as I am with the virtues of Time, it behoves me not to indulge in grief when it is Time that has assailed me. It is for this reason, O Sakra, that I do not grieve. Grief cannot do us any good. The grief of one that indulges in grief never dispels one's calamity. On the other hand, grief destroys one's power. It is for this that I do not indulge in grief.'

"Thus addressed by the chief of the Daityas, he of a hundred sacrifices, viz., the puissant and thousand-eyed chastiser of Paka, restrained his wrath and said these words.'

"Sakra said, 'Beholding this upraised arm of mine, equipped with the thunderbolt, and those nooses of Varuna, who is there whose understanding would not be agitated, including the very Destroyer himself that compasses the death of all beings? Thy understanding, however, so firm and so endued with vision of the truth, hath not been agitated. O thou of invincible prowess, verily, thou art unmoved today in consequence of thy fortitude. Beholding all things in this universe to be fleeting, who is there in it, endued with body, that would venture to repose confidence on either his body or all the objects of his desire? Like thyself I also know that this universe is not eternal, and that it has been thrown into Time's conflagration that is dreadful though hidden from the view, that is continuously burning, and that is truly endless. Every one is assailed here by Time. Nothing among beings that are subtile or gross enjoys an immunity from Time's sway. All things are being cooked in Time's cauldron. Time has no master. Time is ever heedful. Time is always cooking all things within itself. No one who has once entered the domain of Time which is ceaselessly going on, can escape therefrom. All embodied beings may be heedless of Time, but Time is heedful and is broad awake behind them. No one has ever been seen to have driven off Time from him. Ancient and eternal, and the embodiment of justice, Time is uniform in respect of all living creatures. Time cannot be avoided, and there is no retrogression in its course. Like a usurer adding up his interest, Time adds up its subtile portions represented by kalas, and lavas, and kashthas, and kshanas, and months, and days and nights. Like the current of a river washing away a tree whose roots are reached by it, Time, getting at him who says, 'This I will do today but this other act I will do tomorrow' sweeps him away. Time sweeps away one and men exclaim, 'I saw him a little while ago. How has he died?' Wealth, comforts, rank, prosperity, all fall a prey to Time. Approaching every living creature, Time snatches away his life. All things that proudly raise their heads high are destined to fall down. That which is existent is only another form of the non-existent. Everything is transitory and unstable. Such a conviction is, however, difficult to come at. Thy understanding, so firm and endued with true vision, is unmoved. Thou dost not, even mentally, realise what thou wert some time ago. Time that is strong, assailing the universe, cooks it within itself and sweeps away everything without consideration of seniority of years or the reverse. For all that, one that is being dragged by

Time is unconscious of the noose thrown round one's neck. People, given to jealousy and vanity and cupidity to lust, wrath, and fear, to desire, heedlessness, and pride, suffer themselves to be stupefied. Thou, however, art acquainted with the truth of existence. Thou art possessed of learning and endued with wisdom and penance. Thou beholdest Time as clearly as if it were an emblic myrobalan on the palm of thy hand. O son of Virochana, fully conversant art thou with the topic of Time's conduct. Thou art well-versed in all branches of knowledge. Thou art of cleansed Soul and a thorough master of thy persons. Thou art, for this, an object of affection with all persons endued with wisdom. Thou hast, with thy understanding, fully comprehended the whole universe. Though thou hast enjoyed every kind of happiness, thou art never attached to anything, and hence thou hast not been stained by anything. The qualities of Passion and Darkness do not soil thee for thou hast conquered thy senses. Thou waitest only upon thy Soul which is divested of both joy and sorrow. The friend of all creatures, without animosity, with thy heart set upon tranquillity, beholding thee thus, my heart is inclined to compassion towards thee. I do not desire to afflict an enlightened person like thee by keeping him in an enchained condition. Abstention from injury is the highest religion. I feel compassion towards thee. These nooses of Varuna, with which thou hast been bound, will loosen Time's course in consequence of the misconduct of men. Blessed be thou, O great Asura! When the daughter-in-law will set the aged mother-in-law to work, when the son, through delusion, will command the sire to work for him, when Sudras will have their feet washed by Brahmanas and have sexual congress fearlessly with women of regenerate families, when men will discharge the vital seed into forbidden wombs, when the refuse of houses will begin to be carried upon plates and vessels made of white brass, and when sacrificial offerings intended for the deities will begin to be borne upon forbidden vessels, when all the four orders will transgress all restraints, then these bonds of thine will begin one by one, to loosen. From us thou hast no fear. Wait quietly. Be happy. Be divested of all sorrow. Let thy heart be cheerful. Let no illness be thine.' Having said these words unto him, the divine Indra, having the prince of elephants for his vehicle, left that spot. Having vanquished all the Asuras, the chief of the deities rejoiced in gladness and became the one sole lord of all the worlds. The great Rishis hymned the praises of that lord of all mobile and immobile creatures. The deity of fire once more began to bear the libations of clarified butter that were poured (by all) into his visible form, and the great god took charge of the nectar that was committed to his care. His praises hymned by the foremost of Brahmanas engaged in sacrifices, the lord Indra, blazing with splendour, his wrath pacified, and his heart tranquillised, became gladdened, and returning to his own abode in heaven, began to pass his days in great happiness.'"

Footnotes

139:1 The we here is the pronoun of dignity, applying to the speaker only and not to both the speaker and the listener.

140:1 The sentence is an interrogative one. The Burdwan translator mistakes the Meaning. K.P. Singha is correct.

144:1 These things had not happened for many days in consequence of the wickedness of the Asuras. With the victory of Indra. sacrifices returned. and with them universal peace.

Section 228

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, the indications of future greatness and future fall in respect of a person.'

"Bhishma said, 'The mind itself, blessed be thou, indicates the premonitory symptoms of one's future prosperity and future fall. In this connection is cited the old story of the discourse between Sree and Sakra. Listen to it, O Yudhishthira! The great ascetic Narada, of energy whose effulgence is as immeasurable as Brahma itself, with sins all destroyed, capable of beholding through the prosperity of his penances both this and the other world at once, and the equal of the celestial Rishis in the region of the Creator, roved according to his pleasure through the triple world. One day, rising up at dawn, he wished to perform his ablutions, and for that purpose went to the river Ganga as she issued out of the pass known by the name of Dhruva and plunged into the stream. At that time the thousand-eyed Indra also, the wielder of the thunderbolt, and the slayer of Samvara and Paka, came to the very bank where Narada was. The Rishi and the deity, both of souls under perfect command, finished their ablutions, and having completed their silent recitations, sat together. They employed the hour in reciting and listening to the excellent narratives told by the great celestial Rishis descriptive of many good and high deeds. Indeed, with concentrated attention the two were engaged in such pleasant discourse on ancient history. While sitting there they beheld the rising Sun casting his thousand rays right before him. Seeing the full orb, both of them stood up and hymned his praises. Just at that time they beheld in the sky, in a direction opposite to that of the rising star of day, some luminous object, resplendent as blazing fire and that seemed to be a second star of day. And they saw, O Bharata, that that luminous object was gradually approaching towards them both. Riding upon Vishnu's vehicle adorned with Garuda and Surya himself, that object blazed forth with unrivalled splendour, and seemed to illumine the three worlds. The object they saw was none other than Sree herself, attended by many Apsaras endued with splendid beauty. Indeed, she looked like a large solar disc herself, possessed of effulgence resembling that of fire. Adorned with ornaments that looked like veritable stars, she wore a wreath that resembled a garland of pearls. Indra saw that goddess called Padma having her habitation in the midst of lotuses. Descending from her foremost of cars, that unrivalled lady began to approach towards the lord of the three worlds and the celestial Rishi Narada. Followed by Narada, Maghavat also proceeded towards that lady. With joined hands, he offered himself up to her, and versed as he was with all things, he worshipped her with reverence and sincerity never surpassed. The adorations over, the lord of celestials, O king, addressed Sree in the following words.'

"Sakra said, 'O thou of sweet smiles, who, indeed, art thou and for what business hast thou come here? O thou of fair brows, whence dost thou come and whither wilt thou proceed, O auspicious lady?'

"Sree said, 'In the three worlds full of the seeds of auspiciousness, all creatures, mobile and immobile, strive with their whole hearts to win an association with me. I am that Padma, that Sree decked with lotuses, who sprang from the lotus that blooms at the touch of the rays of Surya, for the prosperity of all creatures. I am called Lakshmi, Bhuti, and Sree, O slayer of Vala! I am Faith, I am Intelligence, I am Affluence, I am Victory, and I am Immutability. I am Patience, I am Success, I am Prosperity. I am Swaha, I am Swadha, I am Reverence, I am Fate, and I am Memory. I dwell at the van and on the standards of victorious and virtuous sovereigns, as also in their homes and cities and dominions. I always reside, O slayer of Vala, with those foremost of men, viz., heroes panting after victory and unretreating from battle. I also reside for ever with persons that are firmly attached to virtue, that are endued with great intelligence, that are devoted to Brahma, that are truthful in speech, that are possessed of humility, and that are liberal. Formerly, I dwelt with the Asuras in consequence of my disposition of being bound by truth and merit Seeing, however, that the Asuras have assumed adverse natures, I have left then and wish to reside in thee.'

"Sakra said, 'O thou of fair face, in consequence of what behaviour of the Asuras didst thou dwell with them? What didst thou see there for which thou hast come hither, having deserted the Daityas and the Danavas?'

"Sree said, I attach myself steadfastly to those that are devoted to the duties of their own order, to those that never fall away from patience, to those that take a pleasure in walking along the path which leads to heaven. I always reside with those that are distinguished for liberality, for study of the scriptures, for sacrifices, for other scriptural rites, and for worship of Pitris, deities, preceptors, seniors, and guests. Formerly, the Danavas used to keep their abodes clean, to keep their women under control, to pour libations on the sacrificial fire, to wait dutifully on their preceptors, to restrain their passions, to be obedient to the Brahmanas, and to be truthful in speech. They were full of faith; they kept their wrath under control; they practised the virtue of charity; they never envied others; they used to maintain their friends and advisers, and their spouses; they were never jealous. Formerly, they never assailed one another, filled with wrath. They were all contented and never felt pain at the sight of other people's affluence and prosperity. They were all charitable and economical; of respectable conduct, and endued with compassion. They were excessively inclined to grace, possessed of simplicity of conduct, steadfast in faith, and had their passions under complete control. They used to keep their servants and counsellors contented, and were grateful and endued with sweet speech. They used to serve every one as each deserved in consequence of his position and honour. They were endued with shame. They were of rigid vows. They used to perform their ablutions on every sacred day. They used to smear themselves properly with perfumes and suspicious unguents. They were also to adorn their persons duly. They were observant of fasts and penances, were trustful, and utterers of Vedic hymns. The Sun never rose upon them while they lay asleep. They never outslept the moon. They always abstained from curds and pounded barley. They used every morning to look at clarified butter and other auspicious articles, and with senses withdrawn they used to recite the Vedas and worship Brahmanas with gifts. Their discourse was always virtuous, and they never accepted gifts. They always went to sleep at midnight and never slept during the day. They always used to take pleasure in showing compassion for the distressed, the helpless, the aged, the weak, the sick, and women, and enjoyed all their possessions by sharing these with them. They always used to assume and comfort the agitated, the cheerless, the anxious, the terrified, the diseased, the weak and emaciated, the robbed, and the afflicted. They followed the dictates of virtue and never injured one another. They were ready and well-disposed for action of every kind (that deserved to be accomplished). They used to serve and wait with reverence upon seniors and aged individuals. They duly worshipped Pitris, deities, and guests, and ate every day what was left after gratifying these. They were firmly devoted to truth and penances. None amongst them ate singly any food that was good, and none had congress with other people's wives. As regards compassion, they behaved towards all creatures as towards their own selves. They never allowed the emission of the vital seed into empty space, into inferior animals, into forbidden wombs, or on sacred days. They were always distinguished for gifts, for cleverness, for simplicity, for hopeful exertion, for humility, for friendliness, and for forgiveness. And, O puissant one, truth, charity, penance, purity, compassion, soft speeches and absence of animosity towards friends,--all these were always in them. Slumber, procrastination, fretfulness, envy, and want of foresight, discontent, melancholy, cupidity never assailed them. In consequence of the Danavas having been distinguished for these good qualities, I dwelt with them from the beginning of the creation for many yugas together. Times were altered, and that alteration brought about an alteration in the character of the Danavas. I saw that virtue and morality deserted them and they began to own the sway of lust and wrath. Persons, though themselves inferior in attainments, began to cherish animosities towards seniors in age possessed of superior qualifications, and while the latter, possessed of virtue and merit, used to speak upon proper topics in the midst of assemblies, the former began to ridicule or laugh at them. When reverend seniors in age came, the younger individuals, seated at their ease, refused to adore the former by rising up and saluting them with respect. In the presence of sires, sons began to exercise power (in matters that concerned sires alone). They that were not in receipt of wages accepted service and shamelessly proclaimed the fact, Those amongst them that succeeded in amassing great wealth by doing unrighteous and censurable deeds came to be held in esteem.During the night they began to indulge in loud screams and shrieks. Their homa fires ceased to send bright and upward flames. Sons began to lord it over sires, and wives dominated over husbands. Mothers, fathers, aged seniors, preceptors, guests, and guides ceased to command respect for their superior status. People ceased to bring up with affection their own offspring but began to desert them. Without giving away the defined portion in alms and reserving the fixed portion for offering it unto the gods, every one ate what he had. Indeed, without offering their goods to the deities in sacrifices and without sharing them with the Pitris, the gods, guests, and reverend seniors, they appropriated them to their own use shamelessly. Their cooks no longer professed any consideration for purity of mind, deed, and word. They ate what had been left uncovered. Their corn lay scattered in yards, exposed to devastation by crows and rats. Their milk remained exposed, and they began to touch clarified butter with hands unwashed after eating. Their spades, domestic knives, baskets, and dishes and cups of white brass, and other utensils began to lie scattered in their houses. Their housewives abstained from looking after these. They no longer attained to the repairs of their houses and walls. Tethering their animals they abstained from giving them food and drink. Disregarding children that only looked on, and without having fed their dependants, the Danavas ate what they had. They began to prepare payasa and krisara and dishes of meat and cakes and sashkuli (not for gods and guests) but for their own slaves, and commenced to eat the flesh of animals not killed in sacrifices. They used to sleep even after the sun had risen. They made night of their morns. Day and night disputes and quarrels waxed in every house of theirs. They that were not respectable amongst them no longer showed any respect for those that deserve respect while the latter were seated in any place. Fallen off from their defined duties, they ceased to reverence those that had betaken themselves to the woods for leading a life of peace and divine contemplation. Intermixture of castes freely commenced among them. They ceased to attend to purity of person or mind. Brahmanas learned in the Vedas ceased to command respect among them. Those again that were ignorant of Richs were not condemned or punished. Both were treated on a footing of equality, those, that is, that deserved respect and those that deserved no respect. Their servant girls became wicked in behaviour, and began to wear necklaces of gold and other ornaments and fine robes, and used to remain in their houses or go away before their very eyes. They began to derive great pleasure from sports and diversions in which their women were dressed as men and their men as women. Those amongst their ancestors that were affluent had made gifts of wealth unto deserving persons. The descendants of the donors, even when in prosperous conditions, began to resume, for their unbelief, those gifts. When difficulties threatened the accomplishment of any purpose and friend sought the counsel of friend, that purpose was frustrated by the latter even if he had any interest of the slightest value to subserve by frustrating it. Amongst even their better classes have appeared traders and dealers in goods, intent upon taking the wealth of others. The Sudras amongst them have taken to the practice of penances. Some amongst them have begun to study, without making any rules for regulating their hours and food. Others have begun to study, making rules that are useless. Disciples have abstained from rendering obedience and service to preceptors. Preceptors again have come to treat disciples as friendly companions. Fathers and mothers are worn out with work, and have abstained from indulging in festivities. Parents in old age, divested of power over sons, have been forced to beg their food of the latter. Amongst them, even persons of wisdom, conversant with the Vedas, and resembling the ocean itself in gravity of deportment, have begun to betake themselves to agriculture and such other pursuits. Persons who are illiterate and ignorant have begun to be fed at Sraddhas. Every morning, disciples, instead of approaching preceptors for making dutiful enquiries for ascertaining what acts awaited accomplishment and for seeking commissions which they are to discharge, are themselves waited upon by preceptors who discharge those functions. Daughters-in-law, in the presence of their husbands' mothers and fathers, rebuke and chastise servants and maids, and summoning their husband's lecture and rebuke them. Sires, with great care, seek to keep sons in good humour, or dividing through fear their wealth among children, live in woe and affliction. Even persons enjoying the friendship of the victims, beholding the latter deprived of wealth in conflagrations or by robbers or by the king, have begun to indulge in laughter from feelings of mockery. They have become ungrateful and unbelieving and sinful and addicted to adulterous congress with even the spouses of their preceptors. They have betaken themselves to eating forbidden food. They have transgressed all bounds and restraints. They have become divested of that splendour which had distinguished them before. In consequence of these and other indications of wicked conduct and the reversal of their former nature, I shall not, O chief of the gods, dwell among them any longer. I have, therefore, come to thee of my own accord. Receive me with respect, O lord of Sachi! Honoured by thee, O chief of the celestials, I shall receive honour from all other deities. There, where I reside, the seven other goddesses with Jaya for their eighth, who love me, who are inseparably associated with me, and who depend upon me, desire to live. They are Hope, Faith, Intelligence, Contentment, Victory, Advancement, and Forgiveness. She who forms the eighth, viz., Jaya, occupies the foremost place amongst them, O chastiser of Paka. All of them and myself, having deserted the Asuras, have come to thy domains. We shall henceforth reside among the deities who are devoted to righteousness and faith.

"After the goddess had said so, the celestial Rishi Narada, and Vasava, the slayer of Vritra, for gladdening her, offered her a joyful welcome. The god of wind,--that friend of Agni, then began to blow gently through heaven, bearing delicious odours, refreshing all creatures with whom he came into contact, and contributing to the felicity of every one of the senses. All the deities (hearing the news) assembled together in a pure and desirable spot and waited there in expectation of beholding Maghavat seated with Lakshmi beside him. Then the thousand-eyed chief of the gods, accompanied by Sree and his friend the great Rishi, and riding upon a splendid car drawn by green horses, came into that assembly of the celestials, receiving honour from all. Then the great Rishi Narada, whose prowess was known to all the celestials, observing a sign that the wielder of the thunderbolt made and which Sree herself approved of, welcomed the advent of the goddess there and proclaimed it as exceedingly auspicious. Heaven's firmament became clear and bright and began to shower nectar upon the region of the self-born Grandsire. The celestial kettle-drums, though struck by none, began to beat, and all the points of the horizon, becoming clear, seemed ablaze with splendour. Indra began to pour rain upon crops that commenced to appear each at its proper season. No one then deviated from the path of righteousness. The earth became adorned with many mines filled with jewels and gems, and the chant of Vedic recitations and other melodious sounds swelled up on the occasion of that triumph of the celestials. Human beings, endued with firm minds, and all adhering to the auspicious path that is trod by the righteous, began to take pleasure in Vedic and other religious rites and acts. Men and gods and Kinnaras and Yakshas and Rakshasas all became endued with prosperity and cheerfulness. Not a flower,--what need then be said of fruits,--dropped untimely from a tree even if the god of wind shook it with force. All the kine began to yield sweet milk whenever milked by men, and cruel and harsh words ceased to be uttered by any one. They who, from desire of advancement, approach before assemblies of Brahmanas, and read this narrative of the glorification of Sree by all the deities with Indra at their head, deities that are competent to grant every wish,--succeed in winning great prosperity. These then O chief of the Kurus, are the foremost indications of prosperity and adversity. Urged on by thee, I have told thee all. It behoves thee to bear thyself according to the instructions conveyed herein, understanding them after careful reflection!'

Footnotes

145:1 The words are Dhruvadwarabhavam. The commentator is silent. Probably a Himalayan Pass. The vernacular translators think it is the region of the Pole-star that is intended. Dhruva is a name of Brahman the Creator. It may mean, therefore, the river as it issues out of Brahman's loka or region. The Pauranic myth is that issuing from the foot of Vishnu, the stream enters the Kamandalu of Brahman and thence to the earth.

145:2 The reader of Lord Lytton's works may, in this connection, be reminded of the discourse between Mejnour and the neophyte introduced to him by Zanoni, in course of their evening rambles over the ridges of the Appenines.

148:1 K.P. Singha wrongly translates this verse.

148:2 It is difficult to give to non-Hindu people the idea of what is uchchhishta. The hand becomes uchchhishta when set to food that is being eaten. Without washing that hand with pure water, it is never used by a Hindu for doing any work. The food that remains in a dish after some portion of it has been eaten is uchchhishta. The idea is particular to Hinduism and is not to be seen among other races or peoples in the world.

148:3 Yavasa is pasture grass.

148:4 Payasa is a kind of pudding prepared of rice boiled in sugared milk. Krisara is milk, sesamum, and rice. Sashkuli is a sort of pie, made of rice or barley boiled in sugared water.

149:1 No merit attaches to the act of feeding an illiterate person.

149:2 The correct reading is Vyabhajat. The Bengal reading vyabhayat would imply a tautology, for the second line would then give the same meaning as the first.

Section 229

"Yudhishthira said, 'By what disposition, what course of duties, what knowledge, and what energy, does one succeed in attaining to Brahma which is immutable and which is beyond the reach of primordial nature.'

"Bhishma said, 'One that is engaged in the practice of the religion of nivritti, that eats abstemiously, and that has his senses under complete control, can attain to Brahma which is immutable and which is above primordial nature. In this connection is cited the old narrative, O Bharata, of the discourse between Jaigishavya and Asita. Once on a time Asita-Devala addressed Jaigishavya who was possessed of great wisdom and fully acquainted with the truths of duty and morality.'

"Devala said, 'Thou art not gladdened when praised. Thou dost not give way to wrath when blamed or censured. What, indeed, is thy wisdom? Whence hast thou got it? And what, indeed, is the refuge of that wisdom?'

"Bhishma said, 'Thus questioned by Devala, the pure Jaigishavya of austere penances, said those words of high import, fraught with full faith and profound sense.'

"Jaigishavya said, 'O foremost of Rishis, I shall tell thee of that which is the highest end, that which is the supreme goal, that which is tranquillity, in the estimation of all persons of righteous acts. They, O Devala, who behave uniformly towards those that praise them and those that blame them, they who conceal their own vows and good acts, they who never indulge in recriminations, they who never say even what is good when it is calculated to injure (instead of producing any benefit), they who do not desire to return injury for injury received, are said to be men possessed of wisdom. They never grieve for what is yet to come. They are concerned with only what is before them and acts as they should. They never indulge in sorrow for what is past or even call it to their minds. Possessed of power and regulated minds, they do at their pleasure, according to the way in which it should be done, what waits for them to do in respect of all objects, O Devala, if solicited regardfully thereto. Of mature knowledge, of great wisdom, with wrath under complete control, and with their passions kept under sway, they never do an injury to any one in thought, word, or deed. Destitute of envy, they never injure others, and possessed of self-control, they are never pained at the sight of other people's prosperity. Such men never indulge in exaggerated speeches, or set themselves in praising others, or in speaking ill of them. They are again never affected by praise and blame uttered by others in respect of them. They are tranquil in respect of all their desires, and are engaged in the good of all creatures. They never give way to wrath, or indulge in transports of joy, or injure any creature. Untying all the knots of their hearts, they pass on very happily. They have no friends nor are they the friends of others. They have no foes nor are they the foes of other creatures. Indeed, men that can live in this way can pass their days for ever in happiness. O best of regenerate ones, they who acquire a knowledge of the rules of morality and righteousness, and who observe those rules in practice, succeed in winning joy, while they who fall off from the path of righteousness are afflicted by anxieties and sorrow. I have now betaken myself to the path of righteousness. Decried by others, why shall I get annoyed with them, or praised by others, why shall I be pleased? Let men obtain whatsoever objects they please from whatsoever pursuits in which they engage themselves. (I am indifferent to acquisitions and losses). Praise and blame are unable to contribute to my advancement or the reverse. He that has understood the truths of things becomes gratified with even disregard as if it were ambrosia. The man of wisdom is truly annoyed with regard as if it were poison. He who is freed from all faults sleeps fearlessly both here and hereafter even if insulted by others. On the other hand, he who insults him, suffers destruction. Those men of wisdom who seek to attain to the highest end, succeed in obtaining it by observing conduct such as this. The man who has vanquished all his senses is regarded to have performed all the sacrifices. Such a person attains to the highest rung, viz., that of Brahma, which is eternal and which transcends the reach of primordial nature. The very gods, the Gandharvas, the Pisachas, and the Rakshasas, cannot reach the rung which is his who has attained to the highest end.'"

Footnotes

151:1 Everything else liable to be affected by primordial nature. Only the Supreme Soul cannot be affected. Hence, Brahma is often said to be "above Prakriti." Prakriti, here, is of course used in its largest sense.

151:2 The second line of verse 8, and the last clause of the first line of verse 9, are wrongly rendered by both the Vernacular translators. K.P. Singha omits certain portions, while the Burdwan translator, as usual, writes nonsense. The verb is nihnuvanti, meaning 'conceal: i.e., 'do not brag of.' The verb vadishyanti is to be repeated after ahite hitam. For hitam ahitam may be read by way of antithesis.

151:3 K.P. Singha mistranslates this verse.

Section 230

"Yudhishthira said, 'What man is there who is dear to all, who gladdens all persons, and who is endued with every merit and every accomplishment?'

"Bhishma said, 'In this connection I shall recite to thee the words that Kesava, asked by Ugrasena, said unto him on a former occasion.'

"Ugrasena said, 'All persons seem to be very solicitous of speaking of the merits of Narada. I think that celestial Rishi, must really be possessed of every kind of merit. I ask thee, tell me this, O Kesava!'

"Vasudeva said, 'O chief of the Kukkuras, listen to me as I mention in brief those good qualities of Narada with which I am acquainted, O king! Narada is as learned in the scriptures as he is good and pious in his conduct. And yet, on account of his conduct, he never cherishes pride that makes one's blood so hot. It is for this reason that he is worshipped everywhere. Discontent, wrath, levity, and fear, these do not exist in Narada. He is free from procrastination, and possessed of courage. For this he is worshipped everywhere. Narada deserves the respectful worship of all. He never falls back from his words through desire or cupidity. For this he is worshipped everywhere. He is fully conversant with the principles that lead to the knowledge of the soul, disposed to peace, possessed of great energy, and a master of his senses. He is free from guile, and truthful in speech. For this he is worshipped with respect everywhere. He is distinguished by energy, by fame, by intelligence, by knowledge, by humility, by birth, by penances, and by years. For these he is everywhere worshipped with respect. He is of good behaviour. He dresses and houses himself well. He eats pure food. He loves all. He is pure in body and mind. He is sweet-speeched. He is free from envy and malice. For this he is everywhere worshipped with respect. He is certainly always employed in doing good to all people. No sin dwells in him. He never rejoices at other people's misfortunes. For this he is everywhere worshipped with respect. He always seeks to conquer all earthly desires by listening to Vedic recitations and attending to the Puranas. He is a great renouncer and he never disregards any one. For this he is everywhere worshipped with respect. He casts an equal eye on all; and, therefore, he has no one whom he loves and none whom he hates. He always speaks what is agreeable to the hearer. For this he is everywhere worshipped with respect. He is possessed of great learning in the scriptures. His conversation is varied and delightful. His knowledge and wisdom are great. He is free from cupidity. He is free also from deception. He is large-hearted. He has, conquered wrath and cupidity. For this he is everywhere worshipped with respect. He has never quarrelled with any one for any subject connected with profit or pleasure. All faults have been torn away by him. For this he is everywhere worshipped with respect. His devotion (to Brahma) is firm. His soul is blameless. He is well-versed in the Srutis. He is free from cruelty. He is beyond the influence of delusion or faults. For this he is worshipped everywhere with respect. He is unattached to all such things as are objects of attachment (for others). For all that he seems to be attached to all things. He is never long subject to the influence of any doubt. For this he is everywhere worshipped with respect. He has no yearning for objects connected with profit and pleasure. He never glorifies his own self. He is free from malice. He is mild in speech. For this he is everywhere worshipped with respect. He observes the hearts, different from one another, of all men, without blaming any of them. He is well-versed in all matters connected with the origin of things. He never disregards or shows hatred for any kind of science. He lives according to his own standard of morality. He never suffers his time to pass away fruitlessly. His soul is under his control For this he is everywhere worshipped with respect. He has toiled in subjects that deserve the application of toil. He has earned knowledge and wisdom. He is never satiated with yoga. He is always attentive and ready for exertion. He is ever heedful. For this he is everywhere worshipped with respect. He has never to feel shame for any deficiency of his. He is very attentive. He is always engaged by others in accomplishing what is for their good. He never divulges the secrets of others. For this he is everywhere worshipped with respect. He never yields to transports of joy on occasions of making even valuable acquisitions. He is never pained at losses. His understanding is firm and stable. His soul is unattached to all things. For this he is everywhere worshipped with respect. Who, indeed, is there that will not love him who is thus possessed of every merit and accomplishment, who is clever in all things, who is pure in body and mind, who is entirely auspicious, who is well-versed with the course of time and its opportuneness for particular acts, and who is well-acquainted with all agreeable things?'"

Footnotes

153:1 The Burdwan translator misunderstands the word anavajnata. K.P. Singha skips over it.

153:2 The sense is this: though really unattached, he seems to be attached. In this there is especial merit. A man doing the duties of a householder, without, however, being attached to wife and children and possessions, is a very superior person. Such a one has been compared to a lotus leaf, which, when dipped in water, is never soaked or drenched by it. Some, seeing the difficulty of the combat, fly away. In this there is little merit. To face all objects of desire, to enjoy them, but all the while to remain so unattached to them as not to feel the slightest pang if dissociated from them, is more meritorious.

Section 231

"Yudhishthira said, 'I desire, O thou of Kuru's race, to know what the origin and what the end is of all creatures; what is the nature of their meditation and what are their acts; what are the divisions of time, and what the allotted periods of life in the respective epochs. I desire also to know in full the truth about the genesis and the conduct of the world; the origin of creatures into the world and the manner of their going on. Indeed, whence their creation and destruction? O best of virtuous persons, if thou art minded to favour us, do tell us this about which I ask thee. Having heard before this excellent discourse of Bhrigu unto the regenerate sage Bharadwaja which thou didst recite, my understanding, purged of ignorance, has become exceedingly attached to yoga, and withdrawn from worldly objects rests upon heavenly purity. I ask thee about the subject, therefore, once more. It behoves thee to discourse to me (more elaborately).'

"Bhishma said, 'In this connection I shall recite to thee an old narrative of what the divine Vyasa said unto his son Suka when the latter had questioned the former. Having studied the illimitable Vedas with all their branches and the Upanishads, and desirous of leading a life of Brahmacharya in consequence of his having earned excellence of religious merit, Suka addressed these very questions, about which his doubts had been solved, to his father the island-born Rishi who had removed (by study and contemplation) all doubts connected with the topic of the true import of duties.'

"Suka said, 'It behoveth thee to tell me who the Creator is of all beings, as fixed by a knowledge of time, and what the duties are that should be accomplished by a Brahmana.'

"Bhishma said, 'Unto his son who had questioned him, the sire, having a knowledge of both the past and future, conversant with all duties and endued with omniscience, thus discoursed on the subject.'

"Vyasa said, 'Only Brahma, which is without beginning and without end, unborn, blazing with effulgence, above decay, immutable, indestructible, inconceivable, and transcending knowledge, exists before the Creation. The Rishis, measuring time, have named particular portions by particular names. Five and ten winks of the eye make what is called a Kashtha. Thirty Kashthas would make what is called a Kala. Thirty Kalas, with the tenth part of a Kala added, make what is known as a Muhurta. Thirty Muhurtas make up one day and night. Thirty days and nights are called a month, and twelve months are called a year. Persons conversant with mathematical science say that a year is made up of two ayanas (dependent on sun's motion), viz., the northern and the southern. The sun makes the day and the night for the world of man. The night is for the sleep of all living creatures, and the day is for the doing of action. A month of human beings is equal to a day and night of the Pitris. That division (as regards the Pitris) consists in this: the lighted fortnight (of men) is their day which is for the doing of acts; and the dark fortnight is their night for sleep. A year (of human beings) is equal to a day and night of the gods. The division (as regards the gods) consists in this: the half year for which the sun travels from the vernal to the autumnal equinox is the day of the deities, and the half year for which the sun travels from the latter to the former is their night. Computing by the days and nights of human beings about which I have told thee, I shall speak of the day and night of Brahman and his years also. I shall, in their order, tell thee the number of years, that are (thus) for different purposes computed differently in respect of the Krita, the Treta, the Dwapara, and the Kali yugas. Four thousand years (of the deities) is the duration of the first or Krita age. The morning of that epoch consists of four hundred years and its evening is of four hundred years. (The total duration, therefore, of the Krita yuga is four thousand and eight hundred years of the deities). As regards the other yugas, the duration of each gradually decreases by a quarter in respect of both the substantive period with the conjoining portion and the conjoining portion itself. (Thus the duration of the Treta is three thousand years and its morning extends for three hundred years and its evening for three hundred). The duration of the Dwapara also is two thousand years, and its morning extends for two hundred years and its evening also for two hundred. The duration of the Kali yuga is one thousand years, and its morning extends for one hundred years, and its evening for one hundred. These periods always sustain the never-ending and eternal worlds. They who are conversant with Brahma, O child, regard this as Immutable Brahma. In the Krita age all the duties exists in their entirety, along with Truth. No knowledge or object came to men of that age through unrighteous or forbidden means. In the other yugas, duty, ordained in the Vedas, is seen to gradually decline by a quarter in each. Sinfulness grows in consequence of theft, untruth, and deception. In the Krita age, all persons are free from disease and crowned with success in respect of all their objects, and all live for four hundred years. In the Treta, the period of life decreases by a quarter. It has also been heard by us that, in the succeeding yugas, the words of the Vedas, the periods of life, the blessings (uttered by Brahmanas), and the fruits of Vedic rites, all decrease gradually. The duties set down for the Krita yuga are of one kind. Those for the Treta are otherwise. Those for the Dwapara are different. And those for the Kali are otherwise. This is in accordance with that decline that marks every succeeding yuga. In the Krita, Penance occupies the foremost place. In the Treta, Knowledge is foremost. In the Dwapara, Sacrifice has been said to be the foremost, In the Kali yuga, only Gift is the one thing that has been laid down. The learned say that these twelve thousand years (of the deities) constitute what is called a yuga. A thousand such yugas compose a single day of Brahman. The same is the duration of Brahman's night. With the commencement of Brahman's day the universe begins to start into life. During the period of universal dissolution the Creator sleeps, having recourse to yoga-meditation. When the period of slumber expires, He awakes. That then which is Brahman's day extends for a thousand such yugas. His nights also extends for a thousand similar yugas. They who know this are said to know the day and the night. On the expiry of His night, Brahman, waking up, modifies the indestructible chit by causing it to be overlaid with Avidya. He then causes Consciousness to spring up, whence proceeds Mind which is identical with the Manifest.'"

Footnotes

155:1 Kalajnanena nishthitam are the words of the original. Vyasa's answer is taken up with assigning limits to the successive periods of Creation and Non-existence, or the durations of Brahman's wakeful and sleeping periods.

155:2 Agre is explained by the commentator as srishteh prak.

156:1 The Krita extends in all for 4,800 years. The Treta for 3,600; the Dwapara for 2,400; and the Kali for 1,200. These are, however, the years of the deities. Verses 15-17 and 20-21 occur in Manusmriti, Chapter I.

156:2 This verse occurs in Manusmriti, corresponding with 81 of Chapter 1. The reading, however, in Manusmriti, is slightly different, for the last clause is Manushyanpavartate. In rendering verse 23, I take this reading and follow Medhatithi's gloss. If Nilakantha's gloss and the reading in both the Bengal and the Bombay texts be followed, the passage would run thus,--"No instruction or precept of that age ran along unrighteous ways, since that was the foremost of all ages." Nilakantha explains parah as sa cha parah. K.P. Singha skips over the difficulty and the Burdwan translator, as usual, gives an incorrect version.

156:3 The total comes up to 12,000 years. These constitute a Devayuga. At thousand Devayugas compose a day of Brahman. Verse 28 occurs in Manusmriti, Chapter 1.

156:4 The reader who has gone through the previous Sections can have no difficulty in understanding: this. The external world is nothing but Mind transformed. Mind, therefore, is spoken of here as Vyaktatmaka or that which is the soul of the vyakta or that is manifest, or that which is the vyakta, or between which and the vyakta there is no difference whatever. Some of the Bengal texts do not conclude Section 231 with the 32nd verse but go on and include the whole of the 232nd Section in it. This, however, is not to be seen in the Bombay texts as also in some of the texts of Bengal that I have seen.

Section 232

"Vyasa said, 'Brahma is the effulgent seed from which, existing as it does by itself, hath sprung the whole universe consisting of two kinds of being, viz., the mobile and the immobile. At the dawn of His day, waking up. He creates with the help of Avidya this universe. At first springs up that which is called Mahat. That Mahat is speedily transformed into Mind which is the soul of the Manifest.Overwhelming the Chit, which is effulgent, with Avidya, Mind creates seven great beings. Urged by the desire of creating, Mind, which is far-reaching, which has many courses, and which has desire and doubt for its principal indications, begins to create diverse kinds of objects by modifications of itself. First springs from it Space. Know that its property is Sound. From Space, by modification, arises the bearer of all scents, viz., the pure and mighty Wind. It is said to possess the attribute of Touch. From Wind also, by modification, springs Light endued with effulgence. Displayed in beauty, and called also Sukram, it starts into existence, thus, possessing the attribute of Form. From Light, by modification, arises Water having Taste for its attribute. From Water springs Earth having Scent for its attribute. These are said to represent initial creation. These, one after another, acquire the attributes of the immediately preceding ones from which they have sprung. Each has not only its own special attribute but each succeeding one has the attributes of all the preceding ones. (Thus Space has only Sound for its attribute. After Space comes Wind, which has, therefore, both Sound and Touch for its attributes. From Wind comes Light or Fire, which has Sound, Touch, and Form for its attributes. From Light is Water, which has Sound, Touch, Form, and Taste for its attributes. From Water is Earth, which has Sound, Touch, Form, Taste, and Scent for its attributes). If anybody, perceiving Scent in Water, were from ignorance to say that it belongs to Water, he would fall into an error, for Scent is the attribute of Earth though it may exist in a state of attachment with Water and also Wind. These seven kinds of entities, possessing diverse kinds of energy, at first existed separately from one another. They could not create objects without all of them coming together into a state of commingling. All these great entities coming together, and commingling with one another, form the constituent parts of the body which are called limbs. In consequence of the combination of those limbs, the sum total, invested with form and having six and ten constituent parts, becomes what is called the body. (When the gross body is thus formed), the subtile

Mahat, with the unexhausted residue of acts, then enters that combination called the gross body. Then the original Creator of all beings, having by his Maya divided Himself, enters that subtile form for surveying or overlooking everything. And inasmuch as he is the original Creator of all beings he is on that account called the Lord of all beings. It is he who creates all beings mobile and immobile. After having thus assumed the form of Brahman he creates the worlds of the gods, the Rishis, the Pitris, and men; the rivers, the seas, and the oceans, the points of the horizon, countries and provinces, hills and mountains, and large trees, human beings, Kinnaras, Rakshasas, birds, animals domestic and wild, and snakes. Indeed, he creates both kinds of existent things, viz., those that are mobile and those that are immobile; and those that are destructible and those that are indestructible. Of these created objects each obtains those attributes which it had during the previous Creation; and each, indeed, obtains repeatedly the same attributes at every subsequent Creation. Determined in respect of character by either injuriousness or peacefulness, mildness or fierceness, righteousness or unrighteousness, truthfulness or untruthfulness, each creature, at every new creation, obtains that particular attribute which it had cherished before. It is in consequence of this that that particular attribute attaches to it. It is the Ordainer himself who attaches variety to the great entities (of Space, Earth, etc.), to the objects of the senses (such as form, etc.), and to size or bulk of existent matter, and appoints the relations of creatures with those multiform entities. Amongst men who have devoted themselves to the science of things, there are some who say that, in the production of effects, exertion is supreme. Some learned persons say that Destiny is supreme, and some that it is Nature which is the agent. Others say that Acts flowing from (personal) exertion, and Destiny, produce effects, aided by Nature. Instead of regarding any of these as singly competent for the production of effects, they say that it is the union of all three that produces all effects. As regards this subject, some say that such is the case; some, that such is not the case; some, that both of these are not the case; and some, that it is not that the reverse of both are not. These, of course, are the contentions of those that depend on Acts, with reference to objects. They however, whose vision is directed to truth regard Brahma as the cause. Penance is the highest good for living creatures. The roots of penance are tranquillity and self-restraint. By penance one obtains all things that one wishes for in one's mind. By penance one attains to that Being who creates the universe. He who (by penance) succeeds in attaining to that Being becomes the puissant master of all beings. It is by Penance that the Rishis are enabled to read the Vedas ceaselessly. At the outset the Self-born caused those excellent Vedic sounds, that are embodiments of knowledge and that have neither beginning nor end to (spring up and) flow on (from preceptor to disciple). From those sounds have sprung all kinds of actions. The names of the Rishis, all things that have been created, the varieties of form seen in existent things, and the course of actions, have their origin in the Vedas. Indeed, the Supreme Master of all beings, in the beginning, created all things from the words of the Vedas. Truly, the names of the Rishis, and all else that has been created, occur in the Vedas. Upon the expiration of his night (i.e., at the dawn of his day), the uncreate Brahman creates, from prototypes that existed before, all things which are, of course, well-made by Him. In the Vedas hath been indicated the topic of the Soul's Emancipation, along with the ten means constituted by study of the Vedas, adoption of the domestic mode of life, penances, observance of duties common to all the modes of life, sacrifices, performance of all such acts as lead to pure fame, meditation which is of three kinds, and that kind of emancipation which is called success (Siddhi) attainable in this life. That incomprehensible Brahma which has been declared in the words of the Vedas, and which has been indicated more clearly in the Upanishads by those who have an insight into the Vedas, can be realised by gradually following the practices referred to above. Unto a person who thinks he has a body, this consciousness of duality, fraught again with that of pairs of opposites, is born only of acts in which he is engaged. (That consciousness of duality ceases during dreamless slumber or when Emancipation has been attained). That person, however, who has attained to Emancipation, aided by his knowledge, forcibly drives off that consciousness of duality. Two Brahmas should be known, viz., the Brahma represented by sound (i.e., the Vedas), and secondly that which is beyond the Vedas and is supreme. One that is conversant with Brahma represented by sound succeeds in attaining to Brahma that is Supreme. The slaughter of animals is the sacrifice laid down for the Kshatriyas. The growing of corn is the sacrifice laid down for the Vaisyas. Serving the three other orders is the sacrifice laid down for the Sudras. Penances (or worship of Brahma) is the sacrifice laid down for the Brahmanas. In the Krita age the performance of sacrifices was not necessary. Such performance became necessary in the Treta age. In the Dwapara, sacrifices have begun to fall off. In the Kali, the same is the case with them. In Krita age, men, worshipping only one Brahma, looked upon the Richs, the Samans, the Yajuses and the rites and sacrifices that are performed from motives of advantage, as all different from the object of their worship, and practised only Yoga, by means of penances. In the Treta age, many mighty men appeared that swayed all mobile and immobile objects. (Though the generality of men in that age were not naturally inclined to the practice of righteousness, yet those great leaders forced them to such practice.) Accordingly, in that age, the Vedas, and sacrifices and the distinctions between the several orders, and the four modes of life, existed in a compact state. In consequence, however, of the decrease in the period of life in Dwapara, all these, in that age, fall off from that compact condition. In the Kali age, all the Vedas become so scarce that they may not be even seen by men. Afflicted by iniquity, they suffer extermination along with the rites and sacrifices laid down in them. The righteousness which is seen in the Krita age is now visible in such Brahmanas as are of cleansed souls and as are devoted to penances and the study of the scriptures. As regards the other yugas, it is seen that without at once giving up the duties and acts that are consistent with righteousness, men, observant of the practices of their respective orders, and conversant with the ordinance of the Vedas are led by the authority of the scriptures, to betake themselves from motives of advantage and interest to sacrifices and vows and pilgrimages to sacred waters and spots. As in the season of rains a large variety of new objects of the immobile order are caused to come forth into life by the showers that fall from the clouds, even so many new kinds of duty or religious observances are brought about in each yuga. As the same phenomena reappear with the reappearance of the seasons, even so, at each new Creation the same attributes appear in each new Brahman and Hara. I have, before this, spoken to thee of Time which is without beginning and without end, and which ordains this variety in the universe. It is that Time which creates and swallows up all creatures. All the innumerable creatures that exist subject to pairs of opposites and according to their respective natures, have Time for their refuge. It is Time that assumes those shapes and it is Time that upholds them. I have thus discoursed to thee, O son, on the topics about which thou hadst inquired, viz., Creation, Time, Sacrifices and other rites, the Vedas, the real actor in the universe, action, and the consequences of action.'"

Footnotes

157:1 Tejomayam is explained by the commentator as Vasanamayam or having the principle of desire or wish within it, otherwise Creation could not take place. Yasya is used for yatah.

157:2 By Mahat is meant Pure or Subtile Intelligence. The Manifest starts into existence from Mind or has Mind for its soul. Hence, as explained in previous Sections, Mind is called Vyaktatmakam.

157:3 These seven great Beings or entities are Mahat, the same speedily transformed into Mind, and the five elemental entities of Space, etc.

157:4 Verses 4, 5, 6 and 7 occur in Manusmriti, corresponding with the latter's 75, 76, 77 and 78 of Chapter 1.

158:1 Chit or Jiva is called Purusha or resider in body, because when overlaid with Avidya by the Supreme Soul, it is not possible for it to exist in any other way than by being invested with a covering or case made of primordial matter determined by the power of acts. Here, however, it means limbs or avayavam.

158:2 What is stated in verse 10, 11 and 12 is this: the seven great entities, in their gross form, are unable, if separate, to produce anything. They, therefore, combine with one another. Thus uniting, they first form the asrayanam of sarira i.e., the constituent parts of the body. They, at this stage, must be known by the name of Purusha of avayava, i.e., mere limbs. When these limbs again unite, then murtimat shodasatmakam sartram bhavati, i.e., the full body, possessed of form and having the six and ten attributes, comes into existence. Then the subtile Mahat and the subtile bhutas, with the unexhausted residue of acts, enter it. The plural form 'mahanti' is used because, as the commentator explains, 'pratipurusham mahatadinam bhinnatwapratipadanertham,' i.e., the same 'mahat,' by entering each different form apparently becomes many. Thus there are two bodies, one gross, and the other subtile called 'linga-sarira.' The residue of acts is thus explained: all creatures enjoy or suffer the effects of their good and bad acts. If, however, the consequences of acts, good and bad, be all exhausted, there can be no rebirth. A residue, therefore, remains in consequence of which rebirth becomes possible. Creation and destruction, again, are endlessly going on. The beginning of the first Creation is inconceivable. The Creation here described is one of a series. This is further explained in the verses that follow.

158:3 The six and ten parts are the five gross bhutas, and the eleven senses of knowledge and action including mind. The great creatures are the tan-mantras of the gross elements, i.e., their subtile forms. At first the gross body (with the principle of growth) is formed, into it enters the subtile body or the linga-sarira. At first (as already said) the gross elements come together. Then the subtile ones with the residue of acts. Then enters the Soul which is Brahma itself. The Soul enters into the subtile form for witnessing, or surveying. All creatures are only manifestations of that Soul due to the accident of Avidya or Maya. Tapas means, as the commentator explains, alochana.

159:1 i.e., this variety of Being and this variety of relations.

159:2 Anubhe is explained as ubhayavyatiriktam. Sattwasthas are those that depend upon the really existent, i.e., those that regard Brahma as the sole cause competent for the production of all effects.

159:3 It is exceedingly difficult to understand the true meaning of these verses. A verbal translation is not calculated to bring out the sense. Apparently, the statement that all things are contained in the Vedas is nonsense. In reality, however, what is intended to be said is that as the Vedas are Speech or Words, the Creator had to utter words symbolizing his ideas before creating anything. It is remarkable that there is a close resemblance between the spirit of the first chapter of Genesis with what is contained in the Srutis on the subject of Creation. Let there be Earth, and there was Earth, says the inspired poet of Genesis. Nilakantha cites exactly similar words from the Srutis as those which Brahman uttered for creating the Earth, such as, Bhuriti vyaharau as Bhumimasrijat. Then the four modes of life with the duties of each, the modes of worship, etc., were also indicated, hence, all acts also are in the Vedas which represent the words of Brahma.

160:1 All things are Sujata or well-made by him. In Genesis it is said that God uttered particular words and particular objects sprang into existence, and He saw that they were good.

160:2 The first line contains only technical terms. Nama means Rigveda. Hence, it stands for study of all the Vedas. Bheda stands for half, i.e., for the wife, who must be associated with her husband in all religious acts. Tapah is penance; hence it stands for all kinds of observances like chandrayana, and modes of life, vanaprastha, etc. Karma means such acts as the saying of morning and evening prayers, etc. Yama is sacrifice like jyotishtoma etc. Akhya means such acts as lead to good fame, like the digging of tanks, the making of roads, etc. Aloka, meaning meditation, is of three kinds. Lastly, comes Siddhi, meaning that emancipation which is arrived at by one during this life. The instrumental plural kramaih should be construed as dasabhih karmaih namadibhi sahita Vedeshu prechate. K.P. Singha has correctly rendered the verse, omitting reference to Siddhi. The Burdwan translator has totally misunderstood it.

160:3 Gahanam is explained by the commentator as duravagaham Brahma; vedavadeshu means, according to him, the rites and observances laid down in the Vedas. It is better, however, to take it literally, i.e., for the words of the Vedas. Vedanteshu means 'in the Upanishads,' which come after the Vedas, Both the Vernacular translators have misunderstood this verse.

161:1 This verse is, no doubt, pleonastic. The commentator interprets it in the way I have rendered it. Yathadharmam, according to him, means 'without transgressing acts and duties consistent with virtue'; yathagamam means 'following the authority of the scriptures'; vikriyate implies 'do from motives of advantage and gain.' The sense seems to be that in the three other yugas, men, without absolutely abandoning virtue, perform good acts and Vedic sacrifices and rites and scriptural vows and observances, from motives of low gain and not as a Preparation for Emancipation. Thus even in the Kali age, Vedic rites are not absolutely unknown. The motive, however, from which these are undertaken is connected with some low or sordid gain.

161:2 Samayah sthanam matam; sa eva bhutani bhavati; sa eva tan dadhati. This is the construction, as explained by the commentator.

Section 233

"Vyasa said, 'I shall now tell thee, how, when his day is gone and his night comes, he withdraws all things unto himself, or how the Supreme Lord, making this gross universe exceedingly subtile, merges everything into his Soul. When the time comes for universal dissolution, a dozen Suns, and Agni with his seven flames, begin to burn. The whole universe, wrapt by those flames, begins to blaze forth in a vast conflagration. All things mobile and immobile that are on the earth first disappear and merge into the substance of which this planet is composed. After all mobile and immobile objects have thus disappeared, the earth, shorn of trees and herbs, looks naked like a tortoise shell. Then water takes up the attribute of earth, viz., scent. When earth becomes shorn of its principal attribute, that element is on the eve of dissolution. Water then prevails. Surging into mighty billows and producing awful roars, only water fills this space and moves about or remains still. Then the attribute of water is taken by Heat, and losing its own attribute, water finds rest in that element. Dazzling flames of fire, ablaze all around, conceal the Sun that is in the centre of space. Indeed, then, space itself, full of those fiery flames, burns in a vast conflagration. Then Wind comes and takes the attribute, viz., form of Heat or Light, which thereupon becomes extinguished, yielding to Wind, which, possessed of great might, begins to be awfully agitated. The Wind, obtaining its own attribute, viz., sound, begins to traverse upwards and downwards and transversely along all the ten points. Then Space takes the attribute, viz., sound of Wind, upon which the latter becomes extinguished and enters into a phase of existence resembling that of unheard or unuttered sound. Then Space is all that remains, that element whose attribute, viz., sound dwells in all the other elements, divested of the attributes of form, and taste, and touch, and scent, and without shape of any kind, like sound in its unmanifest state of existence. Then sound, which is the attribute of space, is swallowed up by Mind which is the essence of all things that are manifest. Thus Mind which in itself is unmanifest withdraws all that is manifested by Mind. This withdrawal of Mind as displayed into Mind as undisplayed or subtile, is called the destruction of the vast external universe. Then Chandrama's having made Mind (thus) withdraw its attribute into itself, swallows it up. When Mind, ceasing to exist, thus enters into Chandramas, the other attributes that are owned by Iswara are all that remain. This Chandramas, which is called also Sankalpa, is then, after a very long time, brought under Iswara's sway, then reason being that that Sankalpa has to perform a very difficult act, viz., the destruction of Chitta or the faculties that are employed in the process called judgment. When this has been effected, the condition reached is said to be of high Knowledge. Then Time swallows up this Knowledge, and as the Sruti declares, Time itself, in its turn, is swallowed up by Might, or Energy. Might or energy, however, is (again) swallowed up by Time, which last is then brought under her sway by Vidya. Possessed of Vidya, Iswara then swallows up non-existence itself into his Soul. That is Unmanifest and Supreme Brahma. That is Eternal, and that is the Highest of the High. Thus all existent creatures are withdrawn into Brahma. Truly hath this, which should be conceived (with the aid of the scriptures) and which is a topic of Science, been thus declared by Yogins possessed of Supreme Souls, after actual experience. Even thus doth the Unmanifest Brahma repeatedly undergo the processes of Elaboration and Withdrawal (i.e., Creation and Destruction), and even thus Brahman's Day and Night each consist of a thousand yugas.'"

Footnotes

162:1 From what has been said in the previous Sections, the reader will have no difficulty in understanding what is meant by abhivyaktatmakam manah. It is mind that is the essence of all that is abhivyakta or manifest. That mind swallows up the attribute of Space. Hence it is avyaktam, that swallows up the manaso vyaktam. This swallowing up is Brahmah sampratisancharah or destruction of the outward universe in its manifest vastness. The commentator gives the substance of the verse in these words: manahkalpito virat manasi eva liyate. From the verses that follow it would seem that the object of this section is to describe the yogin's pratyahara and not the actual dissolution of the universe.

163:1 Verses 16 and 17 are exceedingly difficult. The commentator has shown great learning in expounding them. Unfortunately, the subject is a yoga mystery, and the explanation and illustrations of the commentator refer to things beyond the reach of ordinary experience and intelligence. The words Chandramas, Kala, and Valam, and Akasa also and Ghosa (in verse 17), are technical terms of yoga. I referred the passage to more than one learned Pundit. My referees are of opinion that a yoga mystery is here expounded, which yogins alone can understand. European scholars will probably smile at the statement that there is a hidden meaning in these words. Most readers will take the verses for nonsense. Reflection, however, has convinced me that yoga is not nonsense. One who has not studied the elements of Geometry or Algebra, cannot, however intelligent, hope to understand at once a Proposition of the Principia or the theorem of De Moivre. Failing to give the actual sense, I have contented myself with giving a verbal translation.

Section 234

"Vyasa said, 'Thou hadst asked me about the Creation of all beings; I have now narrated that to thee in full. Listen to me as I tell thee now what the duties are of a Brahmana. The rituals of all ceremonies for which sacrificial fees are enjoined, commencing with Jatakarma and ending with Samavartana, depend for their performance upon a preceptor competent in the Vedas. Having studied all the Vedas and having displayed a submissive behaviour towards his preceptor during his residence with him, and having paid the preceptor's fee, the youth should return home with a thorough knowledge of all sacrifices. Receiving the permission of his preceptor, he should adopt one of the four modes of life and live in it in due observance of its duties till he casts off his body. He should either lead a life of domesticity with spouses and engaged in creating offspring, or live in the observance of Brahmacharya; or in the forest in the company of his preceptor, or in the practice of the duties laid down for a yati. A life of domesticity is said to be the root of all the other modes of life. A self-restrained householder who has conquered all his attachments to worldly objects always attains to success (in respect of the great object of life). A Brahmana, by begetting children, by acquiring a knowledge of the Vedas, and by performing sacrifices, pays off the three debts he owes. He should then enter the other modes of life, having cleansed himself by his acts. He should settle in that place which he may ascertain to be the most sacred spot on earth, and he should strive in all matters that lead to fame, for attaining to a position of eminence. The fame of Brahmanas increases through penances that are very austere, through mastery of the various branches of knowledge, through sacrifices, and through gifts. Indeed, a person enjoys endless regions of the righteous (in the next world) as long as his deeds or the memory thereof lasts in this world. A Brahmana should teach, study, officiate at other people's sacrifices, and offer sacrifices himself. He should not give away in vain or accept other people's gifts in vain. Wealth, sufficient in quantity, that may come from one who is assisted in a sacrifice, from a pupil, or from kinsmen (by marriage) of a daughter, should be spent in the performance of sacrifice or in making gifts. Wealth coming from any of these sources should never be enjoyed by a Brahmana singly. For a Brahmana leading a life of domesticity there is no means save the acceptance of gifts for the sake of the deities, or Rishis, or Pitris, or preceptor or the aged, or the diseased, or the hungry. Unto those that are persecuted by unseen foes, or those that are striving to the best of their power to acquire knowledge, one should make gifts from one's own possessions, including even cooked food, more than one can fairly afford. Unto a deserving person there is nothing that cannot be given. They that are good and wise deserve to have even the prince of steeds, called Uchchaisravas, belonging to Indra himself. Of high vows (king) Satyasandha, having, with due humility, offered his own life-breaths for saving those of a Brahmana, ascended to heaven. Sankriti's son Rantideva, having given only lukewarm water to the high-souled Vasishtha, ascended to heaven and received high honours there. Atri's royal son Indradamana, possessed of great intelligence, having given diverse kinds of wealth to a deserving person, acquired diverse regions of felicity in the next world. Usinara's son Sivi, having given away his own limbs and the dear son of loins for the sake of a Brahmana, ascended to heaven from this world. Pratardana, the ruler of Kasi, having given away his very eyes to a Brahmana, obtained great fame both here and hereafter. King Devavridha, having given away a very beautiful and costly umbrella, with eight golden ribs, proceeded to heaven with all the people of his kingdom. Sankriti of Atri's race, possessed of great energy, having given instruction to his disciples on the subject of Impersonal Brahma, proceeded to regions of great felicity. Amvarisha of great prowess, heaving given unto the Brahmanas eleven Arvudas of kine, proceeded to heaven with all the people of his kingdom. Savitri, by giving away her ear-rings, and king Janamejaya, by giving away his own body, both proceeded to high regions of felicity. Yuvanaswa, the son of Vrishadarbha, by giving away diverse kinds of gems, a fine mansion, and many beautiful women, ascended to heaven. Nimi, the ruler of the Videhas, gave away his kingdom, Jamadagni's son (Rama) gave away the whole earth; and Gaya gave away the earth with all her towns and cities, unto the Brahmanas. Once when the clouds ceased to pour, Vasishtha, resembling Brahman himself, kept alive all creatures like Prajapati keeping them alive (by his energy and kindness). Karandhama's son Marutta of cleansed soul, by giving away his daughter to Angiras, speedily ascended to heaven. Brahmadatta, the ruler of the Panchalas, possessed of superior intelligence, by giving away two precious jewels called Nidhi and Sankha unto some of the foremost of the Brahmanas, obtained many regions of felicity. King Mitrasaha, having given his own dear wife Madayanti unto the high-souled Vasishtha, ascended to heaven with that wife of his. The royal sage Sahasrajit, possessed of great fame having cast off dear life itself for the sake of a Brahmana, ascended to regions of great felicity. King Satadyumna, having given to Mudgala a mansion made of gold and full of every object of comfort and use, ascended to heaven. The king of the Salwas, known by the name of Dyutimat, possessed of great prowess, gave unto Richika his entire kingdom and ascended to heaven. The Royal sage Madiraswa, by giving away his daughter of slender waist to Hiranyahasta, ascended to such regions as are held in esteem by the very gods. The royal sage Lomapada, of great prowess, by giving away his daughter Santa to Rishyasringa, obtained the fruition of all his wishes. King Prasenajit, of great energy, by giving away a hundred thousand kine with calves, ascended to excellent regions of felicity. These and many others, possessed of great and well-ordered souls and having their senses under control, ascended, by means Of gifts and penances, to heaven. Their fame will last as long as the earth herself will last. All of them have, by gifts, sacrifices and procreation of issue, proceeded to heaven.'"

Footnotes

163:2 Jatakarma is the ceremony that is performed with certain Vedic mantras immediately after a child's birth. There are many such ceremonies to be performed till Samavartana or return from the preceptor's home after completion of the period of pupilage. These ceremonies are necessarily such that they must be performed by the child's father or somebody else whom the latter might call in.

163:3 In this country, no fees are charged for tuition. The pupil, however, after completing his studies, may give his preceptor a final fee which is determined by the choice of the preceptor himself and which varies according to the means of the pupil leaving the preceptor's home for his own.

164:1 By begetting children, one pays off one's debt to ancestors; by studying the Vedas, one pays off one's debt to the Rishis; and by performing sacrifices one pays off one's debt to the deities.

164:2 It is a deadly sin to take anything from the father-in-law or other relatives (by marriage) of a daughter. What is got from such sources is, to this day, spent freely. Those persons that sell their daughters in marriage are universally reckoned as fallen.

164:3 The fact is, the duty of the householder obliges him to worship the deities and the Pitris, and to become hospitable to the others named. The Brahmana, however, has no ostensible means for discharging this duty. The only means open to him is acceptance of gifts. In this case, acceptance, therefore, for such ends is not productive of demerit.

164:4 Kritadapi is explained by the commentator as pakvannadapi.

164:5 The sense is that there is no gift which is too valuable for such persons.

Section 235

"Vyasa said, 'The knowledge called Trayi which occurs in the Vedas and their branches should be acquired. That knowledge is to be derived from the Richs, the Samans, and the sciences called Varna and Akshara. There are besides, the Yajuses and the Atharvans. In the six kinds of acts indicated in these, dwells the Divine Being. They that are well-versed in the declarations of the Vedas, that have knowledge of the Soul, that are attached to the quality of Goodness, and that are highly blessed, succeed in understanding the origin and the end of all things. A Brahmana should live in the observance of the duties laid down in the Vedas. He should do all his acts like a good man of restrained soul. He should earn his livelihood without injuring any creature. Having derived knowledge from the good and wise, he should control his passions and propensities. Well-versed in the scriptures, he should practise those duties that have been laid down for him, and do all acts in this world guided by the quality of goodness. Leading even the domestic mode of life., the Brahmana should be observant of the six acts already spoken of. His heart full of faith, he should worship the deities in the five well-known sacrifices. Endued with patience, never heedless, having self-control, conversant with duties, with a cleansed soul, divested of joy, pride, and wrath, the Brahmana should never sink in languor. Gifts, study of the Vedas, sacrifices, penances, modesty, guilelessness, and self-restraint,--these enhance one's energy and destroy one's sins. One endued with intelligence should be abstemious in diet and should conquer one's senses. Indeed, having subdued both lust and wrath, and having washed away all his sins, he should strive for attaining to Brahma. He should worship the Fire and Brahmanas, and bow to the deities. He should avoid all kinds of inauspicious discourse and all acts of unrighteous injury. This preliminary course of conduct is first laid down for a Brahmana. Subsequently, when knowledge comes, he should engage himself in acts, for in acts lies success. The Brahmana who is endued with intelligence succeeds in crossing the stream of life that is so difficult to cross and that is so furious and terrible, that has the five senses for its waters that has cupidity for its source, and wrath for its mire. He should never shut his eyes to the fact that Time stands behind him in a threatening attitude.--Time who is the great stupefier of all things, and who is armed with very great and irresistible force, issuing from the great Ordainer himself. Generated by the current of Nature, the universe is being ceaselessly carried along. The mighty river of Time, overspread with eddies constituted by the years, having the months for its waves and the seasons for its current, the fortnights for its floating straw and grass, and the rise and fall of the eyelids for its froth, the days and the nights for its water, and desire and lust for its terrible crocodiles, the Vedas and sacrifices for its rafts, and the righteousness of creatures for its islands, and Profit and Pleasure for its springs, truthfulness of speech and Emancipation for its shores, benevolence for the trees that float along it, and the yugas for the lakes along its course,--the mighty river of Time,--which has an origin as inconceivable as that of Brahma itself, is ceaselessly bearing away all beings created by the great Ordainer towards the abode of Yama. Persons possessed of wisdom and patience always succeed in crossing this awful river by employing the rafts of knowledge and wisdom. What, however, can senseless fools, destitute of similar rafts do (when thrown into that furious stream)? That only the man of wisdom succeeds in crossing this stream and not he that is unwise, is consistent with reason. The former beholds from a distance the merits and faults of everything. (Accordingly, he succeeds in adopting or rejecting what is deserving of adoption or rejection). The man, however, of unstable and little understanding, and whose soul is full of desire and cupidity, is always filled with doubt. Hence the man destitute of wisdom never succeeds in crossing that river. He also who sits inactively (in doubt) can never pass it over. The man destitute of the raft of wisdom, in consequence of his having to bear the heavy weight of great faults, sinks down. One that is seized by the crocodile of desire, even if possessed of knowledge, can never make knowledge one's raft. For these reasons, the man of wisdom and intelligence should strive to float over the stream of Time (without sinking in it). He indeed, succeeds in keeping himself afloat who becomes conversant with Brahma. One born in a noble race, abstaining from the three duties of teaching, officiating at other's sacrifices and accepting gifts, and doing only the three other acts, viz., studying, sacrificing, and giving, should, for those reasons, strive to float over the stream. Such a man is sure to cross it aided by the raft of wisdom. One who is pure in conduct, who is self-restrained and observant of good vows, whose soul is under control, and who is possessed of wisdom, certainly wins success in this and the other world. The Brahmana leading a domestic mode of life should conquer wrath and envy, practise the virtues already named, and worshipping the deities in the five sacrifices, eat after having fed the deities, Pitris, and guests. He should conform to those duties which are observed by the good; he should do all his acts like a person of governed soul; and he should, without injuring any creature, draw his substance by adopting a course that is not censurable. One who is well-versed in the truths of the Vedas and the other branches of knowledge, whose behaviour is like that of a person of well-governed soul, who is endued with a clear vision, who observes those duties that are laid down for his order, who does not, by his acts, produce an inter-mixture of duties, who attends to the observances set down in the scriptures, who is full of faith, who is self-restrained, who is possessed of wisdom, who is destitute of envy and malice, and who is well-conversant with the distinctions between righteousness and inequity, succeeds in crossing all his difficulties. That Brahmana who is possessed of fortitude, who is always heedful, who is self-restrained, who is conversant with righteousness, whose soul is under control, and who has transcended joy, pride, and wrath, has never to languish in grief. This is the course of conduct that was ordained of old for a Brahmana. He should strive for the acquisition of Knowledge, and do all the scriptural acts. By living thus, he is sure to obtain success. One who is not possessed of clear vision does wrong even when one wishes to do right. Such a person, by even exercising his judgment, does such acts of virtue as partake of the nature of inequity. Desiring to do what is right, one does what is wrong. Similarly, desiring to do what is wrong one does what is right.

Such a person is a fool. Not knowing, the two kinds of acts, one has to undergo repeated rebirths and deaths.'"

Footnotes

166:1 The first and the fourth verses are triplets in the Bengal texts.

166:2 These are, of course, religious acts.

167:1 In the Bengal texts verse 12 consists of on, line. This, I think, is correct. Verses 13, 14, 15, and 16 form one sentence. Verse 12 is complete by itself. The udaka in kalodaka should be taken as meaning stream or river otherwise ahoratrajalena would be pleonastic. Again arthakamajalena, to avoid, redundancy, should be taken as implying the springs that supply the water. Vihinsa-taruvahina is, 'having benevolence for the trees that float on its water.' This idea is beautiful. Creatures that are being home away in, the stream of Time may catch these trees of benevolence for saving themselves. The Burdwan translator misunderstands vihinsa and makes nonsense of the idea. Altogether, though highly ornate, the metaphors are original. Of course, the idea is eminently oriental. Eastern rhetoric being fond of spinning out metaphors and similes, which, in the hands of Eastern poets, become highly elastic.

167:2 K.P. Singha misunderstands this verse. The Burdwan translator is also inaccurate.

Section 236

"Vyasa said, 'If Emancipation be desirable, then knowledge should be acquired. For a person who is borne now up and now down along the stream of Time or life, knowledge is the raft by which he can reach the shore. Those wise men who have arrived at certain conclusions (regarding the character of the soul and that which is called life) by the aid of wisdom, are able to assist the ignorant in crossing the stream of time or life with the raft of knowledge. They, however, that are ignorant, are unable save either themselves or others. He who has freed himself from desire and all other faults, and who has emancipated himself from all attachments, should attend to, these two and ten requirements of yoga, viz., place, acts, affection, objects, means, destruction, certainty, eyes, food, suppression, mind and survey. He who wishes to obtain superior Knowledge, should, by the aid of his understanding, restrain both speech and mind. He who wishes to have tranquillity, should, by the aid of his knowledge, restrain his soul. Whether he becomes compassionate or cruel, whether he becomes conversant with all the Vedas or ignorant of the Richs, whether he becomes righteous and observant of sacrifices or the worst of sinners, whether he becomes eminent for prowess and wealth or plunged into misery, that person who directs his mind towards these (attributes that I have spoken of), is sure to cross the ocean of life which is so difficult to cross. Without speaking of the results of the attainment of Brahma by yoga, it may be said that he who sets himself to only enquiring after the Soul transcends the necessity of observing the acts laid down in the Vedas. The body with jiva within it is an excellent car. When sacrifices and religious rites are made its upastha, shame its varutha, Upaya and Apaya its kuvara, the breath called Apana its aksha, the breath called Prana its yuga, knowledge and the allotted period of existence its points for tying the steeds, heedfulness its handsome vandhura, the assumption of good behaviour its nemi, vision, touch, scent, and hearing its four steeds, wisdom its nabhi, all the scriptures its pratoda, certain knowledge of the scriptural declarations its driver, the soul its firmly-seated rider, faith and self-restraint its fore-runners, renunciation its inseparable companion following behind and bent upon doing it good, purity the path along which it goes, meditation (or union with Brahma) its goal, then may that car reach Brahma and shine there in effulgence. I shall now tell thee the speedy means that should be adopted by the person who would equip his car in such a fashion for passing through this wilderness of the world in order to reach the goal constituted by Brahma that is above decrepitude and destruction. To set the mind upon one thing at a time is called Dharana. The Yogin observing proper vows and restraints, practises in all seven kinds of Dharana. There are, again, as many kinds of Dharanas arising out of these, upon subjects that are near or remote. Through these the Yogin gradually acquires mastery over Earth, Wind, Space, Water, Fire, Consciousness, and Understanding. After this he gradually acquires mastery over the Unmanifest. I shall now describe to thee the conceptions in their order that are realised by particular individuals amongst those that are engaged in yoga according to the rules and ordinances that have been laid down. I shall tell thee also of the nature of the success that attaches to yoga commenced (according to rules) by him who looks within his own self. The Yogin, that abandons his gross body, following the instructions of his preceptor, beholds his soul displaying the following forms in consequence of its subtility. To him in the first stage, the welkin seems to be filled with a subtile substance like foggy vapour. Of the Soul which has been freed from the body, even such becomes the form. When this fog disappears, a second (or new) form becomes visible. For, then, the Yogin beholds within himself, in the firmament of his heart, the form of Water. After the disappearance of water, the form of Fire displays itself. When this disappears, the form that becomes perceivable is that of Wind as effulgent as a well-tempered weapon of high polish. Gradually, the form displayed by Wind becomes like that of the thinnest gossamer. Then having acquired whiteness, and also, the subtlety of air, the Brahman's soul is said to attain the supreme whiteness and subtlety of Ether. Listen to me as I tell thee the consequences of these diverse conditions when they occur. That Yogin who has been able to achieve the conquest of the earth-element, attains by such lordship to the power of Creation. Like a second Prajapati endued with a nature that is perfectly imperturbable, he can from his own body create all kinds of creatures. With only his toe, or with his hand or feet, that person can singly cause the whole Earth to tremble who has achieved the lordship of the Wind. Even this is the attribute of the Wind as declared in the Sruti. The Yogin, who has achieved the lordship of Space, can exist brightly in Space in consequence of his having attained to uniformity with that element, and can also disappear at will. By lordship over Water, one can (like Agastya) drink up rivers, lakes, and oceans. By lordship over Fire, the Yogin becomes so effulgent that his form cannot be looked at. He becomes visible only when he extinguishes his consciousness of individuality,--these five elements come within his sway. When the Understanding, which is the soul of the five elements and of the consciousness of individuality, is conquered the Yogin attains to Omnipotence, and perfect Knowledge (or perception freed from doubt and uncertainty with respect to all things), comes to him. In consequence of this, the Manifest becomes merged into the Unmanifest or Supreme Soul from which the world emanates and becomes what is called Manifest. Listen now to me in detail as I expound the science of the Unmanifest. But first of all listen to me about all that is Manifest as expounded in the Sankhya system of philosophy. In both the Yoga and the Sankhya, systems, five and twenty topics of knowledge have been treated in nearly the same way. Listen to me as I mention their chief features. That has been said to be Manifest which is possessed of these four attributes, viz., birth, growth, decay, and death. That which is not possessed of these attributes is said to be Unmanifest. Two souls are mentioned in the Vedas and the sciences that are based upon them. The first (which is called Jivatman) is endued with the four attributes already mentioned, and has a longing for the four objects or purposes (viz., Religion, Wealth, Pleasure and Emancipation). This soul is called Manifest, and it is born of the Unmanifest (Supreme Soul). It is both Intelligent and non-Intelligent. I have thus told thee about Sattwa (inert matter) and Kshetrajna (immaterial spirit). Both kinds of Soul, it is said in the Vedas, become attached to objects of the senses. The doctrine of the Sankhyas is that one should keep oneself aloof or dissociated from objects of the senses. That Yogin who is freed from attachment and pride, who transcends all pairs of opposites, such as pleasure and pain, heat and cold, etc., who never gives way to wrath or hate, who never speaks an untruth, who, though slandered or struck, still shows friendship for the slanderer or the striker, who never thinks of doing ill to others, who restrains the three, viz., speech, acts, and mind, and who behaves uniformly towards all creatures, succeeds in approaching the presence of Brahman. That person who cherishes no desire for earthly objects, who is not unwilling to take what comes, who is dependent on earthly objects to only that extent which is necessary for sustaining life, who is free from cupidity, who has driven off all grief, who has restrained his senses, who goes through all necessary acts, who is regardless of personal appearance and attire, whose senses are all collected (for devotion to the true objects of life), whose purposes are never left, unaccomplished, who bears himself with equal friendliness towards all creatures, who regards a clod of earth and a lump of gold with an equal eye, who is equally disposed towards friend and foe, who is possessed of patience, who takes praise and blame equally, who is free from longing with respect to all objects of desire, who practises Brahmacharya, and who is firm and steady in all his vows and observances, who has no malice or envy for any creature in the universe, is a Yogin who according to the Sankhya system succeeds in winning Emancipation. Listen now to the way and the means by which a person may win Emancipation through Yoga (or the system of Patanjali). That person who moves and acts after having transcended the puissance that the practice of Yoga brings about (in the initial stages), succeeds in winning Emancipation. I have thus discoursed to thee on those topics (viz., Emancipation according to the Sankhya system and that according to the Yoga system) which are dissimilar if the speaker be disposed to treat them as such (but which in reality, are one and the same). Thus can one transcend all pairs of opposites. Thus can one attain to Brahma.'"

Footnotes

168:1 The place should be a level spot, not impure (such as a crematorium, etc.), free from kankars, fire, and sand, etc.; solitary and free from noise and other sources of disturbance. Acts include abstention from food and sports and amusements, abstention from all kinds of work having only worldly objects to accomplish, abstention also from sleep and dreams. Affection means that for good disciples or for progress in yoga. Objects refer to sacred fuel, water, and suppression of expectancy and anxiety, etc. Means refer to the seat to be used, the manner of sitting, and the attitude of the body. Destruction refers to the conquest of desire and attachments, i.e., renunciation of all attractive things. Certainty means the unalterable belief that what is said about yoga in the Vedas and by preceptors is true. The nom. sing. inflection stands for the instrumental plural. Eyes include the other senses. All these should be restrained. Food means pure food. Suppression refers to the subjugation of our natural inclination towards earthly objects. Mind here has reference to the regulation of the will and its reverse, viz., irresolution. Survey means reflection on birth, death, decrepitude, disease, sorrow, faults, etc. In giving these meanings, I, of course, follow Nilakantha.

169:1 Notwithstanding Nilakantha's gloss which shows great ingenuity and which has been apparently followed by both of them, the Vernacular translators have misunderstood Portions of these verses which sketch out the course of life which one desirous of attaining to Emancipation or Brahma is to follow. Particular virtues or attributes have been represented as particular limbs of the car. It does not appear that there is (except in one or two instances), any especial aptitude in any of those virtues or attributes for corresponding with One instead of with another limb of the figurative car. Upastha is that part of the car on which the driver sits. Varutha is the wooden fence round a car for protecting it against the effects of collision. Shame is the feeling that withdraws us from all wicked acts. Kuvara is the pole to which the yoke is attached. Upaya and Apaya, which have been called the kuvara, are 'means' and destruction'--explained in verse above. Aksha is the wheel. Yuga is the yoke. Vandhura is that part of yuga where it is attached to the pole, i.e., its Middle, about which appears something like a projecting knob. Nemi is the circumference of the wheel. Nabhi is the central portion of the car upon which the rider or warrior is seated. Pratoda is the goad with which the driver urges, the steeds. The commentator explains that jiva-yuktah means having such a jiva as is desirous of attaining to Emancipation or Moksha. Such elaborate figures are favourite conceits of Oriental poets.

170:1 Adopting the Kantian distribution of the mental phenomena, viz., the three great divisions of Cognitive faculties, Pleasure and Pain, and Desire and Will, Sir William Hamilton subdivides the first (viz., the Cognitive faculties), into the acquisitive faculty, the retentive faculty, the reproductive faculty, the representative faculty, and reason or judgment by which concepts are compared together. Dharana corresponds with the exercise of the Representative faculty or the power by which the mind is held to or kept employed upon a particular image or notion. It is this faculty that is especially trained by yogins. Indeed, the initial stop consists in training it to the desirable extent.

170:2 The seven kinds of Dharanas appertain respectively to Earth, Wind, Space, Water, Fire, Consciousness and Understanding.

170:3 All these have been explained lower down.

170:4 The construction of both these lines is difficult to understand. The prose order of the line is 'yogatah yuktesu (madhye) yasya yatha, etc., vikrama (tatha vakshyami); atmani pasyatah (janasya) yuktasya yogasya (yatha) siddhi (tatha vakshyami).' Yogatah means upayatah, i.e., according to rules and ordinances. Vikrama is used in a peculiar sense, viz., anubhavakramah, i.e., the order of conception or conceptions in other order Atmani pasyatah means 'of him who looks into himself,' i.e., who withdraws his mind from the outer world and turns it to view his own self. Without Nilakantha's aid, such verses would be thoroughly unintelligible.

170:5 Pasyatah means 'of that which sees,' i.e., of the Atman or Soul.

171:1 The Understanding is called the soul of the five elements and of the consciousness of individuality because these six things rest on it or have it for their refuge. The reader will easily understand this from what has been said in the previous Sections.

171:2 It is from the Unmanifest or the Supreme Soul that the world or all that is Manifest, springs or emanates. The Yogin, in consequence of his superior knowledge, apprehends all that is Manifest to be but the Unmanifest Supreme Soul.

172:1 Na kritina, i.e., kriti eva. 'Nirakriti' is regardless of dress and appearance. K.P. Singha wrongly translates both these words.

172:2 i.e., who has neither friend nor foe. This means that he regards all creatures with an equal eye, showing particular favour to none, and having no dislike for any. Coldness of heart is not implied, but impartial and equal benevolence for all. Taking praise and blame equally, i.e., never rejoicing at praise nor grieving at blame.

172:3 It is said that with the practice of Yoga, during the first stages, certain extraordinary powers come to the Yogin whether he wishes for them or not. In a previous Section it has been said that that Yogin who suffers himself to be led away by these extraordinary acquisitions, goes to hell, i.e., fails to attain to Emancipation beside which heaven itself with the status of Indra is only hell. Hence, he who transcends the puissance that Yoga brings about becomes Emancipate.

172:4 Dhirah is explained as dhyanavan. Santi has reference to Emancipation, for it is Emancipation alone that can give tranquillity or final rest. The commentator points out that in this verse the speaker shows a decided preference for the Sankhya philosophy.

172:5 Vide Gita, verses 4 and 5, Chapter V.

Section 237

"Vyasa said, 'Borne up and down in life's ocean, he that is capable of meditation seizes the raft of Knowledge and for achieving his Emancipation adheres to Knowledge itself (without extending his arms hither and thither for catching any other support).'

"Suka said, 'What is that Knowledge? Is it that learning by which, when error is dispelled, the truth becomes discovered? Or, is it that course of duties consisting of acts to be done or achieved, by the aid of which the object sought may be understood or attained? Or, is it that course of duties, called abstention from acts, by which an extension of the Soul is to be sought? Do tell me what it is, so that by its aid, the two, viz., birth and death, may be avoided.'

"Vyasa said, 'That fool who believing that all this exists in consequence of its own nature without, in fact, an existent refuge or foundation, fills by such instruction the aspirations of disciples, dispelling by his dialectical ingenuity the reasons the latter might urge to the contrary, succeeds not in attaining to any truth. They again who firmly believe that all Cause is due to the nature of things, fail to acquire any truth by even listening to (wiser) men or the Rishis (who are capable of instructing them). Those men of little intelligence who stop (in their speculations), having adopted either of these doctrines, indeed, those men who regard nature as the cause, never succeed in obtaining any benefit for themselves. This belief in Nature (as the producing and the sustaining Cause), arising as it does from a mind acting under the influence of error, brings about the destruction of the person who cherishes it. Listen now to the truth with respect to these two doctrines that maintain (1) that things exist by their own nature and (2) that they flow (in consequence of their own nature) from others that are different from and that precede them. Wise men apply themselves to agriculture and tillage, and the acquisition of crops (by those means) and of vehicles (for locomotion) and seats and carpets and houses. They attend also to the laying of pleasure-gardens, the construction of commodious mansions, and the preparation of medicines, for diseases of every kind. It is wisdom (which consists in the application of means) that leads to the fruition of purposes. It is wisdom that wins beneficial results. It is wisdom that enables kings to exercise and enjoy sovereignty although they are possessed of attributes equal to those of persons over whom they rule. It is by wisdom that the high and the low among beings are distinguished. It is by wisdom that the superior and the inferior ones among created objects are understood. It is wisdom or knowledge that is the highest refuge of all things. All the diverse kinds of created things have four kinds of birth. They are viviparous, oviparous, vegetables, and those born of filth. Creatures, again, that are mobile should be known to be superior to those that are immobile. It is consistent with reason that intelligent energy, inasmuch as it differentiates (all non-intelligent matter), should be regarded as superior to. (non-intelligent) matter. Mobile creatures, that are innumerable, and of two kinds, viz., those that have many legs and those that have two. The latter, however, are superior to the former. Bipeds, again are of two species, viz., those that live on land and those that are otherwise. Of these, the former are superior to the latter. The superior ones eat diverse kinds of cooked food. Bipeds moving on land are of two kinds viz., middling or intermediate, and those that are foremost. Of these, the middling or intermediate are regarded as superior (to the former) in consequence of their observance of the duties of caste. The middling or intermediate ones are said to be of two kinds, viz., those that are conversant with duties, and those that are otherwise. Of those, the former are superior in consequence of their discrimination in respect of what should be done and what should not. Those conversant with duties are said to be of two kinds, viz., those that are acquainted with the Vedas and those that are otherwise. Of these the former are superior, for the Vedas are said to dwell in them. Those that are acquainted with the Vedas are said to be of two kinds, viz., those that lecture on the Vedas and those that are otherwise. Of these, the former, who are fully conversant with the Vedas, with the duties and the rites laid down in them, and the fruits of those duties and rites, are superior in consequence of their publishing all those duties and rites. Indeed, all the Vedas with the duties laid down in them are said to flow from them. Preceptors of the Vedas are of two kinds, viz., those that are conversant with the Soul and those that are otherwise. Of these, the former are superior in consequence of their knowledge of what is meant by Birth and Death. As regards duties, they are, again, of two kinds (viz., Pravritti and Nivritti). He who is conversant with duties is said to be omniscient or possessed of universal knowledge. Such a man is a Renouncer. Such a man is firm in the accomplishment of his purposes. Such a man is truthful, pure (both outwardly and inwardly), and possessed of puissance. The gods know him for a Brahmana who is devoted to knowledge of Brahma (and not him who is conversant with only the duties of Pravritti). Such a man is versed also in the Vedas and earnestly devoted to the study of the Soul. They that have true knowledge behold their own Soul as existing both in and out. Such men, O child, are truly regenerate and such men are gods. Upon these rests this world of Beings, in them dwell this whole universe. There is nothing that is equal to their greatness. Transcending birth and death and distinctions and acts of every kind, they are the lords of the four kinds of creatures and are the equals of the Self-born himself.'"

Footnotes

172:6 Brahmanam is arsha for Brahmam.

173:1 I follow Nilakantha's gloss in rendering the words Vidya, Pravritti and Nivritti, as used in this verse. By the first, the commentator thinks, is meant that course of instruction in consequence of which error may be dispelled and truth acquired. The usual illustration of the cord and the snake is given. The former maybe mistaken for the latter, but when the mistake ceases, correct apprehension follows. Pravritti has been sufficiently indicated in the text in which the words of the gloss has been incorporated. By Nivritti is meant the doctrine of the Sunyavadins and Lokayatikas (evidently the Buddhists) who seek annihilation or extinction as the only true Emancipation. Both the Vernacular translators are wrong. The Burdwan translator, as usual, citing the very words of the gloss, misunderstands them completely.

173:2 The construction of the first line is 'yastu achetanah bhavam vina swabhavena (sarvam bhati iti) pasyan, etc., etc., pushyate (sa na kinchana labhate).' Bhavan is explained as 'adhishthanasattam.' The commentator is of opinion that the speaker refers in this verse to the Sunyavadins.

173:3 The Bombay text reads Putwatrinamishikamva.

173:4 Enam is singular. The commentator thinks it should be taken distributively. In verse 3, the doctrine of the Nihilists (Sunyavadins) has been referred to. In verse 4, that of the Lokayatikas. In both, Nature is spoken of as the cause, with this difference that the former regard the universe to be only an erroneous impression of an existent entity, while the latter regard it as a real entity flowing from and manifesting itself under its own nature. Both doctrines, the speaker says, are false.

173:5 Both the Vernacular translators skip over the word paribhava in the second line of verse 6. The commentator correctly explains that swabhava in 6 means swasyaiva bhavah sattakaranam iti, ekah pakshah. Paribhava, he explains is paritah swasya itaresham bhavah. The first refers to the Nihilists, the second to the Lokayatikas or to verses 3 and 4 respectively.

174:1 It is by the wisdom that all these results are achieved. Wisdom is the application of means for the accomplishment of ends. Nature, never rears palaces or produces vehicles and the diverse other comforts that man enjoys. He that would rely upon Nature for these would never obtain them however long he might wait. The need for exertion, both mental and physical, and the success which crowns that exertion furnish the best answer, the speaker thinks, to both the Nihilist sand the Lokayatikas. The word tulyalakshanah is skipped over by both the Bengali translators.

174:2 By para is meant the Chit or Soul, by avara, all else, i.e., non-ego or matter. The words Prajna, Jnana, and Vidya are all as used here, equivalent. The second line of this verse is wrongly rendered by both the Bengali translators, the Burdwan translator, as usual, not understanding the words of the gloss he quotes.

174:3 It is difficult to render the word cheshta as used here. Ordinarily it implies effort or action. It is plain, however, that here it stands for intelligent energy, implying both mental and physical effort or action, for its function is to distinguish or differentiate.

174:4 The itarani do not refer to Pisachas as rendered by K.P. Singha, but to birds which are called Khechare or denizens of the sky or air. Khechara may include Pisachas, but these are also Bhuchara or denizens of the surface of the earth.

174:5 The commentator explains that for ascertaining who are uttama or foremost, the middling, or intermediate ones are first spoken of and their distinctions mentioned in the following verses. Of course, the foremost are foremost, and the intermediate ones can never be superior to them. For all that, intermediate ones are observers of the duties of caste; the foremost ones are not so, they having transcended such distinctions; hence, tentatively, the ignorant or popular opinion is first taken, to the effect that the observers of caste are superior to those who do not observe Jatidharma.

175:1 This probably means that as the Vedas had not been reduced to writing, their contents rested or dwelt in memories of men versed in them.

175:2 To understand what is birth and what is death, and to avoid birth (add, therefore, death), are the highest fruits of knowledge of the Soul. Those that have no knowledge of the Soul have to travel in a round of repeated rebirths.

175:3 i.e., of power that comes of Yoga.

175:4 The word para (the locative form of which is used here) always means that which is high or foremost. It is frequently employed to mean either Brahma or the Soul, and as Soul is regarded to be apart of Brahma, para has but one and the same meaning. The Burdwan translator takes it for 'Scriptures other than the Vedas.' K.P. Singha skips over it. Of course, savda-Brahma stands for the Vedas.

175:5 To look upon everything in the universe as one's own. Soul is the highest aspiration of a righteous person. It is yoga that enables one to attain to this highest ideal of existence. One who realises this is said to be a true Brahmana, a really regenerate person, in fact, a god on Earth. Adhiyajna and Adhidaivata are words that signify the Soul.

175:6 What the distinction is between anta and nidhan is not obvious. The commentator is silent. K.P. Singha translates the verse correctly. The Burdwan translator makes utter nonsense of the words in the second line.

Section 238

"Vyasa said, 'These, then, are the obligatory acts ordained for Brahmanas. One possessed of knowledge always attains to success by going through (the prescribed) acts. If no doubt arises in respect of acts, then acts done are sure to lead to success. The doubt to which we refer is this: whether acts are obligatory or whether they are optional. As regards this (doubt about the true character of acts, it should be said that), if acts are ordained for man for inducing knowledge (by which alone Brahma or Emancipation is to be attained, even then) they should be regarded as obligatory (and not optional). I shall now discourse on them by the light of inferences and experience. Listen to me. With respect to acts some men say that Exertion is their cause. Others say that Necessity is their cause. Others, again, maintain that Nature is the cause. Some say that acts are the result of both Exertion and Necessity. Some maintain that acts flow from Time, Exertion, and Nature. Some say that of the three (viz., Exertion, Necessity, and Nature), one only (and not the other two) is the cause. Some are of opinion that all the three combined are the cause. Some persons that are engaged in the performance of acts say, with respect to all objects, that they exist, that they do not exist, that they cannot be said to exist, that they cannot be said not to exist, that it is not that they cannot be said to exist, and lastly, that it is not that they cannot be said not to exist. (These then are the diverse views entertained by men). They, however, that are Yogins, behold Brahma to be the universal cause. The men of the Treta, the Dwapara, and the Kali Yugas are inspired with doubts. The men, however, of the Krita Yuga are devoted to penances, possessed of tranquil souls, and observant of righteousness. In that age all men regard the Richs, the Samans, and the Yajuses as identical not withstanding their apparent diversity. Analysing desire and aversion, they worship only penance. Devoted to the practice of penances, steadfast in them, and rigid in their observance, one obtains the fruition of all desires by penances alone. By penance one attains to that by becoming which one creates the universe. By penance one becomes that in consequence of which one becomes the puissant master of all things. That Brahma has been expounded in the declarations of the Vedas. For all that, Brahma is inconceivable by even those that are conversant with those declarations. Once more has Brahma been declared in the Vedanta. Brahma, however, cannot be beheld by means of acts. The sacrifice ordained for Brahmans consists in japa (meditation and recitation), that for Kshatriyas consists in the slaughter of (clean) animals for the gratification of the deities; that for Vaisyas consists in the production of crops and, the keep of domestic animals; and that for Sudras in menial service of the: three other orders. By observing the duties laid down for him and by studying the Vedas and other scriptures, one becomes a Dwija (regenerate). Whether one does any other act or not, one becomes a Brahmana by becoming the friend of all creatures. In the beginning of Treta, the Vedas and sacrifices and the divisions of caste and the several modes of life existed in, their entirety. In consequence, however, of the duration of life being decreased in Dwapara, those are overtaken by decline. In the Dwapara age as also in the Kali, the Vedas are overtaken by perplexity. Towards the close of Kali again, it is doubtful if they ever become even visible to the eye. In that age, the duties of the respective order disappear, and men become afflicted by iniquity. The juicy attributes of kine, of the earth, of water, and (medicinal and edible) herbs, disappear. Through (universal) iniquity the Vedas disappear and with them all the duties inculcated in them as also the duties in respect of the four modes of life. They who remain observant of the duties of their own order become afflicted, and all mobile and immobile objects undergo a change for the worse. As the showers of heaven cause all products of the earth to grow, after the same manner the Vedas, in every age, cause all the angas to grow. Without doubt, Time assumes diverse shapes. It has neither beginning nor end. It is Time which produces all creatures and again devours them. I have already spoken of it to thee. Time is the origin of all creatures; Time is that which makes them grow; Time is that which is their destroyer; and lastly it is time that is their ruler. Subject to pairs of opposites (such as heat and cold, pleasure and pain, etc.), creatures of infinite variety rest on Time according to their own natures (without being otherwise than how they have been ordained by supreme Brahma).'

Footnotes

176:1 Whether karma is swabhava or jnanam means (as the commentator explains) whether it is obligatory or optional. Jnanam, of course, means here jnana-janakam, i.e., leading to knowledge. Knowledge is essential to success or emancipation. If acts become necessary for leading to knowledge, the doubt may then arise that they cease to be obligatory, for knowledge may be supposed to be attainable otherwise than by acts. K.P. Singha translates this verse correctly, the Burdwan translator incorrectly, and, as usual, misunderstands the gloss completely.

176:2 The first line of this verse is exceedingly terse. The construction, as explained by the commentator, is Tatra (samsaye) purusham prati Jnanam (jnanajanakam) chet (karma) syat, (tarhi) sa (eva) Vedavidhih. One cannot help admiring Nilakantha for his patience and ingenuity.

176:3 Daiva is explained by the commentator as Grahah or Kalah. I think, it is used to signify some kind of blind force whose origin is untraceable. Hence, I render it necessity. Vritti in verse 5 is evidently Exertion, for the word implies course, of conduct, Avivekam is samuchchayam or a combination of all the three.

176:4 Inspired with doubt,' with reference to the declarations of the Srutis. 'Possessed of tranquil souls,' i.e., not penetrated by doubts of any kind.

177:1 In the Treta and the other Yugas people are seen professing attachment or devotion to one only of the Vedas and not to the others, be it the Richs, the Samans, or the Yajuses. The speaker, dissatisfied with this refers to the Krita age as one in which such difference of faith were not observable. The men of that age regarded all the Vedas equally, and, in fact, as even identical.

177:2 Jiva or Chit becomes puissant and succeeds in creating the universe by means of penance. By penance one attains to Brahma, and, therefore, universal puissance. This has been sufficiently explained in the previous Sections.

177:3 This is one of the most important verses in this section, for, as the commentator explains, this furnishes the answer to the question proposed in the previous section, viz., 'what is that knowledge?' In the Vedas both acts and knowledge have been spoken of. In the province of acts, Brahma has been represented as Indra and the other gods. Brahma, therefore, as spoken of there, is 'gahana', or hidden to (or inconceivable by) even those that are conversant with that province or sphere of the Vedas. In the Vedanta, again, knowledge or Vidya has been spoken of as the means by which to attain to Brahma. The knowledge or Vidya, therefore, which is the subject of the question, is not what is implied by Pravritti dharma or by Nivritti as used in the previous section.

177:4 The second line of this verse corresponds with the second line of verse 87 of Chapter II of Manusmriti.

177:5 They are seen and not seen is an idiomatic expression for 'becoming invisible.'

177:6 i.e., kine do not yield copious and sweet milk; the soil ceases to be fertile; water ceases to be sweet; and the medicinal and edible herbs lose their virtues of healing as also their flavour.

178:1 The commentator thinks that Swadharmasthah is connected with asramah in the first line. I prefer the more obvious construction.

178:2 Varshati means pushnati. Angani means the observances necessary for the practice of Yoga as also all kinds of rites and vows. The Vedas cause these to grow, and they, in their turn, aid all students of the Vedas in achieving their purposes.

178:3 Prabhavah is uttpattih, or origin; sthanam is poshanam. Both the Vernacular translators skip over the last word, thinking that prabhavasthanam, is one word. The commentator notices them as separate. In the beginning of the second line, yatra is understood, Swabhavena, is explained by the commentator as Brahmabhavena, natu vikritena rupena. I think the explanation is correct, and have adopted it accordingly in the text.

Section 239

"Bhishma said, 'Thus addressed (by his sire), Suka, highly applauding these instructions of the great Rishi, set himself about asking the following, question relating to the import of duties that lead to Emancipation.'

"Suka said, 'By what means doth one possessed of wisdom, conversant with the Vedas, observant of sacrifices, endued with wisdom, and free from malice, succeed in attaining to Brahma which is incapable of being apprehended by either direct evidence or inference, and unsusceptible of being indicated by the Vedas? Asked by me, tell me by what means is

Brahma to be apprehended? Is it by penance, by Brahmacharya, by renunciation of everything, by intelligence, by the aid of the Sankhya philosophy, or by Yoga? By what means may what kind of singleness of purpose be attained by men, with respect to both, viz., the mind and the senses? It behoveth thee to expound all this to me.'

"Vyasa said, 'No man ever attains to success by means other than the acquisition of knowledge, the practice of penances, the subjugation of the senses, and renunciation of everything. The great entities (five in number) represent the first (or initial) creation of the Self-born. They have been very largely placed in embodied creatures included in the world of life. The bodies of all embodied creatures are derived from earth. The humours are from water. Their eyes are said to be derived from light. Prana, Apana (and the three other vital breaths) have the wind for their refuge. And, lastly, all unoccupied apertures within them (such as the nostrils, the cavities of the ear, etc.) are of Space. In the feet (of living creatures) is Vishnu. In their arms is Indra. Within the stomach is Agni desirous of eating. In the ears are the points of the horizon (or the compass) representing the sense of hearing. In the tongue is speech which is Saraswati. The ears, skin, eyes, tongue and nose forming the fifth, are said to be the sense of knowledge. These exist for the purposes of apprehension of their respective objects. Sound, touch, form, taste and scent forming the fifth, are the objects of the (five) senses. These should always be regarded as separate from (or independent of) the senses. Like the charioteer setting his well-broken steeds along the paths he pleases, the mind sets the senses (along directions it pleases). The mind, in its turn, is employed by the knowledge sitting in the heart. The mind is the lord of all these senses in respect of employing them in their functions and guiding or restraining them. Similarly, the knowledge is the lord of the mind (in employing, and guiding or restraining it). The senses, the objects of the senses, the attributes of those objects represented by the word nature, knowledge, mind, the vital breaths, and Jiva dwell in the bodies of all embodied creatures. The body within which the knowledge dwells has no real existence. The body, therefore, is not the refuge of the knowledge. Primordial Nature (Prakriti) having the three attributes (of Goodness and Passion and Darkness) is the refuge of the knowledge which exists only in the form of a sound. The Soul also is not the refuge of the knowledge. It is

Desire that creates the knowledge. Desire, however, never creates the three attributes. The man of wisdom, capable of subduing his senses, beholds the seventeenth, viz., the Soul, as surrounded by six and ten attributes, in his own knowledge by the aid of the mind. The Soul cannot be beheld with the aid of the eye or with that of all the senses. Transcending all, the Soul becomes visible by only the light of the mind's lamp. Divested of the properties of sound and touch and form, without taste and scent, indestructible and without a body (either gross or subtile) and without senses, it is nevertheless beheld within the body. Unmanifest and supreme, it dwells in all mortal bodies. Following the lead of the preceptor and the Vedas, he who beholds it hereafter becomes Brahma's self. They that are possessed of wisdom look with an equal eye upon a Brahmana possessed of knowledge and disciples, a cow, an elephant, a dog, and a Chandala.Transcending all things, the Soul dwells in all creatures mobile and immobile. Indeed, all things are pervaded by it. When a living creature beholds his own Soul in all things, and all things in his own Soul, he is said to attain to Brahma. One occupies that much of the Supreme Soul as is commensurate with what is occupied in one's own soul by Vedic sound. He that can always realise the identity of all things with his own self certainly attains to immortality. The very gods are stupefied in the track of that trackless man who constitutes himself the soul of all creatures, who is engaged in the good of all beings, and who desire to attain to (Brahma which is) the final refuge (of all things). Indeed, the track which is pursued by men of knowledge is as visible as that of birds in the sky or of fish in water. Time of its own power, cooks all entities within itself. No one, however, knows That in which Time, in its turn, is itself cooked. That (of which I speak) does not occur above, or in the middle or below, or in transverse or in any other direction. That is to tangible entity; it is not to be found in any place. All these worlds are within That. There is nothing in these worlds that exists out of that. Even if one goes on ceaselessly with the celerity of a shaft impelled from the bow-string, even if one goes on with the speed of the mind, itself, one would not still reach the end of that which is the cause of all this. That is so gross that there is nothing grosser. His hands and feet extend everywhere. His eyes, head, and face are everywhere. His ears are everywhere in the universe. He exists overwhelming all things. That is minuter than the minutest, that is the heart of all entities. Existing, without doubt, that is still imperceptible. Indestructible and destructible,--these are the dual forms of existence of the (Supreme) Soul. In all mobile and immobile entities the existence it displays is destructible; while the existence it displays in Chaitanya is celestial, immortal, and indestructible. Though the lord of a existent beings both mobile and immobile, though inactive and divested of attributes, it enters, nevertheless, the well-known mansion of nine doors and becomes engaged in action. Men of wisdom who are capable of beholding the other shore say that the Unborn (or the Supreme Soul) becomes invested with the attribute of action in consequence of motion, pleasure and pain, variety of form, and the nine well-known possessions. That indestructible Soul which is said to be invested with the attribute of action is nothing else than that indestructible Soul which is said to be inactive. A person of knowledge, by attaining to that indestructible essence, gives up for good both life and birth.'"

Footnotes

178:4 Yatha in the first line of verse means, as the commentator explains, yat prakarakam.

179:1 The commentator points out that by these four words the four modes of life are indicated.

179:2 The commentator explains that this means that amongst embodied creatures they that are ignorant take those great entities which are really non-ego for either the ego or its Possessions.

179:3 The commentator explains that the object of this verse is to show that the Yoga view of the Soul being only the enjoyer but not the actor, is not correct. On the other hand, the Sankhya view of the Soul being neither the enjoyer nor the actor, is true. The deities, remaining in the several senses, act and enjoy. It is through ignorance that the Soul ascribes to itself their enjoyments and their actions.

179:4 I render Bhutatma by knowledge, following the commentator who uses the words buddhyupadhirjivah for explaining it.

179:5 Niyama and Visarga are explained by the commentator as 'destruction' and 'creation.' I prefer to take them as meaning 'guiding or restraining,' and 'employing.' Practically, the explanations are identical.

179:6 What is meant by the objects of the senses residing within the bodies of living creatures is that (as the commentator explains) their concepts exist in 'the cavity of the heart' (probably, mind) so that when necessary or called for, they appear (before the mind's eye). Swabhava is explained as 'attributes' like heat and cold, etc.

180:1 This is a very difficult verse. I have rendered it, following Nilakantha's gloss. In verse the speaker lays down what entities dwell in the body. In the rest he expounds the nature of Sattwa which the commentator takes to mean buddhi or knowledge. He begins with the statement that Sattwasya asrayah nasti. This does not mean that the knowledge has no refuge, for that would be absurd, but it means that the asraya of the knowledge, i.e., that in which the knowledge dwells, viz., the body, does not exist, the true doctrine being that the body has no real existence but that it exists like to its image in a dream. The body being non-existent, what then is the real refuge of the knowledge? The speaker answers it by saying Gunah, implying that primeval Prakriti characterised by the three attributes is that real refuge. Then it is said that Chetana (by which is implied the Soul here) is not the refuge of the knowledge for the Soul is dissociated from everything and incapable of transformation of any kind. The question is then mentally started,--May not the Gunas be the qualities of the knowledge (instead of being, as said above, its refuge)? For dispelling this doubt, it is stated that Sattwa is the product of Tejas (Desire). The Gunas are not the product of Tejas. Hence the Gunas, which have a different origin cannot be the properties of Sattwa. The Gunas exist independently of Desire. Thus the knowledge, which has Desire for its originating cause, rests on the Gunas or has them for its refuge. In this verse, therefore, the nature of the body, the knowledge, and the Gunas, is expounded. The grammatical construction of the first line is exceedingly terse.

180:2 Such men behold Brahma in all things. Abhijanah is explained by the commentator as sishyakuladih. This seems to be the true meaning of the word here.

180:3 In rendering this word tatam (where it occurs in the Gita), it has been shown that to take it as equivalent to 'spread' is incorrect. In such connections, it is evident that it means 'pervaded!

180:4 If I have understood the gloss aright, this is what the first line of 21 means. Vedatma is explained as Vedic sound, i.e., the instructions inculcated in the Vedas. The word atma in the second clause means simply oneself or a person or individual. The sense then is this. The Vedas teach that all is one's soul. The extent to which one succeeds in realising this is the measure of one's attainment of Brahma. If one can realise it fully, one attains to Brahma fully. If partially, one's attainment of Brahma also is partial.

181:1 The track of such a person, it is said, is as invisible as the skies. The commentator explains that the very gods become stupefied in respect of the object which such a man seeks, the object, of course, being Brahma.

181:2 That, of course, in which Time is cooked, is Brahma.

181:3 By this the speaker says that Brahma is not to be found in any particular spot however holy.

181:4 Because Brahma is infinite.

181:5 'Niyatah' is explained by the commentator as achanchalah, and vasi as without the fault of upadhi. 'Hansati, i.e., gachechati ite,' hence gatimati.

181:6 The sense is that the Soul residing within the body is identical with the Supreme Soul, and men of wisdom only know it.

181:7 The construction is Hansoktancha yat aksharam tat (eva) kutastham aksharam, meaning that there is no difference between Jivatman and Paramatman. Both are identical.

Section 240

"Vyasa said, 'O excellent son, asked by thee, I have told thee truly what the answer to thy question should be according to the doctrine of knowledge as expounded in the Sankhya system. Listen now to me as I expound to thee all that should be done (for the same end) according to the Yoga doctrine. The uniting together of Intellect and Mind, and all the Senses, and the all-pervading Soul is said to be Knowledge of the foremost kind. That Knowledge should be acquired (through the preceptor's aid) by one that is of a tranquil disposition, that has mastered his senses, that is capable (by meditation) of turning his gaze on the Soul, that takes a pleasure in (such) meditation, that is endued with intelligence and pure in acts. One should seek to acquire this Knowledge by abandoning those five impediments of Yoga which are known to the wise, viz., desire, wrath, cupidity, fear, and sleep. Wrath is conquered by tranquillity of disposition. Desire is conquered by giving up all purposes. By reflecting with the aid of the understanding upon topics worthy of reflection, one endued with patience succeeds in abandoning sleep. By steady endurance one should restrain one's organs of generation and the stomach (from unworthy or sinful indulgence). One should protect one's hands and feet by (using) one's eyes. One should protect one's eyes and ears by the aid of one's mind, one's mind and speech by one's acts. One should avoid fear by heedfulness, and pride by waiting upon the wise. Subduing procrastination, one should, by these means, subdue these impediments of Yoga. One should pay one's adorations to fire and the Brahmanas, and one should bow one's head to the deities. One should avoid all kinds of inauspicious discourse, and speech that is fraught with malice, and words that are painful to other minds. Brahma is the effulgent seed (of everything). It is, again, the essence of that seed whence is all this. Brahma became the eye, in the form of this mobile and immobile universe, of all entities that took birth. Meditation, study, gift, truth, modesty, simplicity, forgiveness, purity of body, purity of conduct, subjugation of the senses, these enhance one's energy, which (when enhanced) destroys one's sins. By behaving equally towards all creatures and by living in contentment upon what is acquired easily and without effort, one attains to the fruition of all one's objects and succeeds in obtaining knowledge. Cleansed of all sins, endued with energy, abstemious in diet, with senses under complete control, one should, after having subdued both desire and wrath, seek to attain to Brahma, Firmly uniting the senses and the mind (having drawn them away from all external objects) with gaze fixed inwards, one should, in the still hours of evening or in those before dawn, place one's mind upon the knowledge. If even one of the five senses of a human being be kept unrestrained, all his wisdom may be seen to escape through it like water through an unstopped hole at the bottom of a leathern bag. The mind in the first instance should be sought to be restrained by the Yogin after the manner of a fisherman seeking at the outset to render that one among the fish powerless from which there is the greatest danger to his nets. Having first subdued the mind, the Yogin should then proceed to subdue his ears, then his eyes, then his tongue, and then his nose. Having restrained these, he should fix them on the mind. Then withdrawing the mind from all purposes, he should fix it on the knowledge. Indeed, having restrained the five senses, the Yati should fix them on the mind. When these the mind for their sixth become concentrated in the knowledge, and thus concentrated remain steady and untroubled, then Brahma becomes perceptible like a smokeless fire of blazing flames or the Sun of effulgent radiance. Indeed, one then beholds in oneself one's soul like lightning fire in the skies. Everything then appears in it and it appears in everything in consequence of its infinitude. Those high-souled Brahmanas that are possessed of wisdom, that are endued with fortitude, that are possessed of high knowledge, and that are engaged in the good of all creatures, succeed in beholding it. Engaged in the observance of austere vows, the Yogin who conducts himself thus for six months, seated by himself on an isolated spot, succeeds in attaining to an equality with the Indestructible. Annihilation, extension, power to present varied aspects in the same person or body, celestial scents, and sounds, and sights, the most agreeable sensations of taste and touch, pleasurable sensations of coolness and warmth, equality with the wind, capability of understanding (by inward light) the meaning of scriptures and every work of genius, companionship of celestial damsels,--acquiring all these by Yoga the Yogin should disregard them and merge them all in the knowledge. Restraining speech and the senses one should practise Yoga during the hours after dusk, the hours before dawn, and at dawn of day, seated on a mountain summit, or at the foot of a goodly tree, or with a tree before him. Restraining all the senses within the heart, one should, with faculties concentrated, think on the Eternal and Indestructible like a man of the world thinking of wealth and other valuable possessions. One should never, while practising Yoga, withdraw one's mind from it. One should with devotion betake oneself to those means by which one may succeed in restraining the mind that is very restless. One should never permit oneself to fall away from it. With the senses and the mind withdrawn from everything else, the Yogin (for practice) should betake himself to empty caves of mountains, to temples consecrated to the deities, and to empty houses or apartments, for living there. One should not associate with another in either speech, act, or thought. Disregarding all things, and eating very abstemiously, the Yogin should look with an equal eye upon objects acquired or lost. He should behave after the same manner towards one that praises and one that censures him. He should not seek the good or the evil of one or the other. He should not rejoice at an acquisition or suffer anxiety when he meets with failure or loss. Of uniform behaviour towards all beings, he should imitate the wind. Unto one whose mind is thus turned to itself, who leads a life of purity, and who casts an equal eye upon all things,--indeed, unto one who is ever engaged in Yoga thus for even six months,--Brahma as represented by sound appears very vividly. Beholding all men afflicted with anxiety (on account of earning wealth and comfort), the Yogin should view a clod of earth, a piece of stone, and a lump of gold with an equal eye. Indeed, he should withdraw himself from this path (of earning wealth), cherishing an aversion for it, and never suffer himself to be stupefied. Even if a person happens to belong to the inferior order, even if one happens to be a woman, both of them, by following in the track indicated above, will surely attain to the highest end. He that has subdued his mind beholds in his own self, by the aid of his own knowledge the Uncreate, Ancient, Undeteriorating, and Eternal Brahma,--That, viz., which can not be attained to except by fixed senses,--That which is subtiler than the most subtile, and grosser than the most gross, and which is

Emancipation's self.'

"Bhishma continued, 'By ascertaining from the mouths of preceptors and by themselves reflecting with their minds upon these words of the great and high-souled Rishi spoken so properly, persons possessed of wisdom attain to that equality (about which the scriptures say) with Brahman himself, till, indeed, the time when the universal dissolution comes that swallows up all existent beings.'"

Footnotes

182 :1 Sattwena is explained as 'by intelligence or the knowledge.'

182 :2 The construction, as explained by the commentator, is Brahma tejomayam sukram; yasya sukrasya sarvam idam tasyapi Brahma rasah. The last word means sarah.

182 :3 Both the Vernacular translators have skipped over this line. The meaning is this: Brahma opened his eyes for becoming many, as the Srutis declare, and thereupon he became many. This, as the commentator explains, Ikshana-kartritvena sarvatmakatwam gatam, or by a glance Brahma became the Soul of all things mobile and immobile.

182 :4 The commentator explains that Brahmanah padam means prakritim. He thinks, therefore, that the last clause of the second line means 'should seek to subdue prakriti which is the layasthanam of mahattattwa.' I prefer the obvious sense of the words.

183:1 Parimitam Kalam is explained by the commentator as equivalent to six months as the srutis declare.

183:2 These two verses set forth the Yoga ideal. By the practice of Yoga all these are capable of being acquired or attained. But then the Yogin who suffers himself to be led away by those valuable possessions is said to fall in hell, for the enjoyment of this kind is nothing but hell compared to the high object for which Yogins should strive. Pramoha, Brahma, and Avarta, are technical terms. Equality with the wind means speed of motion, power to disappear at will, and capacity to move through the skies.

183:3 A chaitya is a sacred or a large tree which stands firm on its roots and about which all round a platform of earth is raised. Vrikshagra means 'in the front of a tree,' probably implying 'under the shade of its spreading branches.'

184:1 The commentator explains that he should imitate the wind by becoming asangah, i.e., unattached to all things. Aniketah means without a house or fixed abode.

184:2 It is difficult to understand what is meant by Savda-Brahmativartate. I follow the commentator. 'Brahma as represented by sound, is, of course, Pranavah or Om, the mystic monosyllable standing for the trinity.' K.P. Singha, taking Savda-Brahma for an accusative, regards it as implying,--'such a man transcends all Vedic rites.' This is precisely the meaning attached to it by the commentator where it occurs in verse 7 of section 236 ante.

184:3 The inferior order here referred to is, of course, the Sudra order. The commentator points out that whereas only the three superior orders axe regarded to be eligible for the study of Sankhya and for inculcation of such Srutis as Tattwamasi (That thou art), here Vyasa lays down that as regards the Yoga path, all are eligible to betake themselves to it.

184:4 'Fixed senses,' i.e., when the senses are fixed on the mind and the mind on the understanding. Ajaram is immutable or unchanging, or that in which there is no change for the worse (or for the better). By subtility is indicated the incapacity of being apprehended, and by mahattaram is meant infinity.

185:1 The anu anudrisya is explained as Guruvachanamanu. Thus seems to be the true meaning, otherwise avekshya would be pleonastic, abhutagatim is bhutasamplavaparyantam, i.e., till the destruction of all beings. Imam is sastraprasiddham.

Section 241

"Suka said, 'The declarations of the Vedas are twofold. They once Jay down the command, 'Do all acts.' They also indicate (the reverse, saying), 'Give up acts.' I ask, 'Whither do persons go by the aid of Knowledge and whither by the aid of acts?' I desire to hear this. Do tell me this. Indeed, these declarations about knowledge and acts are dissimilar and even contradictory.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, the son of Parasara said these words unto his son, 'I shall expound to thee the two paths, viz., the destructible and the indestructible, depending respectively upon acts and knowledge. Listen with concentrated attention, O child, to me, as I tell thee the place that is reached by one with the aid of knowledge, and that other place which is reached with the aid of acts. The difference between these two places is as great as the limitless sky. The question that thou hast asked me has given me such pain as an atheistic discourse gives to a man of faith. These are the two paths upon which the Vedas are established; the duties (acts) indicated by Pravritti, and those based on Nivritti that have been treated of so excellently. By acts, a living creature is destroyed. By knowledge, however, he becomes emancipated. For this reason, Yogins who behold the other side of the ocean of life never betake themselves to acts. Through acts one is forced to take rebirth, after death, with a body composed of the six and ten ingredients. Through knowledge, however, one becomes transformed into that which is Eternal, Unmanifest, and Immutable. One class of persons that are however of little intelligence, applaud acts. In consequence of this they have to assume bodies (one after another) ceaselessly. Those men whose perceptions are keen in respect of duties and who have attained to that high understanding (which leads to knowledge), never applaud acts even as persons that depend for their drinking water upon the supply of streams never applaud wells and tanks. The fruit that one obtains of acts consists of pleasure and pain, of existence and non-existence. By knowledge, one attains to that whither there is no occasion for grief; whither one becomes freed from both birth and death; whither one is not subject to decrepitude; whither one transcends the state of conscious existence. whither is Brahma which is Supreme, Unmanifest, immutable, ever-existent, imperceptible, above the reach of pain, immortal, and transcending destruction; whither all become freed from the influence of all pairs of opposites (Like pleasure and pain, etc.), as also of wish or purpose. Reaching that stage, they cast equal eyes on everything, become universal friends and devoted to the good of all creatures. There is a wide gulf, O son, between one devoted to knowledge and one devoted to acts. Know that the man of knowledge, without undergoing destruction, remains existent for ever like the moon on the last day of the dark fortnight existing in a subtle (but undestroyed) form. The great Rishi (Yajnavalkya in Vrihadaranayaka) has said this more elaborately. As regards the man devoted to acts, his nature may be inferred from beholding the new-born moon which appears like a bent thread in the firmament. Know, O son, that the person of acts takes rebirth with a body with eleven entities, for its ingredients, that are the results of modification, and with a subtile form that represents a total of six and ten. The deity who takes refuge in that (material) form, like a drop of water on a lotus leaf, should be known as Kshetrajna (Soul), which is Eternal, and which succeeds by Yoga in transcending both the mind and the knowledge. Tamas, Rajas, and Sattwa are the attributes of the knowledge. The knowledge is the attribute of the individual soul residing within the body. The individual soul, in its turn, comes from the Supreme Soul. The body with the soul is said to be the attribute of jiva. It is jiva that acts and cause all bodies to live. He who has created the seven worlds is said by those that are acquainted with what is Kshetra (and what is Kshetrajna) to be above jiva.'"

Footnotes

185:2 The Vedas proclaim the efficacy of both acts and knowledge. Acts are not laid down for those that have knowledge.

185:3 Subhashita is explained by the commentator as ayam tu paramo dharma yat yogena atmadarsanam.

186:1 Na vartate does not mean annihilated but, as the commentator explains, aham asmi iti na jana atmanam.

186:2 Manasena karmana is explained by the commentator as sankalpena.

186:3 The meaning is this: the man of acts is like the new-born moon, i.e., subject to growth and decay.

186:4 This has been explained in a previous section.

186:5 The soul resides in the body without partaking of any of the attributes of the body. It is, therefore, likened to a drop of water on a lotus leaf, which, though on the leaf, is not yet attached to it, in so much that it may go off without at all soaking or drenching any part of the leaf. Yogajitatmakam is yogena jito niruddha atma chittam yena tam, as explained by the commentator.

186:6 Literally, 'Tamas and Rajas and Sattwa have the attribute of Jiva for their essence.' The particular attribute of Jiva here referred to is the Jnanamaya kosha. Jiva, again, is all accident of the Soul. The Soul comes from the Supreme Soul. Thus the chain of existence is traced to the Supreme Soul. In verse 20 again it is said that the body, which by itself is inanimate, when it exists with the Soul, is an accident of Jiva as uninvested with attributes.

Section 242

"Suka said, 'I have now understood that there are two kinds of creation, viz., one commencing with Kshara (which is universal), and which is from the (universal) Soul. The other, consisting of the senses with their objects, is traceable to the puissance of the knowledge. This last transcends the other and is regarded to be the foremost. I desire, however, to once more hear of that course of righteousness which runs in this world, regulated by the virtue of Time and according to which all good men frame their conduct. In the Vedas there are both kinds of declarations, viz., do acts and avoid acts. How shall I succeed in ascertaining the propriety of this or that? It behoveth thee to expound this clearly. Having obtained, through thy instructions, a thorough knowledge of the course of conduct of human beings, having purified myself by the practice of only righteousness, and having cleansed my understanding, I shall, after casting off my body, behold the indestructible Soul.'

"Vyasa said, 'The course of conduct that was first established by Brahma himself was duly observed by the wise and pious persons of old, viz., the great Rishis of ancient times. The great Rishis conquer all the worlds by the practice of Brahmacharya. Seeking all things that are good for himself by fixing the mind on the knowledge, practising severe austerities by residing in the forest and subsisting on fruits and roots, by treading on sacred spots, by practising universal benevolence, and by going on his rounds of mendicancy at the proper time to the huts of forest recluses when these become smokeless and the sound of the husking rod is hushed, a person succeeds in attaining to Brahma. Abstaining from flattery and from bowing thy heads to others, and avoiding both good and evil, live thou in the forest by thyself, appeasing hunger by any means that comes by the way.'

"Suka said, 'The declarations of the Vedas (already referred to in respect of acts) are, in the opinion of the vulgar, contradictory. Whether this is authoritative or that is so, when there is this conflict, how can they be said to be scriptural? I desire to hear this: how can both be regarded as authoritative? How, indeed, can Emancipation be obtained without violating the ordinance about the obligatory character of acts?'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, the son of Gandhavati, viz., the Rishi, applauding these words of his son possessed of immeasurable energy, replied unto him, saying the following.'

"Vyasa said, 'One that is a Brahmacharin, one that leads a life of domesticity, one that is a forest recluse, and one that leads a life of (religious) mendicancy, all reach the same high end by duly observing the duties of their respective modes of life. Or, if one and the same person, freed from desire and aversion, practises (one after another) all these four modes of life according to the ordinances that have been laid down, he is certainly fitted (by such conduct) to understand Brahma. The four modes of life constitute a ladder or flight of steps. That flight is attached to Brahma. By ascending that Right one--succeeds in reaching the region of Brahma. For the fourth part of his life, the Brahmacharin, conversant--with the distinctions of duty and freed from malice, should live with his preceptor or his preceptor's son. While residing in the preceptor's house, he should go to bed after the preceptor has gone to his, and rise therefrom before the preceptor rises from his. All such acts again as should be done by the disciple, as also those which should be done by a menial servant, should be accomplished by him. Finishing these he should humbly take his stand by the side of the preceptor. Skilled in every kind of work, he should conduct himself like a menial servant, doing every act for his preceptor. Having accomplished all acts (without leaving any portion undone), he should study, sitting at the feet of his preceptor, with eager desire to learn. He should always behave with simplicity, avoid evil, speech, and take lessons only when his preceptor invites him for it. Become pure in body and mind, and acquiring cleverness and other virtues, he should now and then speak what is agreeable. Subduing his senses, he should look at his preceptor without eyes of longing curiosity. He should never eat before his preceptor has eaten; never drink before his preceptor has drunk; never sit down before his preceptor has sat down; and never go to bed before his preceptor has gone to bed. He should gently touch his preceptor's feet with upturned palms, the right foot with the right and the left with the left. Reverentially saluting the preceptor, he should say unto him, 'O illustrious one, teach me. I shall accomplish this (work), O illustrious one! This (other work) I have already accomplished. O regenerate one, I am ready to accomplish whatever else thy reverend self may be pleased to command.' Having said all this, and having duly offered himself unto him (thus), he should accomplish whatever acts of his preceptor wait for accomplishment, and having completed them inform the preceptor once more of their completion. Whatever scents or tastes the Brahmacharin may abstain from while actually leading a life of Brahmacharya may be used by him after his return from the preceptor's abode. This is consistent with the ordinance. Whatever observances have been elaborately laid down for Brahmacharins (in the scriptures) should all be regularly practised by him. He should, again, be always near his preceptor (ready within call). Having contributed to his preceptor's gratification in this way to the best of his powers, the disciple should, from that mode of life, pass into the others (one after another) and practise the duties of each. Having (thus) passed a fourth part of his life in the study of the Vedas, and observance of vows and fasts, and having given the preceptor the (final) fee, the disciple should, according to the ordinance, take his leave and return home (for entering into a life of domesticity). Then, having taken spouses, obtaining them in the ways indicated in the ordinances, and having carefully established the domestic fire, he should, observant all the while of vows and fasts, become a house-holder and pass the second period of life.'"

Footnotes

187:1 I follow Nilakantha substantially in his interpretation of this verse. Two kinds of creation are here referred to as those of which Vyasa has spoken in the previous Sections. The first is Ksharat prabhriti yah sargah, meaning that creation which consists of the four and twenty entities commencing with Kshara or Prakriti. The other creation, consisting of the senses with their objects, represents buddhaiswarya or the puissance of the buddhi, these being all buddhikalpitah. This second creation is also atisargah which means, according to the commentator, utkrishtah and which is also pradhanah or foremost, the reason being bandhakatwam or its power to bind all individuals. I take atisargah to mean 'derivative creation,' the second kind of creation being derived from or based upon the other, or (as I have put it in the text) transcends or overlies the other.

187:2 It is explained in previous sections how the course of righteousness is regulated by the character of the particular Yuga that sets in.

187:3 Vyasa has already explained the character of the two apparently hostile declarations. The meaning of Suka's question, therefore, is that if two declarations are only apparently hostile,--if, as explained in the Gita, they are identical,--how is that identity to be clearly ascertained? The fact is, Suka wishes his sire to explain the topic more clearly.

187:4 The course of conduct of human beings,' i.e., the distinctions between right and wrong. Vimuktatma is taken by the commentator to imply tyaktadehah. The second line may also mean 'having cast off (by Yoga) the consciousness of body, I shall behold my own Soul.'

187:5 I do not follow the commentator in his interpretation of this line.

187:6 'When the huts become smokeless,' i.e., when the cooking and the eating of the inmates are over. 'When the sound of the husking rod is hushed,' i.e., when the pestle for cleaning rice no longer works, and consequently when the inmates are not likely to be able to give much to the mendicant.

188:1 There is an apparent conflict between the two declarations. If both are authoritative, they cannot be regarded to be scriptural declarations in consequence of their conflict.. if one is so and the other not so, the scriptural character of the latter at least is lost. The scriptures cannot but be certain and free from fault. How then (the question proceeds) is the scriptural character of both to be maintained?

188:2 The Burdwan translator makes a ridiculous blunder in rendering Jaghanyasayi, which he takes to mean 'sleeping on a wretched bed.' Jaghanya implies, here as elsewhere, subsequence in point of time.

188:3 Both the Vernacular translators have misunderstood the last part of the second line., It does not mean that the disciple should approach the preceptor when summoned, implying that he should be prompt to answer the summons, but that he should not disturb his Preceptor by clamouring for lessons or instruction. He should go to his preceptor for taking lessons only when his preceptor summons him for it.

189:1 Meaning, he should cast submissive or humble glances instead of staring boldly or rudely.

189:2 Learning was never sold in this country in ancient times. The final fee is not a return for the services of the preceptor but a token of gratitude from the pupil. Its value depended upon the ability of the disciple, though there are stories in the scriptures of disciples coming to grief on account of their persistent forwardness in pressing the acceptance of this fee. Vide the story of Galava in the Udyoga Parva.

Section 243

"Vyasa said, 'Observant of meritorious vows, the householder, for the second period of life, should dwell in his house, having taken spouses according to the ways indicated in the ordinance and having established afire (of his own). As regards the domestic mode of life, four kinds of conduct have been laid down by the learned. The first consists of keeping a store of grain sufficient to last for three years. The second consists of keeping a store to last for one year. The third consists of providing for the day without thinking of the morrow. The fourth consists of collecting grain after the manner of the pigeon. Of these, each succeeding one is superior in point of merit to that which precedes it, according to what has been laid down in the scriptures. A householder observing the first kind of conduct may practise all the six well-known duties (viz., sacrifice on his own account, sacrifice on that of others, teaching, learning, making gifts, and accepting gifts). He who observes the second kind of conduct should practise three only, of these duties (viz., learning, giving, and taking). He who observes the third kind of conduct should practise only two of the duties of domesticity (viz., learning and giving). The householder practising the fourth kind of domesticity should observe only one duty (viz., learning the scriptures). The duties of the householder are all said to be exceedingly meritorious. The householder should never cook any food for only his own use; nor should be slaughter animals (for food) except in sacrifices. If it be an animal which the householder desires to kill (for food), or if it be a tree which he wishes to cut down (for fuel), he should do either act according to the ritual laid down in the Yajuses for that much is due to both animate and inanimate existences. The house-holder should never sleep during the day, or during the first part of the night, or during the last part thereof. He should never eat twice between morning and evening, and should never summon his wife to bed except in her season. In his house, no Brahmana should be suffered to remain unfed or unworshipped. He should always worship such guests as are presenters of sacrificial offerings, as are cleansed by Vedic lore and observance of excellent vows, as are high-born and conversant with the scriptures, as are observers of the duties of their own order, as are self-restrained, mindful of all religious acts, and devoted to penances. The scriptures ordain that what is offered to the deities and the Pitris in sacrifices and religious rites is meant for the service of guests like these. In this mode of life the scriptures ordain that a share of the food (that is cooked) should be given unto every creature (irrespective of his birth or character), unto one, that is, who for the sake of show keeps his nails and beard, unto one who from pride displays what his own (religious) practices are, unto one who has improperly abandoned his sacred fire, and even unto one who has injured his preceptor. One leading a domestic mode of life should give (food) unto Brahmacharins and Sannyasins. The householder should every day become an eater of vighasa, and should every day eat amrita. Mixed with clarified butter, the remains of the food that is offered in sacrifices constitute amrita. That householder who eats after having fed (all relatives and) servants is said to eat vighasa. The food that remains after the servants have been fed is called vighasa, and that which is left after the presentation of sacrificial offerings is called amrita. One leading a domestic mode of life should be content with his own wedded wife. He should be self-restrained. He should avoid malice and subdue his senses. He should never quarrel with his Ritwik, Purohita, and preceptor, with his maternal uncle, guests and dependants, with the aged and the young in years, with those that are afflicted with diseases, with those that practise as physicians, with kinsmen, relatives, and friends, with his parents, with women that belong to his own paternal family, with his brother and son and wife, with his daughter, and with his servants. By avoiding disputes with these, the householder becomes cleansed of all sins. By conquering such disputes, he succeeds in conquering all the regions of felicity (in the world hereafter). There is no doubt in this. The preceptor (if duly reverenced) is able to lead one to the regions of Brahman. The father (if reverenced) can lead to the regions of Prajapati. The guest is puissant enough to lead to the region of

Indra. The Ritwik has power in respect of the regions of the deities. Female relatives of the paternal line have lordship in respect of the regions of the Apsaras, and kinsmen (by blood), in respect of the region of the Viswedevas. Relatives by marriage and collateral kinsmen have power in respect of the several quarters of the horizon (viz., north, etc.), and the mother and the maternal uncle have power over the earth. The old, the young, the afflicted the wasted have power over the sky. The eldest brother is like unto the sire himself (to all his younger brothers). The wife and the son are one's own body. One's menial servants are one's own shadow. The daughter is an object of great affection. For these reason, a house-holder endued with learning, observant of duties, and possessed of endurance, should bear, without warmth or anxiety of heart every kind of annoyance and even censure from the last named relatives. No righteous household should do any act, urged by considerations of wealth. There are three courses of duty in respect of a life of domesticity. Of these, that which comes next (in the order of enumeration) is more meritorious than the preceding one. As regards the four (principal) modes of life also, the same rule of merit applies, viz., the one that comes after is superior to the one preceding it. Accordingly, domesticity is superior to Brahmacharya, forest life is superior to domesticity, and a life of mendicancy or complete renunciation is superior to a forest life. One desirous of prosperity should accomplish all those duties and rites that have been ordained in the scriptures in respect of those modes. That kingdom grows in prosperity where these highly deserving persons live, viz., those that lead a life of domesticity according to the Kumbhadhanya method, they that lead it according to the Unchha method, and they that lead it according to the Kapoti method. That man who cheerfully leads a life of domesticity in the observance of those duties, succeeds in sanctifying ten generations of his ancestors above and ten generations of descendants below. A householder, duly observing the duties of domesticity, obtains an end that yields felicity equal to what occurs in the regions attained by great kings and emperors. Even this is the end that has been ordained for those who have subdued their senses. For all high-souled householders heaven has been ordained. That heaven is equipped with delightful cars for each (moving at the will of the rider). Even that is the delightful heaven indicated in the Vedas. For all householders of restrained souls, the regions of heaven constitute the high reward. The Self-born Brahman ordained that the domestic mode of life should be the productive cause of heaven. And since it has been so ordained, a person, by gradually attaining to the second mode of life, obtains happiness and respect in heaven. After this comes that high and superior mode of life, called the third, for those that are desirous of casting off their bodies. Superior to that of householders, that is the life of forest recluses,--of those, that is, who waste their bodies (by diverse kinds of austerities) into skeletons overlaid with dried skins. Listen as I discourse to thee upon it.'"

Footnotes

190:1 The fourth kind of conduct, called kapoti is also called unchha. It consists of collecting such seeds of grain as have fallen down from the ears and as have been abandoned by the reapers.

190:2 Thus the second is more meritorious than the first, the third than the second, and the fourth than the third. The fourth or last, therefore, is the first in point of merit.

190:3 It is said that the householder who cooks must give a share of the cooked food to a Brahmacharin or Yati or any one who comes as a guest. If he does not do it but eats the whole of what has been cooked, he is regarded as eating what belongs to a Brahmana. This, of course, is a high sin.

191:1 The commentator supposes that these relatives and kinsmen are named because of the great likelihood there is of disputes arising with them on account of shares of inheritance.

191:2 The sense is this: these various persons, if duly reverenced by the householder, are able to send the latter to the places indicated or make him comfortable in those places.

191:3 Vide verses 2 and 3 of this Section. Of the four courses, the first or

Kusaladhanya, is left out here. The three others, of course, are the Kumbhadhanya, the Aswastana (otherwise called Unchhasila), and the Kapoti. The Burdwan translator makes a blunder in enumerating the three kinds of domesticity here referred to.

192:1 The Burdwan version of this verse is incorrect.

Section 244

"Bhishma said, "Though hast been told what the duties of domesticity are as ordained by the wise. Listen now, O Yudhishthira, to what those duties are that have been next spoken of. Gradually abandoning the domestic mode, one should enter the third mode which is excellent. It is the mode in which wives afflict themselves by means of Austerities. It is the mode practised by those that live as forest recluses. Blessed be thou, O son, listen to the duties observed by those that lead this mode of life in which occur the practices of all men and all modes of life. Listen, indeed, to the duties of those that are denizens of sacred spots and that have resorted to this mode after proper deliberation!'

"Vyasa said, 'When the householder beholds wrinkles on his body and white hair on his head, and children of his children, he should then retire into the forest. The third part of his life he should pass in the observance of the Vanaprastha mode. He should attend to those fires to which he had attended as a householder. Desirous of sacrificing, he should adore the deities (according to the rituals ordained). Observant of vows and abstemious in diet, he should eat only once, the time thereof being the sixth part of the day. He should be always heedful. Attending to his fires, he should keep some kine, waiting upon them dutifully. He should attend to all the rituals of a sacrifice. He should live upon rice growing indigenously, upon wheat growing under similar circumstances, upon grain of other kinds, growing wildly (and belonging to none). He should eat what remains after feeding guests. In this the third mode of life, he should present offerings of clarified butter in the five well-known Sacrifices. Four kinds of courses of conduct have been laid down for observance in the Vanaprastha mode of life. Some collect only what is needed for the day. Some collect stores to last for a month. Some store grain and other necessaries sufficient to last for twelve years. Forest recluses may act in these ways for worshipping guests and performing sacrifices. They should during the season of the rains, expose themselves to rain and betake themselves to water during the autumn. During the summer they should sit in the midst of four fires with the sun burning overhead. Throughout the year, however, they should be abstemious in diet. They sit and sleep on the bare earth. They stand on only their toes. They content themselves with the bare earth and with small mats of grass (owning no other furniture for seat or bed). They perform their ablutions morning, noon, and evening (preparatory to sacrifices). Some amongst them use only teeth for cleaning grain. Others use only stones for that purpose. Some amongst them drink, only during the lighted fortnight, the gruel of wheat (or other grain) boiled very lightly. There are many who drink similar gruel only during the dark fortnight. Some eat what only comes by the way (without seeking to obtain it). Some adopting rigid vows, live upon only roots, some upon only fruits, some upon only flowers, duly observing the method followed by the Vaikhanasas. These and other diverse observances are adopted by those men of wisdom and piety. The fourth is (the mode called Renunciation) based upon the Upanishads. The duties laid down for it may be observed in all the modes of life equally. This mode differing from the others comes after domesticity and forest life. In this very Yuga, O son, many learned Brahmanas conversant with the truths of all things, have been known to observe this mode. Agastya, the seven Rishis (viz., Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha, Vasishtha, Narada, and Kratu), Madhucchandas, Aghamarshana, Sankriti Sudivatandi who lived withersoever he pleased and was content to take what came (without ever seeking for anything). Ahovirya Kavya, Tandya, the learned Medhatithi, Karmanirvaka of mighty energy, and Sunyapala who had exerted himself greatly (for acquiring ascetic puissance) were the authors of this course of duties, and themselves observing them have all proceeded to heaven. Many great Rishis, O son, who had the puissance to behold immediately the fruits of their ascetic merit, those numerous ascetics who are known by the name of Yayavaras, many Rishis of very austere penances and possessed of accurate knowledge in respect of distinctions of duty, and many other Brahmanas too numerous to mention, adopted the forest mode of life. The

Vaikhanasas, the Valikhilyas, the Saikatas, all of whom were devoted to austere penances, who were steadfast in virtue, who had subdued their senses, and who used to behold the fruits of their penances immediately, adopted this mode of life and finally ascended to heaven. Freed from fear and not counted among the stars and planets, these have become visible in the firmament as luminous bodies. When the fourth or last part of life is reached, and when one is weakened by decrepitude and afflicted by disease, one should abandon the forest mode of life (for the fourth mode called Renunciation). Performing a sacrifice that is capable of being completed in a single day and in which the Dakshina should be everything of which he may be possessed, he should himself perform his own Sraddha. Withdrawn from every other object, he should devote himself to his own self, taking pleasure in himself, and resting also on his own self. He should establish all his sacrificial fires (thenceforth) upon his own self, and give up all kinds of ties and attachments. (In case he fails to attain to complete Renunciation) he should always perform such sacrifices and rites as are completed in a single day. When, however, from performance of the (ordinary) sacrifices of sacrificers, the Sacrifice in Self proceeds, then (may he discontinue all ordinary sacrifices, and) unto the three fires duly sacrifice in his own Self for the sake of his Emancipation. Without finding fault with his food he should eat five or six mouthfuls, offering them duly unto five vital airs uttering (every time the well-known) mantras of the Yajurveda. Engaged in the observance of austerities while leading the life of a forest recluse, one should shave off one's hair and bristles and pare off one's nails, and having cleansed oneself by acts, pass into the fourth and last mode of life that is fraught with great holiness. That regenerate person who enters the fourth mode of life, giving pledges of assurance unto all creatures, succeeds in earning many regions of blazing effulgence hereafter and ultimately attains to the Infinite. Of excellent disposition and conduct, with sins all washed off, the person who is conversant with his own self never desires to do any act for either this or the other world. Freed from wrath and from error, without anxiety and without friendship, such a person lives in this world like one totally uninterested in its concerns. One (in the observance of Sannyasa) should not feel reluctant in discharging the duties included in Yama and those also that walk behind them (and are included in niyama). Such a one should with energy live according to the ordinances in respect of his own mode, and throw away Vedic study and the sacred thread that is indicative of the order of his birth. Devoted to righteousness and with his senses under complete control, such a one, possessed of knowledge of self, attains undoubtedly to the end for which he strives. After the third is the fourth mode of life. It is very superior, and fraught with numerous high virtues. It transcends in point of merit the three other modes of life. It is said to occupy the highest place. Listen to me as I discourse upon the duties that belong to that mode which is pre-eminent and which is the high refuge of all!'"

Footnotes

193:1 The cow is a sacred animal and there is merit in feeding and properly tending a cow. Forest recluses kept kine for merit as also for homa or sacrifice with the ghee obtained from them. The story of Vasishtha's cow is well-known.

193:2 These five are Agnihotra, Darsapurnamasi, Chaturmasya, Pasu sacrifice and Soma sacrifice.

193:3 The Burdwan translator misunderstands the words abhravakasah. It is a well-known word occurring in almost every lexicon. Wilson explains it correctly.

193:4 i.e., They do not use a regular husking or cleaning apparatus for cleaning the grain they use as food.

193:5 So that very small portion of the grain comes out for drink or mixes with the water.

194:1 i.e., who had no fixed residence and who never sought with any effort for the necessaries of life. The Burdwan translator takes both yathavasah and akritacramah for two independent names of Rishis instead of taking them as adjectives of Sudivatandi.

194:2 i.e., whose wishes were immediately crowned with success, in respect of both blessings and curses, etc.

194:3 Niranandah is explained as krichcchrachandrayanadiparatwat.

194:4 Anakstrah is explained by the commentator as 'different from stars and planets but still freed from darkness' and, therefore, effulgent or luminous. Anadhrishyah is fearless.

194:5 Atmayaji is explained as one who performs his own sraddha or obsequial rites. The Sandhi in the next word is arsha; atmakrida is one who does not take pleasure in wife or children but whose source of pleasure is his own self: Similarly, atmasraya is one who without depending upon kings or others takes refuge in himself.

194:6 Such sacrifice, for example, as those called Brahma-yajna, etc.

195:1 Yajinam yajna is the sacrifice of ordinary sacrifices, i.e., the usual sacrifices consisting of tangible offerings unto the deities, and performed with the aid of Vedic mantras. The ablative implies cause. Atmani ijya is sacrifice in Self, i.e., Yoga. The meaning of the first line, therefore, is when through performance of ordinary sacrifices and rites, the mind becomes pure and the sacrificer is enabled to practise yoga. Unto the three fires he should duly sacrifice on his own self. means, of course, that without any longer adoring his fires by visible rites and actual recitation of mantras, he should, for the sake of emancipation, worship in his own self or seek the extinction of mind and knowledge in Yoga.

195:2 To this day every orthodox Brahmana or Kshatriya or Vaisya never eats without offering at the outset five small mouthfuls unto the five vital breaths, i.e., Prana, Apana, Samana, Udana, and Vyana.

195:3 Vapya or Vapayitwa means causing or obtaining a shave. The Burdwan translator makes a blunder by supposing it to mean parivyapta. The Sannyasa mode of life, as well-known, can never be entered without a previous shave. K.P. Singha gives the correct version.

195:4 It is difficult to render the word abhaya into English. 'To give abhaya to all creatures' is to pledge oneself to a life of total harmlessness, or to practise universal compassion or benevolence. Abstention from every kind of injury is the great duty of the fourth mode of life.

195:5 The duties included in yama (as explained by the commentator) are universal benevolence, truthfulness, faith, Brahmacharya, and freedom from attachment. Those that are included in niyama are purity (of body and mind), contentment, study of the Vedas, meditation on the Supreme, etc. Swasastra sutra means the sutras of his own sastras--i.e., the duties laid down in respect of that Sannyasa which he has adopted; the chief of which is enquiry after the Soul or Self: Bhutimanta implies Vedic recitation and the sacred thread. He who has taken to Sannyasa should display energy in these, i.e., persistently enquire after the Soul and throw away all caste-marks, and other indications. 'The desirable end' is of course, gradual Emancipation of that obtained at once. Following the commentator, K.P. Singha gives the correct version. The Burdwan version, containing the very words of the gloss, is based upon a complete misconception of their meaning.

Section 245

"Suka said, 'While living in the due observance of the duties of the foremost of life, how should one, who seeks to attain to That which is the highest object of knowledge, set one's soul on Yoga according to the best of one's power?'

"Vyasa said, 'Having acquired (purity of conduct and body) by the practice of the first two modes of life, viz., Brahmacharya and domesticity, one should, after that, set one's soul on Yoga in the third mode of life. Listen now with concentrated attention to what should be done for attaining to the highest object of acquisition! Having subdued all faults of the mind and of heart by easy means in the practice of the first three modes of life (viz., pupilage, domesticity, and seclusion) one should pass into the most excellent and the most eminent of all the modes, viz., Sannyasa or Renunciation. Do thou then pass thy days, having acquired that purity. Listen also to me. One should, alone and without anybody to assist him or bear him company, practise Yoga for attaining to success (in respect of one's highest object of acquisition). One who practises Yoga without companionship, who beholds everything as a repetition of his own self, and who never discards anything (in consequence of all things being pervaded by the Universal Soul), never falls away from Emancipation. Without keeping the sacrificial fires and without a fixed habitation, such a person should enter a village for only begging his food. He should provide himself for the day without storing for the morrow. He should betake himself to penances, with heart fixed on the Supreme. Eating little and that even under proper regulations, he should not eat more than once a day. The other indications of a (religious) mendicant are the human skull, shelter under trees, rags for wearing, solitude unbroken by the companionship of any one, and indifference to all creatures. That person into whom words enter like affrighted elephants into a well, and from whom they never come back to the speaker, is fit to lead this mode of life which has Emancipation for its object. The mendicant (or Renouncer) should never take note of the evil acts of any person. He should never hear what is said in dispraise of others. Especially should he avoid speaking evil of a Brahmana. He should always say only what is agreeable to the Brahmanas. When anything is said in dispraise (of himself), he should (without answering) remain perfectly silent. Such silence, indeed, is the medical treatment prescribed for him. That person in consequence of whose single self the place he occupies becomes like the eastern sky, and who can make a spot teeming with thousands of men and things appear to himself perfectly solitary or unoccupied, is regarded by the deities to be a true Brahmana. Him the gods know for a Brahmana who clothes himself with whatever comes by the way, who subsists upon whatever he gets, and who sleeps on whatever spot he finds. Him the gods know for a Brahmana who is afraid of company as of a snake; of the full measure of gratification (from sweet viands and drinks) as of hell; and of women as of a corpse. Him the gods know for a Brahmana who is never glad when honoured and never angry when insulted, and who has given assurances of compassion unto all creatures. One in the observance of the last mode of life should not view death with joy. Nor should he view life with joy. He should only wait for his hour like a servant waiting for the behest (of his master). He should purify his heart of all faults. He should purify his speech of all faults. He should cleanse himself of all sins. As he has no foes, what fear can assail him? He who fears no creature and whom no creature fears, can have no fear from any quarter, freed as he is from error of every kind. As the footprints of all other creatures that move upon legs are engulfed within those of elephants, after the same manner all ranks and conditions are absorbed within Yoga. After the same manner, every other duty and observance is supposed to be engulfed within the one duty of abstention from injury (to all creatures). He lives an everlasting life of felicity who avoids injuring other creatures. One who abstains from injury, who casts an equal eye upon all creatures, who is devoted to truth, who is endued with fortitude, who has his senses under control, and who grants protection to all beings, attains to an end that is beyond compare. The condition called death succeeds not in transcending such a person who is content with self-knowledge, who is free from fear, and who is divested of desire and expectancy. On the other hand, such a person succeeds in transcending death. Him the gods know for a Brahmana who is freed from attachments of every kind, who is observant of penances, who lives like space which while holding everything is yet unattached to any thing, who has nothing which he calls his own, who leads a life of solitude, and whose is tranquillity of soul. The gods know him for a Brahmana whose life is for the practice of righteousness, whose righteousness is for the good of them that wait dutifully upon him, and whose days and nights exist only for the acquisition of merit. The gods know him for a Brahmana who is freed from desire, who never exerts himself for doing such acts as are done by worldly men, who never bends his head unto any one, who never flatters another, (and who is free from attachments of every kind). All creatures are pleased with happiness and filled with fear at the prospect of grief. The man of faith, therefore, who should feel distressed at the prospect of filling other creatures with grief, must abstain entirely from acts of every kind. The gift of assurances of harmlessness unto all creatures transcends in point of merit all other gifts. He who, at the outset, forswears the religion of injury, succeeds in attaining to Emancipation (in which or) whence is the assurance of harmlessness unto all creatures. That man who does not pour into his open mouth even the five or six mouthfuls that are laid down for the forest recluse, is said to be the navel of the world, and the refuge of the universe. The head and other limbs, as also the acts good and bad, become possessed by Fire. Such a man, who sacrifices in his own self, makes a liberation of his senses and mind into the fire that dwells within the limited space of his own heart. In consequence again of his pouring such a libation into such a fire within his own self, the universe with all creatures including the very gods, becomes gratified. They who apprehend the Jiva-soul that is endued with effulgence, that is enveloped in three cases, that has three attributes for its characteristics, to be Iswara partaking of that which is foremost, viz., the nature of the Supreme Soul, becomes object of great regard in all the worlds. The very gods with all human beings speak highly of their merits. He who succeeds in beholding in the soul that resides in his own body all the Vedas, space and the other objects of perception, the rituals that occur in scriptures, all those entities that are comprehensible in sound only and the superior nature of the Supreme Soul, is sought to be worshipped by the very deities as the foremost of all beings. He who sees in the soul that resides within his body, that foremost of beings which is not attached to the earth, which is immeasurable in even the (measureless) firmament, which is made of gold, which is born of the egg and resides within the egg, which is equipped with many feathers, and which has two wings like a bird, and which is rendered effulgent by many rays of light, is sought to be worshipped by the very deities as the foremost of all beings. The very deities worship him in whose understanding is set the wheel of Time, which is constantly resolving, which knows no decay, which swallows up the period of existence of every creature, which has the six seasons for its naves, which is equipped with two and ten radii consisting of the two and ten months, which has excellent joint, and towards whose gaping mouth proceeds this universe (ready to be devoured). The Supreme Soul is the capacious unconsciousness of dreamless slumber. That Unconsciousness is the body of the universe. It pervadeth all created things. Jiva, occupying a portion of that capacious unconsciousness gratifies the deities. These last, being gratified, gratify the open mouth of that unconsciousness. Endued with effulgence as also with the principle of eternity, Jiva is without a beginning. It acquires (by following particular paths) infinite regions of eternal happiness. He of whom no creature is afraid, has never to fear any creature. He who never does anything censurable and who never censures another, is said to be a truly regenerate person. Such a man succeeds in beholding the Supreme Soul. He whose ignorance has been dispelled and whose sins have been washed away, never enjoys either here or hereafter the happiness that is enjoyed by others (but attains to complete Emancipation). A person in the observance of the fourth mode of life wanders on the earth like one unconnected with everything. Such a one is freed from wrath and error. Such a one regards a clod of earth and lump of gold with an equal eye. Such a man never stores anything for his use. Such a one has no friends and foes. Such a one is utterly regardless of praise or blame, and of the agreeable and the disagreeable.'"

Footnotes

196:1 The commentator correctly explains that by the first line of this verse, Vyasa answers his son's question. The two modes referred to are the first and the second, and not the second and the third as K.P. Singha in his vernacular version wrongly states. Having answered the question, the speaker (in the second line) proceeds to indicate the simple or straight path for reaching the highest object of men's endeavour, viz., Paramartham or Brahma.

196:2 Bhava-samahitah is explained as chitta-samadhanavan.

196:3 The skull is to be used as a drinking vessel. Kuchela, which I render 'rags', is supposed by the commentator to signify reddish or brown cloth which has, from age, lost its colour.

197:1 Elephants, when hurled into a well, become utterly helpless and unable to come out. That person, therefore, into whom words enter like elephants into a well, is he who answers not the evil speeches of others. What is said here is that only a person of such forbearance should betake himself to mendicancy or Sannyasa.

197:2 I have given a closely literal version of this verse. The commentator explains that first fine refers to the person who deems himself to be everything and everything to be himself. The second line refers to the same individual who, by Yoga, can withdraw his senses and the mind and consequently make the most populous place appear as totally solitary or unoccupied. This is the Yoga process called Pratyahara and is described in section 233 ante. The Burdwan translator gives an incorrect version. K.P. Singha follows the commentator.

197:3 Suhitya, whence sauhitya, means no satiety but the full measure of gratification from eating. The speaker wishes to lay down that a mendicant or renouncer should never take food to the full measure of gratification. He should eat without completely appeasing his hunger.

197:4 I follow the commentator in his exposition of kaunjara which he derives as kun (earth or the body which is made of earth) jaravati iti kunjarah, i.e., a Yogin in Samadhi. The sense seems to be that the fruits of Yoga include or absorb the fruits of every other act. The rank and status of Indra himself is absorbed within what is attained to by Yoga. There is no kind of felicity that is not engulfed in the felicity of Emancipation, which Yoga alone can confer.

198:1 The commentator thinks that by the 'one duty of abstention from injury' is implied the fourth mode of life or Sannyasa. What is said, therefore, is that the observance of the single duty of harmlessness includes that of every other duty; or, what amounts to the same thing, the fourth mode of life is singly capable of giving merit which all the others may give together.

198:2 Haryartham means 'for the sake of Hari.' i.e., one who takes away merit, implying a disciple or attendant. Some texts read Ratyrtham, meaning 'for the happiness (of others).'

198:3 Because all acts are fraught with injury to others. Whether 'acts' betaken in its general sense or in the particular sense of 'religious acts,' their character is such.

198:4 Both the vernacular translators have completely misunderstood the second line of this Verse. The commentator correctly explains that Tikshnam tanum means the religion of injury, i.e., the religion of sacrifices and acts. 'So' for 'sa' is arsha; as also anantyam for anantyam which, of course, implies moksham or Emancipation. The commentator correctly supplies yatah after apnoti and shows that prajabhyah is equivalent to prajanam. The last clause of the second line, therefore, means sa moksham apnoti, yatah prajabhyah (or prajanam) abhayam. The dative, not ablative as the vernacular translators take it, is not bad grammar, although the genitive is more agreeable with usage.

199:1 A tentative version is offered here, following the actual words used in the original.

199:2 All these expressions apply to the Supreme Soul. Immeasurable in the firmament implies that the Supreme Being is vaster than the firmament. 'Made of gold' means, as the commentator explains, Chit having knowledge only for its attribute.' 'Born of the egg,' i.e., belonging to the universe. 'Within the egg' means 'capable of being apprehended in the heart.' 'Equipped with many feathers,' i.e., having many limbs each of which is presided over by a particular deity. The two wings are absence of attachment or complete dissociation from everything, and joy and gladness and aptitude for enjoyment. 'Rendered effulgent by many rays of light,' i.e., transformed into a living and active agent by means of eyes, cars, etc.

199:3 The sense is that he who understands the wheel of Time is a person worthy of universal regard. The excellent joints of that wheel are the parva days, viz., those sacred lunations on which religious rites are performed.

199:4 I give a little version of verse 33, following the commentator as regards the meaning of samprasadam. The sense, however, of the verse is this: Brahma, in the previous sections, has often been spoken of as Sushupti or the unconsciousness of dreamless slumber. The universe flows from Brahma. Unconsciousness, therefore, is the cause or origin or body of the universe. That unconsciousness, therefore, pervades all things, viz., gross and subtile. Jiva, finding a place within that unconsciousness existing in the form of gross and subtile, gratifies the deities, prana and the senses. These, thus gratified by jiva, at last gratify the open mouth of the original unconsciousness that waits to receive or swallow them. All these verses are based upon the figurative ideas that find expression in the Upanishads.

Section 246

"Vyasa said, 'The Jiva-soul is endued with all those entities that are modifications of Prakriti. These do not know the Soul but the Soul knows them all. Like a good driver proceeding with the aid of strong, well-broken, and high-mettled steeds along the paths he selects, the Soul acts with the aid of these, called the senses, having the mind for their sixth. The objects of the senses are superior to the senses themselves. The mind is superior to those objects. The understanding is superior to the mind. The Soul, also called Mahat, is superior to the understanding. Superior to Mahat is the Unmanifest (or Prakriti). Superior to the Unmanifest is Brahma. There is nothing Superior to Brahma. That is the highest limit of excellence and the highest goal. The Supreme Soul is concealed in every creature. It is not displayed for ordinary men to behold. Only Yogins with subtile vision behold the Supreme Soul with the aid of their keen and subtile understanding. Merging the senses having the mind for their sixth and all the objects of the senses into the inner Soul by the aid of the Understanding, and reflecting upon the three states of consciousness, viz., the object thought, the act of thinking, and the thinker, and abstaining by contemplation from every kind of enjoyment, equipping his mind with the knowledge that he is Brahma's self, laying aside at the same time all consciousness of puissance, and thereby making his soul perfectly tranquil, the Yogin obtains that to which immortality inheres. That person, however, who happens to be the slave of all his senses and whose ideas of right and wrong have been confounded, already liable as he is to death, actually meets with death by such surrender of self to (the passions). Destroying all desires, one should merge the gross Understanding into one's subtile

Understanding. Having thus merged the gross into the subtile Understanding, one is sure to become a second Kalanjara mountain. By purifying his heart, the Yogin transcends both righteousness and its reverse. By purifying his heart and by living in his own true nature, he attains to the highest happiness. The indication of that purity of heart (of which I speak) is that one who has attained to experiences that state of unconsciousness (with respect of all one's surroundings) which one experiences in dreamless slumber. The Yogin who has attained to that state lives like the steady flame of a lamp that burns in a place where the atmosphere is perfectly still. Becoming abstemious in diet, and having cleansed his heart, that Yogin who applies his Soul to the Soul succeeds in beholding the Soul in the Soul. This discourse, O son, intended for thy instruction, is the essence of all the Vedas. The truths herein disclosed are incapable of being understood by the aid of inference alone or by that of mere study of the scriptures. One must understand it oneself by the aid of faith. By churning the wealth that is contained in all religious works and in all discourses based on truth, as also the ten thousand Richs, this nectar hath been raised. As butter from curds and fire from wood, even hath this been raised for the sake of my son,--this that constituteth the knowledge of all truly wise men. This discourse, O son, fraught with solid instruction, is intended for delivery unto Snatakas. It should never be imparted to one that is not of tranquil soul, or one that is not self-restrained, or one that hath not undergone penances. It should not be communicated to one that is not conversant with the Vedas, or one that doth not humbly wait upon one's preceptor, or one that is not free from malice, or one that is not possessed of sincerity and candour, or one that is of reckless behaviour. It should never be communicated to one whose intellect hath been consumed by the science of disputation, or one that is vile or low. Unto that person, however, who is possessed of fame, or who deserveth applause (for his virtues), or who is of tranquil soul, or possessed of ascetic merit, unto a Brahmana who is such, unto one's son or dutiful disciple, this discourse containing the very essence of duties should be communicated, but on no account should it be communicated to others. If any person makes a gift of the whole earth with all her treasures, unto one conversant with truth, the latter would still regard the gift of this knowledge to be very much superior to that gift. I shall now discourse to thee on a subject that is a greater mystery than this, a subject that is connected with the Soul, that transcends the ordinary understandings of human beings, that has been beheld by the foremost of Rishis, that has been treated in the Upanishads, and that forms the topic of thy inquiry. Tell me what, after this is in thy mind? Tell me in what thou has still any doubt? Listen, for here I am, O son, faces turned towards all directions. The Sun and the Moon are thy two seated before thee! Upon what indeed, shall I once more speak to thee?'"

Footnotes

200:1 Smriti is memory. One whose smriti, is lost means one whose conceptions of right and wrong are confounded. Atmanah sampradanena is 'by the surrender of oneself' to one's own passions or Kamadibhyah as the commentator explains.

201:1 Chittam is explained by the commentator as the gross understanding, and Sattwa as the subtile understanding.. The understanding that is concerned with the images brought by the mind or the senses is called gross; while that which is concerned with ideas about Brahma is called subtile. Kalanjara is explained by the commentator either as standing for the mountain of that name, i.e., irremovable as the mountain so called; or, as one who destroys the effect of Time, i.e., one who subdues Time instead of being subdued by that universal conqueror.

201:2 The purification here referred to consists in transcending the consciousness of duality. Righteousness should be avoided because of its incapacity to lead to Emancipation which is much higher than heaven. Atmani sthitwa means living in one's real or true nature, i.e., merging everything into the Soul. This is attained when the consciousness of duality is transcended.

201:3 Atmanam in the first line is the Jiva-soul, and atmani is the Supreme Soul. In the second line also, the same distinction is observed between the two words.

201:4 Brahmanas, who having completed the study of the Vedas have betaken themselves to the domestic mode of life, are so called. Here, probably, the reference is to persons having faith in the Vedas and of pure conduct.

Section 247

"Suka said, 'O illustrious one, O foremost of Rishis, once again discourse to me on Adhyatma more elaborately. Tell me what, indeed, is Adhyatma and whence does it come?'

"Vyasa said, 'That, O son, which is regarded as Adhyatma with reference to human beings, I shall now mention to thee, and listen to the explanation I give (of Adhyatma). Earth, water, light, wind, and space, are the great entities that form the component parts of all creatures, and, though really one, are yet regarded different like the waves of the ocean (which though identical with respect to their constituent substance are yet counted as different from one another). Like a tortoise stretching out its limbs and withdrawing them again, the great entities (already named), by dwelling in numberless small forms, undergo transformations (called creation and destruction). All this universe of mobile and immobile objects hath for its component parts these five entities. Everything, in respect of its creation and destruction, is referable to this fivefold entity. These five entities occur in all existent things. The Creator of all things, however, hath made an unequal distribution of those entities (by placing them in different things in different proportions) for serving different ends.'

"Suka said, 'How may one succeed in understanding that unequal distribution (of the five great entities of which thou speakest) in the diverse things of the universe? Which amongst them are the senses and which the attributes? How may this be understood?'

"Vyasa said, 'I shall explain thee this duly one after another. Listen with concentrated attention to the subject as I expound how what I have said actually happens. Sound, the sense of hearing, and all the cavities within the body,--these three--have space for their origin. The vital breaths, the action of the limbs and touch form the attributes of the wind. Form, eyes, and the digestive fire within the stomach, are originated by light. Taste, tongue, and all the humours,--these three,--are from water. Scent, nose, and the body,--these three,--are the attributes of earth. These, then, as I have expounded to thee, are the transformations of the five (great) entities with senses. Touch is said to be the attribute of the wind; taste of water; form of light. Sound is said to have its origin in space, and scent is said to be the property of earth. Mind, Understanding, and Nature,--these three,--spring from their own previous states, and attaining (at each rebirth) to a position higher than the attributes (which form their respective objects), do not transcend those attributes. As the tortoise stretches out its limbs and withdraws them once again within itself, even so the Understanding creates the senses and once again withdraws them into itself. The consciousness of personal identity that arises in respect of that which is above the soles of the feet and below the crown of the head, is principally due to the action of the Understanding. It is the understanding that is transformed into the (five) attributes (of form, scent, etc.). It is understanding also that is transformed into the (five) senses with the mind for the sixth. When the Understanding is absent, where are the attributes? In man there are five senses. The mind is called the sixth (sense). The Understanding is called the seventh. The Soul is the eighth. The eyes (and the other senses) are for only receiving impressions of form (and scent, etc.). The mind exists for doubting (the accuracy of those impressions). The Understanding settles those doubts. The Soul is said only to witness every operation without mingling with them. Rajas, Tamas, and Sattwa,--these three,--arise from their own counterparts. These exist equal in all creatures (viz., the deities and human beings, etc.). These are called attributes and should be known by the actions they induce. As regards those actions all such states in which one becomes conscious of oneself as united with cheerfulness or joy and which are tranquil and pure, should be known as due to the attribute of Sattwa. All such states in either the body or the mind, as are united with sorrow, should be regarded as due to the influence of the attribute called Rajas. All such states again as exist with stupefication (of the senses, the mind or the understanding) whose cause is unascertainable, and which are incomprehensible (by either reasons or inward light), should be known as ascribable to the action of Tamas.

Delight, cheerfulness, joy, equanimity, contentment of heart, due to any known cause or arising otherwise, are all effects of the attribute of Sattwa. Pride, untruthfulness of speech, cupidity, stupefication, vindictiveness, whether arising from any known cause or otherwise, are indications of the quality of Rajas. Stupefaction of judgment, heedlessness, sleep, lethargy, and indolence, from whatever cause these may arise, are to be known as indications of the quality of Tamas.'"

Footnotes

202:1 Adhyatma is topic bearing on the Soul. Here it signifies the seven and twenty usual topics of philosophical discourse, viz., the five organs of action, the five organs of knowledge, the mind and three others called Chitta, etc., the five vital breaths, the five elementary substances, Desire. Acts, and Avidya.

202:2 The second clause of the second line is explained by the commentator as yasmin kamani nimitte sati yat anupasyati.

203:1 The grammatical construction is Gunebhyah paramagatah gunan na ativartante. The meaning is this: Mind, Understanding, and Nature (or individual disposition of man or animal or vegetable, etc) are all due to their own previous states. Nature in particular being the result of the desires of a past state of existence. Such being their origin, they too are due to the five entities named. As regards their functions, it is said that having reached to that which is Gunebhyah parama, i.e., Srotradikaryam swarupam, they do not transcend the gunas themselves; or in other words having become endued with the faculty or power of seizing particular attributes (such as scent, form, etc)., they actually seize or apprehend them.

203:2 In other words, the senses and the mind are nothing but the understanding displayed in a particular shape or form. The principal function of the mind is to cherish and discard impressions. The understanding is nischayatmika or engaged in arriving at certainty of conclusions.

203:3 Everything above the soles of, the feet and below the crown of the head, is, of course, the whole body or self or the person. Asmin kritye is, aham iti yat darsanam tasmin karaniye. There can be no doubt that the commentator correctly explains the meaning.

203:4 Neniyate is as the commentator explains, an instance of karmakartari prayogah. Hence, the meaning is that both the attributes of form etc., and the senses with mind which apprehend those attributes, are the understanding itself, so that when the understanding is not, these also are not. The object of this verse is to establish the identity of the understanding with the senses, the mind, and the attribute with the senses and the mind apprehend. Both the vernacular versions are inaccurate.

204:1 The three attributes of Rajas, Tamas, and Sattwa do not spring front any different thing but from their own counterparts existing in a previous state of existence or life. They arise from their respective states as they existed with the Chitta or understanding in a previous life. Hence Chitta, and the objects of the senses and the senses also arising from it, are all affected by these three Gunas.

204:2 The last word in the first line is not prabodhita but aprabodhita.

Section 248

"Vyasa said, 'The mind creates (within itself) numerous ideas (of objects or existent things). The Understanding settles which is which. The heart discriminates which is agreeable and which is disagreeable. These are the three forces that impel to acts. The objects of the senses are superior to the senses. The mind is superior to those objects. The understanding is superior to mind. The Soul is regarded as superior to Understanding. (As regards the ordinary purposes of man) the Understanding is his Soul. When the understanding, of its own motion, forms ideas (of objects) within itself, it then comes to be called Mind. In consequence of the senses being different from one another (both in respect of their objects and the manner of their operation), the Understanding (which is one and the same) present different aspect in consequence of its different modifications. When it hears, it becomes the organ of hearing, and when it touches, it becomes the organ of touch. Similarly, when it sees, it becomes the organ of vision, and when it tastes, it becomes the organ of taste, and when it smells, it becomes the organ of scent. It is the Understanding that appears under different guises (for different functions) by modification. It is the modifications of the Understanding that are called the senses. Over them is placed as their presiding chief (or overseer) the invisible Soul. Residing in the body, the Understanding exists in the three states (of Sattwa, Rajas, and, Tamas). Sometimes it obtains cheerfulness, sometimes it gives way to grief; and sometimes its condition becomes such that it is united with neither cheerfulness nor grief. The Understanding, however, whose chief function (as already said) is to create entities, transcends those three states even as the ocean, that lord of rivers, prevails against the mighty currents of the rivers that fall into it. When the Understanding desires for anything, it comes to be called by the name of Mind. The senses again, though (apparently different) should all be taken as included within the Understanding. The senses, which are engaged in bearing impressions of form, scent etc., should all be subdued. When a particular sense becomes subservient to the Understanding, the latter though in reality not different (from that sense), enters the Mind in the form of existent things. Even this is what happens with the senses one after another (separately and not simultaneously) with reference to the ideas that are said to be apprehended by them. All the three states that exist (viz., Sattwa, Rajas, and Tamas), inhere to these three (viz., Mind, Understanding, and Consciousness) and like the spokes of a car-wheel acting in consequence of their attachment to the circumference of the wheel, they follow the different objects (that exist in Mind, Understanding, and Consciousness). The mind must make a lamp of the senses for dispelling the darkness that shuts out the knowledge of the Supreme Soul. This knowledge that is acquired by Yogins with the aid of all especial agency of Yoga, is acquired without any especial efforts by men that abstain from worldly objects. The universe is of this nature (viz., it is only a creation of the understanding). The man of knowledge, therefore, is never stupefied (by attachment to things of this world). Such a man never grieves, never rejoices, and is free from envy (at seeing another possessing a larger share of earthly objects). The Soul is incapable of being seen with the aid of the senses whose nature is to wander among all (earthly) objects of desire. Even righteous men, whose senses are pure, fail to behold the soul with their aid, what then should be said of the vicious whose senses are impure? When, however, a person, with the aid of his mind, tightly holds their reins, it is then that his Soul discovers itself like an object (unseen in darkness) appearing to the view in consequence of the light of a lamp. Indeed, as all things become visible when the darkness that envelopes them is dispelled, even the soul becomes visible when the darkness that covers it is removed. As an aquatic fowl, though moving on the water, is never drenched by that element, after the same manner the Yogin of freed soul is never soiled by the imperfections of the three attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas). After the same manner, the man of wisdom, by even enjoying all earthly objects without being attached to any of them, is never soiled by faults of any kind that arise in the case of others from such enjoyment. He who avoids acts after having done them duly, and takes delight in the one really existent entity, viz., the Soul, who has constituted himself the soul of all created beings, and who succeeds in keeping himself aloof from the three attributes, obtains an understanding and senses that are created by the Soul. The qualities are incapable of apprehending the Soul. The Soul, however, apprehends them always. The Soul is the witness that beholds the qualities and duly calls them up into being. Behold, this is the difference between the understanding and the Soul both of which are exceedingly subtile. One of them creates the qualities. The other never creates them. Though they are different from each other by nature, yet they are always united. The fish living in the water is different from the element in which it lives. But as the fish and the water forming its home are always united, after the same manner Sattwa and Kshetrajna exists in a state of union. The gnat born within a rotten fig is really not the fig but different from it. Nevertheless, as the gnat and the fig are seen to be united with each other, even so are Sattwa and Kshetrajna. As the blade in a clump of grass, though distinct from the clump, nevertheless exists in a state of union with it, even so these two, though different from each other, each existing in its own self, are to be seen in a state of constant union.'"

Footnotes

204:3 In the original, the word atman is used in various senses. Sometimes it stands for the Jiva-soul, sometimes for the Supreme Soul, sometimes for essence or the principal portion of anything, sometimes for one's own self, and sometimes even for the person or body. It is not difficult to distinguish in which sense the word is used in what place.

205:1 Vela is tide or current. The Understanding, although it exists with the three states of Sattwa, Rajas, and Tamas, can yet transcend them by Yoga. The ordinary and extraordinary states of the understanding are spoken of in this verse.

205:2 The Bengal texts make this a verse of one line. In the Bombay text, verse 9 is made a triplet, so that this line is included in it. Medhyani is explained as medha, rupadi jnanam, tatra tani.

205:3 If I have understood this verse correctly, the theory of perception laid down is a sort of idealism which has not, perhaps, its counterpart in European metaphysics. The senses are first said to be only modifications of the understanding. The mind also is only a modification of the same. A particular sense, say the eye, becomes subservient to the understanding at a particular moment. As soon as this happens, the understanding, though in reality it is only the eye, becomes united with the eye, and entering the mind raises an image there, the consequence of which is that that image is said to be seen. External world there is, of course, as independent of mind and understanding. That which is called a tree is only an idea or image created in the mind by the understanding with the aid of the sense of vision.

205:4 The speaker here combats the theory that the qualities of Sattwa, Rajas, and Tamas inhere to the objects themselves of the senses. His own view is that they inhere to the Mind, the Understanding, and Consciousness. The qualities may be seen to exist with objects, but in reality they follow objects in consequence of their permanent connection with the mind, the understanding, and consciousness which have agency in the production of objects. The commentator cites the instance of a wife's beautiful and symmetrical limbs. These excite pleasure in the husband, envy in a co-wife, and desire (mixed with pain at its not being gratified) in a weak-hearted gazer. All the while the limbs remain unchanged. Then again, the husband is not always pleased with them, nor is the co-wife always filled with envy at their sight, nor is the gazer always agitated. Like the spokes of a wheel which are attached to the circumference and which move with circumference, the qualities of Sattwa, etc., attached to the mind, understanding and consciousness, move along with them, i.e., follow those objects in the production of which the mind, etc., are causes.

206:1 This version of verse is offered tentatively. I give the substance without following the exact order of the original. Compare this verse with 42 of section 194 ante.

206:2 As soon as the darkness of the understanding is dispelled and true knowledge succeeds, the Soul becomes visible.

206:3 i.e., who adopts the Sannyasa or the last mode of life after having duly gone through the preceding modes.

Section 249

"Vyasa said, 'The objects by which one is surrounded are created by the understanding. The Soul, without being connected with them, stands aloof, presiding over them. It is the understanding that creates all objects. The three primary qualities are continually being transformed (for the production of objects). The Kshetrajna or Soul, endued with puissance, presides, over them all, without, however, mingling with them. The objects which the understanding creates partake of its own nature. Indeed, as the spider creates threads (which partakes of its own material substance), the objects created by the understanding partake of the nature of the understanding. Some maintain that the qualities, when driven away by Yoga or knowledge, do not cease to exist. They say this because when once gone, the indications only of their return are not perceptible. (But that is no evidence of their actual destruction). Others say that when dispelled by knowledge, they are at once destroyed never to return. Reflecting upon these two opinions properly, one should strive one's best according to the way one thinks proper. It is by this way that one should attain to eminence and take refuge in one's own Soul alone. The Soul is without beginning and without end. Comprehending his Soul properly man should move and act, without giving way to wrath, without indulging in joy, and always free from envy. Cutting by this means the knot that is in one's heart, the knot whose existence is due to the operation of the faculties of the understanding, which is hard (to open or cut), but which nevertheless is capable of being destroyed by knowledge, one should live happily, without giving way to grief (for anything that happens), and with one's doubts dispelled. Know that they who mingle in the affairs of this world are as distressed in body and mind as persons ignorant of the art of swimming when they slip from the land and fall into a large and deep river. The man of learning, however, being conversant with the truth, is never distressed, for he feels like one walking over solid land. Indeed, he who apprehends his Soul to be such, viz., as presenting only the character of Chit which has knowledge alone for its indication, is never distressed. Indeed, a person, by thus comprehending the origin and end of all creatures, and by thus apprehending their inequalities or distinctions, succeeds in attaining to high felicity. This knowledge is the possession of a Brahmana in especial by virtue of his birth. Knowledge of the Soul, and felicity like that which has been adverted to, are each fully sufficient to lead to emancipation. By acquiring such knowledge one really becomes learned. What else is the indication of a person of knowledge? Having acquired such knowledge, they that are wise among men regard themselves crowned with success and become emancipated. Those things that become sources of fear unto men destitute of knowledge do not become sources of fear unto those that are endued with knowledge. There is no end higher than the eternal end which is obtained by a person possessed of knowledge. One beholds with aversion all earthly objects of enjoyment which are, of course, fraught with faults of every kind. Another, beholding others betake themselves with pleasure to such objects, is filled with sorrow. As regards this matter, however, they that are conversant with both objects, behold, viz., that which is fictitious and that which is not so, never indulge in sorrow and are truly happy. That which a man does without expectation of fruits destroys his acts of a former life. The acts, however, of such a person both of this and his previous life cannot lead to Emancipation. On the other hand, such destruction of former acts and such acts of this life cannot lead to what is disagreeable (viz., hell), even if the man of wisdom engages in acts.'"

Footnotes

207:1 Gunan in the first line means Vishayan, in the second line it means Sattivadin, Vikriyatah is vikram bhajamanan. How the understanding creates objects has been explained in previous sections.

207:2 Na nivartante is explained by the commentator as na ghatadivat nasyanti kintu rajjuragadiva badha eva, etc., and he concludes by saying that according to this theory niranvayanasa eva gunanam, or, in other words, that the Gunas are not so destroyed by knowledge that they do not return.

207:3 According to the speaker then, there is not much practical difference between the two opinions here adverted to, and one's course of conduct will not be much affected by either of the theories that one may, after reflection, adopt.

208:1 Janmasamartham is explained as certain to be acquired by virtue of birth or of the practice of the duties laid down for one's own order. Parayanam is moksha-prapakam.

208:2 The Bengal reading buddhah is preferable to the Bombay reading Suddhah which would be pleonastic in view of what follows in the second line.

208:3 Lokam is explained as lokyate iti lokah, i.e., objects of enjoyment such as wife, etc., aturam, is afflicted with faults or defects. Ubhayam kritakritam is as the commentator explains, sokasokarupam or aropitam and anaropitam.

208:4 Many of the verses of this and the previous section correspond with those of section 194 ante. Many verbal changes, however, are noticeable. In consequences of those changes, the meaning sometimes becomes lightly and sometimes materially different.

Section 250

"Suka said, 'Let thy reverence tell me of that which is the foremost of all duties, indeed, of that duty above which no higher one exists in this world.'

"Vyasa said, 'I shall now tell thee of duties having a very ancient origin and laid down by the Rishis, duties that are distinguished above all others. Listen to me with undivided attention. The senses that are maddening should carefully be restrained by the understanding like a sire restraining his own inexperienced children liable to fall into diverse evil habits. The withdrawal of the mind and the senses from all unworthy objects and their due concentration (upon worthy objects) is the highest penance. That is the foremost of all duties. Indeed, that is said to be the highest duty. Directing, by the aid of the understanding, the senses having the mind for their sixth, and without, indeed, thinking of worldly objects which have the virtue of inspiring innumerable kinds of thought, one should live contented with one's own self. When the senses and the mind, withdrawn from the pastures among which they usually run loose, come back for residing in their proper abode, it is then that thou wilt behold in thy own self the Eternal and Supreme Soul. Those high-souled Brahmanas that are possessed of wisdom succeed in beholding that Supreme and Universal Soul which is like unto a blazing fire in effulgence. As a large tree endued with numerous branches and possessed of many flowers and fruits does not know in which part it has flowers and in which it has fruits, after the same manner the Soul as modified by birth and other attributes, does not know whence it has come and whither it is to go. There is, however, an inner Soul, which beholds (knows) everything. One sees the Soul oneself with the aid of the lighted lamp of knowledge. Beholding, therefore, thyself with thy own self, cease to regard thy body as thyself and attain thou to omniscience. Cleansed of all sins, like unto a snake that has cast off its slough, one attains to high intelligence here and becomes free from every anxiety and the obligation of acquiring a new body (in a subsequent birth). Its current spreading in diverse directions, frightful is this river of life bearing the world onward in its course. The five senses are its crocodiles. The mind and its purposes are the shores. Cupidity and stupefaction of judgment are the grass and straw that float on it, covering its bosom. Lust and wrath are the fierce reptiles that live in it. Truth forms the tirtha by its miry banks. Falsehood forms its surges, anger its mire. Taking its rise from the Unmanifest, rapid is its current, and incapable of being crossed by persons of uncleansed souls. Do thou, with the aid of the understanding cross that river having desires for its alligators. The world and its concerns constitute the ocean towards which that river runs. Genus and species constitute its unfathomable depth that none can understand. One's birth, O child, is the source from which that stream takes its rise. Speech constitutes its eddies. Difficult to cross, only men of learning and wisdom and understanding succeed in crossing it. Crossing it, thou wilt succeed in freeing thyself from every attachment, acquiring a tranquil heart, knowing the Soul, and becoming pure in every respect. Relying them on a purged and elevated understanding, thou wilt succeed in becoming Brahma's self. Having dissociated thyself from every worldly attachment, having acquired a purified Soul and transcending every kind of sin, look thou upon the world like a person looking from the mountain top upon creatures creeping below on the earth's surface. Without giving way to wrath or joy, and without forming any cruel wish, thou wilt succeed in beholding the origin and the destruction of all created objects. They that are endued with wisdom regard such an act to be the foremost of all things. Indeed, this act of crossing the river of life is regarded by the foremost of righteous persons, by ascetics conversant with the truth, to be the highest of all acts that one can accomplish. This knowledge of the all-pervading Soul is intended to be imparted to one's son. It should be inculcated unto one that is of restrained senses, that is honest in behaviour, and that is docile or submissive. This knowledge of the Soul, of which I have just now spoken to thee, O child, and the evidence of whose truth is furnished by the Soul itself, is a mystery,--indeed, the greatest of all mysteries, and the very highest knowledge that one can attain. Brahma hath no sex,--male, female, or neuter. It is neither sorrow nor happiness. It hath for its essence the past, the future, and the present. Whatever one's sex, male or female, the person that attains to the knowledge of Brahma hath never to undergo rebirth. This duty (of Yoga) hath been inculcated for attaining to exemption from rebirth. These words that I have used for answering thy question lead to Emancipation in the same way as the diverse other opinions advanced by diverse other sages that have treated of this subject. I have expounded the topic to thee after the manner in which it should be expounded. Those opinions sometimes become productive of fruit and sometimes not. (The words, however, that I have used are of a different kind, for these are sure to lead to success). For this reason, O good child, a preceptor, when asked by a contented, meritorious, and self-restrained son or disciple, should, with a delighted heart, inculcate, according to their true import, these instructions that I have inculcated for the benefit of thee, my son!'"

Footnotes

209:1 Gocharaebhyah, literally, pastures, is used here to signify all external and internal objects upon which the senses and the mind are employed. Their proper home or abode is said to be Brahma.

209:2 The absence of anything like precision in the language employed in such verses frequently causes confusion. The word atma as used in the first line is very indefinite. The commentator thinks it implies achetanabuddhi, i.e., the perishable understanding. I prefer, however, to take it as employed in the sense of Chit as modified by birth. It conies, I think, to the same thing in the end. The 'inner Soul' is, perhaps, the Soul or Chit as unmodified by birth and attributes.

210:1 Abhavapratipattyartham is explained by the commentator as 'for the attainment of the unborn or the soul.'

210:2 The commentator explains the first line thus: yatha sarvani matani tatha etani vachansi me. He takes the words: yatha tatha kathitani maya as implying that 'I have treated of the topic yathatathyena.'

Section 251

"Vyasa said, 'One should not show any affection for scents and tastes and other kinds of enjoyment. Nor should one accept ornaments and other articles contributing to the enjoyment of the senses of scent and taste. One should not covet honour and achievements and fame. Even this is the behaviour of a Brahmana possessed of vision. He that hath studied all the Vedas, having waited dutifully on his preceptor and observed the vow of Brahmacharya, he that knows all the Richs, Yajuses, and Samans, is not a regenerate person. One that behaves towards all creatures as if one is their kinsman, and one that is acquainted with Brahma, is said to be conversant with all the Vedas. One that is divested of desire (being contented with knowledge of the Soul), never dies. It is by such a behaviour and such a frame of mind that one becomes a truly regenerate person. Having performed only various kinds of religious rites and diverse sacrifices completed with gift of Dakshina, one does not acquire the status of a Brahmana if he is devoid of compassion and hath not given up desire. When one ceases to fear all creatures and when all creatures cease to fear one, when one never desires for anything nor cherishes aversion for anything, then he is said to attain to the status of Brahma. When one abstains from injuring all creatures in thought, speech, and act, then he is said to acquire the status of Brahma. There is only one kind of bondage in this world, viz., the bondage of desire, and no other. One that is freed from the bondage of desire attains to the status of Brahma. Freed from desire like the Moon emerged from murky clouds, the man of wisdom, purged of all stains, lives in patient expectation of his time. That person into whose mind all sorts of desire enter like diverse streams falling into the ocean without being able to enhance its limits by their discharge, succeeds in obtaining tranquillity, but not he who cherishes desire for all earthly objects. Such a person becomes happy in consequence of the fruition of all his wishes, and not he who cherishes desire for earthly objects. The latter, even if he attains to heaven, has to fall away from it. The Vedas have truth for their recondite object. Truth hath the subjugation of the senses for its recondite object. The subjugation of the senses hath charity for its recondite object. Charity hath penance for its recondite object. Penance hath renunciation for its recondite object. Renunciation hath happiness for its recondite object. Happiness hath heaven for its recondite object. Heaven hath tranquillity for its recondite object. For the sake of contentment thou shouldst wish to obtain a serene understanding which is a precious possession, being indicative of Emancipation, and which, scorching grief and all purposes or doubts together with thirst, destroys them completely in the end. One possessed of those six attributes, viz., contentment, grieflessness, freedom from attachment, peacefulness, cheerfulness, and freedom from envy, is sure to become full or complete. They that, transcending all consciousness of body, know the Soul which resides within the body and which is understood by only persons of wisdom with the aid of the six entities (already mentioned, viz., the Vedas and truth, etc.) when endowed with only the attribute of Sattwa, and with the aid also of the other three (viz., instruction, meditation and Yoga), succeed in attaining to Emancipation. The man of wisdom, by understanding the Soul which presides within the body, which is divested of the attributes of birth and death, which exists in its own nature, which being uninvested with attributes requires no act of purification, and which is identical with Brahma, enjoys beatitude that knows no termination. The gratification that the man of wisdom obtains by restraining his mind from wandering in all directions and fixing it wholly on the Soul is such that its like cannot be attained by one through any other means. He is said to be truly conversant with the Vedas who is conversant with that which gratifies one whose stomach is empty, which pleases one who is indigent, and which invigorates one whose limbs are dry. Suspending his senses that have been duly restrained from unworthy indulgence, he who lives engaged in Yoga meditation, is said to be a Brahmana. Such a person is said to be distinguished above others. Such a person is said to derive his joys from the Soul. With reference to one who lives after having weakened desire and devoting himself to the highest topic of existence, it should be said that his happiness is continuously enhanced like the lunar disc (in the lighted fortnight). Like the Sun dispelling darkness, felicity dispels the sorrows of that Yogin who transcends both the gross and the subtile elements, as also Mahat and the Unmanifest. Decrepitude and death cannot assail that

Brahmana who has got beyond the sphere of acts, who has transcended the destruction of the Gunas themselves, and who is no longer attached to worldly objects. Indeed, when the Yogin, freed from everything, lives in a state transcending both attachment and aversion, he is said to transcend even in this life his senses and all their objects. That Yogin, who having transcended Prakriti attains to the Highest Cause, becomes freed from the obligation of a return to the world in consequence of his having attained to that which is the highest.'"

Footnotes

211:1 The commentator explains that tasya tasya has reference to gandhadeh. Pracharah means vyavahara. Pasyatah is Vidushah.

211:2 i.e., one that only knows the Vedas and has observed the vow of Brahmacharya is not a superior Brahmana. To become so requires something more.

211:3 I follow the commentator closely in rendering this verse. Sarvavit is taken in the sense of Brahmavit. Akamah is one contented with knowledge of Self. Such a man, the Srutis declare, never dies or perishes. The two negatives in the last clause nullify each other. The Burdwan translator, with the gloss before him, for he cites copiously from it, misunderstands the negatives. K.P. Singha is correct.

211:4 Avidhanat is explained as dayanaishkainyayorananusaranat.

211:5 Kamakantah is explained as kamaih kantah, i.e., manoharah.

211:6 Heaven is Brahma invested with attributes. Tranquillity of soul is Brahma uninvested with attributes. Upanishat is explained as rahasyam. This 'render 'recondite object'. The sense of the verse is that each of the things mentioned is useless without that which comes next; and as tranquillity or Brahma uninvested with attributes is the ultimate end, the Vedas and truth, etc., are valuable only because they lead to tranquillity.

212:1 Both the Vernacular translators have rendered this verse wrongly. In the first place, ichcchasi is equivalent to ichccheta. Santoshat is 'for the sake of santosha. Sattwam is buddhiprasadam. Manas is explained as sankalpa or samsaya. The grammatical order is sokamanasoh santapya kledanam. The commentator adds santapamiti namulantam, i.e., formed by the suffix namul.

212:2 Samagrah is literally 'full or complete,' implying that such a man becomes jnana-triptah. Only five attributes are mentioned in this verse but santosha mentioned in verse 13 should be taken to make up six.

212:3 Both the vernacular translators have rendered this verse incorrectly. In the first place shadbhih has reference to the six things mentioned in verse 11 and 12 above. These six again should be satwagunopetaih, i.e., destitute of the attributes of Rajas and Tamas. Unless freed from those two, even the six, of themselves, will not lead to knowledge of the Soul. Tribhih has reference to Sravana, manana, and nididhyasana. Ihastham is 'residing within the body.' Pretya implies transcending consciousness of body or jivati eva dehe dehabhimanadutthaya. Tam gunam is muktalakshanam. The sense, in simple words, is this: transcending all consciousness of body they that succeed in knowing the Soul which resides within the body become emancipated. The first line of the verse simply points out how the Soul may be known.

212:4 Anweti is explained as vardhate.

213:1 The reading I adopt is saviseshani, and not aviseshani although the latter is not incorrect. In treatises on yoga, viseshah imply the gross elements and the eleven senses including the mind. Aviseshah imply the five subtile elements (tanmatrani) and buddhi. By Gunan is meant Mahat and Avyakta or Prakriti. If aviseshani be taken, the reference to the subtile elements would imply that the grosser once have already been transcended.

213:2 Atikrantaguna-kshayam, i.e., one who has transcended disregards the very puissance that the destruction of the gunas is said to bring about.

213:3 Karyyatam is Prakriti which alone is active, Purusha being inactive. Paramam karanam is, of course, Brahma uninvested with attributes.

Section 252

"Vyasa said, 'Unto a disciple that wishes to enquire after Emancipation after having transcended all pairs of opposites and accomplished the concerns of both profit and religion, an accomplished preceptor should first recount all that has been said in the foregoing section, which is elaborate, on the topic of Adhyatma. Space, wind, light, water and earth counted as the fifth, and bhava and abhava and time, exist in all living creatures having the five for their constituent ingredients. Space is unoccupied interval. The organs of hearing consist of space. One conversant with the science of entities endued with form should know that space has sound for its attribute. The feet (that assist at locomotion) have wind for their essence. The vital breaths are made of wind. The sense of touch (skin) has wind for its essence, and touch is the attribute of wind. Heat, the digestive fire in the stomach, light that discovers all things, the warmth that is in the body, and eye counted as the fifth, are all of light which has form of diverse colours for its attribute. Liquefied discharges, solubility, and all kinds of liquid matter are of water. Blood, marrow, and all else (in the body) that is cool, should be known to have water for their essence. The tongue is the sense of taste, and taste is regarded as the attribute of water. All solid substances are of earth, as also bones, teeth, nails, beard, the bristles on the body, hair, nerves, sinews, and skin. The nose is called the sense of scent. The object of that sense, viz., scent, should be known as the attribute of earth. Each subsequent element possesses the attribute or attributes of the preceding one besides its own. In all living creatures again are the (three) supplementary entities (viz., avidya, kama, and karma). The Rishis thus declared the five elements and the effects and attributes flowing from or belonging to them. The mind forms the ninth in the calculation, and the understanding is regarded as the tenth. The Soul, which is infinite, is called the eleventh. It is regarded as this all and as the highest. The mind has doubt for its essence. The understanding discriminates and causes certainty. The Soul (which, as already said, is infinite), becomes known as Jiva invested with body (or jivatman) through consequences derived from acts. That man who looketh upon the entire assemblage of living creatures to be unstained, though endued with all these entities having time for their essence, has never to recur to acts affected by error.'"

Footnotes

213:4 Dwandwani is governed by anushthitah. Mahat here is elaborate. The speaker, having first discussed the subject elaborately, intends to speak of it in brief in this Section.

213:5 Panchasu is explained by the commentator as Panchatmakeshu. Hence, he properly points out that bhava and abhava and kala are included by the speaker within bhutas or primary elements. Bhava implies the four entities called karma, samanya, visesha and samavaya. By abhava is meant a negative state with respect to attributes not possessed by a thing. We cannot think of a thing without thinking of it as uninvested with certain attributes whatever other attributes it may possess.

214:1 Enlarged, the constructions of the original becomes thus: 'uttareshu (bhuteshu) (purvabhuta) gunah (santi).'

214:2 Uttarah imply the three entities known by the names of Avidya (Ignorance), Kama (desire), and Karma (acts). This part of the verse is skipped over by the vernacular translators.

214:3 i.e., the soul when invested with Avidya and desire becomes a living creature and engages in acts. It is through consequences then that are derived from acts that the infinite Soul (or Chit) becomes Jivatman.

214:4 This is a very difficult verse and no wonder that both the vernacular versions are defective. K.P. Singha gives the substance, skipping over many of the words. The Burdwan translator, though citing largely from the gloss, misunderstands both verse and gloss completely. The grammatical construction is this: Ebhih sarvaih kalatmakaih bhavaih anwitam sarvam yah akalushiam pasyati (sah) samoham karma nanuvartate. Sarvam here refers to pranijatam or the entire assemblage of living creatures. Kalatmakaih bhavaih is punyapapadi samskaratmabhih. Bhavaih is taken by the commentator as equivalent to bhavanabhih. I prefer to take it in the sense of entity. He who looks upon these as akalusham, i.e., as unstained Chit (that is, he who has a knowledge of the Soul), becomes freed from samoham karma, i.e., succeeds in becoming nishkamah in consequence of his acquaintance with atmatattwa.

Section 253

"Vyasa said, 'Those that are conversant with the scriptures behold, with the aid of acts laid down in the scriptures, the Soul which is clothed in a subtile body and is exceedingly subtile and which is dissociated from the gross body in which it resides. As the rays of the Sun that course in dense masses through every part of the firmament are incapable of being seen by the naked eye though their existence is capable of being inferred by reason, after the same manner, existent beings freed from gross bodies and wandering in the universe are beyond the ken of human vision. As the effulgent disc of the Sun is beheld in the water in a counter-image, after the same manner the Yogin beholds within gross bodies the existent self in its counter-image. All those souls again that are encased in subtile forms after being freed from the gross bodies in which they resided, are perceptible to Yogins who have subjugated their senses and who are endued with knowledge of the soul. Indeed, aided by their own souls, Yogins behold those invisible beings. Whether asleep or awake, during the day as in the night, and during the night as in day time, they who apply themselves to Yoga after casting off all the creations of the understanding and the Rajas born of acts, as also the very puissance that Yoga begets, succeed in keeping their linga form under complete control. The Jiva that dwells in such Yogins, always endued with the seven subtile entities (viz., Mahat, consciousness, and the five tanmatras of the five elemental entities), roves in all regions of bliss, freed from decrepitude and death. I say 'always', and 'freed from death' only in accordance with the common form of speech, for in reality, that linga form is terminable. That man, however, who (without having been able to transcend them) is under the influence of his mind and understanding, discriminates, even in his dreams, his own body from that of another and experiences (even then) both pleasure and pain. Yes, in even his dreams he enjoys happiness and suffers misery; and yielding to wrath and cupidity, meets with calamities of various kinds. In his dreams he acquires great wealth and feels highly gratified: accomplishes meritorious acts, and (sees and hears, etc.) as he does in his wakeful hours. Wonderful it is to note that jiva, which has to lie within the uterus and amid much internal heat, and which has to pass a period of full ten months in that place, is not digested and reduced to destruction like food within the stomach. Men overwhelmed by the qualities of Rajas and Tamas never succeed in beholding within the gross body: the Jiva-soul which is a portion of the Supreme Soul of transcendent effulgence and which lies within the heart of every creature. They who betake themselves to the science of Yoga for the purpose of obtaining (a knowledge) of that Soul transcending the inanimate and gross body, the imperceptible linga body, and the karana body that is not destroyed on the occasion of even the universal destruction. Amongst the duties that have been laid down for the different modes of life including the fourth mode (or Sannyasa), these to which I have adverted, which have yoga for their foremost, and which imply a cessation of every operation of the Mind and the understanding, have been laid down by Sandilya (in the Chandogya Upanishad). Having comprehended the seven subtile entities (viz., the senses, the objects of the mind, Mind, Understanding, Mahat, Unmanifest or Prakriti, and Purusha), having comprehended also the Supreme cause of the universe with the six attributes (viz., omniscience, contentment, unlimited comprehension, independence, eternal wakefulness, and omnipotence), and lastly having understood that the universe is only a modification of Avidya endued with the three qualities, one succeeds in beholding (guided by the scriptures), high Brahma.'"

Footnotes

215:1 'Conversant with the scriptures,' i.e., Yogin; 'acts laid down in the scriptures' are the practices connected with Yoga. Saririnam, the commentator takes, implies the Soul as invested with a subtile body; of course, Saririn as distinguished from Sariram generally means the Soul or the owner of the Sariram without reference to the body. Hence, the word cannot be taken as referring to the Soul as uninvested with the lingasarira.

215:2 I follow the commentator in his exposition of this verse. Sahitah is nividah; drisyamanah is explained as 'though unseen by the eye is yet realised through instruction and by the aid of reason.'

215:3 Tapah is rasmi-mandalam. Prati-rupam is pratyupa-dhi. Sattwam is sattwapradhanalingam. The sense, in simple words, seems to be that the Yogin beholds within his own body and those of others the Souls or Chits residing there as invested in subtile forms.

215:4 Both atmachintitam and karmajam rajas are governed by Jahatam. The first means all that is: 'kalpitah in self' i.e., the creations of the understanding or the mind, implying, of course, the objects of the senses or the external world. The second means kamadi vyasanam, i.e., the calamities constituted by desire, etc. Pradhanadwaidhamuktah is one who is freed from identity with Pradhana or the Universal cause; hence, the puissance that Yoga brings about. Such Yogins have their subtile forms under complete control under all conditions and at all times. They can enter at will into other forms. Sattwatma is linga-dehah.

215:5 Satatam qualifies anwitah. Nityam qualifies charishnuh. Sadanityah is explained by the commentator as in reality terminable, though the words always etc., have been used. The plain meaning of the verse is that Yogins, in their linga body, rove everywhere, not excluding the most blissful regions in heaven itself.

215:6 The meaning is this: like Yogins, ordinary men even have the linga-sariram. In dreams, the gross body is inactive. Only the subtile body acts and feels. The Burdwan translator misunderstands this verse completely.

Section 254

"Vyasa said, 'There is a wonderful tree, called Desire, in the heart of a man. It is born of the seed called Error. Wrath and pride constitute its large trunk. The wish for action is the basin around its foot (for holding the water that is to nourish it). Ignorance is the root of that tree, and heedlessness is the water that gives it sustenance. Envy constitutes its leaves. The evil acts of past lives supply it with vigour. Loss of judgment and anxiety are its twigs; grief forms its large branches; and fear is its sprout. Thirst (after diverse objects) that is (apparently) agreeable forms the creepers that twine round it on every side. Excessively greedy men, bound in chains of iron, sitting around that fruit-yielding tree, pay their adorations to it, in expectation of obtaining its fruit. He who, subduing those chains, cutteth down that tree and seeks to cast off both sorrow and joy, succeeds in attaining to the end of both. That foolish man who nourishes this tree by indulgence in the objects of the senses is destroyed by those very objects in which he indulges after the manner of a poisonous pill destroying the patient to whom it is administered. A dexterous person, however, by the aid of Yoga, forcibly teareth up and cutteth with the sword of samadhi, the far-reaching root of this tree. One who knows that the end of all acts undertaken from only the desire of fruit is rebirth or chains that bind, succeeds in transcending all sorrow. The body is said to be a city. The understanding is said to be its mistress. The mind dwelling within the body is the minister of that mistress whose chief function is to decide. The senses are the citizen that are employed by the mind (upon the service of the mistress). For cherishing those citizens the mind displays a strong inclination for acts of diverse kinds. In the matter of those acts, two great faults are observable, viz., Tamas and Rajas. Upon the fruits of those acts rest those citizens along with the chiefs of the city (viz., Mind, Understanding, and Consciousness). The two faults (already spoken of) live upon the fruits of those acts that are accomplished by forbidden means. This being the case, the understanding, which of itself is unconquerable (by either Rajas or Tamas), descends to a state of equality with the mind (by becoming as much tainted as the mind that serves it). Then again the senses, agitated by the stained mind, lose their own stability. Those objects again for whose acquisition the understanding strives (regarding them to be beneficial) become productive of grief and ultimately Meet with destruction. Those objects, after destruction, are recollected by the mind, and accordingly they afflict the mind even after they are lost. The understanding is afflicted at the same time, for the mind is said to be different from the understanding only when the mind is considered in respect of its chief function of receiving impressions about whose certainty it is no judge. In reality, however, the mind is identical with the understanding. The Rajas (productive of only sorrow and evil of every kind) that is in the understanding then overwhelms the Soul itself that lies over the Rajas-stained understanding like an image upon a mirror. It is the mind that first unites in friendship with Rajas. Having united itself, it seizes the soul, the understanding, and the senses (like a false minister seizing the king and the citizens after having conspired with a foe) and makes them over to Rajas (with which it has united itself).'"

Footnotes

216:1 Atikramanti is understood at the end of the verse. Vajropamani is explained by the commentator as 'so undying that they are not destroyed at even the universal destruction; hence, of course, the karana bodies.' The karana bodies are the potentialities, existing in the tanmatra of the elemental substances, of forming diverse kinds of linga bodies in consequence of the acts of Jiva in previous periods of existence.

216:2 Etat is: maduktam vakyam; yogam implies yogapradhanam. Samadhau samam has reference to 'yogam.' What are the speaker wishes to say in this verse is that dhyana is not laid down for Sannyasins alone but it is laid down for all others as well.

216:3 Pradhanam is Avidya or Ignorance. Viniyoga is Viparinama. The particle anu always interpreted as 'following' the scriptures or some special branch of knowledge that treats of the subject spoken of.

217:1 The correct reading is ayasaih meaning 'made of iron,' and not 'ayasaih.' K.P. Singha adheres to the incorrect reading. The chains of iron here are either the diverse longings cherished by worldly men, or, perhaps, the bodies with which men are invested.

217:2 The dual genitive duhkhayoh is used because worldly sukha also is regarded as duhkha. 'Tyajamannah' is equivalent to 'tyaktum ichccha.' It is an instance of hetau sanach.

217:3 Yena is explained as Stryadina hetuna. 'Sah' is: Stryadih: Samrohati is: Vardhayati. 'Tam' is: Vardhakam.

217:4 'Uddhriyate' is literally 'tears up.' The use of the word 'asina' suggests also 'cutting.' The root of the tree, of course, is Avidya or Ignorance.

217:5 K.P. Singha wrongly translates the first line. The Burdwan translator quotes the gloss without understanding it. The first half of the first line, literally rendered, is 'the senses are the mind-citizens,' meaning, as the commentator rightly explains, that they are citizens under the lead of the mind. 'Tadartham' means 'for the sake of the senses,' i.e., 'for cherishing them.' Prakritih is mahati kriya pravrittih, Tadartham is kriyaphalam, i.e., happiness or misery. The meaning, in brief, is this: the body is a city. The understanding is its mistress. The mind is her principal servitor. The senses are the citizens under the lead of the mind. In order to cherish the senses the mind engages in acts productive of visible and invisible fruits i.e., sacrifices and gifts, and the acquisition of houses and gardens, etc. Those acts are liable to two faults, viz., Rajas and Tamas. The senses (both in this life and the succeeding ones) depend upon the fruits (happiness or misery) of those acts.

217:6 The meaning is this: the senses, the mind, the understanding, etc., are all due to acts. These, therefore, are said to rest upon acts and draw their sustenance therefrom.

218:1 I expand the first line of 14 for giving the meaning clearly.

218:2 The sense is that the understanding, being stained or afflicted, the Soul also becomes stained or afflicted. Enam is atmanam. Vidhritam is 'placed like an image upon a mirror.'

Section 255

"Bhishma said, 'Do thou, O son, O sinless one, listen once more, with feelings of great pride, to the words that fell from the lips of the Island-born Rishi on the subject of the enumeration of the entities. Like unto a blazing fire (for having transcended all ignorance), the great Rishi said these words unto his son who resembled a fire wrapped in smoke. Instructed by what he said, I also, O son, shall again expound to thee that certain knowledge (which dispels ignorance). The properties possessed by earth are immobility, weight, hardness, productiveness, scent, density, capacity to absorb scents of all kinds, cohesion, habitableness (in respect of vegetables and animals), and that attribute of the mind which is called patience of the capacity to bear. The properties of water are coolness, taste, moisture, liquidity, softness, agreeableness, tongue, fluidity, capacity to be congealed, and power to melt many earthly products. The properties of fire are irresistible energy, inflammability, heat, capacity to soften, light, sorrow, disease, speed, fury, and invariably upward motion. The properties of the wind are touch that is neither hot nor cool, capacity to assist the organ of speech, independence (in respect of motion), strength, celerity, power to assist all kinds of emission or discharge, power to raise other objects, breaths inhaled and exhaled, life (as the attribute of Chit) and birth (including death). The properties of space are sound, extension, capacity of being enclosed, absence of refuge for resting upon absence of all necessity for such refuge, status of being unmanifest, capacity for modification, incapacity for producing resistance, material cause for producing the sense of hearing, and the unoccupied portions of the human body. These are the fifty properties, as declared, that constitute, the essence of the five elementary entities. Patience, reasoning or disputation, remembrance, forgetfulness or error, imagination, endurance, propensity towards good, propensity towards evil, and restlessness,--these are the properties of the mind. Destruction of both good and evil thoughts (i.e., dreamless slumber), perseverance, concentration, decision, and ascertainment of all things resting upon direct evidence, constitute the five properties of the understanding.'

"Yudhishthira said, 'How can the understanding be said to have five properties? How again, can the five senses be spoken of as properties (of the five elementary entities)? Expound to me, O grandsire, all this that seems to be very abstruse.'

"Bhishma said, 'The understanding is said to possess altogether sixty properties, for the understanding includes the five elements. All those properties exist in a state of union with the Soul. The Vedas declare, O son, that the elements, their (fifty) properties (together with the mind and the understanding and their nine and five properties) are all created by Him who is above all deterioration. These (one and seventy) entities, therefore, are not eternal (like the Soul). The theories contradicting the Revelation that have in the previous Vedas, O son, been placed before thee (about the origin of the Universe and its other incidents) are all defective in the eye of reason. Carefully attending, however, in this world to all that I have said unto thee about the Supreme Brahma, do thou, after attaining to the puissance that the knowledge of Brahma offers, seek to win tranquillity of heart.'"

Footnotes

218:3 Because the son had not yet obtained the light of full knowledge.

218:4 It is curious to note how carelessly this verse is rendered in the Burdwan version. In the Bengal texts there is a misprint, viz., tatha for rasah. The Burdwan translator does not notice it, but gives just eight qualities instead of ten. Capacity to be congealed is to be inferred from cha. K.P. Singha is correct.

219:1 The Rishis, it is evident, regarded an entity not as an unknown substance in which certain known properties inhered, but as the sum total of those properties themselves. So far as the human mind is concerned, there is no warrant for the proposition that matter is an unknown substance in which extension, and divisibility etc., inhere; on the other hand, matter, as it appears to us, is only extension, divisibility, etc., existing in a combined state.

219:2 The elements are five in number. Their properties number fifty. The five especial properties of the understanding should be added to those five and fifty. The total, therefore, of the properties of the understanding comes up to sixty.

219:3 This is a difficult verse. Anagatam is agama-viruddham. The grammatical construction, as explained by the commentator, is this: tat (tasmin or purvaslokokokte vishaya yat) anagatam tava uktam tat chintakalilam. (Twam tu) samprati iha (loke) tat (maduktam) bhutarthatattwamsarvam avapya bhuta-prabhavat santabuddhi bhava. Bhutarthah is Brahma, and bhutaprabhavat is Brahmaiswaryat. (This is an instance of the ablative with 'lyap' understood). What Bhishma wishes Yudhishthira to do is not so much to attend to the various theories about the origin of the universe but to carefully attend to the method of attaining to Brahma. To be of tranquil heart, of course, implies the possession of a nirvrittika buddhi.

Section 256

"Yudhishthira said, 'These lords of earth that lie on the earth's surface amid their respective hosts, these princes endued with great might, are now reft of animation. Every one of these mighty monarchs was possessed of strength equal to that of ten thousand elephants. Alas! these have all been slain by men possessed of equal prowess and might. I do not behold any one else (in the world) that could slay any of these men in battle. All of them were endued with great prowess, great energy, and great strength. Possessed also of great wisdom, they are now lying on the bare ground, deprived of life. With respect to all these men that are deprived of life, the word that is used is that they are dead. Of terrible prowess, all these kings are said to be dead. On this subject a doubt has arisen in my mind. Whence is animation and whence is death? Who is it that dies? (Is it the gross body, the subtile body, or the Soul, that dies)? Whence is death? For what reason also doth death takeaway (living creatures)? O grandsire, tell me this, O thou that resemblest a celestial!'

"Bhishma said, 'In days of old, in the Krita age, O son, there was a king of the name of Anukampaka. His cars and elephants and horses and men having been reduced in number, he was brought under the sway of his foes in battle. His son named Hari, who resembled Narayana himself in strength, was in that battle slain by his foes along with all his followers and troops. Afflicted with grief on account of the death of his son, and himself brought under the sway of foes, the king devoted himself thence to a life of tranquillity. One day, while wandering without a purpose he met the sage Narada on the earth. The monarch told Narada all that had happened, viz., the death of his son in battle and his own capture by his enemies. Having heard his words, Narada, possessed of wealth of penances, then recited to him the following narrative for dispelling his grief on account of the death of his son.'

"Narada said, 'Listen now, O monarch, to the following narrative of rather lengthy details as these had occurred. I myself heard it formerly, O king! Endued with great energy, the Grandsire, at the time of the creation of the universe, created a large number of living beings. These multiplied greatly, and none of them met with death. There was no part of the universe that was not overcrowded with living creatures, O thou of unfading glory! Indeed, O king, the three worlds seemed to swell with living beings, and became as it were breathless. Then, O monarch, the thought arose in the Grandsire's mind as to how he should destroy that overgrown population. Reflecting on the subject, the Self-born, however, could not decide what the means should be by which the destruction of life was to be brought about. Thereupon, O king, Brahman gave way to wrath, and in consequence of his wrath a fire issued out of his body. With that fire born of his wrath, the Grandsire burnt all the quarters of the universe, O monarch. Indeed, that conflagration born of the Divine lord's anger, O king, burnt heaven and earth and the firmament and the whole universe with all its mobile and immobile beings. Truly, when the Grandsire thus gave way to wrath, all mobile and immobile beings began to be consumed by the irresistible energy of that passion. Then the divine and auspicious Sthanu, that slayer of hostile heroes, that lord of the Vedas and the scriptures, filled with compassion, sought to gratify Brahman. When Sthanu came to Brahman from motives of benevolence, the great God burning with energy, addressed him, saying, 'Thou deservest boons at my hands. What desire of thine shall I accomplish? I shall do thee good by accomplishing whatever is in thy breast.'"

Footnotes

220:1 i.e., they could be slain by only their equals who were engaged with them, meaning that all those warriors were very superior men. They could not possibly be slain by others than those with whom they fought.

Section 257

"Sthanu said, 'Know, O lord, that my solicitations to thee are on behalf of the created beings of the universe. These beings have been created by thee. Do not be angry with them, O grandsire! By the fire born of thy energy, O illustrious one, all the created beings are being consumed. Beholding them placed in such a plight, I am penetrated with compassion. Do not be angry with them, O lord of the universe.'

"The lord of all created beings said, 'I am not angry, nor it is my wish that all the created beings should cease to exist. It is only for lightening the burthen of the earth that destruction is desirable. The goddess Earth, afflicted with the weight of creatures, solicited me, O Mahadeva, for destroying them, especially as She seemed to sink under their burthen into the water. When after exercising my intelligence for even a long while I could not hit upon the means by which to accomplish the destruction of this overgrown population, it was then that wrath took possession of my breast.'

"Sthanu said, 'Do not give way to wrath, O lord of the deities, with respect to this matter about the destruction of living creatures. Be gratified. Let not these mobile and immobile beings be destroyed. All tanks, all kinds of grass and herbs, all immobile beings, and all mobile creatures also of the four varieties, are being consumed. The whole universe is about to be denuded of beings. Be gratified, O divine lord! O thou of righteous heart, even this is the boon that I solicit at thy hands. If destroyed, these creatures would not come back. Therefore, let this energy of thine be neutralised by thy own energy. Actuated by compassion for all created beings find some means so that, O Grandsire, these living creatures may not burn. Oh, let not these living creatures perish with even their descendants thus destroyed. Thou hast appointed me as the presider over the consciousness of all living creatures, O lord of all the lords of the universe. All this mobile and immobile universe of life, O lord of the universe, hath sprung from thee. Pacifying thee, O god of gods, I beg of thee that living creatures may repeatedly come back into the world, undergoing repeated deaths.'

"Narada continued, 'Hearing these words of Sthanu, the divine Brahman of restrained speech and mind himself suppressed that energy of his within his own heart. Suppressing that fire that had been devastating the universe, the illustrious Brahman, adored of all, and possessed of illimitable puissance, then arranged for both birth and death in respect of all living creatures. After the Selfborn had withdrawn and suppressed that fire, there came out, from all the outlets of his body, a lady attired in robes of black and red, with black eyes, black palms, wearing a pair of excellent ear-rings, and adorned with celestial ornaments. Having sprung from Brahman's body, the lady took her station on his right. The two foremost of deities thereupon looked at her. Then, O king, the puissant Selfborn, the original cause of all the worlds, saluted her and said, 'O Death, slay these creatures of the universe. Filled with anger and resolved to bring about the destruction of created beings, I have called thee. Do thou, therefore, commence to destroy all creatures foolish or learned. O lady, slay all created beings without making exception in anybody's favour. At my command thou wilt win great prosperity.' Thus addressed, the goddess, Death, adorned with a garland of lotuses, began to reflect sorrowfully and shed copious tears. Without allowing her tears, however, to fall down, she held them, O king, in her joined palms. She then besought the Self-born, impelled by the desire of doing good to mankind.'"

Footnotes

222:1 In the case of gods and Rishis, thinking and summoning are the same.

Section 258

"Narada said, 'The large-eyed lady, controlling her grief by an effort of her own, addressed the Grandsire, with joined hands and bending in an attribute of humility like a creeper. And she said, 'How, O foremost of speakers, shall a lady like me that has sprung from thee proceed to accomplish such a terrible feat,--a feat, that is, which is sure to inspire all living creatures with dread? I fear to do aught that is iniquitous. Do thou appoint such work for me as is righteous. Thou seest that I am frightened. Oh, cast a compassionate glance upon me. I shall not be able to cut off living creatures,--infants, youths, and aged ones,--who have done me no injury. O lord of all creatures, I bow to thee, be gratified with me. I shall not be able to cut off dear sons and loved friends and brothers and mothers and fathers. If these die (through my act), their surviving relatives will surely curse me. I am filled with fear at the prospect of this. The tears of the sorrow-stricken survivors will burn me for eternity. I am very much afraid of them (whose relatives I shall have to cut off). I seek thy protection. All sinful creatures (slain by me) will have to sink into the infernal regions. I seek to gratify thee, O boon-giving god! Extend to me thy grace, O puissant lord! I seek the gratification of this wish, O Grandsire, of all the worlds. O foremost of all the gods, I seek, through thy grace, even this object, viz., permission to undergo severe austerities.'

"The Grandsire said, 'O Death, thou hast been intended by me for the destruction of all creatures. Go, and set thyself to the task of slaying all. Do not reflect (upon the propriety or otherwise of this act). This must certainly be. It cannot be otherwise. O sinless one, O lady of faultless limbs, do thou accomplish the behest I have uttered.' Thus addressed, O thou of Mighty arms, the lady called Death, O conqueror of hostile cities, spoke not a word, but humbly stood there with her eyes upturned towards the puissant Lord of all creatures. Brahman addressed her repeatedly, but the lady seemed to be herself deprived of life. Beholding her thus, the god of gods, that lord of lords, became silent. Indeed, the Self-born, by an effort of his will, became gratified. Smiling, the lord of all the worlds then cast his eyes on the universe. It has been heard by us that when that unconquered and illustrious lord subdued his wrath, the lady (called Death) went away from his side. Leaving Brahman's side without having promised to accomplish the destruction of living creatures, Death quickly proceeded, O king, to the sacred spot known by the name of Dhenuka. There the goddess practised the severest austerities for five and ten billions of years, all the while standing upon one foot. After she practised such exceedingly severe austerities in that place, Brahman of great energy once more said unto her, 'Do thou accomplish my behest, O Death!' Disregarding this command, the lady once more practised penances standing upon one foot for twenty billions of years, O giver of honours! And once more, O son, she led a life in the woods with the deer for another long period consisting of ten thousand billions of years. And once, O foremost of men, she passed twice ten thousand years, living upon air only as her sustenance. Once again, O monarch, she observed the excellent vow of silence for eight thousand years, passing the whole time in water. Then that maiden, O best of kings, went to the river Kausiki. There she began to pass her days in the observance of another vow, living the while upon only water and air. After this, O monarch, the blessed maiden proceeded to the Ganges and thence to the mountains of Meru. Moved by the desire of doing good to all living creatures, she stood perfectly motionless there like a piece of wood. Proceeding thence to the summit of Himavat where the deities had performed their great sacrifice, she stood there for another hundred billions of years, supporting her weight upon only the toes of her feet with the object of gratifying the Grandsire with such an act of austerity. Wending thither, the Creator and Destroyer of the universe again addressed her saying, 'Upon what art thou engaged, O daughter? Accomplish those words of mine.' Addressing the divine Grandsire, the maiden once more said, 'I am unable to cut off living creatures, O god! I seek to gratify thee (so that I may be excused of this behest).' Frightened at the prospect of demerit she prayed the Grandsire for being excused of obedience to his command, the Grandsire silenced her, and once more addressed her, saying, 'No demerit will accrue, O Death! Do thou, O auspicious maiden, set thyself to the task of destroying living creatures. That which I have uttered, O amiable girl, cannot certainly be falsified. Eternal righteousness shall now take refuge in thee. Myself and all the deities shall always be employed in seeking thy good. This other wish that is in thy heart I grant thee. Living creatures shall be afflicted by disease, and (dying) shall cast the blame on thee. Thou shalt become a male in all male beings, a female in all female beings, and a eunuch in all those that are of the third sex. Thus addressed by Brahman, O king, the maiden at last said, with joined hands unto that high-souled and undeteriorating lord of all the deities, these words, 'I am unable to obey thy command.' The great God, without relenting, again, said unto her, 'O Death, do thou kill men. I shall so ordain that thou shalt not incur any demerit by doing this, O auspicious lady! Those tear drops that I see fallen from thy eyes, and that thou still boldest in thy joined hands, shall take the form of terrible diseases and even they shall destroy men when their hours come. When the end comes of living creatures, thou shalt despatch Desire and Wrath together against them. Immeasurable merit shall be thine. Thou shalt not incur iniquity, being thyself perfectly equal in thy behaviour. By doing this thou wilt only observe righteousness instead of sinking thyself into iniquity. Do thou, therefore, set thy heart upon the task at hand, and addressing Desire and Wrath begin to slay all living creatures.' Thus addressed, that lady, called by the name of Death, became afraid of Brahman's curse and answered him, saying, 'Yes!' From that time she began to despatch Desire and Wrath as the last hours of living creatures and through their agency to put a stop to their life-breaths. Those tears that Death had shed are the diseases by which the bodies of men become afflicted. At the destruction, therefore, of living creatures, one should not, understanding, with the aid of the intelligence (to what cause such destruction is due), give way to grief. As the senses of all creatures disappear when the latter become plunged into dreamless sleep and return once more when they awake, after the same manner all human beings, upon the dissolution of their bodies, have to go into the other world and return thence to this, O lion among kings! The element called wind, that is endued with terrible energy and mighty prowess and deafening roars, operates as the life in all living creatures. That wind, when the bodies of living creatures are destroyed, escaping from the old becomes engaged in diverse functions in diverse new bodies. For this reason, the wind is called the lord of the senses and is distinguished above the other elements constituting the gross body. The gods, without exception, (when their merits cease), have to take birth as mortal creatures on earth. Similarly, all mortal creatures also (when they acquire sufficient merit), succeed in attaining to the status of gods. Therefore, O lion among kings, do not grieve for thy son. Thy son has attained to heaven and is enjoying great happiness there! It was thus, O monarch, that Death was created by the Self-born and it is in this way that she cuts off duly all living creatures when their hours come. The tears she had shed become diseases, which, when their last hours come, snatch away all beings endued with life.'"

Footnotes

223:1 The commentator explains that the accusatives in the first line of verse 5 governed by hareyam in the previous verse.

223:2 A Padmaka consists of ten digits, i.e., a thousand millions or a billion according to the French method of calculation.

223:3 To lead a life in the woods with the deer and after the manner of the deer confers great merit. Vide the story of Yayati's daughter Madhavi in the Udyoga Parvam ante.

224:1 The commentator explains that this means that Death would attain to the status of all-pervading Brahma. Even this is the boon that the Self-born grants her for protecting her against iniquity and allaying her fears.

224:2 i.e., being freed from wrath and aversion.

Section 259

"Yudhishthira said, 'All men that inhabit this earth are filled with doubts in respect of the nature of righteousness. Who is this that is called Righteousness? Whence also does Righteousness come? Tell me this, O Grandsire! Is Righteousness for service in this world or is it for service in the next world? Or, is it for service both here and hereafter? Tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'The practices of the good, the Smritis, and the Vedas, are the three indications (sources) of righteousness. Besides these, the learned have declared that the purpose (for which an act is accomplished) is the fourth indication of righteousness. The Rishis of old have declared what acts are righteous and also classified them as superior or inferior in point of merit. The rules of righteousness have been laid down for the conduct of the affairs of the world. In both the worlds, that is, here and hereafter, righteousness produces happiness as its fruits. A sinful person unable to acquire merit by subtile ways, becomes stained with sin only. Some are of opinion that sinful persons can never be cleansed of their sins. In seasons of distress, a person by even speaking an untruth acquires the merit of speaking the truth, even as a person who accomplishes an unrighteous act acquires by that very means the merit of having done a righteous act. Conduct is the refuge of righteousness. Thou shouldst know what righteousness is, aided by conduct. (It is the nature of man that he neither sees nor proclaims his own faults but notices and proclaims those of others). The very thief, stealing what belongs to others, spends the produce of his theft in acts of apparent virtue. During a time of anarchy, the thief takes great pleasure in appropriating what belongs to others. When others, however, rob him of what he has acquired by robbery, he then wishes forthwith for a Icing (for invoking punishment on the head of the offenders). At even such a time, when his indignation for offended rights of property is at its highest, he secretly covets the wealth of those that are contended with their own. Fearlessly and without a doubt in his mind (when he is himself the victim of a robbery) he repairs to the king's palace with a mind cleansed of every sin. Within even his own heart he does not see the stain of any evil act. To speak the truth is meritorious. There is nothing higher than truth. Everything is upheld by truth, and everything rests upon truth. Even the sinful and ferocious, swearing to keep the truth amongst themselves, dismiss all grounds of quarrel and uniting with one another set themselves to their (sinful) tasks, depending upon truth. If they behaved falsely towards one another, they would then be destroyed without doubt. One should not take what belongs to others. That is an eternal obligation. Powerful men regard it as one that has been introduced by the weak. When, however, the destiny of these men becomes adverse, this injunction then meets with their approval. Then again they that surpass others in strength or prowess do not necessarily become happy. Therefore, do not ever set thy heart on any act that is wrong. One behaving in this way hath no fear of dishonest men or thieves or the king. Not having done any injury to any one, such a man lives fearlessly and with a pure heart. A thief fears everybody, like a deer driven from the woods into the midst of an inhabited village. He thinks other people to be as sinful as himself. One that is of pure heart is always filled with cheerfulness and hath no fear from any direction. Such a person never sees his own misconduct in others. Persons engaged in doing good to all creatures have said that the practice of charity is another high duty. They that are possessed of wealth think that this duty has been laid down by those that are indigent. When, however, those wealthy men meet with poverty in consequence of some turn of fortune, the practice of charity then recommends itself to them. Men that are exceedingly wealthy do not necessarily meet with happiness. Knowing how painful it is to himself, a person should never do that to others which he dislikes when done to him by others. What can one who becomes the lover of another man's wife say to another man (guilty of the same transgression)? it is seen, however, that even such a one, when he sees his lady with another lover, becomes unable to forgive the act. How can one who, to draw breath himself think of preventing another by a murderous act, from doing the same? Whatever wishes one entertains with respect to one's ownself, one should certainly cherish with respect to another. With the surplus wealth one may happen to own one should relieve the wants of the indigent. It is for this reason that the Creator ordained the practice of increasing one's wealth (by trade or laying it out at interest). One should walk alone that path by proceeding along which one may hope to meet with the deities; or, at such times when wealth is gained, adherence to the duties of sacrifice and gift is laudable. The sages have said that the accomplishment of the objects by means of agreeable (pacific) means is righteousness. See, O Yudhishthira, that even this is the criterion that has been kept in view in declaring the indications of righteousness and iniquity. In days of old the Creator ordained righteousness endowing it with the power of holding the world together. The conduct of the good, that is fraught with excellence, is subjected to (numerous) restraints for acquiring righteousness which depends upon many delicate considerations. The indications of righteousness have now been recounted to thee, O foremost one of Kuru's race! Do not, therefore, at any time set thy understanding upon any act that is wrong.'"

Footnotes

225:1 Vasishtha's work commences with the query--What is dharmah? The first answer is 'anything consistent with the Srutis and the Smritis.' Then comes Sishtacharah or the conduct of those called Sishta or the good.

225:2 However casuists may argue and moralists pretend, a lie like that of Sir Henry Lee for saving his prince from the hands of Cromwell (vide Woodstock), or like that of the goldsmith's son, even when he was dying, for saving the prince Chevalier from the hands of his would-be captors, is excusable in the estimation of many and even meritorious according to some. The world again is agreed that if an adulterer be called into the witness box, perjury would be a venal offence compared with the meanness of betraying the honour of a confiding woman. Hence, the exclusion of such a witness (according to almost every system of law) in trials for adultery. The Rishis wrote for men and not angels. The conduct referred to is that of the good and pious.

226:1 In explaining verse 7, the commentator uses the words that I have enclosed within parenthesis. According to him, verse 9 hath reference to the robbed thief while he goes to the king for invoking justice.

226:2 There is another reason why one should not give way to intoxication of might and should not set at naught the eternal injunction against taking what belongs to another K.P. Singha incorrectly translates this line.

226:3 Implying that such a man is always alive to his own faults. He never thinks that others are guilty of an offence which he, in a moment of temptation, may have committed.

227:1 K.P. Singha wrongly translates this line.

227:2 The construction is not at all difficult; yet both the vernacular translators have misunderstood it, the Burdwan version being thoroughly unintelligible. This is only another form of the well-known saying--'do to others as you would that they should do to you.'

227:3 The Burdwan translator gives an incorrect version of the second line: yad is equivalent to yadi: anyasya stands for anyam. The genitive inflection is used for the accusative. Tatah stands for tasmin implying aupapatye vishaye. Kuryat is driggochari-kuryat.

227:4 The surplus should not be coveted for its own sake but for such use.

227:5 The second line is incorrectly rendered by K.P. Singha.

227:6 Priyabhyupagatam is priyena praptam and not hinsaya.

Section 260

"Yudhishthira said, 'Thou sayest that righteousness or duty depends upon delicate considerations, that is indicated by the conduct of those that are called good, that it is fraught with restraints (from numerous acts), and that its indications are also contained in the Vedas. It seems to me, however, that I have a certain inward light in consequence of which I can discriminate between right and wrong by inferences. Numerous questions that I had intended to ask thee have all been answered by thee. There is one question, however, that I shall presently ask. It is not prompted, O king, by desire of empty disputation. All these embodied creatures, it seems, take birth, exist, and leave their bodies, of their own nature. Duty and its reverse, therefore, cannot be ascertained, O Bharata, by study of the scriptures alone. The duties of a person who is well off are of one kind. Those of a person who has fallen into distress are of another kind. How can duty respecting seasons of distress be ascertained by reading the scriptures alone? The acts of the good, thou hast said, constitute righteousness (or duty). The good, however, are to be ascertained by their acts. The definition, therefore, has for its foundation, a begging of the question, with the result that what is meant by conduct of the good remains unsettled. It is seen that some ordinary person commits unrighteousness while apparently achieving righteousness. Some extraordinary persons again may be seen who achieve righteousness by committing acts that are apparently unrighteous. Then, again, the proof (of what I say) has been furnished by even those that are well conversant with the scriptures themselves, for it has been heard by us that the ordinances of the Vedas disappear gradually in every successive age. The duties in the Krita age are of one kind. Those in the Treta are of another kind, and those in the Dwapara are again different. The duties in the Kali age, again, are entirely of another kind. It seems, therefore, that duties have been laid down for the respective ages according to the powers of human beings in the respective ages. When, therefore, all the declarations in the Vedas do not apply equally to all the ages, the saying that the declarations of the Vedas are true is only a popular form of speech indulged in for popular satisfaction. From the Srutis have originated the Smritis whose scope again is very wide. If the Vedas be authority for everything, then authority would attach to the Smritis also for the latter are based on the former. When, however, the Srutis and the Smritis contradict each other, how can either be authoritative? Then again, it is seen that when some wicked persons of great might cause certain portions of certain courses of righteous acts to be stopped, these are destroyed for ever. Whether we know it or know it not, whether we are able to ascertain it or not to ascertain it, the course of duty is finer than the edge of a razor and grosser than even a mountain. Righteousness (in the form of sacrifices and other religious acts) at first appears in the form of the romantic edifices of vapour seen in the distant sky. When, however, it is examined by the learned, it disappears and becomes invisible. Like the small ponds at which the cattle drink or the shallow aqueducts along cultivated fields that dry up very soon, the eternal practices inculcated in the Smritis, falling into discontinuance, at last disappear totally (in the Kali age). Amongst men that are not good some are seen to become hypocrites (in respect of the acquisition of righteousness) by suffering themselves to be urged by desire. Some become so, urged by the wishes of others. Others, numbering many, tread in the same path, influenced by diverse other motives of a similar character. It cannot be denied that such acts (though accomplished by persons under the influence of evil passions) are righteous. Fools, again, say that righteousness is an empty sound among those called good. They ridicule such persons and regard them as men destitute of reason. Many great men, again, turning back (from the duties of their own order) betake themselves to the duties of the kingly order. No such conduct, therefore, is to be seen (as observed by any man), which is fraught with universal benevolence. By a certain course of conduct one becomes really meritorious. That very course of conduct obstructs another in the acquisition of merit. Another, by practising at his pleasure that conduct, it is seen, remains unchanged. Thus that conduct by which one becomes meritorious impedes another in the acquisition of merit. One may thus see that all courses of conduct are seen to lose singleness of purpose and character. It seems, therefore, that only that which the learned of ancient times called righteousness is righteousness to this day: and through that course of conduct (which the learned so settled) the distinctions and limitations (that govern the world) have become eternal.'"

Footnotes

228:1 I am not sure that I have understood the original correctly. Nilakantha says that the sense intended to be conveyed is that Yudhishthira finds fault with Bhishma's previous course on the indications of righteousness.

228:2 The argument, as explained by the commentator is this: Bhishma has said that righteousness and its reverse arise from one's acts producing happiness or misery to others, and that they both affect one's future life in respect to the happiness and misery enjoyed or endured therein. But living creatures, says Yudhishthira, are seen to take their births, exist, and die, of their own nature. Nature, therefore, seems to be the efficient cause of birth, existence, and death, and not the declarations in the Srutis, consistent though those declarations be with considerations of felicity or the reverse. The study of the Vedas, therefore, cannot alone lead to a knowledge of righteousness and its reverse.

228:3 Distress may be of infinite variety. Derogation also from duty may, therefore, be of infinite variety. It is impossible to note these derogations (justifiable in view of the degree of distress felt) in any code of morals, however comprehensive.

228:4 The commentator cites the example of Sudras listening to forbidden scriptures in expectation of merit. They commit sin by such acts. Then again high Brahmanas like Agastya, by cursing the denizens of the Dandaka forest, achieved great merit. In persons universally called ordinary or even low, indications are observable of good behaviour, and in those acknowledged to be good and respectable, acts may be noticed that are not good. That therefore, which is called the conduct of the good is extremely unascertainable.

229:1 The commentator cites the instance of the stoppage of the Horse-sacrifice in consequence of the interference of Indra with Janamejaya while the latter was bent upon celebrating one for the acquisition of merit.

229:2 The vapoury edifices and forms seen in the distant sky are called

Gandharva-nagara from the peculiar belief that they are cities or towns inhabited by the Gandharvas, a class of beings superior to men. They appear to the view only to disappear very soon. What the speaker wishes to say is that sacrifices and religious acts at first appear romantic and delightful in consequence of the fruits they hold forth, viz., heaven and felicity. But when they are examined by the light of philosophy, they disappear or shrink into nothingness, for as acts, they are transitory and their consequences too are of the same character.

229:3 The object of this verse is to show that it is extremely difficult to ascertain who the good are whose conduct should be taken as the standard of righteousness.

229:4 The commentator cites the instance of Drona and others of that class. These men must be regarded as Mahajanas and Sadhus, but how can their conduct be regarded as righteous? What Yudhishthira means to say is that the standards of righteousness or that by which a good man may be known, is difficult of ascertainment.

229:5 The example of Viswamitra, Jamadagnya, and Vasishtha are cited by the commentator. The first won pre-eminence by his mastery over weapons. The second lost his character as a Brahmana by the profession of arms. The third lost nothing although he punished Viswamitra's insolence by using even carnal weapons.

230:1 What Yudhishthira says here is that righteousness or virtue or duty does not depend upon the Srutis or the Smritis, nor upon considerations of happiness or misery. On the other hand, righteousness is arbitrary in respect of its standard, that being called righteous which was called so by the learned of ancient times. As regards happiness or misery, its cause is eternal nature.

Section 261

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the conversation of Tuladhara with Jajali on the topic of righteousness. There was once a Brahmana of the name of Jajali who lived in a certain forest, practising the ways of a forest-recluse. Of austere penances, he proceeded on a certain occasion towards the sea-shore, and having arrived there began to practise the most severe penances. Observing many vows and restraints, his food regulated by many rules of fast, his body clad in rags and skins, bearing matted locks on his head his entire person smeared with filth and clay, that Brahmana possessed of intelligence passed many years there, suspending speech (and engaged in Yoga meditation). Possessed of great energy, that regenerate ascetic, O monarch, while living within the waters (of the sea), roamed through all the worlds with the speed of the mind, desirous of seeing all things. Having beheld the whole earth bounded by the ocean and adorned with rivers and lakes and woods, the ascetic one day, while sitting under the water, began to think in this strain, 'In this world of mobile and immobile creatures there is none equal to me. Who can roam with me among the stars and planets in the firmament and dwell again within the waters.' Unseen by the Rakshasas while he repeated this to himself, the Pisachas said unto him, 'It behoves thee not to say so. There is a man, named Tuladhara, possessed of great fame and engaged in the business of buying and selling. Even he, O best of regenerate persons, is not worthy of saying such words as thou sayest.' Thus addressed by those beings, Jajali of austere penances replied unto them, saying, 'I shall see that famous Tuladhara who is possessed of such wisdom.' When the Rishi said those words, those superhuman beings raised him from the sea, and said unto him, 'O best of regenerate persons, go thou along this road.' Thus addressed by those beings, Jajali proceeded onwards with a cheerless heart. Arrived at Varanasi he met Tuladhara whom he addressed saying the following words.'

"Yudhishthira said, 'What, O sire, are those difficult feats that Jajali had performed before in consequence of which he had acquired such high success? It behoveth thee to describe them to me.'

"Bhishma said, 'Jajali had become engaged in penances of the severest austerities. He used to perform ablutions morning and evening. Carefully tending his fires, he was devoted to the study of the Vedas. Well-conversant with the duties laid down for forest recluses, Jajali (in consequence of his practices) seemed to blaze with effulgence. He continued to live in the woods, engaged all the while in penances. But he never regarded himself as one that had acquired any merit by his acts. In the season of the rains he slept under the open sky. In autumn he sat in water. In summer he exposed himself to the sun and the wind. Still he never regarded himself as one that had acquired any merit through such acts. He used to sleep on diverse kinds of painful beds and also on the bare earth. Once on a time, that ascetic, while standing under the sky in the rainy season, received on his head repeated downpours from the clouds. He had to pass through the woods repeatedly. What with exposure to the rains and what with the filth they caught, the locks of that sinless Rishi became entangled and intertwined with one another. On one occasion, that great ascetic, abstaining entirely from food and living upon air only, stood in the forest like a post of wood. Unmoved at heart, he stood there, without once stirring an inch. While he stood there like a wooden post, perfectly immovable, O Bharata, a pair of Kulinga birds, O king, built their nest on his head. Filled with compassion, the great Rishi suffered that feathery couple in building their nest among his matted locks with shreds of grass. And as the ascetic stood there like a post of wood, the two birds lived with confidence on his head happily. The rains passed away and autumn came. The couple, urged by desire, approached each other according to the law of the Creator, and in complete confidence laid their eggs, O king, on the head of that Rishi. Of rigid vows and possessed of energy, the ascetic knew it. Knowing what the birds had done, Jajali moved not. Firmly resolved to acquire merit, no act that involved the slightest injury to others could recommend itself to him. The feathery couple going away and moving every day from and to his head, happily and confidently lived there, O puissant king! When in the progress of time the eggs became mature and young ones came out, they began to grow up in that nest, for Jajali moved not in the least. Firm in the observance of his vows, the righteous-souled Rishi continued to hold and protect those eggs by standing on that very spot perfectly motionless and rapt in Yoga meditation. In course of time the young ones grew and became equipped with wings. The Muni knew that the young Kulingas had attained to that stage of development. That foremost of intelligent men, steady in the observance of vows, one day beheld those young ones and became filled with pleasure. The parent-birds, seeing their young ones equipped with wings, became very happy and continued to dwell in the Rishi's head with them in perfect safety. The learned Jajali saw that when the young birds became equipped with wings they took to the air every evening and returned to his head without having proceeded far. He still stood motionless on that spot. Sometimes, after he saw that, left by their parents, they went out by themselves and returned again by themselves. Jajali still moved not. A little while after, the young birds going away in the morning passed the whole day out of his sight, but came back in the evening for dwelling in the nest. Sometimes, after that, leaving their nest for five days at a stretch, they returned on the sixth day. Jajali still moved not. Subsequently, when their strength became fully developed they left him and returned not at all even after many days. At last, on one occasion, leaving him, they came not even after a month. Then, O king, Jajali left that spot. When they had thus gone away for good, Jajali wondered much, and thought that he had achieved ascetic success. Then pride entered his heart. Firm in the observance of vows, the great ascetic, seeing the birds thus leave him after having been reared on his head, thought highly of himself, and became filled with delight. He, then, bathed in a stream and poured libations on the sacred fire, and paid his adorations to the rising Sun indeed, having thus caused those chataka birds to grow on his head, Jajali, that foremost of ascetics, began to slap his armpits and proclaim loudly through the sky, 'I have won great merit.' Then an invisible voice arose in the sky and Jajali heard these words, 'Thou art not equal, O Jajali, to Tuladhara in point of righteousness. Possessed of great wisdom, that Tuladhara lives at Baranasi. Even he is not fit to say what thou sayest, O regenerate one.' Hearing these words, Jajali became filled with wrath, and desirous of meeting Tuladhara, O monarch, began to roam over the whole earth, observing the vow of silence and passing the night at that spot where evening overtook him. After a considerable time he reached the city of Baranasi, and saw Tuladhara engaged in selling miscellaneous articles. As soon as the shop-keeper Tuladhara beheld the Brahmana arrived at his place, he cheerfully stood up and worshipped the guest with proper salutations.

"Tuladhara said, 'Without doubt, O Brahmana, it is known to me that thou hast come to me. Listen, however, O foremost of regenerate persons, to what I say. Living on a low land near the sea-shore thou underwentest very austere penances. But thou hadst no consciousness of having achieved righteousness or merit. When thou didst at last attain to ascetic success, certain birds were born on thy head. Thou tookest great care of the little creatures. When at last those birds became equipped with wings and when they began to leave thy head for going hither and thither in search of food, it was then that, in consequence of having thus assisted at the birth of those Chatakas, thou begannest to feel the impulse of pride, O Brahmana, thinking thou hadst achieved great merit. Then, O foremost of regenerate persons, thou heardest in the sky a voice that referred to me. The words thou didst hear filled thee with wrath, and as the consequence thereof thou art here. Tell me, what wish of thine I shall accomplish, O best of Brahmanas!'"

Footnotes

230:2 In this connection,' i.e., the subject of the true cause to which is to be ascribed the dispensation of happiness or its reverse.

230:3 His gross body was within the water. Nevertheless, by Yoga power, he was able to rove over the world in his subtile body and beheld everything he wished to see.

231:1 Criya is explained by the commentator as implying the possession of Vedic lore.

232:1 This was a new vow that Jajali began to observe, the vow, viz., of travelling over the entire earth, sleeping there where evening overtook him.

232:2 A Beniya's shop is a miscellaneous depot. It contains chiefly spices and drugs, but there is no article for domestic use that may not be found in such a shop.

232:3 Bhandajivanah is one who lays out capital and lives upon its profits.

233:1 Charin is sancharanam for food.

Section 262

"Bhishma said, 'Thus addressed by the intelligent Tuladhara on that occasion, Jajali of great intelligence, that foremost of ascetics, said these words unto him.'

"Jajali said, 'Thou sellest all kinds of juices and scents, O son of a trader, as also (barks and leaves of) large trees and herbs and their fruits and roots. "How hast thou succeeded in acquiring a certitude or stability of understanding? Whence hath this knowledge come to thee? O thou of great intelligence, tell me all this in detail.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by that Brahmana possessed of I great fame, Tuladhara of the Vaisya order, well-acquainted with the truths touching the interpretations of morality and contented with knowledge, discoursed to Jajali who had undergone severe penances, upon the ways of morality.

"Tuladhara said, 'O Jajali, I know morality, which is eternal, with all its mysteries. It is nothing else than that ancient morality which is known to all, and which consists of universal friendliness, and is fraught with beneficence to all creatures. That mode of living which is founded upon a total harmlessness towards all creatures or (in case of actual necessity) upon a minimum of such harm, is the highest morality. I live according to that mode, O Jajali! This my house hath been built with wood and grass cut by other people's hands. Lac dye, the roots of Nymphaea lotus, filaments of the lotus, diverse kinds of good scents and many kinds of liquids, O regenerate Rishi, with the exception of wines, I purchase from other people's hand and sell without cheating. He, O Jajali, is said to know what morality or righteousness is, who is always the friend of all creatures and who is always engaged in the good of all creatures, in thought, word, and deed. I never solicit any one. I never quarrel with any one, I never cherish aversion for any one. I never cherish desire for anything. I cast equal eyes upon all things and all creatures. Behold, O Jajali, this is my vow! My scales are perfectly even, O Jajali, with respect to all creatures. I neither praise nor blame the acts of others, viewing this variety in the world, O foremost of Brahmanas, to be like the variety observable in the sky. Know, O Jajali, that I cast equal eye upon all creatures. O foremost of intelligent men, I see no difference between a clod of earth a piece of stone, and a lump of gold. As the blind, the deaf, and they that are destitute of reason, are perfectly consoled for the loss of their senses, after the same manner am I consoled, by their example (for the enjoyments I abstain from). As they that are overtaken by decrepitude, they that are afflicted by disease, and they that are weakened and emaciated, have no relish for enjoyments of any kind, after the same manner have I ceased to feel any relish for wealth or pleasure or enjoyments. When a person fears nothing and himself is not feared, when he cherishes no desire and hath no aversion for anything, he is then said to attain to Brahma. When a person does not conduct himself sinfully towards any creature in thought, word, or deed, then is he said to attain to Brahma. There is no past, no future. There is no morality or righteousness. He who is not an object of fear with any creature succeeds in attaining to a state in which there is no fear. On the other hand, that person who for harshness of speech and severity of temper, is a source of trouble unto all creatures even as death itself, certainly attains to a state which abounds with fear. I follow the practices of high-souled and benevolent men of advanced years who with their children and children's children live in the due observance of the ordinance laid down in the scriptures. The eternal practices (laid down in the Vedas) are entirely given up by one who suffers himself to be stupefied by some errors that he may have noticed in the conduct of those that are admittedly good and wise. One, however, that is endued with learning, or one that has subdued one's senses, or one that is possessed of strength of mind, succeeds in attaining to Emancipation, guided by that very conduct. That wise man who, having restrained his senses, practiseth, with a heart cleansed from all desire of injuring others, the conduct that is followed by those called good, is sure, O Jajali, to acquire the merit of righteousness (and Emancipation which is its fruits). In this world, as in a river, a piece of wood that is being borne away by the current as it pleases, is seen to come into contact (for some time) with another piece that is being similarly borne away. There, on the current, other pieces of wood that had been joined together, are seen again to separate from one another. Grass, sticks, and cowdung cakes are seen to be united together. This union is due to accident and not to purpose or design. He of whom no creature is frightened in the least is himself, O ascetic, never frightened by any creature. He, on the other hand, O learned man, of whom every creature is frightened as of a wolf, becomes himself filled with fear as aquatic animals when forced to leap on the shore from fear of the roaring Vadava fire. This practice of universal harmlessness hath arisen even thus. One may follow it by every means in one's power. He who has followers and he who has wealth may seek to adopt it. It is sure to lead also to prosperity and heaven. Inconsequence of their ability to dispel the fears of others, men possessed of wealth and followers are regarded as foremost by the learned. They that are for ordinary happiness practise this duty of universal harmlessness for the sake of fame; while they that are truly skilled, practise the same for the sake of attaining to Brahma. Whatever fruits one enjoys by penances, by sacrifices, by practising liberality, by speaking the truth, and by paying court to wisdom, may all be had by practising the duty of harmlessness. That person who gives unto all creatures the assurance of harmlessness obtains the merit of all sacrifices and at last wins fearlessness for himself as his reward. There is no duty superior to the duty of abstention from injuring other creatures. He of whom, O great ascetic, no creature is frightened in the least, obtains for himself fearlessness of all creatures. He of whom everybody is frightened as one is of a snake ensconced within one's (sleeping) chamber, never acquires any merit in this world or in the next. The very gods, in their search after it, become stupefied in the track of that person who transcends all states, the person, viz., who constitutes himself the soul of all creatures and who looketh upon all creatures as identical with his own self. Of all gifts, the assurance of harmlessness to all creatures is the highest (in point of merit). I tell thee truly, believe me, O Jajali! One who betakes himself to acts at first wins prosperity, but then (upon the exhaustion of his merit) he once more encounters adversity. Beholding the destruction of (the merits of) acts, the wise do not applaud acts. There is no duty, O Jajali, that is not prompted by some motive (of happiness). Duty, however, is very subtile. Duties have been laid down in the Vedas for the sake of both Brahma and heaven. The subject of duties hath many secrets and mysteries. It is so subtile that it is not easy to understand it fully. Amongst diverse conflicting ordinances, some succeed in comprehending duty by observing the acts of the good. Why dost thou not consume them that emasculate bulls and bore their noses and cause them to bear heavy burthens and bind them and put them under diverse kinds of restraint, and that eat the flesh of living creatures after slaying them? Men are seen to own men as slaves, and by beating, by binding, and by otherwise subjecting them to restraints, cause them to labour day and night. These people are not ignorant of the pain that results from beating and fastening in chains. In every creature that is endued with the five senses live all the deities. Surya, Chandramas, the god of wind, Brahman, Prana, Kratu, and Yama (these dwell in living creatures), There are men that live by trafficking in living creatures! When they earn a living by such a sinful course, what scruples need they feel in selling dead carcases? The goat is Agni. The sheep is Varuna. The horse is Surya. Earth is the deity Virat. The cow and the calf are Soma. The man who sells these can never obtain success. But what fault can attach to the sale of oil, or of Ghrita, or honey, or drugs, O regenerate one? There are many animals that grow up in ease and comfort in places free from gnats and biting insects. Knowing that they are loved dearly by their mothers, men persecute them in diverse ways, and lead them into miry spots abounding with biting insects. Many draft animals are oppressed with heavy burthens. Others, again, are made to languish in consequence of treatment not sanctioned by the scriptures. I think that such acts of injury done to animals are in no way distinguished from foeticide. People regard the profession of agriculture to be sinless. That profession, however, is certainly fraught with cruelty. The iron-faced plough wounds the soil and many creatures that live in the soil. Cast thy eyes, O Jajali, on those bullocks yoked to the plough. Kine are called in the Srutis the Unslayable. That man perpetrates a great sin who slays a bull or a cow. In days of yore, many Rishis with restrained senses addressed Nahusha, saying, 'Thou hast, O king, slain a cow which is declared in the scriptures to be like unto one's mother. Thou hast also slain a bull, which is declared to be like unto the Creator himself. Thou hast perpetrated an evil act, O Nahusha, and we have been exceedingly pained at it.' For cleansing Nahusha, however, they divided that sin into a hundred and one parts and converting the fragments into diseases cast them among all creatures. Thus, O Jajali, did those highly-blessed Rishis cast that sin on all living creatures, and addressing Nahusha who had been guilty of foeticide, said, 'We shall not be able to pour libations in thy sacrifice.' Thus said those high-souled Rishis and Yatis conversant with the truths of all things, having ascertained by their ascetic power that king Nahusha had not been intentionally guilty of that sin. These, O Jajali, are some of the wicked and dreadful practices that are current in this world. Thou practisest them because they are practised by all men from ancient times, and not because they agree with the dictates of thy cleansed understanding. One should practise what one considers to be one's duty, guided by reasons, instead of blindly following the practices of the world. Listen now, O Jajali, as to what my behaviour is towards him that injures and him that praises me. I regard both of them in the same light. I have none whom I like and none whom I dislike. The wise applauded such a course of conduct as consistent with duty or religion. Even this course of conduct, which is consistent with reasons, is followed by Yatis. The righteous always observe it with eyes possessed of improved vision.'"

Footnotes

233:2 In some of the Bengal texts, verse consists of 3 lines. The 3rd line, however, is omitted in the Bombay edition.

233:3 The commentator observes that in the second line the speaker explains what morality with its mysteries is.

233:4 Padmaka or Padma-kashta is the rootstock of Nymphoea lotus. A kind of medicinal wood also is indicated by it, which is brought from Malwa and Southern India. To this day, it enters into the composition of many drugs used by Hindu Physicians. Tunga is either the filaments of the lotus, or the tree called Punnaga which is identified with the Calophyllum inophyllum of the Linnean genera. The Bombay reading parichcchinnaih for parachcchinnaih does not seem to be correct.

234:1 In the Bengal editions, verse consists of one line. In the Bombay text, it is included with the 10th verse which is made a triplet. The meaning is that weighing creatures I regard all of them as equal. In my scales a Brahmana does not weigh heavier than a Chandala, or an elephant heavier than a dog or cat.

234:2 The sense is this: there is variety in this world. It is, however, like the variety of aspects which the sky shows. It is the same Godhead that manifests itself in diverse forms even as it is the same sky that puts forth various aspects in consequence of the appearance and disappearance of clouds.

234:3 Devairapihita-dwarah means persons whose doors (senses) have been closed by the deities, i.e., men with senses that are defective or lost.

234:4 That state is Brahma, and there is no fear of return from it. Hence, it is called abhayam padam.

234:5 The commentator explains that the mention of putra-pautrinam indicates that kulachara or family practices (if not very cruel) are authoritative.

235:1 The correct reading seems to be vimuchyate.--The sense is this: there is an eternal course of righteousness as laid down in the Vedas. That which is called the conduct of the good may sometimes be stained by some errors. Fools, led by this, give up righteousness itself. On the other hand, wise men, avoiding those errors, take what is good and are saved. An old saying is cited by the commentator to the effect that when all is threatened, a wise man gives up half for saving the remainder. A fool, however, gives up the whole when only half is threatened with destruction.

235:2 The word iha in verse is the only indication of the speaker's desire to allude to the union of relatives in this world.

235:3 K.P. Singha. quietly omits the second half of the second line. The

Burdwan translator, as usual, blunders in rendering it. The fact is, krosatah is not an adjective of vrikat, but stands for the roaring Vadava fire. The commentator distinctly mentions drishtante Vadavagnih.

235:4 Both the Vernacular translators have misunderstood this verse.

235:5 Alpahrillekhah is explained by the commentator as alpam vahyasukham hridilekheva pratishthitam yesham; hence, men who seek ordinary felicity, viz., that which has a termination. The patavah are of course, the truly wise, i.e., those that seek felicity that is unending. Kritsna is Brahma; tadartham abhayadanamitinirnaya yesham, i.e., the truly wise practice it for the sake of Brahma. It is almost impossible to understand verses such as these without the aid of the commentator.

236:1 Padashinah has reference to Devah. The sandhi in Devapi is arsha. The deities become stupefied in his track, i.e., fail to see or find it out, for such a man is apadah, i.e., transcends the highest regions of felicity, such as even the region of Brahman, because of their non-eternity. Such a man attains to Brahma, which is infinite and eternal.

236:2 Bhuta is explained by the commentator as Brahma, and Bhavya, as heaven or the regions of felicity in the next world. In the Vedas both kinds of duties occur, such as Samah, etc., for Brahma, and sacrifices, &c., for heaven.

236:3 The commentator cites some conflicting ordinances about the slaughter of kine. The subject of duty, is thus confused, contradictory declarations being noticeable in the Vedas.

236:4 Badha here means striking or beating. If taken in the sense of 'death' the meaning would be putting some to death so that others may be frightened. These verses are a noble protest against the institution of slavery.

237:1 Some texts read Prishadhro-gamlavanniva, meaning Prishadhara perpetrated a great sin by killing a cow (mistaking it for a tiger, as the story goes).

237:2 The cow is called the mother because of the use to which she is subservient. Her milk nourishes every infant as much as the mother's bosom. The bull, again, is Prajapati, because like Prajapati he creates offspring and assists man in the production of food.

237:3 Nahusha had killed a cow and a bull for honouring the Rishis. The latter, however, expressed their dissatisfaction at the act, and cleansed him of the sin in the manner indicated in the text. The commentator cites the instance of how Indra was cleansed of the sin of Brahmanicide. The Rishis, in compassion, distributed the sin among all beings of the feminine sex. That sin manifests itself in their periodical flows and the consequent impurity.

237:4 The commentator explains that the Rishis addressed Nahusha in that style even when they knew that he had not intentionally slain the cow and the bull. The object of the speaker is to show the enormity of the act when done intentionally.

Section 263

"Jajali said, 'This course of duty that thou, O holder of scales, preachest, closes the door of heaven against all creatures and puts a stop to the very means of their subsistence. From agriculture comes food. That food offers subsistence even to thee. With the aid of animals and of crops and herbs, human beings, O trader, are enabled to support their existence. From animals and food sacrifices flow. Thy doctrines smack of atheism. This world will come to an end if the means by which life is supported have to be abandoned.'

"Tuladhara said, 'I shall now speak on the object of the means of sustenance. I am not, O Brahmana, an atheist. I do not blame Sacrifices. The man, however, is very rare that is truly conversant with Sacrifice. I bow to that Sacrifice which is ordained for Brahmanas. I bow also to them that are conversant with that Sacrifice. Alas, the Brahmanas, having given up the Sacrifice that is ordained for them, have betaken themselves to the performance of Sacrifices that are for Kshatriyas. Many persons of faith, O regenerate one, that are covetous and fond of wealth, without having understood the true meaning of the declarations of the Srutis, and proclaiming things that are really false but that have the show of truth, have introduced many kinds of Sacrifices, saying, 'This should be given away in this Sacrifice. This other thing should be given away in this other Sacrifice. The first of this is very laudable.' The consequence, however, of all this, O Jajali, is that theft and many evil acts spring up. It should be known that only that sacrificial offering which was acquired by righteous means can gratify the gods. There are abundant indications in the scriptures that the worship of the deities may be accomplished with vows, with libations poured on the fire, with recitations or chanting of the Vedas, and with plants and herbs. From their religious acts unrighteous persons get wicked offspring. From covetous men are born children that are covetous, and from those that are contented spring children that are contented. If the sacrificer and the priest suffer themselves to be moved by desire of fruit (in respect of the Sacrifices they perform or assist in), their children take the stain. If, on the other hand, they do not yield to desire of fruit, the children born to them become of the same kind. From Sacrifices spring progeny like clear water from the firmament. The libations poured on the sacrificial fire rise up to the Sun. From the Sun springs rain. From rain springs food. From food are born living creatures. In former days, men righteously devoted to Sacrifices used to obtain therefrom the fruition of all their wishes. The earth yielded crops without tillage. The blessing uttered by the Rishis produced herbs and plants. The men of former times never performed Sacrifices from desire of fruits and never regarded themselves as called upon to enjoy those fruits. Those who somehow perform sacrifices, doubting the while their efficacy take birth in their next lives as dishonest, wily, and greedy men exceedingly covetous of wealth. That man who by the aid of false reasoning holds up all the authoritative scriptures as fraught with evil, is certain to go, for such sinful act of his, into the regions of the sinful. Such a man is certainly possessed of a sinful soul, O foremost of Brahmanas, and always remains here, bereft of wisdom. That man who regards those acts obligatory which have been laid down in the Vedas and directed to be accomplished every day, who is penetrated with fear if he fails to accomplish them any day, who takes all the essentials of Sacrifice as identical with Brahma, and who never regards himself as the actor, is truly a Brahmana. If the acts of such a person become incomplete, or if their completion be obstructed by all unclean animals, even then those acts are, as heard by us, of superior efficacy. If, however, those acts are done from desire of fruit (and their completion be obstructed by such impediments), then expiation would become necessary. They who covet the acquisition of the highest object of life (viz., Emancipation), who are bereft of cupidity in respect of all kinds of worldly wealth, who discard all provision for the future, and who are freed from envy, betake themselves to practice of truth and self-restraint as their Sacrifice.They that are conversant with the distinction between body and soul, that are devoted to Yoga, and that meditate on the Pranava, always succeed in gratifying others. The universal Brahma (viz., Pranava), which is the soul of the deities, dwells in him who is conversant with Brahma. When, therefore, such a man eats and is gratified, all the deities, O Jajali, become gratified and are contented. As one who is gratified with all kinds of taste feels no desire for any particular taste, after the same manner one who is gratified with knowledge hath everlasting gratification which to him is a source of perfect bliss. Those wise men who are the refuge of righteousness and whose delight is in righteousness, are persons that have certain knowledge of what is to be done and what should not be done. One possessed of such wisdom always regards all things in the universe to have sprung from his own Self. Some that are endued with knowledge, that strive to reach the other shore (of this ocean of life), and that are possessed of faith, succeed in attaining to the region of Brahman, which is productive of great blessings, highly sacred, and inhabited by righteous persons,--a region which is freed from sorrow, whence there is no return, and where there is no kind of agitation or pain. Such men do not covet heaven. They do not adore Brahma in costly sacrifices. They walk along the path of the righteous. The Sacrifices they perform are performed without injury to any creature. These men know trees and herbs and fruits and roots as the only sacrificial offerings. Covetous priests, for they are desirous of wealth, never officiate at the sacrifices of these (poor) men. These regenerate men, although all their acts have been completed, still perform sacrifices from desire of doing good to all creatures and constituting their own selves as sacrificial offerings. For this reason, grasping priests officiate at the Sacrifices of only those misguided persons who, without endeavouring to attain to Emancipation, seek for heaven. As regards those, however, that are really good, they always seek, by accomplishing their own duties, to cause others to ascend to heaven. Looking at both these kinds of behaviour, O Jajali, I have (abstained from injuring any creature in the world and have) come to regard all creatures with an equal heart. Endued with wisdom, many foremost of Brahmanas perform Sacrifices (which with respect to their fruits are of two kinds, for some of them lead to Emancipation whence there is no return, and others lead to regions of bliss whence there is return). By performing those Sacrifices, they proceed, O great ascetic, along paths trodden by the gods. Of one class of Sacrificers (viz., they who sacrifice from desire of fruit) there is return (from the region which they reach). Of those, however, that are truly wise (viz., those who sacrifice without being urged thereto by desire of fruit), there is no return. Although both classes of sacrificers, O Jajali, proceed along the path trodden by the deities (in consequence of the sacrifices they perform), yet such is the difference between their ultimate ends. In consequence of the success that attends the purposes formed in the mind of such men, bulls, without being forced thereto, willingly set their shoulders to the plough for assisting at tillage and to the yoke for dragging their cars, and kine pour forth milk from udders untouched by human hands. Creating sacrificial stakes (and other necessaries of Sacrifice) by simple flats of the will, they perform many kinds of Sacrifice well-completed with abundant presents. One who is of such a cleansed soul may slaughter a cow (as an offering in Sacrifice). They, therefore, that are not of that kind should perform Sacrifices with herbs and plants (and not animals). Since Renunciation hath such merit, it is for that reason that I have kept it before my eyes in speaking to thee. The gods know him for a Brahmana who has given up all desire of fruit, who hath no exertion in respect of worldly acts, who never bows down his head unto any one, who never utters the praises of others, and who is endued with strength though his acts have all been weakened. What, O Jajali, will be the end of him who doth not recite the Vedas, unto others, who doth not perform Sacrifices (properly), who doth not make gifts unto (deserving) Brahmanas, and who followeth an avocation in which every kind of desire is indulged? By properly reverencing, however, the duties that appertain to

Renunciation, one is sure of attaining to Brahma.'

"Jajali said, 'We had never before, O son of a trader, heard of these recondite doctrines of ascetics that perform only mental Sacrifices. These doctrines are exceedingly difficult of comprehension. It is for this reason that I ask thee (about them). The sages of olden days were not followers of those doctrines of Yoga. Hence, the sages that have succeeded them have not propounded them (for general acceptance). If thou sayest that only men of brutish minds fail to achieve sacrifices in the soil of the Soul, then, O son of a trader, by what acts would they succeed in accomplishing their happiness? Tell me this, O thou of great wisdom! Great is my faith in thy words.'

"Tuladhara said, 'Sometimes sacrifices performed by some persons do not become sacrifices (in consequence of the absence of faith of those that perform them). These men, it should be said, are not worthy of performing any sacrifice (internal or external). As regards the faithful, however, only one thing, viz., the cow, is fit for upholding all sacrifices by means of full libations of clarified butter, milk, and curds, the hair at end of her tail, her horns, and her hoofs. (The Vedas declare that sacrifices cannot be performed by an unmarried man). In performing sacrifices, however, according to the mode I have pointed out (viz., by abstaining from slaughter of animals and dedicating only clarified butter, etc.), one may make Faith one's wedded wife, for dedicating such (innocent) offerings to the deities. By duly reverencing such sacrifices, one is sure to attain to Brahma. To the exclusion of all animals (which are certainly unclean as offering in sacrifices), the rice-ball is a worthy offering in sacrifices. All rivers are as sacred as the Saraswati, and all mountains are sacred. O Jajali, the Soul is itself a Tirtha. Do not wander about on the earth for visiting sacred places. A person, by observing these duties (that I have spoken of and that do not involve injury to other creatures), and by seeking the acquisition of merit agreeably to his own ability, certainly succeeds in obtaining blessed regions hereafter.'

"Bhishma continued, 'These are the duties, O Yudhishthira, which

Tuladhara applauded,--duties that are consistent with reason, and that are always observed by those that are good and wise.'"

Footnotes

238:1 The fact is, all Sacrifices, in which injury is done to animal and vegetable life are Sacrifices for Kshatriyas. The only Sacrifice that Brahmanas should perform is Yoga.

238:2 Sacrifices are always attractive for the fame they bring. Their performance depends upon wealth. The acquisition of wealth leads to the commission of many evil acts.

239:1 The sense is that in former days when the true meaning of Sacrifice was understood and all men performed them without being urged by the desire of fruit, the beneficial consequences that flowed were the production of crops without tillage (and without injury to animals that live in holes and burrows). The good wishes the Rishis cherished for all creatures were sufficient to produce herbs and plants and trees. May not this be taken as an indication of the traditional idea of the happiness of Eden before the fall of man?

239:2 'Bereft of wisdom' is explained by the commentator as implying the non-attainment of emancipation.

239:3 This verse is exceedingly terse and condensed. In the second line, the words Brahmana vartate loke, literally rendered, mean 'who believes that only Brahma exists in the world.' The commentator takes these words as implying 'who regards every essential of Sacrifice as Brahma.' Although I have followed the commentator, yet I think his interpretation to be rather far-fetched. Why may not the words be taken in a literal sense? He who takes Brahma to be all things and all things to be Brahma, becomes sinless and deserves to be called a Brahmana. The last word of the second tine simply means 'who does not regard his own self as the actor.' The view expressed in the Gita is that we should do all acts believing ourselves to be only agents or instruments of the Supreme deity. Acts are His, we are only His tools. Such a conviction is sure to guard us against all evil acts.

239:4 What is said in verse 17 is that when Sacrifices are done from a sense of duty, notwithstanding their incompleteness, they become efficacious. It is only when they are performed from desire of fruit that expiation becomes necessary if their completion be obstructed by any cause. Having thus applauded the Sacrifices (represented by acts) of the truly wise, other kinds of Sacrifices are indicated in verse 18. K.P. Singha translates 18 correctly. The Burdwan version is erroneous.

240:1 Swayajna is literally 'sacrifice in one's own self'; hence, Yoga, Brahmam vedam is Pranava or Om.

240:2 K.P. Singha erroneously translates this verse. The Burdwan version, so far as it goes, is correct. Sarvam Brahma is explained as Pranava, which is akhilam daivatam, for the Srutis declare that Omkarah sarvadaivatyah, Brahmani is Brahmavidi. What is intended to be said in this verse is that when such a man eats and is gratified, the whole universe becomes gratified. In the Vana Parvam, Krishna, by swallowing a particle of pottage gratified the hunger of thousands of Durvasa's pupils.

240:3 Such a man regards all things as Brahma, and himself as Brahma.

240:4 K.P. Singha blunders in rendering the second half of the first line. Yasah, the commentator explains, is Mahadyasah or Brahma. 'The path of the righteous,' the commentator thinks, is Yoga.

240:5 i.e., they perform mental Sacrifices.

240:6 'For the reason,' i.e., because they cannot officiate at the Sacrifices of those that are truly good. In the second line (28 is a triplet), the nominative sadhavah is understood. The meaning is that such men, that is, the truly good, accomplish their own duties not for benefiting their own selves but for the good of others. What is said in the third line is that observing both kinds of behaviour, i.e., that of the good and that of the misguided, I follow the path of the former by abstaining from every kind of injury.

241:1 Yajneshu is 'among Sacrifices.' Yani has reference to the different kinds of the Sacrifices, viz., those performed from desire of fruit and consequently productive of Return, and those not performed from desire of fruit and consequently leading to Emancipation. Tena stands for tena Yajnena. What the speaker wishes to lay down is that only a certain class of sacrificers succeed in attaining to an end whence there is no return.

241:2 The sense seems to be that they perform mental Sacrifices, and not actual sacrifices after having created by Yoga-power all the necessary articles.

241:3 The sin of slaughtering a cow will not touch such a person, his soul being above the influence of acts.

241:4 i.e., I have for this reason spoken in praise of Renunciation and not that frame of mind in which one acts from desire of fruit.

241:5 These are, of course, the indications of complete Renunciation. Such a man never bends his head to another and never flatters another, for he is above all want.

241:6 Verse 35 is a triplet. In the first two lines the speaker says that one who does not accomplish the acts specified, fails to attain to a desirable end. In the last line, idam, refers to the duties of a true Brahmana or the indications of the Renunciation as laid down in verse 34. Daivatam kritwa, is explained by the commentator as Daivatamiva sevaniyam kritwa, Yajnam is Vishnu or Brahma as the Srutis declare.

242:1 The Munis referred to in the first line are those mentioned in verse 31 above. They are the atmayajins or mental sacrificers. Kashtam is gahanam. Asya in the second line refers to the particular Yoga of those

Munis. Lest the Yoga propounded by Tuladhara be regarded as altogether new, a circumstance that would detract from their merit, the commentator explains the words natah as preceded by Avekshamana api understood.

242:2 Yasmin here is equivalent to Yadi, it being, as the commentator explains, Vibhaktipratirupakam avyayam. Eva is equivalent to Evam, meaning Twaduktaprakarena; atmatirtha means atmaiva tirtham or Yajnabhumistatra. Prapnuyat in the second line stands for prapnuyuh. The use of the singular for the plural is arsha.

242:3 What is said here is this: the sacrifices of some men become lost through absence of faith. These men, it is plain, are not worthy of performing any kind of sacrifice internal or external. The performance of sacrifice, however, is easy. The cow and her products can minister to all sacrifices. In the case of those that are able, full libations of clarified butter, of milk, and of curds, are sufficient to enable them to perform whatever sacrifice they wish. As regards those that are poor, the dust of a cow's hoof and the water in which a cow's tail and horns have been washed, are quite sufficient to enable them to perform their sacrifices. Purnahuti should not, I think, be taken as different from clarified butter, etc.

242:4 All these verses are exceedingly terse. Anena vidhina is the mode which the speaker himself advocates, viz., the performance of sacrifices without slaughter of animals. Niyojayan is an instance hetau satri. After prakaroti Sraddham is understood. Ishtam here means Yagam. Yajunam (as in verse 35 above) is Brahma.

243:1 The soul is itself a tirtha. A tirtha, of course, is a spot containing sacred water. One should seek the acquisition of merit in the soul instead of going to places called sacred and lying in different parts of the earth. 'According to his own ability' means 'according to the best of his power.' If one can perform a sacrifice with clarified butter, one should not do it with the dust of a cow's hoofs.

Section 264

"Tuladhara said, 'See with thy own eyes, O Jajali, who, viz., those that are good or those that are otherwise, have adopted this path of duty that I have spoken of. Thou shalt then understand properly how the truth stands. Behold, many birds are hovering in the sky. Amongst them are those that were reared on thy head, as also many hawks and many others of other species. Behold, O Brahmana, those birds have contracted their wings and legs for entering their respective nests. Summon them, O regenerate one! There those birds, treated with affection by thee, are displaying their love for thee that art their father. Without doubt, thou art their father, O Jajali! Do thou summon thy children.'

"Bhishma continued, 'Then those birds, summoned by Jajali, made answer agreeably to the dictates of that religion which is not fraught with injury to any creature. All acts that are done without injuring any creature become serviceable (to the doer) both here and hereafter. Those acts, however, that involve injury to others, destroy faith, and faith being destroyed, involves the destroyer in ruin. The sacrifices of those that regard acquisition and non-acquisition in the same light, that are endued with faith that are self-restrained, that have tranquil minds, and that perform sacrifices from a sense of duty (and not from desire of fruit), become productive of fruit. Faith with respect to Brahma is the daughter of Surya, O regenerate one. She is the protectress and she is the giver of good birth. Faith is superior to the merit born of (Vedic) recitations and meditation. An act vitiated by defect of speech is saved by Faith. An act vitiated by defect of mind is saved by Faith. But neither speech nor mind can save an act that is vitiated by want of Faith. Men conversant with the occurrences of the past recite in this connection the following verse sung by Brahman. The offerings in sacrifices of a person that is pure (in body and acts) but wanting in Faith, and of another that is impure (in respect of their worthiness of acceptance). The food, again, of a person conversant with the Vedas but miserly in behaviour, and that of a usurer that is liberal in conduct, the deities after careful consideration, had held to be equal (in respect of their worthiness of acceptance). The' Supreme Lord of all creatures (viz., Brahman) then told them that they had committed an error. The food of a liberal person is sanctified by Faith. The food, however, of the person that is void of Faith is lost in consequence of such want of Faith. The food of a liberal usurer is acceptable but not the food of a miser. Only one person in the world, viz., he that is bereft of Faith, is unfit to make offerings to the deities. The food of only such a man is unfit to be eaten. This is the opinion of men conversant with duties. Want of Faith is a high sin. Faith is a cleanser of sins. Like a snake casting off its slough, the man of Faith succeeds in casting off all his sin. The religion of abstention with Faith is superior to all things considered sacred. Abstaining from all faults of behaviour, he who betakes himself to Faith, becomes sanctified. What need hath such a person of penances, or of conduct, or of endurance? Every man has Faith. Faith, however, is of three kinds, viz., as affected by Sattwa, by Rajas and by Tamas, and according to the kind of Faith that one has, one is named. Persons endued with goodness and possessed of insight into the true import of morality have thus laid down the subject of duties. We have, as the result of our enquiries, got all this from the sage Dharmadarsana. O thou of great wisdom, betake thyself to Faith, for thou shalt then obtain that which is superior. He who has Faith (in the declarations of the Srutis), and who acts according to their import (in the belief that they are good for him), is certainly of righteous soul. O Jajali, he who adheres to his own path (under the influence of Faith) is certainly a superior person.'

"Bhishma continued, 'After a short while, Tuladhara and Jajali, both of whom had been endued with great wisdom, ascended to heaven and sported there in great happiness, having reached their respective places earned by their respective acts. Many truths of this kind were spoken of by Tuladhara. That eminent person understood this religion (of abstention from injury) completely. These eternal duties were accordingly proclaimed by him. The regenerate Jajali, O son of Kunti, having heard these words of celebrated energy, betook himself to tranquillity. In this way, many truths of grave import were uttered by Tuladhara, illustrated by examples for instruction. What other truths dost thou wish to hear?'"

Footnotes

243:2 Dharmasya vachanat kila is explained by the commentator as Dharmasya ahinsatmakasya samvandhino vachanat. I think the words may also mean, 'obeying the voice of Dharma.'

243:3 The two negatives in the second line amount to an affirmative assertion.

243:4 Vaivaswati is 'appertaining to Vivaswat or prakasarapachidatma', hence 'Brahma-vishayini. 'Daughter of Surya' means Sattwiki. Faith is vahirvangamanasi, i.e., is 'the outward form of speech and mind,' implying that it 'transcends (the merit born of) speech (recitation) and mind (meditation).'

244:1 'Defects of speech' are the incorrect utterance of mantras. 'Defects of mind' are such as listlessness, haste, etc.

244:2 Kadarya is explained by the commentator as 'miserly.' I think it may be taken also in a more extended sense. Then again vardhushi is a usurer and not necessarily a dealer in corn.

244:3 The commentator is entirely silent upon this verse. The two Bengali versions have proceeded in two different ways. The four classes of persons indicated in the previous verses are (1) he that is destitute of faith but is (outwardly) pure, (2) he that has faith but is not (outwardly) pure, (3) a miserly person possessed of learning, and (4) a usurer endued with liberality. The answer of Brahman, without touching other points, refers particularly to faith. The liberal man's food is sanctified by faith. The food of him that has no faith is lost. For this reason, the liberal man's food, even if he happens to be a usurer, is worthy of acceptance, and not so the food of the miser even though he may be possessed of Vedic lore.

245:1 The commentator takes the word divam as implying hardakasam. They sported (not in the ordinary felicity of heaven but) in the puissance of Yoga.

Section 265

"Bhishma said, 'In this connection is cited an old narrative of what was recited by king Vichakhy through compassion for all creatures. Beholding the mangled body of a bull, and hearing the exceedingly painful groans of the kine in a cow-slaying sacrifice, and observing the cruel Brahmanas that gathered there for assisting at the ceremonies, that king uttered these words, 'Prosperity to all the kine in the world.' When the slaughter had commenced, these words expressive of a blessing (to those helpless animals) were pronounced. And the monarch further said, 'Only those that are transgressors of defined limits, that are destitute of intelligence, that are atheists and sceptics, and that desire the acquisition of celebrity through sacrifices and religious rites speak highly of the slaughter of animals in sacrifices. The righteous-souled Manu has applauded (the observance of) harmlessness in all (religious) acts. Indeed, men slaughter animals in sacrifices, urged by only the desire of fruit. Hence, guided by authority (in respect of slaughter and abstention from slaughter or harmlessness) one conversant (with the scriptures) should practise the true course of duty which is exceedingly subtile. Harmlessness to all creatures is the highest of all duties. Living in the vicinity of an inhabited place and injuring oneself to the observance of rigid vows, and disregarding the fruits indicated of Vedic acts, one should give up domesticity, adopting a life of Renunciation. Only they that are mean are urged by the desire of fruit. Reverentially mentioning sacrifices and trees and sacrificial stakes, men do not eat tainted meat. This practice, however, is not worthy of applause. Wine, fish, honey, meat, alcohol, and preparations of rice and sesame seeds, have been introduced by knaves. The use of these (in sacrifices) is not laid down in the Vedas. The hankering after these arises from pride, error of judgment, and cupidity. They that are true Brahmanas realise the presence of Vishnu in every sacrifice. His worship, it has been laid down, should be made with agreeable Payasa. (The leaves and flowers of) such trees as have been indicated in the Vedas, whatever act is regarded as worthy and whatever else is held as pure by persons of pure hearts and cleansed natures and those eminent for knowledge and holiness, are all worthy of being offered to the Supreme Deity and not unworthy of His acceptance.'

"Yudhishthira said, 'The body and all sorts of dangers and calamities are continually at war with each other. How, therefore, will a person who is totally free from the desire of harming and who on this account will not be able to act, succeed in keeping up his body?'

"Bhishma said, 'One should, when able, acquire merit and act in such a way that one's body may not languish and suffer pain, and that death may not come.'"

Footnotes

245:2 Gograhe is explained by the commentator as 'a sacrifice in which kine are stain.' Yajnavatasya is an instance of the genitive for the accusative. It means Yajnavatsthan nirdayan Brahmanan. The expression may also mean 'in the cow-pen within the sacrificial enclosure.'

245:3 Avyaktaih is explained by the commentator as Yajnadi-dwaraiva khyatimichchhadbhih.

245:4 Kamakara may also mean recklessness, Vahirvedyam is 'on the outer Vedi or altar.' The actual slaughter takes place on this vedi. The Burdwan translator misunderstands the word.

246:1 Upasya, is explained by the commentator as 'living near an inhabited place.' Vedakritah Srutih are the fruits indicated in the Vedas of the acts laid, down in them. Acharah has reference to the duties of the domestic mode of life. Acharah should be made anacharah, i.e., should not be followed. The Sannyasa mode of life is thus recommended.

246:2 The meaning is this: ordinary men abstain from tainted meat, regarding all meat as tainted which is obtained from animals that are not killed in sacrifices and in course of religious acts. The speaker, however, holds that this practise is not worthy of applause, for all meat is tainted, including that of animals slain in sacrifices. K.P. Singha gives the sense correctly though his rendering is not literal. The Burdwan translator, misunderstanding text and commentary, jumbles them together and gives an incorrect rendering.

246:3 Hence there is no need for sacrifices with slaughter of animals, and alcohol, etc.

246:4 The sense is this: dangers are always seeking to destroy the body. The body is always seeking to destroy those destroyers. This perpetual war or struggle implies the desire to injure. How then, asks Yudhishthira, is it possible for any man to lead a perfectly harmless life, harm being implied in the very fact of continued existence?

246:5 The sense, of course, is that one should acquire religious merit without wasting one's body; one should not, that is, cause one's body to be destroyed for the sake of earning merit.

Section 266

"Yudhishthira said, 'Thou, O grandsire, art our highest preceptor in the matter of all acts that are difficult of accomplishment (in consequence of the commands of superiors on the one hand and the cruelty that is involved in them on the other). I ask, how should one judge of an act in respect of either one's obligation to do it or of abstaining from it? Is it to be judged speedily or with delay?'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old story of what occurred with respect to Chirakarin born in the race of Angirasa. Twice blessed be the man that reflects long before he acts. One that reflects long before he acts is certainly possessed of great intelligence. Such a man never offends in respect of any act. There was once a man of great wisdom, of the name of Chirakarin, who was the son of Gautama. Reflecting for a long time upon every consideration connected with proposed acts, he used to do all he had to do. He came to be called by the name of Chirakarin because he used to reflect long upon all matters, to remain awake for a long time, to sleep for a long time, and to take a long time in setting himself to the accomplishment of such acts as he accomplished. The clamour of being an idle man stuck to him. He was also regarded as a foolish person, by every person of a light understanding and destitute of foresight. On a certain occasion, witnessing an act of great fault in his wife, the sire Gautama passing over his other children, commanded in wrath this Chirakarin, saying, 'Slay thou this woman.' Having said these words without much reflection, the learned Gautama, that foremost of persons engaged in the practice of Yoga, that highly blessed ascetic, departed for the woods. Having after a long while assented to it, saying, 'So be it,' Chirakarin, in consequence of his very nature, and owing to his habit of never accomplishing any act without long reflection, began to think for a long while (upon the propriety or otherwise of what he was commanded by his sire to do). How shall I obey the command of my sire and yet how avoid slaying my mother? How shall I avoid sinking, like a wicked person, into sin in this situation in which contradictory obligations are dragging me into opposite directions? Obedience to the commands of the sire constitutes the highest merit. The protection of the mother again is a clear duty. The status of a son is fraught with dependence. How shall I avoid being afflicted by sin? Who is there that can be happy after having slain a woman, especially his mother? Who again can obtain prosperity and fame by disregarding his own sire? Regard for the sire's behest is obligatory. The protection of my mother is equally a duty. How shall I so frame my conduct that both obligations may be discharged? The father places his own self within the mother's womb and takes birth as the son, for continuing his practices, conduct, name and race. I have been begotten as a son by both my mother and my father. Knowing as I do my own origin, why should I not have this knowledge (of my relationship with both of them)? The words uttered by the sire while performing the initial rite after birth, and those that were uttered by him on the occasion of the subsidiary rite (after the return from the preceptor's abode) are sufficient (evidence) for settling the reverence due to him and indeed, confirm the reverence actually paid to him. In consequence of his bringing up the son and instructing him, the sire is the son's foremost of superiors and the highest religion. The very Vedas lay it down as certain that the son should regard what the sire says as his highest duty. Unto the sire the son is only a source of joy. Unto the son, however, the sire is all in all. The body and all else that the son owns have the sire alone for their giver. Hence, the behests of the sire should be obeyed without ever questioning them in the least. The very sins of one that obeys one's sire are cleansed (by such obedience). The sire is the giver of all articles of food, of instructions in the Vedas, and of all other knowledge regarding the world. (Prior to the son's birth) the sire is the performer of such rites as Garbhadhana and Simantonnayana. The sire is religion. The sire is heaven. The sire is the highest penance. The sire being gratified, all the deities are gratified. Whatever words are pronounced by the sire become blessings that attach to the son. The words expressive of joy that the sire utters cleanse the son of all his sins. The flower is seen to fall away from the stalk. The fruit is seen to fall away from the tree. But the sire, whatever his distress, moved by parental affection, never abandons the son. These then are my reflections upon the reverence due from the son to the sire. Unto the son the sire is not an ordinary object. I shall now think upon (what is due to) the mother. Of this union of the five (primal) elements in me due to my birth as a human being, the mother is the (chief) cause as the firestick of fire. The mother is as the fire-stick with respect to the bodies of all men. She is the panacea for all kinds of calamities. The existence of the mother invests one with protection; the reverse deprives one of all protection. The man who, though divested of prosperity, enters his house, uttering the words, 'O mother!'--hath not to indulge in grief. Nor doth decrepitude ever assail him. A person whose mother exists, even if he happens to be possessed of sons and grandsons and even if he counts a hundred years, looks like a child of but two years of age. Able or disabled, lean or robust, the son is always protected by the mother. None else, according to the ordinance, is the son's protector. Then doth the son become old, then doth he become stricken with grief, then doth the world look empty in his eyes, when he becomes deprived of his mother. There is no shelter (protection against the sun) like the mother. There is no refuge like the mother. There is no defence like the mother. There is no one so dear as the mother. For having borne him in her womb the mother is the son's Dhatri. For having been the chief cause of his birth, she is his Janani. For having nursed his young limbs into growth, she is called Amva. For bringing forth a child possessed of courage she is called Virasu. For nursing and looking after the son she is called Sura. The mother is one's own body. What rational man is there that would slay his mother, to whose care alone it is due that his own head did not lie on the street-side like a dry gourd? When husband and wife unite themselves for procreation, the desire cherished with respect to the (unborn) son are cherished by both, but in respect of their fruition more depends upon the mother than on the sire. The mother knows the family in which the son is born and the father who has begotten him. From the moment of conception the mother begins to show affection to her child and takes delight in her. (For this reason, the son should behave equally towards her). On the other hand, the scriptures declare that the offspring belongs to the father alone. If men, after accepting the hands of wives in marriage and pledging themselves to earn religious merit without being dissociated from them, seek congress with other people's wives, they then cease to be worthy of respect. The husband, because he supports the wife, is called Bhartri, and, because he protects her, he is on that account called Pati. When these two functions disappear from him, he ceases to be both Bhartri and Pati. Then again woman can commit no fault. It is man only that commits faults. By perpetrating an act of adultery, the man only becomes stained with guilt. It has been said that the husband is the highest object with the wife and the highest deity to her. My mother gave up her sacred person to one that came to her in the form and guise of her husband. Women can commit no fault. It is man who becomes stained with fault. Indeed, in consequence of the natural weakness of the sex as displayed in every act, and their liability to solicitation, women cannot be regarded as offenders. Then again the sinfulness (in this case) is evident of Indra himself who (by acting in the way he did) caused the recollection of the request that had been made to him in days of yore by woman (when a third part of the sin of Brahmanicide of which Indra himself was guilty was cast upon her sex). There is no doubt that my mother is innocent. She whom I have been commanded to slay is a woman. That woman is again my mother. She occupies, therefore, a place of greater reverence. The very beasts that are irrational know that the mother is unslayable. The sire must be known to be a combination of all the deities together. To the mother, however, attaches a combination of all mortal creatures and all the deities. --In consequence of his habit of reflecting long before acting, Gautama's son Chirakarin, by indulging in those reflections, passed a long while (without accomplishing the act he had been commanded by his sire to accomplish). When many days had expired, his sire Gautama's returned. Endued with great wisdom, Medhatithi of

Gautama's race, engaged in the practice of penances, came back (to his retreat), convinced, after having reflected for that long time, of the impropriety of the chastisement he had commanded to be inflicted upon his wife. Burning with grief and shedding copious tears, for repentance had come to him in consequence of the beneficial effects of that calmness of temper which is brought about by a knowledge of the scriptures, he uttered these words, 'The lord of the three worlds, viz., Purandara, came to my retreat, in the guise of a Brahmana asking for hospitality. He was received by me with (proper) words, and honoured with a (proper) welcome, and presented in due form with water to wash his feet and the usual offerings of the Arghya. I also granted him the rest he had asked for. I further told him that I had obtained a protector in him. I thought that such conduct on my part would induce him to behave towards me as a friend. When, however, notwithstanding all this, he misbehaved himself, my wife Ahalya could not be regarded to have committed any fault. It seems that neither my wife, nor myself, nor Indra himself who while passing through the sky had beheld my wife (and become deprived of his senses by her extraordinary beauty), could be held to have offended. The blame really attaches to the carelessness of my Yoga puissance. The sages have said that all calamities spring from envy, which, in its turn, arises from error of judgment. By that envy, also, I have been dragged from where I was and plunged into an ocean of sin (in the form of wife-slaughter). Alas, I have slain a woman,--a woman that is again my wife--one, that is, who, in consequence of her sharing her lord's calamities came to be called by the name of Vasita,--one that was called Bharya owing to the obligation I was under of supporting her. Who is there that can rescue me from this sin? Acting heedlessly I commanded the high-souled Chirakarin (to slay that wife of mine). If on the present occasion he proves true to his name then may he rescue me from this guilt. Twice blessed be thou, O Chirakaraka! If on this occasion thou hast delayed accomplishing the work, then art thou truly worthy of thy name. Rescue me, and thy mother, and the penances I have achieved, as also thy own self, from grave sins. Be thou really a Chirakaraka today! Ordinarily, in consequence of thy great wisdom thou takest a long time for reflection before achieving any act. Let not thy conduct be otherwise today! Be thou a true Chirakaraka today. Thy mother had expected thy advent for a long time. For a long time did she bear thee in her womb. O Chirakaraka, let thy habit of reflecting long before acting be productive of beneficial results today. Perhaps, my son Chirakaraka is delaying today (to achieve my bidding) in view of the sorrow it would cause me (to see him execute that bidding). Perhaps, he is sleeping over that bidding, bearing it in his heart (without any intention of executing it promptly). Perhaps, he is delaying, in view of the grief it would cause both him and me, reflecting upon the circumstances of the case.' Indulging in such repentance, O king, the great Rishi Gautama then beheld his son Chirakarin sitting near him. Beholding his sire come back to their abode, the son Chirakarin, overwhelmed with grief, cast away the weapon (he had taken up) and bowing his head began to pacify Gautama. Observing his son prostrated before him with bent head, and beholding also his wife almost petrified with shame, the Rishi became filled with great joy. From that time the highsouled Rishi, dwelling in that lone hermitage, did not live separately from his spouse or his heedful son. Having uttered the command that his wife should be slain he had gone away from his retreat for accomplishing some purpose of his own. Since that time his son had stood in an humble attitude, weapon in hand, for executing that command on his mother. Beholding that his son prostrated at his feet, the sire thought that, struck with fear, he was asking for pardon for the offence he had committed in taking up a weapon (for killing his own mother). The sire praised his son for a long time, and smelt his head for a long time, and for a long time held him in a close embrace, and blessed him, uttering the words, 'Do thou live long!' Then, filled with joy and contented with what had occurred, Gautama, O thou of great wisdom, addressed his son and said these words, 'Blessed be thou, O Chirakaraka! Do thou always reflect long before acting. By thy delay in accomplishing my bidding thou hast today made me happy for ever.' That learned and best of Rishis then uttered these verses upon the subject of the merits of such cool men as reflect for a long time before setting their hands to any action. If the matter is the death of a friend, one should accomplish it after a long while. If it is the abandonment of a project already begun, one should abandon it after a long while. A friendship that is formed after a long examination lasts for a long time. In giving way to wrath, to haughtiness, to pride, to disputes, to sinful acts, and in accomplishing all disagreeable tasks he that delays long deserves applause. When the offence is not clearly proved against a relative, a friend, a servant, or a wife, he that reflects long before inflicting the punishment is applauded.' Thus, O Bharata, was Gautama pleased with his son, O thou of Kuru's race, for that act of delay on the latter's part in doing the former's bidding. In all acts a man should, in this way, reflect for a long time and then settle what he should do. By conducting himself in this way one is sure to avoid grief for a long time. That man who never nurses his wrath for a long while, who reflects for a long time before setting himself to the performance of any act, never does any act which brings repentance. One should wait for a long while upon those that are aged, and sitting near them show them reverence. One should attend to one's duties for a long time and be engaged for a long while in ascertaining them. Waiting for a long time upon those that are learned, are reverentially serving for a long time those that are good in behaviour, and keeping one's soul for a long while under proper restraint, one succeeds in enjoying the respect of the world for a long time. One engaged in instructing others on the subject of religion and duty, should, when asked by another for information on those subjects, take a long time to reflect before giving an answer. He may then avoid indulging in repentance (for returning an incorrect answer whose practical consequences may lead to sin).--As regards Gautama of austere penances, that Rishi, having adored the deities for a long while in that retreat of his, at last ascended to heaven with his son.'"

Footnotes

247:1 On the occasion of the Jata-karma the sire says 'be thou as hard as adamant,' 'be thou an axe (unto all my foes).' The upakarma or subsidiary rite is performed on the occasion of the samavartana or return from the preceptor's abode. It is called subsidiary because it does not occur among the rites laid down in the Griha Sutras. The words uttered on that occasion are, 'Thou art my own self, O Son.'

248:1 Bhogya implies such articles as dress,--etc. Bhojya implies food, etc. Pravachana is instruction in the scriptures. Garbhadhana is the ceremonial in connection with the attainment of puberty by the wife. Simantonnayana is performed by the husband in the fourth, sixth or eighth month of gestation, the principal rite being the putting of the minimum mark on the head of the wife. The mark is put on the line of partition of her locks.

248:2 In India in every house two sticks were kept for producing fire by rubbing. These were replaced by the flint-stone and a piece of steel. Of course, Bryant and May's matches have now replaced those primitive arrangements almost everywhere, and in the hands of children have become a source of great danger to both life and property.

249:1 Prana is the organ of generation. Samslesha is union. The desires cherished are indicated in the Griha Sutras. 'Let our child be fair of complexion.' 'Let him be long-lived! Though both parents cherish such wishes, yet their fruition depends more on the mother than the father. This is a scientific truth.

249:2 The sense seems to be this. The mother only has correct knowledge of who the father is. The commands of the father, therefore, may be set aside on the ground of the suspicion that attaches to his very status as father. Then, again, if the father be adulterous, he should not be regarded on account of his sinfulness. Chirakarin asks, 'How shall I know that Gautama is my father? How again shall I know that he is not sinful?'

249:3 The object of this verse is to indicate that when Gautama had ceased to protect his wife he had ceased to be her husband. His command, therefore, to slay her could not be obeyed.

249:4 The commentator argue that 'man being the tempted, takes the guilt upon himself woman, being the tempted, escapes the guilt.'

250:1 The sense is this: the sire is all the deities together, for by reverencing the sire, all the deities are pleased. The mother, however, is all mortal and immortal creatures together, for by gratifying her one is sure to obtain success both here and hereafter.

250:2 Dharmasya is explained by the commentator as Yogadharma-sambandhi. Probably, Gautama blames his own carelessness in not having provided, by Yoga-puissance, against the commission of the offence. The commentator observes that the Rishi's exculpation of Indra himself is due to his own purity of nature and the entire absence of a desire to wrong other people. In reality, however, there can be no doubt that it was Indra who was to blame.

Section 267

"Yudhishthira said, 'How, indeed, should the king protect his subjects without injuring anybody. I ask thee this, O grandsire, tell me, O foremost of good men!'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the conversation between Dyumatsena and king Satyavat. We have heard that upon a certain number of individuals having been brought out for execution at the command of his sire (Dyumatsena), prince Satyavat said certain words that had never before been said by anybody else. 'Sometimes righteousness assumes the form of iniquity, and iniquity assumes the form of righteousness. It can never be possible that the killing of individuals can ever be a righteous act.'

"Dyumatsena said, 'If the sparing of those that deserve to be slain be righteousness, if robbers be spared, O Satyavat, then all distinctions (between virtue and vice) would disappear. 'This is mine',--'This (other) is not his'--ideas like these (with respect to property) will not (if the wicked be not punished) prevail in the Kali age. (If the wicked be not punished) the affairs of the world will come to a deadlock. If thou knowest how the world may go on (without punishing the wicked), then discourse to me upon it.'

"Satyavat said, 'The three other orders (viz., the Kshatriyas, Vaisyas, and Sudras) should be placed under the control of the Brahmanas. If those three orders be kept within the bonds of righteousness, then the subsidiary classes (that have sprung from intermixture) will imitate them in their practices. Those amongst them that will transgress (the commands of the Brahmanas) shall be reported to the king.--'This one heeds not my commands,'--upon such a complaint being preferred by a Brahmana, the king shall inflict punishment upon the offender. Without destroying the body of the offender the king should do that unto him which is directed by the scriptures. The king should not act otherwise, neglecting to reflect properly upon the character of the offence and upon the science of morality. By slaying the wicked, the king (practically) slays a large number of individuals that are innocent. Behold, by slaying a single robber, his wife, mother, father and children are all slain (because they become deprived of the means of life). When injured by a wicked person, the king should, therefore, reflect deeply on the question of chastisement. Sometimes a wicked man is seen to imbibe good behaviour from a righteous person. Then again from persons that are wicked, good children may be seen to spring. The wicked, therefore, should not be torn up by the roots. The extermination of the wicked is not consistent with eternal practice. By smiting them gently they may be made to expiate their offences. By depriving them of all their wealth, by chains and immurement in dungeons, by disfiguring them (they may be made to expiate their guilt). Their relatives should not be persecuted by the infliction of capital sentences on them. If in the presence of the Purohita and others, they give themselves up to him from desire of protection, and swear, saying, 'O Brahmana, we shall never again commit any sinful act,' they would then deserve to be let off without any punishment. This is the command of the Creator himself. Even the Brahmana that wears a deer-skin and the wand of (mendicancy) and has his head shaved, should be punished (when he transgresses). If great men transgress, their chastisement should be proportionate to their greatness. As regards them that offend repeatedly, they do not deserve to be dismissed without punishment as on the occasion of their first offence.' "Dyumatsena said, 'As long as those barriers within which men should be kept are not transgressed, so long are they designated by the name of Righteousness. If they who transgressed those, barriers were not punished with death, those barriers would soon be destroyed. Men of remote and remoter times were capable of being governed with ease. They were very truthful (in speech and conduct). They were little disposed to disputes and quarrels. They seldom gave way to anger, or, if they did, their wrath never became ungovernable. In those days the mere crying of fie on offenders was sufficient punishment. After this came the punishment represented by harsh speeches or censures. Then followed the punishment of fines and forfeitures. In this age, however, the punishment of death has become current. The measure of wickedness has increased to such an extent that by slaying one others cannot be restrained. The robber has no connection with men, with the deities, with the Gandharvas, and with the Pitris. What is he to whom? He is not anybody to any one. This is the declaration of the Srutis. The robber takes away the ornaments of corpses from cemeteries, and swearing apparel from men afflicted by spirits (and, therefore, deprived of senses). That man is a fool who would make any covenant with those miserable wretches or exact any oath from them (for relying upon it).'

"Satyavat said, 'If thou dost not succeed in making honest men of those rogues and in saving them by means unconnected with slaughter, do thou then exterminate them by performing some sacrifice. Kings practise severe austerities for the sake of enabling their subjects go on prosperously in their avocations. When thieves and robbers multiply in their kingdoms they become ashamed.. They, therefore, betake themselves to penances for suppressing thefts and robberies and making their subjects live happily. Subjects can be made honest by being only frightened (by the king). Good kings never slay the wicked from motives of retribution. (On the other hand, if they slay, they slay in sacrifices, when the motive is to do good to the slain), Good kings abundantly succeed in ruling their subjects properly with the aid of good conduct (instead of cruel or punitive inflictions). If the king acts properly, the superior subjects imitate him. The inferior people, again in their turn, imitate their immediate superiors. Men are so constituted that they imitate those whom they regard as their superiors. That king who, without restraining himself, seeks to restrain others (from evil ways) becomes an object of laughter with all men in consequence of his being engaged in the enjoyment of all worldly pleasures as a slave of his senses. That man who, through arrogance or error of judgment, offends against the king in any way, should be restrained by every means. It is by this way that he is prevented from committing offences anew. The king should first restrain his own self if he desires to restrain others that offend. He should punish heavily (if necessary) even friends and near relatives. In that kingdom where a vile offender does not meet with heavy afflictions, offences increase and righteousness decreases without doubt. Formerly, a

Brahmana. endued with clemency and possessed of learning, taught me this. Verily, to this effect, O sire, I have been instructed by also our grandsire of olden days, who gave such assurances of harmlessness to people, moved by pity. Their words were, 'In the Krita age, kings should rule their subjects by adopting ways that are entirely harmless. In the Treta age, kings conduct themselves according to ways that conform with righteousness fallen away by a fourth from its full complement. In the Dwapara age, they proceed according to ways conforming with righteousness fallen away by a moiety, and in the age that follows, according to ways conforming with righteousness fallen away by three-fourth. When the Kati age sets in, through the wickedness of kings and in consequence of the nature of the epoch itself, fifteen parts of even that fourth portion of righteousness disappear, a sixteenth portion thereof being all that then remains of it. If, O Satyavat, by adopting the method first mentioned (viz., the practice of harmlessness), confusion sets in, the king, considering the period of human life, the strength of human beings, and the nature of the time that has come, should award punishments. Indeed, Manu, the son of the Self-born, has, through compassion for human beings, indicated the way by means of which men may adhere to knowledge (instead of harmfulness) for the sake of emancipation.'"

Footnotes

252:1 i.e., prince Satyavat said that the persons brought out for execution should not be executed. The power of kings did not extend over the lives of their subjects. In other words the prince argued against the propriety of inflicting capital punishment upon even grave offenders.

253:1 Verse 10 is a triplet.

253:2 The Burdwan translator gives a very incorrect version of this verse. He misunderstands both text and commentary completely. K.P. Singha is correct.

253:3 The commentator explains that the object of this line is to show that the very Sannyasin, when he offends, deserves to be chastised. K.P. Singha misunderstands the line completely. The Burdwan version is correct.

253:4 Both the vernacular versions of this verse are incorrect. The first half of the first line should be taken independently. The commentator explains that after gariyamsam the words api sasyu should be supplied. Aparadhe tu punah punah, etc., is said of offenders in general, and not eminent offenders only.

254:1 i.e., punishments were not necessary in former times, or very light ones were sufficient. The Burdwan version of this verse is thoroughly ridiculous.

254:2 Hence extermination is the punishment that has become desirable.

254:3 Hence, by slaying them no injury is done to any one in this or the other world.

254:4 Padma means, the ornaments of corpses. Grave-stealers that were in every country. Pisachat is Pisachopahatat. Evidently, idiots and mad men were the persons who were regarded to have been possessed by evil spirits. Daiyatam is an accusative which, like, Samayam is governed by the transitive verb Kurvita. Yah kaschit means yah kaschit mudyhah, na tu prajnah. The Burdwan version of this verse shows that the person entrusted with this portion of the Canti was altogether incompetent for the task. K.P. Singha gives the meaning correctly.

254:5 The commentator supposes that after sadhun the word kartum is understood. The line may also be taken as meaning,--'If thou dost not succeed in rescuing the honest without slaying (the wicked).' Bhuta bhavya is sacrifice. The prince speaks of exterminating the rogues by slaying them as animals in a sacrifice because of the declaration in the Srutis that those killed in sacrifices ascend to heaven, purged of all their sins. Such acts, therefore, seem to be merciful to the prince, compared to death by hanging or on the block.

255:1 The world thus improves in conduct and morality through the king only behaving in a proper way. Cruel punishments are scarcely needed to reform the world.

255:2 The period of human life decreases proportionately in every succeeding age, as also the strength of human beings. In awarding punishments, the king should be guided by these considerations.

255:3 The word satya is used here for Emancipation. Mahaddahrmaphalam is true knowledge, so called because, of its superiority to heaven, etc. The way pointed out by Manu is, of course, the religion of harmlessness. In verse 35, there is an address to prince Satyavat. It seems, as I have pointed out, that verses 32 to 35 represent the words of the grandsire to whom the prince refers in verse 31.

Section 268

"Yudhishthira said, 'Thou hast already explained to me, O grandsire, how the religion of Yoga, which leads to the six well-known attributes, may be adopted and practised without injuring any creature. Tell me, O grandsire, of that religion which leads to both results, viz., Enjoyment and Emancipation. Amongst these two, viz., the duties of domesticity and those of Yoga, both of which lead to the same end, which is superior?'

"Bhishma said, 'Both courses of duty are highly blessed. Both are extremely difficult of accomplishment. Both are productive of high fruits. Both are practised by those that are admittedly good. I shall presently discourse to thee on the authoritativeness of both those courses of duty, for dispelling thy doubts about their true import. Listen to me with concentrated attention. In this connection is instanced the old narrative of the discourse between Kapila and the cow. Listen to it, O Yudhishthira! It has been heard by us that in days of old when the deity Tvashtri came to the place of king Nahusha, the latter, for discharging the duties of hospitality, was on the point of killing a cow agreeably to the true, ancient, and eternal injunction of the Vedas. Beholding that cow tied for slaughter, Kapila of liberal soul, ever observant of the duties of Sattwa, always engaged in restraining his senses, possessed of true knowledge, and abstemious in diet, having acquired an excellent understanding that was characterised by faith, perfectly fearless, beneficial, firm, and ever directed towards truth, uttered this word once, viz.,--'Alas ye Vedas!'--At that time a Rishi, of the name of Syumarasmi, entering (by Yoga power) the form of that cow, addressed the Yati Kapila, saying, 'Hist O Kapila! If the Vedas be deserving (in consequence of those declarations in them that sanction the slaughter of living creatures), whence have those other duties (fraught with entire harmlessness to all creatures) come to be regarded as authoritative? Men devoted to penances and endued with intelligence, and who have the Srutis and knowledge for their eyes, regard the injunctions of the Vedas, which have been declared through and compiled by the Rishis, to be the words of God himself. What can anybody say (by way of censure or praise) with respect to the contents of the Vedas when these happen to be the words of the Supreme Being himself who is freed from desire of fruit, who is without the fever (of envy and aversion), who is addicted to nothing, and who is destitute of all exertion (in consequence of the immediate fruition of all his wishes)?'

"Kapila said, 'I do not censure the Vedas. I do not wish to say anything in derogation of them. It hath been heard by us that the different courses of duty laid down for the different modes of life, all lead to the same end. The Sannyasin attains to a high end. The forest-recluse also attains to a high end. Both the other two also, viz., the householder and the Brahmacharin, reach the same end. All the four modes of life have always been regarded as Deva-yana ways. The relative strength or weakness of these, as represented by their relative superiority or inferiority, hath been declared in the character of their respective ends. --Knowing these, accomplish acts which lead to heaven and other blessings,--this is a Vedic declaration.--Do not accomplish acts,--this also is another binding declaration of the Vedas. If abstention from acts be meritorious, then their accomplishment must be exceedingly reprehensible. When the scriptures stand thus, the strength or weakness of particular declarations must be very difficult to ascertain. If thou knowest of any course of duty which is superior to the religion of harmlessness, and which depends upon direct evidence instead of that of the scriptures, do thou then discourse to me upon it.'

"Syumarasmi said, 'One should perform sacrifice from desire of heaven,--this Sruti is constantly heard by us. Thinking first of the fruit (that is to be attained), one makes preparations for sacrifice. Goat, horse, cow, all species of birds, domestic or wild, and herbs and plants, are food of (other) living creatures. This is heard by us.Food again has been directed to be taken day after day morning and evening. Then again the Sruti declares that animals and grain are the limbs of Sacrifice. The Lord of the universe created them along with Sacrifice. The puissant Lord of all creatures caused the deities to perform sacrifices with their aid. Altogether seven (domestic) and seven (wild) animals are indicated as fit for sacrifice. Instead of all being equally fit, each succeeding one is inferior to each preceding one. The Vedas again declare that the whole universe is appointed for sacrifice. Him also that is called Purusha the Vedas have appointed for the same purpose. This again hath been sanctioned by men of remote and remoter times. What man of learning is there that does not select, according to his own ability, individuals from among living creatures for sacrifice? The inferior animals, human beings, trees, and herbs, all wish for the attainment of heaven. There is no means, however, except sacrifice, by which they can obtain the fruition of that desire. The deciduous herbs, animals, trees, creepers, clarified butter, milk, curds, meat and other approved things (that are poured on the sacrificial fire), land, the points of the compass, faith, and time which brings up the tale of twelve, the Richs, the Yajuses, the Samans, and the sacrificer himself bringing up the tale to sixteen, and Fire which should be known as the householder,--these seventeen are said to be the limbs of sacrifice. Sacrifice, the Sruti declares, is the root of the world and its course. With clarified butter, milk, curds, dung, curds mixed with milk, skin, the hair in her tail, horns, and hoofs, the cow alone is able to furnish all the necessaries of sacrifice. Particular ones amongst these that are laid down for particular sacrifices, coupled with Ritwijas and presents (to the priests themselves and other Brahmanas) together sustain sacrifices. By collecting these things together, people accomplish sacrifices. This Sruti, consistent with the truth, is heard that all things have been created for the performance of sacrifice. It was thus that all men of ancient time set themselves to the performance of sacrifices. As regards that person, however, who performs sacrifices because of the conviction that sacrifices should be performed and not for the sake of fruit or reward, it is seen that he does not injure any creature or bear himself with hostility to anything, or set himself to the accomplishment of any worldly task. Those things that have been named as the limbs of sacrifice, and those other things that have been mentioned as required in sacrifices and that are indicated in the ordinances, all uphold one another (for the completion of sacrifices) when used according to the approved ritual.I behold also the Smritis compiled by he Rishis, into which the Vedas have been introduced. Men of learning regard them as authoritative in consequence of their following the Brahmanas. Sacrifices have the Brahmanas for that progenitor, and truly they rest upon the Brahmanas. The whole universe rests upon sacrifice, and sacrifice rests upon the universe. The syllable Om is the root from which the Vedas have sprung. (Every rite, therefore, should commence with the utterance of that syllable of vast import). Of him who has uttered for him the syllables Om, Namas, Swaha, Svadha, and Vashat, and who has, according to the extent of his ability, performed sacrifices and other rites, there is no fear in respect of next life in all the three worlds. Thus say the Vedas, and sages crowned with ascetic success, and the foremost of Rishis. He in whom are the Richs, the Yajuses, the Samans, and the expletives necessary for completing the rhythm of the Samans according to the rules laid down in Vedic grammars, is, indeed, a Brahmana. Thou knowest, O adorable Brahmana, what the fruits are of Agnihotra, of the Soma-sacrifice, and of the other great sacrifices. I say, for this reason, one should sacrifice and assist at other people's sacrifices, without scruples of any kind. One who performs such sacrifices as lead to heaven (such as Jyotishtoma, etc.) obtains high rewards hereafter in the form of heavenly beatitude. This is certain, viz., that they who do not perform sacrifices have neither this world nor the next. They who are really conversant with the declarations of the Vedas regard both kinds of declarations (viz., those that incite to acts and those that preach abstention) as equally authoritative.'"

Footnotes

256:1 The redundant syllable is arsha.

256:2 Both acts and knowledge have been pointed out in the Vedas. The Vedas, therefore, being authority for both, one or the other cannot be censured or applauded.

256:3 Arsha means here Vedic injunctions declared through the mouths of inspired Rishis and compiled by Rishis. Viditatmanah is the Supreme Being himself. The object of the speaker is to show that no part of the Vedas can be censured, for every word in them is equally authoritative, all being God's own.

257:1 Deva-yanah is explained by the commentator as Devam atmanam janti ebhiriti, i.e., those by which the Soul is reached. The relative strength or weakness of the four modes of life hath been thus indicated. The Sannyasin attains to Moksha or Emancipation; the forest recluse to the region of Brahman; the house-holder attains to heaven (region of the deities presided over by Indra) and the Brahmacharin attains to the region of the Rishis.

257:2 The commentator explains that having commenced with the assertion that men should sacrifice from desire of heaven, the speaker fears that the hearer may deny the very existence of heaven. Hence, he takes a surer ground for justifying slaughter, viz., the ground that is connected with the consideration of food. Living creatures must eat in order to live. The very support of life requires the slaughter of life. Slaughter, therefore, is justified by the highest necessity.

257:3 i.e., there are the essential requisites of sacrifice.

257:4 The seven domestic animals are cow, goat, man, horse, sheep, mule, and ass. The seven wild ones are lion, tiger, boar, buffalo, elephant, bear, and monkey.

257:5 'Vichinwita is Vivechayet with alamvartham understood: atmanah is equivalent to jivat.

258:1 All the products of the cow that are named here are not required in all sacrifices. Some are required in some, others in others. Those then that are required, when coupled with Ritwijas and Dakshina, complete the respective sacrifices or uphold or sustain them.

258:2 Samhritya means Ekikritya and not 'destroying' as the Burdwan translator wrongly takes it.

258:3 The Burdwan translator, notwithstanding the clear language of both the text and commentary, wrongly connects the first line of verse 31 with the last line of 30, and makes nonsense of both verses.

258:4 By taking the two lines of 32 with the last line of 30, the Burdwan translator makes nonsense of the passage.

258:5 'Brahmanas' here means that part of the Vedas which contains the ritual.

258:6 Each constitutes the refuge of the other.

259:1 There are many such expletives, such as hayi, havu, etc.

Section 269

"Kapila said, 'Beholding that all the fruits that are attainable by acts are terminable instead of being eternal, Yatis, by adopting self-restraint and tranquillity, attain to Brahma through the path of knowledge. There is nothing in any of the worlds that can impede them (for by mere fiats of their will they crown all their wishes with success). They are freed from the influence of all pairs of opposites. They never bow down their heads to anything or any creature. They are above all the bonds of want. Wisdom is theirs. Cleansed they are from every sin. Pure and spotless they live and rove about (in great happiness). They have, in their own understandings, arrived at settled conclusions in respect of all destructible objects and of a life of Renunciation (by comparing the two together). Devoted to Brahma, already become like unto Brahma, they have taken refuge in Brahma. Transcending grief, and freed from (the equality of) Rajas, theirs are acquisitions that are eternal. When the high end that is these men's is within reach of attainment, what need has one for practising the duties of the domestic mode of life?'

"Syumarasmi said, 'If, indeed, that be the highest object of acquisition, if that be truly the highest end (which is attained by practising Renunciation) then the importance of the domestic mode of life becomes manifest, because without the domestic mode no other mode of life ever becomes possible. Indeed, as all living creatures are able to live in consequence of their dependence on their respective mothers, after the same manner the three other modes of life exist in consequence of their dependence upon the domestic mode. The householder who leads the life of domesticity, performs sacrifices, and practises penances. Whatever is done by anybody from desire of happiness has for its root the domestic mode of life. All living creatures regard the procreation of offspring as a source of great happiness. The procreation of offspring, however, becomes impossible in any other mode of life (than domesticity). Every kind of grass and straw, all plants and herbs (that yield corn or grain), and others of the same class that grow on hills and mountains, have the domestic mode of life for their root. Upon those depend the life of living creatures. And since nothing else is seen (in the universe) than life, domesticity may be looked upon as the refuge of the entire universe. Who then speaks the truth that says that domesticity cannot lead to the acquisition of Emancipation? Only those that are destitute of faith and wisdom and penetration, only those that are destitute of reputation that are idle and toil-worn, that have misery for their share in consequence of their past acts, only those that are destitute of learning, behold the plenitude of tranquillity in a life of mendicancy. The eternal and certain distinctions (laid down in the Vedas) are the causes that sustain the three worlds. That illustrious person of the highest order who is conversant with the Vedas, is worshipped from the very date of his birth. Besides the performance of Garbhadhana, Vedic mantras become necessary for enabling persons of the regenerate classes to accomplish all their acts in respect of both this and the other world. In cremating his body (after death), in the matter of his attainment of a second body, in that of his drink and food after such attainment, in that of giving away kine and other animals for helping him to cross the river that divides the region of life from that of Yama, in that of sinking funeral cakes in water--Vedic mantras are necessary. Then again the three classes of Pitris, viz., the Archishmats, the Varhishads, and the Kravyads, approve of the necessity of mantras in the case of the dead, and mantras are allowed to be efficient causes (for attainment of the objects for which these ceremonies and rites have been directed to be performed). When the Vedas say this so loudly and when again human beings are said to owe debts to the Pitris, the Rishis, and the gods, how can any one attain to Emancipation? This false doctrine (of incorporeal existence called Emancipation), apparently dressed in colours of truth, but subversive of the real purport of the declarations of the Vedas, has been introduced by learned men reft of prosperity and eaten up by idleness. That Brahmana who performs sacrifices according to the declarations of the Vedas is never seduced by sin. Through sacrifices, such a person attains to high regions of felicity along with the animals he has slain in those sacrifices, and himself, gratified by the acquisition of all his wishes succeeds in gratifying those animals by fulfilling their wishes. By disregarding the Vedas, by guile, or by deception, one never succeeds in attaining to the Supreme. On the other hand, it is by practising the rites laid down in the Vedas that one succeeds in attaining to Brahma.'

"Kapila said, '(If acts are obligatory, then) there are the Darsa, the Paurnamasa, the Agnihotra, the Chaturmasya, and other acts for the man of intelligence. In their performance is eternal merit. (Why then perform acts involving cruelty)? Those that have betaken themselves to the Sannyasa, mode of life, that abstain from all acts, that are endued with patience, that are cleansed (of wrath and every fault), and that are conversant with Brahma, succeed by such knowledge of Brahma in paying off the debts (thou speakest of) to the gods (the Rishis, and the Pitris) represented to be so very fond of libations poured in sacrifices. The very gods become stupefied in tracing the track of that trackless person who constitutes himself the soul of all creatures and who looks upon all creatures with an equal eye. Through instructions received from the preceptor one knows that which dwells within this frame to be of a four-fold nature, having besides four doors and four mouths. In consequence of (their possession of) two arms, the organ of speech, the stomach, and the organ of pleasure, the very gods are said to have four doors. One should, therefore, strive one's best to keep those doors under control. One should not gamble with dice. One should not appropriate what belongs to another. One should not assist at the sacrifice of a person of ignoble birth. One should not, giving way to wrath, smite another with hands or feet. That intelligent man who conducts himself in this way is said to have his hands and feet well-controlled. One should not indulge in vociferous abuse or censure. One should not speak words that are vain. One should forbear from knavery and from calumniating others. One should observe the vow of truthfulness, be sparing of speech, and always heedful.' By conducting oneself in this way one will have one's organ of speech well-restrained. One should not abstain entirely from food. One should not eat too much. One should give up covetousness, and always seek the companionship of the good. One should eat only so much as is needed for sustaining life. By conducting oneself in this way one succeeds in properly controlling the door represented by one's stomach. One should not, O hero, lustfully take another wife when one has a wedded spouse (with whom to perform all religious acts). One should never summon a woman to bed except in her season. One should confine oneself to one's own wedded spouse without seeking congress with other women. By conducting oneself in this way one is said to have one's organ of pleasure properly controlled. That man of wisdom is truly a regenerate person who has all his four doors, viz., the organ of pleasure, the stomach, the two arms (and two feet), and the organ of speech, properly controlled. Everything becomes useless of that person whose doors are not well-controlled. What can the penance of such a man do? What can his sacrifices bring about? What cart be achieved by his body? The gods know him for a Brahmana who has cast off his upper garment, who sleeps on the bare ground, who makes his arm a pillow, and whose heart is possessed of tranquillity. That person who, devoted to contemplation, singly enjoys all the happiness that wedded couples enjoy, and who turns not his attention to the joys and griefs of others, should be known for a Brahmana. That man who rightly understands all this as it exists in reality and its multiform transformations, and who knows what the end is of all created objects, is known by the gods for a Brahmana. One who hath no fear from any creature and from whom no creature hath any fear and who constitutes himself the soul of all creatures, should be known for a Brahmana. Without having acquired purity of heart which is the true result of all pious acts such as gifts and sacrifices, men of foolish understandings do not succeed in obtaining a knowledge of what is needed in making one a Brahmana even when explained by preceptors. Destitute of a knowledge of all this, these men desire fruits of a different kind, viz., heaven and its joys. Unable to practise even a small part of that good conduct which has come down from remote times, which is eternal, which is characterised by certitude, which enters as a thread in all our duties, and by adopting which men of knowledge belonging to all the modes of life convert their respective duties and penances into terrible weapons for destroying the ignorance and evils of worldliness, men of foolish understandings regard acts that are productive of visible fruits, that are fraught with the highest puissance, and that are deathless, as fruitless after all and as deviations (from the proper course) not sanctioned by the scriptures. In truth, however, that conduct, embracing as it does practices the very opposite of those that are seen in seasons of distress, is the very essence of heedfulness and is never affected by lust and wrath and other passions of a similar kind. As regards sacrifices again, it is very difficult to ascertain all their particulars. If ascertained, it is very difficult to observe them in practice. If practised, the fruits to which they lead are terminable. Mark this well. (And marking this, do thou betake thyself to the path of knowledge).'

"Syumarasmi said, 'The Vedas countenance acts and discountenance them. Whence then is their authority when their declarations thus contradict each other? Renunciation of acts, again, is productive of great benefit. Both these have been indicated in the Vedas. Do thou discourse to me on this subject, O Brahmana!'

"Kapila said, 'Betaking yourselves to the path of the good (viz., Yoga), do you even in this life realise its fruits by the direct evidence of your senses. What, however, are the visible results of those other objects which you (men of acts) pursue?'

"Syumarasmi said, 'O Brahmana, I am Syumarasmi by name. I have come here for acquiring knowledge. Desirous of doing good to myself I have started this conversation in artless candour and not from desire of disputation. The dark doubt has taken possession of my mind. O illustrious one, solve it to me. Thou hast said that they who take the path of the good (viz., Yoga), by which Brahma is attained, realise its fruits by the direct evidence of their senses. What, indeed, is that which is so realisable by the direct evidence of the senses and which is pursued by yourselves? Avoiding all sciences that have disputation only for their foremost object, I have so studied the Agama as to have July mastered their true meaning. By Agama I understand the declarations of the Vedas. I also include la that word those sciences based on logic which have for their object the bringing out of the real meaning of the Vedas. Without avoiding the duties laid down for the particular mode of life which one may lead, one should pursue the practices laid down in Agama. Such observance of the practices laid down in Agama crowns one with success. In consequence of the certainty of the conclusions of Agama, the success to which the latter leads may be said to be almost realisable by direct evidence. As a boat that is tied to another bound for a different port, cannot take its passengers to the port they desire to reach, even so ourselves, dragged by our acts due to past desires, can never cross the interminable river of birth and death (and reach the heaven of rest and peace we may have in view). Discourse to me on this topic, O illustrious one! Teach me as a preceptor teaches a disciple. No one can be found amongst men that has completely renounced all worldly objects, nor one that is perfectly contented with oneself, nor one that has transcended grief, nor one that is perfectly free from disease, nor one that is absolutely free from the desire to act (for one's own benefit), nor one that has an absolute distaste for companionship, nor one that has entirely abstained from acts of every kind. Even men like yourself are seen to give way to joy and indulge in grief as persons like ourselves. Like other creatures the senses of persons like yourselves have their functions and objects. Tell me, in what then, if we are to investigate the question of happiness, does pure felicity consist for all the four orders of men and all the four modes of life who and which have, as regards their inclinations, the same resting ground.'

"Kapila said, 'Whatever the Sastras according to which one performs the acts one feels inclined to do, the ordinances laid down in it for regulating those acts never become fruitless. Whatever again the school of opinion according to which one may conduct oneself, one is sure to attain to the highest end by only observing the duties of self-restraint of Yoga. Knowledge assists that man in crossing (this interminable river of life and death) who pursues knowledge. That conduct, however, which men pursue after deviating from the path of knowledge, afflicts them (by subjecting them to the evils of life and death). It is evident that ye are possessed of knowledge and dissociated from every worldly object that may produce distress. But have any of you at any time succeeded in acquiring that knowledge in consequence of which everything is capable of being viewed as identical with one Universal Soul? Without a correct apprehension of the scriptures, some there are, fond only of disputation, who, in consequence of being overwhelmed by desire and aversion, become the slaves of pride and arrogance. Without having correctly understood the meaning of scriptural declarations, these robbers of the scriptures, these depredators of Brahma, influenced by arrogance and error, refuse to pursue tranquillity and practise self-restraint. These men behold fruitlessness on every side, and if (by chance) they succeed in obtaining the puissance of knowledge they never impart it to others for rescuing them. Made up entirely of the quality of Tamas, they have Tamas only for their refuge. One becomes subject to all the incidents of that nature which one imbibes. Accordingly, of him who hath Tamas for his refuge, the passions of envy, lust, wrath, pride, falsehood, and vanity, continually grow, for one's qualities have one's nature for their spring. Thinking in this strain and beholding these faults (through the aid of instructions secured from preceptors), Yatis, who covet the highest end, betake themselves to Yoga, leaving both good and ill.'

"Syumarasmi said, 'O Brahmana, all that I have said (about the laudable character of acts and the opposite character of Renunciation) is strictly conformable to the scriptures. It is, however, very true that without a correct apprehension of the meaning of the scriptures, one does not feel inclined to obey what the scriptures really declare. Whatever conduct is consistent with equity is consistent with the scriptures. Even that is what the Sruti declares. Similarly, whatever conduct is inconsistent with equity is inconsistent with the scriptures. This also is declared by the Sruti. It is certain that no one can do an act that is scriptural by transgressing the scriptures. That again is unscriptural which is against the Vedas. The Sruti declares this. Many men, who believe only what directly appeals to their senses, behold only this world (and not what is addressed in the scriptures to Faith). They do not behold what the scriptures declare to be faults. They have, accordingly, like ourselves, to give way to grief. Those objects of the senses with which men like you are concerned are the same with which other living creatures are concerned. Yet in consequence of your knowledge of the soul and their ignorance of it, how vast is the difference that exists between you and them! All the four orders of men and all the four modes of life, however different their duties, seek the same single end (viz., the highest happiness). Thou art possessed of unquestioned talents and abilities. For ascertaining that particular course of conduct (amongst those various duties) which is well calculated to accomplish the desired end, thou hast, by discoursing to me on the Infinite (Brahma), filled my soul with tranquillity. As regards ourselves, in consequence of our inability to understand the Soul we are destitute of a correct apprehension of the reality. Our wisdom is concerned with things that are low, and we are enveloped in thick darkness. (The course of conduct, however, that thou hast indicated for enabling one to attain to Emancipation, is exceedingly difficult of practice). Only he who is devoted to Yoga, who has discharged all his duties, who is capable of roving everywhere depending only on his own body, who has brought his soul under perfect control, who has transcended the requirements of the science of morality and who disregards the whole world (and everything belonging to it), can transgress the declarations of the Vedas with respect to acts, and say that there is Emancipation. For one, however, who lives in the midst of relatives, this course of conduct is exceedingly difficult to follow. Gift, study of the Vedas, sacrifices, begetting offspring, simplicity of dealing, when by practising even these no one succeeds in attaining to Emancipation, fie on him who seeks to attain to it, and on Emancipation itself that is sought! It seems that the labour spent upon attaining to it is all fruitless. One becomes chargeable with atheism if one disregards the Vedas by not doing the acts they direct. O illustrious one, I desire to hear without delay about that (Emancipation) which comes in the Vedas after the declarations in favour of acts. Do tell me the truth, O Brahmana! I sit at thy feet as a disciple. Teach me kindly! I wish to know as much about Emancipation as is known to thee, O learned one!'

Footnotes

259:2 For, as the commentator explains, one who has acquired an empire does not seek the dole of charity. In view of the high end that Renunciation is certain to bring, what need has a person of the domestic mode of life which leads to rewards that are insignificant compared to the other.

260:1 Varhi is grass or straw. Oshadhi here implies paddy and other grain. Vahiranya adrija implies 'other kinds of Oshadhi born on mountains,' i.e., the Soma and other useful hill plants and shrubs. Teshamapi mulam garhastyam should be supplied after the first line. Domesticity is the root of these, because these are cultivated or collected by persons leading the domestic mode of life. The argument in the second line is this: Oschadhibhyah pranah, pranat vahihna kinchit drisyate, atah viswasyapi mulam garhastyam.

260:2 Literally rendered, the words are,--'Without doubt, Vedic mantras enter into persons of the regenerate classes in respect of acts whose effects are seen and acts whose effects instead of being seen depend upon the evidence of the scriptures.' Practically, what is said here is that all the acts of a Brahmana are performed with the aid of Vedic mantras.

260:3 Mantras are necessary in cremating a Brahmana's dead body. Mantras are needed for assisting the dead spirit to attain to a brilliant form (either in the next world or in this if there be rebirth). These mantras are, of course, uttered in Sraddhas. After the dead spirit has been provided, with the aid of mantras, with a body, food and drink are offered to him with the aid of mantras. Kine and animals are given away by the representatives of the dead for enabling the dead ancestor to cross the Vaitarani (the river that flows between the two worlds) and for enabling him to become happy in heaven. The funeral cake, again, according to the ordinance, is sunk in water for making it easily attainable by him to whom it is offered. By becoming a human being one inherits three debts.

By study he pays off his debt to the Rishis: by the performance of sacrifices he pays off his debt to the gods, and by begetting children he frees himself from the debt he owes to the Pitris. The argument then is this: when the Vedas, which are the words of Supreme Godhead, have laid down these mantras for the attainment of such objects in the next world, how can Emancipation, which involves an incorporeal existence transcending the very Karana (form) be possible? The very declarations of the Vedas in favour of acts are inconsistent with incorporeal existence or with the negation of existence with dual consciousness of knower and known.

261:1 The mention of 'Devan' as the commentator points out--Rishis and also Pitris. The amrita here that these covet is, of course, the Sacrificial libation. 'Brahma-sanjnitah' implies 'conversant with Brahma,' for the Srutis say that 'Brahmavid Brahmaiva bhavati.'

261:2 The terseness of the original has not been removed in the translation. Enam is the universal Soul dwelling within this physical frame. It refers to the person who constitutes himself to be the soul of all creatures or one who is conversant with Brahma or has become Brahma itself. That soul is said to have a fourfold nature, viz., it is virat (all-embracing), sutra (fine as the finest thread and pervading everything), antaryamin (possessed of omniscience), and suddha (stainless). Its four mouths, by which are meant the four sources of enjoyment or pleasure, are the body, the senses, the mind, and the understanding. What the speaker wishes to point out by this is the Bhotkritwa (power of enjoyment) of the Soul. The Kartritwa (power of action) is then pointed out by the mention of the doors which are the two arms, the organ of speech, the stomach and the organ of the pleasure (generation). These last operate as doors for shutting or confining the soul within its chamber. They are the screens or avaranas that conceal its real nature. The very gods feel their force, being unable to transcend them or their demands. He who would transcend them and shine in his own stainless nature should seek to control or restrain them. Practically, it is Yoga that is recommended for enabling one to attain to the position of the universal Soul.

262:1 'One who has cast off his upper garment' is one who clothes himself very scantily only for the sake of decency and not for splendour.

262:2 Dwandwarama very likely means here the joys of wedded couples and not 'the pleasures derived from pairs of opposites'. The sense seems to be this that man is a Brahmana who, without marrying succeeds in enjoying singly all the felicity that attaches to married life.

262:3 In reality all things are, of course, Brahma. Their external aspects are only transformations. The end of all creatures is death and rebirth till absorption takes place into Brahma by means of Yoga.

263:1 The original is very terse. I have expanded it, following the commentator. Dana-yajna kriya phalam is chitta suddhi of purity or heart; antarena is equivalent to vina; anujananti governs Brahmanyam understood. Anyat phalam in the second line implies heaven and its joys (which satisfy ordinary men). The practice anu before jananti is taken to imply gurum anu, i.e., following the instructions of preceptors.'

263:2 These three verses run together and are extremely abstruse. There can be no doubt that the commentator is right. The construction is this: Yam sadacharam asritya samsritanam swakarmabhih (sahitam) tapah ghoratwam agatam, tam (sadacharam) puranam puranam saswatam dhruvam dharmeshu cha sutritamkitichit charitum asaknuvantah phalavanti vyushtimanti dhruvam cha karmani (mudah) vigunani, etc., pasyanti. The second line of 36 stands by itself as an explanatory sentence referring to some of the characteristics of the sadachara that is spoken of. Samsritanam, refers to men observing the different modes of life; ghoratwam agatam is samsarandhakaranasakam bhavati. What is meant by this is that the penances of such men, along with the duties they are called upon to observe by the particular mode of life they follow, become a terrible weapon, in consequence of their sadacharah, for destroying the evils of worldliness. The sadacharah spoken of here is nishkamadharmah. The latter is no new-fangled theory of men of learning but is puranam saswatam, and dhruvam. The phalavanti vyushtimanti, and dhruva karmani which fools regard to be vigyunani and anaikatitikani are, of course, those acts which are included within the word 'Yoga.' In brief, the speaker, in these three verses, wishes to inculcate that wise men, whatever their mode of life, observe its duties. But by virtue of the nishkama dharma they follow, they convert those duties and their penances into efficient means for dispelling the darkness of ignorance. Fools, on the other hand, unable to practise that nishkama dharma, look upon it and Yoga itself as fruitless and valueless although the rewards these confer are visible.

264:1 The sciences that have disputation only for their foremost object, are, according to the commentator, the sciences of the Lokayatikas, the Saughatas (or Buddhists), the Kapalikas, etc. The other sciences based on Logic that are included within the word Agama are the two Mimamsas, Sankhya, and Patanjala.

265:1 Aikatmyam is explained by the commentator as Eka eva dwaita darsana hina atma yatra bhavati. Practically, it is that state of the mind in which one perceives one's identity with everything in the universe. This is that true knowledge which brings about Emancipation or is Emancipation itself.

265:2 They are called 'robbers of the scriptures' because they always seek to rob the scriptures of their true meaning. They are 'depredators of Brahma' because they deny the very existence of Godhead. Nirarambhah is Camadyarambha-sunyah.

265:3 The particle anu means 'following the instructions of preceptors.' Samyame refers to Dharana, Dhyana and Samadhi. Some texts read Siddhante for samyame.

266:1 What is intended to be said here is that only a life of Renunciation, so hard to follow, can lead to Emancipation. The Burdwan translator makes nonsense of the second line of 64 by connecting it with the first line of 65, K.P. Singha omits it entirely.

Section 270

"Kapila said, 'The Vedas are regarded as authoritative by all. People never disregard them. Brahma is of two kinds, viz., Brahma as represented by sound, and Brahma as Supreme (and intangible). One conversant with Brahma represented by sound succeeds in attaining to Supreme Brahma. Commencing with the rites of Garbhadhana, that body which the sire creates with the aid of Vedic mantras is cleansed (after birth) by Vedic mantras. When the body has been cleansed with purificatory rites (performed with the aid of Vedic mantras), the owner there of come to be called a Brahmana and becomes a vessel fit for receiving knowledge of Brahma. Know that the reward of acts is purity of heart which only leads to Emancipation. I shall presently speak to thee of that. Whether purity of heart has been attained or not (by performance of acts) is what can be known to the person himself who has attained it. It can never be known with the aid of either the Vedas or inference. They that cherish no expectation, that discard every kind of wealth by not storing anything for future use, that are not covetous, and that are free from every kind of affection and aversion, perform sacrifices because of the conviction that their performance is a duty. To make gifts unto deserving persons is the end (right use) of all wealth. Never addicted at any time to sinful acts, observant of those rites that have been laid down in the Vedas, capable of crowning all their wishes with fruition, endued with certain conclusions through pure knowledge, never giving way to wrath,--never indulging in envy, free from pride and malice, firm in Yoga, of unstained birth, unstained conduct, and unstained learning, devoted to the good of all creatures, there were in days of yore many men, leading lives of domesticity and thoroughly devoted to their own duties, there were many kings also of the same qualifications, devoted to Yoga (like Janaka, etc.), and many Brahmanas also of the same character (like Yajnavalkya and others). They behaved equally towards all creatures and were endued with perfect sincerity. Contentment was theirs, and certainty of knowledge. Visible were the rewards of their righteousness, and pure were they in behaviour and heart. They were possessed of faith in Brahma of both forms. At first making their hearts pure, they duly observed all (excellent) vows. They were observant of the duties of righteousness on even occasions of distress and difficulty, without failing off in any particular. Uniting together they used to perform meritorious acts. In this they found great happiness. And inasmuch as they never tripped, they had never to perform any expiation. Relying as they did upon the true course of righteousness, they became endued with irresistible energy. They never followed their own understandings in the matter of earning merit but followed the dictates of the scriptures alone for that end. Accordingly they were never guilty of guile in the matter of performing acts of righteousness. In consequence of their observing unitedly the absolute ordinances of the scriptures without betaking themselves ever to the rites laid down in the alternative, they were never under the necessity of performing expiation. There is no expiation for men living in the observance of the ordinances laid down in the scriptures. The Sruti declares that expiation exists for only men that are weak and unable to follow the absolute and substantive provisions of the sacred law. Many Brahmanas there were of this kind in days of old, devoted to the performance of sacrifices, of profound knowledge of the Vedas, possessed of purity and good conduct, and endued with fame. They always worshipped Brahma in the sacrifices, and were free from desire. Possessed of learning they transcended all the bonds of life. The sacrifices of these men, their (knowledge of the) Vedas, their acts performed in obedience to the ordinances, their study of the scripture at the fixed hours, and the wishes they entertained, freed as they were from lust and wrath, observant as they were of pious conduct and acts notwithstanding all difficulties, renowned as they were for performing the duties of their own order and mode of life, purified as their souls were in consequence of their very nature, characterised as they were by thorough sincerity, devoted as they were to tranquillity, and mindful as they were of their own practices, were identical with Infinite Brahma. Even this is the eternal Sruti heard by us. The penances of men that were so high-souled, of men whose conduct and acts were so difficult of observance and accomplishment, of men whose wishes were crowned with fruition in consequence of the strict discharge of their duties, became efficacious weapons for the destruction of all earthly desires. The Brahmanas say that that Good Conduct, which is wonderful, whose origin may be traced to very ancient times, which is eternal and whose characteristics are unchangeable, which differs from the practices to which even the good resort in seasons of distress and represents their acts in other situations, which is identical with heedfulness, over which lust and wrath and other evil passions can never prevail, and in consequence of which there was (at one time) no transgression in all mankind, subsequently came to be distributed into four subdivisions, corresponding with the four modes of life by persons unable to practise its duties in minute detail and entirety. They that are good, by duly observing that course of Good Conduct after adoption of the Sannyasa mode of life, attain to the highest end. They also that betake themselves to the forest mode reach the same high end (by duly observing that conduct). They too that observe the domestic mode of life attain to the highest end (by duly practising the same conduct); and, lastly, those that lead the Brahmacharya mode obtain the same (end by a due observance of the same conduct). Those Brahmanas are seen to shine in the firmament as luminaries shedding beneficent rays of light all around. Those myriads of Brahmanas have become stars and constellations set in their fixed tracks. In consequence of contentment (or Renunciation) they have all attained to Infinity as the Vedas declare. If such men have to come back to the world through the wombs of living creatures, they are never stained by sins which have the unexhausted residue of previous acts for their originating cause. Indeed, one who has led the life of a Brahmacharin and waited dutifully upon his preceptor, who has arrived at settled conclusions (in respect of the soul), and who has devoted himself to Yoga thus, is truly a Brahmana. Who else would deserve to be called a Brahmana? When acts alone determine who is a Brahmana and who is not, acts (good or bad) must be held to indicate the happiness or misery of a person. As regards those that have by conquering all evil passions acquired purity of heart, we have heard the eternal Sruti that in consequence of the Infinity to which they attain (through beholding the universal soul) and of the knowledge of Brahma (they acquire through the declarations of Srutis), they behold everything to be Brahma. The duties (of tranquillity, self-restraint, abstention from acts, renunciation, devotion, and the abstraction of Samadhi) followed by those men of pure hearts, that are freed from desire, and that have Emancipation only for their object, for acquisition of the knowledge of Brahma, are equally laid down for all the four orders of men and all the four modes of life. Verily, that knowledge is always acquired by Brahmanas of pure hearts and restrained soul. One whose soul is for Renunciation based upon contentment is regarded as the refuge of true knowledge. Renunciation, in which is that knowledge which leads to Emancipation, and which is highly necessary for a Brahmana, is eternal (and comes down from preceptor to pupil for ever and ever). Renunciation sometimes exists mixed with the duties of other modes. But whether existing in that state or by itself, one practises it according to the measure of one's strength (that depends upon the degree of one's absence of worldly desires). Renunciation is the cause of supreme benefit unto every kind of person. Only he that is weak, fails to practise it. That pure-hearted man who seeks to attain to Brahma becomes rescued from the world (with its misery).'

"Syumarasmi said, 'Amongst those that are given up to enjoyment (of property), they that make gifts, they that perform sacrifices, they that devote themselves to the study of the Vedas, and they that betake themselves to a life of Renunciation after having acquired and enjoyed wealth and all its pleasures, when they depart from this world, who is it that attains to the foremost place in heaven? I ask thee this, O Brahmana! Do thou tell me truly.'

"Kapila said, 'Those who lead a life of domesticity are certainly auspicious and acquire excellence of every kind. They are unable, however, to enjoy the felicity that attaches to Renunciation. Even thou mayst see this.'

"Syumarasmi said, 'Ye depend upon knowledge as the means (for the attainment of Emancipation). Those who lead lives of domesticity have planted their faith in acts. It has, however, been said that the end of all modes of life is Emancipation. No difference, therefore, is observable between them in respect of either their superiority or inferiority of puissance. O illustrious one, do thou tell me then how stands the matter truly.'

"Kapila said, 'Acts only cleanse the body. Knowledge, however, is the highest end (for which one strives). When all faults of the heart are cured (by acts), and when the felicity of Brahma becomes established in knowledge, benevolence, forgiveness, tranquillity, compassion, truthfulness, and candour, abstention from injury, absence of pride, modesty, renunciation, and abstention from work are attained. These constitute the path that lead to Brahma. By those one attains to what is the Highest. That the cure of all faults of the heart is the result of acts becomes intelligible to the wise man when these are attained. That, indeed, is regarded as the highest end which is obtained by Brahmanas endued with wisdom, withdrawn from all acts, possessed of purity and the certitude of knowledge. One who succeeds in acquiring a knowledge of the Vedas, of that which is taught by the Vedas (viz., Brahma as represented in acts), and the minutiae of acts, is said to be conversant with the Vedas. Any other man is only a bag of wind. One who is conversant with the Vedas knows everything, for everything is established on the Vedas. Verity, the present, past, and future all exist in the Vedas. This one conclusion is deducible from all the scriptures, viz., that this universe exists and does not exist. To the man of knowledge this (all that is perceived) is both sat and asat. To him, this all is both the end and the middle. This truth rests upon all the Vedas, viz., that when complete Renunciation takes place one obtains what is sufficient. Then again the highest contentment follows and rests upon Emancipation, which is absolute, which exists as the soul of all mortal and immortal things, which is well-known as such universal soul, which is the highest object of knowledge as being identical with all mobile and immobile things, which is full, which is perfect felicity, which is without duality, which is the foremost of all things, which is Brahma, which is Unmanifest and the cause also, whence the Unmanifest has sprung, and which is without deterioration of any kind. Ability to subdue the senses, forgiveness, and abstention from work in consequence of the absence of desire,--these three are the cause of perfect felicity. With the aid of these three qualities, men having understanding for their eyes succeed in reaching that Brahma which is uncreate, which is the prime cause of the universe, which is unchangeable and which is beyond destruction. I bow to that Brahma, which is identical with him that knows it.'"

Footnotes

267:1 The Vedas are Savda-Brahma or Brahma as represented by sound.

267:2 I have expanded this verse, following the lead of the commentator. Some idea may be given of the extreme terseness of such verses by offering a literal rendering: 'That lump of matter which is made a (human) body by what is contained in the Veda, is (afterwards) made (a body by the same means).' One approaches one's wife after performing the rite of Garbhadhana. In this rite, different deities are invoked to develop different organs and parts of the body of the child to be begotten. Thus begotten, the body of the child is, subsequent to birth, cleansed or purified. All this requires the aid of the Vedic mantras. What Kapila wishes to teach is that commencing with acts, knowledge should finally be acquired.

267:3 Yoga is the only way to true knowledge, hence Jnana-nishthah is Yoga-nishthah.

267:4 These and men like these are pointed out as persons deserving of gifts.

267:5 i.e., in Brahma as possessed of attributes and as freed from attributes.

268:1 Matra is explained as miyante vishya anya i.e., the understanding. What is meant by guile in the practice of righteousness may be exemplified as follows. Individual grains of barley may be given away instead of cloths by one unable to obtain clothes for gift. But one giving away barley grains when perfectly able to give away clothes would be guilty of guile.

268:2 The scriptures frequently lay down ordinances in the alternative. The absolute or substantive provisions are for the able. Those in the alternative are for them that are unable.

268:3 What is meant by the sacrifices, etc., of such men being identical with infinite Brahma is that these men were identical with Brahma and whatever they did was Brahma. They had no consciousness of self, or they did nothing for self. They were the Soul of the universe.

269:1 What is said here in effect is that at first there was only one course of duties, called sadachara or good conduct, for all men. In progress of time men became unable to obey all its dictates in their entirety. It then became necessary to distribute those duties into four subdivisions corresponding with the four modes of life.

269:2 Both K.P. Singha and the Burdwan translator have completely misunderstood verse 23 and the first line of 24, which, as the commentator explains, should be construed together. The construction is Tam (sadacharam) santah grihebhyah nishkramya eva (sannyasam kritwaiva) vidhivatprapya paramam gatim gachcchanti. Anye santo vanamasritah tam vidhivat prapya, etc. Similarly, Grihameva bhisamsritya anye santah, etc.' Jato-anye, etc. Thus, all the four modes, commencing with the last, are spoken of.

269:3 It is impossible for any one to read the Burdwan version of such verses without pitying the Pandit responsible for its accuracy. Without understanding the commentary in the least, the words of the great commentator have been reproduced in the Burdwan version in a strange order, rejecting some of the connecting links without any excuse, and making the Collocation utterly unintelligible. K.P. Singha gives the substance very briefly without endeavouring to translate the words. And yet the verse presents almost no difficulty. The last line of 29 and the first line of 30 make one sentence. Chaturthopanishaddharmah is explained by the commentator as implying paramatma-vishayini vidya, tadartham dharmah. There are four states of consciousness: 1st, wakefulness; 2nd, dream; 3rd, dreamless slumber (sushupti); and 4th, Turiya, which is reached by Samadhi (abstraction of Yoga-meditation), and in which Brahma becomes realisable. What is said in these two lines is simply this: the duties (dharmah), relating to the Chaturthopanishat or, the Knowledge of Paramatman, are sadharanah or common to all the four orders of men and modes of life. Those duties, of course, are sama, dama, uparama, titiksha, sraddha, samadhi. What is said in the last line of 30 is that Brahmanas of pure hearts and restrained souls always succeed (by the help of those duties) in acquiring or attaining to that Turiya or consciousness of Brahma.

270:1 Apavargamiti is explained by the commentator as apavargaprada vidya or Brahmasakshatkararupa vrittiryasmin iti. Nityin is avasyakah. Yatidharmah is a life of Renunciation. What is meant by sanatanah is sampradayagatah.

270:2 Sadharana is opposed to kevala. Yathavalam implies yathavairagyam, Gachcchatam Gachcchatam means purushamatrasyavanigvyadhadeh. The Burdwan translator misses the sense altogether and K.P. Singha quietly passes over the entire second line of this triplet. Durvala means he who is wanting in vairagya.

270:3 The commentator explains that the object of this verse is to show that even if there be equality in respect of the end that is attained in next life, there is more of real felicity in a life of Renunciation than in a life of enjoyment. The Burdwan translator misses the sense entirely.

270:4 The Burdwan translator gives a very erroneous version of this verse.

270:5 For by Knowledge Emancipation is obtained.

271:1 Vatarechaka is bhastra or a bellows. What is implied is, perhaps, that such a man breathes or lives in vain.

271:2 Nasti is explained by the commentator as the past and the future. Nishtha is swarupam. Literally, what is said is that everything is the Vedas, or the Vedas are everything, This is, perhaps, only an exaggerated mode of saying that the Vedas deal with everything.

271:3 The sense seems to be that while they that are ignorant regard the universe to be as existent and durable as the thunder or adamant, the man of knowledge regards it to be truly non-existent though it puts forth the appearance of existence.

271:4 I have endeavoured to give a literal version of verse 45. It is difficult, however, to seize the meaning from such versions. The word used in the first line is Tyaga implying Renunciation. The commentator correctly explains that this is that complete Renunciation which takes place in Samadhi or the perfect abstraction of Yoga. Samaptam is samyak aptam (bhavati). This samyak is Brahma. Similarly, santosha is not ordinary contentment but Brahmananda or the Supreme felicity of one who has attained to Brahma. The meaning, then, is this: in the complete abstraction of Yoga (i.e., Samadhi) is Brahma. This all the Vedas teach. In Emancipation again is the Supreme felicity of Brahma. Apavargah is not annihilation but Emancipation, which is existence in Brahma without the dual consciousness of knower and known.

271:5 I have followed the commentator in his exposition of almost all the adjectives in the text.

272:1 The grammatical construction of this verse is very difficult to catch. There can be no doubt that the commentator is right. Tehjah, kshama, santih,--these are anamayam subham, i.e., nirdukhasya sukhasyapraptau hetuh. Tatha, separates these from what follows. Abidham Vyoma Santanam, and dhruvam are governed by gamyate, Etaih sarvaih refers to Tejah and the two others. Abidham is explained as akittrimam; vyoma as jagatkaranam. The Burdwan translator gives a correct version, although his punctuation is incorrect. He errs, however, in not taking anamayam subham as one and the same. K.P. Singha errs in connecting anamayam with what follows tatha.

Section 271

"Yudhishthira said, 'The Vedas, O Bharata, discourse of Religion. Profit, and Pleasure. Tell me, however, O grandsire, the attainment of which (amongst these three) is regarded as superior.'

"Bhishma said, 'I shall, in this connection, recite to thee the ancient narrative of the benefit that Kundadhara in days of old had conferred upon one who was devoted to him. Once on a time a Brahmana destitute of wealth sought to acquire virtue, induced by the desire of fruit. He continually set his heart upon wealth for employing it in the celebration of sacrifices. For achieving his purpose he set himself to the practice of the austerest penances. Resolved to accomplish his purpose, he began to worship the deities with great devotion. But he failed to obtain wealth by such worship of the deities. He thereupon began to reflect, saying unto himself, 'What is that deity, hitherto unadored by men, who may be favourably disposed towards me without delay?' While reflecting in this strain with a cool mind, he beheld stationed before him that retainer of the deities, viz., the Cloud called Kundadhara. As soon as he beheld that mighty-armed being, the Brahmana's feelings of devotion were excited, and he said unto himself, 'This one will surely bestow prosperity upon me. Indeed, his form indicates as much. He lives in close proximity to the deities. He has not as yet been adored by other men. He will verily give me abundant wealth without any delay.' The Brahmana, then, having concluded thus, worshipped that Cloud with dhupas and perfumes and garlands of flowers of the most superior kind, and with diverse kinds of offerings. Thus worshipped, the Cloud became very soon pleased with his worshipper and uttered these words fraught with benefit to that Brahmana, 'The wise have ordained expiation for one guilty of Brahmanicide, or of drinking alcohol or of stealing, or of neglecting all meritorious vows. There is no expiation, however, for one that is ungrateful. Expectation hath a child named Iniquity. Ire, again, is regarded to be a child of Envy. Cupidity is the child of Deceit. Ingratitude, however, is barren (and hath no offspring). After this, that Brahmana, stretched on a bed of Kusa grass, and penetrated with the energy of Kundadhara, beheld all living beings in a dream. Indeed, in consequence of his absence of passion, penances, and devotion, that Brahmana of cleansed soul, standing aloof from all (carnal) enjoyments, beheld in the night that effect of his devotion to Kundadhara. Indeed, O Yudhishthira, he beheld the high-souled Manibhadra of great effulgence stationed in the midst of the deities, employed in giving his orders. There the gods seemed to be engaged in bestowing kingdoms and riches upon men, induced by their good deeds, and in taking them away when men fell off from goodness. Then, O bull of Bharata's race, Kundadhara of great effulgence, bending himself low, prostrated himself on the ground before the gods in the presence of all the Yakshas. At the command of the gods the high-souled Manibhadra addressed the prostrate Kundadhara and said, 'What does Kundadhara want?' Thereupon Kundadhara replied, 'If, indeed, the gods are pleased with me, there, that Brahmana reverences me greatly. I pray for some favour being shown to him, something, that is, that may bring him happiness.' Hearing this, Manibhadra, commanded by the gods, once more said unto Kundadhara of great intelligence these words, 'Rise, rise up, O Kundadhara! Thy suit is successful. Be thou happy. If this Brahmana be desirous of wealth, let wealth be given to him, that is, as much wealth as this thy friend desires. At the command of the gods I shall give him untold wealth.' Kundadhara, then, reflecting upon the fleeting and unreal character of the status of humanity, set his heart, O Yudhishthira, upon inclining the Brahmana to penances. Indeed, Kundadhara said, 'I do not, O giver of wealth, beg for wealth on behalf of this Brahmana. I desire the bestowal of another favour upon him. I do not solicit for this devotee of mine mountains of pearls and gems or even. the whole earth with all her riches. I desire, however, that he should be virtuous. Let his heart find pleasure in virtue. Let him have virtue for his stay. Let virtue be the foremost of all objects with him. Even this is the favour that meets with my approval.' Manibhadra said, 'The fruits of virtue are always sovereignty and happiness of diverse kinds. Let this one enjoy those fruits, always freed from physical pain of every kind.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, Kundadhara, however, of great celebrity, repeatedly solicited virtue alone for that Brahmana. The gods were highly pleased at it. Then Manibhadra said, 'The gods are all pleased with thee as also with this Brahmana. This one shall become a virtuous-souled person. He shall devote his mind to virtue.' The Cloud, Kundadhara, became delighted, O Yudhishthira, at thus having been successful in obtaining his wish. The boon that he had got was one that was unattainable by anybody else. The Brahmana then beheld scattered around him many delicate fabrics of cloth. Without minding them at all (although so costly), the Brahmana came to disrelish the world.'

"The Brahmana said, 'When this one doth not set any value upon good deeds, who else will? I had better go to the woods for leading a life of righteousness.'

"Bhishma continued, 'Cherishing a distaste for the world, and through the grace also of the gods, that foremost of Brahmanas entered the woods and commenced to undergo the austerest of penances. Subsisting upon Such fruits and roots as remained after serving the deities and guests, the mind of that regenerate person, O monarch, was firmly set upon virtue. Gradually, the Brahmana, renouncing fruits and roots, betook himself to leaves of trees as his food. Then renouncing leaves, he took to water only as his subsistence. After that he passed many years by subsisting upon air alone. All the while, his strength did not diminish. This seemed exceedingly marvellous. Devoted to virtue and engaged in the practice of the severest austerities, after a long time he acquired spiritual vision. He then reflected, saying unto himself, 'If, being gratified with anybody, I give him wealth, my speech would never be untrue.' With a face lighted up by smiles, he once more began to undergo severer austerities. And once more, having won (higher) success, he thought that he could, by a fiat of the will, then create the very highest objects. 'If, gratified with any person whatsoever I give him even sovereignty, he will immediately become a king, for my words will never be untrue.' While he was thinking in this way, Kundadhara, induced by his friendship for the Brahmana and no less by the ascetic success which the Brahmana had achieved, showed himself, O Bharata (unto his friend and devotee). Meeting with him the Brahmana offered him worship according to the observances ordained. The Brahmana, however, felt some surprise, O king. Then Kundadhara addressed the Brahmana, saying, 'Thou hast now got an excellent and spiritual eye. Behold with this vision of thine the end that is attained by kings, and survey all the worlds besides.' The Brahmana then, with his spiritual vision, beheld from a distance thousands of kings sunk in hell.'

"Kundadhara said, 'After having worshipped me with devotion thou didst get sorrow for thy share, what then would have been the good done to thee by me, and what the value of my favour? Look, look for what end men desire the gratification of carnal enjoyments. The door of heaven is closed unto men.'

"Bhishma continued, 'The Brahmana then beheld many men living in this world, embracing lust, and wrath, and cupidity, and fear, and pride, and sleep and procrastination, and inactivity.'

"Kundadhara said, 'With these (vices) all human beings are enchained. The gods are afraid of men. These vices, at the command of the gods, mar and disconcert on every side. No man can become virtuous unless permitted by the gods. (In consequence of their permission) thou hast become competent to give away kingdoms and wealth through thy penances.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, the righteous-souled Brahmana, bending his head unto that Cloud, prostrated himself on the ground, and said, 'Thou hast, indeed, done me a great favour. Unconscious of the great affection shown by thee towards me, I had through the influence of desire and cupidity, failed to display good will towards thee.' Then Kundadhara said unto that foremost of regenerate persons, 'I have forgiven thee,' and having embraced him with his arms disappeared there and then. The Brahmana then roamed through all the worlds, having attained to ascetic success through the grace of Kundadhara. Through the puissance gained from virtue and penances, one acquires competence to sail through the skies and to fructify all one's wishes and purposes, and finally attain to the highest end. The gods and Brahmanas and Yakshas and all good men and Charanas always adore those that are virtuous but never those that are rich or given up to the indulgence of their desires. The gods are truly propitious to thee since thy mind is devoted to virtue. In wealth there may be a very little happiness but in virtue the measure of happiness is very great.'"

Footnotes

273:1 Nishkriti is literally escape. There is escape for those referred to; of course, the escape is to be sought by expiation. There is none for an ingrate, for ingratitude is inexpiable.

273:2 Asubheshu is explained as asubheshu karmashu upasthiteshu.

274:1 The Brahman evidently refers to the indifference of Kundadhara towards him. He had thought that Kundadhara would, in return for his adorations, grant him wealth. Disappointed in this, he says, when Kundadhara does not mind my adorations, who else will? I had, therefore, better give up all desire for wealth and retire into the woods. The passage, however, seems to be inconsistent with the Brahmana's indifference to the fine fabrics of cloth lying around him.

274:2 Persons who have won ascetic success utter a wish and it is immediately fulfilled. 'I give thee this,' and forthwith what is given in words appears bodily, ready to be taken and appropriated. The words of such persons do not follow their meanings, but meanings follow their words.

275:1 The Burdwan translator makes nonsense of this verse. He forgets his grammar so completely as to take etaih as qualifying lokah.

Section 272

"Yudhishthira said, 'Amongst the diverse kinds of sacrifices, all of which, of course, are regarded to have but one object (viz., the cleansing of the heart or the glory of God), tell me, O grandsire, what that sacrifice is which has been ordained for the sake only of virtue and not for the acquisition of either heaven or wealth!'

"Bhishma said, 'In this connection I shall relate to thee the history, formerly recited by Narada, of a Brahmana who for performing sacrifices, lived according to the unchha mode.'

"Narada said, 'In one of the foremost of kingdoms that was distinguished again for virtue, there lived a Brahmana. Devoted to penances and living according to the unchha mode, that Brahmana was earnestly engaged in adoring Vishnu in sacrifices. He had Syamaka for his food, as also Suryaparni and Suvarchala and other kinds of potherbs that were bitter and disagreeable to the taste. In consequence, however, of his penances, all these tasted sweet. Abstaining from injuring any creature, and leading the life of a forest recluse, he attained to ascetic success. With roots and fruits, O scorcher of foes, he used to adore Vishnu in sacrifices that were intended to confer heaven upon him. The Brahmana, whose name was Satya, had a wife named Pushkaradharini. She was pure-minded, and had emaciated herself by the observance of many austere vows. (Herself having been of a benevolent disposition, and her husband being thus addicted to sacrifices that were cruel), she did not approve of the conduct of her lord. Summoned, however, to take her seat by his side as his spouse (for the performance of a sacrifice), she feared to incur his curse and, therefore, comforted herself with his conduct. The garments that invested her body consisted of the (cast off) plumes of peacocks. Although unwilling, she still performed that sacrifice at the command of her lord who had become its Hotri. In that forest, near to the Brahmana's asylum, lived a neighbour of his, viz., the virtuous Parnada of Sukra's race, having assumed the form of a deer. He addressed that Brahmana, whose name was Satya, in articulate speech and said unto him these words, 'Thou wouldst be acting very improperly, if this sacrifice of thine were accomplished in such a manner as to be defective in mantras and other particulars of ritual. I, therefore, ask thee to slay and cut me in pieces for making libations therewith on thy sacrificial fire. Do this and becoming blameless ascend to heaven.' Then the presiding goddess of the solar disc, viz., Savitri, came to that sacrifice in her own embodied form and insisted upon that Brahmana in doing what he desired by that deer to do. Unto that goddess, however, who thus insisted, the Brahmana replied, saying, 'I shall not slay this deer who lives with me in this same neighbourhood.' Thus addressed by the Brahmana, the goddess Savitri desisted and entered the sacrificial fire from desire of surveying the nether world, and wishing to avoid the sight of (other) defects in that sacrifice. The deer, then, with joined hands, once more begged of Satya (to be cut in pieces and poured into the sacrificial fire). Satya, however, embraced him in friendship and dismissed him, saying, 'Go!' At this, the deer seemed to leave that place. But after he had gone eight steps he returned, and said, 'Verily, do thou slay me. Truly do I say, slain by thee I am sure to attain to a righteous end. I give thee (spiritual) vision. Behold the celestial Apsaras and the beautiful vehicles of the high-souled Gandharvas.' Beholding (that sight) for a protracted space of time, with longing eyes, and seeing the deer (solicitous of sacrifice), and thinking that residence in heaven is attainable by only slaughter, he approved (of the counsels the deer had given). It was Dharma himself who had become a deer that lived in those woods for many years. (Seeing the Brahmana tempted by the prospect he beheld), Dharma provided for his salvation and counselled him, saying, 'This (viz., slaughter of living creatures) is not conformable to the ordinances about Sacrifices. The penances, which had been of very large measure, of that Brahmana whose mind had entertained the desire of slaying the deer, diminished greatly in consequence of that thought itself. The injuring of living creatures, therefore, forms no part of sacrifice. Then the illustrious Dharma (having assumed his real form), himself assisted that Brahmana, by discharging the priestly office, to perform a sacrifice. The Brahmana, after this, in consequence of his (renewed) penances, attained to that state of mind which was his spouse's. Abstention from injury is that religion which is complete in respect of its rewards. The religion, however, of cruelty is only thus far beneficial that it leads to heaven (which has a termination). I have spoken to thee of that religion of Truth which, indeed, is the religion of those that are utterers of Brahma.'"

Footnotes

275:2 The verse is not difficult; the commentator, again, is very clear. The Burdwan translator, however, while citing the very words of the commentary, totally misunderstands them and makes utter nonsense of them. Ekarthanam is explained as Ekam chitiasuddhih Iswarapritirva tadarthanam madhya. The question asked is dharmartham yo yajnah samahitah (viniyuktah) tadeva vruhi and not that Yajna which sukhartham (bhavati).

276:1 One that subsists upon grains of corn picked up from the fields after the reapers have abandoned them is called a person leading the unchha mode of life. The Burdwan translator commits the ridiculous error of taking unchhavrittih as the name of the Brahmana. The commentator supposes that Yajna here implies Vishnu, as expounded in the Srutis.

276:2 Syamaka is a variety of paddy called Panicum frumentaceum. 'Suryaparni' is otherwise called 'Mashaparni' (Ayurvedhartha chandrika). It is identified with Tiramus labialis, syn.--Glycine deblis. 'Suvarchala' is a name applied to various plants. Here, very probably, 'Brahmisaka,' or Herpestes Monnjera (syn.--Gratiola Monniera, Linn) is intended.

276:3 i.e., he never slaughtered living animals for offering them in sacrifices because of his inability to procure them. He, therefore, substituted vegetable products for those animals. His sacrifices, intended to take him to heaven, were really cruel in intention.

276:4 Following the Bombay text I read the last line of 8 as Sukrasya punarajatih Parnadonamadharmavit, or Sukrasya punarjnabhih, etc.; ajatih is a 'descendant.' If ajnabhih be taken as the reading it would mean 'at the repeated commands of Sukra.' The Bengal reading apadhyanat adharmavit seems to be vicious. Both the vernacular versions are incorrect; K.P. Singha supplying something of his own will for making sense of what, he writes, and the Burdwan translator writing nonsense as usual.

277:1 K.P. Singha wrongly translates this verse; for once, the Burdwan translator is correct.

277:2 Both the vernacular versions of this verse were incorrect. The commentator explains that the grammar is rasatalam didrikshuh sa Yajna-pavakam pravishtah. Yajne duscharitam kinnu, samipavarti mudo janah i.e., fearing to see many other defects in the sacrifice which was being celebrated by an ignorant person.

277:3 Vaddhanjalim is an adverb, qualifying ayachata. The Burdwan translator wrongly takes it as an adjective of Satyam.

277:4 In verse 8, it is said that it was a descendant of Sukra, viz., the virtuous Parnada, who had become a deer and lived in those woods as the Brahmana's neighbour. Here it is said that it was the deity Dharma who had become so. The two statements may be reconciled supposing that Dharma first became the Rishi Parnada and then, as Parnada, was metamorphosed into a deer. Tasya nishkritim adhatta is explained by the commentator in a very far-fetched way. He takes these words to mean that Dharma, who had become a deer, provided at this juncture for his liberation from that metamorphosis. I think tasya has reference to the misled Brahmana.

277:5 Yajnia is explained as yajnaya hita.

277:6 Samadhanam is the absorption of meditation, or that state of mind in which one has no longer any affection for the world, Bharyayh is genitive, but the Burdwan translator takes it for the instrumental singular.

278:1 Yo dhamah is the reading I take, and not no dharmah.

Section 273

"Yudhishthira said, 'By what means doth a man become sinful, by what doth he achieve virtue, by what doth he attain to Renunciation, and by what doth he win Emancipation?'

"Bhishma said, 'Thou knowest all duties. This question that thou askest is only for confirmation of thy conclusions. Listen now to Emancipation, and Renunciation, and Sin, and Virtue to their very roots. Perceiving any one of the five objects (viz., form, taste, scent, sound, and touch), desire runs after it at first. Indeed, obtaining them within the purview of the senses, O chief of Bharata's race, desire or aversion springs up. One, then, for the sake of that object (i.e., for acquisition of what is liked and avoidance of what is disliked) strives and begins acts that involve much labour. One endeavours one's best for repeatedly enjoying those forms and scents (and the three other objects of the remaining three senses) that appear very agreeable. Gradually, attachment, and aversion, and greed, and errors of judgment arise. The mind of one overwhelmed by greed and error and affected by attachment and aversion is never directed to virtue. One then begins with hypocrisy to do acts that are good. Indeed, with hypocrisy one then seeks to acquire virtue, and with hypocrisy one likes to acquire wealth. When one succeeds, O son of Kuru's race, in winning wealth with hypocrisy, one sets one's heart to such acquisition wholly. It is then that one begins to do acts that are sinful, notwithstanding the admonitions of well-wishers and the wise, unto all which he makes answers plausibly consistent with reason and conformable to the injunctions of the scriptures. Born of attachment and error, his sins, of three kinds, rapidly increase, for he thinks sinfully, speaks sinfully, and acts sinfully. When he fairly starts on the way of sin, they that are good mark his wickedness. They, however, that are of a disposition similar to that of the sinful man, enter into friendship with him. He succeeds not in winning happiness even here. Whence then would he succeed in winning happiness hereafter? It is thus that one becomes sinful. Listen now to me as I speak to thee of one that is righteous. Such a man, inasmuch as he seeks the good of others, succeeds in winning good for himself. By practising duties that are fraught with other people's good, he attains at last to a highly agreeable end. He who, aided by his wisdom, succeeds beforehand in beholding the faults above adverted to, who is skilled in judging of what is happiness and what is sorrow and how each is brought about, and who waits with reverence upon those that are good, makes progress in achieving virtue, both in consequence of his habit and such companionship of the good. The mind of such a person takes delight in virtue, and he lives on, making virtue his support. If he sets his heart on the acquisition of wealth, he desires only such wealth as may be acquired in righteous ways. Indeed, he waters the roots of only those things in which he sees merit. In this way, doth one become righteous and acquires friends that are good. In consequence of his acquisition of friends, of wealth, and of children, he sports in happiness both here and hereafter. The mastery (in respect of enjoyment) that a living creature attains over sound, touch, taste, form, and scent, O Bharata, represents the fruit of virtue. Remember this. Having obtained the fruit of virtue, O Yudhishthira, such a man does not give himself up to joy. Without being contented with such (visible) fruits of virtue he betakes himself to Renunciation, led on by the eye of knowledge. When, having acquired the eye of knowledge, he ceases to take pleasure in the gratification of desire, in taste and in scent, when he does not allow his mind to run towards sound, touch and form, it is then that he succeeds in freeing himself from desire. He does not, however, even then cast off virtue or righteous acts. Beholding then all the worlds to be liable to destruction, he strives to cast off virtue (with its rewards in the form of heaven and its happiness) and endeavours to attain to Emancipation by the (well-known) means. Gradually abandoning all sinful acts he betakes himself to Renunciation, and becoming righteous-souled succeeds at last in attaining to Emancipation. I have now told thee, O son, of that about which thou hadst asked me, viz., the topics of Sin, Righteousness, Renunciation, and Emancipation, O Bharata! Thou shouldst, therefore, O Yudhishthira, adhere to virtue in all situations. Eternal is the success, O son of Kunti, of thee that adherest to righteousness.'"

Footnotes

278:2 The commentator explains the grammar as panchanam (madhya ekam) artham prapya, etc.

279:1 This is the mastery or puissance that is brought by Yoga, so that the person succeeds, flats of the will, in creating whatever he desires.

279:2 The Burdwan translator gives a ridiculous version of this verse. He cites the commentator's words without understanding them aright.

279:3 What he does is to abandon sakamah dharmah for betaking himself to nishaamah dharmah or the practice of duties without desire of fruit, for only such a course of conduct can lead to Emancipation.

279:4 By dharma here is meant nishkama dharma, for the fruits of sakama dharma are not eternal, heaven like all things else having an end.

Section 274

"Yudhishthira said, 'Thou hast said, O grandsire, the Emancipation is to be won by means and not otherwise. I desire to hear duly what those means are.'

"Bhishma said, 'O thou of great wisdom, this enquiry that thou hast addressed to me and that is connected with a subtle topic, is really worthy of thee, since thou, O sinless one, always seekest to accomplish all thy objects by the application of means. That state of mind which is present when one sets oneself to make an earthen jar for one's use, disappears after the jar has been completed. After the same manner, that cause which urges persons who regard virtue as the root of advancement and prosperity ceases to operate with them that seek to achieve Emancipation. That path which leads to the Eastern Ocean is not the path by which one can go to the Western Ocean. There is only one path that leads to Emancipation. (It is not identical with any of those that lead to any other object of acquisition). Listen to me as I discourse on it to thee in detail. One should, by practising forgiveness, exterminate wrath, and by abandoning--all purposes, root out desire. By practising the quality of Sattwa one should conquer sleep. By heedfulness one should keep off fear, and by contemplation of the Soul one should conquer breath. Desire, aversion, and lust, one should dispel by patience; error, ignorance, and doubt, by study of truth. By pursuit after knowledge one should avoid insouciance and inquiry after things of no interest. By frugal and easily digestible fare one should drive off all disorders and diseases. By contentment one should dispel greed and stupefaction of judgment, and all worldly concerns should be avoided by a knowledge of the truth. By practising benevolence one should conquer iniquity, and by regard for all creatures one should acquire virtue. One should avoid expectation by the reflection that it is concerned with the future; and one should cast off wealth by abandoning desire itself. The man of intelligence should abandon affection by recollecting that everything (here) is transitory. He should subdue hunger by practising Yoga. By practising benevolence one should keep off all ideas of self-importance, and drive off all sorts of craving by adopting contentment. By exertion one should subdue procrastination, and by certainty all kinds of doubt, by taciturnity, loquaciousness, and by courage, every kind of fear. Speech and mind are to be subdued by the Understanding, and the Understanding, in its turn, is to be kept under control by the eye of knowledge. Knowledge, again, is to be controlled by acquaintance with the Soul, and finally the Soul is to be controlled by the Soul. This last is attainable by those that are of pure-acts and endued with tranquillity of soul, the means being the subjugation of those five impediments of Yoga of which the learned speak. By casting off desire and wrath and covetousness and fear and sleep, one should, restraining speech, practise what is favourable to Yoga, viz., contemplation, study, gift, truth, modesty, candour, forgiveness, purity of heart, purity in respect of food, and the subjugation of the senses. By these one's energy is increased, sins are dispelled, wishes crowned with fruition, and knowledge (of diverse kinds) gained. When one becomes cleansed of one's sins and possessed of energy and frugal of fare and the master of one's senses, one then, having conquered both desire and wrath, seeks to attain to Brahma. The avoidance of ignorance (by listening to and studying the scriptures), the absence of attachment (in consequence of Renunciation) freedom from desire and wrath (by adoption of contentment and forgiveness), the puissance that is won by Yoga, the absence of pride and haughtiness, freedom from anxiety (by subjugation of every kind of fear), absence of attachment of anything like home and family,--these constitute the path of Emancipation. That path is delightful, stainless, and pure. Similarly, the restraining of speech, of body, and of mind, when practised from the absence of desire, constitutes also the path of Emancipation.'"

Footnotes

280:1 What is said in this verse is this: when a man wants an earthen jar, he works for creating one. When he has got one, he no longer finds himself in the same state of mind, his want having been satisfied. Similarly, with men desirous of heaven and earthly prosperity as the reward of virtue, the means is Pravritti or acts. This or these cease to operate with those who having acquired such virtue set themselves for the achievement of Emancipation, for with them the religion of Nivritti is all in all.

280:2 i.e., by abandoning all kinds of idleness, as explained by the commentator.

280:3 i.e., by Yoga-meditation one should regulate and finally suspend one's breath. The Yogin can suspend all physical functions and yet live on from age to age.

280:4 Nidra here is explained as ananusandhana or the absence of inquisitiveness or curiosity. By pratibha is meant inquiry after improper things or things that are of no interest.

280:5 The truth is that the world is unreal and has no end.

280:6 Hunger is to be subdued by Yoga, i.e., by regulating the wind within the body. Doubt is to be dispelled by certainty; this implies that certain knowledge should be sought for by driving off doubt. The commentator thinks that this means that all sceptical conclusions should be dispelled by faith in the scriptures. By 'fear,' in this verse, is meant the source of fear, or the world. That is to be conquered by the conquest of the six, i.e., desire, wrath, covetousness, error, pride, and envy.

281:1 What is laid down here is the same course of training that is indicated for Yoga. First, the senses are to be merged into the mind, then the mind is to be merged into the Understanding, then the Understanding is to be merged into the Soul or what is known as the Ego. This Ego is to be merged at last into the Supreme Soul. When the Ego is understood, it comes to be viewed as Brahma.

281:2 'Pure acts' are, of course, those that are included in 'Nishkama dharmah,' and 'tranquillity of soul' is the cleansing of the soul by driving away all passions and desires.

281:3 Such restraint of speech, etc., or niyamah is yogah. Kamaoanyatha is kama-vaiparityena. The sense, the commentator adds, is that one should not desire 'yoga-siddhi,' for then, as has been repeatedly indicated in the previous Sections, the Yogin would fall into hell and succeed not in attaining to Emancipation, heaven itself being hell in comparison with the felicity of Emancipation. K.P. Singha quietly skips over the last line and the Burdwan translator offers a ridiculously incorrect version.

Section 275

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse that took place between Narada and Asita-Devala. Once on a time Narada, beholding that foremost of intelligent men, viz., Devala of venerable years, seated at his ease, questioned him about the origin and the destruction of all creatures.'

"Narada said, 'Whence, O Brahmana, hath this universe, consisting of mobile and immobile objects, been created? When again doth the all-embracing destruction come, into whom doth it merge? Let thy learned self discourse to me on this.'

"Asita said, 'Those from which the Supreme Soul, when the time comes, moved by the desire of existence in manifold, forms, creates all creatures, are said by persons conversant with objects to be the five great essences. (After this) Time, impelled by the Understanding creates other objects from those (five primal essences).' He that says that there is anything else besides these (i.e., the five primal essences, Kala, and the Understanding), says what is not true. Know, O Narada, that these five are eternal, indestructible, and without beginning and without end. With Kala as their sixth, these five primal essences are naturally possessed of mighty energy. Water, Space, Earth, Wind, and Heat,--these are those five essences. Without doubt, there is nothing higher or superior to these (in point of puissance or energy). The existence of nothing else (than five) can be affirmed by any one agreeably to the conclusions derivable from the Srutis or arguments drawn from reason. If any one does assert the existence of anything else, then his assertion would verily be idle or vain. Know that these six enter into the production of all effects. That of which are all these (which thou perceivest) is called Asat. These five, and Kala (or Jiva), the potencies of past acts, and ignorance,--these eight eternal essences are the causes of the birth and destruction of all creatures. When creatures are destroyed it is into these that they enter; and when they take birth, it is again from them they do so. Indeed, after destruction, a creature resolves itself into those five primal essences. His body is made of earth; his ear has its origin in space; his eye hath light for its cause; his life (motion) is of wind, and his blood is of water, without doubt. The two eyes, the nose, the two ears, the skin, and the tongue (constituting the fifth), are the senses. These, the learned know, exist for perception of their respective objects. Vision, hearing, smelling, touching, and tasting are the functions of the senses. The five senses are concerned with five objects in five ways. Know, by the inference of reason, their similitude of attributes. Form, scent, taste, touch, and sound, are the five properties that are (respectively) apprehended by the five senses in five different ways. These five properties, viz., form, scent, taste, touch, and sound, are not really apprehended by the senses (for these are inert), but it is the Soul that apprehends them through the senses. That which is called Chitta is superior to the multitude of senses. Superior to Chitta is Manas. Superior to Manas is Buddhi, and superior to Buddhi is Kshetrajna. At first a living creature perceives different objects through the senses. With Manas he reflects over them, and then with the aid of Buddhi he arrives at certitude of knowledge. Possessed of Buddhi, one arrives at certainty of conclusions in respect of objects perceived through the senses. The five senses, Chitta, Mind and Understanding (which is the eighth in the tale),--these are regarded as organs of knowledge by those conversant with the science of Adhyatma. The hands, the feet, the anal duct, the membrum virile, the mouth (forming the fifth in the tale), constitute the five organs of action. The mouth is spoken of as an organ of action because it contains the apparatus of speech, and that of eating. The feet are organs of locomotion and the hands for doing various kinds of work. The anal duct and the membrum virile are two organs that exist for a similar purpose, viz., for evacuation. The first is for evacuation of stools, the second for that of urine as also of the vital seed when one feels the influence of desire. Besides these, there is a sixth organ of action. It is called muscular power. These then are the names of the six organs of action according to the (approved) treatises bearing on the subject. I have now mentioned to thee the names of all the organs of knowledge and of action, and all the attributes of the five (primal) essences. When in consequence of the organs being fatigued, they cease to perform their respective functions, the owner of those organs, because of their suspension, is said to sleep. If, when the functions of these organs are suspended, the functions of the mind do not cease, but on the other hand the mind continues to concern itself with its objects, the condition of consciousness is called Dream. During wakefulness there are three states of the mind, viz., that connected with Goodness, that with Passion, and that with Darkness. In dream also the mind becomes concerned with the same three states. Those very states, when they appear in dreams, connected with pleasurable actions, come to be regarded with applause. Happiness, success, knowledge, and absence of attachment are the indications of (the wakeful man in whom is present) the attribute of Goodness. Whatever states (of Goodness, Passion, or Darkness) are experienced by living creatures, as exhibited in acts, during their hours of Wakefulness, reappear in memory during their hours of steep when they dream. The passage of our notions as they exist during wakefulness into those of dreams, and that of notions as they exist in dreams into those of wakefulness, become directly apprehensible in that state of consciousness which is called dreamless slumber. That is eternal, and that is desirable. There are five organs of knowledge, and five of actions; with muscular power, mind, understanding, and Chitta, and with also the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas, the tale, it has been said, comes up to seventeen. The eighteenth in the enumeration is he who owneth the body, Indeed, he who lives in this body is eternal. All those seventeen (with Avidya or Ignorance making eighteen), dwelling in the body, exist attached to him who owns the body. When the owner disappears from the body, those eighteen (counting Avidya) cease to dwell together in the body. Or, this body made up of the five (primal) essences is only a combination (that must dissolve away). The eighteen attributes (including Avidya), with him that owneth the body, and counting stomachic heat numbering twentieth in the tale, form that which is known as the Combination of the Five. There is a Being called Mahat, which, with the aid of the wind (called Prana), upholds this combination containing the twenty things that have been named, and in the matter of the destruction of that body the wind (which is generally spoken of as the cause) is only the instrument in the hands of that same Mahat. Whatever creature is born is resolved once more into the five constituent elements upon the exhaustion of his merits and demerits; and urged again by the merits and demerits won in that life enters into another body resulting from his acts. His abodes always resulting from Avidya, desire, and acts, he migrates from body to body, abandoning one after another repeatedly, urged on by Time, like a person abandoning house after house in succession. They that are wise, and endued with certainty of knowledge, do not give way to grief upon beholding this (migration). Only they that are foolish, erroneously supposing relationships (where relationship in reality there is none) indulge in grief at sight of such changes of abode. This Jiva is no one's relation; there is none again that may be said to belong to him. He is always alone, and he himself creates his own body and his own happiness and misery. This Jiva is never born, nor doth he ever die. Freed from the bond of body, he succeeds sometimes in attaining to the highest end. Deprived of body, because freed through the exhaustion of acts from bodies that are the results of merits and demerits, Jiva at last attains to Brahma. For the exhaustion of both merits and demerits, Knowledge has been ordained as the cause in the Sankhya school. Upon the exhaustion of merit and demerit, when Jiva attains to the status of Brahma, (they that are learned in the scriptures) behold (with the eye of the scriptures) the attainment of Jiva to the highest end.'"

Footnotes

282:1 Yebhyah means 'the materials from which. (Srijati) has Paramatma for its nominative (understood). Kale is the time of creation as selected by the Supreme Soul in his own wisdom. Bhavaprachoditah is 'induced by the desire of becoming many, or led by the desire of existence as many or in infinite diversity.'

282:2 Kala here is, perhaps, the embodiment of the abstract idea of life of living creatures. Impelled by the Understanding, Kala or life sets itself to the creation of other creatures. These last also are equally the result of the same five primal essences.

282:3 The construction of the second line is this: etan shad abhinivrittan (sarveshu karyeshu anugatam) vettha; then ete yasya rasayah (karyani, tat asat). The sense of the last clause is that all this is the effect of those primal essences. All this, therefore, is of those essences. The latter are included in the word asat, or unreal, as distinguished from sat or real of substantial. The soul is sat, everything else is asat.

282:4 In previous Sections it has been explained how when the Chit, which has pure knowledge for its attribute, becomes invested with Ignorance, it begins to attract the primal essences towards itself in consequence of the potencies of past acts and take birth in various shapes. (The idea of past acts is due to the infinite cycles of creation and destruction, the very first creation being inconceivable). The causes of creation are, therefore, the five primal essences, Jiva (or chit), the potencies of past acts, and Ignorance.

283:1 Jnanani is Jnana-karanani, i.e., perceptions for causes of perception.

283:2 The second line of 13 is very condensed. The meaning is this: the eye is the sense of vision. Vision or sight is its function. The object it apprehends is form. The eye has light for its cause, and form is an attribute of light. Hence the eye seizes or apprehends form. By the inference of reason, there is similitude, in respect of attribute or property, between the eye, vision, and form. The commentator explains this clearly Drashtri-darsanadrisya nam trayanamapi gunatamatyam upapannam. This is indicated with a little variation in the next verse. K.P. Singha skips over the line. The Burdwan translator gives an incorrect version.

283:3 Manas is mind, Buddhi is Understanding, and Kshetrajna is the Soul. What, however, is Chitta is difficult to ascertain, unless it means vague or indefinite perception. In some systems of philosophy the Chitta is placed above the Understanding.

283:4 The Bengal reading yathagantam is preferable to the Bombay reading yatha mama.

284:1 The first line of 27 is grammatically connected with the last line of 26. The second line of 27 is very abstruse. The grammatical construction is this: tayorbhavayogamanam (sushuptau) pratyaksham (drishtam); (tadeva) nityam, ipsitam (cha). What is meant by this is that in ordinary men, the notions during wakefulness are not the notions they cherish during dreams: nor are their notions during dreams identifiable with those they entertain while wakeful. There is similarity but not identity. In eternal Sushupti, however, which is Emancipation, the notions of wakefulness pass into those of dream and those of dream pass into those of wakefulness, i.e., both (or, rather, the same, for there is then perfect identity between them) become directly apprehensible in Sushupti or Emancipation. Sushupti Or Emancipation, therefore, is a state, in which there is neither the consciousness of wakefulness nor that of dream, but both run together, their differences disappearing totally.

284:2 This is a triplet.

285:1 Brahmabhava is explained as follows: when one succeeds in understanding Brahma, one is said to attain to Brahma, as the Srutis declare. The commentator explains that Pasyanti is used with reference to those that are learned in the scriptures. They behold the attainment of the highest end by Jiva not with their physical eyes but with the eye of the scriptures, for they that are themselves emancipated cannot be said to behold the emancipation of another. This is grave trifling for explaining the use of the word pasyanti.

Section 276

"Yudhishthira said, 'Cruel and sinful that we are, alas, we have slain brothers and sires and grandsons and kinsmen and friends and sons. How, O grandsire, shall we dispel this thirst for wealth. Alas, through that thirst we have perpetrated many sinful deeds.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of what was said by the ruler of the Videhas unto the enquiring Mandavya. The ruler of the Videhas said, 'I have nothing (in this world), yet I live in great happiness. If the whole of Mithila (which is said to be my kingdom) burn in a conflagration, nothing of mine will be burnt down. Tangible possessions, however valuable, are a source of sorrow to men of knowledge; while possessions of even little value fascinate the foolish. Whatever happiness exists here, derivable from the gratification of desire, and whatever heavenly happiness exists of high value, do not come up to even a sixteenth part of the felicity that attends the total disappearance of desire. As the horns of a cow grow with the growth of the cow itself, after the same manner the thirst for wealth increases with increasing acquisitions of wealth. Whatever the object for which one feels an attachment, that object becomes a source of pain when it is lost. One should not cherish desire. Attachment to desire leads to sorrow. When wealth has been acquired, one should apply it to purposes of virtue. One should even then give up desire. The man of knowledge always looks upon other creatures even as he looks upon himself. Having cleansed his soul and attained to success, he casts off everything here. By casting off both truth and falsehood, grief and joy, the agreeable and disagreeable, fearlessness and fear, one attains to tranquillity, and becomes free from every anxiety. That thirst (for earthly things) which is difficult of being cast off by men of foolish understanding, which wanes not with the wane of the body, and which is regarded as a fatal disease (by men of knowledge), one who succeeds in casting off is sure to find felicity. The man of virtuous soul, by beholding his own behaviour that has become bright as the moon and free from evil of every kind, succeeds in happily attaining to great fame both here and hereafter.' Hearing these words of the king, the Brahmana became filled with joy, and applauding what he heard, Mandavya betook himself to the path of Emancipation.'"

Footnotes

285:2 The commentator points out that possessions of value include even the region of Brahman. Men of knowledge, who seek Emancipation, do not set any value on even the joy of the region of the Creator.

286:1 The commentator explains that one should not cherish 'the desire for wealth even for the sake of acquiring virtue therewith. When, however, wealth is obtained without effort, such wealth should be applied to the acquisition of virtue. One is also directed to give up the desire of acquiring wealth (by even innocent means) the reason being that desire, when cherished, is sure to increase and get the better of one's heart.

286:2 The commentator observes that the first line means that the man of knowledge should wish for happiness to all, and never wish sorrow to any one. Sarvam includes virtue and vice. Of course, the practice of nishkama dharma is recommended.

Section 277

"Yudhishthira said, 'Time, that is fraught, with terror unto all creatures, is running his course. What is that source of good after which one should strive? Tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of a discourse between a sire and a son. Listen to it, O Yudhishthira! Once on a time, O son of Pritha, a regenerate person devoted only to the study of the Vedas had a very intelligent son who was known by the name of Medhavin. Himself conversant with the religion of Emancipation, the, son one day asked his father who was not conversant with that religion and who was engaged in following the precepts of the Vedas, this question.'

"The son said, 'What should a man of intelligence do, O sire, knowing that the period of existence allotted to men runs fast away? Tell me this truly and in proper order, O father, so that, guided by thy instructions I may set myself to the acquisition of virtue.'

"The sire said, 'Having studied the Vedas all the while observing the duties of Brahmacharya, O son, one should then desire for offspring for the sake of rescuing one's sires. Having established one's fire then and performing the sacrifices that are ordained, one should then retire into the woods and (having lived as a forest-recluse) one should then become a Muni (by casting off everything and calmly waiting for dissolution).'

"The son said, 'When the world is thus assailed and thus besieged on all sides, and when such irresistible (bolts) are falling in every direction, how can you speak so calmly?'

"The sire said, 'How is the world assailed? By what is it besieged? What are those irresistible bolts that are falling on every side? Dost thou frighten me with thy words?'

"The son said, 'The world is assailed by Death. It is besieged by what is it besieged? What are those irresistible bolts that are falling on every side? Dost thou frighten me with thy words?'

"The son said, 'The world is assailed by Death. It is besieged by Decrepitude. Days and Nights are continually falling (like bolts). Why do you not take heed of these? When I know that Death does not wait here for any one (but snatches all away suddenly and without notice), how can I possibly wait (for his coming) thus enveloped in a coat of Ignorance and (heedlessly) attending to my concerns? When as each night passes away the period of every one's life wears away with it, when, indeed, one's position is similar to that of a fish in a piece of shallow water, who can feel happy? Death encounters one in the very midst of one's concerns, before the attainment of one's objects, finding one as unmindful as a person while engaged in plucking flowers. That which is kept for being done tomorrow should be done today; and that which one thinks of doing in the afternoon should be done in the forenoon. Death does not wait, mindful of one's having done or not done one's acts. Do today what is for thy good (without keeping it for tomorrow). See that Death, who is irresistible, may not overcome thee (before you accomplish thy acts). Who knows that Death will not come to one this very day? Before one's acts are completed, Death drags one away. One should, therefore, commence to practise virtue while one is still young (without waiting for one's old age). for life is uncertain. By acquiring virtue one is sure to eternal happiness both here and hereafter. Overpowered by folly one girds up one's loins for acting on behalf of one's sons and wives. By accomplishing acts foul or fair, one gratifies these (relatives). Him possessed of sons and animals, and with mind devotedly attached to them, Death seizes and runs away like a tiger bearing away a sleeping deer. While one is still engaged in winning diverse objects of desire, and while still unsatiated with one's enjoyment, Death seizes one and runs away like a she-wolf seizing a sheep and running away with it. 'This has been done',--'this remains to be done',--'this other is half done',--one may say thus to oneself; but Death, unmindful of one's desire to finish one's unfinished acts, seizes and drags one away. One that has not yet obtained the fruit of what one has already done, amongst those attached to action, one busied with one's field or shop or house, Death seizes and carries away. The weak, the strong; the wise, the brave, the idiotic, the learned, or him that has not yet obtained the gratification of any of his desires, Death seizes and bears away. Death, decrepitude, disease, sorrow, and many things of a similar kind, are incapable of being avoided by mortals. How, then, O father, canst thou sit so at thy ease? As soon as a creature is born, Decrepitude and Death come and possess him for his destruction. All these forms of existence mobile and immobile, are possessed by these two (viz., Decrepitude and Death). When the soldiers that compose Death's army are on their march, nothing can resist them, except that one thing, viz., the power of Truth, for in Truth alone Immortality dwells. The delight that one feels of residing in the midst of men is the abode of Death. The Sruti declares that that which is called the forest is the true fold for the Devas, while the delight one feels in dwelling in the midst of men is, as it were, the cord for binding the dweller (and making him helpless). The righteous cut it and escape. The sinful do not succeed in cutting it (and freeing themselves). He who does not injure other creatures in thought, word and deed, and who never injures others by taking away their means of sustenance, is never injured by any creature. For these reasons, one should practise the vow of truth, be steadily devoted to the vow of truth, and should desire nothing but the truth. Restraining all one's senses and looking upon all creatures with an equal eye, one should vanquish Death with the aid of Truth. Both Immortality and Death are planted in the body. Death is encountered from folly, and Immortality is won by Truth. Transcending desire and wrath, and abstaining from injury, I shall adopt Truth and happily achieving what is for my good, avoid Death like an Immortal. Engaged in the Sacrifice that is constituted by Peace, and employed also in the Sacrifice of Brahma, and restraining my senses, the Sacrifices I shall perform are those of speech, mind, and acts, when the sun enters his northerly course.How can one like me perform an Animal Sacrifice which is fraught with cruelty? How can one like me, that is possessed of wisdom, perform like a cruel Pisacha, a

Sacrifice of Slaughter after the manner of what is laid down for the Kshatriyas,--a Sacrifice that is, besides, endued with rewards that are terminable? In myself have I been begotten by my own self. O father, without seeking to procreate offspring, I shall rest myself on my own self. I shall perform the Sacrifice of Self, I need no offspring to rescue me. He whose words and thoughts are always well-restrained, he who has Penances and Renunciation, and Yoga, is sure to attain to everything through these. There is no eye equal to Knowledge. There is no reward equal to Knowledge. There is no sorrow equal to attachment. There is no happiness equal to Renunciation. For a Brahmana there can be no wealth like residence in solitude, an equal regard for all creatures, truthfulness of speech, steady observance of good conduct, the total abandonment of the rod (of chastisement), simplicity, and the gradual abstention from all acts. What need hast thou with wealth and what need with relatives and friends, and what with spouses? Thou art a Brahmana and thou hast death to encounter. Search thy own Self that is concealed in a cave. Whither have thy grandsires gone and whither thy sire too?'

"Bhishma said, 'Hearing these words of his son, the sire acted in the way that was pointed out, O king! Do thou also act in the same way, devoted to the religion of Truth.'"

Footnotes

287:1 All Brahmanas have to pluck flowers in the morning for offering them to the deities they worship. The task takes many minutes, because a good many have to be plucked for the purpose. This being a daily occupation and they going as they do to places where flowers abound, the act of plucking goes on while the plucker is mentally engaged with other things.

287:2 The Bengal reading sputam vyaghro mrigamiva, etc. is preferable to the Bombay reading sputam vyaghram mahaughova. If the Bombay reading be accepted, the meaning would be 'Him Death snatches away as a mighty wave sweeps away a sleeping tiger.' The idea of a sleeping tiger being swept away by a surging wave is very unfamiliar.

288:1 Devas here evidently refer to the senses. The senses are, as it were, cattle. Their true fold is the forest and not peopled cities and towns. In the forest there are no temptations to try them as in the midst of cities and towns.

288:2 Jivitarthapanayenaih is connected with hinsati. To take it (as the Burdwan translator does) as an adjective qualifying 'pranibhih' would be incorrect.

288:3 The Sacrifice of Peace is opposed to the Sacrifice of Slaughter. The Sacrifice of Brahma is Yoga which leads to a knowledge of the Soul. The Sacrifice of Speech is Vedic recitation or Japa. The Sacrifice of Mind is contemplation, and that of Acts is baths, performance of other acts of purity, waiting dutifully upon the preceptor, etc.

289:1 To perform the Sacrifice of Self is to merge the Soul in the Supreme Soul.

289:2 The Bombay reading danda-vidhanam is a blunder for the Bengal reading danda nidhanam. To interpret vidhanam as equivalent to abandonment or giving up, by taking the prefix vi, in the sense of vigata would be an act of violence to the word.

289:3 The guha or cave referred to is the body.

Section 278

"Yudhishthira said, 'Of what behaviour must a man be, of what acts, of what kind of knowledge, and to what must he be devoted, for attaining to Brahma's place which transcends Prakriti and which is unchangeable?'

"Bhishma said, 'One that is devoted to the religion of Emancipation, frugal in fare, and the master of one's senses, attains to that high place which transcends Prakriti and is unchangeable. Retiring from one's home, regarding gain and loss in the same light, restraining the senses, and disregarding all objects of desire even when they are ready (for enjoyment), one should adopt a life of Renunciation. Neither with eye, nor with word, nor in thought, should one disparage another. Nor should one speak evil of any person either in or out of his hearing. One should abstain from injuring any creature, and conduct oneself observing the course of the Sun. Having come into this life, one should not behave with unfriendliness towards any creature. One should disregard opprobrious speeches, and never in arrogance deem oneself as superior to another. When sought to be angered by another, one should still utter agreeable speeches. Even when calumniated, one should not calumniate in return. One should not behave in a friendly or an unfriendly way in the midst of human beings. One should not go about visiting many houses in one's round of mendicancy. Nor should one go to any house having received a previous invitation (to dinner). Even when bespattered with filth (by others), one should, resting firmly in the observance of one's duties, refrain from addressing such bespatterers in disagreeable speeches. One should be compassionate. One should abstain from returning an injury. One should be fearless; one should refrain from self-laudation. The man of restrained senses should seek his dole of charity in a householder's abode when the smoke has ceased to rise from it, when the sound of the husking rod is hushed, when the hearth-fire is extinguished, when all the inmates have finished their meals, or when the hour is over for setting the dishes. He should content himself with only as much as is barely necessary for keeping body and soul together. Even that much of food which produces gratification should not be coveted by him. When he fails to obtain what he wants, he should not suffer himself to cherish discontent. Success, again, in obtaining what he wants, should not make him glad. He should never wish for such things as are coveted by ordinary men. He should never eat at anybody's house when respectfully invited thereto. One like him should reprobate such gains as are obtained with honour. He should never find fault (on account of staleness, etc.) with the food placed before him, nor should he applaud its merits. He should covet a bed and a seat that are removed from the haunts of men. The places he should seek are such as a deserted house, the foot of a tree, a forest, or a cave. Without allowing his practices to be known by others, or concealing their real nature by appearing to adopt others (that are hateful or repulsive), he should enter his own Self. By association with Yoga and dissociation from company, he should be perfectly equable, steadily fixed, and uniform. He should not earn either merit or demerit by means of acts. He should be always gratified, well-contented, of cheerful face and cheerful senses, fearless, always engaged in mental recitation of sacred mantras, silent, and wedded to a life of Renunciation. Beholding the repeated formation and dissolution of his own body with the senses that result from and resolve into the elemental essences, and seeing also the advent and departure of (other) creatures, he should become free from desire and learn to cast equal eyes upon all, subsisting upon both cooked and uncooked food. Frugal in respect of his fare, and subjugating his senses, he achieves tranquillity of Self by Self. One should control the (rising) impulses of words, of the mind, of wrath, of envy, of hunger, and of lust. Devoted to penances for cleansing his heart, he should never allow the censures (of others) to afflict his heart. One should live, having assumed a status of neutrality with respect to all creatures, and regard praise and blame as equal. This, indeed, is the holiest and the highest path of the Sannyasa mode of life. Possessed of high soul, the Sannyasin should restrain his senses from all things and keep himself aloof from all attachments. He should never repair to the places visited by him and the men known to him while leading the prior modes of life. Agreeable to all creatures, and without a fixed home, he should be devoted to the contemplation of Self. He should never mingle with house-holders and forest-recluses. He should eat such food as he may obtain without effort (and without having thought of it beforehand). He should never suffer joy to possess his heart. To those that are wise such a life of Renunciation is the means for the attainment of Emancipation. To those, however, that are fools the practice of these duties is exceedingly burthensome. The sage Harita declared all this to be the path by which Emancipation is to be achieved. He who sets forth from his home, having assured all creatures of his perfect harmlessness, attains to many bright regions of felicity which prove unending or eternal.'"

Footnotes

289:4 By Prakriti, as explained in previous Sections, is meant primal nature consisting of the five great essences of earth, water, etc.

289:5 Samupodeshu is explained as upasthiteshu api, i.e., even when such objects are present and ready for enjoyment.

290:1 Maitrayangatah, as explained by the commentator, is Suryavat-pratyaha-vibhinna-margah, i.e., roving like the Sun every day in a different path. The object of the speaker is to lay it down that one solicitous of Emancipation should never confine oneself to one spot, but rove or wander over the world without owning a fixed habitation or home. K.P. Singha translates the word wrongly.

290:2 In the first line, the Bengal reading madhya na chacharet is better than madhya cha nacharet. Pradakshinam is ankulam, and savyam is pratikulam. The grammar of the second line is not difficult. Besides, the commentator explains it clearly. The Burdwan translator, leaving out the words bhaikshacharyam and taking anapannah as equivalent to vipadapannah, gives a thoroughly ridiculous version. K.P. Singha, also, is not correct. The commentator explains that charyam means anekagrihatanam; anapannam is akurvan. The second foot is unconnected with the first.

290:3 Muni, here, is one who has restrained his senses, or who has betaken himself to the path of Renunciation. Patrasamchara, I think, is the act of setting the dishes for those who are to dine off them. The commentator explains that it means 'the motion of those who are to distribute the food.' Of course, their motions from the kitchen to the dining hall and back are implied if the word is taken for 'setting of dishes.' The sense remains unaltered. The Muni must be abstemious and hence he should select an hour like this for begging his dole, when there would be very little in the house to give.

290:4 Matra is a technical word signifying the taking of food to the extent of only gratification of hunger, or, as explained by Chakrapani Datta in his commentary on Charaka, triptimatram. When matra is to be disregarded, clothes, etc., need not be mentioned. Vihanyeta is equivalent to hinsito na syat.

291:1 The second line is passed over by K.P. Singha. What is meant by it is that when such a man is respectfully presented with anything, he should hold it in reprobation. Vide the Sanatsujatiya Sections in Udyoga Parva, particularly the verses beginning with Yatra akathayamanasya, etc.

291:2 The second line is skipped over by K.P. Singha. The Burdwan translator gives a wrong version. The commentator explains that anyam refers to paisachim, and anyatra to atmani. In the Sanatsujatiya Sections also, a Brahmana's practices are directed to be concealed. 'To enter his own Self' is to turn self on Self, i.e., to withdraw oneself from everything for understanding and contemplating the Soul.

291:3 By totally abstaining from acts he should avoid both merit and demerit.

291:4 This is a triplet. The Burdwan translator misses the meaning of the first half of the first line. The commentator explains that abhayastam is continuous; bhautikam is tattwajatam, atmanodehendriyadi. Hence, bhutanam means anyesham bhutanam.

291:5 To think beforehand of the food one is to take is to convert oneself into gourmand. The Sannyasin, without thinking of the food he would take, and without mentally indulging in a foretaste thereof should take what he gets without exertion.

Section 279

"Yudhishthira said, 'All men speak of ourselves as highly fortunate. In truth, however, there is no person more wretched than ourselves. Though honoured by all the world, O best of the Kurus, and though we have been born among men, O grandsire, having been begotten by the very gods, yet when so much sorrow has been our lot, it seems, O reverend chief, that birth alone in an embodied form is the cause of all sorrow. Alas, when shall we adopt a life of Renunciation that is destructive of sorrow? Sages of rigid vows freed from the seven and ten (i.e., the five breaths, mind, understanding, and the ten organs of knowledge and action), from the five faults of Yoga (viz., desire, wrath, covetousness, fear, and sleep) that constitute the chief causes (for binding man to repeated rounds of earthly life), and from the other eight, viz., the five objects of the senses and the three attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas), have never to incur rebirth. When, O scorcher of foes, shall we succeed in abandoning sovereignty for adopting a life of renunciation?'

"Bhishma said, 'Everything, O great monarch, hath an end. Everything hath bounds assigned to it. Even rebirth, it is well-known, hath an end. In this world there is nothing that is, immutable. Thou thinkest, O king, that this (viz., the affluence with which thou art invested is a fault). That it is not so is not true, in regard to our present topic of disquisition. Ye, however, are conversant with virtue, and have readiness. It is certain, therefore, that ye shall attain to the end of your sorrow, (viz., Emancipation) in time. Jiva equipped with body, O king, is not the author of his merits and demerits (or their fruits as represented by happiness and misery). On the other hand, he becomes enveloped by the Darkness (of Ignorance having attachment and aversion for its essence) that is born of his merits and demerits. As the wind impregnated with dust of antimony once again seizes the efflorescence of realgar and (though itself destitute of colour) assumes the hues of the substances which it has seized and tinges the different points of the compass (which represent its own hueless progenitor, viz., space), after the same manner, Jiva, though himself colourless, assumes a hue in consequence of being enveloped by Darkness and variegated by the fruits of action, and travels from body to body (making his own stainless and immutable progenitor appear as stained and changeful). When Jiva succeeds in dispelling by means of Knowledge, the Darkness that invests him in consequence of Ignorance, then Immutable Brahma becomes displayed (in all His glory). The Sages say that reversion to Immutable Brahma is incapable of being achieved by Acts. Thyself, others in the world, and the deities too, should reverence them that have achieved Emancipation. All the great Rishis never desist from culture of Brahma. In this connection is cited that discourse which was sung (by the preceptor of the Daityas) in days of old. Listen, O monarch, with undivided attention to the course of conduct that was followed by the Daitya Vritra after he became divested of all his prosperity. Depending only upon his intelligence, he did not indulge in sorrow, in the midst of his enemies, although he was deprived of sovereignty, O Bharata! Unto Vritra, when in days of old he was reft of sovereignty, (his preceptor) Usanas said, 'I hope, O Danava, that in consequence of thy defeat thou dost not cherish any grief?'

"Vritra said, 'Without doubt, having understood, by the aid of truth and penances, the advent and departure of all living creatures, I have ceased to indulge in either grief or joy. Urged by Time creatures sink helplessly in hell. Some again, the sages say, go to heaven. All these pass their time in contentment. Passing their allotted periods in heaven and hell, and with some portion of their merits and demerits unexhausted (by enjoyment and suffering), they repeatedly take birth, impelled by Time. Chained by the bonds of Desire, creatures pass through myriads of intermediate life and fall helplessly into hell. I have seen that creatures come and go even thus. The lesson inculcated in the Scriptures is that one's acquisitions correspond with one's acts. Creatures take birth as men or as intermediate animals or as gods and go to hell. Having acted in lives, that are past in such a way as to deserve them, all creatures, subject to the ordinances of the Destroyer, meet with happiness and misery, the agreeable and the disagreeable. Having enjoyed the measure of weal or woe that corresponds with their acts, creatures always come back by the old path, which is measured by the measure of acts.' Then the illustrious Usanas addressed the Asura Vritra who was thus talking of the highest refuge of the creation, saying, 'O intelligent Daitya, why, O child, dost thou utter such foolish rhapsodies?'

"Vritra said, 'The severe penances which I underwent from greed of victory are well-known to thee as also to other sages. Appropriating diverse scents and diverse kinds of tastes that other creatures had for enjoying, I swelled up with my own energy, afflicting the three worlds. Decked with myriads of effulgent rays I used to rove through the skies (on my celestial car), incapable of being defeated by any creature and fearing none. I achieved great prosperity through my penances and lost it again through my own acts. Relying on my fortitude, however, I do not grieve for this change. Desirous (in days of yore) of fighting the great Indra, the high-souled ruler of the heavens, I beheld in that battle the illustrious Hari, the puissant Narayana. He who is called Vaikuntha, Purusha, Ananta, Sukla, Vishnu, Sanatana, Munjakesa, Harismasru, and the Grandsire of all creatures. Without doubt, there is still a remnant (to be enjoyed by me) of the rewards attaching to that penance represented by a sight of the great Hari. It is in consequence of that unexhausted remnant that I have become desirous of asking thee, O illustrious one, about the fruits of action! Upon which order (of men) hath been established high Brahma prosperity? In what mariner, again, doth high prosperity fall off? From whom do creatures spring and live? Through whom again do they act? What is that high Fruit by attaining to which a creature succeeds in living eternally as Brahma? By what Act or by what Knowledge can that fruit be achieved? It behoveth thee, O learned Brahmana, to expound these to me.'

"Recapitulated by me, O lion among kings, listen with undivided attention, O bull of men, with all thy brothers, to what the sage Usanas then said after he had been thus addressed by that prince of Danavas.'"

Footnotes

292:1 Sanjnakam from the root jna meaning marana or killing.

292:2 The two negatives in the first line are equivalent to an affirmative. Prasangatah is explained by the commentator in a slightly different way. Affluence, in consequence of the attachment it generates, stands in the way of Emancipation. Hence, i.e., in consequence of this consideration, the king's opinion regarding affluence, is correct. With respect to the certainty of attaining to Emancipation, compare Gita, Vahunam janmanamante jnanavan mam prapadyate, etc.

293:1 The object of this verse, as explained by the commentator, is to exhort Yudhishthira to strive after Emancipation without being at all moved by his happiness or misery which (as stated here) come to Jiva as accidents.

293:2 The wind has space for its progenitor. Jiva has the stainless and immutable Chit for his progenitor. Like the wind, which is hueless, catching hues from surrounding objects and making its own hueless progenitor look as if it has hues, Jiva also, though in reality stainless, catches stains from Ignorance and Acts and makes his own progenitor, the stainless and immutable Chit, display stains of every kind. This is how the commentator puts the simile, supplying the points that have been omitted in the text.

293:3 These aphorisms are very abstruse. What is meant by saying that the attainment of Brahma does not depend upon Acts is this: Acts are terminable. Their consequences also are terminable. Acts, therefore, can never be the means by which Brahma can be attained, for Brahma is interminable and eternal, not like the felicity of heaven which is changeful. The only means by which Jiva may revert to Brahma is by dispelling Ignorance through Knowledge; or, as the Upanishads declare, one attains to it as one gets one's forgotten necklace of gold, which all the while is on the neck though sought for with assiduity everywhere. K.P. Singha misunderstands it completely. What is meant by the direction about reverencing persons who have attained to Brahma is this: the existence of Brahma and the possibility of Jiva's reverting to that Immutable status are matters that depend upon the conception of such men. Brahma, again, is so difficult to keep, that the great sages never desist for a moment from the culture that is necessary for its retention.

294:1 Intermediate i.e., as animals and birds and reptiles and worms, etc.

294:2 i.e., if righteous, one attains to happiness; if otherwise, to the reverse.

294:3 Verse 21 and the first line of 22 are grammatically connected.

294:4 Me in the second line is equivalent to Maya. Tatah is tatra yuddhakale. Hari had come to aid Indra, and hence Vritra had beheld him. He is called Hari because he takes away one's sins. Besides the well-known derivation of the word Narayana, the commentator here offers another, viz., the ayanam or layasthanam of Nara or Jivasangha.

294:5 Vaikuntha has various etymologies. The commentator inclines to explain it as 'one who brings together all creatures.' Purusha is full; as applied to Narayana, it, of course, means one who has no defect but who is the sole representative of fullness. Sukla or Suddha or pure. Vishnu is all-pervading. Sanatan is kutastha or uniform or immutable. Munjakesa, is possessed of yellow hair, or hair of the hue of Munja grass. Harismasru is having a tawny beard.

294:6 Penances are meritorious. The very sight of Hari that I obtain was as efficacious as a course of the austerest penances. Of course, in consequence of that and my other penances great have been the rewards that I have enjoyed. It seems, however, that the full measure of rewards has not been reaped; the remnant is to be enjoyed by me now, for I am about to ask thee about the fruits of acts. Sacred and highly auspicious is my enquiry. To make it is, in itself, a reward.

Section 280

"Usanas said, 'I bow to that divine and illustrious and puissant Being who holds this earth with the firmament in his arms. I shall speak to thee of the pre-eminent greatness of that Vishnu whose head, O best of the Danavas, is that Infinite place (called Emancipation).'

"While they were thus conversing with each other there came unto them the great sage Sanatkumara of righteous soul for the purpose of dispelling their doubts. Worshipped by the prince of Asuras and by the sage Usanas, that foremost of sages sat down on a costly seat. After Kumara of great wisdom had been seated (at his ease), Usanas said unto him, 'Discourse to this chief of the Danavas on the pre-eminent greatness of Vishnu.' Hearing these words, Sanatkumara uttered the following, fraught with grave import, upon the pre-eminent greatness of Vishnu unto the intelligent chief of the

Danavas, 'Listen, O Daitya, to everything about the greatness of Vishnu. Know, O scorcher of foes, that the entire universe rests on Vishnu. O thou of mighty arms, it is He who creates all creatures mobile and immobile. In course of Time it is He, again, who withdraws all things and in Time it is He who once more casts them forth from Himself. Into Hari all things merge at the universal destruction and from Him all things again come forth. Men possessed of scriptural lore cannot obtain him by such lore. Nor can He be obtained by Penances, nor by Sacrifices. The only means by which He can be attained is by restraining the Senses. Nor that sacrifices are entirely useless towards such an end. For one, by relying upon both external and internal acts, and upon one's own mind, can purify (them) by one's own understanding. By such means, one succeeds in enjoying infinity in the world. As a goldsmith purifies the dross of his metal by repeatedly casting it into the fire with very persistent efforts of his own, after the same manner Jiva succeeds in cleaning himself by his course through hundreds of births. Some one may be seen to purify himself in only one life by mighty efforts. As one should with care wipe stains from off one's person before they become thick, after the same manner one should, with vigorous efforts, wash off one's faults. By mixing only a few flowers with them, grains of sesame cannot be made to cast off their own odour (and become at once fragrant). After the same manner, one cannot, by cleansing one's heart only a little, succeed in beholding the Soul. When, however, those grains are perfumed repeatedly with the aid of a large quantity of flowers, it is then that they cast off their own odour and assume that of the flowers with which they are mixed. After this manner, faults, in the form of attachments to all our environments, are dispelled by the understanding in course of many lives, with the aid of a large dose of the attribute of the Sattwa, and by means of efforts born of practice. Listen, O Danava, by what means creatures attached to acts and those unattached to them attain the causes that lead to their respective states of mind. Listen to me with undivided attention. I shall, in their due order, discourse to thee, O puissant Danava, as to how creatures betake themselves to action and how they give up action. The Supreme Lord creates all creatures mobile and immobile. He is without beginning and without end. Unendued with attributes of any kind, he assumes attributes (when he chooses to create). He is the universal Destroyer, the Refuge of all things, the Supreme Ordainer, and pure Chit. In all creatures it is He who dwells as the mutable and the immutable. It is He who, having eleven modifications for His essence, drinketh this universe with His rays. Know that the Earth is His feet. His head is constituted by Heaven. His arms, O Daitya, are the several points of the compass or the horizon. The intermediate space is His ears. The light of His eye is the Sun, and His mind is in the Moon. His understanding dwells always in Knowledge, and His tongue is in Water. O best of Danavas, the Planets are in the midst of His brows. The starts and constellations are from the light of His eyes. The Earth is in His feet. O Danava! Know also that the attributes of Rajas, Tamas, and Sattwa are of Him. He is the fruit (or end) of all the modes of life, and He it is who should be known as the fruit (or reward) of all (pious) acts (such as Japa and Sacrifice, etc.). The Highest and Immutable, He is also the fruit of abstention from all work. The Chandas are the hair on His body, and Akshara (or Pranava) is His word. The diverse orders (of men) and the modes of life are His refuge. His mouths are many. Duty (or religion) is planted in his heart. He is Brahma; He is the highest Righteousness; He is Sat and He is Asat; He is Sruti; He is the scriptures; He is the Sacrificial vessel; He is the six and ten Ritwijes; He is all the Sacrifices; He is the Grandsire (Brahman); He is Vishnu; He is the twin Aswins; and He is Purandara; He is Mitra; He is Varuna; He is Yama; He is Kuvera the lord of treasures. Although the Ritwijes seem to behold Him as separate, He is, however, known to them as one and the same. Know that this entire universe is under the control of One divine Being.The Veda that is in the soul, O prince of Daityas, regards the unity of various creatures. When a living creature realises this unity in consequence of true knowledge, he is then said to attain to Brahma. The period of time for which one creation exists or for which if ceases to exist is called a Kalpa. Living creatures exist for a thousand millions of such Kalpas. Immobile creatures also exist for an equal period. The period for which a particular creation exists is measured by many thousands of lakes (in the following way), O Daitya! Conceive a lake that is one Yojana in width, one Krosa in depth, and five hundred Yojanas in length. Imagine many thousands of such lakes. Seek then to dry up those lakes by taking from them, only once a day, as much water as may be taken up with the end of a single hair. The number of days would pass in drying them up completely by this process represents the period that is occupied by the life of one creation from its first start to the time of its destruction.The highest Evidence (for all things) says that creatures have six colours, viz., Dark, Tawny, Blue, Red, Yellow, and White. These colours proceed from mixtures in various proportions of the three attributes of Rajas, Tamas, and Sattwa. Where Tamas predominates, Sattwa falls below the mark, and Rajas keeps to the mark, the result is the colour called Dark. When Tamas predominates as before, but the relations between Sattwa and Rajas are reversed, the result is the colour called Tawny. When Rajas predominates, Sattwa falls below the mark, and Tamas keeps to the mark, the result is the colour called Blue. When Rajas predominates as before and the proportion is reversed between Sattwa and Tamas, the result is the intermediate colour called Red. That Colour is more agreeable (than the preceding one). When Sattwa predominates, Rajas falls below the mark and, Tamas keeps to the mark, the result is the colour called Yellow. It is productive of happiness. When Sattwa predominates and the proportion is reversed between Rajas and Tamas, the result is the colour called White. It is productive of great happiness. The White is the foremost colour. It is sinless in consequence of its being free from attachment and aversion. It is without grief, and free from the toil involved in Pravritti. Hence, White, O prince of Danavas, leads to success (or Emancipation). Jiva, O Daitya, having undergone thousands of births derived through the womb, attains to success. That success is the identical end which the divine Indra declared after having studied many auspicious spiritual treatises and which has for its essence the apprehension of the Soul. The end again that creatures obtain is dependent oil their colour, and colour, in its turn, depends upon the character of the Time that sets in, O Daitya! The stages of existence, O Daitya, through which Jiva must pass are not unlimited. They are fourteen hundreds of thousands ill number. In consequence of them Jiva ascends, stays, and falls down as the case may be. The end that is attained by a Jiva of dark flue is very low, for he becomes addicted to acts that lead to hell and then has to rot in hell. The learned say that in consequence of his wickedness, the continuance (in such form) of a Jiva is measured by many thousands of Kalpas. Having passed many hundred thousands of years in that condition, Jiva then attains to the colour called Tawny (and becomes born as an intermediate creature). In that condition he dwells (for many long years), in perfect helplessness. At last when his sins are exhausted (in consequence of his having endured all the misery they are capable of bringing), his mind, casting off all attachments, cherishes Renunciation. When Jiva becomes endued with the quality of Sattwa, he then dispels everything connected with Tamas by the aid of his intelligence, and exerts (for achieving what is for his good). As the result of this, Jiva attains to the colour called Red. If the quality of Sattwa, however, be not gained, Jiva then travels in a round of rebirths in the world of inert, having attained to the colour called Blue. Having attained to that end (viz., Humanity) and having been afflicted for the duration of one creation by the bonds born of his own acts, Jiva then attains to the colours called Yellow (or becomes a Deity). Existing in that condition for the space of a hundred creations, he then leaves it (for becoming a human being) to return to it once more. Having attained to the Yellow colour, Jiva exists for thousands of Kalpas, sporting as a Deva. Without, however, being emancipated (even then), he has to stay in hell, enjoying or enduring the fruits of his acts of past Kalpas and wandering through nine and ten thousand courses. Know that Jiva becomes freed from the hell (of acts) as represented by heaven or godship. After the same manner, Jiva gets, off from the other births (corresponding with the other colours). Jiva sports for many long Kalpas in the world of Devas. Falling thence, he once more obtains the status of Humanity. He then stays in that condition for the space of a hundred and eight Kalpas. He then attains once more to the status of a Deva. If while in the status of humanity (for the second time) he falleth through (evil acts as represented by) Kala (in the form of Kali), he then sinks into the Dark colour and thus occupies the very lowest of all stages of existence.

"I shall tell thee now, O foremost of Asuras, how Jiva succeeds in effecting his Emancipation. Desirous of Emancipation, Jiva, relying upon seven hundred kinds of acts every one of which is characterised by a predominance of the attribute of Sattwa, gradually courses through Red and Yellow and at last attains to White. Arrived here, Jiva travels through several regions that are most adorable and that have the Eight well-known regions of felicity beneath them, and all the while pursues that stainless and effulgent form of existence which is Emancipation's self. Know that the Eight (already referred to and) which are identical with the Sixty (subdivided into) hundreds, are, unto those that are highly effulgent, only creations of the mind (without having any real or independent existence).

The highest object of acquisition with one that is White of hue, is that condition (called Turiya) which transcends the three other states of consciousness, viz., Wakefulness and Dream and Dreamless slumber. As regards that Yogin who is unable to abandon the felicities that Yoga-puissance brings about, he has to dwell (in one and the same body) for one century of Kalpas in auspiciousness and after that in four other regions (called Mahar, Jana, Tapas, and Satya). Even that is the highest end of one belonging to the sixth colour, and who is Unsuccessful though crowned with success, and who has transcended all attachments and passions. That Yogin, again, who falls off from Yoga practices after having attained the measure of eminence described already resides in heaven for a century of Kalpas with the, unexhausted remnant of his past acts (to be exhausted by enjoyment or endurance as the case may be), and with the seven (viz., the five senses of knowledge and mind and understanding) purged of all stains in consequence of their predisposition or proneness towards the attribute of Sattwa. And the expiry of that period, such a person has to come to the world of men where he attains to great eminence. Turning back from the world of men, he departs for attaining to new forms of existence that run higher and higher in the upward scale. While engaged in this, he courseth through seven regions for seven times, his puissance being always increased in consequence of his Samadhi and the re-awakening from it. The Yogin who is desirous of final Emancipation suppresses by Yoga-knowledge the seven, and continues to dwell in the world of life, freed from attachments; and taking those seven for certain means of grief, he casts them off and attains afterwards to that state which is Indestructible and Infinite. Some say that that is the region of Mahadeva; some, of Vishnu; some, of Brahman; some, of Sesha; some, of Nara; some, of the effulgent Chit; and some, of the All-pervading. When universal destruction comes, those persons who have succeeded in completely consuming by Knowledge their gross and subtle and karana bodies, always enter into Brahma. All their Senses also which have action for their essence and which are not identical with Brahma, merge into the same. When the time of universal destruction comes, those Jivas who have attained to the position of Devas and who have an unexhausted remnant of the fruits of acts to enjoy or endure, revert to those stages of life in the subsequent Kalpa which had been theirs in the previous one. This is due to the similarity of every successive Kalpa to every previous one. Those again whose acts, at the time of universal destruction, have been exhausted by enjoyment or endurance in respect of their fruits, falling down from heaven, take birth among men, in the subsequent Kalpa, for without Knowledge one cannot destroy one's acts in even a hundred Kalpas. All superior Beings again, endued with similar powers and similar forms, revert to their respective destinies at a new creation after a universal destruction, ascending and descending precisely in the same manner as during the creation that is dissolved. As regards, again, the person who is conversant with Brahma, as long as he continues to enjoy and endure the unexhausted remnant of his acts of previous Kalpas, it is said that all creatures and the two stainless sciences live in his body. When his Chitta becomes cleansed by Yoga, and when he practises Samyama, this perceptible universe appears to him as only his own fivefold senses. Enquiring with a cleansed mind, Jiva attains to a high and stainless end. Thence he attains to a spot which knows no deterioration, and thence attains to eternal Brahma that is so difficult of acquisition. Thus, Of thou of great might, I have discoursed to thee of the eminence of Narayana!'

"Vritra said, 'These words of thine, I see, perfectly according with the truth. Indeed, when this is so, I have no (cause of grief). Having listened to thy words, O thou of great powers of mind, I have become freed from sorrow and sin of every kind. O illustrious Rishi, O holy one, I see this wheel of Time, endued with mighty energy, of the most effulgent and Infinite Vishnu, has been set in motion. Eternal is that station, from which all kinds of creation spring. That Vishnu is the Supreme Soul. He is the foremost of Beings. In Him this entire universe rests.'

"Bhishma continued, 'Having said these words, O son of Kunti, Vritra cast off his life-breaths, uniting his soul (in Yoga, with the supreme Soul), and attained to the highest station.'

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, whether this Janardana (Krishna) is that illustrious and puissant Lord of whom Sanatkumara spoke unto Vritra in days of old.'

"Bhishma said, 'The Highest Deity, endued with the six attributes of (puissance, etc.) is at the Root. Staying there, the Supreme Soul, with his own energy, creates all these diverse existent things. Know that this Kesava who knows no deterioration is from His eighth portion. Endued with the highest Intelligence, it is this Kesava who creates the three worlds with an eighth portion (of His energy). Coming immediately after Him who lies at the Root, this Kesava who is eternal (compared with all other existent things), changes at the end of each Kalpa. He, however, who lies at the Root and who is endued with supreme might and puissance, lies in the waters when universal destruction comes (in the form of the potential Seed of all things). Kesava is that Creator of pure Soul who courseth through all the eternal worlds. Infinite and Eternal as He is, He fills all space (with emanations from Himself) and courseth through the universe (in the form of everything that constitutes the universe). Freed as He is from limitations of every kind such as the possession of attributes would imply, he suffers himself to be invested with Avidya and awakened to Consciousness, Kesava of Supreme Soul creates all things. In Him rests this wondrous universe in its entirety.'

"Yudhishthira said, 'O thou that art conversant with the highest object of knowledge, I think that Vritra saw beforehand the excellent end that awaited him. It is for this, O grandsire, that he was happy and did not yield to grief (in view of his coming Death). He who is White of hue, who has taken birth in a pure or stainless race, and who has attained to the rank of a Sadhya, doth not, O sinless one, come back (into the world for re-birth). Such a person, O grandsire, is freed from both hell and the status of all intermediate creatures. He, however, who has attained to either the Yellow or the Red hue, is seen sometimes to be overwhelmed by Tamas and fall among the order of Intermediate creatures. As regards ourselves, we are exceedingly afflicted and attached to objects that are productive of sorrow or indifference or joy. Alas, what will the end be to which we shall attain? Will it be the Blue or the Dark which is the lowest of all hues?'

"Bhishma continued, 'Ye are Pandavas. Ye have been born in a stainless race. Ye are of rigid vows. Having sported in joy in the regions of the gods, ye shall come back to the world of men. Living happily as long as the creation lasts, all of you at the next new creation will be admitted among the gods, and enjoying all kinds of felicities ye will at last be numbered among the Siddhas. Let no fear be yours. Be you cheerful.'"

Footnotes

295:1 Vaya acts are, of course, sacrifices and other religious acts; by abhyantara acts are meant santi, danti, uparati, titiksha, and samadhi, i.e., the usual course of mental training necessary for Yoga. What the speaker intends to lay down in this verse is that sacrifices are not entirely useless. These may lead to chitta-suddhi or the cleansing of the heart, which, when attained, leads to knowledge of Him or the Soul or to Emancipation or Infinity.

296:1 The comparison lies in the fact of the desirability of the two acts. No one likes the stains the body may catch to remain unwashed or unwiped off. Similarly, no one should neglect to wash off the faults that the heart may catch. There is no comparison between the two acts with regard to the degree of effort necessary to accomplish each.

296:2 'Efforts born of practice' refer to both external and internal Sadhana.

296:3 Karmaviseshan is explained by the commentator as equivalent to ragaviraga-hetun.

296:4 Sampravartante and tishthanti are thus explained by the commentator.

296:5 In the previous verses the speaker describes the training that one should undergo. In this and the following ones, he speaks of the object to be known. Sreeman is explained as asriyate iti srih, i.e., upadhih, tadvan. Hari is Sambharata. Narayana is saravasrayah. Prabhu is sarvaniyanta. Deva is dyotate-iti i.e., Chinmatrah. These etymologies must be grasped for understanding this verse.

296:6 The 'mutable' in all creatures is the combination of the five primal essences. The 'immutable' in them is Jiva, or Chit as invested with ignorance. The eleven modifications that constitute. His essence are the eleven senses of knowledge and action with the mind. Equipped with these eleven. He drinketh the universe, i.e., enjoys it. The rays are these senses themselves. Equipped with the senses. He enjoys the universe with the senses.

297:1 'His mind is in the Moon.' i.e., His mind is the Moon. The expression 'waters in the Ganges,' implies a distinction that does not exist between container and contained, for 'Ganges,' means the water so named.

297:2 The sandhi between sa and acramanam is arsha.

297:3 Dharma has various meanings all of which, however, are closely created with one another. As duty, or the assemblage of all acts which we should do, it is both Righteousness and Religion.

297:4 The Sacrificial grahas or patras (vessels) are called after the names of the deities Indra, Vayu, Soma, etc. The sixteen Ritwijes are Brahman, Hotri, Adhyaryu, Udgatri, etc.

297:5 Verse 21 to 23 show the unity of the Divine Being. The variety perceived is only apparent, not real.

297:6 Verse 31 and 32 are not difficult; yet the Burdwan translator makes nonsense of the same.

298:1 This is elaborated in the Vishnu Purana, Part I, Sec. V. There are three primary creations, viz., Mahat, the five primal essences in their subtile forms and the senses. From the Six colours again six other creations have sprung. To the Dark colour is due all immobile creatures; to the Tawny all the intermediate order of creatures (viz., the lower animals and birds, etc.); to the Blue are due human beings, to the Red the Prajapatyas; to the Yellow the deities; and to the White are due the

Kumara, i.e., Sanatkumara and others.

298:2 Emancipation is so difficult.

298:3 The construction of the first line is this: subham darsanam (auspicious scriptures) gatwa (prapya) Devah yam gatim (identical with) darsanam (atmanubhavatmikam) aha, Gati is naturally dependent on Varna, and Varna upon 'Time or acts.'

298:4 There are ten senses of knowledge and action. To this must be added Manas, Buddhi, Ahankara and Chitta, which are sometimes called the four Karanas. In consequence of these fourteen, fourteen different kinds or merit and demerit may be achieved by Jiva who is their possessor. These fourteen kinds of merit and demerit also, are subdivided into hundreds of thousands each. Jiva, in course of his wanderings through the universe, ascends in the scale of Being, stays in particular rungs, and falls down from them into lower rungs, accordingly, What the speaker wishes to inculcate is that these fourteen should always be towards the attribute of Sattwa or Goodness.

298:5 This life, it should be noted, leadeth to Jiva's transformation as an immobile object. A creature of Dark hue becomes addicted to wicked acts and rots in hell His existence as an immobile object is hell itself.

299:1 Prajavisargah is the period for which one Creation lasts, being equal to what is called a Kalpa.

299:2 The Dark and the Tawny hues of their corresponding states of existence, viz., the immobile and the intermediate, are regarded as states of endurance. Hence, when the misery that is their portion has been fully endured, the recollection is suddenly irradiated into the mind, of the righteousness that distinguished Jiva in ages far remote. Anisa is helpless or cheerless.

299:3 Cha at the end of the second line is equivalent to va. Unless cha be taken as equivalent to va the verse would yield no meaning. After Tawny comes Blue, i.e., after attainment of existence as an Intermediate creature Jiva attains to humanity. This occurs when Sattwa does not predominate. Hence anyatha should be supplied after upaiti.

299:4 Vyatite is a finite verb in indicative mood, as pointed out by the commentator. It comes from root i with suffix vi. After sate supply jate sati. The Burdwan translator takes it as a participial adjective in the locative singular, which is, of course, wrong. The version he gives of this line is most ridiculous, containing as it does a self-contradictory assertion. K. P. Singha gives the right meaning.

299:5 When Jiva becomes a Deva, he has still the ten senses, the five Pranas, and the four internal possessions of mind, understanding, Chitta, and Ahankara, amounting in all to nineteen. These nineteen impel him to thousands of acts. Hence, even when transformed into Deva, Jiva is not freed from acts, but is in niraya or hell,--acts being, under all circumstances, equivalent to hell.

300:1 Vyuha implies the varied forms of one and the same thing Daivani in Sattwa-pradhanani. The five senses, with the mind, the understanding form a total of seven. The acts achieved through each of these may be subdivided a hundredfold. As these seven possessions adhere to Jiva till he becomes emancipated, he acts through these seven in a variety of ways, Relying, therefore, upon these seven hundred kinds of acts (which are but varied forms of one and the same thing, viz., Action), Jiva successively becomes Red and Yellow and White. Arrived at White, he courses through certain highly effulgent regions which are superior to the region of Brahman himself, and which leave behind or beneath them the Eight Puris (by which, perhaps, is meant the puri of Indra, that of Varuna, etc., or, Kasi, Mathura, Maya, etc., or symbolical stages of progress, which are fraught with great felicity). Those highly effulgent and adorable regions are obtainable by Knowledge alone or the fruit of Yoga.

300:2 This is an exceedingly abstruse verse. The Burdwan version, in which unconnected bits of the commentary have been jumbled together, is utter nonsense. K.P. Singha skips over nearly the whole verse. The

Eight puris referred to in the previous verse are here stated to be identical with the Sixty well-known incidents of even Sukla or White existence. This tale of Sixty is arrived at in this way: 1st, the state of wakefulness; 2nd, the gross body made up of the five primal essences; 3rd, the five attributes of sound, scent, form, taste, and touch; these come up to seven. Then come the ten senses of action and knowledge; the five breaths; mind, understanding, consciousness, and chitta: these form 19. Then come Avidya, Kama, and Karma. With Soul or the Beholder, the sum comes up to 30. The number becomes doubled when the state of Dream is taken into consideration, for like Wakefulness existing with the 29, Dream also exists with the 29. With those that are effulgent, i.e., with Beings that are Sukla or White, these 60 are simply mano-viruddhani or manomatrani eva. Unlike other Beings in lower spheres of existence, they that are effulgent or Sukla do not regard the states of Wakefulness and Dream as different but as the same. Hence, the para gati of such Beings is a state of existence that transcends both Wakefulness and Dream, and transcends Dreamless slumber also (for in Dreamless slumber the 30 exist suspended, to be revived with the return of wakefulness), and is identical with the fourth state called Turiya.

301:1 What the speaker wishes to lay down here is that even he that is Jivanmukta or has achieved his Emancipation though living like other, is incapable of transcending the effects of his past acts. Every kind of existence or life (save that which is identical with Brahma) is anistha or inauspiciousness. That Yogin who is Jivan-mukta but who is not able to cast off the felicities of Yoga-puissance, resides in one and the same body for a full century of Kalpas, in a superior form of life, and after the expiry, of that century of Kalpas, he passes through four other regions named Mahar, Jana, Tapas, and Satya. Now, this is the end of such a Yogin, who, of course, belongs to the sixth colour which is White, and who is freed from attachments and who is unsuccessful though successful, i.e., who has achieved Yoga-success but who has not still been able to achieve that success which consists in beholding Brahma or Brahma-sakshatkara. By anisah in this verse is meant that Yogin who is incapable of casting off the felicities brought about by Yoga-puissance. K.P. Singha gives the substance of the verse not very accurately. The

Burdwan translator, in the version he gives, introduces three nominatives in the three sentences into which he splits it, viz., Jiva, the Yogin who is unable to cast off the felicities brought about by Yoga-puissance, and the Yogin who has achieved Brahma-sakshatkara, without understanding that all three refer to one and the same person.

301:2 Anisah here means one who, after having attained to eminence by Yoga, falls off from Yoga. Tatra means heaven or the superior regions that are his in consequence of Yoga-eminence. For a century of Kalpas such a person has to dwell in heaven, with the unexhausted remnant of his senses, i.e., the senses of knowledge with mind and understanding, being always predisposed towards the attribute of Sattwa. Upon the expiry of that century of Kalpas, such a person, without ascending, descends to the world of men, but then here eminence of station becomes his.

301:3 Saptakritwah is seven times. Paraiti is 'courseth through.' Lokah refers to the seven regions called respectively, Bhur, Bhuvar, Sivah, Mahar, Jana, Tapas, and Satya (or Brahmaloka). What is intended to be said here is this: If the Yogin, having attained to only the first stage of Yoga, dies, he ascends to heaven. Thence failing down on Earth, he becomes an Emperor and thus conquers the Earth or Bhu. In this way, as the Yogin gradually ascends in the path of Yoga, he ascends higher and higher. In this verse Sambarevikshepa has been used to signify Samadhi and awakening from Samadhi, for in the first the universe is destroyed, and in the second it is re-created. At the end, he reaches the region of Satya or Brahma. Thence even he has to return if he has not been able to achieve Brahma-sakshatkara.

302:1 The seven that the Yogin desirous of Emancipation casts off are either the seven regions already referred to viz., Bhu, Bhuva, Swah, Maha, Jana, Tapa, and Satya, or the five senses of knowledge with mind and understanding. Samharam is equivalent to Samhritya, having been formed by the suffix namul. Upaplavoni are sources of grief or misfortune. The first Devasya refers to Mahadeva. The Saivas call that region Kailasa. The Vaishnavas call it Vaikuntha. The Hiranya-garbhas call it Brahman's or Brahmaloka. Sesha is Ananta, a particular form of Narayana. They who call it the region of Nara are, of course, the Sankhyas, for these regard Emancipation as the goal of Jiva or every creature. The Devasya vishnoh (in the third line) is Dyotamanasya Brahmanah i.e., Chinmatrasya, or of the pure Chit when uninvested with ignorance or Avidya. The Aupanishadas regard it as the region of Para-Brahma. The commentator clearly points out what the seven regions are. K.P. Singha, misunderstanding the verse, mentions only five; the Burdwan translator six.

302:2 This verse is not at all difficult; yet the Burdwan translator makes utter nonsense of it. K.P. Singha gives the substance of the first line, but skips over the second. Without giving a literal version of the first line, I expand it, following the lead of the commentator.

302:3 Sa here indicates the person conversant with Brahma. The construction is Sa yavat saseshabhuk asti tavat prajah tathaiva te sukle dyvyau cha tadangeshu (vartante). Etat in the second line is this paridrisyamanam viyadadi. What the speaker wishes to inculcate in this verse is that unto one conversant with Brahma, the whole universe up to complete identity with Brahma is as contiguous as a plum in the palm of the hand. When the Chitta is cleansed by Yoga as practised by Dhyana, Dharana, and Samadhis, then the perceptible universe appears to him as identical with his own senses. The two white sciences referred to are Paravidya and Aparavidya, i.e., all knowledge including that of Brahma.

303:1 Suddhena manasa,--with cleansed mind, i.e., with the aid of Sarvana (hearing), Manana (attention), Dhyana (contemplation), and Abhyasa (repeated meditation). Two stages are indicated in this verse. The first is the attention of the suddham and paramam gatim or the stainless and high end. This is equivalent to Brahma-sakshatkara. After this comes the second stage, which is the avayam sthanam or the spot which knows no deterioration, i.e., Emancipation. This is identical with the attainment of Eternal Brahma which is dushprapyam or difficult of attainment.

303:2 The commentator says that the object of this verse is to inculcate the Impersonality of God. God is at the Root of all things, i.e., (as the commentator supposes according to the teaching of the Vedanta philosophy). He exists in His own unmodified nature, even as pure Chit. Both Vidya (Knowledge) and Avidya (Ignorance or illusion) exist in Him. In consequence of the latter he is Bhagavan, i.e., endued with the six grand attributes of puissance, etc.

303:3 In the form of all things,--causes and effects-which constitute them.

Section 281

"Yudhishthira said, 'How great was the love of virtue possessed by Vritra of immeasurable energy, whose knowledge was incomparable and whose devotion to Vishnu was so great. The status occupied by Vishnu of immeasurable energy is exceedingly difficult of apprehension. How, O tiger among kings, could Vritra (who was an Asura) comprehended it (so well)? Thou hast spoken of Vritra's acts. I too have listened to thee in full faith. In consequence, however, of my seeing that one point (in thy discourse) is unintelligible (and that, therefore, it requires explanation), my curiosity has been roused for questioning thee again. How, indeed, was Vritra, who was virtuous, devoted to Vishnu, endued with knowledge of truth derivable from a just comprehension of the Upanishads and Vedanta, vanquished by Indra, O foremost of men? O chief of the Bharatas, resolve me this doubt. Indeed, tell me, O tiger among kings, how Vritra was vanquished by Sakra! O grandsire, O thou of mighty arms, tell me in detail how the battle took place (between the chief of the deities and the foremost of Asuras). My curiosity to hear it is very great.'

Bhishma said, 'In days of yore, Indra, accompanied by the celestial forces, proceeded on his car, and beheld the Asura Vritra stationed before him like a mountain. He was full five hundred Yojanas in height, O chastiser of foes, and three hundred Yojanas in circumference. Beholding that form of Vritra, which was incapable of being vanquished by the three worlds united together, the celestial became penetrated with fear and full of anxiety. Indeed, suddenly seeing that gigantic form of his antagonist, O king, Indra was struck with palsy in the lower extremities. Then, on the eve of that great battle between the deities and the Asuras, there arose loud shouts from both sides, and drums and other musical instruments began to beat and blow. Beholding Sakra stationed before him, O thou of Kuru's race, Vritra felt neither awe nor fear, nor was he disposed to muster all his energies for the fight. Then the encounter commenced, inspiring the three worlds with terror, between Indra, the chief of the deities, and Vritra of high soul. The entire welkin was enveloped by the combats of both sides with swords and axes and lances and darts and spears and heavy clubs and rocks of diverse sizes and bows of loud twang and diverse kinds of celestial weapons and fires and burning brands. All the celestials with Grandsire at their head, and all the highly-blessed Rishis, came to witness the battle, on their foremost of cars; and the Siddhas also, O bull of Bharata's race, and the Gandharvas, with the Apsaras, on their own beautiful and foremost of cars, came there (for the same purpose). Then Vritra, that foremost of virtuous persons, quickly overwhelmed the welkin and the chief of the deities with a thick shower of rocks. The celestials, at this, filled with rage, dispelled with their showers of arrows that thick downpour of rocks showered by Vritra in battle. Then Vritra, O tiger among the Kurus, possessed of mighty strength and endued with large powers of illusion, stupefied the chief of the deities by fighting wholly with the aid of his powers of illusion. When he of a hundred sacrifices, thus afflicted by Vritra. was overcome by stupefaction, the sage Vasishtha restored him to his senses by uttering Somanas.'

"Vasishtha said, 'Thou art the foremost of the gods, O chief of the deities, O slayer of Daityas and Asuras! The strength of the three worlds is in thee! Why, then, O Sakra, dost thou languish so! There, Brahman, and Vishnu, and Siva, that lord of the universe, the illustrious and divine Soma, and all the highest Rishis (stand, beholding thee)! Do not, O Sakra, yield to weakness, like an ordinary person! Firmly resolved on battle, slay thy foes, O chief of the celestials! There, that Master of all the worlds, viz., the Three-eyed (Siva), the adored of all the worlds, is eyeing thee! Cast off this stupefaction, O chief of the celestials! There, those regenerate Rishis, headed by Vrihaspati, are praising thee, for thy victory, in celestial hymns.'

"Bhishma continued, 'While Vasava of great energy was thus being restored to consciousness by the high-souled Vasishtha, his strength became greatly enhanced. The illustrious chastiser of Paka then, relying upon his intelligence, had recourse to high Yoga and with its aid dispelled these illusions of Vritra. Then Vrihaspati, the son of Angiras, and those foremost of Rishis possessed of great prosperity, beholding the prowess of Vritra, repaired to Mahadeva, and impelled by the desire of benefiting the three worlds, urged him to destroy the great Asura. The energy of that illustrious lord of the universe thereupon assumed the character of a fierce fever and penetrated the body of Vritra the lord of Asuras. The illustrious and divine Vishnu, adored of all the worlds, bent upon protecting the universe, entered the thunderbolt of Indra. Then Vrihaspati of great intelligence and Vasishtha of exceeding energy, and all the other foremost of Rishis, repairing to Him of a hundred sacrifices, viz., the boon-giving Vasava, the adored of all the worlds, addressed him, saying, 'Slay Vritra, O puissant one, without delay!'

"Maheswara said, 'Yonder, O Sakra, stands the great Vritra, accompanied by a great force. He is the soul of the universe, capable of going everywhere, endued with large powers of illusion, and possessed of great celebrity. This foremost of Asuras is, therefore, incapable of being vanquished by even the three worlds united together. Aided by Yoga, do thou slay him, O chief of the deities. Do not disregard him. For full sixty thousand years, O chief of the celestials, Vritra practised the severest penances for obtaining strength. Brahman gave him the boons he had solicited, viz., the greatness that belongs to Yogins, large powers of illusion, excess of might, and superabundant energy. I impart to thee my energy, O Vasava! The Danava has now lost his coolness. Do thou, therefore, slay him now with thy thunderbolt!'

"Sakra said, 'Before thy eyes, O foremost of gods, I shall, through thy grace, slay with my thunderbolt this invincible son of Diti.'

"Bhishma continued, 'When the great Asura or Daitya was overtaken by that fever (born of Mahadeva's energy), the deities and the Rishis, filled with joy, uttered loud cheers, At the same time drums, and conchs of loud blare, and kettle drums and tabors began to beat and blow by thousands. Suddenly all the Asuras became afflicted with the loss of memory. In a trice, their powers of illusion also disappeared. The Rishis and the deities, ascertaining the foe to be thus possessed, uttered the praises of both Sakra and Isana, and began to urge the former (to make no delay in destroying Vritra). The form that Indra assumed on the eve of the encounter, while seated on his car and while his praises were being hymned by the Rishis, became such that none could look at it without awe.'"

Footnotes

304:1 A Pyakta-parsant is explained by the commentator in this way. Vritra was a firm devotee of Vishnu. He did not, therefore, deserve defeat and fall. How, then, was he vanquished by Indra? Avyaktam is equivalent to aspashtam.

304:2 The word used in verse 4 is vinihatah and that in verse 5 is nirjitah. There can be no doubt that both imply the same idea.

305:1 Astha is efforts.

305:2 Rathantara is another name for certain Samans, which are so called because of men being able to cross the world with their aid as by a car. (Ratha car, and tri to cross).

306:1 'Praising thee, for thy victory, etc.,' i.e.. the Rishis are uttering hymns of praise for conferring victory on thee.

306:2 Raudrah may mean also 'appertaining to Rudra, which is another name of Mahadeva.'

306:3 This account of the encounter between Vritra and Indra is substantially different from what occurs in the Vana Parva. Then again the part the Rishis are made to take in the slaughter of the Asura is certainly censurable. The great Rishis, even for benefiting the three worlds, would not certainly injure any creature. In the above account, Vasishtha and Vrihaspati and the others are very much represented as persons who have bet largely on Indra's success. In the account occurring in the Vana Parva, Indra is represented as standing in awful dread of Vritra and hurling his thunderbolt without even deliberate aim, and refusing to believe that his foe was dead till assured by all the deities. The present account seems to be a much older than that in the Vana Parva.

Section 282

"Bhishma said, 'Listen, O king, to me as I tell thee the symptoms that appeared on the body of Vritra when he was overtaken by that fever (born of the energy of Mahadeva). The heroic Asura's mouth began to emit flames of fire. He became exceedingly pale. His body began to tremble all over. His breath became hard and thick. His hairs stood on end. His memory, O Bharata, issued out of his mouth in the form of a fierce, dreadful, and inauspicious jackal. Burning and blazing meteors fell on his right and left. Vultures and kanakas and cranes, gathering together, uttered fierce cries, as they wheeled over Vritra's head. Then, in that encounter, Indra, adored by the gods, and armed with the thunderbolt, looked hard at the Daitya as the latter sat on his car. Possessed by that violent fever, the mighty Asura, O monarch, yawned and uttered inhuman cries. While the Asura was yawning Indra hurled his thunderbolt at him. Endued with exceedingly great energy and resembling the fire that destroys the creation at the end of the Yuga, that thunderbolt overthrew in a trice Vritra of gigantic form. Loud shouts were once more uttered by the gods on all sides when they beheld Vritra slain, O bull of Bharata's race! Having slain Vritra, Maghavat, that foe of the Danavas, possessed of great fame, entered heaven with that thunderbolt pervaded by Vishnu. Just then, O thou of Kuru's race, the sin of Brahmanicide (in her embodied form), fierce and awful and inspiring all the worlds with dread, issued out of the body of the slain Vritra. Of terrible teeth and awful, hideous for ugliness, and dark and tawny, with hair dishevelled, and dreadful eyes, O Bharata, with a garland of skulls round her neck, and looking like an (Atharvan) Incantation (in its embodied form), O bull of Bharata's race, covered all over with blood, and clad in rags and barks of trees, O thou of righteous soul, she came out of Vritra's body. Of such dreadful form and mien, O monarch, she sought the wielder of the thunderbolt (for possessing him). A little while after, O thou of Kuru's race, the slayer of Vritra, on some purpose connected with the good of the three worlds, was proceeding towards heaven. Beholding Indra of great energy thus proceeding on his mission, she seized the chief of the deities and from that moment stuck to him. When the sin of Brahmanicide thus stuck to his person and inspired him with terror, Indra entered the fibres of a lotus-stalk and dwelt there for many long years. But the sin of Brahmanicide pursued him closely. Indeed, O son of Kuru, seized by her, Indra became deprived of all his energies. He made great efforts for driving her from him, but all those efforts proved abortive. Seized by her, O bull of Bharata's race, the chief of the deities at last presented himself before the Grandsire and worshipped him by bending his head low. Understanding that Sakra was possessed by the sin of Brahmanicide, Brahman began to reflect, O best of the Bharatas, (upon the means of freeing his suppliant). The grandsire at last, O thou of mighty arms, addressed Brahmanicide in a sweet voice as if from the desire of pacifying her, and said, 'O amiable one, let the chief of the celestials, who is a favourite of mine, be freed from thee. Tell me, what I shall do for thee. What wish of thine shall I accomplish?'

"Brahmanicide said, 'When the Creator of the three worlds, when the illustrious god adored by the universe, hath been pleased with me, I regard my wishes as already accomplished. Let my residence be now appointed. Desirous of preserving the worlds, this rule had been made by thee. It was thou, O lord, that didst introduced this important ordinance. As thou hast been gratified with me, O righteous Lord, O puissant Master of all the worlds, I shall certainly leave Sakra! But grant me an abode to dwell in.'

"Bhishma continued, 'The Grandsire replied unto Brahmanicide, saying, 'So be it!' Indeed, the Grandsire discovered means for dispelling Brahmanicide from the person of Indra. The Self-create recollected the high-souled Agni. The latter immediately presented himself to Brahman and said these words, 'O illustrious and divine Lord, O thou that are without any defect, I have appeared before thee. It behoveth thee to say what I shall have to accomplish.'

"Brahman said, 'I shall divide this sin of Brahmanicide into several portions. For freeing Sakra from her, do thou take a fourth portion of that sin.'

"Agni said, 'How shall I be rescued from her, O Brahman? O puissant Lord, do thou appoint the way. I desire to know the means (of my own rescue) in detail, O adored of all the worlds!'

"Brahman said, 'Unto that man who, overwhelmed by the quality of Tamas, will abstain from offering thee as an oblation, when he beholds thee in thy blazing form, seeds, herbs, and juices, that portion of Brahmanicide which thou wilt take upon thyself shall immediately enter, and leaving thee shall dwell in him. O carrier off oblations, let the fever of thy heart be dispelled.'

"Bhishma said, 'Thus addressed by the Grandsire the eater of oblations and sacrificial offerings accepted his command. A fourth of that sin then entered his person, O king! The Grandsire then summoned the trees, the herbs, and all kinds of grass to him, and solicited them to take upon themselves a fourth of that sin. Addressed by him, the trees and herbs and grasses became as much agitated as Agni had been at the request, and they replied unto Grandsire, saying, 'How shall we, O Grandsire of all the worlds, be ourselves rescued from this sin? It behoveth thee not to afflict us that have already been afflicted by the fates. O god, we have always to endure heat and cold and the showers (of the clouds) driven by the winds, in addition to the cutting and the tearing (that we have to suffer at the hands of men). We are willing, O Lord of the three worlds, to take at thy command (a portion of) this sin of Brahmanicide. Let the means, however, of our rescue be pointed out to us.'

"Brahman said, 'This sin that you shall take shall possess the man who through stupefaction of judgment will cut or tear any of you when Parva days come.'

"Bhishma said, 'Thus addressed by the high-souled Brahman, the trees and herbs and grasses adored the Creator and then went away without tarrying there. The Grandsire of all the worlds then summoned the Apsaras and gratifying them with sweet words, O Bharata, said, 'This foremost of ladies, viz., Brahmanicide, has come out of Indra's person. Solicited by me, do you take a fourth portion of her into your own persons (for saving the Chief of the deities).'

"The Apsaras said, 'O Lord of all the gods, at thy command we are fully willing to take a portion of this sin. But, O Grandsire, do thou think of the means by which we ourselves may be freed from (the effects of) this understanding (that we make with thee).'

"Brahman said, 'Let the fever of your hearts be dispelled. The portion of this sin that you will take upon yourselves shall leave you for instantly possessing that man who will seek congress with women in their menstrual season!'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the Grandsire, O bull of Bharata's race, the diverse tribes of the Apsaras, with cheerful souls, repaired to their respective places and began to sport in delight. The illustrious Creator of the three worlds, endued with great ascetic merit, then recollected the Waters which immediately came to him. Arrived at the presence of Brahman of immeasurable energy, the Waters bowed unto him and said these words, 'We have come before thee, O chastiser of foes, at thy command. O puissant Master of all the worlds, tell us what we are to accomplish.'

"Brahman said, 'This dreadful sin hath taken possession of Indra, in consequence of his having slain Vritra. Take ye a fourth part of Brahmanicide.'

"The Waters said, 'Let it be as thou commandest, O master of all the worlds. It behoveth thee, however, O puissant Lord of ours, to think of the means by which we may (in our turn) be rescued from (the consequence of) this understanding. Though art the Lord of all the deities, and the supreme refuge of the universe. Who else is there to whom we may pay our adorations so that he may relieve us from distress.'

"Brahman said, 'Unto that man who stupefied by his understanding and regarding you lightly will cast into you phlegm and urine and excreta, this one shall immediately go and thenceforth reside in him. It is in this way, verily I say unto ye, that your rescue shall be accomplished.'

"Bhishma continued, 'Then the sin of Brahmanicide, O Yudhishthira, leaving the chief of the deities, proceeded to the abodes that were ordained for her at the Grandsire's command. It was thus, O ruler of men, that Indra had become afflicted by that dreadful sin (and it was thus that he got rid of her). With the Grandsire's permission Indra then resolved to perform a Horse-sacrifice. It is heard, O monarch, that Indra having been thus possessed by the sin of Brahmanicide afterwards became cleansed of her through that Sacrifice. Regaining his prosperity and slaying thousands of foes, great was the joy that Vasava obtained, O lord of Earth! From the blood of Vritra, O son of Pritha, were born high-crested cocks. For this reason, those fowls are unclean (as food) for the regenerate classes, and those ascetics that have undergone the rite of initiation. Under all circumstances, O king, do thou accomplish what is agreeable to the twice-born, for these, O monarch, are known as gods on earth. It was in this way, O thou of Kurds race, that the mighty Asura Vritra was slain by Sakra of immeasurable energy by the aid of subtle intelligence and through the application of means. Thou also, O son of Kunti, unvanquished on earth, wilt become another Indra and the slayer of all thy foes. Those men who, on every Parva day, will recite this sacred narrative of Vritra in the midst of Brahmanas shall never be stained by any sin. I have now recited to thee one of the greatest and most wonderful feats of Indra connected with Vritra. What else dost thou wish to hear?'"

Footnotes

307:1 Amanusham is literally inhuman. The use of such words are due to temporary forgetfulness in such connections. Like Homer, Vyasa also nods.

307:2 Vadhya is the slaughter in her embodied form.

308:1 Dwijapravarvadhya means the slaughter of a superior person of the regenerate order. Indeed, Vritra was a lineal descendant of the great sage Kasyapa, the common progenitor of the Devas and Asuras. Then, again, Vritra was certainly a very superior person.

308:2 The rules or ordinance referred to it is about the killer of a Brahmana being liable to be overtaken by the sin of Brahmanicide.

Section 283

"Yudhishthira said, 'O grandsire, thou art possessed of great wisdom and thoroughly conversant with every branch of learning. From this very narrative of the slaughter of Vritra the wish has arisen in my mind of asking thee a question. Thou hast said, O ruler of men, that Vritra was (first) stupefied by Fever, and that then, O sinless one, he was slain by Vasava with the thunderbolt. How did this Fever, O thou of great wisdom, arise? O lord, I desire to hear in detail of the origin of Fever.'

"Bhishma said, 'Listen, O king, to the origin, celebrated over all the world, of Fever. I shall speak in detail on this topic, fully explaining how Fever first sprang into existence, O Bharata! In days of yore, O monarch, there was a summit, named Savitri, of the mountains of Meru. Worshipped by all the worlds, it was endued with great splendour and adorned with every kind of jewels and gems. That summit was immeasurable in extent and thither no one could go. On that mountain summit the divine Mahadeva used to sit in splendour as if on a bed-stead adorned with gold. The daughter of the king of mountains, sitting by his side, shone in brilliance. The high-souled deities, the Vasus of immeasurable energy, the high-souled Aswins, those foremost of physicians, and king Vaisravana waited upon by many a Guhyaka,--that lord of the Yakshas, endued with prosperity and puissance, and having his abode on the summit of Kailasa,--all waited upon the highsouled Mahadeva. And the great sage Usanas, and the foremost of

Rishis having Sanatkumara for their first, and the other celestial Rishis headed by Angiras, and the Gandharva Viswavasu, and Narada and Parvata, and the diverse tribes of Apsaras, all came there to wait upon the Master of the universe. A pure and auspicious breeze, bearing diverse kinds of perfumes, blew there. The trees that stood there were adorned with the flowers of every season. A large number of Vidyadharas and Siddhas and ascetics too, O Bharata, repaired thither for waiting upon Mahadeva, the Lord of all creatures. Many ghostly beings, also, of diverse forms and aspects, and many dreadful Rakshasas and mighty Pisachas, of diverse aspects, mad with joy, and armed with diverse kinds of uplifted weapons, forming the train of Mahadeva, were there, every one of whom resembled a blazing fire in energy. The illustrious Nandi stood there at the command of the great god, blazing with his own energy and armed with a lance that resembled a flame of fire. Ganga also, that foremost of all Rivers and born of all sacred waters in the universe, waited there in her embodied form, O son of Kuru's race, upon that illustrious deity. Thus adored by the celestial Rishis and the gods, the illustrious Mahadeva of immeasurable energy dwelt on that summit of Meru.

"After some time had passed away, the Prajapati Daksha commenced to perform a Sacrifice according to the ancient rites (laid down in the Vedas). Unto the Sacrifice of Daksha, all the deities headed by Sakra, assembling together, resolved to repair. It hath been heard by us that the high-souled deities, with the permission o f Mahadeva, mounted their celestial cars resembling the fire or the Sun in splendour, and proceeded to that spot (on the Himavat) whence the Ganges is said to issue. Beholding the deities depart, the excellent daughter of the king of mountains, addressed her divine spouse, viz., the Lord of all creatures, and said, 'O illustrious one, whither are those deities headed by Sakra going? O thou that art conversant with the truth, tell me truly, for a great doubt has filled my mind.'

"Maheswara said, 'O lady that art highly blessed, the excellent Prajapati Daksha is adoring the gods in a Horse-sacrifice. These denizens of heaven are proceeding even thither.'

"Uma said, 'Why, O Mahadeva, dost thou not proceed to that Sacrifice?

What objection is there of thy going to that place?'

"Maheswara said, 'O highly blessed lady, the deities in days of yore made an arrangement in consequence of which no share was assigned to me of offerings in all Sacrifices. Agreeably to the course that was sanctioned in consequence of that arrangement, O thou of the fairest complexion, the deities do not give me, following the old custom, any share of the sacrificial offerings.'

"Uma said, O illustrious one, among all beings thou art the foremost in puissance. In merit, in energy, in fame, and in prosperity, thou yieldest to none, and thou art, indeed, superior to all. In consequence, however, of this disability in respect of a share (in the Sacrificial offerings) I am filled with great grief, O sinless one, and a tremor overtakes me from head to foot.'

"Bhishma continued, 'The goddess (Parvati), having said these words unto her divine spouse, the Lord of all creatures, O monarch, remained silent, her heart burning the while in grief. Then Mahadeva, understanding what was in her heart and what her thoughts were (for wiping off that disgrace), addressed Nandi, saying, 'Wait here (by the goddess). Summoning all his Yoga force, that Lord of all lords of Yoga, that god of gods, that wielder of Pinaka, possessed of mighty energy, quickly proceeded to the place (where Daksha was sacrificing) accompanied by all his terrible followers and destroyed that Sacrifice. Amongst these followers of his, some uttered loud cries, and some laughed terribly, and some, O king, extinguished the (Sacrificial) fires with blood; and some, possessed of awful faces, pulling up the sacrificial stakes, began to whirl them. Others began to devour those that were ministering to the Sacrifice. Then that sacrifice, thus afflicted on every side, assumed the form of a deer and sought to fly away through the skies. Ascertaining that the Sacrifice was running away in that form, the puissant Mahadeva began to pursue him with bow and arrow. In consequence of the wrath that then filled the heart of that foremost of all gods, possessed of immeasurable energy, a dreadful drop of sweat appeared on his forehead. When that drop of sweat fell down on the earth, there forthwith appeared a blazing fire resembling the (all-destructive) conflagration that appears at the end of a Yuga. From that fire issued a dreadful being, O monarch, of very short stature, possessed of blood-red eyes and a green beard. His body was covered entirely with hair like a hawk's or an owl's and his hair stood erect. Of dreadful aspect, his complexion was dark and his attire blood-red. Like a fire burning a heap of dry grass or straw, that Being of great energy quickly consumed the embodied form of Sacrifice. Having accomplished that feat, he then rushed towards the deities and the Rishis that had assembled there. The deities, filled with fear, fled in all directions. In consequence of that Being's tread, the earth, O monarch began to tremble. Exclamations of Oh and Alas arose throughout the universe. Marking this, the puissant Grandsire, showing himself unto Mahadeva, addressed him in the following words.'

"Brahman said, 'O puissant one, the deities will henceforth yield thee a share of the sacrificial offerings! O Lord of all the deities, let this wrath of thine be withdrawn by thee! O scorcher of foes, there, those gods, and the Rishis, in consequence of thy wrath, O Mahadeva, have become exceedingly agitated. This Being also, that hath sprung from thy sweat, O foremost of gods, shall wander among creatures, O righteous-souled one, under the name of Fever. O puissant one, if the energy of this Being remains all collected together, then the entire earth herself will not be able to bear him. Let him, therefore, be distributed into many parts.' When Brahman had said these words, and when his proper share was appointed of the sacrificial offerings, Mahadeva replied unto the Grandsire of great energy, saying, 'So be id' Indeed, the wielder of Pinaka, viz., Bhava, smiled a little and became filled with joy. And he accepted the share that the Grandsire appointed of the offerings in sacrifices. Conversant with the properties of everything, Mahadeva then distributed Fever into many portions, for the peace of all creatures. Listen, O son, as to how he did this. The heat that is perceptible in the heads of elephants, the bitumen of mountains, the moss that floats on water, the slough of snakes, the sores that appear in the hoofs of bulls, the sterile tracts of earth that are full of saline matter, the dullness of vision of all animals, the diseases that appear in the throats of horses, the crests appearing on the heads of peacocks, the eye-disease of the koel, each of these was named Fever by the high-souled Mahadeva. This is what has been heard by us. The liver-disease also of sheep, and the hiccup of parrots are also each known as forms of Fever. To this must be added the toil that tigers undergo, for that also, O, righteous king, is known as a from of Fever. Besides these, O Bharata, amongst men, Fever enters all bodies at the time of birth, of death, and on other occasions. This then that is called Fever is known to be the dreadful energy of Maheswara. He is endued with authority over all creatures and should, therefore, be held in respect and worshipped by all. It was by him that Vritra, that foremost of virtuous persons, was overtaken when he yawned. It was then that Sakra hurled his thunderbolt at him. Thunderbolt, penetrating the body of Vritra, O Bharata, divided him in twain. Divided in twain by the thunderbolt, the mighty Asura possessed of great Yoga powers, proceeded to the region of Vishnu of immeasurable energy. It was in consequence of his devotion to Vishnu that he had succeeded in overwhelming the whole universe. And it was in consequence of his devotion to Vishnu that he ascended, when slain, to the region of Vishnu. Thus, O son, adverting: to the story of Vritra have I recited to thee the narrative in detail of Fever. Upon what else shall I speak to thee? That man who will read this account of the origin of Fever with close attention and cheerful heart shall become free from disease and shall always have happiness for his share. Filled with gladness, he shall have all the wishes accomplished upon which he may set his heart.'"

Footnotes

310:1 Anadhrishyam is, literally, unvanquishable.

311:1 Uma or Parvati, the daughter of Himavat, the spouse of Siva.

311:2 The self-created Brahman at first created, by flats of his holy will, certain beings who were charged to procreate for filling the universe with living creatures. These are the Prajapatis or lords of all creatures. Amongst them was Daksha. Other accounts represent Daksha as the grandson of Brahman.

312:1 There are three vocatives in this verse, expressive, of course, of great surprise. I omit them in the translation.

313:1 A kind of substance like lac that oozes out of the stones of certain mountains during the hot months. It is also called Silajit, is taken internally by many men in the belief that it increases digestion and strength.

313:2 The Indian cuckoo, noted for his clear musical kuhus. This is the favourite bird of Indian poets.

Section 284

"Janamejaya said, 'How O Brahmana, was the Horse-sacrifice of the Prajapati Daksha, the son of Prachetas, destroyed during the age of Vaivaswata Manu? Understanding that the goddess Uma had become filled with rage and grief, the puissant Mahadeva, who is the soul of all things, gave way to wrath. How, again, through his grace, was Daksha enable to reunite the divided limbs of that Sacrifice? I desire to know all this. Tell me all this, O Brahmana, truly as it occurred.'

"Vaisampayana said, 'In days of yore Daksha made arrangements for performing a Sacrifice on the breast of Himavat in that sacred region inhabited by Rishis and Siddhas where the Ganges issues out of the mountains. Overgrown with trees and creepers of diverse kinds that spot abounded with Gandharvas and Apsaras. Surrounded by crowds of Rishis, Daksha, that foremost of virtuous men, that progenitor of creatures, was waited upon by the denizens of the earth, the firmament, and the heavens, with their hands joined together in reverence. The gods, the Danavas, the Gandharvas, the Pisachas, the Snakes, the Rakshasas, the two Gandharvas named Haha and Huhu, Tumvuru and Narada, Viswavasu, Viswasena, the Gandharvas and the Apsaras, the Adityas, the Vasus, the Rudras, the Sadhyas, the Maruts, all came there with Indra for sharing in the Sacrifice. The drinkers of Soma, the drinkers of smoke, the drinkers of Ajya, the Rishis, and the Pitris came there with the Brahmanas. These, and many other living creatures belonging to the four orders, viz., viviparous and oviparous and filth-born and vegetable, were invited to that Sacrifice. The gods also, with their spouses, respectfully invited thereto, came on their celestial cars and seated thereon shone like blazing fires. Beholding them, the Rishi Dadhichi became filled with grief and wrath, and said, 'This is neither a Sacrifice nor a meritorious rite of religion, since Rudra is not adored in it. Ye are certainly exposing yourselves to death and chains. Alas, how untoward is the course of time. Stupefied by error you do not behold that destruction awaits you. A terrible calamity stands at your door in course of this great Sacrifice. Ye are blind to it!' Having said these words, that great Yogin saw into the future with eyes of (Yoga) contemplation. He beheld Mahadeva, and his divine spouse, viz., that giver of excellent boons (seated on the summit of Kailasa) with the highsouled Narada sitting beside the goddess. Conversant with Yoga, Dadhichi became highly gratified, having ascertained what was about to happen. All the deities and others that had come there were of one mind with reference to the omission to invite the Lord of all creatures. Dadhichi alone, desirous of leaving that spot, then said, 'By worshipping one who should not be worshipped, and by refusing to worship him who should be worshipped, a man incurs the sin of homicide for ever. I have never before spoken an untruth, and an untruth I shall never speak. Here in the midst of the gods and the Rishis I say the truth. The Protector of all creatures, the Creator of the universe, the Lord of all, the Puissant master, the taker of sacrificial offerings, will soon come to this Sacrifice and you all shall see him.'

"Daksha said, 'We have many Rudras armed with lances and bearing matted locks on their heads. They are eleven in number. I know them all, but I do not know who this (new Rudra) Maheswara is.'

"Dadhichi said, 'This seems to be the counsel of all that are here, viz., that Maheswara should not be invited. As, however, I do not behold any god that can be said to be superior to him. I am sure that this proposed Sacrifice of Daksha will certainly be overtaken by destruction.'

"Daksha said, 'Here, in this vessel of gold, intended for the Lord of all Sacrifices, is the sacrificial offering sanctified by mantras and (rites) according to the ordinance. I intend to make this offering unto Vishnu who is beyond compare. He is puissant and the Master of all, and unto Him should sacrifices be performed.'

'Meanwhile,' continued Vaisampayana, 'the goddess Uma, sitting with her lord, said these words.'

"Uma said, 'What are those gifts, what those vows, and what are those penances, that I should make or undergo by means of which my illustrious husband may be able to obtain a half or a third share of the offerings in sacrifices. Unto his wife who was agitated with grief and who repeated these words the illustrious Mahadeva said with a joyous countenance, 'Thou dost not know me, O goddess! Thou knowest not, O thou of delicate limbs and low belly, what words are proper to be addressed to the Lord of Sacrifices. O lady of large eyes, I know that it is only the sinful, who are bereft of contemplation, that do not understand me.It is through thy power of illusion that the deities with Indra at their head and the three worlds all become stupefied. It is to me that the chanters utter their praises in Sacrifices. It is to me that the Saman-singers sing their Rathantaras. It is to me that Brahmanas conversant with the Vedas perform their Sacrifices. And it is to me that the Adhvaryus dedicate the shares of sacrificial offerings.'

"The goddess said, 'Persons of even ordinary abilities applaud themselves and indulge in the presence of their spouses. There is no doubt in this.'

"The holy one said, 'O Queen of all the gods, I do not certainly applaud my ownself. Behold now, O lady of slender waist, what I do. Behold the Being that I will create, O thou of the fairest complexion, for (destroying) this Sacrifice (that has displeased thee), O my beautiful spouse.

"Having said these words unto his spouse Uma who was dearer to him than his own life, the puissant Mahadeva created from his mouth a terrible Being whose very sight could make one's hair stand on its end. The blazing flames that emanated from his body rendered him exceedingly awful to behold. His arms were many in number and in each was a weapon that struck the beholder with fear. That Being, thus created, stood before the great god, with joined hands, and said, 'What commands shall I have to accomplish?' Maheswara answered him, saying, 'Go and destroy the Sacrifice of Daksha.' Thus ordered, that Being of leonine prowess who had issued from the mouth of Mahadeva, desired to destroy the Sacrifice of Daksha, without putting forth all his energy and without the assistance of any one else, for dispelling the wrath of Uma. Urged by her wrath, the spouse of Maheswara, herself assuming a dreadful form that is known by the name Mahakali, proceeded in the company of that Being who had issued from Mahadeva's mouth, for witnessing with her own eyes the act of destruction which was her own (for it was she who had impelled her lord to accomplish it for her sake). That mighty Being then set out, having obtained the permission of Mahadeva and having bowed his head unto him. In energy, strength, and form, he resembled Maheswara himself who had created him. Indeed, he was the living embodiment of (Mahadeva's) wrath. Of immeasurable might and energy, and of immeasurable courage and prowess, he came to be called by the name of Virabhadra--that dispeller of the goddess's wrath. He then created from the pores of his body a large number of spirit chiefs known by the name of Raumyas. Those fierce bands of spirits, endued with terrible energy and prowess and resembling Rudra himself on that account, rushed with the force of thunder to that place where Daksha was making preparations for his sacrifice, impelled by the desire of destroying it. Possessed of dreadful and gigantic forms, they numbered by hundreds and thousands. They filled the sky with their confused cries and shrieks. That noise filled the denizens of heaven with fear. The very mountains were riven and the earth trembled. Whirl winds began to blow. The Ocean rose in a surge. The fires that were kindled refused to blaze up. The Sun became dimmed. The planets, the stars, and constellations, and the moon, no longer shone. The Rishis, the gods, and human beings, looked pale. A universal darkness spread over earth and sky. The insulted Rudras began to set fire to everything. Some amongst them of terrible form began to smite and strike. Some tore up the sacrificial stakes. Some began to grind and others to crush. Endued with the speed of wind or thought, some began to rush close and far. Some began to break the sacrificial vessels and the celestial ornaments. The scattered fragments strewed the ground like stars bespangling the firmament. Heaps of excellent viands, of bottles of drink, and of eatables there were that looked like mountains. Rivers of milk ran on every side, with clarified butter and Payasa for their mire, creamy curds for their water, and crystalised sugar for their sands. Those rivers contained all the six tastes. There were lakes of treacle that looked very beautiful. Meat of diverse kinds, of the best quality, and other eatables of various sorts, and many excellent varieties of drink, and several other kinds of food that might be licked and sucked, began to be eaten by that army of spirits with diverse mouths. And they began to cast off and scatter those varieties of food in all directions. In consequence of Rudra's wrath, every one of those gigantic Beings looked like the all-destructive Yuga-fire. Agitating the celestial troops they caused them to tremble with fear and fly away in all directions. Those fierce spirits sported with one another, and seizing the celestial damsels shoved and hurled them on all sides. Of fierce deeds, those Beings, impelled by Rudra's wrath, very soon burnt that Sacrifice although it was protected with great care by all the deities. Loud were the roars they uttered which struck every living creature with dread. Having torn off the head of Sacrifice they indulged in glee and shouts. Then the gods headed by Brahman, and that progenitor of creatures, viz., Daksha, joining their hands in reverence, addressed that mighty Being, saying, 'Tell us, who thou art.'

"Virabhadra said, 'I am neither Rudra nor his spouse, the goddess Uma. Nor have I come here for partaking of the fare (provided in this Sacrifice). Knowing the fact of Uma's wrath, the puissant Lord who is the soul of all creatures has given way to wrath. I have not come here for seeing these foremost of Brahmanas. I have not come here urged by curiosity. Know that I have come here for destroying this Sacrifice of yours. I am known by the name of Virabhadra and I have sprung from the wrath of Rudra. This lady (who is my companion), and who is called Bhadrakali, hath sprung from the wrath of the goddess. We have both been despatched by that god of gods, and we have accordingly come here. O foremost of Brahmanas, seek the protection of that Lord of the deities, the spouse of Uma. It is preferable to incur even the wrath of that foremost of gods than to obtain boons from any other Deity.' Hearing the words of Virabhadra, Daksha, that foremost of all righteous persons, bowed down unto Maheswara and sought to gratify him by uttering the following hymn, 'I throw myself at the feet of the effulgent Isana, who is Eternal, Immutable, and Indestructible; who is the foremost of all gods, who is endued with high soul, who is the Lord of all the universe.' [Here follow five and half slokas which appear to be interpolations]. His praises having thus been hymned, the great god, Mahadeva, suspending both Prana and Apana (the two foremost of the five life-breaths) by shutting his mouth properly, and casting (benignant) glances on every side, showed himself there. Possessed of many eyes, that vanquisher of all foes, that Lord of even the gods of all gods, suddenly arose from within the pit in which was kept the sacrificial fire. Possessed of the effulgence of a thousand Suns, and looking like another Samvartaka, the great god smiled gently (at Daksha) and addressing him, said, 'What, O Brahmana, shall I do for you?' At this juncture, the preceptor of all the deities adored Mahadeva with the Vedic verses contained in the Moksha sections. Then that progenitor of all creatures, viz., Daksha, joining his hands in reverence, filled with dread and fear, exceedingly agitated, and with face and eyes bathed in tears, addressed the great god in the following words.'

"Daksha said, 'If the great god has been gratified with me,--'if indeed, I have become an object of favour with him,--if I have deserved his kindness,--if the great Lord of all creatures is disposed to grant me boons,--then let all these articles of mine that have been burnt, eaten, drunk, swallowed, destroyed, broken, and polluted,--let all these articles, collected in course of these articles be of use to me. Even this is the boon I crave.' Unto him the many long years, and with great care and effort, go not for nothing. Let illustrious Hara, the tearer of Bhaga's eyes, said, 'Let it be as thou sayest!' Even these were the words of that illustrious progenitor of all creatures, that god of three eyes, that protector of righteousness. Having obtained that boon from Bhava, Daksha knelt down to him and adored that deity having the bull for his mark, by uttering his thousand and eight names.'

Footnotes

315:1 i.e., Thou, however, art not so; therefore, it is a matter of surprise that thou shouldst not yet know me. The sense is not at all difficult, but K.P. Singha skips over it.

315:2 Both the vernacular translators have erred in rendering this line. What Mahadeva says to Uma is, how is it that you have thus been stupefied? It is thou that stupefiest others! To see thee stupefied has created surprise in me.

318:1 Mahadeva is called Virupaksha in consequence of his three eyes, the third eye making his features dreadful to behold. He is also called Tryaksha for his possession of three eyes.

Section 285

"Yudhishthira said, 'It behoveth thee, O sire, to tell me those names by which Daksha, that progenitor of creatures, adored the great deity. O sinless one, a reverent curiosity impels me to hear them.'

"Bhishma said, 'Hear, O Bharata, what the names, both secret and proclaimed, are of that god of gods, that deity of extraordinary feats, that ascetic of secret vows.'

"Daksha said, 'I bow to thee, O lord of all the gods to the destroyer of the forces of the Asuras. Thou art the paralyser of the strength of the celestial chief himself. Thou art adored by both gods and Danavas. Thou art thousand-eyed, thou art fierce-eyed, and thou art three-eyed. Thou art the friend of the ruler of the Yakshas. Thy hands and feet extend in all directions to all places. Thy eyes also and head and mouth are turned on all sides. Thy ears too are everywhere in the universe, and thou art thyself everywhere, O Lord! Thou art shaft-eared, thou art large-eared, and thou art pot-eared. Thou art the receptacle of the Ocean. Thy ears are like those of the elephant, or of the bull, or like extended palms. Salutations to thee! Thou hast a hundred stomachs, a hundred revolutions, and a hundred tongues. I bow to thee! The utterers of the Gayatri sing thy praises in uttering the Gayatri, and the worshippers of the Sun adore thee in adoring the Sun. The Rishis regard thee as Brahmana, as Indra, and as the (illimitable) firmament above. O thou of mighty form, the Ocean and the Sky are thy two forms. All the deities dwell in thy form even as kine dwell within the fold. In thy body I behold Soma, and Agni, and the lord of the Waters, and Aditya, and Vishnu, and Brahmana, and Vrihaspati. Thou, O illustrious one, art Cause and Effect and Action and Instrument of everything unreal and real, and thou art Creation and Destruction. I bow unto thee that art called Bhava and Sarva and Rudra. I bow unto thee that art the giver of boons. I bow always unto thee that art the Lord of all creatures. Salutations to thee that art the slayer of Andhaka. Salutations to thee that hast three matted locks, to thee that hast three heads, to thee that art armed with an excellent trident; to thee that hast three eyes and that art, therefore, called Tryamvaka and Trinetra! Salutations to thee that art the destroyer of the triple city! Salutations to thee that art called Chanda, and Kunda; to thee that art the (universal) egg and also the bearer of the (universal) egg; to thee that art the holder of the ascetic's stick, to thee that hast ears everywhere, and to thee that art called Dandimunda! Salutations to thee whose teeth and hair are turned upwards, to thee that art stainless and white, and that art stretched all over the universe; to thee that art red, to thee that art tawny, and to thee that hast a blue throat! Salutations to thee that art of incomparable form, that art of dreadful form, and that art highly auspicious! To thee that art Surya, that hast a garland of Suryas round thy neck, and that hast standards and flags bearing the device of Surya. Salutations to thee that art the Lord of spirits and ghosts, to thee that art bull-necked, and that art armed with the bow; to thee that crushest all foes, to thee that art the personification of chastisement, and to thee that art clad in leaves (of trees) and rags. Salutations to thee that bearest gold in thy stomach, to thee that art cased in golden mail, to thee that art gold-crested, to thee that art the lord of all the gold in the world! Salutations to thee that hast been adored, that deservest to be adored, and that art still being adored; to thee that art all things, that devourest all things, and that art the soul of all things! Salutations to thee that art the Hotri (in sacrifices), that art the (Vedic) mantras uttered (in sacrifices), and that ownest white flags and standards. Salutations to thee that art the navel of the universe, that art both cause and effect in the form of the five primal elements, and that art the coverer of all covers. Salutations to thee that art called Krisanasa, that art of thin limbs, and that art thin. Salutations to thee that art always cheerful and that art the personification of confused sounds and voices. Salutations to thee that art about to be stretched on the earth, that art already stretched, and that standing upright. Salutations to thee that art fixed, that art running, that art bald, and that bearest matted locks on thy head. Salutation to thee that art fond of dancing and that strikest thy puffed cheeks making thy mouth a drum. Salutations to thee that art fond of lotuses that blow in rivers, and that art always fond of singing and playing on musical instruments. Salutations to thee that art the eldest-born, that art the foremost of all creatures, and that art the crusher of the Asura Vala. Salutations to thee that art the Master of Time, that art the personification of Kalpa; that art the embodiment of all kinds of destruction, great and small. Salutations to thee that laughest awfully and as loud as the beat of a drum, and that observest dreadful vows! Salutations for ever to thee that art fierce, and that hast ten arms. Salutations to thee that art armed with bones and that art fond of the ashes of funeral pyres. Salutations to thee that art awful, that art terrible to behold, and that art an observer of dreadful vows and practices. Salutations to thee that ownest an ugly mouth, that hast a tongue resembling a scimitar, and that hast large teeth. Salutations to thee that art fond of both cooked and uncooked meat, and that regardest the gourded Vina as highly dear. Salutations to thee that causest rain, that helpest the cause of righteousness, that art identifiable with the form of Nandi, and that art Righteousness' self! Salutations to thee that art ever moving like wind and the other forces, that the controller of all things, and that art always engaged in cooking all creatures (in the cauldron of Time). Salutations to thee that art the foremost of all creatures, that art superior, and that art the giver of boons. Salutations to thee that hast the best of garlands, the best of scents, and the best of robes, and that givest the best of boons to the best of creatures. Salutations to thee that art attached, that art freed from all attachments, that art of the form of Yoga contemplation, and that art adorned with a garland of Akshas. Salutations to thee that art united as cause and disunited as effects, and that art the form of shadow and of light. Salutations to thee that art amiable, and that art frightful, and that art exceedingly so. Salutations to thee that art auspicious, that art tranquil, and that art most tranquil. Salutations to thee that art of one leg and many eyes, and that hast only one head; to thee that art fierce, to thee that art gratified with little offerings, and thee that art fond of equity. Salutations to thee that art the artificer of the universe, and that art ever united with the attribute of tranquillity. Salutations to thee that bearest a foe-frightening bell, that art of the form of the jingle made by a bell, and that art of the form of sound when it is not perceptible by the ear. Salutations to thee that art like a thousand bells jingled together, and that art fond of a garland of bells, that art like the sound that the life-breaths make, that art of the form of all scents and of the confused noise of boiling liquids. Salutations to thee that art beyond three Huns, and that art fond of two Huns. Salutations to thee that art exceedingly tranquil, and that hast the shade of mountain trees for thy habitation. Thou art fond of the heart-flesh of all creatures, that cleansest from all sins, and that art of the form of sacrificial offerings. Salutations to thee that art of the form of Sacrifice, that art the Sacrificer himself, that art the Brahmana into whose mouth is poured the sacrificial butter, and that art the fire into which is poured the butter inspired with mantras Salutations to thee that art of the form of (sacrificial) Ritwijes, that hast thy senses under control, that art made of Sattwa, and that hast Rajas also in thy make. Salutations to thee that art of the banks of Rivers, of Rivers themselves, and of the lord of all Rivers (viz., the Ocean)! Salutations to thee that art the giver of food, that art the lord of all food, and that art identical with him that takes food! Salutations to thee that hast a thousand heads and a thousand feet-, to thee that hast a thousand tridents uplifted in thy hands, and a thousand eyes! Salutations to thee that art of the form of the rising Sun, and that art of the form of a child, that art the protector of attendants all of whom are of the form of children, and that art, besides, of the form of children's toys. Salutations to thee that art old, that art covetous, that art already agitated, and that art about to be agitated. Salutations to thee that hast locks of hair marked by the current of the Ganges, and that hast locks of hair resembling blades of Munja grass! Salutations to thee that art gratified with the six (well-known) acts, and that art devoted to the performance of the three acts. Salutations to thee that hast assigned the duties of the respective modes of life. Salutations to thee that deservest to, be praised in sounds, that art of the form of sorrow, and that art of the form of deep and confused noise. Salutations to thee that hast eyes both white and tawny, as also dark and red. Salutations to thee that hast conquered thy vital breaths, that art of the form of weapons, that rivest all things, and that art exceedingly lean. Salutations to thee that always discoursest of Religion, Pleasure, Profit, and Emancipation. Salutations to thee that art a Sankhya, that art the foremost of Sankhyas, and that art the introducer of the Sankhya-Yoga. Salutations to thee that hast a car and that art without a car (for thy journeys). Salutations to thee that hast the intersections of four roads for thy car; to thee that hast the skin of a black deer for thy upper garments, and that hast a snake for thy sacred thread. Salutations to thee that art Isana, that art of body as hard as thunderbolt, and that art of green locks. Salutations to thee that art of three eyes, that art the lord of Amvika, that art Manifest, and that art Unmanifest. Salutations to thee that art Desire, that art the Giver of all desires, that art the Killer of all desires, and that art the discriminator between the gratified and the ungratified. Salutations to thee that art all things, the Giver of all things, and the Destroyer of all things. Salutations to thee that art the hues which appear in the evening sky. Salutations to thee that art of mighty strength, that art of mighty arms, that art a mighty Being, and that art of great effulgence. Salutations to thee that lookest like a mighty mass of clouds, and that art the embodiment of eternity! Salutations to thee that art of well-developed body, that art of emaciated limbs, that bearest matted locks on thy head, and that art clad in barks of trees and skins of animals. Salutations to thee that hast matted locks as effulgent as the Sun or the Fire, and that hast barks and skins for thy attire. Salutations to thee that art possessed of the effulgence of a thousand Suns, and that art ever engaged in penances. Salutations to thee that art the excitement of Fever and that art endued with matted locks drenched with the waters of the Ganges characterised by hundreds of eddies. Salutations to thee that repeatedly revolvest the Moon, the Yugas, and the clouds. Thou art food, thou art he who eats that food, thou art the giver of food, thou art the grower of food, and thou art the creator of food. Salutations to thee that cookest food and that eatest cooked food, and that art both wind and fire! O lord of all the lords of the gods, thou art the four orders of living creatures, viz., the viviparous, the oviparous, the filth-born, and plants. Thou art the Creator of the mobile and immobile universe, and thou art their Destroyer! O foremost of all persons conversant with Brahma, they that are conversant with Brahma regard thee as Brahma! The utterers of Brahma say that thou art the Supreme source of Mind, and the Refuge upon which Space, Wind, and Light rest. Thou art the Richs and the Samans, and the syllable Om. O foremost of all deities, those utterers of Brahma that sing the Samans constantly sing thee when they utter the syllables Hayi-Hayi, Huva-Hayi, and Huva-Hoyi. Thou art made up of the Yajuses, of the Richs, and of the offerings poured on the sacrificial fire. The hymns contained in the Vedas and the Upanishads adore thee! Thou art the Brahmanas and the Kshatriyas, the Vaisyas, and the Sudras, and the other castes formed by intermixture. Thou art those masses of clouds that appear in the sky; thou art Lightning;

and thou art the roar of thunder. Thou art the year, thou art the seasons, thou art the month, and thou art the fortnight. Thou art Yuga, thou art the time represented by a twinkle of the eye, thou art Kashtha, thou art the Constellations, thou art the Planets, thou art Kala. Thou art the tops of all trees, thou art the highest summits of all mountains. Thou art the tiger among the lower animals, thou art Garuda among birds, and thou art Ananta among snakes. Thou art the ocean of milk among all oceans and thou art the bow among instruments for hurling weapons. Thou art the thunder among weapons, and thou art Truth among vows. Thou art Aversion and thou art Desire: thou art attachment and thou art stupefaction (of judgment): thou art Forgiveness and thou art Unforgiveness. Thou art Exertion, and thou art Patience: thou art Cupidity: thou art Lust and thou art Wrath: thou art Victory and thou art Defeat. Thou art armed with mace, and thou art armed with shaft: thou art armed with the bow, and thou bearest the Khattanga and the Jharjhara in thy hands. Thou art he who cuttest down and piercest and smitest. Thou art he who leads (all creatures) and he who gives them pain and grief. Thou art Righteousness which is marked by ten virtues; thou art Wealth or Profit of every kind; and thou art Pleasure. Thou art Ganga, thou art the Oceans, thou art the Rivers, thou art the lakes, and thou art the tanks. Thou art the thin creepers, thou art the thicker creeping plants, thou art all kinds of grass, and thou art the deciduous herbs. Thou art all the lower animals and thou art the birds. Thou art the origin of all objects and acts, and thou art that season which yields fruits and flowers. Thou art the beginning and thou art the end of the Vedas; thou art the Gayatri, and thou art Om. Thou art Green, thou art Red, thou art Blue, thou art Dark, thou art of Bloody hue, thou art of the colour of the Sun, thou art Tawny, thou art Brown, and thou art Dark blue. Thou art without colour, thou art of the best colour, thou art the maker of colours, and thou art without comparison. Thou art of the name of Gold, and thou art fond of Gold. Thou art Indra, thou art Yama, thou art the Giver of boons, thou art the Lord of wealth, and thou art Agni. Thou art the Eclipse, thou art the Fire called Chitrabhanu, thou art Rahu, and thou art the Sun. Thou art the fire upon which sacrificial butter is poured. Thou art He who pours the butter. Thou art He in honour of whom the butter is poured, thou art the butter itself that is poured, and thou art the puissant Lord of all. Thou art those sections of the Brahmans that are called Trisuparna, thou art all the Vedas; and thou art the sections called Satarudriya in the Yajuses. Thou art the holiest of holies, and the auspicious of all auspicious things. Thou animatest the inanimate body. Thou art the Chit that dwellest in the human form. Invested with attributes, thou becomest subject to Destruction. Thou art Jiva, that is He who is never subject to destruction when uninvested with attributes. Thou art full yet thou becomest liable to decay and death in the form of the body which is Jiva's accompaniment. Thou art the breath of life, and thou art Sattwa, thou art Rajas, thou art Tamas, and thou art not subject to error. Thou art the breaths called Prana, Apana, Samana, Udana, and Vyana. Thou art the opening of the eye and shutting of the eye. Thou art the act of Sneezing and thou art the act of Yawning. Thou art of red eyes which are ever turned inwards. Thou art of large mouth and large stomach. The bristles on thy body are like needles. The beard is green. Thy hair is turned upwards. Thou art swifter than the swiftest. Thou art conversant with the principles of music both vocal and instrumental, and fond of both vocal and instrumental music. Thou art a fish roving in the waters, and thou art a fish entangled in the net. Thou art full, thou art fond of sports, and thou art of the form of all quarrels and disputes. Thou art Time, thou art bad time, thou art time that is premature, and thou art time that is over-mature. Thou art the killing, thou art the razor (that kills), and thou art that which is killed. Thou art the auxiliary and thou art the adversary, and thou art the destroyer of both auxiliaries and adversaries. Thou art the time when clouds appear, thou art of large teeth, and thou art Samvartaka and Valahaka. Thou art manifest in the form of splendour. Thou art concealed in consequence of being invested with Maya (or illusion). Thou art He who connects creatures with the fruits of their acts. Thou hast a bell in thy hand. Thou playest with all mobile and immobile things (as with thy toys). Thou art the cause of all causes. Thou art a Brahma (in the form of Pranava), thou art Swaha; thou art the bearer of the Danda, thy head is bald, and thou art he who has his words, deeds and thoughts under control.Thou art the four Yugas, thou art the four Vedas, thou art He from whom the four (Sacrificial) fires have flowed. Thou art the Director of all the duties of the four modes of life. Thou art the maker of the four Orders. Thou art always fond of dice. Thou art cunning. Thou art the chief of the spirits distributed into ganas (clans), and their ruler. Thou art adorned with red garlands and attired in robes that are red. Thou sleepest on the mountain-breast, and thou art fond of the red hue. Thou art the artisan;

thou art the foremost of artists; and it is thou from whom all arts have flowed. Thou art the tearer of the eyes of Bhaga; thou art Fierce, and thou art He who destroyed the teeth of Pushan. Thou art Swaha, thou art Swadha, thou art Vashat, thou art Salutation's form, and thou art the words Namas-Namas uttered by all worshippers. Thy observances and thy penances are not known to others. Thou art Pranava; thou art the firmament bespangled with myriads of stars. Thou art Dhatri, and Vidhatri, and Sandhatri, Vidhatri, and the Refuge of all things in the form of the Supreme cause, and thou art independent of all Refuge. Thou art conversant with Brahma, thou art Penance, thou art Truth, thou art the soul of Brahmacharya, and thou art Simplicity. Thou art the soul of creatures, thou art the Creator of all creatures, thou art absolute Existence, and thou art the Cause whence the Past, the Present, and the Future, have sprung. Thou art Earth, thou art Firmament, and thou art Heaven. Thou art Eternal, thou art Self-restrained, and thou art the great god. Thou art initiated, and thou art not initiated. Thou art forgiving; thou art unforgiving; and thou art the chastiser of all who are rebellious. Thou art the lunar month, thou art the cycle of the Yugas (i.e., Kalpa), thou art Destruction, and thou art Creation. Thou art Lust, thou art the vital seed, thou art subtile, thou art gross, and thou art fond of garlands made of Karnikara flowers. Thou hast a face like that of Nandi, thou hast a face that is terrible, thou hast a handsome face, thou hast an ugly face, and thou art without a face. Thou hast four faces, thou hast many faces, and thou hast a fiery face when engaged in battles. Thou art gold-stomached (i.e., Narayana), thou art (unattached to all things like) a bird (unattached to the earth whence it derives its food and to which it belongs), thou art Ananta (the lord of mighty snakes), and thou art Virat (hugest of the huge). Thou art the destroyer of Unrighteousness, thou art called Mahaparswa, thou art Chandradhara, and thou art the chief of the spirit-clans. Thou lowedst like a cow, thou wert the protector of kine, and thou hast the lord of bulls for thy attendant. Thou art the protector of the three worlds, thou art Govinda, thou art the director of the senses, and thou art incapable of being apprehended by the senses. Thou art the foremost of all creatures, thou art fixed, thou art immobile, thou tremblest not, and thou art of the form of trembling! Thou art incapable of being resisted, thou art the destroyer of all poisons, thou art incapable of being borne (in battle), and thou art incapable of being transcended, thou canst not be made to tremble, thou canst not be measured, thou canst not be vanquished, and thou art victory. Thou art of swift speed, thou art the Moon, thou art Yama (the universal destroyer), thou bearest (without flinching) cold and heat and hunger and weakness and disease. Thou art all mental agonies, thou art all physical diseases, thou art the curer of all diseases, and thou art those diseases themselves which thou curest. Thou art the destroyer of my Sacrifice which had endeavoured to escape in the form of deer. Thou art the advent and the departure of all diseases. Thou hast a high crest. Thou hast eyes like lotus-petals. Thy habitation is in the midst of a forest of lotuses. Thou bearest the ascetic's staff in thy hands. Thou hast the three Vedas for thy three eyes. Thy chastisements are fierce and severe. Thou art the destroyer of the egg (whence the universe springs). Thou art the drinker of both poison and fire, thou art the foremost of all deities, thou art the drinker of Soma, thou art the lord of the Maruts. Thou art the drinker of Nectar. Thou art the Master of the universe. Thou shinest in glory, and thou art the lord of all the shining ones. Thou protectest from poison and death, and thou drinkest milk and Soma. Thou art the foremost of the protectors of those that have fallen off from heaven, and thou protectest him who is the first of the deities. Gold is thy vital seed. Thou art male, thou art female, thou art neuter. Thou art an infant, thou art a youth, thou art old in years with thy teeth worn out, thou art the foremost of Nagas, thou art Sakra, thou art the Destroyer of the universe, and thou art its Creator. Thou art Prajapati, and thou art adored by the Prajapatis, thou art the supporter of the universe, thou hast the universe for thy form, thou art endued with great energy, and thou hast faces turned towards all directions. The Sun and the Moon are thy two eyes, and the Grandsire is thy heart. Thou art the Ocean. The goddess Saraswati is thy speech and Fire and Wind are thy might. Thou art Day and Night. Thou art all acts including the opening and the shutting of the eye. Neither Brahman, nor Govinda, nor the ancient Rishis, are competent to understand thy greatness, O auspicious deity, truly. Those subtile forms which thou hast are invisible to us. Rescue me and, O, protect me as the sire protects the son of his loins. O, protect one! I deserve thy protection. I bow to thee, O sinless one! Thou, O illustrious one, art full of compassion for thy devotees. I am always devoted to thee. Let him be always my protector who stayeth alone on the other side of the ocean, in a form that is difficult to be apprehended, and overwhelming many thousands of persons! I bow to that Soul of Yoga who is beheld in the form of an effulgent Light by persons that have their senses under control, that are possessed of the attribute of Sattwa, that have regulated their breaths, and that have conquered sleep. I bow to him who is endued with matted locks, who bears the ascetic's staff in his hand, who is possessed of a body having a long abdomen, who has a kamandalu tied to his back, and who is the Soul of Brahman. I bow to Him who is the soul of water, in whose hair are the clouds, in the joints of whose body are the rivers, and in whose stomach are the four oceans. I seek the protection to Him who, when the end of the Yuga comes, devours all creatures and stretches himself (for sleep) on the wide expanse of water that covers the universe. Let him who entering Rahu's mouth drinketh Soma in the night and who becoming Swarbhanu devoureth Surya also, protect me! The deities, who are mere infants and who have all sprung from thee after Brahman's creation, enjoy their respective shares (in sacrificial offerings). Let them (peacefully) enjoy those offerings made with Swaha and Swadha, and let them derive pleasure from those presents. I bow to them. Let those Beings that are of the stature of the thumb and that dwell in all bodies, always protect and gratify me. I always bow to those Beings who dwelling within embodied creatures make the latter cry in grief without themselves crying in grief, and who gladden them without themselves being glad. I always bow to those Rudras who dwell in rivers, in oceans, in hills and mountains, in mountain-caves, in the roots of trees, in cow-pens, in inaccessible forests, in the intersections of roads, in roads, in open squares, in banks (of rivers and lakes and oceans), in elephant-sheds, in stables, in car-sheds, in deserted gardens and houses, in the five primal elements, and in the cardinal and subsidiary directions. I bow repeatedly unto them that dwell in the space amidst the Sun and the Moon, as also in rays of the Sun and the Moon, and them that dwell in the nether regions, and them that have betaken themselves to Renunciation and other superior practices for the sake of the Supreme. I bow always unto them that are unnumbered, that are unmeasured, and that have no form, unto those Rudras, that is, that are endued with infinite attributes. Since thou, O Rudra, art the Creator of all creatures, since, O Hara, thou art the Master of all creatures, and since thou art the indwelling Soul of all creatures, therefore wert thou not invited by me (to my Sacrifices). Since thou art He who is adored in all sacrifices with plentiful gifts, and since it is Thou that art the Creator of all things, therefore I did not invite thee. Or, perhaps, O god, stupefied by thy subtile illusion I failed to invite thee. Be gratified with me, blessed by thyself, O Bhava, with me possessed by the quality of Rajas. My Mind, my Understanding, and my Chitta all dwell in thee, O god!

"Hearing these adorations, that Lord of all creatures, viz., Mahadeva, ceased (to think of inflicting further injuries on Daksha). Indeed, highly gratified, the illustrious deity addressed Daksha, saying, 'O Daksha of excellent vows, pleased have I been with these adorations of thine. Thou needst not praise me more. Thou shalt attain to my companionship. Through my grace, O progenitor of creatures, thou shalt earn the fruit of a thousand horse-sacrifices, and a hundred Vajapeyas (in consequence of this one incomplete sacrifice of thine).

"Once more, Mahadeva, that thorough master of words, addressed Daksha and said unto him these words fraught with high consolation, 'Be thou the foremost of all creatures in the world. Thou shouldst not, O Daksha, entertain any feelings of grief for these injuries inflicted on thy Sacrifice. It has been seen that in former Kalpas too I had to destroy thy Sacrifice. O thou of excellent vows, I shall grant thee again some more boons. Take them from me. Dispelling this cheerlessness that overspreads thy face, listen to me with undivided attention. With the aid of arguments addressed to reason the deities and the Danavas have extracted from the Vedas consisting of six branches and from the system of Sankhya and Yoga a creed in consequence of which they have practised the austerest penances for many long years. The religion, however, which I have extracted, is unparalleled, and productive of benefits on every side. It is open to men in all modes of life to practise it. It leads to Emancipation. It may be acquired in many years or through merit by persons who have restrained their senses. It is shrouded in mystery. They that are divested of wisdom regard it as censurable. It is opposed to the duties laid down in respect of the four orders of men and the four modes of life, and agrees with those duties in only a few particulars. They that are well-skilled in the science of (drawing) conclusions (from premises) can understand its propriety: and they who have transcended all the modes of life are worthy of adopting it. In days of yore, O Daksha, this auspicious religion called Pasupata had been extracted by me. The proper observance of that religion produces immense benefits. Let those benefits be thine, O highly blessed one! Cast off this fever of thy heart.' Having said these words, Mahadeva, with his spouse (Uma) and with all his attendants disappeared from the view of Daksha of immeasurable prowess. He who would recite this hymn that was first uttered by Daksha or who would listen to it when recited by another, would never meet with the smallest evil and would attain to a long life. Indeed, as Siva is the foremost of all the deities, even so is this hymn, agreeable with the Srutis, is the foremost of all hymns. Persons desirous of fame, kingdom, happiness, pleasure, profit, and wealth, as also those desirous of learning, should listen with feelings of devotion to the recital of this hymn. One suffering from disease, one distressed by pain, one plunged into melancholy, one afflicted by thieves or by fear, one under the displeasure of the king in respect of his charge, becomes freed from fear (by listening or reciting this hymn). By listening to or reciting this hymn, one, in even this earthly body of his, attains to equality with the spirits forming the attendants of Mahadeva. One becomes endued with energy and fame, and cleansed of all sin (through the virtue of this hymn). Neither Rakshasas, nor Pisachas, nor ghosts, nor Vinayakas, create disturbances in his house where this hymn is recited. That woman, again, who listens to this hymn with pious faith, observing the while the practices of Brahmacharya, wins worship as a goddess in the family of her sire and that of her husband. All the acts of that person become always crowned with success who listens or recites with rapt attention to the whole of this hymn. In consequence of the recitation of this hymn all the wishes one forms in one's mind and all the wishes one clothes in words become crowned with fruition. That man obtains all objects of enjoyment and pleasure and all things that are wished for by him, who, practising self-restraint, makes according to due rites offerings unto Mahadeva, Guha, Uma, and Nandi, and after that utters their names without delay, in proper order and with devotion. Such a man, departing from this life, ascends to heaven, and has never to take birth among the intermediate animals or birds. This was said even by the puissant Vyasa, the son of Parasara.'"

Footnotes

319:1 Every worshipper of Mahadeva must fill his mouth with air and then, shutting his lips, strike his cheeks, letting the air gently out at each stroke, and helping it with air from the lungs for keeping the current steady. By doing this a kind of noise is made like Bom, Bom, Babam, Bom. Mahadeva is himself fond of this music and is represented as often making ???.

320:1 Vrisha is explained by the commentator as vrishti-kartri; Vrishya as Dharmavriddhikartri; Go-vrisha as Nandirupa; Katankata as Nityagamanasila; Danda as Niyantri.

320:2 Godhead is frequently likened to anahatasavda or sound not perceptible by the ear, or sound in its nascent state.

320:3 Huns are mystic sounds that stand as emblems for various things. 'Beyond three Huns means, perhaps, 'beyond the influence of wrath.'

320:4 In Sacrifice the butter is poured with mantras into the mouth of a selected Brahmana who represents the gods, and into also the sacred fire. What is said here is that the great god is of the form of that Brahmana and of the sacred fire.

321:1 This alludes to the sports of Krishna in the groves of Vrinda with the rustic children who were his companions.

321:2 The sacred stream of the Ganges, issuing out of Vishnu's feet, is held by Brahman in his Kamandalu or jar. Thence it issues out, and coursing through the heavens fall down on the head of Siva, for Siva alone is mighty enough to bear that fall. The matted locks of Siva bear the mark of the fall. This six well-known acts here referred to are Yajana, Yajana, Adhyayana, Adhyapana, Dana, and Pratigraha (i.e., performing sacrifices, assisting at the sacrifices of others, studying, teaching, making gifts, and accepting gifts). The three acts in which Siva is engaged are Yajana, Adhyayana, and Dana (i.e., the first, the third, and the fifth in the above enumeration).

321:3 The commentator explains that by Sankhya the speaker means 'the propounder of the sceptical philosophy.' By Sankhya-mukhya which I render, 'the foremost of Sankhyas' is meant 'follower of the theistic philosophy of Patanjala.' By Sankhya-yoga is meant both Vedanta and Yoga.

321:4 'That hast a car and that hast no car' means, as the commentator explains, 'capable of coursing, without obstruction, through Water, Fire, Wind, and Space.'

321:5 Isana is 'much desired' or 'much coveted by all persons.'

322:1 i.e., thou createst and destroyest these repeatedly or settest them in motion.

322:2 These are syllables with all singers of the Samans utter for lengthening short words in order to keep up the metre.

322:3 i.e., He who is adored in these hymns is thyself and no other.

323:1 These are the ten colours known to the Rishis.

323:2 Lohitantargata-drishtih is explained by the commentator as Lohita antargata cha drishtirasya. By 'red eyes' is, of course, meant eyes of the colour of the lotus. By 'eyes turned inwards' is meant one whose gaze is upon his soul, i.e., one who is engaged in Samadhi.

323:3 Chalachalah is explained as exceedingly chalah or swift. Achalah is nasti chalo yasmat; hence chaleshu (api) achalah is swift amongst the swift, or swifter than the swiftest.

324:1 The great god is a fish wandering in the waters, i.e., as Jiva wanders in space; he is a fish in the net, i.e., as Jiva, invested with Darkness or Illusion, is obliged to take birth.

324:2 Meghakala is the time when clouds appear, i.e., the time of the universal deluge. Samvartaka and Valahaka are the two clouds that appear on the occasion of the universal destruction.

324:3 Mili-Mili is explained by the commentator differently. According to him, one connected with all things as cause is Mili. It is duplicated to show that Siva is always so. I prefer taking the word as meaning 'cause of causes.' 'The bearer of Danda, with, again, a bald head' is a Paramahansa, i.e., one who has renounced the world and its ways.

324:4 The four Sacrificial fires are Treta, Avasathya, Dakshina, and Sahya.

324:5 Silpika is one who is not well-skilled, or is ill-skilled, in the arts. It implies a common artisan.

324:6 Dhatri is adikartri or Vishnu. Vidhatri is the four-headed. Brahman Sandhatri is he who joins all things into one; the second Vidhatri means the designer of destinies.

325:1 The identity of Maheswara with Narayana or Krishna is here preached. In his incarnation of Krishna, Vishnu sported with the children of the cowherds of Vrinda and sportively lowed as a cow. He also protected the kine of Vrinda from floods, poison, etc. Govrisheswara is Nandi, the attendant of Mahadeva.

325:2 The word Go in Gomargah is used to signify the senses.

325:3 Durvaranah is explained by the commentator as 'irresistible when coming as Death.' Durvishah is 'destroyer of all kinds of poison in thy form of Amrita.' Durdharshah is incapable of being frightened. Durvishah is incapable of being measured.

325:4 Vishagnipah is drinker of poison and fire. Siva is represented as the acceptor of all things that are rejected by others. In this consists his true divinity, for to the Deity nothing in the universe can be unacceptable or worthy of being cast off. The ashes of the funeral pyre are his, the poison produced by the churning of the ocean was his. He saved the universe by swallowing the poison on that occasion.

326:1 Tushitadyapah is the correct reading. Thou protectest him who is the adya of the tushita, i.e., thou protectest Brahman himself.

326:2 The commentator explains that what is meant by Mahadeva's staying 'alone' is that he is the knower, the known, and knowledge. 'On the other side of the ocean' means 'on the other side of desire and attachment, etc.' 'Overwhelming many thousands of persons' means overwhelming all creatures,' i.e., transcending them by his energy and knowledge.

326:3 Of course, Yogins are spoken of.

326:4 The eclipses of both the Moon and the Sun are caused, according to the Pauranic mythology, by Rahu devouring the Moon and the Sun at certain well-known intervals. Rahu is an Asura whose head only is still alive. Vide Adi Parva, On Churning of the Ocean.

327:1 Garbhah means embryos or infants in the womb. The deities ere referred to by this word, for they are embryos that have been born in Mahadeva, Patitah has twattah understood after it. Anu means 'after' i.e., 'after Brahman's creation.'

327:2 These Beings are Rudras or portions of the great Rudra.

327:3 Tasmaih paramgatah,--param is utkrishtam i.e., Renunciation and other superior practices. Tasmai is 'for the sake of That,' i.e., for Iswarah.

328:1 Hence in this, the present Kalpa too, I am obliged to do the same, for all Kalpas must be similar in respect of the events that transpire in them.

328:2 Matri-pakshe seems to be a misreading for bhartripakshe.

Section 286

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, what is Adhyatma with respect to man and whence it arises.'

"Bhishma said, 'Aided by the science of Adhyatma one may know everything. It is, again, superior to all things. I shall, with the help of my intelligence, explain to thee that Adhyatma about which thou askest me. Listen, O son, to my explanation. Earth, Wind, Space, Water, and Light forming the fifth, are the great essences. These are (the causes of) the origin and the destruction of all creatures. The bodies of living creatures (both subtile and gross), O bull of Bharata's race, are the result of the combination of the virtues of these five. Those virtues (whose combinations produce the bodies of creatures) repeatedly start into existence and repeatedly merge into the original cause of all things, viz., the Supreme Soul. From those five primal essences are created all creatures, and into those five great elements all creatures resolve themselves, repeatedly, like the infinite waves of the Ocean rising from the Ocean and subsiding into that which causes them. As a tortoise stretches forth its legs and withdraws them again into itself, even so the infinite number of creatures spring from (and enter) these five great fixed essences. Verily, sound springs from Space, and all dense matter is the attribute of earth. Life is from Wind. Taste is from Water. Form is said to be the property of Light. The entire mobile and immobile universe is thus these five great essences existing together in various proportions. When Destruction comes, the infinite diversity of creatures resolve themselves into those five, and once more, when Creation begins, they spring from the same five. The Creator places in all creatures the same five great essences in proportions that He thinks proper. Sound, the ears, and all cavities,--these three,--have Space for their producing cause. Taste, all watery or juicy substances, and the tongue, are said to be the properties of water. Form, the eye, and the digestive fire in the stomach, are said to partake of the nature of

Light. Scent, the organ of smelling, and the body, are the properties of earth. Life, touch, and action are said to be the properties of Wind. I have thus explained to thee, O king, all the properties of the five primal essences. Having created these, the Supreme Deity, O Bharata, united with them Sattwa, Rajas, Tamas, Time, Consciousness of functions, and Mind forming the sixth. That which is called the Understanding dwells in the interior of what thou seest above the soles of the feet and below the crown of the head. In man the senses (of knowledge) are five. The sixth (sense) is the Mind. The seventh is called the Understanding. The Kshetrajna or Soul is the eighth. The senses and that which is the Actor should be ascertained by apprehension of their respective functions. The conditions or states called Sattwa, Rajas, and Tamas, depend upon the senses for their refuge or formation. The senses exist for simply seizing the impressions of their respective objects. The Mind has doubt for its function. The Understanding is for ascertainment. The Kshetrajna is said to be only an inactive witness (of the functions of the others). Sattwa, Rajas, Tamas, Time, and Acts, O Bharata, these attributes direct the Understanding. The Understanding is the senses and the five fore-mentioned attributes. When the Understanding is wanting, the senses with the mind, and the five other attributes (viz., Sattwa, Rajas, Tamas, Time, and Acts) cease to be. That by which the Understanding sees is called the eye. When the Understanding hears, it is called the ear. When she smells, she becomes the sense of scent; and when she tastes the various objects of taste, she comes to be called by the name of tongue. When again she feels the touch of the various objects of touch, she becomes the sense of touch. It is the Understanding that becomes modified diversely and frequently. When the Understanding desires anything, she becomes Mind. The five senses with the Mind, which separately constitute the foundations (of the Understanding), are the creations of the Understanding. They are called Indriyas. When they become stained, the Understanding also becomes stained. The Understanding, dwelling in Jiva, exists in three states. Sometimes she obtains joy; sometimes she indulges in grief; and sometimes she exists in a state that is neither pleasure nor pain. Having for her essence these conditions or states (viz., Sattwa, Rajas, and Tamas), the Understanding resolves through these three states. As the lord of rivers, viz., the surging Ocean, always keeps within his continents, even so the Understanding, which exists in connection with the (three) states, exists in the Mind (including the senses). When the state of Rajas is awakened, the Understanding becomes modified into Rajas. Transport of delight, joy, gladness, happiness, and contentedness of heart, these, when somehow excited, are the properties of Sattwa. Heart-burning, grief, sorrow, discontentedness, and unforgivingness, arising from particular causes, are the result of Rajas. Ignorance, attachment and error, heedlessness, stupefaction, and terror, meanness, cheerlessness, sleep, and procrastination,--these, when brought about by particular causes, are the properties of Tamas. Whatever state of either body or mind, connected with joy or happiness, arises, should be regarded as due to the state of Sattwa. Whatever, again, is fraught with sorrow and is disagreeable to oneself should be regarded as arising from Rajas. Without commencing any such act, one should turn one's attention to it (for avoiding it). Whatever is fraught with error or stupefaction in either body or mind, and is inconceivable and mysterious, should be known as connected with Tamas. Thus, have I explained to thee that things in this world dwell in the Understanding. By knowing this one becomes wise. What else can be the indication of wisdom? Know now the difference between these two subtile things, viz., Understanding and Soul. One of these, viz., the Understanding, creates attributes. The other, viz., the Soul, does not create them. Although they are, by nature, distinct from each other, yet they always exist in a state of union. A fish is different from the water in which it dwells, but the fish and the water must exist together. The attributes cannot know the Soul. The Soul, however, knows them. They that are ignorant regard the Soul as existing in a state of union with the attributes like qualities existing with their possessors. This, however, is not the case, for the Soul is truly only an inactive Witness of everything. The Understanding has no refuge. That which is called life (involving the existence of the Understanding) arises from the effects of the attributes coming together. Others (than these attributes which are created by the Understanding), acting as causes, create the Understanding that dwells in the body. No one can apprehend the attributes in their real nature or form of existence. The Understanding, as already said, creates the attributes. The Soul simply beholds them (as an inactive Witness). This union that exists between the Understanding and the Soul is eternal. The indwelling Understanding apprehends all things through the Senses which are themselves inanimate and unapprehending.

Really the senses are only like lamps (that throw their light for discovering objects to others without themselves being able to see them). Even this is the nature (of the Senses, the Understanding, and the Soul). Knowing this, one should live cheerfully, without yielding to either grief or joy. Such a man is said to be beyond the influence of pride. That the Understanding creates all these attributes is due to her own nature,--even as a spider weaves threads in consequence of her own nature. These attributes should be known as the threads the spider weaves. When destroyed, the attributes do not cease to exist; their existence ceases to be visible. When, however, a thing transcends the ken of the senses, its existence (or otherwise) is affirmed by inference. This is the opinion of one set of persons. Others affirm that with destruction the attributes cease to be. Untying this knotty problem addressed to the understanding and reflection, and dispelling all doubt, one should cast off sorrow and live in happiness. As men unacquainted with its bottom become distressed when they fall upon this earth which is like a river filled with the waters of stupefaction, even so is that man afflicted who falls away from that state in which there is a union with the Understanding. Men of knowledge, however, conversant with Adhyatma and armed with fortitude, are never afflicted, because they are capable of crossing to the other shore of those waters. Indeed, Knowledge is an efficient raft (in that river). Men of knowledge have not to encounter those frightful terrors which alarm them that are destitute of knowledge. As regards the righteous, none of them attains to an end that is superior to that of any other person amongst them. Indeed, the righteous show, in this respect, an equality. As regards the man of Knowledge, whatever acts have been done by him in past times (while he was steeped in Ignorance) and whatever acts fraught with great iniquity he does (after attainment of Knowledge), he destroys both by Knowledge as his sole means. Then again, upon the attainment of Knowledge he ceases to perpetrate these two evils, viz., censuring the wicked acts of others and doing any wicked acts himself under the influence of attachment.'"

Footnotes

329:1 By gunah which I have rendered 'virtues,' is, of course, intended all that constitute the body, including mind and understanding, all, in fact, that become the accompaniments of the Soul.

330:1 Karma-buddhi is to be taken as one. It means the consciousness or apprehension of functions. Each sense or organ instinctively knows what its object is and apprehends that object immediately. This apprehension of its own functions, which every sense possesses, is here designated as Karma-buddhi. Mana-shashththani here simply means 'mind completing the tale of six.' It has no reference to the five senses having the mind for the sixth, for the senses have already, been named in the previous verses.

330:2 Acts here means the acts of past lives, or the desire dwelling in an incipient form, due to the acts of past lives. The commentator explains that the cha in the second line means the five attributes indicated in the first line.

330:3 The word Buddhya in the first line is taken by the commentator as an instrumental and not as a genitive. Hence he takes it that Kalpitani is understood after it.

330:4 i.e., occupies them one after another.

331:1 Murti is a misreading for apurti or discontentedness. The Burdwan translator retains murti in his Bengali version. It is not clear which reading K.P. Singha adopts. The Bengali substitute he gives is murchccha or stupefaction.

331:2 i.e., there are no materials of which it is constituted. Hence Sattwa or Buddhi has no asrayah or upadana.

332:1 What the speaker inculcates in verses 41 and 42 is this: some are of opinion that with the apparent destruction of the body, the attributes that make up the body do not cease to exist. It is true that they cease to become apprehensible by the senses; but then, though removed from the ken of the senses, their existence may be affirmed by inference. The argument is that, if destroyed, their reappearance would be impossible. The reappearance, however, is certain. (For rebirth is a doctrine that is believed to be a solemn truth requiring no argument to prove it). Hence, the attributes, when apparently destroyed, do continue to exist. They are regarded as then inhering in the linga or subtile body. The counter opinion is that, when destroyed, they are destroyed for ever. The latter opinion is condemned by the speaker.

332:2 In the second line the word is Gadhamavidwansah, i.e., 'ignorant of its bottom or depth.' K.P. Singha gives the meaning correctly, without translating the verse literally, The Burdwan translator makes nonsense of it. Both however, wrongly take agadha as the final word in yathagadha, forgetting that agadham is a masculine adjective incapable of qualifying nadim which is feminine. Ayam is Jiva. The last clause is to be taken as buddhiyogam anuprachyuta ayam tatha.

332:3 This is not a difficult verse, yet both the vernacular translators have misunderstood it. What is said in the first line is this: yat vahudosham karoti, yat (cha) purakritam, ekatah cha dushyati. Both the finite verbs have jnanin (the man of knowledge) for their nominative understood. Dushyati means nasyati or destroys. The meaning then is that the man of Knowledge destroys his sinful acts of both this and past lives. The commentator cites the well-known simile of the lotus leaf not being drenched or soaked with water even when dipped in water. Now, this is that unseen fruit of Knowledge. In the second line, the visible fruits are indicated. The man of Knowledge refrains from censuring the wicked acts of others and from perpetrating any wicked act himself. Yat cha dushyati means yat parakritam anishtam dushyati or nindati, yat karoti means yat swayam ragadi-doshat karoti; tadubhayam apriyam (sa) na karoti, the reason being dwaitadarsana-bhavah. Such a man truly regards the universe as identifiable with himself.

Section 287

"Yudhishthira said, 'Living creatures always stand in fear of sorrow and death. Tell me, O grandsire, how the occurrence of these two may be prevented.'

"Bhishma said, 'In this connection, O Bharata, is cited the old narrative of the discourse between Narada and Samanga.'

"Narada said, '(While others salute their superiors by only a bend of the head) thou salutest thy superiors by prostrating thyself on the ground till thy chest comes into contact with the ground. Thou seemest to be engaged in crossing (the river of life) with thy hands. Thou seemest to be always free from sorrow and exceedingly cheerful. I do not see that thou hast the least anxiety. Thou art always content and happy and thou seemest to sport (in felicity) like a child.'

"Samanga said, 'O giver of honours, I know the truth about the Past, the Present, and the Future. Hence I never become cheerless. I know also what the beginning of acts is in this world, what the accession of their fruits, and how varied are those fruits. Hence I never yield to sorrow. Behold, the illiterate, the destitute, the prosperous, O Narada, the blind, idiots and madmen, and ourselves also, all live. These live by virtue of their acts of past lives. The very deities, who exist freed from diseases, exist (in that state) by virtue of their past acts. The strong and the weak, all, live by virtue of past acts. It is fitting, therefore, that thou shouldst hold us in esteem. The owners of thousands live. The owners of hundreds also live. They that are overwhelmed with sorrow live. Behold, we too are living! When we, O Narada, do not give way to grief, what can the practice of the duties (of religion) or the observance of (religious) acts do to us? And since all joys and sorrows also are not unending, they are, therefore, unable to agitate us at all. That for which men are said to be wise, indeed, the very root of wisdom, is the freedom of the senses from error. It is the senses that yield to error and grief. One whose senses are subject to error can never be said to have attained wisdom. That pride which is indulged in by a man subject to error is only a form of the error to which he is subject. As regards the man of error, he has neither this world nor the next. It should be remembered that griefs do not last for ever and that happiness cannot be had always.

Worldly life with all its vicissitudes and painful incidents, one like me would never adopt. Such a one would not care for desirable objects of enjoyments, and would not think at all of the happiness their possession may bring about, or, indeed, of the griefs that present themselves. One capable of resting on one's own self would never covet the possessions of others; would not think of gains unacquired, would not feel delighted at the acquisition of even immense wealth; and would not yield to sorrow at the loss of wealth. Neither friends, nor wealth, nor high birth, nor scriptural learning, nor mantras, nor energy, can succeed in rescuing one from sorrow in the next world. It is only by conduct that one can attain to felicity there. The Understanding of the man unconversant with Yoga can never be directed towards Emancipation. One unconversant with Yoga can never have happiness. Patience and the resolution to cast off sorrow, these two indicate the advent of happiness. Anything agreeable leads to pleasure. Pleasure induces pride. Pride, again, is productive of sorrow. For these reasons, I avoid all these. Grief, Fear, Pride,--these that stupefy the heart,--and also Pleasure and Pain, I behold as (an unconcerned) witness since my body is endued with life and moves about. Casting off both wealth and pleasure, and thirst and error, I wander over the earth, freed from grief and every kind of anxiety of heart. Like one that has drunk nectar I have no fear, here or hereafter, of death, or iniquity, or cupidity, or anything of that kind. I have acquired this knowledge, O Brahmana, as the result of my severe and indestructible penances. It is for this reason, O Narada, that grief, even when it comes to me, does not succeed in afflicting me.'"

Footnotes

333:1 i.e., in even thy direst distress thou dependest on thyself. To cross the fearful river of life without a raft and with the aid of only one's bare arms implies great self-dependence.

333:2 That which did not exist and will not exist, exists not at the present moment. Everything, therefore, which is of the nature of asat is non-existent. Our sorrows are connected with the asat. Knowing this, I have cast off all sorrows.

333:3 I have understood that acts are for sorrow; that the fruits also of acts are for sorrow in spite of the apparent character of some; and that the fruits of acts are varied, sometimes other fruits appearing than those expected. Hence, I do not indulge in sorrow, for I avoid acts and do not grieve for not obtaining the fruits of acts or for the accession of fruits other than those apparently agreeable.

333:4 The sense is that we who avoid acts, are not dead; in fact, we live quite as others do; and those others, how unequally circumstanced! The Burdwan translator makes nonsense of the first line simple though it is.

333:5 Ignorance lies at the root of sorrow. By casting off ignorance, we have avoided sorrow. Hence, neither religion or religious acts such as Sacrifices, etc., can do us any good or harm. As regards happiness and misery again, these two cannot agitate us at all, since we know their value, both being ephemeral in comparison with the period for which we are to exist.

334:1 Hence, no one should indulge in pride, saying, 'I am happy,' nor yield to sorrow, saying, 'I am miserable.' Both happiness and misery are transitory. The man of wisdom should never suffer himself to be agitated by these transitory states of his mind.

334:2 The first word is read either as bhavatmakam or bhavatmakam. The first means samsararupam; the second, drisyatmakam.

334:3 I am obliged to behold them because I am a living being having a body, but then I behold them as an unconcerned witness.

Section 288

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, what is beneficial for one that is unconversant with the truths of the scriptures, that is always in doubt, and that abstains from self-restraint and the other practices having for their object the knowledge of the Soul.'

"Bhishma said, 'Worshipping the preceptor, always waiting reverentially on those that are aged, and listening to the scriptures (when recited by up competent Brahmanas),--these are said to be of supreme benefit (to a person like the one thou hast described). In this connection also is cited the old narrative of the discourse between Galava and the celestial Rishi Narada. Once on a time Galava, desirous of obtaining what was for his benefit, addressed Narada freed from error and fatigue, learned in the scriptures, gratified with knowledge, a thorough master of his senses, and with soul devoted to Yoga, and said, 'Those virtues, O Muni, by the possession of which a person becomes respected in the world, I see, dwell permanently in thee. Thou art freed from error and, as such, it behoveth thee to remove the doubts that fill the minds of men like ourselves that are subject to error and that are unacquainted with the truths of the world. We do not know what we should do, for the declarations of the scriptures generate an inclination for (the acquisition of) Knowledge simultaneously with the inclination for acts. It behoveth thee to discourse to us on these subjects. O illustrious one, the different asramas approve different courses of conduct.--This is beneficial,--This (other) is beneficial--the scriptures exhort us often in this wise. Beholding the followers of the four asramas, who are thus exhorted by the scriptures and who fully approve of what the scriptures have laid down for them, thus travelling in diverse courses, and seeing that ourselves also are equally content with our own scriptures, we fail to understand what is truly beneficial. If the scriptures were all uniform, then what is truly beneficial would have become manifest. In consequence, however, of the scriptures being multifarious, that which is truly beneficial becomes invested with mystery. For these reasons, that which is truly beneficial seems to me to be involved in confusion. Do thou then, O illustrious one, discourse to me on the subject. I have approached thee (for this), O, instruct me!'

"Narada said, 'The Asramas are four in number, O child! All of them serve the purposes for which they have been designed; and the duties they preach differ from one another. Ascertaining them first from well-qualified preceptors, reflect upon them, O Galava! Behold, the announcements of the merits of those Asramas are varied in respect of their form, divergent in respect of their matter, and contradictory in respect of the observances they embrace. Observed with gross vision, verily, all the Asramas refuse to clearly yield their true intent (which, of course, is knowledge of Self). Others, however, endued with subtle sight, behold their highest end. That which is truly beneficial, and about which there is no doubt, viz., good offices to friends, and suppression of enemies, and the acquisition of the aggregate of three (viz., Religion, Profit, and Pleasure), has been declared by the wise to be supreme excellence. Abstention from sinful acts, constancy of righteous disposition, good behaviour towards those that are good and pious,--these, without doubt, constitute excellence. Mildness towards all creatures, sincerity of behaviour, and the use of sweet words,--these, without doubt, constitute excellence. An equitable apportionment of what one has among the deities, the Pitris, and guests, and adherence to servants,--these, without doubt, constitute excellence. Truthfulness of speech is excellent. The knowledge, however, of truth, is very difficult of acquisition. I say that that is truth which is exceedingly beneficial to creatures. The renunciation of pride, the suppression of heedlessness, contentment, living by one's own self,--these are said to constitute supreme excellence. The study of the Vedas, and of their branches, according to the well-known rules, and all enquiries and pursuits having for their sake the acquisition of knowledge,--these, without doubt, are excellent. One desirous of achieving what is excellent should never enjoy sound and form and taste and touch and scent, to excess and should not enjoy them for their sake alone. Wandering in the night, sleep during the day, indulgence in idleness, roguery, arrogance, excessive indulgence and total abstention from all indulgence in objects of the senses, should be relinquished by one desirous of achieving what is excellent. One should not seek self-elevation by depreciating others. Indeed, one should, by one's merits alone, seek distinction over persons that are distinguished but never over those that are inferior. Men really destitute of merit and filled with a sense of self-admiration depreciate men of real merit, by asserting their own virtues and affluence. Swelling with a sense of their own importance, these men, when none interferes with them (for bringing them to a right sense of what they are), regard themselves to be superior to men of real distinction. One possessed of real wisdom and endued with real merits, acquires great fame by abstaining from speaking ill of others and from indulging in self-praise.

Flowers shed their pure and sweet fragrance without trumpeting forth their own excellence. Similarly, the effulgent Sun scatters his splendours in the firmament in perfect silence. After the same manner those men blaze in the world with celebrity who by the aid of their intelligence, cast off these and similar other faults and who do not proclaim their own virtues. The fool can never shine in the world by bruiting about his own praise. The man, however, of real merit and learning obtains celebrity even if he be concealed in a pit. Evil words, uttered with whatsoever vigour of voice die out (in no time). Good words, uttered however softly, blaze forth in the world. As the Sun shows his fiery form (in the gem called Suryakanta), even so the multitude of words, of little sense, that fools filled with vanity utter, display only (the meanness of) their hearts. For these reasons, men seek the acquisition of wisdom of various kinds. It seems to me that of all acquisitions that of wisdom is the most valuable. One should not speak until one is asked; nor should one speak when one is asked improperly. Even if possessed of intelligence and knowledge, one should still sit in silence like an idiot (until one is asked to speak and asked in proper form). One should seek to dwell among honest men devoted to righteousness and liberality and the observance of the duties of their own order. One desirous of achieving what is excellent should never dwell in a place where a confusion occurs in the duties of the several orders. A person may be seen to live who abstains from all works (for earning the means of his living) and who is well-content with whatever is got without exertion. By living amid the righteous, one succeeds in acquiring pure righteousness. After the same manner, one by living amid the sinful, becomes stained with sin. As the touch of water or fire or the rays of the moon immediately conveys the sensation of cold or heat, after the same manner the impressions of virtue and vice become productive of happiness or misery. They that are eaters of Vighasa eat without taking any notice of the flavours of the edibles placed before them. They, however, that eat carefully discriminating the flavours of the viands prepared for them, should be known as persons still tied by the bonds of action. The righteous man should leave that place where a Brahmana discourses on duties unto disciples desirous of acquiring knowledge, as based on reasons, of the Soul, but who do not enquire after such knowledge with reverence. Who, however, will leave that spot where exists in its entirety that behaviour between disciples and preceptors which is consistent with what has been laid down in the scriptures? What learned man desirous of respect being paid to himself will dwell in that place where people bruit about the faults of the learned even when such have no foundation to stand upon? Who is there that will not leave that place, like a garment whose end has caught fire, where covetous men seek to break down the barriers of virtue? One should remain and dwell in that place, among good men of righteous disposition, where persons endued with humility are engaged in fearlessly practising the duties of religion. There where men practise the duties of religion for the sake of acquiring wealth and other temporal advantages, one should not dwell, for the people of that place are all to be regarded as sinful. One should fly away with all speed from that place, as if from a room in which there is a snake, where the inhabitants, desirous of obtaining the means of life, are engaged in the practice of sinful deeds. One desirous of what is beneficial should, from the beginning, relinquish that act in consequence of which one becomes stretched, as it were, on a bed of thorn and in consequence of which one becomes invested with the desires born of the deeds of past lives. The righteous man should leave that kingdom where the king and king's officers exercise equal authority and where they are given to the habit of eating before feeding their relatives (when the latter come as guests). One should dwell in that country where Brahmanas possessed of a knowledge of the scriptures are fed first: where they are always devoted to the due observance of religious duties, and where they are engaged in teaching disciples and officiating at the sacrifices of others. One should unhesitatingly dwell in that country where the sounds Swaha, Swadha, and Vashat are duly and continuously uttered. One should leave that kingdom, like poisoned meat, where one sees Brahmanas obliged to betake themselves to unholy practices, being tortured by want of the means of life. With a contented heart and deeming all his wishes as already gratified a righteous man should dwell in that country whose inhabitants cheerfully give away before even they are solicited. One should live and move about, among good men devoted to acts of righteousness, in that country where chastisement falleth upon those that are wicked and where respect and good offices are the portion of those that are of subdued and cleansed souls. One should unhesitatingly dwell in that country whose king is devoted to virtue and which the king rules virtuously, casting off desires and possessed of prosperity, and where severe chastisement is dealt to those that visit self-controlled men with the consequences of their wrath, those that act wickedly towards the righteous, those that are given to acts of violence, and those that are covetous. Kings endued with such a disposition bring about prosperity to those that dwell in their kingdoms when prosperity is on the point of leaving them. I have thus told thee, O son, in answer to thy enquiry, what is beneficial or excellent. No one can describe, in consequence of its exceedingly high character, what is beneficial or excellent for the Soul. Many and high will the excellences be, through the observance of the duties laid down for him, of the man who for earning his livelihood during the time of his sojourn here conducts himself in the way indicated above and who devotes his soul to the good of all creatures.'"

Footnotes

335:1 The scriptures contain both kinds of instruction. There are declarations that are entirely in favour of Acts or observances. There are again declarations in favour of Knowledge. What the speaker asks is that the Rishi should discourse upon what the speaker should do, i.e., whether he should betake himself to the acquisition of Knowledge or to the doing of acts.

335:2 i.e., Each Asrama speaks of particular observances and courses of conduct as beneficial. This, therefore, is a source of confusion to men of plain understandings. Is there no distinction then among duties or observances in respect of their beneficial character? This is the question propounded. The commentator thinks by the word asramas is meant the four principal faiths and not the modes of life.

335:3 I retain the word asrama in the English version as it is very doubtful in what sense it has been used in the original. The commentator explains that by four asramas are meant the four principal forms of creed prevalent at one time in India. The first is that there is no such thing as virtue or righteousness. This is ascribed to Sakya Simha or Buddha. The second is that righteousness consists in only the worship of trees, etc. The third is that only is righteousness which the Vedas have laid down. The fourth is that transcending righteousness and its reverse there is something for whose attainment one should strive. Yatha samkalpitah is explained by the commentator as yo yena sreyastena bhavitastasya tadeva sreyah.

336:1 Gunoddesam is Gunakirtanam or the announcement of merits. What Narada says here is this: the asramas are four. The merits of each have been proclaimed by their respective founders. The principal merit each claims is that it leads to knowledge of Self. Now, the announcement is nanarupam; it is also prithak; and lastly, it is viprasthitam or contradictory, for, as the commentator points out, that which a particular asrama announces to be righteous is according to another unrighteous. Both the vernacular translators give incorrect versions.

336:2 Te refers to asramas. Abhipretam is atma-tattwarupam. Yanti is equivalent to prapayanti.

336:3 Mitranam is taken by the commentator to be equivalent to sarva-bhuta-labhayapadanam, i.e., they who have given the pledge of harmlessness to all creatures. By enemies is meant here the envious and harmful.

336:4 In previous Sections the nature of Truth has been discussed. A formal truth may be as sinful as a lie, and a lie may be as meritorious as a Truth. Hence, the ascertainment of Truth is not easy.

336:5 Atiyoga and Ayoga are well-known words which have no chance of being misunderstood in the way in which they have been misunderstood by both the vernacular translators. Indeed. K.P. Singha blunders ridiculously, while the Burdwan translator limits them to only the use of food, supposing the commentator's concrete examples exhaust the meaning.

337:1 i.e., where an intermingling takes place of the four orders of men, viz., where Varna-sankara occurs.

337:2 Mere companionship with the righteous leads to righteous acts; while that with the sinful leads to acts of sinfulness.

338:1 Anuvishayam is vishayam anu vartate, i.e., rasah or flavour. An eater of vighasa is a good or pious man. What is said here is that such men eat for only filling their stomachs and not because eating is source of enjoyment or gratification. Atmavishayan is Buddherviseshatovandhakan, i.e., rasa-viseshan.

338:2 Agamayamanam is Agamam pramanajam jnanam atmana ichcchatam.

338:3 Akasasthah is niralamvanah, i.e., men who have no foundations to stand upon. The Bombay text reads dosham, the Bengal texts, doshan; the sense remains unaltered. The Bombay reading is atmapujabhikama, while the Bengal reading is the same word in the plural form. I accept the singular form and take it as qualifying panditah.

338:4 Some of the Bengal texts read khattam. The Bombay reading is khatwam. The commentator explains that khatwam samarudhah Tibra duhkha-grastah. Anusayi means purvakarmavasanavan. The sense seems to be this: the desires born of one's past acts, i.e., acts of previous lives, adhere to the mind. Nothing can wipe them off, save Nivritti and Tattwajnanam or knowledge of truth. One should, therefore, practise the religion of Nivritti and seek to acquire knowledge of Truth.

338:5 Both the vernacular translators quietly skip over the word pratyanantarah.

338:6 i.e., where the people are virtuous and given to the performance of their duties.

Section 289

"Yudhishthira said, 'How, O grandsire, should a king like us behave in this world, keeping in view the great object of acquisition? What attributes, again, should he always possess so that he may be freed from attachments?'

"Bhishma said, 'I shall in this connection recite to thee the old narrative that was uttered by Arishtanemi unto Sagara who had sought his counsel.'

"Sagara said, 'What is that good, O Brahmana, by doing which one may enjoy felicity here? How, indeed, may one avoid grief and agitation? I wish to know all this!'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by Sagara, Arishtanemi of Tarkshya's race, conversant with all the scriptures, regarding the questioner to be every way deserving of his instructions, said these words, 'The felicity of Emancipation is true felicity in the world. The man of ignorance knows it not, attached as he is to children and animals and possessed of wealth and corn. An understanding that is attached to worldly objects and a mind suffering from thirst,--these two baffle all skilful treatment. The ignorant man who is bound in the chains of affection is incapable of acquiring Emancipation. I shall presently speak to thee of all the bonds that spring from the affections. Hear them with attention. Indeed, they are capable of being heard with profit by one that is possessed of knowledge. Having procreated children in due time and married them when they become young men, and having ascertained them to be competent for earning their livelihood, do thou free thyself from all attachments and rove about in happiness. When thou seest thy dearly-cherished wife grown old in years and attached to the son she has brought forth, do thou leave her in time, keeping in view the highest object of acquisition (viz., Emancipation). Whether thou obtainest a son or not, having during the first years of thy life duly enjoyed with thy senses the objects that are addressed to them, free thyself from attachments and rove about in happiness. Having indulged the senses with their objects, thou shouldst suppress the desire of further indulging them. Freeing thyself then from attachments, thou shouldst rove in felicity, contenting thyself with what is obtained without effort and previous calculation, and casting an equal eye upon all creatures and objects. Thus, O son, have I told thee in brief (of what the way is for freeing thyself from attachments). Hear me now, for I shall presently tell thee, in detail, the desirability of the acquisition of Emancipation. Those persons who live in this world freed from attachments and fear, succeed in obtaining happiness. Those persons, however, who are attached to worldly objects, without doubt, meet with destruction. Worms and ants (like men) are engaged in the acquisition of food and are seen to die in the search. They that are freed from attachments are happy, while they that are attached to worldly objects meet with destruction. If thou desirest to attain to Emancipation thou shouldst never bestow thy thoughts on thy relatives, thinking,--How shall these exist without me?--A living creature takes birth by himself, and grows by himself, and obtains happiness and misery, and death by himself. In this world people enjoy and obtain food and raiment and other acquisitions earned by their parents or themselves. This is the result of the acts of past lives, for nothing can be had in this life which is not the result of the past. All creatures live on the Earth, protected by their own acts, and obtaining their food as the result of what is ordained by Him who assigns the fruits of acts. A man is but a lump of clay, and is always himself completely dependent on other forces. One, therefore, being oneself so, in firm, what rational consideration can one have for protecting and feeding one's relatives? When thy relatives are carried away by Death in thy very sight and in spite of even thy utmost efforts to save them, that circumstance alone should awaken thee. In the every lifetime of thy relatives and before thy own duty is completed of feeding and protecting them, thyself mayst meet with death and abandon them. After thy relatives have been carried away from this world by death, thou canst not know what becomes of them there,--that is, whether they meet with happiness or misery. This circumstance ought to awaken thee. When in consequence of the fruits of their own acts thy relatives succeed in maintaining themselves in this world whether thou livest or diest, reflecting on this thou shouldst do what is for thy own good. When this is known to be the case, who in the world is to be regarded as whose? Do thou, therefore, set thy heart on the attainment of Emancipation. Listen now to what more I shall say unto thee. That man of firm Soul is certainly emancipated who has conquered hunger and thirst and such other states of the body, as also wrath and cupidity and error. That man is always emancipated who does not forget himself, through folly, by indulging in gambling and drinking and concubinage and the chase. That man who is really touched by sorrow in consequence of the necessity there is of eating every day and every night for supporting life, is said to be cognisant of the faults of life. One who, as the result of careful reflection, regards his repeated births to be only due to sexual congress with women, is held to be freed from attachments. That man is certainly emancipated who knows truly the nature of the birth, the destruction, and the exertion (or acts) of living creatures. That man becomes certainly freed who regards (as worthy of his acceptance) only a handful of corn, for the support of life, from amidst millions upon millions of carts loaded with grain, and who disregards the difference between a shed of bamboo and reeds and a palatial mansion. That man becomes certainly freed who beholds the world to be afflicted by death and disease and famine. Indeed, one who beholds the world to be such succeeds in becoming contented; while one who fails to behold the world in such a light, meets with destruction. That man who is contented with only a little is regarded as freed. That man who beholds the world as consisting of eaters and edibles (and himself as different from both) and who is never touched by pleasure and pain which are born of illusion, is regarded as emancipate. That man who regards a soft bed on a fine bedstead and the hard soil as equal, and who regards good sali rice and hard thick rice as equal, is emancipated. That man who regards linen and cloth made of grass as equal, and in whose estimation cloth of silk and barks of trees are the same, and who sees no difference between clean sheep-skin and unclean leather, is emancipated That man who looks upon this world as the result of the combination of the five primal essences, and who behaves himself in this world, keeping this notion foremost, is emancipated. That man who regards pleasure and pain as equal, and gain and loss as on a par, in whose estimation victory and defeat differ not, to whom like and dislike are the same, and who is unchanged under fear and anxiety, is wholly emancipated. That man who regards his body which has so many imperfections to be only a mass of blood, urine and excreta, as also of disorders and diseases, is emancipated. That man becomes emancipated who always recollects that this body, when overtaken by decrepitude, becomes assailed by wrinkles and white hairs and leanness and paleness of complexion and a bending of the form. That man who recollects his body to be liable to loss of virility, and weakness of sight, and deafness, and loss of strength, is emancipated. That man who knows that the very Rishis, the deities, and the Asuras are beings that have to depart from their respective spheres to other regions, is emancipated. That man who knows that thousands of kings possessed of even great offence and power have departed from this earth, succeeds in becoming emancipated. That man who knows that in this world the acquisition of objects is always difficult, that pain is abundant, and that the maintenance of relatives is ever attended with pain, becomes emancipated. Beholding the abundant faults of children and of other men, who is there that would not adore Emancipation? That man who, awakened by the scriptures and the experience of the world, beholds every human concern in this world to be unsubstantial, becomes emancipated. Bearing in mind those words of mine, do thou conduct thyself like one that has become emancipated, whether it is a life of domesticity that thou wouldst lead or pursue emancipation without suffering thy understanding to be confounded.' Hearing these words of his with attention, Sagara, that lord of earth, acquired those virtues which are productive of Emancipation and continued, with their aid to rule his subjects.'"

Footnotes

339:1 Kamesah is possessor of all objects of desire or enjoyment. The sense is this: where the king, casting off desire, wins prosperity for himself; i.e., though possessed of wealth, is not attached to wealth. The expression may also mean 'master of desire,' i.e., where the king casts off desire and masters his desires without allowing the latter to master him.

339:2 Pratyupasthite is pritipatwena upasthite, i.e., hiyantanesati.

339:3 I am not sure that I have understood aright the second line of this verse. It may also mean, 'No one is able to enumerate all that is beneficial for the Soul in consequence of the wideness of subject.

339:4 Vrittam has uddisya understood after it. The Bombay text reads pranihitatmanah; the Bengal reading is pranihitatmanah. If the Bengal reading be accepted, it would mean 'whose soul is fixed or established on

Yoga.' Tapasa is explained by the commentator as swadharmena, in view of the question of Galava which Narada answers. The sense, however, would remain unaltered if it be taken as standing for Self-control or penances.

340:1 Sampadam is explained by the commentator as upadesa-yogyata-sriyam.

340:2 Some texts read sakyam; the reading sakyah also occurs. If the former be accepted, it must be taken as referring to tadawayam as the commentator explains. No alteration in sense occurs by adhering to the one reading or the other.

340:3 In the second line some of the Bengal texts read lobheshu. The correct reading is lokeshu. Both the vernacular translators adhere to the wrong reading.

340:4 Mokshartha is moksha-prayojanah.

341:1 The argument contained in these verses is this: as thou dost not know what becomes of thy relatives when they die, thou canst not help them then. It seems plain, therefore, that when thou shalt die thy relatives will not be able to do thee any good. Hence, thou gainest nothing by bestowing thy thoughts on thy relatives, forgetting thy own great concern, viz., the acquisition of Emancipation. Similarly, when thy relatives live and suffer irrespective of thy life or death, and thou too must enjoy or endure irrespective of their existence or efforts, it is meant that thou shouldst not be forgetful of thy own highest good by busying thyself with the concerns of thy relatives.

341:2 The sense is that one who takes only a handful of corn for the support of life even when millions upon millions of carts loaded with corn await his acceptance, is certainly to be regarded as freed. Literally rendered, the second line is--'who beholds a shed of bamboo or reeds in a palace,' meaning, of course, as put above, 'one who sees no difference between the two.'

342:1 Avritti is want of the means of sustaining life: thence, scarcity or famine.

342:2 The sense is that as the maintenance of wives and children is painful, one should withdraw from the world and retire into solitude.

342:3 The sense seems to be this: Is it a life of domesticity that thou wouldst lead? There is no harm in thy doing this, provided thou behavest in the way pointed out. Is it Emancipation that thou wouldst pursue (in the usual way), i.e., by retiring into solitude and betaking thyself to Sannyasa? Thou mayst then behave in the way pointed out, and, indeed, that is the way of Sannyasa which leads to Emancipation.

Section 290

"Yudhishthira said, 'This curiosity, O sire, is always dwelling in my mind. O grandsire of the Kurus, I desire to hear everything about it from thee. Why was the celestial Rishi, the high-souled Usanas, called also Kavi engaged in doing what was agreeable to the Asuras and disagreeable to the deities? Why was he engaged in diminishing the energy of the deities? Why were the Danavas always engaged in hostilities with the foremost of the deities? Possessed of the splendour of an immortal, for what reason did Usanas obtain the name of Sukra? How also did he acquire such superior excellence? Tell me all about these things. Though possessed of great energy, why does he not succeed in travelling to the centre of the firmament? I desire, O grandsire, to learn everything about all these matters.'

"Bhishma said, 'Listen, O king, with attention to all this as it occurred actually. O sinless one, I shall narrate these matters to thee as I have heard and understood them. Of firm vows and honoured by all, Usanas, that descendant of Bhrigu's race, became engaged in doing what was disagreeable to the deities for an adequate cause. The royal Kuvera, the chief of the Yakshas and the Rakshasas, is the lord of the treasury of Indra, that master of the universe. The great ascetic Usanas, crowned with Yoga-success, entered the person of Kuvera, and depriving the lord of treasures of his liberty by means of Yoga, robbed him of all his wealth. Seeing his wealth taken away from him, the lord of treasures became highly displeased. Filled with anxiety, and his wrath also being excited, he went to that foremost of gods, viz., Mahadeva. Kuvera, represented the matter unto Siva of immeasurable energy, that first of gods, fierce and amiable, and possessed of various forms. And he said, 'Usanas, having spiritualised himself by Yoga entered my form and depriving myself of liberty, has taken away all my wealth. Having by Yoga entered my body he has again left it.' Hearing these words, Maheswara of supreme Yoga-powers became filled with rage. His eyes, O king, became blood-red, and taking up his lance he waited (ready to strike down Usanas). Indeed, having taken up that foremost of weapons, the great god began to say, 'Where is he? Where is he?' Meanwhile, Usanas, having ascertained the purpose of Mahadeva (through Yoga-power) from a distance, waited in silence. Indeed, having ascertained the fact of the wrath of the high-souled Maheswara of superior Yoga-power, the puissant Usanas began to reflect as to whether he should go to Maheswara or fly away or remain where he was. Thinking, with the aid of his severe penances, of the high-souled Mahadeva, Usanas of soul crowned with Yoga-success, placed himself on the point of Mahadeva's lance. The bow-armed Rudra, understanding that Usanas, whose penances had become successful and who had converted himself into the form of pure Knowledge, was staying at the point of his lance (and finding that he was unable to hurl the lance at one who was upon it), bent that weapon with hand. When the fierce-armed and puissant Mahadeva of immeasurable energy had thus bent his lance (into the form of a bow), that weapon came to be called from that time by the name of Pinaka. The lord of Uma, beholding Bhargava thus brought upon the palm of his hand, opened his mouth. The chief of the gods then threw Bhargava into his mouth and swallowed him at once. The puissant and high-souled Usanas of Bhrigu's race, entering the stomach of Maheswara, began to wander there.'

"Yudhishthira said, 'How, O king, could Usanas succeed in wandering within the stomach of that foremost of superior intelligence? What also did that illustrious god do while the Brahmana was within his stomach?'

"Bhishma said, 'In days of yore (having swallowed up Usanas), Mahadeva of severe vows entered the waters and remained there like an immovable stake of wood, O king, for millions of years (engaged in Yoga-meditation). His Yoga penances of the austerest type having been over, he rose from the mighty lake. Then that primeval god of the gods, viz., the eternal Brahman, approached him, and enquired after the progress of his penances and after his welfare. The deity having the bull for his emblem answered, saying, 'My penances have been well-practised.' Of inconceivable soul, possessed of great intelligence, and ever devoted to the religion of truth, Sankara saw that Usanas within his stomach had become greater in consequence of those penances of his. That foremost of Yogins (viz., Usanas), rich with that wealth of penances and the wealth (he had appropriated from Kuvera), shone brightly in the three worlds, endued with great energy. After this, Mahadeva armed with Pinaka, that soul of Yoga, once more betook himself to Yoga-meditation. Usanas, however, filled with anxiety, began to wander within the stomach of the great god. The great ascetic began to hymn the praises of the god from where he was, desirous of finding an outlet for escape. Rudra, however, having stopped all his outlets, prevented him from coming out. The great ascetic Usanas, however, O chastiser of foes, from within Mahadeva's stomach, repeatedly addressed the god, saying, 'Show me thy kindness!' Unto him Mahadeva said, 'Go out through my urethra.' He had stopped up all other outlets of his body. Confined on every side and unable to find out the outlet indicated, the ascetic began to wander hither and thither, burning all the while with Mahadeva's energy. At last he found the outlet and issued through it. In consequence of this fact he came to be called by the name of Sukra, and it is in consequence of that fact he also became unable to attain (in course of his wandering) the central point of the firmament. Beholding him come out of his stomach and shining brightly with energy, Bhava, filled with anger, stood with lance uplifted in his hand. The goddess Uma then interposed and forbade the angry lord of all creatures, viz., her spouse, to slay the Brahmana. And in consequence of Uma's having thus prevented her lord from accomplishing his purpose the ascetic Usanas (from the day) became the son of the goddess.'

"The goddess said, 'This Brahmana no longer deserves to be slain by thee.

He has become my son. O god, one who comes out of thy stomach does not deserve slaughter at thy hands.'

"Bhishma continued, 'Pacified by these words of his spouse, Bhava smiled and said repeatedly these words, O king, 'Let this one go whithersoever he likes.' Bowing unto the boon-giving Mahadeva and to also his spouse the goddess Uma, the great ascetic Usanas, endued with superior intelligence, proceeded to the place he chose. I have thus narrated to thee, O chief of the Bharatas, the story of the high-souled Bhargava about which thou didst ask me.'"

Footnotes

343:1 The planet Venus is supposed to be the sage Usanas or Sukra.

343:2 The commentator explains the allusion by saying that formerly Vishnu, induced by the deities, used his discus for striking off the head of Usanas' mother. Hence the wrath of Usanas against the deities and his desire to succour their foes, the Danavas.

343:3 The construction of this verse is very difficult. The order of the words, is--Indrotha jagatah prabhuh. Dhanada, etc., tasya kosasaya prabhavishnuh.

343:4 Persons crowned with Yoga-success are competent to enter the bodies of others and deprive the latter of the power of will. Indeed, the belief is that the latter then become mere automata incapable of acting in any other way except as directed by the enlivening possessor.

344:1 The etymology of Pinaka is panina anamayat. The initial and final letter of pani (pi) and the middle letter of anamayat (na), with the suffix ka make Pinaka.

344:2 The last half of the last line may be taken as applying to Usanas.

344:3 The vriddhim that Mahadeva saw could not be his own, for the greatest cannot be greater. The commentator, therefore, is right in holding that vriddhim refers to the greatness of Usanas within Mahadeva's stomach.

344:4 The sa refers to Usanas and not to Mahadeva, as the commentator rightly points out.

Section 291

"Yudhishthira said, 'O thou of mighty arms, tell me, after this what is beneficial for us. O grandsire, I am never satiated with thy words which seem to me like Amrita. What are those good acts, O best of men, by accomplishing which a man succeeds in obtaining what is for his highest benefit both here and hereafter, O giver of boons!'

"Bhishma said, 'In this connection I shall narrate to thee what the celebrated king Janaka had enquired, in days of yore, of the high-souled Parasara, 'What is beneficial for all creatures both in this world and the next! Do thou tell me what should be known by all this connection.' Thus questioned, Parasara, possessed of great ascetic merit and conversant with the ordinances of every religion, said these words, desirous of favouring the king.'

"Parasara said, 'Righteousness earned by acts is supreme benefit both in this world and the next. The sages of the old have said that there is nothing higher than Righteousness. By accomplishing the duties of righteousness a man becomes honoured in heaven. The Righteousness, again, of embodied creatures, O best of kings, consists in the ordinance (laid down in the scriptures) on the subject of acts. All good men belonging to the several modes of life, establishing their faith on that righteousness, accomplish their respective duties. Four methods of living, O child, have been ordained in this world. (Those four methods are the acceptance of gifts for Brahmanas; the realisation of taxes for Kshatriyas; agriculture for Vaisyas; and service of the three other classes for the Sudras). Wherever men live the means of support come to them of themselves. Accomplishing by various ways acts that are virtuous or sinful (for the purpose of earning their means of support), living creatures, when dissolved into their constituent elements attain to diverse ends. As vessels of white brass, when steeped in liquefied gold or silver, catch the hue of these metals, even so a living creature, who is completely dependent upon the acts of his past lives takes his colour from the character of those acts. Nothing can sprout forth without a seed. No one can obtain happiness without having accomplished acts capable of leading to happiness. When one's body is dissolved away (into its constituent elements), one succeeds in attaining to happiness only in consequence of the good acts of previous lives. The sceptic argues, O child, saying, I do not behold that anything in this world is the result of destiny or the virtuous and sinful acts of past lives. Inference cannot establish the existence or operation of destiny. The deities, the Gandharvas and the Danavas have become what they are in consequence of their own nature (and not of their acts of past lives). People never recollect in their next lives the acts done by them in previous ones. For explaining the acquisition of fruits in any particular life people seldom name the four kinds of acts alleged to have been accomplished in past lives. The declarations having the Vedas for their authority have been made for regulating the conduct of men in this world, and for tranquillizing the minds of men. These (the sceptic says), O child, cannot represent the utterances of men possessed of true wisdom. This opinion is wrong. In reality, one obtains the fruits of whatever among the four kinds of acts one does with the eye, the mind, the tongue, and muscles. As the fruit of his acts, O king, a person sometimes obtains happiness wholly, sometimes misery in the same way, and sometimes happiness and misery blended together. Whether righteous or sinful, acts are never destroyed (except by enjoyment or endurance of their fruits). Sometimes, O child, the happiness due to good acts remains concealed and covered in such a way that it does not display itself in the case of the person who is sinking in life's ocean till his sorrows disappear. After sorrow has beep exhausted (by endurance), one begins to enjoy (the fruits of) one's good acts. And know, O king, that upon the exhaustion of the fruits of good acts, those of sinful acts begin to manifest themselves. Self-restraint, forgiveness, patience, energy, contentment, truthfulness of speech, modesty, abstention from injury, freedom from the evil practices called vyasana, and cleverness,--these are productive of happiness. No creature is eternally subject to the fruits of his good or bad acts. The man possessed of wisdom should always strive to collect and fix his mind. One never has to enjoy or endure the good and bad acts of another. Indeed, one enjoys and endures the fruits of only those acts that one does oneself. The person that casts off both happiness and misery walks along a particular path (the path, viz., of knowledge). Those men, however, O king, who suffer themselves to be attached to all worldly objects, tread along a path that is entirely different. A person should rot himself do that act which, if done by another, would call down his censure. Indeed, by doing an act that one censures in others, one incurs ridicule. A Kshatriya bereft of courage, a Brahmana that takes every kind of food, a Vaisya unendued with exertion (in respect of agriculture and other moneymaking pursuits), a Sudra that is idle (and, therefore, averse to labour), a learned person without good behaviour, one of high birth but destitute of righteous conduct, a Brahmana fallen away from truth, a woman that is unchaste and wicked, a Yogin endued with attachments, one that cooks food for one's own self, an ignorant person employed in making a discourse, a kingdom without a king and a king that cherishes no affection for his subjects and who is destitute of Yoga,--these all, O king, are deserving of pity!'"

Footnotes

346:1 i.e., the religions of all the orders and all the modes of life.

346:2 The scriptural injunctions are that one should sacrifice in honour of the gods, pour libations on the sacred fire, make gifts etc, In these exists Righteousness.

346:3 The grammar of the third line is a little involved. Tasmin refers to Dharme. Supply nisthavantah after tasmin. The sense, of course, is that believing in the efficacy of righteousness, people of all modes of life accomplish the duties of their respective modes.

346:4 The sinful become intermediate animals. The virtuous attain to heaven. They that are both virtuous and sinful attain to the status of humanity. They that acquire Knowledge become Emancipated.

346:5 Destiny here means the result of the acts of past lives.

346:6 The reading I adopt is jatikritam karma etc. Hence, this Verse also represents the arguments of the sceptic or the Charvakas. The four kinds of acts are Nitya, Naimittika, Kamya, and Nishiddha. If, however, for 'jatikritam karma, etc.,' the reading yantyakritam karma be adopted, the meaning would be--'In one's next life one does not meet with fruits that are not the results of one's acts of past life. This must be so, for the opposite opinion would imply the destruction of acts and their consequences. Then again, such an opinion would conflict with the received opinion of mankind, for men, when they obtain the fruits of any act, always recollect the four kinds of acts of a past life for explaining the accession of those fruits.

347:1 Verses 12 to 14 represent the theory of the sceptic, and I have rendered them as such. Only by reading verse 13 as 'yantyakritam karma, etc.,' the commentator points out that it may be taken as an observation of Parasara himself. As regards verse 15, it represents the ipse dixit of the speaker. He does not think that the sceptic is at all entitled to a reply. It is scarcely necessary to say that the Burdwan translator makes a thorough mess of these verses. K.P. Singha gives the substance correctly.

347:2 The commentator shows that this is an answer to the sceptic's averment about Nature being the cause of everything. Fire is hot-by nature, therefore, it does not become hot at one time, cold at another, and lukewarm at another time. One becomes either wholly happy or wholly unhappy or wholly happy and unhappy at the same time. Man's nature should not be such. The difference of state is produced by difference of causes.

348:1 A Brahmana is precluded from eating many things. Many things again that he is competent to eat on all days of the year. In fact, there are many rules for regulating the fare of a Brahmana. To this day, an orthodox Brahmana abstains from many kinds of food. A Brahmana, therefore, who is unscrupulous in respect of his food, is no Brahmana and deserves to be pitied. Similarly, a man who cooks food for himself is an object of pity. Raw food, such as fruits, etc., one may take without offering a share thereof to guests and others. But cooked food can never be taken without a share thereof being given to others. Yati cha Brahmachari cha pakvannaswaminavubhau, hence he that takes cooked food without giving a share to these is said to eat Brahmaswam or that which belongs to a Brahmana.

Section 292

"Parasara said, 'That man who, having obtained this car, viz., his body endued with mind, goes on, curbing with the reins of-knowledge the steeds represented by the objects of the senses, should certainly be regarded as possessed of intelligence. The homage (in the form of devotion to and concentrated meditation on the Supreme) by a person whose mind is dependent on itself and who has cast off the means of livelihood is worthy of high praise,--that homage, namely, O regenerate one, which is the result of instructions received from one who has succeeded in transcending acts but not obtained from the mutual discussion of men in the same state of progress. Having obtained the allotted period of life, O king, with such difficulty, one should not diminish it (by indulgence of the senses). On the other hand, man should always exert, by righteous acts for his gradual advancement. Among the six different colours that Jiva attains at different periods of his existence, he who falls away from a superior colour deserves obloquy and censure. Hence, one that has attained to the result of good acts should conduct oneself in such a way as to avoid all acts stained by the quality of Rajas. Man attains to a superior colour by righteous acts. Unable to acquire a superior hue, for such acquisition is extremely difficult, a person, by doing sinful acts only slays himself (by sinking into hell and falling down into an inferior colour). All sinful acts that are committed unconsciously or in ignorance are destroyed by penances. A sinful act, however, that is committed knowingly, produces much sorrow. Hence, one should never commit sinful acts which have for their fruit only sorrow. The man of intelligence would never do an act that is sinful in character even if it leads to the greatest advantage, just as a person that is pure would never touch a Chandala. How miserable is the fruit I see of sinful acts! Through sin the very vision of the sinner becomes perverse, and he confounds his body and its unstable accompaniments with the Soul. That foolish man who does not succeed in betaking himself to Renunciation in this world becomes afflicted with great grief when he departs to the next world. An uncoloured cloth, when dirty, can be cleaned, but not a piece of cloth that is dyed with black; even so, O king, listen to me with care, is it the case with sin. That man who, having knowingly committed sin, acts righteously for expiating that sin, has to enjoy and endure the fruits of his good and bad acts separately. The utterers of Brahma maintain, under the authority of what has been laid down in the Vedas, that all acts of injury committed in ignorance are cancelled by acts of righteousness. A sin, however, that is committed consciously is never cancelled by righteousness. Thus say the regenerate utterers of Brahma who are conversant with the scriptures of Brahmana. As regards myself, my view is that whatever acts are done, be they righteous or sinful, be they done knowingly or otherwise, remain (and are never destroyed unless their fruits are enjoyed or endured). Whatever acts are done by the mind with full deliberation, produce, according to their grossness or subtility, fruits that are gross or subtile. Those acts, however, O thou of righteous soul, which are fraught with great injury, if done in ignorance, do without fail produce consequences and even consequences that lead to hell, with this difference that those consequences are disproportionate in point of gravity to the acts that produce them. As to those acts (of a doubtful or unrighteous nature) that may be done by the deities or ascetics of reputation, a righteous man should never do their like or, informed of them, should never censure them. That man who, reflecting with his mind, O king, and ascertaining his own ability, accomplishes righteous acts, certainly obtains what is for his benefit. Water poured into an unbaked vessel gradually becomes less and finally escapes altogether. If kept, however, in a baked vessel, it remains without its quantity being diminished. After the same manner, acts done without reflection with the aid of the understanding do not become beneficial; while acts done with judgment remain with undiminished excellence and yield happiness as their result. If into a vessel containing water other water be poured, the water that was originally there increases in quantity; even so all acts done with judgment, be they equitable or otherwise, only add to one's stock of righteousness. A king should subjugate his foes and all who seek to assert their superiority, and he should properly rule and protect his subjects. One should ignite one's sacred fires and pour libations on them in diverse sacrifices, and retiring in the woods into either one's middle or old age, should live there (practising the duties of the two last modes of life). Endued with self-restraint, and possessed of righteous behaviour, one should look upon all creatures as on one's own self. One should again reverence one's superiors. By the practice of truth and of good conduct, O king, one is sure to obtain happiness.'"

Footnotes

348:2 This is a very abstruse verse. The grammatical construction of the first line is asritena manasa vrittihinasya seva sasyate. Asritena is niralamvanena. By seva is meant homage paid to the Supreme in the form of devotion and concentrated meditation. It implies, of course, a thorough reliance on God. Vrittihina is one who has cast off the means of livelihood, implying one who abstains from worldly objects. In the second line, dwija is a vocative. Nirvritta is nishpanna, qualifying seva. Atihastat is 'from one who has transcended the use of the hand, i.e., the necessity of acts. Atihastanirvritta, means 'obtained-from a competent preceptor.' In brief, what is stated here is that such seva should be learnt from competent preceptors and not by discussion among persons in the stage of spiritual progress.

348:3 The object of this verse, the commentator points out, is to show the desirability of practising that seva soon or without loss of time.

348:4 In the discourse of Sanatkumara to Vritra, these six colours have been mentioned, and the nature of the acts by which one attains to a superior colour or falls down from a superior to an inferior one. Vide Sec. 280, ante.

349:1 A particular kind of Chandala is called kusalin.

349:2 Pratyapannasya is viparita-drishteh. Natma is dehadih. Tatah is papaddhetoh. Virochate, is viseshena atmatwena rochate.

349:3 Pratyapattih is Vairagyam or Renunciation. As regards Prasthitasya it may be taken either as implying one that is dead or one that has betaken himself to Yoga. In the latter case, the verse would mean that that man who betakes himself to Yoga without adopting Renunciation meets with much sorrow.

349:4 The object of this verse is to show that conscious sin can never be destroyed by expiation. The only means by which sin can be destroyed is by enduring its fruits.

349:5 The Burdwan translator makes utter nonsense of this verse. Gunayuktam is explained by the commentator as equivalent to punyakarma. Prakasam is equivalent to budhipurvakam prakasya or jnatwa. It is formed by the suffix namul.

349:6 Yathatatham is sthula-sukshma-taratamyena. The sense is that all acts done knowingly produce fruits according to their nature. If gross, the fruits produced are gross; if subtile, the fruits produced are subtile.

350:1 The speaker's opinion is that all acts are productive of fruits. If good, the fruits are good. If bad, the fruits are bad. There is this difference, however, between acts done knowingly and those done in ignorance: the former produce commensurate fruits i.e., if gross, their fruits are gross; if subtile, the fruits are subtile; but the latter produce fruits that are not so, so that even if heinous, the fruits do not involve a large but only a small measure of misery. There is no other difference between the two kinds of acts.

350:2 The object of this verse is to show that such acts form the exception and they are kept out of my sight in this discourse on acts. The

Rishi Viswamitra caused the death of the hundred sons of Vasishtha, and yet he had not to go to hell for it.

Section 293

"Parasara said, 'Nobody in this world does good to another. Nobody is seen to make gifts to others. All persons are seen to act for their own selves. People are seen to cast off their very parents and their uterine brothers when these cease to be affectionate. What need be said then or relatives of other degrees? Gifts to a distinguished person and acceptance of the gifts made by a distinguished person both lead to equal merit. Of these two acts, however, the making of a gift is superior to the acceptance of a gift. That wealth which is acquired by proper means and increased also by proper means, should be protected with care for the sake of acquiring virtue. This is an accepted truth. One desirous of acquiring righteousness should never earn wealth by means involving injury to others. One should accomplish one's acts according to one's power, without zealously pursuing wealth. By giving water, whether cold or heated by fire, with a devoted mind, unto a (thirsty) guest, according to the best of one's power, one earns the merit that attaches to the act of giving food to a hungry man. The high-souled Rantideva obtained success in all the worlds by worshipping the ascetics with offerings of only roots and fruits leaves. The royal son of Sivi also won the highest regions of felicity by having gratified Surya along with his companion with offerings of the same kind. All men, by taking birth, incur debts to gods, guests, servants, Pitris, and their own selves. Everyone should, therefore, do his best for freeing himself from those debts. One frees oneself from one's debt to the great Rishis by studying the Vedas. One pays off one's debts to the gods by performing sacrifices. By performing the rites of the Sraddha one is freed from one's debts to the Pitris. One pays off one's debt to one's fellowmen by doing good offices to them. One pays off the debts one owes to one's own self by listening to Vedic recitations and reflecting on their import, by eating the remnants of sacrifices, and by supporting one's body. One should duty discharge all the acts, from the beginning, that one owes to one's servants. Though destitute of wealth, men are seen to attain to success by great exertions. Munis by duly adoring the deities and by duty pouring libations of clarified butter on the sacred fire, have been seen to attain to ascetic success. Richika's son became the son of Vishwamitra. By adoring the deities who have shares in sacrificial offerings, with Richs (he attained to success in after life). Usanas became Sukra by having gratified the god of gods. Indeed., by hymning the praises of the goddess (Uma), he sports in the firmament, endued with great splendour. Then, again, Asita and Devala, and Narada and Parvata, and Karkshivat, and Jamadagni's son Rama, and Tandya possessed of cleansed soul, and Vasishtha, and Jamadagni, and Viswamitra and Atri, and Bharadwaja, and Harismasru, and Kundadhara, and Srutasravas,--these great Rishis, by adoring Vishnu with concentrated minds with the aid of Richs, and by penances, succeeded in attaining to success through the grace of that great deity endued with intelligence. Many undeserving men, by adoring that good deity, obtained great distinction. One should not seek for advancement by achieving any wicked or censurable act. That wealth which is earned by righteous ways is true wealth. Fie on that wealth, however, which is earned by unrighteous means. Righteousness is eternal. It should never, in this world, be abandoned from desire of wealth. That righteous-souled person who keeps his sacred fire and offers his daily adorations to the deities is regarded as the foremost of righteous persons. All the Vedas, O foremost of kings, are established on the three sacred fires (called Dakshina, Garhapatya, and Ahavaniya). That Brahmana is said to possess the sacred fire whose acts exist in their entirety. It is better to at once abandon the sacred fire than to keep it, abstaining the while from acts. The sacred fire, the mother, the father who has begotten, and the preceptor, O tiger among men, should all be duly waited upon and served with humility. That man who, casting off all feelings of pride, humbly waits upon and serves them that are venerable for age, who is possessed of learning and destitute of lust, who looketh upon all creatures with an eye of love, who has no wealth, who is righteous in his acts, and who is destitute of the desire of inflicting any kind of harm (upon any one), that truly respectable man is worshipped in this world by those that are good and pious.'"

Footnotes

350:3 The sense seems to be that when even such near relatives are cast off if found to be wanting in affection, the fact cannot be gainsaid that people never do good to others except when they hope to benefit themselves by such acts.

351:1 What is intended to be said is that the acceptance of a gift from a superior person is equal in point of merit to a gift made by a poor person. A wealthy man, by making a gift, earns greater merit than by accepting a gift.

351:2 i.e., by Dhyana and Dharana.

351:3 This has reference to Usanas' attaining to the status of a planet (Venus) in the firmament.

352:1 Nadantah is one word. It means Hinsa-sunyah. Danti cchinatti iti danta. Its reverse is Nadantah.

Section 294

"Parasara said, 'The lowest order, it is proper, should derive their sustenance from the three other orders. Such service, rendered with affection and reverence, makes them righteous. If the ancestors of any Sudra were not engaged in service, he should not still engage himself in any other occupation (than service). Truly, he should apply himself to service as his occupation. In my opinion, it is proper for them to associate, under all circumstances, with good men devoted to righteousness, but never with those that are wicked. As in the Eastern hills, jewels and metals blaze with greater splendour in consequence of their adjacence to the Sun, even so the lowest order blazes with splendour in consequence of their association with the good. A piece of white cloth assumes that hue with which it is dyed. Even such is the case with Sudras. Hence also, one should attach oneself to all good qualities but never to qualities that are evil. The life of human beings in this world is fleeting and transitory. That wise man who, in happiness as also in misery, achieves only what is good, is regarded as a true observer of the scriptures. That man who is endued with intelligence would never do an act which is dissociated from virtue, however high may the advantages be of that act. Indeed, such an act is not regarded as truly beneficial. That lawless king who, snatching thousands of kine from their lawful owners, gives them away (unto deserving persons), acquires no fruit (from that act of giving) beyond an empty sound (expressive of the act he does). On the other hand, he incurs the sin of theft. The Self-born at first created the Being called Dhatri held in universal respect. Dhatri created a son who was engaged in upholding all the worlds. Worshipping that deity, the Vaisya employs himself, for the means of his support, in agriculture and the rearing of cattle. The Kshatriyas should employ themselves in the task of protecting all the other classes. The Brahmanas should only enjoy. As regards the Sudras, they should engage themselves in the task of humbly and honestly collecting together the articles that are to be offered in sacrifices, and in cleaning altars and other places where sacrifices are to be performed. If each order acts in this way, righteousness would not suffer any diminution. If righteousness is preserved in its entirety, all creatures inhabiting the earth would be happy. Beholding the happiness of all creatures on earth, the deities in heaven become filled with gladness. Hence, that king who, agreeably to the duties laid down for his order, protects the other classes, becomes worthy of respect. Similarly, the Brahmana that is employed in studying the scriptures, the Vaisya that is engaged in earning wealth, and the Sudra that is always engaged in serving the three other classes with concentrated attention, become objects of respect. By conducting themselves in the other ways, O chief of men, each order is said to fall away from virtue. Keeping aside gifts by thousands, even twenty cowries that one may give painfully, having earned them righteously, will be productive of the great benefit. Those persons, O king, who make gifts unto Brahmanas after reverencing them duly, reap excellent fruits commensurate with those gifts. That gift is highly prized which the donor makes after seeking out the donee and honouring him properly. That gift is middling which the donor makes upon solicitation. That gift, however, which is made contemptuously and without any reverence, is said to be very inferior (in point of merit). Even this is what those utterers of the truth, viz., the sages, say. While sinking in this ocean of life, man should always seek to cross that ocean by various means. Indeed, he should so exert himself that he might be freed from the bonds of this world. The Brahmana shines by self restraint; the Kshatriya by victory; the Vaisya by wealth; while the Sudra always shines in glory through cleverness in serving (the three other orders).'"

Footnotes

352:2 Nirdishta refers to Seva.

352:3 i.e., they take the hues of the society they keep. Hence, it is very desirable for them to live with the good.

353:1 This son of Dhatri is the god of the clouds.

Section 295

"Parasara said, 'In the Brahmana, wealth acquired by acceptance of gifts, in the Kshatriya that won by victory in battle, in the Vaisya that obtained by following the duties laid down for his order, and in the Sudra that earned by serving the three other orders, however small its measure, is worthy of praise, and spent for the acquisition of virtue is productive of great benefits. The Sudra is said to be the constant servitor of the three other classes. If the Brahmana, pressed for a living, betakes himself to the duties of either the Kshatriya or the Vaisya, he does not fall off from righteousness. When, however, the Brahmana betakes himself to the duties of the lowest order, then does he certainly fall off. When the Sudra is unable to obtain his living by service of the three other orders, then trade, rearing of cattle, and the practice of the mechanical arts are lawful for him to follow. Appearance on the boards of a theatre and disguising oneself in various forms, exhibition of puppets, the sale of spirits and meat, and trading in iron and leather, should never be taken up for purposes of a living by one who had never before been engaged in those professions every one of which is regarded as censurable in the world. It hath been heard by us that if one engaged in them can abandon them, one then acquires great merit. When one that has become successful in life behaves sinfully in consequence of one's mind being filled with arrogance, one's acts under such circumstances can never pass for authority. It is heard in the Puranas that formerly mankind were self-restrained; that they held righteousness in great esteem; that the practices they followed for livelihood were all consistent with propriety and the injunctions laid down in the scriptures: and that the only punishment that was required for chastising them when they went wrong was the crying of fie on them. At the time of which we speak, O king, Righteousness, and nothing else, was much applauded among men. Having achieved great progress in righteousness, men in those days worshipped only all good qualities that they saw. The Asuras, however, O child, could not bear that righteousness which prevailed in the world. Multiplying (in both number and energy), the Asuras (in the form of Lust and Wrath) entered the bodies of men. Then was pride generated in men that is so destructive of righteousness. From pride arose arrogance, and from arrogance arose wrath. When men thus became overwhelmed with wrath, conduct implying modesty and shame disappeared from them, and then they were overcome by heedlessness. Afflicted by heedlessness, they could no longer see as before, and as the consequence thereof they began to oppress one another and thereby acquire wealth without any compunction. When men became such, the punishment of only crying fie on offenders failed to be of any effect. Men, showing no reverence for either the gods or Brahmanas, began to indulge their senses to their fill. At that time the deities repaired to that foremost of gods, viz., Siva, possessed of patience, of multiform aspect, and endued with the foremost of attributes, and sought his protection. The deities imparted unto him their conjoined energy, and thereupon the great god, with a single shaft, felled on the earth those three Asuras, viz., Desire, Wrath, and Cupidity, who were staying in the firmament, along with their very habitations. The fierce chief of those Asuras possessed of fierce, prowess, who had struck the Devas with terror, was also slain by Mahadeva armed with the lance. When this chief of the Asuras was slain, men once more obtained their proper natures, and once more began to study the Vedas and the other scriptures as was in former times. Then the seven ancient Rishis came forward and installed Vasava as the chief of the gods and the ruler of heaven. And they took upon themselves the task of holding the rod of chastisement over mankind. After the seven Rishis came king Viprithu (to rule mankind), and many other kings, all belonging to the Kshatriya order for separately ruling separate groups of human beings. (When Mahadeva dispelled all evil passions from the minds of creatures) there were, in those ancient times, certain elderly men from whose minds all wicked feelings did not fly away. Hence, in consequence of that wicked state of their minds and of those incidents that were connected with it, there appeared many kings of terrible prowess who began to indulge in only such acts as were fit for Asuras. Those human beings that are exceedingly foolish adhere to those wicked acts, establish them as authorities, and follow them in practice to this day. For this reason, O king, I say unto thee, having reflected properly with the aid of the scriptures, that one should abstain from all acts that are fraught with injury or malice and seek to acquire a knowledge of the Soul. The man possessed of wisdom would not seek wealth for the performance of religious rites by ways that are unrighteous and that involve an abandonment of morality. Wealth earned by such means can never prove beneficial. Do thou then become a Kshatriya of this kind. Do thou restrain thy senses, be agreeable to thy friends, and cherish, according to the duties of thy order, thy subjects, servants, and children. Through the union of both prosperity and adversity (in man's life), there arise friendships and animosities. Thousands and thousands of existences are continually revolving (in respect of every Jiva), and in every mode of Jiva's existence these must occur. For this reason, be thou attached to good qualities of every kind, but never to faults. Such is the character of good qualities that if the most foolish person, bereft of every virtue, hears himself praised for any good quality, he becomes filled with joy. Virtue and sin exist, O king, only among men. These do not exist among creatures other than man. One should therefore, whether in need of food and other necessaries of life or transcending such need, be of virtuous disposition, acquire knowledge, always look upon all creatures as one's own self, and abstain totally from inflicting any kind of injury. When one's mind becomes divested of desire, and when all Darkness is dispelled from it, it is then that one succeeds in obtaining what is auspicious.'"

Footnotes

354:1 The Burdwan translator gives a most ridiculous version of the expression Dhigdandasasanah. Unable to catch the sense, which however is certainly very plain, he actually interprets the words to mean 'living under the sway of king Dhigdanda.' K.P. Singha gives the correct meaning.

354:2 In this verse also, the Burdwan translator takes Dhigdanda as the name of a king. He gives an equally ridiculous version of the second line. Abhyagachchan is explained by the commentator as having vishayan understood after it. The sense is that they began to enjoy all objects of the senses to an excess. Both Devan and Brahman are accusatives governed by Avamanya. K.P. Singha translates both the lines correctly.

355:1 This verse is taken as a metaphorical statement. The three Asuras are, of course, Kama, Krodha, and Lobha. Gaganagah (staying in the firmament) is interpreted as 'existing in Maya'. Sapurah as 'with their gross, subtile, and potential forms;' 'felled on the earth is explained as 'merged into the pure chit.' The whole is taken to imply a spiritual destruction of all the evil passions and a restoration of man to his original state of purity.

355:2 This chief of the Asura passions was Mahamoha or great Heedlessness. The word Devas here is taken to mean the senses. Of course, if verse 16 be not taken metaphorically, then may Devas be taken in its ordinary sense of the deities.

355:3 The genius of the two languages being different, it is very difficult to render the phraseology of the first line. Literally rendered, the line would read 'they remain or stay on those acts, and establish them.' Besides being unidiomatic, the sentence would be unmeaning. 'To stay or remain on any act' is to adhere to it. 'To establish it' is to regard it as a precedent and cause it to be regarded by others as a precedent.

355:4 Samsiddhadhigamam is explained by the commentator thus: Samsiddhah is nityasiddah, i.e., atman; tadadhigamam is atmajnanam.

356:1 The very gods are subject to prosperity and adversity, and their effects of loves and hates. There is no mode of life in which these may not be found.

Section 296

"Parasara said, 'I have now discoursed to thee on what the ordinances are of the duties in respect of one that leads the domestic mode of life. I shall now speak to thee of the ordinances about penances. Listen to me as I discourse on the topic. It is generally seen, O king, that in consequence of sentiments fraught with Rajas and Tamas, the sense of meum, born of attachment, springs up in the heart of the householder. Betaking oneself to the domestic mode of life, one acquires kine, fields, wealth of diverse kinds, spouses, children, and servants. One that becomes observant of this mode of life continually casts one's eye upon these objects. Under these circumstances, one's attachments and aversions increase, and one ceases to regard one's (transitory) possessions as eternal and indestructible. When a person becomes overwhelmed by attachment and aversion, and yields himself up to the mastery of earthly objects, the desire of enjoyment then seizes him, taking its rise from heedlessness, O king. Thinking that person to be blessed who has the largest share of enjoyments in this world, the man devoted to enjoyment does not, in consequence of his attachment thereto, see that there is any other happiness besides what waits upon the gratification of the senses. Overwhelmed with cupidity that results from such attachment, he then seeks to increase the number of his relatives and attendants, and for gratifying these latter he seeks to increase his wealth by every means in his power. Filled with affection for children, such a person commits, for the sake of acquiring wealth, acts that he knows to be evil, and gives way to grief if his wealth be lost. Having earned honours and always guarding against the defeat of his plans, he betakes himself to such means as would gratify his desire of enjoyment. At last he meets with destruction as the inevitable consequence of the conduct he pursues. It is well-known, however, that true felicity is theirs that a e endued with intelligence, that are utterers of the eternal Brahma, that seek to accomplish only acts that are auspicious and beneficial, and that abstain from all acts that are optional and spring from desire alone. From loss of all such objects in which are centred our affections, from loss of wealth, O king, and from the tyranny of physical diseases add mental anguish, a person falls into despair. From this despair arises art awakening of the soul. From such awakening proceeds study of the Scriptures. From contemplation of the import of the scriptures, O king, one sees the value of penance. A person possessed of the knowledge of what is essential and what accidental, O king, is very rare,--he, that is, who seeks to undergo penances, impressed with the truth that the happiness one derives from the possession of such agreeable objects as spouses and children leads ultimately to misery. Penances, O child, are for all. They are ordained for even the lowest order of men (viz., Sudras). Penances set the self-restrained man having the mastery over all his senses on the way to heaven. It was through penances that the puissant Lord of all creatures, O, king, observing vows at particular intervals created all existent objects. The Adityas, the Vasus, the Rudras, Agni, the Aswins, the Maruts, the Viswedevas, the Saddhyas, the Pitris, the Maruts, the Yakshas, the Rakshasas, the Gandharvas, the Siddhas and the other denizens of heaven, and, indeed, all other celestials whatever, O child, have all been crowned with success through their penances. Those Brahmanas whom Brahmana created at the outset, succeeded through their penances in honouring not the Earth alone but the heaven also in which they roved at pleasure. In this world of mortals, they that are kings, and those others that are householders born in high families, have all become what they are only in consequence of their penances. The silken robes they wear, the excellent ornaments that adorn their persons, the animals and vehicles they ride, and the seats they use are all the result of their penances. The many charming and beautiful women, numbering by thousands, that they enjoy, and their residence in palatial mansions, are all due to their penances. Costly beds and diverse kinds of delicious viands become theirs that act righteously. There is nothing in the three worlds, O scorcher of foes, that penances cannot attain. Even those that are destitute of true knowledge win Renunciation as the consequence of their penances. Whether in affluent circumstances or miserable, a person should cast off cupidity, reflecting on the scriptures, with the aid of his Mind and understanding, O best of kings. Discontent is productive of misery. (Discontent is the result of cupidity). Cupidity leadeth to the stupefaction of the senses. The senses being stupefied, one's wisdom disappears like knowledge not kept up by continued application. When one's wisdom disappears, one fails to discriminate what is proper from what is improper. Hence, when one's happiness is destroyed (and one becomes subject to misery) one should practise the austerest of penances. That which is agreeable is called happiness. That which is disagreeable is said to be misery. When penances are practised, the result is happiness. When they are not practised, the result is misery. Behold the fruits of practising and abstaining from penances! By practising stainless penances, people always meet with auspicious consequences of every kind, enjoy all good things, and attain to great fame. He, however, who by abandoning (stainless penances), betakes himself to penances from desire of fruit, meets with many disagreeable consequences, and disgrace and sorrow of diverse kinds, as the fruits thereof, all of which have worldly possessions for their cause. Notwithstanding the desirability of practising righteousness, penances, and gifts, the wish springs up in his mind of accomplishing all kinds of forbidden acts. By thus perpetrating diverse kinds of sinful acts, he goes to hell. That person, O best of men, who, in both happiness and misery, does not fall away from the duties ordained for him, is said to have the scriptures for his eye. It is said that the pleasure one derives from the gratification of one's senses of touch, tongue, sight, scent, and hearing, O monarch, lasts only so long as a shaft urged from the bow takes in falling down upon the earth. Upon the cessation of that pleasure, which is so short-lived, one experiences the most keen agony. It is only the senseless that do not applaud the felicity of Emancipation that is unrivalled. Beholding the misery that attends the gratification of the senses, they that are possessed of wisdom cultivate the virtues of tranquillity and self-restraint for the purpose of attaining to Emancipation. In consequence of their righteous behaviour, wealth, and pleasure can never succeed in afflicting them. Householders may, without any compunction, enjoy wealth and other possessions that are obtained without Exertion. As regards, however, the duties of their order that are laid down in the scriptures, these, I am of opinion, they should discharge with the aid of Exertion. The practice of those that are honoured, that are born in high families, and that have their eyes always turned towards the import of the scriptures, is incapable of being followed by those that are sinful and that are possessed of unrestrained minds. All acts that are done by man under the influence of vanity, meet with destruction. Hence, for them that are respectable and truly righteous there is no other act in this world to do than penance. As regards, those house-holders, however, that are addicted to acts, they should, with their whole hearts, set themselves to acts. Following the duties of their order, O king, they should with cleverness and attention perform sacrifices and other religious rites. Indeed, as all rivers, male and female, have their refuge in the Ocean, even so men belonging to all the other orders have their refuge in the householder.'"

Footnotes

357:1 After sukham supply bhavati or some such verb. Tyajatam stands by itself and refers to kamya karma, meaning they that abstain from such acts as are not nitya but as are only kamya or optional.

357:2 The sense is that those who betake themselves to penances as the consequence of despair, are many. Those men, however, are very rare who adopt penances, being at once impressed that the happiness of domesticity is unreal and ends in misery.

357:3 i.e., their penances of past lives.

357:4 I am not sure that I have correctly understood the second line of this verse. Akrita-karmanam is explained by the commentator as anutpannatattwajnanam and upabhogavarityagah is Renunciation or Vairagyam phalani has tapasah understood before it. But why phalani instead of phalam?

358:1 The second line of this verse concludes the argument. The tasmat has reference to all the statements before, and not to only the first line of 26. The statement in the second line is the same as the second line of verse 13 above.

358:2 I expand the second line a little for making it intelligible.

358:3 By 'stainless penances' is meant nishkamam tapah or penances undertaken without desire of fruit.

358:4 Tyaktwa has nishkalmasham tapah understood after it. The order of the words is Phalarthi apriyani etc., vishyatmakam tat phalam prapnoti. The distinction between nishkamam and sakamam tapah is this; through the former one attains to happiness. Even the earthly wealth he earns becomes fraught with happiness; through the latter, however, one meets with diverse kinds of sorrow resulting from the earthly possessions he succeeds in obtaining.

358:5 The grammar of the first line is this: Dharme tapasi dane cha (sati avihitakarme) vidhitsa, etc. If vidhitsa be taken with 'dharma, etc.,' the verse would be unmeaning.

358:6 The first line is difficult to construe. Tatah means 'inconsequence of the pain that attends the gratification of the senses.' Sarvasya refers to vivekinah; jyayase phalartham is 'for the sake of the highest fruit,' which, of course, is Emancipation. Gunah is 'same', 'dama, etc.'

359:1 The commentator points out that the object of this verse is to show that everything one owns or does is not the result of the past acts. Spouses, food, drink, etc., one obtains as the result of past acts or praravdha karma. In respect of these, purushakara or Exertion is weak. Hence, to put forth Exertion for their acquisition would not be wise. As regards the acquisition of righteousness, however, there Exertion is efficacious. Hence, one should, with Exertion, seek to conform to one's own duties as laid down in the scriptures. Without such a distinction between destiny (praravdha) and Exertion (purushakara), the injunctions and interdictions of the Scriptures would be unmeaning. The Burdwan translator, citing portions of the commentary without at all understanding them, makes utter nonsense of the verse. K.P. Singha gives the meaning correctly.

359:2 Sacrifices and all other acts undertaken from a sense of vanity, are destructible as regards their consequences, for heaven is terminable. Penances, however, that are undertaken without desire of fruit are not so, for these lead to Emancipation. Tesham refers to those mentioned in the first line of verse 37. It should not be taken to mean men in general, as the Burdwan translator wrongly does.

Section 297

"Janaka said, 'Whence, O great Rishi, does this difference of colour arise among men belonging to the different orders? I desire to know this. Tell me this, O foremost of speakers! The Srutis say that the offspring one begets are one's own self. Originally sprung from Brahmana, all the inhabitants of the earth should have been Brahmanas. Sprung from Brahmanas, why have men betaken themselves to practices distinguished from those of Brahmanas.'

"Parasara said, 'It is as thou sayst, O king! The offspring procreated are none else than the procreator himself. In consequence, however, of falling away from penance, this distribution into classes of different colours has taken place. When the soil becomes good and the seed also is good, the offspring produced become meritorious. If, however, the soil and seed become otherwise or inferior, the offspring that will be born will be inferior. They that are conversant with the scriptures know that when the Lord of all creatures set himself to create the worlds, some creatures sprang from his mouth, some from his arms, some from his thighs, and some from his feet. They that thus sprang from his mouth, O child, came to be called Brahmanas. They that sprang from his arms were named Kshatriyas. They, O king, that sprang from his thighs were the wealthy class called the Vaisyas. And, lastly, they that were born of his feet were the serving class, viz., the Sudras. Only these four orders of men, O monarch, were thus created. They that belong to classes over and other than these are said to have sprung from an intermixture of these. The Kshatriyas called Atirathas, Amvashthas, Ugras, Vaidehas, Swapakas, Pukkasas, Tenas, Nishadas, Sutas, Magadhas, Ayogas, Karanas, Vratyas, and Chandalas, O monarch, have all sprung from the four original orders by intermixture with one another.'

"Janaka said, 'When all have sprung from Brahmana alone, how came human beings to have diversity in respect of race? O best of ascetics, an infinite diversity of races is seen in this world. How could men devoted to penances attain, to the status of Brahmanas, though of indiscriminate origin? Indeed, those born of pure wombs and those of impure, all became Brahmanas.'

"Parasara said, 'O king, the status of high-souled persons that succeeded in cleansing their souls by penances could not be regarded as affected by their low births. Great Rishis, O monarch, by begetting children in indiscriminate wombs, conferred upon them the status of Rishis by means of their power of asceticism. My grandfather Vasishtha, Rishyasringa, Kasyapa, Veda, Tandya, Kripa, Kakshivat, Kamatha, and others, and Yavakrita, O king, and Drona, that foremost of speakers, and Ayu, and Matanga, and Datta, and Drupada, and Matsya, all these, O ruler of the Videhas, obtained their respective positions through penance as the means. Originally only four Gotras (races) arose, O monarch, viz., Angiras, Kasyapa, Vasishtha, and Bhrigu. In consequence of acts and behaviour, O ruler of men, many other Gotras came into existence in time. The names of those Gotras have been due to the penances of those that have founded them. Good people use them.'

"Janaka said, 'Tell me, O holy one, the especial duties of the several orders. Tell me also what their common duties are. Thou art conversant with everything.'

"Parasara said, 'Acceptance of gifts, officiation at the sacrifices of others, and the teaching of pupils, O king, are the especial duties of the Brahmanas. The protection of the other orders is proper for the Kshatriya. Agriculture, cattle-rearing, and trade are the occupations of the Vaisyas. While service of the (three) regenerate classes is the occupation, O king, of the Sudras. I have now told thee what the especial duties are of the four orders, O monarch. Listen now to me, O child, as I tell thee what the common duties are of all the four orders. Compassion, abstention from injury, heedfulness, giving to others what is due to them, Sraddhas in honour of deceased ancestors, hospitality to guests, truthfulness, subjugation of wrath, contentedness with one's own wedded wives, purity (both internal and external), freedom from malice, knowledge of Self, and Renunciation,--these duties, O king, are common to all the orders. Brahmanas, Kshatriyas, and Vaisyas,--these are the three regenerate orders. All of them have an equal right to the performance of these duties, O foremost of men. These three orders, betaking themselves to duties other than those laid down for them, come to grief, O monarch (and fall down from their own status), even as they go up and acquire great merit by taking for their model some righteous individual of their respective classes who is duly observant of his own duties. The Sudra never falls down (by doing forbidden acts); nor is he worthy of any of the rites of regeneration. The course of duties flowing from the Vedas is not his. He is not interdicted, however, from practising the three and ten duties that are common to all the orders. O ruler of the Videhas, Brahmanas learned in the Vedas, O monarch, regard a (virtuous) Sudra as equal to Brahmana himself. I, however, O king, look upon such a Sudra as the effulgent Vishnu of the universe, the foremost one in all the worlds. Persons of the lowest order, desiring to exterminate the evil passions (of lust and wrath, etc.) may betake themselves to the observance of the conduct of the good; and, indeed, while so acting, they may earn great merit by performing all rites that lead to advancement, omitting the mantras that are utterable by the other orders while performing the self-same ceremonies. Wherever persons of the lowest order adopt the behaviour of the good, they succeed in attaining to happiness in consequence of which they are able to pass their time in felicity both here and hereafter.'

"Janaka said, 'O great ascetic, is man stained by his acts or is he stained by the order or class in which he is born? A doubt has arisen in my mind. It behoveth thee to expound this to me.'

"Parasara said, 'Without doubt, O king, both, viz., acts and birth, are sources of demerit. Listen now to their difference. That man who, though stained by birth, does not commit sin, abstains from sin notwithstanding birth and acts. If, however, a person of superior birth perpetrates censurable acts, such acts stain him. Hence, of the two, viz., acts and birth, acts stain man (more than birth).

"Janaka said, 'What are those righteous acts in this world, O best of all regenerate persons, the accomplishment of which does not inflict any injury upon other creatures?'

"Parasara said, 'Hear from me, O monarch, about what thou askest me' viz., those acts free from injury which always rescue man. Those who, keeping aside their domestic fires, have dissociated themselves from all worldly attachments, become freed from all anxieties. Gradually ascending step by step, in the path of Yoga, they at last behold the stage of highest felicity (viz., Emancipation). Endued with faith and humility, always practising self-restraint, possessed of keen intelligence, and abstaining from all acts, they attain to eternal felicity. All classes of men, O king, by properly accomplishing acts that are righteous, by speaking the truth, and by abstaining from unrighteousness, in this world, ascend to heaven. In this there is no doubt.'"

Footnotes

361:1 Kam is Brahmanam. The commentator explains that Brahmana (the Creator) is equivalent to Brahmana; and that Vishnu is equivalent to Kshatriya. What is said, therefore, in this verse (according to him) is that a Sudra, by practising the common duties of all the four orders, succeeds in his next life in becoming a Brahmana. Thus say Brahmanas learned in the scriptures; but the opinion of Parasara is that such a Sudra, in his next life, takes birth as a Kshatriya.

361:2 I am not sure that I have understood these two verses correctly. Verse 33 is evidently a cruce.

362:1 Yathakarman means 'from one stage to another.' Karmapatham is yogam. The stages here referred to are vichara, vitarka, Ananda, and Asmita. What is stated in this verse is that one ho casts off all attachments, and who devotes himself to Yoga, succeeds in attaining to the felicity of Emancipation.

Section 298

"Parasara said, 'The sires, the friends, the preceptor, and the spouses of the preceptors of men that are destitute of devotion are unable to give to those men the merits that attach to devotion. Only they that are firmly devoted to such seniors, that speak what is agreeable to them, that seek their welfare, and that are submissive to them in behaviour, can obtain the merit of devotion. The sire is the highest of deities with his children. It is said that the sire is superior to the mother. The attainment of Knowledge is regarded as the highest acquisition. They that have subjugated the objects of the senses (by attainment of Knowledge), acquire what is highest (viz., Emancipation). That Kshatriya prince who, repairing to the field of battle, receives wounds amid fiery shafts flying in all directions and burns therewith, certainly repairs to regions that are unattainable by the very deities and, arrived there, enjoys the felicity of heaven in perfect contentment. A Kshatriya should not, O king, strike one that is fatigued, or one that is frightened, or one that has been disarmed, or one that is weeping, or one that is unwilling to fight, or one that is unequipped with mail and cars and horse and infantry, or one that has ceased to exert oneself in the fight, or one that is ill, or one that cries for quarter, or one that is of tender years, or one that is old. A Kshatriya should, in battle, fight one of his order who is equipped with mail and cars and horse and infantry, who is ready for exertion and who occupies a position of equality. Death at the hands of one that is equal or of a superior is laudable, but not that at the hands of one that is low, or of one that is a coward, or of one that is a wretch. This is well-known. Death at the hands of one that is sinful, or of one that is of low birth and wicked conduct, O king, is inglorious and leads to hell. One whose period of life has run out cannot be rescued by anybody. Similarly, one whose period of life has not been exhausted can never be slain by any one. One should prevent one's affectionate seniors from doing unto one (for one's benefit) such acts as are done by menials, as also all such acts as are fraught with injury to others. One should never desire to extend one's own life by taking the lives of others. When they lay down their lives, it is laudable for all householders observant of the duties of men living in sacred places to lay down their lives on the banks of sacred streams. When one's period of life becomes exhausted, one dissolves away into the five elements. Sometimes this occurs suddenly (through accidents) and sometimes it is brought about by (natural) causes. He who, having obtained a body, brings about its dissolution (in a. sacred place by means of some inglorious accident), becomes invested with another body of a similar kind. Though set on the path of the Emancipation, he yet becomes a traveller and attains to another body like a person repairing from one room into another. In the matter of such a man's attainment of a second body (notwithstanding his death in a sacred spot) the only cause is his accidental death. There is no second cause. That new body which embodied creatures obtain (in consequence of the accidental character of their deaths in sacred places) comes into existence and becomes attached to Rudras and Pisachas. Learned men, conversant with Adhyatma, say that the body is a conglomeration of arteries and sinews and bones and much repulsive and impure matter and a compound of (primal) essences, and the senses and objects of the senses born of desire, all having an outer cover of skin close to them. Destitute (in reality) of beauty and other accomplishments, this conglomeration, through force of the desires of a previous life, assumes a human form. Abandoned by the owner, the body becomes inanimate and motionless. Indeed, when the primal ingredients return to their respective natures, the body mingles with the dust. Caused by its union with acts, this body reappears under circumstances determined by its acts. Indeed, O ruler of the Videhas, under whatever circumstances this body meets with dissolution, its next birth, determined by those circumstances, is seen to enjoy and endure the fruits of all its past acts. Jiva, after dissolution of the body it inhabited, does not, O king, take birth in a different body immediately. It roves through the sky for some time like a spacious cloud. Obtaining a new receptacle, O monarch, it then takes birth again. The soul is above the mind. The mind is above the senses. Mobile creatures, again, are foremost of all created objects. Of all mobile creatures those that have two legs are superior. Amongst two-legged creatures, those that are regenerate are superior. Amongst those that are regenerate they that are possessed of wisdom are superior. Amongst them that are possessed of wisdom they that have succeeded in acquiring a knowledge of the soul are superior. Amongst those that are possessed of a knowledge of the soul, they that are endued with humility are superior. Death follows birth in respect of all men. This is settled. Creatures, influenced by the attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas, pursue acts which have an end. That man is regarded as righteous who meets with dissolution when the Sun is in the northern declension, and at a time and under a constellation both of which are sacred and auspicious. He. is righteous who., having cleansed himself of all sins and accomplished all his acts according to the best of his power and having abstained from giving pain to any man, meets with death when it comes. The death that one meets with by taking poison, by hanging, by burning, at the hands of robbers, and at the teeth of animals, is said to be an inglorious one. Those men that are righteous never incur such or similar deaths even if they be afflicted with mental and physical diseases of the most agonising kind. The lives of the righteous, O king, piercing through the Sun, ascend into the regions of Brahma. The lives of those that are both righteous and sinful rove in the middle regions. The lives of those that are sinful sink into the lowest depths. There is only one foe (of man) and not another. That foe is identifiable with ignorance, O king. Overwhelmed by it, one is led to perpetrate acts that are frightful and exceedingly cruel. That foe for resisting which one should put forth one's power by waiting upon the aged according to the duties laid down in the Srutis--that foe which cannot be overcome except by steady endeavours,--meets with destruction., O king, only when it is crushed by the shafts of wisdom. The man desirous of achieving merit should at first study the Vedas and observe penances, becoming a Brahmacharin. He should next, entering the domestic mode of life, perform the usual Sacrifices. Establishing his race, he should then enter the forest, restraining his senses, and desirous of winning Emancipation. One should never emasculate oneself by abstaining from any enjoyment. Of all births, the status of humanity is preferable even if one has to become a Chandala. Indeed, O monarch, that order of birth (viz., humanity) is the foremost, since by becoming a human being one succeeds in rescuing one's self by meritorious acts. Men always perform righteous acts, O lord, guided by the authority of the Srutis, so that they may not fall away from the status of humanity. That man who, having attained to the status of humanity that is so difficult of attainment, indulges in malice, disregards righteousness and yields himself up to desire, is certainly betrayed by his desires. That man who looks upon all creatures with eyes guided by affection, regarding them worthy of being cherished with loving aid, who disregards all kinds of wealth, who offers them consolation, gives them food, address them in agreeable words, and who rejoices in their happiness and grieves in their griefs, has never to suffer misery in the next world, Repairing to the Saraswati, the Naimisha woods, the Pushkara waters, and the other sacred spots on earth, one should make gifts, practise renunciation, render one's aspect amiable, O king, and purify one's body with baths and penances. Those men who meet with death within their houses should have the rites of cremation performed upon their persons. Their bodies should be taken to the crematorium on vehicles and there they should be burnt according to the rites of purification that have been laid down in the scriptures. Religious rites, beneficial ceremonies, the performance of sacrifices, officiation at the sacrifices of others, gifts, the doing of other meritorious acts, the performance, according to the best of one's power, of all that has been ordained in the case of one's deceased ancestors,--all these one does for benefiting one's own self. The Vedas with their six branches, and the other scriptures, O king, have been created for the good of him who is of stainless acts.'

"Bhishma continued, 'All this was said by that high-souled sage unto the ruler of the Videhas, O king, in days of old for his benefit.'"

Footnotes

363:1 The Burdwan translator wrongly renders the second line of this verse. All the texts read this line in the same way.

363:2 Snigdhais implies affectionate seniors such as mothers, etc.; karmani is explained by the Commentator as abhyanga-karmani, i.e., the rubbing of oil, etc., Such acts, when children are ill, are often done unto them by mothers. This is forbidden, for they are menial offices which seniors should never be permitted to perform.

363:3 Vinasamabhikankhatam is explained in the alternative by the commentator in a very fanciful way. Kriyavatam is explained as 'observant of the duties of Tirthavasins.'

363:4 The commentator is for explaining the second line exoterically.

363:5 Dehat is Deham prapya. Yena is yena pumsa. Upapaditam has reference to panchatwam in the previous verse. The sense of the verse is this: he who meets with a sudden death in a tirtha or sacred place, does not become emancipated but obtains another body in his next life similar to the one he loses. Adhyanam gatakah is that though set or placed on the path of Emancipation, yet he becomes a traveller: his state is due to the inglorious manner of his dissolution.

363:6 The object of this verse is to show that the man dying in a sacred place becomes reborn as a Rudra or a Pisacha and quickly attains to Emancipation in consequence of his contiguity to Siva. Mokshabhuteshu is Moksha-yogyeshu. The neuter form of taddeham is arsha.

363:7 Gunanancha in the second line of verse 14 refers to the objects of the senses, which, as explained in previous Sections, have no independent existence, for they exist only as they exist in desire. The compound of the primal essences and the other things mentioned assumes different shapes through the force of the desires of previous lives.

364:1 Acts are all perishable in respect of their consequences.

364:2 It is difficult to give foreigners an idea of what is called Apamrityu. All deaths that are caused by such accidents as involve ignominy are called Apamrityu. Death from snake-bite, from a fall, by drowning, at the horns of an animal, etc., are instances of Apamrityu.

364:3 Both yasya and sa refer to the foe called Ignorance.' Rajaputra is a vocative. Paraiti is nasyati.

365:1 Vanchate is preceded by kamena understood.

Section 299

"Bhishma said, 'Once again Janaka, the ruler of Mithila, questioned the high-souled Parasara endued with certain knowledge in respect of all duties.'

"Janaka said, 'What is productive of good? What is the best path (for living creatures)? What is that which being accomplished is never destroyed? What is that spot repairing whither one has not to come back? Tell me all this, O thou of high intelligence!'

"Parasara said, 'Dissociation (from attachments) is the root of what is good. Knowledge is the highest path. Penances practised are never destroyed, Gifts also, made to deserving persons, are not lost. When one, breaking the bonds of sin, begins to take pleasure in righteousness, and when one makes that highest of all gifts, viz., the pledge of harmlessness unto all creatures, then does one achieve success. He who gives away thousands of kine and hundreds of horses (to deserving persons), and who gives unto all creatures the pledge of harmlessness, receives in return the pledge of harmlessness from all. One may live in the midst of all kinds of wealth and enjoyment, yet, if blessed with intelligence, one does not live in them: while he that is destitute of intelligence lives wholly in objects of enjoyment that are even unsubstantial. Sin cannot attach to a man of wisdom even as water cannot drench the leaves of the lotus. Sin adheres more firmly to him who is without attachment even as lac and wood adhere firmly to each other. Sin, which cannot be extinguished except by endurance of its fruits, never abandons the doer. Verily, the doer, when the time comes, has to endure the consequences arising from it. They, however, that are of cleansed souls and that realise the existence of Brahma, are never afflicted by the fruits of their acts. Heedless in respect of one's senses of knowledge and of action, one that is not conscious of one's wicked acts, and whose heart is attached to both good and bad, becomes afflicted with great fear. One who at all times becomes entirely freed from attachments and who completely subjugates the passion of wrath, is never stained by sin even if he lives in the enjoyment of worldly objects. As a dyke built across a river, if not washed away, causes the waters thereof to swell up, even so the man who, without being attached to objects of enjoyments, creates the dyke of righteousness whose materials consist of the limitations set down in the scriptures, has never to languish. On the other hand, his merits and penances increase. As the pure gem (called Suryakanta) absorbs and attracts to itself, the rays of the Sun, even so, O tiger among kings, does Yoga proceed by help of concentrated attention. As sesame seeds, in consequence of their repeated intermingling with (fragrant) flowers, become in respect of quality very agreeable, even so the quality of Sattwa arises in men in proportion to the measure of their association with persons of cleansed souls. When one becomes desirous of dwelling in heaven, one casts off one's spouses and wealth and rank and vehicles and diverse kinds of good acts. Indeed, when one attains to such a frame of mind, one's understanding is said to be dissociated from the objects of the senses. That man (on the other hand) who, with understanding attached to the objects of the senses, becomes blind to what is for his real good, is dragged (to his ruin) by his heart which runs after all worldly objects, like a fish (dragged to its ruin) by the bait of meat. Like unto the body that is made up of different limbs and organs, all mortal creatures exist depending upon one another. They are as destitute of vigour as the pith of the banana plant. (Left to themselves) they sink in the world's ocean like a boat (made of weak materials). There is no fixed time for the acquisition of righteousness. Death waits for no man. When man is constantly running towards the jaws of Death, the accomplishment of righteous acts is proper at all times. Like a blind man who, with attention, is capable of moving about his own house, the man of wisdom, with mind set on Yoga, succeeds in proceeding along the track (he should follow). It has been said that death arises in consequence of birth. Birth is subject to the sway of death. One unacquainted with the course of the duties of Emancipation revolves like a wheel between birth and death, unable to free oneself from that fate. One who walketh along the track recommended by the understanding earns happiness both here and hereafter. The Diverse are fraught with misery, while the Few are productive of happiness. Fruits represented by the not-Soul are said to constitute the Diverse. Renunciation is (said to constitute the Few and that is) productive of the soul's happiness.As the lotus stalk quickly leaves the mire attached to it, even so the Soul can speedily cast off the mind. It is the mind that at first inclines the Soul to Yoga. The latter then merges the former into itself. When the Soul achieves success in Yoga, it then beholds itself uninvested with attributes. Engaged amid the objects of the senses, one who regards such engagement to be one's employment falleth away from one's true employment in consequence of such devotion to those objects. The soul of the wise man attains, through its righteous acts, to a state of high felicity in heaven, while that of the man who is not possessed of wisdom sinks very low or obtains birth among intermediate creatures. As a liquid substance, if kept in a baked earthen vessel, does not escape therefrom but remains undiminished, after the same manner one's body with which one has undergone austerities enjoys (without rejecting) all objects of enjoyment (up to what are contained in the region of Brahma himself). Verily, that man who enjoys worldly objects can never be emancipated. That man, on the other hand, who casts off such objects (in this world), succeeds in enjoying great happiness hereafter. Like one afflicted with congenital blindness and, therefore, incapable of seeing his way, the sensualist, with soul confined in an opaque case, seems to be surrounded by a mist and fails to see (the true object for which he should strive). As merchants, going across the sea, make profits proportioned to their capital, even so creatures, in this world of mortals, attain to ends according to their respective acts. Like a snake devouring air, Death wanders in this world made up of days and nights in the form of Decrepitude and devours all creatures. A creature, when born, enjoys or endures the fruits of acts done by him in his previous lives. There is nothing agreeable or disagreeable which one enjoys or endures without its being the result of the acts one has done in one's previous lives. Whether lying or proceeding, whether sitting idly engaged in his occupations, in whatever state a man may be, his acts (of past lives) good or bad always approach him. One that has attained to the other shore of the ocean, wishes not to cross the main for returning to the shore whence he had sailed. As the fisherman, when he wishes, raises with the help of his chord his boat sunk in the waters (of a river or lake), after the same manner the mind, by the aid of Yoga-contemplation, raises Jiva sunk in the world's ocean and unemancipated from consciousness of body. As all rivers running towards the ocean, unite themselves with it, even so the mind, when engaged in Yoga, becomes united with primal Prakriti. Men whose minds become bound by diverse chains of affection, and who are engulfed in ignorance, meet with destruction like houses of sand in water. That embodied creature who regards his body as only a house and purity (both external and internal) as its sacred water, and who walks along the path of the understanding, succeeds in attaining to happiness both here and hereafter. The Diverse are productive of misery; while the Few are productive of happiness. The Diverse are the fruits represented by the not-Soul. Renunciation (which is identical with Few) is productive of the soul's benefit. One's friends who spring up from one's determination, and one's kinsmen whose attachment is due to (selfish) reasons, one's spouses and sons and servants, only devour one's wealth. Neither the mother, nor the father, can confer the slightest benefit upon one in the next world. Gifts constitute the diet upon which one can subsist. Indeed, one must have to enjoy the fruits of one's own acts. The mother, the son, the sire, the brother, the wife, and friends, are like lines traced with gold by the side of gold itself. All acts, good and bad, done in past lives come to the doer. Knowing that everything one enjoys or endures at present is the result of the acts of past lives, the soul urges the understanding on different directions (so that it may act in such a way as to avoid all unpleasant fruits). Relying on earnest endeavour, and equipped with proper aids, he who sets himself to accomplish his tasks never meets with failure. As the rays of light never abandon the Sun, even so prosperity never abandons one who is endued with undoubting faith. That act which a man of stainless soul does with faith and earnestness, with the aid of proper means, without pride, and with intelligence, becomes never lost. A creature obtains from the very time of his abode in the mother's womb all his own acts good and bad that were achieved by him in his past lives. Death, which is irresistible, aided by Time which brings about the destruction of life, leads all creatures to their end like wind scattering the dust of sawed timber. Through acts good and bad performed by himself in his past lives, man obtains gold and animals and spouses, and children, and honour of birth, and possessions of value, and his entire affluence.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed conformably to the truth by the sage, Janaka, that foremost of righteous persons, O king, heard everything the Rishi said and obtained great happiness from it.'"

Footnotes

366:1 It has been explained in previous sections that sreyas or nisreyas means good or excellent as applied to moral merit.

366:2 By buddhiman is meant the man who is freed from attachment. Similarly, by durbuddhih is meant the man who is the slave of attachments.

366:3 Karanapekshi is thus explained by the commentator: karanaphaladanatmika kriya tannirvittyapekshi. The sense is that sin can never be destroyed except by endurance of its fruits.

366:4 The sense is that after the manner of the fabulous gem, Jiva attracts to itself, through Yoga, the status of Brahma.

366:5 The Burdwan translator, without understanding the commentary, makes utter nonsense of this verse. K.P. Singha is not far wrong, but he does not bring out the principal point which is sought to be inculcated here. Sesame seeds are repeatedly mixed with fragrant The more they are so mixed the more fragrant do they become. After the same manner, men acquire the quality of Sattwa by associating with persons of cleansed souls. The measure of Sattwa is dependent on the measure of the association.

367:1 The track is that of Knowledge. Vide verse 3 above.

367:2 Having used the words vistaran (Diverse) and samkshepah (Few), in the second line of this triplet, the speaker explains their meaning in the third. By 'Diverse' is meant all those fruits that consist of unstable enjoyments; hence, the diverse acts laid down in the Vedas and other scriptures. By 'Few' is meant Renunciation, or abstention from acts. What is said, therefore, in this verse is this: they that betake themselves to acts, which for their fruits all sorts of enjoyment, meet with misery; while they that abstain from acts or practise Renunciation meet with happiness. Both the vernacular versions are incorrect.

367:3 It is difficult to understand what is meant by this verse. By progress in Yoga, the Soul can certainly cast off the mind and other attributes by which it is invested. The simile is unintelligible. The stalk of the lotus has its roots in mire. Does the first line mean, therefore, that the stalk speedily springs upwards and leaves the mire at its roots?

367:4 The commentator explains that the intention of this verse is to explain that the universe which is created by the mind is destroyed afterwards by the mind itself.

368:1 The sense is that one who has cast off objects of enjoyment and become emancipated, does not obtain rebirth.

368:2 I follow the commentator in his exposition of this verse. The practice of fishermen (in India) is to sink their boats when they leave them for their homes, and to raise them again when they require them the next day. They do not leave their boats afloat for fear of the injury the waves may do to them by tossing them too much.

368:3 By Prakriti here is meant the harmony of Sattwa, Rajas, and Tamas. As long as these three qualities are in harmony with one another, i.e., as long as there is no preponderance in any of them over the other two, so long there cannot be creation or the operations of the buddhi or understanding.

368:4 In this verse the word Prakriti is used in an entirely different sense. It means here Ignorance.

369:1 Sariragriha-sanjnasya is 'of one who regards his body to be an accompaniment of the Soul instead of regarding it to be the Soul.' 'Who regards purity as its sacred water', i.e., who, without resorting to the sacred waters whither others go for cleansing themselves, thinks that purity, both internal and external, is capable of cleansing him.

369:2 Vide note to verse 21 above.

369:3 The object of the verse is to show that one should not, for the sake of friends and kinsmen and spouses and children, abstain from pursuing one's true end. The practice of charity again is the true diet which supports a man.

369:4 Astapadapada is a weight of gold. The word, as used in this verse, means a quantity of gold. Whether the reading be mudreva or sutrena, the sense remains unchanged. What is said here is that the mother, etc., are like lines traced with gold by the side of real gold; i.e., the mother, etc., are of no value or use in the acquisition of prosperity. K.P. Singha misses the meaning. The Burdwan translator, however, makes a most ridiculous exhibition of himself. Without understanding the commentary at all, in fact, not having been able to read the words of the commentary aright, he has produced a ridiculous jargon that is utterly unintelligible. Daksha is a vocative, meaning 'possessed of cleverness.' The words he daksha yatha, etc., of the commentator are read by the Burdwan Pundit as: deha-kshaya, etc.'

369:5 Apariharavan is incapable of being resisted. Samagatih as wind. Asmasara-vihitam is 'made by means of iron or the saw.' Asmasara stands here for krakacha or karapatra.

Section 300

"Yudhishthira said, 'O grandsire, learned men praise truth, self-restraint, forgiveness, and wisdom. What is thy opinion of these virtues?'

"Bhishma said, 'In this connection I shall recite to thee an old narrative, O Yudhishthira, of the discourse between the Sadhyas and a Swan. Once on a time the Unborn and eternal Lord of all creatures (viz., Brahman), assuming the form of a golden Swan, wandered through the three worlds till in course of his wanderings he came upon the Sadhyas.'

"The Sadhyas said, 'O ford, we are the deities called Sadhyas. We like to question thee. Indeed, we would ask thee about the religion of Emancipation. Thou art well-acquainted with it. We have heard, O bird, that thou art possessed of great learning, and eloquent and wise of speech. O bird, what dost thou think is the highest of all objects? O high-souled one, in what does thy mind find pleasure? Do thou, therefore, O foremost of birds, instruct us as to what that one act is which thou regardest as the foremost of all acts, and by doing which, O chief of the feathery creation, one may soon be freed from all bonds.'

"The Swan said, 'Ye who have drunk Amrita, I have heard that one should have recourse to these, viz., penances, self-restraint, truth, and subjugation of the mind. Untying all the knots of the heart, one should also bring under one's control both what is agreeable and what is disagreeable. One should not wound the vitals of others. One should not be an utterer of cruel speeches. One should never take scriptural lectures from a person that is mean. One should never utter such words as inflict pain on others, as cause others to burn (with misery), and as lead to hell. Wordy shafts fall from the lips. Pierced therewith one (to whom they are directed) burns incessantly. Those shafts do not strike any part other than the very vitals of the person aimed. Hence he that is possessed of learning should never aim them at others. If a person deeply pierces a man of wisdom with wordy shafts, the wise mart should then adopt peace (without giving way to wrath). The man who, though sought to be angered, rejoices without yielding to anger, taketh away from the provoker all his merits. That man of righteous soul, who, full of joy and freed from malice, subdues his blazing wrath which, if indulged, would lead him to speak ill of others and verily become his foe, takes away the merits of others. As regards myself, I never answer I when another speaks ill of me. If assailed, I always forgive the assault. The righteous are of opinion that forgiveness and truth and sincerity and compassion are the foremost (of all virtues). Truth is the arcanum of the Vedas. The arcanum of Truth is self-restraint. The arcanum of self-restraint is Emancipation. This is the teaching of all the scriptures. I regard that person to be Brahmana and Muni who subjugates the rising impulse of speech, the impulse of wrath appearing in the mind, the impulse of thirst (after unworthy things), and the impulses of the stomach and the organ of pleasure. One who does not yield to wrath is superior to one who does. One who practises renunciation is superior to one who does not. One who possesses the virtues of manhood is superior to one who has them not. One who is endued with knowledge is superior to one who is destitute of it. Assailed with harsh speeches one should not assail in return. Indeed, one who, under such circumstances, renounces wrath, succeeds in burning the assailant and taking away all his merits. That person who when assailed with harsh speeches does not utter a harsh word in reply, who when praised does not utter what is agreeable to him that praises, who is endued with such fortitude as not to strike in return when struck and not to even wish evil to the striker, finds his companionship always coveted by the gods. He that is sinful should be forgiven as if he were righteous, by one that is insulted, struck, and calumniated. By acting in this way one attains to success. Though all my objects have been fulfilled, yet I always wait reverentially on those that are righteous. I have no thirst. My wrath hath been suppressed. Seduced by covetousness I do not fall away from the path of righteousness. I do not also approach any one (with solicitations) for wealth. If cursed, I do not curse in return. I know that self-restraint is the door of immortality. I disclose unto you a great mystery. There is no status that is superior to that of humanity. Freed from sin like the Moon from murky clouds, the man of wisdom, shining in resplendence, attains to success by patiently waiting for his time. A person of restrained soul, who becomes the object of adoration with all by becoming the foremost of the supporting pillars of the universe, and towards whom only agreeable words are spoken by all, attains to the companionship of the deities. Revilers never come forward to speak of the merits of a person as they speak of his demerits. That person whose speech and mind are properly restrained and always devoted to the Supreme, succeeds in attaining to the fruits of the Vedas, Penances, and Renunciation. The man of wisdom should never revile (in return) those that are destitute of merit, by uttering their dispraise and by insults. He should not extol others (being extolled by them) and should never injure themselves. The man endued with wisdom and learning regards revilement as nectar. Reviled, he sleeps without anxiety. The reviler, on the other hand, meets with destruction. The sacrifices that one performs in anger, the gifts one makes in anger, the penances one undergoes in anger, and the offerings and libations one makes to the sacred fire in anger, are such that their merits are robbed by Yama. The toil of an angry man becomes entirely fruitless. Ye foremost of immortals, that person is said to be conversant with righteousness whose four doors, viz., the organ of pleasure, the stomach, the two arms, and speech, are well-restrained. That person who, always practising truth and self-restraint and sincerity and compassion and patience and renunciation, becomes devoted to the study of the Vedas, does not covet what belongs to others, and pursues what is good with a singleness of purpose, succeeds in attaining to heaven. Like a calf sucking all the four teats of its dam's udders, one should devote oneself to the practice of all these virtues. I do not know whether anything exists that is more sacred than Truth. Having roved among both human beings and the deities, I declare it that Truth is the only means for reaching heaven even as a ship is the only means for crossing the ocean. A person becomes like those with whom he dwells, and like those whom he reverences, and like to what he wishes to be. If a person waits with reverence on him who is good or him who is otherwise, if he waits with reverence on a sage possessed of ascetic merit or on a thief, passes under his way and catches his hue like a piece of cloth catching the dye in which it is steeped. The deities always converse with those that are possessed of wisdom and goodness. They, therefore, never entertain the wish for even seeing the enjoyments in which men take pleasure. The person who knows that all objects of enjoyment (which human beings cherish) are characterised by vicissitudes, has few rivals, and is superior to the very Moon and the Wind. When the Purusha that dwells in one's heart is unstained, and walks in the path of the righteous, the gods take a pleasure in him. The gods from a distance cast off those that are always devoted to the gratification of their organs of pleasure and the stomach, that are addicted to thieving, and that always indulge in harsh speeches, even if they expiate their offences by performing the proper rites. The gods are never pleased with one of mean soul, with one who observes no restrictions in the matter of food, and with one who is of sinful deeds. On the other hand, the gods associate with those men that are observant of the vow of truth, that are grateful, and that are engaged in the practice of righteousness. Silence is better than speech. To speak the truth is better than silence. Again to speak truth that is connected with righteousness is better than to speak the truth. To speak that which, besides being true and righteous, is agreeable, is better than to speak truth connected with righteousness.'

"The Sadhyas said, 'By what is this world covered? For what reason does one fail to shine? For what cause do people cast off their friends? For what reason do people fail to attain to heaven?'

"The Swan said, 'The world is enveloped by (the darkness of) Ignorance. Men fail to shine in consequence of malice. People cast off friends, induced by covetousness. Men fail to attain to heaven in consequence of attachment.'

"The Sadhyas said, 'Who alone among the Brahmanas is always happy? Who alone amongst them can observe the vow of silence though dwelling in the midst of many? Who alone amongst them, though weak, is still regarded as strong? And who alone amongst them does not quarrel?'

"The Swan said, 'He alone amongst the Brahmanas that is possessed of wisdom is always happy. He alone amongst the Brahmanas that is possessed of wisdom succeeds in observing the vow of silence, though dwelling in the midst of many. He alone amongst the Brahmanas who is possessed of wisdom, though actually weak, is regarded as strong. He alone amongst them that has wisdom succeeds in avoiding quarrel.'

"The Sadhyas said, 'in what consists the divinity of the Brahmanas? In what their purity? In what their impurity? And in what their status of humanity?'

"The Swan said, 'In the study of the Vedas is the divinity of the Brahmanas. In their vows and observances is their purity. In obloquy is their impurity. In death is their humanity.'

"Bhishma continued, 'Thus have I recited to thee excellent narrative of the discourse between the Sadhyas (and the Swan). The body (both gross and subtile) is the origin of acts, and existence or Jiva is truth.'

Footnotes

370:1 The commentator explains that by tapah is meant the practice or observance of one's own duties. Damah is restraining the senses. Satyam is truthfulness of speech, and atmaguptih is subjugation of the mind. The knots are attachments and desires, etc.

371:1 i.e., the assailant, finding his victim forgiving, himself burns with repentance.

371:2 Vishayena yami is the correct reading; i.e., then here is palatal, and vishayena is in the instrumental case. The Bengal reading is vicious, for it reads Vishaye nayami.

372:1 The Moon is endued with nectar, and, therefore, might have been such a man's equal; but the Moon waxes and wanes; therefore, the Moon cannot approach to an equality with such a man who is the same under all changes. Similarly, the wind, though unstained by the dust it bears is not the equal of such a man; for the wind is changeful, having slow, middling and quick motion. The Burdwan translator makes utter nonsense of the reference to the Moon and the wind. K.P. Singha gives the sense correctly.

373:1 The commentator explains that the object of this verse is to show the merits of that man whose ignorance has disappeared.

373:2 i.e., when Brahmanas incur obloquy they are said to become impure; they are again regarded as possessing the status of humanity only because they die.

Section 301

"Yudhishthira said, 'It behoveth thee to explain to me, O sire, what the difference is between the Sankhya and the Yoga system of philosophy. O foremost one of Kuru's race, everything is known to thee, O thou that art conversant with all duties!'

"Bhishma said, 'The followers of Sankhya praise the Sankhya system and those regenerate persons that are Yogins praise the Yoga system. For establishing the superiority of their respective systems, each calls his own system to be the better. Men of wisdom devoted to Yoga assign proper and very good reasons, O crusher of foes, for showing that one that does not believe in the existence of God cannot attain to Emancipation. Those regenerate persons, again, that are believers in the Sankhya doctrines advance good reasons for showing that one, by acquiring true knowledge of all ends, becomes dissociated from all worldly objects, and, after departing from this body, it is plain, becomes emancipated and that it cannot be otherwise. Men of great wisdom have thus expounded the Sankhya philosophy of Emancipation. When reasons are thus balanced on both sides, those that are assigned on that side which one is otherwise inclined to adopt as one's own, should be accepted. Indeed, those words that are said on that side should be regarded as beneficial. Good men may be found on both sides. Persons like thee may adopt either opinion. The evidences of Yoga are addressed to the direct ken of the senses; those of Sankhya are based on the scriptures. Both systems of philosophy are approved by me, O Yudhishthira. Both those systems of science, O king, have my concurrence and are concurred in by those that are good and wise. If practised duly according to the instructions laid down, both would, O king, cause a person to attain to the highest end. In both systems purity is equally recommended as also compassion towards all creatures, O sinless one. In both, again, the observance of vows has been equally laid down. Only the scriptures that point out their paths are different.'

"Yudhishthira said, 'If the vows, the purity, the compassion, and the fruits thereof recommended in both systems be the same, tell me, O grandsire, for what reason then are not their scriptures (in respect of the paths recommended) the same?'

"Bhishma said, 'By casting off, through the aid of Yoga, these five faults, viz., attachment, heedlessness, affection, lust, and wrath, one attains to Emancipation. As large fishes, breaking through the pet, pass into their own element (for ranging in felicity), after the same manner, Yogins (breaking through lust and wrath, etc.) become cleansed of all sins and attain to the felicity of Emancipation. As powerful animals, breaking through the nets in which hunters enmesh them, escape into the felicity of freedom, after the same manner, Yogins, freed from all bonds, attain to the sinless path that leads to Emancipation. Truly, O king, breaking through the bonds born of cupidity, Yogins, endued with strength, attain to the sinless and auspicious and high path of Emancipation. Feeble animals, O monarch, entangled in nets, are without doubt, destroyed. Even such is the case with persons destitute of the puissance of Yoga. As weak fishes, O son of Kunti, fallen into the net, become entangled in it, even so, O monarch, men destitute of the puissance of Yoga, encounter destruction (amid the bonds of the world). As birds, O chastiser of foes, when entangled in the fine nets of fowlers (if weak) meet with their ruin but if endued with strength effect their escape, after the same manner does it happen with Yogins, O chastiser of foes. Bound by the bonds of action, they that are weak meet with destruction, while they that are possessed of strength break through them. A small and weak fire, O king, becomes extinguished when large logs of timber are placed upon it. Even so the Yogin that is weak, O king, meets with ruin (when brought in contact with the world and its attachments). The same fire, however, O monarch, when it becomes strong, would (without being extinguished) burn with the aid of the wind, the whole Earth. After the same manner, the Yogin, when grown in strength, burning with energy, and possessed of might, is capable of scorching the entire Universe like the Sun that rises at the time of 'the universal dissolution. As a weak man, O king, is swept away by a current, even so is a weak Yogin helplessly carried away by objects of the senses. An elephant withstands a mighty current. After the same manner, a Yogin, having acquired Yoga-puissance, withstands all objects of the senses. Independent of all things, Yogins, endued with Yoga-puissance and invested with lordship, enter into (the hearts of) the very lords of creation, the Rishis, the deities, and the great Beings in the universe. Neither Yama, nor the Destroyer, nor Death himself of terrible prowess, when angry, ever succeeds in prevailing over the Yogin, O king, who is possessed of immeasurable energy. The Yogin, acquiring Yoga-puissance, can create thousands of bodies and with them wander over the earth. Some amongst them enjoy objects of the senses and then once more set themselves to the practice of the austerest penances, and once again, like the Sun (withdrawing his rays), withdraw themselves from such penances.

The Yogin, who is possessed of strength and whom bonds bind not, certainly succeeds in attaining to Emancipation. I have now discoursed to thee, O monarch, on all these powers of Yoga. I shall once more tell thee what the subtile powers of Yoga are with their indications. Rear, O chief of Bharata's race, the subtile indications of the Dharana and the Samadhi of the Soul (such as Yoga brings about). As a bowman who is heedful and attentive succeeds in striking the aim, even so the Yogin. with absorbed soul, without doubt, attains to Emancipation. As a man fixing his mind on a vessel full of some liquid (placed on his head) heedfully ascends a flight of steps, even so the Yogin, fixed and absorbed in his soul, cleanses it and makes it as effulgent as the Sun. As a boat, O son of Kunti, that is tossed on the bosom of the sea is very soon taken by a heedful boatman to the other shore, even so the man of knowledge by fixing his soul in Samadhi, attains to Emancipation, which is so difficult to acquire, after casting off his body, O monarch. As a heedful charioteer, O king, having yoked good steeds (unto his car) takes the car-warrior to the spot he wishes, even so the Yogin, O monarch, heedful in Dharana, soon attains to the highest spot (viz., Emancipation) like a shaft let off from the bow reaching the object aimed at. The Yogin who stays immovably after having entered his self into the soul, destroys his sins and obtains that indestructible spot which is the possession of those that are righteous. That Yogin who, heedfully observant of high vows, properly unites O king, his Jiva-soul with the subtile Soul in the navel, the throat, the head, the heart, the chest, the sides, the eye, the ear, and the nose, burns all his acts good and bad of even mountain-like proportions, and having recourse to excellent Yoga, attains to Emancipation.'

"Yudhishthira said, 'It behoveth thee to tell me, O grandsire, what the kinds of diet are by taking which, and what the things are by conquering which, the Yogin, O Bharata, acquires Yoga-puissance.'

"Bhishma continued, 'Engaged, O Bharata, in subsisting upon broken grains of rice and sodden cakes of sesame, and abstaining from oil and butter, the Yogin acquires Yoga-puissance. By subsisting for a long time on powdered barley unmixed with any liquid substance, and by confining himself to only one meal a day, the Yogin, of cleansed soul, acquires Yoga-puissance. By drinking only water mixed with milk, first only once during the day, then once during a fortnight, then once during a month, then once during three months, and then once during a whole year, the Yogin acquires Yoga-puissance. By abstaining entirely from meat, O king, the Yogin of cleansed soul acquires puissance. By subjugating lust, and wrath, and heat, and cold and rain, and fear, and grief, and the breath, and all sounds that are agreeable to men, and objects of the senses, and the uneasiness, so difficult to conquer, that is born of abstention from sexual congress, and thirst that is so terrible, O king, and the pleasures of touch, and sleep, and procrastination that is almost unconquerable, O best of kings, high-souled Yogins, divested of attachments, and possessed of great wisdom, aided by their understandings, and equipped with wealth of contemplation and study, cause the subtile soul to stand confessed in all its glory. This high (Yoga) path of learned Brahmanas is exceedingly difficult to tread. No one can walk along this path with ease. That path is like a terrible forest which abounds with innumerable snakes and crawling vermin, with (concealed) pits occurring every where, without water for slaking one's thirst, and full of thorns, and inaccessible on that account. Indeed, the path of Yoga is like a road along which no edibles occur, which runs through a desert having all its trees burnt down in a conflagration, and which has been rendered unsafe by being infested with bands of robbers. Very few young men can pass safely through it (for reaching the goal). Like unto a path of this nature, few Brahmanas can tread alone the Yoga-path with ease and comfort. That man who, having betaken himself to this path, ceases to go forward (but turns back after having made some progress), is regarded as guilty of many faults. Men of cleansed souls, O lord of Earth, can stay with ease upon Yoga-contemplation which is like the sharp edge of a razor. Persons of uncleansed souls, however, cannot stay on it. When Yoga-contemplation becomes disturbed or otherwise obstructed, it can never lead the Yogin to an auspicious end even as a vessel that is without a captain cannot take the passengers to the other shore. That man, O son of Kunti, who practises Yoga-contemplation according to due rites, succeeds in casting off both birth and death, and happiness and sorrow. All this that I have told thee has been stated in the diverse treatises bearing upon Yoga. The highest fruits of Yoga are seen in persons of the regenerate order. That highest fruit is identification with Brahma. The high-souled Yogin, possessed of greatness, can enter into and come out of, at his will, Brahma himself who is the lord of all deities, and the boon-giving Vishnu, and Bhava, and Dharma, and the six-faced Kartikeya, and the (spiritual) sons of Brahmana, the quality of Darkness that is productive of much pain, and that of Passion, and that of Sattwa which is pure, and Prakriti which is the highest, and the goddess Siddhi who is the spouse of Varuna, and all kinds of energy, and all enduring patience, and the bright lord of stars in the firmament with the stars twinkling all around, and the Viswas. and the (great) snakes, and the Pitris, and all the mountains and hills, and the great and terrible oceans, and all the rivers, and the rain-charged clouds, and serpents, and trees, and Yakshas, and the cardinal and subsidiary points of the compass, and the Gandharvas, and all male persons and all female ones also. This discourse, O king, that is connected with the Supreme Being of mighty energy should be regarded as auspicious. The Yogin has Narayana for his soul. Prevailing over all things (through his contemplation of the Supreme deity), the high-souled Yogin is capable of creating all things.'"

Footnotes

375:1 The examples of. Viswamitra and others may be cited in this instance.

375:2 Dharana is holding the soul in self-reflection, preventing it the while from wandering. Samadhi is complete abstraction.

376:1 Akhandam is Sarvakalam; uposhya is tyaktwa. K.P. Singha wrongly translates this verse. He takes mansam for masam; but no difference of reading occurs between the Bengal and Bombay texts.

*****

Part - 3

Section 302

YUDHISHTHIRA SAID, 'O king thou hast duly propounded unto me, in the way in which it should be, the path of Yoga which is approved by the wise, after the manner of a loving preceptor unto his pupil. I ask now about the principles of the Sankhya philosophy. Do thou discourse to me on those principles in their entirety. Whatever knowledge exists in the three worlds is known to thee!'

"Bhishma said, 'Listen now to what the subtile principles are of the followers of the Sankhya doctrine have been established by all the great and puissant Yatis having Kapila their first. In that doctrine O chief of men, no errors are discoverable. Many, indeed, are its merits. In fact, there is no fault in it. Comprehending with the aid of knowledge that all objects exist with faults, indeed, understanding that the objects--so difficult to cast off--with which human beings and Pisachas and Rakshasas and Yakshas and snakes and Gandharvas and pitris and those that are wandering in the intermediate orders of beings (such as birds and animals) and great birds (such as Garuda and others) and the Maruts and royal sages and regenerate sages and Asuras and Viswedevas and the celestial Rishis and Yogins invested with supreme puissance and the Prajapatis and Brahman himself are engaged, and understanding truly what the highest limit is of one's period of existence in this world, and apprehending also the great truth. O foremost of eloquent men, about what is called felicity here, having a clear knowledge of what the sorrows are that overtake when the hour comes all those that are concerned with (transitory) objects and knowing full well the sorrows of those that have fallen into the intermediate orders of being and of those that have sunk into hell, perceiving all the merits and all the faults of heaven, O Bharta, and all the demerits that attach to the declarations of the Vedas and all the excellencies that are connected with them recognising the faults and merits of the Yoga and the Sankhya systems of philosophy, realizing also that the quality of Sattwa has ten properties, that of Rajas has nine, and that of Tamas has eight, that the Understanding has seven properties, the Mind has six, and Space has five, and once more conceiving that the Understanding has four properties and Tamas has three, and the Rajas has two and Sattwa has, one, and truly apprehending the path that is followed by all objects when destruction overtakes them and what the course is of self knowledge, the Sankhyas, possessed of knowledge and experience and exalted by their perceptions of causes, and acquiring thorough auspiciousness, attain to the felicity of Emancipation like the rays of the Sun, or the Wind taking refuge in Space. Vision is attached to form; the sense of scent to smell, the ear to sound, the tongue to juices, and the skin (or body) to touch. The wind has for its refuge Space. Stupefaction has Tamas (Darkness) for its refuge. Cupidity has the objects of the senses for its refuge. Vishnu is attached to (the organs of) motion. Sakra is attached to (the organs of) strength. The deity of fire is attached to the stomach, Earth is attached to the Waters. The Waters have Heat (or fire) for their refuge. Heat attaches itself to the Wind; and the wind has Space for its refuge; and Space has Mahat for its refuge, and Mahat has the Understanding for its foundation. The Understanding has its refuge in Tamas; Tamas has Rajas for its refuge; Rajas is founded upon Sattwa; and Sattwa is attached to the Soul. The soul has the glorious and puissant Narayana for its refuge. That glorious deity has Emancipation for his refuge. Emancipation is independent of all refuge. Knowing that this body, that is endued with six and ten possessions, is the result of the quality of Sattwa, understanding fully the nature of the physical organism and the character of the Chetana that dwells within it, recognising the one existent Being that live in the body viz., the Soul, which stands aloof from every concern of the body and in which no sin can attach, realising the nature of that second object, viz.; the acts of persons attached to the objects of the senses, understanding also the character of the senses and the sensual objects which have their refuge in the Soul, appreciating the difficulty of Emancipation and the scriptures that bear upon it knowing fully the nature of the vital breaths called Prana, Apana, Samana, Vyana, and Udana, as also the two other breaths, viz., the one going downward and the other moving upward indeed, knowing those seven breaths ordained to accomplish seven different functions, ascertaining the nature of the Prajapatis and the Rishis and the high paths, many in number, of virtue or righteousness, and the seven Rishis and the innumerable royal Rishis, O scorcher of foes, and the great celestial Rishis and the other regenerate Rishis endued with the effulgence of the Sun, beholding all these falling away from their puissance in course of many long ages, O monarch, hearing of the destruction of even of all the mighty beings in the universe, understanding also the inauspicious end that is attained, O king, by creatures of sinful acts, and the miseries endured by those that fall into the river Vaitarani in the realms of Yama, and the inauspicious wanderings of creatures through diverse wombs, and the character of their residence in the unholy uterus in the midst of blood and water and phlegm and urine and faeces, all of foul smell, and then in bodies that result from the union of blood and the vital seed, of marrow and sinews, abounding with hundreds of nerves and arteries and forming an impure mansion of nine doors, comprehending also what is for his own good what those divers combinations are which are productive of good beholding the abominable conduct of creatures whose natures are characterised by Darkness or Passion or Goodness, O chief of Bharata's race--conduct that is reprehended, in view of its incapacity to acquire Emancipation, by the followers of the Sankhya doctrine who are fully conversant with the Soul, beholding the swallowing up of the Moon and the Sun by Rahu, the falling of stars from their fixed positions and the diversions of constellations from their orbits, knowing the sad separation of all united objects and the diabolical behaviour of creatures in devouring one another, seeing the absence of all intelligence in the infancy of human beings and the deterioration and destruction of the body, marking the little attachment creatures have to the quality of Sattwa in consequence of their being overwhelmed by wrath and stupefaction, beholding also only one among thousands of human beings resolved to struggle after the acquisition of Emancipation, understanding the difficulty of attaining to Emancipation according to what is stated in the scriptures, seeing the marked solicitude that creatures manifest for all unattained objects and their comparative indifference to all objects that have been attained marking the wickedness that results from all objects of the senses O king and the repulsive bodies, O son of Kunti, of persons reft of life, and the residence, always fraught with grief, of human beings, O Bharata, in houses (in the midst of spouses and children), knowing the end of those terrible and fallen men who become guilty of slaying Brahmanas, and of those wicked Brahmanas that are addicted to the drinking of alcoholic stimulants, and the equally sad end of those that become criminally attached to the spouses of their preceptors, and of those men, O Yudhishthira, that do not properly reverence their mothers, as also of those that have no reverence and worship to offer to the deities, understanding also, with the help of that knowledge (which their philosophy imparts), the end that of all perpetrators of wicked acts, and the diverse ends that overtake those who have taken birth among the intermediate orders, ascertaining the diverse declarations of the Vedas, the courses of seasons, the fading of years, of months, of fortnights, and of days, beholding directly the waxing and the waning of the Moon, seeing the rising and the ebbing of the seas, and the diminution of wealth and its increase once more, and the separation of united objects, the lapse of Yugas, the destruction of mountains, the drying up of rivers, the deterioration of (the purity of) the several orders and the end also of that deterioration occurring repeatedly, beholding the birth, decrepitude, death, and sorrows of creatures, knowing truly the faults attaching to the body and the sorrows to which human beings are subject, and the vicissitudes to which the bodies of creatures are subject, and understanding all the faults that attach to their own souls, and also all the inauspicious faults that attach to their own bodies (the followers of the Sankhya philosophy succeed in attaining to Emancipation).

"Yudhishthira said, 'O thou of immeasurable energy, what are those faults that thou seest attaching to one's body? It behoveth thee to ex-pound this doubt to me fully and truly'?

"Bhishma said, 'Listen, O slayer of foes! The Sankhyas or followers of Kapila, who are conversant with all paths and endued with wisdom, say that there are five faults, O puissant one, in the human body. They are Desire and Wrath and Fear and Sleep and Breath. These faults are seen in the bodies of all embodied creatures. Those that are endued with wisdom cut the root of wrath with the aid of Forgiveness. Desire is cut off by casting off all purposes. By cultivation of the quality of Goodness (Sattwa) sleep is conquered, and Fear is conquered by cultivating Heedfulness. Breath is conquered by abstemiousness of diet O king. Truly understanding gunas by the aid of hundreds of gunas, hundreds of faults, and diverse causes by hundreds of causes, ascertaining that the world is like the froth of water, enveloped by hundreds of illusions flowing from Vishnu, like a painted edifice, and as unsubstantial as a reed, beholding it to be (as terrible as) a dark pit, or as unreal as bubbles of water, for the years that compose its age are as shortlived (compared to the duration of eternity) as bubbles, seeing it exposed to immediate destruction, bereft of happiness, having certain ruin for its end and from which it can never escape, sunk in Rajas and Tamas, and utterly helpless like an elephant sunk in mire,--noting all this--the Sankhyas, O king, endued with great wisdom, casting off all affections arising from one's relation towards one's children, by the aid, O king, of that extensive and all-embracing knowledge which their system advocates and cutting off quickly, with the weapon of knowledge and the bludgeon of penances, O Bharata, all inauspicious scents born of Rajas and all scents of a like nature arising from Tamas and all auspicious scents arising from Sattwa and all pleasures of the touch (and of the other senses) born of the same three qualities and inhering to the body, indeed, O Bharata, aided by the Yoga of knowledge, these Yatis crowned with success,--cross the Ocean of life. That Ocean, so terrible has sorrow for its waters. Anxiety and grief constitute its deep lakes. Disease and death are its gigantic alligators. The great fears that strike the heart at every step are its huge snakes. The deeds inspired by Tamas are its tortoises. Those inspired by Rajas are its fishes. Wisdom constitutes the raft for crossing it. The affections entertained for objects of the senses are its mire. Decrepitude constitutes its region of grief and trouble. Knowledge, O chastiser of foes, is its island. Acts constitute its great depth. Truth is its shores. Pious observances constitute the verdant weeds floating on its bosom. Envy constitutes its rapid and mighty current. The diverse sentiments of the heart constitute its mines. The diverse kinds of gratification are its valuable gems. Grief and fever are its winds. Misery and thirst are its mighty eddies. Painful and fatal diseases are its huge elephants. The assemblage of bones are its flights of steps, and phlegm is its froth. Gifts are its pearl-banks. The lakes of blood are its corals. Loud laughter constitutes its roars. Diverse sciences are its impassability. Tears are its brine. Renunciation of company constitutes the high refuge (of those that seek to cross it). Children and spouses are its unnumbered leeches. Friends and kinsmen are the cities and towns on its shores. Abstention from injury, and Truth, are its boundary line. Death is its storm-wave. The knowledge of Vedanta is its island (capable of affording refuge to those that are tossed upon its waters). Acts of compassion towards all creatures constitute its life-buoys, and Emancipation is the priceless commodity offered to those voyaging on its waters in search of merchandise. Like its substantive prototype with its equine head disgorging flames of fire, this ocean too has its fiery terrors. Having transcended the liability, that is so difficult to transcend, of dwelling within the gross body, the Sankhyas enter into pure space. Surya then bears, with his rays, those righteous men that are practicers of the Sankhya doctrines. Like the fibres of the lotus-stalk conveying water to the flower into which they all converge. Surya, drinking all things from the universe, conveys them unto those good and wise men. There attachments all destroyed, possessed of energy, endued with wealth of penances, and crowned with success, these Yatis, O Bharata, are born by that wind which is subtile, cooling, fragrant, and delicious to the touch, O Bharata! In fact, that wind which is the best of the seven winds, and which blows in regions of great felicity, conveys them, O son of Kunti, to that which is the highest end in space. Then space into which they are carried, O monarch, conveys them to the highest end of Rajas. Rajas then bear them to the highest end of Sattwa. Sattwa then bears them, O thou of pure soul, to the Supreme and puissant Narayana. The puissant and pure-souled Narayana at last, through himself, bears them to the Supreme Soul. Having reached the Supreme Soul, those stainless persons who have (by that time) become the body of (what is called). That attain to immortality, and they have never afterwards to return from that position. O King! That is the highest end, O son of Pritha, which is attained by those high-souled men who have transcended the influence of all pairs of opposites.'"

Yudhishthira said, 'O sinless one, have those persons of firm vows after they have attained to that excellent position which is fraught with puissance and felicity, any recollection of their lives including birth and death? It behoveth thee to tell me properly what the truth is in respect, O thou of Kuru's race. I do not think it proper to question any one else than thee! Observing the scriptures bearing upon Emancipation, I find this great fault in the subject (for certain scriptures on the topic declare that consciousness disappears in the emancipate state, while other scriptures declare the very reverse of this).

If, having attained to this high state, the Yatis continue to live in consciousness, it would seem. O king, that the religion of Pravritti is superior. If, again, consciousness disappears from the emancipate state and one who has become emancipate only resembles a person sunk in dreamless slumber, then nothing can be more improper than to say that there is really no consciousness in Emancipation (for of all that happens in dreamless slumber is that one's consciousness is temporarily overshadowed and suspended, but never lost, for it returns when one awakes from that slumber).'

"Bhishma said, 'However difficult it may be to answer it, the question which thou hast asked, O son, is proper. Verily, the question is of such a kind that even they that are possessed of great learning become stupefied in answering it, O chief of Bharata's race. For all that, hear what the truth is as expounded by me. The high-souled followers of Kapila have set their high understandings on this point. The senses of knowledge, O King, planted in the bodies of embodied creatures, are employed in their respective functions of perception. They are the instruments of the Soul, for it is through them that subtile Being perceives. Disunited with the Soul, the senses are like lumps of wood, and are without doubt, destroyed (in respect of the functions they serve) like the froth that is seen on the bosom of the ocean. When the embodied creature, O scorcher of foes, sinks into sleep along with his senses, the subtile Soul then roves among all subjects like the wind through space. The subtile Soul, during slumber, continues to see (all forms) and touch all objects of touch, O king, and taken in other perceptions, as well as when it is awake. In consequence of their inability to act without their director, the senses, during sleep, all become extinguished in their respective places (and lose their powers) like snakes deprived of poison. At such times, the subtile Soul, repairing into the respective place of all the senses, without doubt, discharges all their functions. All the qualities of Sattwa, all the attributes of the Under-standing, O Bharata, as also those of Mind, and space, and Wind, O thou of righteous soul, and all the attributes of liquid substances, of Water, O Partha, and Of Earth,--these senses with these qualities,--O Yudhishthira, which inhere to Jiva-souls, are along with the Jiva-soul itself, overwhelmed by the Supreme Soul or Brahma. Acts also, good and bad, overwhelm that Jiva-soul. Like disciples waiting upon their preceptor with reverence, the senses too wait upon the Jiva-soul transcends Prakriti, it attains to Brahma that is without change, that is highest, that is Narayana, that is beyond all pairs of opposites, and that transcends Prakriti. Freed from both merit and demerit, the Jiva-soul entering the Supreme Soul which is divested of all attributes, and which is the home of all auspiciousness, does not return thence, O Bharata. What remains, O son, is the mind with the senses, O Bharata. These have to come back once more at the appointed season for doing the bidding of their great master. Soon after, O son of Kunti, (when this body is cast off) the Yati striving after Emancipation, endued as he is with knowledge and desirous as he is of Guna, succeeds in attaining to that Peace of Emancipation which is his who becomes bodiless. The Sankhyas, O king, are endued with great wisdom. They succeed in attaining to the highest end by means of this kind of knowledge. There is no knowledge that is equal to this. Do not yield to any kind of doubt. The knowledge which is described in the system of the Sankhyas is regarded as the highest. That knowledge is immutable and is eternally fixed. It is eternal Brahma in fulness. It has no beginning, middle and end. It transcends all pairs of opposites. It is the cause of the creation of the universe. It stands in fulness. It is without deterioration of any kind. It is uniform, and everlasting. Thus are its praises sung by the wise. From it flow creation and destruction and all modifications. The great Rishis speak of it and applaud it in the scriptures. All learned Brahmanas and all righteous men regard it as flowing from Brahma, Supreme, Divine, Infinite, Immutable, and Undeteriorating. All Brahmanas again that are attached to objects of the senses adore and applaud it by ascribing to it attributes that belong to illusion. The same is the view of Yogins well observant of penances and meditation and of Sankhyas of immeasureable insight. The Srutis declare, O son of Kunti, that the Sankhya form of philosophy is the form of that Formless one. The cognitions (according to that philosophy) have, O chief of Bharata's race, been said to be the knowledge of Brahma.

"There are two kinds of creatures on Earth, O lord of Earth, viz., mobile and immobile. Of these that are mobile are superior, That high knowledge, O king, which exists in persons conversant with Brahma, and that which occurs in the Vedas, and that which is found in other scriptures, and that in Yoga, and that which may be seen in the diverse Puranas, are all, O monarch, to be found in Sankhya philosophy. Whatever knowledge is seen to exist in high histories whatever knowledge occurs, O king, in the sciences appertaining to the acquisition of wealth as approved by the wise, whatever other knowledge exists in this world,--all these,--flow, O high-souled monarch, from the high knowledge that occurs among the Sankhyas. Tranquillity of soul, high puissance, all subtile knowledge of which the scriptures speak, penances of subtile force, and all kinds of felicity, O king, have all been duly ordained in the Sankhya system. Failing to acquire, O son of Pritha, that complete knowledge which is recommended by their system, the Sankhyas attain to the status of deities and pass many years in felicity. Lording it over the celestials as they will, they fall, upon the expiration of the allotted period, among learned Brahmanas and Yatis. Casting off this body, those regenerate ones that follow the Sankhya system enter into the superior state of Brahma like the celestials entering into the firmament by devoting themselves wholly to that adorable system which is theirs and which is worshipped by all wise men. Those regenerate persons that are devoted to the acquisition of that knowledge which is recommended in the Sankhya system, even if they fail to attain to eminence, are never seen to fall among intermediate creatures, or to sink into the status of sinful men. That high-souled person who is fully conversant with the vast, high, ancient, ocean-like, and immeasurable Sankhya system that is pure and liberal and agreeable, becomes, O king, equal to Narayana. I have now told thee, O god among men, the truth about the Sankhya system. It is the embodiment of Narayana, of the universe as it exists from the remotest time. When the time of Creation comes, He causes the Creation to start into life, and when the time comes for destruction, He swallows up everything. Having withdrawn everything into his own body he goes to sleep,--that inner Soul of the universe.'"

Footnotes

2:1 The ten properties included in Sattwa or Goodness are gladness, cheerfulness, enthusiasm, fame, righteousness, contentment, faith, sincerity, liberality, and lordship. The nine properties included in Rajas or Passion are belief in the deities, (ostentatious) charity, enjoyment and endurance of happiness and sorrow, disunion, exhibition of manliness, lust and wrath, intoxication, pride, malice, and disposition to revile. The eight qualities included in Tamas or Darkness are unconsciousness, stupefaction, excess of stupefaction, muddiness of the understanding; blindness (of results), sleep, heedlessness, and procrastination. The seven incidents of Buddhi or the Understanding are Mahat, consciousness, and the five subtile essences. The six incidents of Mind are Mind and the five senses. The five incidents appertaining to Space are space, water, wind, light, and earth. According to a different school of philosophy, Buddhi, or the Under-standing is said to have four incidents appertaining to it, viz., doubt, ascertainment, pride, and memory. Tames (darkness) also is otherwise regarded to have only three incidents, viz., inability of comprehension, partial comprehension, and totally erroneous comprehension. Rajas (Passion) is (according to this school) regarding as having only the two incidents of inclination (to act) and sorrow. Sattwa has but one incident viz., Enlightenment.

5:1 'Durga' is an inaccessible region such as a forest or wilderness which cannot be passed through except with great pain and danger.

5:2 The correct reading seems to be sthira-vratati-samkulam.

5:3 Udadhi is, literally, a water-jar. In this country most people, while swimming, use water jars as buoys. The mouth of jar being dipped into the water the air confined within it serve to support heavy weights. I have heard that the most rapid currents are crossed by milkmaids in this way, all the while bearing milk pails on their heads.

5:4 In the second line of 72, dustaram janma means janma-yuktam dustaram.

5:5 The sense seems to be that by practising the Sankhya doctrine men cease to have any regard for even their gross bodies. They succeed in realising their existence as independent of all earthly or heavenly objects. What is meant by the Sun bearing them in his rays and conveying to them all things from every part of the universe is that these men acquire great puissance. This is not the puissance of Yoga but of knowledge. Everything being regarded as unsubstantial and transitory, the position of Indra himself, or of Brahman, is looked upon as desirable and unworthy of acquisition. Sincere conviction of this kind and the course of conduct that is confirmable to it is literally puissance of the highest kind, for all the purposes of puissance are capable of being served by it.

6:1 This is taken as meaning that the Sankhyas are conveyed to the firmament of the heart. Perhaps, what is intended by it is that they become withdrawn from external objects and even the impressions of all external things.

6:2 Perhaps, this means the pleasures of heaven.

6:3 i.e., they who have identified themselves with Brahma.

7:1 Yudhisthira's question seems to be this. Is there or is there not consciousness in the emancipate state? Different scriptures answer this question differently. If it be said that there is consciousness in that state, then why discard heaven and its pleasures, or the religion of Pravritti or acts which lead to those pleasures? Where is the necessity then of Sannyasa or the religion of Nivritti or abstention from all acts? On the supposition of there being consciousness in the emancipate state, the Religion of Pravritti should be taken as superior. If, on the other hand, the existence of consciousness be denied, that would be an error. Dnkshataram is ayuktaram.

7:2 Although I make use of the word 'perceive' yet remembering that the mind is included among the senses and regarded as the sixth sense, the functions of recollection, representation, etc., are also implied by the word pasyati. The Burdwan translator gives a ridiculously erroneous version of this verse.

7:3 The commentator explains that the simile of the froth is introduced in consequence of its disappearance with the disappearance of water. K. P. Singha is incorrect in taking the instance of froth as illustrative of the quickness of the destruction.

7:4 Sarvatra does not mean 'through every part of the sleeper's body' as. K. P. Singha takes it, but sarvavishaye as the commentator correctly explains it.

7:5 Iha is sapne Anisah is nasti isah or pravartaah yasya.

8:1 For the Soul, in dreams, sees and hears and touches and smells etc., precisely as it does while awake.

8:2 The sense seems to be that a person who becomes emancipate in this life becomes so in Samadhi. When the state of Samadhi is over, his mind and senses return; and returning they do the bidding of the Supreme, i.e., bring about both happiness and misery, which, of course, are the consequences of the acts of past lives though that happiness and misery are not felt. In the next verse is said that these men very soon leave their bodies and become freed from rebirth.

8:3 There are two kinds of Emancipation: one is attainable here, in this body, it is Jivan-mukti; the other is Videha-kaivalya or that which becomes one's when one is bodiless. In 98, Jivan-mukti has been spoken of. In this verse, the observations apply to Videha-kaivalya.

8:4 Vadanti is stuvanti. Such men hymn its praises by regarding it as Supreme Deity possessed of attributes. Those attributes, of course, are the result of illusion, for in its real nature there can be no attributes in Brahma.

8:5 Brahma is knowledge without duality i.e., knowledge without the consciousness of knower and known. The knowledge or cognition of an object, when object is annihilated, assumes the form of that knowledge which is called Brahma.

9:1 The commentator explains that the object of this verse is to show that among mobile creatures those endued with knowledge are superior, and among all kinds of knowledge, the knowledge occurring in the Sankhya system is the highest.

9:2 i.e., if in consequence of any defect of practice or Sadhana, the Sankhyas fail to attain to Emancipation, they at least become translated into gods.

9:3 i.e., it is everything.

9:4 That Narayana who does all this is the embodiment of the Sankhya system.

Section 303

"Yudhishthira said, 'What is that which is called Undeteriorating and by attaining to which no one has to come back? What, again, is that which is called Deteriorating, and by attaining to which one has to return once more? O slayer of foes, I ask thee the distinction that exists, O thou of mighty arms, between the Deteriorating and the Undeteriorating ones for understanding them both truly, O delighter of the Kurus, Brahmanas conversant with the Vedas speak of thee as an Ocean of knowledge. Highly-blessed Rishis and Yatis of high souls do the same. Thou hast very few days to live. When the Sun turns from the southern path for entering into the northern, thou shalt attain to thy high end. When thou shalt leave us, from whom shall we hear of all that is beneficial for us? Thou art the lamp of Kuru's race. Indeed thou art always blazing with the light of knowledge. O perpetuator of Kuru's race, I desire, therefore to hear all this from thee. Listening to thy discourses that are always sweet like nectar, my curiosity, without being satiated is always increasing!'

"Bhishma said, 'I shall, in this connection, relate to thee the old narrative of the discourse that took place between Vasishtha and king Karala of Janaka's race. Once on a time when that foremost of Rishis, viz., Vasishtha, endued with the effulgence of the Sun, was seated at his ease, king Janaka asked him about that highest knowledge which is for our supreme good. Highly proficient in that department of knowledge which is concerned with the Soul and possessed of certain conclusions in respect of all branches of that science, as Maitravaruni, that foremost of Rishis, was seated the king approaching him with joined hands, asked him in humble words, well pronounced and sweet and destitute of all controversial spirit, the question,--O holy one, I desire to hear, of Supreme and Eternal Brahma by attaining to which men of wisdom have not to come back. I desire also to know that which is called Destructible and That into which this universe enters when destroyed. Indeed, what is That which is said to be indestructible, suspicious, beneficial and free from evil of every kind?

"Vasishtha said, Hear, O lord of Earth, as to haw this universe is destroyed, and, of That which was never destroyed and which will never be destroyed at any time. Twelve thousand years, (according to the measure of the celestials), make a Yuga, four such Yugas taken a thousand times, make a Kalpa which measures one day of Brahman. Brahman's night also, O king, is of the same measure. When Brahman himself is destroyed . Sambhu of formless soul and to whom the Yuga attributes of Anima, Laghima, &c, naturally inhere, awakes, and once more creates that First or Eldest of all creatures, possessed of vast proportions of infinite deeds, endued with form, and identifiable with the universe. That Sambhu is otherwise called Isana (the lord of everything). He is pure Effulgence, and transcends all deterioration, having his hands and feet stretching in all directions, with eyes and head and mouth everywhere, and with ears also in every place. That Being exists, overwhelming the entire universe. The eldest-born Being is called Hiranyagarbha. This holy one has (in the Vedanta) been called the Understanding. In the Yuga scriptures He is called the Great, and Virinchi, and the Unborn. In the Sankhya scriptures, He is indicated by diverse name, and regarded as having Infinity for his Soul. Of diverse forms and constituting the soul of the universe. He is regarded as One and Indestructible. The three worlds of infinite ingredients have been created by Him without assistance from any source and have been overwhelmed by him. In consequence of His manifold forms, He is said to be of universal form. Undergoing modifications He creates Himself by Himself. Endued with mighty energy, He first creates Consciousness and that Great Being called Prajapati endued with Consciousness. The Manifest (or

Hiranyagarbha) is created from the Unmanifest. This is called by the learned the Creation of Knowledge. The creation of Mahan (or Virat) and Consciousness, by Hiranyagarbha, is the creation of Ignorance. Ascription of attributes (worthy of worship) and the destruction thereof, called respectively by the names of Ignorance and Knowledge by persons learned by the interpretation of the Srutis, then arose, referring to this, that, or the other of the three (viz., Akshara, Hiranyagarbha, or Virat). Know, O king, that the creation of the (subtile) elements from consciousness is the third. In all kinds of consciousness is the fourth creation which flows modification of the third. This fourth creation comprises Wind and Light and Space and Water and Earth, with their properties of sound, touch, form, taste and scent. This aggregate of ten arose, without doubt, at the same time. The fifth creation, O monarch, is that which has arisen from combination of the primal elements (named above). This comprises the ear, the skin, the eyes, the tongue, and the nose forming the fifth, and speech, and the two hands, and the two legs, and the lower duct, and the organs of generation. The first five of these constitute the organs of knowledge, and the last five the organs of action. All these, with mind, arose simultaneously O king. These constitute the four and twenty topics that exist in the forms of all living creatures. By understanding these properly, Brahmanas possessed of insight into the truth have never to yield to sorrow. In the three worlds a combination of these, called body, is possessed by all embodied creatures. Indeed, O king a combination of those is known as such in deities and men and Danavas, and Yakshas and spirits and Gandharvas and Kinnaras and great snakes, and Charanas and Pisachas, in celestial Rishis and Rakshasas, in biting flies, and worms, and gnats, and vermin born of filth and rats, and dogs and Swapakas and Chaineyas and Chandalas and Pukkasas in elephants and steeds and asses and tigers, and trees and kine. Whatever other creatures exist in water or space or on earth, for there is no other place in which creatures exist as we have heard, have this combination. All these, O sire, included within the class called Manifest, are seen to be destroyed day after day. Hence, all creatures produced by union of these four and twenty are said to be destructible.

"This then is the Indestructible. And since the universe, which is made up of Manifest and Unmanifest, meet with destruction, therefore, it is said to be Destructible. The very Being called Mahan who is the eldest-born is always spoken of as an instance of the Destructible. I have now told thee, O monarch, all that thou hadst asked me. Transcending the four and twenty topics already adverted to is the twenty-fifth called Vishnu. That Vishnu in consequence of the absence of all attributes, is not a topic (of knowledge) though as then which pervades all the topics, he has been called so by the wise. Since that which is destructible has caused all this that is Manifest, therefore, all this is endued with form. The twenty-fourth, which is Prakriti, is said to preside over all this (which has sprung from her modifications). The twenty-fifth, which is Vishnu, is formless and, therefore, cannot be said to preside over the universe. It is that Unmanifest (Prakriti), which, when endued with body (in consequence of union with Chit) dwells in the hearts of all creatures endued with body. As regards eternal Chetana (the Indestructible), although he is without attributes and without form, yet he (in consequence of a union with Prakriti) assumes all forms. Uniting with Prakriti which has the attributes of birth and death, he also assumes the attributes of birth and death. And in consequence of such union he becomes an object of perception and though in reality divested of all attributes yet he comes to be invested therewith. It is in this way that the Mahan-Soul (Hiranyagarbha), becoming united with Prakriti and invested with Ignorance, undergoes modifications and becomes conscious of Self. Uniting with the attributes of Sattwa and Rajas and Tamas, he becomes identified with diverse creatures belonging to diverse orders of Being, in consequence of his forgetfulness and his waiting upon Ignorance. In consequence of his birth and destruction arising from the fact of his dwelling in upon with Prakriti, he thinks himself to be no other than what he apparently is. Regarding himself as this or that, he follows the attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. Under the influence of Tamas, he attains to diverse kinds of conditions that are affected by Tamas. Under the influence of Rajas and Sattwa, he attains similarly to conditions that are affected by Rajas and Sattwa. There are three colours in all, viz., White, Red, and Dark. All those colours appertain to Prakriti (so that He it is who becomes White or Red or Dark according as the nature of the Prakriti with which is He becomes identified for the time being). Through Tamas one goes to hell. Through Rajas one attains to and remains in the status of humanity. Through Sattwa, people ascend to the regions of the deities and become sharers of great felicity. By adhering to sin continuously one sinks into the intermediate order of beings. By acting both righteously and sinfully one attains to the status of the deities. In this way the twenty-fifth, viz., Akshara (the Indestructible), the wise say, by union with the unmanifest (Prakriti), becomes transformed into Kshara (destructible). By means of knowledge however, the Indestructible becomes displayed in His true nature--"

Footnotes

10:1 The commentator explains the compound Adhyatmagatinischayam differently.

10:2 Both the vernacular translator render this verse wrongly.

10:3 Vasyante is explained by the commentator as implying Brahmanah ante and not 'at the end of that night'. The line occurs in Mann (Chap 1. 74) where ante refers to Brahmana's day and night. Vasishtha here refers to Mohapralaya and not any intermediate Pralaya.

11:1 In the creation of Mahan or Prajapati or Virat, and of Consciousness, the element of Tamas or ignorance predominates.

11:2 This is a very abstruse verse. I am not sure that I have understood it correctly, What is said here seems to be this from Akshara arose Hiranyagarbha: from Hiranyagarbha arose Virat. This, that or the other is worshipped by ordinary men, while persons possessed of real insight do not invest any of them with attributes worthy of worship. The speaker says that the ascription of attributes, called Ignorance, and the non-ascription for destruction of that ascriptions called Knowledge, (with respect to Virat or Hiranyagarbha or Akshara) then arose. It might be asked that when there were no men as yet to worship or to condemn such worship, how could the two arise? The answer is that the two, in their subtile forms, came into existence and were after-wards availed of by men when men come into being.

11:3 From Akshara or the Indestructible is Hiranyagarbha. From Hiranyagarbha is Mahan or Virat and Consciousness. From the last are the subtile elements.

12:1 The meanings of such verses depend upon the grammatical significations of certain words that are used. They can scarcely be rendered accurately into any other language not derived from Sanskrit. What is said here is that it is Prakriti which must be said to be the Adhishthatri of the universe. Vishnu is not so. Vishnu, Brahma, Akshara, or the Indestructible, however, is said to cover or pervade the universe (vyapnoti). Vishnu is Vyapka but not Adhishthatri.

Section 304

"'Vasishtha said, 'Thus in consequence of his forgetfulness the Soul follows ignorance and obtains thousands of bodies one after another. He attains to thousands of births among the intermediate orders and sometimes among the very gods in consequence of his union with (particular) attributes and the puissance of attributes. From the status of humanity, he goes to heaven and from heaven he comes back to humanity, and from humanity he sinks into hell for many long years. As the worm that fabricates the cocoon shuts itself, completely on every side by means of the threads it weaves itself, even so the Soul, though in reality transcending all attributes, invests himself on every side with attributes (and deprives himself of liberty). Though transcending (in his real nature) both happiness and misery, it is thus that he subjects himself to happiness and misery. It is thus also that, though transcending all diseases, the Soul regards himself to be afflicted by headache and opthalmia and toothache and affections of the throat and abdominal dropsy, and burning thirst, and enlargement of glands, and cholera, and vitiligo, and leprosy, and burns, and asthma and phthisis, and epilepsy, and whatever other diseases of diverse kinds are seen in the bodies of embodied creatures. Regarding himself, through error, as born among thousands of creatures in the intermediate orders of being, and sometimes among the gods, he endures misery and enjoys the fruits of his good deeds. Invested with Ignorance he regards himself as robed sometimes in white cloth and sometimes in full dress consisting of four pieces or as lying on floors (instead of on beds or bedsteads) or with hands and feet contracted like those of frogs or as seated upright in the attitude of ascetic contemplation, or as' clad in rags or as lying or sitting under the canopy of heaven or within mansions built of bricks and stone or on rugged stones or on ashes or bare stones or on the bare earth or on beds or on battlefields or in water or in mire or on wooden planks or on diverse kinds of beds; or impelled by desire of fruits, he regards himself as clad in a scant piece of cloth made of grass or as totally nude or as robed in silk or in skin of the black antelope or in cloth made of flax or in sheep-skin or in tiger-skin or in lion-skin or in fabric of hemp, or in barks of birch or in cloths made of the produce of prickly plants, or in vestures made of threads woven by worms or of torn rags or in diverse other kinds of cloth too numerous to mention. The soul regards himself also as wearing diverse kinds of ornaments and gems, or as eating diverse kinds of food. He regards himself as sometimes eating at intervals of one night, or once at the same hour every day, or as at the fourth, the sixth, and the eighth hour every day, or as once in six or seven or eight nights, or as once in ten or twelve day, or as once in a month, of as eating only roots, or fruits, or as subsisting upon air or water alone, or on cakes of sesame husk, or curds or cowdung, or the urine of the cow or potherbs or flowers or moss or raw food, or as subsisting on fallen leaves of trees or fruits that have fallen down and lay scattered on the ground, or diverse other kinds of food, impelled by the desire of winning (ascetic) success. The Soul regards himself as adopting the observance of Chandrayana according to the rites ordained in the scriptures, or diverse other vows and observance, and the courses of duty prescribed for the four modes of life, and even derelictions of duty, and the duties of other subsidiary modes of life included in the four principal ones, and even diverse kinds of practices that distinguish the wicked and sinful. The Soul regards himself as enjoying retired spots and delightful shades of mountains and the cool vicinity of spring and fountain and solitary river banks and secluded forests, and sacred spots dedicated to the deities, and lakes and waters withdrawn from the busy hunts of men, and lone mountain caves affording the accommodation that houses and mansions afford. The Soul regards himself as employed in the recitation of different kinds of hidden Mantras or as observing different vows and rules and diverse kinds of penances, and sacrifices of many kinds, and rites of diverse sorts. The Soul regards himself as adopting sometimes the way of traders and merchants and the practices of Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, and gifts of diverse kinds unto those that are destitute or blind or help-less. In consequence of his being invested with Ignorance, the Soul adopts different attributes of Sattwa and Rajas and Tamas, and Righteousness and Wealth and pleasure. Under the influence of Prakriti the Soul, undergoing modification himself, observes and adopts and practices all these and regards himself as such. Indeed, the Soul regards himself as employed in the utterance of the sacred mantras Swaha and Swadha and Vashat, and in bowing unto those he regards as his Superiors; in officiating in the sacrifices of others, in teaching pupils, making gifts and accepting them; in performing sacrifices and studying, the scriptures, and doing all other acts and rites of this kind. The Soul regards himself as concerned with birth and death and disputes and slaughter. All these, the learned say, constitute the path of acts good and bad. It is the goddess Prakriti who causes birth and death. When the time approaches for universal Destruction, all existent objects and attributes are withdrawn by the Supreme Soul which then exists alone like the Sun withdrawing at evening all his rays; and when the time comes for Creation He once more creates and spreads them out like the Sun shedding and spreading out his rays when morning comes. Even thus the Soul, for the sake of sport, repeatedly regards himself invested with all these conditions, which are his own forms and attributes, infinite in number, and agreeable to himself. It is this way that the Soul, though really transcending the three attributes, becomes attached to the path of acts and creates by modification Prakriti invested with the attributes of birth and death and identical with all acts and conditions which are characterised by the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. Arrived at the path of action, the Soul regards particular acts to be endued with particular characteristics and productive of particular ends. O monarch, the whole of this universe has been blinded by Prakriti and all things have been diversely overwhelmed (through Prakriti) by the attributes of Rajas and Tamas. It is in consequence of the Soul being invested by Prakriti that these pairs of opposites productive of happiness and woe, repeatedly come. It is in consequence of this Ignorance that Jiva regards these sorrows to be his and imagines them as pursuing him. Indeed, O monarch, through that Ignorance it is that Jiva imagines he should anyhow cross those sorrows, and that he should, going into the regions of the gods, enjoy the felicity that awaits all his good acts. It is through Ignorance that he thinks he should enjoy and endure these delights and these woes here in this world Through Ignorance Jiva thinks,--I should secure my happiness. By continually doing good acts, I may have happiness in this life till its close and I shall be happy in all my future lives. Though, again the (evil) acts I do in this life unending sorrow may become mine. The status of humanity is fraught with great misery, for from it one sinks into hell. From hell, it will take many long years before I can come back to the status of humanity. From humanity I shall attain to the status of the gods. From that superior status I shall have to come back again to humanity and thence to sink into hell once more!--One who always regards this combination of the primal elements and the senses, with the Chit's reflection in it, to be thus invested with the characteristics of the Soul, has repeatedly to wander among gods and human beings and to sink into hell. Being always invested with the idea of meum, Jiva has to make a round of such births. Millions upon millions of birth have to be gone through by Jiva in the successive forms he assumes, all of which are liable to death. He who does acts in this way, which are all fraught with good and bad fruits, has in the three worlds to assume successive form and to enjoy and endure fruits corresponding therewith. It is Prakriti that cause acts fraught with good and bad acts; and it is Prakriti that enjoys and endures the fruits thereof in the three worlds. Indeed, Prakriti follows the course of acts. The status of the intermediate beings, of humanity, and of the gods as well,--these three fields,--should be known as originating in Prakriti and has been said to be destitute of all attributes. Her existence is affirmed only in consequence of her acts (beginning with Mahat). After the same manner, Purusha (or Soul), though without attributes himself, has his existence affirmed in consequence of the acts which the body does when it receives his reflection. Although the Soul is not subject to modifications of any kind and is the active principle that sets Prakriti in motion, yet entering a body that is united with the senses of knowledge and action, he regards all the acts of those senses as his own. The five senses of knowledge beginning with the ear, and those of action beginning with speech, uniting with the attributes of Sattwa and Rajas and Tamas, become engaged in numerous object. Jiva imagines that it is he who does the acts of his life and that the senses of knowledge and acts belong to him, although in reality he has no senses. Indeed, though unequipt with body, he imagines that he has a body. Though destitute of attributes, he regards himself as endued therewith, and though transcending Time, imagines himself to be under Time's control. Though destitute of understanding, he still regards himself as endued therewith, and though transcending the (four and twenty) topics, regards himself as one included among them. Though deathless, he still regards himself as liable to death, and though motionless regards himself to be endued with motion. Though not possessed of a material case, he still regards himself as possessed of one; and though unborn, he still regards himself as in-vested with birth. Though transcending penances, he still regards as engaged in penances, and though he has no end (after which to strive), he still regards himself as liable to attain to ends (of diverse kinds). Though not endued with motion and birth, he still regards himself as endued with both, and though transcending fear, still regards himself as liable to fear. Though Indestructible, he still regards himself Destructible. Invested with Ignorance, the Soul thus thinks of himself."

Footnotes

13:1 In the previous section it has been said that through Tamas he takes birth among the intermediate orders, through Rajas among human beings, and through Sattwa among gods. The root kshi in Gunakshayat means aisarvya or puissance.

13:2 The soul weaves a cocoon with attributes (or, acts which result from attributes), and though free deprives himself of freedom.

Section 305

"'Vasishtha said, 'It is thus, in consequence of his Ignorance and his association with others that are invested with Ignorance, that Jiva has recourse to millions and millions of births every one of which has dissolution in the end. In consequence of his transformation into Chit invested with Ignorance, Jiva betakes himself to millions of abodes one of which is liable to end in destruction, among intermediate beings and men and the deities. In consequence of Ignorance, Jiva, like Chandramas, has to wax and wane thousands and thousands of times. This is truly the nature of Jiva when invested with ignorance. Know that Chandramas has in reality full sixteen portions. Only fifteen of these are subject to increase and decrease. The sixteenth (i.e., that portion which remains invisible and which appears on the night of the New-moon) remains constant. After the manner of Chandramas, Jiva too has full sixteen portions. Only fifteen of these, (viz., Prakriti with Chit's reflection, the ten senses of knowledge and action, and the four inner faculties) appear and disappear. The sixteenth (viz., Chit in its purity) is subject to no modification. Invested with Ignorance, Jiva repeatedly and continually takes birth in the fifteen portions named above. With the eternal and immutable portion on Jiva primal essence become united and this union takes place repeatedly. That sixteenth portion is subtile. It should be known as Soma (eternal and immutable). It is never upheld by the senses. On the other hand, the senses are upheld by it. Since those sixteen portions are the cause of the birth of creatures, creatures can never, O monarch, take birth without their aid. They are called Prakriti. The destruction of Jiva's liability to be united with Prakriti is called Emancipation. The Mahat-Soul, which is the twenty-fifth, if it regards that body of sixteen portions called the Unmanifest, has to assume it repeatedly. In consequence of not knowing, That which is stainless and pure, and for its devotion to what is the result of a combination of both Pure and Impure, the Soul, which is in reality pure, becomes, O king Impure. Indeed, in consequence of its devotion to Ignorance, Jiva, though characterised by Knowledge becomes repeatedly associated with Ignorance. Though, O monarch, free from error of every kind, yet in consequence of its devotion to the three attributes of Prakriti, it becomes endued with those attributes.'"

Footnotes

17:1 Made of Chit and Not-Chit combined.

Section 306

'"Janaka said, O holy one, it has been said that the relation between male and female is like that which subsists between the Indestructible and the destructible (or Purusha and Prakriti). Without a male, a female can never conceive. Without a female a male also can never create form. In consequence of their union with each other, and each depending upon the attributes of the other, forms (of living creatures) are seen to flow. This is the case with all orders of being. Through each other's union for purposes of (sexual) congress, and through each depending upon the attributes of the others, forms (of living creatures) flow in menstrual seasons. I shall tell to thee the indications thereof. Hear what the attributes are that belong to the sire and what those are that belong to the mother. Bones, sinews and marrow, O regenerate one, we know, are derived from the sire. Skin, flesh, and blood, we hear are derived from the mother. Even this, O foremost of regenerate persons, is what may be read of in the Vedas and other scriptures. Whatever is read as declared in the Vedas and in other scriptures is regarded as authority. The authority, again, of the Vedas and other scriptures (not inconsistent with the Vedas), is eternal. If Prakriti and Purusha be always united together in this way by each opposing and each depending on the other's attributes, I see, O holy one, that Emancipation cannot exist. Thou, O holy one, art possessed of spiritual vision so that thou seest all things as if they are present before thy eyes. If, therefore, there be any direct evidence of the existence of Emancipation, do thou, speak of it to me. We are desirous of attaining to Emancipation. Indeed, we wish to attain to That which is auspicious, bodiless, not subject to decrepitude, eternal beyond the ken of the senses, and having nothing superior to it.

'"Vasishtha said, What thou sayest about the indications of the Vedas and the other scriptures (in respect of the matter) is even so. Thou takest those indications in the way in which they should be taken. Thou bearest, however, in thy understanding, only the texts of the Vedas and the other scriptures. Thou art not, O monarch, truly conversant with the real meaning of those texts. That person who bears in his understanding merely the texts of the Vedas and the other scriptures without being conversant with the true sense or meaning of those texts, bears them fruitlessly. Indeed, one who holds the contents of a work in memory without comprehending their meaning is said to bear an useless burden. He, however, who is conversant with the true meaning of a treatise, is said to have studied that treatise to purpose. Questioned regarding the meaning of a text, it behoveth one to communicate that meaning which he has comprehended by a careful study. That person of dull intelligence who refuses to expound the meanings of texts in the midst of a conclave of the learned, that person of foolish understanding, never succeeds in expounding the meaning correctly. An ignorant person, going to expound the true meaning of treatises, incurs ridicule. Even those possessed of a knowledge of the Soul have to incur ridicule on such occasions (if what they go to explain has not been acquired by study). Listen now to me, O monarch, as to how the subject of Emancipation has been explained (by preceptors to disciple from days of old) among highsouled persons conversant with the Sankhya and the Yoga systems of philosophy. That which the Yogin, behold is precisely that which the Sankhyas arrive after to attain. He who sees the Sankhya and the Yoga systems to be one and the same is said to be endued with intelligence. Skin, flesh, blood, fat, bile, marrow, and sinews, and these senses (of both knowledge and action), about which thou wert speaking unto me, exist. Objects flow from objects; the senses from the senses. From body one obtains a body, as a seed is obtained from seed. When the Supreme Being is without senses, without seed, without matter, without body, He must be divested of all attributes! and in consequence of His being so, how, indeed, can He have attributes of any kind? Space and other attributes arise from the attributes of Sattwa and Rajas and Tamas, and disappear ultimately in them. Thus the attributes arise from Prakriti. Skin, flesh, blood, fat, bile, marrow, bones, and sinews,--these eight that are made of Prakriti, know, O king, may sometimes be produced by the vital seed alone (of the male). The Jiva-soul and the universe are said to both partake of Prakriti characterised by the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. The Supreme Soul is different from both the Jiva-soul and the universe. As the seasons though unendued with forms, are nevertheless inferred from the appearance of particular fruits and flowers, after the same manner, Prakriti, though formless, is inferred from the attributes of Mahat and the rest that spring from it. In this way from the existence of Chaitanya in the body, the Supreme Soul, divested of all attributes whatever and perfectly stainless, is inferred. Without beginning and destruction, without end, the overseer of all things, and auspicious, that Soul, only in consequence of its identifying itself with the body and other attributes, comes to be taken as invested with attributes. Those persons that are truly conversant with attributes know that only objects endued with attributes can have attributes but that That which transcends all attributes can have none. When the Jiva-soul conquers all attributes born of Prakriti and which it assumes under error, only then does it behold the Supreme Soul. Only the highest Rishis conversant with the Sankhya and the Yoga systems know that Supreme Soul which Sankhya and Yogins and believers in all other systems say is beyond the Understanding, which is regarded as Knower and endued with the highest wisdom in consequence of its casting off all consciousness of identification with Prakriti, which transcends the attribute of Ignorance or Error, which is Unmanifest, which is beyond all attributes, which is called the Supreme, which is dissociated from all attributes, which ordains all things, which is Eternal and Immutable, which overrules Prakriti and all the attributes born of Prakriti, and which, transcending the four and twenty topics of enquiry, forms the twenty-fifth. When men of knowledge, who stand in fear of birth, of the several conditions of living consciousness, and of death, succeed in knowing the Unmanifest, they succeed in understanding the Supreme Soul at the same time. An intelligent man regards the unity of Jiva-soul with the Supreme Soul as consistent with the scriptures and as perfectly correct, while the man destitute of intelligence looks upon the two as different from each other. This forms the distinction between the man of intelligence and man that is destitute of it. The indications of both Kshara and Akshara (destructible and indestructible) have now been said unto thee. Akshara is Oneness or Unity, while multiplicity or variety is said to be Kshara. When one begins to study and understands properly the five and twenty topics of enquiry, one then comprehends that the Oneness of the Soul is consistent with the scriptures and its multiplicity is what is opposed to them. These are the several indications of what is included in the tale of topics or principles created and what transcends that tale. The wise have said that the tale of topics numbers only five and twenty. That which transcends the topics is beyond that number and forms the twenty-sixth. The study or comprehension of created things (numbered five and twenty) according to their aggregates (of five) is the study and comprehension of topics. Transcending these is That which is eternal.'"

Footnotes

19:1 The sense seems to be that the obligation to explain a treatise in the midst of a conclave always stimulates the best faculties, and if it is a conclave of the learned the friction of intellects is sure to bring out the correct sense.

Section 307

'"Janaka said, Thou hast, O foremost of Rishis, said that Unity is the attribute of that which is Akshara (Indestructible) and variety or multiplicity is the attribute of what is known as Kshara (Destructible). I have not, however, clearly understood the nature of these two. Doubts are still lurking in my mind. Ignorant men look upon the Soul as endued with the incident of multiplicity. They, however that are possessed of knowledge and wisdom regard the Soul to be one and the same. I how-ever, have a very dull understanding. I am, therefore, unable to comprehend how all this can happen. The causes also that thou hast assigned for the unity and the multiplicity of Akshara and Kshara I have almost forgotten in consequence of the restlessness of my understanding. I therefore, desire to hear thee once more discourse to me on those same incidents of unity and multiplicity, on him who is knowing, on what is destitute of knowledge, on Jiva-soul, Knowledge, Ignorance. Akshara, Kshara, and on the Sankhya and the Yoga systems, in detail and separately and agreeable to the truth.

"'Vasishtha said, I shall tell thee what thou askest! Listen however, to me, O monarch, as I expound to thee the practices of Yoga separately. Contemplation, which constitutes an obligatory practices with Yogins, is their highest puissance. Those conversant with Yoga say that Contemplation is of two kinds. One is the concentration of the mind, and the other is called Pranayama (regulation of breath). Pranayama is said to be endued with substance; while concentration of mind is unendued with it. Excepting the three times when a man passes urine and stools and eats, one should devote the whole of his time to contemplation. With-drawing the senses from their objects by the aid of the mind, one possessed of intelligence, having made oneself pure, should agreeably to the two and twenty modes of transmitting the Prana breath, unite the Jiva-soul with That which transcends the four and twentieth topic (called Ignorance or Prakriti) which is regarded by the wise as dwelling in every part of the body and as transcending decay and destruction. It is by means of those two and twenty methods that the Soul may always be known, as heard by us. It is certain that this practice of Yoga is his whose mind is never affected by evil passions. It is not any other person's. Dissociated from all attachments, abstemious in diet, and subduing all the senses, one should fix one's mind on the Soul, during the first and the last part of the night, after having, O king of Mithila, suspended the functions of the senses, quieted the mind by the understanding, and assumed a posture as motionless as that of a block of stone. When men of knowledge, conversant with the rules of Yoga, become as fixed as a stake of wood, and as immovable as a mountain, then are they said to be in Yoga. When one does not hear, and smell, and taste, and see; when one is not conscious of any touch; when one's mind becomes perfectly free from every purpose; when one is not conscious of any thing, when one cherishes no thought; when one becomes like a piece of wood, then is one called by the wise to be in perfect Yoga. At such a time one shines like a lamp that burns in a place where there is no wind; at such a time one becomes freed even from one's subtile form, and perfectly united with Brahma. When one attains to such progress, one has no longer to ascend or to fall among intermediate beings. When persons like ourselves say that there has been a complete identification of the Knower, the Known, and K now-ledge, then is the Yogin said to behold the Supreme Soul. While in Yoga, the Supreme Soul displays itself in the Yogin's heart like a blazing fire, or like the bright Sun, or like the lightning's flame in the sky. That Supreme Soul which is Unborn and which is the essence of nectar, that is seen by high-souled Brahmanas endued with intelligence and wisdom and conversant with the Vedas, is subtiler than what is subtile and greater than what is great. That Soul, though dwelling in all creatures, is not seen by them. The creator of the worlds, He is seen only by a person endued with wealth of intelligence when aided by the lamp of the mind. He dwells on the other share of thick Darkness and transcends him called Iswara. Persons conversant with the Vedas and endued with omniscience call Him the dispeller of Darkness, stainless, transcending Darkness, without attributes and endued therewith.

"'This is what is called the Yoga of Yogins. What else is the indication of Yoga? By such practices do Yogins succeeded in beholding the Supreme Soul that transcends destruction and decay. This much that I have told thee in detail concerns about the science of Yoga. I shall now discourse to thee of that Sankhya philosophy by which the Supreme Soul is seen through the gradual destruction of errors. The Sankhyas, whose system is built on Prakriti, say that Prakriti, which is Unmanifest, is the foremost. From Prakriti, they say, O monarch, the second principle called Mahat, is produced. It is heard by us that from Mahat flows the third principle called Consciousness. The Sankhyas blessed with sight of the Soul say that from Consciousness flow the five subtile essence of sound, form, touch, taste, and scent. All these eight they call by the name of Prakriti. The modifications of these eight are sixteen in number. They are the five gross essence of space, light, earth, water, and wind, and the ten senses of action and of knowledge including the mind. Men of wisdom devoted to the Sankhya path and conversant with all its ordinances and dispensations regard these four and twenty topics as embracing the whole range of Sankhya enquiry. That which is produced becomes merged in the producing. Created by the Supreme Soul one after another, these principles are destroyed in a reverse order. At every new Creation, the Gunas start into existence in the lateral order (as stated above), and (when Destruction comes) they merge, (each into its progenitor) in a reverse order, like the waves of the ocean disappearing in the ocean that gives them birth. O best of kings, this is the manner in which the Creation and the Destruction of Prakriti takes place. The Supreme Being is all that remains when Universal Destruction takes place, and it is He that assumes multifarious forms when Creation starts into life. This is even so, O king, as ascertained by men of knowledge. It is Prakriti that causes the Overpresiding Purusha to thus assume diversity and revert back to unity. Prakriti also herself has the same indications. Only fully conversant with the nature of the topics of enquiry knows that Prakriti also assumes the same kind of diversity and unity, for when Destruction comes she reverts into unity and when Creation flows she assumes diversity of form. The Soul makes Prakriti, which contains the principles of production or growth, to assume manifold forms. Prakriti is called Kshetra (or soil). Transcending the four and twenty topics or principles is the Soul which is great. It presides over that Prakriti or Kshetra. Hence, O great king, the foremost of Yatis say that the Soul is the Presider. Indeed, it has been heard by us that in consequence of the Soul's presiding over all Kshetras He is called the Presider. And because He knows that Unmanifest Kshetra, He is, therefore, also called Kshetrajna (Knower of Kshetra). And because also the Soul enters into Unmanifest Kshetra (viz., the body), therefore he is called Purusha. Kshetra is something quite different from Kshetrajna. Kshetra is Unmanifest. The Soul, which transcends the four and twenty principles, is called the Knower. Knowledge and the object known are different from each other. Knowledge, again, has been said to be Unmanifest, while the object of knowledge is the Soul which transcends the four and twenty principles. The Unmanifest is called Kshetra. Sattwa (understanding), and also Iswara (the supreme Lord), while Purusha, which is the twenty-fifth principle has nothing superior to it and is not a principle (for it transcends all principles and is only called a principle conventionally). This much O king, is an account of the Sankhya philosophy. The Sankhyas called the cause of the universe, and merging all the grosser principles into the Chit behold the Supreme Soul. Rightly studying the four and twenty topics along with Prakriti, and ascertaining their true nature, the Sankhyas succeed in beholding That which transcends the four and twenty topics or principles. Jiva in reality is that very Soul which transcends Prakriti and is beyond the four and twenty topics. When he succeeds in knowing that Supreme Soul by dissociating himself from Prakriti, he then becomes identifiable with the Supreme Soul. I have now told thee every thing about the Sankhya System truly. Those who are conversant with this philosophy succeed in attaining are subject to error have direct cognisance of Brahma. They that succeed in attaining to tranquillity. Indeed, as men whose understanding are subject to error have direct cognisance of Brahma. They that succeed in attaining to that state have never to come back to this world after the dissolution of their bodies; while as regards those that are said to be emancipate in this life, puissance, and that indescribable felicity which attaches itself to Samadhi, and immutability, become theirs, in consequence of their having attained to the nature of the Indestructible. They who behold this universe as many (instead of seeing it as one and uniform) are said to see incorrectly. These men are blind to Brahma. O chastiser of foes, such persons have repeatedly to come back into the world and assume bodies (in diverse orders of Being). They who are conversant with all that has been said above become possessed of omniscience, and accordingly when they pass from this body no longer become subject to the control of any more physical frames. All things, (or the entire universe), have been said to be the result of the Unmanifest. The Soul, which is the twenty-fifth, transcends all things. They who know the Soul have no fear of returning to the world.'"

Footnotes

21:1 For enables them to conquer Ignorance.

21:2 When Pranayama is performed with the aid of mantras or yapa, it is said to be saguna or sagarbha or endued with substance. Concentration of mind, however, is made without the aid of such yapa.

21:3 The two and twenty sanchodans of Preranas are the two and twenty modes of transmitting the Prana breath from the toe of the foot to the crown of the head. That which transcends Prakriti is the Supreme Soul.

22:1 The reading I adopt is na-kathyate.

22:2 Atmanah is Iswarat parah.

22:3 Parisankhyadarsanam is explained by the commentator thus: Parisankhyanam, is parivarianam, i.e., the gradual pravilapam of errors; Lena darsanam or sakshatkaram.

23:1 The commentator explains that nistattwah means nirgatam tattwam aparoksham yasmat.

24:1 Param Aparam, and Avyayam are theirs in consequence of Ajksharabhavatwa. Aparam means satyakamatwa, satyasamkalpatwa, etc.' i.e., puissance. Param is the indescribable felicity of Samadhi. The Srutis declare that knower of Brahma becomes Brahma.

Section 308

"'Vasishtha said, I have thus far discoursed to thee on the Sankhya philosophy. Listen now to me as I tell thee what is Vidya (knowledge) and what is Avidya (Ignorance), one after the other. The learned say that that Prakriti, which is fraught with the attributes of Creation and Destruction, is called Avidya; while Purusha, who is freed from the attributes of Creation and Destruction and who transcends the four and twenty topics or principles, is called Vidya. Listen to me first as I tell thee what is Vidya among successive sets of other things, as expounded in the Sankhya philosophy. Among the senses of knowledge and those of action, the senses of knowledge are said to constitute what is known as Vidya. Of the senses of knowledge and their object, the former constitute Vidya as has been heard by us. Of objects of the senses and the mind, the wise have said that the mind constitute Vidya. Of mind and the five subtile essences, the five subtile essences constitutes Vidya. Of the five subtile essences and Consciousness, Consciousness constitutes Vidya. Of Consciousness and Mahat, Mahat, O king, is Vidya. Of all the topics or principles beginning with Mahat, and Prakriti, it is Prakriti, which is unmanifest and supreme, that is called Vidya. Of Prakriti, and that called Vidhi which is Supreme, the latter should be known as Vidya. Transcending Prakriti is the twenty-fifth (called Purusha) who should be known as Vidya. Of all knowledge that which is the Object of Knowledge has been said to be the Unmanifest, O king. Again, Knowledge has been said to be Unmanifest and the Object of knowledge to be that which transcends the four and twenty. Once more, Knowledge has been said to be Unmanifest, and the Knower is that which transcends the four and twenty. I have now told thee what is truly the import of Vidya and Avidya. Listen now to me as I tell thee all that has been said about the Indestructible, and the Destructible. Both Jiva and Prakriti have been said to be Indestructible, and both of them have been said to be

Destructible. I shall tell thee the reason of this correctly as I have understood it. Both Prakriti and Jiva are without beginning and without end or destruction. Both of them are regarded as supreme (in the matter of Creation). Those that are possessed of knowledge say that both are to be called topics or principles. In consequence of its attributes of (repeated) Creation and Destruction, the Unmanifest (or Prakriti) is called Indestructible. That Unmanifest becomes repeatedly modified for the purpose of creating the principle. And because the principles beginning with Mahat are produced by Purusha as well, and because also Purusha and the Unmanifest are mutually dependant upon each other, therefore is Purusha also, the twenty-fifth, called Kshetra (and hence Akshara or Indestructible). When the Yogin withdraws and merges all the principles into the Unmanifest Soul (or Brahma) then the twenty-fifth (viz., Jiva or Purusha) also, with all those principles disappears into it. When the principles become merged each into its progenitor, then the one that remains is Prakriti. When Kshetrajna too, O son, becomes merged into his own producing cause then (all that remains is Brahma and, therefore) Prakriti with all the principles in it becomes Kshara (or meets with destruction), and attains also to the condition of being without attributes in consequence of her dissociation from all the principles. Thus it is that Kshetrajna, when his knowledge of Kshetra disappears, becomes, by his nature, destitute of attributes, as it has been heard by us. When he becomes Kshara he then assumes attributes. When, however, he attains to his own real nature, he then succeeds in understanding his own condition of being really destitute of attributes. By casting off Prakriti and beginning to realise that he is different from her, the intelligent Kshetrajna then comes to be regarded as pure and stainless. When Jiva ceases to exist in a state of union with Prakriti, then does he become identifiable with Brahma. When, however, he exists united with Prakriti, he then, O king, seems to be different from Brahma. Indeed, when Jiva shows no affection for Prakriti and her principles, he then succeeds in beholding the Supreme and having once beheld Him wishes not to fall away from that felicity. When the knowledge of truth dawns upon him, Jiva begins to lament in this strain: Alas, how foolishly have I acted by falling through ignorance, into this frame composed of Prakriti like a fish entangled in a net! Alas, through ignorance, I have migrated from body to body like a fish from water to water thinking that water is the element in which alone it can live. Indeed, like a fish that does not know anything else than water to be its element, I also have never known anything else than children and spouses to be my own! Fie on me that through ignorance, I have been repeatedly migrating from body to body in forgetfulness (of the Supreme Soul)! The Supreme Soul alone is my friend. I have capacity for friendship with Him. Whatever be my nature and whoever I may be, I am competent to be like Him and to attain an identity with Him. I see my similarity with Him. I am indeed, like Him. He is stainless. It is evident that I am of the same nature. Through ignorance and stupefaction, I have become associated with inanimate Prakriti. Though really without attachments, I have passed this long time in a state of attachment with Prakriti. Alas, by her was I so long subdued without having been able to know it. Various are the forms--high, middling, and low, that Prakriti assume. Oh, how shall I dwell in those forms? How shall I live conjointly with her? In consequence only of my ignorance I repair to her companionship. I shall now be fixed (in Sankhya or Yoga). I shall not longer keep her companionship. For having passed so long a time with her, I should think that I was so long deceived by her, for myself being really exempt from modification, how could I keep company with one that is subject to modification? She cannot be held to be responsible for this. The responsibility is mine, since turning away from the Supreme Soul I become of my own accord attached to her. In consequence of that attachment, myself, though formless in reality, had to abide in multifarious forms. Indeed, though formless by nature I become endued with forms in consequence of my sense of meum, and thereby insulted and distressed. In consequence of my sense of meum, concerning the result of Prakriti, I am forced to take birth in diverse orders of Being. Alas, though really destitute of any sense of meum, yet in consequence of affecting it, what diverse acts of an evil nature have been committed by me in those orders which I took birth while I remained in them with a soul that had lost all knowledge! I have no longer anything to do with him who, with essence made up of consciousness, divides herself into many fragments and who seeks to unite me with them. It is only now that I have been awakened and have understood that I am by nature without any sense of meum and without that consciousness which creates the forms of Prakriti that invests me all around. Casting off that sense of meum which I always have with respect to her and whose essence is made up of consciousness, and casting off Prakriti herself, I shall take refuge in Him who is auspicious. I shall be united with Him, and not with Prakriti which is inanimate. If I unite with Him, it will be productive of my benefit. I have no similarity of nature with Prakriti!--The twenty-fifth, (viz., Jiva), when he thus succeeds in understanding the Supreme, becomes able to cast off the Destructible and attain to identity with that which is Indestructible and which is the essence of all that is auspicious, Destitute of attributes in his true nature and in reality Unmanifest, Jiva becomes invested with what is Manifest and assumes attributes. When he succeeds in beholding that which is without attributes and which is the origin of the Unmanifest, he attains, O ruler of Mithila, to identify the same.

"'I have now told thee what the indications are of what is Indestructible and what is Destructible, according to the best of my knowledge and according to what has been expounded in the scriptures. I shall now tell thee, according to what I have heard, as to how Knowledge that is subtile, stainless, and certain arises. Do thou listen to me. I have already discoursed to thee what the Sankhya and the Yoga systems are according to their respective indications as expounded in their respective scriptures. Verily, the science that has been expounded in Sankhya treatises is identical with what has been laid down in the Yoga scriptures. The knowledge, O monarch, which the Sankhya preach, is capable of awakening every one. In the Sankhya scriptures, that Knowledge has been inculcated very clearly for the benefit of disciples. The learned say that this Sankhya system is very extensive. Yogin have great regard for that system as also for the Vedas. In the Sankhya system no topic or principle transcending the twenty-fifth is admitted. That which the Sankhyas regard-as their highest topic of principles has been duly described (by me). In the Yoga philosophy, it is said that Brahma, which is the essence of knowledge without duality, becomes Jiva only when invested with Ignorance. In the Yoga scriptures, therefore, both Brahma and Jiva are spoken of,--'"

Footnotes

25:1 Hence, as the commentator explains, by knowing what is called the Unmanifest one is capable of attaining to omniscience.

25:2 What is stated here is this, the Unmanifest or Prakriti, by modification, produces Mahat and the other principles. But the agency of Purusha also is necessary for such production, for Prakriti can do nothing without Purusha, and Purusha also can do nothing without Prakriti. The principles of Mahat and the rest, therefore, may be said to have their origin as much in Purusha as in Prakriti. Beside, the two being naturally dependent on each other, if Prakriti be called Kshara, Purusha also may be so called.

25:3 i.e., Jiva or Purusha.

26:1 High, such as gods, middling, such as human beings and low, such as animals.

Section 309

"'Vasishtha said, Listen now to me as I discourse to thee on Buddhas (Supreme Soul) and Abuddha (Jiva) which is the dispensation of attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. Assuming many forms (under the influence of illusion) the Supreme Soul, becoming Jiva, regards all those forms as real, In consequence of (his regarding himself identical with) such transformations, Jiva fails to understand the Supreme Soul, for he bears the attributes (of Sattwa and Rajas and Tamas) and creates and with-draws into himself what he creates. Ceaselessly for his sport, O monarch, does Jiva undergo modifications, and because he is capable of understanding the action of the Unmanifest, therefore is he called Budhyamana (the Comprehender). The Unmanifest or Prakriti can at no time comprehend Brahma which is really without attributes even when it manifests itself with attributes. Hence is Prakriti called Unintelligent. There is a declaration of the Srutis to the effect that if ever Prakriti does succeed in knowing the twenty-fifth (i.e., Jiva) Prakriti then (instead of being something differentiated from Jiva) becomes identified with Jiva who is united with her. (As regards, however, the Supreme Soul, which is ever disunited and dissociated, and which transcends the twenty-fifth Prakriti can never comprehend it). In consequence of this (viz., his attachment to or union with Prakriti), Jiva or Purusha, who is not manifest and which in his real nature is not subject to modifications, comes to be called as the Unawakened or Ignorant. Indeed because the twenty-fifth can comprehend the Unmanifest, he is therefore, called Budhyamana (or Comprehender). He cannot, however, readily comprehend the twenty-sixth, which is stainless, which is Knowledge without duality, which is immeasurable, and which is eternal. The twenty-sixth, however, can know both Jiva and Prakriti, numbering the twenty-fifth and the twenty-fourth respectively. O thou of great effulgence, only men of wisdom succeed in knowing that Brahma which is Unmanifest, which inheres in its real nature to all that is seen and unseen, and which, O son is the one independent essence in the universe. When Jiva considers himself different from what he truly is (i.e. when he regards himself as fat or lean, fair or dark a Brahmana or a Sudra), it is only then that he fails to know the Supreme Soul and himself and Prakriti with which he is united. When Jiva succeeds in understanding Prakriti (and knowing that she is something different from him) then he is said to be restored to his true nature and then does he attain to that high understanding which is pure and stainless and which is concerned with Brahma. When Jiva succeeds, O tiger among kings, in attaining to that excellent understanding, he then attains to that Pure Knowledge (without duality) which is called the twenty-sixth or (Brahma). He then casts off the Unmanifest or Prakriti which is fraught with the attributes of Creation and Destruction. When Jiva succeeds in knowing Prakriti which is unintelligent and subject to the action of the three attributes of Sattwa, and Rajas and Tamas, he then becomes destitute of attributes himself. In consequence of his thus understanding the Unmanifest (to be something different from him), he succeeds in acquiring the nature of the Supreme Soul. The learned say that when he is freed from the attributes of Sattwa and Rajas and Tamas and united in the nature with the Supreme Soul then does Jiva become identified with that Soul. The Supreme Soul is called Tattwa as well as Not-Tattwa, and transcends decay and destruction. O giver of honours, the Soul, though it has the manifest principles (viz. the body) for its resting place, yet it cannot be said to have acquired the nature of those principles. The wise say that including the Jiva soul there are five and twenty principles in all. Indeed, O son, the Soul is not to be regarded as possessed of any of the principles (Mahat and the rest). Endued with Intelligence, it transcends the principles. It casts off quickly even that principle which is the indication of the Knowing or awakened one. When Jiva comes to regard himself as the twenty-sixth which is divested of decay and destruction, it is then that, without doubt, he succeeds by his own force in attaining to similarity with the twenty-sixth. Though awakened by the twenty-sixth which is Pure Intelligence, Jiva still becomes subject to Ignorance. This is the cause of Jiva, multifariousness (in respect of forms) as explained in the Srutis and the Sankhya scriptures. When Jiva, who is endued with Chetana and Unintelligent Prakriti, loses all Consciousness of a distinct or individual Self, then does he, losing his multifariousness, resumes his Oneness. O ruler of Mithila, when Jiva, who is found to be in union with happiness and misery and who is seldom free from the consciousness of Self, succeeds in attaining to a similarity with the Supreme Soul which is beyond the reach of the understanding, then does he becomes freed from virtue and vice. Indeed, when Jiva, attaining to the twenty-sixth which is Unborn and Puissant and which is dissociated from all attachments, succeeds in comprehending it thoroughly, he himself becomes possessed of puissance and entirely casts off the Unmanifest or Prakriti. In consequence of understanding the twenty-sixth, the four and twenty principles seems to Jiva to be unsubstantial or of no value. I have thus told thee, O sinless one, according to the indication of the Srutis, the nature of the Unintelligent or Prakriti, and of Jiva, so also of that which is Pure Knowledge viz., the Supreme Soul, agreeable to the truth. Guided by the scriptures, variety and oneness are thus to be understood. The difference between the gnat and the Udumvara, or that between the fish and water, illustrates the difference between the Jiva-soul and the Supreme Soul. The Multiplicity and Oneness of these two are then understood in this way. This is called Emancipation, viz., this comprehension or knowledge of oneself as something distinct from Unintelligent or Unmanifest Prakriti. The twenty-fifth, which resides in the bodies of living creatures, should be emancipated by making him know the Unmanifest or the Supreme Soul which transcends the understanding. Indeed, that twenty-fifth is capable of attaining to Emancipation in this way only and not through any other means, it is certain. Though really different from the Kshetra in which he resides for the time being, he partakes of the nature of that Kshetra in consequence of his union with it. Uniting with what is Pure, he becomes Pure. Uniting with the Intelligent, he becomes Intelligent. By uniting, O foremost of men, with one that is Emancipate, he becomes Emancipated. By uniting with one that has been freed from attachments of every kind, he becomes freed from all attachments. By uniting with one striving after Emancipation, he himself, partaking of the nature of his companion, strives after Emancipation. By uniting with one of pure deeds he becomes pure and of pure deeds and endued with blazing effulgence. By uniting with one of unstained soul, he becomes of unstained soul himself. By uniting with the One independent Soul, he becomes One and Independent. Uniting with One that is dependent on One's own Self, he becomes of the same nature and attains to Independence.

"'--O monarch, I have duly told thee all this that is perfectly true. Candidly have I discoursed to thee on this subject, viz., the Eternal and Stainless and Primeval Brahma. Thou mayst impart this high knowledge, capable of awakening the soul, unto that person, O king, who though not conversant with the Vedas is nevertheless, humble and has a keen desire for acquiring the knowledge of Brahma. It should never be imparted unto one that is wedded to falsehood, or one that is cunning or roguish, or one that is without any strength of mind or one that is of crooked understanding, or one that is jealous of men of knowledge, or one that gives pain to others. Listen to me as I say who they are unto whom this knowledge may safely be communicated. It should be given to one that is endued with faith, or one that is possessed of merit, or one that always abstains from speaking ill of others, or one that is devoted to penances from the purest of motives, or one that is endued with knowledge and wisdom, or one that is conversant of the sacrifices and other rites laid down in the Vedas, or one that is possessed of a forgiving disposition, or one that is inclined to take compassion on and do good to all creatures; or one that is fond of dwelling in privacy and solitude, or one that is fond of discharging all acts laid down in the scriptures, or one that is averse to quarrels and disputes, or one that is possessed of great learning or one endued with wisdom or one possessed of forgiveness and self-restraint and tranquillity of soul. This high knowledge of Brahma should never be communicated to one that is not possessed of such qualifications. It has been said that by imparting this knowledge to one that cannot be regarded as fit receptacle for holding it no advantage or good fruit can arise. Unto one that is not observant of any vows and restraints, this high knowledge should never be communicated even if he gives in exchange the whole Earth full of gems and wealth of every kind. Without doubt, however, O king, this knowledge should be given to one that has conquered one's senses. O Karala, let no fear be thine any longer, since thou halt heard all this regarding high Brahma from me today! I have discoursed to thee duly about high and holy Brahma that is without beginning and middle (and end) and that is capable of dispelling all kinds of grief. Beholding Brahma whose sight is capable of dispelling both birth and death, O king which is full of auspiciousness, which removes all fear, and which benefit, and having acquired this essence of all knowledge, cast off all error and stupefaction today! I had acquired this knowledge from the eternal Hiranyagarbha himself, O king, who communicated it to me for my having carefully gratified that great Being of every superior Soul. Asked by thee today, I have, O monarch, communicated the knowledge of eternal Brahma to the just as I had myself acquired it from my teacher. Indeed, this high knowledge that is the refuge of all persons conversant with Emancipation has been imparted to thee exactly as I had it from Brahman himself!'

"Bhishma continued, I have thus told thee of high Brahma agreeably to what the great Rishi (Vasishtha) had said (unto king Karala of Janaka's race), by attaining to which the Twenty-fifth (or Jiva) has never to return. Jiva, in consequence of his not knowing truly the Supreme Soul which is not subject to decay and death, is obliged to frequently come back into the world. When, however, Jiva succeeds in acquiring that high knowledge, he has no longer to come back. Having heard it, O king from the celestial Rishi, I have, O son, communicated to thee high knowledge productive of the highest good. This knowledge was obtained from Hiranyagarbha by the high-souled Rishi Vasishtha. From that foremost of Rishis, viz., Vasishtha, it was acquired by Narada. From Narada I have acquired that knowledge which is truly identifiable with the eternal Brahma. Having heard this discourse of high import, fraught with excellent words, do not, O foremost of the Kurus, yield any longer to grief. That man who knows Kshara and Akshara becomes freed from fear. He, indeed, O king, is obliged to cherish fear who is destitute of this knowledge. In consequence of Ignorance (of Brahma), the man of foolish soul hath repeatedly to come back into this world. Indeed, departing from this life, he has to be born in thousands and thousands of orders of Being every one of which hath death in the end. Now in the world of the deities, now among men, and now among intermediate orders of Being, he has to appear again and again. If in course of time he succeeds in crossing that Ocean of Ignorance in which he is sunk, he then succeeds in avoiding rebirth altogether and attaining to identity with the Supreme Soul. The Ocean of Ignorance is terrible. It is bottomless and called the Unmanifest. O Bharata, day after day, creatures are seen to fall and sink in that Ocean. Since thou, O king, hast been freed from that eternal and limitless Ocean of Ignorance, thou, hast, therefore become freed from Rajas and also Tamas.'"

Footnotes

28:1 Budha is Bodha or pure Knowledge. Abudha is the reverse of Budha. The Supreme Soul is Knowledge, while Jiva is Ignorance.

28:2 In consequence of Jiva's union with or attachment to Prakriti. Jiva takes this object for a vessel; that for a mountain, and that other for a third. When knowledge comes, Jiva succeeds in understanding that all his impressions are erroneous and that the external world is Only a modification of Self. In consequence of Jiva's capacity to comprehend this, he is called Budhyamana or Comprehender.

28:3 Drisya and Adrisya, are the Seen and the Unseen, that is the gross and the subtile, or effects and causes. Swabhavena anugatam is inhering (unto all of them,) in its own nature, that is, Brahma pervades all things and unites with them without itself being changed as regards its own nature. Vudyate has manishibhih understood it.

29:1 Tattwa is explained by the commentator as anaropitaruom, i.e., invested with any form in consequence of Ignorance; Not-Tattwa is nityaparoksham i.e., always within the ken of the understanding.

29:2 That indication is 'I am Brahma.' Such conviction or knowledge even which characterises those that are awakened or Buddha, is cast off by the twenty-sixth.

30:1 These examples are often used to explain the difference between the Jiva-soul and the Supreme Soul. The Udumvara is the fruit of the Ficus glomerate. When ripe and broken, the hollow centre is seen to contain many full-grown gnats. The gnat lives in the fruit but is not the fruit, just as the fish though living in the water is not the water that is its home. Jiva, after the same way, though living in the Supreme Soul, is not the Supreme Soul.

30:2 Parah is Anyah or Chidatman. Paradharma means 'partaking' of the nature of Kshetra in which he resides. Sameyta is 'kshetrena iva ekebhya.'

Section 310

"Bhishma said, 'Once on a time a king of Janaka's race, while ranging the uninhabited forests in pursuit of deer, saw a superior Brahmana or Rishi of Bhrigu's race. Bowing with his head unto the Rishi who was seated at his ease, king Vasuman took his seat near him and obtaining his permission put to him this question: O holy one, what is productive of the highest benefit, both here and hereafter, to man who is endued with an unstable body and who is the slave of his desires? Properly honoured by the king, and thus questioned, that high-souled Rishi possessed of ascetic merit then said these words unto him that were highly beneficial.

"The Rishi said, If thou desirest both here and hereafter what is agreeable to thy mind, do thou then, with restrained senses, abstain from doing what is disagreeable to all creatures. Righteousness is beneficial unto them that are good. Righteousness is the refuge of those that are good. From Righteousness have flowed the three worlds with their mobile and immobile creatures. O thou that art eagerly desirous of enjoying all agreeable objects, how is it that thou art not yet satiated with objects of desire? Thou seest the honey, O thou of little understanding, but art blind to the fall. As one desirous of earning the fruits of knowledge should set oneself to the acquisition of knowledge, even so one desirous of earning the fruits of Righteousness should set oneself to the acquisition of Righteousness. If a wicked man from desire of virtue, strives to accomplish an act that is pure and stainless, the fulfilment of his desire becomes impossible. If, on the other hand, a good man, impelled by the desire of earning virtue, strives to accomplish an act that is even difficult, its accomplishment becomes easy for him. If, while residing in the woods, one acts in such a way as to enjoy all the pleasures of a residence amidst men in towns, one comes to be looked upon not as a forest recluse but as a denizen of towns. Similarly, if one, while residing in towns, acts in such a way as to enjoy the felicity that attaches to the life of a forest recluse, once comes to be looked upon not as a denizen of towns but as a forest recluse. Ascertaining the merits of the religion of Acts and that of Abstention from acts, do thou, with concentrated senses, be devoted to the practices of righteousness that appertain to thought, words, and deed. Judging of the propriety of time and place, purified by the observance of vows and other cleansing rites, and solicited (by them), do thou, without malice, make large gifts unto them that are good. Acquiring wealth by righteous means, one should give it away unto those that are deserving. One should make gifts, casting off anger; and having made gifts one should never give way to sorrow nor proclaim those gifts with one's own mouth. The Brahmana who is full of compassion, who is observant of candour, and whose birth is pure, has been regarded as a person deserving of gifts. A person is said to be pure in birth when he is born of mother that has only one husband and that belongs to the same order to which her husband belongs. Indeed, such a Brahmana, conversant with the three Vedas, viz., Rich, Yajush, and Saman, possessed of learning, duly observant of the six duties (of sacrificing on his own account, officiating at the sacrifices of others, learning, teaching, making gifts, and receiving gifts), has been regarded as deserving of gifts. Righteousness becomes unrighteousness, and unrighteousness becomes righteousness, according to the character of the doer, of time, and of place. Sin is cast off like the filth on one's body,--a little with a little exertion and a greater quantity when the exertion is greater. A person, after purging his bowels, should take ghee, which operates most beneficially on his system (as a healthy tonic). After the same manner, when one has cleansed oneself of all faults and sets oneself to the acquisition of righteousness, that righteousness, in the next world, proves to be productive of the highest happiness. Good and evil thoughts exist in the minds of all creatures. Withdrawing the mind from evil thoughts, it should always be directed towards good thoughts. One should always reverence the practices of one's own order. Do thou strive, therefore, to act in such a way that thou mayst have faith in the practices of thy own order. O thou that art endued with an impatient soul, betake thyself to the practice of patience. O thou that art of a foolish understanding, seek thou to be possessed of intelligence! Destitute of tranquillity, seek thou to be tranquil, and bereft of wisdom as thou art, do thou seek to act wisely! He who moves in the companionship of the righteous succeeds, by his own energy, in acquiring the means of accomplishing what is beneficial for him both in this and the next world. Verily, the root of the benefit (which thus becomes his here and hereafter) is unwavering firmness. The royal sage Mahabhisha, through want of this firmness, fell from heaven. Yayati, also, though his merits had become exhausted (in consequence of his boastfulness and thought was hurled down from heaven) succeeded in regaining regions of felicity through his firmness. Thou art sure to attain to great intelligence, as also to what is for thy highest good, by paying court to virtuous and learned persons possessed of ascetic merit.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the sage, king Vasuman, possessed of a good disposition, withdrawing his mind from the pursuits of desire, set it upon the acquisition of Righteousness.'"

Footnotes

32:1 This is a simile very often used for illustrating the danger of pursuing objects of the senses. Collectors of honey used to rove over mountains, guided by the sight of flying bees. These men frequently met with death from falls from precipices.

33:1 The Burdwan translator renders this verse incorrectly.

33:2 This has been repeatedly laid down in the Hindu scriptures. Gifts produce no merit unless made to deserving persons. If made to the undeserving, instead of ceasing to produce any merit, they become positively sinful. The considerations of time and place also are to be attended to. By failing to attend to them, sin is incurred where merit is expected. Truth becomes as sinful as a lie, under particular circumstances; and a falsehood becomes as meritorious as truth under circumstances. The Hindu scriptures make circumstance the test of acts.

Section 311

"Yudhishthira said, 'It behoveth thee, O grandsire, to discourse to me on that which is freed from duty and its reverse, which is freed from every doubt, which transcends birth and death, as also virtue and sin, which is auspiciousness, which is eternal fearlessness, which is Eternal and Indestructible, and Immutable, which is always Pure, and which is ever free from the toil of exertion.'

"Bhishma said, 'I shall in this connection recite to thee the old narrative, O Bharata, of the discourse between Yajnavalkya and Janaka. Once on a time the famous king Daivarati of Janaka's race, fully conversant with the import of all questions, addressed this question to Yajnavalkya, that foremost of Rishis.

"'Janaka said, 'O regenerate Rishi, how many kinds of senses are there? How many kinds also are there of Prakriti? What is the Unmanifest and highest Brahma? What is higher than Brahma? What is birth and what is death? What are the limits of Age? It behoveth thee, O foremost of Brahmanas, to discourse on all these topics unto me that am solicitous of obtaining thy grace; I am ignorant while thou art an Ocean of knowledge. Hence, I ask thee! Verily, I desire to hear thee discourse on all these subjects!

"'Yajnavalkya said, Hear, O monarch, what I say in an answer to these questions of thine, I shall impart to thee the high knowledge which Yogins value, and especially that which is possessed by the Sankhyas. Nothing is unknown to thee. Still thou askest me. One however, that is questioned should answer. This is the eternal practice. Eight principles have been called by the name of Prakriti, while sixteen have been called modifications. Of Manifest, there are seven. These are the views of those persons who are conversant with the science of Adhyatma. The Unmanifest (or original Prakriti), Mahat, Consciousness, and the five subtile elements of Earth, Wind, Space, Water, and Light,--these eight are known by the name of Prakriti. Listen now to the enumeration of those called modifications. They are the ear, the skin, the tongue, and the nose; and sound, touch, form, taste, and scent, as also speech, the two arms, the two feet, the lower duct (within the body), and the organs of pleasure. Amongst these, the ten beginning with sound, and having their origin in the five great principles, are called Visesha. The five senses of knowledge are called Savisesha, O ruler of Mithila. Persons conversant with the Science of Adhyatma regard the mind as the sixteenth. This is conformable to thy own views as also to those of other learned men well acquainted with the truths about principles. From the Unmanifest, O king, springs the Mahat-soul. The learned say this to be the first creation relating to Pradhana (or Prakriti): From Mahat, O king of men, is produced Consciousness. This has been called the second creation having the Understanding for its essence. From Consciousness hath sprung the Mind which is the essence of sound and the others that are the attributes of space and the rest. This is the third creation, said to relate to Consciousness. From mind have sprung the great elements, (numbering five), O king! Know that this is the fourth creation called mental, as I say. Persons conversant with the primal elements say that Sound and Touch and Form and Taste and Scent are the fifth creation, relating to the Great (primal) elements. The creation of the Ear, the Skin, the Tongue, and the Scent, forms the sixth and is regarded as having for its essence multiplicity of thought. The senses that come after the Ear and the others (i.e., the senses of action) then arise, O monarch. This is called seventh creation and relates to the senses of Knowledge. Then, O monarch, come the breath that rises upward (viz., Prana) and those that have a transverse motion (viz., Saman, Udana, and Vyana). This is the eighth creation and is called Arjjava. Then come those breaths that course transversely in the lower parts of the body (viz., Samana, Udana and Vyana) and also that called Apana coursing downwards. This, ninth creation, is also called Arjjava, O king. These nine kinds of creation, and these principles, O monarch, which latter number four and twenty, are declared to thee according to what has been laid down in the scriptures. After this, O king, listen to me as I tell thee durations of time as indicated by the learned in respect of these principles or attribute.'"

Footnotes

35:1 These, including Mind, form the tale of sixteen called Vikriti or modifications of Prakriti.

35:2 These are the subtile principles or Tanmatras and not the gross elements.

35:3 Mahat is sometimes called Buddhi hence the creation of Consciousness from Mahat must be creation relating to Buddha.

35:4 Arjjava mean 'relating to straight paths or courses,' so called from the straight course of these winds or breaths. By reference to these breaths is intended the other limbs of the physical system besides those already indicated.

Section 312

"Yajnavalkya said, Listen to me, O foremost of men, as I tell thee what the duration of time is in respect to the Unmanifest (or the Supreme Purusha). Ten thousand Kalpas are said to constitute a single day of his. The duration of his night is equal. When his night expires, he awakes, O monarch, and first creates herbs and plants which constitute the sustenance of all embodied creatures. He then creates Brahman who springs from a golden egg. That Brahman is the form of all created things, as has been heard by us. Having dwelt for one whole year within that egg, the great ascetic Brahman, called also Prajapati (Lord of all creatures), came out of it and created the whole Earth, and the Heaven above. The Lord then, it is read in the Vedas, O king, placed the sky between Heaven and Earth separated from each other. Seven thousand and five hundred Kalpas measure the day of Brahman. Persons conversant with the science of Adhyatma say that his night also is of an equal duration. Brahmana, called Mahan, then creates Consciousness called Bhuta and endued with excellent essence. Before creating any physical bodies out of the ingredients called the Great elements, Mahan or Brahma, endued with penances, created four others called his sons. They are the sires of the original sires, O Best of kings, as heard by us. It hath been also heard by us, O monarch that the senses (of knowledge) along with the four inner faculties, have sprung from the (five Great elements called) Pitris, and that the entire universe of mobile and immobile Beings has been filled with those Great elements. The puissant Consciousness created the five Bhutas. These are Earth, Wind, Space, Water, and Light numbering the fifth. This Consciousness (who is a Great Being and) from whom springs the third creating, has five thousand Kalpas for his night, and his day is of equal duration. Sound, Touch, Form, Taste, and Scent,--these five are called Visesha. They inhere into the five great Bhutas. All creatures, O king, incessantly pervaded by these five, desire one another's companionship, become subservient to one another; and challenging one another, transcend one another; and led by those immutable and seductive principles, creatures kill one another and wander in this world entering into numerous orders of Being. Three thousands of Kalpas represent the duration of their day. The measure of their night also is the same. The Mind roveth over all things, O king, led on by the Senses. The Senses do not perceive anything. It is the Mind that perceives through them. The Eye sees forms when aided by the Mind but never by itself. When the Mind is distracted, the Eye fails to perceive with even the objects fully before it. It is commonly said that the Senses perceive. This is not true, for it is the Mind that perceives through the Senses. When the cessation takes place of the activity of the Mind, the cessation of the activity of the Senses follows. That is the cessation of the activity of the Senses which is the cessation of the activity of the Mind. One should thus regard the Senses to be under the domination of the Mind. Indeed, the Mind is said to be the

Lord of all the Senses. O thou of great fame, these are all the twenty Bhutas in the Universe.'"

Footnotes

36:1 Rishi here means Mahan or Great. Consciousness is said to have an excellent essence, and is also a Bhuta because of its capacity to produce the Great Bhutas, five in number.

36:2 These, the commentator explains, are Mind, Buddhi or Understanding Consciousness, and Chitwa, considered as Vyashti instead of as Samashthi. These are the sires of the primeval sires, i.e., from these sprung the Mahabhutas or Great creatures (viz., the five primal elements).

37:1 Devah's is explained by the commentator as meaning the Senses and the four inner faculties. Devaih he thinks, refers to the Bhutas or Great elements. Literally rendered, the verse would read as 'the Devas are the Children of the Pitris; with the Devas, all the worlds of Mobile Being have been covered.' It is not safe to reject the learned commentator.

37:2 These two verses refer to the power of the attributes of sound etc., over Jiva. Loves and hates, and all kinds of relationship of Jiva are due to the action of the attributes named.

37:3 The duration here given has reference to the day and the night of the Mahabhutas.

Section 313

"Yajnavalkya said, I have, one after another, told thee the order of the creation, with their total number, of the various principles, as also the extent of the duration of each. Listen now to me as I tell thee of their destruction. Listen to me how Brahman, who is eternal and undecaying, and who is without beginning and without end, repeatedly creates and destroys all created objects. When his day expires and night comes, he becomes desirous of sleep. At such a time the unmanifest and holy one urges the Being called Maharudra, who is conscious of his great powers, (for destroying the world). Urged by the unmanifest, that Being assuming the form of Surya of hundreds of thousands of rays, divides himself into a dozen portions each resembling a blazing fire. He then consumes with his energy, O monarch, without any loss of time, the four kinds of created beings, viz., viviparous, oviparous, filth-born, and vegetable. Within the twinkling of the eye all mobile and immobile creatures being thus destroyed, the Earth becomes on every side as bare as a tortoise shell. Having burnt everything on the face of the Earth, Rudra, of immeasurable might, then quickly fills the bare Earth with Water possessed of great force. He then creates the Yuga-fire which dries up that Water (into which the bare Earth has been dissolved). The Water disappearing, the great element of Fire continues to blaze fiercely. Then comes the mighty Wind of immeasurable force, in his eight forms, who swallows up quickly that blazing fire of transcendent force, possessed of seven flames, and identifiable with the heat existing every creature. Having swallowed up that fire, the Wind courses in every direction, upwards, downwards, and transversely. Then space of immeasurable existent swallowed up that Wind of transcendent energy. Then Mind cheerfully swallows up that immeasurable Space. Then that Lord of all creatures, viz., Consciousness, who is the Soul of every-thing, swallows up the Mind. Consciousness, in his turn, is swallowed up by the Mahat-soul who is conversant with the Past, the Present, and the Future. The incomparable Mahat-soul or Universe is then swallowed up by Sambhu, that Lord of all things, to whom the Yoga attributes of Anima, Laghima, Prapti, etc., naturally inhere, who is regarded as the Supreme and pure Effulgence that is Immutable. His hands and feet extend over every part; his eyes and head and face are everywhere, his ears reach every place, and he exists overwhelming all things. He is the heart of all creatures; His measure is of a digit of the thumb. That Infinite and supreme Soul, that Lord of all, thus swallows up the Universe. After this, what remains is the Undecaying and the Immutable. One who is without defect of any kind, who is the Creator of the Past, the Present, and the Future; and who is perfectly faultless, I have thus, O monarch, duly told thee of Destruction. I shall now discourse to thee on the subjects of Adhyatma, Adhibhuta, and Adhidaivata.--'"

Section 314

'Yajnavalkya said, Brahmanas conversant with the topics of enquiry speak of the two feet as Adhyatma, the act of walking as Adhibhuta, and Vishnu as Adhidaivatam (of those two limbs). The lower duct (anal canal) is Adhyatma; its function of throwing out the excreta is Adhibhuta, and Mitra (Surya) is the Adhidaivata (of that organ). The organ of generation is called Adhyatma. Its agreeable function is called Adhibhuta, and Prajapati is its Adhidaivata. The hands are Adhyatma; their function as represented by acts is Adhibhuta; and Indra is the Adhidaivata of those limbs. The organs of speech are Adhyatma; the words uttered by them are Adhibhuta; and Agni is their Adhidaivata. The eye is Adhyatma; vision or form is its Adhibhuta; and Surya is the Adhidaivata of that organ. The ear is Adhyatma; sound is Adhibhuta; and the points of the horizon are its Adhidaivata. The tongue is Adhyatma, taste is its Adhibhuta; and Water is its Adhidaivata. The sense of scent is Adhyatma; odour is its Adhibhuta; and Earth is its Adhidaivata. The skin is Adhyatma; touch is its Adhibhuta; and Wind is its Adhidaivata. Mind has been called Adhyatma; that with which the Mind is employed is Adhibhuta; and Chandramas is its Adhidaivata. Consciousness is Adhyatma; conviction in one's identity with Prakriti is its Adhibhuta; and Mahat or Buddhi is its Adhidaivata. Buddhi is Adhyatma; that which is to be understood is its Adhibhuta; and Kshetrajna is its Adhidaivata. I have thus truly expounded to thee, O king, with its details taken individually, the puissance of the Supreme (in manifesting Himself in different forms) in the beginning, the middle, and the end, O thou that art fully conversant with the nature of the original topics or principles. Prakriti, cheerfully and of her own accord, as if for sport, O monarch, produces, by undergoing modifications herself, thousands and thousands of combinations of her original transformations called Gunahs. As men can light thousands of lamps from but a single lamp, after the same manner Prakriti, by modification, multiplies into thousands of existent objects the (three) attributes (of Sattwa and Rajas and Tamas) of Purusha. Patience, joy, prosperity, satisfaction, brightness of all faculties, happiness, purity, health, contentment, faith, liberality, compassion, forgiveness, firmness, benevolence, equanimity, truth, acquittance of obligations, mildness, modesty, calmness, external purity, simplicity, observance of obligatory practices, dispassionateness, fearlessness of heart, disregard for the appearance or otherwise of good and evil as also for past acts,--appropriation of objects only when obtained by gift, the absence of cupidity, regard for the interests of others, compassion for all creatures,--these have been said to be the qualities that attach to the attribute of Sattwa. The tale of qualities attaching to the attribute of Rajas consists of pride of personal beauty, assertion of lordship, war, disclination to give, absence of compassion, enjoyment and enduring of happiness and misery, pleasure in speaking ill of others, indulgence in quarrels and disputes of every kind, arrogance, discourtesy, anxiety, indulgence in hostilities, sorrow, appropriation of what belongs to others, shamelessness, crookedness, disunions, roughness, lust, wrath, pride, assertion of superiority, malice, and calumny. These are said to spring from the attributes of Rajas. I shall now tell thee of that assemblage of qualities which springs from Tamas. They are stupefaction of judgment, obscuration of every faculty, darkness and blind darkness. By darkness is implied death, and by blind darkness is meant wrath. Besides these, the other indications of Tamas are greediness in respect of all kinds of food, ceaseless appetite for both food and drink, taking pleasure in scents and robes and sports and beds and seats and sleep during the day and calumny and all kinds of acts proceeding from heedlessness, taking pleasure, from ignorance (of purer sources of joy) in dancing and instrumental and vocal music, and aversion for every kind of religion. These, indeed, are the indications of Tamas--'"

Section 315

"'Yajnavalkya said, These three, O foremost of men, (viz., Sattwa, Rajas, and Tamas), are the attributes of Prakriti. These attach to all things of the universe and always inhere to them. The Unmanifest Purusha endued with the six Yoga attributes transforms himself by himself into hundreds and thousands and millions and millions of forms (by embracing these three attributes). Those that are conversant with the science of Adhyatma, say that unto the attribute of Sattwa is assigned a high, unto Rajas a middling, and unto Tamas, a low place in the universe. By the aid of unmixed righteousness one attains to a high end (viz., that of the deities or other celestial beings). Through righteousness mixed with sin one attains to the status of humanity. While through unmixed sin one sinks into a vile end (by becoming an animal or a vegetable etc.). Listen now to me, O king, as I speak to thee of the intermixture or compounds of the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. Sometimes Rajas is seen existing with Sattwa. Tamas also exists with Rajas. With Tamas may also be seen Sattwa. Then also may Sattwa and Rajas and Tamas be seen existing together and in equal proportions. They constitute the Unmanifest or Prakriti. When the Unmanifest (Purusha) becomes endued with only Sattwa, he attains to the regions of the deities. Endued with both Sattwa and Rajas, he takes birth among human beings. Endued with Rajas and Tawas, he takes birth among the intermediate order of Being. Endued with all three, viz., Sattwa and Rajas and Tamas, he attains to the status of humanity. Those high souled persons that transcend both righteousness and sin, attain it is said, to that place which is eternal, immutable, undecaying, and immortal. Men of knowledge attain to births that are very superior, and their place is faultless and undecaying, transcending the ken of the senses, free from ignorance, above birth and death, and full of light that dispels all kinds of darkness. Thou hadst asked me about the nature of the Supreme residing in the Unmanifest, (viz., Purusha). I shall tell thee, Listen to me, O king, Even when residing in Prakriti, He is said to reside in His own nature without partaking of the nature of Prakriti. Prakriti, O king, is inanimate and unintelligent. When presided over by Purusha, then only can she create and destroy.

"'Janaka said, Both Prakriti and Purusha, O thou of great intelligence, are without beginning and without end. Both of them are without form. Both of them are undecaying. Both of them, again, incomprehensible. How then, O foremost of Rishis, can it be said that one of them is inanimate and unintelligent? How, again, is the other said to be animate and intelligent? And why is the latter called Kshetrajna? Thou, O foremost of Brahmanas, art fully conversant with the entire religion of Emancipation. I desire to hear in detail of the religion of Emancipation in its entirety. Do thou discourse to me then of the existence and Oneness of Purusha, of his separateness from

Prakriti, of the deities which attach to the body of the place to which embodied creatures repair when they die, and that place to which they may ultimately, in course of time, be able to go. Tell me also of the Knowledge described in the Sankhya system, and of the Yoga system separately. It behoveth thee also to speak of the premonitory symptoms of death, O best of men. All these topics are well known to thee even as an (emblic) myrobalan in thy hand!'"

Footnotes

41:1 Prakritisthah means 'in his own Prakriti or nature.' The sense of the line is that Purusha, even when residing in the case that Prakriti provides him with, does not partake of the nature of Prakriti but continues to be undefiled by her.

Section 316

"'Yajnavalkya said, That which is without attributes, O son, can never be explained by ascribing attributes to it. Listen, however, to me as I expound to thee what is possessed of attributes and what is devoid of them. High-souled Munis conversant with the truth regarding all the topics or principles say that when Purusha seizes attributes like a crystal catching the reflection of a red flower, he comes to be called as possessed of attributes; but when freed from attributes like the crystal freed from reflection, he comes to be viewed in his real nature, that is, as beyond all attributes. Unmanifest Prakriti is by her nature endued with attributes. She cannot transcend them. Destitute of intelligence by nature, she becomes attached to attributes. Unmanifest Prakriti cannot know anything, while Purusha, by his nature, is possessed of knowledge,--There is nothing higher than myself,--even this is what Purusha is always conscious of. For this reason the unmanifest (or Prakriti), although naturally inanimate and unintelligent, still becomes animate and intelligent in consequence of her union with Purusha who is Eternal and Indestructible instead of remaining in her own nature due to destructibility. When Purusha, through ignorance, repeatedly becomes associated with attributes, he fails to understand his own real nature and therefore he fails to attain to Emancipation. In consequence Purusha's lordship over the principles that flow from Prakriti, he is said to partake of the nature of those principles. In consequence also of his agency in the matter of creation, he is said to possess the attribute of creation. In consequence of his agency in the matter of Yoga, he is said to possess the attribute of Yoga. For his lordship over those particular principles known by the name of Prakriti, he is said to possess the nature of Prakriti. For his agency in the matter of creating the seeds (of all immobile objects), he is said to partake of the nature of those seeds. And because he causes the several principles or attributes to start into life, he is, therefore, said to be subject to decay and destruction (for those principles themselves are subject thereto). In consequence, again, of his being the witness of everything, and in consequence also of there being nothing else than he, as also for his consciousness of identity with Prakriti, Yatis crowned with ascetic success, conversant with Adhyatma, and freed from fever of every kind, regard him as existing by himself without a second, immutable, unmanifest (in the form of Cause), unstable, and manifest (in the form of effects). This is what has been heard by us. Those Sankhyas, however, that depend upon Knowledge only (for their Emancipation) and the practice of compassion for all creatures, say that it is Prakriti which is One but Purushas are many. As a matter of fact, Purusha is different from Prakriti which though unstable, still appears as stable. As a blade of reed is different from its outer cover, even so is Purusha different from Prakriti. Indeed, the worm that is ensconced within the Udumvara should be known as different from the Udumvara. Though existing with the Udumvara, the worm is not to be regarded as forming a portion of the Udumvara. The fish is distinct from the water in which it lives, and the water is distinct from the fish that lives in it. Though the fish and water exist together, yet it is never drenched by water. The fire that is contained in an earthen sauce pan is distinct from the earthen sauce pan, and the sauce pan is distinct from the fire it contains. Although the fire exists in and with the sauce pan, yet it is not to be regarded as forming any part of it. The lotus-leaf that floats on a piece of water is distinct from the piece of water on which it floats. Its co-existence with water does not make it a portion of the water. The perennial existence of those objects in and with those mentioned, is never correctly understood by ordinary people.

They who behold Prakriti and Purusha in any other light are said to possess a vision that is incorrect. It is certain that they have repeatedly to sink into terrible hell. I have thus told thee the philosophy of the Sankhyas that excellent science by which all things have been correctly ascertained. Ascertaining the nature of Purusha and Prakriti in this way, the Sankhyas attain to Emancipation. I have also told thee of the systems of those others that are conversant with the great principles of the universe. I shall now discourse to thee on the science of the Yogins.'"

Footnotes

42:1 I expand this verse for bringing out the meaning. A verbal rendering will become unintelligible.

42:2 This is a difficult verse, I am not sure that I have understood it correctly. The sense to be that Prakriti, which is really unintelligent and incapable of enjoyment or endurance, becomes intelligent and capable of enjoyment or endurance in consequence of being united with Purusha who is intelligent. Thus when pleasurable or painful sensation are felt, it is the body that seems to feel it only in consequence of the Soul that presides over it.

42:3 The first line of 7 is the same in sense as the second line of 8. In the Bombay text, only the second line of 8 occurs, while the first line of 7 has been justly omitted. In fact, Tattwa and the Prakriti are the same thing.

42:4 This refers to the opinion of the atheistic Sankhyas.

Section 317

"Yajnavalkya said, I have already spoken to thee of the science of the Sankhyas. Listen now to me as I truly discourse on the science of the Yogins as heard and seen by me, O best of kings! There is no knowledge that can compare with that of the Sankhyas. There is no puissance that compares with that of Yoga. These two ordain the same practices, and both are regarded as capable of leading to Emancipation. Those men that are not blest with intelligence regard the Sankhya and the Yoga systems to be different from each other. We, however, O king, look upon them as one and the same, according to the conclusion to which we have arrived (after study and reflection). That which the Yogins have in view is the very same which the Sankhyas also have in view. He who sees both the Sankhya and the Yoga systems to be one and the same is to be regarded as truly conversant with the topics or principles that ordain the universe. Know, O king, that the vital breaths and the senses are the chief means for practising Yoga. By only regulating those breaths and the senses, Yogins wander everywhere at their will. When the gross body is destroyed, Yogins endued with subtile bodies possessed of the eight Yoga attributes of Anima, Laghima, Prapti, etc., wander over the universe, enjoying (in that body) all kinds of felicities, O sinless one. The wise have, in the scriptures, spoken of Yoga as conferring eight kinds of puissance. They have spoken of Yoga as possessed of eight limbs. Indeed, O king, they have not spoken of any other kind of Yoga. It has been said that the practices of Yogins excellent as these are (for their results), are of two kinds. Those two kinds, according to the indications occurring in the scriptures, are practices endued with attributes and those freed from attributes. The concentration of the mind on the sixteen objects named, with simultaneous regulation of the breath, O king, is one kind. The concentration of the mind in such a way as to destroy all difference between the contemplator, the object contemplated, and the act of contemplation along with subjugation of the senses, is of another kind. The first kind of Yoga is said to be that possessed of attributes; the second kind is said to be that freed from attributes. Then, again, Regulation of the breath is Yoga with attributes. In Yoga without attributes, the mind, freed from its functions, should be fixed. Only the regulation of the breath which is said to be endued with attributes should, in the first instance, be practised, for, O ruler of Mithila, if the breath (that is inhaled and suspended) be exhaled without mentally reflecting the while upon a definite image (furnished by a limited mantra), the wind in the neophyte's system will increase to his great injury. In the first Yama of the night, twelve ways of holding the breath are recommended. Alter sleep, in the last Yama of the night, other twelve ways of doing the same have been laid down. Without doubt, one endued with tranquillity, of subdued senses, living in retirement, rejoicing in one's own self, and fully conversant with the import of the scriptures, should (regulating one's breath in these four and twenty ways) fix one's Soul (on the Supreme Soul). Dispelling the five faults of the five senses, viz., (withdrawing them from their objects of) sound, form, touch, taste, and scent, and dispelling those conditions called Pratibha and Apavarga, O ruler of the Mithilas, all the senses should be fixed upon the mind. The mind should then be fixed on Consciousness, O king, Consciousness should next be fixed on intelligence or Buddhi, and Buddhi, should then be fixed on Prakriti. Thus merging these one after another, Yogins contemplate the Supreme Soul which is One, which is freed from Rajas, which is stainless, which is Immutable and Infinite and Pure and without defect, who is Eternal Purusha, who is unchangeable, who is Indivisible, who is without decay and death, who is everlasting, who transcends diminution, and which is Immutable Brahma. Listen now, O monarch, to the indications of one that is in Yoga. All the indications of cheerful contentment that are his who is slumbering in contentment are seen in the person, that is in Samadhi. The person in Samadhi, the wise say, looks like the fixed and upward flame of a lamp that is full of oil and that burns in a breezeless spot. He is like a rock which is incapable of being moved in the slightest degree by ever a heavy downpour from the clouds. He is incapable of being moved by the din of conches and drums, or by songs or the sound of hundreds of musical instruments beat or blown together. Even this is the indication of one in Samadhi. As a man of cool courage and determination, while ascending a flight of steps with a vessel full of oil in his hands, does not spill even a drop of the liquid if frightened and threatened by persons armed with weapons even so the Yogin, when his mind has been concentrated and when he beholds the Supreme Soul in Samadhi, does not, in consequence of the entire stoppage of the functions of his senses at such a time, move in the slightest degree. Even these should be known to be the indication of the Yogin while he is in Samadhi. While in Samadhi, the Yogin beholds Brahma which is Supreme and Immutable, and which is situated like a blazing Effulgence in the midst of thick Darkness. It is by this means that he attains, after many years, to Emancipation after casting off this inanimate body. Even this is what the eternal Sruti declares. This is called the Yoga of the Yogins. What else is it? Knowing it, they that are endued with wisdom regard themselves as crowned with success,--

---

Footnotes

44:1 By the word Rudra is meant Prana and the other breaths. The commentator explains that the etymology is utkramana kale dehinam rodayanti iti Rudrah Pranah. By regulating the vital breaths and the senses, Yogins attain to Yoga puissance and succeed in roving wherever they please in their linga-sarira or subtile bodies.

44:2 The eight limbs of Yoga are Pranayama, Pratyahara, Dhyana, Dharana, Tarka, Samadhi, with the two additional ones of Yama and Niyama.

44:3 In the first line of 9 the word Pranayama is used to mean regulation of the vital breaths. In the second line, the same word implies the ayamah or nigraha of the senses with the mind. By Dharana is meant the fixing of the mind, one after another, on the sixteen things named in treatises on Yoga. By ekagrata of the mind is meant that concentration in which there is no longer any consciousness of difference between, Dhyatri, Dhyeya, and Dhyana.

44:4 It is difficult for those who do not practise Pranayama to understand this fully. The fact is, Saguna Pranayama, when the breath is inhaled, the inhalation is measured by the time taken up in mentally reciting a well-known mantra. So when inhaled breath is suspended, the suspension is measured by the time taken in mentally reciting a particular mantra. When therefore, the suspended breath should be exhaled, it should be done by similarly measuring the time of exhaling. For beginners, this Saguna Pranayama is recommended. Of course only exhalation has been spoken of but it applies equally to inhalation and suspension. These three processes, in Yoga language, are Puraka, Kumbhaka, and Rechaka.

45:1 Ekantasilin means a Sannyasin, Atmarama is one who takes pleasure in one's soul instead of in spouses and children.

Section 318

'Yajnavalkya said, Listen now to me, with attention, O king, as to what the places are to which those who die have to go. If the Jiva-soul escapes through the feet, it is said that the man goes to the region of the Vishnu. If through the calves, it has been heard by us, that the man repairs to the regions of the Vasus. if through the knees, he attains to the companionship of those deities that are called Sadhyas. If through the lower duct, the man attains to the regions of Mitra. If through the posteriors, the man returns to the Earth, and if through the thighs to the region of Prajapati. If through the flanks, the man attains to the regions of the Maruts, and if through the nostrils, to the region of Chandramas. If through arms, the man goes to the region of Indra, and if through the chest, to that of Rudra. If through the neck, the man repairs to the excellent region of that foremost of ascetics known by the name of Nara. If through the mouth, the man attains to the region of the Viswadevas and if through the ears, to the region of the deities of the several points of the horizon. If through the nose, the man attains to the region of the Windgod; and if through the eyes, to the region of Agni. If through the brows, the man goes to the region of the Aswins; and if through the forehead, to that of Pitris. If through the crown of the head, the man attains to the region of the puissant Brahman, that foremost of the gods. I have thus told thee, O ruler of Mithila, the several places to which men repair according to the manner in which their Jiva-souls escape from their bodies. I shall now tell thee the premonitory indication, as laid down by the wise of those who have but one year to live. One, who having previously seen the fixed star called Arandhati, fails to see it, or that other star called Dhruva, or one that sees the full Moon or the flame of a burning lamp to be broken towards the south, has but one year to live. Those men, O king, who can no longer see images of themselves reflected in the eyes of others, have but one year to live. One, who, being endued with lustre loses it, or being endued with wisdom loses it,--indeed, one whose inward and outward nature is thus changed,--has but six months more to live. He, who disregards the deities, or quarrels with the Brahmanas, or one, who, being naturally of a dark complexion becomes pale of hue, has but six months more to live. One, who sees the lunar disc to have many holes like a spider's web, or one, who sees the solar disc to have similar holes has but one week more to live. One, who, when smelling fragrant scents in place of worship, perceives them to be as offensive as the scent of corpses, has but one week more to live. The depression of the nose or of the ears, the discolour of the teeth or of the eye, the loss of all consciousness, and the loss also of all animal heat, are symptoms indicating death that very day. If, without any perceptible cause a stream of tears suddenly flows from one's left eye, and if vapours be seen to issue from one's head, that is a sure indication that the man will die before that day expires. Knowing all these premonitory symptoms, the man of cleansed soul should day and night unite his soul with the Supreme Soul (in Samadhi). Thus should he go on till the day-comes for his dissolution. If, however, instead of wishing to die he desires to live in this world, he casts off all enjoyments,--all scents and tastes,--O king, and lives on in abstinence. He thus conquers death by fixing his soul on the Supreme Soul. Indeed, the man, who is blessed with knowledge of the Soul, O monarch, practises the course of life recommended by the Sankhyas and conquers death by uniting his soul with the Supreme Soul. At last, he attains to what is entirely indestructible, which is without birth, which is auspicious, and immutable, and eternal, and stable, and which is incapable of being attained to by men of uncleansed souls.'"

Footnotes

46:1 The pole-star.

Section 319

"Yajnavalkya said, 'Thou hast asked me, O monarch, of that Supreme Brahma which resides in the Unmanifest. Thy question relates to a deep mystery. Listen to me with close attention, O king! Having conducted myself with humility according to the ordinances laid down by the Rishis I obtained the Yajushes, O king, from Surya. Without the austerest penances I formerly adored the heat-giving deity. The puissant Surya, O sinless one, gratified with me, saying,--Solicit thou, O regenerate Rishi, the boon upon which thou hast set thy heart, however, difficult it may be of acquisition, I shall, with cheerful Soul, grant it to thee. It is very difficult to incline me to grace! Bowing unto him with a bend of my head, that foremost of heat-giving luminaries was addressed by me in these words, I have no knowledge of the Yajushes. I desire to know them without loss of time!--The holy one, thus solicited, told me,--I shall impart the Yajushes unto thee. Made up of the essence of speech, the goddess Saraswati will enter into thy body. The deity then commanded me to open my mouth. I did as I was commanded. The goddess Saraswati then entered into my body, O sinless one. At this, I began to burn. Unable to endure the pain I plunged into a stream. Not understanding that what the high-souled Surya had done for me was for my good, I became even angry with him. While I was burning with the energy of the goddess, the holy Surya told me,--Do thou endure this burning sensation for only a little while. That will soon cease and thou wilt be cool. Indeed I became cool. Seeing me restored to ease, the Maker of light said unto me,--The whole Vedas, with even those parts that are regarded as its appendix, together with the Upanishads, will appear in thee by inward light, O regenerate one! The entire Satapathas also thou wilt edit, O foremost of regenerate ones. After that, thy understanding will turn to the path of Emancipation. Thou wilt also attain to that end which is desirable and which is coveted by both Sankhyas and Yogins!--Having said these words unto me, the divine Surya proceeded to the Asta hills. Hearing his last words, and after he had departed from the spot where I was, I came home in joy and then remembered the goddess Saraswati. Thought of by me, the auspicious Saraswati appeared instantly before my eyes, adorned with all the vowels and the consonants and having placed the syllable Om in the van, I then, according to the ordinance, offered unto the goddess the usual Arghya, and dedicated another to Surya, that foremost of all heat-giving deities. Discharging this duty I took my seat, devoted to both those deities. Thereupon, the entire Satapatha Brahmanas, with all their mysteries and with all their abstracts as also their appendices, appeared of themselves before my mental vision, at which I became filled with great joy. I then taught them to a hundred good disciples and thereby did what was disagreeable to my high-souled maternal uncle (Vaisampayana) with the disciples gathered round him. Then shining in the midst of my disciples like the Sun himself with his rays, I took the management of the Sacrifice of thy high-souled sire, O king. In that Sacrifice a dispute arose between me and my maternal uncle as to who should be permitted to appropriate the Dakshina that was paid for the recitation of the Vedas. In the very presence of Devala, I took half of that Dakshina (the other half going to my maternal uncle). Thy sire and Sumantra and Paila and Jaimini and other articles all acquiesced in that arrangement.

'I had thus got from Surya the five times ten Yajushes, O monarch. I then studied the Puranas with Romaharshan. Keeping before me those (original) Mantras and the goddess Saraswati I, then, O king, aided by the inspiration of Surya, set myself to compile the excellent Satapatha Brahmanas, and succeeded in achieving the task never before undertaken by any one else. That path which I had desired to take has been taken by me and I have also taught it to my disciples. Indeed, the whole of those Vedas with their abstracts have been imparted by me to those disciples of mine. Pure in mind and body, all those disciples have, in consequence of my instructions, become filled with joy. Having established (for the use of others) this knowledge consisting of fifty branches which I had obtained from Surya, I now meditate on the great object of that knowledge viz., (Brahma). The Gandharva Viswavasu, well-conversant with the Vedanta scriptures, desirous, O king, of ascertaining what is beneficial for the Brahmanas in this knowledge and what truth occurs in it, and what is the excellent object of this knowledge, one questioned me. He put to me altogether four and twenty questions, O king, relating to the Vedas. Finally, he asked me a question, numbered twenty-fifth which relates to that branch of knowledge which is concerned with the inferences of ratiocination. Those questions are as follows: What is universe and what is not-universe? What is Aswa and what Aswa? What is Mitra? What is Varuna? What is Knowledge? What is Object of knowledge? What is Unintelligent? What is Intelligent? Who is Kah? Who is possessed of the principle of change? Who is not possessed of the same? What is he that devours the Sun and what is the Sun? What is Vidya and what is Avidya? What is Immobile and what Mobile? What is without beginning, what is Indestructible, and what is Destructible? These were the excellent questions put to me by that foremost of Gandharvas. After king Viswavasu, that foremost of Gandharvas, had asked me these questions one after another, I answered them properly. At first, however, I told him, Wait for a brief space of time, till I reflect on thy questions! So be it, Gandharva said, and sat in silence. I then thought once again of the goddess Saraswati in my mind. The replies then to those questions naturally arose in my mind like butter from curds. Keeping in view the high science of inferential ratiocination, I churned with my mind, O monarch, the Upanishads and the supplementary scriptures relating to the Vedas. The fourth science then that treats of Emancipation, O foremost of kings, and on which I have already discoursed to thee, and which is based upon the twenty-fifth, viz., Jiva, I then expounded to him. Having said all this, O monarch, to king Viswavasu, I then addressed him, saying, Listen now to the answers that I give unto the several questions that thou hast put to me. I now turn to the question, which, O Gandharva, thou askest, viz., What is Universe and what is not-universe? The Universe is Unmanifest and original Prakriti endued with the principles of birth and death which are terrible (to those that are desirous of Emancipation). It is, besides, possessed of the three attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas), in consequence of its producing principles all of which are fraught with those attributes. That which is Not-universe is Purusha divested of all attributes. By Aswa and Aswa are meant the female and the male, i.e., the former is Prakriti and the latter is Purusha. Similarly, Mitra is Purusha, and Varuna is Prakriti. Knowledge, again, is said to be Prakriti, while the object to be known is called Purusha. The Ignorant (Jiva), and the Knowing or Intelligent are both Purusha without attributes (for it is Purusha that becomes Jiva when invested with Ignorance). Thou hast asked what is Kah, who is endued with change and who is unendued therewith. I answer, Kah is Purusha. That which is endued with change is Prakriti. He that is not endued therewith is Purusha. Similarly, that which is called Avidya (the unknowable) is Prakriti; and that which is called Vidya is Purusha. Thou hast asked me about the Mobile and the Immobile. Listen to what my answer is. That which is mobile is Prakriti, which undergoing modification, constitutes the cause of Creation and Destruction. The Immobile is Purusha, for without himself undergoing modifications he assists at Creation and Destruction. (According to a different system of philosophy) that which is

Vedya is Prakriti; while that which is Avedya is Purusha. Both Prakriti and Purusha are said to be unintelligent, stable, indestructible, unborn, and eternal, according to the conclusions arrived at by philosophers conversant with the topics included in the name of Adhyatma. In consequence of the indestructibility of Prakriti in the matter of Creation, Prakriti, which is unborn, is regarded as not subject to decay or destruction. Purusha, again, is indestructible and unchangeable, for change it has none. The attributes that reside in Prakriti are destructible, but not Prakriti herself. The learned, therefore, call Prakriti indestructible. Prakriti also, by undergoing modifications, operates as the cause of Creation. The created results appear and disappear, but not original Prakriti. Hence also is Prakriti called indestructible. Thus have I told thee conclusions of the Fourth Science based on the principles of ratiocinative inference and having Emancipation for its end. Having acquired by the science of ratiocinative inference and by waiting upon preceptors, the Rich, the Samans, and the Yajushes, all the obligatory practices should be observed and all the Vedas studied with reverence, O Viswavasu! O foremost of Gandharvas, they who study the Vedas with all their branches but who do not know the Supreme Soul from which all things take their birth and into which all things merge when destruction comes, and which is the one object whose knowledge the Vedas seek to inculcate, Indeed, they, who have no acquaintance with that which the Vedas seek to establish, study the Vedas to no purpose and bear their burthen of such study in vain. If a person desirous of butter churns the milk of the she-ass, without finding what he seeks he simply meets with a substance that is as foul of smell as ordure. After the same manner, if one, having studied the Vedas, fails to comprehend what is Prakriti and what is Purusha, one only proves one's own foolishness of understanding and bears a useless burthen (in the form of Vedic lore). One should, with devoted attention, reflect on both Prakriti and Purusha, so that one may avoid repeated birth and death. Reflection upon the fact of one's repeated births and deaths and avoiding the religion of acts that is productive at best of destructible results, one should betake oneself to the indestructible religion of Yoga. O Kasyapa, if one continuously on the nature of the Jiva-soul and its connection with the Supreme Soul, one then succeeds in divesting oneself on all attributes and in beholding the Supreme Soul. The Eternal and Unmanifest Supreme Soul is regarded by men of foolish understandings to be different from the twenty-fifth or Jiva-soul. They are endued with wisdom that behold both these as truly one and the same. Frightened at repeated births and deaths, the Sankhyas and Yogins regard the Jiva-soul and the Supreme Soul to be one and the same.'

"Viswavasu then said, 'Thou hast, O foremost of Brahmanas, said that Jiva-soul is indestructible and truly undistinguished from the Supreme Soul. This, however, is difficult to understand. It behoveth thee to once more discourse on this topic to me. I have heard discourses on this subject from Jaigishavya, Aista, Devala, the regenerate sage Parasara, the intelligent Varshaganya, Bhrigu, Panchasikha Kapila, Suka, Gautama, Arshtisena, the high-souled Garga, Narada, Asuri, the intelligent Paulastya, Sanatkumara, the high-souled Sukra, and my sire Kasyapa. Subsequently I heard the discourses of Rudra and the intelligent Viswarupa, of several of the deities, of the Pitris. and the Daityas. I have acquired all that they say, for they generally discourse that eternal object of all knowledge. I desire, however, to hear what thou mayst say on those topics with the aid of thy intelligence. Thou art the foremost of all persons, and a learned lecturer on the scriptures, and endued with great intelligence. There is nothing that is unknown to thee. Thou art an ocean of the Srutis, as described, O Brahmana, in the world of both the deities and Pitris. The great Rishis residing in the region of Brahma say that Aditya himself, the eternal lord of all luminaries, is thy preceptor (in the matter of this branch of knowledge). O Yajnavalkya, thou hast obtained the entire science, O Brahmana, of the Sankhyas, as also the scriptures of the Yogins in particular. Without doubt, thou art enlightened, fully conversant with the mobile immobile universe. I desire to hear thee discourse on that knowledge, which may be likened to clarified butter endued with solid grains.'

"Yajnavalkya said, 'Thou art, O foremost of Gandharvas, competent to comprehend every knowledge. As, however, thou askest me do thou hear me then discourse to thee according as I myself have obtained it from my preceptor. Prakriti, which is unintelligent, is apprehended by Jiva. Jiva, however, cannot be apprehended by Prakriti, O Gandharva. In consequence of Jiva being reflected in Prakriti, the latter is called Pradhana by Sankhyas and Yogins conversant with the original principles as indicated in the Srutis.

O sinless one, the other, beholding, beholds the twenty-fourth (Prakriti) and the twenty-fifth. (Soul); not beholding, it beholds the twenty-sixth. The twenty-fifth thinks that there is nothing higher than itself. In reality, however, though beholding, it does not behold that (viz., the twenty-sixth) which beholds it. Men possessed of wisdom should never accept the Twenty-fourth (viz., Prakriti, which is unintelligent or inert) as identifiable with the Twenty-fifth or the Soul which has a real and independent existence. The fish live in water. It goes thither impelled by its own nature. As the fish, though living in the water, is to be regarded as separate from it, after the same manner is the Twenty-fifth to be apprehended (i.e., though the Twenty-fifth exists in a state of contact with the Twenty-fourth or Prakriti, it is, however, in its real nature, separate from and independent of Prakriti). When overwhelmed with the consciousness of meum or self, and when unable to understand its identity with the Twenty-sixth, in fact, in consequence of the illusion that invests it, of its co-existence with Prakriti, and of its own manner of thinking, the Jiva-soul always skins down, but when freed from such consciousness it goes upwards. When the Jiva-soul succeeds in apprehending that it is one, and Prakriti with which it resides is another, then only does it, O regenerate one, succeed in beholding the Supreme Soul and attaining to the condition of Oneness with the universe. The Supreme is one, O king, and the Twenty-fifth (or Jiva-soul) is another. In consequence, however, of the Supreme overlying the Jiva-soul the wise regard both to be one and the same. For these reasons, Yogins, and followers of the Sankhya system of philosophy, terrified by the birth and death, blessed with sight of the Twenty-sixth, pure in body and mind, and devoted to the Supreme Soul, and do not welcome the Jiva-soul as indestructible. When one beholds the Supreme Soul and losing all consciousness of individuality becomes identified with the Supreme, one than becomes omniscient, and possessed of such omniscience one becomes freed from the obligation of rebirth. I have thus discoursed to thee truly, sinless one, about Prakriti which is unintelligent, and Jiva-soul which is possessed of intelligence, and the Supreme Soul which is endued with omniscience, according to the indications occurring in the Srutis. That man, who beholds not any difference between the knower or the known, is both Kevala and not-Kevala, is the original cause of the universe, is both Jiva-soul and the Supreme Soul.

"Viswavasu said, 'O puissant one, thou hast duly and adequately discoursed on that which is the origin of all the deities and which is productive of Emancipation. Thou hast said what is true and excellent. May inexhaustible blessings always attend thee, and may thy mind be ever united with intelligence!'

"Yajnavalkya continued, 'Having said those words, the prince of Gandharvas proceeded towards heaven, shining in resplendence of beauty. Before leaving me, the high-souled one duly honoured me by taking the accustomed turns round my person, and I looked upon him, highly pleased. He inculcated the science he had obtained from me unto those celestials that dwell in the regions of Brahman and other deities, unto those that dwell on Earth, unto also the denizens of the nether regions, and unto them that had adopted the path of Emancipation, O king. The Sankhyas are devoted to the practices of their system. The Yogins are devoted to the practices inculcated by their system. Others there are that are desirous of achieving their Emancipation. Unto these latter this science is productive of visible fruits, O lion among king. Emancipation flows from Knowledge. Without Knowledge it can never be attained. The wise have said it, O monarch. Hence, one should strive one's best for acquiring true Knowledge in all its details, by which one may succeed in freeing oneself from birth and death. Obtaining knowledge from a Brahmana or a Kshatriya or Vaisya or even a Sudra who is of low birth, one endued with faith should always show reverence for such knowledge. Birth and death cannot assail one that is endued with faith. All orders of men are Brahmanas. All are sprung from Brahma. All men utter Brahma. Aided by an understanding that is derived from and directed to Brahma. I inculcated this science treating of Prakriti and Purusha. Indeed, this whole universe is Brahma. From the mouth of Brahma sprung the Brahmanas; from his arms, sprung the Kshatriyas; from his navel, the Vaisya; and from his feet, the Sudras. All the orders, (having sprung in this way) should not be regarded as pilfering from one another. Impelled by Ignorance, all men meet with death and attain, O king, to birth that is the cause of acts. Divested of Knowledge, all orders of men, dragged by terrible Ignorance, fall into varied orders of being due to the principles that flow from Prakriti. For this reason, all should, by every means, seek to acquire Knowledge. I have told thee that every person is entitled to strive for its acquisition. One that is possessed of Knowledge is a Brahmana. Others, (viz., Kshatriyas and Vaisyas and Sudras) are possessed of knowledge. Hence, this science of Emancipation is always open to them all. This, O king has been said by the Wise. The questions thou hadst asked me have all been answered by me agreeably to the truth. Do thou, therefore, cast off all grief. Go thou to the other end of this enquiry. Thy questions were good. Blessings on thy head for ever!

"Bhishma continued--Thus instructed by the intelligent Yajnavalkya the king of Mithila became filled with joy. The king honoured that foremost of ascetics by walking round his person. Dismissed by the monarch, he departed from his court. King Daivarati, having obtained the knowledge of the religion of Emancipation, took his seat, and touching a million of kine and a quantity of gold and a measure of gems and jewels, gave them away unto a number of Brahmanas. Installing his son in the sovereignty of the Videhas, the old king began to live, adopting the practices of the Yatis. Thinking mainly of all ordinary duties and their derelictions (as laid down in the scriptures), the king began to study the science of the Sankhyas and the Yogins in their entirety. Regarding himself to be Infinite, he began to reflect on only the Eternal and Independent One. He cast off all ordinary duties and their derelictions, Virtue and Vice, Truth and Falsehood, Birth and Death, and all other things appertaining to the principles produced by Prakriti. Both Sankhyas and Yogins, agreeably to the teachings of their sciences, regard this universe to be due to the action of the Manifest and the Unmanifest. The learned say that Brahma is freed from good and evil, is self-dependent, the highest of the high, Eternal, and Pure. Do thou, therefore, O monarch, become Pure! The giver, the receiver of the gift, the gift itself, and that which is ordered to be given away, are all to be deemed as the unmanifest Soul. The Soul is the Soul's one possession. Who, therefore, can be a stranger to one? Do thou think always in this way. Never think otherwise. He who does not know what is Prakriti possessed of attributes and what is Purusha transcending attributes, only he, not possessed as he is of knowledge, repairs to sacred waters and performs sacrifices. Not by study of the Vedas, not by penances, not by sacrifices O son of Kuru, can one attain to the status of Brahma. Only when one succeeds in apprehending the Supreme or Unmanifest, one comes to be regarded with reverence. They who wait upon Mahat attain to regions of Mahat. They who wait upon Consciousness, attain to the spot that belongs to Consciousness. They who wait upon what is higher attain to places that are higher than these. Those persons, learned in the scriptures, who succeed in apprehending Eternal Brahma who is higher than Unmanifest Prakriti, succeed in obtaining that which transcends birth and death, which is free from attributes, and which is both existent and non-existent I got all this knowledge from Janaka. The latter had obtained it from Yajnavalkya. Knowledge is very superior. Sacrifices cannot compare with it. With the aid of Knowledge one succeeds in crossing the world's ocean which is full of difficulties and dangers. One can never cross that ocean by means of sacrifices. Birth and death, and other impediments, O king, men of knowledge say, one cannot pass over by ordinary exertion. Men attain to heaven through sacrifices, penances, vows, and observances. But they have again to fall down therefrom on the Earth. Do thou, therefore, adore with reverence that which is Supreme, most pure, blessed, stainless, and sacred, and which transcends all states (being Emancipation itself). By apprehending Kshetra, O king, and by performing the Sacrifice that consists in the acquisition of Knowledge, thou wilt really be wise. In former time, Yajnavalkya did that good to king Janaka which is derivable from a study of the Upanishads. The Eternal and Immutable Supreme was the topic about which the great Rishi had discoursed to the king of Mithila. It enabled him to attain to that Brahma which is auspicious, and immortal, and which transcends all kinds of sorrow."

Footnotes

48:1 Chakre literally means 'I made'. The commentator explains it as equivalent to swayam avirbhut.

48:2 Vipriya evidently means 'what is not agreeable.' There was evidently a dispute between Yajnavalkya and his maternal uncle Vaisampayana, the celebrated disciple of Vyasa. This dispute is particularly referred to in the next verse. Vaisampayana had been a recognised teacher of the Vedas and had collected a large number of disciples around him. When, therefore, the nephew Yajnavalkya, having obtaining the Vedas from Surya, began to teach them, he was naturally looked upon with a jealousy, which culminated (as referred to in the next verse) into an open dispute about the Dakshina to be appropriated in the Sacrifice of Janaka. The Burdwan translator incorrectly renders the word vipriya which he takes to mean as 'very agreeable.' In the Vishnu Purana it is mentioned that a dispute took place between Yajnavalkya and Paila. The tatter's preceptor, Vyasa, came, and taking his side, asked Yajnavalkya to return him the Vedas which he had obtained from him. Yajnavalkya vomited forth the Vedas. These were instantly devoured by two other Rishis in the form of Tittiri birds. These afterwards promulgated the Taittiriya Upanishads.

48:3 This shows that I was then regarded as the equal of Vaisampayana himself in the matter of Vedic knowledge. Sumanta and Paila and Jaimini, with Vaisampayana, were the Rishis that assisted the great Vyasa in the task of arranging the Vedas.

49:1 This is called the fourth science, the three others being the three Vedas, Axis culture, and the science of morality and chastisement.

50:1 Prakriti is regarded as something in which Sattwa, Rajas, and Tamas reside in exactly equal proportion. All the principles of Mahat, etc. which flow from Prakriti, are characterised by these three attributes in diverse measure.

50:2 By Mitra is meant here the deity giving light and heat. By Varuna is meant the waters that compose the universe.

50:3 Kah, the commentator explained, is anandah or felicity.

51:1 The comparison lies in the folly of the two persons indicated. One churning ass's milk for butter is only a fool. Similarly, one failing to understand the nature of Prakriti and Purusha from the Vedas is only a fool.

52:1 give a literal rendering of this verse for showing how difficult it is to understand the meaning. The commentator correctly explains the sense which is as follows: anyah or the other is the Soul as distinguished from its reflection upon Prakriti, that is the Soul in its real character as independent of Prakriti. What is said here is that when the Soul, in its real character beholds, or acts as a witness of everything (i.e., as exists in the states of wakefulness and dream), becomes conscious of both itself (the Twenty-fifth) and Prakriti (the Twenty-fourth) when, however, it ceases to behold or act as such witness (i.e., in the state of dreamless slumber of Yoga-samadhi), it succeeds in beholding the Supreme Soul or the Twenty-sixth. In simple language what is said here is that the Soul becomes conscious of both itself and Prakriti in the state of wakefulness and dream. In Samadhi alone, it beholds the Supreme Soul.

52:2 What is said here is that the Twenty-sixth or the Supreme Soul always beholds the Twenty-fifth or the Jiva-soul. The latter, however, filled with vanity, regards that there is nothing higher than it. It can easily, in Yoga-samadhi, behold the Twenty-sixth. Though thus competent to behold the Supreme Soul, it fails ordinarily to behold it. The commentator sees in this verse a reputation of the doctrine of the Charvakas and the Saugatas who deny that there is a Twenty-sixth Tattwa or even a Twenty-fifth which they identify with the Twenty-fourth.

53:1 Tatsthanat is explained by the commentator as Varasya avaradhisrhanat, i.e., in consequence of vara overlying the avara. The instance of the string and the snake is cited. At first the string is erroneously taken for the snake. When the error is dispelled, the string appears as the string. Thus the Supreme and the Jiva-soul come to be taken as one when true knowledge comes.

53:2 The ordinary doctrine is that the Jiva-soul is indestructible, for it is both unborn and deathless, its so called births and deaths being only changes of the forms which Prakriti undergoes in course of her association with it, an association that continues as long as the Jiva-soul does not succeed in effecting its emancipation. In this verse the ordinary doctrine is abandoned. What is said here is that the Jiva-soul is not deathless, for when it becomes identified with the Supreme Soul, that alteration may be taken as its death.

53:3 This is a very difficult verse. Pasya and apasya are drashtri and drisya, i.e., knower and known (or Soul and Prakriti) Kshemaya and Tattwo are drik and drisya, i.e., knowledge and known. One that sees no difference between these that is, one that regards all things as one and the same, is both Kevala and not-Kevala, etc, meaning that such a person, though still appearing as a Jiva (to others) is in reality identifiable with the Supreme Soul.

54:1 This may mean that as men speak, and as speech is Brahma, all men must be regarded as utterers of Brahma. If, again, Brahma be taken to mean the Vedas in special, it may imply that all men utter the Vedas or are competent to study the Vedas. Such an exceedingly liberal sentiment from the mouth of Yajnavalkya is compatible only with the religion of Emancipation which he taught.

54:2 The doctrine is that unless acts are destroyed, there can be no Emancipation.

55:1 Literally, 'these are not obstacles by external nature,' and are therefore irremovable by personal exertion of the ordinary kind.

Section 320

"Yudhishthira said, 'Having acquired great power and great wealth, and having obtained a long period of life, how may one succeed in avoiding death? By which of these means, viz., penances, or the accomplishment of the diverse acts (laid down in the Vedas), or by knowledge of the Srutis, or the application of medicines, can one succeed in avoiding decrepitude and death?'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of Panchasikha who was a Bhikshu in his practices and Janaka. Once on a time Janaka, the ruler of the Videhas, questioned the great Rishi Panchasikha, who was the foremost of all persons conversant with the Vedas and who had all his doubts removed in respect of the purpose and import of all duties. The King said,--By what conduct, O holy one may one transcend decrepitude and death? It is by penances, or by the understanding, or by religious acts (like sacrifices, and vows), or by study and knowledge of the scriptures?--Thus addressed by the ruler of the Vedas the learned Panchasikha, conversant with all invisible things, answered, saying,--There is no prevention of these two (viz., decrepitude and death); nor is it true that cannot be prevented under any circumstances. Neither days, nor nights, nor months, cease to go on. Only that man, who, though transitory, betakes himself to the eternal path (of the religion of Nivritti or abstention from all acts) succeeds in avoiding birth and death. Destruction overtakes, all creatures. All creatures seem to be ceaselessly borne along the infinite current of time. Those that are borne along the infinite current of time which is without a raft (to rescue) and which is infested by those two mighty alligators, viz., decrepitude and death, sink down without anybody coming to their assistance. As one is swept along that current, one fails to find any friend for help and one fails to be inspired with interest for any one else. One meets with spouses and other friends only on one's road. One had never before enjoyed this kind of companionship with any one for any length of time. Creatures, as they are borne along the current of time, become repeatedly attracted towards one another like masses of clouds moved by the wind meeting one another with loud sound. Decrepitude and death are devourers of all creatures, like wolves. Indeed, they devour the strong and the weak, the short and the tall. Among creatures, therefore, which are all so transitory, only the Soul exists eternally. Why should he, then, rejoice when creatures are born and why should he grieve when they die? Whence have I come. Who am I? Whither shall I go? Whose am I? Before what do I rest? What shall I be? For what reason then dost thou grieve for what? Who else then thou wilt behold heaven or hell (for what thou doest)? Hence, without throwing aside the scriptures, one should make gifts and perform sacrifices!--"

Section 321

"Yudhishthira said, 'Without abandoning the domestic mode of life, O royal sage of Kuru's race, who ever attained to Emancipation which is the annihilation of the Understanding (and the other faculties)? Do tell me this! How may the gross and the subtile form be cast off? Do thou also, O grandsire, tell me what the supreme excellence of Emancipation is.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse between Janaka and Sulabha, O Bharata! In days of yore there was a king of Mithila, of the name of Dharmadhyaja, of Janaka's race. He was devoted to the practices of the religion of Renunciation. He was well conversant with the Vedas, with the scriptures on Emancipation, and with the scriptures bearing on his own duty as a king. Subjugating his senses, he ruled his Earth. Hearing of his good behaviour in the world, many men of wisdom, well-conversant with wisdom, O foremost of men, desired to imitate him. 'In the same Satya Yuga, a woman of the name of Sulabha, belonging to the mendicant order, practised the duties of Yoga and wandered over the whole Earth. In course of her wanderings over the Earth, Sulabha heard from many Dandis of different places that the ruler of Mithila was devoted to the religion of Emancipation. Hearing this report about king Janaka and desirous of ascertaining whether it was true or not, Sulabha became desirous of having a personal interview with Janaka. Abandoning, by her Yoga powers, her former form and features, Sulabha assumed the most faultless features and unrivalled beauty. In the twinkling of an eye and with the speed of the quickest shaft, the fair-browed lady of eyes like lotus-petals repaired to the capital of the Videhas. Arrived at the chief city of Mithila teeming with a large population, she adopted the guise of a mendicant and presented herself before the king. The monarch, beholding, her delicate form, became filled with wonder and enquired who she was, whose she was, and whence she came. Welcoming her, he assigned her an excellent seat, honoured her by offering water to wash her feet, and gratified her with excellent refreshments. Refreshed duly and gratified with the rites of hospitality offered unto her, Sulabha, the female mendicant, urged the king, who was surrounded by his ministers and seated in the midst of learned scholars, (to declare himself in respect of his adherence to the religion of Emancipation). Doubting whether Janaka had succeeded in attaining to Emancipation, by following the religion of Nivritti, Sulabha, endued with

Yoga-power, entered the understanding of the king by her own understanding. Restraining, by means of the rays of light that emanated from her own eyes, the rays issuing from the eyes of the king, the lady, desirous of ascertaining the truth, bound up king Janaka with Yoga bonds.' That best of monarch, priding himself upon his own invincibleness and defeating the intentions of Sulabha seized her resolution with his own resolution. The king, in his subtile form, was without the royal umbrella and sceptre. The lady Sulabha, in hers, was without the triple stick. Both staying then in the same (gross) form, thus conversed with each other. Listen to that conversation as it happened between the monarch and Sulabha.

"Janaka said, O holy lady, to what course of conduct art thou devoted? Whose art thou? Whence hast thou come? After finishing thy business here, whither wilt thou go? No one can, without questioning, ascertain another's acquaintance with the scriptures, or age, or order of birth. Thou shouldst, therefore, answer these questions of mine, when thou has come to me. Know that I am truly freed from all vanity in respect of my royal umbrella and sceptre. I wish to know thee thoroughly. Thou art deserving I hold, of my respect. Do thou listen to me as I speak to thee on Emancipation for there is none else (in this world) that can discourse to thee on that topic. Hear me also I tell thee who that person is from whom in days of old I acquired this distinguishing knowledge. I am the beloved disciple of the high-souled and venerable Panchasikha, belonging to the mendicant order, of Parasara's race. My doubts have been dispelled and am fully conversant with the Sankhya and the Yoga systems, and the ordinances as in respect of sacrifices and other rites, which constitutes the three well-known paths of Emancipation. Wandering over the earth and pursuing the while the path that is pointed out by the scriptures, the learned Panchasikha formerly dwelt in happiness in my abode for a period of four months in the rainy season. That foremost of Sankhyas discoursed to me, agreeably to the truth, and in an intelligible manner suited to my comprehension, on the several kinds of means for attaining to Emancipation. He did not, however, command me to give up my kingdom. Freed from attachments, and fixing my Soul on supreme Brahma, and unmoved by companionship, I lived, practising in its entirety that triple conduct which is laid down in treatises on Emancipation. Renunciation (of all kinds of attachments) is the highest means prescribed for Emancipation. It is from Knowledge that Renunciation, by which one becomes freed is said to flow. From Knowledge arises the endeavour after Yoga, and through that endeavour one attains to knowledge of Self or Soul. Through knowledge of Self one transcends joy and grief. That enables one to transcend death and attain to high success. That high intelligence (knowledge of Self) has been acquired by me, and accordingly I have transcended all pairs of opposites. Even in this life have I been freed from stupefaction and have transcended all attachments. As a soil, saturated with water and softened thereby, causes the (sown) seed to sprout forth, after the same manner, the acts of men cause rebirth. As a seed, fried on a pan or otherwise, becomes unable to sprout forth although the capacity for sprouting was there, after the same manner my understanding having been freed from the productive principle constituted by desire, by the instruction of the holy Panchasikha of the mendicant order, it no longer produces its fruit in the form of attachment to the object of the senses. I never experience love for my spouse or hate for my foes. Indeed, I keep aloof from both, beholding the fruitlessness of attachment and wrath. I regard both persons equally, viz., him that smears my right hand with sandal-paste and him that wounds my left. Having attained my (true) object, I am happy, and look equally upon a clod of earth, a piece of stone, and a lump of gold. I am freed from attachments of every kind, though am engaged in ruling a kingdom. In consequence of all this I am distinguished over all bearers of triple sticks. Some foremost of men that are conversant with the topic of Emancipation say that Emancipation has a triple path, (these are knowledge, Yoga, and sacrifices and rites). Some regard knowledge having all things of the world for its object as the means of emancipation. Some hold that the total renunciation of acts (both external and internal) is the means thereof. Another class of persons conversant with the scriptures of Emancipation say that Knowledge is the single means. Other, viz. Yatis, endued with subtile vision, hold that acts constitute the means. The high-souled Panchasikha, discarding both the opinion about knowledge and acts, regarded the third as the only means of Emancipation. If men leading the domestic mode of life be endued with Yama and Niyama, they become the equals of Sannyasins. If, on the other hand, Sannyasins be endued with desire and aversion and spouses and honour and pride and affection, they become the equals of men leading domestic modes of life. If one can attain to Emancipation by means of knowledge, then may Emancipation exist in triple sticks (for there is nothing to prevent the bearers of such stick from acquiring the needful knowledge). Why then may Emancipation not exist in the umbrella and the sceptre as well, especially when there is equal reason in taking up the triple stick and the sceptre? One becomes attached to all those things and acts with which one has need for the sake of one's own self for particular reasons. If a person, beholding the faults of the domestic mode of life, casts it off for adopting another mode (which he considers to be fraught with great merit), be cannot, for such rejection and adoption be regarded as one that is once freed from all attachments, (for all that he has done has been to attach himself to a new mode after having freed himself from a previous one). Sovereignty is fraught with the rewarding and the chastising of others. The life of a mendicant is equally fraught with the same (for mendicants also reward and chastise those they can). When, therefore, mendicants are similar to kings in this respect, why would mendicants only attain to Emancipation, and not kings? Notwithstanding the possession of sovereignty, therefore, one becomes cleansed of all sins by means of knowledge alone, living the while in Supreme Brahma. The wearing of brown cloths, shaving of the head, bearing of the triple stick, and the Kamandalu,--these are the outward signs of one's mode of life. These have no value in aiding one to the attainment of Emancipation. When, notwithstanding the adoption of these emblems of a particular mode of life, knowledge alone becomes the cause of one's Emancipation from sorrow, it would appear that the adoption of mere emblems is perfectly useless. Or, if, beholding the mitigation of sorrow in it, thou hast betaken thyself to these emblems of Sannyasi, why then should not the mitigation of sorrow be beheld in the umbrella and the sceptre to which I have betaken myself? Emancipation does not exist in poverty; nor is bondage to be found in affluence. One attains to Emancipation through Knowledge alone, whether one is indigent or affluent. For these reasons, know that I am living in a condition of freedom, though ostensibly engaged in the enjoyments of religion, wealth, and pleasure, in the form of kingdom and spouses, which constitute a field of bondage (for the generality of men). The bonds constituted by kingdom and affluence, and the bondage to attachments, I have cut off with the sword of Renunciation whetted on the stone of the scriptures bearing upon Emancipation. As regards myself then, I tell thee that I have become freed in this way. O lady of the mendicant order, I cherish an affection for thee. But that should not prevent me from telling thee that thy behaviour does not correspond with the practices of the mode of life to which thou hast betaken thyself! Thou hast great delicacy of formation. Thou hast an exceedingly shapely form. The age is young. Thou hast all these, and thou hast Niyama (subjugation of the senses). I doubt it verily. Thou hast stopped up my body (by entering into me with the aid of the Yoga power) for ascertaining as to whether I am really emancipated or not. This act of thine ill corresponds with that mode of life whose emblems thou bearest. For Yogin that is endued with desire, the triple stick is unfit. As regards thyself, thou dost not adhere to thy stick. As regards those that are freed, it behoves even them to protect themselves from fall. Listen now to me as to what thy transgression has been in consequence of thy contact with me and thy having entered into my gross body with the aid of thy understanding. To what reason is thy entrance to be ascribed into my kingdom or my palace? At whose sign hast thou entered into my heart? Thou belongest to the foremost of all the orders, being, as thou art, a Brahmana woman. As regards myself, however, I am a Kshatriya. There is no union for us two. Do not help to cause an intermixture of colours. Thou livest in the practice of those duties that lead to Emancipation. I live in the domestic mode of life, This act of thine, therefore, is another evil thou hast done, for it produces an unnatural union of two opposite modes of life. I do not know whether thou belongest to my own gotra or dost not belong to it. As regards thyself also, thou dost not know who I am (viz., to what gotra I belong). If thou art of my own gotra, thou hast, by entering into my person, produced another evil,--the evil, viz., of unnatural union. If, again, thy husband be alive and dwelling in a distant place, thy union with me has produced the fourth evil of sinfulness, for thou art not one with whom I may be lawfully united. Dost thou perpetrate all these sinful acts, impelled by the motive of accomplishing a particular object? Dost thou do these from ignorance or from perverted intelligence? If, again, in consequence of thy evil nature thou hast thus become thoroughly independent or unrestrained in thy behaviour, I tell thee that if thou hast any knowledge of the scriptures, thou wilt understand that everything thou hast done has been productive of evil. A third fault attaches to thee in consequence of these acts of thine, a fault that is destructive of peace of mind. By endeavouring to display thy superiority, the indication of a wicked woman is seen in thee. Desirous of asserting thy victory as thou art, it is not myself alone whom thou wishest to defeat, for it is plain that thou wishest to obtain a victory over even the whole of my court (consisting of these learned and very superior Brahmanas), by casting thy eyes in this way towards all these meritorious Brahmanas, it is evident that thou desirest to humiliate them all and glorify thyself (at their expense). Stupefied by thy pride of Yoga-puissance that has been born of thy jealousy (at sight of my power,) thou hast caused a union of thy understanding with mine and thereby hast really mingled together nectar with poison. That union, again, of man and woman, when each covets the other, is sweet as nectar. That association, however, of man and woman when the latter, herself coveting, fails to obtain an individual of the opposite sex that does not covet her, is, instead of being a merit, only a fault that is as noxious as poison. Do not continue to touch me. Know that I am righteous. Do thou act according to thy own scriptures. The enquiry thou hadst wished to make, viz., whether I am or I am not emancipated, has been finished. It behoves thee not to conceal from me all thy secret motives. It behoves thee not, that thus disguisest thyself, to conceal from me what thy object is, that is whether this call of thine has been prompted by the desire of accomplishing some object of thy own or whether thou hast come for accomplishing the object of some other king (that is hostile to me). One should never appear deceitfully before a king; nor before a Brahmana; nor before one's wife when that wife is possessed of every wifely virtue. Those who appear in deceitful guise before these three very soon meet with destruction. The power of kings consists in their sovereignty. The power of Brahmanas conversant with the Vedas is in the Vedas. Women wield a high power in consequence of their beauty and youth and blessedness. These then are powerful in the possession of these powers. He, therefore, that is desirous of accomplishing his own object should always approach these three with sincerity and candour, insincerity and deceit fail to produce success (in these three quarters). It behoveth thee, therefore, to apprise me of the order to which thou belongest by birth, of thy learning and conduct and disposition and nature, as also of the object thou hast in view in coming to this place!--"

"Bhishma continued, 'Though rebuked by the king in these unpleasant, improper, and ill-applied words, the lady Sulabha was not at all abashed. After the king had said these words, the beautiful Sulabha then addressed herself for saying the following words in reply that were more handsome than her person.

"'Sulabha said, O king, speech ought always to be free from the nine verbal faults and the nine faults of judgment. It should also, while setting forth the meaning with perspicuity, be possessed of the eighteen well-known merits. Ambiguity, ascertainment of the faults and merits of premises and conclusions, weighing the relative strength or weakness of those faults and merits, establishment of the conclusion, and the element of persuasiveness or otherwise that attaches to the conclusion thus arrived at,--these five characteristics appertaining to the sense--constitute the authoritativeness of what is said. Listen now to the characteristics of these requirements beginning with ambiguity, one after another, as I expound them according to the combinations. When knowledge rests on distinction in consequence of the object to be known being different from one another, and when (as regards the comprehension of the subject) the understanding rests upon many points one after another, the combination of words (in whose case this occurs) is said to be vitiated by ambiguity. By ascertainment (of faults and merits), called Sankhya, is meant the establishment, by elimination, of faults or merits (in premises and conclusions), adopting tentative meanings. Krama or weighing the relative strength or weakness of the faults or merits (ascertained by the above process), consists in settling the propriety of the priority or subsequence of the words employed in a sentence. This is the meaning attached to the word Krama by persons conversant with the interpretation of sentences or texts. By Conclusion is meant the final determination, after this examination of what has been said on the subjects of religion, pleasure, wealth, and Emancipation, in respect of what is particularly is that has been said in the text. The sorrow born of wish or aversion increases to a great measure. The conduct, O king, that one pursues in such a matter (for dispelling the sorrow experienced) is called Prayojanam. Take it for certain, O king, at my word, that these characteristics of Ambiguity and the other (numbering five in all), when occurring together, constitute a complete and intelligible sentence. The words I shall utter will be fraught with sense, free from ambiguity (in consequence of each of them not being symbols of many things), logical, free from pleonasm or tautology, smooth, certain, free from bombast, agreeable or sweet, truthful, not inconsistent with the aggregate of three, (viz., Righteousness, Wealth and Pleasure), refined (i.e., free from Prakriti), not elliptical or imperfect, destitute of harshness or difficulty of comprehension, characterised by due order, not far-fetched in respect of sense, corrected with one another as cause and effect and each having a specific object. I shall not tell thee anything, prompted by desire or wrath or fear or cupidity or abjectness or deceit or shame or compassion or pride. (I answer thee because it is proper for me to answer what thou hast said). When the speaker, the hearer, and the words said, thoroughly agree with one another in course of a speech, then does the sense or meaning come out very clearly. When, in the matter of what is to be said, the speaker shows disregard for the understanding of the hearer by uttering words whose meaning is understood by himself, then, however good those words may be, they become incapable of being seized by the hearer. That speaker, again, who, abandoning all regard for his own meaning uses words that are of excellent sound and sense, awakens only erroneous, impressions in the mind of the hearer. Such words in such connection become certainly faulty. That speaker, however, who employs words that are, while expressing his own meaning, intelligible to the hearer, as well, truly deserves to be called a speaker. No other man deserves the name. It behoveth thee, therefore, O king, to hear with concentrated attention these words of mine, fraught with meaning and endued with wealth of vocables. Thou hast asked me who I am, whose I am, whence I am coming, etc. Listen to me, O king, with undivided mind, as I answer these questions of thine. As lac and wood, as grains of dust and drops of water, exist commingled when brought together, even so are the existences of all creatures. Sound, touch, taste, form, and scent, these and the senses, though diverse in respect of their essences, exist yet in a state of commingling like lac and wood. It is again well known that nobody asks any of these, saying, who art thou? Each of them also has no knowledge either of itself or of the others. The eye cannot see itself. The ear cannot hear itself. The eye, again, cannot discharge the functions of any of the other senses, nor can any of the senses discharge the functions of any sense save its own. If all of them even combine together, even they fail to know their own selves as dust and water mingled together cannot know each other though existing in a state of union. In order to discharge their respective functions, they await the contact of objects that are external to them. The eye, form, and light, constitute the three requisites of the operation called seeing. The same, as in this case, happens in respect of the operations of the other senses and the ideas which is their result. Then, again, between the functions of the senses (called vision, hearing, etc.,) and the ideas which are their result (viz., form, sound, etc.), the mind is an entity other than the senses And is regarded to have an action of its own. With its help one distinguishes what is existent from what is non-existent for arriving at certainty (in the matter of all ideas derived from the senses). With the five senses of knowledge and five senses of action, the mind makes a total of eleven. The twelfth is the Understanding. When doubt arises in respect of what is to be known, the Understanding comes forward and settles all doubts (for aiding correct apprehension). After the twelfth, Sattwa is another principle numbering the thirteenth. With its help creatures are distinguished as possessing more of it or less of it in their constitutions. After this, Consciousness (of self) is another principle (numbering the fourteenth). It helps one to an apprehension of self as distinguished from what is not self. Desire is the fifteenth principle, O king. Unto it inhere the whole universe. The sixteenth principle is Avidya. Unto it inhere the seventeenth and the eighteenth principles called Prakriti and Vyakti (i.e., Maya and Prakasa). Happiness and sorrow, decrepitude and death, acquisition and loss, the agreeable end the disagreeable,--these constitute the nineteenth principle and are called couples of opposites. Beyond the nineteenth principle is another, viz., Time called the twentieth. Know that the births and death of all creatures are due to the action of this twentieth principle. These twenty exist together. Besides these, the five Great primal elements, and existence and non-existence, bring up the tale to seven and twenty. Beyond these, are three others, named Vidhi, Sukra, and Vala, that make the tale reach thirty. That in which these ten and twenty principles occur is said to be body. Some persons regard unmanifest Prakriti to be the source or cause of these thirty principles. (This is the view of the atheistic Sankhya school). The Kanadas of gross vision regard the Manifest (or atoms) to be their cause. Whether the Unmanifest or the Manifest be their cause, or whether the two (viz., the Supreme or Purusha and the Manifest or atoms) be regarded as their cause, or fourthly, whether the four together (viz., the Supreme or Purusha and his Maya and Jiva and Avidya or Ignorance) be the cause, they that are conversant with Adhyatma behold Prakriti as the cause of all creatures. That Prakriti which is Unmanifest, becomes manifest in the form of these principles. Myself, thyself, O monarch, and all others that are endued with body are the result of that Prakriti (so far as our bodies are concerned). Insemination and other (embryonic) conditions are due to the mixture of the vital seed and blood. In consequence of insemination the result which first appears is called by the name of 'Kalala.' From 'Kalala' arises what is called Vudvuda (bubble). From the stage called 'Vudvuda' springs what is called 'Pesi.' From the condition called 'Pesi' that stage arises in which the various limbs become manifested. From this last condition appear nails and hair. Upon the expiration of the ninth month, O king of Mithila, the creature takes its birth so that, its sex being known, it comes to be called a boy or girl. When the creature issues out of the womb, the form it presents is such that its nails and fingers seem to be of the hue of burnished copper. The next stage is said to be infancy, when the form that was seen at the time of birth becomes changed. From infancy youth is reached, and from youth, old age. As the creature advances from one stage into another, the form presented in the previous stage becomes changed. The constituent elements of the body, which serve diverse functions in the general economy, undergo change every moment in every creature. Those changes, however, are so minute that they cannot be noticed. The birth of particles, and their death, in each successive condition, can not be marked, O king, even as one cannot mark the changes in the flame of a burning lamp. When such is the state of the bodies of all creatures,--that is when that which is called the body is changing incessantly even like the rapid locomotion of a steed of good mettle,--who then has come whence or not whence, or whose is it or whose is it not, or whence does it not arise? What connection does there exist between creatures and their own bodies? As from the contact of flint with iron, or from two sticks of wood when rubbed against each other, fire is generated, even so are creatures generated from the combination of the (thirty) principles already named. Indeed, as thou thyself seest thy own body in thy body and as thou thyself seest thy soul in thy own soul, why is it that thou dost not see thy own body and thy own soul in the bodies and souls of others? If it is true that thou seest an identity with thyself and others, why then didst thou ask me who I am and whose? If it is true that hast, O king been freed from the knowledge of duality that (erroneously) says--this is mine and this other is not mine,--then what use is there with such questions as Who art thou, whose art thou and whence dost thou come? What indications of Emancipation can be said to occur in that king who acts as others act towards enemies and allies and neutrals and in victory and truce and war? What indications of Emancipation occur in him who does not know the true nature of the aggregate of three as manifested in seven ways in all acts and who, on that account, is attached to that aggregate of three? What indications of Emancipation exist in him who fails to cast an equal eye on the agreeable, on the weak, and the strong? Unworthy as thou art of it, thy pretence of Emancipation should be put down by thy counsellers! This thy endeavour to attain to Emancipation (when thou hast so many faults) is like the use of medicine by a patient who indulges in all kinds of forbidden food and practices. O chastiser of foes, reflecting upon spouses and other sources of attachment, one should behold these in one's own soul. What else can be looked upon as the indication of Emancipation? Listen now to me as I speak in detail of these and certain other minute sources of attachment appertaining to the four well known acts (of lying down for slumber, enjoyment, eating, and dressing) to which thou art still bound though thou professest thyself to have adopted the religion of Emancipation. That man who has to rule the whole world must, indeed, be a single king without a second. He is obliged to live in only a single palace. In that palace he has again only one sleeping chamber. In that chamber he has, again, only one bed on which at night he is to lie down. Half that bed again he is obliged to give to his Queen-consort. This may serve as an example of how little the king's share is of all he is said to own. This is the case with his objects of enjoyment, with the food he eats, and with the robes he wears. He is thus attached to a very limited share of all things. He is, again, attached to the duties of rewarding and punishing. The king is always dependent on others. He enjoys a very small share of all he is supposed to own, and to that small share he is forced to be attached (as well as others are attached to their respective possessions). In the matter also of peace and war, the king cannot be said to be independent. In the matter of women, of sports and other kinds of enjoyment, the king's inclinations are exceedingly circumscribed. In the matter of taking counsel and in the assembly of his councillors what independence can the king be said to have? When, indeed, he sets his orders on other men, he is said to be thoroughly independent. But then the moment after, in the several matters of his orders, his independence is barred by the very men whom he has ordered. If the king desires to sleep, he cannot gratify his desire, resisted by those who have business to transact with him. He must sleep when permitted, and while sleeping he is obliged to wake up for attending to those that have urgent business with him--bathe, touch, drink, eat, pour libations on the fire, perform sacrifices, speak, hear,--these are the words which kings have to hear from others and hearing them have to slave to those that utter them. Men come in batches to the king and solicit him for gifts. Being, how-ever, the protector of the general treasury, he cannot make gifts unto even the most deserving. If he makes gifts, the treasury becomes exhausted. If he does not, disappointed solicitors look upon him with hostile eyes. He becomes vexed and as the result of this, misanthropical feelings soon invade his mind. If many wise and heroic and wealthy men reside together, the king's mind begins to be filled with distrust in consequence. Even when there is no cause of fear, the king entertains fear of those that always wait upon and worship him. Those I have mentioned O king, also find fault with him. Behold, in what way the king's fears may arise from even them! Then again all men are kings in their own houses. All men, again, in their own houses are house-holders. Like kings, O Janaka, all men in their own houses chastise and reward. Like kings others also have sons and spouses and their own selves and treasuries and friends and stores. In these respects the king is not different from other men.--The country is ruined,--the city is consumed by fire,--the foremost of elephants is dead,--at all this the king yields to grief like others, little regarding that these impressions are all due to ignorance and error. The king is seldom freed from mental griefs caused by desire and aversion and fear. He is generally afflicted also by headaches and diverse diseases of the kind. The king is afflicted (like others) by all couples of opposites (as pleasure and pain, etc). He is alarmed at everything. Indeed, full of foes and impediments as kingdom is, the king, while he enjoys it, passes nights of sleeplessness. Sovereignty, therefore, is blessed with an exceedingly small share of happiness. The misery with which it is endued is very great. It is as unsubstantial as burning flames fed by straw or the bubbles of froth seen on the surface of water. Who is there that would like to obtain sovereignty, or having acquired sovereignty can hope to win tranquillity? Thou regardest this kingdom and this palace to be thine. Thou thinkest also this army, this treasury, and these counsellers to belong to thee. Whose, however, in reality are they, and whose are they not? Allies, ministers, capital, provinces, punishment, treasury, and the king, these seven which constitute the limbs of a kingdom exist, depending upon one another, like three sticks standing with one another's support. The merits of each are set off by the merits of the others. Which of them can be said to be superior to the rest? At those times those particular ones are regarded as distinguished above the rest when some important end is served through their agency. Superiority, for the time being, is said to attach to that one whose efficacy is thus seen. The seven limbs already mentioned, O best of kings, and the three others, forming an aggregate of ten, supporting one another, are said to enjoy the kingdom like the king himself. That king who is endued with great energy and who is firmly attached to Kshatriya practices, should be satisfied with only a tenth part of the produce of the subject's field. Other kings are seen to be satisfied with less than a tenth part of such produce. There is no one who owns the kingly office without some one else owning it in the world, and there is no kingdom without a king. If there be no kingdom, there can be no righteousness, and if there be no righteousness, whence can Emancipation arise? Whatever merit is most sacred and the highest, belongs to kings and kingdoms. By ruling a kingdom well, a king earns the merit that attaches to a Horse-sacrifice with the whole Earth given away as Dakshina. But how many kings are there that rule their kingdoms well? O ruler of Mithila, I can mention hundreds and thousands of faults like these that attach to kings and kingdoms. Then, again, when I have no real connection with even my body, how then can I be said to have any contact with the bodies of others? Thou canst not charge me with having endeavoured to bring about an intermixture of castes. Hast thou heard the religion of Emancipation in its entirety from the lips of Panchasikha together with its means, its methods, its practices, and its conclusion? If thou hast prevailed over all thy bonds and freed thyself from all attachments, may I ask thee, O king, who thou preservest thy connections still with this umbrella and these other appendages of royalty? I think that thou hast not listened to the scriptures, or, thou hast listened to them without any advantage, or, perhaps, thou hast listened to some other treatises looking like the scriptures. It seems that thou art possessed only of worldly knowledge, and that like an ordinary man of the world thou art bound by the bonds of touch and spouses and mansions and the like. If it be true that thou Met been emancipated from all bonds, what harm have I done thee by entering thy person with only my Intellect? With Yatis, among all orders of men, the custom is to dwell in uninhabited or deserted abodes. What harm then have I done to whom by entering thy understanding which is truly of real knowledge? I have not touched thee, O king, with my hands, of arms, or feet, or thighs, O sinless one, or with any other part of the body. Thou art born in a high race. Thou hast modesty. Thou hast foresight. Whether the act has been good or bad, my entrance into thy body has been a private one, concerning us two only. Was it not improper for thee to publish that private act before all thy court? These Brahmanas are all worthy of respect. They are foremost of preceptors. Thou also art entitled to their respect, being their king. Doing them reverence, thou art entitled to receive reverence from them. Reflecting on all this, it was not proper for thee to proclaim before these foremost of men the fact of this congress between two persons of opposite sexes, if, indeed, thou art really acquainted with the rules of propriety in respect of speech. O king of Mithila, I am staying in thee without touching thee at all even like a drop of water on a lotus leaf that stays on it without drenching it in the least. If, notwithstanding instructions of Panchasikha of the mendicant order, thy knowledge has become abstracted from the sensual objects to which it relates? Thou hast, it is plain, fallen off from the domestic mode of life but thou hast not yet attained to Emancipation that is so difficult to arrive at. Thou stayest between the two, pretending that thou hast reached the goal of Emancipation. The contact of one that is emancipated with another that has been so, or Purusha with Prakriti, cannot lead to an intermingling of the kind thou dreariest. Only those that regard the soul to be identical with the body, and that think the several orders and modes of life to be really different from one another, are open to the error of supposing an intermingling to be possible. My body is different from thine. But my soul is not different from thy soul. When I am able to realise this, I have not the slightest doubt that my understanding is really not staying in thine though I have entered into thee by Yoga. A pot is borne in the hand. In the pot is milk. On the milk is a fly. Though the hand and pot, the pot and milk, and the milk and the fly, exist together, yet are they all distinct from each other. The pot does not partake the nature of the milk. Nor does the milk partake the nature of the fly. The condition of each is dependent on itself, and can never be altered by the condition of that other with which it may temporarily exist. After this manner, colour and practices, though they may exist together with and in a person that is emancipate, do not really attach to him. How then can an intermingling of orders be possible in consequence of this union of myself with thee? Then, again, I am not superior to thee in colour. Nor am I a Vaisya, nor a Sudra. I am, O king, of the same order with the, borne of a pure race. There was a royal sage of the name of Pradhana. It is evident that thou hast heard of him. I am born in his race, and my name is Sulabha. In the sacrifices performed by my ancestors, the foremost of the gods, viz., Indra, used to come, accompanied by Drona and Satasringa, and Chakradwara (and other presiding geniuses of the great mountains). Born in such a race, it was found that no husband could be obtained for me that would be fit for me. Instructed then in the religion of Emancipation, I wander over the Earth alone, observant of the practices of asceticism. I practise no hypocrisy in the matter of the life of Renunciation. I am not a thief that appropriates what belongs to others. I am not a confuser of the practices belonging to the different orders. I am firm in the practices that belong to that mode of life to which I properly belong. I am firm and steady in my vows. I never utter any word without reflecting on its propriety. I did not come to thee, without having deliberated properly, O monarch! Having heard that thy understanding has been purified by the religion of Emancipation, I came here from desire of some benefit. Indeed, it was for enquiring of thee about Emancipation that I had come. I do not say it for glorifying myself and humiliating my opponents. But I say it, impelled by sincerity only. What I say is, he that is emancipated never indulges in that intellectual gladiatorship which is implied by a dialectical disputation for the sake of victory. He, on the other hand, is really emancipate who devotes himself to Brahma, that sole seat of tranquillity. As a person of the mendicant order resides for only one night in an empty house (and leaves it the next morning), even after the same manner I shall reside for this one night in thy person (which, as I have already said, is like an empty chamber, being destitute of knowledge). Thou hast honoured me with both speech and other offers that are due from a host to a guest. Having slept this one night in thy person, O ruler of Mithila, which is as it were my own chamber now, tomorrow I shall depart.

"Bhishma continued, 'Hearing these words fraught with excellent sense and with reason, king Janaka failed to return any answer thereto.'"

Footnotes

57:1 Sanchodayishyanti implies questioned. Here it means questioning the king internally or by Yoga power.

58:1 Utsmayan is explained by the Commentators as 'priding himself upon his own invincibleness.' Ayaya bhavam implies her determination to make the king dumb. Visesayan is abhibhavan.

58:2 Sammantum is explained by the Commentator as equivalent to samyak jnatum.

58:3 It is difficult to say in what sense the word vaiseshikam is used here. There is a particular system of philosophy called Vaiseshika or Kanada; the system believed to have been originally promulgated by a Rishi of the name of Kanada. That system has close resemblance to the atomic theory of European philosophers. It has many points of striking resemblance with Kapila's system or Sankhya. Then, again, some of the original principles, as enunciated in the Sankhya system, are called by the name of Visesha.

58:4 The mention of Vidhi indicated, as the commentator explains, Karmakanda. The value of Karma in the path of Emancipation is to purify the Soul.

59:1 K. P. Singha wrongly translates this verse.

59:2 There is equal reason in taking up etc., implies that the bearing of the sceptre is only a mode of life like that of holders of the triple-stick.

Both the king and the Sannyasin are free to acquire knowledge and both, therefore, may attain to Emancipation notwithstanding their respective emblems. In the emblems themselves there is no efficacy or disqualification.

59:3 The object of this verse is to show that all persons, led by interest, become attached to particular things. The littleness or greatness of those things cannot aid or bar people's way to Emancipation. 'I may be a king, says Janaka, and thou mayst be a mendicant. Neither thy mendicancy nor my royalty can aid or obstruct our Emancipation. Both of us, by Knowledge, can achieve what we wish, notwithstanding our outward surroundings.

60:1 Hence, by changing my royal life for that of a bearer of the triple-stick I can gain nothing.

61:1 Yukte in the first line means in the Yogin. The Bombay reading Tridandanke is a mistake for Tridandakam. The Bombay text reads na muktasyasti gopana, meaning that 'there is no relief for one that has fallen down after having arisen in Yoga.' The Bengal text reads vimuktasya. I adopt the Bengal reading.

61:2 What the king says is that he, the king, had made no assignation with the lady is consequence of which she could be justified in entering his body. The word Sannikarsha here means sanketa. Both the vernacular translators render this word wrongly.

62:1 These faults and merits are set forth in the verses that follow.

63:1 Saukshmyam, is literally minuteness. It means ambiguity here. I have rendered verse 81 very closely to give the reader an idea of the extreme terseness of these verses. For bringing out the meaning of the verse, the following illustration may serve. A sentence is composed containing some words each of which is employed in diverse senses, as the well-known verse of Parasara which has been interpreted to sanction the remarriage of Hindu widows. Here, the object indicated by the words used are varied. Definite knowledge of the meaning of each word is arrived at by means of distinctions, i.e., by distinguishing each meaning from every other. In such cases, the understanding before arriving at the definite meaning, rests in succession upon diverse points, now upon one, now upon another. Indeed, the true meaning is to be arrived at in such cases by a process of elimination. When such processes become necessary and or seizing the sense of any sentence, the fault is said to be the fault of minuteness or ambiguity.

63:2 To take the same example; first take the well-known words of Parasara as really sanctioning the remarriage of widows. Several words in the verse would point to this meaning, several others would not. Weighing probabilities and reasons, let the meaning be tentatively adopted that second husbands are sanctioned by the Rishi for the Hindu widow. This is Sankhya.

63:3 Having tentatively adopted the meaning the second husbands are sanctioned by the verse referred to, the conclusion should be either its acceptance or rejection. By seeing the incompatibility of the tentative meaning with other settled conclusions in respect of other texts or other writers, the tentative meaning is capable of being rejected, and the final conclusion arrived at, to the effect, that the second husband is to be taken only according to the Niyoga-vidhi and not by marriage.

64:1 By prayojanam is meant the conduct one pursues for gratifying one's wish to acquire or avoid any object. Wish, in respect of either acquisition or avoidance, if ungratified, becomes a source of pain. The section or conduct that one adopts for removing that pain is called Prayojanam. In the Gautama-sutras it is said that yamarthamadhikritya pravartate, tat prayojanam. The two definitions are identical.

64:2 By occurrence of these five characteristics together is meant that when these are properly attended to by a speaker or writer, only then can his sentence be said to be complete and intelligible. In Nyaya philosophy, the five requisites are Pratijna, Hetu, Udaharana, Upanaya, and Nigamana. In the Mimansa philosophy, the five requisites have been named differently. Vishaya, Samsaya, Purvapaksha, Uttara, and Nirnaya.

64:3 These characteristics, the commentator points out, though numbering sixteen, include the four and twenty mentioned by Bhojadeva in his Rhetoric called Saraswati-kanthabharana.

64:4 Parartham means, as the commentator explains, of excellent sense. It does not mean Paraprayojanam as wrongly rendered by the Burdwan translator. The latter's version of the text is thoroughly unmeaning.

65:1 What Sulabha says here is this: the great primal elements are the same whether they make up this body or that other body; and then it is the same Chit that pervades every combination of the great elements. The object of this observation is to show that Janaka should not have asked these questions about Sulabha, he and she being essentially the same person. To regard the two as different would indicate obscuration of vision.

65:2 What is meant by this is that when creatures are said to possess more of sattwa and less of sattwa, sattwa seems to be a principle that is existent in the constitutions of creatures.

65:3 By the word Kala is meant the 16 principles beginning with Prana. What is intended to be said is that as long as the principle of Desire exists, rebirth becomes possible. The universe, therefore, rests on the principle of Desire or Vasana. The senses, etc. all arise from this principle of Vasana.

66:1 By Vidhi is meant that righteousness and its reverse which constitute the seed of Desire. By Sukra is meant that which helps that seed to grow or put forth its rudiments. By Vala is meant the exertion that one makes for gratifying one's desire.

67:1 The fact then of continual change of particles in the body was well-known to the Hindu sages. This discovery is not new of modern physiology. Elsewhere it has been shown that Harvey's great discovery about the circulation of the blood was not unknown to the Rishis.

67:2 The instance mentioned for illustrating the change of corporal particles is certainly a very happy one. The flame of a burning lamp, though perfectly steady (as in a breezeless spot), is really the result of the successive combustion of particles of oil and the successive extinguishment of such combustion Both this and the previous verse have been rendered inaccurately by K.P. Singha.

67:3 Hence the questions of Janaka, asking as to who the lady was or whose, were futile.

67:4 The seven ways are as follows: Righteousness and Wealth and Pleasure independently and distinct from one another count three, then the first and second, the first and third, and second and third, count three and lastly, all three existing together. In all acts, one or other of these seven may be found. The first and second exist in all acts whose result is the righteous acquisition of wealth; the first and third exist in the procreation of children in lawful wedlock; the second and third in ordinary acts of worldly men. Of acts in which all three combine, the rearing of children may be noticed, for it is at once a duty, a source of wealth, and a pleasure. K.P. Singha omits all reference to these seven ways, while the Burdwan translator, misunderstanding the gloss, makes utter nonsense of it.

68:1 The king may order some men to do some things. These men, after obeying those orders, return to him to report the fact of what they have accomplished. The king is obliged to grant them interviews for listening to them.

69:1 The commentator explains that the three others are Vriddhi, Kshaya, and Sthana, all of which arise from policy. Some of the seven limbs are inanimate, such as the treasury. But it is said that the treasury supports the ministers, and the ministers support the treasury.

70:1 Hence, when every kingdom has a king, and kings too are many, no one should indulge in pride at the thought of his being a king.

70:2 The object of this verse is to show that as Janaka rules his kingdom without being attached to it, he cannot lay claim to the merit that belongs to kings.

70:3 Upaya or means implies here the attitude of sitting (as in Yoga). Upanishad or method implies sravana and manana i.e., listening and thinking. Upasanga or practices imply the several limbs of Dhyana, etc. Nischaya or conclusion has reference to Brahma.

71:1 I expand this verse fully.

72:1 The na in the second line is connected with Vyayachcchate.

72:2 The object of this verse is to show that the words uttered by Sulabha were unanswerable. To attain to Emancipation one must practise a life of Renunciation instead of continuing in the domestic mode.

Section 322

"Yudhishthira said, 'How was Suka, the son of Vyasa, in days of old, won over to Renunciation? I desire to hear thee recite the story. My curiosity in this respect is irrepressible. It behoveth thee, O thou of Kuru's race, to discourse to me on the conclusions in respect of the Unmanifest (Cause), the Manifest (Effects), and of the Truth (or Brahma) that is in, but unattached to them, as also of the acts of the self-born Narayana, as they are known to thy understanding.

"Bhishma said, 'Beholding his son Suka living fearlessly as ordinary men do in practices that are considered harmless by them, Vyasa taught him the entire Vedas and then discoursed to him one day in these words: 'Vyasa said, O son, becoming the master of the senses, do thou subdue extreme cold and extreme heat, hunger and thirst, and the wind also, and having subdued them (as Yogins do), do thou practise righteousness. Do thou duly observe truth and sincerity, and freedom from wrath and malice, and self-restraint and penances, and the duties of benevolence and compassion. Rest thou on truth, firmly devoted to righteousness, abandoning all sort of insincerity and deceit. Do thou support thy life on what remains of food after feeding gods and guests. Thy body is as transitory as the froth on the surface of water. The Jiva-soul is sitting unattached in it as a bird on a tree. The companionship of all agreeable object is exceedingly short-lived. Why then, O son, dost thou sleep in such forgetfulness? Thy foes are heedful and awake and ever ready (to spring on thee) and always watchful of their opportunity. Why art thou so foolish as not to know this? As the days are going one after another, the period of thy life is being lessened. Indeed when thy life is being incessantly shortened, why dost thou not run to preceptors (for learning the means of rescue)? Only they that are destitute of faith (in the existence of next life) set their hearts on things of this world that have the only effect of increasing flesh and blood. They are totally unmindful of all that is concerned with the next world. Those men that are stupefied by erroneous understandings display a hatred for righteousness. The man who walks after those misguided persons that have betaken themselves to devious and wrong paths is afflicted equally with them. They however, that are contented, devoted to the scriptures, endued with high souls, and possessed of great might, betake themselves to the part of righteousness. Do thou wait upon them with reverence and seek instruction from them. Do thou act according to the instructions received from those wise men whose eyes are set upon righteousness. With understanding cleansed by such lessons and rendered superior, do thou then restrain thy heart which is ever ready to deviate from the right course. They whose understandings are always concerned with the present, who fearlessly regard the tomorrow as something quite remote,--they who do not observe any restrictions in the matter of food,--ate really senseless persons that fail to understand that this world is only a field of probation. Repairing to the fight of steps constituted by Righteousness, do thou ascend those steps one after another. At present thou art like a worm that is employed in weaving its cocoon round itself and thereby depriving itself of all means of escape. Do thou keep to thy left, without any scruple, the atheist who transgresses all restraints, who is situated like a house by the side of a fierce and encroaching current, (for the destruction he courts), and who (to others) seems to stand like a bamboo with its tall head erected in pride. Do thou with the raft of Yoga, cross the ocean of the world whose waters are constituted by thy five senses. Having Desire and Wrath and Death for its fierce monsters, and owning birth for its vortex. Do thou cross, with the raft of Righteousness, the world that is affected by Death and afflicted by Decrepitude, and upon which the thunder-bolts constituted by days and nights are falling incessantly. When death is seeking thee at all moments, viz., when thou art sitting or lying down, it is certain that Death may get thee for his victim at any time. Whence art thou to obtain thy rescue! Like the she-wolf snatching away a lamb. Death snatches away one that is still engaged in earning wealth and still unsatisfied in the indulgence of his pleasures. When thou art destined to enter into the dark, do thou hold up the blazing lamp made of righteous understanding and whose flame has been well-husbanded out. Failing into various forms one after another in the world of men, a creature obtains the status of Brahmanhood with great difficulty. Thou hast obtained that status. Do thou then, O son endeavour to maintain it (properly). A Brahman hath not been born for the gratification of desire. On the other hand, his body is intended to be subjected to mortification and penances in this world so that incomparable happiness may be his in the next world. The status of Brahmanhood is acquired with the aid of long-continued and austere penances. Having acquired that status, one should never waste one's time in the indulgence of one's senses. Always engaged in penances and self-restraint and desirous of what is for thy good, do thou live and act, devoted to peace and tranquillity. The period of life, of every man, is like a steed. The nature of that steed is unmanifest. The (sixteen) elements (mentioned before) constitute its body. Its nature is exceedingly subtile. Kshanas, and Trutis, and Nimeshas are the hair on its body. The twilights constitute its shoulder joints; The lighted and the dark fortnights are its two eyes of equal power. Months are its other limbs. That steed is running incessantly. If thy eyes be not blind, beholding then that steed incessantly moving forward in its invisible course, do thou set thy heart on righteousness, after hearing what thy preceptors have to say on the question of the next world. They that fall away from righteousness and that conduct themselves recklessly, that always display malice towards others and betake themselves to evil ways are obliged to assume (physical) bodies in the regions of Yama and suffer diverse afflictions, in consequence of their unrighteous acts of diverse kind. That king who is devoted to righteousness and who protects and chastises the good and the wicked with discrimination, attains to those regions that belong to man of righteous deeds. By doing diverse kinds of good acts, he attains to such felicity as is faultless and as is incapable of being attained to by undergoing even thousands of births. Furious dogs of frightful mien, crows of iron beaks, flocks of ravens and vultures and other birds, and blood-sucking worms, assail the man who transgresses the commands of his parents and preceptors when he goes to hell after death. That sinful wretch who, in consequence of his recklessness, transgresses the ten boundaries that have been fixed by the Self-born himself, is obliged to pass his time in great affliction in the wild wastes that occur in the dominions of the king of Pitris. That man who is tainted with cupidity, who is in love with untruth, who always takes a delight in deception and cheating, and who does injuries to others by practising hypocrisy and deception, has to go to deep hell and suffer great woe and affliction for his acts of wickedness. Such a man is forced to bathe in the broad river called Vaitarani whose waters are scalding, to enter into a forest of trees whose leaves are as sharp as swords, and then to lie down on a bed of battle-axes. He has thus to pass his days in frightful hell in great affliction. Thou beholdest only the regions of Brahman and other deities, but thou art blind to that which is the highest (viz., Emancipation). Alas, thou art ever blind also to that which brings Death on its train (viz., decrepitude and old age). Go (along the path of Emancipation)! Why tarriest thou? A frightful terror, destructive of thy happiness, is before thee! Do thou take prompt steps for achieving thy Emancipation! Soon after death thou art sure to be taken before Yama at his command. For obtaining felicity in the next world, strive to attain to righteousness through the practice of difficult and austere vows. The puissant Yama, regardless of the sufferings of others, very soon takes the lives of all persons, that is of thyself and thy friends. There is none capable of resisting him. Very soon the wind of Yama will blow before thee (and drive thee to his presence). Very soon wilt thou be taken to that dread presence all alone. Do thou achieve what will be for thy good there. Where now is that Death-wind which will blow before thee very soon? (Art thou mindful of it?) Very soon will the points of the compass, when that moment arrives, begin to whirl before thy eyes. (Art thou mindful of that?) O son, soon (when that moment comes) will thy Vedas disappear from thy sight as thou goest helplessly into that dread presence. Do thou, therefore, set thy heart on Yoga abstraction which is possessed of great excellence. Do thou seek to attain that one only treasure so that thou mayst not have to grieve at the recollection (after Death) of thy former deeds good and bad all of which are characterised by error. Decrepitude very soon weakens thy body and robs thee of thy strength and limbs and beauty. Do thou, therefore, seek that one only treasure. Very soon the Destroyer, with Disease for his charioteer, will with a strong hand, for taking thy life, pierce and break thy body. Do thou, therefore practise austere penance. Very soon will, those terrible wolves that reside within thy body, assail thee from every side. Do thou endeavour, therefore, to achieve acts of righteousness. Very soon wilt thou, all alone, behold a thick darkness, and very soon wilt thou behold golden trees on the top of the hill. Do thou, therefore, hasten to achieve acts of righteousness. Very soon will those evil companions and foes of thine, (viz., the senses), dressed in the guise of friends, swerve thee from correct vision. Do thou, then, O son, strive to achieve that which is of the highest good. Do thou earn that wealth which has no fear from either kings or thieves, and which one has not to abandon even at Death. Earned by one's own acts, that wealth has never to be divided among co-owners. Each enjoys that wealth (in the other world) which each has earned for himself. O son, give that to others by which they may be able to live in the next world. Do thou also set thyself to the acquisition of that wealth which is indestructible and durable. Do not think that thou shouldst first enjoy all kinds of pleasures and then turn thy heart on Emancipation, for before thou art satiated with enjoyment thou mayst be overtaken by Death. Do thou, in view of this, hasten to do acts of goodness. Neither mother, nor son, nor relatives, nor dear friends even when solicited with honours, accompany the man that dies. To the regions of Yama one has to go oneself, unaccompanied by any one. Only those deeds, good and bad, that one did before death accompany the man that goes to the other world. The gold and gems that one has earned by good and bad means do not become productive of any benefit to one when one's body meets with dissolution. Of men that have gone to the other world, there is no witness, better than the soul, of all act done or undone in life. That when the acting-Chaitanya (Jiva-soul) enters into the witness-Chaitanya the destruction of the body takes place, is seen by Yoga-intelligence when

Yogins enter the firmament of their hearts. Even here, the god of Fire, the Sun and the Wind,--these three reside in the body. These, beholding as they do all the practices of one's life become one's witnesses. Days and Nights,--the former characterised by the virtue of displaying all things and the latter characterised by the virtue of concealing all things,--are running incessantly and touching all things (and thereby lessening their allotted periods of existence). Do thou, therefore, be observant of the duties of thy own order. The road in the other world (that leads to the regions of Yama), is infested by many foes (in the form of iron-beaked birds and wolves) and by many repulsive and terrible insects and worms. Do thou take care of thy own acts, for only acts will accompany you along that road. These one has not to share one's acts with others, but every one enjoys or endures the fruits of those acts which every one has himself performed. As Apsaras and great Rishis attain to fruits of great felicity, after the same manner, men of righteous deeds, as the fruits of their respective righteous acts, obtain in the other world cars of transcendent brightness that move everywhere at the will of the riders. Men of stainless deeds and cleansed souls and pure birth obtain in the next world fruits that correspond with their own righteous acts in this life. By walking along the high road constituted by the duties of domesticity, men acquire happy ends by attaining to the region of Prajapati or Vrihaspati or of him of a hundred sacrifices. I can give thee thousands and thousands of instructions. Know, however, that the puissant cleanser (viz., Righteousness), keeps all foolish persons in the Dark. Thou hast passed four and twenty years. Thou art now full five and twenty years of age. Thy years are passing away. Do thou beg in to lay thy store of righteousness. The Destroyer that dwells within error and heedlessness will very soon deprive thy senses of their respective powers. Do thou before that consummation is brought about, hasten to observe thy duties, relying on thy body alone. When it is thy duty to go along that road in which thyself only shalt be in front and thyself only in the rear, what need then hast thou with either thy body or thy spouse and children? When men have to go individually and without companions to the region of Yama, it is plain that in view of such a situation of terror, thou shouldst seek to acquire that one only treasure (viz., Righteousness or Yogasamadhi). The puissant Yama, regardless of the afflictions of others, snatches, away the friends and relatives of one's race by the very roots. There is no one that can resist him.

Do thou, therefore, seek to acquire a stock of righteousness I impart to thee these lessons, O son, that are all agreeable with the scriptures I follow. Do thou observe them by acting according to their import. He who supports his body by following the duties laid down for his own order, and who makes gifts for earning whatever fruits may attach to such acts, becomes freed from the consequences that are born of ignorance and error. The knowledge which a man of righteous deeds acquires from Vedic declarations leads to omniscience. That omniscience is identical with the science of the highest object of human acquisition (viz., Emancipation). Instruction, imparted to the grateful, became beneficial (in consequence of their leading to the attainment of that highest object of human acquisition). The pleasure that one takes in living amidst the habitations of men is truly a fast-binding cord. Breaking that cord, men of righteous deeds repair to regions of great felicity. Wicked men, however, fail to break that bond. What use hast thou of wealth, O son, or with relatives, or with children, since thou hast to die: Do thou employ thyself in seeking for thy soul which is hidden in a cave. Where have all thy grandsires gone? Do that today which thou wouldst keep for tomorrow. Do that in the forenoon which thou wouldst keep for the afternoon. Death does not wait for any one, to see whether one has or has not accomplished one's task. Following the body after one's death (to the crematorium), one's relatives and kinsmen and friends come back, throwing it on the funeral pyre. Without a scruple do thou avoid those men that are sceptics, that are destitute of compassion, and that are devoted to wicked ways, and do thou endeavour to seek, without listlessness or apathy, that which is for thy highest good. When, therefore, the world is thus afflicted by Death, do thou, with thy whole heart, achieve righteousness, aided all the while by unswerving patience. That man who is well conversant with the means of attaining to Emancipation and who duly discharges the duties of his order, certainly attains to great felicity in the other world. For thee that dost not recognise death in the attainment of a different body and that dost not deviate from the path trod by the righteous, there is no destruction. He that increases the stock of righteousness is truly wise. He, on the other hand, that falls away from righteousness is said to be a fool. One that is engaged in the accomplishment of good deeds attains to heaven and other rewards as the fruits of those deeds; but he that is devoted to wicked deeds has to sink in hell. Having acquired the status of humanity, so difficult of acquisition, that is the stepping-stone to heaven, one should fix one's soul on Brahma so that one may not fall away once more. That man whose understanding, directed to the path of heaven, does not deviate therefrom, is regarded by the wise as truly a man of righteousness and when he dies his friends should indulge in grief. That man whose understanding is not restless and which is directed to Brahma and who has attained to heaven, becomes freed from a great terror (viz., hell). They that are born in retreats of ascetics and that die there, do not earn much merit by abstaining all their life from enjoyments and the indulgence of desire. He, however, who though possessed of objects of enjoyment casts them off and engages himself in the practice of penances, succeeds in acquiring everything. The fruits of the penances of such a man are, I think, much higher. Mothers and sires and sons and spouses, by hundreds and thousands, every one had and will have in this world. Who, however, were they and whose are we? I am quite alone. I have no one whom I may call mine. Nor do I belong to any one else. I do not see that person whose I am, nor do I see him whom I may call mine. They have nothing to do with thee. Thou hest nothing to do with them. All creatures take birth agreeably to their acts of past lives. Thou also shalt have to go hence (for taking birth in a new order) determined by thy own acts. In this world it is seen that the friends and followers of only those that are rich behave towards the rich with devotion. The friends and followers of those, however, that are poor fall away during even the life-time of the poor. Man commits numerous evil acts for the sake of his wife (and children). From those evil acts he derives much distress both here and hereafter. The wise man beholds the world of life devastated by the acts performed by every living being. Do thou, therefore, O son, act according to all the instructions I have given thee! The man possessed of true vision, beholding this world to be only a field of action, should, from desire of felicity in the next world, do acts that are good. Time, exerting his irresistible strength, cooks all creatures (in his own cauldron), with the aid of his ladle constituted by months and seasons, the sun for his fire, and days and nights for his fuel, days and nights, that is that are the witnesses of the fruits of every act done by every creature. For what purpose is that wealth which is not given away and which is not enjoyed? For what purpose is that strength which is not employed in resisting or subjugating one's foes? For what purpose is that knowledge of the scriptures which does not impel one to deeds of righteousness? And for what purpose is that soul which does not subjugate the senses and abstain from evil acts? "Bhishma continued, 'Having heard these beneficial words spoken by the Island-born (Vyasa), Suka, leaving his sire, proceeded to seek a preceptor that could teach him the religion of Emancipation.'"

Footnotes

73:1 These foes are, of course, the passions.

73:2 Literally, the world is only a held of action, implying that creatures, coming here, have to act: these actions lead to rewards and punishments, both here and hereafter. The way to Emancipation is, as has been often shown before, by exhausting the consequences of acts by enjoyment or sufferance and by abstaining, from further acts by adopting the religion of Nivritti.

74:1 Kulapatam is explained by the commentator as Mahanadipuram. In Naram etc, venumivodahritam (as in the Bombay text) or venumivoddhhatam (as in the Bengal text) is rather unintelligible unless it be taken in the sense in which I have taken it. K. P. Singha mistranslates Kulapatam, and the Burdwan translator misunderstands both Kulaparam and venumivoddhatam.

74:2 i.e., to uphold it by doing the duties of a Brahmans.

75:1 Prachalita-dharma etc, implies those that have fallen away from righteousness. The Burdwan translator misunderstands the verse. Karanabhih is kriabhih.

75:2 The Commentator explains that this verse is for assuring Yudhishthira that kings are competent to obtain felicity in the next world. Anupagatam is explained by the Commentator as not attainable in even thousands of births.

75:3 Rudhirapah is blood-sucking worms. Uparatam is dead.

75:4 The ten boundaries or commandments, as mentioned by the Commentator, are the five positive ones, viz., Purity, Contentment, Penances, Study of the Vedas, Meditation on God, and the five negative ones, viz., abstention from cruelty, from untruth, from theft, from non-observance of vows, and from acquisition of wealth.

75:5 Chirasya is grammatically connected with na vudhyase, meaning 'that thou art always blind etc.' The Burdwan translator misunderstands it completely and takes it as equivalent to achirena. K. P. Singha skips over it.

76:1 The Burdwan translator gives a ridiculous version of the verse.

76:2 Kevalam nidhim is literally, 'ones only treasure'. It may imply either Samadhi or Brahma. Acts, whether good or bad, all arise from error. Abstention from acts is the true way to Emancipation.

76:3 The passions are spoken of as wolves.

76:4 The sight of golden trees is a premonitory sign of Death.

76:5 Literally rendered, the verse would run thus: Before the cooking is complete of the Yavaka of a rich man, in fact, while it is still uncooked, thou mayst meet with death. Do thou, therefore, hasten. By Yavaka is meant a particular kind of food made of ghee and flour or barley.

77:1 In verse 53 it is said that the Soul is the witness in the other world of all acts and omission in this life. In verse 54, what is said is that the existence of the Soul when the body is not, is possible, for Yogins, in Yoga, live in their Soul, unconscious the while of their bodies. The entrance of the acting-Chaitanya into that Chaitanya which survives as the witness means the death of the body.

77:2 The Burdwan translator gives an erroneous version of this verse.

77:3 I think the sense is that only righteousness can bring a man to the path that leads to happiness and not mere instructions howsoever repeated.

77:4 The Commentator explains that Pramadagah is equivalent to Pramadagrihavasin and refers to Antakah. Chamum is Indriyasenam Grahitam is body. Yathagrahitam is dehamanatikramya. In this verse pura may mean either in the near future or soon, or pura may mean before, i.e., before the Destroyer makes thy senses so, etc.'

78:1 The road in which thyself shalt be in front and thyself in the rear is the road of Self-knowledge. The Burdwan translator does not understand how the first line comes to mean Knowledge of Self! Accordingly, though he uses the word amajnana (following the Commentator), yet he erroneously repeats some of the words used in the line.

78:2 The last word of the second line is muchyate and not yujyate. If yujyate be adhered to, meaning would be 'freed the consequences of ignorance and error, he would succeed in attaining to Brahma.'

78:3 This is a very abstruse verse. I have rendered it, following the lead of the Commentator, Srutam, he explains it 'the knowledge, born of vedic declarations like Tattwamasi etc. Sarvamasnute is equivalent to samastam Brahmandam vyapnoti, meaning such knowledge leads to sarvatmyam, i.e., omniscience Tadetat etc., i.e., that omniscience is the darsanam, of parampurushartha or Moksha. Kritajna upadishtam artham is Samhitam.

79:1 The sense is that in course of our repeated rebirths we have got these relations repeatedly and will get them as repeatedly. But we are, in reality, quite unconnected with them. Their union with us like the union of pieces of wood floating in a river, now joined together temporarily, now separated.

80:1 Mokshadaisikam is explained by the commentator as Mokshandeshataram. K. P. Singha wrongly renders this word. This section is called pavakadhyayanam, meaning chitta-sodhakadhyayanam, that is, the lesson which, when read and mastered, is to lead to the cleansing of the heart.

Section 323

"Yudhishthira said, 'If there is any efficacy in gifts, in sacrifices, in penances well-performed, and in dutiful services rendered to preceptors and other reverend seniors, do thou, O grandsire, speak of the same to me. "Bhishma said, 'An understanding associated with evil causes the mind to fall into sin. In this state one stains one's acts, and then falls into great distress. Those that are of sinful acts have to take birth as persons of very indigent circumstances. From famine to famine, from pain to pain, from fear to fear, is their change. They are more dead than those that are dead. Possessed of affluence, from joy to joy, from heaven to heaven, from happiness to happiness, proceed they that are possessed of faith, that are self-restrained, and that are devoted to righteous deeds. They that are unbelievers have to pass, with groping hands, through regions infested by beasts of prey and elephants and pathless tracts teeming with snakes and robbers and other causes of fear. What more need be said of these? They, on the other hand, that are endued with reverence for gods and guests, that are liberal, that have proper regard for persons that are good, and that make gifts in sacrifices, have for theirs the path (of felicity) that belongs to men of cleansed and subdued souls. Those that are not righteous should not be counted among men even as grains without kernel are not counted among grain and as cockroaches are not counted among birds. The acts that one does, follow one even when one runs fast. Whatever acts one does, lie down with the doer who lays himself down. Indeed, the sins one does, sit when the doer sits, and run when he runs. The sins act when the doer acts, and, in fact follow the doer like his shadow. Whatever the acts one does by whatever means and under whatever circumstances, are sure to be enjoyed and endured (in respect of their fruits) by the doer in his next life. From every side Time is always dragging all creatures, duly observing the rule in respect of the distance to which they are thrown and which is commensurate with their acts. As flowers and fruits, without being urged, never suffer their proper time to pass away without making their appearance, even so the acts one has done in past life make their appearance at the proper time. Honour and dishonour, gain and loss, destruction and growth, are seen to set in. No one can resist them (when they come). One of them is enduring, for disappear it must after appearance. The sorrows one suffers is the result of one's acts. The happiness one enjoys flows from one's acts. From the time when one lies within the mother's womb one begins to enjoy and endure one's acts of a past life. Whatever acts good and bad one does in childhood, youth, or old age, one enjoys and endures their consequences in one's next life in similar ages. As the calf recognises its dam even when the latter may stand among thousands of her species, after the same manner the acts done by one in one's past life come to one n one's next life (without any mistake) although one may live among thousands of one's species. As a piece of dirty cloth is whitened by being washed in water, after the same manner, the righteous, cleansed by continuous exposure unto the fire of fasts and penances, at last attain to unending happiness. O thou of high intelligence, the desires and purposes of those whose sins have been washed off by long-continued penances well-performed, become crowned with fruition. The track of the righteous cannot be discerned even as that of birds in the, sky or that of fishes in the water. There is no need of speaking ill of others, nor of reciting the instances in which others have tripped. On the other hand, one should always do what is delightful, agreeable, an beneficial to one's own self.'"

Footnotes

81:1 Time, as a personified agent, is throwing all creatures at unequal distances. Some are thrown near and some to a great distance. These distances are regulated by the nature of the acts done by the creatures thrown. Some are cast among animals, some among men. Throwing or hurling them thus, Time drags them again, the binding-cords being always in his hands.

81:2 Both the vernacular translators have misunderstood the first line of this verse although there is no difficulty in it. Apastamva says drishto dharma-vyatikrama; Sahasancha purvesham. What Bhishma says here is that one should not speak of those instances of Vyatikramah and Sahasam.

Section 324

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, how the high-souled Suka of austere penances took birth as the son of Vyasa, and how did he succeed in attaining to the highest success? Upon what woman did Vyasa, endued with wealth of asceticism, beget that son of his? We do not know who was Suka's mother, nor do we know anything of the birth of that high-souled ascetic. How was it that, when he was a mere boy, his mind became directed to the knowledge of the subtile (Brahma)? Indeed, in this world no second person can be seen in whom such predilections could be marked at so early an age. I desire to hear all this in detail, O thou of great intelligence. I am never satiated with hearing thy excellent and nectar-like words. Tell me, O grandsire in their proper order, of the greatness, and the knowledge of Suka and of his union with the (Supreme) Soul!"

"Bhishma continued, 'The Rishis did not make merit depend upon years or decrepitude or wealth or friends. They said that he amongst them was great that studied the Vedas. All this that thou enquirest bout has penances for its root. That penance, again, O son of Pandu, rises from the subjugation of the senses. Without doubt, one incurs fault by giving one's senses the reins. It is only by restraining them that one succeeds in earning success. The merit that attaches to a thousand Horse-sacrifices or a hundred Vajapeyas cannot come up to even a sixteenth portion of the merit that arises from Yoga, I shall, on the present occasion, recite to thee the circumstances of Suka's birth, the fruits he won f his penances, and the foremost end he achieved (by his acts), topics that are incapable of being understood by persons of uncleansed soul. Once on a time on the summit of Meru adorned with karnikara flowers, Mahadeva sported, accompanied by the terrible spirits that were his associates. The daughter of the king of mountains, viz., the goddess Parvati, was also there. There at the close vicinity of that summit, the Island-born (Vyasa) underwent extraordinary austerities. O best of the

Kurus, devoted to the practices of Yoga, the great ascetic withdrawing himself by Yoga into his own Soul, and engaged in Dharana, practised many austerities for the sake of (obtaining) a son. The prayer he addressed to the great God was,--O puissant one, let me have a son that will have he puissance of Fire and Earth and Water and Wind and Space. Engaged in the austerest of penances, the Island-born Rishi begged of that at God who is incapable of being approached by persons of uncleansed souls, (not by words but) by his Yoga-resolution. The puissant Vyasa remained there for a hundred years, subsisting on air alone, engaged in adoring Mahadeva of multifarious form, the lord of Uma. Thither all the regenerate Rishis and royal sages and the Regents of the world and the Sadhyas along with the Vasus, and the Adityas, the Rudras, and Surya and Chandramas, and the Maruts, and the Oceans, and the Rivers and the Aswins, the Deities, the Gandharvas, and Narada and Parvata and the Gandharva Viswavasu, and the Siddhas, and the Apsaras. There Mahadeva, called also by the name of Rudra, sat, decked with an excellent garland of Karnikara flowers, and blazed with effulgence like the Moon with his rays. In those delightful and celestial woods populous with deities and heavenly Rishis, the great Rishi remained, engaged in high Yoga-contemplation, from desire of obtaining a son. His strength suffered no diminution, nor did he feel any pain. At this the three worlds were much amazed. While the Rishi, possessed of immeasurable energy, sat in Yoga, his matted locks, in con-sequence of his energy, were seen to blaze like flames of fire. The illustrious Markandeya it was from whom I heard of this. He used always to recite to me the acts of the deities. It is for this that the matted locks of the high-souled and (Island-born) Krishna, thus emblazed by his energy on that occasion, seem to this day to be endued with the complexion of fire. Gratified with such penances and such devotion, O Bharata, of the Rishi, the great God resolved (to grant him his wish). The Three-eyed deity, smiling with pleasure, addressed him and said,--O Island-born one, thou shalt get a son like to what thou wishest! Possessed of greatness, he shall be as pure as Fire, as Wind, as Earth, as Water, and as Space! He shall be possessed of the consciousness of his being Brahma's self; his understanding and soul shall be devoted to Brahma, and he shall completely depend upon Brahma so as to be identifiable with it!'"

Section 325

"Bhishma said. 'The son of Satyavati having obtained this high boon from the great God, was one day employed in rubbing his sticks for making a fire. While thus engaged, the illustrious Rishi, O king, beheld the Apsara Ghritachi, who, in consequence of her energy, was then possessed of great beauty. Beholding the Apsara in those woods, the illustrious Rishi Vyasa, O Yudhishthira, became suddenly smitten with desire. The Apsara (Ghritachi), seeing the Rishi's heart troubled by desire, transformed herself into a she-parrot and came to that spot. Although he beheld the Apsara disguised in another form, the desire that had arisen in the Rishi's heart (without disappearing) spread itself over every part of his body. Summoning all his patience, the ascetic endeavoured to suppress that desire; with all his effort, however, Vyasa did not succeed in controlling his agitated mind. In consequence of the inevitability of what was to happen, the Rishi's heart was attracted by Ghritachi's fair form. He set himself more earnestly to the task of making a fire for suppressing his emotion, but in spite of all his efforts his vital seed came out. That best of regenerate ones, however, O king, continued to rub his stick without feeling any scruples for what had happened. From the seed that fell, was born a son unto him, called Suka. In consequence of his circumstance attending his birth, he came to be called by name of Suka. Indeed, it was thus that great ascetic that foremost of Rishis and highest of Yogins, took birth from the two sticks (his father had for making fire). As in a sacrifice a blazing fire shed its effulgence all around when libations of clarified butter are poured upon it, after the same manner did Suka take his birth, blazing with effulgence in consequence of his own energy. Assuming the excellent form and complexion that were his sire, Suka, O son of Kuru, of cleansed Soul, shone like a smokeless fire. The foremost of rivers, viz., Ganga. O king, coming to the breast of Meru, in her own embodied form, bathed Suka (after his birth) with her waters. There fell from the welkin, O son of Kuru, an ascetic's stick and a dark deer-skin for the use, O monarch, of the high-souled Suka. The Gandharvas sang repeatedly and the diverse tribes of Apsaras danced; and celestial kettledrums of loud sound began to beat. The Gandharva Viswavasu, and Tumvuru and Varada, and those other Gandharvas called by the names of Haha, and Huhu, eulogised the birth of Suka. There the regents of the world with Sakra at their head came, as also the deities and the celestial and the regenerate Rishis. The Wind-god poured showers of celestial flowers upon the spot. The entire universe, mobile, and immobile, became, filled with joy. The high-souled Mahadeva of great effulgence, accompanied by the Goddess, and moved by affection, came there and soon after the birth of the Muni's son invested him with the sacred-thread. Sakra, the chief of the gods, gave him, from affection, a celestial Kamandalu of excellent form, and some celestial robes. Swans and Satapatras and cranes by thousands, and many parrots and Chasas, O Bharata, wheeled over his head. Endued with great splendour and intelligence, Suka, having obtained his birth from the two sticks, continued to live there, engaged the while in the attentive observance of many vows and fasts. As soon as Suka was born, the Vedas with all their mysteries and all their abstracts, came for dwelling in him, O king, even as they dwell in his sire. For all that, Suka selected Vrihaspati, who was conversant with all the Vedas together with their branches and commentaries, for his preceptor, remembering the universal practice. Having studied all the Vedas together with all their mysteries and abstracts, as also all the histories and the science of government, O puissant monarch, the great ascetic returned home, after giving his preceptor the tuition fee. Adopting the vow of a Brahmacharin, he then commenced to practise the austerest penances concentrating all his attention thereon. In even his childhood, he became an object of respect with the gods and Rishis for his knowledge and penances. The mind of the great ascetic, O king, took no pleasure in the three modes of life with the domestic among them, keeping in view, as he did, the religion of Emancipation.'"

Footnotes

84:1 Although the Vedas came to Suka of their own accord, yet he was in deference to the universal custom, obliged to formally acquire them from a preceptor.

Section 326

"Bhishma said, 'Thinking of Emancipation, Suka approached his sire and possessed as he was of humility and desirous of achieving his highest good, he saluted his great preceptor and said,--Thou art well versed in the religion of Emancipation. Do thou O illustrious one, discourse to me upon it, so that supreme tranquillity of mind, O puissant one, may be mine!--Hearing these words of his son, the great Rishi said unto him,--Do thou study, O son, the religion of Emancipation and all the diverse duties of life!--At the command of his sire, Suka, that foremost of all righteous men, mastered all the treatises on Yoga, O Bharata. as also the science promulgated by Kapila. When Vyasa behind his son to be possessed of the resplendence of the Vedas, endued with the energy of Brahma, and fully conversant with the religion of Emancipation, he addressed him, saying,--Go thou to Janaka the ruler of Mithila. The king of Mithila will tell thee everything for thy Emancipation.--Bearing the command of his sire, O king, Suka proceeded to Mithila for enquiring of its king about the truth of duties and the Refuge of Emancipation. Before he set out, his sire further told him,--Do thou go thither by that path which ordinary human beings take. Do not have recourse to thy Yoga-puissance for proceeding through the skies--At this Suka was not at all surprised (for he was humble by nature). He was further told that he should proceed thither with simplicity and not from desire of pleasure.--Along your way do not seek for friends and spouses, since friends and spouses are causes of attachment to the world. Although the ruler of Mithila is one in whose sacrifices we officiate, still thou shouldst not indulge in any feeling of superiority while living with him. Thou shouldst live under his direction and in obedience to him. Even he will dispel all thy doubts. That king is well versed in all duties and well acquainted with the scriptures on Emancipation. He is one for whom I officiate in sacrifices. Thou shouldst, without any scruple, do what he bids.--Thus instructed, the righteous-souled Suka proceeded to Mithila on foot although he was able to traverse through the skies over the whole Earth with her seas. Crossing many hills and mountains, many rivers, many waters and lakes, and many woods and forests abounding with beasts of prey and other animals, crossing, the two Varshas of Meru and Hari successively and next the Varsha of Himavat, he came at last to the Varsha known by the name of Bharata. Having seen many countries inhabited by Chins and Huns, the great ascetic at last reached Aryavarta. In obedience to the commands of his sire and bearing them constantly in his mind, he gradually passed along his way on the Earth like a bird passing through the air. Passing through many delightful towns and populous cities, he saw diverse kinds of wealth without waiting to observe them. On his way he passed through many delightful gardens and planes and many sacred waters. Before much time had passed he reached the country of the Videhas that was protected by the virtuous and high-souled Janaka. There he beheld many populous villages, and many kinds of food and drink and viands and habitations of cowherds swelling with men and many herds of cattle. He beheld many fields abounding with paddy and barley and other grain, and many lakes and waters inhabited by swans and cranes and adorned with beautiful lotuses. Passing through the Videha country teeming with well-to-do people, he arrived at the delightful gardens of Mithila rich with many species of trees. Abounding with elephants and horses and cars, and peopled by men and women, he passed through them without waiting to observe any of the things that were presented to his eye. Bearing that burthen in his mind and ceaselessly dwelling upon it (viz., the desire of mastering the religion of Emancipation), Suka of cheerful soul and taking delight in internal survey only, reached Mithila at last. Arrived at the gate, he sent word through the keepers. Endued with tranquillity of mind, devoted to contemplation and Yoga, he entered the city, having obtained permission. Proceeding along the principal street abounding with well-to-do men, he reached the king's palace and entered it without any scruples. The porters forbade him with rough words. Thereat, Suka, without any anger, stopped and waited. Neither the sun nor the long distance he had walked had fatigued him in the least. Neither hunger, nor thirst, nor the exertion he had made, had weakened him. The heat of the Sun had not scorched or pained or distressed him in any degree. Among those porters there was one who felt compassion for him, beholding him staying there like the midday Sun in his effulgence. Worshipping him in due form and saluting him properly, with joined hands he led him to the first chamber of the palace. Seated there, Suka, O son, began to think of Emancipation only. Possessed of equable splendour he looked with an equal eye upon a shaded spot and one exposed to the Sun's rays. Very soon after, the king's minister, coming to that place with joined hands, led him to the second chamber of the palace. That chamber led to a spacious garden which formed a portion of the inner apartments of the palace. It looked like a second Chaitraratha. Beautiful pieces of water occurred here and there at regular intervals. Delightful trees, all of which were in their flowering season, stood in that garden. Bevies of damsels, of transcendent beauty, were in attendance. The minister led Suka from the second chamber to that delightful spot. Ordering those damsels to give the ascetic a seat, the minister left him there. Those well-dressed damsels were of beautiful features, possessed of excellent hips, young in years, clad in red robes of fine texture, and decked with many ornaments of burnished gold. They were well-skilled in agreeable conversation and maddening revelry, and thorough mistresses of the arts of dance and singing. Always opening their lips with smiles, they were equal to the very Apsaras in beauty. Well-skilled in all the acts of dalliance, competent to read the thoughts of men upon whom they wait, possessed of every accomplishment, fifty damsels, of a very superior order and of easy virtue, surrounded the ascetic. Presenting him with water for washing his feet, and worshipping him respectfully with the offer of the usual articles, they gratified him with excellent viands agreeable to the season. After he had eaten, those damsels then, one after another, singly led him through the grounds, showing him every object of interest, O Bharata. Sporting and laughing and singing, those damsels, conversant with the thoughts of all men, entertained that auspicious ascetic of noble soul. The pure-souled ascetic born in the fire-sticks, observant without scruples of any kind of his duties, having all his senses under complete control, and a thorough master of his wrath, was neither pleased nor angered at all this. Then those foremost of beautiful women gave him an excellent seat. Washing his feet and other limbs, Suka said his evening prayers, sat on that excellent seat, and began to think of the object for which he had come there. In the first part of the night, he devoted himself to Yoga. The puissant ascetic, passed the middle portion of the night in sleep. Very soon waking up from his slumber, he went through the necessary rites of cleansing his body, and though surrounded by those beautiful women, he once again devoted himself to Yoga. It was in this way, O Bharata, that the son of the Island-born Krishna passed the latter part of that day and the whole of that night in the palace of king Janaka.'"

Footnotes

85:1 Vyasa was the priest or Ritwija of the house of Mithila and as such the kings of Mithila were his Yajyas or Yajamanas. The duty of a Yajamana is to reverence every member of the priest's family. The sire, therefore, cautions the son that he should not, while living with the king of Mithila, assert his superiority over him in any respect.

Section 327

"Bhishma said, The next morning, king Janaka, O Bharata, accompanied by his minister and the whole household, came to Suka, placing his priest in the van. Bringing with him costly seats and diverse kinds of jewels and gems, and bearing the ingredients of the Arghya on his own head, the monarch approached the son of his reverend preceptor. The king, taking with his own hands, from the hands of his priest, that seat adorned with many gems, overlaid with an excellent sheet, beautiful in all its parts, and exceedingly costly, presented it with great reverence to his preceptor's son Suka. After the son of (the Island-born) Krishna had taken his seat on it, the king worshipped him according to prescribed rites. At first offering him water to wash his feet, he then presented him the Arghya and kine. The ascetic accepted that worship offered with due rites and mantras. That foremost of regenerate persons, having thus accepted the worship offered by the king, and taking the kine also that were presented to him, then saluted the monarch. Possessed of great energy, he next enquired after the king's welfare and prosperity. Indeed, O king, Suka embraced in his enquiry the welfare of the monarch's followers and officers also. Receiving Suka's permission, Janaka sat down with all his followers. Endued with a high soul and possessed of high birth, the monarch, with joined hands, sat down on the bare ground and enquired after the welfare and unabated prosperity of Vyasa's son. The monarch then asked his guest the object of his visit.

"Suka said, Blessed be thou, my sire said unto me that his Yajamana, the ruler of the Videhas, known all over the world by the name of Janaka, is well-versed in the religion of Emancipation. He commanded me to come to him without delay, if I had any doubts requiring solution in the matter of the religion of either Pravritti or Nivritti. He gave me to understand that the king of Mithila would dispel all my doubts. I have, therefore, come hither, at the command of my sire, for the purpose of taking lessons from thee. It behoveth thee, O foremost of all righteous persons, to instruct me! What are the duties of a Brahmana, and what is the essence of those duties that have Emancipation for their object. How also is Emancipation to be obtained? Is it obtainable by the aid of knowledge or by that of penances?

'Janaka said, Hear what the duties are of a Brahmana from the time of his birth. After his investiture, O son, with the sacred-thread, he should devote his attention to the study of the Vedas. By practising penances and dutifully serving his preceptor and observing the duties of Brahmacharyya, O puissant one, he should pay off the debt he owes to the deities and the Pitris, and cast off all malice. Having studied the Vedas with close attention and subjugated his senses, and having given his preceptor the tuition fee, he should, with the permission of his preceptor, return home. Returning home, he should betake himself to the domestic mode of life and weeding a spouse confine himself to her, and live freeing himself from every kind of malice, and having established his domestic fire. Living in the domestic mode, he should procreate sons and grandsons. After that, he should retire to the forest, and continue to worship the same fires and entertain guests with cordial hospitality. Living righteously in the forest, he should at last establish his fire in his soul, and freed from all pairs of opposites, and casting off all attachments from the soul, he should pass his days in the mode called Sannyasa which is otherwise called the mode of Brahma.

"'Suka said, If one succeeds in attaining to an understanding cleansed by study of the scriptures and to true conceptions of all things, and if the heart succeeds in freeing itself permanently from the effects of all pairs of opposites, is it still necessary for such a person to adopt, one after another, the three modes of life called Brahmacharyya, Garhastya, and Vanaprastha? This is what I ask thee. It behoveth thee to tell me. Indeed, O ruler of men, do tell me this according to the true import of the Vedas!

"'Janaka said, Without the aid of an understanding cleansed by study of the scriptures and without that true conception of all things which is known by the name of Vijnana, the attainment of Emancipation is impossible. That cleansed understanding, again, it is said, is unattainable without one's connection with a preceptor. The preceptor is the helmsman, and knowledge is the boat (aided by whom and which one succeeds in crossing the ocean of the world). After having acquired that boat, one becomes crowned with success. Indeed, having crossed the' ocean, one may abandon both. For preventing the destruction of all the worlds and for preventing the destruction of acts (upon which the world depend), the duties appertaining to the four modes of life were practised by the wise of old. By abandoning acts, good and bad, agreeably to this order of acts one succeeds, in course of many birth, in attaining to Emancipation. That man who, through penances performed in course of many births, succeeds in obtaining a cleansed mind and understanding and soul, certainly becomes able to attain to Emancipation (in a new birth) in even the very first mode viz., Brahmacharyya. When, having attained to a cleansed understanding, Emancipation becomes his and in consequence thereof he becomes possessed of knowledge in respect of all visible things, what desirable object is there to attain by observing the three other modes of life? One should always cast off faults born of the attributes of Rajas and Tamas. Adhering to the path of Sattwa, one should know Self by Self. Beholding one's self in all creatures and all creatures in one's self, one should live (without being attached to anything) like aquatic animals living in water without being drenched by that element. He who succeeds in transcending all pairs of attributes and resisting their influence, succeeds in casting off all attachments, and attains to infinite felicity in the next world, going thither like a bird soaring into the sky from below. In this connection, there is a saying sung of old by king Yayati and borne in remembrance, O sire, by all persons conversant with the scriptures bearing upon Emancipation. The effulgent ray (i.e., the Supreme Soul) exists in one's Soul and not anywhere else. It exists equally in all creatures. One can see it oneself if one's heart be devoted to Yoga. When a person lives in such a way that another is not inspired with fear at his sight, and when a person is not himself inspired with fear at the sight of others, when a person ceases to cherish desire and hate, he is then said to attain to Brahma. When a person ceases to entertain a sinful attitude towards all creatures in thought, word, and deed, he is then said to attain to Brahma. By restraining the mind and the soul, by casting off malice that stupefies the mind, and by throwing off desire and stupefaction, one is said to attain to Brahma. When a person assumes an equality of attitude in respect of all objects of hearing and vision (and the operations of the other senses) as also in respect of all living creatures, and transcends all pairs of opposites, he is then said to attain to Brahma. When person casts an equal eye upon praise and dispraise, gold and iron, happiness and misery, heat and cold, good and evil, the agreeable and the disagreeable, life and death, he is then said to attain to Brahma. One observing the duties of the mendicant orders should restrain one's senses and the mind even like a tortoise withdrawing its out-stretched limbs. As a house enveloped in darkness is capable of being seen with the aid of a lighted lamp, after the same manner can the soul be seen with the aid of the lamp of the understanding. O foremost of intelligent persons, I see that all this knowledge that I am communicating to thee dwells in thee. Whatever else should be known by one desirous of learning the religion of Emancipation is already known to thee. O regenerate Rishi, I am convinced that through the grace of thy preceptor and through the instructions thou hast received, thou hast already transcended all objects of the senses. O great ascetic, through the grace of that sire of thine, I have attained to omniscience, and hence I have succeeded in knowing thee. Thy knowledge is much greater than what thou thinkest thou hast. Thy perceptions also that result from intuition are much greater than what thou thinkest thou hast. Thy puissance also is much greater than thou art conscious of. Whether in consequence of thy tender age, or of the doubts thou hast not been able to dispel, or of the fear that is due to the unattainment of Emancipation, thou art not conscious of that knowledge due to intuition although it has arisen in thy mind. After one's doubts have been dispelled by persons like us, one succeeds in opening the knots of one's heart and then, by a righteous exertion one attains to and becomes conscious of that knowledge. As regards thyself, thou art one that hast already acquired knowledge. Thy intelligence is steady and tranquil. Thou art free from covetousness. For all that, O Brahmana, one never succeeds in attaining to Brahma, which is the highest object of acquisition, without exertion. Thou seest no distinction between happiness and misery. Thou art not covetous. Thou hast no longing for dancing and song. Thou hast no attachments. Thou hast no attachment to friends. Thou hast no fear in things that inspire fear. O blessed one, I see that thou castest an equal eye upon a lump of gold and a clod of earth. Myself and other persons possessed of wisdom, behold thee established in the highest and indestructible path of tranquillity. Thou stayest, O Brahmana, in those duties which obtain for the Brahmana that fruit which should be his and which is identical with the essence of the object represented by Emancipation. What else hast thou to ask me?'"

Footnotes

89:1 It is certain that one must abandon all acts before one can attain to Emancipation. But then acts should not be cast off all at once. It is according to this order that they should be abandoned, i.e., in the order of the several modes.

89:2 The karanas are the inner faculties.

89:3 i.e., when Emancipation and omniscience have been attained in the very first mode of life, no further need exists for conforming to the three other modes of life.

89:4 i.e., behold the Supreme Soul by his own Soul.

89:5 Instead of papakam some texts read pavakam, meaning of the nature of fire.

90:1 After manasa, saha is understood. It does not mean that the senses are to be restrained by the mind, but the words imply that the mind and the senses are to be restrained. K. P. Singha renders the line correctly. The Burdwan translator, as usual, is careless.

90:2 K. P. Singha skips over this verse.

Section 328

"Bhishma said, 'Having heard these words of king Janaka, Suka of cleansed soul and settled conclusions began to stay in his Soul by his Soul, having of course seen Self by Self. His object being accomplished, he became happy and tranquil, and without putting further questions to Janaka, he proceeded northwards to the mountains of Himavat with the speed of the wind and like the wind. These mountains abounded with diverse tribes of Apsaras and echoed with many lofty sounds. Teeming with thousands of Kinnaras and Bhringarajas it was adorned, besides, with many Madgus and Khanjaritas and many Jivajivakas of variegated hue. And there were many peacocks also of gorgeous colours, uttering their shrill but melodious cries. Many bevies of swans also, and many flights of gladdened Kokilas too, adorned the place. The prince of birds, viz., Garuda, dwelt on that summit constantly. The four Regents of the world, the deities, and diverse classes of Rishis, used always to come there from the desire of doing good to the world. It was there that the high-souled Vishnu had undergone the severest austerities for the object of obtaining a son. It was there that the celestial generalissimo named Kumara, in his younger days, disregarding the three worlds with all the celestial denizens, threw down his dart, piercing the Earth therewith. Throwing down his dart, Skanda addressing the universe, said,--If there be any person that is superior to me in might, or that holds Brahmanas to be dearer, or that can compare with me in devotion to the Brahmanas and the Vedas, or that is possessed of energy like unto me, let him draw up this dart or at least shake it!--Hearing this challenge, the three worlds become filled with anxiety, and all creatures asked one another, saying,--Who will raise this dart?--Vishnu beheld all the deities and Asuras and Rakshasas to be troubled in their senses and mind. He reflected upon what should be the best to be done under the circumstances. Without being able to bear that challenge in respect of the hurling of the dart, he cast his eyes on Skanda, the son of the Fire-god. The pure-souled Vishnu caught hold of the blazing dart, with his left hand, and began to shake it. When the dart was being thus shaken by Vishnu possessed of great might, the whole Earth with her mountains, forests, and seas, shook with the dart. Although Vishnu was fully competent to raise the dart, still he contented himself with only shaking it. In this, the puissant lord only kept the honour of Skanda intact. Having shaken it himself, the divine Vishnu, addressing Prahlada, said,--Behold the might of Kumara! None else in the universe can raise this dart! Unable to bear this, Prahlada resolved to raise the dart. He seized it, but was unable to shake it at all, Uttering a loud cry, he fell down on the hill-top in a swoon. Indeed, the son of Hiranya-kasipu fell down on the Earth. Repairing towards the northern side of those grand mountains, Mahadeva, having the bull for his sign, had undergone the austerest penances. The asylum where Mahadeva had undergone those austerities is encompassed on all sides with a blazing fire. Unapproachable by persons of uncleansed souls, that mountain is known by the name of Aditya. There is a fiery girdle all around it, of the width of ten Yojanas, and it is incapable of being approached by Yakshas and Rakshasas and Danavas. The illustrious god of Fire, possessed of mighty energy, dwells there in person employed in removing all impediments from the side of Mahadeva of great wisdom who remained there for a thousand celestial years, all the while standing on one foot. Dwelling on the side of that foremost of mountains, Mahadeva of high vows (by his penances) scorched the deities greatly.At the foot of those mountains, in a retired spot, Parasara's son of great ascetic merit, viz., Vyasa, taught the Vedas unto his disciples. Those disciples were the highly blessed Sumantra, Vaisampayana, Jaimini of great wisdom, and Paila of great ascetic merit. Suka proceeded to that delightful asylum where his sire, the great ascetic Vyasa, was dwelling, surrounded by his disciples. Seated in his asylum, Vyasa beheld his son approach like a blazing fire of scattered flames, or resembling the sun himself in effulgence. As Suka approached, he did not seem to touch the trees or the rocks of the mountain. Completely dissociated from all objects of the senses, engaged in Yoga, the high-souled ascetic came, resembling, in speed, a shaft let from a bow. Born on the fire-sticks, Suka, approaching, his sire, touched his feet. With becoming formalities he then accosted the disciples of his sire. With great cheerfulness he then detailed to his father all the particulars of his conversation with king Janaka. Vyasa the son of Parasara, after the arrival of his puissant son, continued to dwell there on the Himavat engaged in teaching his disciples and his son. One day as he was seated, his disciples, all well-skilled in the Vedas, having their senses under control, and endued with tranquil souls, sat themselves around him. All of them had thoroughly mastered the Vedas with their branches. All of them were observant of penances. With joined hands they addressed their preceptor in the following words.

"The disciples said, We have, through thy grace, been endued with great energy. Our fame also has spread. There is one favour that we humbly solicit thee to grant us. Hearing these words of theirs, the regenerate Rishi answered them, saying, "Ye sons, tell me what that boon is which ye wish I should grant you! Hearing this answer of their preceptor, the disciples became filled with joy. Once more bowing their heads low unto their preceptor and joining their hands, all of them in one voice said, O king, these excellent words: If our preceptor has been pleased with us, then, O best of sages, we are sure to be crowned with success! We all solicit thee, O great Rishi, to grant us a boon. Be thou inclined to be graceful to us. Let no sixth disciple (besides us five) succeed in attaining to fame! We are four. Our preceptor's son forms the fifth. Let the Vedas shine in only as five! Even this is the boon that we solicit;--Hearing these words of his disciples, Vyasa, the son of Parasara, possessed of great intelligence, well-conversant with the meaning of the Vedas, endued with a righteous soul, and always engaged in thinking of objects that confer benefits on a person in the world hereafter, said unto his disciples these righteous words fraught with great benefit: The Vedas should always be given unto him who is a Brahmana, or unto him who is desirous of listening to Vedic instructions, by him who eagerly wishes to attain a residence in the region of Brahman! Do ye multiply, Let the Vedas spread (through your exertions). The Vedas should never be imparted unto one that has not formally become a disciple. Nor should they be given unto one who is not observant of good vows. Nor should they be given for dwelling in one that is of uncleansed soul. These should be known as the proper qualifications of persons that can be accepted as disciples (for the communication of Vedic knowledge). No science should be imparted unto one without a proper examination of one's character, as pure gold is tested by heat, cutting and rubbing, after the same manner disciples should be tested by their birth and accomplishments. Ye should never set your disciples to tasks to which they should not be set, or to tasks that are fraught with danger. One's knowledge is always commensurate with one's understanding and diligence in study. Let all disciples conquer all difficulties, and let all of them meet with auspicious success. Ye are competent to lecture on the scriptures unto persons of all the orders. Only ye should, while lecturing, address a Brahmana, placing him in the van. These are the rules in respect of the study of the Vedas. This again is regarded as a high task. The Vedas were created by the Self-born for the purpose of praising the deities therewith. That man who, through stupefaction of intellect, speaks ill of a Brahmana well-conversant with the Vedas, is certain to meet with humiliation in consequence of such evil-speaking. He who disregarding all righteous rules, solicits knowledge, and he who, disregarding the rules of righteousness, communicates knowledge, either of them falls off and instead of that affection which should prevail between preceptor and disciple, such, questioning and such communication are sure to produce distrust and suspicion. I have now told ye everything about the way in which the Vedas should be studied and taught. Ye should act in this way towards your disciples, bearing these instructions in your minds.'"

Footnotes

91:1 i.e., he turned his soul's gaze on his soul and withdrew himself from every worldly object.

91:2 He no longer walked like ordinary men. Without trailing along the solid support of the Earth, he proceeded through the sky.

91:3 Popularly, Bhimaraja, the Lanius Malabaricus.

92:1 It is believed that a person, by performing austere penances, scorches the three worlds. It is in consequence of this effect of penances that the superior deities were always compelled by the Asuras and Danavas to grant them whatever boons they solicited.

Section 329

"Bhishma said, 'Hearing these words of their preceptor, Vyasa's disciples endued with energy, became filled with joy and embraced one another. Addressing one another, they said,--That which has been said by our illustrious preceptor in view of our future good, will live in our remembrance and we shall certainly act according to it.--Having said this unto one another with joyful hearts, the disciples of Vyasa, who were thorough masters of words, once more addressed their preceptor and said,--If it pleases thee, O puissant one, we wish to descend from this mountain to the Earth, O great ascetic, for the purpose of subdividing the Vedas!--Hearing these words of his disciples, the puissant son of Parasara replied unto them in these beneficial words that were fraught, besides, with righteousness and profit,--You may repair to the Earth or to the regions of the celestials, as ye like. You should always be heedful, for the Vedas are such that they are always liable to be misunderstood! --Permitted by their preceptor of truthful speech, the disciples left him after circumambulating him and bowing their heads unto him. Descending upon the Earth they performed the Agnishtoma and other sacrifices; and they began to officiate at the sacrifices of Brahmanas and Kshatriyas and Vaidyas. Happily passing their days in the domestic mode of life, they were treated by the Brahmanas with great respect. Possessed of great fame and prosperity, they were employed in teaching and officiating in sacrifices. After his disciples had gone away, Vyasa remained in his asylum, with only his son in his company. Passing his days in anxious thoughtfulness, the great Rishi, possessed of wisdom, kept silent, sitting in a retired corner of the asylum. At that time Narada of great ascetic merit came to that spot for seeing Vyasa, and addressing him, said these words of melodious sound.

"'Narada said, O regenerate Rishi of Vasishtha's race, why are Vedic sounds silent now? Why art thou sitting silent and alone engaged in meditation like one taken up with an engrossing thought? Alas, shorn of Vedic echoes, this mountain hath lost its beauty, even as the Moon shorn of splendour when assailed by Rahu or enveloped in dust. Though inhabited by the celestial Rishis, yet shorn of Vedic sounds, the mountain no longer looks beautiful now but resembles a hamlet of Nishadas. The Rishis, the deities, and the Gandharvas, too, no longer shine as before in consequence of being deprived of Vedic sound!--Hearing these words of Narada, the Island-born Krishna answered, saying,--O great Rishi, O thou art conversant with the declarations of the Vedas, all that thou hast said is agreeable to me and it truly behoves thee to say it unto me! Thou omniscient, thou hast seen everything. Thy curiosity also embraces all things within its sphere. All that has ever occurred in the three worlds is well known to thee. Do thou then, O regenerate Rishi, set thy commands on me. O, tell me what I am to do! Tell me, O regenerate Rishi, what should now be done by me. Separated from my disciples, my mind has become very cheerless now.

'Narada said, The stain of the Vedas is the suspension of their recitation. The stain of the Brahmanas is their non-observance of vows. The Valhika race is the stain of the Earth. Curiosity is the stain of women. Do thou with thy intelligent son recite the Vedas, and do thou with the echoes of Vedic sounds dispel the fears arising from Rakshasas:

"Bhishma continued, 'Hearing these words of Narada, Vyasa, the foremost of all persons conversant with duties and firmly devoted to Vedic recitation, became filled with joy and answered Narada, saying,--So be it--With his son Suka, he set himself to recite the Vedas in a loud sonorous voice, observing all the rules of orthoepy and, as it were, filling the three worlds with that sound. One day as sire and son, who were well-conversant with all duties, were engaged in reciting the Vedas, a violent wind arose that seemed to be impelled by the gales that blow on the bosom of the ocean. Understanding from this circumstance that the hour was suited to sacred recitation. Vyasa immediately bade his son to suspend the recitation. Suka, thus forbidden by his sire, became filled with curiosity. He asked his sire, saying,--O regenerate one, whence is this wind? It behoveth thee to tell me everything about the conduct of the Wind.--Hearing this question of Suka, Vyasa became filled with amazement. He answered Suka, by telling him that an omen which indicated that the recitation of the Vedas should be suspended.--Thou hast obtained spiritual vision. Thy mind too has, of itself, become cleansed of every impurity. Thus hast been freed from the attributes of Passion and Darkness. Thou stayest now in the attributes of Goodness. Thou beholdest now thy Soul with thy Soul even as one beholds one's own shadow in a mirror. Staying thyself on thy own Soul, do thou reflect on the Vedas. The path of the Supreme Soul is called Deva-yana (the path of the gods). The path that is made up of the attribute of Tamas is called Pitri-yana (the path of Pitris). These are the two paths in the world hereafter. By one, people go to heaven. By the other, people go to hell. The winds blow on the

Earth's surface and in the welkin. There are seven courses in which they blow. Listen to me as I recount them one after another. The body is furnished with the senses are dominated over by the Sadhyas and many great beings of mighty strength. These gave birth to an invincible son named Samana. From Samana sprang a son called Udana. From Udana sprang Vyana arose Apana, and lastly from Apana sprung the wind called Prana. That invincible scorcher of all foes, viz., Prana, became childless. I shall now recite to thee the different functions of those winds. The wind is the cause of the different functions of all living creatures, and because living creatures are enabled to live by it, therefore is the wind called Prana (or life). That wind which is the first in the above enumeration and which is known by the name of Pravaha (Samana) urges, along the first course, masses of clouds born of smoke and heat. Coursing through the welkin, and coming into contact with the water contained in the clouds, that wind displays itself in effulgence among the darts of lightning. The second wind called Avaha blows with a loud noise. It is this wind that causes Soma and the other luminaries to rise and appear. Within the body (which is a microcosm of the universe) that wind is called Udana by the wise. That wind which sucks up water from the four oceans, and having sucked it up imparts it to the clouds in the welkin, and which, having imparted it to the clouds present them to the deity of rain, is third in the enumeration and known by the name of Udvaha. That wind which supports the clouds and divided them into diverse portions, which melts them for pouring rain and once more solidifies them, which is perceived as the sound of the roaring clouds, which exists for the preservation of the world by itself assuming the form of the clouds, which bears the cars of all celestial beings along the sky, is known by the name of Samvaha. The fourth in the enumeration, it is endued with great strength so that it is capable of ending the very mountains. The fifth wind is fraught with great force and speed. It is dry and uproots and breaks down all trees. Existing with it, the clouds come to be called by the name of Valahaka. That wind causes calamitous phenomena of many kinds, and produces roaring sounds in the firmament. It is known by the name of Vivaha. The sixth wind bears all celestial waters in the firmament and prevents them from falling down. Sustaining the sacred waters of the celestial Ganga, that wind blows, preventing them from having a downward course. Obstructed by that wind from a distance, the

Sun, which is really the source of a thousand rays, and which enlightens the world, appears as a luminous body of but one ray. Through the action of that wind, the Moon, after waning, wanes again till he displays his full disc. That wind is known, O foremost of ascetics, by the name Parivaha. That wind which takes away the life of all living creatures when the proper hour comes, whose track is followed by Death and Surya's son Yama, which becomes the source of that immortality which is attained by Yogins of subtile sight who are always engaged in Yoga meditation, by whose aid the thousands of grandsons of Daksha, that lord of creatures, by his ten sons, succeeded in days of old in attaining to the ends of the universe, whose touch enables one to attain to Emancipation by freeing oneself from the obligation of returning so the world,--that wind is called by the name of Paravaha. The foremost of all winds, it is incapable of being resisted by anybody. Wonderful are these winds all of whom are the sons of Diti. Capable of going everywhere and upholding all things, they blow all around thee without being attached to thee at any time. This, however, is exceedingly wonderful viz., that this foremost of mountains should thus be suddenly shaken by that wind which has begun to blow. This wind is the breath of Vishnu's nostrils. When urged forth with speed, it begins to blow with great force at which the whole universe becomes agitated. Hence, when the wind begins to blow with violence, persons conversant with the Vedas do not recite the Vedas. The Vedas are a form of wind. If uttered with force, the external wind becomes tortured."

"Having said these words, the puissant son of Parasara bade his son (when the wind had ceased) to go on with his Vedic recitation. He then left that spot for plunging into the waters of the celestial Ganga.'"

Footnotes

94:1 The sense is that if the Vedas are not constantly studied, they are likely to be forgotten.

95:1 Upaplava is Rahu or the ascending node. In many parts of Upper India, during the hot months in particular, large quantities of dust are raised by whirl winds in the afternoon or at evening called Andhi the clouds of dust cover the moon for hours together.

95:2 The lowest order of men, living by slaying animals.

96:1 The verse in the Bengal texts is a triplet. In the Bombay edition, the third line is excluded from verse 36. There is no inconvenience in this, only, it should be cons-trued as referring to the wind called Samana or Pravaha.

97:1 Some texts read Jaytamvarah. If this be accepted, it should be an adjective of Parivaha, meaning the foremost of all in the strength or energy.

97:2 The sacred river Ganga has it is said, three courses or streams. One flows on the surface of the Earth; the second flows through the nether regions, and the third flows through heaven.

Section 330

"Bhishma said, 'After Vyasa had left the spot, Narada, traversing through the sky, came to Suka employed in studying the scriptures. The celestial Rishi came for the object of asking Suka the meaning of certain portions of the Vedas. Beholding the celestial Rishi Narada arrived at his retreat, Suka worshipped him by offering him the Arghya according to the rites laid down in the Vedas. Pleased with the honours bestowed upon him, Narada addressed Suka, saying,--Tell me, O foremost of righteous persons, by what means, O dear child, may I accomplish what is for thy highest good!--Hearing these words of Narada, Suka, said unto him, O Bharata, these words:--It behoveth thee to instruct me in respect of that which may be beneficial to me:

'Narada said, In days of yore the illustrious Sanatkumara had said these words unto certain Rishis of cleansed souls that had repaired to him for enquiring after the truth. There is no eye like that of knowledge. There is no penance like renunciation. Abstention from sinful acts, steady practice of righteousness, good conduct, the due observance of all religious duties,--these constitute the highest good. Having obtained the status of humanity which is fraught with sorrow, he that becomes attached to it, becomes stupefied: such a man never succeeds in emancipating himself from sorrow. Attachment (to things of the world) is an indication of sorrow. The understanding of person that is attached to worldly things becomes more and more enmeshed in the net of stupefaction. The man who becomes enmeshed in the net of stupefaction attains to sorrow, both here and hereafter. One should, by every means in one's power, restrain both desire and wrath if one seeks to achieve what is for one's good. Those two (viz., desire and wrath) arise for only destroying one's good. One should always protect one's penances from wrath, and one's prosperity from pride. One should always protect one's knowledge from honour and dishonour and, one's soul from error. Compassion is the highest virtue. Forgiveness is the highest might. The knowledge of self is the highest knowledge. There is nothing higher than truth. It is always proper to speak the truth. It is better again to speak what is beneficial than to speak what is true. I hold that that is truth which is fraught with the greatest benefit in all creatures. That man is said to be truly learned and truly possessed of wisdom who abandons every act, who never indulges in hope, who is completely dissociated from all worldly surroundings, and who has renounced everything that appertains to the world. That person who, without being attached thereto, enjoys all objects of sense with the aid of senses that are completely under his control, who is possessed of a tranquil soul, who is never moved by joy of sorrow, who is engaged in Yoga-meditation, who lives in companionship with the deities presiding over his senses and dissociated also from them, and who, though endued with a body, never regards himself as identifiable with it, becomes emancipated and very soon attains to that which is highest good. One who never sees others, never touches others, never talks with others, soon, O ascetic, attains to what is for one's highest good. One should not injure any creature. On the other hand, one should conduct oneself in perfect friendliness towards all. Having obtained the status of humanity, one should never behave inimically towards any being. A complete disregards for all (worldly) things, perfect contentments, abandonment of hope of every kind, and patience,--these constitute the highest good of one that has subjugated one's senses and acquired a knowledge of self. Casting off all attachments, O child, do thou subjugate all thy senses, and by that means attain to felicity both here and hereafter. They that are free from cupidity have never to suffer any sorrow. One should, therefore, cast off all cupidity from one's soul. By casting off cupidity, O amiable and blessed one, thou shalt be able to free thyself from sorrow and pain. One who wishes to conquer that which is unconquerable should live devoting oneself to penances, to self-restraint, to taciturnity, to a subjugation of the soul. Such a person should live in the midst of attachments without being attached to them. That Brahmana who lives in the midst of attachments without being attached to them and who always lives in seclusion, very soon attains to the highest felicity. That man who lives in happiness by himself in the midst of creatures who are seen to take delight in leading lives of sexual union, should be known to be a person whose thirst has been slaked by knowledge. It is well known that that man whose thirst has been slaked by knowledge has never to indulge in grief. One attains to the status of the deities by means of good acts; to the status of humanity by means of acts that are good and bad; while by acts that are purely wicked, one helplessly falls down among the lower animals. Always assailed by sorrow and decrepitude and death, a living creature is being cooked in this world (in the cauldron of Time). Dost thou not known it? Thou frequently regardest that to be beneficial which is really injurious; that to be certain which is really uncertain; and that to be desirable and good which is undesirable and not good. Alas, why dost thou not awake to a correct apprehension of these? Like a silkworm that ensconces itself in its own cocoon, thou art continually ensconcing thyself in a cocoon made of thy own innumerable acts born of stupefaction and error. Alas, why chest thou not awake to a correct apprehension of thy situation? No need of attaching thyself to things of this world. Attachment to worldly objects is productive of evil. The silk-worm that weaves a cocoon round itself is at last destroyed by its own act. Those persons that become attached to sons and spouses and relatives meet with destruction at last, even as wild elephants sunk in the mire of a lake are gradually weakened till overtaken by Death. Behold, all creatures that suffer themselves to be dragged by the net of affection become subject to great grief even as fishes on land, dragged thereto by means of large nets! Relatives, sons, spouses, the body itself, and all one's possessions stored with care, are unsubstantial and prove of no service in the next world. Only acts, good and bad, that one does, follow one to the other world. When it is certain that thou shalt have to go helplessly to the other world, leaving behind thee all these things alas, why dost thou then suffer thyself to be attached to such unsubstantial things of no value, without attending to that which constitutes thy real and durable wealth? The path which thou shalt have to travel through is without resting places of any kind (in which to take rest). There is no support along that way which one may catch for upholding oneself. The country through which it passes is unknown and undiscovered. It is, again enveloped in thick darkness. Alas, how shalt thou proceed along that way without equipping thyself with the necessary expenses? When thou shalt go along that road, nobody will follow thee behind. Only thy acts, good and bad, will follow behind thee when thou shalt depart from this world for the next. One seeks one's object of objects by means of learning, acts, purity (both external and internal), and great knowledge. When that foremost of objects is attained, one becomes freed (from rebirth). The desire that one feels for living in the midst of human habitations is like a binding cord. They that are of good acts succeed in tearing that bond and freeing themselves. Only risen of wicked deeds do not succeed in breaking them. The river of life (or the world) is terrible. Personal beauty or form constitutes its banks. The mind is the speed of its current. Touch forms its island. Taste constitutes its current. Scent is its mire. Sound is its waters. That particular part of it which leads towards heaven is attended with great difficulties. Body is the boat by which one must cross that river. Forgiveness is the oar by which it is to be propelled. Truth is the ballast that is to steady that boat. The practice of righteousness is the string that is to be attached to the mast for dragging that boat along difficult waters. Charity of gift constitutes the wind that urges the sails of that boat. Endued with swift speed, it is with that boat that one must cross the river of life. Cast off both virtue and vice, and truth and falsehood. Having cast off truth and falsehood, do thou cast off that by which these are to be cast off. By casting off all purpose, do thou cast off virtue; do thou cast off sin also by casting off all desire. With the aid of the understanding, do thou cast off truth and falsehood; and, at last, do thou cast off the understanding itself by knowledge of the highest topic (viz., the supreme Soul). Do thou cast off this body having bones for its pillars; sinews for its binding strings and cords; flesh and blood for its outer plaster; the skin for its outer case; full of urine and faeces and, therefore, emitting a foul smell; exposed to the assaults of decrepitude and sorrow; forming the seat of disease and weakened by pain; possessed of the attribute of Rajas in predominance: not permanent or durable, and which serves as the (temporary) habitation of the indwelling creature. This entire universe of matter, and that which is called Mahat or Buddhi, are made up of the (five), great elements. That which is called Mahat is due to the action of the Supreme. The five senses, the three attributes of Tamas, Sattwa, and Rajas,--these (together with those which have been mentioned before) constitute a tale of seventeen. These seventeen, which are known by the name of the Unmanifest, with all those that are called Manifest, viz., the five objects of the five senses, (that is to say, form, taste, sound, touch, and scent), with Consciousness and the Understanding, form the well-known tale of four and twenty. When endued with these four and twenty possessions, one comes to be called by the name of Jiva (or Puman). He who knows the aggregate of three (viz., Religion, Wealth, and Pleasure), as also happiness and sorrow and life and death, truly and in all their details, is said to know growth and decay. Whatever objects exist of knowledge, should be known gradually, one after another. All objects that are apprehended by the senses are called Manifest. Whatever objects transcend the senses and are apprehended by means only of their indications are said to be Unmanifest. By restraining the senses, one wins great gratification, even like a thirsty and parched traveller at a delicious shower of rain. Having subjugated the senses one beholds one's soul spread out for embracing all objects, and all objects in one's soul. Having its roots in knowledge, the puissance is never lost of the man who (thus) beholds the Supreme in his soul,--of the man, that is to say, who always beholds all creatures in all conditions (in his own soul). He who by the aid of knowledge, transcends all kinds of pain born of error and stupefaction, never catches any evil by coming into contact with all creatures. Such a man, his understanding being fully displayed, never finds fault with the course of conduct that prevails in the world. One conversant with Emancipation says that the Supreme Soul is without beginning and without end; that it takes birth as all creatures; that it resides (as a witness) in the Jiva-soul; that it is inactive, and without form. Only that man who meets with grief in consequence of his own misdeeds, slays numerous creatures for the purpose of warding off that grief. In consequence of such sacrifices, the performers have to attain to rebirths and have necessarily to perform innumerable acts on every side. Such a man, blinded by error, and regarding that to be felicity which is really a source of grief, is continually rendered unhappy even like a sick person that eats food that is improper. Such a man is pressed and grinded by his acts like any substance that is churned. Bound by his acts, he obtains re-birth, the order of his life being determined by the nature of his acts. Suffering many kinds of torture, he travels in a repeated round of rebirths even like a wheel that turns ceaselessly. Thou, however, hast cut through all thy bonds. Thou, abstainest from all acts! Possessed of omniscience and the master of all things, let success be thine, and do thou become freed from all existent objects. Through subjugation of their senses and the power of their penances, many persons (in days of yore), having destroyed the bonds of action, attained to high success and uninterrupted felicity.'"

Footnotes

98:1 The first line runs into the second.

98:2 Penances should be protected from wrath. By penances one attains to great power. The ascetic's puissance frequently equals that of Brahman himself. If, however, the ascetic indulges in wrath and curses one from wrath, his puissance becomes diminished. For this reason, forgiveness is said to be the highest virtue a Brahmana can practise. A Brahmana's might lay in forgiveness. Knowledge also should be protected from honour and dishonour, i.e. one should never receive honour for his knowledge, that is, do anything for the object of achieving honour. Similarly, one should never do anything which may have the effect of dishonouring one's knowledge. These are some of the highest duties preached in scriptures.

98:3 The saying Satyadapi hitam vadet is frequently misunderstood. The scriptures do not say that truth should be sacrificed in view of what is beneficial, for such view will militate with the saying that there is nothing higher than truth. The saying has reference to those exceptional instances where truth becomes a source of positive harm. The story of the Rishi who spoke the truth respecting the place where certain travellers lay concealed, when questioned by certain robbers who were for killing the travellers, is an instance to the point. The goldsmith's son who died with a falsehood on his lips for allowing his lawful prince to escape from the hands of his pursuers did a meritorious act of loyalty. Then, again, the germ of the utilitarian theory may be detected in the second line of this verse.

99:1 To conquer the unconquerable means to attain to Brahma.

101:1 In the Srutis, Paravara is an equivalent for the Supreme Soul. The correct reading is nasyati at the end of the first line, and not pasyati as in some of the Bengal texts. Adhering to pasyati (which gives no meaning), the Burdwan translator gives a ridiculous and unmeaning version of this verse, K. P. Singha, of course, adopts the correct reading.

101:2 This verse is not at all difficult. The sense is that the man who transcends all attachments never comes to grief if brought into union with other creatures. The Burdwan translator gives a thoroughly unmeaning version of this couplet.

102:1 The object of this verse is to show that men of knowledge do not perform sacrifices, in which, as a matter of course, a large number of creatures is slain. Men wedded to the religion of Pravriti perform sacrifices, Coming into the world in consequence of past acts, they seek happiness (by repairing to heaven) along the way of sacrifices and religious rites. A large number of creatures is slain, for besides the victims ostensibly offered, an infinite number of smaller and minuter creatures are killed in the sacrificial fires and in course of the other preparations that are made in sacrifices.

Section 331

"'Narada said, By listening to such scriptures as are blessed, as bring about tranquillity, as dispel grief, and as are productive of happiness, one attains to (a pure) understanding, and having attained to it obtains to high 'felicity. A thousand causes of sorrow, a hundred causes of fear, from day to day, afflict one that is destitute of understanding, but not one that is possessed of wisdom and learning. Do thou, therefore, listen to some old narratives as I recite them to you, for the object of dispelling thy griefs. If one can subjugate one's understanding, one is sure to attain to happiness. By association of what is undesirable and dissociation from what is agreeable, only men of little intelligence, become subject to mental sorrow of every kind. When things have become past, one should not grieve, thinking of their merits. He that thinks of such past things with affection can never emancipate himself. One should always seek to find out the faults of those things to which one begins to become attached. One should always regard such things to be fraught with much evil. By doing so, one should soon free oneself therefrom. The man who grieves for what is past fails to acquire either wealth or religious merit or fame. That which exists no longer cannot be obtained. When such things pass away, they do not return (however keen the regret one may indulge in for their sake). Creatures sometimes acquire and sometimes lose worldly object. No man in this world can be grieved by all the events that fall upon him. Dead or lost, he who grieves for what is past, only gets sorrow for sorrow. Instead of one sorrow, he gets two. Those men who, beholding the course of life and death in the world with the aid of their intelligence, do not shed tears, are said to behold properly. Such persons have never to shed tears, (at anything that may happen). When any such calamity comes, productive of either physical or mental grief, as is incapable of being warded off by even one's best efforts, one should cease to reflect on it with sorrow. This is the medicine for sorrow, viz., not to think of it. By thinking of it, one can never dispel it; on the other hand, by thinking upon sorrow, one only enhances it. Mental griefs should be killed by wisdom; while physical grief should be dispelled by medicines. This is the power of knowledge. One should not, in such matters, behave like men of little understandings. Youth, beauty, life, stored wealth, health, association with those that are loved,--these all are exceedingly transitory. One possessed of wisdom should never covet them. One should not lament individually for a sorrowful occurrence that concerns an entire community.

Instead of indulgence in it when grief comes, one should seek to avert it and apply a remedy as soon as one sees the opportunity for doing it. There is no doubt that in this life the measure of misery is much greater than that of happiness. There is no doubt in this that all men show attachment for objects of the senses and that death is regarded as disagreeable. That man who casts off both joy and sorrow, is said to attain to Brahma. When such a man departs from this world, men of wisdom never indulge in any sorrow on his account. In spending wealth there is pain. In protecting it there is pain. In acquiring it there is pain. Hence, when one's wealth meets with destruction, one should not indulge in any sorrow for it. Men of little understanding, attaining to different grades of wealth, fail to win contentment and at last perish in misery. Men of wisdom, however, are always contented. All combinations are destined to end in dissolution. All things that are high are destined to fall down and become low. Union is sure to end in disunion anti life is certain to end in death. Thirst is unquenchable. Contentment is the highest happiness. Hence, persons of wisdom regard contentment to be the most precious wealth. One's allotted period of life is running continually. It stops not in its course for even a single moment. When one's body itself is not durable, what other thing is there (in this world) that one should reckon as durable? Those persons who, reflecting on the nature of all creatures and concluding that it is beyond the grasp of the mind, turn their attention to the highest path, and, setting out, achieve a fair progress in it, have not to indulge in sorrow. Like a tiger seizing and running away with its prey, Death seizes and runs away with the man that is employed in such (unprofitable) occupation and that is still unsatiated with objects of desire and enjoyment. One should always seek to emancipate oneself from sorrow. One should seek to dispel sorrow by beginning one's operations with cheerfulness, that is, without indulging in sorrow the while, having freed oneself from a particular sorrow, one should act in such a way as to keep sorrow at a distance by abstaining from all faults of conduct. The rich and the poor alike find nothing in sound and touch and form and scent and taste, after the immediate enjoyment thereof. Before union, creatures are never subject to sorrow. Hence, one that has not fallen off from one's original nature, never indulges in sorrow when that union comes to an end. One should restrain one's sexual appetite and the stomach with the aid of patience. One should protect one's hands and feet with the aid of the eye.

One's eyes and ears and the other senses should be protected by the mind. One's mind and speech should be ruled with the aid of wisdom. Casting off love and affection for persons that are known as well as for those that are unknown, one should conduct oneself with humility. Such a person is said to be possessed of wisdom, and such a one surely finds happiness. That man who is pleased with his own Soul who is devoted to Yoga, who depends upon nothing out of self, who is without cupidity, and who conducts himself without the assistance of anything but his self, succeeds in attaining to felicity.'"

Footnotes

103:1 Sorrow increases by indulgence.

104:1 This is a very doubtful verse. The commentator is silent. I follow the meaning as it lies on the surface. The object of the verse seems to be this: there are men that are employed in reflecting upon the nature of things: these should know that such occupation is useless, for truly the nature of things is beyond the grasp of the mind. The greatest philosopher is ignorant of all the virtues of a blade of grass, the purpose for which it exists, the changes that it undergoes every instant of time and from day to day. Those men, however, who have such unprofitable occupation for walking along the highest path (the path, that is, which leads to Brahma) free themselves from grief.

104:2 I am not sure that I have understood this verse correctly.

104:3 What is intended to be said is that the gratification of the senses leaves nothing behind. The pleasure lasts as long as the contact continues of the objects with the senses. The Burdwan translator, not suspecting that the word used is adhana, gives a ridiculous version.

104:4 What is said here is this: a man has spouses and children, or wealth, etc.: there was no sorrow when these were not: with his union with these his sorrow commences. Hence, when these things disappear, an intelligent man should not indulge in any sorrow. Bonds or attachments are always productive of grief. When bonds are severed or destroyed, there ought to be no grief.

104:5 i.e., whose pleasures do not depend upon external objects such as spouses and children.

Section 332

"'Narada said, When the vicissitudes of happiness and sorrow appear or disappear, the transitions are incapable of being prevented by either wisdom or policy or exertion. Without allowing oneself to fall away from one's true nature, one should strive one's best for protecting one's own Self. He who betakes himself to such care and exertion, has never to languish. Regarding Self as something dear, one should always seek to rescue oneself from decrepitude, death, and disease. Mental and physical diseases afflict the body, like keen-pointed shafts shot from the bow by a strong bowman. The body of a person that is tortured by thirst, that is agitated by agony, that is perfectly helpless, and that is desirous of prolonging his life, is dragged towards destruction. Days and nights are ceaselessly running bearing away in their current the periods of life of all human beings. Like currents of rivers, these flow ceaselessly without ever turning back. The ceaseless succession of the lighted and the dark fortnights is wasting all mortal creatures without stopping for even a moment in this work. Rising and setting day after day, the Sun, who is himself undecaying, is continually cooking the joys and sorrows of all men. The nights are ceaselessly going away, taking with them the good and bad incidents that befall man, that depend on destiny, and that are unexpected by him. If the fruits of man's acts were not dependent on other circumstances, then one would obtain whatever object one would desire. Even men of restrained senses, of cleverness, and of intelligence, if destitute of acts, never succeed in earning any fruits. Others, though destitute of intelligence and unendued with accomplishments of any kind, and who are really the lowest of men, are seen, even when they do not long after success, to be crowned with the fruition of all their desires. Some one else, who is always ready to do acts of injury to all creatures, and who is engaged in deceiving all the world, is seen to wallow in happiness. Some one that sits idly, obtains great prosperity; while another, by exerting earnestly, is seen to miss desirable fruits almost within his reach. Do thou ascribe it as one of the faults of man! The vital seed, originating in one's nature from sight of one person, goes to another person. When imparted to the womb, it sometimes produces an embryo and sometimes fails. When sexual congress fails, it resembles a mango tree that puts forth a great many flowers without, however, producing a single fruit. As regards some men who are desirous of having offspring and who, for the fruition of their object, strive heartily (by worshipping diverse deities), they fail to procreate an embryo in the womb. Some person again, who fears the birth of an embryo as one fears a snake of virulent poison, finds a long-lived son born unto him and who seems to be his own self come back to the stages through which he has passed. Many persons with ardent longing for offspring and cheerless on that account, after sacrificing to many deities and undergoing severe austerities, at last beget children, duly borne for ten long months (in the wombs of their spouses), that prove to be veritable wretches of their race. Others, who have been obtained through virtue of such blessed rites and observances, at once obtain wealth and grain and diverse other sources of enjoyment earned and stored by their sires. In an act of congress, when two persons of opposite sexes come into contact with one another, the embryo takes birth in the womb, like a calamity afflicting the mother. Very soon after the suspension of the vital breaths, other physical forms possess that embodied creature whose gross body has been destroyed but whose acts have all been performed with that gross body made of flesh and phlegm. Upon the dissolution of the body, another body, which is as much destructible as the one that is destroyed, is kept ready for the burnt and destroyed creature (to migrate into) even as one boat goes to another for transferring to itself the passengers of the other. In consequence of an act of congress, a drop of the vital seed, that is inanimate, is cast into the womb. I ask thee, through whose or what care is the embryo kept alive? That part of the body into which the food that is eaten goes and where it is digested, is the place where the embryo resides, but it is not digested there. In the womb, amid urine and faeces, one's sojourn is regulated by Nature. In the matter of residence therein or escape therefrom, the born creature is not a free agent. In fact, in these respects, he is perfectly helpless. Some embryos fall from the womb (in an undeveloped state). Some come out alive (and continue to live). While as regards some, they meet with destruction in the womb, after being quickened with life, in consequence of some other bodies being ready for them (through the nature of their acts). That man who, in an act of sexual congress, injects the vital fluid, obtains from it a son or daughter. The offspring thus obtained, when the time comes, takes part in a similar act of congress. When the allotted period of a person's life is at its close, the five primal elements of his body attain to the seventh and the ninth stages and then cease to be. The person, however, undergoes no change. Without doubt, when persons are afflicted by diseases as little animals assailed by hunters, they then lose the powers of rising up and moving about. If when men are afflicted by diseases, they wish to spend even vast wealth, physicians with their best efforts fail to alleviate their pain. Even physicians, that are well-skilled and well-up in their scriptures and well-equipt with excellent medicines, are themselves afflicted by disease like animals assailed by hunters. Even if men drink many astringents and diverse kinds of medicated ghee, they are seen to be broken by decrepitude like trees by strong elephants. When animals and birds and beasts of prey and poor men are afflicted by ailments, who treats them with medicines? Indeed, these are not seen to be ill. Like larger animals assailing smaller ones, ailments are seen to afflict even terrible kings of fierce energy and invincible prowess. All men, reft of the power of even uttering cries indicate of pain, and overwhelmed by error and grief, are seen to be borne away along the fierce current into which they have been thrown. Embodied creatures, even when seeking to conquer nature, are unable to conquer it with the aid of wealth, of sovereign power, or of the austerest penances. If all attempts men make were crowned with success, then men would never be subject to decrepitude, would never come upon anything disagreeable, and lastly would be crowned with fruition in respect of all their wishes. All men wish to attain to gradual superiority of position. To gratify this wish they strive to the best of their power. The result, however, does not agree with wish. Even men that are perfectly heedful, that are honest, and brave and endued with prowess, are seen to pay their adorations to men intoxicated with the pride of affluence and with even alcoholic stimulants. Some men are seen whose calamities disappear before even these are marked or noticed by them. Others there are who are seen to possess no wealth but who are free from misery of every kind. A great disparity is observable in respect of the fruits that wait upon conjunctions of acts. Some are seen to bear vehicles on their shoulders, while some are seen to ride on those vehicles. All men are desirous of affluence and prosperity. A few only have cars (and elephants and steeds) dragged (or walking) in their processions. Some there are that fail to have a single spouse when their first-wedded ones are dead; while others have hundreds of spouses to call their own. Misery and happiness are the two things that exist side by side. Men have either misery or happiness. Behold, this is a subject of wonder! Do not, however, suffer thyself to be stupefied by error at such a sight! Cast off both righteousness and sin! Cast off also truth and falsehood! Having cast off truth and falsehood, do thou then cast off that with whose aid thou shalt cast off the former! O best of Rishis, I have now told thee that which is a great misery! With the aid of such instructions, the deities (who were all human beings) succeeded in leaving the Earth for becoming the denizens of heaven!

"'Hearing these words of Narada Suka, endued with great intelligence and possessed of tranquillity of mind, reflected upon the drift of the instructions he received, but could not arrive at any certainty of conclusion. He understood that one suffers great misery in consequence of the accession of children and spouses; that one has to undergo great labour for the acquisition of science and Vedic lore. He, therefore, asked himself, saying,--What is that situation which is eternal and which is free from misery of every kind but in which there is great prosperity?--Reflecting for a moment upon the course ordained for him to run through, Suka, who was well acquainted with the beginning and the end of all duties, resolved to attain to the highest end that is fraught with the greatest felicity. He questioned himself, saying,--How shall I, tearing all attachments and becoming perfectly free, attain to that excellent end? How, indeed, shall I attain to that excellent situation whence there is no return into the ocean of diverse kinds of birth! I desire to obtain that condition of existence whence there is no return! Casting off all kinds of attachments, arrived at certainty by reflection with the aid of the mind, I shall attain to that end! I shall attain to that situation in which thy Soul will nave tranquillity, and when I shall be able to dwell for eternity without being subject to decrepitude or change. It is, however, certain that that high end cannot be attained without the aid of Yoga. One that has attained to the state of perfect knowledge and enlightenment never receives an accession of low attachments through acts. I shall, therefore, have recourse to Yoga, and casting off this body which is my present residence, I shall transform myself into wind and enter that mass of effulgence which is represented by the sin. When Jiva enters that mass of effulgence, he no longer suffers like Shoma who, with the gods, upon the exhaustion of merit, falls down on the Earth and having once more acquired sufficient merit returns to heavens. The moon is always seen to wane and once more wax. Seeing this waning and waxing that go on repeatedly, I do not wish to have a form of existence in which there are such changes. The Sun warms all the worlds by means of his fierce rays. His disc never undergoes any diminution. Remaining unchanged, he drinks energy from all things. Hence, I desire to go into the Sun of blazing effulgence. There I shall live, invincible by all, and in my inner soul freed from all fear, having cast off this body of mine in the solar region. With the great Rishis I shall enter the unbearable energy of the Sun. I declare unto all creatures, unto these trees, these elephants, these mountains, the Earth herself, the several points of the compass, the welkin, the deities, the Danavas, the Gandharvas, the Pisachas, the Uragas, and the Rakshasas, that I shall, verily, enter all creatures in the world. Let all the gods with the Rishis behold the prowess of my Yoga today!--Having said these words, Suka, informed Narada of world wide celebrity of his intention. Obtaining Narada's permission, Suka then proceeded to where his sire was. Arrived at his presence, the great Muni, viz., the high-souled and Island-born Krishna, Suka walked round him and addressed him the usual enquiries. Hearing of Suka's intention, the highsouled Rishi became highly pleased. Addressing him, the great Rishi said,--O son, O dear son, do thou stay here to-day so that I may behold thee for some time for gratifying my eyes,--Suka, however, was indifferent to that request. Freed from affection and all doubt, he began to think only of Emancipation, and set his heart on the journey. Leaving his sire, that foremost of Rishis then proceeded to the spacious breast of Kailasa which was inhabited by crowds of ascetics crowned with success.'"

Footnotes

105:1 Vidhitsabhih is pipasabhih. It comes from dhe meaning drinking.

105:2 Vyasa lived in northern India and was evidently unacquainted with the tides that appear in the Bengal rivers.

105:3 The object of this verse is to show the utility and necessity of acts. Without acting no one, however clever, can earn any fruit. Both the vernacular translators give ridiculous versions of this plain aphorism.

105:4 Asi is used in the sense of akansha.

105:5 Naprapyanadhigachchati is na aprayam etc.

106:1 I do not quite understand in what the fault lies that is referred to here. Perhaps the sense is this. In Hindu philosophy, the vital seed is said to be generated by the sight of a desirable woman. When sexual congress takes place with one whose sight has not originated the vital seed but with another it fails to be productive. Whoever indulges in such intercourse is to blame.

106:2 Parasarirani has prapnuvanti understood after it. Chinnavijam means whose seed has broken, that is the creature whose gross body has met with destruction. The gross body is called the Vijam or seed of (heaven and hell). The sense of the verse is that every one, after death, attains to a new body. A creature can never exist without the bonds of body being attached to him. Of course, the case is otherwise with persons who succeed in achieving their Emancipation by the destruction of all acts. The Burdwan translator, following the commentator faithfully, renders this verse correctly. K. P. Singha skips over it entirely.

106:3 This is a not a difficult verse. Then, again, the commentator explains it carefully. K. P. Singha gives a ridiculous version. The Burdwan translator is correct. Nirddagdham and vinasyantam imply the dying or dead. Jivar paradeham chalachalam ahitam bhavati means another body, as much subject to destruction, is kept ready.

107:1 I expand this verse a little for bringing out its meaning. What is said here is that some come out of the womb alive; some die there before being quickened with life, the reason being that their acts of past lives bring for them other bodies even at that stage.

107:2 This verse is certainly a 'crux.' The commentator, I think, displays considerable ingenuity in explaining it. The order of the words is Gatayushah tasya sahajatasya pancha saptamim navamim dasam prapnuvanti; tatah na bhavanti; sa na. The ten stages of a person's life are (1) residence within the womb, (2) birth, (3) infancy, up to 5 years, (4) childhood, up to 12 years, (5) Pauganda up to 16 years, (6) youth, up to 48 years, (7) old age, (8) decrepitude, (9) suspension of breath, (10) destruction of body.

107:3 Niyuktah means employed. I take it to imply employed in the task of conquering Nature. It may also mean, set to their usual tasks by the influence of past acts. Nature here means, of course the grand laws to which human existence is subject, viz., the law of birth, of death, of disease and decrepitude etc.

108:1 Uparyupari implies gradual superiority. If one becomes wealthy, one desires to be a councillor; if a councillor, one wishes to be prime minister; and so on. The sense of the verse is that man's desire to rise is insatiable.

108:2 The reading I prefer is asathah and not sathah. If the latter reading be kept, it would mean of both descriptions are seen to pay court to the wicked.

109:1 Avavandhah is low attachments, implying those that appertain to the body. In fact, the acquisition of the body itself is such an attachment. What is said here is that Jiva who has become enlightened becomes freed from the obligation of rebirth or contact with body once more.

109:2 The mass of effulgence constituting the Sun is nothing else than Brahma. Brahma is pure effulgence. Savitri-mandala-madhyavartir-Narayanah does not mean a deity with a physical form in the midst of the solar effulgence but incorporeal and universal Brahma. That effulgence is adored in the Gayatri.

109:3 The commentator takes Shomah to mean Shomagath Jivah. He does not explain the rest of the verse. The grammatical construction presents no difficulty. If, Shomah be taken in the sense in which the Commentator explains it, the meaning would be this. He who enters the solar effulgence has not to undergo any change, unlike Shomah and the deities who have to undergo changes, for they fall down upon the exhaustion of their merit and re-ascend when they once more acquire merit. Both the vernacular translators have made a mess of the verse. The fact is, there are two paths, archiradi-margah and dhumadi-margah. They who go by the former, reach Brahma and have never to return. While they who go by the latter way, enjoy felicity for some time and then come back.

109:4 Here, the words Sun and Moon are indicative of the two different paths mentioned in the note immediately before.

109:5 What Suka says here is that he would attain to universal Brahma and thus identify himself with all things.

Section 333

"Bhishma said, Having ascended the summit of the mountain, O Bharata, the son of Vyasa sat down upon a level spot free from blades of grass and retired from the haunts of other creatures. Agreeably to the direction of the scriptures and to the ordinances laid down, that ascetic, conversant with the gradual order of the successive processes of Yoga, held his soul first in one place and then in another, commencing from his feet and proceeding through all the limbs. Then when the Sun had not risen long, Suka sat, with his face turned Eastwards, and hands and feet drawn in, in an humble attitude. In that spot where the intelligent son of Vyasa sat prepared to address himself to Yoga, there were no flocks of birds, no sound, and no sight that was repulsive or terror-inspiring. He then beheld his own Soul freed from all attachments. Beholding that highest of all things, he laughed in joy. He once more set himself pre-pared to Yoga for attaining to the path of Emancipation. Becoming the great master of Yoga, he transcended the element of space. He then circumambulated the celestial Rishi Narada, and represented unto that foremost of Rishis the fact of his having addressed himself to the highest Yoga.

"Suka said,--I have succeeded in beholding the path (of Emancipation), I have addrest myself to it. Blessed be thou, O thou of wealth of penances! I shall, through thy grace, O thou of great splendour, attain to an end that is highly desirable!"

"Bhishma said,--'Having received the permission of Narada, Suka the son of the Island-born Vyasa saluted the celestial Rishi and once more set himself to Yoga and entered the element of space. Ascending then from the breast of the Kailasa mountain, he soared into the sky. Capable of traversing through the welkin, the blessed Suka of fixed conclusion, then identified himself with the element of Wind. As that foremost of regenerate ones, possessed of effulgence like that of Garuda, was traversing through the skies with the speed of the wind or thought, all creatures, cast their eyes upon him. Endued with the splendour of fire or the Sun, Suka then regarded the three worlds in their entirety as one homogenous Brahma, and proceeded along that path of great length. Indeed, all creatures mobile and immobile, cast their eyes upon him as he proceeded with concentrated attention, and a tranquil and fearless soul. All creatures, agreeably to the ordinance and according to their power, worshipped him with reverence. The denizens of heaven rained showers of celestial flowers upon him. Beholding him, all the tribes of Apsaras and Gandharvas became filled with wonder. The Rishis also, that were crowned with success, became equally amazed. And they asked themselves,--who is this one that has attained to success by his penances?--With gaze with-drawn from his own body but turned upwards he is filling us all with pleasure by his glances!--Of highly righteous soul and celebrated through-out the three worlds, Suka proceeded in silence, his face turned towards the East and gaze directed towards the sun. As he proceeded, he seemed to fill the entire welkin with an all-pervading noise. Beholding him coming in that way, all the tribes of the Apsaras, struck with awe, O king, became filled with amazement. Headed by Panchachuda and others, they looked at Suka with eyes expanded by wonder. And they asked one another, saying;--What deity is this one that has attained to such a high end? Without doubt, he comes hither, freed from all attachments and emancipated from all desires!--Suka then proceeded to the Malaya mountains where Urvasi and Purvachitti used to dwell always. Both of them beholding the energy of the son of the great regenerate Rishi, became filled with wonder. And they said,--Wonderful is this concentration of attention (to Yoga) of a regenerate youth who was accustomed to the recitation and study of the Vedas! Soon will he traverse the entire welkin like the Moon. It was by dutiful service and humble ministrations towards his sire that he acquired this excellent understanding. He is firmly attached to his sire, possessed of austere penances, and is very much loved by his sire. Alas, why has he been dismissed by his inattentive father to proceed (thus) along a way whence there is no return?--Hearing these words of Urvasi, and attending to their import, Suka, that foremost of all persons conversant with duties, cast his eyes on all sides, and once more beheld the entire welkin, the whole Earth with her mountains and waters and forests, and also all the lakes and rivers. All the deities also of both sexes, joining their hands, paid reverence to the son of the Island-born Rishi and gazed at him with wonder and respect. That foremost of all righteous men, Suka, addressing all of them, said these words,--If my sire follow me and repeatedly call after me by my name, do all of you together return him an answer for me. Moved by the affection all of you bear for me, do you accomplish this request of mine!--Hearing these words of Suka, all the points of the compass, all the forest, all the seas, all the rivers, and all the mountains, answered him from every side, saying,--We accept thy command, O regenerate one! It shall be as thou sayst! It is in this way that we answer the words spoken by the Rishi!

Footnotes

110:1 Jahasa hasam is an instance in Sanskrit of the cognate government of neuter verbs.

Section 334

"Bhishma said, 'Having spoken in this way (unto all things), the regenerate Rishi of austere penances, viz., Suka, stayed on his success casting off the four kinds of faults. Casting off also the eight kinds of Tamas, he dismissed the five kinds of Rajas. Endued with great intelligence, he then cast off the attribute of Sattwa. All this seemed exceedingly wonderful. He then dwelt in that eternal station that is destitute of attributes, freed from every indication, that is, in Brahma, blazing like a smokeless fire. Meteors began to shoot. The points of the compass seemed to be ablaze. The Earth trembled. All those phenomena seemed exceedingly wonderful. The trees began to cast off their branches and the mountains their summits. Loud-reports (as of thunder) were heard that seemed to rive the Himavat mountains. The sun seemed at that moment to be shorn of splendour. Fire refused to blaze forth. The lakes and rivers and seas were all agitated. Vasava poured showers of rain of excellent taste and fragrance. A pure breeze began to blow, bearing excellent perfumes. Suka as he proceeded through the welkin, beheld two beautiful summits, one belonging to Himavat and another to Meru. These were in close contact with each other. One of them was made of gold and was, therefore yellow; the other was white, being made of silver. Each of them, O Bharata, was a hundred yojanas in height and of the same measure in breadth. Indeed, as Suka journeyed towards the north, he saw those two beautiful summits. With a fearless heart he dashed against those two summits that were united with each other. Unable to bear the force, the summits were suddenly rent in twain. The sight they thereupon presented, O monarch, was exceedingly wonderful to behold. Suka pierced through those summits, for they were unable to stop his onward course. At this a loud noise arose in heaven, made by the denizens thereof. The Gandharvas and the Rishis also and others that dwelt in that mountain being rent in twain and Suka passing through it. Indeed, O Bharata, a loud noise was heard everywhere at that moment, consisting of the words--Excellent, Excellent!--He was adored by the Gandharvas and the Rishis, by crowds of Yakshas and Rakshasas, and all tribes of the Vidyadharas. The entire firmament became strewn with celestial flowers showered from heaven at that moment when Suka thus pierced through that impenetrable barrier, O monarch! The righteous-souled Suka then beheld from a high region the celestial stream Mandakini of great beauty, running below through a region adorned by many flowering groves and woods. In these waters many beautiful Apsaras were sporting. Beholding Suka who was bodiless, those unclad aerial beings felt shame. Learning that Suka had undertaken his great journey, his sire Vyasa, filled with affection, followed him behind along the same aerial path. Meanwhile Suka, proceeding through that region of the firmament that is above the region of the wind displayed his Yoga-prowess and identified himself with Brahma. Adopting the subtile path of high Yoga, Vyasa of austere penances, reached within the twinkling of the eye that spot whence Suka first undertook his journey. Proceeding along the same way, Vyasa beheld the mountain summit rent in twain and through which Suka has passed. Encountering the Island-born ascetic, the Rishis began to represent to him the achievements of his son. Vyasa, however, began to indulge in lamentations, loudly calling upon his son by name and causing the three worlds to resound with the noise he made. Meanwhile, the righteous-souled Suka, who had entered the elements, had become their soul and acquired omnipresence, answered his sire by uttering the monosyllable Bho in the form of an echo. At this, the entire universe of mobile and immobile creatures, uttering the monosyllable Bho, echoed the answer of Suka. From that time to this, when sounds are uttered in mountain-caves or on mountain-breasts, the latter, as if in answer to Suka still echo them (with the monosyllable Bho). Having cast off all the attributes of sound, etc., and showing his Yoga-prowess in the manner of his disappearance, Suka in this way attained to the highest station. Beholding that glory and puissance of his son of immeasurable energy, Vyasa sat down on the breast of the mountain and began to think of his son with grief. The Apsaras were sporting on the banks of the celestial stream Mandakini, seeing the Rishi seated there, became all agitated with grave shame and lost heart. Some of them, to hide their nudity, plunged into the stream, and some entered the groves hard by, and some quickly took up their clothes, at beholding the Rishi. (None of them had betrayed any signs of agitation at sight of his son). The Rishi, beholding these movements, understood that his son had been emancipated from all attachments, but that he himself was not freed therefrom. At this he became filled with both joy and shame. As Vyasa was seated there, the auspicious god Siva, armed with Pinaka, surrounded on all sides by many deities and Gandharvas and adored by all the great Rishis came thither. Consoling the Island-born Rishi who was burning with grief on account of his son, Mahadeva said these words unto him.--Thou hadst formerly solicited from me a son possessed of the energy of Fire, of Water, of Wind, and of Space; Procreated by thy penances, the son that was born unto thee was of that very kind. Proceeding from my grace, he was pure and full of Brahma-energy. He has attained to the highest end--an end which none can win that has not completely subjugated his senses, nor can be won by even any of the deities. Why then, O regenerate Rishi, dost thou grieve for that son? As long as the hills will last, as long as the ocean will last, so long will the fame of thy son endure undiminished! Through my grace, O great Rishi thou shalt behold in this world a shadowy form resembling thy son, moving by the side and never deserting thee for a single moment!--Thus favoured by the illustrious Rudra himself, O Bharata, the Rishi beheld a shadow of his son by his side. He returned from that place, filled with joy at this. I have now told thee, O chief of Bharata's race, everything regarding the birth and life of Suka about which thou hadst asked me. The celestial Rishi Narada and the great Yogin Vyasa had repeatedly told all this to me in days of yore when the subject was suggested to him in course of conversation. That person devoted to tranquillity hears this sacred history directly connected with the topic of Emancipation is certain to attain to the highest end."

Footnotes

113:1 The Rishis knew that the height of the atmosphere is not interminable.

114:1 In this Section, Bhishma recites to Yudhishthira the fact of Suka's departure from this world, and Vyasa's grief at that occurrence. He speaks of the fact as one that had been related to him bygone times by both

Narada and Vyasa himself. It is evident from this that the Suka who recited the Srimad Bhagavat to Parikshit, the grandson of Arjuna, could not possibly be the Suka who was Vyasa's son.

Section 335

"Yudhishthira said, 'If a man be a house-holder or a Brahmacharin, a forest-recluse or a mendicant, and if he desires to achieve success, what deity should he adore? How can he certainly acquire heaven and attain that which is of the highest benefit (viz., Emancipation)? According to what ordinances should he perform the homa in honour of the gods and the Pitris? What is the region to which one goes when one becomes emancipated? What is the essence of Emancipation? What should one do so that one, having attained to heaven, would not have to fall down thence? Who is the deity of the deities? And who is the Pitri of the Pitris? Who is he that is superior to him, who is the deity of the deities and the Pitri of the Pitris? Tell me all this, O Grandsire!'

"Bhishma said, O thou that art well acquainted with the art of questioning, this question that thou hast asked me, O sinless one, is one that touches a deep mystery. One cannot answer it with the aid of the science of argumentation, even if one were to strive for a hundred years. Without the grace of Narayana, O king, or an accession of high knowledge, this question of thine is incapable of being answered. Connected though this topic be with a deep mystery, I shall yet, O slayer of foes, expound it to thee! In this connection is cited the old history of the discourse between Narada and the Rishi Narayana. I heard it from my sire that in the Krita age, O monarch, during the epoch of the Self-born Manu, the eternal Narayana, the Soul of the universe, took birth as the son of Dharma in a quadruple form, viz., as Nara, Narayana, Hari, and the Self-create Krishna. Amongst them all, Narayana and Nara underwent the severest austerities by repairing to the Himalayan retreat known by the name of Vadari, by riding on their golden ears. Each of those cars was furnished with eight wheels, and made up of the five primal elements, and looked exceedingly beautiful. Those original regents of the world who had taken birth as the sons of Dharma, became exceedingly emaciated in person in consequence of the austerities they had undergone. Indeed, for those austerities and for their energy, the very deities were unable to look at them. Only that deity with whom they were propitiated could behold them. Without doubt, with his heart devoted to them, and impelled by a longing desire to be-hold them, Narada dropped down on Gandhamadana from a summit of the high mountains of Meru and wandered over all the world. Possessed of great speed, he at last repaired to that spot whereon was situated the retreat of Vadari. Impelled by curiosity he entered that retreat at the hour of Nara's and Narayana's, performing their daily rites. He said unto himself.--This is truly the retreat of that Being in whom are established all the worlds including the deities, the Asuras, the Gandharvas, the Kinnaras, and the great snakes! There was only one form of this great Being before. That form took birth in four shapes for the expansion of the race of Dharma which have been reared by that deity. How wonderful it is that Dharma has thus been honoured by these four great deities viz., Nara, Narayana, and Hari and Krishna! In this spot Krishna and Hari dwelt formerly. The other two, however, viz., Nara and Narayana, are now dwelling here engaged in penances for the object of enhancing their merit. These two are the highest refuge of the universe. What can be the nature of the daily rites these two perform? They are the sires of all creatures, and the illustrious deities of all beings. Endued with high intelligence, what is that deity whom these two worship? Who are those Pitris whom these two Pitris of all beings adore?--Thinking of this in his mind, and filled with devotion towards Narayana, Narada suddenly appeared before those two gods. After those two deities had finished their adoration to their deities and the Rishis, they looked at the celestial Rishi arrived at their retreat. The latter was honoured with those eternal rites that are ordained in the scriptures. Beholding that extraordinary conduct of the two original deities in themselves worshipping other deities and Pitris, the illustrious Rishi Narada took his seat there, well pleased with the honours he had received. With a cheerful soul he cast his eyes then on Narayana, and bowing unto Mahadeva he said these words.

"Narada said, In the Vedas and the Puranas, in the Angas and the subsidiary Angas thou art sung with reverence, thou art unborn and eternal. Thou art the Creator. Thou art the mother of the universe. Thou art the embodiment of Immortality and thou art the foremost of all things. The Past and the Future, indeed, the entire universe has been established on thee! The four modes of life, O lord, having the domestic for their first, ceaselessly sacrifice to thee that art of diverse forms. Thou art the father and the mother and the eternal preceptor of the universe. We know not who is that deity or that Pitri unto whom thou art sacrificing to-day!

"The holy one said, This topic is one about which nothing should be said. It is an ancient mystery. Thy devotion to me is very great. Hence, O regenerate one, I shall discourse to thee on it agreeably to the truth. That which is minute, which is inconceivable, unmanifest, immobile, durable, destitute of all connection with the senses and the objects of the senses, that which is dissociated from the (five) elements--that is called the in-dwelling Soul of all existent creatures. That is known by the name of Kshetrajna. Transcending the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas, that is regarded as Purusha in the scriptures. From Him hath followed the unmanifest, O foremost of regenerate ones, possessed of the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. Though really unmanifest, she is called indestructible Prakriti and dwell in all manifest forms. Know that She is the source whence we two have sprung. That all-pervading Soul, which is made up of all existent and non-existent things, is adored by us. Even He is what we worship in all those rites that we perform in honour of the deities and the Pitris. There is no higher deity or Pitri than He. O regenerate one, He should be known as our Soul. It is him that we worship. This course of duties followed by men has, O regenerate one, been promulgated by Him. It is His ordinance that we should duly perform all the rites laid down in respect of the deities and the Pitris. Brahman, Sthanu, Manu, Daksha, Bhrigu, Dharma, Yama, Marichi, Angiras, Atri, Pulastya, Pulaha, Kratu, Vasishtha, Parameshthi, Vivaswat, Shoma, he that has been called Karddama, Krodha, Avak, and Krita,--these one and twenty persons, called Prajapatis, were first born. All of them obeyed the eternal law of the Supreme God Observing all the rites, in detail, that were ordained in honour of the deities and the Pitris, all those foremost of regenerate persons acquired all those objects which they sought. The incorporeal denizens of Heaven itself bow to that Supreme deity and through His grace they attain to those fruits and that end which He ordains for them. This is the settled conclusion of the scriptures that these persons freed from these seven and ten attributes, (viz., the five senses of knowledge, the five senses of action, the five vital breaths, and mind and understanding), who have cast off all acts, and are divested of the five and ten elements which constitute the gross body, are said to be Emancipate. That which the Emancipate attain to as their ultimate end is called by the name of Kshetrajna. He is regarded (in the scriptures) as both possessed of and free from all the attributes. He can be apprehended by Knowledge alone. We two have sprung from Him. Knowing him in that way, we adore that eternal Soul of all things. The Vedas and all the modes of life, though characterised by divergences of opinion, all worship Him with devotion. It is He who, speedily moved to grace, confers on them high ends fraught with felicity. Those persons in this world who, filled with His spirit, become fully and conclusively devoted to Him, attain to ends that are much higher, for they succeed in entering Him and becoming merged in his Self. I have now, O Narada, discoursed to thee on what is high mystery moved by the love I bear to thee for thy devotion to me. Indeed, in consequence of that devotion which thou professest towards me, thou hast succeeded in listening to this my discourse!"

Footnotes

115:1 What Bhishma says here is that without faith this subject is incapable of being understood.

115:2 This is a triplet. The last word of the third line, viz., Swayambhuvah refers to Krishnah, but it has no special meaning. It is an adjective used more for the sake of measure than for anything else.

115:3 The golden cars referred to here are the fleshly bodies of the two deities. The body is called the car because like the car, it is propelled by some force other than the Soul which owns it for a time, the Soul being inactive. It is regarded as golden because every one becomes attached to it as something very valuable. The eight wheels are Avidya and the rest.

Section 336

"Bhishma said, 'Addressed by Narayana, that foremost of beings, in these words, Narada, the foremost of men, then said these words unto Narayana for the good of the world.

"Narada said, Let that object be accomplished for which thou, O self-born Being, hast taken birth in four forms in the house of Dharma! I shall now repair (to the White Island) for beholding thy original nature. I always worship my seniors. I have never divulged the secrets of others. O lord of the universe, I have studied the Vedas with care. I have undergone austere penances. I have never spoken an untruth. As ordained in the scriptures, I have always protected the four that should be protected. I have always behaved equally towards friends and foes. Wholly and conclusively devoted to Him, that first of deities, viz., the Supreme Soul, I incessantly adore Him. Having cleansed my soul by these acts of special merit, why shall I not succeed in obtaining a sight of that Infinite Lord of the universe?--Hearing these words of Parameshthi's son, Narayana, that protector of the scriptures, dismissed him, saying,--Go, O Narada!--Before dismissing him, however, the great deity worshipped the celestial Rishi with those rites and ceremonies which have been laid down in the scriptures by himself. Narada also gave due honours to the ancient Rishi Narayana. After such honours had been mutually given and received, the son of Parameshthi departed from that spot. Endued with high Yoga-puissance, Narada suddenly soared into the firmament and reached the summit of the mountains of Meru. Proceeding to a retired spot on that summit, the great ascetic took rest for a short while. He than cast his eyes towards the north western direction and beheld an exceedingly wonderful sight. Towards the north, in the ocean of milk, there is a large island named the White Island. The learned say that its distance from the mountains of Meru is greater than two and thirty thousand Yojanas. The denizens of that realm have no senses. They live without taking food of any kind. Their eyes are winkless. They always emit excellent perfumes. Their complexions are white. They are cleansed from every sin. They blast the eyes of those sinners that look at them. Their bones and bodies are as hard as thunder. They regard honour and dishonour in the same light. They all look as if they are of celestial origin. Besides, all of them are endued, with auspicious marks and great strength. Their heads seem to be like umbrellas. Their voices are deep like that of the clouds. Each of them has four Mushkas. The soles of their feet are marked by hundreds of lines. They have sixty teeth all of which are white (and large), and eight smaller ones. They have many tongues. With those tongues they seem to lick the very Sun whose face is turned towards every direction. Indeed, they seem to be capable of devouring that deity from whom hath sprung the entire universe, the Vedas, the deities, and the Munis wedded to the attribute of tranquillity.

"Yudhishthira said,--'O grandsire, thou hast said that those beings have no senses, that they do not eat anything for supporting their lives; that their eyes are winkless; and that they always emit excellent perfumes. I ask, how were they born? What also is the superior end to which they attain? O chief of Bharata's race, are the indications of those men that become emancipate the same as those by which the denizens of the White Island are distinguished? Do thou dispel my doubts? The curiosity I feel is very great. Thou art the repository of all histories and discourses. As regards ourselves, we entirely depend on thee for knowledge and instruction!

"Bhishma continued,--'This narrative, O monarch, which I have heard from my sire, is extensive. I shall now recite it to thee. Indeed, it is regarded as the essence of all narratives. There was, in times past, a king on Earth of the name of Uparichara. He was known to be the friend of Indra, the chief of the celestials. He was devoted to Narayana known also by the name of Hari. He was observant of all the duties laid down in the scriptures. Ever devoted to his sire, he was always heedful and ready for action. He won the sovereignty of the world in consequence of a boon he had obtained from Narayana. Following the Sattwata ritual that had been declared in days of yore by Surya himself, king Uparichara used to worship the God of gods (Narayana), and when his worship was over, he used to adore (with what remained) the grandsire of the universe. After worshipping the Grandsires (Pitris), he worshipped the Brahmanas. He then divided the offerings among those that were dependent on him. With what remained after serving those, the king satisfied his own hunger. Devoted to truth, the monarch abstained from doing any injury to any creature. With his whole soul, the king was devoted to that God of gods, viz., Janarddana, who is without beginning and middle and end, who is the Creator of the universe, and who is without deterioration of any kind. Beholding the devotion to Narayana of that slayer of foes, the divine chief of the celestials himself shared with him his own seat and bed. His kingdom and wealth and spouses and animals were all regarded by him as obtained from Narayana. He, therefore, offered all his possessions to that great deity. Adopting the Sattwata ritual, king Uparichara, with concentrated soul, used to discharge all his sacrificial acts and observances, both optional and obligatory. In the place of that illustrious king, many foremost Brahmanas, well conversant with the Pancharatra ritual, used to eat before all others the food offered to the god Narayana. As long as that slayer of foes continued to rule his kingdom righteously, no untruth ever escaped his lips and no evil thought ever entered his mind. With his limbs he never committed even the slightest sin. The seven celebrated Rishis, viz., Marichi, Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha, Kratu, and Vasishta of great energy, who came to be known by the name of Chitra-sikhandins, uniting together on the breast of that foremost of mountains, viz., Meru, promulgated an excellent treatise on duties and observances that was consistent with the four Vedas. The contents of that treatise were uttered by seven mouths, and constituted the best compendium of human duties and observances. Known, as already stated, by the name of Chitra-sikhandins, those seven Rishis constitute the seven (Pravriti) elements (of Mahat, Ahankara, etc.) and the Selfborn Manu, who is the eighth in the enumeration, constituted original Prakriti. These eight uphold the universe, and it was these eight that promulgated the treatise adverted to. With their senses and minds under complete control, and ever devoted to Yoga, these eight ascetics, with concentrated souls, are fully conversant with the Past, the Present and the Future, and are devoted to the religion of Truth.--This is good this is Brahma,--this is highly beneficial,--reflecting in their minds in this way, those Rishis created the worlds, and the science of morality and duty that governs those worlds. In that treatise the authors discoursed on Religion and Wealth and Pleasure, and subsequently on Emancipation also. They also laid down in it the various restrictions and limitations intended for the Earth as also for Heaven. They composed that treatise after having worshipped with penances the puissant and illustrious Narayana called also Hari, for a thousand celestial years, in company with many other Rishis. Gratified with their penances and worship, Narayana commanded the goddess of speech, viz. Saraswati, to enter into the person of those Rishis. The goddess, for the good of the worlds did what she was ordered. In consequence of the entrance of the goddess of speech into their persons, those Rishis, well conversant with penances, succeeded in composing that foremost of treatises in respect of vocables, import, and reason. Having composed that treatise sanctified with the syllable Om, the Rishis first of all read it to Narayana who became highly pleased with what he heard. The foremost of all Beings then addressed those Rishis in an incorporeal voice and said,--Excellent is this treatise that ye have composed consisting of a hundred thousand verses. The duties and observances of all the worlds will flow from this your work! In complete accordance with the four Vedas, viz., the Yajushes, the Samans, and the Atharvans of Angiras, the treatise of yours will be an authority in all the worlds in respect of both Pravritti and Nivritti. Agreeably to the authority of the scriptures I have created Brahman from the attribute of Grace, Rudra from my Wrath, and yourselves, Ye Brahmanas, as representing the Pravriti-elements (of Mahat, Ahankara, etc.), Surya, and Chandramas, Wind, and Earth, and Water and Fire, all the stars and planets and constellations, all else that is called by the name of creatures, and utterers of Brahma (or the Vedas), they all live and act in their respective spheres and are all respected as authorities. Even this treatise that ye have composed shall be regarded by all persons in the same light, viz., as a work of the highest authority. This is my command. Guided by this treatise, the Self-born Manu himself will declare to the world its course of duties and observances. When Usanas and Vrihaspati will arise, they also will promulgate their respective treatises on morality and religion, guided by and quoting from this your treatise. After the publication of his treatise by the Self-born Manu and of that by Usanas, and after the publication of the treatise also by Vrihaspati, this science composed by you will be acquired by king Vasu (otherwise known by the name of Uparichara). Indeed ye foremost of regenerate ones, that king will acquire this knowledge of this work from Vrihaspati. That King, filled with all good thoughts, will become deeply devoted to me. Guided by this treatise, he will accomplish all his religious acts and observances. Verily, this treatise composed by you will be the foremost of all treatise on morality and religion. Possessed of the excellence, this treatise is fraught with instructions for acquiring both Wealth and Religious merit, and is full of mysteries. In consequence of the promulgation of this treatise of yours, ye will be progenitors of an extensive race. King Uparichara also will become endued with greatness and prosperity. Upon the death, however, of that king, this eternal treatise will disappear from the world. I tell you all this.--Having said these words unto all those Rishis, the invisible Narayana left them and proceeded to some place that was not known to them. Then those sires of the world, those Rishis that bestowed their thoughts on the ends pursued by the world, duly promulgated that treatise which is the eternal origin of all duties and observances. Subsequently, when Vrihaspati was born in Angiras's race in the first or the Krita age, those seven Rishis charged him with the task of promulgating their treatise which was consistent with the Upanishads and the several branches of the Vedas. They themselves who were upholders of the universe and the first promulgators of duties and religious observances, then proceeded to the place they chose, resolved to devote themselves to penances.'"

Footnotes

117:1 i.e., the hands, the feet, the stomach, and the organ of pleasure. The hands are said to be protected when they are restrained from the commission of all improper acts; the feet are said to be duly protected when they are restrained from touching all improper places. The stomach is said to be protected when one never takes any kind of improper food, and when one abstains from all evil acts for appeasing one's hunger. And lastly, one is said to restrain the organ of pleasure when one abstains from all acts of improper congress.

118:1 The word Mushka as ordinarily understood, implies the scrotum or testes. The commentator Nilakantha supposes that it may stand for the shoulder-knot. He believes that the phrase implies that the people of this island had each four arms.

119:1 The Sattwata ritual is explained by the Commentator to mean the Pancharatra ritual. Tachecheshena implies with what remained after

Vishnu's worship was over.

119:2 i.e., dedicated his possessions to the service of Narayana, and held them as the great God's custodian. In other words, he never regarded his wealth as his own, but was always ready to devote it to all good and pious purposes.

120:1 i.e., the treatise those Rishis composed was the foremost of its kind in respect of choice and harmony of vocables, of import or sense and of reasons with which every assertion was fortified.

120:2 There are two religions, viz., that of Pravritti, implying act and observances, and that of Nivritti, implying a complete abstention from all acts and observances. The last is also called the religion of Emancipation.

121:1 Whether any work on morality and religion was over actually composed by the seven Rishis or not, no such work, it is certain, is in existence now. Besides this mention of the work in the Mahabharata, no reference to it has been made anywhere else. As to Sukra-niti it is extant, Vrihaspati's niti-sastram is defunct. It is probable, however, that before Saba-niti there was an anterior work, brief if not exhaustive on the same subjects.

Section 337

"Bhishma said, 'Then upon the expiration of the great Kalpa, when the celestial Purohita Vrihaspati was born in the race of Angiras, all the deities became very happy. The words, Vrihat, Brahma, and Mahat all bear the same sense. The celestial Purohita, O king came to be called Vrihaspati because he was endued with all these attributes. King Uparichara, otherwise called Vasu, became a disciple of Vrihaspati and soon became the foremost of his disciples. Admitted as such, he began to study at the feet of his preceptor that science which was composed by the seven Rishis who were (otherwise) known by the name of Chitrasikhandins. With soul cleansed from all sorts of evil by sacrifices and other religious rites, he ruled the

Earth like Indra ruling the Heaven. The illustrious king performed a great Horse-sacrifice in which his preceptor Vrihaspati became the Hota. The sons of Prajapati (Brahman) themselves, viz., Ekata, Dwita, and Trita, became the Sadasyas in that sacrifice. There were others also who became Sadasyas in that sacrifice, viz., Dhanusha, Raivya, Arvavasu, Parvavasu, the Rishi Medhatithi, the great Rishi Tandya, the blessed Rishi Santi, otherwise called Vedasiras, the foremost of Rishis, viz., Kapila, who was the father of Salihotra, the first Kalpa, Tittiri the elder brother of Vaisampayana, Kanwa, and Devahotra, in all forming sixteen. In that great sacrifice, O monarch, all the requisite articles were collected. No animals were slain in it. The king had ordained it so. He was full of compassion. Of pure and liberal mind, he had cast off all desires, and was well-conversant with all rites. The requisites of that sacrifice all consisted of the products of the wilderness. The ancient God of gods (viz., Hari), became highly gratified with the king on account of that sacrifice. Incapable of being seen by any one else, the great God showed himself to his worshipper. Accepting by taking its scent, the share offered to him he himself took up the Purodasa. The great God took up the offerings without being seen by any one. At this, Vrihaspati became angry. Taking up the ladle he hurled it with violence at the sky, and began to shed tears in wrath. Addressing king Uparichara he said,--Here, I place this as Narayana's share of the sacrificial offerings. Without doubt, he shall take it before my eyes.

"Yudhishthira said, 'In the great sacrifice of Uparichara, all the deities appeared in their respective forms for taking their shares of the sacrificial offerings and were seen by all. Why is it that the puissant Hari only acted otherwise by invisibly taking his share?'

"Bhishma continued, 'When Vrihaspati gave way to wrath, the great king Vasu and all his Sadasyas sought to pacify the great Rishi. With cool heads, all of them addressed Vrihaspati, saying,--It behoveth thee not to give way to anger. In this Krita age, this anger to which thou hast given way, should not be the characteristic of any one. The great deity for whom the share of the sacrificial offerings was designed by thee, is himself free from anger. He is incapable of being seen either by ourselves or by thee, O Vrihaspati! Only he can see Him to whom He becomes gracious.--Then the Rishis

Ekata, Dwita, and Trita, who were well conversant with the science of morality and duties compiled by the seven Rishis, addressed that conclave and began the following narration.--We are the sons of Brahman, begotten by a fiat of his will (and not in the ordinary way). Once on a time we repaired to the north for obtaining what is for our highest good. Having undergone penances for thousands of years and acquired great ascetic merit, we again stood on only one foot like fixed stakes of wood. The country where we underwent the austerest of penances, lies to the north of the mountains of Meru and on the shores of the Ocean of Milk. The object we had in mind was how to behold the divine Narayana in his own form. Upon the completion of our penances and after we had performed the final ablutions, an incorporeal voice was heard by us, O puissant Vrihaspati, at once deep as that of the clouds and exceedingly sweet and filling the heart with joy. The voice said,--Ye Brahmanas, well have ye performed these penances with cheerful souls. Devoted unto Narayana, ye seek to know how ye may succeed in beholding that god of great puissance! On the northern shores of the Ocean of Milk there is an island of great splendour called by the name of White Island. The men that inhabit that island have complexions as white as the rays of the Moon and that are devoted to Narayana. Worshippers of that foremost of all Beings, they are devoted to Him with their whole souls. They all enter that eternal and illustrious deity of a thousand rays. They are divested of senses. They do not subsist on any kind of food. Their eyes are winkless. Their bodies always emit a fragrance. Indeed, the denizens of White Island believe and worship only one God. Go thither, ye ascetics, for there I have revealed myself!--All of us, hearing these incorporeal words, proceeded by the way indicated to the country described. Eagerly desirous of beholding Him and our hearts full of Him, we arrived at last at that large island called White Island. Arrived there, we could see nothing. Indeed, our vision was blinded by the energy of the great deity and accordingly we could not see Him. At this, the idea, due to the grace of the great God Himself, arose in our minds that one that had not undergone sufficient penances could not speedily behold Narayana. Under the influence of this idea we once more set ourselves to the practice of some severe austerities, suited to the time and place, for a hundred years. Upon the completion of our vows, we beheld a number of men of auspicious features. All of them were white and looked like the Moon (in colour) and possessed of every mark of blessedness. Their hands were always joined in prayer. The faces of some were turned towards the North and of some towards the East. They were engaged in silently thinking on Brahma.The Yapa performed by those high-souled persons was a mental yapa (and did not consist of the actual recitation of any mantras in words). In consequence of their hearts having been entirely set upon Him, Hari became highly pleased with them. The effulgence that was emitted by each of those men resembled, O foremost of ascetics, the splendours which Surya assumes when the time comes for the dissolution of the universe. Indeed, we thought that Island was the home of all Energy. All the inhabitants were perfectly equal in energy. There was no superiority or inferiority there among them. We then suddenly beheld once more a light arise, that seemed to be the concentrated effulgence of a thousand Suns, O Vrihaspati. The inhabitants, assembling together, ran towards that light, with hands joined in reverential attitude, full of joy, and uttering the one word Namas (we bow thee!) We then heard a very loud noise uttered by all of them together. It seemed that those men were employed in offering a sacrifice to the great God. As regards ourselves, we were suddenly deprived of our senses by his Energy. Deprived of vision and strength and all the senses, we could not see or feel anything. We only heard a loud volume of sound uttered by the assembled inhabitants. It said,--Victory to thee, O thou of eyes like lotus-petals! Salutations to thee, O Creator of the universe! Salutations to thee, O Hrishikesa, O foremost of Beings, O thou that art the First-born! Even this was the sound we heard, uttered distinctly and agreeably to the rules of orthoepy. Meanwhile, a breeze, fragrant and pure, blew, bearing perfumes of celestial flowers, and of certain herbs and plants that were of use on the occasion. Those men, endued with great devotion, possessed of hearts full of reverence, conversant with the ordinances laid down in the Pancharatra, were then worshipping the great deity with mind, word, and deed. Without doubt, Hari appeared in that place whence the sound we heard arose. As regards ourselves, stupefied by His illusion, we could not see him. After the breeze had ceased and the sacrifice had been over, our hearts became agitated with anxiety, O foremost one of Angira's race. As we stood among those thousands of men all of whom were of pure descent, no one honoured us with a glance or nod. Those ascetics, all of whom were cheerful and filled with devotion and who were all practising the Brahma-frame of mind, did not show any kind of feeling for us. We had been exceedingly tired. Our penances had emaciated us. At that time, an incorporeal Being addressed us from the sky and said unto us these words--These white men, who are divested of all outer senses, are competent to behold (Narayana). Only those foremost of regenerate persons whom these white men honoured with their glances, become competent to behold the great God. Go hence, ye Munis, to the place whence ye have come. That great Deity is incapable of being ever seen by one that is destitute of devotion. Incapable of being seen in consequence of his dazzling effulgence, that illustrious Deity can be beheld by only those persons that in course of long ages succeed in devoting themselves wholly and solely to Him. Ye foremost of regenerate one, ye have a great duty to per-form. After the expiration of this the Krita age, when the Treta age comes in course of the Vivaswat cycle, a great calamity will overtake the worlds. Ye Munis, ye shall then have to become the allies of the deities (for dispelling that calamity).--Having heard these wonderful words that were sweet as nectar, we soon got back to the place we desired, through the grace of that great Deity. When with the aid of even such austere penances and of offerings devoutly given in sacrifices, we failed to have a sight of the great Deity, how, indeed, can you expect to behold Him so easily? Narayana is a Great Being, He is the Creator of the universe. He is adorned in sacrifices with offerings of clarified butter and other food dedicated with the aid of Vedic mantras. He has no beginning and no end. He is Unmanifest. Both the Deities and the Danavas worship Him.--Induced by these words spoken by Ekata and approved by his companions, viz., Dwita and Trita, and solicited also by the other Sadasyas, the high-minded Vrihaspati brought that sacrifice to a completion after duly offering the accustomed adorations to the Deities. King Uparichara also, having completed his great sacrifice, began to rule his subjects righteously. At last, casting off his body, he ascended to heaven. After some time, through the curse of the Brahmanas, he fell down from those regions of felicity and sank deep into the bowels of the Earth. King Vasu, O tiger among monarchs, was always devoted to the true religion. Although sunk deep into the bowels of the Earth, his devotion to virtue did not abate. Ever devoted to Narayana, and ever reciting sacred mantras having Narayana for their deity, he once more ascended to heaven through Narayana's grace. Ascending from the bowels of the Earth, king Vasu in consequence of the very highest end that he attained, proceeded to a spot that is even higher than the region of Brahman himself.'"

Footnotes

122:1 Paryyaya literally means a list. The fact is, in all Sanskrit lexicons words expressive of the same meanings occur together. These lists are known by the name of Paryyaya. A more definite idea of the meaning of this word may be had by the English reader when he remembers that in a lexicon like Roget's Thesaurus, groups are given of words expressive of the same signification. Such groups are called Paryyayas.

122:2 The Hotri has to pour libations on the sacrificial fire, reciting mantras the while. Sadasyas are persons that watch the sacrifice, i.e., take care that the ordinances of the scriptures are duly complied with. They are, what is called, Vidhidarsinas.

122:3 Clarified butter offered in sacrifices, with cakes of powdered barley steeped in it.

123:1 Professor Weber supposes that in this narrative of the three Rishis Ekata, Dwita, and Trita, the poet is giving a description of either Italy or some island in the Mediterranean, and of a Christian worship that certain Hindu pilgrims might have witnessed. Indeed, a writer in the Calcutta Review has gone so far as to say that from what follows, the conjecture would not be a bold one that the whole passage refers to the impression made on certain Hindu pilgrims upon witnessing the celebration of the Eucharist according to the ordinances of the Roman Catholic Church. The Hon’ble K. P. Telang supposes that the whole passage is based on the poets imagination. Ekantabhavepagatah is taken by some to mean worshippers of the divine Unity. I do not think that such a rendering would be correct.

124:1 The Bombay reading is tadapratihato abhavat. This seems to be better than the Bengal reading tato-apratihata. If the Bengal reading be adhered to, apratihatah should be taken in the sense of nasti pratihatoyasmat. The meaning, of course, would remain the same.

124:2 Yapa means the silent recitation of certain sacred mantras or of the name of some deity. In the case of the inhabitants of White Island, the silent recitation was no recitation of mantras or words, but was a meditation on incorporeal Brahma. The next verse makes this clear.

124:3 This would seem to show that it was the Roman Republic which the pilgrims saw.

124:4 Professor Weber thinks that this has reference to the absence of idols or images. The pilgrims saw no deities there such as they had in their own temples.

125:1 Professor Weber wrongly renders the words Purvaja and sikshaksharaiamanwitah. The first word does not, as he renders it, imply, eldest son of God, but simply first-born. It is seen in almost every hymn in the Mahabharata to the Supreme Deity. It is synonymous with Adipurusha. Then siksha etc. does not, as he thinks, mean 'accompanied by teaching, but it is the science of Orthoepy and is one of the Angas (limbs) of the Vedas. The Vedas were always chanted melodiously, the science of Orthoepy was cultivated by the Rishis with great care.

125:2 The Pancha-kala, or Pancha-ratra, or Sattwatas vidhi, means certain ordinances laid down by Narada and other Rishis in respect of the worship of Narayana.

125:3 The sense is this; as all of them were practising that frame of mind which resembles Brahma, they did not regard us, I.e., neither honoured nor dishonoured us.

125:4 Both the vernacular translators have erred in rendering this simple verse.

126:1 The construction seems to be this: Parangatimanuprapta iti

Brahmanah samanantaram naishthikam sthanam, etc. It does not mean, as K. P. Singha puts it, that he proceeded to Brahman's region, nor, as the Burdwan translator puts it, that having gone to Brahman's region he attained to the highest end. The sense, on the other hand, is that as his was the very highest end, he, therefore, ascended to a spot that is higher than Brahman's region. The simple meaning is that king Uparichara attained to identification with Brahma.

Section 338

"Yudhishthira said, 'When the great king Vasu was so wholly devoted to Narayana, for what reason then did he fall down from heaven and why again had he to sink beneath the surface of the Earth?"

'Bhishma said, 'In this connection is cited an old narrative, O Bharata, of a discourse between the Rishis and the gods. The gods, once on a time, addressing many foremost of Brahmanas, said unto them that sacrifices should be performed by offering up Ajas as victims. By the word Aja should be understood the goat and no other animal.'

The Rishis said, The Vedic Sruti declares that in sacrifices the offerings should consist of (vegetable) seeds. Seeds are called Ajas. It behoveth you not to slay goats. Ye deities, that cannot be the religion of good and righteous people in which slaughter of animals is laid down. This, again, is the Krita age. How can animals be slaughtered in this epoch of righteousness?'

"Bhishma continued, While this discourse was going between the Rishis and the deities, that foremost of kings, viz., Vasu, was seen to come that way. Endued with great prosperity, the king was coming through the welkin, accompanied by his troops and vehicles and animals. Beholding king Vasu coming to that spot through the skies, the Brahmanas addressing the deities, said,--This one will remove our doubts. He performs sacrifices. He is liberal in making gifts. He always seeks the good of all creatures. How, indeed, will the great Vasu, speak otherwise,--Having thus spoken unto each other, the deities and the Rishis quickly approached king Vasu and questioned him, saying,--O king, with what should one perform sacrifices? Should one sacrifice with the goat or with herbs and plants? Do thou dispel this doubt of ours. We constitute thee our judge in this matter.--Thus addressed by them, Vasu joined his hands in humility and said unto them.--Tell me truly, ye foremost of Brahmanas, what opinion is entertained by you in this matter?

"'The Rishis said, The opinion entertained by us, O king, is that sacrifices should be performed with grain. The deities, however, maintain that sacrifices should be performed with animals. Do thou judge between us and tell us which of these opinions is correct.'

"Bhishma continued, 'Learning what the opinion was that was entertained by the deities, Vasu, moved by partiality for them, said that sacrifices should be performed with animals. At this answer, all the Rishis, endued with the splendour of the Sun, became very angry. Addressing Vasu who was seated on his car and who had (wrongly) taken up the side of the deities, they said unto him,--Since thou hast (wrongly) taken up the side of the deities, do thou fall down from heaven. From this day, O monarch, thou shalt lose the power of journeying through the sky. Through our course, thou shalt sink deep below the surface of the Earth. After the Rishis had said these words, king Uparichara immediately fell down, O monarch, and went down a hole in Earth. At the command, however, of Narayana, Vasu's memory did not leave him. To the good fortune of Vasu, the deities, pained at the course denounced on him by the Brahmanas, began to think anxiously as to how that course might be neutralised. They said, This high-souled king hath been cursed for our sake. We, denizens of heaven, should unite together for doing what is good to him in return for that which he has done to us. Having quickly settled this in their minds with the aid of reflection, the deities proceeded to the spot where the king Uparichara was. Arrived, at his presence, they addressed him, saying, Thou art devoted to the great God of the Brahmanas (viz., Narayana). That great Lord of both the deities and the Asuras, gratified with thee, will rescue thee from the course that has been denounced upon thee. It is proper, however, that the high-souled Brahmanas should be honoured. Verily, O best of kings, their penances should fructify.

Indeed, thou hast already fallen down from the sky on the Earth. We desire, however, O best of kings, to show thee a favour in one respect. As long as thou, O sinless one, shalt dwell in his hole, so long shalt thou receive (due sustenance, through our boon)! Those streaks of clarified butter which Brahmans with concentrated minds pour in sacrifices in accompaniment with sacred mantras, and which are called by the name of Vasudhara, shall be thine, through our care for thee! Indeed weakness or distress shall not touch thee. While dwelling, O king of kings, in the hole of the Earth, neither hunger nor thirst shall afflict thee for thou shalt drink those streaks of clarified butter called Vasudhara. Thy energy also shall continue unabated. In consequence also of this our boon that we grant thee, the God of gods, viz., Narayana will be gratified with thee, and He will bear thee hence to the region of Brahman!--Having granted these boons unto the king, the denizens of heaven, as also all those Rishis possessed of wealth of penances, returned each to his respective place. Then Vasu, O Bharata, began to adore the Creator of the universe and to recite in silence those sacred mantras that had come out of Narayana's mouth in days of yore. Although dwelling in a pit of the Earth, the king still worshipped Hari, the Lord of all the deities, in the well-known five sacrifices that are performed five times every day, O slayer of foes! In consequence of these adorations, Narayana, otherwise called Hari, became highly pleased with him who thus showed himself to be entirely devoted to Him, by wholly relying upon Him as his sole refuge, and who had completely subjugated his senses. The illustrious Vishnu, that giver of boons, then addressing Garuda of great speed, that foremost of birds, who waited upon Him as his servant, said these desirable words:--O foremost of birds, O thou that art highly blessed, listen to what I say! There is a great king of the name of Vasu who is of righteous soul and rigid vows. Through the wrath of the Brahmanas, he has fallen into a pit of the Earth. The Brahmans, have been sufficiently honoured (for their curse has fructified). Do thou go to that king now. At my command, O Garuda, go to that foremost of kings, viz., Uparichara who is now dwelling in a whole of the Earth and incapable of any longer sailing through the sky, and bring him up without delay into the welkin. Hearing these words of Vishnu, Garuda, spreading his wings and rushing with the speed of the wind, entered that hole in the Earth in which king Vasu was living. Suddenly taking the king up, the son of Vinata soared into the sky and there released the king from his beaks. At that moment, king Uparichara once more acquired his celestial form and re-entered the region of Brahman. It was in this way, O son of Kunti, that great king first fell down through the curse of the Brahmanas for a fault of speech, and once more ascended to heaven at the command of the great God (Vishnu). Only the puissant Lord Hari, that foremost of all Beings, was devoutly worshipped by him. It was for this devout worship that the king succeeded very soon in escaping from the curse denounced upon him by the Brahmanas and in regaining the felicitous regions of Brahman.

"Bhishma continued, 'I have thus told thee everything respecting the origin of the spiritual sons of Brahman. Listen to me with undivided attention, for I shall now narrate to thee how the celestial Rishi Narada proceeded in days of yore to White Island.'"

Footnotes

127:1 i.e., when they have cursed thee, their curse should fructify. Thou shouldst not do anything that may have the effect of nullifying that curse.

128:1 To this day, in many religious rites, these streaks of ghee are poured with mantras recited the while. They are called Vasudhara and are poured along the surface of a wall. First, a waving line of red is drawn horizontally on the wall. Then seven spots are made under that line. Then with the sacrificial ladle, Ghee is poured from each of the spots in such a way that a thick streak is poured along the wall. The length of those streaks is generally 3 to 4 feet and their breadth about half an inch.

128:2 The mantras recited by Vasu were Vedic mantras.

Section 339

"Bhishma said, 'Arrived at the spacious realm called White Island, the illustrious Rishi beheld those same white men possessed of lunar splendour (of whom I have already spoken to thee). Worshipped by them, the Rishi worshipped them in return by bending his head and reverencing them in his mind. Desirous of beholding Narayana, he began to reside there, attentively engaged in the silent recitation of mantras, sacred to him, and observant of vows of the most difficult kind, with concentrated mind, the regenerate Rishi, with arms upraised, stood in Yoga, and then sang the following hymn unto the Lord of the universe, Him, viz., who is at once the soul of attributes and divested of all attributes.

"Narada said, Salutations to thee, O God of gods, O thou that art freed from all acts! Thou art he who is divested of all attributes, who is the Witness of all the worlds, who is called Kshetrajna, who is the foremost of all Beings, who is Infinite, who is called Purusha, who is the great Purusha, who is the foremost of all Purushas, who is the soul of the three attributes, who is called the Foremost, who is Amrita (nectar), who is called Immortal, who is called Ananta (Sesha), who is Space, who is without beginning, who is both Manifest and Unmanifest as existent and not-existent things, who is said to have his home in Truth, who is the first of gods (Narayana), who is the giver of wealth (or of the fruits of acts), identified with Daksha and other Lords of the Creation, who is the Aswattha and other big trees, who is the four-headed Brahman, who is the Lord of all created Beings, who is the Lord of Speech, who is the Lord of the universe (or Indra), who is the all-pervading Soul, who is the Sun, who is the breath called Prana, who is the Lord of the waters (viz., Varuna), who is identifiable with the Emperor or the King, who is identifiable with the Regents of the several points of the compass, who is the refuge of the universe when it is dissolved in the final destruction, who is Undisplayed (unrevealed), who is the giver of the Vedas unto Brahman, who is identifiable with the sacrifices and Vedic studies achieved by Brahmanas with the aid of their bodies, who is identifiable with the four principal orders of the deities, who is every one of those four orders, who is possessed of effulgence, who is possessed of great effulgence, who is he unto whom the seven largest offerings in sacrifices are presented with the Gayatri and other sacred mantras, who is Yama, who is Chitragupta and the other attendants of Yama, who is called the wife of Yama, who is that order of the deities called Tushita, who is that other order called Mahatushita, who is the universal grinder (Death), who is desire and all diseases that have been created for aiding the advent of Death, who is health and freedom from disease, who is subject to desire and passions, who is free from the influence of desire and passions, who is Infinite as exhibited in species and forms, who is he that is chastised, who is he that is the chastiser, who is all the lesser sacrifices (like Agnihotra and others), who is all the larger sacrifices (like those called Brahma, etc.), who is all the Ritwijas, who is the origin of all sacrifices (viz., the Vedas), who is fire, who is the very heart of all sacrifices (viz., the mantras and hymns uttered in them), who is he that is hymned in sacrifices, who takes those shares of the sacrificial offerings that are presented to him, who is the embodiment of the five sacrifices, who is the maker of the five sections or divisions of time (viz., day, night, month, season and year), who is incapable of being understood except by those scriptures that are called Pancharatra, who never shrinks from anything, who is unvanquished, who is only Mind (without a physical frame), who is known only by name, who is the Lord of Brahman himself, who has completed all the vows and observances mentioned in the Vedas,who is the Hansa (bearer of the triple stick), who is the Parama-hansa (divested of stick), who is the foremost of all sacrifices, who is Sankhya-yoga, who is the embodiment of the Sankhya philosophy, who dwells in all Jivas, who lives in every heart, who resides in every sense, who floats on the ocean-water, who lives in the Vedas, who lies on the lotus (the image of the egg whence the universe has sprung), who is the Lord of the universe, and whose troops go everywhere for protecting his worshippers. Thou takest birth as all creatures. Thou art the origin of the universe (of all creatures). Thy mouth is fire. Thou art that fire which courses through the waters of the ocean, issuing out all the while from an Equine head. Thou art the sanctified butter that is poured into the sacrificial fire. Thou art the car-driver (fire or heat that impels the body and causes it to live and grow). Thou art Vashat. Thou art the syllable Om. Thou art Penances. Thou art Mind. Thou art Chandramas. Thou sanctifiest the sacrificial butter. Thou art the Sun. Thou art the Dikgajas (Elephants) that are sanctioned in the four cardinal points of the compass. Thou illuminest the cardinal points of the compass. Thou illuminest the subsidiary points also. Thou art the Equine head. Thou art the first three mantras of the Rig Veda. Thou art the protector of the several orders of men (viz., Brahmanas, Kshatriyas, Vaisyas, and Sudras). Thou art the five fires (beginning with

Garhapatya). Thou art He who has thrice ignited the sacrificial fire called Nachi. Thou art the refuge of the six limbs (viz., the Vedas). Thou art the foremost of those Brahmanas that are employed in singing the Samans in sacrifices and other religious rites. Thou art Pragjyotish, and thou art he who sings the first Saman. Thou art the observer of those vows that depend upon the Vedas and that are observed by singers of Samanas. Thou art the embodiment of the Upanishad, called by the name of Atharvasiras. Thou art he who is the topic of the five foremost of scriptures (viz., those that appertain to the worship of Surya, of Sakti, of Ganesa, of Siva, and of Vishnu). Thou art called the preceptor that subsists only on the froth of water. Thou art a Valikhilya. Thou art the embodiment of him who has not fallen away from Yoga. Thou art the embodiment of correctness of judgment of reasoning. Thou art the beginning of the Yugas, thou art the middle of the Yugas and thou art their end. Thou art Akhandala (Indra). Thou art the two Rishis Prachina-garbha and Kausika. Thou art Purusthuta, thou art Puruhuta, thou art the artificer of the universe. Thou hast the universe for thy form. Thy motions are infinite. Thy bodies are infinite; thou art without end and without beginning, and without middle. Thy middle is unmanifest. Thy end is unmanifest. Thou hast vows for thy abode. Thou residest in the ocean. Thou hast thy home in Fame, in Penances, in Self-restraint, in Prosperity, in Knowledge, in grand Achievements, and in Everything belonging to the universe. Thou art Vasudeva. Thou art the grantor of every wish. Thou art Hanuman that bore Rama on his shoulders. Thou art the great Horse-sacrifice. Thou takest thy share of offerings made in great sacrifices. Thou art the grantor of boons, of happiness, of wealth. Thou art devoted to Hari., Thou art Restraint of the senses. Thou art vows and observances. Thou art mortifications, thou art severe mortifications, thou art very severe mortifications. Thou art he who observes vows and religious and other pious rites. Thou art freed from all errors. Thou art a Brahmacharin. Thou tookest birth in the womb of Prisni. Thou art he from whom have flowered all Vedic rites and acts. Thou art unborn. Thou pervadest all things. Thy eyes are on all things. Thou must not be apprehended by the senses. Thou art not subject to deterioration. Thou art possessed of great puissance. Thy body is inconceivably vast. Thou art holy, thou art beyond the ken of logic or argument. Thou art unknowable. Thou art the foremost of Causes. Thou art the Creator of all creatures and thou art their destroyer. Thou art the possessor of vast powers of illusion. Thou art called Chittrasikhandin. Thou art the giver of boons. Thou art the taker of thy share of the sacrificial offerings. Thou hast obtained the merit of all sacrifices. Thou art he who has been freed from all doubts, Thou art omnipresent. Thou art of the form of a Brahmana. Thou art fond of Brahmanas. Thou hast the universe for thy form. Thy form is very vast. Thou art the greatest friend. Thou art kind to all thy worshippers. Thou art the great deity of the Brahmanas. I am thy devoted disciple. I am desirous of beholding thee. Salutations to thee that art of the form of Emancipation.'"

Footnotes

129:1 The Burdwan translator, as also K. P. Singha, both err in translating the first line of this verse. It does not mean that Narada worshipped them with a bend of his head and that they in return worshipped him mentally.

129:2 In the sense of His being unmodified, even as space is an entity that cannot be modified in any way.

129:3 i.e., as the commentator expands, who is displayed without any modification, all else being modifications of Thyself.

130:1 i.e., from whom speech has flowed, or who is Vrihaspati the celestial priest, so famous for his learning and intelligence.

130:2 i.e., the original home of the universe. The idea is that when the universal dissolution comes, all things take refuge in thee. I follow the commentator in all the interpretations he gives.

130:3 i.e., who has performed the avabhrita or final bath upon the completion of all vows and observances and sacrifices.

131:1 i.e., thou hast performed sacrifices.

131:2 The Vedas have six limbs or divisions.

131:3 Pragjyotish is the name of a particular Saman. The Rich beginning with Murdhanam etc. when sung, comes to be called by the name of jeshtha Saman. What is said hare, therefore, is that thou art both the foremost of Samanas and he that sings that Saman.

131:4 In the Bombay text, the reading for Vainagarbha is Vaikhanasa which means a class or sect of ascetics.

132:1 The commentator explains that by Mahayajna--great sacrifice--is meant Yoga. The Jiva-Soul is like the libation poured in the sacrifice, for by Yoga the Jiva-Soul is annihilated and merged into the Supreme Soul.

132:2 In treatises on the Smriti, the indications of these three kinds or degrees of modifications are given.

Section 340

"Bhishma said, 'Thus hymned with names that were not known to others, the Divine Narayana having the universe for his form showed himself to the ascetic Narada. His form was somewhat purer than the moon and differed from the moon in some respects. He somewhat resembled a blazing fire in complexion. The puissant Lord was somewhat of the form of Vishti. He resembled in some respects the feathers of the parrot, and in some a mass of pure crystal. He resembled in some respects a hill of antimony and in some a mass of pure gold. His complexion somewhat resembled the coral when first formed, and was somewhat white. In some respects that complexion resembled the hue of gold and in some that of the lapis lazuli. In some respects it resembled the hue of the blue lapis lazuli and in some that of sapphire. In some respects it resembled the hue of the peacock's neck, and in some that of a string of pearls. Bearing these diverse kinds of hues on his person, the eternal Deity appeared before Narada. He had a thousand eyes and was possessed of great beauty. He had a hundred heads and a hundred feet. He had a thousand stomachs and a thousand arms. He seemed to be still inconceivable to the mind. With one of his mouths he uttered the syllable Om and then the Gayatri following Om. With mind under complete control, the great Deity, called by the names of Hari and Narayana, by his other mouths, multitudinous in number, uttered many mantras from the four Vedas which are known by the name of Aranyaka. The Lord of all the deities, the great God who is adorned in sacrifices, held in his hands a sacrificial altar, a Kamandalu, few white gems, a pair of sandal, a bundle of Kusa blades, a deer-skin, a toothstick, and a little blazing fire. With cheerful soul, that foremost of regenerate persons, viz., Narada of restraining speech, bowed unto the great God and adored Him. Unto him whose head was still bent low in veneration, the first of all the deities, who is free from deterioration, said the following words.

"'The Holy one said, The great Rishis, Ekata, Dwita, and Trita, came to this realm from desire of obtaining a sight of me. They, however, were unable to have the fruition of their wishes. Nor can any one have a sight of me save those persons that are devoted to me with their whole hearts. As regards thee, thou art verily the foremost of all persons devoted to me with all their souls. These are my bodies, the best ones that I assume. These were born, O regenerate one, in the house of Dharma. Do thou worship them always, and do thou perform those rites that are laid down in the ordinances with respect to that worship. O Brahmana, do thou ask of me the boons thou desirest. I am gratified with thee to-day, and I appear unto thee now in my universal form as freed from decay and deterioration.

"Narada said, Since, O holy one, I have today succeeded in obtaining a sight of thee. I regard that I have won without any delay the fruits of my penances, O God, of my self-restraint, and of all the vows and observances that I have gone through. This, indeed, is the highest boon thou hast granted me for thou hast shown thyself to me today. O Eternal Lord, Thou, O holy one, hast the universe for thy eye. Thou art the Lion. Thy form is identifiable with everything. Possessed of puissance, thou, O Lord, art vast and infinite.

Bhishma continued, 'Having thus shown Himself unto Narada, the son of Parameshthi, the great God addressed that ascetic and said,--Go hence, O Narada, and do not delay! These worshippers of mine, possessed of lunar complexions, are divested of all senses and do not subsist upon any kind of food. They are, again, all Emancipate; with minds wholly concentrated upon Me, people should think of Me. Such worshippers will never meet with any impediments. These men are all crowned with ascetic success and are highly blessed. In ancient times they became entirely devoted to me. They have been freed from the attributes of Rajas and Tamas. Without doubt, they are competent to enter me and become merged into my Self.--He that cannot be seen with the eye, touched with the sense of touch, smelt with the sense of scent, and that is beyond the ken of the sense of taste. He whom the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas do not touch, who pervades all things and is the one Witness of the universe, and who is described as the Soul of the entire universe; He who is not destroyed upon the destruction of the bodies of all created things, who is unborn and unchangeable and eternal, who is freed from all attributes, who is indivisible and entire; He who transcends the twice twelve topics of enquiry and is regarded the Twenty-fifth, who is called by the name of Purusha, who is inactive, and who is said to be apprehended by Knowledge alone, He into whom the foremost of the regenerate persons enter and become emancipate. He who is the eternal Supreme Soul and is known by the name of Vasudeva. Behold, O Narada, the greatness and puissance of God. He is never touched by acts good or bad. Sattwa, Rajas and Tamas, are said to be the three (original) attributes. These dwell and act in the bodies of all creatures. The Jiva-soul, called Kshetrajna, enjoys and endorse the action of these three attributes. He, however, transcends them and they cannot touch Him. Freed from these attributes, He is again their enjoyer and endorser. Having created them Himself, He is above them all. O celestial Rishi, the Earth, which is the refuge of the universe, disappears (when the hour for universal dissolution comes) into water, Water disappears into Light, and Light into Wind, Wind disappears into Space, and Space into Mind. Mind is a great creature, and it disappears into Unmanifest Prakriti. Unmanifest Prakriti, O Brahmana, disappears into inactive Purusha. There is nothing higher than Purusha which is Eternal. There is nothing among mobile and immobile things in the universe that is immutable, except Vasudeva, the eternal Purusha. Endued with great puissance, Vasudeva is the Soul of all creatures. Earth, Wind, Space, Water, and Light forming the fifth, the primal elements of great puissance. Mingling together they form what is called the body.

Possessed of subtile prowess and invisible to all eyes, O Brahmana, the puissant Vasudeva then enter that combination of the five primal elements, called body. Such entrance is called his birth, and taking birth. He causes the body to move about and act. Without a combination of the five primal elements, no body can ever be formed. Without, again, the entrance of Jiva into the body, the mind dwelling within it cannot cause it to move and act. He that enters the body is possessed of great puissance and is called Jiva. He is known also by other names, viz., Sesha and Sankarshana. He that takes his rise, from that Sankarshana, by his own acts, Sanatkumara, and in whom all creatures merge when the universal dissolution comes, is the Mind of all creatures and is called by the name of Pradyumna. From Him (i.e., Pradyumna), arises He who is the Creator, and who is both Cause and Effect. From this last, everything, viz., the mobile and immobile universe, takes its rise. This one is called Aniruddha. He is otherwise called Isana, and He is manifest in all acts. That illustrious one, viz., Vasudeva, who is called Kshetrajna, and who is freed from attributes, should, O king of kings, be known as the puissant Sankarshana, when he takes birth as Jiva. From Sankarshana arises Pradyumna who is called 'He that is born as Mind.' From Pradyumna is He who is Aniruddha. He is Consciousness, He is Iswara (Supreme Lord). It is from me, that the entire mobile and immobile universe springs. It is from me, O Narada, that the indestructible and destructible, the existent and the non-existent, flow. They that are devoted to me enter into me and become emancipate. I am known as Purusha. Without acts, I am the Twenty-fifth. Transcending attributes, I am entire and indivisible. I am above all pairs of opposite attributes and freed from all attachments. This, O Narada, thou wilt fail to understand. Thou beholdest me as endued with a form. In a moment, if the wish arises, I can dissolve this form. I am the Supreme Lord and the Preceptor of the universe. That which thou beholdest of me, O Narada, is only an illusion of mine. I now seem to be endued with the attributes of all created things. Thou art not competent to know me. I have disclosed to thee duly my quadruple form. I am, O Narada, the Doer, I am Cause, and I am Effect. I am the sum-total of all living creatures. All living creatures have their refuge in me. Let not the thought be thine that thou hast seen the Kshetrajna. I pervade all things. O Brahmana, and am the Jiva-Soul of all creatures. When the bodies of all creatures, however, are destroyed, I am not destroyed. Those highly blessed men who, having won ascetic success, become wholly devoted to me, become freed from the attributes of both Rajas and Tamas and succeeds, on that account, in entering me, O great ascetic. He who is called Hiranyagarbha, who is the beginning of the world, who has four faces, who cannot be understood with the aid of Nirukta, who is otherwise called Brahman, who is an eternal deity, is employed in attending to many of my concerns. The deity Rudra, born of my wrath, is sprung from my forehead. Behold, the eleven Rudras are swelling (with might) on the right side of my body. The twelve Adityas are on the left side of my body. Behold, the eight Vasus, those foremost of deities, are in my front, and see, Nasatya and Dasra, those two celestial physicians (Aswini Kumars), are in my rear. Behold also in my body all the Prajapatis and behold the seven Rishis also. Behold also the Vedas, and all the Sacrifices numbering by hundreds, the Amrita (nectar), and all the (medicinal) herbs and plants, and Penances, and vows and observances of diverse kinds. Behold also in me the eight attributes indicative of puissance, viz., those particularly called the attributes of Lordship, all dwelling together in my body in their united and embodied form. Behold also Sree and Lakshmi, and Kirti, and the Earth with her hump as also the goddess, Saraswati, that mother of the Vedas, dwelling in me. Behold, O Narada, Dhruva, that foremost of luminaries ranging the firmament, as also all the Oceans those receptacles of water, and lakes, and rivers, dwelling in me. Behold also, O best of men, the four foremost ones amongst the Pitris in their embodied forms, as also, the three attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas) which are formless dwelling in me. The acts done in honour of the Pitris are superior (in point of merit) to those done in honour of the deities. I am the Pitri of both the deities and the Pitris, and am existing from the beginning (that is, from a time when they were not). Becoming the Equine-head I rove through the Western and the Northern ocean and drink sacrificial libations duly poured with mantras and solid sacrificial food offered with reverence and devotion. In days of yore I created Brahman who himself adored me in sacrifices. Gratified with him on that account I granted him many excellent boons. I said unto him that in the beginning of the Kalpa he would be born unto me as my son, and the sovereignty of all the worlds would vest on him, coupled with diverse names being bestowed on diverse objects in consequence of the starting of Ahankara into existence. I also told him that none would ever violate the limits and boundaries he would assign (for the observance of creatures) and, further, that he would be the giver of boons unto persons that would (in sacrifices and by proper acts) solicit him for them. I further assured him that he would be an object of adoration with all the deities and Asuras, all the Rishis and Pitris, and the diverse creatures forming the creation. I also gave him to understand that I would always manifest myself for accomplishing the business of the deities and that for that matter I would suffer myself to be commanded by him even as a son by his sire. Granting these and other highly agreeable boons unto Brahman of immeasurable energy in consequence of my being gratified with him I (once more) adopted the course dictated by Nivritti. The highest Nivritti is identical with the annihilation of all duties and acts. Hence, by adopting Nivritti one should conduct oneself in complete felicity. Learned preceptors, with settled convictions deducted from the truths of the Sankhya philosophy, have spoken of me as Kapila endued with the puissance of Knowledge, dwelling within the effulgence of Surya, and concentrated in Yoga. In Chcchandas (Vedas) I have been repeatedly hymned as the illustrious Hiranyagarbha. In the Yoga scriptures, O Brahmana, I have been spoken of as one who takes a delight in Yoga. I am eternal. Assuming a form that is manifest, I dwell, at present, in the heavens. At the end of a thousand Yugas I shall once more with-draw the universe into myself. Having withdrawn all creatures, mobile and immobile into myself, I shall exist all alone with knowledge only for my companion. After the lapse of ages I shall again create the universe, with the aid of that knowledge. That which is my fourth form creates the indestructible Sesha. That Sesha is called by the name of Sankarshana. Sankarshana creates Pradyumna. From Pradyumna I take birth myself as Aniruddha. I create (myself) repeatedly. From Aniruddha springs Brahman. The latter takes birth from Aniruddha's navel. From Brahman spring all creatures mobile and immobile. Know that Creation springs in this way repeatedly at the beginning of every Kalpa. Creation and destruction succeed each other even as sunrise and sunset in this world. Then, again, as Time, endued with immeasurable energy, forcibly brings back the Sun after his disappearance, after the same manner I shall, assuming the form of boar and putting forth my strength, bring back the Earth with her belt of seas to her own position for the good of all creatures when she becomes submerged in water. I shall then slay the son of Diti, named Hiranyaksha, filled with pride of strength. Assuming the form then of a Man-lion (Narsingha), I shall, for benefiting the deities, slay Hiranyakasipu the son of Diti, who will be a great destroyer of sacrifices. Unto Virochana (the son of Prahlada) will be born a mighty son of the name of Vali. That great Asura will be unslayable in the whole universe consisting of deities, Asuras and Rakshasas. He will hurl Sakra from the sovereignty of the universe. When after routing the Lord of Sachi, that Asura will take unto himself the sovereignty of the three worlds, I shall take birth in Aditi's womb, by Kasyapa, as the twelfth Aditya. I shall (taking the sovereignty of the three worlds Vali) restore it to Indra of immeasurable splendour, and replace the deities, O Narada, in their respective stations. As regards Vali, that foremost of Danavas, who is to be unslayable by all the deities, I shall cause him to dwell in the nether regions. In the Treta age I shall take birth as Rama in the race of Bhrigu, and exterminate the Kshatriyas who will become proud of their strength and possessions. Towards the close of Treta and the beginning of Dwapara, I shall take birth as Rama, the son of Dasaratha in Iskshaku's royal line. At that time, the two Rishis viz., the two sons of Prajapati, called by the names of Ekata and Dwita, will in consequence of the injury done by them unto their brother Trita, have to take birth as apes, losing the beauty of the human form. Those apes that shall take birth in the race of Ekata and Dwita, shall become endued with great strength and mighty energy and will equal Sakra himself in prowess. All those apes, O regenerate one, will become my allies for accomplishing the business of the deities. I shall then slay the terrible lord of the Rakshasas, that wretch of Pulastya's race, viz., the fierce Ravana, that throne of all the worlds, together with all his children and followers. Towards the close of the Dwapara and beginning of the Kali ages, I shall again appear in the world taking birth in the city of Mathura for the purpose of slaying Kansa. There, after slaying innumerable Danavas that will be thorns in the side of the deities, I shall take up my residence in Kusasthali at the city of Dwaraka. While residing in that city I shall slay the Asura Naraka, the son of 'the Earth,--him, that is, who will do an injury to Aditi, as also some 'other Danavas of the names of Muru and Pitha. Slaying also another foremost of Danavas, viz., the lord of Pragjyotisha, I shall transplant his delightful city furnished with diverse kinds of wealth into Dwaraka. I shall then subjugate the two gods worshipped of all the deities, viz., Maheshwara and Mahasena, who will become fond of the Danava

Vana and do him diverse good offices and who will exert themselves vigorously for that worshipper of theirs. Vanquishing next the son of the Danava Vali, viz., Vana, who will be endued with a thousand arms, I shall next destroy all the inhabitants of the Danava city called Saubha. I shall next, O foremost of Brahmanas, compass the death of Kalayavana, a Danava who will be endued with great might in consequence of his being equipt with the energy of Gargya. A proud Asura will appear as a king at Girivraja, of the name of Jarasandha, who will quarrel with all the other kings of the world. His death will be compassed by me through some one else guided by my intelligence. I shall next slay Sisupala in the sacrifice of king Yudhishthira, the son of Dharma, which sacrifice all the kings of the world will bring tribute. In some of these feats, only Arjuna, the son of Vasava, will become my assistant. I shall establish Yudhishthira with all his brothers in his ancestral kingdom. People will call me and Arjuna as Narayana and Nara, when, endued with puissance, we two, exerting our strength, shall consume a large number of Kshatriyas, for doing good to the world. Having lightened the burthen of the Earth according to our pleasure, I shall absorb all the principal Sattwatas as also Dwaraka, my favourite city, into my own self, recollecting my all-embracing Knowledge. Endued with four forms, I shall, in this way, achieve many feats of great prowess, and attain at last to those regions of felicity created by me and honoured by all the Brahmanas. Appearing in the forms of a swan, a tortoise, a fish, O foremost of regenerate ones, I shall then display myself as a boar, then as a Man-lion (Nrisingha), then as a dwarf, then as Rama of Bhrigu's race, then as Rama, the son of Dasaratha, then as Krishna the scion of the Sattwata race, and lastly as Kalki. When the auditions in the Vedas disappeared from the world, I brought them back. The Vedas with the auditions in them, were re-created by me in the Krita age. They have once more disappeared or may only be partially heard here and there in the Puranas. Many of my best appearances also in the world have become events of the past. Having achieved the good of the worlds in those forms in which I appeared, they have re-entered into my own Prakriti. Brahman (the Creator) himself never obtained a sight of me in this form of mine, which thou, O Narada, hast seen today in consequence of thy entire devotion to me. I have now said everything, O Brahmana,--unto thee that art devoted to me wholly, I have disclosed to thee my ancient appearances and future ones also, O Best of men, together with all their mysteries. "Bhishma continued, The holy and illustrious deity, of universal and immutable form, having said these words unto Narada, disappeared there and then. Narada also, endued with great energy, having obtained the high favour that he had solicited, then proceeded with great speed to the retreat called Vadari, for beholding Nara and Narayana. This great Upanishad, perfectly consist with the four Vedas, in harmony with Sankhya-yoga, and called by him by the name of the Pancharatra scriptures, and recited by Narayana himself with his own mouth, was repeated by Narada in the presence of many hearers in the abode of Brahman (his sire) in exactly the same way in which Narayana (while that great god had showed himself unto him) had recited it, and in which he had heard it from his own lips.

"Yudhishthira said, 'Was not Brahman, the Creator of all things, acquainted with this wonderful narrative of the glory of Narayana endued with intelligence that he heard it from the lips of Narada? Is the illustrious Grandsire of all the worlds any way different from or inferior to the great Narayana? How then is it that he was unacquainted with the puissance of Narayana of immeasurable energy?'

Bhishma continued, 'Hundreds and thousands of great-Kalpas, hundreds and thousands of Creation and Dissolutions, O king of kings, have been over and have become incidents of the past. In the beginning of every cycle of Creation, Brahman, endued with great puissance and who creates all things, is remembered (by Narayana). Brahman knows well, O king, that Narayana, that foremost of all gods is very much superior to him. He knows that Narayana is the Supreme Soul, that he is the Supreme Lord, that He is the Creator of Brahman himself. It was only unto that conclave of Rishis, crowned with ascetic success, that came to the abode of Brahman, that Narada recited his narrative which is a very ancient one, and which is perfectly consistent with the Vedas. The deity Surya, having heard that narrative from those Rishis crowned with ascetic success, repeated it to the six and sixty thousands of Rishis, O king, of cleansed souls, that follow in his train. And Surya, the deity that imparts heat unto all worlds, repeated that narrative unto those Beings also, of cleansed souls, that have been created (by Brahman) for always journeying in the van of Surya. The high-souled Rishis that follow in Surya's train, O son, repeated that excellent narrative unto the deities assembled on the breast of Meru. That best of ascetics, viz., the regenerate Asita, then having heard the narrative from the deities, repeated it unto the Pitris, O king of kings. I heard it from my sire Santanu, O son, who recited it to me formerly. Myself having heard it from my sire. I have repeated it to thee, O Bharata. Deities and Munis, who have heard this excellent old narrative, which is a Purana--all adore the Supreme Soul. This narrative, belonging to the Rishis and thus handed down from one to another, should not, O king, be communicated by thee to any one that is not a worshipper of Vasudeva. This narrative, O king, is really the essence of the hundreds of other narratives that thou hast heard from me. In days of yore, O monarch, the deities and the Asuras, uniting together, churned the Ocean and t wised the Amrita. After the same manner, the Brahmanas, uniting together in days of yore, churned all the scriptures and raised this narrative which resembles nectar. He who frequently reads this narrative, and he who frequently listens to it, with concentrated attention, in a retired spot, and filled with devotion, succeeds in becoming a denizen, possessed of lunar complexion, of the spacious island known by the name of White Island. Without doubt, such a man succeeds in entering into Narayana of a thousand rays. A sick person, by listening to this narrative from the beginning, becomes freed from his illness. The man that simply desires to read or listen to this narrative obtains the fruition of all his wishes. To devoted worshipper, by reading or listening to it, attains to the high end that is reserved for devoted worshippers. Thou also, O monarch, shouldst always adore and worship that foremost of all Beings. He is the father and the mother of all creatures, and He is an object of reverence with the entire universe. Let the illustrious and Eternal God of the Brahmans, viz., Janarddana of high intelligence, be gratified with thee, O Yudhishthira of mighty arms!'"

Vaisampayana continued, "Having listened to the best of narratives, O Janamejaya, king Yudhishthira the just and all his brothers became devoted to Narayana. And all of them, O Bharata, betaking themselves to the practice of silently meditating upon Narayana (from that day), uttered these words for His glorification, viz., 'Victory to that holy and illustrious Being.' He, again, who is our best of preceptors, viz., the Island-born Krishna, devoted to penances, sung uttering the word Narayana that high mantra which is worthy of being recited in silence. Sojourning through the welkin to the Ocean of Milk which is always the abode of nectar, and worshipping the great God there, he came back to his own hermitage.

"Bhishma continued, '1 have now repeated to thee the narrative that was recited by Narada (unto the conclave of Rishis assembled in the abode of Brahman). That narrative has descended from one person to another from very ancient times. I heard it from my sire who formerly repeated it to me.'"

Suta continued, I have now told you all that Vaisampayana recited to Janamejaya. Having listened to Vaisampayana's narration, king Janamejaya properly discharged all his duties according to the ordinances laid down in the scriptures. Ye have all undergo very severe penances and observed many high and excellent vows. Residing in this sacred forest that is known by the name of Naimisha, ye are foremost of all persons conversant with the Vedas. Ye foremost of regenerate ones, ye all have come to this great sacrifice of Saunaka. Do ye all adore and worship that Eternal and Supreme Lord of the universe in excellent sacrifices, properly pouring libations of clarified butter into the fire with the aid of mantras and dedicating the same unto Narayana. As regards myself, I heard this excellent narrative that has descended from generation to gene-ration, from my sire who recited it to me in former times.

Footnotes

133:1 By this word is meant a particular conjunction of heavenly bodies. This con-junction is represented as having a peculiar form.

133:2 The word Upanaha used here in the dual number, has puzzled many persons. It is difficult to conceive why the great God should appear with a pair of shoes in one of his hands. Probably, the Upanaha, in ancient times, was a wooden sandal, and what the poet means to say is that Narayana, appeared with all the requisites of a Brahmacharin on his person.

134:1 i.e., merges into.

135:1 This cosmogony is agreeable to the Vaishnava scriptures. Above all, without beginning is Vasudeva. From Vasudeva is Sankarshana. From Sankarashana is Pradyumna. From Pradyumna is Aniruddha. Some persons find in this quadruple creation the distinct trace of the Christian Trinity. It is very difficult, however, to say which doctrine, the Hindu or the Christian, is the original and which is derived from which.

135:2 The reader is requested to mark the address 'king of kings'. This is evidently a slip of the pen. The whole speech is that of Narayana and Narada is the listener.

136:1 The commentator is silent. The sense seems to be that as Brahman is to be the son of Narayana in the beginning of a Kalpa when there is no other existent object mobile or immobile, the same Brahman is to be vested with dominion over all things which he would himself create through Ahankara. Of course, as long as Brahman is without Ahankara so long there can be no Creation, i.e., no subjects mobile and immobile, to be known by different names.

137:1 Nityada is always. Some persons believe that Narayana has to manifest himself always for achieving the business of the deities. This Earth is not the only world where such manifestations needed. As to the object of the manifestations considerable difference of opinion prevails. In the Gita, the great deity himself explains that that object is to rescue the good and destroy the wicked. Others hold that this is only a secondary object, the primary one being to gladden the hearts of the devout by affording them opportunities of worshipping him and applauding his acts, and to indulge in new joys by serving his own worshippers.

137:2 This is a reference to the well-known description of Narayana as Savitrimandalamadhyavartih etc. It is not the visible Sun whose disc is meant, but that pure fountain of effulgence which is inconceivable for its dazzling brightness that is implied.

138:1 The tense used in the original is future. What is meant, however, is that the great deity does these acts at the beginning of every Kalpa when he recreates the Earth. All cycles or Kalpas are similar in respect of the incidents that occur in them.

138:2 Maheswara is Mahadeva or Siva, Mahasena is Kartikeya, the generalissimo of the celestial forces.

139:1 Vana, the son of Vali, was a devout worshipper of Mahadeva. Mina's daughter Usha fell in love with Krishna's grandson Aniruddha. Aniruddha was imprisoned by Vana. It was to rescue Aniruddha that Krishna fought with Vana, after having vanquished both Mahadeva and Kartikeya. The thousand and one arms of Vana, less two, were lopped off by Krishna. The episode of the love of Aniruddha and Usha is a very beautiful one.

139:2 Saubha was the name of a flying city of the Danavas. Krishna felled this city into the ocean, having killed all its Danava inhabitants. As to Kala-yavana, his death was brought about by Krishna under the following circumstances. Pursued by the Danava, Krishna took refuge in a mountain-cave in which a king of the Satya Yuga was lying asleep. Entering the cave, Krishna stood at the head of the sleeping king. The Danava, entering the cave after Krishna, found the sleeping king and awaked him. As soon as the king looked at the Danava, the latter was consumed into ashes, for the gods had given a boon to the king that he who would awake him would be consumed by a glance of his.

140:1 The idea of Eternity without any conceivable beginning and conceivable end was so thoroughly realised by the Hindu sages that the chiefdom of Heaven itself was to them the concern of a moment. Nothing less than unchangeable felicity for all times was the object they pursued. All other things and states being mutable, and only Brahman being immutable, what they sought was an identification with Brahma. Such identification with the Supreme Soul was the Emancipation they sought.

No other religion has ever been able to preach such a high ideal. The Hindu's concern is with Eternity. He regards his existence here as having the duration of but the millionth part of a moment. How to prevent rebirth and attain to an identification with the Supreme Soul is the object of his pursuit.

141:1 K. P. Singha has completely misunderstood the sense of verse 113, Bhishma does not certainly mean that Brahman was unacquainted with the narrative. What Bhishma says is that it was not to Brahman, but to the Siddhas assembled in Brahman's abode, that Narada recited his narrative.

141:2 K. P. Singha misunderstands verses 115 and 116 completely. The fact is, Surya recited the narrative unto those that precede and those that follow him in his journey through the firmament. K. P. Singha confounded the two classes of persons together. The Burdwan translator, as usual, makes nonsense of verse 116. The correct reading (as given in the Bombay text) is lokan, the grammatical construction being lokan tapatah suryasya etc. The Burdwan translator makes Surya repeat the narrative to the worlds created and placed before Surya.

Section 341

Saunaka said, How is that illustrious god, viz., the puissant Narayana who is fully conversant with the Vedas and their branches, at once the doer and the enjoyer of sacrifices? Endued with forgiveness, he has adopted, again, the religion of Nivritti (abstention). Indeed, it is that holy and puissant one who has himself ordained the duties of Nivritti. Why then has he made many of the deities the takers of shares in sacrifices which, of course, are all due to the disposition of Pravritti? Why has he again created some with a contrary disposition, for they follow the ordinances of the religion of abstention? Do thou O Suta, dispel this doubt, of ours. This doubt seems to be eternal and is connected with a great mystery. Thou hast heard all discourses on Narayana, discourses that are consistent with the (other) scriptures.

Sauti said, O excellent Saunaka, I shall recite to thee what Vaisampayana, the disciple of the intelligent Vyasa, said when questioned on these very topics by king Janamejaya. Having heard the discourse on the glory of Narayana who is the Soul of all embodied creatures, Janamejaya, endued with great intelligence and wisdom, questioned Vaisampayana on these very subjects.

Janamejaya said, "The whole world of Beings, with Brahma, the deities, the Asuras and human beings, are seen to be deeply attached to actions which have been said to be productive of prosperity. Emancipation has, O regenerate one, been said by thee to be the highest felicity and to consist of the cessation of existence. They who, being divested of both merit and demerit, become emancipate, succeed, we hear, in entering the great God of a thousand rays. It seems to be, O Brahmana, that the eternal religion of Emancipation is exceedingly difficult of observance. Turning away from it, all the deities have become enjoyers of the libations of clarified butter poured with mantras on sacrificial fires and other offerings presented to them by the same or similar means. Then, again, Brahman, and Rudra, the puissant Sakra the slayer of Vala, Surya, Chandramas (the Lord of the stars), the Wind-god, the Deity of fire, the Deity of the Waters, Infinite Space (as living Being), the Universe too (as a conscious agent), and the rest of the denizens of heaven,--they, it seems, are ignorant of the way of securing annihilation of conscious existence, that is capable of being brought about by self-realisation. Hence, perhaps, they have not be taken themselves to the path that is certain, indestructible, and immutable. Hence perhaps, turning away from that path they have adopted the religion of Pravritti which leads to conscious existence that is measured by time. This, indeed, is one great fault that attaches to those that are wedded to actions, for all their rewards are terminable. This doubt, O regenerate one, is planted in my heart like a dagger. Remove it out by reciting to me some discourses of old on this topic. Great is my curiosity to listen to thee. For what reason, O regenerate one, have the deities been said to be takers of their respective shares of sacrificial offerings presented to them with the aid of mantras in sacrifices of diverse kinds? Why again are the denizens of heaven adored in sacrifices? And, O best of regenerate persons, to whom do they, that take their shares of offerings in sacrifices performed to their honour, themselves make offerings when they perform great sacrifices?"

Vaisampayana said, "The question thou has asked me, O ruler of men, relates to a deep mystery. No man that has not undergone penances, and that is not acquainted with the Puranas, can speedily answer it. I shall, however, answer thee by reciting to thee what my preceptor the Island-born Krishna, otherwise called Vyasa, the great Rishi who has classified the Vedas, had said unto us on a former occasion when questioned by us. Sumanta, and Jaimini, and Paila of firm vows, and myself numbering the fourth, and Suka forming the fifth, were disciples of the illustrious Vyasa. We numbering five in all, endued with self-restraint and purity of observances, had completely subjugated wrath and controlled our senses. Our preceptor used to teach us the Vedas, having the Mahabharata for their fifth. Once on a time, while we were engaged in studying the Vedas on the breast of that foremost of mountains, viz., the delightful Meru, inhabited by Siddhas and Charanas, this very doubt arose in our minds that has been expressed by thee today. We, therefore, questioned our preceptor about It. It heard the answer that our preceptor made. I shall now recite that answer to thee, O Bharata. Hearing these words that were addressed to him by his disciples that dispeller of all kinds of darkness represented by ignorance, viz., the blessed Vyasa, the son of Parasara, said these words: have undergone very severe, in fact, the austerest of penances. Ye best of men, I am fully conversant with the Past, the Present, and the Future. In consequence of those penances of mine and of the restraint under which I kept my senses while I dwelt on the shores of the Ocean of milk, Narayana became gratified with me. As the result of the great God's gratification, this omniscience with respect to the Past, the Present, and the Future, that was desired by me, arose in my mind. Listen now to me as I discourse to you, in due order, on this great doubt that has disturbed your minds. I have, with the eye of knowledge, beheld all that occurred in the beginning of the Kalpa. He whom both the Sankhyas and those conversant with Yoga call by the name of Paramatma (the Supreme Soul) comes to be regarded as Mahapurusha (the Great Purusha) in consequence of his own acts. From Him springs forth Abyakta (the Unmanifest), whom the learned call Pradhana. From the puissant Unmanifest sprang, for the creation of all the words, the Manifest (Byakta). He is called Aniruddha. That Aniruddha is known among all creatures by the name of the Mahat Atma. It is that Aniruddha who, becoming manifest, created the Grandsire Brahman. Aniruddha is known by another name, viz., Ahankara (consciousness) and is endued with every kind of energy. Earth, Wind, Space, Water, and Light numbering the fifth, these are the five Mahabhutas (elements) that have sprung from Ahankara. Having created the Mahabhutas (five in number), he then created their attributes. Combining the Mahabhutas, he then created diverse embodied Being. Listen to me as I recount them to you. Marichi, Angiras, Atri, Pulastya, Pulaha, Kratu, the high-souled Vasishtha, and the Self-born Mann, these should be known as the eight Prakritis. Upon these rest all the worlds. Then the Grandsire of all the world, viz., Brahman, created, for the fulfilment of all creatures, the Vedas with all their branches, as also the Sacrifices with their limbs. From these eight Prakritis have sprung this vast universe. Then sprang Rudra from the principle of wrath, starting into life, he created ten others that were like him. These eleven Rudras are called by name of Vikara-Purushas. The Rudras, the (eight) Prakritis, and the several celestial Rishis, having started into life, approached Brahman with the object of upholding the universe and its operations. Addressing the Grandsire, they said, We have been created, O holy one, by thee, O thou of great puissance. Tell each of us, O Grandsire, the respective jurisdiction we shall be vested with. What particular jurisdictions have been created by thee for supervising the different affairs? We, each, should be endued with what kind of consciousness and shall take charge of which of these? Do thou ordain also unto each of us the measure of strength that we are to have for discharging the duties of our respective jurisdictions.' Thus addressed by them, the great god replied unto them in the following way.

"Brahman said, You have done well, ye deities, in speaking to me of this matter. Blessed be you all! I was thinking of this very subject that has engaged your attention. How should the three worlds be upheld and kept agoing? How should your strength and mine be utilized towards that end? Let all of us, leaving this place, repair to that unmanifest and foremost of Beings who is the witness of the world, for seeking his protection. He will tell us what is for our good. After this, those deities and Rishis, with Brahman, proceeded to the northern shores of the Ocean of milk, desirous of doing good to the three worlds. Arrived there, they began to practise those austere penances that are declared by Brahman in the Vedas. Those austerest of penances are known by the name of Mahaniyama (the foremost vows and observances). They stood there with mind fixed, immovable as posts of wood, and with eyes upturned and arms raised upwards. For a thousand celestial years they were engaged in those severe penances. At the conclusion of that period they heard these sweet words in harmony with the Vedas and their branches.

"'The blessed and holy one said, Ye deities and Rishis possessed of wealth of asceticism, with Brahman in your company, after according you all welcome, I say unto you these words. I know that is in your hearts. Verily, the thoughts that engage you are for the good of the three worlds. I shall increase your energy and strength investing the same with Pravritti (predilection for acts). Ye gods, well have you undergone these penances from desire of adoring me. Ye foremost of Beings, enjoy now the excellent fruits of austerities which ye have gone through. This Brahman is the Lord of all the worlds. Endued with puissance, he is the Grandsire of all creatures. Ye also are foremost of deities. Do ye all, with concentrated minds perform sacrifices for my glory. In the sacrifices which you will perform, do ye always give me a portion of the sacrificial offerings. I shall then, ye lord of creation, assign to each of you your respective jurisdictions and ordain what will be for your good!'"

Vaisampayana continued, "Hearing these words of that God of gods, all those deities and great Rishis and Brahman became filled with such delight that the hair on their bodies stood on its end. They forthwith made arrangements for a sacrifice in honour of Vishnu according to the ordinances laid down in the Vedas. In that sacrifice, Brahman himself dedicated a portion of the offerings to Vishnu. The deities and the celestial Rishis also, after the manner of Brahman, dedicated similar portions each unto the great God. The portions, thus offered with great reverence unto Vishnu, were, in respect of both the measure and the quality of the articles used, according to the ordinances laid down for the Krita age. The deities and the Rishis and Brahman, in that sacrifice, adored the great God as one endued with the complexion of the Sun, as the foremost of Beings, situate beyond the reach of Tamas, vast, pervading all things, the Supreme Lord of all, the giver of boons, and possessed of puissance. Thus adored by them, the boon-giving and great God, invisible and bodiless, addressed those assembled celestials from heaven and said unto them:--"The offerings dedicated by you in this sacrifice have all reached me. I am gratified with all of you. I shall bestow rewards on you that will however, be fraught with ends whence there will be return. This shall be your distinctive feature, ye gods, from this day, in consequence of my grace and kindness for you. Performing sacrifices in every Yuga, with large presents, ye will become enjoyers of fruits born of Pravritti. Ye gods, those men also that will perform sacrifices according to the ordinances of the Vedas, will give unto all of you shares of their sacrificial offerings. In the Veda-sutras I make him the receiver (in such sacrifices) of a share similar to that which he has himself offered one in this sacrifice. Created to look after those affairs that appertain to your respective jurisdictions, do ye uphold the worlds according to the measures of your strength as dependent on the shares you receive on those sacrifices. Indeed, drawing strength from those rites and observances that will be current in the several worlds, taking their rise from the fruits of Pravritti, do ye continue to uphold the affairs of those worlds. Strengthened by the sacrifices that will be performed by men, ye will strengthen me. These are the thoughts that I entertain for you all. It is for this purpose that I have created the Vedas and sacrifices and plants and herbs. Duly served with these by human beings on Earth, the deities will be gratified. Ye foremost of deities, till the end of this Kalpa, I have ordained your creation, making your constitution depend upon the consequence of the religion of Pravritti. Ye foremost of Beings, do ye then, as regards your respective jurisdictions, engage yourselves in seeking the good of the three worlds. Marichi, Angiras, Atri, Pulastya, Pulaha, Kratu, and Vasishtha,--these seven Rishis have been created by a fiat of the will. These will become the foremost of persons conversant with the Vedas. In fact, they will become the preceptors of the Vedas. They will be wedded to the religion of Pravritti, for they have been intended to devote themselves to the act of procreating offspring. This is the eternal path that I disclose of creatures engaged in acts and observances. The puissant Lord who is charged with the creation of all the worlds is called Aniruddha, Sana, Sanatsujata, Sanaka, Sanandana, Sanatkumara, Kapila, and Sanatana numbering the seventh,--these seven Rishis are known as the spiritual sons of Brahman. Their knowledge comes to them of itself (without being dependant on study or exertion). These seven are wedded to the religion of Nivritti. They are the foremost of all persons conversant with Yoga. They are possessed also of deep knowledge of the Sankhya philosophy. They are preceptors of the scriptures on duty and it is they that introduce the duties of the religion of Nivritti and cause them to flow in the worlds. From Unmanifest (Prakriti) has flowed Consciousness and the three great attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas). Transcending Prakriti is he called Kshetrajna. That Kshetrajna is myself. The path of those that are wedded to Karma emerging out of Ahankara is fraught with return. One cannot, by that path, reach the spot whence there is no return. Different creatures have been created with different ends. Some are intended for the path of Pravritti and some for that of Nivritti. According to the path that a creature follows is the reward that he enjoys. This Brahman is the master of all the worlds. Endued with puissance it is he that creates the universe. He is your mother and father, and he is your grandfather. At my command, he will be the giver of boons unto all creatures. His son Rudra, who has sprung from his brow at his command, will, endued with puissance, uphold all created beings. Go ye to your respective jurisdictions, and seek, according to the ordinances, the good of the worlds. Let all the scriptural acts flow in all the worlds. Let there be no delay in this. Ye foremost of celestials, do ye ordain the acts of all creatures and the ends that they are to attain therefore. Do ye appoint also the limits of the periods for which all creatures are to live. This present epoch that has been set to run is the foremost of all epochs and should be known by the name of Krita. In this Yuga living creatures should not be slain in the sacrifices that may be performed. It should be as I ordain and let it not be otherwise. In this age, ye celestials, Righteousness will flourish in its entirety. After this age will come the epoch called Treta. The Vedas, in that Yuga, will lose one quarter. Only three of them will exist. In the sacrifice that will be performed in that age, animals, after dedication with the aid of sacred mantras, will be slain. As regards Righteousness again, it will lose one quarter; only three quarters thereof will flourish. On the expiration of the Treta will come the mixed Yuga known by the name of Dwapara. In that Yuga, Righteousness will lose two quarters and only two quarters thereof will flourish. Upon the expiration of Dwapara the Yuga that will set in will be called Kali yuga which will come under the influence of

Tisya constellation. Righteousness will lose full three quarters. Only a quarter thereof will exist in all places.

"'When the great God said these words, the deities and the celestial Rishis addressed him and said, If only a fourth part of Righteousness is to exist in that age in every place, tell us O holy one, whither shall we then go and what shall we do!

"'The blessed and holy one said, Ye foremost of celestials, ye should, in that age, repair to such places where the Vedas and sacrifices and Penances and Truth and Self-restraint, accompanied by duties fraught with compassion for all creatures, will still continue to flourish. Sin will never be able to touch you at all!

"'Vyasa continued, 'Thus commanded by the great God, the deities with all the Rishis bowed their heads unto him and then proceeded to the places they desired. After the Rishis and denizens of heaven had left that place, Brahman remained there, desirous of beholding the great Deity eminent in the form of Aniruddha. The foremost of deities then manifested himself to Brahmana, having assumed a form that had a vast equine head. Bearing a bowl (Kamandalu) and the triple stick, he manifested himself before Brahman, reciting the while the Vedas with all their branches. Beholding the great Deity of immeasurable energy in that form crowned with an equine head, the puissant Brahman, the Creator of all the worlds.. moved by the desire of doing good to his Creation, worshipped that boon-giving Lord with a bend of his head, and stood before him with hands joined in reverence. The great Deity embraced Brahman and then told him these words.

"'The holy one said, Do thou, O Brahman, duly think of the courses of acts which creatures are to follow. Thou art the great ordainer of all created Beings. Thou art the master and the lord of the universe. Placing this burthen on thee I shall soon be free from anxiety. At such times, how-ever, when it will be difficult for thee to accomplish the purposes of the deities I shall then appear in incarnate forms according to my self-knowledge. Having said these words, that grand form with the equine head disappeared then and there. Having received his command, Brahman too proceeded quickly to his own region. It is for this, O blessed one, that the eternal Deity, with the lotus in his navel, became the acceptor of the first share offered in sacrifices and hence it is that He came to be called as the eternal upholder of all Sacrifices. He himself adopted the religion of Nivritti, the end after which those creatures strive that are desirous of indestructible fruits. He ordained at the same time the religion of Pravritti for others, with the view to giving variety to the universe. He is the beginning, He is the middle, and He is the end of all created Beings. He is their Creator and He is their one object of meditation. He is the actor and He is the act. Having withdrawn the universe into Himself at the end of the Yuga, He goes to sleep, and awakening at the commencement of another Yuga, He once more creates the universe, Do you all bow unto that illustrious one who is possessed of high soul and who transcends the three attributes, who is unborn, whose form is the universe, and who is the abode or refuge of all the denizens of heaven, Do you bow unto Him who is the Supreme Lord of all creatures, who is the Lord of the Adityas, and of the Vasus as well. Do you bow unto Him who is the Lord of the Aswins, and the Lord of the Maruts, who is the lord of all the Sacrifices ordained in the Vedas, and the Lord of the Vedangas. Bow unto Him who always resides in the Ocean, and who is called Hari, and whose hair is like the blades of the Munja grass. Bow unto Him who is Peace and Tranquillity, and who imparts the religion of Moksha unto all creatures. Bow unto Him who is the Lord of Penances, of all kinds of energy, and of Fame, who is ever the Lord of Speech and the Lord of all the Rivers also. Bow unto Him who is called Kaparddin (Rudra), who is the Great Boar, who is Unicorn, and who is possessed of great intelligence: who is the Sun, who assumed the well-known form with the equine head; and who is always displayed in a four-fold form. Bow unto Him who is unrevealed, who is capable of being apprehended by knowledge only, who is both indestructible and destructible. The supreme Deity, who is immutable, pervadeth all things. He is the Supreme Lord who can be known with the aid of the eye of knowledge alone. It was thus that, aided by the eye of Knowledge, I beheld in days of yore that foremost of deities. Asked by you, I have told you everything in detail, ye disciples, and do you act according to my words and dutifully serve the Supreme Lord called Hari. Do you hymn His praises in Vedic words and adore and worship Him also according to due rites!'"

Vaisampayana continued, "It was thus that the arranger of the Vedas, endued with great intelligence, discoursed to us, questioned by us on that occasion. His son, the highly righteous Suka, and all his disciples (viz., ourselves) listened to him while he delivered that discourse. Our preceptor, with ourselves, O king, then adored the great Deity with Richs extracted from the four Vedas. I have thus told thee everything about what thou hadst asked me. It was thus, O king, that our Island-born preceptor discoursed to us. He who, having uttered the words--I bow unto the holy Lord,--frequently listens, with concentrated attention, to this discourse or reads or recites it to others, becomes endued with intelligence and health, and possessed of beauty and strength. If ill, he becomes freed from that illness, bound, freed from his bonds. The man who cherishes desires obtains (be this) the fruition of all his desires, and easily attains to a long life also. A Brahmana, by doing this, becomes conversant with all the Vedas, and a Kshatriya becomes crowned with success. A Vaisya, by doing it, makes considerable profits, and a Sudra attains to great felicity. A sonless man obtains a son. A maiden obtains a desirable husband. A woman that has conceived brings forth a son. A barren woman conceives and attains to wealth of sons and grandsons. He who recites this discourse on the way succeeds in passing happily and without impediments of any kind along his way. In fact, one attains to whatever objects one cherishes, if one reads or recites this narrative. Hearing these words of the great Rishi, fraught with certainty of conclusion, and embodying a recital of the attributes of that high-souled one who is the foremost of all beings, hearing this narrative of the great conclave of Rishis and other denizens of heaven,--men who are devoted to the supreme Deity derive great happiness.'"

Footnotes

143:1 The drift of Saunaka's queries seems to be this the religion of Pravritti is opposed to that of Nivritti. How is it that both have been created by the same Narayana. How is it that he has made some with dispositions to follow the one, and others with dispositions to follow the others.

143:2 Atmanah parinirmitam pralayam means that destruction or cessation of existences which is brought about by self-realization. What the king says here is,--If the religion of Nivritti be so superior in consequence of its superior end, why is it that the deities who are all superior to us did not pursue it? Were they ignorant of the method by which Emancipation is attainable? Were they ignorant of the means by which to win cessation of existence? K. P. Singha renders the verse correctly. The Burdwan translator misunderstands it although he repeats the exact words of the second foot of the second line.

145:1 That is, the attributes of vision to Light, taste to Water, sound to Space, touch to Wind, and smell to Earth.

146:1 Avritti lakshanam means that the reward to be bestowed shall not be Emancipation whence there is no return, but such reward (as the felicity of heaven) whence there will be a return for each of the receivers.

147:1 Taking their rise from the fruits of Pravritti implies having their origin in their desire for such fruits as appertain to the religion of Pravritti or acts.

147:2 What is stated here is that creature following the path of Pravritti cannot hope to reach the spot whence there is no return. It is by the path of Nivritti that spot is capable of being reached. The path of Pravritti is always fraught with return. One may become, by walking along that path the very chief of the celestials, but that status is not eternal. Since the beginning (if a beginning can be conceived), millions and millions of Indras have arisen and fallen down.

148:1 Literally, with their four quarters entire.

Section 342

Janamejaya said, "O holy one, it behoveth thee to tell me the significance of those diverse names uttering which the great Rishi Vyasa with his disciples hymned the praises of the illustrious slayer of Madhu. I am desirous of hearing those names of Hari, that Supreme Lord of all creatures. Indeed, by listening to those names, I shall be sanctified and cleansed even like the bright autumnal moon.

Vaisampayana said, Listen, O king, to what the significances are of the diverse names, due to attributes and acts, of Hari as the puissant Hari himself of cheerful soul explained them to Phalguna. That slayer of hostile heroes, viz., Phalguna, had at one time asked Kesava, enquiring after the imports of the some of the names by which the high-souled Keshva is adored.

"Arjuna said, "O holy one, O Supreme ordainer of the Past and the Future. O Creator of all Beings, O immutable one, O Refuge of all the worlds, O Lord of the universe, O dispeller of the fears of all persons, I desire to hear from thee in detail, O Kesava, the significance of all those names of thine, O God, which have been mentioned by the great Rishis in the Vedas and the Puranas in consequences of diverse acts of thine. None else than thee, O Lord, is competent to explain the significations of those names.'"

"The holy one said, 'In the Rigveda, in the Yajurveda, in the Atharvans and the Samans, in the Puranas and the Upanishads, as also in the treatises on Astrology, O Arjuna, in the Sankhya scriptures, in the Yoga scriptures, and in the treatises also on the Science of Life, many are the names that have been mentioned by the great Rishis. Some of those names are derivable from my attributes and some of them relate to my acts. Do thou hear, with concentrated attention, O sinless one, what the import is of each off those names (in particular) that have reference to my acts. I shall recite them to you. It is said that in days of yore you were half my body. Salutations unto Him of great glory, Him, viz., that is the Supreme Soul of all embodied creatures. Salutations unto Narayana, unto Him that is identifiable with the universe, unto Him that transcends the three (primal) attributes (of Sattwa, Rajas and Minas), unto Him that is, again, the Soul of those attributes. From His grace 'lath arisen Brahman and from His wrath hath arisen Rudra. He is the source whence have sprung all mobile and immobile creatures. O foremost of all persons endued with Sattwa, the attribute of Sattwa consists of the eight and ten qualities. That attribute is Supreme Nature having for her soul the Sky and Earth and succeeding by her creative forces in upholding the universe. That Nature is identical with the fruit of all acts (in the form of the diverse regions of felicity to which creatures attain through their acts). She is also the pure Chit. She is immortal, and invincible, and is called the Soul of the universe. From her flows all the modifications of both Creation and Destruction. (She is identical with my Prakriti or Nature). Divested of sex, She or He is the penances that people undergo. He is both the sacrifice that is performed and the sacrificer that performs the sacrifice. He is the ancient and the infinite Purusha. He is otherwise called Aniruddha and is the source of the Creation and the Destruction of the universe. When Brahma's night wore off, through the grace of that Being of immeasurable energy, a lotus made its appearance first, O thou of eyes like lotus petals. Within that lotus was born Brahma, springing from Aniruddha's grace. Towards the evening of Brahma's day, Aniruddha became filled with wrath, and as a consequence of this, there sprang from his forehead a son called Rudra vested with the power of destroying everything (when the hour for destruction comes). These two, viz., Brahma and Rudra, are the foremost of all the deities, having sprung respectively from the Propitiousness and the Wrath (of Aniruddha). Acting according to Aniruddha's direction, these two deities create and destroy. Although capable of granting boons unto all creatures, they are, however, in the matter of the concerns to which they attend (viz., Creation and Destruction), merely instruments in the hands of Aniruddha. (It is Aniruddha that does everything, making Brahma and Rudra the visible agents in respect of the universe). Rudra is otherwise called Kaparddin. He has matted locks on his head, and sometimes displays a head that is bald. He loves to dwell in the midst of crematoriums which constitute his home. He is an observer of the austerest vows. He is Yogin of mighty puissance and energy. He is the destroyer of Daksha's sacrifice and the tearer of Bhaga's eyes. O son of Pandu, Rudra should be known to have always Narayana for his Soul. If that deity of deities, viz., Maheswara, be worshipped, then O Partha, is the puissant Narayana also worshipped. I am the Soul, O son of Pandu, of all the worlds, of all the universe. Rudra, again, is my Soul. It is for this that I always adore him. If I do not adore the auspicious and boon-giving Isana nobody would then adore my own self. The ordinances I set are followed by all the worlds. Those ordinances should always be adored, and it is, therefore, that I adore them. He who knows Rudra knows myself, and he who knows myself knows Rudra. He who follows Rudra follows me, Rudra is Narayana. Both are one; and one is displayed in two different forms. Rudra and Narayana, forming one person, pervade all displayed things and cause them to act. No one else than Rudra is competent to grant me a boon. O son of Pandu. Having settled this in my mind, I adored in days of yore the ancient and puissant Rudra, for obtaining the boon of a son. In adoring Rudra thus I adored my own self. Vishnu never bows his head unto any deity except his own self. It is for this reason that I adore Rudra, (Rudra being, as I have already told thee, my own self). All the deities, including Brahma and Indra and the deities and the great Rishis, adore Narayana, that foremost of deities, otherwise called by the name of Hari. Vishnu is the foremost of all Beings past, present, or future, and as such should always be adored and worshipped with reverence. Do thou bow thy head unto Vishnu. Do thou bow thy head unto Him who gives protection to all. Do thou bow, O son of Kunti, unto that great boon-giving deity, that foremost of deities, who eats the offerings made unto him in sacrifices. I have heard that there are four kinds of worshippers, viz., those who are eager for a religious life, those who are enquirers, those who strive to comprehend what they learn and those who are wise. Among them all, they that are devoted to realising the self and do not adore any other deity, are the foremost. I am the end they seek, and though engaged in acts, they never seek the fruits thereof. The three remaining classes of my worshippers are those that are desirous of the fruits of their acts. They attain to regions of great felicity, but then they have to fall down therefrom upon the exhaustion of their merits. Those amongst my worshippers, therefore, that are fully awakened (and, as such, that know that all happiness is terminable except what is attainable by persons that become identified with me) obtain what is foremost (and invaluable). Those that are awakened and whose conduct displays such enlightenment, may be engaged in adoring Brahman or Mahadeva or the other deities that occur in heaven but they succeed at least in attaining to myself. I have thus told thee, O Partha, what the distinctions are between my worshippers. Thyself, O son of Kunti, and myself are known as Nara and Narayana. Both of us have assumed human bodies only for the purpose of lightening the burden of the Earth. I am fully cognisant of self-knowledge. I know who I am and whence I am, O Bharata. I know the religion of Nivritti, and all that contributes to the prosperity of creatures. Eternal as I am, I am the one sole Refuge of all men. The waters have been called by the name of Nara, for they sprang from Him called Nara. And since the waters in former times, were my refuge, I am, therefore, called by the name of Narayana. Assuming the form of the Sun I cover the universe with my rays. And because I am the home of all creatures, therefore, am I called by the name of Vasudeva. I am the end of all creatures and their sire, O Bharata. I pervade the entire firmament on high and the Earth, O Partha, and my splendour transcends every other splendour. I am He, O Bharata, whom all creatures wish to attain to at the time of death. And because I pervade all the universe, I have come to be called by the name of Vishnu. Desirous of attaining to success through restraint of their senses, people seek to attain to me who am heaven and Earth and the firmament between the two. For this am I called by the name of Damodara. The word Prisni includes food, the Vedas, water, and nectar. These four are always in my stomach. Hence am I called by the name of Prisnigarbha. The Rishis have said that once on a time when the Rishi Trita was thrown into a well by Ekata and Dwiti, the distressed Trita invoked me, saying,--O Prisnigarbha, do thou rescue the fallen Trita! That foremost of Rishis, viz., Trita, the spiritual son of Brahma, having called on me thus, was rescued from the pit. The rays that emanate from the Sun who gives heat to the world, from the blazing fire, and from the Moon, constitute my hair. Hence do foremost of learned Brahmanas call me by the name of Kesava. The high-souled Utathya having impregnated his wife disappeared from her side through an illusion of the gods. The younger brother Vrihaspati then appeared before that high-souled one's wife. Unto that foremost of Rishis that had repaired thither from desire of congress, the child in the womb of Utathya's wife, O son of Kunti, whose body had already been formed of the five primal elements, said,--O giver of boons, I have already entered into this womb. It behoveth thee not to assail my mother. Hearing these words of the unborn child, Vrihaspati, became filled with wrath and denounced a curse on him, saying,--Since thou obstructest me in this way when I have come hither from desire of the pleasures of congress, therefore shalt thou, by my curse, be visited by blindness, without doubt! Through this curse of that foremost of Rishis. the child of Utathya was born blind, and blind he remained for a long time. It was for this reason that, that the Rishi, in days of yore, came to be known by the name of Dirghatamas. He, however, acquired the four Vedas with their eternal limbs and subsidiary parts. After that he frequently invoked me by this secret name of mine. Indeed, according to the ordinance as laid down, he repeatedly called upon me by the name of Kesava. Through the merit he acquired by uttering this name repeatedly, he became cured of his blindness and then came to be called by the name of Gotama. This name of mine, therefore, O Arjuna is productive of boons unto them that utter it among all the deities and the high-souled Rishis. The deity of Fire (Appetite) and Shoma (food) combining together, become transfused into one and the same substance. It is for this reason that the entire universe of mobile and immobile creatures is said to be pervaded by those two deities. In the Puranas, Agni and Soma are spoken of as complementary to one another. The deities also are said to have Agni for their mouth. It is in consequence of these two beings endued with natures leading to the unification that they are said to be deserving of each other and upholders of the universe.'"

Footnotes

151:1 This salutation of Krishna unto the Supreme Soul is very characteristic. He salutes him self by saluting the Supreme Soul.

151:2 Sattwa is the attribute of righteousness. It is said to consist of eight and ten qualities. The commentator mentions them all.

153:1 i.e., Emancipation or complete identification with the Supreme Soul.

154:1 The object of this verse, the commentator says, is to explain the meaning of the word Hrishikesa. Agni is the digestive fire, and Shoma is food. Uniting together, Agni and Shoma, therefore uphold the universe. In the form of digestive fire and food, Agni and Shoma are two gladdeners of the universe. They are called on this account Hrishi (in the dual number). And since they are, as it were, the kesa or hair of Narayana, therefore is he called Hrishikesa. All these etymologies are very fanciful. Elsewhere the word Hrishikesa is explained as the Isa or lord of Hrishika or the senses.

Section 343

"Arjuna said, 'How did Agni and Shoma, in days of yore, attain to uniformity in respect of their original nature? This doubt has arisen in my mind. Do thou dispel it, O slayer of Madhu!'

"The highly and holy one said, 'I shall recite to thee, O son of Pandu, an ancient story of incidents originating from my own energy. Do thou listen to it with rapt attention! When four thousand Yugas according to the measure of the celestials elapse, the dissolution of the universe comes. The Manifest disappears into the Unmanifest. All creatures, mobile and immobile, meet with destruction. Light, Earth, Wind, all disappear. Darkness spreads over the universe which becomes one infinite expanse of water. When that infinite waste of water only exists like Brahma without second, it is neither day nor night. Neither aught nor naught exists; neither manifest nor unmanifest. Then only undifferentiated Brahman existed. When such is the condition of the universe, the foremost of Beings, viz., springs from Tamas, the eternal and immutable Hari that is the combination of the attributes (of omnipotence and the rest), belonging to Narayana, that is indestructible and immortal, that is without senses, that is inconceivable and unborn, that is Truth's self fraught with compassion, that is endued with the form of existence which the rays of the gem called Chintamani have, that causes diverse kinds of inclinations to flow in diverse directions, that is divested of the principles of hostility and deterioration and mortality and decay, that is formless and all-pervading, and that is endued with the principle of universal Creation and of Eternity without beginning, middle, or end. There is authority for this assertion. The Sruti declares,--Day was not. Night was not. Aught was not. Naught was not. In the beginning there was only Tamas in the form of the universe, and she is the night of Narayana of universal form. Even this is the meaning of the word Tamas. From that Purusha (called Hari), thus born of Tamas and having Brahman for his parent, started into existence the Being called Brahman. Brahman, desiring to create creatures, caused Agni and Shoma to spring from his own eyes. Afterwards when creatures came to be created, the created persons came out in their due order as Brahmanas and Kshatriyas. He who started into life as Shoma was none else than Brahma; and they that were born as Brahmanas were all Shoma in reality. He who started into being as Kshatriyas were none else than Agni. The Brahmanas became endued with greater energy than the Kshatras. If you ask the reason why, the answer is that this superiority of the Brahmanas to the Kshatriyas is an attribute that is manifest to the whole world. It occurred as follows. The Brahmanas represent the eldest creation as regards men. None were created before, that was superior to the Brahmanas. He who offers food into the mouth of a Brahmana is regarded as pouring libations into a blazing fire (for gratifying the deities). I say that having ordained things in comprising this way, the creation of creatures was accomplished by Brahma. Having established all created Beings in their respective positions, he upholds the three worlds. There occurs a declaration to the same effect in the Mantras of the Srutis. Thou, O Agni, art the Hotri in sacrifices, and the benefactor of the universe. Thou art the benefactor of the deities, of men, and of all the worlds. There is (other) authority also for this. Thou art, O Agni, the Hotri of the universe and of sacrifices. Thou art the source through which the deities and men do good to the universe. Agni is truly the Hotri and the performer of sacrifices. Agni is again the Brahma of the sacrifice. No libations can be poured into sacrificial fire without uttering mantras; there can be no penances without a person to perform them; the worship of the deities and men and the Rishis is accomplished by the libations poured with mantras. Hence, O Agni, thou hast been regarded as the Hotri in sacrifices. Thou art, again, all the other mantras that have been declared in respect of the Homa rites of men. For the Brahmanas the duty is ordained of officiating for others in the sacrifices they perform. The two other orders, viz., Kshatras and Vaisyas, that are included within the regenerate or twice-born class, have not the same duty prescribed for them. Hence, Brahmanas are like Agni, who uphold sacrifices. The sacrifices (which the Brahmanas perform) strengthen the deities. Strengthened in this way, the deities fructify the Earth (and thereby support all living creatures). But the result that may be achieved by the foremost of sacrifices may as well be accomplished through the mouth of the Brahmanas. That learned person who offers food into the mouth of a Brahmana is said to pour libations into the sacred fire for gratifying the deities. In this way the Brahmanas have come to be regarded as Agni. They that are possessed of learning adore Agni. Agni, is again, Vishnu. Entering all creatures, he upholds their life-breaths. In this connection there is a verse sung by Sanatkumara. Brahman, in creating the universe, first created the Brahmanas. The Brahmanas become immortal by studying the Vedas, and repair to heaven through the aid of such study. The intelligence, speech, acts and observances, faith, and the penances of the Brahmanas uphold both the Earth and the heaven like slings of strings upholding bovine nectar. There is no duty higher than Truth. There is no superior more worthy of reverence than the mother. There is none more efficient than the Brahmana for conferring felicity both here and hereafter. The inhabitants of those realms where Brahmanas have no certain means of support (from lands or other kinds of property assigned to them) become very miserable. There the oxen do not carry the people or draw the plough, nor do vehicles of any kind bear them. There milk kept in jars is never churned for yielding butter. On the other hand, the residents become divested of prosperity of every kind, and betake themselves to the ways of robbers (instead of being able to enjoy the blessings of peace) In the Vedas, the Puranas, the histories, and other authoritative writings, it is said that Brahmanas, who are the souls of all creatures, who are the creators of all things, and who are identifiable with all existent objects, sprang from the mouth of Narayana. Indeed, it is said that the Brahmans first came at the time when the great boon-giving god had restrained his speech as a penance and the other orders have originated from the Brahmanas. The Brahmanas are distinguished above the deities and Asuras, since they were created by myself in my indescribable form as Brahma. As I have created the deities and the Asuras and the great Rishis so I have placed the Brahmanas in their respective situations and have to punish them occasionally. In consequence of his licentious assault on Ahalya, Indra was cursed by Gautama, her husband, through which Indra got a green beard on his face. Through that curse of Kausika Indra lost, also, his own testicles, which loss was afterwards (through the kindness of the other deities) made up by the substitution of the testicles of a ram. When in the sacrifice of king Sarjiati, the great Rishi Chyavana became desirous of making the twin Aswins sharers of the sacrificial offerings, Indra objected. Upon Chyavana insisting, Indra sought to hurl his thunderbolt at him. The Rishi paralysed Indra's arms. Incensed at the destruction of his sacrifice by Rudra, Daksha once more set himself to the practice of severe austerities and attaining to high puissance caused something like a third eye to appear on the forehead of Rudra for the destruction of Tripurasura.When Rudra addressed himself for the destruction of the triple city belonging to the Asuras, the preceptor of the Asuras, viz., Usanas, provoked beyond endurance, tore a matted lock from his own head and hurled it at Rudra. From that matted lock of Usanas sprang many serpents. Those serpents began to bite Rudra, at which his throat became blue. During a bygone period, viz., that connected with the Self-born Manu, it is said that Narayana had seized Rudra by the throat and hence did Rudra's throat become blue. On the occasion of churning the Ocean for raising the amrita, Vrihaspati of Angiras race sat on the shores of the Ocean for performing the rite of Puruscharana. When he took up a little water for the purpose of the initial achamana, the water seemed to him to be very muddy. At this Vrihaspati became angry and cursed the Ocean, saying,--Since thou continuest to be so dirty regardless of the fact of my having come to thee for touching thee, since thou hast not become clear and transparent, therefore from this day thou shalt be tainted with fishes and sharks and tortoises and other aquatic animals. From that time, the waters of the ocean have become infested with diverse kinds of sea-animals and monsters. Viswarupa, the son of Tashtri, formerly became the priest of the deities. He was, on his mother's side, related to the Asuras, for his mother was the daughter of an Asura. While publicly offering unto the deities their shares of sacrificial offerings, he privately offered shares thereof unto the Asuras. The Asuras, with their chief Hiranyakasipu at their head, then repaired to their sister, the mother of Viswarupa, and solicited a boon from her, saying,--The son Viswarupa by Tashtri, otherwise called Trisiras, is now the priest of the deities. While he gives unto the deities their shares of sacrificial offerings publicly, he gives us our shares of the same privately. In consequence of this, the deities are being aggrandised, and we are being weakened. It behoveth thee, therefore, to prevail upon him that he may take up our cause. Thus addressed by them, the mother of Viswarupa repaired to her son who was then staying in the Nandana woods (of Indra) and said unto him,--How is it, O son, that thou art engaged in aggrandising the cause of thy foes and weakening that of thy maternal uncles? It behoveth thee not to act in this way.--Viswarupa, thus solicited by his mother, thought that he should not disobey her words, and as the consequence of that reflection he went over to the side of Hiranyakasipu, after having paid proper respects to his mother. King Hiranyakasipu, upon the arrival of Trisiras, dismissed his old Hotri, viz., Vasishtha, the son of Brahma, and appointed Trisiras to that office. Incensed at this, Vasishtha cursed Hiranyakasipu, saying,--Since thou dismissest me and appointest another person as thy Hotri, this sacrifice of thine shall not be completed, and some Being the like of whom has not existed before will slay thee!--In consequence of this curse, Hiranyakasipu was slain by Vishnu in the form of a man-lion, Viswarupa, having adopted the side of his maternal relations, employed himself in severe austerities for aggrandising them. Impelled by the desire of causing him to swerve from his vows, Indra despatched to him many beautiful Apsaras. Beholding those celestial nymphs of transcendent beauty, the heart of Viswarupa became agitated. Within a very short time he became exceedingly attached to them. Understanding that he had become attached to them, the celestial nymphs said unto him one day,--We shall not tarry here any longer. In fact, we shall return to that place whence we came. Unto them that said so, the son of Tashtri replied,--Where will you go? Stay with me. I shall do you good. Hearing him say so, the Apsaras rejoined,--We are celestial nymphs called Apsaras. We chose in days of old the illustrious and boon-giving Indra of great puissance, Viswarupa then said unto them. This very day I shall so ordain that all the deities with Indra at their head shall cease to be. Saying this, Trisiras began to recite mentally certain sacred Mantras of great efficacy. By virtue of those Mantras he began to increase in energy. With one of his mouths he began to drink all the Soma that Brahmanas engaged in Sacrifices poured on their sacred fires with due rites. With a second mouth he began to eat all food (that was offered in sacrifices). With his third mouth he began to drink up the energy of all the deities with Indra at their head. Beholding him swelling with energy in every part of his body that was strengthened by the Soma he was drinking, all the deities, then, with Indra in their company, proceeded to the Grandsire Brahma. Arrived at his presence, they addressed him and said,--All the Soma that is duly offered in the sacrifices performed everywhere is being drunk by Viswarupa. We no longer obtain our shares. The Asuras are being aggrandised, while we are being weakened. It behoveth thee, therefore, to ordain what is for our good.--After the deities ceased, the Grandsire replied,--The great Rishi Dadhichi of Bhrigu's race is now engaged in performing severe austerities. Go, ye deities, unto him and solicit a boon from him. Do ye so arrange that he may cast off his body. With his bones let a new weapon be created called the Thunderbolt. Thus instructed by the Grandsire, the deities proceeded to that place where the holy Rishi Dadhichi was engaged in his austerities. The deities with Indra at their head addressed the sage, saying,--O holy one, your austerities, we hope, are being well performed and uninterrupted.--Unto them the sage Dadhichi said,--Welcome to all of you. Tell me what I should do for you. I shall certainly do what you will say. They then told him,--It behoveth thee to cast off thy body for benefiting all the worlds. Thus solicited, the sage Dadhichi, who was a great Yogin and who regarded happiness and misery in the same light, without being at all cheerless, concentrated his Soul by his Yoga power and cast off his body. When his Soul left its temporary tenement of clay, Dhatri, taking his bones, created an irresistible weapon called the Thunder-bolt. With the Thunder-bolt thus made with the bones of a Brahmana, which was impenetrable by other weapons and irresistible and pervaded by the energy of Vishnu, Indra struck Viswarupa the son of Tashtri. Having slain the son of Tashtri thus, Indra severed his head from the body. From the lifeless body, however, of Viswarupa, when it was pressed, the energy that was still residing in it gave birth to a mighty Asura of the name of Vritra. Vritra became the foe of Indra, but Indra slew him also with the Thunder-bolt. In consequence of the sin of Brahmanicide, being thus doubled Indra became overcome with a great fear and as the consequence thereof he had to abandon the sovereignty of heaven. He entered a cool lotus stalk that grew in the Manas lake. In consequence of the Yoga attribute of Anima, he became very minute and entered the fibres of that lotus stalk. When the lord of the three worlds, the husband of Sachi, had thus disappeared from sight through fear of the sin of Brahmanicide, the universe became lordless. The attributes of Rajas and Tamas assailed the deities. The Mantras uttered by the great Rishis lost all efficacy. Rakshasas appeared everywhere The Vedas were about to disappear. The inhabitants of all the worlds, being destitute of a king, lost their strength and began to fall an easy prey to Rakshasas and other evil

Beings. Then the deities and the Rishis, uniting together, made Nahusha, the son of Ayusha, the king of the three worlds and duly crowned him as such. Nahusha had on his forehead full five-hundred luminaries of blazing effulgence, which had the virtue of despoiling every creature of energy. Thus equipt Nahusha continued to rule heaven. The three worlds were restored to their normal condition. The inhabitants of the universe once more became happy and cheerful. Nahusha then said,--Everything that Indra used to enjoy is before me. Only, his spouse Sachi is not by. Having said this, Nahusha proceeded to where Sachi was and, addressing her, said,--O blessed lady, I have become the lord of the deities. Do thou accept me. Unto him Sachi replied, saying--Thou art, by nature, wedded to righteousness of behaviour. Thou belongest, again, to the race of Shoma. It behoveth thee not to assail another person's wife.--Nahusha, thus addressed by her, said,--The position of Indra is now being occupied by me. I deserve to enjoy the dominions and all the precious possessions of Indra. In desiring to enjoy thee there can be no sin. Thou wert Indra's and, therefore, should be mine. Sachi then said unto him,--I am observing a vow that has not yet been completed. After performing the final ablutions I shall come to thee within a few days. Extracting this promise from Indra's spouse, Nahusha left her presence. Meanwhile Sachi, afflicted with pain and grief, anxious to find her lord and assailed by her fear of Nahusha proceeded to Vrihaspati (the chief priest of the celestials). At the first sight Vrihaspati understood her to be struck with anxiety. He immediately had recourse to Yoga-meditation and learnt that she was intent upon doing what was necessary for restoring her husband to his true position. Vrihaspati then addressed her, saying,--Equipt with penances and the merit that will be thine in consequence of this vow that thou art observing, do thou invoke the boon-giving goddess Upasruti. Invoked by thee, she will appear and show thee where thy husband is dwelling.--While in the observance of that very austere vow, she invoked with the aid of proper Mantras the boon-giving goddess Upasruti. Invoked by Sachi, the goddess presented herself before her and said,--I am here at thy bidding. Invoked by thee I have come. What cherished wish of thine shall I accomplish? Bowing unto her with a bend of the head, Sachi said,--O blessed lady, it behoveth thee to show me where my husband is. Thou art Truth. Thou art Rita. Thus addressed, the goddess Upasruti took her to the lake Manasa. Arrived there, she pointed out to

Sachi her lord Indra residing within the fibres of a lotus stalk. Beholding his spouse pale and emaciated, Indra became exceedingly anxious. And the lord of heaven said unto himself, Alas, great is the sorrow that has overtaken me. I have fallen off from the position that is mine. This my spouse, afflicted with grief on my account, finds out my lost self and comes to me here. Having reflected in this strain, Indra addressed his dear spouse and said,--In what condition art thou now? She answered him,--Nahusha invites me to make me his wife. I have obtained a respite from him, having fixed the time when I am to go to him. Unto her Indra then said, Go and say unto Nahusha that he should come to thee on a vehicle never used before, viz., one unto which some Rishis should be harnessed, and arriving at thine in that state he should wed thee. Indra has many kinds of vehicles that are all beautiful and charming. All these have borne thee. Nahusha, however, should come on such a vehicle that Indra himself had not possessed. Thus counselled by her lord, Sachi left that spot with a joyous heart. Indra also once more entered the fibres of that lotus-stalk. Beholding the Queen of Indra come back to heaven, Nahusha addressed her saying, The time thou hadst fixed is over. Unto him Sachi said what Indra had directed her to say. Harnessing a number of great Rishis unto the vehicle he rode, Nahusha set out from his place for coming to where Sachi was living. The foremost of Rishis, viz., Agastya, born within a jar, of the vital seed of Maitravaruna, beheld those foremost of Rishis insulted by Nahusha in that way. Him Nahusha struck with his foot. Unto him, Agastya said,--Wretch, as thou hast betaken thyself to a highly improper act, do thou fall down on the Earth. Be transformed into a snake and do thou continue to live in that form as long as the Earth and her hills continue. As soon as these words were uttered by the great Rishi, Nahusha fell down from that vehicle. The three worlds once more became master-less. The deities and the Rishis then united together and proceeded to where Vishnu was and appealed to him for bringing about the restoration of Indra. Approaching him, they said,--O holy one, it behoveth thee to rescue Indra who is overwhelmed by the sin of Brahmanicide. The boon-giving Vishnu replied unto them, saying,--Let Sakra perform a Horse-sacrifice in honour of Vishnu. He will then be restored to his former position. The deities and the Rishis began to search for Indra, but when they could not find him, they went to Sachi and said unto her,--O blessed lady, go unto Indra and bring him here. Requested by them, Sachi once more proceeded to the lake Manasa. Indra, rising from the lake, came to Vrihaspati. The celestial priest Vrihaspati then made arrangements for a great Horse-sacrifice, substituting a black antelope for a good steed every way fit to be offered up in sacrifice. Causing Indra, the lord of the Maruts, to ride upon that very steed (which was saved from slaughter) Vrihaspati led him to his own place. The lord of heaven was then adored with hymns by all the deities and the Rishis. He continued to rule in heaven, cleansed of the sin of Brahmanicide which was divided into four portions and ordained to reside in woman, fire, trees, and kine. It was thus that Indra, strengthened by the energy of a Brahmana, succeeded in slaying his foe (and when, as the result of that act of his, he had been overpowered by sin, it was the energy of another Brahmana that rescued him). It was thus that Indra once more regained his position.

"'In days of yore, while the great Rishi Bharadwaja was saying his prayers by the side of the celestial Ganga, one of the three feet of Vishnu, when he assumed his three-footed form, reached that spot. Beholding that strange sight, Bharadwaja assailed Vishnu with a handful of water, upon which Vishnu's bosom received a mark (called Sreevatsa). Cursed by that foremost of Rishis, viz., Bhrigu, Agni was obliged to become a devourer of all things. Once on a time, Aditi, the mother of the deities, cooked some food for her sons. She thought that, eating that food and strengthened by it, the deities would succeed in slaying the Asuras. After the food had been cooked. Vudha (the presiding deity of the luminary known by that name), having completed the observance of an austere vow, presented himself before Aditi and said unto her,--Give me alms. Aditi, though thus solicited for food gave him none, thinking that no one should eat of the food she had cooked, before her sons, the deities, had first taken it. Incensed at the conduct of Aditi who thus refused to give him alms, Vudha, who was Brahma's self through the austere vow he had completed, cursed her, saying that as Aditi had refused him alms she would have a pain in her womb when Vivaswat, in his second birth in the womb of Aditi, would be born in the form of an egg. Aditi reminded Vivaswat at that time of the curse of Vudha, and it is for that reason that Vivaswat, the deity who is adorned in Sraddhas, coming out of the womb of Aditi, came to be called by the name of Martanda. The Prajapati Daksha became the father of sixty daughters.

Amongst them, three and ten were bestowed by him upon Kasyapa; ten upon Dharma; ten upon Mann; and seven and twenty upon Shoma. Although all the seven and twenty that were called Nakshatras and bestowed upon Shoma were equal in respect of beauty and accomplishments, yet Shoma became more attached to one, viz., Rohini, than the rest. The rest of his spouses, filled with jealousy, leaving him, repaired to their sire and informed him of this conduct of their husband, saying,--O holy one, although all of us are equal in point of beauty, yet our husband Shoma is exclusively attached to our sister Rohini.--Incensed at this representation of his daughters, the celestial Rishi Daksha cursed Shoma, saying, that thenceforth the disease phthisis should assail his son-in-law and dwell in him. Through this curse of Daksha, phthisis assailed the puissant Shoma and entered into his body. Assailed by phthisis in this way, Shoma came to Daksha. The latter addressed him, saying,--I have cursed thee because of thy unequal behaviour towards thy wives. The Rishi then said unto Shoma,--Thou art being reduced by the disease phthisis that has assailed thee. There is a sacred water called Hiranyasarah in the Western ocean. Repairing to that sacred water, do thou bathe there.--Counselled by the Rishi, Shoma proceeded thither. Arrived at Hiranyasarah, Soma bathed in that sacred water. Performing his oblations he 'cleansed himself from his sin. And because that sacred water was illumined (abhasita) by Shoma, therefore was it from that day called by the name of Prabhasa. In consequence, however, of the curse denounced upon him in days of old by Daksha, Shoma, to this day, begins to wane from the night of the full moon till his total disappearance on the night of the new moon whence he once more begins to wax till the night of full moon. The brightness also of the lunar disc from that time received a stain, for the body of Shoma, since then, has come to present certain dark spots. In fact, the splendid disc of the moon has, from that day, come to exhibit the mark of a hare. Once on a time, a Rishi of the name of Sthulasiras was engaged in practising very severe austerities on the northern breasts of the mountains of Meru. While engaged in those austerities, a pure breeze, charged with all kinds of delicious perfumes, began to blow there and fan his body. Scorched as his body was by the very severe austerities he was undergoing, and living as he did upon air alone to the exclusion of every kind of food, he became highly gratified in consequence of that delicious breeze which blew around him.

While he was thus gratified with the delicious breeze that fanned him, the trees around him (moved by jealousy) put forth their flowers for making a display and extorting his praise. Displeased at this conduct of the trees because it was dictated by jealousy, the Rishi cursed them, saying,--Henceforth, ye shall not be able to put forth your flowers at all times.--In days of yore, for doing good to the world, Narayana took birth as the great Rishi Vadavamukha. While engaged in practising severe austerities on the breast of Meru, he summoned the Ocean to his presence. The Ocean, however, disobeyed his summons. Incensed at this, the Rishi, with the heat of his body, caused the waters of the Ocean to become as saltish in taste as the human sweat. The Rishi further said.--Thy waters shall henceforth cease to be drinkable. Only when the Equine-head, roving within thee, will drink thy waters, they will be as sweet as honey. It is for this curse that the waters of the Ocean to this day are saltish to the taste and are drunk by no one else than the Equine-head. The daughter, named Uma, of the Himavat mountains, was desired by Rudra in marriage After Himavat had promised the hand of Uma to Mahadeva, the great Rishi Bhrigu, approaching Himavat, addressed him, saying,--Give this daughter of thine unto me in marriage. Himavat replied unto him, saying,--Rudra is the bridegroom already selected by me for my daughter.--Angry at this reply, Bhrigu said,--Since thou refusest my suit for the hand of thy daughter and insultest me thus, thou shalt no longer abound with jewels and gems. To this day, in consequence of the Rishi's words, the mountains of Himavat have not any jewels and gems. Even such is the glory of the Brahmanas. It is through the favour of the Brahmanas that the Kshatriyas are able to possess the eternal and undeteriorating Earth as their wife and enjoy her. The power of the Brahmanas, again, is made up of Agni and Shoma. The universe is upheld by that power and, therefore, is upheld by Agni and Shoma united together. It is said that Surya and Chandramas are the eyes of Narayana. The rays of Surya constitute my eyes. Each of them, viz., the Sun and the Moon, invigorate and warm the universe respectively. And because of the Sun and the Moon thus warming and invigorating the universe, they have come to be regarded as the Harsha (joy) of the universe. It is in consequence of these acts of Agni and Shoma that uphold the universe that I have come to be called by the name of Hrishikesa, O son of Pandu. Indeed, I am the boon-giving Isana, the Creator of the universe. Through virtue of the Mantras with which libations of clarified butter are poured on the sacred fire, I take and appropriate the (principal) share of the offerings made in sacrifices. My complexion also is of that foremost of gems called Harit. It is for these reasons that I am called by the name of Hari. I am the highest abode of all creatures and am regarded by persons conversant with the scriptures to be identical with Truth or Nectar. I am, for this reason, called by learned Brahmanas by the name of Ritadhama (abode of Truth or Nectar). When in days of yore the Earth became submerged in the waters and lost to the view, I found her out and raised her from the depths of the Ocean. For this reason the deities adore me by the name of Govinda. Sipivishta is another name of mine. The word Sipi indicates a person that has no hair on his body. He who pervades all things in the form of Sipi is known by the name of Sipivishta. The Rishi Yaksha, with tranquil soul, in many a sacrifice invoked me by the name Sipivishta. It is for this reason that I came to bear this secret name. Yaksha of great intelligence, having adored me by the name Sipivishta, succeeded in restoring the Niruktas which had disappeared from the surface of the Earth and sunk into nether regions. I was never born. I never take birth. Nor shall I ever be born. I am the Kshetrajna of all creatures. Hence am I called by the name of Aja (unborn). I have never uttered anything base or anything that is obscene. The divine Saraswati who is Truth's self, who is the daughter of Brahma and is otherwise called by the name of Rita, represents my speech and always dwells in my tongue. The existent and the non-existent have been merged by me in my Soul. The Rishis dwelling in Pushkara, which is regarded as the abode of Brahman, called me by the name of Truth. I have never swerved from the attribute of Sattwa, and know that the attribute of Sattwa has flowed from me. In this birth also of mine, O Dhananjaya, my ancient attribute of Sattwa has not left me, so that in even this life, establishing myself on Sattwa, I set myself to acts without ever wishing for their fruits. Cleansed of all sins as I am through the attribute of Sattwa, which is my nature, I can be beheld by the aid of that knowledge only which arises from adoption of the attribute of Sattwa. I am reckoned also among those that are wedded to that attribute. For these reasons am I known by the name of Sattwata. I till the Earth, assuming the form of a large plough-share of black iron. And because my complexion is black, therefore am I called by the name of Krishna. I have united the Earth with Water, Space with Mind, and Wind with Light. Therefore ant I called

Vaikuntha. The cessation of separate conscious existence by identification with Supreme Brahman is the highest attribute or condition for a living agent to attain. And since I have never swerved from that attribute or condition, I am, therefore, called by the name of Achyuta. The Earth and the Firmament are known to extend in all directions. And because I uphold them both, therefore am I called by the name of Adhokshaja. Persons conversant with the Vedas and employed in interpreting the words used in those scriptures adore me in sacrifices by calling upon me by the same name. In days of yore, the great Rishis, while engaged in practising severe austerities, said,--No one else in the universe than the puissant Narayana, is capable of being called by the name of Adhokshaja. Clarified butter which sustains the lives of all creatures in the universe constitutes my effulgence. It is for this reason that Brahmanas conversant with the Vedas and possessed of concentrated souls call me by the name of Ghritarchis. There are three well-known constituent elements of the body. They have their origin in action, and are called Bile, Phlegm, and Wind. The body is called a union of these three. All living creatures are upheld by these three, and when these three become weakened, living creatures also become weakened. It is for this reason that all persons conversant with the scriptures bearing on the science of Life call me by the name of Tridhatu. The holy Dharma is known among all creatures by the name of Vrisha, O Bharata. Hence it is that I am called the excellent Vrisha in the Vedic lexicon called Nighantuka. The word 'Kapi' signifies the foremost of boars, and Dharma is otherwise known by the name of Vrisha. It is for this reason that that lord of all creatures, viz., Kasyapa, the common sire of the deities and the Asuras, called me by the name Vrishakapi. The deities and the Asuras have never been able to ascertain my beginning, my middle, or my end. It is for this reason that I am sung as Anadi, Amadhya and Ananta. I am the Supreme Lord endued with puissance, and I am the eternal witness of the universe (beholding as I do its successive creations and destructions). I always hear words that are pure and holy, O Dhananjaya, and never hold anything that is sinful. Hence am I called by the name of Suchisravas. Assuming, in days of old, the form of a boar with a single tusk, O enhancer of the joys of others, I raised the submerged Earth from the bottom of the ocean. From this reason am I called by the name of Ekasringa. While I assumed the form of mighty boar for this purpose, I had three humps on my back. Indeed, in consequence of this peculiarity of my form at that time that I have come to be called by the name of Trikakud (three-humped). Those who are conversant with the science propounded by Kapila call the Supreme Soul by the name of Virincha. That Virincha is otherwise called the great Prajapati (or Brahman). Verily I am identical with Him, called Virincha, in consequence of my imparting animation to all living creatures, for I am the Creator of the universe. The preceptors of Sankhya philosophy, possessed of definite conclusions (regarding all topics), call me the eternal Kapila staying in the midst of the solar disc with but Knowledge for my companion. On Earth I am known to be identical with Him who has been sung in the Vedic verses as the effulgent Hiranyagarbha and who is always worshipped by Yogins. I am regarded as the embodied form of the Rich Veda consisting of one and twenty thousand verses. Persons conversant with the Vedas also call me the embodiment of the Samans of a thousand branches. Even thus do learned Brahmans that are my devoted worshippers and that are very rare sing me in the Aranyakas. In the Adhyaryus I am sung as the Yajur-Veda of six and fifty and eight and seven and thirty branches. Learned Brahmans conversant with the Atharvans regard me as identical with the Atharvans consisting of five Kalpas and all the Krityas. All the sub-divisions that exist of the different Vedas in respect of branches and all the verses that compose those branches, and all the vowels that occur in those verses, and all the rules in respect of pronunciation, know, O Dhananjaya, are my work. O Partha, he that rises (at the beginning of Creation from the Ocean of Milk at the earnest invocation of Brahmana and all the deities) and who gives diverse boons unto the diverse deities, is none else than myself. I am He who is the repository of the science of syllables and pronunciation that is treated of in the supplementary portions of the Vedas. Following the path pointed out by Vamadeva, the high-souled Rishi Panchala, through my grace, obtained from that eternal Being the rules in respect of the division of syllables and words (for reading the Vedas). Indeed, Galava, born in the Vabhravya race, having attained to high ascetic success and obtained a boon from Narayana, compiled the rules in respect of the division of syllables and words (for reading the Vedas). Indeed, Galava, born in the Vabhravya race, having attained to the high ascetic success and obtained a boon from Narayana, compiled the rules in respect of the division of syllables and words, and those about emphasis and accent in utterance, and shone as the first scholar who became conversant with those two subjects. Kundrika and king Brahmadatta of great energy, repeatedly thinking of the sorrow that attends birth and death, attained to that prosperity which is acquired by persons devoted to Yoga, in course of seven births, in consequence of my favour. In days of yore, O Partha, I was, for some reason, born as the son of Dharma, O chief of Kuru's race, and in consequence of such birth of mine I was celebrated under the name of Dharmaja. I took birth in two forms, viz., as Nara and Narayana. Riding on the vehicle that helps towards the performance of scriptural and other duties, I practised, in those two forms, undying austerities on the breast of Gandhamadana At that time the great sacrifice of Daksha took place. Daksha, however, in that sacrifice of his, refused to give a share unto Rudra, O Bharata, of the sacrificial offerings. Urged by the sage Dadhichi, Rudra destroyed that sacrifice. He hurled a dart whose flames blazed up every moment. That dart, having consumed all the preparations of Daksha's sacrifice, came with great force towards us (Nara and Narayana) at the retreat of Vadari. With great violence that dart then fell upon the chest of Narayana. Assailed by the energy of that dart, the hair on the head of Narayana became green. In fact, in consequence of this change in the hue of my hair I came to be called by the name of Munjakesa. Driven off by an exclamation of Hun which Narayana uttered, the dart, its energy being lost, returned to Sankara's hands. At this, Rudra became highly angry and as the result thereof he rushed towards the Rishis Nara and Narayana, endued with the puissance of severe austerities. Narayana then seized the rushing Rudra with his hand by the throat. Seized by Narayana, the lord of the universe, Rudra's throat changed colour and became dark. From that time Rudra came to be called by the name of Sitikantha. Meanwhile Nara, for the purpose of destroying Rudra, took up a blade of grass, and inspired it with Mantras. The blade of grass, thus inspired, was converted into a mighty battle-axe. Nara suddenly hurled that battle-axe at Rudra but it broke into pieces. In consequence of that weapon thus breaking into pieces, I came to be called by the name of Khandaparasu.'

"Arjuna said, 'In that battle capable of bringing about the destruction of the three worlds, who obtained the victory, O Janarddana, do thou tell me this!'"

"The blessed and holy one said, 'When Rudra and Narayana became thus engaged in battle, all the universe became suddenly filled with anxiety. The deity of fire ceased to accept libations of even the purest clarified butter duly poured in sacrifices with the aid of Vedic Mantras. The Vedas no longer shone by inward light in the minds of the Rishis of cleansed souls. The attributes of Rajas and Tamas possessed the deities. The Earth trembled. The vault of the firmament seemed to divide in twain. All the luminaries became deprived of their splendour. The Creator, Brahman, himself fell from his seat. The Ocean itself became dry. The mountains of Himavat became riven. When such dire omens appeared everywhere, O son of Pandu, Brahma surrounded by all the deities and the high-souled Rishis, soon arrived at that spot where the battle was raging. The four-faced Brahma, capable of being understood with the aid of only the Niruktas, joined his hands and addressing Rudra, said,--Let good happen to the three worlds. Throw down thy weapons, O lord of the universe, from desire of benefiting the universe. That which is unmanifest, indestructible, immutable, supreme, the origin of the universe, uniform, and the supreme actor, that which transcends all pairs of opposites, and is inactive, has, choosing to be manifested, been pleased to assume this one blessed form, (for though double, the two but represent the same form). This Nara and Narayana (the displayed forms of Supreme Brahman) have taken birth in the race of Dharma. The foremost of all deities, these two are observers of the highest vows and endued with the severest penances. Through some reason best known to Him, I myself have sprung from the attribute of His Grace. Eternal as thou art, for thou hast ever existed since all the past creations, thou too hast sprung from His Wrath. With myself then, these deities, and all the great Rishis, do thou adore this displayed form of Brahma, and let peace be unto all the worlds without any delay.--Thus addressed by Brahma, Rudra forthwith cast off the fire of his wrath, and set himself to gratify the illustrious and puissant God Narayana. Indeed, he soon placed himself at the disposal of the adorable boon-giving and puissant God Narayana. That boon-giving God Narayana, who hath his wrath and the senses under control, soon became gratified and reconciled with Rudra. Well-adored by the Rishis, by Brahma, and by all the deities, that great God, the Lord of the universe, otherwise called by the name of Hari, then addressed the illustrious Isana and said these words:--He that knows thee, knows me. He that follows thee, follows me. There is no difference between thee and me. Do thou never think otherwise. The mark made by thy lance on my chest will from this day assume the form of a beautiful whirl, and the mark of my hand on thy throat will also assume a beautiful shape in consequence of which thou shalt, from this day, be called by the name of Sreekantha.'"

"The blessed and holy one continued. 'Having mutually caused such marks on each other's person, the two Rishis Nara and Narayana thus made friends with Rudra. and dismissing the deities, once more set themselves to the practice of penances with a tranquil soul. I have thus told thee, O son of Pritha, how in that battle which took place in days of yore between Rudra and Narayana, the latter got the victory. I have also told thee the many secret names by which Narayana is called and what the significations are, O Bharata, of one of those names, which, as I have told thee, the Rishis, have bestowed upon the great God. In this way, O son of Kunti, assuming diverse forms do I rove at will through the Earth, the region of Brahma himself, and that other high and eternal region of felicity called Goloka. Protected by me in the great battle, thou hast won a great victory. That Being whom, at the time of all thy battles, thou beheldest stalking in thy van, know, O son of Kunti, is no other than Rudra, that god of gods, otherwise called by the name of Kaparddin. He is otherwise known by the name of Kala, and should be known as one that has sprung from my wrath. Those foes whom thou hast slain were all, in the first instance, slain by him.Do thou bend thy head unto that god of gods, that lord of Uma, endued with immeasurable puissance With concentrated soul, do thou bend thy head unto that illustrious Lord of the universe, that indestructible deity, otherwise called by the name of Hari. He is none else than that deity who, as I have repeatedly told thee, has sprung from my wrath. Thou hast, before this, heard, O Dhananjaya, of the puissance and energy that reside in him!'"

Footnotes

155:1 Sat is existent or aught. Asat is naught or non-existent. Very generally, these two words are used to imply Effects and Causes, the former being gross or manifest, and the latter, subtile or unmanifest. Tamas here does not mean one of the three primal attributes but primeval darkness. Compare Manu, asitidam tamobhutam etc.

156:1 I do not know whether I have understood correctly the last part of this sentence. I think what is stated is that by honouring Hari and Mantra, one honours the deities and men and the Rishis. By men, I think, dead men or the Pitris are referred to.

156:2 The reading vagamritam is an error. The correct reading is gavamritam.

156:3 In former times kings and chiefs always used to assign rent-free lands to learned Brahmanas for their support. Those countries where Brahmanas had not such lands assigned to them, were, as it were, under a ban. What is said in this verse is that in such countries the blessings of peace are wanting. The inhabitants are borne on vehicles drawn by oxen on steeds.

157:1 In consequence of this third eye on Rudra's forehead, he came to be called by the name of Virupaksha or the ugly or fierce-eyed.

157:2 A Manwantarah consists of about 72 Chaturyugas, i.e., 288 yugas according to the measurement of the celestials. The present yuga is called the Vaivaswat Manwantarah, i.e., the period connected with Manu the son of Vivaswat. At each Manwantorah a new Manu appears. The self-born Manu was a different person.

159:1 By practising Yoga one acquires certain superhuman powers. These are called Yogaiswaryya. They include Anima, by which one can become very minute; Laghima, by which one can become very gross, etc.

161:1 The river Ganga has three currents. One flows through heaven: one is visible on the Earth, and a third flows through the nether regions. Persons of the regenerate classes, when saying their morning, midday, or evening prayers, have to touch water often. What is meant, therefore, by

'Bharadwaja touching the water' is that Bharadwaja was saying his prayers. Vishnu assumed his three-footed form for beguiling Vali of the sovereignty of the universe. With one foot he covered the Earth, with another he covered the firmament. There was no space left for placing his third foot upon.

162:1 The Sreevatsa is a beautiful whirl on Vishnu's bosom.

163:1 The Hindu scriptures mention that there is an Equine-head of vast proportions which roves through the seas. Blazing fires constantly issue from its mouth and these drink up the sea-water. It always makes a roaring noise. It is called Vadava-mukha. The fire issuing from it is called Vadavanala. The waters of the Ocean are like clarified butter. The Equine-head drinks them up as the sacrificial fire drinks the libations of clarified butter poured upon it. The origin of the Vadava fire is sometimes ascribed to the wrath of Urva, a Rishi of the race of Jamadagni. Hence it is sometimes called Aurvya-fire.

164:1 The etymology of the word Hrishikesa is thus explained. Agni and Shoma are called by the name of 'Hrishi' in the dual number. He is called Hrishikesa who has those two for his kesa or hair. Elsewhere, the word is explained as the Isa or lord of Hrishika.

164:2 I am the Soul of all creatures, and, therefore, unborn, the Soul being Eternal, Unbeginning and Unending. Hence am I called the Unborn.

165:1 The race in which Krishna took birth was known by the name of Sattwata. All these etymologies are, of course, exceedingly fanciful. Not that the etymologies do not correspond with the rules of Sanskrit Grammar, but that they are not accepted by lexicographers. The fact is that each root in Sanskrit has a variety of meanings.

165:2 This verse refers to Panchikarana. The fact is, Earth, Water, Light, Wind and Space are the five primal elements. Each of these is divided into five portions and the portions so arrived at are then united or mingled together forming the different substances of the universe, the proportions in which they are mingled being unequal.

165:3 Achyuta has been variously rendered into English. Its true sense is here explained. Unswerving is the meaning. He who never swerves (from his highest nature or Brahma) is Achyuta. Hence, ordinarily, immutable or undeteriorating is the rendering that I have adopted.

165:4 Clarified butter is the great sustainer of the universe, for the libations poured on the sacrificial fire uphold the deities, and the deities, thus upheld, pour rain which causes crops and other food to grow, upon which, of course, the universe of living creatures live.

165:5 The constituent elements, called Dhatu, of the body, are, of course Bile, Phlegm and Wind. They are due to actions because birth itself is due to actions. There can be no birth without a body, and no body without these three. Hence, these three have their origin in previous actions un-exhausted by enjoyment or endurance.

166:1 Narayana is said to always dwell in the midst of Savitri-mandala. The solar disc represents eternal effulgence, or Milton's 'flaming amount' at which even the highest angels cannot gaze.

166:2 Durlabha may also mean not easily attainable: i.e., they that are my devoted worshippers are as unattainable as I myself. People cannot readily obtain their grace as they cannot mine.

166:3 The Yajur-Veda consists, according to this calculation, of one hundred and one branches.

167:1 The Krityas are acts of incantation, performed with the aid of Atharvan Mantras. They are of great efficacy. Brahmanas conversant with the Atharvans are competent, with the aid of Krityas to alter the laws of Nature and confound the very universe.

167:2 The path pointed out by Varna is the path of Dhyana or contemplation. Vama is Mahadeva or Rudra. Panchala is Galava of the Vabhravya race. The Burdwan translator makes a mess of these verses. He represents Galava as belonging to the Kundarika race. The fact is, as the Commentator explains, that Kundarika is a name derived from that of the Gotra or race to which the person belonged, Panchala is the same person as Galava of the Vabhravya race.

167:3 Elsewhere it is said that Narayana took birth in Dharma's house in four forms named Nara, Narayana, Krishna, and Hari. Dharmayanam samarudau means riding on the Dharma-car, i.e., endued with bodies with which to perform all the scriptural duties.

168:1 Munja literally means green, or a grass of particular kind.

168:2 Nara and Narayana were the same person. Hence, Nara's weapon having been broken into pieces, Narayana came to be called by this name. Elsewhere it is explained that Mahadeva is called Khandaparasu in consequence of his having parted with his parasu (battle-axe) unto Rama of Bhrigu's race.

169:1 He has been pleased to assume the forms of Rishis Nara and Narayana.

169:2 i.e., he that was speaking to Arjuna.

169:3 Kala is literally Time or Eternity. It frequently means, however, death or destruction, or he that brings about death or destruction.

169:4 The sense is that Arjuna was only the ostensible instrument.

Section 344

Saunaka said, "O Sauti, excellent is this narrative which thou hast recited. Verily, these ascetics, having heard it have all been filled with wonder. It is said, O Sauti, that a discourse that has Narayana for its topic, is more fruitful of merit than sojourns unto all the sacred retreats and ablutions performed in all the sacred waters on the Earth. Having listened to this discourse of thine that has Narayana for its topic, that is sacred and capable of cleansing one of every sin, all of us have certainly become holy. Adored of all the worlds, that illustrious and foremost of deities is incapable of being beheld by the deities with Brahma numbering among them and all the Rishis. That Narada was able to obtain a sight of the God Narayana, otherwise called Hari, was due, O son of Suta, to the special grace of that divine and puissant Lord. When, however, the celestial Rishi Narada had succeeded in obtaining a sight of the Supreme Lord of the universe, a residing in the form of Aniruddha, why did he again proceed so quickly (to the retreat of Vadari on the breast of Himavat) for beholding those two foremost of godly of Rishis viz., Nara and Narayana? Do you, O Sauti, tell us the reason of such conduct on the part of Narada."

Sauti said, During the continuance of his snake-sacrifice, Janamejaya, the royal son of Parikshit, availing himself of an interval in the sacrificial rites, and when all the learned Brahmanas were resting. O Saunaka, that king of kings, addressed the grandfather of his grandfather, viz., the Island-born Krishna, otherwise called Vyasa, that ocean of Vedic lore, that foremost of ascetics endued with puissance, and said these words.

Janamejaya said, "After the celestial Rishi Narada had returned from White Island, reflecting, as he came, on the words spoken to him by the holy Narayana, what indeed, did the great ascetic next do? Arrived at the retreat known by the name of Vadari on the breast of the Himvat mountains, and seeing the two Rishis Nara and Narayana who were engaged in severe austerities at that spot, how long did Narada dwell there and what were the topics of conversation between him and the two Rishis? This discourse on Narayana, that is really an ocean of knowledge, has been raised by thy intelligent self by churning that vast history called Bharata which consists of a hundred thousand verses. As butter is raised from curds, sandal-wood from the mountains of Malaya, the Aranyakas from the Vedas, and nectar from all the medicinal herbs, after the same manner, O ocean of austerities, hath this discourse that is like nectar and that has Narayana for its object, been raised by thee, O Brahmana, from diverse histories and Puranas existing in the world, Narayana is the Supreme Lord. Illustrious and endued with great puissance, He is the soul of all creatures. Indeed, O foremost of regenerate ones, the energy of Narayana is irresistible. Into Narayana, at the end of the Kalpa, enter all the deities having Brahman for their foremost, all the Rishis with the Gandharvas, and all things mobile and immobile. I think, therefore, that there is nothing holier on earth or in heaven, and nothing higher, than Narayana. A sojourn unto all the sacred retreats on Earth, and ablutions performed in all the sacred waters, are not productive of as much merit as a discourse that has Narayana for its topic. Having listened from the beginning to this discourse on Hari, the lord of the universe, that destroys all sins, we feel that we have been cleansed of all our sins and sanctified entirely. Nothing wonderful was accomplished by my ancestor Dhananjaya who was the victor in the great battle on Kurukshetra, for it should be remembered that he had Vasudeva for his ally. I think that, person could have nothing unattainable in the three worlds, who had for his ally Vishnu himself, that great Lord of the universe. Exceedingly fortunate and commendable were those ancestors of mine, since they had Janarddana himself for looking after their temporal and spiritual prosperity. Adored of all the worlds, the holy Narayana is capable of being beheld with the aid of austerities alone. They, however, succeeded in beholding Narayana, adorned with the beautiful whirl on his chest. More fortunate than my ancestors was the celestial Rishi Narada, the son of Pramesthi. Indeed, I thank that Narada, who transcends all destruction, was endued with an energy that was not little, for repairing to White-Island he had succeeded in beholding the person of Hari. Indeed, it is evident that the sight he had obtained of the Supreme Lord was due to only the grace of that Being. Fortunate was Narada inasmuch as he had succeeded in beholding Narayana as existing in the form of Aniruddha. Having beheld Narayana in that form, why did Narada hasten once more to the retreat of Vadari for the purpose of beholding Nara and Narayana? What was the reason, O ascetic, of this step taken by Narada? How long also did Narada the son of Pramesthi, after his return from White Island and arrival at Vadari and meeting with the two Rishis Nara and Narayana, live there, and what conversations had he with them? What did those two high-souled and foremost of Rishis say unto him? It behoveth thee to say all this unto me!'"

Vaisampayana said, "Salutations unto the holy Vyasa of immeasurable energy. Through his grace I shall recite this narrative having Narayana for its topic. Arrived at White Island, Narada beheld the immutable Hari. Leaving that spot he quickly proceeded, O king, to the mountains of Meru, bearing in his mind those weighty words that Paramatma (the Supreme Lord) had said unto him. Arrived at Meru he became filled with wonder at the thought, O king, of what he had achieved. And he said unto himself, 'How wonderful is it! The journey I have performed is a long one. Having proceeded to such a distance, I have come back safe and sound. From the mountains of Meru he then proceeded towards Gandhamadana. Traversing through the skies he quickly alighted upon that extensive retreat known by the name of Vadari. There he beheld those ancient deities, viz., those two foremost of Rishis, (called Nara and Narayana), engaged in the practice of penances, observing high vows, and devoted to the worship of their own selves. Both of those adorable persons bore on their chests the beautiful whirls called Sreevatsa, and both had matted locks on their heads. And in consequence of the effulgence with which they illumined the world they seemed to transcend the very Sun in energy. The palms of each bore the mark called the swan's foot. The soles of their feet bore the mark of the discus. Their chests were very broad; their arms reached down to their knees. Each of them had four 'Mushkas'. Each of them had sixty teeth and four arms. The voice of each was as deep as the roar of the clouds. Their faces were exceedingly handsome, their foreheads broad, their brows fair, their cheeks well-formed, and their noses aquiline. The heads of those two deities were large and round, resembling open umbrellas. Possessed of these marks, they were certainly very superior persons in appearance. Beholding them, Narada became filled with joy. He saluted them with reverence and was saluted by them in return. They received the celestial Rishi, saying 'Welcome', and made the ordinary enquiries. Beholding those two foremost of Beings, Narada began to reflect within himself,--'These two foremost of Rishis seem to be very like, in appearance, unto those Rishis respected by all, whom I have seen in White-island. Thinking in this way, he circumambulated them both and then sat down on the excellent seat made of Kusa grass that had been offered unto him. After this, those two Rishis that were the abode of penances, of famous achievements, and of energy,--and were endued with tranquillity of heart and self-restraint, went through their morning rites. They then, with controlled hearts, worshipped Narada with water to wash his feet and the usual ingredients of the Arghya. Having finished their morning rites and the observances necessary for receiving their guest, they sat down on two seats made of wooden planks. When those two Rishis took their seats, that place began to shine with peculiar beauty even as the sacrificial altar shines with beauty in consequence of the sacred fires when libations of clarified butter are poured upon them. Then Narayana, seeing Narada refreshed from fatigue and seated at his ease and well-pleased with the rites of hospitality he had received, addressed him, saying these words.

"Nara and Narayana said, 'Hast thou seen in white Island the Paramatma (Supreme Soul), who is eternal and divine, and who is the high source whence we have sprung?'

"Narada said, 'I have seen that beautiful Being who is immutable and who has the universe for his form. In Him dwell all the worlds, and all the deities with the Rishis. Even now I behold that immutable Being, in beholding you two. Those marks and indications that characterise Hari himself of undisplayed form, characterise you two that are endued with forms displayed before the senses. Verily, I behold both of you by the side of that great God. Dismissed by the Supreme Soul, I have today come hither. In energy and fame and beauty, who else in the three worlds can equal Him than you two that have been born in the race of Dharma? He has told me the entire course of duties having reference to Kshetrajna. He has also told me of all those incarnations which he will, in the future, have in this world. The inhabitants of White Island, whom I have seen, are all divested of the five senses that are owned by ordinary persons. All of them are of awakened souls, endued as they are with true knowledge. They are, again, entirely devoted to the foremost of Beings, viz., the Supreme Lord of the universe. They are always engaged in worshipping that great Deity, and the latter always sports with them. The holy and Supreme Soul is always fond of those that are devoted to him. He is fond also of the regenerate ones. Always fond of those that are devoted to Him, He sports with those worshippers of His. Enjoyer of the universe, pervading everything, the illustrious Madhava is ever affectionate towards his worshippers. He is the

Actor; He is the Cause; and He is the effect. He is endued with omnipotence and immeasurable splendour. He is the Cause whence all things spring. He is the embodiment of all the scriptural ordinances. He is the embodiment of all the topics. He is possessed of great fame. Uniting Himself with penances, He has illumined Himself with a splendour that is said to represent an energy that is higher than (what occurs in) White Island. Of soul cleansed by penances, He has ordained Peace and Tranquillity in the three worlds. With such an auspicious understanding, he is engaged in the observance of a very superior vow which is the embodiment of holiness. That realm where he resides, engaged in tie austerest penances, the Sun does not warm and the Moon does not shine. There the wind does not blow. Having constructed an altar measuring eight fingers' breadth, the illustrious Creator of the universe is practising penances there, standing on one foot, with arms upraised, and with face directed towards the East, reciting the Vedas with their branches, he is engaged in practising the severest austerities. Whatever libations of clarified butter or meat are poured on the sacrificial fire according to the ordinances of Brahma, by the Rishis, by Pasupati himself, by the rest of the principal deities, by the Daityas, the Danavas, and the Rakshasas, all reach the feet of that great divinity. Whatever rites and religious acts are performed by persons whose souls are entirely devoted to him, are all received by that great Deity on his head. No one is dearer to him in the three worlds than those persons that are awakened and possessed of high souls. Dearer even than those persons is one that is entirely devoted to him. Dismissed by him who is the Supreme Soul, I am coming here. This is what the illustrious and holy Hari has himself said unto me. I shall henceforth reside with you two, devoted to Narayana in the form of Aniruddha.'"

Footnotes

171:1 The questions of Janamejaya, it would seem, were addressed to Vyasa. All the editions, however, make Vaisampayana answer those questions.

172:1 It is difficult to say what this word means. I think with the commentator that it means shoulder joints.

172:2 The Bengal reading is ashta-bhujau. The Bombay reading ashta-dangshtrau does not seem to be correct. By accepting the Bengal reading, the word mushka becomes clear.

173:1 Avyagran means with tranquil souls. It is said that with most young men what occurs is that their hearts at first leave them when they see a respected guest arrived who is to be received with due honours. A little while after, they get back their hearts. In the Nara and Narayana, however, nothing of this kind happened when they saw Narada first, although Narada was one to whom their reverence was due.

173:2 Nara and Narayana are the displayed forms of the undisplayed Hari.

Section 345

"Nara and Narayana said, 'Deserving art thou of the highest praise, and highly favoured hast thou been, since thou hast beheld the puissant Narayana himself (in the form of Aniruddha). None else, not even Brahma himself who was sprung from the primal lotus, has been able to behold him. That foremost of Purushas, endued with puissance and holiness, is of unmanifest origin and incapable of being seen. These words that we say unto thee are very true, O Narada. There exists no one in the universe that is dearer to him than one that adores him with devotion. It is for this, O best of regenerate ones, that he showed himself unto thee. No one can repair to that realm where the Supreme Soul is engaged in the observance of penances, except we two, O foremost of regenerate persons. In consequence of that spot being adorned by Him, its splendour resembles the effulgence of a thousands Suns collected together. From that illustrious Being, O Brahmana, from Him who is the origin of the Creator of the universe, O foremost of all persons endued with forgiveness, springs the attribute of forgiveness which attaches to the Earth. It is from that illustrious Being who seek the welfare of all beings, that Rasa (Taste) hath arisen. The attribute of

Rasa attaches to the waters which are, again, liquid. It is from Him that Heat or Light having the attribute of form or vision has arisen. It attaches itself to the sun in consequence of which the Sun becomes able to shine and give heat. It is from that illustrious and foremost of Beings that Touch also has arisen. It is attached to the Wind, in consequence of which the Wind moves about in the world producing the sensation of touch. It is from that puissant Lord of the entire universe that Sound has arisen. It attaches to Space, which, in consequence thereof, exists uncovered and unconfined. It is from that illustrious Being that Mind, which pervades all Beings, has arisen. It attaches to Chandramas, in consequence of which Chandramas comes to be invested with the attribute of displaying all the things. That spot where the divine Narayana, that partaker of the libations and other offerings made in sacrifices, resides with Knowledge alone for his companion, has in the Vedas, been called by the name of the productive cause of all things or Sat. The path that is theirs, O foremost of regenerate persons, that are stainless and that are freed from both virtue and sin, is fraught with auspiciousness and felicity. Aditya, who is the dispeller of the darkness of all the worlds, is said to be the door (through which the Emancipate must pass). Entering Aditya, the bodies of such persons become consumed by his fire. They then become invisible for after that they cannot be seen by anybody at any time. Reduced into invisible atoms, they then enter (Narayana in manifested form and residing in the middle of the region covered by Aditya) into the form of Aniruddha. Losing all physical attributes and being altogether and transformed into Mind alone, they then enter into Pradyumna. Passing out of Pradyumna, those foremost of regenerate persons, including both those that are conversant with Sankhya philosophy and those that are devoted to the Supreme deity, then enter Sankarsana who is otherwise called Jiva. After this, divested of the three primal attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas, those foremost of regenerate beings quickly enter the Paramatma (Supreme Soul) otherwise called Kshetrajna and which itself transcends the three primal attributes. Know that Vasudeva is He when called Kshetrajna. Verily shouldst thou know that, that Vasudeva is the abode or original refuge of all things in the universe. Only they whose minds are concentrated, who are observant of all kinds of restraint, whose senses are controlled, and who are devoted to One, succeed in entering Vasudeva. We two, O foremost of regenerate ones, have taken birth in the house of Dharma. Residing in this delightful and spacious retreat we are undergoing the austerest penances. We are thus engaged, O regenerate one, being moved by the desire of benefiting those manifestations of the Supreme Deity, dear to all the celestials, that will occur in the three worlds (for achieving diverse feats that are incapable of being achieved by any other Being). In accordance with such ordinances as are uncommon and as apply to us two only, O best of regenerate persons, we are duly observing all excellent and high vows fraught with the austerest penances. Thou, O celestial Rishi, endued with wealth of penances wert beheld by us in White Island when thou wert there. Having met with Narayana, thou hast made a particular resolution, which is known to us. In the three worlds consisting of mobile and immobile Beings, there is nothing that is unknown to us. Of good or evil that will occur or has occurred or is occurring, that God of gods, O great ascetic, has informed thee!'"

Vaisampayana continued, "Having heard these words of Nara and Narayana both of whom were engaged in the practice of the austerest penances, the celestial Rishi Narada joined his hands in reverence and became entirely devoted to Narayana. He employed his time in mentally reciting, with due observances, innumerable sacred Mantras that are approved by Narayana. Worshipping the Supreme Deity Narayana, and adoring those two ancient Rishis also that had taken birth in the house of Dharma, the illustrious Rishi Narada, endued with great energy, continued to reside, thus employed, in that retreat, called Vadari, on the breast of Himavat, belonging to Nara and Narayana, for a thousand years as measured by the standard of the celestials.'"

Footnotes

174:1 cf. Milton's description of the mount of God. The highest angels are not competent to bear its effulgence, being obliged to cover their eyes with their wings in looking at it.

175:1 Prithivi or Earth is said to be sarvamsaha. As forgiving as the Earth is a common form of expression in almost every Indian dialect.

175:2 By Sat is meant all existent things. The correlative word is Asat or non-existent. Hence, aught and naught are the nearest approaches to these words. There are many secondary significations, however of these two words, Sat, for example, indicates effects or all gross objects; and asat indicates causes, etc.

Section 346

Vaisampayana said, "On one occasion, while residing in the retreat of Nara and Narayana, Narada the son of Pramesthi, having duly accomplished the rites and observances in honour of the deities, set himself to perform thereafter the rites in honour of the Pitris. Beholding him thus prepared, the eldest son of Dharma, viz., the puissant Nara addressed him, saying, 'Whom art thou worshipping, O foremost of regenerate persons, by these rites and observances in connection with the deities and the Pitris? O foremost of all persons endued with intelligence, tell me this, agreeably to the scriptures. What is this that thou art doing? What also are the fruits desired by thee of those rites thou hast addrest thyself in performing?'

"Narada said, "Thou saidst unto me on a former occasion that rites and observances in honour of the deities should be accomplished. Thou saidst that the rites in honour of the deities constitute the highest sacrifice and are equivalent to the worship of the eternal Supreme Soul. Instructed by that teaching, I always sacrifice in honour of the eternal and immutable Vishnu, through these rites that I perform in worshipping the deities. It is from that Supreme Deity that Brahma, the Grandsire of all the worlds, took his rise in days of yore. That Brahma, otherwise called Prameshthi, filled with cheerfulness, caused my sire (Daksha) to start into being. I was the son of Brahma, created before all others, by a fiat of his will (although I had to take birth afterwards as the son of Daksha through a curse of that Rishi). O righteous and illustrious one, I am per-forming these rites in honour of the Pitris for the sake of Narayana, and agreeable to those ordinances that have been laid down by himself. The illustrious Narayana is the father, mother, and grandfather (of all creatures). In all sacrifices performed in honour of the Pitris, it is that Lord of the universe who is adored and worshipped. On one occasion, the deities, who were sires, taught their children the Srutis. Having lost their knowledge of the Srutis, the sires had to acquire it again from those sons unto whom they had communicated it. In consequence of this incident, the sons, who had thus to communicate the Mantras unto their sires, acquired the status of sires (and the sire, for having obtained the Mantras from their sons, acquired the status of sons). Without doubt, what the deities did on that occasion is well known to you two. Sons and sires (on that occasion) had thus to worship each other. Having first spread some blades of Kusa grass, the deities and the Pitris (who were their children) placed three Pindas thereon and in this way worshipped each other. I wish to know, however, the reason why the Pitris in days of yore acquired the name of Pindas.'

"Nara and Narayana said, 'The Earth, in days of yore, with her belt of seas, disappeared from the view. Govinda, assuming the form of a gigantic boar, raised her up (with his mighty tusk), Having replaced the Earth in her former position, that foremost of Purushas, his body smeared with water and mud, set himself to do what was necessary for the world and its denizens. When the sun reached the meridian, and the hour, therefore, came for saying the morning prayers, the puissant Lord, suddenly shaking off three balls of mud from his tusk, placed them upon the Earth, O Narada, having previously spread thereon certain blades of grass. The puissant Vishnu dedicated those balls of mud unto his own self, according to the rites laid down in the eternal ordinance. Regarding the three balls of mud that the puissant Lord had shaken off from his tusks as Pindas, he then, with sesame seeds of oily kernel that arose from the heat of his own body, himself performed the rite of dedication, sitting with face turned towards the East. That foremost of deities then, impelled by the desire of establishing rules of conduct for the denizens of the three worlds, said these words:

"Vrishakapi said, I ant the Creator of the worlds. I am resolved to create those that are to be called Pitris.--Saying these words, he began to think of those high ordinances that should regulate the rites to be gone through in honour of the Pitris. While thus engaged, he saw that the three balls of mud, shaken off his tusk, had fallen towards the South. He then said unto himself,--These balls, shaken off my tusk, have fallen on the Earth towards the southern direction of her surface. Led by this, I declare that these should be known henceforth by the name of Pitris. Let these three that are of no particular shape, and that are only round, come to be regarded as Pitris in the world. Even thus do I create the eternal Pitris. I am the father, the grandfather, and the great grandfather, and I should be regarded as residing in these three Pindas. There is no one that is superior to me. Who is there whom I myself may worship or adore with rites? Who, again, is my sire in the universe? I myself am my grandfather. I am, indeed, the Grandsire and the Sire. I am the one cause (of all the universe).--Having said these words, that God of gods, Vrishakapi by name, offered those Pindas, O learned Brahmana, on the breast of the Varaha mountains, with elaborate rites. By those rites He worshipped His own self, and having finished the worship, disappeared there and then. Hence have the Pitris come to be called by the name of Pinda. Even this is the foundation of the designation. Agreeably to the words uttered by Vrishakapi on that occasion, the Pitris receive the worship offered by all. They who perform sacrifices in honour of and adore the Pitris, the deities, the preceptor or other reverend senior guests arrived at the house, kine, superior Brahmanas, the goddess Earth, and their mothers, in thought, word, and deed, are said to adore and sacrifice unto Vishnu himself. Pervading the bodies of all existent creatures, the illustrious Lord is the Soul of all things. Unmoved by happiness or misery, His attitude towards all is equal. Endued with greatness, and of great soul, Narayana has been said to be the soul of all things in the universe.'"

Footnotes

177:1 The story is that once on a time the deities, on the eve of going out on a campaign against the Asuras, communicated the Vedas unto their children, Agnishatta and others. In consequence, however, of the length of time for which they were occupied on the field, they forgot their Vedas. Returning to heaven, they had actually to re-acquire them from their own children and disciples. The Scriptures declare that the preceptor is ever the sire, and the disciple is the son. Difference of age would not disturb the relationship. A youth of sixteen might thus be the father of an octogenarian. With Brahmanas, reverence is due to knowledge, not age.

Section 347

Vaisampayana said, 'Having heard these words of Nara and Narayana, the Rishi Narada became filled with devotion towards the Supreme Being. Indeed, with his whole soul he devoted himself to Narayana. Having resided for a full thousand years in the retreat of Nara and 'Narayana, having beheld the immutable Hari, and heard the excellent discourse having Narayana for its topic, the celestial Rishi repaired to his own retreat on the breast of Himavat, Those foremost of ascetics viz., Nara and Narayana, however continued to reside in their delightful retreat of Vadari, engaged in the practice of the severest austerities. Thou art born in the race of the Pandavas. Thou art of immeasurable energy. O perpetuator of the race of the Pandavas, having listened to this discourse on Narayana from the beginning, thou hast certainly been cleansed of all thy sins and thy soul has been sanctified. His is neither this world nor the world hereafter, O best of kings, who hates instead of loving and reverencing the immutable Hari. The ancestors of that person who hates Narayana, who is the foremost of deities, and is otherwise called Hari, sink into hell for eternity. O tiger among men, Vishnu is the soul of all beings. How, then, can Vishnu be hated, for in hating him one would hate one's own self. He who is our preceptor, viz., the Rishi Vyasa, the son of Gandhavati, has himself recited this discourse unto us on the glory of Narayana, that glory which is the highest and which is immutable. I heard it from him and have recited it to thee exactly as I heard it, O sinless one. This cult, with its mysteries and its abstract of details, was obtained by Narada, O king, from that Lord of the universe, viz., Narayana himself. Even such are the particulars of this great cult. I have, before this, O foremost of kings, explained it to thee in the Hari-Gita, with a brief reference to its ordinances. Know that the Island-born Krishna, otherwise called Vyasa, is Narayana on Earth. Who else than he, O tiger among kings, could compile such a treatise as the Mahabharata? Who else than that puissant Rishi could discourse upon the diverse kinds of duties and cults for the observance and adoption of men? Thou hast resolved upon performing a great sacrifice. Let that sacrifice of thine proceed as determined by thee. Having listened to the diverse kinds of duties and cults, let thy Horse-sacrifice go on."

Sauti continued, That best of kings, having heard this great discourse, began all those rites that are laid down in the ordinance, for the completion of his great sacrifice. Questioned by thee, O Saunaka, I have duly recited to thee and all these Rishis that are denizens of the Naimisha forest, that great discourse having Narayana for its topic. Formerly Narada had recited it to my preceptor in the hearing of many Rishis and the sons of Pandu and in the presence of Krishna and Bhishma also. The Supreme deity Narayana is the Lord of all the foremost of Rishis, and of the three worlds. He is the upholder of Earth herself of vast proportions. He is the receptacle of the Srutis and of the attribute of humility. He Is the great receptacle of all those ordinances that should be practised for attaining to tranquillity of heart, as also of all those that go by the name of Yama. He is always accompanied by the foremost of regenerate persons. Let that great deity be thy refuge. Hari ever does what is agreeable and beneficial to the denizens of heaven. He is always the slayer of such Asuras (as become troublesome to the three worlds). He is the receptacle of penances. He is possessed of great fame. He is the slayer of the Daityas known by the name of Madhu and Kaitabha. He is the ordainer of the ends that are attained to by persons acquainted with and observant of scriptural and other duties. He dispels the fears of all persons. He takes the foremost of those offerings that are dedicated in sacrifices. He is thy refuge and protection. He is endued with attributes. He is freed from attributes. He is endued with a quadruple form. He shares the merits arising from the dedication of tanks and the observance of similar religious rites. Unvanquished and possessed of great might, it is He that always ordains the end approachable by the Soul alone, of Rishis of righteous deeds. He is the witness of the worlds. He is unborn. He is the one ancient Purusha. Endued with the complexion of the Sun, He is the Supreme Lord, and he is the refuge of all. Do all of you bow your heads unto Him since He who sprang from the waters (viz., Narayana himself) bends his head unto Him. He is the origin of the universe. He is that Being who is called Amrita. He is minute. He is the refuge upon whom all things depend. He is the one Being to whom the attribute of immutability attaches.

The Sankhyas and Yogins, of restrained souls, hold Him who is eternal in their understandings.

Footnotes

179:1 The Hari-Gita is the Bhagavad-Gita. It is sometimes called also Narayana-Gita.

179:2 It is not clear who is the Guru referred to in this verse. The commentator thinks that it is Vrihaspati, the preceptor of the celestials. The celestial preceptor never came to the Pandavas. It is probable that either Vyasa or Vaisampayana is meant.

180:1 In these verses, it is to Vasudeva that the speaker is referring. The witness of the worlds means that he has witnessed innumerable Creation and Destructions and will witness them through eternity.

Section 348

Janamejaya said, 'I have heard from thee the glory of the divine and Supreme Soul. I have heard also of the birth of the Supreme Deity in the house of Dharma, in the form of Nara and Narayana. I have also heard from thee the origin of the Pinda from the mighty Baraha (Boar) (which form the supreme Deity had assumed for raising by the submerged Earth). I have heard from thee about those deities and Rishis that were ordained for the religion of Pravritti and of those that were ordained for the religion of Nivritti. Thou hast also, O regenerate one, discoursed to us on other topics. Thou hast said also unto us of that vast form, with the Equine head, of Vishnu, that partaker of the libations and other offerings made in sacrifices,--.the form, viz., that appeared in the great ocean on the North-East. That form was beheld by the illustrious Brahman, otherwise known by the name of Parameshthi. What, however, were the exact features, and what the energy, the like of which among all great objects, had never appeared before, of that form which Hari, the upholder of the universe, displayed on that occasion? What did Brahman do, O ascetic, after having seen that foremost of deities, him whose likeness had never been seen before, him who was of immeasurable energy, him who had the Equine head, and him who was Sacredness itself? O regenerate one, this doubt hath arisen in our mind about this ancient subject of knowledge. O thou of foremost intelligence, for what reason did he supreme Deity assume that form and display himself in it unto Brahman? Thou hast certainly sanctified us by discoursing unto us on these diverse sacred subjects!'

Sauti said, I shall recite to thee that ancient history, which is perfectly consistent with the Vedas, and which the illustrious Vaisampayana recited unto the son of Parikshit on the occasion of the great Snake-sacrifice. Having heard the account of the mighty form of Vishnu, equipt with the horse-head, the royal son of Parikshit too had entertained the same doubt and put the same questions to Vaisampayana.

Janamejaya said, "Tell me, O best of men, for what reason did Hari appear in that mighty form equipt with a horse-head and which Brahma, the Creator, beheld on the shores of the great northern Ocean on the occasion referred to by yourself?"

Vaisampayana said, "All existent objects, O king, in this world, are the result of a combination of the five primal elements, a combination due to the intelligence of the Supreme Lord. The puissant Narayana, endued with infinity, is the supreme Lord and Creator of the universe. He is the inner Soul of all things, and the giver of boons. Divested of attributes, he is again possessed of them. Listen now, O best of kings, to me as I narrate to thee how the Destruction is brought about of all things. At first, the element of Earth becomes merged in Water and nothing then is seen save one vast expanse of Water on all sides. Water then merges into Heat, and Heat into Wind. Wind then merges into Space, which in its turn, merges into Mind. Mind merges into the Manifest (otherwise called Consciousness or Ego). The Manifest merges into the Unmanifest (or Prakriti). The Unmanifest (or Prakriti) merges into Purusha (Jivatman) and Purusha merges into the Supreme Soul (or Brahman). Then Darkness spreads over the face of the universe, and nothing can be perceived. From that primal Darkness arises

Brahma (endued with the principle of Creation). Darkness is primeval and fraught with immortality. Brahma that arises from primeval Darkness develops (by its own potency) into the idea of the universe, and assumes the form of Purusha. Such Purusha is called Aniruddha. Divested of sex, it is called otherwise by the name of Pradhana (Supreme or Primary). That is also known by the name of Manifest, or the combination of the triple attribute, O best of kings. He exists with Knowledge alone for his companion. That illustrious and puissant Being is otherwise called by the name of Viswaksena or Hari. Yielding to Yoga-sleep, he lays himself down on the waters. He then thinks of the Creation of the Universe of diversified phenomena and fraught with immeasurable attributes. While engaged in thinking of Creation, he recollects his own high attributes. From this springs the four-faced Brahma representing the Consciousness of Anirudha. The illustrious Brahma, otherwise called Hiranyagarbha, is the Grandsire of all the worlds. Endued with eyes like lotus petals, he takes birth within the Lotus that springs from (the navel of) Anirudha. Seated on that Lotus, the illustrious, puissant, and eternal Brahma of wonderful aspect saw that the waters were on all sides. Adopting the attribute of Sattwa Brahma, otherwise called Parameshthi, then commenced to create the universe. In the primeval Lotus that was endued with the effulgence of the Sun, two drops of water had been cast by Narayana that were fraught with great merit. The illustrious Narayana, without beginning and without end, and transcending destruction, cast his eyes on those two drops of water. One of those two drops of water, of very beautiful and bright form, looked like a drop of honey. From that drop sprang, at the command of Narayana, a Daitya of the name of Madhu made up of the attribute of Tamas (Dullness). The other drop of water within the Lotus was very hard. From it sprang the Daitya Kaitabha made up of the attribute of Rajas. Endued thus with the attributes of Tamas and Rajas, the two Daityas possessed of might and armed with maces, immediately after their birth, began to rove within that vast primeval Lotus. They beheld within it Brahma of immeasurable effulgence, engaged in creating the four Vedas, each endued with the most delightful form. Those two foremost of Asuras, possessed of bodies, beholding the four Vedas, suddenly seized them in the very sight of their Creator. The two mighty Danavas, having seized the eternal Vedas, quickly dived into the ocean of waters which they saw and proceeded to its bottom.

Seeing the Vedas forcibly taken away from him, Brahma became filled with grief. Robbed of the Vedas in this way, Brahma then addressed the Supreme Lord in these words.

"Brahma said, 'The Vedas are my great eyes. The Vedas are my great strength. The Vedas are my great refuge. The Vedas are my high Brahman. All the Vedas, however, have been forcibly taken away from me by the two Danavas. Deprived of the Vedas, the worlds I have created have become enveloped in darkness. Without the Vedas (beside me), how shall I succeed in causing my excellent Creation to start into existence? Alas, great is the grief I suffer in consequence of the loss of the Vedas (through such agency). My heart is very much pained. It has become the abode of a great sorrow. Who is there that will rescue me from this ocean of grief in which I am sunk for the loss I have endured? Who is there that will bring me the Vedas I have lost? Who is there that will take compassion on me?--While Brahma was uttering these words, O best of kings, the resolution suddenly arose in his mind, O foremost of intelligent persons, for hymning the praises of Hari in these words. The puissant Brahma then, with hands joined in reverence, and seizing the feet of his progenitor, sang this highest of hymns in honour of Narayana.'"

"Brahma said, 'I bow to thee, O heart of Brahman. I bow to thee that hast been born before me. Thou art the origin of the universe. Thou art the foremost of all abodes. Thou, O puissant one, art the ocean of Yoga with all its branches. Thou art the Creator of both what is Manifest and what is Unmanifest. Thou treadest along the path whose auspiciousness is of inconceivable extent. Thou art the consumer of the universe. Thou art the Antaralock (Inner Soul) of all creatures. Thou art without any origin. Thou art the refuge of the universe. Thou art self-born; for origin thou hest none that is not thyself. As regards myself, I have sprung through thy Grace. From thee have I derived my birth. My first birth from thee, which is regarded sacred by all regenerate persons, was due to a fiat of thy Mind. My second birth in days of yore was from thy eyes. Through thy Grace, my third birth was from thy speech. My fourth birth. O puissant Lord, was from thy ears. My fifth birth, excellent in all respects, was from thy nose. O Lord, My sixth birth was, through thee, from an egg. This is my seventh birth. It has occurred, O Lord, within this Lotus, and it is meant to stimulate the intellect and desires of all the beings. At each Creation I take birth from thee as thy son, O thou that art divested of the three attributes. Indeed, O lotus-eyed one, I take birth as thy eldest son, made up of Sattwa the foremost of three attributes. Thou art endued with that nature which is Supreme. Thou springest from thyself. I have been created by thee. The Vedas are my eyes. Hence, I transcend Time itself. Those Vedas, which constitute my eyes, have been taken away from me. I have, therefore, become blind. Do Thou awake from this Yoga-sleep. Give me back my eyes. I am dear to thee and thou art dear to me. Thus praised by Brahma, the illustrious Purusha, with face turned towards every side, then shook off his slumber, resolved to recover the Vedas (from the Daityas that had forcibly snatched them away). Applying his Yoga-puissance, he assumed a second form. His body, equipt with an excellent nose, became as bright as the Moon. He assumed an equine head of great effulgence, which was the abode of the Vedas. The firmament, with all its luminaries and constellations, became the crown of his head. His locks of hair were long and flowing, and had the splendour of the rays of the Sun. The regions above and below became his two ears. The Earth became his forehead. The two rivers Ganga and Saraswati became his two hips. The two oceans became his two eye-brows. The Sun and the Moon became his two eyes. The twilight became his nose. The syllable Om became his memory and intelligence. The lightning became his tongue. The Soma-drinking Pitris became, it is said, his teeth. The two regions of felicity, viz., Goloka and Brahmaloka, became his upper and lower lips. The terrible night that succeeds universal destruction, and that transcends the three attributes, became his neck. Having assumed this form endued with the equine head and having diverse things for its diverse limbs, the Lord of the universe disappeared then and there, and proceeded to the nether regions. Having reached those regions, he set himself to high Yoga. Adopting a voice regulated by the rules of the science called Siksha, he began to utter loudly Vedic Mantras. His pronunciation was distinct and reverberated through the air, and was sweet in every respect. The sound of his voice filled the nether region from end to end. Endued with the properties of all the elements, it was productive of great benefits. The two Asuras, making an appointment with the Vedas in respect of the time when they would come back to take them up again, threw them down in the nether region, and ran towards the spot whence those sounds appeared to come. Meanwhile, O king, the Supreme Lord with the equine head, otherwise called Hari, who was himself in the nether region, took up all the Vedas. Returning to where Brahma was staying, he gave the Vedas unto him. Having restored the Vedas unto Brahma, the Supreme Lord once more returned to his own nature. The Supreme Lord also established his form with the equine head in the North-Eastern region of the great ocean. Having (in this way) established him who was the abode of the Vedas, he once more became the equine-headed form that he was. The two Danavas Madhu and Kaitabha, not finding the person from whom those sounds proceeded, quickly came back to that spot. They cast their eyes around but beheld that the spot on which they had thrown the Vedas was empty. Those two foremost of mighty Beings, adopting great speed of motion, rose from the nether region. Returning to where the primeval Lotus was that had given them birth, they saw the puissant Being, the original Creator, staying in the form of Aniruddha of fair complexion and endued with a splendour resembling that of the Moon. Of immeasurable prowess, he was under the influence of Yoga-sleep, his body stretched on the waters and occupying a space as vast as itself. Possessed of great effulgence and endued with the attribute of stainless Sattwa, the body of the Supreme Lord lay on the excellent hood of a snake that seemed to emit flames of fire for the resplendence attaching to it. Beholding the Lord thus lying, the two foremost of Danavas roared out a loud laugh. Endued with the attributes of Rajas and Tamas, they said.--'This is that Being of white complexion. He is now lying asleep. Without doubt, this one has brought the Vedas away from the nether region. Whose is he? Whose is he? Who is he? Why is he thus asleep on the hood of a snake: Uttering these words, the two Danavas awakened Hari from his Yoga-slumber. The foremost of Beings, (viz., Narayana), thus awakened, understood that the two Danavas intended to have an encounter with him in battle. Beholding the two foremost of Asuras prepared to do battle with him, he also set his mind to gratify that desire of theirs. Thereupon an encounter took place between those two on one side and Narayana on the other. The Asuras Madhu and Kaitabha were embodiments of the attributes of Rajas and Tamas. Narayana slew them both for gratifying Brahma. He thence came to be called by the name of Madhusudana (slayer of Madhu).

Having compassed the destruction of the two Asuras and restored the Vedas to Brahma, the Supreme Being dispelled the grief of Brahma. Aided then by Hari and assisted by the Vedas, Brahma created all the worlds with their mobile and immobile creatures. After this, Hari, granting unto the Grandsire intelligence of the foremost order relating to the Creation, disappeared there and then for going to the place he had come from. It was thus that Narayana, having assumed the form equipt with the horse-head, slew the two Danavas Madhu and Kaitabha (and disappeared from the sight of Brahma). Once more, however, he assumed the same form for the sake of causing the religion of Pravritti to flow in the universe.'

"Thus did the blessed Hari assume in days of old that grand form having the equine head. This, of all his forms, endued with puissance, is celebrated as the most ancient. That person who frequently listens or mentally recites this history of the assumption by Narayana of the form equipt with the equine head, will never forget his Vedic or other lore. Having adored with the austerest penances the illustrious deity with the equine head, the Rishi Panchala (otherwise known as Galava) acquired the science of Krama by proceeding along the path pointed out by the deity (Rudra). I have thus recited to thee, O king the old story of Hayasiras, consistent with the Vedas about which thou hadst asked me. Whatever forms, the Supreme Deity desires to assume with a view to ordaining the various affairs of the universe, he assumes those forms immediately within himself by exercise of his own inherent powers. The Supreme Deity, endued with every prosperity, is the receptacle of the Vedas. He is the receptacle of Penances also. The puissant Hari is Yoga. He is the embodiment of the Sankhya philosophy. He is that Para Brahman of which we hear. Truth has Narayana for its refuge. Rita has Narayana for its soul. The religion of Nivritti, in which there is no return, has Narayana for its high abode. The other religion which has Pravritti for its basis, has equally Narayana for its soul. The foremost of all the attributes that belong to the element of Earth is scent. Scent has Narayana for its soul. The attributes of Water, O king, are called the Tastes (of the various kinds). These Tastes have Narayana for their soul. The foremost attribute of Light is form. Form also has Narayana for its soul. Touch, which is the attribute of Wind, is also said to have Narayana for its soul. Sound, which is an attribute of space, has like the others, Narayana for its soul. Mind also, which is the attribute of the unmanifest (Prakriti), has Narayana for its soul. Time which is computed by the motion of the celestial luminaries has similarly Narayana for its soul. The presiding deities of Fame, of Beauty, and of Prosperity have the same Supreme Deity for their soul. Both the Sankhya philosophy and Yoga have Narayana for their soul. The Supreme Being is the cause of all this, as Purusha. He is, again the cause of everything, as Pradhana (or Prakriti). He is Swabhaba (the basis on which all things rest). He is the doer or agent, and is the cause of that variety that is witnessed in the universe. He is the diverse kinds of energy that act in the universe. In these five ways he is that all-controlling invisible influence of which people speak. Those employed in investigating the several topics of enquiry with the aid of such reasons as are of wide application, regard Hari to be identical with the five reasons adverted to above and as the final refuge of all things. Indeed, the puissant Narayana, endued with the highest Yoga puissance, is the one topic (of enquiry). The thoughts of the denizen of all the worlds including Brahma and the high-souled Rishis, of those that are Sankhyas and Yogins, of those that are Yatis, and of those, generally, that are conversant with the Soul are fully known to Kesava, but none of these can know what is thoughts are. Whatever acts are performed in honour of the gods or the Pitris, whatever gifts are made, whatever penances are performed, have Vishnu for their refuge,--who is established upon his own supreme ordinances. He is named Vasudeva because of his being the abode of all creatures. He is immutable. He, is Supreme. He is the foremost of Rishis. He is endued with the highest puissance. He is said to transcend the three attributes. As Time (which runs smoothly without any sign) assumes indications when it manifests itself in the form of successive seasons, even so He, though really divested of attributes (for manifesting Himself). Even they that are high-souled do not succeed in understanding his motions. Only those foremost of Rishis that have knowledge of their Souls, succeed in beholding in their hearts that Purusha who transcends all attributes."

Footnotes

181:1 This speech is really that of Saunaka. Some incorrect texts represent it as the speech of Janamejaya. The following speech is that of Sauti, though the texts alluded to above make it that of Vaisampayana. It is true in the speech the vocative 'Brahman' occurs, but we may easily take it as a slip of this pen. K. P. Singha makes the correction. The Burdwan translator, without perceiving the absurdity, adheres to the incorrect texts.

184:1 It is difficult to settle the reading of this verse. The Bengal texts have alayah, the Bombay edition has alayam. At any rate, verse 58 seems to contradict the previous verse. If after resorting the Vedas to Brahmana, Narayana to his own nature, where would his form be that had the horse-head?

185:1 Both the Vernacular translators give ridiculous versions of this verse. K. P. Singha takes Panchala to be a king and understands the verse to mean that king Panchala got back his kingdom through the grace of Narayana. The Burdwan translator errors as usual, by taking krama to imply gati or end. The fact is this verse repeats what has been already said in verses 100 to 102 of section 343 ante. Krama means the science by whose aid the words used in the Vedas are separated from each other.

Section 349

Janamejaya said, "The illustrious Hari becomes gracious unto them that are devoted to him with their whole souls. He accepts also all worship that is offered to Him agreeably to the ordinance. Of those persons that have burnt off their fuel, and that are divested of both merit and demerit, that have attained the Knowledge as handed down from preceptor to preceptor--such persons always attain to that end which is called the fourth, viz., the essence of the Purushottama or Vasudeva, --through the three others. Those persons, however, that are devoted to Narayana with their whole souls at once attain to the highest end Without doubt, the religion of devotion seems to be superior (to that of Knowledge) and is very dear to Narayana. These, without going through the three successive stages (of Aniruddha, Pradyumna, and Sankarshana), at once attain to the immutable Hari. The end that is attained by Brahmanas, who, attending to due observances, study the Vedas with the Upanishads according to the rules laid down for regulating such study, and by those that adopt the religion of Yatis, is inferior, I think, to that attained by persons devoted to Hari with their whole souls. Who first promulgated this religion of Devotion? Was it some deity or some Rishi that declared it? What are the practices of those that are said to be devoted with their whole souls? When did those practices begin? I have doubts on these topics. Do thou remove those doubts. Great is nay curiosity to hear thee explain the several points."

Vaisampayana said, "When the diverse divisions of the Pandava and the Kuru armies were drawn up in the array for the battle and when Arjuna became cheerless, the holy one himself explained the question of what is the end and what is not the end attained by persons of different characters. I have before this recited to thee the words of the holy one. The religion preached by the holy one on that occasion is difficult of comprehension. Men of uncleansed souls cannot apprehend it at all. Having created this religion in days of yore, viz., in the Krita age, in perfect consonance with the Samans, it is borne, O king, by the Supreme Lord, viz., Narayana, himself. This very topic was raised by the highly blessed Partha to Narada (for the latter's discourse) in the midst of the Rishis and in the presence of Krishna and Bhishma. My preceptor, viz., the Island-born Krishna heard what Narada said. Receiving it from the celestial Rishis, O best of kings, my preceptor imparted it to me in exactly the same way in which he had obtained it from the celestial Rishi. I shall now recite it to thee, O monarch, in the same way as it has been received from Narada. Listen, therefore, to me. In that Kalpa when Brahma the Creator, O king, took his birth in the mind of Narayana and issued from the latter's mouth, Narayana himself performed, O Bharata, his Daiva and Paitra rites in accordance with this religion. Those Rishis that subsist upon the froth of water then obtained it from Narayana. From the froth-eating Rishis, this religion was obtained by those Rishis that go by the name of Vaikanasas. From the Vaikanasas, Shoma got it. Afterwards, it disappeared from the universe. After the second birth of Brahma, viz., when he sprang from the eyes of Narayana, O king, the Grandsire (that is. Brahma) then received this religion from

Shoma. Having received it thus, Brahma imparted this religion, which has Narayana for its soul, unto Rudra. In the Krita age of that ancient Kalpa, Rudra, devoted to Yoga, O monarch, communicated it to all those Rishis that are known by the name of Valikhilyas. Through the illusion of Narayana, it once more disappeared from the universe. In the third birth of Brahma, which was due to the speech of Narayana, this religion once more sprang up, O king, from Narayana himself. Then a Rishi of the name of Suparna obtained it from that foremost of Beings. The Rishi Suparna used to recite this excellent religion, this foremost of cults, three times during the day. In consequence of this, it came to be called by the name of Trisauparna in the world. This religion has been referred to in the Rigveda. The duties it inculcates are exceedingly difficult of observance. From the Rishi Suparna, this eternal religion was obtained, O foremost of men, by the God of wind, that sustainer of the lives of all creatures in the universe. The God of wind communicated it unto such Rishis as subsist upon what remains of sacrificial offerings after feeding guests and others. From those Rishis this excellent religion was obtained by the Great Ocean. It once more disappeared from the universe and became merged into Narayana. In the next birth of the high-souled Brahman when he Sprang from the ear of Narayana, listen, O chief of men, to what happened in that Kalpa. The illustrious Narayana, otherwise called Hari, when he resolved upon Creation, thought of a Being who would be puissant enough to create the universe. While thinking of this, a Being sprang from his ears competent to create the universe. The Lord of all called him by the name of Brahma. Addressing Brahma, the Supreme Narayana said unto him,--Do thou, O son, create all kinds of creatures from thy mouth and feet. O thou of excellent vows, I shall do what will be beneficial for thee, for I shall impart to thee both energy and strength sufficient to render thee competent for this task. Do thou receive also from me this excellent religion known by the name of Sattwata. Aided by that religion do thou create the Krita age and ordain it duly. Thus addressed, Brahma bowed his head unto the illustrious Hari, the god of the gods and received from him that foremost of all cults with all its mysteries and its abstract of details, together with the Aranyakas,--viz., that cult, which sprang from the mouth of Narayana. Narayana then instructed Brahma of immeasurable energy in that cult, and addressing him, said,--Thou art the creator of the duties that are to be observed in the respective Yugas. Having said this unto Brahma, Narayana disappeared and proceeded to that spot which is beyond the reach of Tamas, where the Unmanifest resides, and which is known by the men of acts without desire of fruits. After this, the boon-giving Brahma, the Grandsire of the worlds, created the different worlds with their mobile and immobile creatures. The age that first commenced was highly auspicious and came to be called by the name of Krita. In that age, the religion of Sattwa existed, pervading the entire universe. With the aid of that primeval religion of righteousness, Brahma, the Creator of all the worlds, worshipped the Lord of all the deities, viz., the puissant Narayana, otherwise called Hari. Then for the spread of that religion and desirous of benefiting the worlds, Brahman instructed that Manu who is known by the name of Swarochish in that cult. Swarochish-Manu, that Lord of all the worlds, that foremost of all persons endued with puissance, then cheerfully imparted the knowledge of that cult to his own son, O king, who was known by the name of Sankhapada. The son of Manu, viz., Sankhapada, communicated the knowledge of that to his own son Suvarnabha who was the Regent of the cardinal and subsidiary points of the compass. When, upon the expiration of the Kriti Yuga, the Treta came, that cult once more disappeared from the world. In a subsequent birth of Brahman, O best of kings, viz., that which was derived from the nose of Narayana. O Bharata, the illustrious and puissant Narayana or Hari with eyes like lotus petals, himself sang this religion in the presence of Brahma. Then the son of Brahma, created by a fiat of his will, viz., Sanatkumara, studied this cult. From Sanatkumara, the Prajapati Virana, in the beginning of the Krita age, O tiger among Kurus, obtained this cult. Virana having studied it in this way, taught it to the ascetic Raivya. Raivya, in his turn, imparted it to his son of pure soul, good vows, and great intelligence, viz., Kukshi, that righteous Regent of the cardinal and subsidiary points of the compass. After this, that cult, born of the mouth of Narayana, once more disappeared from the world. In the next birth of Brahma, viz., that which he was derived from an egg which sprang from Hari, this cult once more issued from the mouth of Narayana. It was received by Brahma, O king, and practised duly in all its details by him. Brahma then communicated it, O monarch, to those Rishis that are known by the name of Varhishada. From the Varhishadas it was obtained by a Brahmana well-versed in the Sama-Veda, and known by the name of

Jeshthya. And because he was well-versed with the Samans, therefore was he known also by the name of Jeshthya-Samavrata Hari. From the Brahmana known by the name of Jeshthya, this cult was obtained by a king of the name of Avikampana. After this, that cult, derived from the puissant Hari, once more disappeared from the world. During the seventh birth of Brahma due to the lotus, O king, that sprang from the navel of Narayana, this cult was once more declared by Narayana himself, unto the Grandsire of pure soul, the Creator of all the worlds, in the beginning of this Kalpa. The Grandsire gave it in days of yore to Daksha (one of his sons created by a fiat of his will). Daksha, in his turn, imparted it to the eldest of all the sons of his daughters, O monarch, viz., Aditya who is senior in age to Savitri. From Aditya, Vivaswat obtained it. In the beginning of the Treta Yuga, Vivaswat imparted the knowledge of this cult to Manu. Manu, for the protection and support of all the worlds, then gave it to his son Ikshaku. Promulgated by Ikshaku, that cult over-spreads the whole world. When the universal destruction comes, it will once more return to Narayana and be merged in Him. The religion which is followed and practised by the Yatis, has, O best of kings, been narrated to thee before this in the Hari Gita, with all its ordinances in brief. The celestial Rishi Narada got it from that Lord of universe, viz., Narayana himself, O king, with all its mysteries and abstract of details. Thus, O monarch, this foremost of cults is primeval and eternal. Incapable of being comprehended with ease and exceedingly difficult of being practised, it is always upheld by persons wedded to the attribute of Sattwa. It is by means of acts that are well-performed and accomplished with a full knowledge of duties and in which there is nothing of injury to any creature,--that Hari the Supreme Lord becomes gratified. Some persons adore Narayana as possessed of only one form, viz., that of Aniruddha. Some adore Him as endued with two forms, viz., that of Aniruddha and Pradyumna. Some adore Him as having three forms, viz., Aniruddha, Pradyumna, and Sankarshana. A fourth class adore him as consisting of four forms, viz., Aniruddha, Pradyumna, Sankarshana, and Vasudeva. Hari is Himself the Kshetrajna (Soul). He is without parts (being ever full). He is the Jiva in all creatures, transcending the five primal elements. He is the Mind, O monarch, that directs and controls the five senses. Endued with the highest intelligence. He is the Ordainer of the universe, and the Creator thereof. He is both active and inactive. He is both

Cause and the Effect. He is the one immutable Purusha, who sports as He likes, O king. Thus have I recited to thee the religion of desireless Devotees, O best of kings, incapable of being comprehended by persons of uncleansed souls but this I acquired through the grace of my preceptor. Persons are very rare, O king, that are devoted to Narayana with whole souls. If, O son of Kuru's race the world had been full of such persons, that are full of universal compassion, that are endued with knowledge of the soul, and that are always employed in doing good to others, then the Krita age would have set in. All men would have betaken themselves to the accomplishment of acts without desire of fruit. It was even in this way, O monarch, that, that foremost of regenerate persons, (viz., the illustrious Vyasa), my preceptor, fully conversant with all duties, discoursed unto king Yudhishthira the just on this religion of Devotion, in the presence of many Rishis and in the hearing of Krishna and Bhishma. He had obtained it from the celestial Rishi Narada endued with wealth of penances. Those persons that are devoted to Narayana with their whole souls and are desireless succeed in attaining to the region of that highest of deities, identical with Brahma, pure in complexion, possessed of the effulgence of the moon and endued with immutability.

Janamejaya said, "I see that those regenerate persons whose souls have been awakened practise diverse kinds of duties. Why is it that other Brahmanas instead of practising those duties betake themselves to the observance of other kinds of vows and rites?"

Vaisampayana said, "Three kinds of disposition, O monarch, have been created in respect of all embodied creatures, viz., that which relates to the attribute of Sattwa, that which relates to the attribute of Rajas, and lastly that which relates to the attribute of Tamas, O Bharata. As regards embodied creatures, O perpetuator of Kuru's race, that person is the foremost who is wedded to the attribute of Sattwa, for, O tiger among men, it is certain that he will attain to Emancipation. It is with the aid of this very attribute of Sattwa that one endued therewith succeeds in understanding the person that is conversant with Brahma. As regards Emancipation, it is entirely dependent upon Narayana. Hence it is that persons striving after Emancipation are regarded as made up of the attribute of Sattwa. By thinking of Purushottama the foremost of Beings, the man that is devoted with his whole soul to Narayana, acquires great wisdom. Those persons that are endued with wisdom, that have betaken themselves to the practices of Yatis and the religion of Emancipation,--those persons of quenched thirst, always find that Hari favours them with the fruition of their desire. That man subject to birth (and death) upon whom Hari casts a kind eye should be known as endued with the attribute of Sattwa and devoted to the acquisition of Emancipation. The religion followed by a person that is devoted with his whole soul to Narayana is regarded as similar or equal in merit to the system of the Sankhyas. By adopting that religion one attains to the highest end and attains to Emancipation which has Narayana for its soul. That person upon whom Narayana looks with compassion succeeds in becoming awakened. No one, O king, can become awakened through his own wishes. That nature which partakes of both Rajas and Tamas is said to be mixed. Hari never casts a kind eye upon the person subject to birth (and death) that is endued with such a mixed nature and that has, on that account, the principle of Pravritti in him. Only Brahma, the Grandsire of the worlds, looks upon the person that is subject to birth and death because of his mind being overwhelmed with the two inferior attributes of Rajas and Tamas. Without doubt, the deities and the Rishis are wedded to the attributes of Sattwa, O best of kings. But then they that are divested of that attribute in its subtile form are always regarded to be of mutable nature".

Janamejaya said, "How can one that is fraught with the principle of change succeed in attaining to that Purushottama (the foremost of Purusha)? Do tell me all this, which is, no doubt, known to thee. Do thou discourse to me also of Pravritti in due order."

Vaisampayana said, "That which is the twenty-fifth (in the enumeration of topics as made in the Sankhya system) viz., when it becomes able to abstain entirely from acts, succeeds in attaining to the Purushottama which is exceedingly subtile, which is invested with the attribute of Sattwa (in its subtile form), and which is fraught with the essences symbolised by three letters of the alphabet (viz., A, U, and M). The Sankhya system, the Aranyaka-Veda, and the Pancharatra scriptures, are all one and the same and form parts of one whole. Even this is the religion of those that are devoted with their whole souls to Narayana, the religion that has Narayana for its essence. As waves of the ocean, rising from the ocean, rush away from it only to return to it in the end, even so diverse kinds of knowledge, springing from Narayana, return to Narayana in the end. I have thus explained to thee, O son of Kuru's race, what the religion of Sattwa is. If thou beest competent for it, O Bharata, do thou practise that religion duly. Even thus did the highly-blessed Narada explain to my preceptor,--the Island-born Krishna--the eternal and immutable course, called Ekanta, (ending in One) followed by the Whites as also by the yellow-robed Yatis. Vyasa gratified with Dharma's son Yudhishthira, imparted this religion to king Yudhishthira the just who was possessed of great intelligence. Derived from my preceptor I have also communicated it to thee! O best of kings, this religion is for these reasons, exceedingly difficult of practice. Others, hearing it, become as much confounded as thou hast suffered thyself to be. It is Krishna who is the protector of the universe and its beguiler. It is He who is the destroyer and the cause, O monarch."

Footnotes

187:1 'Those who have burnt of their fuel' means men that have freed themselves from desire. Param paryyagati means knowledge as handed down from preceptor to preceptor.

187:2 Vasudeva is called the Fourth because below Him is Sankarshana, Pradyumna, and Aniruddha.

187:3 What is stated in these two verses is the difference between the ends of those that rely on Knowledge, and those that are devoted to Narayana with their whole souls. The former attain to Vasudeva, it is true, but then they have to pass gradually through the three others one after another, viz., Aniruddha, Pradyumna, and Sankarshana. The latter, however, at once attain to Vasudeva. It is curious to note how the Burdwan translator, with the commentary before him and from which he quotes, misunderstands the second verse completely. K. P. Singha's version also is not clear though not incorrect.

187:4 The word Ekantin is explained by the commentator to mean a nishkama worshipper, i.e., one who adores the Supreme Deity without the expectation of any fruit whatever. There can be no error, however in rendering it as one devoted with his whole soul. Such devotion verily implies nishkama worship.

189:1 i.e., all creatures were righteous and compassionate. Of evil, there was nothing in that age.

190:1 One of the foremost of Samans is called by the name of Jeshthya. One conversant with the Jeshthya Saman would have this name.

190:2 Ikshaku was the progenitor of the solar race of kings.

191:1 This desire, of course, relates to the acquisition of Emancipation. Yoga-kshema literally means the acquisition of what is desired and the protection of what has been acquired.

192:1 Buddha or Pratibuddha literally implies awakened. The sense, of course, is that such a person has succeeded in casting off all impurities and desires. He has, as it were been awakened from the slumber of ignorance or darkness.

192:2 Those that follow the religion of Pravritti acquire heaven, etc., through their merits. Merits however, are exhaustible. They have, therefore, to fall down from heaven. The Creator Brahma casts his eye on (illegible--JBH) that follow Pravritti. The religion of Nivritti, however, leads to Emancipation. It is Narayana that looks upon men that betake to Nivritti.

192:3 What is stated here is this the deities and Rishis are certainly endued with Sattwa. But then that Sattwa is of a great form. Hence, they cannot attain to Emancipation. It is only that Sattwa which is of subtile form that leads to Emancipation. The deities, without being able to attain to Emancipation, remain in a state that is mutable or fraught with change.

192:4 That is, the practices which constitute the religion of the Ekantins are not really different for those laid down in the scriptures adverted to above.

193:1 Who are the Whites referred to in this place? The commentator explains that the word has reference to persons leading the domestic mode of life. Yatis wear robes that are coloured yellow or yellowish red. Households, however, use cloth that is white. The word may also mean the inhabitants of White Island.

Section 350

Janamejaya said, "The Sankhya system, the Pancharatra scriptures, and the Aranyaka-Vedas,--these different systems of knowledge or religion,--O regenerate Rishi, are current in the world. Do all these systems preach the same course of duties, or are the courses of duties preached by them, O ascetic, different from one another? Questioned by me, do thou discourse to me on Pravritti in due order!"

Vaisampayana said, "I bow unto that great Rishi who is the dispeller of darkness, and whom Satyavati bore to Parasara in the midst of an island, who is possessed of great knowledge and who is endued with great liberality of soul. The learned say that he is the origin of the Grandsire Brahma; that he is the sixth form of Narayana; that he is the foremost of Rishis; that he is endued with the puissance of Yoga; that as the only son of his parents he is an incarnate portion of Narayana; and that, born under extraordinary circumstances on an Island, he is the inexhaustible receptacle of the Vedas. In the Krita age, Narayana of great puissance and mighty energy, created him as his son. Verily, the high-souled Vyasa is unborn and ancient and is the inexhaustible receptacle of the Vedas!"

Janamejaya said, "O best of regenerate persons, it was thou that saidst before this that the Rishi Vasishtha had a son of the name of Saktri and that Saktri had a son of the name of Parasara, and that Parasara begot a son named the Island-born Krishna endued with great ascetic merit. Thou tellest me again that Vyasa is the son of Narayana. I ask, was it in some former birth that Vyasa of immeasurable energy had sprung from Narayana? O thou of great intelligence, do tell me of that birth of Vyasa which was due to Narayana!"

Vaisampayana said, "Desirous of understanding the meaning of the Srutis, my preceptor, that ocean of penances, who is exceedingly devoted to the observance of all scriptural duties and the acquisition of knowledge, dwelt for some time in a particular region of the Himavat mountains. Endued with great intelligence, he became fatigued with his penances in consequence of the great strain on his energies occasioned by the composition of the Mahabharata. At that time, Sumanta and Jaimini and Paila of firm vows and myself numbering the fourth, and Suka his own son, attended on him. All of us, O king, in view of the fatigue our preceptor felt, waited dutifully upon him, engaged in doing all that was necessary for dispelling that fatigue of his. Surrounded by these disciples of his, Vyasa shone in beauty on the breast of the Himavat mountains like the Lord of all the ghostly beings, viz., Mahadeva, in the midst of those ghostly attendants of his. Having recapitulated the Vedas with all their branches as also the meanings of all the Verses in the Mahabharata, one day, with rapt attention, all of us approached our preceptor who, having controlled his senses, was at time rapt up in thought. Availing ourselves of an interval in the conversation, we asked that foremost of regenerate persons to expound to us the meanings of the Vedas and the Verses in the Mahabharata and narrate to us the incidents as well of his own birth from Narayana. Conversant as he was with all topics of enquiry, he at first discoursed to us on the interpretations of the Srutis and the Mahabharata, and then set himself to narrate to us the following incidents relating to his birth from Narayana.

"Vyasa said, 'Listen, ye disciples, to this foremost of narratives, to this best of histories that relates again to the birth of a Rishi. Appertaining to the Krita age, this narrative has become known to me through my penances, ye regenerate ones. On the occasion of the seventh creation, viz., that which was due to the primeval Lotus, Narayana, endued with the austerest penances, transcending both good and ill, and possessed of unrivalled splendour, at first created Brahma, from his navel. After Brahma had started into birth, Narayana addressed him, saying; Thou halt sprung from my navel. Endued with puissance in respect of creation, do thou set thyself to create diverse kinds of creatures, rational and irrational. Thus addressed by the author of his being, Brahma with his mind penetrated by anxiety, felt the difficulty of his task and became unwilling to do what he was commenced to do. Bowing his head unto the boon-giving and illustrious Hari, the Lord of the universe, Brahma said these words unto him,--I bow to thee, O Lord of the deities, but I ask what puissance have I to create diverse creatures? I have no wisdom. Do thou ordain what should be ordained in view of this. Thus addressed by Brahma, the Lord of the universe, viz., Narayana, disappeared there and then from Brahma's sight. The Supreme Lord, the god of gods, the chief of those endowed with intelligence, then began to think. The Goddess of Intelligence forthwith made her appearance before the puissant Narayana. Himself transcending all Yoga, Narayana then, by dint of Yoga, applied the Goddess of Intelligence properly. The illustrious and puissant and immutable Hari, addressing the Goddess of Intelligence who was endued with activity and goodness and all the puissance of Yoga, said unto her these words:--For the accomplishment of the task of creating all the worlds do thou enter into Brahma. Commanded thus by the Supreme Lord, Intelligence forthwith entered Brahma. When Hari beheld that Brahma had become united with Intelligence. He once more addressed him, saying--Do thou now create diverse kinds of creatures.--Replaying unto Narayana by uttering the word 'Yes,' Brahma reverently accepted the command of his progenitor. Narayana then disappeared from Brahma's presence, and in a moment repaired to his own place, known by the name of Deva (Light or Effulgence). Returning to His own disposition (of Uumanifestness), Hari remained in that state of oneness. After the task of creation, however, had been accomplished by Brahma, another thought arose in the mind of Narayana. Indeed, he reflected in this strain:--Brahma, otherwise called Parameshthi, has created all these creatures, consisting of Daityas and Danavas and Gandharvas and Rakshasas. The helpless Earth has become burthened with the weight of creatures. Many among the Daityas and Danavas and Rakshasas on Earth will become endued with great strength. Possessed of penances, they will at diverse times succeed in acquiring many excellent boons. Swelling with pride and might in consequence of those boons that they will succeed in obtaining, they will oppress and afflict the deities and the Rishis possessed of ascetic might. It is, therefore, meet that I should now and then lighten the burthen of the Earth, by assuming diverse forms one after another as occasion would require. I shall achieve this task by chastising the wicked and upholding the righteous. (Thus looked after by me), the Earth, which is the embodiment of Truth, will succeed in bearing her load of creatures. Assuming the form of a mighty snake I myself have to uphold the Earth in empty space. Upheld by me thus, she will uphold the entire creation, mobile and immobile. Incarnated on the Earth, therefore, in different forms, I shall have to rescue her at such times from peril. Having reflected in this way, the illustrious slayer of Madhu created diverse forms in his mind in which to appear from time to time for accomplishing the task in view. Assuming the form of a Boar, of Man-lion, of a Dwarf, and of human beings, I shall quell or slay such enemies of the deities as will become wicked and ungovernable. After this, the original Creator of the universe once more uttered the syllable, Bho, causing the atmosphere to resound with it. From this syllable of speech (Saraswati) arose a Rishi of the name Saraswat. The son, thus born of the Speech of Narayana, came to be, also called by the name of Apantara-tamas. Endued with great puissance, he was fully conversant with the past, the present, and the future. Firm in the observance of vows, he was truthful in speech. Unto that Rishi who, after birth, had bowed his head unto Narayana, the latter, who was the original Creator of all the deities and possessed of a nature that was immutable, said those words: Thou shouldst devote thy attention to the distribution of the Vedas, O foremost of all persons endued with intelligence. Do thou, therefore, O ascetic, accomplish what I command thee.--In obedience to this command of the Supreme Lord from whose Speech the Rishi Apantaratamas sprang into existence, the latter, in the Kalpa named after the Self-born Manu, distributed and arranged the Vedas. For that act of the Rishi, the illustrious Hari became gratified with him, as also for his well-performed penances, his vow and observances, and his restraint of the senses or passions. Addressing him,--Narayana said,--At each Manwantara, O son, thou wilt act in this way with respect to the Vedas. Thou shalt, in consequence of this act of thine, be immutable, O regenerate one, and incapable of being transcended by any one. When the Kali age will set in, certain princes of Bharata's line, to be called by the name of Kauravas, will take their birth from thee. They will be celebrated over the Earth as high-souled princes ruling over powerful kingdoms. Born of thee, dissensions will break out among them ending in their destruction at one another's hands excepting yourself. O foremost of regenerate persons, in that age also, endued with austere penances, thou wilt distribute the Vedas into diverse classes. Indeed, in that dark age, thy complexion will become dark. Thou shalt cause diverse kinds of duties to flow and diverse kinds of knowledge also. Although endued with austere penances, yet thou shalt never be able to free thyself from desire and attachment to the world. Thy son, however, will be freed from every attachment like unto the Supreme Soul, through the grace of Madhava. It will not be otherwise. He whom learned Brahmanas call the mind-born son of the Grandsire, viz., Vasishtha endued with great intelligence and like unto an ocean of penances, and whose splendour transcends that of the Sun himself, will be the progenitor of a race in which a great Rishi of the name of Parasara, possessed of mighty energy and prowess, will take his birth. That foremost of persons, that ocean of Vedas, that abode of penances, will become thy sire (when thou wilt take birth in the Kali age). Thou shalt take thy birth as the son of a maiden residing in the house of her sire, through an act of congress with the great Rishi Parasara. Doubts thou wilt have none with respect to the imports of things past, present, and future. Endued with penances and instructed by me, thou wilt behold the incidents of thousands and thousands of ages long past away. Thou wilt see through thousands and thousands of ages also in the future. Thou shalt, in that birth, behold me, O ascetic,--me that am without birth and death,--incarnated on Earth (as Krishna of Yadu's race), armed with the discus. All this will happen to thee, O ascetic, through the merit that will be thine in consequence of thy ceaseless devotion to me. These words of mine will never be otherwise. Thou shalt be one of the foremost of creatures. Great shall be thy fame. Surya's son Sani (Saturn) will, in a future Kalpa, take birth as the great Manu of that period. During that Manwantara, O son, thou shalt, in respect of merits, be superior to even the Manus of the several periods. Without doubt, thou shalt be so through my grace. Whatever exists in the world represents the result of my exertion. The thoughts of others may not correspond with their acts. As regards myself, however, I always ordain what I think, without the least impediment! Having said these words unto the Rishi Apantaratamas, otherwise called by the name of Saraswat, the Supreme Lord dismissed him, saying unto him.--Go. I am he that was born as Apantaratamas through the command of Hari. Once more have I taken birth as the celebrated Krishna-Dwaipayana, a delighter of the race of Vasishtha. I have thus told you, my dear disciples, the circumstances, of my own former birth which was due to the grace of Narayana in so much that I was a very portion of Narayana himself. Ye foremost of intelligent persons, I underwent, in days of yore, the austerest penances, with the aid of the highest abstraction of the mind. Ye sons, moved by my great affection for yourselves that are devoted to me with reverence, I have told you everything relating to what you wished to know from me, viz., my first birth in days of remote antiquity and that other birth subsequent to it (viz., the present one)!"

Vaisampayana continued, "I have thus narrated to thee, O monarch, the circumstances connected with the former birth of our revered preceptor, viz., Vyasa of unstained mind, as asked by thee. Listen to me once again. There are diverse kinds of cults, O royal sage, that go by diverse names such as Sankhya, Yoga, the Pancha-ratra, Vedas, and Pasupati. The promulgator of Sankhya cult is said to be the great Rishi Kapila. The primeval Hiranyagarbha, and none else, is the promulgator of the Yoga system. The Rishi Apantaratamas is said to be the preceptor of the Vedas, some call that Rishi by the name of Prachina-garbha. The cult known by the name of Pasupata was promulgated by the Lord of Uma, that master of all creatures, viz., the cheerful Siva, otherwise known by the name of Sreekantha, the son of Brahma. The illustrious Narayana is himself the promulgator of the cult, in its entirety, contained in the Pancharatra scriptures. In all these cults, O foremost of kings, it is seen that the puissant Narayana is the one sole object of exposition. According to the scriptures of these cults and the measure of knowledge they contain, Narayana is the one sole object of worship they inculcate. Those persons whose visions, O king, are blinded by darkness, fail to understand that Narayana is the Supreme Soul pervading the entire universe. Those persons of wisdom who are the authors of the scriptures say that Narayana, who is a Rishi, is the one object of reverent worship in the universe. I say that there is no other being like Him. The Supreme Deity, called by the name of Hari, resides in the hearts of those that have succeeded (with the aid of the scriptures and of inference) in dispelling all doubts. Madhava never resides in the hearts of those that are under the sway of doubts and that would dispute away everything with the aid of false dialectics. They that are conversant with the Pancharatra scriptures, that are duly observant of the duties laid down therein, and that are devoted to Narayana with their whole souls, succeed in entering into Narayana. The Sankhya and the Yoga systems are eternal. All the Vedas, again, O monarch, are eternal. The Rishis, in all these systems of cult, have declared that this universe existing from ancient times is Narayana's self. Thou shouldst know that whether acts, good or bad, are laid down in the Vedas and occurrence in heaven and Earth, between the sky and the waters, are all caused by and flow from that ancient Rishi Narayana.

Footnotes

196:1 The name Apantara-tamas implies one whose darkness or ignorance has been dispelled.

196:2 Vedakhyane Srutih karyya, literally, I think, means thou shouldst turn thy ears to the description of the Vedas, implying that thou shouldst set thyself to a distribution or arrangement of the Vedic hymns and Mantras.

196:3 It is difficult to understand what is the precise meaning of the expression twamrite. Literally it means without thee. Whether however, the speaker means that all the princes will meet with destruction except thee or that they will be destroyed without thy being present among them, or that such destruction will overtake them without thyself being the cause of it, it is difficult to determine.

197:1 Anyo hanyam chintayati seems to mean that the thoughts of others do not correspond with their act.

197:2 It is scarcely necessary to remark that the word nandana means both sons and delighter. The etymological meaning is, of course, delighter. The son or grand-son is so called because of his being a source of delight to the sire or the grandsire with the other members of the family. In verse 58, nandana seems to be used in the sense of delighter.

Section 351

Janamejaya said, "O regenerate one, are there many Purushas or is there only one? Who, in the universe, is the foremost of Purushas? What, again, is said to be the source of all things?"

Vaisampayana said, In the speculations of the Sankhya and the Yoga systems many Purushas have been spoken of, O jewel of Kuru's race. Those that follow these systems do not accept that there is but one Purusha in the universe. In the same manner in which the many Purushas are said to have one origin in the Supreme Purusha, it may be said that this entire universe is identical with that one Purusha of superior attributes. I shall explain this now, after bowing to my preceptor Vyasa, that foremost of Rishis, who is conversant with the soul, endued with penances, self-restrained, and worthy of reverent worship. This speculation on Purusha, O king, occurs in all the Vedas. It is well known to be identical with Rita and Truth. The foremost of Rishis, viz., Vyasa, has thought upon it. Having occupied themselves with reflection on what is called Adhyatma, diverse Rishis, O king, having Kapila for their first, have declared their opinions on the topic both generally and particularly. Through the grace of Vyasa of immeasurable energy, I shall expound to thee what Vyasa has said in brief on this question of the Oneness of Purusha. In this connection is cited the old narrative of the discourse between Brahma, O king, and the Three-eyed Mahadeva. In the midst of the Ocean of milk, there is a very high mountain of great effulgence like that of gold, known, O monarch, by the name of Vaijayanta. Repairing thither all alone, from his own abode of great splendour and felicity, the illustrious deity Brahma used very often to pass his time, engaged in thinking on the course of Adhyatma. While the four-faced Brahma of great intelligence was seated there, his son Mahadeva, who had sprung from his forehead encountered him one day in course of his wanderings through the universe. In days of yore, the Three-eyed Siva endued with puissance and high Yoga, while proceeding along the sky, beheld Brahma seated on that mountain and, therefore, dropped down quickly on its top. With a cheerful heart he presented him before his progenitor and worshipped his feet. Beholding Mahadeva prostrated at his feet, Brahma took him up with his left hand. Having thus raised Mahadeva up, Brahma, that puissant and one Lord of all creatures, then addressed his son, whom he met after a long time, in these words.

"The Grandsire said, 'Welcome art thou, O thou of mighty arms. By good luck I see thee after such a long time come to my presence. I hope, O son, that everything is right with thy penances and thy Vedic studies and recitations. Thou art always observant of the austerest penances. Hence I ask thee about the progress and well-being of those penances of thine!'

"Rudra said, 'O illustrious one, through thy grace, all is well with my penances and Vedic studies. It is all right, again, with the universe. I saw thy illustrious self a long while ago in thy own home of felicity and effulgence. I am coming thence to this mountain that is now the abode of thy feet. Great is the curiosity excited in my mind by this withdrawal of thyself into such a lone spot from thy usual region of felicity and splendour. Great must the reason be, O Grandsire, for such an act on thy part. Thy own foremost abode is free from the pains of hunger and thirst, and inhabited by both deities and Asuras, by Rishis of immeasurable splendour, as also by Gandharvas and Apsaras. Abandoning such a spot of felicity, thou residest alone in this foremost of mountains. The cause of this cannot but be grave.

"Brahma said, 'This foremost of mountains, called Vaijayanta, is always my residence. Here, with concentrated mind, I meditate on the one universal Purusha of infinite proportions.'

"Rudra said, 'Self-born thou art. Many are the Purushas that have been created by thee. Others again, O Brahma, are being created by thee. The Infinite Purusha, however, of whom thou speakest, is one and single. Who is that foremost of Purushas, O Brahma, that is being meditated by thee? Great is the curiosity I feel on this point. Do thou kindly dispel the doubt that has taken possession of my mind.

"Brahma said, 'O son, many are those Purushas of whom thou speakest. The one Purusha, however, of whom I am thinking, transcends all Purushas and is invisible. The many Purushas that exist in the universe have that one Purusha as their basis; and since that one Purushas is said to be the source whence all the innumerable Purushas have sprung, hence all the latter, if they succeed in divesting themselves of attributes, become competent to enter into that one Purusha who is identified with the universe, who is supreme, who is the foremost of the foremost, who is eternal, and who is himself divested of and is above all attributes."

Footnotes

198:1 The commentator explains these verses in this way. So far as ordinary purposes are concerned, both the Sankhyas and Yogins speak of many Purushas. In reality, however, for purposes of the highest truth, there is but one Purusha. I do not see this limitation in the verse itself. The fact is what the commentator says is to be seen in the next Verse.

199:1 The abode of thy feet means thy abode. To this day, in mentioning persons that are entitled to reverence, the Hindu speaks of them as the "feet of so and so".

Section 352

'Brahma said,--'Listen, O son, as to how that Purusha is indicated. He is eternal and immutable. He is undeteriorating and immeasurable. He pervades all things. O best of all creatures, that Purusha cannot be seen by thee, or me, or others. Those that are endued with the understanding and the senses but destitute of self-restraint and tranquility of soul cannot obtain a sight of him. The Supreme Purusha is said to be one that can be seen with the aid of knowledge alone. Though divested of body, He dwells in every body. Though dwelling, again, in bodies, He is never touched by the acts accomplished by those bodies. He is my Antaratma (inner soul). He is thy inner soul. He is the all-seeing Witness dwelling within all embodied creatures and engaged in marking their acts. No one can grasp or comprehend him at any time. The universe is the crown of his head. The universe is his arms. The universe is his feet. The universe is his eyes. The universe is his nose. Alone and single, he roves through all Kshetras (Bodies) unrestrained by any limitations on his will and as he likes. Kshetra is another name for body. And because he knows all Kshetras as also all good and bad deeds, therefore he, who is the soul of Yoga, is called by the name of Kshetrajna. No one succeeds in perceiving how he enters into embodied creatures and how he goes out of them. Agreeably to the Sankhya mode, as also with the aid of Yoga and the due observance of the ordinances prescribed by it, I am engaged in thinking of the cause of that Purusha, but alas, I am unable to comprehend that cause, excellent as it is. I shall, however, according to the measure of my knowledge, discourse to thee upon that eternal Purusha and his Oneness and supreme greatness. The learned speak of him as the one Purusha. That one eternal Being deserves the appellation of Mahapurusha (the great supreme Purusha). Fire is an element, but it may be seen to blaze up in a thousand places under thousand different circumstances. The Sun is one and single, but his rays extend over the wide universe. Penances are of diverse kinds, but they have one common origin whence they have flowed. The Wind is one, but it blows in diverse forms in the world. The great Ocean is the one parent of all the waters in the world seen under diverse circumstances. Divested of attributes, that one Purusha is the universe displayed in infinitude. Flowing from him, the infinite universe enters into that one Purusha again who transcends all attributes, when the time of its destruction comes. By casting off the consciousness of body and the senses, by casting off all acts good and bad, by casting off both truth and falsehood, one succeeds in divesting oneself of attributes. The person who realises that inconceivable Purusha and comprehends his subtile existence in the quadruple form of Aniruddha, Pradyumna, Sankarshana, and Vasudeva, and who, in consequence of such comprehension, attains to perfect tranquillity of heart, succeeds in entering into and identifying himself with that one auspicious Purusha. Some persons possessed of learning speak of him as the supreme soul. Others regarded him as the one soul. A third class of learned men describe him as the soul. The truth is that he who is the Supreme Soul is always divested of attributes. He is Narayana. He is the universal soul, and he is the one Purusha. He is never affected by the fruits of acts even as the leaf of the lotus is never drenched by the water one may throw upon it. The Karamta (acting Soul) is different. That Soul is sometimes engaged in acts and when it succeeds in casting off acts attains to Emancipation or identity with the Supreme Soul. The acting Soul is endued with the seven and ten possessions. Thus it is said that there are innumerable kinds of Purushas in due order. In reality, however, there is but one Purusha. He is the abode of all the ordinances in respect of the universe. He is the highest object of knowledge. He is at once the knower and the object to be known. He is at once the thinker and the object of thought. He is the eater and the food that is eaten. He is the smeller and the scent that is smelled. He is at once he that touches and the object that is touched. He is the agent that sees and the object that is seen. He is the hearer and the object that is heard. He is the conceiver and the object that is conceived. He is possessed of attributes and is free from them. What has previously, O son, been named Pradhana, and is the mother of the Mahat tattwa is no other than the Effulgence of the Supreme Soul; because He it is who is eternal, without destruction and any end and ever immutable. He it is who creates the prime ordinance in respect of Dhatri himself. Learned Brahmanas call Him by the name of Aniruddha. Whatever acts, possessed of excellent merits and fraught with blessings, flow in the world from the Vedas, have been caused by Him. All the deities and all the Rishis, possessed of tranquil souls, occupying their places on the altar, dedicate to him the first share of their sacrificial offerings. I, that am Brahma, the primeval master of all creatures, have started into birth from Him, and thou hast taken thy birth from me. From me have flowed the universe with all its mobile and immobile creatures, and all the Vedas, O son, with their mysteries. Divided into four portions (viz., Aniruddha, Pradyumna, Sankarshana, and Vasudeva), He sports as He pleases. That illustrious and divine Lord is even such, awakened by His own knowledge. I have thus answered thee, O son, according to thy questions, and according to the way in which the matter is expounded in the Sankha system and the Yoga philosophy."

Footnotes

200:1 The commentator explains the meanings of the words used in this verse in this way--He is called Purusha, because of the attribute of fulness eternal, because he has neither beginning nor end; immutable, because there is no change in him: undeteriorating, because he has no body that may be subject to decay; immeasurable, because the mind cannot conceive of him in his fulness.

201:1 Acts are called seeds. Seeds produce tree. Acts lead to the attainment of bodies. For the production of bodies, therefore, acts operate like seeds.

201:2 The sense seems to be this; in the Yoga system He is called the Supreme Soul, for Yogins affirm the existence of two souls, the Jivatman and the Supreme Soul, and assert the superiority of the latter over the former. The Sankhyas regard the Jiva-soul and the Supreme Soul to be one and the same. A third class of men think everything as Soul, there being no difference between the one Soul and the universe displayed in infinitude.

202:1 The acting Soul is ensconced in the Linga-sarira with which it becomes now a human being, now a deity, now an animal, etc. given and ten possessions are five pranas, mind, intelligence and ten organs of senses.

202:2 Dhaturadyam Vidhanam is supposed by the commentator to imply what is known as Mahat i.e., the existence of Jiva before the consciousness of Ego arises.

202:3 Pragvansa is a certain part of the altar. Both the vernacular translators omit the word in their renderings.

Section 353

"Sauti said, 'After Vaisampayana had explained to king Janamejaya in this way the glory of Narayana, he began to discourse on another topic by reciting the question of Yudhishthira and the answer that Bhishma gave in the presence of all the. Pandavas and the Rishis as also of Krishna himself. Indeed, Vaisampayana began by saying what follows.

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O grandsire discoursed to us on the duties appertaining to the religion of Emancipation. It behoveth thee now to tell us what the foremost duties are of persons belonging to the several modes of life!'

"Bhishma said, 'The duties ordained in respect of every mode of life are capable, if well performed, of leading to heaven and the high fruit of Truth. Duties which are as so many doors, to great sacrifices and gifts and none of the practices inculcated by them are futile in respect of consequence. One who adopts particular duties with steady and firm faith, praises these duties adopted by him to the exclusion of the rest, O chief of Bharata's race. This particular topic, however, on which thou wishest me to discourse was in days of yore the subject of conversation between the celestial Rishi Narada and the chief of the deities, viz., Indra. The great Rishi Narada, O king, revered by all the world is a siddha i.e., his sadhana has met fulfilment. He wanders through all the worlds unobstructed by anything, like the all-pervading wind itself. Once upon a time he repaired to the abode of Indra. Duly honoured by the chief of the deities, he sat close to his host. Beholding him seated at his ease and free from fatigue, the lord of Sachi addressed him, saying,--O great Rishi, is there any thing wonderful that has been beheld by thee, O sinless one? O regenerate Rishi, crowned with ascetic success, thou rovest, moved by curiosity, through the universe of mobile and immobile objects, witnessing all things. O celestial Rishi, there is nothing in the universe that is unknown to thee. Do thou tell me, therefore, of any wonderful incident which thou may t have seen or heard of or felt. Thus questioned, Narada, that foremost of speakers, O king, then commented to recite unto the chief of the celestials the extensive history that follows. Listen now to me as I recite that story which Narada told before Indra. I shall narrate it in the same manner in which the celestial Rishi had narrated it, and for the same purpose that he had in view!'"

Footnotes

203:1 This portion does not occur in all the texts. I have thought fit to add it for explaining the connection. Most texts begin abruptly by saying--Yudhishthira said, etc. etc.

203:2 The object of the question is to ascertain which is the foremost of all the modes of life. Although Renunciation has been described to be the best of all modes, still the duties of that mode are exceedingly difficult of practice. Hence, Yudhishthira wishes to know if the duties of any other mode can be regarded as superior.

Section 354

"Bhishma said, 'In an excellent town called by the name of Mahapadma which was situate on the southern side of the river Ganga, there lived, O, best of men, a Brahmana of concentrated soul. Born in the race of Atri, he was endued with amiability. All his doubts had been dispelled (by faith and contemplation) and he was well conversant with the path he was to follow. Ever observant of the religious duties, he had his anger under perfect control. Always contented, he was the, complete master of his senses. Devoted to penances and study of the Vedas, he was honoured by all good men. He earned wealth by righteous means and his conduct in all things corresponded with the mode of life he led and the order to which he belonged. The family to which he belonged was large and celebrated. He had many kinsmen and relatives, and many children and spouses. His behaviour was always respectable and faultless. Observing that he had many children, the Brahmana betook himself to the accomplishment of religious acts on a large scale. His religious observances, O king, had reference to the customs of his own family. The Brahmana reflected that three kinds of duties have been laid down for observances. There were first, the duties ordained in the Vedas in respect of the order in which he was born and the mode of life he was leading (viz., a Brahmana in the observance of domesticity). There were secondly, the duties prescribed in the scriptures, viz., those especially called the Dharmasastras. And, thirdly, there were those duties that eminent and revered men of former times have followed though not occurring either in the Vedas or the scriptures. Which of these duties should I follow? Which of them, again, followed by me, are likely to lead to my benefit? Which, indeed, should be my refuge?--Thoughts like these always troubled him. He could not solve his doubts. While troubled with such reflections, a Brahmana of concentrated soul and observant of a very superior religion, came to his house as a guest. The house-holder duly honoured his guest according to those ordinances of worship that are laid down in the scriptures. Beholding his guest refreshed and seated at ease, the host addressed him in the following words."

"The Brahmana said, 'O sinless one, I have become exceedingly attached to thee in consequence of the sweetness of thy conversation. Thou hast become my friend. Listen to me, for I wish to say something unto thee. O foremost of Brahmanas, after making over the duties of a householder to my son, I wish to discharge the highest duties of man. What, O regenerate one, should be my path? Relying upon the Jiva soul, I wish to achieve existence in the one (supreme) soul. Alas, bound up in the ties of attachment, I have not the heart to actually set myself to the accomplishment of that task. And since the best portion of my life has passed away in the observance of domesticity, I desire to devote the remnant of my life in earning the means of defraying the expenses of my journey in respect of the time to come. The desire has arisen in my mind of crossing the ocean of the world. Alas, whence shall I get the raft of religion (with which to accomplish my purposes)? Hearing that even the very deities are persecuted and made to endure the fruits of their acts, and beholding the rows of Yama's standards and flags floating over the heads of all creatures, my heart fails to derive pleasure from the diverse objects of pleasure with which it comes into contact. Beholding also that the Yatis depend for their sustenance upon alms obtained in course of their rounds of mendicancy, I have no respect for the religion of the Yatis as well. O my reverend guest, do thou, aided by that religion which is founded upon the basis of intelligence and reason, set me to the observance of a particular course of duties and observance!'

"Bhishma continued, 'Endued with great wisdom, the guest, hearing this speech of his host which was consistent with righteousness, said these sweet words in a melodious voice.'

"The guest said, 'I myself also am confounded with respect to this topic. The same thought occupies my mind. I am unable to arrive at definite conclusions. Heaven has many doors. There are some that applaud Emancipation. Some regenerate persons praise the fruits attainable by the performance of sacrifices. Some there are that take refuge in the forest mode of life. Some, again, betake themselves to the domestic mode of life. Some rely upon the merits attainable by an observance of the duties of kings. Some rely upon the fruits of that culture which consists in restraining the soul. Some think that the merits resulting from a dutiful obedience to preceptors and seniors are efficacious. Some betake themselves to restraints imposed on speech. Some by waiting dutifully upon their mothers and fathers, have gone to heaven. Some have ascended to heaven by practising the duty of compassion, and some by practising Truth. Some rush to battle, and after laying down their lives, have attained to heaven. Some, again, attaining to success by practising the vow called Unccha, have betaken themselves to the path of heaven. Some have devoted themselves to the study of the Vedas. Endued with auspiciousness and wedded to such study, these men, possessed of intelligence, with tranquil souls, and having their senses under complete control, attain to heaven. Others characterised by simplicity and truth, have been slain by men of wickedness. Endued with pure souls, such men of truth and simplicity, have become honoured denizens of heaven. In this world, it is seen, that men betake themselves to heaven, through a thousand doors of duty, all standing wide open. My understanding has been troubled by thy question, like a fleecy cloud before the wind.'"

Footnotes

204:1 Family customs are always observed with great care. Even when inconsistent with the ordinances of the scriptures, such customs do not lose their binding force. Reprehensible as the sale of a daughter or sister is, the great king Salya, when he bestowed his sister Madri on Pandu, insisted upon taking a sum of money, alleging family custom not only as an excuse but as something that was obligatory. To this day, animals are slain in the sacrifices of many families which follow the Vaishnava faith, the justification being family custom.

204:2 The Vedas are, strictly speaking, not scriptures, for they are heard the scriptures being those ordinances that are written down. Of course, the Vedas have been reduced into writing, but for all that, they continue to be called the Srutis, as the Common Law of England, though reduced into writing, is still called the unwritten law etc. etc.

205:1 Some texts erroneously read sthitah for sthitim. Eka eva atmani sthitim kartum literally rendered, is to achieve existence in the one soul. This means to realise the union of the Jiva-soul with the 'Supreme Soul.' 'Relying upon the Soul I shall try to exist in the one Soul,' in brief, means, I shall try to unite the Jiva with Supreme Soul. The difference between Kankhami and Ichcchemi is well illustrated by the commentator by referring to the case of the man of weak stomach who craves for food of every kind but who does not wish to actually eat from fear of increasing his illness.

205:2 Sattwikani implies the deities and others that are endued with the attribute of Sattwa. Samyujyamanani refers to their births and deaths as deities and men in consequence of the fruits reaped of acts done. Niryyatyamanani is distressed or afflicted in consequence of such birth and deaths'. The rows of Yama's standards and flags refer to the diverse diseases that afflict all creatures.

Section 355

"The guest continued, 'For all that, O Brahmana, I shall endeavour to instruct thee duly. Listen to me as I recite to thee that which I have heard from my preceptor. In that place whence, in course of a former creation, the wheel of righteousness was set in motion, in that forest which is known by the name of Naimisha, and which is situate on the banks of the Gomati, there is a city called after the Nagas. There, in that region, all the deities, being assembled together, had in days of old performed a grand sacrifice. There the foremost of earthly kings, Mandhatri, vanquished Indra, the chief of the celestials. A mighty Naga, of righteous soul, dwells in the city that stands in that region. That great Naga is known by the name of Padmanabha or Padma. Walking in the triple path (of acts, knowledge, and adoration) he gratifies all creatures in thought, word, and deed. Reflecting upon all things with great care, he protects the righteous and chastises the wicked by adopting the quadruple policy of conciliation, provoking dissensions, making gifts or bribes, and using force. Repairing thither, thou shouldst put to him the questions thou wishest. He will show thee truly what the highest religion is. That Naga is always fond of guests. Endued with great intelligence, he is well conversant with the scriptures. He is possessed of all desirable virtues the like of which are not to be noticed in any other person. By disposition he is always observant of those duties which are performed with or in water. He is devoted to the study of the Vedas. He is endued with penances and self-restraint. He has great wealth. He performs sacrifice, makes gifts, abstains from inflicting injury and practises forgiveness. His conduct in all respects is excellent. Truthful in speech and freed from malice, his behaviour, is good and his senses are under proper control. He eats after feeding all his guests and attendants. He is kind of speech. He has knowledge of what is beneficial and what is simple and right and what is censurable. He takes stock of what he does and what he leaves undone. He never acts with hostility towards any one. He is always engaged in doing what is beneficial to all creatures. He belongs to a family that is as pure and stainless as the water of a lake in the midst of the Ganges.'"

Footnotes

206:1 The commentator explains that nityah-salilah means pure as water. I think this is not the sense of the word here.

Section 356

"The host replied, 'I have heard these words of thine, that are so consoling, with as much gratification as is felt by a person heavily loaded when that load is taken off his head or shoulders. The gratification that a traveller who has made a long journey on foot feels when he lies down on a bed, that which a person feels when he finds a seat after having stood for a long while for want of room, or that which is felt by a thirsty person when he finds a glass of cool water, or that which is felt by a hungry man when he finds savoury food set before him, or that which a guest feels when a dish of desirable food is placed before him at the proper time, or that which is felt by an old man when after long coveting he gets a son, or that which is experienced by one when meeting with a dear friend or relative about whom one had become exceedingly anxious, resembles that with which I have been filled in consequence of these words uttered by thee. Like a person with upturned gaze I have heard what has fallen from thy lips and am reflecting upon their import. With these wise words of thine thou hast truly instructed me! Yes, I shall do what thou hast commanded me to do. Thou mayst go tomorrow at dawn, passing the night happily with me and dispelling thy fatigue by such rest. Behold, the rays of the divine Surya have been partially dimmed and the god of day is proceeding in his downward course!"

"Bhishma continued, 'Hospitably waited upon by that Brahmana, the learned guest, O slayer of foes, passed that night in the company of his host. Indeed, both of them passed the night happily, conversing cheerfully with each other on the subject of the duties of the fourth mode of life, viz., Sannyasa (Renunciation). So engrossing was the nature of their conversation that the night passed away as if it were day. When morning came, the guest was worshipped with due rites by the Brahmana whose heart had been eagerly set upon the accomplishment of what (according to the discourse of the guest) was regarded by him to be beneficial for himself.

Having dismissed his guest, the righteous Brahmana, resolved to achieve his purpose, took leave of his kinsmen and relatives, and set out in due time for the abode of that foremost of Nagas, with heart steadily directed towards it.'"

Footnotes

207:1 It is desirable to note that the word atithi which is rendered guest here and elsewhere, means a person who enters without invitation the abode of a householder. Such an individual is adorable. All the deities reside in his person. He is supposed to favour the householder by giving him an opportunity of performing the rites of hospitality. Whatever the respect, however, that is paid to a guest, he cannot expect to be served with food till the householder, has done his best for serving him as sumptuously as his circumstances would permit. Hence, by the time the food is placed before him, the guest becomes very hungry.

Section 357

"Bhishma said, 'Proceeding by many delightful forests and lakes and sacred waters, the Brahmana at last arrived at the retreat of a certain ascetic. Arrived there, he enquired of him, in proper words, about the Naga of whom he had heard from his guest, and instructed by him he pursued his journey. With a clear idea of the purpose of his journey, the Brahmana then reached the house of the Naga. Entering it duly, he proclaimed himself in proper words, saying,--Ho! who is there!' I am a Brahmana, come hither as a guest!--Hearing these words, the chaste wife of the Naga, possessed of great beauty and devoted to the observance of all duties, showed herself. Always attentive to the duties of hospitality, she worshipped the guest with due rites, and welcoming him, said, 'What can I do for you?'

"The Brahmana said, 'O lady, I am sufficiently honoured by thee with the sweet words thou hast said unto me. The fatigue of my journey has also been dispelled. I desire, O blessed lady, to see thy excellent lord. This is my high object. This is the one object of my desire. It is for this reason that I have come today to the residence of the Naga, thy husband.'

"The wife of the Naga said, 'Reverend sir, my husband has gone to drag the car of Surya for a month. O learned Brahmana, he will be back in fifteen days, and will, without doubt show himself unto thee. I have thus told thee the reason of my husband's absence from home. Be that as it may, what else is there that I can do for thee? Tell me this!'

"The Brahmana said, 'O chaste lady, I have come hither with the object of seeing thy husband. O reverend dame, I shall dwell in the adjacent forest, waiting for his return. When thy husband comes back, do kindly tell him that I have arrived at this place impelled by the desire of seeing him. Thou shouldst also inform me of his return when that event occurs. O blessed lady, I shall, till then, reside on the banks of the Gomati, waiting for his return and living all the while upon frugal fare. Having said this repeatedly unto the wife of the Naga, that foremost of Brahmanas proceeded to the banks of the Gomati for residing there till the time of the Naga's return.'"

Section 358

"Bhishma continued, 'The Nagas of that city became exceedingly distressed when they saw that that Brahmana, devoted to the practice of penances, continued to reside in the forest, entirely abstaining all the while from food, in expectation of the arrival of the Naga chief. All the kinsmen and relatives of the great Naga, including his brother and children and wife, assembling together, repaired to the spot where the Brahmana was staying. Arrived on the banks of the Gomati, they beheld that regenerate person seated in a secluded spot, abstaining from food of every kind, observant the while of excellent vows, and engaged in silently reciting certain Mantras. Approaching the presence of the Brahmana and offering him due worship, the kinsmen and relatives of the great Naga said unto him these words fraught with candour:--O Brahmana, endued with wealth of asceticism, this is the sixth day of thy arrival here, but thou sayest no word about thy food, O regenerate one, thou art devoted to righteousness. Thou hast come to us. We two are here in attendance upon thee. It is absolutely necessary that we should do the duties of hospitality to thee. We are all relations of the Naga chief with whom thou hast business. Roots or fruits, leaves, or water, or rice or meat, O best of Brahmanas, it behoveth thee to take for thy food. In consequence of thy dwelling in this forest under such circumstances of total abstention from food, the whole community of Nagas, young and old, is being afflicted, since this thy fast implies negligence on our part to discharge the duties of hospitality. We have none amongst us that has been guilty of Brahmanicide. None of us has ever lost a son immediately after birth. No one has been born in our race that has eaten before serving the deities or guests or relatives arrived at his residence.

"The Brahmana said, 'In consequence of these solicitations of you all, I may be regarded to have broken my fast. Eight days are wanting for the day to come when the chief of the Nagas will return. If, on the expiry of the eighth night hence, the chief of the Nagas does not come back, I shall then break this fast by eating. Indeed, this vow of abstaining from all food that I am observing is in consequence of my regard for the Naga chief. You should not grieve for what I am doing. Do you all return to whence you came. This my vow is on his account. You should not do anything in consequence of which this my vow may be broken.--The assembled Nagas, thus addressed by the Brahmana, were dismissed by him, whereupon, O foremost of men, they returned to their respective residences.'"

Footnotes

209:1 Some of the Bengal texts have dwigunam for dwiruna. Less than ten by two is the meaning.

Section 359

"Bhishma said, 'Upon the expiry of the period of full fifteen days, the Naga chief (Padmanabha), having finished his task of dragging the car of Surya and obtained the latter's permission, came back to his own house. Beholding him come back, his spouse approached him quickly for washing his feet and dutifully discharging other tasks of a similar nature. Having gone through these tasks, she took her seat by his side, The Naga then, refreshed from fatigue, addressed his dutiful and chaste wife, saying, I hope, my dear wife, that during my absence thou hast not been unmindful of worshipping the deities and guests agreeably to the instructions I gave thee, and according to the ordinances laid down in the scriptures. I hope, without yielding to that uncleansed understanding which is natural to persons of thy sex, thou hast, during my absence from home, been firm in the observance of the duties of hospitality. I trust that thou hast not transcended the barriers of duty and righteousness.'

"The wife of the Naga said, 'The duty of disciples is to wait with reverence upon their preceptor accomplishing his bidding; that of Brahmanas is to study the Vedas and bear them in memory; that of servants is to obey the commands of their masters; that of the king is to protect his people by cherishing the good and chastising the wicked. It is said that the duties of a Kshatriya embrace the protection of all creatures from wrong and oppression. The duty of the Sudra is to serve with humility persons of the three regenerate orders, viz., Brahmanas, Kshatriyas and Vaisyas. The religion of the house-holder, O chief of the Nagas, consists in doing good to all creatures. Frugality of fare and observance of vow in due order, constitute merit (for persons of all classes) in consequence of the connection that exists between the senses and the duties of religion. Who am I? Whence have I come? What are others to me and what am I to others?--these are the thoughts to which the mind should ever be directed by him who leads that course of life which leads to Emancipation. Chastity and obedience to the husband constitute the highest duty of the wife. Through thy instruction, O chief of the Nagas, I have learnt this well. I, therefore, that am well conversant with my duty, and that have thee for my husband--thee that art devoted to righteousness,--O, why shall I, swerving from the path of duty, tread along the path of disobedience and sin? During thy absence from home, the adorations to the deities have not fallen off in any respect. I have also, without the slightest negligence, attended to the duties of hospitality towards persons arrived as guests in thy abode. Fifteen days ago a Brahmana has come here. He has not disclosed his object to me. He desires to have an interview with thee. Dwelling the while on the banks of the Gomati he is anxiously expecting thy return. Of rigid vows, that Brahmana is sitting there, engaged in the recitation of the Vedas. O chief of the Nagas, I have made a promise to him to the effect that I would despatch thee to him as soon as thou wouldst come back to thy abode. Hearing these words of mine, O best of Nagas, it behoveth thee to repair thither. O thou that hearest with thy eyes, it behoveth thee to grant unto that regenerate person the object that has brought him hither!'"

Footnotes

210:1 This verse seems to be unintelligible. I think the sense is this. Frugality of fare and observance of vows constitute merit for person of all classes. These imply the restraint of the senses, for if the senses be not restrained, no one can observe vows or practise frugality. There is a connection, thus between the duties of religion and the senses.

211:1 Darsana-sravas means one who hears with the eye. The Nagas or snakes are believed to have no ears, but to use their eyes both for seeing and hearing. Who the Nagas of the Mahabharata or the Puranas were, it is difficult to determine. They seem to have been a superior order of beings, having their abode in the nether regions.

Section 360

"The Naga said, 'O thou of sweet smiles, for whom hast thou taken that Brahmana? Is he really a human being or is he some deity that has come hither in the disguise of a Brahmana? O thou of great fame, who is there among human beings that would be desirous of seeing me or that would be competent for the purpose? Can a human being, desiring to see me, leave such a command with thee about dispatching me to him for paying him a visit at the place where he is dwelling? Amongst the deities and Asuras and celestial Rishis, O amiable lady, the Nagas are endued with great energy. Possessed of great speed, they are endued again with excellent fragrance. They deserve to be worshipped. They are capable of granting boons.

Indeed, we too deserve to be followed by others in our train. I tell thee, O lady, that we are incapable of being seen by human beings.'

"The spouse of the Naga chief said, 'Judging by his simplicity and candour I know that that Brahmana is not any deity who subsists on air. O thou of great wrath, I also know this, viz., that he reveres thee with all his heart. His heart is set upon the accomplishment of some object that depends upon thy aid. As the bird called Chataka, which is fond of rain, waits in earnest expectation of a shower (for slaking its thirst), even so is that Brahmana waiting in expectation of a meeting with thee. Let no calamity betake him in consequence of his inability to obtain a sight of thee. No person born like thee in a respectable family can be regarded to remain respectable by neglecting a guest arrived at his house. Casting off that wrath which is natural to thee, it behoveth thee to go and see that Brahmana. It behoveth thee not to suffer thyself to be consumed by disappointing that Brahmana. The king or the prince, by refusing to wipe the tears of persons that come to him from hopes of relief, incurs the sin of foeticide. By abstaining from speech one attains to wisdom. By practising gifts one acquires great fame. By adhering to truthfulness of speech, one acquires the gift of eloquence and comes to be honoured in heaven. By giving away land one attains to that high end which is ordained for Rishis leading the sacred mode of life. By earning wealth through righteous means, one succeeds in attaining to many desirable fruits. By doing in its entirety what is beneficial for oneself, one can avoid going to hell. That is what the righteous say.

"The Naga said, 'I had no arrogance due to pride. In consequence, however, of my birth, the measure of my arrogance was considerable. Of wrath, which is born of desire, O blessed lady, I have none. It has all been consumed by the fire of thy excellent instructions. I do not behold, O blessed dame, any darkness that is thicker than wrath. In consequence, however, of the Naga having excess of wrath, they have become object of reproach with all persons. By succumbing to the influence of wrath, the ten-headed Ravana of great prowess, became the rival of Sakra and was for that reason slain by Rama in battle. Hearing that the Rishi Rama of Bhrigu's race had entered the inner apartments of their palace for bringing away the calf of the Homa cow of their sire, the sons of Karttaviryya, yielding to wrath, took such entry as an insult to their royal house, and as the consequence thereof, they met with destruction at the hands of Rama. Indeed, Karttaviryya of great strength, resembling the Thousand-eyed Indra himself, in consequence of his having yielded to wrath, was slain in battle by Rama of Jamadagni's race. Verily, O amiable lady at thy words I have restrained my wrath, that foe of penances that destroyer of all that is beneficial for myself. I praise my own self greatly since, O large-eyed one, I am fortunate enough to own thee for my wife,--thee that are possessed of every virtue and that hast inexhaustible merits. I shall now proceed to that spot where the Brahmana is staying. I shall certainly address that Brahmana in proper words and he shall certainly go hence, his wishes being accomplished."

Footnotes

211:2 The meaning of annyayinah is that we should be followed by others, i.e., we deserve to walk at the head of others.

212:1 The Indian bird Chataka has a natural hole on the upper part of its long neck in consequence of which it is seen to always sit with beaks upturned, so that the upper part of the neck keeps the hole covered. The Chataka is incapable of slaking its thirst in a lake or river, for it cannot bend its neck down. Rain water is what it must drink. Its cry is shrill and sharp but not without sweetness. 'Phate-e-ek-jal' is supposed to be the cry uttered by it. When the Chataka cries, the hearers expect rain. Eager expectation with respect to anything is always compared to the Chataka's expectation of rain water.

212:2 The Burdwan translator erroneously renders this verse. The commentator explains that hitwa is equivalent to vina and sums up the meaning of the first line in these words, viz., twaddarsanam vina asya kopi vighnomabhut. In the second line, naprayupasate is equal to paritajya na aste.

212:3 It is a pity that even such verses have not been rendered correctly by the Burdwan translator. K. P. Singha gives the sense correctly, but the translation is not accurate.

Section 361

"Bhishma said, 'Having said these words unto his dear spouse, the chief of the Nagas proceeded to that place where the Brahmana was sitting in expectation of an interview with him. As he proceeded, he thought of the Brahman and wandered as to what the business could be that had brought him to the Naga city. Arrived at his presence, O chief of men, that foremost of Nagas devoted by his nature to righteousness, addressed his guest in sweet words, saying, O Brahmana do not yield to wrath. I address thee in peace. Do not be angry. After whom hast thou come hither? What is thy object? Coming to thee, I ask thee in affection, O regenerate one whom dost thou adore in this retired spot on the banks of the Gomati!'

"The Brahmana said, 'Know that my name is Dharmaranya, and that I have come hither for obtaining a sight of the Naga Padmanabha, O foremost of all regenerate persons. With him I have some business. I have heard that he is not at home and that, therefore, I am not now near his present quarters. Like a Chataka waiting in expectation of the clouds, I am waiting for him whom I regard as dear to me. For dispelling all evil from him and bringing about what is beneficial to him, I am engaged in reciting the Vedas till he comes and am in Yoga and passing my time happily.'

"The Naga said, 'Verily, thy conduct is exceedingly good. Pious thou art and devoted to the good of all righteous persons. O highly blessed Brahmana, every praise is due to thee. Thou beholdest the Naga with eyes of affection. I am that Naga, O learned Rishi, whom thou seekest. Do thou command me, as thou wishest, in respect of what is agreeable to thee and what I should do for thee. Having heard from my spouse that thou art here, I have approached this spot, O regenerate one, for beholding thee. When thou hast come hither, thou art certain to return hence with thy object fulfilled. It behoveth thee, O foremost of regenerate persons, to employ me to any task with all confidence. All of us have certainly been purchased by thee with thy merits, since thou, disregarding what is for thy own good, hast employed thy time in seeking the good of ourselves.'

"The Brahmana said, 'O highly blessed Naga, I have come hither, moved by the desire of obtaining a sight of thee. I have come here, ignorant as I am with all things, for asking thee about something, O Naga, relying on the Jiva-soul, I desire to attain to the Supreme Soul which is the end of the Jiva-soul. I am neither attached to, nor dissociated from, the world. Thou shinest with the effulgence of thy own merits covered by pure fame,--with an effulgence that is as agreeable as that of the moon. O thou that livest on air alone, do thou first answer a question that I wish to put to thee. Afterwards I shall inform thee of the object that has brought me hither!'"

Footnotes

214:1 A form of expression meaning that 'we are your slaves'.

214:2 Atmanam is Brahma; atmasthah is 'relying in the Soul', i.e., withdrawn from all worldly objects; atmanogatim implies the end of the Jiva-soul, i.e., the Supreme Soul; the last is an adjective of atmanam.

Section 362

"The Brahmana said, 'Thou goest away for dragging the one-wheeled car of Vivaswat according to thy turn. It behoveth thee to describe to me anything wonderful that thou mayst have noticed in those regions through which thou sojournest!'

"The Naga said, 'The divine Surya is the refuge or home of innumerable wonders. All the creatures that inhabit the three worlds have flowed from Surya. Innumerable Munis, crowned with ascetic success, together with all the deities, reside in the rays of Surya like birds perching on the branches of trees. What, again, can be more wonderful than this that the mighty Wind, emanating from Surya, takes refuge in his ray and thence yawns over the universe? What can be more wonderful than this, O regenerate Rishi, that Surya, dividing the Wind into many portions from desire of doing good to all creatures, creates rain that falls in the rainy season? What can be more wonderful than this that the Supreme Soul, from within the solar disc, himself bathed in blazing effulgence, looketh upon the universe? What can be more wonderful than this that Surya has a dark ray which transforms itself into clouds charged with rain and pours showers of rain when the season comes? What can be more wonderful than this that drinking up for eight months the rain he pours down, he pours it down once again in the rainy season? In certain rays of Surya, the Soul of the universe is said to reside. From Him is the seed of all things, and it is He that upholds the Earth with all her mobile and immobile creatures. What can be more wonderful, O Brahmana, than this, that the foremost of Purushas, eternal and mighty-armed, endued with exceeding effulgence, eternal, and without beginning and without end, resides in Surya? Listen however, to one thing I shall tell you now. It is the wonder of wonders. I have seen it in the clear sky, in consequence of my adjacence to Surya. In former times, one day at the hour of noon, while Surya was shining in all his glory and giving heat to everything we beheld a Being coming towards Surya, who seemed to shine with effulgence that was equal to that of Surya himself. Causing all the worlds to blaze up with his glory and filling them with his energy, he came, as I have already told thee, towards Surya, rending the firmament, as it were, for making his path through it. The rays that emanated from his body seemed to resemble the blazing effulgence of libations of clarified butter poured into the sacrificial fire. In consequence of his energy and splendour he could not be looked at. His form seemed to be indescribable. Indeed, he appeared to us to be like a second Surya. As soon as he came near, Surya extended his two hands (for giving him a respectful reception). For honouring Surya in return, he also extended his right-hand. The latter then, piercing through the firmament, entered into Surya's disc. Mingling then with Surya's energy, he seemed to be transformed into Surya's self. When the two energies thus met together, we were so confounded that we could not any longer distinguish which was which. Indeed, we could not make out who was Surya whom we bore on his car, and who was the Being that we had seen coming through the sky. Filled with confusion, we then addressed

Surya, saying,--'O illustrious one who is this Being that has mixed himself with thee and has been transformed into thy second self?'

Section 363

"Surya said, 'This Being is not the god of fire, he is not an Asura. Nor is he a Naga. He is a Brahmana who has attained to heaven in consequence of his having been crowned with success in the observance of the vow called Unccha. This person had subsisted upon fruits and roots and upon the fallen leaves of trees. He had sometimes subsisted upon water, and sometimes upon air alone, passing his days with concentrated soul. The deity Mahadeva had been gratified by him with constant recitation of the Samhitas. He had endeavoured to accomplish those acts that lead to heaven. Through the merits of those acts he hath now attained to heaven. Without wealth and without desire of any kind, he had observed the vow called Unccha in the matter of his sustenance. This learned Brahmana, ye Nagas, had been devoted to the good of all creatures. Neither deities, nor Gandharvas, nor Asuras, nor Nagas, can be regarded as superior to those creatures that attain to this excellent end of coming into the solar disc?--Even such, O regenerate one, was the wonderful incident that I beheld on that occasion. That Brahmana, who was crowned with success by the observance of the Unccha vow and who thus obtained an end that persons crowned with ascetic success acquire, to this day, O regenerate one, goes round the Earth, staying in the disc of Surya!'"

Footnotes

215:1 It has been explained in the previous sections that the Unccha vow consists in subsisting on grains picked up from the fields after the corn has been reaped and taken away by the owners. It is a most difficult vow to observe. The merit attaching to it is, therefore, very great.

Section 365

"The Brahmana said, 'Without doubt, this is very wonderful, O Naga, I have been highly gratified by listening to thee. By these words of thine that are fraught with subtile meaning, thou hast shown me the way I am to follow. Blessed be thou, I desire to depart hence O best of Nagas, thou shouldst recollect me now and then and enquire after me by sending thy servant.'

"The Naga said, 'The object that brought thee higher is still in thy breast, for thou hast not as yet disclosed it to me. Where then wilt thou go? Tell me, O regenerate one, what should be done by me, and what that object is which brought thee hither. After the accomplishment of thy business, whatever it is, expressed or unexpressed in speech, thou mayst depart, O foremost of regenerate persons, saluting me and dismissed by me cheerfully, O thou of excellent vows. Thou hast conceived a friendship for me. O regenerate Rishi, it behoveth thee not to depart from this place after having only seen me, thyself sitting under the shade of this tree. Thou hast become dear to me and I have become dear to thee, without doubt. All the persons in this city are thine. What objection then is there, O sinless one, to pass some time in my house?--'

"The Brahmana said, 'It is even so, O thou of great wisdom, O Naga that hast acquired a knowledge of the soul. It is very true that the deities are not superior to thee in any respect. He that is thyself, is verily myself, as he that is myself is truly thyself. Myself, thyself, and all other creatures, shall all have to enter into the Supreme Soul. Doubt penetrated my mind, O chief of Nagas, in the matter of the best means for winning righteousness or merit. That doubt has been dispelled by thy discourse, for I have learnt the value of the Unccha vow. I shall hence follow that which is so very efficacious in the matter of beneficial consequences. That, O blessed one, has become my certain conclusion now, based on excellent reasons. I take thy leave. Blessings to thee. My object has been accomplished, O Naga.'"

"Bhishma said, 'Having saluted that foremost of Nagas in this way, the Brahmana (named Dharmaranya), firmly resolved to follow the Unccha mode of life, proceeded to the presence, O king, of Chyavana of Bhrigu's race, from desire of being formally instructed and initiated in that vow. Chyavana performed the Samskara rites of the Brahmana and formally initiated him into the Unccha mode of life. The son of Bhrigu, O monarch, recited this history to king Janaka in his place. King Janaka, in his turn, narrated it to the celestial Rishi Narada of high soul. The celestial Rishi Narada too, of stainless acts, repairing on one occasion to the abode of Indra, the chief of the deities, gave to Indra this history upon being asked by him. The chief of the celestials, having obtained it thus from Narada, recited this blessed history to a conclave consisting of all the foremost Brahmanas, O monarch. On the occasion, again, of my dreadful encounter with Rama of Bhrigu's race (on the field of Kurukshetra), the celestial Vasus, O king, recited this history to me. Asked by thee, O foremost of righteous men, I have recited this history that is excellent and sacred and fraught with great merit. Thou hadst asked me about that constitutes the highest duty, O king. This history is my answer to thy query. A brave man he was, O monarch, that betook himself to the practice of the Unccha vow in this way, without expectation of any fruit. Firmly resolved, that Brahmana, instructed, by the chief of Nagas in this way about his duty, betook himself to the practice of Yama and Niyama, and subsisting the while upon such food as was allowed by the Unccha vow, proceeded to another forest.'"

Footnotes

217:1 The formal initiation or diksha is a ceremony of great importance. No sacrifice or vow, no religious rite, can be performed without the diksha. The rite of diksha is performed with the assistance of a preceptor or priest. In leaving the domestic mode for the life of a forest recluse, the diksha is necessary. In following the Unccha vow, this rite is needed. Any religious act performed by one without having undergone the formal diksha, becomes sterile of results.

217:2 Bhishma abducted, with the might of his single arms, the three daughters of the king of Kasi, viz., Amva, Amvika, and Amvalika. He wished to marry the princesses to his brother Vichitravirya. The eldest princess, having previously to her abduction selected king Salwa for her lord was let off. When, however, she presented herself before her lover, the latter refused to wed her. She, therefore, applied to Rama for wreaking vengeance on Bhishma whom she regarded as the author of her wrongs. Rama took up her cause and fought with Bhishma, but was obliged to acknowledge defeat at the hands of his antagonist who was his disciple in arms. For fuller particulars, vide Amvopakhyana Parvan in Udyoga Parvan.

*****

Anusasana Parva

Part - 1
    Anusasanika Parva
Part - 2
Anusasanika Parva

Part - 1

Anusasanika Parva

Section 1

OM! HAVING BOWED down unto Narayana, and Nara the foremost of male beings, and unto the goddess Saraswati, must the word Jaya be uttered.

"Yudhishthira said, 'O grandsire, tranquillity of mind has been said to be subtile and of diverse forms. I have heard all thy discourses, but still tranquillity of mind has not been mine. In this matter, various means of quieting the mind have been related (by thee), O sire, but how can peace of mind be secured from only a knowledge of the different kinds of tranquillity, when I myself have been the instrument of bringing about all this? Beholding thy body covered with arrows and festering with bad sores, I fail to find, O hero, any peace of mind, at the thought of the evils I have wrought. Beholding thy body, O most valiant of men, bathed in blood, like a hill overrun with water from its springs, I am languishing with grief even as the lotus in the rainy season. What can be more painful than this, that thou, O grandsire, hast been brought to this plight on my account by my people fighting against their foes on the battle-field? Other princes also, with their sons and kinsmen, having met with destruction on my account. Alas, what can be more painful than this. Tell us, O prince, what destiny awaits us and the sons of Dhritarashtra, who, driven by fate and anger, have done this abhorrent act. O lord of men, I think the son of Dhritarashtra is fortunate in that he doth not behold thee in this state. But I, who am the cause of thy death as well as of that of our friends, am denied all peace of mind by beholding thee on the bare earth in this sorry condition. The wicked Duryodhana, the most infamous of his race, has, with all his troops and his brothers, perished in battle, in the observance of Kshatriya duties. That wicked-souled wight does not see thee lying on the ground. Verily, for this reason, I would deem death to be preferable to life. O hero that never swervest from virtue, had I with my brothers met with destruction ere this at the hands of our enemies on the battle-field, I would not have found thee in this pitiful plight, thus pierced with arrows. Surely, O prince, the Maker had created is to become perpetrators of evil deeds. O king, if thou wishest to do me good, do thou then instruct me in such a way that I may be cleansed of this sin in even another world.'

"Bhishma replied, 'Why, O fortunate one, dost thou consider thy soul, which is dependent (on God and Destiny and Time) to be the cause of thy actions? The manifestation of its inaction is subtle and imperceptible to the senses. In this connection is cited the ancient story of the conversation between Mrityu and Gautami with Kala and the Fowler and the serpent. There was, O son of Kunti, an old lady of the name of Gautami, who was possessed of great patience and tranquillity of mind. One day she found her son dead in consequence of having been bitten by a serpent. An angry fowler, by name Arjunaka, bound the serpent with a string and brought it before Gautami. He then said to her,--This wretched serpent has been the cause of thy son's death, O blessed lady. Tell me quickly how this wretch is to be destroyed. Shall I throw it into the fire or shall I hack it into pieces? This infamous destroyer of a child does not deserve to live longer.'

"Gautami replied, 'Do thou, O Arjunaka of little understanding, release this serpent. It doth not deserve death at thy hands. Who is so foolish as to disregard the inevitable lot that awaits him and burdening himself with such folly sink into sin? Those that have made themselves light by the practice of virtuous deeds, manage to cross the sea of the world even as a ship crosses the ocean. But those that have made themselves heavy with sin sink into the bottom, even as an arrow thrown into the water. By killing the serpent, this my boy will not be restored to life, and by letting it live, no harm will be caused to thee. Who would go to the interminable regions of Death by slaying this living creature?'

"The fowler said, 'I know, O lady that knowest the difference between right and wrong, that the great are afflicted at the afflictions of all creatures. But these words which thou hast spoken are fraught with instruction for only a self-contained person (and not for one plunged in sorrow). Therefore, I must kill this serpent. Those who value peace of mind, assign everything to the course of Time as the cause, but practical men soon assuage their grief (by revenge). People through constant delusion, fear loss of beatitude (in the next world for acts like these). therefore, O lady, assuage thy grief by having this serpent destroyed (by me).

"Gautami replied, 'People like us are never afflicted by (such misfortune). Good men have their souls always intent on virtue. The death of the boy was predestined: therefore, I am unable to approve of the destruction of this serpent. Brahmanas do not harbour resentment, because resentment leads to pain. Do thou, O good man, forgive and release this serpent out of compassion.'

"The fowler replied, 'Let us earn great and inexhaustible merit hereafter by killing (this creature), even as a man acquires great merit, and confers it on his victim sacrificed as well, by sacrifice upon the altar. Merit is acquired by killing an enemy: by killing this despicable creature, thou shalt acquire great and true merit hereafter.'

"Gautami replied, 'What good is there in tormenting and killing an enemy, and what good is won by not releasing an enemy in our power? Therefore, O thou of benign countenance, why should we not forgive this serpent and try to earn merit by releasing it?'

"The fowler replied, 'A great number (of creatures) ought to be protected from (the wickedness of) this one, instead of this single creature being protected (in preference to many). Virtuous men abandon the vicious (to their doom): do thou, therefore, kill this wicked creature.'

"Gautami replied, 'By killing this serpent, O fowler, my son will not be restored to life, nor do I see that any other end will be attained by its death: therefore, do thou, O fowler, release this living creature of a serpent.

"The fowler said, 'By killing Vritra, Indra secured the best portion (of sacrificial offerings), and by destroying a sacrifice Mahadeva secured his share of sacrificial offerings: do thou, therefore, destroy this serpent immediately without any misgivings in thy mind!'

"Bhishma continued, 'The high-souled Gautami, although repeatedly incited by the fowler for the destruction of the serpent did not bend her mind to that sinful act. The serpent, painfully bound with the cord: sighing a little and maintaining its composure with great difficulty, then uttered these words slowly, in a human voice.'

"The serpent said, 'O foolish Arjunaka, what fault is there of mine? I have no will of my own, and am not independent. Mrityu sent me on this errand. By his direction have I bitten this child, and not out of any anger or choice on my part. Therefore, if there be any sin in this, O fowler, the sin is his.'

"The fowler said, 'If thou hast done this evil, led thereto by another, the sin is thine also as thou art an instrument in the act. As in the making of an earthen vessel the potter's wheel and rod and other things are all regarded as causes, so art thou, O serpent, (cause in the production of this effect). He that is guilty deserves death at my hands. Thou, O serpent, art guilty. Indeed, thou confessest thyself so in this matter!'

"The serpent said, 'As all these, viz., the potter's wheel, rod, and other things, are not independent causes, even so I am not an independent cause. Therefore, this is no fault of mine, as thou shouldst grant. Shouldst thou think otherwise, then these are to be considered as causes working in unison with one another. For thus working with one other, a doubt arises regarding their relation as cause and effect. Such being the case, it is no fault of mine, nor do I deserve death on this account, nor am I guilty of any sin. Or, if thou thinkest that there is sin (in even such causation), the sin lies in the aggregate of causes.'

"The fowler said, 'If thou art neither the prime cause nor the agent in this matter, thou art still the cause of the death (of his child). Therefore, thou dost deserve death in my opinion. If, O serpent, thou thinkest that when an evil act is done, the doer is not implicated therein, then there can be no cause in this matter; but having done this, verily thou deservest death. What more dost thou think?'

"The serpent said, 'Whether any cause exists or not, no effect is produced without an (intermediate) act. Therefore, causation being of no moment in either case, my agency only as the cause (in this matter) ought to be considered in its proper bearings. If, O fowler, thou thinkest me to be the cause in truth, then the guilt of this act of killing a living being rests on the shoulders of another who incited me to this end.'

"The fowler said, 'Not deserving of life, O foolish one, why dost thou bandy so many words, O wretch of a serpent? Thou deservest death at my hands. Thou hast done an atrocious act by killing this infant.'

"The serpent said, 'O fowler, as the officiating priests at a sacrifice do not acquire the merit of the act by offering oblations of clarified butter to the fire, even so should I be regarded with respect as to the result in this connection.'

"Bhishma continued, 'The serpent directed by Mrityu having said this, Mrityu himself appeared there and addressing the serpent spoke thus.

"Mrityu said, 'Guided. by Kala, I, O serpent, sent thee on this errand, and neither art thou nor am I the cause of this child's death. Even as the clouds are tossed hither and thither by the wind, I am like the clouds, O serpent, influenced by Kala. All attitudes appertaining to Sattwa or Rajas, or Tamas, are provoked by Kala, and operate in all creatures. All creatures, mobile and immobile, in heaven, or earth, are influenced by Kala. The whole universe, O serpent, is imbued with this same influence of Kala. All acts in this world and all abstentions, as also all their modifications, are said to be influenced by Kala, Surya, Soma, Vishnu, Water, Wind, the deity of a hundred sacrificer, Fire, Sky, Earth, Mitra and Parjanya, Aditi, and the Vasus, Rivers and Oceans, all existent and non-existent objects, are created and destroyed by Kala. Knowing this, why dost thou, O serpent, consider me to be guilty? If any fault attaches to me in this, thou also wouldst be to blame.'

"The serpent said, 'I do not, O Mrityu, blame thee, nor do I absolve thee from all blame. I only aver that I am directed and influenced (in my actions) by thee. If any blame attaches to Kala, or, if it be not desirable to attach any blame to him, it is not for me to scan the fault. We have no right to do so.

As it is incumbent on me to absolve myself from this blame, so it is my duty to see that no blame attaches to Mrityu.'

"Bhishma continued, 'Then the serpent, addressing Arjunaka, said--Thou hast listened to what Mrityu has said. Therefore, it is not proper for thee to torment me, who am guiltless, by tying me with this cord.'

"The fowler said, 'I have listened to thee, O serpent, as well as to the words of Mrityu, but these, O serpent, do not absolve thee from all blame. Mrityu and thyself are the causes of the child's death. I consider both of you to be the cause and I do not call that to be the cause which is not truly so. Accursed be the wicked and vengeful Mrityu that causes affliction to the good. Thee too I shall kill that art sinful and engaged, in sinful acts!'

"Mrityu said, 'We both are not free agents, but are dependent on Kala, and ordained to do our appointed work. Thou shouldst not find fault with us if thou dost consider this matter thoroughly.'

"The fowler said, 'If ye both, O serpent and Mrityu, be dependent on Kala, I am curious to know how pleasure (arising from doing good) and anger (arising from doing evil) are caused.'

"Mrityu said, 'Whatever is done is done under the influence of Kala. I have said it before, O fowler, that Kala is the cause of all and that for this reason we both, acting under the inspiration of Kala, do our appointed work and therefore, O fowler, we two do not deserve censure from thee in any way!'

"Bhishma continued, 'Then Kala arrived at that scene of disputation on this point of morality, and spoke thus to the serpent and Mrityu and the fowler Arjunaka assembled together.'

"Kala said, 'Neither Mrityu, nor this serpent, nor I, O fowler, am guilty of the death of any creature. We are merely the immediate exciting causes of the event. O Arjunaka, the Karma of this child formed the exciting cause of our action in this matter. There was no other cause by which this child came by its death. It was killed as a result of its own Karma. It has met with death as the result of its Karma in the past. Its Karma has been the cause of its destruction. We all are subject to the influence of our respective Karma. Karma is an aid to salvation even as sons are, and Karma also is an indicator of virtue and vice in man. We urge one another even as acts urge one another. As men make from a lump of clay whatever they wish to make, even so do men attain to various results determined by Karma. As light and shadow are related to each other, so are men related to Karma through their own actions. Therefore, neither art thou, nor am I, nor Mrityu, nor the serpent, nor this old Brahmana lady, is the cause of this child's death. He himself is the cause here. Upon Kala, O king, expounding the matter in this way, Gautami, convinced in her mind that men suffer according to their actions, spoke thus to Arjunaka.'

"Gautami said, 'Neither Kala, nor Mrityu, nor the serpent, is the cause in this matter. This child has met with death as the result of its own Karma. I too so acted (in the past) that my son has died (as its consequence). Let now Kala and Mrityu retire from this place, and do thou too, O Arjunaka, release this serpent.'

"Bhishma continued, 'Then Kala and Mrityu and the serpent went back to their respective destinations, and Gautami became consoled in mind as also the fowler. Having heard all this, O king, do thou forego all grief, and attain to peace of mind. Men attain to heaven or hell as the result of their own Karma. This evil has neither been of thy own creation, nor of Duryodhana's. Know this that these lords of Earth have all been slain (in this war) as a result of acts of Kalas.'"

Vaisampayana said, "Having heard all this, the powerful and virtuous Yudhishthira became consoled in mind, and again enquired as follows."

Footnotes

4:1 The commentator explains this passage by the illustration that in the act of felling a tree the effect is produced by the intermediate act of raising the axe by some sentient agent, but that in the case of the burning of a forest, the fire is produced by the friction of the dry branches of trees without the intervention of any sentient agent.

4:2 Even as the wind indicates the dry twigs to ignite,' adds the commentator.

Section 2

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O wisest of men, O thou that art learned in all the scriptures, I have listened to this great story, O foremost of intelligent men. I am desirous of again hearing the recital of some history full of religious instruction, and it behoves thee to gratify me. O lord of Earth, tell me if any householder has ever succeeded in conquering Mrityu by the practice of virtue. Do thou recite this to me with all details!'

"Bhishma said, 'This ancient history is recited as an illustration of the subject of the conquest by a householder, over Mrityu, through the practice of virtue. The Prajapati Manu had a son, O king, of the name of the Ikshwaku. Of that king, illustrious as Surya, were born a hundred sons. His tenth son, O Bharata, was named Dasaswa, and this virtuous prince of infallible prowess became the king of Mahismati. Dasaswa's son, O king, was a righteous prince whose mind was constantly devoted to the practice of truth and charity and devotion. He was known by the name of Madiraswa and ruled over the Earth as her lord. He was constantly devoted to the study of the Vedas as also of the science of arms. Madiraswa's son was the king named Dyutimat who possessed great good fortune and power and strength and energy. Dyutimat's son was the highly devout and pious king who was famous in all the worlds under the name of Suvira. His soul was intent on religion and he possessed wealth like another Indra, the lord of the deities. Suvira too had a son who was invincible in battle, and who was the best of all warriors and known by the name of Sudurjaya. And Durjya too, possessed of a body like that of Indra, had a son who beamed with splendour like that of fire. He was the great monarch named Duryodhana who was one of the foremost of royal sages. Indra used to pour rain profusely in the kingdom of this monarch, who never fled from the battlefield and was possessed of valour like unto Indra himself. The cities and the kingdom of this king were filled with riches and gems and cattle and grain of various kinds. There was no miser in his kingdom nor any person afflicted with distress or poverty. Nor was there in his kingdom any person that was weak in body or afflicted with disease. That king was very clever, smooth in speech, without envy, a master of his passions, of a righteous soul, full of compassion, endued with prowess, and not given to boasting. He performed sacrifices, and was self-restrained and intelligent, devoted to Brahmanas and Truth. He never humiliated others, and was charitable, and learned in the Vedas and the Vedanta. The celestial river Narmada, auspicious and sacred and of cool waters, in her own nature, O Bharata, courted him. He begot upon that river, a lotus-eyed daughter, by name Sudarsana, who was, O king, endued with great beauty. No creature, O Yudhisthira, had ever been born before among womankind, that was, possessed of such beauty as that excellent damsel who was the daughter of Duryodhana. The god Agni himself courted the beautiful princess Sudarsana, and taking the shape of a Brahmana, O monarch, sought her hand from the king. The king was unwilling to give his daughter in marriage to the Brahmana who was poor and not of the same rank with himself. Thereupon Agni vanished from his great sacrifice. The king, grieved at heart, then addressed the Brahmanas, saying,--Of what sin have I, ye excellent Brahmanas, or you, been guilty, that Agni should disappear from this sacrifice, even as good done unto wicked men disappears from their estimation. Great, indeed, must that sin of ours be for which Agni has thus disappeared. Either must the sin be yours, or, it must be mine. Do you fully investigate the matter.--Then hearing the king's words, O foremost prince of Bharata's race, the Brahmanas, restraining speech, sought with concentrated faculties the protection of the god of fire. The divine carrier of oblations, resplendent as the autumnal Sun, appeared before them, enveloping his self in glorious refulgence. The high-souled Agni then addressed those excellent Brahmanas, saying,--I seek the daughter of Duryodhana for my own self. At this all those Brahmanas were struck with wonder, and rising on the morrow, they related to the king what had been said by the fire-god. The wise monarch, hearing the words of those utterers of Brahma, was delighted at heart, and said,--Be it so.--The king craved a boon of the illustrious fire-god as the marriage dower,--Do thou, O Agni, deign to remain always with us here.--Be it so--said the divine Agni to that lord of Earth. For this reason Agni has always been present in the kingdom of Mahismati to this day, and was seen by Sahadeva in course of his conquering expedition to the south. Then the king gave his daughter, dressed in new garments and decked with jewels, to the high-souled deity, and Agni too accepted, according to Vedic rites, the princess Sudarsana as his bride, even as he accepts libations of clarified butter at sacrifices, Agni was well pleased with her appearance, her beauty, grace, character, and nobility of birth, and was minded to beget offspring upon her. And a son by Agni, of the name of Sudarsana, was soon born of her. Sudarsana also was, in appearance, as beautiful as the full moon, and even in his childhood he attained to a knowledge of the supreme and everlasting Brahma. There was also a king of the name of Oghavat, who was the grandfather of Nriga. He had a daughter of the name of Oghavati, and a son too of the name of Ogharatha born unto him. King Oghavat gave his daughter Oghavati, beautiful as a goddess, to the learned Sudarsana for wife. Sudarsana, O king, leading the life of a householder with Oghavati, used to dwell in Kurukshetra with her. This intelligent prince of blazing energy took the vow, O lord, of conquering Death by leading the life of even a householder. The son of Agni, O king, said to Oghavati,--Do thou never act contrary to (the wishes of) those that seek our hospitality. Thou shouldst make no scruple about the means by which guests are to be welcomed, even if thou have to offer thy own person. O beautiful one, this vow is always present in the mind, since for householders, there is no higher virtue than hospitality accorded to guests. Do thou always bear this in mind without ever doubting it, if my words be any authority with thee. O sinless and blessed one, if thou hast any faith in me, do thou never disregard a guest whether I be at thy side or at a distance from thee! Unto him, with hands clasped and placed on her head, Oghavati replied, saying,--'I shall leave nothing undone of what thou commandest me.--Then Mrityu, O king, desiring to over-reach Sudarsana, began to watch him for finding out his lathes. On a certain occasion, when the son of Agni went out to fetch firewood from the forest, a graceful Brahmana sought the hospitality of Oghavati with these words:--O beautiful lady, if thou hast any faith in the virtue of hospitality as prescribed for householders, then I would request thee to extend the rites of hospitality to me to-day.--The princess of great fame, thus addressed by that Brahmana, O king, welcomed him according to the rites prescribed in the Vedas. Having offered him a seat, and water to wash his feet, she enquired, saying,--What is thy business? What can I offer thee? The Brahmana said unto her,--My business is with thy person, O blessed one. Do thou act accordingly without any hesitation in thy mind. If the duties prescribed for householders be acceptable to thee, do thou, O princess, gratify me by offering up thy person to me.--Though tempted by the princess with offers of diverse other things, the Brahmana, however, did not ask for any other gift than the offer of her own person. Seeing him resolved, that lady, remembering the directions which had before been given to her by her husband, but overcome with shame, said, to that excellent Brahmana,--Be it so.--Remembering the words of her husband who was desirous of acquiring the virtue of householders, she cheerfully approached the regenerate Rishi. Meanwhile, the son of Agni, having collected his firewood, returned to his home. Mrityu, with his fierce and inexorable nature, was constantly by his side, even, as one attends upon one's devoted friend. When the son of Pavaka returned to his own hermitage, he called Oghavati by name, and (receiving no answer) repeatedly, exclaimed,--Whether art thou gone?--But the chaste lady, devoted to her husband, being then locked in the arms of that Brahmana, gave no reply to her husband. Indeed, that chaste woman, considering herself contaminated became speechless, overcome with shame. Sudarsana, addressing her again, exclaimed,--Where can my chaste wife be? Whither has she gone? Nothing can be of greater moment to me than this (her disappearance). Why does not that simple and truthful lady, devoted to her husband, alas, answer to my call today as she used to do before with sweet smiles? Then that Brahmana, who was within the hut, thus replied to Sudarsana,--Do thou learn, O son of Pavaka, that a Brahmana guest has arrived, and though tempted by this thy wife with diverse other offers of welcome, I have, O best of Brahmanas, desired only her person, and this fair-faced lady is engaged in welcoming me with due rites. Thou art at liberty to do whatever thou thinkest to be suitable to this occasion. Mrityu, armed with the iron club, pursued the Rishi at that moment, desirous of compassing the destruction of one that would, he thought, deviate from his promise. Sudarsana was struck with wonder, but casting off all jealousy and anger by look, word, deed, or thought, said,--Do thou enjoy thyself, O Brahmana. It is a great pleasure to me. A householder obtain the highest merit by honouring a guest. It is said by the learned that, as regards the householder, there is no higher merit than what results unto him from a guest departing from his house after having been duly honoured by him. My life, my wife, and whatever other worldly possessions I have, are all dedicated to the use of my guests. Even this is the vow that I have taken. As I have truly made this statement, by that truth, O Brahmana, I shall attain to the knowledge of Self. O foremost of virtuous men, the five elements, viz., fire, air, earth, water, and sky, and the mind, the intellect and the Soul, and time and space and the ten organs of sense, are all present in the bodies of men, and always witness the good and evil deeds that men do. This truth has today been uttered by me, and let the gods bless me for it or destroy me if I have spoken falsely. At this, O Bharata, there arose in all directions, in repeated echoes, a voice, crying,--This is true, this is not false. Then that Brahmana came out of the hovel, and like the wind rising and encompassing both Earth and sky, and making the three worlds echo with Vedic sounds, and calling that virtuous man by name, and congratulating him said,--O sinless one, I am Dharma; All glory to thee. I came here, O truth-loving one, to try thee, and I am well pleased with thee by knowing thee to be virtuous. Thou hast subdued and conquered Mrityu who always has pursued thee, seeking thy laches? O best of men, no one in the three worlds has the ability to insult, even with looks, this chaste lady devoted to her husband, far less to touch her person. She has been protected from defilement by thy virtue and by her own chastity. There can be nothing contrary to what this proud lady will say. This utterer of Brahma, endued with austere penances, shall, for the salvation of the world, be metamorphosed into a mighty river. And thou shalt attain to all the worlds in this thy body, and as truly as the science of Yoga is within her control, this highly blessed lady will follow thee with only half of her corporeal self, and with the other half will she be celebrated as the river Oghavati! And thou shalt attain with her to all the worlds that acquired through penances, Those eternal and everlasting worlds from which none cometh back will be attained by thee even in this gross body of thine. Thou hast conquered Death, and attained to the highest of all felicities, and by thy own power (of mind), attaining to the speed of thought, thou hast risen above the power of the five elements! By thus adhering to the duties of a householder, thou hast conquered thy passions, desires, and anger, and this princess, O prince of virtuous men has, by serving thee, conquered affliction, desire, illusion, enmity and lassitude of mind!'

"Bhishma continued, 'Then the glorious Vasava (the lord of the gods), riding in a fine chariot drawn by a thousand white horses, approached that Brahmana. Death and Soul, all the worlds, all the elements, intellect, mind, time, and space as also desire and wrath, were all conquered. There-fore, O best of men, do thou bear this in mind, that to a householder there is no higher divinity than the guest. It is said by the learned that the blessings of an honoured guest are more efficacious than the merit of a hundred sacrifices. Whenever a deserving guest seeks the hospitality of a householder and is not honoured by him, he takes away (with him) all the virtues of the latter giving him his sins (in return). I have now recited to thee, my son, this excellent story as to how Death was conquered of old by a householder. The recital of this excellent story confers glory, fame, and longevity (upon those that listen to it). The man that seeks worldly prosperity should consider it as efficacious in removing all evil. And, O Bharata, the learned man that daily recites this story of the life of Sudarsana attains to the regions of the blessed.'"

Section 3

"Yudhishthira said, 'If, O prince, Brahmanahood be so difficult of attainment by the three classes (Kshatriyas, Vaisyas and Sudras), how then did the high souled Viswamitra, O king, though a Kshatriya (by birth), attain to the status of a Brahmana? I desire to know this, O sire. Therefore, do thou truly relate this matter to me. That powerful man, O sire, by virtue of his austerities, destroyed in a moment the hundred sons of the high-souled Vasishtha. While under the influence of anger, he created numerous evil spirits and Rakshasas of mighty vigour and resembling the great destroyer Kala himself. The great and learned race of Kusika, numbering hundreds of regenerate sages and belauded by the Brahmanas, was founded in this world of men by him. Sunasepha of austere penances, the son of Richika, having been sought to be slain as an animal in the great sacrifice of Amvarisha, obtained his deliverance through Viswamitra. Harishchandra, having pleased the gods at a sacrifice, became a son of the wise Viswamitra.

For not having honoured their eldest brother Devarat, whom Viswamitra got as a son from the gods, the other fifty brothers of his were cursed, and all of them became Chandalas. Trisanku, the son of Ikshwaku, through the curse of Vasistha became a Chandala, and when abandoned by his friends, and remaining suspended with his head downwards in the lower regions, was translated to heaven at the pleasure of Viswamitra. Viswamitra had a large river, by name Kausika, that was frequented by celestial Rishis. This sacred and auspicious stream was frequented by the gods and regenerate Rishis. For disturbing his devotions, the famous celestial nymph Rambha of fine bracelets, was cursed and metamorphosed into a rock. Through fear of Viswamitra the glorious Vasishtha, in olden times, binding himself with creepers, threw himself down into a river and again rose released from his bonds. In consequence of this, that large and sacred river become thenceforth celebrated by the name of Vipasa. He prayed to the glorious and puissant Indra who was pleased with him and absolved him from a curse. Remaining on the northern side of the firmament, he sheds his lustre from a position in the midst of the seven regenerate Rishis, and Dhruva the son of Uttanpada. These are his achievements as well as many others. O descendant of Kuru, as they were performed by a Kshatriya, my curiosity has been roused in this matter. Therefore, O foremost one of Bharata's race, do thou relate this matter to me truly. How without casting off his corporeal frame and taking another tenement of flesh could he become a Brahmana? Do thou, O sire, truly relate this matter to me as thou hast related to me the story of Matanga. Matanga was born as a Chandala,and could not attain to Brahmanahood,(with all his austerities) but how could this man attain to the status of a Brahmana?"

Footnotes

11:1 Literally, the releaser from bonds.

11:2 Refers to the curse pronounced on Viswamitra by the son of Vasishtha, when the former acted as the priest of Trisanku. The curse was that Viswamitra would partake of canine flesh by officiating as the priest of one who himself was the partaker of such flesh. It is said that at a time of great scarcity, Viswamitra was obliged to resort to dog's flesh for food, and that as he was about to cook it, Indra pounced upon it and took it away.

11:3 The constellation of the Great Bear.

11:4 The Pole Star.

11:5 Matanga was begotten upon a Brahmana woman by a Sudra father.

Section 4

"Bhishma said, 'Listen truly in detail, O son of Pritha, how in olden times Viswamitra attained to the status of a Brahmana Rishi. There was, O foremost of Bharata's descendants, in the race of Bharata, a king of the name of Ajamida, who performed many sacrifices and was the best of all virtuous men. His son was the great king named Jahnu. Ganga was the daughter of this high-minded prince. The farfamed and equally virtuous Sindhudwipa was the son of this prince. From Sindhudwipa sprung the great royal sage Valakaswa. His son was named Vallabha who was like a second Dharma in embodied form. His son again was Kusika who was refulgent with glory like unto the thousand-eyed Indra. Kusika's son was the illustrious King Gadhi who, being childless and desiring to have a son born unto him, repaired to the forest. Whilst living there, a daughter was born unto him. She was called Satyavati by name, and in beauty of appearance she had no equal on Earth. The illustrious son of Chyavana, celebrated by the name of Richika, of the race of Bhrigu, endued with austere penances, sought the hand of this lady. Gadhi, the destroyer of his enemies, thinking him to be poor, did not bestow her in marriage upon the high-souled Richika. But when the latter, thus dismissed, was going away, the excellent king, addressing him said,--'If thou givest me a marriage dower thou shalt have my daughter for thy wife.'

"Richika said, 'What dower, O king, shall I offer thee for the hand of thy daughter? Tell me truly, without feeling any hesitation in the matter. Gadhi said,--'O descendant of Bhrigu, do thou give me a thousand horses fleet as the wind, and possessing the hue of moon-beams, and each having one ear black.'

"Bhishma said, 'Then that mighty son of Chyavana who was the foremost of Bhrigu's race, besought the deity Varuna, the son of Aditi, who was the lord of all the waters.--O best of gods, I pray to thee to give me a thousand horses, all endued with the speed of the wind and with complexion as effulgent as the moon's, but each having one ear black. The god Varuna, the son of Aditi, said to that excellent scion of Bhrigu's race,--Be it so. Wheresoever thou shalt seek, the horses shalt arise (in thy presence).--As soon as Richika thought of them, there arose from the waters of Ganga thousand high-mettled horses, as lustrous in complexion as the moon. Not far from Kanyakubja, the sacred bank of Ganga is still famous among men as Aswatirtha in consequence of the appearance of those horses at that place. Then Richika, that best of ascetics, pleased in mind, gave those thousand excellent horses unto Gadhi as the marriage-dower. King Gadhi, filled with wonder and fearing to be cursed, gave his daughter, bedecked with jewels, unto that son of Bhrigu. That foremost of regenerate Rishis accepted her hand in marriage according to the prescribed rites. The princess too was well-pleased at finding herself the wife of that Brahmana. That foremost of regenerate Rishis, O Bharata, was well pleased with her conduct and expressed a wish to grant her boon. The princess, O excellent king, related this to her mother. The mother addressed the daughter that stood before her with down-cast eyes, saving,--It behoves thee, O my daughter, to secure a favour for me also from thy husband. That sage of austere penances is capable of granting a boon to me, the boon, viz. of the birth of a son to me.--Then, O king, returning quickly to her husband Richika, the princess related to him all that had been desired by her mother. Richika said,--By my favour, O blessed one, she will soon give birth to a son possessed of every virtue. May thy request be fulfilled. Of thee too shall be born a mighty and glorious son who, endued with virtue, shall perpetuate my race. Truly do I say this unto thee! When you two shall bathe in your season, she shall embrace a peepul tree, and thou, O excellent lady, shalt likewise embrace a fig tree, and by so doing shall ye attain the object of your desire. O sweetly-smiling lady, both she and you shall have to partake of these two sacrificial offerings (charu) rated with hymns, and then shall ye obtain sons (as desired).--At this, Satyavati, delighted at heart, told her mother all that had been said by Richika as also of the two balls of charu. Then the mother, addressing her daughter Satyavati, said:--O daughter, as I am deserving of greater consideration from thee than thy husband, do thou obey my words. The charu, duly consecrated with hymns, which thy husband has given to thee, do thou give unto me and thyself take the one that has been prescribed for me. O sweetly-smiling one of blameless character, if thou hast any respect for my word, let us change the trees respectively designed for us. Every one desires to possess an excellent and stainless being for his own son. The glorious Richika too must have acted from a similar motive in this matter, as will appear in the end. For this reason, O beautiful girl, my heart inclines towards thy charu, and thy tree, and thou too shouldst consider how to secure an excellent brother for thyself.--The mother and the daughter Satyavati having acted in this way, they both, O Yudhishthira, became big with child. And that great Rishi, the excellent descendant of Bhrigu, finding his wife quick with child, was pleased at heart, and addressing her, said,--O excellent lady, thou hast not done well in exchanging the charu as will soon become apparent. It is also clear that thou hast changed the trees. I had placed the entire accumulated energy of Brahma in thy charu and Kshatriya energy in the charu of thy mother. I had so ordered that thou wouldst give birth to a Brahmana whose virtues would be famous throughout the three worlds, and that she (thy mother) would give birth to an excellent Kshatriya. But now, O excellent lady, that thou hast reversed the order (of the charu) so, thy mother will give birth to an excellent Brahmana and thou too, O excellent lady, will give birth to a Kshatriya terrible in action. Thou hast not done will, O lady, by acting thus out of affection for thy mother.--Hearing this, O king the excellent lady Satyavati, struck with sorrow, fell upon the ground like a beautiful creeper cut in twain. Regaining her senses and bowing unto her lord with head (bent), the daughter of Gadhi said to her husband, that foremost one of Bhrigu's race,--O regenerate Rishi, O thou that art foremost amongst those versed in Brahma, do thou take pity on me, thy wife, who is thus appeasing thee and so order that a Kshatriya son may not be born unto me. Let my grandson be such a one as will be famous for his terrible achievements, if it be thy desire, but not my son, O Brahmana. Do thou confer this favour on me.--Be it so,--said that man of austere penances to his wife and then, O king, she gave birth to a blessed son named Jamadagni. The celebrated wife of Gadhi too gave birth to the regenerate Rishi Viswamitra versed in the knowledge of Brahma, by favour of that Rishi. The highly devout Viswamitra, though a Kshatriya, attained to the state of a Brahmana and became the founder of a race of Brahmanas. His sons became high-souled progenitors of many races of Brahmanas who were devoted to austere penances, learned in the Vedas, and founders, of many clans. The adorable Madhuchcchanda and the mighty Devrat, Akshina, Sakunta, Vabhru, Kalapatha, the celebrated Yajnavalkya, Sthula of high vows, Uluka, Mudgala, and the sage Saindhavayana, the illustrious Valgujangha and the great Rishi Galeva, Ruchi, the celebrated Vajra, as also Salankayana, Liladhya and Narada, the one known as Kurchamuka, and Vahuli, Mushala, as also Vakshogriva, Anghrika, Naikadrik, Silayupa, Sita, Suchi, Chakraka, Marrutantavya, Vataghna, Aswalayana, and Syamayana, Gargya, and Javali, as also Susruta, Karishi, Sangsrutya, and Para Paurava, and Tantu, the great sage Kapila, Tarakayana, Upagahana, Asurayani, Margama, Hiranyksha, Janghari, Bhavravayani, and Suti, Bibhuti, Suta, Surakrit, Arani, Nachika, Champeya, Ujjayana, Navatantu, Vakanakha, Sayanya, Yati, Ambhoruha, Amatsyasin, Srishin, Gardhavi Urjjayoni, Rudapekahin, and the great Rishi Naradin,--these Munis were all sons of Viswamitra and were versed in the knowledge of Brahma. O king Yudhishthira, the highly austere and devout Viswamitra, although a Kshatriya (by descent), became a Brahmana for Richika having placed the energy of supreme Brahma (in the charu), O foremost prince of Bharata's race, I have now related to you, with all details, the story of the birth of Viswamitra who was possessed of energy of the sun, the moon, and the fire-god. O best of kings, if thou hast any doubt with regard to any other matter, do thou let me know it, so that I may remove it.'"

Footnotes

13:1 Charu is properly an oblation of rice, barley, and pulse, boiled with butter and milk, for presentation to the gods in a sacrifice or ordinary worship.

Section 5

"Yudhishthira said, 'O thou that knowest the truths of religion, I wish to hear of the merits of compassion, and of the characteristics of devout men. Do thou, O sire, describe them to me.'

"Bhishma said, In this connection, this ancient legend, the story of Vasava and the high-minded Suka, is cited as an illustration. In the territories of the king of Kasi, a fowler, having poisoned arrows with him went out of his village on a hunting excursion in search of antelopes. Desirous of obtaining, meat, when in a big forest in pursuit of the chase, he discovered a drove of antelopes not far from him, and discharged his arrow at one of them. The arrows of that folder of irresistible arms, discharged for the destruction of the antelope, missed its aim and pierced a mighty forest-tree. The tree, violently pierced with that arrow tipped with virulent poison, withered away, shedding its leaves and fruits. The tree having thus withered a parrot that had lived in a hollow of its trunk all his life, did not leave his nest out of affection for the lord of the forest. Motionless and without food silent and sorrowful, that grateful and virtuous parrot also withered away with the tree. The conqueror of Paka (Indra) was struck with wonder upon finding that high-souled, and generous-hearted bird thus uninfluenced by misery or happiness and possessing extraordinary resolution. Then the thought arose in Sakra's mind,--How could this bird come to possess humane and generous feelings which are impossible in one belonging to the world of lower animals? Perchance, there is nothing wonderful in the matter, for all creatures are seen to evince kindly and generous feelings towards others.--Assuming then the shape of a Brahmana, Sakra descended on the Earth and addressing the bird, said,--O Suka, O best of birds, the grand-daughter (Suki) of Daksha has become blessed (by having thee as her offspring). I ask thee, for what reason dost thou not leave this withered tree?--Thus questioned, the Suka bowed unto him and thus replied:--Welcome to thee O chief of the gods, I have recognised thee by the merit of my austere penances--Well-done, well-done!--exclaimed the thousand-eyed deity. Then the latter praised him in his mind, saying,--O, how wonderful is the knowledge which he possesses.--Although the destroyer of Vala knew that parrot to be of a highly virtuous character and meritorious in action, he still enquired of him about the reason of his affection for the tree. This tree is withered and it is without leaves and fruits and is unfit to be the refuge of birds. Why dost thou then cling to it? This forest, too, is vast and in this wilderness there are numerous other fine trees whose hollows are covered with leaves and which thou canst choose freely and to thy heart's content. O patient one exercising due discrimination in thy wisdom, do thou forsake this old tree that is dead and useless and shorn of all its leaves and no longer capable of any good.'"

"Bhishma said, 'The virtuous Suka, hearing these words of Sakra, heaved a deep sigh and sorrowfully replied unto him, saying--O consort of Sachi, and chief of the gods, the ordinances of the deities are always to be obeyed. Do thou listen to the reason of the matter in regard to which thou hast questioned me. Here, within this tree, was I born, and here in this tree have I acquired all the good traits of my character, and here in this tree was I protected in my infancy from the assaults of my enemies. O sinless one, why art thou, in thy kindness, tampering with the principle of my conduct in life? I am compassionate, and devoutly intent on virtue, and steadfast in conduct. Kindliness of feeling is the great test of virtue amongst the good, and this same compassionate and humane feeling is the source of perennial felicity to the virtuous. All the gods question thee to remove their doubts in religion, and for this reason, O lord, thou hast been placed in sovereignty over them all. It behoves thee not, O thousand-eyed one, to advise me now to abandon this tree for ever. When it was capable of good, it supported my life. How can I forsake it now?--The virtuous destroyer of Paka, pleased with these well-meant words of the parrot, thus said to him:--I am gratified with thy humane and compassionate disposition. Do thou ask a boon of me.--At this, the compassionate parrot craved this boon of him, saying,--Let this tree revive.--Knowing the great attachment of the parrot to that tree and his high character, Indra, well-pleased, caused the tree to be quickly sprinkled over with nectar. Then that tree became replenished and attained to exquisite grandeur through the penances of the parrot, and the latter too, O great king, at the close of his life, obtained the companionship of Sakra by virtue of that act of compassion. Thus, O lord of men, by communion and companionship with the pious, people attain all the objects of their desire even as the tree die through its companionship with the parrot.'"

Section 6

"Yudhishthira said, 'Tell me, O learned sire that art versed in all the scriptures, of Exertion and Destiny which is the most powerful?'

"Bhishma said, 'This ancient story of the conversation of Vasishtha and Brahma, O Yudhishthira, is an illustration in point. In olden times the adorable Vasishtha enquired of Brahma as to which among these two, viz., the Karma of a creature acquired in this life, or that acquired in previous lives (and called Destiny), is the more potent in shaping his life. Then, O king, the great god Brahma, who had sprung from the primeval lotus, answered him in these exquisite and well-reasoned words, full of meaning.'"

"Brahma said, 'Nothing comes into existence without seed. Without seed, fruits do not grow. From seeds spring other seeds. Hence are fruits known to be generated from seeds. Good or bad as the seed is that the husbandman soweth in his field, good or bad are the fruits that he reaps. As, unsown with seed, the soil, though tilled, becomes fruitless, so, without individual Exertion, Destiny is of no avail. One's own acts are like the soil, and Destiny (or the sum of one's acts in previous births) is compared to the seed. From the union of the soil and the seed doth the harvest grow. It is observed every day in the world that the doer reaps the fruit of his good and evil deeds; that happiness results from good deeds, and pain from evil ones; that acts, when done, always fructify; and that, if not done, no fruit arises. A man of (good) acts acquires merits with good fortune, while an idler falls away from his estate, and reaps evil like the infusion of alkaline matter injected into a wound. By devoted application, one acquires beauty, fortune, and riches of various kinds. Everything can be secured by Exertion: but nothing can be gained through Destiny alone, by a man that is wanting in personal Exertion. Even so does one attain to heaven, and all the objects of enjoyment, as also the fulfilment of one's heart's desires by well-directed individual Exertion. Al! the luminous bodies in the firmament, all the deities, the Nagas, and the Rakshasas, as also the Sun and the Moon and the

Winds, have attained to their high status by evolution from man's status, through dint of their own action. Riches, friends, prosperity descending from generation to generation, as also the graces of life, are difficult of attainment by those that are wanting in Exertion. The Brahmana attains to prosperity by holy living, the Kshatriya by prowess, the Vaisya by manly exertion, and the Sudra by service. Riches and other objects of enjoyment do not follow the stingy, nor the impotent, nor the idler. Nor are these ever attained by the man that is not active or manly or devoted to the exercise of religious austerities. Even he, the adorable Vishnu, who created the three worlds with the Daityas and all the gods, even He is engaged in austere penances in the bosom of the deep. If one's Karma bore no fruit, then all actions would become fruitless, and relying on Destiny men would become idlers. He who, without pursuing the human modes of action, follows Destiny only, acts in vain, like unto the woman that has an impotent husband. In this world the apprehension that accrues from performance of good or evil actions is not so great if Destiny be unfavourable as one's apprehension of the same in the other world if Exertion be wanting while here. Man's powers, if properly exerted, only follow his Destiny, but Destiny alone is incapable of conferring any good where Exertion is wanting. When it is seen that even in the celestial regions, the position of the deities themselves is unstable, how would the deities maintain their own position or that of others without proper Karma? The deities do not always approve of the good deeds of others in this world, for, apprehending their own overthrow, they try to thwart the acts of others. There is a constant rivalry between the deities and the Rishis, and if they all have to go through their Karma, still it can never be averted that there is no such thing as Destiny, for it is the latter that initiates all Karma. How does Karma originate, if Destiny form the prime spring of human action? (The answer is) that by this means, an accretion of many virtues is made even in the celestial regions. One's own self is one's friend and one's enemy too, as also the witness of one's good and evil deeds. Good and evil manifest themselves through Karma. Good and evil acts do not give adequate results. Righteousness is the refuge of the gods, and by righteousness is everything attained. Destiny thwarts not the man that has attained to virtue and righteousness.

In olden times, Yayati, falling from his high estate in heaven descended on the Earth but was again restored to the celestial regions by the good deeds of his virtuous grandsons. The royal sage Pururavas, celebrated as the descendant of Ila, attained to heaven through the intercession of the Brahmanas. Saudasa, the king of Kosala, though dignified by the performance of Aswamedha and other sacrifices, obtained the status of a man-eating Rakshasa, through the curse of a great Rishi. Aswatthaman and Rama, though both warriors and sons of Munis, failed to attain to heaven by reason of their own actions in this world. Vasu, though he performed a hundred sacrifices like a second Vasava, was sent to the nethermost regions, for making a single false statement. Vali, the son of Virochana, righteously bound by his promise, was consigned to the regions under the Earth, by the prowess of Vishnu. Was not Janamejaya, who followed the foot-prints of Sakra, checked and put down by the gods for killing a Brahmana woman? Was not the regenerate Rishi Vaisampayana too, who slew a Brahmana in ignorance, and was polluted by the slaughter of a child, put down by the gods? In olden times the royal sage Nriga became transmuted into a lizard. He had made gifts of kine unto the Brahmanas at his great sacrifice, but this availed him not. The royal sage Dhundhumara was overwhelmed with decrepitude even while engaged in performing his sacrifices, and foregoing all the merits thereof, he fell asleep at Girivraja. The Pandavas too regained their lost kingdom, of which they had been deprived by the powerful sons of Dhritarashtra, not through the intercession of the fates, but by recourse to their own valour. Do the Munis of rigid vows, and devoted to the practice of austere penances, denounce their curses with the aid of any supernatural power or by the exercise of their own puissance attained by individual acts? All the good which is attained with difficulty in this world is possessed by the wicked, is soon lost to them. Destiny does not help the man that is steeped in spiritual ignorance and avarice. Even as a fire of small proportions, when fanned by the wind, becomes of mighty power, so does Destiny, when joined with individual Exertion, increase greatly (in potentiality). As with the diminution of oil in the lamp its light is extinguished so does the influence of Destiny is lost if one's acts stop. Having obtained vast wealth, and women and all the enjoyments of this world, the man, without action is unable to enjoy them long, but the high-souled man, who is even diligent, is able to find riches buried deep in the

Earth and watched over by the fates. The good man who is prodigal (in religious charities and sacrifices) is sought by the gods for his good conduct, the celestial world being better than the world of men, but the house of the miser though abounding in wealth is looked upon by the gods as the house of dead. The man that does not exert himself is never contented in this world nor can Destiny alter the course of a man that has gone wrong. So there is no authority inherent in Destiny. As the pupil follows one's own individual perception, so the Destiny follows Exertion. The affairs in which one's own Exertion is put forth, there only Destiny shows its hand. O best of Munis, I have thus described all the merits of individual Exertion, after having always known them in their true significance with the aid of my yogic insight. By the influence of Destiny, and by putting forth individual Exertion, do men attain to heaven. The combined aid of Destiny and Exertion, becomes efficacious.'"

Footnotes

17:1 The meaning seems to be that if Destiny be unfavourable, there need not be much fear with respect to this world. But if one be wanting in Exertion, great must his fear be with respect to the next world, for happiness can never be obtained in the next world unless one acts righteously while here.

Section 7

"Yudhishthira said, 'O the best of Bharata's race and the foremost of great men, I wish to know what the fruits are of good deed. Do thou enlighten me on this point.'"

"Bhishma said, 'I shall tell thee what thou hast asked. Do thou, O Yudhishthira, listen to this which constitutes the secret knowledge of the Rishis. Listen to me as I explain what the ends, long coveted, are which are attained by men after death. Whatever actions are performed by particular corporeal beings, the fruits thereof are reaped by the doers while endued with similar corporeal bodies; for example, the fruits of actions done with mind are enjoyed at the time of dreams, and those of actions performed physically are enjoyed in the working state physically. In whatever states creatures perform good or evil deeds, they reap the fruits thereof in similar states of succeeding lives. No act done with the aid of the five organs of sensual perception, is ever lost. The five sensual organs and the immortal soul which is the sixth, remain its witnesses. One should devote one's eye to the service of the guest and should devote one's heart on the same; one should utter words that are agreeable; one should also follow and worship (one's guest). This is called Panchadakshin Sacrifice, (the sacrifice with five gifts). He who offers good food to the unknown and weary travellers fatigued by a long journey, attains to great merit. Those that use the sacrificial platform as their only bed obtain commodious mansions and beds (in subsequent births). Those that wear only rags and barks of trees for dress, obtain good apparel and ornaments in next birth. One possessed of penances and having his soul on Yoga, get vehicles and riding animals (as the fruit of their renunciation in this life). The monarch that lies down by the side of the sacrificial fire, attains to vigour and valour. The man who renounces the enjoyment of all delicacies, attains to prosperity, and he that abstains from animal food, obtains children and cattle, He who lies down with his head downwards, or who lives in water, or who lives secluded and alone in the practice of Brahmacharya, attains to all the desired ends. He who offers shelter to a guest and welcomes him with water to wash his feet as also with food, light and bed, attains to the merits of the sacrifice with the five gifts. He who lays himself down on a warrior's bed on the battle-field in the posture of a warrior, goes to those eternal regions where all the objects of desire are fulfilled. A man, O king, attains to riches that makes charitable gifts. One secures obedience to one's command by the vow of silence, all the enjoyments of life by practice of austerities, long life by Brahmacharya, and beauty, prosperity and freedom from disease by abstaining from injury to others. Sovereignty falls to the lot of those that subsist on fruits and roots only. Residence in heaven is attained by those that live on only leaves of trees. A man, O king, is said to obtain happiness, by abstention from food. By confining one's diet to herbs alone, one becomes possessed of cows. By living on grass one attains to the celestial regions. By foregoing all intercourse with one's wife and making ablutions three times during the day and by inhaling the air only for purposes of subsistence, one obtains the merit of a sacrifice. Heaven is attained by the practice of truth, nobility of birth by sacrifices. The Brahmana of pure practices that subsists on water only, and performs the Agnihotra ceaselessly, and recites the Gayatri, obtains a kingdom. By abstaining food or by regulating it, one attains to residence in heaven. O king, by abstaining from all but the prescribed diet while engaged in sacrifices, and by making pilgrimage for twelve years, one attains to a place better than the abodes reserved for heroes. By reading all the Vedas, one is instantly liberated from misery, and by practising virtue in thought, one attains to the heavenly regions. That man who is able to renounce that intense yearning of the heart for happiness and material enjoyments,--a yearning that is difficult of conquest by the foolish and that doth not abate with the abatement of bodily vigour and that clings like a fatal disease unto him,--is able to secure happiness. As the young calf is able to recognise its dam from among a thousand cows, so does the previous acts of a man pursue him (in all his different transformations). As the flowers and fruits of a tree, unurged by visible influences, never miss their proper season, so does Karma done in a previous existence bring about its fruits in proper time. With age, man's hair grows grey, his teeth become loose; his eyes and ears too become dim in action; but the only thing that does not abate is his desire for enjoyments. Prajapati is pleased with those acts that please one's father, and the Earth is pleased with those acts that please one's mother, and Brahma is adored with those acts that please one's preceptor. Virtue is honoured by him who honours these three. The acts of those that despise these three do not avail them.'"

"Vaisampayana said, 'The princes of Kuru's race became filled with wonder upon listening to this speech of Bhishma. All of them became pleased in mind and overpowered with joy. As Mantras applied with a desire to win victory, or the performance of the Shoma sacrifice made without proper gifts, or oblations poured on the fire without proper hymns, become useless and lead to evil consequences, even so sin and evil results flow from falsehood in speech. O prince, I have thus related to thee this doctrine of the fruition of good and evil acts, as narrated by the Rishis of old. What else dost thou wish to hear?"

Section 8

"Yudhishthira said, 'Who are deserving of worship? Who are they unto whom one may bow? Who are they, O Bharata, unto whom thou wouldst bend thy head? Who, again, are they whom thou likest? Tell me all this, O prince. What is that upon which thy mind dwells when affliction overwhelms thee? Do thou discourse to me on what is beneficial here, that is, in this region of human beings, as also hereafter.'"

"Bhishma said, 'I like those regenerate persons whose highest wealth is Brahman, whose heaven consists in the knowledge of the soul, and whose penances are constituted by their diligent study of the Vedas. My heart yearns after those in whose race persons, young and old diligently bear the ancestral burthens without languishing under them. Brahmanas well-trained in several branches of knowledge, self-controlled, mild-speeched, conversant with the scriptures, well-behaved, possessed of the knowledge of Brahman and righteous in conduct, discourse in respectable assemblies like flights of swans. Auspicious, agreeable, excellent, and well-pronounced are the words, O Yudhishthira, which they utter with a voice as deep as that of the clouds. Fraught with happiness both temporal and spiritual, such words are uttered by them in the courts of monarchs, themselves being received with honour and attention and served with reverence by those rulers of men. Indeed, my heart yearns after them who listen to the words uttered in assemblies or the courts of kings by persons endued with knowledge and all desirable attributes, and are respected by others. My heart, O monarch, always yearns after them who, for the gratification of Brahmanas, O Yudhishthira, give unto them, with devotion, food that is well-cooked and clean and wholesome. It is easy to fight in battle, but not so to make a gift without pride or vanity. In this world, O Yudhishthira, there are brave men and heroes by hundreds. While counting them, he that is a hero in gifts should be regarded as superior, O amiable one, if I had been even a vulgar Brahmana, I would have regarded myself as very great, not to speak of one born in a good Brahmana family endued with righteousness of conduct, and devoted to penances and learning. There is no one, O son of Pandu, in this world that is dearer to me than thou, O chief of Bharata's race but dearer to me than thou are the Brahmanas. And since, O best of the Kurus, the Brahmanas are very much dearer to me than thou, it is by that truth that I hope to go to all those regions of felicity which have been acquired by my sire Santanu. Neither my sire, nor my sire's sire, nor any one else connected with me by blood, is dearer to me than the Brahmanas. I do not expect any fruit, small or great, from my worship of the Brahmanas (for I worship them as deities because they are deserving of such worship). In consequence of what I have done to the Brahmanas in thought, word, and deed, I do not feel any pain now (even though I am lying on a bed of arrows). People used to call me as one devoted to the Brahmanas. This style of address always pleased me highly. To do good to the Brahmanas is the most sacred of all sacred acts. I behold many regions of beautitude waiting for me that have reverentially walked behind the Brahmanas. Very soon shall I repair to those regions for everlasting time, O son. In this world, O Yudhishthira, the duties of women have reference to and depend upon their husbands. To a woman, verily, the husband is the deity and he is the highest end after which she should strive. As the husband is to the wife, even so are the Brahmanas unto Kshatriyas. If there be a Kshatriya of full hundred years of age and a good Brahmana child of only ten years, the latter should be regarded as a father and the former as a son, for among the two, verily, the Brahmana is superior. A woman in the absence of her husband, takes his younger brother for her lord; even so the Earth, not having obtained the: Brahmana, made the Kshatriya her lord. The Brahmanas should be protected like sons and worshipped like sires or preceptors. Indeed, O best of the Kurus, they should be waited upon with reverence even as people wait with reverence upon their sacrificial or Homa fires. The Brahmanas are endued with simplicity and righteousness. They are devoted to truth. They are always engaged in the good of every creature. Yet when angry they are like snakes of virulent poison. They should, for these reasons, be always waited upon and served with reverence and humility. One should, O Yudhishthira, always fear these two, viz. Energy and Penances. Both these should be avoided or kept at a distance. The effects of both are speedy. There is the superiority, however, of Penances, viz., that Brahmanas endued with Penances, O monarch, can, if angry, slay the object of their wrath (regardless of the measure of Energy with which that object may be endued). Energy and Penances, each of the largest measure, become neutralised if applied against a Brahmana that has conquered wrath. If the two,--that is, Energy and Penances,--be set against each other, then destruction would overtake both but not destruction without, a remnant, for while Energy, applied against Penances, is sure to be destroyed without leaving a remnant. Penances applied against Energy cannot be destroyed completely. As the herdsman, stick in hand, protects the herd, even so should the Kshatriya always protect the Vedas and the Brahmanas. Indeed, the Kshatriya should protect all righteous Brahmanas even as a sire protects his sons. He should always have his eye upon the house of the Brahmanas for seeing that their means of subsistence may not be wanting.'"

Footnotes

21:1 The commentator explains that hitam tad vada are understood in the last line.

21:2 The commentator explains that the allusion here is to the adage that swans in drinking milk mixed with water always drink the milk leaving out the ater. Learned Brahmanas are like swans for in discoursing upon even the topics of the world they select what is good and instructive but reject what is evil and sinful, or, as the Commentator puts it, they know the difference between what is soul and what is not soul.

22:1 Vrijinam is explained by the commentator as 'Sankatam, phalasa iti yavat' etc.

22:2 i.e., one should keep oneself aloof from both Energy and Penances, for both these can consume, if troubled or interfered with. By 'Energy' is meant both physical and mental force. It belongs to the Kshatriya as Penances belong to the Brahmana.

Section 9

"Yudhisthira said, 'O grandsire, O thou of great splendour, what do those men become who, through stupefaction of intellect, do not make gifts unto Brahmanas after having promised to make those gifts? O thou that art the foremost of all righteous persons, do tell me what the duties are in this respect. Indeed, what becomes the end of those wicked wights that do not give after having promised to give.'"

"Bhishma said, 'The person that, after having promised, does not give, be it little or much, has the mortification to see his hopes (in every direction) become fruitless like the hopes of a eunuch in respect of progeny. Whatever good acts such a person does between the day of his birth and that of his death, O Bharata, whatever libations he pours on the sacrificial fire, whatever gifts he makes, O chief of Bharata's race, and whatever penances he performs all become fruitless. They that are conversant with the scriptures declare this as their opinion, arriving at it, O chief of the Bharatas, with the aid of a well-ordered understanding. Persons conversant with the scriptures are also of opinion that such a man may be cleansed by giving away a thousand horses with ears of a dark hue. In this connection is cited the old narrative of the discourse between a jackal and an ape. While both were human beings, O scorcher of foes, they were intimate friends. After death one of them became a jackal and the other an ape. Beholding the jackal one day eating an animal carcase in the midst of a crematorium, the ape, remembering his own and his friend's former birth as human beings, addressed him, saying,--Verily, what terrible sin didst thou perpetrate in thy former birth in consequence of which thou art obliged in this birth to feed in a crematorium upon such repulsive fare as the putrid carcase of an animal?--Thus addressed, the jackal replied unto the ape, saying,--Having promised to give unto a Brahmana I did not make him the gift. It is for that sin, O ape, that I have fallen into this wretched order of existence. It is for that reason that, when hungry, I am obliged to eat such food.'

"Bhishma continued, 'The jackal then, O best of men, addressed the ape and said,--What sin didst thou commit for which thou hast become an ape?'

"The ape said, 'In my former life I used to appropriate the fruits belonging to Brahmanas. Hence have I become an ape. Hence it is clear that one possessed of intelligence and learning should never appropriate what belongs to Brahmanas. Verily, as one should abstain from this, one should avoid also all disputes with Brahmanas. Having promised, one should certainly make the promised gift unto them.'

"Bhishma continued, 'I heard this, O king, from my preceptor while he was engaged in discoursing upon the subject of Brahmanas. I heard this from that righteous person when he recited the old and sacred declaration on this topic. I heard this from Krishna also, O king, while he was engaged in discoursing, O son of Pandu, upon Brahmanas. The property of a Brahmana should never be appropriated. They should always be let alone. Poor, or miserly, or young in years, they should never be disregarded. The Brahmanas have always taught me this. Having promised to make them a gift, the gift should be made. A superior Brahmana should never be disappointed in the matter of his expectations. A Brahmana, O king, in whom an expectation has been raised, has, O king, been said to be like a blazing fire. That man upon whom a Brahmana with raised expectations casts his eye, is sure, O monarch, to be consumed even as a heap of straw is capable of being consumed by a blazing fire. When the Brahmana, gratified (with honours and gifts) by the king addresses the king in delightful and affectionate words, he becomes, O Bharata, a source of great benefit to the king, for he continues to live in the kingdom like a physician combating against diverse ills of the body. Such a Brahmana is sure to maintain by his puissance and good wishes, the sons and grandsons and animals and relatives and ministers and other officers and the city and the provinces of the king. Even such is the energy, so great, of the Brahmana like unto that of the thousand-rayed Surya himself, on the Earth. There-fore, O Yudhishthira, if one wishes to attain to a respectable or happy order of being in one's next birth, one should, having passed the promise to a Brahmana, certainly keep it by actually making the gift to him. By making gifts to a Brahmana one is sure to attain to the highest heaven. Verily, the making of gifts is the highest of acts that one can achieve. By the gifts one makes to a Brahmana, the deities and the pitris are supported. Hence one possessed of knowledge should ever make gifts unto the Brahmanas. O chief of the Bharatas, the Brahmana is regarded as the highest object unto whom gifts should be made. At no time should a Brahmana be received without being properly worshipped."

Footnotes

24:1 The commentator thinks that by Krishna, the Island-born Krishna or Vyasa is meant.

24:2 The sense is that such a Brahmana, if his expectation be not gratified, is competent to consume the person that has falsely raised that expectation.

24:3 Akshyayyam is fire, because it is fire that eats the food offered to the Pitris and makes it inexhaustible.

24:4 The sense is that as a physician cures diverse ailments of the body, after the same manner, a gratified Brahmana cures diverse faults of the kingdom in which he continues to live honoured and gratified by the king.

24:5 Santirishta is the rishti or benefits caused by santi. The commentator cites Medini for explaining that 'rishti' is 'kshema'.

Section 10

"Yudhisthira said, 'I wish to know, O royal sage, whether any fault is incurred by one who from interested or disinterested friendship imparts instructions unto a person belonging to a low order of birth! O grandsire, I desire to hear this, expounded to me in detail. The course of duty is exceedingly subtile. Men are often seen to be stupefied in respect of that course.'

"Bhishma said, 'In this connection, O king, I shall recite to thee, in due order, what I heard certain Rishis say in days of yore. Instruction should not be imparted unto one that belongs to a low or mean caste. It is said that the preceptor who imparts instruction to such a person incurs great fault. Listen to me, O chief of Bharata's race, as I recite to thee, O Yudhishthira, this instance that occurred in days of old, O monarch, of the evil consequences of the imparting of instruction unto a low-born person fallen into distress. The incident which I shall relate occurred in the asylum of certain regenerate sages that stood on the auspicious breast of Himavat. There, on the breast of that prince of mountains, was a sacred asylum adorned with trees of diverse kinds. Overgrown also with diverse species of creepers and plants, it was the resort of many animals and birds. Inhabited by Siddhas and Charanas also, it was exceedingly delightful in consequence of the woods that flowered these at every season. Many were the Brahmacharins that dwelt there, and many belonging to the forest mode of life. Many also were the Brahmanas that took up their residence there, that were highly blessed and that resembled the sun or the fire in energy and effulgence. Ascetics of diverse kinds, observant of various restraints and vows, as also others, O chief of the Bharatas, that had undergone Diksha and were frugal in fare and possessed of cleansed souls, took up their residence there. Large numbers of Valakhilyas and many that were observant of the vow of Sanyasa also, used to dwell there. The asylum, in consequence of all this, resounded with the chanting of the Vedas and the sacred Mantras uttered by its inhabitants. Once upon a time a Sudra endued with compassion for all creatures, ventured to come into that asylum. Arrived at that retreat, he was duly honoured by all the ascetics. Beholding those ascetics of diverse classes that were endued with great energy, that resembled the deities (in purity and power), and that were observing diverse kinds of Diksha, O Bharata, the Sudra became highly pleased at heart. Beholding everything, O chief of Bharata's race, the Sudra felt inclined to devote himself to the practice of penances. Touching the feet of the Kulapati (the head man of the group), O Bharata, he addressed him saying, 'Through thy grace, O foremost of regenerate persons, I desire, to learn (and practise) the duties of religion. It behoveth thee, O illustrious one, to discourse to me on those duties and introduce me (by performing the rites of initiation) into a life of Renunciation. I am certainly inferior in colour, O illustrious one, for I am by caste a Sudra, O best of men. I desire to wait upon and serve you here. Be gratified with me that humbly seek thy shelter.'"

"The Kulapati said, 'It is impossible that a Sudra should live here adopting the marks specially intended for those practising lives of Renunciation. If it pleases thee, thou mayest stay here, engaged in waiting upon and serving us. Without doubt, by such service thou shalt attain to many regions of high felicity.'"

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the ascetic, the Sudra began to reflect in his mind, O king, saying, How should I now act? Great is my reverence for those religious duties that lead to merit. Let this, however, be settled, that I shall do what would be for my benefit.' Proceeding to a spot that was distant from that asylum, he made a hut of the twigs and leaves of trees. Erecting also a sacrificial platform, and making a little space for his sleep, and some platforms for the use of the deities, he began, O chief of the Bharatas, to lead a life regulated by rigid observances and vows and to practise penances, abstaining entirely from speech all the while. He began to perform ablutions thrice a day, observe other vows (in respect of food and sleep), make sacrifices to the deities, pour libations on the sacrificial fire, and adore the worship and deities in this way. Restraining all carnal desires, living abstemiously upon fruits and roots, controlling all his senses, he daily welcomed and entertained all that came to his retreat as guests, offering them herbs and fruits that grew plentifully around. In this way he passed a very long time in that hermitage of his. One day an ascetic came to that Sudra's retreat for the purpose of making his acquaintance. The Sudra welcomed and worshipped the Rishi with due rites, and gratified him highly. Endued with great energy, and possessed of a righteous soul, that Rishi of rigid vows conversed with his host on many agreeable subjects and informed him of the place whence he had come. In this way, O chief of the Bharatas, that Rishi, O best of men, came into the asylum of the Sudra times out of a number for the object of seeing him. On one of these occasions, the Sudra, O king, addressing the Rishi said,--I desire to perform the rites that are ordained for the Pitris. Do thou instruct me kindly in this matter.--Very well,--the Brahmana said in reply unto him, O monarch. The Sudra then, purifying himself by a bath, brought water for the Rishi to wash his feet, and he also brought some Kusa grass, and wild herbs and fruits, and a sacred seat, and the seat called Vrishi. The Vrishi, however, was placed by the Sudra towards the south, with his head turned to the west. Beholding, this and knowing that it was against the ordinance, the Rishi addressed the Sudra, saying,--Place the Vrishi with its head turned towards the East, and having purified thyself, do thou sit with thy face turned towards the north--The Sudra did everything as the Rishi directed. Possessed of great intelligence, and observant of righteousness, the Sudra received every direction, about the Sraddha, as laid down in the ordinance, from that Rishi endued with penances regarding the manner of spreading the Kusa grass, and placing the Arghyas, and as regards the rites to be observed in the matter of the libations to be poured and the food to be offered. After the rites in honour of the Pitris had been accomplished, the Rishi, was dismissed by the Sudra, whereupon he returned to his own abode. After a long time, the whole of which he passed in the practice of such penances and vows, the Sudra ascetic met with his death in those woods. In consequence of the merit he acquired by those practices, the Sudra in the next life, took birth in the family of a great king, and in course of time became possessed of great splendour. The regenerate Rishi also, when the time came, paid his debt in Nature. In his next life, O chief of Bharata's race, he took birth in the family of a priest. It was in this way that those two, viz., that Sudra who had passed a life of penances and that regenerate Rishi who had in kindness given the former some instructions in the matter of the rites performed in honour of the Pitris, became reborn, the one as scion of a royal race and the other as the member of a priestly family. Both of them began to grow and both acquired great knowledge in the usual branches of study. The Brahmana became well versed in the Vedas as also in the Atharvans. In the matter, again of all sacrifices ordained in the Sutras, of that Vedanga which deals with religious rites and observances, astrology and astronomy the reborn Rishi attained great excellence. In the Sankhya philosophy too he began to take great delight. Meanwhile, the reborn Sudra who had become a prince, when his father, the king died, performed his last rites; and after he had purified himself by accomplishing all the obsequial ceremonies, he was installed by the subjects of his father as their king on his paternal throne. But soon after his own installation as king, he installed the reborn Rishi as his priest. Indeed, having made the Brahmana his priest, the king began to pass his days in great happiness. He ruled his kingdom righteously and protected and cherished all his subjects. Everyday, however, the king on the occasion of receiving benedictions from his priest as also of the performance of religious and other sacred rites, smiled or laughed at him loudly. In this way, O monarch, the reborn Sudra who had become a king, laughed at sight of his priest on numberless occasions. The priest, marking that the king always smiled or laughed whenever he happened to cast his eyes on him, became angry. On one occasion he met the king in a place where there was nobody else. He pleased the king by agreeable discourse. Taking advantage of that moment, O chief of Bharata's race, the priest addressed the king, saying,--'O thou of great splendour, I pray thee to grant me a single boon.'

"The king said, 'O best of regenerate persons, I am ready to grant thee a hundred of boons, what dost thou say then of one only? From the affection I bear thee and the reverence in which I hold thee, there is nothing that I cannot give thee.'

"The priest said, 'I desire to have only one boon, O king, thou hast been pleased with me. Swear that thou wouldst tell me the truth instead of any untruth.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the priest, O Yudhishthira, the king said unto him--So be it. If what thou wouldst ask me be known to me, I shall certainly tell thee truly. If on the other hand, the matter be unknown to me, I shall not say anything.'

"The priest said, 'Every day, on occasions of obtaining my benedictions, when, again, I am engaged in the performance of religious rites on thy behalf, on occasions also of the Homa and other rites of propitiation, why is it that thou laughest upon beholding me? Seeing thee laugh at me on all occasions, my mind shrinks with shame. I have caused thee to swear, O king, that thou wouldst answer me truly. It does not behove thee to say what is untrue. There must be some grave reason for thy behaviour. Thy laughter cannot be causeless. Great is my curiosity to know the reason. Do thou speak truly unto me.'

"The king said, 'When thou hast addressed me in this strain, O regenerate one, I am bound to enlighten thee, even if the matter be one that should not be divulged in thy hearing. I must tell thee the truth. Do thou listen to me with close attention, O regenerate one. Listen to me, O foremost of twice-born persons, as I disclose to thee what happened (to us) in our former births. I remember that birth. Do thou listen to me with concentrated mind. In my former life I was a Sudra employed in the practice of severe penances. Thou, O best of regenerate persons, wert a Rishi of austere penances. O sinless one, gratified with me, and impelled by the desire of doing me good, thou, O Brahmana, wert pleased to give me certain instructions in the rites I performed (on one occasion) in honour of my Pitris. The instructions thou gayest me were in respect of the manner of spreading the Vrishi and the Kusa blades and of offering libations and meat and other food to the manes, O foremost of ascetics. In consequence of this transgression of thine thou hast taken birth as a priest, and I have taken birth as a king, O foremost of Brahmanas. Behold the vicissitudes that Time brings about. Thou hast reaped this fruit in consequence of thy having instructed me (in my former birth). It is for this reason, O Brahmana, that I smile at sight of thee, O foremost of regenerate persons. I do not certainly laugh at thee from desire of disregarding thee. Thou art my preceptor. At this change of condition I am really very sorry. My heart burns at the thought. I remember our former births, hence do I laugh at sight of thee. Thy austere penances were all destroyed by the instructions thou gayest me. Relinquishing thy present office of priest, do thou endeavour to regain a superior birth. Do thou exert so that thou mayst not obtain in thy next life a birth meaner than thy present one. Take as much wealth as thou wishest. O learned Brahmana, and cleanse thy soul, O best of men.'

"Bhishma continued, 'Dismissed by the king (from the office of priest), the Brahmana made many gifts, unto persons of his own order, of wealth and land and villages. He observed many rigid and severe vows as laid down by the foremost of Brahmanas. He sojourned to many sacred waters and made many gifts unto Brahmanas in those places. Making gifts of kine unto persons of the regenerate order, his soul became cleansed and he succeeded in acquiring a knowledge of it. Repairing to that very asylum whither he had lived in his former birth, he practised very severe penances. As the consequence of all this, O foremost of kings, that Brahmana succeeded in attaining to the highest success. He became an object of veneration with all the ascetics that dwelt in that asylum. In this way, O best of monarchs, that regenerate Rishi fell into great distress. Unto Sudras, therefore, the Brahmanas should never give instructions. Hence, O king, the Brahmana should avoid imparting instructions (to such as are low-born), for it was by imparting instruction to a low-born person a Brahmana came to grief. O best of kings, the Brahmana should never desire to obtain instruction from, or impart instruction to, a person that belongs to the lowest order. Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas, the three orders, are regarded as twice-born. By imparting instruction unto these, a Brahmana does not incur any fault. They, therefore, that are good, should never discourse on any subject, for imparting any instruction, before persons of the inferior order. The course of morality is exceedingly subtile and incapable of being comprehended by persons of uncleansed souls. It is for this reason that ascetics adopt the vow of silence, and being respected by all, pass through Diksha (initiation) without indulging in speech. For fear of saying what is incorrect or what may offend, ascetics often forego speech itself. Even men that are righteous and possessed of every accomplishment, and endued with truth and simplicity of behaviour, have been known to incur great fault in consequence of words spoken improperly. Instruction should never be imparted on anything unto any person. If in consequence of the instructions imparted, the instructed commit any sin, that sin, attaches to the Brahmana who imparted the instruction. The man of wisdom, therefore, that desires to earn merit, should always act with wisdom. That instruction which is imparted in barter for money always pollutes the instructor. Solicited by others, one should say only what is correct after settling it with the aid of reflection. One should impart instruction in such a way that one may, by imparting it, earn merit. I have thus told thee everything respecting the subject of instructions. Very often persons become plunged into great afflictions in consequence of imparting instructions. Hence it is meet that one should abstain from giving instruction unto others.'"

Footnotes

26:1 Tapasye is Tapah karishye. There being no indirect narration in Sanskrit, such forms cannot be helped. A Kulapati is an ascetic that owns ten thousand ascetics for his disciples, Kanwa, the foster-father of Sakuntala, was a Kulapati.

26:2 i.e. renouncing service which is the duty ordained for person of his order, he desired to betake himself to universal Renunciation or Sanyasa, without, however, the lingam or marks of that vow.

26:3 Sankalpa-niyamopetah means Sankalpasya nigraha, of chittavritti nirodha; tena upetah.

27:1 No Brahmana, the scriptures declare, should ever assist a Sudra in the performance of his religious or Pitri rites. Those Brahmanas that violate this injunction fall away from their superior position. They are condemned as Sudra-yajins. Here the Rishi, by only giving directions to the Sudra as to how the Pitri rites were to be performed, became a Sudra-yajin. There are many families to this day whose status has been lowered in consequence of such or similar acts of indiscretion on the part of their ancestors.

27:2 Atharva Veda Veda cha implies that the Atharvans were not generally included under the term Veda by which the first three Vedas only were meant.

28:1 Punyaha-vachana is a peculiar rite. The priest or some other Brahmana is invited. Gifts are then made to him, and he utters benedictions in return upon the giver. Yudhishthira used to invite every day a large number of Brahmanas and make them very valuable presents for obtaining their benedictions.

29:1 Or rather, superior. Guru is used to denote any senior as well as preceptor.

30:1 The Diksha is that rite which one passes through by way of preparation for those sacrifices and vows that one seeks to perform.

30:2 Satyanrite is equivalent to trade or barter.

Section 11

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, in what kind of man or woman, O chief of the Bharatas, does the goddess of prosperity always reside?'

"Bhishma said, 'I shall, in this connection, narrate to thee what occurred and what I have heard. Once on a time, beholding the goddess of prosperity blazing with beauty and endued with the complexion of the lotus, the princess Rukmini the mother of Pradyumna that bore the device of the Makara on his banner, filled with curiosity, asked this question in the presence of Devaki's son. Who are those beings by whose side thou stayest and whom thou favours? Who again, are those whom thou dost not bless with favour. O thou that art dear unto Him that is the lord of all creatures, tell me this truly, O thou that art equal to a great Rishi in penances and puissance. Thus addressed by the princess, the goddess of prosperity, with a face as beautiful as the moon, and moved by grace, in the presence of him who has Garuda on his banner, said these words in reply that were sweet and charming.'

"Sree said, 'O blessed lady, I always reside with him that is eloquent, active, attentive to business, free from wrath, given to the worship of the deities, endued with gratitude, has his passions under complete control, and is high-minded in everything. I never reside with one that is inattentive to business, that is an unbeliever, that causes an intermixture of races in consequence of his lustfulness, that is ungrateful, that is of impure practices, that uses harsh and cruel words, that is a thief, that cherishes malice towards his preceptors and other seniors, those persons that are endued with little energy, strength, life, and honour, that are distressed at every trifle, and that always indulge in wrath. I never reside with these that think in one strain and act in a different one. I never reside also with him who never desires any acquisition for himself, of him who is so blinded as to rest content with the lot in which he finds himself without any exertion or with those that are contented with small acquisitions. I reside with those that are observant of the duties of their own order, or those that are conversant with the duties of righteousness, or those that are devoted to the service of the aged or those that have their passions under control, or those that are endued with cleansed souls or those that observe the virtue of forgiveness, or those that are able and prompt in action, or with such women as are forgiving and self-restrained. I reside with those women also that are devoted to truth and sincerity and that worship the deities. I do not reside with those women also that do not attend to household furniture and provisions scattered all around the house, and that always utter words contrary to the wishes of their husbands. I always avoid those women that are fond of the houses of other people and that have no modesty. On the other hand, I reside with those women that are devoted to their husbands, that are blessed in behaviour, and that are always decked in ornaments and attired in good robes. I always reside with those women that are truthful in speech, that are of handsome and agreeable features, that are blessed and that are endued with all accomplishments. I always avoid such women as are sinful and unclean or impure, as always lick the corners of their mouths, as have no patience or fortitude, and as are fond of dispute and quarrelling, as are given to much sleep, and as always lie down. I always reside in conveyances and the animals that drag them, in maidens, in ornaments and good vestments, in sacrifices, in clouds charged with rain, in full-blown lotuses, and in those stars that bespangle the autumnal firmament. I reside in elephants, in the cow pen, in good seats, and in lakes adorned with full-blown lotuses. I live also in such rivers as babble sweetly in their course, melodious with the music of cranes, having banks adorned with rows of diverse trees, and restored to by Brahmanas and ascetics and others crowned with success. I always reside in those rivers also that have deep and large volumes of rolling waters rendered turbid by lions and elephants plunging into them for bathing or slaking their thirst. I reside also in infuriate elephants, in bovine bulls, in kings, on the throne and good men. I always reside in that house in which the inmate pours libation on the sacrificial fire and worships kine, Brahmanas and the deities. I reside in that house where at the proper time offerings are made unto the deities, in course of worship. I always reside in such Brahmanas as are devoted to the study of the Vedas, in Kshatriyas devoted to the observance of righteousness, in Vaisyas devoted to cultivation, and the Sudras devoted to the (menial) service of the three upper classes. I reside, with a heart firm and unchangeable, in Narayana, in my embodied self. In Him is righteousness in its perfection and full measure, devotion to the Brahmanas, and the quality of agreeableness. Can I not say, O lady that I do not reside in my embodied form, (in any of these places that I have mentioned, except Narayana)? That person in whom I reside in spirit increases in righteousness and fame and wealth and objects of desire.'"

Footnotes

31:1 Sanguptamanoratheshu is explained by the commentator as persons who conceal their real sentiments by acting differently. The reference is to hypocrites.

32:1 Vali (sing. of valayah) means anything offered or dedicated to the deities. The sense of the second line is that the goddess of prosperity resides in that house in which flowers are offered to the deities instead of animal life.

Section 12

"Yudhishthira said, 'It behoveth, O king to tell me truly which of the two viz., man or woman derives the greater pleasure from an act of union with each other. Kindly resolve my doubt in this respect."

"Bhishma said, 'In this connection is cited this old narrative of the discourse between Bhangaswana and Sakra as a precedent illustrating the question. In days of yore there lived a king of the name of Bhangaswana. He was exceedingly righteous and was known as a royal sage. He was, however, childless, O chief of man, and therefore performed a sacrifice from desire of obtaining an issue. The sacrifice which that mighty monarch performed was the Agnishtuta. In consequence of the fact that the deity of fire is alone adored in that sacrifice, this is always disliked by Indra. Yet it is the sacrifice that is desired by men when for the purpose of obtaining an issue they seek to cleanse themselves of their sins. The highly blessed chief of the celestials, viz. Indra, learning that the monarch was desirous of performing the Agnishtuta, began from that moment to look for the laches of that royal sage of well-restrained soul (for if he could succeed in finding some laches, he could then punish his disregarder). Notwithstanding all his vigilance, however, O king, Indra failed to detect any laches, on the part of the high-souled monarch. Some time after, one day, the king went on a hunting expedition. Saying unto himself--This, indeed, is an opportunity,--Indra stupefied the monarch. The king proceeded alone on his horse, confounded because of the chief of the celestials having stupefied his senses. Afflicted with hunger and thirst, the king's confusion was so great that he could not ascertain the points of the compass. Indeed, afflicted with thirst, he began to wander hither and thither. He then beheld a lake that was exceedingly beautiful and was full of transparent water. Alighting from his steed, and plunging into the lake, he caused his animal to drink. Tying his horse then, whose thirst had been slaked, to a tree, the king plunged into the lake again for performing his ablutions. To his amazement he found that he was changed, by virtue of the waters, into a woman. Beholding himself thus transformed in respect of sex itself, the king became overpowered with shame. With his senses and mind completely agitated, he began to reflect with his whole heart in this strain:--Alas, how shall I ride my steed? How shall I return to my capital? In consequence of the Agnishtuta sacrifice I have got a hundred sons all endued with great might, and all children of my own loins. Alas, thus transformed, what shall I say unto them? What shall I say unto my spouses, my relatives and well-wishers, and my subjects of the city and the provinces? Rishis conversant with the truths of duty and religion and other matters say that mildness and softness and liability to extreme agitation are the attributes of women, and that activity, hardness, and energy are the attributes of men. Alas, my manliness has disappeared. For what reason has femininity come over me? In consequence of this transformation of sex, how shall I succeed in mounting my horse again?--Having indulged in these sad thoughts, the monarch, with great exertion, mounted his steed and came back to his capital, transformed though he had been into a woman. His sons and spouses and servants, and his subjects of the city and the provinces, beholding that extraordinary transformation, became exceedingly amazed. Then that royal sage, that foremost of eloquent men, addressing them all, said,--I had gone out on a hunting expedition, accompanied by a large force. Losing all knowledge of the points of the compass, I entered a thick and terrible forest, impelled by the fates. In that terrible forest, I became afflicted with thirst and lost my senses. I then beheld a beautiful lake abounding with fowl of every description. Plunging into that stream for performing my ablutions, I was transformed into a woman!--Summoning then his spouses and counsellors, and all his sons by their names, that best of monarchs transformed into a woman said unto them these words:--Do ye enjoy this kingdom in happiness. As regards myself, I shall repair to the woods, ye sons.--Having said so unto his children, the monarch proceeded to the forest. Arrived there, she came upon an asylum inhabited by an ascetic. By that ascetic the transformed monarch gave birth to a century of sons. Taking all those children of hers, she repaired to where her former children were, and addressing the latter, said,--Ye are the children of my loins while I was a man. These are my children brought forth by me in this state of transformation. Ye sons, do ye all enjoy my kingdom together, like brothers born of the same parents.--At this command of their parent, all the brothers, uniting together, began to enjoy the kingdom as their joint property. Beholding those children of the king all jointly enjoying the kingdom as brothers born of the same parents, the chief of the celestials, filled with wrath, began to reflect--By transforming this royal sage into a woman I have, it seems, done him good instead of an injury. Saying this, the chief of the celestials viz., Indra of a hundred sacrifices, assuming the form of a Brahmana, repaired to the capital of the king and meeting all the children succeeded in disuniting the princes. He said unto them--Brothers never remain at peace even when they happen to be the children of the same father. The sons of the sage Kasyapa, viz., the deities and the Asuras, quarrelled with each other on account of the sovereignty of the three worlds. As regards ye princes, ye are the children of the royal sage Bhangaswana. These others are the children of an ascetic. The deities and the Asuras are children of even one common sire, and yet the latter quarrelled with each other. How much more, therefore, should you quarrel with each other? This kingdom that is your paternal property is being enjoyed by these children of an ascetic. With these words, Indra succeeded in causing a breach between them, so that they were very soon engaged in battle and slew each other. Hearing this, king Bhangaswana, who was living as an ascetic woman, burnt with grief and poured forth her lamentations. The lord of the celestials viz. Indra, assuming the guise of a Brahmana, came to that spot where the ascetic lady was living and meeting her, said,--O thou that art possessed of a beautiful face, with what grief dost thou burn so that thou art pouring forth thy lamentations?--Beholding the Brahmana the lady told him in a piteous voice,--Two hundred sons of mine O regenerate one, have been slain by Time. I was formerly a king, O learned Brahmana and in that state had a hundred sons. These were begotten by me after my own form, O best of regenerate persons. On one occasion I went on a hunting expedition. Stupefied, I wandered amidst a thick forest. Beholding at last a lake, I plunged into it. Rising, O foremost of Brahmanas, I found that I had become a woman. Returning to my capital I installed my sons in the sovereignty of my dominions and then departed for the forest. Transformed into a woman, I bore a hundred sons to my husband who is a high souled ascetic. All of them were born in the ascetic's retreat. I took them to the capital. My children, through the influence of Time, quarrelled with each other, O twice-born one. Thus afflicted by Destiny, I am indulging in grief. Indra addressed him in these harsh words.--In former days, O lady, thou gayest me great pain, for thou didst perform a sacrifice that is disliked by Indra. Indeed, though I was present, thou didst not invoke me with honours. I am that Indra, O thou of wicked understanding. It is I with whom thou hast purposely sought hostilities. Beholding Indra, the royal sage fell at his feet, touching them with his head, and said,--Be gratified with me, O foremost of deities. The sacrifice of which thou speakest was performed from desire of offspring (and not from any wish to hurt thee). It behoveth thee therefore, to grant me thy pardon.--Indra, seeing the transformed monarch prostrate himself thus unto him, became gratified with him and desired to give him a boon. Which of your sons, O king, dost thou wish, should revive, those that were brought forth by thee transformed into a woman, or those that were begotten by thee in thy condition as a person of the male sex? The ascetic lady, joining her hands, answered Indra, saying, O Vasava, let those sons of mine come to life that were borne by me as a woman. Filled with wonder at this reply, Indra once more asked the lady, Why dost thou entertain less affection for those children of thine that were begotten by thee in thy form of a person of the male sex? Why is it that thou bearest greater affection for those children that were borne by thee in thy transformed state? I wish to hear the reason of this difference in respect of thy affection. It behoveth thee to tell me everything.'

"The lady said, 'The affection that is entertained by a woman is much greater than that which is entertained by a man. Hence, it is, O Sakra, that I wish those children to come back to life that were borne by me as a woman.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, Indra became highly pleased and said unto her, O lady that art so truthful, let all thy children come back into life. Do thou take another boon, O foremost of kings, in fact, whatever boon thou likest. O thou of excellent vows, do thou take from me whatever status thou choosest, that of woman or of man.'

"The lady said, 'I desire to remain a woman, O Sakra. In fact,--do not wish to be restored to the status of manhood, O Vasava.--Hearing this answer, Indra once more asked her, saying,--Why is it, O puissant one, that abandoning the status of manhood thou wishest that of womanhood? Questioned thus, that foremost of monarchs transformed into a woman answered, 'In acts of congress, the pleasure that women enjoy is always much greater than what is enjoyed by men. It is for this reason, O Sakra, that I desire to continue a woman; O foremost of the deities, truly do I say unto thee that I derive greater pleasure in my present status of womanhood. I am quite content with this status of womanhood that I now have. Do thou leave me now, O lord of heaven.--Hearing these words of hers, the lord of the celestials answered,--So be it,--and bidding her farewell, proceeded to heaven. Thus, O monarch, it is known that woman derives much greater pleasure than man under the circumstances thou hast asked.'"

Footnotes

32:2 The belief is that a man remains childless in consequence of his sins. If these sins can be washed away, he may be sure to obtain children.

Section 13

"Yudhishthira said, 'What should a man do in order to pass pleasantly through this and the other world. How, indeed, should one conduct oneself? What practices should one adopt with this end in view?'

"Bhishma said, 'One should avoid the three acts that are done with the body, the four that are done with speech, the three that are done with the mind, and the ten paths of action. The three acts that are done with the body and should be wholly avoided are the destruction of the lives of other creatures, theft or appropriation of what belongs to other persons, and the enjoyment of other people's wives. The four acts that are done with speech, O king, and that should never be indulged in or even thought of, are evil conversation, harsh words, publishing other people's faults, and falsehood. Coveting the possessions of others, doing injury to others, and disbelief in the ordinances of the Vedas, are the three acts done with the mind which should always be avoided. Hence, one should never do any evil act in word, body, or mind. By doing good and evil acts, one is sure to enjoy or endure the just consequences thereof. Nothing can be more certain than this.'"

Footnotes

36:1 I give, in the affirmative form of speech, the three mental acts that are directed to be avoided. In the original, these are given in the negative form. Absence of coveting the possessions of others is the act that is directed to be followed. So compassion for all creatures is prescribed; and, lastly, the belief is directed to be entertained that acts have fruits, for the Vedas declare as such. He that does not believe that acts have fruits disbelieve the very Vedas which of course, is a sinful act.

Section 14 - Part 1

"Yudhishthira said, 'O son of the River Ganga, thou hast heard all the names of Maheshwara, the Lord of the universe. Do thou tell us, O grandsire, all the names that are applied, O puissant one, unto Him who is called Isa and Sambhu. Do thou tell us all those names that are applied unto Him who is called Vabhru or vast, Him that has the universe for his form, Him that is the illustrious preceptor of all the deities and the Asuras, that is called Swayambhu (self-creating) and that is the cause of the origin and dissolution of the universe. Do thou tell us also of the puissance of Mahadeva.'

"Bhishma said, 'I am quite incompetent to recite the virtues of Mahadeva of highest intelligence. He pervades all things in the universe and yet is not seen anywhere. He is the creator of universal self and the Pragna (knowing) self and he is their master. All the deities, from Brahman to the Pisachas, adore and worship him. He transcends both Prakriti and Purusha. It is of Him that Rishis, conversant with Yoga and possessing a knowledge of the tattwas, think and reflect. He is indestructible and Supreme Brahman. He is both existent and non-existent. Agitating both Prakriti and Purusha by means of His energy, He created therefrom the universal lord of creatures, viz., Brahma. Who is there that is competent to tell the virtues of that god of gods, that is endued with supreme Intelligence? Man is subject to conception (in the mother's womb), birth, decrepitude, and death. Being such, what man like me is competent to understand Bhava? Only Narayana, O son, that bearer of the discus and the mace, can comprehend Mahadeva. He is without deterioration. He is the foremost of all beings in attributes. He is Vishnu, because of his pervading the universe. He is irresistible. Endued with spiritual vision, He is possessed of supreme Energy. He sees all things with the eye of Yoga. It is in consequence of the devotion of the high-souled Krishna to the illustrious Rudra whom he gratified. O Bharata, in the retreat of Vadari, by penances, that he has succeeded in pervading the entire universe. O king of kings, it is through Maheswara of celestial vision that Vasudeva has obtained the attribute of universal agreeableness,--an agreeableness that is much greater than what is possessed by all articles included under the name of wealth. For a full thousand years this Madhava underwent the austerest penances and at last succeeded in gratifying the illustrious and boon giving Siva, that Master of all the mobile and the immobile universe. In every new Yuga has Krishna (by such penances) gratified Mahadeva. In every Yuga has Mahadeva been gratified with the great devotion of the high-souled Krishna. How great is the puissance of the high-souled Mahadeva,--that original cause of the universe,--has been seen with his own eyes by Hari who himself transcends all deterioration, on the occasion of his penances in the retreat of Vadari undergone for obtaining a son. I do not, O Bharata, behold any one that is superior to Mahadeva. To expound the names of that god of gods fully and without creating the desire of hearing more only Krishna is competent. This mighty-armed one of Yadu's race is alone competent to tell the attributes of the illustrious Siva. Verily, O king, only he is able to discourse on the puissance, in its entirety of the Supreme deity?'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words, the illustrious Bhishma, the grandsire of the Kurus, addressing Vasudeva, said the following words, dealing with the subject of the greatness of Bhava, O monarch.

"Bhishma said, 'Thou art the Master of all the deities and the Asuras. Thou art illustrious. Thou art Vishnu in consequence of thy pervading the whole universe. It behoveth thee to discourse on those subjects connected with Siva of universal form about which Yudhishthira has asked me. In days of yore, the Rishi Tandin, sprung from Brahma, recited in Brahma's region and before Brahma himself the thousand names of Mahadeva. Do thou recite those names before this conclave so that these Rishis endued with wealth of asceticism, observant of high vows, possessed of self-restraint, and numbering the Island-born Krishna among them, may hear thee. Do thou discourse on the high blessedness of Him who is immutable, who is always cheerful and happy, who is Hotri, who is the universal Protector, who is Creator, of the universe, and who is called Mundin and Kaparddin.'

"Vasudeva said, 'The very deities with Indra, and the Grandsire Brahma numbering among them, and the great Rishis also, are incompetent to understand the course of Mahadeva's acts truly and in all their details. Even He is the end which all righteous people attain. The very Adityas who are endued with subtile sight, are unable to behold his abode. How then can one that is merely a man succeed in comprehending Him? I shall, therefore, truly recite to you some of the attributes of that illustrious slayer of Asuras, who is regarded as the Lord of all sacrifices and vows.

"Vaisampayana continued, 'Having said these words, the illustrious Vasudeva began his discourse on the attributes of the high-souled Mahadeva endued with the highest intelligence, after having purified himself by touching water."

"Vasudeva said, 'Hear, ye foremost of Brahmana's and thou Yudhishthira also, O sire, and hear thou too, O Ganga's son, the names that are applied unto Kaparddin. Hear ye, how in former days, I obtained a sight, so difficult to obtain, (of that great god), for the sake of Samva. Verily, in those days was the illustrious deity seen by me in consequence of Yoga-abstraction. After twelve years had expired from the time when Pradyumna, the son of Rukmini, who is endued with great intelligence, slew the Asura Samvara in days of yore, my spouse Jamvavati addressed me. Indeed, beholding Pradyumna and Charudeshna and other sons born of Rukmini, Jamvavati, desirous of a son, said these words unto me, O Yudhishthira,--Grant me, O thou of unfading glory, a son endued with heroism, the foremost of mighty men, possessed of the most agreeable features, sinless in conduct, and like unto thyself. And O, let there be no delay on thy part in granting this prayer of mine. There is nothing in the three worlds that is unattainable by thee, O perpetuator of Yadu's race, thou canst create other worlds if only thou wishest it. Observing a vow for twelve years and purifying thyself, thou hadst adored the Lord of all creatures (viz., Mahadeva) and then begot upon Rukmini the sons that she has obtained from thee, viz., Charudeshna and Sucharu and Charuvesa and Yasodhana and Charusravas and Charuyasas and Pradyumna and Sambhu. O slayer of Madhu, do thou grant to me a son like unto those of great powers whom thou hast begotten upon Rukmini?--Thus addressed by the princess, I replied unto her of slender waist,--Let me have thy permission (to leave thee for some time), O queen. I shall certainly obey thy behest. She answered me, saying,--Go, and may success and prosperity always attend thee. Let Brahma and Siva and Kasyapa, the Rivers, those deities that preside over the mind, the soil, all deciduous herbs, those Chhandas (Rhymes) that are regarded as bearers of the libations poured in sacrifices, the Rishis, Earth, the Oceans, the sacrificial presents, those syllables that are uttered for completing the cadences of Samans, the Rikshas, the Pitris, the Planets, the spouses of the deities, the celestial maidens, the celestial mothers, the great cycles, kine, Chandramas, Savitri, Agni, Savitri, the knowledge of the Vedas, the seasons, the year, small and big divisions of time, e.g., the Kshanas, the Labas, the Muhurtas, the Nimeshas, and the Yugas in succession, protect thee, O Yadava, and keep thee in happiness, wherever thou mayst stay. Let no danger overtake thee on thy way, and let no heedlessness be thine, O sinless one.--Thus blessed by her, I took her leave, bidding farewell unto the daughter of the prince of apes. Repairing then into the presence of that foremost of men, viz., my father, of my mother, of the king, and of Ahuka, I informed them of what the daughter of the prince of the Vidyadharas, in great affliction, had said unto me. Bidding them farewell with a sorrowful heart, I then repaired to Gada and to Rama of great might. These two cheerfully addressed me saying,--Let thy penances increase without any obstruction.--Having obtained the permission of all of them, I thought of Garuda. He immediately came to me and bore me to Himavat (at my bidding). Arrived at Himavat, I dismissed him. There on that foremost of mountains, I beheld many wonderful sights. I saw an excellent, wonderful, and agreeable retreat for the practice of penances. That delightful retreat was owned by the high-souled Upamanyu who was a descendant of Vyaghrapada. That retreat is applauded and reverenced by the deities and the Gandharvas, and seemed to be covered with Vedic beauty. It was adorned with Dhavas and Kakubhas and Kadamvas and Cocas, with Kuruvakas and Ketakas and Jamvus and Patalas, with banians and Varunakas and Vatsanabhas and Vilwas, with Saralas and Kapitthas and Piyalas and Salas and palmyras with Vadaris and Kundas and Punnagas and Asokas and Amras and Kovidaras and Champakas and Panasas, and with diverse other trees endued with fruits and flowers. And that retreat was also decked with the straight stems of the Musa Supienta. Truly, that asylum was adorned with diverse other kinds of trees and with diverse kinds of fruits forming the food of diverse kinds of birds. Heaps of ashes (of sacrificial fires) were thrown in proper places all around, which added to the beauty of the scene. It abounded with Rurus and apes and tigers and lions and leopards, with deer of diverse species and peacocks, and with cats and snakes. Indeed, large numbers of other animals also were seen there, as also buffaloes and bears. Delicious breezes constantly blew bearing the melodious strains of celestial nymphs. The babblings of mountain rivulets and springs, the sweet notes of winged choristers, the gruntings of elephants, the delicious stains of Kinnaras, and the auspicious voice of ascetics singing the Samans, O hero, and diverse other kinds of music, rendered that retreat extremely charming. The very imagination cannot conceive another retreat as delightful as the one I beheld. There were also large houses in that asylum, intended for keeping the sacred fire, and covered all over with flowering creepers. It was adorned with the river Ganga of clear and sacred water. Indeed, the daughter of Jahnu always remained there. It was decked also with many ascetics who were the foremost of all righteous persons, who were endued with high souls, and who resembled fire itself in energy. Some of those ascetics subsisted upon air and some upon water, some were devoted to Japa or the silent recitation of sacred Mantras, and some were engaged in cleansing their souls by practising the virtues of compassion while some amongst them were Yogins devoted to the abstraction of Yoga-meditation. Some amongst them subsisted upon smoke only, and some subsisted upon fire, and some upon milk. Thus was that retreat adorned with many foremost of regenerate persons. And some there were amongst them that had taken the vow of eating and drinking like kine,--that is, by giving up the use of the hands at once. And some used only two pieces of stone for husking their grain, and some used their teeth only for that purpose. And some subsisted by drinking only the rays of the moon, and some by drinking only froth. And some had betaken themselves to vow of living like deer. And some there were that lived upon the fruits of the Ficus religiosa, and some that used to live upon water. And some dressed themselves in rags and some in animal skins and some in barks of trees. Indeed, I beheld diverse ascetics of the foremost order observing these and other painful vows. I desired then to enter that asylum. Verily, that asylum was honoured and adored by the deities and all high-souled beings, by Siva and others, O Bharata, and by all creatures of righteous acts. Thus addressed, it stood in all its beauty on the breast of Himavat, like the lunar disc in the firmament. The mongoose sported there with the snake, and the tiger with the deer, like friends, forgetting their natural enmity, in consequence of the energy of those ascetics of blazing penances and for their proximity to these high-souled ones. In that foremost of asylums, which was delightful to all creatures, inhabited by many foremost of Brahmanas fully conversant with the Vedas and their branches, and by many high-souled Rishis celebrated for the difficult vows they observed, I saw, as soon as I entered, a puissant Rishi with matted locks on head and dressed in rags, who seemed to blaze forth like fire with his penances and energy. Waited upon by his disciples and possessed of tranquil soul, that foremost of Brahmanas was young in aspect. His name was Upamanyu. Unto me who bowed unto him with a nod of the head, he said,--Welcome art thou, O thou of eyes like lotus petals. Today, by this visit of thine, we see that our penances have borne fruit. Thou art worthy of our adoration, but thou adorest us still. Thou art worthy of being seen, but thou desirest to see me.--Joining my hands I addressed him the usual enquiries respecting the well-being of the animals and birds that resided in his asylum, of the progress of his righteousness, and of his disciples. The illustrious Upamanyu then addressed me in words that were exceedingly sweet and delightful,--Thou shalt, O Krishna, obtain without doubt a son like unto thyself. Betaking thyself to severe penances, do thou gratify Isana, the Lord of all creatures. That divine Master, O Adhokshaja, sporteth here with his spouse by his side. O Janarddana, it was here that the deities with all the Rishis, in days of yore, gratified that foremost of deities by their penances and Brahmacharyya and truth and self-restraint, and succeeded in obtaining the fruition of many high desires. That illustrious god is verily the vast receptacle of all energies and penances. Projecting into existence and withdrawing once more unto himself all things fraught with good and evil, that inconceivable Deity whom thou seekest, O destroyer of foes, lives here with his spouse. He who took his birth as the Danava named Hiranyakashipu, whose strength was so great that he could shake the very mountains of Meru, succeeded in obtaining from Mahadeva the puissance belonging to all the deities and enjoyed it for ten millions of years. He who was the foremost of all his sons and who was celebrated by the name of Mandara, succeeded, through the boon he had obtained from Mahadeva, in fighting Sakra for a million of years. The terrible discus of Vishnu and the thunderbolt of Indra were both unable to make the slightest impression, O Kesava, in days of yore, upon the body of that great cause of universal affliction. The discus which thou bearest, O sinless one, was given unto thee by Mahadeva after he had slain a Daitya that was proud of his strength and used to live within the waters. That discus, blazing with energy and like unto fire, was created by the great god having for his device the bull. Wonderful and irresistible in energy it was given unto thee by that illustrious god. In consequence of its blazing energy it was incapable of being gazed at by any person save Siva the wielder of Pinaka. It was for this reason that Bhava (Siva) bestowed upon it the name of Sudarsana. From that time the name Sudarsana came to be current in all the worlds. Even the weapon, O Kesava, failed to make the slightest impression on the body of Hiranyakashipu's son Mandara, that appeared like an evil planet in the three worlds. Hundreds of Chakras like thine and thunderbolts like that of Sakra, could not inflict a scratch on the body of that evil planet endued with great might, who had obtained a boon from Mahadeva. Afflicted by the mighty Mandara, the deities fought hard against him and his associates, all of whom had obtained boons from Mahadeva. Gratified with another Danava named Vidyutprabha, Mahadeva granted to him the sovereignty of the three worlds. That Danava remained the sovereign of the three worlds for a hundred thousand years. And Mahadeva said unto him,--Thou shalt become one of my attendants.--Indeed, the puissant Lord further bestowed upon him the boon of a hundred millions of children. The Master without birth, of all creatures further gave the Danava the region known by the name of Kusadwipa for his kingdom. Another great Asura, of the name of Satamukha, was created by Brahma. For a hundred years he poured on' the sacrificial fire (as offerings unto Mahadeva) the flesh of his own body. Gratified with such penances, Sankara said unto him,--What can I do for thee?--Satamukha replied unto him, saying,--O thou that art most wonderful, let me have the power of creating new creatures and animals. Give also unto me, O foremost of all deities, eternal power.--The puissant lord, thus addressed by him, said unto him,--So be it.--The Self-born Brahma, concentrating his mind in Yoga, in days of yore, made a sacrifice for three hundred years, with the object of obtaining children. Mahadeva granted him a thousand sons possessed of qualifications commensurate with the merits of the sacrifice. Without doubt, thou knowest, O Krishna, the lord of Yoga, him that is, who is sung by the deities. The Rishi known by the name of Yajnavalkya is exceedingly virtuous. By adoring Mahadeva he has acquired great fame. The great ascetic who is Parasara's son, viz., Vyasa, of soul set on Yoga, has obtained great celebrity by adoring Sankara. The

Valikhilyas were on a former occasion disregarded by Maghavat. Filled with wrath at this, they gratified the illustrious Rudra. That lord of the universe, that foremost one of all the deities, thus gratified by the Valikhilyas, said unto them,--Ye shall succeed by your penances in creating a bird that will rob Indra of the Amrita. Through the wrath of Mahadeva on a former occasion, all the waters disappeared. The deities gratified him by performing a sacrifice called Saptakapala, and caused, through his grace, other waters to flow into the worlds. Verily, when the three-eyed deity became gratified, water once more appeared in the world. The wife of Atri, who was conversant with the Vedas, abandoned her husband in a huff and said,--I shall no longer live in subjection to that ascetic.--Having said these words, she sought the protection of Mahadeva. Through fear of her lord, Atri, passed three hundred years, abstaining from all food. And all this time she slept on wooden clubs for the purpose of gratifying Bhava. The great deity then appeared unto her and then smilingly addressed her, saying--Thou shalt obtain a son. And thou shalt get that son without the need of a husband, simply through the grace of Rudra. Without doubt that son, born in the race of his father, shall become celebrated for his worth, and assume a name after thee. The illustrious Vikarna also, O slayer of Madhu, full of devotion to Mahadeva, gratified him with severe penances and obtained high and happy success. Sakalya, too, of restrained soul, adored Bhava in a mental sacrifice that he performed for nine hundred years, O Kesava. Gratified with him the illustrious deity said unto him,--Thou shalt become a great author. O son, inexhaustible shall thy fame be in the three worlds. Thy race also shall never come to an end and shall be adorned by many great Rishis that shall take birth in it. Thy son will become the foremost of Brahmanas and will make the Sutras of thy work. There was a celebrated Rishi of the name of Savarni in the Krita age. Here, in this asylum, he underwent severe penances for six thousand years. The illustrious Rudra said,--I am gratified with thee, O sinless one! Without being subject to decrepitude or death, thou shalt become an author celebrated through all the worlds!--In days of yore, Sakra, also, in Baranasi, filled with devotion, O Janarddana, adored Mahadeva who has empty space alone for his garments and who is smeared with ashes as an agreeable unguent. Having adored Mahadeva thus, he obtained the sovereignty of the celestials. Narada also, in days of yore, adored the great Bhava with devotion of heart. Gratified with him, Mahadeva, that preceptor of the celestial preceptor, said these words.--No one shall be thy equal in energy and penances. Thou shalt always attend upon me with thy songs and instrumental music. Hear also, O Madhava, how in former times I succeeded in obtaining a sight of that god of gods, that Master of all creatures, O Lord. Hear also in detail for what object, O thou of great puissance. I invoked with restrained senses and mind that illustrious deity endued with supreme energy. I shall, O sinless one, tell thee with full details all that I succeeded in obtaining from that god of gods, viz., Maheswara. In ancient times, viz., Krita age, O son, there was a Rishi of great fame, named Vyaghrapada. He was celebrated for his knowledge and mastery over the Vedas and their branches. I was born as the son of that Rishi and Dhaumya took birth as my younger brother. On a certain occasion, Madhava, accompanied by Dhaumya, I came upon the asylum of certain Rishis of cleansed souls. There I beheld a cow that was being milked. I saw the milk and it appeared to me to resemble Amrita itself in taste. I then came home, and impelled by childishness, I addressed my mother and said,--Give me some food prepared with milk.--There was no milk in the house, and accordingly my mother was much grieved at my asking for it. My mother took a piece of (rice) cake and boiled it in water, Madhava. The water became whitened and my mother placed it before us saying that it was milk and bade us drink it. I had before that drunk milk on one occasion, for my father had, at the time of a sacrifice, taken me to the residence of some of our great kinsmen. A celestial cow, who delights the deities, was being milked on that occasion. Drinking her milk that resembled Amrita in taste, I knew what the virtues are of milk. I therefore, at once understood the origin of the substance that my mother offered me, telling me that it was milk. Verily, the taste of that cake, O son, did not afford me any pleasure whatever. Impelled by childishness I then addressed mother, saying,--This O mother, that thou hast given me is not any preparation of milk.--Filled with grief and sorrow at this, and embracing me from parental affection and smelling my head, O Madhava, she said unto me,--Whence, O child, can ascetics of cleansed souls obtain food prepared with milk? Such men always reside in the forest and subsist upon bulbs and roots and fruits. Whence shall we who live by the banks of rivers that are the resort of the Valikhilyas, we who have mountains and forest, for our home,--whence, indeed, O child, shall we obtain milk? We, dear child, live (sometimes) on air and sometimes on water. We dwell in asylums in the midst of forests and woods. We habitually abstain from all kinds of food that are taken by persons living in villages and towns. We are accustomed to only such food as is supplied by the produce of the wilderness. There cannot be any milk, O child, in the wilderness where there are no offspring of Surabhi. Dwelling on the banks of rivers or in caves or on mountain-breasts, or in tirthas and other places of the kind, we pass our time in the practice of penances and the recitation of sacred Mantras, Siva being our highest refuge. Without gratifying the boon-giving Sthanu of unfading glory,--him, that is, who has three eyes,--whence, O child, can one obtain food prepared with milk and good robes and other objects of enjoyment in the world? Do thou devote thyself, O dear son, to Sankara with thy whole soul. Through his grace, O child, thou art sure to obtain all such objects as administer to the indulgence of all thy wishes,--Hearing these words of my mother, O slayer of foes, that day, I joined my hands in reverence and bowing unto her, said,--O mother, who this Mahadeva? In what manner can one gratify him? Where does that god reside? How may he be seen? With what does he become pleased? What also is the form of Sarva? How may one succeed in obtaining a knowledge of him? If gratified, will he, O mother, show himself unto me?--After I had said these words, O Krishna, to my mother, she, filled with parental affection, smelt my head, O Govinda, her eyes covered with tears the while. Gently patting my body, O slayer of Madhu, my mother, adopting a tone of great humility, addressed me in the following words, O best of the deities.'

"My mother said, 'Mahadeva is exceedingly difficult to be known by persons of uncleansed souls. These men are incapable of bearing him in their hearts of comprehending him at all. They can retain him in their minds. They cannot seize him, nor can they obtain a sight of him. Men of wisdom aver that his forms are many. Many, again, are the places in which he resides. Many are the forms of his Grace. Who is there that can understand in their details the acts, which are all excellent, of Isa, or of all the forms that he has assumed in days of yore? Who can relate how Sarva sports and how he becomes gratified? Maheswara of universal form resides in the hearts of all creatures. While Munis discoursed on the auspicious and excellent acts of Isana, I have heard from them how, impelled by compassion towards his worshippers, he grants them a sight of his person. For the purpose of showing a favour unto the Brahmanas, the denizens of heaven have recited for their information the diverse forms that were assumed by Mahadeva in days of yore. Thou hast asked me about these. I shall recite them to thee, O son.'

"My mother continued, 'Bhava assumes the forms of Brahma and Vishnu and the chief of the celestials of the Rudras, the Adityas, and the Aswins; and of those deities that are called Viswadevas. He assumes the forms also of men and women, of Pretas and Pisachas, of Kiratas and Savaras, and of all aquatic animals. That illustrious deity assumes the forms of also those Savaras that dwell in the woods and forests. He assumes the forms of tortoises and fishes and conches. He it is that assumes the forms of those coral sprouts that are used as ornaments by men. He assumes also the forms of Yakshas, Rakshasas and Snakes, of Daityas and Danavas. Indeed, the illustrious god assumes the forms of all creatures too that live in holes. He assumes the forms of tigers and lions and deer, of wolves and bears and birds, of owls and of jackals as well. He it is that assumes the forms of swans and crows and peacocks, of chameleons and lizards and storks. He it is that assumes the forms of cranes and vultures and Chakravakas. Verily, he it is that assumes the forms of Chasas and of mountains also. O son, it is Mahadeva that assumes the forms of kine and elephants and horses and camels and asses. He assumes also the forms of goats and leopards and diverse other varieties of animals. It is Bhava who assumes the forms of diverse kinds of birds of beautiful plumage. It is Mahadeva who bears the forms of persons with sticks and those with umbrellas and those with calabashes among Brahmanas. He sometimes becomes six-faced and sometimes becomes multifaced. He sometimes assumes forms having three eyes and forms having many heads. And he sometimes assumes forms having many millions of legs and forms having innumerable stomachs and faces and forms endued with innumerable arms and innumerable sides. He sometimes appears surrounded by innumerable spirits and ghosts. He it is that assumes the forms of Rishis and Gandharvas, and of Siddhas and Charanas. He sometimes assumes a form that is rendered white with the ashes he smears on it and is adorned with a half-moon on the forehead. Adored with diverse hymns uttered with diverse kinds of voice and worshipped with diverse Mantras fraught with encomiums, he, that is sometimes called Sarva, is the Destroyer of all creatures in the universe, and it is upon him, again, that all creatures rest as on their common foundation. Mahadeva is the soul of all creatures. He pervades all things. He is the speaker of all discourses (on duties and rituals). He resides everywhere and should be known as dwelling in the hearts of all creatures in the universe. He knows the desire cherished by every one of his worshippers. He becomes acquainted with the object in which one pays him adorations. Do thou then, if it pleases thee, seek the protection of the chief of the deities. He sometimes rejoices, and sometimes yields to wrath, and sometimes utters the syllable Hum with a very loud noise. He sometimes arms himself with the discus, sometimes with the trident, sometimes with the mace, sometimes with the heavy mullets, sometimes with the scimitar, and sometimes with the battle axe. He it is that assumes the form of Sesha who sustains the world on his head. He has snakes for his belt, and his ears are adorned with ear-rings made of snakes. Snakes form also the sacred thread he wears. An elephant skin forms his upper garment. He sometimes laughs and sometimes sings and sometimes dances most beautifully. Surrounded by innumerable spirits and ghosts, he sometimes plays on musical instruments. Diverse, again are the instruments upon which he plays, and sweet the sounds they yield. He sometimes wanders (over crematoria), sometimes yawns, sometimes cries, and sometimes causes others to cry. He sometimes assumes the guise of one that is mad, and sometimes of one that is intoxicated, and he sometimes utters words that are exceedingly sweet. Endued with appalling fierceness, he sometimes laughs loudly, frightening all creatures with his eyes. He sometimes sleeps and sometimes remains awake and sometimes yawns as he pleases. He sometimes recites sacred Mantras and sometimes becomes the deity of those Mantras which are recited. He sometimes performs penances and sometimes becomes the deity for whose adoration those penances are undergone. He sometimes makes gifts and sometimes receives those gifts; sometimes disposes himself in Yoga and sometimes becomes the object of the Yoga contemplation of others. He may be seen on the sacrificial platform or in the sacrificial stake; in the midst of the cow-pen or in the fire. He may not again be seen there. He may be seen as a boy or as an old man. He sports with the daughters and the spouses of the Rishis. His hair is long and stands erect. He is perfectly naked, for he has the horizon for his garments. He is endued with terrible eyes. He is fair, he is darkish, he is dark, he is pale, he is of the colour of smoke, and he is red. He is possessed of eyes that are large and terrible. He has empty space for his covering and he it is that covers all things. Who is there that can truly understand the limits of Mahadeva who is formless, who is one and indivisible, who conjures of illusions, who is of the cause of all actions and destructive operations in the universe, who assumes the form of Hiranyagarbha, and who is without beginning and without end, and who is without birth. He lives in the heart (of every creature). He is the prana, he is the mind, and he is Jiva (that is invested in the material case). He is the soul of Yoga, and it is that is called Yoga. He is the Yoga-contemplation into which Yogins enter. He is the Supreme Soul. Indeed Maheswara, the purity in essence, is capable of being comprehended not by the senses but through only the Soul seizing his existence. He plays on diverse musical instruments. He is a vocalist. He has a hundred thousand eyes, he has one mouth, he has two mouths, he has three mouths, and he has many mouths. Devoting thyself to him, setting thy heart upon him, depending upon him, and accepting him as thy one refuse, do thou, O son, adore Mahadeva and then mayst thou obtain the fruition of all thy wishes. Hearing those words of my mother, O slayer of foes, from that day my devotion was directed to Mahadeva, having nothing else for its object. I then applied myself to the practice of the austerest penances for gratifying Sankara. For one thousand years I stood on my left toe. After that I passed one thousand years, subsisting only upon fruits. The next one thousand years I passed, subsisting upon the fallen leaves of trees. The next thousand years I passed, subsisting upon water only. After that I passed seven hundred years, subsisting on air alone. In this way, I adored Mahadeva for a full thousand years of the celestials. After this, the puissant Mahadeva, the Master of all the universe, became gratified with me. Desirous of ascertaining whether I was solely devoted to him and him alone, he appeared before me in the form of Sakra surrounded by all the deities. As the celebrated Sakra, he had a thousand eyes on his person and was armed with the thunderbolt. And he rode on an elephant whose complexion was of the purest white, with eyes red, ears folded, the temporal juice trickling down his cheeks, with trunk contracted, terrible to look at, and endued with four tusks. Indeed, riding on such an elephant, the illustrious chief of the deities seemed to blaze forth with his energy. With a beautiful crown on his head and adorned with garlands round his neck and bracelets round his arms, he approached the spot where I was. A white umbrella was held over his head. And he was waited upon by many Apsaras, and many Gandharvas sang his praise. Addressing me, he said,--O foremost of regenerate persons, I have been gratified with thee. Beg of me whatever boon thou desirest,--Hearing these words of Sakra I did not become glad. Verily, O Krishna, I answered the chief of the celestials in these words.--I do not desire any boon at thy hands, or from the hands of any other deity. O amiable deity, I tell thee truly, that it is Mahadeva only from whom I have boons to ask. True, true it is, O Sakra, true are these words that I say unto thee. No other words are at all agreeable to me save those which relate to Maheswara. At the command of Pashupati, that Lord of all creatures, I am ready to become a worm or a tree with many branches. If not obtained through the grace represented by Mahadeva's boons, the very sovereignty of the three worlds would not be acceptable to me. Let me be born among the very Chandalas but let me still be devoted to the feet of Hara. Without, again, being devoted to that Lord of all creatures, I would not like to have birth in the palace of Indra himself. If a person be wanting in devotion to that Lord of the universe,--that Master of the deities and the Asuras,--his misery will not end even if from want of food he has to subsist upon only air and water. What is the need of other discourses that are even fraught with other kinds of morality and righteousness, unto those persons who do not like to live even a moment without thinking of feet of Mahadeva? When the unrighteous or sinful Kali Yuga comes, one should never pass a moment without devoting his heart upon Mahadeva. One that has drunk the Amrita constituted by the devotion to Hara, one becomes freed from the fear of the world. One that has not obtained the grace of Mahadeva can never succeed to devote oneself to Mahadeva for a single day or for half a day or for a Muhurta or for a Kshana or for a Lava (very small unit of time). At the command of Mahadeva I shall cheerfully become a worm or an insect, but I have no relish for even the sovereignty of the three worlds, if bestowed by thee, O Sakra. At the word of Hara I would become even a dog. In fact, that would accord with my highest wish. If not given by Maheswara, I would not have the sovereignty of the very deities. I do not wish to have this dominion of the Heavens. I do not wish to have the sovereignty of the celestials. I do not wish to have the region of Brahma. Indeed, I do not wish to have that cessation of individual existence which is called Emancipation and which involves a complete identification with Brahma. But I want to become the slave of Hara. As long as that Lord of all creatures, the illustrious Mahesa, with crown on his head and body possessed of the pure white complexion of the lunar disc, does not become gratified with me, so long shall I cheerfully bear all those afflictions, due to a hundred repetitions of decrepitude, death and birth, that befall to the lot of embodied beings. What person in the universe can obtain tranquillity, without gratifying Rudra that is freed from decripitude and death, that is endued with the effulgence of the Sun, the Moon, or the fire, that is the root or original cause of everything real and unreal in the three worlds, and that exists as one and indivisible entity? If in consequence of my faults, rebirths be mine, I shall, in those new births, devote myself solely to Bhava.'"

"Indra said, 'What reason canst thou assign for the existence of a Supreme Being or for His being the cause of all causes?'"

"Upamanyu said, 'I solicit boons from that great Deity named Siva whom utterers of Brahma has described as existent and non-existent, manifest and unmanifest, eternal or immutable, one and many. I solicit boons from Him who is without beginning and middle and end, who is Knowledge and Puissance, who is inconceivable and who is the Supreme Soul. I solicit boons from Him whence comes all Puissance, who has not been produced by any one, who is immutable, and who, though himself unsprung from any seed, is the seed of all things in the universe. I solicit boons from Him who is blazing Effulgence, (beyond Darkness) who is the essence of all penances, who transcends all faculties of which we are possessed and which we may devote for the purpose of comprehending him, and by knowing whom every one becomes freed from grief or sorrow. I worship him, O Purandara, who is conversant with the creation of all elements and the thought of all living creatures, and who is the original cause of the existence or creation of all creatures, who is omnipresent, and who has the puissance to give everything. I solicit boons from Him who cannot be comprehended by argument, who represents the object of the Sankhya and the Yoga systems of philosophy, and who transcends all things, and whom all persons conversant with the topics of enquiry worship and adore. I solicit boons from Him, O Maghavat, who is the soul of Maghavat himself, who is said to be the God of the gods, and who is the Master of all creatures. I solicit boons from Him who it is that first created Brahma, that creator of all the worlds, having filled Space (with His energy) and evoked into existence the primeval egg. Who else than that Supreme Lord could be creator of Fire, Water, Wind, Earth, Space, Mind, and that which is called Mahat? Tell me, O Sakra, who else than Siva could create Mind, Understanding, Consciousness or Ego, the Tanmatras, and the senses? Who is there higher than Siva? The wise say that the Grandsire Brahma is the creator of this universe. Brahma, however, acquired his high puissance and prosperity by adoring and gratifying Mahadeva, that God of gods. That high puissance (consisting of all the three attributes of creation, protection, and destruction), which dwells in that illustrious Being who is endowed with the quality of being one, who created Brahma, Vishnu, and Rudra, was derived from Mahadeva. Tell me who is there that is superior to the Supreme Lord? Who else than that God of gods is competent to unite the sons of Diti with lordship and puissance, judging by the sovereignty and the power of oppressing conferred upon the foremost of the Daityas and Danavas? The different points of the horizon, Time, the Sun, all fiery entities, planets, wind, water, and the stars and constellations,--these, know thou, are from Mahadeva. Tell us who is higher than the Supreme Lord? Who else is there, except Mahadeva, in the matter of the creation of Sacrifice and the destruction of Tripura? Who else except Mahadeva, the grinder of the foes, has offered lordship to the principal? What need, O Purandara, of many well-sounding statements fraught with spacious sophisms, when I behold thee of a thousand eyes, O best of the deities,--thee that art worshipped by Siddhas and Gandharvas and the deities and the Rishis? O best of the Kusikas, all this is due to the grace of that God of gods viz., Mahadeva. Know, O Kesava, that this all, consisting of animate and inanimate existences with heaven and other unseen entities, which occur in this world, and which has the all-pervading Lord for their soul, has flowed from Maheswara and has been created (by him) for enjoyment by Jiva. In the worlds that are known by the names of Bhu, Bhuva, Swah, and Maha, in the midst of the mountains of Lokaloka, in the islands, in the mountains of Meru, in all things that yield happiness, and in the hearts of all creatures, O illustrious Maghavat, resides Mahadeva, as persons conversant with all the topics of enquiry say. If, O Sakra, the Devas (deities) and the Asuras could see any other puissant form than Bhava's, would not both of them, especially the former, when opposed and afflicted by the latter, have sought the protection of that form? In all hostile encounters of the deities, the Yakshas, the Uragas and the Rakshasas, that terminating in mutual destruction, it is Bhava that gives unto those that meet with destruction, puissance commensurate with their respective locations as dependent upon their acts. Tell me, who else than Maheswara is there for bestowing boons upon, and once more chastising the Andhaka and Sukra and Dundubhi and Maharshi and many foremost of Yakshas, Indra and Vala and Rakshasas and the Nivatakavachas? Was not the vital seed of Mahadeva, that Master of both the deities and the Asuras, poured as a libation upon the fire? From that seed sprung a mountain of gold. Who else is there whose seed can be said to be possessed of such virtue. Who else in this world is praised as having the horizon only for his garments? Who else can be said to be a Brahmacharin with his vital seed drawn up? Who else is there that has half his body occupied by his dear spouse? Who else is there that has been able to subjugate Kama, the god of desire? Tell me, O Indra, what other Being possesses that high region of supreme felicity that is applauded by all the deities? Who else has the crematorium as his sporting ground? Who else is there that is so praised for his dancing? Whose puissance and worship remain immutable? Who else is there that sports with spirits and ghosts? Tell me, O deity, who else has associate that are possessed of strength like his own and that are, therefore, proud of that strength or puissance? Who else is there whose status is applauded as unchangeable and worshipped with reverence by the three worlds? Who else is there that pours rain, gives heat, and blazes forth in Energy? From whom else do we derive our wealth of herbs? Who else upholds all kinds of wealth? Who else sports as much as he pleases in the three worlds of mobile and immobile things? O Indra, know Maheswara to be the original cause (of everything). He is adored by Yogins, by Rishis, by the Gandharvas, and by the Siddhas, with the aid of knowledge, (of ascetic) success, and of the rites laid down in the scriptural ordinances. He is adored by both the deities and the Asuras with the aid of sacrifices by acts and the affliction of the ritual laid down in the scriptures. The fruits of action can never touch him for he transcends them all. Being such, I call him the original cause of everything. He is both gross and subtile. He is without compare. He cannot be conceived by the senses. He is endued with attributes and he is divested of them. He is the lord of attributes, for they are under his control. Even such is the place that is Maheswara's. He is the cause of the maintenance and the creation (of the universe). He is the cause of the universe and the cause also of its destruction. He is the Past, the Present, and the Future. He is the parent of all things. Verily, He is the cause of every thing. He is that which is mutable, He is the unmanifest, He is Knowledge; He is ignorance; He is every act, He is every omission; He is righteousness; and He is unrighteousness. Him, O Sakra, do I call the cause of every thing. Behold, O Indra, in the image of Mahadeva the indications of both the sexes. That god of gods, viz., Rudra, that cause of both creation and destruction, displays in his form the indications of both the sexes as the one cause of the creation of the universe. My mother formerly told me that he is the cause of the universe and the one cause of everything. There is no one that is higher than Isa, O Sakra. If it pleases thee, do thou throw thyself on his kindness and protection. Thou hast visible evidence, O chief of the celestials, of the fact that the universe has sprung from the union of the sexes (as represented by Mahadeva). The universe, thou knowest, is the sum of what is vested with attributes and what else is divested of attributes and has for its immediate cause the seeds of Brahma and others. Brahma and Indra and Hutasana and Vishnu and all the other deities, along with the Daityas and the Asuras, crowned with the fruition of a thousand desires, always say that there is none that is higher than Mahadeva. Impelled by desire, I solicit, with restrained mind, that god known to all the mobile and immobile universe,--him, that is, who has been spoken of as the best and highest of all the gods, and who is auspiciousness itself, for obtaining without delay that highest of all acquisitions, viz., Emancipation. What necessity is there of other reasons (for establishing) what I believe? The supreme Mahadeva is the cause of all causes. We have never heard that the deities have, at any time, adored the sign of any other god than Mahadeva. If Maheswara be not accepted, tell me, if thou hast ever heard of it, who else is there whose sign has been worshipped or is being worshipped by all the deities? He whose sign is always worshipped by Brahma, by Vishnu, by thee, O Indra, with all the other deities, is verily the foremost of all adorable deities. Brahma has for his sign the lotus, Vishnu has for his the discus, Indra has for his sign the thunder-bolt. But the creatures of the world do not bear any of the signs that distinguish these deities. On the other hand, all creatures bear the signs that mark Mahadeva and his spouse. Hence, all creatures must be regarded as belonging to Maheswara. All creatures of the feminine sex, have sprung from Ulna's nature as their cause, and hence it is they bear the mark of femininity that distinguishes Uma; while all creatures that are masculine, having sprung from Siva, bear the masculine mark that distinguishes Siva. That person who says that there is, in the three worlds with their mobile and immobile creatures, any other cause than the Supreme Lord, and that which is not marked with the mark of either Mahadeva or his spouse should be regarded as very wretched and should not be counted among the creatures of the universe. Every being with the mark of the masculine sex should be known to be of Isana, while every being with the mark of the feminine sex should be known to be of Uma. This universe of mobile and immobile creatures is provided by two kinds of forms (viz., male and female). It is from Mahadeva that I wish to obtain boons. Failing in this, O Kausika, I would rather prefer dissolution itself. Go or remain, O Sakra, as thou, O slayer of Vala, desirest. I wish to have boons or curses from Mahadeva. No other deity shall I ever acknowledge, nor would I have from any other deity the fruition of all my wishes.--Having said these words unto the chief of the celestials, I became overwhelmed with grief at the thought of Mahadeva not having been gratified with me not withstanding my severe austerities. Within the twinkling of an eye, however, I saw the celestial elephant I had beheld before me transformed into a bull as white as a swan, or the Jasminum pubescens, or a stalk of the lotus or silver, or the ocean of milk. Of huge body, the hair of its tail was black and the hue of its eyes was tawny like that of honey. Its horns were hard as adamant and had the colour of gold. With their very sharp ends, whose hue was a mild red, the bull seemed to tear the Earth. The animal was adorned all over with ornaments made of the purest gold. Its face and hoofs and nose and ears were exceedingly beautiful and its waist too exceedingly well-formed. Its flanks were possessed of great beauty and its neck was very thick. Its whole form was exceedingly agreeable and beautiful to look at. Its hump shone with great beauty and seemed to occupy the whole of its shoulder-joint. And it looked like the summit of a mountain of snow or like a cliff of white clouds in the sky. Upon the back of that animal I beheld seated the illustrious Mahadeva with his spouse Uma. Verily, Mahadeva shone like the lord of stars while he is at his full. The fire born of his energy resembled in effulgence the lightening that flashes amid clouds. Verily, it seemed as if a thousand suns rose there, filling every side with a dazzling splendour. The energy of the Supreme Lord looked like the Samvartaka fire which destroys all creatures at the end of the Yuga. Overspread with that energy, the horizon became such that I could see nothing on any side. Filled with anxiety I once more thought what it could mean. That energy, however, did not pervade every side for any length of time, for soon, through the illusion of that god of gods, the horizon became clear. I then behold the illustrious Sthanu or Maheswara seated on the back of his bull, of blessed and agreeable appearance and looking like a smokeless fire. And the great god was accompanied by Parvati of faultless features. Indeed, I beheld the blue-throated and high-souled Sthanu, unattached to everything, that receptacle of all kinds of force, endued with eight and ten arms and adorned with all kinds of ornaments. Clad in white vestments, he wore white garlands, and had white unguents smeared upon his limbs. The colour of his banner, irresistible in the universe, was white. The sacred thread round his person was also white. He was surrounded with associates, all possessed with prowess equal to his own, who were singing or dancing or playing on diverse kinds of musical instruments. A crescent moon, of pale hue, formed his crown, and placed on his forehead it looked like the moon that rises in the autumnal firmament. He seemed to dazzle with splendour, in consequence of his three eyes that looked like three suns. The garland of the purest white, that was on his body, shone like a wreath of lotuses, of the purest white, adorned with jewels and gems. I also beheld, O Govinda, the weapons in their embodied forms and fraught with every kind of energy, that belong to Bhava of immeasurable prowess. The high-souled deity held a bow whose hues resembled those of the rainbow. That bow is celebrated under the name of the Pinaka and is in reality a mighty snake. Indeed, that snake of seven heads and vast body, of sharp fangs and virulent poison, of large neck and the masculine sex, was twined round with the cord that served as its bowstring. And there was a shaft whose splendour looked like that of the sun or of the fire that appears at the end of the Yuga. Verily, that shaft was the excellent Pasupata that mighty and terrible weapon, which is without a second, indescribable for its power, and capable of striking every creature with fear. Of vast proportions, it seemed to constantly vomit sparks of fire. Possessed of one foot, of large teeth, and a thousand heads and thousand Stomachs, it has a thousand arms, a thousand tongues, and a thousand eyes. Indeed, it seemed to continually vomit fire. O thou of mighty arms, that weapon is superior to the Brahma, the Narayana, the Aindra, the Agneya, and the Varuna weapons. Verily, it is capable of neutralising every other weapon in the universe. It was with that weapon that the illustrious Mahadeva had in days of yore, burnt and consumed in a moment the triple city of the Asuras. With the greatest ease, O Govinda, Mahadeva, using that single arrow, achieved that feat. That weapon, shot by Mahadeva's arms, can, without doubt consume in half the time taken up by a twinkling of the eyes the entire universe with all its mobile and immobile creatures. In the universe there is no being including even Brahma and Vishnu and the deities, that are incapable of being slain by that weapon. O sire, I saw that excellent, wonderful and incomparable weapon in the hand of Mahadeva. There is another mysterious and very powerful weapon which is equal or perhaps, superior to the Pasupata weapon. I beheld that also. It is celebrated in all the worlds as the Sum of the Sula-armed Mahadeva. Hurled by the illustrious deity, that weapon is competent to rive the entire Earth or dry up the waters of the ocean or annihilate the entire universe. In days of yore, Yuvanaswa's son, king Mandhatri, that conqueror of the three worlds, possessed of imperial sway and endued with abundant energy, was, with all his troops, destroyed by means of that weapon. Endued with great might and great energy and resembling Sakra himself in prowess, the king, O Govinda, was slain by the Rakshasa Lavana with the aid of this Sula which he had got from Siva. The Sula has a very keen point. Exceedingly terrible, it is capable of causing everybody's hair stand on its end. I saw it in the hand of Mahadeva, as if roaring with rage, having contracted its forehead into three wrinkles. It resembled, O Krishna, a smokeless fire or the sun that rises at the end of the Yuga. The handle of that Sula, was made of a mighty snake. It is really indescribable. It looked like the universal Destroyer himself armed with his noose. I saw this weapon, O Govinda, in the hand of Mahadeva. I beheld also another weapon, viz., that sharp-edged battle-axe which, in days of yore, was given unto Rama by the gratified Mahadeva for enabling him to exterminate the Kshatriyas. It was with this weapon that

Rama (of Bhrigu's race) slew in dreadful battle the great Karttaviryya who was the ruler of all the world. It was with that weapon that Jamadagni's son, O Govinda, was able to exterminate the Kshatriyas for one and twenty times. Of blazing edge and exceedingly terrible, that axe was hanging on the shoulder, adorned with a snake, of Mahadeva. Indeed, it shone on Mahadeva's person like the flame of a blazing fire. I beheld innumerable other celestial weapons with Mahadeva of great intelligence. I have, however named only a few, O sinless one, in consequence of their principal character. On the left side of the great god stood the Grandsire Brahma seated on an excellent car unto which were attached swans endued with the speed of the mind. On the same side could be seen Narayana also, seated on the son of Vinata, and bearing the conch, the discus, and the mace. Close to the goddess Uma was Skanda seated on his peacock, bearing his fatal dart and bells, and looking like another Agni. In the front of Mahadeva I beheld Nandi standing armed with his Sula and looking like a second Sankara (for prowess and energy). The Munis headed by the Self-born Manu and Rishis having Bhrigu for their first, and the deities with Sakra at their head, all came there. All the tribes of spirits and ghosts, and the celestial Mothers, stood surrounding Mahadeva and saluting him with reverence. The deities were engaged in singing the praises of Mahadeva by uttering diverse hymns. The Grandsire Brahma uttering a Rathantara, praised Mahadeva. Narayana also, uttering the Jyestha Saman, sang the praises of Bhava. Sakra also did the same with the aid of those foremost of Vedic Mantras, viz., the Sata-Rudriam. Verily, Brahma and Narayana and Sakra,--those three high-souled deities,--shone there like three sacrificial fires. In their midst shone the illustrious God like the sun in the midst of his corona, emerged from autumnal clouds. I beheld myriads of suns and moons, also in the sky, O Kesava. I then praised the illustrious Lord of everything, the supreme Master of the universe.

Section 14 - Part 2

"Upamanyu continued, 'I said, Salutations to thee, O illustrious one, O thou that constitutest the refuge of all things, O thou that art called Mahadeva! Salutations to thee that assumest the form of Sakra, that art Sakra, and that disguisest thyself in the form and vestments of Sakra. Salutations to thee that art armed with the thunder, to thee that art tawny, and thee that art always armed with the Pinaka. Salutations to thee that always bearest the conch and the Sula. Salutations to thee that art clad in black, to thee that art of dark and curly hair, to thee that hast a dark deer-skin for thy upper garment, to thee that presidest over the eighth lunation of the dark fortnight. Salutations to thee that art of white complexion, to thee that art called white, to thee that art clad in white robes, to thee that hast limbs smeared with white ashes, to thee that art ever engaged in white deeds. Salutations to thee that art red of colour, to thee that art clad in red vestments, to thee that ownest a red banner with red flags, to thee that wearest red garlands and usest red unguents. Salutations to thee that art brown in complexion, to thee that art clad in brown vestments, to thee, that hast a brown banner with brown flags, to thee that wearest brown garlands and usest brown unguents. Salutations to thee that hast the umbrella of royalty held over thy head, to thee that wearest the foremost of crowns. Salutations unto thee that art adorned with half a garland and half an armlet, to thee that art decked with one ring for one year, to thee that art endued with the speed of the mind, to thee that art endued with great effulgence. Salutations to thee that art the foremost of deities, to thee that art the foremost of ascetics, to thee that art the foremost of celestials. Salutations to thee that wearest half a wreath of lotuses, to thee that hast many lotuses on thy body. Salutations to thee that hast half thy body smeared with sandal paste, to thee that hast half thy body decked with garlands of flowers and smeared with fragrant unguents. Salutations to thee that art of the complexion of the Sun, to thee that art like the Sun, to thee whose face is like the Sun, to thee that hast eyes each of which is like the Sun. Salutations to thee that art Soma, to thee that art as mild as Soma, to thee that bearest the lunar disc, to thee that art of lunar aspect, to thee that art the foremost of all creatures, to thee that art adorned with a set of the most beautiful teeth. Salutations to thee that art of a dark complexion, to thee that art of a fair complexion, to thee that hast a form half of which is yellow and half white, to thee that hast a body half of which is male and half female, to thee that art both male and female. Salutations to thee that ownest a bull for thy vehicle, to thee that proceedest riding on the foremost of elephants, to thee that art obtained with difficulty, to thee that art capable of going to places unapproachable by others. Salutations to thee whose praises are sung by the Ganas, to thee that art devoted to the diverse

Ganas, to thee that followest the track that is trod by the Ganas, to thee that art always devoted to the Ganas as to a vow. Salutations to thee that art of the complexion of white clouds, to thee that hast the splendour of the evening clouds, to thee that art incapable of being described by names, to thee that art of thy own form (having nothing else in the universe with which it can be compared). Salutations to thee that wearest a beautiful garland of red colour, to thee that art clad in robes of red colour. Salutations to thee that hast the crown of the head decked with gems, to thee that art adorned with a half-moon, to thee that wearest many beautiful gems in thy diadem, to thee that hast eight flowers on thy head. Salutations to thee that hast a fiery mouth and fiery eyes, to thee that hast eyes possessing the effulgence of a thousand moons, to thee that art of the form of fire, to thee that art beautiful and agreeable, to thee that art inconceivable and mysterious. Salutations to thee that rangest through the firmament, to thee that lovest and residest in lands affording pasture to kine, to thee that walkest on the Earth, to thee that art the Earth, to thee that art infinite, to thee that art exceedingly auspicious. Salutations to thee that art unclad (or has the horizon alone for thy vestments), to thee that makest a happy home of every place where thou mayst happen to be for the moment. Salutations to thee that hast the universe for thy home, to thee that hast both Knowledge and Felicity for thy Soul. Salutations to thee that always wearest a diadem, to thee that wearest a large armlet, to thee that hast a snake for the garland round thy neck, to thee that wearest many beautiful ornaments on thy person. Salutations to thee that hast the Sun, the Moon, and Agni for thy three eyes, to thee that art possessed of a thousand eyes, to thee that art both male and female, to thee that art divested of sex, to thee that art a Sankhya, to thee that art a Yogin. Salutations to thee that art of the grace of those deities who are worshipped in sacrifices, to thee that art the Atharvans, to thee that art the alleviator of all kinds of disease and pain, to thee that art the dispeller of every sorrow. Salutations to thee that roarest as deep as the clouds, to thee that puttest forth diverse kinds of illusions, to thee that presidest over the soil and over the seed that is sown in it, to thee that art the Creator of everything. Salutations to thee that art the Lord of all the celestials, to thee that art the Master of the universe, to thee that art endued with the speed of the wind, to thee that art of the form of the wind. Salutations to thee that wearest a garland of gold, to thee that sportest on hills and mountains, to thee that art adorned by all who are enemies of the gods, to thee that art possessed of fierce speed and energy. Salutations to thee that torest away one of the heads of the Grandsire Brahma, to thee that hast slain the Asura named Mahisha, to thee that assumest three forms, to thee that bearest every form. Salutations to thee that art the destroyer of the triple city of the Asuras, to thee that art the destroyer of (Daksha's) sacrifice, to thee that art the destroyer of the body of Kama (the deity of Desire), to thee that wieldest the rod of destruction. Salutations to thee that art Skanda, to thee that art Visakha, to thee that art the rod of the Brahmana, to thee that art Bhava, to thee that art Sarva, to thee that art of universal form. Salutations to thee that art Isana, to thee that art the destroyer of Bhaga, to thee that art the slayer of Andhaka, to thee that art the universe, to thee that art possessed of illusion, to thee that art both conceivable and inconceivable. Thou art the one end of all creatures, thou art the foremost, thou art the heart of everything. Thou art the Brahma of all the deities, thou art the Nilardhita Red and Blue of the Rudras. Thou art the Soul of the creatures, thou art He who is called Purusha in the Sankhya philosophy, thou art the Rishabha among all things sacred, thou art that which is called auspicious by Yogins and which, according to them, is without parts (being indivisible). Amongst those that are observant of the different modes of life, thou art the House-holder, thou art the great Lord amongst the lords of the universe. Thou art Kuvera among all the Yakshas, and thou art Vishnu amongst all the sacrifices.Thou art Meru amongst mountains, thou art the Moon among all luminaries of the firmament, thou art Vasishtha amongst Rishis, thou art Surya among the planets. Thou art the lion among all wild animals, and among all domestic animals, thou art the bull that is worshipped by all people. Among the Adityas thou art Vishnu (Upendra), among the Vasu thou art Pavaka, among birds thou art the son of Vinata (Garuda), and among snakes thou art Ananta (Sesha). Among the Vedas thou art the Samans, among the Yajushes thou art the Sata-Rudriyam, among Yogins thou art Sanatkumara, and among Sankhyas thou art Kapila. Among the Maruts thou art Sakra, among the Pitris thou art Devarat, among all the regions (for the residence of created beings) thou art the region of Brahman, and amongst all the ends that creatures attain to, thou art Moksha or Emancipation. Thou art the Ocean of milk among all oceans, among all rocky eminences thou art Himavat, among all the orders thou art the

Brahmana, and among all learned Brahmanas thou art he that has undergone and is observant of the Diksha. Thou art the Sun among all things in the world, thou art the destroyer called Kala. Thou art whatever else possessed of superior energy of eminence that exists in the universe. Thou art possessed of supreme puissance. Even this is what represents my certain conclusion. Salutations to thee, O puissant and illustrious one, O thou that art kind to all thy worshippers. Salutations to thee, O lord of Yogins. I bow to thee, O original cause of the universe. Be thou gratified with me that am thy worshipper, that am very miserable and helpless, O Eternal Lord, do thou become the refuge of this adorer of thine that is very weak and miserable. O Supreme Lord, it behoveth thee to pardon all those transgressions of which I have been guilty, taking compassion upon me on the ground of my being thy devoted worshipper. I was stupefied by thee, O Lord of all the deities, in consequence of the disguise in which thou showest thyself to me. O Maheswara, I did not give thee the Arghya or water to wash thy feet. Having hymned the praises of Isana in this way, I offered him, with great devotion, water to wash his feet and the ingredients of the Arghya, and then, with joined hands, I resigned myself to him, being prepared to do whatever he would bid. Then, O sire, an auspicious shower of flowers fell upon my head, possessed of celestial fragrance and bedewed with cold water. The celestial musicians began to play on their kettle-drums. A delicious breeze, fragrant and agreeable, began to blow and fill me with pleasure. Then Mahadeva accompanied by his spouse, and having the bull for his sign, having been gratified with me, addressed the celestials assembled there in these words, filling me with great joy,--Behold, ye deities, the devotion of the high-souled Upamanyu. Verily, steady and great is that devotion, and entirely immutable, for it exists unalterably.--Thus addressed by the great God armed with the Sula, the deities, O Krishna, having bowed down unto him and joined their hands in reverence, said these words,--O illustrious one, O God of the gods, O master of the universe, O Lord of all, let this best of regenerate persons obtain from thee the fruition of all his desires.--Thus addressed by all the deities, with the Grandsire Brahma among them. Sarva, otherwise called Isa and Sankara, said these words as if smiling unto me.'"

"The illustrious Sankara said, 'O dear Upamanyu, I am gratified with thee.

Behold me, O foremost of Munis, O learned Rishi, thou art firmly devoted to me and well hast thou been tested by me. I have been very highly pleased with thee in consequence of this thy devotion to Siva. I shall, therefore, give thee today the fruition of whatever desires thou mayst have in thy heart. Thus addressed by Mahadeva of great wisdom, tears of joy came into my eyes and my hair stood on its end (through emotion). Kneeling down unto him and bowing unto him repeatedly, I then, with a voice that was choked with delight, said unto him,--O illustrious god, it seems to me that I was hitherto dead and that it is only today that I have taken my birth, and that my birth bath today borne fruit, since I am staying now in the presence of Him who is the Master of both the deities and the Asuras! Who else is more praiseworthy than I, since I am beholding with these eyes of mine, Him of immeasurable prowess whom the very deities are unable to behold without first paying hearty worship? That which they that are possessed of learning and wisdom say is the highest of all topics, which is Eternal, which is distinguished from all else, which is unborn, which is Knowledge, which is indestructible, is identical with thee, O puissant and illustrious one, thee that art the beginning of all the topics, thee that art indestructible and changeless, thee that art conversant with the ordinances which govern all the topics, thee that art the foremost of Purushas, thee that art the highest of the high. Thou art he that hadst created from thy right side the Grandsire Brahma, the Creator of all things. Thou art he that hadst created from thy left side Vishnu for protecting the Creation. Thou art that puissant Lord who didst create Rudra when the end of the Yuga came and when the Creation was once more to be dissolved. That Rudra, who sprang from thee destroyed the Creation with all its mobile and immobile beings, assuming the form of Kala of great energy, of the cloud Samvartaka (charged with water which myriads of oceans are not capacious enough to bear), and of the all consuming fire. Verily, when the period comes for the dissolution of the universe, that Rudra stands, ready to swallow up the universe. Thou art that Mahadeva, who is the original Creator of the universe with all its mobile and immobile entities. Thou art he, who, at the end of the Kalpa, stands, withdrawing all things into thyself. Thou art he that pervadest all things, that art the Soul of all things, thou art the Creator of the Creator of all entities. Incapable of being seen by even any of the deities, thou art he that exists, pervading all entities. If, O lord, thou hast been gratified with me and if thou wouldst grant me boons, let this be the boon, O Lord of all the deities, that my devotion to thee may remain unchanged. O best of the deities, let me, through thy grace, have knowledge of the Present, the Past, and the Future. I shall also, with all my kinsmen and friends, always eat food mixed with milk. And let thy illustrious self be for ever present at our retreat.--Thus addressed by me, the illustrious Maheswara endued with supreme energy, that Master of all mobile and immobile, viz., Siva, worshipped of all the universe, then said unto me these words.'

"The illustrious Deity said, 'Be thou free from every misery and pain, and be thou above decrepitude and death. Be thou possessed of fame, be thou endued with great energy, and let spiritual knowledge be thine. Thou shalt, through my grace, be always sought for by the Rishis. Be thy behaviour good and righteous, be every desirable attribute thine, be thou possessed of universal knowledge, and be thou of agreeable appearance. Let undecaying youth be thine, and let thy energy be like that of fire. Wherever, again, thou mayst desire the presence of the ocean of milk that is so agreeable to thee, there shall that ocean appear before thee (ready for being utilised by thee and thy friends for purposes of thy food). Do thou, with thy friends, always obtain food prepared with milk, with the celestial nectar besides being mixed with it. After the expiration of a Kalpa thou shalt then obtain my companionship. Thy family and race and kinsmen shall be exhaustless. O foremost of regenerate ones, thy devotion to me shalt be eternal. And. O best of Brahmanas, I shall always accord my presence to thy asylum. Live, O son, whithersoever thou likest, and let no anxiety be thine. Thought of by thee, I shall, O learned Brahmana, grant thee a sight of myself again.--Having said these words, and granted me these boons, the illustrious Isana, endued with the effulgence of millions of Suns, disappeared there and then. It was even thus, O Krishna, that I beheld, with the aid of austere penances, that God of gods. I also obtained all that was said by the great Deity endued with supreme intelligence. Behold, O Krishna, before thy eyes, these Siddhas residing here and these Rishis and Vidyadharas and Yakshas and Gandharvas and Apsaras. Behold these trees and creepers and plants yielding all sorts of flowers and fruits. Behold them bearing the flowers of every season, with beautiful leaves, and shedding a sweet fragrance all around. O thou of mighty arms, all these are endued with a celestial nature through the grace of that god of gods, that Supreme Lord, that high-souled Deity.'

"Vasudeva continued, 'Hearing these words of his and beholding, as it were, with my own eyes all that he had related to me, I became filled with wonder. I then addressed the great ascetic Upamanyu and said unto him,--Deserving of great praise art thou, O foremost of learned Brahmanas, for what righteous man is there other than thou whose retreat enjoys the distinction of being honoured with the presence of that God of gods? Will the puissant Siva, will the great Sankara, O chief of ascetics, grant me also a sight of his person and show me favour.'

"Upamanyu said, 'Without doubt, O thou of eyes like lotus-petals, thou wilt obtain a sight of Mahadeva very soon, even as, O sinless one, I succeeded in obtaining a sight of him. O thou of immeasurable prowess, I see with my spiritual eyes that thou wilt, in the sixth month from this, succeed in obtaining a sight of Mahadeva, O best of all persons. Thou, O foremost of the Yadus, wilt obtain from Maheswara and his spouse, four and twenty boons. I tell thee what is true. Through the grace of that Deity endued with supreme wisdom, the Past, the Future and the Present are known to me. The great Hara has favoured these Rishis numbering by thousands and others as numerous. Why will not the puissant Deity show favour to thee, O Mahadeva? The meeting of the gods is always commendable with one like thee, with one that is devoted to the Brahmanas, with one that is full of compassion and that is full of faith. I shall give thee certain Mantras. Recite them continuously. By this thou art certain to behold Sankara.'

"The blessed Vishnu continued, 'I then said unto him, O regenerate one, through thy grace, O great ascetic. I shall behold the lord of the deities, that grinder of multitudes of Diti's sons. Eight days, O Bharata, passed there like an hour, all of us being thus occupied with talk on Mahadeva. On the eighth day, I underwent the Diksha (initiation) according to due rites, at the hands of that Brahmana and received the staff from his hands. I underwent the prescribed shave. I took up a quantity of Kusa blades in my hand. I wore rags for my vestments. I rubbed my person with ghee. I encircled a cord of Munja grass round my loins. For one month I lived on fruits. The second month I subsisted upon water. The third, the fourth and the fifth months I passed, living upon air alone. I stood all the while, supporting myself upon one foot and with my arms also raised upwards, and foregoing sleep all the while. I then beheld, O Bharata, in the firmament an effulgence that seemed to be as dazzling as that of a thousand Suns combined together. Towards the centre of that effulgence, O son of Pandu, I saw a cloud looking like a mass of blue hills, adorned with rows of cranes, embellished with many a grand rainbow, with flashes of lightning and the thunder-fire looking like eyes set on it. Within that cloud was the puissant Mahadeva. himself of dazzling splendour, accompanied by his spouse Uma. Verily, the great Deity seemed to shine with his penances, energy, beauty, effulgence, and his dear spouse by his side. The puissant Maheswara, with his spouse by his side, shone in the midst of that cloud. The appearance seemed to be like that of the Sun in the midst of racking clouds with the Moon by his side. The hair on my body, O son of Kunti, stood on its end, and my eyes expanded with wonder upon beholding Hara, the refuge of all the deities and the dispeller of all their griefs. Mahadeva was adorned with a diadem on his head. He was armed with his Sula. He was clad in a tiger-skin, had matted locks on his head, and bore the staff (of the Sanyasin) in one of his hands. He was armed, besides with his Pinaka and the thunderbolt. His teeth was sharp-pointed. He was decked with an excellent bracelet for the upper arm. His sacred thread was constituted by a snake. He wore an excellent garland of diversified colours on his bosom, that hung down to his toes. Verily, I beheld him like the exceedingly bright moon of an autumnal evening. Surrounded by diverse clans of spirits and ghosts, he looked like the autumnal Sun difficult of being gazed at for its dazzling brightness. Eleven hundred Rudras stood around that Deity of restrained soul and white deeds, then seated upon his bull. All of them were employed in hymning his praises. The Adityas, the Vasus, the Sadhyas, the Viswedevas, and the twin Aswins praised that Lord of the universe by uttering the hymns occurring in the scriptures. The puissant Indra and his brother Upendra, the two sons of Aditi, and the Grandsire Brahma, all uttered, in the presence of Bhava, the Rathantara Saman. Innumerable masters of Yoga, all the regenerate Rishis with their children, all the celestial Rishis, the goddess Earth, the Sky (between Earth and Heaven), the Constellations, the Planets, the Months, the Fortnights, the Seasons, Night, the Years, the Kshanas, the Muhurtas, the Nimeshas, the Yugas one after another, all the celestial Sciences and branches of knowledge, and all beings conversant with Truth, were seen bowing down unto that Supreme Preceptor, that great Father, that giver (or origin) of Yoga. Sanatkumara, the Vedas, the Histories, Marichi, Angiras, Atri, Pulastya, Pulaha, Kratu, the seven Manus, Soma, the Atharvans, and Vrihaspati, Bhrigu, Daksha, Kasyapa, Vasishtha, Kasya, the Schandas, Diksha, the Sacrifices, Dakshina, the Sacrificial Fires, the Havis (clarified butter) poured in sacrifices, and all the requisites of the sacrifices, were beheld by me, O Yudhishthira, standing there in their embodied forms. All the guardians of the worlds, all the Rivers, all the snakes, the mountains, the celestial Mothers, all the spouses and daughters of the celestials, thousands upon thousands and millions of ascetics, were seen to bow down to that puissant Lord who is the soul of tranquillity. The Mountains, the Oceans, and the Points of the compass also did the same, the Gandharvas and the Apsaras highly skilled in music, in celestial strains, sang and hymned the praises of Bhava who is full of wonder. The Vidyadharas, the Danavas, the Guhyakas, the Rakshasas, and all created beings, mobile and immobile, adorned, in thought, word and deed, that puissant Lord. Before me, that Lord of all the gods viz., Sarva, appeared seated in all his glory. Seeing that Isana had showed himself to me by being seated in glory before my eyes, the whole universe, with the Grandsire and Sakra, looked at me. I, however, had not the power to look at Mahadeva. The great Deity then addressed me saying, 'Behold, O Krishna, and speak to me. Thou hast adorned me hundreds and thousands of times. There is no one in the three worlds that is dearer to me than thou.' After I had bowed unto him, his spouse, viz., the goddess Uma, became gratified with me. I then addressed in these words the great God whose praises are hymned by all the deities with the Grandsire Brahma at their head.'

"The blessed Vishnu said, 'I saluted Mahadeva, saying,--Salutations to thee, O thou that art the eternal origin of all things. The Rishis say that thou art the Lord of the Vedas. The righteous say that thou art Penance, thou art Sattwa, thou art Rajas, thou art Tamas, and thou art Truth. Thou art Brahman, thou art Rudra, thou art Varuna, thou art Agni, thou art Manu, thou art Bhava, thou art Dhatri, thou art Tashtri, thou art Vidhatri, thou art the puissant Master of all things, and thou art everywhere. All beings, mobile and immobile, have sprung from thee. This triple world with all its mobile and immobile entities, has been created by thee. The Rishis say that thou art superior to the senses, the mind, the vital breaths, the seven sacrificial fires, all others that have their refuge in the all-pervading Soul, and all the deities that are adored and worthy of adoration. Thou, O illustrious one, art the Vedas, the Sacrifices, Soma, Dakshina, Pavaka, Havi, and all other requisites of sacrifice. The merit obtained by sacrifices, gifts made to others, the study of the Vedas, vows, regulations in respect of restraint, Modesty, Fame, Prosperity, Splendour, Contentment, and Success, all exist for leading to thee. Desire, Wrath, Fear, Cupidity, Pride, Stupefaction, and Malice, Pains and Diseases, are, O illustrious one, thy children. Thou art all acts that creatures do, thou art the joy and sorrow that flow from those acts, thou art the absence of joy and sorrow, thou art that Ignorance which is the indestructible seed of Desire, thou art the high origin of Mind, thou art Puissance, and thou art Eternity. Thou art the Unmanifest, thou art Pavana, thou art inconceivable, thou art the thousand-rayed Sun, thou art the effulgent Chit, thou art the first of all the topics, and thou art the refuge of life. The use of words like Mahat, Soul, Understanding, Brahman, Universe, Sambhu, and Self-born and other words occurring in succession (in the Vedas), show that thy nature has been judged (by persons conversant with the Vedas) as identical with Mahat and Soul. Verily, regarding thee as all this, the learned Brahmanas win over that ignorance which lies at the root of the world. Thou residest in the heart of all creatures, and thou art adored by the Rishis as Kshetrajna. Thy arms and feet extend to every place, and thy eyes, head, and face are everywhere. Thou hearest everywhere in the universe, and thou stayest, pervading all things. Of all acts that are performed in the Nimeshas and other divisions of time that spring in consequence of the puissance of the Sun, thou art the fruit. Thou art the original effulgence (of the supreme Chit). Thou art Purusha, and thou residest in the hearts of all things. Thou art the various Yogic attributes of success, viz., Subtility and Grossness and Fruition and Supremacy and Effulgence and Immutability. Understanding and intelligence and all the worlds rest upon thee. They that are devoted to meditation, that are always engaged in Yoga, that are devoted to or firm in Truth and that have subjugated their passions, seek thee and rest on thee. They that know thee for one that is Immutable, or one that resides in all hearts, or one that is endued with supreme puissance, or one that is the ancient Purusha, or one that is pure Knowledge, or one that is the effulgent Chit, or one that is the highest refuge of all persons endued with intelligence, are certainly persons of great intelligence. Verily, such persons stay, transcending intelligence.By understanding the seven subtile entities (viz., Mahat, Ego, and five subtile primal elements called Tanmatras), by comprehending thy six attributes (of Omniscience, Contentment of Fullness, Knowledge without beginning, Independence, Puissance that is not at fault at any time and that is infinite), and being conversant with Yoga that is freed from every false notion, the man of knowledge succeeds in entering into thy great self.--After I had said these words, O Partha, unto Bhava, that dispeller of grief and pain, the universe, both mobile and immobile, sent up a leonine shout (expressive of their approval of the correctness of my words). The innumerable Brahmanas there present, the deities and the Asuras, the Nagas, the Pisachas, the Pitris, the birds, diverse Rakshasas, diverse classes of ghosts and spirits, and all the great Rishis, then bowed down unto that great Deity. There then fell upon my head showers of celestial flowers possessed of great fragrance, and delicious winds blew on the spot. The puissant Sankara then, devoted to the good of the universe, looked at the goddess Uma and the lord of the celestials and myself also, and thus spoke unto me,--We know, O Krishna, that thou, O slayer of foes, art filled with the greatest devotion towards us. Do what is for thy good. My love and affection for thee is very great. Do thou ask for eight boons. I shall verily give them unto thee, O Krishna, O best of all persons, tell me what they are, O chief of the Yadavas. Name what thou wishest. However difficult of attainment they be, thou shalt have them still.'"

Footnotes

37:1 The sense is this: wealth is always agreeable to all persons but Vasudeva is more agreeable than wealth. This attribute of being more agreeable than wealth itself, that is being agreeable to all the universe,--is due to the favour of Mahadeva. The commentator explains it in an esoteric sense, coming to the conclusion that arthat priyataratwancha means the attribute of becoming the Soul of all things in the universe.

37:2 The allusion is to Krishna's penances for gratifying Mahadeva in order to obtain a son. The son so obtained,--that is, as a boon from Mahadeva, was Pradyumna begotten by Krishna upon Rukmini, his favourite spouse.

38:1 It is not necessary to explain these names here. They have been fully explained in previous portions and will be explained later on in this very chapter.

38:2 Such verses are explained by the esoteric school in a different way. Bhavanam is taken as standing for Hardakasam, i.e., the firmament of the heart; adityas stand for the senses. The meaning then becomes,--'How can one that is merely a man comprehend Sambhu whom the senses cannot comprehend, for Sambhu dwells in the firmament of the heart and cannot be seen but by the internal vision that Yoga supplies.' Some texts read 'nidhanamadim meaning end and beginning.'

38:3 It is said that for obtaining a worthy son, Krishna underwent the austerest of penances on the breast of Himavat, with a view to gratifying the god Mahadeva. The son obtained as a boon from Mahadeva was Samva, as would appear from this and the succeeding verses. Elsewhere, however, it is stated that the son so obtained was Pradyumna begotten upon Rukmini. The inconsistency would disappear if we suppose that Krishna adored Mahadeva twice for obtaining sons.

40:1 Dhava is Anogeissus latifolia. Wall, sin, Conocarpus latifolia Roxb. Kakubha is otherwise called Arjuna which is identified with Terminalia Arjuna, syn. Pentaptera Arjuna. Kadamva is Nauclea cadamba, Roxb. Kuruveka is Barleria cristata, Linn. Ketaka is Pandanus odoratissimus, Linn. Jamvu is Eugenia Jambolana. Patala is Stereospermum suaveolens syn. Bignonia suaveolens, Roxb. Varunaka is Crataea, religiosa, syn. Capparis trifoliata, Roxb. Vatasanabha is Aconitum ferox, Wall. Vilwa is Aegle Marmelos. Sarala is Pinus longifolia, Roxb. Kapittha is Feronia Elephantum. Piyala is Buchanania latifolia. Sala is Shorea robusta. Vadari is Zisyphus jujuba. Kunda is Balanites Roxburghii, Punnaga is

Callophyllum inophyllum. Asoka is Saraca. Indica, Linn, syn Jonesia Asoka, Roxb. Amra is Mangifera Indica. Kovidara is Bauhinia, accuminata Linn. Champaka is Michelia Champaka, Linn. Panasa is Artocarpus integrifolia, Linn.

40:2 Ganga is represented as the daughter of Rishi Jahnu, and hence is she known by the name of Jahnavi. What is meant by Jahnavi having been always represent there is that the goddess always stayed there in spirit, desirous of conferring merit upon those that would reverence her.

41:1 i.e., never searching for food but taking what they saw, and never using their hands also.

42:1 Graha is literally a planet; here, Mandara who is likened to an evil planet in consequence of the mischief he did unto all.

43:1 Yoga in verse 84 is explained by the commentator as meaning the power of creation. Chandra-Surya-parjanya-prithivyadi-sristi-samarthyam. Similarly, by Saswatam Valam is meant that power which arises from Brahmavidya.

45:1 Surabhi is the celestial cow, the original progenetrix of all kine in Heaven and on Earth.

46:1 A Sanyasin is one that bears the stick as the badge of the mode of life he has adopted. Chatrin is the king. Kundin is one with the calabash. The meaning is that it is Mahadeva who becomes the Sanyasin or the mendicant on the one hand and the monarch on the other.

47:1 Every person belonging to the three superior orders bears the Upavita or sacred-thread as his badge. The deities also, including Mahadeva, bear the Upavita. Mahadeva's Upavita is made of living snakes.

47:2 Arupa is formless, or as the commentator explains, nishkala, i.e., without parts, being indivisible. Arupa is of the form of multifarious acts or operations or effects in the universe. Adyarupa is Hiranyagarbha.

47:3 The commentator explains that by saying that Maheswara is in the heart, etc., what is stated is that he is the several cases of which Jiva is made up while in his unemancipate state, viz., the Annamaya kosha, the pranamaya kosha, the Manomaya kosha, and the Vijnanmaya kosha. What is meant by Yogatman is that he is the Soul or essence of Yoga of the Chidachidgranthi, i.e., the Anandamaya kosha. By Yogasanjnita is meant that he is Yoga or the Twam padarthah.

48:1 The meaning seems to be this; the man that is not devoted to Mahadeva is sure to be subjected to misery. His distress will know no bounds. To think that such a man has reached the lowest depth of misery only when from want of food he has to live upon water or air would not be correct.

50:1 Bhuta-bhavana-Bhavajnam is one acquainted with both the bhavana and the bhava of all bhutas, i.e., all the living creatures.

50:2 Without the Srutis, He cannot be comprehended, for he is above all dialectics or arguments. The object which the Sankhya system has in view, flows from Him, and the object also which the Yogins have in view has its origin in Him.

50:3 Mahadeva, has spoken of as Brahma, first filled Space with his energy. Space forming, as it were, the material with which everything else was created. Having filled Space as it were with creative energy, he created the primeval egg and placed Brahma or the Grandsire of the universe within it.

50:4 Tanmatras are the subtile elements, those which we perceive being gross ones.

50:5 Here Mahadeva is represented as Supreme Brahman. Hence, the Being that created Brahma, Vishnu, and Rudra, derived his power to create from Mahadeva. Thus Mahadeva is Unmanifest Brahma.

50:6 Sampadayitum is aisaryyena samyojayitum. The difficulty lies in the first line; the ablative is to be taken as yabartha or lyablope.

51:1 This is an instance of crux; adhipati is a verb of incomplete predication, implying etya or encountering.

51:2 Here the compassion of Mahadeva is shown. The commentator explains that eshu refers to these words; chatanachetanani would include all animate and inanimate existences. The word adi following implies heaven and all unseen entities. Avyaktamuktakesa is a periphrasis for jiva; avyaktam aspashtam yathasyattatha muktah bhanti tirohitam nitya-muktatwama sya is the explanation offered. This is, no doubt correct. The sense then is that all this has flowed from Maheswara and exists for being enjoyed by Jiva.

51:3 The allusion is thus explained by the commentator; once upon a time the seed of Mahadeva fell upon a blazing fire. The deity of fire removed it, unable to consume it. The seed, however, thus removed became converted into a mountain of gold. Haimagiri is not Himavat or the mountains of Himalayas as the Burdwan translation wrongly renders it.

51:4 Ardhe sthita kanta refers to the transformation of Mahadeva into a form half of which was male and half female, the male half being the half of his own usual form, and the female half the form of his dear spouse Uma or Parvati. This transformation is known by the name of Haragauri.

52:1 The associates of Mahadeva are called Gana. Deva is in the vocative case. The Burdwan translator wrongly takes deva-ganah as a compound word and makes a mess of the meaning.

52:2 The Bombay reading is Vihitam karanam param. The commentator adopts it, and explains it as vihitam, ajnatam sat jnapitam; param karanam avyaktasyapi karanam. The Bengal reading, however, is not faulty.

52:3 The Bengal reading karmayoga is vicious. The Bombay text reads karmayajna which, of course, is correct. By karmayajna is meant that sacrifice which is performed with the aid of actual offerings of flowers and herbs and animals and libations of ghee, meat, etc. These are opposed to mental sacrifices or manasa yajna. It is curious to see that the Burdwan translator adheres to the vicious reading and misunderstands the meaning. Mahadeva transcends the fruits of action, i.e., he has no body unto which happiness and misery may attach.

53:1 The Bombay reading savikara-nirguna-ganam is correct. Then Bengal reading having gunam (and not ganam) as the last word of this compound, is vicious. The Burdwan translator adheres to the vicious reading and wrongly renders the compound. K. P. Singha skips over it. Of course, ganam means sum or total. Rectodbhavam is arsha for Retasodbhavam.

57:1 Mahadeva's body is half male and half female. The male half has garlands of bones, the female half garlands of flowers. The male half has everything that is rejected by others; the female half has all things that are coveted by others. This particular form of Mahadeva is called Hara-Gauri.

58:1 Girimala is explained by the commentator as one that sports on hills and mountains.

58:2 All the texts have Bhavaghnaya. The correct reading, however, seems to be Bhagaghnaya, especially as the reference to Andhaka occurs immediately after.

59:1 Vishnu means here the foremost of sacrifices.

59:2 These articles must be offered to a visitor, whether he stands in need of them or not.

61:1 All the texts read Kshirodasagaraschaiva. The correct reading is

Kshirodasagarasyaiva. The nominative may be construed with the previous line, but the genitive would be better.

62:1 The commentator does not explain what is meant by, Vidyunmalagavakshakam. The word go means the Thunder-fire. Very probably, what is implied is that flashes of lightning and the Thunder-fire looked like eyes set upon that cloud. Go may also mean jyoti or effulgence.

64:1 Tadarpani is explained by the commentator as Twatsarupasyaprapika.

64:2 Kriti is Kriya, i.e., all acts that creatures do. Vikara is the fruits of kriya, i.e., joy or sorrow that creatures enjoy or endure. The Bengal texts read pralaya. The Bombay reading is pranaya. The latter is also the reading that the commentator notices, but when he explains it to mean tadabhavah, i.e., the absence of joy and sorrow, I think, through the scribe's mistake, the l has been changed into the palatal n. Prabhavah is explained as aiswaryya. Saswata is eternal, i.e., transcending the influence of acts.

64:3 Thou art the adi of the ganas. By ganas is meant ganayante sankhyayante iti ganah, i.e., tattwah.

65:1 The commentator explains this by saying that thou art the heavenly felicity which creatures earn by means of their righteous acts. Acts, again, are performed in course of Time whose divisions are caused by the Sun.

65:2 It has been explained in previous Sections that by success in Yoga one may make oneself as subtile as possible or as gross as possible. One may also attain to the fruition of all desires, extending to the very creation of worlds upon worlds peopled with all kinds of creatures. That Yogins do not create is due to their respect for the Grandsire and their wish not to disturb the ordinary course of things.

65:3 Satyasandhah is the Bengal reading. The Bombay reading is satrasatwah, meaning, as the commentator explains, satya-sankalpah.

65:4 Vigraham is explained by the commentator as visishthanubhanbhava-rupam or nishkalam jnaptimatram.

66:1 In verse 369 ante Upamanyu says that Krishna is to receive from Mahadeva sixteen and eight boons. The commentator, stretching the words has tried to explain them as signifying a total of eight, and eight i.e., eight are to be obtained from Mahadeva, and eight from his divine spouse Uma. The language, however, is such that this meaning cannot be put upon it without doing violence to it.

Section 15

"The blessed Krishna said, 'Bowing my head with great joy unto that mass of energy and effulgence, I said these words unto the great Deity, with a heart filled with gladness,--Firmness in virtue, the slaughter of foes in battle, the highest fame, the greatest might, devotion to Yoga, thy adjacence, and hundreds upon hundreds of children, these are the boons I solicit of thee,--So be it,--said Sankara repeating the words I had uttered. After this, the mother of the universe, the upholders of all things, who cleanses, all things, viz., the spouse of Sarva, that vast receptacle of penances said with a restrained soul these words unto me,--'The puissant Mahadeva has granted thee, O sinless one, a son who shall be named Samva. Do thou take from me also eight boons which thou choosest. I shall certainly grant them to thee.--Bowing unto her with a bend of my head, I said unto her, O son of Pandu,--I solicit from thee non-anger against the Brahmanas, grace of my father, a hundred sons, the highest enjoyments, love for my family, the grace of my mother, the attainment of tranquillity and peace, and cleverness in every act!'

"Uma said, 'It shall be even so, O thou that art possessed of prowess and puissance equal to that of a celestial. I never say what is untrue. Thou shalt have sixteen thousand wives. Thy love for them and theirs also for thee shall be unlimited. From all thy kinsmen also, thou shalt receive the highest affection. Thy body too shall be most beautiful. Seven thousand guests will daily feed at thy palace.'

"Vasudeva continued, 'Having thus granted me boons both the god and the goddess, O Bharata, disappeared there and then with their Ganas, O elder brother of Bhima. All those wonderful facts I related fully, O best of kings, to that Brahmana of great energy, viz., Upamanyu (from whom I had obtained the Diksha before adoring Mahadeva). Bowing down unto the great God, Upamanyu said these words to me.'

"Upamanyu said, 'There is no deity like Sarva. There is no end or refuge like Sarva. There is none that can give so many or such high boons. There is none that equal him in battle.'"

Section 16

"Upamanyu said, 'There was in the Krita age, O sire, a Rishi celebrated under the name of Tandi. With great devotion of heart he adored, with the aid of Yoga-meditation, the great God for ten thousand years. Listen to me as I tell thee fruit or reward he reaped of such extraordinary devotion. He succeeded in beholding Mahadeva and praised him by uttering some hymns. Thinking, with the aid of his penances, of Him who is the supreme Soul and who is immutable and undeteriorating, Tandi became filled with wonder, and said these words,--I seek the protection of Him whom the Sankhyas describe and the Yogins think of as the Supreme, the Foremost, the Purusha, the pervader of all things, and the Master of all existent objects, of him who, the learned say, is the cause of both the creation and the destruction of the universe; of him who is superior to all the celestials, the Asuras, and the Munis, of him who has nothing higher, who is unborn, who is the Lord of all things, who has neither beginning nor end, and who is endued with supreme puissance, who is possessed of the highest felicity, and who is effulgent and sinless.--After he had said these words, Tandi beheld before him that ocean of penances, that great Deity who is immutable and undeteriorating, who is without compare, who is inconceivable, who is eternal, and who is without any change, who is indivisible, who is whole, who is Brahma, who transcends all attributes, and who is endued with attributes, who is the highest delight of Yogins, who is without deterioration, who is called Emancipation, who is the refuge of the Mind, of Indra, of Agni, of the god of wind, of the entire universe, and of the Grandsire Brahma; who is incapable of being conceived by the Mind, who is without mutation of any kind, who is pure, who is capable of being apprehended by understanding only and who is immaterial as the Mind; who is difficult of comprehension, who is incapable of being measured, who is difficult of being attained by persons of uncleansed souls, who is the origin of the universe, and who transcends both the universe and the attribute of darkness; who is ancient, who is Purusha, who is possessed of effulgence, and who is higher than the highest. The Rishi Tandin, desirous of beholding Him who making himself endued with life-breaths, resides in what results from it viz., Jiva, in the form of that effulgence which is called the Mind, passed many years in the practice of the severest austerities, and having succeeded in beholding Him as the reward of those penances, he praised the great God in the following terms.'

"Tandi said, 'Thou art the holiest of holies and the refuge of all, O foremost of all beings endued with intelligence. Thou art the fiercest energy of all kinds of energy. Thou art the austerest penance of all penances. Thou, O puissant one, art the liberal giver of blessings. Thou art the supreme Truth. Salutations to thee, O thou of a thousand rays, and, O refuge of all felicity. Thou art the giver of that Nirvana which, O puissant one, Yatis, standing in fear of birth and death, strive for so hard. The Grandsire Brahma, he of a hundred sacrifices, (viz., Indra) Vishnu, the Viswadevas, the great Rishis, are incapable of comprehending thee and thy real nature. How then can persons like ourselves hope to comprehend thee? From thee flows everything. Upon thee rests everything. Thou art called Kala, thou art called Purusha, thou art called Brahma. Celestial Rishis conversant with the Puranas, say that thou hast three bodies viz., those pertaining to Kalas, those pertaining to Purusha and those pertaining to Brahma or the three forms namely Brahma, Vishnu and Rudra. Thou art Adhi-Purusha, (occupying the physical flame from head to foot) thou art Adhyatma, thou art Adhibhuta, and Adhi-Daivata, thou art Adhi-loka, Adhi-Vijnanam and Adhi-Yajna. Men of wisdom, when they succeed in knowing thee that residest in themselves and that art incapable of being known by the very gods, become freed from all bonds and pass into a state of existence that transcends all sorrow. They that do not wish to know thee, O thou of great puissance, have to undergo innumerable births and deaths. Thou art the door of heaven and of Emancipation. Thou art he that projectest all beings into existence and withdrawest them again into thyself. Thou art the great giver. Thou art heaven, thou art Emancipation, thou art desire (the seed of action). Thou art wrath that inspires creatures. Thou art Sattwa, thou art Rajas, thou art Tamas, thou art the nether regions, and thou art the upper regions. Thou art the Grandsire Brahma, thou art Bhava, thou art Vishnu, thou art Skanda, thou art Indra, thou art Savitri, thou art Yama, thou art Varuna, Soma, thou art Dhatri, thou art Manu, thou art Vidhatri and thou art Kuvera, the Lord of treasures. Thou art Earth, thou art Wind, thou art Water, thou art Agni, thou art Space, thou art Speech, thou art the Understanding, thou art Steadiness, thou art Intelligence, thou art the acts that creatures do, thou art Truth, thou art Falsehood, thou art existent and thou art non-existent. Thou art the senses, thou art that which transcends Prakriti, thou art immutable. Thou art superior to the universe of existent objects, thou art superior to the universe of non-existent objects, thou art capable of being conceived, thou art incapable of being conceived. That which is supreme Brahman, that which is the highest entity, that which is the end of both the Sankhyas and the Yogins, is, without doubt, identical with thee. Verily, rewarded have I been today by thee in consequence of thy granting me a sight of thy form. I have attained the end which the righteous alone attain to. I have been rewarded with that end which is solicited by persons whose understandings have been cleansed by Knowledge. Alas, so long I was steeped in Ignorance; for this long period I was a senseless fool, since I had no knowledge of thee that art the Supreme Deity, thee that art the only eternal Entity as can be only known by all persons endued with wisdom. In course of innumerable lives have I at last succeeded in acquiring that Devotion towards thee in consequence of which thou hast shown thyself to me. O thou that art ever inclined to extend thy grace to those that are devoted to thee. He that succeeds in knowing thee is enable to enjoy immortality. Thou art that which is ever a mystery with the gods, the Asuras, and the ascetics. Brahman is concealed in the cave of the heart. The very ascetics are unable to behold or know Him. Thou art that puissant deity who is the doer of everything and whose face is turned towards every direction. Thou art the Soul of all things, thou seest all things, thou pervadest all things, and thou knowest all things. Thou makest a body for thyself, and bearest that body. Thou art an embodied Being. Thou enjoyest a body, and thou art the refuge of all embodied creatures. Thou art the creator of the life-breaths, thou possessest the life-breaths, thou art one that is endued with life-breaths, thou art the giver of the life-breaths, and thou art the refuge of all beings endued with life-breaths. Thou art that Adhyatma which is the refuge of all righteous persons that are devoted to Yoga-meditation and conversant with the Soul and that are solicitous of avoiding rebirth. Verily, thou art that Supreme Lord who is identical with that refuge. Thou art the giver unto all creatures of whatever ends become theirs, fraught with happiness or misery. Thou art he that ordains all created beings to birth and death. Thou art the puissant Lord who grants success to Rishis crowned with success in respect of the fruition of their wishes. Having created all the worlds beginning with Bhu, together with all the denizens of heaven, that upholdest and cherishest them all, distributing thyself into thy well-known forms numbering Eight. From thee flows everything. Upon thee rests all things. All things, again, disappear in thee. Thou art the sole object that is Eternal. Thou art that region of Truth which is sought by the righteous and regarded by them as the highest. Thou art that cessation of individual existence which Yogins seek. Thou art that Oneness which is sought by persons conversant with the soul. Brahma and the Siddhas expounding the mantras have concealed thee in a cave for preventing the deities and Asuras and human beings from beholding thee. Although thou residest in the heart, yet thou are concealed. Hence, stupefied by thee, deities and Asuras and human beings are all unable to understand thee, O Bhava, truly and in all thy details. Unto those persons that succeed in attaining to thee after having cleansed themselves by devotion, thou showest thyself of thy own accord, O thou that residest in all hearts. By knowing thee one can avoid both death and rebirth. Thou art the highest object of knowledge. By knowing thee no higher object remains for one to know. Thou art the greatest object of acquisition. The person that is truly wise, by acquiring thee, thinks that there is no higher object to acquire. By attaining to thee that art exceedingly subtile and that art the highest object of acquisition, the man of wisdom becomes immortal and immutable. The followers of the Sankhya system, well conversant with their own philosophy and possessing a knowledge of the attributes (of Sattwa, Rajas and Tamas) and of those called the topics of enquiry,--those learned men who transcend the destructible by attaining to a knowledge of the subtile or indestructible--succeed, by knowing thee, in freeing themselves from all bonds. Persons conversant with the Vedas regard thee as the one object of knowledge, which has been expounded in the Vedantas. These men, devoted to the regulation of the breaths, always meditate on thee and at last enter into thee as their highest end. Riding on the car made of Om, those men enter into Maheswara. Of that which is called the Devayana (the path of the deities) thou art the door called Aditya. Thou art again, the door, called Chandramas, of that which is called the Pitriyana (the path of the Pitris). Thou art Kashtha, thou art the points of the horizon, thou art the year, and thou art the Yugas. Thine is the sovereignty of the heavens, thine is the sovereignty of the Earth, thou art the Northern and the Southern declensions. The Grandsire Brahma in days of yore uttered thy praises, O thou that art called Nilarohita (blue and red), by reciting diverse hymns and urged thee to create living creatures. Brahmanas conversant with Richs praise thee by uttering Richs, regarding thee as unattached to all things and as divested of all forms. Adhyaryus, in sacrifices, pour libations, uttering Yajushes the while, in honour of thee that art the sole object of knowledge, according to the three well-known ways. Persons of cleansed understandings, that are conversant with Samans, sing thee with the aid of Samans. Those regenerate persons, again, that are conversant with the Atharvans, hymn thee as Rita, as Truth, as the Highest, and as Brahma. Thou art the highest cause, whence Sacrifice has flowed. Thou art the Lord, and thou art Supreme. The night and day are thy sense of hearing and sense of sight. The fortnights and months are thy head and arms. The seasons are thy energy, penances are thy patience, and the year is thy anus, thighs and feet. Thou art Mrityu. thou art Yama, thou art Hutasana, thou art Kala, thou art endued with speed in respect of destruction, thou art the original cause of Time, and thou art eternal Time. Thou art Chandramas and Aditya. with all the stars and planets and the atmosphere that fills space. Thou art the pole-star, thou art constellation called the seven Rishis, thou art the seven regions beginning with Bhu. Thou art Pradhana and Mahat, thou art Unmanifest, and thou art this world. Thou art the universe beginning with

Brahman and ending with the lowest forms of vegetation. Thou art the beginning or original cause of all creatures. Thou art the eight Prakritis. Thou art, again, above the eight Prakritis. Everything that exists, represents a portion of thy divine Self. Thou art that supreme Felicity which is also Eternal. Thou art the end which is attained to by all things. Thou art that highest existence which is sought for by the Righteous. Thou art that state which is freed from every anxiety. Thou art eternal Brahman! Thou art that highest state which constitutes the meditation of persons learned in the scriptures and the Vedangas. Thou art the highest Kashtha, thou art the highest Kala. Thou art the highest Success, and thou art the highest Refuge. Thou art the highest Tranquillity. Thou art the highest cessation of Existence. By attaining to thee, Yogins think that they attain to the highest success that is open to them. Thou art Contentment, thou art Success, thou art the Sruti, and thou art the Smriti. Thou art that Refuge of the Soul after which Yogins strive, and thou art that indestructible Prapti which men of Knowledge pursue. Thou art, without doubt, that End which those persons have in view that are habituated to sacrifices and that pour sacrificial libations, impelled by specific desires, and that make large presents on such occasions. Thou art that high End which is sought for by persons that waste and scorch their bodies with severe penances with ceaseless recitations, with those rigid vows and fasts that appertain to their tranquil lives, and with other means of self-affliction. O Eternal one, thou art that End which is theirs that are unattached to all things and that have relinquished all acts. Thou, O Eternal one, art that End which is theirs that are desirous of achieving Emancipation from rebirth, that live in dissociation from all enjoyments, and that desire the annihilation of the Prakriti elements. Thou art that high End, O illustrious one, which is indescribable, which is stainless, which is the immutable one, and which is theirs that are devoted to knowledge and science. These are the live Ends that have been declared in the Vedas and the Scriptures and the Puranas. It is through thy grace that persons attain to those Ends, or, if they fail to attain to them, it is through thy grace being denied to them.--It was thus Tandi, who was a vast heap of penances, praised Isana. And he sang also that high Brahman which in ancient days was sung by the Creator himself (in honour of Mahadeva).

"Upamanyu continued, 'Thus praised by that utterer of Brahma, Viz., Tandi, Mahadeva that illustrious and puissant Deity, who was accompanied by his spouse lima, said these words. Tandi had further said,--Neither Brahma, nor Indra nor Vishnu, nor the Viswedevas, nor the great Rishis, know thee. Gratified at this, Siva said the following words.'

"The holy one said, 'Thou shalt be indestructible and eternal. Thou shalt be freed from all sorrow. Great fame shall be thine. Thou shalt be endued with energy. Spiritual knowledge shall be thine. All the Rishis shall seek thee, and thy son, through my grace, shall become the author of Sutras, O foremost of regenerate persons. What wishes of thine shall I grant today? Tell me, O son, what those objects are which thou desirest.--At this, Tandi joined his hands and said--O Lord, let my devotion to thee be steady.'

"Upamanyu continued, 'Having given unto Tandi these boons and having received the adorations of both the deities and the Rishis, the great Deity disappeared there and then. When the illustrious deity, O lord of the Yadavas, thus, disappeared with all his followers, the Rishi came to my asylum and said unto me all that had happened to him. Do thou hear, O foremost of men, all those celebrated names (of Mahadeva) that Tandi said unto me for thy spiritual success. The Grandsire had at one time recited ten thousand names that apply to Mahadeva. In the scriptures, a thousand names occur of that illustrious deity. These names are not known to all. O thou that transcendest destruction, in days of yore, the Grandsire Brahma uttered these names for adoring the high-souled Deity. Having acquired them through the grace of the Grandsire, Tandi communicated them to me!'"

Footnotes

8:1 The commentator explains this as 'thou art the cleanser of all cleansing entities, i.e., it is in consequence of thee, Ganga and the others have received the power of cleansing other things and creatures.

68:2 Adhyatma: that occupies the inner body. Adhibhuta: elements., prima, eyes, ears, etc.; Adhidaivata: sun, moon, etc. that control over the bhutas. Adhiloka--one occupying the lokas; Adhivijnana--one occupying the plane of consciousness; Adhiyajna--one conducting the sacrifices residing in the heart of the jivas.

68:3 i.e., they attain to Emancipation when they behold thee in the firmament of their own hearts, or succeed in identifying their own souls with thee.

69:1 The guha or cave in which Brahman is concealed is the heart of every living creature.

69:2 The worlds or regions commonly enumerated are Bhu, Bhuva, Swa, Maha, Jana, Tapa, and Satya. The eight well-known forms of Mahadeva are Water, Fire, Hotri, Sun, Moon, Space, Earth and Wind. In his form of water he is called Bhava; in that of fire, he is called Rudra; in that of Hotri he is called Pasupati; in that of the Sun, he is called Isana, in that of the Moon, he is called Mahadeva; in that of Space, he is called Bhima; in that of Earth, he is called Sarva; and in that of wind, he is called Ugra. Compare the benediction in Kalidasa's Shakuntalam.

70:1 The cave in which Mahadeva has been concealed is the cave of the Scriptures: probably, difficult texts.

70:2 The sense is that these persons have not to make any extraordinary efforts for beholding thee. Their devotion is sufficient to induce thee to show thyself unto them.

70:3 Devayana and Pitriyana are the two courses or paths by which the departed have to attain to their ends. Those going by the former reach the Sun; while those that go by the latter reach the Moon.

71:1 The first is that which is according to the rites inculcated in the Srutis; second is according to the procedure laid down in the Smritis, and the third is the way or manner constituted by Dhyana or meditation.

71:2 Vide Sankhya karika. With original Prakriti, the seven beginning with Mahat and Ahankara and numbering the five Tanmatras.

72:1 Both the vernacular translators render the last verse most erroneously. K.P. Singha skips over every difficulty. In the Anusasana, this characteristic of his is more marked than in the Santi. The Burdwan translators very rarely skip over a verse, but they are very generally in the wrong. Nilakantha explains that Devesah is Brahma. The meaning, therefore, is that Tandi said unto me those secret names which Brahma had applied unto the high-souled one or Mahadeva. The Bengal reading Devesa, in the vocative, is incorrect.

Section 17 - Part 1

"Vasudeva said, 'Concentrating his mind, O Yudhishthira. the regenerate Rishi Upamanyu, with hands joined together in reverence uttered this abstract of names (applying to Mahadeva), commencing from the beginning.'

"Upamanyu said, 'I shall adore that great Deity who deserves the adorations of all creatures, by uttering those names that are celebrated over all the worlds,--names some of which were uttered by the Grandsire Brahma, some by the Rishis, and some of which occur in the Vedas and the Vedangas. Those names have been applied (unto the great Deity) by persons that are eminent. Those names of him that are, again, true and fraught with success and are capable of accomplishing all the purposes which the utterer may have in view, have been applied unto Mahadeva by Tandi after calling them from the Vedic lore with the aid of his devotion. Indeed, with those names that have been uttered by many well-known persons of righteousness and by ascetics conversant with all the spiritual principles. I shall adore him who is the foremost, who is the first, who leads to heaven, who is ready to confer benefits upon all creatures, and who is auspicious. Those names have been heard everywhere in the universe, having spread from the region of Brahma (where they were originally invented). All of them are fraught with the element of Truth. With those names I shall adore him who is Supreme Brahman, who has been declared (unto the universe) by the Vedas, and who is Eternal. I shall now tell thee, O chief of Yacht's race those names. Do thou hear them with rapt attention. Thou art a devoted worshipper of the Supreme Deity. Do thou worship the illustrious Bhava, distinguishing him above all the deities. And because thou art devoted to him, I shall therefore, recite those names in thy hearing. Mahadeva is Eternal Brahman. Persons endued with Yoga; Yoga's achievements are unable to know in even a hundred years, the glory and puissance of the great Deity in their entirety. Verily, the beginning, middle or end of Mahadeva cannot be apprehended by the very deities. Indeed, when the case is such, who is there O Madhava, that can recite the attributes of Mahadeva in their entirety? For all that, I shall through the grace of that illustrious and supreme Deity of perfect wisdom, extended to me for my devotion to him, recite his attributes as embodied in an abstract of few words and letters. The Supreme Lord is incapable of being adored by any one if he does not grant his permission to the adorer. As regards myself, it is only when I become fortunate enough to receive his permission that I succeed in adoring him. I shall indicate only a few names of that great Deity who is without birth and without destruction, who is the original cause of the universe, who is endued with the highest Soul, and whose origin is unmanifest. Hear, O Krishna, a few names, that were uttered by Brahma himself, of that giver of boons, that adorable deity, that puissant one who has the universe for his form, and who is possessed of supreme wisdom. These names that I shall recite are extracted from the ten thousand names that the great Grandsire had uttered in days of yore, as ghee is extracted from curds. As gold represents the essence of rocky mountains, as honey represents the essence of flowers, as Manda represents the extract from ghee, even so have these names been extracted from and represent the essence of those ten thousand names that were uttered by Grandsire Brahma. This abstract of names is capable of cleansing every sin, however heinous. It possesses the same merit that is attached to the four Vedas. It should be comprehended with attention by spiritual aspirants and engraved on the memory. These names fraught with auspiciousness, leading to advancement, destructive of Rakshasas, and great cleansers should be imparted to only him that is devoted to the great Lord, to him that has faith, to him that believes. Unto him that has no faith, him that is an unbeliever, him that has not subjugated his soul, it should never be communicated. That creature, O Krishna, who cherishes malice towards the illustrious Mahadeva who is the original cause of everything, who is the Supreme Soul, and who is the great Lord, has certainly to go to hell with all his ancestors before and all his children after him. This abstract of names that I shall recite to thee is looked upon as Yoga. This is looked upon as the highest object of meditation. This is that which one should constantly recite as Japya. This is equivalent to Knowledge. This is the highest Mystery. If one, even during his last moments, recites it or hears it recited unto him, one succeeds in attaining to the highest end. This is holy. This is auspicious, this is fraught with every kind of benefit. This is the best of all things. Brahma, the Grandsire of all the universe, having in days of old composed it, assigned to it the foremost place among all excellent hymns. From that time, this hymn to the greatness and glory of the high-souled Mahadeva, which is held in the highest esteem by all the deities, has come to be regarded as the king of all hymns. This king of all hymns was first conveyed from the region of Brahman to heaven, the region of the celestials. Tandi then obtained it from heaven. Hence is it known as the hymn composed by Tandi. From heaven Tandi brought it down on Earth. It is the most auspicious of all auspicious things, and is capable of cleansing the heart from all sins however heinous. O thou of mighty arms, I shall recite to thee that best of all hymns. This hymn relates to him who is the Veda of the Vedas, and the most ancient of all ancient objects, to him who is the energy of all energies, and the penance of all penances; to him who is the most tranquil of all creatures endued with tranquillity, and who is the splendour of all splendours; to him who is looked upon as the most restrained of all creatures that are restrained, and him who is the intelligence of all creatures endued with intelligence; to him who is looked upon as the deity of all deities, and the Rishi of all Rishis; to him who is regarded as the sacrifice of all sacrifices and the most auspicious of all things fraught with auspiciousness; to him who is the Rudra of all Rudras and the effulgence of all things endued with effulgence; to him who is the Yogin of all Yogins, and the cause of all causes; to him from whom all the worlds start into existence, and unto whom all the worlds return when they cease to exist; to him who is the Soul of all existent creatures, and who is called Hara of immeasurable energy. Hear me recite those thousand and eight names of the great Sarva. Hearing those names, O foremost of all men, thou shalt be crowned with fruition in respect of all thy wishes,--Om! thou art Immobile, thou art Fixed, thou art Puissant, thou art

Terrible, thou art Foremost, thou art boon-giving, and thou art Superior. Thou art the Soul of all creatures, thou art celebrated over all creatures, thou art all things, thou art the Creator of all, and thou art Bhava." Thou art the bearer of matted locks on thy head. Thou wearest animal skins for thy vestments. Thou wearest a crest of matted hair on thy head like the peacock. Thou art he who has the whole universe for thy limbs. Thou art the Creator of all things. Thou art Hara in consequence of thy being the destroyer of all things. Thou art he that has eyes resembling those of the gazelle. Thou art the destroyer of all creatures. Thou art the supreme enjoyer of all things. Thou art that Pravritti whence all actions flow. Thou art that Nivritti or abstention from acts. Thou art observant of fasts and vows, thou art Eternal, thou art Unchangeable. Thou art he that residest in crematoria, thou art the possessor of the six well-known attributes of Lordship and the rest, thou residest in the heart of every creature, thou art he that enjoys all things with the senses, thou art the grinder of all sinful creatures. Thou art he that deserves the salutations of all, thou art of great feats, thou art he that has penances for his wealth, thou createst all the elements at thy will, thou concealest thy real nature by putting on the guise of a lunatic. Thou art the Master of all the worlds and of all living creatures. Thou art of immeasurable form, thou art of vast body, thou art of the form of Righteousness, thou art of great fame, thou art of high Soul, thou art the Soul of all creatures, thou hast the universe for thy form. Thou art of vast jaws (for thou swallowest the universe when the time comes for the dissolution of all things). Thou art the protector of all the lokas (the worlds). Thou art the soul residing in the inner heart and as such devoid of ahamkara originating from ignorance and is one and undivided; Thou art anandam (gladness). Thou art he whose car is borne by mules. Thou art he that protects Jiva from the thunderbolt of rebirth. Thou art adorable. Thou art obtained by purity and self-restraint and vows. Thou art again the refuge of all kinds of vows and observances including purity and self-restraint. Thou art the celestial artificer that is conversant with every art. Thou art Self-create (for no one has created thee). Thou art the beginning of all creatures and things. Thou art Hiranyagarbha, the Creator of all things. Thou art inexhaustible puissance and felicity. Thou hast a hundred eyes, thou hast eyes of vast power. Thou art Soma. Thou art he that causest all righteous creatures assume shapes of glory for shining in the firmament. Thou art

Chandramas, thou art Surya, thou art the planet Saturn, thou art the descending node (of the moon), thou art the ascending node, thou art Mangala (Mars), and thou art Vrihaspati (Jupiter) and Sukra (Venus), thou art Vudha (Mercury) thou art the worshipper of Atri's wife, thou art he who shot his shaft in wrath at Sacrifice when Sacrifice fled away from him in the form of a deer. Thou art sinless. Thou art possessed of penances that have conferred upon thee the power of creating the universe. Thou art possessed of penances that have rendered thee capable of destroying the universe. Thou art high minded (in consequence of thy great liberality towards thy devotees). Thou fulfillest the wishes of all who resign themselves to thee. Thou art the maker of the year (for it is thou who settest the wheel of Time revolving, by assuming the form of the sun and the planets). Thou art Mantra (in the form of Pranava and other sacred words and syllables). Thou art the authority for all acts (in the form of the Vedas and the scriptures). Thou art the highest Penance. Thou art devoted to Yoga. Thou art he who merges himself in Brahman (by Yoga-abstraction). Thou art the great seed (being the cause of causes). Thou art the displayer of what is unmanifest in the manifest form in which the universe exists. Thou art possessed of infinite might. Thou art he whose seed is gold. Thou art omniscient, (being as thou art all things and the great knower). Thou art the cause of all things. Thou art he that has the seed of action (viz., ignorance and desire) for the means of sojourning from this world to the other and the other to this. Thou hast ten arms. Thou hast winkless eyes (for thou seest at all times). Thou hast a blue throat (in consequence of thy bearing in thy throat the poison that arose upon churning the ocean and which, if not so borne, was capable of destroying the universe). Thou art the Lord of Uma. Thou art the origin of all the infinite forms that occur in the universe. Thou art he whose superiority is due to thyself. Thou art a hero in might (in consequence of thy having achieved such grand feats as the quick destruction of the triple city of the Asuras). Thou art inert matter (which cannot move unless co-existing with the Soul). Thou art all the tattwas (subjects of enquiry as counted by the Sankhyas). Thou art the ordainer and ruler of the tattwas. Thou art the chief of those beings that wait upon thee and are called Ganas. Thou coverest infinite space. Thou art Kama, the God of Desire. Thou art conversant with Mantras (in the sense of knowledge being thy penance). Thou art the highest Mantra for thou art that philosophy which consists in the ascertainment of the nature and attributes of the soul (and its differences from the Non-soul). Thou art the cause of the universe (since all that exists has sprung from thy Soul). Thou art universal destroyer (for all that ceases to exist becomes merged unto thee who art as the unmanifest Brahman). Thou bearest in one of thy hands the calabash, and in another thou holdest the bow; in another hand thou bearest shafts and in another thou bearest a skull. Thou bearest the thunder-bolt. Thou art armed with the hundred-killer. Thou art armed with the sword. Thou wieldest the battle-axe. Thou art armed with the Sula (trident). Thou art adorable. Thou host the sacrificial ladle in one of thy hands. Thou art of beautiful form. Thou art endued with abundant energy. Thou givest in the most liberal measure all that tends to adorn those that are devoted to thee. Thou wearest a turban on thy head. Thou art of beautiful face. Thou art he who swells with splendour and puissance. Thou art he that is humble and modest. Thou art exceedingly tall. Thou art he who has the senses for thy rays. Thou art the greatest of preceptors. Thou art Supreme Brahman (being a state of pure felicitous existence). Thou art he that took the shape of a jackal (for consoling the Brahmana who, when insulted by a wealthy Vaisya, had resolved to commit suicide). Thou art he whose object are all crowned with fruition, of themselves and without waiting for the puissance (derivable from penances). Thou art one who bears a bald head (as the sign of the mendicant order). Thou art one who does good to all creatures. Thou art unborn. Thou hast innumerable forms. Thou bearest all kinds of fragrance on thy person. The matted locks on thy head had sucked up the river Ganga when it first fell from heaven (although they again gave out the waters at the earnest solicitations of king Bhagiratha). Thou art the giver of sovereignty and lordship. Thou art a Brahmacharin without having ever fallen away from the rigid vow of continence. Thou art distinguished for thy sexual continence. Thou always liest on thy back. Thou hast thy abode in Puissance. Thou hast three matted locks on thy head. Thou art he that is clad in rags. Thou art Rudra (in consequence of thy fierceness). Thou art the celestial generalissimo, and thou art all pervading. Thou art he that moves about during the day. Thou art he that moves about in the night. Thou art of fierce wrath. Thou art possessed of dazzling effulgence (born of Vedic study and penances). Thou art the slayer of the mighty Asura who had come in the form of an infuriate elephant for destroying thy sacred city of Varanasi.

Thou art the slayer of such Daityas as become the oppressors of the universe. Thou art Kala or Time which is the universal destroyer. Thou art the supreme ordainer of the universe. Thou art a mine of excellent accomplishments. Thou art of the form of the lion and the tiger. Thou art he that is clad in the skin of an elephant. Thou art the Yogin who deceives Time by transcending its irresistible influence. Thou art the original sound. Thou art the fruition of all desires. Thou art he that is adored in four ways. Thou art a night-wanderer (like Vetala and others). Thou art he that wanders in the company of spirits. Thou art he that wanders in the company of ghostly beings. Thou art the Supreme Lord of even Indra and the other celestials. Thou art he that hast multiplied himself infinitely in the form of all existent and non-existent things. Thou art the upholder of both Mahat and all the innumerable combinations of the five primal elements. Thou art the primeval Ignorance or Tamas that is known by the name of Rahu. Thou art without measure and hence infinite. Thou art the supreme End that is attained by the Emancipate. Thou art fond of dancing. Thou art he that is always engaged in dancing. Thou art he that causes others to dance. Thou art the friend of the universe. Thou art he whose aspect is calm and mild. Thou art endued with penances puissant enough to create and destroy the universe. Thou art he who binds all creatures with the bonds of thy illusion. Thou art he that transcends destruction. Thou art he who dwells on the mount Kailasa. Thou transcendest all bonds and art unattached in respect of all things, like Space. Thou art possessed of a thousand arms. Thou art victory. Thou art that perseverance which is the cause of success or victory. Thou art without idleness or procrastination that interferes with persevering activity. Thou art dauntless. Thou art fear, Thou art he who put a stop to Vali's sacrifice. Thou fulfillest the desires of all thy devotees. Thou art the destroyer of Daksha's sacrifice. Thou art amiable. Thou art slightly amiable. Thou art exceedingly fierce and robbest all creatures of their energy. Thou art the slayer of the Asura Vala. Thou art always cheerful. Thou art of the form of wealth which is coveted by all. Thou hast never been vanquished. There is none more adorable than thou. Thou art he who utters deep roars (in the form of Ocean). Thou art that which is so deep that no one can measure it (because thou art of the form of space). Thou art he whose puissance and the might of whose companions and of the bull have never been measured by anybody. Thou art the tree of the world (whose roots extend upwards and branches hang downwards). Thou art the banian. Thou art he that sleeps on a human leaf when the universe, after dissolution, becomes one infinite expanse of water. Thou art he that shows compassion to all worshippers assuming as thou listest, the form of Hari or Hara or Ganesa or Arka or Agni or Wind, etc. Thou art possessed of teeth that are exceedingly sharp (since thou art competent to chew innumerable worlds even as one munches nuts and swallows them speedily). Thou art of vast dimensions in respect of thy forms. Thou art possessed of a mouth that is hast enough to swallow the universe at once. Thou art he whose troops are adored everywhere. Thou art he who dispelled all the fears of the deities when the prince of elephants had to be captured. Thou art the seed of the universe. Thou art he who has for his vehicle the same bull that forms again the device on his banner in battle. Thou hast Agni for thy soul. Thou art Surya who has green steeds yoked unto his car. Thou art the friend of Jiva. Thou art he that is conversant with the proper time for the accomplishment of all religious acts. Thou art he unto whom Vishnu paid his adorations (for obtaining his celebrated discus). Thou art the sacrifice being in the form of Vishnu. Thou art the ocean. Thou art the Barabanala Mare's head that ranges within the ocean, ceaselessly vomitting fire and drinking the saline waters as if they were sacrificial butter. Thou art Wind, the friend of Agni. Thou art of tranquil soul like the ocean when at rest and unstirred by the mildest breeze. Thou art Agni that drinks the libations of clarified butter poured in sacrifices with the aid of Mantras. Thou art he whom it is difficult to approach. Thou art he whose effulgence spreads over the infinite universe. Thou art ever skilful in battle. Thou art well conversant with the time when one should engage in battle so that victory may be achieved. Thou art that science which treats of the motions of heavenly bodies. Thou art of the form of success or victory. Thou art he whose body is Time (for thy body is never subject to destruction). Thou art a householder for thou wearest a tuft of hair on thy head Thou art a Sanyasin for thy head is bald. Thou wearest matted locks on thy head (being, as thou art, a Vanaprastha). Thou art distinguished for thy fiery rays (for the effulgent path by which the righteous proceed is identical with thee). Thou art he that appears in the firmament in the heart encased in the body of every creature. Thou art he who enters into the cranium (brain) of every creature. Thou bearest the wrinkles of age. Thou bearest the bamboo flute. Thou hast also the tabour.

Thou bearest the musical instrument called Tali. Thou hast the wooden vessel used for husking grain. Thou art he who covers that illusion which covers Yama. Thou art an astrologer inasmuch as thy understanding is always directed towards the motion of the wheel of time which is made up of the luminaries in the firmament. Thou art Jiva whose understanding is directed to things that are the result of the attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. Thou art that in which all things merge when dissolution overtakes them. Thou art stable and fixed, there being nothing in thee that is subject to change or mutation of any kind. Thou art the Lord of all creatures. Thy arms extend all over the vast universe. Thou art displayed in innumerable forms that are but fractions of thyself. Thou pervadest all things. Thou art he that has no mouth (for thou enjoyest not the objects of thy own creation). Thou art he who frees thy creatures from the bonds of the world. Thou art easily attainable. Thou art he that manifested himself with a golden mail. Thou art he that appears in the phallic emblem. 'Thou art he that wanders in the forests in quest of fowls and animals. Thou art he that wanders over the Earth. Thou art, he that is omnipresent. Thou art the blare that is produced by all the trumpets blown in the three worlds. Thou art he that has all creatures for his relatives. Thou art of the form of a snake (for thou art identical with the mighty Naga named Sesha). Thou art he that lives in mountain caves (like Jaigishavya), or any other Yogin. Thou art identical with Guha (the celestial generalissimo). Thou wearest garlands of flowers. Thou art he who enjoys the happiness that springs from the possession of worldly objects. Thou art he from whom all creatures have derived their three states of birth, existence, and destruction. Thou art he that upholds all things that exist or occur in the three stages of time viz., the Past, the Present, and the Future. Thou art he that frees creatures from the effects of all acts belonging to previous lives as well as those accomplished in the present life and from all the bonds due to Ignorance and Desire. Thou art he who is the binder or Asura chiefs. Thou art he who is the slayer of foes in battle. Thou art that which is attainable by knowledge alone. Thou art Durvasas. Thou art he who is waited upon and adored by all the righteous. Thou art he who causes the fall of even Brahma and the others. Thou art he that gives unto all creatures the just share of joy and grief that each deserves according to his own acts. Thou art he that is incomparable. Thou art well conversant with the shares that are given and appropriated in sacrifices.

Thou residest in every place. Thou wanderest everywhere. Thou art he that has mean vestments. Thou art Vasava. Thou art immortal. Thou art identical with the Himavat mountains. Thou art the maker of pure gold. Thou art without acts. Thou upholdest in thyself the fruits of all acts. Thou art the foremost of all creatures that are regarded as upholders. Thou art he that has bloody eyes. Thou art he that has eyes whose vision extends over the infinite universe. Thou art he that has a car whose wheels are ever victorious. Thou art he that is possessed of vast learning. Thou art he that accepts thy devotees for thy servants. Thou art he that restrains and subjugates thy senses. Thou art he that acts. Thou wearest clothes whose warp and woof are made of snakes. Thou art Supreme. Thou art he who is the lowest of the celestials. Thou art he that is well-grown. Thou ownest the musical instrument called Kahala. Thou art the giver of every wish. Thou art the embodiment of grace in all the three stages of Time, viz., the Past, the Present, and the Future. Thou art possessed of might that is always well spent. Thou art he who had assumed the form of Valarama (the elder brother of Krishna). Thou art the foremost of all colleted things, being Emancipation or the highest of all ends to which creatures attain. Thou art the giver of all things. Thy face is turned towards all directions, Thou art he from whom diverse creatures have sprung even as all forms have sprung from space or are modifications or that primal element. Thou art he who falls into the pit called body. Thou art he that is helpless (for, falling into the pit constituted by the body, thou canst not transcend the sorrow that is thy portion). Thou residest in the firmament of the heart. Thou art exceedingly fierce in form. Thou art the Deity called Ansu. Thou art the companion of Ansu and art called Aditya. Thou art possessed of innumerable rays. Thou art endued with dazzling effulgence. Thou hast the speed of the Wind. Thou art possessed of speed that is greater than that of the Wind. Thou art possessed of the speed of the mind. Thou art Nishachara as thou enjoyest all things, being invested with Ignorance. Thou dwellest in every body. Thou dwellest with Prosperity as thy companion. Thou art he that imparts knowledge and instruction. Thou art he who imparts instruction in utter silence. Thou art he that observes the vow of taciturnity (for thou instructest in silence). Thou art he who passes out of the body, looking at the soul. Thou art he that is well adored. Thou art the giver of thousands (since the lord of all the treasures derived those treasures of his from thee). Thou art the prince of birds, (being Garuda the son of Vinata and Kasyapa). Thou art the friend that renders aid. Thou art possessed of exceeding effulgence (for thy splendour is like that of a million suns risen together). Thou art the Master of all created beings. Thou art he who provokes the appetites. Thou art the deity of Desire. Thou art of the form of lovely women that are coveted by all. Thou art the tree of the world. Thou art the Lord of Treasures. Thou art the giver of fame. Thou art the Deity that distributes unto all creatures the fruits (in the form of joys and griefs) of their acts. Thou art thyself those fruits which thou distributest. Thou art the most ancient (having existed from a time when there was no other existent thing). Thou art competent to cover with a single footstep of thine all the three worlds. Thou art Vamana (the dwarf) who deceived the Asura chief Vali (and depriving him of his sovereignty restored it unto Indra). Thou art the Yogin crowned with success (like Sanatkumara and others). Thou art a great Rishi (like Vasishtha and others). Thou art one whose objects are always crowned with success (like Rishava or Dattatreya). Thou art a Sanyasin (like Yajnavalkya and others). Thou art he that is adorned with the marks of the mendicant order. Thou art he that is without such marks. Thou art he that transcends the usages of the mendicant order. Thou art he that assures all creatures from every sort of fear. Thou art without any passions thyself (so that glory and humiliation are alike to thee). Thou art he that is called the celestial generalissimo. Thou art that Visakha who took his rise from the body of the celestial generalissimo when Indra hurled his thunder-bolt at him. Thou art conversant with the sixty tattwas or heads of enquiry in the universe. Thou art the Lord of the senses (for these achieve their respective functions guided by thee). Thou art he that is armed with the thunder-bolt (and that rives the mountains). Thou art infinite. Thou art the stupefier of Daitya ranks in the field of battle. Thou art he that moves his car in circles among his own ranks and that makes similar circles among the ranks of his foes and who conies back safe and sound after devastating then. Thou art he that is conversant with the lowest depth of the world's ocean (in consequence of thy knowledge of Brahman). Thou art he called Madhu (who has founded the race in which Krishna has taken his birth). Thou hast eyes whose colour resembles that of honey. Thou art he that has taken birth after Vrihaspati. Thou art he that does the acts which Adhyaryus have to do in sacrifices. Thou art he who is always adored by persons whatever their modes of life. Thou art devoted to Brahman. Thou wanderest amongst the habitations of men in the world (in consequence of thy being a mendicant). Thou art he that pervadest all beings. Thou art he that is conversant with truth. Thou knowest and guidest every heart. Thou art he that overspreads the whole universe. Thou art he that collects or stores the good and bad acts of all creatures in order to award them the fruits thereof Thou art he that lives during even the night that follows the universal dissolution. Thou art the protector wielding the bow called Pinaka. Thou residest in even the Daityas that are the marks at which shootest thy arrows. Thou art the author of prosperity. Thou art the mighty ape Hanuman that aided Vishnu in the incarnation of Rama in his expedition against Ravana. Thou art the lord of those Ganas that are thy associates, Thou art each member of those diverse Ganas. Thou art he that gladdens all creatures. Thou art the enhancer of the joys of all. Thou takest away the sovereignty and prosperity of even such high beings as Indra and others. Thou art the universal slayer in the form of Death. Thou art he that resides in the four and sixty Kalas. Thou art very great. Thou art the Grandsire (being the sire of the great sire of all). Thou art the supreme phallic emblem that is adored by both deities and Asuras. Thou art of agreeable and beautiful features. Thou art he who presides over the variety of evidences and tendencies for action and non-action. Thou art the lord of vision. Thou art the Lord of Yoga (in consequence of thy withdrawing all the senses into the heart and combining them together in that place). Thou art he that upholds the Krita and the other ages (by causing them to run ceaselessly). Thou art the Lord of seeds (in consequence of thy being the giver of the fruits of all acts good and bad). Thou art the original cause of such seeds. Thou actest in the ways that have been pointed out in the scriptures beginning with those that treat of the Soul. Thou art he in whom reside might and the other attributes. Thou art the Mahabharata and other histories of the kind. Thou art the treatises called Mimansa. Thou art Gautama (the founder of the science of dialectics). Thou art the author of the great treatise on Grammar that has been named after the Moon. Thou art he who chastises his foes. Thou art he whom none can chastise. Thou art he who is sincere in respect of all his religious acts and observances. Thou art he that becomes obedient to those that are devoted to thee. Thou art he that is capable of reducing others to subjection. Thou art he who foments quarrels among the deities and the Asuras. Thou art he who has created the four and ten worlds (beginning with Bhu). Thou art the protector and cherisher of all Beings commencing from Brahma and ending with the lowest forms of vegetable life (like grass and straw). Thou art the Creator of even the five original elements. Thou art he that never enjoys anything (for thou art always unattached). Thou art free from deterioration. Thou art the highest form of felicity. Thou art a deity proud of his might. Thou art Sakra. Thou art the chastisement that is spoken of in treatises on morality and is inflicted on offenders. Thou art of the form of that tyranny which prevails over the world. Thou art of pure Soul. Thou art stainless (being above faults of every kind). Thou art worthy of adoration. Thou art the world that appears and disappears ceaselessly. Thou art he whose grace is of the largest measure. Thou art he that has good dreams. Thou art a mirror in which the universe is reflected. Thou art he that has subjugated all internal and external foes. Thou art the maker of the Vedas. Thou art the maker of those declarations that are contained in the Tantras and the Puranas and that are embodied in language that is human. Thou art possessed of great learning. Thou art the grinder of foes in battle. Thou art he that resides in the awful clouds that appear at the time of the universal dissolution. Thou art most terrible (in consequence of the dissolution of the universe that thou bringest about). Thou art he who succeeds in bringing all persons and all things into thy subjection. Thou art the great Destroyer. Thou art he that has fire for his energy. Thou art he whose energy is mightier than fire. Thou art the Yuga-fire that consumes all things. Thou art he that is capable of being gratified by means of sacrificial libations. Thou art water and other liquids that are poured in sacrifices with the aid of Mantras. Thou art in the form of the Deity of Righteousness, the distributor of the fruits that attach to acts good and bad. Thou art the giver of felicity. Thou art always endued with effulgence. Thou art of the form of fire. Thou art of the complexion of the emerald. Thou art always present in the phallic emblem. Thou art the source of blessedness. Thou art incapable of being baffled by anything in the prosecution of your objects. Thou art the giver of blessings. Thou art of the form of blessedness. Thou art he unto whom is given a share of sacrificial offerings. Thou art he who distributes unto each his share of that is offered in sacrifices. Thou art endued with great speed. Thou art he that is dissociated from all things. Thou art he that is possessed of the mightiest limb. Thou art he that is employed in the act of generation.

Thou art of a dark complexion, (being of the form of Vishnu). Thou art of a white complexion (being of the form of Samva, the son of Krishna). Thou art the senses of all embodied creatures. Thou art possessed of vast feet. Thou hast vast hands. Thou art of vast body. Thou art endued with wide extending fame. Thou hast a vast head. Thou art of vast measurements. Thou art of vast vision. Thou art the home of the darkness of ignorance. Thou art the Destroyer of the Destroyer. Thou art possessed of vast years. Thou hast vast lips. Thou art he that has vast cheeks. Thou hast a vast nose. Thou art of a vast throat. Thou hast a vast neck. Thou art he that tears the bond of body. Thou hast a vast chest. Thou hast a vast bosom. Thou art the inner soul which resides in all creatures. Thou hast a deer on thy lap. Thou art he from whom innumerable worlds hang down like fruits hanging down from a tree. Thou art he who stretches his lips at the time of the universal dissolution for swallowing the universe. Thou art the ocean of milk. Thou hast vast teeth. Thou hast vast jaws. Thou hast a vast bristle. Thou hast hair of infinite length. Thou hast a vast stomach. Thou hast matted locks of vast length. Thou art ever cheerful. Thou art of the form of grace. Thou art of the form of belief. Thou art he that has mountains for his bow (or weapons in battle). Thou art he that is full of affection to all creatures like a parent towards his offspring. Thou art he that has no affection. Thou art unvanquished. Thou art exceedingly devoted to (Yoga) contemplation. Thou art of the form of the tree of the world. Thou art he that is indicated by the tree of the world. Thou art never satiated when eating (because of thy being of the form of fire, for of all elements, fire is never satiated with the quantity offered it for consumption). Thou art he that has the Wind for thy vehicle for going from place to place (in consequence of thy identity with fire). Thou art he that rangest over hills and little eminences. Thou art he that has his residence on the mountains of Meru. Thou art the chief of the celestials. Thou hast the Atharvans for thy head. Thou hast the Samans for thy mouth. Thou hast the thousand Richs for thy immeasurable eyes. Thou hast the Yajushes for thy feet and hands. Thou art the Upanishads. Thou art the entire body of rituals (occurring in the scriptures). Thou art all that is mobile. Thou art he whose solicitations are never unfulfilled. Thou art he who is always inclined to grace. Thou art he that is of beautiful form. Thou art of the form of the good that one does to another. Thou art that which is dear. Thou art he that always advances towards thy devotees (in proportion as these advance for meeting thee). Thou art gold and other precious metals that are held dear by all. Thy effulgence is like that of burnished gold. Thou art the navel (of the universe). Thou art he that makes the fruits of sacrifices grow (for the benefit of those that perform sacrifices to thy glory). Thou art of the form of that faith and devotion which the righteous have in respect of sacrifices. Thou art the artificer of the universe. Thou art all that is immobile (in the form of mountains and other inert objects). Thou art the two and ten stages of life through which a person passes. Thou art he that causes fright (by assuming the intermediate states between the ten enumerated). Thou art the beginning of all things. Thou art he that unites Jiva with Supreme Brahman through Yoga. Thou art identifiable with that Yoga which causes such a union between Jiva and Supreme Brahman. Thou art unmanifest (being the deepest stupefaction). Thou art the presiding deity of the fourth age (in consequence of thy identity with lust and wrath and cupidity and other evil passions that flow from that deity). Thou art eternal Time (because of thy being of the form of that ceaseless succession of birth and death that goes on in the universe). Thou art of the form of the Tortoise. Thou art worshipped by the Destroyer himself. Thou livest in the midst of associates. Thou admittest thy devotees as members of thy Gana. Thou hast Brahma himself for the driver of thy car. Thou sleepest on ashes. Thou protectest the universe with ashes. Thou art he whose body is made of ashes. Thou art the tree that grants the fruition of all wishes. Thou art of the form of those that constitute thy Gana. Thou art the protector of the four and ten regions. Thou transcendent all the regions. Thou art full, (there being no deficiency). Thou art adored by all creatures. Thou art white (being pure and stainless). Thou art he that has his body, speech and mind perfectly stainless. Thou art he who has attained to that purity of existence which is called Emancipation. Thou art he who is incapable of being stained by impurity of any kind. Thou art he who has been attained to by the great preceptors of old. Thou residest in the form of Righteousness or duly in the four modes of life. Thou art that Righteousness which is of the form of rites and sacrifices. Thou art of the form of that skill which is possessed by the celestial artificer of the universe. Thou art he who is adored as the primeval form of the universe. Thou art of vast arms. Thy lips are of a coppery hue. Thou art of the form of the vast waters that are contained in the Ocean. Thou art exceedingly stable and fixed (being of the form of mountains and hills). Thou art Kapila. Thou art brown. Thou art all the hues whose mixture produces white. Thou art the period of life. Thou art ancient. Thou art recent. Thou art a Gandharva. Thou art the mother of the celestials in the form of Aditi (or the mother of all things, in the form of Earth). Thou art Garuda, the prince of birds, born of Vinata by Kasyapa, otherwise called Tarkshya. Thou art capable of being comprehended with ease. Thou art of excellent and agreeable speech. Thou art he that is armed with the battle-axe. Thou art he that is desirous of victory. Thou art he that assists others in the accomplishment of their designs. Thou art an excellent friend. Thou art he that bears a Vina made of two hollow gourds. Thou art of terrible wrath (which thou displayest at the time of the universal dissolution). Thou ownest for thy offspring, beings higher than men and deities (viz., Brahma and Vishnu). Thou art of the form of that Vishnu who floats on the waters after the universal dissolution. Thou devourest all things with great ferocity. Thou art he that procreates offspring. Thou art family and race, continuing from generation to generation. Thou art the blare that a bamboo flute gives out. Thou art faultless. Thou art he every limb of whose body is beautiful. Thou art full of illusion. Thou dost good to others without expecting any return. Thou art Wind. Thou art Fire. Thou art the bonds of the worlds which bind Jiva. Thou art the creator of those bonds. Thou art the tearer of such bonds. Thou art he that dwells with even the Daityas (who are the foes of all sacrifices). Thou dwellest with those that are the foes of all acts (and that have abandoned all acts). Thou art of large teeth, and thou art of mighty weapons. Thou art he that has been greatly censured. Thou art he that stupefied the Rishis dwelling in the Daruka forest. Thou art he that did good unto even thy detractors, viz., those Rishis residing in the Daruka forest. Thou art he who dispels all fears and who dispelling all the fears of those Rishis gave them Emancipation. Thou art he that has no wealth (in consequence of his inability to procure even his necessary wearing apparel). Thou art the lord of the celestials. Thou art the greatest of the gods (in consequence of thy being adored by even Indra and others that are regarded as the highest of the celestials). Thou art an object of adoration with even Vishnu. Thou art the slayer of those that are the foes of the deities. Thou art he that resides (in the form of the snake Sesha) in the nethermost region. Thou art invisible but capable of being comprehended, even as the wind which though invisible is perceived by every body. Thou art he whose knowledge extends to the roots of everything and unto whom all things, even in their inner nature, are known. Thou art the object that is enjoyed by him that enjoys it. Thou art he among the eleven Rudras who is called Ajaikapat. Thou art the sovereign of the entire universe. Thou art of the form of all Jivas in the universe (in consequence of thy being covered by the three well-known attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas). Thou art he that is not subject to those three attributes. Thou art he that transcends all attributes and is a state of pure existence which is incapable of being described with the aid of any adjective that language can yield. Thou art the prince of physicians called Dhanwantari. Thou art a comet (in consequence of the calamities that flow from thee unto the sinful). Thou art the celestial generalissimo called Skanda. Thou art the king of the Yakshas, called Kuvera, who is thy inseparable associate and who is the Lord of all treasures in the world. Thou art Dhatri. Thou art Sakra. Thou art Vishnu. Thou art Mitra. Thou art Tashtri (the celestial artificer). Thou art the Pole Star. Thou art he that upholds all things. Thou art he called Prabhava amongst the Vasus. Thou art the wind which is capable of going everywhere (being the Sutra-atma that connects all things in the universe with a thread). Thou art Aryaman. Thou art Savitri. Thou art Ravi. Thou art that ancient king of great celebrity known by the name of Ushangu. Thou art he who protects all creatures in diverse ways. Thou art Mandhatri (because of thy competence to gratify all creatures). Thou art he from whom all creatures start into life. Thou art he who exists in diverse form. Thou art he who causes the diverse hues to exist in the universe. Thou art he who upholds all desires and all attributes (because of these flowing from thee). Thou art he who has the lotus on thy navel. Thou art he within whose womb are innumerable mighty creatures. Thou art of face as beautiful as the moon. Thou art wind. Thou art fire. Thou art possessed of exceeding might. Thou art endued with tranquillity of soul. Thou art old. Thou art he that is known with the aid of Righteousness. Thou art Lakshmi. Thou art the maker of the field of those actions (by which persons adore the supreme Deity). Thou art he who lives in the field of action. Thou art the soul of the field of action. Thou art the medicine or provoker of the attributes of sovereignty and the others. All things lie in thee (for, as the Srutis declare, all things becomes one in thee, thyself being of the nature of that unconsciousness which exhibits itself in dreamless slumber). Thou art the lord of all creatures endued with life-breaths. Thou art the god of the gods. Thou art he who is attached to felicity. Thou art Sat (in the form of cause). Thou art Asat (in the form of effect). Thou art he who possesses the best of all things. Thou art he who resides on the mountains of Kailasa. Thou art he who repairs to the mountains of Himavat. Thou washest away all things besides thee like a mighty current washing away trees and other objects standing on its banks. Thou art the maker of Pushkara and other large lakes and pieces of natural water. Thou art possessed of knowledge of infinite kinds. Thou art the giver of infinite blessings. Thou art a merchant (who conveys the goods of this country to that country and brings the goods of that country to this for the convenience of human beings). Thou art a carpenter. Thou art the tree (of the world that supplies the timber for thy axe). Thou art the tree called Vakula (Mimusops Elengi, Linn.) Thou art the sandal-wood tree (Santalum album, Linn.). Thou art the tree called Chcchada (Alstonia Scholaris, syn Echitis, Scholaris, Roxb.). Thou art he whose neck is very strong. Thou art he whose shoulder joint is vast. Thou art not restless (but endued with steadiness in all thy acts and in respect of all thy faculties). Thou art the principal herbs and plants with their produce (in the form of rice and wheat and the other varieties of grain). Thou art he that grants success upon others in respect of the objects upon which they bestow their heart. Thou art all the correct conclusions in respect of both the Vedas and Grammar. Thou art he who utters leonine roars. Thou art endued with leonine fangs. Thou ridest on the back of a lion for performing thy journeys. Thou ownest a car that is drawn by a lion. Thou art he called the truth of truth. Thou art he whose dish or plate is constituted by the Destroyer of the universe. Thou art always engaged in seeking the good of the worlds. Thou art he who rescues all creatures from distress (and leads them to the felicity of Emancipation). Thou art the bird called Saranga. Thou art a new (Young) swan. Thou art he who is displayed in beauty in consequence of the crest thou bearest on thy head (like the cock or the peacock). Thou art he who protects the place where assemblies of the wise sit for dispensing justice. Thou art the abode of all creatures. Thou art the cherisher of all creatures. Thou art Day and Night (which are the constituent elements of Eternity). Thou art he that is without fault and therefore, never censured. Thou art the upholder of all creatures. Thou art the refuge of all creatures. Thou art without birth. Thou art existent. Thou art ever fruitful. Thou art endued with Dharana and

Dhyana and Samadhi. Thou art the steed Uchchaisravas. Thou art the giver of food. Thou art he who upholds the life-breaths of living creatures. Thou art endued with patience. Thou art possessed of intelligence. Thou art endued with exertion and cleverness. Thou art honoured by all. Thou art the giver of the fruits of Righteousness and sin. Thou art the cherisher of the senses (for the senses succeed in performing their respective functions in consequence of thee that presidest over them). Thou art the lord of all the luminaries. Thou art all collections of objects. Thou art he whose vestments are made of cowhides. Thou art he who dispels the grief of his devotees. Thou hast a golden arm. Thou art he who protects the bodies of Yogins who seek to enter their own selves. Thou art he who has reduced to nothingness all his foes. Thou art he the measure of whose gladness is very great. Thou art he who achieved victory over the deity of desire that is irresistible. Thou art he who has subjugated his senses. Thou art the note called Gandhara in the musical octave. Thou art he who has an excellent and beautiful home (in consequence of its being placed upon the delightful mountains of Kailasa). Thou art he who is ever attached to penances. Thou art of the form of cheerfulness and contentment. Thou art he called vast or infinite. Thou art he in whose honour the foremost of hymns has been composed. Thou art he whose dancing is characterised by vast strides and large leaps. Thou art he who is adored with reverence by the diverse tribes of Apsaras. Thou art he who owns a vast standard (bearing the device of the bull). Thou art the mountains of Meru. Thou art he who roves among all the summits of that great mountain. Thou art so mobile that it is very difficult to seize thee. Thou art capable of being explained by preceptors to disciples, although thou art incapable of being described in words. Thou art of the form of that instruction which preceptors impart to disciples. Thou art he that can perceive all agreeable scents simultaneously or at the same instant of time. Thou art of the form of the porched gates of cities and palaces. Thou art of the form of the moats and ditches that surround fortified towns and give the victory to the besieged garrison. Thou art the Wind. Thou art of the form of fortified cities and towns encompassed by walls and moats. Thou art the prince of all winged creatures, (being, as thou art, of the form of Garuda). Thou art he who multiplies the creation by union with the opposite sexes. Thou art the first of all in respect of virtues and knowledge. Thou art superior to even him who is the first of all in virtues and knowledge. Thou transcendest all the virtue and knowledge. Thou art eternal and immutable as also dependent on thyself. Thou art the master and protector of the deities and Asuras. Thou art the master and protector of all creatures. Thou art he who wears a coat of mail. Thou art he whose arms are competent to grind all foes. Thou art an object of adoration with even him who is called Suparvan in heaven. Thou art he who grants the power of bearing or upholding all things. Thou art thyself capable of bearing all things. Thou art fixed and steady (without being at all unstable). Thou art white or pure (being, as thou art, without any stain or blot). Thou bearest the trident that is competent to destroy (all things). Thou art the grantor of bodies or physical forms unto those that constantly revolve in the universe of birth and death. Thou art more valuable than wealth. Thou art the conduct or way of the righteous (in the form of goodness and courtesy). Thou art he who had torn the head of Brahma after due deliberation (and not impelled by mere wrath). Thou art he who is marked with all those auspicious marks that are spoken of in the sciences of palmistry and phrenology and other branches of knowledge treating of the physical frame as the indicator of mental peculiarities. Thou art that wooden bar which is called the Aksha of a car and, therefore, art thou he who is attached to the car represented by the body. Thou art attached to all things (in consequence of thy pervading all things as their soul). Thou art endued with very great might, being as thou art a hero of heroes. Thou art the Veda. Thou art the Smritis, the Itihasas, the Puranas, and other scriptures. Thou art the illustrious deity of every sacred shrine. Thou art he who has the Earth for his car. Thou art the inert elements that enter into the composition of every creature. Thou art he who imparts life into every combination of those inert element. Thou art the Pranava and other sacred Mantras that instil life into dead matter. Thou art he that casts tranquil glances. Thou art exceedingly harsh (in consequence of thy being the destroyer of all things). Thou art he in whom are innumerable precious attributes and possessions. Thou hast a body that is red. Thou art he who has all the vast oceans as so many ponds filled for thy drinking. Thou art the root of the tree of the world. Thou art exceedingly beautiful and shinest with surpassing grandeur. Thou art of the form of ambrosia or nectar. Thou art both cause and effect. Thou art an ocean of penances (being as thou art a great Yogin). Thou art he that desirous of ascending to the highest state of existence. Thou art he that has already attained to that state. Thou art he who is distinguished for the purity of his conduct and acts and observances. Thou art he who possessed of great fame (in consequence of the Righteousness of his behaviour). Thou art the ornament of armies (being as thou art of the form of prowess and courage), Thou art he who is adorned with celestial ornaments. Thou art Yoga. Thou art he from whom flow eternal time measured by Yugas and Kalpas. Thou art he who conveys all creatures from place. Thou art of the form of Righteousness and sin and their intermixture (such as are displayed in the successive Yugas). Thou art great and formless. Thou art he who slew the mighty Asura that had approached against the sacred city of Varanasi in the form of an infuriate elephant of vast proportions. Thou art of the form of death. Thou givest to all creatures such fruition of their wishes as accords with their merits. Thou art approachable. Thou art conversant with all things that are beyond the ken of the senses. Thou art conversant with the Tattwas (and therefore, thoroughly fixed). Thou art he who incessantly shines in beauty. Thou wearest garlands that stretch down from thy neck to the feet. Thou art that Hara who has the Moon for his beautiful eye. Thou art the salt ocean of vast expanse. Thou art the first three Yugas (viz., Krita, Treta, and Dwapara). Thou art he whose appearance is always fraught with advantage to others. Thou art he who has three eyes (in the form of the scriptures, the preceptor, and meditation). Thou art he whose forms are exceedingly subtile (being as thou art the subtile forms of the primal elements). Thou art he whose ears are bored for wearing jewelled Kundalas. Thou art the bearer of matted locks. Thou art the point (in the alphabet) which indicates the nasal sound. Thou art the two dots i.e., Visarga (in the Sanskrit alphabet which indicate the sound of the aspirated H). Thou art possessed of an excellent face. Thou art the shaft that is shot by the warrior for encompassing the destruction of his foe. Thou art all the weapons that are used by warriors. Thou art endued with patience capable of bearing all things. Thou art he whose knowledge has arisen from the cessation of all physical and mental functions. Thou art he who has become displayed as Truth in consequence of the cessation of all other faculties. Thou art that note which, arising from the region called Gandhara, is exceedingly sweet to the ear. Thou art he who is armed with the mighty bow (called Pinaka). Thou art he who is the understanding and the desires that exist in all creatures, besides being the supreme upholder of all beings. Thou art he from whom all acts flow. Thou art that wind which rises at the time of the universal dissolution and which is capable of churning the entire universe even as the staff in the hands of the dairy-maid churns the milk in the milkpot. Thou art he that is full. Thou art he that sees all things. Thou art the sound that arises from slapping one palm against another. Thou art he the palm of whose hand serves as the dish or plate whence to take his food. Thou art he who is possessed of an adamantine body. Thou art exceedingly great. Thou art of the form of an umbrella. Thou art he who has an excellent umbrella. Thou art well-known to be identical with all creatures. Thou art he who having put forth three feet covered all the universe with two and wanted space for the remaining one. Thou art he whose head is bald. Thou art he whose form is exceedingly ugly and fierce. Thou art he who has undergone infinite modifications and become all things in the universe. Thou art he who bears the well-known badge of Sanyasa, viz., the stick. Thou art he who has a Kunda. Thou art he who is incapable of being attained to by means of acts. Thou art he who is identical with the green-eyed king of beasts (viz., the lion). Thou art of the form of all the points of the compass. Thou art he who is armed with the thunder. Thou art he who has a hundred tongues. Thou art he who has a thousand feet and thousand heads. Thou art the lord and chief of the celestials. Thou art he that is made up of all the gods. Thou art the great Master or preceptor. Thou art he who has a thousand arms. Thou art he who is competent to obtain the fruition of every wish. Thou art he whose protection is sought by every one. Thou art he who is the creator of all the worlds. Thou art he who is the great cleanser of all from every kind of sin, in the form of shrines and sacred waters. Thou art he who has three high Mantras. Thou art the youngest son of Aditi and Kasyapa, (being in the form of the dwarf who is otherwise known by the name of Upendra and who beguiled the Asura Vali of his lordship of the three worlds and restored it to the chief of the celestials). Thou art both black and tawny (being of the form which is known as Hari-Hara). Thou art the maker of the Brahmana's rod. Thou art armed with the hundred-killer, the noose, and the dart. Thou art he that took his birth within the primeval lotus.

Section 17 - Part 2

Thou art he who is endued with a vast womb. Thou art he who has the Vedas in his womb. Thou art he who takes his rise from that infinite waste of waters which succeeds the dissolution of the universe. Thou art he who is endued with rays of effulgent light. Thou art the creator of the Vedas. Thou art he who studies the Vedas. Thou art he who is conversant with the meaning of the Vedas. Thou art devoted to Brahman. Thou art the refuge of all persons devoted to Brahman. Thou art of infinite forms. Thou art the bearer of innumerable bodies. Thou art endued with irresistible prowess. Thou art the soul or nature that transcends the three universal attributes (of Sattwa, Rajas, and Tamas). Thou art the lord of all Jivas. Thou art endued with the speed of the wind. Thou art possessed of the fleetness of the mind. Thou art always smeared with sandal-paste. Thou art the end of the stalk of the primeval lotus. Thou art he who brought the celestial cow Surabhi down from a superior station to an inferior one by denouncing a curse upon her. Thou art that Brahma who was unable to see thy end. Thou art adorned with a large wreath of Karnikara flowers. Thou art adorned with a diadem of blue gems. Thou art the wielder of the bow called Pinaka. Thou art the master of that knowledge which treats of Brahman. Thou art he who has subjugated his senses by the aid of thy knowledge of Brahman. Thou art he who bearest Ganga on thy head. Thou art the husband of Uma, the daughter of Himavat. Thou art mighty (in consequence of thy having assumed the form of the vast Boar for raising the submerged Earth). Thou art he who protects the universe by assuming diverse incarnations. Thou art worthy of adoration. Thou art that primeval Being with the equine head who recited the Vedas with a thundering voice. Thou art he whose grace is very great. Thou art the great subjugator. Thou art he who has slain all his foes (in the form of passions). Thou art both white and tawny (being as thou art half male and half female). Thou art possessed of a body whose complexion is like that of gold. Thou art he that is of the form of pure joy, (being, as thou art, above the five sheathes which the Jiva consists of, viz., the Anna-maya, the Prana-maya, the Mano-maya, the Vijnana-maya, and the Ananda-maya ones). Thou art of a restrained soul. Thou art the foundation upon which rests that Ignorance which is called Pradhana and which, consisting of the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas is the cause whence the universe has sprung. Thou art he whose faces are turned to every direction. Thou art he who has three eyes (in the forms of the Sun, the Moon, and

Fire). Thou art he who is superior to all creatures (in consequence of thy righteousness whose measure is the greatest). Thou art the soul of all mobile beings. Thou art of the form of the subtile soul (which is incapable of being perceived). Thou art the giver of immortality in the form of Emancipation as the fruit of all acts of righteousness achieved by creatures without the desire of fruits. Thou art the preceptor of even those that are the gods of the gods. Thou art Vasu, the son of Aditi. Thou art he who is endued with innumerable rays of light, who brings forth the universe, and who is of the form of that Soma which is drunk in sacrifices. Thou art Vyasa, the author of the Puranas and other sacred histories. Thou art the creations of Vyasa's brain (because of thy being identical with the Puranas and other sacred histories) both abridged and unabridged. Thou art the sum total of Jivas. Thou art the Season. Thou art the Year. Thou art the Month. Thou art the Fortnight. Thou art those sacred Days that end or conclude these periods. Thou art the Kalas. Thou art the Kashthas. Thou art the Lavas. Thou art the Matras. Thou art the Muhurtas and Days and Nights. Thou art the Kshanas. Thou art the soil upon which the tree of the universe stands. Thou art the seed of all creatures [being of the form of that Unmanifest Chaitanya (consciousness) endued with Maya or illusion whence all creatures spring]. Thou art Mahattatwa. Thou art the sprout of Jiva, (being of the form of Consciousness which springs up after Mahattatwa). Thou art Sat or Effect. Thou art Asat or Cause. Thou art Manifest (being seizable by the senses). Thou art the Father. Thou art the Mother. Thou art the Grandfather. Thou art the door to Heaven (because of thy identity with Penances). Thou art the door of the generation of all creatures (because of thy identity with desire). Thou art the door of Emancipation (because of thy identity with the absence of Desire which alone can lead to the merging into Brahman). Thou art those acts of righteousness which lead to the felicity of heaven. Thou art Nirvana (or that cessation of individual or separate existence which is Emancipation). Thou art the gladdener (who gives all kinds of joy to every creature). Thou art that region of Truth (to which they that are foremost in righteousness attain). Thou art superior to even that region of Truth which is attainable by the righteous. Thou art he who is the creator of both the deities and the Asuras. Thou art he who is the refuge of both the deities and the Asuras. Thou art the preceptor of both the deities and the Asuras (being as thou art of the form of both Vrihaspati and Sukra). Thou art he who is ever victorious. Thou art he who is ever worshipped by the deities and the Asuras. Thou art he who guides the deities and the Asuras even as the Mahamatra guides the elephant. Thou art the refuge of all the deities and the Asuras. Thou art he who is the chief of both the deities and the Asuras (being as thou art of the form of both India and Virochana). Thou art he who is the leader in battle of both the deities and the Asuras (being as thou art of the form of Karttikeya and Kesi, the leaders of the celestial and the Daitya armies). Thou art he who transcends the senses and shines by himself. Thou art of the form of the celestial Rishis like Narada and others. Thou art the grantor of boons unto the deities and Asuras (in the form of Brahman and Rudra). Thou art he who rules the hearts of the deities and the Asuras. Thou art he into whom the universe enters (when it is dissolved). Thus art the refuge of even him who is the ruler of the hearts of both the deities and the Asuras. Thou art he whose body is made up of all the deities. Thou art he who has no Being superior to thee of whom to think. Thou art he who is the inner soul of the deities. Thou art he who has sprung from his own self. Thou art of the form of immobile things. Thou art he who covers the three worlds with three steps of his. Thou art possessed of great learning. Thou art stainless. Thou art he who is freed from the quality of Rajas. Thou art he who transcends destruction. Thou art he in whose honour hymns should be sung. Thou art the master of the irresistible elephant represented by Time. Thou art of the form of that lord of Tigers who is worshipped in the country of the Kalingas. Thou art he who is called the lion among the deities (in consequence of the pre-eminence of thy prowess). Thou art he who is the foremost of men. Thou art endued with great wisdom. Thou art he who first takes a share of the offerings in sacrifice. Thou art imperceptible. Thou art the sum-total of all the deities. Thou art he in whom penances predominate. Thou art always in excellent Yoga. Thou art auspicious. Thou art armed with the thunder-bolt. Thou art the source whence the weapons called Prasas have taken their origin. Thou art he whom thy devotees attain to in diverse ways. Thou art Guha (the celestial generalissimo). Thou art the supreme limit of felicity. Thou art identical with thy creation. Thou art he who rescues thy creatures from death (by granting them Emancipation). Thou art the cleanser of all including Brahma himself. Thou art of the form of bulls and other horned animals. Thou art he who is fond of mountain summits. Thou art the planet Saturn. Thou art Kuvera, the chief of the Yakshas. Thou art complete faultlessness. Thou art he who inspires gladness. Thou art all the celestials united together. Thou art the cessation of all things. Thou art all the duties that appertain to all the modes of life. Thou art he who has an eye on his forehead. Thou art he who sports with the universe as his marble ball. Thou art of the form of deer. Thou art endued with the energy that is of the form of knowledge and penance. Thou art the lord of all immobile things (in the form of Himavat and Meru). Thou art he who has subjugated his senses by various regulations and vows. Thou art he whose objects have all been fulfilled. Thou art identical with Emancipation. Thou art different from him whom we worship. Thou hast truth for thy penances. Thou art of a pure heart. Thou art he who presides over all vows and fasts (in consequence of thy being the giver of their fruits). Thou art the highest (being of the form of Turiya). Thou art Brahman. Thou art the highest refuge of the devotees. Thou art he who transcends all bonds (being Emancipate). Thou art freed from the linga body. Thou art endued with every kind of prosperity. Thou art he who enhances the prosperity of thy devotees. Thou art that which is incessantly undergoing changes.'

"I have thus, 'O Krishna, hymned the praises of the illustrious Deity by reciting his names in the order of their importance. Who is there that can hymn the praises of the lord of the universe, that great Lord of all who deserves our adorations and worship and reverence, whom the very gods with Brahma at their head are unable to praise and whom the Rishis also fail to sing? Aided, however, by my devotion to him, and having received his permission, I have praised that Lord of sacrifices, that Deity of supreme puissance, that foremost of all creatures endued with intelligence. By praising with these names that enhance one's auspiciousness of the great lord of blessedness, a worshipper of devoted soul and pure heart succeeds in attaining to his own self. These names constitute a hymn that furnishes the best means of attaining to Brahman. With the aid of this hymn one is sure to succeed in attaining to Emancipation. Rishis and the deities all praise the highest deity by uttering this hymn. Hymned by persons of restrained soul Mahadeva becomes gratified with those that hymn his praises so. The illustrious deity is always full of compassion towards his devotees. Endued with omnipotence, he it is that gives Emancipation to those that worship him. So also, they among men that are foremost, that are possessed of faith and devotion hear and recite for others and utter with reverence the praises of that highest and eternal Lord viz. Isana, in all their successive lives and adore him in thought, word, and deed, and adoring him thus at all times, viz. when they are lying or seated or walking or awake or opening the eyelids or shutting them, and thinking of him repeatedly, become objects of reverence with all their fellowmen and derive great gratification and exceeding joy. When a creature becomes cleansed of all his sins in course of millions of births in diverse orders of being, it is then that devotion springs up in his heart for Mahadeva. It is through good luck alone that undivided devotion to Bhava who is the original cause (of the universe) fully springs up in the heart of one that is conversant with every mode of worshipping that great Deity. Such stainless and pure devotion to Rudra, that has singleness of purpose and that is simply irresistible in its course, is seldom to be found among even the deities, and never among men. It is through the grace of Rudra that such devotion arises in the hearts of human beings. In consequence of such devotion, men, identifying themselves wholly with Mahadeva, succeed in attaining to the highest success. The illustrious Deity who is always inclined to extend his grace towards them that seek him with humility, and throw themselves with their whole soul upon him rescues them from the world. Except the great Deity who frees creatures from rebirth, all other gods constantly nullify the penances of men, for men have no other source of puissance that is as great as these. It was even thus Tandi of tranquil soul, resembling Indra himself in splendour, praised the illustrious Lord of all existent and non-existent things,--that great Deity clad in animal skins. Indeed, Brahma had sung this hymn in the presence of Sankara. Thou art a Brahmana (being conversant with Brahman and devoted to those that are conversant with Brahman). Thou shalt, therefore, comprehend it well. This is cleansing, and washes away all sins. This confers Yoga and Emancipation and heaven and contentment. He who recites this hymn with undivided devotion to Sankara succeeds in attaining to that high end which is theirs that are devoted to the doctrines of the Sankhya philosophy. That worshipper who recites this hymn daily for one year with singleness of devotion succeeds in obtaining the end that he desires. This hymn is a great mystery. It formerly resided in the breast of

Brahma the Creator. Brahma imparted it unto Sakra. Sakra imparted unto Mrityu. Mrityu imparted it unto the Rudras. From the Rudras Tandi got it. Indeed Tandi acquired it in the region of Brahman as the reward of his severe austerities. Tandi communicated it to Sukra, and Sukra of Bhrigu's race communicated it to Gautama. Gautama in his turn, O descendant of Madhu, communicated it to Vaivaswata-Manu. Manu communicated it unto Narayana of great intelligence, numbered among the Sadhyas and held exceedingly dear by him. The illustrious Narayana, numbered among the Sadhyas and possessed of glory that knows no diminution, communicated it to Yama. Vaivaswat Yama communicated it to Nachiketa. Nachiketa, O thou of Vrishni's race, communicated to Markandeya. From Markandeya, O Janarddana, I obtained it as the reward of my vows and fasts. To thee, O slayer of foes, I communicate that hymn unheard by others. This hymn leads to heaven. It dispels disease and bestows long life. This is worthy of the highest praise, and is consistent with the Vedas.'

"Krishna continued, 'That person, O Partha, who recites this hymn with a pure heart observing the vow of Brahmacharyya, and with his senses under control, regularly for one whole year, succeeds in obtaining the fruits of a horse-sacrifice. Danavas and Yakshas and Rakshasas and Pisachas and Yatudhanas and Guhyakas and snakes can do no injury to him.'"

Footnotes

74:1 i.e., if recited, it destroys all fear or Rakshasas, for these either fly away at its sound or are even killed.

74:2 i.e., it has the merit that is attached to either Meditation or Yoga.

75:1 Both Sthira and Sthanu imply immutability or freedom from change.

75:2 The commentator explains that Bhava is here used in the sense of that from which all things now and into which all things merge when the universal dissolution comes. Or, it may imply, mere existence, without reference, that is, to any attribute by which it is capable of being described or comprehended.

75:3 i.e., Virat or vast or Infinite.

75:4 The task of rendering these names is exceedingly difficult. In the original, many of these names are such that they are capable of more than one interpretation. The commentator often suggests more than one meaning. Each name would require a separate note for explaining all its bearings. Niyata is literally one who is observant of fasts and vows and who has restrained his senses. Hence it means an ascetic. Mahadeva is an ascetic. Smasanu is either a crematorium, the place where dead creatures lie down, or, it may mean Varanasi, the sacred city of Siva, where creatures dying have not to take rebirth. Siva is both a resident of crematoria and of Varanasi.

75:5 Or, the universe is displayed in thee.

76:1 Probably, what is said here is that Mahadeva is the Pratyag Soul free from ignorance.

76:2 By Niyama is meant purity both internal and external, contentedness, with whatever is got, penances, Vedic studies, meditation on the Deity, etc.

76:3 Nidhi implies the largest number that can be named in Arithmetical notation. Hence, it implies, as the commentator correctly explains, the possessor of inexhaustible felicity and gladness.

76:4 Sahasraksha is either Indra or possessor of innumerable eyes in consequence of Mahadeva's being identical with the universe. Visalaksha is one whose eyes are of vast power, because the Past and the Future are seen by them even as the Present. Soma implies either the Moon or the juice of the Soma i.e. the libations poured in the sacrificial fire. All righteous persons, again, become luminaries in the firmament. It is Mahadeva that makes them so i.e., he is the giver of glorious forms to those that deserve them.

76:5 Many of these names require comments to be intelligible. Ketu is no plant but Hindu astronomers name the descending node of the Moon by that name. Hence Rahu is the ascending node of the Moon. Graha, is that which seizes; Grahapati is Mangala, so called for its malevolence, Varah is Vrihaspati or Jupiter, who is the counterself of Sukra or Venus. In Hindu mythology, Sukra is a male person, the preceptor of the Daityas and Asuras. Atri is Vudha or Mercury, represented as the sons of Atri. Atryahnamaskarta is Durvasas who was the son of Atri's wife, got by the lady through a boon of Mahadeva. Daksha's Sacrifice sought to fly away from Siva, but the latter pursued it and shot his arrow at it for destroying it downright.

77:1 Suvarna-retas is explained by the commentator as follows: At first he created water and then cast his seed into it. That seed became a golden egg. It may also mean that Mahadeva is Agni or the deity of fire, for gold represents the seed of Agni.

77:2 The sense is this: Jiva carries that seed of acts, i.e., Ignorance and Desire, with him. In consequence of this seed, Jiva travels from one world into another ceaselessly. This seed, therefore, is the conveyance or the means of locomotion of Jiva. Mahadeva is Jiva. The soul is called the rider, and the body is the car that bears the Soul on it.

77:3 Ganapati is Ganesa, the eldest son of Mahadeva. The Ganas are mighty beings that wait upon Mahadeva. This make up the first hundred names. The commentator takes Avala and Gana together.

77:4 Digvasas means nude. The Puranas say that for stupefying the wives of certain ascetics, Mahadeva became nude on one occasion. The real meaning, however, is that he is capable of covering and does actually cover even infinite space. In the sense of nude, the word means one that has empty space for his cover or vestments.

77:5 The meaning is that with thee Knowledge is penance instead of actual physical austerities being so. This is only another way of saying that thou hast Jnanamayam Tapah.

78:1 Sataghni a killer of hundred; Wilson thinks it was a kind of rocket.

78:2 Harikesa means one having the senses for one's rays, i.e., one who displays all objects before the soul through the doors of the senses. The eaning is that Mahadeva is he through whose puissance the mind succeeds in acquiring knowledge through the senses.

78:3 Krishna is explained by the commentator thus. Krish is a word signifying Bhu or Existence. The letter n (the palatal one) signifies nivritti. Hence Krishna is anandatanmatra.

78:4 Kaparddin is thus explained by the commentator Kam Jalam pivati iti kapah. So called because of the incident noted in the text, for the matted locks of Mahadeva had sucked up the river Ganga when it first fell from heaven. Then Rit means sovereignty or lordship. Riddah is one that gives sovereignty. Combining the two, the compound Kaparddin is formed.

78:5 Nabhah means space which implies puissance. That Nabhah is the sthala or abode of Mahadeva. The Bengal texts which read Nabhastala are vicious.

78:6 The deities are said to move about during the day, while the Asuras and Rakshasas during the night. What is said, therefore, here is that thou art the deities and thou art their foes of the Daityas and others.

79:1 Sound, only when manifested, becomes perceptible. When unmanifest and lying in the womb of eternal space, it is believed to have an existence. Unmanifest Brahman is frequently represented as anahatah savdah or unstruck sound.

79:2 These four ways are as enumerated by commentator, Visva, Taijasa, Prajna, Sivadhyana.

79:3 It may also mean that thou art he called Buddha who preached against all sacrifices.

79:4 The commentator explains that Mahadeva's defeat at the hands of Krishna in the city of Vana was due to Mahadeva's kindness for Krishna, even as Krishna broke his own vow of never taking up arms in the battle of Kurukshetra, for honouring his worshipper Bhishma who had vowed that he would compel Krishna to take up arms.

80:1 The sense is this: when the universal destruction cones and all becomes a mighty expanse of water, there appears a banian tree under whose shade the immortal Rishi Markandeya sees a boy who is Mahavishnu.

80:2 It may also mean that thou art he at whose approach all the Daitya troops fled in all directions.

80:3 i.e., thou art Time itself. This is the implication.

80:4 By these three names what is indicated is that Mahadeva is a householder, it Sanyasin and a forest-recluse. House-holders bear a tuft of hair on their heads, Sanyasins have bald heads, while forest recluses or Vanaprasthis have matted locks.

81:1 The sense is that Brahman is felt by every one in the firmament of his own heart. Mahadeva, as identical with Brahman is displayed in the heart that is within the physical case. Hence, he may be said to take birth or appear in his effulgence within every one's body.

81:2 Kalakatankatah is explained by the commentator as follows:--Kala is Yama. He is covered over with the illusion of the Supreme Deity. This all covering illusion, again, has the Supreme Deity for its cover. Thou art that Supreme Deity.

81:3 Vibhaga and Sarvaga, the commentator explains, are used for indicating that thou art the universe as Vyashti and Samashti.

81:4 Some editions read susaranab, meaning thou art he who well protects the universe.

81:5 The golden mail being the illusion of the Supreme Deity in consequence of which the universe has become displayed.

81:6 Thou art Pasupati; atodyah pratodanarhah pasavah yasya iti.

81:7 The commentator explains that Tarangavit, which is literally conversant with waves means one that is acquainted with the joys or pleasures that arise from the possession or enjoyment of worldly things, for such joys may truly be likened to waves which appear and disappear on the bosom of the sea or ocean of Eternity.

82:1 The commentator explains that the binder of Asura chiefs refers to the Supreme Deity's form of Vishnu in which he had bound Vali, the chief of the Asuras. The plural form has reference to successive Kalpas.

82:2 The sense is that thou art he that is well conversant with the ritual of sacrifices.

82:3 Or, it may mean that thou art he that has no vestments, for no vestments can cover thy vast limbs.

82:4 Those that uphold others are, for example, the elephants that stand at the different points of the compass, the snake Sesha, etc. What is said here is that thou art the best of all these or all such beings.

82:5 The sense is that thou art Vishnu who is the foremost of the celestials and thou art Agni who is the lowest of the celestials; i.e., thou art all the celestials.

83:1 The body is as it were a pit into which the soul falls, determined by Desire and Ignorance.

83:2 Vasu, the commentator explains, indicates the Wind, for it means that which establishes all things into itself.

83:3 Nisachara is one acting through nisa, or Avidya, i.e., one who enjoys all objects, implying Jiva invested with Ignorance.

83:4 The Soul can view the Soul or itself, if it can transcend the body with the aid of Yoga.

83:5 The commentator explains that the first word means that thou art Hansa and that the second word means thou art Paramahansa.

84:1 Varhaspatya is a word that is applied to a priest. The deities first got their priest for assisting them at their sacrifices. Human beings then got theirs. Those born after Vrihaspati are Vrihaspatyas.

84:2 This word Nandivardhanah may also mean he that withdraws or takes away the joys previously conferred.

85:1 The language of the Veda is divine. That of the scriptures is human.

86:1 Literally, crown of the head.

86:2 i.e., that succeeds in effecting his Emancipation.

86:3 Mahanakha refers to the incarnation of Narasingha or the Man-lion assumed for slaying the Daitya Hiranyakasipu, the father of Prahlada. Maharoman has reference to the form of the mighty or vast Boar that the Supreme Deity assumed for raising the submerged Earth on his tusks.

86:4 Mahamuni may mean either one that is very mananasilah or one that is exceedingly taciturn.

86:5 How the world has been likened to a tree has been explained in the Moksha sections of the Santi Parvan.

86:6 This is explained in the sense of no one being able to enquire after Brahman unless he has a body, however subtile, with the necessary senses and understanding. It may also mean that the tree of the world furnishes evidence of the existence of the Supreme Deity.

87:1 Both the vernacular translators have rendered many of these names most carelessly. The Burdwan translator takes Yaju as one name and Padabhuja as another. This is very absurd.

87:2 These are the ten previously enumerated, beginning with residence in the mother's womb and ending with death as the tenth, with heaven the eleventh and Emancipation the twelfth.

87:3 It should be remembered that Kali which is either the age of sinfulness or the presiding deity of that age and, therefore, a malevolent one, is highly propitious to Emancipation. The world being generally sinful, those who succeed in living righteously in this age or under the sway of this malevolent deity, very quickly attain to heaven if heaven be their object, or Emancipation if they strive for Emancipation.

87:4 Implying that thou assumest the form of the constellation called the Great Bear, and moving onward in space causest the lapse of Time. This constellation, in Hindu astronomy, is known by the name of Sisumara because of its resemblance with the form of a tortoise.

88:1 The word bhashma, meaning ashes, literally signifies anything that dispels, tears off all bonds, and cures every disease. Ashes are used by Sanyasins for rubbing their bodies as a mark of their having consumed every sin and cut off every bond and freed themselves from all diseases.

88:2 Mahadeva gave a quantity of ashes to his devotees for protecting them from sin.

88:3 Vide the story of Mankanaka. The Rishi of that name, beholding vegetable juice issuing from his body, began to dance in joy. The whole universe, overpowered by a sympathetic influence, began to dance with him. At this, for protecting the universe, Mahadeva showed himself to Mankanaka and, pressing his fingers, brought out a quantity of ashes, thus showing that his body was made of ashes.

88:4 Anukari literally means an accessory. In the form of Vishnu or Krishna, the Supreme Deity addrest himself to aid Arjuna in slaying Bhishma.

88:5 As Krishna the friend of Arjuna.

89:1 In the Pauranik myth, the Earth is described as being supported in empty space by a mighty snake called Sesha. Mahadeva is that Sesha, otherwise called Ananta.

90:1 i.e., Mahavishnu, from whose navel arose the primeval lotus within which was born Brahma.

90:2 The Bombay text has a misprint. It reads Punya-chanchu for Punya-chunchu. In printing the commentary also, the well-known grammatical Sutra vrittanschanchu etc. The Burdwan translator repeats the misprint in his rendering. K. P. Singha avoids it.

90:3 The word Kurukshetra or its abbreviation Kuru means the field or department of action. It means also the actual field, so called, on which king Kuru performed his penances, and which is so sacred that its very dust cleanses a person of all sins.

90:4 The commentator explains that Siddharthah means Siddhantah, and that the following compound is its adjective.

1:1 Literally, the Soul of real existence.

91:2 People eat off plates of silver or gold or of other metals. Mahadeva has for his plate Kala or destroyer of the universe. Both the vernacular translators have erred in rendering this word. K. P. Singha takes the compound as really consisting of two names, etc.

91:3 The sense is that Mahadeva is the foremost of Sadhakas or worshippers engaged in acquiring a particular object, for he has emaciated or reduced to nothingness all his foes in the form of all passions good and evil. Prakarshena tanukritah arayah kamadayo yena sah.

91:4 Narah is thus explained by the commentator.

92:1 The commentator explains that he who is called Suparvan in heaven is otherwise called Mahan.

92:2 Sarva-sahana-samarthya pradah as the commentator explains. Hence, it means that Mahadeva is he who makes creatures competent to bear all things, i.e. all griefs and all joys, as also the influence all physical objects that is quietly borne without life being destroyed.

92:3 The etymology of Hara is thus explained by the commentator; Hanti iti ha sulah; tam rati or adatte. This is very fanciful.

93:1 The sense is this: a nipana is a shallow pond or ditch where cattle drink. The very oceans are the nipanas or Mahadeva.

93:2 The commentator thinks that this has reference to the incarnation of Trivikrama i.e., the dwarf suddenly expanding his form till with two steps he covered Heaven and Earth and demanded space for his third step.

94:1 i.e., thou art possessed of Yoga knowledge.

94:2 The two together form one name.

94:3 These are Vija, Sakti, and Kilakani. A kakud is a hump or elevated place in the body.

95:1 The thin bamboo rod in the hand of the Brahmana is mightier than the thunderbolt of Indra. The thunder scorches all existing objects upon which it falls. The Brahmana's rod (which symbolizes the Brahmana's might in the form of his curse) blasts even unborn generations. The might of the rod is derived from Mahadeva.

95:2 Sayambhuvah Tigmatejah is one name. The commentator explains that Brahman could not look at Mahadeva; hence this reference to his prowess.

95:3 Brahma, after his birth within the primeval lotus, became desirous of seeing the end of the stalk of that lotus. He went on and on, without succeeding to find what he sought. The meaning of the word, therefore, by implication is that Mahadeva is infinite.

95:4 Once Brahma asked Surabhi to bear evidence before Vishnu to the statement that Brahma has seen the foremost part of Siva. Surabhi having given false evidence out of fear for Brahma was cursed by Siva that her offspring will eat unholy substances.

95:5 Uma is another name for Brahmavidya.

95:6 Falling from the celestial regions, the river Ganga was held by Mahadeva on his head, among his matted locks. At the earnest solicitations of King Bhagiratha he gave her out so that flowing along the surface of the Earth she met the ocean, first passing over the spot where the ashes of Bhagiratha's ancestors, the sixty thousand sons of king Sagara of the solar race, lay.

96:1 This form is called Hara-Gauri, as explained before.

96:2 Some texts read Pritatma, implying one of contented soul. The reading noticed by the commentator is Pitatma, meaning gold-complexioned. The Burdwan translator takes Pritatma as one name. This is not correct.

96:3 Mahadeva is represented as possessed of five heads, four on four sides and one above.

96:4 Amritogovrisherwarah is one name.

96:5 These are names for different portions of time.

97:1 The Srutis declare that Fire is his head, the Sun and the Moon are his eyes, etc.

97:2 Mahadeva has an image in the country of the Kalingas that is called Vyaghreswara.

98:1 Kantah is thus explained. Kasya Sukhasya antah sima.

99:1 Undivided, i.e., having nothing else for its object, Sarva-bhavatah is bhagvat. The sense is that unless one becomes conversant with all the modes of worshipping Bhava, i.e., in thought, word and deed, and unless one has special good luck, one cannot have such devotion to Bhava.

99:2 There are numerous instances of the gods having become alarmed at the penances of men and done their best to nullify those penances by despatching celestial nymphs for attracting them of carnal pleasures.

Section 18

"Vaisampayana said, 'After Vasudeva had ceased to speak, the great Yogin, viz. the Island-born Krishna, addressed Yudhisthira, saying,--O son, do thou recite this hymn consisting of the thousand and eight names of Mahadeva, and let Maheswara be gratified with thee. In former days, O son, I was engaged in the practice of severe austerities on the breast of the mountains of Meru from desire of obtaining a son. It is this very hymn that was recited by me. As the reward of this, I obtained the fruition of all my wishes, O son of Pandu. Thou wilt also, by reciting this same hymn, obtain from Sarva the fruition of all thy wishes.--After this, Kapila, the Rishi who promulgated the doctrines that go by the name of Sankhya, and who is honoured by the gods themselves, said,--I adore Bhava with great devotion for many lives together. The illustrious Deity at last became gratified with me and gave me knowledge that is capable of aiding the acquirer in getting over rebirth.--After this, the Rishi named Charusirsha, that dear friend of Sakra and known otherwise under the name of Alamvana's son and who is filled with compassion, said,--I, in former days, repaired to the mountains of Gokarna and sat myself to practise severe penances for a hundred years. As the reward of those penances, I obtained from Sarva, O son of king Pandu, a hundred sons, all of whom were born without the intervention of woman, of well-restrained soul, conversant with righteousness, possessed of great splendour, free from disease and sorrow, and endued with lives extending over a hundred thousand years--Then the illustrious Valmiki, addressing Yudhishthira, said,--Once upon a time, in course of a dialectical disputation, certain ascetics that were possessors of the homa fire denounced me as one guilty of Brahmanicide. As soon as they had denounced me as such, the sin of Brahmanicide, O Bharata, possessed me. I then, for cleansing myself, sought the protection of the sinless Isana who is irresistible in energy. I become cleansed of all my sins. That dispeller of all sorrows, viz., the destroyer of the triple city of the Asuras, said unto me,--Thy fame shall be great in the world--Then Jamadagni's son, that foremost of all righteous persons, shining like the Sun with blazing splendour in the midst of that conclave of Rishis, said unto the son of Kunti these words;--I was afflicted with the sin, O eldest son of Pandu, of Brahmanicide for having slain my brothers who were all learned Brahmanas. For purifying myself, I sought the protection, O king, of Mahadeva. I hymned the praises of the great Deity by reciting his names. At this, Bhava became gratified with me and gave me a battle-axe and many other celestial weapons. And he said unto me,--Thou shalt be freed from sin and thou shalt be invincible in battle; Death himself shall not succeed in overcoming thee for thou shalt be freed from disease.--Even thus did the illustrious and crested Deity of auspicious form said unto me. Through the grace of that Deity of supreme intelligence I obtained all that He had said. Then Viswamitra said,--I was formerly a Kshatriya. I paid my adorations to Bhava with the desire of becoming a Brahmana Through the grace of that great Deity I succeeded in obtaining the high status of a Brahmana that is so difficult to obtain.--Then the Rishi Asita-Devala, addressing the royal son of Pandu, said,--In former days, O son of Kunti, through the curse of Sakra, all my merit due to the acts of righteousness I had performed, was destroyed. The puissant Mahadeva it was who kindly gave me back that merit together with great fame and a long life.--The illustrious Rishi Gritsamada, the dear friend of Sakra, who resembled the celestial preceptor Vrihaspati himself in splendour, addressing Yudhishthira of Ajamidha's race said,--The inconceivable Sakra had, in days of yore, performed a sacrifice extending over a thousand years. While that sacrifice was going on, I was engaged by Sakra in reciting the Samans. Varishtha, the son of that Manu who sprung from the eyes of Brahma, came to that sacrifice and addressing me, said.--O foremost of regenerate persons, the Rathantara is not being recited properly by thee. O best of Brahmanas, cease to earn demerit by reading so faultily, and with the aid of thy understanding do thou read the Samans correctly. O thou of wicked understanding, why dost thou perpetrate such sin that is destructive of sacrifice.--Having said these words, the Rishi Varishtha, who was very wrathful, gave way to that passion and addressing me once more, said,--Be thou an animal divested of intelligence, subject to grief, ever filled with fear, and a denizen of trackless forests destitute of both wind and water and abandoned by other animals. Do thou thus pass ten thousand years with ten and eight hundred years in addition. That forest in which thou shalt have to pass this period will be destitute of all holy trees and will, besides, be the haunt of Rurus and lions. Verily, thou shalt have to become a cruel deer plunged in excess of grief.--As soon as he had said these words, O son of Pritha, I immediately became transformed into a deer. I then sought the protection of Maheswara. The great Deity said unto me,--Thou shalt be freed from disease of every kind, and besides immortality shall be thine. Grief shall never afflict thee. Thy friendship with Indra shall remain unchanged, and let the sacrifices of both Indra and thyself Increase. The illustrious and puissant Mahadeva favours all creatures in this way. He is always the great dispenser and ordainer in the matter of the happiness and sorrow of all living creatures. That illustrious Deity is incapable of being comprehended in thought, word, or deed. O son, O thou that are the best of warriors (through the grace of Mahadeva), there is none that is equal to me in learning.--After this, Vasudeva, that foremost of all intelligent men, once more said,--Mahadeva of golden eyes was gratified by me with my penances. Gratified with me, O Yudhishthira, the illustrious Deity said unto me,--Thou shalt, O Krishna, through my grace, become dearer to all persons than wealth which is coveted by all. Thou shalt be invincible in battle. Thy energy shall be equal to that of Fire. Thousands of other boons Mahadeva gave unto me on that occasion. In a former incarnation I adored Mahadeva on the Manimantha mountain for millions of years. Gratified with me, the illustrious Deity said unto me these words:--Blessed be thou, do thou solicit boons as thou wishest. Bowing unto him with a bend of my head, I said these words,--If the puissant Mahadeva has been gratified with me, then let my devotion to him be unchanged, O Isana! Even this is the boon that I solicit.--The great God said unto me,--Be it so--and disappeared there and then.'

"Jaigishavya said, 'O Yudhishthira, formerly in the city of Varanasi, the puissant Mahadeva searching me out, conferred upon me the eight attributes of sovereignty.'"

"Garga said,--'O son of Pandu, gratified with me in consequence of mental sacrifice which I had performed, the great God bestowed upon me, on the banks of the sacred stream Saraswati, that wonderful science, viz., the knowledge of Time with its four and sixty branches. He also, bestowed upon me, a thousand sons, all possessed of equal merit and fully conversant with the Vedas. Through his grace, their periods of life as also that of mine have become extended to ten millions of years.'"

"Parasara said,--'In former times I gratified Sarva, O king. I then cherished the desire of obtaining a son that would be possessed of great ascetic merit, endued with superior energy, and addressed to high Yoga, that would earn world-wide fame, arrange the Vedas, and become the home of prosperity, that would be devoted to the Vedas and the Brahmanas and be distinguished for compassion. Even such a son was desired by me from Maheswara. Knowing that this was the wish of my heart, that foremost of Deities said unto me.--Through the fruition of that object of thine which thou wishest to obtain from me, thou shalt have a son of the name of Krishna. In that creation which shall be known after the name of Savarni-Manu, that son of thine shall be reckoned among the seven Rishis. He shall arrange the Vedas, and be the propagator of Kuru's race. He shall, besides, be the author of the ancient histories and do good to the universe. Endued with severe penances, he shall, again, be the dear friend of Sakra. Freed from diseases of every kind, that son of thine, O Parasara, shall besides, be immortal.--Having said these words, the great Deity disappeared there and then. Even such is the good, O Yudhishthira, that I have obtained from that indestructible and immutable God, endued with the highest penances and supreme energy.'

"Mandavya said,--'In former times though not a thief and yet wrongly suspected of theft, I was impaled (under the orders of a king). I then adored the illustrious Mahadeva who said unto me,--Thou shalt soon be freed from impalement and live for millions of years. The pangs due to impalement shall not be thine. Thou shalt also be freed from every kind of affliction and disease. And since, O ascetic, this body of thine hath sprung from the fourth foot of Dharma (viz., Truth). Thou shalt be unrivalled on Earth. Do thou make thy life fruitful. Thou shalt, without any obstruction, be able to bathe in all the sacred waters of the Earth. And after the dissolution of thy body, I shall, O learned Brahmana, ordain that thou shall enjoy the pure felicity of heaven for unending Time.--Having said these words unto me, the adorable Deity having the bull for his vehicle, viz., Maheswara of unrivalled splendour and clad in animal skin, O king, disappeared there and then with all his associates.'

"Galava said, Formerly I studied at the feet of my preceptor Viswamitra. Obtaining his permission I set out for home with the object of seeing my father. My mother (having become a widow), was filled with sorrow and weeping bitterly, said unto me,--Alas, thy father will never see his son who, adorned with Vedic knowledge, has been permitted by his preceptor to come home and who, possessed of all the graces of youth, is endued with self-restraint.--Hearing these words of my mother, I became filled with despair in respect of again beholding my sire. I then paid my adoration with a rapt soul to Maheswara who, gratified with me, showed himself to me and said,--Thy sire, thy mother, and thyself, O son, shall all be freed from death. Go quickly and enter thy abode; thou shall behold thy sire there.--Having obtained the permission of the illustrious Deity, I then repaired to my home, O Yudhishthira, and beheld my father, O son, coming out after having finished his daily sacrifice. And he came out, bearing in his hands a quantity of Homa-fuel and Kusa grass and some fallen fruits. And he seemed to have already taken his daily food, for he had washed himself properly. Throwing down those things from his hand, my father, with eyes bathed in tears (of joy), raised me, for I had prostrated myself at his feet. Embracing me he smelt my head, O son of Pandu, and said.--By good luck, O son, art thou seen by me. Thou hast come back, having acquired knowledge from the preceptor.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these marvellous and most wonderful feats of the illustrious Mahadeva recited by the ascetics, the son of Pandu became amazed. Then Krishna, that foremost of all intelligent persons, spoke once more unto Yudhishthira, that ocean of righteousness, like Vishnu speaking unto Puruhuta.'

"Vasudeva said, 'Upamanyu, who seemed to blaze with effulgence like the Sun, said unto me,--Those sinful men that are stained with unrighteous deeds, do not succeed in attaining to Isana. Their dispositions being stained by the attributes of Rajas and Tamas, they can never approach the Supreme Deity. It is only those regenerate persons who are of cleansed souls that succeed in attaining to the Supreme Deity. Even if a person lives in the enjoyment of every pleasure and luxury, yet if he be devoted to the Supreme Deity, he comes to be regarded as the equal of forest recluses of cleansed souls. If Rudra be gratified with a person, he can confer upon him the states of ether Brahma or of Kesava or of Sakra with all the deities under him, or the sovereignty of the three worlds. Those men, O sire, who worship Bhava even mentally, succeed in freeing themselves from all sins and attain to a residence in heaven with all the gods. A person who raises houses to the ground and destroys tanks and lakes indeed, who devastates the whole universe, does not become stained with sin, if he adores and worships the illustrious Deity of three eyes. A person that is destitute of every auspicious indication and that is stained by every sin, has all his sins destroyed by meditating upon Siva. Even worm and insects and birds, O Kesava, that devote themselves to Mahadeva, are enabled to rove in perfect fearlessness. Even this is my settled conviction that those men who devote themselves to Mahadeva become certainly emancipated from rebirth. After this, Krishna again addressed Yudhishthira the son of Dharma in the following words.

"Vishnu said, O Great King, 'Aditya, Chandra, Wind, Fire, Heaven, Earth, the Vasus, the Viswedevas, Dhatri, Aryyaman, Sukra, Vrihaspati, the Rudras, the Saddhyas, Varuna, Brahma, Sakra, Maruts, the Upanishads that deal with knowledge of Brahman, Truth, the Vedas, the Sacrifices, Sacrificial Presents, Brahmanas reciting the Vedas, Soma, Sacrificer, the shares of the deities in sacrificial offerings or clarified butter poured in sacrifices, Raksha, Diksha, all kinds of restraints in the form of vows and fasts and rigid observances, Swaha, Vashat, the Brahmanas, the celestial cow, the foremost acts of righteousness, the wheel of Time, Strength, Fame, Self-restraint, the Steadiness of all persons endued with intelligence, all acts of goodness and the reverse, the seven Rishis, Understanding of the foremost order, all kinds of excellent touch, the success of all (religious) acts, the diverse tribes of the deities, those beings that drink heat, those that are drinkers of Soma, Clouds, Suyamas, Rishitas, all creatures having Mantras for their bodies, Abhasuras, those beings that live upon scents only, those that live upon vision only, those that restrain their speech, those that restrain their minds, those that are pure, those that are capable of assuming diverse forms through Yoga-puissance, those deities that live on touch (as their food), those deities that subsist on vision and those that subsist upon the butter poured in sacrifices, those beings that are competent to create by fiats of their will the objects they require, they that are regarded as the foremost ones among the deities, and all the other deities, O descendant of Ajamila, the Suparnas, the Gandharvas, the Pisachas, the Danavas, Yakshas, the Charanas, the snakes, all that is gross and all that is exceedingly subtile, all that is soft and all that is not subtile, all sorrows and all joys, all sorrows that come after joy and all joy that comes after sorrow, the Sankhya philosophy, Yoga, and that which transcends objects which are regarded as foremost and very superior,--all adorable things, all the deities, and all the protectors of the universe who entering into the physical forces sustain and uphold this ancient creation of that illustrious Deity,--have sprung from that Creator of all creatures. All this that I have mentioned is grosser than that which the wise think of with the aid of Penances. Indeed, that subtile Brahma is the cause of life. I bow my head in reverence to it. Let that immutable and indestructible Master, always adored by us, grant us desirable boons. That person who, subjugating his senses and purifying himself, recites this hymn, without interruption in respect of his vow, for one month, succeeds in obtaining the merit that is attached to a Horse-sacrifice. By reciting this hymn the Brahmana succeeds in acquiring all the Vedas; the Kshatriya becomes crowned with victory, O son of Pritha; the Vaisya becomes successful in obtaining wealth and cleverness; and the Sudra, in winning happiness here and a good end hereafter. Persons of great fame, by reciting this prince of hymns that is competent to cleanse every sin and that is highly sacred and purifying, set their hearts on Rudra. A man by reciting this prince of hymns succeeds in living in heaven for as many years as there are pores in his body.'"

Section 19

"Yudhishthira said, 'I ask, O chief of Bharata's race, what is the origin of the saying, about discharging all duties jointly at the time of a person's taking the hand of his spouse in marriage? Is that saying in respect of discharging all duties together, due only to what is laid down by the great Rishis in days of yore, or does it refer to the duty of begetting offspring from religious motives, or has it reference to only the carnal pleasure that is expected from such union? I he doubt that fills my mind in this respect is very great. What is spoken of as joint duties by the sages is in my consideration incorrect. That which is called in this world the union for practising all duties together ceases with death and is not to be seen to subsist hereafter. This union for practising all duties together leads to heaven. But heaven, O grandsire, is attained to by persons that are dead. Of a married couple it is seen that only one dies at a time. Where does the other then remain? Do tell me this. Men attain to diverse kinds of fruits by practising diverse kinds of duties. The occupations again, to which men betake themselves are of diverse kinds. Diverse, again, are the hells to which they go in consequence of such diversity of duties and acts. Women, in particular, the Rishis have said, are false in behaviour. When human beings are such, and when women in particular have been declared in the ordinances to be false, how, O sire, can there be a union between the sexes for purposes of practising all duties together? In the very Vedas one may read that women are false. The word 'Duty', as used in the Vedas, seems to have been coined in the first instance for general application (so that it is applied to practices that have no merit in them). Hence the application of that word to the rites of marriage is, instead of being correct, only a form of speech forcibly applied where application it has none. The subject seems to me to be inexplicable although I reflect upon it incessantly. O grandsire, O thou of great wisdom, it behoveth thee to expound this to me in detail, clearly and according to what has been laid down in the Sruti. In fact, do thou explain to me what its characteristics are, and the way in which it has come to pass!'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse between Ashtavakra and the lady known by the name of Disa. In days of yore Ashtavakra of severe penances, desirous of marriage, begged the high-souled Rishi Vadanya of his daughter. The name by which the damsel was known was Suprabha. In beauty she was unrivalled on Earth. In virtues, dignity, conduct, and manners, she was superior to all the girls. By a glance alone that girl of beautiful eyes had robbed him of his heart even as a delightful grove in spring, adorned with flowers, robs the spectator of his heart. The Rishi addressed Ashtavakra and said,--Yes, I shall bestow my daughter on thee. Listen, however, to me. Make a journey to the sacred North. Thou wilt see many things there!'

"Ashtavakra said, 'It behoveth thee to tell me what I shall see in that region. Indeed, I am ready to execute whatever command may be laid upon me by thee.'"

"Vadanya said, 'Passing over the dominions of the lord of Treasures thou will cross the Himavat mountains. Thou wilt then behold the plateau on which Rudra resides. It is inhabited by Siddhas and Charanas. It abounds with the associates of Mahadeva, frolicsome and fond of dance and possessed of diverse forms. It is peopled with also many Pisachas, O master, of diverse forms and all daubed with fragrant powders of diverse hues, and dancing with joyous hearts in accompaniment with instruments of different kinds made of brass. Surrounded by these who move with electric rapidity in the mazes of the dance or refrain at times altogether from forward or backward or transverse motion of every kind, Mahadeva dwells there. That delightful spot on the mountains, we have heard, is the favourite abode of the great Deity. It is said that that great god as also his associates are always present there. It was there that the goddess Uma practised the severest austerities for the sake of (obtaining for her lord) the three-eyed Deity. Hence, it is said, that spot is much liked by both Mahadeva and Uma. In days of yore there, on the heights of the Mahaparswa, which are situate to the north of the mountains sacred to Mahadeva, the sessions, and the last Night, and many deities, and many human beings also (of the foremost order), in their embodied forms, had adored Mahadeva. Thou shalt cross that region also in thy northward journey. Thou will then see a beautiful and charming forest blue of hue and resembling a mass of clouds. There, in that forest, thou wilt behold a beautiful female ascetic looking like Sree herself. Venerable in age and highly blessed, she is in the observance of the Diksha. Beholding her there thou shouldst duly worship her with reverence. Returning to this place after having beheld her, thou wilt take the hand of my daughter in marriage. If thou wanteth to make this agreement, proceed then on thy journey and do what I command thee.'"

"Ashtavakra said, 'So be it. I shall do thy bidding. Verily, I shall proceed to that region which thou speakest of, O thou of righteous soul. On thy side, let thy words, accord with truth.'"

"Bhishma continued, "The illustrious Ashtavakra set out on his journey. He proceeded more and more towards the north and at last reached the Himavat mountains peopled by Siddhas and Charanas. Arrived at the Himavat mountains, that foremost of Brahamanas then came upon the sacred river Vahuda whose waters produce great merit. He bathed in one of the delightful Tirthas of that river, which was free from mud, and gratified the deities with oblations of water. His ablutions being over, he spread a quantity of Kusa grass and laid himself down upon it for resting awhile at his ease. Passing the night in this way, the Brahmana rose with the day. He once more performed his ablutions in the sacred waters of the Vahuda and then ignited his homa fire and worshipped it with the aid of many foremost of Vedic mantras. He then worshipped with due rites both Rudra and his spouse Uma, and rested for some more time by the side of that lake in the course of the Vahuda whose shores he had reached. Refreshed by such rest, he set out from that region and then proceeded towards Kailasa. He then beheld a gate of gold that seemed to blaze with beauty. He saw also the

Mandakini and the Nalini of the high-souled Kuvera, the Lord of Treasures. Beholding the Rishi arrived there, all the Rakshasas having Manibhadra for their head, who were engaged in protecting that lake abounding with beautiful lotuses, came out in a body for welcoming and honouring the illustrious traveller. The Rishi worshipped in return those Rakshasas of terrible prowess and asked them to report, without delay, his arrival unto the Lord of Treasures. Requested by him to do this, those Rakshasas, O king, said unto him,--King Vaisravana, without waiting for the news from us, is coming of his own accord to thy presence. The illustrious Lord of Treasures is well acquainted with the object of this thy journey. Behold him,--that blessed Master,--who blazes with his own energy. Then king Vaisravana, approaching the faultless Ashtavakra, duly enquired about his welfare. The usual enquiries of politeness being over, the Lord of Treasures then addressed the regenerate Rishi, saying,--Welcome art thou here. Do tell me what it is thou seekest at my hands. Inform me of it. I shall, O regenerate one, accomplish whatever thou mayst bid me to accomplish. Do thou enter my abode as pleases thee, O foremost of Brahamanas. Duly entertained by me, and after thy business is accomplished, thou mayst go without any obstacles being placed in thy way.--Having said these words, Kuvera took the hand of that foremost of Brahmanas and led him into his palace. He offered him his own seat as also water to wash his feet and the Arghya made of the usual ingredients. After the two had taken their seats, the Yakshas of Kuvera headed by Manibhadra, and many Gandharvas and Kinnaras, also sat down before them. After all of them had taken their seats, the Lord of Treasures said these words,--Understanding what thy pleasure is, the diverse tribes of Apsaras will commence their dance. It is meet that I should entertain thee with hospitality and that thou shouldst be served with proper ministrations. Thus addressed, the ascetic Ashtavakra said, in a sweet voice, Let the dance proceed. Then Urvara and Misrakesi, and Rambha and Urvasi, and Alumvusha and Ghritachi, and Chitra and Chitrangada and Ruchi, and Manohara and Sukesi and Sumukhi and Hasini and Prabha, and Vidyuta, and Prasami and Danta and Vidyota and Rati,--these and many other beautiful Apsaras began to dance. The Gandharvas played on diverse kinds of musical instruments. After such excellent music and dance had commenced, the Rishi Ashtavakra of severe penances unconsciously passed a full celestial year there in the abode of king

Vaisravana. Then king Vaisravana said unto the Rishi,--O learned Brahmana, behold, a little more than a year has passed away since thy arrival here. This music and dance, especially known by the name of Gandharva, is a stealer of the heart (and of time). Do thou act as thou wishes or let this go on if that be thy pleasure. Thou art my guest and, therefore, worthy of adoration. This is my house. Givest thou thy commands. We are all bound to thee. The illustrious Ashtavakra, thus addressed by king Vaisravana, replied unto him, with a pleased heart, saying,--I have been duly honoured by thee. I desire now, O Lord of Treasures, to go hence. Indeed, I am highly pleased. All this befits thee, O Lord of Treasures. Through thy grace, O illustrious one, and agreeably to the command of the high-souled Rishi Vadanya, I shall now proceed to my journey's end. Let growth and prosperity be thine.--Having said these words, the illustrious Rishi set out of Kuvera's abode and proceeded northwards. He crossed the Kailasa and the Mandara as also the golden mountains. Beyond those high and great mountains is situated that excellent region where Mahadeva, dressed as an humble ascetic, has taken up his residence. He circumambulated the spot, with concentrated mind, bending his head in reverence the while. Descending then on the Earth, he considered himself sanctified for having obtained a sight of that holy spot which is the abode of Mahadeva. Having circumambulated that mountain thrice, the Rishi, with face turned towards the north, proceeded with a joyous heart. He then beheld another forest that was very delightful in aspect. It was adorned with the fruits and roots of every season, and it resounded with the music of winged warblers numbering by thousands. There were many delightful groves throughout the forest. The illustrious Rishi then beheld a charming hermitage. The Rishi saw also many golden hills decked with gems and possessed of diverse forms. In the begemmed soil he saw many lakes and tanks also. And he saw diverse other objects that were exceedingly delightful. Beholding these things, the mind of that Rishi of cleansed soul became filled with joy. He then saw a beautiful mansion made of gold and adorned with gems of many kinds. Of wonderful structure, that mansion surpassed the place of Kuvera himself in every respect. Around it there were many hills and mounts of jewels and gems. Many beautiful cars and many heaps of diverse kinds of jewels also were visible in that place. The Rishi beheld there the river Mandakini whose waters were strewn with many Mandara flowers. Many gems also were seen there that were self-luminous, and the soil all around was decked with diamonds of diverse species. The palatial mansion which the Rishi saw contained many chambers whose arches were embellished with various kinds of stones. Those chambers were adorned also with nets of pearls interspersed with jewels and gems of different species. Diverse kinds of beautiful objects capable of stealing the heart and the eye, surrounded that palace. That delightful retreat was inhabited by numerous Rishis. Beholding these beautiful sights all around, the Rishi began to think where he would take shelter. Proceeding then to the gate of the mansion, he uttered these words:--Let those that live here know that a guest has come (desirous of shelter). Hearing the voice of the Rishi, a number of maidens came out together from that palace. They were seven in number, O King, of different styles of beauty, all of them were exceedingly charming. Every one of those maidens upon whom the Rishi cast his eyes, stole his heart. The sage could not, with even his best efforts, control his mind. Indeed, at the sight of those maidens of very superior beauty, his heart lost all its tranquillity. Seeing himself yielding to such influences, the Rishi made a vigorous effort and possessed as he was of great wisdom he at last succeeded in controlling himself. Those damsels then addressed the Rishi, saying,--Let the illustrious one enter. Filled with curiosity in respect of those exceedingly beautiful damsels as also of that palatial mansion, the regenerate Rishi entered as he was bidden. Entering the mansion he beheld an old lady, with indications of decrepitude, attired in white robes and adorned with every kind of ornament. The Rishi blessed her, saying,--Good be to you.--The old lady returned his good wishes in proper form. Rising up, she offered a seat to the Rishi. Having taken his seat, Ashtavakra said,--Let all the damsels go to their respective quarters. Only let one stay here. Let that one remain here who is possessed of wisdom and who has tranquillity of heart. Indeed, let all the others go away at their will.--Thus addressed, all those damsels circumambulated the Rishi and then left the chamber. Only that aged lady remained there. The day quickly passed and night came. The Rishi seated on a splendid bed, addressed the old lady, saying,--O blessed lady, the night is deepening. Do thou address thyself to sleep. Their conversation being thus put a stop to by the Rishi, the old lady laid herself down on an excellent bed of great splendour. Soon after, she rose from her bed and pretending to tremble with cold, she left it for going to the bed of the Rishi. The illustrious Ashtavakra welcomed her with courtesy. The lady however, stretching her arms, tenderly embraced the Rishi, O foremost of men. Beholding the Rishi quite unmoved and as inanimate as a piece of wood, she became very sorry and began to converse with him. There is no pleasure, save that which waits upon Kama (desire), which women can derive from a person of the other sex. I am now under the influence of desire. I seek thee for that reason. Do thou seek me in return. Be cheerful, O learned Rishi, and unite thyself with me. Do thou embrace me, O learned one, for I desire thee greatly. O thou of righteous soul, even this union with me is the excellent and desirable reward of those severe penances which thou hast undergone. At the first sight I have become disposed to seek thee. Do thou also seek me. All this wealth, and everything else of value that thou seest here are mine. Do thou verily become the lord of all this along with my person and heart. I shall gratify every wish of thine. Do thou sport with me, therefore, in these delightful forest, O Brahmana, that are capable of granting every wish. I shall yield thee complete obedience in everything, and thou shall sport with me according to thy pleasure. All objects of desire that are human or that appertain to heaven shall be enjoyed by us. There is no pleasure more agreeable to women (than that which is derivable from the companionship of a person of the other sex). Verily, congress with a person of the opposite sex is the most delicious fruit of joy that we can reap. When urged by the god of desire, women become very capricious. At such times they do not feel any pain, even if they walk over a desert of burning sand.'"

"Ashtavakra said, 'O blessed lady, I never approach one that is another's spouse. One's congress with another man's wife is condemned by persons conversant with the scriptures on morality. I am an utter stranger to enjoyments of every kind. O blessed lady, know that I have become desirous of wedlock for obtaining offspring. I swear by truth itself. Through the aid of offspring righteously obtained, I shall proceed to those regions of felicity which cannot be attained without such aid. O good lady, know what is consistent with morality, and knowing it, desist from thy efforts.'"

"The lady said, 'The very deities of wind and fire and water, or the other celestials, O regenerate one, are not so agreeable to women as the deity of desire. Verily, women are exceedingly fond of sexual congress. Among a thousand women, or, perhaps, among hundreds of thousands, sometimes only one may be found that is devoted to her husband. When under the influence of desire, they care not for family or father or mother or brother or husband or sons or husband's brother (but pursue the way that desire points out). Verily, in pursuit of what they consider happiness, they destroy the family (to which they belong by birth or marriage) even as many queenly rivers eat away the banks that contain them. The Creator himself had said this, quickly marking the faults of women.'"

"Bhishma continued, 'The Rishi, bent upon finding out the faults of women, then addressed that lady, saying,--Cease to speak to me in this strain. Yearning springs from liking. Tell me what (else) I am to do. --That lady then said in return,--O illustrious one, thou shalt see according to time and place (as do whether I have anything agreeable in me). Do thou only live here (for some time). O highly blessed one, and I shall regard myself amply rewarded.--Thus addressed by her, the regenerate Rishi, O Yudhishthira, expressed his resolution to comply with her request, saying,--Verily, I shall dwell with thee in this place as long as I can venture to do so.--The Rishi then, beholding that lady afflicted with decrepitude, began to reflect earnestly on the matter. He seemed to be even tortured by his thoughts. The eyes of that foremost of Brahmanas failed to derive any delight from those parts of that lady's person whereupon they were cast. On the other hand, his glances seemed to be dispelled by the ugliness of those particular limbs.--This lady is certainly the goddess of this palace. Has she been made ugly through some curse. It is not proper that I should hastily ascertain the cause of this.--Reflecting upon this in the secrecy of his heart, and curious to know the reason, the Rishi passed the rest of that day in an anxious state. The lady then addressed him, saying,--O illustrious one, behold the aspect of the Sun reddened by the evening clouds. What service shall I do unto thee.--The Rishi addressed her, saying,--.'Fetch water for my ablutions. Having bathed, I shall say my evening prayers, restraining my tongue and the senses.'"

Footnotes

106:1 I expand this verse a little for bringing out the sense clearly.

106:2 The subject propounded by Yudhishthira is this: marriage is always spoken of as a union of the sexes for practising all religious duties together. The king asks, how can this be. Marriage, as seems to him, is a union sought for pleasure. If it be said that the two individuals married together are married for practising religious duties jointly, such practice is suspended by death. Persons act differently and attain to different ends. There is, therefore, no prospect of a reunion after death. When, again, one of them dies, the joint practice of duties can no longer take place. The other objections, urged by Yudhishthira, to the theory of marriage being a union of the sexes for only practising religious duties jointly, are plain.

107:1 The sense is that if after returning from thy journey to that region thou claimest thy bride, thou mayst obtain her from me. Thy journey will be a sort of trial or test to which I mean to put thee.

107:2 Kala-ratri is the Night that precedes the universal dissolution.

107:3 The commentator thinks that uttaram means the sacred north.

108:1 Tirtha means here a Ghat, i.e., an easy descent from the bank for access to the water.

108:2 Pradhanatah is explained by the commentator to mean with foremost of Vedic mantras.

108:3 Mandakini is that part of the river Ganga which flows through Kailasa, while Nalini is a celebrated lake owned by the king of the Yakshas, so called because of the lotuses which occur there in plenty.

109:1 Divya is excellent Gandharva, meaning music and dance.

111:1 A woman is said to destroy a family by staining it with her unchastity.

112:1 Both the vernacular translators have totally misunderstood the second line. Asyatam is explained by the commentator as tushnim sthiyatam. Ruchitahchcchandah means chcchandah or yearning arises from ruchi or like. What the Rishi says is Asyet I do not yearn after thy company, for I do not like thee. Of course, if, after staying with thee for some time, I begin to like thee, I may then feel a yearning for thee!

Section 20

"Bhishma said, 'Thus commanded, the lady said,--Be it so. She then brought oil (for rubbing the Rishi's body therewith) and a piece of cloth for his wear during the ablutions. Permitted by the ascetic, she rubbed every part of his body with the fragrant oil she had brought for him. Gently was the Rishi rubbed, and when the process of rubbing was over, he proceeded to the room set apart for the performance of ablutions. There he sat upon a new and excellent seat of great splendour. After the Rishi had taken his seat upon it, the old lady began to wash his person with her own soft hands whose touch was exceedingly agreeable. One after another in due order, the lady rendered the most agreeable services to the Rishi in the matter of his ablutions. Between the lukewarm water with which he was washed, and the soft hands that were employed in washing him, the Rishi of rigid vows failed to understand that the whole night had passed away in the process. Rising from the bath the Rishi became highly surprised. He saw the Sun risen above the horizon on the East. He was amazed at this and asked himself,--Was it really so or was it an error of the understanding?--The Rishi then duly worshipped the god of a thousand rays. This done, he asked the lady as to what he should do. The old lady prepared some food for the Rishi that was as delicious to the taste as Amrita itself. In consequence of the delicious character of that food the Rishi could not take much. In taking that little, however, the day passed away and evening came. The old lady then asked the Rishi to go to bed and sleep. An excellent bed was assigned to the Rishi and another was occupied by herself. The Rishi and the old lady occupied different beds at first but when it was midnight, the lady left her own bed for coming to that of the Rishi.'

"Ashtavakra said, 'O blessed lady, my mind turns away from sexual congress with one who is the spouse of another. Leave my bed, O good lady. Blessed be thou, do thou desist from this of thy own accord.'

"Bhishma continued, 'Thus dissuaded by that Brahmana with the aid of his self-restraint, the lady answered him, saying,--I am my own mistress. In accepting me thou wilt incur no sin.'

"Ashtavakra said, 'Women can never be their own mistresses. This is the opinion of the Creator himself, viz., that a woman never deserves to be independent.'

"The lady said, 'O learned Brahmana, I am tortured by desire. Mark my devotion to thee. Thou incurrest sin by refusing to accost me lovingly.'

"Ashtavakra said, 'Diverse faults, drag away the man that acts as he likes. As regards myself, I am able to control my inclinations by self-restraint. O good lady, do thou return to thy own bed.'

"The lady said, 'I bow to thee, bending my head. It behoves thee to show me thy grace. O sinless one, I prostrate myself before thee, do thou become my refuge. If indeed, thou seest such sin in congress with one that is not thy spouse, I yield myself unto thee. Do thou, O regenerate one, accept my hand in marriage. Thou wilt incur no sin. I tell thee truly. Know that I am my own mistress. If there by any sin in this, let it be mine alone. My heart is devoted to thee. I am my own mistress. Do thou accept me.'

"Ashtavakra said, 'How is it, O good lady, that thou art thy own mistress. Tell me the reason of this. There is not a single woman in the three worlds that deserves to be regarded as the mistress of her own self. The father protects her while she is a maiden. The husband protects her while she is in youth. Sons protect her when she is aged. Women can never be independent as long as they live!'

"The lady said, 'I have since my maidenhood, adopted the vow of Brahmacharyya. Do not doubt it. I am still a maid. Do thou make me thy wife. O Brahmana, do not kill this devotion of mine to thee.'

"Ashtavakra said, 'As thou art inclined to me, so I am inclined to thee. There is this question, however, that should be settled. Is it true that by yielding to my inclinations I shall not be regarded as acting in opposition to what the Rishi (Vadanya) wishes. This is very wonderful. Will this lead to what is beneficial? Here is a maiden adorned with excellent ornaments and robes. She is exceedingly beautiful. Why did decrepitude cover her beauty so long? At present she looks like a beautiful maiden. There is no knowing what form she may take hereafter. I shall never swerve from that restraint which I have over desire and the other passions or from contentment with what I have already got. Such swerving does not seem to be good. I shall keep myself united with truth!'

Footnotes

112:2 Utsaditah is explained by the commentator to mean chalitah. Here, however, I think it does not mean so.

113:1 'The last words may also mean--'Go to thy own bed and rest by thyself!'

114:1 The commentator takes the words kimivottaram bhavet to imply what will be better for me? Shall I adhere to Vadanya's daughter or shall I take this girl? I think this is rather far-fetched.

114:2 By Sakti is implied kamadidamanasamarthyam and by dhriti purvapraptasya atyagah. The last half of the last line of verse 25 is rendered erroneously by both the vernacular translators. Adhering to the commentator's explanation, they add their own interpretation which is different. This sort of jumble is very peculiar.

Section 21

"Yudhishthira said, 'Tell me why had that lady no fear of Ashtavakra's curse although Ashtavakra was endued with great energy? How also did Ashtavakra succeed in coming back from that place?'"

"Bhishma said, 'Ashtavakra asked her, saying,--How dost thou succeed in altering thy form so? Thou shouldst not say anything that is untrue. I wish to know this. Speakest thou truly before a Brahmana.'

"The lady said, 'O best of Brahmana, wherever thou mayst reside in heaven or on Earth, this desire of union between the sexes is to be observed. O thou of infallible prowess, listen, with concentrated attention, to this all. This trial was devised by me. O sinless one, for testing thee aright. O thou of infallible prowess, thou hast subjugated all the worlds for not foregoing your previous resolution. Know that I am the embodiment of the Northern point of the compass. Thou hast seen the lightness of the female character. Even women that are aged are tortured by the desire of sexual union. The Grandsire himself and all the deities with Indra have been pleased with thee. The object for which thy illustrious self has come here (is known to me). O foremost of regenerate persons, thou hast been despatched higher by the Rishi Vadanya--the father of thy bride--in order that I may instruct thee. Agreeably to the wishes of that Rishi I have already instructed thee. Thou wilt return home in safety. Thy journey back will not be toilsome. Thou wilt obtain for wife and girl thou hast chosen. She will bear thee a son. Through desire I had solicited thee, thou madest me the very best answer. The desire for sexual union is incapable of being transcended in the three worlds. Go back to thy quarters, having achieved such merit. What else is there that thou wishest to hear from me? I shall discourse on it, O Ashtavakra, in accordance with the truth. I was gratified by the Rishi Vadanya in the first instance for thy sake, O regenerate ascetic For the sake of honouring him, I have said all this to thee.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of hers, the regenerate Ashtavakra joined his hands in a reverential attitude. He then solicited the lady for her permission to go back. Obtaining the permission he came back to his own asylum. Resting himself for some time at home and obtaining the permission of his kinsmen and friends, he then in a proper way, proceeded, O delighter of the Kurus, to the Brahmana Vadanya. Welcomed with the usual enquiries by Vadanya, the Rishi Ashtavakra, with a well-pleased heart, narrated all that he had seen (in course of his sojourn to the North). He said,--Commanded by thee I proceeded to the mountains of Gandhamadana. In the regions lying to the north of these mountains I beheld a very superior goddess. I was received by her with courtesy. She named you in my hearing and also instructed me in various matters. Having listened to her I have come back, O lord. Unto him that said so, the learned Vadanya said,--Take my daughter's hand according to due rites and under the proper constellations. Thou art the fittest bridegroom I can select for the girl.'

'Bhishma continued, 'Ashtavakra said,--So be it and took the hand of the girl. Indeed, the highly righteous Rishi, having espoused the girl, became filled with joy. Having taken as his wife that beautiful damsel, the Rishi continued to dwell in his own asylum, freed from (mental) fever of every kind.'"

Section 22

"Yudhishthira said, 'Whom do the eternal Brahmanas strictly observing religious rites call a proper object of gifts? Is a Brahmana that bears the symbols of the order of life he follows to be regarded as such or one who does not bear such indications is to be so regarded?'

"Bhishma said, 'O monarch, it has been said that gifts should be made unto a Brahmana that adheres to the duties of his own order, whether, he bears the indications of a Brahmachari or not, for both are faultless, viz., he that bears such indications and he that is divested of them.'

"Yudhishthira said, 'What fault does an uncleansed person incur, if he makes gifts of sacrificial butter or food with great devotion unto persons of the regenerate order?'

"Bhishma said, 'Even one that is most destitute of self-restraint becomes, without doubt, cleansed by devotion. Such a man, O thou of great splendour, becomes cleansed in respect of every act (and not with reference to gift alone).'

"Yudhishthira said, 'It has been said that a Brahmana that is sought to be employed in an act having reference to the deities, should never be examined. The learned, however, say that with respect to such acts as have reference to the Pitris, the Brahmana that is sought to be employed, should be examined (in the matter of both his conduct and competence).'

"Bhishma said, 'As regards acts that have reference to the deities, these fructify not in consequence of the Brahmana that is employed in doing the rites but through the grace of the deities themselves. Without doubt, those persons that perform sacrifice obtain the merit attached to those acts, through the grace of the deities. The Brahmanas, O chief of the Bharatas, are always devoted of Brahman. The Rishi Markandeya, one of the greatest Rishis endued with intelligence in all the worlds, said this in days of yore.'

"Yudhishthira said, 'Why, O grandsire, are there five viz., he that is a stranger, he that is endued with learning (connected with the duties of his order), he that is connected by marriage, he that is endued with penances, and he that adheres to the performance of sacrifices, regarded as proper persons?'

"Bhishma said, 'The first three, viz., strangers, relatives, and ascetics, when possessed of these attributes, viz., purity of birth, devotion to religious acts, learning, compassion, modesty, sincerity, and truthfulness, are regarded as proper persons. The other two, viz., men of learning and those devoted to sacrifices, when endued with five of these attributes, viz., purity of birth, compassion, modesty, sincerity, truthfulness, are also regarded as proper persons. Listen now to me, O son of Pritha, as I recite to thee the opinions of these four persons of mighty energy, viz., the goddess Earth, the Rishi Kasyapa, Agni (the deity of fire) and the ascetic Markandeya.'

"The Earth said, 'As a clod of mud, when thrown into the great ocean quickly dissolves away, even so every kind of sin disappears in the three high attributes viz., officiation at sacrifices, teaching and receiving of gifts.

"Kasyapa said, 'The Vedas with their six branches, the Sankhya philosophy, the Puranas, and high birth, these fail to rescue a regenerate person if he falls away from good conduct.'

"Agni said, 'That Brahmana who, engaged in study and regarding himself learned, seeks with the aid of his learning to destroy the reputation of others, falls away from righteousness, and comes to be regarded as dissociated from truth. Verily regions of felicity herein-after are never attained to by such a person of destructive genius.'

"Markandeya said, 'If a thousand Horse-sacrifices and Truth were weighed in the balance, I do not know whether the former would weigh even half as heavy as the latter.'

"Bhishma continued, 'Having spoken these words, those four persons, each of whom is endued with immeasurable energy, viz., the goddess Earth, Kasyapa, Agni, and Bhrigu's son armed with weapons, quickly went away.'

"Yudhishthira said, 'If Brahmanas observant of the vow of Brahmacharyya in this world solicit the offerings one makes (unto one's deceased ancestors in Sraddhas) I ask, can the Sraddha be regarded well-performed, if the performer actually makes over those offerings unto such Brahmanas.

"Bhishma said, 'If, having practised the vow of Brahmacharyya for the prescribed period (of twelve years) and acquired proficiency in the Vedas and their branches, a Brahmana himself solicits the offering made in Sraddhas and eats the same, he is regarded to fall away from his vow. The Sraddha, however, is not regarded as stained in any way.'

"Yudhishthira said, 'The wise have said that duty of righteousness has many ends and numerous doors. Tell me, O grandsire, what however are the settled conclusions in this matter.'

Bhishma said, 'Abstention from injury to others, truthfulness, the absence of wrath (forgiveness), compassion, self-restraint, and sincerity or candour, O monarch, are the indications of Righteousness. There are persons who wander over the earth, praising righteousness but without practising what they preach and engaged all the while in sin. O king, He who gives unto such persons gold or gems or steeds, has to sink in hell and to subsist there for ten years, eating the while the faeces of such persons as live upon the flesh of dead kine and buffalos, of men called Pukkasas, of others that live in the outskirts of cities and villages, and of men that publish, under the influence of wrath and folly, the acts and the ommissions of others. Those foolish men who do give unto a Brahmana observant of the vow of Brahmacharyya the offerings made in Sraddhas (unto one's deceased ancestors), have to go, O monarch into regions of great misery.'

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, what is superior to Brahmacharyya? What is the highest indication of virtue? What is the highest kind of purity?'

"Bhishma said,--'I tell thee, O son, that abstention from honey and meat is even superior to Brahmacharyya. Righteousness consists in keeping within boundaries or in self-restraint, the best indication of Righteousness is Renunciation (which is also the highest kind of purity).

"Yudhishthira said, 'In what time should one practise Righteousness? In what time should wealth be sought? In what time should pleasure be enjoyed? O grandsire, do tell me this.'

"Bhishma said,--'One should earn wealth in the first part of one's life. Then should one earn Righteousness, and then enjoy pleasure. One should not, however, attach oneself to any of these. One should regard the Brahmanas, worship one's preceptor and seniors, show compassion for all creatures, be of mild disposition and agreeable speech. To utter false-hood in a court of justice, to behave deceitfully towards the king, to act falsely towards preceptors and seniors, are regarded as equivalent (in heinousness) to Brahmanicide. One should never do an act of violence to the king's person. Nor should one ever strike a cow. Both these offences are equivalent to the sin of foeticide. One should never abandon one's (homa) fire. One should also never cast off one's study of the Vedas. One should never assail a Brahmana by words or acts. All these offences are equivalent to Brahmanicide.'

"Yudhishthira said,--'What kind of Brahmanas should be regarded as good? By making presents unto (what kind of) Brahmanas one may acquire great merit? What kind of Brahmanas are they whom one should feed? Tell me all this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'Those Brahmanas that are freed from wrath, that are devoted to acts of righteousness, that are firm in Truth, and that practise self-restraint are regarded as good. By making gifts unto them one acquires great merit. One wins great merit by making presents unto such Brahmanas as are free from pride, capable of bearing everything, firm in the pursuit of their objects, endued with mastery over their senses, devoted to the good of all creatures, and disposed to be friendly towards all. One earns great merit by making gifts unto such Brahmanas as are free from cupidity, as are pure of heart and conduct, possessed of learning and modesty, truthful in speech and observant of their own duties as laid down in the scriptures. The Rishis have declared that Brahmana to be a deserving object of gifts who studies the four Vedas with all their branches and is devoted to the six well-known duties (laid down in the scriptures). One acquires great merit by making gifts unto Brahmanas possessed of such qualifications. The man who makes gifts unto a deserving Brahmana multiplies his merit a thousand-fold. A single righteous Brahmana possessed of wisdom and Vedic lore, observant of the duties laid down in the scriptures, distinguished by purity of behaviour, is competent to rescue a whole race. One should make gifts of kine and horses and wealth and food and other kinds of articles unto a Brahmana that is possessed of such qualifications. By making such gifts unto such persons one earns great happiness in the next world. As I have already told thee even one such Brahmana is fully competent to rescue the entire race to which the giver belongs. What need I say, therefore, O dear son, of the merit of making gifts unto many Brahmanas of such qualifications? In making gifts, therefore one should always select the object to whom the gifts are to be made. Hearing of a Brahmana possessed of proper qualifications and regarded with respect by all good people, one should invite him even if he resides at a distance and welcome him when he arrives and one should worship him by all means in his power.'"

Footnotes

115:1 Linga means signs or indications. A Lingin is one that bears signs and indications. Brahmanam (in both places) means one conversant with Brahman. The first, that is, Lingin implies either a Brahmacharin or a Sanyasin that always bears the marks of his order. An Alingin is one that is divested of such marks. Yudhishthira's question is, who, amongst these, should be considered worthy of gifts?

116:1 The sense is that with respect to acts having reference to only the Pitris the conduct and competence of Brahmanas should be examined.

116:2 The commentator explains that five persons are mentioned in the question of Yudhishthira, K. P. Singha omits one. The Burdwan translator repeats the words of the original without any explanation. I take sambandhi to mean relatives by marriage. To this day, in all India, people make gifts or presents unto sons-in-law, etc.

117:1 The sense is that no sin can touch a Brahmana who observes these three acts. These three acts are efficacious in washing away all sins. The commentator points out that by this the attributes of birth and knowledge are referred to.

117:2 By good conduct is implied modesty and candour.

117:3 Anekantam is explained by the commentator as Anekaphalakaram, i.e., of diverse kinds of fruits. The fruits attainable by a correct discharge of duties are of diverse kinds, because the objects of those duties, called Palms are of various kinds.

118:1 Verse 22 contains 4 substantives in the genitive plural. All those are connected with vishtham in the previous verse. The commentator points out this clearly. Those living in the outskirts of towns and villages are tanners and other low castes. They who publish the acts and omissions of others are regarded as very vile persons, equivalent to such low caste men mentioned above. It is difficult to differ from the commentator, but it seems that genitives in the verse as are used for datives, in which case the meaning would be that they who give unto such persons shall also sink into hell. The Burdwan translator gives a ridiculous version of verse 22.

118:2 The Bengal reading Brahmacharyya is better than the Bombay reading of that word in the accusative. Bhishma apparently gives two answers. These however involve three. By maryyada is meant boundaries or limits. The duties of men have known bounds. To transgress those bounds would be to transgress duty. The highest indication of Righteousness is samah or absence of desire for all worldly objects; hence Renunciation.

119:1 i.e., by making gifts unto even a single such Brahmana, one rescues all the ancestors and descendants of one's race.

Section 23

"Yudhishthira said, 'I desire thee, O grandsire, to tell me what the ordinances are that have been laid down by the acts touching the deities and the (deceased) ancestors on occasions of Sraddhas.'

"Bhishma said, 'Having purified oneself (by baths and other purificatory acts) and then going through the well-known auspicious rites, one should carefully do all act relating to the deities in the forenoon, and all acts relating to the Pitris in the afternoon. What is given to men should be given in the midday with affection and regard. That gift which is made untimely is appropriated by Rakshasas. Gifts of articles that have been leapt over by any one, o been licked or sucked, that are not given peacefully, that have been seen by women that are impure in consequence of their season having come, do not produce any merit. Such gifts are regarded as the portion belonging to the Rakshasas. Gifts of articles that have been proclaimed before many people or from which a portion has been eaten by a Sudra, or that have been seen or licked by a dog, form portions of Rakshasas. Food which is mixed with hair or in which there are worms, or which has been stained with spittle or saliva or which has been gazed at by a dog or into which tear-drops have fallen or which has been trodden upon should be known as forming the portion of Rakshasa. Food that has been eaten by a person incompetent to utter the syllable Om, or that has been eaten by a person bearing arms, O Bharata, or that has been eaten by a wicked person should be known to form the portion of Rakshasas. The food that is eaten by a person from which a portion has already been eaten by another, or which is eaten without a part thereof having been offered to deities and guests and children, is appropriated by Rakshasas. Such stained food, if offered to the deities and Pitris is never accepted by them but is appropriated by Rakshasas. The food offered by the three regenerate classes in Sraddhas, in which Mantras are either not uttered or uttered incorrectly and in which the ordinances laid down in the scriptures are not complied with, if distributed to guests and other people, is appropriated by Rakshasas. The food that is distributed to guests without having been previously dedicated to the deities or the Pitris with the aid of libation on the sacred fire, which has been stained in consequence of a portion thereof having been eaten by a person that is wicked or of irreligious behaviour, should be known to form the portion of Rakshasas.'

"'I have told thee what the portions are of the Rakshasas. Listen now to me as I lay down the rules for ascertaining who the Brahmana is that is deserving of gift. All Brahmanas that have been outcasted (on account of the commission of heinous sins), as also Brahmanas that are idiots and out of mind, do not deserve to be invited to Sraddhas in which offerings are made to either the deities or the Pitris. That Brahmana who is afflicted with leucoderma, or he that is destitute of virility, or he that has got leprosy, or he that has got phthisis or he that is labouring under epilepsy (with delusions of the sensorium), or he that is blind, should not, O king, be invited. Those Brahmanas that practise the calling of physicians, those that receive regular pay for worshipping the images of deities established by the rich, or live upon the service of the deities, those that are observant of vows from pride or other false motives, and those that sell Soma, do not deserve to be invited. Those Brahmanas that are, by profession, vocalists, or dancers or players or instrumental musicians, or reciters of sacred books, or warriors and athletes, do not, O king, deserve to be invited. Those Brahmanas who pour libations on the sacred fire for Sudras, or who are preceptors of Sudras, or who as servants of Sudra masters, do not deserve to be invited. That Brahmana who is paid for his services as preceptor, or who attends as pupil upon the lectures of some preceptor because of some allowance that is granted to him, does not deserve to be invited, for both of them are regarded as sellers of Vedic lore. That Brahmana who has been once induced to accept the gift of food in a Sraddha at the very outset, as also he who has married a Sudra wife, even if possessed of every kind of knowledge do not deserve to be invited. Those Brahmanas that are destitute of their domestic fire, and they that attend upon corpses, they that are thieves, and they that have otherwise fallen away do not, O king, deserve to be invited. Those Brahmanas whose antecedents are not known or are vile, and they that are Putrika-putras, do not, O king, deserve to be invited on occasions of Sraddhas. That Brahmana who gives loans of money, or he who subsists upon the interest of the loans given by him, or he who lives by sale of living creatures, does not deserve, O king, to be invited. Persons who have been subjugated by their wives, or they who live by becoming the paramours of unchaste women, or they who abstain from their morning and evening prayers do not deserve, O king, to be invited to Sraddhas.'

"'Listen now to me as I mention who the Brahmana is that has been ordained for acts done in honour of the deities and the Pitris. Indeed, I shall tell thee what those merits, are in consequence of which one may become a giver or a recipient of gifts in Sraddhas (notwithstanding the faults mentioned above). Those Brahmanas that are observant of the rites and ceremonies laid down in the scriptures, or they that are possessed of merit, or they that are conversant with the Gayatri, or they that are observant of the ordinary duties of Brahmanas, even if they happen to betake themselves to agriculture for a living, are capable, O king, of being invited to Sraddhas. If a Brahmana happens to be wellborn, he deserves to be invited to Sraddhas notwithstanding his profession of arms for fighting the battle of others. That Brahmana, however, O son, who happens to betake himself to trade for a living should be discarded (even if possessed of merit). The Brahmana who pours libations every day on the sacred fire, or who resides in a fixed habitation, who is not a thief and who does the duties of hospitality to guests arrived at his house, deserves, O king, to be invited to Sraddhas. The Brahmana, O chief of Bharata's race, who recites the Savitri morning, noon, and night, or who subsists upon eleemosynary charity, who is observant of the rites and ceremonies laid down in the scriptures for persons of his order, deserves, O king, to be invited to Sraddhas. That Brahmana who having earned wealth in the morning becomes poor in the afternoon, or who poor in the morning becomes wealthy in the evening or who is destitute of malice, or is stained by a minor fault, deserves, O king, to be invited to Sraddhas. That Brahmana who is destitute of pride or sin, who is not given to dry disputation, or who subsists upon alms obtained in his rounds of mendicancy from house to house deserves, O king, to be invited to sacrifices. One who is not observant of vows, or who is addicted to falsehood (in both speech and conduct), who is a thief, or who subsists by the sale of living creatures or by trade in general, becomes worthy of invitation to Sraddhas, O king, if he happens to offer all to the deities first and subsequently drink Soma. That man who having acquired wealth by foul or cruel means subsequently spends it in adoring the deities and discharging the duties of hospitality, becomes worthy, O king, of being invited to Sraddhas. The wealth that one has acquired by the sale of Vedic lore, or which has been earned by a women, or which has been gained by meanness (such as giving false evidence in a court of law), should never be given to Brahmanas or spent in making offerings to the Pitris. That Brahmana, O chief of Bharata's race, who upon the completion of a Sraddha that is performed with his aid, refuses to utter the words 'astu swadha,' incurs the sin of swearing falsely in a suit for land. The time for performing Sraddha, O Yudhishthira, is that when one obtains a good Brahmana and curds and ghee and the sacred day of the new moon, and the meat of wild animals such as deer and others. Upon the completion of a Sraddha performed by a Brahmana the word Swadha should be uttered. If performed by a Kshatriya the words that should be uttered are--Let thy Pitris be gratified.--Upon the completion of a Sraddha performed by a Vaisya, O Bharata, the words that should be uttered are--Let everything become inexhaustible.--Similarly, upon the conclusion of a Sraddha performed by a Sudra, the word that should be uttered is Swasti,--In respect of a Brahmana, the declaration regarding Punyaham should be accompanied with the utterance of the syllable Om. In the case of a Kshatriya, such declaration should be without the utterance of syllable Om. In the rites performed by a Vaisya, the words that should be uttered, instead of beings the syllable Om, are,--Let the deities be gratified. --Listen now to me as I tell thee the rites that should be performed, one after another, conformably to the ordinances, (in respect of all the orders). All the rites that go by the name of Jatakarma, O Bharata, are indispensable in the case of all the three orders (that are regenerate). All these rites, O Yudhishthira, in the case of both Brahmanas and Kshatriyas as also in that of Vaisyas are to be performed with the aid of mantras. The girdle of a Brahmana should be made of Munja grass. That for one belonging to the royal order should be a bowstring. The Vaisya's girdle should be made of the Valwaji grass. Even this is what has been laid down in the scriptures. Listen now to me as I expound to thee what constitutes the merits and faults of both givers and recipients of gifts. A Brahmana becomes guilty of a dereliction of duty by uttering a falsehood. Such an act on his part is sinful. A Kshatriya incurs four times and a Vaisya eight times the sin that a Brahmana incurs by uttering a falsehood. A Brahmana should not eat elsewhere, having been previously invited by a Brahmana. By eating at the house of the person whose invitation has been posterior in point of time, he becomes inferior and even incurs the sin that attaches to the slaughter of an animal on occasions other than those of sacrifices. So also, if he eats elsewhere after having been invited by a person of the royal order or a Vaisya, he falls away from his position and incurs half the sin that attaches to the slaughter of an animal on occasions other than those of sacrifices. That Brahmana, O king, who eats on occasions of such rites as are performed in honour of the deities or the Pitris by Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas, without having performed his ablutions, incurs the sin of uttering an untruth for a cow. That Brahmana, O king, who eats on occasions of similar rites performed by persons belonging to the three higher orders, at a time when he is impure in consequence either of a birth or a death among his cognates, through temptation, knowing well that he is impure incurs the same sin. He who lives upon wealth obtained under false pretences like that of sojourns to sacred places or who solicits the giver for wealth pretending that he would spend it in religious acts, incurs, O monarch, the sin of uttering a falsehood. That person, belonging to any of the three higher orders, O Yudhishthira, who at Sraddhas and on other occasions distributes food with the aid of Mantras, unto such Brahmanas as do not study the Vedas and as are not observant of vows, or as have not purified their conduct, certainly incurs sin.'

"Yudhishthira said,--'I desire, O grandsire, to know by giving unto whom the things dedicated to the deities and the Pitris, one may earn the amplest rewards.'

"Bhishma said,--'Do thou, Yudhishthira, feed those Brahmanas whose spouses reverently wait for the remnants of the dishes of their husbands like tillers of the soil waiting in reverence for timely showers of rain. One earn great merit by making gifts unto those Brahmanas that are always observant of pure conduct, O king, that are emaciated through abstention from all luxuries and even full meals, that are devoted to the observances of such vows as lead to the emaciation of the body, and that approach givers with the desire of obtaining gifts. By making gifts unto such Brahmanas as regard conduct in this light of food, as regard conduct in the light of spouses and children, as regard conduct in the light of strength, as regard conduct in the light of their refuge for crossing this world and attaining to felicity in the next, and as solicit wealth only when wealth is absolutely needed, one earns great merit. By making gifts unto those persons, O Yudhishthira, that having lost everything through thieves or oppressors, approach the giver, one acquires great merit. By making gifts unto such Brahmanas as solicit food from the hands of even a poor person of their order who has just got something from others, one earns great merit. By making gifts unto such Brahmanas as have lost their all in times of universal distress and as have been deprived of their spouses on such occasions, and as come to givers with solicitations for alms, one acquires great merit. By making gifts unto such Brahmanas as are observant of vows, and as place themselves voluntarily under painful rules and regulations, as are respectful in their conduct to the declaration laid down in the Vedas, and as come to solicit wealth for spending it upon the rites necessary to complete their vows and other observances, one earns great merit. By making gifts unto such Brahmanas as live at a great distance from the practices that are observed by the sinful and the wicked, as are destitute of strength for want of adequate support, and as are very poor in earthly possessions, one earns great merit. By making gifts unto such Brahmanas as have been robbed of all their possessions by powerful men but as are perfectly innocent, and as desire to fill their stomachs any how without, that is, any scruples respecting the quality of the food they take, one earns great merit. By making gifts unto such Brahmanas as beg on behalf of others that are observant of penances and devoted to them and as are satisfied with even small gifts, one earns great merit. Thou hast now, O bull of Bharata's race, heard what the declarations are of the scriptures in respect of the acquisition of great merit by the making of gifts. Listen now to me as I expound what those acts are that lead to hell or heaven. They, O Yudhishthira, that speak an untruth on occasions other than those when such untruth is needed for serving the purpose of the preceptor or for giving the assurance of safety to a person in fear of his life, sink into hell . They who ravish other people's spouses, or have sexual congress with them, or assist at such acts of delinquency, sink in hell. They who rob others of their wealth or destroy the wealth and possessions of other people, or proclaim the faults of other people, sink in hell. They who destroy the containers of such pieces of water as are used by cattle for quenching thirst, as injure such buildings as are used for purposes of public meetings, as break down bridges and causeways, and as pull down houses used for purposes of habitation, have to sink to hell. They who beguile and cheat helpless women, or girls, or aged dames, or such women as have been frightened, have to sink to hell. They who destroy the means of other people's living, they who exterminate the habitations of other people, they who rob others of their spouses, they who sow dissensions among friends, and they who destroy the hopes of other people, sink into hell. They who proclaim the faults of others, they who break down bridges or causeways, they who live by following vocations laid down for other people, and they who are ungrateful to friends for services received, have to sink in hell. They who have no faith in the

Vedas and show no reverence for them, they who break the vows made by themselves or oblige others to break them, and they who fall away from their status through sin, sink in hell. They who betake themselves to improper conduct, they who take exorbitant rates of interest, and they who make unduly large profits on sales, have to sink in hell. They who are given to gambling, they who indulge in wicked acts without any scruple, and they who are given to slaughter of living creatures, have to sink in hell. They who cause the dismissal by masters of servants that are hoping for rewards or are expectant of definite need or are in the enjoyment of wages or salaries or are waiting for returns in respect of valuable services already rendered, have to sink in hell. They who themselves eat without offering portions thereof unto their spouse or their sacred fires or their servants or their guests, and they who abstain from performing the rites laid down in the scriptures for honouring the Pitris and deities, have to sink in hell. They who sell the Vedas, they who find fault with the Vedas, and they who reduce the Vedas into writing, have all to sink in hell. They who are out of the pale of the four well-known modes of life, they who betake themselves to practices interdicted by the Srutis and the scriptures, and they who live by betaking themselves to acts that are wicked or sinful or that do not belong to their order of birth, have to sink in hell. They who live by selling hair, they who subsist by selling poisons, and they who live by selling milk, have to sink in hell. They who put obstacles in the path of Brahmanas and kine and maidens, O Yudhishthira, have to sink in hell. They who sell weapons, they who forge weapons, they who make shafts, and they who make bows, have to sink in hell. 'I hey who obstruct paths and roads with stones and thorns and holes have to sink in hell. They who abandon and cast off preceptors and servants and loyal followers without any offence, O chief of Bharata's race, have to sink in hell. They who set bullocks to work before the animals attain to sufficient age, they who bore the noses of bullocks and other animals for controlling them the better while employed in work, and they who keep animals always tethered, have to sink in hell. Those kings that do not protect their subjects while forcibly taking from them a sixth share of the produce of their fields, and they who, though able and possessed of resources, abstain from making gifts, have to sink in hell. They who abandon and cast off persons that are endued with forgiveness and self-restraint and wisdom, or those with whom they have associated for many years, when these are no longer of services to them, have to sink in hell. Those men who themselves eat without giving portions of the food to children and aged men and servants, have to sink in hell.'

"'All these men enumerated above have to go to hell. Listen now to me, O bull of Bharata's race, as I tell thee who those men are that ascend to heaven. The man who transgresses against a Brahmana by impeding the performances of all such acts in which the deities are adored, becomes afflicted with the loss of all his children and animals. (They who do not transgress against Brahmanas by obstructing their religious acts ascend to heaven). Those men, O Yudhishthira, who follow the duties as laid down in the scriptures for them and practise the virtues of charity and self-restraint and truthfulness, ascend to heaven. Those men who having acquired knowledge by rendering obedient services to their preceptors and observing austere penances, become reluctant to accept gifts, succeed in ascending to heaven. Those men through whom other people are relieved and rescued from fear and sin and the impediments that lie in the way of what they wish to accomplish and poverty and the afflictions of disease, succeed in ascending to heaven. Those men who are endued with a forgiving disposition, who are possessed of patience, who are prompt in performing all righteous acts, and who are of auspicious conduct, succeed in ascending to heaven. Those men who abstain from honey and meat, who abstain from sexual congress with the spouses of other people, and who abstain from wines and spirituous liquors, succeed in ascending to heaven. Those men that help in the establishment of retreats for ascetics, who become founders of families, O Bharata, who open up new countries for purposes of habitation, and lay out towns and cities succeed in ascending to heaven. Those men who give away cloths and ornaments, as also food and drink, and who help in marrying others, succeed in ascending to heaven. Those men that have abstained from all kinds of injury or harm to all creatures, who are capable of enduring everything, and who have made themselves the refuge of all creatures, succeed in ascending to heaven. Those men who wait with humility upon their fathers and mothers, who have subjugated their senses, and who are affectionate towards their brothers, succeed in ascending to heaven. Those men that subjugate their senses notwithstanding the fact of their being rich in worldly goods and strong in might and in the enjoyment of youth, succeed in ascending to heaven. Those men that are kind towards even those that offend against them, that are mild of disposition, that have an affection for all who are of mild behaviour, and that contribute to the happiness of others by rendering them every kind of service in humility, succeed in ascending to heaven. Those men that protect thousands of people, that make gifts unto thousands of people, and that rescue thousands of people from distress, succeed in ascending to heaven. Those men who make gifts of gold and of kine, O chief of Bharata's race, as also those of conveyances and animals, succeed in ascending to heaven. Those men who make gifts of such articles as are needed in marriages, as also those of serving men and maids, and cloths and robes, succeed in ascending to heaven . Those men who make public pleasure-houses and gardens and wells, resting houses and buildings for public meetings and tanks for enabling cattle and men to quench their thirst, and fields for cultivation, O Bharata, succeed in ascending to heaven. Those men who make gifts of houses and fields and populated villages unto persons that solicit them, succeed in ascending to heaven. Those men who having themselves manufactured juicy drinks of sweet taste and seeds and paddy or rice, make gifts of them unto others succeed in ascending to heaven. Those men who being born in families high or low beget hundreds of children and live long lives practising compassion and keeping wrath under complete subjection, succeed in ascending to heaven. I have thus expounded to thee, O Bharata, what the rites are in honour of the deities and the Pitris which are performed by people for the sake of the other world, what the ordinances are in respect of making gifts, and what the views are of the Rishis of former times in respect of both the articles of gift and the manner of giving them.'"

Footnotes

120:1 One makes gifts unto the deities, the Pitris, and unto human beings. There is a time for each kind of gift. If made untimely, the gift, instead of producing any merit, becomes entirely futile, if not sinful. Untimely gifts are appropriated by Rakshasas. Even food that is taken untimely, does not strengthen the body but goes to nourish the Rakshasas and other evil beings.

120:2 i.e., any food, a portion of which has been eaten by any of these persons, is unworthy of being given away. If given, it is appropriated by Rakshasas. One incompetent to utter Om is, of course, a Sudra.

120:3 The speaker, by first mentioning who are unworthy, means to point out those that are worthy.

121:1 Apasmara is a peculiar kind of epilepsy in which the victim always thinks that he is pursued by some monster who is before his eyes. When epilepsy is accompanied by some delusion of the sensorium, it comes to be called by Hindu physicians as Apasmara.

121:2 An Agrani or Agradani is that Brahmana unto whom the food and other offerings to the Preta in the first Sraddha are given away. Such a person is regarded as fallen.

121:3 When corpses are taken to crematoria, certain rites have to be performed upon them before they can be consumed. Those Brahmanas that assist at the performance of those rites are regarded as fallen.

121:4 Sometimes the father of a daughter bestows her upon a bridegroom under the contract that the son born of that daughter by her husband should be the son of the daughter's father. Such a son, who is dissociated from the race of his own father, is called a Putrika-putra.

121:5 Anugraham is that merit in consequence of which faults become neutralised and the stained person may come to be regarded as deserving.

122:1 As Drona, Aswatthaman, Kripa, Rama and others.

122:2 Uditastamita means one who having earned wealth spends it all in gifts. Astamitodita is one who though poor at first succeed in earning wealth afterwards; i.e., one who having become rich, keeps that wealth for spending it on good purposes.

122:3 Upon the completion of a Sraddha, the Brahmana who is officiating at it should utter the words yukta which means well-applied. Certain other words such as Swadha, etc., have to be uttered. The meaning is that the Brahmana who assists the performer of the Sraddha by reciting the Mantras should, upon completion, say unto the performer that the Sraddha is well-performed. As the custom is, these words are still uttered by every Brahmana officiating at Sraddhas.

123:1 K. P. Singha wrongly renders the word somakshayah as equivalent to somarasah.

123:2 Upon the conclusion of a Sraddha or other rites, the Brahmana who officiates at it, addresses certain other Brahmanas that are invited on the occasion and says,--Do you say Punyaham--The Brahmana addressed say,--Om, let it be Punyaham!--By Punyaham is meant sacred day.

123:3 The fact is, the slaughter of animals in a sacrifice leads to no sin but if slaughtered for nothing (i.e., for purposes of food only), such slaughter leads to sin.

124:1 One is said to become impure when a birth or a death occurs among one's cognates of near degree. The period of impurity varies from one day to ten days in case of Brahmanas. Other periods have been prescribed for the other orders. During the period of impurity one cannot perform one's daily acts of worship, etc.

124:2 In this country, to this day, there are many persons that go about begging, stating that they desire to go to Banaras or other places of the kind. Sometimes alms are sought on the ground of enabling the seeker to invest his son with the sacred thread or perform his father's Sraddha, etc. The Rishi declares such practices to be sinful.

124:3 Literally that are afraid of thieves and others. The sense, of course, is that have suffered at the hands of thieves and others and are still trembling with fear.

125:1 The two exceptions have been much animadverted upon by unthinking persons. I have shown that according to the code of morality, that is in vogue among people whose Christianity and civilisation are unquestionable, a lie may sometimes be honourable. However casuists may argue, the world is agreed that a lie for saving life and even property under certain circumstances, and for screening the honour of a confiding woman, is not inexcusable. The goldsmith's son who died with a lie on his lips for saving the Prince Chevalier did a meritorious act. The owner also who hides his property from robbers, cannot be regarded as acting dishonourably.

126:1 By selling the Vedas is meant the charging of fees for teaching them. As regards the Vedas, the injunction in the scriptures is to commit them to memory and impart them from mouth to mouth. Hence to reduce them into writing was regarded as a transgression.

127:1 In this country to this day, the act of marrying a helpless person with a good girl by paying all the expenses of the marriage, is regarded as an act of righteousness. Of course, the man that is so married is also given sufficient property for enabling him to maintain himself and his wife.

128:1 Articles needed in marriages are, of course, girls and ornaments.

128:2 Vapra has various meanings. I think, it means here a field. Large waste lands often require to be enclosed with ditches and causeways. Unless s reclaimed, they cannot be fit for cultivation.

Section 24

"Yudhishthira said, 'O royal son of Bharata's race, it behoveth thee to answer this question of mine truly and in detail. What are those circumstances under which a person may become guilty of Brahmanicide without actually slaying a Brahmana!'

"Bhishma said, 'Formerly, O monarch, I had one day requested Vyasa to explain to me this very subject. I shall now narrate to thee what Vyasa told me on that occasion. Do thou listen to it with undivided attention. Repairing to the presence of Vyasa, I addressed him, saying,--Thou, O great ascetic, art the fourth in descent from Vasishtha. Do thou explain to me this. What are those circumstances under which one becomes guilty of Brahmanicide without actually slaying a Brahmana,--Thus addressed by me, the son of Parasara's loins, O king, well-skilled 'n the science of morality, made me the following answer, at once excellent and fraught with certainty, Thou shouldst know that man as guilty of Brahmanicide who having of his own will invited a Brahmana of righteous conduct to his house for giving him alms subsequently refuses to give anything to him on the pretence of there being nothing in the house. Thou shouldst, O Bharata, know that man as guilty of Brahmanicide who destroys the means of living of a Brahmana learned in the Vedas and all their branches, and who is freed from attachments to worldly creatures and goods. Thou shouldst, O king, know that man to be guilty of Brahmanicide, who causes obstructions in the way of thirsty kine while employed in quenching that thirst. Thou shouldst take that man as guilty of Brahmanicide who, without studying the Srutis that have flowed from preceptor to pupil for ages and ages together, finds fault with the Srutis or with those scriptures that have been composed by the Rishis. Thou shouldst know that man as guilty of Brahmanicide who does not bestow upon a suitable bride-groom his daughter possessed of beauty and other excellent accomplishments. Thou shouldst know that foolish and sinful person to be guilty of Brahmanicide who inflicts such grief upon Brahmanas as afflict the very core of their hearts. Thou shouldst know that man to be guilty of Brahmanicide who robs the blind, the lame, and idiots of their all. Thou shouldst know that man to be guilty of Brahmanicide who sets fire to the retreats of ascetics or to woods or to a village or a town.'"

Section 25

"Yudhishthira said, 'It has been said that sojourns to sacred waters as fraught with merit; that ablutions in such waters is meritorious; and that listening to the excellence of such waters is also meritorious. I desire to hear thee expatiate on this subject, O grandsire. It behoveth thee, O chief of Bharata's race, to mention to me the sacred waters that exist on this earth. I desire, O thou of great puissance, to hear thee discourse on this topic.'

"Bhishma said, 'O thou of great splendour, the following enumeration of the sacred waters on the Earth was made by Angiras. Blessed be thou, it behoveth thee to listen to it for thou shalt then earn great merit. Once on a time, Gautama of rigid vows, approaching the great and learned Rishi Angiras endued with tranquillity of soul, while he was dwelling in a forest, questioned him, saying,--O illustrious one, I have some doubts regarding the merits attaching to sacred waters and shrines. So I desire to hear thee discourse on that topic. Do thou, therefore, O ascetic, discourse to me. What merits are earned by a person in respect of the next world, by bathing in the sacred waters on the Earth, O thou of great wisdom? Do thou expound to me this truly and according to the ordinance.'

"Angiras said, 'A person by bathing for seven days in succession in the Chandrabhaga or the Vitasta whose waters are always seen to dance in waves, observing a fast the while, is sure to become cleansed of all his sins and endued with the merit of an ascetic. The very many rivers that flowing through Kasmira, fall into the great river called Sindhu (Indus). By bathing in these rivers one is sure to become endued with good character and to ascend to heaven after departing from this world. By bathing in Pushkara, and Prabhasa, and Naimisha, and the ocean, and Devika, and Indramarga, and Swarnavindu, one is sure to ascend to heaven being seated on a celestial car, and filled with transports of joy at the adorations of Apsara. By plunging in the waters of Hiranyavindu with a concentrated mind and reverencing that sacred stream, and bathing next at Kusesaya and Devendra, one becomes cleansed of all one's sins. Repairing to Indratoya in the vicinity of the mountains of Gandhamadana and next to Karatoya in the country called Kuranga, one should observe a fast for three days and then bathe in those sacred waters with a concentrated heart and pure body. By doing this, one is sure to acquire the merit of a Horse-sacrifice. Bathing in Gangadwara and Kusavarta and Vilwaka in the Nita mountains, as also in Kankhala, one is sure to become cleansed of all one's sins and then ascend to heaven. If one becomes a Brahmacharin and subdues one's wrath, devotes oneself to truth and practises compassion towards all creatures, and then bathes in the Jala parda (Lake of Waters), one is sure to acquire the merit of a Horse-sacrifice. That part where Bhagirathi-Ganga flows in a northward direction is known as the union of heaven, earth, and the nether regions. Observing a fast for one month and bathing in that sacred Tirtha which is known to be acceptable to Maheswara, one becomes competent to behold the deities. One who gives oblations of water unto one's Pitris at Saptaganga and Triganga and Indramarga, obtains ambrosia for food, if one has still to undergo rebirth. The man who in a pure state of body and mind attends to his daily Agnihotra and observes a fast for one month and then baths in Mahasrama, is sure to attain success in one month. By bathing, after a fast of three days and purifying the mind of all evil passions, in the large lake of Bhrigu Kunda, one becomes cleansed of even the sin of Brahmanicide. By bathing in Kanyakupa and performing one's ablutions in Valaka, one acquires great fame among even the deities and shines in glory. Bathing in Devika and the lake known by the name of Sundarika as also in the Tirtha called Aswini, one acquires, in one's next life, great beauty of form. By fasting for a fortnight and bathing in Mahaganga and Krittikangaraka, one becomes cleansed of all one's sins and ascends to heaven. Bathing in Vaimanika and Kinkinika, one acquires the power of repairing everywhere at will and becomes an object of great respect in the celestial region of the Apsaras. If a person, subduing his wrath and observing the vow of Brahmacharyya for three days, bathes in the river Vipasa at the retreat called Kalika, he is sure to succeed in transcending the obligation of rebirth. Bathing in the asylum that is sacred to the Krittakas and offering oblations of water to the Pitris, and then gratifying Mahadeva, one becomes pure in body and mind and ascends to heaven. If one, observing a fast for three days with a purified body and mind, bathes in Mahapura, one becomes freed from the fear of all mobile and immobile animals as also of all animals having two feet. By bathing in the Devadaru forest and offering oblations of water to the Pitris and dwelling there for seven nights with a pure body and mind, one attains to the region of the deities on departing from this world. Bathing in the waterfalls at Sarastamva and Kusastambha and Dronasarmapada, one is sure to attain to the region of the Apsaras where one is waited upon with dutiful services by those superhuman beings. If one, observing a fast, bathes at Chitrakuta and

Janasthana and the waters of Mandakini, one is sure to be united with prosperity that is royal. By repairing to the retreat that is known by the name of Samya and residing there for a fortnight and bathing in the sacred water that exists there, one acquires the power of disappearing at will (and enjoy the happiness that has been ordained for the Gandharvas). Repairing to the tirtha known by the name of Kausiki and residing there with a pure heart and abstaining from all food and drink for three days, one acquires the power of dwelling (in one's next life) in the happy region of the Gandharvas. Bathing in the delightful tirtha that goes by the name of Gandhataraka and residing there for one month, abstaining all the while from food and drink, one acquires the power of disappearing at pleasure and, then one and twenty days, of ascending to heaven. He that bathes in the lake known by the name of Matanga is sure to attain to success in one night. He that bathes in Analamva or in eternal Andhaka, or in Naimisha, or the tirtha called Swarga, and offers oblations of water to the Pitris, subduing his senses the while, acquires the Merit of a human sacrifice. Bathing in Ganga hrada and the tirtha known by the name of Utpalavana and daily offering oblations of water there for a full month to the Pitris, one acquires the merit of a Horse-sacrifice. Bathing in the confluence of the Ganga and the Yamuna as also at the tirtha in the Kalanjara mountains and offering every day oblations of water to the Pitris for a full month, one acquires the merit that attaches to ten Horse-sacrifices. Bathing in the Shashthi lake one acquires merit much greater than what is attached to the gift of food. Ten thousand tirthas and thirsty millions of other tirthas come to Prayaga (the confluence of Ganga and Yamuna), O chief of Bharata's race in the month of Magha. He who bathes in Prayaga, with a restrained soul and observing rigid vows the while, in the month of Magha, becomes cleansed of all his sins, O chief of Bharata's race, and attains to heaven. Bathing in the tirtha that is sacred to the Maruts, as also in that which is situate in the retreat of the Pitris, and also in that which is known by the name of Vaivaswata, one becomes cleansed of all one's sins and becomes as pure and sanctified as a tirtha. Repairing to Brahmasaras as also to the Bhagirathi and bathing there and offering oblations to the Pitris every day for a full month, abstaining from food all the while, one is sure to attain to the region of Soma, Bathing in Utpataka and then in Ashtavakra and offering oblations of water to the Pitris every day for twelve days in succession, abstaining the while from food, one acquires the merits of a Horse-sacrifice. Bathing in Asmaprishtha and Niravinda mountains and Kraunchapadi,--all three in Gaya--one becomes cleansed of the sin of Brahmanicide. A bath in the first place cleanses one of a single Brahmanicide; a bath in the second cleanses one of two offences of that character; and a bath in the third cleanses one of three such offences. Bathing in Kalavinga, one acquires a large quantity of water (for use in the next world). A man, by bathing in the city of Agni, acquires such merit as entitles him to live during his next birth in the city of Agni's daughter. Bathing in Visala in Karavirapura and offering oblations of water unto one's Pitris, and performing one's ablutions in Devahrada too, one becomes identified with Brahma and shines in glory as such. Bathing in Punaravarta-nanda as also Mahananda, a man of restrained senses and universal compassion repairs to the celestial gardens called Nandana of Indra and is waited upon there by Apsaras of diverse tribes. Bathing with concentrated soul in the tirtha that is called after the name of Urvasi and that is situate in the river Lohitya, on the day of full moon of the month of Kartika, one attains to the merits that attach to the sacrifice called Pundarika. Bathing in Ramahrada and offering oblations of water to the Pitris in the river Vipasa (Beas), and observing a fast for twelve days, one becomes cleansed of all sins. Bathing in the tirtha called Maha-hrada with a purified heart and after observing a fast for one month, one is sure to attain to the end which was the sage Jamadagni's. By exposing oneself to heat in the tirtha called Vindhya, a person devoted to truth and endued with compassion for all creatures should then betake himself to austere penances, actuated by humility. By so doing, he is sure to attain to ascetic success in course of a single month. Bathing in the Narmada as also in the tirtha known by the name of Surparaka, observing a fast for a full fortnight, one is sure to become in one's next birth a prince of the royal line. If one proceeds with restrained senses and a concentrated soul to the tirtha known under the name of Jamvumarga, one is sure to attain to success in course of a single day and night. By repairing to Chandalikasrama and bathing in the tirtha called Kokamukha, having subsisted for sometime on potherbs alone and worn rags for vestments, one is sure to obtain ten maidens of great beauty for one's spouses. One who lives by the side of the tirtha known by the name of Kanya-hrada has never to go to the regions of Yama. Such a person is sure to ascend to the regions of felicity that belong to the celestials. One who bathes with restrained senses on the day of the new moon in the tirtha known by the name of Prabhasa, is sure, O thou of mighty arms, of at once attaining to success and immortality. Bathing in the tirtha known by the name of Ujjanaka which occurs in the retreat of Arshtisena's son, and next in the tirtha that is situate in the retreat of Pinga, one is sure to be cleansed of all one's sins. Observing a fast for three days and bathing in the tirtha known as Kulya and reciting the sacred mantras that go by the name of Aghamarshana, one attains the merit of a horse-sacrifice. Observing a fast for one night and bathing in Pindaraka, one becomes purified on the dawn of the next day and attains to the merit of an Agnishtoma sacrifice. One who repairs to Brahmasara which is adorned by the woods called Dharmaranya, becomes cleansed of all one's sins and attains to the merit of the Pundarika sacrifice. Bathing in the waters of the Mainaka mountain and saying one's morning and evening prayers there and living at the spot for a month, restraining desire, one attains to the merit of all the sacrifices. Setting out for Kalolaka and Nandikunda and Uttara-manasa, and reaching a spot that is hundred yojanas remote from any of them, one becomes cleansed of the sin of foeticide, One who succeeds in obtaining a sight of image of Nandiswara, becomes cleansed of all sins. Bathing in the tirtha called Swargamarga one is sure to proceed to the regions of Brahman. The celebrated Himavat is sacred. That prince of mountains is the father-in-law of Sankara. He is a mine of all jewels and gems and is the resort of the Siddhas and Charanas. That regenerate person who is fully conversant with the Vedas and who, regarding this life to be exceedingly unstable, casts off his body on those mountains, abstaining from all food and drink in accordance with the rites laid down in the scriptures, after having adored the deities and bent his head in worship of the ascetics, is sure to attain to success and proceed to the eternal regions of Brahman. There is nothing unattainable to him who resides in a tirtha, restraining lust and subjugating wrath, in consequence of such residence. For the purpose of repairing to all the tirthas in the world, one should mentally think of those amongst them that are almost inaccessible or sojourns to which are attended with insurmountable difficulties. Sojourns to tirthas is productive of the merits of sacrifices. They are competent to cleanse everybody of sin. Fraught with great excellence, they are capable of leading to heaven. The subject is truly a great mystery. The very deities should bathe in tirthas. To them also they are sin-cleansing. This discourse on tirthas should be imparted to Brahmanas, and to such honest or righteous persons as are bent upon achieving what is for their own good. It should also be recited in the hearing of one's well-wishers and friends and of one's obedient and devoted disciples. Angiras possessed of great ascetic merit, had imparted this discourse to Gautama. Angiras himself had obtained it from Kasyapa of great intelligence. The great Rishi regard this discourse as worthy of constant repetition. It is the foremost of all cleansing things. If one recites it regularly every day, one is sure to become cleansed of every sin and to proceed to heaven after the termination of this life. One who listens to this discourse recited in his hearing,--this discourse, viz., of Angiras, that is regarded as a mystery,--is sure to attain in one's next life to be born in a good family and, what is more, one would become endued with the memory of one's previous existence.'"

Footnotes

130:1 The river Chenab in the Punjab was known in former times by the name of Chandrabhaga. So the river Jhelum was known by the name of Vitasta.

130:2 The sense is that one proceeds to the region of the Apsaras and becomes an object of respect there.

131:1 i.e., one acquires sovereignty.

131:2 It is difficult to understand the connection of the second line of verse 31. It does not mean enters the eternal region called Andhaka that rests on nothing. Human sacrifices were performed sometimes in former days.

Section 26

"Vaisampayana said,--'Equal unto Vrihaspati in intelligence and Brahma himself in forgiveness, resembling Sakra in prowess and Surya in energy, Bhishma the son of Ganga, of infinite might, had been overthrown in battle by Arjuna. Accompanied by his brothers and many other people, king Yudhisthira asked him these questions. The old hero was lying on a bed that is coveted by heroes, in expectation of that auspicious time when he could take leave of the physical frame. Many great Rishis had come there for seeing that foremost one of Bharata's race. Amongst them were Atri and Vasishtha and Bhrigu and Pulastya and Pulaha and Kratu. There were also Angiras and Gotama and Agastya and Sumati of well-restrained soul, and Viswamitra and Sthulasiras and Samvarta and Pramati and Dama. There were also Vrihaspati and Usanas, and Vyasa and Chyavana and Kasyapa and Dhruva, and Durvasas and Jamadagni and Markandeya and Galava, and Bharadwaja and Raibhya and Yavakrita and Trita. There were Sthulaksha and Savalaksha and Kanwa and Medhatithi and Krisa and Narada and Parvata and Sudhanwa and Ekata and Dwita. There were also Nitambhu and Bhuvana and Dhaumya and Satananda and Akritavrana and Rama, the son of Jamadagni and Kacha. All these high-souled and great Rishis came there for seeing Bhishma lying on his bed of arrows. Yudhishthira with his brothers duly worshipped those high-souled Rishis who had come there, one after another in proper order. Receiving that worship, those foremost of Rishis sat themselves down and began to converse with one another. Their conversation related to Bhishma, and was highly sweet and agreeable to all the senses. Hearing that talk of theirs having reference to himself, Bhishma became filled with delight and regarded himself to be already in heaven. Those Rishis then, having obtained the leave of Bhishma and of the Pandava princes, made themselves invisible, vanishing in the very sight of all the beholders. The Pandavas repeatedly bowed and offered their adorations to those highly blessed Rishis, even after they had made themselves invisible. They then with cheerful souls waited upon the son of Ganga, even as Brahmanas versed in Mantras wait with reverence upon the rising Sun. The Pandavas beheld that the points of the compass blazed forth with splendour in consequence of the energy of their penances, and became filled with wonder at the sight. Thinking of the high blessedness and puissance of those Rishis, the Pandava princes began to converse on the subject with their grandsire Bhishma."

"Vaisampayana continued, 'The conversation being over, the righteous Yudhishthira, the son of Pandu; touched Bhishma's feet with his head and then resumed his questions relating to morality and righteousness.'

"Yudhishthira said, 'Which countries, which provinces, which retreats, which mountains, and which rivers, O grandsire, are the foremost in point of sanctity?'

"Bhishma said, "In this connection is cited the old narrative of a conversation between a Brahmana in the observance of the Sila and the Unccha vows, O Yudhishthira, and a Rishi crowned with ascetic success. Once on a time, a foremost person, having roamed over this entire earth adorned with mountains, arrived at last in the house of a foremost person leading the domestic mode of life in accordance with the Sila vow. The latter welcomed his guest with due rites. Received with such hospitality, the happy Rishi passed the night happily in the house of his host. The next morning the Brahmana in the observance of the Sila vow, having finished all his morning acts and rites and purified himself duly, very cheerfully approached his guest crowned with ascetic success. Meeting with each other and seated at their ease, the two began to converse on agreeable subjects connected with the Vedas and the Upanishads. Towards the conclusion of the discourse, the Brahmana in the observance of the Sila vow respectfully addressed the Rishi crowned with success. Endued with intelligence, he put this very question which thou, O Yudhisthira, hast put to me.'

"The poor Brahmana said, 'What countries, what provinces, what retreats, what mountains, and what rivers should be regarded as the foremost in point of sanctity? Do thou discourse to me on this.'

"The Rishi crowned with success said, 'Those countries, those provinces, those retreats, and those mountains, should be regarded as the foremost in point of sanctity through which or by the side of which that foremost of all rivers, viz., Bhagirathi flows. That end which a creature is capable of attaining by penances, by Brahmacharyya, by sacrifices, or by practising renunciation, one is sure to attain by only living by the side of the Bhagirathi and bathing in its sacred waters. Those creatures whose bodies have been sprinkled with the sacred waters of Bhagirathi or whose bones have been laid in the channel of that sacred stream, have not to fall away--from heaven at any time. Those men, O learned Brahmana, who use the waters of Bhagirathi in all their acts, surely ascend to heaven after departing from this world. Even those men who, having committed diverse kinds of sinful deeds in the first part of their lives, betake themselves in after years to a residing by the side of Ganga, succeed in attaining to a very superior end. Hundreds of sacrifices cannot produce that merit which men of restrained souls are capable of acquiring by bathing in the sacred waters of Ganga. A person is treated with respect and worshipped in heaven for as long a period as his bones lie in the channel of the Ganga. Even as the Sun, when he rises at the dawn of day, blazes forth in splendour, having dispelled the gloom of night, after the same manner the person that has bathed in the waters of Ganga is seen to shine in splendour, cleansed of all his sins. Those countries and those points of the compass that are destitute of the sacred waters of Ganga are like nights without the moon or like trees without flowers. Verily, a world without Ganga is like the different orders and modes of life when they are destitute of righteousness or like sacrifices without Soma. Without doubt, countries and points of the compass that are without Ganga are like the firmament without the Sun, or the Earth without mountains, or the welkin without air. The entire body of creatures in the three worlds, if served with the auspicious waters of Ganga, derive a pleasure, the like of which they are incapable of deriving from any other source. He who drinks Ganga water that has been heated by the Sun's rays derives merit much greater than that which attaches to the vow of subsisting upon the wheat or grains of other corn picked up from cowdung. It cannot be said whether the two are equal or not, viz., he who performs a thousand Chandrayana rites for purifying his body and he who drinks the water of Ganga. It cannot be said whether the two are equal or not, viz., one who stands for a thousand years on one foot and one who lives for only a month by the side of Ganga. One who lives permanently by the side of Ganga is superior in merit to one who stays for ten thousand Yugas with head hanging downwards. As cotton, when it comes into contact with fire, is burnt off without a remnant, even so the sins of the person that has bathed in Ganga become consumed without a remnant. There is no end superior to Ganga for those creatures who with hearts afflicted by sorrow, seek to attain to ends that may dispel that sorrow of theirs. As snakes become deprived of their poison at the very sight of Garuda, even so one becomes cleansed of all one's sins at the very sight of the sacred stream of Ganga. They that are without good name and that are addicted to deeds of sinfulness, have Ganga for their fame, their protection, their means of rescue, their refuge or cover. Many wretches among men who become afflicted with diverse sins of a heinous nature, when they are about to sink into hell, are rescued by Ganga in the next world (if, notwithstanding their sins, they seek the aid of Ganga in their after-years). They, O foremost of intelligent men, who plunge every day in the sacred waters of Ganga, become the equals of great Munis and the very deities with Vasava at their head. Those wretches among men that are destitute of humility or modesty of behaviour and that are exceedingly sinful, become righteous and good, O Brahmana, by betaking themselves to the side of Ganga. As Amrita is to the deities, as Swadha is to the Pritis, as Sudha is to the Nagas, even so is Ganga water to human beings. As children afflicted with hunger solicit their mothers for food, after the same manner do people desirous of their highest good pay court to Ganga. As the region of the self-born Brahma is said to be the foremost of all places, even so is Ganga said to be foremost of all rivers for those that desire to bathe. As the Earth and the cow are said to be the chief sustenance of the deities and other celestials, even so is Ganga the chief sustenance of all living creatures. As the deities support themselves upon the Amrita that occurs in the Sun and the Moon and that is offered in diverse sacrifices, even so do human beings support themselves upon Ganga water. One besmeared with the sand taken from the shores of Ganga regards oneself as a denizen of heaven, adorned with celestial unguents. He who bears on his head the mud taken from the banks of Ganga presents an effulgent aspect equal to that of Sun himself bent on dispelling the surrounding darkness. When that wind which is moistened with the particles of Ganga-water touches one's person, it cleanses him immediately of every sin. A person afflicted by calamities and about to sink under their weight, finds all his calamities dispelled by the joy which springs up in his heart at sight of that sacred stream. By the melody of the swans and Kokas and other aquatic fowls that play on her breast, Ganga challenges the very Gandharvas and by her high banks the very mountains on the Earth. Beholding her surface teeming with swans and diverse other aquatic fowls, and having banks adorned with pasture lands with kine grazing on them. Heaven herself loses her pride. The high happiness which one enjoys by a residence on the banks of Ganga, can never be his who is residing even in heaven. I have no doubt in this that the person who is afflicted with sins perpetrated in speech and thought and overt act, becomes cleansed at the very sight of Ganga. By holding that sacred stream, touching it, and bathing in its waters, one rescues one's ancestors to the seventh generation, one's descendants to the seventh generation, as also other ancestors and descendant. By hearing of Ganga, by wishing to repair to that river, by drinking its waters, by touching its waters, and by bathing in them a person rescues both his paternal and maternal races. By seeing, touching, and drinking the waters of Ganga, or even by applauding Ganga, hundreds and thousands of sinful men became cleansed of all their sins. They who wish to make their birth, life and learning fruitful, should repair to Ganga and gratify the Pitris and the deities by offering them oblations of water. The merit that one earns by bathing in Ganga is such that the like of it is incapable of being earned through the acquisition of sons or wealth or the performance of meritorious acts. Those who, although possessed of the physical ability, do not seek to have a sight of the auspicious Ganga of sacred current, are, without doubt, to be likened to persons afflicted with congenital blindness or those that are dead or those that are destitute of the power of locomotion through palsy or lameness. What man is there that would not reverence this sacred stream that is adored by great Rishis conversant with the Present, the Past, and the Future, as also by the very deities with Indra at their head. What man is there that would not seek the protection of Ganga whose protection is sought for by forest recluses and householders, and by Yatis and Brahmacharins alike? The man of righteous conduct who, with rapt soul, thinks of Ganga at the time when his life-breaths are about to leave his body, succeeds in attaining to the highest end. That man who dwells by the side of Ganga up to the time of his death, adoring her with reverence, becomes freed from the fear of every kind of calamity, of sin, and of kings. When that highly sacred stream fell from the firmament. Maheswara held it on his head. It is that very stream which is adored in heaven.The three regions, viz., (Earth, Heaven, and the nether place called Patala) are adorned by the three courses of this sacred stream. The man who uses the waters of that stream becomes certainly crowned with success. As the solar ray is to the deities in heaven, as Chandramas is to the Pitris, as the king is to human beings, even such is Ganga unto all streams. One who becomes bereaved of mother or father or sons or spouses or wealth does not fell that grief which becomes one's, when one becomes bereaved of Ganga. One does not obtain that joy through acts that lead to the region of Brahma, or through such sacrifices and rites that lead to heaven, or through children or wealth, which one obtain from a sight of Ganga. The pleasures that men derive from a sight of Ganga is equal to what they derive from a sight of the full moon. That man becomes dear to Ganga who adores her with deep devotion, with mind wholly fixed upon her, with a reverence that refuses to take any other object within its sphere, with a feeling that there is nothing else to the universe worthy of similar adoration, and with a steadiness that knows no failing away. Creatures that live on Earth, in the welkin, or in Heaven, indeed, even beings that are very superior,--should always bathe in Ganga. Verily, this is the foremost of all duties with those that are righteous. The fame of Ganga for sanctity has spread over the entire universe, since she bore all the sons of Sagara, who had been reduced to ashes, from here to Heaven. Men who are washed by the bright, beautiful, high, and rapidly moving waves, raised by the wind, of Ganga, became cleansed of all their sins and resemble in splendour the Sun with his thousand rays. Those men of tranquil souls that have cast off their bodies in the waters of Ganga whose sanctity is as great as that of the butter and other liquids poured in sacrifices and which are capable of conferring merits equal to those of the greatest of sacrifices, have certainly attained to a station equal to that of the very deities. Verily, Ganga, possessed of fame and vast extent and identical with the entire universe and reverenced by the deities with Indra at their head, the Munis and human beings, is competent to bestow the fruition of all their wishes upon them that are blind, them that are idiots, and them that are destitute of all things. They that sought the refuge of Ganga, that protectress of all the universe, that flows in three streams, that is filled with water at once highly sacred and sweet as honey and productive of every kind of good, have succeeded in attaining to the beatitude of Heaven. That mortal who dwells by the side of Ganga and beholds her every day, becomes cleansed by her sight and touch. Unto him the deities give every kind of happiness here and a high end hereafter. Ganga is regarded as competent to rescue every creature from sin and lead him to the felicity of Heaven. She is held to be identical with Prisni, the mother of Vishnu. She is identical with the Word or Speech. She is very remote, being incapable of easy attainment. She is the embodiment of auspiciousness and prosperity. She is capable of bestowing the six well-known attributes beginning with lordship or puissance. She is always inclined to extend her grace. She is the displayer of all things in the universe, and she is the high refuge of all creatures. Those who have sought her protection in this life have surely attained heaven. The fame of Ganga has spread all over the welkin, and Heaven, and Earth, and all the points, cardinal and subsidiary, of the compass. Mortal creatures, by using the waters of that foremost of streams, always become crowned with high success. That person who himself beholding Ganga, points her out to others, finds that Ganga rescues him from rebirth and confers Emancipation on him. Ganga held Guha, the generalissimo of the celestial forces, in her womb. She bears the most precious of all metals, viz., gold, also in that womb of hers. They who bathe in her waters every day in the morning, succeed in obtaining the aggregate of three, viz., Righteousness, Wealth and Pleasure. Those waters are, again, equal in point of sanctity to the butter that is poured with Mantras on the sacrificial fire. Capable of cleansing one from every sin, she has descended from the celestial region, and her current is held in high esteem by every one. Ganga is the daughter of Himavat, the spouse of Hara, and the ornament of both Heaven and Earth. She is the bestower of everything auspicious, and is competent to confer the six well-known attributes beginning with lordship or puissance. Verily O king, Ganga is the one object of great sanctity in the three worlds and confers merit upon all. Truly, O monarch, Ganga is Righteousness in liquefied form. She is energy also running in a liquid form over the Earth. She is endued with the splendour or puissance that belongs to the butter that is poured with Mantras on the sacrificial fire. She is always adorned with large waves as also with Brahmanas who may at all times be seen performing their ablutions in her waters. Falling from Heaven, she was held by Siva on his head. The very mother of the heavens, she has sprung from the highest mountain for running over the plains and conferring the most precious benefits on all creatures of the Earth. She is the highest cause of all things; she is perfectly stainless. She is as subtile as Brahma. She affords the best bed for the dying. She leads creatures very quickly to heaven. She bears away a large volume of water. She bestows great fame on all. She is the protectress of the universe. She is identical with every form. She is very much coveted by persons crowned with success. Verily, Ganga is the path to Heaven of those that have bathed in her current. The Brahmanas hold Ganga as equalling the Earth in forgiveness, and in the protection and upholding of those that live by her; further, as equalling Fire and Surya in energy and splendour; and, lastly, as always equalling Guha himself in the matter of showing favours unto the regenerate class. Those men who, in this life, even mentally seek with their whole souls that sacred stream which is praised by the Rishis, which has issued out of the feet of Vishnu, which is very ancient, and which is exceedingly sacred, succeed in repairing to the regions of Brahman. Fully convinced that children and other possessions, as also regions possessed by every kind of felicity, are transitory or liable to destruction, men of subdued souls, who are desirous of attaining to that everlasting station which is identical with Brahma, always pay their adorations to Ganga with that reverence and love which are due from a son to mother. The men of cleansed soul who is desirous of achieving success should seek the protection of Ganga who is like a cow that yields Amrita instead of ordinary milk, who is prosperity's self, who is possessed of omniscience, who exists for the entire universe of creatures, who is the source of all kinds of food, who is the mother of all mountains, who is the refuge of all righteous persons, who is immeasurable in puissance and energy, and who charms the heart of Brahma himself. Having, with austere penances, gratified all the deities with the Supreme Lord (Vishnu), Bhagiratha brought Ganga down on the Earth. Repairing unto her, men always succeed in freeing themselves from every kind of fear both here and hereafter. Observing with the aid of intelligence, I have mentioned to thee only a small part of the merits of Ganga. My power, however, is inadequate to speak of all the merits of the sacred river, or, indeed, to measure her puissance and sanctity. One may, by putting forth one's best powers, count the stones that occur in the mountains of Meru or measure the waters that occur in the ocean, but one cannot count all the merits which belong to the waters of Ganga. Hence, having listened to these particular merits of Ganga which I have uttered with great devotion, one should, in thought, word and deed, reverence them with faith and devotion. In consequence of thy having listened to those merits which I have recited, thou art sure to fill all the three regions with fame and attain to a measure of success that is very large and that is difficult of being attained to by any other person. Verily, thou shalt, soon after that, sport in joy many a region of great felicity created by Ganga herself for those that reverence her. Ganga always extends her grace unto those that are devoted to her with humbleness of heart. She unites those that are so devoted to her with every kind of happiness. I pray that the highly-blessed Ganga may always inspire thy heart and mine with such attributes as are fraught with righteousness'.

"Bhishma continued, 'The learned ascetic endued with high intelligence and great illumination, and crowned with success, having in this manner discoursed unto that poor Brahmana in the observance of the Sila vow, on the subjects of the infinite merits of Ganga, then ascended the firmament. The Brahmana in the observance of Sila vow, awakened by the words of that ascetic crowned with success, duly worshipped Ganga and attained to high success. Do thou also, O son of Kunti, seek Ganga with great devotion, for thou shalt then, as the reward thereof, attain to high and excellent success.

"Vaisampayana continued 'Hearing this discourse from Bhishma that was fraught with the praise of Ganga, Yudhishthira with his brothers became filled with great delight. That person who recites or hears recited this sacred discourse fraught with the praise of Ganga, becomes cleansed of every sin.'"

Footnotes

135:1 Nyastani has Gangayam understood after it.

137:1 The deities are supported by the offerings made in sacrifices. These offerings consist of the productions of the Earth and the butter produced by the cow. The deities, therefore, are said to be chiefly supported by the Earth and the Cow. The Asuras, by afflicting the Earth and killing kine, used to weaken the deities.

138:1 The river Ganga has three courses. On Earth it is called Bhagirathi or Ganga; in heaven it is called Mandakini; and in the nether regions it is known by the name of Bhogabati.

138:2 Devesh is lit. the lord of the deities; but here it means the King or Emperor.

138:3 Aranyaih is explained by the commentator as implying courses of conduct leading to Brahmaloka.

138:4 The story referred to is this: King Sagara of the solar (?) race had sixty thousand sons, all of whom were reduced to ashes by the curse of Kapila. Afterwards Bhagiratha, a prince of the same race, brought down Ganga from heaven for their redemption.

139:1 Identical with the universe because capable of conferring the fruition of every wish. Vrihati--literally, large or vast, is explained by the commentator as implying foremost or superior.

139:2 Madhumatim is explained as conferring the fruits of all good actions.

140:1 Viswam avanti iti. Here the absence of num is arsha.

140:2 Bhuvanasya is swargasya.

140:3 The construction of this verse is not difficult though the order of the words is a little involved. Both the vernacular translators have misunderstood it completely.

Section 27

"Yudhishthira said, 'Thou O grandsire, art endued with wisdom and knowledge of the scriptures, with conduct and behaviour, with diverse kinds of excellent attributes, and also with years. Thou art distinguished above others by intelligence and wisdom and penances. I shall, therefore, O thou that art the foremost of all righteous men, desire to address enquiries to thee respecting Righteousness. There is not another man, O king, in all the worlds, who is worthier of being questioned on such subjects. O best of kings, how may one, if he happens to be a Kshatriya or a Vaisya or a Sudra, succeed in acquiring the status of a Brahmana? It behoveth thee to tell me the means. Is it by penances the most austere, or by religious acts, or by knowledge of the scriptures, that a person belonging to any of the three inferior orders succeeds in acquiring the status of a Brahmana? Do tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'The status of a Brahmana, O Yudhishthira, is incapable of acquisition by a person belonging to any of the three other orders. That status is the highest with respect to all creatures. Travelling through innumerable orders of existence, by undergoing repeated births, one at last, in some birth, becomes born as a Brahmana. In this connection is cited an old history, O Yudhishthira, of a conversation between Matanga and a she-ass. Once on a time a Brahmana obtained a son who, though procreated by a person belonging to a different order, had, however, the rites of infancy and youth performed in pursuance of the ordinances laid down for Brahmanas. The child was called by the name of Matanga and was possessed of every accomplishment. His father, desiring to perform a sacrifice, ordered him, O scorcher of foes, to collect the articles required for the act. Having received the command of his father, he set out for the purpose, riding on a car of great speed, drawn by an ass. It so happened that the ass yoked unto that car was of tender years. Instead therefore, of obeying the reins, the animal bore away the car to the vicinity of its dam, viz., the she-ass that had brought it forth. Matanga, dissatisfied with this, began to strike repeatedly the animal with his goad on its nose. Beholding those marks of violence on her child's nose, the she-ass, full of affection for him, said--Do not grieve, O child, for his treatment. A chandala it is that is driving thee. There is no severity in a Brahmana. The Brahmana is said to be the friend of all creatures. He is the teacher also of all creatures and their ruler. Can he chastise any creature so cruelly? This fellow, however, is of sinful deeds. He hath no compassion to show unto even a creature of such tender years as thou. He is simply proving the order of his birth by conducting himself in this way. The nature which he hath derived from his sire forbids the rise of those sentiments of pity and kindness that are natural to the Brahmana. Hearing these harsh words of the she-ass, Matanga quickly, came down from the car and addressing the she-ass, said,--Tell me, O blessed dame, by what fault is my mother stained? How dost thou know that I am a Chandala? Do thou answer me without delay. How, indeed, dost thou know that I am a Chandala? How has my status as a Brahmana been lost? O thou of great wisdom, tell me all this in detail, from beginning to end.'

"The she-ass said, Begotten thou wert, upon a Brahmana woman excited with desire, by a Sudra following the profession of a barber. Thou art, therefore, a Chandala by birth. The status of Brahmana thou hast not at all.'

"Brahmana continued, 'Thus addressed by the she-ass, Matanga retraced his way homewards. Seeing him return, his father said,--I had employed thee in the difficult task of gathering the requisites of my intended sacrifice. Why hast thou come back without having accomplished thy charge? Is it the case that all is not right with thee?

"Matanga said, 'How can he who belongs to no definite order of birth, or to an order that is very low be regarded as all right and happy? How, O father, can that person be happy whose mother is stained? O father, this she-ass, who seems to be more than a human being, tells me that I have been begotten upon a Brahmani woman by a Sudra. I shall, for this reason, undergo the severest penances.--Having said these words to his father, and firmly resolved upon what he had said he proceeded to the great forest and began to undergo the austerest of penances. Setting himself to the performance of those penances for the purpose of happily acquiring the status of a Brahmana, Matanga began to scorch the very deities by the severity of his asceticism. Unto him thus engaged in penances, the chief of the celestials, viz., Indra, appeared and said,--Why, O Matanga, dost thou pass thy time in such grief, abstaining from all kinds of human enjoyments? I shall give thee boons. Do thou name the boons thou desirest. Do not delay, but tell me what is in thy breast. Even if that be unattainable, I shall yet bestow it on thee.'

"Matanga said, 'Desirous of attaining to the status of Brahmana I have begun to practise these penances. After having obtained it, I shall go home. Even this is the boon solicited by me.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of his, Purandara said unto him. The status of a Brahmana, O Matanga, which thou desirest to acquire is really unattainable by thee. It is true, thou desirest to acquire it, but then it is incapable of acquisition by persons begotten on uncleansed souls. O thou of foolish understanding, thou art sure to meet with destruction if thou persistest in this pursuit. Desist, therefore, from this vain endeavour without any delay. This object of thy desire, viz., the status of a Brahmana, which is the foremost of everything, is incapable of being won by penances. Therefore, by coveting that foremost status, thou wilt incur sure destruction. One born as a Chandala can never attain to that status which is regarded as the most sacred among the deities and Asuras and human beings!'"

Section 28

"Bhishma said, 'Thus addressed by Indra, Matanga of restrained vows and well regulated soul, (without hearkening to the counsels of the chief of the celestials), stood for a hundred years on one foot, O thou of unfading glory. Sakra of great fame once more appeared before him and addressing him, said,--The status of a Brahmana, O child, is unattainable. Although thou covetest it, it is impossible for thee to obtain it. O Matanga, by coveting that very high status thou art sure to be destroyed. Do not, O son, betray such rashness. This cannot be a righteous path for thee to follow. O thou of foolish understanding, it is impossible for thee to obtain it in this world. Verily, by coveting that which is unattainable, thou art sure to meet with destruction in no time. I am repeatedly forbidding thee. By striving, however, to attain that high status by the aid of thy penances, notwithstanding my repeated admonition, thou art sure to meet with destruction. From the order of brute life one attains to the status of humanity. If born as human being, he is sure to take birth as a Pukkasa or a Chandala. Verily, one having taken birth in that sinful order of existence, viz., Pukkasa, one, O Matanga, has to wander in it for a very long time.

Passing a period of one thousand years in that order, one attains next to the status of a Sudra. In the Sudra order, again, one has to wander for a long time. After thirty thousand years one acquire the status of a Vaisya. There, in that order, one has to pass a very long period. After a time that is sixty times longer than what has been stated as the period of Sudra existence, one becomes a person of the fighting order. In the Kshatriya order one has to pass a very long time. After a time that is measured by multiplying the period last referred to by sixty, one becomes born as a fallen Brahmana. In this order one has to wander for a long period. After a time measured by multiplying the period last named by two hundred, one becomes born in the race of such a Brahmana as lives by the profession of arms. There, in that order, one has to wander for a long period. After a time measured by multiplying the period last named by three hundred, one takes birth in the race of a Brahmana that is given to the recitation of the Gayatri and other sacred Mantras. There, in that order, one has to wander for a long period. After a time measured by multiplying the period last named by four hundred, one takes birth in the race of such a Brahmana as is conversant with the entire Vedas and the scriptures, There, in that order, one has to wander for a very long period. While wandering in that status of existence, joy and grief, desire and aversion, vanity and evil speech, seek to enter into him and make a wretch of him. If he succeeds in subjugating those foes, he then attains a high end. If, on the other hand, those enemies succeed in subjugating him, he falls down from that high status like a person falling down on the ground from the high top of a palmyra tree. Knowing this for certain, O Matanga, I say unto thee, do thou name some other boon, for the status of a Brahmana is incapable of being attained by thee (that hast been born as a Chandala)!'

Section 29

"Bhishma said, 'Thus advised by Indra, Matanga, observant of vows, refused, to hear what he was bid. On the other hand, with regulated vows and cleansed soul, he practised austere penances by standing on one foot for a thousand years, and was deeply engaged in Yoga-meditation. After a thousand years had passed away, Sakra once more came to see him. Indeed, the slayer of Vala and Vritra said unto him the same words.'

'Matanga said, 'I have passed these thousand years, standing on one foot, in deep meditation, observing of the vow of Brahmacharyya. Why is it that I have not yet succeeded in acquiring the status of a Brahmana?'

'Sakra said, 'One born on a Chandala cannot, by any means acquire the status of a Brahmana. Do thou, therefore name some boon so that all this labour of thine may not prove fruitless--Thus addressed by the chief of the celestials, Matanga became filled with grief. He repaired to Prayaga, and passed there a hundred years, standing all the while on his toes. In consequence of the observance of such Yoga which was extremely difficult to bear, he became very much emaciated and his arteries and veins became swollen and visible. He was reduced to only skin and bones. Indeed, it has been heard by us that the righteous-souled Matanga, while practising those austerities at Gaya, dropped down on the ground from sheer exhaustion. The lord and giver of boons, engaged in the good of all creatures, viz., Vasava beholding him falling down, quickly came to that spot and held him fast.'

"Sakra said, 'It seems, O Matanga, that the status of a Brahmana which thou seekest is ill-suited to thee. That status is incapable of being attained by thee. Verily, in thy case, it is surrounded by many dangers. A person by worshipping a Brahmana obtains happiness; while by abstaining from such worship, he obtains grief and misery. The Brahmana is, with respect to all creatures, the giver of what they prize or covet and the protector of what they already have. It is through the Brahmanas that the Pitris and the deities become gratified. The Brahmana, O Matanga, is said to be foremost of all created Beings. The Brahmana grants all objects that are desired and in the way they are desired? Wandering through innumerable orders of Being and undergoing repeated rebirths, one succeeds in some subsequent birth in acquiring the status of a Brahmana. That status is really incapable of being obtained by persons of uncleansed souls. Do thou, therefore, give up the idea. Do thou name some other boon. The particular boon which thou seekest is incapable of being granted to thee.'

"Matanga said, 'Afflicted as I am with grief, why, O Sakra, dost thou afflict me further (with such speeches as these)? Thou art striking one that is already dead, by this behaviour. I do not pity thee for having acquired the status of a Brahmana thou now failest to retain it (for thou hast no compassion to show for one like me). O thou of a hundred sacrifices, the status of a Brahmana as thou sayest be really unattainable by any of the three other orders, yet, men that have succeeded in acquiring (through natural means) that high status do not adhere to it (for what sins do net even Brahmanas commit). Those who having acquired the status of a Brahmana that, like affluence, is so difficult to acquire, do not seek to keep it up (by practising the necessary duties), must be regarded to be the lowest of wretches in this world. Indeed, they are the most sinful of all creatures. Without doubt, the status of a Brahmana is exceedingly difficult to attain, and once being attained, it is difficult to maintain it. It is capable of dispelling every kind of grief. Alas, having attained to it, men do not always seek to keep it up (by practising righteousness and the other duties that attach to it). When even such persons are regarded as Brahmanas why is it that I, who am contented with my own self, who am above all couples of opposites, who am dissociated from all worldly objects, who am observant of the duty of compassion towards all creatures and of self-restraint of conduct, should not be regarded as deserving of that status. How unfortunate I am, O Purandara, that through the fault of my mother I have been reduced to this condition, although I am not unrighteous in my behaviour? Without doubt, Destiny is incapable of being warded off or conquered by individual exertion, since, O lord, I am unable to acquire, notwithstanding these persistent efforts of mine, the object, upon the acquisition of which I have set my heart. When such is the case, O righteous one, it behoves thee to grant me some other boon if, indeed, I have become worthy of thy grace or if I have a little of merit.'

"Bhishma continued, 'The slayer of Vala and Vritra then said unto him,--Do thou name the boon.--Thus urged by the great Indra, Matanga said the following words:

"Matanga said, 'Let me be possessed of the power of assuming any form at will, and journeying through the skies and let me enjoy whatever pleasures I may set my heart upon. And let me also have the willing adorations of both

Brahmanas and Kshatriyas. I bow to thee by bending my head, O god. It behoveth thee to do that also by which my fame, O Purandara, May live for ever in the world.'

"Sakra said, 'Thou shalt be celebrated as the deity of a particular measure of verse and thou shalt obtain the worship of all woman. Thy fame, O son, shall become unrivalled in the three worlds.'--Having granted him these boons, Vasava disappeared there and then. Matanga also, casting off his life-breaths, attained to a high place. Thou mayst thus see, O Bharata, that the status of a Brahmana is very high. That status is incapable of being acquired here (except in the natural way of birth) as said by the great Indra himself.'

Footnotes

145:1 Kurute may mean also makes. The sense is that the Brahmana grants to others whatever objects are desired by them. In his own case also, he creates those objects that he himself desires. His puissance is great and it is through his kindness that others get what they wish or seek.

146:1 Ekaramah is one who sports with one's own self, i.e., who is not dependant on others for his joy or happiness; one who has understood the soul.

Section 30

"Yudhishthira said, 'I have heard this great narrative, O perpetuator of Kuru's race. Thou, O foremost of eloquent men, hast said that the status of a Brahmana is exceedingly difficult of acquisition. It is heard, however, that in former times the status of a Brahmana had been acquired by Viswamitra. Thou, however, O best of men, tellest us that status is incapable of being acquired. I have also heard that king Vitahavya in ancient times succeeded in obtaining the status of a Brahmana. I desire to hear, O puissant son of Ganga, the story of Vitahavya's promotion. By what acts did that best of kings succeed in acquiring the status of a Brahmana? Was it through some boon (obtained from some one of great puissance) or was it through the virtue of penances? It behoveth thee to tell me everything.'

"Bhishma said, 'Hear, O monarch, how the royal sage Vitahavya of great celebrity succeeded in ancient times in acquiring the status of a Brahmana that is so difficult to attain and that is held in such high reverence by all the world. While the high-souled Manu in days of yore was employed in righteously ruling his subjects, he obtained a son of righteous soul who became celebrated under the name of Saryati. In Saryati's, race, O monarch, two kings took their birth, viz., Haihaya and Talajangha. Both of them were sons of Vatsa, O foremost of victorious kings. Haihaya, O monarch, had ten wives. Upon them he begot, O Bharata, a century of sons all of whom were highly inclined to fighting. All of them resembled one another in features and prowess. All of them were endued with great strength and all of them were possessed of great skill in battle. They all studied the Vedas and the science of weapons thoroughly. In Kasi also, O monarch, there was a king who was the grandfather of Divodasa. The foremost of victorious men, he was known by the name of Haryyaswa. The sons of king Haihaya, O chief of men (who was otherwise known by the name of Vitahavya), invaded the kingdom of Kasi and advancing to the country that lies between the rivers Ganga and Yamuna, fought a battle with king Haryyaswa and also slew him in it. Having slain king Haryyaswa in this way, the sons of Haihaya, those great car-warriors, fearlessly went back to their own delightful city in the country of the Vatsas. Meanwhile Haryyaswa's son Sudeva, who looked like a deity in splendour and who was a second god of righteousness, was installed on the throne of Kasi as its ruler. The delighter of Kasi, that righteous-souled prince ruled his kingdom for sometime, when the hundred sons of Vitahavya once more invaded his dominions and defeated him in battle. Having vanquished king Sudeva thus, the victors returned to their own city. After that Divodasa, the son of Sudeva, became installed on the throne of Kasi as its ruler. Realising the prowess of those high-souled princes, viz., the sons of Vitahavya, king Divodasa, endued with great energy, rebuilt and fortified the city of Baranasi at the command of Indra. The territories of Divodasa were full of Brahmanas and Kshatriyas, and abounded with Vaisyas and Sudras. And they teemed with articles and provisions of every kind, and were adorned with shops and marts swelling with prosperity. Those territories, O best of kings, stretched northwards from the banks of Ganga to the southern banks of Gomati, and resembled a second Amravati (the city of Indra). The Haihayas once again, O Bharata, attacked that tiger among kings, as he ruled his kingdom. The mighty king Divodasa endued with great splendour, issuing out of his capital, gave them battle. The engagement between the two parties proved so fierce as to resemble the encounter in days of old between the deities and the Asuras. King Divodasa fought the enemy for a thousand days at the end of which, having lost a number of followers and animals, he became exceedingly distressed. King Divodasa, O monarch, having lost his army and seeing his treasury exhausted, left his capital and fled away. Repairing to the delightful retreat of Bhardwaja endued with great wisdom the king, O chastiser of foes joining his hands in reverence, sought the Rishi's protection. Beholding King Divodasa before him, the eldest son of Vrihaspati, viz., Bharadwaja of excellent conduct, who was the monarch's priest, said unto him, What is the reason of thy coming here? Tell me everything, O king. I shall do that which is agreeable to thee, without any scruple.'

"The king said, 'O holy one, the sons of Vitahavya have slain all the children and men of my house. I only have escaped with life, totally discomfited by the foe. I seek thy protection. It behoveth thee, O holy one, to protect me with such affection as thou hast for a disciple. Those princes of sinful deeds have slaughtered my whole race, leaving myself only alive.'

"Bhishma continued, 'Unto him who pleaded so piteously, Bharadwaja of great energy said, Do not fear! Do not fear! O son of Sudeva, let thy fears be dispelled. I shall perform a sacrifice, O monarch, in order that thou mayst have a son through whom thou shalt be able to smite thousands upon thousands of Vitahavya's party. After this, the Rishi performed a sacrifice with the object of bestowing a son on Divodasa. As the result thereof, unto Divodasa was born a son named Pratarddana. Immediately on his birth he grew up like a boy of full three and ten years and quickly mastered the entire Vedas and the whole of arms. Aided by his Yoga powers, Bharadwaja of great intelligence had entered into the prince. Indeed, collecting all the energy that occurs in the object of the universe, Bharadwaja put them together in the body of prince Pratarddana. Put on shining mail on his person and armed with the bow, Pratarddana, his praises sung by bards and the celestial Rishis, shone resplendent like the risen star of day. Mounted on his car and with the scimitar tied to his belt, he shone like a blazing fire. With scimitar and shield and whirling his shield as he went, he proceeded to the presence of his sire. Beholding the prince, the son of Sudeva, viz., king Divodasa, became filled with joy. Indeed, the old king thought the sons of his enemy Vitahavya as already slain. Divodasa then installed his son Pratarddana as Yuvaraja, and regarding himself crowned with success became exceedingly happy. After this, the old king commanded that chastiser of foes, viz., prince Pratarddana to march against the sons of Vitahavya and slay them in battle. Endued with great powers. Pratarddana, that subjugator of hostile cities speedily crossed Ganga on his car and proceeded against the city of the Vitahavyas. Hearing the clatter produced by the wheels of his car, the sons of Vitahavya, riding on their own cars that looked like fortified citadels and that were capable of destroying hostile vehicles, issued out of their city. Issuing out of their capital, those tigers among men, viz., the sons of Vitahavya, who were all skilful warriors cased in mail, rushed with uplifted weapons towards Pratarddana, covering him with showers of arrows. Encompassing him with innumerable cars, O Yudhisthira, the Vitahavyas poured upon Pratarddana showers of weapons of various kinds like clouds pouring torrents of rain on the breast of Himavat. Baffling their weapons with his own, prince Pratarddana endued with mighty energy slew them all with his shafts that resembled the lighting fire of Indra. Their heads struck off, O king, with hundreds and thousands of broad-headed arrows, the warriors of Vitahavya fell down with blood-dyed bodies like Kinsuka trees felled by woodmen with their axes on every side. After all his warriors and sons had fallen in battle, king Vitahavya fled away from his capital to the retreat of Bhrigu. Indeed, arrived there, the royal fugitive sought the protection of Bhrigu. The Rishi Bhrigu, O monarch, assured the defeated king of his protection. Pratarddana followed in the footsteps of Vitahavya. Arrived at the Rishi's retreat, the son of Divodasa said in a loud voice.--Ho, listen ye disciples of the high souled Bhrigu that may happen to be present, I wish to see the sage. Go and inform him of this. Recognising that it was Pratarddana who had come, the Rishi Bhrigu himself came out of his retreat and worshipped that best of kings according to due rites. Addressing him then, the Rishi said,--Tell me, O king, what is thy business. The king, at this, informed the Rishi of the reason of his presence.'

"The king said, 'King Vitahavya has come here, O Brahmana. Do thou give him up. His sons, O Brahmana, had destroyed my race. They had laid waste the territories and the wealth of the kingdom of Kasi. Hundred sons, however, of this king proud of his might, have all been slain by me. By slaying that king himself I shall today pay off the debt I owe to my father. Unto him that foremost of righteous men, viz., the Rishi Bhrigu, penetrated with compassion, replied by saying,--There is no Kshatriya in this retreat. They that are here are all Brahmanas. Hearing these words of Bhrigu that must accord he thought with truth, Pratarddana touched the Rishi's feet slowly and, filled with delight, said,--By this, O holy one, I am without doubt, crowned with success, since this king becomes abandoned by the very order of his birth in consequence of my prowess. Give me thy permission, O Brahmana, to leave thee, and let me solicit thee to pray for my welfare. This king, O founder of the race that goes by the name, has been compelled to leave of the very community of his birth, in consequence of my might. Dismissed by the Rishi Bhrigu, king Pratarddana then departed from that retreat, having even as a snake vomits forth its real poison and repaired to the place he had come from. Meanwhile, king Vitahavya attained to the status of a Brahmana sage by virtue of the words only of Bhrigu. And he acquired also a complete mastery over all the Vedas through the same cause. Vitahavya had a son named Gritsamada who in beauty of person was a second Indra. Once on a time the Daityas afflicted him much, believing him to be none else than Indra. With regard to that high-souled Rishi, one foremost of Srutis in the Richs goes like this viz., He with whom Gritsamada stays, O Brahmana, is held in high respect by all Brahmanas. Endued with great intelligence, Gritsamada become a regenerate Rishi in the observance of Brahmacharyya. Gritsamada had a regenerate son of the name of Sutejas. Sutejas had a son of the name of Varchas, and the son of Varchas was known by the name of Vihavya. Vihavya had a son of his loins who was named Vitatya and Vitatya had a son of name Satya. Satya had a son of name Santa. Santa had a son, viz., the Rishi Sravas. Sravas begot a son named Tama. Tama begot a son named

Prakasa, who was a very superior Brahmana. Prakasa had a son named Vagindra who was the foremost of all silent reciters of sacred Mantras. Vagindra begot a son named Pramati who was a complete master of all the Vedas and their branches. Pramati begot upon the Apsara Ghritachi a son who was named Ruru. Ruru begot a son upon his spouse Pramadvara. That son was the regenerate Rishi Sunaka. Sunaka begot a son who is named Saunaka. It was even thus, O foremost of monarchs, that king Vitahavya, though a Kshatriya by the order of his birth, obtained the status of a Brahmana, O chief of Kshatriyas, through the grace of Bhrigu. I have also told thee the genealogy of the race that sprung from Gritsamada. What else wouldst thou ask?'

Footnotes

148:1 Dasatirdasa is ten times hundred or one thousand Dasati, like Saptati, Navati, etc., means ten times ten. Both the Vernacular translators have erred in rendering the word.

Section 31

"Yudhishthira said, 'What men, O chief of Bharata's race, are worthy of reverent homage in the three worlds? Tell me this in detail verily. I am never satiated with hearing thee discourse on these topics.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the discourse between Narada and Vasudeva. Beholding Narada on one occasion worshipping many foremost of Brahmanas with joined hands, Kesava addressed him saying, Whom dost thou worship? Whom amongst these Brahmanas, O holy one dost thou worship with so great reverence? If it is a matter that I can heard of, I then wish to hear it. Do, O foremost of righteous men, tell me this!'

"Narada said, 'Hear, O Govinda, as to who those are whom I am worshipping, O grinder of foes. Who else is there in this world that so much deserves to hear this? I worship the Brahmanas, O puissant one, who constantly worship Varuna and Vayu and Aditya and Parjanya and the deity of Fire, and Sthanu and Skanda and Lakshmi and Vishnu and the Brahmanas, and the lord of speech, and Chandramas, and the Waters and Earth and the goddess Saraswati. O tiger of Vrishni's race, I always worship those Brahmanas that are endued with penances, that are conversant with the Vedas, that are always devoted to Vedic study, and that are possessed of high worth. O puissant one, I bow down my head unto those persons who are freed from boastfulness, who discharge, with an empty stomach, the rites in honour of the deities, who are always contented with what they have and who are endued with forgiveness. I worship them, O Yadava, that are performers of sacrifices, that are of a forgiving disposition, and self restrained, that are masters of their own senses, that worship truth and righteousness, and that give away land and kine unto good Brahmanas. I bow unto them, O Yadava, that are devoted to the observance of penances, that dwell in forests, that subsist upon fruits and roots, that never store anything for the morrow, and that are observant of all the acts and rites laid down in the scriptures. I bow unto them, O Yadava, that feed and cherish their servants, that are always hospitable to guests, and that eat only the remnants of what is offered to the deities. I worship them that have become irresistible by studying the Vedas, that are eloquent in discoursing on the scriptures, that are observant of the vow of Brahmacharyya, and that are always devoted to the duties of officiating at the sacrifices of others and of teaching disciples. I worship them that are endued with compassion towards all creatures, and that study the Vedas till noon (i.e. till their backs are heated by the sun). I bow unto them, O Yadava, that strive to obtain the grace of their preceptors, that labour in the acquisition of their Vedas, that are firm in the observance of vows, that wait, with dutiful obedience, upon their preceptors and seniors, and that are free from malice and envy. I bow unto them, O Yadava, that are observant of excellent vows, that practice taciturnity, that have knowledge of Brahman, that are firm in truth, that are givers of libations of clarified butter and oblations of meat. I bow to them, O Yadava, that subsist upon eleemosynary alms, that are emaciated for want of adequate food and drink, that have lived in the abodes of their preceptors, that are averse to and destitute of all enjoyments, and that are poor in the goods of this Earth. I bow unto them, O Yadava, that have no affection for things of this Earth, that have no quarrels to wage with others, that do not clothe themselves, that have no wants, that have become irresistible through the acquisition of the Vedas, that are eloquent in the exposition of righteousness, and that are utterers of Brahma, I bow unto them that are devoted to the practice of the duty of compassion towards all creatures, that are firm in the observance of truth, that are self-restrained, and that are peaceful in their behaviour. I bow unto them, O Yadava, that are devoted to the worship of deities and guests, that are observant of the domestic mode of life, and that follow the practice of pigeons in the matter of their subsistence. I always bow unto those persons whose aggregate of three exists, without being weakened, in all their acts, and who are observant of truth and righteous behaviour, I bow unto them, O Kesava, that are conversant with Brahma, that are endued with knowledge of the Vedas, that are attentive to the aggregate of three, that are free from cupidity, and that are righteous in their behaviour. I bow unto them, O Madhava, that subsist upon water only, or upon air alone, or upon the remnants of the food that is offered to deities and guests, and that are observant of diverse kinds of excellent vows. I always worship them that have no spouses (in consequence of the vow of celibacy they observe), that have spouses and the domestic fire (in consequence of the domestic mode of life they lead), that are the refuge of the Vedas, and that are the refuge of all creatures in the universe (in consequence of the compassion they feel towards them). I always bow unto those Rishis, O Krishna, that are the creators of the universe, that are the elders of the universe, that are the eldest members of the race or the family, that are dispellers of the darkness of ignorance, and that are the best of all persons in the universe (for righteousness of behaviour and knowledge of the scriptures). For these reasons, do thou also, O scion of Vrishni's race, worship every day those regenerate persons of whom I speak. Deserving as they are of reverent worship, they will when worshipped, confer happiness on thee, O sinless one. Those persons of whom I speak are always givers of happiness in this world as well as in the next. Reverenced by all, they move about in this world, and if worshipped by thee are sure to grant thee happiness. They who are hospitable to all persons that come unto them as guests, and who are always devoted to Brahmanas and kine, as also to truth (in speech and behaviour), succeed in crossing all calamities and obstacles. They who are always devoted to peacefulness of behaviour, as also they who are freed from malice and envy, and they who are always attentive to the study of the Vedas, succeed in crossing all calamities and obstacles. They who bow unto all the deities (without showing a preference for any and thereby proving their tolerance), they who betake themselves to one Veda as their refuge, they who are possessed of faith and are self-restrained, succeed in crossing all calamities and obstacles. They who worship the foremost of Brahmanas with reverence and are firm in the observance of excellent vows and practise the virtue of charity, succeed in crossing all calamities and obstacles. They who are engaged in the practice of penances, they who are always observant of the vow of celibacy, and they whose souls have been cleansed by penances, succeed in crossing all calamities and obstacles. They who are devoted to the worship of the deities and guests and dependants, as also of the Pitris, and they who eat the remnant of the food that is offered to deities, Pitris, guests and dependants, succeed in crossing all calamities and obstacles. They who, having ignited the domestic fire, duly keep it burning and worship it with reverence and they who have duly poured libations (to the deities) in Soma-sacrifices, succeed in crossing all calamities and obstacles. They who behave as they should towards their mothers and fathers and preceptors and other seniors even as thou, O tiger among the Vrishnis, dost behave, succeed in crossing all calamities and obstacles--Having said these words, the celestial Rishi ceased speaking.'

"Bhishma continued. 'For these reasons, do thou also, O son of Kunti, always worship with reverence the deities, the Pitris, the Brahmanas, and guests arrived at thy mansion and as the consequence of such conduct thou art sure to attain to a desirable end!'"

Footnotes

151:1 Teshu (Brahmaneshu) Vahumanaprah (san) kan namsvasi--this is the Grammar, as explained by the commentator.

151:2 Yajanti with reference to truth and righteousness means worship, and with reference to land kine means give away.

152:1 Pigeons pick up scattered grains and never store for the morrow. In the Sila and other vows, the picking up of scattered and cast off grains from the field after the crops have been taken away by the owners, is recommended as the means of filling the stomach.

152:2 The aggregate of three is Righteousness, Wealth, and Pleasure. Persons who, in all the acts they do, keep an eye upon these three, are said to have their aggregate of three existing in all their acts.

Section 32

"Yudhishthira said,--'O grandsire, O thou of great wisdom, O thou that art conversant with all branches of knowledge, I desire to hear thee discourse on topics connected with duty and Righteousness. Tell me truly, O chief of Bharata's race, what the merits are of those persons that grant protection to living creatures of the four orders when these pray for protection.'

"Bhishma said, 'O Dharma's son of great wisdom and widespread fame, listen to this old history touching the great merit of granting protection to others when protection is humbly sought. Once on a time, a beautiful pigeon, pursued by a hawk, dropped down from the skies and sought the protection of the highly-blessed king Vrishadarbha. The pure-souled monarch, beholding the pigeon take refuge in his lap from fear, comforted him, saying, Be comforted, O bird; do not fear, Whence hast thou taken such great fright? What hast thou done and where hast thou done it in consequence of which thou hast lost thy senses in fear and art more dead than alive? Thy colour, beautiful bird, is such as to resemble that which adorns a fresh-blown lotus of the blue variety. Thy eyes are of the hue of the pomegranate or the Asoka flower. Do not fear. I bid thee, be comforted. When thou hast sought refuge with me, know that no one will have the courage to even think of seizing thee,--thee that hast such a protector to take care of thy person. I shall for thy sake, give up today the very kingdom of the Kasi and, if need be, my lice too. Be comforted, therefore, and let no fear be thine, O pigeon.'

"The hawk said, 'This bird has been ordained to be my food. It behoves thee not, O king, to protect him from me. I have outcoursed this bird and have got him. Verily, with great effort have I got at him at last. His flesh and blood and marrow and fat will be of great good to me. This bird will be the means of gratifying me greatly. Do not, O king, place thyself between him and me in this way. Fierce is the thirst that is afflicting me, and hunger is gnawing my bowels. Release the bird and cast him off. I am unable to bear the pains of hunger any longer. I pursued him as my prey. Behold, his body is bruised and torn by me with my wings and talons. Look, his breath has become very weak. It behoves thee not, O king, to protect him from me. In the exercise of that power which properly belongs to thee, thou art, indeed competent to interfere in protecting human beings when they are sought to be destroyed by human beings. Thou canst not, however, be admitted to have any power over a sky-ranging bird afflicted with thirst. Thy power may extend over thy enemies, thy servants, thy relatives, the disputes that take place between thy subjects. Indeed, it may extend over every part of thy dominions and over also thy own senses. Thy power, however, does not extend over the welkin. Displaying thy prowess over such foes as act against thy wishes, thou mayst establish thy rule over them. Thy rule, however, does not extend over the birds that range the sky. Indeed, if thou hast been desirous of earning merit (by protecting this pigeon), it is thy duty to look at me also (and do what is proper for enabling me to appease my hunger and save my life)!

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the hawk, the royal sage became filled with wonder. Without disregarding these words of his, the king, desirous of attending to his comforts, replied unto him saying the following words.'

"The king said, 'Let a bovine bull or boar or deer or buffalo be dressed today for thy sake. Do thou appease thy hunger on such food today. Never to desert one that has sought my protection in my firm vow. Behold, O bird, this bird does not leave my lap!'

"The hawk said, 'I do not, O monarch, eat the flesh of the boar or the ox or of any of the diverse kinds of fowl. What need have I of food of this or that kind? My concern is with that food which has been eternally ordained for beings of my order? Hawks feed on pigeons,--this is the eternal ordinance. O sinless, Usinara, if thou feelest such affection for this pigeon, do thou then give me flesh from thy own body, of weight equal to that of this pigeon.'

"The king said, 'Great is the favour thou showiest me today by speaking to me in this strain. Yes, I shall do what thou biddest. Having said this, that best of monarchs began to cut off his own flesh and weigh it in a balance against the pigeon. Meanwhile, in the inner apartments of the palace, the spouses of king, adorned with jewels and gems, hearing what was taking place, uttered exclamations of woe and came out, stricken with grief. In consequence of those cries of the ladies, as also of the ministers and servants, a noise deep as the roar of the clouds arose in the palace. The sky that had been very clear became enveloped with thick clouds on every side. The Earth began to tremble, as the consequence of that act of truth which the monarch did. The king began to cut off the flesh from his flanks from the arms, and from his thighs, and quickly fill one of the scales for weighing it against the pigeon. In spite of all that, the pigeon continued to weigh heavier. When at last the king became a skeleton of bones, without any flesh, and covered with blood, he desired to give up his whole body and, therefore, ascended the scale in which he had placed the flesh that he had previously cut off. At that time, the three worlds, with Indra at their head, came to that spot for beholding him. Celestial kettle-drums and diverse drums were struck and played upon by invisible beings belonging to the firmament. King Vrishadarbha was bathed in a shower of nectar that was poured upon him. Garlands of celestial flowers, of delicious fragrance and touch, were also showered upon him copiously and repeatedly. The deities and Gandharvas and Apsaras in large bands began to sing and dance around him even as they sing and dance around the Grandsire Brahma. The king then ascended a celestial car that surpassed (in grandeur and beauty) a mansion made entirely of gold, that had arches made of gold and gems, and that was adorned with columns made of lapis lazuli. Through the merit of his act, the royal sage Sivi proceeded to eternal Heaven. Do thou also, O Yudhishthira, act in the same way towards those that seek thy protection.

He who protects those that are devoted to him, those that are attached to him from love and affection, and those that depend upon him, and who has compassion for all creatures, succeeds in attaining to great felicity hereafter. That king who is of righteous behaviour and who is observant of honesty and integrity, succeeds by his acts of sincerity in acquiring every valuable reward. The royal sage Sivi of pure soul and endued with great wisdom and unbaffled prowess, that ruler of the kingdom of Kasi, became celebrated over the three worlds for his deeds of righteousness. Anybody who would protect in the same way a seeker for protection, would certainly attain (like Sivi himself) to the same happy end, O best of the Bharatas. He who recites this history of the royal sage Vrishadarbha is sure to become cleansed of every sin, and the person who hears this history recited by another is sure to attain to the same result.'"

Section 33

"Yudhishthira said, 'Which act, O grandsire, is the foremost of all those that have been laid down for a king? What is that act by doing which a king succeeds in enjoying both this world and the next?'

"Bhishma said, 'Even this viz., the worship of the Brahmanas, is the foremost of all those act, O Bharata, which have been laid down for a king duly installed on the throne, if, indeed, he is desirous of obtaining great happiness. Even this is what the foremost of all kings should do. Know this well, O chief of Bharata's race. The king should always worship with reverence all righteous Brahmanas possessed of Vedic lore. The king should, with bows and comforting speeches and gifts of all articles of enjoyment, worship all Brahmanas possessed of great learning who may dwell in his city or provinces. This is the foremost of all acts laid down for the king. Indeed, the king should always keep his eyes fixed on this. He should protect and cherish these, even as he protects his own self or his own children. The king should worship with greater reverence those amongst the Brahmanas that may be worthy of it (for their superior sanctity and learning). When such men are freed from all anxiety, the whole kingdom blazes forth in beauty. Such individuals are worthy of adoration. Unto such the king should bow his head. Verily, they should be honoured, even as one honours one's sires and grandsires. Upon them depends the course of conduct followed by men, even as the existence of all creatures depends upon Vasava. Of prowess incapable of being baffled and endued with great energy, such men, if enraged, are capable of consuming the entire kingdom to ashes by only fiat of their will, or by acts of incantation, or by other means (derived from the power of penance). I do not see anything that can destroy them. Their power seems to be uncontrolled, being capable of reaching to the farthest end of the universe. When angry, their glances fall upon men and things like a blazing flame of fire upon a forest. The most courageous men are struck with fear at their men. Their virtues and powers are extraordinary and immeasurable. Some amongst them are like wells and pits with mouths covered by grass and creepers, while others resemble the firmament cleared of clouds and darkness. Some amongst them are of fierce dispositions (like Durvasas and others of that stamp). Some are as mild and soft in disposition as cotton (like Gautama and others). Some amongst them are very cunning (like Agastya who devoured the Asura Vatapi, and Rishis of that class). Some amongst them are devoted to the practice of penances. Some amongst them are employed in agricultural pursuits (like the preceptor of Uddalaka). Some amongst them are engaged in the keep of kine (as Upamanyu while attending his preceptor). Some amongst them live upon eleemosynary alms. Some amongst them are even thieves (like Valmiki in his early years and Viswamitra during a famine). Some amongst them are fond of fomenting quarrels and disputes (like Narada). Some, again, amongst them are actors and dancers (like Bharata). Some amongst them are competent to achieve all feats, ordinary and extraordinary (like Agastya drinking up the entire ocean, as if it were a palmful of water). The Brahmanas, O chief of Bharata's race are of diverse aspects and behaviour. One should always utter the praises of the Brahmanas who are conversant with all duties, who are righteous of behaviour, who are devoted to diverse kinds of act, and who are seen to derive their sustenance from diverse kinds of occupations. The Brahmanas, O ruler of men, who are highly blessed, are elder in respect of their origin than the Pitris, the deities, human beings (belonging to the three other orders), the Snakes and the Rakshasas. These regenerate persons are incapable of being vanquished by the deities or the Pitris, or the Gandharvas or the Rakshasas, or the Asuras or the Pisachas. The Brahmanas are competent to make him a deity that is not a deity They can, again, divest one that is a deity of his status as such. He becomes a king whom they wish to make a king. He, on the other hand, goes to the wall whom they do not love or like. I tell thee truly, O king, that those foolish persons, without doubt, meet with destruction who calumniate the Brahmanas and utter their dispraise. Skilled in praise and dispraise, and themselves the origin or cause of other people's fame and ignominy the Brahmanas, O king, always become angry with those that seek to injure others. That man whom the Brahmanas praise succeeds in growing in prosperity. That man who is censured and is cast off by the Brahmanas soon meets with discomfiture. It is in consequence of the absence of Brahmanas from among them that the Sakas, the Yavanas, the Kamvojas and other Kshatriya tribes have become fallen and degraded into the status of Sudras. The Dravidas, the Kalingas, the Pulandas, the Usinaras, the Kolisarpas, the Mahishakas and other Kshatriyas, have, in consequence of the absence of Brahmanas from among their midst, become degraded into Sudras. Defeat at their hands is preferable to victory over them, O foremost of victorious persons. One slaying all other living creatures in the world does not incur a sin so heinous as that of slaying a single Brahmana. The great Rishis have said that Brahmanicide is a heinous sin. One should never utter the dispraise or calumny of the Brahmanas. Where the dispraise of Brahmanas is uttered, one should sit with face hanging down or leave that spot (for avoiding both the utterer and his words). That man has not as yet been born in this world or will not take birth here, who has been or will be able to pass his life in happiness after quarrelling with the Brahmanas. One cannot seize the wind with one's hands. One cannot touch the moon with one's hand. One cannot support the Earth on one's arms. After the same manner, O king, one is not able to vanquish the Brahmanas in this world.'"

Footnotes

156:1 Some texts read vriddhan for Ishtan. If the former reading be adopted, the meaning would be that kings should worship all aged Brahmanas possessed of Vedic lore.

157:1 Though really conversant with all duties, and of righteous behaviour, the Brahmanas, nevertheless, for concealing their real natures or for protecting the world, are seen to be employed in diverse kinds of occupations.

Section 34

"Bhishma said, 'One should always offer the most reverent worship unto the Brahmanas. They have Soma for their king, and they it is who confer happiness and misery upon others. They, O king, should always be cherished and protected as one cherishes and protects one's own sires and grandsires, and should be adored with bows and gifts of food and ornaments and other articles of enjoyment, as also with such things as they may desire. The peace and happiness of the kingdom flow from such respect shown to the Brahmanas even as the peace and happiness of all living creatures flow from Vasava, the chief of the celestials. Let Brahmanas of pure behaviour and Brahma-effulgence be born in a kingdom. Kshatriyas also that are splendid car-warriors and that are capable of scorching all foes, should be desired (amongst those that settle in a kingdom). This was said unto me by Narada. There is nothing higher, O king, than this, viz., the act of causing a Brahmana possessed of good birth, having a knowledge of morality and righteousness, and steadfast in the observance of excellent vows, to take up his residence in one's mansion. Such an act is productive of every kind of blessing. The sacrificial offerings given unto Brahmanas reach the very deities who accept them. Brahmanas are the sires of all creatures. There is nothing higher than a Brahmana. Aditya, Chandramas, Wind, Water, Earth, Sky and the points of the compass, all enter the body of the Brahmana and take what the Brahmana eats. In that house where Brahmanas do not eat, the Pitris refuse to eat. The deities also never eat in the house of the wretch who hates the Brahmanas. When the Brahmanas are gratified, the Pitris also are gratified. There is no doubt in this. They that give away the sacrificial butter unto the Brahmanas become themselves gratified (in this and the other world). Such men never meet with destruction. Verily, they succeed in attaining to high ends. Those particular offerings in sacrifices with which one gratifies the Brahmanas go to gratify both the Pitris and the deities. The Brahmana is the cause of that sacrifice whence all created things have sprung. The Brahmana is acquainted with that from which this universe has sprung and unto which, when apparently destroyed, it returns. Indeed the Brahmana knows the path that leads to Heaven and the other path that leads to the opposite place. The Brahmana is conversant with what has happened and what will happen. The Brahmana is the foremost of all two-legged beings. The Brahmana, O chief of the Bharatas, is fully conversant with the duties that have been laid down for his order. Those persons that follow the Brahmanas are never vanquished. Departing from this world, they never meet with destruction. Indeed victory is always theirs. Those high-souled persons,--indeed, those persons that have subdued their souls,--who accept the words that fall from the lips of the Brahmanas, are never vanquished. Victory always becomes theirs. The energy and might of those Kshatriyas who scorch everything with their energy and might become neutralised when they encounter the Brahmanas. The Bhrigus conquered the Talajanghas. The son of Angiras conquered the Nipas. Bharadwaja conquered the Vitahavyas as also the Ailas. O chief of Bharata's race. Although all these Kshatriyas were capable of using diverse kinds of arms, yet the Brahmanas named, owning only black deer skins for their emblems, succeeded in conquering them effectually. Bestowing the Earth upon the Brahmanas and illuminating both the worlds by the splendour of such a deed, one should accomplish acts through which one may succeed in attaining to the end of all things. Like fire concealed within wood, everything that is said or heard or read in this world, lies ensconced in the Brahmana. In this connection is cited the old history of the conversation between Vasudeva and the Earth, O chief of Bharata's race!'

"Vasudeva said, 'O mother of all creatures, O auspicious goddess, I desire to ask thee for a solution of this doubt of mine. By what act does a man leading the domestic mode of life succeed in cleansing all his sins?'

"The Earth said, 'One should serve the Brahmanas. This conduct is cleansing and excellent. All the impurities destroyed of that man who serves the Brahmanas with reverence. From this (conduct) arises prosperity. From this arises fame. From this springs forth intelligence or knowledge of the soul. A Kshatriya by this conduct, becomes a mighty car-warrior and a scorcher of foes and succeeds in acquiring great fame. Even this is what

Narada said unto me, viz., that one should always revere a Brahmana that is well-born, of rigid vows and conversant with the scriptures, if one desires every kind of prosperity. That man really grows in prosperity who is applauded by the Brahmanas, who are higher than those that are regarded superior to all men high or low. That man who speaks ill of the Brahmanas soon meets with discomfiture, even as a clod of unbaked earth meets with destruction when cast into the sea. After the same manner, all acts that are hurtful to the Brahmanas are sure to bring about discomfiture and ruin. Behold the dark spots on the Moon and the salt waters of the ocean. The great Indra had at one time been marked all over with a thousand sex-marks. It was through the power of the Brahmanas that those marks became altered into as so many eyes. Behold, O Mahadeva how all those things took place. Desiring fame and prosperity and diverse regions of beautitude in the next world, a person of pure behaviour and soul should, O slayer of Madhu, live in obedience to the dictates of the Brahmanas.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the goddess Earth, the slayer of Madhu, O thou of Kuru's race, exclaimed,--Excellent, Excellent--and honoured the goddess in due form. Having heard this discourse between the goddess Earth and Madhava, do thou, O son of Pritha, always, with rapt soul, worship all superior Brahmanas. Doing this, thou shalt verily obtain what is highly beneficial for thee!"'

Footnotes

158:1 The argument, therefore, is that anything given to the Brahmana to eat and that is eaten by him apparently, is really eaten by these deities.

159:1 Bhutatmanah is explained by the commentator as Bhuta praptahvasikritahatma yaih.

159:2 The second line of verse 18 is a crux. The commentator explains that prakshipya means dattwa; Kun is the Earth. Van is diptim ukrvan, ubhaya-loke iti seshah. Para- This footnote appears to have been truncated, as the last line begins with a hyphenated word.--JBH.

160:1 The dark spots on the Moon were due to the curse of Daksha. The waters of the Ocean became saltish owing to the curse of a Rishi.

Section 35

"Bhishma said, 'O blessed king, Brahmana, by birth alone, becomes an object of adoration with all creatures and are entitled, as guests, to eat the first portion of all cooked food.From them flow all the great objects of life (viz., Righteousness and Wealth and Pleasure and Emancipation). They are the friends of all creatures in the universe. They are again the mouths of the deities (for food poured into their mouths is eaten by the deities). Worshipped with reverence, they wish us prosperity by uttering words fraught with auspiciousness. Disregarded by our foes, let them be enraged with these, and let them wish evil unto those detractors of theirs, uttering words fraught with severe curses. In this connection, persons conversant with ancient history repeat the following verses sung of old respecting how in ancient times the Creator, after having created the Brahmanas, ordained their duties.--A Brahmana should never do anything else than what has been ordained for him. Protected, they should protect others. By conducting themselves in this way, they are sure to attain to what is mightily advantageous for them. By doing those acts that are ordained for them, they are sure to obtain Brahma-prosperity. Ye shall become the exemplars of all creatures, and reins for restraining them. A Brahmana possessed of learning should never do that which is laid down for the Sudras. By doing such acts, a Brahmana loses merit . By Vedic study he is sure to obtain prosperity and intelligence and energy and puissance competent to scorch all things, as also glory of the most exalted kind. By offering oblations of clarified butter unto the deities, the Brahmanas attain to high blessedness and become worthy of taking the precedence of even children in the matter of all kinds of cooked food, and endued with Brahma-prosperity. Endued with faith that is fraught with compassion towards all creatures, and devoted to self-restraint and the study of the Vedas, ye shall attain to the fruition of all your wishes. Whatever things exist in the world of men, whatever things occur in the region of the deities, can all be achieved acquired with the aid of penances and knowledge and the observance of vows and restraints. I have thus recited to thee, O sinless one, the verses that were sung by Brahma himself. Endued with supreme intelligence and wisdom, the Creator himself ordained this, through compassion for the Brahmanas. The puissance of those among them that are devoted to penances is equal to the might of kings. They are verily irresistible, fierce, possessed of the speed of lightning, and exceedingly quick in what they do. There are amongst them those that are possessed of the might of lions and those that are possessed of the might of tigers. Some of them are endued with the might of boars, some with that of the deer, and some with that of crocodiles. Some there are amongst them whose touch resembles that of snakes of virulent poison, and some whose bite resembles that of sharks. Some amongst them are capable of compassing by speech alone the destruction of those that are opposed to them; and some are competent to destroy by a glance only of their eyes. Some, amongst them, as already said, are like snakes of virulent poison, and some of them are possessed of very mild dispositions. The dispositions, O Yudhisthira, of the Brahmanas, are of diverse kinds. The Mekalas, the Dravidas, the Lathas, the Paundras, the Konwasiras, the Saundikas, the Daradas, the Darvas, the Chauras, the Savaras, the Varvaras, the Kiratas, the Yavanas, and numerous other tribes of Kshatriyas, have become degraded into the status of Sudras through the wrath of Brahmanas. In consequence of having disregarded the Brahmanas, the Asuras have been obliged to take refuge in the depths of the ocean. Through the grace of the Brahmanas, the deities have become denizens of the happy regions of Heaven. The element of space or ether is incapable of being touched. The Himavat mountains are incapable of being moved from their site. The current of Ganga is incapable of being resisted by a dam. The Brahmanas are incapable of being subjugated. Kshatriyas are incapable of ruling the Earth without cultivating the good will of the Brahmanas. The Brahmanas are high-souled beings. They are the deities of the very deities. Do thou always worship them with gifts and obedient services: if, indeed, thou wishest to enjoy the sovereignty of the whole Earth with her belt of seas. The energy and might of Brahmanas, O sinless one, become abated in consequence of the acceptance of gift. Thou shouldst protect thy race. O king, from those Brahmanas that do not desire to accept gifts!'"

(Anusasana Parva Continued in Volume XI)

Footnotes

160:2 The sense is that one becomes a Brahmana by birth alone, without the aid of those purificatory rites that have been laid down in the scriptures. When food is cooked, none else than a Brahmana is entitled in the first portion thereof.

161:1 The commentator thinks that saudram karma has especial reference to the service of others. Hence what is interdicted for the Brahmanas is the service of others.

161:2 In this country to this day, when food is prepared in view of guests invited to a house, no portion of such food can be offered to any one before it is dedicated to the deities and placed before those for whom it is intended. An exception, however, is made for children. What is stated here is that a good Brahmana can take the precedence of even children in the matter of such food.

162:1 What is stated here is that those Brahmanas that do not accept gifts are very superior. Their energy and might are great. Bhishma directs Yudhishthira to be always careful of how he would treat such superior Brahmanas. After rakshyam, the words swakulam are understood. The Burdwan translator misunderstands the second line of the verse.

*****

Part - 2

Anusasanika Parva

Section 36

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old history of the discourse between Sakra and Samvara. Do thou listen to it, O Yudhishthira. Once upon a time Sakra, assuming the guise of an ascetic with matted locks on his head and body smeared with ashes all over, rode on an ugly car and repaired to the presence of the Asura Samvara.'

"Sakra said, 'Through what conduct, O Samvara, hast thou been able to get at the head of all individuals of thy race? For what reason do all people regard thee as superior? Do thou tell me this truly and in detail.'

"Samvara said, 'I never cherish any ill-feelings towards the Brahmanas. Whatever instructions they impart I accept with unquestioning reverence. When the Brahmanas are engaged in interpreting the scriptures, I listen to them with great happiness. Having heard their interpretations I never disregard them. Nor do I ever offend against the Brahmanas in any way. I always worship those Brahmanas that are endued with intelligence. I always seek information from them. I always worship their feet. Approaching me with confidence, they always address me with affection and enquire after my welfare. If they ever happen to be heedless, I am always heedful. If they happen to sleep, I always remain wakeful. Like bees drenching the cells of the comb with honey, the Brahmanas, who are my instructors and rulers, always drench me with the nectar of knowledge--me that am always devoted to the path pointed out by the scriptures, that am devoted to the Brahmanas, and that am perfectly free from malice or evil passion. Whatever they say with cheerful hearts, I always accept aided by memory and understanding. I am always careful of my own faith in them and I always think of my own inferiority to them. I always lick the nectar that dwells at the end of their tongue, and it is for this reason that I occupy a position far above that of all others of my race like the Moon transcending all the stars. The scriptural interpretations which fall from the lips of the

Brahmanas and listening to which every wise man acts in the world, constitute nectar on earth and may also be likened to eyes of remarkable excellence. Witnessing the encounter between the deities and the Asuras in days of old, and understanding the puissance of the instructions that fell from the Brahmanas, my father became filled with delight and wonder. Beholding the puissance of high-souled Brahmanas, my sire asked Chandramas the question, 'How do the Brahmanas attain to success?

'Soma said, 'The Brahmanas become crowned with success through their penances. Their strength consists in speech. The prowess of persons belonging to the kingly order resides in their arms. The Brahmanas, however, have speech for their weapons. Undergoing the discomforts of a residence in the abode of his preceptor, the Brahmana should study the Vedas or at least the Pranava. Divesting himself of wrath and renouncing earthly attachments, he should become a Yati, viewing all things and all creatures with equal eyes. If remaining in the abode of his sire he masters all the Vedas and acquiring great knowledge attains to a position that should command respect people still condemn him as untravelled or homekeeping. Like a snake swallowing mice, the earth swallows up these two, viz., a king that is unwilling to fight and a Brahmana that is unwilling to leave home for acquiring knowledge. Pride destroys the prosperity of persons of little intelligence. A maiden, if she conceives, becomes stained. A Brahmana incurs reproach by keeping at home. Even this is what my father heard from Soma of wonderful aspect. My father, in consequence of this, began to worship and reverence the Brahmanas. Like him, I also worship and adore all Brahmanas of high vows.'

"Bhishma continued, "Hearing these words that fell from the mouth of that prince of Danavas, Sakra began to worship the Brahmanas, and as a consequence thereof he succeeded in obtaining the chiefdom of the deities.'"

Footnotes

1:1 The construction is Etat Brahmana-mukhat sastram, yat srutwaiha pravartate, prithivyam etc, etc. Both the vernacular translators have misunderstood the verse.

1:2 Etat karanam seems to refer to Brahamana-mukhat sastram. The sense seems to be that in the encounter between the deities and the Asuras the power of the Brahmanas was abundantly proved, for Sukra aided the Asuras with his Mantras and incantations, while Vrihaspati and others aided the deities by the same means.

2:1 In some of the Bengal texts for Bhumiretau the reading Bhumireto occurs. The fact is, the latter is a misprint or a mere clerical error. The etau has reference to the two mentioned in the second line. The Burdwan translator actually takes Bhumireto as a correct reading and makes nonsense of the verse.

Section 37

"Yudhishthira said, 'Which amongst these three persons, O grandsire, should be regarded as the best for making gifts unto, viz., one who is a thorough stranger, or one who is living with and who has been known to the giver for a long time, or one who presents himself before the giver, coming from a long distance?'

"Bhishma said, 'All these are equal. The eligibility of some consists in their soliciting alms for performing sacrifices or for paying the preceptor's fee or for maintaining their spouses and children. The eligibility of some for receiving gifts, consists in their following the vow of wandering over the earth, never soliciting anything but receiving when given. We should also give unto one what one seeks. We should, however, make gifts without afflicting those that depend upon us. Even this is what we have heard. By afflicting one's dependants, one afflicts one's own self. The stranger,--one, that is, who has come for the first time,--should be regarded as a proper object of gifts. He who is familiar and well-known and has been living with the giver, should be regarded in the same light. The learned know that he too who comes from a distant place should be regarded in an equal light.'

"Yudhishthira said, 'It is true that we should make gifts unto others without afflicting anyone and without doing violence to the ordinances of the scriptures. One should, however, correctly ascertain who the person is that should be regarded as a proper object for making gifts. He should be such that the gift itself, by being made over to him, may not grieve.'

"Bhishma said, 'If the Ritwik, the Purohita, the preceptor, the Acharya, the disciple, the relative (by marriage), and kinsmen, happen to be possessed of learning and free from malice, then should they be deemed worthy of respect and worship. Those persons that do not possess such qualifications cannot be regarded as worthy of gifts or hospitality. Hence, one should with deliberation examine persons with whom one comes into contact. Absence of wrath, truthfulness of speech, abstention from injury, sincerity, peacefulness of conduct, the absence of pride, modesty, renunciation, self-restraint, and tranquillity or contentment of soul, he in whom these occur by nature, and in whom there are no wicked acts, should be regarded as a proper object. Such a person deserves honours. Whether the person he one who is well-known and familiar, or one who has come newly, whether he has not been seen before, if he happens to possess these qualifications, he should be regarded as worthy of honours and hospitality. He who denies the authority of the Vedas, or strives to show that the scriptures should be disregarded, or approves of all breaches or restraint in society,--simply brings about his own ruin (and should not be regarded as worthy of gifts). That Brahmana who is vain of his learning, who speaks ill of the Vedas or who is devoted to the science of useless disputation, or who is desirous of gaining victory (in disputations) in assemblies of good men by disproving the reasons that exist for morality and religion and ascribing everything to chance, or who indulges in censuring and reproaching others or who reproves Brahmanas, or who is suspicious of all persons, or who is foolish and bereft of judgment, or who is bitter of speech, should be known to be as hateful as a dog. As a dog encounters others, barking the while and seeking to bite, such a person is even so, for he spends his breath in vain and seeks to destroy the authority of all the scriptures. Those practices that support society, the duties of righteousness, and all those acts which are productive of benefit to one's own self, should be attended to. A person that lives, attending to these, grows in prosperity for everlasting time. By paying off the debt one owes to the deities by performing sacrifices, that to the Rishis by studying the Vedas, that to the Pitris by procreating children, that to the Brahmanas by making presents unto them and that to guests by feeding them, in due order, and with purity of intention, and properly attending to the ordinances of the scriptures, a householder does not fall away from righteousness.'"

Footnotes

3:1 I expand this verse. After kriya bhavati patratwam is understood. Kriya includes the diverse objects for which persons solicit alms or gifts. Upansuvratam is maunam parivrajyam.

3:2 It is said that food or other things, when given to an undeserving person, feels grief. What Yudhishthira asks is who the proper person is unto whom gifts may be made.

4:1 All these acts should be performed with purity of intention and according to the ordinances of the scriptures. For example, sacrifices should not be performed with vanity or pride. The Vedas should not be studied without faith. Children should not be procreated from lust, etc.

Section 38

"Yudhishthira said, 'O best of the Bharatas, I wish to hear thee discourse on the disposition of women. Women are said to be the root of all evil. They are all regarded as exceedingly frail.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old history of the discourse between the celestial Rishi Narada and the (celestial) courtezan Panchachuda. Once in ancient times, the celestial Rishi Narada, having roamed over all the world, met the Apsara Panchachuda of faultless beauty, having her abode in the region of Brahman. Beholding the Apsara every limb of whose body was endued with great beauty, the ascetic addressed her, saying, 'O thou of slender waist, I have a doubt in my mind. Do thou explain it.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the Rishi, the Apsara said unto him, 'If the subject is one which is known to me and if thou thinkest me competent to speak on it, I shall certainly say what is in my mind.'

"Narada said, 'O amiable one, I shall not certainly appoint thee to any task that is beyond thy competence. O thou of beautiful face, I wish to hear from thee of the disposition of women.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the celestial Rishi, that foremost of Apsaras replied unto him, saying, 'I am unable, being myself a woman, to speak ill of women. Thou knowest what women are and with what nature they are endued. It behoveth thee not, O celestial Rishi, to set me to such a task.' Unto her the celestial Rishi said, 'It is very true, O thou of slender waist! One incurs fault by speaking what is untrue. In saying, however, what is true, there can be no fault.' Thus addressed by him, the Apsara Panchachuda of sweet smiles consented to answer Narada's question. She then addressed herself to mention what the true and eternal faults of women are!'

"Panchachuda said, 'Even if high-born and endued with beauty and possessed of protectors, women wish to transgress the restraints assigned to them. This fault truly stains them, O Narada! There is nothing else that is more sinful than women. Verily, women, are the root of all faults. That is, certainly known to thee, O Narada! Women, even when possessed of husbands having fame and wealth, of handsome features and completely obedient to them, are prepared to disregard them if they get the opportunity. This, O puissant one, is a sinful disposition with us women that, casting off modesty, we cultivate the companionship of men of sinful habits and intentions. Women betray a liking for those men who court them, who approach their presence, and who respectfully serve them to even a slight extent. Through want of solicitation by persons of the other sex, or fear of relatives, women, who are naturally impatient of all restraints, do not transgress those that have been ordained for them, and remain by the side of their husbands. There is none whom they are incapable of admitting to their favours. They never take into consideration the age of the person they are prepared to favour. Ugly or handsome, if only the person happens to belong to the opposite sex, women are ready to enjoy his companionship. That women remain faithful to their lords is due not to their fear of sin, nor to compassion, nor to wealth, nor to the affection that springs up in their hearts for kinsmen and children. Women living in the bosom of respectable families envy the condition of those members of their sex that are young and well-adorned with jewels and gems and that lead a free life. Even those women that are loved by their husbands and treated with great respect, are seen to bestow their favours upon men that are hump-backed, that are blind, that are idiots, or that are dwarfs. Women may be seen to like the companionship of even those men that are destitute of the power of locomotion or those men that are endued with great ugliness of features. O great Rishi, there is no man in this world whom women may regard as unfit for companionship. Through inability to obtain persons of the opposite sex, or fear of relatives, or fear of death and imprisonment, women remain, of themselves, within the restraints prescribed for them. They are exceedingly restless, for they always hanker after new companions. In consequence of their nature being unintelligible, they are incapable of being kept in obedience by affectionate treatment. Their disposition is such that they are incapable of being restrained when bent upon transgression. Verily, women are like the words uttered by the wise. Fire is never satiated with fuel. Ocean can never be filled with the waters that rivers bring unto him. The Destroyer is never satiated with slaying even all living creatures. Similarly, women are never satiated with men. This, O celestial Rishi. is another mystery connected with women. As soon as they see a man of handsome and charming features, unfailing signs of desire appear on their persons. They never show sufficient regard for even such husbands as accomplish all their wishes, as always do what is agreeable to them and as protect them from want and danger. Women never regard so highly even articles of enjoyment in abundance or ornaments or other possessions of an agreeable kind as they do the companionship of persons of the opposite sex. The destroyer, the deity of wind, death, the nether legions, the equine mouth that roves through the ocean, vomiting ceaseless flames of fire, the sharpness of the razor, virulent poison, the snake, and Fire--all these exist in a state of union in women. That eternal Brahman whence the five great elements have sprung into existence, whence the Creator Brahma hath ordained the universe, and whence, indeed, men have sprung, verily from the same eternal source have women sprung into existence. At that time, again, O Narada, when women were created, these faults that I have enumerated were planted in them!'"

Footnotes

5:1 Such words are unseizable and unintelligible for their depth of meaning. Women are equally unseizable and unintelligible.

Section 39

"Yudhishthira said, 'All men, O king, in this world, are seen to attach themselves to women, overcome by the illusion that is created by the divine Being. Similarly, women too are seen to attach themselves to men. All this is seen taking place everywhere in the world. On this subject a doubt exists in my mind. Why, O delighter of the Kurus, do men (when women are stained with so many faults) still attach themselves to women? Who, again, are those men with whom women are highly pleased and who are they with whom they are displeased? It behoveth thee, O chief of men, to explain to me how men are capable of protecting women? While men take pleasure in women and sport with them, women, it seems, are engaged in deceiving men. Then, again, if a man once falls into their hands, it is difficult for him to escape from them. Like kine ever seeking pastures new women seek new men one after another. That illusion which the Asura Samvara possessed, that illusion which the Asura Namuchi possessed, that illusion which Vali or Kumbbinasi had, the sum total thereof is possessed by women. If man laughs, women laugh. If man weeps, they weep. If the opportunity requires, they receive the man that is disagreeable to them with agreeable words. That science of policy which the preceptor of the Asuras knew, that science of policy which the preceptor of the celestials, Vrihaspati, knew, cannot be regarded to be deeper or more distinguished for subtility than what woman's intelligence naturally brings forth. Verily how can women, therefore, be restrained by men? They make a lie appear as truth, and a truth appear as a lie. They who can do this,--I ask, O hero,--how can they be ruled by persons of the opposite sex? It seems to me that Vrihaspati and other great thinkers, O slayer of foes, evolved the science of policy from observation of the understandings of women. Whether treated by men with respect or with disdain, women are seen to turn the heads and agitate the hearts of men. Living creatures, O thou of mighty arms, are virtuous. Even this is what has been heard by us. (How then, can this be consistent with fact)? For treated with affection and respect or otherwise, women (forming a fair portion of living creatures) are seen to deserve censure for their conduct towards men.This great doubt fills my mind, viz., when their behaviour is such, what man is there that can restrain them within the bounds of righteousness? Do thou explain this to me, O highly blessed scion of Kuru's race! It behoves thee to tell me, O chief of Kuru's race, whether women are truly capable of being restrained within the bonds prescribed by the scriptures or whether any one before our time did really succeed in so restraining them.'"

Footnotes

7:1 The sense is this: women agitate the hearts of those that treat them with respect as of those that treat them with disdain. The commentator explains that Pujitah dhikkritahva tulyavat vikaram janayati.

7:2 All living creatures are virtuous, for they are capable of progressing towards godship by their own acts.

Section 40

"Bhishma said, 'It is even so as thou sayest, O thou of mighty arms. There is nothing untrue in all this that thou sayest, O thou of Kuru's race, on the subject of women. In this connection I shall recite to thee the old history of how in days of yore the high-souled Vipula had succeeded in restraining women within the bounds laid down for them. I shall also tell thee, O king, how women were created by the Grandsire Brahman and the object for which they were created by Him. There is no creature more sinful, O son, than women. Woman is a blazing fire. She is the illusion, O king, that the Daitya Maya created. She is the sharp edge of the razor. She is poison. She is a snake. She is fire. She is, verily, all these united together. It has been heard by us that all persons of the human race are characterised by righteousness, and that they, in course of natural progress and improvement, attain to the status of deities. This circumstance alarmed the deities. They, therefore, O chastiser of foes, assembled together and repaired to the presence of the Grandsire. Informing Him of what was in their minds, they stood silent in his presence, with downcast eyes. The puissant Grand sire having ascertained what was in the hearts of the deities, created women, with the aid of an Atharvan rite. In a former creation, O son of Kunti, women were all virtuous. Those, however, that sprang from this creation by Brahman with the aid of an illusion became sinful. The grandsire bestowed upon them the desire of enjoyment, all kinds of carnal pleasure. Tempted by the desire of enjoyment, they began to pursue persons of the other sex. The puissant lord of the deities created Wrath as the companion of Lust. Persons of the male sex, yielding to the power of Lust and Wrath, sought the companionship of women. Women have no especial acts prescribed for them. Even this is the ordinance that was laid down. The Sruti declares that women are endued with senses the most powerful, that they have no scriptures to follow, and that they are living lies. Beds and seats and ornaments and food and drink and the absence of all that is respectable and righteous, indulgence in disagreeable words, and love of sexual companionship,--these were bestowed by Brahman upon women. Men are quite unable to restrain them within bounds. The Creator himself is incapable of restraining them within the limits that are proper: what need then be said of men? This, O chief of men, I heard in former days, viz., how Vipula had succeeded in protecting his preceptor's spouse in ancient times. There was in days of yore a highly blessed Rishi of the name of Devasarman of great celebrity. He had a wife, Ruchi by name, who was unequalled on earth for beauty. Her loveliness intoxicated every beholder among the deities and Gandharvas and Danavas. The chastiser of Paka, viz., Indra, the slayer of Vritra, O monarch, was in particular enamoured of her and coveted her person. The great ascetic Devasarman was fully cognisant of the disposition of women. He, therefore, to the best of his power and energy, protected her (from every kind of evil influence). The Rishi knew that Indra was restrained by no scruples in the matter of seeking the companionship of other people's wives. It was for this reason that he used to protect his spouse, putting forth all his power. Once on a time, O son, the Rishi became desirous of performing a sacrifice. He began to think of how (during his own absence from home) his wife could be protected. Endued with high ascetic merit, he at last hit upon the course he should adopt. Summoning his favourite disciple whose name was Vipula and who was of Bhrigu's race, he said as follows:

"Devasarman said, 'I shall leave home (for a while) in order to perform a sacrifice. The chief of the celestials always covets this Ruchi of mine. Do thou, during my absence, protect her, putting forth all thy might! Thou shalt pass thy time heedfully in view of Purandara. O foremost one of Bhrigu's race, that Indra assumes various disguises.'

Bhishma continued, 'Thus addressed by his preceptor, the ascetic Vipula with senses under control, always engaged in severe penances, possessed of the splendour, O king, of fire or the sun conversant with all the duties of righteousness, and ever truthful in speech, answered him, saying, 'So be it.' Once more, however, as his preceptor was about to set out Vipula asked him in these words.'

"Vipula said, Tell me, O Muni, what forms does Sakra assume when he presents himself. Of what kind is his body and what is his energy? It behoveth thee to say all this to me.'

"Bhishma continued, 'The illustrious Rishi then truly described unto the high-souled Vipula all the illusions of Sakra, O Bharata.'

"Devasarman said, 'The puissant chastiser of Paka, O regenerate Rishi, is full of illusion. Every moment he assumes those forms that he chooses. Sometimes he wears a diadem and holds the thunderbolt. Sometimes armed with the thunderbolt and wearing a crown on his head, he adorns himself with ear-rings, in a moment he transforms himself into the shape and aspect of Chandala. Sometimes, he appears with coronal locks on his head: soon again, O son, he shows himself with matted locks, his person clad the while in rags. Sometimes, he assumes a goodly and gigantic frame. The next moment he transforms himself into one of emaciated limbs, and dressed in rags. Sometimes he becomes fair, sometimes darkish, sometimes dark of complexion. Sometimes he becomes ugly and sometimes as possessed of great comeliness of person. Sometimes he shows himself as young and sometimes as old Sometimes he appears as a Brahmana, sometimes as a Kshatriya, sometimes as a Vaisya, and sometimes as a Sudra. Verily, he of a hundred sacrifices appears at times as a person born of impure order, that is as the son of a superior father by an inferior mother or of an inferior father by a superior mother. Sometimes he appears as a parrot, sometimes as a crow, sometimes as a swan, and sometimes as a cuckoo. He assumes the forms also of a lion, a tiger, or an elephant. Sometimes he shows himself as a god, sometimes as a Daitya, and sometimes he assumes the guise of a king. Sometimes he appears as fat and plump. Sometimes as one whose limbs have been broken by the action of disordered wind in the system, sometimes as a bird, and sometimes as one of exceedingly ugly features. Sometimes he appears as a quadruped. Capable of assuming any form, he sometimes appears as an idiot destitute of all intelligence. He assumes also the forms of flies and gnats. O Vipula, no one can make him out in consequence of these innumerable disguises that he is capable of assuming. The very Creator of the universe is not equal to that feat. He makes himself invisible when he chooses. He is incapable of being seen except with the eye of knowledge. The chief of the celestials sometimes transforms himself into the wind. The chastiser of Paka always assumes these disguises. Do thou, therefore, O Vipula, protect this slender-waisted spouse of mine with great care. O foremost one of Bhrigu's race, do thou take every care for seeing that the chief of the celestials may not defile this spouse of mine like a wretched dog licking the Havi kept in view of a sacrifice. Having said these words, the highly-blessed Muni, viz., Devasarman, intend upon performing a sacrifice, set out from his abode, O chief of the Bharatas. Hearing these words of his preceptor, Vipula began to think, 'I shall certainly protect this lady in every respect from the puissant chief of the celestials. But what should be the means? What can I do in this matter of protecting the wife of my preceptor? The chief of the celestials is endued with large powers of illusion. Possessed of great energy, he is difficult of being resisted. Indra cannot be kept out by enclosing this retreat of ours or fencing this yard, since he is capable of assuming innumerable forms. Assuming the form of the wind, the chief of the celestials may assault the spouse of my preceptor. The best course, therefore, for me, would be to enter (by Yoga-power) the body of this lady and remain there. By putting forth my prowess I shall not be able to protect the lady, for the puissant chastiser of Paka, it has been heard by me, is capable of assuming any form he likes. I shall, therefore, protect this one from Indra by my Yoga-power. For carrying out my object I shall with my body enter the body of this lady. If my preceptor, coming back, beholds his spouse defiled, he will, without doubt, curse me through wrath, for endued with great ascetic merit, he is possessed of spiritual vision. This lady is incapable of being protected in the way in which other women are protected by men, since the chief of the celestials is endued with large powers of illusion. Alas, the situation in which I find myself is very critical. The behest of my preceptor should certainly be obeyed by me. If, therefore, I protect her by my Yoga-power, the feat will be regarded by all as a wonderful one. By my Yoga-power, therefore, I shall enter the body of my preceptor's lady. I shall stay within her and yet not touch her person, like a drop of water on a lotus-leaf which lies on it and yet does not drench it at all. If I be free from the taint of passion, I cannot incur any fault by doing what I wish to do. As a traveller, in course of his sojourn, takes up his residence (for a while) in any empty mansion he finds, I shall, after the same manner, reside this day within the body of my preceptor's lady Verily, with mind rapt up in Yoga, I shall dwell today in this lady's body! Giving his best consideration to these points of righteousness, thinking of all the Vedas and their branches, and with eye directed to the large measure of penances which his preceptor had and which he himself also was possessed of, and having settled in his mind, with a view only to protect the lady, to enter her person by Yoga-power. Vipula of Bhrigu's race took great care (for accomplishing his purpose). Listen now to me, O monarch, as I recite to thee what he did. Endued with great penances, Vipula sat himself down by the side of his preceptor's spouse as she of faultless features was sitting in her cottage, Vipula then began to discourse to her bringing her over to the cause of righteousness and truth. Directing his eyes then to hers and uniting the rays of light that emanated from her organs of vision with those that issued from his, Vipula (in his subtile form) entered the lady's body even as the element of wind enters that of ether of space. Penetrating her eyes with his eyes and her face with his face, Vipula stayed, without moving, within her invisibly, like her shadow. Restraining every part of the lady's body, Vipula continued to dwell within her, intent on protecting her from Indra. The lady herself knew nothing of this. It was in this way, O monarch, that Vipula continued to protect the lady till the time of his high-souled preceptor's coming back after accomplishing the sacrifice which he had gone out to perform.'"

Section 41

'Bhishma said, One day the chief of the celestials assuming a form of celestial beauty, came to the retreat of the Rishi, thinking that the opportunity he had been expecting had at last come. Verily, O king, having assumed a form unrivalled for comeliness and exceedingly tempting to women and highly agreeable to look at, Indra entered the ascetic's asylum. He saw the body of Vipula staying in a sitting posture, immovable as a stake, and with eyes destitute of vision, like a picture drawn on the canvas. And he saw also that Ruchi was seated there, adorned with eyes whose ends were extremely beautiful, possessed of full and rotund hips, and having a deep and swelling bosom. Her eyes were large and expansive like the petals of the lotus, and her face was as beautiful and sweet as the moon at full. Seeing Indra come in that guise, the lady wished to rise up and offer him a welcome. Her wonder having been excited at the unrivalled beauty of form which the person possessed, she very much wished to ask him as to who he was. Although, however, she wished to rise up and offer him a welcome, yet her limbs having been restrained by Vipula who was dwelling within her, she failed, O king, to do what she wished. In fact, she was unable to move from the place where she sat. The chief of the celestials then addressed her in agreeable words uttered with a sweet voice. Indeed, he said, 'O thou of sweet smiles, know that I am Indra, arrived here for thy sake! Know, O sweet lady, that I am afflicted by the deity of desire provoked by thoughts of thee! O thou of beautiful brows, I have come to thy presence. Time wears off.' These words that Indra spoke were heard by the ascetic Vipula. Remaining within the body of his preceptor's wife, he saw everything that occurred. The lady of faultless beauty, though she heard what Indra said, was, however, unable to rise up for welcoming or honouring the chief of the celestials. Her senses restrained by Vipula, she was unable to utter a word in reply. That scion of Bhrigu's race, of mighty energy, judging from the indications afforded by the body of his preceptor's wife that she was not unwilling to receive Indra with kindness, restrained her limbs and senses all the more effectually, O king, by his Yoga-powers. With Yoga-bonds he bound up all her senses. Beholding her seated without any indication of agitation on her person, the lord of Sachi, abashed a little, once more addressed that lady who was stupefied by the Yoga-powers of her husband's disciple, in these words, 'Come, come, O sweet lady!' Then the lady endeavoured to answer him. Vipula, however restrained the words that she intended to utter. The words, therefore, that actually escaped her lips (under the influence of Vipula) were. 'What is the reason of thy coming hither?' These words adorned with grammatical refinements, issued out of her mouth that was as beautiful as the moon. Subject to the influence of another, she uttered these words, but became rather ashamed for uttering them. Hearing her, Purandara became exceedingly cheerless. Observing that awkward result, the chief of the celestials, O monarch, adorned with a thousand eyes saw every thing with his spiritual eye. He then beheld the ascetic staying within the body of the lady. Indeed, the ascetic remained within the body of his preceptor's wife like an image or reflection on a mirror. Beholding the ascetic endued with the terrible might of penances, Purandara, O monarch, fearing the Rishi's curse, trembled in fright. Vipula then, possessed of high ascetic might, left the body of his preceptor's wife and returned to his own body that was lying near. He then addressed the terrified Indra in the following words:

"Vipula said, 'O wicked-souled Purandara, O thou of sinful mind, O wretch that hast no control over thy senses, neither the deities nor human beings will worship thee for any length of time! Hast thou forgotten it. O Sakra,--does it not still dwell in thy remembrance,--that Gautama had cursed thee in consequence of which thy body became disfigured with a thousand sex-marks, which, owing to the Rishi's compassion, were afterwards changed into organs of vision? I know that thou art of an exceedingly foolish understanding, that thy soul is uncleansed, and that thou art of an exceedingly unstable mind! O fool, know that this lady is being protected by me. O sinful wretch, go back to that place whence thou tamest. O thou of foolish soul, I do not consume thee today into ashes with my energy. Verily, I am filled with compassion for thee. It is for this that I do not, O Vasava, wish to burn thee. My preceptor, endued with great intelligence, is possessed of terrible might. With eyes blazing with wrath, he would, if he saw thee, have burnt thy sinful self today. Thou shouldst not, O Sakra, do like this again. The Brahmanas should be regarded by thee. See that thou dost not, with thy sons and counsellors, meet with destruction, afflicted by the might of the Brahmanas. Thou thinkest that thou art an immortal and that, therefore, art at liberty to proceed in this way. Do not, however, disregard the Brahmanas. Know that there is nothing unattainable by penance.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the high-souled Vipula, Sakra without saying anything, and overwhelmed with shame, made himself invisible. A moment after he had gone away, Devasarman of high ascetic merit, having accomplished the sacrifice he had intended to perform, came back to his own asylum. When his preceptor came back, Vipula, who had done an agreeable deed, gave, unto him his wife of faultless beauty whom he had successfully protected against the machinations of Indra. Of tranquil soul and full of reverence for his preceptor, Vipula respectfully saluted him and stood in his presence with a fearless heart. After his preceptor had rested a while and when he was seated with his wife on the same seat, Vipula represented unto him everything that Sakra had done. Hearing these words of Vipula, that foremost of Munis, endued with great prowess, became highly gratified with him for his conduct and disposition, his penances, and his observances. Observing Vipula's conduct towards himself--his preceptor--and his devotion also, and noting his steadiness in virtue, the puissant Devasarman exclaimed, "Excellent, excellent!' The righteous-souled Devasarman, receiving his virtuous disciple with a sincere welcome, honoured him with a boon. Indeed, Vipula, steady in virtue obtained from his preceptor the boon that he would never swerve or fall away from righteousness. Dismissed by his preceptor he left his abode and practised the most severe austerities. Devasarman also, of severe penances, with his spouse, began from that day to live in those solitary woods, perfectly fearless of him who had slain Vala and Vritra.'"

Footnotes

11:1 Pura has little force here, implying 'first'. In the first place, know that I have come to thee,

11:2 Ladies spoke in Prakrita and not in Sanskrit. The latter is refined, the former is unrefined. Hence Indra's surprise at hearing Sanskrit words from the lady's lips.

Section 42

'Bhishma said, One day the chief of the celestials assuming a form of celestial beauty, came to the retreat of the Rishi, thinking that the opportunity he had been expecting had at last come. Verily, O king, having assumed a form unrivalled for comeliness and exceedingly tempting to women and highly agreeable to look at, Indra entered the ascetic's asylum. He saw the body of Vipula staying in a sitting posture, immovable as a stake, and with eyes destitute of vision, like a picture drawn on the canvas. And he saw also that Ruchi was seated there, adorned with eyes whose ends were extremely beautiful, possessed of full and rotund hips, and having a deep and swelling bosom. Her eyes were large and expansive like the petals of the lotus, and her face was as beautiful and sweet as the moon at full. Seeing Indra come in that guise, the lady wished to rise up and offer him a welcome. Her wonder having been excited at the unrivalled beauty of form which the person possessed, she very much wished to ask him as to who he was. Although, however, she wished to rise up and offer him a welcome, yet her limbs having been restrained by Vipula who was dwelling within her, she failed, O king, to do what she wished. In fact, she was unable to move from the place where she sat. The chief of the celestials then addressed her in agreeable words uttered with a sweet voice. Indeed, he said, 'O thou of sweet smiles, know that I am Indra, arrived here for thy sake! Know, O sweet lady, that I am afflicted by the deity of desire provoked by thoughts of thee! O thou of beautiful brows, I have come to thy presence. Time wears off.' These words that Indra spoke were heard by the ascetic Vipula. Remaining within the body of his preceptor's wife, he saw everything that occurred. The lady of faultless beauty, though she heard what Indra said, was, however, unable to rise up for welcoming or honouring the chief of the celestials. Her senses restrained by Vipula, she was unable to utter a word in reply. That scion of Bhrigu's race, of mighty energy, judging from the indications afforded by the body of his preceptor's wife that she was not unwilling to receive Indra with kindness, restrained her limbs and senses all the more effectually, O king, by his Yoga-powers. With Yoga-bonds he bound up all her senses. Beholding her seated without any indication of agitation on her person, the lord of Sachi, abashed a little, once more addressed that lady who was stupefied by the Yoga-powers of her husband's disciple, in these words, 'Come, come, O sweet lady!' Then the lady endeavoured to answer him. Vipula, however restrained the words that she intended to utter. The words, therefore, that actually escaped her lips (under the influence of Vipula) were. 'What is the reason of thy coming hither?' These words adorned with grammatical refinements, issued out of her mouth that was as beautiful as the moon. Subject to the influence of another, she uttered these words, but became rather ashamed for uttering them. Hearing her, Purandara became exceedingly cheerless. Observing that awkward result, the chief of the celestials, O monarch, adorned with a thousand eyes saw every thing with his spiritual eye. He then beheld the ascetic staying within the body of the lady. Indeed, the ascetic remained within the body of his preceptor's wife like an image or reflection on a mirror. Beholding the ascetic endued with the terrible might of penances, Purandara, O monarch, fearing the Rishi's curse, trembled in fright. Vipula then, possessed of high ascetic might, left the body of his preceptor's wife and returned to his own body that was lying near. He then addressed the terrified Indra in the following words:

"Vipula said, 'O wicked-souled Purandara, O thou of sinful mind, O wretch that hast no control over thy senses, neither the deities nor human beings will worship thee for any length of time! Hast thou forgotten it. O Sakra,--

does it not still dwell in thy remembrance,--that Gautama had cursed thee in consequence of which thy body became disfigured with a thousand sex-marks, which, owing to the Rishi's compassion, were afterwards changed into organs of vision? I know that thou art of an exceedingly foolish understanding, that thy soul is uncleansed, and that thou art of an exceedingly unstable mind! O fool, know that this lady is being protected by me. O sinful wretch, go back to that place whence thou tamest. O thou of foolish soul, I do not consume thee today into ashes with my energy. Verily, I am filled with compassion for thee. It is for this that I do not, O Vasava, wish to burn thee. My preceptor, endued with great intelligence, is possessed of terrible might. With eyes blazing with wrath, he would, if he saw thee, have burnt thy sinful self today. Thou shouldst not, O Sakra, do like this again. The Brahmanas should be regarded by thee. See that thou dost not, with thy sons and counsellors, meet with destruction, afflicted by the might of the Brahmanas. Thou thinkest that thou art an immortal and that, therefore, art at liberty to proceed in this way. Do not, however, disregard the Brahmanas. Know that there is nothing unattainable by penance.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the high-souled Vipula, Sakra without saying anything, and overwhelmed with shame, made himself invisible. A moment after he had gone away, Devasarman of high ascetic merit, having accomplished the sacrifice he had intended to perform, came back to his own asylum. When his preceptor came back, Vipula, who had done an agreeable deed, gave, unto him his wife of faultless beauty whom he had successfully protected against the machinations of Indra. Of tranquil soul and full of reverence for his preceptor, Vipula respectfully saluted him and stood in his presence with a fearless heart. After his preceptor had rested a while and when he was seated with his wife on the same seat, Vipula represented unto him everything that Sakra had done. Hearing these words of Vipula, that foremost of Munis, endued with great prowess, became highly gratified with him for his conduct and disposition, his penances, and his observances. Observing Vipula's conduct towards himself--his preceptor--and his devotion also, and noting his steadiness in virtue, the puissant Devasarman exclaimed, "Excellent, excellent!' The righteous-souled Devasarman, receiving his virtuous disciple with a sincere welcome, honoured him with a boon. Indeed, Vipula, steady in virtue obtained from his preceptor the boon that he would never swerve or fall away from righteousness. Dismissed by his preceptor he left his abode and practised the most severe austerities. Devasarman also, of severe penances, with his spouse, began from that day to live in those solitary woods, perfectly fearless of him who had slain Vala and Vritra.'"

Footnotes

11:1 Pura has little force here, implying 'first'. In the first place, know that I have come to thee,

11:2 Ladies spoke in Prakrita and not in Sanskrit. The latter is refined, the former is unrefined. Hence Indra's surprise at hearing Sanskrit words from the lady's lips.

Section 43

"Bhishma said, 'Beholding his disciple returned from his mission, Devasarman of great energy addressed him in words which I shall recite to thee O king!'

"Davasarman said, 'What hast thou seen, O Vipula, in course of thy progress, O disciple, through the great forest' 'They whom thou hast seen knew thee, O Vipula. I, as also my spouse Ruchi, know how thou hadst acted in the matter of protecting Ruchi.'

"Vipula said, 'O regenerate Rishi, who are those two whom I first saw? Who also are those other six whom I saw subsequently? All of them know me: who, indeed, are they to whom thou alludest in thy speech to me?'

"Devasarman said, The first couple, O regenerate one, whom thou sawest, are Day and Night. They are ceaselessly moving like a circle. Both of them know the transgression of which thou hast been guilty, those other men (six in number) whom, O learned Brahmana, thou sawest playing cheerfully at dice, are the six Seasons. They also are acquainted with thy transgressions. Having committed a sin in secrecy, no sinful man should cherish the assuring thought that his transgression is known only to himself and not to any one else. When a man perpetrates a sinful deed in secret, the Seasons as also Day and Night behold it always. Those regions that are reserved for the sinful shall be thine (for what thou hast done) What thou hadst done thou didst not tell me. That thy sin was not known to any one, was thy belief, and this conviction had filled thee with joy. Thou didst not inform the preceptor of the whole truth, choosing to hide from him a material portion. The Seasons, and Day and Night, whom thou hast heard speak in that strain, thought it proper to remind thee of thy transgression. Day and Night and the Seasons are ever conversant of all the good and the bad deeds that are in a man. They spoke to thee in that way, O regenerate one, because they have full knowledge of what thou hadst done but which thou hadst not the courage to inform me of, fearing thou hadst done wrong. For this reason those regions that are reserved for the sinful will be thine as much. Thou didst not tell me what thou hadst done. Thou weft fully capable, O regenerate one, of protecting my spouse whose disposition by nature, is sinful. In doing what thou didst, thou didst not commit any sin. I was, for this, gratified with thee! O best of Brahmanas, if I had known thee to have acted wickedly, I would without hesitation, have cursed thee. Women become united with men. Such union is very desirable with men. Thou hadst, however, protected my wife in a different spirit. If thou hadst acted otherwise, a curse would have been uttered upon thee. Even this is what I think. Thou hadst O son, protected my spouse. The manner in which thou didst it hath now become known to me as if thou hadst thyself informed me of it. I have, O son, become gratified with thee. Relieved of all anxiety, thou shalt go to heaven!' Having said these words unto Vipula, the great Rishi Devasarman, ascended to heaven with his wife and his disciple and began to pass his time there in great happiness. In course of conversation, O king, on a former occasion, the great ascetic Markandeya had narrated to me this history on the banks of the Ganga. I, therefore, recite to thee. Women should always be protected by thee (from temptations and opportunities of every kind). Amongst them both kinds are to be seen, that is, those that are virtuous and those that are not so. Those women that are virtuous are highly blessed. They are the mothers of the universe (for they it is that cherish all creatures on every side). They, it is, O king, that uphold the earth with all her waters and forests. Those women that are sinful, that are of wicked behaviour, that are the destroyers of their races, and that are wedded to sinful resolves, are capable of being ascertained by indications, expressive of the evil that is in them, which appear, O king, on their bodies. It is even thus that high-souled persons are capable of protecting women. They cannot, O tiger among kings, be protected in any other way. Women, O chief of men, are fierce. They are endued with fierce prowess. They have none whom they love or like so much as they that have sexual congress with them. Women are like those (Atharvan) incantations that are destructive of life. Even after they have consented to live with one, they are prepared to abandon him for entering into engagements with others. They are never satisfied with one person of the opposite sex, O son of Pandu! Men should feel no affection for them. Nor should they entertain any jealousy on account of them, O king! having a regard only for the considerations of virtue, men should enjoy their society, not with enthusiasm and attachment but with reluctance and absence of attachment. By acting otherwise, a man is sure to meet with destruction, O delighter of the Kurus. Reason is respected at all times and under all circumstances. Only one man, viz., Vipula, had succeeded in protecting woman. There is none else, O king, in the three worlds who is capable of protecting women.'"

Section 44

"Yudhishthira said, "Tell me of that, O grandsire, which is the root of all duties, which is the root of kinsmen, of home, of the Pitris and of guests. I think this should be regarded as the foremost of all duties, (viz., the marriage of one's daughter). Tell me, however, O king, upon what sort of a person should one bestow one's daughter?'

"Bhishma said, 'Having enquired into the conduct and disposition of the person, his learning and acquirements, his birth, and his acts, good people should then bestow their daughter upon accomplished bridegrooms. All righteous Brahmanas, O Yudhishthira, act in this way (in the matter of the bestowal of their daughters). This is known as the Brahma marriage, O Yudhishthira! Selecting an eligible bridegroom, the father of the girl should cause him to marry his daughter, having, by presents of diverse kinds, induced the bridegroom to that act. This form of marriage constitutes the eternal practice of all good Kshatriyas. When the father of the girl', disregarding his own wishes, bestows his daughter upon a person whom the daughter likes and who reciprocates the girl's sentiments, the form of marriage, O Yudhishthira, is called Gandharva by those that are conversant with the Vedas. The wise have said this, O king, to be the practice of the Asuras, viz., wedding a girl after purchasing her at a high cost and after gratifying the cupidity of her kinsmen. Slaying and cutting off the heads of weeping kinsmen, the bridegroom sometimes forcibly takes away the girl he would wed. Such wedding, O son, is called by the name of Rakshasa. Of these five (the Brahma, the Kshatra, the Gandharva, the Asura, and the Rakshasa), three are righteous, O Yudhishthira, and two are unrighteous. The Paisacha and the Asura forms should never be resorted to. The Brahma, Kshatra, and Gandharva forms are righteous, O prince of men! Pure or mixed, these forms should be resorted to, without doubt. A Brahmana can take three wives. A Kshatriya can take two wives. As regards the Vaisya, he should take a wife from only his own order. The children born of these wives should all be regarded as equal. Of the three wives of a Brahmana, she taken from his own order should be regarded as the foremost. Similarly, of the two wives permitted to the Kshatriya, she taken from his own order should be regarded as superior. Some say that persons belonging to the three higher orders may take, only for purposes of enjoyment (and not for those of virtue), wives from the lowest or the Sudra order. Others, however, forbid the practice.

The righteous condemn the practice of begetting issue upon Sudra women. A Brahmana, by begetting children upon a Sudra woman, incurs the liability of performing an expiation. A person of thirty years of age should wed a girl of ten years of age called a Nagnika. Or, a person of one and twenty years of age should wed a girl of seven years of age. That girl who has no brother nor father should not be wed, O chief of Bharata's race, for she may be intended as Putrika of her sire. After the appearance of puberty, the girl (if not married) should wait for three years. On the fourth year, she should look for a husband herself (without waiting any longer for her kinsmen to select one for her). The offspring of such a girl do not lose their respectability, nor does union with such a girl become disgraceful. If, instead of selecting a husband for herself, she acts otherwise, she incurs the reproach of Prajapati herself. One should wed that girl who is not a Sapinda of one's mother or of the same Gotra with one's father. Even this is the usage (consistent with the sacred law) which Manu has declared.'

"Yudhishthira said, 'Desirous of marriage someone actually gives a dower to the girl's kinsmen; someone says, the girl's kinsmen consenting promises to give a dower; someone says, 'I shall abduct the girl by force;' someone simply displays his wealth (to the girl's kinsmen, intending to offer a portion thereof as dower for her); someone, again, actually takes the hand of the girl with rites of wedding. I ask thee, O grandsire, whose wife does the girl actually become? Unto its that are desirous of knowing the truth, thou art the eye with which to behold.'

"Bhishma said, 'Whatever acts of men have been approved or settled in consultation by the wise, are seen to be productive of good. False speech, however, is always sinful. The girl himself that becomes wife, the sons born of her, the Ritwiks and preceptors and disciples and Upadhyayas present at the marriage all become liable to expiation if the girl bestow her hand upon a person other than he whom she had promised to wed. Some are of opinion that no expiation is necessary for such conduct. Manu does not applaud the practice of a girl living with a person whom she does not like. Living as wife with a person whom she does not like, leads to disgrace and sin. No one incurs much sin in any of these cases that follow. In forcibly abducting for marriage a girl that is bestowed upon the abductor by the girl's kinsmen, with due rites, as also a girl for whom dower has been paid and accepted, there is no great sin. Upon the girl's kinsmen having expressed their consent, Mantras and Homa should be resorted to. Such Mantras truly accomplish their purpose. Mantras and Homa recited and performed in the case of a girl that has not been bestowed by her kinsmen, do not accomplish their purpose. The engagement made by the kinsmen of a girl is, no doubt, binding and sacred. But the engagement that is entered into by the wedder and wedded, with the aid of Mantras, is very much more so (for it is this engagement that really creates the relationship of husband and wife). According to the dictates of the scriptures, the husband should regard his wife as an acquisition due to his own acts of a previous life or to what has been ordained by God. One, therefore, incurs no reproach by accepting for wife a girl that had been promised to another by her kinsmen or for whom dower had been accepted by them from another.'

"Yudhishthira said, 'When after the receipt of dower for a girl, the girl's sire sees a more eligible person present himself for her hand,--one, that is who is endued with the aggregate of Three in judicious proportions, does the girl's sire incur reproach by rejecting the person from whom dower had been received in favour of him that is more eligible? In such a case either alternative seems to be fraught with fault, for to discard the person to whom the girl has been promised can never be honourable, while to reject the person that is more eligible can never be good (considering the solemn obligation there is of bestowing one's daughter on the most eligible person). I ask, how should the sire conduct himself so that he might be said to do that which is beneficial? To us, of all duties this seems to demand the utmost measure of deliberation. We are desirous of ascertaining the truth. Thou, indeed, art our eyes! Do thou explain this to us. I am never satiated with listening to thee!'

'Bhishma said, 'The gift of the dower does not cause the status of wife to attach to the girl. This is well-known to the person paying it. He pays it simply as the price of the girl. Then again they that are good never bestow their daughters, led by the dowers that others may offer. When the person desirous of wedding happens to be endued with such qualities as do not go down with the girl's kinsmen, it is then that kinsmen demand dower from him. That person, however, who won over by another's accomplishments, addresses him, saying, 'Do thou wed my girl, adorning her with proper ornaments of gold and gems,'--and that person who complies with this request, cannot be said to demand dower or give it, for such a transaction is not really a sale. The bestowal of a daughter upon acceptance of what may strictly be regarded as gifts (of affection or love) is the eternal practice. In matters of marriage some fathers say, 'I shall not bestow my daughter upon such and such a person;' some say, 'I shall bestow my daughter upon such a one.'--Some again say with vehemence, 'I must bestow my daughter upon such an individual.' These declarations do not amount to actual marriage. People are seen to solicit one another for the hands of maidens (and promise and retreat). Till the hand is actually taken with due rites, marriage cannot be said to take place. It has been beard by us that' even this was the boon granted to men in days of old by the Maruts in respect of maidens . The Rishis have laid the command upon all men that maidens should never be bestowed upon persons unless the latter happen to be most fit or eligible. The daughter is the root of desire and of descendants of the collateral line. Even this is what I think. The practice has been known to human beings from a long time,--the practice, of sale and purchase of the daughter. In consequence of such familiarity with the practice, thou mayst be able, upon careful examination, to find innumerable faults in it. The gift or acceptance of dower alone could not be regarded as creating the status of husband and wife. Listen to what I say on this head.

"Formerly, having defeated all the Magadhas, the Kasis, and the Kosalas, I brought away by force two maidens for Vichitravirya. One of those two maidens was wedded with due rites. The other maiden was not formally wedded on the ground that she was one for whom dowry had been paid in the form of valour. My uncle of Kuru's race, viz., king Valhika, said that the maiden so brought away and not wedded with due rites should be set free. That maiden, therefore, was recommended to Vichitravirya for being married by him according to due rites. Doubting my father's words I repaired to others for asking their opinion. I thought that my sire was exceedingly punctilious in matters of morality. I then went to my sire himself, O king, and addressed him these words from desire of knowing something about the practices of righteous people in respect of marriage, 'I desire, O sire, to know what in truth the practices are of righteous people.' I repeated the expression of my wish several times, so great was my eagerness and curiosity. After I had uttered those words, that foremost of righteous men, viz., my sire, Valhika answered me, saying, 'If in your opinion the status of husband and wife be taken to attach on account of the gift and acceptance of dowry and not from the actual taking of the maiden's hand with due rites, the father of the maiden (by permitting his daughter to go away with the giver of the dowry) would so himself to be the follower of a creed other than that which is derivable from the ordinary scriptures. Even this is what the accepted scriptures declare. Persons conversant with morality and duty do not allow that their words are at all authoritative who say that the status of husband and wife arises from the gift and acceptance of dowry, and not from the actual taking of the hand with due rites. The saying is well-known that the status of husband and wife is created by actual bestowal of the daughter by the sire (and her acceptance by the husband with due rites). The status of wife cannot attach to maidens through sale and purchase. They who regard such status to be due to sale and the gift of dowry are persons that are certainly unacquainted with the scriptures. No one should bestow his daughter upon such persons. In fact, they are not men to whom one may marry his daughter. A wife should never be purchased. Nor should a father sell his daughter. Only those persons of sinful soul who are possessed, besides, by cupidity, and who sell and purchase female slaves for making serving women, regard the status of wife as capable of arising from the gift and acceptance of a dowry. On this subject some people on one occasion had asked prince Satyavat the following question, 'If the giver of a dowry unto the kinsmen of a maiden happens to die before marriage, can another person take the hand of that maiden in marriage? We have doubts on this matter. Do thou remove these doubts of ours, for thou art endued with great wisdom and art honoured by the wise. Be thou the organ of vision unto ourselves that are desirous of learning the truth.' Prince Satyavat answered saying, 'The kinsmen of the maiden should bestow her upon him whom they consider eligible. There need be no scruples in this. The righteous act in this way without taking note of the giver of the dower even if he be alive; while, as regards the giver that is dead, there is not the slightest doubt. Some say that the virgin wife or widow,--one, that is, whose marriage has not been consummated with her husband by actual sexual congress in consequence of his absence or death,--may be allowed to unite herself with her husband's younger brother or such other relation. The husband dying before such consummation, the virgin-widow may either surrender herself to her husband's younger brother or betake herself to the practice of penances. In the opinion of some, the younger brother of the husband or such other relation may thus use the unused wife or widow, though others maintain that such practice, notwithstanding its prevalence, springs from desire instead of being a scriptural ordinance. They that say so are clearly of opinion that the father of a maiden has the right to bestow her upon any eligible person, disregarding the dowry previously given by another and accepted by himself. If after the hand of a maiden has been promised all the initial rites before marriage be performed, the maiden may still be bestowed upon a person other than the one unto whom she had been promised. Only the giver incurs the sin of falsehood: so far, however, as the status of wife is concerned, no injury can occur thereto. The Mantras in respect of marriage accomplish their object of bringing about the indissoluble union of marriage at the seventh step. The maiden becomes the wife of him unto whom the gift is actually made with water. The gift of maidens should be made in the following way. The wise know it for certain. A superior Brahmana should wed a maiden that is not unwilling, that belongs to a family equal to his own in purity or status, and that is given away by her brother. Such a girl should be wed in the presence of fire, with due rites, causing her, amongst other things, to circumambulate for the usual number of times."

Footnotes

17:1 It would be curious to see how the commentator Nilakantha seeks to include within these five the eight forms of marriage mentioned by Manu. The fact is, such parts of the Mahabharata are unquestionably more ancient than Manu. The mention of Manu is either an instance of interpolation or there must have been an older Manu upon whose work the Manu we know has been based. The Asura and the Rakshasa forms are unequivocally condemned. Yet the commentator seeks to make out that the Rakshasa form is open to the Kshatriyas. The fact is, the Rakshasa was sometimes called the Paisacha. The distinction between those two forms was certainly of later origin.

17:2 Thus, there was no difference, in status, in ancient times, between children born of a Brahmana, a Kshatriya or a Vaisya mother. The difference of status was of later origin.

18:1 Nagnika is said to be one who wears a single piece of cloth. A girl in whom the signs of puberty have not appeared does not require more than a single piece of cloth to cover her. The mention of Nagnika, the commentator thinks, is due to an interdiction about wedding a girl of even ten years in whom signs of puberty have appeared.

18:2 When a father happens to have an only daughter, he frequently bestows her in marriage upon some eligible youth on the understanding that the son born of her shall be the son, for purposes of both Sraddha rites and inheritance, not of the husband begetting him but of the girl's father. Such a contract would be valid whether expressed or not at the time of marriage. The mere wish of the girl's father, unexpressed at the time of marriage, would convert the son into a son not of the father who begets him but of the father of the girl herself. A daughter reserved for such a purpose is said to be a putrikadharmini or 'invested with the character of a son.' To wed such a girl was not honourable. It was in effect an abandonment of the fruits of marriage. Even if dead at the time of marriage, still if the father had, while living, cherished such a wish, that would convert the girl into a putrikadharmini. The repugnance to wedding girls without father and brothers exists to this day.

18:3 For understanding the meanings of Sapinda and Sagotra see any work on Hindu law civil or canonical.

18:4 These verses are exceedingly terse. The commentator explains that what is intended is that under the third and fourth circumstances the giver of the girl incurs no sin; under the second, the bestower of the girl (upon a person other than he unto whom a promise had been made) incurs fault. The status of wife, however, cannot attach simply in consequence of the promise to bestow upon the promiser of the dower. The relationship of husband and wife arises from actual wedding. For all that, when the kinsmen meet and say, with due rites, 'This girl is this one's wife,' the marriage becomes complete. Only the giver incurs sin by not giving her to the promised person.

19:1 Hence, having promised to wed such a one, she is at liberty to give him over and wed another whom she likes.

20:1 In consequence of that boon no one incurs sin by retracting promises of bestowing daughters upon others in view of more eligible husbands.

20:2 Hence, no one should bestow his daughter upon a person that is not eligible, for the offspring of such marriage can never be good and such a marriage can never make the daughter's sire or kinsmen happy.

22:1 One of the most important rites of marriage is the ceremony of circumambulation. The girl is now borne around the bride-groom by her kinsmen. Formerly, she used to walk herself. All gifts, again, are made with water. The fact is, when a thing is given away, the giver, uttering the formula, sprinkles a drop of water upon it with a blade of Kusa grass.

Section 45

"Yudhishthira said, 'If a person, after having given dowry for a maiden, goes away, how should the maiden's father or other kinsmen who are competent to bestow her, act? Do tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'Such a maiden, if she happens to be the daughter of a sonless and rich father, should be maintained by the father (in view of the return of him who has given the dowry). Indeed, if the father does not return the dowry unto the kinsmen of the giver, the maiden should be regarded as belonging to the giver of the dowry. She may even raise offspring for the giver (during his absence) by any of those means that are laid down in the scriptures. No person, however, can be competent to wed her according to due rites. Commanded by her sire, the princess Savitri had in days of old chosen a husband and united herself with him. This act of hers is applauded by some; but others conversant with the scriptures, condemn it. Others that are righteous have not acted in this way. Others hold that the conduct of the righteous should ever be regarded as the foremost evidence of duty or morality. Upon this subject Sukratu, the grandson of the high-souled Janaka, the ruler of the Videhas, has declared the following opinion. There is the well-known declaration of the scriptures that women are incompetent to enjoy freedom at any period of their life. If this were not the path trodden by the righteous, how could this scriptural declaration exist? As regards the righteous, therefore, how can there be any question or doubt in respect of this matter? How can people condemn that declaration by choosing to conduct themselves otherwise? The unrighteous dereliction of eternal usage is regarded as the practice of the Asuras. Such practice we never hear of in the conduct of the ancients the relationship of husband and wife is very subtile (having reference to the acquisition of destiny, and, therefore, capable of being understood with the aid of only the inspired declarations in scriptures). It is different from the natural relationship of male and female which consists only in the desire for sexual pleasure. This also was said by the king alluded to of Janaka's race.'

"Yudhishthira said, 'Upon what authority is the wealth of men inherited (by others when they happen to have daughters)? In respect of her sire the daughter should be regarded the same as the son.'

"Bhishma said, 'The son is even as one's own self, and the daughter is like unto the son. How, therefore, can another take the wealth when one lives in one's own self in the form of one's daughter? Whatever wealth is termed the Yautuka property of the mother, forms the portion of the maiden daughter. If the maternal grandfather happens to die without leaving sons, the daughter's son should inherit it. The daughter's son offers pindas to his own father and the father of his mother. Hence, in accordance with considerations of justice, there is no difference between the son and the daughter's son. When a person has got only a daughter and she has been invested by him with the status of a son, if he then happens to have a son, such a son (instead of taking all the wealth of his sire) shares the inheritance with the daughter. When, again, a person has got a daughter and she has been invested by him with the status of a son, if he then happens to take a son by adoption or purchase then the daughter is held to be superior to such a son (for she takes three shares of her father's wealth, the son's share being limited to only the remaining two). In the following case I do not see any reason why the status of a daughter's son should attach to the sons of one's daughter. The case is that of the daughter who has been sold by her sire.

The sons born of a daughter that has been sold by her sire for actual price, belong exclusively to their father (even if he do not beget them himself but obtain them according to the rules laid down in the scriptures for the raising of issue through the agency of others). Such sons can never belong, even as daughter's sons, to their maternal grandfather in consequence of his having sold their mother for a price and lost all his rights in or to her by that act. Such sons, again, become full of malice, unrighteous in conduct, the misappropriators of other people's wealth, and endued with deceit and cunning. Having sprung from that sinful form of marriage called Asura, the issue becomes wicked in conduct. Persons acquainted with the histories of olden times, conversant with duties, devoted to the scriptures and firm in maintaining the restraints therein laid down, recite in this connection some metrical lines sung in days of yore by Yama. Even this is what Yama had sung. That man who acquires wealth by selling his own son, or who bestows his daughter after accepting a dower for his own livelihood, has to sink in seven terrible hells one after another, known by the name of Kalasutra. There that wretch has to feed upon sweat and urine and stools during the whole time. In that form of marriage which is called Arsha, the person who weds has to give a bull and a cow and the father of the maiden accepts the gift. Some characterise this gift as a dowry (or price), while some are of opinion that it should not be regarded in that light. The true opinion, however, is that a gift for such a purpose, be it of small value or large, should, O king, be regarded as dowry or price, and the bestowal of the daughter under such circumstances should be viewed as a sale. Notwithstanding the fact of its having been practised by a few persons it can never be taken as the eternal usage. Other forms of marriage are seen, practised by men, such as marrying girls after abducting them by force from amidst their kinsmen. Those persons who have sexual intercourse with a maiden, after reducing her to subjection by force, are regarded as perpetrators of sin. They have to sink in darkest hell. Even a human being with whom one has no relationship of blood should not form the subject of sale. What need then be said of one's own issue? With the wealth that is acquired by doing sinful deeds, no action leading to merit can be performed.'"

Footnotes

23:1 Hence, what Savitri did at the bidding of her sire could not be against the course of duty or morality. The Burdwan translator has misunderstood the second line of this verse, while K.P. Singha has quietly dropped it.

23:2 Dharmasya refers to the true or correct or eternal Aryan usage, Pradanam is khandanam, from da, to cut The sense is that the grant of liberty to women is an Asura practice.

23:3 Hence, no one should wed, led by desire alone. Nor should the maiden be permitted to choose for herself. She may be guided in her choice by improper considerations connected with only carnal pleasure.

23:4 The property is divided into five parts, two of which are taken by the daughter under such circumstances and three by the son.

24:1 I expand the verse for making it intelligible, by setting forth the reasons urged by Hindu lawyers and noticed by the commentator.

24:2 Valatah vasyam implies only those whose consent is obtained by force. Hence, such cases as those of Krishna abducting Rukmini and Arjuna abducting Subhadra, are excluded from this denunciation.

Section 46

"Bhishma said, They that are conversant with ancient history recite the following verse of Daksha, the son of Prachetas: That maiden, in respect of whom nothing is taken by her kinsmen in the form of dowry cannot be said to be sold. Respect, kind treatment, and everything else that is agreeable, should all be given unto the maiden whose hand is taken in marriage. Her sire and brothers and father-in-law and husband's brothers should show her every respect and adorn her with ornaments, if they be desirous of reaping benefits, for such conduct on their part always leads to considerable happiness and advantage. If the wife does not like her husband or fails to gladden him, from such dislike and absence of joy, the husband can never have issue for increasing his race. Women, O king, should always be worshipped and treated with affection. There where women are treated with respect, the very deities are said to be filled with joy. There where women are not worshipped, all acts become fruitless. If the women of a family, in consequence of the treatment they receive, grieve and shed tears, that family soon becomes extinct. Those houses that are cursed by women meet with destruction and ruin as if scorched by some Atharvan rite. Such houses lose their splendour. Their growth and prosperity cease. O king, Mann, on the eve of his departure for Heaven, made over women to the care and protection of men, saying that they are weak, that they fall an easy prey to the seductive wiles of men, disposed to accept the love that is offered them, and devoted to truth. There are others among them that are full of malice, covetous of honours, fierce in disposition, unlovable, and impervious to reason. Women, however, deserve to be honoured. Do ye men show them honour. The righteousness of men depends upon women. All pleasures and enjoyments also completely depend upon them. Do ye serve them and worship them. Do ye bend your wills before them. The begetting of offspring, the nursing of children already born, and the accomplishment of all acts necessary for the needs of society, behold, all these have women for their cause. By honouring women, ye are sure to attain to the fruition of all objects. In this connection a princess of the house of Janaka the ruler of the Videhas, sang a verse. It is this: Women have no sacrifices ordained for them. There are no Sraddhas which they are called upon to perform. They are not required to observe any facts. To serve their husbands with reverence and willing obedience is their only duty. Through the discharge of that duty they succeed in conquering heaven. In childhood, the sire protects her. The husband protects her in youth. When she becomes old, her sons, protect her. At no period of her life does woman deserve to be free. Deities of prosperity are women. The person that desire affluence and prosperity should honour them. By cherishing women, O Bharata, one cherishes the goddess of prosperity herself, and by afflicting her, one is said to afflict the goddess of prosperity.'"

Footnotes

25:1 The maiden may herself accept ornaments. That would not convert the transaction into a sale.

25:2 Swalpa-kaupinah literally is covered with a small piece of cloth, hence, capable of being easily seduced.

Section 47

"Yudhishthira said, 'Thou art fully conversant with the ordinances of all the scriptures. Thou art the foremost of those that are acquainted with the duties of kings. Thou art celebrated over the whole world as a great dispeller of doubts. I have a doubt, do thou explain it to me, O grandsire! As regards this doubt that has arisen in my mind, I shall not ask any other person for its solution. It behoveth thee, O thou of mighty arms, to expound as to how a man should conduct himself who is desirous of treading along the path of duty and righteousness. It has been laid down, O grandsire, that a Brahmana can take four wives, viz., one that belongs to his own order, one that is a Kshatriya, one that is a Vaisya, and one that is a Sudra, if the Brahmana wishes to indulge in the desire of sexual intercourse. Tell me, O best of the Kurus, which amongst those sons deserves to inherit the father's wealth one after another? Who amongst them, O grandsire, shall take what share of the paternal wealth? I desire to hear this, viz., how the distribution has been ordained amongst them of the paternal property.'

"Bhishma said, 'The Brahmana, the Kshatriya, and the Vaisya are regarded as the three regenerate orders. To wed in these three orders has been ordained to be the duty of the Brahmana, O Yudhishthira. Through erroneous judgment or cupidity or lust, O scorcher of foes, a Brahmana takes a Sudra wife. Such a wife, however, he is not competent to take according to the scriptures. A Brahmana, by taking a Sudra woman to his bed, attains to a low end in the next world. He should, having done such an act, undergo expiation according to the rites laid down in the scriptures. That expiation must be twice heavier or severer if in consequence of such an act, O Yudhishthira, the Brahmana gets offspring. I shall now tell thee, O Bharata, how the (paternal) wealth is to be distributed (among the children of the different spouses.) The son born of the Brahmana wife shall, in the first place, appropriate from his father's wealth a bull of good marks, and the best car or vehicle. What remains of the Brahmana's property, O Yudhishthira, after this should be divided into ten equal portions. The son by the Brahmana wife shall take four of such portions of the paternal wealth. The son that is born of the Kshatriya wife is, without doubt, possessed of the status of a Brahmana. In consequence, however, of the distinction attaching to his mother, he shall take three of the ten shares into which the property has been divided. The son that has been born of the wife belonging to the third order, viz., the woman of the Vaisya caste, by the Brahmana sire, shall take, O Yudhishthira, two of the three remaining shares of the father's property. It has been said that the son that has been begotten by the Brahmana sire upon the Sudra wife should not take any portion of the father's wealth, for he is not to be considered an heir. A little, however, of the paternal wealth should be given to the son of the Sudra wife, hence the one remaining share should be given to him out of compassion. Even this should be the order of the ten shares into which the Brahmana's wealth is to be divided. All the sons that are born of the same mother or of mothers of the same order, shall share equally the portion that is theirs. The son born of the Sudra wife should not be regarded as invested with the status of a Brahmana in consequence of his being unskilled (in the scriptures and the duties ordained for the Brahmana). Only those children that are born of wives belonging to the three higher orders should be regarded as invested with the status of Brahmanas. It has been said that there are only four orders there is no fifth that has been enumerated. The son by the Sudra wife shall take the tenth part of his sire's wealth (that remains after the allotment has been made to the others in the way spoken of). That share, however, he is to take only when his sire has given it to him. He shall not take it if his sire does not give it unto him. Some portion of the sire's wealth should without doubt, be given, O Bharata, to the son of the Sudra wife. Compassion is one of the highest virtues. It is through compassion that something is given to the son of the Sudra wife. Whatever be the object in respect of which compassion arises, as a cardinal virtue it is always productive of merit. Whether the sire happens to have children (by his spouses belonging to the other orders) or to have no children (by such spouses), unto the son by the Sudra wife, O Bharata, nothing more than a tenth part of the sire's wealth should be given. If a Brahmana happens to have more wealth than what is necessary for maintaining himself and his family for three years, he should with that wealth perform sacrifices. A Brahmana should never acquire wealth for nothing. The highest sum that the husband should give unto the wife is three thousand coins (of the prevailing currency). The wealth that the husband gives unto the wife, the latter may spend or dispose of as she likes. Upon the death of the childless husband, the wife shall enjoy all his wealth. (She shall not, however, sell or otherwise dispose of any portion of it). The wife should never take (without her husband's knowledge) any portion of her husband's wealth. Whatever wealth, O Yudhishthira, the Brahmana wife may acquire by gift from her father, should be taken (after her death) by her daughter, for the daughter is like the son. The daughter, O king, has been ordained in the scriptures, to be equal to the son, O delighter of the Kurus. Even thus hath the law of inheritance been ordained, O bull of Bharata's race. Remembering these ordinances about the distribution and disposal of wealth, one should never acquire wealth uselessly.'

"Yudhishthira said, 'If the son born of a Sudra woman by a Brahmana father has been declared in the scriptures to be disentitled to any wealth, by what exceptional rule then is a tenth part of the paternal property to be given to him? A son born of a Brahmana wife by a Brahmana is unquestionably a Brahmana. One born of a Kshatriya wife or of a Vaisya wife, by a Brahmana husband, is similarly invested with the status of a Brahmana. Why then, O best of kings, are such sons to share the paternal wealth unequally? All of them, thou hast said, are Brahmanas, having been born of mothers that belong to the three higher orders equally entitled to the name of regenerate.'

"Bhishma said, 'O scorcher of foes, all spouses in this world are called by the name of Data. Although that name is applied to all, yet there is this great distinction to be observed. If, having married three wives belonging to the three other orders, a Brahmana takes a Brahmana wife the very last of all yet shall she be regarded as the first in rank among all the wives, and as deserving of the greatest respect. Indeed, among all the co-wives, she shall be the foremost in consideration. In her apartments should be kept all those articles that are necessary in view of the husband's baths, personal decorations, washing of teeth, and application of collyrium to the eyes. In her apartments should be kept the Havya and the Kavya and all else that the husband may require for the performance of his religious acts. If the Brahmana wife is in the house, no other wife is entitled to attend to these needs of the husband. Only the Brahmana wife, O Yudhishthira, should assist in these acts of the husband. The husband's food and drink and garlands and robes and ornaments, all these should be given by the Brahmana wife to the husband, for she is the foremost in rank and consideration among all the spouses of the husband. These are the ordinances of the scriptures as laid down by Manu, O delighter of the Kurus! Even this, O monarch, is seen to be the course of eternal usage. If a Brahmana, O Yudhishthira, led by lust, acts in a different way, he shall come to be regarded as a Chandala among Brahmanas. 1 The son born of the Kshatriya wife has been said to be equal in status to the son born of the Brahmana wife. For all that, a distinction attaches to the son of the Brahmana wife in consequence of the superiority of the Brahmana to the Kshatriya in respect of the order of birth. The Kshatriya cannot be regarded as equal to the Brahmana woman in point of birth. Hence, O best of kings, the son born of the Brahmana wife must be regarded as the first in rank and superior to the son born of the Kshatriya wife. Because, again the Kshatriya is not equal in point of birth to the Brahmana wife, hence the son of the Brahmana wife takes one after another, all the best things, O Yudhishthira, among his father's possessions. Similarly, the Vaisya cannot be regarded as the equal of the Kshatriya in point of birth. Prosperity, kingdom, and treasury, O Yudhishthira, belong to the Kshatriya. All these have been ordained for the Kshatriya. The whole earth, O king, with her belt of seas, is seen to belong to him. By following the duties of his own order, the Kshatriya acquires an extensive affluence. The sceptre of royalty is held by him. Without the Kshatriya, O king, there can be no protection. The Brahmanas are highly blessed, for they are the deities of the very deities. Following the ordinances laid down by the Rishis, the Kshatriyas should worship the Brahmanas according to due rites. Even this is the eternal usage. Coveted by thieves and others, the possessions of all men are protected by Kshatriyas in the observance of the duties assigned to their order. Indeed, wealth and spouses and every other possession owned by people would have been forcibly taken away but for this protection that the Kshatriyas afford. The Kshatriya, as the king, becomes the protector or rescuer of all the others. Hence, the son of the Kshatriya wife shall, without doubt, be held to be superior to him that is born of the Vaisya wife. The son of the Kshatriya wife, for this, takes a larger share of the paternal property than the son of the Vaisya mother.'

"Yudhishthira said, 'Thou hast duly said what the rules are that apply to Brahmanas. What, however, are the rules that apply to the others?'

"Bhishma said, 'For the Kshatriya, O delighter of the Kurus, two wives have been ordained. The Kshatriya may take a third wife from the Sudra order. Such practice prevails, it is true, but it is not sanctioned by the scriptures. Even this should be the order, O Yudhisthira, of the spouses of a Kshatriya. The property of a Kshatriya should, O king, be divided into eight shares. The son of the Kshatriya wife shall take four of such shares of the paternal property. The son of the Vaisya wife shall take three of such shares. The remaining one or the eighth share shall be taken by the son of the Sudra wife. The son of the Sudra wife, however, shall take only when the father gives but not otherwise. For the Vaisya only one wife has been ordained. A second wife is taken from the Sudra order. The practice prevails, it is true, but it is not sanctioned by the scriptures. If a Vaisya has two wives, one of whom is a Vaisya and the other a Sudra, there is a difference between them in respect of status. The wealth of a Vaisya, O chief of Bharata's race, should be divided Into five portions. I shall now speak of the sons of a Vaisya by a wife of his own order and by one belonging to the inferior order, as also of the manner in which, O king his wealth is to be distributed among those children. The son born of the Vaisya wife shall take four of such shares of his father's wealth. The fifth share, O Bharata, has been said to belong to the son born of the Sudra wife. Such a son, however, shall take when the father gives. He should not take anything unless the father gives it to him. The son that is begotten on a Sudra wife by persons of the three higher orders should always be regarded as disentitled to any share of the sire's wealth. The Sudra should have only one wife taken from his own order. He can under no circumstances, take any other spouse. Even if he happens to have a century of sons by such a spouse, all of them share equally the wealth that he may leave behind. As regards all the orders, the children born of the spouse taken from the husband's own order shall, it has been laid down, share equally the father's wealth. The eldest son's share shall be greater than that of every other son, for he shall take one share more than each of his brothers, consisting of the best things of his father. Even this is the law of inheritance, O son of Pritha, as declared by the Self-born himself. Amongst children all born of the spouse taken from the husband's own order, there is another distinction, O king! In marrying, the elder ones should always precede the younger ones. The spouses being all equal in respect of their order of birth, and the children also being all equal in respect of the status of their mothers, the son that is first-born shall take one share more than each of his other brothers. The son that comes next in point of age shall take a share that is next in value, while the son that is youngest shall take the share that belongs to the youngest. Thus among spouses of all orders, they that belong to the same order with the husband are regarded as the first. Even this is what was declared by the great Rishi Kasyapa the son of Marichi.'

Footnotes

27:1 i.e., he should not acquire for storing. He may acquire to spend in sacrifices and gifts or for maintaining himself and his family.

28:1 i.e., if the Brahmana, led by affection for any other wife, disregards the wife belonging to his own order and shows preference for those of the other orders, he then incurs the liability of being regarded as a Chandala that has come to be numbered among Brahmanas.

30:1 The sense of this verse seems to be this: If a Brahmana takes in succession three spouses all belonging to his own order, the son born of his first wife shall take the share that is allotted to the eldest; that born of the second wife shall take a share next in value; and that born of the youngest wife shall take the share allotted to the youngest. After such especial shares are taken, the residue of the property is to be distributed unto equal shares each of which shall be taken by each of the children. If this interpretation be correct, it would appear that the contention waged some years ago in Bengal, that the scriptures do not allow a person the liberty of taking more than one spouse from his own order, falls to the ground. Upon other grounds also, that contention was absurd, for Kshatriya kings often took more than one Kshatriya spouse.

Section 48

"Yudhishthira said, 'Through inducements offered by wealth, or through mere lust, or through ignorance of the true order of birth (of both males and females), or through folly, intermixture happens of the several order What, O grandsire, are the duties of persons that are born in the mixed classes and what are the acts laid down for them? Do thou discourse to me on this!'

"Bhishma said, 'In the beginning, the Lord of all creatures created the four orders and laid down their respective acts or duties, for the sake of sacrifice. The Brahmana may take four wives, one from each of the four orders. In two of them (viz., the wife taken from his own order and that taken from the one next below), he takes birth himself (the children begotten upon them being regarded as invested with the same status as his own). Those sons, however, that are begotten by him on the two spouses that belong to the next two orders (viz., Vaisya and Sudra), are inferior, their status being determined not by that of their father but by that of their mothers. The son that is begotten by a Brahmana upon a Sudra wife is called Parasara, implying one born of a corpse, for the Sudra woman's body is as inauspicious as a corpse. He should serve the persons of his (father's) race. Indeed, it is not proper for him to give up the duty of service that has been laid down for him. Adopting all means in his power, he should uphold the burden of his family. Even if he happens to be elder in age, he should still dutifully serve the other children of his father who may be younger to him in years, and bestow upon them whatever he may succeed in earning. A Kshatriya may take three wives. In two of them (viz., the one taken from his own order and the other that is taken from the order immediately below), he takes birth himself (so that those children are invested with the status of his own order). His third wife being of the Sudra order is regarded as very inferior. The son that he begets upon her comes to be called as an Ugra. The Vaisya may take two spouses. In both of them (viz., the one taken from his own order, and the other from the lowest of the four pure orders), he takes birth himself (so that those children become invested with the status of his own order). The Sudra can take only one wife, viz., she that is taken from his own order. The son begotten by him upon her becomes a Sudra. A son that takes birth under circumstances other than those mentioned above, comes to be looked upon as a very inferior one If a person of a lower order begets a son upon a woman of a superior order, such a son is regarded as outside the pale of the four pure orders. Indeed, such a son becomes on object of censure with the four principal orders. If a Kshatriya begets a son upon a Brahmana woman, such a son, without being included in any of the four pure orders, comes to be regarded as a Suta The duties of a Suta are all connected with the reciting of eulogies and encomiums of kings and other great men. The son begotten by a Vaisya upon a woman of the Brahmana order comes to be regarded as a Vaidehaka. The duties assigned to him are the charge of bars and bolts for protecting the privacy of women of respectable households. Such sons have no cleansing rites laid down for them. If a Sudra unites with a woman belonging to the foremost of the four orders, the son that is begotten is called a Chandala. Endued with a fierce disposition, he must live in the outskirts of cities and towns and the duty assigned to him is that of the public executioner. Such sons are always regarded as wretches of their race. These, O foremost of intelligent persons, are the offspring of intermixed orders. The son begotten by a Vaisya upon a Kshatriya woman becomes a Vandi or Magadha. The duties assigned to him are eloquent recitations of praise. The son begotten through transgression, by a Sudra upon a Kshatriya women, becomes a Nishada and the duties assigned to him have reference to the catching of fish. If a Sudra happens to have intercourse with a Vaisya woman, the son begotten upon her comes to be called Ayogava. The duty assigned to such a person are those of a Takshan (carpenter). They that are Brahmanas should never accept gifts from such a person. They are not entitled to possess any kind of wealth. Persons belonging to the mixed castes beget upon spouses taken from their own castes children invested with the status that is their own. When they beget children in women taken from castes that are inferior to theirs, such children become inferior to their fathers, for they become invested with the status that belongs to their mothers Thus as regards the four pure orders, persons beget children invested with their own status upon spouses taken from their own orders as also upon them that are taken from the orders immediately below their own. When, however, offspring are begotten upon other spouses, they come to be regarded as invested with a status that is, principally, outside the pale of the four pure orders. When such children beget sons in women taken from their own classes, those sons take the status of their sires. It is only when they take spouse from castes other than their own, that the children they beget become invested with inferior status. As an example of this it may be said that a Sudra begets upon a woman belonging to the most superior order a son that is outside the pale of the four orders (for such a son comes to be regarded as a Chandala who is much inferior). The son that is outside the pale of the four orders by uniting with women belonging to the four principal orders, begets offspring that are further degraded in point of status. From those outside the pale of the four orders and those again that are further outside that pale, children multiply in consequence of the union of persons with women of classes superior to their own. In this way, from persons of inferior status classes spring up, altogether fifteen in number, that are equally low or still lower in status. It is only from sexual union of women with persons who should not have such union with them that mixed classes spring up. Among the classes that are thus outside the pale of the four principal or pure orders, children are begotten upon women belonging to the class called Sairindhri by men of the class called Magadha. The occupation of such offspring is the adornment of the bodies of kinds and others. They are well-acquainted with the preparation of unguents, the making of wreaths, and the manufacture of articles used for the decoration of the person. Though free by the status that attaches to them by birth, they should yet lead a life of service. From the union of Magadhas of a certain class with women of the caste called Sairindhri, there springs up another caste called Ayogava. Their occupation consists in the making of nets (for catching fish and fowl and animals of the chase). Vaidehas, by uniting themselves with women of the Sairindhri caste, beget children called Maireyakas whose occupation consists in the manufacture of wines and spirits. From the Nishadas spring a caste called

Madgura and another known by the name of Dasas whose occupation consists in plying boats. From the Chandala springs a race called Swapaka whose occupation consists in keeping guard over the dead. The women of the Magadhi caste, by union with these four castes of wicked dispositions produce four others who live by practising deceit. These are Mansa, Swadukara, Kshaudra, and Saugandha. From the Vaideha springs up a cruel and sinful caste that lives by practising deception. From the Nishadas again springs up the Madranabha caste whose members are seen to ride on cars drawn by asses. From the Chandalas springs up the caste called Pukkasa whose members are seen to eat the flesh of asses, horses and elephants. These cover themselves with the garments obtained by stripping human corpses. They are again seen to eat from broken earthenware . These three castes of very low status are born of women of the Ayogava caste (by fathers taken from different castes). The caste called Kshudra springs from the Vaidehaka. The caste called Andhra which takes up its residence in the outskirts of towns and cities, also springs up (from the Vaidehakas). Then again the Charmakara, uniting himself with a woman of Nishada caste, begets the class called Karavara. From the Chandala again springs up the caste known by the name of Pandusaupaka whose occupation consists in making baskets and other things with cleft bamboos. From the union of the Nishada with a woman of the Vaidehi caste springs one who is called by the name of Ahindaka. The Chandala begets upon a Saupaka woman, a son that does not differ from the Chandala in status or occupation. A Nishada woman, by union with a Chandala, brings forth a son who lives in the outskirts of villages and towns. Indeed, the members of such a caste live in crematoria and are regarded by the very lowest orders as incapable of being numbered among them. Thus to these mixed castes spring up from improper and sinful union of fathers and mothers belonging to different castes. Whether they live in concealment or openly, they should be known by their occupations. The duties have been laid down in the scriptures for only the four principal orders. As regards the others the scriptures are entirely silent. Among all the orders, the members of those castes that have no duties assigned to them by the scriptures, need have no fears as to what they do (to earn their livelihood). Persons unaccustomed to the performance or for whom sacrifices have not been laid down, and who are deprived of the company and the instructions of the righteous whether numbered among the four principal orders or out of their pale, by uniting themselves with women of other castes, led not by considerations of righteousness but by uncontrolled lust, cause numerous mixed castes to come into existence whose occupations and abodes depend on the circumstances connected with the irregular unions to which they owe their origin. Having recourse to spots where four roads meet, or crematoria, or hills and mountains, or forests and trees, they build their habitations there. The ornaments they wear are made of iron. Living in such places openly, they betake themselves to their own occupations to earn their livelihood. They may be seen to live in this way, adorning their persons with ornaments and employed in the task of manufacturing diverse kinds of domestic and other utensils. Without doubt, by assisting kine and Brahmanas, and practising the virtues of abstention from cruelty, compassion, truthfulness of speech, and forgiveness, and, if need be, by preserving others by laying down their very lives, persons of the mixed castes may achieve success. I have no doubt, O chief of men, that these virtues become the causes of their success. He that is possessed of intelligence, should, taking everything into consideration, beget offspring according to the ordinances of the scriptures, upon woman that have been declared proper or fit for him. A son begotten upon a women belonging to a degraded caste, instead of rescuing the sire, brings him to grief even as a heavy weight brings to grief a swimmer desirous of crossing water. Whether a man happens to be possessed of learning or not, lust and wrath are natural attributes of humanity in this world. Women, therefore, may always be seen to drag men into the wrong path. This natural disposition of women is such that man's contact with her is productive of misery to him. Hence, men possessed of wisdom do not suffer themselves to be excessively attached to women.'

"Yudhishthira said, 'There are men who belong to the mixed castes, and who are of very impure birth. Though presenting the features of respectability, they are in reality disrespectable. In consequence of these external aspects we may not be able to know the truth about their birth. Are there any signs, O grandsire, by which the truth may be known about the origin of such men?"

Footnotes

31:1 i.e., each order was created for performing sacrifices. The Sudra is competent to perform sacrifice. Only his sacrifice should be by serving the three other orders.

31:2 For them there is no investiture with the sacred-thread.

33:1 Broken earthenpots are always cast off. They are some times utilised by persons of the lower orders.

Section 49

"Bhishma said, 'A person that is born of an irregular union presents diverse features of disposition. One's purity of birth, again, is to be ascertained from one's acts which must resemble the acts of those who are admittedly good and righteous. A disrespectable behaviour, acts opposed to those laid down in the scriptures, crookedness and cruelty, and abstention from sacrifices and other spiritual acts that lead to merit, proclaim one's impurity of origin. A son receives the disposition of either the sire or the mother. Sometimes he catches the dispositions of both. A person of impure birth can never succeed in concealing his true disposition. As the cub of a tiger or a leopard resembles its sire and dam in form and in (the matter of) its stripes of spots, even so a person cannot but betray the circumstance of his origin. However covered may the course of one's descent be, if that descent happens to be impure, its character or disposition is sure to manifest itself slightly or largely. A person may, for purposes of his own, choose to tread on an insincere path, displaying such conduct as seems to be righteous. His own disposition, however, in the matter of those acts that he does, always proclaims whether he belongs to a good order or to a different one. Creatures in the world are endued with diverse kinds of disposition. They are, again, seen to be employed in diverse kinds of acts. Amongst creatures thus employed, there is nothing that is so good or precious as pure birth and righteous conduct. If a person be born in a low order, that good understanding which arises from a study of the scriptures fails to rescue his body from low acts. Absolute goodness of understanding may be of different degrees. It may be high, middling, or low. Even if it appears in a person of low extraction, it disappears like autumnal clouds without producing any consequences. On the other hand, that other goodness of understanding which, according to its measure, has ordained the status in which the person has been born, shows itself in his acts . If a person happens to belong to a superior order but still if he happens to be divested of good behaviour, he should receive no respect or worship. One may worship even a Sudra if he happens to be conversant with duties and be of good conduct. A person proclaims himself by his own good and acts and by his good or bad disposition and birth. If one's race of birth happens to be degraded for any reason, one soon raises it and makes it resplendent and famous by one's acts. For these reasons they that are endued with wisdom should avoid those women, among these diverse castes mixed or pure, upon whom they should not beget offspring.'

"Yudhishthira said, 'Do thou discourse to us, O sire, upon the orders and classes separately, upon different kinds of sons begotten upon different types of women, upon the person entitled to have them as sons, and upon their status in life. It is known that disputes frequently arise with respect to sons. It behoveth thee, O king, to solve the doubts that have taken possession of our minds. Indeed, we are stupefied with respect to this subject.'

"Bhishma said, 'The son of one's loins is regarded as one's own self. The son that is begotten upon one's wife by a person whom one has invited for the task, is called Niruktaja. The son that is begotten upon one's wife by somebody without one's permission, is Prasritaja. The son begotten upon his own wife by a person fallen away from his status is called Patitaja. There are two other sons, viz., the son given, and the son made. There is another called Adhyudha. The son born of a maiden in her father's house is called Kanina. Besides these, there are six kinds of sons called Apadhwansaja and six others that are Apasadas. These are the several kinds of sons mentioned in the scriptures, learn, O Bharata!

"Yudhishthira said, 'Who are the six that are called Apadhwansajas? Who also are the Apasadas? It behoveth thee to explain all these to me in detail.'

"Bhishma said, 'The sons that a Brahmana begets upon spouses taken from the three inferior orders, those begotten by a Kshatriya upon spouses taken from the two orders inferior to his own, O Bharata, and the sons that a Vaisya begets upon a spouse taken from the one order that is inferior to his,--are all called Apadhwansajas. They are, as thus explained, of six kinds. Listen now to me as I tell thee who the Apasadas, are. The son that a Sudra begets upon a Brahmana woman is called a Chandala. Begotten upon a Kshatriya woman by a person of the Sudra order, the son is called a Vratya. He who is born of a Vaisya woman by a Sudra father is called a Vaidya. These three kinds of sons are called Apasadas. The Vaisya, by uniting himself with a woman of the Brahmana order, begets a son that is called a Magadha, while the son that he gets upon a Kshatriya woman is called a Vamaka. The Kshatriya can beget but one kind of son upon a woman of a superior order. Indeed, the son begotten by a Kshatriya upon a Brahmana woman, is called a Suta. These three also are called Apasadas. It cannot be said, O king, that these six kinds of sons are no sons.'

"Yudhishthira said, 'Some say that one's son is he that is born in one's soil. Some, on the other hand, say that one's son is he who has been begotten from one's seed. Are both these kinds of sons equal? Whore, again, is the son to be? Do thou tell me this, O grandsire!

"Bhishma said, 'His is the son from whose seed he has sprung. If, however, the owner of the seed abandons the son born of it, such a son then becomes his upon whose spouse he has been begotten. The same rule applies to the son called Adhyudha. He belongs to the person from whose seed he has taken his birth. If, however, the owner of the seed abandons him, he becomes the son of the husband of his mother.Know that even this is what the law declares.'

"Yudhishthira said, 'We know that the son becomes his from whose seed he has taken birth. Whence does the husband of the woman that brings forth the son derive his right to the latter? Similarly, the son called Adhyudha should be known to be the son of him from whose seed he has sprung. How can they be sons of others by reasons of the engagement about owning and rearing them having been broken?'

"Bhishma said, 'He who having begotten a son of his own loins, abandons him for some reason or other, cannot be regarded as the sire of such a son, for vital seed only cannot create sonship. Such a son must be held to belong to the person who owns the soil. When a man, desiring to have a son, weds a girl quick with child, the son born of his spouse must belong to him, for it is the fruit of his own soil. The person from whose vital seed the son has sprung can have no right to such a son. The son that is born in one's soil but not begotten by the owner, O chief of Bharata's race, bears all the marks of the sire that has actually begotten him (and not the marks of one that is only the husband of his mother). The son thus born is incapable of concealing the evidences that physiognomy offers. He is at once known by eyesight (to belong to another). As regards the son made, he is sometimes regarded as the child of the person who has made him a son and so brings him up. In his case, neither the vital seed of which he is born nor the soil in which he is born, becomes the cause of sonship.'

"Yudhishthira said, 'What kind of a son is that who is said to be a made son and whose sonship arises from the fact of his being taken and brought up and in whose case neither the vital seed nor the soil of birth, O Bharata, is regarded as the cause of sonship?'

"Bhishma said, 'When a person takes up and rears a son that has been cast off on the road by his father and mother, and when the person thus taking and rearing him fails to find out his parents after search, he becomes the father of such a son and the latter becomes what is called his made son. Not having anybody to own him, he becomes owned by him who brings him up. Such a son, again, comes to be regarded as belonging to that order to which his owner or rearer belongs.'

"Yudhishthira said, How should the purificatory rites of such a person be performed? In whose case what sort of rites are to be performed? With what girl should he be wedded? Do thou tell me all this, O grandsire!"

"Bhishma said, 'The rites of purification touching such a son should be performed conformably to the usage of the person himself that raises him, for, cast off by his parents, such a son obtains the order of the person that takes him and brings him up. Indeed, O thou of unfading glory, the rearer should perform all the purificatory rites with respect to such a son according to the practices of the rearer's own race and kinsmen. As regards the girl also, O Yudhishthira, that should be bestowed in marriage upon such a son, who belongs to the order of the rearer himself, All this is to be done only when the order of son's true mother cannot be ascertained. Among sons, he that is born of a maiden and he that is born of a mother that had conceived before her marriage but had brought him fourth subsequent to that are regarded as very disgraceful and degraded. Even those two, however, should receive the same rites of purification that are laid down for the sons begotten by the father in lawful wedlock. With respect to the son that becomes his sire's in consequence of his birth in the sire's soil and of those sons that are called Apasadas and, those conceived by the spouse in her maidenhood but brought forth after marriage, Brahmanas and others should apply the same rites of purification that hold good for their own orders. These are the conclusions that are to be found in the scriptures with respect to the different orders. I have thus told thee everything appertaining to thy questions. What else dost thou wish to hear?"

Footnotes

35:1 The second line is exceedingly terse. The sense seems to be this: one who is of low birth must remain low in disposition. Absolute goodness may arise in his heart, but it disappears immediately without producing any effect whatsoever. The study of the scriptures, therefore, cannot raise such a person. On the other hand, the goodness which according to its measure has ordained for one (1) the status of humanity and (2) the rank in that status, is seen to manifest itself in his act.

36:1 The son begotten upon a maiden by one who does not become her husband, and born after her marriage, is regarded as belonging not to the begetter but to the husband.

36:2 Such a son becomes the property of the mother's husband and not of his begetter. If however, the begetter expresses a wish to have him and rear him, he should be regarded as the begetter's. The principle upon which he becomes the child of the mother's husband is that the begetter conceals himself and never wishes to have him.

37:1 The objects of Yudhishthira's question will appear clearly from the answer given to it by Bhishma.

Section 50

"Yudhishthira said, 'What is the nature of the compassion or pity that is felt at the sight of another's woe? What is the nature of that compassion or sympathy that one feels for another in consequence of one's living in the companionship of that other? What is the nature (and degree) of the high blessedness that attaches to kine? It behoveth thee, O grandsire, to expound all this to me.'

"Bhishma said, 'I shall, in this connection, O thou of great effulgence, recite to thee an ancient narrative of a conversation between Nahusha and the Rishi Chyavana. In days of yore O Chief of Bharata's race, the great Rishi Chyavana of Bhrigu's race, always observant of high vows, became desirous of leading for some time the mode of life called Udavasa and set himself to commence it. Casting off pride and wrath and joy and grief, the ascetic, pledging himself to observe that vow, set himself to live for twelve years according to the rules of Udavasa. The Rishi inspired all creatures with a happy trust. And he inspired similar confidence in all creatures living in water. The puissant ascetic resembled the Moon himself in his behaviour to all. Bowing unto all the deities and having cleansed himself of all sins, he entered the water at the confluence of the Ganga and the Yamuna, and stood there like an inanimate post of wood. Placing his head against it, he bore the fierce and roaring current of the two streams united together,--the current whose speed resembled that of the wind itself. The Ganga and the Yamuna, however, and the other streams and lakes, whose waters unite together at the confluence at Prayaga, instead of afflicting the Rishi, went past him (to show him respect). Assuming the attitude of a wooden post, the great Muni sometimes laid himself down in the water and slept at ease. And sometimes, O chief of Bharata's race, the intelligent sage stood in an erect posture. He became quite agreeable unto all creatures living in water. Without the least fear, all these used to smell the Rishi's lips. In this way, the Rishi passed a long time at that grand confluence of waters. One day some fishermen came there. With nets in their hands, O thou of great effulgence, those men came to that spot where the Rishi was. They were many in number and all of them were bent upon catching fish. Well-formed and broad-chested, endued with great strength and courage and never returning in fear from water, those men who lived upon the earnings by their nets, came to that spot, resolved to catch fish. Arrived at the water which contained many fish, those fishermen, O chief of the Bharatas, tied all their nets together. Desirous of fish, those Kaivartas, many in number united together and surrounded a portion of the waters of the Ganga and the Yamuna with their nets. Indeed, they then cast into water their net which was made of new strings, capable of covering a large space, and endued with sufficient length and breadth. All of them, getting into the water, then began to drag with great force that net of theirs which was very large and had been well-spread over a large space. All of them were free from fear, cheerful, and fully resolved to do one another's bidding. They had succeeded in enmeshing a large number of fish and other aquatic animals. And as they dragged their net, O king, they easily dragged up Chyavana the son of Bhrigu along with a large number of fish. His body was overgrown with the river moss. His beard and matted locks had become green. And all over his person could be seen conchs and other molluscs attached with their heads. Beholding that Rishi who was well-conversant with the Vedas dragged up by them from water, all the fishermen stood with joined palms and then prostrated themselves on the ground and repeatedly bent their heads. Through fear and pain caused by the dragging of the net, and in consequence of their being brought upon land, the fish enmeshed in the net yielded up their lives. The ascetic, beholding that great slaughter of fishes, became filled with compassion and sighed repeatedly.'

"The fishermen said, 'We have committed this sin (of dragging thy sacred self from water) through ignorance. Be gratified with us! What wish of thine shall we accomplish? Command us, O great ascetic!'

"Bhishma continued, 'This addressed by them, Chyauana, from among that heap of fishes around him, said, 'Do ye with concentrated attention hear what my most cherished wish is. I shall either die with these fishes or do ye sell me with them. I have lived with them for a long time within the water. I do not wish to abandon them at such a time.' When he said these words unto them, the fishermen became exceedingly terrified. With pale faces they repaired to king Nahusha and informed him of all that had taken place.'"

Section 51

"Bhishma said, 'King Nahusha hearing the pass to which Chyavana was reduced, quickly proceeded to that spot accompanied by his ministers and priest. Having cleansed himself duly, the king, with joined palms and concentrated attention, introduced himself unto the high-souled Chyavana. The king's priest then worshipped with due ceremonies that Rishi, O monarch, who was observant of the vow of truth and endued with a high soul, and who resembled a god himself (in splendour and energy).'

"Nahusha said, 'Tell me, O best of regenerate persons, what act shall we do that may be agreeable to thee? However difficult that act may be, there is nothing, O holy one, that I shall not be able to accomplish at thy bidding.'

"Chyavana said, 'These men that live by catching fish have all been tried with labour. Do thou pay them the price that may be set upon me along with the value of these fish.'

"Nahusha said, 'Let my priest give unto these Nishadas a thousand coins as a price for purchasing these sacred one as he himself has commanded.'

"Chyavana said, 'A thousand coins cannot represent my price. The question depends upon your discretion. Give them a fair value, settling with thy own intelligence what it should be.'

"Nahusha said, 'Let, O learned Brahmana, a hundred thousand coins be given unto these Nishadas. Shall this be thy price, O holy one, or dost think otherwise?'

"Chyavana said, 'I should not be purchased for a hundred thousand coins, O best of monarchs! Let a proper price be given unto them. Do thou consult with thy ministers.'

"Nahusha said, 'Let my priest give unto these Nishadas a crore of coins. If even this does not represent thy price, let more be paid unto them.'

"Chyavana said, 'O king, I do not deserve to be purchased for a crore of coins or even more. Let that price be given unto those men which would be fair or proper. Do thou 'consult with the Brahmanas.'

"Nahusha said, 'Let half of my kingdom or even the whole be given away unto these Nishadas. I think that would represent thy price. What, however, dost thou think, O regenerate one?'

"Chyavana said, 'I do not deserve to be purchased with half thy kingdom or even the whole of it, O king! Let thy price which is proper be given unto these men. Do thou consult with the Rishis.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the great Rishi, Nahusha became afflicted with great grief. With his ministers and priest he began to deliberate on the matter. There then came unto king Nahusha an ascetic living in the woods and subsisting upon fruit and roots and born of a cow. That best of regenerate persons, addressing the monarch, O king, said these words, 'I shall soon gratify thee. The Rishi also will be gratified. I shall never speak an untruth.--no, not even in jest, what then need I say of other occasions? Thou shouldst, without any scruple, do what I bid thee.'

"Nahusha said, 'Do thou, O illustrious one, say what the price is of that great Rishi of Bhrigu's race. O, save me from this terrible pass, save my kingdom, and save my race! If the holy Chyavana became angry, he would destroy the three worlds: what need I say them of my poor self who is destitute of penances and who depends only upon the might of his arm? O great Rishi, do thou become the raft unto us that have all fallen into a fathomless ocean with all our counsellors and our priest! Do thou settle what the price should be of the Rishi.'

"Bhishma said, 'Hearing these words of Nahusha, the ascetic born of a cow and endued with great energy spoke in this strain, gladdening the monarch and all his counsellors, 'Brahmanas, O king, belong to the foremost of the four orders. No value, however great, can be set upon them. Cows also are invaluable. Therefore, O chief of men, do thou regard a cow as the value of the Rishi.' Hearing these words of the great Rishi, Nahusha became, O king, filled with joy along with all his counsellors and priest. Proceeding then to the presence of Bhrigu's son, Chyavana, of rigid vows, he addressed him thus, O monarch, for gratifying him to the best of his ability.'

'Nahusha said, 'Rise, rise, O regenerate Rishi, thou hast been purchased. O son of Bhirgu, with a cow as thy price. O foremost of righteous persons, even this, I think, is thy price.'

"Chyavana said. 'Yes, O king of kings, I do rise up. I have been properly purchased by thee, O sinless one! I do not, O thou of unfading glory, see any wealth that is equal to kine. To speak of kine, to hear others speak of them, to make gifts of kine, and to see kine, O king, are acts that are all applauded, O hero, and that are highly auspicious and sin-cleansing. Kine are always the root of prosperity. There is no fault in kine. Kine always afford the best food, in the form of Havi, unto the deities. The sacred Mantras, Swaha and Vashat, are always established upon kine. Kine are the chief conductresses of sacrifices. They constitute the mouth of sacrifice. They bear and yield excellent and strength-giving nectar. They receive the worship of all the worlds and are regarded as the source of nectar. On earth, kine resemble fire in energy and form. Verily, kine represent high energy, and are bestowers of great happiness upon all creatures. That country where kine, established by their owners, breathe fearlessly, shines in beauty. The sins, also of that country are all washed off. Kine constitute the stairs that lead to heaven. Kine are adorned in heaven itself. Kine are goddesses that are competent to give everything and grant every wish. There is nothing else in the world that is so high or so superior!'

"Bhishma continued, "Even this is what I say unto thee on the subject of the glory and superiority of kine, O chief of Bharata's race. I am competent to proclaim a part only of the merits that attach to kine. I have not the ability to exhaust the subject!'

"Then Nishadas said, 'O ascetic, thou hast seen us and hast also spoken with us. It has been said that friendship with those that are good, depends upon only seven words . Do thou then, O lord, show us thy grace. The blazing sacrificial fire eats all the oblations of clarified butter poured upon it. Of righteous soul, and possessed of great energy thou art among men, a blazing fire in energy. We propitiate thee, O thou of great learning! We surrender ourselves to thee. Do thou, for showing us favour, take back from us this cow.'

"Chyavana said, 'The eye of a person that is poor or that has fallen into distress, the eye of an ascetic, or the eye of a snake of virulent poison, consumes a man with his very roots, even as a fire that, blazing up with the assistance of the wind, consumes a stack of dry grass or straw. I shall accent the cow that ye desire to present me. Ye fishermen, freed from every sin, go ye to heaven without any delay, with these fishes also that ye have caught with your nets.'

"Bhishma continued, 'After this, in consequence of the energy of the great Rishi of cleansed soul, those fishermen along with all those fish through virtue of those words that he had uttered, proceeded to heaven. King Nahusha, beholding the fishermen ascending to heaven with those fishes in their company, became filled with wonder, O chief of Bharata's race. After this, the two Rishis, viz., the one born of a cow and the other who was Chyavana of Bhrigu's race, gladdened king Nahusha by granting him many boons. Then king Nahusha of great energy, that lord of all the earth, filled with joy, O best of the Bharatas, said, 'Sufficient!' Like unto a second Indra, the chief of the celestials, he accepted the boon about his own steadiness in virtue. The Rishis having granted him the boon, the delighted king worshipped them both with great reverence. As regards Chyavana, his vow having been completed, he returned to his own asylum. The Rishi that had taken his birth from the cow, and who was endued with great energy, also proceeded to his own retreat. The Nishadas all ascended to heaven as also the fishes they had caught, O monarch. King Nahusha, too, having obtained those valuable boons, entered his own city. I have thus, O son, told thee everything respecting what thou hadst asked me. The affection that is generated by the sight alone of others as also by the fact of living with them, O Yudhishthira, and the high-blessedness of kine too, and the ascertainment of true righteousness, are the topics upon which I have discoursed. Tell me, O hero what else is in thy breast.'"

Footnotes

41:1 There is no fault in kine, etc., and kine are like fire etc. The Hindu idea is that kine are cleansing or sanctifying. The Rishis discovered that the magnetism of the cow is something that is possessed of extraordinary virtues. Give the same kind of food to a cow and a horse. The horse-dung emits an unhealthy stench, while the cowdung is an efficacious disinfectant. Western science has not yet turned its attention to the subject, but there can be little doubt that the urine and dung of the cow possess untold virtues.

42:1 Saptopadam mitram means that by speaking only seven words or walking only seven steps together, two persons, if they be good, become friends.

Section 52

"Yudhishthira said, 'O thou of great wisdom, a doubt I have that is very great and that is as vast as the ocean itself. Listen to it, O mighty-armed one and having learnt what it is, it behoves thee to explain it unto me. I have a great curiosity with respect to Jamadagni's son, O lord, viz., Rama, that foremost of all righteous persons. It behoveth thee to gratify that curiosity. How was Rama born who was endued with prowess incapable of being baffled? He belonged by birth to a race of regenerate Rishis. How did he become a follower of Kshatriya practices? Do thou, then, O king, recite to me in detail the circumstances of Rama's birth. How also did a son of the race of Kusika who was Kshatriya become a Brahmana? Great, without doubt, was the puissance of the high-souled Rama, O chief of men, as also of Viswamitra. Why did the grandson of Richika instead of his son become a Kshatriya in conduct? Why also did the grandson of Kusika and not his son become a Brahmana? Why did such untoward incidents overtake the grandsons of both, instead of their sons? It behoveth thee to explain the truth in respect of these circumstances.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited an old history of the discourse between Chyavana and Kusika, O Bharata! Endued with great intelligence, Chyavana of Bhrigu's race, that best of ascetics beheld (with his spiritual eye) the stain that would affect his own race (in consequence of some descendant of his becoming wedded to Kshatriya practice). Reflecting upon the merits and faults of that incident, as also its strength and weakness, Chyavana endued with wealth of asceticism became desirous of consuming the race of the Kusikas (for it was from that race that the stain of Kshatriya practices would, he knew, affect his own race). Repairing then to the presence of king Kusika, Chyavana said unto him, 'O sinless one, the desire has arisen in my heart of dwelling with thee for some time.'

"Kusika said, 'O holy one, residence together is an act which the learned ordain for girls when these are given away. They that are endued with wisdom always speak of the practice in such connection only. O Rishi endued with wealth of asceticism, the residence which thou seekest with me is not sanctioned by the ordinance. Yet, however opposed to the dictates of duty and righteousness, I shall do what thou mayst be pleased to command.'

"Bhishma continued, 'Ordering a seat to be placed for the great ascetic Chyavana, king Kusika, accompanied by his wife, stood in the presence of the ascetic. Bringing a little jar of water, the king offered him water for washing his feet. He then, through his, servants, caused all the rites to be duly performed in honour of his high-souled guest. The high-souled Kusika, who was observant of restraints and vows, then cheerfully presented, according to due forms, the ingredients consisting of honey and the other things, to the great Rishi and induced him to accept the same. Having welcomed and honoured the learned Brahmana in this way, the king once more addressed him and said, 'We two await thy orders! Command us what we are to do for thee, O holy one! If it is our kingdom or wealth or kine, O thou of rigid vows, or all articles that are given away in sacrifices, which thou wantest, tell us the word, and we shall bestow all upon thee! This palace, the kingdom, this seat of justice, await thy pleasure. Thou art the lord of all these! Do thou rule the earth! As regards myself, I am completely dependent upon thee.' Addressed in these words by the king, Chyavana of Bhrigu's race, filled with great delight, said unto Kusika these words in reply.'

"Chyavana said, 'I do not, O king, covet thy kingdom, nor thy wealth, nor the damsels thou hast, nor thy kine, nor thy provinces, nor articles needed for sacrifice. Do thou listen to me. If it pleases thee and thy wife, I shall commence to observe a certain vow. I desire thee and thy wife to serve me during that period without any scruples. Thus addressed by the Rishi, the king and the queen became filled with joy, O Bharata, and answered him, saving, 'Be it so, O Rishi!' Delighted with the Rishi's words, the king led him into an apartment of the palace. It was an excellent one, agreeable to see. The king showed him everything in that room. And the king said. 'This, O holy one, is thy bed. Do thou live here as thou pleasest! O thou that art endued with wealth of asceticism, myself and my queen shall strive our best to give thee every comfort and every pleasure.' While they were thus conversing with each other, the sun passed the meridian. The Rishi commanded the king to bring him food and drink, King Kusika, bowing unto the Rishi, asked him, saying, 'What kind of food is agreeable to thee? What food, indeed, shall be brought for thee?' Filled with delight, the Rishi answered that rule of men, O Bharata, saying, 'Let food that is proper be given to me.' Receiving these words with respect, the king said, 'So be it!' and then offered unto the Rishi food of the proper kind. Having finished his meals, the holy Chyavana, conversant with every duty, addressed the king and the queen, saying, 'I desire to slumber. O puissant one, sleep hinders me now.' Proceeding thence to a chamber that had been prepared for him, that best of Rishis then laid himself down upon a bed. The king and the queen sat themselves down. The Rishi said to them, 'Do not, while I sleep, awake me. Do ye keep yourselves awake and continually press my feet as long as I sleep.' Without the least scruple, Kusika, conversant with every duty, said, 'So be it!' Indeed, the king and the queen kept themselves awake all night, duly engaged in tending and serving the Rishi in the manner directed. The royal couple, O monarch accomplished the Rishi's bidding with earnestness and attention. Meanwhile the holy Brahmana, having thus laid his commands upon the king, slept soundly, without changing his posture or turning even once, for a space of one and twenty days. The king, O delighter of the Kurus, foregoing all food, along with his wife, sat joyfully the whole time engaged in tending and serving the Rishi. On the expiration of one and twenty days, the son of Bhrigu rose of his own accord. The great ascetic then went out of the room, without accosting them at all. Famished and toil-worn the king and the queen followed him, but that foremost of Rishis did not deign to cast a single glance upon any of them. Proceeding a little way, the son of Bhrigu disappeared in the very sight of the royal couple (making himself invisible by his Yoga-power). At this, the king, struck with grief, fell down on the earth. Comforted, he rose up soon, and accompanied by his queen, the monarch, possessed of great splendour, began to search everywhere for the Rishi.'

Section 53

"Yudhishthira said, 'After the Rishi had disappeared, what did the king do and what also did highly-blessed spouse do? Tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'Having lost sight of the Rishi, the king, overwhelmed with shame, toil-worn and losing his senses, returned to his palace, accompanied by his queen. Entering his mansion in a cheerless mood, he spoke not a word with any one. He thought only of that conduct of Chyavana. With a despairing heart he then proceeded to his chamber. There he saw the son of Bhrigu stretched as before on his bed. Beholding the Rishi there, they wondered much. Indeed, they began to reflect upon that very strange incident. The sight of the Rishi dispelled their fatigue. Taking their seats once more by his side, they again set themselves to gently press his feet as before. Meanwhile, the great ascetic continued to sleep soundly as before.

Only, he now lay on another side. Endued with great energy, he thus passed another period measured by one and twenty day. Agitated by their fears, the royal couple showed no change in their attitude or sentiment towards the Rishi. Awaking then from his slumber, the ascetic addressed the king and the queen, saying, 'Do ye rub my body with oil. I wish to have a bath.' Famishing and toil-worn though they were they readily assented, and soon approached the Rishi with a costly oil that had been prepared by boiling it a hundred times. While the Rishi was seated at his ease, the king and the queen, restraining speech, continued to rub him. Endued with high ascetic merit the son of Bhrigu did not once utter the word 'Sufficient.' Bhrigu's son, however, saw that the royal couple were totally unmoved. Rising up suddenly, he entered the bathing chamber. The diverse article necessary for a bath and such as were fit for a king's use, were ready there. Without honouring, however, any of those articles by appropriating them to his use, the Rishi once more disappeared there and then by his Yoga-power, in the very sight of king Kusika (and his spouse). This, however, O chief of the Bharatas, failed to disturb the equanimity of the royal couple. The next time the puissant Rishi was seen seated, after a bath on the throne. Indeed, it was from that place that he then showed himself to the king and the queen, O delighter of the Kurus. With a cheerful face, king Kusika, together with his wife, then offered the Rishi cooked food with great reverence. Endued with wisdom, and with heart totally unmoved, Kusika made this offer. 'Let the food be brought' were the words that were then uttered by the ascetic. Assisted by his spouse, the king soon brought thither the food. There were diverse kinds of meat and different preparations also thereof. There was a great variety of vegetables also and pot-herbs. There were juicy cakes too among those viands, and several agreeable kinds of confectionery, and solid preparations of milk. Indeed, the viands offered presented different kinds of taste. Among them there was also some food--the produce of the wilderness--such as ascetics liked and took. Diverse agreeable kinds of fruit, fit to be eaten by kings, were also there. There were Vadaras and Ingudas and Kasmaryas and Bhallatakas. Indeed, the food that was offered contained such things as are taken by persons leading a domestic mode of life as also such things as are taken by denizens of the wilderness. Through fear of the Rishi's curse, the king had caused all kinds of food to be collected and dressed for his guest. All this food, brought from the kitchen, was placed before Chyavana. A seat was also placed for him and a bed too was spread. The viands were then caused to be covered with white cloths. Soon, however, Chyavana of Bhrigu's race set fire to all the things and reduced them to ashes. Possessed of great intelligence, the royal couple showed no wrath at this conduct of the Rishi, who once more, after this made himself invisible before the very eyes of the king and the queen. The Royal sage Kusika thereupon stood there in the same posture for the whole night, with his spouse by his side, and without speaking a word. Endued with great prosperity, he did not give way to wrath. Every day, good and pure food of diverse kinds, excellent beds, abundant articles needed for bath, and cloths of various kinds, were collected and kept in readiness in the palace for the Rishi. Indeed, Chyavana failed to notice any fault in the conduct of the king. Then the regenerate Rishi, addressing king Kusika, said unto him, 'Do thou with thy spouse, yoke thyself unto a car and bear me on it to whichever place I shall direct.' Without the least scruple, the king answered Chyavana endued with wealth of asceticism, saying, 'So be it!' and he further enquired of the Rishi, asking, 'Which car shall I bring? Shall it be my pleasure-car for making progress of pleasure, or, shall it be my battle-car? Thus addressed by the delighted and contented monarch, the ascetic said unto him, 'Do thou promptly equip that car of thine with which thou penetratest into hostile cities. Indeed that battle-car of thine, with every weapon, with its standard and flags, its darts and javelins and golden columns and poles, should be made ready. Its rattle resembles the tinkling of bells. It is adorned with numerous arches made of pure gold. It is always furnished with high and excellent weapons numbering by hundreds!' The king said, 'So be it!' and soon caused his great battle-car to be equipped. And he yoked his wife thereto on the left and his own self on the right. And the king placed on the car, among its other equipments, the goad which had three handles and which had a point at once hard as the thunderbolt and sharp as the needle. Having placed every requisite upon the car, the king said unto the Rishi, 'O holy one, whither shall the car proceed? O, let the son of Bhrigu issue his command! This thy car shall proceed to the place which thou mayst be pleased to indicate.' Thus addressed the holy man replied unto the king, saying, 'Let the car go hence, dragged slowly, step by step. Obedient to my will, do ye two proceed in such a way that I may not feel any fatigue, I should be borne away pleasantly, and let all thy people see this progress that I make through their midst. Let no person that comes to me, as I proceed along the road, be driven away. I shall make gifts of wealth unto all. Unto them amongst the Brahmanas that may approach me on the way, I shall grant their wishes and bestow upon all of them gems and wealth without stint. Let all this be accomplished, O king, and do not entertain any scruples.' Hearing these words of the Rishi, the king summoned his servants and said, 'Ye should, without any fear, give away whatever the ascetic will order.' Then jewels and gems in abundance, and beautiful women, and pairs of sheep, and coined and uncoined gold, and huge elephants resembling hills or mountain summits, and all the ministers of the king, began to follow the Rishi as he was borne away on that car. Cries of 'Oh' and 'Alas' arose from every part of the city which was plunged in grief at that extraordinary sight. And the king and the queen were suddenly struck by the Rishi with that goad equipped with sharp point. Though thus struck on the back and the cheeks, the royal couple still showed no sign of agitation. On the other hand, they continued to bear the Rishi on as before. Trembling from head to foot, for no food had passed their lips for fifty nights, and exceedingly weak, the heroic couple somehow succeeded in dragging that excellent car. Repeatedly and deeply cut by the goad, the royal couple became covered with blood. Indeed, O monarch, they then looked like a couple of Kinsuka trees in the flowering season. The citizens, beholding the plight to which their king and queen had been reduced, became afflicted with great grief. Filled with fear at the prospect of the curse of the Rishi, they kept silent under their misery. Gathering in knots they said unto each other, 'Behold the might of penances! Although all of us are angry, we are still unable to look at the Rishi! Great is the energy of the holy Rishi of cleaned soul! Behold also the endurance of the king and his royal spouse! Though worn out with toil and hunger, they are still bearing the car! The son of Bhrigu notwithstanding the misery he caused to Kusika and his queen, failed to mark any sign of dissatisfaction or agitation in them.'

"Bhishma continued, 'The perpetuator of Bhrigu's race beholding the king and the queen totally unmoved, began to give away very largely (wealth obtained from the king's treasury) as if he were a second Lord of Treasures. At this act also, king Kusika Showed no mark of dissatisfaction. He did as the Rishi commanded (in the matter of those gifts). Seeing all this, that illustrious and best of ascetics became delighted. Coming down from that excellent car, he unharnessed the royal couple. Having freed them, he addressed them duly. Indeed, the son of Bhrigu, in a soft, deep, and delighted voice, said, 'I am ready to give an excellent boon unto you both!' Delicate as they were, their bodies had been pierced with the goad. That best of ascetics, moved by affection, softly touched them with his hands whose healing virtues resembled those of nectar itself, O chief of the Bharatas. Then the king answered, 'My wife and I have felt no toil!' Indeed, all their fatigue had been dispelled by the puissance of the Rishi, and hence it was that the king could say so unto the Rishi. Delighted with their conduct, the illustrious Chyavana said unto them, 'I have never before spoken an untruth. It must, therefore, be as I have said. This spot on the banks of the Ganga is very delightful and auspicious. I shall, observant of a vow, dwell for a little while here, O king! Do thou return to thy city. Thou are fatigued! Thou shalt come again. Tomorrow, O king, thou shalt, returning with thy spouse, behold me even here. Thou shouldst not give way to wrath or grief. The time is come when thou shalt reap a great reward! That which is coveted by thee and which is in thy heart shall verily be accomplished.' Thus addressed by the Rishi, king Kusika, with a delighted heart, replied unto the Rishi in these words of grave import, 'I have cherished no wrath or grief, O highly-blessed one! We have been cleansed and sanctified by thee, O holy one! We have once more become endued with youth. Behold our bodies have become exceedingly beautiful and possessed of great strength. I do not any longer see those wounds and cicatrices that were caused by thee on our persons with thy goad. Verily, with my spouse, I am in good health. I see my goddess become as beautiful in body as an Apsara. Verily, she is endued with as much comeliness and splendour as she had ever been before. All this, O great ascetic, is due to thy grace. Verily, there is nothing astonishing in all this, O holy Rishi of puissance ever unbaffled.' Thus addressed by the king, Chyavana said unto him, 'Thou shalt, with thy spouse, return hither tomorrow, O monarch!' With these words, the royal sage Kusika was dismissed. Saluting the Rishi, the monarch, endued with a handsome body, returned to his capital like unto a second chief of the celestials. The counsellors then, with the priest, came out to receive him. His troops and the dancing women and all his subjects, also did the same. Surrounded by them all, king Kusika, blazing with beauty and splendour, entered his city, with a delighted heart, and his praises were hymned by bards and encomiasts. Having entered his city and performed all his morning rites, he ate with his wife. Endued with great splendour, the monarch then passed the night happily. Each beheld the other to be possessed anew of youth. All their afflictions and pains having ceased, they beheld each other to resemble a celestial. Endued with the spendour they had obtained as a boon from that foremost of Brahmanas, and possessed as they were of forms that were exceedingly comely and beautiful, both of them passed a happy night in their bed. Meanwhile, the spreader of the feats of Bhrigu's race, viz., the Rishi possessed of the wealth of penances, converted, by his Yoga-power, that delightful wood on the bank of the Ganga into a retreat full of wealth of every kind and adorned with every variety of jewels and gems in consequence of which it surpassed in beauty and splendour the very abode of the chief of the celestials."

Footnotes

47:1 Vajrasuchyagram may also mean furnished with an end like that of the needle with which diamonds and other hard gems are bored through.

Section 54

"Bhishma said, 'When that night passed away, the high-souled king Kusika awoke and went through his morning rites. Accompanied by his wife he then proceeded towards that wood which the Rishi had selected for his residence. Arrived there, the monarch saw a palatial mansion made entirely of gold. Possessed of a thousand columns each of which was made of gems and precious stones, it looked like an edifice belonging to the Gandharvas. Kusika beheld in every part of that structure evidences of celestial design. And he beheld hills with delightful valleys, and lakes with lotuses on their bosom; and mansions full of costly and curious articles, and gateways and arches, O Bharata. And the king saw many open glades and open spots carpeted with grassy verdure, and resembling level fields of gold. And he saw many Sahakaras adorned with blossoms, and Ketakas and Uddalakas, and Dhavas and Asokas, and blossoming Kundas, and Atimuktas. And he saw there many Champakas and Tilakas and Bhavyas and Panasas and Vanjulas and Karnikaras adorned with flowers. And the king beheld many Varanapushpas and the creepers called Ashtapadika all clipped properly and beautifully. And the king beheld trees on which lotuses of all varieties bloomed in all their beauty, and some of which bore flowers of every season. And he noticed also many mansions that looked like celestial cars or like beautiful mountains. And at some places, O Bharata, there were tanks and lakes full of cool water and at others were those that were full of warm or hot water. And there were diverse kinds of excellent seats and costly beds, and bedsteads made of gold and gems and overlaid with cloths and carpets of great beauty and value. Of comestible there were enormous quantities, well-dressed and ready for use. And there were talking parrots and she-parrots and Bhringarajas and Kokilas and Catapatras with Koyashtikas and Kukkubhas, and peacocks and cocks and Datyuhas and Jivajivakas and Chakoras and monkeys and swans and Sarasas and Chakravakas. Here and there he beheld bevies of rejoicing Apsaras and conclaves of happy Gandharvas, O monarch. And he beheld other Gandharvas at other places rejoicing with their dear spouses. The king sometimes beheld these sights and sometimes could not see them (for they seemed to disappear from before his eyes). The monarch heard also melodious strains of vocal music and the agreeable voices of preceptors engaged in lecturing to their disciples on the Vedas and the scriptures. And the monarch also heard the harmonious cackle of the geese sporting in the lakes. Beholding such exceedingly wonderful sights, the king began to reflect inwardly, saying, 'Is this a dream? Or is all this due to an aberration of my mind? Or, is it all real? O, I have, without casting off my earthly tenement, attained to the beatitude of heaven! This land is either the sacred country of the Uttara-Kurus, or the abode, called Amaravati, of the chief of the celestials! O, what are these wonderful sights that I behold!' Reflecting in this strain, the monarch at last saw that foremost of Rishis. In that palace of gold (endued) with columns (made) of jewels and gems, lay the son of Bhrigu stretched on a costly and excellent bed. With his wife by his side the king approached with a delighted heart the Rishi as he lay on that bed. Chyavana, however, quickly disappeared at this, with the bed itself upon which he lay. The king then beheld the Rishi at another part of those woods seated on a mat made of Kusa grass, and engaged in mentally reciting some high Mantras. By his Yoga-power, even thus did that Brahmana stupefy the king. In a moment that delightful wood, those bevies of Apsaras, those bands of Gandharvas, those beautiful trees,--all disappeared. The bank of the Ganga became as silent as usual, and presented the old aspect of its being covered with Kusa grass and ant-hills. King Kusika with his wife having beheld that highly wonderful sight and its quick disappearance also, became filled with amazement. With a delighted heart, the monarch addressed his wife and said unto her, 'Behold, O amiable one, the various agreeable scenes and sights, occurring nowhere else, which we two have just witnessed! All this is due to the grace of Bhrigu's son and the puissance of his penances. By penances all that becomes attainable which one cherishes in one's imagination. Penances are superior to even the sovereignty over the three worlds. By penances well-performed, emancipation itself may be achieved. Behold, the puissance of the high-souled and celestial Rishi Chyavana derived from his penances. He can, at his pleasure, create even other worlds (than those which exist). Only Brahmanas are born in this world to attain to speech and understanding and acts that are sacred. Who else than Chyavana could do all this? Sovereignty may be acquired with ease. But the status of a Brahmana is not so attainable. It was through the puissance of a Brahmana that we were harnessed to a car like well-broken animals!' These reflections that passed through the king's brain became known to Chyavana. Ascertaining the king's thoughts, the Rishi addressed him and said, 'Come hither quickly!' Thus addressed, the king and the queen approached the great ascetic, and, bending their heads, they worshipped him who deserved worship. Uttering a benediction upon the monarch, the Rishi, possessed of great intelligence, O chief of men, comforted the king and said, 'Sit down on that seat!' After this, O monarch, the son of Bhrigu, without guile or insincerity of any kind, gratified the king with many soft words, and then said, 'O king, thou hast completely subjugated the five organs of action and the five organs of knowledge with the mind as their sixth. Thou hast for this come out unscathed from the fiery ordeal I had prepared for thee. I have been properly honoured and adored, O son, by thee, O foremost of all persons possessed of speech. Thou hast no sin, not even a minute one, in thee! Give me leave, O king, for I shall now proceed to the place I came from. I have been exceedingly pleased with thee, O monarch! Do thou accept the boon I am ready to give.'

"Kusika said, 'In thy presence, O holy one, I have stayed like one staying in the midst of a fire. That I have not yet, O chief of Bhrigu's race been consumed, is sufficient! Even this is the highest boon that has been obtained, O delighter of Bhrigu! That thou hast been gratified by me, O Brahmana, and that I have succeeded in rescuing my race from destruction, O sinless one, constitute in my case the best boons. This I regard, O learned Brahmana, as a distinct evidence of thy grace. The end of my life has been accomplished. Even this is what I regard the very end of my sovereignty. Even this is the highest fruit of my penances! If, O learned Brahmana, thou hast been pleased with me, O delighter of Bhrigu, then do thou expound some doubts which are in my mind!'

Footnotes

49:1 The ever-changing beautiful masses of afternoon or evening clouds, presenting diverse kinds of forms almost every minute, are regarded as the abodes or mansions of the Gandharvas.

49:2 Some of these trees and creepers are identifiable. Sahakara is Mangifera Indica, Linn. Ketaka is a variety of Pandanus Odoratissimus, Linn. Uddalaka is otherwise called Vahuvara and sometimes Selu. It is the Cordia Myxa, Linn. It may be a misreading for Uddanaka, which is the well-known Cirisha or the Mimosa Sirisca of Roxburgh. Dhava is Conocarpus latifolia, Roxb. Asoka is Saraca Indica, Linn., syn, Jonesia Asoka, Roxb. Kunda is Jasminum pubescens, Linn. Atimukta is otherwise called Madhavi. It is Gaertinera racemosa, Roxb. Champaka is Michelia Champaca, Linn. Tilaka sometimes stands for Lodhra, i.e., Symplocos racemosa, Roxb. The word is sometimes used for the Aswattha or Ficus religiosa, Linn. Bhavya is Dillenia Indica, Linn. Panasa is Artocarpus integrifolia, Linn. The Indian Jack-tree. Vyanjula stands for the Asoka, also Vetasa (Indian cane), and also for Vakula, i.e., Mimusops Elengi, Linn. Karnikara is Pterospermum accrifolium, Linn. Cyam#a is sometimes used for the Pilu, i.e., Salvadora Persica, Linn. Varanapushpa or Nagapushpa or Punnaga is Colophyllum inophyllum, Linn. Astapadika or padika is otherwise called Bhardravalli. It is the Vallaris dichotoma, Wall., Syn., Echites dichotoma, Roxb.

50:1 Bhringaraja is the Lanius Malabaricus. Kokila is the well-known Indian Koel or cuckoo. Catapatra is the wood-pecker. Koyashtika is the Lapwing. Kukkubhas are wild-cocks (Phasinus gallus). Datyuhas are a variety of Chatakas or Gallinules. Their cry resembles the words (phatikjal). Jivajivaka is a species of partridges. Chakora is the Greek partridge. Sarasa is the Indian crane. Chakravaka is the Brahmini duck or goose.

51:1 In verse 39 and 40 for asmi and tapacchaitat read asi and tapasaccha.

Section 55

"Chyavana said, 'Do thou accept a boon from me. Do thou also, O chief of men, tell me what the doubt is that is in thy mind. I shall certainly accomplish all thy purposes.'

"Kusika said, 'If thou hast been gratified by me, O holy one, do thou then, O son of Bhrigu, tell me thy object in residing in my palace for sometime, for I desire to hear it. What was thy object in sleeping on the bed I assigned thee for one and twenty days continuously, without changing sides? O foremost of ascetics, what also was thy object, again, in going out of the room without speaking a single word? Why didst thou, again, without any ostensible reason, make thyself invisible, and once more become visible? Why, O learned Brahmana, didst thou again, lay thyself down on the bed and sleep as before for one and twenty days? For what reason didst thou go out after thou wert rubbed by us with oil in view of thy bath? Why also, after having caused diverse kinds of food in my palace to be collected, didst thou consume them with the aid of fire? What was the cause of thy sudden journey through my city on the car? What object hadst thou in view in giving away so much wealth? What was thy motive in showing us the wonders of the forest created by the Yoga-puissance? What indeed was thy motive for showing, O great ascetic, so many palatial mansions made of gold and so many bedsteads supported on posts of jewels, and gems? Why also did all these wonders vanish from our sight? I wish to hear the cause of all this. In thinking of all these acts of thine, O perpetuator of Bhrigu's race, I became stupefied repeatedly. I fail to find what the certain motive was which influenced thee! O thou, that art endued with wealth of penances, I wish to hear the truth about all those acts of thine in detail.'

"Chyavana said, 'Listen to me as I tell thee in detail the reasons which had impelled me in all these acts of mine. Asked by thee, O monarch, I cannot refuse to enlighten thee. In days past, on one occasion, when the deities had assembled together, the Grandsire Brahman said some words I heard them, O king, and shall presently repeat them to thee.' In consequence of a contention between Brahmana and Kshatriya energy, there will occur an intermixture in my race. Thy grandson, O king, will become endued with great energy and puissance. Hearing this, I came hither, resolved to exterminate thy race. Indeed, I came, O Kusika, seeking the utter extermination of thy race,--in fact, for consuming into ashes all thy descendants. Impelled by this motive I came to thy palace, O monarch, and said unto thee, 'I shall observe some vow. Do thou attend upon me and serve me dutifully. While residing, however, in thy house I failed to find any laches in thee. It is for that reason, O royal sage, that thou art still alive, for otherwise thou wouldst have by this time been numbered with the dead. It was with this resolution that I slept for one and twenty days in the hope that somebody would awake me before I arose of my own accord. Thou, however, with thy wife, didst not awaken me. Even then, O best of kings, I became pleased with thee. Rising from my bed I went out of the chamber without accosting any of you. I did this, O monarch, in the hope that thou wouldst ask me and thus I would have an opportunity of cursing thee. I then made myself invisible, and again showed myself in the room of thy palace, and, once more betaking myself to Yoga, slept for one and twenty days. The motive that impelled me was this. Worn out with toil and hunger you two would be angry with me and do what would be unpleasant to me. It was from this intention that I caused thyself and thy spouse to be afflicted with hunger. In thy heart however, O king, the slightest feeling of wrath or vexation did not rise. For this, O monarch, I became highly delighted with thee. When I caused diverse kinds of food to be brought and then set fire to them, I hoped that thyself with thy wife wouldst give way to wrath at the sight. Even that act however, of mine was tolerated by thee. I then ascended the car, O monarch, and addressed thee, saying, 'Do thou with thy wife bear me.' Thou didst what I bade, without the least scruple, O king! I became filled with delight at this. The gifts of wealth I made could not provoke thy anger. Pleased with thee, O king, I created with the aid of my Yoga puissance that forest which thyself with thy wife didst behold here. Listen, O monarch, to the object I had. For gratifying thee and thy queen I caused thee to have a glimpse of heaven. All those things which thou hast seen in these woods, O monarch, are a foretaste of heaven. O best of kings, for a little while I caused thee and thy spouse to behold, in even your earthly bodies, some sights of heaven. All this was done for showing the puissance of penances and the reward that is in store for righteousness. The desire that arose in thy heart, O monarch, at the sight of those delightful objects, is known to me. Thou becamest desirous of obtaining the status of a Brahmana and the merit of penances, O lord of Earth, disregarding the sovereignty of the earth, nay, the sovereignty of very heaven! That Which thou thoughtest, O king, was even this. The status of a Brahmana is exceedingly difficult to obtain; after becoming a Brahmana, it is exceedingly difficult to obtain the status of a Rishi; for even a Rishi it is difficult to become an ascetic! I tell thee that thy desire will be gratified. From thee, O Kusika, will spring a Brahmana, who shall be called after thy name. The person that will be the third in descent from thee shall attain to the status of a Brahmana. Through the energy of the Bhrigus, thy grandson, O monarch, will be an ascetic endued with the splendour of fire. He shall always strike all men, indeed, the inhabitants of the three worlds, with fear. I tell thee the truth. O royal sage, do thou accept the boon that is now in thy mind. I shall soon set out on a tour to all the sacred waters. Time is expiring.'

"Kusika said, 'Even this, O great ascetic, is a high boon, in my case, for thou hast been gratified by me. Let that take place which thou hast said. Let my grandson become a Brahmana, O sinless one! Indeed, let the status of Brahmanahood attach to my race, O holy one. This is the boon I ask for. I desire to once more ask thee in detail, O holy one! In what way, O delighter of Bhrigu, will the status of Brahmanahood attach to my race? Who will be my friend? Who will have my affection and respect?'"

Footnotes

52:1 The Grandsire spoke of somebody becoming a Kshatriya in Bhrigu's race, and referred to the incident as the result of a stain that would be communicated to that race from Kusika's. This is the full allusion.

54:1 The sense seems to be that Kusika wishes to know what person of Bhrigu's race will confer this high benefit upon his race.

Section 56

"Chyavana said, 'I should certainly, O chief of men, tell you everything about the circumstance for which, O monarch, I came hither for exterminating thy race. This is well-known, O king, that the Kshatriyas should always have the assistance of the sons of Bhrigu in the matter of sacrifices. Through an irresistible decree of Destiny, the Kshatriyas and the Bhargavas will fall out. The Kshatriyas, O king, will slay the descendants of Bhrigu. Afflicted by an ordinance of fate, they will exterminate the race of Bhrigu, not sparing even infants in their mothers' wombs. There will then spring in Bhrigu's race a Rishi of the name of Urva. Endued with great energy, he will in splendour certainly resemble fire or the sun. He will cherish such wrath (upon hearing of the extermination of his race) as will be sufficient to consume the three worlds. He will be competent to reduce the whole earth with all her mountains and forests into ashes. For a little while he will quell the flames of that fiery rage, throwing it into the Mare's mouth that wanders through the ocean. He will have a son of the name of Richika. The whole science of arms, O sinless one, in its embodied form will come to him, for the extermination of the entire Kshatriya race, through a decree of Destiny. Receiving that science by inward light, he will, by Yoga-puissance, communicate it to his son, the highly-blessed Jamadagni of cleansed soul. That tiger of Bhrigu's race will bear that science in his mind. O thou of righteous soul, Jamadagni will wed a girl, taking her from thy race, for spreading its glory, O chief of the Bharatas. Having obtained for wife the daughter of Gadhi and thy grand-daughter, O king that great ascetic will beget a regenerate son endued with Kshatriya accomplishments. In thy race will be born a son, a Kshatriya endued with the virtues of a Brahmana. Possessed of great righteousness, he will be the son of Gadhi. Known by the name of Viswamitra, he will in energy come to be regarded as the equal of Vrihaspati himself, the preceptor of the celestials. The illustrious Richika will grant this son to thy race, this Kshatriya that will be endued with high penances. In the matter of this exchange of sons, (viz., a Kshatriya son in the race of Bhrigu and a Brahamana son in thy race) the cause will be two women. All this will happen at the command of the grandsire. It will never be otherwise. Unto one that is third in descent from thee, the status of Brahmanahood will attach. Thou shalt become a relative (by marriage) of the Bhargavas.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of the high-souled ascetic Chyavana, king Kusika became filled with joy, and made answer in the following words, 'Indeed, O best of the Bharatas', he said, 'So be it!' Endued with high energy, Chyavana once more addressed the king, and urged him to accept a boon from himself. The king replied, 'Very well.' From thee, O great ascetic, I shall obtain the fruition of my wish. Let my race become invested with the status of Brahmanahood, and let it always set its heart upon righteousness.' The ascetic Chyavana, thus solicited, granted the king's prayer, and bidding farewell to the monarch, set out on his intended tour to the sacred waters. I have now told thee everything, O Bharata, relating to thy questions, viz., how the Bhrigus and the Kusikas became connected with each other by marriage. Indeed, O king, everything fell out as the Rishi Chyavana had said. The birth of Rama (of Bhrigu's race) and of Viswamitra (of Kusika's race) happened in the way that Chyavana had indicated.'"

Section 57

"Yudhishthira said, 'Hearing thy words I become stupefied, O grandsire! Reflecting that the earth is now destitute of a very large number of kings all of whom were possessed of great prosperity, my heart becomes filled with grief. Having conquered the earth and acquired kingdoms numbered by hundreds, O Bharata, I turn with grief, O Grandsire, at the thought of the millions of men I have slaughtered. Alas, what will be the plight of those foremost ladies who have been deprived by us of husbands and sons and maternal uncles and brothers? Having slain those Kurus--our kinsmen, that is, our friends and well-wishers,--we shall have to sink in hell, beads (hanging) downwards. There is no doubt of this. I desire, O Bharata, to address my body to severe penances. With that end in view, O king, I wish to receive instructions from thee.'

"Vaisampayana continued, 'The high-souled Bhishma, hearing these words of Yudhishthira, reflected upon them acutely with the aid of his understanding, and addressed Yudhishthira in reply.'

"Bhishma said, 'Hear what I say unto thee. It is exceedingly wonderful, and constitutes a great mystery. The topic is the object that creatures obtain after death as the rewards of particular acts or courses of conduct they follow. One attains to Heaven by penances. By penances one attains to fame. By penances, O puissant king, one attains to length of life and all articles of enjoyment. By penances one attains to knowledge, to science, to health and freedom from disease, beauty of person, prosperity, and blessedness, O chief of Bharata's race. By penances one attains to wealth. By observing the vow of taciturnity one succeeds in bringing the whole world under one's sway. By making gifts one acquires all kinds of enjoyable articles. By observing the right of Diksha one acquires birth in a good and high family. Those that spend their lives subsisting only upon fruits and roots (and avoiding cooked food) succeed in obtaining kingdom and sovereignty. Those that live upon the leaves of plants and trees as their food succeed in attaining to heaven. One that subsists upon water only attains to heaven. By making gifts one simply increases one's wealth. By serving with reverence one's preceptor one acquires learning. By performing Sraddhas every day in honour of one's Pitris (manes), one acquires a large number of children. By observing Diksha upon potherbs and vegetables, one acquires a large number of kine. Those that subsist upon grass and straw succeed in attaining to heaven. By bathing thrice every day with the necessary rites one acquires a large number of spouses. By drinking water alone one acquires residence in the regions of Prajapati. The Brahmana, who bathes every day and recites sacred Mantras in the twilights, becomes possessed of the status of Daksha himself. By worshipping the deities in a wilderness or desert, one acquires a kingdom or sovereignty, and by observing the vow of casting off the body by a long fast, one ascends to Heaven. One possessed of the wealth of penances and always passing his days in Yoga obtains good beds and seats and vehicles. Casting off the body by entering a blazing fire, one becomes an object of reverence in the region of Brahman. Those that lie on the hard and bare ground acquire houses and beds. Those that clothe themselves in rags and barks obtain good robes and ornaments. By avoiding the several agreeable tastes one succeeds in acquiring great prosperity. By abstaining from meat and fish, one gets long-lived children. One who passes some time in that mode of life which is called Udavasa, becomes the very lord of Heaven. The man who speaks the truth, O best of men, succeeds in sporting happily with the deities themselves. By making gifts one acquires great fame in consequence of one's high achievements. By abstention from cruelty one acquires health and freedom from disease. By serving Brahmanas with reverence one attains to kingdom and sovereignty, and the high status of a Brahmana. By making gifts of water and other drinks, one acquires eternal fame in consequence of high achievements. By making gifts of food one acquires diverse articles of enjoyment. One who gives peace unto all creatures (by refraining from doing them any injury), becomes freed from every region. By serving the deities one obtains a kingdom and celestial beauty. By presenting lights at places which are dark and frequented by men, one acquires a good vision. By giving away good and beautiful objects one acquires a good memory and understanding. By giving away scents and garlands, one acquires fame that spreads over a large area. Those who abstain from shaving off their hair and beards succeed in obtaining excellent children.. By observing fasts and Diksha and baths, O Bharata, for twelve years (according to the ordinance), one acquires a region that is superior to that attainable by unreturning heroes. By bestowing one's daughter on an eligible bridegroom according to the Brahma form, one obtains, O best of men, male and female slaves and ornaments and fields and houses. By performing sacrifices and observing fasts, one ascends to Heaven, O Bharata. The man who gives away fruits and flowers succeeds in acquiring auspicious knowledge. The man who gives a thousand kine with horns adorned with gold, succeeds in acquiring heaven. Even this has been said by the very deities in a conclave in heaven. One who gives away a Kapila cow with her calf, with a brazen pot of milking with horns adorned with gold, and possessed of diverse other accomplishments, obtains the fruition of all his wishes from that cow. Such a person, in consequence of that act of gift, resides in heaven for as many years as there are hairs on the body of the cow and rescues in the next world (from the misery of hell) his sons and grandsons and all his race to the seventh degree. The regions of the Vasus become attainable to that man who gives away a cow with horns beautifully decorated with gold, accompanied with a brazen jar for milking, along with a piece of cloth embroidered with gold, a measure of sesame and a sum of money as Dakshina. A gift of kine rescues the giver in the next world then he finds himself falling into the deep darkness of hell and restrained by his own acts in this world, like a boat with sails that have caught the air rescuing a person from being drowned in the sea. He who bestows a daughter according to the Brahma form upon an eligible person, or who makes a gift of land unto a Brahmana, or who gives food (to a Brahmana) according to due rites, succeeds in attaining to the region of Purandara. That man who makes a gift of a house, equipped with every kind of furniture, unto a Brahmana given to Vedic studies and possessed of every accomplishment and good behaviour, acquires residence in the country of the Uttara-Kurus. By making gifts of draft bullocks, a person acquires the region of the Vasus. Gifts of gold lead to heaven. Gifts of pure gold lead to greater merit still. By making a gift of an umbrella one acquires a palatial mansion. By making a gift of a pair of sandals or shoes one acquires good vehicles. The reward attached to a gift of cloths is personal beauty, and by making gifts of scents one becomes a fragrant person in one's next life. One who gives flowers and fruits and plants and trees unto a Brahmana, acquires, without any labour, palatial mansion equipped with beautiful women and full of plenty of wealth. The giver of food and drink of different tastes and of other articles of enjoyment succeeds in acquiring a copious supply of such articles. The giver, again, of houses and cloths gets articles of a similar kind. There is no doubt about it. That person who makes gifts of garlands and incense and scents and unguents and the articles needed by men after a bath, and floral wreaths, unto Brahmanas, becomes freed from every disease and possessed of personal beauty, sports in joy in the region reserved for great kings. The man, O king, who makes unto a Brahmana the gift of a house that is stored with grain, furnished with beds full of much wealth, auspicious, and delightful, acquires a palatial residence. He who gives unto a Brahmana a good bed perfumed with fragrant scents, overlaid with an excellent sheet, and equipped with pillows, wins without any effort on his part a beautiful wife, belonging to a high family and of agreeable manners. The man who takes to a hero's bed on the field of battle becomes the equal of the Grandsire Brahman himself. There is no end higher than this. Even this is what the great Rishis have declared.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of his grandfather, Yudhishthira, the delighter of the Kurus, became desirous of the end that is reserved for heroes and no longer expressed any disgust at leading a householder's mode of life. Then, O foremost of men, Yudhishthira, addressing all the other sons of Pandu, said unto them, 'Let the words which our grandfather has said command your faith.' At this, all the Pandavas with the famous Draupadi amongst them, applauded the words of Yudhishthira and said, 'Yes'.'"

Footnotes

57:1 By ancestors to the seventh degree also descendants to the same degree are meant.

Section 58

"Yudhishthira said, 'I desire, O chief of the Bharatas, to hear from thee what the rewards are which are attached, O best of the Kurus, to the planting of trees and the digging of tanks.'

"Bhishma said, 'A piece of land that is agreeable to the sight, fertile, situate in the midst of delightful scenes adorned with diverse kinds of metals, and inhabited by all sorts of creatures, is regarded as the foremost of sports. A particular portion of such land should be selected for digging a tank. I shall tell thee, in due order, about the different kinds of tanks. I shall also tell thee what the merits also are that attach to the digging of tanks (with the view of drawing water for the benefit of all creatures). The man who causes a tank to be dug becomes entitled to the respect and worship of the three worlds. A tank full of water is as agreeable and beneficial as the house of a friend. It is gratifying to Surya himself. It also contributes to growth to the deities. It is the foremost of all things that lead to fame (with respect to the person who causes it to be excavated). The wise have said that the excavation of a tank contributes to the aggregate of three, Righteousness, Wealth and Pleasure. A tank is said to be properly excavated, if it is made on a piece of land that is inhabited by respectable persons. A tank is said to be subservient to all the four purposes of living creatures. Tanks, again, are regarded as constituting the excellent beauty of a country. The deities and human beings and Gandharvas and Pitris and Uragas and Rakshasas and even immobile beings--all resort to a tank full of water as their refuge. I shall, therefore, tell thee what the merits are that have been said by great Rishis to be attached to tanks, and what the rewards are that are attainable by persons that cause them to be excavated. The wise have said that that man reaps the merit of an Agnihotra sacrifice in whose tank water is held in the season of the rains. The high reward in the world that is reaped by the person who makes a gift of a thousand kine is won by that man in whose tank water is held in the season of autumn. The person in whose tank water occurs in the cold season acquires the merit of one who performs a sacrifice with plentiful gifts of gold. That person in whose tanks water occurs in the season of dew, wins, the wise have said, the merits of an Agnishtoma sacrifice. That man in whose well-made tank water occurs in the season of spring acquires the merit of the Atiratra sacrifice. That man in whose tank water occurs in the season of summer acquires, the Rishis say, the merits that attach to a horse-sacrifice. That man rescues all his race in whose tank kine are seen to allay their thirst and from which righteous men draw their water. That man in whose tank kine slake their thirst as also other animals and birds, and human beings, acquires the merits of a horse-sacrifice. Whatever measure of water is drunk from one's tank and whatever measure is taken therefrom by others for purposes of bathing, all become stored for the benefit of the excavator of the tank and he enjoys the same for unending days in the next world. Water, especially in the other world, is difficult to obtain, O son. A gift of drink produces eternal happiness. Make gifts of sesame here. Make gifts of water. Do thou also give lamps (for lighting dark places.) While alive and awake, do thou sport in happiness with kinsmen. These are acts which thou shalt not be able to achieve in the other world. The gift of drink, O chief of men, is superior to every other gift. In point of merit it is distinguished above all other gifts. Therefore, do thou make gifts of water. Even thus have the Rishis declared what the high merits of the excavation of tanks are I shall now discourse to thee on the planting of trees. Of immobile objects six classes have been spoken of. They are Vrikshas, Gulmas, Latas, Vallis, Twaksaras, and Trinas of diverse kinds. These are the several kinds of vegetables. Listen now to the merit that attaches to their planting. By planting trees one acquires fame in the world of men and auspicious rewards in the world hereafter. Such a man is applauded and reverenced in the world of the Pitris. Such a man's name does not perish even when he becomes a citizen of the world of deities. The man who plants trees rescues the ancestors and descendants of both his paternal and maternal lines. Do thou, therefore, plant trees, O Yudhishthira! The trees that a man plants become the planter's children. There is no doubt about this. Departing from this world, such a man ascends to Heaven. Verily many eternal regions of bliss become his. Trees gratify the deities by their flowers; the Pitris by their fruits; and all guests and strangers by the shadow they give. Kinnaras and Uragas and Rakshasas and deities and Gandharvas and human beings, as also Rishis, all have recourse to trees as their refuge. Trees that bear flowers and fruits gratify all men. The planter of trees is rescued in the next world by the trees he plants like children rescuing their own father. Therefore, the man that is desirous of achieving his own good, should plant trees by the side of tanks and cherish them like his own children. The trees that a man plants are, according to both reason and the scriptures, the children of the planter. That Brahmana who excavates a tank, and he that plants trees, and he that performs sacrifices, are all worshipped in heaven even as men that are devoted to truthfulness of speech. Hence one should cause tanks to be excavated and trees to be planted, worship the deities in diverse sacrifices, and speak the truth.'"

Footnotes

59:1 Heaven and Hell are places of only enjoyment and endurance. There can be no acts there leading to merit or demerit. This world is the only place which is called the field of acts.

59:2 Vrikshas are large or small trees generally. Gulma is a shrub, or bushy plant. Lata is a creeper, which cannot grow without a support. Talli is of the same variety, with this difference, perhaps, that its stems are more tree-like than those of creepers. Twaksara is the bamboo. Trina includes all kinds of grass.

Section 59

"Yudhishthira said, 'Amongst all those gifts that are mentioned in the treatises other than the Vedas, which gift, O chief of Kuru's race, is the most distinguished in thy opinion? O puissant one, great is the curiosity I feel with respect to this matter. Do thou discourse to me also of that gift which follows the giver into the next world.'

"Bhishma said, 'An assurance unto all creatures of love and affection and abstention from every kind of injury, acts of kindness and favour done to a person in distress, gifts of articles made unto one that solicits with thirst and agreeable to the solicitor's wishes, and whatever gifts are made without the giver's ever thinking of them as gifts made by him, constitute, O chief of Bharata's race, the highest and best of gifts. Gift of gold, gift of kine, and gift of earth,--these are regarded as sin-cleansing. They rescue the giver from his evil acts. O chief of men, do thou always make such gifts unto those that are righteous. Without doubt, gifts rescue the giver from all his sins. That person who wishes to make his gifts eternal should always give unto persons possessed of the requisite qualifications whatever articles are desired by all and whatever things are the best in his house. The man who makes gifts of agreeable things and who does to others what is agreeable to others, always succeeds in obtaining things that are agreeable to himself. Such a person certainly becomes agreeable unto all, both here and hereafter. That man, O Yudhishthira, is a cruel wretch, who, through vanity, does not, to the extent of his means, attend to the wishes of one who is poor and helpless, and who solicits assistance. He is verily the foremost of men who shows favour unto even an helpless enemy fallen into distress when such enemy presents himself and prays for help. No man is equal to him (in merit) who satisfies the hunger of a person that is emaciated, possessed of learning, destitute of the means of support, and weakened by misery. One should always, O son of Kunti, dispel by every means in one's power, the distress of righteous persons observant of vows and acts, who, though destitute of sons and spouses and plunged into misery, do not yet solicit others for any kind of assistance. Those persons who do not utter blessings upon the deities and men (in expectation of gifts), who are deserving of reverence and always contented, and who subsist upon such alms as they get without solicitation of any kind, are regarded as veritable snakes of virulent poison. Do thou, O Bharata, always protect thyself from them by making gifts unto them. They are competent to make the foremost of Ritwikas. Thou art to find them out by means of thy spies and agents. Thou shouldst honour those men by gifts of good houses equipped with every necessary article, with slaves and serving men, with good robes and vestments, O son of Kuru, and with all articles competent to contribute to one's pleasure and happiness. Righteous men of righteous deeds should make such gifts, impelled by the motive that it is their duty to act in that way and not from desire of reaping any rewards therefrom. Verily good men should act in this way so that the virtuous men described above might not, O Yudhishthira, feel any disinclination to accept those gifts sanctified by devotion and faith. There are persons bathed in learning and bathed in vows. Without depending upon anybody they obtain their means of subsistence. These Brahmanas of rigid vows are devoted to Vedic study and penances without proclaiming their practices to any one. Whatever gifts thus mayst make unto those persons of pure behaviour, of thorough mastery over their senses, and always contented with their own wedded spouses in the matter of desire, are sure to win for thee a merit that will accompany thee into all the worlds into which thou mayst go. One reaps the same merit by making gifts unto regenerate persons of restrained souls which one wins by properly pouring libations unto the sacred fire morning and evening. Even this is the sacrifice spread out for thee,--a sacrifice that is sanctified by devotion and faith and that is endued with Dakshina. It is distinguished above all other sacrifices. Let that sacrifice ceaselessly flow from thee as thou givest away. Performed in view of such men, O Yudhishthira, a sacrifice in which the water that is sprinkled for dedicating gifts constitutes the oblations in honour of the Pitris, and devotion and worship rendered unto such superior men, serves to free one of the debts one owes to the deities. Those persons that do not yield to wrath and that never desire to take even a blade of grass belonging to others, as also they that are of agreeable speech, deserve to receive from us the most reverent worship. Such persons and others (because free from desire) never pay their regards to the giver. Nor do they strive for obtaining gifts. They should, however, be cherished by givers as they cherish their own sons. I bend my head unto them. From them also both Heaven and Hell may become one's. Ritwiks and Purohitas and preceptors, when conversant with the Vedas and when behaving mildly towards disciples, become such. Without doubt, Kshatriya energy loses its force upon a Brahmana when it encounters him. Thinking that thou art a king, that thou art possessed of great power, and that thou hast affluence, do not, O Yudhishthira, enjoy thy affluence without giving anything unto the Brahmanas. Observing the duties of thy own order, do thou worship the Brahmanas with whatever wealth thou hast, O sinless one, for purposes of adornment or sustaining thy power. Let the Brahmanas live in whatever way they like. Thou shouldst always bend thy head unto them with reverence. Let them always rejoice in thee as thy children, living happily and according to their wishes. Who else than thou, O best of the Kurus, is competent to provide the means of subsistence for such Brahmanas as are endued with eternal contentment as are thy well-wishers, and as are gratified by only a little? As women have one eternal duty, in this world, viz., dependence upon and obedient service to their husbands, and as such duty constitutes their only end, even so is the service to Brahmanas Our eternal duty and end. If, at sight of cruelties and other sinful acts in Kshatriyas, the Brahmanas, O son, unhonoured by us, forsake us all, I say, of what use would life be to us, in the absence of all contact with the

Brahmanas, especially as we shall then have to drag on our existence without being able to study the Vedas to perform sacrifices, to hope for worlds of bliss hereafter, and to achieve great feats? I shall, in this connection, tell thee what the eternal usage is. In days of yore, O king, the Kshatriyas used to serve the Brahmanas. The Vaisya in a similar manner used in those days to worship the royal order, and the Sudra to worship the Vaisya. Even this is what is heard. The Brahmana was like a blazing fire. Without being able to touch him or approach his presence, the Sudra used to serve the Brahmana from a distance. It was only the Kshatriya and the Vaisya who could serve the Brahmana by touching his person or approaching his presence. The Brahmanas are endued with a mild disposition. They are truthful in behaviour. They are followers of the true religion. When angry, they are like snakes of virulent poison. Such being their nature, do thou, O Yudhishthira, serve and attend upon them with obedience and reverence. The Brahmanas are superior to even those that are higher than the high and the low. The energy and penances of even those Kshatriyas who blaze forth with energy and might, become powerless and neutralised when they come in contact with the Brahmanas. My sire himself is not dearer to me than the Brahmanas. My mother is not dearer to me than they. My grandsire, O king, is not dearer, my own self is not dearer, my life itself is not dearer, O king, to me than the Brahmanas! On earth there is nothing, O Yudhishthira, that is dearer to me than thou. But, O chief of Bharata's race, the Brahmanas are dearer to me than even thou. I tell thee truly, O son of Pandu! I swear by this truth, by which I hope to acquire all those regions of bliss that have been Santanu's. I behold those sacred regions with Brahma shining conspicuously before them. I shall repair thither, O son, and reside in them for unending days. Beholding these regions, O best of the Bharatas (with my spiritual eyes), I am filled with delight at the thought of all these acts which I have done in aid and honour of the Brahmanas, O monarch!'"

Footnotes

60:1 The commentator explains that the drift of Yudhishthira's query is this: the giver and the receiver do not meet in the next world. How then can an object given away return or find its way back to the giver in the next world or next life?

61:1 Abhimanat is differently understood by the commentator.

61:2 Yuktaih is the better reading, although muktaih may not be erroneous. Yuktain is charaih; while muktath is 'men charged with a commission to do a thing'.

62:1 This sacrifice is the sacrifices of gifts. 'Spreading out a sacrifice' means 'spreading out the articles and placing them in proper order in view of the sacrifice.' 'Dadatah vartotam' means datustaya saryanastu.

62:2 The sense is this: gifts made to such superior Brahmanas serve to free a person from the debts which he owes to the deities. The 'water of gifts' means the water that the giver sprinkles, with a blade of Kusa grass, over the article given away, saying, 'I give this away'. In the sacrifice constituted by gifts, such water is like the dedication of offerings to the Pitris. A knowledge of the ritual of sacrifice is needed to understand and appreciate the figures employed in such verses.

62:3 Some texts read tathabham, meaning abhayam or fearlessness is from them--Tathobhayam (which I adopt) is that both, Heaven and Hell become one's through them if gratified, they bestow Heaven; if angry, they hurl into Hell.

Section 60

"Yudhishthira said, 'Unto which of two Brahmanas, when both happen to be equally pure in behaviour, equally possessed of learning and purity, of birth and blood, but differing from each other in only this, viz., the one solicits and the other does not,--I ask, O grandsire, unto which of these two would a gift be more meritorious?"

"Bhishma said, 'It has been said. O son of Pritha, that a gift made unto an unsoliciting person is productive of greater merit than one made to a person who solicits. One possessed of contentment is certainly more deserving than that person who is destitute of that virtue and is, therefore, helpless amidst the storms and buffets of the world. The firmness of a Kshatriya consists in the protection he gives to others. The firmness of a Brahmana consists in his refusal to solicit. The Brahmana possessed of steadiness and learning and contentment gladdens the deities. The wise have said that an act of solicitation on the part of a poor man is a great reproach. Those persons that solicit others are said to annoy the world like thieves and robbers. The person who solicits is said to meet with death. The giver, however, is said not to meet with death. The giver is said to grant life unto him who solicits. By an act of gift, O Yudhishthira, the giver is said to rescue his own self also. Compassion is a very high virtue. Let people make gift from compassion unto those that solicit. Those, however, that do not beg, but are plunged into poverty and distress should be respectfully invited to receive assistance. If such Brahmanas, who must be regarded as the foremost of their order, live in thy kingdom, thou shouldst regard them as fire covered with ashes. Blazing with penances, they are capable of consuming the whole earth. Such persons, O son of Kuru's race, though not generally worshipped, should still be regarded as deserving of worship in every way. Endued with knowledge and spiritual vision and penances and Yoga, such persons always deserve our worship. O scorcher of foes, do thou always offer worship unto such Brahmanas. One should repair of one's own accord unto those foremost of Brahmanas that do not solicit anybody and make unto them gifts of diverse kinds of wealth in abundance. The merit that flows from properly pouring libations into the sacred fire every morning and evening is won by the person who makes gifts unto a Brahmana endued with learning, with the Vedas and with high and excellent vows. Thou shouldst, O son of Kunti, invite those foremost of Brahmanas who are cleansed by learning and the Vedas and vows, who live in independence, whose Vedic studies and penances are hidden without being proclaimed from the house-top, and who are observant of excellent vows, and honour them with gifts of well-constructed and delightful houses equipped with servitors and robes and furniture, and with all other articles of pleasure and enjoyment. Conversant with all duties and possessed of minute vision, those foremost of Brahmanas, O Yudhishthira, may accept the gifts offered to them with devotion and respect, thinking that they should not refuse and disappoint the giver. Thou shouldst invite those Brahmanas whose wives wait for their return like tillers in expectation of rain. Having fed them well thou shouldst make gifts of additional food unto them so that upon their return home their expectant wives might be able to distribute that food among their children that had clamoured for food but that had been pacified with promises Brahmacharins of restrained senses, O son, by eating at one's house in the forenoon, cause the three sacrificial fires to be gratified with the householder at whose house they eat. Let the sacrifice of gift proceed in thy house at midday, O son, and do thou also give away kine and gold and robes (unto thy guests after feeding them well). By conducting thyself, in this way, thou art sure to gratify the chief of the celestials himself. That would constitute thy third sacrifice, O Yudhishthira, in which offerings are made unto the deities, the Pitris, and the Brahmanas. By such sacrifice thou art sure to gratify the Viswedevas. Let compassion unto all creatures, giving unto all creatures what is due unto them, restraining the senses, renunciation, steadiness, and truth, constitute the final bath of that sacrifice which is constituted by gift. Even this is the sacrifice that is spread out for thee,--a sacrifice that is sanctified by devotion and faith, and that has a large Dakshina attached to it. This sacrifice which is constituted by gift is distinguished above all other sacrifices, O son, let this sacrifice be always performed by thee.'"

Footnotes

64:1 Yachyam is yachanarupamkarma, Anisasya is daridrasya. Abhiharam is tirashkaram. Yachanti bhutani means those who beg or solicit. In the Santi Parva, Bhishma in one place directs beggars to be driven away from towns and cities as annoyers of respectable people. This, however, applies to professional beggars, and not persons in real distress.

Section 61

"Yudhishthira said, 'I wish to know in detail, O Bharata, where one meets with the high rewards of gifts and sacrifices. Are those rewards earned here or are they to come hereafter? Which amongst these two (viz., Gift and Sacrifice) is said to be productive of superior merit? Unto whom should gifts be made? In what manner are gifts and sacrifices to be made? When also are they to be made? I ask thee all these. O learned sire! Do thou discourse to me on the duty of gifts! Do tell me, O grandsire, what leads to the highest reward, viz., gifts made from the sacrificial platform or those made out of that place?

'Bhishma said, 'O son, a Kshatriya is generally employed in deeds of fierceness. In his case, sacrifices and gifts are regarded as cleansing or sanctifying him. They, that are good and righteous, do not accept the gifts of persons of the royal order, who are given to sinful acts. For this reason, the king should perform sacrifices with abundant gifts in the form of Dakshina. If the good and righteous would accept the gifts made unto them, the Kshatriya, O monarch, should incessantly make gifts with devotion and faith unto them. Gifts are productive of great merit, and are highly cleansing. Observant of vows, one should perform sacrifices and gratify with wealth such Brahmanas as are friends of all creatures, possessed of righteousness, conversant with the Vedas, and preeminent for acts, conduct, and penances. If such Brahmanas do not accept thy gifts, no merit becomes thine. Do thou perform sacrifices with copious Dakshina, and make gifts of good and agreeable food unto those that are righteous. By making an act of gift thou shouldst regard thyself as performing a sacrifice. Thou shouldst with gifts adore those Brahmanas who perform sacrifices. By doing this thou will acquire a share in the merits of those sacrifices of theirs. Thou shouldst support such Brahmanas as are possessed of children and as are capable of sending people to Heaven. By conducting thyself in this way thou art sure to get a large progeny--in fact as large a progeny as the Prajapati himself. They that are righteous support and advance the cause of all righteous acts. One should, by giving up one's all, support such men, as also those that do good unto all creatures. Thyself being in the enjoyment of affluence, do thou, O Yudhishthira, make unto Brahmanas gifts of kine and bullocks and food and umbrellas, and robes and sandals or shoes Do thou give unto sacrificing Brahmanas clarified butter, as also food and cars and vehicles with horses harnessed thereto, and dwelling houses and mansions and beds. Such gifts are fraught with prosperity and affluence to the giver, and are regarded as pure, O Bharata. Those Brahmanas that are not censurable for anything they do, and that have no means of support assigned to them, should be searched out. Covertly or publicly do thou cherish such Brahmanas by assigning them the means of support. Such conduct always confers higher benefit upon Kshatriyas than the Rajasuya and the Horse-sacrifices. Cleansing thyself of sin, thou art sure of attaining to Heaven. Filling thy treasury thou shouldst do good to thy kingdom. By such conduct thou art sure to win much wealth and become a Brahmana (in thy next life). Do thou, O Bharata, protect thy own means (of support and of doing acts of righteousness), as also the means of other people's subsistence. Do thou support thy servants as thy own children. Do thou, O Bharata, protect the Brahmanas in the enjoyment of what they have and make gifts unto them of such articles as they have not. Let thy life be devoted to the purpose of the Brahmanas. Let it never be said that thou dost not grant protection to the Brahmanas. Much wealth or affluence, when possessed by a Brahmana, becomes a source of evil to him. Constant association with affluence and prosperity is certain to fill him with pride and cause him to be stupefied (in respect of his true duties). If the Brahmanas become stupefied and steeped in folly, righteousness and duties are sure to suffer destruction. Without doubt, if righteousness and duty come to an end, it will lead to the destruction of all creatures. That king who having amassed wealth makes it over (for safe keep) to his treasury officers and guards, and then commences again to plunder his kingdom, saying unto his officers, 'Do ye bring me as much wealth as you can extort from the kingdom,' and who spends the wealth that is thus collected at his command under circumstances of fear and cruelty, in the performance of sacrifices, should know that those sacrifices of his are never applauded by the righteous. The king should perform sacrifices with such wealth as is willingly paid into his treasury by prosperous and unpersecuted subjects. Sacrifices should never be performed with wealth acquired by severity and extortion. The king should then perform great sacrifices with large presents in the shape of Dakshina, when in consequence of his being devoted to the good of his subjects, the latter bathe him with copious showers of wealth brought willingly by them for the purpose. The king should protect the wealth of those that are old, of those that are minors, of those that are blind, and of those that are otherwise disqualified. The king should never take any wealth from his people, if they, in a season of drought, succeed in growing any corn with the aid of water obtained from wells. Nor should he take any wealth from weeping women. The wealth taken from the poor and the helpless is sure to destroy the kingdom and the prosperity of the king. The king should always make unto the righteous gifts of all enjoyable articles in abundance. He should certainly dispel the fear of famishing which those men may have. There are no men more sinful than those upon whose food children look with wistfulness without being able to eat them duly. If within thy kingdom any learned Brahmana languishes with hunger like any of those children, thou shalt then incur the sin of foeticide for having allowed such an act. King Sivi himself had said this, viz., 'Fie on that king in whose kingdom a Brahmana or even any other man languishes from hunger.' That kingdom in which a Brahmana of the Snataka class languishes with hunger becomes overwhelmed with adversity. Such a kingdom with its king also incurs reproach. That king is more dead than alive in whose kingdom women are easily abducted from the midst of husbands and sons, uttering cries and groans of indignation and grief The subjects should arm themselves to slay that King who does not protect them, who simply plunders their wealth, who confounds all distinctions, who is ever incapable of taking their lead, who is without compassion, and who is regarded as the most sinful of kings. That king who tells his people that he is their protector but who does not or is unable to protect them, should be slain by his combined subjects, like a dog that is affected with the rabies and has become mad. A fourth part of whatever sins are committed by the subjects clings to that king who does not protect, O Bharata. Some authorities say that the whole of those sins is taken by such a king. Others are of opinion that a half thereof becomes his. Bearing in mind, however, the declaration of Manu, it is our opinion that a fourth part of such sins becomes the unprotecting king's. That king, O Bharata, who grants protection to his subjects obtains a fourth part of whatever merits his subjects acquire living under his protection. Do thou, O Yudhishthira, act in such a way that all thy subjects may seek thee as their refuge as long as thou art alive, even as all creatures seek the refuge of the deity of rain or even as the winged denizens of the air seek the refuge of a large tree. Let all thy kinsmen and all thy friends and well-wishers, O scorcher of foes, seek thee as their refuge even as the Rakshasas seek Kuvera or the deities seek Indra as theirs.'"

Footnotes

65:1 Antarvedyan is within the platform; and Anrisamsyatah is vahirvedyan or outside the platform.

65:2 Sacrifices are a means of giving away unto the Brahmanas.

67:1 Weeping women means women of destitute condition and, therefore, unable to pay.

67:2 The first word in the first line is not kshatam but kritam.

Section 62

"Yudhishthira said, 'People accept with affection the declarations of the Srutis which say, 'This is to be given.' 'This other thing is to be given!' As regards kings, again, they make gifts of various things unto various men. What, however, O grandsire, is the best or foremost of all gifts.'

"Bhishma said, 'Of all kinds of gifts, the gift of earth has been said to be the first (in point of merit). Earth is immovable and indestructible. It is capable of yielding unto him who owns it all the best things upon which his heart may be set. It yields robes and vestments, jewels and gems, animals, paddy and barley. Amongst all creatures, the giver of earth grows in prosperity for ever and ever. As long as the earth lasts, so long does the giver thereof grow in prosperity. There is no gift that is higher, O Yudhishthira, than the gift of earth. It hath been heard by us that all men have given a little quantity of earth. All men have made gifts of earth, hence all men enjoy a little of earth. Whether in this or in the next world all creatures live under conditions dependent upon their own acts. Earth is Prosperity's self. She is a mighty goddess. She makes him her lord (in next life) who makes gifts of her in this life to other people. That person, O best of kings, who gives away earth, which is indestructible, as Dakshina, becomes born in next life as a man and becomes also a lord of earth. The measure of one's enjoyment in this life is commensurate with the measure of one's gifts in a previous life. Even this is the conclusion to which the scriptures point. For a Kshatriya should either give away the earth in gift or cast off his life in battle. Even this constitutes the highest source of prosperity with regard to Kshatriyas. It has been heard by us that earth, when given away, cleanses and sanctifies the giver. The man that is of sinful behaviour, that is guilty of even the slaughter of a Brahamana and of falsehood, is cleansed by a gift of earth. Indeed, such a gift rescues even such a sinner from all his sins. The righteous accept gifts of earth only and no other thing from kings that are sinful. Like one's mother, earth, when given away, cleanses the giver and the taker. This is an eternal and secret name of earth, viz., Priyadatta. Given away or accepted in gift, the name that is dear to her is Priyadatta. The gift of earth is desirable. That king who makes a gift of earth unto a learned Brahmana, obtains from that gift a kingdom. Upon re-birth in this world, such a man without doubt attains to a position that is equal to that of a king. Hence a king as soon as he gets earth, should make gifts of earth unto the Brahmanas. None but a lord of earth; is competent to make gifts of earth. Nor should one that is not a deserving person accept a gift of earth. They who desire earth should, without doubt, conduct themselves in this way (i.e., make gifts of earth). That person who takes away earth belonging to a righteous person never gets any earth. By making gifts of earth unto the righteous, one gets good earth. Of virtuous soul, such a giver acquires great fame both here and hereafter. That righteous king respecting whom the Brahmanas say, 'We live on earth given to us by him,' is such that his very enemies cannot utter the least reproach respecting his kingdom. Whatever sins a man commits from want of the means of support, are all washed off by gift of only so much earth as is covered by a cow-hide. Those kings that are mean in their acts or are of fierce deeds, should be taught that gift of earth is exceedingly cleansing and is at the same time the highest gift (in respect of merit). The ancients thought that there was always very little difference between the man who performs a Horse-sacrifice and him that makes a gift of earth unto one that is righteous. The learned doubt the acquisition of merit by doing all other acts of righteousness. The only act with respect to which they do not entertain doubt is the gift of earth which, indeed, is the foremost of all gifts. The man of wisdom who makes gifts of earth, gives away all these, viz., gold, silver, cloth, gems and pearls and precious stones. Penances, sacrifice, Vedic lore, good behaviour, absence of cupidity, firmness in truth, worship of seniors, preceptors, and the deities--all these dwell in him who makes a gift of earth. They who ascend to the region of Brahman by leaving off their lives in battle, after having fought without any regard for themselves to secure the benefit to their masters--even they are unable to transcend the merit of those that make gilts of earth. As the mother always nourishes her own child with milk from her breast, even so doth the earth gratify with all the tastes the person that makes a gift of earth. Mrityu, Vaikinkara, Danda, Yama, Fire who is possessed of great fierceness, and all heinous and terrible sins are incapable of touching the person that makes a gift of earth. That man of tranquil soul who makes a gift of earth gratifies (by that act) the Pitris dwelling in their own region and the deities also hailing from the region that is theirs. The man who makes a gift of earth unto one that is emaciated and cheerless and destitute of the means of life and languishing with weakness, and who thereby supplies one with the means of subsistence, becomes entitled to the honour and merit of performing a sacrifice. Even as an affectionate cow runs towards her calf, with full udders dropping milk, the highly-blessed earth after the same manner, runs towards the person who makes a gift of earth. That man who makes unto a Brahmana a gift of earth which has been tilled, or sown with seeds or which contains standing crops, or a mansion well-equipped with every necessary, succeeds in becoming (in next life) the accomplisher of the wishes of everybody. The man who causes a Brahmana possessed of the means of life, owning a domestic fire and of pure vows and practices, to accept a gift of earth, never falls into any danger or distress. As the moon waxes day by day, even so the merit of a gift of earth becomes enhanced every time such earth produces crops. Those conversant with ancient history sing this verse in connection with the gift of earth. Hearing that verse Jamadagni's son (Rama) gave away the whole earth unto Kasyapa. The verse to which I refer is this, 'Receive me in gift. Give me away. By giving me away, thou (O giver) shall obtain me again!' That which is given away in this life is re-acquired in the next. That Brahmana who recites this high declaration of the Vedas at the time of a Sraddha attains to the highest reward. A gift of earth is a high expiation for the sin of those puissant men who betake themselves to Atharvan rites for doing injuries to others. Indeed, by making a gift of earth one rescues ten generations of one's paternal and maternal race. That person who is even conversant with this Vedic declaration respecting the merits of a gift of earth, succeeds in rescuing ten generations of both his paternal and maternal families. The earth is the original source of all creatures (for it is from earth that all creatures derive their sustenance). It has been said that the deity of fire is the presiding genius of the earth. After the coronation ceremony has been performed of a king, this Vedic declaration should be re-cited to him, so that he may make gifts of earth and may never take away earth from a righteous person. Without doubt, the entire wealth owned by the king belongs to the Brahmanas. A king well-conversant with the science of duty and morality is the first requisite of the kingdom's prosperity. Those people whose king is unrighteous and atheistic in conduct and belief can never be happy. Such people can never sleep or wake in peace. In consequence of his acts of wickedness his subjects become always filled with anxiety. Protection of what the subjects already have and new acquisitions according to lawful means are incidents that are not noticeable in the kingdom of such a ruler. Those people, again, who have a wise and righteous king, sleep happily and wake up in happiness. Through the blessed and righteous acts of such a king, his subjects become freed from anxiety. The subjects, restrained from wicked acts, grow in prosperity through their own conduct. Capable of retaining what they have, they go on making new acquisitions. That king who makes gifts of earth is regarded as well-born. He is regarded as a man. He is a friend. He is righteous in his acts. He is a giver. He is regarded as possessing prowess. Those men who make gifts of ample and fertile earth unto Brahmanas conversant with the Vedas, always shine in the world, in consequence of their energy, like so many suns. As seeds scattered on the soil grow and return a goodly crop, even so all one's wishes become crowned with fruition in consequence of one's making gifts of earth. Aditya and Varuna and Vishnu and Brahman and Soma and Hutasana, and the illustrious and trident-bearing Mahadeva, all applaud the man that makes a gift of earth. Living creatures spring into life from the earth and it is into the earth that they become merged when they disappear. Living creatures which are distributed into four classes (i.e., viviparous, oviparous, filthborn, and vegetables) have earth for their constituent essence. The earth is both the mother and father of the universe of creatures, O monarch. There is no element, O ruler of men, that can compare with earth. In this connection is cited the old narrative of a discourse between the celestial preceptor Vrihaspati and Indra the ruler of Heaven, O Yudhishthira. Having adored Vishnu in a hundred sacrifices each of which was distinguished by plentiful gifts as Dakshina, Maghavat put this question to Vrihaspati, that foremost of all eloquent persons.'

"Maghavat said, 'O illustrious one, by what gift does one succeed in coming to Heaven and attaining to beatitude? O foremost of speakers, do thou tell me of that gift which is productive of high and inexhaustible merit.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the chief of the celestials the preceptor of the deities, viz., Vrihaspati of great energy, said these words in reply unto him of a hundred sacrifices. Endued as he is with the merits that attach to the gift of earth, the region of felicity reserved for the person who makes gift of such earth as is auspicious and rich with every taste, never become exhausted. That king, O Sakra, who desires to have prosperity and who wishes to win happiness for himself, should always make gifts of earth, with due rites, unto deserving persons. If after committing numerous sins a person makes gifts of earth unto members of the regenerate class, he casts off all those sins like a snake casting off its slough. The person that makes a gift of earth is said to make gifts of everything, that is, of seas and rivers and mountains and forests. By making a gift of earth, the person is said to give away lakes and tanks and wells and streams. In consequence of the moisture of earth, one is said to give away articles of diverse tastes by making a gift of earth. The man who makes a gift of earth is regarded as giving away herbs and plants possessed of high and efficacious virtues, trees adorned with flowers and fruit, delightful woods, and hillocks. The merit that a person acquires by making a gift of earth is incapable of being acquired by the performance of even such great sacrifices as the Agnishtoma and others with plentiful gifts in the shape of Dakshina. The giver of earth, it has been already said, rescues ten generations of both his paternal and maternal races. Similarly, by taking away earth that was given away, one hurls oneself into hell and casts ten generations of both one's paternal and maternal lines into the same place of misery. That man who having promised to make a gift of earth does not actually make it, or who having made a gift takes it back, has to pass a long time, in great misery in consequence of being tied with the noose of Varuna at the command of Death. Those men have never to go to Yama who honour and worship those foremost of Brahmanas that pour libations every day on their domestic fire, that are always engaged in the performance of sacrifices, that have scanty means of livelihood, and that receive with hospitality every guest seeking shelter in their abodes The king, O Purandara, should free himself from the debt he owes to the Brahmanas and protect the helpless and the weak belonging to the other orders. The king should never resume, O chief of the deities, earth that has been given away by another unto a Brahmana, O ruler of the celestials, that is destitute of the means of life. The tears that would fall from the eyes of such cheerless and destitute Brahmanas in consequence of their lands being taken back are capable of destroying the ancestors and descendants to the third generation of the resumer. That man who succeeds by his endeavours in re-establishing a king driven away from his kingdom, obtains residence in heaven and is much honoured by the denizens thereof. That king who succeeds in making gifts of earth with such crops standing thereon as sugar-cane or barley or wheat, or with kine and horses and other draft cattle,--earth that has been won with the might of the giver's arms,--that has mineral wealth in its bowels and that is covered with every kind of wealth of the surface, wins inexhaustible regions of felicity in the next world, and such a king it is that is said to perform the earth-sacrifice. That king who makes a gift of earth becomes washed of every sin and is, therefore, pure and approved of the righteous. In this world he is highly honoured and applauded by all righteous men. The merit that attaches to a gift of earth increases every time the earth given away bears crops for the benefit of the owner, even as a drop of oil, falling upon water, is seen to extend on every side, and cover the watery surface. Those heroic kings and ornaments of assemblies who cast off their lives in battle with faces towards the foe, attain, O Sakra, to the region of Brahman. Beautiful damsels skilled in music and dancing and adorned with garlands of celestial flowers, approach, O chief of the deities, the giver of earth as he comes to heaven departing from the earth. That king who makes gifts of earth with due rites unto persons of the regenerate order, sports in bliss in the celestial regions, adorned all the while by the deities and Gandharvas. A century of Apsaras, adorned with celestial garlands, approach, O chief of the deities, the giver of earth as he ascends to the region of Brahman. Flowers of excellent perfumes, an excellent conch and excellent seat, an umbrella and excellent steeds with excellent vehicles, are always ready for the person how makes gifts of earth. By making gifts of earth a king can always command flowers of excellent perfumes and heaps of gold. Possessed of all kinds of wealth the commands of such a king can never be disobeyed anywhere, and cries of victory hail him wheresoever he may approach. The rewards that attach to gifts of earth consist of residence in heaven, O Purandara, and gold, and flowers, and plants and herbs of medicinal virtue, and Kusa and mineral wealth and verdant grass. A person by making a gift of earth acquires in his next life nectar yielding earth. There is no gift that is equal to a gift of earth. There is no senior worthy of greater respect than the mother. There is no duty higher than truth. There is no wealth more precious than that which is given away.'

"Bhishma continued, 'Hearing these words from the son of Angiras, Vasava made a gift unto him of the whole earth with all her jewels and gems and all her wealth of diverse kinds. If these verses declaring the merit attaching to gifts of earth be recited on the occasion of a Sraddha, neither Rakshasas nor Asuras can succeed in appropriating any share of the offerings made in it. Without doubt, the offerings one makes unto the Pitris at such a Sraddha become inexhaustible. Hence, on occasions of Sraddhas, the man of learning should recite these verses on the subject of the merits that attach to gifts of earth, in the presence and hearing of the invited Brahmanas when engaged in eating. I have thus, O chief of the Bharatas, discoursed unto thee of that gift which is the foremost of all gifts. What else dost thou wish to hear?'"

Footnotes

68:1 The Commentator explains that because giver by one that is dear or given to one that is dear, therefore is she called Priyadatta.

69:1 This is evidently a crux. Prasamsanti means generally praise. Here it means reproach or censure. The second line may also mean, his enemies dare not attack his kingdom.

70:1 This is the utterance or declaration of the earth herself.

71:1 Rich with every taste' the idea is that things have six tastes, viz., sweet, sour, etc. The quality of taste is drawn by things from the soil or earth. The tastes inhere in earth, for it is the same earth that produces the sugarcane and the tamarind.

72:1 Sparsitam is dattam.

Section 63

"Yudhishthira said, 'When a king becomes desirous of making gifts in this world, what, indeed, are those gifts which he should make, O best of the Bharatas, unto such Brahmanas as are possessed of superior accomplishments? What gift is that by which the Brahmanas become immediately gratified? What fruits do they bestow in return? O thou of mighty arms, tell me what is the high reward attainable through the merit arising from gifts. What gifts, O king, are productive of rewards both here and hereafter? I desire to hear all this from thee. Do thou discourse to me on all this in detail.'

"Bhishma said, 'These very questions were on a former occasion put by me to Narada of celestial appearance. Hear me as I recite to thee what that celestial sage told me in reply.'

"Narada said, 'The deities and all the Rishis applaud food. The course of the world and the intellectual faculties have all been established on food. There has never been, nor will be any gift that is equal to the gifts of food. Hence, men always desire particularly to make gifts of food. In this world, food is the cause of energy and strength. The life-breaths are established on food. It is food that upholds the wide universe, O puissant one. All classes of men, householders and mendicants and ascetics, exist, depending upon food. The life-breaths depend upon food. There is no doubt in this. Afflicting (if need be) one's relatives, one is desirous of one's own prosperity, should make gifts of food unto a high-souled Brahmana or a person of the mendicant order. That man who makes a gift of food unto an accomplished Brahmana who solicits the same, secures for himself in the world to come wealth of great value. The householder who is desirous of his own prosperity should receive with reverence a deserving old man that is spent with toil while proceeding on his way far from home, when such a man honours the householder's abode with his presence. That man who, casting off wrath that overleaps every bound and becoming righteous in disposition and freed from malice, makes gifts of food, is sure to attain to happiness, O king, both here and hereafter. The householder should never disregard the man that comes to his abode, nor should he insult him by sending him away. A gift of food made unto even a Chandala or a dog is never lost. That man who makes a gift of clean food unto a person on the way who is toil-worn and unknown to the giver, is sure to acquire great merit. The man who gratifies with gifts of food the Pitris, the deities, the Rishis, the Brahmanas, and guests arrived at his abode, acquires merit whose measure is very large. That person who having committed even a heinous sin makes a gift of food unto one that solicits, or unto a Brahmana, is never stupefied by that heinous sin. A gift of food made unto a Brahmana becomes inexhaustible. One made to a Sudra becomes productive of great merit. Even this is the difference between the merits that attach to gifts of food made unto Brahmanas and Sudras. Solicited by it Brahmana, one should not enquire about his race or conduct or Vedic lore. Asked for food, one should give food to him that asks. There is no doubt in tits, O king, that he who makes gifts of food obtains both here and hereafter many trees yielding food and every other object of desire. Like tillers expecting auspicious showers of rain, the Pitris always expect that their sons and grandsons would make offerings unto them of food (in Sraddhas). The Brahmana is a great being. When he comes into one's anode and solicits, saying, 'Give me,' the owner of the abode, whether influenced or not by the desire of acquiring merit, is sure to win great merit by listening to that solicitation. The Brahmana is the guest of all creatures in the universe. He is entitled to the first portion of every food. That house Increases in prosperity to which the Brahmanas repair from desire of soliciting alms and from which they return honoured in consequence of their desires being fulfilled. The owner of such a house takes birth in his next life in a family, O Bharata, that can command all the comforts and luxuries of life. A man, by making gifts of food in this world, is sure to attain to an excellent place hereafter. He who makes gifts of sweetmeat and all food that is sweet, attains to a residence in heaven where he is honoured by all the deities and other denizens. Food constitutes the life-breath of men. Everything is established upon food. He who makes gifts of food obtains many animals (as his wealth), many children, considerable wealth (in other shape), and a command in abundance of all articles of comfort and luxurious enjoyment. The giver of food is said to be the giver of life. Indeed, he is said to be the giver of everything. Hence, O king, such a man acquires both strength and beauty of form in this world. If food be given duly unto a Brahmana arrived at the giver's house as a guest, the giver attains to great happiness, and is adored by the very deities. The Brahmana, O Yudhishthira, is a great being. He is also a fertile field. Whatever seed is sown on that field produces an abundant crop of merit. A gift of food is visibly and immediately productive of the happiness of both the giver and the receiver. All other gifts produce fruits that are unseen. Food is the origin of all creatures. From food, comes happiness and delight. O Bharata, know that religion and wealth both flow from food. The cure of disease or health also flows from food. In a former Kalpa, the Lord of all creatures said that food is Amrita or the source of immortality. Food is Earth, food is Heaven, food is the Firmament. Everything is established on food. In the absence of food, the five elements that constitute the physical organism cease to exist in a state of union. From absence of food the strength of even the strongest man is seen to fail. Invitations and marriages and sacrifices all cease in the absence of food. The very Vedas disappear when food there is none. Whatever mobile and immobile creatures exist in the universe are dependent on food. Religion and wealth, in the three worlds, are all dependent on food. Hence the wise should make gifts of food. The strength, energy, fame and achievements of the man who makes gifts of food, constantly increase in the three worlds, O king. The lord of the life-breaths, viz., the deity of wind, places above the clouds (the water sucked up by the Sun). The water thus borne to the clouds is caused by Sakra to be poured upon the earth, O Bharata. The Sun, by means of his rays, sucks up the moisture of the earth. The deity of wind causes the moisture to fall down from the Sun. When the water falls down from the clouds upon the Earth, the goddess Earth becomes moist, O Bharata. Then do people sow diverse kinds of crops upon whose outturn the universe of creatures depends. It is in the food thus produced that the flesh, fat, bones and vital seed of all beings have their origin. From the vital seed thus originated, O king, spring diverse kinds of living creatures. Agni and Soma, the two agents living within the body, create and maintain the vital seed. Thus from food, the Sun and the deity of wind and the vital seed spring and act. All these are said to constitute one element or quantity, and it is from these that all creatures spring. That man who gives food into one who comes into his house and solicits it, is said, O chief of the Bharatas, to contribute both life and energy unto living creatures.'

'Bhishma continued, 'Thus addressed by Narada, O king, I have always made gifts of food. Do thou also, therefore, freed from malice and with a cheerful heart, make gifts of food. By making gifts of food, O king, unto deserving Brahmanas with due rites, thou mayst be sure, O puissant one, of attaining to Heaven. Hear me, O monarch, as I tell thee what the regions are that are reserved for those that make gifts of food. The mansions of those high-souled persons shine with resplendence in the regions of Heaven. Bright as the stars in the firmament, and supported upon many columns, white as the disc of the moon, and adorned with many tinkling bells, and rosy like the newly-risen sun, those palatial abodes are either fixed or movable. Those mansions are filled with hundreds upon hundreds of things and animals that live on land and as many things and animals living in water. Some of them are endued with the effulgence of lapis lazuli and some are possessed of the resplendence of the sun. Some of them are made of silver and some of gold. Within those mansions are many trees capable of crowning with fruition every desire of the inmates. Many tanks and roads and halls and well and lakes occur all around. Thousands of conveyances with horses and other animals harnessed thereto and with wheels whose clatter is always loud, may be seen there. Mountains of food and all enjoyable articles and heaps of cloths and ornaments are also to be seen there. Numerous rivers that run milk, and hills of rice and other edibles, may also be seen there. Indeed, many palatial residences looking like white clouds, with many beds of golden splendour, occur in those regions, All these are obtained by those men that make gifts of food in this world. Do thou, therefore, become a giver of food. Verily, these are the regions that are reserved for those high-souled and righteous persons that make gifts of food in this world. For these reasons, men should always make gifts of food in this world.'"

Footnotes

75:1 The Bombay reading adityatastansha is better than the Bengal reading adityataptansha.

Section 64

"Yudhishthira said, 'I have heard the discourse regarding the ordinance about the gift of food. Do thou discourse to me now about the conjunction of the planets and the stars in relation to the subject of making gifts.

"Bhishma said, 'In this connection is recited this ancient narrative of the discourse between Devaki and Narada, that foremost of Rishis. Once on a time when Narada of godlike feature and conversant with every duty arrived at Dwaraka, Devaki asked him this question. Unto her that had asked him, the celestial Rishi Narada duly answered in the following words. Do thou hear as I recite them.'

"Narada said, 'By gratifying, O blessed lady, deserving Brahmanas with Payasa mixed with ghee, under the constellation Krittika one attains to regions of great happiness. Under the constellation Rohini, one should for freeing oneself from the debt one owes to the Brahmanas make gift unto them of many handfuls of venison along with rice and ghee and milk, and other kinds of edibles and drinks. One giving away a cow with a calf under the constellation called Somadaivata (or Mrigasiras), proceeds from this region of human beings to a region in heaven of great felicity. One undergoing a fast and giving away Krisara mixed with sesame, transcends all difficulties in the next world, including those mountains with rocks sharp as razors. By making gifts, O beautiful lady, of cakes and other food under the constellation Punarvasu one becomes possessed of personal beauty and great fame and takes birth in one's next life in a family in which there is abundance of food. Making a gift of wrought or unwrought gold, under the constellation Pushya, one shines in effulgence like Soma himself in regions of surrounding gloom. He who makes a gift, under the constellation Aslesha, of silver of a bull, becomes freed from every fear and attains to great affluence and prosperity. By making a gift, under the constellation Magha, of earthen dishes filled with sesame, one becomes possessed of children and animals in this world and attains to felicity in the next. For making gifts unto Brahmanas, under the constellation called Purva-Phalguni of food mixed with Phanita the giver observing a fast the while, reward is great prosperity both here and hereafter. By making a gift, under the constellation called Uttara-Phalguni, of ghee and milk with rice called Shashthika, one attains to great honours in heaven. Whatever gifts are made by men under the constellation of Uttara-Phalguni produce great merit, which, again, becomes inexhaustible. This is very certain. Observing a fast the while, the person that makes, under the constellation Hasta, a gift of a car with four elephants, attains to regions of great felicity that are capable of granting the fruition of every wish. By making a gift, under the constellation Chitra, of a bull and of good perfumes, one sports in bliss in regions of Apsaras like the deities sporting in the woods of Nandana. By making gifts of wealth under the constellation Swati, one attains to such excellent regions as one desires and wins besides great fame. By making gifts, under constellation Visakha, of a bull, and a cow that yields a copious measure of milk, a cart full of paddy, with a Prasanga for covering the same, and also cloths for wear, a person gratifies the Pitris and the deities attains to inexhaustible merit in the other world. Such a person never meets with any calamity and gratifies the Pitris and the deities and attains to inexhaustible merit in the other world. Such a person never meets with any calamity and certainly reaches heaven. By making gifts unto the Brahmanas of whatever articles they solicit, one attains to such means of subsistence as one desires, and becomes rescued from hell and every calamity that visits a sinner after death. This is the certain conclusion of the scriptures. By making gifts, under the constellation Anuradha of embroidered cloth and other vestments and of food, observing a fast the while, one becomes honoured in heaven for a hundred Yugas. By making a gift under the constellation Jyeshtha, of the potherb called Kalasaka with the roots, one attains to great prosperity as also to such an end as is desirable. By making unto Brahmanas a gift under the constellation Mula, of fruits and roots, with a restrained soul, one gratifies the Pitris and attains to a desirable end. By making under the constellation Purvashadha, a gift, unto a Brahmana conversant with the Vedas and of good family and conduct, of cups filled with curds, while one is in the observance of a fast, one takes birth in one's next life in a family possessed of abundant kine. One obtains the fruition of every wish, by making gifts, under the constellation Uttarashadha, of jugs full of barley-water, with ghee and inspissated juice of sugarcane in abundance. By making a gift under the conjunction called Abhijit, of milk with honey and ghee unto men of wisdom, a righteous person attains to heaven and becomes an object of attention and honour there. By making under the conjunction Sravana, a gift of blankets or other cloth of thick texture, one roves freely through every region of felicity, riding on a white car of pure resplendence. By making with a restrained soul, under the constellation Dhanishtha, a gift of a vehicle with bulls yoked thereto, or heaps of cloths and wealth, one at once attains to heaven in one's next life. By making gifts, under the constellation Satabhisha, of perfumes with Aquilaria Agallocha and sandalwood, one attains in the next world to the companionship of Apsaras as also eternal perfumes of diverse kinds. By making gifts, under the constellation Purva-Bhadrapada, or Rajamasha, one attains to great happiness in the next life and becomes possessed of an abundant stock of every kind of edibles and fruits. One who makes, under the constellation Uttara, a gift of mutton, gratifies the Paris by such an act attains to inexhaustible merit in the next world. Unto one who makes a gift, under the constellation Revati, of a cow with a vessel of white copper for milking her, the cow so given away approaches in the next world, ready to grant the fruition of every wish. By making a gift, under the constellation Aswini, of a car with steeds yoked thereto, one is born in one's next life in a family possessed of numerous elephants and steeds and cars, and becomes endued with great energy. By making, under the constellation Bharani, a gift unto the Brahmanas of kine and sesame, one acquires in one's next life great fame and an abundance of kine.'

"Bhishma continued, 'Even thus did Narada discourse unto Devaki upon the subject of what gifts should be made under what constellations. Devaki herself, having listened to this discourse, recited it in her turn unto her daughters-in-law (viz., the spouses of Krishna).'"

Footnotes

76:1 What Yudhishthira wishes to know is what conjunctions should be utilized for making what particular gifts.

77:1 Payasa is rice boiled in sugared milk. It is a sort of liquid food that is regarded as very agreeable.

77:2 Vardhamana, Sarava or Saravika. It is a flat certain cup or dish.

77:3 Phanita is the inspissated juice of the sugarcane.

77:4 A prasanga is a basket of bamboo or other material for covering paddy.

78:1 Rajamasha is a kind of bean. It is the Vinga sinensis, syn. Dilicheos sinensis Linn.

Section 65

"Bhishma said, 'The illustrious Atri, the son of the Grandsire Brahman, said, 'They who make gifts of gold are said to make gifts of everything in the world.' King Harischandra said that the gift of gold is sin-cleansing, leads to long life, and becomes productive of inexhaustible merit unto the Pitris. Manu has said that a gift of drink is the best of all gifts: therefore should a man cause wells and tanks and lakes to be excavated. A well full of water and from which diverse creatures draw water, is said to take off half the sinful acts of the person who has excavated it. The whole race of a person is rescued from hell and sin in whose well or tank or lake kine and Brahmanas and righteous people constantly quench their thirst. That man transcends every kind of calamity from whose well or tank every one draws water without restraint during the summer season. Ghee is said to gratify the illustrious Vrihaspati, Pushan, Bhaga, the twin Aswins, and the deity of fire. Ghee is possessed of high medicinal virtues. It is a high requisite for sacrifice. It is the best of all liquids. The merit a gift of ghee produces is very superior. That man who is desirous of the reward of happiness in the next world, who wishes for fame and prosperity, should with a cleansed soul and having purified himself make gifts of ghee unto the Brahmanas. Upon that man who makes gifts of ghee unto the Brahmanas in the month of Aswin, the twin Aswins, gratified, confer personal beauty. Rakshasas never invade the abode of that man who makes gifts unto the Brahmanas of Payasa mixed with ghee. That man never dies of thirst who makes gifts unto the Brahmanas of jars filled with water. Such a person obtains every necessary of life in abundance, and has never to undergo any calamity or distress. That man, who with great devotion and restrained senses makes gifts unto the foremost of Brahmanas, is said to take a sixth part of the merits won by the Brahmanas by their penances. That man who makes presents unto Brahmanas having the means of life, of firewood for purposes of cooking as also of enabling them to drive cold, finds all his purposes and all his acts crowned with success. Such a one is seen to shine with great splendour over all his enemies. The illustrious deity of fire becomes pleased with such a man. As another reward, he never becomes divested of cattle, and he is sure to achieve victory in battles. The man who makes a gift of an umbrella obtains children and great prosperity. Such a person is never affected by any eye-disease. The merits also that spring from the performance of a sacrifice become his. That man who makes a gift of an umbrella in the season of summer or rains, has never to meet with any heart-burning on any account. Such a man quickly succeeds in freeing himself from every difficulty and impediment. The highly blessed and illustrious Rishi Sandilya has said that, of all gifts, the gift of a car, O king, is the best.'"

Section 66

"Yudhishthira said, 'I desire to hear, O grandsire, what the merits are of that person who makes the gift of a pair of sandals unto a Brahmana whose feet are burning or being scorched by hot sand, while he is walking.'

"Bhishma said, 'The man, that gives unto the Brahmanas sandals for the protection of their feet, succeeds in crushing all thorns and gets over every kind of difficulty. Such a man, O Yudhishthira, stays over the heads of all his foes. Vehicles of pure splendour, with mules harnessed thereto, and made of gold and silver, O monarch, approach him. He who makes a gift of sandals is said to earn the merit of making the gift of a vehicle with well-broken steeds yoked thereto.'

"Yudhishthira said, 'Do thou tell me in detail once more, O grandsire, of the merits that attach to gifts of sesame and land and kine and food.'

"Bhishma said, 'Do thou hear, O son of Kunti, what the merits are that attach to the gift of sesame. Hearing me, do thou, then, O best of the Kurus, make gifts of sesame according to the ordinance. Sesame seeds were created by the Self-born Brahman as the best food for the Pitris. Hence, gifts of sesame seeds always gladden the Pitris greatly. The man who makes gifts of sesame seeds, in the month of Magha, unto the Brahmanas, has never to visit hell which abounds with all frightful creatures. He who adores the Pitris with offerings of sesame seeds is regarded as worshipping the deities at all the sacrifices. One should never perform a Sraddha with offerings of sesame seeds without cherishing some purpose. Sesame seeds sprang from the limbs of the great Rishi Kasyapa. Hence, in the matter of gifts, they have come to be regarded as possessed of high efficacy. Sesame seeds bestow both prosperity and personal beauty and cleans the giver of all his sins It is for this reason that the gift of sesame seeds is distinguished above the gift of every other article. Apastamva of great intelligence, and Kankha and Likhita, and the great Rishi Gautama have all ascended to heaven by having made gifts of sesame seeds. Those Brahmanas that make Homa with offerings of sesame, abstain from sexual intercourse, and are observant of the religion of Pravritti or acts, are regarded as equal (in purity and efficacy) to bovine Havi. The gift of sesame seeds is distinguished above all gifts. Amongst all gifts, the gifts of sesame is regarded as productive of inexhaustible merit. In ancient times when Havi (clarified butter) on one occasion had become unobtainable the Rishi Kusika, O scorcher of foes, made offerings of sesame seeds to his three sacrificial fires and succeeded in attaining to an excellent end. I have thus said unto thee, O chief of the Kurus, what the regulations are respecting the excellent gift of sesame seeds. It is in consequence of these regulations that the gift of sesame seeds has come to be regarded as endued with very superior merit. After this, listen to what I would say. Once on a time the deities, desirous of making a sacrifice, repaired, O monarch, to the presence of the Self-born Brahman. Having met Brahman, being desirous of performing a sacrifice on earth, they begged him for a piece of auspicious earth, saying, 'We want it for our sacrifice.'

'The deities said, 'O illustrious one, thou art the lord of all the earth as also of all the deities. With thy permission, O highly blessed one, we desire to perform a sacrifice. The person who has not obtained by lawful means the earth whereon to make the sacrificial altar, earns not the merit of the sacrifice he performs. Thou art the Lord of all the universe consisting of its mobile and immobile objects. Hence, it behoveth thee to grant us a piece of earth for the sacrifice we wish to make.'

"Brahman said, 'Ye foremost of deities, I shall give you a piece of earth whereon, ye sons of Kasyapa, you shall perform your intended sacrifice.'

"The deities said, 'Our wishes, O holy one, have been crowned with fruition. We shall perform our sacrifice even here with large Dakshina. Let, however, the Munis always adore the piece of earth. Then there came to that place Agastya and Kanwa and Bhrigu and Atri and Vrishakapi, and Asita and Devala. The high-souled deities then, O thou of unfading glory, performed their sacrifice. Those foremost of gods concluded it in due time. Having completed that sacrifice of theirs on the breast of that foremost of mountains. Himavat, the deities attached to the gift of earth a sixth part of the merit arising from their sacrifice. The man who makes a gift of even a span of earth (unto a Brahmana) with reverence and faith, has never to languish under any difficulty and has never to meet with any calamity. By making a gift of a house that keeps out cold, wind, and sun, and that stand upon a piece of clean land, the giver attains to the region of the deities and does not fall down even when his merit becomes exhausted. By making a gift of a residential house, the giver, possessed of wisdom, lives, O king, in happiness in the company of Sakra. Such a person receives great honours in heaven. That person in whose house a Brahmana of restrained sense, well-versed in the Vedas, and belonging by birth to a family of preceptors, resides in contentment, succeeds in attaining to and enjoying a region of high felicity. After the same manner, O best of the Bharatas, by giving away a shed for the shelter of kine that can keep out cold and rain and that is substantial in structure, the giver rescues seven generations of his race (from hell). By giving away a piece of arable earth the giver attains to excellent prosperity. By giving a piece of earth containing mineral wealth, the giver aggrandises his family and race. One should never give away any earth that is barren or that is burnt (arid); nor should one give away any earth that is in close vicinity to a crematorium, or that has been owned and enjoyed by a sinful person before such gift. When a man performs a Sraddha in honour of the Pitris on earth belonging to another person, the Pitris render both the gift of that earth and the Sraddha itself futile. Hence, one possessed of wisdom should buy even a small piece of earth and make a gift of it. The Pinda that is offered to one's ancestors on earth that has been duly purchased becomes inexhaustible. Forests, and mountains, and rivers, and Tirthas are regarded as having no owners. No earth need be purchased here for performing Sraddhas. Even this has been said, O king, on the subject of the merits of making gifts of earth. After this, O sinless one, I shall discourse to thee on the subject of the gift of kine. Kine are regarded as superior to all the ascetics. And since it is so, the divine Mahadeva for that reason performed penance in their company. Kine, O Bharata, dwell in the region of Brahman, in the company of Soma. Constituting as it does the highest end, regenerate Rishis crowned with success strive to attain to that very region. Kine benefit human beings with milk, ghee, curds, dung, skin, bones, horns, and hair, O Bharata. Kine do not feel cold or heat. They always work. The season of rains also cannot afflict them at all. And since kine attain to the highest end (viz., residence in the region of Brahman), in the company of Brahmanas, therefore do the wise say that king and Brahmanas are equal. In days of yore, king Rantideva performed a grand sacrifice in which an immense number of kine were offered up and slaughtered. From the juice that was secreted by the skins of the slaughtered animals, a river was formed that came to be called by the name of Charmanwati. Kine no longer form animals fit for sacrifice. They now constitute animals that are fit for gift. That king who makes gifts of kine unto the foremost of Brahmanas, O monarch, is sure to get over every calamity even if he falls into it. The man who makes a gift of a thousand kine has not to go to hell. Such a person, O ruler of men, obtains victory everywhere. The very chief of the deities had said that the milk of kine is nectar. For this reason, one who makes a gift of a cow is regarded as making a gift of nectar. Persons conversant with the Vedas have declared that the Ghee manufactured from cows' milk is the very best of all libations poured into the sacrificial fire. For this reason, the man who makes a gift of a cow is regarded as making a gift of a libation for sacrifice. A bovine bull is the embodiment of heaven. He who makes the gift of a bovine bull unto an accomplished Brahmana, receives great honours in heaven. Kine, O chief of Bharata's race, are said to be the life-breath of living creatures. Hence, the man who makes the gift of a cow is said to make the gift of life-breath. Persons conversant with the Vedas have said that kine constitute the great refuge of living creatures. Hence, the man who makes the gift of a cow is regarded as making the gift of what is the high refuge for all creatures. The cow should never be given away for slaughter (i.e., unto one who will kill her); nor should the cow be given unto a tiller of the soil; nor should the cow be given unto an atheist. The cow should not also, O chief of the Bharatas, be given unto one whose occupation is the keeping of kine. The wise have said that a person who gives away the cow unto any of such sinful persons has to sink into everlasting hell. One should never give unto a Brahmana a cow that is lean, or that produces calves that do not live, or that is barren, or that is diseased, or that is defective of limb, or that is worn out with toil. The man that gives away ten thousand kine attains to heaven and sports in bliss in the companionship of Indra. The man who makes gifts of kine by hundred thousand acquires many regions of inexhaustible felicity. Thus have I recited to thee the merits attaching to the gift of kine and of sesame, as also to the gift of earth. Listen now to me as I discourse to thee upon the gift of food, O Bharata. The gift of food, O son of Kunti, is regarded as a very superior gift. King Rantideva in days of yore ascended to heaven by having made gifts of food. That king, who make a gift of food unto one that is toil-worn and hungry, attains to that region of supreme felicity which is the Self-born's own. Men fail to attain by gifts of gold and robes and of other thing, to that felicity to which givers of food succeed in attaining, O thou of great puissance! Food is, indeed, the first article. Food is regarded as the highest prosperity. It is from food that life springs, as also energy and prowess and strength. He who always makes gifts of food, with attention, unto the righteous, never falls into any distress.. Even this has been said by Parasara. Having worshipped the deities duly, food should be first dedicated to them. It has been said, O king, that the kind of food that is taken by particular men is taken also by the deities those men worship. That man who makes a gift of food in the bright fortnight of the month of Kartika, succeeds in crossing every difficulty here add attains to inexhaustible felicity hereafter. That man who makes a gift of food unto a hungry guest arrived at his abode, attains to all those regions, O chief of Bharata's race, that are reserved for persons acquainted with Brahma. The man who makes gifts of food is sure to cross every difficulty and distress. Such a person comes over every sin and cleanses himself of every evil act. I have thus discoursed to thee upon the merits of making gifts of food, of sesame, of earth, and of kine.'"

Footnotes

80:1 There may be akama and sakama acts, i.e., acts without desires of fruit and acts with desires of fruit. A Sraddha with Tila or sesame should never be done without desire for fruit.

82:1 When a residential house is given away unto such a Brahmana and the receiver resides in it, the giver reaps the reward indicated. It does not refer to the hospitable shelter to such a Brahmana given by one in one's own house.

82:2 To this day, in Bengal at least, a tenant never performs the first Sraddha or a Puja (worship of the deities) without obtaining in the first instance the permission of the landlord. There is in Sraddhas a Rajavarana or royal fee payable to the owner of the earth on which the

Sraddha is performed.

82:3 Tasyam is explained by the commentator as kritayam.

83:1 Kinasa is either one who tills the soil with the aid of bulls or one who slays cattle. Having first mentioned vadhartham, kinasa should here be taken for a tiller. Kasai, meaning butcher, seems to be a corruption of the word kinasa.

84:1 One need not dedicate unto one's deities any other food than what one takes oneself. In the Ramayana it has been said that Rama offered unto the Pitris astringent fruits while he was in exile. The Pisachas dedicate carrion unto their deities for they themselves subsist upon carrion.

Section 67

"Yudhishthira said, 'I have heard, O sire, of the merits of the different kinds of gift upon which thou hast discoursed to me. I understand, O Bharata, that the gift of food is especially laudable and superior. What however, are the great merits of making gifts of drink. I desire to hear of this in detail, O grandsire!'

"Bhishma said, 'I shall, O chief of Bharata's race, discourse to thee upon this subject. Listen to me, O thou of unbaffled prowess, as I speak to thee. I shall, O sinless one, discourse unto thee of gifts beginning with that of drink. The merit that a man acquires by making gifts of food and drink is such that the like of it, I think, is incapable of being acquired through any other gift. There is no gift, therefore, that is superior to that of either food or drink. It is no food that all living creatures are able to exist. For this reason, food is regarded as a very superior object in all the worlds. From food the strength and energy of living creatures constantly increases. Hence, the lord of all creatures has himself said that the gift of food is a very superior gift. Thou hast heard, O son of Kunti, what the auspicious words are of Savitri herself (on the subject of the gift of food). Thou knowest for what reason those words were said, what those words were, and how they were said in course of the sacred Mantras, O thou of great intelligence. A man, by making a gift of food, really makes a gift of life itself. There is no gift in this world that is superior to the gift of life. Thou art not unacquainted with this saying of Lomasa, O thou of mighty arms! The end that was attained in former days by king Sivi in consequence of his having granted life to the pigeon is acquired by him, O monarch, who makes a gift of food unto a Brahmana. Hence, it has been heard by us that they that give life attain to very superior regions of felicity in after life. Food, O best of the Kurus, may or may not be superior to drink. Nothing can exist without the aid of what springs from water. The very lord of all the planets, viz., the illustrious Soma, has sprung from water. Amrita and Sudha and Swadha and milk as also every kind of food, the deciduous herbs, O monarch, and creepers (medicinal and of other virtues), spring from water. From these, O king, the life-breath of all living creatures flows. The deities have nectar for their food. The Nagas have Sudha. The Pitris have Swadha for theirs. The animals have herbs and plants for their food. The wise have said that rice, etc., constitute the food of human beings. All these, O chief of men, spring from water. Hence, there is nothing superior to the gift of water or drink. If a person wishes to secure prosperity for himself, he should always make gifts of drink. The gift of water is regarded as very praiseworthy. It leads to great fame and bestows long life on the giver. The giver of water, O son of Kunti, always stays over the heads of his enemies. Such a person obtains the fruition of all his wishes and earns everlasting fame. The giver, O chief of men, becomes cleansed of every sin and obtains unending felicity hereafter as he proceeds to heaven, O thou of great splendour. Mann himself has said that such a person earns regions of inexhaustible bliss in the other world.'"

Section 68

"Yudhishthira said, 'Do thou discourse to me once again, O grandsire, upon the merits attaching to gifts of sesame and of lamps for lighting darkness, as also of food and robes.'

"Bhishma said, 'In this connection, O Yudhishthira, is recited the narrative of the discourse that took place in ancient times between a Brahmana and Yama. In the country lying between the rivers Ganga and Yamuna, at the foot of the hills called Yamuna, there was a large town inhabited by Brahmanas. The town was celebrated under the name of Parnasala and was very delightful in appearance, O king. A large number of learned Brahmanas lived in it. One day, Yama, the ruler of the dead, commanded a messenger of his, who was clad in black, endued with blood-red eyes and hair standing erect, and possessed of feet, eyes, and nose all of which resembled those of a crow, saying, 'Go thou to the town inhabited by Brahmanas and bring hither the person known by the name of Sarmin and belonging by birth to the race of Agastya. He is intent on mental tranquillity and possessed of learning. He is a preceptor engaged in teaching the Vedas and his practices are well-known. Do not bring me another person belonging to the same race and living in the same neighbourhood. This other man is equal unto him I want, in virtues, study, and birth. With respect to children and conduct, this other resembles the intelligent Sarmin. Do thou bring the individual I have in view. He should be worshipped with respect (instead of being dragged hither with irreverence).' The messenger having come to the place, did the very reverse of what he had been bidden to do. Attacking that person, he brought him who had been forbidden by Yama to be brought. Possessed of great energy, Yama rose up at the sight of the Brahmana and worshipped him duly. The king of the dead then commanded his messenger, saying, 'Let this one be taken back, and let the other one be brought to me.' When the great judge of the dead said these words, that Brahmana addressed him and said, 'I have completed my study of the Vedas and am no longer attached to the world. Whatever period may yet remain of my mortal existence, I wish to pass, dwelling even here, O thou of unfading glory!

"Yama said, 'I cannot ascertain the exact period, ordained by Time, of one's life, and hence, unurged by Time, I cannot allow one to take up one's residence here. I take note of the acts of righteousness (or otherwise) that one does in the world. Do thou, O learned Brahmana of great splendour return immediately to thy abode. 'I ell me what also is in thy mind and what I can do for thee, O thou of unfading glory!'

"The Brahmana said, 'Do thou tell me what those acts are by accomplishing which one may earn great merit. O best of all beings, thou art the foremost of authorities (on the subject) even in the three worlds.'

"Yama said, 'Do thou hear, O regenerate Rishi, the excellent ordinances regarding gifts. The gift of sesame seeds is a very superior one. It produces everlasting merit. O foremost of regenerate ones, one should make gifts of as much sesame as one can. By making gifts of sesame every day, one is sure to attain the fruition of one's every wish. The gift of sesame at Sraddhas is applauded. Verily the gift of sesame is a very superior one. Do thou make gifts of sesame unto the Brahmanas according to the rites ordained in the scriptures. One should on the day of the full moon of the month of Vaisakha, make gilts of sesame unto the Brahmanas. They should also be made to eat and to touch sesame on every occasion that one can afford. They that are desirous of achieving what is beneficial to them should, with their whole souls, do this in their houses.Without doubt, men should similarly make gifts of water and establish resting places for the distribution of drinking water. One should cause tanks and lakes and wells to be excavated. Such acts are rare in the world, O best of regenerate persons! Do thou always make gifts of water. This act is fraught with great merit. O best of regenerate persons, thou shouldst establish resting places along the roads for the distribution of water. After one has eaten, the gift unto one should especially be made of water for drink.'

"Bhishma continued, 'After Yama had said these words unto him, the messenger who had borne him from his abode conveyed him back to it. The Brahmana, on his return, obeyed the instructions he had received. Having thus conveyed him back to his abode the messenger of Yama fetched Sarmin who had really been sought by Yama. Taking Sarmin unto him, he informed his master. Possessed of great energy, the judge of the dead worshipped that righteous Brahmana, and having conversed with him a while dismissed him for being taken back to his abode. Unto him also Yama gave the same instructions. Sarmin, too, coming back into the world of men, did all that Yama had said. Like the gift of water, Yama, from a desire of doing good to the Pitris, applauds the gift of lamps to light dark places. Hence, the giver of a lamp for lighting a dark place is regarded as benefiting the Pitris. Hence, O best of the Bharatas, one should always give lamps for lighting dark spots. The giving of lamps enhances the visual power of the deities, the Pitris, and one's own self. It has been said, O king, that the gift of gems is a very superior gift. The Brahmana, who, having accepted a gift of gems, sells the same for performing a sacrifice, incurs no fault. The Brahmana, who, having accepted a gift of gems makes a gift of them unto Brahmanas. acquires inexhaustible merit himself and confers inexhaustible merit upon him from whom he had originally received them. Conversant with every duty Manu himself has said that he, who, observant of proper restraints, earns makes a gift of gems unto a Brahmana observant of proper restraints earns inexhaustible merit himself and confers inexhaustible merit upon the recipient. The man who is content with his own wedded wife and who makes a gift of robes, earns an excellent complexion and excellent vestments for himself. I have told thee, O foremost of men, what the merits are that attach to gifts of kine, of gold, and the sesame agreeably to deserve precepts of the Vedas and the scriptures One should marry and raise offspring upon one's wedded wives. Of all acquisitions, O son of Kuru's race, that of male issue is regarded as the foremost.'"

Footnotes

86:1 The first line of 13 and the last line of 14 are very terse: Kalasya vihitam, as explained by the Commentator, is ayuh pramanam, na prapnami is na janami. The sense is that 'unurged by rime, I cannot allow these to take up my residence here.'

86:2 i.e., invite Brahmanas to feasts in which sesame should predominate.

86:3 In Bengal, to this day, those who can afford, particularly pious ladies, establish shady resting places in the month of Vaisakha (the hottest month of the year), by the side of the public roads, for travellers, where good cool drinking water, a handfull of well-drenched oats, and a little of raw sugar, are freely distributed. Such institutions, on the old Benares Road and the Grand Trunk Road, considerably refresh travellers.

There are miles upon miles along these roads where good water is not at all procurable.

87:1 What is meant by the giving of lamps is the placing of lighted lamps in dark places which are the resorts of men, such as roads and ghats, etc.

Section 69

"Yudhishthira said, 'Do thou, O foremost one of Kuru's race, discourse unto me once again of the excellent ordinance regarding gifts, with especial reference, O thou of great wisdom, to the gift of earth. A Kshatriya should make gifts of earth unto a Brahmana of righteous deeds. Such a Brahmana should accept the gift with due rites. None else, however, than a Kshatriya is competent to make gifts of earth. It behoves thee now to tell me what these objects are that persons of all classes are free to bestow if moved by the desire of earning merit. Thou shouldst also tell me what has been said in the Vedas on this subject.'

"Bhishma said, 'There are three gifts that go by the same name and that are productive of equal merits. Indeed, these three confer the fruition of every wish. The three objects whose gifts are of such a character are kine, earth, and knowledge. That person who tells his disciple words of righteous import drawn from the Vedas acquires merit equal to that which is won by making gifts of earth and kine. Similarly are kine praised (as objects of gifts). There is no object of gift higher than they. Kine are supposed to confer merit immediately. They are also, O Yudhishthira, such that a gift of them cannot but lead to great merit. Kine are the mothers of all creatures. They bestow every kind of happiness. The person that desires his own prosperity should always make gifts of kine. No one should kick at kine or proceed through the midst of kine. Kine are goddesses and homes of auspiciousness. For this reason, they always deserve worship. Formerly, the deities, while tilling the earth whereon they performed a sacrifice, used the goad for striking the bullocks yoked to the plough. Hence, in tilling earth for such a purpose, one may, without incurring censure or sin, apply the goad to bullocks. In other acts, however, bullocks should never be struck with the goad or the whip When kine are grazing or lying down no one should annoy them in any way. When the cows are thirsty and they do not get water (in consequence of any one obstructing their access to the pool or tank or river), they, by merely looking at such a person, can destroy him with all his relatives and friends. What creatures can be more sacred than kine when with the very dung of kine altars whereon Sraddhas are performed in honour of the Pitris, or those whereon the deities are worshipped, are cleansed and sanctified? That man, who, before eating himself gives every day, for a year, only a handful of grass unto a cow belonging to another, is regarded as undergoing a vow or observance which bestows the fruition of every wish. Such a person ac-quires children and fame and wealth and prosperity, and dispels all evils and dreams.'

"Yudhishthira said, 'What should be the indications of those kine that deserve to be given away? What are those kine that should be passed over in the matter of gifts? What should be the character of those persons unto whom kine should be given? Who, again, are those unto whom kine should not be given?

"Bhishma said, 'A cow should never be given unto one that is not righteous in behaviour, or one that is sinful, or one that is covetous or one that is untruthful in speech, or one that does not make offerings unto the Pitris and deities. A person, by making a gift of ten kine unto a Brahmana learned in the Vedas, poor in earthly wealth, possessed of many children, and owning a domestic are, attains to numerous regions of great felicity. When a man performs any act that is fraught with merit assisted by what he has got in gift from another, a portion of the merit attaching to that act becomes always his with whose wealth the act has been accomplished. He that procreates a person, he that rescues a person, and he that assigns the means of sustenance to a person are regarded as the three sires. Services dutifully rendered to the preceptor destroys sin. Pride destroys even great fame. The possession of three children destroys the reproach of childlessness, and the possession of ten kine dispels the reproach of poverty. Unto one that is devoted to the Vedanta, that is endued with great learning, that has been filled with wisdom, that has a complete control over his senses, that is observant of the restraints laid down in the scriptures, that has withdrawn himself from all worldly attachments, unto him that says agreeable words unto all creatures, unto him that would never do an evil act even when impelled by hunger, unto one that is mild or possessed of a peaceful disposition, unto one that is hospitable to all guests,--verily unto such a Brahmana should a man, possessed of similar conduct and owning children and wives, assign the means of sustenance. The measure of merit that attaches to the gift of kine unto a deserving person is exactly the measure of the sin that attaches to the act of robbing a Brahmana of what belongs to him. Under all circumstances should the spoliation of what belongs to a Brahmana be avoided, and his spouses kept at a distance.'"

Footnotes

88:1 Of equal name, because the word go means cow, earth, and speech.

Section 70

"Bhishma said, 'In this connection, O perpetuator of Kuru's race, is recited by the righteous the narrative of the great calamity that overtook king Nriga in consequence of his spoliation of what had belonged to a Brahmans. Some time before, certain young men of Yadu's race, while searching for water, had come upon a large well covered with grass and creepers. Desirous of drawing water from it, they laboured very much for removing the creepers that covered its mouth. After the mouth had been cleaned, they beheld within the well a very large lizard residing within it. The young men made strong and repeated efforts for rescuing the lizard from that situation. Resembling a very hill in size, the lizard was sought to be freed by means of cords and leathern tongs. Not succeeding in their intention the young men then went to Janardana. Addressing him they said, 'Covering the entire space of a well, there is a very large lizard to be seen. Notwithstanding our best efforts we have not succeeded in rescuing it from that situation.' Even this was what they represented unto Krishna. Vasudeva then proceeded to the spot and took out the lizard and questioned it as to who it was. The lizard said that it was identical with the soul of king Nriga who had flourished in days of old and who had performed many sacrifices. Unto the lizard that said those words, Madhava spoke, 'Thou didst perform many righteous acts. No sin didst thou commit. Why, then, O king, hast thou come to such a distressful end? Do thou explain what this is and why it has been brought about. We have heard that thou didst repeatedly make gifts unto the Brahmanas of hundreds upon hundreds of thousands and once again eight times hundreds upon hundreds of ten thousands of kine. Why, therefore, has this end overtaken thee?' Nriga then replied unto Krishna, saying, 'On one occasion a cow belonging to a Brahmana who regularly worshipped his domestic fire, escaping from the owner's abode while he was absent from home entered my flock. The keepers of my cattle included that cow in their tale of a thousand. In time that cow was given away by me unto a Brahmana, acting as I did from desire of happiness in heaven. The true owner, returning home, sought for his lost cow and at last saw it in the house of another.' Finding her, the owner said, 'This cow is mine!' The other person contested his claim, till both, disputing and excited with wrath, came to me. Addressing me one of them said, 'Thou hast been the giver of this cow!' The other one said, 'Thou hast robbed me of this cow--she is mine! I then solicited the Brahmana unto whom I had given that cow, to return the gift in exchange for hundreds upon hundreds of other kine. Without acceding to my earnest solicitations, he addressed me, saying. 'The cow I have got is well-suited to time and place. She yields a copious measure of milk, besides being very quiet and very fond of us. The mills she yields is very sweet. She is regarded as worthy of every praise in my house. She is nourishing, besides, a weak child of mine that has just been weaned. She is incapable of being given up by me.' Having said these words, the Brahmana went away. I then solicited the other Brahmana offering him an exchange, and saying, 'Do thou take a hundred thousand kine for this one cow.' The Brahmana, however, replied unto me, saying, 'I do not accept gifts from persons of the kingly order. I am able to get on without help. Do thou then, without loss of time, give me that very cow which was mine.' Even thus, O slayer of Madhu, did that Brahmana speak unto me. I offered to make gifts unto him of gold and silver and horses and cars. That foremost of Brahmanas refused to accept any of these as gift and went away. Meanwhile, urged by time's irresistible influence, I had to depart from this world. Wending to the region of the Pitris I was taken to the presence of the king of the dead. Worshipping me duly Yama addressed me, saying, 'The end cannot be ascertained, O king, of thy deed. There is, however, a little sin which was unconsciously perpetrated by thee. Do thou suffer the punishment for that sin now or afterwards as it pleases thee. Thou hadst (upon thy accession to the throne) sworn that thou wouldst protect (all persons in the enjoyment of their own). That oath of thine was not rigidly kept by thee. Thou tookest also what belonged to a Brahmana. Even this has been the two-fold sin thou hast committed.' I answered, saying, 'I shall first undergo the distress of punishment, and when that is over, I shall enjoy the happiness that is in store for me, O lord!' After I had said those words unto the king of the dead, I fell down on the Earth. Though fallen down I still could hear the words that Yama said unto me very loudly. Those words were, Janardana the son of Vasudeva, will rescue thee! Upon the completion of a full thousand years, when the demerit will be exhausted of thy sinful act, thou shalt then attain to many regions of inexhaustible felicity that have been acquired by thee through thy own acts of righteousness. Falling down I found myself, with head downwards, within this well, transformed into a creature of the intermediate order. Memory, however, did not leave me. By thee I have been rescued today. What else can it testify to than the puissance of thy penances? Let me have thy permission. O Krishna! I desire to ascend to heaven! permitted then by Krishna, king Nriga bowed his head unto him and then mounted a celestial car and proceeded to heaven. After Nriga had thus proceeded to heaven, O best of the Bharatas, Vasudeva recited this verse, O delighter of the Kurus. No one should consciously appropriate anything belonging to a Brahmana. The property of a Brahmana, if taken, destroys the taker even as the Brahmana's cow destroyed king Nriga! I tell thee, again, O Partha, that a meeting with the good never proves fruitless. Behold, king Nriga was rescued from hell through meeting with one that is good. As a gift is productive of merit even so an act of spoliation leads to demerit. Hence also, O Yudhishthira, one should avoid doing any injury to kine.'"

Footnotes

90:1 No particular number is intended. What is meant is--innumerable.

91:1 The 'hence' in the last line has reference to what has been said before on the subject of kine, and not to the first line of the verse.

Section 71

"Yudhishthira said, V sinless one, do thou discourse to me more in detail upon the merits that are attainable by making gifts of kine. O thou of mighty arms, I am never satiated with thy words!'

"Bhishma said, 'In this connection is recited the old history of the discourse between the Rishi Uddalaki and his son called Nachiketa. Once on a time the Rishi Uddalaki endued with great intelligence, approaching his son Nachiketa, said unto him, 'Do thou wait upon and serve me.' Upon the completion of the vow he had observed the great Rishi once more said unto his son, 'Engaged in performing my ablutions and deeply taken up with my Vedic study, I have forgotten to bring with me the firewood, the Kusa blades, the flowers, the water jar, and the potherbs I had gathered. Do thou bring me those things from the riverside.' The son proceeded to the spot indicated, but saw that all the articles had been washed away by the current. Coming back to his father, he said, 'I do not see the things!' Afflicted as he then was with hunger, thirst, and fatigue, the Rishi Uddalaki of high ascetic merit, in a sudden wrath, cursed his son, saying, 'Do thou meet with Yama today!' Thus struck by his sire with the thunder of his speech, the son, with joined palms, said, 'Be appeased with me!' Soon, however, he fell down on the earth, deprived of life. Beholding Nachiketa prostrated upon the earth, his sire became deprived of his senses through grief. He, too, exclaiming, 'Alas, what have I done,' fell down on the earth. Filled with grief, as he indulged in lamentations for his son, the rest or that day passed away and night came. Then Nachiketa, O son of Kuru's race, drenched by the tears of his father, gave signs of returning life as he lay on a mat of Kusa grass. His restoration to life under the tears of his sire resembled the sprouting forth of seeds when drenched with auspicious showers. The son just restored to consciousness was still weak. His body was smeared with fragrant unguents and he looked like one just awaking from a deep slumber. The Rishi asked him, saying, 'Hast thou, O son, acquired auspicious regions by thy own acts? By good luck, thou hast been restored to me! Thy body does not seem to be human!' Thus asked by high-souled father, Nachiketa who had seen every thing with his own eyes, made the following answer unto him in the midst of the Rishis, 'In obedience to thy command I proceeded to the extensive region of Yama which is possessed of a delightful effulgence. There I beheld a palatial mansion which extended for thousands of Yojanas and emitted a golden splendour from every part. As soon as Yama beheld me approaching with face towards him, he commanded his attendants saying, 'Give him a good seat, verily, the king of the dead, for thy sake worshipped we with the Arghya and the other ingredients.' Thus worshipped by Yama and seated in the midst of his counsellors, I then said mildly, 'I have come to thy abode, O judge of the dead! Do thou assign me those regions which I deserve for my acts!' Yama then answered me, saying, 'Thou art not dead, O amiable one!' Endued with penances, thy father said unto thee, 'Do thou meet with Yama! The energy of thy sire is like that of a blazing fire. I could not possibly falsify that speech of his. Thou hast seen me. Do thou go hence, O child! The author of thy body is indulging in lamentations for thee. Thou art my dear guest. What wish of thine cherished by thee in thy heart shall I grant thee? Solicit the fruition of whatever desire thou mayst cherish.' Thus addressed by him, I replied unto the king of the dead, saying, 'I have arrived within thy dominions from which no traveller ever returns. If I really be an object deserving of thy attentions, I desire, O king of the dead, to have a sight of those regions of high prosperity and happiness that have been reserved for doers of righteous deeds.' Thus addressed by me, Yama caused me to be mounted upon a vehicle of splendour as effulgent as that of the sun and unto which were harnessed many excellent steeds. Bearing me on that vehicle, he showed me, O foremost of regenerate persons, all those delightful regions that are reserved for the righteous. I beheld in those regions many mansions of great resplendence intended for high-souled persons. Those mansions are of diverse forms and are adorned with every kind of gem. Bright as the disc of the moon, they are ornamented with rows of tinkling bells. Hundreds among them are of many storeys. Within them are pleasant groves and woods and transparent bodies of water. Possessed of the effulgence of lapis lazuli and the sun, and made of silver and gold, their complexion resembles the colour of the morning sun. Some of them are immovable and some movable. Within them are many hills of viands and enjoyable articles and robes and beds in abundance. Within them are many trees capable of granting the fruition of every wish. There are also many rivers and roads and spacious halls and lakes and large tanks. Thousands of cars with rattling wheels may be seen there, having excellent steeds harnessed unto them. Many rivers that run milk, many hills of ghee, and large bodies of transparent water occur there. Verily, I beheld many such regions, never seen by me before of happiness and joy, approved by the king of the dead. Beholding all those objects, I addressed the ancient and puissant judge of the dead, saying, 'For whose use and enjoyment have these rivers with eternal currents of milk and ghee been ordained?' Yama answered me saying, 'These streams of milk and ghee, know thou, are for the enjoyment of those righteous persons, that make gifts in the world of men. Other eternal worlds there are which are filled with such mansions free from sorrow of every kind. These are reserved for those persons that are engaged in making gifts of kine. The mere gift of kine is not worthy of praise. There are considerations of propriety or otherwise about the person unto whom kine should be given, the time for making those gifts, the kind of kine that should form the object of gifts, and the rites that should be observed in making the gifts. Gifts of kine should be made after ascertaining the distinctive qualifications of both Brahmanas (who are to receive them) and the kine themselves (which are to be given away). Kine should not be given unto one in whose abode they are likely to suffer from fire or the sun. That Brahmana who is possessed of Vedic lore, who is of austere penances, and who performs sacrifices, is regarded as worthy of receiving kine in gift. Those kine that have been rescued from distress situation, or that have been given by poor householders from want of sufficient means to feed and cherish them, are, for these reasons, reckoned as of high value. Abstaining from all food and living upon water alone for three nights and sleeping the while on the bare earth, one should, having properly fed the kine one intends to give away, give them unto Brahmanas after having gratified them also (with other gifts). The kine given away should be accompanied by their calves. They should, again, be such as to bring forth good calves, at the proper seasons. They should be accompanied with other articles so given away. Having completed the gift, the giver should live for three days on only milk and forbearing from food of every other kind. He, who gives a cow that is not vicious, that brings forth good calves at proper intervals, and that does not fly away from the owners' house, and accompanies such gift with a vessel of white brass for milking her, enjoys the felicity of heaven for as many years as are measured by the number of hairs on the animal's body. He, who gives unto a Brahmana a bull well-broken and capable of bearing burdens, possessed of strength and young in years, disinclined to do any mischief, large-sized and endued with energy, enjoys those regions, that are reserved for givers of kine. He is regarded as a proper person for receiving a cow in gift who is known to be mild towards kine, who takes kine for his refuge, who is grateful, and who has no means of subsistence assigned unto him. When an old man becomes ill, or when a Brahmana intends to perform a sacrifice, or when one wishes to till for agriculture, or when one gets a son through the efficacy of a Homa performed for the purpose, or for the use of one's preceptor, or for the sustenance of a child (born in the usual way), one should give away a beloved cow. Even these are the considerations that are applauded (in the matter of making gifts of kine) in respect of place and time. The kine that deserve to be given away are those that yield copious measures of milk, or those that are well-known (for their docility and other virtues). or those that have been purchased for a price, or those that have been acquired as honoraria for learning, or those that have been obtained in exchange by offering other living creatures (such as sheep and goats, etc.), or those that have been won by prowess of arms, or those that have been gained as marriage-dower (from fathers-in-law and other relations of the wife).'

"Nachiketa continued, 'Hearing these words of Vaivaswata, I once more addressed him, saying, 'What are those objects by giving which, when kine are not procurable, givers may yet go to regions reserved for men making gifts of kine?' Questioned by me, the wise Yama answered, explaining further what the end is that is attainable by making gifts of kine. He said, 'In the absence of kine, a person by making gifts of what has been regarded as the substitute of kine, wins the merit of making gifts of kine. If, in the absence of kine, one makes a gift of a cow made of ghee, observant of a vow the while, one gets for one's use these rivers of ghee all of which approach one like an affectionate mother approaching her beloved child. If, in the absence of even a cow made of ghee, one makes a gift of a cow made of sesame seeds, observing a cow the while, one succeeds with the assistance of that cow to get over all calamities in this world and to enjoy great happiness hereafter from these rivers of milk that thou beholdest! If in the absence of a cow made of sesame seeds, one makes a gift of a cow made of water one succeeds in coming to these happy regions and enjoying this river of cool and transparent water, that is, besides capable of granting the fruition of every wish.' The king of the dead explained to me all this while I was his guest, and, O thou of unfading glory, great was the joy that I felt at sight of all the wonders he showed me. I shall now tell thee what would certainly be agreeable to thee. I have now got a great sacrifice whose performance does not require much wealth. That sacrifice (constituted by gifts of kine) may be said to flow from me, O sire! Others will obtain it also. It is not inconsistent with the ordinances of the Vedas. The curse that thou hadst pronounced upon me was no curse but was in reality a blessing, since it enabled me to have a sight of the great king of the dead. There I have beheld what the rewards are that attach to gifts. I shall, henceforth, O thou of great soul, practise the duty of gift without any doubt lurking in my mind respecting its rewards. And, O great Rishi, the righteous Yama, filled with joy, repeatedly told me, 'One, who, by making frequent gifts, has succeeded in acquiring purity of mind should then make gifts of kine specially. This topic (about gifts) is fraught with sanctity. Do thou never disregard the duties in respect of gifts. Gifts, again, should be made unto deserving persons, when time and place are suitable. Do thou, therefore, always make gifts of kine. Never entertain any doubts in this respect. Devoted to the path of gifts, many high-souled persons in days of yore used to make gifts of kine. Fearing to practise austere penances, they made gifts according to the extent of their power. In time they cast off all sentiments of pride and vanity, and purified their souls. Engaged in performing Sraddhas in honour of the Pitris and in all acts of righteousness, they used to make, according to the extent of their power, gifts of kine, and as the reward of those acts they have attained to heaven and are shining in effulgence for such righteousness. One should, on the eighth day of the moon that is known by the name of Kamyashtami, make gifts of kine, properly won, unto the Brahmanas after ascertaining the eligibility of the recipients (by the ordinances already laid down). After making the gift, one should then subsist for ten days together upon only the milk of kine, their dung and their urine (abstaining from all other food the while). The merit that one acquires by making a gift of a bull is equal to that which attaches to the divine vow. By making a gift of a couple of kine one acquires, as the reward thereof, a mastery of the Vedas. By making a gift of cars and vehicles with kine yoked thereto, one acquires the merit of baths in sacred waters. By making a gift of a cow of the Kapila species, one becomes cleansed of all one's sins. Verily, by giving away even a single cow of the Kapila species that has been acquired by legitimate means, one becomes cleansed of all the sins one may have committed. There is nothing higher (in point of tastes) than the milk which is yielded by kine. The gift of a cow is truly regarded as a very superior gift. Kine by yielding milk, rescue all the worlds from calamity. It is kine, again, that produce the food upon which creatures subsist. One, who, knowing the extent of the service that kine do, does not entertain in one's heart affection for kine, is a sinner that is certain to sink in hell. If one gives a thousand or a hundred or ten or five kine, verily, if one gives unto a righteous Brahmana even a single cow which brings forth good calves at proper intervals, one is sure to see that cow approach one in heaven in the form of a river of sacred water capable of granting the fruition of every wish. In respect of the prosperity and the growth that kine confer, in the matter also of the protection that kine grant unto all creatures of the earth, kine are equal to the very rays of the sun that fall on the earth. The word that signifies the cow stands also for the rays of the sun. The giver of a cow becomes the progenitor of a very large race that extends over a large part of the earth. Hence, he that gives a cow shines like a second sun in resplendence. The disciple should, in the matter of making gifts of kine, select his preceptor. Such a disciple is sure to go to heaven. The selection of a preceptor (in the matter of the performance of pious deeds) is regarded as a high duty by persons conversant with the ordinances. This is, indeed, the initial ordinance. All other ordinances (respecting the gift of kine) depend upon it. Selecting, after examination, an eligible person among the Brahmanas, one should make unto him the gift of a cow that has been acquired by legitimate means, and having made the gift cause him to accept it. The deities and men and ourselves also, in wishing good to other, say, 'Let the merits attaching to gifts be thine in consequence of thy righteousness!' Even thus did the judge of the dead speak unto me, O regenerate Rishi. I then bowed my head unto the righteous Yama. Obtaining his permission I left his dominions and have now come to the sole of thy feet.'"

Footnotes

93:1 Vitasokaih in the instrumental plural refers to Bhavanaih or some such substantive understood. It may also be react as a nominative plural, referring to Lokah.

94:1 Very probably what is said here is that only such kine are worthy of being given away unto Brahmanas, and not lean animals.

96:1 Kine produce food not only by assisting at tillage of the soil, but also by aiding in the performance of sacrifices. The ghee burnt in the sacrificial fire sustains the under-deities, who pour rain and cause crops to grow.

96:2 That heat is the originating principle of the growth of many things was well understood by the Rishis.

96:3 The sense seems to be this: in doing all pious acts, one should first take the aid of a preceptor, even if one be well-conversant with the ordinances one has to follow. Without the selection of a preceptor in the first place, there can be no pious act. In the matter, therefore, of making gifts of kine according to the ordinances laid down, one should seek the help of a preceptor as well as in the matter of every other act of piety.

Section 72

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O grandsire, discoursed to me the topic of gifts of kine in speaking of the Rishi Nachiketa Thou hast also impliedly discoursed, O puissant one, on the efficacy and pre-eminence of that act.

Thou hast also told me, O grandsire of great intelligence, of the exceedingly afflicting character of the calamity that overtook the high-souled king Nriga in consequence of a single fault of his. He had to dwell for a tong time at Dwaravati (in the form of a mighty lizard) and how Krishna became the cause of his rescue from that miserable plight. I have, however, one doubt. It is on the subject of the regions of kine. I desire to hear, in detail, about those regions which are reserved for the residence of persons that make gifts of kine.'

"Bhishma said, 'In this connection is recited the old narrative of the discourse between Him who sprang from the primeval lotus and him who performed a hundred sacrifices.'

"Sakra said, 'I see, O Grandsire, that those who are residents of the region of kine transcend by their resplendence the prosperity of the denizens of heaven and pass them by (as beings of an inferior station). This has raised a doubt in my mind. Of what kind, O holy one, are the regions of kine? Tell me all about them, O sinless one! Verily, what is the nature of those regions that are inhabited by givers of kine? I wish to know this of what kind are those regions? What fruits do they bring? What is the highest object there which the denizens thereof succeeds in winning? What are its virtues? How also do men, freed from every kind of anxiety, succeed in going to those regions? For what period does the giver of a cow enjoy the fruits that are borne by his gift? How may persons make gifts of many kine and how may they make gifts of a few kine? What are the merits attaching to gifts of many kine and what those that attach to gifts of a few only? How also do persons become givers of kine without giving any kine in reality? Do thou tell me all this. How does one making gifts of even many kine, O puissant lord, become the equal of one that has made gift of only a few kine? How also does one who make gifts of only a few kine succeed in becoming the equal of one who has made gifts of many kine? What kind or Dakshina is regarded as distinguished for pre-eminence in the matter of gifts of kine? It behoveth thee, O holy one, to discourse unto me on all this agreeably to truth.'"

Section 73

"The Grandsire said, 'The questions thou hast asked me in respect of kine, beginning with their gift, are such that there is none else in the three worlds, O thou of a hundred sacrifices, who could put them! There are many kinds of regions, O Sakra, which are invisible to even thee. Those regions are seen by me, O Indra, as also by those women that are chaste and that have been attached to only one husband. Rishis observant of excellent vows, by means of their deeds of righteousness and piety, and Brahmanas of righteous souls, succeed in repairing to them in even their fleshy forms. Men that are observant of excellent vows behold those regions which resemble the bright creations of dreams, aided by their cleansed minds and by that (temporary) emancipation which succeeds the loss of one's consciousness of body. Listen, O thou of a thousand eyes, to me as I tell thee what the attributes are with which those regions are endued. There the very course of Time is suspended. Decrepitude is not there, nor Fire which is omnipresent in the universe. There the slightest evil does not occur, nor disease, nor weakness of any kind. The kine that live there, O Vasava, obtain the fruition of every desire which they cherish in their hearts. I have direct experience of what I say unto thee. Capable of going everywhere at will and actually repairing from place to place with ease, they enjoy the fruition of wish after wish as it arises in their minds. Lakes and tanks and rivers and forests of diverse kinds, and mansions and hills and all kinds of delightful objects,--delightful, that is, to all creatures,--are to be seen there. There is no region of felicity that is superior to any of these of which I speak. All those foremost of men, O Sakra, who are forgiving unto all creatures, who endure everything, who are full of affection for all things, who render dutiful obedience unto their preceptors, and who are free from pride and vanity, repair to those regions of supreme felicity. He, who abstains from every kind of flesh, who is possessed of a cleansed heart, who is endued with righteousness, who worships his parents with reverence, who is endued with truthfulness of speech and conduct, who attends with obedience upon the Brahmanas, who is faultless in conduct, who never behaves with anger towards kine and towards the Brahmanas, who is devoted to the accomplishment of every duty, who serves his preceptors with reverence, who is devoted for his whole life to truth and to gifts, and who is always forgiving towards all transgression against himself, who is mild and self-restrained, who is full of reverence for the deities, who is hospitable to all guests, who is endued with compassion,--verily, he, who is adorned with these attributes,--succeeds in attaining to the eternal and immutable region of kine. He, who is stained with adultery, sees not such a region; nor he, who is a slayer of his preceptor; nor he, who speaks falsely or indulges in idle boasts; nor he, who always disputes with others; nor he who behaves with hostility towards the Brahmanas. Indeed, that wicked wight, who is stained with such faults fails to attain even a sight of these regions of felicity; also he that injures his friends; also he that is full of guile; also he that is ungrateful; also he that is a cheat; also he that is crooked in conduct; also he that is a disregarder of religion; also he that is a slayer of Brahmanas. Such men are incapable of beholding in even imagination the region of kine that is the abode of only those who are righteous of deeds. I have told thee everything about the region of kine in minute detail, O chief of the deities! Hear now, O thou of a hundred sacrifices, the merit that is theirs who are engaged in making gifts of kine. He, who make gifts of kine, after purchasing them with wealth obtained by inheritance or acquired lawfully by him, attains, as the fruit of such an act to many regions of inexhaustible felicity. He, who makes a gift of a cow, having acquired it with wealth won at dice, enjoys felicity, O Sakra, for ten thousand years of celestial measure, He, who acquires a cow as his share of ancestral wealth is said to acquire her legitimately. Such a cow may be given away. They that make gifts of kine so acquired obtain many eternal regions of felicity that is inexhaustible. That person, who, having acquired a cow in gift makes a gift of her with a pure heart, succeeds without doubt, O lord of Sachi, in obtaining eternal regions of beatitude. That person, who, with restrained senses speaks the truth from his birth (to the time of his death) and who endures everything at the hands of his preceptor and of the Brahmanas, and who practises forgiveness, succeeds in attaining to an end that is equal to that of kine. That speech which is improper, O lord of Sachi, should, never be addressed to a Brahmana. One, again, should not, in even one's mind, do an injury to a cow. One should, in one's conduct, imitate the cow, and show compassion towards the cow. Hear, O Sakra, what the fruits are that become his, who is devoted to the duty of truth. If such a person gives away a single cow, that one cow becomes equal to a thousand kine. If a Kshatriya, possessed of such qualifications, makes a gift of a single cow, his merit becomes equal to that of a Brahmana's. That single cow, listen, O

Sakra which such a Kshatriya gives away becomes the source of as much merit as the single cow that a Brahmana gives away under similar circumstances. Even this is the certain conclusion of the scriptures. If a Vaisya, possessed of similar accomplishments, were to make a gift of a single cow, that cow would be equal to five hundred kine (in respect of the merit she would produce) If a Sudra endued with humility were to make a gift of a cow, such a cow would be equal to a hundred and twenty-five kine (in respect of the merit it would produce) Devoted to penances and truth, proficient (in the scriptures and all acts) through dutiful services rendered to his preceptor, endued with forgiveness of disposition, engaged in the worship of the deities, possessed of a tranquil soul, pure (in body and mind), enlightened, observant of all duties, and freed from every kind of egotism, that man who makes a gift of a cow unto a Brahmana, certainly attains to great merit through that act of his, viz., the gift, according to proper rites, of a cow yielding copious milk. Hence, one, with singleness of devotion, observant of truth and engaged in humbly serving one's preceptor, should always make gifts of kine. Hear, O Sakra, what the merit is of that person, who, duly studying the Vedas, shows reverence for kine, who always becomes glad at sight of kine, and who, since his birth has always bowed his head unto kine. The merit that becomes one's by performing the Rajasuya sacrifice, the merit that becomes one's by making gifts of heaps of gold, that high merit is acquired by a person who shows such reverence for kine. Righteous Rishis and high-souled persons crowned with success have said so. Devoted to truth, possessed of a tranquil soul, free from cupidity, always truthful in speech, and behaving with reverence towards kine with the steadiness of a vow, the man, who, for a whole year before himself taking any food, regularly presents some food to kine, wins the merit, by such an act, of the gift of a thousand kine. That man, who takes only one meal a day and who gives away the entire quantity of his other meal unto kine.--verily, that man, who thus reverences kine with the steadiness of a vow and shows such compassion towards them,--enjoys for ten years' unlimited felicity. That man, who confines himself to only one meal a day and 'with the other meal saved for some time purchases a cow and makes a gift of it (unto a Brahmana), earns, through that gift, O thou of a hundred sacrifices, the eternal merit that attaches to the gift of as many kine as there are hairs on the body of that single cow so given away. These are declarations in respect of the merit that Brahmanas acquire by making gifts of kine. Listen now to the merits that Kshatriyas may win. It has been said that a Kshatriya, by purchasing a cow in this manner and making a gift of it unto a Brahmana, acquires great felicity for five years. A Vaisya, by such conduct, acquires only half the merit of a Kshatriya, and a Sudra, by such conduct, earns half the merit that a Vaisya does. That man, who sells himself and with the proceeds thereof purchases kine and gives them away unto Brahmanas, enjoy felicity in heaven for as long a period as kine are seen on earth. It has been said, O highly blessed one, that in every hair of such kite as are purchased with the proceeds obtained by selling oneself, there is a region of inexhaustible felicity. That man, who having acquired kine by battle makes gifts of them (unto Brahmanas), acquires as much merit as he, who makes gifts of kine after having purchased the same with the proceeds of selling oneself. That man, who, in the absence of kine, makes a gift of a cow made of sesame seeds, restraining his senses the while, is rescued by such a cow from every kind of calamity or distress. Such a man sports in great felicity. The mere gift of kine is not fraught with merit. The considerations of deserving recipients, of time, of the kind of kine, and of the ritual to be observed, should be attended to. One should ascertain the proper time for making a gift of kine. One should also ascertain the distinctive qualifications of both Brahmanas (who are to receive them) and of kine themselves (which are to be given away). Kine should not be given unto one in whose abode they are likely to suffer from fire or the sun. One, who is rich in Vedic lore, who is of pure lineage, who is endued with a tranquil soul, who is devoted to the performance of sacrifices, who fears the commission of sin, who is possessed of varied knowledge, who is compassionate towards kine, who is mild in behaviour, who accords protection unto all that seek it of him, and who has no means of sustenance assigned unto him, is regarded as a proper person for receiving a gift of kine. Unto a Brahmana who has no means of sustenance, unto him while he is exceedingly afflicted for want of food (in a time, of famine, for example) for purposes of agriculture, for a child born in consequence of Homa, for the purposes of his preceptor, for the sustenance of a child born (in the ordinary course), should a cow be given. Verily, the gift should be made at a proper time and in a proper place . Those kine, O Sakra, whose dispositions are well-known, which have been acquired as honoraria for knowledge, or which have been purchased in exchange for other animals (such as goats, sheep, etc.), or which have been who by prowess of arms, or obtained as marriage-dower; or which have been acquired by being rescued from situations of danger, or which incapable of being maintained by their 'poor owner have been made over for careful keep, to another's house are, for such reasons, regarded as proper objects of gift. Those kine which are strong of body, which have good dispositions, and which emit an agreeable fragrance, are applauded in the matter of gifts. As Ganga is the foremost of all streams, even so is a Kapila cow the foremost of all animals of the bovine breed. Abstaining from all food and living only upon water for three nights, and sleeping for the same period upon the bare earth, one should make gifts of kine unto Brahmanas after having gratified them with other presents. Such kine, freed from every vice should, at the same time, be accompanied by healthy calves that have not been weaned. Having made the gift, the giver should live for the next three days in succession on food consisting only of the products of the cow. By giving away a cow that is of good disposition, that quietly suffers herself to be milked that always brings forth living and hale calves, and that does not fly away from the owner's abode, the giver enjoys felicity in the next world for as many years as there are hairs on her body. Similarly, by giving unto a Brahmana a bull that is capable of bearing heavy burden, that is young and strong and docile, that quietly bears the yoke of the plough, and that is possessed of such energy as is sufficient to undergo even great labour one attains to such regions as are his who gives away ten kine. That person, who rescues kine and Brahmanas (from danger) in the wilderness, O Kausika, becomes himself rescued from every kind of calamity. Hear what his merit is. The merit such a man acquires is equal to the eternal merit of a Horse-sacrifice. Such a person attains to whatever end he desires at the hour of death. Many a region of felicity,--in fact, whatever happiness he covets in his heart,--becomes attainable to him in consequence of such an act of his. Verily, such man, permitted by kine, lives honoured in every region of felicity. That man, who follows kine every day in the woods himself subsisting the while on grass and cowdung and leaves of trees, his heart freed from desire of fruit, his senses restrained from every improper object and his mind purified of all dross,--that man,--O thou of a hundred sacrifices, lives in joy and freed from the dominion of desire in my region or in any other region of happiness that he wishes, in the company of the deities!"

Footnotes

98:1 When consciousness of body is lost in Yoga or Samadhi, a temporary Moksha or Emancipation succeeds. Men with cleansed minds behold at such times those regions of supreme felicity to which the speaker refers. Such felicity, of course, is the felicity of Brahma itself.

99:1 Govritti is imitating the cow in the matter of providing for the morrow. Hence, one, who never thinks of the morrow and never stores anything for future use, is meant.

100:1 Etachcha in 25 implies gift of a cow, and enam refers to a Brahmana. Dwijaya dattwa, etc, in the first line of 26 seems to be an elaboration of Etachcha.

101:1 Homyaheth prasute implies for a child born in consequence of a Homa. The fact is, ascetics sometimes created children without the intervention of women and by efficacy of the Homa alone. At such times should people make gifts of kine unto such sires. The mention of Vala-samvriddhaye afterwards implies the birth of children in the usual course.

101:2 Kshirapaih implies calves that are yet unweaned; that is, the cow should be given at such a time when she is still yielding milk; when, in fact, her calf has not learnt to eat or drink anything besides the milk or its dam.

102:1 The correct reading of the second line is kshanene vipramuchya as in the Bombay text, and not kshemena vipramuchyeran. The latter reading yields almost no sense. The Burdwan translator, who has committed grave blunders throughout the Anusasana, adheres to the incorrect reading, and makes nonsense of the verse.

Section 74

"Indra said, 'I wish to know, O Grandsire, what the end is that is attained by him who consciously steals a cow or who sells one from motives of cupidity."

"The Grandsire said, 'Hear what the consequences are that overtake those persons that steal a cow for killing her for food or selling her for wealth, or making a gift of her unto a Brahmana. He, who, without being checked by the restraints of the scriptures, sells a cow, or kills one, or eats the flesh of a cow, or they, who, for the sake of wealth, suffer a person to kill kine,--all these, viz., he that kills, he that eats, and he that permits the slaughter,--rot in hell for as many years as there are hairs on the body of the cow so slain. O thou of great puissance, those faults and those kinds of faults that have been said to attach to one that obstructs a Brahmana's sacrifice, are said to attach to the sale and the theft of kine. That man, who, having stolen a cow makes a gift of her unto a Brahmana, enjoys felicity in heaven as the reward of the gift but suffers misery in hell for the sin of theft for as long a period. Gold has been said to constitute the Dakshina, O thou of great splendour, in gifts of kine. Indeed, gold has been said to be the best Dakshina in all sacrifices. By making a gift of kine one is said to rescue one's ancestors to the seventh degree as also one's descendants to the seventh degree. By giving away kine with Dakshina of gold one rescues one's ancestors and descendants of double the number. The gift of gold is the best of gifts. Gold is, again, the best Dakshina. Gold is a great cleanser, O Sakra, and is, indeed, the best of all cleansing objects. O thou of a hundred sacrifices, gold has been said to be the sanctifier of the entire race of him who gives it away. I have thus, O thou of great splendour, told thee in brief of Dakshina.'

"Bhishma said, 'Even this was said by the Grandsire unto Indra, O chief of Bharata's race! Indra imparted it unto Dasaratha, and Dasaratha in his turn unto his son Rama, Rama of Raghu's race imparted it unto his dear brother Lakshmana of great fame. While dwelling in the woods, Lakshmana imparted it unto the Rishis. It has then come down from generation to generation, for the Rishis of rigid vows held it amongst themselves as also the righteous kings of the earth. My preceptor, O Yudhishthira, communicated it to me. That Brahmana, who recites it every day in the assemblies of Brahmanas, in sacrifices or at gifts of kine, or when two persons meet together, obtains hereafter many regions of inexhaustible felicity where he always resides with the deities as his companions. The holy Brahman, the Supreme Lord, had said so (unto Indra on the subject of kine).'"

Footnotes

102:2 In verse 3; vikrayartham is followed, as the Commentator rightly explains, by niyunkta or some such word. Vikrayartham hinsyat may mean 'killing for sale.' This, however should be pleonastic with reference to what follows.

Section 75

"Yudhishthira said, 'I have been greatly assured, O thou of puissance, by thee thus discoursing unto me of duties. I shall, however, give expression to the doubts I have. Do thou explain them to me, O grandsire! What are the fruits, declared in the scriptures, of the vows that men observe. Of what nature are the fruits, O thou of great splendour, of observances of other kinds? What, again, are the fruits, of one's studying the Vedas properly? What are the fruits of gifts, and what those of holding the Vedas in memory? What are the fruits that attach to the teaching of the Vedas? I desire to know all this. What, O grandsire, are the merits attaching to the non-acceptance of gifts in this world? What fruits are seen to attach to him who mazes gifts of knowledge? What are the merits acquired by persons that are observant of the duties of their order, as also by heroes that do not flee from battle? What are the fruits that have been declared to attach to the observance of purity and to the practice of Brahmacharya? What are the merits that attach to the service of the father and of the mother? What also are the merits of serving preceptors and teachers, and what are the merits of compassion and kindness? I desire to know all these, O grandsire, truly and in detail, O thou that art conversant with all the scriptures! Great is the curiosity I feel.'

"Bhishma said, 'Eternal regions of felicity become his, who, having properly commenced a Vrata (vow) completes its observance according to the scriptures, without a break. The fruits of Niyamas, O king, are visible even in this world. These rewards that thou hast won are those of Niyamas and sacrifices. The fruits that attach to the study of the Vedas are seen both here and hereafter. The person, who is devoted to the study of the Vedas is seen to sport in felicity both in this world and in the region of Brahma. Listen now to me, O king, as I tell thee in detail what the fruits are of self-restraint. They that are self-restrained are happy everywhere. They that are self-restrained are always in the enjoyment of that felicity which attaches to the absence or subjugation of desire. They that are self-restrained are competent to go everywhere at will. They that are self-restrained are capable of destroying every foe. Without doubt, they that are self-restrained succeed in obtaining everything they seek. They that are self-restrained, O son of Pandu, obtain the fruition of every wish. The happiness that men enjoy in heaven through penances and prowess (in arms) through gift, and through diverse sacrifices, becomes theirs that are self-restrained and forgiving. Self-restraint is more meritorious than gift. A giver, after making a gift unto the Brahmanas, may yield to the Influence of wrath. A self-restrained man, however, never yields to wrath. Hence, self-restraint is superior (in point of merit) to gift. That man, who makes gifts without yielding to wrath, succeeds in attaining to eternal regions of felicity. Wrath destroys the merit of a gift. Hence, self-restraint is superior to gift. There are various invisible places, O monarch, numbering by ten thousands, in heaven. Existing in all the regions of heaven, these places belong to the Rishis. Persons, leaving this world, attain to them and become transformed into deities. O king, the great Rishis repair thither, aided only by their self-restraint, and as the end of their efforts to attain to a region of superior happiness. Hence, self-restraint is superior (in efficacy) to gift. The person, who becomes a preceptor (for teaching the Vedas), and who duly worships the fire, taking leave of all his afflictions in this world, enjoys inexhaustible felicity, O king, in the region of Brahma. That man, who, having himself studied the Vedas, imparts a knowledge thereof unto righteous disciples, and who praises the acts of his own preceptor, attain to great honours in heaven. That Kshatriya, who takes to the study of the Vedas, to the performance of sacrifices, to the making of gifts, and who rescues the lives of others in battle, similarly attains to great, honours in heaven. The Vaisya, who, observant of the duties of his order, makes gifts, reaps as the fruit of those gifts, a crowning reward. The Sudra, who duly observes the duties of his order (which consist of services rendered to the three other orders) wins heaven as the reward of such services. Diverse kinds of heroes have been spoken of (in the scriptures). Listen to me as I expound to thee what the rewards are that they attain to. The rewards are fixed of a hero belonging to a heroic race. There are heroes of sacrifice, heroes of self-restraint, heroes of truth, and others equally entitled to the name of hero. There are heroes of battle, and heroes of gift of liberality among men. There are many persons, who may be called the heroes of the Sankhya faith as, indeed, there are many others that are called heroes of Yoga. There are others that are regarded as heroes in the matter of forest-life, of householding or domesticity, and of renunciation (or Sannyasa). Similarly, there are others that are called heroes of the intellect, and also heroes of forgiveness. There are other men, who live in tranquillity and who are regarded as heroes of righteousness. There are diverse other kinds of heroes that practise diverse other kinds of vows and observances. There are heroes devoted to the study of the Vedas and heroes devoted to the teaching of the same. There are, again, men that come to be regarded as heroes for the devotion with which they wait upon and serve their preceptors, as indeed, heroes in respect of the reverence they show to their sires. There are heroes in respect of obedience to mothers, and heroes in the matter of the life of mendicancy they lead. There are heroes in the matter of hospitality to guests, whether living as householders. All these heroes attain to very superior, regions of felicity which are, of course, acquired by them as the rewards of their own acts. Holding all the Vedas in memory, or ablutions performed in all the sacred waters, may or may not be equal to telling the Truth every day in one's life. A thousand horse sacrifices and Truth were once weighed in the balance. It was seen that Truth weighed heavier than a thousand horse-sacrifices. It is by Truth that the sun is imparting heat, it is by Truth that fire blazes up, it is by Truth that the winds blow; verily, everything rests upon Truth. It is Truth that gratifies the deities, the Pitris and the Brahmanas. Truth has been said to be the highest duty. Therefore, no one should ever transgress Truth. The Munis are all devoted to Truth. Their prowess depends upon Truth. They also swear by Truth. Hence, Truth is pre-eminent. All truthful men, O chief of Bharata's race, succeed by their truthfulness in attaining to heaven and sporting there in felicity. Self-restraint is the attainment of the reward that attaches to Truth. I have discoursed on it with my whole heart. The man of humble heart who is possessed of self-restraint, without doubt, attains to great honours in heaven. Listen now to me, O lord of Earth, as I expound to thee the merits of Brahmacharya. That man, who practises the vow of Brahmacharya from his birth to the time of his death, know, O king, has nothing unattainable! Many millions of Rishis are residing in the region of Brahma. All of them, while here, were devoted to Truth, and self-restrained and had their vital seed drawn up. The vow of Brahmacharya, O king, duly observed by a Brahmana, is sure to burn all his sins. The Brahmana is said to be a blazing fire. In those Brahmanas that are devoted to penances, the deity of fire becomes visible. If a Brahmacharin yields to wrath in consequence of any slight the chief of the deities himself trembles in fear. Even this is the visible fruit of the vow of Brahmacharya that is observed by the Rishis. Listen to me, O Yudhishthira, what the merit is that attaches to the worship of the father and the mother. He, who dutifully serves his father without ever crossing him in anything, or similarly serves his mother or (elder) brother or other senior or preceptor, it should be known, O king, earns a residence in heaven. The man of cleansed soul, in consequence of such service rendered to his seniors, has never even to behold hell.'"

Footnotes

103:1 Vratas (rendered as 'vows') and Niyamas (rendered as observances) differs in this respect that the former involves positive acts of worship along with the observance of, or abstention from, particular practices, while the latter involves only such observance or abstention.

Section 76

"Yudhishthira said, 'I desire, O king, to hear thee discourse in detail upon those high ordinances which regulate gifts of kine, for it is by making gifts (of kine) according to those ordinances that one attains to innumerable regions of eternal felicity.'

"Bhishma said, 'There is no gift, O lord of Earth, that is higher in point of merit than the gift of kine. A cow, lawfully acquired, if given away, immediately rescues the whole race of the giver. That ritual which sprang for the benefit of the righteous, was subsequently declared for the sake of all creatures. That ritual has come down from primeval time. It existed even before it was declared. Verily, O king, listen to me as I recite to thee that ritual which affects the gift of kine. In days of yore when a number of kine (intended to be given away) was brought (before him), king Mandhatri, filled with doubt in respect of the ritual he should observe (in actually giving them away), properly questioned Vrihaspati (the preceptor of the celestials) for an explanation of that doubt. Vrihaspati said, 'Duly observing restraints the while, the giver of kine should, on the previous day, properly honour the Brahmanas and appoint the (actual) time of gift. As regards the kine to be given away, they should be of the class called Rohini. The kine also should be addressed with the words--Samange and Vahule--Entering the fold where the kine are kept, the following Srutis should be uttered,--The cow is my mother. The bull is my sire. (Give me) heaven and earthly prosperity! The cow is my refuge!--Entering the fold and acting in this way, the giver should pass the night there.' He should again utter the formula when actually giving away the kine. The giver, thus residing with the kine in the fold without doing anything to restrain their freedom, and lying down on the bare earth (without driving away the gnats and other insects that would annoy him as they annoy the kine), becomes immediately cleansed of all his sins in consequence of his reducing himself to a state of perfect similitude with the kine. When the sun rises in the morning, thou shouldst give away the cow, accompanied by her calf and a bull. As the reward of such an act, heaven will certainly become attainable to thee. The blessings also that are indicated by the Mantras will also be thine. The Mantras contain these references to kine: Kine are endued with the elements of strength and energetic exertion. Kine have in them the elements of wisdom. They are the source of that immortality which sacrifice achieves. They are the refuge of all energy. They are the steps by which earthly prosperity is won. They constitute the eternal course of the universe. They lead to the extension of one's race. Let the kine (I give away) destroy my sins. They have that in them which partakes in the nature of both Surya, and Soma. Let them be aids to my attainment of heaven. Let them betake themselves to me as a mother takes to her offspring. Let all other blessings also be mine that have not been named in the Mantras I have uttered! In the alleviation or cure of phthisis and other wasting diseases, and in the matter of achieving freedom from the body, if a person takes the help of the five products of the cow, kine become inclined to confer blessings upon the person like the river Saraswati--Ye kine, ye are always conveyers of all kinds of merit! Gratified with me, do ye appoint a desirable end for me! I have today become what ye are! By giving you away, I really give myself away. (After these words have been uttered by giver, the receiver should say),--Ye are no longer owned by him who gives you away! Ye have now become mine. Possessed of the nature of both Sutya and Soma, do ye cause both the giver and the receiver to blaze forth with all kinds of prosperity!--(As already indicated), the giver should duly utter the words occurring in the first part of the above verse. The regenerate recipient, conversant with the ritual that regulates the gift of kine, should, when receiving the kine in gift, utter (as already) said the words occurring in the latter half of the above verse. The man who, instead of a cow, gives away the usual value thereof or cloths or gold, comes to be regarded as the giver of a cow The giver, when giving away the usual value of a cow (as the substitute of a cow) should utter the words,--This cow with face upturned is being given away. Do thou accept her!--The man who gives away cloths (as the substitute of a cow) should utter the words,--Bhavitavya--(meaning that the gift should be regarded as representing a cow). The man who gives away gold (as the substitute of a cow) should utter the word,--Vaishnavi (meaning, this gold that I give away is of the form and nature of a cow).--Even these are the words that should be uttered in the order of the kind of gift mentioned above. The reward that is reaped by making such vicarious gifts of kine is residence in Heaven for six and thirty thousand years, eight thousand years, and twenty thousand years respectively. Even these are the merits, respectively, of gifts of things as substitute of kine. While as regards him who gives an actual cow all the merits that attach to vicarious gifts of kine become his at only the eight step (homewards) of the recipient. He that gives an actual cow becomes endued with righteous behaviour in this world. He that gives the value of a cow becomes freed from every kind of fear. He that gives a cow (as a substitute in way for a real cow) never meet with sorrow. All the three, as also they that regularly go through their ablutions and other acts at early dawn, and he that is well-conversant with the Mahabharata, it is well-known, attain to the regions of Vishnu and Soma. Having given away a cow, the giver should, for three nights, adopt the vaccine vow, and pass one night with kine. Commencing again from that lunation, numbering the eight, which is known by the name of Kamya, he should pass three nights, supporting himself entirely on milk and urine and dung of the cow. By giving away a bull, one attains to the merit that attaches to the divine vow (Brahmacharya). By giving away a couple of kine, one acquires the mastery of the Vedas. That man who performs a sacrifice and makes gifts of kine agreeably to the ritual laid down, attains to many regions of a superior character. These, however, are not attainable by the person who is unacquainted with that ritual (and who, therefore, gives away kine without observing the scriptural declarations). That man who gives away even a single cow that yields a copious measure of milk, acquires the merit of giving away all desirable things on Earth collected together. What need, therefore, be said of the gift of many such kine as yield Havya and Kavya in consequence of their full udders? The merit that attaches to the gift of superior oxen is greater than that which attaches to the gift of kine. One should not, by imparting a knowledge of this ritual, benefit a person that is not one's disciple or that is not observant of vows or that is bereft of faith or that is possessed of a crooked understanding. Verily, this religion is a mystery, unknown to most people. One that knows it should not speak of it at every place. There are, in the world, many men that are bereft of faith. There are among men many persons that are mean and that resemble Rakshasas. This religion, if imparted unto them, would lead to evil. It would be productive of equal evil if imparted to such sinful men as have taken shelter in atheism.--Listen to me, O king, as I recite to thee the names of those righteous monarchs that have attained to regions of great felicity as the reward of those gifts of kine which they made agreeable to the instructions of Vrihaspati, Usinara, Viswagaswa, Nriga, Bhagiratha, the celebrated Mandhatri the son of Yuvanaswa, king Muchukunda, Bhagiratha, Naishadha. Somaka, Pururavas, Bharata of imperial sway to whose race belongs all the Bharatas, the heroic Rama the son of Dasaratha, and many other celebrated kings of great achievement, and also king Dilipa of widely known deeds, all, in consequence of their gifts of kine agreeable to the ritual, attained to Heaven. King Mandhatri was always observant of sacrifices, gifts, penances, kingly duties, and gifts of kine. Therefore, O son of Pritha, do thou also bear in mind those instructions of Vrihaspati which I have recited unto thee (in respect of gifts of kine). Having obtained the kingdom of the Kurus, do thou, with a cheerful heart, make gifts of good kine unto foremost of Brahmanas!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Bhishma on the subject of properly making gifts of kine, king Yudhishthira did all that Bhishma wished. Verily, king Yudhishthira bore in mind the whole of that religion which the preceptor of the deities imparted unto the royal Mandhatri. Yudhishthira from that time began to make always gifts of kine and to support himself on grains of barley and on cowdung as both his food and drink. The king also began to sleep from that day on the bare earth, and possessed of restrained soul and resembling a bull in conduct, he became the foremost of monarchs. The Kuru king from that day became very attentive to kine and always worshipped them, hymning their praises. From that day, the king gave up the practice of yoking kine unto his vehicles. Wheresoever he had occasion to go, he proceeded on cars drawn by horses of good mettle.'"

Footnotes

106:1 The orthodox belief is that all rituals are literally eternal. As eternal, they existed before anybody declared them or set them down in holy writ. The ritual in respect of gifts of kine sprang in this way, i.e., in primeval time. It was only subsequently declared or set down in holy writ.

107:1 In verse 5, if instead of the reading swah, swa be adopted, the meaning would be knowing that he would have to die. A Rohini is a red cow. The wrds Samanga and Vahula are Vedic terms applied to the cow. The Sandh; in vahuleti is arsha. The formula or Mantras that should be uttered in actually giving away the kine occur in the scriptures.

108:1 The Commentator explains that gavadinam in the first line refers to gopratindhinam. The second line is very terse. The sense is that at only the eight step in the homeward journey of the recipient, all the merits attaching to vicarious gift become his who gives an actual cow: what need, therefore, be said of that merit when the recipient reaches home and draws from the cow the means of worshipping his domestic fire, entertaining his guests, etc?

108:2 Ashtami is the eighth day of the lunar fortnight. There must be two Ashtamis in every lunar month. A particular Ashtami is known as the Kamya or the Goshtha. On that day, kine are worshipped with sandalpaste, vermilion, floral wreaths, etc.

Section 77

"Vaisampayana said, 'King Yudhishthira endued with humility, once again questioned the royal son of Santanu on the subject of gifts of kine in detail.'

"The king said, 'Do thou, O Bharata, once more discourse to me in detail on the merits of giving away kine. Verily, O hero, I have not been satiated with hearing thy nectar-like words!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by king Yudhishthira the just, Santanu's son began to discourse to him once again, in detail on the merits attaching to the gift of kine.'

"Bhishma said, 'By giving unto a Brahmana a cow possessed of a calf, endued with docility and other virtues, young in years, and wrapped round with a piece of cloth, one becomes cleansed of all one's sins. There are many regions (in Hell) which are sunless. One who makes the gift of a cow has not to go thither. That man, however, who gives unto a Brahmana a cow that is incapable of drinking or eating, that has her milk dried up, that is endued with senses all of which have been weakened, and that is diseased and overcome with decrepitude, and that may, therefore, be likened to a tank whose water has been dried up,--indeed, the man who gives such a cow unto a Brahmana and thereby inflicts only pain and disappointment upon him, has certainly to enter into dark Hell. That cow which is wrathful and vicious, or diseased, or weak or which has been purchased without the price agreed upon having been paid,--or which would only afflict the regenerate recipient with distress and disappointment, should never be given. The regions such a man may acquire (as the rewards of other acts of righteousness performed by him) would fail to give him any happiness or impart to him any energy. Only such kine as are strong, endued with good behaviour, young in years, and possessed of fragrance, are applauded by all (in the matter of gift). Verily, as Ganga is the foremost of all rivers, even so is a Kapila cow the foremost of all kine.'

"Yudhishthira said, 'Why, O grandsire, do the righteous applaud the gift of a Kapila cow (as more meritorious) when all good kine that are given away should be regarded as equal? O thou of great puissance, I wish to hear what the distinction is that attaches to a Kapila cow. Thou art, verily, competent to discourse to me on this topic!'

"Bhishma said, 'I have, O son, heard old men recite this history respecting the circumstances under which the Kapila cow was created. I shall recite that old history to thee! In days of yore, the Self-born Brahman commanded the Rishi Daksha, saying,--Do thou create living creatures! From desire of doing good to creatures, Daksha, in the first instance, created food. Even as the deities exist, depending upon nectar, all living creatures, O puissant one, live depending upon the sustenance assigned by Daksha. Among all objects mobile and immobile, the mobile are superior. Among mobile creatures Brahmanas are superior. The sacrifices are all established upon them. It is by sacrifice that Soma (nectar) is got. Sacrifice has been established upon kine. The gods become gratified through sacrifices. As regards the Creation then, the means of support came first, creatures came next. As soon as creatures were born, they began to cry aloud for food. All of them then approached their creator who was to give them food like children approaching their father or mother. Knowing the intention which moved all his creatures, the holy lord of all creatures, viz., Daksha, for the sake of the beings he had created, himself drank a quantity of nectar. He became gratified with the nectar he quaffed and thereupon an eructation came out, diffusing an excellent perfume all around. As the result of that eructation. Daksha saw that it gave birth to a cow which he named Surabhi. This Surabhi was thus a daughter of his, that had sprung from his mouth. The cow called Surabhi brought forth a number of daughters who came to be regarded as the mothers of the world. Their complexion was like that of gold, and they were all Kapilas. They were the means of sustenance for all creatures. As those kine, whose complexion resembled that of Amrita, began to pour milk, the froth of that milk arose and began to spread on every side, even as when the waves of a running stream dashing against one another, copious froth is produced that spreads on every side. Some of that froth fell, from the mouths of the calves that were sucking, upon the head of Mahadeva who was then sitting on the Earth. The puissant Mahadeva thereupon, filled with wrath, cast his eyes upon those kine. With that third eye of his which adorns his forehead, he seemed to burn those kine as he looked at them. Like the Sun tingeing masses of clouds with diverse colours the energy that issued from the third eye of Mahadeva produced, O monarch, diverse complexion in those kine. Those amongst them, however, which succeeded in escaping from the glance of Mahadeva by entering the region of Soma, remained of the same colour with which they were born, for no change was produced in their complexion. Seeing that Mahadeva had become exceedingly angry; Daksha, the lord of all creatures, addressed him, saying--Thou hast, O great deity, been drenched with nectar. The milk or the froth that escapes from the mouths of calves sucking their dams is never regarded as impure remnant. Chandramas, after drinking the nectar, pours it once more. It is not, however, on that account, looked upon as impure. After the same manner, the milk that these kine yield, being born of nectar, should not be regarded as impure (even though the udders have been touched by the calves with their mouths). The wind can never become impure. Fire can never become impure. Gold can never become impure. The Ocean can never become impure. The Nectar, even when drunk by the deities, can never become impure. Similarly, the milk of a cow, even when her udders are sucked by her calf, can never become impure. These kine will support all these worlds with the milk they will yield and the ghee that will be manufactured therefrom. All creatures wish to enjoy the auspicious wealth, identifiable with nectar, that kine possess!--Having said these words, the lord of creatures, Daksha, made a present unto Mahadeva of a bull with certain kine. Daksha gratified the heart of Rudra, O Bharata, with that present, Mahadeva, thus gratified, made that bull his vehicle. And it was after the form of that bull that Mahadeva adopted the device on the standard floating on his battle-car. For this reason it is that Rudra came to be known as the bull-bannered deity. It was on that occasion also that the celestials, uniting together, made Mahadeva the lord of animals. Indeed, the great Rudra became the Master of kine and is named as the bull-signed deity. Hence, O king, in the matter of giving away kine, the gift is regarded as primarily desirable of Kapila kine which are endued with great energy and possessed of colour unchanged (from white). Thus are kine, the foremost of all creatures in the world. It is from them that the means have flowed of the sustenance of all the worlds. They have Rudra for their master. They yield Soma (nectar) in the form of milk. They are auspicious and sacred, and grantors of every wish and givers of life. A person by making a gift of a cow come to be regarded as making a gift of every article that is desired to be enjoyed by men. That man who, desiring to attain to prosperity, reads with a pure heart and body these verses on the origin of kine, becomes cleansed of all his sins and attains to prosperity and children and wealth and animals. He who makes a gift of a cow, O king, always succeeds in acquiring the merits that attach to gifts of Havya and Kavya, to the offer of oblations of water unto the Pitris, to other religious acts whose performance brings peace and happiness, to the gift of vehicles and cloths, and to the cherishing of children and the old.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of his grandsire, Pritha's son, viz., the royal Yudhishthira of Ajamida's race, uniting with his brothers, began to make gifts of both bulls and kine of different colours unto foremost of Brahmanas. Verily, for the purpose of subduing regions of felicity in the next, and winning great fame, king Yudhishthira performed many sacrifices and, as sacrificial presents, gave away hundreds of thousands of kine unto such Brahmanas.'"

Footnotes

109:1 Sikhi means a bull, so called from the hump it carries. The construction is sikhi Vrishaiva etc,

110:1 A Kapila cow is one that gives a copious measure of milk whenever she is milked, and is possessed of various other accomplishments and virtues.

110:2 For without ghee, which is produced from milk, there can be no sacrifice. The sa may refer to Soma, but sacrifice is evidently meant.

111:1 The idea of uchcchishta, is peculiarly Hindu and cannot be rendered into any other language. Everything that forms the remnant of meal after one has left of eating, is uchcchishta. The calf sucks its dam. The udders, however, are not washed before milking the dam, for the milk coming out of them is not held to be impure remnant.

Section 78

"Bhishma said, 'In days of yore, king Saudasa born of Ikshvaku's race, that foremost of eloquent men, on one occasion approached his family priest, viz., Vasishtha, that foremost of Rishis, crowned with ascetic success, capable of wandering through every region, the receptacle of Brahma, and endued with eternal life and put him the following question.'

"Saudasa said, 'O holy one, O sinless one, what is that in the three worlds which is sacred and by reciting which at all times a man may acquire high merit?'

"Bhishma said, 'Unto king Saudasa who stood before him with head bent in reverence, the learned Vasishtha having first bowed unto kine and purified himself (in body and mind), discoursed upon the mystery relating to kine, a topic that is fraught with result highly beneficial to all persons.'

"Vasishtha said, 'Kine are always fragrant. The perfume emanated by the exudation of the Amytis agallochum issues out of the bodies. Kine are the great refuge of all creatures. Kine constitute the great source of blessing unto all. Kine are the Past and the Future. Kine are the source of eternal growth. Kine are the root of Prosperity. Anything given to kine is never lost. Kine constitute the highest food. They are the best Havi for the deities. The Mantras called Swaha and Vashat are forever established in kine. Kine constitute the fruit of sacrifices. Sacrifices are established in kine. Kine are the Future and the Past, and Sacrifice rest on them. Morning and evening kine yield unto the Rishis, O foremost of men, Havi for use in Homa, O thou of great effulgence. They who make gift of kine succeed in transcending all sins which they may have committed and all kinds of calamities into which they may fall, O thou of great puissance. The man possessing ten kine and making a gift of one cow, he possessing a hundred kine and making a gift of ten kine, and he possessing a thousand kine and making a gift of a hundred kine, all earn the same measure of merit. The man who, though possessed of hundred kine, does not establish a domestic fire for daily worship, that man who though possessed of a thousand kine does not perform sacrifices, and that man who though possessed of wealth acts as a miser (by not making gift and discharging the duties of hospitality), are all three regarded as not worthy of any respect. Those men who make gift of Kapila king with their calves and with vessel of white brass for milking them,--kine, that is, which are not vicious and which while given away, are wrapped round with cloths,--succeed in conquering both this and the other world. Such persons as succeed in making gift of a bull that is still in the prime of youth, that has all its senses strong, and that may be regarded as the foremost one among hundreds of herds, that has large horns adorned with ornaments (of gold or silver), unto a Brahmana possessed of Vedic learning, succeed, O scorcher of foes, its attaining to great prosperity and affluence each time they take birth in the world. One should never go to bed without reciting the names of kine. Nor should one rise from bed in the morning without a similar recitation of the names of kine. Morning and evening one should bend one's head in reverence to kine. As the consequence of such acts, one is sure to attain to great prosperity. One should never feel any repugnance for the urine and the dung of the cow. One should never eat the flesh of kine. As the consequence of this, one is sure to attain to great prosperity. One should always take the names of kine. One should never show any disregard for kine in any way. If evil dreams are seen, men should take the names of kine. One should always bathe, using cow-dung at the time. One should sit on dried cowdung. One should never cast one's urine and excreta and other secretions on cowdung. One should never obstruct kine in any way. One should eat, sitting on a cowhide purified by dipping it in water, and then cast one's eyes towards the west, Sitting with restrained speech, one should eat ghee, using the bare earth as one's dish. One reaps, in consequence of such acts, that prosperity of which kine are the source . One should pour libations on the fire, using ghee for the purpose. One should cause Brahmanas to utter blessings upon one, by presents of ghee. One should make gift of ghee. One should also eat ghee. As the reward of such acts one is sure to attain to that prosperity which kine confer. That man who inspires a vaccine form made of sesame seeds by uttering the Vedic Mantras called by the name of Gomati, and then adorns that form with every kind of gems and makes a gift of it, has never to suffer any grief on account of all his acts of omission and commission,--Let kine that yield copious measures of milk and that have horns adorned with gold,--kine viz., that are Surabhis or the daughters of Surabhis.--approach me even as rivers approach the ocean! I always look at kine. Let kine always look at me. Kine are ours. We are theirs. Ourselves are there where kine are!--Even thus, at night or day, in happiness or woe, verily, at times of even great fear,--should a man exclaim. By uttering such words he is certain to become freed from every fear.'"

Footnotes

113:1 Swastayana is a ceremony of propitiation, productive of blessing and destructive of misery of every kind.

114:1 The commentator explains that by a wet cowhide is meant a piece of cowhide that has been dipped in water and thus purified. Upavisya is understood after Charmani. The mention of bhumau implies the avoidance of dishes or plates or cups of white brass or other allowable metals. Gavam pushtim, I understand, means 'the prosperity in respect of kine.' i.e., the prosperity which kine confer.

Section 79

"Vasishtha said, 'The kine that had been created in a former age practised the austerest penances for a hundred thousand years with the desire of attaining to a position of great pre-eminence. Verily, O scorcher of foes, they said unto themselves,--We shall, in this world, become the best of all kinds of Dakshina in sacrifices, and we shall not be liable to be stained with any fault! By bathing in water mixed with our dung people shall become sanctified. The deities and men shall use our dung for the purpose of purifying all creatures mobile and immobile. They also that will give us away shall attain to those regions of happiness which will be ours. --The puissant Brahman, appearing unto them at the conclusion of their austerities, gave them the boons they sought, saying,--it shall be as ye wish! Do ye (thus) rescue all the worlds!--Crowned with fruition in respect of their wishes, they all rose up,--those mothers of both the Past and the Future. Every morning, people should bow with reverence unto kine. As the consequence of this, they are certain to win prosperity. At the conclusion of their penances O monarch, kine became the refuge of the world. It is for this that kine are said to be highly blessed, sacred, and the foremost of all things. It is for this kine are said to stay at the very head of all creatures. By giving away a Kapila cow with a calf resembling herself, yielding a copious measure of milk, free from every vicious habit, and covered with a piece of cloth, the giver attains to great honours in the region of Brahma. By giving away a cow of red complexion, with a calf that resembles herself, yielding milk, free from every vice, and covered with a piece of cloth, one attains to great honours in the region of Surya. By giving away a cow of variegated hue, with a calf similar to herself, yielding milk, free from every vice, and covered with a piece of cloth, one attains to great honours in the region of Soma. By giving away a cow of white complexion, with a calf similar to herself, yielding milk, free from every vice, and covered with a piece of cloth, one attains to great honours in the region of Indra. By giving away a cow of dark complexion, with a calf similar to herself, yielding milk, free from every vice, and covered with a piece of cloth, one attains to great honours in the region of Agni. By giving away a cow of the complexion of smoke, with a calf similar to herself, yielding milk, free from every vice, and covered with a piece of cloth, one attains to great honours in the region of Yama. By giving away a cow of the complexion of the foam of water, with a calf and a vessel of white brass for milking her, and covered with a piece of cloth, one attains to the region of Varuna. By giving away a cow whose complexion is like that of the dust blown by the wind, with a calf, and a vessel of white brass for milking her, and covered with a piece of cloth, one attains to great honours in the region of the Wind-god. By giving a cow of the complexion of gold, having eyes of a tawny hue with a calf and a vessel of white brass for milking her and covered with a piece of cloth, one enjoys the felicity of the region of Kuvera. By giving away a cow of the complexion of the smoke of straw, with a calf and a vessel of white brass for milking her, and covered with a piece of cloth, one attains to great honours in the region of the Pitris. By giving away a fat cow with the flesh of its throat hanging down and accompanied by her calf, one attains with ease to the high region of the Viswedevas. By giving away a Gouri cow, with calf similar to her, yielding milk, free from every vice, and covered with a piece of cloth, one attains to the region of the Vasus. By giving away a cow of the complexion of a white blanket, with a calf and a vessel of white brass, and covered with a piece of cloth, one attains to the region of the Sadhyas. By giving away a bull with a high hump and adorned with every jewel, the giver, O king, attains to the region of the Maruts. By giving away a bull of blue complexion, that is full-grown in respect of years and adorned with every ornament, the giver attains to the regions of the Gandharvas and the Apsaras. By giving away a cow with the flesh of her throat hanging down, and adorned with every ornament, the giver, freed from every grief, attains to those regions that belong to Prajapati himself. That man, O king, habitually makes gifts of kine, proceed, piercing through the clouds, on a car of solar effulgence to Heaven and shines there in splendour. That man who habitually makes gifts of kine comes to be regarded as the foremost of his species. When thus proceeding to Heaven, he is received by a thousand celestial damsels of beautiful hips and adorned with handsome robes and ornaments. These girls wait upon him there and minister to his delight. He sleeps there in peace and is awakened by the musical laughter of those gazelle-eyed damsels, the sweet notes of their Vinas, the soft strains of their Vallakis, and the melodious tinkle of their Nupuras. The men who makes gifts of kine resides in Heaven and is honoured there for as many years as there are hairs on the bodies of the kine he gives away. Falling off from Heaven (upon the exhaustion of his merit), such a man takes birth in the order of humanity and, in fact, in a superior family among men.'"

Footnotes

115:1 The first line of verse 4 seems to be connected with verse 3. The second line of 4 seems to stand by itself. By connecting the first line of 4 with the second, the meaning will be--All mobile and immobile creatures that will give us away etc. Immobile creatures making gifts of kine would be utter nonsense.

116:1 Vallaki is the Indian lute. The Nupura is an ornament for the ankles.

Section 80

"Vasishtha said, 'Kine are yielders of ghee and milk. They are the sources of ghee and they have sprung from ghee. They are rivers of ghee, and eddies of ghee. Let kine ever be in my house! Ghee is always my heart. Ghee is even established in my navel. Ghee is in every limb of mine. Ghee resides in my mind. Kine are always at my front. Kine are always at my rear. Kine are on every side of my person. I live in the midst of kine!--Having purified oneself by touching water, one should, morning and evening, recite these Mantras every day. By this, one is sure to be cleansed of all the sins one may commit in course of the day. They who make gifts of a thousand kine, departing from this world, proceed to the regions of the Gandharvas and the Apsaras where there are many palatial mansions made of gold and where the celestial Ganga, called the current of Vasu, runs. Givers of a thousand kine repair thither where run many rivers having milk for their water, cheese for their mire, and curds for their floating moss. That man who makes gifts of hundreds of thousands of kine agreeably to the ritual laid down in the scriptures, attains to high prosperity (here) and great honours in Heaven. Such a man causes both his paternal and maternal ancestors to the tenth degree to attain to regions of great felicity, and sanctifies his whole race. Kine are sacred. They are the foremost of all things in the world. They are verily the refuge of the universe. They are the mothers of the very deities. They are verily incomparable. They should be dedicated in sacrifices. When making journeys, one should proceed by their right (i.e., keeping them to one's left). Ascertaining the proper time, they should be given away unto eligible persons. By giving away a Kapila cow having large horns, accompanied by a calf and a vessel of white brass for milking her, and covered with a piece of cloth, one succeeds in entering, freed from fear, the palace of Yama that is so difficult to enter. One should always recite this sacred Mantra, viz.,--Kine are of beautiful form. Kine are of diverse forms. They are of universal form. They are the mothers of the universe. O, let kine approach me!--There is no gift more sacred than the gift of kine. There is no gift that produces more blessed merit. There has been nothing equal to the cow, nor will there be anything that will equal her. With her skin, her hair, her horns, the hair of her tail, her milk, and her fat,--with all these together,--the cow upholds sacrifice. What thing is there that is more useful than the cow? Bending my head unto her with reverence, I adore the cow who is the mother of both the Past and the Future, and by whom the entire universe of mobile and immobile creatures is covered. O best of men, I have thus recited to thee only a portion of the high merits of kine. There is no gift in this world that is superior to the gift of trine. There is also no refuge in this world that is higher than kine.'

"Bhishma continued, 'That high-souled giver of land (viz., king Saudasa), thinking these words of the Rishi Vasishtha to be foremost in point of importance, then made gifts of a very large number of kine unto the Brahmanas, restraining his senses the while, and as the consequence of those gifts, the monarch succeeded in attaining to many regions of felicity in the next world.'"

Footnotes

117:1 Bhumidah is literally, a giver of land. King Saudasa, the commentator explains, was known by the name of Bhumidah in consequence of his liberality in the matter of giving away land unto the Brahmanas.

Section 81

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, what is that which is the most sacred of all sacred things in the world, other than that which has been already mentioned, and which is the highest of all sanctifying objects.'

"Bhishma said, 'Kine are the foremost of all objects. They are highly sacred and they rescue men (from all kinds of sin and distress). With their milk and with the Havi manufactured therefrom, kine uphold all creatures in the universe. O best of the Bharatas, there is nothing that is more sacred than kine. The foremost of all things in the three worlds, kine are themselves sacred and capable of cleansing others, Kine reside in a region that is even higher than the region of the deities. When given away, they rescue their givers. Men of wisdom succeed in attaining to Heaven by making gifts of kine. Yuvanaswa's son Mandhatri, Yayati, and (his sire) Nahusha, used always to give away kine in thousands. As the reward of those gifts, they have attained to such regions as are unattainable by the very deities. There is, in this connection, O sinless one, a discourse delivered of old. I shall recite it to thee. Once on a time, the intelligent Suka, having finished his morning rites, approached with a restrained mind his sire, that foremost of Rishis, viz., the Island-born Krishna, who is acquainted with the distinction between that which is superior and that which is inferior, and saluting him, said, 'What is that sacrifice which appears to thee as the foremost of all sacrifices? What is that act by doing which men of wisdom succeed in attaining to the highest region? What is that sacred act by which the deities enjoy the felicity of Heaven? What constitutes the character of sacrifice as sacrifice? What is that upon which sacrifice rests? What is that which is regarded as the best by the deities? What is that sacrifice which transcends the sacrifices of this world? Do thou also tell me, O sire, what is that which is the most sacred of all things. Having heard these words of his son, O chief of Bharata's race, Vyasa, the foremost of all persons conversant with duties, discoursed as follows unto him.'

"Vyasa said, 'Kine constitute the stay of all creatures. Kine are the refuge of all creatures. Kine are the embodiment of merit. Kine are sacred, and kine are sanctifiers of all. Formerly kine were hornless as it has been heard by us. For obtaining horns they adored the eternal and puissant Brahmana. The puissant, Brahmana, seeing the kine paying their adorations to him and sitting in praya, granted unto each of them what each desired. Thereafter their horns grew and each got what each desired. Of diverse colours, and endued with horns, they began to shine in beauty, O son! Favoured by Brahman himself with boons, kine are auspicious and yielders of Havya and Kavya. They are the embodiments of merit. They are sacred and blessed. They are possessed of excellent form and attributes. Kine constitute high and highly excellent energy. The gift of kine is very much applauded. Those good men who, freed from pride, make gifts of kine, are regarded as doers of righteous deeds and as givers of all articles. Such men, O sinless one, attain to the highly sacred region of kine. The trees there produce sweet fruits. Indeed, those trees are always adorned with excellent flowers and fruits. Those flowers, O best of regenerate persons, are endued with celestial fragrance. The entire soil of that region is made of gems. The sands there are all gold. The climate there is such that the excellencies of every season are felt. There is no more mire, no dust. It is, indeed, highly auspicious. The streams that run there shine in resplendence for the red lotuses blooming upon their bosoms, and for the jewels and gems and gold that occur in their banks and that display the effulgence of the morning Sun. There are many lakes also in that region on whose breasts are many lotuses, mixed here and there with Nymphoea stellata, and having their petals made of costly gems, and their filaments adorned with a complexion like that of gold. They are also adorned with flowering forests of the Nerium odorum with thousands of beautiful creepers twining round them, as also with forests of Santanakas bearing their flowery burdens. There are rivers whose banks are variegated with many bright pearls and resplendent gems and shining gold. Portions of those regions are covered with excellent trees that are decked with jewels and gems of every kind. Some of them are made of gold and some display the splendour of fire. There stand many mountains made of gold, and many hills and eminences made of jewels and gems. These shine in beauty in consequence of their tall summits which are composed of all kinds of gems. The trees that adorn those regions always put forth flowers and fruits, and are always covered with dense foliage. The flowers always emit a celestial fragrance and the fruits are exceedingly sweet, O chief of Bharata's race. Those persons that are of righteous deeds, O Yudhishthira, always sport there in joy. Freed from grief and wrath, they pass their time there, crowned with the fruition of every wish. Persons of righteous deeds, possessed of fame, sport there in happiness, moving from place to place, O Bharata, on delightful vehicles of great beauty. Auspicious deed, bands of Apsaras always amuse them there, with music and dance. Indeed O Yudhishthira, a person goes to such regions as the reward of his making gifts of kine. Those regions which have for their lords Pushan, and the Maruts of great puissance, are attained to by givers of kine. In affluence the royal Varuna is regarded as pre-eminent. The giver of kine attains to affluence like that of Varuna himself. One should, with the steadiness of a vow, daily recite these Mantras declared by Prajapati himself (in respect of kine). Viswarupa and viz.,--Yugandharah, Surupah, Vahurupah, and Matara. --He who serves kine with reverence and who follows them with humility, succeeds in obtaining many invaluable boons from kine who become gratified with him. One should never, in even one's heart, do an injury to kine. One should, indeed, always confer happiness on them. One should, always reverence kine and worship them, with bends of one's head. He who does this, restraining his senses the while and filled with cheerfulness, succeeds in attaining to that felicity which is enjoyed by kine (and which kine alone can confer). One should for three days drink the hot urine of the cow. For the next three days one should drink the hot milk of the cow. Having thus drunk for three days hot milk, one should next drink hot ghee for three days. Having in this way drunk hot ghee for three days, one should subsist for the next three days on air only. That sacred thing by whose aid the deities enjoy regions of felicity, that which is the most sacred of all sacred things, viz., ghee should then be borne on the head. With the aid of ghee one should pour libations on the sacred fire. By making gifts of ghee, one should cause the Brahman to utter benedictions on oneself. One should eat ghee and make gifts of ghee. As the reward of this conduct, one may then attain to that prosperity which belongs to kine. That man who, for a month, subsists upon the gruel of barley picked up every day from cow dung becomes cleansed of sins as grave as the slaughter of a Brahman. After their defeat at the hands of the Daityas, the deities practised this expiation. It was in consequence of this expiation that they succeeded in regaining their position as deities. Verily, it was through this that they regained their strength and became crowned with success. Kine are sacred. They are embodiments of merit. They are high and most efficacious cleansers of all. By making gifts of kine unto the Brahmanas one attains to Heaven. Living in a pure state, in the midst of kine, one should mentally recite those sacred Mantras that are known by the name of Gomati, after touching pure water. By doing this, one becomes purified and cleansed (of all sins). Brahmanas of righteous deeds, who have been cleansed by knowledge, study of the Vedas, and observance of vows, should, only in the midst of sacred fires or kine or assemblies of Brahmanas, impart unto their disciples a knowledge of the Gomati Mantras which are every way like unto a sacrifice (for the merit they produce). One should observe a fast for three nights for receiving the boon constituted by a knowledge of the import of the Gomati Mantras. The man who is desirous of obtaining a son may obtain one by adoring these Mantras. He who desires the possession of wealth may have his desire gratified by adoring these Mantras. The girl desirous of having a good husband may have her wish fulfilled by the same means. In fact, one may acquire the fruition of every wish one may cherish, by adoring these sacred Mantras. When kine are gratified with the service one renders them, they are, without doubt, capable of granting the fruition of every wish. Even so, kine are highly blessed. They are the essential requisites of sacrifices. They are grantors of every wish. Know that there is nothing superior to kine.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by his high-souled sire, Suka, endued with great energy, began from that time to worship kine every day. Do thou also, O son, conduct thyself in the same way.'"

Footnotes

119:1 These are the several names by which kine are known. The first is probably derived from kine bearing the plough and thus assisting the tillage of the soil. The second implies beauty of form. The third is derived from the cow being regarded as the origin of all things in the universe: all things, therefore, are only so many forms of the cow. Viswarupa implies the same thing. Matara implies mothers, kine being regarded as the mothers of all.

120:1 Ghee is regarded so sacred because of its use in sacrifices. It is with the aid of ghee that the deities have become what they are. Itself sacred, it is also cleansing at the same time.

Section 82

"Yudhishthira said, 'I have heard that the dung of the cow is endued with Sree. I desire to hear how this has been brought about. I have doubts, O grandsire, which thou shouldst dispel.'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old story, O monarch, of the conversation between kine and Sree, O best of the Bharatas! Once on a time the goddess Sree, assuming a very beautiful form, entered a herd of kine. The kine, beholding her wealth of beauty, became filled with wonder.'

"The kine said, 'Who art thou, O goddess? Whence hast thou become unrivalled on earth for beauty? O highly blessed goddess, we have been filled with wonder at thy wealth of beauty. We desire to know who thou art. Who, indeed, art thou? Whither wilt thou proceed? O thou of very superior splendour of complexion, do tell us in detail all we wish to know.'

"Sri said, 'Blessed be ye, I am dear unto all creatures. Indeed, I am known by the name of Sri. Forsaken by me, the Daityas have been lost for ever. The deities, viz., Indra, Vivaswat, Soma, Vishnu, Varuna, and Agni, having obtained me, are sporting in joy and will do so for ever. Verily, the Rishis and the deities, only when they are endued with me, have success. Ye kine, those beings meet with destruction into whom I do not enter. Religion, wealth, and pleasure, only when endued with me, become sources of happiness. Ye kine who are givers of happiness, know that I am possessed of even such energy! I wish to always reside in every one of you. Repairing to your presence, I solicit you. Be all of you endued with Sri.

"The kine said, 'Thou art fickle and restless. Thou sufferest thyself to be enjoyed by many persons. We do not desire to have thee. Blessed be thou, go wheresoever thou pleasest. As regards ourselves, all of us are possessed of good forms. What need have we with thee? Go wheresoever thou likest. Thou hast already (by answering our questions) gratified us exceedingly.'

"Sri said, 'Is it proper with you, ye kine that you do not welcome me? I am difficult of being attained. Why then do you not accept me? It seems, ye creatures of excellent vows, that the popular proverb is true, viz., that it is certain that when one come to another of one's own accord and without being sought, one meets with disregard. The Gods, the Danavas, the Gandharvas, the Pisachas, the Uragas, the Rakshasas and human beings succeed in obtaining me only after undergoing the severest austerities. You who have such energy, do ye take me. Ye amiable ones, I am never disregarded by any one in the three worlds of mobile and immobile creatures.'

"The kine said, 'We do not disregard thee, O goddess. We do not show thee a slight! Thou art fickle and of a very restless heart. It is for this only that we take leave of thee. What need of much talk? Do thou go wheresoever thou choosest. All of us are endued with excellent forms. What need have we with thee, O sinless one?'

"Sri said, 'Ye givers of honours, cast off by you in this way, I shall certainly be an object of disregard with all the world. Do ye show me grace. Ye are all highly blessed. Ye are ever ready to grant protection unto those that seek your protection. I have come to you soliciting your protection. I have no fault. Do you rescue me (from this situation). Know that I shall always be devoted to you. I am desirous of residing in any parts, however repulsive, of your bodies. Indeed, I wish to reside in even your rectum. Ye sinless ones, I do not see that ye have any part in your bodies that may be regarded as repulsive, for ye are sacred, and sanctifying, and highly blessed. Do ye, however, grant my prayer. Do ye tell me in which part, of your bodies I shall take up my residence.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by Sri, the kine, always auspicious and inclined to kindness unto all who are devoted to them, took counsel with one another, and then addressing Sri, and unto her, O king, these words.'

"The kine said, 'O thou of great fame, it is certainly desirable that we should honour thee. Do thou live in our urine and dung. Both these are sacred, O auspicious goddess!

"Sri said, 'By good luck, ye have shown me much grace implying your desire to favour me. Let it be even as ye say! Blessed be ye all, I have really been honoured by you, ye givers of happiness!

"Bhishma continued, 'Having, O Bharata, made this compact with the kine, Sri, there and then, in the very sight of those kine, rendered herself invisible. I have thus told thee, O son, the glory of the dung of kine, I shall once again discourse to thee on the glory of kine. Do thou listen to me."

Footnotes

121:1 Sri is the goddess of Prosperity. The answer of Bhishma will explain the question fully.

Section 83

"Bhishma said, 'They who make gifts of kine, and who subsist upon the remnants of things offered as libations on the sacred fire, are regarded, O

Yudhishthira, as always performing sacrifices of every kind. No sacrifice can be performed without the aid of curds and ghee. The very character as sacrifice which sacrifices have, depends upon ghee. Hence ghee (or, the cow from which it is produced) is regarded as the very root of sacrifice. Of all kinds of gifts, the gift of kine is applauded as the highest. Kine are the foremost of all things. Themselves sacred, they are the best of cleansers and sanctifiers. People should cherish kine for obtaining prosperity and even peace. The milk, curds, and ghee that kine yield are capable of cleansing one from every kind of sin. Kine are said to represent the highest energy both in this world and the world that is above. There is nothing that is more sacred or sanctifying than kine, O chief of Bharata's race. In this connection is recited the ancient narrative, O Yudhishthira, of the discourse between the Grandsire and the chief of celestials. After the Daityas had been defeated and Sakra had become the lord of the three worlds all creatures grew in prosperity and became devoted to the true religion. Then, on one occasion, the Rishis, the Gandharvas, the Kinnaras, the Uragas, the Rakshasas, the Deities, the Asuras, the winged creatures and the Prajapatis, O thou of Kuru's race, all assembled together and adored the Grandsire. There were Narada and Parvata and Viswavasu and Haha-Huhu, who sang in celestial strains for adoring that puissant lord of all creatures. The deity of wind bore thither the fragrance of celestial flowers. The Seasons also, in their embodied forms, bore the perfumes of flowers peculiar to each, unto that conclave of celestials, that gathering of all creatures of the universe, where celestial maidens danced and sang in accompaniment with celestial music. In the midst of that assembly, Indra, saluting the Lord of all the deities and bowing his head unto him with reverence, asked him, saying, 'I desire, O Grandsire, to know why the region of kine is higher, O holy one, than the region of the deities themselves who are the lords of all the worlds. What austerities, what Brahmacharya, O lord, did kine perform in consequence of which they are able to reside happily in a region that is even above that of the deities?' Thus addressed by Indra, Brahman said unto the slayer of Vala, 'Thou hast always, O slayer of Vala, disregarded kine. Hence, thou art not acquainted with the glorious pre-eminence of kine. Listen now to me, O puissant one, as I explain to thee the high energy and glorious pre-eminence of kine, O chief of the celestials! Kine have been said to be the limbs of sacrifice. They represent sacrifice itself, O Vasava! Without them, there can be no sacrifice. With their milk and the Havi produced therefrom, they uphold all creatures. Their male calves are engaged in assisting at tillage and thereby produce diverse kinds of paddy and other seeds. From them flow sacrifices and Havya and Kavya, and milk and curds and ghee. Hence, O chief of the deities, kine are sacred. Afflicted by hunger and thirst, they bear diverse burdens. Kine support the Munis. They uphold all creatures by diverse acts, O Vasava, kine are guileless in their behaviour. In consequence of such behaviour and of many well-performed acts, they are enabled to live always in regions that are even above ours. I have thus explained to thee today, O thou of a hundred sacrifices, the reason, O Sakra of kine residing in a place that is high above that of the deities. Kine obtained many excellent forms, O Vasava, and are themselves givers of boons (to others). They are called Surabhis. Of sacred deeds and endued with many auspicious indications, they are highly sanctifying Listen to me also, O slayer of Vala, as I tell thee in detail the reason why kine,--the offspring of Surabhi,--have descended on the earth, O best of the deities. In day of yore, O son, when in the Devayuga the high soused Danavas became lords of the three world, Aditi underwent the severest austerities and got Vishnu within her womb (as the reward thereof). Verify, O chief of the celestials, she had stood upon one leg for many long years, desirous of having a son.Beholding the great goddess Aditi thus undergoing the severest austerities, the daughter of Daksha, viz., the illustrious Surabhi, herself devoted to righteousness, similarly underwent very severe austerities upon the breast of the delightful mountains of Kailasa that are resorted to by both the deities and the Gandharvas. Established on the highest Yoga she also stood upon one leg for eleven thousand years. The deities with the Rishis and the great Nagas all became scorched with the severity of her penances. Repairing thither with me, all of them began to adore that auspicious goddess. I then addressed that goddess endued with penances and said, 'O goddess, O thou of faultless conduct, for what purpose, dost thou undergo such severe austerities. O highly blessed one, I am gratified with thy penances, O beautiful one! Do thou, O goddess, solicit what boon thou desirest. I shall grant thee whatever thou mayst ask.' Even these were my words unto her, O Purandara. Thus addressed by me, Surabhi answered me, saying, 'I have no need, O Grandsire, of boons. Even this, O sinless one, is a great boon to me that thou hast been gratified with me.' Unto the illustrious Surabhi, O chief of the celestials who said so unto me, O lord of Sachi, I answered even in these words, O foremost of the deities, viz., 'O goddess, at this exhibition of thy freedom from cupidity and desire and at these penances of thine, O thou of beautiful face, I have been exceedingly gratified. I, therefore, grant thee the boon of immortality. Thou shalt dwell in a region that is higher than the three worlds, through my grace. That region shall be known to all by the name of Goloka. Thy offspring, ever engaged in doing good acts, will reside in the world of men. In fact, O highly blessed one, thy daughters will reside there. All kinds of enjoyment, celestial and human, that thou mayst think of, will immediately be thine. Whatever happiness exists in Heaven, will also be thine, O blessed one.' The regions, O thou of a hundred eyes, that are Surabhi's are endued with means for the gratification of every wish. Neither Death, nor Decrepitude, nor fire, can overcome its denizens. No ill luck, O Vasava, exists there. Many delightful woods, and delightful ornaments and objects of beauty may be seen there. There many beautiful cars, all excellently equipped, which move at the will of the rider, may be seen, O Vasava, O thou of eyes like lotus-petals, it is only by Brahmacharya, by penances, by Truth, by self-restraint, by gifts, by diverse kinds of righteous deeds, by sojourns to sacred waters, in fact, by severe austerities and righteous acts well-performed, that one can attain to Goloka. Thou hast asked me, O Sakra, and I have answered the in full, O slayer of Asuras, thou shouldst never disregard kine.'

"Bhishma continued, 'Having heard these words of the self-born Brahman, O Yudhishthira, Sakra of a thousand eyes began from that time to worship kine every day and to show them the greatest respect. I have thus told thee everything about the sanctifying character of kine, O thou of greet splendour. The sacred and high pre-eminence and glory of kine, that is capable of cleansing one from every sin, has, O chief of men, been thus explained to thee. That man who with senses withdrawn from every other object will recite this account unto Brahmanas, on occasions when Havya and Kavya are offered, or at sacrifices, or on occasions of adoring the Pitris, succeeds in conferring upon his ancestors an inexhaustible felicity fraught with the fruition of every wish. That man who is devoted to kine succeeds in obtaining the fruition of every wish of his. Indeed, even those women that are devoted to kine succeed in obtaining the accomplishment of every wish of theirs. He that desireth sons obtaineth them. He that desireth daughters obtaineth them. He that desireth wealth succeedeth in aquiring it and he that desireth religious merit succeedeth in winning it. He that desireth knowledge acquireth it and he that desireth felicity succeedeth in acquiring it. Indeed, O Bharata, there is nothing that is unattainable to one that is devoted to kine.'"

Footnotes

124:1 Devendreshu is evidently a misreading for Daitendreshu.

Section 84

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O grandsire, discoursed to me on the gift of kine that is fraught with great merit. In the case of kings observant of their duties, that gift is most meritorious. Sovereignty is always painful. It is incapable of being borne by persons of uncleansed souls. In the generality of cases, kings fail to attain to auspicious ends. By always making, however, gifts of earth, they succeed in cleansing themselves (of all their sins). Thou hast, O prince of Kuru's race, discoursed to me on many duties. Thou hast discoursed to me on the gifts of kine made by king Nriga in days of old. The Rishi Nachiketa, in ancient times, had discoursed on the merits of this act. The Vedas and the Upanishads also have laid down that in all sacrifices,--in fact, in all kinds of religious acts,--the Dakshina should be earth or kine or gold. The Srutis, however, declare that in all Dakshinas, gold is superior and is, indeed, the best. I desire, O grandsire, to hear thee discourse truly on this topic. What is gold? How did it spring up? When did it come into existence? What is its essence? Who is its presiding deity? What are its fruits? Why is it regarded as the foremost of all things? For what reason do men of wisdom applaud the gift of gold? For what reason is gold regarded as the best Dakshinas in all sacrifices? Why also is gold regarded as a cleanser superior to earth itself and kine? Why, indeed, is it regarded so superior as a Dakshina? Do thou, O grandsire, discourse to me on all this!'

"Bhishma said, Listen, O king, with concentrated attention to me as I recite to thee in detail the circumstances connected with the origin of gold as understood by me. When my father Santanu of great energy departed from this world, I proceeded to Gangadwara for performing his Sraddha. Arrived there, I commenced the Sraddha of my father. My mother Jahnavi, coming there, rendered me great help. Inviting many ascetics crowned with success and causing them to take their seats before me, I commenced the preliminary rites consisting of gifts of water and of other things. Having with a concentrated mind performed all preliminary rites as laid down in the scriptures, I set myself to duly offer the obsequial cake. I then saw, O king, that a handsome arm, adorned with Angadas and other ornaments, rose up, piercing the ground, through the blades of Kusa grass which I had spread. Beholding that arm rise from the ground, I became filled with wonder. Indeed, O chief of Bharata's race, I thought that my father had come himself for accepting the cake I was about to offer. Reflecting then, by the light of the scriptures, the conviction soon came upon me that the ordinance does occur in the Vedas that the cake should not be presented into the hand of him whose Sraddha is performed. Even this was the conviction that took possession of my mind, viz., that the obsequial cake should never be presented in this world by a man into the visible hand of the man whose obsequial rites are performed. The Pitris do not come in their visible forms for taking the cake. On the other hand, the ordinance provides that it should be presented on the blades of Kusa grass spread on the earth for the purpose. I then, disregarding that hand which constituted an indication of my father's presence, and recollecting the true ordinance depending upon the authority of the scriptures respecting the mode of presenting the cake, offered the entire cake, O chief of the Bharatas, upon those blades of Kusa grass that were spread before me. Know, O prince of men, that what I did was perfectly consistent with the scriptural ordinance. After this, the arm of my sire, O monarch, vanished in our very sight. On that night as I slept, the Pitris appeared to me in a dream. Gratified with me they said, O chief of Bharata's race, even these words, 'We have been pleased with thee, for the indication thou hast afforded today of thy adherence to the ordinance. It has pleased us to see that thou hast not swerved from the injunctions of the scriptures. The scriptural ordinance, having been followed by thee, has become more authoritative, O king. By such conduct thou hast honoured and maintained the authority of thyself, the scriptures, the auditions of the Vedas, the Pitris and the Rishis, the Grandsire Brahman himself, and those seniors, viz., the Prajapatis. Adherence to the scriptures has been maintained. Thou hast today, O chief of the Bharatas, acted very properly. Thou hast made gifts of earth and kine. Do thou make gifts of gold. The gifts of gold is very cleansing. O thou that art well-conversant with duties, know that by such acts of thine, both ourselves and our forefathers will all be cleansed of all our sins. Such gifts rescue both ancestors and descendants to the tenth degree of the person who makes them.' Even these were the words that my ancestors, appearing unto me in a dream, said unto me, I then awoke, O king, and became filled with wonder. Indeed, O chief of Bharata's race, I set my heart then upon making gifts of gold. Listen now, monarch, to this old history. It is highly praiseworthy and it extends the period of his life who listens to it. It was first recited to Rama, the son of Jamadagni In former days Jamadagni's son Rama, filled with great wrath, exterminated the Kshatriyas from off the face of the earth for thrice seven times. Having subjugated the entire earth the heroic Rama of eyes like lotus-petals began to make preparations for performing a Horse-sacrifice, O king, that is praised by all Brahmanas and Kshatriyas and that is capable of granting the fruition of every wish. That sacrifice cleanses all creatures and enhances the energy and splendour of those who succeed in performing it. Endued with great energy, Rama, by the performance of that sacrifice became purified. Having, however, performed that foremost of sacrifices, the high-souled Rama failed yet to attain to perfect lightness of heart. Repairing unto Rishis conversant with every branch of learning as also the deities, Rama of Bhrigu's race questioned them. Filled with repentance and compassion, he addressed them, saying, 'Ye highly blessed ones, do ye declare that which is more cleansing still for men engaged in fierce deeds.' Thus addressed by him, those great Rishis, fully acquainted with the Vedas and the scriptures, answered him, saying, 'O Rama, guided by the authority of the Vedas, do thou honour all learned Brahmanas. Following this conduct for some time do thou once more ask the regenerate Rishis as to what should be done by thee for cleansing thyself. Follow the advice which those persons of great wisdom give.' Repairing then to Vasishtha and Agastya and Kasyapa, that delighter of the Bhrigus, endued with great energy, asked them that question, 'Ye foremost of Brahmanas, even this is the wish that has arisen in my heart. How, indeed, may I succeed in cleansing myself? By what acts and rites may this be brought about? Or, if by gifts, what is that article by giving away which this wish of mine may be accomplished? Ye foremost or righteous persons, if your minds be inclined to do me a favour, then do tell me, ye that are endued with wealth of asceticism, what is that by which I may succeed in cleansing myself.'

"The Rishis said, 'O delighter of the Bhrigus, the mortal that has sinned becomes cleansed by making gifts of kine, of earth, and of wealth. Even this is what we have heard. There is another gift that is regarded as a great cleanser. Listen to us, O regenerate Rishi, as we discourse on it. That article is excellent and is endued with wonderful aspect and is, besides, the offspring of Fire. In days of yore, the god Agni burnt all the world. It has been heard by us that from his seed sprung gold of bright complexion. It came to be celebrated under the name of good complexioned. By making gifts of gold thou art sure to have thy wish crowned with fruition. Then the illustrious Vasishtha in especial, of rigid vows, addressing him, said, 'Hear, O Rama, how gold, which has the splendour of fire sprang into existence. That gold will confer merit on thee. In matters of gifts, gold is highly applauded. I shall also tell thee what is gold, whence it has come, and how it has come to be invested with superior attributes. Listen to me, O thou of mighty arms, as I discourse upon these topics. Know this as certain that gold is of the essence of Fire and Soma. The goat is Fire (for it given, it leads to the region of the deity of fire); the sheep is Varuna (for if leads to the region of Varuna the lord of waters); the horse is Surya (for if leads to the region of Surya); elephants are Nagas (for they lead to the world of Nagas); buffaloes are Asuras (for they lead to the region of Asuras); cocks and boars are Rakshasas (for they lead to the regions of the Rakshasas), O delighter of the Bhrigus; earth is sacrifice, kine, water, and Soma (for it leads to the merits of sacrifice, and to the region of kine, of the lord of waters and of Soma). Even these are the declarations of the Smritis. Churning the entire universe, a mass of energy was found. That energy is gold. Hence, O regenerate Rishi, compared to all these objects (which I have named above) gold is certainly superior. It is a precious thing, high and excellent.' It is for this reason that the deities and Gandharvas and

Uragas and Rakshasas and human beings and Pisachas hold it with care. All these beings, O son of Bhrigu's race, shine in splendour, with the aid of gold, after converting it into crowns and armlets and diverse kinds of ornaments. It is also for this reason that gold is regarded as the most cleansing of all cleansing things such as earth and kine and all other kinds of wealth, O prince of men. The gift of gold, O puissant king, is the highest gift. It is distinguished above the gifts of earth, of kine, and of all other things, O thou that art endued with the effulgence of an immortal, gold is an eternal cleanser. Do thou make gifts of it unto the foremost of Brahmanas as it is the foremost of cleansing things. Of all kinds of Dakshina, gold is the best. They who make gifts of gold are said to be givers of all things. Indeed, they who make gifts of gold come to be regarded as givers of deities. Agni is all the deities in one, and gold has Agni for its essence. Hence it is that the person who makes gifts of gold gives away all the deities. Hence, O chief of men, there is no gift higher than the gift of gold.'

"Vasishtha continued, 'Hear once more, O regenerate Rishi, as I discourse upon it, the pre-eminence of gold, O foremost of all wielders of weapons. I heard this formerly in the Purana, O son of Bhrigu's race. I represent the speech of Prajapati himself. After the wedding was over of the illustrious and high-souled Rudra armed with the trident, O son of Bhrigu's race, with the goddess who became his spouse, on the breast of that foremost of mountains, viz., Himavat, the illustrious and high-souled deity wished to unite himself with the goddess. Thereupon all the deities, penetrated with anxiety, approached Rudra. Bending their heads with reverence and gratifying Mahadeva and his boon giving spouse Uma, both of whom were seated together, they addressed Rudra, O perpetuator of Bhrigu's race, saying, 'This union, O illustrious and sinless one, of thine with the goddess, is a union of one endued with penances with another of penances as severe! Verily, it is the union, O lord, of one possessed of very great energy with another whose energy is scarcely less! Thou, O illustrious one, art of energy that is irresistible. The goddess Uma, also is possessed of energy that is equally irresistible. The offspring that will result from a union like this, will, without doubt, O illustrious deity, be endued with very great might. Verily, O puissant lord, that offspring will consume all things in the three worlds without leaving a remnant. Do thou then, O lord of all the universe, O thou of large eyes, grant unto these deities prostrated before thee, a boon from desire of benefiting the three worlds! Do thou, O puissant one, restrain this high energy of thine which may become the seed of offspring. Verily, that energy is the essence of all forces in the three worlds. Ye two, by an act of congress, are sure to scorch the universe! The offspring that will be born of you two will certainly be able to afflict the deities! Neither the goddess Earth, nor the Firmament, nor Heaven, O puissant one, nor all of them together, will be able to bear thy energy, we firmly believe. The entire universe is certain to be burnt through the force of thy energy. It behoveth thee, O puissant one, to show us favour, O illustrious deity. That favour consists in thy not begetting a son, O foremost of the deities, upon the goddess Uma. Do thou, with patience, restrain thy fiery and puissant energy!' Unto the deities that said so the holy Mahadeva having the bull for his sign, O regenerate Rishi, answered, saying, 'So be it!' Having said so, the deity that has the bull for his vehicle, drew up his vital seed. From that time he came to be called by the name, of Urdhvaretas (one that has drawn up the vital seed). The spouse of Rudra, however, at this endeavour of the deities to stop procreation, became highly incensed. In consequence of her being of the opposite sex (and, therefore, endued with little control upon her temper) she used harsh words, thus, 'Since ye have opposed my lord in the matter of procreating a child when he was desirous of procreating one upon me, as the consequence of this act, ye deities, ye all shall become sonless. Verily, since ye have opposed the birth of issue from me, therefore, ye shall have no offspring of your own.' At the time this curse was denounced, O perpetuator of Bhrigu's race, the deity of fire was not there. It is in consequence of this curse of the goddess that the deities have become childless. Rudra, solicited by them, held in himself his energy of incomparable puissance. A small quantity, however, that came out of his body fell down on the earth. That seed, falling on the earth, leaped into a blazing fire and there began to grow (in size and power) most wonderfully. The energy of Rudra, coming in contact with another energy of great puissance, became identified with it in respect of essence. Meanwhile, all the deities having Sakra at their head, were scorched a good deal by the Asura named Taraka. The Adityas, the Vasus, the Rudras, the Maruts, the Aswins, and the Sadhyas all became exceedingly afflicted in consequence of the prowess of that son of Diti. All the regions of the deities, their beautiful cars, and their palatial mansions, and the retreats of the Rishis, were snatched away by the Asuras. Then the deities and the Rishis, with cheerless hearts, sought the protection of the illustrious and puissant Brahman of unfading glory.'"

Footnotes

128:1 The commentator explains that hence, by making gifts of gold, one comes to be regarded as making gifts of the entire universe.

Section 85

'The Deities said, 'The Asura named Taraka who has received boons from thee, O puissant one, is afflicting the deities and the Rishis. Let his death be ordained by thee. O Grandsire, great has been our fear from him. O illustrious one, do thou rescue us. We have no other refuge than thee.'

"Brahman said, 'I am equal in my behaviour towards all creatures. I cannot, however, approve of unrighteousness. Let Taraka, that opponent of the deities and Rishis, be quickly destroyed. The Vedas and the eternal duties shall not be exterminated, ye foremost of celestials! I have ordained what is proper in this matter. Let the fever of your hearts be dispelled.'

"The Deities said, 'In consequence of thy having granted him boons, that son of Diti has been proud of his might. He is incapable of being slain, by the deities. How then will his death be brought about? The boon which, O Grandsire, he has obtained from thee is that he should not be slayable by deities or Asuras or Rakshasas. The deities have also been cursed by the spouse of Rudra in consequence of their endeavour in former days to stop propagation. The curse denounced by her has been, O lord of the universe, even this, viz., that they are not to have any offspring.'

"Brahman said, 'Ye foremost of deities, Agni was not there at the time the curse was denounced by the goddess. Even he will beget a son for the destruction of the enemies of the gods. Transcending all the deities and Danavas and Rakshasas and human beings and Gandharvas and Nagas and feathery creatures, the offspring of Agni with his dart, which in his hands will be a weapon incapable of being baffled if once hurled at the foe, will destroy Taraka from whom your fear hath arisen. Verily, all other enemies of yours will also be slain by him. Will is eternal. That Will is known by the name of Kama and is identical with Rudra's seed a portion of which fell into the blazing form of Agni. That energy, which is a mighty substance, and which resembles a second Agni, will be cast by Agni into Ganga for producing a child upon her in order to effect the destruction of the enemies of the gods. Agni did not come within the range of Uma's curse. The eater of sacrificial libations was not present there when the curse was denounced. Let the deity of fire, therefore, be searched out. Let him now be set to this task. Ye sinless ones, I have told you what the means are for the destruction of Taraka. The curses of those that are endued with energy fail to produce any effect upon those that are endued with energy. Forces, when they come into contact with something that is endued with stronger force, become weakened. They that are endued with penances are competent to destroy even the boon-giving deities who are indestructible. Will, or Like, or Desire (which is identifiable with Agni) sprang in former times and is the most eternal of all creatures. Agni is the Lord of the universe. He is incapable of being apprehended or described. Capable of going everywhere and existing in all things, he is the Creator of all beings. He lives in the hearts of all creatures. Endued with great puissance, He is older than Rudra himself. Let that eater of sacrificial libations, who is a mass of energy, be searched out. That illustrious deity will accomplish this desire of your hearts.' Hearing these words of the Grandsire, the high-souled gods then proceeded to search out the god of fire with hearts cheerful in consequence of their purpose having been achieved. The gods and the Rishis then searched every part of the three worlds, their hearts filled with the thought of Agni and eagerly desiring to obtain a sight of him. Endued with penances, possessed of prosperity, celebrated over all the worlds, those high-souled ones, all crowned with ascetic success, sojourned over every part of the universe, O foremost one of Bhrigu's race. They failed, however, to find out the eater of sacrificial libations who had concealed himself by merging his self into self. About this time, a frog, living in water, appeared on the surface thereof from the nethermost regions, with cheerless heart in consequence of having been scorched by the energy of Agni. The little creature addressed the deities who had become penetrated with fear and who were all very eager to obtain a sight of the deity of fire, saying, 'Ye gods, Agni is now residing in the nethermost regions. Scorched by the energy of that deity, and unable to bear it longer, I have come hither. The illustrious bearer of sacrificial libations, ye gods, is now under the waters. He has created a mass of waters within which he is staying. All of us have been scorched by his energy. If, ye gods, ye desire to obtain a sight of him,--verily, if ye have any business with him,--do ye go to him thither. Do, indeed, repair thither. As regards ourselves, we shall fly from this place, ye deities, from fear of Agni.' Having said this much, the frog dived into the water'. The eater of sacrificial libations learnt of the treachery of the frog. Coming to that animal, he cursed the whole batrachian race, saying, 'Ye shall henceforth be deprived of the organ of taste. Having denounced this curse on the frog, he left the spot speedily for taking up his abode elsewhere. Verily, the puissant deity did not show himself. Seeing the plight to which the frogs were reduced for having done them a service, the deities, O best of the Bhrigus, showed favour unto those creatures. I shall tell thee everything regarding it. Do thou listen to me, O mighty-armed hero.'

"The Deities said, 'Though deprived of tongues through the curse of Agni and, therefore, reft of the sensation of taste, ye shall yet be able to utter diverse kinds of speech. Living within holes, deprived of food, reft of consciousness, wasted and dried up, and more dead than alive, all of you will be held by the Earth nevertheless. Ye shall also be able to wander about at night-time when everything is enveloped in thick darkness.' Having said this unto the frogs, the deities once more went over every part of the earth for finding out the deity of blazing flames. In spite of all their efforts, however, they failed to get at him. Then, O perpetuator of Bhrigu's race, an elephant, as large and mighty as the elephant of Sakra, addressed the gods, saying, 'Agni is now residing within this Aswattha tree!' Incensed with wrath, Agni cursed all the elephants, O descendant of Bhrigu saying, 'Your tongues will be bent back.' Having been pointed out by the elephants, the deity of fire cursed all elephants even thus and then went away and entered the heart of the Sami tree from the desire of residing within it for some time. Listen now, O puissant hero, what favour was shown unto the elephants, O foremost one of Bhrigu's race, by the deities of unbaffled prowess who were all gratified with the service a representative of their had done them.'

"The Deities said, 'With the aid of even your tongues bent inwards ye shall be able to eat all things, and with even those tongues ye shall be able to utter cries that will only be indistinct. Having blessed the elephants in this way, the denizens of Heaven once more resumed their search after Agni. Indeed, having issued out of the Aswattha tree, the deity of fire had entered the heart of Sami. This new abode of Agni was divulged by a parrot. The gods thereupon proceeded to the spot. Enraged with the conduct of the parrot, the deity of blazing flames cursed the whole parrot race, saying, 'Ye shall from this day be deprived of the power of speech.' Indeed, the eater of sacrificial libations turned up the tongues of all the parrots. Beholding Agni at the place pointed out by the parrot, and witnessing the curse denounced upon him, the gods, feeling a compassion for the poor creature, blessed him, saying, 'In consequence of thy being a parrot, thou shalt not be wholly deprived of the power of speech. Though thy tongue has been turned backwards, yet speech thou shalt have, confined to the letter K. Like that of a child or an old man, thy speech shall be sweet and indistinct and wonderful.' Having said these words unto the parrot, and beholding the deity of fire within the heart of the Sami, the gods made Sami wood a sacred fuel fit for producing fire in all religious rites. It was from that time that fire is seen to reside in the heart of the Sami. Men came to regard the Sami as proper means for producing fire (in sacrifice). The waters that occur in the nethermost regions had come into contact with the deity of blazing flames. Those heated waters, O thou of Bhrigu's race, are vomited forth by the mountain springs. In consequence, indeed, of Agni having resided in them for some time, they became hot through his energy. Meanwhile, Agni, beholding the gods, became grieved. Addressing the deities, he asked them, 'What is the reason of your presence here?' Unto him the deities and the great Rishi said, 'We wish to set thee to a particular task. It behoveth thee to accomplish it. When accomplished, it will redound greatly to thy credit.'

"Agni said, 'Tell me what your business is. I shall, ye gods, accomplish it. I am always willing to be set by you to any task you wish. Do not scruple, therefore, to command me.'"

"The Deities said, 'There is an Asura of the name of Taraka who has been filled with pride in consequence of the boon he has obtained from Brahman. Through his energy he is able to oppose and discomfit us. Do thou ordain his destruction. O sire, do thou rescue these deities, these Prajapatis, and these Rishis, O highly blessed Pavaka! O puissant one, do thou beget a heroic son possessed of thy energy, who will dispel, O bearer of sacrificial libations, our fears from that Asura. We have been cursed by the great goddess Uma. There is nothing else then thy energy which can be our refuge now. Do thou, therefore, O puissant deity, rescue us all.' Thus addressed, the illustrious and irresistible bearer of sacrificial libations answered, saying, 'Be it so', and he than proceeded towards Ganga otherwise called Bhagirathi. He united himself in (spiritual) congress with her and caused her to conceive. Verily, in the womb of Ganga the seed of Agni began to grow even as Agni himself grows (when supplied with fuel and aided by the wind). With the energy of that god, Ganga became exceedingly agitated at heart. Indeed, she suffered great distress and became unable to bear it. When the deity of blazing flames cast his seed endued with great energy into the womb of Ganga, a certain Asura (bent on purposes of his own) uttered a frightful roar. In consequence of that frightful roar uttered by the Asura for purposes of his own (and not for terrifying her), Ganga became very much terrified and her eyes rolled in fear and betrayed her agitation. Deprived of consciousness, she became unable to bear her body and the seed within her womb. The daughter of Jahnu, inseminated with the energy of the illustrious deity, began to tremble. Overwhelmed with the energy of the seed she held in her womb, O learned Brahmana, she then addressed the deity of blazing fire, saying, 'I am no longer capable, O illustrious one, of bearing thy seed in my womb. Verily, I am overcome with weakness by this seed of thine. The health I had in days before is no longer mine. I have been exceedingly agitated, O illustrious one, and my heart is dead within me, O sinless one. O foremost of all persons endued with penances, I am in capable of bearing thy seed any longer. I shall cast it off, compelled by the distress that has overtaken me, and not by caprice. There has been no actual contact of my person with thy seed, O illustrious deity of blazing flames! Our union, having for its cause the distress that has overtaken the deities, has been suitable and not of the flesh, O thou of great splendour. Whatever merit or otherwise there may be in this act (intended to be done by me), O eater of sacrificial libations, must belong to thee. Verily, I think, the righteousness or unrighteousness of this deed must be thine.' Unto her the deity of fire said, 'Do thou bear the seed. Do, indeed, bear the foetus endued with my energy. It will lead to great results. Thou art, verily, capable of bearing the entire earth. Thou wilt gain nothing by not holding this energy.' That foremost of streams, though thus passed by the deity of fire as also by all the other deities, cast off the seed on the breast of Meru, that foremost of all mountains. Capable (somehow) of bearing that seed, yet oppressed by the energy of Rudra (for Agni is identical with Rudra), she failed to hold that seed longer in consequence of its burning energy. After she had cast it off, through sheer distress, that blazing seed having the splendour of fire, O perpetuator of Bhrigu's race, Agni saw her, and asked that foremost of streams, 'Is it all right with the foetus thou hast cast off? Of what complexion has it been, O goddess? Of what form does it look? With what energy does it seem to be endued? Do thou tell me all about it.'

"Ganga said, 'The foetus is endued with the complexion of gold. In energy it is even like thee, O sinless one! Of an excellent complexion, perfectly stainless, and blazing with splendour, it has illuminated the entire mountain. O foremost of all persons endued with penances, the fragrance emitted by it resembles the cool perfume that its scattered by lakes adorned with lotuses and Nyphoea stellata, mixed with that of the Nauclea Cadamba. With the splendour of that foetus everything around it seemed to be transformed into gold even as all things on mountain and low land seem to be transformed into gold by the rays of the Sun. Indeed, the splendour of that foetus, spreading far, falls upon mountains and rivers and springs. Indeed, it seems that the three worlds, with all their mobile and immobile creatures, are being illuminated by it. Even of this kind is thy child, O illustrious bearer of sacrificial libations. Like unto Surya or thy blazing self, in beauty it is even like a second Soma.' Having said these words, the goddess disappeared there and then. Pavaka also, of great energy, having accomplished the business of the deities proceeded to the place he liked, O delighter of the

Bhrigus. It was in consequence of the result of this act that the Rishis and the deities bestowed the name of Hiranyaretas upon the deity of fire. And because the Earth held that seed (after the goddess Ganga had cast it upon her), she also came to be called by the name of Vasumati. Meanwhile; that foetus, which had sprung from Pavaka and been held for a time by Ganga, having fallen on a forest of reeds, began to grow and at last assumed a wonderful form. The presiding goddess of the constellation Krittika beheld that form resembling the rising sun. She thenceforth began to rear that child as her son with the sustenance of her breast. For this reason, that child of pre-eminent splendour came to be called Kartikeya after her name. And because he grew from seed that fell out of Rudra's body, he came to be called Skanda. The incident also of his birth having taken place in the solitude of a forest of reeds, concealed from everybody's view, led to his being called by the name of Guha. It was in this way that gold came into existence as the offspring of the deity of blazing flames. Hence it is that gold came to be looked upon as the foremost of all things and the ornament of the very gods. It was from this circumstance that gold came to be called by the name of Jatarupam. It is the foremost of all costly things, and among ornaments also it is the foremost. The cleanser among all cleansing things, it is the most auspicious of all auspicious objects. Gold is truly the illustrious Agni. the Lord of all things, and the foremost of all Prajapatis. The most sacred of all sacred things is gold, O foremost of re-generate ones. Verily, gold is said to have for its essence Agni and Soma.'

"Vasishtha continued, 'This history also, O Rama, called Brahmadarsana, was heard by me in days of yore, respecting the achievement of the Grandsire Brahman who is identifiable with the Supreme Soul. To a sacrifice performed in days of yore by that foremost of gods, viz., Lord Rudra, O thou of great might, who on that occasion had assumed the form of Varuna, there came the Munis and all the deities with Agni at their head. To that sacrifice also came all the sacrificial limbs (in their embodied forms), and the Mantra called Vashat in his embodied form. All the Samans also and all the Yajushes, numbering by thousands and in their embodied forms, came there. The Rig-Veda also came there, adorned with the rules of orthoepy. The Lakshanas, the Suras, the Niruktas, the Notes arranged in rows, and the syllable Om, as also Nigraha and Pragraha, all came there and took their residence in the eye of Mahadeva. The Vedas with the Upanishads, Vidya and Savitri, as also, the Past, the Present, and the Future, all came there and were held by the illustrious Siva. The puissant Lord of all then poured libations himself into his own self. Indeed, the wielder of Pinaka caused that Sacrifice of multifarious form to look exceedingly beautiful. He is Heaven, Firmament, Earth, and the Welkin. He is called the Lord of the Earth. He is the Lord whose sway is owned by all obstacles. He is endued with Sri and He is identical with the deity of blazing flames. That illustrious deity is called by various names. Even He is Brahman and Siva and Rudra and Varuna and Agni and Prajapati. He is the auspicious Lord of all creatures. Sacrifice (in his embodied form), and Penance, and all the union rites, and the goddess Diksha blazing with rigid observances, the several points of the compass with the deities that respectively preside over them, the spouses of all the deities, their daughters, and the celestial mothers, all came together in a body to Pasupati, O perpetuator of Bhrigu's race. Verily, beholding that sacrifice of the high-souled Mahadeva who had assumed the form of Varuna, all of them became highly pleased. Seeing the celestial damsels of great beauty, the seed of Brahman came out and fell upon the earth. In consequence of the seed having fallen on the dust, Pushan (Surya) took up that dust mixed with the particles of seed from the earth with his hands and cast it into the sacrificial fire. Meanwhile, the sacrifice with the sacred fire of blazing flames was commenced and it went on. Brahman (as the Hotri) was pouring libations on the fire. While thus employed, the grandsire became excited with desire (and his seed came out). As soon as that seed came out, he took it up with the sacrificial ladle and poured it as a libation of ghee, O delighter of the Bhrigus, with the necessary Mantras, on the blazing fire. From that seed, Brahman of great energy caused the four orders of creatures to spring into existence. That seed of the Grandsire was endued with the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas. From that element in it which represented the principle of Rajas, sprang all mobile creatures endued with the principle of Pravritti or action. From the element of Tamas in it, sprang all immobile creatures. The principle of Sattwa, however, which dwelt in that seed, entered both kinds of existences. That attribute of Sattwa is of the nature of Tejas or Light (being identical with Buddhi or the Understanding). It is eternal and of it is unending Space. In all creatures the attribute of Sattwa is present and is identical with that light which shows what is right and what is wrong. When the seed of Brahman was thus poured as a libation on that sacrificial fire, there sprang from it, O mighty one, three beings into existence. They were three male persons, endued with bodies that partook of the characters of the circumstances from which they respectively sprang. One arose first from the flames of the fire (called Bhrig) and hence he came to be called by the name of Bhrigu. A second came from the burning charcoals (called Angara) and hence he came to be called by the name of Angiras. The third sprang from a heap of extinguished charcoals and he came to be called by the name of Kavi. It has been already said that the first came out with flames emanating from his body and hence he was called Bhrigu. From the rays of the sacrificial fire sprang another called Marichi. From Marichi (afterwards) sprang Kasyapa. It has been already said that from the (burning) charcoals sprang Angiras. The (diminutive) Rishis called Valakhilyas sprang from the blades of Kusa grass spread out in that sacrifice. From the same blades of Kula grass, O thou of great puissance, sprang Atri. From the ashes of the fire sprang all those that are numbered among the regenerate Rishis, viz., the Vaikhanasas, endued with penances and devoted to Vedic lore and all excellent accomplishments. From the eyes of Agni sprang the twin Aswins endued with great beauty of person. At last, from his ears, sprang all the Prajapatis. The Rishis sprang from the pores of Agni's body. From his sweat sprang Chhandas, and from his strength sprang Mind. For this reason, Agni has been said to be all the deities in his individual self, by Rishis endued with Vedic lore, guided by the authority of the Vedas. The pieces of wood that keep alive the flames of Agni are regarded as the Months. The Juices that the fuel yields constitute the Fortnights. The liver of Agni is called the Day and Night, and his fierce light is called the Muhurtas. The blood of Agni is regarded as the source of the Rudras. From his blood sprang also the gold-complexioned deities called the Maitradevatas. From his smoke sprang the Vasus. From his flames sprang the Rudras as also the (twelve) Adityas of great effulgence. The Planets and Constellations and other stars that have been set in their respective orbits in the firmament, are regarded as the (burning) charcoals of Agni. The first Creator of the universe declared Agni to be Supreme Brahma and Eternal, and the giver of all wishes. This is verily a mystery.

"After all these births had taken place, Mahadeva who had assumed the form of Varuna (for his sacrifice) and who had Pavana for his soul, said, 'This excellent Sacrifice is mine. I am the Grahapati in it. The there beings that first sprang from the sacrificial fire are mine. Without doubt, they should be regarded as my offspring. Know this, ye gods who range through the skies! They are the fruits of this Sacrifice.'"

"Agni said, 'These offspring have sprung from my limbs. They have all depended upon me as the cause of their starting into life. They should, therefore, be regarded, as my children. Mahadeva in the form of Varuna is in error in respect of this matter.After this, the master of all the worlds, the Grandsire of all creatures, viz., Brahman, then said, 'These children are mine. The seed was mine which I poured upon the sacrificial fire. I am the accomplisher of this Sacrifice. It was I who poured on the sacrificial fire the seed that came out of myself. The fruit is always his who has planted the seed. The principal cause of these births is the seed owned by me.' The deities then repaired to the presence of the Grandsire and having bowed their heads unto him joined their hands in reverence and they said unto him, "All of us, O illustrious one, and the entire universe of mobile and immobile creatures, are thy offspring. O sire, let Agni of blazing flames, and the illustrious and puissant Mahadeva who has, for this sacrifice, assumed the form of Varuna, have their wish (in the matter of the offspring).' At these words, although born of Brahman, the puissant Mahadeva in the form of Varuna, the ruler of all aquatic creatures received the firstborn one, viz., Bhrigu endued with the effulgence of the sun as his own child. The Grandsire then intended that Angiras should become the son of Agni. Conversant with the truth in respect of everything, the Grandsire then took Kavi as his own son. Engaged in procreating creatures for peopling the earth, Bhrigu who is regarded as a Prajapati thence came to be called as Varuna's offspring. Endued with every prosperity, Angiras came to be called the offspring of Agni, and the celebrated Kavi came to be known as the child of Brahman himself. Bhrigu and Angiras who had sprung from the flame and the charcoals of Agni respectively, became the procreators of extensive races and tribes in the world. Verily, these three, viz., Bhrigu and Angiras and Kavi, regarded as Prajapati, are the progenitors of many races and tribes. All are the children of these three. Know this, O puissant hero.

Bhrigu begot seven sorts all of whom became equal to him in merits and accomplishments. Their names are Chyavana, Vajrasirsha, Suchi, Urva, Sukra, that giver of boons, Vibhu, and Savana. These are the seven. They are children of Bhrigu and are hence Bhargavas. They are also called Varunas in consequence of their ancestor Bhrigu having been adopted by Mahadeva in the form of Varuna. Thou belongest to the race of Bhrigu. Angiras begot eight sons. They also are known as Varunas. Their names are Vrihaspati, Utathya, Payasya, Santi, Dhira, Virupa, Samvarta, and Sudhan was the eighth. These eight are regarded also as the offspring of Agni. Freed from every evil, they are devoted to knowledge only. The sons of Kavi who was appropriated by Brahman himself are also known as Varunas. Numbering eight, all of them became progenitors of races and tribes. Auspicious by nature, they are all conversant with Brahma. The names of the eight sons of Kavi are Kavi, Kavya, Dhrishnu, Usanas endued with great intelligence, Bhrigu, Viraja, Kasi, and Ugra conversant with every duty. These are the eight sons of Kavi. By them the whole world has been peopled. They are all Prajapatis, and by them have been procreated many offspring. Thus, O chief of Bhrigu's race, hath the whole world been peopled with the progeny of Angiras, and Kavi and Bhrigu. The puissant and supreme Lord Mahadeva in the form of Varuna which he had assumed for his sacrifice had first, O learned Brahmana, adopted both Kavi and Angiras. Hence, these two are regarded as of Varuna. After that the eater of sacrificial libations, viz., the deity of blazing flames, adopted Angiras. Hence, all the progeny of Angiras are known as belonging to the race of Agni. The Grandsire Brahman was, in olden days, gratified by all the deities who said unto him, 'Let these lords of the universe (referring to Bhrigu and Angiras and Kavi and their descendants) rescue us all. Let all of them become progenitors of offspring (for peopling the earth). Let all of them become endued with penances. Through thy grace, let all these rescue the world (from becoming an uninhabited wilderness). Let them become procreators and extenders of races and tribes and let them increase thy energy. Let all of them become thorough masters of the Vedas and let them be achievers of great deeds. Let all of them be friends to the cause of the deities. Indeed, let all of them become endued with auspiciousness. Let them become founders of extensive races and tribes and let them be great Rishis. Let all of them be endued with high penances and let all of them be devoted to high Brahmacharya, All of us, as also all these are thy progeny, O thou of great puissance. Thou, O Grandsire, art the Creator of both, deities and the Brahmanas. Marichi is thy first son. All these also that are called Bhargavas are thy progeny. (Ourselves also are so). Looking at this fact, O Grandsire, we shall all aid and support one another. All these shall, in this way, multiply their progeny and establish thyself at the commencement of each creation after the universal destruction.' Thus addressed by them, Brahman, the Grandsire of all the worlds, said unto them, 'So be it! I am gratified with you all! Having said so unto the deities he proceeded to the place he had come from. Even this is what happened in days of old in that sacrifice of the high-souled Mahadeva, that foremost one of all the deities, in the beginning of creation, when he for the purposes of his sacrifice had assumed the form of Varuna. Agni is Brahman. He is Pasupati. He is Sarva. He is Rudra. He is Prajapati. It is well-known that gold is the offspring of Agni. When fire is not obtainable (for the purposes of a sacrifice), gold is used as substitute. Guided by the indications afforded by the auditions of the Veda, one that is conversant with authorities and that knows the identity of gold with fire, acts in this way. Placing a piece of gold on some blades of Kusa grass spread out on the ground, the sacrificer pours libations upon it. Upon also the pores of an ant-hill, upon the right ear of a goat, upon a piece of level earth, upon the waters of a Tirtha, or on the hand of a Brahmana, if libations are poured, the illustrious deity of fire becomes gratified and regards It as a source of his own aggrandisement as also that of the deities through his. Hence, it is that we have heard that all the deities regard Agni as their refuse and are devoted to him. Agni sprang from Brahman, and from Agni sprang gold. Hence, it has been heard by us, that those persons observant of righteousness that make gifts of gold are regarded as giving away all the deities. The man who makes gifts of gold attains to a very high end. Regions of blazing effulgence are his. Verily, O Bhargava, he becomes installed as the king of kings in heaven. That person who, at sunrise, makes a gift of gold according to the ordinance and with proper Mantras, succeeds in warding off the evil consequences foreshadowed by ominous dreams. The man who, as soon as the sun has risen, makes a gift of gold becomes cleansed of all his sins. He who makes a gift of gold at midday destroys all his future sins. He who with restrained soul, makes a gift of gold at the second twilight succeeds in attaining to a residence with Brahman and the deity of wind and Agni and Soma in their respective regions. Such a man attains to auspicious fame in regions of great felicity that belong to Indra himself. Attaining to great fame in this world also, and cleansed of all his sins, he sports in joy and happiness. Verily, such a man attains to many other regions of happiness and becomes unequalled for glory and fame. His course perfectly unobstructed, he succeeds in going everywhere at will. He has never to fall down from the regions to which he attains and the glory he acquires becomes great. Indeed, by making gifts of gold one attains to innumerable regions of felicity all of which he enjoys for eternity. That man who, having ignited a fire at sunrise, makes gifts of gold in view of the observance of a particular vow, succeeds in attaining to the fruition of all his wishes. It has been said that gold is identical with Agni. The gift of gold, therefore, is productive of great felicity. The gift of gold leads to the possession of those merits and accomplishments that are desired, and cleanses the heart. I have thus told thee, O sinless one, the origin of gold. O thou of puissance, hear how Kartikeya grew up, O delighter of Bhrigu's race. After a long time Kartikeya grew up. He was then, O perpetuator of Bhrigu's race, chosen by all the deities with Indra at their head, as the generalissimo of the celestial forces. He slew the Daitya Taraka as also many other Asuras, at the command of the chief of the celestials, O Brahmana, and actuated also by the desire of benefiting all the worlds. I have also, O thou of great might, discoursed to thee on the merits of making gifts of gold. Do thou, therefore, O foremost of all speakers make gifts of gold.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by Vasishtha, Jamadagni's son of great prowess then made gifts of gold unto the Brahmanas and became cleansed of his sins. I have thus told thee, O king, everything about the merits of the gifts of gold and about its origin also, O Yudhishthira. Do thou also, therefore, make abundant gifts of gold unto the Brahmanas. Verily, O king, by making such gifts of gold, thou wilt surely be cleansed of all thy sins!'"

Footnotes

131:1 i.e., into water, for water is identical with Agni.

133:1 This refers to the practice of making the sacrificial fire by rubbing two sticks of Sami. It is a very inflammable wood and is used hence in all sacred rites.

135:1 Hiranyaretas implies having gold for his vital seed.

135:2 Vasumati implies endued with wealth, so called because the seed of Agni, identified with gold, is wealth of the highest kind and fell on the Earth who from that time began to hold it.

135:3 Skanda is derived from Skanna or fallen out. Guha implies secret. The secrecy of his birth in the wilderness led to the bestowal of this name. He has many other names.

135:4 Jatarupa refers to the incident of its having assumed an excellent form after its birth from Agni.

136:1 The commentator explains,--Pravrittipradhanam jangamamabhut.

136:2 Sa guna refers to Sattwa. Tejas is identical with Buddhi, because Buddhi, like Light, discovers all things. Sattwa, again, being of the nature of space, or rather being space itself, is of universal form; that is, Sattwa is all-pervading.

137:1 Avasatmaka is explained by the commentator as bhranta.

139:1 These are different names of Brahman and Mahadeva.

139:2 The 'hence' here does not refer to what preceded immediately, but has reference to what has been said of the identity of Agni with Brahman and Rudra.

140:1 Pravartakam implies leading to Pravritti for righteous acts or Chittasuddhi.

Section 86

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O grandsire, discoursed to me, in detail on the merits that attach to the gift of gold agreeably with the ordinances laid down in the scriptures as indicated in the auditions of the Veda. Thou hast also narrated what the origin is of gold. Do thou tell me now how Taraka met with destruction. Thou hast said, O king, that Asura had become unslayable by the gods. Do thou tell me in detail how his destruction was brought about. O perpetuator of Kuru's race, I desire to hear this from thee. I mean the details of Taraka's slaughter. Great is my curiosity to hear the narrative.'

"Bhishma said, 'The gods and the Rishis, O monarch, reduced to great distress (by Taraka's prowess and the conduct of Ganga in casting off Agni's seed), urged the six Krittikas to rear that child. Amongst the celestial ladies there were none, save these, that could, by their energy, bear the seed of Agni in their wombs. The god of fire became exceedingly gratified with those goddesses for their readiness to sustain the conception caused by the cast off seed of Agni which was endued with his own high energy. When the energy of Agni, O king, was divided into six portions and placed within the channels (leading to the womb), the six Krittikas began to nourish the portion that each held in her womb. As the high-souled Kumara, however, began to grow within their wombs, their bodies being afflicted by his energy, they failed to obtain peace anywhere (in heaven or on earth). Filled with energy as their bodies were, the time at last came for delivery. All of them, it so happened, O prince of men, delivered at the same time. Though held in six different wombs, yet all the portions, as they came out, united into one. The goddess Earth held the child, taking it up from a heap of gold. Verily, the child, endued with excellent form, blazed with splendour even like the god of Fire. Of beautiful features, he began to grow in a delightful forest of reeds. The six Krittikas beheld that child of theirs looking like the morning sun in splendour. Filled with affection for him,--indeed, loving him very much,--they began to rear him with the sustenance of their breasts. In consequence of his having been born of the Krittikas and reared by them, he came to be known throughout the three worlds as Kartikeya. Having sprung from the seed which had fallen off from Rudra he was named Skanda, and because of his birth in the solitude of a forest of reeds he came to be called by the name of Guha (the secret-born). The gods numbering three and thirty, the points of the compass (in their embodied forms) together with the deities presiding over them, and Rudra and Dhatri and Vishnu and Yama and Pushan and Aryaman and Bhaga, and Angas and Mitra and the Sadhyas and Vasava and the Vasus and the Aswins and the Waters and the Wind and the Firmament and Chandramas and all the Constellations and the Planets and Surya, and all the Ricks and Samans and Yajuses in their embodied forms, came there to behold that wonderful child who was the son of the deity of blazing flames. The Rishis uttered hymns of praise and the Gandharvas sang in honour of that child called Kumara of six heads, twice six eyes, and exceedingly devoted to the Brahmanas. His shoulders were broad, and he had a dozen arms, and the splendour of his person resembled that of fire and Aditya. As he lay stretched on a clump of heath, the gods with the Rishis, beholding him, became filled with great delight and regarded the great Asura as already slain. The deities then began to bring him diverse kinds of toys and articles that could amuse him. As he played like a child, diverse kinds of toys and birds were given unto him. Garuda of excellent feathers gave unto him a child of his, viz., a peacock endued with plumes of variegated hue. The Rakshasas gave unto him a boar and a buffalo. Aruna himself gave him a cock of fiery splendour. Chandramas gave him a sheep, and Aditya gave him some dazzling rays of his. The mother of all kine, viz., Surabhi, gave him kine by hundreds and thousands. Agni gave him a goat possessed of many good qualities. Ila gave him an abundant quantity of flowers and fruit. Sudhanwan gave him a riding chariot and a car of Kuvara. Varuna gave him many auspicious and excellent, products of the Ocean, with some elephants. The chief of the celestials gave him lions and tigers and pards and diverse kinds of feathery denizens of the air, and many terrible beasts of prey and many umbrellas also of diverse kinds. Rakshasas and Asuras, in large bands, began to walk in the train of that puissant child. Beholding the son of Agni grow up, Taraka sought, by various means, to effect his destruction, but he failed to do anything unto that puissant deity. The god in time invested Agni's son born in the solitude (of a forest of reeds) with the command of their forces.

And they also informed him of the oppressions committed upon them by the Asura Taraka. The generalissimo of the celestial forces grew up and became possessed of great energy and puissance. In time Guha slew Taraka, with his irresistible dart. Verily, Kumara slew the Asura as easily as if in sport. Having accomplished the destruction of Taraka he re-established the chief of the deities in his sovereignty of the three worlds. Endued with mighty prowess, the celestial generalissimo blazed with beauty and splendour. The puissant Skanda became the protector of the deities and did what was agreeable to Sankara. The illustrious son of Pavaka was endued with a golden form. Verily, Kumara is always the leader of the celestial forces. Gold is the puissant energy of the god of fire and was born with Kartikeya (from the same seed). Hence is Gold highly auspicious and, as a valuable, is excellent and endued with inexhaustible merit. Even thus, O son of Kuru's race, did Vasishtha recite this discourse unto Rama of Bhrigu's race in days of old. Do thou, therefore, O king of men, try to make gifts of Gold. By making gifts of Gold, Rama became cleansed of all his sins, and finally attained to a high place in heaven that is unattainable by other men.'"

Section 87

"Yudhishthira said, 'Thou hast discoursed to me, O thou of righteous soul, on the duties of the four orders. Do thou, after the same manner, Q king, discourse to me now on all the ordinances respecting the Sraddha (of deceased ancestors).'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Yudhishthira, the son of Santanu set himself to declare unto him the following ritual, consistent with the ordinance of the Sraddha.'

"Bhishma said, 'Listen, O king, with close attention, to me as I discourse to you on the ritual of the Sraddha. That ritual is auspicious, worthy of praise, productive of fame and progeny, and is regarded as a sacrifice, O scorcher of foes, in honour of the Pitris. Gods or Asuras or human beings, Gandharvas or Uragas or Rakshasas, Pisachas or Kinnaras,--every one should always worship the Pitris. It is seen that people worship the Pitris first, and gratify the deities next by offering them their adorations. Hence, one should always worship the Pitris with every care. It is said, O king, that the Sraddha performed in honour of the Pitris is performable afterwards. But this general rule is restrained by a special one (which directs that the Sraddha in honour of the Pitris should be performed on the afternoon of the day of the New moon). The (deceased) grandsires become gratified with the Sraddha that may be performed on any day. I shall, however, tell thee now what the merits and demerits are of the respective lunar days (in view of their adaptability to the performance of the Sraddha). I shall discourse to thee, O sinless one, what fruits are attained on what days by performing the Sraddha. Do thou listen to me with close attention. By adoring the Pitris on the first day of the lighted fortnight, one obtains in one's abode beautiful spouses capable of producing many children all possessed of desirable accomplishments. By performing the Sraddha on the second day of the lighted fortnight one gets many daughters. By performing it on the third day, one acquires many steeds. By performing it on the fourth day, one gets a large herd of smaller animals (such as goats and sheep) in one's house. They, O king, who perform the Sraddha on the fifth day, get many sons. Those men who perform the Sraddha on the sixth day acquire great splendour. By performing it on the seventh day, O monarch, one acquires great fame. By performing it on the eighth day one makes great profits in trade. By performing it on the ninth day one acquires many animals of uncloven hoofs. By performing it on the tenth day one acquires much wealth in kine. By performing it on the eleventh day one becomes the possessor of much wealth in clothes and utensils (of brass and other metals). Such a man also obtains many sons all of whom become endued with Brahma splendour. By performing the Sraddha on the twelfth day one always beholds, if one desires, diverse kinds of beautiful articles made of silver and gold. By performing the Sraddha on the thirteenth day one attains to eminence over one's kinsmen. Without doubt, all the young men in the family of him who performs the Sraddha on the fourteenth day meet with death. Such a man becomes entangled in war, By performing the Sraddha on the day of the new moon, one obtains the fruition of every wish. In the dark fortnight, all the days commencing with the tenth (and ending with that of the new moon), leaving only the fourteenth day out, are laudable days for the performance of the Sraddha. Other days of that fortnight are not so.

Then, again, as the dark fortnight is better than the lighted one, so the afternoon of the day is better than the forenoon in the matter of the Sraddha.'"

Footnotes

143:1 The commentator explains that the Pitris should be worshipped on the day of the New moon, the deities should then be worshipped on the first day of the lighted fortnight. Or, on any other day of the lighted fortnight, the Pitri-sacrifice or Sraddha should be performed first; the Deva-sacrifice or Ishti should then be performed.

143:2 Anwaharyam, the commentator explains, is paschatkartavyam, i.e., subsequently performable (subsequent, i.e., to the worship of the gods). There is a special ordinance, however, which lays down that the Sraddha should be performed on the afternoon of the day of the new moon. The gods should be adored on the first day of the lighted fortnight. Hence, owing to this especial ordinance, the Sraddha must precede the worship of the gods, and not succeed it.

Section 88

"Yudhishthira said, 'O thou of great puissance, tell me what that object is which, if dedicated to the Pitris, becomes inexhaustible! What Havi, again, (if offered) lasts for all time? What, indeed, is that which (if presented) becomes eternal?'"

"Bhishma said, 'Listen to me, O Yudhishthira, what those Havis are which persons conversant with the ritual of the Sraddha regard as suitable in view of the Sraddha and what the fruits are that attach to each. With sesame seeds and rice and barley and Masha and water and roots and fruits, if given at Sraddhas, the Pitris, O king, remain gratified for the period of a month. Manu has said that if a Sraddha is performed with a copious measure of sesame, such Sraddha becomes inexhaustible. Of all kinds of food, sesame seeds are regarded as the best. With fishes offered at Sraddhas, the Pitris remain gratified for a period of two months. With mutton they remain gratified for three months and with the flesh of the hare for four. With the flesh of the goat, O king, they remain gratified for five months, with bacon for six months, and with the flesh of birds for seven. With venison obtained from those deer that are called Prishata, they remain gratified for eight months, and with that obtained from the Ruru for nine months, and with the meat of the Gavaya for ten months. With the meat of the buffalo their gratification lasts for eleven months. With beef presented at the Sraddha, their gratification, it is said, lasts for a full year. Payasa mixed with ghee is as much acceptable to the Pitris as beef. With the meat of the Vadhrinasa the gratification of the Pitris lasts for twelve years. The flesh of the rhinoceros, offered to the Pitris on the anniversaries of the lunar days on which they died, becomes inexhaustible. The potherb called Kalasaka, the petals of the Kanchana flower, and meat of the goat also, thus offered, prove inexhaustible. In this connection, O Yudhishthira, there are some verses, originally sung by the Pitris, that are sung (in the world). They were communicated to me in former days by Sanatkumara.--He that has taken birth in our race should give us Payasa mixed with ghee on the thirteenth day (of the dark fortnight), under the constellation Magha, during the Sun's southward course. One born in our race should, under the constellation Magha, as if in the observance of a vow, offer the meat of goat or the petals of the Kanchana flower. One should also offer us, with due rites, Payasa mixed with ghee, dedicating it on a spot covered by the shadow of an elephant.--Many sons should be coveted so that even one may go to Gaya (for performing the Sraddha of his ancestors), where stands the banian that is celebrated over all the worlds and that makes all offerings made under its branches inexhaustible. Even a little of water, roots, fruits, meat, and rice, mixed with honey, if offered on the anniversary of the day of death becomes inexhaustible.'"

Footnotes

144:1 Masha, is the Phascolus Roxburghii.

145:1 It is difficult to understand what is meant by Vadhrinasa here. It means either a large bull, or a kind of bird, or a variety of the goat. Probably the bull is intended.

145:2 Pitrikshaye is mrita-tithau. Kalasaka is explained by Nilakantha as identical with the common potherb called Shuka or the country sorrel (Rumex visicarius, Linn). Some hold that it is something like the sorrel, Lauham is the petals of the Kanchana flower (Bauhinia acuminata, Linn).

145:3 To this day the sanctity of Gaya is universally recognised by all Hindus. Sraddhas are performed there under the banian called the Akshaya or inexhaustible banian.

Section 89

"Bhishma continued, 'Listen to me, O Yudhishthira, as I tell thee what those optional Sraddhas are that should be performed under the different constellations and that were first spoken of by Yama unto king Sasavindu. That man who always performs the Sraddha under the constellation Krittika is regarded as performing a sacrifice after establishing the sacred fire. Such a person, freed from fear, ascends to heaven with his children. He that is desirous of children should perform the Sraddha under the constellation Rohini, while he that is desirous of energy should do it under the constellation Mrigasiras. By performing the Sraddha under the constellation Ardra, a man becomes the doer of fierce deeds. A mortal, by performing the Sraddha under Punarvasu, makes such again by agriculture. The man that is desirous of growth and advancement should perform the Sraddha under Pushya. By doing it under the constellation Aslesha one begets heroic children. By doing it under the Maghas one attains to pre-eminence among kinsmen. By doing it under the prior Phalgunis, the doer of it becomes endued with good fortune. By doing the Sraddha under the later Phalgunis one attains to many children; while by performing it under Hasta, one attains to the fruition of one's wishes. By performing it under the constellation Chitra one obtains children endued with great beauty. By doing it under the constellation Swati, one makes much profit by trade. The man that desires children acquires the fruition of his wish by performing the Sraddha under the constellation Visakha. By doing it under Anuradha one becomes a king of kings. By making offerings in honour of the Pitris under the constellation Jyeshtha with devotion and humility, one attains to sovereignty, O foremost one of Kuru's race. By doing the Sraddha under Mula one attains to health, and by doing it under the prior Ashadha, one acquires excellent fame. By performing it under the later Ashadha one succeeds in roving over the whole world, freed from every sorrow. By doing it under the constellation Abhijit one attains to high knowledge. By doing it under Sravana one, departing from this world, attains to a very high end. The man that performs the Sraddha under the constellation Dhanishtha becomes the ruler of a kingdom. By doing it under the constellation presided over by Varuna (viz., Satabhisha), one attains to success as a physician. By performing the Sraddha under the constellation of the prior Bhadrapada one acquires large property in goats and sheep; while by doing it under the later Bhadrapada one acquires thousands of kine. By performing the Sraddha under the constellation Revati one acquires much wealth in utensils of white brass and copper. By doing it under Aswini one acquires many steeds, while under Bharani one attains to longevity. Listening to these ordinances about the Sraddha, king Sasavindu acted accordingly, and succeeded in easily subjugating and ruling the whole earth.'"

Footnotes

145:4 All religious acts are either nitya or kamya. The former imply acts that are obligatory and by doing which no particular merit is acquired but by not doing which sin is incurred. The latter imply those optional acts which, if done, produce merit but which, if omitted, leads to no sin.

146:1 Literally, 'set in motion a body of kings,' i.e., become an Overlord."

Section 90

"Yudhishthira said, 'It behoves thee, O foremost one of Kuru's race, to tell me unto what kind of Brahmanas, O grandsire, should the offers made at Sraddhas be given away.'

"Bhishma said, The Kshatriya who is conversant with the ordinances about gift should never examine Brahmanas (when making gifts unto them). In all acts, however, that relate to the worship of the deities and the Pitris, an examination has been said to be proper. The deities are worshipped on earth by men only when they are filled with devotion that comes from the deities themselves. Hence, one should, approaching them, make gifts unto all Brahmanas (without any examination of their merits), regarding such gifts as are made to the deities themselves. In Sraddhas, however, O monarch, the man of intelligence should examine the Brahmanas (to be employed for assisting the doers of the Sraddha in getting through the ritual and making gifts unto them of the offerings made to the Pitris). Such examination should concern itself with their birth and conduct and age and appearance and learning and nobility (or otherwise) of parentage. Amongst the Brahmanas there are some that pollute the line and some that sanctify it. Listen to me, O king, as I tell thee who those Brahmanas are that should be excluded from the line. He that is full of guile, or he that is guilty of foeticide, or he that is ill of consumption, or he that keeps animals, of is destitute of Vedic study, or is a common servant of a village, or lives upon the interest of loans, or he that is a singer, or he that sells all articles, or he that is guilty of arson, or he that is a poisoner or he that is a pimp by profession, or he that sells Soma, or he that is a professor of palmistry, or he that is in the employ of the king, or he that is seller of oil, or he that is a cheat and false swearer, or he that has a quarrel with his father, or he that tolerates a paramour of his wife in his house, or he that has been cursed, or he that is a thief, or he that lives by some mechanical art, or he that puts on disguises, or he that is deceitful in his behaviour, or he that is hostile to those he calls his friends, or he that is an adulterer, or he that is a preceptor of Sudras, or he that has betaken himself to the profession of arms, or he that wanders with dogs (for hunting), or he that has been bit by a dog, or he that has wedded before his elder brothers, or he that seems to have undergone circumcision, he that violates the bed of his preceptor, he that is an actor or mime, he that lives by setting up a deity and he that lives by calculating the conjunctions of stars and planets and asterisms , are regarded as fit to be excluded from the line. Persons conversant with the Vedas say that the offerings made at Sraddhas, if eaten by such Brahmanas, go to fill the stomachs of Rakshasas (instead of filling those of the Pitris), O, Yudhishthira. That person who having eaten at a Sraddha does not abstain that day from study of the Vedas or who has sexual congress that day with a Sudra woman, must know that his Pitris, in consequence of such acts of his, have to lie for a month on his dung. The offerings made at Sraddhas if presented to a Brahmana who sells Soma, become converted into human ordure; if presented to a Brahmana who is engaged in the practice of Medicine, they become converted into pus and blood; if presented to one who lives by setting up a deity, they fail to produce any fruit; if presented to one who lives upon the interest of loans they lead to infamy; if presented to one who is engaged in trade, they become productive of no fruits either here or hereafter. If presented to a Brahmana who is born of a widowed mother (by a second husband), they become as fruitless as libations poured on ashes . They who present the Havya and Kavya (offered at Sraddhas) unto such Brahmanas as are divested of the duties ordained for them and of those rules of good conduct that persons of their order should observe, find such presents productive of no merits hereafter. That man of little intelligence who makes gifts of such articles unto such men knowing their dispositions, obliges, by such conduct, his Pitris to eat human ordure in the next world. Thou shouldst know that these wretches among Brahmanas deserve to be excluded from the line. Those Brahmanas also of little energy who are engaged in instructing Sudras are of the same class. A Brahmana that is blind stains sixty individual of the line; one that is destitute of virile power a hundred; while one that is afflicted with white leprosy stains as many as he looks upon, O king. Whatever offerings made at Sraddhas are eaten by one with his head wrapped round with a cloth, whatever is eaten by one with face southwards, and whatever is eaten with shoes or sandals on all goes to gratify the Asuras. Whatever, again, is given with malice, and whatever is given without reverence, have been ordained by Brahmana himself as the portion of the prince of Asuras (viz., Vali). Dogs, and such Brahmanas as are polluters of lines, should not be allowed to cast their eyes upon the offerings made at Sraddhas. For this reason, Sraddhas should be performed in a spot that is properly hedged around or concealed from the view. That spot should also be strewn with sesame seeds. That Sraddha which is performed without sesame seeds, or that which is done by a person in anger, has its Havi robbed by Rakshasas and Pisachas. Commensurate with the number of Brahmanas seen by one that deserves to be excluded from the line, is the loss of merit he causes of the foolish performer of the Sraddha who invites him to the feast.

'I shall now, O chief of Bharata's race, tell thee who are sanctifiers of the line. Do thou find them out by examination. All those Brahmanas that are cleansed by knowledge, Vedic study, and vows and observances, and they that are of good and righteous behaviour, should be known as sanctifiers of everything. I shall now tell thee who deserve to sit in the line. Thou shouldst know them to be such whom I shall indicate presently. He that is conversant with the three Nachiketas, he that has set up the five sacrificial fires, he that knows the five Suparnas, he that is conversant with the six branches (called Angas) of the Veda, he that is a descendant of sires who were engaged in teaching the Vedas and is himself engaged in teaching, he that is well-conversant with the Chhandas, he that is acquainted with the Jeshtha Saman, he that is obedient to the sway of his parents, he that is conversant with the Vedas and whose ancestors have been so for ten generations, he that has congress with only his wedded wives and this at their seasons, and he who has been cleansed by knowledge, by the Veda, and by vows and observances,--even such a Brahmana,--sanctifies the line. He who reads the Atharva-siras, who is devoted to the observance of Brahmacharya practices, and who is steady in observance of righteous vows, who is truthful and of righteous conduct, and who is duly observant of the duties laid down for his order, they also that have undergone fatigue and labour for bathing in the waters of tirthas, that have undergone the final bath after performing sacrifices with proper Mantras that are freed from the sway of wrath, that are not restless, that are endued with forgiving dispositions, that are self-restrained masters of their senses, and they are devoted to the good of all creatures,--these should be invited to Sraddhas. Anything given to these becomes inexhaustible. These indeed, are sanctifiers of lines. There are others also, highly blessed, that should be regarded as sanctifiers of the line. They are Yatis and those that are conversant with the religion of Moksha, and they that are devoted to Yoga, and they that properly observe excellent vows and they that, with collected mind recite (sacred) histories unto foremost of Brahmanas. They that are conversant with Bhashyas, they also that are devoted to grammatical studies, they that study the Puranas and they that study the Dharmasastras and having studied them (i.e., the Puranas and Dharmasastras) act up to the standard laid down in them, he that has lived (for the stated period) in the abode of his preceptor, he that is truthful in speech, he that is a giver of thousands, they that are foremost in (their knowledge of) all the Vedas and the scriptural and philosophical aphorisms,--these sanctify the line as far they look at it. And because they sanctify all who sit in the line, therefore are they called sanctifiers of lines. Utterers of Brahma say that even a single person that happens to be the descendant of sires who were teachers of the Veda and that is himself a Vedic teacher, sanctifies full seven miles around him. If he that is not a Ritwik and that is not a Vedic teacher takes the foremost seat in a Sraddha, with even the permission of the other Ritwiks there present, he is said to take (by that act of his) the sins of all who may be sitting in the line. If, on the other hand, he happens to be conversant with the Vedas and freed from all those faults that are regarded as capable of polluting the line, he shall not, O king, be regarded as fallen (by taking the foremost seat in a Sraddha). Such a man would then be really a sanctifier of the line. For these reasons, O king, thou shouldst properly examine the Brahmanas before inviting them to Sraddhas. Thou shouldst invite only such among them as are devoted to the duties laid down for their order, and as are born in good families, and as are possessed of great learning. He who performs Sraddhas for feeding only his friends and whose Havi does not gratify the deities and the Pitris, fails to ascend to Heaven. He who collects his friends and relatives only on the occasion of the Sraddha he performs (without keeping an eye on properly honouring deserving persons by inviting and feeding them), fails to proceed (after death) by the path of the deities (which is a lighted one and free from all afflictions and impediments). The man who makes the Sraddha he performs an occasion for only gathering his friends, never succeeds in ascending to heaven. Verily, the man who converts the Sraddha into an occasion for treating his friends, becomes dissociated from heaven even like a bird dissociated from the perch when the chain tying it breaks. Therefore, he that performs a

Sraddha should not honour (on such occasions) his friends. He may make gifts of wealth unto them on other occasions by collecting them together. The Havi and the Kavi offered at Sraddhas should be served unto them that are neither friends nor foes but are only indifferent or neutral. As seed sown on a sterile soil does not sprout forth, or as one that has not sown does not get a share of the produce, even so that Sraddha the offerings in which are eaten by an unworthy person, yields no fruit either here or hereafter. That Brahmana who is destitute of Vedic study is like a fire made by burning grass or straw; and becomes soon extinguished even like such a fire. The offerings made at Sraddhas should not be given to him even as libations should not be poured on the ashes of the sacrificial fire. When the offerings made at Sraddhas are exchanged by the performers with one another (instead of being given away unto worthy persons), they come to be regarded as Pisacha presents. Such offerings gratify neither the gods nor the Pitris. Instead of reaching the other world, they wander about even here like a cow that has lost her calf wandering about within the fold. As those libations of ghee that are poured upon the extinguished ashes of a sacrificial fire never reach either the gods or the Pitris, after the same manner a gift that is made to a dancer or a singer or a Dakshina presented to a lying or deceitful person, produces no merit. The Dakshina that is presented to a lying or deceitful person destroys both the giver and the receiver without benefiting them in any respect. Such a Dakshina is destructive and highly censurable. The Pitris of the person making it have to fall down from the path of the deities. The gods know them to be Brahmanas who always tread, O Yudhishthira, within the bounds set up by the Rishis who are conversant with all duties, and who have a firm faith in their efficacy. Those Brahmanas that are devoted to Vedic study, to knowledge, to penances, and to acts, O Bharata, should be known as Rishis. The offerings made at Sraddhas should be given unto those that are devoted to knowledge. Verily, they are to be regarded as men who never speak ill of the Brahmanas. Those men should never be fed on occasions of Sraddhas who speak ill of Brahmanas in course of conversation in the midst of assemblies. If Brahmanas, O king, be calumniated, they would destroy three generations of the calumniator. This is the declaration, O king, of the Vaikhanasa Rishis. Brahmanas conversant with the Vedas should be examined from a distance. Whether one likes them or feels a dislike for them, one should give unto such Brahmanas the offerings made at Sraddhas. That man who feeds thousands upon thousands of false Brahmanas acquires merit that is attainable by feeding even one Brahmana if the latter happens to be possessed of a knowledge of the Vedas, O Bharata!"

Footnotes

147:1 When Brahmanas are fed, they are made to sit in long lines. They that are stained with vices are excluded from the line. Such exclusion from the line is regarded as equal to complete outlawry.

147:2 i.e., who have undergone a natural circumcision

147:3 Implying soothsayers.

148:1 This is a common form of expression to imply the fruitlessness of an act. Libations should be poured on the blazing fire. If poured on the ashes, they lead to no merit, for only Agni in his blazing form can bear them to the intended places.

150:1 The idea is that heaven is the result of one's deeds. It is attached to the fruits of one's acts. The man falling off from heaven is identical with heaven being dissociated from the fruits of his acts. Hence such a falling off at the man or the dissociation of heaven is likened to a bird's dissociation from its perch when the chain tying it to the perch is broken. The simile seems to be far-fetched.

150:2 It is painful to see how very careless the Vernacular versions of the Anusasana have been. From want of space the numerous errors that have been committed have not been pointed out, At times, however, the errors appear to be so grave that one cannot pass them by in silence. In the second half of the first line, whether the reading be avapta as in the Bengal texts or chavapta as in the Bombay texts, the meaning is that the Avapta or one that has not sown na vijabhagam prapnuyat, i.e., would not get a share of the produce. The Burdwan translators make a mess of it, while K. P. Singha skips over it.

151:1 The sense is that the calumniator, his sire, and son meet with destruction in consequence of such an act.

Section 91

"Yudhishthira said, 'By whom was the Sraddha first conceived and at what time? What also is its essence? During the time when the world was peopled by only the descendants of Bhrigu and Angiras; who was the muni that established the Sraddha? What acts should not be done at Sraddha? What are those Sraddhas in which fruits and roots are to be offered? What species' also of paddy should be avoided in Sraddhas? Do thou tell me all this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'Listen to me, O ruler of men, as I tell thee how the Sraddha was introduced, the time of such introduction, the essences of the rite, and the Muni who conceived it. From the Self-born Brahman sprang Atri, O thou of Kuru's race. In Atri's race was born a Muni of the name of Dattatreya. Dattatreya got a son of the name of Nimi possessed of wealth of asceticism. Nimi got a son named Srimat who was endued with great beauty of person. Upon the expiration of a full thousand years, Srimat, having undergone the severest austerities, succumbed to the influence of Time and departed from this world. His sire Nimi, having performed the Purificatory rites according to the ritual laid down in the ordinance, became filled with great grief, thinking continually of the loss of his son. Thinking of that cause of sorrow the high-souled Nimi collected together various agreeable objects (of food and drink) on the fourteenth day of the moon. The next morning he rose from bed. Pained his heart was with grief, as he rose from sleep that day--he succeeded in withdrawing it from the one object upon which it had been working. His understanding succeeded in busying itself with other matters. With concentrated attention he then conceived the idea of a Sraddha. All those articles of his own food, consisting of fruits and roots, and all those kinds of staple grains that were agreeable to him, were carefully thought of by that sage possessed of wealth of penances. On the day of the New moon he invited a number of adorable Brahmanas (to his asylum). Possessed of great wisdom, Nimi caused them to be seated on seats (of Kusa grass) and honoured them by going around their persons. Approaching seven such Brahmanas whom he had brought to his abode together, the puissant Nimi gave unto them food consisting of Syamaka rice, unmixed with salt. Towards the feet of those Brahmanas engaged in eating the food that was served unto them a number of Kusa blades was spread out on the seats they occupied, with the top ends of the blades directed towards the south. With a pure body and mind and with concentrated attention, Nimi, having placed those blades of sacred grass in the way indicated, offered cakes of rice unto his dead son, uttering his name and family. Having done this, that foremost of Munis became filled with regret at the idea of having achieved an act that had not (to his knowledge) been laid down in any of the scriptures. Indeed, filled with regret he began to think of what he had done. 'Never done before by the Munis, alas, what have I done! How shall I (for having done an act that has not been ordained) avoid being cursed by the Brahmanas (as an introducer of strange rites)?' He then thought of the original progenitor of his race. As soon as he was thought of, Atri endued with wealth of penances came there. Beholding him exceedingly afflicted with grief on account of the death of his son, the immortal Atri comforted him with agreeable counsels. He said unto him, 'O Mini, this rite that thou hast conceived, is a sacrifice in honour of the Pitris. Let no fear be thine, O thou that art possessed of the wealth of asceticism! The Grandsire Brahman himself, in days of old, laid it down! This rite that thou hast conceived has been ordained by the Self-born himself. Who else than the Self-born could ordain this ritual in Sraddhas? I shall presently tell thee, O son, the excellent ordinance laid down in respect of Sraddhas. Ordained by the Self-born himself, O son, do thou follow it. Listen to me first! Having first performed the Karana on the sacred fire with the aid of Mantras, O thou that art possessed of wealth of penances, one should always pour libations next unto the deity of fire, and Soma, and Varuna. Unto the Viswedevas also, who are always the companions of the Pitris, the Self-born then ordained a portion of the offerings. The Earth also, as the goddess that sustains the offerings made at Sraddhas, should then be praised under the names of Vaishnavi, Kasyapi, and the inexhaustible. When water is being fetched for the Sraddha, the deity Varuna of great puissance should be praised. After this, both Agni and Soma should be invoked with reverence and gratified (with libations), O sinless one. Those deities that are called by the name of Pitris were created by the Self-born. Others also, highly blessed, viz., the Ushnapsa, were created by him. For all these shares have been ordained of the offerings made at Sraddhas. By adoring all these deities at Sraddhas, the ancestors of the persons performing them become freed from all sins. The Pitris referred to above as those created by the Self-born number seven. The Viswedevas having Agni for their mouth (for it is through Agni that they feed), have been mentioned before. I shall now mention the names of those high-souled deities who deserve shares of the offerings made at Sraddhas. Those names at Vala, Dhriti, Vipapa, Punyakrit, Pavana, Parshni, Kshemak, Divysanu, Vivaswat, Viryavat, Hrimat, Kirtimat, Krita, Jitatman, Munivirya, Diptaroman, Bhayankara, Anukarman, Pratia, Pradatri, Ansumat, Sailabha, Parama krodhi, Dhiroshni, Bhupati, Sraja, Vajrin, and Vari,--these are the eternal Viswedevas. There are others also whose names are Vidyutvarchas, Somavarchas, and Suryasri. Others also are numbered amongst them, viz., Somapa, Suryasavitra, Dattatman, Pundariyaka, Ushninabha, Nabhoda, Viswayu, Dipti, Chamuhara, Suresa, Vyomari, Sankara Bhava, Isa, Kartri, Kriti, Daksha, Bhuvana, Divya, Karmakrit, Ganita Panchavirya, Aditya, Rasmimat, Saptakrit, Somavachas, Viswakrit, Kavi, Anugoptri, Sugoptri, Naptri, and Iswara:--these highly blessed ones are numbered as the Viswedevas. They are eternal and conversant with all that occurs in Time. The species of paddy which should not be offered at Sraddhas are those called Kodrava, and Pulka. Assafoetida also, among articles used in cooking, should not be offered, as also onions and garlic, the produce of the Moringa pterygosperma, Bauhinia Variegata, the meat of animals slain with envenomed shafts all varieties of Sucuribita Pepo, Sucuribita lagenaria, and black salt. The other articles that should not be offered at Sraddhas are the flesh of the domesticated hog, the meat of all animals not slaughtered at sacrifices, Nigella sativa, salt of the variety called Vid, the potherb that is called Sitapaki, all sprouts (like those of the bamboo), and also the Trapa bispinosa. All kinds of salt should be excluded from the offerings made at Sraddhas, and also the fruits of the Eugenia Jamblana. All articles, again, upon which any one has spat or upon which tears have fallen should not be offered at Sraddhas. Among offerings made to the Pitris or with the Havya and Kavya offered to the deities, the potherb called Sudarsana (Menispermum tomentosum, Rox) should not be included. Havi mixed with this is not acceptable to Pitris. From the place where the Sraddha is being performed, the Chandala and the Swapacha should be excluded, as also all who wear clothes steeped in yellow, and persons affected with leprosy, or one who has been excasted (for transgressions), or one who is guilty of Brahmanicide, or a Brahmana of mixed descent or one who is the relative of an excasted man. These all should be excluded by persons possessed of wisdom from the place where a Sraddha is being performed,' Having said these words in days of old unto the Rishi Nimi of his own race, the illustrious Atri possessed of wealth of penances then went back to the Grandsire's assembly in Heaven.'"

Footnotes

152:1 These purificatory rites, after the usual period of mourning, consists in shaving and bathing and wearing new clothes.

152:2 The act, as explained by the commentator, consisted in the father's doing that with reference to the son which, as the ordinance went, was done by sons with reference to sires.

153:1 In one of the vernacular versions, the wrong reading Kshama is adopted for Akshaya.

Section 92

"Bhishma said, 'After Nimi had acted in the way described above, all the great Rishis began to perform the sacrifice in honour of the Pitris (called the Sraddha) according to rites laid down in the ordinance. Firmly devoted to the discharge of all duties, the Rishis, having performed Sraddhas, began to also offer oblations (unto the Pitris) of sacred waters, with attention. In consequence, however, of the offerings made by persons of all classes (unto the Pitris), the Pitris began to digest that food. Soon they, and the deities also with them, became afflicted with indigestion. Indeed, afflicted with the heaps of food that all persons began to give them, they repaired to the presence of Soma. Approaching Soma they said, 'Alas, great is our affliction in consequence of the food that is offered to us at Sraddhas. Do thou ordain what is necessary for our ease.' Unto them Soma answered, saying, 'If, ye gods, ye are desirous of obtaining ease, do ye repair then into the abode of the Self-born. Even he will do what is for your good.' At these words of Soma, the deities and the Pitris then proceeded, O Bharata, to the Grandsire where he was seated on the summit of the mountains of Meru.'

"The deities, 'O illustrious one, with the food that is offered us in sacrifices and Sraddhas, we are being exceedingly afflicted. O lord, show us grace and do what would be for our good.' Hearing these words of theirs, the Self-born said unto them in reply, 'Here, the god of fire is sitting beside me, Even he will do what is for your benefit.'

"Agni said, 'Ye sires, when a Sraddha comes, we shall together eat the offerings made to us. If ye eat those offerings with me, ye shall then, without doubt, succeed in digesting them easily.' Hearing these words of the deity of fire, the Pitris became easy of heart. It is for this reason also that in making offerings at Sraddhas a share is first offered to the deity of fire, O king. If a portion of the offerings be first made to the deity of fire at a Sraddha, O prince of men, Rakshasas of regenerate origin cannot then do any injury to such a Sraddha. Beholding the deity of fire at a Sraddha Rakshasas fly away from it. The ritual of the Sraddha is that the cake should first be offered to the (deceased) sire. Next, one should be offered to the grandsire. Next should one be offered to the great-grandsire. Even this is the ordinance in respect of the Sraddha. Over every cake that is offered, the offerer should, with concentrated attention, utter the Savitri Mantras. This other Mantra also should be uttered, viz., unto Soma who is fond of the Pitris. A woman that has become impure in consequence of the advent of her season, or one whose ears have been cut off, should not be allowed to remain where a Sraddha is being performed. Nor should a woman (for cooking the rice to be offered in the Sraddha) be brought from a Gotra other than that of the person who is performing the Sraddha. While crossing river, one should offer oblations of water unto one's Pitris, naming them all.

Indeed, when one comes upon a river one should gratify one's Pitris with oblations of water. Having offered oblations of water first unto the ancestors of one's own race, one should next offer such oblations to one's (deceased) friends and relatives. When one crosses a stream on a car unto which is yoked a couple of oxen of variegated hue, or from them that cross a stream on boats, the Pitris expect oblations of water. Those that know this always offer oblations of water with concentrated attention unto the Pitris, Every fortnight on the day of the New moon, one should make offerings unto one's deceased ancestors. Growth, longevity, energy, and prosperity become all attainable through devotion to the Pitris. The Grandsire Brahman, Pulastya, Vasishtha, Pulaha, Angiras, Kratu and the great Rishi Kasyapa--these, O prince of Kuru's race, and regarded as great masters of Yoga. They are numbered among the Pitris. Even this is the high ritual in respect of the Sraddha, O monarch! Through Sraddhas performed on earth the deceased members of one race become freed from a position of misery. I have thus, O prince of Kuru's race, expounded to thee agreeably with the scriptures, the ordinances in respect of Sraddhas. I shall once more discourse to thee on gifts."

Footnotes

155:1 Ravana and other Rakshasas who spring from Pulastya's line are known as Brahma-Rakshasas or Rakshasas of regenerate origin.

Section 93

"Yudhishthira said, 'If Brahmanas that are in the observance of a vow (viz., fast) eat, at the invitation of a Brahmana, the Havi (offered at a Sraddha), can they be charged with the transgression or a violation of their vow, or should they refuse the invitation of a Brahmana when such invitation is received by them? Tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'Let those Brahmanas eat, impelled by desire, who are observant of such vows as are not indicated in the Vedas. As regards those

Brahmanas, however, that are observant of such vows are indicated in the Vedas, they are regarded as guilty of a breach of their vow, O Yudhishthira, by eating the Havi of a Sraddha at the request of him who performs the Sraddha.'

"Yudhishthira said, 'Some people say that fast is a penance. Is penance really identifiable with fast or is it not so? Tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'People do regard a regular fast for a month or a half month as a penance. The truth, however, is that one who mortifies one's own body is not to be regarded either as an ascetic or as one conversant with duty . Renunciation, however, is regarded as the best of penances. A Brahmana should always be an abstainer from food, and observe the vow called Brahmacharya. A Brahmana should always practise self-denial restraining even speech, and recite the Vedas. The Brahmana should marry and surround himself with children and relatives, from desire of achieving righteousness. He should never sleep. He should abstain from meat. He should always read the Vedas and the scriptures. He should always speak the truth, and practise self-denial. He should eat Vighasa (viz., what remains after serving the deities and guests). Indeed, he should be hospitable towards all that come to his abode. He should always eat Amrita (viz., the food that remains in the house after all the family, including guests and servants have eaten) He should duly observe all rites and perform sacrifices.'"

"Yudhishthira said, "How may one come to be regarded as always observant of fasts? How may one become observant of vows? How, O king, may one come to be an eater of Vighasa? By doing what may one be said to be found of guest?'"

"Bhishma said, 'He who takes food only morning and evening at the prescribed hours and abstains from all food during the interval between, is said to be an abstainer from food. He who has congress with only his wedded wife and that only at her season, is said to be observant of the vow of Brahmacharya. By always making gifts, one comes to be regarded as truthful in speech. By abstaining from all meat obtained from animals slaughtered for nothing, one becomes an abstainer from meat. By making gifts one becomes cleansed of all sins, and by abstaining from sleep during daytime one comes to be regarded as always awake. He who always eats what remains after serving the needs of guests and servants is said to always eat Amrita. He who abstains from eating till Brahmanas have eaten (of that food), is regarded as conquering heaven by such abstention. He who eats what remains after serving the deities, the Pitris, and relatives and dependants, is said to eat Vighasa. Such men acquire many regions of felicity in the abode of Brahman himself. There, O king, they dwell in the company of Apsaras and Gandharvas. Indeed, they sport and enjoy all sports of delight in those regions, with the deities and guests and the Pitris in their company, and surrounded by their own children and grandchildren. Even such becomes their high end.'"

"Yudhishthira said, 'People are seen to make diverse kinds of gifts unto the Brahmanas. What, however, is the difference, O grandsire, between the giver and the receiver?'"

"Bhishma said, 'The Brahmana accepts gifts from him that is righteous, and from him that is unrighteous. If the giver happens to be righteous, the receiver incurs little fault. If on the other hand, the giver happens to be unrighteous the receiver sinks in hell. In this connection is cited an old history of the conversation between Vrishadarbhi and the seven Rishis, O Bharata. Kasyapa and Atri and Vasishtha and Bharadwaja and Gautama and Viswamitra and Jamadagni, and the chaste Arundhati (the wife of Vasishtha), all had a common maidservant whose name was Ganda. A Sudra of the name of Pasusakha married Ganda and became her husband. Kasyapa and others, in days of old, observed the austerest penances and roved over the world, desirous of attaining to the eternal region of Brahman by the aid of Yoga-meditation. About that time, O delighter of the Kurus, there occurred a severe drought. Afflicted by hunger, the whole world of living creatures became exceedingly weak. At a sacrifice which had been performed in former times by Sivi's son he had given away unto the Ritwiks a son of his as the sacrificial present. About this time, unendued with longevity as the prince was, he died of starvation. The Rishis named, afflicted with hunger, approached the dead prince and sat surrounding him.

Indeed, those foremost of Rishis, beholding the son of him at whose sacrifice they had officiated, O Bharata, thus dead of starvation, began to cook the body in a vessel, impelled by the pangs of hunger. All food having disappeared from the world of men, those ascetics, desirous of saving their lives, had recourse, for purposes of sustenance, to such a miserable shift. While they were thus employed. Vrishadarbha's son, viz., king Saivya, in course of his roving, came upon those Rishis. Indeed, he met them on his way, engaged in cooking the dead body, impelled by the pangs of hunger.'"

"The son of Vrishadarbha said, 'The acceptance of a gift (from me) will immediately relieve you all. Do you, therefore, accept a gift for the support of your bodies! Ye ascetics endued with wealth of penances, listen to me as I declare what wealth I have! That Brahmana who solicits me (for gifts) is ever dear to me. Verily, I shall give unto you a thousand mules. Unto each of you I shall give a thousand kine of white hair, foremost in speed, each accompanied by a bull, and each having a well-born calf, and, therefore, yielding milk. I shall also give unto you a thousand bulls of white complexion and of the best breed and capable of bearing heavy burdens. I shall also give you a large number of kine, of good disposition, the foremost of their kind, all fat, and each of which, having brought forth her first calf, is quick with her second. Tell me what else I shall give of foremost villages, of grain, of barley, and of even the rarer and costly jewels. Do not seek to eat this food that is inedible. Tell me what I should give unto you for the support of your bodies!'

"The Rishis said, 'O king, an acceptance of gifts from a monarch is very sweet at first but it is poison in the end. Knowing this well, why do you, O king, tempt us then with these offers? The body of the Brahmana is the field of the deities. By penance, it is purified. Then again, by gratifying the Brahmana, one gratifies the deities. If a Brahmana accepts the gifts made to him by the king, he loses, by such acceptance, the merit that he would otherwise acquire by his penances that day. Indeed, such acceptance consumes that merit even as a blazing conflagration consumes a forest. Let happiness be thine, O king, as the result of the gifts thou makest to those that solicit thee!' Saying these words unto them, they left the spot, proceeding by another way. The flesh those high-souled ones had intended to cook remained uncooked. Indeed, abandoning that flesh, they went away, and entered the woods in search of food. After this, the ministers of the king, urged by their master, entered those woods and plucking certain figs endeavoured to give them away unto those Rishis. The officers of the king filled some of those figs with gold and mixing them with others sought to induce those ascetics to accept them. Atri took up some of those figs, and finding them heavy refused to take them. He said, 'We are not destitute of knowledge. We are not fools! We know that there is gold within these figs. We have our senses about us. Indeed, we are awake instead of being asleep. If accepted in this world, those will produce bitter consequence hereafter. He who seeks happiness both here and hereafter should never accept these.'"

"Vasishtha said, 'If we accept even one gold coin, it will be counted as a hundred or even a thousand (in assigning the demerit that attaches to acceptance). If, therefore, we accept many coins, we shall surely attain to an unhappy end hereafter!'"

Kasyapa said, 'All the paddy and barley on earth, all the gold and animals and women that occur in the world, are incapable of gratifying the desire of a single person. Hence, one possessed of wisdom should dispelling cupidity, adopt tranquillity!'"

"Bharadwaja said, 'The horns of a Ruru, after their first appearance, begin to grow with the growth of the animal. The cupidity of man is even like this. It has no measure!'"

"Gautama said, 'All the objects that exist in the world are incapable of gratifying even a single person. Man is even like the ocean, for he can never be filled (even as the ocean can never be filled by all the waters that are discharged into it by the rivers).'"

"Viswamitra said, 'When one desire cherished by a person becomes gratified, there springs up immediately another whose gratification is sought and which pierces him like a shaft.'"

"Jamadagni said, 'Abstention from accepting guts supports penances as their foundation. Acceptance, however, destroys that wealth (viz., the merit of penances).'"

"Arundhati said, 'Some people are of opinion that things of the world may be stored with a view to spend them upon the acquisition of righteousness (by gifts and sacrifices). I think, however, that the acquisition of righteousness is better than that of worldly wealth.'"

"Ganda said, 'When these my lords, who are endued with great energy, are so very much afraid of this which seems to be a great terror a weak man as I am fear it the more.'"

"Pasusakha said, 'The wealth there is in righteousness is very superior. There is nothing superior to it. That wealth is known to the Brahmans. I wait upon them as their servant, only for learning to value that wealth.'"

"The Rishis (all together) said, 'Let happiness be his, as the result of the gifts he makes, who is the king of the people of this land. Let his gift be successful who has sent these fruits to us, enclosing gold within them.'"

"Bhishma continued, 'Having said these words, those Rishis of steadfast vows, abandoning the figs having gold within them, left that spot and proceeded to whatever destination they liked.'"

"The ministers said, 'O king, coming to know of the existence of gold within the figs, the Rishis have gone away! Let this be known to thee!'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by his ministers, king Vrishadarbhi became filled with wrath against all those Rishis. Indeed, to take vengeance upon them, the monarch entered his own chamber. Observing the austerest of penances, he poured on his sacred fire libations of ghee, accompanying each with Mantras uttered by him. From that fire there then arose as the result of the incantation, a form capable of striking every one with fear. Vrishadarbhi named her as Yatudhani. That form which had been from the incantations of the king, looking as terrible as the Last Night, appeared with joined hands before the monarch. Addressing king Vrishadarbhi, she said, 'What shall I accomplish?'"

"Vrishadarbhi said, 'Go and follow the seven Rishis, as also Arundhati, and the husband of their maid-servant, and the maid-servant herself, and comprehend what the meanings are of their names. Having ascertained their names, do thou slay all of them. After slaying them thou mayst go whatever destination thou likest.'"

"Bhishma continued, 'Saying, 'So be it! the Rakshasi who had been named Yatudhani, in her proper form, proceeded to that forest in which the great Rishis wandered in search of food. Indeed, O king, those great Rishis, with Atri among them, roved within the forest, subsisting upon fruits and roots. In course of their wanderings they saw a mendicant of broad shoulders, and plump arms and legs and well-nourished face and abdomen. Of limbs that were all adipose, he was wandering with a dog in his company. Beholding that mendicant whose limbs were all well-developed and handsome, Arundhati exclaimed, addressing the Rishis, 'None of you will ever be able to show such well-developed features!'"

"Vasishtha said, 'The sacred fire of this person is not like ours for while he is able to pour libations on it, morning and evening, none of us are able to do the same. It is for this reason that we see both him and his dog so well-developed."

"Atri said, 'This man does not, like us, feel the pangs of hunger. His energy has not sustained, like ours, any diminution. Acquired with the greatest difficulty, his Vedas have not, like ours, disappeared. Hence, it is that we see both him and his dog so well-developed.'

"Viswamitra said, 'This man is not, like us, unable to observe the eternal duties inculcated in the scriptures. I have become idle. I feel the pangs of hunger. I have lost the knowledge I had acquired. This man is not like us in this respect. Hence I see both him and his dog so well-developed.'"

"Jamadagni said, 'This man has not to think of storing his annual grain and fuel as we are compelled to, do. Hence I see both him and his dog so well-developed!'

"Kasyapa said, 'This man has not, like us, four brothers of the whole blood who are begging from house to house, uttering the words, 'Give--Give!' Hence it is that I see him and his dog so well-developed.'

"Bharadwaja said, 'This man hath no regret like ours for having condemned and cursed his spouse. He hath not acted so wickedly and senselessly. Hence I see both him and his dog so well-developed!'

"Gautama said, 'This man bath not like us only three pieces of covering made of Kusa grass, and a single Ranku-skin, each of which again, is three years old. Hence it is that I see both him and his dog so well-developed!'

"Bhishma continued, 'The wandering mendicant, beholding those great Rishis, approach them, and accosted them all by touching their hand according to the custom. Conversing then with each other about the difficulty of obtaining sustenance in that forest and the consequent necessity of bearing the pangs of hunger, all of them left that spot. Indeed, they wandered through that wilderness, all bent upon a common purpose, viz., the plucking of fruits and the extraction of roots for sustenance. One day, as they were wandering they beheld a beautiful lake overgrown with lotuses. Its banks were covered with trees that stood thickly near one another. The waters of the lake were pure and transparent. Indeed, the lotuses that adorned the lake were all of the hue of the morning sun. The leaves that floated on the water were of the colour of lapis lazuli. Diverse kinds of aquatic fowls were sporting on its bosom. There was but one path leading to it. The banks were not miry and the access to the water was easy. Urged by Vrishadarbhi, the Rakshasi of frightful mien who had sprung from his incantations and who had been named Yatudhani, guarded the lake. Those foremost of Rishis, with Pasusakha in their company, proceeded towards the lake, which was thus guarded by Yatudhani for the object of gathering some lotus stalks. Beholding Yatudhani, of frightful aspect standing on the banks of the lake, those great Rishis addressed her, saying, 'Who art thou that thus standest alone in these solitary woods? For whom dost thou wait here? What, indeed, is thy purpose? What dost thou do here on the banks of this lake adorned with lotuses?'"

"Yatudhani said, 'It matters not who I am. I deserve not to be questioned (respecting my name and race and purposes). Ye that are possessed of ascetic wealth, know that I am the guard set to watch this lake.'"

'The Rishis said, 'All of us are hungry. We have nothing else to eat. With thy permission we would gather some lotus-stalks!'"

"Yatudhani said, 'Agreeably with a compact, do ye take the lotus-stalks as ye please. Ye must, one by one, give me your names. Ye may then, without delay, take the stalks!'"

"Bhishma continued, 'Ascertaining that her name was, Yatudhani and that she stood there for slaying them (after knowing, from the meanings their names, what the extent was of their power), Atri, who was famishing with hunger, addressed her, and said these words.'"

"Atri said, 'I am called Atri because I cleanse the world from sin. For, again, thrice studying the Vedas every day, I have made days of my nights. That, again, is no night in which I have not studied the Vedas. For these reasons also I am called Atri, O beautiful lady!'"

"Yatudhani said, 'O thou of great effulgence, the explanation thou hast given me of thy name is incapable of being comprehended by me. Do thou, therefore, go and plunge into this tank filled with lotuses!'"

"Vasishtha said, 'I am endued with the wealth (that consists of the Yoga attributes of puissance, etc.) I lead, again, a domestic mode of life, and am regarded as the foremost of all persons that lead such a mode of life. In consequence of being endued with (such) wealth, of my living as a householder, and of my being regarded as the foremost of all householders, I am called Vasishtha.'

"Yatudhani said, 'The etymological explanation of thy name is perfectly incomprehensible to me, in as much as the inflections which the original roots have undergone are unintelligible. Rio and plunge into this lake of lotuses!'"

"Kasyapa said, 'I always protect my body, and in consequence of my penances I have become endued with effulgence. For thus protecting the body and for this effulgence that is due to my penances, I have come to be called by the name of Kasyapa!'

"Yatudhani said, 'O thou of great effulgence, the etymological explanation thou hast given of thy name is incapable of being comprehended by me. Go and plunge into this lake filled with lotuses!'

"Bharadwaja said, 'I always support my sons, my disciples, the deities, the Brahmanas, and my wife. In consequence of thus supporting all with ease, I am called Bharadwaja!'

"Yatudhani said, 'The etymological explanation thou hast given me of thy name is perfectly incomprehensible to me, in consequence of the many inflections the root has undergone. Go and plunge into this lake filled with lotuses!'"

"Gotama said, 'I have conquered heaven and earth by the aid of self-restraint. In consequence of my looking upon all creatures and objects with an equal eye, I am like a smokeless fire. Hence I am incapable of being subjugated by thee. When, again, I was born, the effulgence of my body dispelled the surrounding darkness. For these reasons I am called Gotama!'

"Yatudhani said, 'The explanation thou hast given me of thy name, O great ascetic, is incapable of being understood by me. Go and plunge into this lake of lotuses!'"

"Viswamitra said, 'The deities of the universe are my friends. I am also the friend of the universe. Hence, O Yatudhani, know that I am called Viswamitra!'

"Yatudhani said, 'The explanation thou hast given of thy name is incomprehensible to me in consequence of the inflections the root has undergone. Go and plunge into this lake of lotuses!'"

"Jamadagni said, 'I have sprung from the sacrificial fire of the deities. Hence am I called Jamadagni, O thou of beautiful features!'"

"Yatudhani said, 'The etymological explanation thou hast given me, O great ascetic, of thy name, is incomprehensible to me (in consequence of the diverse inflections the root has undergone) Do thou go and plunge into this lake of lotuses!'"

"Arundhati said, 'I always stay by the side of my husband, and hold the earth jointly with him. I always incline my husband's heart towards me. I am, for these reasons called Arundhati!'

"Yatudhani said, The explanation thou hast given me of thy name is perfectly incomprehensible to me in consequence of the inflections the roots have undergone. Go and plunge into this lake of lotuses!'

"Ganda said, 'The Ganda means a portion of the cheek. As I have that portion a little elevated above the others, I am, O thou that hast sprung from the sacrificial fire of Saivya, called by the name of Ganda!'"

"Yatudhani said, 'The explanation which thou hast given me of thy name is perfectly incomprehensible to me in consequence of the inflections which the root has undergone. Go and plunge into this lake of lotuses!'"

"Pasusakha said, 'I protect and tend all animals that I see, and I am always a friend to all animals. Hence am I called Pasusakha, O thou that hast sprung from the (sacrificial) fire (of king Vrishadarbhi).'

"Yatudhani said, 'The explanation thou hast given me of thy name is perfectly incomprehensible to me in consequence of the inflections which the roots have undergone. Go and plunge into this lake of lotuses!'"

"Sunahsakha said, 'I am incapable of explaining the etymology of my name after the manner of these ascetics. But know, O Yatudhani, that I am called by the name of Sunahsakha!'

"Yatudhani said, 'Thou hast mentioned thy name only once. The explanation thou hast offered I have not able to catch. Do thou, therefore, mention it again, O regenerate one!'"

"Sunahsakha said, 'Since thou hast been unable to catch my name in consequence of my having mentioned it only once, I shall strike thee with my triple stick! Struck with it, be thou consumed into ashes without delay!'"

"Bhishma continued, 'Struck then, on the head, by the Sannyasin, with his triple stick which resembled the chastisement inflicted by a Brahmana, the Rakshasi who had sprung from the incantations of king. Vrishadarbhi fell down on the earth and became reduced to ashes. Having thus destroyed the mighty Rakshasi, Sunahsakha thrust his stick into the earth and sat himself down on a grassy plot of land. The Rishis then, having, as they liked, plucked a number of lotuses and taken up a number of lotus-stalks, came up from the lake, filled with joy. Throwing on the ground the heap of lotuses which they had gathered with much toil, they plunged once more into it for offering oblations of water to the Pitris. Coming up, they proceeded to that part of the bank where they had deposited the lotus-stalks. Reaching that spot, those foremost of men found that the stalks were nowhere to be seen.'"

"The Rishis said, 'What sinful and hard-hearted man has stolen away the lotus-stalks gathered by our hungry selves from desire of eating?'

"Bhishma continued, 'Those foremost of regenerate persons, suspecting one another, O crusher of foes, said, 'We shall each have to swear to our innocence! All those ascetics then, famishing with hunger and worn out with exertion, agreeing to the proposal, took these oaths.'

"Atri said, 'Let him who has stolen the lotus-stalk touch kine with his foot, make water facing the sun, and study the Vedas on excluded days!'"

"Vasishtha said, 'Let him who has stolen the lotus-stalks abstain from studying the Vedas, or leash hounds, or be a wandering mendicant unrestrained by the ordinances laid down for that mode of life, or be a slayer of persons that seek his protection, or live upon the proceeds of the sale of his daughter, or solicit wealth from those that are low and vile!'"

"Kasyapa, said, 'Let him who has stolen the lotus-stalks utter all kinds of words in all places, give false evidence in a court of law, eat the flesh of animals not slain in sacrifices, make gifts to undeserving persons or to deserving persons at unseasonable times, and have sexual congress with women during daytime!'"

"Bharadwaja said, 'Let him who has stolen the lotus-stalks be cruel and unrighteous in his conduct towards women and kinsmen and kine. Let him humiliate Brahmanas, in disputations, by displaying his superior knowledge and skill. Let him study the Riks and the Yajuses, disregarding his preceptor! Let him pour libations upon fires made with dry grass or straw!"

"Jamadagni said, 'Let him who has stolen the lotus-stalks be guilty of throwing filth and dirt on water. Let him be inspired with animosity towards kine. Let him be guilty of having sexual congress with women at times other than their season. Let him incur the aversion of all persons. Let him derive his maintenance from the earnings of his wife! Let him have no friends and let him have many foes! Let him be another's guest for receiving in return those acts of hospitality which he has done to that other! '"

"Gotama said, 'Let him who has stolen the lotus-stalks be guilty of throwing away the Vedas after having studied them! Let him cast off the three sacred fires! Let him be a seller of the Soma (plant or juice)! Let him live with that Brahmana who resides in a village which has only one well from which water is drawn by all classes and who has married a Sudra woman!'"

"Viswamitra said, 'Let him who has stolen the lotus-stalks be fated to see his preceptors and seniors and his servants maintained by others during his own life-time. Let him not have a good end. Let him be the father of many children! Let him be always impure and a wretch among Brahmanas! Let him be proud of his possessions! Let him be a tiller of the soil and let him be filled with malice! Let him wander in the season of rains. Let him be a paid servant! Let him be the priest of the king! Let him assist at the sacrifices of such impure persons as do not deserve to be assisted at their sacrifices!'"

"Arundhati said, 'Let her who has stolen the lotus-stalks always humiliate her mother-in-law! Let her be always vexed with her husband! Let her eat whatever good things come to her house without sharing them with others! Disregarding the kinsmen of her lord, let her live in her husband's house and eat, at the day's close, the flour of fried barely! Let her come to be regarded as unenjoyable (in consequence of the stains that would tarnish her)! Let her be the mother of a heroic son! '"

"Ganda said, 'Let her who has stolen, the lotus-stalks be always a speaker of falsehoods! Let her always quarrel with her kinsmen! Let her bestow her daughter in marriage for a pecuniary consideration! Let her eat the food which she has cooked, alone and without sharing it with anybody! Let her pass her whole life in slavery! Indeed, let her who has stolen the lotus-stalks be quick with child in consequence of sexual congress under circumstances of guilt.'"

"Pasusakha said, 'Let him who has stolen the lotus-stalks be born of a slave-mother. Let him have many children all of whom are worthless! And let him never bow to the deities.'"

"Sunahsakha said, 'Let him who has removed the lotus-stalks obtain the merit of bestowing his daughter in marriage upon a Brahmana, who has studied all the Samans and the Yajuses and who has carefully observed the vow of Brahmacharya, Let him perform the final ablutions after having studied all the Atharvans!'"

"All the Rishis said, 'The oath thou hast taken is no oath at all, for all the acts which thou hast mentioned are very desirable for the Brahmanas! It is evident, O Sunahsakha, that thou hast appropriated our lotus-stalks!'"

"Sunahsakha said, 'The lotus stalks deposited by you not being seen, what you say is perfectly true, for it is I who have actually stolen them. In the very sight of all of you I have caused the disappearance of those stalks! Ye sinless ones, the act was done by me from desire of testing you! I came hither for protecting you. That woman who lies slain there was called Yatudhani. She was of a fierce disposition. Sprung from the incantations of king Vrishadarbhi, she had come here from the desire of slaying all of you! You ascetics endued with wealth of penances, egged on by that king, she had come, but I have slain her. That wicked and sinful creature, sprung from the sacrificial fire, would otherwise have taken your lives. It was for killing her and saving you that I came here, ye learned Brahmanas! Know that I am Vasava! Ye have completely freed yourselves from the influence of cupidity. In consequence of this, ye have won many eternal regions fraught with the fruition of every wish as soon as it rises in the heart! Do ye rise, without delay, from this place and repair to those regions of beatitude, ye regenerate ones, that are reserved for you!'

"Bhishma continued, 'The great Rishis, highly gratified at this, replied unto Purandara, saying, 'So be it!' They then ascended to heaven in company of Indra himself. Even thus, those high-souled persons, though famishing with hunger and though tempted at such a time with the offer of diverse kinds of enjoyable articles, refrained from yielding to temptation. As the result of such self-denial, they attained to heaven. It seems, therefore, that one should, under all circumstances, cast off cupidity from oneself. Even this, O king, is the highest duty. Cupidity should be cast off. The man who recites this account (of the deeds of the righteous Rishis) in assemblies of men, succeeds in acquiring wealth. Such a man has never to attain to a distressful end. The Pitris, the Rishis, and the deities become all pleased with him. Hereafter, again, he becomes endued with fame and religious merit and wealth!'"

Footnotes

156:1 i.e., that fast which mortifies the body is not to be regarded as equivalent to penance. True penance is something else. An observer of such a fast is not to be regarded as an ascetic. Such fasts, again, are sinful instead of being meritorious.

156:2 By Upavasa in the second line is meant abstention from food between the two prescribed hours for eating, and not that fast which mortifies the body. One may, again, eat the most luxurious food without being attached to it. One also, by repining at one's abstinence, may come to be regarded as actually enjoying the most luxurious food.

157:1 Meat of animals slaughtered in sacrifices is allowable. By taking such meat, one does not become an eater of meat. In fact, one may etc.

158:1 Prashthauhi means a cow pregnant with her second calf. Grishti means a cow that has brought forth only her first calf.

160:1 'The commentator explains that the direction about ascertaining the names of the Rishis and the meanings of those names proceed from the kings' desire of cautioning the Rakshasi lest in going to destroy them she might herself meet with destruction.

160:2 In other words, Vasishtha attributes the leanness or emaciation of himself and his companions to the failure to discharge their daily rites of religious practice.

161:1 Lotus-stalks are eaten in India and are mentioned by Charaka as heavy food.

163:1 Sunahsakha implies a friend of dogs. The newcomer who had joined the roving Rishis had a dog with him. Hence, he is called by the name of Sunahsakha.

163:2 Brahma-danda literally means the stick in the hand of a Brahmana. Figuratively, it implies the chastisement inflicted by a Brahmana in the form of a curse. As such it is more effective than the thunderbolt in the hands of Indra himself, for the thunderbolt blasts only those objects that lie within its immediate range. The Brahmana's curse, however, blasts even those that are unborn.

164:1 Libations should always be poured upon a blazing fire. Fire made with dry grass or straw blaze up quickly and become soon extinguished. By pouring libations, therefore, upon such fires, one practically pours them upon ashes and gains no merit.

164:2 To derive the means of sustenance from a wife was always viewed with feelings of aversion in this country. It seems, therefore, that the custom of domesticating sons-in-law was not unknown in ancient times. To receive acts of hospitality in return for those rendered was regarded as not only meanness but also destructive of merit.

165:1 Jnatinam is an instance of the genitive in what is called Anadara. The meaning, therefore, is disregarded them. For a Brahmana woman to bring forth a son devoted to heroic deeds is a reproach.

Section 94

"Bhishma said, "In this connection is cited the old history of the oaths (taken by many Rishis one after another) on the occasion of a sojourn to the sacred waters. O best of the Bharatas, the act of theft had been done by Indra, and the oaths were taken by many royal and regenerate Rishis. Once on a time, the Rishis, having assembled together, proceeded to the western Prabhasa. They held a consultation there which resulted in a resolve on their part to visit all the sacred waters on earth. There were Sakra and Angiras and Kavi of great learning and Agastya and Narada and Pravata; and Bhrigu and Vasishtha and Kasyapa and Gautama and Viswamitra and Jamadagni, O king! There were also the Rishi Galava, and Ashtaka and Bharadwaja and Arundhati and the Valakhilyas; and Sivi and Dilipa and Nahusha and Amvarisha and the royal Yayati and Dhundhumara and Puru. These foremost of men, placing the high-souled Satakratu, the slayer of Vritra, at their head, went to all the sacred waters one after another, and at last reached the highly sacred Kausiki on the day of the full moon in the month of Magha. Having cleansed themselves of all sins by ablutions performed in all the sacred waters, they at last proceeded to the very sacred Brahmasara. Bathing in that lake, those Rishis endued with energy like that of fire began to gather and eat the stalks of the lotus. Amongst those Brahmanas, some had extracted the stalks of the lotus and some the stalks of the Nymphoea stellata. Soon they found that the stalks extracted by Agastya (and deposited on the bank) had been taken away by somebody. The foremost of Rishis, Agastya, addressing them all, said, 'Who has taken away the good stalks which I had extracted and deposited here? I suspect some one amongst you must have done the act. Let him who has taken them away give them back to me. It behoves you not thus to misappropriate my stalks! It is heard that Time assails the energy of Righteousness. That Time has come upon us. Hence, Righteousness is afflicted. It is meet that I should go to heaven for good, before unrighteousness assails the world and establishes itself here! Before the time comes when Brahmanas, loudly uttering the fully Vedas, within the precincts of villages and inhabited places, cause the Sudras to hear them, before the time comes when kings often against the rules of Righteousness from motives of policy, I shall go to heaven for good! Before men cease to regard the distinctions between the lower, the middle, and the higher classes, I shall go to heaven for good. Before Ignorance assails the world and envelops all things in darkness, I shall go to heaven for good. Before the time comes when the strong begin to lord it over the weak and treat them as slaves, I shall go to heaven for good. Indeed, I dare not remain on earth for witnessing these things.' The Rishis, much concerned at what he said, addressed that great ascetic and said, 'We have not stolen thy stalks! Thou shouldst not harbour these suspicions against us. O great Rishi, we shall take the most frightful oaths!' Having said these words, conscious of their own innocence, and desirous of upholding the cause of righteousness, those Rishis and sages of royal descent then began to swear, one after another, the following oaths.'"

"Bhrigu said, 'Let him who has stolen thy stalks censure when censured, assail when assailed, and eat the flesh that is attached to the back-bone of animals (slaughtered in sacrifice)!'"

"Vasishtha said, 'Let him who has stolen thy stalks neglect his Vedic studies, leash hounds, and having, taken himself to the mendicant order live in a city or town!'

"Kasyapa said, 'Let him who has stolen thy stalks sell all things in all places, misappropriate deposits, and give false evidence!'

"Gautama said, 'Let him who has stolen thy stalks live, displaying pride in all things, with an understanding that does not see all creatures with an equal eye, and always yielding himself to the influence of desire and wrath! Let him be a cultivator of the soil, and let him be inspired by malice!'

"Angiras said, 'Let him who has stolen thy stalks be always impure! Let him be a censurable Brahmana (for his misdeeds). Let him leash hounds. Let him be guilty of Brahmanicide. Let him be averse to expiations after having committed transgressions!'"

"Dhundhumara said, 'Let him who has stolen thy stalks be ungrateful to his friends! Let him take birth in a Sudra woman! Let him eat alone any good food (coming to the house), without sharing it with others!'"

"Dilipa said, 'Let him who has stolen thy stalks descend to those regions of misery and infamy which are reserved for that Brahmana who re-sides in a village having but one well and who has sexual congress with a Sudra woman!'"

"Puru said, 'Let him who has stolen thy stalks adopt the occupation of a physician! Let him be supported by the earnings of his wife! Let him draw his sustenance from his father-in-law!'"

"Sukra said, 'Let him who has stolen thy stalks eat the flesh of animals not slain in sacrifices! Let him have sexual congress at day-time! Let him be a servant of the king!'"

"Jamadagni said, 'Let him who has stolen thy stalks study the Vedas on forbidden days or occasions. Let him feed friends at Sraddhas performed by him! Let him eat at the Sraddha of a Sudra!'

"Sivi said, 'Let him who has stolen thy stalks die without having established a fire (for daily worship)! Let him be guilty of obstructing the performance of sacrifices by others! Let him quarrel with those that are observant of penances!'"

"Yayati said, 'Let him who has stolen thy stalks be guilty of having sexual congress with his wife when she is not in her season and when he is himself in the observance of a vow and bears matted locks on his head! Let him also disregard the Vedas!'"

"Nahusha said, 'Let him who has stolen thy stalks live in domesticity after having betaken himself to the vow of mendicancy! Let him act in whatever way he pleases (and without restraint of any kind), after having undergone the initiatory rites in view of a sacrifice or some solemn observance! Let him take pecuniary gratification for prelections to disciples (on any branch of knowledge that the latter come to learn)!'

"Amvarisha said, 'Let him who has stolen thy stalks be cruel and unrighteous in his behaviour towards women and kinsmen and kine! Let him be guilty also of Brahmanicide!'"

"Narada said, 'Let him who has stolen thy stalks be one that identifies the body with the soul! Let him study the scriptures with a preceptor that is censurable! Let him chant the Vedas, offending at each step against the rules of orthoepy! Let him disregard all his seniors!'"

"Nabhaga said, 'Let him who has stolen thy stalks always speak false-hoods and quarrel with those that are righteous! Let him bestow his daughter in marriage after accepting a pecuniary gratification offered by his son-in-law!'"

"Kavi said, 'Let him who has stolen thy stalks he guilty of striking a cow with his foot. Let him make water, facing the sun! Let him cast off the person that seeks shelter at his hands!'"

"Viswamitra said, 'Let him who has stolen thy stalks become a servant that behaves with deceit towards his master! Let him be the priest of a king! Let him be the Ritwik of one that should not be assisted at his sacrifices!'"

"Parvata said, 'Let him who has stolen thy stalks be the chief of a village! Let him make journeys on asses! Let him leash hounds for a living!'"

"Bharadwaja said, 'Let him who has stolen thy stalks be guilty of all the demerits that become his who is cruel in his behaviour and untruthful in speech!'"

"Ashtaka said, 'Let him who has stolen thy stalks be a king destitute of wisdom capricious and sinful in his behaviour, and disposed to rule the Earth unrighteously!'"

"Galava said, 'Let him who has stolen thy stalks be more infamous than a sinful man! Let him be sinful in his acts towards his kinsmen and relatives! Let him proclaim the gifts he makes to others!'"

"Arundhati said, 'Let her who has stolen thy stalks speak ill of her mother-in-law! Let her feel disgust for her lord. Let her eat alone any good food that comes to her house!'"

"The Valakhilyas said, 'Let him who has stolen thy stalks stand on one foot at the entrance of a village (for earning his subsistence)! Let him. while knowing all duties, be guilty of every breach!'"

"Sunahsakha said, 'Let him who has stolen thy stalks be a Brahmana that sleeps in happiness, having disregarded his daily Homa! Let him, after becoming a religious mendicant, behave in whatever way he pleases, without observing any restraint!'"

"Surabhi said, 'Let her who has stolen thy stalks be milked, with her (hind) legs bound with a rope of human hair, and with the aid of a calf not her own, and, while milked, let her milk be held in a vessel of white brass!'

"Bhishma continued, 'After the Rishis and the royal sages had sworn these diverse oaths, O Kuru king, the thousand-eyed chief of the deities, filled with joy, cast his looks on the angered Rishi Agastya. Addressing the Rishi who was very angry at the disappearance of his lotus-stalks, Maghavat thus declared what was passing in his mind. Hear, O king, what the words were that Indra spoke in the midst of those regenerate and celestial Rishis and royal sages.'"

"Sakra said, 'Let him who has stolen thy stalks be possessed of the merit of him who bestows his daughter in marriage upon a Brahmana that has duly observed the vow of Brahmacharya or that has duly studied the Samans and the Yajuses! Let him also have the merit of one that undergoes the final bath after completing one's study of the Atharva Veda! Let him who has stolen thy stalks have the merit of having studied all the Vedas. Let him be observant of all duties and righteous in his behaviour! Indeed, let him go to the region of Brahman!'

"Agastya said, 'Thou hast, O slayer of Vala, uttered a benediction instead of a curse! (It is evident), thou hast taken my stalks!" Give them to me, for that is the eternal duty!'"

"Indra said, 'O holy one, I did not remove thy stalks, led by cupidity! Indeed, I removed them from desire of hearing this conclave recite what the duties are that we should observe. It behoveth thee not to give way to anger! Duties are the foremost of Srutis. Duties constitute the eternal path (for crossing the sea of the world)! I have listened to this discourse of the Rishis (on duties) that is eternal and immutable, and that transcends all change! Do thou then, O foremost of learned Brahmanas, take back these stalks of thine! O holy one, it behoves thee to forgive my transgression, O thou that art free from every fault!'"

"Bhishma continued, 'Thus addressed by the chief of the deities, the ascetic, viz., Agastya, who had been very angry, took back his stalks. Endued with great intelligence, the Rishi became cheerful. After this, those denizens of the woods proceeded to diverse other sacred waters. Indeed, repairing to those sacred waters they performed their ablutions everywhere. The man who reads this narrative with close attention on every Parva day, will not have to become the progenitor of an ignorant and wicked son. He will never be destitute of learning. No calamity will ever touch him. He will, besides, be free from every kind of sorrow. Decrepitude and decay will never be his. Freed from stains and evil of every kind, and endued with merit, he is sure to attain to Heaven. He who studies this Sastra observed by the Rishis, is sure, O prince of men, to attain to the eternal region of Brahman that is full of felicity!'"

Footnotes

167:1 The scriptures declare that Righteousness loses its strength as Time advances. In the Krita age, it exists in entirety. In the Treta, it loses a quarter. In the Dwapara, another quarter is lost. In the Kali age, full three quarters are lost and only a quarter is all that remains.

167:2 The Rishis think that the distinctions between the lower, the middling, and the higher classes of society are eternal, and nothing can be a greater calamity than the effacement of those distinctions. Equality of men, in their eyes, is an unmitigated evil.

67:3 Forgiveness is the duty of the Brahmana. To fall off from forgiveness is to fall off from duty. To censure when censured and assail the assailer, are grave transgressions in the case of a Brahmana. The idea of retaliation should never enter the Brahmana's heart; for the Brahmana is the friend of the universe. His behaviour to friend and foe should be equal. To eat the flesh that attaches itself to the back-bone of a slaughtered animal is also a grave transgression.

167:4 A religious mendicant should always wander over the Earth, sleeping where night overtakes him. For such a man to reside in a city or town is sinful.

168:1 To till the soil is a transgression for a Brahmana.

168:2 Good food should never be taken alone. It should always be shared with children and servants.

168:3 A village having only one well should be abandoned by a Brahmana, for he should not draw water from such a well which is used by all classes of the population.

169:1 The penance that is involved in standing on one foot should be practised, like all other penances, in the woods. To practise a penance on the way leading to a village so that people may be induced to make gifts, is a transgression of a grave kind.

170:1 Some kine that are vicious have their hind legs tied with a rope while they are milked. If the rope be made of human hair, the pain felt is supposed t be very great. To obtain the aid of a calf belonging to another cow is regarded as sinful. To the cow also, the process of sucking cannot be agreeable. If the milk is held in a vessel of white brass, it becomes unfit for gods and guests.

170:2 The discourse is called eternal and immutable because of its subject being so. Duties are eternal truths.

171:1 This discourse on duties delivered by the Rishis is called a Sastra. Literally, anything that governs men, i.e., regulates their behaviour, is called a Sastra. As such, the enumeration of duties occurring in this Lesson, although it has been made by a reference to their breaches, is therefore, a Sastra.

Section 95

"Yudhishthira said, 'O chief of Bharata's rare, by whom was the custom of giving umbrellas and sandals at obsequial ceremonies introduced? Why was it introduced and for what purpose are those gifts made? They are given not only at obsequial ceremonies but also at other religious rites. They are given on many occasions with a view to acquiring religious merit. I wish to know, in detail, O regenerate one, the true meaning of this custom!'"

"Bhishma said, 'Do thou, O prince, attentively listen to the details I shall recite in respect of the custom of giving away umbrellas and shoes at religious rites, and as to how and by whom it was introduced. I shall also tell thee in full, O prince, how it acquired the force of a permanent observance and how it came to be viewed as a meritorious act. I shall, in this connection, recite the narrative of the discourse between Jamadagni and the high-souled Surya. In ancient times, the illustrious Jamadagni, O puissant king, of Bhrigu's race, was engaged in practising with his bow. Taking his aim, he shot arrow after arrow. His wife Renuka used to pick up the shafts when shot and repeatedly bring them back to that descendant, endued with blazing energy, of Bhrigu's race. Pleased with the whizzing noise of his arrows and the twang of his bow, he amused himself thus by repeatedly discharging his arrows which Renuka brought back into him. One day, at noontide, O monarch, in that month when the sun was in Jyesthamula, the Brahmana, having discharged all his arrows, said to Renuka, 'O large-eyed lady, go and fetch me the shafts I have shot from my bow, O thou of beautiful eye-brows! I shall again shoot them with my bow.' The lady proceeded on her errand but was compelled to sit under the shade of a tree, in consequence of her head and feet being scorched by the heat of the sun. The black-eyed and graceful Renuka, having rested for only a moment, feared the curse of her husband and, therefore, addressed herself again to the task of collecting and bringing back the arrows. Taking them with her, the celebrated lady of graceful features came back, distressed in mind and her feet smarting with pain. Trembling with fear, she approached her husband. The Rishi, filled with wrath, repeatedly addressed his fair-faced spouse, saying, 'O Renuka, why hast thou teen so late in returning?'"

"Renuka said, 'O thou that art endued with wealth of penances, my head and feet were scorched by the rays of the sun! Oppressed by the heat, I had betaken myself to the shade of a tree! Just this has been the cause of the delay! Informed of the cause, do thou, O lord, cease to be angry with me!'"

"Jamadagni said, 'O Renuka, this very day shall I destroy, with the fiery energy of my weapons, the star of day with his blazing rays, that has afflicted thee in this way!'"

"Bhishma continued, 'Drawing his celestial bow, and taking up many arrows, Jamadagni stood, turning his face towards the sun and watching him as he moved (in his diurnal course). Then, O son of Kunti, beholding him addressed for fight, Surya approached him in the guise of a Brahmana, and said unto him. 'What has Surya done to displease thee? Coursing through the firmament, he draws up the moisture from the earth, and in the form of rains he pours it down once more on her. It is through this, O regenerate one, that the food of human beings springs up,--food that is so agreeable to them! The Vedas say that it is food that constitutes the life-breaths. O Brahmana, hidden in the clouds and encompassed by his rays, the sun drenches the seven islands with showers of rain. O puissant one, the moisture, thus poured, diffusing itself into the leaves and fruits of vegetables and herbs, is transformed into food. O son of Bhrigu, the rites of nativity, religious observances of every kind, investiture with the sacred thread, gifts of kine, weddings, all articles in view of sacrifices, the rules for the governance of men, gifts, all sorts of union (between man and man), and the acquisition of wealth, have their origin in food! Thou knowest this well! All the good and agreeable things in the universe, and all the efforts made by living creatures, flow from food. I duly recite what is well-known to thee! Indeed, thou fully knowest all that I have said! Do thou, therefore, O regenerate Rishi, appease thy anger! What wilt thou gain by annihilating the sun?'"

Section 96

"Yudhishthira said, 'What did that foremost of ascetics, viz., Jamadagni endued with great energy, do when thus besought by the maker of day?'"

"Bhishma said, 'O descendant of Kuru, despite all the supplications of Surya, the sage Jamadagni, endued with the effulgence of fire, continued to cherish his anger. Then. O king, Surya, in the guise of a Brahmana, bowed his head unto him and addressed him, with folded hands, in these soft words. 'O regenerate Rishi, the sun is always in motion! How shalt thou pierce the Lord of day who is continually moving forward?'"

"Jamadagni said, With the eye of knowledge I know thee to be both moving and motionless! I shall surely read thee a lesson this day. At midday thou seemest to stay in the heavens for a moment. It is then, O Surya, that I shall pierce thee with my arrows! There is no swerving from this my resolution!'"

"Surya said 'O regenerate Rishi, without doubt, thou knowest me, O best of archers! But, O holy one, though I have offended, behold, I am a suppliant for thy protection!'"

"Bhishma continued, 'At this, the adorable Jamadagni smilingly addressed the maker of day, saying, 'O Surya, when thou hast sought my protection, thou hast nothing to fear! He would transcend the simplicity that exists in Brahmanas, the stability that exists in the Earth, the mildness existing in the Moon, the gravity existing in Varuna, the effulgence existing in Agni, the brightness of Meru, and the heat of the sun, who would slay a suppliant for protection! The man that can slay a suppliant is capable of violating the bed of his preceptor, of slaying a Brahmana, and of drinking alcohol. Do thou, therefore, think of some remedy for this evil, by which people may be relieved when heated by the rays!'"

"Bhishma continued, 'So saying, that excellent descendant of Bhrigu remained silent for a while, and Surya forthwith made over to him an umbrella and a pair of sandals.'"

"Surya said, 'Do thou, O great Rishi, take this umbrella wherewith the head may be protected and my rays warded off. This pair of sandals is made of leather for the protection of the feet. From this day forth the gift of these articles in all religious rites shall be established as an inflexible usage!'"

"Bhishma continued, 'This custom of giving umbrellas and shoes was introduced by Surya! O descendant of Bharata, these gifts are considered meritorious in the three worlds. Do thou, therefore, give away umbrellas and shoes to Brahmanas. I have no doubt that thou shalt then acquire great religious merit by the act. O foremost one of Bharata's race, he who gives away a white umbrella with a hundred ribs to a Brahmana, attains to eternal felicity after death and resides in the region of Indra, respected by

Brahmanas, Apsaras, and Devas. O puissant one, he who gives shoes to Snataka Brahmanas as also to Brahmanas practising the rites of religion whose feet have become sore with the heat of the sun, attains to regions coveted by the very deities. Such a man, O Bharata, dwells in happiness in the highest Heaven after his death. O foremost one of Bharata's race, I have thus recited to thee in full, the merits of giving away shoes and umbrellas at religious ceremonies!'"

Section 97

"Yudhishthira said, 'O foremost one of Bharata's race, do thou relate to me all the duties of the household mode and tell me all that a man should do in order to attain to prosperity in this world.'

"Bhishma said, 'O Bharata, I shall, in this connection, recite to thee the old story of Vasudeva and the goddess Earth, The puissant Vasudeva. O excellent prince of Bharata's race, after hymning the praises of the goddess Earth, questioned her about this very topic that thou hast enquired about.'

"Vasudeva said, 'Having adopted the state of a householder, what acts should I, or one like me, perform and how are such acts to fructify in good?'"

"The goddess Earth said, 'O Madhava, the Rishis, the deities, the Pitris, and men should be worshipped, and sacrifices should be performed, by a householder. Do thou also learn this from me that the deities are always pleased with sacrifices, and men are gratified with hospitality. Therefore, the householder should gratify them with such objects as they desire. By such acts, O slayer of Madhu, the Rishis also are gratified. The householder, abstaining from food, should daily attend to his sacred fire and to his sacrificial offerings. The deities, O slayer of Madhu, are gratified with such acts. The householder should daily offer oblations of food and water, or of fruits, roots and water, for the gratification of the Pitris, and the Vaiswadeva offering should be performed with rice boiled, and oblations of clarified butter unto Agni, Soma, and Dhanwantari. He should offer separate and distinct oblations unto Prajapati. He should make sacrificial offerings in due order; to Yama in the Southern region, to Varuna in Western region, to Soma in the Northern region, to Prajapati within the homestead, to Dhanwantari in the North-eastern region, and to Indra in the Eastern region. He should offer food to men at the entrance of his house. These, O Madhava, are known as the Vali offerings. The Vali should be offered to the Maruts and the deities in the interior of one's house. To the Viswedevas it should be offered in open air, and to the Rakshasas and spirits the offerings should be made at night. After making these offerings, the householder should make offerings unto Brahmanas, and if no Brahmana be present, the first portion of the food should be thrown into the fire. When a man desires to offer Sraddha to his ancestors, he should, when the Sraddha ceremony is concluded, gratify his ancestors and then make the Vali offerings in due order. He should then make offerings unto the Viswedevas. He should next invite Brahmanas and then properly regale guests arrived at his house, with food. By this act, O prince, are guests gratified. He who does not stay in the house long, or, having come, goes away after a short time, is called a guest. To his preceptor, to his father, to his friend and to a guest, a householder should say, 'I have got this in my house to offer thee today!' And he should offer it accordingly every day. The householder should do whatever they would ask him to do. This is the established usage. The householder, O Krishna, should take his food last of all after having offered food to all of them. The householder should worship, with offerings of Madhuparka his king, his priest, his preceptor, and his father-in-law as also Snataka Brahmanas even if they were to stay in his house for a whole year. In the morning as well as in the evening, food should be offered on the ground to dogs, Swapachas, and birds. This is called the Vaiswadeva offering. The householder, who performs these ceremonies with a mind unclouded by passion, obtains the blessings of the Rishis in this world, and after death attains to the heavenly regions.'"

"Bhishma continued, "The puissant Vasudeva, having listened to all this from the goddess Earth, acted accordingly. Do thou also act in the same way. By performing these duties of a householder, O king, thou shalt acquire fame in this world and attain to heaven after death!'"

Footnotes

175:1 Literally, they who cook for dogs, i.e., keep dogs a, companions; meaning members of the lowest caste.

Section 98

"Yudhishthira said, 'Of what kind is the gift of light, O chief of Bharata's race? How did this gift originate? What are the merits that attach to it? Do thou tell me all this.'

"Bhishma said, 'In this connection, O Bharata, is recited the old narrative of the discourse between Manu, that lord of creatures, and Suvarna. There was in days of yore an ascetic, O Bharata, of the name of Suvarna. His complexion was like that of gold and hence he was called Suvarna (the gold-complexioned), Endued with a pure lineage, good behaviour, and excellent accomplishments, he had mastered all the Vedas. Indeed, by the accomplishments he possessed, he succeeded in surpassing many persons of high lineage. One day that learned Brahmana saw Manu, the lord of all creatures, and approached him. Meeting with each other, they made the usual enquiries of politeness. Both of them were firm in the observance of truth. They sat down on the delightful breast of Meru, gnat mountain of gold. Seated there they began to converse with each other on diverse subjects connected with the high-souled deities and regenerate Rishis and Daityas of ancient times. Then Suvarna, addressing the Self-born Menu, said these words, 'It behoveth thee to answer one question of mine for the benefit of all creatures. O lord of all creatures, the deities are seen to be worshipped with presents of flowers and other good scents. What is this? How has this practice been originated? What also are the merits that attach to it? Do thou discourse to me on this topic.'"

"Manu said, 'In this connection is recited the old history of the discourse between Sukra and the high-souled (Daitya) Vali. Once on a time, Sukra of Bhrigu's race approached the presence of Vali, the son of Virochana, while he was ruling the three worlds. The chief of the Asuras, that giver of sacrificial presents in abundance, having worshipped the descendant of Bhrigu with the Arghya (and offering him a seat), sat down after his guest had seated himself. This very topic that thou hast started relating to the merits attaching to the gift of flowers and incense and lamps, came up on the occasion. Indeed, the chief of the Daityas put this high question to Sukra, that most learned of all ascetics.'

"Vali said, 'O foremost of all persons conversant with Brahma, what, indeed, is the merit of giving flowers and incense and lamps? It behoveth thee, O foremost of Brahmanas, to discourse to me on this.'

"Sukra said, 'Penance first sprang into life. Afterwards came Dharma (or compassion and other virtues). In the interval between started into life many creepers and herbs. Innumerable were the species of those. All of them have (the deity) Soma for their lord. Some of these creepers and herbs came to be regarded as Amrita and some came to be regarded as Poison. Others that were neither this nor that formed one class. That is Amrita which gives immediate gratification and joy to the mind. That is Poison which tortures the mind exceedingly by its odour. Know again that Amrita is highly auspicious and that Poison is highly inauspicious. All the (deciduous) herbs are Amrita. Poison is born of the energy of fire. Flowers gladden the mind and confer prosperity. Hence, men of righteous deeds bestowed the name Sumanas on them. That man who is in a state of purity offers flowers into the deities finds that the deities become gratified with him, and as the consequence of such gratification bestow prosperity upon him. O ruler of the Daityas, those deities unto whom worshippers offer flowers, O lord, uttering their names the while, become gratified with the offers in consequence of their devotion. The (deciduous) herbs are of diverse kinds and possess diverse kinds of energy. They should be classed as fierce, mild, and powerful. Listen to me as I tell thee which trees are useful for purposes of sacrifice and which are not so. Hear also what garlands are acceptable to Asuras, and what are beneficial when offered to the deities. I shall also set forth in their due order what garlands are agreeable to the Rakshasas, what to the Uragas, what to the Yakshas, what to human beings, and what to the Pitris, in proper order. Flowers are of diverse kinds. Some are wild, some are from trees that grew in the midst of human habitations; some belong to trees that never grow unless planted on well-tilled soil; some are from trees growing on mountains; some are from trees that are not prickly; and some from trees that are prickly. Fragrance, beauty of form, and taste also may offer grounds of classification. The scent that flowers yield is of two kinds, agreeable and disagreeable. Those flowers that emit agreeable scent should be offered to the deities. The flowers of trees that are destitute of thorns are generally white in hue. Such flowers are always acceptable to the deities, O lord! One possessed of wisdom should offer garlands of aquatic flowers, such as the lotus and the like, unto the Gandharvas and Nagas and Yakshas. Such plants and herbs as produce red flowers, as are possessed of keen scent, and as are prickly, have been laid down in the Atharvana as fit for all acts of incantation for injuring foes. Such flowers as are possessed of keen energy, as are painful to the touch, as grow on trees and plants having thorns, and as are either bloody-red or black, should be offered to (evil) spirits and unearthly beings. Such flowers as gladden the mind and heart, as are very agreeable when pressed, and as are of beautiful form, have been said, O lord, to be worthy of being offered to human beings. Such flowers as grow on cemeteries and crematoria, or in places dedicated to the deities, should not be brought and used for marriage and other rites having growth and prosperity for their object, or for acts of dalliance and pleasure in secrecy. Such flowers as are born on mountains and in vales, and as are agreeable in scent and aspect, should be offered unto the deities. Sprinkling them with sandal-paste, such agreeable flowers should be duly offered according to the ordinances of the scriptures. The deities become gratified with the scent of flowers; the Yakshas and Rakshasas with their sight, the Nagas with their touch; and human beings with all three, viz., scent, sight, and touch. Flowers, when offered to the deities gratify them immediately. They are capable of accomplishing every object by merely wishing its accomplishment. As such, when gratified with devotees offering them flowers, they cause all the objects cherished by their worshippers to be immediately accomplished. Gratified, they gratify their worshippers. Honoured, they cause their worshippers to enjoy all honours. Disregarded and insulted, they cause those vilest of men to be ruined and consumed. I shall, after this, speak to thee of the merits that attach to the ordinances about the gift of incense. Know, O prince of Asuras, that incenses are of diverse kinds. Some of them are auspicious and some in-auspicious. Some incenses consist of exudations. Some are made of fragrant wood set on fire. And some are artificial, being made by the hand, of diverse articles mixed together. Their scent is of two kinds, viz., agreeable and disagreeable. Listen to me as I discourse on the subject in detail. All exudations except that of the Boswellia serrata are agreeable to the deities. It is, however, certain that the best of all exudations is that of the Balsamodendron Mukul. Of all Dhupas of the Sari class, the Aquilaria Agallocha is the best. It is very agreeable to the Yakshas, the Rakshasas, and Nagas. The exudation of the Boswellia serrata, and others of the same class, are much desired by the Daityas. Dhupas made of the exudation of the Shorea robusta and the Pinus deodara, mixed with various spirits of strong scent, are, O king, ordained for human beings. Such Dhupas are said to immediately gratify the deities, the Danavas, and spirits. Besides these, there are many other kinds of Dhupas used by men of purposes of pleasure or enjoyment. All the merits that have been spoken of as attaching to the offer of flowers should be known equally to attach to the gift of such Dhupas as are productive of gratification. I shall now speak of the merits that attach to the gift of lights, and who may give them at what time and in what manner, and what should be the kind of lights that should be offered. Light is said to be energy and fame and has an upward motion. Hence the gift of light, which is energy, enhances the energy of men . There is a hell of the name of Andhatamas. The period also of the sun's southward course is regarded as dark. For escaping that hell and the darkness of this period, one should give lights during the period when the sun is in his northward course. Such an act is applauded by the good. Since, again, light has an upward course and is regarded as a remedy for darkness, therefore, one should be a giver of light. Even this is the conclusion of the scriptures. It is owing to the lights offered that the deities have become endued with beauty, energy, and resplendence. By abstention from such an act, the Rakshasas have become, endued with the opposite attributes. Hence, one should always give lights. By giving lights a man becomes endued with keen vision and resplendence One that gives lights should not be an object of jealousy with others. Lights, again, should not be stolen, nor extinguished when given by others. One that steals a light becomes blind. Such a man has to grope through darkness (in the next world) and becomes destitute of resplendence. One that gives lights shines in beauty in the celestial regions like a row of lights. Among lights, the best are those in which ghee is burnt. Next in order are those in which the juice of (the fruits yielded by) deciduous herbs is burnt. One desirous of advancement and growth should never burn (for light) fat or marrow or the juice that flows from the bones of creatures. The man who desires his own advancement and prosperity should always give lights at descents from mountains, in roads through forests and inaccessible regions, under sacred trees standing in the midst of human habitations, and in crossings of streets. The man who gives lights always illumines his race, attains to purity of soul and effulgence of form. Verily, such a man, after death, attains to the companionship of the luminous bodies in the firmament. I shall now discourse to thee upon the merits, with the fruits they bring about, that attach to Vali offerings made to the deities, the Yakshas, the Uragas, human beings, spirits, and Rakshasas. Those unscrupulous and wicked men that eat without first serving Brahmanas and deities and guests and children, should be known as Rakshasas. Hence, one should first offer the food one has got ready unto the deities after having worshipped them duly with restrained senses and concentrated attention. One should offer the Vali unto the deities, bending one head in reverence. The deities are always supported by food that householders offer. Verily, they bless such houses in which offerings are made to them. The Yakshas and Rakshasas and Pannagas, as also guests and all homeless persons, are supported by the food that are offered by persons leading the domestic mode of life, Indeed, the deities and the Pitris derive their sustenance from such offerings. Gratified with such offerings they gratify the offerer in return with longevity and fame and wealth. Clean food, of agreeable scent and appearance, mixed with milk and curds, should, along with flowers, be offered to the deities. The Valis that should be offered to Yakshas and Rakshasas should be rich with blood and meat, with wines and spirits accompanying, and adorned with coatings of fried paddy. Valis mixed with lotuses and Utpalas are very agreeable to the Nagas. Sesame seeds, boiled in raw sugar, should be offered to the spirits and other unearthly Beings. He who never takes any food without first serving therefrom the Brahmanas and deities and guests, becomes entitled to first portions of food. Such a man becomes endued with strength and energy. Hence, one should never take any food without first offering a portion thereof to the deities after worshipping them with reverence. One's house always blazes forth with beauty in consequence of the household deities that live in it. Hence, he that desires his own advancement and prosperity should worship the household deities by offering them the first portion of every food. Even thus did the learned Kavi of Bhrigu's race discourse to Vali, the chief of the Asuras. That discourse was next recited by Manu unto the Rishi Suvarna, Suvarna, in his turn, recited it to Narada. The celestial Rishi Narada recited unto me the merits that attach to the several acts mentioned. Informed of those merits, do thou, O son, perform the several acts mentioned!'"

Footnotes

176:1 The commentator takes Tapah or Penance as indicative of the duties of the four orders of life, and Dharma as indicative of compassion and other virtues.

177:1 Dhupas are incenses offered to the deities. Being of inflammable substances, they are so made that they may burn slowly or smoulder silently. They are the inseparable accompaniments of a worship of the deities.

178:1 Tejas is explained by the commentator, as used here for Kanti or beauty, and prakasam for kirti; there is no necessity, however, for rejecting the ordinary meaning of Tejas which is energy.

178:2 The sense seems to be that if a man dies during that period when the sun is in his southward course, he is dragged through a thick darkness. For escaping that darkness, one should give lights at the period mentioned.

178:3 What is meant by the juice of deciduous herbs is oil of mustard seeds and castor seeds, etc.

179:1 Well-fried paddy, reduced to powder, is sometimes used for giving a coating to dishes of meat.

Section 99

"Yudhishthira said, 'I have, O chief of the Bharatas, heard what the merits are that are won by presenters of flowers and incense and lights. I have heard thee speak also of the merits that attach to a due observance of the ordinances in respect of the presentation of the Vali. It behoveth thee, O grandsire, to discourse unto me once more on this subject. Indeed, tell me, O sire, once more of the merits of presenting incense and lights. Why are Valis offered on the ground by persons leading the domestic mode of life?'

"Bhishma said, 'In this connection is recited the old narrative of the discourse between Nahusha and Agastya and Bhrigu. The royal sage Nahusha, O monarch, possessed of wealth of penances, acquired the sovereignty of Heaven by his own good deeds. With restrained senses, O king, he dwelt in Heaven, engaged in doing diverse acts of both human and celestial nature. From that high-souled monarch flowed diverse kinds of human acts and diverse kinds of celestial acts also, O chief of men. The diverse rites with respect to the sacrificial fire, the collection of sacred fuel and of Kusa grass, as also of flowers, and the presentation of Vali consisting of food adorned with fried paddy (reduced to powder), and the offer of incense and of light,--all these, O monarch, occurred daily in the abode of that high-souled king while he dwelt in heaven. Indeed, though dwelling in heaven, he performed the sacrifice of Japa (or silent recitation) and the sacrifice of meditation. And, O chastiser of foes, Nahusha, although he had become the chief of the deities, yet worshipped all the deities, as he used to do in days of yore, with due rites and ceremonies. Some time after, Nahusha realised his position as the chief of all the deities. This filled him with pride. From that time all his acts (of the kind spoken of) were suspended. Filled with arrogance in consequence of the boon he had received from all the deities, Nahusha caused the very Rishis to bear him on their shoulders. In consequence, however, of his abstention from all religious acts, his energy began to sustain a diminution. The time was very long for which Nahusha filled with pride, continued to employ the foremost of Rishis, possessed of wealth of penances, as the bearers of his vehicles. He caused the Rishis to discharge by turns his humiliating work. The day came when it was

Agastya's turn to bear the vehicles, O Bharata. At that time, Bhrigu, that foremost of all persons conversant with Brahma, repaired to the presence of Agastya while the latter was seated in his asylum, and addressing him, said, 'O great ascetic, why should we patiently put up with such indignity inflicted on us by this wicked-souled Nahusha who has become the chief of the deities?'

"Agastya said, 'How can I succeed in cursing Nahusha, O great Rishi? It is known to thee how the boon-giving (Brahman) himself has given Nahusha the best of boons! Coming to heaven, the boon that Nahusha solicited was that whoever would come within the range of his vision would, deprived of all energy, come within his sway. The self-born Brahman granted him even this boon, and it is for that reason that neither thyself nor I have been able to consume him. Without doubt, is for this reason that none else amongst the foremost of Rishis has been able to consume or hurl him down from his high position, Formerly, O Lord, nectar was given by Brahman to Nahusha for quaffing. For that reason also we have become powerless against him. The supreme deity, it seems, gave that boon to Nahusha for plunging all creatures into grief. That wretch among men behaves most unrighteously towards the Brahmanas. O foremost of all speakers, do thou tell us what should be done in view of the situation. Without doubt, I shall do what thou wilt advise.'

"Bhrigu said, 'It is at the command of the Grandsire that I have come to thee with the view of counteracting the puissance of Nahusha who is possessed of great energy but who has been stupefied by fate. That exceedingly wicked-souled wight who has become the chief of the deities will today yoke thee to his car. With the aid of my energy I shall today hurl him down from his position as Indra in consequence of his having transcended all restraints! I shall today, in thy very sight, re-establish the true Indra in his position--him, viz., who has performed a hundred horse-sacrifices,--having hurled the wicked-souled and sinful Nahusha from that seat! That unrighteous chief of the deities will today insult thee by a kick, in consequence of his understanding being afflicted by fate and for bringing about his own downfall. Incensed at such an insult I shall today curse that sinful wretch, that enemy of the Brahmanas, that has transcended all restraints, saying, 'Be thou transformed into a snake!' In the very sight, O great ascetic, I shall today hurl down on the earth the wicked-souled Nahusha who shall be deprived of all energy in consequence of the cries of 'Fie' that will be uttered from all sides. Verily, I shall hurl down Nahusha today, that wight of unrighteous deeds, who has, besides, been stupefied by lordship and power. I shall do this, if it be acceptable to thee, O ascetic! Thus addressed by Bhrigu, Mitravaruna's son Agastya of unfading puissance and glory, became highly gratified and freed from every anxiety.'"

Footnotes

181:1 It will be remembered that the only chastisement that was in vogue in the Krita age was the crying of 'Fie' on an offender.

Section 100

Yudhishthira said, 'How was Nahusha plunged into distress? How was he hurled down on the earth? How, indeed, was he deprived of the sovereignty of the gods? It behoveth thee to recite everything to me.'

"Bhishma said, 'Even thus did those two Rishis, viz., Bhrigu and Agastya, converse with each other. I have already told thee how Nahusha, when he first became the chief of the gods, acted in a becoming way. Verily, all acts of human and celestial nature flowed from that high souled royal sage! The offering of light, and all other rites of a similar kind, the due presentation of Valis, and all rites as are performed on especially sacred days,--all these were properly observed by the high-souled Nahusha who had become the sovereign of the deities. Pious acts are always observed by those that are possessed of wisdom, in both the world of men and that of the deities. Verily, O foremost of kings, if such acts are observed, householders always succeed in acquiring prosperity and advancement. Even such is the effect of the gift of lamps and of incense, as also of bows and prostrations, to the deities. When food is cooked, the first portion thereof should be offered to a Brahmana. The particular offerings called Vali should also be presented to the household deities. The deities become gratified with such gifts. It is also well-known that the measure of gratification which the deities derive from such offerings is a hundred times as great as that which the householder himself derives from making them. Persons endued with piety and wisdom make offerings of incense and lights, accompanying them with bows and prostrations. Such acts are always fraught with advancement and prosperity to those that do them. Those rites which the learned go through in course of their ablutions, and with the aid of waters, accompanied with bows unto the gods, always contribute to the gratification of the gods. When worshipped with proper rites, the highly blessed Pitris, Rishis possessed of wealth of asceticism, and the household deities, all become gratified. Filled with such ideas, Nahusha, that great king, when he obtained the sovereignty of the deities, observed all these rites and duties fraught with great glory. Some time after the good fortune of Nahusha waned, and as the consequence thereof, he disregarded all these observances and began to act in defiance of all restraints in the manner I have already adverted to. The chief of the deities, in consequence of his abstention from observing the ordinances about the offers of incense and light, began to decline in energy. His sacrificial rites and presents were obstructed by Rakshasas. It was at this time that Nahusha yoked that foremost of Rishis, viz., Agastya, to his car. Endued with great strength, Nahusha, smiling the while, set that great Rishi quickly to the task, commanding him to bear the vehicle from the banks of the Saraswati (to the place he would indicate). At this time, Bhrigu, endued with great energy, addressed the son of Mitravaruna, saying, 'Do thou close thy eyes till I enter into the matted locks on thy head.' Having said this, Bhrigu of unfading glory and mighty energy entered into the matted locks of Agastya who stood still like a wooden post for hurling king Nahusha from the throne of Heaven. Soon after Nahusha saw Agastya approach him for bearing his vehicle. Beholding the lord of the deities Agastya addressed him, saying, 'Do thou yoke me to thy vehicle without delay. To what region shall I bear thee? O lord of the deities, I shall bear thee to the spot which thou mayst be pleased to direct.' Thus addressed by him, Nahusha caused the ascetic to be yoked to his vehicle. Bhrigu, who was staying within the matted locks of Agastya, became highly pleased at this act of Nahusha. He took care not to cast his eyes upon Nahusha. Fully acquainted with the energy which the illustrious Nahusha had acquired in consequence of the boon which Brahman had granted him, Bhrigu conducted himself in this way. Agastya also, though treated by Nahusha in this way, did not give way to wrath. Then, O Bharata, king Nahusha urged Agastya on with, his goad. The righteous-souled Rishi did not still give way to anger. The lord of the deities, himself giving way to anger, then struck Agastya on the head with his left foot. When the Rishi was thus struck on the head, Bhrigu, who was staying within Agastya's matted locks, became incensed and cursed Nahusha of sinful soul, saying, 'Since thou hast struck with thy foot on the head of this great Rishi, do thou, therefore, fall down on the earth, transformed into a snake, O wretch of wicked understanding!' Thus cursed by Bhrigu who had not been seen. Nahusha immediately became transformed into a snake and fell down on the earth, O chief of Bharata's race! If O monarch, Nahusha had seen Bhrigu, the latter would not then have succeeded, by his energy, in hurling the former down on the earth. In consequence of the various gifts that Nahusha had made, as also his penances and religious observances though hurled down on the earth, O king, he succeeded in retaining his memory. He then began to propitiate Bhrigu with a view to the working out of the course. Agastya also, filled with compassion, joined Nahusha in pacifying Bhrigu for bringing about an end of the course. At last Bhrigu felt compassion for Nahusha and provided' for the working out of the course.'

'Bhrigu said, 'There will appear a king (on earth) of the name of Yudhishthira, the foremost of his race. He will rescue thee from this curse.' Having said this, the Rishi vanished in the very sight of Nahusha. Agastya also, of mighty energy, having thus accomplished the business of the true Indra, that performer of a hundred sacrifices, returned to his own asylum, worshipped by all members of the regenerate order. Thou hast, O king, rescued Nahusha from Bhrigu's curse. Verily, rescued by thee, he ascended to the region of Brahman in thy sight. As regards Bhrigu, having hurled Nahusha on the earth, he went to the region of Brahman and informed the Grandsire of it. The Grandsire, having called Indra back, addressed the deities, saying. 'Ye deities, through the boon I had granted him, Nahusha had obtained the sovereignty of heaven. Deprived, however, of that sovereignty by the enraged Agastya, he has been hurled on the earth. Ye deities, ye will not succeed in living without a chief. Do ye, therefore, once more install Indra in the sovereignty of Heaven.' Unto the Grandsire, O son of Pritha, who said so unto them, the deities filled with joy, replied, saying, 'So be it!' The divine Brahman then, O best of monarchs, installed Indra in the sovereignty of heaven. Made once more the chief' of the deities, Vasava began to shine in beauty and resplendence. Even this is what occurred in days of yore through the transgression of Nahusha. In consequence, however, of the merits he had acquired through acts of the kind I have mentioned Nahusha succeeded in once more regaining his lost position. Hence, when evening comes, persons leading the domestic mode of life should give lights. The giver of lights is sure to acquire celestial sight after death. Verily, givers of light become as resplendent as the full moon. The giver of lights becomes endued with beauty of form and strength for as many years as correspond with the number of twinkles for which the lights given by him burn or blaze.'"

Footnotes

182:1 The Bombay text has vatsakah for utsavah. If the former reading he adopted, it would mean those rites that are performed for the prosperity and longevity of children. Of course, in such rites also the deities are worshipped and propitiated.

182:2 For Dwijaya some text read Grahaya meaning guests.

184:1 'Jwalante' has 'dwipah' for its nominative understood. A twinkle occupies an instant of time. What is said here is that the giver of lights becomes endued with beauty and strength for as many years as the number of instants for which the lights given by him are seen to burn.

Section 101

"Yudhishthira said, 'Where do those foolish, wretched, and sinful men go, O chief of men, that steal or misappropriate such articles as belong to Brahmanas?'

"Bhishma said, 'I shall, in this connection, O Bharata, recite to thee the old narrative of a conversation between a Chandala and a low Kshatriya.'

"The person of the royal order said, 'Thou seemest, O Chandala, to be old in years, but thy conduct seems to be like that of a boy! Thy body is besmeared with the dust raised by dogs and asses, but without minding that dust thou art anxious about the little drops of vine milk that have fallen upon thy body! It is plain that such acts as are censured by the pious are ordained for the Chandala. Why, indeed, dost thou seek to wash off the spots of milk from thy body?'

"The Chandala said, 'Formerly, O king, certain kine belonging to Brahmana were stolen. While they were being carried away, some milk from their udders fell upon a number of Soma plants that grew by the roadside. Those Brahmanas that drank the juice of the plants thus bedewed with milk, as also the king who performed the sacrifice in which that Soma was drunk, had to sink in hell. Indeed, for having thus appropriated some thing that had belonged to a Brahmana, the king with all the Brahmanas that had assisted him had to go to hell. All those men also, Brahmanas and Kshatriyas, that drank milk or ghee or curds, in the palace of the king who had stolen the Brahmana's kine, had to fall into hell. The stolen kine also, shaking their bodies, slew with their milk the sons and grandsons of those that had stolen them, as also the king and the queen although the latter treated the animals with great care and attention. As regards myself, O king, I used to live in the observance of the vow of Brahmacharya in that place where these kine were placed after they had been stolen away. The food I had obtained by begging became sprinkled over with the milk of those kine. Having taken that food, O thou of the royal order, I have, in this life, become a Chandala. The king who had stolen the kine belonging to a Brahmana obtained an infamous end. Hence, one should never steal or appropriate anything that belongs to a Brahmana. Behold to what state I am reduced in consequence of my having eaten food that had been sprinkled over with milk belonging to a Brahmana! It is for this reason that Soma plants become unsaleable by a person possessed of wisdom. They who sell the Soma plant are censured by the wise. Indeed, O son, they who purchase Soma and they who sell it, both sink in the hell called Raurava when, departing from this world, they repair to the region of Yama. That man who, possessing a knowledge of the Vedas, duly sells Soma, becomes in his next life a usurer and quickly meets with destruction. For three hundred times he has to sink into hell and become transformed into an animal that subsists upon human ordure. Serving a person that is vile and low, pride, and rape upon a friend's wife, if weighed against one another in a balance, would show that pride, which transcends all restraints, is the heaviest. Behold this dog, so sinful and disagreeably pale and lean! (He was a human being in his former life). It is through pride that living creatures attain to such a miserable end. As regards myself, I was born in a large family, in a former birth of mine. O lord, and I was a thorough master of all branches of knowledge and all the sciences. I knew the gravity of all these faults, but influenced by pride, I became blinded and ate the meat attached to the vertebral columns of animals. In consequence of such conduct and such food, I have come to this state. Behold the reverses brought about by Time! Like a person whose cloth has taken fire at one end, or who is pursued by bees, behold, I am running, penetrated with fear, and smeared with dust! They that lead the domestic mode of life are rescued from all sins by a study of the Vedas, as also by gifts of other kinds, as declared by the wise. O thou of the royal order, a Brahmana that is sinful in conduct, becomes rescued from all his sins by the study of the Vedas if he betakes himself to the forest mode of life and abstains from attachment of every kind. O chief of Kshatriyas, I am in this life, born in a sinful order! I fail to see clearly how I may succeed in cleansing myself from all sins. In consequence of some meritorious act of a former life, I have not lost the memory of my previous lives. O king, I throw myself on the mercy! I ask thee! Do thou resolve my doubt. By what auspicious course of conduct should I wish to achieve my emancipation? O foremost of men, by what means shall I succeed in getting rid of my status as a Chandala?'

"The person of the royal order said, 'Know, O Chandala, the means by which thou mayst be able to attain to emancipation. By casting off thy life-breaths for the sake of a Brahmana thou mayst attain a desirable end! By throwing thy body on the fire of battle as a libation to the beasts and birds of prey for the sake of a Brahmana, indeed, by casting off thy life-breaths thus, thou mayst achieve emancipation! By no other means wilt thou succeed in achieving it!'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, that Chandala, O scorcher of foes, poured his life-breaths as a libation on the fire of battle for the sake of protecting a Brahmana's wealth and as the consequence of that act attained to a very desirable end. Hence, O son, thou shouldst always protect the property of the Brahmanas, if, O chief of Bharata's race, thou desirest, O thou of mighty arms, an end that is eternal felicity!'"

Footnotes

184:2 'Kshatrabandhu' implies a low or vile Kshatriya.

184:3 Literally, 'Why dost thou dip such parts of thy body into a pond of water?'

185:1 The study of the Vedas is regarded as equivalent in merit of gifts. Hence actual gifts of articles are spoken of as 'gifts of other kinds.'

Section 102

"Yudhishthira said, 'O grandsire, it has been said that all pious men attain to the same region after death. Is it true, O Bharata, that there is difference of position or status among them?'

"Bhishma said, 'By different deeds, O son of Pritha, men attain to different regions. They who are righteous in conduct attain to regions of felicity, while they who are sinful attain to regions that are fraught with misery. In this connection is cited the old narrative of the discourse, O son, between the ascetic Gautama and Vasava. A certain Brahmana of the name of Gautama, mild and self-restrained and with all his senses under complete control, beheld an infant elephant that had lost his mother and that was exceedingly cheerless on that account. Full of compassion and steady in the observance of his vows, the ascetic nursed that infant animal. After a long time the little beast grew up into a large and mighty elephant. One day, Indra, assuming the form of king Dhritarashtra, seized that mighty elephant which was as huge as a hill and from whose rent temples the juice was trickling down. Beholding the elephant dragged away, the great ascetic Gautama of rigid vows addressed king Dhritarashtra and said, 'O ungrateful Dhritarashtra, do not rob me of this elephant. It is looked upon by me as a son and I have reared it with much pain. It is said that between the righteous, friendship springs up if only they exchange seven words. Thou shouldst see, O king, that the sin of injuring a friend does not touch thee! It behoveth thee not, O king, to take away by force this elephant that brings me my fuel and water, that protects my asylum when I am away, that exceedingly docile and obedient to his instructor, that is mindful of doing all the offices that his preceptor commands, that is mild and well-broken, and that is grateful and very dear to me! Indeed, thou shouldst not bear it away, disregarding my protestations and cries!'

"Dhritarashtra said, 'I shall give thee a thousand kine, a hundred maid-servants, and five hundred pieces of gold. I shall also, O great Rishi, give thee diverse other kinds of wealth. What use can Brahmanas have with elephants?'

"Gautama said, Keep, O king, thy kine and maid-servants and coins of gold and various gems and diverse other kinds of wealth! What, O monarch, have Brahmanas to do with wealth?'

"Dhritarashtra said, 'Brahmana, have no use for elephants. Verily, O learned Brahmana, elephants are meant for persons of the royal order. In taking away an animal, viz., this foremost of elephants, for my use as vehicle, I cannot be regarded as committing any sin. Do thou cease obstructing me in this way, O Gautama!'

"Gautama said, 'O illustrious king, repairing even to that region of Yama where the righteous live in joy and the sinful in grief, I shall take from thee this my elephant!'

"Dhritarashtra said, 'They that are destitute of (religious) acts, they that have no faith and are atheists, they that are of sinful souls and are always engaged in gratifying their senses, only they have to go to the region of Yama and endure the misery he inflicts. Dhritarashtra shall go to a higher region, and not thither!'

"Gautama said, 'The region of Yama is such that men are there controlled. No untruth can be told there. Only truth prevails in that place. There the weak persecute the strong. Repairing. thither I shall force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'Only those persons, that intoxicated with pride, conduct themselves towards their eldest sister and father and mother as towards foes, have to repair, O great ascetic, to such a region. I shall repair to a higher region. Indeed, Dhritarashtra shall not have to go thither!'

"Gautama said, 'The region, called Mandakini, of king Vaisravana is attained by those highly blessed persons for whom are every joy and comfort. There Gandharvas and Yakshas and Apsaras live (gladdening all the denizens with enchanting dances and music). Repairing even thither, O king, I shall force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'Those persons who regard hospitality to guests as a vow, who are observant of good vows (having other objects), who give shelter to Brahmanas, and who eat what remains after distribution among all those that are dependent upon them, adorn the region called Mandakini of Kuvera. (I shall not go thither, for a higher region is reserved for me)!'

"Gautama said, 'If thou repairest to those delightful woods decked with flowers, that stand on the summit of Meru, that echo with melodious voice of Kinnaris, and that are graced with beautiful Jamvus of wide-spreading branches, I shall proceed even thither and force thee to yield up this elephant to me!'

'Dhritarashtra said, 'Those Brahmanas that are endued with mild dispositions, that are devoted to truth, that are possessed of great learning in the scriptures, that are compassionate unto all creatures, that study the Puranas with all the histories, that pour libations on the sacred fire and make gifts of honey unto the Brahmanas, repair to such regions, O great Rishi! I shall repair to a region that is higher. Indeed Dhritarashtra shall not go thither. If thou art acquainted with any other well-known region of felicity, speak unto me, for I shall repair even thither!'

"Gautama said, 'If thou proceedest to the woods owned by Narada and held dear by him, that are adorned with flowers and that echo with the melodious songs of the prince of Kinnaras, and that are the eternal abode of Gandharvas and Apsaras, I shall follow thee thither and force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'They who never solicit alms, they who cultivate music and dancing, and always rove about in joy, proceed to such regions. O great Rishi, I shall repair to a region that is higher. Indeed, Dhritarashtra shall not have to go thither!'

"Gautama said, 'If thou goest to that region where the Uttara-Kurus blaze in beauty and pass their days in gladness, O king, in the company of the very deities, where those beings that have their origin in fire, those that have their origin in water, and those having their origin in mountains, reside in happiness, and where Sakra raineth down the fruition of every wish, and where women live in perfect freedom, unrestrained by rules of any kind regulating their conduct of motions, and where there is no feeling of jealousy between the sexes,--if thou repairest thither, even thither shall I proceed and force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'Those men that are freed from desire with respect to all articles of enjoyment, that abstain from meat, that never take up the rod of chastisement, and never inflict the least harm on mobile and immobile creatures, that have constituted themselves the soul of all creatures, that are entirely freed from the idea of meum, that have cast off attachments of every kind, that regard gain and loss as also praise and blame as equal,--only those men, O great Rishi, repair to such regions. I shall repair to a higher region. Verily, Dhritarashtra shall not go thither!'

"Gautama said, 'Next to these blaze in beauty those eternal regions, redolent with excellent perfumes, that are free from passions of every kind and that are destitute of sorrow. These constitute the abode of the high-souled king Soma. If thou repairest thither, even thither shall I proceed and force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'Those men that always make gifts without receiving any gift, who never accept any service from others, who own nothing which they cannot give to a deserving person, who are hospitable to all creatures, who are inclined to show grace to every one, who are endued with forgiving dispositions, who never speak ill of others, who protect all creatures by throwing over them the shroud of compassion, and who are always righteous in their behaviour,--only those men, O great Rishi, proceed to such regions. I shall proceed to a higher region. Verily, Dhritarashtra shall not go there!'

"Gautama said, 'Next to these blaze in beauty other regions that are eternal, free from passion and darkness and sorrow, and that lie at the foot of the high-souled deity of the Sun. If thou repairest thither, even thither shall I go and force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'Those men that are attentive to the study of the Vedas, that are devoted to the service of their preceptors, that are observant of penances and excellent vows, that are firm in truth, that never utter anything that smacks of disobedience or enmity to their preceptors, that are always alert, and ever ready in service of seniors and preceptors,--they repair, O great Rishi, to such regions, they that are pure (of mind and body), that are endued with cleansed souls, that are of restrained speech, that are firm in truth, and that are well-versed in the Vedas. I shall proceed to a higher region! Verily, Dhritarashtra shall not go thither!'

"Gautama said, 'Next to those are the eternal regions that blaze in beauty, that are redolent with excellent perfumes, that are free from passion, and that are free from every sorrow. They constitute the abode of the high-souled king Varuna. If thou proceedest thither, even thither shall I go and force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'Those men who worship the deities by observing the vow called Chaturmasya, that perform a hundred and ten sacrifices, that pour libations every day on their sacred fire with devotion and faith for three years agreeably with the ordinances declared in the Vedas, that bear without flinching the burden of all duties, that walk steadily along the way trod by the righteous, that steadily sustain the course of conduct followed by the righteous-souled,--only they repair to such regions. I shall repair to a higher region. Verily, Dhritarashtra shall not go thither!'

"Gautama said, 'Above them are the regions of Indra, free from passion and sorrow, that are difficult of access and coveted by all men. Proceeding even to the abode of Indra himself of mighty energy, I shall, O king, force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'He who lives for a hundred years, who is endued with heroism, who studies the Vedas, and who performs sacrifices with devotion, verity, such men proceed to the region of Sakra. I shall repair to a higher region. Verily, Dhritarashtra shall not go there!'

"Gautama said, 'Above the Heavens are the regions of the Prajapatis of superior felicity abounding in every happiness, and divested of sorrow. Belonging to those puissant ones from whom the creation has sprung, they are coveted by all persons. If thou repairest thither, even thither shall I go and force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'Those kings that have bathed upon the completion of the Rajasuya sacrifice, that are endued with righteous souls, that have protected their subjects properly, and that have washed their limbs with sanctified water upon the completion of the horse-sacrifice, repair to such regions. Verily, Dhritarashtra shall not go there!'

"Gautama said, 'Next to those, blaze in beauty those eternal regions, redolent with delicious perfumes, free from passion, and transcending all sorrow. Those are the regions of kine difficult of attainment where oppression can never be. If thou repairest thither, I shall proceed even thither and force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'He who, owning thousand kine, gives away a hundred kine every year, or owning a hundred kine gives away ten every year to the best of his might, or owning only ten or even five kine gives away therefrom one cow, and they who attain to a mature old age practising the vows of Brahmacharya all their days, who obey the declarations of the Vedas, and who, endued with energy of mind, betake themselves to pilgrimages to sacred waters and shrines, dwell in felicity in the region of kine. They who repair to Prabhasa and Manasa, the lakes of Pushkara, the large lake called Mahatsara, the sacred woods of Naimisha, Vahuda, Karatoya, Ganga, Gayasiras, Vipasa, Sthulavaluka, Krishna, the five rivers (of the Punjab), the extensive lake called Mahahrada, Gomati, Kausiki, Champa, Saraswati, Drisadwati, and Yamuna,--indeed, those illustrious Brahmanas, steady in the observance of vows, who go to these sacred waters,--repair to the regions of which thou speakest. Endued with celestial bodies and adorned with celestial garlands those blessed individuals, always emitting the most delightful perfumes, repair to those regions of joy and gladness. Verily, Dhritarashtra shall not go there!'

"Gautama said, 'Next to these are regions where there is no fear of the least cold or heat, no hunger, no thirst, no pain, no sorrow, no joy, no one that is agreeable or disagreeable, on friend, and on enemy: where decrepitude and death are not, and where there is neither righteousness nor sin. Proceeding even to that region which is freed from passion, which abounds with equable happiness, and where there is wisdom and the: tribute of Sattwa,--verily, proceeding to even that sacred abode of the self-born Brahman,--I shall force thee to yield up this elephant to me!'

"Dhritarashtra said, 'They who are freed from all attachments, who are possessed of cleansed souls, who are steady in the observance of the foremost vows, who are devoted to the Yoga that depends on tranquillising the mind, and who have (in this life) attained to the happiness of heaven,--those persons wedded to the attribute of Sattwa--attain to the sacred region of Brahman. O great ascetic, thou shalt not be able to discover Dhritarashtra there!'

"Gautama said, 'There where the foremost of Rathantaras is sung, where altars are strewn with the sacred Kusa blades, for the performance of Pundarika sacrifices, there where Soma-drinking Brahmanas go on vehicles drawn by excellent steeds,proceeding even thither I shall force thee to yield up this elephant. I think, thou art the slayer of Vritra, viz., the deity that has performed a hundred sacrifices, engaged in roving through all the regions of the universe! I hope, I have not, through mental weakness (not recognising thee before) committed any fault by the words I have addressed thee!'

"The deity of a hundred sacrifices said, 'Yes, I am Maghavat. I came to the world of human beings, for seizing this elephant. I bow to thee. Do thou command me! I shall readily accomplish all that thou mayst be pleased to say!'

"Gautama said, 'Do thou give me, O chief of the deities, this elephant that is of white complexion and that is so young, for it is only ten years of age. I have brought it up as a child of my own. Dwelling in these woods, it has grown under my eye and has been to me a dear companion. Do thou set free this my child that thou hast seized and wishest to drag away!'

"The deity of a hundred sacrifices said, 'This elephant that has been a son to thee, O foremost of Brahmanas, cometh to thee looking wishfully at thee! Behold, it sniffs thy feet with its nostrils! My salutations to thee! Do thou pray for my welfare!'

"Gautama said, 'O chief of the deities, I do always think of thy good! I always offer thee worship! Do thou also, O Sakra, bestow thy blessings on me! Given by thee, I accept this elephant!'

"The deity of a hundred sacrifices said, 'Amongst all those high-souled and foremost of Rishis that firmly adhere to truth and that have the Vedas planted in their heart, thou alone hast been able to recognise me. For this reason I am exceedingly pleased with thee! Do thou, therefore, O Brahmana, come with me quickly, accompanied by this thy son! Thou deservest to attain to diverse regions of great felicity without the delay of even a single day!'

"Bhishma continued, 'Having said these words, the wielder of the thunderbolt, taking Gautama with him and placing him before, along with his son, viz., that elephant, proceeded to heaven, that is difficult of attainment by even the righteous. He who would listen to this history every day or would recite it, restraining his senses the while, proceedeth (after death) to the region of Brahman even as Gautama himself.'"

Footnotes

187:1 Literally 'friendship is seven-word.' Sometimes the same expression is understood as meaning 'seven-paced,' The sense, of course, is that if the righteous meet and exchange seven words (or, walk with each other for only seven steps), they become friends.

191:1 The Bombay text has Somapithi and upavati instead of upayanti. The Bengal text reads Somavithi which seems to be inaccurate. The sense seems to be that of Somapithi or drinker of (sacrificial) soma.

Section 103

"Yudhishthira said, 'Thou hast discoursed to us on diverse kinds of gift, on tranquillity of soul, on Truth, on compassion, on contentment with one's wedded wife, and the merits of gift. It is known to thee, O grandsire, that there is nothing whose puissance is superior to that of penances. It behoveth thee to expound to us what constitutes the highest penances.'

"Bhishma said, 'I tell thee, O Yudhishthira, that one attains to a region of felicity that corresponds with the kind of penances that one observes. This is what I hold, O son of Kunti, that there is no penance that is superior to abstention from food! In this connection is recited the ancient narrative of the discourse between Bhagiratha and the illustrious Brahman (the

Grandsire of the Creation). It has been heard by us, O Bharata, that Bhagiratha attained to that region which transcends that of the deities, of kine, and of the Rishis. Beholding this, O monarch, the Grandsire Brahman, addressing Bhagiratha, said, 'How, O Bhagiratha, hast thou attained to this region that is so difficult of attainment? Neither the deities, nor Gandharvas, nor human beings, O Bhagiratha succeed in coming here without having practised the severest austerities. How, indeed, hast thou attained to this region?'

"Bhagiratha said, 'I used to make gifts of hundreds of thousands of gold coin unto the Brahmanas, observing the Brahmacharya vow all the while, it is not through the merit on those gifts, O learned one, that I have attained to this region. I performed the Ekaratra sacrifice for ten times, and the Pancharatra sacrifice for as many times. The Ekadasaratra sacrifice was performed by me eleven times. The great sacrifice of Jyotishtoma was performed by me a hundred times. It is not, however, through the merits of those sacrifices that I have attained to this region of felicity. For a hundred years I lived continuously by the side of the holy Jahnavi, all the while practising the severest austerities. There I made gifts unto the Brahmanas of thousands of male and female slaves. By the side of the Pushkara lakes I made gifts unto the Brahmanas, for a hundred thousand times, a hundred thousand steeds, and two hundred thousand kine. I also gave away a thousand damsels of great beauty, each adorned with golden moons, and sixty thousand more decked with ornaments of pure gold. It is not, however, through the merits of those acts that I have succeeded in attaining to these regions. O lord of the universe, performing those sacrifices known by the name of Gosava, I gave away ten Arvudas of kine, presenting each Brahmana with ten kine, each of whom was accompanied with her calf, each of whom yielded milk at the time, and with each of whom were given a vessel of gold and one of white brass for milking her. Performing many Soma sacrifices, I gave away unto each Brahmana ten kine each of whom yielded milk, and each of whom had brought forth only her first calf, besides making presents unto them of hundreds of kine belonging to that species which is known by the name of Rohini. I also gave away unto the Brahmanas twice ten Prayutas of other kine, all yielding milk. It is not through the merit of those gifts, O Brahman, that I have succeeded in attaining to this region of felicity. I also gave away a hundred thousand horses of the Valhika breed, all white of complexion, and adorned with garlands of gold. It is not, however, through the merits of those acts that I have attained to this region. I gave away eight crores of golden coins unto the Brahmanas, O Brahman, and then another ten crores also, in each sacrifice that I performed. It is not, however, through the merits of those acts that I have attained to this region of felicity. I also gave away ten and then seven crores of steeds, O Grandsire, each of green complexion, each having ears that were dark, and each adorned with garlands of gold. I also gave away ten and seven thousand elephants of huge size, of teeth as large as plough-shares, each having those whorls on its body which are called Padmas, and each adorned with garlands of gold. I gave away ten thousand cars, O Grandsire, whose limbs were made of gold, and which were adorned with diverse ornaments of gold. I also gave away seven thousand other cars with steeds yoked unto each. All the steeds that were yoked unto them were adorned with ornaments of gold. Those cars represented the Dakshinas of a sacrifice and were of exactly that kind which is indicated in the Vedas. In the ten great Vajapeya sacrifices that I performed, I gave away a thousand horses each endued with the puissance of Indra himself, judged by their prowess and the sacrifices they had performed. Spending a vast sum of money, O Grandsire, and performing eight Rajasuya sacrifices, I gave away (unto the Brahmanas that officiated in them) a thousand kings whose necks were adorned with garlands of gold, after having vanquished them in battle. It is not, however, through the merits of those acts that I have attained to this region. In those sacrifices, O Lord of the universe, the presents that flowed from me were as copious as the stream of Ganga herself. Unto each Brahmana I gave two thousand elephants decked with gold, as many steeds adorned with golden ornaments, and a hundred villages of the best kind. Verily, I gave these unto each Brahmana for three times in succession. Observant of penances, subsisting on regulated diet, adopting tranquillity of soul, and restraining speech, I dwelt for a long time on the breast of Himavat by the side of that Ganga whose irresistible current (as it fell from heaven) was borne by Mahadeva on his head. It is not through the merit of these acts, O Grand sire, that I have attained to this region. Throwing the Sami, I adored the gods in myriads of such sacrifices as are completed in course of a single day, and such others as take twelve days for completing, and others still as can be completed in three and ten days, besides many Pundarikas. I have not attained to this region through the merits of any of those sacrifices. I gave unto the Brahmanas eight thousand white-complexioned bulls, each graced with a beautiful hump, and each having one of its horns covered with gold. Unto them I also gave beautiful wives whose necks were adorned with chains of gold. I also gave away large heaps of gold and wealth of other kinds. Verily, I gave away hills of gems and precious stones. Villages, numbering by thousands and teeming with wealth and corn, were also given away by me. With all my senses about me, I gave away unto the Brahmanas a hundred thousand kine each of whom had brought forth only her first calf, at many great sacrifices which I performed. It is not, however, through the merits of those acts that I have attained to this region. I adored the deities in a sacrifice that is completed in eleven days. Twice I adored them in sacrifices that are completed in twelve days. I adored them also many a time in the horse-sacrifices. Six and ten times I performed the Arkayana sacrifice. It is not through the merits of those acts that I have attained to this region. I also gave unto each Brahmana a forest of Kanchana trees extending for a Yojana on every side, and with each tree adorned with jewels and gems. It is not through the merits of that act that I have attained to this region. For thirty years, with heart perfectly freed from wrath, I observed the Turayana vow that is possessed of very superior merit, and gave away unto the Brahmanas every day nine hundred kine. Indeed, O Lord of the universe, every one of those kine belonged to the Rohini species, and yielded milk at the time I gave them away. It is not through the merits of those acts, O chief of the deities, that I have attained to this region. I worshipped thirty fires, O Brahmana, every day. I adored the deities in eight sacrifices in which the fat of all animals was poured on the fire. I adored them in seven sacrifices in which the fat of human beings was poured on the fire. I adored them in a thousand and twenty-eight Viswajit sacrifices. It is not through the merits of those sacrifices O Lord of all the deities, that I have attained to this region. On the banks of Sarayu and Vahuda and Ganga as also in the woods of Naimisha, I gave away millions of kine unto the Brahmanas. It is not through the merits of those acts that I have attained to this region. The vow of fast had been known to Indra. He had, however, kept it a secret. Sukra, the descendant of Bhrigu, obtained a knowledge of it by means of spiritual sight acquired through penances. Blazing with energy as he does, it is Usanas who first made it known to the universe. I observed that vow, O boon giving Deity! When I accomplished that very superior vow, the Brahmana became all gratified with me. A thousand Rishis came thither. All those Brahmanas and Rishis, O puissant lord, gratified with me, said, 'Do thou repair to the region of Brahmana! It is in consequence of the merits of that vow that I have succeeded in attaining to this region of very superior felicity. There is no doubt in this. Asked by the Supreme Ordainer of all things, I have duly expounded the merits of the vow of fast. In my opinion, there is no penance higher than fast. I vow to thee, O foremost of all the deities! Be thou propitious unto me!'

"Bhishma continued, 'King Bhagiratha, who had said so and who deserved every honour was on the conclusion of his speech, honoured by Brahman according to the rites ordained for that purpose. Do thou, therefore, O Yudhishthira, observe the vow of fast and worship the Brahmanas every day. The words uttered by Brahmanas can accomplish everything both here and hereafter. Indeed, the Brahmanas should ever be gratified with gifts of robes food and white complexioned kine and good dwelling houses and mansions. The very deities should gratify the Brahmanas. Freeing thyself from cupidity, do thou practise this vow of very superior merit that is not known to all!'"

Footnotes

192:1 The Ekaratra, Pancharatra, and Ekadasaratra, sacrifices consist of fasts and gifts for the periods indicated by the names, viz., one night, five nights, and eleven nights.

193:1 'Golden moons' imply those well-carved and beautifully fringed discs of gold that are worn by Hindu ladies on the forehead and that hang by thin chains of gold attached to the, hair. In Bengal, ladies of respectable houses wear a kind of ornament called 'Chandrahara' or the moon-wreath. This ornament is worn round the waist, on the hip. Several chains of gold, from half a dozen to a dozen, having a large disc of well-carved gold to which they are attached, constitute this really very beautiful ornament. The disc is divided into two halves, attached to each other by hinges, so that in sitting down, the ornament produces no inconvenience.

194:1 In the Santi Parva it has been explained that in ancient times kings sometimes performed sacrifices causing altars to be raised at small distances from one another. These distances were measured by hurling a heavy piece of wood called Sami, so that throwing the Sami from one altar, the next altar would be created upon the spot where it fell.

Section 104

"Yudhishthira said, 'Man, it is said, is endued with a period of life extending for a hundred years, and with energy and might that are considerable. Why then, O grandsire, do human beings die even when they are very young? By what does a man become endued with longevity, and by what is his life shortened? Through what does a man acquire the fame that rests upon great achievements? Through what does one attain to wealth and prosperity? Is it by penances, or Brahmacharya, or silent recitation of sacred Mantras, or drugs? Is it by his acts, or speech? Do thou explain to me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'I shall tell thee what thou askest me. In fact, I shall tell thee what the reason is for which one becomes shortlived, and what the reason is for which one becomes endued with longevity. I shall also explain to thee the reason for which one succeeds in acquiring the fame that rests on great achievements, and the reason for which one succeeds in acquiring wealth and prosperity. Indeed, I shall enlighten thee as to the manner in which one must live in order to be endued with all that is beneficial for him. It is by conduct that one acquires longevity, and it is by conduct that one acquires wealth and prosperity. Indeed, it is by conduct that one acquires the fame that rests upon great achievements both here and hereafter. The man whose conduct is improper or wicked never acquires a long life. All creatures become afraid of such a man and are oppressed by him. If, therefore, one wishes one's own advancement and prosperity, one should, in this world, betake to conduct that is proper and good. Good conduct succeeds in dispelling the inauspiciousness and misery of even one that is sinful. Righteousness has conduct for its indication. They that are good and righteous are so in consequence of the conduct they follow. The indications, again, of good conduct are afforded by the acts of those that are good or righteous. People esteem that man who acts righteously and who does good acts even if they only hear of him without actually seeing him. They that are atheists, they that are destitute of all acts, they that are disobedient to preceptors and transgress the injunctions of the scriptures, they that are unacquainted with and, therefore, unobservant of duties, and they that are wicked of conduct, become shortlived. They that are of improper behaviour, they that transgress all restraints, they that are unscrupulous in respect of sexual congress, become shortlived here and have to go to Hell hereafter. Even those men live for a hundred years who, though destitute of all accomplishments, betake themselves to propriety and righteousness of conduct and become endued with faith and freed from malice. He that is free from wrath, that is truthful in speech, that never does any injury to any creature in the universe, that is divested of malice and crookedness and insincerity, succeeds in living for a hundred years. He who always breaks little clods of earth, or tears up the grass that grows under his feet, or cuts off his nails with his teeth, or is always impure, or very restless, never succeeds in acquiring a long life. One should wake up from sleep at the hour known as the Brahma Muhurta and then think of both religion and profit. Getting up from bed, one should then wash one's face and mouth, and joining one's hands in an attitude of reverence, say the morning prayers. In this way, one should when evening comes, say one's evening prayers also, restraining speech (with other people) the while. One should never look at the rising sun, nor at the setting sun. Nor should one look at the sun when he is in eclipse; nor at his image in the water; nor at midday when he is at the meridian. The Rishis, in consequence of their adoring the two twilights with great regularity succeeded in attaining to longevity. Hence, one should, restraining speech, say one's prayers regularly at the two twilights. As regards those Brahmanas that do not say their prayers at the two twilights, a righteous king should set them to accomplish such acts as are ordained for the Sudras. Persons of every order should never have sexual congress with other people's wives. There is nothing that shortens life so effectually as sexual congress with other people's wives. For as many thousand years shall the adulterer have to live in Hell as the number of pores on the bodies of the women with whom he may commit the offence. One should dress one's hair, apply collyrium to one's eyes, and wash one's teeth, as also worship the deities, in the forenoon. One should not gaze at urine or faeces, or tread on it or touch it with one's feet. One should not set out on a journey at early dawn, or at midday, or in the evening twilight, or with a companion that is unknown, or with a Sudra, or alone. While going along a road, one should, standing aside, always make way to a Brahmana, to kine, to kings, to an old man, to one that is weighted with a burden, to a woman quick with child, or to one that is weak. When one meets a large tree that is known, one should walk round it. One should also, when coming upon a spot where four roads meet, walk round it before pursuing one's journey. At midday, or at midnight, or at night in general, or at the two twilights, one should not proceed to spots where four roads meet. One should never wear sandals or clothes that have been worn by another. One should always observe the vow of Brahmacharya, and should never cross one's legs. One should observe the vow of Brahmacharya on the day of the new moon, as also on that of the full moon, as also on the eighth lunar day of both fortnights. One should never eat the flesh of animals not slain in sacrifice. One should never eat the flesh of the back of an animal. One should avoid censuring and calumniating others, as also all kinds of deceitful behaviour. One should never pierce others with wordy shafts. Indeed, one should never utter any cruel speech. One should never accept a gift from a person that is low and vulgar. One should never jitter such words as trouble other people or as are inauspicious or are as' sinful. Wordy shafts fall from the mouth. Pierced therewith, the victim grieves day and night. The man of wisdom should never shot them for piercing the vitals of other people. A forest, pierced with shafts or cut down with the axe, grows again. The man, however, that is pierced with words unwisely spoken, becomes the victim of wounds that fester and lead to death.Barbed arrows and Nalikas and broadheaded shafts are capable of being extracted from the body. Wordy shafts, however, are incapable of being extracted, for they lie embedded in the very heart. One should not taunt a person that is defective of a limb or that has a limb in excess, or one that is destitute of learning, or one that is miserable, or one that is ugly or poor, or one that is destitute of strength. One should avoid atheism, calumniating the Vedas, censuring the deities, malice, pride, arrogance, and harshness. One should not, in wrath, take up the rod of chastisement for laying it upon another. Only the son or the pupil, it has been said, can be mildly chastised for purposes of instruction. One should not speak ill of Brahmanas; nor should he point at the stars with one's fingers. If asked, one should not say what the lunation is on a particular day. By telling it, one's life becomes shortened. Having answered calls of nature or having walked over a road, one should wash one's feet. One should also wash one's feet before sitting to recite the Vedas or to eat any food. These are the three things which are regarded as pure and sacred by the deities and as such fit for the Brahmana's use, viz., that whose impurity is unknown, that which has been washed in water, and that which has been well-spoken of. Samyava, Krisara, meat, Sashakuli and Payasa should never be cooked for one's own self. Whenever cooked, these should be offered to the deities. One should attend every day to one's fire. One should every day give alms. One should, restraining speech the while, clean one's teeth with the tooth-stick. One should never be in bed when the sun is up. If one fails any day to be up with the sun, one should then perform an expiation. Rising from bed, one should first salute one's parents, and preceptors, or other seniors deserving of respect. By so doing one attains to long life. The tooth-stick should be cast off when done with, and a new one should be used every day. One should eat only such food as is not forbidden in the scriptures, abstaining from food of every kind on days of the new moon and the full moon. One should, with senses restrained, answer calls of nature, facing the north. One should not worship the deities without having first washed one's teeth, Without also worshipping the deities first, one should never repair to any person save one's preceptor or one that is old in years or one that is righteous or one that is possessed of wisdom. They that are wise should never see themselves in an unpolished or dirty mirror. One should never have sexual congress with a woman that is unknown or with one that is quick with child. One should never sleep with head turned towards the north or the west. One should not lie down upon a bed-stead that is broken or rickety. One should not sleep on a bed without having examined it first with the aid of a light. Nor should one sleep on a bed with another (such as wife) by one's side. One should never sleep in a transverse direction. One should never make a compact with atheists or do anything in conjunction with them. One should never drag a seat with the foot and sit on it. One should never bathe in a state of nudity, nor at night. One possessed of intelligence should never suffer one's limbs to be rubbed or pressed after bathing. One should never smear unguents upon one's body without having first taken bath. Having bathed, one should never wave one's cloth in the air (for drying it). One should not always wear wet clothes. One should never take off one's body the garlands of flowers one may wear. Nor should one wear such garlands over one's outer garments. One should never even talk with a woman during the period of her functional change. One should not answer a call of nature on a field (where crops are grown) or at a place too near an inhabited village. One should never answer a call of nature on a water. One should first wash one's mouth thrice with water before eating any food. Having finished one's meals, one should wash one's mouth thrice with water and twice again. One should eat, with face turned eastwards, one's food, restraining speech the while and without censuring the food that is eaten. One should always leave a remnant of the food that is placed before one for eating. Having finished one's meals, one should mentally touch fire. If one eats with face turned eastwards, one becomes endued with longevity. By eating with face turned southwards, one acquires great fame. By eating with face turned westwards, one acquires great wealth. By eating with face turned northwards, one becomes truthful in speech. Having finished one's meals one should wash all the upper holes of one's body with water. Similarly, all the limbs, the navel, and the palms of the hands should be washed with water. One should never seat oneself upon husk of corn, or upon hair, or upon ashes, or upon bones. One should, on no account, use the water that has been used by another for bathing. One should always perform the Homa for propitiating the deities, and recite the Savitri Mantra. One should always eat in a seated posture. One should never eat while walking. One should never answer a call of nature in a standing posture. One should never answer a call of nature on ashes or in a cow-pen. One should wash one's feet before sitting to one's meals. One should never sit or lie down for sleep with wet feet. One who sits to one's meals after having washed one's feet, lives for a hundred years. One should never touch these three things of great energy, while one is in an impure state, viz., fire, a cow, and a Brahmana. By observing this rule, one acquires longevity. One should not, while one is in an impure state, cast one's eyes on these three things of great energy, viz., the sun, the moon, and the stars. The life-breaths of a young man go upwards when an old and venerable person comes to his abode. He gets them back by standing up and properly saluting the guest. Old men should always be saluted. One should, upon seeing them, offer seats with one's own hand. After the old man has taken his seat, one should seat oneself and remain with hands joined in reverence. When an old man goes along the road, one should always follow him instead of walking ahead. One should never sit on a torn or broken seat. One should, without using it any longer, cast away a broken vessel of white brass. One should never eat without a piece of upper garment wrapping one's body. One should never bathe in a state of nudity. One should never sleep in a state of nudity. One should never even touch the remnants of other people's dishes and plates. One should never, while one is in an impure state, touch another's head, for it is said in the scriptures that the life-breaths are all concentrated in the head. One should never strike another on the head or seize another by the hair. One should not join one's hands together for scratching one's head. One should not, while bathing, repeatedly dip one's head in water. By so doing one shortens one's life. One who has bathed by dipping the head in water should not, afterwards, apply oil to any part of one's body. One should never take a meal without eating some sesame. One should never teach (the Vedas or any scriptures) at a time when one is impure. Nor should one study while one is impure. When a storm rises or a bad odour permeates in the atmosphere, one should never think of the Vedas. Persons conversant with ancient history recite a Gatha sung by Yama in days of old. He that runs while impure or studies the Vedas under similar circumstances, indeed, that regenerate Brahman who studies the Vedas at forbidden times, loses his Vedas and shortens his life. Hence, one should never study the Vedas with concentrated attention at forbidden times. They who answer a call of nature, with face towards the sun, or towards a blazing fire, or towards a cow, or towards a regenerate person, or on the road, become shortlived. At daytime both calls of nature should be answered with face turned towards the north. At night, those calls should be answered facing the south. By so doing one does not shorten one's life. One that wishes to live long should never disregard or insult any of these three, however weak or emaciated they may appear to be, viz., the Brahmana, the Kshatriya, and the snake. All three are endued with virulent poison. The snake, if angry, burns the victim with only a glance of its eyes. The Kshatriya also, if angry, burns the objects of his wrath, as soon as he sees him, with his energy. The Brahmana, stronger than any of these two, destroys not only the objects of his wrath but his whole race as well, not by vision alone but by thought also. The man of wisdom should, therefore, tend these three with care. One should, never engage in any disputation with one's preceptor. O Yudhishthira, if the preceptor becomes angry, he should always be pacified by due honours being paid to him. Even if the preceptor happens to be entirely wrong, one should still follow and honour him. Without doubt, calumnious sayings against the preceptor always consume the lives of those that utter them. One should always answer a call of nature at a spot far removed from one's habitation. One should wash one's feet at a distance from one's habitation. One should always throw the remnants of one's dishes and plates at a spot far removed from one's habitation. Verily, he who desires his own good should do all these. One should not wear garlands of red flowers. Indeed, they who are possessed of wisdom should wear garlands of flowers that are white in hue. Rejecting the lotus and the lily, O thou of great might, one may bear on one's head, however, a flower that is red, even if it be an aquatic one. A garland of gold can under no circumstances become impure. After one has bathed, O king, one should use perfumes mixed with water. One should never wear one's upper garment for covering the lower limbs or the lower garments for covering the upper ones. Nor should one wear clothes worn by another. One should not, again, wear a piece of cloth that has not its lateral fringes. When one goes to bed, O king, one should wear a different piece of cloth. When making a journey also on a road, one should wear a different piece of cloth. So also, when worshipping the deities, one should wear a different piece of cloth.The man of intelligence should smear his limbs with unguents made of Priyangu, sandalwood, Vilwa, Tagara, and Kesara. In observing a fast, one should purify oneself by a bath, and adorn one's person with ornaments and unguents. One should always abstain from sexual congress on days of the full moon and the new moon. One should never, O monarch, eat off the same plate with another even if that other happens to be of one's own or equal rank. Nor should one ever eat any food that has been prepared by a woman in her functional period. One should never eat any food or drink, any liquid whose essence has been taken off.

Nor should one eat anything without giving a portion thereof to persons that wishfully gaze at the food that one happens to take. The man of intelligence should never sit close to one that is impure. Nor should one sit close to persons that are foremost in piety. All food that is forbidden in ritual acts should never be taken even on other occasions. The fruits of the Ficus religiosa and the Ficus Bengalensis as also the leaves of the Crotolaria Juncea, and the fruits of the Ficus glomerata, should never be eaten by one who is desirous of his own good. The flesh of goats, of kine, and the peacock, should never be eaten. One should also abstain from dried flesh and all flesh that is stale. The man of intelligence should never eat any salt, taking it up with his hand. Nor should he eat curds and flour of fried barley at night. One should abstain also from flesh of animals not slain in sacrifices. One should, with concentrated attention, eat once on the morning and once in the evening, abstaining entirely from all food, during the interval. One should never eat any food in which one may detect a hair. Nor should one eat at the Sraddha of an enemy. One should eat silently; one should never eat without covering one's person with an upper garment, and without sitting down. One should never eat any food placing it on the bare ground. One should never eat except in a sitting posture. One should never make any noise while eating. The man of intelligence should first offer water and then food to one that has become his guest, and after having served the guest thus, should then sit to his meals himself. He who sits down to dinner in a line with friends and himself eats any food without giving thereof to his friends, is said to eat virulent poison. As regards water and Payasa and flour of fried barley and curds and ghee and honey, one should never, after drinking or eating these, offer the remnants thereof to others. One should never, O chief of men, eat any food doubtingly. One desirous of food should never drink curds at the conclusion of a meal. After the meal is finished, one should wash one's mouth and face with the (right) hand only, and taking a little water should then dip the toe of the right foot in it. After washing, one should touch the crown of one's head with the (right) hand. With concentrated attention, one should next touch fire. The man who knows how to observe all these ordinances with care, succeeds in attaining to the foremost place among his kinsmen. One should, after finishing one's meals, with one's nose and eyes and ears and navel and both hands wash with water. One should not, however, keep one's hands wet.

Between the tip and the root of the thumb is situate the sacred Tirtha known by the name of Brahma. On the back of the little finger, it is said, is situate the Deva-tirtha. The intervening space between the thumb and the forefinger, O Bharata, should be used for discharging the Pitri rites, after touching water according to the ordinance. One should never indulge in other people's calumny. Nor should one ever utter anything that is disagreeable. The man that desires his own good should never seek to provoke against himself the wrath of others. One should never seek to converse with a person that has fallen away from his order. The very sight of such a person should be avoided. One should never come in contact with a fallen person. By avoiding such contact one succeeds in attaining to a long life. One should never indulge in sexual congress at day-time. Nor should one have congress with a maiden, nor with a harlot nor with a barren woman. One should never have congress with a woman that has not bathed after the expiry of her functional period. By avoiding such acts one succeeds in attaining to a long life. After washing the several limbs directed, in view of religious acts, one should wash one's lips thrice, and once more twice. By doing this, one becomes purified and fit for religious acts. The several organs of sense should each be washed once, and water should also be sprinkled over the whole body. Having done this, one should go through the worship of the Pitris and the deities, agreeably with the ordinances of the Vedas. Listen to me, O thou of Kuru's race, as I tell thee what purification is cleansing and beneficial for a Brahmana. Before beginning to eat and after finishing the meal, and in all acts requiring purification, the Brahmana should perform the achamana with water placed on the limb called the Brahmatirtha. After ejecting any matter from the throat or spitting, one should wash one's mouth before one can become pure. A kinsman who happens to be old, or a friend who happens to be poor, should be established in one's house and his comforts looked after as if he were a member of the family. By doing this, one succeeds in acquiring both fame and long life. The establishment of pigeons in one's house is fraught with blessedness, as also of parrots both male and female. If female these taken to one's abode, they succeed in dispelling calamity. The same is the case with cockroaches, If fireflies and vultures and wood-pigeons and bees enter a house or seek residence in it, acts of propitiating the deities should be performed. These are creatures of evil omen, as also ospreys. One should never divulge the secrets of high-souled men; one should never have sexual congress with a forbidden woman. Nor should one ever have such congress with the spouse of a king or with women that are the friends of queens. One should never cultivate intimacy with physicians, or with children, or with persons that are old, or with one's servants, O Yudhishthira. One should always provide for friends, for Brahmanas, and for such as seek one's protection. By doing this, O king, one acquires a long life. The man of wisdom should reside in such a house as has been constructed with the aid of a Brahmana and an engineer skilled in his profession, if indeed, O king, he desires his own good. One should not, O king, sleep at the evening twilight. Nor should one study at such an hour for acquiring any branch of knowledge. The man of intelligence should never eat also at such an hour. By acting in this way one acquires a long life. One should never perform any act in honour of the Pitris at night time. One should not deck one's person after finishing one's meals. One should bathe at night, if one desires one's own advancement. One should also, O Bharata, always abstain from the flour of fried barley at night. The remnants of food and drink, as also the flowers with which one has worshipped the deities, should never be used. Inviting a guest at night, one should never, with excessive courtesy, force him to eat to the point of gratification. Nor should one eat oneself to the point of gratification, at night. One should not slay a bird (for eating it), especially after having fed it. One possessed of wisdom should wed a maiden born in a high family, endued with auspicious indications, and of full age. Begetting children upon her and thus perpetuating one's race by that means, one should make over one's sons to a good preceptor for acquiring general knowledge, O Bharata, as also a knowledge of the especial customs of the family, O monarch. The daughters that one may beget should be bestowed upon youths of respectable families, that are again possessed of intelligence. Sons should also be established and a portion of the family inheritance, given to them, O Bharata, as their provision. One should bathe by dipping one's head in water before one sits down to perform any act in honour of the Pitris of the deities. One should never perform a Sraddha under the constellation of one's nativity. No Sraddha should be performed under any of the Bhadrapadas (prior or later), nor under the constellation Krittika, O Bharata. The Sraddha should never be performed under any of those constellations that are regarded as fierce (such as Aslesha, etc) and any of those that, upon calculation, seem to be hostile. Indeed, in this respect, all these constellations should be avoided which are forbidden in treatises on astrology. One should sit facing either the east or the north while undergoing a shave at the hands of the barber. By so doing, O great king, one succeeds in acquiring a long life. One should never indulge in other people's calumny or self-reproach, for, O chief of the Bharatas, it is said that calumny is sinful, whether of others or of oneself. In wedding, one should avoid a woman that is deficient of any limb. A maiden too, if such, should also be avoided. A woman of the same Pravaras should also be avoided; as also one that has any malformation; as also one that has been born in the race to which one's mother belongs. One possessed of wisdom should never have sexual congress with a woman that is old, or one that has abandoned the domestic mode of life for entering the forest mode, or one that is true to her lord, or one whose organs of generation are not healthy or well-formed. It behoveth thee not to wed a woman that is of a yellow complexion, or one that is afflicted with leprosy, or one born in a family in which there has been epilepsy, or one that is low in birth and habits, or one that is born in a family in which the disease called Switra (leprosy) has appeared, or one belonging by birth to a race in which there are early deaths. Only that maiden who is endued with auspicious indications, and who is accomplished for qualifications of diverse kinds, who is agreeable and handsome, should be wedded. One should wed, O Yudhishthira, in a family that is higher or at least equal to one's own. One who is desirous of one's own prosperity, should never wed a woman that is of an inferior order or that has fallen away from the order of her birth. Carefully igniting the fire, one should accomplish all those acts which have been ordained and declared in the Vedas or by the Brahmanas. One should never seek to injure women. Spouses should always be protected. Malice always shortens life. Hence, one should always abstain from cherishing malice. Sleep at day-time shortens life. To sleep after the sun has risen shortens life. They who sleep at any of the twilights, or at nightfall or who go to sleep in a state of impurity, have their lives shortened. Adultery always shortens life. One should not remain in a state of impurity after shaving. One should, O Bharata, carefully abstain from studying or reciting the Vedas, and eating, and bathing, at eventide. When the evening twilight comes, one should collect one's senses for meditation, without doing any act. One should, O king, bathe and then worship the Brahmanas. Indeed, one should bathe before worshipping the deities and reverentially saluting the preceptor. One should never go to a sacrifice unless invited. Indeed, one may go there without an invitation if one wishes only to see how the sacrifice is conducted. If one goes to a sacrifice (for any other purpose) without an invitation and if one does not, on that account, receive proper worship from the sacrificer, one's life becomes shortened. One should never go alone on a journey to foreign parts. Nor should one ever proceed alone to any place at night. Before evening comes, one should come back to one's house and remain within it. One should always obey the commands of one's mother and father and preceptor, without at all judging whether those commands are beneficial or otherwise. One should, O king, attend with great care to the Vedas and the science of arms. Do then, O king, carefully attend to the practice of riding an elephant, a steed, and a war-chariot. The man who attends to these with care succeeds in attaining to happiness. Such a king succeeds in becoming unconquerable by foes, and sway his servants and kinsmen without any of them being able to get the better of him. The king that attains to such a position and that carefully attends to the duty of protecting his subjects, has never to incur any loss. Thou shouldst acquire, O king, the science of reasoning, as also the science of words, the science of the Gandharvas, and the four and sixty branches of knowledge known by the name of Kala. One should every day hear the Puranas and the Itihasas and all the other narratives that exist, as also the life-stories of all high-souled personages. When one's spouse passes through functional period, one should never have congress with her, nor even summon her for conversation. The man endued with wisdom may accept her companionship on the fourth day after the bath of purification. If one indulges in congress on the fifth day from the first appearance of the functional operation, one gets a daughter. By indulging in congress on the sixth day, one happens to have a son. The man of wisdom should in the matter of congress, attend to this rule (about odd and even days). Kinsmen and relatives by marriage and friends should all be treated with respect. One should, according to the best of one's power, adore the deities in sacrifices, giving away diverse kinds of articles as sacrificial Dakshina. After the period ordained for the domestic mode of life has been passed, one should, O king, enter the life of a forest recluse. I have thus told thee all the indications, in brief, of persons who succeed in living long. What remains untold by me should be heard by thee from the mouths of persons well-versed in the three Vedas, O Yudhishthira. Thou shouldst know that conduct is the root of prosperity. Conduct is the enhancer of fame. It is conduct that prolongs life. It is conduct that destroys all calamities and evils. Conduct has been said to be superior to all the branches of knowledge. It is conduct that begets righteousness, and it is righteousness that prolongs life. Conduct is productive of fame, of long life, and of heaven. Conduct is the most efficacious rite of propitiating the deities (for bringing about auspiciousness of every kind). The Self-born Brahman himself has said that one should show compassion unto all orders of men.'

Footnotes

196:1 i.e. if a sinful man mends his conduct, he succeeds in warding off the misery and evils to which he would otherwise be subject in consequence of his sins.

196:2 What is said here is this; certain persons have the ugly habit of picking up little clods of earth and pound them into dust, while sitting on the ground and engaged in talking. The habit also of tearing the grass while sitting on the ground may be marked. It should be remembered that the people of India in ancient times used often to sit on the bare ground. As to cutting off the nails with the teeth, it is an ugly habit with many young men.

197:1 The Brahma Muhurta is that when the sun is just below the horizon.

197:2 The prayers said in the morning and the evening are also spoken of as adoring the two twilights.

197:3 'One should always observe the vow of Brahmacharya' means that one should abstain from sexual congress except with one's wedded wives and in the proper season.

198:1 The Bombay text reads the second line differently. What is meant, is that the wounds inflicted by wordy shafts rankle and fester and lead to death.

198:2 Samyava is a thin cake of unleavened bread, fried with ghee, pounded and again made up into an oblong form with fresh bread, sugar and spices, and again fried with ghee. Krisara is a kind of liquid food made of milk, sesame, rice, sugar, and spices. Sashkuli is a kind of pie. Payasa is rice boiled in sugar and milk.

199:1 Antarddhane implies 'in darkness'; hence one should always examine the bed with a light before one lies down on it.

199:2 Pranan, the commentator explains, implies the upper holes of the body, such as the nostrils, the ear-holes and, the eyes.

201:1 The Brahmana is more powerful than the other two, for while the other two cannot injure except when they have, their foe within sight, the Brahmana can do so even by not seeing his enemy.

201:2 The custom in India, with especially all orthodox Brahmanas, is to wear a single flower on the head, inserted into the coronal lock. This flower may be a red one, it is said, after the prohibition in the previous verse about the wearing of garlands made of red flowers.

201:3 What is stated here is that dry perfumes should not be used, but those which are pounded with water and made into a paste.

201:4 The cloth worn by a Hindu has two lateral fringes which contain a lesser number of threads than the body of the cloth.

201:5 It has been said that Hinduism is a vast system of personal hygiene. These directions about change of attire are scrupulously observed by every rigid Hindu to this day. No change seems to have taken place in the daily habits of the people.

201:6 Priyangu is the Aglaia Roxburghiana. Vilwa is the Egle marmelos. Tagara is the Taberuaemontana coronaria, Linn. Kesara is probably the Eclipta alba, Hassk.

202:1 Na is the nom, sing. of Nri, implying man.

202:2 One of the Vernacular translations takes valena as signifying child and para-sraddha as meaning the first or adya sraddha.

202:3 This noise refers to that of chewing or sucking or licking, etc. It is an ugly habit with some people.

202:4 Doubting, for example, as to whether he would be able to digest it or not, or whether what he is taking is clean or not, or whether it would be too much for him.

203:1 In offering certain articles at the Sraddha, the articles are first placed on this part of the right hand and then offered with due Mantras to the Pitris.

203:2 The achamana is not exactly washing, when one is directed to perform the achamana after having eaten, there it, of course, implies an act of washing. At the commencement, however, of religious acts, the rite of achamana consists in merely touching the lips and some other parts with water.

204:1 The Brahmana's aid is necessary in selecting the ground, and settling the longitudinal and other directions of the house, as also in fixing the day of commencing the work of building.

204:2 I adopt the meaning which Nilakantha points out. According to him, this verse forbids the killing of birds at night time and their killing after having fed and adopted them. Indeed, one may buy such birds killed by others for food. The word Dwija, however, may mean both hair and nails. The first part of the line, therefore, may be taken as a prohibition against the cutting of hair and nails after eating. The words na samarcha reta, in that case, would be difficult to interpret. Probably, it is this that has led the commentator to take Dwija here for a bird. Some texts read panam for na cha.

205:1 Pravaras indicate the race in which one is born. They are named from the names of the Vedic Rishis.

205:2 The commentator explains that ayonim implies of unknown birth and viyonim of mean birth.

205:3 Brahmanih here refers to the rituals in the Vedas and not persons of the first order.

205:4 The fact is, one is directed to bathe after a shave. One is considered impure after a shave until one bathes.

206:1 Uddesa means, as the commentator explains, in brief.

207:1 The word rendered conduct in the concluding verse of this lesson is acharah. It implies not only one's behaviour to one's own self and others, i.e., to beings inferior, equal, and superior. The word acharah, therefore, includes the entire body of acts that one does in this life, including the very sentiments that one cherishes.

Section 105

"Yudhishthira said, 'Tell me, O chief of Bharata's race, how the eldest brother should behave towards his younger brothers and how the younger brothers should behave towards their eldest brother.'

"Bhishma said, 'Do thou, O son, always behave towards thy younger brothers as their eldest brother should. Thou art always the eldest of all these thy brothers. That high conduct which the preceptor should always adopt towards his disciples should be adopted by thee towards thy younger brothers. If the preceptor happens to be unendued with wisdom, the disciple cannot possibly behave towards him in a respectful or proper way. If the preceptor happens to be possessed of purity and highness of conduct, the disciple also succeeds in attaining to conduct of the same kind, O Bharata. The eldest brother should at times be blind to the acts of his younger brothers, and though possessed of wisdom should at times act as if he does not understand their acts. If the younger brothers be guilty of any transgression, the eldest brother should correct them by indirect ways and means. If there be good understanding among brothers and if the eldest brother seek to correct his younger brothers by direct or ostensible means, persons that are enemies, O son of Kunti, that are afflicted with sorrow at the sight of such good understanding and who, therefore, always seek to bring about a disunion, set themselves to disunite the brothers and cause dissension among them. It is the eldest brother that enhances the prosperity of the family or destroys it entirely. If the eldest brother happens to be unendued with sense and wicked in behaviour, he brings about the destruction of the whole family. The eldest brother who injures his younger brothers ceases to be regarded as the eldest and forfeits his share in the family property and deserves to be checked by the king. That man who acts deceitfully, has, without doubt, to go to regions of grief and every kind of evil. The birth of such a person serves no useful purpose even as the flowers of the cane. That family in which a sinful person takes birth becomes subject to every evil. Such a person brings about infamy, and all the good acts of the family disappear. Such among the brothers as are wedded to evil acts forfeit their shares of the family property. In such a case; the eldest brother may appropriate the whole Yautuka property without giving any portion thereof to his younger brothers. If the eldest brother makes any acquisition, without using the paternal property and by going to a distant place he may appropriate for his own use, such acquisitions, without giving any share thereof to his younger brothers. If unseparated brothers desire (during the lifetime of their father) to portion the family property, the father should give equal shares unto all his sons. If the eldest brother happens to be of sinful acts and undistinguished by accomplishments of any kind he may be disregarded by his younger brothers. If the wife or the younger brother happens to be sinful, her or his good must still be looked after. Persons conversant with the efficacy of righteousness say that righteousness is the highest good. The Upadhyaya is superior to even ten Acharyas. The sire is equal to ten Upadhyayas. The mother is equal to ten sires or even the whole earth. There is no senior equal to the mother Verily, she transcends all in respect of the reverence due to her. It is for this reason that people regard the mother to deserve so much reverence. After the father has ceased to breathe, O Bharata, the eldest brother should be regarded as the father. It is the eldest brother who should assign unto them their means of support and protect and cherish them. All the younger brothers should bow to him and obey his authority. Indeed, they should live in dependence upon him even as they did upon their father while he was alive. So far as the body is concerned, O Bharata, it is the father and the mother that create it. That birth, however, which the Acharya ordains, is regarded as the true birth, that is, besides, really unfading and immortal. The eldest sister, O chief of Bharata's race, is like unto the mother The wife of the eldest brother also is like unto the mother, for the younger brother, in infancy, receives, suck from her.'

Footnotes

207:2 The flower of the cane cannot be plucked for being offered to the deities.

208:1 An Acharya is an ordinary instructor. He is called an Upadhyaya who teaches the Vedas. The Upadhyaya is greater than even ten Acharyas or ordinary teachers. The father, again, deserves ten times as much respect as is paid to the Upadhyaya. As regards the mother, again, the reverence due to her is greater than what is due to the father. The mother is equal to the whole earth.

208:2 Many of the verses of this Lesson are from Manu. The relative positions of the Acharya, the Upadhyaya, the father, and the mother, as given in verse 15, is not consistent with Manu. verse 15 would show that the Upadhyaya was regarded as very much superior of the Acharya. In Manu, II--140-41, he is called an Acharya who taught all the Vedas, without any remuneration. He, on the other hand, who taught a particular

Veda for a living, was called an Upadhyaya. The first line of verse 19 corresponds with Manu, II--148. The sense is that that birth which one derives from one's parents is subject to death; while the birth derived from the preceptor is true regeneration, unfading and immortal. It is a question whether any other nation paid such respect to persons employed in teaching.

Section 106

"Yudhishthira said, 'The disposition is seen, O grandsire, in all the orders of men, including the very Mlechchhas, of observing fasts. The reason, however, of this is not known to us. It has been heard by us that only Brahmanas and Kshatriyas should observe the vow of fasts. How, O grandsire, are the other orders to be taken as earning any merit by the observance of fasts? How have vows and fasts come to be observed by persons of all orders, O king? What is that end to which one devoted to the observance of fasts attains? It has been said that fasts are highly meritorious and that fasts are a great refuge. O prince of men, what is the fruit that is earned in this world by the man that observe fasts? By what means is one cleansed of one's sins? By what means doth one acquire righteousness? By what means, O best of the Bharatas, doth one succeed in acquiring heaven and merit? After having observed a fast, what should one give away, O king? O, tell me, what those duties are by which one may succeed in obtaining such objects as lead to happiness?'

"Vaisampayana continued, 'Unto Kunti's son by the deity of Dharma, who was conversant with every duty and who said so unto him, Santanu's son, Bhishma, who was acquainted with every duty, answered in the following words.'

"Bhishma, said, 'In former days, O king, I heard of these high merits, O chief of Bharata's race, as attaching to the observance of fasts according to the ordinance, I had, O Bharata, asked the Rishi Angiras of high ascetic merit, the very same questions which thou hast asked me today. Questioned by me thus, the illustrious Rishi, who sprang from the sacrificial fire, answered me even thus in respect of the observance of fasts according to the ordinance.'

"Angiras said, 'As regards Brahmanas and Kshatriyas, fasts for three nights at a stretch are ordained for them, O delighter of the Kurus. Indeed, O chief of men, a fast for one night, for two nights, and for three nights, may be observed by them. (They should never go beyond three nights). As regards Vaisyas and Sudras, the duration of fasts prescribed for them is a single night. If, from folly, they observe fasts for two or three nights, such fasts never lead to their advancement. Indeed, for Vaisyas and Sudras, fasts for two nights have been ordained (on certain special occasions). Fasts for three nights, however, have not been laid down for them by persons conversant with and observant of duties. That man of wisdom who, with his senses and soul under control, O Bharata, fasts, by abstaining from one of the two meals, on the fifth and the sixth days of the moon as also on the day of the full moon, becomes endured with forgiveness and beauty of person and conversance with the scriptures. Such a person never becomes childless and poor. He who performs sacrifices for adoring the deities on the fifth and sixth days of the moon, transcends all the members of his family and succeeds in feeding a large number of Brahmanas. He who observes fasts on the eighth and the fourteenth days of the dark fortnight, becomes freed from maladies of every kind and possessed of great energy. The man who abstains from one meal every day throughout the month called Margasirsha, should, with reverence and devotion, feed a number of Brahmanas. By so doing he becomes freed from all his sins. Such a man becomes endued with prosperity, and all kinds of grain become his. He becomes endued with energy. In fact, such a person reaps an abundance of harvest from his fields, acquires great wealth and much corn. That man, O son of Kunti, who passes the whole month of Pausha, abstaining every day from one of two meals, becomes endued with good fortune and agreeable features and great fame. He who passes the whole month of Magha, abstaining every day from one of the two meals, takes birth in a high family and attains to a position of eminence among his kinsmen. He who passes the whole month of Bhagadaivata, confining himself every day to only one meal becomes a favourite with women who, indeed, readily own his sway. He who passes the whole of the month of Chaitra, confining himself every day to one meal, takes birth in a high family and becomes rich in gold, gems, and pearls. The person, whether male or female, who passes the month of Vaisakha, confining himself or herself every day to one meal, and keeping his or her senses under control, succeeds in attaining to a position of eminence among kinsmen. The person who passes the month of Jyaishtha confining himself every day to one meal a day, succeeds in attaining to a position of eminence and great wealth. If a woman, she reaps the same reward. He who passes the month of Ashadha confining himself to one meal a day and with senses steadily concentrated upon his duties, becomes possessed of much corn, great wealth, and a large progeny. He who passes the month of Sravana, confining himself to one meal a day, receives the honours of Abhisheka wherever he may happen to reside, and attains to a position of eminence among kinsmen whom he supports. That man who confines himself to only one meal a day for the whole month of Proshthapada, becomes endued with great wealth and attains, to swelling and durable affluence. The man who passes the month of Aswin, confining himself to one meal a day, becomes pure in soul and body, possessed of animals and vehicles in abundance, and a large progeny. He who passes the month of Kartika, confining himself to one meal every day, becomes possessed of heroism, many spouses, and great fame. I have now told thee, O chief of men what the fruits are that are obtained by men by observing fasts for the two and ten months in detail. Listen now, O king, to me as I tell thee what the rules are in respect of each of the lunar days. The man who, abstaining from it every day, takes rice at the expiration of every fortnight, becomes possessed of a great many kine, a large progeny, and a long life. He who observes a fast for three nights every month and conducts himself thus for two and ten years, attains to a position of supremacy among his kinsmen and associates, without a rival to contest his claim and without any anxiety caused by any one endeavouring to rise to the same height. These rules that I speak of, O chief of Bharata's race, should be observed for two and ten years. Let the inclination be manifested towards it. That man who eats once in the forenoon and once after evening and abstains from drinking (or eating anything) in the interval, and who observes compassion, towards all creatures and pours libations of clarified butter on his sacred fire every day, attains to success, O king, in six years. There is no doubt in this. Such a man earns the merit that attaches to the performance of the Agnishtoma sacrifice. Endued with merit and freed from every kind of stain, he attains to the region of the Apsaras that echo with the sound of songs and dance, and passes his days in the company of a thousand damsels of great beauty. He rides on a car of the complexion of melted gold and receives high honours in the region of Brahma. After the exhaustion of that merit such a person comes back to earth and attains to pre-eminence of position. That man who passes one whole year, confining himself every day to only one meal, attains to the merit of the Atiratra sacrifice. He ascends to heaven after death and receives great honours there. Upon the exhaustion of that merit he returns to earth and attains to a position of eminence. He who passes one whole year observing fasts for three days in succession and taking food on every fourth day, and abstaining from injury from every kind adheres to truthfulness of speech and keeps his senses under control, attains to the merit of the Vajapeya sacrifice. Such a person ascends to heaven after death and receives high honours there. That man, O son of Kunti, who passes a whole year observing fasts for five days and taking food on only the sixth day, acquires the merit of the Horse-sacrifice. The chariot he rides is drawn by Chakravakas. Such a man enjoys every kind of happiness in heaven for full forty thousand years. He who passes a whole year observing fasts for seven days and taking food on only every eighth day, acquires the merit of the Gavamaya sacrifice. The chariot he rides is drawn by swans and cranes. Such a person enjoys all kinds of happiness in Heaven for fifty thousand years. He who passes a whole year, O king, eating only at intervals of a fortnight, acquires the merit of a continuous fast for six months. This has been said by the illustrious Angiras himself. Such a man dwells in heaven for sixty thousand years. He is roused every morning from his bed by the sweet notes of Vinas and Vallakis and flutes, O king. He who passes a whole year, drinking only a little water at the expiration of every month, acquires, O monarch, the merit of the Viswajit sacrifice. Such a man rides a chariot drawn by lions and tigers. He dwells in heaven for seventy thousand years in the enjoyment of every kind of happiness. No fast for more than a month, O chief of men, has been ordained. Even this, O son of Pritha, is the ordinance in respect of fasts that has been declared by sages conversant with duties. That man who, unafflicted by disease and free from every malady, observes a fast, verily acquires, at every step the merits that attach to Sacrifices. Such a man ascends to Heaven on a car drawn by swans. Endued with puissance, he enjoys every kind of happiness in heaven for a hundred years. A hundred Apsaras of the most beautiful features wait upon and sport with him. He is roused from his bed every morning by the sound of the Kanchis and the Nupuras of those damsels. Such a person rides on a car drawn by a thousand swans. Dwelling, again, in a region teeming with hundreds of the most beautiful damsels, he passes his time in great joy. The person who is desirous of heaven does not like the accession of strength when he becomes weak, or the cure of wounds when he is wounded, or the administration of healing drugs when he is ill, or soothing by others when he is angry, or the mitigation, by the expenditure of wealth, of sorrows caused by poverty, Leaving this world where he suffers only privations of every kind, he proceeds to heaven and rides on cars adorned with gold, his person embellished with ornaments of every kind. There, in the midst of hundreds of beautiful damsels, he enjoys all kinds of pleasure and happiness, cleansed of every sin. Indeed, abstaining from food and enjoyments in this world, he takes leave of this body and ascends to heaven as the fruit of his penances. There, freed from all his sins, health and happiness become his and whatever wishes arise in his mind become crowned with fruition. Such a person rides on a celestial car of golden complexion, of the effulgence of the morning sun, set with pearls and lapis lazuli, resounding with the music of Vinas and Murajas, adorned with banners and lamps, and echoing with the tinkle of celestial bells, such a person enjoys all kinds of happiness in heaven for as many years as there are pores in his body. There is no Sastra superior to the Veda. There is no person more worthy of reverence than the mother. There is no acquisition superior to that of Righteousness, and no penance superior to fast. There is nothing, more sacred, in heaven or earth, than Brahmanas. After the same manner there is no penance that is superior to the observance of fasts. It was by fasts that the deities have succeeded in becoming denizens of heaven. It is by fasts that the Rishis have attained to high success. Viswamitra passed a thousand celestial years, confining himself every day to only one meal, and as the consequence thereof attained to the status of a Brahmana. Chyavana and Jamadagni and Vasishtha and Gautama and Bhrigu--all these great Rishis endued with the virtue of forgiveness, have attained to heaven through observance of fasts. In former days Angiras declared so unto the great Rishis. The man who teaches another the merit of fasts have never to suffer any kind of misery. The ordinances about fasts, in their due order, O son of Kunti, have flowed from the great Rishi Angiras. The man who daily reads these ordinances or hears them read, becomes freed from sins of every kind. Not only is such a person freed from every calamity, but his mind becomes incapable of being touched by any kind of fault. Such a person succeeds in understanding the sounds of all creatures other than human, and acquiring eternal fame, become foremost of his species.'"

Footnotes

212:1 Kanchi is an ornament worn by ladies round the waist or hips. There is a shining disc of gold or silver, which dangles on the hip. It is commonly called Chandra-hara. The Nupura is an anklet of silver, with moving bullets placed within, so that when the wearer moves, these make an agreeable sound.

Section 107

"Yudhishthira said, 'O high-souled grandsire, thou hast duly discoursed to us on the subject of Sacrifices, including the merits in detail that attach to them both here and hereafter. It should be remembered, however, O grandsire, that Sacrifices are incapable of being performed, by people that are poor, for these require a large store of diverse kinds of articles. Indeed, O grandsire, the merit attaching to Sacrifices can be acquired by only kings and princes. That merit is incapable of being acquired by those that are destitute of wealth and divested of ability and that live alone and are helpless. Do thou tell us, O grandsire, what the ordinances are in respect of those acts that are fraught with merit equal to what attaches to sacrifices and which, therefore, are capable of being performed by persons destitute of means.'

"Bhishma said, 'Listen, O Yudhishthira! Those ordinances that I have told thee of,--those, viz., that were first promulgated by the great Rishi Angiras, and that have reference to meritorious facts for their soul,--are regarded as equal to Sacrifices (in respect of the fruits they bring about both here and hereafter). That man who takes one meal in the forenoon and one at night, without taking any food or drink during the interval, and who observes this regulations for a period of six years in succession, abstaining all the while from injuring any creature and regularly pouring libations on his sacred fire every day, attains, without doubt, to success. Such a man acquires hereafter a car of the complexion of heated gold, and attains to a residence, for millions of years, in the region of Prajapati, in the company of celestial damsels, that ever echoes with the sound of music and dance, and blazes with the effulgence of fire. He who passes three years, confining himself every day to one meal and abstaining all the while from congress with any other woman save his own wedded wife, attains to the merit of the Agnishtoma sacrifice, Such a man is regarded as having performed a Sacrifice, with plenty of gifts in gold, that is dear to Vasava himself. By practising truthfulness of speech, making gifts, reverencing the Brahmanas, avoiding malice, becoming forgiving and self-restrained, and conquering wrath, a man attains to the highest end. Riding on a car of the complexion of white clouds that is drawn by swans, he lives, for millions and million of years, in the company of Apsaras. Fasting for a whole day and eating only one meal on the second day, he who pours libations upon his sacred fire for the period of a whole year,--verily, he who observes such a fast and attends every day to his fire and rises every day from bed before sunrise, attains to the merit of the Agnishtoma sacrifice. Such a man acquires a car drawn by swans and cranes. Surrounded by the most beautiful damsels, he resides in the region of Indra. That man who eats only one meal every third day, and pours libations every day on his sacred fire for a period of a whole year,--indeed, he who thus attends to his fire every day and wakes up from sleep every morning before the sun is up, attains to the high merit of the Atiratra sacrifice. He acquires a car drawn by peacocks and swans and cranes. Proceeding to the region of the seven (celestial) Rishis, he takes up his residence there, surrounded by Apsaras of great beauty. It is well-known that such residence lasts for full three Padmas of years. Fasting for three days in succession, he who takes only one meal every fourth day, and pours libations every day on his sacred fire, acquires the high merit of the Vajapeya sacrifice. The car he ac-quires is graced by celestial damsels of great beauty that have Indra for their father. He resides in the region of

Indra for millions and millions of years and experiences great happiness by witnessing the sports of the chief of the deities. Fasting for four days in succession, he who eats only one meal every fifth day, and pours libations on the sacred fire every day for the period of a whole year, and who lives without cupidity, telling the truth, reverencing the Brahmanas, abstaining from every kind of injury, and avoiding malice and sin, acquires the merit of the Vajapeya sacrifice. The car he rides is made of gold and drawn by swans and endued with the effulgence of many suns rising together. He acquires, a palatial mansion of pure white. He lives there in great happiness for full one and fifty Padmas of years. Fasting for five days, he who takes food on only the sixth day, and pours libations on his sacred fire every day for a whole year, and who performs three ablutions in course of the day for purifying himself and saying his prayers and doing his worship, and who leads a life of Brahmacharya, divested of malice in his conduct, acquires the merit of the Gomedha sacrifice. He acquires an excellent car adorned with pure gold, possessed of the effulgence of a blazing fire and drawn by swans and peacocks. He sleeps on the lap of Apsaras and is awakened every morning by the melodious tinkle of Nupuras and Kanchis. He leads such a life of happiness for ten thousand million years and three thousand million besides and eight and ten Padmas and two Patakas. Such a man resides also, honoured by all, in the region of Brahma for as many years as there are hairs on the bodies of hundreds of bears. Fasting for six days, he who eats only one meal every seventh day and pours libations on the sacred fire every day, for a full year, restraining speech all the while and observing the vow of Brahmacharya, and abstaining from the use of flowers and unguents and honey and meat, attains to the region of the Maruts and of India. Crowned with the fruition of every desire as it springs up in the mind, he is waited upon and adored by celestial damsels. He acquires the merits of a sacrifice in which abundance of gold is given away. Proceeding to the regions named, he lives there for countless years in the greatest happiness . He who shows forgiveness to all and fasting for seven days eats on every eighth day for a whole year, and, pouring libations every day on the sacred fire, adores the deities regularly, acquires the high merits of the Paundarika sacrifice. The car he rides is of a colour like that of the lotus. Without doubt, such a man acquires also a large number of damsels, possessed of youth and beauty, some having complexions that are dark, some with complexions like that of gold, and some that are Syamas, whose looks and attitudes are of the most agreeable kind. He who fasts for eight days and takes only one meal on every ninth day for a whole year, and pours libations on the sacred fire every day, acquires the high merits of a thousand Horse-sacrifices. The car he rides in Heaven is as beautiful as a lotus. He always makes his journeys on that car, accompanied by the daughters of Rudra adorned with celestial garlands and endued with the effulgence of the midday sun or the fires of blazing flames. Attaining to the regions of Rudra, he lives there in great happiness for countless years. He who fasts for nine days and takes only one meal every tenth day for a whole year, and pours libations on his sacred fire every day, acquires the high merit of a thousand Horse-sacrifices, and attains to the companionship of Brahmanas' daughters endued with beauty capable of charming the hearts of all creatures. These damsels, possessed of such beauty, and some of them possessed of complexion like that of the lotus and some like that of the same flower of the blue variety, always keep him in joy . He acquires a beautiful vehicle, that moves in beautiful circles and that looks like the dense cloud called Avarta, verily, it may be said to resemble also an ocean-wave. That vehicle resounds with the constant tinkle of rows of pearls and gems, and the melodious blare of conchs, and is adorned with columns made of crystals and diamonds, as also with an altar constructed of the same minerals. He makes his journeys on such a car, drawn by swans and cranes and lives for millions and millions of years in great happiness in heaven. He who fasts for ten days and eats only ghee on every eleventh day for a whole year and pours libations on his sacred fire every day, who never, in word or thought, covets the companionship of other people's wives and who never utters an untruth even for the sake of his mother and father, succeeds in beholding Mahadeva of great puissance seated on his car. Such a person acquires the high merit of a thousand Horse-sacrifices. He beholds the car of the Self-born Brahman himself approach for taking him on it. He rides in it, accompanied by celestial damsels possessed of great beauty, and complexion as effulgent as that of pure gold. Endued with the blazing splendour of the Yoga-fire, he lives for countless years in a celestial mansion in heaven, full of every happiness. For those countless years he experiences the joy of bending his head in reverence unto Rudra adored by deities and Danavas. Such a person obtains every day the sight of the great deity. That man who having fasted for eleven days eats only a little ghee on the twelfth, and observes this conduct for a whole year, succeeds in obtaining the merits attaching to all the sacrifices. The car he rides in is possessed of the effulgence of a dozen suns. Adorned with gems and pearls and corals of great value, embellished with rows of swans and snakes and of peacocks and Chakravakas uttering their melodious notes, and beautified with large domes, is the residence to which he attains in the region of Brahman. That abode, O king, is always filled with men and women (who wait upon him for service). Even this is what the highly blessed Rishi Angiras, conversant with every duty, said (regarding the fruits of such a fast). That man who having fasted for twelve days eats a little ghee on the thirteenth, and bears himself in this way for a whole year, succeeds in attaining to the merits of the divine sacrifice. Such a man obtains a car of the complexion of the newly-blown lotus, adorned with pure gold and heaps of jewels and gems. He proceeds to the region of the Maruts that teem with celestial damsels, that are adorned with every kind of celestial ornament, that are redolent with celestial perfumes, and that contain every element of felicity. The number of years he resides in those happy regions is countless . Soothed with the sound of music and the melodious voice of Gandharvas and the sounds and blare of drums and Panavas, he is constantly gladdened by celestial damsels of great beauty. That man who having fasted for thirteen days eats a little ghee on the fourteenth day, and bears himself in this way for a full year, obtains the merits of the Mahamedha sacrifice. Celestial damsels of indescribable beauty, and whose age cannot be guessed for they are for ever young in appearance, adorned with every ornament and with armlets of blazing effulgence, wait upon him with many cars and follow him in his journeys. He is waked every morning from his bed by the melodious voice of swans, the tinkle of Nupuras, and the highly agreeable jingle of Kanchis. Verily, he resides in a superior abode, waited upon by such celestial damsels, for years as countless as the sands on the shores of Ganga. That man who, keeping his senses under control, fasts for a fortnight and takes only one meal on the sixteenth day, and bears himself in this way for a whole year, pouring libations every day on his sacred fire, acquires the high merits that attach to a thousand Rajasuya sacrifices. The car he rides in is possessed of great beauty and is drawn by swans and peacocks. Riding in such a vehicle, that is, besides, adorned with garlands of pearls and the purest gold and graced with bevies of celestial damsels decked with ornaments of every kind, having one column and four arches and seven altars exceedingly auspicious, endued with thousands of banners and echoing with the sound of music, celestial and of celestial attributes, embellished with gems and pearls and corals, and possessed of the effulgence of lightning, such a man lives in heaven for a thousand Yugas, having elephants and rhinoceroses for dragging that vehicle of his. That man who having fasted for fifteen days takes one meal on the sixteenth day and bears himself in this way for one whole year, acquires the merits attaching to the Soma sacrifice. Proceeding to Heaven he lives in the company of Soma's daughters. His body fragrant with unguents whose perfumes are as sweet as those of Soma himself, he acquires the power of transporting himself immediately to any place he likes. Seated on his car he is waited upon by damsels of the most beautiful features and agreeable manners, and commands all articles of enjoyment. The period for which he enjoys such happiness consists of countless years. That man who having fasted for sixteen days eats a little ghee on the seventeenth day and bears himself in this way for a whole year, pouring libations every day on his sacred fire, proceeds to the regions of Varuna and Indra, and Rudra and the Maruts and Usanas and Brahman himself. There he is waited upon by celestial damsels and obtains a sight of the celestial Rishi called Bhurbhuva and grasps the whole universe in his ken. The daughters of the deity of the deities gladden him there. Those damsels, of agreeable manners and adorned with every ornament, are capable of assuming two and thirty forms. As long as the Sun and the Moon move in firmament, so long does that man of wisdom reside in those regions of felicity, subsisting upon the succulence of ambrosia and nectar. That man who having fasted for seventeen days eats only one meal on the eighteenth day, and bears himself in this way for a whole year, succeeds in grasping the seven regions, of which the universe consist, in his ken. While performing his journeys on his car he is always followed by a large train of cars producing the most agreeable rattle and ridden by celestial damsels blazing with ornament and beauty. Enjoying the greatest happiness, the vehicle he rides in is celestial and endued with the greatest beauty. It is drawn by lions and tigers, and produces a rattle as deep as the sound of the clouds. He lives in such felicity for a thousand Kalpas subsisting upon the succulence of ambrosia that is as sweet as nectar itself. That man who having fasted for eighteen days eats only one meal on the nineteenth day and bears himself in this way for a full year, succeeds in grasping within his ken all the seven regions of which the universe consists. The region to which he attains is inhabited by diverse tribes, of Apsaras and resounds with the melodious voice of Gandharvas. The car he rides in is possessed of the effulgence of the sun. His heart being freed from every anxiety, he is waited upon by the foremost of celestial damsels. Decked with celestial garlands, and possessed of beauty of form, he lives in such happiness for millions and millions of years. That man who having fasted for nineteen days eats only one meal on every twentieth day and bears himself in this way for a full year, adhering all the while to truthfulness of speech and to the observance of other (excellent) rituals, abstaining also from meat, leading the life of a Brahmacharin, and devoted to the good of all creatures, attains to the extensive legions, of great happiness, belonging to the Adityas. While performing his journeys on his own car, he is followed by a large train of cars ridden by Gandharvas and Apsaras decked with celestial garlands and unguents. That man who having fasted for twenty days takes a single meal on the twenty-first day and bears himself in this way for a full year, pouring libations every day on his sacred fire, attains to the regions of Usanas and Sakra, of the Aswins and the Maruts, and resides there in uninterrupted happiness of great measure. Unacquainted with sorrow of every kind, he rides in the foremost of cars for making his journeys, and waited upon by the foremost of celestials, damsels, and possessed of puissance, he sports in joy like a celestial himself. That man who having fasted for one and twenty days takes a single meal on the twenty-second day and bears himself in this way for a full year, pouring libations on his sacred fire every day, abstaining from injuring any creature, adhering to truthfulness of speech, and freed from malice attains to the regions of the Vasus and becomes endued with effulgence of the sun. Possessed of the power of going everywhere at will, subsisting upon nectar, and riding in the foremost of cars, his person decked with celestial ornaments, he sports in joy in the company of celestial damsels. That man who having fasted for two and twenty days takes a single meal on the twenty-third day and bears himself in this way for a full year, thus regulating his diet and keeping his senses under control, attains to the regions of the deity of Wind, of Usanas, and of Rudra. Capable of going every where at will and always roving at will, he is worshipped by diverse tribes of Apsaras. Riding in the foremost of cars and his person decked with celestial ornaments, he sports for countless years in great felicity in the company of celestial damsels. That man who having fasted for three and twenty days eats a little ghee on the twenty-fourth day, and bears himself in this way for a full year, pouring libations on his sacred fire, resides for countless years in great happiness in the regions of the Adityas, his person decked with celestial robes and garlands and celestial perfumes and unguents. Riding in an excellent car made of gold and possessed of great beauty and drawn by swans, he sports in joy in the company of thousands and thousands of celestial damsels. That man who having fasted for four and twenty days eats a single meal on the twenty-fifth day and bears himself thus for a full year, succeeds in obtaining a car of the foremost kind, full of every article of enjoyment. He is followed in his journeys by a large train of cars drawn by lions and tigers, and producing a rattle as deep as the roar of the clouds ridden by celestial damsels, and all made of pure gold and possessed of great beauty. Himself riding on an excellent celestial car possessed of great beauty, he resides in those regions for a thousand Kalpas, in the company of hundreds of celestial damsels, and subsisting upon the succulence of ambrosia that is sweet as nectar itself. That man who having fasted for five and twenty days eats only one meal on the twenty-sixth day, and bears himself thus for a full year in the observance of such a regulation in respect of diet, keeping his senses under control, freed from attachment (to worldly objects), and pouring libations every day on his sacred fire,--that blessed man,--worshipped by the Apsaras, attains to the regions of the seven Maruts and of the Vasus. When performing his journeys he is followed by a large train of cars made of excellent crystal and adorned with all kinds of gems, and ridden by Gandharvas and Apsaras who show him every honour. He resides in those regions, in enjoyment of such felicity, and endued with celestial energy, for two thousand Yugas. That man who having fasted for six and twenty days eats a single meal on the twenty-seventh day and bears himself in this way for a full year, pouring libations every day on his sacred fire, acquires great merit and proceeding to Heaven receives honours from the deities. Residing there, he subsists on nectar, freed from thirst of every kind, and enjoying every felicity. His soul purified of every dross and performing his journeys on a celestial car of great beauty, he lives there, O king, bearing himself after the manner of the celestial Rishis and the royal sages. Possessed of great energy, he dwells there in great happiness in the company of celestial damsels of highly agreeable manners, for three thousand Yugas and Kalpas. That man who having fasted for seven and twenty days eats a single meal on the twenty-eighth day and bears himself in this way for a full year, with soul and senses under perfect control, acquires very great merit, which, in fact, is equal to what is acquired by the celestial Rishis. Possessed of every article of enjoyment, and endued with great energy, he blazes with the effulgence of the midday sun. Sportive damsels of the most delicate features and endued with splendour of complexion, having deep bosoms, tapering thighs and full and round hips, decked with celestial ornaments, gladden him with their company while he rides on a delightful and excellent car possessed of the effulgence of the sun and equipped with every article of enjoyment, for thousands and thousands of Kalpas. That man who having fasted for eight and twenty days eats a single meal on the twenty-ninth day, and bears himself in this way for a full year, adhering all the while to truthfulness of speech, attains to auspicious regions of great happiness that are worshipped by celestial Rishis and royal sages. The car he obtains is endued with the effulgence of the sun and the moon; made of pure gold and adorned with every kind of gem, ridden by Apsaras and Gandharvas singing melodiously. Thereon he is attained by auspicious damsels adorned with celestial ornaments of every kind. Possessed of sweet dispositions and agreeable features, and endued with great energy, these gladden him with their company. Endued with every article of enjoyment and with great energy, and possessed of the splendour of a blazing fire, he shines like a celestial, with a celestial form having every excellence. The regions he attains are those of the Vasus and the Maruts, of the Sadhyas and the Aswins, of the Rudras and of Brahman himself. That man who having fasted for a full month takes a single meal on the first day of the following month and bears himself in this way for a full year, looking on all things with an equal eye attains to the regions of Brahman himself. There he subsists upon the succulence of ambrosia. Endued with a form of great beauty and highly agreeable to all, he shines with energy and prosperity like the sun himself of a thousand rays. Devoted to Yoga and adorned with celestial robes and garlands and smeared with celestial perfumes and unguents, he passes his time in great happiness, unacquainted with the least sorrow. He shines on his car attended by damsels that blaze forth with effulgence emitted by themselves. Those damsels, the daughters of the celestial Rishis and the Rudras, adore him with veneration. Capable of assuming diverse forms that are highly delightful and highly agreeable, their speech is characterised by diverse kinds of sweetness, and they are able to gladden the person they wait upon in diverse kinds of ways. While performing his journeys, he rides on a car that looks like the firmament itself in colour (for subtlety of the material that compose it). In his rear are cars that look like the moon; before him are those that resemble the clouds; on his right are vehicles that are red; below him are those that are blue; and above him are those that are of variegated hue. He is always adored by those that wait upon him. Endued with great wisdom, he lives in the region of Brahman for as many years as are measured by the drops of rain that fall in course of a thousand years on that division of the earth which is called Jamvudwipa. Verily, possessed of the effulgence of a deity, he lives in that region of unalloyed felicity for as many years as the drops of rain that fall upon the earth in the season of showers. The man who, having fasted for a whole month, eats on the first day of the following month, and bears himself in this way for ten years, attains to the status of a great Rishi. He was not to undergo any change of form while proceeding to heaven for enjoying the rewards of his acts in his life. Verily, even this is the status to which one attains by restraining speech, practising self-denial, subjugating wrath, sexual appetite, and the desire to eat, pouring libations on the sacred fire, and regularly adoring the two twilights. That man who purifies himself by the observance of these and similar vows and practices, and who eats in this way, becomes as stainless as ether and endued with effulgence like that of the sun himself. Such a man, O king, proceeding to heaven in even his own carnal form, enjoys all the felicity that is there like a deity at his will.

'I have thus told thee, O chief of the Bharatas, what the excellent ordinances are in respect of sacrifices, one after another, as dependent upon the fruits of fasts. Poor men, O son of Pritha (who are unable to perform sacrifices) may; nevertheless, acquire the fruits thereof (by the observance of fasts). Verily, by observing these fasts, even a poor man may attain to the highest end, O foremost one of Bharata's race, attending all the while, besides, to the worship of the deities and the Brahmanas I have thus recited to thee in detail the ordinances in respect of fasts. Do not harbour any doubt in respect of those men that are so observant of vows, that are so heedful and pure and high-souled, that are so freed from pride and contentions of every kind, that are endued with such devoted understandings, and that pursue their end with such steadiness and fixity of purpose without ever deviating from their path.'"

Footnotes

213:1 In verse 3, Avaguna means Nirguna; Ekatma means alone and asamhta implies without associates i.e., helpless.

214:1 A Padma is a very large number. Instead of rendering such words exactly, have, in some of the preceding verses, following the sense, put down 'millions upon millions of years.'

214:2 Avartanani means years. Four and twelve make sixteen, Sara is arrow. The arrows are five in number as possessed by Kama, the deity of love. The number of fires also is seven. The compound saragniparimana, therefore, implies five and thirty. Adding this to sixteen, the total comes up to one and fifty.

215:1 A countless number almost.

215:2 Here the exact number of years is not stated.

215:3 Some of the most beautiful ladies in Indian mythology and history have been of dark complexion. Draupadi, the queen of the Pandavas, was dark in colour and was called Krishna. As to women called Syamas, the description given is that their bodies are warm in winter and cold in summer, and their complexion is like that of heated gold.

216:1 A very large figure is given.

216:2 This sacrifice consisted of the slaughter of a human being.

217:1 The exact number of years is given, consisting of a fabulous figure.

221:1 Abhravakasasila is explained by Nilakantha as having the attribute of the Avakasa or place of Abhra or the clouds. Hence, as stainless as the ether, which, of course, is the purest of all the elements.

221:2 Sacrifices have for their soul either the actual rites laid down in the scriptures or fasts of several kinds. The observance of fasts is equal to the performance of sacrifices, for the merits of both are equal.

Section 108

"Yudhishthira said, 'Do thou tell me, O grandsire, of that which is regarded as the foremost of all Tirthas. Indeed, it behoveth thee to expound to me what that Tirtha is which conduces to the greatest purity.'

"Bhishma said, 'Without doubt, all Tirthas are possessed of merit. Listen, however, with attention to me as I tell thee what the Tirtha, the cleanser, is of men endued with wisdom. Adhering to eternal Truth, one should bathe in the Tirtha called Manasa, which is unfathomable (for its depth), stainless, and pure, and which has Truth for its waters and the understanding for its lake. The fruits in the form of cleansing, that one acquires by bathing in that Tirtha, are freedom from cupidity, sincerity, truthfulness, mildness (of behaviour), compassion, abstention from injuring any creature, self-restraint, and tranquillity. Those men that are freed from attachments, that are divested of pride, that transcend all pairs of opposites (such as pleasure and pain, praise and blame, heat and cold, etc.), that have no spouses and children and houses and gardens, etc., that are endued with purity, and that subsist upon the alms given to them by others, are regarded as Tirthas. He who is acquainted with the truths of all things and who is freed from the idea of meum, is said to be the highest Tirtha. In searching the indications of purity, the gaze should ever be directed towards these attributes (so that where these are present, thou mayst take purity to be present, and where these are not, purity also should be concluded to be not). Those persons from whose souls the attributes of Sattwa and Rajas and Tamas have been washed off, they who, regardless of (external) purity and impurity pursue the ends they have proposed to themselves, they who have renounced everything, they who are possessed of omniscience and endued with universal sight, and they who are of pure conduct, are regarded as Tirthas possessing the power of cleansing. That man whose limbs only are wet with water is not regarded as one that is washed. He, on the other hand, is regarded as washed who has washed himself by self-denial. Even such a person is said to be pure both inwardly and outwardly. They who never concern themselves with what is past, they who feel no attachment to acquisitions that are present, indeed, they who are free from desire, are said to be possessed of the highest purity. Knowledge is said to constitute the especial purity of the body. So also freedom from desire, and cheerfulness of mind. Purity of conduct constitutes the purity of the mind. The purity that one attains by ablutions in sacred waters is regarded as inferior. Verily, that purity which arises from knowledge, is regarded as the best. Those ablutions which one performs with a blazing mind in the waters of the knowledge of Brahma in the Tirtha called Manasa, are the true ablutions of those that are conversant with Truth. That man who is possessed of true purity of conduct and who is always devoted to the preservation of a proper attitude towards all, indeed, he who is possessed of (pure) attributes and merit, is regarded as truly pure. These that I have mentioned have been said to be the Tirthas that inhere to the body. Do thou listen to me as I tell thee what those sacred Tirthas are that are situate on the earth also. Even as especial attributes that inhere to the body have been said to be sacred, there are particular spots on earth as well, and particular waters, that are regarded as sacred. By reciting the names of the Tirthas, by performing ablutions there, and by offering oblations to the Pitris in those places, one's sins are washed off. Verily, those men whose sins are thus washed off succeed in attaining to heaven when they leave this world. In consequence of their association with persons that are righteous, through the especial efficacy of the earth itself of those spots and of particular waters, there are certain portions of the earth that have come to be regarded as sacred. The Tirthas of the mind are separate and distinct from those of the earth. That person who bathes in both attains to success without any delay. As strength without exertion, or exertion without strength can never accomplish anything, singly, and as these, when combined, can accomplish all things, even so one that becomes endued with the purity that is contributed by the Tirthas in the body as also by that which is contributed by the Tirthas on the earth, becomes truly pure and attains to success. That purity which is derived from both sources is the best.'"

Footnotes

221:3 The word Tirtha as already explained (in the Santi Parva) means a sacred water. There can be no Tirtha without water, be it a river, a lake, or even a well. Bhishma, however, chooses to take the word in a different sense.

221:4 The language is figurative. By Manasa is not meant the trans-Himalayan lake of that name, which to this day is regarded as highly sacred and draws numerous pilgrims from all parts of India. The word is used to signify the Soul. It is fathomless in consequence of nobody being able to discover its origin. It is pure and stainless by nature. It is represented here as having Truth for its waters and the Understanding for its lake. Probably, what is meant by this is that the Understanding, containing the waters of Truth, forms a part of this Tirtha as the lakes of Pushkara form a part of the Tirtha called by that name.

222:1 Once freed from the idea of meum implies him who identifies himself with all creatures; him, that is, in whom the idea of self has been extinguished.

Section 109

"Yudhishthira said, 'It behoveth thee, O grandsire, to tell me what are the highest, the most beneficial, and the most certain fruit of all hinds of fasts k this world.'

"Bhishma said, 'Listen, O king, to what was sung by the Self-born himself and by accomplishing which a person, without doubt, attains to the highest happiness. That man who fasts on the twelfth day of the moon in the month called Margasirsha and worships Krishna as Kesava for the whole day and night, attains to the merit of the Horse-sacrifice and becomes cleansed of all his sins. He who; after the same manner, fasts on the twelfth day of the moon in the month of Pausha and worships Krishna as Narayana, for the whole day and night, attains to the merits of the Vajapeya sacrifice and the highest success. He who fasts on the twelfth day of the moon in the month of Magha and worships Krishna as Madhava, for the whole day and night, attains to the merits of the Rajasuya sacrifice, and rescues his own race (from misery). He who fasts on the twelfth day of the moon in the month of Phalguna and worships Krishna as Govinda, for the whole day and night, attains to the merit of the Atiratra sacrifice and goes to the region of Soma. He who fasts on the twelfth day of the moon in the month of Chaitra and worship Krishna as Vishnu, for the whole day and night, attains to the merit of the Pundarika sacrifice and proceeds to the region of the deities. By observing a similar fast on the twelfth day of the month of Vaisakha and worshipping Krishna as the slayer of Madhu for the whole day and night, one attains to the merits of the Agnishtoma sacrifice and proceeds to the region of Soma. By observing a fast on the twelfth lunar day in the month of Jyaishtha and worshipping Krishna as him who had (in Vali's sacrifice) covered the universe with three steps of his, one attains to the merits of the Gomedha sacrifice and sports with the Apsaras in great happiness. By observing a fast on the twelfth day of the moon in the month of Ashadha and worshipping Krishna as the dwarf (who beguiled the Asura king Vali), one attains to the merits of the Naramedha sacrifice and sports in happiness with the Apsaras. By observing a fast for the twelfth lunar day of the month Sravana and worshipping Krishna for day and night as Sridhara, one attains to the merits of the sacrifice called Panchayajna and acquires a beautiful car in Heaven whereon he sports in joy. By observing a fast on the twelfth day of the moon in the month of Bhadrapada and worshipping Krishna as Hrishikesa for the whole day and night, one attains to the merits of the Sautramani sacrifice and becomes cleansed of all sins. By observing a fast for the twelfth day of the moon in the month of Aswin and worship-ping Krishna as Padmanabha, one attains without doubt, to the merits of the sacrifice in which a thousand kine are given away. By observing a fast for the twelfth day of the moon in the month of Kartika and worshipping Krishna as Damodara, one attains, without doubt, to the combined merits of all the sacrifices. He who, in this way, adores Krishna for a whole year as Pundarikaksha, acquires the power of recollecting the incidents of his past births and wins much wealth in gold. Similarly, he who worships Krishna every day as Upendra attains to identity with him. After Krishna has been worshipped in this way, one should, at the conclusion of one's vow, feed a number of Brahmanas or make gifts unto them of ghee. The illustrious Vishnu, that ancient Being, has himself said that there is no fast that possesses merits superior to what attach to fast of this kind.'"

Footnotes

223:1 Such a man, through the merit he acquires, causes his deceased ancestors and descendants to be freed from every kind of misery in the next world.

224:1 In the Naramedha, a human being was offered up as the sacrifice.

Section 110

"Vaisampayana said, 'Approaching the Kuru grandsire, venerable in years, viz., Bhishma, who was then lying on his bed of arrows, Yudhishthira possessed of great wisdom put the following question.'

"Yudhishthira said, 'How, O grandsire, does one acquire beauty of form and prosperity and agreeableness of disposition? How, indeed, does one become possessed of religious merit and wealth and pleasure? How does one become endued with happiness?'

"Bhishma said, 'In the month of Margasirsha, when the moon comes in conjunction with the asterism called Mula, when his two feet are united with that very asterism, O king, when Rohini is in his calf, when his knee-joints are in Aswini, and his shins are in the two Ashadhas, when Phalguni makes his anus, and Krittika his waist, when his navel is in Bhadrapada, his ocular region in. Revati, and his back on the Dhanishthas, when Anuradha makes his belly, when with his two arms he reaches the Visakhas, when his two hands are indicated by Hasta, when Punarvasu, O king, makes his fingers, Aslesha his nails, when Jyeshtha is known for his neck, when by Sravana is pointed out his ears, and his mouth by Pushya, when Swati is said to constitute his teeth and lips, when Satabhisha is his smile and Magha his nose, when Mrigasiras is known to be in his eye, and Chitra in his forehead, when his head is in Bharani, when Ardra constitutes his hair, O king, the vow called Chandravrata should be commenced. Upon the completion of that vow, gift of ghee should be made unto Brahmanas conversant with the Vedas. As the fruit of that vow, one becomes possessed about knowledge. Indeed, one becomes, in consequence of such a vow, as full (of every blessed attribute) as the moon himself when he is at full.'"

Section 111

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou that art possessed of great wisdom and conversant with all the scriptures. I desire to know those excellent ordinances in consequence of which mortal creatures have to travel through their rounds of rebirth. What is that conduct by following which, O king, men succeed in attaining to high heaven, and what is that conduct by which one sinks in Hell? When, abandoning the dead body that is as inert as a piece of wood or clod of earth, people proceed to the other world, what are those that follow them thither?'

"Bhishma said, 'Yonder comes the illustrious Vrihaspati of great intelligence! Do thou ask his blessed self. The subject is an eternal mystery. None else is capable of explaining the matter. There is no speaker like Vrihaspati.'

"Vaisampayana said, 'While the son of Pritha and the son of Ganga were thus speaking with each other, there came to that spot from the firmament the illustrious Vrihaspati of cleansed soul. King Yudhishthira, and all others, with Dhritarashtra at their head, stood up and received Vrihaspati with proper honours. Verily, the worship they offered to the preceptor of the celestials was excellent. Then Dharma's royal son, Yudhishthira, approaching the illustrious Vrihaspati, asked him the question in proper form, desirous of knowing the truth.'

"Yudhishthira said, 'O illustrious one, thou art conversant with all duties and all the scriptures. Do thou tell me, what is truly the friend of mortal creatures? Is the father, or mother, or son, or preceptor, or kinsmen, or relatives, or those called friends, that may be said to truly constitute the friend of a mortal creature? One goes to the next world, leaving one's dead body that is like a piece of wood or a clod of earth. Who is it that follows him thither?'

"Vrihaspati said, 'One is born alone, O king, and one dies alone; one crosses alone the difficulties one meets with, and one alone encounters whatever misery falls to one's lot. One has really no companion in these acts. The father, the mother, the brother, the son, the preceptor, kinsmen, relatives, and friends, leaving the dead body as if it were a piece of wood or a clod of earth, after having mourned for only a moment, all turn away from it and proceed to their own concerns. Only Righteousness follows the body that is thus abandoned by them all. Hence, it is plain, that Righteousness is the only friend and that Righteousness only should be sought by all. One endued with righteousness would attain to that high end which is constituted by heaven. If endued with unrighteousness, he goes to Hell. Hence, the man of intelligence should always seek to acquire religious merit through wealth won by lawful means. Piety is the one only friend which creatures have in the world hereafter. Let by cupidity, or stupefaction, or compassion, or fear, one destitute of much knowledge is seen to do improper acts, for the sake of even another, his judgment thus stupefied by cupidity. Piety, wealth and pleasure,--these three constitute the fruit of life. One should acquire these three by means of being free from impropriety and sin.'

"Yudhishthira, said, 'I have carefully heard the words spoken by thy illustrious self,--these words that are fraught with righteousness, and that are highly beneficial. I wish now to know of the existence of the body (after death).The dead body of man becomes subtil and unmanifest. It becomes invisible. How is it possible for piety to follow it?'

"Vrihaspati said, 'Earth, Wind, Ether, Water, Light, Mind, Yama (the king of the dead), Understanding, the Soul, as also Day and Night, all together behold as witnesses the merits (and demerits) of all living creatures. With these, Righteousness follows the creature (when dead). When the body becomes bereft of life, skin, bones, flesh, the vital seed, and blood, O thou of great intelligence, leave it at the same time. Endued with merit (and demerit) Jiva (after the destruction of this body) attains to another. After the attainment by Jiva of that body, the presiding deities of the five elements once more behold as witnesses all his acts good and bad. What else dost thou wish to hear? If endued with righteousness, Jiva enjoys happiness. What other topic, belonging to this or the other world, shall I discourse upon?'

"Yudhishthira said, 'Thy illustrious self has explained how Righteousness follows Jiva. I desire to know how the vital seed is originated.'

"Vrihaspati said, 'The food that these deities, O king, who dwell in the body, viz., Earth, Wind, Ether, Water, Light, and Mind eat, gratifies them. When those five elements become gratified, O monarch, with Mind numbering as their sixth, their vital seed then becomes generated, O thou of cleansed soul! When an act of union takes place between male and female, the vital seed flows out and causes conception. I have thus explained to thee what thou hast asked. What else dost thou wish to hear?'

"Yudhishthira said, 'Thou hast, O illustrious one, said how conception takes place. Do thou explain how the Jiva that takes birth grows (by becoming possessed of body).'

"Vrihaspati said, 'As soon as Jiva enters the vital seed, he becomes overwhelmed by the elements already mentioned. When Jiva becomes disunited therewith, he is said to attain to the other end (viz., death). Endued as Jiva becomes with all those elements, he attains, in consequence thereof, a body. The deities, that preside over those elements behold as witnesses all his acts, good and bad. What else dost thou wish to hear?'

"Yudhishthira said, 'Leaving off skin and bone and flesh, and becoming destitute of all those elements, in what does Jiva reside, O illustrious one, for enjoying and enduring happiness and misery?'

"Vrihaspati said, 'Endued with all his acts, the Jiva quickly enters the vital seed, and utilizing the functional flow of women, takes birth in time, O Bharata. After birth, the Jiva receives woe and death from the messengers of Yama. Indeed, misery and a painful round of rebirth are his inheritance. Endued with life, O king, the Jiva in this world, from the moment of his birth, enjoys and endures his own (previous) acts, depending upon righteousness (and its reverse). If the Jiva, according to the best of his power, follows righteousness from the day of his birth, he then succeeds in enjoying, when reborn, happiness without interruption. If, on the other hand, without following righteousness without interruption, he acts sinfully, he reaps happiness at first as the reward of his righteousness and endures misery after that. Endued with unrighteousness, the Jiva has to go to the dominions of Yama and suffering great misery there, he has to take birth in an intermediate order of being, Listen to me as I tell thee what the different acts are by doing which the diva, stupefied by folly, has to take birth in different orders of being, as declared in the Vedas, the scriptures, and the (sacred) histories. Mortals have to go to the frightful regions of Yama. In those regions, O king, there are places that are fraught with every merit and that are worthy on that account of being the abodes of the very deities. There are, again, places in those regions that are worse than those which are inhabited by animals and birds. Indeed, there are spots of these kinds in the abode of Yama which (so far as its happier regions are concerned) is equal to the region of Brahman himself in merits. Creatures, bound by their acts, endure diverse kinds of misery. I shall, after this, tell thee what those acts and dispositions are in consequence of which a person obtains to an end that is fraught with great misery and terror. If a regenerate person, having studied the four Vedas, becomes stupefied by folly and accepts a gift from a fallen man, he has then to take birth in the asinine order. He has to live as an ass for five and ten years. Casting off his asinine form, he has next to take birth as an ox, in which state he has to live for seven years. Casting off his bovine form, he has next to take birth as a Rakshasa of regenerate order. Living as Rakshasa of the regenerate order for three months, he then regains his status (in his next birth) of a Brahmana. A Brahmana, by officiating at the sacrifice of a fallen person, has to take birth as a vile worm. In this form he has to live for five and ten years, O Bharata. Freed from the status of a worm, be next takes birth as an ass. As an ass he has to live for five years, and then a hog, in which state also he has to remain for as many years. After that, he takes birth as a cock, and living for five years in that form, he takes birth as a jackal and lives for as many years in that state. He has next to take birth as a dog, and living thus for a year he regains his status of humanity. That foolish disciple who offends his preceptor by doing any injury to him, has certainly to undergo three transformations in this world. Such a person, O monarch, has in the first instance to become a dog. He has then to become a beast of prey, and then an ass. Living his asinine form, he has to wander for some time in great affliction as a spirit. After the expiration of that period, he has to take birth as a Brahmana. That sinful disciple who even in thought commits adultery with the wife of his preceptor, has in consequence of such a sinful heart, to undergo many fierce shapes in this world. First taking birth in the canine order he has to live for three years. Casting off the canine form when death comes, he takes birth as a worm or vile vermin. In this form he has to live for a year. Leaving that form he succeeds in regaining his status as a human being of the regenerate order. If the preceptor kills, without reason, his disciple who is even as a son to him, he has, in consequence of such a wilful act of sin on his part, to take birth as a beast of prey. That son who disregards his father and mother, O king, has to take birth, after leaving off his human form as an animal of the asinine order. Assuming the asinine form he has to live for ten years. After that he has to take birth as a crocodile, in which form he has to live for a year. After that he regains the human form. That son with whom his parents become angry, has, in consequence of his evil thoughts towards them, to take birth as an ass. As an ass he has to live for ten months. He has then to take birth as a dog and to remain as such for four and ten months. After that he has to take birth as a cat and living in that form for seven months he regains his status of humanity. Having spoken ill of parents, one has to take birth as a Sarika. Striking them, one has to take birth, O king, as tortoise. Living as a tortoise for ten years, he has next to take birth as a porcupine. After that he has to take birth as a snake, and living for six months in that form he regains the status of humanity. That man who, while subsisting upon the food that his royal master supplies, commits acts that are injurious to the interests of his master,--that man, thus stupefied by folly, has after death to take birth as an ape. For ten years he has to live as an ape, and after that for five years as a mouse. After that he has to become a dog, and living in that form for a period of six months he succeeds in regaining his status of humanity. That man who misappropriates what is deposited with him in trustfulness has to undergo a hundred transformations. He at last takes birth as a vile worm. In that order he has to live for a period of ten and five years, O Bharata. Upon the exhaustion of his great demerit in this way, he succeeds in regaining his status of humanity. That man who harbours malice towards others has, after death, to take birth as a Sarngaka. That man of wicked understanding who becomes guilty of breach of trust has to take birth as a fish. Living as a fish for eight years, he takes birth, O Bharata, as a deer. Living as a deer for four months, he has next to take birth as a goat. After the expiration of a full year he casts off his goatish body, he takes birth then as a worm. After that he succeeds in regaining his status of humanity. That shameless insensate man who, through stupefaction, steals paddy, barley, sesame, Masha, Kulattha, oil-seeds, oats, Kalaya, Mudga, wheat, Atasi, and other kinds of corn, has to take birth as a mouse . After leading the life for some time he has to take birth as a hog. As soon as he takes birth as a hog he has to die of disease. In consequence of his sin, that foolish man has next to take birth as a dog, O king. Living as a dog for five years, he then regains his status of humanity. Having committed an act of adultery with the spouse of another man, one has to take birth as a wolf. After that he has to assume the forms of a dog and jackal and vulture. He has next to take birth as a snake and then as a Kanka and then as a crane. That man of sinful soul who, stupefied by folly, commits an act of sexual congress with the spouse of a brother, has to take birth as a male Kokila and to live in that form for a whole year, O king. He who, through lust, commits an act of sexual congress with the wife of a friend, or the wife of preceptor, or the wife of his king, has, after death, to take the form of a hog. He has to live in his porcine form for five years and then to assume that of a wolf for ten years. For the next five years he has to assume that of a wolf for ten years. For the next five years he has to live as a cat and then for the next ten years as a cock. He has next to live for three months as an ant, and then as a worm for a month. Having undergone these transformations he has next to live as a vile worm for four and ten years. When his sin becomes exhausted by such chastisement, he at last regains the status of humanity. When a wedding is about to take place, or a sacrifice, or an act of gifts is about to be made, O thou of great puissance, the man who offers any obstruction, has to take birth in his next life as a vile worm, Assuming such a form he has to live, O Bharata, for five and ten years. When his demerit is exhausted by such suffering, he regains the status of humanity. Having once bestowed his daughter in marriage upon a person, he who seeks to bestow her again upon a second husband, has, O king, to take birth among vile worms. Assuming such a form, O Yudhisthira, he has to live for a period of three and ten years. Upon the exhaustion of his demerit by such sufferance, he regains the status of humanity. He who eats without having performed the rites in honour of the deities or those in honour of the Pitris or without having offered (even) oblations of water to both the Rishis and the Pitris, has to take birth as a crow. Living as a crow for a hundred years he next assumes the form of a cock. His next transformation is that of a snake for a month. After this, he regains the status of humanity. He who disregards his eldest brother who is even like a sire, has, after death, to take birth in the order of cranes. Having assumed that form he has to live in it for two years. Casting off that form at the conclusion of that period, he regains the status of humanity. That Sudra who has sexual intercourse with a Brahmana woman, has, after death, to take birth as a hog. As soon as he takes birth in the porcine order he dies of disease, O king. The wretch has next to take birth as a dog. O king, in consequence of his dire act of sin. Casting off his canine form he regains upon the exhaustion of his demerit, the status of humanity. The Sudra who begets offspring upon a Brahmana woman, leaving off his human form, becomes reborn as a mouse. The man who becomes guilty of ingratitude O king, has to go to the regions of Yama and there to undergo very painful and severe treatment at the hands of the messengers, provoked to fury, of the grim king of the dead. Clubs with heavy hammers and mallets, sharp-pointed lances, heated jars, all fraught with severe pain, frightful forests of sword-blades, heated sands, thorny Salmalis--these and many other instruments of the most painful torture such a man has to endure in the regions of Yama, O Bharata! The ungrateful person, O chief of Bharata's race, having endured such terrible treatment in the regions of the grim king of the dead, has to come back to this world and take birth among vile vermin. He has to live as a vile vermin for a period of five and ten years. O Bharata, He has then to enter the womb and die prematurely before birth. After this, that person has to enter the womb a hundred times in succession. Indeed, having, undergone a hundred rebirths, he at last becomes born as a creature in some intermediate order between man and inanimate nature. Having endured misery for a great many years, he has to take birth as a hairless tortoise. A person that steals curds has to take birth as a crane. One becomes a monkey by stealing raw fish. That man of intelligence who steals honey has to take birth as a gadfly. By stealing fruits or roots or cakes one becomes an ant. By stealing Nishpava one becomes a Halagolaka. By stealing Payasa one becomes in one's next birth a Tittiri bird. By stealing cakes one becomes a screech-owl. That man of little intelligence who steals iron has to take birth as a cow. That man of little understanding who steals white brass has to take birth as a bird of the Harita species. By stealing a vessel of silver one becomes a pigeon. By stealing a vessel of gold one has to take birth as a vile vermin. By stealing a piece of silken cloth, one becomes a Krikara. By stealing a piece of cloth made of red silk, one becomes a Vartaka. By stealing a piece of muslin one becomes a parrot. By stealing a piece of cloth that is of fine texture, one becomes a duck after casting off one's human body. By stealing a piece of cloth made of cotton, one becomes a crane. By stealing a piece of cloth made of jute, one becomes a sheep in one's next life. By stealing a piece of linen, one has to take birth as a hare. By stealing different kinds of colouring matter one has to take birth as a peacock. By stealing a piece of red cloth one has to take birth as a bird of the Jivajivaka species. By stealing unguents (such as sandal-paste) and perfumes in this world, the man possessed of cupidity, O king, has to take birth as a mole. Assuming the form of a mole one has to live in it for a period of five and ten years. After the exhaustion of his demerit by such sufferings he regains the status of humanity. By stealing milk, one becomes a crane. That man, O king, who through stupefaction of the understanding, steals oil, has to take birth, after casting off this body, as an animal that subsists upon oil as his form. That wretch who himself well armed, slays another while that other is unarmed, from motives of obtaining his victim's wealth or from feelings of hostility, has, after casting off his human body, to take birth as an ass. Assuming that asinine form he has to live for a period of two years and then he meets with death at the edge of a weapon. Casting off in this way his asinine body he has to take birth in his next life as a deer always filled with anxiety (at the thought of foes that may kill him). Upon the expiration of a year from the time of his birth as a deer, he has to yield up his life at the point of a weapon. Thus casting off his form of a deer, he next takes birth as a fish and dies in consequence of being dragged up in net, on the expiration of the fourth month. He has next to take birth as a beast of prey. For ten years he has to live in that form, and then he takes birth as a pard in which form he has to live for a period of five years. Impelled by the change that is brought about by time, he then casts off that form, and his demerit having been exhausted he regains the status of humanity. That man of little understanding who kills a woman has to go the regions of Yama and to endure diverse kinds of pain and misery. He then has to pass through full one and twenty transformations. After that, O monarch, he has to take birth as a vile vermin. Living as a vermin for twenty years, he regains the status of humanity. By stealing food, one has to take birth as a bee. Living for many months in the company of other bees, his demerit becomes exhausted and he regains the status of humanity. By stealing paddy, one becomes a cat. That man who steals food mixed with sesame cakes has in his next birth to assume the form of a mouse large or small according to the largeness or smallness of the quantity stolen. He bites human beings every day and as the consequence thereof becomes sinful and travels through a varied round of rebirths. That man of foolish understanding who steals ghee has to take birth as a gallinule. That wicked person who steals fish has to take birth as a crow. By stealing salt one has to take birth as a mimicking bird. That man who misappropriates what is deposited with him through confidence, has to sustain a diminution in the period of his life, and after death has to take birth among fishes. Having lived for some time as a fish he dies and regains the human form. Regaining, however, the status of humanity, he becomes short-lived. Indeed, having committed sins, O Bharata, one has to take birth in an order intermediate between that of humanity and vegetables. Those people are entirely unacquainted with righteousness which has their own hearts for its authority. Those men that commit diverse acts of sin and then seek to expiate them by continuous vows and observances of piety, become endued with both happiness and misery and live in great anxiety of heart. Those men that are of sinful conduct and that yield to the influence of cupidity and stupefaction, without doubt, take birth as Mlechchhas that do not deserve to be associated with. Those men on the other hand, who abstain from sin all their lives, become free from disease of every kind, endued with beauty of form and possessed of wealth. Women also, when they act in the way indicated, attain to births of the same kind. Indeed, they have to take births as the spouses of the animals I have indicated. I have told thee all the faults that relate to the appropriation of what belongs to others. I have discoursed to thee very briefly on the subject, O sinless one. In connection with some other subject, O Bharata, thou shalt again hear of those faults. I heard all this, O king, in days of old, from Brahman himself, and I asked all about it in a becoming way, when he discoursed on it in the midst of the celestial Rishis. I have told thee truly and in detail all that thou hadst asked me. Having listened to all this, O monarch, do thou always set thy heart on righteousness.'"

Footnotes

226:1 The sense seems to be this: One that is not possessed of much learning is liable to do improper acts. These acts are all done for another, viz., one's body and the senses and not oneself. The para here is, the Not-self.

226:2 Nichayam is, as explained by the commentator Avasthitim.

226:3 The sense is that when these leave the body, they are accompanied by Righteousness.

227:1 Intermediate. i.e., between deities and human beings; hence, animals and birds.

228:1 Brahma-Rakshasa is a Rakshasa that belongs, like Ravana and others, by birth to the regenerate order.

229:1 Masha is Phaseolus Roxburghii, Kulatta is Dolichos biflosus, Roxb. Kalaya is Pisum Sativum, Linn. Mudga is Phaseolus Mango, Linn. Atasi is Linum usitattisimam, Linn.

229:2 A Kanka is a bird of prey.

231:1 He is repeatedly struck with the clubs and hammers and mallets. He is frequently impaled. He is confined with fiery vessels. He is dragged with forests of sword-blades. He is made to walk over heated sand. He is rubbed against thorny Salmalis. The Salmali is the Bombox Malabaricum.

231:2 The commentator explains that Nishpava means Rajamasha which is a kind of bears. It is the Dolichas catjung. Halagolaka is a long-tailed worm.

231:3 A Krikara is a kind of partridge. It is spelt also as Krikala or Krikana. A Vartaka is a sort of quail.

231:4 Tailapayin is, literally, one that drinks oil. That name is applied to a cockroach.

232:1 Vyathitah and vyadhitah are the correct readings.

Section 112

"Yudhishthira said, 'Thou hast told me, O regenerate one, what the end is of unrighteousness or sin. I desire now to hear, O foremost of speakers, of what the end is of Righteousness. Having committed diverse acts of sin, by what acts of people succeed in attaining to an auspicious end in this world? By what acts also do people attain to an auspicious end in heaven?'

"Vrihaspati said, 'By committing sinful acts with perverted mind, one yields to the sway of unrighteousness and as a consequence goeth to hell. That man who, having perpetrated sinful acts through stupefaction of mind, feels the pangs of repentance and sets his heart on contemplation (of the deity), has not to endure the consequences of his sins. One becomes freed from one's sins in proportion as one repents for them. If one having committed a sin, O king, proclaims it in the presence of Brahmanas conversant with duties, one becomes quickly cleansed from the obloquy arising from one's sin. Accordingly as one becomes cleansed therefrom fully or otherwise, like a snake freed from his diseased slough. By making, with a concentrated mind, gifts of diverse kinds unto a Brahmana, and concentrating the mind (on the deity), one attains to an auspicious end. I shall now tell thee what those gifts are, O Yudhisthira, by making which a person, even if guilty of having committed sinful acts, may become endued with merit. Of all kinds of gifts, that of food is regarded as the best. One desirous of attaining to merit should, with a sincere heart, make gifts of food. Food is the life-breath of men. From it all creatures are born. All the worlds of living creatures are established upon food. Hence food is applauded. The deities, Rishis, Pitris, and men, all praise food. King Rantideva, in days of old, proceeded to Heaven by making gifts of food. Food that is good and that has been acquired lawfully, should be given, with a cheerful heart, unto such Brahmanas as are possessed of Vedic lore. That man has never to take birth in an intermediate order, whose food, given with a cheerful heart is taken by a thousand Brahmanas. A person, O chief of men, by feeding ten thousand Brahmanas, becomes cleansed of the piety and devoted to Yoga practices. A Brahmana conversant with the Vedas, by giving away food acquired by him as alms, unto a Brahmana devoted to the study of the Vedas, succeeds in attaining to happiness here. That Kshatriya who, without taking anything that belongs to a Brahmana, protects his subjects lawfully, and makes gifts of food, obtained by the exercise of his strength, unto Brahmanas foremost in Vedic knowledge, with concentrated heart, succeeds by such conduct, O thou of righteous soul, in cleansing himself, O son of Pandu, of all his sinful acts. That Vaisya who divides the produce of his fields into six equal shares and makes a gift of one of those shares unto Brahmanas, succeeds by such conduct in cleansing himself from every sin. That Sudra who, earning food by hard labour and at the risk of life itself, makes a gift of it to Brahmanas, becomes cleansed from every sin. That man who, by putting forth his physical strength, earns food without doing any act of injury to any creature, and makes gift of it unto Brahmanas succeeds in avoiding all calamities. A person by cheerfully making gifts of food acquired by lawful means unto Brahmanas pre-eminent for Vedic lore, becomes cleansed of all his sins. By treading in the path of the righteous one becomes freed from all sins. A person by making gifts of such food as is productive of great energy, becomes himself possessed of great energy. The path made by charitable persons is always trod by those that are endued with wisdom. They that make gifts of food are regarded as givers of life. The merit they acquire by such gifts is eternal. Hence, a person should, under all circumstances, seek to earn food by lawful means, and having earned to make always gifts of it unto deserving men. Food is the great refuge of the world of living creatures. By making gifts of food, one has never to go to hell. Hence, one should always make gifts of food, having earned it by lawful means. The householder should always seek to eat after having made a gift of food unto a Brahmana. Every man should make the day fruitful by making gifts of food. A person by feeding, O king, a thousand Brahmanas all of whom are conversant with duties and the scriptures and the sacred histories, has not to go to Hell and to return to this world for undergoing rebirths. Endued with the fruition of every wish, he enjoys great felicity hereafter. Possessed of such merit, he sports in happiness, freed from every anxiety, possessed of beauty of form and great fame and endued with wealth. I have thus told thee all about the high merit of gifts of food. Even this is the root of all righteousness and merit, as also of all gifts, O Bharata!'"

Footnotes

234:1 That day is sterile or lost in which no gift is made of food.

Section 113

"Yudhishthira said, 'Abstention from injury, the observance of the Vedic ritual, meditation, subjugation of the senses, penances, and obedient services rendered to the preceptors,--which amongst these is fraught with the greatest merit with respect to a person?'

"Vrihaspati said, All these six are fraught with merit. They are different doors of piety. I shall discourse upon them presently. Do thou listen to them, O chief of the Bharatas! I shall tell thee what constitutes the highest good of a human being. That man who practises the religion of universal compassion achieves his highest good. That man who keeps under control the three faults, viz., lust, wrath, and cupidity, by throwing them upon all creatures (and practises the virtue of compassion), attains to success . He who, from motives of his own happiness, slays other harmless creatures with the rod of chastisement, never attains to happiness, in the next world. That man who regards all creatures as his own self, and behaves towards them as towards his own self, laying aside the rod of chastisement and completely subjugating his wrath, succeeds in attaining to happiness. The very deities, who are desirous of a fixed abode, become stupefied in ascertaining the track of that person who constitutes himself the soul of all creatures and looks upon them all as his own self, for such a person leaves no track behind. One should never do that to another which one regards as injurious to one's own self. This, in brief, is the rule of Righteousness. One by acting in a different way by yielding to desire, becomes guilty of unrighteousness. In refusals and gifts, in happiness and misery, in the agreeable, and the disagreeable, one should judge of their effects by a reference to one's own self. When One injures another, the injured turns round and injures the injurer. Similarly, when one cherishes another, that other cherishes the cherisher. One should frame one's rule of conduct according to this. I have told thee what Righteousness is even by this subtile way.'

"Vaisampayana continued, 'The preceptor of the deities, possessed of great intelligence, having said this unto king Yudhishthira the just, ascended upwards for proceeding to Heaven, before our eyes.'"

Footnotes

235:1 Kama and krodha are mentioned: but the use of cha gives by implication cupidity. What is meant by nidhaya sarvabhuteshu is, dividing them into infinite small parts, to cast them off from oneself to others. It is painful to see how the Burdwan translators misunderstand verses 2 and 3. They read Hanti for Hanta and write ridiculous nonsense.

235:2 In the first line, after Sarvabhutani, atmatwena is understood. The sense of this verse seems to be this; such a man leaves no trace behind him, for he becomes identified with Brahma, He is, therefore, said to be apada. The deities on the other hand, are padaishinah, for they desire a fixed abode such as heaven or a spot fraught with felicity.

235:3 The sense is that when one refuses a solicitation one should think how one would feel if another were to refuse the solicitations one addressed to that other. So with regard to the rest.

Section 114

"Vaisampayana said, 'After this, king Yudhishthira, endued with great energy, and the foremost of eloquent men, addressed his grandsire lying on his bed of arrows, in the following words.'

"Yudhishthira said, 'O thou of great intelligence, the Rishis and Brahmanas and the deities, led by the authority of the Vedas, all applaud that religion which has compassion for its indication. But, O king, whet I ask thee is this: how does a man, who has perpetrated acts of injury to others in word, thought and deed, succeed in cleansing himself from misery?'

"Bhishma said, 'Utterers of Brahma have said that there are four kinds of compassion or abstention from injury. If even one of those four kinds be not observed, the religion of compassion, it is said, is not observed. As all four-footed animals are incapable of standing on three legs, even so the religion of compassion cannot stand if any of those four divisions or parts be wanting. As the footprints of all other animals are engulfed in those of the elephant, even so all other religions are said to be comprehended in that of compassion. A person becomes guilty of injury through acts, words and thoughts . Discarding it mentally at the outset, one should next discard in word and thought. He who, according to this rule, abstains from eating meat is said to be cleansed in a threefold way. It is heard that utterers of Brahma ascribe to three causes (the sin of eating meat). That sin may attach to the mind, to words, and to acts. It is for this reason that men of wisdom who are endued with penances refrain from eating meat. Listen to me, O king, as I tell thee what the faults are that attach to the eating of meat. The meat of other animals is like the flesh of one's son. That foolish person, stupefied by folly, who eats meat is regarded as the vilest of human beings. The union of father and mother produces an offspring. After the same manner, the cruelty that a helpless and sinful wretch commits, produces its progeny of repeated rebirths fraught with great misery. As the tongue is the cause of the knowledge or sensation of taste, so the scriptures declare, attachment proceeds from taste. Well-dressed, cooked with salt or without salt, meat, in whatever form one may take it, gradually attracts the mind and enslaves it. How will those foolish men that subsist upon meat succeed in listening to the sweet music of (celestial) drums and cymbals and lyres and harps? They who eat meat applaud it highly, suffering themselves to be stupefied by its taste which they pronounce to be something inconceivable, undescribable, and unimaginable. Such praise even of meat is fraught with demerit. In former days, many righteous men, by giving the flesh of their own bodies, protected the flesh of other creatures and as a consequence of such acts of merit, have proceeded to heaven. In this way, O monarch the religion of compassion is surrounded by four considerations. I have thus declared to thee that religion which comprises all other religions within it.'"

Footnotes

236:1 By committing a slaughter, one becomes guilty of it. By inciting others to it one becomes guilty. By mentally committing an act of slaughter, one becomes guilty of it.

236:2 i.e. by eating meat, one feels the desire for meat increasing. A taste or predilection for meat is thus created. Hence, the best course is total abstinence.

Section 115

"Yudhishthira said, 'Thou hast told it many times that abstention from injury is the highest religion. In Sraddhas, however, that are performed in honour of the Pitris, persons for their own good should make offerings of diverse kinds of meat. Thou hast said so while discoursing formerly upon the ordinances in respect of Sraddhas. How can meat, however, be procured without slaying a living creature? Thy declarations, therefore, seem to me to be contradictory. A doubt has, therefore, arisen in our mind respecting the duty of abstaining from meat. What are the faults that one incurs by eating meat, and what are the merits that one wins? What are the demerits of him who eats meat by himself killing a living creature? What are the merits of him who eats the meat of animals killed by others? What the merits and demerits of him who kills a living creature for another? Or of him who eats meat buying it of others? I desire, O sinless one, that thou shouldst discourse to me on this topic in detail. I desire to ascertain this eternal religion with certainty. How does one attain to longevity? How does one acquire strength? How does one attain to faultlessness of limbs? Indeed, how does one become endued with excellent indications?

"Bhishma said, 'Listen to me, O, scion of Kuru's race, what the merit is that attaches to abstention from meat. Listen to me as I declare to thee what the excellent ordinances, in truth, are on this head. Those high-souled persons who desire beauty, faultlessness of limbs, long life, understanding, mental and physical strength, and memory, should abstain from acts of injury. On this topic, O scion of Kuru's race, innumerable discourses took place between the Rishis. Listen, O Yudhishthira, what their opinion was. The merit acquired by that person, O Yudhishthira, who, with the steadiness of a vow, adores the deities every month in horse-sacrifices, is equal to his who discards honey and meat. The seven celestial Rishis, the Valakhilyas, and those Rishis who drink the rays of the sun, endued with great wisdom, applaud abstention from meat. The Self-born Manu has said that that man who does not eat meat, or who does not slay living creatures, or who does not cause them to be slain, is a friend of all creatures. Such a man is incapable of being oppressed by any creature. He enjoys the confidence of all living beings. He always enjoys, besides, the approbation and commendation of the righteous. The righteous-souled Narada has said that that man who wishes to increase his own flesh by eating the flesh of other creatures, meets with calamity. Vrihaspati has said that that man who abstains from honey and meat acquires the merit of gifts and sacrifices and penances. In my estimation, these two persons are equal, viz., he who adores the deities every month in a horse-sacrifice for a space of hundred years and he who abstains from honey and meat. In consequence of abstention from meat one comes to be regarded as one who always adores the deities in sacrifices, or as one who always makes gifts to others, or as one who always undergoes the severest austerities. That man who having eaten meat gives it up afterwards, acquires merit by such an act that is so great that a study of all the Vedas or a performance, O Bharata, of all the sacrifices, cannot bestow its like. It is exceedingly difficult to give up meat after one has become acquainted with its taste. Indeed, it is exceedingly difficult for such a person to observe the high vow of abstention from meat, a vow that assures every creature by dispelling all fear. That learned person who giveth to all living creatures the Dakshina of complete assurance comes to be regarded, without doubt, as the giver of life-breaths in this world. Even this is the high religion which men of wisdom applaud. The life-breaths of other creatures are as dear to them as those of one's to one's own self. Men endued with intelligence and cleansed souls should always behave towards other creatures after the manner of that behaviour which they like others to observe towards themselves. It is seen that even those men who are possessed of learning and who seek to achieve the highest good in the form of Emancipation, are not free from the fear of death. What need there be said of those innocent and healthy creatures endued with love of life, when they are sought to be slain by sinful wretches subsisting by slaughter? For this reason, O monarch, know that the discarding of meat is the highest refuge of religion, of heaven, and of happiness. Abstention from injury is the highest religion. It is, again, the highest penance. It is also the highest truths from which all duty proceeds. Flesh cannot be had from grass or wood or stone. Unless a living creature is slain, it cannot be had. Hence is the fault in eating flesh. The deities who subsist upon Swaha, Swadha, and nectar, are devoted to truth and sincerity. Those persons, however, who are for gratifying the sensation of taste, should be known as Rakshasas wedded to the attribute of Passion. That man who abstains from meat, is never put in fear, O king, by any creature, wherever he may be, viz., in terrible wildernesses or inaccessible fastnesses, by day or by night, or at the two twilights, in the open squares of towns or in assemblies of men, from upraised weapons or in places where there is great fright from wild animals or snakes. All creatures seek his protection. He is an object of confidence with all creatures. He never causes any anxiety in others, and himself has never to become anxious. If there were nobody who ate flesh there would then be nobody to kill living creatures. The man who kills living creatures kill them for the sake of the person who eats flesh. If flesh were regarded as inedible, there would then be no slaughter of living creatures. It is for the sake of the eater that the slaughter of living creatures goes on in the world. Since, O thou of great splendour, the period of life is shortened of persons who slaughter living creatures or cause them to be slaughtered, it is clear that the person who wishes his own good should give up meat entirely. Those fierce persons who are engaged in slaughter of living creatures, never find protectors when they are in need. Such persons should always be molested and persecuted even as beasts of prey. Through cupidity or stupefaction of the understanding, for the sake of strength and energy, or through association with the sinful, the disposition manifests itself in men for sinning. That man who seeks to increase his own flesh by (eating) the flesh of others, has to live in this world in great anxiety and after death has to take birth in indifferent races and families. High Rishis devoted to the observance of vows and self-restraint have said that abstention from meat is worthy of every praise, productive of fame and Heaven, and a great propitiation by itself. This I heard in days of old, O son of Kunti, from Markandeya when that Rishi discoursed on the demerits of eating flesh. He who eats the flesh of animals that are desirous of living but that have been killed by either himself or others, incurs the sin that attaches to the slaughter for his this act of cruelty. He who purchases flesh slays living creatures through his wealth. He who eats flesh slays living creatures through such act of eating. He who binds or seizes and actually kills living creatures is the slaughterer. Those are the three kinds of slaughter, each of these three acts being so. He who does not himself eat flesh but approves of an act of slaughter becomes stained with the sin of slaughter. By abstaining from meat and showing compassion to all creatures one becomes incapable of being molested by any creature, and acquires a long life, perfect health, and happiness. The merit that is acquired by a person by abstaining from meat, we have heard, is superior to that of one who makes presents of gold, of kine, and of land. One should never eat meat of animals not dedicated in sacrifices and that are, therefore, slain for nothing, and that has not been offered to the gods and Pitris with the aid of the ordinances. There is not the slightest doubt that a person by eating such meat goes to Hell. If one eats the meat that has been sanctified in consequence of its having been procured from animals dedicated in sacrifices and that have been slain for the purpose of feeding Brahmanas, one incurs a little fault. By behaving otherwise, one becomes stained with sin. That wretch among men who slays living creatures for the sake of those who would eat them, incurs great demerit. The eater's demerit is not so great. That wretch among men who, following the path of religious rites and sacrifices laid down in the Vedas, would kill a living creature from desire of eating its flesh, would certainly become a resident of hell. That man who having eaten flesh abstains from it afterwards, attains to great merit in consequence of such abstention from sin. He who arranges for obtaining flesh, he who approves of those arrangements, he who slays, he who buys or sells, he who cooks, and he who eats, are all regarded as eaters of flesh. I shall now cite another authority, depending upon that was declared by the ordainer himself, and established in the Vedas. It has been said that that religion which has acts for its indications has been ordained for householders, O chief of kings, and not for those men who are desirous of emancipation. Mann himself has said that meat which is sanctified with mantras and properly dedicated, according to the ordinances of the Vedas, in rites performed in honour of the Pitris, is pure. All other meat falls under the class of what is obtained by useless slaughter, and is, therefore, uneatable, and leads to Hell and infamy. One should never eat, O chief of Bharata's race, like a Rakshasa, any meat that has been obtained by means not sanctioned by the ordinance. Indeed, one should never eat flesh obtained from useless slaughter and that has not been sanctified by the ordinance. That man who wishes to avoid calamity of every kind should abstain from the meat of every living creature. It is heard that in the ancient Kalpa, persons, desirous of attaining to regions of merit hereafter, performed sacrifices with seeds, regarding such animals as dedicated by them. Filled with doubts respecting the propriety of eating flesh, the Rishis asked Vasu the ruler of the Chedis for solving them. King Vasu, knowing that flesh is inedible, answered that is was edible, O monarch. From that moment Vasu fell down from the firmament on the earth. After this he once more repeated his opinion, with the result that he had to sink below the earth for it. Desirous of benefiting all men, the high-souled Agastya, by the aid of his penances, dedicated, once for all, all wild animals of the deer species to the deities. Hence, there is no longer any necessity of sanctifying those animals for offering them to the deities and the Pitris. Served with flesh according to the ordinance, the Pitris become gratified. Listen to me, O king of kings, as I tell thee this, O sinless one. There is complete happiness in abstaining from meat, O monarch. He that undergoes severe austerities for a hundred years and he that abstains from meat, are both equal in point of merit. Even this is my opinion, In the lighted fortnight of the month of Karttika in especial, one should abstain from honey and meat. In this, it has been ordained, there is great merit. He who abstains from meat for the four months of the rains acquires the four valued blessings of achievements, longevity, fame and might. He who abstains for the whole month of Karttika from meat of every kind, transcends all kinds of woe and lives in complete happiness. They who abstain from flesh by either months or fortnights at a stretch have the region of Brahma ordained for them in consequence of their abstention from cruelty. Many kings in ancient days, O son of Pritha, who had constituted themselves the souls of all creatures and who were conversant with the truths of all things, viz., Soul and Not-soul, had abstained from flesh either for the whole of the month of Karttika or for the whole of the lighted fortnight in that month. They were Nabhaga and Amvarisha and the high-souled Gaya and Ayu and Anaranya and Dilipa and Raghu and Puru and Kartavirya and Aniruddha and Nahusha and Yayati and Nrigas and Vishwaksena and Sasavindu and Yuvanaswa and Sivi, the son of Usinara, and Muchukunda and Mandhatri, and Harischandra. Do thou always speak the truth. Never speak an untruth. Truth is an eternal duty. It is by truth that Harischandra roves through heaven like a second Chandramas. These other kings also, viz., Syenachitra, O monarch, and Somaka and Vrika and

Raivata and Rantideva and Vasu and Srinjaya, and Dushmanta and Karushma and Rama and Alarka and Nala, and Virupaswa and Nimi and Janaka of great intelligence, and Aila and Prithu and Virasena, and Ikshvaku, and Sambhu, and Sweta, and Sagara, and Aja and Dhundhu and Suvahu, and Haryaswa and Kshupa and Bharata, O monarch, did not eat flesh for the month of Karttika and as the consequence thereof attained to heaven, and endued with prosperity, blazed forth with effulgence in the region of Brahman, adored by Gandharvas and surrounded by thousand damsels of great beauty. Those high-souled men who practise this excellent religion which is characterised by abstention from injury succeed in attaining to a residence in heaven. These righteous men who, from the time of birth, abstain from honey and meat and wine, are regarded as Munis. That man who practises this religion consisting of abstention from meat or who recites it for causing others to hear it, will never have to go to hell even if he be exceedingly wicked in conduct in other respects. He, O king, who (often-times) reads these ordinances about abstention from meat, that are sacred and adored by the Rishis, or hears it read, becomes cleansed of every sin and attains to great felicity in consequence of the fruition of every wish. Without doubt, he attains also to a position of eminence among kinsmen. When afflicted with calamity, he readily transcends it. When obstructed with impediments, he succeeds in freeing himself from them with the utmost ease. When ill with disease, he becomes cured speedily, and afflicted with sorrow he becomes liberated from it with greatest ease. Such a man has never to take birth in the intermediate order of animals or birds. Born in the order of humanity, he attains to great beauty of person. Endued with great prosperity, O chief of Kuru's race, he acquires great fame as well. I have thus told thee, O king, all that should be said on the subject of abstention from meat, together with the ordinances respecting both the religion of Pravritti and Nivritti as framed by the Rishis."

Footnotes

238:1 The sense is this: he who observes the vow of abstention from injury comes to be regarded as the giver of life-breaths in this world. The assurance given to all creatures of never injuring them on any occasion is the Dakshina or Sacrificial present of the great sacrifice that is constituted by universal compassion or abstention from injury.

Section 116

"Yudhishthira said, 'Alas, those cruel men, who, discarding diverse kinds of food, covet only flesh, are really like great Rakshasas! Alas, they do not relish diverse kinds of cakes and diverse sorts of potherbs and various species of Khanda with juicy flavour so much as they do flesh! My understanding, for this reason, becomes stupefied in this matter. I think, when such is the case, that, there is nothing which can compare with flesh in the matter of taste, I desire, therefore, O puissant one, to hear what the merits are of abstention from flesh, and the demerits that attach to the eating of flesh, O chief of Bharata's race. Thou art conversant with every duty. Do thou discourse to me in full agreeably to the ordinances on duty, on this subject. Do tell me what, indeed, is edible and what inedible. Tell me, O grandsire, what is flesh, of what substances it is, the merits that attach to abstention from it, and what the demerits are that attach to the eating of flesh.'

"Bhishma said, 'It is even so, O mighty-armed one, as thou sayest. There is nothing on earth that is superior to flesh in point of taste. There is nothing that is more beneficial then flesh to persons that are lean, or weak, or afflicted with disease, or addicted to sexual congress or exhausted with travel. Flesh speedily increases strength. It produces great development. There is no food, O scorcher of foes, that is superior to flesh. But, O delighter of the Kurus, the merits are great that attach to men that abstain from it. Listen to me as I discourse to thee on it. That man who wished to increase his own flesh by the flesh of another living creature is such that there is none meaner and more cruel than he. In this world there is nothing that is dearer to a creature than his life. Hence (instead of taking that valuable possession), one should show compassion to the lives of others as one does to one's own life. Without doubt, O son, flesh has its origin in the vital seed. There is great demerit attaching to its eating, as, indeed, there is merit in abstaining from it. One does not, however, incur any fault by eating flesh sanctified according to the ordinances of the Vedas. The audition is heard that animals were created for sacrifice. They who eat flesh in any other way are said to follow the Rakshasa practice. Listen to me as I tell thee what the ordinance is that has been laid down for the Kshatriyas. They do not incur any fault by eating flesh that has been acquired by expenditure of prowess. All deer of the wilderness were dedicated to the deities and the Pitris in days of old, O king, by Agastya. Hence, the hunting of deer is not censured. There can be no hunting without risk of one's own life. There is equality of risk between the slayer and the slain. Either the animal is killed or it kills the hunter. Hence, O Bharata, even royal sages betake themselves to the practice of hunting. By such conduct they do not become stained with sin. Indeed, the practice is not regarded as sinful. There is nothing, O delighter of the Kurus, that is equal in point of merit, either here or hereafter, to the practice of compassion to all living creatures. The man of compassion has no fear. Those harmless men that are endued with compassion have both this world and the next. Persons conversant with duty say that that Religion is worthy of being called Religion which has abstention from cruelty for its indication. The man of cleansed soul should do only such acts as have compassion for their soul. That flesh which is dedicated in sacrifices performed in honour of the deities and the Pitris is called Havi (and, as such, is worthy of being eaten). That man who is devoted to compassion and who behaves with compassion towards others, has no fear to entertain from any creature. It is heard that all creatures abstain from causing any fear unto such a creature. Whether he is wounded or fallen down or prostrated or weakened or bruised, in whatever state he may be, all creatures protect him. Indeed, they do so, under all circumstances, whether he is on even or uneven ground. Neither snakes nor wild animals, neither Pisachas nor Rakshasas, ever slay him. When circumstances of fear arise, he becomes freed from fear who frees others from situations of fear. There has never been, nor will there ever be, a gift that is superior to the gift of life. It is certain that there is nothing dearer to oneself than one's life. Death, O Bharata, is a calamity or evil unto all creatures. When the time comes for Death, a trembling of the whole frame is seen in all creatures. Enduring birth in the uterus, decrepitude and afflictions of diverse kinds, in this ocean of the world, living creatures may be seen to be continually going forward and coming back. Every creature is afflicted by death. While dwelling in the uterus, all creatures are cooked in the fluid juices, that are alkaline and sour and bitter, of urine and phlegm and faeces,--juices that produce painful sensations and are difficult to bear. There in the uterus, they have to dwell in a state of helplessness and are even repeatedly torn and pierced. They that are covetous of meat are seen to be repeatedly cooked in the uterus in such a state of helplessness. Attaining to diverse kinds of birth, they are cooked in the hell called Kumbhipaka. They are assailed and slain, and in this way have to travel repeatedly. There is nothing so dear to one as one's life when one comes to this world. Hence, a person of cleansed soul should be compassionate to all living creatures. That man, O king, who abstains from every kind of meat from his birth, without doubt, acquires a large space in Heaven, They who eat the flesh of animals who are desirous of life, are themselves eaten by the animals they eat, without doubt. Even this is my opinion. Since he hath eaten me, I shall eat him in return,--even this, O Bharata, constitutes the character as Mansa of Mansa. The slayer is always slain. After him the eater meets with the same fate. He who acts with hostility towards another (in this life) becomes the victim of similar acts done by that other. Whatever acts one does in whatever bodies, one has to suffer the consequences thereof in those bodies. Abstention from cruelty is the highest Religion. Abstention from cruelty is the highest self-control. Abstention from cruelty is the highest gift. Abstention from cruelty is the highest penance. Abstention from cruelty is the highest sacrifice. Abstention from cruelty is the highest puissance. Abstention from cruelty is the highest friend. Abstention from cruelty is the highest happiness. Abstention from cruelty is the highest truth. Abstention from cruelty is the highest Sruti. Gifts made in all sacrifices, ablutions performed in all sacred waters, and the merit that one acquires from making all kinds of gifts mentioned in the scriptures,--all these do not come up to abstention from cruelty (in point of the merit that attaches to it). The penances of a man that abstains from cruelty are inexhaustible. The man that abstains from cruelty is regarded as always performing sacrifices. The man that abstains from cruelty is the father and mother of all creatures. Even these, O chief of Kuru's race, are some of the merits of abstention from cruelty. Altogether, the merits that attach to it are so many that they are incapable of being exhausted even if one were to speak for a hundred years."

Footnotes

243:1 Mansa is flesh. This verse explains the etymology of the word, Mam (me) sa; Me he eateth, therefore, I shall eat him. The words following Me he should be supplied in order to get at the meaning.

244:1 The sense is this; one, while endued with a human body injures another, the consequences of that injury the doer will suffer in his human body. One becomes a tiger and slays a deer. The consequences of that act one will have to endure while one becomes reborn as a tiger.

Section 117

"Yudhishthira said, 'Desiring to die or desiring to live, many persons give up their lives in the great sacrifice (of battle). Tell me, O grandsire, what is the end that these attain to. To throw away life in battle is fraught with sorrow for men. O thou of great wisdom, thou knowest that to give up life is difficult for men whether they are in prosperity, or adversity, in felicity or calamity. In my opinion, thou art possessed of omniscience. Do thou tell me the reason of this.'

"Bhishma said, 'In prosperity or adversity, in happiness or woe, living creatures, O lord of the earth, coming into this world, live according to a particular tenor. Listen to me as I explain the reason to thee. The question thou hast asked me is excellent, O Yudhishthira! In this connection, O king, I shall explain to thee the old narrative of the discourse that took place in former times between the Island-born Rishi and a crawling worm. In days of old, when that learned Brahmana, viz., the Island-born Krishna, having identified himself with Brahma, roamed over the world, he beheld, on a road over which cars used to pass, a worm moving speedily. The Rishi was conversant with the course of every creature and the language of every animal. Possessed of omniscience, he addressed the worm he saw in these words.'

"Vyasa said, 'O worm, thou seemest to be exceedingly alarmed, and to be in great haste. Tell me, whither dost thou run, and whence hast thou been afraid.'

"The worm said, 'Hearing the rattle of yonder large car I am filled with fear. O thou of great intelligence, fierce is the roar it makes. It is almost come! The sound is heard. Will it not kill me? It is for this that I am flying away. The sound, as it is heard from a near point, I catch, of the bulls I hear. They are breathing hard under the whip of the driver, as they are drawing the heavy burden. I hear also the diverse sounds made by the men who are driving the bulls. Such sounds are incapable of being heard by a creature that like us has taken his birth in the order of worms. It is for this reason that I am flying from this situation of great fright. Death is felt by all creatures to be fraught with pain. Life is an acquisition difficult to make. Hence, I fly away in fear, I do not wish to pass from a state of happiness to one of woe.'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, the Island-born Vyasa said, 'O worm, whence can be thy happiness? Thou belongest to the inter-mediate order of being. I think, death would be fraught with happiness to thee! Sound, touch, taste, scent, and diverse kinds of excellent enjoyments are unknown to thee, O worm! I think, death will prove a benefit to thee!'

"The worm said, 'A living creature, in whatever situation he may be placed, becomes attached to it. In even this order of being I am happy, I think, O thou of great wisdom! It is for this that I wish to live. In even this condition, every object of enjoyment exists for me according to the needs of my body. Human beings and those creatures that spring from immobile objects have different enjoyments. In my former life I was a human being. O puissant one, I was a Sudra possessed of great wealth. I was not devoted to the Brahmanas. I was cruel, vile in conduct, and a usurer. I was harsh in speech. I regard cunning as wisdom. I hated all creatures. Taking advantage of pretexts in compacts made between myself and others. I was always given to taking away what belonged to others. Without feeding servants and guests arrived at my house, I used to fill, when hungry, my own stomach, under the impulse of pride, covetous of good food. Greedy I was of wealth, I never dedicated, with faith and reverence, any food to the deities and the Pitris although duty required me to dedicate food unto them. Those men that came to me, moved by fear, for seeking my protection, I sent adrift without giving them any protection. I did not extend my protection to those that came to me with prayers for dispelling their fear. I used to feel unreasonable envy at seeing other people's wealth, and corn, and spouses held dear by them, and articles of drink, and good mansions. Beholding the happiness of others, I was filled with envy and I always wished them poverty, Following that course of conduct which promised to crown my own wishes with fruition, I sought to destroy the virtue, wealth, and pleasures of other people. In that past life of mine, I committed diverse deeds largely fraught with cruelty and such other passions. Recollecting those acts I am filled with repentance and grief even as one is filled with grief at the loss of one's dear son. In consequence of these acts of mine I do not know what the fruits are of good deeds. I, however, worshipped my old mother and on one occasion worshipped a Brahmana. Endued with birth and accomplishments, that Brahmana, in course of his wanderings, came to my house once as a guest. I received him with reverent hospitality. In consequence of the merit attaching to that act, my memory has not forsaken me. I think that in consequence of that act I shall once more succeed in regaining happiness. O thou of ascetic wealth, thou knowest everything. Do thou in kindness tell me what is for my good."

Section 118

"Vyasa said, 'It is in consequence of a meritorious act, O worm, that thou, though born in the intermediate order of being, art not stupefied. That act is mine, O worm, in consequence of which thou art not stupefied. In consequence of the puissance of my penances, I am able to rescue a being of demerit by granting him a sight only of my person. There is no stronger might than the might that attaches to penances, I know, O worm, that thou hast taken birth in the order of worms through the evil acts of thy past life. If, however, thou thinkest of attaining to righteousness and merit, thou mayst again attain to it. Deities as well as beings crowned with ascetic success, enjoy or endure the consequence of acts done by them in this field of action. Amongst men also, when acts of merit are performed, they are performed from desire of fruit (and not with disregard for fruit). The very accomplishment that one seeks to acquire are sought from desire of the happiness they will bring. Learned or ignorant (in a former life) the creature that is, in this life, destitute of speech and understanding and hands and feet, is really destitute of everything. He that becomes a superior Brahmana adores, while alive, the deities of the sun and the moon, uttering diverse sacred Mantras. O worm, thou shalt attain to that state of existence. Attaining to that status, thou wilt enjoy all the elements converted into articles of enjoyment. When thou hast attained to that state, I shall impart to thee Brahma. Or, if thou wishest, I may place thee in any other status!' The worm, agreeing to the words of Vyasa, did not leave the road, but remained on it. Meanwhile, the large vehicle which was coming in that direction came to that spot. Torn to pieces by the assault of the wheels, the worm gave up his life-breath. Born at last in the Kshatriya order through the grace of Vyasa of immeasurable puissance, he proceeded to see the great Rishi. He had, before becoming a Kshatriya, to pass through diverse orders of being, such as hedgehog and Iguana and boar and deer and bird, and Chandala and Sudra and Vaisya. Having given an account of his various transformations unto the truth-telling Rishi, and remembering the Rishi's kindness for him, the worm (now transformed into a Kshatriya) with joined palms fell at the Rishi's feet and touched them with his head.'

"The worm said, 'My present status is that high one which is coveted by all and which is attainable by the possession of the ten well-known attributes. Indeed, I who was formerly a worm have thus attained to the status of a prince. Elephants of great strength, decked with golden chains, bear me on their backs. Unto my cars are yoked Kamvoja steeds of high mettle. Numerous vehicles, unto which are attached camels and mules, bear me. With all my relatives and friends I now eat food rich with meat. Worshipped by all, sleep, O highly blessed one, on costly beds in delightful rooms into which disagreeable winds cannot blow. Towards the small hours of every night, Sutas and Magadhas and encomiasts utter my praises even as the deities utter the agreeable praises of Indra, their chief. Through the grace of thyself that art firm in truth and endued with immeasurable energy, I who was before a worm have now become a person of the royal order. I bow my head to thee, O thou of great wisdom. Do thou command me as to what I should do now. Ordained by the puissance of thy penances, even this happy status hath now become mine!'

"Vyasa said, 'I have today been worshipped by thee, O king, with diverse words expressive of reverence. Transformed into a worm, thy memory had become clouded. That memory has again appeared. The sin thou committed in a former life has not yet been destroyed,--that sin, viz., which was earned by thee while thou wert a Sudra covetous of wealth and cruel in behaviour and hostile to the Brahmanas. Thou wert able to obtain a sight of my person. That was an act of merit to thee while thou wert a worm. In consequence of thy having saluted and worshipped me thou shalt rise higher, for, from the Kshatriya order thou shalt rise to the status of a Brahmana, if only thou castest off thy life-breaths on the field of battle for the sake of kine or Brahmanas. O prince, enjoying much felicity and performing many sacrifices with copious presents, thou shalt attain to heaven and transformed into eternal Brahma, thou wilt have perfect beatitude. Those that take birth in the intermediate order (of animals) become (when they rise) Sudras. The Sudra rises to the status of the Vaisya; and the Vaisya to that of the Kshatriya. The Kshatriya who takes pride in the discharge of the duties of his order, succeeds in attaining to the status of a Brahmana. The Brahmana, by following a righteous conduct, attains to heaven that is fraught with great felicity.'"

Footnotes

246:1 What the sage says is that the fact of the worm's being able to recollect the incidents of his past life is due to some meritorious act. That meritorious act is the very sight of the sage which the worm has been fortunate to obtain.

246:2 The sense is that among human beings also, acts are done with the intention of securing happiness. In other words, human beings also enjoy the fruits of their good acts and endure those of their evil ones.

246:3 Literally, the verse runs,--what is that which would forsake a creature that is destitute of etc.,' meaning that such a creature has been already forsaken by everything. Hence, 'the worm that is destitute of speech, etc.' is destitute of everything. Its condition is really fraught with great misery.

247:1 Jugupsita smritih jata is the paraphrase.

Section 119

"Bhishma said, 'Having cast off the status of a worm and taken birth as a Kshatriya of great energy, the person (of whom I am speaking), remembering his previous transformations, O monarch, began to undergo severe austerities. Beholding those severe austerities of the Kshatriya who was well-conversant with religion and wealth, the Island-born Krishna, that foremost of Brahmanas, went to him.'

"Vyasa said, The penances that appertain, O worm, to the Kshatriya order consist of the protection of all creatures. Do thou regard these duties of the Kshatriya order to be the penances laid down for thee. Thou shalt then attain to the status of a Brahmana. Ascertaining what is right and what is wrong, and cleansing thy soul, do thou duly cherish and protect all creatures, judiciously gratifying all good desires and correcting all that is unholy. Be thou of cleansed soul, be thou contented and be thou devoted to the practice of righteousness. Conducting thyself in this way, thou wilt then, when thou castest off thy life-breaths, become a Brahmana!'

"Bhishma continued, 'Although he had retired into the woods, yet, O Yudhishthira, having heard the words of the great Rishi he began to cherish and protect his subjects righteously. Soon, O best of kings, that worm, in consequence of the due discharge of the duty of protecting his subjects, became a Brahmana after casting off his Kshatriya body. Beholding him transformed into a Brahmana, the celebrated Rishi, viz., the Island-born Krishna of great wisdom, came to him.'

"Vyasa said, 'O chief of Brahmanas, O blessed one, be not troubled (through fear of death)! He who acts righteously attains to respectable birth. He, on the other hand, who acts unrighteously attains to a low and vile birth, O thou that art conversant with righteousness, one attains to misery agreeably the measure of one's sin. Therefore, O worm, do not be troubled through fear of death. The only fear thou shouldst entertain is about the loss of righteousness. Do thou, therefore, go on practising righteousness.'

"The worm said, 'Through thy grace, O holy one, I have attained from happy to happier positions! Having obtained such prosperity as has its roots in righteousness, I think, my demerits have been lost.'

"Bhishma said, 'The worm having, at the command of the holy Rishi, attained to the status of a Brahmana that is so difficult to attain, caused the earth to be marked with a thousand sacrificial stakes. That foremost of all persons conversant with Brahma then obtained a residence in the region of Brahman himself. Indeed, O son of Pritha, the worm attained to the highest status, viz., that of eternal Brahma, as the result of his own acts done in obedience to the counsels of Vyasa. Those bulls among Kshatriyas, also, who have cast off their life-breaths (on the field of Kurukshetra) exerting their energy the while, have all attained to a meritorious end. Therefore O king, do not mourn on their account.'"

Section 120

"Yudhishthira said, 'Which amongst these three is superior, viz., knowledge, penances, and gifts? I ask thee, O foremost of righteous persons! Do tell me this, O grandsire!'

"Bhishma said, 'In this connection is cited the old narrative of the conversation between Maitreya and the Island-born Krishna. Once on a time, the Island-born Krishna, O king, while wandering over the world in disguise, proceeded to Baranasi and waited upon Maitreya who belonged by birth to a race of Munis . Seeing Vyasa arrive, that foremost of Rishis, viz., Maitreya, gave him a seat and after worshipping him with due rites, fed him with excellent food. Having eaten that good food which was very wholesome and which produced every kind of gratification, the high-souled

Krishna became exceedingly delighted and as he sat there, he even laughed aloud. Seeing Krishna laugh, Maitreya addressed him, saying, 'Tell me, O righteous-souled one, what the reason is of thy laughter! Thou art an ascetic, endued with capacity to control thy emotions. Great joy, it seems, has come over thee! Saluting thee, and worshipping thee with bent head, I ask thee this, viz., what the puissance is of my penances and what the high blessedness is that is thine! The acts I do are different from those which thou doest. Thou art already emancipated though still owning life-breaths. I, however, am not yet freed. For all that I think that there is not much difference between thee and me. I am again, distinguished by birth.'

"Vyasa said, 'This wonder that has filled me hath arisen from an ordinance that looks like a hyperbole, and from its paradoxical statement for the comprehension of the people. The declaration of the Vedas seems to be untrue. But why should the Vedas say an untruth? It has been said that there are three tracks which constitute the best vows of a man One should never injure; one should always tell the truth; and one should make gifts. The Rishis of old announced this, following the declarations of the Vedas. These injunctions were heard in days of old,--they should certainly be followed by us even in our times. Even a small gift, made under the circumstances laid down, produces great fruits . Unto a thirsty man thou hast given a little water with a sincere heart. Thyself thirsty and hungry, thou hast, by giving me such food, conquered many high regions of felicity, O puissant one, as, one does by many sacrifices. I am exceedingly delighted with thy very sacred gift, as also with thy penances. Thy puissance is that of Righteousness: Thy appearance is that of Righteousness. The fragrance of Righteousness is about thee. I think that all thy acts are performed agreeably to the ordinance, O son, superior to ablutions in sacred waters superior to the accomplishment of all Vedic vows, is gift. Indeed, O Brahmana, gift is more auspicious than all sacred acts. If it be not more meritorious than all sacred acts, there can be no question about its superiority. All those rites laid down in the Vedas which thou applaudest do not come up to gift, for gift without doubt, is as I hold, fraught with very superior merit. The track that has been made by those men who make gifts is the track that is trodden by the wise. They who make gifts are regarded as givers of even the life-breaths. The duties that constitute Righteousness are established in them. As the Vedas when well-studied, as the restraining of the senses, as a life of universal Renunciation, even so is gift which is fraught with very superior merit. Thou, O son, wilt rise from joy to greater joy in consequence of thy having betaken thyself to the duty of making gifts The man of intelligence (who practises this duty) certainly rises from joy to greater joy. We have without doubt, met with many direct instances of this. Men endued with prosperity succeed in acquiring wealth, making gifts, performing sacrifices, and earning happiness as the result thereof. It is always observed, O thou of great wisdom, to happen naturally that happiness is followed by misery and misery is followed by happiness. Men of wisdom nave said that human beings in this world have three kinds of conduct. Some are righteous, some are sinful: and some are neither righteous nor sinful. The conduct of the person who is devoted to Brahma is not regarded either way. His sins are never regarded as sins. So also the man who is devoted to the duties laid down for him is regarded as neither righteous nor sinful (for the observance of those duties). Those men that are devoted to sacrifices, gifts, and penances, are regarded as righteous. These, however, that injure other creatures and are unfriendly to them, are regarded as sinful. There are some men who appropriate what belongs to others. These certainly fall into Hell and meet with misery. All other acts that men do are indifferent, being regarded as neither righteous nor sinful. Do thou sport and grow and rejoice and make gifts and perform sacrifices. Neither men of knowledge nor those endued with penances will then be able to get the better of thee!'"

Footnotes

249:1 Swairini-kule implies, as the commentator explains, the race of Munis. Swam (Dharamaya) irayati is the etymology. Ajnata-charitam-dharan applied to Krishna-Dwaipayana. If it be read charam it would refer to Maitreya.

249:2 Prithagatman implies one whose soul is still invested with upadhis; Sukhatman is one whose soul has transcended all upadhis.

250:2 This literal version of the verse yields no sense. The meaning, however, is this: Atichccheda or Atichcchanda implies a hyperbolic statement, Ativaua means a paradox. It is said that by gift of even a palmful of water one may attain to a place which is attainable by a hundred sacrifices. This ordinance, which looks like a hyperbole, and its statement by Vedic teachers that looks like a paradox, fill me with wonder. The Vedas say that no one attains to such a place without a hundred sacrifices. This seems to be untrue, for people do reach it by making even slight gifts to deserving persons at proper times.

250:1 The sense is that those who pursue carnal pleasures meet with misery as the end, and those who practise austerities meet with felicity as their reward.

Section 121

"Bhishma said, 'Thus addressed by Vyasa, Maitreya, who was a worshipper of acts, who had been born in a race endued with great prosperity, who was wise and possessed of great learning said unto him these words'.

"Maitreya said, 'O thou of great wisdom, without doubt it is as thou hast said, O puissant one, with thy permission I desire to say something.'

"Vyasa said, 'Whatever thou wishest to say, O Maitreya, do thou say, O man of great wisdom, for I wish to hear thee.

"Maitreya said. 'Thy words on the subject of Gift are faultless and pure. Without doubt, thy soul has been cleansed by knowledge and penances. In consequence of thy soul being cleansed, even this is the great advantage I reap from it. With the aid of my understanding I see that thou art endued with high penances. As regards ourselves we succeed in acquiring prosperity through only a sight of personages like thee I think, that is due to thy grace and flows from the nature of my own acts. Penances, knowledge of the Vedas, and birth in a pure race,--these are the causes of the status which one acquires of a Brahmana. When one has these three attributes, then does he come to be called a regenerate person. If the Brahmana be gratified, the Pitris and the deities are also gratified. There is nothing superior to a Brahmana possessed of Vedic lore. Without the Brahmana, all would be darkness. Nothing would be known. The four orders would not exist. The distinction between Righteousness and Unrighteousness. Truth and Falsehood, would cease. On a well-tilled field, an abundant harvest can be reaped. Even so, one may reap great merit by making gifts unto a Brahmana possessed of great learning. If there were no Brahmanas endued with Vedic lore and good conduct for accepting gifts, the wealth possessed by wealthy people would be useless. The ignorant Brahmana, by eating the food that is offered to him, destroys what he eats (for it produces no merit to him who gives it). The food that is eaten also destroys the eater (for the eater incurs sin by eating what is offered to him). That ought to be properly termed an eatable which is given away to a deserving man, in all other cases, he that takes it makes the donor's gift thrown away and the receiver is likewise ruined for his improperly accepting it. The Brahmana possessed of learning becomes the subjugator of the food that he eats. Having eaten it, he begets other food. The ignorant who eats the food offered to him loses his right to the children he begets, for the latter become his whose food has enabled the progenitor to beget them. Even this is the subtle fault that attaches to persons eating other people's food when they have not the puissance to win that food. The merit which the giver acquires by making the gift, is equal to what the taker acquires by accepting the food. Both the giver and the acceptor depend equally upon each other. Even this is what the Rishis have said. There where Brahmanas exist, possessed of Vedic lore and conduct, people are enabled to earn the sacred fruits of gifts and to enjoy them both here and hereafter. Those men who are of pure lineage, who are exceedingly devoted to penances, and who make gifts, and study the Vedas, are regarded as worthy of the most reverent worship. It is those good men that have chalked out the path by treading on which one does not become stupefied. It is those men that are the leaders of others to heaven. They are the men who bear on their shoulders the burden of sacrifices and live for eternity."

Footnotes

251:1 To obtain a sight of thee is the reward or result of my own acts. A sight of thy person leads to prosperity, through the kindness thou cherishest for us.

Section 122

"Bhishma said, 'Thus addressed, the holy one replied unto Maitreya, saying 'by good luck, thou art endued with knowledge. By good luck, thy understanding is of this kind! They that are good highly applaud all righteous attributes. That personal beauty and youth and prosperity do not succeed in overwhelming thee is due to good luck. This favour done to thee is due to the kindness of the deities. Listen to me as I discourse to thee upon what is even superior (in efficacy) to gift. Whatever scriptures and religious treatises there are, whatever (righteous) inclinations are observable in the world, they have flowed in their due order, agreeably with the lead of the Vedas, according to their due order. Following them I applaud gift. Thou praisest penances and Vedic lore. Penances are sacred. Penances are the means by which one may acquire the Vedas and heaven also. With the aid of penances and of knowledge, one attains to the highest fruits, we have heard. It is by penances that one destroys one's sins and all else that is evil. It has been heard by us that with whatever purpose in view one undergoes penances, one attains the fruition thereof in consequence of those penances. The same may be said of knowledge. Whatever is difficult to accomplish, whatever is difficult to conquer, what is difficult to attain, and whatever is difficult to cross, can all be achieved with the aid of penances. Of all things, penances are possessed of very superior might. The man who drinks alcohol, or he that takes by force what belongs to others, or he that is guilty of foeticide, or he that violates the bed of his preceptor, succeeds in crossing with the aid of penances. Indeed, one becomes cleansed of all these sins through penances. One possessed of all knowledge and, therefore, having true vision, and an ascetic of whatever kind, are equal. One should always bow unto these two . All men who have the Vedas for their wealth should be worshipped. Similarly, all men endued with penances deserve to be worshipped. Those who make gifts obtain happiness hereafter and much prosperity here. Righteous men of this world, by making gifts of food obtain both this world and that of Brahman himself with many other regions of superior felicity. Those men who are adored by all, themselves adore him who makes gifts. Those men that are honoured everywhere themselves honour him who make gifts. Wherever the giver goes, he bears himself praised, He who does acts and he who omits to do them gets each what is proportionate to his acts and omissions. Whether one dwells in the upper regions or in the nether, one always attains to those places to which one becomes entitled by one's acts. As regards thyself, thou wilt certainly obtain whatever food and drink thou mayst covet, Tot thou art endued with intelligence, good birth, Vedic lore, and compassion! Thou art possessed of youth, O Maitreya! Thou art observant of vows. Be thou devoted to Righteousness. Do thou take instructions from me regarding those duties which thou shouldst first follow,--the duties, viz., of householders. In that house in which the husband is gratified with his wedded wife, and the wife gratified with her husband, all auspicious results ensue. As filth is washed away from the body with water, as darkness is dispelled by the splendour of fire even so is sin washed off by gifts and penances. Bless thee, O Maitreya, let mansions be thine! I depart hence in peace. Do thou keep in mind what I have said. Thou shalt then be able to reap many advantages! Maitreya then walked round his illustrious guest and bowed his head unto him, and joining his hands in reverence said, 'Let blessing be to thee also, O holy one!"

Footnotes

253:1 The sense is that an ascetic observant of penances, in whatever stage, and a man possessed of omniscience, are regarded as equal.

Section 123

"Yudhishthira said, 'O thou that art conversant with all duties, I desire to hear, in detail, what the excellent behaviour is of good and chaste women.

Do thou, O grandsire, discourse to me on this.'

"Bhishma said, 'Once on a time, in the celestial regions, a lady named Sumana of Kekaya's race addressing Sandili possessed of great energy and conversant with the truth relating to everything and endued with omniscience, said, 'By what conduct, O auspicious lady, by what course of acts, hast thou succeeded in attaining to heaven, purged of every sin? Thou blazest forth with thy own energy like a flame of fire. Thou seemest to be a daughter of the Lord of stars, come to heaven in thy own effulgence. Thou wearest vestments of pure white, and art quite cheerful and at thy ease. Seated on that celestial chariot, thou shinest, O auspicious dame, with energy multiplied a thousandfold. Thou hast not, I ween, attained to this region of happiness by inconsiderable penances and gifts and vows. Do thou tell me the truth'. Thus questioned sweetly by Sumana, Sandili of sweet smiles, addressing her fair interrogatrix, thus answered her out of the hearing of others, I did not wear yellow robes; nor barks of trees. I did not shave my head; nor did I keep matted locks on my head. It is not in consequence of these acts that I have attained to the status of a celestial. I never, in heedlessness, addressed any disagreeable or evil speech to my husband. I was always devoted to the worship of the deities, the Pitris, and the Brahmanas. Always heedful I waited upon and served my mother-in-law and father-in-law. Even this was my resolution that I should never behave with deceit. I never used to stay at the door of our house nor did I speak long with anybody. I never did any evil act; I never laughed aloud; I never did any injury. I never disclosed any secret. Even thus did I bear myself always. When my husband, having left home upon any business, used to come back, I always served him by giving him a seat, and worshipped him with reverence. I never ate food of any kind which was unknown to my husband and at which my husband was not pleased. Rising at early dawn I did and caused to be done whatever was brought about and required to be accomplished for the sake of relatives and kinsmen. When my husband leaves home for going to a distant place on any business, I remain at home engaged in diverse kinds of auspicious acts for blessing his enterprise. Verily, during the absence of my husband I never use collyrium, or ornaments; I never wash myself properly or use garlands and unguents, or deck my feet with lac-dye, or person with ornaments. When my husband sleeps in peace I never awake him even if important business required his attention. I was happy to sit by him lying asleep. I never urged my husband to exert more energetically for earning wealth to support his family and relatives. I always kept secrets without disclosing them to others. I used to keep always our premises clean. That woman who with concentrated attention, adheres to this path of duty, becomes the recipient of considerable honours in heaven like a second Arundhati.'

"Bhishma continued, 'The illustrious and highly blessed Sandili, of righteous conduct, having said these words unto Sumana on the subject of woman's duties towards her husband, disappeared there and then. That man, O son of Pandu, who reads this narrative at every full moon and new moon, succeeds in attaining to heaven and enjoying great felicity in the woods of Nandana."

Section 124

"Yudhishthira said, 'Which is of superior efficacy, Conciliation or Gifts? Tell me, O chief of Bharata's race, which of these two is superior in point of efficacy.'

'Bhishma said, 'Some become gratified by conciliation, while others are gratified by gifts. Every man, according to his own nature, affects the one or the other. Listen to me, O king, as I explain to thee the merits of conciliation, O chief of Bharata's race, so that the most furious creatures may be appeased by it. In this connection is cited the ancient narrative of how a Brahmana, who had been seized in the forest by a Rakshasa, was freed (with the aid of conciliation). A certain Brahmana, endued with eloquence and intelligence, fell into distress, for he was seized in a lone forest by a Rakshasa who wished to feed on him. The Brahmana, possessed of understanding and learning, was not at all agitated.' Without suffering himself to be stupefied at the sight of that terrible cannibal, he resolved to apply conciliation and see its effect on the Rakshasa. The Rakshasa, respectfully saluting the Brahmana so far as words went, asked him this question, 'Thou shalt escape, but tell me for what reason I am pale of hue and so lean!' Reflecting for a brief space of time, the Brahmana accepted the question of the Rakshasa and replied in the following well-spoken words'.

"The Brahmana said, 'Dwelling in a place that is distant from thy abode, moving in a sphere that is not thy own, and deprived of the companionship of thy friends and kinsmen, thou art enjoying vast affluence. It is for this that thou art so pale and lean. Verily, O Rakshasa, thy friends, though well-treated by thee, are still not well-disposed towards thee in consequence of their own vicious nature. It is for this that thou art pale and lean. Thou art endued with merit and wisdom and a well-regulated soul. Yet it is thy lot to see others that are destitute of merit and wisdom honoured in preference to thyself. It is for this that thou art pale and lean. Persons possessed of wealth and affluence much greater than thine but inferior to thee in point of accomplishments are, verily, disregarding thee. It is for this that thou art pale and lean. Though distressed through want of the means of support, thou art led by the highness of thy soul to disregard such means as are open to thee for drawing thy sustenance. It is for this that thou art pale and lean. In consequence of thy righteousness thou hadst stinted thyself for doing good to another, This other, O righteous Rakshasa, thinks thee deceived and subjugated (by his superior intelligence). It is for this that thou art pale and lean. I think, thou art grieving for those persons who with souls overwhelmed by the lust and wrath are suffering misery in this world. It is for this that thou art pale and lean. Though graced with the possession of wisdom, thou art ridiculed by others who are entirely destitute of it. Verily, persons of wicked conduct are condemning thee. It is for this that thou art pale and lean. Verily, some enemy of thine, with a friendly tongue, coming to thee behaved at first like a righteous person and then has left thee, beguiling thee like a knave. It is for this that thou art pale and lean. Thou art well-conversant with the course of world's affairs. Thou art well-skilled in all mysteries. Thou art endued with capacity. Those who know thee to be such do not yet respect and praise thee. It is for this that thou art pale and lean. Staying in the midst of bad men engaged together in some enterprise, thou hadst discoursed to them, dispelling their doubts. For all that they did not admit thy superior merits. It is for this that thou art pale and lean. Verily, though destitute of wealth and intelligence and Vedic lore, thou desirest yet, with the aid of thy energy alone, to accomplish something great. It is for this that thou art pale and lean. It seems that although thou art resolved to undergo severe austerities by retiring into the forest, yet thy kinsmen art not favourably inclined towards this project of thine. It is this for that thou art pale and lean. Some neighbour of thine, possessed of great wealth and endued with youth and handsome features, verily, covets thy dear spouse. It is for this that thou art pale and lean. The words spoken by thee, even when excellent, in the midst of wealthy men, are not regarded by them as wise or well-timed. It is for this that thou art pale and lean. Some dear kinsman of thine, destitute of intelligence though repeatedly instructed in the scriptures, has become angry. Thou hast not succeeded in pacifying him. It is for this that thou art pale and lean. Verily, some-body, having first set thee to the accomplishment of some object desirable to thee is now seeking to snatch the fruit thereof from thy grasp. It is for this that thou art pale and lean. Verily, though possessed of excellent accomplishments and worshipped by all on that account, thou art yet regarded by thy kinsmen as worshipped for their sake and not for thy own. It is for this that thou art pale and lean. Verily, through shame thou art unable to give out some purpose in thy heart, moved also by the inevitable delay that will occur in its accomplishment. It is for this that thou art pale and lean. Verily, thou desirest, with the aid of thy intelligence, to bring under thy influence, diverse persons with diverse kinds of understandings and inclinations. It is for this that thou art pale and lean. Destitute of learning, without courage, and without much wealth, thou seekest such fame as is won by knowledge and prowess and gifts. Verily, it is for this that thou hast been pale and lean. Thou hast not been able to acquire something upon which thou hast set thy heart for a long time. Or, that which thou seekest to do is sought to be undone by somebody else. It is for this that thou art pale and lean. Verily, without being able to see any fault on thy part, thou hast been cursed by somebody. It is for this that thou art pale and lean. Destitute of both wealth and accomplishments thou seekest in vain to dispel the grief of thy friends and the sorrows of sorrowing men. It is for this that thou art pale and lean. Beholding righteous persons the domestic mode of life, unrighteous persons living according to the forest mode, and emancipated persons attached to domesticity and fixed abodes, thou hast become pale and lean. Verily, thy acts connected with Righteousness, with Wealth, and with Pleasure, as also the well-timed words spoken by thee, do not bear fruit. It is for this that thou art pale and lean. Though endued with wisdom, yet desirous of living, thou livest with wealth obtained by thee in gift from somebody of evil conduct. It is for this that thou art pale and lean. Beholding unrighteousness increasing on every side and righteousness languishing, thou art filled with grief. It is for this that thou art pale and lean. Urged by time thou seekest to please all thy friends even when they are disputing and ranged on sides opposite to one another. It is for this that thou art pale and lean. Beholding persons possessed of Vedic lore engaged in improper acts, and persons of learning unable to keep their senses under control, thou art filled with grief. It is for this that thou art pale and lean.' Thus praised, the Rakshasa worshipped that learned Brahmana in return, and making him his friend and bestowing sufficient wealth upon him in gift, let him off (without devouring him).'"

Footnotes

256:1 Such an object can never be accomplished. Hence thy paleness and leanness.

257:1 Though completely innocent, thou hast yet been cursed. The anxiety due to this has made thee so.

Section 125

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, how a poor man, desirous of achieving his own good, should bear himself after having acquired the status of humanity and come into this region of acts that is so difficult to attain. Tell me also what is the best of all gifts, and what should be given under what circumstances. Tell me, O son of Ganga, who art truly deserving of honour and worship. It behoveth thee to discourse to us on these mysteries.'

"Vaisampayana continued, 'Thus questioned by that famous monarch, viz., the son of Pandu, Bhishma explained (in these words) unto that king these high mysteries appertaining to duty.'

"Bhishma said, 'Listen to me with concentrated attention, O king, as I explain to thee, O Bharata, these mysteries appertaining to duties, after the same manner in which the holy Vyasa had explained them to me in days of yore. This subject is a mystery to the very deities, O monarch. Yama of stainless deeds, with the aid of vows well-observed and Yoga meditation, had acquired the knowledge of these mysteries as the high fruits of his penances. What pleases what deity, what pleases the Pitris, the Rishis, the Pramathas (associates of Mahadeva), the goddess Sri, Chitragupta (the recording assistant of Yama), and the mighty Elephants at the cardinal points of the compass, what constitutes the religion of the Rishis--the religion, which has many mysteries and which is productive of high fruits,--the merits of what are called great gifts, and the merits that attach to all the sacrifices, he who knows these, O sinless one, and knowing acts according to his knowledge, becomes freed from stains if he has stains and acquires the merits indicated. Equal to ten butchers is one oilman. Equal to ten oilmen is one drinker of alcohol. Equal to ten drinkers of alcohol is one courtezan. Equal to ten courtezans is a single (territorial) chief. A great king is said to be equal to half of these all. Hence, one should not accept, gifts from these. On the other hand, one should attend to the science, that is sacred and that has righteousness for its indications, of the aggregate of three (viz., Religion, Wealth, and Pleasure). Amongst these, Wealth and Pleasure are naturally attractive. Hence, one should, with concentrated attention, listen to the sacred expositions of Religion (in particular), for the fruits are very great of listening to the mysteries of Religion. One should certainly hear every topic connected with Religion as ordained by the deities themselves. In it is contained the ritual in respect of the Sraddha in which have been declared the mysteries connected with the Pitris. The mysteries connected with all the deities have also been explained there. It comprehends the duties and practices, productive of great merit, of the Rishis also, together with the mysteries attaching to them. It contains an exposition of the merits o f great sacrifices and those that attach to all kinds of gifts. Those men who always read the scriptures bearing on these topics, those who bear them properly in their mind, and he who, having listened to them, follows them in practice, are all regarded to be as holy and sinless as the puissant Narayana himself. The merits that attach to the gift of kine, those that belong to the performance of ablutions in sacred waters, those that are won by the performance of sacrifices,--all these are acquired by that man who treats guests with reverence. They who listen to these scriptures, they who are endued with faith, and they who have a pure heart, it is well-known, conquer many regions of happiness. Those righteous men who are endued with faith, become cleansed of all stains and no sin can touch them. Such men always increase in righteousness and succeed in attaining to heaven. Once on a time, a celestial messenger, coming to the court of Indra of his own accord, but remaining invisible, addressed the chief of the deities in these words, 'At the command of those two deities who are the foremost of all physicians, and who are endued with every desirable attribute, I have come to this place where I behold human beings and Pitris and the deities assembled together. Why, indeed, is sexual congress interdicted for the man who performs a Sraddha and for him also who eats at a Sraddha (for the particular day)? Why are three rice-balls offered separately at a Sraddha? Unto whom should the first of those balls be offered? Unto whom should the second one be offered? And whose has it been said is the third or remaining one? I desire to know all this.' After the celestial messenger had said these words connected with righteousness and duty, the deities who were seated towards the east, the Pitris also, applauding that ranger of the sky, began as follows.'

"The Pitris said, 'Welcome art thou, and blessings upon thee! Do thou listen, O best of all rangers of the sky! The question thou hast asked is a high one and fraught with deep meaning. The Pitris of that man who indulges in sexual congress on the day he performs a Sraddha, or eats at a Sraddha have to lie for the period of a whole month on his vital seed. As regards the classification of the rice-balls offered at a Sraddha, we shall explain what should be done with them one after another. The first rice-ball should be conceived as thrown into the waters. The second ball should be given to one of the wives to eat. The third ball should be cast into the blazing fire. Even this is the ordinance that has been declared in respect of the Sraddha. Even this is the ordinance that is followed in practice according to the rites of religion. The Pitris of that man who act according to this ordinance become gratified with him and remain always cheerful. The progeny of such a man increases and inexhaustible wealth always remains at his command.'

"The celestial messenger said, 'Thou hast explained the division of the rice-balls and their consignment one after another to the three (viz., water, the spouse, and the blazing fire), together with the reasons thereof. Whom does that rice-tall which is consigned to the waters reach? How does it, by being so consigned, gratify the deities and how does it rescue the Pitris? The second ball is eaten by the spouse. That has been laid down in ordinance. How do the Pitris of that man (whose spouse eats the ball) become the eaters thereof? The last ball goes into the blazing fire. How does that ball succeed in finding its way to thee, or who is he unto whom it goes? I desire to bear this,--that is, what are the ends attained by the rice-balls offered at Sraddhas when thus disposed of by being cast into the water, given to the spouse, and thrown into the blazing fire!

"The Pitris said, 'Great is this question which thou hast asked. It involves a mystery and is fraught with wonder. We have been exceedingly gratified with thee, O ranger of the sky! The very deities and the Munis applaud acts done in honour of the Pitris. Even they do not know what the certain conclusions are of the ordinances in respect of the acts done in honour of the Pitris. Excepting the high souled, immortal, and excellent Markandeya, that learned Brahmana of great fame, who is ever devoted to the Pitris, none amongst them is conversant with the mysteries of the ordinances in respect of the Pitris. Having heard from the holy Vyasa what the end is of the three rice-balls offered at the Sraddha, as explained by the Pitris themselves in reply to the question of the celestial messenger, I shall explain the same to thee. Do thou hear, O monarch, what the conclusions are with respect to the ordinances about the Sraddha. Listen with rapt attention, O Bharata, to me as I explain what the end is of the three rice-balls. That rice-ball which goes into water is regarded as gratifying the deity of the moon. That deity, thus gratified, O thou of great intelligence, gratifies in return the other deities and the Pitris also with them. It has been laid down that the second rice-ball should be eaten by the spouse (of the man that performs the Sraddha). The Pitris, who are ever desirous of progeny, confer children on the woman of the house. Listen now to me as I tell thee what becomes of the rice-ball that is cast into the blazing fire. With that ball the Pitris are gratified and as the result thereof they grant the fruition of all wishes unto the person offering it. I have thus told thee everything about the end of the three rice-balls offered at the Sraddha and consigned to the three (viz., water, the spouse, and the fire). That Brahmana who becomes the Ritwik at a Sraddha constitutes himself, by that act, the Pitri of the person performing the Sraddha. Hence, he should abstain that day from sexual intercourse with even his own spouse . O best of all rangers of the sky, the man who eats at Sraddha should bear himself with purity for that day. By acting otherwise, one surely incurs the faults I have indicated. It cannot be otherwise. Hence, the Brahmana who is invited to a Sraddha for eating the offerings should eat them after purifying himself by a bath and bear himself piously for that day by abstaining from every kind of injury or evil. The progeny of such a person multiply and he also who feeds him reaps the same reward.'

"Bhishma continued, 'After the Pitris said so, a Rishi of austere penances, named Vidyutprabha, whose form shone with splendour like that of the sun, spoke. Having heard those mysteries of religion as propounded by the Pitris, he addressed Sakra, saying, 'Stupefied by folly, men slay numerous creatures born in the intermediate orders, such as worms and ants and snakes and sheep and deer and birds. Heavy is the measure of sin they incur by these acts. What, however, is the remedy? When this question was asked, all the gods and Rishis endued with wealth of penances and the highly blessed Pitris, applauded that ascetic.'

"Sakra said, 'Thinking in one's mind of Kurukshetra and Gaya and Ganga and Prabhasa and the lakes of Pushkara, one should dip one's head in water. By so doing one becomes cleansed of all one's sins like Chandramas freed from Rahu. One should bathe in this way for three days in succession and then fast for every day. Besides this, one should touch (after bathing) the back of a cow and bow one's head to her tail. Vidyutprabha, after this, once more addressing Vasava, said, 'I shall declare a rite that is more subtle. Listen to me, O thou of a hundred sacrifices. Rubbed with the astringent powder of the hanging roots of the banian and anointed with the oil of Priyangu, one should eat the Shashtika paddy mixed with milk. By so doing one becomes cleansed of all one's sins . Listen now to another mystery unknown to many but which was discovered by the Rishis with the aid of meditation. I heard it from Vrihaspati while he recited it in the presence of Mahadeva. O chief of the deities, do thou hear it with Rudra in thy company, O lord of Sachi! If a person, ascending a mountain, stands there on one foot, with arms upraised and joined together, and abstaining from food looks at a blazing fire, he acquires the merits of severe penances and obtains the rewards that attach to fasts. Heated by the rays of the sun, he becomes cleansed of all his sins. One who acts in this way in both the summer and the winter seasons, becomes freed from every sin. Cleansed of every sin, one acquires a splendour of complexion for all time. Such a man blazes with energy like the Sun or shines in beauty like the Moon!' After this, the chief of the deities, viz., he of a hundred sacrifices, seated in the midst of the gods, then sweetly addressed Vrihaspati, saying these excellent words, 'O holy one, do thou duly discourse on what those mysteries of religion are that are fraught with happiness to human beings, and what the faults are which they commit, together with the mysteries that attach to them!'

"Vrihaspati said, 'They who pass urine, facing the sun, they who do not show reverence for the wind, they who do not pour libations on the blazing fire, they who milk a cow whose calf is very young, moved by the desire of obtaining from her as much milk as possible, commit sins. I shall declare what those faults are, O lord of Sachi! Do thou listen to me. The Sun, Wind, the bearer of sacrificial oblations, O Vasava, and kine who are the mothers of all creatures, were created by the Self born himself, for rescuing all the worlds, O Sakra! These are the deities of human beings. Listen all of ye to the conclusions of religion. Those wicked men and wicked women who pass urine facing the sun, live in great infamy for six and eighty years. That man, O Sakra, who cherishes no reverence for the wind, gets children that fall away prematurely from the womb of his spouse. Those men who do not pour libations on the blazing fire find that the fire, when they do ignite it for such rites as they wish to perform, refuses to eat their libations . Those men who drink the milk of kine whose calves are very young, never get children for perpetuating their races. Such men see their children, die and their races shrink. Even these are the consequences of the acts referred to, as observed by regenerate persons venerable for age in their respective races. Hence, one should always avoid that which has been interdicted, and do only that which has been directed to be done, if one is desirous of achieving prosperity. This that I say unto thee is very true.' After the celestial preceptor had said this, the highly blessed deities, with the Maruts, and the highly blessed Rishis questioned the Pitris, saying, 'Ye Pitris, at what acts of human beings, who are generally endued with little understanding, do ye become gratified? What gifts, made in course of such rites as are gone through for improving the position of deceased persons in the other world, become inexhaustible in respect of their efficacy? By performing what acts can men become freed from the debt they owe to the Pitris? We desire to hear this. Great is the curiosity we feel.'

"The Pitris said, 'Ye highly blessed ones, the doubt existing in your minds has been properly propounded. Listen as we declare what those acts are of righteous men that gratify us. Bulls endued with blue complexion should be set free. Gifts should be made to us, on the day of the new moon, of sesame seeds and water. In the season of rains, lamps should be lighted. By these acts of men, they can free themselves from the debt they owe to the Pitris. Such gifts never become vain. On the other hand, they become inexhaustible and productive of high fruits. The gratification we derive from them is regarded to be inexhaustible. Those men who, endued with faith, beget offspring, rescue their deceased ancestors from miserable Hell'. Hearing these words of the Pitris, Vriddha-Gargya, possessed of wealth of penances and high energy, became filled with wonder so that the hair on his body stood erect. Addressing them he said, 'Ye that are all possessed of wealth of penances, tell us. what the merits are that attach to the setting free of bulls endued with blue complexion. What merits, again, attach to the gift of lamps in the season of rains and the gift of water with sesame seeds?'

"The Pitris said, 'If a bull of blue complexion, upon being set free, raises a (small) quantity of water with its tail, the Pitris (of the person that has set that bull free) become gratified with that water for full sixty thousand years. The mud such a bull raises with its horns from the banks (of a river or lake), succeeds, without doubt, in sending the Pitris (of the person that sets the animal free) to the region of Soma. By giving lamps in the season of rains, one shines with effulgence like Soma himself. The man who gives lamps is never subject to the attribute of Darkness. Those men who make gifts, on the day of the new moon, of sesame seeds and water, mixed with honey and using a vessel of copper, O thou that art possessed of wealth of penances, are regarded as duly performing a Sraddha with all its mysteries. These men get children of sound health and cheerful minds. The merit acquired by the giver of the Pinda (to the Pitris) takes the form of the growth of his race. Verily, he who performs these acts with faith, becomes freed from the debt he owes to the Pitris. Even thus has been laid down the proper time for the performance of the Sraddha, the ordinance in respect of the rites to be observed, the proper person that should be fed at the Sraddha, and the merits that attach to it. I have declared everything to thee in due order.'

Footnotes

258:1 Yamena praptam is the sense, as explained by the commentator.

258:2 The sense is this; one should not accept gifts made by a butcher or slayer of animals. Ten butchers are equal to a single oilman. By accepting a gift from an oilman, therefore, one incurs ten times as much sin as by accepting a gift from a butcher. In this way, the measure of sin goes on increasing according to the ratio given. A Nripa, as explained by the commentator, means here a small chief. A small king is equal to ten thousand butchers. A great king, however, is equal to half of that, i.e., five thousand butchers, In other words, by accepting a gift from a great king, a man incurs as much sin as is a full five thousand times of the sin which is incurred by accepting a gift from a butcher.

259:1 The reason is the declarations in the scriptures to that effect.

260:1 The sense, as explained by the commentator, is this: the Brahmana who becomes the Ritwik and eats at a Sraddha becomes a Pitri of the person performing the Sraddha. Hence, when his identity has been changed, he should, on that day, abstain from sexual congress with even his own spouse. By indulging in such congress, he incurs the sin of adultery.

261:1 Batakashaya is explained by the commentator as substance that is named by pounding the hanging roots of the banian. The Priyangu here mentioned is not the Aglaia Roxburghiana but the seed called Rajasarshapa, i.e., Brassica juncea; Sinapis ramasa, Roxb. The Shashtika paddy is that which ripens in sixty days.

262:1 The sense seems to be that the libations, few and far between, of men who do not daily worship their fire are not borne by the fire to the destined places.

262:2 Kshirapah means those that depend on the lacteal sustenance, hence, little children.

262:3 Aurddhsadehikam danam means gifts made in course of Sraddhas and other rites that are observed for improving the position of a deceased person.

262:4 What is meant by the gift of lamps is the lighting of lamps in the sky. These are placed on long poles which are fastened to the tallest trees.

Section 126

"Bhishma said, 'The chief of the deities, Indra, after the Pitri has ceased to speak, addressed the puissant Hari, saying, 'O Lord, what are those acts by which thou becomest gratified? How, indeed, do men succeed in gratifying thee?'

"Vishnu said, "That which I greatly hate is the detraction of Brahmanas; without doubt, if the Brahmanas are worshipped, I regard myself worshipped. All superior Brahmanas should always be saluted with reverence, after feeding them with hospitality. One should reverence one's own feet also (in the evening). I am gratified with men who act in this way, as also with those who worship and make offerings to the whirl that is noticeable on cowdung (when it first drops from the cow) . They who behold a Brahmana that is a dwarf in stature, or a boar that has just risen from water and that bears on his head a quantity of mud taken up from the bank, have never to meet with any evil. They become freed from every sin.

That man who worships every day the Aswattha (Ficus religiosa) and the substance called Gorochana and the cow, is regarded as worshipping the whole universe with the deities and Asuras and human beings. Verily, staying within these, I accept, in my own form, the worship that is offered to them. The worship that is offered to these is the worship offered to me. This has been so as long as the worlds have been created. Those men of little understanding that worship me in a different way worship me in vain, for the worship of that kind I never accept. Verily, the worship of other kinds is not at all gratifying to me.'

"Indra said, 'Why dost thou applaud the circular marks on cowdung, the feet, the boar, the Brahmana that is a dwarf in stature, and mud raised up from the soil? It is thou who createst and it is thou who destroyest them. Thou art the eternal nature of all mortal or transitory things:'

"Bhishma continued, 'Hearing these words of Indra. Vishnu smiled a little and then said, 'It was with my circular disc that the Daityas were slain. It was with my two feet that the world was covered. Assuming the form of a boar I slew Hiranyaksha. Assuming the form of a dwarf I conquered (the Asura) king Vali. Those high-souled men who worship these gratify me. Verily, they who worship me in these forms never meet with discomfiture. If one beholding a Brahmana leading the Brahmacharya mode of life arrived at one's house, offers unto him the first portion of one's food that belongs as of right to a Brahmana, and eats what remains thereafter, one is regarded as eating Amrita. If one, after adoring the morning twilight, stands with face directed towards the sun, one reaps the merit that attaches to the performance of ablutions in all tirthas and becomes cleansed of all sins. Ye Rishis possessed of wealth of penances, I have told you in details what constitutes a great mystery. On what else shall I discourse unto you? Tell me your doubts.'

"Baladeva said, 'Listen now to another great mystery that is fraught with happiness to men. Ignorant persons, unacquainted with it, meet with much distress at the hands of other creatures. That man who, rising at early dawn, touches a cow, ghee, and curds, as also mustard seeds and the larger variety thereof called Priyangu, becomes cleansed of all sins. As regards Rishis possessed of wealth of penances, they always avoid all creatures both before and behind, as also all that is impure while performing Sraddhas.

"The deities said, 'If a person, taking a vessel of copper, filling it with water, and facing the east, resolves upon a fast or the observance of a particular vow, the deities become gratified with him and all his wishes become crowned with success. By observing fasts, or vows in any other way, men of little understandings gain nothing. In uttering the resolution about the observance of fasts and in making offerings to the deities, the use of a vessel of copper is preferable. In presenting the offerings to the deities, in (giving and accepting) alms, in presenting the ingredients of the Arghya and in offering oblations of water mixed with sesame seeds to the Pitris, a vessel of copper should be used. By doing these acts in any other way, one acquires little merit. Even these mysteries have been laid down relating to how the deities are gratified.'

"Dharma said, 'The offerings made in all rites in honour of the deities and in those in honour of the Pitris should never be given away to a Brahmana that has accepted service under the king, or that rings the bell or attends to subsidiary duties in acts of worship or at Sraddhas, or that keeps kine, or that is engaged in trade, or that follows some art as a profession, or that is an actor, or that quarrels with friends or that is destitute of Vedic studies, or that marries a Sudra woman . The performer of the Sraddha who gives away such offerings unto such a Brahmana falls away from prosperity and multiplies not his race. He fails, again, to gratify his Pitris by doing such an act. From the house of that person whence a guest returns unsatisfied, the Pitris, the deities, and the sacred fires, all return disappointed in consequence of such treatment of the guest. That man who does not discharge the duties of hospitality towards the guest arrived at his abode, comes to be regarded as equally sinful with those that are slayers of women or of kine, that are ungrateful towards benefactors, that are slayers of Brahmanas, or that are violators of the beds of their preceptors.'

"Agni said, 'Listen ye with concentrated attention. I shall recite the demerits of that man of wicked understanding who lifts up his feet for striking therewith a cow or a highly blessed Brahmana or a blazing fire. The infamy of such a man spreads throughout the world and touches the confines of heaven itself. His Pitris become filled with fear. The deities also become highly dissatisfied on his account. Endued with great energy, Fire refuses to accept the libations poured by him. For a hundred lives he has to rot in hell. He is never rescued at any time. One should, therefore, never touch a cow with one's feet, or a Brahmana of high energy, or a blazing fire, if one is endued with faith and desires one's own good. These are the demerits declared by me of one who lifts up one's feet towards these three.'

"Viswamitra said, 'Listen to a high mystery that is unknown to the generality of men and that is connected with religion. He who offers the Pitris rice boiled in sugared milk, sitting with face directed to the south at noontide in the shade caused by an elephant's body, in the month of Bhadrapada, under the constellation Magha, acquires great merits. Listen to what those merits are. The man who makes such an offering to the Pitris under such circumstances, is regarded as performing a great Sraddha each year for thirteen years in succession.'

"The kine said, 'That man becomes cleansed of all his sins who adores a cow with these Mantras, viz., 'O Vahula, O Samanga, O thou that art fearless everywhere, O thou that art forgiving and full of auspiciousness, O friend, O source of all plenty, in the region of Brahman, in days of yore, thou wert present with thy calf in the sacrifice of Indra, the wielder of the thunderbolt. Thou tookest thy station in the firmament and in the path of Agni. The deities with Narada among them adored thee on that occasion by calling thee Sarvamsaha. Such man attains to the region of Purandara. He acquires, besides, the merits that attach to kine, and the splendour of Chandramas also. Such a man becomes freed from every sin, every fear, every grief. At the end, he obtains residence in the happy region of the Thousand-eyed Indra!'

"Bhishma continued, 'After this, the highly blessed and celebrated seven Rishis, with Vasishtha at their head, rose and circumambulating the Lotus-born Brahman, stood around him with hands joined in reverence. Vasishtha, that foremost of all persons conversant with Brahma, became their spokesman and asked this question that is beneficial to every creature, but especially so to Brahmanas and Kshatriyas, 'By doing what acts may men of righteous conduct who are, however, destitute of the good of this world, succeed in acquiring merits attaching to sacrifices?' Hearing this question of theirs, the Grandsire Brahman began to say what follows.'

"Brahman said, 'Excellent is this question, ye highly blessed ones! It is at once auspicious and high and fraught with a mystery. This question that ye have put is subtil and is fraught with high benefit to mankind. Ye Rishis possessed of wealth of penances, I shall recite everything to you in detail. Do ye listen with attention to what I say as to how men acquire the merits attaching to sacrifices (even when they are unable to perform them through poverty.) In the lighted fortnight of the month of Pausha, when the constellation Rohini is in conjunction, if one, purifying oneself by a bath, lies under the cope of heaven, clad in a single piece of raiment, with faith and concentrated attention, and drinks the rays of the moon, one acquires the merits that attach to the performance of great sacrifices. Ye foremost of regenerate persons, this is a high mystery that I declare unto you in reply to your questions, ye that are possessed of insight into the subtil truths of all topics of enquiry.'"

Footnotes

263:1 The commentator explains that when evening comes, one should respectfully salute one's own feet. This custom has certainly died out in Bengal. A whirl is certainly observable on cowdung when it first drops from the cow; but the practice of making offering to it has also died out.

264:1 The second line seems to be unintelligible The reading I take is Sraddheshu and not Schidreshu.

265:1 Vows and fasts, &c., should be observed after the Sankalpa or Resolution to that effect has been formally enunciated. Even a plunge in a piece of sacred water cannel be productive of merit unless the Sankalpa has been formally enunciated. The Sankalpa is the enunciation of the purpose for which the act is performed as also of the act that is intended to be performed.

265:2 Vrishalipati literally means the husband of a Sudra woman. By actually marrying a woman of the lowest order, by marrying before the elder brother, by marrying a girl that has attained to puberty, and by certain other acts, a Brahmana comes to be regarded as a Vrishalipati.

266:1 Kutapa is the hour about noontide. The shade of the elephant's body implies a particular instant of time that is regarded as very favourable for the Sraddha. The man that performs such a Sraddha is regarded as acquiring the merits attaching to Sraddhas regularly performed for thirteen years.

Section 127

"Vibhavasu (otherwise called Surya) said, 'There are two offerings. One of those consists of a palmful of water and the other called Akshata consists of rice-grains with ghee. One should, on the day of the full moon, stand facing that bright orb and make unto him the two offerings mentioned, viz., a palmful of water and the rice-grains with ghee called Akshata. The man who presents these offerings is said to adore his sacred fire. Verily, he is regarded as one that has poured libations on the three (principal) fires. That man of little understanding who cutteth down a large tree on the day of the new moon, becomes stained with the sin of Brahmanicide. By killing even a single leaf one incurs that sin. That foolish man who chews a tooth-brush on the day of the new moon is regarded as injuring the deity of the moon by such an act. The Pitris of such a person become annoyed with him. The deities do not accept the libations poured by such a man on days of the full moon and the new moon. His Pitris become enraged with him, and his race and the family become extinct.'

"Sree said, 'That sinful house, in which eating and drinking vessels and seats and beds lie scattered, and in which women are beaten, the deities and Pitris leave in disgust. Verily, without accepting the offerings made unto them by the owners of such houses, the deities and the Pitris fly away from such a sinful habitation.'

"Angiras said, 'The offspring of that man increase who stands every night for a full year under a Karanjaka tree with a lamp for lighting it, and holds besides in his hand the roots of the Suvarchala plant.'

"Gargya said, 'One should always do the duties of hospitality to one's guests. One should give lamps in the hall or shed where sacrifices are performed. One should avoid sleep during the day, and abstain from all kinds of flesh or food. One should never injure kine and Brahmanas. One should always recite names of the Pushkara lakes and the other sacred waters. Such a course of duty, is the foremost. Even this constitutes a high religion with its mysteries. If observed in practice, it is sure to produce great consequences. If a person performs even a hundred sacrifices, he is doomed to see the exhaustion of the merits attaching to the libations poured therein. The duties, however, which I have mentioned are such that when observed by a person endued with faith, their merit becomes inexhaustible. Listen now to another high mystery concealed from the view of many. The deities do not accept the libations (poured upon the fire) on the occasion of Sraddhas and rites in their honour or on the occasion of those rites that are performable on ordinary lunar days or on the especially sacred days of the full moon and the new moon, if they behold a woman in her season of impurity or one that is the daughter of a mother afflicted with leprosy. The Pitris of the man who allows such a woman to come near the place where the Sraddha is being performed by him, do not become gratified with him for thirteen years. Robed in raiment of white, and becoming pure in body and mind, one should invite Brahmanas and cause them to utter their benedictions (when one performs the Sraddha). On such occasions one should also recite the Bharata. It is by observing all these that the offerings made at Sraddhas become inexhaustible.'

"Dhaumya said, 'Broken utensils, broken bedsteads, cocks and, dogs, as also such trees as have grown within the dwelling houses, are all inauspicious objects. In a broken utensil is Kali himself, while in a broken bedstead is loss of wealth. When a cock or a dog is in sight, the deities do not eat the offerings made to them. Under the roots of a tree scorpions and snakes undoubtedly find shelter. Hence, one should never plant a tree within one's abode.'

"Jamadagni said, 'That man whose heart is not pure is sure to go to Hell even if he adores the deities in a Horse-sacrifice or in a hundred Vajapeya sacrifices, or if he undergoes the severest austerities with head downmost. Purity of heart is regarded as equal to sacrifices and Truth. A very poor Brahmana, by giving only a Prastha of powdered barley with a pure heart unto a Brahmana, attained to the region of Brahman himself. This is a sufficient proof (of the importance of purity of heart).'"

Footnotes

267:1 In India the tooth-brush consists of a twig or a little branch. One end of it is chewed and softened. The softened fibres serve the purpose of a brush. Such a brush is used only once. It is thrown away after the brushing of the teeth is over.

267:2 It is difficult to identify what plants are meant by Karanjaka and Suvarachala.

268:1 Bhanda includes utensils of copper and brass such as plates and cups and jars and jugs. Broken utensils, to this day, are regarded inauspicious. They are rejected, as a rule, by every family. Kali (Evil?) has his abode in them, meaning that such utensils cause quarrels and disputes. Broken bed-steads also are regarded as capable of causing loss of wealth. Cocks and dogs should never be kept or reared in a house. The roots of trees afford shelter to scorpions and snakes and venomous insects and worms. One should not, therefore, plant trees or allow them to grow up within one's abode.

Section 128

"Vayu said, 'I shall recite some duties the observance of which is fraught with happiness to mankind. Do ye listen also with concentrated attention to certain transgressions with the secret causes upon which they depend. That man who offers for the four months of the rainy season sesame and water (unto the Pitris), and food, according to the best of his power, unto a Brahmana well-conversant with the duties, who duly pours libations on the sacred fire, and makes offerings of rice boiled in sugared milk, who gives lamps in honour of the Pitris, with sesame and water,--verily he who does all this with faith and concentrated attention acquires all the merits that attach to a hundred sacrifices in which animals are offered to the deities. Listen to this other high mystery that is unknown to all. That man who thinks it all right when a Sudra ignites the fire upon which he is to pour libations or who does not see any fault when women who are incompetent to assist at Sraddhas and other rites are allowed to assist at them, really becomes stained with sin . The three sacrificial fires become enraged with such a person. In his next life he has to take birth as a Sudra. His Pitris, together with the deities are never gratified with him. I shall now recite what the expiations are which one must go through for cleansing oneself from such sins. Listen to me with attention. By performing those expiatory acts, one becomes happy and free from fever. Fasting all the while, one should, for three days, with concentrated attention, pour libation, on the sacred fire, of the urine of the cow mixed with cowdung and milk and ghee. The deities accept the offerings of such a man on the expiration of a full year. His Pitris also, when the time comes for him for performing the Sraddha, become gratified with him. I have thus recited what is righteous and what is unrighteous, with all their unknown details, in respect of human beings desirous of attaining to heaven. Verily, men who abstain from these transgressions or who having committed them undergo the expiatory rites indicated, succeed, in attaining to heaven when they leave this world."

Footnotes

269:1 A Brahmana's fire should never be ignited by a Sudra. Women also should never be allowed to assist at Sraddhas for arranging the offerings.

Section 129

"Lomasa said, 'The Pitris of those men who, without having wedded wives of their own, betake themselves to the wives of other people, become filled with disappointment when the time for the Sraddhas comes. He who betakes himself to the wives of other people, he who indulges in sexual union with a woman that is barren, and he who appropriates what belongs to a Brahmana, are equally sinful. Without doubt, the Pitris of such people cut them off without desiring to have any intercourse with them. The offerings they make fail to gratify the deities and the Pitris. Hence, one should always abstain from sexual congress with women that are the wedded wives of others, as also with women that are barren. The man who desires his own good should not appropriate what belongs to a Brahmana. Listen now to another mystery, unknown to all with regard to religion. One should, endued with faith, always do the bidding of one's preceptor and other seniors. On the twelfth lunar day, as also on the day of the full moon, every month, one should make gifts unto Brahmanas of ghee and the offerings that constitute Akshata. Listen to me as I say what the measure is of the merit that such a person acquires. By such an act one is said to increase Soma and the Ocean. Vasava, the chief of the celestials, confers upon him a fourth part of the merits that attach to a Horse-sacrifice. By making such gifts, a person becomes endued with great energy and prowess. The divine Soma, well-pleased with him, grants him the fruition of his wishes. Listen now to another duty, together with the foundation on which it rests, that is productive of great merit. In this age of Kali, that duty, if performed, brings about much happiness to men. That man who, rising at early dawn and purifying himself by a bath, attires himself in white robes and with the concentrated attention makes gifts unto Brahmanas of vessels full of sesame seeds, who makes offerings unto the Pitris of water with sesame seeds and honey, and who gives lamps as also the food called Krisara acquires substantial merits. Listen to me as I say what those merits are. The divine chastiser of Paka has ascribed these merits to the gift of vessels of copper and brass filled with sesame seeds. He who makes gifts of kine, he who makes gifts of land that are productive of eternal merit, he who performs the Agnishtoma sacrifice with copious presents in the form of

Dakshina to the Brahmanas, are all regarded by the deities as acquiring, merits equal to those which one acquires by making gifts of vessels filled with sesame seeds. Gifts of water with sesame seeds are regarded by the Pitr is as productive of eternal gratification to them. The grandsires all become highly pleased with gifts of lamps and Krisara. I have thus recited the ancient ordinance, laid down by the Rishis, that is highly applauded by both the Pitris and the deities in their respective regions.'"

Section 130

"Bhishma said, 'The Rishis there assembled, together with the Pitris and the deities, then, with concentrated attention, questioned Arundhati (the spouse of Vasishtha) who was endued with great ascetic merit. Possessed of abundant wealth of penances, Arundhati was equal to her husband, the high-souled Vasishtha in energy for in both vows and conduct she was her husband's equal. Addressing her they said, 'We desire to hear from thee the mysteries of duty and religion. It behoveth thee, O amiable lady, to tell us what thou regardest as a high mystery.'

"Arundhati said, 'The great progress I have been able to achieve in penances is due to your consideration for me in thus remembering my poor self. With your gracious permission I shall now discourse on duties that are eternal, on duties that are high mysteries. I shall discourse thereon with the causes on which they depend. Listen to me as I discourse to you elaborately. A knowledge of these should be imparted unto him only that is possessed of faith or that has a pure heart. These four, viz., he that is bereft of faith, he that is full of pride, he that is guilty of Brahmanicide, and he that violates the bed of his preceptor, should never be talked to. Religion and duty should never be communicated unto them. The merits acquired by a person who gives away a Kapila cow every day for a period of two and ten years, or by a person who adores the deities every month in a sacrifice, or by him who gives away hundreds of thousands of kine in the great Pushkara, do not come up to those that are his with whom a guest is gratified. Listen now to another duty whose observance is fraught with happiness to mankind. It should be observed with its secret ritual by a person endued with faith, Its merits are certainly high. Listen to what they are. If a person, rising at early dawn and taking with him a quantity of water and a few blades of Kusa grass, proceeds into a cow-pen and arriving there washes a cow's horns by sprinkling thereon that water with those blades of Kusa grass and then causes the water to drip down on his own head, he is regarded, in consequence of such a bath, as one that has performed his ablutions in all the sacred waters that the wise have heard to exist in the three worlds and that are honoured and resorted to by Siddhas and Charanas.' After Arundhati had said these words, all the deities and Pitris applauded her, saying, 'Excellent, Excellent,' Indeed, all the beings there were highly gratified and all of them worshipped Arundhati.'

"Brahman said, 'O highly blessed one, excellent is the duty that thou hast enunciated, together with its secret ritual. Praise be to thee! I grant thee this boon, viz., that thy penances will continually increase!'

"Yams said, 'I have heard from thee an excellent and agreeable discourse. Listen now to what Chitragupta has said and what is agreeable to me. Those words relate to duty with its secret ritual, and are worthy of being heard by the great Rishis, as also by men endued with faith and desirous of achieving their own good. Nothing is lost of either piety or sin that is committed by creatures. On days of the full moon and the new moon, those acts are conveyed to the sun where they rest. When a mortal goes into the region of the dead, the deity of the sun bears witness to all his acts. He that is righteous acquires the fruits of his righteousness there. I shall now tell you of some auspicious duties that are approved by Chitragupta. Water for drink, and lamps for lighting darkness, should always be given, as also sandals and umbrellas and Kapila kine with due rites. In Pushkara especially should one make the gift of a Kapila cow unto a Brahmana conversant with the Vedas. One should also always maintain one's Agnihotra with great care. Here is another duty which was proclaimed by Chitragupta. It behoveth them that are the best of creatures to listen to what the merits are of that duty separately. In course of time, every creature is destined to undergo dissolution. They that are of little understanding meet with great distress in the regions of the dead, for they become afflicted by hunger and thirst. Indeed, they have to rot there, burning in pain. There is no escape for them from such calamity. They have to enter into a thick darkness. I shall now tell you of those duties by performing which one may succeed in crossing such calamity. The performance of those duties costs very little but is fraught with great merit. Indeed, such performance is productive of great happiness in the other world. The merits that attach to the gift of water for drink are excellent. In the next world in especial, those merits are very high. For them that make gifts of water for drink there is ordained in the other world a large river full of excellent water. Indeed, the water contained in that river is inexhaustible and cool and sweet as nectar. He who makes gifts of water in this world drinks from that stream in the world hereafter when he goes thither. Listen now to the abundant merits that attach to the giving of lamps. The man who gives lamps in this world has never to even behold the thick darkness (of Hell). Soma and Surya and the deity of fire always give him their light when he repairs to the other world. The deities ordain that on every side of such a person there should be blazing light. Verily, when the giver of lights repairs to the world of the dead, he himself blazes forth in pure effulgence like a second Surya. Hence, one should give lights while here and water for drink in especial. Listen now to what the merits are of the person who makes the gift of a Kapila cow to a Brahmana conversant with the Vedas, especially if the gift be made in Pushkara. Such a man is regarded as having made a gift of a hundred kine with a bull, a gift that is productive of eternal merit. The gift of a single Kapila cow is capable of cleansing whatever sins the giver may be guilty of even if those sins be as grave. Brahmanicide, for the gift of a single Kapila cow is regarded as equal in point of merit to that of a hundred kine. Hence, one should give away a Kapila cow at that Pushkara which is regarded as the senior (of the two Tirthas known by that name) on the day of the full moon in the month of Karttika. Men that succeed in making such a gift have never to encounter distress of any kind, or sorrow, or thorns giving pain. That man who gives away a pair of sandals unto a superior Brahmana that is deserving of the gift, attains to similar merits. By giving away an umbrella a person obtains comfortable shade in the next world. (He will not have to be exposed to the sun). A gift made to a deserving person is never lost. It is certain to produce agreeable consequences to the giver.' Hearing these opinions of Chitragupta, Surya's hairs stood on their ends. Endued with great splendour, he addressed all the deities and the Pitris, saying 'Ye have heard the mysteries relating to duty, as propounded by the high-souled Chitragupta. Those human beings who, endued with faith, make these gifts unto high-souled Brahmanas, become freed from fear of every kind. These five kinds of men, stained with vicious deeds, have no escape. Verily, of sinful behaviour and regarded as the worst of men, they should never be talked to. Indeed they should always be avoided. Those five are he who is the slayer of a Brahmana, he who is the slayer of a cow, he who is addicted to sexual congress with other people's wives, he who is bereft of faith (in the Vedas), and he who derives his sustenance by selling the virtue of his wife. These men of sinful conduct, when they repair to the region of the dead, rot in hell like worms that live upon pus and blood. These five are avoided by the Pitris, the deities, the Snataka Brahmanas, and other regenerate persons that are devoted to the practice of penances.'"

Section 131

"Bhishma said, 'Then all the highly blessed deities and the Pitris, and the highly blessed Rishis also, addressing the Pramathas, said, 'Ye are all highly blessed beings. Ye are invisible wanderers of the night. Why do you afflict those men that are vile and impure and that are unclean? What acts are regarded as impediments to your power? What, indeed, are those acts in consequence of which ye become incompetent to afflict men? What are those acts that are destructive of Rakshasas and that prevent you from asserting your power over the habitations of men? Ye wanderers of the night, we desire to hear all this from you.'

"The Pramathas said, 'Men are rendered unclean by acts of sexual congress. They who do not purify themselves after such acts, they who insult their superiors, they who from stupefaction eat different kinds of meat, the man also who sleeps at the foot of a tree, he who keeps any animal matter under his pillow while lying down for sleep, and he who lies down or sleeps placing the head where his feet should be placed or his feet where the head should be placed,--these men are regarded by us as unclean. Verily, these men have many holes. Those also are numbered in the same class who throw their phlegm and other unclean secretions into the water. Without doubt these men deserve to be slain and eaten up by us. Verily, we afflict those human beings who are given to such conduct. Listen now to what those acts are which are regarded as antidotes and in consequence of which we fail to do any injury to men. Those men upon whose persons occur streaks of Gorochana, or who hold Vachas in their hands, or who make gifts of ghee with those ingredients that go by the name of Akshata, or who place ghee and Akshata on their heads, or those who abstain from meat are incapable of being afflicted by us. That man in whose house the sacred fire burns day and night without being ever put out, or who keeps the skin or teeth of a wolf in his abode or a hill-tortoise, or from whose habitation the sacrificial smoke is seen to curl upwards, or who keeps a cat or a goat that is either tawny or black in hue, is free from our power. Verily, those householders who keep these things in their houses always find them free from the inroads of even the fiercest spirits that live on carrion. Those beings also, that like us range through different worlds in pursuit of pleasure, are unable to do any injury to such houses. Hence, ye deities, should men keep such articles in their houses,--articles that are destructive of Rakshasas (and other beings of the kind). We have thus told you everything about that respecting which ye had great doubts.'"

Footnotes

273:1 Pramathas are the ghostly companions of Mahadeva. Literally, the name implies smiters.

Section 132

"Bhishma said, 'After this, the Grandsire Brahman, sprang from the primeval lotus and resembling the lotus (in agreeableness and fragrance), addressed the deities with Vasava, the lord of Sachi, at their head,--Yonder sits the mighty Naga who is a resident of the nether regions. Endued with great strength and energy, and with great prowess also, his name is Renuka. He is certainly a great being. Those mighty elephants endued with great energy and power, who hold the entire earth with her hills, waters, and lakes should be interviewed by this Renuka at your request. Let Renuka go to them and ask them about the mysteries of religion or duty.--Hearing these words of the Grandsire, the deities, with well-pleased minds commissioned (the elephant) Renuka to where those upholders of the world are.'"

"Renuka, proceeding to where those elephants are, addressed them, saying, 'Ye mighty creatures, I have been commanded by the deities and the Pitris to question you about the mysteries of religion and duty. I desire to bear you discourse on that subject in detail. Ye highly blessed ones, do ye discourse on the subject as your wisdom may dictate.'

"The (eight) elephants standing in the eight quarters said, 'On the auspicious eighth day of the dark fortnight in the month of Karttika when the constellation Aslesha is in the ascendant, one should make gifts of treacle and rice. Casting aside wrath, and living on regulated diet, one should make these offerings at a Sraddha, uttering these mantras the while--Let Valadeva and other Nagas possessed of great strength, let other mighty snakes of huge bodies that are indestructible and eternal, and let all the other great snakes that have taken their birth in their race, make Vali offerings to me for the enhancement of my strength and energy. Verily, let my strength be as great as that of the blessed Narayana when he raised the submerged Earth!--Uttering these mantras, one should make Vali offerings upon an ant-hill. When the maker of day retires to his chambers in the west, upon the ant-hill selected should offerings be made of raw sugar and rice. The ant-hill should previously be scattered with Gajendra flowers, Offerings should also be made of blue cloths and fragrant unguents. If offerings are made in this way, those beings that live in the nether regions, bearing the weight of the upper regions upon their heads or shoulders, become well-pleased and gratified. As regards ourselves, we also do not feel the labour of upholding the Earth, in consequence of such offerings being made to us. Afflicted with the burden we bear, even this is what we think (beneficial for men), without the slightest regard for selfish concerns. Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, by observing this rule for a full year, fasting on each occasion, acquire great merits from such gifts. We think that the making of such Vali offerings on the ant-hill is really fraught with very superior merits. By making such offerings, one is regarded as doing the duties of hospitality for a hundred years to all the mighty elephants that exist in the three worlds.' Hearing these words of the mighty elephants, the deities and the Pitris and the highly blessed Rishis, all applauded Renuka."

Section 133

"Maheswara said, 'Searching your memories, excellent are the duties ye all have recited. Listen all of you now to me as I declare some mysteries relating to religion and duty. Only those persons whose understanding has been set on religion and who are possessed of faith, should be instructed in respect of those mysteries of duty and religion that are fraught with high merits. Hear what the merits are that become his who, with heart free from anxiety, gives food everyday, for a month, to kine and contents himself with one meal a day throughout such period. The kine are highly blessed. They are regarded as the most sacred of all sacred things. Verily, it is they that are upholding the three worlds with the deities, the Asuras, and human beings. Respectful services rendered to them are fraught with high merit and grave consequences. That man who every day gives food to kine advances every day in religious merit. Formerly, in the Krita age I had expressed my approval of these creatures. Afterwards Brahman, born of the primeval lotus, solicited me (to show kindness towards kine). It is for this reason that a bull to this day stands as the device on my standard overhead. I always sport with kine. Hence should kine be worshipped by all. Kine are possessed of great power. They are givers of boons. If worshipped, they would grant boons. That person who gives food to kine even for a single day receives from those beneficent creatures for that act a fourth part of the merits he may win by all his good acts in life.'

Footnotes

275:1 Anujnatah literally implies permitted. These creatures, i.e., the kine, were permitted by me, means, perhaps, that they became my favourites. Brahman, it is said, solicited Maheswara to accept some kine in gift. The latter did accept some, and adopt from that time the device of the bull on his flag.

Section 134

"Skanda said, 'I shall now declare a duty that is approved of by me. Do ye listen to it with concentrated attention. That person who takes a little earth from the horns of a bull of blue complexion, smears his body therewith for three days, and then performs his ablutions, acquires great merits. Hear what those merits are. By such an act he would wash away every stain and evil, and attain to sovereign sway hereafter. As many times he takes his birth in this world, so many times does he become celebrated for his heroism. Listen now to another mystery unknown to all. Taking a vessel of copper and placing therein some cooked food after having mixed it with honey, one should offer it as Vali unto the rising moon on the evening of the day when that luminary is at full. Do ye learn, with faith, what the merits are of the person that acts in this way. The Sadhyas, the Rudras, the Adityas, the Viswedevas, the twin Aswins, the Maruts, and the Vasus, all accept that offering. By such an offering Soma increases as also the ocean, that vast receptacle of waters. This duty that is declared by me and that is unknown to all, if performed, is certainly fraught with great happiness.'

"Vishnu said, 'That person who, endued with faith and freed from malice, listens every day with concentrated attention to the mysteries in respect of religion and duty that are preserved by the high-souled deities and those mysteries also of the same kind that are preserved by the Rishis, has never to succumb to any evil. Such a person becomes also freed from every fear. That man who, with his senses under thorough control, reads these sections which treat of these auspicious and meritorious duties, together with their mysteries,--duties that have been declared (by the previous speakers), acquires all the merits that attach to their actual performance. Sin can never overmaster him. Verily, such a man can never be stained with faults of any kind. Indeed, one wins abundant merits by reading these mysteries (as declared), or by reciting them to others, or by hearing them recited. The deities and the Pitris eat, for ever the Havya and the Kavya offered by such a creature. Both these, in consequence of the virtues of the offerer become inexhaustible. Even such is the merit that attaches to the person who, with concentrated attention, recites these mysteries to foremost of Brahmanas on days of the full moon or the new moon. Such a person, in consequence of such an act, becomes steady in the observance of all duties. Beauty of form and prosperity also become his. He succeeds, besides this, in becoming the favourite, for all time, of the Rishis and the deities and the Pitris. If a person becomes guilty of all sins save those which are classed as grave or heinous, he becomes cleansed of them all by only listening to the recitation of these mysteries about religion and duty.'

"Bhishma continued, 'Even these, O king of men, are the mysteries in respect of religion and duty dwelling in the breasts of the deities. Held in high respect by all the gods and promulgated by Vyasa, they have now been declared by me for thy benefit. One who is conversant with religion and duty thinks that this excellent knowledge is superior (in value) to even the whole earth full of riches and wealth. This knowledge should not be imparted to one that is bereft of faith, or to one that is an atheist, or to one that has fallen away from the duties of his order, or to one that is destitute of compassion, or to one that is devoted to the science of empty disputations, or to one that is hostile to one's preceptors, or to one that thinks all creatures to be different from oneself.'"

Section 135

"Yudhishthira said, 'Who are those persons, O Bharata, from whom a Brahmana in this world may accept his food? From whom may a Kshatriya, a Vaisya, and a Sudra take their food respectively?'

"Bhishma said, 'A Brahmana may take his food from another Brahmana or from a Kshatriya or a Vaisya, but he must never accept food from a Sudra. A Kshatriya may take his food from a Brahmana, a Kshatriya or a Vaisya. He must, however, eschew food given by Sudras who are addicted to evil ways and who partake of all manner of food without any scruple. Brahmanas and Kshatriyas can partake of food given by such Vaisyas as tend the sacred fire every day, as are faultless in character, and as perform the vow of Chaturmasya. But the man who takes food from a Sudra, swallows the very abomination of the earth, and drinks the excretions of the human body, and partakes of the filth of all the world. He partakes of the very filth of the earth who takes his food thus from a Sudra. Verily, those

Brahmanas that take their food from Sudras, take the dirt of the earth. If one engages in the service of a Sudra, one is doomed to perdition though one may duly perform all the rites of one's order. A Brahmana, a Kshatriya, or a Vaisya, so engaging, is doomed, although devoted to the due performance of religious rites. It is said that a Brahmana's duty consists in studying the Vedas and seeking the welfare of the human race; that a Kshatriya's duty consists in protecting men, and that a Vaisya's in promoting their material prosperity. A Vaisya lives by distributing the fruits of his own acts and agriculture. The breeding of kine and trade are the legitimate work in which a Vaisya may engage without fear of censure. The man who abandons his own proper occupation and betakes himself to that of a Sudra, should be considered as a Sudra and on no account should any food be accepted from him. Professors of the healing art, mercenary soldiers, the priest who acts as warder of the house, and persons who devote a whole year to study without any profit, are all to be considered as Sudras. And those who impudently partake of food offered at ceremonials in a Sudra's house are afflicted with a terrible calamity. In consequence of partaking such forbidden food they lose their family, strength, and energy, and attain to the status of animals, descending to the position of dogs, fallen in virtue and devoid of all religious observances. He who takes food from a physician takes that which is no better than excrement; the food of a harlot is like urine; that of a skilled mechanic is like blood. If a Brahmana approved by the good, takes the food of one who lives by his learning, he is regarded as taking the food of a Sudra. All good men should forego such food. The food of a person who is censured by all is said to be like a draught from a pool of blood. The acceptance of food from a wicked person is considered as reprehensible as the slaying of a Brahmana. One should not accept food if one is slighted and not received with due honours by the giver. A Brahmana, who does so, is soon overtaken by disease, and his race soon becomes extinct. By accepting food from the warder of a city, one descends to the status of the lowest outcaste. If a Brahmana accepts food from one who is guilty of killing either a cow or a Brahmana or from one who has committed adultery with his preceptor's wife or from a drunkard, he helps to promote the race of Rakshasas. By accepting food from a eunuch, or from an ungrateful person, or from one who has misappropriated wealth entrusted to his charge, one is born in the country of the Savaras situated beyond the precincts of the middle country. I have thus duly recited to thee the persons from whom food may be accepted and from whom it may not. Now tell me, O son of Kunti, what else thou wishest to hear from me today.'"

Section 136

"Yudhishthira said, 'Thou hast told me in full of those from whom food may be accepted and of those from whom it should not be taken. But I have grave doubts on one point. Do thou, O sire, enlighten me, do thou tell me what expiation a Brahmana should make (for the sin he incurs) upon accepting the different kinds of food, those especially offered in honour of the gods and the oblations made to the manes.'

"Bhishma said, 'I shall tell thee, O prince, how high-souled Brahmanas may be absolved from all sin incurred by accepting food from others. In accepting clarified butter, the expiation is made by pouring oblations on the fire, reciting the Savitri hymn. In accepting sesamum, O Yudhishthira, the same expiation has to be made. In accepting meat, or honey, or salt, a Brahmana becomes purified by standing till the rising of the sun. If a Brahmana accepts gold from any one, he becomes cleansed of all sins by silently reciting the great Vedic prayer (Gayatri) and by holding a piece of iron in his hand in the presence of the public. In accepting money or clothes or women or gold, the purification is the same as before. In accepting food, or rice boiled in milk and sugar, or sugarcane juice, or sugar-cane, or oil, or any sacred thing, one becomes purified by bathing thrice in the course of the day, viz., at morn, noon and eve. If one accepts, paddy, flowers, fruits, water, half-ripe barley, milk, or curdled milk, or anything made of meal or flour, the expiation is made by reciting the Gayatri prayer a hundred times. In accepting shoes or clothes at obsequial ceremonies, the sin is destroyed by reciting devoutly the same hymn a hundred times. The acceptance of the gift of land at the time of an eclipse or during the period of impurity, is expiated by observing a fast during three successive nights. The Brahmana who partakes of oblations offered to deceased ancestors, in course of the dark fortnight, is purified by fasting for a whole day and night. Without performing his ablutions a Brahmana should not say his evening prayers, nor betake himself to religious meditation, nor take his food a second time.

By so doing he is purified. For this reason, the Sraddha of deceased ancestors has been ordained to be performed in the afternoon and then the Brahmana who has been invited beforehand should be feasted, The Brahmana who partakes of food at the house of a dead person on the third day after the death, is purified by bathing three times daily for twelve days. After the expiration of twelve days, and going through the purification ceremonies duly, the sin is destroyed by giving clarified butter to Brahmanas. If a man takes any food in the house of a dead person, within ten days after the death, he should go through all the expiations before mentioned, and should recite the Savitri hymn and do the sin-destroying Ishti and Kushmanda penances. The Brahmana who takes his food in the house of a dead person for three nights, becomes purified by performing his ablutions thrice daily for seven days, and thus attains all the objects of his desire, and is never troubled by misfortunes. The Brahmana who takes his food in the company of Sudras is purged from all impurity by duly observing the ceremonies of purification. The Brahmana who takes his food in the company of Vaisyas is absolved from sin by living on alms for three successive nights. If a Brahmana takes his food with Kshatriyas, he should make expiation by bathing with his clothes on. By eating with a Sudra from off the same plate the Sudra loses his family respectability; the Vaisya by eating from off the same plate with a Vaisya, loses his cattle and friends. The Kshatriya loses his prosperity, and the Brahmana his splendour and energy. In such cases, expiations should be made, and propitiatory rites should be observed, and oblations offered to the gods. The Savitri hymn should be recited and the Revati rites and Kushmanda penances should be observed with the view of destroying the sin. If any of the above four classes partake of food partly eaten by a person of any other class, the expiation is undoubtedly made by smearing the body with auspicious substances like Rochana, Durva grass, and turmeric.'"

Section 137

"Yudhishthira said, 'O Bharata, of the two things charity and devotion, do thou condescend to tell me, O sire, which is the better in this world? Do thou, by this, remove a great doubt from my mind.'

"Bhishma said, 'Do thou, listen to me as I recite the names of the princes who having been devoted to virtue, and having cleansed their hearts by penances and practised gifts and other acts of piety, undoubtedly attained to the different celestial regions. The Rishi Atreya revered by all, attained, O monarch, to the excellent celestial regions, by imparting the knowledge of the unconditional Supreme Being to his pupils. King Sivi, the son of Usinara, by offering the life of his dear son, for the benefit of a Brahmana, was translated from this world to heaven. And Pratardana, the king of Kasi, by giving his son to a Brahmana, secured to himself unique and undying fame in this as well as in the other world. Rantideva, the son of Sankriti, attained to the highest heaven by duly making gifts to the high-souled Vasishtha. Devavriddha too went to heaven by giving a hundred-ribbed and excellent golden umbrella to a Brahmana for a sacrifice. The worshipful Amvarisha too has attained to the region of the gods, by making a gift of all his kingdom to a Brahmana of great power. King Janamejaya of the solar race, went to the highest heaven by making a gift of ear-rings, fine vehicles, and cows to Brahmanas. The Royal sage Vrishadarbhi went to heaven by making gifts of various jewels and beautiful houses to Brahmanas. King Nimi of Vidarva, attained to heaven with his sons, friends and cattle, by giving his daughter and kingdom to the high-souled Agastya. The far-famed Rama, the son of Jamadagni, attained to the eternal regions, far beyond his expectation, by giving lands to Brahmanas. Vasishtha, the prince of Brahmanas, preserved all the creatures at a time of great drought when the god Parjjanya did not bestow his grateful showers upon the earth, and for this act he has secured eternal bliss for himself. Rama, the son of Dasaratha, whose fame is very high in this world, attained to the eternal regions by making gifts of wealth at sacrifices. The far-famed royal sage Kakshasena, went to heaven by duly making over to the high-souled Vasishtha the wealth which he had deposited with him. Marutta, the son of Parikshita and the grandson of Karandhama, by giving his daughter in marriage to Angiras, immediately went to heaven. The highly devout king of Panchalal Brahmadatta, attained the blessed way by giving away a precious conch-shell. King Mitrasaha, by giving his favourite wife Madayanti to the high-souled Vasishtha, ascended to heaven. Sudyumna, the son of Manu, by causing the proper punishment to be inflicted upon the high-souled Likhita, attained to the most blessed regions. The celebrated royal sage Saharachitta went to the blessed regions, by sacrificing his dear life for the sake of a Brahmana. The king Satadyumna went to heaven by giving to Maudgaya a golden mansion replete with all the objects of desire. In ancient times, king Sumanyu by giving to Sandilya heaps of food looking like a hill, proceeded to heaven. The Salwa prince Dyutimat of great splendour attained to the highest regions by giving his kingdom to Richika. The Royal sage Madiraswa by giving his slender-waisted daughter to Hiranyahasta went to the region of the gods. The lordly Lomapada attained all the vast objects of his desire by giving his daughter Santa in marriage to Rishyasringa. The royal sage Bhagiratha, by giving his famous daughter Hansi in marriage to Kautsa, went to the eternal regions. King Bhagiratha by giving hundreds and thousands of kine with their young ones to Kohala attained to the most blessed regions. These and many other men, O Yudhishthira, have attained to heaven, by the merit of their charities and penances and they have also returned from thence again and again. Their fame will endure as long as the world will last. I have related to thee, O Yudhishthira, this story of those good householders who have attained to eternal regions by dint of their charities and penances. By their charities and by performing sacrifices and by procreating offspring, these people have attained to the heavenly regions. O foremost scion of Kuru's race, by always performing acts of charity, these men applied their virtuous intellects to the performance of sacrifices and charities. O mighty prince, as night has approached I shall explain to thee in the morning whatever doubts may arise in thy mind.'"

Section 138

"Yudhishthira said, 'I have heard from thee, O sire, the names of those kings that have ascended to heaven. O thou whose power is great in the observance of the vow of truth by following the religion of gift. How many kinds of gift are there that should be given? What are the fruits of the several kinds of gifts respectively? For what reasons, what kinds of gifts, made to what persons are productive of merits? Indeed, unto what persons should what gifts be made? For what reasons are how many kinds of gifts to be made? I desire to hear all this in detail.'"

"Bhishma said, 'Listen, O son of Kunti, in detail to me, O sinless one as I discourse on the subject of gifts. Indeed, I shall tell you, O Bharata, how gifts should be made unto all the orders of men. From desire of merit, from desire of profit, from fear, from free choice, and from pity, gifts are made, O Bharata! Gifts, therefore, should be known to be of five kinds. Listen now to the reasons for which gifts are thus distributed in five classes. With mind freed from malice one should make gifts unto Brahmanas, for by making gifts unto the one acquires fame here and great felicity hereafter. (Such gifts are regarded as made from desire of merit.) He is in the habit of making gifts; or he has already made gifts to me. Hearing such words from solicitors one gives away all kinds of wealth unto a particular solicitor. (Such gifts are regarded as made from desire of profit.) I am not his, nor is he mine. If disregarded, he may injure me. From such motives of fear even a man of learning and wisdom may make gifts unto an ignorant wretch. (Such gifts are regarded as made from fear.) This one is dear to me, I am also dear to him. Influenced by considerations like these, a person of intelligence, freely and with alacrity, make gifts unto a friend. (Such gifts are regarded as made from free choice.) The person that solicits me is poor. He is, again, gratified with a little. From considerations such as these, one should always make gifts unto the poor, moved by pity. (Gifts made from such considerations are regarded as made from pity.) These are the five kinds of gift. They enhance the giver's merits and fame. The Lord of all creatures (Brahman himself) has said that one should always make gifts according to one's power.'"

Section 139

"Yudhishthira said, 'O grandsire, thou art possessed of great wisdom. Indeed, thou art fully conversant with every branch of learning. In our great race thou art the only individual that swellest with all the sciences. I desire to hear from thee discourses that are interwoven with Religion and Profit, that lead to felicity hereafter, and that are fraught with wonder unto all creatures. The time that has come is fraught with great distress. The like of it does not generally come to kinsmen and friends. Indeed, save thee, O foremost of men, we have now none else that can take the place of an instructor. If, O sinless one, I with my brothers deserve the favour, it behoveth thee to answer the question I desire to ask thee. This one is

Narayana who is endued with every prosperity and is honoured by all the kings. Even he waits upon thee, showing thee every indulgence and honouring thee greatly. It behoveth thee to discourse unto me, through affection, for my benefit as also for that of my brothers, in the presence of Vasudeva himself and of all these kings.'"

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words of king Yudhishthira, Bhishma, the son of the river called after Bhagiratha, filled with joy in consequence of his affection for the monarch and his brothers, said what follows.'

"Bhishma said, 'I shall certainly recite to thee discourses that are delightful, on the subject, O king, of the puissance of this Vishnu as displayed in days of yore and as I have heard (from my preceptors). Listen to me also as I describe the puissance of that great god who has a bull for his device. Listen to me as I narrate also the doubt that filled the mind of the spouse of Rudra and that of Rudra himself. Once on a time the righteous souled Krishna observed a vow extending for ten and two years. For beholding him who had gone through the rite of initiation for the observance of his great vow, there came to that place Narada and Parvata, and the Island-born Krishna, and Dhaumya, that foremost of silent reciters, and Devala, and Kasyapa, and Hastikasyapa. Other Rishis also, endued with Diksha and self-restraint, followed by their disciples and accompanied by many Siddhas and many ascetics of great merit, came there. The son of Devaki offered them such honours of hospitality as are deserving of the highest praise and as are offered unto the gods alone. Those great Rishis sat themselves down upon seats some of which were green and some endued with the colour of gold and some that were fraught with the plumes of the peacock and some that were perfectly new and fresh. Thus seated, they began to converse sweetly with one another on subjects connected with Religion and duty as also with many royal sages and deities. At that time the energy, in the form of fire, Narayana, rising from the fuel that consisted of the rigid observance of his vow, issued out of the mouth of Krishna of wonderful feats. That fire began to consume those mountains with their trees and creepers and little plants, as also with their birds and deer and beasts of prey and reptiles. Soon the summit of that mountain presented a distressing and pitiful appearance, Inhabited by animals of diverse kinds which began to utter cries of woe and pain, the summit soon became bereft of every living creature. That fire of mighty flames, having consumed everything without leaving a remnant at last came back to Vishnu and touched his feet like a docile disciple. That crusher of foes, viz., Krishna, beholding that mountain burnt, cast a benignant look upon it and thereby brought it back to its former condition. That mountain thereupon once more became adorned with flowering trees and creepers, and once more echoed with the notes and cries of birds and deer and animals of prey and reptiles. Seeing that wonderful and inconceivable sight, all the ascetics became amazed. Their hairs stood on end and their vision was blurred with tears. That foremost of speakers, Narayana, beholding those Rishis thus filled with wonder, addressed them in these sweet and refreshing words, 'Why, indeed, has wonder filled the hearts of this assemblage of Rishis, these ascetics that are always free from attachment of every kind, that are divested of the idea of meum, and that are fully conversant with every sacred science? It behoveth these Rishis possessed of wealth of penances and freed from every stain to explain to me truly this doubt that has arisen in my mind.'"

"The Rishis said, 'It is thou that createst all the worlds, and it is thou that destroyest them again. It is thou that art Winter, it is thou that art Summer, and it is thou that art the season of rains. Of all the creatures, mobile and immobile, that are found on the earth, thou art the father, thou art the mother, thou art the master, and thou art the origin! Even this, O slayer of Madhu, is a matter of wonder and doubt with us. O source of all auspiciousness, it behoveth Thee to resolve to us that doubt, viz., the issue of fire from Thy mouth. Our fears being dispelled we shall then, O Hari, recite to thee what we have heard and seen.'"

"Vasudeva said, 'The fire that issued from my mouth and that resembles the all-consuming Yuga-fire in splendour, and by which this mountain has been crushed and scorched, is nothing else than the energy of Vishnu. Ye Rishis, ye are persons that have subjugated wrath, that have brought your senses under complete control, that are endued with wealth of penances, and that are very gods in puissance. Yet ye have suffered yourselves to be agitated and distressed! I am now engaged wholly with the observances relating to rigid vow. Verily, in consequence of my observing the vows of an ascetic, a fire issued from my mouth. It behoves you not to suffer yourselves to be agitated. It is for observing a rigid vow that I came to this delightful and auspicious mountain. The object that has brought me here is to acquire by the aid of penances a son that would be my equal in energy. In consequence of my penances, the Soul existing in my body became transformed into fire and issued out of my mouth. That fire had repaired to behold the boon-giving Grandsire of all the universe. The Grandsire, ye foremost of ascetics, told my soul that half the energy of the great god having the bull for his device would take birth as my son. That fire returning from its mission, has come back to me and approached my feet like a disciple desirous of serving me dutifully. Indeed, casting off its fury it has come back to me to its own proper nature. I have thus told you, in brief, a mystery appertaining to Him who has the lotus for his origin and who is endued with great intelligence. Ye Rishis possessed of wealth of penances, ye should not give way to fear! Ye are endued with far-reaching vision. Ye can proceed to every place without any impediment. Blazing with vows observed by ascetics, ye are adorned with knowledge and science. I now ask you to tell me something that is highly wonderful which you have heard of or seen on earth or in heaven. I feel an eager desire to taste the honey of that speech which will drop from your lips, the honey that will, I am sure, be as sweet as a jet of nectar itself. If I behold anything on earth or in heaven, which is highly delightful and of wonderful aspect but which is unknown to all of you, ye Rishis that look like so many gods, I say that that is in consequence of my own Supreme Nature which is incapable of being obstructed by anything. Anything wonderful whose knowledge dwelleth in me or is acquired by my own inspiration ceases to appear wonderful to me. Anything, however, that is recited by pious persons and that is heard from those that are good, deserves to be accepted with respect and faith. Such discourses exist on earth for a long time and are as durable as characters engraved on rocks. I desire, therefore, to hear, at this meeting something dropping from the lips of persons that are good and that cannot fail to be productive of good to men.' Hearing these words of Krishna all those ascetics became filled with surprise. They began to gaze at Janardana with those eyes of theirs that were as beautiful and large as the petals of the lotus. Some of them began to glorify him and some began to worship him with reverence. Indeed, all of them then hymned the praises of the slayer of Madhu with words whose meanings were adorned with the eternal Riks. All those ascetics then appointed Narada, that foremost of all persons conversant with speech, to gratify the request of Vasudeva.'

"The ascetics said, 'It behoveth thee, O Narada, to describe, in full, from the beginning, unto Hrishikesa, that wonderful and inconceivable incident which occurred, O puissant one, on the mountains of Himavat and which, O ascetic, was witnessed by those of us that had proceeded thither in course of our pilgrimage to the sacred waters. Verily, for the benefit of all the Rishis here assembled, it behoveth thee to recite that incident.' Thus addressed by those ascetics, the celestial Rishi, viz., the divine Narada, then recited the following story whose incidents had occurred some time before.'"

Footnotes

283:1 Sambhrama here means, probably, joy, or that gratification which shows itself in horripilation. It may also mean alacrity.

Section 140

"Bhishma said, 'Then Narada, that holy Rishi, that friend of Narayana, recited the following narrative of the discourse between Sankara and his spouse Uma.'

"Narada said, 'Once on a time the righteous-souled lord of all the deities, viz., Mahadeva with the bull for his device, practised severe penances on the sacred mountains of Himavat that are the resort of Siddhas and Charanas. Those delightful mountains are overgrown with diverse kinds of herbs and adorned with various species of flowers. At that time they were peopled by the different tribes of Apsaras and crowds of ghostly beings. There the great god sat, filled with joy, and surrounded by hundreds of ghostly beings who presented diverse aspects to the eye of the beholder. Some of them were ugly and awkward, some were of very handsome features, and some presented the most wonderful appearances. Some had faces like the lion's, some like the tiger's and some like the elephant's. In fact, the faces of those ghostly creatures presented every variety of animal faces. Some had faces resembling that of the jackal, some whose faces resembled the pard's; some like the ape's, some like the bull's. Some of them had faces like the owl's; some like the hawk's; some had faces like those of deer of diverse varieties. The great god was also surrounded by Kinnaras and Yakshas and Gandharvas and Rakshasas and diverse other created beings. The retreat to which Mahadeva had betaken himself also abounded with celestial flowers and blazed with celestial rays of light. It was perfumed with celestial sandal, and celestial incense was burnt on every side. And it echoed with the sounds of celestial instruments. Indeed, it resounded with the beat of Mridangas and Panavas, the blare of conchs, and the sound of drums. It teemed with ghostly beings of diverse tribes that danced in joy and with peacocks also that danced with plumes outspread. Forming as it did the resort of the celestial Rishis, the Apsaras danced there in joy. The place was exceedingly agreeable to the sight. It was exceedingly beautiful, resembling Heaven itself. Its entire aspect was wonderful and, indeed, it is indescribable in respect of its beauty and sweetness. Verily, with the penances of that great deity who sleeps on mountain breasts, that prince of mountains shone with great beauty. It resounded with the chant of the Vedas uttered by learned Brahmanas devoted to Vedic recitation. Echoing with the hum of bees, O Madhava, the mountain became incomparable in beauty. The ascetics, beholding the great deity who is endued with a fierce form and who looks like a great festival, became filled, O Janardana, with great joy. All the highly blessed ascetics, the Siddhas who have drawn in their vital seed, the Maruts, the Vasus, the Sadhyas, the Viswedevas, Vasava himself, the Yakshas, the Nagas, the Pisachas, the Regents of the world, the several sacred Fires, the Winds, and all the great creatures dwelt on that mountain with minds concentrated in Yoga. All the Seasons were present there and scattered those regions with all kinds of wonderful flowers. Diverse kinds of blazing herbs illuminated the woods and forests on that mountain. Various species of birds, filled with joy, hopped about and sang merrily on the delightful beast of that mountain. Those birds were exceedingly lovable in consequence of the notes they uttered. The high-souled Mahadeva sat, displayed in beauty, on one of the peaks that was adorned with excellent minerals, as if it served the purposes of a fine bedstead. Round his loins was a tiger-skin, and a lion-skin formed his upper garments. His sacred thread consisted of a snake. His arms were decked with a pair of red Angadas, His beard was green. He had matted locks on his head. Of terrible features, he it is that inspires with fear the hearts of all the enemies of the gods. It is he, again, that assures all creatures by dispelling their fears. He is adored by his worshippers as the deity having the bovine bull for his device. The great Rishis, beholding Mahadeva, bowed to him by touching the ground with their heads. Endued with forgiving souls, they all became (in consequence of the sight they had obtained of the great deity) freed from every sin and thoroughly cleansed. The retreat of that lord of all creatures with many terrible forms, shone with a peculiar beauty. Abounding with many large snakes, it became unapproachable and unbearable (by ordinary beings). Within the twinkling of the eye. O slayer of Madhu, everything there became exceedingly wonderful. Indeed, the abode of that great deity having the bovine bull for his device began to blaze with a terrible beauty. Unto Mahadeva seated there, came his spouse, the daughter of Himavat, surrounded by the wives of the ghostly beings who are the companions of the great deity. Her attire was like that of her lord and the vows she observed were like those of his. She held a jar on her loins that was filled with the waters of every Tirtha, and was accompanied by the presiding deities (of her own sex) of all the mountain streams. Those auspicious ladies walked in her train. The goddess approached raining flowers on every side and diverse kinds of sweet perfumes. She who loved to reside on the breast of Himavat advanced in this guise towards her great lord. The beautiful Uma, with smiling lips and desirous of playing a jest, covered from behind, with her two beautiful hands, the eyes of Mahadeva. As soon as Mahadeva's eyes were thus covered, all the regions became dark and life seemed to be extinct everywhere in the universe. The Homa rites ceased. The universe became suddenly deprived of the sacred Vashat also. All living creatures became cheerless and filled with fear. Indeed, when the eyes of the lord of all creatures were thus closed, the universe seemed to become sunless. Soon, however, that overspreading darkness disappeared. A mighty and blazing flame of fire emanated from Mahadeva's forehead. A third eye, resembling another sun, appeared (on it). That eye began to blaze forth like the Yuga-fire and began to consume that mountain. The large-eyed daughter of Himavat, beholding what occurred, bowed her head unto Mahadeva endued with that third eye which resembled a blazing fire. She stood there with gaze fixed on her lord. When the mountain forests burned on every side, with their Was and other trees of straight Trunks, and their delightful sandals and diverse excellent medicinal herbs, herds of deer and other animals, filled with fright, came with great speed to the place where Hara sat and sought his protection. With those creatures almost filling it, the retreat of the great deity blazed forth with a kind of peculiar beauty. Meanwhile, that fire, swelling wildly, soared up to the very heavens and endued with the splendour and unsteadiness of lightning and looking like a dozen suns in might and effulgence, covered every side like the all-destroying Yuga-fire. In a moment, the Himavat mountains were consumed, with their minerals and summits and blazing herbs. Beholding Himavat crushed and consumed, the daughter of that prince of mountains sought the protection of the great deity and stood before him her hands joined in reverence. Then Sarva, seeing Uma overcome by an accession of womanly mildness and finding that she was unwilling to behold her father Himavat reduced to that pitiable plight, cast benignant looks upon the mountain. In a moment the whole of Himavat was restored to his former condition and became as beautiful to look at as ever. Indeed, the mountain put forth a cheerful aspect. All its trees became adorned with flowers. Beholding Himavat to his natural condition, the goddess Uma, divested of every fault, addressed her lord, that master of all creatures, the divine Maheswara, in these words.'

"Uma said, 'O holy one, O lord of all creatures, O deity that art armed with the trident, O thou of high vows, a great doubt has filled my mind. It behoveth thee to resolve that doubt for me. For what reason has this third eye appeared in thy forehead? Why also was the mountain consumed with the woods and all that belonged to it? Why also, O illustrious deity, hast thou restored the mountain to its former condition? Indeed, having burnt it once, why hast thou again caused it to be covered with trees?'

"Maheswara said, 'O goddess without any fault, in consequence of thy having covered my eyes through an act of indiscretion the universe became in a moment devoid of light. When the universe became sunless and, therefore, all became dark, O daughter of the prince of mountains, I created the third eye desirous of protecting all creatures. The high energy of that eye crushed and consumed this 'mountain. For pleasing thee, however, O goddess, I once more made Himavat what he was by repairing the injury.'

"Uma said, 'O holy one, why are those faces of thine which are on the east, the north, and the west, so handsome and so agreeable to look at like the very moon? And why is that face of thine which is on the south so terrible? Why are thy matted locks tawny in hue and so erect? Why is thy throat blue after the manner of the peacock's plumes? Why, O illustrious deity, is the Pinaka always in thy hand? Why art thou always a Brahmacharin with matted locks? O lord, it behoves thee to explain all these to me. I am thy spouse who seeks to follow the same duties with thee. Further, I am thy devoted worshipper, O deity, having the bull for thy mark!'

"Narada continued, 'Thus addressed by the daughter of the prince of mountains, the illustrious wielder of Pinaka, the puissant Mahadeva, became highly gratified with her. The great god then addressed her saying, 'O blessed lady, listen to me as I explain, with the reasons thereof, why my forms are so.'"

Section 141

"The blessed and holy one said, 'In days of yore, a blessed woman was created by Brahman, called Tilottama, by culling grains of beauty from every beautiful object in the universe. One day, that lady of beautiful face, unrivalled in the universe for beauty of form, came to me, O goddess, for circumambulating me but really impelled by the desire of tempting me. In whatever direction that lady of beautiful teeth turned, a new face of mine instantly appeared (so eager did I become to see her). All those faces of mine became agreeable to look at. Thus, in consequence of the desire of beholding her, I became four-faced, through Yoga-puissance, Thus, I showed my high Yoga-power in becoming four-faced. With that face of mine which is turned towards the east, I exercise the sovereignty of the universe, With that face of mine which is turned towards the north, I sport with thee, O thou of faultless features! That face of mine which is turned towards the west is agreeable and auspicious. With it I ordain the happiness of all creatures. That face of mine which is turned towards the south is terrible. With it I destroy all creatures. I live as a Brahmacharin with matted locks on my head, impelled by the desire of doing good to all creatures. The bow Pinaka is always in my hand for accomplishing the purposes of the deities. In days of yore, Indra, desirous of acquiring my prosperity, had hurled his thunderbolt at me. With that weapon my throat was scorched. For this reason I have become blue-throated.'

"Uma said, 'When, O foremost of all creatures, there are so many excellent vehicles endued with great beauty, why is it that thou hast selected a bovine bull for thy vehicle?'

"Maheswara said, 'In the days of yore, the Grandsire Brahma created the celestial cow Surabhi yielding abundant milk. After her creation there sprang from her a large number of kine all of which yielded copious quantities of milk sweet as nectar. Once on a time a quantity of froth fell from the mouth of one of her calves on my body. I was enraged at this and my wrath scorched all the kine which thereupon became diversified in hue. I was then pacified by the Master of all the worlds, viz., Brahma, conversant with all topics. It was he who gave me this bull both as a vehicle for bearing me and as a device on my banner.'

"Uma said, 'Thou hast many abodes in heaven, of diverse forms and possessed of every comfort and luxury. Why, O holy one, dost thou reside in the crematorium, abandoning all those delightful mansions? The crematorium is full of the hair and bones (of the dead), abounds with vulture and jackals, and is strewn with hundreds of funeral pyres. Full of carrion and muddy with fat and blood, with entrails and bones strewn all over it, and always echoing with the howls of jackals, it is certainly an unclean place.'

"Maheswara said, 'I always wander over the whole earth in search of a sacred spot. I do not, however, see any spot that is more sacred than the crematorium. Hence, of all abodes, the crematorium pleases my heart most, shaded that it generally is by branches of the banian and adorned with torn garlands of flowers. O thou of sweet smiles, the multitudes of ghostly beings that are my companions love to reside in such spots. I do not like, O goddess, to reside anywhere without those ghostly creatures being by my side. Hence, the crematorium is a sacred abode to me. Indeed, O auspicious lady, it seems to me to be the very heaven. Highly sacred and possessed of great merit, the crematorium is much applauded by persons desirous of having holy abodes.'

"Uma said, 'O holy one, O lord of all creatures, O foremost of all observers of duties and religious rites, I have a great doubt, O wielder of Pinaka, O giver of boons. These ascetics, O puissant lord, have undergone diverse kinds of austerities. In the world are seen ascetics wandering everywhere under diverse forms and clad in diverse kinds of attire. For benefiting this large assemblage of Rishis, as also myself, do thou kindly resolve, O chastiser of all foes, this doubt of mine. What indications has Religion or Duty been said to possess? How, indeed, do men become unacquainted with the details of Religion or Duty to succeed in observing them? O puissant lord, O thou that art conversant with Religion, do thou tell me this.'

"Narada continued, 'When the daughter of Himavat put this question, conclave of Rishis there present worshipped the goddess and adored her with words adorned with Riks and with hymns fraught with deep import.'

"Maheswara said, 'Abstention from injury, truthfulness of speech, compassion towards all beings, tranquillity of soul, and the making of gifts to the best of one's power, are the foremost duties of the householder. Abstention from sexual congress with the spouses of other men, protection of the wealth and the woman committed to one's charge, unwillingness to appropriate what is not given to one, and avoidance of honey and meat,--these are the five chief duties. Indeed, Religion or Duty has many branches all of which are fraught with happiness. Even these are the duties which these embodied creatures who regard duty as superior should observe and practise. Even these are the sources of merit.'

"Uma said, O holy one, I wish to ask thee another question about which I have great doubts. It behoveth thee to answer it and dispel my doubts. What are the meritorious duties of the four several orders? What duties appertain to the Brahmana? What to the Kshatriya? What are the indications of those duties that appertain to the Vaisya? And what kind of duties appertain to the Sudra?'

"The holy one said, 'O highly blessed lady, the question thou hast asked is a very proper one. Those persons that belong to the regenerate order are regarded as highly blessed, and are, indeed, gods on earth. Without doubt, the observance of fasts (i.e., subjugation of the senses) is always the duty of the Brahmana. When the Brahmana succeeds in properly observing all his duties, he attains to identity with Brahma. The proper observance of the duties of Brahmacharya, O goddess, are his ritual. The observance of vows and the investiture with the sacred thread are his other duties. It is by these that he becomes truly regenerate. He becomes a Brahmana for worshipping his preceptors and other seniors as also the deities. Verily, that religion which has for its soul the study of the Vedas is the source of all piety. Even that is the religion which those embodied creatures who are devoted to piety and duty should observe and practise.'

"Uma said, 'O holy one, my doubts have not been dispelled. It behoveth thee to explain in detail what the duties are of the four respective orders of men.'

"Maheswara said, 'Listening to the mysteries of religion and duty, observance of the vows indicated in the Vedas, attention to the sacred fire, and accomplishment of the business of the preceptor, leading a mendicant life, always bearing the sacred thread, constant recitation of the Vedas, and rigid observance of the duties of Brahmacharya, are the duties of the Brahmana. After the period of study is over, the Brahmana, receiving the command of his preceptor, should leave his preceptor's abode for returning to his father's house. Upon his return he should duly wed a wife that is fit for him. Another duty of the Brahmana consists in avoiding the food prepared by the Sudra. Walking along the path of righteousness, always observing fasts and the practices of Brahmacharya, are his other duties. The householder should keep up his domestic fire for daily worship. He should study the Vedas. He should pour libations in honour of the Pitris and the deities. He should keep his senses under proper control. He should eat what remains after serving gods and guests and all his dependants. He should be abstemious in food, truthful in speech, and pure both externally and internally. Attending to guests is another duty of the householder, as also the keeping up of the three sacrificial fires. The householder should also attend to the ordinary sacrifices that go by the name of Ishti and should also dedicate animals to the deities according to the ordinances. Indeed, the performance of sacrifices is his highest duty as also a complete abstention from injury to all creatures. Never to eat before serving the deities and guests and dependants is another duty of the householder. The food that remains after serving gods and guests and dependants is called Vighasa. The householder should eat Vighasa. Indeed, to eat after the members of one's family including servants and other dependants, is regarded as one of the special duties of the regenerate householder, who should, be conversant with the Vedas. The conduct of husband and wife, in the case of householder, should be equal. He should every day make offerings of flowers and other articles unto those deities that preside over domesticity. The householder should take care that his house is every day properly rubbed (with cowdung and water). He should also observe fasts every day. Well-cleaned and well-rubbed, his house should also be every day fumigated with the smoke of clarified butter poured on his sacred fire in honour of the deities and the Pitris. Even these are the duties appertaining to the householder's mode of life as observable by a regenerate person. Those duties really uphold the world. Verily, those duties always and eternally flow from those righteous persons among the Brahmanas that lead a life of domesticity. Do thou listen to me with concentrated attention, O goddess, for I shall now tell thee what the duties are which appertain to the Kshatriya and about which thou hast asked me. From the beginning it has been said that the duty of the Kshatriya is to protect all creatures. The king is the acquirer of a fixed share of the merits earned by his subjects. By that means the king becomes endued with righteousness. That ruler of men who rules and protects his subjects righteously, acquires, by virtue of the protection he offers to others, many regions of felicity in the world to come. The other duties of a person of the kingly order consist of self-restraint and Vedic study, the pouring of libations on the sacred fire, the making of gifts, study, the bearing of the sacred thread, sacrifices, the performance of religious rites, the support of servants and dependants, and perseverance in acts that have been begun. Another duty of his is to award punishments according to the offences committed. It is also his duty to perform sacrifices and other religious rites according to the ordinances laid down in the Vedas. Adherence to the practice of properly judging the disputes of litigants before him, and a devotion to truthfulness of speech, and interference for aiding the distressed, are the other duties by discharging which the king acquires great glory both here and hereafter. He should also lay down his life on the field of battle, having displayed great prowess on behalf of kine and Brahmanas. Such a king acquires in Heaven such regions of felicity as are capable of being won by the performance of Horse-sacrifices. The duties of the Vaisya always consist of the keeping of cattle and agriculture, the pouring of libations on the sacred fire, the making of gifts, and study. Trade, walking in the path of righteousness, hospitality, peacefulness, self-restraint, welcoming of Brahmanas, and renouncing things (in favour of Brahmanas), are the other eternal duties of the Vaisya. The Vaisya, engaged in trade and walking in the path of righteousness, should never sell sesame and perfumery and juices or liquid substances. He should discharge the duties of hospitality towards all. He is at liberty to pursue religion and wealth and pleasure according to his means and as much as is judicious for him. The service of the three regenerate classes constitutes the high duty of the Sudra. That Sudra who is truthful in speech and who has subdued his senses is regarded as having acquired meritorious penances. Verily, the Sudra, who having got a guest, discharges the duties of hospitality towards him, is regarded as acquiring the merit of high penances. That intelligent Sudra whose conduct is righteous and who worships the deities and Brahmanas, becomes endued with the desirable rewards of righteousness. O beautiful lady, I have thus recited to thee what the duties are of the four orders. Indeed, O blessed lady, I have told thee what their respective duties are. What else dost thou wish to hear?'

"Uma said, 'Thou has recited to me what the respective duties are of the four orders, auspicious and beneficial for them. Do thou now tell me, O holy one, what the common duties are of all the orders.'

"Maheswara said, 'The foremost of all beings in the universe viz., the Creator Brahma, ever desirous of righteous accomplishments, created the Brahmanas for rescuing all the worlds. Among all created beings, they are, verily, gods on earth. I shall at the outset tell thee what the religious acts are which they should do and what the rewards are which they win through them. That religion which has been ordained for the Brahmanas is the foremost of all religions. For the sake of the righteousness of the world, three religions were created by the Self-born One. Whenever the world is created (or re-created), those religions are created by the Grandsire. Do thou listen. These are the three eternal religions. The religion that is propounded in the Vedas is the highest; that which is propounded in the Smritis is the next in the order of importance; the third in importance is that which is based upon the practices of those who are regarded as righteous. The Brahmans possessed of learning should have the three Vedas. He should never make the study of the Vedas (or recitation of the scriptures) the means of his living. He should devote himself to the three well-known acts (of making gifts, studying the Vedas, and performing sacrifices). He should transcend' the three (viz., lust, wrath, and covetousness). He should be the friend of all creatures. A person that possesses these attributes is called a Brahmans. The lord of the universe declared these six acts for the observance of Brahmanas. Listen to those eternal duties. The performance of sacrifices, officiating at the sacrifices of others, the making of gifts, the acceptance of gifts, teaching, and study, are the six acts by accomplishing which a Brahmans wins religious merit. Verily, the daily study of the Vedas is a duty. Sacrifice is (another) eternal duty. The making of gifts according to the measure of his power and agreeable to the ordinance, is, in his case, much applauded. Tranquillity of mind is a high duty that has always been current among them that are righteous. Householders of pure mind are capable of earning very great merit. Indeed, he who cleanses his soul by the performance of the five sacrifices, who is truthful in speech, who is free from malice, who makes gifts, who treats with hospitality and honour all regenerate guests, who lives in well-cleaned abodes, who is free from pride, who is always sincere in his dealings, who uses sweet and assuring words towards others, who takes pleasure in serving guests and others arrived at his abode, and who eats the food that remains after the requirements have been gratified of all the members of his family and dependants, wins great merit. That man who offers water to his guests for washing their feet and hands, who presents the Arghya for honouring the recipient, who duly gives seats, and beds, and lamps for lighting the darkness, and shelter to those that come to his abode, is regarded as highly righteous. That householder who rises at dawn and washes his mouth and 'face and serves food to his guests, and having honoured them duly dismisses them from his abode and follows them (as a mark of honour) for a little distance, acquires eternal merit. Hospitality towards all, and the pursuit of the aggregate of three, are the duties of the householder. The duties of the Sudra consist in the pursuit of the aggregate of three. The Religion ordained for the householder is said to have Pravritti for its chief indication. Auspicious, and beneficial to all creatures, I shall expound it to thee. The householder should always make gifts according to the measure of his power. He should also perform sacrifices frequently after the same manner. Indeed, he who wishes to achieve his own good should always achieve meritorious acts. The householder, should acquire wealth by righteous means. The wealth thus acquired should be carefully divided into three portions, keeping the requirements of righteousness in view. With one of those portions he should accomplish all acts of righteousness. With another he should seek to gratify his cravings for pleasure. The third portion he should lay out for increasing. The Religion of Nivritti is different. It exists for emancipation (from re-birth by absorption into Brahman). I shall tell thee the conduct that constitutes it. Listen to me in detail, O goddess. One of the duties inculcated by that religion is compassion towards all creatures. The man that follows it should not reside in one place for more than one day. Desirous of achieving emancipation, the followers of this Religion free themselves from the bonds of hope (or desire). They have no attachment to habitation, to the Kamandalu they bear for keeping water, to the robes that cover their loins, or the seat whereupon they rest, or the triple stick they bear in their hands, or the bed they sleep on, or the fire they want, or the chamber that houses them. A follower of this Religion sets his heart upon the workings of his soul. His mind is devoted to Supreme Brahman. He is filled with the idea of attaining to Brahman. He is always devoted to Yoga and the Sankhya Philosophy. He desires no other shelter than the foot of a tree. He houses himself in empty abodes of men. He sleeps on the banks of rivers. He takes pleasure in staying by such banks. He is freed from every attachment, and from every tie of affection. He merges the existence of his own soul into the Supreme Soul. Standing like a stake of wood, and abstaining from all food he does only such acts as point to Emancipation. Or, he may wander about, devoted to Yoga. Even these are the eternal duties of a follower of the Religion of Nivritti. He lives aloof from his species. He is freed from all attachments. He never resides in the same place for more than a day. Freed from all bonds he roves over the world. Emancipated from all ties, he never sleeps on even the same river-bank for more than a day. Even this is the religion of persons conversant with Emancipation as declared in the Vedas. Even this is the righteous path that is trodden by the righteous. He who follows in this track leaves no vestige behind. Bhikshus (or followers of the religion of Emancipation) are of four kinds. They are Kutichakas, Vahudakas, Hansas, and Paramahansas. The second is superior to the first, the third to the second, and the fourth to the third. There is nothing superior to the Paramahansa; nor is there anything inferior to it or beside it or before it. It is a condition that is divested of sorrow and happiness; that is auspicious and freed from decrepitude and death and that knows no change.'

"Uma said, 'Thou halt recited the religion of the householders, that of Emancipation, and that which is based upon the observances of the righteous. These paths are high and exceedingly beneficial to the world of living creatures. O thou that art conversant with every religion, I desire now to hear what is the high religion of the Rishis. I always have a liking for those that dwell in ascetic retreats. The perfume that emanates from the smoke of the libations of clarified butter poured on the sacred fire seems to pervade the entire retreats and make them delightful. Marking this, O great god, my heart becomes always filled with delight. O puissant deity, I have doubts regarding the religion of the ascetics. Thou art conversant with the details of all religions. Do thou enlighten me, O god of gods, in detail, respecting this topic truly about which I have asked thee, O great deity!'

"The blessed and holy one said, 'Yes, I shall recite to thee the high and excellent religion of the ascetics. By following the dictates of that religion, O auspicious lady, the ascetics attain to success through the severe penances they practise. O highly blessed one, do thou hear, from the beginning, what the duties are of those righteous Rishis that are conversant with every duty and that are known by the name of Phenapas. The Grandsire Brahma (during the days he devoted to the observance of penances) drank some nectar (in the form of water). That water had flowed in heaven from a great sacrifice. The froth of that water is highly auspicious and (in consequence of Brahma's having drunk it) it partook of His own nature. Those Rishis that subsist upon the measure of froth that thus issued (from the water indicated) are called Phenapas (Froth-eaters). Even this is the conduct of those pure-souled Rishis, O lady, possessed of wealth of penances! Listen now to me as I explain to thee who the Valkhilyas are. The Valkhilyas are ascetics that have won success by their penances. They reside in the solar disc. Adopting the means of subsistence that is followed by the birds, those Rishis, conversant with every duty of righteousness, live according to the Unchha mode. Their attire consists of deer-skins or barks of trees. Freed from every pair of opposites, the Valkhilyas, possessed of wealth of penances, walk in this track of righteousness. They are as big as a digit of the thumb. Distributed into classes, each class lives in the practice of the duties assigned to it. They desire only to practise penance. The merits they win by their righteous conduct are very high. They are regarded as having attained to an equality with the gods and exist for the accomplishment of the purposes of the gods. Having burnt off all their sins by severe penances, they blaze forth in effulgence, illuminating all the points of the compass. Others, called Chakracharas, are endued with cleansed souls and devoted to the practice of compassion. Righteous in their conduct and possessed of great sanctity, they live in the region of Soma. Thus residing near enough to the region of the Pitris, they duly subsist by drinking the rays of Soma. There are others called Samprakshalas and Asmkuttas and Dantolukhalas. These live near the Soma-drinking deities and others that drink flames of fire. With their wedded spouses, and with passions under complete control, they too subsist upon the rays of Soma. They pour libations of clarified butter on the sacred fire, and adore the Pitris under proper forms. They also perform the well-known sacrifices. Even this is said to constitute their religion. The religion of the Rishis, O goddess, is always observed by those who are houseless and who are free to rove through every region including that of the gods. There are, again, other classes about whom I shall speak presently. Do thou listen. It is necessary that they who observe the different religions of the Rishis, should subjugate their passions and know the Soul.

Indeed, in my opinion, lust and wrath should be completely conquered. With corn (wealth) acquired by the Unchha mode, they should discharge the following duties, viz., the pouring of libations on the sacred fire, occupying a fixed seat employing oneself the while in the sacrifice called Dharmaratri, performance of she Soma-sacrifice, acquisition of especial knowledge, the giving of sacrificial presents which forms the fifth, the daily performance of sacrifices, devotion to the worship of the Pitris and the deities, hospitality towards all. Abstention from all luxurious viands prepared from cow's milk, taking a pleasure in tranquillity of heart, lying on bare rocks or the earth, devotion to Yoga, eating potherbs and leaves of trees, and subsisting upon fruits and roots and wind and water and moss, are some of the practices of the Rishis by which they attain to the end that belongs to persons unsubjugated (by the world). When the smoke has ceased to curl upwards from a house, when the husking machine has ceased to ply, when the hearth-fire has been extinguished, when all the inmates have taken their food, when dishes are no longer carried from room to room, when mendicants have ceased to walk the streets, it is then that the man who is devoted to the religion of truth and tranquillity of soul, desiring to have a guest (but finding his desire ungratified), should eat what remnant of food may still occur in the house. By acting in this way, one becomes a practiser of the religion of the Munis. One should not be arrogant, nor proud, nor cheerless and discontented; nor should one wonder at anything. Indeed, one should behave equally towards friends and foes. Verily, one who is the foremost of all persons conversant with duties should also be friendly towards all creatures."

Footnotes

291:1 Upavasa here, as explained by the commentator, is used for Indriyajaya or subjugation of the senses.

291:2 He who takes his meals at the proper hours is said to observe fasts. He who avoids sexual congress with other women and associates with only his wedded spouse and that at her season, is said to observe Brahmacharya.

293:1 To sell the Vedas or any kind of knowledge is a great sin.

295:1 The correct reading of the latter half of the first line is nabaram natirogratah. The commentator explains, this means that 'there is nothing inferior to it or beside it or before it.' In the first part of the first line it has been said that there is nothing superior to it. The sense is that it includes all, being as comprehensive as Brahman.

296:1 Samprakshalas are those Rishis who wash all their utensils daily so that nothing is stored for them for the next day. Asmakuttas are those that use only two pieces of stone for husking their grain. Dantolukhalas are those that use their teeth for purposes of husking the grain they eat.

Section 142

"Uma said, 'Forest recluses reside in delightful regions, among the springs and fountains of rivers, in bowers by the sides of streams and rills, on hills and mountains, in woods and forests, and in sacred spots full of fruits and roots. With concentrated attention and observant of vows and rules, they dwell in such places. I desire, O Sankara, to hear the sacred ordinances which they follow. These recluses, O god of all gods, are persons that depend, for the protection of their bodies, upon themselves alone.'

Maheswara said, 'Do thou hear with concentrated attention what the duties are of forest recluses. Having listened to them with one mind, O goddess, do thou set thy heart upon righteousness. Listen then to what the acts are that should be practised by righteous recluses crowned with success, observant of rigid vows and rules, and residing in woods and forests. Performing ablutions thrice a day, worshipping the Pitris and the deities, pouring libations on the sacred fire, performing those sacrifices and rites that go by the name of Ishti-homa, picking up the grains of Nivara-paddy, eating fruit and roots, and using oil that is pressed out from Inguda and castor-seeds are their duties. Having gone through the practices of Yoga and become crowned with (ascetic) success and freed from lust and wrath, they should seat themselves in the attitude called Virasana. Indeed, they should reside in those places which are inaccessible to cowards. Observant of the excellent ordinances relating to Yoga, sitting in summer in the midst of four fires on four sides with the sun overhead, duly practising what is called Manduka Yoga, and always seated in the attitude called Virasana, and lying on bare rocks or the earth, these men, with hearts set upon righteousness, must expose themselves to cold and water and fire. They subsist upon water or air or moss. They use two pieces of stones only for husking their corn. Some of them use their teeth only for such a purpose. They do not keep utensils of any kind (for storing anything for the day to come). Some of them clothe themselves with rags and barks of trees or deer-skins. Even thus do they pass their lives for the measure of time allotted to them, according to the ordinances (set forth in the scriptures). Remaining in woods and forests, they wander within woods and forests, live within them, and are always to be found within them. Indeed, these forest recluses entering into woods and forests live within them as disciples, obtaining a preceptor, live with him. The performance of the rites of Homa is their duty, as also the observance of the five sacrifices. A due observance of the rules about distribution (in respect of time) of the fivefold sacrifices as laid down in the Vedas, devotion to (other) sacrifices, forming the eighth, observance of the Chaturmasya, performance of the Paurnamasya, and other sacrifices, and performance of the daily sacrifices, are the duties of these men dissociated from wives, freed from every attachment, and cleansed from every sin. Indeed, they should live even thus in the forest. The sacrificial ladle and the water-vessel are their chief wealth. They are always devoted to the three fires. Righteous in their conduct and adhering to the path of virtue, they attain to the highest end. These Munis, crowned with (ascetic) success and ever devoted to the religion of Truth, attain to the highly sacred region of Brahman or the eternal region of Soma. O auspicious goddess, I have thus recited to thee, in brief, the outlines of the religion that is followed by forest recluses and that has many practices in detail.'

"Uma said, 'O holy one, O lord of all creatures, O thou that art worshipped by all beings, I desire to hear what the religion is of those Munis that are followers of the scriptures treating of ascetic success. Do thou recite it to me. Residing in woods and forests and well-accomplished in the scriptures of success, some amongst them live and act as they like, without being restrained by particular practices; others have wives. How, indeed, have their practices been laid down?'

"Mahadeva said, 'O goddess, the shaving of the head and the wearing of the brown robes are the indications of those recluses that rove about in freedom; while the indications of those that sport with wedded wives consist in passing their nights at home. Performing ablutions there times a day is the duty of the classes, while the Homa, with water and fruits from the wilderness, belongs to the wedded recluses as performed by the Rishis in general. Absorption, Yoga-meditation, and adherence to those duties that constitute piety and that have been laid down as such (in the scriptures and the Vedas) are some of the other duties prescribed for them. All those duties also of which I have spoken to thee before as appertaining to recluses residing in forests, are the duties of these also. Indeed, if those duties are observed, they that observe them, attain to the rewards that attach to severe penances. Those forest recluses that lead wedded lives should confine the gratification of their senses to these wedded wives of theirs. By indulging in sexual congress with their wives at only those times when their seasons come, they conform to the duties that have been laid down for them. The religion which these virtuous men are to follow is the religion that has been laid down and followed by the Rishis. With their eyes set upon the acquisition of righteousness, they should never pursue any other object of desire from a sense of unrestrained caprice. That man who makes the gift unto all creatures of an assurance of perfect harmlessness or innocence, freed as his soul becomes from the stain of malice or harmfulness, becomes endued with righteousness. Verily, that person who shows compassion to all creatures, who adopts as a vow a behaviour of perfect sincerity towards al creatures, and who constitutes himself the soul of all creatures, becomes endued with righteousness. A bath in all the Vedas, and a behaviour of sincerity towards all creatures, are looked upon as equal in point of merit; or, perhaps, the latter is a little distinguished above the other in point of merit. Sincerity, it has been said, is Righteousness; while insincerity or crookedness is the reverse. That man who conducts himself with sincerity becomes endued with Righteousness. The man who is always devoted to sincerity of behaviour, succeeds in attaining to a residence among the deities. Hence, he who wishes to achieve the merit of righteousness should become endued with sincerity. Possessed of a forgiving disposition and of self-restraint, and with wrath under complete subjection, one should transform oneself into an embodiment of Righteousness and become freed from malice. Such a man, who becomes devoted, besides, to the discharge of all the duties Religion, becomes endued with the merit of Righteousness. Freed from drowsiness and procrastination, the pious person, who adheres to the path of Righteousness to the best of his power, and becomes possessed of pure conduct, and who is venerable in years, comes to be regarded as equal to Brahma himself.'

"Uma said. By what course of duties, O god, do those ascetics who are attached to their respective retreats and possessed of wealth of penances, succeed in becoming endued with great splendour? By what acts again, do kings and princes who are possessed of great wealth, and others who are destitute of wealth, succeed in obtaining high rewards? By what acts, O god, do denizens of the forest succeed in attaining to that place which is eternal and in adorning their persons with celestial sandal-paste? O illustrious god of three eyes, O destroyer of the triple city, do thou dispel this doubt of mine connected with the auspicious subject of the observance of penances by telling everything in detail.'

"The illustrious deity said, 'Those who observe the vows relating to fasts and restrain their senses, who abstain from injury of any kind to any creature, and who practise truthfulness of speech, attain to success and ascending to Heaven sport in felicity with the Gandharvas as their companions, freed from every kind of evil. The righteous souled man who lies down in the attitude which appertains to Manduka-Yoga, and who properly and according to the ordinance performs meritorious acts after having taken the Diksha, sports in felicity in the next world in the company of the Nagas. That man who lives in the company of deer and subsists upon such grass and vegetables as fall off from their mouths, and who has undergone the Diksha and attends to the duties attached to it, succeeds in attaining to Amaravati (the mansions of Indra). That man who subsists upon the moss he gathers and the fallen leaves of trees that he picks up, and endures all the severities of cold, attains to very high place. That man who subsists upon either air or water, or fruits and roots, attains in after life to the affluence that belongs to the Yakshas and sports in felicity in the company of diverse tribes of Apsaras. Having practised for two and ten years, according to the rites laid down in the ordinances, the vow relating to the endurance of the five fires in the summer season, one becomes in one's next life a king. That man who, having observed vows with respect to food, practises penances for two and twelve years, carefully abstaining from all interdicted food, taken at forbidden hours, during the periods becomes in his next life a ruler of earth. That man who sits and lies on the bare ground with the cope of the firmament alone for his shelter, observes the course of duties that attach to Diksha, and then casts off his body by abstaining from all food, attains to great felicity in Heaven. The rewards of one who sits and lies down upon the bare ground (with the welkin alone for his shelter) are said to be excellent vehicles and beds, and costly mansions possessed of the resplendence of the moon, O lady! That man who, having subsisted upon abstemious diet and observed diverse excellent vows, lives depending upon his own self and then casts off his body by abstaining from all food, succeeds in ascending to heaven and enjoying all its felicity. That man who, having lived in entire dependence upon his own self, observes for two and ten years the duties that appertain to Diksha, and at last casts off his body on the great ocean, succeeds in attaining to the regions of Varuna after death. That man who, living in entire dependence upon his own self observes the duties that attach to Diksha for two and ten years, and pierces his own feet with a sharp stone, attains to the felicity of the region that belongs to the Guhyakas. He who cultivates self with the aid of self, who frees himself from the influence of all pairs of opposites (such as heat and cold, joy and sorrow, etc), who is freed from every kind of attachment, and who mentally observes for two and ten years such a course of conduct after Diksha, attains to Heaven and enjoys every happiness with the deities as his companions. He who lives in entire dependence upon his own self and observes for two and ten years the duties that attach to Diksha and finally casts off his body on the fire as an oblation to the deities, attains to the regions of Brahman and is held in high respect there. That regenerate man, O goddess, who having properly gone through the Diksha keeps his senses under subjugation, and placing his Self on Self frees himself from the sense of meum, desirous of achieving righteousness, and sets out, without a covering for his body, after the due observance of the duties of Diksha for two and ten years and after having placed his sacred fire on a tree, and walks along the path that belongs to heroes and lies down (when need for lying down comes) in the attitude of heroes, and conducts himself always after the manner of heroes, certainly attains to the end that is reserved for heroes. Such a man repairs to the eternal region of Sakra where he becomes crowned with the fruition of all his wishes and where he sports in joy, his person decked with garlands of celestial flowers and celestial perfumes. Indeed, that righteous souled person lives happily in Heaven, with the deities as his companions. The hero, observant of the practices of heroes and devoted to that Yoga which belongs to heroes, living in the practice of Goodness, having renounced everything, having undergone the Diksha and subjugated his senses, and observing purity of both body and mind, is sure to attain to that path which is reserved for heroes. Eternal regions of happiness are his. Riding on a car that moves at the will of the rider, he roves through all those happy regions as he likes. Indeed, dwelling in the region of Sakra, that blessed person always sports in joy, freed from every calamity."

Footnotes

297:1 Swasarirapa-jivishu implies persons that do not stand in need of the services of others for the support of their bodies.

298:1 The great forests are called Virasthana for cowards cannot enter or reside in them.

300:1 Marum samsadhya implies abstention from even air and water as food or means of subsistence.

301:1 It should be noted that the word Vira in the various compounds in which, it occurs here, does not mean heroes of war. On the other hand, it signifies heroes of righteousness and penances. The path of heroes is the forest, for cowards cannot go there. The attitude of heroes (Virasana) is a kind of attitude for Yogins to sit in.

Section 143

"Uma said, 'O holy one, O thou that didst tear off the eyes of Bhaga and the teeth of Pushan, O destroyer of the sacrifice of Daksha, O three-eyed deity, I have a great doubt. In days of yore, the Self-born One created the four orders. Through the evil consequence of what acts cloth a Vaisya become a Sudra? Through what acts doth a Kshatriya become a Vaisya and a regenerate person (Brahmana) becomes a Kshatriya? By what means may such degradation of castes be prevented? Through what acts does a Brahmana take birth in his next life, in the Sudra order? Through what acts, O puissant deity, does a Kshatriya also descend to the status of Sudra? O sinless one, O lord of all created beings, do thou, O illustrious one, dispel this doubt of mine. How, again, can the three other orders naturally succeed in attaining to the status of Brahmanhood?'

"The illustrious one said, 'The status of a Brahmana, O goddess, is exceedingly difficult to attain. O auspicious lady, one becomes a Brahmana through original creation or birth. After the same manner the Kshatriya, the Vaisya, and the Sudra, all become so through original creation. Even this is my opinion . He, however, that is born a Brahmana falls away from his status through his own evil acts. Hence, the Brahmana, after having attained to the status of the first order, should always protect it (by his acts). If one, who is a Kshatriya or Vaisya, lives in the practice of those duties that are assigned to the Brahmana, after the manner of a Brahmana he becomes (in his next life) a Brahmana. That Brahmana who casts off the duties of his order for following those assigned for the Kshatriya, is regarded as one that has fallen away from the status of a Brahmana and that has become a Kshatriya. That Brahmana of little understanding, who, impelled by cupidity and folly, follows the practices assigned to Vaisyas forgetful of his status as a Brahmana that is exceedingly difficult to attain, comes to be regarded as one that has become a Vaisya. Similarly, one that is a Vaisya by birth may, by following the practices of a Sudra, become a Sudra. Indeed, a Brahmana, falling away from the duties of his own order, may descend to the status of even a Sudra, Such a Brahmana, falling away from the order of his birth and turned out of it, without attaining to the region of Brahmana (which is his goal if he duly observes his own duties), sinks into Hell and in his next birth becomes born as a Sudra. A highly blessed Kshatriya or a Vaisya, that abandons those practices of his that are consistent with the duties laid down for his order, and follows the practices laid down for the Sudra, falls away from his own order and becomes a person of mixed caste. It is in this way that a Brahmana. or a Kshatriya, or a Vaisya, sinks into the status of a Sudra. That man who has attained to clearness of vision through practice of the duties of his own order, who is endued with knowledge and science, who is pure (in body and mind), who is conversant with every duty and devoted to the practice of all his duties, is sure to enjoy the rewards of righteousness. I shall now recite to thee, O goddess, a saying uttered by Brahma (the Self-born) on this subject. Those that are righteous and desirous of acquiring merit always pursue with firmness the culture of the soul. The food that comes from cruel and fierce persons is censurable. So also is the food that has been cooked for serving a large number of persons. The same is said of the food that is cooked in view of the first Sraddha of a deceased person. So also is the food that is stained in consequence of the usual faults and the food that is supplied by a Sudra. These should never be taken by a Brahmana at any time . The food of a Sudra, O goddess, is always disapproved of by the high-souled deities. Even this, I think, is the authority enunciated by the Grandsire with his own mouth. If a Brahmana, who has set up the sacred fire and who performs sacrifices, were to die with any portion of a Sudra's food remaining undigested in his stomach, he is sure to take birth in his next life as a Sudra. In consequence of those remains of a Sudra's food in his stomach, he falls away from the status of a Brahmana. Such a Brahmana becomes invested with the status of a Sudra. There is no doubt in this. This Brahmana in his next life becomes invested with the status of that order upon whose food he subsists through life or with the undigested portion of whose food in his stomach he breathes his last. That man who, having attained to the auspicious status of a Brahmana which is so difficult to acquire, disregards it and eats interdicted food, falls away from his high status. That Brahmana who drinks alcohol, who becomes guilty of Brahmanicide or mean in his behaviour, or a thief, or who breaks his vows, or becomes impure, or unmindful of his Vedic studies, or sinful, or characterised by cupidity, or guilty of cunning or cheating, or who does not observe vows, or who weds a Sudra woman, or who derives his subsistence by pandering to the lusts of other people or who sells the Soma plant, or who serves a person of an order below his, falls away from his status of Brahmanahood. That Brahmana who violates the bed of his preceptor, or who cherishes malice towards him, or who takes pleasure in speaking ill of him, falls away from the status of Brahmanahood even if he be conversant with Brahman. By these good acts, again, O goddess, when performed, a Sudra becomes a Brahmana, and a Vaisya becomes a Kshatriya. The Sudra should perform all the duties laid down for him, properly and according to the ordinance. He should always wait, with obedience and humility, upon person of the three other orders and serve them with care. Always adhering to the path of righteousness, the Sudra should cheerfully do all this. He should honour the deities and persons of the regenerate orders. He should observe the vow of hospitality to all persons. With senses kept under subjection and becoming abstemious in food, he should never approach his wife except in her season. He should ever search after persons that are holy and pure. As regards food, he should eat that which remains after the needs of all persons have been satisfied. If, indeed, the Sudra desires to be a Vaisya (in his next life), he should also abstain from meat of animals not slain in sacrifices. If a Vaisya wishes to be a Brahmana (in his next life), he should observe even these duties. He should be truthful in speech, and free from pride or arrogance. He should rise superior to all pairs of opposites (such as heat and cold, joy and sorrow, etc.) He should be observant of the duties of peace and tranquillity. He should adore the deities in sacrifices, attend with devotion to the study and recitation of the Vedas, and become pure in body and mind. He should keep his senses under subjection, honour the Brahmanas, and seek the welfare of all the orders. Leading the domestic mode of life and eating only twice a day at the prescribed hours he should gratify his hunger with only such food as remains after the needs have been satisfied of all the members of his family with dependants and guests. He should be abstemious in food, and act without being impelled by the desire of reward. He should be free from egotism. He should adore the deities in the Agnihotra and pour libations according to the ordinance. Observing the duties of hospitality towards all persons, he should, as already said, eat the food that remains after serving all others for whom it has been cooked. He should, according to the ordinance laid down, worship the three fires. Such a Vaisya of pure conduct takes birth in his next life in a high Kshatriya family. If a Vaisya, after having taken birth as a Kshatriya, goes through the usual purificatory rites, becomes invested with the sacred thread, and betakes himself to the observance of vows, he becomes, in his next life, an honoured Brahmana. Indeed, after his birth as a Kshatriya, he should make presents, adore the deities in great sacrifices with plentiful Dakshinas, study the Vedas, and desirous of attaining to Heaven should worship the three fires. He should interfere for dispelling the sorrows of the distressed, and should always righteously cherish and protect those subjects that own his sway. He should be truthful, and do all acts that have truth in them, and seek happiness in conduct like this. He should award punishments that are righteous, without laying aside the rod of chastisement for good. He should induce men to do righteous deeds. Guided by considerations of policy (in the matter of swaying his people), he should take a sixth of the produce of the fields. He should never indulge in sexual pleasure, but live cheerfully and in independence, well-conversant with the science of Wealth or Profit. Of righteous soul, he should seek his wedded spouse only in her season. He should always observe fasts, keep his soul under control, devote himself to the study of the Vedas, and be pure in body and mind. He should sleep on blades of Kusa grass spread out in his fire, chamber. He should pursue the aggregate of Three (viz., Righteousness, Wealth, and Pleasure), and be always cheerful. Unto Sudras desirous of food, he should always answer that it is ready. He should never desire any thing from motives of gain or pleasure. He should worship the Pitris and gods and guests. In his own house he should live the life of a mendicant. He should duly adore the deities in his Agnihotra, morning, noon, and evening every day, by pouring libations agreeably to the ordinance. With his face turned towards the foe, he should cast off his life-breath in battle fought for the benefit of kine and Brahmanas. Or he may enter the triple fires sanctified with Mantras and cast off his body. By pursuing this line of conduct he takes birth in his next life as a Brahmana. Endued with knowledge and science, purified from all dross, and fully conversant with the Vedas, a pious Kshatriya, by his own acts, becomes a Brahmana. It is with the aid of these acts, O goddess, that a person who has sprung from a degraded order, viz., a Sudra, may become a Brahmana refined of all stains and possessed of Vedic lore, One that is a

Brahmana, when he becomes wicked in conduct and observes no distinction in respect of food, falls away from the status of Brahmanahood and becomes a Sudra. Even a Sudra, O goddess, that has purified his soul by pure deeds and that has subjugated all his senses, deserves to be waited upon and served with reverence as a Brahmana. This has been said by the Self-born Brahmana himself. When a pious nature and pious deeds are noticeable in even a Sudra, he should, according to my opinion, be held superior to a person of the three regenerate classes. Neither birth, nor the purificatory rites, nor learning, nor offspring, can be regarded as grounds for conferring upon one the regenerate status. Verily, conduct is the only ground. All Brahmanas in this world are Brahmanas in consequence of conduct. A Sudra, if he is established on good conduct, is regarded as possessed of the status of a Brahmana. The status of Brahma, O auspicious lady, is equal wherever it exists. Even this is my opinion. He, indeed, is a Brahmana in whom the status of Brahma exists,--that condition which is bereft of attributes and which has no stain attached to it. The boon-giving Brahma, while he created all creatures, himself said that the distribution of human beings into the four orders dependent on birth is only for purposes of classification. The Brahmana is a great field in this world,--a field equipped with feet for it moves from place to place. He who plants seeds in that field, O beautiful lady, reaps the crop in the next world. That Brahmana who wishes to achieve his own good should always live upon the remains of the food that may be there in his house after gratifying the needs of all others. He should always adhere to the path of righteousness. Indeed, he should tread along the path that belongs to Brahma. He should live engaged in the study of the Samhitas and remaining at home he should discharge all the duties of a householder. He should always be devoted to the study of the Vedas, but he should never derive the means of subsistence from such study. That Brahmana who always conducts himself thus, adhering to the path of righteousness, worshipping his sacred fire, and engaged in the study of the Vedas, comes to be regarded as Brahma. The status of a Brahmana once gained, it should always be protected with care, O thou of sweet smiles, by avoiding the stain of contact with persons born in inferior orders, and by abstaining from the acceptance of gifts. I have thus told thee a mystery, viz., the manner in which a Sudra may become a Brahmana, or that by which a Brahmana falls away from his own pure status and becomes a Sudra.

Footnotes

302:1 Nisargat is literally through creation or original nature, or birth. Of course, what is implied is that one becomes a Brahmana, or Kshatriya, or Vaisya or Sudra, through original creation as such, by the Self-born, that is, birth.

303:1 Ugra means a fierce or cruel person. It is also applied to signify a person of a mixed caste whose occupation is the slaughter of animals in the chase. The commentator is silent. I think, the food supplied by a fierce or cruel person is meant here, What is said in this verse is that the several kinds of food spoken of here should be renounced by a good Brahmana.

303:2 The sense is this: if a Brahmana dies with any portion of the food of a Sudra, a Vaisya, or a Kshatriya in his stomach, in his next life he has to take birth as a Sudra, a Vaisya, or a Kshatriya. If, again, during life he subsists upon food supplied to him by a Sudra, a Vaisya, or a Kshatriya, he has to take birth in his next life as a Sudra, a Vaisya, or a Kshatriya.

303:3 Kundasin means a pander. It may also imply one who eats from off the vessel in which the food eaten has been cooked without, that is, using plates or leaves.

304:1 The sense seems to be this: a Vaisya ultimately becomes a Brahmans by observing the duties indicated in verses 30 to 33. As the immediate reward, however, of his observance of these duties, he becomes a great Kshatriya. What he should next do in order to become a Brahmana is said in the verses that follow.

305:1 This may, besides, imply the taking of a sixth portion of the merits acquired by his subjects through the righteous deeds they perform.

Section 144

"Uma said, 'O holy one, O Lord of all beings, O thou that art worshipped by the deities and Asuras equally, tell me what are the duties and derelictions of men. Indeed, O puissant one, resolve my doubts. It is by these three, viz., thought, word, and deed, that men become bound with bonds. It is by these same three that they become freed from those bonds. By pursuing what conduct, O god,--indeed, by what kind of acts,--by what behaviour and attributes and words, do men succeed in ascending to heaven?'

"The god of gods said, 'O goddess, thou art well-conversant with the true import of duties. Thou art ever devoted to righteousness and self-restraint. The question thou hast asked me is fraught with the benefit of all creatures. It enhances the intelligence of all persons. Do thou, therefore, listen to the answer. Those persons that are devoted to the religion of Truth, that are righteous and destitute of the indications of the several modes of life, and that enjoy the wealth earned by righteous means, succeed in ascending to heaven. Those men that are freed from all doubts, that are possessed of omniscience, and that have eyes to behold all things, are never enchained by either virtue or sin. Those men that are freed from all attachments can never be bound by the chains of action. They who never injure others in thought, word, or deed, and who never attach themselves to anything, can never be bound by acts. They who abstain from taking the lives of any creature, who are pious in conduct, who have compassion, who regard friends and foes in an equal light and who are self-restrained, can never be bound by acts. Those men that are endued with compassion towards all beings, that succeed in inspiring the confidence of all living creatures, and that have cast off malice in their behaviour, succeed in ascending to heaven. Those men that have no desire to appropriate what belongs to others, that keep themselves aloof from the wedded wives of others, and that enjoy only such wealth as has been earned by righteous means, succeed in ascending to heaven. Those men who behave towards the wives of other people as towards their own mothers and sisters and daughters, succeed in attaining to heaven. Those men that abstain from appropriating what belongs to others, that are perfectly contented with what they possess, and that live depending upon their own destiny, succeed in ascending to heaven. Those men that, in their conduct, always shut their eyes against association with other people's spouses, that are masters of their senses, and that are devoted to righteous conduct, succeed in ascending to heaven. Even this is the path, created by the gods, that the righteous should follow. This is the path, freed from passion and aversion, laid down for the righteous to follow. Those men who are devoted to their own spouses and who seek them only in their seasons, and who turn themselves away from indulgence in sexual pleasure, succeed in ascending to Heaven Conduct marked by charity and penances, and characterised by righteousness of deeds and purity of both body and heart, should be followed by those that are wise for the sake of adding to their merit or for earning their means of subsistence. Those who wish to ascend to Heaven should follow in this track and not in any other.'

"Uma said, 'Tell me, O illustrious deity, O sinless lord of all creatures, what are those words by which one becomes enchained and what are those words by uttering which one may be freed from one's bonds.'

"Maheswara said, 'Those men who never tell lies for either themselves or for others, or in jest or for exciting laughter, succeed in ascending to Heaven. They who never tell lies for earning their subsistence or for earning merit or through mere caprice, succeed in ascending to Heaven. They who utter words that are smooth and sweet and faultless, and who welcome all whom they meet with sincerity, succeed in ascending to Heaven. They who never utter words that are harsh and bitter and cruel. and who are free from deceitfulness and evil of every kind, succeed in ascending to Heaven. Those men who never utter words that are fraught with deceit or that cause breach of understanding between friends, and who always speak what is true and what promotes good feelings, succeed in ascending to Heaven. Those men who avoid harsh speeches and abstain from quarrels with others, who are impartial in their behaviour to all creatures, and who have subjugated their souls, succeed in ascending to Heaven. They who abstain from evil speech or sinful conversation, who avoid such speeches as are disagreeable, and who utter only such words as are auspicious and agreeable, succeed in ascending to Heaven. They who never utter, under anger, such words as tear the hearts of other people, and who, even when under the influence of wrath, speak words that are peaceful and agreeable, succeed in ascending to Heaven. The religion, O goddess, appertaining to speech, should always be followed by men. It is auspicious and characterised by truth. They that are possessed of wisdom should always avoid untruth.'

"Uma said, 'Do thou tell me, O god of gods, O wielder of Pinaka, O thou that art highly blessed, what those mental acts or thoughts are by which a person may be enchained.'

"Maheswara said, 'Endued with merit that arises from mental acts, O goddess, one ascends to Heaven. Listen to me, O auspicious one, as I recite to thee what those acts are. Listen to me, O thou of sweet face, how also a mind of ill-regulated features becomes enchained by ill-regulated or evil thoughts. Those men who do not seek even mentally, to take what belongs to others even when they see it lying in a lone forest, succeed in ascending to Heaven. Those men who care not to appropriate what belongs to others even when they see it lying in a house or a village that has been deserted, ascend to Heaven. Those men that do not seek, even mentally, to associate with the wedded spouses of others even when they behold them in deserted places and under the influence of desire, succeed in ascending to Heaven. Those men who, meeting with friends or foes, behave in the same friendly way towards all, succeed in ascending to Heaven. Those men that are possessed of learning and compassion, that are pure in body and mind, that are firm in their adherence to truth, and that are contented with what belongs to them, succeed in ascending to Heaven. Those men that do not bear ill-will to any creature, that do not stand in need of labour for their subsistence, that bear friendly hearts towards all beings, and that entertain compassion towards all, succeed in ascending to Heaven. Those men that are endued with faith, that have compassion, that are holy, that seek the company of holy men, and that are conversant with the distinctions between right and wrong, succeed in ascending to Heaven. Those men, O goddess, that are conversant with what the consequences are of good and bad deeds, succeed in ascending to Heaven. Those men that are just in all their dealings, that are endued with all desirable accomplishments, that are devoted to the deities and the Brahmanas, and that are endued with perseverance in the doing of good acts, succeed in ascending to Heaven. All these men, O goddess, succeed in ascending to Heaven through the meritorious consequences of their deeds. What else dost thou wish to hear?'

"Uma said, 'I have a great doubt, O Maheswara, on a subject connected with human beings. It behoveth thee to explain it to me carefully. By what acts does a man succeed, O puissant deity, in acquiring a long life? By what penances also does one acquire a long life? By what acts does one become shortlived on earth? O thou that art perfectly stainless, it behoveth thee to tell me what the consequences are of acts (in the matter of bestowing a long or a short life on the doer). Some are seen to be possessed of great good fortune and some weighted with misfortune. Some are of noble birth while others of ignoble birth. Some are of such repulsive features as if they are made of wood, while others are of very agreeable features at even the first sight. Some appear to be destitute of wisdom while others are possessed of it. Some, again, are seen endued with high intelligence and wisdom, enlightened by knowledge and science. Some have to endure little pain, while others there are that are weighted with heavy calamities. Even such diverse sights are seen with respect to men. It behoveth thee, O illustrious one, to tell me the reason of all this.'

"The god of gods said, 'Verily, O goddess, I shall discourse to thee on the manifestation of the fruits of acts. It is by the rules of that manifestation that all human beings in this world enjoy or endure the consequences of their acts. That man who assumes a fierce aspect for the purpose of taking the lives of other creatures, who arms himself with stout sticks for injuring other creatures, who is seen with uplifted weapons, who slays living creatures, who is destitute of compassion, who always causes agitation to living beings, who refuses to grant protection to even worms and ants, who is endued with cruelty,--one who is such, O goddess, sinks in Hell. One who is endued with an opposite disposition and who is righteous in acts, is born as a handsome man. The man who is endued with cruelty, goes to Hell, while he that is endued with compassion ascends to Heaven. The man who goes to Hell has to endure excruciating misery. One who, having sunk in Hell, rises therefrom, take birth as a man endued with short life. That man who is addicted to slaughter and injury, O goddess, becomes, through his sinful deeds, liable to destruction. Such a person becomes disagreeable to all creatures and endued with a short life. That man who belongs to what is called the White class, who abstains from the slaughter of living creatures, who has thrown away all weapons, who never inflicts any chastisement on any body, who never injures any creatures, who never causes any body to slay creatures for him, who never slays or strikes even when struck or attempted to be slain, who never sanctions or approves an act of slaughter, who is endued with compassion towards all creatures, who behaves towards others as towards his own self,--such a superior man, O goddess, succeeds in attaining to the status of a deity. Filled with joy, such a man enjoys diverse kinds of luxurious articles. If such a person ever takes birth in the world of men, he becomes endued with longevity and enjoys great happiness. Even this is the way of those that are of righteous conduct and righteous deeds and that are blessed with longevity, the way that was indicated by the Self-born Brahman himself and that is characterised by abstention from the slaughter of living creatures.'"

Section 145

"Uma said, 'By what disposition, what conduct, what acts, and what gifts, does a man succeed in attaining to Heaven?'

"Maheswara said, 'He who is endued with a liberal disposition, who honours Brahmanas and treats them with hospitality, who makes gifts of food and drink and robes and other articles of enjoyment unto the destitute, the blind, and the distressed, who makes gifts of houses, erects halls (for use of the public), digs wells, constructs shelters whence pure and cool water is distributed (during the hot months unto thirsty travellers), excavates tanks, makes arrangements for the free distribution of gifts every day, gives to all seekers what each solicits, who makes gifts of seats and beds and conveyances, wealth, jewels and gems, houses, all kinds of corn, kine, fields, and women,--verily, he who always makes these gifts with a cheerful heart, becomes a denizen, O goddess, of Heaven. He resides there for a long period, enjoying diverse kinds of superior articles. Passing his time happily in the company of the Apsaras, he sports in the woods of Nandana and other delightful regions. After the exhaustion of his merits he falls down from Heaven and takes birth in the order of humanity, in a family, O goddess, that is possessed of wealth in abundance and that has a large command of every article of enjoyments. In that life he becomes endued with all articles for gratifying his wishes and appetites. Indeed, blessed with the possession of such articles, he becomes endued with affluence and a well-filled treasury. The self-born Brahman himself declared it in days of old that it is even such persons, O goddess, that become highly blessed and possessed of liberal dispositions and agreeable features. There are others, O goddess, that are incapable of making gifts. Endued with small understandings, they cannot make gifts even when solicited by Brahmanas and possessed of abundant wealth. Beholding the destitute, the blind, the distressed, and mendicants, and even guests arrived at their abodes, those persons, always filled with the desire of gratifying the organ of taste, turn away, even when expressly solicited by them. They never make gifts of wealth or robes, or viands, or gold, or kine, or any kind of food. Those men who are disinclined to relieve the distress of others, who are full of cupidity, who have no faith in the scriptures, and who never make gifts,--verily, these men of little understanding, O goddess, have to sink in Hell. In course of time, when their sufferings in Hell come to an end, they take birth in the order of humanity, in families that are entirely destitute of wealth. Always suffering from hunger and thirst, excluded from all decent society, hopeless of ever enjoying good things, they lead lives of great wretchedness. Born in families that are destitute of all articles of enjoyment, these men never succeed in enjoying the good things of the world. Indeed, O goddess, it is through their acts that persons become wretched and poor. There are others who are full of arrogance and pride caused by the possession of riches. Those senseless wretches never offer seats to those that deserve such an offer. Endued with little understandings they do not give way to them that deserve such an honour. Nor do they give water for washing the feet to persons unto whom it should be given. Indeed, they do not honour, agreeably to the ordinance, with gifts of the Arghya, such persons as deserve to be honoured therewith. They do not offer water for washing the mouth unto such as deserve to have that honour. They do not treat their very preceptors, when the latter arrive at their houses, in the manner in which preceptors should be treated. Living in cupidity and arrogance, they refuse to treat their seniors and aged men with love and affection, even insulting those that deserve to be honoured and asserting their superiority over them without showing reverence and humility. Such men, O goddess, sink in Hell. When their sufferings come to an end after a long course of years, they rise from Hell, and take birth in the order of humanity, in low and wretched families. Indeed. they who humiliate their preceptors and seniors, have to take their birth in such castes as those of Swapakas and Pukkasas who are exceedingly vile and bereft of intelligence. He who is not arrogant or filled with pride, who is a worshipper of the deities and Brahmanas, who enjoys the respect of the world, who bows to every one that deserves his reverence, who utters smooth and sweet words, who benefits persons of all orders, who is always devoted to the good of all beings, who does not feel aversion for anybody, who is sweet-tongued, who is an utterer of agreeable and cooling words, who gives way to one that deserves to have way, who adores his preceptors in the manner in which preceptors deserve to be adored, who welcomes all creatures with proper courtesy, who does not hear ill will towards any creature, who lives, worshipping seniors and guests with such honours as they deserve, who is ever bent upon securing as many guests as possible, and who worships all who honour his house with their presence, succeeds, O goddess, in ascending to Heaven. Upon the exhaustion of his merit, he takes birth in the order of humanity in a high and respectable family. In that life he becomes possessed of all articles of enjoyment in abundance and jewels and gems and every kind of wealth in profusion. He gives unto deserving persons what they deserve. He becomes devoted to the observance of every duty and every act of righteousness. Honoured by all creatures and receiving their reverence, he obtains the fruits of his own acts. Even such a person acquires a high lineage and birth in this world. This that I have recited to thee was said by the Ordainer (Brahman) himself in days of old. That man who is fierce in conduct, who inspires terror in all creatures, who injures other beings with hands or feet or cords or sticks, or brick-bats or clods of hard clay, or other means of wounding and paining, O beautiful lady, who practises diverse kinds of deceit for slaying living creatures or vexing them, who pursues animals in the chase and causes them to tremble in fear,--verily, that man, who conducts himself in this way, is certain to sink in Hell. If in course of time he takes birth in the order of humanity, he is obliged to be born in a low and wretched race or family that is afflicted with impediments of every kind on every side. He becomes an object of aversion to all the world. Wretched among men, he becomes so through the consequence of his own acts. Another, who is possessed of compassion, casts his eye on all creatures. Endued with a friendly vision, behaving towards all creatures as if he were their father, divested of every hostile feeling, with all his passions under complete control, he never vexes any creature and never inspires them with fear by means of his hands or feet which are always under his control. He inspires the confidence of all beings. He never afflicts any creature with either cords or clubs or brick-bats or clods of hard earth or weapons of any kind. His deeds are never fierce or cruel, and he is full of kindness. One who is endued with such practices and conduct certainly ascend to Heaven. There he lives like a god in a celestial mansion abounding with every comfort. If, upon the exhaustion of his merit, he has to take birth in the order of humanity, he becomes born as a man that has not to fight with difficulties of any kind or to encounter any fear. Indeed, he enjoys great happiness. Possessed of felicity, without the obligation of undergoing distressing labour for his subsistence, he lives freed from every kind of anxiety. Even this, O goddess, is the path of the righteous. In it there are no impediments or afflictions.'

"Uma said, 'In the world some men are seen well-versed in inferences and the premises leading to them. Indeed, they are possessed of science and knowledge, have large progeny, and are endued with learning and wisdom. Others, O god, are destitute of wisdom, science, and knowledge, and are characterised by folly. By what particular acts does a person become possessed of wisdom? By what acts, again, does one become possessed of little wisdom and distorted vision? Do thou dispel this doubt of mine, O thou that art the foremost of all beings conversant with duties. Others there are, O god, that are blind from the moment of their birth. Others there are that are diseased and afflicted and impotent. Do thou, O god, tell me the reason of this.'

"Maheswara said, 'Those men that always enquire, about what is for their benefit and what is to their detriment, Brahmanas learned in the Vedas, crowned with success, and conversant with all duties, that avoid all kinds of evil deeds and achieve only such deeds as are good, succeed in ascending to

Heaven after departing from this world and enjoy great happiness as long as they live here. Indeed, upon the exhaustion of their merit when they take birth in the order of humanity, they become born as men possessed of great intelligence. Every kind of felicity and auspiciousness becomes theirs in consequence of that intelligence with which they are born. Those men of foolish understandings who cast wicked eyes upon the wedded spouses of other men, become cursed with congenital blindness in consequence of that sinfulness of theirs. Those men who, impelled by desire in their hearts, cast their eyes on naked women, those men of wicked deeds take birth in this world to pass their whole lives in one continuous disease. Those men of foolish and wicked deeds who indulge in sexual congress with women of orders different from their own,--those men of little wisdom,--have to take birth in their next lives as persons destitute of virility. Those men who cause animals to be slain, and those who violate the beds of their preceptors, and those who indulge promiscuously in sexual congress, have to take birth in their next lives as persons destitute of the virile power.'

"Uma said, 'What acts, O foremost of the deities, are faulty, and what acts are faultless? What, indeed, are those acts by doing which a man succeeds in attaining to what is for your highest good?'

"Maheswara said, 'That man who is desirous of ascertaining what is righteousness, and who wishes to acquire prominent virtues and accomplishments, and who always puts questions to the Brahmanas with a view to find out the path that leads to his highest good, succeed in ascending to Heaven. If (after exhaustion of his merit) he takes birth in the order of humanity, he becomes endued with intelligence and memory and great wisdom. This, O goddess, is the line of conduct that the righteous are to follow and that is fraught with great benefit. I have told thee of it for the good of human beings.'

"Uma said, 'There are men who hate righteousness and who are possessed of little understanding. They never wish to approach Brahmanas conversant with the Vedas. There are others who are observant of vows and who are devoted to the duty of performing Sraddhas. Others, again, are destitute of all vows. They are unmindful of observance and are like Rakshasas in conduct. Some there are who are devoted to the performance of sacrifices and some who are unmindful of the Homa. Through the consequences of what acts do men become possessed of These different natures?'

"Maheswara said, 'Through the Vedas, the limits have been assigned of all the acts of human beings. Those men that conduct themselves according to the authority of the Vedas, are seen (in their next lives) to become devoted to the observance of vows. Those men, however, who having become subject to the sway of folly accept unrighteousness for its reverse, become destitute of vows, transgress all restraints, and come to be regarded as Brahmarakshasas. Indeed, it is these men that become unmindful of the Homa, that never utter the Vashat and other sacred Mantras, and that come to be regarded as the lowest and vilest of men Thus, O goddess, have I explained to thee the entire ocean of duties in respect of human beings for the sake of removing thy doubts, not omitting the sins of which they become guilty.'"

Footnotes

311:1 In India an inferior should always stand aside for letting his superior pass. The Kshatriya should give way to the Brahmana, the Vaisya to the Kshatriya, and the Sudra to the Vaisya.

Section 146

"Narada said, 'Having said these words, the puissant Mahadeva himself became desirous of hearing (instead of talking), and with that view he questioned his dear spouse who was seated by his side and she was fully inclined to act up to his desire.'

"Mahadeva said, 'Thou, O goddess, art conversant with what is Supreme and what is not. Thou art acquainted with all duties, O thou that lovest to reside in the retreats of ascetics. Thou art endued with every virtue, possessed of beautiful eyebrows and hair ending in the fairest curls, O daughter of Himavat, the king of mountains! Thou art skilled in every work. Thou art endued with self-restraint and thou lookest impartially upon all creatures. Divested of the sense of meum, thou art devoted to the practice of all the duties. O thou of beautiful features, I desire to ask thee about something. I wish that, asked by me, thou wilt discourse to me on that topic. Savitri is the chaste wife of Brahma. The chaste Sachi is the wife of Indra. Dhumrorna is the spouse of Markandeya, and Riddhi of (king) Vaisravana. Varuna has Gauri for his spouse, and Surya has Suvarchala. Rohini is the chaste wife of Sasin, and Swaha of Vibhavasu. Kasyapa has Aditi. All these regard their husbands as their gods. Thou hast, O goddess, conversed and associated with all of them every day. It is for this reason, O thou that art conversant with every duty, that I desire to question thee about the duties of women, O thou whose words are always consistent with righteousness. I desire to hear thee discourse on that subject from the beginning. Thou practisest all the duties of righteousness with me. Thy conduct is exactly like mine, and the vows thou observest are the same that are observed by me. Thy puissance and energy are equal to mine, and thou hast undergone the austerest penances. The subject, when discoursed upon by thee, will become endued with great merit. Indeed, that discourse will then become authoritative in the world. Women, in especial, are the highest refuge of women. O thou of beautiful hips, among human beings that course of conduct which thou wilt lay down will be followed from generation to generation. Half of my body is made up of half thy body. Thou art always engaged in doing the work of the deities, and it is thou that art the cause of the peopling of the earth, O auspicious lady, all the eternal duties of women are well-known to thee. Do thou, therefore, tell me in detail what are the duties of thy sex.'

"Uma said, 'O holy one, O lord of all created things, O source of all that is past, present, and future, it is through thy grace that the words I am uttering are taking their rise in my mind. All these Rivers (that are of my sex), O god of gods, endued with the waters of all the Tirthas, are approaching thy presence for enabling thee to perform thy ablutions in them. After consulting them I shall discourse on the topic named, in due order. That person who, though competent, is still free from egotism, is rightly called a Purusha. As regards woman, O lord of all beings, she follows persons of her sex. By consulting these foremost of Rivers, they will be honoured by me. The sacred Saraswati is the foremost river of all rivers. She courses towards the ocean and is truly the first of all streams. Vipasa also here, and Vitasta, and Chandrabhaga, and Iravati, and Satadru, and the river Devika, and Kausiki, and Gomati. and this celestial River who has in her all the sacred Tirthas, viz., the goddess Ganga, who having her rise in Heaven hath descended on the Earth and is regarded as the foremost of all streams; Having said this, the spouse of that god of gods, that foremost of all righteous persons, smilingly addressed all those Rivers of her sex. Indeed, the spouse of the great god, devoted to the performance of all duties, questioned those individuals of her sex about the duties of women. Verily, those foremost of rivers having Ganga for their first are all conversant with the duties of women.'

"Uma said, 'The illustrious god has asked a question relating to the duties of women. I desire to answer Sankara after having consulted with you. I do not see any branch of knowledge on Earth or Heaven that is capable of being mastered by any unaided individual. Ye rivers that run towards the ocean, it is for this that I seek your opinions! It was in this way that those foremost of Rivers, all of whom were auspicious and highly sacred, were questioned by Siva's spouse. Then the celestial River Ganga, who worshipped the daughter of the prince of mountains in return, was selected for answering the question. Verily, she of sweet smiles is held as swelling with diverse kinds of understanding and well-conversant with the duties of women. The sacred goddess, capable of dispelling all fear of sin, possessed of humility in consequence of her intelligence, well acquainted with all duties, and enriched with an intelligence exceedingly comprehensive, sweetly smiling, uttered these, words, 'O goddess, thou art always devoted to the due performance of all duties. Thou hast favoured me highly by thus questioning me! O sinless one, thou art honoured by the entire universe, yet thou askest me that am but a river. That person who, though himself competent (to discourse on a topic) yet asks another, or who pays a graceful tribute to another, certainly deserves, I think, to be regarded as righteous-souled. Verily, such a person deserves to be called learned and wise. That person never falls into disgrace who asks such speakers as are endued with knowledge and science and as are well-conversant with premises and inferences. A proud man, even when enriched with intelligence, by speaking in the midst of an assembly otherwise (that is, by relying upon his own powers alone and without reference to or consultation with others), finds himself uttering only words of weak import. Thou art possessed of spiritual insight, Thou art the foremost of all denizens in Heaven. Thou hast taken thy rise accompanied by diverse kinds of excellent merit. Thou, O goddess, art fully competent to discourse on the duties of women! In this way, the goddess Uma was worshipped by Ganga and honoured with the ascription of many high merits. The beautiful, goddess, thus praised, then began to discourse upon all the duties of women in full.'

"Uma said, 'I shall, according to the ordinance, discourse on the subject of women's duties as far as they are known to me. Do ye all listen with concentrated attention! The duties of women arise as created at the outset by kinsmen in the rites of wedding. Indeed, a woman becomes, in the presence of the nuptial fire, the associate of her lord in the performance of all righteous deeds. Possessed of a good disposition, endued with sweet speech, sweet conduct, and sweet features, and always looking at the face of her husband and deriving as much joy from it as she does from looking at the face of her child, that chaste woman who regulates her acts by observing the prescribed restraints, comes to be regarded as truly righteous in her conduct. Listening (with reverence) to the duties of wedded life (as expounded in the scriptures), and accomplishing all those auspicious, duties, that woman who regards righteousness as the foremost of all objects of pursuit, who observes the same vows as those that are observed by her husband, who adorned with chastity, looks upon her spouse as a god, who waits upon and serves him as if he is a god, who surrenders her own will completely to that of her lord, who is cheerful, who observes excellent vows, who is endued with good features, and whose heart is completely devoted to her husband so much that she never thinks even of any other man, is regarded as truly righteous in conduct. That wife who, even when addressed harshly and looked upon with angry eyes by her lord, presents a cheerful aspect to him, is said to be truly devoted to her husband. She who does not cast her eyes upon the Moon or the Sun or a tree that has a masculine name, who is adored by her husband and who is possessed of beautiful features, is regarded as truly righteous. That woman who treats her husband with the affection which she shows towards her child, even when he (the husband) happens to be poor or diseased or weak or worn out with the toil of travelling, is regarded as truly righteous in her conduct. That woman who is endued with self-control, who has given birth to children, who serves her husband with devotion, and whose whole heart is devoted to him, is regarded as truly righteous in her conduct. That woman who waits upon and serves her lord with a cheerful heart, who is always cheerful of heart, and who is possessed of humility, is regarded as truly righteous in her conduct. That woman who always supports her kinsmen and relatives by giving them food, and whose relish in gratifying her desires or for articles of enjoyment, or for the affluence of which she is possessed, or for the happiness with which she is surrounded, falls short of her relish for her husband, is regarded as truly righteous in her conduct. That woman who always takes a pleasure in rising at early down, who is devoted to the discharge of all household duties, who always keeps her house clean, who rubs her house daily with cowdung, who always attends to the domestic fire (for pouring libations upon it), who never neglects to make offerings of flowers and other articles to the deities, who with her husband gratifies the deities and guests and all servants and dependants of the family with that share of food which is theirs by the ordinances, and who always takes, according to the ordinance, for herself, what food remains in the house after the needs have been met of gods and guests and servants, and who gratifies all people who come in contact with her family and feed them to their fill, succeeds in acquiring great merit. That woman who is endued with accomplishments, who gratifies the feet of her father-in-law and mother-in-law, and who is always devoted to her father and mother, is regarded as possessed of ascetic wealth. That woman who supports with food Brahmanas that are weak and helpless, that are distressed or blind or destitute, comes to be regarded as entitled to share the merit of her husband. That woman who always observes, with a light heart vows that are difficult of observance, whose heart is devoted to her lord, and who always seeks good of her lord, is regarded as entitled to share the merits of her husband. Devotion to her lord is woman's merit; it is her penance; it is her eternal Heaven. Merit, penances, and Heaven become hers who looks upon her husband as her all in all, and who, endued with chastity, seeks to devote herself to her lord in all things. The husband is the god which women have.

The husband is their friend, The husband is their high refuge. Women have no refuge that can compare with their husbands, and no god that can compare with him. The husband's grace and Heaven, are equal in the estimation of a woman; or, if unequal, the inequality is very trivial. O Maheswara, I do not desire Heaven itself if thou are not satisfied with me. If the husband that is poor, or diseased or distressed or fallen among foes, or afflicted by a Brahmana's curse, were to command the wife to accomplish anything that is improper or unrighteous or that may lead to destruction of life itself, the wife should, without any hesitation, accomplish it, guided by the code whose propriety is sanctioned by the law of Distress. I have thus, O god, expounded, at thy command, what the duties of women are, Verily, that woman who conducts herself in this way becomes entitled to a share of the merits won by her husband,'

"Narada continued, 'Thus addressed, the great god applauded the daughter of the prince of mountains and then dismissed all persons that had assembled there, together with all his own attendants. The diverse tribes of ghostly beings, as also all the embodied Rivers, and the Gandharvas and Apsaras, all bowed their heads unto Mahadeva and departed for returning to the places whence they had come."

Footnotes

314:1 i.e. Soul (including the Supreme Soul) and Not-soul.

315:1 Gauri is another name for Earth.

315:2 The Nadies or Rivers are feminine. Of course, among Rivers there are some that are masculine, notably, the Sindhu or Indus. Tirthas are places with sacred waters.

315:3 One who is free from vanity or arrogance deserves to be called Purusha. The absence of vanity is implied by soliciting the help of others even hen one is competent oneself. Females follow females, such being their nature. It is a compliment that Parvati pays to Siva for Siva's questioning her when he himself is well-acquainted with the topic upon which she is asked to discourse.

315:4 The word Sindhu in this verse does not imply the river Indus, but stands for a river in general. Grammatically, it qualifies Devika before it. Devika is another name of Sarayu.

317:1 According to the Hindu scriptures, marriage is not a contract. It is the union of two individuals of opposite sexes into one person for better performance of all deeds of piety.

Section 147

"The Rishis said, 'O wielder of Pinaka, O tearer of the eyes of Bhaga, O thou that art worshipped by all the universe, we desire to hear the glory of Vasudeva.'

"Maheswara said, 'Hari is superior to the Grandsire himself. He is the Eternal Purusha. Otherwise called Krishna, he is endued with the splendour of gold, and shines with effulgence like a second sun. Possessed of ten arms, he is endued with great energy, and is the slayer of the foes of the gods. Having a whorl on his breast, he has curly locks of hair on his head. He is worshipped by all the deities. Brahman has risen from his abdomen. I have sprung from his head, All the luminaries in the firmament have sprung from his hair. From the bristles on his body have sprung all the gods and Asuras. From his body have sprung the Rishis as also all the eternal worlds. He is the veritable abode of the Grandsire and the abode of all the gods besides. He is the Creator of this whole Earth, and He is the Lord of the three worlds He is also the Destroyer of all creatures mobile and immobile. He is verily the foremost of all the deities. He is their master. He is the chastiser of all foes. He is possessed of omniscience. He exists in everything. He is capable of going everywhere. He is of universal extent (pervading as he does everything). He is the Supreme Soul. He is the urger of all the senses. He covers the universe. He is the Supreme Lord. There is nothing in the three worlds that is superior to him. He is Eternal. He is the slayer of Madhu, and is otherwise called Govinda. The giver of honours, He will cause all the kings of Earth to be slain in battle, for achieving the purposes of the deities, taking birth in a human form. The deities, abandoned by Him, are unable to accomplish their purposes on earth. Without obtaining him as their leader they cannot do anything. He is the leader of all creatures and is adored by all the gods . Within the abdomen of this Master of the gods who is ever devoted to the accomplishment of their purposes, of this one who is identical with Brahma and who is always the refuge of the regenerate Rishis, resides Brahma (the Grandsire). Indeed, the latter dwells happily in Hari's body which is the abode. I myself, that am called Sarva, also reside happily in that happy abode of mine. All the deities too reside in happiness in His body. Endued with great effulgence, he has eyes that resemble the petals of the lotus. Sri dwells within Him and He dwells always associated with her. The bow called Saranga and the discus (called Sudarsana) are his weapons, together with a sword. He has the enemy of the snakes (viz., Garuda) sitting on his standard. He is distinguished by excellent conduct, by purity (of both body and mind), by self-restraint, by prowess, by energy, by the handsomest form, by tallness and well-proportioned limbs, by patience, by sincerity, by affluence, by compassion, by excellence of form, and by might. He shines, endued with all celestial weapons of wonderful form and make. He has Yoga for his illusion. He is possessed of a thousand eyes. He is free from every stain or fault. He is high-minded. He is endued with heroism. He is an object of pride with all his friends. He is dear to all his kinsmen and relatives and they are dear to him. He is endued with forgiveness. He is free from pride or egotism. He is devoted to the Brahmanas and is their leader. He dispels the fears of all persons afflicted with fear. He enhances the joys of all his friends. He is the refuge of all creatures. He is ever engaged in protecting and cherishing the distressed. Possessed of a thorough acquaintance with all the scriptures, and every kind of affluence, He is worshipped by all beings. Con-versant with all duties, He is a great benefactor of even enemies when they seek His protection. Conversant with policy and endued with policy, He is an utterer of Brahma and has all His senses under perfect control. For doing good to the deities, Govinda will take birth in the race of the high-souled Manu. Verily, endued with high intelligence, He will take birth in the auspicious and righteous race of that Prajapati. Manu will have a son of the name of Anga. After Anga will come Antardhaman. From Antardhaman will spring Havirdhaman, that lord of all creatures, free from every stain. Havirdhaman will have an illustrious son of the name of Rachinavarhi. He will have ten sons having Prachetas for their first. Prachetas will have a son named Daksha who will be regarded as a Prajapati. Daksha will beget a daughter who will be named Dakshayani. From Dakshayani will spring Aditya, and from Aditya will spring Manu. From Manu will spring a daughter named Ila and a son to be named Sudyumna. Ila will have Vudha for her husband, and from Vudha will spring Pururavas. From Pururavas will spring Ayu. From Ayu will spring Nahusha, and Nahusha will beget a son named Yayati. From Yayati will spring a mighty son of the name of Yadu, Yadu will beget Kroshtri. Kroshtri will beget a mighty son to be named Vrijinivat. From Vrijinivat will spring Ushadgu the unvanquished. Ushadgu will beget a son of the name of Chitraratha. Chitraratha will have a younger son of the name of Sura. Indeed, in the race of these mighty men, of energy celebrated over all the world, possessed of excellent conduct and diverse accomplishments, devoted to the performance of sacrifices and pure in behaviour,--in the pure race honoured by the Brahmanas, Sura will take his birth. He will be a foremost Kshatriya, endued with great energy, and possessed of great fame. Sura, that giver of honours, will beget a son, the spreader of his race, of the name of Vasudeva, otherwise called Anakadundhuvi. Vasudeva will have a son of the name of Vasudeva. He will have four hands. He will be exceedingly liberal, and will honour the Brahmanas greatly. Identical with Brahma, he will like and love the Brahmanas, and the Brahmanas will like and love him, that scion of Yadu's race will liberate many kings immured in the prison of the ruler of the Magadhas, after vanquishing that ruler named Jarasandha in his capital buried among mountains. Endued with great energy, he will be rich with the jewels and gems of all the rulers of the earth. Indeed, in energy he will be unrivalled on earth, possessed of great prowess, he will be the king of all kings of the earth. Foremost among all the Surasenas, the puissant one, residing at Dwaraka, will rule and protect the whole earth after vanquishing all her lords, conversant as he will be with the science of polity. Assembling together, do ye all adore Him, as ye adore the Eternal Brahman, with speech, floral wreaths, and excellent incense and perfumes. He who wishes to see me or the Grandsire Brahma should first see the illustrious Vasudeva of great puissance, If He is seen I am seen, as also the Grandsire Brahman, that foremost of all the gods. In this I do not deem there is any difference. Know this, ye Rishis of ascetic wealth! That person with whom the lotus-eyed Vasudeva becomes gratified, all the deities with Brahma amongst them will also become gratified with. That man who will seek the protection of Kesava will succeed in earning great achievements and victory and Heaven. He will be an instructor in religion and duties, and will earn, great religious merit. All persons conversant with religion and duties should, with great alacrity, bow down unto that Lord of all the gods. By adoring that puissant one, one will acquire great merit. Endued with great energy, that god, with the desire of benefiting all creatures, created millions of Rishis for the sake of righteousness. Those millions of Rishis, thus created by that great Ordainer are no residing on the mountains of Gandhamadana, headed by Sanatkumara and engaged in the observance of penances. Hence, ye foremost of regenerate ones, that foremost of all eloquent persons, the righteous Vasudeva should be adored by all. The illustrious Hari, the puissant Narayana, is verily, the foremost of all beings in Heaven. Adored, he adores, and honoured he honours; unto them that make offerings to him, he makes offerings in return. Worshipped, he worships in return, if seen always, he sees the seers always. If one seeks His refuge and protection, He seeks the seeker as his refuge in return. Ye foremost of all righteous ones, if adored and worshipped, He adores and worships in return. Even this is the high practice of the faultless Vishnu. Even this is the vow that is practised by all righteous people, of that first of all deities, that puissant Lord of all creatures. He is always worshipped in the world. Verily, that Eternal Being is worshipped by even the deities. Those persons that are devoted to Him with the steadiness of a vow become liberated from calamity and fear in proportion to his devotion. The regenerate ones should always worship Him in thought, word, and deed. The son of Devaki should be seen by them with reverence and in order to see Him with reverence they should address themselves to the performance of penances. Ye foremost of ascetics, even this is the path that I show unto you. By beholding Him, ye will have behold all the foremost of deities, I too bow my head in reverence unto that Lord of the universe, that Grandsire of all the worlds, that mighty and vast boar. By beholding Him one beholds the Trinity. Ourselves, i.e., all the deities, reside in Him. He will have an elder brother who will become known over all the world as Vala. Having a plough for his weapon, in form he will look like a white hill. In fact, he will be endued with might capable of uplifting the whole earth. Upon the car of that divine person a tall palmyra, three-headed and made of gold, will form his proud standard. The head of that mighty-armed hero, that Lord of all the worlds, will be shaded by many high-souled snakes of vast bodies. All weapons of attack and defence will also come to him as soon as he will think of them. He is called Ananta (Infinite) Verily, that illustrious one is identical with the immutable Hari. Once on a time the mighty Garuda, the son of Kasyapa, was addressed by the deities in these words, 'Do thou, O puissant one, see if this one has any end!' Though possessed of great energy and might, Garuda, however, failed to find out the end of this illustrious one who is identical with the Supreme Soul. Supporting the whole earth on his head, he resides in the nether regions. He roves through the universe as Sesha, filled with great joy. He is Vishnu, He is the illustrious Ananta. He is the supporter of the earth. He that is Rama is Hrishikesa. He that is Achyuta is Ananta, the bearer of the earth. Both of those foremost of all creatures are celestial and endued with celestial prowess. One of them is armed with the discus and the other with the plough. They deserve every honour and should be seen, I have, through my kindness for you, have thus declared to you the nature of Vasudeva. Even this, ye ascetics possessed of wealth of penances, is Righteousness, I have declared all this to you so that ye may, with reverence and care, worship Krishna, that foremost one of Yadu's race."

Footnotes

319:1 Trivikrama is one who covered the three worlds with three steps of his. It implies Vishnu who assumed the form of a dwarf for beguiling the Asura king Vali.

Section 148

"Narada said, 'At the conclusion of Mahadeva's speech, loud roars were heard in the firmament. Thunders bellowed, with flashes of lightening. The welkin was enveloped with blue and thick clouds. The deity of the clouds then poured pure water like to what he does in the season of rains. A thick darkness set in. The points of the compass could no longer be distinguished. Then on that delightful, sacred, and eternal breast of that celestial mountain, the assembled Rishis no longer saw the multitude of ghostly beings that associate with Mahadeva. Soon, however, the welkin cleared. Some of the Rishis set out for the sacred waters. Others returned whence they came. Verily, beholding that wonderful and inconceivable sight, they became filled with amazement. The discourse too between Sankara and Uma had been heard by them with the feelings. That foremost of all Beings, of whom the high-souled Sankara spoke to us on that mountain, art Thou. Verily, thou art identical with Eternal Brahma. Some time also Mahadeva burnt Himavat with his energy. Thou too hast shown us a similar sight of wonder. Indeed, we have been put in remembrance of that fact by what we have witnessed today. O mighty-armed Janardana, I have thus, O puissant one, recited to thee the glory of that god of gods, viz., him that is called Kapardin or Girisa!'

"Bhishma continued, 'Thus addressed by those denizens of ascetic retreats, Krishna, the delighter of Devaki paid due honours unto all those Rishis. Filled with delight, those Rishis once more addressed Krishna, saying, 'O slayer of Madhu, do Thou repeatedly show Thyself to us at all times! O puissant one, Heaven itself cannot rejoice us so much as a right of Thyself Everything that was said by the illustrious Bhava (regarding Thyself) is true. O crusher of foes, we have told Thee all about that mystery. Thou art Thyself conversant with the truth of every topic. Since, however, asked by us, it pleased Thee to ask us in return, we have, for that reason, recited everything (about the discourse of Bhava with Uma) to Thee for only pleasing Thee. There is nothing in the three worlds that is unknown to Thee. Thou art fully conversant with the birth and origin of all things, indeed, with everything that operates as a cause (for the production of other objects). In consequence of the lightness of our character, we are unable to bear (within ourselves the knowledge of) any mystery (without disclosing it). Indeed, in Thy presence, O puissant one, we indulge in incoherences from the lightness of our hearts. There is no wonderful thing that is unknown to Thee! Whatever is on earth, and whatever is in heaven, all is known to Thee! We take our leave of Thee, O Krishna, for returning to our respective abodes Mayst Thou increase in intelligence and prosperity! O sire, Thou wilt soon get a son like unto Thee or even more distinguished than Thyself. He will be endued with great energy and splendour. He will achieve great feats, and become possessed of puissance as great as Thine!'

"Bhishma continued, 'After this, the great Rishis bowed unto that god of gods, that scion of Yadu's race, that foremost of all Beings. They then circumambulated Him and taking His leave, departed. As regards Narayana, who is endued with prosperity and blazing effulgence, He returned to Dwaraka after having duly observed that vow of His. His spouse Rukmini conceived, and on the expiration of the tenth month a son was born of her, possessed of heroism and honoured by all for his highly wonderful accomplishments. He is identical with that Kama (Desire) which exists in every creature and which pervades every existent condition. Indeed, he moves within the hearts of both gods and Asuras. This Krishna is that foremost of all persons. Even he, endued with the hue of the clouds is that four-handed Vasudeva. Through affection He has attached himself to the Pandavas, and you also, ye sons of Pandu, have attached yourselves to Him. Achievements, Prosperity, Intelligence, and the path that leads to heaven, are all there where this one, viz., the illustrious Vishnu of three steps, is. He is the three and thirty gods with Indra at their head. There is no doubt in this. He is the one Ancient God. He is the foremost of all gods. He is the refuge of all creatures. He. is without beginning and without destruction. He is unmanifest. He is the high-souled slayer of Madhu. Endued with mighty energy, He has taken birth (among men) for accomplishing the purpose of the gods. Verily, this Madhava is the expounder of the most difficult truths relating to Profit or Wealth, and he is also their achiever. O son of Pritha, the victory thou hast obtained over thy enemies, thy unrivalled achievements, the dominion thou hast acquired over the whole earth, are all due to thy side having been taken up by Narayana. The fact of thy having got the inconceivable Narayana for thy protector and refuge, enabled thee to become an Adharyu (chief sacrificer) for pouring multitudes of kings as libations on the blazing fire of battle. This Krishna was thy great sacrificial ladle resembling the all-destroying fire that appears at the end of the Yuga. Duryodhana, with his sons, brothers and kinsmen, was much to be pitied inasmuch as, moved by wrath, he made war with Hari and the wielder of Gandiva. Many sons of Diti, many foremost of Danavas, of huge bodies and vast strength, have perished in the fire of Krishna's discus like insects in a forest conflagration. How incapable then must human beings be of battling against that Krishna,--human beings who, O tiger among men, are destitute of strength and might! As regards Jaya, he is a mighty Yogin resembling the all-destroying Yuga-fire in energy. Capable of drawing the bow equally with both hands, he is always in the van of fight. With his energy, O king, he has slain all the troops of Suyodhana. Listen to me as I tell thee what Mahadeva having the bovine bull for the device on his standard had recited unto the ascetics on the breast of the Himavat. His utterances constitute a Purana. The advancement of greatness, energy, strength, prowess, puissance, humility, and lineage that are in Arjuna can come up to only a third part of the measure in which those attributes reside in Krishna. Who is there that can transcend Krishna in these attributes? Whether that is possible or not, listen (and judge). There where the illustrious Krishna is, there is unrivalled Excellence. As regards ourselves, we are persons of little understanding. Dependent upon the will of others, we are exceedingly unfortunate. Knowingly we betook ourselves to the eternal path of death. Thou, however, art devoted to sincerity of conduct. Having formerly pledged thyself against taking thy kingdom, thou didst not take it, desirous of maintaining thy pledge. O king, thou makest too much of the slaughter of thy kinsmen and friends in battle (brought about, as thou believest, by thyself). Thou shouldst remember, however, O chastiser of foes, that it is not right to violate a pledge. All those who have fallen on the field of battle have really been slain by Time. Verily, all of us have been slain by Time. Time is, indeed, all-powerful. Thou art fully conversant with the puissance of Time. Afflicted by Time, it does not behove thee to grieve. Know that Krishna Himself, otherwise called Hari, is that Time with blood-red eyes and with club in hand. For these reasons, O son of Kunti, it does not behove thee to grieve for thy (slain) kinsfolk. Be thou always free, O delighter of the Kurus, from grief. Thou hast heard of the glory and greatness of Madhava as recited by me. That is sufficient for enabling a good man to understand Him. Having heard the words of Vyasa as also of Narada endued with great intelligence, I have discoursed to thee on the adorableness of Krishna. I have myself added; from my own knowledge, something to that discourse. Verily, I have discoursed also on the surpassing puissance of Krishna as recited by Mahadeva, unto that conclave of Rishis (on the breast of the Himavat). The discourse too between Maheswara and the daughter of Himavat, O Bharata, has been recited by me to thee. He who will bear in mind that discourse when emanating from a foremost person, he who will listen to it, and he who will recite it (for other people's hearing), is sure to win what is highly beneficial. That man will find all his wishes fulfilled. Departing from this world he will ascend to Heaven. There is no doubt in this. That man who, desirous of obtaining what is beneficial for himself, should devote himself to Janardana. O king of the Kurus, it behoves thee also to always bear in mind those incidents of duty and righteousness which were declared by Maheswara. if thou conduct thyself according to those precepts, if thou bear the rod of chastisement rightly, if thou protect thy subjects properly, thou mayst be sure of attaining to heaven. It behoves thee, O king, to protect thy subjects always according to the dictates of righteousness. The stout rod of chastisement which the king bears has been said to be the embodiment of his righteousness or merit. Hearing this discourse, fraught with righteousness, between Sankara and Uma, that I have recited in the presence of this righteous conclave, one should worship with reverence that god having the bovine bull for the device on his banner. One that becomes even desirous of listening to that discourse should worship Mahadeva with reverence. Verily, the person that wishes to obtain what is beneficial for him, should adore Mahadeva with a pure heart. Even this is the command of the faultless and high-souled Narada. Even he has commanded such worship of the great god, O son of Pandu, do thou obey that command of Narada. O puissant king, even these are the wonderful incidents that occurred on the sacred breast of the Himavat respecting Vasudeva and Sthanu, O son of Kunti. Those occurrences flowed from the very nature of those high-souled deities. Vasudeva, accompanied by the wielder of Gandiva, practised eternal penances in the retreat of Vadari for ten thousand years. Verily, Vasudeva and Dhananjaya, both of eyes like lotus-petals, underwent severe austerities for the duration of three whole Yugas. I have learnt this from Narada and Vyasa, O king. The lotus-eyed and mighty-armed Vasudeva, while yet a child (in human form) achieved the great feat of slaying Kansa for the relief of his kinsmen. I do not venture, O son of Kunti, to enumerate the feats of this Ancient and Eternal

Being, O Yudhishthira. Without doubt, O son, high and great benefits will be reaped by thee who ownest that foremost of all persons, viz., Vasudeva, for thy friend. I grieve for the wicked Duryodhana in respect of even the next world to which he has gone. It was for him that the whole earth has been depopulated with her seeds and elephants. Indeed, through the fault of Duryodhana, of Karna, of Sakuni, and of Duhsasana numbering the fourth, that the Kurus have perished.

"Vaisampayana continued, 'While that foremost of men, viz., the son of Ganga, addressed him in this strain, the Kuru king (Yudhishthira) remained entirely silent in the midst of those high-souled persons (who had assembled together for listening to the discourses of Bhishma). All the kings with Dhritarashtra amongst them became filled with wonder upon hearing the words of the Kuru grandsire. In their minds they worshipped Krishna and then turned towards him with hands joined in reverence. The Rishis also with Narada at their head, accepted and applauded the words of Bhishma and approved of them joyfully. These were the wonderful discourses recited by Bhishma which Pandu's son (Yudhishthira) with all his brothers heard with joy. Some time after, when king (Yudhishthira) saw that Ganga's son who had given away abundant wealth as presents unto the Brahmanas in the sacrifices performed by him, had rested and become refreshed, the intelligent king once more asked him as follows.'"

Footnotes

323:1 The sense seems to be this: Thou knowest all things, all mysteries, yet Thou canst bear all this knowledge within Thyself. We, however, are so light-minded, i.e., destitute of gravity, that we are unable to bear within ourselves the knowledge of a mystery. As soon as we got that knowledge from Mahadeva, we felt the desire of letting it out; and, indeed, we have let it out at thy request, and let out unto whom?--unto one that must be secretly laughing at us for our seeming pride.

323:2 It is said that no person wishes to be vanquished by another in respect of anything. The only one whose victory or superiority, however, is bearable or, rather, prayed for, is the son. Hence, the Rishis wish unto Krishna a son even superior to him.

324:1 The ward Pushti literally signifies growth or advancement. Hence, it stands generally for excellence of greatness.

325:1 The correct reading is not pratisrayam but pratisravam which means promise or pledge.

325:2 The pledge, probably, refers to the oaths taken by Bhima and others about the slaughter of the Kauravas.

325:3 The sense is this: the king acquires great merit by wielding the rod of chastisement properly, i.e., by punishing those that deserve punishment. The infliction of punishment is what keeps the subjects within the restraints of duty. The rod of chastisement, therefore, is the very embodiment of the righteousness or merit of the king.

326:1 Vasudeva is Narayana, and Arjuna is Nara. Nara and Narayana had practised severe penances at Vadari on the breast of the Himavat for many thousand years. Vyasa afterwards adopted Vadari as his retreat.

Section 149 - Part 1

"Vaisampayana said, 'Having heard all the duties in their entirety and all those sacred acts and objects that cleanse human beings of their sins. Yudhishthira once more addressed the son of Santanu in the following words.'

"Yudhishthira said, "Who may be said to be the one god in the world? Who may be said to be the one object which is our sole refuge? Who is he by worshipping whom or hymning whose praises human being would get what is beneficial? What religion is that which, according to thy judgment, is the foremost of all religions? What are those Mantras by reciting which a living creature becomes freed from the bonds of birth and life?'

"Bhishma said, 'One should always, with alacrity and throwing away all languor, hymn the praises of that Lord of the universe, that god of gods (viz., Vasudeva), who is Infinite and the foremost of all Beings, by uttering His thousand names. By always worshipping with reverence and devotion that immutable Being, by meditating on him, by hymning His praises and bowing the head unto Him, and by performing sacrifices unto Him, indeed by always praising Vishnu, who is without beginning and without end or destruction, who is the Supreme Lord of all the worlds, and who is the Master and Controller of the universe, one can succeed in transcending all sorrow. Verily, He is devoted to the Brahmanas, conversant with all duties and practices, the enhancer of the fame and achievement of all persons, the master of all the worlds, exceedingly wonderful, and the prime cause of the origin of all creatures. Even this, in my judgment, is the foremost religion of all religions, viz., one should always worship and hymn the praises of the lotus-eyed Vasudeva with devotion. He is the highest Energy. He is the highest Penance. He is the highest Brahma. He is the highest refuge. He is the most holy of all holies, the most auspicious of all auspicious objects. He is the god of all the gods and He is the immutable father of all creatures. On the advent of the primal Yuga, all creatures spring from Him. On the expiration, again of a Yuga, all things disappear in Him. Hear, O king, the thousand names, possessed of great efficacy in destroying sins, of that foremost one in all the worlds that Master of the universe, viz., Vishnu. All those names derived from His attributes, secret and well-known, of the high-souled Vasudeva which were sung by Rishis, I shall recite to thee for the good of all. They are, Om! He that enters all things, besides Himself, He that covers all things, He unto whom sacrificial libations are poured, the Lord of the Past, the Present, and the Future, the Creator (or Destroyer) of all existent things, the upholder of all existent things, the Existent, the Soul of all, the Originator of all things (I--IX); of cleansed Soul, the Supreme Soul, the highest Refuge of all emancipated persons, the Immutable, He that lies enclosed in a case, the Witness, He that knows the material case in which He resides, the Indestructible (X--XVII); He upon whom the mind rests during Yoga-abstraction, the Guide or leader of all persons conversant with Yoga, the Lord of both Pradhana (or Prakriti) and Purusha. He that assumed a human form with a leonine head, He of handsome features and equipments, He of beautiful hair, the foremost of Purushas (XVIII--XXIV); the embodiment of all things, the Destroyer of all things, He that transcends the three attributes of Sattwa, Rajas and Tamas, the Motionless, the Beginning of all things, the Receptacle into which all things sink at the universal Dissolution, the Immutable, He who takes birth at his own will, He who causes the acts of all living creatures to fructify (in the form of weal or woe) the Upholder of all things, the Source from which the primal elements have sprung, the Puissant One, He in whom is the unbounded Lordship over all things (XXV--XXXVII); the Self-born, He that gives happiness to His worshippers, the presiding Genius (of golden form) in the midst of the Solar disc, the Lotus-eyed, Loud-voiced, He that is without beginning and without end. He that upholds the universe (in the form of Ananta and others), He that ordains all acts and their fruits, He that is superior to the Grandsire Brahma (XXXVIII--XLVI); the Immeasurable, the Lord of the senses (or He that has curled locks), He from whose navel the primeval lotus sprang, the Lord of all the deities, the Artificer of the universe, the Mantra, He that weakens or emaciates all things, He that is vast, the Ancient one, He that is enduring (XLVII--LVI). He that is incapable of being seized (by either the senses or the mind), the Eternal One, Krishna, the Red-eyed, He that kills all creatures at the time of the universal dissolution, He that is vast for knowledge and puissance and other attributes of the kind, He that resides in three parts (above, middle, and below) of every, creature. That which cleanses, is auspicious, and high (LVII--LXIV). He that urges all creatures in respect of all their acts. He that causes the life-breaths to act. He that causes all living creatures to live, the Eldest, the Foremost of all those that are regarded as the Lords of all creatures, He that has gold in his abdomen, He that has the Earth for his abdomen, the Lord of Sri or Lakshmi, the Slayer of Madhu (LXV--LXXII) : the Omnipotent, He that is endued with great prowess, He that is armed with the bow, He that is Possessed of a mind capable of bearing the contents of all treatises, He that roves through the universe, riding on Garuda. He that is well suited to the offerings made unto Him and that has the power to enjoy them properly, the Unrivalled, He that is incapable of being discomfited, He that knows all acts that are done, He that is identical with all acts, He that rests on His own true self (LXXIV--LXXXIV) the Lord of all the deities, He that is the Refuge of all, the embodiment of the highest felicity, He whose seed is the universe, He that is the source of all things, the day (in consequence of His awakening Jiva who is steeped in the sleep of Nescience), the Year, the Snake (owing to His being incapable of being seized), the embodiment of Conviction, He that sees all things (LXXXV--XCIV): the Unborn, the Lord of all creatures, He that has achieved success, He that is Success itself, He that is the beginning of all things (in consequence of His being the cause of all things), He that is above deterioration, He that is Righteousness in the form of the bovine bull and the great boar that raised the submerged Earth, He that is of immeasurable soul, He that stands aloof from all kinds of union (XCV--CIII); He that is Pauaka among the deities called Vasus (or, He that dwells in His worshippers). He that is liberal soul, being freed from wrath and hatred and pride and other evil passions. Truth whose soul is equable in consequence of His thorough impartiality, He that has been measured by His worshippers, He that is always equal, being above all change or modification, He that never refuses to grant the wishes of His worshippers, He whose eyes are like the petals of the lotus, He whose acts are always characterised by Righteousness (or He who is always engaged in granting the wishes of those that are devoted to Him), He that is of the form of Righteousness (CIV--CXIII); He that destroys all creatures (or their pains), the Many headed, He that upholds the universe, He that is the source of the universe, He who is of pure or spotless fame, the Immortal One He that is Eternal and Fixed, He that is possessed of beautiful limbs, (or, He the ascension unto whom is the best of all acts), He who has such knowledge having penance for its indication that He is able to agitable Prakriti for evolving the universe out of her (CXIV--CXXII); He that goes everywhere (in the sense of pervading all things as their cause), the Omniscient One, He that blazes forth in unmodified effulgence, He whose troops are everywhere (in the form of devoted associates), (or He at whose very sight the Danava troops are scattered in all directions). He that is coveted (or sought) by all (or, He that grinds all His foes), He that is the Veda, He that is conversant with the Veda, He that is conversant with all the limbs (or branches) of the Veda, He that represents the limbs (or branches) of the Veda (i.e., all the subsidiary sciences), He that settles the interpretations of the Vedas, He that has no superior in wisdom (CXXIII--CXXXIII); He that is the master of all the worlds, He that is the master of the deities, He that is the Supervisor of both Righteousness and Unrighteousness (for giving the fruits thereof to those that seek the one or the other), He that is both Effect and Cause, (or, He whose life has not been determined by acts achieved on any previous occasion in consequence of His transcending Prakriti). He that is four-souled (in consequence of His four forms of Aniruddha, Pradyumna, Sankarshana and Vasudeva). He that is known by four forms (as above), He that has four horns (which appeared on Him when He had assumed a human form with a lion's head for slaying the Asura chief Hiranya-Kasipu), He that has four arms (for holding the conch, discus, mace, and lotus) (CXXXIV--CXLI); He that blazes forth in effulgence, He that is the giver of food and cherishes those that are good; He that does not bear or put up with those that are wicked, (or, He that puts up with the occasional transgressions of his devotees); He that existed before the universe started into life; He that is stainless; He that is ever victorious; He that vanquishes the very deities; He that is the material cause of the universe; He that repeatedly resides in material causes (CXLII--CL); He that is the younger brother of Indra, (or He that transcends Indra in accomplishments and attributes). He that took birth as a dwarf (from Aditi by her husband Kasyapa in order to beguile the Asura king Vali of the sovereignty of the three worlds, and bestow the same upon Indra who had been dispossessed of it), He that is tall (in allusion to the vast universal form of His which He assumed at the sacrifice of Vali for covering Heaven, Earth, and the Nether regions with three steps of His). He whose acts are never futile, He that cleanses (those that worship Him, those that hear of Him and those that think of Him), He that is endued with pre-eminent energy and strength, He that transcends Indra in all attributes, He that accepts all His worshippers, He that is the Creation itself in consequence of His being the Causes thereof, He that upholds His self in the same form without being ever subject to birth, growth, or death, He that sustains all creatures in their respective functions in the 'universe, He that controls the hearts of all creatures (CLI--CLXII); He that deserves to be known by those who wish to achieve what is for their highest good; He who is the celestial physician in the form of Dhanwantari, (or He who cures that foremost of all diseases, viz., the bonds that bind one to the world); He that is always engaged in Yoga; He that slays great Asuras for establishing Righteousness; He that is the Lord of that Lakshmi who sprang from the ocean when it was churned by the deities and the Asuras, (or, He that cherishes both the goddesses of prosperity and learning); He that is honey (in consequence of the pleasure He gives to those that succeed in having a taste of him); He that transcends the senses (or is invisible to those that turn away from Him); He that is possessed of great powers of illusion (manifested in His beguiling Mahadeva and the deities on many occasions); He that puts forth great energy (in achieving mighty feats); He that transcends all in might (CLXIII--CLXXII); He that transcends all in intelligence; He that transcends all in puissance; He that transcends all in ability; He that discovers the universe by the effulgence emanating from his body; He whose body is incapable of being ascertained by the eye (or any other sense organ of knowledge); He that is possessed of every beauty; He whose soul is incapable of being comprehended by either deities or men; He that held on his back, in the form of the vast tortoise, the huge mountain, Mandara, which was made the churning staff by the deities and the Asuras when they set themselves to churn the great ocean for obtaining therefrom all the valuables hid in its bosom; (or, He who held up the mountains of Govardhana in the woods of Brinda for protecting the denizens of that delightful place, who were especial objects of His kindness, from the wrath of Indra who poured incessant showers for days together with a view to drowning every thing) (CLXXIII--CLXXX); He that can shoot His shafts to a great distance, piercing through obstruction of every kind; He that raised the submerged Earth, having assumed the form of the mighty Boar; He on whose bosom dwells the goddess of Prosperity; (or He that is identical with Kama, the lord of Rati); He that is the Refuge of those that are righteous; He that is incapable of being won without thorough devotion; (or, He that is incapable of being immured or restrained by any one putting forth his powers); He that is the delight of the deities, or, He that is the embodiment of fullness of joy; He that rescued the submerged Earth; (or He that understands the hymns addressed to him by His devotees); He that is the Master of ell eloquent persons (or He that dispels the calamities of all those who know him) (CLXXXL--CLXXXVIII); He that is full of blazing effulgence) He that suppressed the afflictions of His adorers; (or, He that assumes the form of Yama, the universal Destroyer, for chastising all persons that fall away from their duties); He that assumed the form of a Swan for communicating the Vedas to the Grandsire Brahman; (or, He that enters into the bodies of all persons); He that has Garuda, the prince of the feathery denizens of the welkin, for His vehicle; He that is the foremost of snakes in consequence of His identity with Sesha or Ananta who upholds on his head the vast Earth, (or, He that has the hood of the prince of snakes for His bed while He lies down to sleep on the vast expansion of water after the dissolution of the universe); He whose navel is as beautiful as gold; He that underwent the severest austerities in the form of Narayana at Vadari on the breast of Himavat; He whose navel resembles a lotus; (or, He from whose navel sprang the primeval lotus in which the Grandsire Brahma was born); He that is the Lord of all creatures (CLXXXIX--CXCVII); He that transcends death; (or, He that wards off Death from those that are devoted to him); He that always casts a kind eye on His worshippers; (or, He that sees all things in the universe); He that destroys all things; (or, He that drenches with nectar all those that worship Him with single-minded devotion); He that is the Ordainer of all ordainers; (or, He that unites all persons with the consequences of their acts); He that himself enjoys and endures the fruits of all acts, (or, He that assumed the form of Rama, the son of Dasaratha, and going into exile at the command of His sire made a treaty with Sugriva the chief of the Apes for aiding him in the recovery of his kingdom from the grasp of his elder brother Vali in return for the assistance which Sugriva promised Him for recovering from Ravana His wife Sita who had been ravished by that Rakshasa and borne away to his island home in Lanka), He that is always of the same form; (or, He that is exceedingly affectionate unto His worshippers); He that is always moving; (or, He that is of the form of Kama who springs up in the heart of every creature); He that is incapable of being endured by Danavas and Asuras (or, He that rescued His wife Sita after slaying Ravana, or, He that shows compassion towards even Chandalas and members of other low castes when they approach Him with devotion, in allusion to His friendship, in the form of Rama, for Guhaka the chief of the Chandalas, inhabiting the country known by the name of Sringaverapura); He that chastises the wicked; (or, He that regulates the conduct of all persons by the dictates of the Srutis and the Smritis); He whose soul has true knowledge for its indication; (or, He that destroyed Ravana, the foe of the gods, having assumed the form of Rama that was full of compassion and other amiable virtues); He that destroys the foes of the deities (or, He that slays those who obstruct or forbid the giving of presents unto deserving persons) (CXCVII--CCVIII); He that is the instructor in all sciences and the father of all; He that is the instructor of even the Grandsire Brahma; He that is the abode or resting place of all creatures; He that is the benefactor of those that are good and is free from the stain of falsehood; He whose prowess is incapable of being baffled; He that never casts his eye on such acts as are not sanctioned or approved by the scriptures; He that casts his eye on such acts as are sanctioned or approved by the scriptures; (or, He whose eye never winks or sleeps); He that wears the unfading garland of victory called by the name of Vaijayanti; He that is the Lord of speech and that is possessed of great liberality insomuch that He rescued the lowest of the low and the vilest of the vile by granting them His grace (CCLX--CCXVIII); He that leads persons desirous of Emancipation to the foremost of all conditions, viz., Emancipation itself; (or, He that assumes the form of a mighty Fish and scudding through the vast expanse of waters that cover the Earth when the universal dissolution comes, and dragging the boat tied to His horns, leads Manu and others to safety); He that is the leader of all creatures; (or, He that sports in the vast expanse of waters which overwhelm all things at the universal dissolution); He whose words are the Veda and who rescued the Vedas when they were submerged in the waters at the universal dissolution; He that is the accomplisher of all functions in the universe; He that assumes the form of the wind for making all living creatures act or exert themselves; (or, He whose motions are always beautiful, or, who wishes His creatures to glorify Him); He that is endued with a thousand heads; He that is the Soul of the universe and as such pervades all things; He that has a thousand eyes and a thousand legs; (CCXIX--CCXXVI); He that causes the wheel of the universe to revolve at His will; He whose soul is freed from desire and who transcends those conditions that invest Jiva and to which Jiva is liable; He that is concealed from the view of all persons that are attached to the world; (or, He that has covered the eyes of all persons with the bandage of nescience); He that grinds those that turn away from him; He that sets the days a-going in consequence of His being identical with the Sun; He that is the destroyer of all-destroying Time itself; He that conveys the libations poured on the sacred fire unto those for whom they are intended; (or, He that bears the universe, placing it on only a minute fraction of His body); He that has no beginning; (or, He that has no fixed habitation) He that upholds the Earth in space (in the form of Sesha, or, rescues her in the form of the mighty boar or supports her as a subtil pervader) (CCXXVII--CCXXXV); He that is exceedingly inclined to grace, insomuch that He grants happiness to even foes like Sisupala; He that has been freed from the attributes of Rajas (passion) and Tamas (darkness) so that He is pure or stainless Sattwa by itself; (or, He that has obtained the fruition of all His wishes); He that supports the universe; He that feeds (or enjoys the universe); He that is displayed in infinite puissance; He that honours the deities, the Pitris, and His own worshippers; He that is honoured or adored by those that are themselves honoured or adored by others; (or, He whose acts are all beautiful and enduring); He that accomplishes the purposes of others; (or, He that is the benefactor of others); He that withdraws all things unto Himself at the universal dissolution; (or, He that destroys the foes of the deities or of His worshippers); He that has the waters for his home; (or, He that is the sole Refuge of all creatures or He that destroys the ignorance of all creatures (CCXXXVI--CCXLVI); He that is distinguished above all, He that cherishes the righteous, He that cleanses all the worlds, He that crowns with fruition the desires of all creatures, He whose wishes are always crowned with fruition, He that gives success to all, He that bestows success upon those that solicit Him for it (CCXLVII--CCLVI); He that presides over all sacred days; (or, He that overwhelms Indra himself with His own excellent attributes), He that showers all objects of desire upon His worshippers, He that walks over all the universe, He that offers the excellent flight of steps constituted by Righteousness (unto those that desire to ascend to the highest place); He that has Righteousness in His abdomen; (or, He that protects Indra even as a mother protects the child in her womb); He that aggrandises (His worshippers), He that spreads Himself out for becoming the vast universe, He that is aloof from all things (though pervading them); He that is the receptacle of the ocean of Srutis (CCLVII--CCLXIV); He that is possessed of excellent arms (i.e., arms capable of upholding the universe); He that is incapable of being borne by any creature, He from whom flowed the sounds called Brahman (or Veda), He that is the Lord of all Lords of the universe, He that is the giver of wealth, He that dwells in His own puissance, He that is multiform, He that is of vast form, He that resides in the form of Sacrifice in all animals, He that causes all things to be displayed (CCLXV--CCLXXIV), He that is endued with great might, energy, and splendour; He that displays Himself in visible forms to His worshippers, He that scorches the unrighteous with His burning energy, He that is enriched with the sixfold attributes (of affluence, etc.), He that imparted the Veda to the Grandsire Brahma, He that is of the form of the Samans, Riks, and Yajuses (of the Veda); He that soothes His worshippers burning with the afflictions of the world like the rays of the moon cooling all living creatures of the world, He that is endued with blazing effulgence like the sun (CCLXXV--CCLXXXII); He from whose mind has sprung the moon, He that blazes forth in His own effulgence, He that nourishes all creatures even like the luminary marked by the hare, He that is the Master of the deities, He that is the great medicine for the disease of worldly attachment, He that is the great causeway of the universe, He that is endued with knowledge and other attributes that are never futile and with prowess that is incapable of being baffled (CCLXXXIII--CCLXXXIX); He that is solicited by all creatures at all times, viz., the Past, the Present, and the Future; He that rescues his worshippers by casting kind glances upon them, He that sanctifies even them that are sacred; He that merges the life-breath in the Soul; (or, He that assumes diverse forms for protecting both the Emancipated and the Unemancipated); He that kills the desires of those that are Emancipated; (or, He that prevents evil desires from arising in the minds of His worshippers); He that is the sire of Kama (the principle of desire or lust); He that is most agreeable, He that is desired by all creatures, He that grants the fruition of all desires, He that has the ability to accomplishing all acts (CCXC--CCXCIX); He that sets the four Yugas to begin their course; He that causes the Yugas to continually revolve as on a wheel, He that is endued with the diverse kinds of illusion (and, therefore, the cause from which spring the different kinds of acts that distinguish the different Yugas); He that is the greatest of eaters (in consequence of His swallowing all things at the end of every Kalpa); He that is incapable of being seized (by those that are not His worshippers); He that is manifest (being exceedingly vast); He that subjugates thousands of foes (of the deities); He that subjugates innumerable foes (CCC--CCCVIII); He that is desired (by even the Grandsire and Rudra, or He that is adored in sacrifices); He that is distinguished above all; He that is desired by those that are endued with wisdom and righteousness; He that has an ornament of (peacock's) feathers on His headgear; He that stupefies all creatures with His illusion; He that showers His grace on all His worshippers; He that kills the wrath of the righteous; He that fills the unrighteous with wrath; He that is the accomplisher of all acts; He who holds the universe on his arms; He that upholds the Earth (CCCIX--CCCXVIII); He that transcends the six well-known modifications (of inception, birth or appearance growth, maturity, decline, and dissolution); He that is endued with great celebrity (in consequence of His feats); He that causes all living creatures to live (in consequence of His being the all-pervading soul); He that gives life; the younger brother of Vasava (in the form of Upendra or the dwarf); He that is the receptacle of all the waters in the universe; He that covers all creatures (in consequence of His being the material cause of everything); He that is never heedless (being always above error); He that is established on His own glory (CCCXIX--CCCXXVII); He that flows in the form of nectar; (or, He that dries up all things); He upholds the path of righteousness; He that bears the burden of the universe; He that gives desirable boons unto those that solicit them: He that causes the winds to blow; He that is the son of Vasudeva; (or, He that covers the universe with His illusions and sports in the midst of it); He that is endued with extraordinary lustre; He that is the originating cause of the deities; He that pierces all hostile towns (CCCXXVIII--CCCXXXVI); He that transcends all sorrow and grief; He that leads us safely across the ocean of life or the world; He that dispels from the hearts of all His worshippers the fear of rebirth; He that is possessed of infinite courage and prowess; He that is an offspring of Sura's race; He that is the master of all living creatures; He that is inclined to show His grace unto all; He that has come on earth for a hundred times (for rescuing the good, destroying the wicked, and establishing righteousness); He that holds a lotus in one of his hands; He whose eyes resemble the petals of the lotus (CCCXXXVII--CCCXLVI); He from whose navel sprang the primeval lotus; (or, He that is seated upon a lotus); He that is endued with eyes resembling the petals of the lotus; He that is adored by even worshippers as one seated within the lotus of His hearts; He that assumed the form of embodied Jiva (through His own illusion); He that is endued with puissance of every kind; He that grows in the form of the five primal elements; the Ancient Soul; He that is endued with vast eyes; He that has Garuda sitting on the standard of His car (CCCXLVII--CCCCLV); He that is incomparable; the Sarabha (the lion-killing animal); He that strikes the wicked with terror; He that knows everything that has occurred in Time; He that accepts, in the forms of the deities, the butter poured on the sacrificial fire; He that is known by all kinds of evidence or proof; He upon whose breast sits Prosperity always; He that is victorious in every battle (CCCLVI--CCCLXIV); He that is above destruction; He that assumes a red form; (or, becomes wrathful unto the enemies of His worshippers); He that is an object of search with the righteous; He that is at the root of all things; He that has the mark of the string around his abdomen (for Yasoda had bound Him with a cord while He was Krishna); He that bears or forgives all injuries; He that upholds the Earth in the form of her mountains; He that is the foremost of all objects of worship; He that is endued with great speed; He that swallows vast quantities of food (CCCLXV--CCCLXXIV); He that caused the creation to start into life; He that always agitates both Prakriti and Purusha; He that shines with resplendence; (or, sports in joy); He that has puissance in his stomach; He that is the Supreme Master of all; He that is the material out of which the universe has been made; He that is the cause or Agent who has made the universe: He that is independent of all things; He that ordains variety in the universe; He that is incapable of being comprehended; He that renders Himself invisible by the screen of illusion (CCCLXXV--CCCLXXXV); He that is Chit divested of all attributes; He on whom all things rest; He in whom all things reside when the universal dissolution comes; He that assigns the foremost place to those that worship Him; He that is durable; He that is endued with the highest puissance; He that has been glorified in the Vedanta; He that is contented; He that is always full; He whose glance is auspicious (CCCLXXXVI--CCCXCV); He that fills all Yogins with delight; He that is the end of all creatures (for it is in Him that all things merge at the universal dissolution); He that is the faultless Path; He that in the form of Jiva, leads to Emancipation; He that leads (Jiva to Emancipation); He that has none to lead Him; He that is endued with great might; He that is the foremost of all beings possessed of might; He that uphold He that is the foremost of all Beings conversant with duty and religion (CCCXCVI--CDIV); He that joins, at the time of creation, the disunited elements for forming all objects; He that resides in all bodies; He that causes all creatures to act in the form of Kshetrajna; He that creates all creatures after destroying them at the universal dissolution; He unto whom every one bows with reverence; He that is extended over the entire universe; He that owns the primeval golden egg as his abdomen (whence, as from the female uterus), everything proceeds; He that destroys the foes of the deities; He that overspreads all things (being the material cause whence they spring); He that spreads sweet perfumes; He that disregards the pleasures of the senses (CDV--CDXV); He that is identifiable with the seasons; He at whose sight alone all worshippers succeed in obtaining the great object of their wish; He that weakens all creatures; He that dwells in the firmament of the heart, depending upon His own glory and puissance; He that is capable of being known everywhere (in consequence of His omnipresence); He that inspires everyone with dread; He in whom all creatures dwell; He that is clever in accomplishing all acts; He that constitutes the rest of all creatures (being, as He is, the embodiment of Emancipation); He that is endued with competence greater than that of other Beings (CDXVI--CDXXV); He in whom the whole Universe is spread out? He that is Himself immobile and in whom all things rest for ever; He that is an object of proof; He that is the Indestructible and unchanging seed; He that is sought by all (in consequence of His being happiness); He that has no desire (in consequence of all His desires having been gratified); He that is the great cause (which covers the universe): He that has all sorts of things to enjoy; He that has great wealth wherewith to secure all objects of desire (CDXXVI--CDXXXIV); He that is above despair; He that exists in the form of Renunciation; He that is without birth; He that is the stake unto which Righteousness is tethered; He that is the great embodiment of sacrifice; He who is the nave of the starry wheel that revolves in the firmament; He that is the Moon among the constellations; He that is competent to achieve every feat; He that stays in His own soul when all things disappear He that cherishes the desire for Creation (CDXXXV--CDXLIV); He that is the embodiment of all sacrifices; He that is adored in all sacrifices and religious rites; He that is the most adorable of the deities present in the sacrifices that men perform; He that is the embodiment of all such sacrifices in which animals are offered up according to the ordinance; He that is adored by persons before they take any food; He that is the Refuge of those that seek emancipation; He that beholds the acts and omissions of all creatures; He whose soul transcends all attributes; He that is possessed of omniscience; He that is identical with knowledge that is unacquired, unlimited, and capable of accomplishing everything (CDXLV--CDLIV); He that is observant of excellent vows (chief amongst which is the granting of favour unto one that solicits it with a pure heart); He that has a face always full of delight; He that is exceedingly subtle; He that utters the most agreeable sounds (in the form of the Veda or as Krishna playing on the lute); He that gives happiness (to all His worshippers); He that does good to others without expecting any return; He that fills all creatures with delight; He that has subdued wrath; He that has mighty arms (so mighty that He has slain as if in sport the mightiest of Asuras); He that tears those that are unrighteous (CDLV--CDLXIV); He that causes those persons who are destitute of knowledge of the soul to be steeped in the deep sleep of His illusion; He that relies on Himself (being entirely independent of all persons and things); He that overspreads the entire universe; He that exists in infinite forms; He that is engaged in vocations infinite in number; He that lives in everything; He that is full of affection towards all His worshippers; He that is the universal father (all living creatures of the universe being as calves sprung from Him); He that holds, in the form of the vast Ocean, all jewels and gems in His abdomen, He that is the Lord of all treasures (CDLXV--CDLXXIV); He that is the protector of righteousness; He that accomplishes all the duties of righteousness; He that is the substratum of righteousness; He that is existent for all time; He that is non-existent (in the form of the universe, for the manifested universe is the result of illusion); He that is destructible (in the form of the universe); He that is indestructible as Chit; He that is, in the form of Jiva, destitute of true knowledge; He that is, in the form of the Sun, is endued with a thousand rays; He that ordains (even all such great and mighty creatures as Sesha and Garuda, etc.); He that has created all the Sastras (CDLXXV--CDLXXXV); He that exists, in the form of the Sun, as the centre of innumerable rays of light; He that dwells in all creatures; He that is possessed of great prowess; He that is the Master of even Yama and others of similar puissance; He that is the oldest of the deities (existing as He does from the beginning); He that exists in His own glory, casting off all conditions; He that is the Lord of even all the deities; He that is the ruler of even him that upholds the deities (viz., Indra) (CDLXXXVI--CDXCIII); He that transcends birth and destruction; He that tended and protected kine (in the form of Krishna); He that nourishes all creatures; He that is approachable by knowledge alone; He that is Ancient; He that upholds the elements which constitute the body; He that enjoys and endures (weal and woe, in the form of Jiva); He that assumed the form of a vast Boar; (or, He that, in the form of Rama, was the Lord of a large monkey host); He that gave plentiful presents unto all in a grand sacrifice performed by Him (CDXCIV--DII); He that drinks Soma in every sacrifice; He that drinks nectar; He that, in the form of Soma (Chandramas), nourishes all the herbs and plants; He that conquers foes in a trice when even they are infinite in number; He that is of universal form and is the foremost of all existent entities; He that is the chastiser; He that is victorious over all; He whose purposes are incapable of being baffled; He that deserves gifts; He that gives what His creatures have not and who protects what they have (DIII--DXII); He that holds the life-breaths; He that beholds all His creatures as objects of direct vision; He that never beholds anything beside His own Self; He that gives emancipation; He whose footsteps (three in number) covered Heaven, Earth, and the Nether regions; He who is the receptacle of all the water; He that overwhelms all Space, all Time, and all things; He that lies on the vast expanse of waters after the universal dissolution; He that causes the destruction of all things (DXIII--DXXI); He that is without birth; He that is exceedingly adorable; He that appears in His own nature; He that has conquered all foes (in the form of wrath and other evil passions); He that delights those that meditate on Him; He that is joy; He that fills others with delight; He that swells with all causes of delight; He that has truth and other virtues for His indications; He whose foot steps are in the three worlds (DXXII--DXXX); He that is the first of the Rishis (being conversant with the entire Vedas); He that is identical with the preceptor Kapila; He that is the knower of the Universe; He that is Master of the Earth; He that has their feet; He that is the guardian of the deities; He that has large horns (in allusion to the piscatory form in which He saved Manu on the occasion of the universal deluge by scudding through the waters with Manu's boat tied to His horns); He that exhausts all acts by causing their doers to enjoy or endure their fruits; (or, He that grinds the Destroyer himself) (DXXXI--DXXXVIII); the great Boar: He that is understood or apprehended by the aid of the Vedanta; He that has beautiful troops (in the form of His worshippers); He that is adorned with golden armlets; He that is concealed (being knowledge with the aid of the Upanishads only); He that is deep (in knowledge and puissance); He that is difficult of access; He that transcends both word and thought, that is armed with the discus and the mace (DXXXIX--DXLVII); the Ordainer; He that is the cause (in the form of helper of the universe); He that has never been vanquished; He that is the Island-born Krishna; He that is enduring (in consequence of His transcending decay): He that mows all things and is Himself above deterioration; the Varuna (the deity of the waters); the son of Varuna (in the form of Vasishtha or Agastya); He that is immovable as a tree; He that is displayed in His own true form in the lotus of the heart; He that creates, preserves, and destroys by only a fiat of the mind (DXLVIII--DLVIII); He that is possessed of the sixfold attributes (of sovereignty etc.); He that destroys the sixfold attributes (at the universal dissolution); He that is felicity (in consequence of His swelling with all kinds of prosperity); He that is adorned with the triumphal garland (called Vaijayanta); He that is armed with the plough (in allusion to His incarnation as Valadeva); He that took birth from the womb of Aditi (in the form of the dwarf that beguiled Vali); He that is endued with effulgence like unto the Sun's; He that endures all pairs of opposites (such as heat and cold, pleasure and pain, etc.); He that is the foremost Refuge of all things (DLIX--DLXVIII); He that is armed with the best of bows (called Saranga); He that was divested of His battle-axe (by Rama of Bhrigu's race); He that is fierce; He that is the giver of all objects of desire; He that is so tall as to touch the very heavens with his head (in allusion to the form He assumed at Valis sacrifice); He whose vision extends over the entire universe; He that is Vyasa (who distributed the Vedas); He that is the Master of speech or all learning; He that has started into existence without the intervention of genital organs (DLXVIII--DLXXVI); He that is hymned with the three (foremost) Samans; He that is the singer of the Samans; He that is the Extinction of all worldly attachments (in consequence of His being the embodiment of Renunciation); He that is the Medicine; He that is the Physician (who applies the medicine); He that has ordained the fourth or last mode of life called renunciation (for enabling His creatures to attain to emancipation); He that causes the passions of His worshippers to be quieted (with a view to give them tranquillity of soul); He that is contented (in consequence of His utter dissociation with all worldly objects); He that is the Refuge of devotion and tranquillity of Soul (DLXXVII--DLXXXV); He that is possessed of beautiful limbs; He that is the giver of tranquillity of soul; He that is Creator; He that sports in joy on the bosom of the earth; He that sleeps (in Yoga) lying on the body of the prince of snakes, Sesha, after the universal dissolution; the Benefactor of kine; (or, He that took a human form for relieving the earth of the weight of her population); the Master of the universe; the Protector of the universe; He that is endued with eyes like those of the bull; He that cherishes Righteousness with love (DLXXXVI--DXCV): He that is the unreturning hero; He whose soul has been withdrawn from all attachments; He that reduces to a subtle form the universe at the time of the universal dissolution; He that does good to His afflicted worshippers; He whose name, as soon as heard, cleanses the hearer of all his sins; He who has the auspicious whorl on His breast; He in whom dwells the goddess of Prosperity for ever; He who was chosen by Lakshmi (the goddess of Prosperity) as her Lord; He that is the foremost one of all Beings endued with prosperity (DXCVI--DCIV); He that give prosperity unto His worshippers; the Master of prosperity; He that always lives with those that are endued with prosperity; He that is the receptacle of all kinds of prosperity; He that gives prosperity unto all persons of righteous acts according to the measure of their righteousness; He that holds the goddess of Prosperity on his bosom; He that bestows prosperity upon those that hear of, praise, and mediate on Him; He that is the embodiment of that condition which represents the attainment of unattainable happiness; He that is possessed of every kind of beauty; He that is the Refuge of the three worlds (DCV--DCXIV); He that is possessed of beautiful eye; He that is possessed of beautiful limbs; He that is possessed of a hundred sources of delight; He that represents the highest delight; He that is the Master of all the luminaries in the firmament (for it is He that maintains them in their places and orbits); He that has subjugated His soul; He whose soul is not swayed by any superior Being; He that is always of beautiful acts; He whose doubts have all been dispelled (for He is said to behold the whole universe as an Amlaka in His palm) (DCXV--DCXXIII); He that transcends all creatures; He whose vision extends in all directions: He that has no Master; He that at all times transcends all changes; He that (in the form of Rama) had to lie down on that bare ground; He that adorns the earth (by His incarnations); He that is puissance's self; He that transcends all grief; He that dispels the griefs of all His worshippers as soon as they remember His (DCXXIV--DCXXXII); He that is possessed of effulgence, He that is worshipped by all; He that is the water-pot (as all things reside within Him); He that is of pure soul; He that cleanses all as soon as they hear of him; He that is free and unrestrained; He whose car never turns away from battles; He that is possessed of great wealth; He whose prowess is incapable of being measured (DCXXXIII--DCXLI); He that is the slayer of the Asura named Kalanemi; He that is the Hero; He that has taken birth in the race of Sura; He that is the Lord of all the deities; the soul of the three worlds; the Master of the three worlds; He that has the solar and lunar rays for his hair; the slayer of Kesi; He that destroys all things (at the universal dissolution) (DCXLII--DCL); the Deity from whom the fruition of all desires is sought; He that grants the wishes of all; He that has desires; He that has a handsome form; He that is endued with thorough knowledge of Srutis and Smritis; He that is possessed of a form that is indescribable by attributes; He whose brightest rays overwhelm heaven; He that has no end; He that (in the form of Arjuna or Nara) acquired vast wealth on the occasion of his campaign of conquest (DCLI--DCLX); He who is the foremost object of silent recitation, of sacrifice, of the Vedas, and of all religious acts; He that is the creator of penances and the like; He that is the form of (the grandsire) Brahman, He that is the augmentor of penances; He that is conversant with Brahma; He that is of the form of Brahmana; He that has for His limbs Him that is called Brahma; He that knows all the Vedas and everything in the universe; He that is always fond of Brahmanas and of whom the Brahmanas also are fond (DCLXI--DCLXX); He whose footsteps cover vast areas; He whose feats are mighty; He who is possessed of vast energy; He that is identical with Vasuki, the king of the snakes; He that is the foremost of all sacrifices; He that is Japa, that first of sacrifices; He that is the foremost of all offerings made in sacrifices (DCLXXI--DCLXXVIII); He that is hymned by all; He that loves to be hymned (by his worshippers); He that is himself the hymns uttered by His worshippers; He that is the very act of hymning; He that is the person that hymns; He that is fond of battling (with everything that is evil); He that is full in every respect; He that fills others with every kind of affluence; He that destroys all sins as soon as He is remembered; He whose acts are all righteous; He that transcends all kinds of disease (DCLXXIX--DCLXXXIX); He that is endued with the speed of the mind; He that is the creator and promulgator of all kinds of learning; He whose vital seed is gold; He that is giver of wealth (being identical with Kuvera the Lord of treasures); He that takes away all the wealth of the Asuras; the son of Vasudeva; He in whom all creatures dwell; He whose mind dwells in all things in thorough identity with them; He that takes away the sins of all who seek refuge in him (DCXC--DCXCVIII); He that is attainable by the righteous; He whose acts are always good; He that is the one entity in the universe; He that displays Himself in diverse forms; He that is the refuge of all those that are conversant with truth; He who has the greatest of heroes for his troops; He that is the foremost of the Yadavas; He that is the abode of the righteous He that sports in joy (in the woods of Brinda) on the banks of Yamuna (DCXCIX--DCCVVII); He in whom all created things dwell; the deity that overwhelms the universe with His Maya (illusion); He in whom all foremost of Beings become merged (when they achieve their emancipation) He whose hunger is never gratified; He that humbles the pride of all; He that fills the righteous with just pride; He that swells with joy; He that is incapable of being seized; He that has never been vanquished (DCCVII--DCCXVI); He that is of universal form; He that is of vast form; He whose form blazes forth with energy and effulgence; He that is without form (as determined by acts); He that is of diverse forms; (He that is unmanifest); He that is of a hundred forms; He that is of a hundred faces (DCCXVII--DCCXXIV); He that is one; He that is many (through illusion); He that is full of felicity; He that forms the one grand topic of investigation; He from whom is this all; He that is called THAT; He that is the highest Refuge; He that confines Jiva within material causes; He that is coveted by all; He that took birth in the race of Madhu; He that is exceedingly affectionate towards His worshippers (DCCXXV--DCCXXXV); He that is of golden complexion; He whose limbs are like gold (in hue); He that is possessed of beautiful limbs; He whose person is decked with Angadas made with sandal-paste; He that is the slayer of heroes; He that has no equal; He that is like cipher (in consequence of no attributes being affirmable of Him); He that stands in need of no blessings (in consequence of His fulness); He that never swerves from His own nature and puissance and knowledge; He that is mobile in the form of wind (DCCXXXVI--DCCXLV); He that never identifies Himself with anything that is not-soul; He that confers honours on His worshippers; He that is honoured by all; He that is the Lord of the three worlds; He that upholds the three worlds; He that is possessed of intelligence and memory capable of holding in His mind the contents of all treatises; He that took birth in a sacrifice; He that is worthy of the highest praise; He whose intelligence and memory are never futile; He that upholds the earth (DCCXLVI--DCCLV); He that pours forth heat in the form of the Sun; He that is the bearer of great beauty of limbs; He that is the foremost of all bearers of weapons; He that accepts the flowery and leafy offerings made to Him by His worshippers; He that has subdued all his passions and grinds all His foes; He that has none to walk before Him; He that has four horns; He that is the elder brother of Gada (DCCLVI--DCCLXIV); He that has four arms; He from whom the four Purushas have sprung; He that is the refuge of the four modes of life and the four orders of men; He that is of four souls (Mind, Understanding, Consciousness, and Memory); He from whom spring the four objects of life, viz., Righteousness, Wealth, Pleasure, and Emancipation; He that is conversant with the four Vedas; He that has displayed only a fraction of His puissance (DCCLXV--DCCLXXII); He that sets the wheel of the world to revolve round and round; He whose soul is dissociated from all worldly attachments; He that is incapable of being vanquished; He that cannot be transcended; He that is exceedingly difficult of being attained; He that is difficult of being approached; He that is difficult of access; He that is difficult of being brought within the heart (by even Yogins); He that slays even the most powerful foes (among the Danavas) (DCCLXXIII--DCCLXXXI); He that has beautiful limbs; He that takes the essence of all things in the universe; He that owns the most beautiful warp and woof (for weaving this texture of fabric of the universe); He that weaves with ever-extending warp and woof; He whose acts are done by Indra; He whose acts are great; He who has no acts undone; He who has composed all the Vedas and scriptures (DCCLXXXII--DCCLXXXIX); He whose birth is high; He that is exceedingly handsome; He whose heart is full of commiseration; He that has precious gems in His navel; He that has excellent knowledge for His eye; He that is worthy of worship by Brahman himself and other foremost ones in the universe; He that is giver of food; He that assumed horns at the time of the universal dissolution; He that has always subjugated His foes most wonderfully; He that knows all things; He that is ever victorious over those that are of irresistible prowess (DCCXC--DCCXCIX); He whose limbs are like gold; He that is incapable of being agitated (by wrath or aversion or other passion); He that is Master of all those who are masters of all speech; He that is the deepest lake; He that is the deepest pit; He that transcends the influence of Time; He in whom the primal elements are established (DCCC--DCCCVI); He that gladdens the earth; He that grants fruits which are as agreeable as the Kunda flowers (Jasmim pubescens, Linn); He that gave away the earth unto Kasyapa (in His incarnation as Rama); He that extinguishes the three kinds of misery (mentioned in the Sankhya philosophy) like a rain-charged cloud cooling the heat of the earth by its downpour; He that cleanses all creatures; He that has none to urge Him; He that drank nectar; He that has an undying body; He that is possessed of omniscience; He that has face and eyes turned towards every direction (DCCCVIII--DCCCXVI); He that is easily won (with, that is, such gifts as consist of flowers and leaves); He that has performed excellent vows; He that is crowned with success by Himself; He that is victorious over all foes; He that scorches all foes; He that is the ever-growing and tall Banian that overtops all other trees; He that is the sacred fig tree (Ficus glomerata, Willd); He that is the Ficus religiosa; (or, He that is not durable, in consequence of His being all perishable forms in the universe even as he is all the imperishable forms that exist); He that is the slayer of Chanura of the Andhra country (DCCCXVII--DCCCXXV); He that is endued with a thousand rays; He that has seven tongues (in the forms of Kali, Karali, etc.); He that has seven flames (in consequence of His being identical with the deity of fire); He that has seven horses for bearing His vehicle; (or, He that owns the steed called Sapta); He that is formless; He that is sinless: He that is inconceivable; He that dispels all fears; He that destroys all fears (DCCCXXVI--DCCCXXXIV); He that is minute; He that is gross; He that is emaciated; He that is adipose; He that is endued with attributes; He that transcends all attributes; He that is unseizable; He that suffers Himself to be easily seized (by His worshippers); He that has an excellent face; He that has for His descendants the people of the accidental regions; He that extends the creation consisting of the fivefold primal elements (DCCCXXXV--DCCCXLVI); He that bears heavy weights (in the form of Ananta); He that has been declared by the Vedas; He that is devoted to Yoga; He that is the lord of all Yogins; He that is the giver of all wishes; He that affords an asylum to those that seek it; He that sets Yogins to practise Yoga anew after their return to life upon the conclusion of their life of felicity in heaven; He that invests Yogins with puissance even after the exhaustion of their merits; He that has goodly leaves (in the form of the Schhandas of the Vedas, Himself being the tree of the world); He that causes the winds to blow (DCCCXLVII--DCCCLVI); He that is armed with the bow (in the form of Rama); He that is conversant with the science of arms; He that is the rod of chastisement; He that is chastiser; He that executes all sentences of chastisement; He that has never been vanquished; He that is competent in all acts; He that sets all persons to their respective duties; He that has none to set Him to any work; He that has no Yama to slay Him (DCCLVII--DCCCLXVI); He that is endued with heroism and prowess; He that has the attribute of Sattwa (Goodness); He that is identical with Truth; He that is devoted to Truth and Righteousness; He that is sought by those who are resolved to achieve emancipation; (or, He towards whom the universe proceeds when the dissolution comes); He that deserves to have all objects which His worshippers present unto Him; He that is worthy of being adored (with hymns and flowers and other offering of reverence); He that does good to all; He that enhances the delights of all (DCCCLXVII--DCCCLXV); He whose track is through the firmament; He that blazes forth in His own effulgence; He that is endued with great beauty; He that eats the offerings made on the sacrificial fire; He that dwells everywhere and is endued with supreme puissance; He that sucks the moisture of the earth in the form of the Sun; He that has diverse desires; He that brings forth all things; He that is the parent of the universe; He that has the Sun for His eye (DCCCLXXVI--DCCCLXXXV); He that is Infinite; He that accepts all sacrificial offerings; He that enjoys Prakriti in the form of Mind; He that is giver of felicity; He that has taken repeated births (for the protection of righteousness and the righteous); He that is First-born of all existent things; He that transcends despair (in consequence of the fruition of all His wishes); He that forgives the righteous when they trip; He that is the foundation upon which the universe rests; He that is most wonderful (DCCCLXXXVI--DCCCXCV); He that is existent from the beginning of Time; He that has been existing from before the birth of the Grandsire and others; He that is of a tawny hue; (or, He that discovers or illumines all existent things by His rays); He that assumed the form of the great Boar; He that exists even when all things are dissolved; He that is the giver of all blessings; He that creates blessings; He that is identifiable with all blessings; He that enjoys blessings; He that is able to scatter blessings (DCCCXXI--CMV); He that is without wrath; He that lies ensconced in folds (in the form of the snake Sesha); (or, He that is adorned with ear-rings); He that is armed with the discus; He that is endued with great prowess; He whose sway is regulated by the high precepts of the Srutis and the Smritis; He that is incapable of being described by the aid of speech; He whom the Vedantas have striven to express with the aid of speech; He that is the dew which cools those who are afflicted with the three kinds of grief; He that lives in all bodies, endued with the capacity of dispelling darkness (CMVI--CMXIV); He that is divested of wrath; He that is well-skilled in accomplishing all acts by thought, word, and deed; He that can accomplish all acts within the shortest period of time; He that destroys the wicked; He that is the foremost of all forgiving persons; He that is foremost of all persons endued with knowledge; He that transcends all fear; He whose names and feats, heard and recited, lead to Righteousness (CMXV--CMXXII), He that rescues the Righteous from the tempestuous ocean of the world; He that destroys the wicked; He that is Righteousness; He that dispels all evil dreams; He that destroys all bad paths for leading His worshippers to the good path of emancipation; He that protects the universe by staying in the attribute of Sattwa; He that walks along the good path; He that is Life; He that exists overspreading the universe (CMXXIII--CMXXXI); He that is of infinite forms; He that is endued with infinite prosperity; He that has subdued wrath; He that destroys the fears of the righteous; He that gives just fruits, on every side, to sentient beings according to their thoughts and acts; He that is immeasurable Soul; He that bestows diverse kinds of fruits on deserving persons for their diverse acts; He that sets diverse commands (on gods and men); He that attaches to every act its proper fruit (CMXXXII--CMXL); He that has no beginning; He that is the receptacle of all causes as well as of the earth; He that has the goddess of Prosperity ever by his side; He that is the foremost of all heroes; He that is adorned with beautiful armlets; He that produces all creatures; He that is the original cause of the birth of all creatures; He that is the terror of all the wicked Asuras; He that is endued with terrible prowess (CMXLI--CMXLIX); He that is the receptacle and abode of the five primal elements; He that gulps down His throat all creatures at the time of the universal dissolution; He whose smile is as agreeable as the sight of flowers; (or, He who laughs in the form of flowers); He that is always wakeful; He that stays at the head of all creatures; He whose conduct consists of those acts which the Righteous do; He that revives the dead (as in the case of Parikshit and others); He that is the initial syllable Om; He that has ordained all righteous acts (CML--CMLVIII); He that displays the truth about the Supreme Soul; He that is the abode of the five life-breaths and the senses; He that is the food which supports the life of living creatures; He that causes all living creatures to live with the aid of the life-breath called Prana; He that is the great topic of every system of philosophy; He that is the One Soul in the universe; He that transcends birth, decrepitude, and death (CMLIX--CMLXV); He that rescues the universe in consequence of the sacred syllable Bhuh, Bhuvah, Swah, and the others with which Homa offerings are made; He that is the great rescuer; He that is the sire of all; He that is the sire of even the Grandsire (Brahman); He that is of the form of Sacrifice; He that is the Lord of all sacrifices (being the great deity that is adored in them); He that is the sacrificer; He that has sacrifices for his limbs; He that upholds all sacrifices (CMLXXVI--CMLXXXV); He that protects sacrifices; He that has created sacrifices; He that is the foremost of all performers of sacrifices; He that enjoys the rewards of all sacrifices; He that causes the accomplishment of all sacrifices; He that completes all sacrifices by accepting the full libation at the end; He that is identical with such sacrifices as are performed without desire of fruit; He that is the food which sustains all living creatures; He that is also the eater of that food (CMLXXVI--CMLXXXIV); He that is Himself the cause of His existence; He that is self-born; He that penetrated through the solid earth (and repairing to the nether regions slew Hiranyaksha and others); He that sings the Samans; He that is the delighter of Devaki; He that is the creator of all; He that is the Lord of the earth; He that is the destroyer of the sins of his worshippers (CMLXXXV--CMXXCII); He that bears the conch (Panchajanya) in His hands; He that bears the sword of knowledge and illusion; He that sets the cycle of the Yugas to revolve ceaselessly; He that invests Himself with consciousness and senses; He that is endued with the mace of the most solid understanding. He that is armed with a car-wheel; He that is incapable of being agitated; He that is armed with all kinds of weapons (CMXCIII--M). Om, salutations to Him!

Section 149 - Part 2

'Even thus have I recited to thee, without any exception, the thousand excellent names of the high-souled Kesava whose glory should always be sung That man who hears the names every day or who recites them every day, never meets with any evil either here or hereafter. If a Brahmana does this he succeeds in mastering the Vedanta; if a Kshatriya does it, he becomes always successful in battle. A Vaisya, by doing it, becomes possessed of affluence, while a Sudra earns great happiness. If one becomes desirous of earning the merit of righteousness, one succeeds in earning it (by hearing or reciting these names). If it is wealth that one desires, one succeeds in earning wealth (by acting in this way). So also the man who wishes for enjoyments of the senses succeeds in enjoying all kinds of pleasures, and the man desirous of offspring acquires offspring (by pursuing this course of conduct). That man who with devotion and perseverance and heart wholly turned towards him, recites these thousand names of Vasudeva every day, after having purified himself, succeeds in acquiring great fame, a position of eminence among his kinsmen, enduring prosperity, and lastly, that which is of the highest benefit to him (viz., emancipation itself). Such a man never meets with fear at any time, and acquires great prowess and energy. Disease never afflicts him; splendour of complexion, strength, beauty, and accomplishments become his. The sick become hale, the afflicted become freed from their afflictions; the affrighted become freed from fear, and he that is plunged in calamity becomes freed from calamity. The man who hymns the praises of that foremost of Beings by reciting His thousand names with devotion succeeds in quickly crossing all difficulties. That mortal who takes refuge in Vasudeva and who becomes devoted to Him, becomes freed of all sins and attains to eternal Brahma. They who are devoted to Vasudeva have never to encounter any evil. They become freed from the fear of birth, death, decrepitude, and disease. That man who with devotion and faith recites this hymn (consisting of the thousand names of Vasudeva) succeeds in acquiring felicity of soul, forgiveness of disposition, Prosperity, intelligence, memory, and fame. Neither wrath, nor jealousy, nor cupidity, nor evil understanding ever appears in those men of righteousness who are devoted to that foremost of beings. The firmament with the sun, moon and stars, the welkin, the points of the compass, the earth and the ocean, are all held and supported by the prowess of the high-souled Vasudeva. The whole mobile and immobile universe with the deities, Asuras, and Gandharvas, Yakshas, Uragas and Rakshasas, is under the sway of Krishna. The senses, mind, understanding, life, energy, strength and memory, it has been said, have Vasudeva for their soul. Indeed, this body that is called Kshetra, and the intelligent soul within, that is called the knower of Kshetra, also have Vasudeva for their soul. Conduct (consisting of practices) is said to be the foremost of all topics treated of in the scriptures. Righteousness has conduct for its basis. The unfading Vasudeva is said to be the lord of righteousness. The Rishis, the Pitris, the deities, the great (primal) elements, the metals, indeed, the entire mobile and immobile universe, has sprung from Narayana. Yoga, the Sankhya Philosophy, knowledge, all mechanical arts, the Vedas, the diverse scriptures, and all learning, have sprung from Janardana. Vishnu is the one great element or substance which has spread itself out into multifarious forms. Covering the three worlds, He the soul of all things, enjoys them all. His glory knows no diminution, and He it is that is the Enjoyer of the universe (as its Supreme Lord). This hymn in praise of the illustrious Vishnu composed by Vyasa, should be recited by that person who wishes to acquire happiness and that which is the highest benefit (viz., emancipation). Those persons that worship and adore the Lord of the universe, that deity who is inborn and possessed of blazing effulgence, who is the origin or cause of the universe, who knows on deterioration, and who is endued with eyes that are as large and beautiful as the petals of the lotus, have never to meet with any discomfiture.'"

Footnotes

327:1 The Hindu sages never attempt to speculate on the original creation of the universe. Their speculations, however, are concerned with what is called Avantara srishti or that creation which springs forth with the awakening of Brahman. Creation and Destruction have occurred ceaselessly and will occur ceaselessly. The original creation is impossible to conceive as Eternity cannot have a beginning.

328:1 Putatman means, of cleansed Soul. This implies that though He is the Lord or ruler of all existent objects, yet He is dissociated from them

The Refuge of the Emancipated--Comp. Gita, 'Mamupetya tu Kaunteya punarjanma na vidyate,' etc., Purusha is He that lies in a pura or the nine-doored mansion, i.e., the body. Sakshi or Witness implies that He sees all things directly, without any medium obstructing His vision. Kshetrajna implies the Chit lying within the body and who knows the body; however, being inert, is not cognisant of the Chit it holds.

328:2 He is called Yoga because of the mind resting upon Him while it is in Yoga abstraction. Pradhana, in Sankhya philosophy, is another name of Prakriti or original Nature. All things have sprung from the union of Prakriti and Purusha. Vasudeva, however, transcends Prakriti and Purusha and is their Lord. Narasinghavapu--He assumed the human form with a lion's head for slaying the Asura Hiranyakasipu, the father of Prahlada.

328:3 Sarva implies the source of all existent and non-existent things and that in which all existent and non-existent things become merged at the universal dissolution. Sambhava signifies Him who takes birth at His own will. Acts cannot touch him. The birth of all other beings is determined by their acts in previous lives. Com. Gita, Paritranaya sadhunam etc. sambhavami yuge yuge. Bhuvana means one who attaches to acts their respective fruits i.e., he in consequence of whom the weal and woe of all creatures flow as due to acts.

328:4 Sambhu implies one whose birth has not been determined by extraneous circumstances, or other influences than his own wish, the birth of all other creatures being determined by forces extraneous to themselves. Aditya may also mean the foremost one among the deities especially called the Adityas. They are twelve in number. Dhatri p. 329 may also imply one who upholds everything in the universe by multiplying Himself infinitely. Dhaturuttama may, besides, signify one who as Chit is superior to all elements like Earth, Water, etc., which constitute all that is not-Chit.

329:1 Aprameya is, literally, immeasurable. Sankara thus explains it: He has no such attributes as sound, etc; in consequence of this He is not an object of direct perception by the sense; nor can He be an object of inference, in consequence of there being nothing to which belong the same attributes as His, etc. His inconceivability is the foundation of His immeasurableness. Hrishikesa is regarded by European scholars as a doubtful word. The Hindu commentators do not regard it so. It implies the lord of the senses i.e., One who has his sense under complete control. Or, it may mean One who sways the sense of others, i.e., causes them to exercise their functions. Sankara proposes another meaning, viz. He that is the form of the Sun or the Moon and as such, the rays of light emanating from those luminaries and gladdening all creatures, are the hairs on His head. Manu is another name for Mantra or sacred words having great efficacy.

329:2 Krishna is one of the foremost names of the supreme God-head. It means One who is always in transports of joy. It is derived from krish which implies to be, and na meaning final Emancipation or cessation of existence; the compound probably means One in whom every attribute has been extinguished; hence, absence of change, of sorrow, of gift, etc., or, eternal and highest joy. Lohitaksha is Red-eyed, from His eyes being of the hue of polished copper. Pratardana, according to Sankara, means the killer of all creatures. Others take it as implying one who destroys the cheerlessness of his worshippers. Prabhuta is One who is Great or Vast in consequence of Knowledge, Puissance, Energy, and Renunciation, etc.; Pavitram, Mangalam, Param should be taken as one name, although each of them has a separate meaning.

329:3 Pranada is interpreted variously. It may mean He that causes the life-breaths to operate; He that, as Time suspends the life-breaths (i.e., kills all creatures); He that connects the life-breaths (i.e., set them a-going when threatened with extinction; hence, healer of diseases). Prana implies He who is the cause of the life of every living creature being Himself, as it were, the life-breath that inspires them. Hiranyagarbha signifies He that is identical with the Grandsire. Bhugarbha is one who has the Earth for his abdomen, implying that all things on Earth are in His abdomen.

330:1 Atmavan, other Beings are said to be Sariravan, Indriyavan, etc., in consequence of the possession of such attributes as Sarira, Indriya, etc. But the Supreme God-head is nothing but soul. He rests on his own true nature or essence without requiring anything extraneous like the deities or human beings whereon to live or exist,

330:2 Aha is the day; He is so called because of Jiva being, as it were, awakened when he goes to Him. As long as Jiva is at a distance from Him, he is steeped in the sleep of Avidya or Nescience (a happy word which Professor Max Muller has coined) Samvatsara or the year He is so called because Time is His essence. Vyala--He is a huge and fierce snake that inspires dread.

330:3 Vrishakapi is otherwise explained by Valadeva Vidyabhushan, as He that showers blessings upon His worshippers and causes all His foes to tremble with fear.

338:1 Vishnu is supposed to be within the constellation called Sisumara or the Northern Bear. The stars, without changing their places per se, seem to revolve round this point within the constellation named.

338:2 In India, no man should worship the deities, with a full stomach. Indeed, one must abstain from every kind of food and drink if one has to worship the deities formally.

340:1 Rama of Bhrigu's race went to Mahadeva for acquiring the science of arms. While dwelling in Siva's retreat, he had a quarrel with Karttikeya or Kumara, the son of Siva's loins. Rama worsted his preceptor's son in battle, at which his preceptor, gratified with him, made him a present of his own battle-axe, wherewith the regenerate here exterminated the Kshatriyas for full one and twenty times.

342:1 Many of these words beginning with Mahat represent Krishna's own words as spoken to Arjuna in the Gita. 'I am the foremost of sacrifices; I am the foremost of sacrificers,' etc.

343:1 Referring to Hanumat and others among the apes that Rama led against Ravana.

343:2 The universe consists of Soul and Not-soul. Jiva, when cased in matter or Not-soul takes Not-soul for himself, in his ignorance. In fact until true knowledge is attained, the body is taken for self.

Section 150

"Yudhishthira said, 'O grandsire, O thou of great wisdom, O thou that art conversant with all branches of knowledge, what is that subject of silent recitation by reciting which every day one may acquire the merit of righteousness in a large measure? What is that Mantra for recitation which bestows success if recited on the occasion of setting out on a journey or in entering a new building, or at the commencement of any undertaking, or on the occasion of sacrifices in honour of the deities or of the Pitris? It behoveth thee to tell me what indeed, what Mantra it is, which propitiates all malevolent influences, or leads to prosperity or growth, or protection from evil, or the destruction of foes, or the dispelling of fears, and which, at the same time, is consistent with the Vedas.'

"Bhishma said, 'Hear, O king, with concentrated, attention, what that Mantra is which was declared by Vyasa. It was ordained by Savitri and is possessed of great excellence. It is capable of cleansing a person immediately of all his sins. Hear, O sinless one, as I recite to thee the ordinances in respect of that Mantra. Indeed, O chief of the sons of Pandu, by listening to those ordinances, one becomes cleansed of all one's sins. One who recites this Mantra day and night becomes never stained by sin. I shall now declare it to thee what that Mantra is. Do thou listen with concentrated attention. Indeed, the man that hears it becomes endued with long life, O prince, and attaining to the fruition of all his wishes, sports in felicity both here and hereafter. This Mantra, O king, was daily recited by the foremost of royal sages devoted to the practice to Kshatriya duties and steadily observant of the vow of truth. Indeed, O tiger among kings, those monarchs who, with restrained senses and tranquil soul, recite this Mantra every day, succeed in acquiring unrivalled prosperity--Salutations to Vasishtha of high vows after having bowed with reverence unto Parasara, that Ocean of the Vedas! Salutations to the great snake Ananta, and salutations to all those who are crowned with success, and who are of unfading glory! Salutations to the Rishis, and unto Him that is the Highest of the High, the god of gods, and the giver of boons unto all those that are foremost. Salutations unto Him of a thousand heads, Him that is most auspicious, Him that has a thousand names, viz., Janardana! Aja. Ekapada, Ahivradhna, the unvanquished Pinakin, Rita Pitrirupa, the three-eyed Maheswara, Vrishakapi, Sambhu, Havana, and Iswara--these are the celebrated Rudras, eleven in number, who are the lords of all the worlds. Even these eleven high-souled ones have been mentioned as a hundred in the Satarudra (of the Vedas). Ansa, Bhaga, Mitra, Varuna the lord of waters, Dhatri, Aryaman, Jayanta, Bhaskara, Tvashtri, Pushan, Indra and Vishnu, are said to comprise a tale of twelve. These twelve are called Adityas and they are the sons of Kasyapa as the Sruti declares. Dhara, Dhruva, Some, Savitra. Anila, Anala, Pratyusha, and Prabhava, are the eight Vasus named in the scriptures, Nasataya and Dasra are said to be the two Aswins. They are the sons of Martanda born of his spouse Samjna, from whose nostrils they came out. After this I shall recite the names of those who are the witnesses of all acts in the worlds. They take note of all sacrifices, of all gifts, of all good acts. Those lords among the deities behold everything although they are invisible. Indeed, they behold all the good and bad acts of all beings. They are Mrityu, Kala, the Viswedevas, the Pitris endued with forms, the great Rishis possessed of wealth of penances, the Munis, and others crowned with success and devoted to penances and emancipation. These of sweet smiles, bestow diverse benefits upon those men that recite their names. Verily, endued with celestial energy, they bestow diverse regions of felicity created by the Grandsire upon such men. They reside in all the worlds and attentively note all acts. By reciting the names of those lords of all living creatures, one always becomes endued with righteousness and wealth and enjoyments in copious measure. One acquires hereafter diverse regions of auspiciousness and felicity created by the Lord of the universe. These three and thirty deities, who are the lords of all beings as also Nandiswara of huge body, and that pre-eminent one who has the bull for the device on his banner, and those masters of all the worlds, viz., the followers and associates of him called Ganeswara, and those called Saumyas, and called the Rudras, and those called the Yogas, and those that are known as the Bhutas, and the luminaries in the firmament, the Rivers, the sky, the prince of birds (viz., Garuda), all those persons on earth who have become crowned with success in consequence of their penances and who are existing in an immobile or mobile form, the Himavat, all the mountains, the four Oceans, the followers and associates of Bhava who are possessed of prowess equal to that of Bhava himself, the illustrious and ever-victorious Vishnu, and Skanda, and Ambika,--these are the great souls by reciting whose name with restrained senses, one becomes cleansed of all sins. After this I shall recite the names of those foremost Rishis who are known as Manavas. They are Yavakrita, and Raibhya, and Arvavasu, and Paravasu, and Aushija, and Kakshivat, and Vala the son of Angiras. Then comes Kanwa the son of the Rishi Medhatithi, and Varishada. All these are endued with the energy of Brahma and have been spoken of (in the scriptures) as creators of the universe. They have sprung from Rudra and Anala and the Vasus. By reciting their names people obtain great benefits. Indeed, by doing good deeds on earth, people sport in joy in heaven, with the deities. These Rishis are the priests of Indra. They live in the east. That man who, with rapt attention, recites the names of these Rishis, succeeds in ascending to the regions of Indra and obtaining great honours there. Unmachu, Pramchu, Swastyatreya of great energy, Dridhavya, Urdhvavahu, Trinasoma, Angiras, and Agastya of great energy, the son of Mitravaruna,--these seven are the Ritwiks of Yama the king of the dead, and dwell in the southern quarter. Dridheyu and Riteyu, and Pariyadha of great fame, and Ekata, and Dwita, and Trita--the last three endued with splendour like that of the sun,--and Atri's son of righteous soul, viz., the Rishi Saraswata,--these seven who had acted as Ritwiks in the great sacrifice of Varuna--have taken up their abodes in the western quarter. Atri, the illustrious Vasishtha, the great Rishi Kasyapa, Gotama, Bharadwaja, Viswamitra, the son of Kusika, and Richika's fierce son Jamadagni of great energy,--these seven are the Ritwiks of the Lord of treasures and dwell in the northern quarter. There are seven other Rishis that live in all directions without being confined to any particular one. They, it is, who are the inducers of fame and of all this beneficial to men, and they have been sung as the creators of the worlds. Dharma, Kama, Kala, Vasu, Vasuki, Ananta, and Kapila,--these seven are the upholders of the world. Rama, Vyasa, Drona's son Aswatthaman, are the other Rishis (that are regarded as the foremost). These are the great Rishis as distributed into seven groups, each group consisting of seven. They are the creators of that peace and good that men enjoy. They are said to be the Regents of the several points of the compass. One should turn one's face to that direction in which one of these Rishis live if one wishes to worship him. Those Rishis are the creators of all creatures and have been regarded as the cleansers of all. Samvarta, Merusavarna, the righteous Markandeya, and Sankhya and Yoga, and Narada and the great Rishi Durvasa,--these are endued with severe penance and great self-restraint, and are celebrated over the three worlds. There are others who are equal to Rudra himself. They live in the region of Brahman. By naming them with reverence a sonless man obtains a son, and a pool man obtains wealth. Indeed, by naming them, one acquires success in religion, and wealth and pleasure. One should also take the name of that celebrated king who was Emperor of all the earth and equal to a Prajapati, viz., that foremost of monarchs, Prithu, the son of Vena. The earth became his daughter (from love and affection). One should also name Pururavas of the Solar race and equal unto Mahendra himself in prowess. He was the son of Ila and celebrated over the three worlds. One should, indeed, take the name of that dear son of Vudha. One should also take the name of Bharata, that hero celebrated over the three worlds. He also who in the Krita age adored the gods in a grand Gomedha sacrifice, viz., Rantideva of great splendour, who was equal unto Mahadeva himself, should be named. Endued with penances, possessed of every auspicious mark, the source of every kind of benefit to the world, he was the conqueror of the universes. One should also take the name of the royal sage Sweta of illustrious fame. He had gratified the great Mahadeva and it was for his sake that Andhaka was slain. One should also take the name of the royal sage Bhagiratha of great fame, who, through the grace of Mahadeva, succeeded in bringing down the sacred river from heaven (for flowing over the earth and cleansing all human beings of their sins). It was Bhagiratha who caused the ashes of the sixty thousand sons of Sagara to be overflowed with the sacred waters of Ganga and thereby rescued them from their sin. Indeed, one should take the names of all these that were endued with the blazing effulgence of fire, great beauty of person, and high energy. Some of them were of awe-inspiring forms and great might. Verily, one should take the names of these deities and Rishis and kings, those lords of the universe,--who are enhancers of fame. Sankhya, and Yoga which is highest of the high, and Havya and Kavya and that refuge of all the Srutis, viz., Supreme Brahma, have been declared to be the sources of great benefit to all creatures. These are sacred and sin-cleansing and have been spoken of very highly. These are the foremost of medicines for allaying all diseases, and are the inducers of the success in respect of all deeds. Restraining one's senses, one should, O Bharata, take the names of these, morning and evening. It is these that protect. It is these that shower rain. It is these that shine and give light and heat. It is these that blow. It is these that create all things. These are regarded as the foremost of all, as the leaders of the universe, as highly clever in the accomplishment of all things, as endued with forgiveness, as complete masters of the senses. Indeed, it has been said that they dispel all the evils to which human beings are subject. These high-souled ones are the witnesses of all good and bad deeds. Rising up in the morning one should take their names, for by this, one is sure to acquire all that is good. He who takes the names of them becomes freed from the fear of fires and of thieves. Such a man never finds his way obstructed by any impediment. By taking the names of these high-souled ones, one becomes free from bad dreams of every kind. Cleared from every sin, such men take birth in auspicious families. That regenerate person who, with restrained senses, recites these names on the occasions of performing the initiatory rites of sacrifices and other religious observances, becomes, as the consequence thereof, endued with righteousness, devoted to the study of the soul, possessed of forgiveness and self-restraint, and free from malice. If a man that is afflicted with disease recites them, he becomes freed from his sin in the form of disease. By reciting them within a house, all evils are dispelled from the inmates. By reciting them within a field, the growth is helped of all kinds of crops. Reciting them at the time of setting out on a journey, or while one is away from one's home, one meets with good fortune. These names lead to the protection of one's own self, of one's children and spouses, of one's wealth, and of one's seeds, and plants. The Kshatriya who recites these names at the time of joining a battle sees destruction overtake his foes and good fortune crown him and his party. The man who recites these names on the occasions of performing the rites in honour of the deities or the Pitris, helps the Pitris and deities eat the sacrificial Havya and Kavya. The man that recites them becomes freed from fear of diseases and beasts of prey, of elephants and thieves. His load of anxiety becomes lightened, and he becomes freed from every sin. By reciting these excellent Savitri Mantras on board a vessel, or in a vehicle, or in the courts of kings, one attains to high success. There where these Mantras are recited, fire does not burn wood. There children do not die, nor snakes dwell. Indeed, at such places, there can be no fear of the king, nor of Pisachas and Rakshasas. Verily, the man who recites these Mantras ceases to have any fear of fire or water or wind or beasts of prey. These Savitri Mantras, recited duly, contribute to the peace and well-being of all the four orders. Those men who recite them with reverence become freed from every sorrow and at last attain to a high end. Even these are the results achieved by them that recite these Savitri Mantras which are of the form of Brahma. That man who recites these Mantras in the midst of kine sees his kine become fruitful. Whether when setting out on a journey, or entering a house on coming back, one should recite these Mantras on every occasion. These Mantras constitute a great mystery of the Rishis and are the very highest of those which they silently recite. Even such are these Mantras unto them who practise the duty of recitation and pour libations on the sacrificial fire. This that I have said unto thee is the excellent opinion of Parasara. It was recited in former days unto Sakra himself. Representing as it does Truth or Eternal Brahman. I have declared it in full to thee. It constitutes that heart of all creatures, and is the highest Sruti. All the princes of the race of Soma and of Surya, viz., the Raghavas and the Kauravas, recite these Mantras every day after having purified themselves, These constitute the highest end of human creatures. There is rescue from every trouble and calamity in the daily recitation of the names of the deities of the seven Rishis, and of Dhruva. Indeed, such recitation speedily frees one from distress. The sages of olden times, viz., Kasyapa, Gotama, and others, and Bhrigu Angiras and Atri and others, and Sukra, Agastya, and Vrihaspati, and others, all of whom are regenerate Rishis, have adored these Mantras. Approved of by the son of Bharadwaja, these Mantras were attained by the sons of Richika. Verily, having acquired them again from Vasishtha, Sakra and the Vasus went forth to battle and succeeded in subjugating the Danavas. That man who makes a present of a hundred kine with their horns covered with plates of gold unto a Brahmana possessed of much learning and well-conversant with the Vedas, and he who causes the excellent Bharata story to be recited in his house every day, are said to acquire equal merits. By reciting the name of Bhrigu one's righteousness becomes enhanced. By bowing to Vasishtha one's energy become enhanced. By bowing unto Raghu, one becomes victorious in battle. By reciting the praises of the Aswins, one becomes freed from diseases. I have thus, O king, told thee of the Savitri Mantras which are identical with eternal Brahman. If thou wishest to question me on any other topic thou mayst do so. I shall, O Bharata, answer thee.'"

Section 151

"Yudhishthira said, 'Who deserve to be worshipped? Who are they unto whom we should bow? How, indeed, should we behave towards whom? What course of conduct, O grandsire, towards what classes of persons is regarded faultless?'

"Bhishma said, 'The humiliation of Brahmanas would humiliate the very deities. By bowing unto Brahmanas one does not, O Yudhishthira, incur any fault. They, deserve to be worshipped. They deserve to have our Salutations. Thou shouldst behave towards them as if they are thy sons. Indeed, it is those men endued with great wisdom that uphold all the worlds. The Brahmanas are the great causeways of Righteousness in respect of all the worlds. Their happiness consists in renouncing all kinds of wealth. They are devoted to the vow of restraining speech. They are agreeable to all creatures, and observant of diverse excellent vows. They are the refuge of all creatures in the universe. They are the authors of all the regulations which govern the worlds. They are possessed of great fame Penances are always their great wealth. Their power consists in speech. Their energy flows from the duties they observe. Conversant with all duties, they are possessed of minute vision, so that they are cognizant of the subtlest considerations. They are of righteous desires. They live the observance of well-performed duties. They are the causeways of Righteousness. The four kinds of living creatures exist, depending upon them as their refuge. They are the path or road along which all should go. They are the guides of all. They are the eternal upholders of all the sacrifices. They always uphold the heavy burdens of sires and grandsires. They never droop under heavy weights even when passing along difficult-roads like strong cattle. They are attentive to the requirements of Piths and deities and guests. They are entitled to eat the first portions of Havya and Kavya. By the very food they eat, they rescue the three worlds from great fear. They are as it were, the Island (for refuge) for all worlds. They are the eyes of all persons endued with sight. The wealth they possess consists of all the branches of knowledge known by the name of Siksha and all the Srutis. Endued with great skill, they are conversant with the most subtle relations of things. They are well-acquainted with the end of all things, and their thoughts are always employed upon the science of the soul. They are endued with the knowledge of the beginning, the middle, and the end of all things, and they are persons in whom doubts no longer exist in consequence of feeling certain of their knowledge. They are fully aware of the distinctions between what is superior and what is inferior. They it is who attain to the highest end. Freed from all attachments, cleansed of all sins, transcending all pairs of opposites (such as heat and cold, happiness and misery, etc.), they are unconnected with all worldly things. Deserving of every honour, they are always held in great esteem by persons endued with knowledge and high souls. They cast equal eyes on sandal-paste and filth or dirt, on what is food and what is not rood. They see with an equal eye their brown vestments of coarse cloth and fabrics of silk and animal skins. They would live for many days together without eating any food, and dry up their limbs by such abstention from all sustenance. They devote themselves earnestly to the study of the Vedas, restraining their senses. They would make gods of those that are not gods, and not gods of those that are gods. Enraged, they can create other worlds and other Regents of the worlds than those that exist. Through the course of those high-souled ones, the ocean became so saline as to be undrinkable. The fire of their wrath yet burns in the forest of Dandaka, unquenched by time. They are the gods of the gods, and the cause of all cause. They are the authority of all authorities. What man of intelligence and wisdom is there that would seek to humiliate them? Amongst them the young and the old all deserve honours. They honour one another (not in consequence of distinctions of age but) in consequence of distinctions in respect of penances and knowledge. Even the Brahmana that is destitute of knowledge is a god and is a high instrument for cleansing others. He amongst them, then, that is possessed of knowledge is a much higher god and like unto the ocean when full (to the brim). Learned or unlearned, Brahmana is always a high deity. Sanctified or unsanctified (with the aid of Mantras), Fire is ever a great deity. A blazing fire even when it burns on a crematorium, is not regarded as tainted in consequence of the character of the spot whereon it burns. Clarified butter looks beautiful whether kept on the sacrificial altar or in a chamber. So, if a Brahmana be always engaged in evil acts, he is still to be regarded as deserving of honour. Indeed, know that the Brahmana is always a high deity.'"

Section 152

"Yudhishthira said, 'Tell us, O king, what is that reward attached to the worship of Brahmanas, seeing which thou worshippest them, O thou of superior intelligence! Indeed, what is that success, flowing from their worship, guided by which thou worshippest them?'

"Bhishma said, 'In this connection is cited this old narrative of a conversation between Pavana and Arjuna, O Bharata! Endued with a thousand arms and great beauty the mighty Kartavirya, in days of yore, became the lord of all the world. He had his capital in the city of Mahishmati. Of unbaffled prowess, that chief of the Haihaya race of Kshatriyas swayed the whole earth with her belt of seas, together with all her islands and all her precious mines of gold and gems. Keeping before him the duties of the Kshatriya order, as also humility and Vedic knowledge, the king made large gifts of wealth unto the Rishi Dattatreya. Indeed, the son of Kritavirya thus adored the great ascetic who, becoming pleased with him, asked him to solicit three boons. Thus requested by the Rishi in respect of boons, the king addressed him, saying, 'Let me become endued with a thousand arms when I am in the midst of my troops. While, however, I remain at home let me have, as usual only two arms! Indeed, let combatants, when engaged in battle, behold me possessed of a thousand arms, observant also of high vows, let me succeed in subjugating the whole earth by dint of my prowess. Having acquired the earth righteously, let me sway her with vigilance. There is a fourth boon which, O foremost of regenerate persons, I solicit thee to grant. O faultless one, in consequence of the disposition to favour me, it behoveth thee to grant it to me. Dependent that I am on thee, whenever I may happen to go wrong, let the righteous come forth to instruct and set me right! Thus addressed, the Brahmana replied unto the king, saying, 'So let it be!' Even thus were those boons acquired by that king of blazing effulgence. Riding then on his car whose splendour resembled that of fire or the Sun, the monarch, blinded by his great prowess, said, 'Who, indeed, is there that can be regarded as my equal in patience and energy, in fame and heroism, in prowess and strength?' After he had uttered these words, an invisible voice in the welkin said, 'O ignorant wretch, dost thou not know that the Brahmana is superior to the Kshatriya? The Kshatriya, assisted by the Brahmana rules all creatures!'

"Arjuna said, 'When gratified, I am able to create many creatures. When angry, I am able to destroy all. In thought, word, and deed, I am the foremost. The Brahmana is certainly not above me!' The first proposition here is that the Brahmana is superior to the Kshatriya. The counter-proposition is that the Kshatriya is superior. Thou hast said, O invisible being that the two are united together (in the act upon which the Kshatriya's superiority is sought to be based). A distinction, however, is observable in this. It is seen that Brahmanas take refuge with Kshatriyas. The Kshatriyas never seek the refuge of Brahmanas. indeed, throughout the earth, the Brahmanas, accepting such refuge under the pretence of teaching the Vedas, draw their sustenance from the Kshatriyas. The duty of protecting all creatures is vested in Kshatriyas. It is from the Kshatriyas that the Brahmanas derive their sustenance. How then can the Brahmana be superior to the Kshatriyas? Well, I shall from today, bring under my subjection, your Brahmanas who are superior to all creatures but who have mendicancy for their occupation and who are so self-conceited! What the virgin Gayatri has said from the welkin is not true. Robed in skins, the Brahmanas move about in independence. I shall bring those independent wights under my subjection. Deity or man, there is none in the three worlds who can hurl me from the sovereignty I enjoy. Hence, I am certainly superior to the Brahmanas. This world that is now regarded as having Brahmanas for its foremost denizens shall soon be made such as to have Kshatriyas for its foremost denizens. There is none that is capable of bearing my might in battle! Hearing these words of Arjuna, the welkin-ranging goddess became agitated. Then the god of wind, addressing the king from the sky, said, 'Cast off this sinful attitude. Bow unto the Brahmanas. By injuring them thou wilt bring about troubles on thy kingdom. The Brahmanas will either slay thee, king though thou art, or, endued with great might that they are, they will drive thee away from thy kingdom, despoiling thee of thy energy!' The king, hearing this speech, addressed the speaker, saying, Who, indeed, art thou?' The god of wind answered, 'I am the god of wind and the messenger of the deities! I say unto thee what is for thy benefit.'

"Arjuna said, 'Oh, I see that thou hast today shown thy devotion and attachment to the Brahmanas. Tell me now what kind of earthly creature is the Brahmana! Tell me, does a superior Brahmana resemble the Wind in any respect? Or, is he like Water, or Fire, or the Sun, or the Firmament?'"

Section 153

"The god of wind said, 'Hear, O deluded man, what the attributes are that belong to Brahmanas all of whom are endued with high souls. The Brahmana is superior to all those which, O king, thou hast named! In days of yore, the earth, indulging in a spirit of rivalry with the kind of the Angas, forsook her character as Earth. The regenerate Kasyapa caused destruction to overtake her by actually paralysing her. The Brahmanas are always unconquerable, O king, in heaven as also on earth. In days of yore, the great Rishi Angiras, through his energy, drank off all the waters. The high-souled Rishi, having drank off all the waters as if they were milk, did not feel yet his thirst to be slaked. He, therefore, once more caused the earth to be filled with water by raising a mighty wave. On another occasion, when Angiras became enraged with me, I fled away, leaving the world, and dwelt for a long time concealed in the Agnihotra of the Brahmanas through fear of that Rishi. The illustrious Purandara, in consequence of his having coveted the body of Ahalya, was cursed by Gautama, yet, for the sake of Righteousness and wealth, the Rishi did not destroy outright the chief of the deities. The Ocean, O king, that was full in former days of crystal water, cursed by the Brahmanas, became saline in taste. Even Agni who is of the complexion of gold, and who blazes with effulgence when destitute of smoke, and whose flames uniting together burn upwards, when cursed by the angry Angiras, became divested of all these attributes. Behold, the sixty thousand sons of Sagara, who came here to adore the Ocean, have all been pulverised by the Brahmana. Kapila of golden complexion. Thou art not equal to the Brahmanas. Do thou, O king, seek thy own good. The Kshatriya of even great puissance bows to Brahmana children that are still in their mothers' wombs. The large kingdom of the Dandakas was destroyed by a Brahmana. The mighty Kshatriya Talajangala was destroyed by a single Brahmana. viz., Aurva. Thou too hast acquired a large kingdom, great might, religious merit, and learning, which are all difficult of attainment, through the grace of Dattatreya. Why dost thou, O Arjuna, worship Agni everyday who is a Brahmana? He is the bearer of sacrificial libations from every part of the universe. Art thou ignorant of this fact? Why, indeed, dost thou suffer thyself to be stupefied by folly when thou art not ignorant of the fact that a superior Brahmana is the protector of all creatures in the world and is, indeed, the creator of the living world? The Lord of all creatures, Brahman, unmanifest, endued with puissance, and of unfading glory, who created this boundless universe with its mobile and immobile creatures (is a Brahman). Some persons there are, destitute of wisdom, who say that Brahman was born of an Egg. From the original Egg, when it burst forth, mountains and the points of the compass and the waters and the earth and the heavens all sprang forth into existence. This birth of the creation was not seen by any one. How then can Brahman be said to have taken his birth from the original Egg, when especially he is declared as Unborn? It is said that vast uncreate Space is the original Egg. It was from this uncreate Space (or Supreme Brahman) that the Grandsire was born. If thou askest, 'Whereon would the Grandsire, after his birth from uncreate Space, rest, for there was then nothing else?' The answer may be given in the following words, 'There is an existent Being of the name of Consciousness. That mighty Being is endued with great energy. There is no Egg. Brahman, however, is existent. He is the creator of the universe and is its king! Thus addressed by the god of wind, king Arjuna remained silent.'"

Footnotes

358:1 The Bengal reading mrishtascha varina is incorrect. The Bombay reading mrishtasya varinsha is correct.

358:2 The word--kavi used in this verse, means Agni or fire, as explained by the commentator, One of the vernacular translators wrongly takes it as implying the preceptor Sukara.

359:1 The last verse, as read in the Bengal texts, is vicious. Nastyandam astitu Brahma, etc., is the correct reading.

Section 154

"The god of wind said, 'Once on a time, O king, a ruler of the name of Anga desired to give away the whole earth as sacrificial present unto the Brahmanas. At this, the earth became filled with anxiety. 'I am the daughter of Brahman. I hold all creatures. Having obtained me, alas, why does this foremost of kings wish to give me away unto the Brahmanas? Abandoning my character as the soil, I shall now repair to the presence of my sire. Let this king with all his kingdom meet with destruction? Arrived at this conclusion, she departed for the region of Brahman The Rishi Kasyapa, beholding goddess Earth on the point of departing, himself immediately entered the visible embodiment of the goddess, casting off his own body, by the aid of Yoga. The earth thus penetrated by the spirit of Kasyapa, grew in prosperity and became full of all kinds of vegetable produce. Indeed, O king for the time that Kasyapa pervaded the earth, Righteousness became foremost everywhere and all fears ceased. In this way, O king, the earth remained penetrated by the spirit of Kasyapa for thirty thousand celestial years, fully alive to all those functions which it used to discharge while it was penetrated by the spirit of Brahman's daughter. Upon the expiry of this period, the goddess returned from the region of Brahman and arrived here bowed unto Kasyapa and from that time became the daughter of that Rishi, Kasyapa is a Brahmana. Even this was the feat, O king, that a Brahmana did. Tell me the name of the Kshatriya who can be held to be superior to Kasyapa! Hearing these words, king Arjuna remained silent. Unto him the god of wind once more said, 'Hear now, O king, the story of Utathya who was born in the race of Angiras. The daughter of Soma, named Bhadra, came to be regarded as unrivalled in beauty. Her sire Soma regarded Utathya to be the fittest of husbands for her. The famous and highly blessed maiden of faultless limbs, observing diverse vows, underwent the severest austerities from the desire of obtaining Utathya for her lord. After a while, Soma's father Atri, inviting Utathya to his house, bestowed upon him the famous maiden. Utathya, who used to give away sacrificial presents in copious measure, duly received the girl for his wife. It so happened, however, that the handsome Varuna had, from a long time before, coveted the girl. Coming to the woods where Utathya dwelt, Varuna stole away the girl when she had plunged into the Yamuna for a bath. Abducting her thus, the Lord of the waters took her to his own abode. That mansion was of a wonderful aspect. It was adorned with six hundred thousand lakes. There is no mansion that can be regarded more beautiful than that palace of Varuna. It was adorned with many palaces and by the presence of diverse tribes of Apsaras and of diverse excellent articles of enjoyment. There, within that palace, the Lord of waters; O king, sported with the damsel. A little while after, the fact of the ravishment of his wife was reported to Utathya. Indeed, having heard all the facts from Narada, Utathya addressed' the celestial Rishi, saying, 'Go, O Narada, unto Varuna and speak with due severity unto him. Ask him as to why he has abducted my wife, and, indeed, tell him in my name that he should yield her up. Thou mayst say to him further, 'Thou are a protector of the worlds, O Varuna, and not a destroyer! Why then hast thou abducted Utathya's wife bestowed upon him by Soma?' Thus requested by Utathya, the celestial Rishi Narada repaired to where Varuna was and addressing him, said, 'Do thou set free the wife of Utathya. Indeed, why hast thou abducted her?' Hearing these words of Narada, Varuna replied unto him, saying, 'This timid girl is exceedingly dear to me. I dare not let her go!' Receiving this reply, Narada repaired to Utathya and cheerlessly said, 'O great ascetic, Varuna has driven me out from his house, seizing me by the throat. He is unwilling to restore to thee thy spouse. Do thou act as thou pleasest.' Hearing these words of Narada, Angiras became inflamed with wrath. Endued with wealth of penances, he solidified the waters and drank them off, aided by his energy. When all the waters were thus drunk off, the Lord of that element became very cheerless with all his friends and kinsfolk. For all that, he did not still give up Utathya's wife. Then Utathya, that foremost of regenerate persons, filled with wrath, commanded Earth, saying, 'O amiable one, do thou show land where there are at present the six hundred thousand lakes.' At these words of the Rishi, the Ocean receded from the spot indicated, and land appeared which was exceedingly sterile. Unto the rivers that flowed through that region, Utathya said, 'O Saraswati, do thou become invisible here. Indeed, O timid lady, leaving this region, go thou to the desert! O auspicious goddess, let this region, destitute of thee, cease to become sacred.' When that region (in which the lord of waters dwelt) became dry, he repaired to Angiras, taking with him Utathya's spouse, and made her over to him. Getting back his wife, Utathya became cheerful. Then, O chief of the Haihaya race, that great Brahmana rescued both the universe and the Lord of waters from the situation of distress into which he had brought them. Conversant with every duty, the Rishi Utathya of great energy, after getting back his spouse, O king, said so unto Varuna, 'I have recovered my wife, O Lord of waters, with the aid of my penances and after inflicting such distress on thee as made thee cry aloud in anguish! Having said this, he went home, with that wife of his. Even such, O king, was Utathya, that foremost of Brahmanas. Shall I go on? Or, will you yet persist in thy opinion? What, is there a Kshatriya that is superior to Utathya?'

Section 155

"Bhishma said, "Thus addressed, king Arjuna remained silent. The god of wind once more spoke to him, 'Listen now, O king, to the story of the greatness of the Brahmana Agastya. Once on a time, the gods were subjugated by the Asuras upon which they became very cheerless. The sacrifices of the deities were all seized, and the Swadha of the Pitris was also misappropriated. Indeed, O Chief of the Haihayas, all the religious acts and observances of human beings also were suspended by the Danavas. Divested of their prosperity, the deities wandered over the earth as we have heard. One day, in course of their wandering they met Agastya of high vows, that Brahmana, O king, who was endued with great energy and splendour which was as blazing as that of the sun. Saluting him duly, the deities made the usual enquiries of politeness. They then, O King, said these words unto that high-souled one, 'We have been defeated by the Danavas in battle and have, therefore, fallen off from affluence and prosperity. Do thou, therefore, O foremost of ascetics, rescue us from this situation of great fear.' Thus informed of the plight to which the deities had been reduced, Agastya became highly incensed (with the Danavas). Possessed of great energy, he at once blazed forth like the all-consuming fire at the time of the universal dissolution. With the blazing rays that then emanated from the Rishi, the Danavas began to be burnt. Indeed, O king, thousands of them began to drop down from the sky. Burning with the energy of Agastya, the Danavas, abandoning both heaven and earth, fled towards the southern direction. At that time the Danava king Vali was performing a Horse-sacrifice in the nether regions. Those great Asuras who were with him in those regions or who were dwelling in the bowels of the earth, were not burnt. The deities, upon the destruction of their foes, then regained their own regions, their fears entirely dispelled. Encouraged by what he accomplished for them, they then solicited the Rishi to destroy those Asuras who had taken refuge within the bowels of the earth or in the nether regions. Thus solicited by the gods, Agastya replied unto them, saying, 'Yes, I am fully competent to consume those Asuras that are dwelling underneath the earth; but if I achieve such a feat, my penances will suffer a diminution. Hence, I shall not exert my power.' Even thus, O king, were the Danavas consumed by the illustrious Rishi with his own energy. Even thus did Agastya of cleansed soul, O monarch, accomplish that feat with the aid of his penances. O sinless one, even so was Agastya as described by me! Shall I continue? Or, will you say anything in reply? Is there any Kshatriya who is greater than Agastya?'

"Bhishma continued, 'Thus addressed, king Arjuna remained silent. The god of wind once more said, 'Hear, O king, one of the great feats of the illustrious Vasishtha. Once on a time the deities were engaged in performing a sacrifice on the shores of the lake Vaikhanasa. Knowing of his puissance, the sacrificing gods thought of Vasishtha and made him their priest in imagination. Meanwhile, seeing the gods reduced and emaciated in consequence of the Diksha they were undergoing, a race of Danavas, of the name of Khalins, of statures as gigantic as mountains, desired to slay them. Those amongst the Danavas that were either disabled or slain in the fight were plunged into the waters of the Manasa lake and in consequence of the boon of the Grandsire they instantly came back to vigour and life. Taking up huge and terrible mountain summits and maces and trees, they agitated the waters of the lake, causing them to swell up to the height of a hundred yojanas. They then ran against the deities numbering ten thousand. Afflicted by the Danavas, the gods then sought the protection of their chief, Vasava-Sakra, however, was soon afflicted by them. In his distress he sought the protection of Vasishtha. At this, the holy Rishi Vasishtha assured the deities, dispelling their fears. Understanding that the gods had become exceedingly cheerless, the ascetic did this through compassion. He put forth his energy and burnt, without any exertion, those Danavas called Khalins. Possessed of wealth of penances, the Rishi brought the River Ganga, who had gone to Kailasa, to that spot. Indeed, Ganga appeared, piercing through the waters of the lake. The lake was penetrated by that river. And as that celestial stream, piercing through the waters of the lake, appeared, it flowed on, under the name of Sarayu. The place whereon those Danavas fell came to be called after them. Even thus were the denizens of Heaven, with Indra at their head, rescued from great distress by Vasishtha, It was thus that those Danavas, who had received boons from Brahman, were slain by that high-souled Rishi. O sinless one, I have narrated to thee the feat which Vasishtha accomplished. Shall I go on? Or, will you say anything! Was there a Kshatriya who could be said to surpass the Brahmana Vasishtha?'

Section 156

"Bhishma said, 'Thus addressed, Arjuna remained silent. The god of wind once more addressed him, saying, 'Hear me, O foremost one of the Haihayas, as I narrate to thee the achievement of the high-souled Atri. Once on a time as the gods and Danavas were fighting each other in the dark, Rahu pierced both Surya and Soma with his arrows. The gods, overwhelmed by darkness, began to fall before the mighty Danavas, O foremost of kings! Repeatedly struck by the Asuras, the denizens of heaven began to lose their strength. They then beheld the learned Brahmana Atri, endued with wealth of penances, engaged in the observance of austerities. Addressing that Rishi who had conquered all his senses and in whom wrath had been extinguished, they said 'Behold, O Rishi, these two, viz., Soma and Surya, who have both been pierced by the Asuras with their arrows! In consequence of this, darkness has overtaken us, and we are being struck down by the foe. We do not see the end of our troubles! Do thou, O lord of great puissance, rescue us from this great fear.'

"The Rishi said, 'How, indeed, shall I protect you? They answered, saying, 'Do thou thyself become Chandramas. Do thou also become the sun, and do thou begin to slay these robbers!' Thus solicited by them, Atri assumed the form of the darkness-destroying Soma. Indeed, in consequence of his agreeable disposition, he began to look as handsome and delightful as Soma himself. Beholding that the real Soma and the real Surya had become darkened by the shafts of the foe, Atri, assuming the forms of those luminaries, began to shine forth in splendour over the field of battle, aided by the puissance of his penances. Verily Atri made the universe blaze forth in light, dispelling all its darkness. By putting forth his puissance, he also subjugated the vast multitudes of those enemies of the deities. Beholding those great Asuras burnt by Atri, the gods also, protected by Atri's energy, began to despatch them quickly. Putting forth his prowess and mastering all his energy, it was even in this way that Atri illumined the god of day, rescued the deities, and slew the Asuras! Even this was the feat that regenerate one, aided by his sacred fire,--that silent reciter of Mantras, that one clad in deer-skins,--accomplished! Behold, O royal sage, that act achieved by that Rishi who subsisted upon fruits only! I have thus narrated to thee, in detail, the feat of the high-souled Atri. Shall I go on! Or, will you say anything? Is there a Kshatriya that is superior to this regenerate Rishi?'

"Thus addressed, Arjuna remained silent. The god of wind once more spake unto him, 'Hear, O king, the feat achieved by the high-souled Chyavana (in days of old). Having passed his promise to the twin Aswins, Chyavana addressed the chastiser of Paka, saying, 'Do thou make the Aswins drinkers of Soma with all other deities!'

"Indra said, 'The Aswins have been cast away by us. How then, can they be admitted into the sacrificial circle for drinking Soma with the others? They are not numbered with the deities. Do not, therefore, tell us so! O thou of great vows, we do not wish to drink Soma in the company of the As wins. Whatever other behest thou mayst be pleased to utter, O learned Brahmana, we are ready to accomplish.'

"Chyavana said, 'The twin Aswins shall drink Soma with all of you! Both of them are gods, O chief of the deities, for they are the sons of Surya. Let the gods do what I have said. By acting according to those words, the gods will reap great advantage. By acting otherwise, evil will overtake them.'

"Indra said, 'I shall not, O foremost of regenerate persons, drink Soma with the Aswins! Let others drink with them as they please! As regards myself, I dare not do it.'

"Chyavana said, 'If, O slayer of Vala, thou wilt not obey my words, thou shalt, this very day, drink Soma with them in sacrifice, compelled by me!

"The god of wind said, 'Then Chyavana, taking the Aswins with him, commenced a great religious rite for their benefit. The gods all became stupefied by Chyavana with his Mantras. Beholding that feat commenced by Chyavana, Indra became incensed with wrath. Taking up a huge mountain he ran against that Rishi. The chief of the deities was also armed with the thunderbolt. Then the illustrious Chyavana, endued with penances, cast an angry glance upon Indra as he advanced. Throwing a little water at him, he paralysed the chief of the deities with his thunderbolt and mountain. As the result of the religious rite he had commenced, he created a terrible Asura hostile to Indra. Made of the libations he had poured on the sacred fire, that Asura was called Mada, of mouth gaping wide. Even such was the Asura that the great ascetic created with the aid of Mantras. There were a thousand teeth in his mouth, extending for a hundred yojanas. Of terrible mien, his fangs were two hundred yojanas in length. One of his cheeks rested on the earth and the other touched the heavens. Indeed, all the gods with Vasava seemed to stand at the root of that great Asura's tongue, even as fishes when they enter into the wide open mouth of a leviathan. While standing within the mouth of Mada, the gods held a quick consultation and then addressing Indra, said, 'Do thou soon bend thy head in reverence unto this regenerate personage! Freed from every scruple, we shall drink Soma with the Aswins in our company! Then Sakra, bowing down his head unto Chyavana, obeyed his behest. Even thus did Chyavana make the Aswins drinkers of Soma with the other gods. Calling back Mada, the Rishi then assigned him the acts he was to do. That Mada was commanded to take up his residence in dice, in hunting, in drinking, and in women. Hence, O king, those men that betake themselves to these, meet with destruction, without doubt. Hence, one should always cast off these faults to a great distance. Thus, O king, I have narrated to thee the feat achieved by Chyavana. Shall I go on? Or, will you say anything in reply? Is there a Kshatriya that is higher than the Brahmana Chyavana?'"

Section 157

"Bhishma said, 'Hearing these words of the god of wind, Arjuna remained silent. At this, the god of wind once more addressed him, saying, 'When the denizens of heaven, with Indra at their head, found themselves within the mouth of the Asura Mada, at that time Chyavana took away from them the earth. Deprived previously of heaven and now shorn of the earth also, the gods became very cheerless. Indeed, those high-souled ones, afflicted with grief, then threw themselves unreservedly upon the Grandsire's protection.'

"The gods said, 'O thou that art adored by all creatures of the universe, the earth has been taken away from us by Chyavana, while we have been deprived of heaven by the Kapas, O puissant one!'

"Brahmana said, 'Ye denizens of heaven, do you, with Indra at your head, repair quickly and seek the protection of the Brahmanas. By gratifying them you will succeed in regaining both the regions as before.' Thus instructed by the Grandsire, the deities repaired to the Brahmanas and became suppliants for their protection. The Brahmanas replied, enquiring, 'Whom shall we subjugate?' Thus asked, the deities said unto them, 'Do ye subjugate the Kapas.' The Brahmanas then said, 'Bringing them down on the earth first, we shall speedily subjugate them.' After this, the Brahmanas commenced a rite having for its object the destruction of the Kapas. As soon as this was heard of by the Kapas, they immediately despatched a messenger of theirs, named Dhanin, unto those Brahmanas. Dhanin, coming to them as they sat on the earth, thus delivered to them the message of the Kapas. The Kapas are even like you all! (They are not inferior to any of you). Hence, what will be the effect of these rites which you seem to be bent upon achieving? All of them are well-conversant with the Vedas and possessed of wisdom. All of them are mindful of sacrifices. All of them have Truth for their vow, and for these reasons all of them are regarded as equal to great Rishis. The goddess of Prosperity sports among them, and they, in their turn, support her with reverence. They never indulge in acts of fruitless congress with their wives, and they never eat the flesh of such animals as have not been killed in sacrifices. They pour libations on the blazing sacrificial fire (every day) and 'are obedient to the behests of their preceptors and seniors. All of them are of souls under perfect control, and never take any food without dividing it duly among their children. They always proceed on cars and other vehicles together (without any of them riding his own vehicle while others journey on foot). They never indulge in acts of congress with their spouses when the latter are in midst of their functional period. They all act in such a way as to attain to regions of felicity hereafter. Indeed, they are always righteous in their deeds. When women quick with child or old men have not eaten, they never eat anything themselves. They never indulge in play or sports of any kind in the forenoon. They never sleep during the day. When the Kapas have these and many other virtues and accomplishments, why, indeed, would you seek to subjugate them? You should abstain from the endeavour! Verily, by such abstention ye would achieve what is for your good.'

"The Brahmanas said, 'Oh, we shall subjugate the Kapas! In this matter, we art one with the deities. Hence, the Kapas deserve slaughter at your hands. As regards Dhanin, he should return whence he came! After this, Dhanin, returning to the Kapas, said unto them, 'The Brahmanas are not disposed to do you any good! 'Hearing this, all the Kapas took up their weapons and proceeded towards the Brahmanas. The Brahmanas, beholding the Kapas advancing against them with the standards of their cars upraised, forthwith created certain blazing fires for the destruction of the Kapas. Those eternal fires, created with the aid of Vedic Mantras, having effected the destruction of the Kapas, began to shine in the firmament like so many (golden) clouds. The gods, having assembled together in battle, slew many of the Danavas. They did not know at that time that it was the Brahmanas who had effected their destruction. Then Narada of great energy, coming there, O king, informed the deities how their foes; the Kapas, had been really slain by the Brahmanas of mighty energy (and not by deities themselves). Hearing these words of Narada, the denizens of heaven became highly gratified. They also applauded those regenerate allies of theirs that were possessed of great fame. The energy and prowess of the deities then began to increase, and worshipped in all the worlds, they acquired also the boon of immortality!' After the god of wind had said these words, king Arjuna worshipped him duly and addressing him answered in these words, 'Hear, O mighty armed monarch, what Arjuna said.'

"Arjuna said, O puissant god, always and by all means do I live for the Brahmanas! Devoted to them, I worship them always! Through the grace of Dattatreya I have obtained this might of mine! Through his grace have I been able to accomplish great feats in the world and achieve high merit! Oh, I have, with attention, heard of the achievements, O god of the wind, of the Brahmanas with all their interesting details as recited by thee truly.'

"The god of wind said, 'Do thou protect and cherish the Brahmanas, in the exercise of those Kshatriya duties which are thine by birth. Do thou protect them even as thou protectest thy own senses! There is danger to thee from the race of Bhrigu! All that, however, will take place on a distant day.'"

Section 158

"Yudhishthira said, 'Thou always worshippest, O king, Brahmanas of praiseworthy, vows. Whatever, however is that fruit seeing which thou worshippest them, O king? O thou of high vows, beholding what prosperity attaching to the worship of the Brahmanas dost thou worship them? Tell me all this, O thou of mighty arms!

"Bhishma said, 'Here is Kesava endued with great intelligence. He will tell thee everything. Of high vows and endued with prosperity, even he will tell you what the prosperity is that attaches to the worship of Brahmanas. My strength, ears, speech, mind, eyes, and that clear understanding of mine (are all clouded today). I think, the time is not distant when I shall have to cast off my body. The sun seems to me to go very slowly. Those high duties, O king, that are mentioned in the Puranas as observed by Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, have all been recited by me. Do thou, O son of Pritha, learn from Krishna what little remains to be learnt on that head. I know Krishna truly. I know who he is and what his ancient might is. O chief of the Kauravas, Kesava is of immeasurable soul. Whenever doubts arise, it is he who upholds Righteousness then. It is Krishna who created the earth, and sky, and the heavens. Indeed, the earth has sprung from Krishna's body. Of terrible prowess and existing from the beginning of time, it is Krishna who became the mighty Boar and raised the submerged Earth. It is He who created all the points of the compass, together with all the mountains. Below Him are the welkin, heaven, the four cardinal points, and the four subsidiary points. It is from him that the entire creation has flowed. It is He who has created this ancient universe. In His navel appeared a Lotus. Within that Lotus sprang Brahma himself of immeasurable energy. It was Brahma, O son of Pritha, who rent that darkness which existed surpassing the very ocean (in depth and extent). In the Treta age, O Partha, Krishna existed (on the earth), in the form of Righteousness. In the Treta age, he existed in the form of Knowledge. In the Dwapara age, he existed in the form of might. In the Kali age he came to the earth in the form of unrighteousness. It is He who in days of yore slew the Daityas. It is He who is the Ancient God. It is He who ruled the Asuras in the form of their Emperor (Valin). It is He who is the Creator of all beings. It is He who is also the future of all created Beings. It is He who is also the protector of this universe fraught with the seed of destruction. When the cause of Righteousness languishes, this Krishna takes birth in the race of either the gods or among men. Staying on Righteousness, this Krishna of cleansed soul (on such occasion) protects both the higher and the lower worlds. Sparing those that deserve to be spared, Krishna sets himself to the slaughter of the Asura, O Partha! It is he who is all acts proper and improper and it is he who is the cause. It is Krishna who is the act done, the act to be done, and the act that is being done. Know that that illustrious one is Rahu and Soma and Sakra. It is he that is Viswakarma. It is he that is of universal form. He is the destroyer and he is the Creator of the universe. He is the wielder of the Sula (lance); He is of human form; and He is of terrible form. All creatures sing his praises, for he is known by his acts. Hundreds of Gandharvas and Apsaras and deities always accompany him. The very

Rakshasas hymn his praise. He is the Enhancer of Wealth; He is the one victorious Being in the universe. In Sacrifices, eloquent men hymn His praises. The singers of Samans praise Him by reciting the Rathantaras. The Brahmanas praise Him with Vedic Mantras. It is unto Him that the sacrificial priests pour their libations. The deities with Indra at their head hymned His praise when He lifted up the Gobardhana mountains for protecting the cow-herds of Brindavana against the incessant showers that Indra poured in rage. He is, O Bharata, the one Blessing unto all creatures. He, O Bharata, having entered the old Brahma cave, beheld from that place the original cover of the world in the beginning of Time. Agitating all the Danavas and the Asuras, this Krishna of foremost feats rescued the earth. It is unto Him that people dedicate diverse kinds of food. It is unto Him that the warriors dedicate all kinds of their vehicles at the time of war. He is eternal, and it is under that illustrious one that the welkin, earth, heaven, all things exist and stay. He it is who has caused the vital seed of the gods Mitra and Varuna to fall within a jar, whence sprang the Rishi known by the name of Vasishtha. It is Krishna who is the god of wind; it is He who is the puissant Aswins; it is He who is that first of gods, viz., the sun possessed of a thousand rays. It is He by whom the Asuras have been subjugated. It is He who covered the three worlds with three steps of His. He is the soul of the deities and human beings, and Pitris. It is He who is the Sacrifice performed by those persons that are conversant with the rituals of sacrifices. It is He who rises every day in the firmament (in the form of the sun) and divides Time into day and night, and courses for half the year northwards and for half the year southwards. Innumerable rays of light emanate from Him upwards and downwards and transversely and illumine the earth. Brahmanas conversant with the Vedas adore Him. Taking a portion of His rays the sun shines in the firmament. Month after month, the sacrificer ordains Him as a sacrifice. Regenerate persons conversant with the Vedas sing His praises in sacrifices of all kinds. He it is that constitutes the wheel of the year, having three naves and seven horses to drag it. It is in this way that He supports the triple mansion (of the seasons), Endued with great energy, pervading all things, the foremost of all creatures, it is Krishna who alone upholds all the worlds. He is the sun, the dispeller of all darkness. He is the Creator of all. Do thou, O hero, approach that Krishna! Once on a time, the high-souled and puissant Krishna dwelt, for a while, in the form of

Agni in the forest of Khandava among some straw or dry grass. Soon was He gratified (for he consumed all the medicinal herbs in that forest). Capable of going everywhere at will, it was Krishna who, having subjugated the Rakshasas and Uragas, poured them as libations upon the blazing fire. It is Krishna who gave unto Arjuna a number of white steeds. It is He who is the creator of all steeds. This world (or, human life) represents his car. He it is that yokes that car for setting it in motion. That car has three wheels (viz., the three attributes of Sattwa, Rajas, and Tamas). It has three kinds of motion (for it goes upwards or downwards or transversely, implying superior, inferior, and intermediate birth as brought about by acts). It has four horses yoked to it (viz., Time, Predestiny, the will of the deities, and one's own will). It has three naves (white, black, and mixed, implying good acts, evil acts and acts that are of a mixed character). It is this Krishna who is the refuge of the five original elements with the sky among them. It is He who created the earth and heaven and the space between. Indeed, it is this Krishna of immeasurable and blazing energy who has created the forests and the mountains. It is this Krishna who, desirous of chastising Sakra who was about to hurl his thunder at him, crossed the rivers and once paralysed him. He is the one great Indra that is adored by the Brahmanas in great sacrifices with the aid of a thousand old Riks. It was this Krishna, O king, who alone was able to keep the Rishi Durvasa of great energy as a guest for some time in his house. He is said to be the one ancient Rishi. He is the Creator of the universe. Indeed, He creates everything from His own nature. Superior to all two deities it is He who teaches all the deities. He scrupulously observes all ancient ordinances. Know, O king, that this Krishna, who is called Vishwaksena, is the fruit of all acts that relate to pleasure, of all acts that are founded on the Vedas, and of all acts that appertain to the world. He is the white rays of light that are seen in all the worlds. He is the three worlds. He is the three Regents of all the worlds. He is the three sacrificial fires. He is the three Vyahritis; indeed, this son of Devaki is all the gods together. He is the year; He is the Seasons; He is the Fortnights; He is the Day and the Night; He is those divisions of time which are called Kalas, and Kashthas, and Matras, and Muhurtas, and Lavas, and Kshanas. Know that this Vishwaksena is all these. The Moon and the Sun, the Planets, the Constellations, and the Stars, all the Parva days, including the day of the full moon, the conjunctions of the constellations and the seasons, have, O son of Pritha, flowed from this Krishna who is Vishwaksena. The Rudras, the Adityas, the Vasus, the Aswins, the Sadhyas, the Viswedevas, the diverse Maruts, Prajapati himself, the mother of the deities, viz., Aditi, and the seven Rishis, have all sprung from Krishna. Transforming Himself into the Wind, He scatters the universe. Of Universal form, He becomes Fire that burns all things. Changing Himself into Water, He drenches and submerges all, and assuming the form of Brahman, He creates all the diverse tribes of animate and inanimate creatures. He is Himself the Veda, yet he learns all the Vedas. He is Himself all the ordinances, yet He observes all the ordinances that have been laid down in matters connected with Righteousness and the Vedas and that force or might which rules the world. Indeed, know, O Yudhishthira, that this Kesava is all the mobile and immobile universe. He is of the form of the most resplendent light. Of universal form, this Krishna is displayed in that blazing effulgence. The original cause of the soul of all existent creatures, He at first created the waters. Afterwards He created this universe. Know that this Krishna is Vishnu. Know that He is the soul of the universe. Know that He is all the seasons; He is these diverse wonderful vegetations of Nature which we see; He is the clouds that pour rain and the lightening that flashes in the sky. He is the elephant Airavata. In fact, He is all the immobile and mobile universe. The abode of the universe and transcending all attributes, this Krishna is Vasudeva. When He becomes Jiva He comes to be called Sankarshana. Next, He transforms Himself into Pradyumna and then into Aniruddha. In this way, the high-souled Krishna, who has Himself for His origin divides (or displays) Himself in fourfold form. Desirous of creating this universe which consists of the fivefold primal elements. He sets himself to his task, and causes it to go on in the fivefold form of animate existence consisting of deities and Asuras and human beings and beasts and birds. He it is that then creates the Earth and the Wind, the Sky, Light, and also Water, O son of Pritha! Having created this universe of immobile and mobile objects distributed into four orders of being (viz., viviparous, oviparous, vegetable and filth-born), he then created the earth with her fivefold seed. He then created the firmament for pouring copious showers of water on the earth. Without doubt, O king, it is this Krishna who has created this universe. His origin is in his own self; it is He who causes all things to exist through his own puissance. He it is that has created the deities, the Asuras, the human beings, the world, the Rishis, the Pitris, and all creatures. Desirous of creating, that Lord of all creatures duly created the whole universe of life. Know that good and evil, mobile and immobile, have all flowed from this One who is Vishwaksena. Whatever exists, and whatever will spring into existence, all is Kesava. This Krishna is also the death that overtakes all creatures when their end comes. He is eternal and it is He who upholds the cause of Righteousness. Whatever existed in the past, and whatever we do not know, verily, all that also is this Vishwaksena. Whatever is noble and meritorious in the universe, indeed, whatever of good and of evil exists, all that is Kesava who is inconceivable. Hence, it is absurd to think of anything that is superior to Kesava. Kesava is even such. More than this, He is Narayana, the highest of the high, immutable and unfading. He is the eternal and immutable cause of the entire mobile and immobile universe with its beginning, middle, and end, as also of all creatures whose birth follows their wish.'"

Footnotes

368:1 To an afflicted person the day seems long.

368:2 The sense is that it is this Kesava who upholds the cause of Righteousness when dangers overtake it. cf. 'Yada yada hi dharmasya, etc.' in the Gita. It does not mean that when doubts are entertained by persons on questions of morality, it is Kesava who dispels them.

369:1 Refers to the existence of Brahma when all else is nought.

371:1 The fivefold seed consists of the four orders of creatures and acts which determine the conditions of all beings.

Section 159

"Yudhishthira said, 'Do thou tell us, O slayer of Madhu, what the prosperity is that attaches to the worship of the Brahmanas. Thou art well-conversant with this topic. Verily, our grandsire knows thee.'

"Vasudeva said, 'Hear, O king, with rapt attention to me, O chief of Bharata's race, as I recite to thee what the merits of the Brahmanas are, in accordance with truth, O foremost one of Kuru's race! Once on a time while I was seated at Dwaravati, O delighter of the Kurus, my son Pradyumna, enraged by certain Brahmanas, came to me and said, 'O slayer of Madhu, what merit attaches to the worship of the Brahmanas? Whence is their lordship derived both here and hereafter? O giver of honours, what rewards are won by constantly Worshipping the Brahmanas? Do thou kindly explain this clearly to me, for my mind is disturbed by doubts in respect of this.' When these words were addressed to me by Pradyumna, I answered him as follows, Do thou hear, O king, with close attention, what those words were, 'O child of Rukmin, listen to me as I tell thee what the prosperity is that one may win by worshipping the Brahmanas. When one sets oneself to the acquisition of the well-known aggregate of three (viz., Righteousness, Wealth, and Pleasure), or to the achievement of Emancipation, or to that of fame and prosperity, or to the treatment and cure of disease, or to the worship of the deities and the Pitris, one should take care to gratify the regenerate ones. They are each a king Soma (that sheds such agreeable light in the firmament.) They are dispensers of happiness and misery. O child of Rukmini, whether in this or in the next world, O son, everything agreeable has its origin in the Brahmanas. I have no doubt in this! From the worship of the Brahmanas flow mighty achievements and fame and strength. The denizens of all the worlds, and the Regents of the universe, are all worshippers of Brahmanas. How then, O son, can we disregard them, filled with the idea that we are lords of the earth? O mighty-armed one, do not suffer thy wrath to embrace the Brahmanas as its object. In this as also in the next world, Brahmanas are regarded as beings. They have direct knowledge of everything in the universe. Verily, they are capable of reducing everything into ashes, if angry. They are capable of creating other worlds and other Regents of worlds (than those that exist). Why then should not persons who are possessed of energy and correct knowledge behave with obedience and respect towards them? Formerly, in my house, O son, dwelt the Brahmana Durvasa whose complexion was green and tawny. Clad in rags, he had a stick made of the Vilwa tree. His beard was long and he was exceedingly emaciated. He was taller in stature than the tallest man on earth. Wandering over all the worlds, viz., that which belongs to human beings and those that are for the deities and other superior beings, even this was the verse which he sang constantly among assemblies and in public squares. 'Who is there that would cause the Brahmana Durvasa to dwell in his house, doing the duties of hospitality towards him? He becomes enraged with every one if he finds even the slightest transgression? Hearing this regarding my disposition, who is there that will give me refuge? Indeed, he that would give me shelter as a guest should not do anything to anger me!' When I saw that no one ventured to give him shelter in his house. I invited him and caused him to take up his residence in my abode. On certain days he would eat the food sufficient for the needs of thousands of persons. On certain other days he would eat very little. On some days he would go out of my house and would not return. He would sometimes laugh without any ostensible reason and sometimes cry as causelessly. At that time there was nobody on earth that was equal to him in years. One day, entering the quarters assigned to him he burnt all the beds and coverlets and all the well-adorned damsels that were there for serving him. Doing this, he went out. Of highly praiseworthy vows, he met me shortly after this and addressing me, said, 'O Krishna, I wish to eat frumenty without delay!' Having understood his mind previously, I had set my servants to prepare every kind of food and drink. Indeed, many excellent viands had been kept ready. As soon as I was asked, I caused hot frumenty to be brought and offered to the ascetic. Having eaten some, he quickly said unto me, 'Do thou, O Krishna, take some of this frumenty and smear all thy limbs with it!' Without any scruple I did as directed. Indeed, with the remnant of that frumenty I smeared my body and head. The ascetic at that time saw thy mother of sweet face standing near. Laughing the while, he smeared her body also with that frumenty. The ascetic then caused thy mother, whose body was smeared over with frumenty, to be yoked unto a car without any delay. Ascending that car he set out of my house. Endued with great intelligence, that Brahmana blazed with effulgence like fire, and struck, in my presence, my Rukmini endued with youth, as if she were an animal destined to drag the cars of human beings. Beholding this, I did not feel the slightest grief born of malice or the desire to injure the Rishi. Indeed, having yoked Rukmini to the car, he went out, desirous of proceeding along the high road of the city. Seeing that extraordinary sight, some Dasarhas, filled with wrath, addressed one another and began to converse in this way, 'Who else is there on earth that would draw breath after having yoked Rukmini to a car! Verily, let the world be filled with Brahmanas only! Let no other orders take birth here. The poison of a virulent snake is exceedingly keen. Keener than poison is a Brahmana. There is no physician for a person that has been bitten or burnt by the virulent snake of a Brahmana, 'As the irresistible Durvasa proceeded on the car, Rukmini tottered on the road and frequently fell down. At this the regenerate Rishi became angry and began to urge Rukmini on by striking her with the whip. At last, filled with a towering passion, the Brahmana leapt down from the car, and fled towards the south, running on foot, over a pathless ground. Beholding that foremost of Brahmanas flying along the pathless ground, we followed him, although we were smeared with frumenty, exclaiming behind him, 'Be gratified with us, O holy one! Endued with great energy, the Brahmana, seeing me, said, 'O mighty-armed Krishna, thou hast subdued wrath by the strength of thy nature? O thou of excellent vows, I have not found the slightest fault in thee! O Govinda, I have been highly gratified with thee. Do thou solicit the fruition of such wishes as thou pleasest! Behold duly, O son, what the puissance is of myself when I become gratified with any one. As long as deities and human beings will continue to entertain a liking for food, so long will every one among them cherish the same liking for thee that they cherish for their food! As long, again, as there will be Righteousness in the several world, so long will the fame of thy achievements last! Indeed, thy distinction will last so long in the three worlds! O Janardana, agreeable thou shalt be to all persons! Whatever articles of thine have been broken or burnt or otherwise destroyed (by me), thou shalt see restored, O Janardana, to their former state or they will reappear even in a better form! As long, again, O thou of unfading glory, as thou wilt wish to live, so long wilt thou have no fear of death assailing thee through such parts of thy body as have been smeared with the frumenty I gave thee! O son, why didst thou not smear that frumenty on the soles of thy feet as well? By not doing it, thou have acted in a way that is not approved by me! Even these were the words that he said, well-pleased with me on that occasion. After he had ceased speaking, I saw that my body became endued with great beauty and splendour. Unto Rukmini also, the Rishi, well-pleased with her, said, 'O beautiful lady, thou shalt be the foremost one of thy sex in fame, and great glory and achievements will be thine. Decrepitude or disease or loss of complexion will never be thine! Every one will see thee engaged in waiting upon Krishna, possessed as thou already art with a fragrant odour which is always present in thee. Thou shalt become the foremost of all spouses, numbering sixteen thousand, O Kesava. At last, when the time comes for thy departure from the world, thou shalt attain to the inseparable companionship of Krishna hereafter!' Having said these words unto thy mother, the Rishi once more addressed me and uttering following words, left the spot. Indeed, the Rishi Durvasa, blazing like a fire, said, 'O Kesava, let thy understanding be always disposed even thus towards the Brahmana!' Verily after uttering these words, that Brahmana disappeared there and then before my eyes. After his disappearance I took to the observance of the vow of uttering certain Mantras silently without being heard by anybody. Verily, from that day I resolved to accomplish whatever behests I should receive from the Brahmanas. Having adopted this vow, O son, along with thy mother, both of us, with hearts filled with joy re-entered our palace, Entering our house I saw that everything which the Rishi had broken or burnt had reappeared and become new. Beholding those new articles, which had besides become more durable, I became filled with wonder. Verily, O son of Rukmini, from that day forth I have always worshipped the Brahmanas in my mind! Even this, O chief of Bharata's race, is what I said on that occasion regarding the greatness of those Brahmanas who are the foremost of their order. Do thou also, O son of Kunti, worship the highly blessed Brahmanas every day with gifts of wealth and kine, O puissant one! It was in this way that I acquired the prosperity I enjoy, the prosperity that is born of the grace of Brahmanas. Whatever, again, Bhishma has said of me, O chief of the Bharatas, is all true!'"

Footnotes

373:1 Eagle marmelos, Linn.

Section 160

"Yudhishthira said, 'It behoveth thee, O slayer of Madhu, to expound to me that knowledge which thou hast acquired through the grace of Durvasa! O foremost of all persons endued with intelligence, I desire to know everything about the high blessedness and all the names of that high-souled one truly and in detail!

"Vasudeva said, 'I shall recite to thee the good that I have acquired and the fame that I have won through the grace of that high-souled one. Verily, I shall discourse to thee on the topic, after having bowed unto Kapardin. O king, listen to me as I recite to thee that Sata-rudriya which I repeat; with restrained senses, every morning after rising from bed. The great lord of all creatures, viz., the Grandsire Brahman himself, endued with wealth of penances, composed those Mantras, after having observed especial penances for some time. O sire it is Sankara who created all the creatures in the universe, mobile and immobile. There is no being that is higher, O monarch, than Mahadeva. Verily, he is the highest of all beings in the three worlds. There is no one who is capable of standing before that high-souled Being. Indeed, there is no Being in the three worlds that can be regarded as his equal. When he stands, filled with rage, on the field of battle, the very odour of his body deprives all foes of consciousness and they that are not slain tremble and fall down. His roars are terrible, resembling those of the clouds. Hearing those roars in battle, the very hearts of the deities break in twain. When the wielder of Pinaka becomes angry and assuming a terrible form merely casts his eye upon deity, Asura, Gandharva, or snake, that individual fails to obtain peace of mind by taking shelter in the recesses of even a mountain-cave. When that lord of all creatures, viz., Daksha, desirous of performing a sacrifice, spread his sacrifice out, the dauntless Bhava, giving way to wrath (at Daksha's slight of him), pierced (the embodied) sacrifice, shooting his shaft from his terrible bow, he roared aloud. Indeed, when Maheswara became angry and suddenly pierced with his shaft the embodied form of sacrifice, the deities become filled with grief, losing happiness and tranquillity of heart. In consequence of the twang of his bow-string the whole universe became agitated. The deities and the Asuras, O son of Pritha, all became cheerless and stupefied. The ocean rolled in agitation and the earth trembled to her centre. The hills and mountains began to move from their bases and ran on every side. The vault of the welkin became cracked. All the worlds became enveloped in gloom. Nothing could be seen. The light of all the luminaries became darkened, along with that of the sun himself, O Bharata! The great Rishis, penetrated with fear and desirous of doing good to themselves and the universe, performed the usual rites of propitiation and peace. Meanwhile, Rudra of terrible prowess rushed against the deities. Filled with rage, he tore out the eyes of Bhaga. Incensed with wrath, he assailed Pushan with his foot. He tore out the teeth of that god as he sat employed in eating the large sacrificial ball (called Purodasa). Trembling with fear, the deities bent their heads to Sankara. Without being appeased, Rudra once more placed on his bow-string a sharp and blazing arrow. Beholding his prowess, the deities and the Rishis became all alarmed. Those foremost of gods began to pacify him! Joining their hands in reverence, they began to recite the Sata-rudriya Mantras. At last Maheswara, thus praised by the deities, became gratified. The deities than assigned a large share (of the sacrificial offerings) to him. Trembling with fear, O king, they sought his protection. When Rudra became gratified, the embodiment of sacrifice, which had been pierced in twain, became once more united. Whatever limbs of his had been destroyed by the shafts of Mahadeva, became once more whole and sound. The Asuras possessed of great energy had in days of yore three cities in the firmament. One of these had been made of iron, one of silver, and the third of gold. With all his weapons, Maghavat, the chief of the deities, was unable to pierce those cities. Afflicted by the Asuras, all the deities then sought the protection of the great Rudra. Assembled together the high-souled deities addressed him, saying, 'O Rudra, the Asuras threaten to exert their destructive influence in all acts! Do thou slay the Daityas and destroy their city for the protection of the three worlds, O giver of honours!' Thus addressed by them, he replied, saying, 'So be it!' and then made Vishnu his excellent shaft-head. He made the deity of fire his shaft-reed, and Surya's son Yama the wings of that shaft. He made the Vedas his bow and the goddess Savitri his excellent bow-string. And he made the Grandsire Brahma his charioteer. Applying all these, he pierced the triple city of the Asuras with that shaft of his, consisting of three Parvans and three Salyas. Indeed, O Bharata, the Asuras with their cities, were all burnt by Rudra with that shaft of his whose complexion was like that of the sun and whose energy resembled that of the fire which appears at the end of the Yuga for consuming all things. Beholding that Mahadeva changed into a child with five locks of hair lying on the lap of Parvati, the latter asked the deities as to who he was. Seeing the child, Sakra became suddenly filled with jealousy and wrath and resolved to kill him with his thunder. The child, however, paralysed the arm, looking like a mace of iron, of Indra with the thunderbolt in it. The deities all became stupefied, and they could not understand that the child was the Lord of universe. Verily, all of them along with the very Regents of the world, found their intellects stupefied in the matter of that child who was none else than the Supreme Being. Then the illustrious Grandsire Brahma, reflecting with the aid of his penances, found out that that child was the foremost of all Beings, the lord of Uma, Mahadeva of immeasurable prowess. He then praised the Lord. The deities also began to hymn the praises of both Uma and Rudra. The arm (which had been paralysed) of the slayer of Vala then became restored to its former state. The Mahadeva, taking birth as the Brahmana Durvasa of great energy, resided for a long time at Dwaravati in my house. While residing in my abode he did diverse acts of mischief. Though difficult of being borne, I bore them yet from magnanimity of heart. He is Rudra; he is Shiva; he is Agni; he is Sarva; he is the vanquisher of all; he is Indra, and Vayu, and the Aswins and the god of lightning. He is Chandramas; he is Isana; he is Surya; he is Varuna; he is Time; he is the Destroyer; he is Death; he is the Day and the Night; he is the fortnight; he is the seasons; he is the two twilights; he is the year. He is Dhatri and he is Vidhatri; and he is Viswakarma; and he is conversant with all things. He is the cardinal points of the compass and the subsidiary points also. Of universal form, he is of immeasurable soul. The holy and illustrious Durvasa is of the complexion of the celestials. He sometimes manifests himself singly; sometimes divides himself into two portions; and sometimes exhibits himself in many, a hundred thousand forms. Even such is Mahadeva. He is, again, that god who is unborn. In even a hundred years one cannot exhaust his merits by reciting them.'"

Footnotes

375:1 Durvasa is regarded as a portion of Mahadeva. The question of Yudhishthira, therefore, really relates to Mahadeva although the name that occurs is of Durvasa.

377:1 A Parvam is a knot. Reeds and bamboos consist of a series of knots. The space between two knots is called a Salya.

Section 161

"Vasudeva said, 'O mighty-armed Yudhishthira, listen to me as I recite to thee the many names of Rudra as also the high blessedness of that high-souled one. The Rishis describe Mahadeva as Agni, and Sthanu, and Maheswara; as one-eyed, and three-eyed, of universal form, and Siva or highly auspicious. Brahmanas conversant with the Vedas say that that god has two forms. One of these is terrible, and the other mild and auspicious. Those two forms, again, are subdivided into many forms. That form which is fierce and terrible is regarded as identical with Agni and Lightning and Surya. The other form which is mild and auspicious is identical with Righteousness and water and Chandramas. Then, again, it is said that half his body is fire and half is Soma (or the moon). That form of his which is mild and auspicious is said to be engaged in the practice of the Brahmacharya vow. The other form of his which is supremely terrible is engaged in all operations of destruction in the universe. Because he is great (Mahat) and the Supreme Lord of all (Iswara), therefore he is called Maheswara. And since he burns and oppresses, is keen and fierce, and endued with great energy, and is engaged in eating flesh and blood and marrow, he is said to be Rudra. Since he is the foremost of all the deities, and since his dominion and acquisitions are very extensive, and since he protects the extensive universe, therefore he is called Mahadeva. Since he is of the form or colour of smoke, therefore he is called Dhurjati. Since by all his acts he performs sacrifices for all and seeks the good of every creature, therefore he is called Siva or the auspicious one. Staying above (in the sky) he burns the lives of all creatures and is, besides, fixed in a particular route from which he does not deviate. His emblem, again, is fixed and immovable for all time. He is, for these reasons, called Sthanu. He is also of multiform aspect. He is present, past, and future. He is mobile and immobile. For this he is called Vahurupa (of multiform aspect). The deities called Viswedevas reside in his body. He is, for this, called Viswarupa (of universal form). He is thousand-eyed; or, he is myriad-eyed; or, he has eyes on all sides and on every part of his body, His energy issues through his eyes. There is no end of his eyes. Since he always nourishes all creatures and sports also with them, and since he is their lord or master, therefore he is called Pasupati (the lord of all creatures). Since his emblem is always observant of the vow of Brahmacharya, all the worlds worship it accordingly. This act of worship is said to gratify him highly. If there is one who worship him by creating his image, another who worships his emblem, the latter it is that attains to great prosperity for ever. The Rishis, the deities, the Gandharvas, and the Apsaras, worship that emblem of his which is ever erect and upraised. If his emblem is worshipped, Maheswara becomes highly gratified with the worshipper. Affectionate towards his devotees, he bestows happiness upon them with a cheerful soul. This great god loves to reside in crematoria and there he burns and consumes all corpses. Those persons that perform sacrifices on such grounds attain at the end to those regions which have been set apart for heroes. Employed in his legitimate function, he it is That is regarded as the Death that resides in the bodies of all creatures. He is, again, those breaths called Prana and Apana in the bodies of all embodied beings. He has many blazing and terrible forms. All those forms are worshipped in the world and are known to Brahmanas possessed of knowledge. Amongst the gods he has many names all of which are fraught with grave import. Verily, the meanings of those names are derived from either his greatness or vastness, or his feats, or his conduct. The Brahmanas always recite the excellent Sata-rudriya in his honour, that occurs in the Vedas as also that which has been composed by Vyasa. Verily, the Brahmanas and Rishis call him the eldest of all beings. He is the first of all the deities, and it was from his mouth that he created Agni. That righteous-souled deity, ever willing to grant protection to all, never gives up his suppliants. He would much rather abandon his own life-breaths and incur all possible afflictions himself. Long life, health and freedom from disease, affluence, wealth, diverse kinds of pleasures and enjoyments, are conferred by him, and it is he also who snatches them away. The lordship and affluence that one sees in Sakra and the other deities are, verily his. It is he who is always engaged in all that is good and evil in the three worlds. In consequence of his fullest control over all objects of enjoyment he is called Iswara (the Supreme Lord or Master). Since, again, he is the master of the vast universe, he is called Maheswara. The whole universe is pervaded by him in diverse forms. It is that deity whose mouth roars and burns the waters of the sea in the form of the huge mare's head!'"

Footnotes

380:1 The allusion is to the fiery mare's head which is supposed to wander through the ocean.

Section 162

"Vaisampayana said, 'After Krishna, the son of Devaki, had said these words, Yudhishthira once more asked Bhishma the son of Santanu, saying, 'O thou of great intelligence; O foremost of all persons conversant with duties, which, indeed, of the two, direct perception and the scriptures, is to be regarded as authority for arriving at a conclusion?'

"Bhishma said, 'I think, there is no doubt in this. Listen to me, O thou of great wisdom! I shall answer thee. The question thou hast asked is certainly proper. It is easy to cherish doubt. But the solution of that doubt is difficult. Innumerable are the instances, in respect of both direct perception and audition (or the scriptures), in which doubts may arise. Certain persons, who delight in the name of logicians, verily imagining themselves to be possessed of superior wisdom, affirm that direct perception is the only authority. They assert that nothing, however true, is existent which is not directly perceivable; or, at least they doubt the existence of those objects. Indeed, such assertions involve an absurdity and they who make them are of foolish understanding, whatever may be their pride of learning. If, on the other hand, thou doubtest as to how the one (indivisible Brahman) could be the cause, I answer that one would understand it only after a long course of years and with the assistance of Yoga practised without idleness. Indeed, O

Bharata, one that lives according to such means as present themselves (without, i.e., one's being wedded to this or that settled mode of life), and one that is devoted (to the solution of the question), would be capable of understanding it. None else, truly, is competent for comprehending it. When one attains to the very end of reasons (or reasoning processes), one then attains to that excellent and all comprehending knowledge--that vast mass of effulgence which illumines all the universe (called Brahma). That knowledge, O king, which is derived from reason (or inferences) can scarcely be said to be knowledge. Such knowledge should be rejected. It should be noted that it is not defined or comprehended by the word. It should, therefore, be rejected!'"

"Yudhisthira said, 'Tell me, O grandsire, which among these (four) is most authoritative, viz., direct perception, inference from observation, the science of Agama or scriptures, and diverse kinds of practices that distinguish the good.'

"Bhishma said, 'While Righteousness is sought to be destroyed by wicked persons possessed of great might, it is capable of being protected for the time being by those that are good exerting themselves with care and earnestness. Such protection, however, avails not in the long run, for destruction does overtake Righteousness at the end. Then, again, Righteousness often proves a mask for covering Unrighteousness, like grass and straw covering the mouth of a deep pit and concealing it from the view. Hear, again, O Yudhisthira! In consequence of this, the practices of the good are interfered with and destroyed by the wicked. Those persons who are of evil conduct, who discard the Srutis--indeed, those wicked wights who are haters of Righteousness,--destroy that good course of conduct (which could otherwise be set up as a standard). Hence, doubts attach to direct perception, inference, and good conduct. Those, therefore, among the good that are possessed of understanding born of (or cleansed by) the scriptures and that are ever contented, are to be regarded as the foremost. Let those that are anxious and deprived of tranquillity of soul, approach these. Indeed, O Yudhishthira., do thou pay court to them and seek of them the solutions of thy doubt! Disregarding both pleasure and wealth which always follow cupidity and awakened into the belief that only Righteousness should be sought, do thou, O Yudhishthira, wait upon and ask those persons (for enlightening thyself). The conduct of those persons never goes wrong or meets with destruction, as also their sacrifices and Vedic study and rites. Indeed, these three, viz., conduct as consisting of overt acts, behaviour in respect of (mental) purity, and the Vedas together constitute Righteousness.'

"Yudhishthira said, 'O grandsire, my understanding is once more stupefied by doubt. I am on this side the ocean, employed in searching after the means of crossing it. I do not, however, behold the other shore of the ocean! If these three, viz., the Vedas, direct perception (or acts that are seen), and behaviour (or, mental purity) together constitute what is to be regarded as authority, it can be alleged that there is difference between them. Righteousness then becomes really of three kinds, although it is one and indivisible.'

"Bhishma said, 'Righteousness is sometimes seen to be destroyed by wicked wights of great power. If thou thinkest, O king, that Righteousness should really be of three kinds, my reply is that thy conclusion is warranted by reason. The truth is that Righteousness is one and indivisible, although it is capable of being viewed from three different points. The paths (indications) of those three that constitute the foundation of Righteousness have each been laid down. Do thou act according to the instructions laid down. Thou shouldst never wrangle about Righteousness and then seek to have those doubts solved into which thou mayst arrive. O chief of the Bharatas, let no doubts like these ever take possession of thy mind! Do thou obey what I say without scruple of any kind. Follow me like a blind man or like one who, without being possessed of sense himself, has to depend upon that of another. Abstention from injury, truth, absence of wrath (or forgiveness), and liberality of gifts,--these four, O king, that hast no foe, do thou practise, for these four constitute eternal Righteousness! Do thou also, O mighty-armed prince, pursue that conduct towards the Brahmanas which is consistent with what has been observed towards them by thy sires and grandsires. These are the principal indications of Righteousness. That man of little intelligence who would destroy the weight of authority by denying that to be a standard which has always been accepted as such would himself fail to become an authority among men. Such a man becomes the cause of much grief in the world. Do thou reverence the Brahmanas and treat them with hospitality. Do thou always serve them in this way. The universe rests on them. Do thou understand them to be such!'

"Yudhishthira said, 'Tell me, O grandsire, what the respective ends are of those that hate Righteousness and of those that adore and observe it!'

"Bhishma said, 'Those men that hate Righteousness are said to have their hearts overwhelmed by the attributes of passion and darkness. Such men have always to go to Hell. Those men, on the other hand, O monarch, who always adore and observe Righteousness, those men who are devoted to truth and sincerity, are called good. They always enjoy the pleasures or felicity of heaven. In consequence of their waiting upon their preceptors with reverence their hearts always turn towards Righteousness. Verily, they who adore Righteousness attain to the regions of the deities. Those individuals, whether human beings or deities who divest themselves of cupidity and malice and who emaciate or afflict their bodies by the observance of austerities, succeed, in consequence of the Righteousness which then becomes theirs to attain to great felicity. Those that are gifted with wisdom have said that the Brahmanas, who are the eldest sons of Brahmana, represent Righteousness. They that are righteous always worship them, their hearts regarding them with as much love and affection as a hungry man's stomach entertains for ripe and delicious fruits.'

"Yudhishthira said, 'What is the appearance presented by those that are wicked, and what are those acts which they that are called good are to do? Explain to me this, O holy one! Indeed, tell me what the indications are of the good and the wicked.'

"Bhishma said, 'They that are wicked are evil in their practices, ungovernable or incapable of being kept within the restraints of rules, and foul mouthed. They, on the other hand, they are good, are always good in their acts. Verily, the acts these men do are regarded as the indications of that course of conduct which is called good. They that are good or righteous, O monarch, never answer the two calls of nature on the public road, or in the midst of a cow-pen, or on a field of paddy, After feeding the five they take their own food.They never talk while eating, and never go to sleep with wet hands (i.e., without rubbing them dry with towels or napkins). Whenever they see any of the following, they circumambulate them for showing them reverence, viz., a blazing fire, a bull, the image of a deity, a cow-pen, a place where four roads meet, and an old and virtuous Brahmana. They give the way, themselves standing aside, unto those that are old, those that are afflicted with burdens, ladies, those that hold high appointments in the village or town administration, Brahmanas, kine, and kings. The righteous or good man is he that protects his guests, servants and other dependents, his own relatives, and all those that seek his protection. Such a man always welcomes these with the usual enquiries of politeness. Two times have been appointed by the deities for human beings to take their food, viz., morning and evening. During the interval one should not eat anything. By following this rule about eating, one is said to observe a fast. As the sacred fire waits for libations to be poured upon it when the hour for Homa arrives, even so a woman, when her functional period is over, expects an act of congress with her husband. One that never approaches one's spouses at any other time save after the functional period, is said to observe the vow of Brahmacharya. Amrita (nectar), Brahmanas, and kine,--these three are regarded as equal. Hence, one should always worship, with due rites, Brahmanas and kine. One does not incur any fault or stain by eating the meat of animals slain in sacrifices with the aid of Tantras from the Yajur Veda. The flesh of the back-bone, or that of animals not slain in sacrifice, should be avoided even as one avoids the flesh of one's own son. One should never cause one's guest to go without food whether when one resides in one's own country or in a foreign land. After completing one's study one should present the Dakshina unto one's preceptor. When one sees one's preceptor, one should congratulate him with reverence and worshipping him present him a seat. By worshipping one's preceptor, one increases the period of one's life as also one's fame and prosperity. One should never censure the old, nor send them on any business . One should never be seated when any one that is old is standing. By acting in this way one protects the duration of one's life. One should never cast one's eyes on a naked woman, nor a naked man. One should never indulge in sexual congress except in privacy. One should eat also without being seen by others. Preceptors are the foremost of Tirthas; the heart is the foremost of all sacred objects; knowledge is the foremost of all objects of search; and contentment is the foremost of all happiness. Morning and evening one should listen to the grave counsels of those that are aged. One attains to wisdom by constant waiting upon those that are venerable for years. While reading the Vedas or employed in eating, one should use one's right hand. One should always keep one's speech and mind under thorough control, as also one's senses. With well-cooked frumenty, Yavaka, Krisara, and Havi (clarified butter), one should worship the Pitris and the deities in the Sraddha called Ashtaka. The same should be used in worshipping the Planets. One should not undergo a shave without calling down a blessing upon oneself. If one sneezes, one should be blessed by those present. All that are ill or afflicted with disease, should be blessed. The extension of their lives should be prayed for.One should never address an eminent person familiarly (by using the word Twam). Under even the great difficulties one should never do this. To address such a person as Twam and to slay him are equal, persons of learning are degraded by such a style of address. Unto those that are inferior, or equal, or unto disciples, such a word can be used. The heart of the sinful man always proclaims the sins he has committed. Those men who have deliberately committed sins meet with destruction by seeking to conceal them from the good. Indeed, they that are confirmed sinners seek to conceal their sinful acts from others. Such persons think that their sins are witnessed by neither men nor the deities. The sinful man, overwhelmed by his sins, takes birth in a miserable order of being. The sins of such a man continually grow, even as the interest the usurer charge (on the loans he grants) increase from day to day. If, having committed a sin, one seeks to have it covered by righteousness, that sin becomes destroyed and leads to righteousness instead of other sins. If a quantity of water be poured upon salt, the latter immediately dissolves away. Even so when expiation is performed, sin dissolves away. For these reasons one should never conceal a sin. Concealed, it is certain to increase. Having committed a sin, one should confess it in the presence of those that are good. They would destroy it immediately. If one does not enjoy in good time what one has stored with hope, the consequence is that the stored wealth finds another owner after the death of him who has stored it. The wise have said that the mind of every creature is the true test of Righteousness. Hence, all creatures in the world have an innate tendency to achieve Righteousness. One should achieve Righteousness alone or single-handed. Verily, one should not proclaim oneself Righteous and walk with the standard of Righteousness borne aloft for purpose of exhibition. They are said to be traders in Righteousness who practise it for enjoying the fruits it brings about. One should adore the deities without giving way to sentiments of pride. Similarly, one should serve one's preceptor without deceit. One should make arrangements for securing to oneself invaluable wealth in the hereafter which consists in gifts made here to deserving persons.'"

Footnotes

380:2 Verses 4 to 9 are extremely difficult. They represent so many surceases. Nilakantha, however, has shown great ingenuity in expounding them. In the first line of 4, drishtam refers to pratyaksham, and srutam to sruti or agama. Hence, what is meant by the first line is,--Innumerable are the cases of both direct perception and scriptural assertion in which the scriptures are regarded as more authoritative, and those is which direct perception is regarded as more authoritative. In 5, the speaker refers to the atomic and other theories of the creation derived from Reason. Bhishma declares it as his opinion that all such theories are untenable or groundless. In the first line of 6, the word Ekam implies Brahma. The sense is, if thou thinkest that Brahma alone is the cause of the universe and in thinking so becomest landed on doubt. The reply to this is that Yoga for a long course of years will enable thee to comprehend the sufficiency of unassisted Brahma to evolve the universe. In 7, anekam pranayatram kalpamanena refers to one who without leading any particular or settled mode of life lives just as it suits him to live, that is, who leads the life of a religious mendicant never thinking of the morrow. In 9, anihaddham vacha implies what is not defined or indicated by the words of the Vedas or scriptures. The Burdwan Pundits have made a mess of the whole passage, or, rather, of nearly the whole of this section.

381:1 Teshu is equivalent to praryakshanumanachareshu. The sense, therefore, is that the three, viz., direct perception, inference, and good conduct being, for these reasons, fallible, the only infallible standard that remain, is audition or the scriptures, or, as verse 14 puts it, men with understandings born of the scriptures.

381:2 Atripyantah are men who like Yudhishthira are filled with anxiety: as to what they should do. Seekers after the right are so called.

383:1 The five who must be first fed are the deities, the Pitris, the guests, diverse creatures included under the word Bhutus, and lastly relatives.

384:1 Some texts read nabhibhavet, meaning one should never vanquish an old man (i.e., assert one's superiority over him).

384:2 In his excellent work on the Curiosities of Literature Mr. D'Israeli attempts to trace the origin of the custom of uttering a blessing on people who sneeze. The custom seems, however, to be very ancient and widespread. It exists to this day in India, among the Hindus at any rate, as it existed in the days of the Mahabharata.

385:1 It seems that the author is of opinion that one lightens one's sins by admissions before the wise. To conceal a sin after having committed it proves the confirmed sinner.

385:2 'Covered by righteousness' implies 'if, having once tripped, the sinner restrains himself and engages to do acts of righteousness.'

Section 163

"Yudhishthira said, 'It is seen that if a person happens to be unfortunate, he fails to acquire wealth, how great so ever his strength. On the other hand, if one happens to be fortunate, he comes to the possession of wealth, even if he be a weakling or a fool. When, again, the time does not come for acquisition, one cannot make an acquisition with even one's best exertion. When, however, the time comes for acquisition, one wins great wealth without any exertion. Hundreds of men may be seen who achieve no result even when they exert their best. Many persons, again, are seen to make acquisitions without any exertion. If, wealth were the result of exertion, then one could, with exertion, acquire it immediately. Verily, if the case were so, no man of learning could then be seen to take the protection for the sake of his livelihood, of one destitute of learning, Among men, that which is not (destined) to be attained, O chief of the Bharatas, is never attained. Men are seen to fail in achieving results even with the aid of their best exertions. One may be seen to seek wealth by hundreds of means (and yet failing to acquire it); while another, without at all seeking it, becomes happy in its possession. Men may be seen doing evil acts continually (for wealth) and yet failing to acquire it. Others are in the enjoyment of wealth without doing any evil act whatever. Others, again, who are observant of the duties assigned to them by the scriptures, are without wealth. One may be seen to be without any knowledge of the science of morals and policy even after one has studied all the treatises on that science. One, again, may be seen appointed as the prime minister of a king without having at all studied the science of morals and policy. A learned man may be seen that is possessed of wealth. One destitute of learning may be seen owning wealth. Both kinds of men, again, may be seen to be entirely destitute of wealth. If, by the acquisition of learning one could acquire the happiness of wealth, then no man of learning could be found living, for the very means of his subsistence, under the protection of one destitute of learning. Indeed, if one could obtain by the acquisition of learning, all desirable objects like a thirsty individual having his thirst slaked upon obtaining water, then none in this world would have shown idleness in acquiring learning. If, one's time has not come, one does not die even if one be pierced with hundreds of shafts. On the other hand, one lays down one's life, if one's hour has come, even if it be a blade of grass with which one is struck.'

"Bhishma said, 'If one, setting oneself to undertaking involving even great exertions, fails to earn wealth, one should then practise severe austerities. Unless seeds be sown, no crops appear. It is by making gifts (to deserving persons in this life) that one acquires (in one's next life) numerous objects of enjoyment, even as one becomes possessed of intelligence and wisdom by waiting upon those that are venerable for years. The wise have said that one becomes possessed of longevity by practising the duty of abstention from cruelty to all creatures. Hence, one should make gifts and not solicit (or accept them when made by others). One should worship those individuals that are righteous. Verily, one should be sweet-speeched towards all, and always do what is agreeable to others. One should seek to attain to purity (both mental and external). Indeed, one should always abstain from doing injury to any creature. When in the matter of the happiness and woe of even insects and ants, their acts (of this and past lives) and Nature constitute the cause, it is meet, O Yudhishthira, that thou shouldst he tranquil!'"

Section 164

"Bhishma said, 'If one does acts oneself that are good or causes others to accomplish them, one should then expect to attain to the merits of righteousness. Similarly, if one does acts oneself that are evil, and causes others to accomplish them, one should never expect to attain to the merits of righteousness. At all times, it is Time that, entering the understandings of all creatures, sets them to acts of righteousness or unrighteousness, and then confer felicity or misery upon them. When a person, beholding the fruits of Righteousness, understands Righteousness to be superior, it is then that he inclines towards Righteousness and puts faith in it. One, however, whose understanding is not firm, fails to put faith in it, As regards faith in Righteousness, it is this (and nothing else). To put faith in Righteousness is the indication of the wisdom of all persons. One that is acquainted with both (i.e., what should be done and what should not be done), with a view to opportuneness, should, with care and devotion, achieve what is right. Those Righteous men who have in this life been blessed with affluence, acting of their own motion, take particular care of their souls so that they may not, in their next lives, have to take birth as persons with the attribute of Passion predominating in them. Time (which is the supreme disposer of all things) can never make Righteousness the cause of misery. One should, therefore, know that the soul which is righteous is certainly pure (i.e., freed from the element of evil and misery). As regards Unrighteousness, it may be said that, even when of large proportions, it is incapable of even touching Righteousness which is always protected by Time and which shines like a blazing fire. These are the two results achieved by

Righteousness, viz., the stainlessness of the soul and unsusceptibility of being touched by Unrighteousness. Verily, Righteousness is fraught with victory. Its effulgence is so great that it illumines the three worlds. A man of wisdom cannot catch hold of a sinful person and forcibly cause him to become righteous. When seriously urged to act righteously, the sinful only act with hypocrisy, impelled by fear. They that are righteous among the Sudras never betake themselves to such hypocrisy under the plea that persons of the Sudra order are not permitted to live according to any of the four prescribed modes. I shall tell thee particularly what the duties truly are of the four orders. So far as their bodies are concerned, the individuals belonging to all the four orders have the five primal elements for the constituent ingredients. Indeed, in this respect, they are all of the same substance. For all that, distinctions exist between them in respect of both practices relating to life or the world and the duties of righteousness. Notwithstanding these distinctions, sufficient liberty of action is left to them in consequence of which all individuals may attain to an equality of condition. The regions of felicity which represent the consequences or rewards of Righteousness are not eternal, for they are destined to come to an end. Righteousness, however, is eternal. When the cause is eternal, why is the effect not so? The answer to this is as follows. Only that Righteousness is eternal which is not promoted by the desire of fruit or reward. (That Righteous, however, which is prompted by the desire of reward, not eternal. Hence, the reward though undesired that attaches to the first kind of Righteousness, viz., attainment of identity with Brahman, is eternal. The reward, however, that attaches to that Righteousness prompted by desire of fruit. Heaven is not eternal). All men are equal in respect of their physical organism. All of them, again, are possessed of souls that are equal in respect of their nature. When dissolution comes, all else dissolve away. What remains is the inceptive will to achieve Righteousness. That, indeed, reappears (in next life) of itself. When such is the result (that is, when the enjoyments and endurance of this life are due to the acts of a past life), the inequality of lot discernible among human beings cannot be regarded in any way anomalous. So also, it is seen that those creatures that belong to the intermediate orders of existence are equally subject, in the matter of their acts, to the influence of example.'"

Footnotes

387:1 What is stated here is this; the condition of all living creatures is determined by their acts of this and past lives.. Nature, again, is the cause of acts. What of felicity and misery, therefore, one sees in this world, must be ascribed to these two causes. As regards the self also, O Yudhishthira, thou art not freed from that universal law. Do thou, therefore, cease to cherish doubts of any kind. If thou seest a learned man that is poor, or an ignorant man that is wealthy, if thou seest exertion failing and the absence of exertion leading to success. thou must always ascribe the result to acts and Nature.

387:2 What is stated here is this; one may become righteous by accomplishing oneself righteous deeds or inducing or helping others to do them. Similarly, one becomes unrighteous by doing oneself acts that are evil or by inducing or helping others to do them.

388:1 Righteousness leads to regions of felicity. The former is said to be eternal. While the latter are not so. The question asked (or doubt raised) is why is the effect not eternal when the cause is eternal? It is explained below.

388:2 There are two kinds of Righteousness, viz., nishkama and sakama. The former leads to attainment of Brahma, the latter to heaven and felicity. Brahma is eternal; the latter not so. Nishkama Righteousness being eternal, leads to an eternal reward. Sakama Righteousness not being so, does not lead to an eternal reward. The word Kala here means Sankalpa, hence Dhruvahkalah means nishkama Dharma.

388:3 Here, Calah means 'Sankalpa'.

Section 165

"Vaisampayana said, 'That perpetuator of Kuru's race, viz., Yudhishthira the son of Pandu, desirous of obtaining such good as is destructive of sins, questioned Bhishma who was lying on a bed of arrows, (in the following words).'

"Yudhishthira said, 'What, indeed, is beneficial for a person in this world? What is that by doing which one may earn happiness? By what may one be cleansed of all one's sins? Indeed, what is that which is destructive of sins?'

"Vaisampayana continued, 'In this connection, the royal son of Santanu, O foremost of men, duly recited the names of the deities unto Yudhishthira who was desirous of hearing.'

"Bhishma said, 'O son, the following names of the deities with those of the Rishis, if duly recited morning, noon, and evening, become efficacious cleansers of all sins. Acting with the aid of one's senses (or knowledge and action), whatever sins one may commit by day or by night or by the two twilights, consciously, or unconsciously one is sure to be cleansed therefrom and become thoroughly pure by reciting these names. One that takes those names has never to become blind or deaf; indeed, by taking those names, one always succeeds in attaining to what is beneficial. Such a man never takes birth in the intermediate order of beings, never goes to hell, and never becomes a human being of any of the mixed castes. He has never to fear the accession of any calamity. When death comes, he never becomes stupefied. The master of all the deities and Asuras, resplendent with effulgence, worshipped by all creatures, inconceivable, indescribable, the life of all living beings, and unborn, is the Grandsire Brahma, the Lord of the universe. His chaste spouse is Savitri. Then comes that origin of the Vedas, the creator Vishnu, otherwise called Narayana of immeasurable puissance. Then comes the three-eyed Lord of Lima; then Skanda the generalissimo of the celestial forces; then Visakha; then Agni the eater of sacrificial libations; then Vayu the god of wind; then Chandramas; then Aditya the god of the sun, endued with effulgence; then the illustrious Sakra the lord of Sachi; and Yama with his spouse Dhumorna; and Varuna with Gauri; Kuvera the lord of treasures, with his spouse Riddhi; the amiable and illustrious cow Surabhi; the great Rishi Visravas; Sankalpa, Ocean, Gangs:

the other sacred Rivers; the diverse Maruts; the Valkhilyas crowned with success of penances; the island-born Krishna; Narada; Parvata; Viswavasu; the Hahas; the Huhus; Tumvuru; Chitrasena; the celestial messenger of wide celebrity; the highly blessed celestial maidens; the celestial Apsaras, Urvasi, Menaka, Rambha; Misrakesi, Alamvusha, Viswachi, Ghritachi, Panchachuda, Tilottama, the Adityas, the Vasus, the Aswins, the Pitris; Dharma (Righteousness); Vedic lore, Penances, Diksha, Perseverance (in religious acts), the Grandsire, Day and Night, Kasyapa the son of Marichi, Sukra, Vrihaspati, Mangala the son of Earth, Vudha, Rahu, Sanischara, the Constellations, the Seasons, the Months, the Fortnights, the Year, Garuda, the son of Vinata, the several Oceans, the sons of Kadru, viz., the Snakes, Satadru, Vipasa, Chandrabhaga, Saraswati, Sindhu, Devika, Prabhasa, the lakes of Pushkara, Ganga, Mahanadi, Vena, Kaveri, Narmada, Kulampuna Visalya, Karatoya, Amvuvahini. Sarayu, Gandaki, the great river Lohita, Tamra, Aruna, Vetravati, Parnasa, Gautami, the Godavari, Vena, Krishnavena, Dwija, Drishadvati, Kaveri, Vankhu, Mandakini Prayaga, Prabhasa, the sacred Naimisha, the spot sacred to Visweswara or Mahadeva, viz., Kasi, that lake of crystal water, Kurukshetra full of many sacred waters, the foremost of oceans (viz., the ocean of milk), Penances, Gifts, Jamvumarga, Hiranwati, Vitasta, the river Plakshavati, Vedasmriti, Vedavati, Malava, Aswavati, all sacred spots on Earth, Gangadwara, the sacred Rishikulya, the river Chitravaha, the Charmanwati, the sacred river Kausiki, the Yamuna, the river Bhimarathi, the great river Vahuda, Mahendravani, Tridiva Nilika, Saraswati, Nanda, the other Nanda, the large sacred lake, Gaya, Phalgutirtha Dharmarayana (the sacred forest) that is peopled with the deities, the sacred celestial river, the lake created by the Grandsire Brahma which is sacred and celebrated over the three worlds, and auspicious and capable of cleansing all sins, the Himavat mountain endued with excellent herbs, the Vindhya mountain variegated with diverse kinds of metals, containing many Tirthas and overgrown with medicinal herbs. Meru, Mahendra, Malaya, Sweta endued with silver, Sringavat, Mandara, Nila, Nishada, Dardurna, Chitrakuta, Anjanabha, the Gandhamadana mountains; the sacred Somagiri, the various other mountains, the cardinal points of the compass, the subsidiary points, the Earth, all the trees, the Viswedevas, the Firmament, the Constellations, the Planets, and the deities,--let these all, named and unnamed, rescue and cleanse us! The man who takes the names of these becomes cleansed of all his sins. By hymning their praises and gratifying them, one becomes freed from every fear. Verily, the man who delights in uttering the hymns in praise of the deities becomes cleansed of all such sins as lead to birth in impure orders. After this recital of the deities, I shall name those learned Brahmanas crowned with ascetic merit and success and capable of cleaning one of every sin. They are Yavakrita and Raibhya and Kakshivat and Aushija, and Bhrigu and Angiras and Kanwa, and the puissant Medhatithi, and Varhi possessed of every accomplishment. These all belong to the eastern region. Others, viz., Unmuchu, Pramuchu, all highly blessed, Swastyatreya of great energy, Agastya of great prowess, the son of Mitra and Varuna; Dridhayu and Urdhavahu, those two foremost and celebrated of Rishis,--these live in the southern region. Listen now to me as I name those Rishis that dwell in the western region. They are Ushango with his uterine brothers, Parivyadha of great energy, Dirghatamas, Gautama, Kasyapa, Ekata, Dwita, Trita, the righteous-souled son of Atri (viz., Durvasa), and puissant Saraswat. Listen now to me as I name those Rishis that worship the deities in sacrifices, dwelling in the northern region. They are Atri, Vasishtha, Saktri, Parasara's son Vyasa of great energy; Viswamitra, Bharadwaja, Jamadagni, the son of Richika, Rama, Auddalaka, Swetaketu, Kohala, Vipula, Devala, Devasarman, Dhaumya, Hastikasyapa, Lomasa, Nachiketa, Lomaharsana, Ugrasravas, and Bhrigu's son Chyavana. This is the tale of Rishis possessed of Vedic lore. They are primeval Rishis, O king, whose names, if taken, are capable of cleansing one of every sin. After this I shall recite the names of the principal kings. They are Nriga, Yayati, Nahusha, Yadu, Puru of great energy, Sagara, Dhundhumara, Dilipa of great prowess, Krisaswa, Yauvanaswa, Chitraswa, Satyavat, Dushmanta, Bharata who became an illustrious Emperor over many kings, Yavana, Janaka, Dhrishtaratha, Raghu, that foremost of kings, Dasaratha, the heroic Rama, that slayer of Rakshasas, Sasavindu. Bhagiratha, Harischandra, Marutta, Dridharatha, the highly fortunate Alarka, Aila, Karandhama, that foremost of men, Kasmira, Daksha, Amvarisha, Kukura, Raivata of great fame, Kuru, Samvarana, Mandhatri of unbaffled prowess, the royal sage Muchukunda, Jahnu who was much favoured by Janhavi (Ganga), the first (in point of time) of all kings, viz., Prithu the son of Vena, Mitrabhanu, Priyankara, Trasadasyu, Sweta that foremost of royal sages, the celebrated Mahabhisha, Nimi

Ashtaka, Ayu, the royal sage Kshupa, Kaksheyu, Pratardana, Devodasa, Sudasa, Kosaleswara, Aila, Nala, the royal sage Manu, that lord of all creatures, Havidhara, Prishadhara, Pratipa, Santanu, Aja, the senior Varhi, Ikshwaku of great fame, Anaranya, Janujangha, the royal sage Kakshasena, and many others not named (in history). That man who rising at early dawn takes the names of these kings at the two twilights, viz., at sunset and sunrise, with a pure body and mind and without distracted attention, acquires great religious merit. One should hymn the praises of the deities, the celestial Rishis, and the royal sages and say, 'These lords of the creation will ordain my growth and long life and fame! Let no calamity be mine, let no sin defile me, and let there be no opponents or enemies of mine! Without doubt, victory will always be mine and an auspicious end hereafter!'"

Section 166

"Janamejaya said, 'When that foremost person among the Kauravas, viz., Bhishma, was lying on a bed of arrows,--a bed that is always coveted by heroes,--and when the Pandavas, were sitting around him, my great grandsire Yudhishthira of much wisdom, heard these expositions of mysteries with respect to the subject of duty and had all his doubts solved. He heard also what the ordinance are that apply to the subjects of gifts, and thus had all his doubts removed with respect to the topics of righteousness and wealth. It behoveth thee, O learned Brahmana, to tell me now what else did the great Pandava king do.'

"Vaisampayana said, 'When Bhishma became silent, the entire circle of king (who were seated around him) became perfectly silent. Indeed, they all sat motionless there, like figures painted on canvass. Then Vyasa the son of Satyavati, having reflected for a moment, addressed the royal son of Ganga, saying, 'O king, the Kuru chief Yudhishthira has been restored to his own nature, along with all brothers and followers. With Krishna of great intelligence by his side, he bends his head in reverence unto thee. It behoveth thee to give him leave for returning to the city.' Thus addressed by the holy Vyasa, the royal son of Santanu and Ganga dismissed Yudhishthira and his counsellors. The royal son of Santanu, addressing his grandson in a sweet voice, also said, 'Do thou return to the city, O king! Let fever of thy heart be dispelled. Do thou adore the deities in diverse sacrifices distinguished by large gifts of food and wealth, like Yayati himself, O foremost of kings, endued with devotion and self-restraint. Devoted to the practice of the Kshatriya order, do thou, O son of Pritha, gratify the Pitris and the deities. Thou shalt then earn great benefits. Indeed, let the fever of thy heart be dispelled. Do thou gladden all thy subjects. Do thou assure them and establish peace among all. Do thou also honour all thy well-wishers with such rewards as they deserve! Let all thy friends and well-wishers live, depending on thee for their means, even as birds live, depending for their means upon a full-grown tree charged with fruit and standing on a sacred spot. When the hour comes for my departure from this world, do thou come here, O king. The time when I shall take leave of my body is that period when the sun, stopping in his south-ward course, will begin to return northwards!' The son of Kunti answered, 'So be it!' And saluted his grandsire with reverence and then set out, with all his relatives and followers, for the city called after the elephant. Placing Dhritarashtra at the head and also Gandhari who was exceedingly devoted to her lord, and accompanied by the Rishis and Kesava, as also by the citizens and the inhabitants of the country and by his counsellors, O monarch, that foremost one of Kuru's race entered the city named after the elephant.'"

Section 167

"Vaisampayana said, 'Then the royal son of Kunti, having duly honoured the citizens and the inhabitants of the province, dismissed them to their respective homes. The Pandava king then consoled these women, who had lost their heroic husbands and sons in the battle, with abundant gift of wealth. Having recovered his kingdom, Yudhishthira of great wisdom caused himself to be duly installed on the throne. That foremost of men then assured all his subjects by diverse acts of good will. That foremost of righteous men then set himself to earn the substantial blessing of the Brahmanas, of the foremost military officers, and the leading citizens. The blessed monarch having passed fifty nights in the capital recollected the time indicated by his grandsire as the hour of his departure from this world. Accompanied by a number of priests he then set out of the city named after the elephant, having seen that the sun ceasing to go southwards had begun to proceed in his northward course. Yudhishthira the son of Kunti took with him a large quantity of clarified butter and floral garlands and scents and silken cloths and excellent sandalwood and Aquilaria Agallocha and dark sloe wood, for cremating the body of Bhishma. Diverse kinds of costly garlands and gems also were among those stores. Placing Dhritarashtra ahead and queen Gandhari celebrated for her virtues, and his own mother Kunti and all his brothers also, Yudhishthira of great intelligence, accompanied by Krishna and Vidura of great wisdom, as also by Yuyutsu and Yuyudhana, and by his other relatives and followers forming a large train, proceeded, his praises hymned the while by eulogists and bards. The sacrificial fires of Bhishma were also borne in the procession. Thus accompanied, the king set out from his city like a second chief of the deities. Soon he came upon the spot where the son of Santanu was till lying on his bed of arrows. He beheld his grandsire waited upon with reverence by Parasara's son Vyasa of great intelligence, by Narada, O royal sage, by Devala and Asita, and also by the remnant of unslain kings assembled from various parts of the country. Indeed, the king saw that his high-souled grandsire, as he lay on his heroic bed, was guarded on all sides by the warriors appointed for that duty. Alighting from his car, King Yudhishthira with his brothers saluted his grandsire, the chastiser of all foes. They also saluted the Rishis with the island-born Vyasa at their head. They were saluted in return by them. Accompanied by his priests each of whom resembled the grandsire Brahman himself, as also by his brothers, Yudhishthira of unfading glory then approached that spot whereon Bhishma lay on his bed of arrows surrounded by these reverend Rishis. Then king Yudhishthira the just, at the head of his brothers, addressed that foremost one of Kuru's race, viz., the son of the River Ganga, as he lay on that bed of his, saying, 'I am Yudhishthira, O king! Salutations to thee, O son of the River Janhavi! If thou hearest me still, tell me what I am to do for thee! Bearing with me thy sacrificial fires, I have come here, O king, and wait upon thee at the hour indicated! Preceptors of all branches of learning, Brahmanas, Ritwiks, all my brothers, thy son, viz., king Dhritarashtra of great energy, are all here with my counsellors as also Vasudeva of great prowess. The remnant of unslain warriors, and all the denizens of Kurujangala, are also here. Opening thy eyes, O chief of Kuru's race, do thou behold them! Whatever should be done on this occasion has all been arranged and provided for by me. Indeed, at this hour which thou hadst indicated, all things have been kept ready!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by Kunti's son of great intelligence, the son of Ganga opened his eyes and saw all the Bharatas assembled there and standing around him. The mighty Bhishma then, taking the strong hand of Yudhishthira, addressed him in a voice deep as that of the clouds. That thorough master of words said, 'By good luck, O son of Kunti, thou hast come here with all thy counsellors, O Yudhishthira! The thousand-rayed maker of day, the holy Surya has begun his northward course. I have been lying on my bed here for eight and fifty nights. Stretched on these sharp-pointed arrows I have felt this period to be as long as if it was a century. O Yudhishthira, the lunar month of Magha has come. This is, again, the lighted fortnight and a fourth part of it ought by this (according to my calculations) be over.' Having said so unto Yudhishthira the son of Dharma, Ganga's son Bhishma then saluted Dhritarashtra and said unto him as follows.'

"Bhishma said, 'O king, thou art well-conversant with duties. All thy doubts, again, relating to the science of wealth have been well-solved. Thou hast waited upon many Brahmanas of great learning. The subtle sciences connected with the Vedas, all the duties of religion, O king, and the whole of the four Vedas, are well-known to thee! Thou shouldst not grieve, therefore, O son of Kuru! That which was pre-ordained has happened. It could not be otherwise. Thou hast heard the mysteries relating to the deities from the lips of the island-born Rishi himself. Yudhishthira and his brothers are morally as much thy sons as they are the sons of Pandu. Observant of the duties of religion, do thou cherish and protect them. In their turn, they are always devoted to the service of their seniors. King Yudhishthira the just is pure-souled. He will always prove obedient to thee! I know that he is devoted to the virtue of compassion or abstention from injury. He is devoted to his seniors and preceptors. Thy sons were all wicked-souled. They were wedded to wrath and cupidity. Overwhelmed by envy, they were all of wicked behavior. It behoveth thee not to grieve for them!'

"Vaisampayana continued, 'Having said this much unto Dhritarashtra of great wisdom, the Kuru hero then addressed Vasudeva of mighty arms.'

"Bhishma said, 'O holy one, O god of all gods, O thou that art worshipped by all the deities and Asuras, O thou that didst cover the three worlds with three steps of thine, salutations to thee, O wielder of the conch, the discus, and the mace! Thou art Vasudeva, thou art of golden body, thou art the one Purusha (or active agent), thou art the creator (of the universe), thou art of vast proportions. Thou art Jiva. Thou art subtle. Thou art the Supreme and eternal Soul. Do thou, O lotus-eyed one, rescue me, O foremost of all beings! Do thou, give me permission, O Krishna, to depart from this world, O thou that art Supreme felicity, O foremost of all beings! The sons of Pandu should ever be protected by thee. Thou art, indeed, already their sole refuge. Formerly, I spoke to the foolish Duryodhana of wicked understanding that thither is Righteousness where Krishna is, and that there is victory where Righteousness is. I further counselled him that relying on Vasudeva as his refuge, he should make peace with the Pandavas. Indeed, I repeatedly told him, 'This is the fittest time for thee to make peace! The foolish Duryodhana of wicked understanding, however, did not do my bidding. Having caused a great havoc on earth, at last, he himself laid down his life. Thee, O illustrious one, I know to be that ancient and best of Rishis who dwelt for many years in the company of Nara, in the retreat of Vadari. The celestial Rishi Narada told me this, as also Vyasa of austere penances. Even they have said unto me that. Thyself and Arjuna are the old Rishis Narayana and Nara born among men. Do thou, O Krishna, grant me leave, I shall cast off my body. Permitted by thee, I shall attain to the highest end!'

"Vasudeva said, 'I give thee leave, O Bhishma! Do thou, O king, attain to the status of the Vasus, O thou of great splendour, thou hast not been guilty of a single transgression in this world. O royal sage, thou art devoted to thy sire. Thou art, therefore, like a second Markandeya! It is for that reason that death depends upon thy pleasure even as thy slave expectant of reading thy pleasure!'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words, the son of Ganga once more addressed the Pandavas headed by Dhritarashtra, and other friends and well-wishers of his, 'I desire to cast off my lifebreaths. It behoveth you to give me leave. Ye should strive for attaining to truth. Truth constitutes the highest power. Ye should always live with Brahmanas of righteous conduct, devoted to penances, ever abstaining from cruel behaviour, and who have their souls under control!' Having said these words unto his friends and embraced them all, the intelligent Bhishma once more addressed Yudhishthira, saying, 'O king, let all Brahmanas, especially those that are endued with wisdom, let them who are preceptors, let those who are priests capable of assisting as sacrifices, be adorable in thy estimation.'"

Section 168

"Vaisampayana said, 'Having said so unto all the Kurus, Bhishma, the son of Santanu, remained silent for sometime, O chastiser of foes He then held forth his life-breaths successively in those parts of his body which are indicated in Yoga. The life-breaths of that high-souled one, restrained duly, then rose up. Those parts of the body of Santanu's son, in consequence of the adoption, of Yoga, from which the life-breaths went up, became soreless one after another. In the midst of those high-souled persons, including those great Rishis with Vyasa at their head, the sight seemed to be a strange one, O king. Within a short time, the entire body of Bhishma became shaftless and soreless. Beholding it, all those distinguished personages with Vasudeva at their head, and all the ascetics with Vyasa, became filled with wonder. The life-breaths, restrained and unable to escape through any of the outlets, at last pierced through the crown of the head and proceeded upwards to heaven. The celestial kettle-drums began to play and floral showers were rained down. The Siddhas and regenerate Rishis, filled with delight, exclaimed, 'Excellent, Excellent!' 'The life-breaths of Bhishma, piercing through the crown of his head, shot up through the welkin like a large meteor and soon became invisible. Even thus, O great king, did Santanu's son, that pillar of Bharata's race, united himself with eternity. Then the high-souled Pandavas and Vidura, taking a large quantity of wood and diverse kinds of fragrant scents, made a funeral pyre. Yuyutsu and others stood as spectators of the preparations. Then Yudhishthira and the high-souled Vidura wrapped Bhishma's body with silken cloth and floral garlands. Yuyutsu held an excellent umbrella, over it Bhimasena and Arjuna both held in their hands a couple of yak-tails of pure white. The two sons of

Madri held two head-gears in their hands. Yudhishthira and Dhritarashtra stood at the feet of the lord of the Kurus, taking up palmyra fans, stood around the body and began to fan it softly. The Pitri sacrifice of the high-souled Bhishma was then duly performed. Many libations were poured upon the sacred fire. The singers of Samans sang many Samans. Then covering the body of Ganga's son with sandal wood and black aloe and the bark wood, other fragrant fuel, and setting fire to the same, the Kurus with Dhritarashtra and others, stood on the right sight of the funeral pyre. Those foremost ones of Kuru's race, having thus cremated the body of the son of Ganga, proceeded to the sacred Bhagirathi, accompanied by the Rishis. They were followed by Vyasa, by Narada, by Asita, by Krishna, by the ladies of the Bharata race, as also by such of the citizens of Hastinapore as had come to the place. All of them, arrived at the sacred river, duly offered oblation of water unto the high-souled son of Ganga. The goddess Bhagirathi, after those oblations of water had been offered by them unto her son, rose up from the stream, weeping and distracted by sorrow. In the midst of her lamentations, she addressed the Kurus, 'Ye sinless ones, listen to me as I say unto you all that occurred (with respect to my son). Possessed of royal conduct and disposition, and endued with wisdom and high birth, my son was the benefactor of all the seniors of his race. He was devoted to his sire and was of high vows. He could not be vanquished by even Rama of Jamadagni's race with his celestial weapons of great energy. Alas, that hero has been slain by Sikhandin. Ye kings, without doubt, my heart is made of adamant, for it does not break even at the disappearance of that son from my sight! At the Self choice at Kasi, he vanquished on a single car the assembled Kshatriyas and ravished the three princesses (for his step-brother Vichitravirya)! There was no one on earth that equalled him in might. Alas, my heart does not break upon hearing the slaughter of that son of mine by Sikhandin!' The puissant Krishna, hearing the goddess of the great river indulging in these lamentations consoled her with many soothing words. Krishna said, 'O amiable one, be comforted. Do not yield to grief, O thou of beautiful features! Without doubt, thy son has gone to the highest region of felicity! He was one of the Vasus of great energy. Through a curse, O thou of beautiful features, he had to take birth among men. It behoveth thee not to grieve for him. Agreeably to Kshatriya duties, he was slain by Dhananjaya on the field of battle while engaged in battle. He has not been slain, O goddess, by Sikhandin. The very chief of the celestials himself could not slay Bhishma in battle when he stood with stretched bow in hand. O thou of beautiful face, thy son has, in felicity, gone to heaven. All the gods assembled together could not slay him in battle. Do not, therefore, O goddess Ganga, grieve for that son of Kuru's race. He was one of the Vasus, O goddess! Thy son has gone to heaven. Let the fever of thy heart be dispelled.'

"Vaisampayana continued, 'That foremost of all rivers, thus addressed by Krishna and Vyasa, cast off her grief, O great king, and became restored to equanimity. All the kings there present, headed by Krishna, O monarch, having honoured that goddess duly, received her permission to depart from her banks.'"

*****

Aswamedha Parva

Aswamedhika Parva
Anugita Parva

Aswamedhika Parva

Section 1

OM! HAVING BOWED down unto Narayana, and Nara the foremost of male beings, and unto the goddess Saraswati, must the word Jaya be uttered.

"Vaisampayana said, "After the king Dhritarashtra had offered libations of water (unto the manes of Bhisma), the mighty-armed Yudhishthira, with his senses bewildered, placing the former in his front, ascended the banks (of the river), his eyes suffused with tears, and dropt down on the bank of the Ganga like an elephant pierced by the hunter. Then incited by Krishna, Bhima took him up sinking. 'This must not be so,' said Krishna, the grinder of hostile hosts. The Pandavas, O king, saw Yudhishthira, the son of Dharma, troubled and lying on the ground, and also sighing again and again. And seeing the king despondent and feeble, the Pandavas, overwhelmed with grief, sat down, surrounding him. And endowed with high intelligence and having the sight of wisdom, king Dhritarashtra, exceedingly afflicted with grief for his sons, addressed the monarch, saying,--'Rise up, O thou tiger among the Kurus. Do thou now attend to thy duties. O Kunti's son, thou hast conquered this Earth according to the usage of the Kshatriyas. Do thou now, O lord of men, enjoy her with thy brothers and friends. O foremost of the righteous, I do not see why thou shouldst grieve. O lord of the Earth, having lost a hundred sons like unto riches obtained in a dream, it is Gandhari and I, who should mourn. Not having listened to the pregnant words of the high-souled Vidura, who sought our welfare, I, of perverse senses, (now) repent. The virtuous Vidura, endowed with divine insight, had told me,--'Thy race will meet with annihilation owing to the transgressions of Duryodhana. O king, if thou wish for the weal of thy line, act up to my advice. Cast off this wicked-minded monarch, Suyodhana, and let not either Karna or Sakuni by any means see him. Their gambling too do thou, without making any fuss suppress, and anoint the righteous king Yudhishthira. That one of subdued senses will righteously govern the Earth. If thou wouldst not have king Yudhishthira, son of Kunti, then, O monarch, do thou, performing a sacrifice, thyself take charge of the kingdom, and regarding all creatures with an even eye, O lord of men, do thou let thy kinsmen. O thou advancer of thy kindred, subsist on thy bounty.' When, O Kunti's son, the far-sighted Vidura said this, fool that I was I followed the wicked Duryodhana. Having turned a deaf ear to the sweet speech of that sedate one, I have obtained this mighty sorrow as a consequence, and have been plunged in an ocean of woe. Behold thy old father and mother, O king, plunged in misery. But, O master of men, I find no occasion for thy grief.'"

Footnotes

1:1 Mahavahu occurs twice in this passage. One of the epithets is left out on the score of redundancy.

Section 2

"Vaisampayana said, "Thus addressed by the intelligent king Dhritarashtra Yudhishthira, possessed of understanding, became calm. And then Kesava (Krishna) accosted him,--'If a person indulges excessively in sorrow for his departed forefathers, he grieves them. (Therefore, banishing grief), do thou (now) celebrate many a sacrifice with suitable presents to the priests; and do thou gratify the gods with Soma liquor, and the manes of thy forefathers with their due food and drink. Do thou also gratify thy guests with meat and drink and the destitute with gifts commensurate with their desires. A person of thy high intelligence should not bear himself thus. What ought to be known hath been known by thee; what ought to be done, hath also been performed. And thou hast heard the duties of the Kshatriyas, recited by Bhishma, the son of Bhagirathi, by Krishna Dwaipayana, Narada and Vidura. Therefore thou shouldst not walk the way of the stupid; but pursuing the course of thy forefathers, sustain the burthen (of the empire). It is meet that a Kshatriya should attain heaven for certain by his (own) renown. Of heroes, those that came to be slain never shall have to turn away (from the celestial regions). Renounce thy grief, O mighty sovereign. Verily, what hath happened was destined to happen so. Thou canst in no wise see those that have been slain in this war.--Having said this unto Yudhishthira, prince of the pious, the high-spirited Govinda paused; and Yudhishthira answered him thus, 'O Govinda, full well do I know thy fondness for me. Thou hast ever favoured me with thy love and thy friendship. And, O holder of the mace and the discus. O scion of Yadu's race, O glorious one, if (now) with a pleased mind thou dost permit me to go to the ascetic's retreat in the woods, then thou wouldst compass what is highly desired by me. Peace find I none after having slain my grand-father, and that foremost of men, Karna, who never fled from the field of battle. Do thou, O Janarddana, so order that I may be freed from this heinous sin and that my mind may be purified. As Pritha's son was speaking thus, the highly-energetic Vyasa, cognisant of the duties of life, soothing him, spoke these excellent words, My child, thy mind is not yet calmed; and therefore thou art again stupefied by a childish sentiment. And wherefore, O child, do we over and over again scatter our speech to the winds? Thou knowest duties of the Kshatriyas, who live by warfare. A king that hath performed his proper part should not suffer himself to be overwhelmed by sorrow. Thou hast faithfully listened to the entire doctrine of salvation; and I have repeatedly removed thy misgivings arising out of desire. But not paying due heed to what I have unfolded, thou of perverse understanding hast doubtless forgotten it clean. Be it not so. Such ignorance is not worthy of thee. O sinless one, thou knowest all kinds, of expiation; and thou hast also heard of the virtues of kings as well as the merits of gifts. Wherefore then, O Bharata, acquainted with every morality and versed in all the Agamas, art thou overwhelmed (with grief) as if from ignorance?'"

Section 3

"Vyasa said, 'O Yudhishthira, thy wisdom, I conceive, is not adequate. None doth any act by virtue of his own power. It is God. who engageth him in acts good or bad, O bestower of honour. Where then is the room for repentance? Thou deemest thyself as having perpetrated impious acts. Do thou, therefore, O Bharata, harken as to the way in which sin may be removed. O Yudhishthira, those that commit sins, can always free themselves from them through penance, sacrifice and gifts. O king, O foremost of men, sinful people are purified by sacrifice, austerities and charity. The high-souled celestials and Asuras perform sacrifices for securing religious merit; and therefore sacrifice are of supreme importance. It is through sacrifices that the high-souled celestials had waxed so wondrously powerful; and having celebrated rites did they vanquish the Danavas. Do thou, O Yudhishthira, prepare for the Rajasuya, and the horse-sacrifice, as well as, O Bharata, for the Sarvamedha and the Naramedha. And then as Dasaratha's son, Rama, or as Dushmanta's and Sakuntala's son, thy ancestor, the lord of the Earth, the exceedingly puissant king Bharata, had done, do thou agreeably to the ordinance celebrate the Horse-sacrifice with Dakshinas. Yudhishthira replied, 'Beyond a doubt, the Horse-sacrifice purifieth princes. But I have a purpose of which it behoveth thee to hear. Having caused this huge carnage of kindred, I cannot, O best of the regenerate ones, dispense gifts even on a small scale; I have no wealth to give. Nor can I for wealth solicit these juvenile sons of kings, staying in sorry plight, with their wounds yet green, and undergoing suffering. How, O foremost of twice-born ones, having myself destroyed the Earth can I, overcome by sorrow, levy dues for celebrating a sacrifice? Through Duryodhana's fault, O best of ascetics, the kings of the Earth have met with destruction, and we have reaped ignominy. For wealth Duryodhana hath wasted the Earth; and the treasury of that wicked-minded son of Dhritarashtra is empty. (In this sacrifice), the Earth is the Dakshina; this is the rule that is prescribed in the first instance. The usual reversal of this rule, though sanctioned, is observed, by the learned as such. Nor, O ascetic, do I like to have a substitute (for this process). In this matter, O reverend sir, it behoveth thee to favour me with thy counsel'. Thus addressed by Pritha's son, Krishna Dwaipayana, reflecting for a while, spoke unto the righteous king,--'This treasury, (now) exhausted, shall be full. O son of Pritha, in the mountain Himavat (The Himalayas) there is gold which had been left behind by Brahmanas at the sacrifice of the high-souled Marutta.' Yudhishthira asked, 'How in that sacrifice celebrated by Marutta was so much gold amassed? And, O foremost of speakers, when did he reign?' Vyasa said 'If, O Pritha's son, thou art anxious to hear concerning that king sprung from the Karandhama race, then listen to me as I tell thee when that highly powerful monarch possessed of immense wealth reigned.'"

Footnotes

3:1 i.e., human sacrifice. From this it appears that the sacrifice of human beings was in vogue at the time.

4:1 King Marutta celebrated a sacrifice in the Himalayas, bestowing gold on Brahmanas. Not being able to carry the entire quantity, they had carried as much as they could, throwing away the remainder.

Section 4

"Yudhishthira said, 'O righteous one, I am desirous of hearing the history of that royal sage Marutta. Do thou, O Dwaipayana, relate this unto me, O sinless one.'

"Vyasa said, 'O child, in the Krita age Manu was lord (of the Earth) wielding the sceptre. His son was known under the name of Prasandhi. Prasandhi had a son named Kshupa, Kshupa's son was that lord (of men), king Ikshwaku. He, O king, had a hundred sons endowed with pre-eminent piety. And all of them were made monarchs by king Ikshwaku. The eldest of them, Vinsa by name became the model of bowmen. Vinsa's son, O Bharata, was the auspicious Vivinsa. Vivinsa, O king, had five and ten sons; all of them were powerful archers, reverencial to the Brahmanas and truthful, gentle and ever speaking fair. The eldest brother, Khaninetra, oppressed all his brothers. And having conquered the entire kingdom rid of all troubles, Khaninetra could not retain his supremacy; nor were the people pleased with him. And dethroning him, they, O foremost of monarchs, invested his son Suvarcha with the rights of sovereignty and (having effected this) experienced joy (in their hearts). Seeing the reverses sustained by his site as well as his expulsion from the empire, he was ever intent on bringing about the welfare of the people, being devoted to the Brahmanas, speaking the truth, practising purity and restraining his senses and thoughts. And the subjects were well pleased with that high-minded one constant in virtue. But he being constantly engaged in virtuous deeds, his treasures and vehicles became greatly reduced. And on his treasury having become depleted, the feudatory princes swarming round him began to give him trouble. Being thus oppressed by many foes while his treasury, horses and vehicles were impoverished, the king underwent great tribulation along with his retainers and the denizens of his capital. Although his power waned greatly, yet the foes could not slay the king, for his power, O Yudhishthira, was established in righteousness. And when he had reached the extreme of misery along with the citizens, he blew his hand (with his mouth), and from that there appeared a supply of forces. And then he vanquished all the kings living along the borders of his dominions. And from this circumstance O king, he hath been celebrated as Karandhama. His son, (the first) Karandhama who was born at the beginning of the Treta age, equalled Indra himself and was endowed with grace, and invincible even by the immortals. At that time all the kings were under his control; and alike by virtue of his wealth and for his prowess, he became their emperor. In short, the righteous king Avikshit by name, became like unto Indra himself in heroism; and he was given to sacrifices, delight took in virtue and held his senses under restraint. And in energy he resembled the sun and in forbearance Earth herself; in intelligence, he was like Vrihaspati, and in calmness the mountain Himavat himself. And that king delighted the hearts of his subjects by act, thought, speech, self-restraint, and forbearance. He performed hundreds of horse-sacrifices, and the potent and learned Angira himself served him as priest. His son surpassed his sire in the possession of good qualities. Named Marutta, that lord of kings was righteous and o great renown, an possessed the might of ten thousand elephants. He was like unto Vishnu's second self. Desirous of celebrating a sacrifice, that virtuous monarch, coming to Mount Meru on the northern side of Himavat, caused thousands of shining golden vessels to be forged. There on a huge golden hill he performed the rites. And goldsmiths made basins and vessels and pans and seats without number. And the sacrificial ground was near this place. And that righteous lord of Earth, king Marutta, along with other princes, performed a sacrifice there.'"

Section 5

"Yudhishthira said, 'O best of speakers, how that king became so powerful? And how, O twice-born one, did he obtain so much gold? And where now, O reverend sire, is all his wealth? And, O ascetic, how can we secure the same?'

"Vyasa thereupon said,--'As the numerous offspring of the Prajapati Daksha, the Asuras and the Celestials challenged each other (to encounter), so in the same way Angira's sons, the exceedingly energetic Vrihaspati and the ascetic, Samvarta, of equal vows, challenged each other, O king. Vrihaspati began to worry Samvarta again and again. And constantly troubled by his elder brother, he, O Bharata, renouncing his riches, went to the woods, with nothing to coyer his body save the open sky. (At that time), Vasava having vanquished and destroyed the Asuras, and obtained the sovereignty of the celestial regions had appointed as his priest Angira's eldest son, that best of Brahmanas, Vrihaspati. Formerly Angira was the family-priest of king Karandhama. Matchless among men in might, prowess and character; powerful like unto Satakratu, righteous souled and of rigid vows, O king, he had vehicles, and warrior, and many adherents, and superb and costly bedsteads, produced through dint of meditation by the breath of his mouth. And by his native virtues, the monarch had brought all the princes under his sway. And having lived as long as he desired, he ascended to the heaven in his corporal embodiment. And his son named Avikshit--conqueror of foes,--righteous like unto Yayati, brought all the Earth under his dominion. And both in merit and might the king resembled his sire. He had a son named Marutta, endowed with energy, and resembling Vasava himself. This earth clad in oceans; felt herself drawn towards him. He always used to defy the lord of the celestials; and O son of Pandu, Vasava also defied Marutta. And Marutta,--master of Earth--was pure and possessed of perfections. And in spite of his striving, Sakra could not prevail over him. And incapable of controlling him, he riding on the horse, along with the celestials summoning Vrihaspati, spoke to him thus, 'O Vrihaspati, if thou wishest to do what is agreeable to me, do not perform priestly offices for Marutta on behalf of the deities or the ancestral Manes. I have, O Vrihaspati, obtained the sovereignty of the three worlds, while Marutta is merely the lord of the Earth. How, O Brahmana, having acted as priest unto the immortal king of the celestials, wilt thou unhesitatingly perform priestly function unto

Marutta subject to death? Good betide thee! Either espouse my side or that of the monarch, Marutta or forsaking Marutta, gladly come over to me.--Thus accosted by the sovereign of the celestials, Vrihaspati, reflecting for a moment, replied unto the king of the immortals. Thou art the Lord of creatures, and in thee are the worlds established, And thou hast destroyed Namuchi, Viswarupa and Vala. Thou, O hero, alone encompassest the highest prosperity of the celestials, and, O slayer of Vala, thou sustainest the earth as well as the heaven. How, O foremost of the celestials, having officiated as thy priest, shall I, O chastiser of Paka, serve a mortal prince. Do thou listen to what I say. Even if the god of fire cease to cause heat and warmth, or the earth change its nature, or the sun ceases to give light, I shall never deviate from the truth (that I have spoken).

Vaisampayana continued,--'On hearing this speech from Vrihaspati Indra became cured of his envious feelings, and then praising him he repaired to his own mansion.'

Footnotes

6:1 Digambara, i.e., in naked state.

6:2 Nityada always, left out on the ground of redundancy.

Section 6

"Vyasa said, 'The ancient legend of Vrihaspati and the wise Marutta is cited in this connection. On hearing of the compact made by Angira's son Vrihaspati with the lord of the gods (Indra), king Marutta made the necessary preparations for a great sacrifice. The eloquent grandson of Karandhama, (Marutta) having conceived the idea of a sacrifice in his mind, went to Vrihaspati and addressed him thus, 'O worshipful ascetic, I have intended to perform the sacrifice which thou didst propose to me once on a previous occasion and in accordance with thy instructions, and I now desire to appoint thee as officiating priest in this sacrifice, the materials whereof have also been collected by me.--O excellent one, thou art our family priest, therefore do thou take those sacrificial things and perform the sacrifice thyself.'

Vrihaspati said, 'O lord of the earth, I do not desire to perform thy sacrifice. I have been appointed as priest by the Lord of the gods (Indra) and I have promised to him to act as such.'

Marutta said, 'Thou art our hereditary family priest, and for this reason I entertain great regard for thee, and I have acquired the right of being assisted at sacrifices by thee, and therefore it is meet that thou shouldst officiate as priest at my sacrifice.'

Vrihaspati said, 'Having, O Marutta, acted as priest to the Immortals, how can I act as such to mortal men, and whether thou dost depart hence or stay, I tell thee, I have ceased to act as priest to any but the Immortals. O thou of mighty arms, I am unable to act as thy priest now. And according to thy own desire, thou canst appoint any one as thy priest who will perform thy sacrifice.'

Vyasa said, 'Thus told, king Marutta became confused with shame, and while returning home with his mind oppressed by anxiety, he met Narada on his way. And that monarch on seeing the divine Rishi Narada stood before him with due salutation, with his hands clasped together. Then Narada addressing him thus said,--O royal sage, thou seemest to be not well-pleased in thy mind; is all well with thee? Where hast thou been, O sinless one, and whence the cause of this thy mental disquietude? And, O king, if there be no objection to thy telling it to me, do thou, O best of kings, disclose (the cause of thy anxiety) to me, so that, O prince, I may allay the disquietude of thy mind with all my efforts.'

Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the great Rishi Narada, king Marutta informed him of the rebuff he had received from his religious preceptor.'

Marutta said, 'Seeking for a priest to officiate at my sacrifice, I went to that priest of the Immortals, Vrihaspati, the son of Angira, but he did not choose to accept my offer. Having met with this rebuff from him, I have no desire to live any longer now, for by his abandoning me thus, I have, O Narada, become contaminated with sin.'

Vyasa said, 'Thus told by that king, Narada, O mighty prince, made this reply to him with words which seemed to revive that son of Avikshit.'

Narada said, 'The virtuous son of Angira, Samvarta by name is wandering over all the quarters of the earth in a naked state to the wonder of all creatures; do thou, O prince, go to him. If Vrihaspati does not desire to officiate at thy sacrifice, the powerful Samvarta, if pleased with thee, will perform thy sacrifice.'

Marutta said, 'I feel as if instilled with new life, by these thy words, O Narada, but O the best of speakers, do thou tell me where I can find Samvarta, and how I can remain by his side, and how I am to act so that he may not abandon me, for I do not desire to live if I meet with a rebuff from him also.'

Narada said, 'Desirous of seeing Maheswara, O prince, he wanders about at his pleasure in the city of Varanasi, in the garb of a mad man. And having reached the gate of that city, thou must place a dead body somewhere near it, and the man who shall turn away on seeing the corpse, do thou, O prince, know that man to be Samvarta, and knowing him, do thou follow his footsteps wheresoever that powerful man chooses to go and finding him (at length) in a lonely place thou must seek his protection with thy hands clasped together in supplication to him. And if he enquires of thee as to the person who has given thee the information about his own self, do thou tell him that Narada has informed thee about Samvarta. And if he should ask thee to follow me, thou must tell him without any hesitation, that I have entered into the fire.'

Vyasa said, 'Having signified his assent to the proposal of Narada, that royal sage after duly worshipping him, and taking his permission, repaired to the city of Varanasi, and having reached there, that famous prince did as he had been told, and remembering the words of Narada, he placed a corpse at the gate of the city. And by coincidence, that Brahmana also entered the gate of the city at the same time. Then on beholding the corpse, he suddenly turned away. And on seeing him turn back, that prince, the son of Avikshit followed his footsteps with his hands clasped together, and with the object of receiving instruction from him. And then finding him in a lonely place, Samvarta covered the king with mud and ashes and phlegm and spittle. And though thus worried and oppressed by Samvarta, the king followed that sage with his hands clasped together in supplication and trying to appease him. At length overcome with fatigue, and reaching the cool shade of a sacred fig tree with many branches, Samvarta desisted from his course and sat himself to rest.'

Section 7

"Samvarta said, 'How hast thou come to know me, and who has referred thee to me, do thou tell this to me truly, if thou wishest me to do what is good to thee. And if thou speak truly, thou shalt attain all the objects of thy desire, and shouldst thou tell a lie, thy head shall be riven in a hundred pieces.'

Marutta said, 'I have been told by Narada, wandering on his way, that thou art the son of our family-priest, and this (information) has inclined my mind (towards thee), with exquisite satisfaction.'

Samvarta said, 'Thou hast told this to me truly. He (Narada) knows me to be a performer of sacrifices. Now tell me where is Narada living at present.'

Marutta said, 'That prince of celestial saints (Narada) having given me this information about thee, and commended me to thy care, has entered into the fire.'

Vyasa said, 'Hearing these words from the king (Marutta) Samvarta was highly gratified, and he said (addressing Marutta). 'I too am quite able to do all that.' Then, O prince, that Brahmana, raving like a lunatic, and repeatedly scolding Marutta with rude words, again accosted him thus, 'I am afflicted with a cerebral disorder, and, I always act according to the random caprices of my own mind. Why art thou bent upon having this sacrifice performed by a priest of such a singular disposition? My brother is able to officiate at sacrifices, and he has gone over to Vasava (Indra), and is engaged in performing his sacrifices, do thou therefore have thy sacrifice performed by him. My elder brother has forcibly taken away from me all my household goods and mystical gods, and sacrificing clients, and has now left to me only this physical body of mine, and, O son of Avikshit, as he is worthy of all respect from me, I cannot by any means officiate at thy sacrifice, unless with his permission. Thou must therefore go to Vrihaspati first, and taking his permission thou canst come back to me, if thou hast any desire to perform a sacrifice, and then only shall I officiate at thy sacrifice.'

Marutta said, 'Do thou listen to me, O Samvarta, I did go to Vrihaspati first, but desiring the patronage of Vasava, he did not wish to have me as his sacrificer. He said, 'Having secured the priesthood of the Immortals, I do not desire to act for mortals, and, I have been forbidden by Sakra (Indra) to officiate at Marutta's sacrifice, as he told me that Marutta having become lord of the earth, was always filled with a desire to rival him.' And to this thy brother assented by saying to the Slayer of Vala (Indra),--Be it so. Know thou, O best of ascetics, that as he had succeeded in securing the protection of the Lord of the Celestials, I repaired to him with gratified heart, but he did not agree to act as my priest. And thus repulsed, I now desire to spend all I possess, to have this sacrifice performed by thee, and to outstrip Vasava by the merit of thy good offices. As I have been repulsed by Vrihaspati for no fault of mine, I have now no desire, O Brahmana, to go to him to seek his aid in this sacrifice."

Samvarta said, 'I can certainly, O king, accomplish all that thou desirest, if only thou agree to do all that I shall ask thee to do, but I apprehend that Vrihaspati and Purandara (Indra) when they will learn that I am engaged in performing thy sacrifice, will be filled with wrath, and do all they can to injure thee. Therefore, do thou assure me of thy steadfastness, so as to ensure my coolness and constancy, as otherwise. if I am filled with wrath against thee, I shall reduce (destroy) thee and thy kindred to ashes."

Marutta said, 'If ever I forsake thee, may I never attain the blessed regions as long as the mountains shall exist, and the thousand-rayed sun continue to emit heat: if I forsake dice, may I never attain true wisdom, and remain for ever addicted to worldly (material) pursuits."

Samvarta said, "Listen, O son of Avikshit, excellent as it is the bent of thy mind to perform this act, so too, O king, have I in my mind the ability to perform the sacrifice, I tell thee, O king, that thy good things will become imperishable, and that thou shalt lord it over Sakra and the Celestials with Gandharvas. For myself, I have no desire to amass wealth or sacrificial presents, I shall only do what is disagreeable to both Indra and my brother, I shall certainly make thee attain equality with Sakra, and I tell thee truly that I shall do what is agreeable to thee."

Section 8

"Samvarta said, "There is a peak named Munjaban on the summits of the Himalaya mountains, where the adorable Lord of Uma (Mahadeva) is constantly engaged in austere devotional exercises. There the mighty and worshipful god of great puissance, accompanied by his consort Uma, and armed with his trident, surrounded by wild goblins of many sorts, pursuing his random wish or fancy, constantly resides in the shade of giant forest trees, or in the caves, or on the rugged peaks of the great mountain. And there the Rudras, the Saddhyas, Viswedevas, the Vasus, Yama, Varuna, and Kuvera with all his attendants, and the spirits and goblins, and the two Aswins, the Gandharvas, the Apsaras, the Yakshas, as also the celestial sages, the Sun-gods, as well as the gods presiding over the winds, and evil spirits of all sorts, worship the high-souled lord of Uma, possessed of diverse characteristics. And there, O king, the adorable god sports with the wild and playful followers of Kuvera, possessed of weird and ghostly appearances. Glowing with its own splendour, that mountain looks resplendent as the morning sun. And no creature with his natural eyes made of flesh, can ever ascertain its shape or configuration, and neither heat nor cold prevails there, nor doth the sun shine nor do the winds blow. And, O king, neither doth senility nor hunger, nor thirst, nor death, nor fear afflict any one at that place. And, O foremost of conquerors, on all sides of that mountain, there exist mines of gold, resplendent as the rays of the sun. And O king, the attendants of Kuvera, desirous of doing good to him, protect these mines of gold from intruders, with uplifted arms. Hie thee thither, and appease that adorable god who is known by the names of Sarva, Bedha, Rudra, Sitikantha, Surapa, Suvarcha, Kapardi, Karala, Haryyaksha, Varada, Tryaksha, Pushnodantabhid, Vamana, Siva, Yamya, Avyaktarupa, Sadvritta, Sankara, Kshemya, Harikesa, Sthanu, Purusha, Harinetra, Munda, Krishna, Uttarana, Bhaskara, Sutirtha, Devadeva, Ranha, Ushnishi, Suvaktra, Sahasraksha, Midhvan, Girisa, Prasanta, Yata, Chiravasa, Vilwadanda, Siddha, Sarvadandadhara, Mriga, Vyadha, Mahan, Dhanesa, Bhava, Vara, Somavaktra, Siddhamantra, Chakshu, Hiranyavahu, Ugra, Dikpati, Lelihana, Goshtha, Shiddhamantra, Vrishnu, Pasupati, Bhutapati, Vrisha, Matribhakta, Senani, Madhyama, Sruvahasta, Yati, Dhanwi, Bhargava, Aja, Krishnanetra, Virupaksha, Tikshnadanshtra, Tikshna, Vaiswanaramukha, Mahadyuti, Ananga, Sarva, Dikpati, Bilohita, Dipta, Diptaksha, Mahauja, Vasuretas, Suvapu, Prithu, Kritivasa, Kapalmali, Suvarnamukuta, Mahadeva, Krishna, Tryamvaka, Anagha, Krodhana, Nrisansa, Mridu, Vahusali, Dandi, Taptatapa, Akrurakarma, Sahasrasira, Sahasra-charana, Swadha-swarupa, Vahurupa, Danshtri, Pinaki, Mahadeva, Mahayogi, Avyaya, Trisulahasta, Varada, Tryamvaka, Bhuvaneswara, Tripuraghna, Trinayana, Trilokesa, Mahanja, Sarvabhuta-prabhava, Sarvabhuta-dharana, Dharanidhara, Isana, Sankara, Sarva, Siva, Visveswara, Bhava, Umapati, Pasupati, Viswarupa, Maheswara, Virupaksha, Dasabhuja, Vrishavadhwaja, Ugra, Sthanu, Siva, Rudra, Sarva, Girisa, Iswara, Sitakantha, Aja, Sukra, Prithu, Prithuhara, Vara, Viswarupa, Virupaksha, Vahurupa, Umapati, Anangangahara, Hara, Saranya, Mahadeva, Chaturmukha. There bowing unto that deity, must thou crave his protection. And thus, O prince, making thy submission to that high-souled Mahadeva of great energy, shalt thou acquire that gold. And the men who go there thus, succeed in obtaining the gold. Thus instructed, Marutta, the son of Karandhama, did as he was advised. And made superhuman arrangements for the performance of his sacrifice. And artisans manufactured vessels of gold for that sacrifice. And Vrihaspati too, hearing of the prosperity of Marutta, eclipsing that of the gods, became greatly grieved at heart, and distressed at the thought that his rival Samvarta should become prosperous, became sick at heart, and the glow of his complexion left him, and his frame became emaciated. And when the lord of the gods came to know that Vrihaspati was much aggrieved, he went to him attended by the Immortals and addressed him thus."

Section 9

"Indra said, "Dost thou, O Vrihaspati, sleep in peace, and are thy servants agreeable to thee, dost thou seek the welfare of the gods, and do the gods, O Brahmana, protect thee?"

Vrihaspati said, "I do sleep in peace in my bed. O Lord of the gods, and my servants are to my liking and I always seek the welfare of the gods, and they cherish me well."

Indra said, "Whence then is this pain, mental or physical, and why art thou pale and altered in appearance (complexion) at present? Tell me, O Brahmana, who those people are, who have caused thee pain, so that I may kill them all."

Vrihaspati said, "O Indra, I have heard that Marutta will perform a great sacrifice at which exquisite presents will be given by him (to Brahmanas) and that at his sacrifice Samvarta will act as the officiating priest, and therefore do I desire that he may not officiate as priest at that sacrifice."

Indra said, "Thou, O Brahmana, hast attained all the object of thy desire when thou hast become the excellent priest of the gods, versed in all the sacred hymns, and hast overreached the influence of death and dotage, what can Samvarta do to thee now?"

Vrihaspati said, "Prosperity of a rival is always painful to one's feelings, and for this reason too, thou dost with try attendant gods persecute the Asuras with their with and kin, and kill the most prosperous among them; hence, O Lord of the gods, am I changed in appearance at the thought that my rival is prospering, therefore, O Indra, do thou, by all means, restrain Samvarta and king Marutta."

Indra turning to Agni said, "Do thou, O Jataveda, following my direction, go to king Marutta to present Vrihaspati to him, and say unto him that this Vrihaspati will officiate at his sacrifice and make him immortal."

Agni said, "I shall presently, O adorable one, repair thither as thy messenger, to present Vrihaspati to king Marutta; and to make Indra's words true, and to show respect to Vrihaspati, Agni departed."

Vyasa said, "Then the high-souled fire-god went on his errand, devastating all the forests and trees, like unto the mighty wind, roaring and revolving at random at the end of the winter season."

Marutta said, "Behold! I find the fire-god come in his own embodiment, this day, therefore do thou, O Muni, offer him a seat and water, and a cow, and water for washing the feet."

Agni said, "I accept thy offerings of water, seat, and water for washing the feet, O sinless one, do thou know me as the messenger of Indra, come to thee, in accordance with his directions."

Marutta said, "O Fire-god, is the glorious Lord of the Celestials happy, and is he pleased with us, and are the other gods loyal to him? Do thou enlighten me duly on all these points."

Agni said, "O lord of the earth, Sakra is perfectly happy, he is pleased with thee, and wishes to make thee free from senility, and all the other gods are loyal to him. Do thou, O king, listen to the message of the Lord of the Celestials. And the object for which he has sent me to thee is to present Vrihaspati to Marutta. O prince, let this priest (of the Celestials) perform thy sacrifice, and make thee, who art only a mortal, attain immortality."

Marutta said, "This twice-born Brahmana Samvarta will perform my sacrifice, and I pray to Vrihaspati, that he having acted as priest to Mahendra (Indra), it does not look well for him now to act as priest to mortal men."

Agni said, "If this Vrihaspati officiate as thy priest, then shalt thou by the blessings of Devaraja (Indra) attain the highest region in the celestial mansion and attaining fame shalt thou certainly conquer the heavenly region. And, O lord of men, if Vrihaspati act as thy priest, thou shalt be able to conquer all the regions inhabited by men, and the heavenly regions, and all the highest regions created by Prajapati and even the entire kingdom of the gods."

Samvarta said, "Thou must never come again thus to present Vrihaspati to Marutta: for know, O Pavaka, (Agni) if thou dost, I losing my temper, will burn thee with my fierce evil eyes."

Vyasa said, "Then Agni apprehending destruction by fire, and trembling like the leaves of the Aswattha tree (Ficus religiosa), returned to the gods, and the high-souled Sakra seeing that carrier of oblations (Agni) in the company of Vrihaspati said as follows:

Indra said, "O Jataveda (Agni), didst thou go to present Vrihaspati to Marutta according to my direction? What did that sacrificing king say unto thee and did he accept my message?"

Agni said, "Thy message was not acceptable by Marutta and when urged by me, he clasping the hands of Vrihaspati, repeatedly said, that Samvarta would act as his priest. And he also observed that he did not desire to attain the worldly and the heavenly regions and all the highest regions of Prajapati, and that if he were so minded, he would accept the terms of Indra."

Indra said, "Do thou go back to that king and meeting him, tell him these words of mine, full of significance, and if he obey them not, I shall strike him with my thunderbolt."

Agni said, "Let this king of the Gandharvas repair thither as thy messenger, O Vasava, for, I am afraid to go thither myself. Know, O Sakra, that highly incensed Samvarta, used to ascetic practices, told me these words in a rage. 'I shall burn thee with my fierce evil eyes if thou on any account come again here to present Vrihaspati to king Marutta.'"

Sakra said, "O Jataveda, it is thou who dost burn all other things and there is none else who can reduce thee to ashes. All the world is afraid to come in contact with thee. O carrier of oblations, these words of thine are worthy of no credence."

Agni said, "Thou, O Sakra, hast encompassed the dominion of the heaven and the earth and the firmament by the might of thy own arms, but even thus how could Vritra (of old) wrest from thee the sovereignty of the celestial regions?"

Indra said, "I can reduce my foes to submission and can even reduce the size of a mountain to an atom, if I will it. But, O Vahnni, as I do not accept the libation of Soma if offered by a foe, and as I do not strike the weak with my thunderbolt, Vritra seemed to triumph over me for a time. But who among mortals can live in peace by creating feud with me. I have banished the Kalakeyas to the earth, and removed the Danavas from heaven, and have terminated the existence of Prahlada in heaven. Can there be any man who can live in peace by provoking my enmity?"

Agni said, "Dost thou, O Mahendra, remember that in olden times when the sage Chyavana officiated at the sacrifice of Saryati with the twin gods Aswins and himself appropriated the Soma offering alone, thou wert filled with wrath, and when bent upon preventing Saryati's sacrifice, thou didst violently strike Chyavana with thy thunderbolt? But that Brahmana, O Purandara, giving way to passion, was able by the power of his devotions to seize and hold fast by hand with thy thunder-bolt in it. And in a rage, he again created a terrible looking enemy of thine, the Asura named Mada assuming all shapes, on beholding whom thou didst shut thine eyes with fear, whose one huge jaw was placed on earth, and the other extended to the celestial regions, and who looked terrible with his thousand sharp teeth extending over a hundred Yojanas, and had four prominent ones thick-set, and shining like a pillar of silver, and extending over two hundred Yojanas. And when grinding his teeth he pursued thee with his terrible and uplifted pike with the object of killing thee. Thou on beholding that terrible monster, presented a (pitiful) spectacle to all the by-standers. Then, O slayer of Danavas, overcome with fear of the monster, with thy hands clasped in supplication, thou didst seek the protection of the great sage. The might of Brahmanas, O Sakra, is greater than that of the Kshatriyas. None are more powerful than Brahmanas and knowing duly, as I do, the power of Brahmanas, I do not, O Sakra, desire to come in conflict with Samvarta."

Section 10

"Indra said, "Even so it is; the might of Brahmanas is great and there are none more powerful than Brahmanas, but I can never bear with equanimity the insolent pride of Avikshita's son, and so shall I smite him with my thunderbolt. Therefore, O Dhritarashtra, do thou according to my direction repair to king Marutta attended by Samvarta, and deliver this message to him--'Do thou, O prince, accept Vrihaspati as thy spiritual preceptor, as otherwise, I shall strike thee with my terrific thunderbolt.'"

Vyasa said, "Then Dhritarashtra betook himself to that monarch's court and delivered this message to him from Vasava."

Dhritarashtra said, "O lord of men, know that I am Dhritarashtra the Gandharva, come here with the object of delivering to thee the message of Indra. Do thou, O lion among kings, listen to the words which the high-souled lord of all the worlds meant for thee,--That one of incomprehensible achievements (Indra) only said this much, 'Do thou accept Vrihaspati as thy officiating priest for the sacrifice, or if thou do not comply with my request, I shall strike thee with my terrific thunderbolt.'"

Marutta said, "Thou, O Purandara, the Viswadevas, the Vasus and the Aswins ye all know, that in this world there is no escape from the consequences of playing false to a friend; it is a great sin like unto that of murdering a Brahman. Let Vrihaspati (therefore) officiate as priest to that Mahendra the supreme Deva (god), the highest one wielding the thunderbolt, and O prince, Samvarta will act as my priest, as neither his (Indra's) words, nor thine commend themselves to me."

The Gandharva said, "Do thou, O lion among princes, listen to the terrible war-cry of Vasava roaring, in the heavens. Assuredly, and openly will Mahendra hurl his thunderbolt at thee. Do thou therefore be-think thyself of thy good, for this is the time to do it."

Vyasa said, "Thus accosted by Dhritarashtra, and hearing the roar of howling Vasava, the king communicated this intelligence to Samvarta steadfast in devotion and the highest of all virtuous men."

Marutta said, "Verily this rain-cloud floating in the air indicates that Indra must be near at present, therefore, O prince of Brahmanas, I seek shelter from thee. Do thou, O best of Brahmanas, remove this fear of Indra from my mind. The Wielder of the thunderbolt is coming encompassing the ten directions of space with his terrible and superhuman refulgence and my assistants at this sacrificial assembly have been overcome with fright.

Samvarta said, "O lion among kings, thy fear of Sakra will soon be dispelled, and I shall soon remove this terrible pain by means of my magic lore (incantation); be calm and have no fear of being overpowered by India. Thou hast nothing to fear from the god of a hundred sacrifices. I shall use my staying charms, O king, and the weapons of all the gods will avail them not. Let the lightening flash in all the directions of space, and the winds entering into the clouds pour down the showers amid the forests and the waters deluge the heavens and the flashes of lightning that are seen will avail not. Thou hast nothing to fear, let Vasava pour down the rains and plast his terrific thunderbolt where he will, floating among the watery masses (clouds) for thy destruction, for the god Vahnni (Agni) will protect thee in every way, and make thee attain all the objects of thy desire."

Marutta said, "This appalling crash of the thunderbolt together with the howling of the winds, seem terrible to my ears and my heart is afflicted again and again, O Brahmana, and my peace of mind is gone at present."

Samvarta said, "O king, the feat in thy mind from this terrible thunderbolt will leave thee presently. I shall dispel the thunder by the aid of the winds, and setting aside all fear from thy mind, do thou accept a boon from me according to thy heart's desire, and I shall accomplish it for thee."

Marutta said, "I desire, O Brahmana, that Indra all on a sudden should come in person at this sacrifice, and accept the oblation offered to him, and that all the other gods also come and take their own shares of the offerings and accept the libations of Soma offered to them."

Samvarta said, "I have by the power of my incantations attracted Indra in person to this sacrifice. Behold, O monarch, Indra coming with his horses, and worshipped by the other gods hastening to this sacrifice."

Then the lord of the Devas attended by the other gods and riding in his chariot drawn by the most excellent steeds, approached the sacrificial altar of that son of Avikshit and drank the Soma libations of that unrivalled monarch. And king Marutta with his priest rose to receive Indra coming with the host of gods and well-pleased in mind, he welcomed the lord of the Devas with due and foremost honours according to the Sastras.

Samvarta said, "Welcome to thee, O Indra, by thy presence here, O learned one, this sacrifice has been made grand. O slayer or Vala and Vritra. do thou again quaff this Soma juiced produced by me today.'

Marutta said, "Do thou look with kindness upon me, I bow unto thee, O Indra, by thy presence, my sacrifice has been perfected, and my life too blessed with good results. O Surendra, this excellent Brahmana, the younger brother of Vrihaspati is engaged in performing my sacrifices."

Indra said. "I know thy priest, this highly energetic ascetic, the younger brother of Vrihaspati, at whose invitation I have come to this sacrifice. I am, O monarch, well-pleased with thee and my resentment against thee hath been destroyed."

Samvarta said, "If, O prince of the Devas, thou art pleased with us, do thou thyself give all the directions for this sacrifice, and O Surendra, thyself ordain the sacrificial portions (for the gods), so that, O god, all the world may know that it hath been done by thee."

Vyasa said, "Thus accosted by the son of Angira, Sakra himself gave directions to all the gods to erect the hall of assembly, and a thousand well-furnished excellent rooms looking grand as in a picture, and speedily to complete the staircase massive and durable, for the ascent of the Gandharvas and Apsaras and to furnish that portion of the sacrificial ground reserved for the dance of the Apsaras, like unto the palace of Indra in the heaven. O king, thus directed, the renowned dwellers of heaven speedily fulfilled the directions of Sakra. And then, O king, Indra well-pleased and adored, thus said to king Marutta,--O prince, by associating with thee at this sacrifice, thine ancestors who have gone before thee, as well as the other gods have been highly gratified and have accepted the oblations offered by thee. And now, O king, let the foremost of regenerate beings offer on the sacrificial altar a red bull appertaining to the Fire-god and a sacred and duly consecrated blue bull with a variegated skin, appertaining to the Viswedevas. Then, O king, the sacrificial ceremony grew in splendour, wherein the gods themselves collected the food, and Sakra, the lord of the gods, possessed of horses, and worshipped by the Brahmanas, became an assistant at the sacrifice. And then the high-souled Samvarta ascending the altar, and looking radiant as the second embodiment of the blazing fire, loudly addressing the gods with complaisance, offered oblations of clarified butter to the fire with incantation of the sacred hymns. And then the slayer of Vala first drank the Soma juice, and then the assembly of other gods drank Soma. And then in happiness and with the king's permission they returned home and well-pleased and delighted. Then that monarch, the slayer of his enemies, with a delighted heart, placed heaps of gold on diverse spots, and distributing the immense wealth to the Brahmanas, he looked glorious like Kuvera, the god of wealth. And with a buoyant heart, the king filled his treasury with different kinds of wealth, and with the permission of his spiritual preceptor, he returned (to his kingdom) and continued to rule the entire realm extending to the borders of the sea. So virtuous in this world was that king, at whose sacrifice such an enormous quantity of gold vas collected, and now, O prince, thou must collect that gold and worshipping the gods with due rites, do thou perform this sacrifice."

Vaisampayana continued, "Then the Pandava prince Yudhishthira was delighted on hearing this speech of the son of Satyavati (Vyasa), and desirous of performing his sacrifice with those riches, he held repeated consultations with his ministers."

Section 11

Vaisampayana said, "When Vyasa of wonderful achievements had concluded his speech to the king, the highly-puissant son of Vasudeva (Krishna) also addressed him. Knowing the king, the son of Pritha, afflicted in mind, and bereft of his relatives and kinsmen slain in battle, and appearing crest-fallen like the sun darkened eclipse, or fire smothered by smoke, that prop of the Vrishni race (Krishna), comforting the son of Dharma, essayed to address him thus."

Vasudeva said, "All crookedness of heart leads to destruction (perdition?) and all rectitude leads to Brahman (spiritual excellence). If this and this only is the aim and object of all true wisdom, then what can mental distraction do (to one who understands this)? Thy Karma has not yet been annihilated, nor have thy enemies been subjugated, for thou dost not yet know the enemies that are still lurking within thine own flesh. I shall (therefore) relate to thee truly as I have heard it, the story of the war of Indra with Vritra as it took place. In ancient times the Prithivi (earth), O king, was encompassed by Vritra, and by this abstraction of earthly matter, the seat of all odour, there arose bad odours on all sides, and the Performer of a hundred sacrifices (Indra), being much enraged by this act, hurled his thunderbolt at Vritra. And being deeply wounded by the thunderbolt of mighty Indra, Vritra entered into the (waters), and by doing so he destroyed their property. The waters being seized by Vritra, their liquid property left them. At this Indra became highly enraged and again smote him with his thunderbolt. And he (Vritra) smitten by the thunderbolt by the most powerful Indra betook himself to the Jyoti (luminous matter) and abstracted its inherent property. The luminous matter being overwhelmed by Vritra and its property, colour and form being thereby lost, the wrathful Indra again hurled his thunderbolt at him. And thus wounded again by Indra of immeasurable power, Vritra entered all on a sudden into the Vayu (gaseous matter). and thereafter made away with its inherent property. And this matter being overpowered by Vritra and its property, viz., touch being lost, Indra became again filled with wrath and flung his thunderbolt at him. And wounded therein by the mighty (Indra), he overwhelmed the Akasa (ether), and took away its inherent property, and the Akasa being overwhelmed by Vritra, and its property, sound being destroyed, the god of a hundred sacrifices highly incensed, again smote him with his thunderbolt. And thus smitten by the mighty Indra, he suddenly entered into his (Sakra's) body, and took away its essential attributes. And overtaken by Vritra, he was filled with great illusion. And, O venerable sir, the mightiest of Bharata's race, we have heard that Vasistha comforted Indra (when he was thus afflicted) and that the god of a hundred sacrifices slew Vritra in his body by means of his invisible thunderbolt, and know, O prince, that this religious mystery was recited by Sakra to the great sages, and they in turn told it to me."

Section 12

"Vasudeva said, "There are two kinds of ailments, physical and mental. They are produced by the mutual action of the body and mind on each other, and they never arise without the interaction of the two. The ailment that is produced in the body, is called the physical ailment, and that which has its seat in the mind, is known as the mental ailment. The cold, the warm (phlegm and bile) as well as the windy humours, O king, are the essential transformations generated in the physical body, and when these humours are evenly distributed, and are present in due proportions, they are said to be symptomatic of good health. The warm humour is acted upon (allayed) by the cold, and the cold by the warm. And Sattwa, Rajas and Tamas are the attributes of the soul, and it is said by the learned that their presence in due proportions indicates health (of the mind). But if any of the three preponderates, some remedy is enjoined (to restore the equilibrium). Happiness is overcome by sorrow, and sorrow by pleasure. Some people while afflicted by sorrow, desire to recall (past) happiness, while others, while in the enjoyment of happiness, desire to recall past sorrow. But thou, O son of Kunti, dost neither desire to recall thy sorrows nor thy happiness; what else dost thou desire to recall barring this delusion of sorrow? Or, perchance, O son, of Pritha, it is thy innate nature, by which thou art at present overpowered. Thou dost not desire to recall to thy mind the painful sight of Krishna standing in the hall of assembly with only one piece of cloth to cover her body, and while she was in her menses and in the presence of all the Pandavas. And it is not meet that thou shouldst brood over thy departure from the city, and thy exile with the hide of the antelope for thy robe, and thy wanderings in the great forest, nor shouldst thou recall to thy mind the affliction from Jatasura, the fight with Chitrasena, and thy troubles from the Saindhavas. Nor it is proper, O son of Pritha, and conqueror of thy foes, that thou shouldst recall the incident of Kichaka's kicking Draupadi, during the period of thy exile passed in absolute concealment, nor the incidents of the fight which took place between thyself and Drona and Bhishma. The time has now arrived, when thou must fight the battle which each must fight single-handed with his mind. Therefore, O chief of Bharata's race, thou must now prepare to carry the struggle against thy mind, and by dint of abstraction and the merit of thine own Karma, thou must reach the other side of (overcome) the mysterious and unintelligible (mind). In this war there will be no need for any missiles, nor for friends, nor attendants. The battle which is to be fought alone and single-handed has now arrived for thee. And if vanquished in this struggle, thou shalt find thyself in the most wretched plight, and O son of Kunti, knowing this, and acting accordingly, shalt thou attain success. And knowing this wisdom and the destiny of all creatures, and following the conduct of thy ancestors, do thou duly administer thy kingdom."

Section 13

"Vasudeva said, "O scion of Bharata's race, salvation is not attained by foregoing the external things (like kingdom, etc), it is only attained by giving up things which pander to the flesh (body). The virtue and happiness which are attainable by the person who has renounced only the external objects, but who is at the same time engrossed by passions and weakness of the flesh, let these be the portion of our enemies. The word with two letters is Mrit-yu (death of the soul or perdition), and the word with three letters is Sas-wa-ta (Brahman) or the eternal spirit. The consciousness that this or that thing is mine, or the state of being addicted to worldly objects is Mrityu and the absence of that feeling is Saswatam. And these two, Brahman and

Mrityu, O king, have their seats in the souls of all creatures, and remaining unseen, they, without doubt, wage war with each other. And if, O Bharata, it be true that no creature is ever destroyed, then one doth not make oneself guilty of the death of a creature by piercing (destroying) its body. What matters the world to a man, if having acquired the sovereignty of the whole earth with its mobile and immobile creation, he does not become attached to it, or engrossed in its enjoyment. But the man who having renounced the world, has taken to the life of the recluse in the forest, living on wild roots and edibles, if such a man, O son of Pritha, has a craving for the good things of the world, and is addicted to them, he may be said to bear Mrityu (death) in his mouth. Do thou, O Bharata, watch and observe the character of thy external and internal enemies, (by means of thy spiritual vision), And the man who is able to perceive the nature of the eternal reality is able to overreach the influence of the great fear (perdition). Men do not look with approbation upon the conduct of those who are engrossed in worldly desires and there is no act without having a desire (at its root) and all (Kama) desires are, as it were, the limbs (offshoots) of the mind. Therefore, wise men knowing this subjugate their desires. The Yogi who holds communion with the Supreme Spirit, knows Yoga to be the perfect way (to salvation) by reason of the practices of his many former births. And remembering that, what the soul desires, is not conducive to piety and virtue, but that the suppression of the desires is at the root of all true virtue, such men do not engage in the practice of charity, Vedic learning, asceticism and Vedic rites whose object is attainment of worldly prosperity, ceremonies, sacrifices, religious rules and meditation, with the motive of securing any advantage thereby. By way of illustration of this truth, the sages versed in ancient lore, recite these Gathas called by the name of Kamagita, do thou O Yudhishthira, listen to the recital of them in detail. (Kama says) No creature is able to destroy me without resorting to the proper methods (viz., subjugating of all desires and practice of Yoga etc.) If a man knowing my power, strive to destroy me by muttering prayers etc., I prevail over him by deluding him with the belief that I am the subjective ego within him. If he wish to destroy me by means of sacrifices with many presents, I deceive him by appearing in his mind as a most virtuous creature amongst the mobile creation, and if he wish to annihilate me by mastering the Vedas and Vedangas, I over reach him by seeming to his mind to be the soul of virtue amongst the immobile creation. And if the man whose strength lies in truth, desire to overcome me by patience, I appear to him as his mind, and thus he does not perceive my existence, and if the man of austere religious practices, desire to destroy me by means of asceticism, I appear in the guise of asceticism in his mind, and thus he is prevented from knowing me, and the man of learning, who with the object of attaining salvation desires to destroy me, I frolic and laugh in the face of such a man intent on salvation. I am the everlasting one without a compeer, whom no creature can kill or destroy. For this reason thou too, O prince, divert thy desires (Kama) to Virtue, so that, by this means, thou mayst attain what is well for thee. Do thou therefore make preparations for the due performance of the horse sacrifice with presents, and various other sacrifices of great splendour, and accompanied with presents. Let not therefore grief overpower thee again, on beholding thy friends lying slain on the battlefield. Thou canst not see the men slain in this battle alive again. Therefore shouldst thou perform magnificent sacrifices with presents, so that thou mayst attain fame in this world, and reach the perfect way (hereafter)."

Section 14

"Vaisampayana said, "With such speeches as these, was the royal saint Yudhishthira, bereft of his friends, consoled by those sages of great ascetic merits. And O monarch, that lord of men exhorted by the worshipful Viswarasraba himself, and by Dwaipayana (Vyasa), Krishna Devasthana, Narada, Bhima, Nakula, Krishna (Draupadi), Sahadeva, and the sharpwitted Vijaya, as well as by other great men, and Brahmanas versed in the Sastras, became relieved of all mental affliction and sorrow arising from the death of his dear relations. And that monarch Yudhishthira after performing the obsequial ceremonies of his departed friends, and honouring the Brahmanas and Devas (gods), brought the kingdom of the earth with its girdle of oceans, under his sway. And that prince of Kuru's race having regained his kingdom, with a tranquil mind, thus addressed Vyasa, Narada and the other sages who were present. I have been comforted by the words of so great, ancient and aged saints as yourselves, and I have now no cause left for the least affliction. And likewise, I have attained great wealth, with which I may worship the gods. Therefore, with your assistance, I shall now perform the sacrifice, O the best of regenerate beings. We have heard that those (Himalayan) regions are full of wonders. Therefore, O Brahmana, saint and grandsire do thou so ordain that under thy protection we may safety reach the Himalaya mountains, the performance of my sacrifice being entirely within thy control, and then the adorable celestial saint Narada and Devasthana have also addressed exquisite and well-meaning words for our well being. No unlucky man in times of great tribulation and distress, has ever the good fortune to secure the services of such preceptors and friends approved by all virtuous men. Thus addressed by the king, those great saints, bidding the king and Krishna and Arjuna to repair to the Himalayan regions, then and there vanished in the presence of the assembled multitude, and the king, the lordly son of Dharma, then seated himself there for a while. And the Pandavas then in consequence of the death of Bhishma, were engaged in performing his funeral ceremonies. And their time, while thus engaged, seemed too long in passing and performing the last rites to the mortal remains of Bhishma, Karna and other foremost Kauravas, they gave away large presents to Brahmanas. And then the foremost descendant of Kuru again performed with Dhritarashtra the funeral rites (of the heroes slain in battle), and having given away immense wealth to the Brahmanas, the Pandava chief with Dhritarashtra in advance, made this entry into the city of Hastina Nagar, and consoling his lordly uncle, possessed of eyes of wisdom, that virtuous prince continued to administer the earth with his brothers.

Section 15

Janamejaya said, 'O the best of regenerate beings, when the Pandavas had reconquered and pacified their kingdom, what did the two warriors, Vasudeva and Dhananjaya do?

Vaisampayana said, 'O lord of the earth, Vasudeva and Dhananjaya were highly pleased when the Pandavas had succeeded in regaining and pacifying their dominions, and they deported themselves with great satisfaction, like unto Indra and his consort in the celestial regions, and amidst picturesque woodland sceneries, and tablelands of mountains, and sacred places of pilgrimage, and lakes and rivers, they travelled with great pleasure like the two Aswins in the Nandana garden of Indra. And, O Bharata, the high-souled Krishna and the son of Pandu (Dhananjaya) entering the beautiful hall of assembly at Indraprastha, whiled away their time in great merriment. And there, O prince, they passed their time in recounting the stirring incidents of the war, and the sufferings of their past lives. And those two high-souled ancient sages, glad at heart, recited the genealogy of the races of saints and gods. Then Kesava, knowing the full import of all matters, addressed Partha in a sweet and beautiful speech of excellent style and import. And then Janarddana comforted the son of Pritha afflicted by the death of his sons, and thousands of other relatives. And he of great ascetic merit and knowing the science of all things having duly consoled him, Arjuna rested for a while, as if a great burden had been removed from his own person. Then Govinda (Krishna) consoling Arjuna with sweet speech addressed these well-reasoned words to him.

Vasudeva said, 'O Arjuna, the terror of thine enemies, this whole earth has been conquered by the king, the son of Dharma, relying on the power of thy arms. And O the best of men, the virtuous king Yudhishthira now enjoys the sovereignty of the earth without a rival, by the might of Bhimasena and the twin brothers. O thou who knowest what virtue is, it was by righteousness alone that the king has been able to regain his kingdom free from all enemies (thorns), and it was by the action of righteousness that king Suyodhana has been killed in battle, and, O son of Pritha and pillar of the Kuru race, the wicked sons of Dhritarashtra, avaricious, always rude in speech, and bent upon an unrighteous course of conduct, having been exterminated with their followers, the king, the son of Dharma and lord of the earth, now peaceably enjoys the entire kingdom of the earth with thy aid, and I too, O son of Pandu, have been pleasantly whiling away my time in thy company, amidst woodland scenes. O terror of thine enemies, what more need I tell thee, but that where thou and Pritha, and the king, the son of Dharma, and the mighty Bhimasena and the two sons of Madri are, there am I attracted with exquisite delight. O descendant of Kuru, in these delightful and sacred and heaven-like halls of assembly a long time hath fleeted away in thy company without my seeing Vasudeva, Valadeva and other leaders of the Vrishni race. And now I am desirous of repairing to the city of Dwaravati. Do thou therefore, O most valorous of men, assent to my departure. When king Yudhishthira was smitten heavily with affliction, I with Bhishma, have recited to him many appropriate legends suited to the occasion with a view of assuaging his grief, and the pliant and high-minded Yudhishthira, though our sovereign and versed in all lore paid due heed to our words. That son of Dharma honours truth, and is grateful and righteous, therefore will his virtue and good sense and the stability of his power always endure. And now, O Arjuna, if it pleases thee, do thou go to that high-minded prince and tell him of my intention to depart from this place. For, O thou of mighty arms, even if death cometh to me, I am unwilling to do anything that may displease him, leaving alone my going to the city of Dwaravati. O son of Pritha and descendant of Kuru, I now tell thee truly, desiring to do only what is good and agreeable to thee, and there can be nothing equivocal in it in any way, that the necessity for my staying here no longer exists, because, O Arjuna, that monarch the son of Dhritarashtra bath been slain with his armies and attendants, and the earth, my friend, with its girdle of seas and its mountains and woods and forests, and the kingdom of the Kuru king filled with various gems, have passed under the sway of that wise son of Dharma. And O foremost prince of Bharata's race, may that virtuous prince administer the entire kingdom of the earth in righteousness, and with the respect and approbation of numerous high-souled Siddhas, and having his praises always extolled by the court heralds. Do thou, O chieftain of Kuru's race, accompany me to-day to the presence of the king, the great aggrandiser of the Kuru race, and sound him of my intended return to Dwaraka. As Yudhishthira the high-souled king of the Kurus always commands my love and respect, I have, O son of Pritha, placed this my body and all the wealth that I have in my house, at his disposal. And O prince Partha (son of Pritha), when this earth has come under thy sway and that of the worshipful Yudhishthira of excellent character, there no longer remains any necessity for my staying here except for my affection for thee. And O monarch, when the redoubtable Arjuna had been thus accosted by the noble-hearted Janarddana, he, showing all the honours due to him, sorrowfully replied by merely saying 'be it so.'

*****

Anugita Parva

Section 16

"Janamejaya said, "When the high-souled Kesava and Arjuna after slaying their enemies repaired to the assembly rooms, what conversation, O regenerate one, took place between them?'

Vaisampayana said, "The son of Pritha (Arjuna), having recovered his own kingdom, joyously spent his time, without doing anything else, in the company of Krishna, his heart filled with delight, in that palace of celestial beauty. One day, those two listlessly proceeded to a particular part of the palace that looked, O king, like a veritable portion of Heaven. Themselves filled with delight, they were then surrounded by their relatives and attendents. Pandu's son, Arjuna, filled with joy in the company of Krishna, surveyed that delightful mansion, and then addressed his companion, saying, 'O--mighty-armed one, thy greatness became known to me upon the approach of the battle. O son of Devaki, thy form also, as the Lord of the universe, then became known to me! What thy holy self said unto me at that time, O Kesava, through affection, has all been forgotten by me, O chief of men, in consequence of the fickleness of my mind. Repeatedly, however, have I been curious on the subject of those truths. Thou again, O Madhava, wilt repair to Dwaraka soon.'

Vaisampayana continued, 'Thus addressed by him, Krishna of mighty energy, that foremost of speakers, embraced Phalguna and replied unto him as follows.

'Vasudeva said, 'I made thee listen to truths that are regarded as mysteries. I imparted to thee truths that are eternal. Verily, I discoursed to thee on Religion in its true form and on all the eternal regions. It is exceedingly disagreeable to me to learn that thou didst not, from folly, receive what I imparted. The recollection of all that I told thee on that occasion will not come to me now. Without doubt, O son of Pandu, thou art destitute of faith and thy understanding is not good. It is impossible for me, O Dhananjaya, to repeat, in detail, all that I said on that occasion. That religion (about which I discoursed to thee then) is more than sufficient for understanding Brahma. I cannot discourse on it again in detail. I discoursed to thee on Supreme Brahma, having concentrated myself in Yoga. I shalt now, however, recite to thee an old history upon the same topic. O foremost of all persons, observant of duty, listen to everything I now say, so that, with an understanding adapted to my teaching, thou mayst succeed in attaining to the highest end. O chastiser of foes, on one occasion, a Brahmana came to us from the regions of Heaven. Of irresistible energy, he came from the regions of the Grandsire. He was duly reverenced by us. Listen. O son of Pritha, without yielding to scruples of any kind, to what he, O chief of Bharata's race, said, in answer to our enquiries, agreeably to heavenly forms.'

The Brahmana said, That which thou askest me, O Krishna, connected with the religion of Moksha (Emancipation), led by thy compassion for all creatures (and not for thy own good),--that, indeed, which destroys all delusion, O thou that art possessed of supreme puissance I shall now tell thee duly, O slayer of Madhu. Do thou listen with concentrated attention as I discourse to thee, O Madhava. A Brahmana of the name of Kasyapa, possessed of penances and the foremost of all persons conversant with duties, came to a certain other Brahmana who had become conversant with all the mysteries of religion. Indeed, the latter had mastered all the knowledge which the scriptures teach respecting the departure and reappearance of beings and possessed that direct knowledge of all things which Yoga gives. He was well skilled in the truths of all topics relating to the world. He had mastered the truth about pleasure and pain. He knew the truth about birth and death, and understood the distinctions between merit and demerit. He was a beholder of the ends attained to by embodied creatures high and low in consequence of their acts. He lived like one emancipated from the world. Crowned with ascetic success and possessed of perfect tranquillity of soul, he had all his senses under complete control. He seemed to blaze with the resplendence of Brahma and was capable of going everywhere at will. He knew the science of disappearing at will from before the eyes of all. He used to rove in the company of invisible Siddhas and celestial musicians. He used to sit and converse with them on some spot retired from the bustle of humanity. He was as unattached to all things as the wind. Kasyapa having heard of him truly, desired to see him. Possessed of intelligence, that foremost of all Brahmanas, approached the sage. Himself possessed of penances, Kasyapa, moved by the desire of acquiring merit, fell, with a rapt heart, at the feet of the sage when he had seen all those wonderful attributes. Filled with wonder at the sight of those extraordinary accomplishments, Kasyapa began to wait upon that foremost of all Brahmanas, with the dutiful reverence of a disciple waiting upon his preceptor and succeeded in propitiating him. By his devotion, O scorcher of foes, rendering to hint the obedience due from a disciple to a preceptor, Kasyapa gratified that Brahmana who possessed all these accomplishments and was endued, besides, with scriptural learning and excellent conduct. Gratified with Kasyapa, that Brahmana one day addressed him cheerfully and spoke as follows, with an eye to the highest success. Listen to those words, O Janarddana, as I repeat them.

"--'The ascetic crowned with success said,'--By diverse acts, O son, as also by the aid of merit, mortal creatures attain to diverse ends here and residence in Heaven. Nowhere is the highest happiness; nowhere can residence be eternal. There are repeated falls from the highest regions acquired with such sorrow. In consequence of my indulgence in sin, I had to attain to diverse miserable and inauspicious ends, filled as I was with lust and wrath, and deluded by cupidity. I have repeatedly undergone death and rebirth. I have eaten diverse kinds of food, I have sucked at diverse breasts. I have seen diverse kinds of mothers, and diverse fathers dissimilar to one another. Diverse kinds of happiness have been mine and diverse kinds of misery, O sinless one. On diverse occasions have I been separated from what was agreeable and united with what was disagreeable. Having earned wealth with great toil I have had to put up with its loss. Insults and excessive misery I have received from king and relatives. Mental and physical pain, of great severity, have been mine. Humiliations I have undergone, and death and immurement under circumstances of great severity. Falls into Hell have been mine, and great tortures in the domains of Yama. Decrepitude and diseases have repeatedly assailed me, and calamities, as frequent, in copious measure. In this world I have repeatedly undergone all those afflictions that flow from a perception of all pairs of opposites. After all this, one day, overwhelmed with sorrow, blank despair came upon me. I took refuge in the Formless. Afflicted as I was with great distress, I gave up the world with all its joys and sorrows. Understanding then this path, I exercised myself in it in this world. Afterwards, through tranquillity of soul, I attained to this success that thou seest. I shall not have to come to this world again (after my departure hence). Verily, till I attain to absorption into eternal Brahman, till, in fact, the final dissolution of the universe, I shall look on those happy ends that will be mine, and on those beings that constitute this universe. Having acquired this excellent success, I shall, after departing from this world, proceed, to what is above it (i.e., Satyaloka) and thence to what is higher (i.e., absorption into Brahman). Verily, I shall attain to the condition, which is unmanifest aspect of Brahman. Let no doubt be thine as regards this. O scorcher of foes, I shall not return to this world of mortal creatures. O thou of great wisdom, I have become gratified with thee. Tell me what I shall do for thee. The time has come for the accomplishment of that purpose for which thou hast come hither. Verily, I know that object for which thou hast sought me. I shall soon depart from this world. Hence it is that I have given thee this hint. O thou of great wisdom and experience, I have been highly gratified with thee for thy behaviour. Do thou question me. I shall discourse on what is beneficial to thee, agreeably to thy desire. I think thy intelligence is great. Indeed, I applaud it much, for it was with the aid of that intelligence that thou wert able to recognise me. Surely, O Kasyapa, thou art possessed of great intelligence.'

Footnotes

24:1 Bhutanam etc. is explained by Nilakantha as no swasya, and the vocative vibho is taken as Paramatman.

24:2 Agatagamam implies, as explained by the commentator, praptasastrarahasyam.

25:1 Nirakarasritena is explained by Nilakantha as Asamprajnatassamadhi-samadhigamya Brhamabhavasritena, implying reliance on Brahman by having recourse to Samadhi or a suspension of all functions of both body and mind (through Yoga) and arrival at that state which is one of perfect unconsciousness.'

26:1 The dissolution here spoken of is the Mahapralaya and not the Khanda or Avantara Pralayas. Till then, the sage will look upon all beings, i.e., their repeated migrations.

Section 17

"Vasudeva said, touching the feet of that sage, the Brahmana asked him some questions that were exceedingly difficult to answer. That foremost of all righteous persons then discoursed on those duties that were referred to.

'Kasyapa said, 'How does the body dissolve away, and how is another acquired? How does one become emancipated after passing through a repeated round of painful rebirths? Enjoying Prakriti for sometime, how does Jiva cast off the particular body (which Prakriti gives)? How does Jiva, freed from the body, attain to what is different from it (viz., Brahman)? How does a human being enjoy (and endure the fruits of) the good and bad acts done by him? Where do the acts exist of one that is devoid of body?

'The Brahmana said,--Thus urged by Kasyapa, the emancipated sage answered those questions one after another. Do thou listen to me, O scion of the Vrishi race, as I recite to thee the answers he made.'

'--The Emancipated sage said, 'Upon the exhaustion of those acts capable of prolonging life and bringing on fame which are done in a particular body that Jiva assumes, the embodied Jiva, with the span of his life shortened, begins to do acts hostile to life and health. On the approach of destruction, his understanding turns away from the proper course. The man of uncleansed soul, after even a correct apprehension of his constitution and strength and of the season of both his own life and of the year, begins to eat at irregular intervals and to eat such food as is hostile to him. At such a time he indulges in practices that are exceedingly harmful. He sometimes eats excessively and sometimes abstains altogether from food. He eats bad food or bad meat or takes bad drinks, or food that has been made up of ingredients incompatible with one another. He eats food that is heavy in excess of the measure that is beneficial, or before the food previously taken has been digested. He indulges in physical exercise and sexual pleasure in excess of the due measure, or through avidity for work, suppresses the urgings of his corporeal organism even when they become pronounced. Or, he takes food that is very juicy, or indulges in sleep during daytime. Food that is not properly digested, of itself excites the faults, when the time comes. From such excitement of the faults in his body, he gets disease ending in death itself. Sometimes the person engages in perverse or unnatural acts like hanging (for bringing about his death). Through these causes the living body of the creature dissolves away. Understand correctly the manner as I declare it to thee. Urged on by the Wind which becomes violent, the heat in the body, becoming excited and reaching every part of the body one after another, restrains all the (movements of the) vital breaths. Know truly that excited all over the body, the heat becomes very strong, and pierces every vital part where life may be said to reside. In consequence of this, Jiva, feeling great pain, quickly takes leave of its mortal casement. Know, O foremost of regenerate persons, that when the vital parts of the physical organism become thus afflicted, Jiva slips away from the body, overwhelmed with great pain. All living creatures are repeatedly afflicted with birth and death. It is seen, O chief of Brahmanas, that the pain which is felt by a person when casting off his bodies is like what is felt by him when first entering the womb or when issuing out of it. His joints become almost dislocated and he derives much distress from the waters (of the womb). Urged on by (another) violent wind, the wind that is in the body becomes excited through cold, and dissolves away the union of matter (called the body) into its respective elements numbering five. That wind which resides in the vital breaths called Prana and Apana occurring within this compound of the five primal elements, rushes upwards, from a situation of distress, leaving the embodied creature. It is even thus that the wind leaves the body. Then is seen breathlessness. The man then becomes destitute of heat, of breath, of beauty, and of consciousness. Deserted by Brahman (for Jiva is Brahman), the person is said to be dead. By those ducts through which he perceives all sensuous objects, the bearer of the body no longer perceives them. It is the eternal Jiva who creates in the body in those very duets the life-breaths that are generated by food. The elements gathered together become in certain parts firmly united. Know that those parts are called the vitals of the body. It is said so in the Sastras. When those vital parts are pierced, Jiva, rising up, enters the heart of the living creature and restrains the principle of animation without any delay. The creature then, though still endued with the principle of consciousness, fails to know anything. The vital parts being all overwhelmed, the knowledge of the living creature becomes overwhelmed by darkness. Jiva then, who has been deprived of everything upon which to stay, is then agitated by the wind. He then, deeply breathing a long and painful breath, goes out quickly, causing the inanimate body to tremble. Dissociated from the body, Jiva, however, is surrounded by his acts. He becomes equipped on every side with all his auspicious acts of merit and with all his sins. Brahmanas endued with knowledge and equipped with the certain conclusions of the scriptures, know him, from indications, as to whether he is possessed of merit or with its reverse. Even as men possessed of eyes behold the fire-fly appearing and disappearing amid darkness, men possessed of the eye of knowledge and crowned with success of penances, behold, with spiritual vision, Jiva as he leaves the body, as he is reborn, and as he enters the womb. It is seen that Jiva has three regions assigned to him eternally. This world where creatures dwell is called the field of action. Accomplishing acts good or bad, all embodied creatures attain to the fruits thereof. In consequence of their own acts, creatures acquire even here superior or inferior enjoyments. Doers of evil deeds here, in consequence of those acts of theirs, attain to Hell. This condition of sinking with head downwards, in which creatures are cooked, is one of great misery. It is such that a rescue therefrom is exceedingly difficult. Indeed; one should strive hard for saving oneself from this misery. Those regions where creatures dwell when they ascend from this world I shall now declare truly. Do thou listen to me with attention. By listening to what I say, thou shalt attain to firmness of understanding and a clear apprehension of (good and bad) acts. Know that even those are the regions of all creatures of righteous deeds, viz., the stellar worlds that shine in the firmament, the lunar disc, and the solar disc as well that shines in the universe in its own light. Upon the exhaustion, again, of their merits, they fall away from those regions repeatedly. There, in Heaven itself, is distinction of inferior, superior, and middling felicity. There, in Heaven itself, is discontent at sight of prosperity more blazing than one's own. Even these are the goals which I have mentioned in detail. I shall, after this, discourse to you on the attainment by Jiva of the condition of residence in the womb. Do thou hear me, with concentrated attention, O regenerate one, as I speak to thee!'

Footnotes

26:2 The commentator explains that altogether seven questions are asked. The first is about the dissolution of the body. The second relates to the manner of re-acquiring a body. The third has reference to the manner in which rebirth may be avoided. The fourth relates to the causes that operate for giving a body to Jiva. By Prakriti is meant Nature or that Nescience which is the cause of body. The fifth relates to the Anyat or Param, viz., how final Emancipation or absorption into Brahman takes place. The sixth pertains to the manner in which the fruits of acts are enjoyed or endured. The seventh enquires after the way in which acts attach to Jiva even when devoid of a body.

27:1 Kala here means both the season of the year and the age of the person. Food that is beneficial in summer is not so in winter, or that which is beneficial in youth is otherwise at old age. All the texts that I have seen have viditwa and not aviditiwa which Telang takes in his version for the Sacred Books of the East. Kala is always interpreted by the commentators of Charaka as referring to either period of life or period of the year. This, as well as the following verses, relates to the laws of health as expounded by Charaka.

27:2 The faults are three, viz., Wind, Bile, and Phlegm. When existing in a state of harmony, they produce health. When one is excited or two, or all, indisposition sets in. They are called dosha or faults, because of their liability to be excited and product, disease. Telang, not suspecting that the whole passage is a reproduction of a passage in the ancient work edited by Charaka, misunderstands some expressions and wrongly renders doshan into 'disorders.'

27:3 Jivitam in the second line seems to be an objective of sariram in the first.

27:4 Garbha-sankramane is explained by Nilakantha as 'entering the foetus in the womb after casting off the body appertaining to the other world. I think Telang is not correct in his version of 19 and 20. Atisarpana can never imply 'exhaustion'; hence, karmanam can never be the reading he adopts. Besides tadrisam seems to settle the question. The tortures felt at death are similar to those at birth.

28:1 Sambutatwam is sanhatatwam. Niyachachati is nasyyati Vayu is understood in the second line, or that in the first line of the next verse may be taken as the nom. of niyachachati.

Section 18

"--The Brahmana said, 'The acts, good and bad, that a Jiva does are not subject to destruction. Upon attainment of body after body, those acts produce fruits corresponding with them. As a fruit-bearing tree, when the season comes of productivity, yields a large quantity of fruit, similarly merit, achieved with a pure heart, yields a large crop (of felicity). After the same fashion, sin, done with a sinful heart, produces a large crop of misery. The Soul (or Jiva), placing the mind ahead, addresses himself to action. Hear then how Jiva, equipt with all his acts and overwhelmed with lust and wrath, enters the womb. The vital seed, mixed with blood, enters the womb of females and becomes the field (of Jiva), good or bad, born of (his) acts. In consequence of his subtlety and the condition of being unmanifest, Jiva does not become attached to anything even after attaining to a body. Therefore, he is called Eternal Brahman. That (viz., Jiva or Brahman) is the seed of all creatures. It is in consequence of Him that living creatures live. That Jiva, entering all the limbs of the foetus part by part, accepting the attribute of mind, and residing within all the regions that belong to Prana, supports (life). In consequence of this, the foetus becoming endued with mind begins to move its limbs. As liquified iron, poured (into a mould), takes the form of the mould, know that the entrance of Jiva into the foetus is even such. As fire, entering a mass of iron, heats it greatly, do thou know that the manifestation of Jiva in the foetus is such. As a lamp, burning in a room, discovers (all things within it), after the same manner mind discovers the different limbs of the body. Whatever acts, good or bad, Jiva does in a former body, have certainly to be enjoyed or endured by him. By such enjoyment and endurance former acts are exhausted, and other acts, again, accumulate, till Jiva succeed in acquiring a knowledge of the duties included in that contemplation which leads to Emancipation. Regarding this, I shall tell thee those acts by which Jiva, O best of men, while coursing through a repeated round of re-births, becomes happy, Gifts, observances of austerity, Brahmacharyya, bearing Brahman according to the ordinances laid down, self-restraint, tranquillity, compassion for all creatures, restraint of passions, abstentions from cruelty as also from appropriating what belongs to others, refraining from doing even mentally all acts that are false and injurious to living creatures on the Earth, reverently serving mother and father, honouring deities and guests, worship of preceptors, pity, purity, constant restraint of all organs, and causing of all good acts, are said to constitute the conduct of the good. From observance of such conduct, arises Righteousness which protects all creatures eternally. Such conduct one would always behold among persons that are good. Verily, such conduct resides there eternally. That course of practices to which persons of tranquil souls adhere indicates Righteousness. Among them is thrown that course of practices which constitutes eternal Righteousness. He who would betake himself to that Righteousness would never have to attain to a miserable end. It is by the conduct of the good that the world is restrained in the paths of Righteousness when it falls away. He that is a Yogin is Emancipated, and is, therefore, distinguished above these (viz., the good). Deliverance from the world takes place, after a long time, of one who acts righteously and well on every occasion as he should. A living creature thus always meets with the acts done by him in a former life. All these acts constitute the cause in consequence of which he comes into this world in a state different from his true form. There is a doubt in the world as regards the question. By what was the acceptance (by Jiva) of a body first determined. The Grandsire of all the worlds, viz., Brahma having first formed a body of his own, then created the three worlds, in their entirety, of mobile and immobile creatures. Having first himself assumed a body, he then created Pradhana. That Pradhana is the material cause of all embodied creatures, by whom is all this covered and whom all came to know as the highest. This that is seen is said to be destructible; while the other is immortal and indestructible. This that (is seen) is said to be Kshara (the destructible); that, however, which is Para (the other) is the Immortal, (as also) Akshara (the Indestructible). Of each Purusha taken distributively, the whole is duality among these three. Seen first (to appear in an embodied form) Prajapati (then) created all the primal elements and all immobile creatures. Even this is the ancient audition. Of that (acceptance of body), the Grandsire ordained a limit in respect of time, and migrations among diverse creatures and return or rebirth. All that I say is proper and correct, like to what a person who is endued with intelligence and who has seen his soul, would say on this topic of previous births. That person who looks upon pleasure and pain as inconstant, which, indeed, is the correct view, who regards the body as an unholy conglomeration, and destruction as ordained in action, and who remembers that what little of pleasure there is, is really all pain, will succeed in crossing this terrible ocean of worldly migration that is so difficult to cross. Though assailed by decrepitude and death and disease, he that understands Pradhana beholds with all equal eye that Consciousness which dwells in all beings endued with consciousness. Seeking the supreme seat, he then becomes utterly indifferent to all (other) things. O best of men, I shall now impart instruction to thee, agreeably to truth, concerning this. Do thou, O learned Brahmana, understand in completeness that which constitutes the excellent knowledge, as I declare it, of that indestructible seat.--'"

Footnotes

29:1 Pachante is phalam prayachhanti.

29:2 Nilakantha explains this verse in a different way. According to him it means,--'in consequence of his subtlety and imperceptibility, Jiva does not become attached to anything. For this reason, one possessed of a knowledge of Brahman, having become cognisant of Brahman and attained the great object of his desire, succeeds in becoming so (i.e., dissociated from all things). This interpretation seems to be a little far-fetched.

29:3 Chetasa indicates upadhibhutena, for previously, Jiva was without upadhi. Pranasthaneshu implies Indriyagolokeshu or those vital parts which constitute the seats of the senses. Chetana does not, I think, mean 'consciousness.' It implies mind.

0:1 Causes them to grow. I do not follow Nilakantha here.

30:2 Nilakantha points out that one of the cha's indicates the reason or cause. Hence, the use of 'therefore' in the text.

30:3 Vikrita does not necessarily mean degraded. It implies 'changed or altered.' Jiva, who is pure and immaculate, takes birth in this world, failing away from his true status of Brahman owing to his acts. Acts, again, are eternal, no beginning being conceivable.

30:4 Parantwa-maritam-aksharam indicates two things, viz., Amritam and Aksharam. The first line speaks of Kshara, or the material case, or body; then of that which is para or other. This other is of two kinds, viz., Amritam or suddha-chaitanyam, implying Brahman in its condition of purity; and Aksharamt or Jiva as existing in the material case. In the second line, trayanam refers to Kshara, Amrita, and Akshara. Mithunam is duality, referring to that which is composed of Kshara and Akshara. What is stated in this verse is that every Purusha is a duality, made up of Kshara and Akshara. Telang gives a different version of the verse. He ignores the word trayanam totally, and takes Mithunam as implying a couple (male and female). All the texts I have seen contain trayanam.

31:1 Atra purvajamnani (vishaye) yatha kaschit Medhavi etc., (vadet). seems to be the correct order of the words. Telang translates the first line differently.

Section 19

"--The Brahmana said, 'He who becomes absorbed in the one receptacle (of all things), freeing himself from even the thought of his own identity with all things,--indeed, ceasing to think of even his own existence,--gradually casting off one after another, will succeed in crossing his bonds. That man who is the friend of all, who endures all, who is attached to tranquillity, who has conquered all his senses, who is divested of fear and wrath, and who is of restrained soul. succeeds in emancipating himself. He who behaves towards all creatures as towards himself, who is restrained, pure, free from vanity and divested of egoism is regarded as emancipated from everything. He also is emancipated who looks with an equal eye upon life and death, pleasure and pain, gain and loss, agreeable and disagreeable. He is in every way emancipated who does not covet what belongs to others, who never disregards any body, who transcends all pairs of opposites, and whose soul is free from attachment. He is emancipated who has no enemy, no kinsman, and no child, who has cast off religion, wealth, and pleasure, and who is freed from desire or cupidity. He becomes emancipated who acquires neither merit nor demerit, who casts off the merits and demerits accumulated in previous births, who wastes the elements of his body for attaining to a tranquillised soul, and who transcends all pairs of opposites. He who abstains from all acts, who is free from desire or cupidity, who looks upon the universe as unenduring or as like an Aswattha tree, ever endued with birth, death and decrepitude, whose understanding is fixed on renunciation, and whose eyes are always directed towards his own faults, soon succeeds in emancipating himself from the bonds that bind him. He that sees his soul void of smell, of taste and touch, of sound, of belongings, of vision, and unknowable, becomes emancipated. He who sees his soul devoid of the attributes of the five elements to be without form and cause, to be really destitute of attributes though enjoying them, becomes emancipated. Abandoning, with the aid of the understanding, all purposes relating to body and mind, one gradually attains to cessation of separate existence, like a fire unfed with fuel. One who is freed from all impressions, who transcends all pairs of opposites, who is destitute of all belongings, and who uses all his senses under the guidance of penances, becomes emancipated. Having become freed from all impressions, one then attains to Brahma which is Eternal and supreme, and tranquil, and stable, and enduring, and indestructible. After this I shall declare the science of Yoga to which there is nothing superior, and how Yogins, by concentration, behold the perfect soul. I shall declare the instructions regarding it duly. Do thou learn from me those doors by which directing the soul within the body one beholds that which is without beginning and end. Withdrawing the senses from their objects, one should fix the mind upon the soul; having previously undergone the severest austerities, one should practise that concentration of mind which leads to

Emancipation. Observant of penances and always practising concentration of mind, the learned Brahmana, endued with intelligence, should observe the precepts of the science of Yoga, beholding the soul in the body. If the good man succeeds in concentrating the mind on the soul, he then, habituated to exclusive meditation, beholds the Supreme soul in his own soul. Self-restrained, and always concentrated, and with all his senses completely conquered, the man of cleansed soul, in consequence of such complete concentration of mind, succeeds in beholding the soul by the soul. As a person beholding some unseen individual in a dream recognises him, saying,--This is he,--when he sees him after waking, after the same manner the good man having seen the Supreme Soul in the deep contemplation of Samadhi recognises it upon waking from Samadhi. As one beholds the fibrous pith after extracting it from a blade of the Saccharum Munja, even so the Yogin beholds the soul, extracting it from the body. The body has been called the Saccharum Munja, and the fibrous pith is said to stand for the soul. This is the excellent illustration propounded by persons conversant with Yoga. When the bearer of a body adequately beholds the soul in Yoga, he then has no one that is master over him, for he then becomes the lord of the three worlds. He succeeds in assuming diverse bodies according as he wishes. Turning away decrepitude and death, he neither grieves nor exults. The self-restrained man, concentrated in Yoga, can create (for himself) the godship of the very gods. Casting off his transient body he attains to immutable Brahma. No fear springs up in him at even the sight of all creatures falling victims to destruction (before his eyes). When all creatures are afflicted,--he can never be afflicted by any one. Devoid of desire and possessed of a tranquil mind, the person in Yoga is never shaken by pain and sorrow and fear, the terrible effects that flow from attachment and affection. Weapons never pierce him; death does not exist for him. Nowhere in the world can be seen any one that is happier than he. Having adequately concentrated his soul, he lives steadily on himself. Turning off decrepitude and pain and pleasure, he sleeps in comfort. Casting off this human body he attains to (other) forms according to his pleasure. While one is enjoying the sovereignty that Yoga bestows, one should never fall away from devotion to Yoga. When one, after adequate devotion to Yoga, beholds the Soul in oneself, one then ceases to have any regard for even him of a hundred sacrifices (Indra). Hear now how one, habituating oneself to exclusive meditation, succeeds in attaining to Yoga. Thinking of that point of the compass which has the Sun behind it, the mind should be fixed, not outside, but in the interior of that mansion in which one may happen to live. Residing within that mansion, the mind should then, with all its outward and inward (operations), behold in that particular room in which one may stay. At that time when, having deeply meditated, one beholds the All (viz., Brahman, the Soul of the universe), there is then nothing external to Brahman where the mind may dwell. Restraining all the senses in a forest that is free from noise and that is uninhabited, with mind fixed thereon, one should meditate on the All (or universal Brahman) both outside and inside one's body. One should meditate on the teeth, the palate, the tongue, the throat, the neck likewise; one should also meditate on the heart and the ligatures of the heart!

"The Brahmana continued, 'Thus addressed by me, that intelligent disciple, O slayer of Madhu, once more asked me about this religion of Emancipation that is so difficult to explain. How does this food that is eaten from time to time become digested in the stomach? How does it become transformed into juice? How, again, into blood? How does it nourish the flesh, the marrow, the sinews, the bones? How do all these limbs of embodied creatures grow? How does the strength grow of the growing man? How occurs the escape of all such elements as are not nutritive, and of all impurities separately? How does this one inhale and again, exhale? Staying upon what particular part does the Soul dwell in the body? How does Jiva, exerting himself, bear the body? Of what colour and of what kind is the body in which he dwells again (leaving a particular body)? O holy one, it behoveth thee to tell me all this accurately, O sinless one,--even thus was I interrogated by that learned Brahmana, O Madhava. I replied unto him, O thou of mighty arms, after the manner I myself had heard, O chastiser of all foes. As one placing some precious object in one's store-room should keep one's mind on it, so, placing the mind within one's own body, one should then, restraining all the senses, seek after the Soul, avoiding all heedlessness. One would, becoming always assiduous in this way and gratified with one's own self, within a very short time attain to that Brahma by beholding which one would become conversant with Pradhana.He is not capable of being seized by the eye; nor even by all the senses. It is only with the lamp of the mind that great Soul can be seen. He has hands and feet on all sides; he has ears on all sides; he dwells, pervading all things in the world. Jiva beholds the Soul as extracted from the body (like the stalk from a blade of Saccharum Munja, when knowledge comes). Then casting off Brahma as invested with form, by holding the mind in the body, he beholds Brahma as freed from all attributes. He sees the Soul with his mind, smiling as it were at the time. Depending upon that Brahma, he then attains to Emancipation in me. O foremost of regenerate ones, all this mystery has now been declared by me. I ask thy permission, for I shall leave this spot. Do thou (also) go withersoever thou pleasest. Thus addressed by me, O Krishna, on that occasion, that disciple of mine, endued with austere penances, that Brahmana of rigid vows, went away according to his pleasure.

"Vasudeva continued, 'That best of Brahmanas, O son of Pritha, having said these words unto me, on that occasion, properly relating to the religion of Emancipation, disappeared then and there. Has this discourse been heard by thee, O son of Pritha, with mind directed solely towards it? Even this was what thou didst hear on that occasion while thou wert on thy car. It is my opinion, O son of Pritha, that this is difficult of being comprehended by one whose understanding is confused, or who has acquired no wisdom by study, or who eats food incompatible with his body, or whose Soul is not purified. O chief of Bharata's race, this is a great mystery among the deities that has been declared (to thee). At no time or place, O son of Pritha, has this been heard by man in this world. O sinless one, no other man than thyself is deserving of hearing it. It is not, at this time, capable of being easily understood by one whose inner soul is confused. The world of the deities is filled, O son of Kunti, with those who follow the religion of actions. The cessation of the mortal form (by practising the religion of inaction) is not agreeable to the deities. That goal, O son of Pritha, is the highest which is constituted by eternal Brahman where one, casting off the body, attains to immortality and becomes always happy. By adhering to this religion, even they who axe of sinful birth, such as women and Vaisyas and Sudras, attain to the highest goal. What need be said then, O son of Pritha, of Brahmanas and Kshatriyas possessed of great learning, always devoted to the duties of their own orders and who are intent on (the acquisition of) the region of Brahma? This has been laid down with the reasons (on which it rests); and also the means for its acquisition; and its complete attainment and fruit, viz., Emancipation and the ascertainment of the truth regarding pain. O chief of Bharata's race, there is nothing else that is fraught with happiness greater than this. That mortal, O son of Pandu, who, endued with intelligence, and faith, and prowess, renounces as unsubstantial what is regarded as substantial by the world, succeeds within a short time in obtaining the Supreme by these means. This is all that is to be said,--there is nothing else that is higher than this. Yoga takes place in his case, O son of Pritha, who devotes himself to its constant practice for a period of six months.'"

Footnotes

31:2 Ekayana is the one receptacle of all things, viz., Brahman. Tushni implies ahamevedam sarvamasmityabhimanamapyakurvan i.e., 'without even retaining the consciousness of his own identity with everything.' Kinchikachintayan--i.e., not even thinking that he is existing. Purvam purvam parityajya implies the gradual merging of the grosser in the subtler. i.e., the successive stages of Yoga before absorption into Brahman. I follow Nilakantha.

32:1 The first half of the second line of 8 is read differently in the Bengal texts. Aswasthamavasam mudham implies 'without ease or happiness, endued with slavery and ignorance.'

32:2 The Soul being destitute of these becomes Chinmatra, i.e., a pure Chit without the attributes superinduced upon it by Ne-science or ignorance.

32:3 Formlessness implies subtlety. 'Without cause' implies increate or as identical with eternal Brahman. Dissociation from attributes while enjoying them implies an emancipate condition.

32:4 Nirvana, according to orthodox commentators, implies the annihilation or cessation of separate or individual existence by absorption into universal and eternal Brahman.

32:5 The impressions caused by objects outside self are destroyed by those belonging to contemplation. The latter, again, should be destroyed before absorption into Brahman can occur.

32:6 Siddham is explained as 'destitute of the errors due to Ne-science.'

32:7 Attnanam is Chittam; atmani is dehe; charayan is antarmukham kritwa; nityam is adyantasunyam. So Nilakantha.

33:1 'Fixing the mind upon the soul' is that concentration which leads to Emancipation. This becomes possible in consequence of severe austerities undergone previously.

33:2 I expand the verse a little to make it intelligible. The sense is this: having seen the supreme Soul in Samadhi, upon awaking from it, he recognises it in the universe, i.e., regards the universe to be nothing else than the Supreme Soul.

33:3 This may also mean 'he has none superior to him; not even he that is the Lord of the universe.'

33:4 The first line seems to be doubtful. The sense, as I understand it, is,--such a person becomes the god of the very gods. The causal verb karayate may be taken as equivalent to karoti.

33:5 I follow Nilakantha in rendering the second line. The sense is clear, viz., that one should not fall away from the practice of Yoga, tempted by the puissance that Yoga brings. Telang renders the line 'one practising concentration should never become despondent.' I think, Nilakantha is right.

34:1 Nilakantha notes that this indicates that only that Yogin who has not advanced much may be tempted by the desire of enjoyment. He, however, who has adequately devoted himself to Yoga feels no regard for Indra himself but can turn him away like Diogenes dismissing Alexander the Great.

34:2 I have endeavoured to render verses 33 to 37 as literally as possible, under the guide of Nilakantha, omitting his inferences. The passage relates to the mysteries of Yoga. In the second line of 33, drishtapurvam disam, which has been rendered 'that point of the compass which has the Sun behind it,' means the instructions laid down in the Vedanta as based upon Srutis. Drishtam implies 'Sruti', for it is as authoritative as anything seen. 'Pura' implies a city, a citadel, or a mansion. Here it refers to the body. The avasatha within the pura refers to the chakra or nervous centres beginning with what is called the muladhara. At the time when Brahman is realised, the whole universe appears as Brahman and so nothing exists, besides Brahman, upon which the mind can then dwell. Telang, I think, is not correct in rendering manaschasya ... vahyatah as 'his mind should not any way wander outside'. The correct version would 'the mind is then nowhere,' implying that at that time the mind has nothing else to dwell upon. Kayamabhyantaram is kayamabhi and antaram, i.e., both within and without the body. The several parts of the body named, beginning with teeth, etc, refer to eating and other operations, all of which influence the mind and dispose it for purity and otherwise.

35:1 i.e., that from which the entire universe has been created.

35:2 Probably, 'by any of the senses'. The plural form occurs in the original.

35:3 This answers the questions respecting the form of the Soul, says Nilakantha.

35:4 I render this verse, following Nilakantha's gloss. The second line of 50, according to that commentator, refers to the ascension of the Yogin from Brahma vested with attributes to Brahma divested of all attributes. The tam does not refer to body, as Telang takes it, but to Brahma as endued with hands and feet on all sides, etc. Deheswam dharayan means 'restraining the mind within the body'. Kevalam Brahma is Brahma without attributes.

35:5 The speaker here is the regenerate visitor of Krishna. The latter is repeating the words of that visitor. In this verse, Krishna, forgetting that he is merely reciting the words of another, refers to himself as the Supreme Brahman in whom one must merge for attaining to Emancipation.

35:6 The second line of 56 is read variously.

36:1 Heaven is the reward of those who follow the religion of Pravritti or acts, such as sacrifices, religious observances, etc. The followers, however, of the religion of Nivritti or inaction, i.e., they who betake themselves to the path of knowledge, become emancipated. The deities derive their sustenance from the former and become even jealous of the latter, for the emancipate state is higher than that of the deities themselves.

Section 20

"Vasudeva said, 'In this connection is cited the ancient narrative, O son of Pritha, of the discourse that took place between a married couple. A certain

Brahmana's spouse, beholding the Brahmana, her husband who was a complete master of every kind of knowledge and wisdom, seated in seclusion, said unto him,--Into what region shall I go, depending on thee as my husband,--thee that art seated, having cast off all (religious) acts, that art harsh in thy conduct towards me, and that art so undiscerning? It has been heard by us that a wife attains to those regions which are acquired by her husband. What, indeed, is the goal that I shall attain, having obtained thee for my husband?--Thus questioned, that Brahmana of tranquil soul then said unto her, smilingly,--O blessed dame, I am not offended with these words of thine, O sinless one. Whatever acts exist that are adopted with the aid of others, that are seen (in consequence of their grossness), and that are true, are done as acts by men devoted to acts. Those persons that are destitute of knowledge, only store delusion by acts. Freedom from acts, again, is incapable of being attained in this world for even a moment. From birth to the attainment of a different form, action good or bad, and accomplished by acts, mind, or speech, exists in all beings. Those paths (of action) which are characterised by visible objects (such as Soma-juice and ghee for libations) being destroyed by Rakshasas, turning away from them I have perceived the seat (of the soul) that is in the body, without the aid of the soul.There dwells Brahma transcending all pairs of opposites; there Soma with Agni: and there the urger of the understanding (viz., Vayu) always moves, upholding all creatures. It is for that seat that the Grandsire Brahman and others, concentrated in Yoga, worship the Indestructible. It is for that seat that men of learning and excellent vows, of tranquil souls, and of senses completely vanquished, strive. That is not capable of being smelt by the sense of smell; nor tasted by the tongue; or touched by the organs of touch. It is by the mind that that is attained. It is incapable of being conquered by the eye. It transcends the sense of hearing. It is destitute of scent, taste, touch, and form as attributes. It is that from which proceeds the well-ordained universe, and it is that upon which it rests. The life-breaths called Prana and Apana and Samana and Vyana and Udana flow from it, and it is that into which they again enter. The breaths Prana and Apana move between Samana and Vyana. When the soul sleeps, both Samana and Vyana are absorbed. Between Apana and Prana, Udana dwells, pervading all. Hence, Prana and Apana do not desert a sleeping person. In consequence of its controlling all the life-winds, the controlling breath is called Udana.

Hence, utterers of Brahman undergo penances which have myself for their goal. In the midst of all those life-breaths that swallow up one another and move within the body, blazes forth the fire called Vaiswanara made up of seven flames. The nose, the tongue, the eye, the skin, the ear which numbers the fifth, the mind, and the understanding,--these are the seven tongues of that Vaiswanara's flame. That which is smelt, that which is seen, that which is drunk, that which is touched, as also that which is heard, that which is thought of, and that which is understood,--these are the seven sorts of fuel for me. That which smells, that which eats, that which sees, that which touches, that which hears numbering the fifth; that which thinks, and that which understands,--these are the seven great officiating priests. Behold, O blessed one, learned sacrificers duly casting seven libations in seven ways in the seven fires, viz., that which is smelt, that which is drunk, that which is seen, that which is touched, as also that which is heard, that which is thought of, and that which is understood, create them in their own wombs. Earth, Wind, Ether, Water, and Light numbering as the fifth, Mind, and Understanding--these seven are called wombs (of all things). All the attributes which constitute the sacrificial offerings, enter into the attribute that is born of the fire, and having dwelt within that dwelling became reborn in their respective wombs. Thither also, viz., in that which generates all beings, they remain absorbed during the period for which dissolution lasts. From that is produced smell, from that is produced taste, from that is produced colour, and from that is produced touch; from that is produced sound; from that arises doubt; and from that is produced resolution. This is what is known as the sevenfold creation. It is in this very way that all this was comprehended by the ancients. By the three full and final libations, the full become full with light.'"

Footnotes

36:2 Avichakshanam is undiscerning, in the sense of the husband's not knowing that the interrogatrix as wife, has no other refuge than her lord with all his defects.

37:1 I follow Nilakantha. Telang adopts the views or Arjuna Misra and renders the first line as 'whatever acts are seized (by the touch, or seen, or heard, etc.') Grahyam, according to Nilakantha, implies those acts, like Diksha, etc, which are adopted with the aid of others.

37:2 This seat, says Nilakantha, is called Avimukta and lies between the eyebrows and the nose.

37:3 Nilakantha interprets this mystically. By Soma he understands the artery or duct called Ida, and by Agni the duct called Pingala. Dhira is Buddipreraka; vyavayam is sancharam. Dhirobhutani dharayan nityam vyavayam kurute is the order of the words. The sense is this: in this spot is seated Brahman; there Ida and Pingala meet; and there also is Vayu which urges the understanding and upholds all living creatures.

37:4 Yatra is not to be taken as a locative here. It is equivalent to yatah or for which.

37:5 Tasmin is taken, by Nilakantha as Apana sahite Prane.

37:6 Utkarshena anayati, hence Udana, says Nilakantha. The sense of the whole passage seems to be this. Worldly life is regulated by the life-breaths. These are attached to the Soul and lead to its individual manifestations. Udana controls all the breaths. Udana is controlled by penance. It is penance then that destroys the round of rebirths and leads to absorption into Brahman.

Section 21

"The Brahmana said, 'In this connection is cited the following ancient story. Do thou understand, of what kind the institution is of the ten Hotris (sacrificing priests). The ear, the skin, the two eyes, the tongue, the nose, the two feet, the two hands, the genital organ, the lower duct, and speech,--these, O beautiful one, are the ten sacrificing priests. Sound and touch, colour and taste, scent, speech, action, motion, and the discharge of vital seed, of urine and of excreta, are the ten libations. The points of the compass, Quarters, Wind, Sun, Moon, Earth, Fire, Vishnu, Indra, Prajapati, and Mitra,--these, O beautiful one, are the ten (sacrificial) fires. The ten organs (of knowledge and action) are the sacrificing priests. The libations, O beautiful one, are ten. The objects of the senses are the fuel that are cast into these ten fires, as also the mind, which is the ladle, and the wealth (viz., the good and bad acts of the sacrificer). What remains is the pure, highest knowledge. We have heard that all this universe was well differentiated (from Knowledge). All objects of knowledge are Mind. Knowledge only perceives (i.e., discovers the Mind without being attached to it). The knower (or Jiva), encased in subtle form, lives within the gross body that is produced by the vital seed. The bearer of the body is the Garhapatya fire. From that is produced another. Mind is the Ahavaniya fire. Into it is poured the oblation. From that was produced the Veda (or Word); (then was born Mind); Mind (desirous of creation) sets itself on the Veda (or the Word). Their arises form (or colour) undistinguished by particular colours. It runs towards the Mind.'"

"The Brahmana's wife said, 'Why did Word first arise and why did Mind arise afterwards, seeing that Word starts into existence after having been thought upon by Mind? Upon that authority can it be said that Mati (Prana) takes refuge in Mind. Why, again, in dreamless slumber, though separated from Mind, does not Prana apprehend (all objects)? What is that which restrains it then?'"

"The Brahmana said, 'The Apana breath, becoming the lord (i.e., bringing the Prana under its control), in consequence of such lordship over it, makes it identical with itself. That restrained motion of the Prana breath (which for the time becomes identical with that of the Apana) has been said to be the motion of the mind. Hence the mind is dependent upon Prana, not Prana upon the mind. Therefore, in dreamless slumber, upon the disappearance of mind, Prana does not disappear. But since thou askest me a question about word and mind, I shall, therefore, relate to thee a discourse between them. Both Word and Mind, repairing to the Soul of matter, asked him,--Do thou say who amongst us is superior. Do thou, O puissant one, dispel our doubt.--On that occasion, the holy one made this answer.--The mind undoubtedly (is superior). Unto him Word said,--'I yield to thee the fruition of all thy desires!'

"The Brahmana said, 'Know that I have two minds, immovable and movable. That which is immovable is, verily, with me; the movable is in your dominion. That mind is verily called movable which, in the form of Mantra, letter, or voice, is referable to your dominion. Hence, thou art superior (to the other mind which concerns itself with only the external world). But since, coming of thy own accord, O beautiful one, thou enterest into the engagement (about the fruition of all wishes), therefore, filling myself with breath, I utter thee. The goddess Word used always to dwell between Prana and Apana. But, O blessed one, sinking into Apana, though urged upwards, in consequence of becoming dissociated from Prana, she ran to Prajapati and said,--Be gratified with me, O holy one.--The Prana appeared, once more fostering Word. Hence, Word, encountering deep exhalation, never utters anything. Word always flows as endued with utterance or unendued with it. Amongst those two, Word without utterance is superior to Word with utterance. Like a cow endued with excellent milk, she (Word without utterance) yields diverse kinds of meaning. This one always yields the Eternal (viz., Emancipation), speaking of Brahman. O thou of beautiful smiles, Word is a cow, in consequence of her puissance which is both divine and not divine. Behold the distinction of these two subtle forms of Word that flow.'"

"The Brahmana's wife said, 'What did the goddess of Word then say, in days of old, when, though impelled by the Wish to speak, Speech could not come out?'"

"The Brahmana said, 'The Word that is generated in the body by Prana, then attains to Apana from Prana. Then transformed into Udana and issuing out of the body, envelops all the quarters, with Vyana. After that, she dwells in Samana. Even in this way did Word formerly speak. Hence Mind, in consequence of being immovable, is distinguished, and the goddess Word, in consequence of being movable, is also distinguished.'"

Footnotes

38:1 The meaning seems to be this: they who renounce sensuous objects can create them when they like. One casting off smell that has earth for its object can create earth when he likes.

38:2 What is stated in this passage is, shortly, this: the ear, etc, are the Hotris or sacrificing priests who are to pour libations on the sacrificial fire. The perceptions and functions of those organs constitute the Havi or libations that are to be poured. The points, wind, etc, are the Agni or sacred fires on which they are to be poured. These statements are recapitulated in verse 5. The objects of the senses, of the same as those in verse 3, are the fuel, previously described as Havi or libations, which are to be burnt off by being cast into the fires.

39:1 The Hridaya or heart is the Garhapatya fire. From it is produced another fire, the Ahavaniya, viz., the mind. 'The heart was pierced. From the heart arose mind, for the mind arose Chandramas,' is the declaration of the Sruti cited by Nilakantha. The Ahavaniya fire or mind is the mouth. Asyam ahavaniya is the Sruti. Annamayam hi Somya manas, apomayah pranah, tejomayi vak is the Sruti that bears upon this. Food or fire, poured into the mouth develops into speech or word. Vachaspati implies the Veda or word. First arises the word, the mind sets itself upon it, desirous of creation. This corresponds with the Mosaic Genesis.--'God said; let there be light, and there was light.' The word was first.

39:2 The last question seems to be this: in dreamless slumber, the mind disappears totally. If it is the mind upon which Prana rests, why does not Prana also disappear? It is seen to separate itself from mind, for it continues to exist while mind does not exist. If so, i.e., if existing, as it must be admitted to do, why does it not apprehend objects? What is it that restrains its powers of apprehension?

39:3 Bhutatmanam is ordinary Prajapati. Nilakantha takes it to mean here individual Jiva or self.

39:4 It is, through words that desirable fruits, visible and invisible, are acquired. Of course, word means both ordinary speech and Vedic Mantras.

40:1 The speaker is the Brahmana, which Nilakantha explains to mean 'the Brahmana named Manas or Mind'. Instead of such a learned interpretation, we may take it as implying that the Brahmana is repeating the answer which Bhutatman, i.e., Prajapati or Jiva, made to Word. The Brahmana is the real speaker. He recites the words of Jiva. Immovable, according to Nilakantha, means 'that which is seizable by the external senses'; and 'movable', that which is beyond the ken of the senses, such as heaven, etc. The external world being only a manifestation of the mind, it is spoken of here as identical with it. So, the ideas in the mind which are not due to the senses, are only the mind. This is the movable mind. That mind depends on word or the scriptures.

40:2 Telang gives a different version of this verse. I offer a verbal tendering, without attempting to explain it.

40:3 i.e., as noisy or noiseless.

40:4 I have given as close a verbal rendering of the passage as possible. The sense, however, is not very intelligible to me. The gloss of Nilakantha is as unintelligible as the text. Telang also has given a verbal rendering which differs from the above slightly. His foot-notes do not, I think, bring out the meaning at all. As regards the two vernacular versions, both are useless.

Section 22

"The Brahmana said, 'In this connection is cited the ancient story, O blessed one, of what the institution is of the seven sacrificing priests. The nose, the eye, the tongue, the skin, and the ear numbering the fifth, the mind, and the understanding,--these are the seven sacrificing priests standing distinctly from one another. Dwelling in subtle space, they do not perceive one another. Do thou, O beautiful one, know these sacrificing priests that are seven by their nature.'"

"The Brahmana's wife said, 'How is it that dwelling in subtle space, these do not perceive one another? What are their (respective) natures, O holy one? Do thou tell me this, O lord.'"

"The Brahmana said, 'Not knowing the qualities (of any object) is ignorance (of that object); while knowledge of the qualities is (called) knowledge (of the object which possesses those qualities). These seven never succeed in apprehending or knowing the qualities of one another. The tongue, the eye, the ear too, the skin, the mind, and the understanding, do not succeed in apprehending smells. It is the nose alone that apprehends them. The nose, the tongue, the ear also, the skin, the mind, and the understanding, never succeed in apprehending colours. It is the eye alone that apprehends them. The nose, the tongue, the eye too, the ear, the understanding, and the mind, never succeed in apprehending sensations of touch It is the skin alone that apprehends them. The nose, the tongue, the eye, the skin, the mind, and the understanding, never succeed in apprehending sounds. It is the ear alone that apprehends them. The nose, the tongue, the eye, the skin, the ear, and the understanding never succeed in apprehending doubt. It is the mind that apprehends it. The nose, the tongue, the eye, the skin, the ear, and the mind, never succeed in apprehending determination (certainty in respect of knowledge). It is the understanding alone that apprehends it. In this connection, is cited, O beautiful lady, this ancient narrative of a discourse between the senses and the mind.'

"The mind said, 'The nose does not smell without me. (Without me) the tongue does not apprehend taste. The eye does not seize colour, the skin does not feel touch, the ear does not apprehend sound, when deprived of me. I am the eternal and foremost one among all the elements. It always happens that destitute of myself, the senses never shine, like habitations empty of inmates or fires whose flames have been quenched. Without me, all creatures fail to apprehend qualities and objects, with even the senses exerting themselves, even as fuel that is wet and dry (failing to ignite a fire).'

"Hearing these words, the Senses said, 'Even this would be true as thou thinkest in this matter, if, indeed, thou couldst enjoy pleasures without either ourselves or our objects. What thou thinkest, would be true, if, when we are extinct, there be gratification and support of life, and a continuation of thy enjoyments, or, if, when we are absorbed and objects are existing, thou canst have thy enjoyments by thy desire alone, as truly as thou hast them with our aid. If, again, thou deemest thy power over our objects to be always complete, do thou then seize colour by the nose, and taste by the eye. Do thou also take smell by the ear, and sensations of touch by the tongue. Do thou also take sounds by the skin, and likewise touch by the understanding. They that are powerful do not own the dominion of any rules. Rules exist for those only that are weak. Do thou seize enjoyments unenjoyed before; it behoves thee not to enjoy what has been tasted before (by others). As a disciple repairs to a preceptor for the sake of (acquiring) the Srutis, and then, having acquired the Srutis, dwells on their import (by obeying their injunctions), even so dost thou regard as thine those objects which are shown by us, past or future, in sleep or in wakefulness. Of creatures, again, that are of little intelligence, when their mind becomes distracted and cheerless, life is seen to be upheld upon our objects discharging their functions. It is seen also that a creature, after having formed even innumerable purposes and indulged in dreams, when afflicted by the desire to enjoy, runs to objects of sense at once. One entering upon enjoyments depending on mental purposes alone and unconnected with actual objects of sense, always meets with death upon the exhaustion of the life-breaths, like an enkindled fire upon the exhaustion of fuel. True it is that we have connections with our respective attributes; true it is, we have no knowledge of one another's attributes. But without us thou canst have no perception. Without us no happiness can come to thee.'"

Footnotes

41:1 The correct reading is cha after arthan and not twam after it. Hence, the Senses say that, without ourselves and without those which are our objects, thou canst not have thy enjoyments.'

42:1 Thus creatures may exist through us, even though mind may be out of order.

42:2 Both mental purposes and dreams having failed to gratify him.

Section 23

"The Brahmana said, 'In this connection, O blessed lady, is cited the ancient story of what kind the institution is of the five sacrificing priests. The learned know this to be a great principle that Prana and Apana and Udana and Samana and Vyana are the five sacrificing priests.'"

"The Brahmana's wife said, 'That naturally there are seven sacrificing priests is what was my former conviction. Let the great principle be declared to 'me as to how, verily, the number is five of the sacrificing priests.'"

'The Brahmana said, 'The wind nursed by Prana afterwards takes birth in Apana. The wind nursed in Apana then becomes developed into Vyana. Nursed by Vyana, the wind is then developed into Udana. Nursed in Udana, the wind is then generated as Samana. Those good beings in days of yore asked the first-born Grandsire, saying--Do thou say who amongst us is the foremost. He (whom thou wilt indicate) will be our chief.'

"Brahmana said, 'He upon whose extinction all the life-breaths become extinct in the bodies of living creatures, he upon whose moving they move, is verily the foremost (among you). Do ye go where ye like.'

"Prana said, 'Upon my extinction all the life-breaths become extinct in the bodies of living creatures. Upon my moving they once more move. I am (therefore) the foremost. Behold, I go into extinction!'

"The Brahmana continued, 'Prana then became extinct and once more moved about. Then Samana and Udana also, O blessed one, said these words--Thou dost not dwell here, pervading all this, as we do. Thou art not the foremost amongst us, O Prana. (Only) Apana is under thy dominion. Prana then moved about, and unto him Apana spoke.'

"Apana said, 'When I become extinct, all the life-winds become extinct in the bodies of living creatures. When I move about, they again move about. I am, therefore, the foremost. Behold, I go into extinction!'

"The Brahmana continued, 'Unto Apana who said so, both Vyana and Udana said--O Apana, thou art not the foremost. (Only) Prana is under thy dominion. Then Apana began to move about. Vyana once more addressed him saying, I am the foremost of all (the life-winds). Listen, for what reason. When I become extinct, all the life-winds become extinct in the bodies of living creatures. When I move about, they once more move about. I am (therefore) the foremost. Behold, I go into extinction!'

"The Brahmana continued, 'Then Vyana went into extinction and once more began to move about. At this, Prana and Apana and Udana and Samana addressed him, saying, 'Thou art not the foremost among us, O Vyana! (Only) Samana is under thy dominion--Vyana then began to move about and Samana said unto him,--I am the foremost of you all. Listen, for what reason. When I become extinct, all the life-winds become extinct in the bodies of living creatures. When I begin to move about, they once more move about. Hence, I am the foremost. Behold, I go into extinction! Then Samana began to move about. Unto him Udana said, I am the foremost of all the life-winds. Listen, for what reason. When I become extinct, all the life-winds become extinct in the bodies of living creatures. When I move about they once more move about. Hence, I am the foremost. Behold, I go into extinction!--Then Udana, after having gone into extinction, began once more to move about, Prana and Apana and Samana and Vyana said, unto him, O Udana, thou art not the foremost one among us, only Vyana is under thy dominion.'

"The Brahmana continued, 'Unto them assembled together, the Lord of creatures, Brahma, said, 'No one of you is superior to others. Ye are all endued with particular attributes. All are foremost in their own spheres, and all possess special attributes. Thus said unto them, that were assembled together, the Lord of all creatures. There is one that is unmoving, and one that is moving. In consequence of special attributes, there are five life-winds. My own self is one. That one accumulates into many forms. Becoming friendly unto one another, and gratifying one another, depart in peace. Blessings to ye, do ye uphold one another!'"

Section 24

"The Brahmana said, 'In this connection is cited the ancient story of the discourse between Narada and the Rishi Devamata.'

"Devamata said, 'What verily, comes first into existence, of a creature that takes birth? Is it Prana, or Apana, or Samana, or Vyana, or Udana?'

"Narada said, 'By whatever the creature is created, that first comes unto him which is other (or separate from him). The life winds are to be known as existing in pairs, viz., those that move transversely, upwards, and downwards.'

"Devamata said, 'By whom (among the life-winds) is a creature produced? Who (amongst) them comes first? Do thou tell me what the pairs are of the life-winds, that move transversely, upwards, and downwards.'

"Narada said, 'From Sankalpa (wish) arises Pleasure. It also arises from sound. It arises also from taste; it arises too from colour. From the semen, united with blood, first flows Prana. Upon the semen being modified by Prana, flows Apana. Pleasure arises from the semen as well. It arises from taste also. This is the form (effect) of Udana. Pleasure is produced from union. Semen is generated by desire. From desire is produced the menstrual flow. In the union of semen and blood, generated by Samana and Vyana, the pair that consists of Prana and Apana, enters, moving transversely and upwards, Vyana and Samana both form a pair that moves transversely. Agni (fire) is all the deities. Even this is the teaching of the Veda. The knowledge of Agni arises in a Brahmana with intelligence. The smoke of that fire is of the form of (the attribute called) Darkness. The attribute that is known by the name of Passion is in its ashes. The quality of goodness arises from that portion of the fire into which the oblation is poured. They that are conversant with sacrifices know that Samana and Vyana are from the attribute of Goodness. Prana and Apana are portions of the oblation (of clarified butter). Between them is the Fire. That is the excellent form (or seat) of Udana, as the Brahmanas know. Listen as I say which is distinct from the pairs. Day and Night constitute a pair. Between them is the Fire. That is the excellent seat of Udana as the Brahmanas know. The existent and the non-existent form a pair. Between them is the Fire. That is the excellent seat of Udana as the Brahmanas know. First is Samana; then Vyana. The latter's function is managed through it (viz., Samana). Then, secondly, Samana once more comes into operation. Only Vyana exists for tranquillity. Tranquillity is eternal Brahman. This is the excellent seat of Udana as the Brahmanas know.'"

Footnotes

44:1 The reading sarvam in the second line is incorrect, though Nilakantha adopts it. The different portions of the fire are indicated as the different attributes. The smoke is of the form of Darkness (Tamas): the ashes are the attributes of Passion; while the blazing flame, that into which the oblation is thrown, is the attribute of Goodness.

Section 25

"The Brahmana said, 'In this connection is recited the ancient story of what the institution is of the Chaturhotra (sacrifice). The ordinances are now being duly declared of that in its entirety. Listen to me, O amiable lady, as I declare this wonderful mystery. The agent, the instrument, the action and Emancipation,--these, O beautiful lady, are the four sacrificing priests by whom the universe is enveloped. Hear in its entirety the assignment of causes (relating to this topic). The nose, the tongue, the eye, the skin, the ear numbering the fifth, the mind, and the understanding,--these seven should be understood as being caused by (the knowledge of) qualities. Smell, taste, colour, sound, touch, numbering the fifth, the objects of the mind, and the objects of the understanding, these seven are caused by action. He who smells, he who eats, he who sees, he who speaks, he who hears, numbering the fifth, he who thinks, and he who understands--these seven should be known as caused by the agent. Possessed of qualities, these enjoy their own qualities, agreeable or disagreeable. As regards the Soul, that is destitute of qualities. These seven are the causes of Emancipation. With them that are learned and possessed of sufficient understanding, the qualities, which are in the position of deities, eat the oblations, each in its proper place, and agreeably to what has been ordained. The person who is destitute of learning, eating diverse kind of food, becomes seized with the sense of mineness. Digesting food for himself, he becomes ruined through the sense of mineness. The eating of food that should not be eaten, and the drinking of wine, ruin him. He destroys the food (he takes), and having destroyed that food, he becomes destroyed himself. The man of learning, however, being possessed of puissance, destroys his food for reproducing it. The minutest transgression does not arise in him from the food he takes. Whatever is thought of by the mind, whatever is uttered by speech, whatever is heard by the ear, whatever is seen by the eye, whatever is touched by the (sense of) touch, whatever is smelt by the nose, constitute oblations of clarified butter which should all, after restraining the senses with the mind numbering the sixth, be poured into that fire of high merits which burns within the body, viz., the Soul. The sacrifice constituted by Yoga is going on as regards myself. The spring whence that sacrifice proceeds is that which yields the fire of knowledge. The upward life-wind Prana is the Stotra of that sacrifice. The downward life-wind Apana is its Sastra. The renunciation of everything is the excellent Dakshina of that sacrifice. Consciousness, Mind, and Understanding--these becoming Brahma, are its Hotri, Adhwaryyu, and Udgatri. The Prasastri, his Sastra, is truth. Cessation of separate existence (or Emancipation) is the Dakshina. In this connection, people conversant with Narayana recite some Richs. Unto the divine Narayana were animals offered in days of yore.Then are sung some Samanas. On that topic occurs an authority. O timid one, know that the divine Narayana is the soul of all.'"

Footnotes

45:1 I give a close rendering of these verses, without endeavouring to bring out the sense as explained by the commentators. The printed texts are not correct. The text adopted by Nilakantha differs from that of Arjuna Misra. The very order of the verses is not uniform in all the texts.

45:2 'These' refers to action, agent and instrument. The qualities of which they are possessed are goodness, passion, and darkness.

45:3 What is stated in these two verses is this: it is the Senses that enjoy; and not the Soul. This is well known to those that are learned. On the other hand, those that are not learned, regard this or that to be theirs, when in reality they are different from them. They are their selves, and not their senses, although they take themselves for the latter, ignorantly identifying themselves with things which they are not.

46:1 What is stated here is this: Restraining the senses and the mind, the objects of those senses and the mind should be poured as libations on the sacred fire of the Soul that is within the body.

46:2 i.e., truth is the Sastra of the Prasastri.

46:3 Narayana is taken by Nilakantha to stand here for either the Veda or the Soul. The animals offered up to Narayana in days of old were the senses offered up as sacrifices.

Section 26

"The Brahmana said, 'There is one Ruler. There is no second beside him. He that is Ruler resides in the heart. I shall speak now of him. Impelled by

Him, I move as directed, like water along an inclined plane. There is one Preceptor. There is no second beside him. He resides in the heart, and of him I shall now speak. Be instructed by that preceptor; they who are always endued with feelings of animosity are like snakes. There is one kinsman. There is no second beside him. He resides in the heart of him I shall now speak. Instructed by him, kinsmen become possessed of kinsmen, and the seven Rishis, O son of Pritha, shine in the firmament. There is one dispeller. There is no second beside him. He resides in the heart. Of him I shall now speak. Having lived with that instructor under the proper mode of living, Sakra attained to the sovereignty of all the worlds. There is one enemy. There is no second beside him. He resides in the heart. Of him I shall now speak. Instructed by that preceptor all snakes in the world are always endued with feelings of animosity. In this connection is cited the ancient story of the instruction of the snakes, the deities, and the Rishis by the Lord of all creatures. The deities and the Rishis, the snakes, and the Asuras, seated around the Lord of all creatures, asked him, saying,--Let that which is highly beneficial for us be declared. Unto them that enquired about what is highly beneficial, the holy one uttered only the word Om, which is Brahman in one syllable. Hearing this, they ran away in various directions. Amongst them that thus ran in all directions from desire of self-instruction, the disposition first arose in snakes of biting. Of the Asuras, the disposition, born of their nature for ostentations, pride arose. The deities betook themselves to gifts, and the great Rishis to self-restraint. Having repaired to one teacher, and having been instructed (refined) by one word, the snakes, the deities, the Rishis, and the Danavas, all betook themselves to diverse different dispositions. It is that one who hears himself when speaking, and apprehends it duly. Once, again, is that heard from him when he speaks. There is no second preceptor. It is in obedience to his counsels that action afterwards flows. The instructor, the apprehender, the hearer, and the enemy, are pleased within the heart. By acting sinfully in the world it is he that becomes a person of sinful deeds. By acting auspiciously in the world, it is he who becomes a person of auspicious deeds. It is he who becomes a person of unrestrained conduct by becoming addicted to the pleasures of sense, impelled by desire. It is he who becomes a Brahmacharin by always devoting himself to the subjugation of his senses. It is he, again, that casts off vows and actions and takes refuge on Brahman alone. By moving in the world, identifying himself the while with Brahman, he becomes a Brahmacharin. Brahman. is his fuel; Brahman is his fire; Brahman is his origin; Brahman is his water; Brahman is his preceptor: he is rapt in Brahman. Brahmacharyya is even so subtle, as understood by the wise. Having understood it, they betook themselves to it, instructed by the Kshetrajna!'"

Footnotes

46:4 Srota here means preceptor or dispeller of doubts. Amaratwam is the status of the immortal head of all.

47:1 I think Telang is not correct in his rendering of this verse. What is stated here is plain, viz., that it is He who is the preceptor and the disciple. Ayam srinoti,--'prochyamanam grihnati,--'tat prichcchatah ato bhuyas anye srinanti is the grammar of the construction. The conclusion then comes--'gururanyo na vidyate'.

47:2 One who understands the truth.

Section 27

"The Brahmana said, 'Having crossed that impassable fastness (the world) which has purposes for its gadflies and mosquitoes, grief and joy for its cold and heat, heedlessness for its blinding darkness, cupidity and diseases for its reptiles, wealth for its one danger on the road, and lust and wrath its robbers, I have entered the extensive forest of (Brahman)'.

"The wife of the Brahmana said, 'Where is that foremost, O thou of great wisdom? What are its trees? What its rivers? What its mountains and hills? How far is that forest?'

"The Brahmana said, 'There exists nothing that is separate from it. There is nothing more delightful than it. There is nothing that is unseparated from it.

There is nothing more afflicting than it. There is nothing smaller than that. There is nothing vaster than that. There is nothing minuter than that. There is no happiness that can resemble it. Regenerate persons, entering into it, at once transcend both joy and sorrow. They (then) never stand in fear of any creature, nor does any creature stand in fear of them. In that forest are seven large trees, seven fruits, and seven guests. There are seven hermitages, seven (forms of) Yoga concentration, and seven (forms) of initiation. Even this a description of that forest. The trees which stand filling that forest, produce excellent flowers and fruits of five colours. The trees which stand there filling that forest, produce flowers and fruits that are of excellent colours and that are, besides, of two kinds. The trees which stand there filling that forest, produce flowers and fruits that are endued with fragrance and that are, besides, of two colours. The trees which stand there filling that forest, produce flowers and fruits that are possessed of fragrance and that are, besides, of one colour. The two trees which stand filling that forest, produce many flowers and fruits that are of unmanifest colours. There is one fire here, possessed of a good mind. That is connected with Brahmana. The five senses are the fuel here. The seven forms of Emancipation flowing from them are the seven forms of Initiation. The qualities are the fruits, and the guests eat those fruits. There, in diverse places, the great Rishis accept hospitality. When they, having been worshipped, become annihilated, then another forest shines forth. In that forest, Intelligence is the tree; Emancipation is the fruit; Tranquillity is the shade of which it is possessed. It has knowledge for its resting house, contentment for its water, and the Kshetrajna for its sun. Its end cannot be ascertained upwards, downwards, or horizontally. Seven females always dwell there, with faces downwards, possessed of effulgence, and endued with the cause of generations. They take up all the different tastes from all creatures, even as inconstancy sucks up truth. In that itself dwell, and from that emerge, the seven Rishis who are crowned with ascetic success, with those seven having Vasishtha for their foremost. Glory, effulgence, greatness, enlightenment, victory, perfection, and energy, these seven always follow this same like rays following the sun. Hills and mountains also exist there, collected together; and rivers and streams bearing waters in their course, waters that are born of Brahma. And there happens a confluence also of streams in the secluded spot for sacrifice. Thence those that are contented with their own souls proceed to the

Grandsire. Those whose wishes have been reduced, whose wishes have been directed to excellent vows, and whose sins have been burnt off by penances, merging themselves in their souls, succeed in attaining to Brahman. Tranquillity is praised by those who are conversant with the forest of knowledge. Keeping that forest in view, they take birth so as not to lose courage. Even such is that sacred forest that is understood by Brahmanas, and understanding it, they live (in accordance with the ordinance), directed by the Kshetrajna.'"

Footnotes

48:1 The seven large trees are the five senses, the mind, and the understanding. The fruits are the pleasures and pains derived from or through them. The guests are the powers of each sense, for it is they that receive those pleasures and pains. The hermitages are those very trees under which the guests take shelter. The seven forms of Yoga are the extinctions of the seven senses. The seven forms of initiation are the repudiation, one after another, of the actions of the seven senses.

Section 28

"The Brahmana said, 'I do not smell scents. I do not perceive tastes. I do not see colours. I do not touch. I do not likewise hear the diverse sounds (that arise). Nor do I entertain purposes of any kind. It is Nature that desires such objects as are liked; it is Nature that hates such objects as are disliked. Desire and aversion spring from Nature, after the manner of the upward and the downward life-winds when souls have entered animate bodies. Separated from them are others; in them are eternal dispositions; (these as also) the soul of all creatures, Yogins would behold in the body. Dwelling in that, I am never attached to anything through desire and wrath, and decrepitude and death. Not having any desire for any object of desire, and not having any aversion for any evil, there is no taint on my natures, as there is no taint of a drop of water on (the leaves of) the lotus. Of this constant (principle) which looks upon diverse natures, they are inconstant possessions. Though actions are performed, yet the assemblage of enjoyments does not attach itself to them, even as the assemblage of rays of the sun does not attach to the sky. In this connection is recited an ancient story of a discourse between an Adhwaryu and a Yati. Do thou hear it, O glorious lady. Beholding an animal sprinkled with water at a sacrificial ceremony, a Yati said unto the Adhwaryu seated there these words in censure,--This is destruction of life! unto him the Adhwaryu said in reply,--This goat will not be destroyed. The animal (sacrificed) meets with great good, if the Vedic declaration on this subject be true. That part of this animal which is of earth will go to earth. That part of this one which is born of water, will enter into water. His eye will enter the sun; his ear will enter the different points of the horizon; his life-winds will enter the sky. I who adhere to the scriptures incur no fault (by assisting at the killing of this animal).'

"The Yati said, 'If thou beholdest such good to the goat in this dissociation with (his) life-winds, then this sacrifice is for the goat. What need hast thou for it? Let the brother, father, mother, and friend (of this goat) give thee their approval in this. Taking him (to them) do thou consult them. This goat is especially dependent. It behoveth thee to see them who can give their consent in this. After hearing their consent; the matter will become fit for consideration. The life-winds of this goat have been made to return to their respective sources. Only the inanimate body remains behind. This is what I think. Of those who wish to enjoy felicity by means of the inanimate body (of an animal) which is comparable with fuel, the fuel (of sacrifice) is after all the animal himself. Abstention from cruelty is the foremost of all deities. Even this is the teaching of the elders. We know this is the proposition, viz.,--No slaughter (of living creatures).--If I say anything further, (it will then appear that) diverse kinds of faulty actions are capable of being done by thee. Always abstaining from cruelty to all creatures is what meets with our approbation. We establish this from what is directly perceptible. We do not rely on what is beyond direct perception.'

"The Adhwaryu said, 'Thou enjoyest the properties of smell which belong to the earth. Thou drinkest the tastes which appertain to water. Thou seest colours which belong to lighted bodies. Thou touchest the properties which, have their origin in wind. Thou hearest the sounds which have their origin in space (or ether). Thou thinkest thoughts with the mind. All these entities, thou art of opinion, have life. Thou dost not then abstain from taking life. Really, thou art engaged in slaughter. There can be no movement without slaughter. Or, what dost thou think, O regenerate one.'

"The Yati said, 'The Indestructible and the Destructible constitute the double manifestation of the soul. Of these the Indestructible is existed. The Destructible is said to be exceedingly non-existent. The life-wind, the tongue, the mind, the quality of goodness, along with the quality of passion, are all existent. The Atman is above these forms and hence is without duality and hope. As regards one that is freed from these existent objects, that transcends all pairs of opposites, that does not cherish any expectation, that is alike to all creatures, that is liberated from the idea of meum, that has subjugated his self, and that is released from all his surroundings,--for him no fear exists from any source!'

"The Adhwaryu said, 'O foremost of intelligent men, one should reside with those that are good. Hearing thy opinion my understanding shines with light. O illustrious one, I come to thee, believing thee to be a god; and I say I have no fault, O regenerate one, by performing these rites with the aid of Mantras!'

"The Brahmana continued, 'With this conclusion, the Yati remained silent after this. The Adhwaryu also proceeded with the great sacrifice, freed from delusion. The Brahmanas understand Emancipation, which is exceedingly subtle, to be of this kind and having understood it, they live accordingly directed by the Kshetrajna, that beholder of all topics.'"

Footnotes

49:1 The correct reading is bhavantyanityah and vahuswabhavan.

50:1 Swabhava is explained by Nilakantha as sutaram abhava.

50:2 The sense seems to be this; the life-winds indicate the operations of the several organs of action: the tongue, which stands here for all the organs of perception, of the sensual perceptions; the mind, of all the internal operations; the quality of goodness, of all pleasure; and the quality of passion, of all kinds of pain. These, therefore include the whole external and the internal worlds. He that is free from these, transcends sin, for sin is destroyed by freedom from these, knowledge being the means of attaining to that freedom.

50:3 'I have no fault etc.'--The sense seems to be that by doing these rites with the aid of Mantras I have done that which has been approved from ages pst by those who have always been regarded wise. My eyes, however, have now been opened by thee. I should not be held responsible for what I did while I was ignorant.

Section 29

"The Brahmana said, 'In this connection is cited the ancient story, O lady, of the discourse between Karttaviryya and the Ocean. There was a king of the name of Karttaviryya-Arjuna who was endued with a thousand arms. He conquered, with his bow, the Earth, extending to the shores of the ocean. It has been heard by us that, once on a time, as he was walking on the shores of the sea, proud of his might, he showered hundreds of shafts on that vast receptacle of waters. The Ocean, bowing down unto him, said, with joined hands,--Do not, O hero, shoot thy shafts (at me)! Say, what shall I do to thee. With these mighty arrows shot by thee, those creatures which have taken shelter in me are being killed, O tiger among kings. Do thou, O lord, grant them security.'

"Arjuna said, 'If any wielder of the bow exists that is equal to me in battle, and that would stand against me in the field, do thou name him to me!'

"The Ocean said, If thou hast heard, O king, of the great Rishi Jamadagni, his son is competent to duly receive thee as a guest.--Then that king proceeded, filled with great wrath. Arrived at that retreat, he found Rama himself. With his kinsmen he began to do many acts that were hostile to Rama, and caused much trouble to that high-souled hero. Then the energy, which was immeasurable of Rama blazed forth, burning the troops of the foe, O lotus-eyed one. Taking up his battle-axe, Rama suddenly put forth his power, and hacked that thousand-armed hero, like a tree of many branches. Beholding him slain and prostrated on the earth, all his kinsmen, uniting together, and taking up their darts, rushed at Rama, who was then seated, from all sides. Rama also, taking up his bow and quickly ascending on his car, shot showers of arrows and chastised the army of the king. Then, some of the Kshatriyas, afflicted with the terror of Jamadagni's son, entered mountain-fastnesses, like deer afflicted by the lion. Of them that were unable, through fear of Rama, to discharge the duties ordained for their order, the progeny became Vrishalas owing to their inability to find Brahmanas. In this way Dravidas and Abhiras and Pundras, together with the Savaras, became Vrishalas through those men who had Kshatriya duties assigned to them (in consequence of their birth), falling away (from those duties). Then the Kshatriyas that were begotten by the Brahmanas upon Kshatriya women that had lost their heroic children, were repeatedly destroyed by Jamadagni's son. The slaughter proceeded one and twenty times. At its conclusion a bodiless voice, sweet and proceeding from heaven, and which was heard by all people, spoke to Rama, 'O Rama, O Rama, desist! What met it dost thou see, O son, in thus destroying repeatedly these inferior Kshatriyas?' In this way, O blessed dame, his grandsires, headed by Richika, addressed that high-souled one, saying. 'Do thou desist.' Rama, however, unable to forgive the slaughter of his sire, replied unto those Rishis saying, 'It behoves you not to forbid me.' The Pitris then said, 'O foremost of all victorious men, it behoves thee not to slay these inferior Kshatriyas. It is not proper that thyself, being a Brahmana, should slay these kings.'"

Footnotes

51:1 Kshatriyas always require Brahmanas for assisting them in their acts. These particular Kshatriyas, through fear of Rama, fled to the forests and mountains. They could not, accordingly, find Brahmanas for assisting them. Their children, therefore, fell away from the status of Kshatriyas and became Vrishalas or Sudras.

Section 30

"The Pitris said, 'In this connection is cited this old history. Having heard it, thou shouldst act according to it, O foremost of all regenerate persons. There was a royal sage of the name Alarka endued with the austerest of penances. He was conversant with all duties, truthful in speech, of high soul, and exceedingly firm in his vows. Having, with his bow, conquered the whole Earth extending to the seas, and thereby achieved an exceedingly difficult feat, he set his mind on that which is subtle. While sitting at the root of a tree, his thoughts, O thou of great intelligence, abandoning all those great feats, turned towards that which is subtle.'

"Alarka said, 'My mind has become strong. Having conquered the mind, one's conquest becomes permanent. Though surrounded by foes, I shall (henceforth) shoot my arrows at other objects. Since in consequence of its unsteadiness, it sets all mortals to accomplish acts, I shall shoot very sharp-pointed shafts at the mind.'

"The mind said, 'These arrows, O Alarka, will never pierce me through. They will pierce only thy own vital parts, Thy vital parts being pierced, thou shalt die. Do thou look out for other arrows with which to destroy me.' Hearing these words and reflecting upon them, he said as follows.

"Alarka said, 'Smelling very many perfumes, the nose hankers after them only. Hence I shall shoot whetted arrows at the nose.'

"The nose said, 'These arrows will never cross through me, O Alarka. They will pierce only thy own vital parts, and thy vital parts being pierced, thou shalt die. Do thou look for other arrows with which to destroy me.'

Hearing these words and reflecting upon them, he said as follows.

"Alarka said, This one (viz., the tongue), enjoying savoury tastes, hankers after them only. Hence I shall shoot whetted shafts at the tongue.'

"The tongue said, 'These arrows, O Alarka, will not cross through me. They will only pierce thy own vital parts and thy vital parts being pierced, thou shalt die. Do thou look for other arrows with which to destroy me.' Hearing these words and reflecting upon them, he said as follows.

"Alarka said, 'The skin, touching diverse objects of touch, hankers after them only. Hence, I shall tear off the skin with diverse arrows equipt with the feathers of the Kanka.'

"The skin said, 'These arrows will not, O Alarka, cross through me. They will pierce thy own vital parts only, and thy vital parts being pierced, thou shalt die. Do thou look for other arrows with which to destroy me.' Hearing these words and reflecting on them, he said as follows.

"Alarka said, 'Hearing diverse sounds, (the ear) hankers after them only. Hence, I shall shoot whetted shafts at the ear.'

"The ear said, 'These arrows will not, O Alarka, cross through me. They will pierce thy own vital parts only, and thy vital parts being pierced, thou shalt die. Do thou then look for other arrows with which to destroy me.' Hearing these words and reflecting upon them, he said as follows.

"Alarka said, 'Seeing many colours, the eye hankers after them only. Hence, I shall destroy the eye with sharp-pointed arrows.'

"The eye said. 'These arrows will not, O Alarka, cross through me at all. They will pierce thy own vital parts only, and thy vital parts being pierced, thou shalt die. Do thou then look for other arrows with which to destroy me!' Hearing these words and reflecting upon them, he said as follows.

"Alarka said, 'This (viz., the understanding) forms many determinations with the aid of ratiocination. Hence, I shall shoot whetted arrows at the understanding.'

"The understanding said, 'These arrows will not, O Alarka, cross through me at all. They will pierce thy vital parts only, and thy vital parts being pierced, thou shalt die. Do thou then look for other arrows with which to destroy me!'

"The Brahmana continued, 'Then Alarka, employing himself, even there, on penances difficult to perform and exceedingly austere, failed to obtain, by the high power (of his penances) arrows for casting at these seven. Endued with puissance, he then, with mind well concentrated, began to reflect. Then O best of regenerate ones, Alarka, that foremost of intelligent men, having reflected for a long time, failed to obtain anything better than Yoga. Setting his mind on one object, he remained perfectly still, engaged in Yoga. Endued with energy, he quickly slew all the senses with one arrow, having entered by Yoga into his soul and thereby attained to the highest success. Filled with wonder, that royal sage then sang this verse: Alas, it is a pity that we should have accomplished all acts that are external! Alas, that we should have, endued with the thirst for enjoyment, courted (the pleasures of) sovereignty before now! I have learnt this afterwards. There is no happiness that is higher than Yoga.--Do thou know this, O Rama. Cease to slay the Kshatriyas. Do thou practise the austerest of penances. Thou wilt then attain to what is good.--Thus addressed by his grandsires, Jamadagni's son practised the austerest penances, and having practised them, that highly blessed one attained to that success which is difficult to reach.'"

Footnotes

52:1 Kshatriya-bandhu always implies low or inferior Kshatriyas, as Brahma-bandhu implies low or inferior Brahmanas. The expression, very probably, is similar to Brahman-sangat in current Bengali. It does not surely mean 'kinsmen of Kshatriyas'.

53:1 The vocative, 'O foremost of regenerate ones' applies to Jamadagni's son. The narration is that of the Pitris. All the copies, however, represent this as the Brahmana's speech to his wife. Indeed, the Brahmana is only reciting to his wife the speech of the Pitris to Rama. The Yoga here spoken of is, as Nilakantha explains the Raja-Yoga. Previously, Alarka had been bent upon Hatha-Yoga which frequently ends in the destruction of the person practising it.

Section 31

"The Brahmana said, 'There are three foes in the world. They are said to be ninefold, agreeably to their qualities. Exultation, satisfaction, and joy,--these three qualities appertain to Goodness. Cupidity, wrath, and hatred, these three qualities are said to appertain to Passion. Lassitude, procrastination, and delusion, these three qualities appertain to darkness. Cutting these with showers of arrows, the man of intelligence, free from procrastination, possessed of a tranquil soul, and with his senses under subjection, ventures to vanquish others. In this connection, persons conversant with (the occurrence of) ancient cycles recite some verses which were sung in days of old by king Amvarisha who had acquired a tranquil soul. When diverse kinds of faults were in the ascendant and when the righteous were afflicted, Amvarisha of great fame put forth his strength for assuming sovereignty. Subduing his own faults and worshipping the righteous, he attained to great success and sang these verses.--I have subdued many faults. I have killed all foes. But there is one, the greatest, vice which deserves to be destroyed but which has not been destroyed by me! Urged by that fault, this Jiva fails to attain to freedom from desire. Afflicted by desire, one runs into ditches without knowing it. Urged by that fault, one indulges in acts that are forbidden. Do thou cut off, cut off, that cupidity with sharp-edged swords. From cupidity arise desires. From desire flows anxiety. The man who yields to desire acquires many qualities that appertain to passion. When these have been acquired, he gets many qualities that appertain to Darkness. In consequence of those qualities, he repeatedly takes birth, with the bonds of body united, and is impelled to action. Upon the expiration of life, with body becoming dismembered and scattered, he once meets with death which is due to birth itself. Hence, duly understanding this, and subduing cupidity by intelligence, one should desire for sovereignty in one's soul. This is (true) sovereignty. There is no other sovereignty here. The soul, properly understood, is the king. Even these were the verses sung by king Ambarisha of great celebrity, on the subject of sovereignty which he kept before him,--that king who had cut off the one foremost fault viz., cupidity.'"

Footnotes

54:1 Praharsha, rendered 'exultation', is explained by Nilakantha as the joy that is felt at the certainty of attaining what is desired. Priti is that satisfaction which is felt when the object desired is attained. Ananda is what arises while enjoying the attained object.

54:2 The sense seems to be this. Having first conquered the internal foes mentioned, the man of intelligence, bent on effecting his deliverance, should then seek to vanquish all external foes standing in his way.

54:3 Nilakantha explains that dosha here refers to attachment, cupidity and the rest; while Sadhu implies not men but the virtues of tranquillity and the rest.

Section 32

"The Brahmana said, 'In this connection is cited the old narrative, O lady, of the discourse between a Brahmana and (king) Janaka. King Janaka (on a certain occasion), desirous of punishing him, said unto a Brahmana who had become guilty of some offence, 'Thou shalt not dwell within my dominions.' Thus addressed, the Brahmana replied unto that best of kings, saying, 'Tell me, O king, what the limits are of the territories subject to thee. I desire, O lord, to dwell within the dominions of another king. Verily, I wish to obey thy behest, O lord of Earth, agreeably to the scriptures.--Thus addressed by that celebrated Brahmana, the king, hearing repeated and hot sighs, said not a word in reply. Like the planet Rahu overwhelming the Sun, a cloudedness of understanding suddenly overwhelmed that king of immeasurable energy as he sat plunged in thought. When that cloudedness of understanding passed away and the king became comforted, he spoke after a short while these words unto that Brahmana.'

"Janaka said, 'Although a (large) inhabited tract is subject to me within this ancestral kingdom of mine, yet I fail to find my dominion, searching through the whole Earth. When I failed to find it on the Earth, I then searched Mithila (for it). When I failed to find it in Mithila, I then searched for it among my own children. When I failed to find it even there, a cloudedness of understanding came over me. After that cloudedness of understanding passed away, intelligence came back to me. Then I thought that I have no dominion, or that everything is my dominion. Even this body is not mine, or the whole Earth is mine. At the same time, O best of regenerate persons, I think that that is as much mine as it is of others. Do thou, therefore, dwell (here) as long as thy choice leads thee, and do thou enjoy as long as thou pleasest.'

"The Brahmana said, 'When there is a large inhabited tract in thy ancestral kingdom, tell me, depending upon what understanding, has the idea of meum been got rid of by thee. What also is that understanding depending upon which thou hast come to the conclusion that everything constitutes thy dominion? What, indeed, is the notion through which thou hast no dominion, or everything is thy dominion?'

"Janaka said, 'All conditions here, in all affairs, have been understood by me to be terminable. Hence, I could not find that which should be called mine. (Considering) whose is this, I thought of the Vedic text about anybody's property, I could not, therefore, find, by my understanding, what should be (called) mine. Depending upon this notion, I got rid of idea of mineness. Hear now what that notion is depending upon which I came to the conclusion that I have dominion everywhere. I do not desire for my own self those smells that are even in my nose. Therefore, the earth, subjugated by me, is always subject to me. I do not desire for my own self those tastes that exist in contact with even my tongue. Therefore, water, subjugated by me, is always subject to me. I do not desire for my own self the colour or light that appertains to my eye. Therefore, light subjugated by me, is always subject to me. I do not desire for my own self those sensations of touch which are in contact with even my skin. Therefore, the wind, subjugated by me, is always subject to me. I do not desire for my own self those sounds which are in contact with even my ear. Therefore sounds, subjugated by me, are always subject to me. I do not desire for my own self the mind that is always in my mind. Therefore the mind, subjugated by me, is subject to me. All these acts of mine are for the sake of the deities, the Pitris, the Bhutas, together with guests. --The Brahmana then, smiling, once more said unto Janaka,--Know that I am Dharma, who have come here today for examining thee. Thou art verily the one person for setting this wheel in motion, this wheel that has the quality of Goodness for its circumference, Brahmin for its nave, and the understanding for its spokes, and which never turns back!'"

Footnotes

55:1 think Telang renders this verse wrongly. Samhatadehabandhanah does not mean 'with bodily frame destroyed' but 'with bodily frame united.' If samhata be taken as destroyed, the compound bhinna-vikirna-dehah in the second line would be a useless repetition. The meaning is that with bodily frame or the bonds of body united, he takes birth. When he dies, that frame becomes dismembered and scattered.

56:1 The conditions referred to are affluence and indigence, as explained by Nilakantha.

56:2 This is, rather, obscure. Nilakantha observes that the Vedic text referred to is: 'Do not covet anybody's property.' What Janaka says seems to be this: Thinking of this prohibition about coveting other people's property, I thought how could it be ascertained what belongs to others.

56:3 The sense seems to be this: the property of smell attaches to earth. I do not desire smell for my own enjoyment. If it is perceived, it is perceived by the organ of smell. The earth, therefore, is subject to me, not I to the earth. I have transcended my sensations, and, therefore, the objects to which they inhere. The whole world represents only the objects of the sensations. The latter being mastered, the whole world has been mastered by me.

56:4 i.e., I live and act for these and not my own self.

56:5 Nilakantha's reading is erroneous, Brahma-labhasya should be Brahmana-bhasya. So also durvarasya is incorrect. Nemi may also mean the line or track that is made by a wheel as it moves. If taken in this sense, it would mean 'that is confined to, or that cannot deviate from the track constituted by goodness'. The nave, Brahman, is, of course, the Vedas.

Section 33

"The Brahmana said, 'I do not, O timid one, move in this world in that manner which thou, according to thy own understanding, censurest. I am a Brahmana possessed of Vedic knowledge, I am emancipated. I am a forest recluse. I am an observer of the duties of a house-holder. I observe vows. I am not what thou seest me in good and bad acts. By me is pervaded everything that exists in this universe. Whatever creatures exist in the world, mobile or immobile, know that I am the destroyer of them all, even as fire is (the destroyer) of all kinds of wood. Of sovereignty over the whole Earth or over Heaven (on the one hand), or this knowledge (of my identity with the universe), this knowledge is my wealth. This is the one path for Brahmanas, by which they who understand it proceed to house-holds, or abodes in the forest, or residence with preceptors, or among mendicants. With numerous unconfused symbols, only one knowledge is worshipped. Those who, whatever the symbols and modes of life to which they adhere, have acquired an understanding having tranquillity for its essence, attain to that one entity even as numerous rivers all meeting the Ocean. The path is traversable with the aid of the understanding and not of this body. Actions have both beginning and end, and the body has actions for its bonds. Hence, O blessed lady, thou needst have no apprehension in respect of the world hereafter. With thy heart intent upon the real entity, it is my soul into which thou wilt come.'"

Footnotes

57:1 The sense seems to be this. The sovereignty of the whole Earth or of Heaven, and this knowledge of my identity with the universe--of these two alternatives, I would freely choose the latter. Hence, he says--'This knowledge is my wealth.'

57:2 These are different modes of life.

57:3 The sense is this: the knowledge to be acquired is that all is one. Diverse ways there are for acquiring it. Those, again, that have attained to tranquillity have acquired it.

57:4 Actions are perishable and can lead to no lasting result. It is by the understanding that that knowledge, leading to what is permanent, is to be attained.

Section 34

"The Brahmana's wife said, 'This is incapable of being understood by a person of little intelligence as also by one whose soul has not been cleansed. My intelligence is very little, and contracted, and confused. Do thou tell me the means by which the knowledge (of which thou speakest) may be acquired. I wish to learn from thee the source from which this knowledge flows.'

"The Brahmana said, 'Know that intelligence devoted to Brahman, is the lower Arani; the preceptor is the upper Arani; penances and conversance wit tithe scriptures are to cause the attrition. From this is produced the fire of knowledge.'

"The Brahmana's wife said, 'As regards this symbol of Brahman, which is designated Kshetrajna, where, indeed, occurs a description of it by which it is capable of being seized?'

"The Brahmana said, 'He is without symbols, and without qualities. Nothing exists that may be regarded as his cause. I shall, however, tell thee the means by which he can be seized or not. A good means may be found; viz., perception of hearing, etc. as flowers are perceived by bees. That means consists of an understanding cleansed by action. Those whose understandings have not been so cleansed, regard that entity, through their own ignorance, as invested with the properties of knowledge and others. It is not laid down that this should be done, of that this should not be done, in the rules for achieving Emancipation,--those, that is, in which a knowledge of the soul arises only in him who sees and hears. One should comprehend as many parts, unmanifest and manifest by hundreds and thousands, as one is capable of comprehending here. Indeed, one should comprehend diverse objects of diverse import, and all objects of direct perception. Then will come, from practice (of contemplation and self-restraint, etc.), that above which nothing exists.'

"The holy one continued, 'Then the mind of that Brahmana's wife, upon the destruction of the Kshetrajna, became that which is beyond Kshetrajna, in consequence of the knowledge of Kshetra.'

"Arjuna said, 'Where, indeed, is that Brahmana's wife, O Krishna, and where is that foremost of Brahmanas, by both of whom was such success attained. Do thou, tell me about them, O thou of unfading glory.'

"The blessed and holy one said, 'Know that my mind is the Brahmana, and that my understanding is the Brahmana's wife. He who has been spoken of as Kshetrajna is I myself, O Dhananjaya!"'

Footnotes

58:1 I expand this verse a little for making it intelligible. A literal version would run as follows: Good means may be seen, perceived as by bees. Action is (cleansed) understanding; through folly it is invested with the symbols of knowledge. Karmabudhhi never means 'action and knowledge' as rendered by Telang. Abudhitwatt means 'through ignorance.' This ignorance is of those persons whose understandings have not been cleansed by action.

58:2 What is stated here is this. In the matter of achieving Emancipation, no ordinances have been laid down, positive or negative, like those in respect of other things. If one wishes to attain to Heaven, he should do this and abstain from the other. For achieving Emancipation, however, only seeing and hearing are prescribed. Seeing implies contemplation, and hearing, the receiving of instructions from the preceptor. Nilakantha explains hearing as Vedantadisravanam (vide his comment on the word 'srutam' in verse 3 above).

58:3 The speaker wishes to inculcate that one should first contemplate an object of direct perception, such as earth, etc. Then on such 'unperceived' objects as operations of the mind. Such contemplation will gradually lead to that which is Supreme. The abhyasa or practice referred to in the second line is the practice of sama, dama, etc. I do not think that Telang's version of 8 and 9 brings out the meaning clearly.

58:4 The sense is that when her individual soul became merged into the Supreme soul, she became identified with Brahman. This, was, of course, due to the knowledge of Kshetra as something separate from Kshetrajna.

Section 35

"Arjuna said, 'It behoveth thee to expound Brahma to me,--that which is the highest object of knowledge. Through thy favour, my mind is delighted with these subtle disquisitions.'

"Vasudeva said,--'In this connection is recited the old history of the discourse between a preceptor and his disciple on the subject of Brahman. Once on a time, O scorcher of foes, an intelligent disciple questioned a certain Brahmana of rigid vows who was his preceptor, as he was seated (at his ease), saying,--What, indeed, is the highest good? Desirous of attaining to that which constitutes the highest good, I throw myself at thy feet, O holy one. O learned Brahmana, I solicit thee, bending my head, to explain to me what I ask.--Unto that disciple, O son of Pritha, who said so, the preceptor said,--O regenerate one, I shall explain to thee everything about which thou mayst have any doubts.--Thus addressed, O foremost one of Kuru's race, by his preceptor, that disciple who was exceedingly devoted to his preceptor, spoke as follows, with joined hands. Do thou hear what he said, O thou of great intelligence.'

"The Disciple said, 'Where am I? Whence art thou? Explain that which is the highest truth. From what source have sprung all creatures mobile and immobile? By what do creatures live? What is the limit of their life? What is truth? What is penance, O learned Brahmana? What are called attributes by the good? What paths are to be called auspicious? What is happiness? What is sin? O holy one, O thou of excellent vows, it behoves thee to answer these questions of mine, O learned Rishi, correctly, truly, and accurately. Who else is there in this world than thee that is capable of answering these questions? Do thou answer them, O foremost of all persons conversant with duties. My curiosity is great. Thou art celebrated in all the worlds as one well skilled in the duties relating to Emancipation. There is none else than thou that is competent to remove all kinds of doubts. Afraid of worldly life, we have become desirous of achieving Emancipation.'

"Vasudeva said, 'Unto that disciple who had humbly sought his instruction and put the questions duly, who was devoted to his preceptor and possessed of tranquillity, and who always behaved in a manner that was agreeable (to his instructor), who lived so constantly by the side of his instructor as to have almost become his shadow, who was self-restrained, and who had the life of a Yati and Brahmacharin, O son of Pritha, that preceptor possessed of intelligence and observant of vows, duly explained all the questions, O foremost one of Kuru's race, O chastiser of all foes.'

"The preceptor said, 'All this was declared (In days of old) by Brahma himself (the Grandsire of all the worlds). Applauded and practised by the foremost of Rishis, and depending on a knowledge of the Vedas, it involves a consideration of what constitutes the real entity. We regard knowledge to be the highest object, and renunciation as the best penance. He who, with certainty, knows the true object of knowledge which is incapable of being modified by circumstances, viz., the soul abiding in all creatures, succeeds in going whithersoever he wishes and comes to be regarded as the highest. That learned man who beholds the residence of all things in one place and their severance as well, and who sees unity in diversity, succeeds in freeing himself from misery. He who does not covet anything and does not cherish the idea of mineness with regard to anything, comes to be regarded, although residing in this world, as identifiable with Brahman, He who is conversant with the truth about the qualities of Pradhana (or Nature), acquainted with the creation of all existent objects, divested of the idea of mineness, and without pride, succeeds, without doubt, in emancipating himself. Understanding properly that great tree which has the unmanifest for its seed sprout, and the understanding for its trunk, and high consciousness of self for its branches, and the senses for the cells whence its twigs issue, and the (five) great elements for its flower-buds, and the gross elements for its smaller boughs, which is always endued with leaves, which always puts forth flowers, and upon which all existent objects depend, whose seed is Brahman, and which is eternal,--and cutting all topics with the sharp sword of knowledge, one attains to immortality and casts off birth and death. The conclusions with regard to the past, present, and future, etc, and religion, pleasure and wealth, which are all well known to conclaves of Siddhas, which appertain to remote cycles, and which are, indeed, eternal, I shall declare to thee, O thou of great wisdom. These constitute what is called Good. Men of wisdom, understanding them in this world, attain to success. In days of old, the Rishis Vrihaspati and Bharadwaja, and Gautama and Bhargava, and Vasishtha and Kasyapa, and Viswamitra, and Atri, assembled together for the purpose of asking one another. They thus assembled together after having travelled over all paths and after they had got tired with the acts each of them had done. Those regenerate persons, placing the sage son of Angiras at their head, proceeded to the region of the Grandsire. There they beheld Brahma perfectly cleansed of all sin. Bowing their heads unto that high-souled one who was seated at his ease, the great Rishis, endued with humility, asked him this grave question regarding the highest good. How should a good man act? How would one be released from sin? What paths are auspicious for us? What is truth, and what is sin? By what action are the two paths, northern and southern, obtained? What is destruction? What is Emancipation? What is birth and what is death of all existent objects? I shall tell thee, O disciple, what the Grandsire, thus addressed, said unto them, conformably to the scriptures. Do thou listen.'

"Brahma said, 'It is from Truth that all creatures, mobile and immobile, have been born. They live by penance (of action). Understand this, O ye of excellent vows. In consequence of their own actions they live, transcending: their own origin. For Truth, when united with qualities, becomes always possessed of five indications. Brahman is Truth. Penance is truth. Prajapati is truth. It is from Truth that all creatures have sprung. Truth is the universe of being. It is for this that Brahmanas who are always devoted to Yoga, who have transcended wrath and sorrow, and who always regard Religion as the causeway (along which every one must pass for avoiding the morass below), take refuge in Truth. I shall now speak of those Brahmanas who are restrained by one another and possessed of knowledge, of the orders, and of those who belong to the four modes of life. The wise say that Religion or duty is one, (though) having four quarters. Ye regenerate ones, I shall speak to ye now of that path which is auspicious and productive of good. That path has constantly been trod over by men possessed of wisdom in order to achieve an identity with Brahman. I shall speak now of that path which is the highest and which is exceedingly difficult of being understood. Do you understand, in all its details, ye highly blessed ones, what is the highest seat. The first step has been said to be the mode of life that appertains to Brahmacharins. The second step is domesticity. After this is the residence in the woods. After that it should be known is the highest step, viz., that relating to Adhyatma. Light, ether (or space), sun, wind, Indra, and Prajapati,--one sees these as long as one does not attain to Adhyatma. I shall declare the means (by which that Adhyatma may be attained). Do ye first understand them. The forest mode of life that is followed by ascetics residing in the woods and subsisting upon fruits and roots and air is laid down for the three regenerate classes. The domestic mode of life is ordained for all the orders. They that are possessed of wisdom say that Religion or duty has Faith for its (chief) indication. Thus have I declared to you the paths leading to the deities. They are adopted by those that are good and wise by their acts. Those paths are the causeways of piety. That person of rigid vows who adopts any one of these modes separately, always succeeds in time to understand the production and destruction of all creatures. I shall now declare, accurately and with reasons, the elements which reside in parts in all objects. The great soul, the unmanifest, egoism (consciousness of identity), the ten and one organs (of knowledge and action), the five great elements, the specific characteristics of the five elements,--these constitute the eternal creation. The number of elements has been said to be four and twenty, and one (more). That person of wisdom who understands the production and destruction of all these elements, that man among all creatures, never meets with delusion. He who understands the elements accurately, all the qualities, all the deities, succeeds in cleansing himself of all sin. Freed from all bonds, such a man succeeds in enjoying all regions of spotless purity.'"

Footnotes

60:1 Their origin is Brahman or Truth. They live, dissociated from their origin, in consequence of their acts. When their acts cease, they return to and become merged in Brahman.

61:1 i.e., that course of life which has for its object the acquisition of knowledge relating to the soul. This, of course, includes the knowledge that is needed for achieving identification with the Supreme Soul or Brahman.

61:2 The specific characteristics of the five elements are, as frequently referred before, smell attaching to earth, sound to ether, taste, to water, etc. The deities referred to in the last verse are probably the senses.

Section 36

"Brahma said, 'That which is unmanifest, which is indistinct, all-pervading, everlasting, immutable, should be known to become the city (or mansion) of nine portals, possessed of three qualities, and consisting of five ingredients. Encompassed by eleven including Mind which distinguishes (objects), and having Understanding for the ruler, this is an aggregate of eleven. The three ducts that are in it support it constantly. These are the three Nadis. They run continually, and have the three qualities for their essence: Darkness, Passion, and Goodness. These are called the (three) qualities. These are coupled with one another. They exist, depending on one another. They take refuge in one another, and follow one another. They are also joined with one another. The five (principal) elements are characterised by (these) three qualities. Goodness is the match of Darkness. Of Goodness the match is Passion. Goodness is also the match of Passion, and of Goodness the match is Darkness. There where Darkness is restrained, Passion is seen to flow. There where Passion is restrained, Goodness is seen to flow. Darkness should be known to have the night (or obscurity) for its essence. It has three characteristics, and is (otherwise) called Delusion. It has unrighteousness (or sin) also for its indication, and it is always present in all sinful acts. This is the nature of Darkness and it appears also as confined with others. Passion is said to have activity for its essence. It is the cause of successive acts. When it prevails, its indication, among all beings, is production. Splendour, lightness, and faith,--these are the form, that is light, of Goodness among all creatures, as regarded by all good men. The true nature of their characteristics will now be declared by me, with reasons. These shall be stated in aggregation and separation. Do ye understand them. Complete delusion, ignorance; illiberality, indecision in respect of action, sleep, haughtiness, fear, cupidity, grief, censure of good acts, loss of memory,--unripeness of judgment, absence of faith, violation of all rules of conduct, want of discrimination, blindness, vileness of behaviour, boastful assertions of performance when there has been no performance, presumption of knowledge in ignorance, unfriendliness (or hostility), evilness of disposition, absence of faith, stupid reasoning, crookedness, incapacity for association, sinful action, senselessness, stolidity, lassitude, absence of self-control, degradation,--all these qualities are known as belonging to Darkness. Whatever other states of mind, connected with delusion, exist in the world, all appertain to Darkness. Frequent ill-speaking of other people, censuring the deities and the Brahmanas, illiberality, vanity, delusion, wrath, unforgiveness, hostility towards all creatures, are regarded as the characteristics of Darkness. Whatever undertakings exist that are unmeritorious (in consequence of their being vain or useless), what gifts there are that are unmeritorious (in consequence of the unworthiness of the donees, the unreasonableness of the time, the impropriety of the object, etc.), vain eating,--these also appertain to Darkness. Indulgence in calumny, unforgiveness, animosity, vanity, and absence of faith are also said to be characteristics of Darkness. Whatever men there are in this world who are characterised by these and other faults of a similar kind, and who break through the restraints (provided by the scriptures), are all regarded as belonging to the quality of Darkness. I shall now declare the wombs where these men, who are always of sinful deeds, have to take their birth. Ordained to go to hell, they sink in the order of being. Indeed, they sink into the hell of (birth in) the brute creation. They become immobile entities, or animals, or beasts of burden; or carnivorous creatures, or snakes, or worms, insects, and birds; or creatures, of the oviparous order, or quadrupeds of diverse species; or lunatics, or deaf or dumb human beings, or men that are afflicted by dreadful maladies and regarded as unclean. These men of evil conduct, always exhibiting the indications of their acts, sink in Darkness. Their course (of migrations) is always downwards. Appertaining to the quality of Darkness, they sink in Darkness. I shall, after this, declare what the means are of their improvement and ascent; indeed, by what means they succeed in attaining to the regions that exist for men of pious deeds. Those men who take birth in orders other than humanity, by growing up in view of the religious ceremonies of Brahmanas devoted to the duties of their own order and desirous of doing good to all creatures, succeed, through the aid of such purificatory rites, in ascending upwards. Indeed, struggling (to improve themselves), they at last attain to the same regions with these pious Brahmanas. Verily, they go to Heaven. Even this is the Vedic audition. Born in orders other than humanity and growing old in their respective acts, even thus they become human beings that are, of course, ordained to return. Coming to sinful births and becoming Chandalas or human beings that are deaf or that lisp indistinctly, they attain to higher and higher castes, one after another in proper turn, transcending the Sudra order, and other (consequences of) qualities that appertain to Darkness and that abide in it in course of migrations in this world. Attachment to objects of desire is regarded as great delusion. Here Rishis and Munis and deities become deluded, desirous of pleasure. Darkness, delusion, the great delusion, the great obscurity called wrath, and death, that blinding obscurity, (these are the five great afflictions). As regards wrath, that is the great obscurity (and not aversion or hatred as is sometimes included in the list). With respect then to its colour (nature), its characteristics, and its source, I have, ye learned Brahmanas, declared to you, accurately and in due order, everything about (the quality of) Darkness. Who is there that truly understands it? Who is there that truly sees it? That, indeed, is the characteristic of Darkness, viz., the beholding of reality in what is not real. The qualities of Darkness have been declared to you in various ways. Duly has Darkness, in its higher and lower forms, been described to you. That man who always bears in mind the qualities mentioned here, will surely succeed in becoming freed from all characteristics that appertain to Darkness.'"

Footnotes

62:1 The total eleven is made up of the three qualities, the five elements, the group of organs and senses as one, egoism and understanding.

63:1 Anyatha pratipannah is explained by Nilakantha as 'born in other orders'. Telang takes it as 'Behaving in a contrary way.' 'How can goats and sheep bhave otherwise?' The sense seems to be that those born as goats, succeed in ascending upwards through the efficacy of the religious acts of the Brahmanas. By becoming sacrificial victims they regain their true position.

63:2 Qualities abiding in Darkness etc, imply those qualities that are permanently attached to Darkness.

Section 37

"Brahman said, 'Ye best of beings, I shall now declare to you accurately what (the quality of) Passion is. Ye highly blessed ones, do you understand what those qualities are that appertain to Passion, Injuring (others), beauty, toil, pleasure and pain, cold and heat, lordship (or power), war, peace, arguments, dissatisfaction, endurance, might, valour, pride, wrath, exertion, quarrel (or collision), jealousy, desire, malice, battle, the sense of meum or mineness, protection (of others), slaughter, bonds, and affliction, buying and selling, lopping off, cutting, piercing and cutting off the coat of mail that another has worn, fierceness, cruelty, villifying, pointing out the faults of others, thoughts entirely devoted to worldly affairs, anxiety, animosity, reviling of others, false speech, false or vain gifts, hesitancy and doubt, boastfulness of speech, dispraise and praise, laudation, prowess, defiance, attendance (as on the sick and the weak), obedience (to the commands of preceptors and parents), service or ministrations, harbouring of thirst or desire, cleverness or dexterity of conduct, policy heedlessness, contumely, possessions, and diverse decorations that prevail in the world among men, women, animals, inanimate things, houses, grief, incredulousness, vows and regulations, actions with expectation (of good result), diverse acts of public charity, the rites in respect of Swaha salutations, rites of Swadha and Vashat, officiating at the sacrifices of others, imparting of instruction, performance of sacrifices, study, making of gifts, acceptance of gifts, rites of expiation, auspicious acts, the wish to have this and that, affection generated by the merits of the object for which or whom it is felt, treachery, deception, disrespect and respect, theft, killing, desire of concealment, vexation, wakefulness, ostentation, haughtiness, attachment, devotion, contentment, exultation, gambling, indulgence in scandal, all relations arising out of women, attachment to dancing, instrumental music and songs--all these qualities, ye learned Brahmanas, have been said to belong to Passion. Those men on Earth who meditate on the past, present, and the future, who are devoted to the aggregate of three, viz., Religion, Wealth, and Pleasure, who acting from impulse of desire, exult on attaining to affluence in respect of every desire, are said to be enveloped by Passion. These men have downward courses. Repeatedly reborn in this world, they give themselves up to pleasure. They covet what belongs to this world as also all those fruit, that belong to the world hereafter. They make gifts, accept gifts, offer oblations to the Pitris, and pour libations on the sacrificial fire. The qualities of Passion have (thus) been declared to you in their variety. The course of conduct also to which it leads has been properly described to you. The man who always understands these qualities, succeeds in always freeing himself from all of them which appertain to Passion.'"

Footnotes

64:1 Some texts read Santapah and not Sanghatah. The meaning then will be grief or sorrow.

64:2 This may refer to the exposure of other people's weaknesses by tearing open their veils or covers.

Section 38

"Brahmana said, 'I shall, after this discourse to you on that excellent quality which is the third (in the order of our enumeration). It is beneficial to all creatures in the world, and unblamable, and constitutes the conduct of those that are good. Joy, satisfaction, nobility, enlightenment, and happiness, absence of stinginess (or liberality), absence of fear, contentment, disposition for faith, forgiveness, courage, abstention from injuring any creature, equability, truth, straightforwardness, absence of wrath, absence of malice, purity, cleverness, prowess, (these appertain to the quality of Goodness). He who is devoted to the duty of Yoga, regarding knowledge to be vain, conduct to be vain, service to be vain, and mode of life to be vain, attains to what is highest in the world hereafter. Freedom from the idea of meum, freedom from egoism, freedom from expectations, looking on all with an equal eye, and freedom from desire,--these constitute the eternal religion of the good. Confidence, modesty, forgiveness, renunciation, purity, absence of laziness, absence of cruelty, absence of delusion, compassion to all creatures, absence of the disposition to calumniate, exultation, satisfaction, rapture, humility, good behaviour, purity in all acts having for their object the attainment of tranquillity, righteous understanding, emancipation (from attachments), indifference, Brahmacharyya, complete renunciation, freedom from the idea of meum, freedom from expectations, unbroken observance of righteousness, belief that gifts are vain, sacrifices are vain, study is vain, vows are vain, acceptance of gifts is vain, observance of duties is vain, and penances are vain--those Brahmanas in this world, whose conduct is marked by these virtues, who adhere to righteousness, who abide in the Vedas, are said to be wise and possessed of correctness of vision. Casting off all sins and freed from grief, those men possessed of wisdom attain to Heaven and create diverse bodies (for themselves). Attaining the power of governing everything, self-restraint, minuteness, these high-souled ones make by operations of their own mind, like the gods themselves dwelling in Heaven. Such men are said to have their courses directed upwards. They are veritable gods capable of modifying all things. Attaining to Heaven, they modify all things by their very nature. They get whatever objects they desire and enjoy them. Thus have I, ye foremost of regenerate ones, described to you what that conduct is which appertains to the quality of goodness. Understanding these duly, one acquires whatever objects one desires. The qualities that appertain to goodness have been declared particularly. The conduct which those qualities constitute has also been properly set forth. That man who always understands these qualities, succeeds in enjoying the qualities without being attached to them.'"

Footnotes

66:1 Vibhajanti implies enjoyments in this connection. Telang starts a needless objection to this word.

Section 39

"Brahmana said, 'The qualities are incapable of being declared as completely separate from one another. Passion and Goodness and Darkness are seen existing in a state of union. They are attached to one another. They depend on one another. They have one another for their refuge. They likewise follow one another. As long as goodness exists, so long does Passion exist. There is no doubt in this. As long as Darkness and Goodness exist, so long does Passion exist. They make their journey together, in union, and moving collectively. They, verily, move in body, when they act with cause or without cause. Of all these which act with one another, however, much they may differ in their development, the manner in which their increase and diminution take place will now be declared. There where Darkness exists in an increased measure, in the lower creatures (for example), Passion exists in a smaller measure and Goodness in a measure that is still less. There where Passion exists in a copious measure, in creatures of middle course, Darkness exists in a smaller measure and Goodness in a measure that is still less. There where Goodness exists in a copious measure, in creatures of upward courses, Darkness should be known to exist in a small measure and Passion in a measure that is still less. Goodness is the spring that causes the modifications of the senses. It is the great enlightener. No duty has been laid down that is higher than Goodness. They who abide in Goodness proceed upwards. They who abide in Passion remain in the middle. They who abide in Darkness, being characterised by qualities that are low, sink downwards. Darkness occurs in the Sudra; Passion in the Kshatriya; and Goodness, which is the highest, in the Brahmana. The three qualities exist even thus in the three orders. Even from a distance, the three qualities of darkness and Goodness and Passion, are seen to exist in a state of union and more collectively. They are never seen in a state of separation. Beholding the sun rising, men of evil deeds become inspired with fear. Travellers on their way become afflicted with heat, and suffer distress. The Sun is Goodness developed, men of evil deeds represent Darkness; the heat which travellers on their way feel is said to be a quality of Passion. The sun representing light is Goodness; the heat is the quality of Passion; the shading (or eclipse) of the sun on Parvana days should be known to represent Darkness. Even thus, the three qualities exist in all luminous bodies. They act by turns in diverse places in diverse ways. Among immobile objects, the quality of Darkness exists in a very large measure. The qualities appertaining to Passion are those properties of theirs which undergo constant changes. Their oleaginous attributes appertain to Goodness. The Day should be understood as threefold. The Night has been ordained to be threefold. So also are fortnight, months, years, seasons, and conjunctions. The gifts that are wide are threefold. Threefold is sacrifice that flows. Threefold are the worlds; threefold the deities; threefold is knowledge; and threefold the path or end. The past, the Present. and the Future; Religion, Wealth. and Pleasure. Prana, Apana, and Udana; these also are fraught with the three qualities. Whatever object exists in this world, everything in it is fraught with the three qualities. The three qualities act by turns in all things and in all circumstances. Verily, the three qualities always act in an unmanifest form. The creation of those three, viz., Goodness, Passion, and Darkness is eternal. The unmanifest, consisting of the three qualities, is said to be darkness, unperceived, holy, Constant. unborn, womb, eternal. Nature, change or modification, destruction, Pradhana, production, and absorption, undeveloped, not small (i.e., vast), unshaking, immovable, fixed, existent, and non-existent. All these names should be known by those who meditate on matters connected with the soul. That person who accurately knows all the names of the unmanifest, and the qualities, as also the pure operations (of the qualities), is well conversant with the truth about all distinctions and freed from the body, becomes liberated from all the qualities and enjoys absolute happiness.'"

Footnotes

66:2 'From even a distance.' implies that upon even a cursory view; without even being examined minutely.

67:1 What is said here is this: the three qualities exist in even the immobile objects of the universe. As regards Darkness, it predominates in them. As regards Passion, it dwells in such properties of theirs as pungency, sourness, sweetness, etc, which change with time or in consequence of cooking or through admixture. Their only properties are said to appertain to Goodness. Tiryagbhavagatam is explained by Nilakantha as adhikyam gatam. Telang thinks this is unwarrantable. His own version, however, of the first line is untenable. What can be the tiryagbhava or 'form of lower species' of immobile objects? Telang frequently forgets that Nilakantha represents a school of interpretation not founded by him but which existed from a time long anterior to him.

67:2 'Conjunctions' are evidently the periods joining the seasons, i.e., the close of one season and the beginning of another.

Section 40

"Brahmana said, 'From the unmanifest first sprang Mahat (the Great Soul) endued with great intelligence, the source of all the qualities. That is said to be the first creation. The Great Soul is signified by these synonymous words--the Great Soul, Intelligence, Vishnu, Jishnu, Sambhu of great valour, the Understanding, the means of acquiring knowledge, the means of perception, as also fame, courage, and memory. Knowing this, a learned Brahmana has never to encounter delusion. It has hands and feet on every side, it has ears on every side. It stands, pervading everything in the universe. Of great power, that Being is stationed in the heart of all. Minuteness, Lightness and Affluence, are his. He is the lord of all, and identical with effulgence, and knows not decay. In Him are all those who comprehend the nature of the understanding, all those who are devoted to goodness of disposition, all those who practise meditation, who are always devoted to Yoga, who are firm in truth, who have subdued their senses, who are possessed of knowledge, who are freed from cupidity, who have conquered wrath, who are of cheerful hearts, who are endued with wisdom, who are liberated from ideas of meum (and teum), and who are devoid of egoism. All these, freed from every kind of attachment, attain to the status of Greatness. That person who understands that holy and high goal, viz., the Great Soul, becomes freed from delusion. The self-born Vishnu becomes the Lord in the primary creations. He who thus knows the Lord lying in the cave, the Supreme, Ancient Being, of universal form, the golden one, the highest goal of all persons endued with understanding,--that intelligent man lives, transcending the understanding.'"

Section 41

"Brahmana said, 'That Mahat who was first produced is called Egoism. When it sprang up as I, it came to be called as the second creation. That Egoism is said to be the source of all creatures, for these have sprung from its modifications. It is pure effulgence and is the supporter of consciousness. It is Prajapati. It is a deity, the creator of deities, and of mind. It is that which creates the three worlds. It is said to be that which feels--I am all this.--That is the eternal world existing for those sages who are contented with knowledge relating to the soul, who have meditated on the soul, and who have won success by Vedic study and sacrifices. By consciousness of soul one enjoys the qualities. That source of all creatures, that creator of all creatures, creates (all creatures) even in this way. It is that which causes all changes. It is that which causes all beings to move. By its own light it illuminates the universe likewise.'"

Section 42

'Brahmana said, From Egoism were verily born the five great elements. They are earth, air, ether, water, and light numbering the fifth. In these five great elements, in the matter of the sound, touch, colour, taste, and smell, all creatures become deluded. When at the close of the destruction of the great elements, the dissolution of the universe approaches, ye that are possessed of wisdom, a great fear comes upon all living creatures. Every existent object is dissolved into that from which it is produced. The dissolution takes place in an order that is the reverse of that in which creation takes place. Indeed, as regards birth, they are born from one another. Then, when all existent objects, mobile and immobile, become dissolved, wise men endued with powerful memory never dissolve. Sound, touch, colour, taste, and smell numbering the fifth, are effects. They are, however, inconstant, and called by the name of delusion. Caused by the production of cupidity, not different from one another, without reality, connected with flesh and blood, and depending upon one another, existing outside the soul, these are all helpless and powerless. Prana and Apana, and Udana and Samana and Vyana,--these five winds are always closely attached to the soul. Together with speech, mind, and understanding, they constitute the universe of eight ingredients. He whose skin, nose, ear, eyes, tongue, and speech are restrained, whose mind is pure, and whose understanding deviates not (from the right path), and whose mind is never burnt by those eight fires, succeeds in attaining to that auspicious Brahman to which nothing superior exists. Those which have been called the eleven organs and which have sprung from Egoism, I shall now, ye regenerate ones, mention particularly. They are the ear, the skin, the two eyes, the tongue, the nose numbering the fifth, the two feet, the lower duct, the organ of generation, the two hands, and speech forming the tenth. These constitute the group of organs, with mind numbering as the eleventh. One should first subdue this group. Then will Brahman shine forth (in him). Five amongst these are called organs of knowledge, and five, organs of action. The five beginning with the ear are truly said to be connected with knowledge. The rest, however, that are connected with action, are without distinction. The mind should be regarded as belonging to both. The understanding is the twelfth in the top. Thus have been enumerated the eleven organs in due order. Learned men, having understood these, think they have accomplished everything. I shall, after this, enumerate all the various organs. Space (or Ether) is the first entity. As connected with the soul, it is called the ear. As connected with objects, that is sound. The presiding deity (of this) is the quarters. The Wind is the second entity. As connected with the soul, it is known as the skin. As connected with objects, it is known as objects of touch; and the presiding deity there is touch. The third is said to be Light. As connected with the soul, it is known as the eye. As connected with objects, it is colour; and the sun is its deity. The fourth (entity) should be known as Water. As connected with the soul, it is said to be the tongue. As connected with objects, it is taste, and the presiding deity there is Soma. The fifth entity is Earth. As connected with the soul, it is said to be the nose. As connected with objects, it is scent; and the presiding deity there is the wind. Thus has the manner been declared of how the five entities are divided into sets of three. After this I shall declare everything about the diverse (other) organs. Brahmanas conversant with the truth say that the two feet are mentioned as connected with the soul. As connected with objects, it is motion; and Vishnu is there the presiding deity. The Apana wind, whose motion is downward, as connected with the soul, is called the lower duct. As connected with objects, it is the excreta that is ejected; and the presiding deity there is Mitra. As connected with the soul, the organ of generation is mentioned, the producer of all beings. As connected with objects, it is the vital seed; and the presiding deity is Prajapati. The two hands are mentioned as connected with the soul by persons conversant with the relations of the soul. As connected with objects, it is actions; and the presiding deity there is Indra. Next, connected with the soul is speech which relates to all the gods. As connected with objects, it is what is spoken. The presiding deity there is Agni. As connected with the soul, the mind is mentioned, which moves within the soul of the five elements. As connected with objects, it is the mental operation; and the presiding deity is Chandramas (moon). As connected with the soul is Egoism, which is the cause of the whole course of worldly life. As connected with objects, it is consciousness of self; and the presiding deity there is Rudra. As connected with the soul is the understanding, which impels the six senses. As connected with objects, it is that which is to be understood, and the presiding deity there is Brahma. Three are the seats of all existent objects. A fourth is not possible. These are land, water, and ether. The mode of birth is fourfold. Some are born of eggs; some are born of germs which spring upwards, penetrating through the earth; some are born of filth; and some are born of fleshy balls in wombs. Thus is the mode of birth seen to be of four kinds, of all living creatures. Now, there are other inferior beings and likewise those that range the sky. These should be known to be born of eggs as also those which crawl on their breasts. Insects are said to be born of filth, as also other creatures of a like description. This is said to be the second mode of birth and is inferior. Those living creatures that take birth after the lapse of some time, bursting through the earth, are said to be germ-born beings, ye foremost of regenerate persons. Creatures of two feet or of many feet and those which move crookedly, are the beings born of wombs. Among them are some that are deformed, ye best of men. The eternal womb of Brahma should be known to be of two kinds, viz., penance and meritorious acts. Such is the doctrine of the learned. Action should be understood to be of various kinds, such as sacrifice, gifts made at sacrifices, and the meritorious duty of study for every one that is born; such is the teaching of the ancients. He who duly understands this, comes to be regarded as possessed of Yoga, ye chief of regenerate persons. Know also that such a man becomes freed too from all his sins. I have thus declared to you duly the doctrine of Adhyatma. Ye Rishis conversant with all duties, a knowledge of this is acquired by those who are regarded as persons of knowledge. Uniting all these together, viz., the senses, the objects of the senses, and the five great entities, one should hold them in the mind. When everything is attenuated (by absorption) in the mind, one no longer esteems the pleasures of life. Learned men, whose understandings are furnished with knowledge, regard that as true happiness. I shall after this, tell thee of renunciation with respect to all entities by means, gentle and hard, which produces attachment to subtle topics and which is fraught with auspiciousness. That conduct which consists in treating the qualities is not qualities, which is free from attachment, which is living alone, which does not recognise distinctions, and which is full of Brahman, is the source of all happiness. The learned man who absorbs all desires into himself from all sides like the tortoise withdrawing all its limbs, who is devoid of passion, and who is released from everything, becomes always happy. Restraining all desires within the soul, destroying his thirst, concentrated in meditation, and becoming the friend of good heart towards all creatures, he succeeds in becoming fit for assimilation with Brahman. Through repression of all the senses which always hanker after their objects, and abandonment of inhabited places, the Adhyatma fire blazes forth in the man of contemplation. As a fire, fed with fuel, becomes bright in consequence of the blazing flames it puts forth, even so, in consequence of the repression of the senses, the great soul puts forth its effulgence. When one with a tranquil soul beholds all entities in one's own heart, then, lighted by one's own effulgence, one attains to that which is subtler than the subtle and which is unrivalled in excellence. It is settled that the body has fire for colour, water for blood and other liquids, wind for sense of touch, earth for the hideous holder of mind (viz., flesh and bones, etc.), space (or ether) for sound; that it is pervaded by disease and sorrow; that it is overwhelmed by five currents; that it is made up of the five elements; that it has nine doors and two deities; that it is full of passion; that it is unfit to be seen (owing to its unholy character); that it is made up of three qualities; that it has three constituent elements, (viz., wind, bile and phelgm); that it is delighted with attachments of every kind, that it is full of delusions. It is difficult of being moved in this mortal world, and it rests on the understanding as its support. That body is, in this world, the wheel of Time that is continually revolving. That (body), indeed, is a terrible and unfathomable ocean and is called delusion. It is this body which stretches forth, contracts, and awakens the (whole) universe with the (very) immortals. By restraining the senses, one casts off lust, wrath, fear, cupidity, enmity, and falsehood, which are eternal and, therefore, exceedingly difficult to cast off.He who has subjugated these in this world, viz., the three qualities and the five constituent elements of the body, has the Highest for his seat in Heaven. By him is Infinity attained. Crossing the river, that has the five senses for its steep banks, the mental inclinations for its mighty waters, and delusion for its lake, one should subjugate both lust and wrath. Such a man freed from all faults, then beholds the Highest, concentrating the mind within the mind and seeing self in self. Understanding all things, he sees his self, with self, in all creatures, sometimes as one and sometimes as diverse, changing form from time to time. Without doubt he can perceive numerous bodies like a hundred lights from one light. Verily he is Vishnu, and Mitra, and Varuna, and Agni, and Prajapati. He is the Creator and the ordainer: he is the Lord possessed of puissance, with faces turned in all directions. In him, the heart of all creatures, the great soul, becomes resplendent. Him all conclaves of learned Brahmanas, deities and Asuras, and Yakshas, and Pisachas, the Pitris, and birds, and bands of Rakshasas, and bands of ghostly beings, and all the great Rishis, praise.'"

Footnotes

70:1 This probably implies that the mind, through the aid of the senses, enters into all things or succeeds in knowing them.

70:2 The sense seems to be that through these one succeeds in taking birth as a Brahmana.

70:3 A repetition occurs here of about 5 verses. The passage is evidently an interpolation originally caused by carelessness.

71:1 Nilakantha explains that this implies that one should regard these as really undistinguished from the mind. Indeed, created by the mind itself, these should always be taken as having no real existence beyond the mind.

71:2 'That' here refers to the attenuation of all things by absorption into the mind.

71:3 Gunagunam is treating the qualities as not qualities; i.e., regarding bravery, magnanimity, etc, as really not merits, for these lead to pride. Ekacharyyam is ekantavasam, i.e., life in seclusion, or living without depending upon others. Anantaram is nirastasamastabheda or non-recognition of all distinctions. Some texts read Brahmamatah meaning 'existing among Brahmanas'. Ekapadam sukham is samastasukhagarbham, i.e., the source or fountain of all happiness.

71:4 The two deities are Jiva and Iswara.

71:5 The correct reading, in 53 seems to be samsargabhiratam and not samsayabhiratam.

71:6 In the second line, the correct words are martya and sarva. The sense of the second line seems to be that this body is ceaselessly revolving, for Emancipation is difficult to achieve. Hence this body is, as it were, the wheel of Time. Nilakantha's explanation does not seem to be satisfactory.

Section 43

"Brahmana said, 'Among men, the royal Kshatriya is (endued with) the middle quality. Among vehicles, the elephant (is so); and among denizens of the forest the lion; among all (sacrificial) animals, the sheep; among all those that live in holes, is the snake; among cattle, the bovine bull; among females, the mule. There is no doubt in this that in this world, the Nyagrodha, the Jamvu, the Pippala, the Salmali, and Sinsapa, the Meshasringa, and the Kichaka, are the foremost ones among trees. Himavat, Patipatra, Sahya, Vindhya, Trikutavat, Sweta, Nila, Bhasa, Koshthavat, Guruskandha, Mahendra and Malayavat,--these are the foremost of mountains. Likewise the Maruts are the foremost of the Ganas. Surya is the lord of all the planets, and Chandramas of all the constellations. Yama is the lord of the Pitris; Ocean is the lord of all rivers. Varuna is the king of the waters. Indra is said to be the king of the Maruts. Arka is the king of all hot bodies, and Indra of all luminous bodies. Agni is the eternal lord of the elements, and Vrihaspati of the Brahmanas. Soma is the lord of (deciduous) herbs, and Vishnu is the foremost of all that are endued with might. Tashtri is the king of Rudras, and Siva of all creatures. Sacrifice is the foremost of all initiatory rites, and Maghavat of the deities. The North is the lord of all the points of the compass; Soma of great energy is the lord of all learned Brahmanas. Kuvera is the lord of all precious gems, and Purandara of all the deities. Such is the highest creation among all entities. Prajapati is the lord of all creatures. Of all entities whatever, I, who am full of Brahman, am the foremost. There is no entity that is higher than myself or Vishnu. The great Vishnu, who is full of Brahman, is the king of kings over all. Know him to be the ruler, the creator, the uncreated Hari. He is the ruler of men and Kinnaras and Yakshas and Gandharvas, and Snakes and Rakshasas, and deities and Danavas and Nagas. Among those that are followed by persons full of desire is the great goddess Maheswari of beautiful eyes. She is otherwise called by the name of Parvati. Know that the goddess Uma is the foremost and the most auspicious of women. Among women that are a source of pleasure, the foremost are the Apsaras who are possessed of great splendour. Kings are desirous of acquiring piety, and Brahmanas are causeways of piety. Therefore, the king should always strive to protect the twice-born ones. Those kings in whose dominions good men languish are regarded as bereft of the virtues of their order. Hereafter they have to go into wrong paths. Those kings in whose dominions good men are protected, rejoice in this world and enjoy happiness hereafter. Verily, those high-souled ones attain to the highest seat. Understand this, ye foremost of regenerate ones. I shall after this state the everlasting indications of duties. Abstention from injury is the highest duty. Injury is an indication of unrighteousness. Splendour is the indication of the deities. Men have acts for their indications. Ether (or space) has sound for its characteristic. Wind has touch for its characteristic. The characteristic of lighted bodies is colour, and water has taste for its characteristic. Earth, which holds all entities, has smell for its characteristic. Speech has words for its characteristic, refined into vowels and consonants. Mind has thought for its characteristic. Thought has, again, been said to be the characteristic of the understanding. The things thought of by the mind are ascertained with accuracy by the understanding. There is no doubt in this, viz., that the understanding, by perseverance, perceives all things. The characteristic of mind is meditation.

The characteristic of the good man is to live unperceived. Devotion has acts for its characteristic. Knowledge is the characteristic of renunciation. Therefore keeping knowledge, before his view, the man of understanding should practise renunciation. The man who has betaken himself to renunciation and who is possessed of knowledge, who transcends all pairs of opposites, as also darkness, death, and decrepitude, attains to the highest goal. I have thus declared to you duty what the indications are of duty. I shall, after this, tell you of the seizure (comprehension) of qualities. Smell, which appertains to earth, is seized by the nose. The wind, that dwells in the nose is likewise appointed (as an agent) in the perception of smell. Taste is the essence of water. That is seized by the tongue. Soma, who resides in the tongue, is appointed likewise in the perception of taste. The quality of a lighted body is colour. That is seized by the eye. Aditya who always resides in the eye has been appointed in the perception of colour. Touch always appertains to the wind (as its quality). That is perceived by the skin. The wind that always resides in the skin has been appointed in apprehending touch. The quality of ether is sound. That is seized by the ear. All the quarters, which reside in the ear, have been appointed in apprehending sound. The quality of the mind is thought. That is seized by the understanding. The upholder of consciousness, residing in the heart, has been appointed in apprehending the mind. The understanding is apprehended in the form of determination or certitude, and Mahat in the form of knowledge. The unperceived (Prakriti) has been, it is evident, appointed for the seizure of all things after certitude. There is no doubt in this. The Kshetrajna which is eternal and is destitute of qualities as regards its essence, is incapable of being seized by symbols. Hence, the characteristic of the Kshetrajna, which is without symbols, is purely knowledge. The unmanifest resides in the symbol called Kshetra, and is that in which the qualities are produced and absorbed. I always see, know, and hear it (though) it is hidden. Purusha knows it: therefore is he called Kshetrajna. The Kshetrajna perceives also the operations of the qualities and absence of their operations. The qualities, which are created repeatedly, do not know themselves, being unintelligent, as entities to be created and endued with a beginning, middle, and end. No one else attains, only the Kshetrajna attains, to that which is the highest and great and which transcend the qualities and those entities which are born of the qualities.

Hence one who understands duties, casting off qualities and the understanding, and having his sins destroyed, and transcending the qualities, enters the Kshetrajna. One that is free from all pairs of opposites, that never bends his head to any one, that is divested of Swaha, that is immovable, and homeless, is the Kshetrajna. He is the Supreme Lord."'

Footnotes

72:1 I do not think that Telang is correct in his version of this verse. What is said here seems to be this. The body is, as it were the wheel of Time; the body is the ocean of delusion; the body is the creator, destroyer and reawakener of the universe. Through the body creatures act, and hence creation, destruction, and re-creation are due to the body. This accords with what is said elsewhere regarding the body.

72:2 It would be wrong to take satah as implying 'the good,' the finite verses in every text being singular.

72:3 The correct reading seems to be atmana as the last word of the first line, and not atman.

72:4 What is said here is that the quality of passion predominates in these.

72:5 Nyagrodha is the Ficus Bengalensis, Linn. Jamvu is Eugenia Jambolana, Lamk. Pippala is Ficus religiosa, Linn. Salmali is Bombax Malabaricum. Sinsapa is Dalbergia Sissoo, Roxb. Meshasringa is Asclepia geminata, Roxb. Kichaka is a variety of mountain bamboo. Here however it evidently implies the Nimba or Melia Azadirachta, Linn.

73:1 Nilakantha is for taking the second line as consisting of two propositions. It would be better to take satinam as referring to strinam, and vsumatyah, as an adjective of Apsarasah.

74:1 The sense seems to be that good men never allow others to know what their acts are. They are strangers to ostentation.

74:2 The sense seems to be that the knowledge of one's own identity and of things as discriminated from one another is presided over by Prakriti. If the question is asked whence is the knowledge--'I am so,' and that 'this is so,' the answer is that it comes from Prakriti or Nature.

Section 44

"Brahmana said, 'I shall now tell you truly about all that which has a beginning, middle, and end, and which is endued with name and characteristics, together with the means of apprehension. It has been said that the Day was first, Then arose Night. The Months are said to have the lighted fortnights first. The constellations have Sravana for their first; the Seasons have that of dews (viz., Winter) for their first. Earth is the source of all smells; and Water of all tastes. The solar light is the source of all colours: the Wind of all sensations of touch. Likewise, of sound the source is space (or Ether). These are the qualities of elements. I shall, after this, declare that which is the first and the highest of all entities. The sun is the first of all lighted bodies. Fire is said to be the first of all the elements. Savitri is the first of all branches of learning. Prajapati is the first of all the deities. The syllable Om is the first of all the Vedas, and the life-wind Prana is the first of all winds. All that is called Savitri which is prescribed in this world. The Gayatri is the first of all metres; of all (sacrificial) animals the first is the goat. Kine are the first of all quadrupeds. The twiceborn ones are the first of all human beings. The hawk is the first of all birds. Of sacrifices the first is the pouring of clarified butter on the fire. Of all reptiles the first, O foremost of regenerate ones, is the snake. The Krita is the first of all the Yugas; there is no doubt in this. Gold is the first of all precious things. Barley is the first of all plants. Food is the first of all things to be eaten or swallowed. Of all liquid substances to be drunk, water is the foremost. Of all immobile entities without distinction, Plaksha is said to be the first, that ever holy field of Brahman. Of all the Prajapatis I am the first. There is no doubt in this. Of inconceivable soul, the self-existent Vishnu is said to be my superior. Of all the mountains the great Meru is said to be the first-born.

Of all the cardinal and subsidiary points of the horizon, the eastern is said to be the foremost and first-born. Ganga of three courses is said to be the firstborn of all rivers. Likewise, of all wells and reservoirs of waters, the ocean is said to be the first-born. Iswara is the supreme Lord of all the deities and Danavas and ghostly beings and Pisachas, and snakes and Makshasas and human beings and Kinnaras and Yakshas. The great Vishnu, who is full of Brahma, than whom there is no higher being in the three worlds, is the first of all the universe. Of all the modes of life, that of the householder is the first. Of this there is no doubt. The Unmanifest is the source of all the worlds as, indeed, that is the end of every thing. Days end with the sun's setting and Nights with the sun's rising. The end of pleasure is always sorrow, and the end of sorrow is always pleasure. All accumulations have exhaustion for their end, and all ascent have falls for their end. All associations have dissociations for their end, and life has death for its end. All action ends in destruction, and all that is born is certain to meet with death. Every mobile and immobile thing in this world is transient. Sacrifice, gift, penances, study, vows, observances,--all these have destruction for their end. Of Knowledge, there is no end. Hence, one that is possessed of a tranquil soul, that has subjugated his senses, that is freed from the sense of meum, that is devoid of egoism, is released from all sins by pure knowledge.'"

Footnotes

75:1 As explained by Nilakantha, the word Savitri is used here to imply all forms of worship observed by Brahmanas, etc, and the Mlecchas as well. This turning back to explain a word used before is said to be an instance of "looking back like the lion".

75:2 Telang, I think, renders this verse wrongly. In the first line it is said that Brahman is superior to the Prajapatis. In the second it is pointed out that Vishnu is superior to Brahman.

Section 45

"Brahmana said, 'The wheel of life moves on. It has the understanding for its strength; the mind for the pole (on which it rests); the group of senses for its bonds, the (five) great elements for its nave, and home for its circumference. It is overwhelmed by decrepitude and grief, and it has diseases and calamities for its progeny. That wheel relates in time and place. It has toil and exercise for its noise. Day and Night are the rotations of that wheel. It is encircled by heat and cold. Pleasure and pain fire its joints, and hunger and thirst are the nails fixed into it. Sun-shine and shade are the ruts (it causes). It is capable of being agitated during even such a short space of time as is taken up by the opening and the closing of the eyelid. It is enveloped in the terrible waters of delusion. It is ever revolving and void of consciousness. It is measured by months and half-months. It is not uniform (being ever-changing), and moves through all the worlds. Penances and vows are its mud. Passion's force is its mover. It is illuminated by the great egoism, and is sustained by the qualities. Vexations (caused by the non-acquisition of what is desired) are the fastenings that bind it around. It revolves in the midst of grief and destruction. It is endued with actions and the instruments of action. It is large and is extended by attachments. It is rendered unsteady by cupidity and desire. It is produced by variegated Ignorance. It is attended upon by fear and delusion, and is the cause of the delusion of all beings. It moves towards joy and pleasure, and has desire and wrath for its possession. It is made up of entities beginning with Mahat and ending with the gross elements. It is characterised by production and destruction going on ceaselessly. Its speed is like that of the mind, and it has the mind for its boundary. This wheel of life that is associated with pairs of opposites and devoid of consciousness, the universe with the very immortals should cast away, abridge, and check. That man who always understands accurately the motion and stoppage of this wheel of life, is never seen to be deluded, among all creatures. Freed from all impressions, divested of all pairs of opposites, released from all sins, he attains to the highest goal. The householder, the Brahmacharin, the forest recluse and the mendicant,--these four modes of life have all been said to have the householder's mode for their foundation. Whatever system of rules is prescribed in this world, their observance is beneficial. Such observance has always been highly spoken of. He who has been first cleansed by ceremonies, who has duly observed vows, who belongs in respect of birth to a race possessed of high qualifications, and who understands the Vedas, should return (from his preceptor's house). Always devoted to his wedded spouse, conducting himself after the manner of the good, with his senses under subjugation, and full of faith, one should in this world perform the five sacrifices. He who eats what remains after feeding deities and guests, who is devoted to the observance of Vedic rites, who duly performs according to his means sacrifices and gifts, who is not unduly active with his hands and feet, who is not unduly active with his eye, who is devoted to penances, who is not unduly active with his speech and limits, comes under the category of Sishta or the good. One should always bear the sacred thread, wear white (clean) clothes, observe pure vows, and should always associate with good men, making gifts and practising self-restraint. One should subjugate one's lust and stomach, practise universal compassion, and be characterised by behaviour that befits the good. One should bear a bamboo-stick, and a water-pot filled with water. Having studied, one should teach; likewise should also make sacrifices himself and officiate at the sacrifices of others. One should also make gifts made to oneself. Verily, one's conduct, should be characterised by these six acts. Know that three of these acts should constitute the livelihood of the Brahmanas, viz., teaching (pupils), officiating at the sacrifices of others, and the acceptance of gifts from a person that is pure. As to the other duties that remain, numbering three, viz., making of gifts, study, and sacrifice, these are accompanied by merit. Observant of penances, self-restrained, practising universal compassion and forgiveness, and looking upon all creatures with an equal eye, the man that is conversant with duties should never be heedless with regard to those three acts. The learned Brahmana of pure heart, who observes the domestic mode of life and practises rigid vows, thus devoted and thus discharging all duties to the best of his power, succeeds in conquering Heaven.'"

Footnotes

76:1 It is difficult to understand which part of the wheel is intended to be expressedly 'bandhanam' or the bond; I take it for the spokes. Pariskandha is Samuha or the materials that together compose an object.

Here it may be taken for the nave or centre. Home is called the circumference, because, as the circumference limits the wheel, even so home (wife and children) limits the affections and acts of life.

76:2 The words Kalachakram pravartate have been rendered in the first verse of this lesson. In verse 9, the words asaktaprabhavapavyam are explained by Nilakantha differently. Manas-krantam, I take, is equivalent to 'be bounded by the mind,' I do not know whence Telang gets 'never fatigued' as the substitute of this word.

77:1 Implying that he should go to the house of his preceptor, study and serve there, and after completing his course, return for leading a life of domesticity.

77:2 The sense seems to be that these last three duties are productive of merit and should, therefore, be performed. The first three however, are sources of living.

Section 46

"Brahmana said, 'Duly studying thus to the best of his power, in the way described above, and likewise living as a Brahmacharin, one that is devoted to the duties of one's own order, possessed of learning, observant of penances, and with all the senses under restraint, devoted to what is agreeable and beneficial to the preceptor, steady in practising the duty of truth, and always pure, should, with the permission of the preceptor, eat one's food without decrying it. He should eat Havishya made from what is obtained in alms, and should stand, sit, and take exercise (as directed). He should pour libations on the fire twice a day, having purified himself and with concentrated mind. He should always bear a staff made of Vilwa or Palasa. The robes of the regenerate man should be linen, or of cotton, or deer-skin, or a cloth that is entirely brown-red. There should also be a girdle made of Munja-grass. He should bear matted locks on head, and should perform his ablutions every day. He should bear the sacred thread, study the scriptures, divest himself of cupidity, and be steady in the observance of vows. He should also gratify the deities with oblations of pure water, his mind being restrained the while. Such a Brahmacharin is worthy of applause. With vital seed drawn up and mind concentrated, one that is thus devoted succeeds in conquering Heaven. Having attained to the highest seat, he has not to return to birth. Cleansed by all purificatory rites and having lived as a Brahmacharin, one should next go out of one's village and next live as an ascetic in the woods, having renounced (all attachments). Clad in animal skins or barks of trees he should perform his ablutions morning and evening. Always living within the forest, he should never return to an inhabited place. Honouring guests when they come, he should give them shelter, and himself subsist upon fruits and leaves and common roots, and Syamaka. He should, without being slothful subsist on such water as he gets, and air, and all forest products. He should live upon these, in due order, according to the regulations of his initiation. He should honour the guest that comes to him with alms of fruits and roots. He should then, without sloth, always give whatever other food he may have. Restraining speech the while, he should eat after gratifying deities and guests. His mind should be free from envy. He should eat little, and depend always on the deities. Self-restrained, practising universal compassion, and possessed of forgiveness, he should wear both beard and hair (without submitting to the operations of the barber). Performing sacrifices and devoting himself to the study of the scriptures, he should be steady in the observance of the duty of truth. With body always in a state of purity, endued with cleverness, ever dwelling in the forest, with concentrated mind, and senses in subjection, a forest-recluse, thus devoting himself, would conquer Heaven. A householder, or Brahmacharin, or forest-recluse, who would wish to achieve Emancipation, should have recourse to that which has been called the best course of conduct. Having granted unto all creatures the pledge of utter abstention from harm, he should thoroughly renounce all action. He should contribute to the happiness of all creatures, practise universal friendliness, subjugate all his senses, and be an ascetic. Subsisting upon food obtained without asking and without trouble, and that has come to him spontaneously, he should make a fire. He should make his round of mendicancy in a place whence smoke has ceased to curl up and where all the inhabitants have already eaten. The person who is conversant with the conduct that leads to Emancipation should seek for alms after the vessels (used in cooking) have been washed. He should never rejoice when he obtains anything, and never be depressed if he obtains nothing. Seeking just what is needed for supporting life, he should, with concentrated mind, go about his round of mendicancy, waiting for the proper time. He should not wish for earnings in common with others, nor eat when honoured. The man who leads the life of mendicancy should conceal himself for avoiding gifts with honour. While eating, he should not eat such food as forms the remains of another's dish, nor such as is bitter, or astringent, or pungent. He should not also eat such kinds of food as have a sweet taste. He should eat only so much as is needed to keep him alive. The person conversant with Emancipation should obtain his subsistence without obstructing any creature. In his rounds of mendicancy he should never follow another (bent on the same purpose). He should never parade his piety; he should move about in a secluded place, freed from passion. Either an empty house, or a forest, or the foot of some tree, or a river, or a mountain-cave, he should have recourse to for shelter. In summer he should pass only one night in an inhabited place; in the season of rains he may live in one place. He should move about the world like a worm, his path pointed out by the Sun. From compassion for creatures, he should walk on the Earth with his eyes directed towards it. He should never make any accumulations and should avoid residence with friends. The man conversant with Emancipation should every day do all his acts with pure water. Such a man should always perform his ablutions with water that has been fetched up (from the river or the tank). Abstention from harm, Brahmacharyya, truth, simplicity, freedom from wrath, freedom from decrying others, self-restraint, and habitual freedom from backbiting: these eight vows, with senses restrained, he should steadily pursue. He should always practise a sinless mode of conduct, that is not deceptive and not crooked. Freed from attachment, he should always make one who comes as a guest eat (at least) a morsel of food. He should eat just enough for livelihood, for the support of life. He should eat only such food as has been obtained by righteous means, and should not pursue the dictates of desire. He should never accept any other thing than food and clothing only. He should, again, accept only as much as he can eat and nothing more. He should not be induced to accept gifts from others, nor should he make gifts to others. Owing to the helplessness of creatures, the man of wisdom should always share with others. He should not appropriate what belongs to others, nor should he take anything without being asked. He should not, having enjoyed anything become so attached to it as to desire to have it once more. One should take only earth and water and pebbles and leaves and flowers and fruits, that are not owned by any body, as they come, when one desires to do any act. One should not live by the occupation of an artisan, nor should one covet gold. One should not hate, nor teach (one that does not seek to be taught); nor should one have any belongings. One should eat only what is consecrated by faith. One should abstain from controversies. One should follow that course of conduct which has been said to be nectarine. One should never be attached to anything, and should never enter into relations of intimacy with any creature. One should not perform, nor cause to perform, any such action as involves expectation of fruit or destruction of life or the hoarding of wealth or articles. Rejecting all objects, content with a very little, one should wander about (homeless) pursuing an equal behaviour towards all creatures mobile and immobile. One should never annoy another being; not should one be annoyed with another. He who is trusted by all creatures is regarded as the foremost of those persons that understand Emancipation. One should not think of the past, nor feel anxious about the future. One should disregard the present, biding time, with concentrated mind. One should never defile anything by eye, mind, or speech. Nor should one do anything that is wrong, openly or in secret. Withdrawing one's senses like the tortoise withdrawing its limbs, one should attenuate one's senses and mind, cultivate a thoroughly peaceful understanding, and seek to master every topic. Freed from all pairs of opposites, never bending one's head in reverence, abstaining from the rites requiring the utterance of Swaha, one should be free from mineness, and egoism. With cleansed soul, one should never seek to acquire what one has not and protect what one has. Free from expectations, divested of qualities, wedded to tranquillity, one should be free from all attachments and should depend on none. Attached to one's own self and comprehending all topics, one becomes emancipated without doubt. Those who perceive the self, which is without hands and feet and back, which is without head and without stomach, which is free from the operation of all qualities, which is absolute, untainted, and stable, which is without smell, without taste, and touch, without colour, and without sound, which is to be comprehended (by close study), which is unattached, which is without flesh, which is free from anxiety, unfading, and divine, and, lastly, which though dwelling in a house resides in all creatures, succeed in escaping death. There the understanding reaches not, nor the senses, nor the deities, nor the Vedas, nor sacrifices, nor the regions (of superior bliss), nor penance, nor vows. The attainment to it by those who are possessed of knowledge is said to be without comprehension of symbols. Hence, the man who knows the properties of that which is destitute of symbols, should practise the truths of piety. The learned man, betaking himself to a life of domesticity, should adopt that conduct which is conformable to true knowledge. Though undeluded, he should practise piety after the manner of one that is deluded, without finding fault with it. Without finding fault with the practices of the good, he should himself adopt such a conduct for practising piety as may induce others to always disrespect him. That man who is endued with such a conduct is said to be the foremost of ascetics. The senses, the objects of the senses, the (five) great elements, mind, understanding, egoism, the unmanifest, Purusha also, after comprehending these duly with the aid of correct inferences, one attains to Heaven, released from all bonds. One conversant with the truth, understanding these at the time of the termination of his life, should meditate, exclusively resting on one point. Then, depending on none, one attains to Emancipation. Freed from all attachments, like the wind in space, with his accumulations exhausted, without distress of any kind, he attains to his highest goal.'"

Footnotes

78:1 Havishya is food cooked in a particular way and offered to the deities. It must be free from meat. There may be milk or ghee in it, but the cooking must be done in a single pot or vessel continuously; no change of vessels is allowed.

78:2 Vilwa is the Ægle marmelos, and Palasa is the Butea frondosa of Roxburgh.

78:3 At first he should live on fruits and roots and leaves, etc. Next on water, and then on air. There are different sects of forests recluses. The course of lie is settled at the time of the initiatory rites.

79:1 What is stated here is this. The Sannyasin should not ask for alms: or, if he ever seeks for aims, he should seek them in a village or house where the cooking has been already done and where every one has already eaten. This limitation is provided as otherwise the Sannyasin may be fed to his fill by the householder who sees him.

79:2 He should never plunge into a stream or lake or tank for bathing.

80:1 Kalakankhi implies, probably 'simply biding time', i.e., allowing time to pass indifferently over him.

Section 47

"Brahmana said. 'The ancients who were utterers of certain truth, say that Renunciation is penance. Brahmanas, dwelling in that which has Brahman for its origin, understand Knowledge to be high Brahman. Brahman is very far off, and its attainments depends upon a knowledge of the Vedas. It is free from all pairs of opposites, it is divested of all qualities; it is eternal; it is endued with unthinkable qualities: it is supreme. It is by knowledge and penance that those endued with wisdom behold that which is the highest. Verily, they that are of untainted minds, that are cleansed of every sin, and that have transcended all passion and darkness (succeed in beholding it). They who are always devoted to renunciation, and who are conversant with the Vedas, succeed in attaining to the supreme Lord who is identical with the path of happiness and peace, by the aid of penance. Penance, it has been said, is light. Conduct leads to piety. Knowledge is said to be the highest. Renunciation is the best penance. He who understands self through accurate determination of all topics, which is unperturbed, which is identical with Knowledge, and which resides in all entities, succeeds in going everywhere. The learned man who beholds association, and dissociation, and unity in diversity, is released from misery. He who never desires for anything, who despises nothing, becomes eligible, even when dwelling in this world, for assimilation with Brahman. He who is conversant with the truths about qualities of Pradhana, and understands the Pradhana as existing in all entities who is free from mineness and egoism, without doubt becomes emancipated. He who is freed from all pairs of opposites, who does not bend his head to any body, who has transcended the rites of Swadha, succeeds by the aid of tranquillity alone in attaining to that which is free from pairs of opposites, which is eternal, and which is divested of qualities. Abandoning all action, good or bad, developed from qualities, and casting off both truth and falsehood, a creature, without doubt, becomes emancipated. Having the unmanifest for the seed of its origin, with the understanding for its trunk, with the great principle of egoism for its assemblage of boughs, with the senses for the cavities of its little sprouts, with the (five) great elements for its large branches, the objects of the senses for its smaller branches, with leaves that are ever present, with flowers that always adorn it and with fruits both agreeable and disagreeable always produced, is the eternal tree of Brahman which forms the support of all creatures. Cutting and piercing that tree with knowledge of truth as the sword, the man of wisdom, abandoning the bonds which are made of attachment and which cause birth, decrepitude and death, and freeing himself from mineness and egoism, without doubt, becomes emancipated. These are the two birds, which are immutable, which are friends, and which should be known as unintelligent. That other who is different from these two is called the Intelligent. When the inner self, which is destitute of knowledge of nature, which is (as it were) unintelligent, becomes conversant with that which is above nature, then, understanding the Kshetra, and endued with an intelligence that transcends all qualities and apprehends everything, one becomes released from all sins.'"

Footnotes

81:1 The sense seems to be this; the self or soul is without qualities. He who knows the self, or rather he who pursues the self with the desire of knowing it, should practise the truths of Piety laid down above. They constitute the path that leads to the self.

81:2 'That which has Brahman for its origin' implies the Vedas.

Section 48

"Brahmana said, 'Some regard Brahman as a tree. Some regard Brahman as a great forest. Some regard Brahman as unmanifest. Some regard it as transcendant and freed from every distress. They think that all this is produced from and absorbed into the unmanifest. He who, even for the short space of time that is taken by a single breath, when his end comes, becomes equable, attaining to the self, fits himself for immortality. Restraining the self in the self, even for the space of a wink, one goes, through the tranquillity of the self, to that which constitutes the inexhaustible acquisition of those that are endued with knowledge. Restraining the life-breaths again and again by controlling them according to the method called Pranayama, by the ten or the twelve, he attains to that which is beyond the four and twenty. Thus having first acquired a tranquil soul, one attains to the fruition of all one's wishes. When the quality of Goodness predominates in that which arises from the Unmanifest, it becomes fit for immortality. They who are conversant with Goodness applaud it highly, saying that there is nothing higher than Goodness. By inference we know that Purusha is dependent on Goodness. Ye best of regenerate ones, it is impossible to attain to Purusha by any other means. Forgiveness, courage, abstention from harm, equability, truth, sincerity, knowledge, gift, and renunciation, are said to be the characteristics of that course of conduct which arises out of Goodness. It is by this inference that the wise believe in the identity of Purusha and Goodness, There is no doubt in this. Some learned men that are devoted to knowledge assert the unity of Kshetrajna and Nature. This, however, is not correct. It is said that Nature is different from Purusha: that also will imply a want to consideration. Truly, distinction and association should be known (as applying to Purusha and Nature). Unity and diversity are likewise laid down. That is the doctrine of the learned. In the Gnat and Udumbara both unity and diversity are seen. As a fish in water is different from it, such is the relation of the two (viz., Purusha and Nature). Verily, their relation is like that of water drops on the leaf of the lotus.'"

"The preceptor continued, 'Thus addressed, those learned Brahmanas, who were the foremost of men, felt some doubts and (therefore) they once more questioned the Grandsire (of all creatures).'"

Footnotes

83:1 Commentators differ about what is implied by the ten or the twelve. Nilakantha thinks that the ten mean the eight characteristics of Yoga, viz., Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana, Samadhi, and Tarka and Vairagya. The twelve would imply the first eight, and these four, viz., Maitri, Karuna, Mudita, and Upeksha. If ten plus twelve or two and twenty be taken, then that number would be made up by the five modes of Yama, the five of Niyama, the remaining six of Yoga (beginning with Asana and ending with Samadhi), the four beginning with Maitri, and the two, viz., Tarka and Vairagya.

83:2 What is said in this Lesson seems to be this: the Unmanifest or Prakriti is that condition in which all the three qualities of Goodness, Passion, and Darkness exist in a state of combination. The unmanifest is the condition existing before creation. When one particular quality, viz., Goodness prevails over the others, there arises Purusha, viz., that from whom everything flows. The relation of Purusha and Nature is both unity and diversity. The three illustrations of the Gnat and the Udumbara the fish and water, and water drops and the lotus leaf, explain the relation between Purusha and Nature. He is in Nature, yet different from it. There is both association and dissociation.

Section 49

"The Rishis said,--'Which among the duties is deemed to be the most worthy of being performed? The diverse modes of duty, we see, are contradictory. Some say that (it remains) after the body (is destroyed). Others say that it does not exist. Some say that everything is doubtful. Others have no doubts. Some say that the eternal (principle) is not eternal.

Some say that it exists, and some that it exists not. Some say it is of one form, or two-fold, and others that it is mixed. Some Brahmanas who are conversant with Brahman and utterers of truth regard it to be one. Others, that it is distinct; and others again that it is manifold. Some say that both time and space exist; others, that it is not so. Some bear matted locks on their heads and are clad in deer-skins. Others have shaven crowns and go entirely naked. Some are for entire abstention from bathing, and some for bathing. Such differences of views may be seen among deities and Brahmanas conversant with Brahman and endued with perceptions of truth. Some are for taking food; while some are devoted to fasts. Some applaud action; others applaud perfect tranquillity. Some applaud Emancipation; some, various kinds of enjoyments. Some desire diverse kinds of wealth; some, poverty. Some say that means should be resorted to; others, that this is not so. Some are devoted to a life of abstention from harm; others are addicted to destruction. Some are for merit and glory, others say that this is not so. Some are devoted to goodness; others are established on doubt. Some are for pleasure; some are for pain. Other people say that it is meditation. Other learned Brahmanas say that it is Sacrifice. Others, again, say that it is gift. Others applaud penances; others, the study of the scriptures. Some say that knowledge and renunciation (should be followed). Others who ponder on the elements say that it is Nature. Some extol everything; others, nothing. O foremost one of the deities, duty being thus confused and full of contradictions of various kinds, we are deluded and unable to come to any conclusion. People stand up for acting, saying,--This is good,--This is good--He that is attached to a certain duty applauds that duty as the best. For this reason our understanding breaks down and our mind is distracted. We therefore, wish, O best of all beings, to know what is good. It behoves thee to declare to us, after this, what is (so) mysterious, and what is the cause of the connection between the Kshetrajna and Nature. Thus addressed by those learned Brahmanas, the illustrious creator of the worlds, endued with great intelligence and possessed of a righteous soul, declared to them accurately what they asked.'"

Footnotes

84:1 The doubts appertain to duties, that is whether they should be done or not, and whether they have any effects here and hereafter.

Section 50

"Brahmana said, 'Well then, I shall declare to you what you ask. Learn what was told by a preceptor to a disciple that came unto him. Hearing it all, do you settle properly (what it should be). Abstention from harming any creature is regarded as the foremost of all duties. That is the highest seat, free from anxiety and constituting an indication of holiness. The ancients who were beholders of the certain truth, have said that knowledge is the highest happiness. Hence, one becomes released of all sins by pure knowledge. They that are engaged in destruction and harm, they that are infidels in conduct, have to go to Hell in consequence of their being endued with cupidity and delusion. Those who, without procrastination, perform acts, impelled thereto by expectation become repeatedly born in this world and sport in joy. Those men who, endued with learning and wisdom, perform acts with faith, free from expectations, and possessed of concentration of mind, are said to perceive clearly. I shall, after this, declare how the association and the dissociation takes place of Kshetrajna and Nature. Ye best of men, listen. The relation here is said to be that between the object and the subject. Purusha is always the subject; and Nature has been said to be the object. It has been explained, by what has been said in a previous portion of the discourse where it has been pointed out, that they exist after the manner of the Gnat and the Udumbara. An object of enjoyment as it is, Nature is unintelligent and knows nothing. He, however, who enjoys it, is said to know it. Kshetrajna being enjoyer, Nature is enjoyed. The wise have said that Nature is always made up of pairs of opposites (and consists of qualities). Kshetrajna is, on the other hand, destitute of pairs of opposites, devoid of parts, eternal, and free, as regards its essence, from qualities. He resides in everything alike, and walks, with knowledge. He always enjoys Nature, as a lotus leaf (enjoys) water. Possessed of knowledge, he is never tainted even if brought into contact with all the qualities. Without doubt, Purusha is unattached like the unsteady drop of water on the lotus-leaf. This is the certain conclusion (of the scriptures) that Nature is the property of Purusha. The relation between these two (viz., Purusha and Nature) is like that existing between matter and its maker. As one goes into a dark place taking a light with him, even so those who wish for the Supreme proceed with the light of Nature. As long as matter and quality (which are like oil and wick) exist, so long the light shines. The flame, however, becomes extinguished when matter and quality (or oil and wick) are exhausted. Thus Nature is manifest; while Purusha is said to be unmanifest. Understand this, ye learned Brahmanas. Well, I shall now tell you something more. With even a thousand (explanations), one that has a bad understanding succeeds not in acquiring knowledge. One, however, that is endued with intelligence succeeds in attaining happiness, through only a fourth share (of explanations). Thus should the accomplishment of duty be understood as dependent on means. For the man of intelligence, having knowledge of means, succeeds in attaining to supreme felicity. As some man travelling along a road without provisions for his journey, proceeds with great discomfort and may even meet with destruction before he reaches the end of his journey, even so should it be known that ill acts there may not be fruits.The examination of what is agreeable and what is disagreeable in one's own self is productive of benefit. The progress in life of a man that is devoid of the perception of truth is like that of a man who rashly journeys on a long road unseen before. The progress, however, of those that are endued with intelligence is like that of men who journey along the same road, riding on a car unto which are yoked (fleet) steeds and which moves with swiftness. Having ascended to the top of a mountain, one should not cast one's eyes on the surface of the earth. Seeing a man, even though travelling on a car, afflicted and rendered insensible by pain, the man of intelligence journeys on a car as long as there is a car path. The man of learning, when he sees the car path end, abandons his car for going on. Even thus proceeds the man of intelligence who is conversant with the ordinances respecting truth and Yoga (or Knowledge and Devotion). Conversant with the qualities, such a man proceeds, comprehending what is next and next. As one that plunges, without a boat, into the terrible ocean, with only one's two arms, through delusion, undoubtedly wishes for destruction; while the man of wisdom, conversant with distinctions, goes into the water, with a boat equipt with oars, and soon crosses the lake without fatigue, and having crossed it attains to the other shore and casts off the boat, freed from the thought of meum. This has been already explained by the illustration of the car and the pedestrian. One who has been overwhelmed by delusion in consequence of attachment, adheres to it like a fisherman to his boat. Overcome by the idea of meum, one wanders within its narrow range. After embarking on a boat it is not possible in moving about on land. Similarly, it is not possible in moving about on water after one has mounted on a car. There are thus various actions with regard to various objects. And as action is performed in this world, so does it result to those that perform them. That which is void of smell, void of taste, and void of touch and sound, that which is meditated upon by the sages with the aid of their understanding, is said to be Pradhana. Now, Pradhana is unmanifest. A development of the unmanifest is Mahat. A development of Pradhana when it has become Mahat is Egoism. From egoism is produced the development called the great elements. And of the great elements respectively, the objects of sense are said to be the developments. The unmanifest is of the nature of seed. It is productive in its essence. It has been heard by us that the great soul has the virtues of a seed, and that is a product. Egoism is of the nature of seed and is a product again and again. And the five great elements are of the nature of seed and products. The objects of the five great elements are endued with the nature of seed, and yield products. These have Chitta for their property. Among them, space has one quality; wind is said to have two. Light, it is said, is endued with three qualities; and water as possessed of four qualities. Earth, teeming with mobiles and immobiles, should be known as possessed of five qualities. She is a goddess that is the source of all entities and abounds with examples of the agreeable and the disagreeable. Sound, likewise touch, colour, taste, and smell numbering the fifth,--these are the five qualities of earth, ye foremost of regenerate persons. Smell always belongs to earth, and smell is said to be of various kinds. I shall state at length the numerous qualities of smell. Smell is agreeable or disagreeable, sweet, sour, pungent, diffusive and compact, oily and dry, and clear. Thus smell, which belongs to the earth, should be known as of ten kinds. Sound, touch, likewise colour, and taste have been said to be the qualities of water. I shall now speak of the qualities of Taste. Taste has been said to be of various kinds. Sweet, sour, pungent, bitter, astringent, and saline likewise. Taste, which has been said to appertain to water, is thus of six varieties.

Sound, touch, and likewise colour,--these are the three qualities which light is said to be possessed of. Colour is the quality of light, and colour is said to be of various kinds. White, dark, likewise red, blue, yellow, and grey also, and short, long, minute, gross, square and circular, of these twelve varieties in colour which belongs to light. These should be understood by Brahmanas venerable for years, conversant with duties, and truthful in speech. Sound and touch should be known as the two qualities of wind. Touch has been said to be of various kinds. Rough, cold and like wise hot, tender and clear, hard, oily, smooth, slippery, painful and soft, of twelve kinds is touch, which is the quality of wind, as said by Brahmanas crowned with success, conversant with duties, and possessed of a sight of truth. Now space has only one quality, and that is said to be sound. I shall speak at length of the numerous qualities of sound. Shadaja, Rishabha, together with Gandhara, Madhyama, and likewise Panchama; after this should be known Nishada, and then Dhaivata. Besides these, there are agreeable sounds and disagreeable sounds, compact, and of many ingredients. Sound which is born of space should thus be known to be of ten kinds. Space is the highest of the (five) elements. Egoism is above it. Above egoism is understanding. Above understanding is the soul. Above the soul is the Unmanifest. Above the Unmanifest is Purusha. One who knows which is superior and inferior among existent creatures, who is conversant with the ordinances in respect of all acts, and who constitutes himself the soul of all creatures, attains to the Unfading Soul.'"

Footnotes

85:1 The thinking or enjoying agent is subject, and that which is thought or enjoyed is object. Subject and object an two well known words in Sir W. Hamilton's philosophy. I follow Telang in adopting them.

85:2 Sattawa pradipa, rendered 'light of Nature,' implies, as Nilakantha explains, knowledge, which is a manifestation of Nature. Arjuna Misra's interpretation seems to be better. He says that knowledge,--that is, knowledge of truth,--is acquired by the self through Nature.

86:1 The sense seems to be this: one who proceeds, on a journey must provide oneself with the necessary means, otherwise one is sure to feel discomfort or meet with even destruction. So, in the journey of life, one must provide oneself with knowledge as the means. One may then avoid all discomfort and danger. Action does not constitute the proper means. It may or may not produce fruits.

86:2 i.e., one should not care for the external.

86:3 i.e., one need not do acts enjoined by the scriptures after one has attained to knowledge which is the highest seat.

86:4 The sense is this: riding on a car may not always be comfortable. As long as there is a car path, one should travel on one's car. If, however, the road be such as not to be fit for a car to proceed along it, one should avoid a car in going over it, for the car instead of conducing to comfort, would, on such a path, be productive of only discomfort.

86:5 i.e., first action with desire: then action without desire; then knowledge, according to Arjuna Misra. Nilakantha explains that action is first, then Yoga; then the state of Hansa or Paramahansa.

87:1 Katu is not bitter but pungent or sharp, as that which is attached to chillies.

87:2 These are the notes of the Hindu Gamut.

Section 51

"Brahmana said, 'Since the mind is the ruler of these five elements, in the matter of controlling and bringing them forth, the mind, therefore, is the soul of the elements. The mind always presides over the great elements. The understanding proclaims power, and is called the Kshetrajna. The mind yokes the senses as a charioteer yokes good steeds. The senses, the mind, and the understanding are always joined to the Kshetrajna. The individual soul, mounting the chariot to which big steeds are yoked and which has the understanding for the reins, drives about on all sides. With all the senses attached to it (for steeds), with the mind for the charioteer, and the understanding for the eternal reins, exists the great Brahman-car. Verily, that man endued with learning and wisdom who always understands the Brahman-car in this way, is never overwhelmed by delusion in the midst of all entities. This forest of Brahman begins with the Unmanifest and ends with gross objects. It includes mobile and immobile entities, and receives light from the radiance of the sun and the moon, and is adorned with planets and constellations. It is decked, again, on all sides with nets of rivers and mountains. It is always embellished likewise by diverse kinds of waters. It is the means of subsistence for all creatures. It is, again, the goal of all living creatures. In that forest the Kshetrajna always moves about. Whatever entities exist in this world, mobile and immobile, are the very first to be dissolved away. After this (are dissolved) those qualities which compose all entities. After the qualities (are dissolved) the five elements. Such is the gradation of entities. Gods, men, Gandharvas, Pisachas, Asuras, and Rakshasas, have all sprung from Nature, and not from actions, not from a cause. The Brahmanas, who are creators of the universe, are born here again and again. All that springs from them dissolves, when the time comes, in those very five great elements like billows in the ocean. All the great elements are beyond those elements that compose the universe. He that is released from those five elements goes to the highest goal. The puissant Prajapati created all this by the mind only. After the same manner Rishis attained to the status of deities by the aid of penance. After the same manner, those who have achieved perfection, who were capable of the concentration of Yoga, and who subsist on fruits and roots, likewise perceive the triple world by penance. Medicines and herbs and all the diverse sciences are acquired by means of penance alone, for all acquisition has penance for its root. Whatever is difficult of acquisition, difficult to learn, difficult to vanquish, difficult to pass through, are all achievable by penance, for penance is irresistible. One that drinks alcoholic liquors, one that slays a Brahmana, one that steals, one that destroys a foetus, one that violates one's preceptor's bed, becomes cleansed of such sin by penance well performed. Human beings, Pitris, deities, (sacrificial) animals, beasts and birds, and all other creatures mobile and immobile, by always devoting themselves to penances, become crowned with success by penance alone. In like manner, the deities, endued with great powers of illusion, have attained to Heaven. Those who without idleness perform acts with expectations, being full of egoism, approach the presence of Prajapati. Those high-souled ones, however, who are devoid of mineness and freed from egoism through the pure contemplation of Yoga, attain to the great and highest regions. Those who best understand the self, having attained to Yoga contemplation and having their minds always cheerful, enter into the unmanifest accumulation of happiness. Those persons who are freed from the idea of mineness as also from egoism and who are reborn after having attained to the fullness of Yoga contemplation, enter (when they depart from such life) into the highest region reserved for the great, viz., the Unmanifest. Born from that same unmanifest (principle) and attaining to the same once more, freed from the qualities of Darkness and Passion, and adhering to only the quality of Goodness, one becomes released from every sin and creates all things.Such a one should be known to be Kshetrajna in perfection. He that knows him, knows the Veda. Attaining to pure knowledge from (restraining) the mind, the ascetic should sit self-restrained. One necessarily becomes that on which one's mind is set. This is an eternal mystery. That which has the unmanifest for its beginning and gross qualities for its end, has been said to have Ne-science for its indication. But do you understand that whose nature is destitute of qualities? Of two syllables is Mrityu (death); of three syllable is the eternal Brahman. Mineness is death, and the reverse of mineness is the eternal. Some men who are led by bad understanding applaud action. Those, however, that are numbered among the high-souled ancients never applaud action. By action is a creature born with body which is made up of the sixteen. (True) Knowledge swallows up Purusha (Self with consciousness of body). Even this is what is highly acceptable to eaters of Amrita. Therefore, those whose vision extends to the other end (of the ocean of life) have no attachment for actions. This Purusha, however, is full of knowledge and not full of action. He dies not who understands Him that is immortal, immutable, incomprehensible, eternal and indestructible--Him that is the restrained Soul and that transcends all attachments. He who thus understands the Soul to which there is nothing prior which is uncreated, immutable, unconquered, and incomprehensible even to those that are eaters of nectar, certainly becomes himself incomprehensible and immortal through these means. Expelling all impressions and restraining the Soul in the Soul, he understands that auspicious Brahman than which nothing greater exists. Upon the understanding becoming clear, he succeeds in attaining to tranquillity. The indication of tranquillity is like what takes place in a dream. This is the goal of these emancipated ones who are intent on knowledge. They behold all those movements which are born of successive developments. This is the goal of those who are unattached to the world, This is the eternal usage. This is the acquisition of men of knowledge. This is the uncensured mode of conduct. This goal is capable of being attained by one that is alike to all creatures, that is without attachment, that is without expectations, and that looks equally on all things. I have now declared everything to you, ye foremost of regenerate Rishis. Do you act in this way forthwith; you will then acquire success.'

"The preceptor continued, 'Thus addressed by the preceptor Brahma, those high-souled sages acted accordingly and then attained to many regions (of great felicity). Do thou also, O blessed one, duly act according to the words of Brahma as declared by me, O thou of pure soul. Thou wilt then attain to success.'

"Vasudeva said,--'Thus instructed in the principles of high religion by the preceptor, the pupil, O son of Kunti, did everything accordingly, and then attained to Emancipation. Having done all that he should have done, the pupil, O perpetuator of Kuru's race, attained to that seat repairing whither one has not to grieve.'

"Arjuna said, 'Who, indeed, was that Brahmana, O Krishna, and who the pupil, O Janarddana. Truly, if it is fit to be heard by me, do thou then tell me, O lord!'

"Vasudeva said, 'I am the preceptor, O mighty-armed one, and know that the mind is my pupil. Through my affection for thee, O Dhananjaya, I have related this mystery to thee. If thou hast any love for me, O perpetuator of Kuru's race, do thou then, after having heard these instructions relating to the Soul, always act duly (according to them), O thou of excellent vows.

Then when this religion has been duly practised, O mower of foes, thou wilt become freed from all thy sins and attain to absolute emancipation. Formerly, when the hour of battle came, this very religion, O thou of mighty arms, was declared by me (to thee)! Do thou, therefore, set thy mind on it. And now, O chief of Bharata's race, it is long since that I saw the lord my sire. I wish to see him again, with thy leave, O Phalguna!'

"Vaisampayana continued, 'Unto Krishna who had said so, Dhananjaya said in reply,--We shall go to-day from this town to the city called after the elephant. Meeting king Yudhishthira of virtuous soul there, and informing him (of thy intention) thou shalt then repair to thy own city!'"

Footnotes

88:1 The understanding operates on what is placed before it by the mind. The understanding, therefore, is, as it were, the lord exercising power or sovereignty, being served by the mind.

89:1 Sarvan srijati i.e., creates all things by attaining to the condition of the universal cause, for the unmanifest is the universal cause. Between such a one and the Supreme Soul there is no difference. Even this is said in the last sentence.

89:2 The man who reads the book called Veda is not truly conversant with the Veda. He, however, who knows Kshetrajna, is regarded as truly knowing the Veda.

89:3 The argument is that Mrityu or death being of two syllables, the correspondence is justifiable between it and Mama or mineness which also is of two syllables. So in the case of Brahman and na-mama. Of course, what is meant by mineness being death and not-mineness being Brahman or emancipation, cannot be unintelligible to one who has carefully read the preceding sections.

89:4 i.e., the five great elements, four organs of knowledge with mind, and the four organs of action.

90:1 The word Purusha here is used in the sense of dehabhimani Jiva or individual self with consciousness of body. True knowledge destroys this condition of Jiva, for the man of knowledge identifies himself with the universe and thereby assimilates himself to Brahman. By eaters of Amrita are meant they who never take any food without offering portions thereof to the deities, Pitris, and guests. Of course, Yogins of piety are implied by it.

90:2 Purusha here implies Jiva divested of consciousness of body.

90:3 The meaning is this: in a dream what is seen is all unreal. So, when tranquillity has been attained, all the surroundings become unreal. Nilakantha gives a slightly different interpretation; it is this: when tranquillity has been attained, the Soul lives without attachment to the body and all external objects. Indeed, the Soul then lives completely in itself even as it works in course of a dream.

90:4 The sense is that they behold all worldly objects, present, past and future, which are, of course, due to development of previous causes.

Section 52

"Vaisampayana said, 'After this, Krishna ordered Daruka, saying--Let my car be yoked.--Within a very short space of time Daruka informed (his master), saying,--It has been yoked.--The son of Pandu then commanded all his attendants, saying,--Prepare yourselves and be ready. We shall repair to-day to the city named after the elephant. Thus addressed, O king, those troops accoutred themselves, and informed Pritha's son of immeasurable energy, saying,--Everything is equipt. Then those two, viz., Krishna and the son of Pandu, ascended their car and proceeded on the journey, the loving friends engaged the while in delightful conversation. Unto Vasudeva seated on the car, Dhananjaya of great energy once more said these words, O chief of Bharata's race!--O perpetuator of the Vrishni race, the king has obtained victory through thy grace. All his foes have been slain, and he has recovered his kingdom without a thorn in it (to make it disagreeable). O slayer of Madhu, through thee the Pandavas are endued with a powerful protector. Having obtained thee for our raft we have crossed the Kuru ocean. O thou that hast this universe for thy handiwork, salutations to thee, O Soul of the universe, O best of all beings in the universe. I know thee in that measure in which I am approved by thee. O slayer of Madhu, the soul of every creature is always born of thy energy. Playful sport (in the from of creation, preservation, and destruction) is thine. Earth and sky, O lord, are thy illusion. This whole universe, consisting of mobile and immobile objects, is established on thee. Thou createst, by modification, the four orders of Being (viz., viviparous, oviparous, filth-born, and vegetables). Thou createst the Earth, the Welkin, and Heaven, O slayer of Madhu. The stainless lunar light is thy smile. The seasons are thy senses. The ever-moving wind is thy breath, and death, existing eternally, is thy wrath. In thy grace is the goddess of prosperity. Verily, Sree is always established in thee, O thou of the highest intelligence. Thou art the sport (in which creatures engage); thou art their contentment; thou their intelligence, thou their forgiveness, thou their inclinations, thou their beauty. Thou art the universe with its mobile and immobile objects. At the end of the cycle, it is thou, O sinless one, that art called destruction. I am incapable of reciting all thy qualities in course of even a long period. Thou art the Soul and the Supreme Soul. I bow to thee, O thou of eyes like the petals of the lotus. O thou that art irresistible, I have learnt it from Narada and Devala and the Island-born (Vyasa), and the Kuru grandsire also, that all this (universe) rests on thee. Thou art the one Lord of all creatures. This, O sinless one, that thou hast declared unto me in consequence of thy favour for myself, I shall duly accomplish in its entirety, O Janarddana. Exceedingly wonderful is this which thou hast done from desire of doing what is agreeable to us, viz., the destruction in battle of the Kaurava (prince), the son of Dhritarashtra. Thai host had been burnt by thee which I (subsequently) vanquished in battle. That feat was achieved by thee in consequence of which victory became mine. By the power of thy intelligence was shown the means by which was duly affected the destruction of Duryodhana in battle, as also of Karna, as of the sinful icing of the Sindhus; and Bhurisravas. I shall accomplish all that which, O son of Devaki, pleased with me thou hast declared to myself.

I do not entertain any scruple in this. Repairing to king Yudhishthira of righteous soul, I shall, O sinless one, urge him to dismiss thee, O thou that art conversant with every duty. O lord, thy departure for Dwaraka meets with my approbation. Thou shalt soon see my maternal uncle, O Janarddana. Thou shalt also see the irresistible Valadeva and other chiefs of the Vrishni race.--Thus conversing with each other, the two reached the city named after the elephant. They then, with cheerful hearts, and without any anxiety, entered the palace of Dhritarashtra which resembled the mansion of Sakra. They then saw, O monarch, king Dhritarashtra, and Vidura of great intelligence, and king Yudhishthira and the irresistible Bhimasena, and the two sons of Madri by Pandu; and the unvanquished Yuyatsu, seated before Dhritarashtra and Gandhari of great wisdom, and Pritha, and the beautiful Krishna, and the other ladies of Bharata's race with Subhadra counting first. They also saw all those ladies that used to wait upon Gandhari. Then approaching king Dhritarashtra, those two chastisers of foes announced their names and touched his feet. Indeed, those high-souled ones also touched the feet of Gandhari and Pritha and king Yudhishthira the Just, and Bhima. Embracing Vidura also, they enquired after his welfare. In the company of all those persons, Arjuna and Krishna then approached king Dhritarashtra (again). Night came and then king Dhritarashtra of great intelligence dismissed all those perpetuators of Kuru's race as also Janarddana for retiring to their respective chambers. Permitted by the king all of them entered their respective apartments. Krishna of great energy proceeded to the apartments of Dhananjaya. Worshipped duly and furnished with every object of comfort and enjoyment, Krishna of great intelligence passed the night in happy sleep with Dhananjaya as his companion. When the night passed away and morning came, the two heroes, finishing their morning rites and dealing their persons properly, proceeded to the mansion of king Yudhishthira the just. There Yudhishthira the just, of great might, sat with his ministers. The two high-souled ones, entering that well-adorned chamber, beheld king Yudhishthira the just like the two Aswins beholding the chief of the celestials. Meeting the king, he of Vrishni's race as also that foremost hero of Kuru's race, obtaining the permission of Yudhishthira who was highly pleased with them, sat themselves down. Then the king, gifted with great intelligence, seeing those two friends, became desirous of addressing them. Soon that best of monarchs, that foremost of speakers addressed them in the following words.'

"Yudhishthira said, 'Ye heroes, ye foremost ones of Yadu's and Kuru's race, it seems that ye two are desirous of saying something to me. Do ye say what is in your mind. I shall soon accomplish it. Do not hesitate.'

"Thus addressed, Phalguna, well conversant with speech, humbly approached king Yudhishthira the just and then said these words.--'Vasudeva here, of great prowess, O king, is long absent from home. He desires, with thy permission, to see his sire. Let him go, if thou thinkest it meet, to the city of the Anarttas. It behoveth thee; O hero, to grant him permission!'

"Yudhishthira said, 'O lotus-eyed one, blessed be thou. O slayer of Madhu, do thou go this very day to the city of Dwaravati for seeing, O puissant one, that foremost one of Sura's race. O mighty-armed Kesava, thy departure is approved by me. Thou hast not seen my maternal uncle as also the goddess Devaki, for a long time. Meeting my maternal uncle and repairing to Valadeva also, O giver of honours, thou wilt, O thou of great wisdom, worship both of them at my word as they deserve. Do thou also think of me daily as also of Bhima, that foremost of mighty men, and of Phalguna and Nakula and Sahadeva, O giver of honours. Having seen the Anarttas, and thy sire, O mighty-armed one, and the Vrishnis, thou wilt come back to my horse-sacrifice, O sinless one. Do thou then depart, taking with thee diverse kinds of gems and various sorts of wealth. Do thou, O hero of the Satwata race, also take with thee whatever else thou likest. It is through thy grace, O Kesava, that the whole Earth, O hero, has come under our dominion and all our foes have been slain.'

When king Yudhishthira the just of Kuru's race said so, Vasudeva, that foremost of men, said these words (in reply).

"Vasudeva said, 'O mighty-armed one, all jewels and gems, all wealth, and the entire Earth, are thine and thine alone. Whatever wealth exists in my, abode, thou, O lord, art always the owner thereof.' Unto him Yudhishthira, the son of Dharma, said,--'Be it so'--and then duly worshipped (Krishna) the eldest brother, endued with great energy, of Gada. Vasudeva then proceeded to his paternal aunt (Kunti). Duly honouring her, he circumambulated her person. He was properly accosted by her in return, and then by all the others having Vidura for their first. The four-armed eldest brother of Gada then set out from Nagapura on his excellent car. Placing his sister, the lady Subhadra, on the car, the mighty-armed Janarddana then, with the permission of both Yudhishthira and (Kunti) his paternal aunt, set out, accompanied by a large train of citizens. The hero who had the foremost of apes on his banner, as also Satyaki, and the two sons of Madravati, and Vidura of immeasurable intelligence, and Bhima himself whose tread resembled that of a prince of elephants, all followed Madhava. Janarddana of mighty energy causing all those extenders of the Kuru kingdom and Vidura also to return, addressed Daraka, and Satyaki, saying,--'Urge the steeds to speed.' Then that grinder of hostile masses, viz., Janarddana of great prowess, accompanied by Satyaki, the foremost one of Sini's race, proceeded to the city of the Anarttas, after having slain all his foes, like He of a hundred sacrifices proceeding to Heaven (after slaughtering all his foes).'

Footnotes

91:1 This line is rather obscure. The sense seems to be this: no one can know the Supreme Deity if it is not the latter's pleasure to be known. One, therefore, understands Him in exactly that measure in which it is His pleasure to be known.

93:1 Krishna's father Vasudeva is maternal uncle. Yudhishthira asks Krishna to worship Vasudeva and Valadeva on his behalf, i.e., he charges Krishna to bear to them a message of respect and love from him.

94:1 The city of Hastinapura is sometimes called Nagapura, both Hasti and Naga being words expressive of the elephant. 'The city called after the elephant' is the usual description of the Kuru capital.

Section 53

"Vaisampayana said, 'As he of Vrishni's race was proceeding to Dwaraka, those foremost princes of Bharata's race, those chastisers of foes embraced him and fell back with their attendants. Phalguna repeatedly embraced the Vrishni hero, and as long as he was within the range of vision, he repeatedly turned his eyes towards him. With great difficulty, the son of Pritha withdrew his gaze that had fallen on Govinda. The unvanquished Krishna also (did the same). The indications that were manifested on the occasion of that high-souled one's departure, I shall now detail. Do thou listen to me. The wind blew with great speed before the car, clearing the path of sand-grains and dust and thorns. Vasava rained pure and fragrant showers and celestial flowers before the wielder of Saranga. As the mighty-armed hero proceeded, he came upon the desert ill supplied with water. There he beheld that foremost of ascetics, named Utanka, of immeasurable energy. The hero of large eyes and great energy worshipped that ascetic. He was then worshipped by the ascetic in return. Vasudeva then enquired after his welfare. That foremost of Brahmanas, viz., Utanka, politely accosted by Madhava, honoured him duly and then addressed him in these words.--'O Saurin, having repaired to the mansions of the Kurus and the Pandavas, hast thou succeeded in establishing a durable understanding between them such as should exist between brothers? It behoves thee to tell me everything. Dost thou come, O Kesava, after having united them in peace,--them that are thy relatives and that are ever dear to thee, O foremost one of Vrishni's race? Will the five sons of Pandu, and the children of Dhritarashtra, O scorcher of foes, sport in the world in joy with thee? Will all the kings enjoy happiness in their respective kingdoms, in consequence of the pacification of the Kauravas brought about by thee? Has that trust, O son, which I had always reposed on thee, borne fruit with regard to the Kauravas?'

"The blessed and holy one said, 'I strove my best at first, for bringing about a good understanding, in regard to the Kauravas. When I could not by any means succeed in establishing them on peace, it happened that all of them, with their relatives and kinsmen, met with death. It is impossible to transgress destiny by either intelligence or might. O great Rishi, O sinless one, this also cannot be unknown to thee. They (the Kauravas) transgressed the counsels which Bhishma and Vidura gave them referring to me. Encountering one another they then became guests of Yama's abode. Only the five Pandavas constitute the remnant of the unslain, all their friends and all their children having been slaughtered. All the sons of Dhritarashtra also with their children and kinsmen, have been slain.' When Krishna had said these words, Utanka, filled with wrath, and with eyes expanded in rage, addressed him in these words.

"Utanka said,--'Since, though able, O Krishna, thou didst not rescue those foremost ones of Kuru's race, who were thy relatives and, therefore, dear to thee, I shall, without doubt, curse thee. Since thou didst not forcibly compel them to forbear, therefore, O slayer of Madhu, I shall, filled with wrath, denounce a curse on thee. It seems, O Madhava, that though fully able (to save them), thou wert indifferent to these foremost of Kurus who, overwhelmed by insincerity and hypocrisy have all met with destruction.'

"Vasudeva said, 'O scion of Bhrigu's race, listen to what I say in detail. Do thou accept my apologies also. O thou of Bhrigu's race, thou art an ascetic. After having heard my words relating to the soul, thou mayst then utter thy curse. No man is able, by a little ascetic merit, to put me down. O foremost of ascetics, I do not wish to see the destruction of all thy penances. Thou hast a large measure of blazing penances. Thou hast gratified thy preceptors and seniors. O foremost of regenerate ones, I know that thou hast observed the rules of Brahmacharyya from the days of thy infancy. I do not, therefore, desire the loss or diminution of thy penances achieved with so much pain.'"

Footnotes

95:1 Mahyam is equal to 'mam uddisya' i.e., referring to my divine nature.

95:2 An ascetic loses his penances by cursing another rightly or wrongly. Hence, forgiveness was always practised by the Brahmanas who were ascetics. A Brahmana's strength consisted in forgiveness. The more forgiving he was, the more powerful he became.

Section 54

"Utanka said, 'Do thou, O Kesava, tell me that faultless Adhyatma. Having heard thy discourse I shall ordain what is for thy good or denounce a curse to thee, O Janarddana.'

"Vasudeva said, 'Know that the three qualities of Darkness and Passion and Goodness exist, depending on me as their refuge. So also, O regenerate one, know that the Rudras and the Vasus have sprung from me. In me are all creatures, and in all creatures do I exist; know this. Let no doubt arise in thy mind respecting this. So also, O regenerate one, know that all the tribes of the Daityas, all the Yakshas, Gandharvas, Rakshasas, Nagas. Apsaras, have sprung from me. Whatever has been called existent and non-existent, whatever is manifest and not-manifest, whatever is destructible and indestructible, all have me for their soul. Those fourfold courses of duty which, O ascetic, are known to attach to the (four) modes of life, and all the Vedic duties, have me for their soul. Whatever is non-existent, whatever is existent and non-existent, and whatever transcends that which is existent and non-existent,--all these which constitute the universe--are from me. There is nothing higher (or beyond) me who am the eternal god of gods. O perpetuator of Bhrigu's race, know that all the Vedas beginning with (the original syllable) Om are identical with me. Know, O son of Bhrigu's race, that I am the sacrificial stake; I am the Soma (drunk in sacrifices); I am the Charu (cooked in sacrifices for being offered to the deities); I am the Homa (that is performed); I am those acts which sacrificers perform for gratifying the deities; I am even the pourer of the sacrificial libation: and I am the Havi or libation that is poured. I am the Adharyu. I am the Kalpaka; and I am the highly sanctified sacrificial Havi. It is me whom the Udgatri, in the great sacrifice, hymns by the sound of his songs. In all rites of expiation, O Brahmana, the utterers of auspicious Mantras and benedictions fraught with peace hymn my praises who am the artificer, O foremost of regenerate ones, of the universe. Know, O best of regenerate person, that Dharma is my eldest-born offspring, sprung from my mind, O learned Brahmana, whose essence is compassion for all creatures. Constantly transforming myself, I take birth in diverse wombs, O best of men, for upholding that son of mine, with the aid of men now existing in or departed from the world. Indeed, I do this for protecting Righteousness and for establishing it. In those forms that I assume for the purpose, I am known, O son of Bhrigu's race, in the three worlds as Vishnu and Brahman and Sakra. I am the origin and I am the destruction of all things. I am the creator of all existent objects and I am their destroyer. Knowing no change myself, I am the destroyer of all those creatures that live in sinfulness. In every Yuga I have to repair the causeway of Righteousness, entering into diverse kinds of wombs from desire of doing good to my creatures. When, O son of Bhrigu's race, I live in the order of the deities, I then verily act in every respect as a deity. When I live in the order of the Gandharvas, I then, O son of Bhrigu's race, act in every respect as a Gandharva. When I live in the order of the Nagas, I then act as a Naga, and when I live in the order of Yakshas or that of Rakshasas, I act after the manner of that order. Born now in the order of humanity, I must act as a human being. I appealed to them (the Kauravas) most piteously. But stupefied as they were and deprived of their senses, they refused to accept my words. I frightened them, filled with wrath, referring to some great fear (as the consequence of their slighting my message). But once more I showed themselves my usual (human) form. Possessed as they were of unrighteousness, and assailed by the virtue of Time, all of them have been righteously slain in battle, and have, without doubt, gone to Heaven. The Pandavas also, O best of Brahmanas, have acquired great fame. I have thus told thee all that thou hadst asked me.'"

Footnotes

96:1 The first asat or non-existent refers to such objects as the horns of the hare. The second, viz., sadasat, or existent and non-existent refers to such objects as exist and meet with destruction. Sadasat param or that which transcends the existent and non-existent, refers to the unmanifest. The universe consists of these three. All this is from Vasudeva.

Section 55

"Utanka said, 'I know thee, O Janarddana, to be the creator of the universe. Without doubt, this knowledge that I have is the result of thy grace towards me, O thou of unfading glory, my heart is possessed of cheerful tranquillity in consequence of its being devoted to thee. Know, O chastiser of foes, that my heart is no longer inclined to curse thee. If, O Janarddana, I deserve the least grace from thee, do thou then show me once thy sovereign form.'

"Vaisampayana continued, 'Gratified with him, the holy one then showed Utanka that eternal Vaishnava form which Dhananjaya of great intelligence had seen. Utanka beheld the high-souled Vasudeva's universal form, endued with mighty arms. The effulgence of that form was like that of a blazing fire of a thousand suns. It stood before him filling all space. It had faces on every side. Beholding that high and wonderful Vaishnava form of Vishnu, in act, seeing the Supreme Lord (in that guise), the Brahmana Utanka became filled with wonder.'

"Utanka, said, 'O thou whose handiwork is the universe, I bow to thee, O Soul of the universe, O parent of all things. With thy feet thou hast covered the whole Earth, and with thy head thou fillest the firmament. That which lies between the Earth and the firmament has been filled by thy stomach. All the points of the compass are covered by thy arms. O thou of unfading glory, thou art all this. Do thou withdraw this excellent and indestructible form of thine. I wish to behold thee now in thy own (human) form which too is eternal!'

"Vaisampayana continued, 'Unto him, O Janamejaya, Govinda of gratified soul said these words,--'Do thou ask for some boon' Unto him Utanka, however, said--Even this is a sufficient boon from thee for the present, O thou of great splendour, in that, O Krishna, I have beheld this form of thine, O foremost of all beings. Krishna, however, once more said unto him--Do not scruple in this matter. This must be done. A sight of my form cannot be fruitless.'

"Utanka said, 'I must accomplish that, O lord, which thou thinkest should be done. I desire to have water wherever my wish for it may arise. Water is scarce in such deserts.' Withdrawing that energy, the Supreme Lord then said unto Utanka--Whenever thou wilt require water, think of me! Having said so, he proceeded towards Dwaraka. Subsequently, one day, the illustrious Utanka, solicitous of water and exceedingly thirsty, wandered over the desert. In course of his wanderings he thought of Krishna of unfading glory. The intelligent Rishi then beheld in that desert a naked hunter (of the Chandala class), all besmeared with dirt, surrounded by a pack of dogs. Extremely fierce-looking, he carried a sword and was armed with bow and arrows. That foremost of regenerate ones beheld copious streams of water issuing from the urinary organs of that hunter. As soon as Utanka had thought of Krishna, that hunter smilingly addressed him, saying,--'O Utanka, O thou of Bhrigu's race, do thou accept this water from me. Beholding thee afflicted by thirst I have felt great compassion for thee.' Thus addressed by the hunter, the ascetic showed no inclination to accept that water. The intelligent Utanka even began to censure Krishna of unfading glory. The hunter, how ever, repeatedly addressed the Rishi, saying,--'Drink!' The ascetic refused to drink the water thus offered. On the other hand, with heart afflicted by hunger and thirst, he even gave way to wrath. Disregarded by the high-souled Rishi through that conviction, the hunter, O king, with his pack of dogs, disappeared there and then. Beholding that (wonderful) disappearance, Utanka became filled with shame. He even thought that Krishna, that slayer of foes, had beguiled him (in the matter of the boon he had granted). Soon after, the holder of the conch and discus and mace, endued with great intelligence, came to Utanka by the way (along which the hunter had come). Addressing Krishna, the Brahmana said,--'O foremost of beings, it was scarcely proper for thee to offer water unto foremost of Brahmanas in the form of a hunter's urine, O lord.' Unto Utanka who said these words, Janarddana of great intelligence replied, comforting him with many soft words--'That form which it was proper to assume for offering thee water, in that form was water offered to thee. But, also, thou couldst not understand it. The wielder of the thunder bolt, Purandara, was requested by me for thy sake. My words to that puissant deity were--'Do thou give nectar in the form of water unto Utanka.' The chief of the celestials replied to me saying--It is not proper that a mortal should become immortal. Let some other boon be granted to Utanka.'--O son of Bhrigu's race, these words were repeatedly addressed to me. The lord of Sachi, however, was once more requested by me in these words, viz., even nectar should be given to Utanka.'--The chief of the celestials then, comforting me, said,--'If, O thou of great intelligence, nectar is to be given to him, I shall then assume the form of a hunter and give it to that high-souled descendant of Bhrigu's race. If that son of Bhrigu accepts it thus, I then go to him, O lord, for giving it unto him. If, however, he sends me away from disregard,--I shall not then give it to him on any account,--Having made this compact with me, Vasava appeared before thee, in that disguise, for giving thee nectar. Thou, however, didst disregard him and send him away, seeing that the illustrious one had put on the guise of a Chandala. Thy fault has been great. Once more, with regard to thy desire, I am prepared to do what is in my power. Indeed, this painful thirst of thine, I shall arrange, shall be slaked. On those days, O regenerate one, in which thou wilt feel a desire for water, clouds well-charged with water will rise over this desert. Those clouds, O son of Bhrigu's race, will give thee savoury water to drink. Verily, those clouds will become known in the world as Utanka-clouds.' Thus addressed by Krishna, Utanka became filled with gladness, and to this day, O Bharata, Utanka-clouds (appear and) shower rain on and deserts.'"

Section 56

"Janamejaya said, 'With what penances was the high-souled Utanka endued so that he entertained the wish to denounce a curse on Vishnu himself, who is the source of all puissance?'

"Vaisampayana said, 'O Janamejaya, Utanka was endued with austere penances. He was devoted to his preceptor. Endued with great energy, he abstained from worshipping anybody else. All the children of the Rishis O Bharata, entertained even this wish, viz., that their devotion to preceptors should be as great as that of Utanka. Gautama's gratification with and affection for Utanka, among his numerous disciples, were very great, O Janamejaya. Indeed, Gautama was highly pleased with the self-restraint and purity of behaviour that characterised Utanka, and with his acts of prowess and the services he rendered to him. One after another, thousands of disciples received the preceptor's permission to return home (after the completion of their pupilage). In consequence, however, of his great affection for Utanka, Gautama could not permit him to leave his retreat. Gradually, in course of time, O son, decrepitude overtook Utanka, that great ascetic. The ascetic, however, in consequence of his devotion to his preceptor, was not conscious of it. One day, he set out, O monarch, for fetching fuel for his preceptor. Soon after Utanka brought a heavy load of fuel. Toil-worn and hungry and afflicted by the load he bore on his head, O chastiser of foes, he threw the load down on the Earth, O king. One of his matted locks, white as silver, had become entangled with the load. Accordingly, when the load was thrown down, with it fell on the earth that matted lock of hair. Oppressed as he had been by that load and overcome by hunger, O Bharata, Utanka, beholding that sign of old age, began to indulge in loud lamentations from excess of sorrow. Conversant with every duty, the daughter of his preceptor the, who was possessed of eyes that resembled the petals of the lotus, and of hips that were full and round, at the command of her sire, sought, with downcast face, to hold Utanka's tears in her hands. Her hands seemed to burn with those tear-drops that she held. Unable, accordingly, to hold them longer, she was obliged to throw them down on the Earth. The Earth herself was unable to hold those tear-drops of Utanka. With a gratified heart, Gautama then said unto the regenerate Utanka,--Why, O son, is thy mind so afflicted with grief today? Tell me calmly and quietly, O learned Rishi, for I wish to hear it in detail.'

"Utanka said, 'With mind entirely devoted to thee, and wholly bent upon doing what is agreeable to thee, with my, heart's devotion turned to thee, and with thoughts entirely dwelling on thee, (I have resided here till) decrepitude has come upon me without my knowing it at all. I have not, again, known any happiness. Though I have dwelt with thee for a hundred years, yet thou hast not granted me permission to depart. Many disciples of thine, that were my juniors, have, however, been permitted by thee to return. Indeed, hundreds and thousands of foremost Brahmanas have, equipt with knowledge, been permitted by thee (to depart from thy retreat and set themselves up as teachers)!'

"Gautama said, 'Through my love and affection for thee, and in consequence of thy dutiful services to me, a long time has elapsed without my knowing it, O foremost of Brahmanas. If, however, O thou of Bhrigu's race, the desire is entertained by thee of leaving this place, do thou go without delay, receiving my permission.'

"Utanka said. 'What shall I present to my preceptor? Tell me this, O best of regenerate persons. Having brought it, I shall go hence, O lord, with thy permission.'

"Gautama said. 'The good that the gratification of the preceptor is the final fee. Without doubt, O regenerate one. I have been highly gratified with thy conduct. Know, O perpetuator of Bhrigu's race, that I have been exceedingly gratified with thee for this. If thou becomest a young man today of sixteen years, I shall bestow on thee, O regenerate one, this my own daughter for becoming thy wife. No other woman save this one is capable of waiting upon thy energy.' At these words of Gautama, Utanka once again became a youth and accepted that famous maiden for his wife. Receiving the permission of his preceptor, he then addressed his preceptor's wife, saying,--'What shall I give thee as final fee for my preceptor? Do thou command me. I desire to accomplish, with wealth or even my life, what is agreeable and beneficial to thee. Whatever gem, exceedingly wonderful and of great value, exists in this world, I shall bring for thee with the aid of my penances. I have no doubt in this.'

"Ahalya said, 'I am highly gratified with thee, O learned Brahmana, with thy unintermitting devotion, O sinless one. This is enough. Blessed be thou, go whithersoever thou likest.'

"Vaisampayana continued, 'Utanka, however, O monarch, once more, said these words,--Do thou command me, O mother. It is meet that I should do something that is agreeable to thee.'

"Ahalya said, 'Blessed be thou, bring for me those celestial ear-rings that are worn by the wife of Saudasa. That which is due to thy preceptor will then be well-discharged.' Replying unto her 'So be it,'--Utanka departed, O

Janamejaya, resolved to bring those ear-rings for doing what was agreeable to his preceptor's wife. That foremost of Brahmanas, Utanka, proceeded without any loss of time to Saudasa who had (through the curse of Vasishtha) become a cannibal, in order to solicit the ear-rings from him. Gautama meanwhile said unto his wife,--'Utanka is not to be seen today.' Thus addressed, she informed him how he had departed for fetching the jewelled ear-rings (of Saudasa's queen). At this, Gautama said,--'Thou hast not acted wisely. Cursed (by Vasishtha), that king (who has been transformed into a man-eater) will verily slay Utanka.'

"Ahalya said, 'Without knowing this, O holy one, I have set Utanka to this task. He shall not, however, incur any danger through thy grace. Thus addressed by her, Gautama said,--'Let it be so!' Meanwhile, Utanka met king Saudasa in a deserted forest.'"

Footnotes

100:1 To this day preceptors in India have to feed and teach their disciples without any pecuniary compensation. In fact, the sale of knowledge has been strictly forbidden. Pupils, however, after completing their studies, had to give the final Dakshina which varied according to their means. The kings and princes of India thought themselves honoured if solicited by pupils in search of the final Dakshina. What Gautama says here is that the object of the final present is to gratify the preceptor. He (Gautama), however, had already been gratified with the dutiful conduct of Utanka. There was no need, therefore, of any present.

Section 57

"Vaisampayana said, "Beholding the king, who had become so, of frightful mien, wearing a long beard smeared with the blood of human beings, the Brahmana Utanka, O king, did not become agitated. That monarch of great energy, inspiring terror in every breast and looking like a second Yama, rising up, addressed Utanka, saying,--'By good luck, O best of Brahmanas, thou hast come to me at the sixth hour of the day when I am in search of food.'

"Utanka said, 'O king, know that I have come hither in course of my wanderings for the sake of my preceptor. The wise have said that I while one is employed for the sake of one's preceptor, one should not be injured.'

"The king said, 'O best of Brahmanas, food has been ordained for me at the sixth hour of the day. I am hungry. I cannot, therefore, allow thee to escape today.'

"Utanka said, 'Let it be so, O king. Let this compact be made with me. After I have ceased to wander for my preceptor, I shall once more come and place myself within thy power. It has been heard by me, O best of kings, that the object I seek for my preceptor is under thy control, O monarch. Therefore, O ruler of men, I solicit thee for it. Thou daily givest many foremost of gems unto superior Brahmanas. Thou art a giver, O chief of men, from whom gifts may be accepted, know that I too am a worthy object of charity present before thee, O best of kings. Having accepted from thee in gift that object for my preceptor which is under thy control, I shall, O king, in consequence of my compact, once more come back to thee and place myself under thy power. I assure thee truly of this. There is no falsehood in this. Never before have I spoken anything untrue, no, not even in jest. What shall I say then of other occasions?'

"Saudasa said, 'If the object thou seekest for thy preceptor is capable of being placed in thy hands by me, if I be regarded as one from whom a gift may be accepted, do thou then say what that object is.'

"Utanka said, 'O foremost of men, O Saudasa, in my estimation thou art a worthy person from whom gifts may be accepted. I have, therefore, come to thee for begging of thee the jewelled ear-rings (worn by thy queen).'

"Saudasa said, 'Those jewelled ear-rings, O learned and regenerate Rishi, belong to my wife. They should be asked from her. Do thou, therefore, solicit some other thing from me. I shall give it to thee, O thou of excellent vows.'

"Utanka said, 'If we be regarded as any authority, do thou cease then to urge this pretext. Do thou give those jewelled ear-rings to me. Be thou truthful in speech, O king.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, the king once more addressed Utanka and said unto him, 'Do thou, at my word, go to my venerable queen, O best of men, and ask her, saying,--Give!--She of pure vows, thus solicited by thee, will certainly, at my command, give thee, O foremost of regenerate persons, those jewelled ear-rings of hers without doubt.'

"Utanka said, 'Whither, O ruler of men, shall I be able to meet thy queen? Why dost thou not thyself go to her?'

"Saudasa said, 'Thou wilt find her today in the vicinity of a foremost fountain. I cannot see her today as the sixth hour of the day has come.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, Utanka, O chief of Bharata's race, then left that spot. Beholding Madayanti, he informed her of his object. Hearing the command of Saudasa, that lady of large eyes replied unto the highly intelligent Utanka, O Janamejaya, in these words: 'It is even so, O regenerate one. Thou shouldst, however, O sinless one, assure me that thou dost not say what is untrue. It behoves thee to bring me some sign from my husband. These celestial ear-rings of mine, made of costly gems, are such that the deities and Yakshas and great Rishis always watch for opportunities for bearing them away. If placed at any time on the Earth, this costly article would then be stolen by the Nagas. If worn by one who is impure in consequence of eating, it would then be taken away by the Yakshas. If the wearer falls asleep (without taking care of these precious ear-rings) the deities would then take them away. O best of Brahmanas, these ear-rings are capable of being taken away, when such opportunities present themselves, by deities and Rakshasas and Nagas, if worn by a heedless person. O best of regenerate ones, these ear-rings, day and night, always produce gold. At night, they shine brightly, attracting the rays of stars and constellations. O holy one, if worn by any one, he would be freed from hunger and thirst and fear of every kind. The wearer of these ear-rings is freed also from the fear of poison and fire and every kind of danger. If worn by one of short stature, these become short. If worn by one of tall stature, these grow in size. Even of such virtues are these ear-rings of mine. They are praised and honoured everywhere. Indeed, they are known over the three worlds. Do thou, therefore, bring me some sign (from my husband).'"

Section 58

"Vaisampayana said, 'Utanka, coming back to king Saudasa who was always well-disposed towards all his friends, solicited him for some sign (to convince Madayanti of the fact of his being really commissioned by the king). That foremost one of Ikshwaku's race then gave him a sign.'

"Saudasa said, 'This my present condition is intolerable. I do not behold any refuge. Knowing this to be my wish, do thou give away the jewelled ear-rings.' Thus addressed by the king, Utanka went back to the queen and reported to her the words of her lord. Hearing those words, the queen gave unto Utanka her jewelled ear-rings. Having obtained the ear-rings, Utanka came back to the king and said unto him, 'I desire to hear, O monarch, what the import is of those mysterious words Which thou saidst as a sign to thy queen.'

"Saudasa said, 'Kshatriyas are seen to honour the Brahmanas from the very beginning of the creation. Towards the Brahmanas, however, many offences arise (on the part of Kshatriyas). As regards myself, I am always bent in humility before them. I am overtaken by a calamity through a Brahmana. Possessed of Madayanti, I do not see any other refuge. Indeed, O foremost of all persons having of a high goal, I do not behold any other refuge for myself in the matter of approaching the gates of Heaven, or in continuing here, O best of regenerate ones. It is impossible for a king that is hostile to Brahmanas to continue living in this world or in attaining to happiness in the next. Hence have I given thee these my jewelled ear-rings which were coveted by thee.Do thou now keep the compact which thou hast made with me today.'

"Utanka said, 'O king, I shall certainly act according to my promise. I shall truly come back and place myself under thy power. There is, however, a question, O scorcher of foes, which I wish to ask thee.'

"Saudasa said, 'Say, O learned Brahmana, what is in thy mind. I shall certainly reply unto thy words. I shall dispel whatever doubt may be in thy mind. I have no hesitation in this.'

"Utanka said, 'Those who are skilled in the rules of duty say that Brahmanas are of restrained speech. One who behaves wrongly towards friends is regarded as vile as a thief.' Thou, again, O king, hast become my friend today. Do thou then, O foremost of men, give me such counsel as is approved by the wise. As regards myself, I have now obtained the fruition of my wishes. Thou, again, art a cannibal. Is it proper for me to come back to thee or not?'

"Saudasa said, 'If it is proper (for me), O foremost of superior Brahmanas, to say what thou askest, I should then, O best of regenerate ones, tell thee that thou shouldst never come back to me. O perpetuator of Bhrigu's race, by acting even thus, thou wilt attain to what is beneficial to thee. If thou comest back, O learned Brahmana, thou wilt surely meet with death.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the intelligent king in respect of what was beneficial for him. Utanka took leave of the monarch and set out for the presence of Ahalya. Desirous of doing what was agreeable to the wife of his preceptor, he took the ear-rings with him and set out with great speed for reaching the retreat of Gautama. Protecting them even in the manner directed by Madayanti, that is, binding them within the folds of his black deer-skin, he proceeded on his way. After he had proceeded for some distance, he became afflicted by hunger. He there beheld a Vilwa tree bent down with the weight of (ripe) fruits. He climbed that tree. Causing his deer-skin, O chastiser of foes, to hang on a branch, that foremost of regenerate persons then began to pluck some fruits. While he was employed in plucking those fruits with eyes directed towards them, some of them fell, O king, on that deerskin in which those ear-rings had been carefully tied by that foremost of Brahmanas. With the strokes of the fruits, the knot became untied. Suddenly that deer-skin, with the ear-rings in it, fell down. When the knot being unfastened, the deer-skin fell down on the ground, a snake who was there beheld those jewelled ear-rings. That snake belonged to the race of Airavata. With great promptness he took up the ear-rings in his mouth and then entered an anthill. Beholding the ear-rings taken away by that snake, Utanka, filled with wrath and in great anxiety of mind, came down from the tree. Taking his staff he began to pierce that anthill. That best of Brahmanas, burning with wrath and the desire for revenge, ceaselessly employed himself for five and thirty days in that task. The goddess Earth, unable to bear the force of Utanka's walking staff and with body torn therewith, became exceedingly anxious. Unto that regenerate Rishi then, who continued to dig the Earth from desire of making a path to the nether regions inhabited by the Nagas, the chief of the celestials, armed with the thunder, came there, on his car drawn by green horses. Endued with great energy, he beheld that foremost of Brahmanas, as he sat there engaged in his task.'

"Vaisampayana continued, 'Assuming the garb of a Brahmana afflicted with the sorrow of Utanka, the chief of the celestials addressed him, saying, 'This (purpose of thine) is incapable of being achieved. The regions of the Nagas are thousands of Yojanas removed from this place. I think that thy purpose is not capable of being achieved with thy walking staff.'

"Utanka said, 'If, O Brahmana, the ear-rings be not recovered by me from the regions of the Nagas, I shall cast off my life-breaths before thy eyes, O foremost of regenerate persons!'

"Vaisampayana said, 'When the thunder-armed Indra failed to divert Utanka from his purpose, he united the latter's walking staff with the force of thunder. Then, O Janamejaya, the Earth, opening with those strokes having the force of thunder, yielded a way to the (nether) regions inhabited by the Nagas. By that path Utanka entered the world of Nagas. He saw that that region lay extended thousands of Yojanas on all sides. Indeed, O blessed one, it was equipt with many walls made of pure gold and decked with jewels and gems. There were many fine tanks of water furnished with flights of stair-cases made of pure crystal, and many rivers of clear and transparent water. He saw also many trees with diverse species of birds perching on them. That perpetuator of Bhrigu's race behold the gate of that region which was full five Yojanas high and a hundred Yojanas in width. Beholding the region of the Nagas, Utanka became very cheerless. Indeed, he, despaired of getting back the earrings. Then there appeared unto him a black steed with a white tail. His face and eyes were of a coppery hue, O thou of Kuru's race, and he seemed to blaze forth with energy. Addressing Utanka, he said, 'Do thou blow into the Apana duct of my body. Thou wilt then, O learned Brahmana, get back thy ear-rings which have been taken away by a descendant of Airavata's race! Do not loathe to do my bidding, O son. Thou didst it often at the retreat of Gautama in former days.'

"Utanka said, 'How did I know thee in the retreat of my preceptor? Indeed, I wish to hear how I did in those days what thou biddest me do now.'

"The steed said, 'Know, O learned Brahmana, that I am the preceptor of thy preceptor, for I am the blazing Jatavedas (deity of fire). By thee I was often worshipped for the sake of thy preceptor, O child of Bhrigu's race, duly and with a pure heart and body. For that reason I shall accomplish what is for thy good. Do my bidding without delay.' Thus addressed by the deity of fire, Utanka did as he was directed. The deity then, gratified with him, blazed up for consuming everything. From the pores of his body, O Bharata, in consequence of his very nature, a thick smoke issued threatening terrors to the world of Nagas. With that mighty and wide-spreading smoke, O Bharata, everything became enveloped in gloom, so that nothing, O king, could any longer be seen in the world of the Nagas. Cries of woe were heard throughout the mansions of the Airavatas, uttered by the Nagas headed by Vasuki, O Janamejaya. Enveloped by that smoke, the palaces could no longer be seen, O Bharata. These resembled woods and hill overwhelmed by a thick forest. With eyes that were red in consequence of that smoke, and afflicted by the energy of the deity of fire, the Nagas came out of their mansions to the high-souled son of Bhrigu's race for ascertaining what was the matter. Having heard what the matter was from that ascetic of immeasurable energy, all the Nagas, with fear depicted on their eyes, offered him their worship according to due forms. Indeed, all the

Nagas placing the old and the young one's before them, bowed unto him with their heads and joining their hands addressed him, saying, 'Be gratified with us, O holy one!' Having gratified that Brahmana and offered him water to wash his feet and the ingredients of the Arghya (for honouring him), the Nagas gave him those celestial and highly-adored ear-rings. Thus honoured by them, Utanka of great prowess, circumambulating the deity of fire, started for the retreat of his preceptor. Indeed, repairing quickly to Gautama's asylum, O king, he presented those ear-rings unto the wife of his preceptor, O sinless one. That best of Brahmanas also told his preceptor everything about Vasuki and the other Nagas that had occurred. It was even thus, O Janamejaya, that the high-souled Utanka, having wandered through the three worlds, fetched those jewelled ear-rings (for his preceptor's wife). Of such prowess, O chief of Bharata's race, was the ascetic Utanka. So austere were the penances with which he was endued. I have thus told thee what thou hadst asked me.'"

Footnotes

103:1 These words of the king are intended to be reported to his queen who would understand the allusion. The sense is this: cursed by Vasishtha, I have become a cannibal. My condition is intolerable. By this gift of the ear-rings to a deserving Brahmana, much merit may arise. That merit may relieve me.

103:2 This also is an allusion to the dreadful curse of Vasishtha. The king refers to Madayanti as his only refuge. She may save him by doing an act or special merit, viz., giving away her costly ear-rings to a truly deserving Brahmana.

104:1 The sense is this: a Brahmana is never loose of tongue. He is truthful. Hence, having passed my word to thee about my return, thou mayst be sure that I would keep my word. One, again, that acts improperly towards a friend, comes to be regarded as a thief. By this, Utanka reminds the king that he should not inflict any wrong on him by carrying out his intention of eating him up.

104:2 Vilwa is the Aegle marmalos.

Section 59

"Janamejaya said, 'After having conferred that boon on Utanka, O foremost of regenerate persons, what did the mighty-armed Govinda of great celebrity next do?'

"Vaisampayana said, 'Having granted that boon to Utanka, Govinda, accompanied by Satyaki, proceeded to Dwaraka on his car drawn by his large steeds endued with great speed. Passing many lakes and rivers and forests and hills, he at last came upon the delightful city of Dwaravati. It was at the time, O king, when the festival of Raivataka had begun, that he of eyes like lotus-petals arrived with Satyaki as his companion. Adorned with many beautiful things and covered with diverse Koshas made of jewels and gems, the Raivataka hill shone, O king, with great splendour. That high mountain, decked with excellent garlands of gold and gay festoons of flowers, with many large trees that looked like the Kalpa trees of Indra's garden, and with many golden poles on which were lighted lamps, shone in beauty through day and night. By the caves and fountains the light was so great that it seemed to be broad day. On all sides beautiful flags waved on the air with little bells that jingled continuously. The entire hill resounded with the melodious songs of men and women. Raivataka presented a most charming prospect like Meru with all his jewels and gems. Men and women, excited and filled with delight, O Bharata, sang aloud. The swell of music that thus rose from that foremost of mountains seemed to touch the very heavens. Everywhere were heard spouts and loud whoops of men who were in all stages of excitement. The cackle of thousands of voices made that mountain delightful and charming. It was adorned with many shops and stalls filled with diverse viands and enjoyable articles. There were heaps of cloths and garlands, and the music of Vinas and flutes and Mridangas was heard everywhere. Food mixed with wines of diverse kinds was stored here and there. Gifts were being ceaselessly made to those that were distressed, or blind, or helpless. In consequence of all this, the festival of that mountain became highly auspicious. There were many sacred abodes built on the breast of that mountain, O hero, within which resided many men of righteous deeds. Even thus did the heroes of Vrishni's race sport in that festival of Raivataka. Equipt with those mansions, that mountain shone like a second Heaven. At the arrival of Krishna, O chief of Bharata's race, that prince of mountains resembled the blessed abode of Indra himself. Worshipped (by his relatives), Krishna then entered a beautiful mansion. Satyaki also went to his own quarters with a delighted soul. Govinda entered his residence after a long absence, having accomplished feats of great difficulty like Vasava amid the Danava host. The heroes of the Bhoja, Vrishni, and Andhaka races, all came forward to receive that high-souled one like the deities advancing to receive him of a hundred sacrifices. Endued with great intelligence, he honoured them in return and enquired after their welfare. With a gratified heart he then saluted his father and mother. The mighty-armed hero was embraced by both of them and comforted too (by numerous evidences of affection). He then took his seat with all the Vrishnis sitting around him. Having washed his feet and dispelled his fatigue, Krishna of mighty energy, as he sat there, then recounted the chief incidents of the great battle in answer to the questions put to him by his sire.'"

Section 60

"Vasudeva said, 'O thou of Vrishni's race, I have repeatedly heard men speaking of the wonderful battle (between the Kurus and the Pandavas). Thou, however, O mighty-armed one, hast witnessed it with thy own eyes. Do thou, therefore, O sinless one, describe the battle in detail. Indeed, tell me how that battle took place between the high-souled Pandavas (on the one side) and Bhishma and Karna and Kripa and Drona and Salya and others (on the other side), between, in fact, numerous other Kshatriyas well-skilled in aims, differing from one another in mien and attire, and hailing from diverse realms.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by his sire, he of eyes like lotus-petals narrated, in the presence of his mother also, how the Kaurava heroes had been slain in battle.'

"Vasudeva said, 'The feats were highly wonderful that were achieved by those high-souled Kshatriyas. In consequence of their large number, they are incapable of being enumerated in even hundreds of years. I shall however, mention only the foremost of them. Do thou listen, therefore, to me as I mention in brief those feats achieved by the kings of Earth. O thou of godlike splendour. Bhishma of Kuru's race became the generalissimo, having eleven divisions of the Kaurava princes under his command, like Vasava of the celestial forces. Sikhandin of great intelligence, protected by the blessed Arjuna, became the leader of the seven divisions of the sons of Pandu. The battle between the Kurus and the Pandavas (under these leaders) raged for ten days. It was so fierce as to make one's hair stand on its end. Then Sikhandin, in great battle, aided by the wielder of Gandiva, slew, with innumerable arrows, the son of Ganga fighting bravely. Lying on a bed of arrows, Bhishma waited like an ascetic till the sun leaving his southward path entered on his northerly course when that hero gave up his life-breaths. Then Drona, that foremost of all persons conversant with arms, that greatest of men under Duryodhana, like Kavya himself of the lord of the Daityas, became generalissimo. That foremost of regenerate persons, ever boasting of his prowess in battle, was supported by the remnant of the Kaurava force consisting then of nine Akshauhinis, and protected by Kripa and Vrisha and others. Dhrishtadyumna conversant with many mighty weapons, and possessed of great intelligence, became the leader of the Pandavas. He was protected by Bhima like Varuna protected by Mitra. That high-souled hero, always desirous of measuring his strength with Drona, supported by the (remnant of the) Pandava army, and recollecting the wrongs inflicted (by Drona) on his sire (Drupada, the king of the Panchalas), achieved great feats in battle. In that encounter between Drona and the son of Prishata, the kings assembled from diverse realms were nearly exterminated. That furious battle lasted for five days. At the conclusion of that period, Drona, exhausted, succumbed to Dhrishtadyumna. After that, Karna became the generalissimo of Duryodhana's forces. He was supported in battle by the remnant of the Kaurava host which numbered five Akshauhinis. Of the sons of Pandu there were then three Akshauhinis. After the slaughter of innumerable heroes, protected by Arjuna, they came to battle. The Suta's son Karna, though a fierce warrior, encountering Partha, came to his end on the second day, like an insect encountering a blazing fire. After the fall of Karna, the Kauravas became dispirited and lost all energy. Numbering three Akshauhinis, they gathered round the ruler of the Madras. Having lost many car-warriors and elephants and horsemen, the remnant of the Pandava army, numbering one Akshauhini and penetrated with cheerlessness, supported Yudhishthira (as their leader). The king Yudhishthira, in the battle that ensued, achieved the most difficult feats and slew, before half the day was over, the king of the Madras. After the fall of Salya, the high-souled Sahadeva of immeasurable prowess slew Sakuni, the man who had brought about the quarrel (between the Pandavas and the Kurus). After the fall of Sakuni, the royal son of Dhritarashtra, whose army had suffered an extensive carnage and who on that account had become exceedingly cheerless, fled from the field, armed with his mace. Then Bhimasena of great prowess, filled with wrath, pursued him and discovered him within the waters of the Dwaipayana lake. With the remnant of their army, the Pandavas surrounded the lake and, filled with joy, encountered Duryodhana concealed within the waters. Their wordy shafts, penetrating through the waters, pierced Duryodhana. Rising up from the lake, the latter approached the Pandavas, armed with his mace, desirous of battle. Then, in the great battle that ensued, the royal son of Dhritarashtra was slain by Bhimasena who put forth his great prowess, in the presence of many kings. After this the remnant of the Pandava army, as it slept in the camp, was slaughtered at night time by Drona's son who was unable to put up with the slaughter of his father (at the hands of Dhrishtadyumna). Their sons slain, their forces slain, only the five sons of Pandu are alive with myself and Yuyudhana. With Kripa and the Bhoja prince Kritavarman, the son of Drona represents the unslain remnant of the Kaurava army. Dhritarashtra's son Yuyutsu also escaped slaughter in consequence of his having adopted the side of the Pandavas. Upon the slaughter of the Kaurava king (Suyodhana) with all his followers and allies, Vidura and Sanjaya have come to the presence of king Yudhishthira the just. Even thus did that battle occur, O lord, for eight and ten days. Many kings of Earth, slain therein, have ascended to Heaven.'

"Vaisampayana continued, 'The Vrishnis, as they heard, O king, that dreadful account became filled with grief and sorrow and pain.'

Footnotes

108:1 Chamu here is used in a general sense, viz., a division. Of course it stands for an Akshauhini.

108:2 Kavi or Kavya is another name of Sukra, the preceptor of the Daityas.

Section 61

"Vaisampayana said, 'After the high-souled Vasudeva of great prowess had finished his narration of the great battle of the Bharatas before his sire, it was plain that that hero had passed over the slaughter of Abhimanyu. The motive of the high-souled one was that his sire might not hear what was highly unpleasant to him. Indeed, the intelligent Krishna did not wish that his sire Vasudeva should, on hearing the dreadful intelligence of the death of his daughter's son, be afflicted with sorrow and grief. (His sister) Subhadra, noticing that the slaughter of her son had not been mentioned, addressed her brother, saying,--Do thou narrate the death of my son, O Krishna--and fell down on the earth (in a swoon). Vasudeva beheld his daughter fallen on the ground. As soon as he saw this, he also fell down, deprived of his senses by grief. (Regaining his senses) Vasudeva, afflicted with grief at the death of his daughter's son, O king, addressed Krishna, saying, 'O lotus-eyed one, thou art famed on Earth for being truthful in speech. Why, however, O slayer of foes, dost thou not tell me today of the death of my daughter's son? O puissant one, tell me in detail of the slaughter of thy sister's son. Possessed of eyes resembling thine, alas, how was he slain in battle by foes? Since my heart does not from grief break into a hundred pieces, it seems, O thou of the Vrishni's race, that it does not die with men when its hour does not come. Oh, at the time of his fall, what words did he utter; apostrophising his mother? O lotus-eyed one what did that darling of mine, possessed of restless eyes, say unto me? I hope he has not been slain by foes while retreating from battle with his back towards them? I hope, O Govinda, that, his face did not become cheerless while fighting? He was possessed, O Krishna, of mighty energy. From a spirit of boyishness, that puissant hero, boasting (of his prowess) in my presence, used to speak of his skill (in battle). I hope that boy does not lie on the field, slain deceitfully by Drona and Karna and Kripa and others? Do thou tell me this. That son of my daughter always used to challenge Bhishma and that foremost of all mighty warriors, viz., Karna, in battle.' Unto his sire who, from excess of grief, indulged in such lamentations, Govinda, more afflicted than he answered in these words. 'His face did not become cheerless as he fought in the van of battle. Fierce though that battle was, he did not turn his back upon it. Having slain hundreds and thousands of kings of Earth, he was brought to grief by Drona and Karna and at last succumbed to the son of Dussasana. If, O lord, he had been encountered, one to one, without intermission, he was incapable of being slain in battle by even the wielder of the thunderbolt. When his sire Arjuna was withdrawn from the main body by the Samsaptakas (who challenged to fight him separately), Abhimanyu was surrounded by the enraged Kaurava heroes headed by Drona in battle. Then, O sire, after he had slaughtered a very large number of foes in battle, thy daughter's son at last succumbed to the son of Dussasana. Without doubt, he has gone to Heaven. Kill this grief of thine, O thou of great intelligence. They that are of cleansed understandings never languish when they meet with any calamity. He by whom Drona and Karna and others were checked in battle,--heroes that were equal to Indra himself in might--why would not he ascend to Heaven? O irresistible one, do thou kill this grief of thine. Do not suffer thyself to be swayed by wrath. That conqueror of hostile cities has attained in that sanctified goal which depends upon death at the edge of weapons. After the fall of that hero, this my sister Subhadra stricken with grief, indulged in loud lamentations, when she saw Kunti, like a female ospray. When she met Draupadi, she asked her in grief,--O reverend lady, where are all our sons? I desire to behold them. Hearing her lamentations, all the Kaurava ladies embraced her and wept sitting around her. Beholding (her daughter-in-law) Uttara, she said,--'O blessed girl, where has thy husband gone? When he comes back, do thou, without losing a moment, apprise me of it. Alas, O daughter of Virata, as soon he heard my voice, he used to come out of his chamber without the loss of a moment. Why does not thy husband come out today? Alas, O Abhimanyu, thy maternal uncles--mighty car-warriors--are all hale. They used to bless thee when they saw thee come here prepared to go out for battle. Do thou tell me the incidents of battle today as before, O chastiser of foes. Oh. why dost thou not answer me today--me who am weeping so bitterly?'--Hearing these lamentations of this daughter of the Vrishni race, Pritha, deeply afflicted with grief, addressed her and slowly said,--'O Subhadra, though protected by Vasudeva and Satyaki and by his own sire, thy youthful son has yet been slain. That slaughter is due to the influence of Time! O daughter of Yadu's race, mortal thy son was. Do not grieve. Irresistible in battle, thy son has, without doubt, attained to the highest goal. Thou art born in a high race of high-souled Kshatriyas. Do not grieve, O thou of restless glances, O girl of eyes like lotus-petals. Do thou cast thy eyes on Uttara who is quick with child. O blessed lady, do not yield to sorrow. This auspicious girl will soon bring forth a son to that hero. Having comforted her in this way, Kunti, conversant with every duty, O perpetuator of Yadu's race, casting off her grief, O irresistible one, made arrangements for Abhimanyu's obsequial rites, with the acquiescence of king Yudhishthira and Bhima, and the twins (viz., Nakula and Sahadeva) who in prowess resembled Yama himself. She also made many presents unto the Brahmanas, and bestowed upon them many kine, O perpetuator of Yadu's race, Then the Vrishni dame (Kunti), comforted a little, addressed the daughter of Virata, saying,--O faultless daughter of Virata, thou shouldst not indulge in grief. For the sake of thy husband, O thou of rotund hips, protect the child in thy womb.--Having said these words, O thou of great splendour, Kunti ceased. With her permission I have brought Subhadra here. It was even thus, O giver of honours, that thy daughter's son met with his death. Cast off thy burning grief, O irresistible one. Indeed, do not set thy heart on sorrow.'

Section 62

"Vaisampayana said, 'Having heard these words of his son Vasudeva, that descendant of Sura, of righteous soul, casting off his grief, made excellent obsequial offerings (unto Abhimanyu). Vasudeva also performed those rites for the ascension (to Heaven) of his high-souled nephew, that hero who was ever the darling of his sire (Vasudeva). He duly fed six millions of Brahmanas, endued with great energy, with edibles possessed of every recommendation. Presenting many clothes unto them, Krishna gratified the thirst for wealth of those Brahmanas. Wonderful were the heaps of gold, the number of kine and of beds and clothes, that were then given away. The Brahmanas loudly declared--'Let (Krishna's wealth) increase.' Then Vasudeva of Dasarha's race, and Valadeva, and Satyaki, and Satyaka, each performed the obsequial rites of Abhimanyu. Exceedingly afflicted with grief, they failed to attain comfort. The same was the case with the sons of Pandu in the city called after the elephant. Deprived of Abhimanyu, they failed to obtain peace of mind. The daughter of Virata, O monarch, for many days, totally abstained from all food, exceedingly afflicted by grief on account of the death of her husband. At this all her relatives became plunged into excess of grief. They all feared that the embryo in her womb might be destroyed. Then Vyasa, ascertaining the state of things by his spiritual vision, came there. The highly intelligent Rishi, endued with great energy, arrived (at the palace), addressed Pritha of large eyes, as also Uttara herself, saying,--'Let this grief be abandoned. O famous lady, a son endued with mighty energy will be born to thee, through the puissance of Vasudeva and at my word. That son will rule the Earth after the Pandavas (have departed from it).' Beholding Dhananjaya, he said unto him, in the hearing of king Yudhishthira the just, and gladdening him with his words, 'O Bharata.--'The grandson, O highly blessed one, will become a high-souled prince. He will righteously rule the whole Earth to the verge of the sea. Therefore, O foremost one of Kuru's race, cast off this grief, O mower of foes. Do not doubt this. This will truly happen. That which was uttered by the Vrishni hero on a former occasion, will, without doubt, happen. Do not think otherwise. As regards Abhimanyu, he has gone to the regions of the deities, conquered by him with his own acts. That hero should not be grieved for by thee or, indeed, by the other Kurus.' Thus addressed by his grandsire, Dhananjaya of righteous soul, O king, cast off his grief and even became cheerful. Thy sire, O prince, that art conversant with all duties, began to grow in that womb, O thou of great intelligence, like the Moon in the lighted fortnight. Then Vyasa urged the royal son of Dharma for performing the horse-sacrifice. Having said so, he made himself invisible there and then. The intelligent king Yudhishthira the just, hearing the words of Vyasa, set his mind on the journey for bringing wealth (for the sacrifice).'"

Section 63

"Janamejaya said, 'Having heard these words, O regenerate one, that were spoken by the high-souled Vyasa in respect of the horse-sacrifice, what steps were taken by Yudhishthira? Do thou tell me, O foremost of regenerate ones, how the king succeeded in obtaining the wealth which Marutta had buried in the Earth.'

"Vaisampayana said, 'Having heard the words of the Island-born ascetic, king Yudhishthira the just, summoned all his brothers, viz., Arjuna and Bhimasena and the twin sons of Madri, in proper time and then said unto them (the following words),--'Ye heroes, you have heard the words which the highly intelligent and high-souled Krishna has said from his friendship for and the desire of doing good to the Kurus! Verily, you have heard those words that have been uttered by that ascetic of abundant penances, that great sage desirous of bestowing prosperity on his friends, that preceptor of righteous behaviour, viz., Vyasa of wonderful feats. You have heard what Bhishma also said, and what Govinda too of great intelligence has uttered. Remembering those words, ye gong of Pandu, I desire to obey them duly. By obeying those words of theirs great blessedness will attach to all of you. Those words spoken by those utterers of Brahma are certain (if obeyed) to bring in their train considerable benefit. Ye perpetuators of Kuru's race, the Earth has become divested of her wealth. Ye kings, Vyasa, therefore, informed us of the wealth (that lies buried in the Earth) of Marutta. If you think that wealth abundant or sufficient, how shall we bring it (to our capital)? What, O Bhima, dost thou think as regards this? When the king, O perpetuator of Kuru's race, said these words, Bhimasena, joining his hands, said these words in reply,--'The words thou hast said, O thou of mighty-arms, on the subject of bringing the wealth indicated by Vyasa, are approved by me. If, O puissant one, we succeed in getting the wealth kept there by the son of Avikshita, then this sacrifice, O king, purposed by us will be easily accomplished. Even this is what I think. We shall, therefore, bowing our heads unto the high-souled Girisa, and offering due worship unto that deity, bring that wealth. Blessed be thou. Gratifying that god of gods, as also his companions and followers, in words, thought, and deed, we shall, without doubt, obtain that wealth. Those Kinnaras of fierce mien who are protecting that treasure will certainly yield to us if the great deity having the bull for his sign become gratified with us!'--Hearing these words uttered by Bhima, O Bharata, king Yudhishthira the son of Dharma became highly pleased. The others, headed by Arjuna, at the same time, said, 'So be it.' The Pandavas then, having resolved to bring that wealth, ordered their forces to march under the constellation Dhruba and on the day called by the same name. Causing the Brahmanas to utter benedictions on them, and having duly worshipped the great god Maheswara, the sons of Pandu get out (on their enterprise). Gratifying that high-souled deity with Modakas and frumenty and with cakes made of meat, the sons of Pandu set out with cheerful hearts. While they thus set out, the citizen, and many foremost of Brahmanas, with cheerful hearts, uttered auspicious blessings (on their heads). The Pandavas, circumambulating many Brahmanas that daily worshipped their fires, and bending their heads unto them, proceeded on their journey. Taking the permission of king Dhritarashtra who was afflicted with grief on account of the death of his sons, his queen (Gandhari), and Pritha also of large eyes, and keeping the Kaurava prince Yuyutsu, the son of Dhritarashtra, in the capital, they set out, worshipped by the citizens and by many Brahmanas possessed of great wisdom.'"

Footnotes

113:1 Krishna implies Vyasa here. The great Rishi was called 'the island-born Krishna'.

113:2 The commentator explains that by the constellation Dhruba is implied Rohini and the Uttaras numbering three. Sunday, again is called the Dhruba-day.

Section 64

"Vaisampayana said, 'They then set out, with cheerful hearts, and accompanied by men and animals all of whom and which were equally cheerful. They filled the whole Earth with the loud clatter of their wheels.

Their praises hymned by eulogists and Sutas and Magadhas and bards, and supported by their own army, they looked like so many Adityas adorned with their own rays. With the white umbrella held over his head, king Yudhishthira shone with beauty like the lord of the stars on the night when he is at full. That foremost of men, the eldest son of Pandu, accepted, with due forms, the blessings and cheers of his gladdened subjects as he proceeded on his way. As regards the soldiers that followed the king, their confused murmurs seemed to fill the entire welkin. That host crossed many lakes and rivers and forests and pleasure gardens. They at last came upon the mountains. Arrived at that region where that wealth was buried, O king, the royal Yudhishthira fixed his camp with all his brothers and troops. The region selected for the purpose, O chief of Bharata's race, was perfectly level and auspicious There the king pitched his camp, placing in his van such Brahmanas as were endued with penances and learning and self-restraint, as also his priest Agnivesya, O thou of Kuru's race, who was well-conversant with the Vedas and all their branches. Then the royal sons of Pandu, and the other kings (who accompanied that expedition), and the Brahmanas and priests well-skilled in sacrificial rites, having duly performed same propitiatory ceremonies, spread themselves all over that spot. Having duly placed the king and his ministers in the middle, the Brahmanas caused the camp to be pitched by laying out six roads and nine divisions. King Yudhishthira caused a separate encampment to be duly made for the infuriate elephants that accompanied his force. When everything was complete, he addressed the Brahmanas, saying, 'Ye foremost of Brahmanas, let that be done which you think should be done in view of the matter at hand. Indeed, let an auspicious day and constellation be fixed for it. Let not a long time pass away over our heads as we wait in suspense here. Ye foremost of learned Brahmanas, having formed this resolution, let that be done which should be done after this.' Hearing these words of the king, the Brahmanas with those amongst them that were well-skilled in the performance of religious rites, became filled with gladness and desirous of doing what was agreeable to king Yudhishthira the just, said these words in reply, 'This very day is, an auspicious one with an auspicious constellation. We shall, therefore, strive to accomplish those high rites we propose. We shall today, O king, live upon water alone. Do you all fast also today' Hearing those words of those foremost Brahmanas, the royal sons of Pandu passed that night, abstaining from all food, and lying confidently on beds of Kusa grass, like blazing fires in a sacrifice. And the night wore away as they listened to the discourses of the learned Brahmanas (on diverse subjects). When the cloudless morning came, those foremost of Brahmanas addressed the royal son of Dharma (saying as follows).'

Footnotes

114:1 Agnivesya was another name of Dhaumya.

114:2 Three roads running north to south, and three running cast to west and intersecting the former, are the six roads that are directed to be laid out in pitching encampments. Those give nine squares with two boundary lines at right angles with each other.

Section 65

"'The Brahmanas said, 'Let offerings be made unto the high-souled Mahadeva of three eyes. Having duly dedicated those offerings, O king, we shall then strive to gain our object.' Hearing these words of those Brahmanas, Yudhishthira caused offerings to be duly made unto that deity who loved to lie down on mountain-breasts. Gratifying the (sacrificial) fire with (libations of) sanctified butter according to the ordinance, the priest (Dhaumya) cooked Charu with the aid of Mantras and performed the necessary rites. He took up many flowers and sanctified them with Mantras, O king. With Modakas and frumenty and meat, he made offerings to the deity. With diverse kinds of flowers and with fried paddy, of very superior kind, Dhaumya, well-versed in the Vedas, performed the remaining rites. He next presented offerings according to the ordinance unto those ghostly beings who formed Mahadeva's train. And offerings were next made to Kuvera, the chief of the Yakshas, and unto Manibhadra also. Unto the other Yakshas also and unto them that were the foremost ones among the ghostly companions of Mahadeva, the priest offered due worship, having filled many jugs with food, with Krisaras and meat and Nivapas mixed with sesame seeds. The king gave away unto the Brahmanas thousands of kine. He then directed the presentation, according to due rites, of offerings unto those night-wandering beings (who live with Mahadeva). Surcharged, as it were, with the scent of Dhupas, and filled with the fragrance of flowers, that region, sacred to the deity of deities, O king, became exceedingly delightful. Having performed the worship of Rudra and of all the Ganas, the king, placing Vyasa ahead, proceeded towards the place where the treasure was buried. Once more worshipping the Lord of treasures, and bowing unto him with reverence and saluting him properly, with diverse kinds of flowers and cakes and Krisara, having worshipped those foremost of gems, viz., Sankha and Nidhi, and those Yakshas who are the lords of gems, and having worshipped many foremost of Brahmanas and caused them to utter blessings, the king endued with great puissance, strengthened by the energy and the auspicious benedictions of those Brahmanas, caused that spot to be excavated. Then numerous vessels of diverse and delightful forms, and Bhringaras and Katahas and Kalasas and Bardhamanakas, and innumerable Bhajanas of beautiful forms, were dug out by king Yudhishthira the just. The wealth thus dug out was placed in large 'Karaputas' for protection. A portion of the wealth was caused to be borne upon the shoulders of men in stout balances of wood with baskets slung like scales at both ends. Indeed, O king, there were other methods of conveyance there for bearing away that wealth of the son of Pandu. There were sixty thousands of camels and a hundred and twenty thousand horses, and of elephants, O monarch, there were one hundred thousand. Of cars there were as many, and of carts, too as many, and of she-elephants as many. Of mules and men the number was untold. That wealth which Yudhishthira caused to be dugout was even so much. Sixteen thousand coins were placed on the back of each camel; eight thousand on each car; four and twenty thousand on each elephant; (while proportionate loads were placed on horses and mules and on the backs, shoulder and heads of men). Having loaded these vehicles with that wealth and once more worshipping the great deity Siva, the son of Pandu set out for the city called after the elephant, with the permission of the Island-born Rishi, and placing his priest Dhaumya in the van. That foremost of men, viz., the royal son of Pandu, made short marches everyday, measured by a Goyuta (4 miles). That mighty host, O king, afflicted with the weight they bore, returned, bearing that wealth, towards the capital, gladdening the hearts of all those perpetuators of the Kuru race.'"

Footnotes

116:1 Karaputa is made up of two wooden chests united with each other by chains or cords and intended to be borne by camels and bullocks.

116:2 The first line of 17 is exceedingly terse. Literally rendered, it runs,--'Each vessel was united with another, and became half the (total) weight slung on balance.'

Section 66

"Vaisampayana said, 'Meanwhile, Vasudeva of great energy accompanied by the Vrishnis, came to the city called after the elephant. While leaving that city for returning to his own Dwaraka, he had been requested by the son of Dharma to come back. Hence, knowing that the time fixed for the horse-sacrifice had come, that foremost of men came back (to the Kuru capital). Accompanied by the son of Rukmini, by Yuyudhana, by Charudeshna, by Samva, by Gada, by Kritavarman, by the heroic Sarana, by Nisatha, and by the Unmukha, Vasudeva came with Valadeva at the head of the train, with Subhadra also accompanying him. Indeed, that hero came for seeing Draupadi and Uttara and Pirtha and for comforting those Kshatriya ladies of distinction who had been bereft of many of their protectors. Beholding those heroes come, king Dhritarashtra, as also the high-souled Vidura, received them with due honours. That foremost of men, viz., Krishna of great energy, well adored by Vidura and Yuyutsu, continued to reside in the Kuru capital. It was while the Vrishni heroes, O Janamejaya, were residing in the Kuru city, O king, that thy sire, that slayer of hostile heroes, was born. The royal Parikshit, O monarch, afflicted by the Brahma weapon (of Aswatthaman), upon coming out of the womb, lay still and motionless, for life he had not. By his birth he had gladdened the citizens but soon plunged them into grief. The citizens, learning of the birth of the prince, uttered a leonine shout. That noise proceeded to the utmost verge of every point of the compass. Soon, however, (when it was known that the prince was bereft of life), that noise ceased. With great haste Krishna, his senses and mind considerably affected, with Yuyudhana in his company, entered the inner apartments of the palace. He beheld his own paternal aunt (Kunti) coming, loudly weeping and calling upon him repeatedly. Behind her were Draupadi and the famous Subhadra, and the wives of the relatives of the Pandavas, all weeping piteously. Meeting Krishna, Kunti, that daughter of the Bhoja race, said unto him, O foremost of monarchs, these words in a voice chocked with tears, 'O Vasudeva, O mighty-armed hero, Devaki by having borne thee, has come to be regarded as an excellent genetrix. Thou art our refuge, and our glory. This race (of Pandu) depends upon thee for its protector. O Yadava hero, O puissant one, this child of thy sister's son, has come out of the womb, slain by Aswatthaman. O Kesava, do thou revive him. O delighter of the Yadavas, even this was vowed by thee, O puissant one, when Aswatthaman had inspired the blade of grass into a Brahma-weapon of mighty energy. Indeed, O Kesava, thy words were even these, I shall revive that child if he comes out of the womb dead.--That child, O son, has been born dead. Behold him, O foremost of men. It behoveth thee, O Madhava, to rescue Uttara and Subhadra and Draupadi and myself, and Dharma's son (Yudhishthira), and Bhima and Phalguna, and Nakula, and the irresistible Sahadeva. In this child are bound the life-breaths of the Pandavas and myself. O thou of the Dasarha race, on him depends the obsequial cake of Pandu, as also of my father-in-law, and of Abhimanyu too, blessed be thou, that darling nephew of thine who was so very like unto thee. Do thou accomplish today what will be beneficial to all these. I urge thee earnestly, O Janarddana. Uttara, O slayer of foes, always repeats the words said unto her by Abhimanyu. Without doubt, O Krishna, those words were highly agreeable to her. O thou of the Dasarha race, Arjuna's son said unto this daughter of Virata,--Thy son, O blessed girl, will go to my maternal uncles. Taking up his residence with the Vrishnis and Andhakas, he will obtain from them the science of arms, indeed, diverse wonderful weapons and the whole of the science of politics and morality. Even these were the words, O son, that that slayer of hostile heroes, viz., the son of Subhadra, that irresistible hero, said unto Uttara. from his affection for her. O slayer of Madhu, bowing our heads unto thee, we pray thee for making those words of Abhimanyu true. In view also of the time that has come, do thou accomplish what is highly beneficial. Having said these words unto that hero of the Vrishni's race, Pritha of large eyes, raised her arms upwards and with the other ladies in her company, fell down on the Earth. All of them, with eyes rendered muddy by tears, repeatedly exclaimed, saying, 'Alas, the son of Vasudeva's nephew has been born dead.' After Kunti had said so, Janarddana took hold of her, O Bharata, and gently raising her from the Earth, comforted her as follows.'"

Section 67

"Vaisampayana said, 'After Kunti had sat up, Subhadra, beholding her brother, began to weep aloud, and afflicted with excessive grief, said,--'O thou of eyes like lotus petals, behold the grandson of Arjuna of great intelligence. Alas, the Kuru race having been thinned, a child has been born that is feeble and dead. The blade of grass (inspired into a weapon of great efficacy), uplifted by Drona's son for compassing the destruction of Bhimasena, fell upon Uttara and Vijaya and myself. Alas, that blade, O Kesava, is still existing unextracted in me, after having pierced my heart, since I do not, O irresistible hero, behold this child with (his sire who was) my son. What will the righteous-souled king Yudhishthira the just say? What will Bhimasena and Arjuna and the two sons of Madravati also say? Hearing that Abhimanyu's son was born and dead, the Pandavas, O thou of Vrishni's race, will regard themselves as cheated by Aswatthaman. Abhimanyu, O Krishna, was the favourite of all the Pandava brothers, without doubt. Hearing this intelligence, what will those heroes, vanquished by the weapon of Drona's son say? What grief, O Janarddana, can be greater than this viz., that Abhimanyu's son should be born dead! Bowing unto thee with my head, O Krishna, I seek to gratify thee today. Behold, O foremost of men, these two standing here, viz., Pritha and Draupadi. When, O Madhava, the son of Drona sought to destroy the embryos even in the wombs of the ladies of the Pandavas, at that time, O grinder of foes, thou saidst in wrath unto Drona's son (ever these words), 'O wretch of a Brahmana, O vilest of men, I shall disappoint thy wish. I shall revive the son of Kiritin's son.' Hearing these words of thine and well knowing thy puissance, I seek to gratify thee, O irresistible hero. Let the son of

Abhimanyu be revived. It having pledged thyself previously thou dost not accomplish thy auspicious vow, do thou then know for certain, O chief of the Vrishni race, that I shall cast off my life. If, O hero, this son of Abhimanyu doth not revive when thou, O irresistible one, art alive and near, of what other use wilt thou be to me? Do thou, therefore, O irresistible one, revive this son of Abhimanyu,--this child possessed of eyes similar to his,--'even as a rain-charged cloud revives the lifeless crops (on a field). Thou, O Kesava, art righteous-souled, truthful, and of prowess incapable of being baffled. It behoveth thee, O chastiser of foes, to make thy words truthful. If only thou wishest it, thou canst revive the three worlds (of being) if dead. What need I say, therefore, of this darling child, born but dead, of thy sister's son? I know thy puissance, O Krishna. Therefore, do I solicit thee. Do thou show this great favour to the sons of Pandu. It behoveth thee, O mighty-armed one, to show compassion to this Uttara or to me, thinking that I am thy sister or even a mother that hath lost her son, and one that hath thrown herself upon thy protection.'"

Footnotes

118:1 Vilava is Arjuna.

Section 68

"Vaisampayana said, 'Thus addressed, O king, (by his sister and others), the slayer of Kesin, exceedingly afflicted by grief, answered,--'So be it!'--These words were uttered with sufficient loudness and they gladdened all the inmates of the inner apartments of the palace. The puissant Krishna, that foremost of men, by uttering these words, gladdened all the people assembled there, like one pouring cold water on a person afflicted with sweat. He then quickly entered the lying-in room in which thy sire was born. It was duly sanctified, O chief of men, with many garlands of white flowers, with many well-filled water pots arranged on every side; with charcoal, soaked in ghee, of Tinduka wood, and mustard seeds, O thou of mighty arms; with shining weapons properly arrayed, and several fires on every side. And it was peopled by many agreeable and aged dames summoned for waiting (upon thy grandmother). It was also surrounded by many well-skilled and clever physicians, O thou of great intelligence. Endued with great energy, he also saw there all articles that are destructive of Rakshasas, duly placed by persons conversant with the subject. Beholding the lying-in room in which thy sire was born thus equipt, Hrishikesa became very glad and said,--'Excellent, Excellent!' When he of Vrishni's race said so and presented such a cheerful countenance, Draupadi, repairing thither with great speed, addressed the daughter of Virata, saying,--'O blessed lady, here comes to thee thy father-in-law, the slayer of Madhu, that ancient Rishi of inconceivable soul, that unvanquished one.'--Virata's daughter, checking her tears, said these words in a voice suffocated with grief. Covering herself properly, the princess waited for Krishna like the deities reverentially waiting for him. The helpless lady, with heart agitated by grief, beholding Govinda coming, indulged in these lamentations; O lotus-eyed one, behold us two deprived of our child. O Janarddana, both Abhimanyu and myself have been equally slain. O thou of Vrishni's race, O slayer of Madhu, I seek to gratify thee by bending my head, O hero, unto thee. Do thou revive this child of mine that has been consumed by the weapon of Drona's son. If king Yudhishthira the just, or Bhimasena, or thyself, O lotus-eyed one, had, on that occasion, said, 'Let the blade of grass (inspired by Aswatthaman into a Brahma-weapon) destroy the unconscious mother'--O puissant one, then I would have been destroyed and this (sad occurrence) would not have happened. Alas, what benefit has been reaped by Drona's son by accomplishing this cruel deed, viz., the destruction of the child in the womb by his Brahma-weapon. The self-same mother now seeks to gratify thee, O slayer of foes, by bending her head. Surely, O Govinda, I shall cast off my life-breaths if this child does not revive. In him, O righteous one, were placed many expectations by me. Alas, when these have been frustrated by Drona's son, what need have I, O Kesava, to bear, the burden of life? The hope, O Krishna, was cherished by me that with my child on my lap, O Janarddana, I would salute thee with reverence. Alas, O Kesava, that hope has been destroyed. O foremost of all beings, at the death of this heir of Abhimanyu of restless eyes, all the hopes in my breast have been destroyed. Abhimanyu of restless eyes, O slayer of Madhu, was exceedingly dear to thee. Behold this child of his slain by the Brahma-weapon. This child is very ungrateful and very heartless, like his sire, for, behold, disregarding the prosperity and affluence of the Pandavas, he has gone to Yama's abode. I had, before this, vowed, O Kesava, that if Abhimanyu fell on the field of battle, O hero, I would follow him without any loss of time. I did not, however, keep my vow, cruel that I am and fond of life. If I repair to him now, what, indeed, will Phalguna's son say?'"

Section 69

"Vaisampayana said, 'The helpless Uttara, desirous of getting back her child, having indulged in these piteous lamentations, fell down in affliction on the earth like a demented creature. Beholding the princess fallen on the earth deprived of her son and with her body uncovered, Kunti as also all the (other) Bharata ladies deeply afflicted, began to weep aloud. Resounding with the voice of lamentation, the palace of the Pandavas, O king, was soon converted into a mansion of sorrow where nobody could remain. Exceedingly afflicted by grief on account of her son, Virata's daughter, O king, seemed to be struck down for some time by sorrow and cheerlessness. Regaining consciousness, O chief of Bharata's race, Uttara took up her child on her lap and said these words: Thou art the child of one who was conversant with every duty. Art thou not conscious then of the sin thou committest, since thou dost not salute this foremost one of the Vrishni's race? O son, repairing to thy sire tell him these words of mine, viz.,--it is difficult for living creatures to die before their time comes, since though reft of thee, my husband, and now deprived of my child also, I am yet alive when I should die, unendued as I am with everything auspicious and everything possessed of value.--O mighty-armed one, with the permission of king Yudhishthira the just I shall swallow some virulent poison or cast myself on the blazing fire. O sire, difficult of destruction is my heart since, though I am deprived of husband and child, that heart of mine does not yet break into a thousand pieces. Rise, O son and behold this thy afflicted great-grandmother. She is deeply afflicted with grief, bathed in tears, exceedingly cheerless, and plunged in an ocean of sorrow. Behold the reverend princess of Panchala, and the helpless princess of the Satwata race. Behold myself, exceedingly afflicted with grief, and resembling a deer pierced by a hunter. Rise, O child, and behold the face of this lord of the worlds, that is endued with great wisdom, and possessed of eyes like lotus-petals and resembling thy sire of restless glance. Beholding Uttara, who indulged in these lamentations, fallen on the earth, all those ladies, raising her, caused her to sit up. Having sat up, the daughter of the king of the Matsyas, summoning her patience, joined her hands in reverence and touched the earth with her head for saluting Kesava of eyes like the petals of the lotus. That foremost of beings, hearing those heart-rending lamentations of hers, touched water and withdrew the (force of the) Brahma-weapon. That hero of unfading glory, belonging to the race of the Dasarhas, promised to give the child his life. Then he of pure soul, said these words in the hearing of the whole universe,--'O Uttara, I never utter an untruth. My words will prove true. I shall revive this child in the presence of all creatures. Never before have I uttered an untruth even in jest. Never have I turned back from battle. (By the merit of those acts) let this child revive! As righteousness is dear to me, as Brahmanas are specially dear to me, (by the merit of that disposition of mine) let Abhimanyu's son, who is born dead, revive! Never hath a misunderstanding arisen between me and my friend Vijaya. Let this dead child revive by that truth! As truth and righteousness are always established in me, let this dead child of Abhimanyu revive (by the merit of these)! As Kansa and Kesi have been righteously slain by me, let this child revive today by that truth!' After these words were uttered by Vasudeva, that child, O foremost one of Bharata's race, became animate and began gradually to move, O monarch.'

Section 70

"Vaisampayana said, 'When the Brahma-weapon was withdrawn by Krishna, at that time, the laying-in room was illumined by thy father with his energy. All the Rakshasas (that had come there) were forced to leave the room and many of them met with destruction. In the welkin a voice was heard, saying, 'Excellent, O Kesava, Excellent!'--The blazing Brahma-weapon then returned to the Grandsire (of all the worlds). Thy sire got back his life-breaths, O king. The child began to move according to his energy and might. The Bharata ladies became filled with joy. At the command of Govinda, the Brahmanas were made to utter benedictions. All the ladies, filled with joy, praised Janarddana. Indeed, the wives of those Bharata lions, viz., Kunti and Drupada's daughter and Subhadra, and Uttara, and the wives of other lions among men, like (ship-wrecked) persons who have reached the shore after having obtained a boat, became exceedingly glad. Then wrestlers and actors and astrologers and those who enquire after the slumbers (of princes), and bands of bards and eulogists all uttered the praises of Janarddana, while uttering benedictions fraught with the praises of the Kuru race, O chief of the Bharatas. Uttara, rising up at the proper time, with a delighted heart and bearing her child in her arms, reverentially saluted the delighter of the Yadus. Rejoicing greatly, Krishna made gifts unto the child of many valuable gems. The other chiefs of the Vrishni race, did the same. Then the puissant Janarddana, firmly adhering to truth, bestowed a name on the infant who was thy sire, O monarch.--'Since this child of Abhimanyu has been born at a time when this race has become nearly extinct, let his name be Parikshit!' Even this is what he said. Then thy father, O king, began to grow, and gladden all the people, O Bharata. When thy father was a month old, O hero, the Pandavas came back to their capital, bringing with them a profusion of wealth. Hearing that the Pandavas were near, those foremost ones of the Vrishni race went out. The citizens decked the city called after the elephant with garlands of flowers in profusions, with beautiful pennons and standards of diverse kinds. The citizens also, O king, adorned their respective mansions. Desirous of doing what was beneficial to the sons of Pandu, Vidura ordered diverse kinds of worship to be offered to the deities established in their respective temples. The principal streets of the city were adorned with flowers. Indeed, the city was filled with the hum of thousands of voices which resembled the softened roar of distant ocean waves. With dancers all engaged in their vocation, and with the voice of singers, the (Kuru) city then resembled the mansion of Vaisravana himself. Bards and eulogists, O king, accompanied by beautiful women were seen to adorn diverse retired spots in the city. The pennons were caused by the wind to float gaily on every part of the city, as if bent upon showing the Kurus the southern and the northern points of the compass. All the officers also of the government loudly proclaimed that that was to be a day of rejoicing for the entire kingdom as an indication of the success of the enterprise for bringing a profusion of gems and other valuables.'"

Footnotes

121:1 Before performing any rite or act of a grave nature, Hindus are required to touch water or perform what is called the 'achamana'. A little quantity of water is taken on the palm of the right hand, and with it are touched the lips, the nostrils, the ears, and the eyes.

122:1 The abode of Vaisravana is called Alaka. Vaisravana is, of course, Kuvera, the lord of treasures, friend of Mahadeva, and chief of the Yakshas.

122:2 The last line is slightly expanded.

Section 71

Vaisampayana, said, 'Hearing that the Pandavas were near, that crusher of foes, viz., Vasudeva, accompanied by his ministers, went out for seeing them.

The Pandavas then, uniting with the Vrishnis according to the usual formalities, together entered, O king, the city named after the elephant. With the hum of voices and the clatter of cars of that mighty host, the Earth and the welkin, and the firmament itself, became as it were entirely filled. The Pandavas, with rejoicing hearts, accompanied by their officers and friends entered the capital, placing that treasure in their van. Repairing, agreeably to custom, to king Dhritarashtra first, they worshipped his feet, announcing their respective names. Those foremost ones of Bharata's race, O chief of kings, then paid their respectful salutations to Gandhari, the daughter of Suvala and to Kunti, They next worshipped (their uncle) Vidura and met Yuyutsu, the son of Dhritarashtra by his Vaisya wife. Those heroes were then worshipped by others and they blazed forth in beauty, O king. After this, O Bharata, those heroes heard the tidings of that highly wonderful and marvellous and glad-some birth of thy father. Hearing of that feat of Vasudeva of great intelligence, they all worshipped Krishna, the delighter of Devaki, who was every way worthy of worship. Then, after a few days, Vyasa, the son of Satyavati, endued with great energy, came to the city named after the elephant. The perpetuators of Kuru's race worshipped the great Rishi according to the usual custom. Indeed, those heroes, with those foremost princes of the Vrishni and the Andhaka races, paid the sage their adorations. After having conversed on various subjects, Dharma's son Yudhishthira addressed Vyasa and said, 'This treasure, O holy one, which has been brought through thy grace I wish to devote to that great sacrifice known by the name of the horse-sacrifice. O best of ascetics, I desire to have thy permission. We are all, O Rishi, at thy disposal, and at that of the high-souled Krishna.'

"Vyasa said, 'I give thee permission, O king. Do what should be done after this. Do thou worship the deities duly by performing the horse-sacrifice with profuse gifts. The horse-sacrifice, O king, is a cleanser of all sins. Without doubt, having worshipped the deities by that sacrifice thou wilt surely be cleansed of all sins.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, the Kuru king Yudhisthira of righteous soul then set his heart, O monarch, on making the necessary preparations for the horse-sacrifice. Having represented all this unto the Island-born Krishna, the king endued with great eloquence approached Vasudeva and said,--'O foremost of all beings, the goddess Devaki has, through thee, come to be regarded as the most fortunate of mothers! O thou of unfading glory, do thou accomplish that which I shall now tell thee, O mighty-armed one. O delighter of the Kurus, the diverse enjoyments we enjoy have all been acquired through thy puissance. The whole Earth has been subjugated by thee with the aid of thy prowess and intelligence. Do thou, therefore, cause thyself to undergo the rites of initiation. Thou art our highest preceptor and master. If thou performest the sacrifice, O thou of the Dasarha race, I shall be cleansed from every sin. Thou art Sacrifice. Thou art the Indestructible. Thou art this All. Thou art Righteousness. Thou art Prajapati. Thou art the goal of all creatures. Even this is my certain conclusion.'

"Vasudeva said, 'O mighty-armed one, it becomes thee to say so, O chastiser of foes. Thou art the goal of all creatures. Even this is my certain conclusion. Amongst the heroes of the Kuru race, in consequence of thy righteousness, thou shinest today in great glory. They have all been cast into the shade, O king, by thee. Thou art our king, and thou art our senior. With my approval freely granted, do thou adore the deities in the sacrifice suggested. Do thou, O Bharata, appoint us to whatever tasks thou likest. Truly, do I pledge myself that I shall accomplish all, O sinless one, that thou mayst bid me accomplish. Bhimasena and Arjuna and the two sons of Madravati will be sacrificing when thou, O king, sacrificest.'"

Footnotes

124:1 The sense is this: thou art the eldest brother of the Pandavas; if thou sacrificest, thy brothers also will come to be regarded as sacrificing with thee.

Section 72

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by Krishna, Yudhishthira, the son of Dharma, endued with great intelligence, saluted Vyasa and said these words: 'Do thou cause me to be initiated when the proper hour, as thou truly knowest, comes for that rite. This my sacrifice is entirely dependent on thee.'

"Vyasa said, 'Myself, O son of Kunti, and Paila and Yajnavalkya, shall without doubt, achieve every rite at the proper time. The rite of initiating thee will be performed on the day of full moon belonging to the month of Chaitra. Let all the necessaries of the sacrifice, O foremost of men, be got ready. Let Sutas well-versed in the science of horses, and let Brahmanas also possessed of the same lore, select, after examination, a worthy horse in order that thy sacrifice maybe completed. Loosening the animal according to the injunctions of the scriptures, let him wander over the whole Earth with her belt of seas, displaying thy blazing glory, O king!'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed (by the Rishi), Yudhishthira, the son of Pandu, that lord of Earth, answered,--'So be it!'--and then, O monarch, he accomplished all that that utterer of Brahma had directed. All the articles necessary for the sacrifice, O king, were duly procured. The royal son of Dharma, possessed of immeasurable soul, having procured all the necessaries, informed the Island-born Krishna of it. Then Vyasa of great energy said unto the royal son of Dharma,--'As regards ourselves, we are all prepared to initiate thee in view of the sacrifice. Let the Sphya and the Kurcha and all the other articles that, O thou of Kuru's race, may be needed for thy sacrifice, be made of gold. Let the horse also be loosened today, for roaming on the Earth, agreeably to the ordinances of the scriptures. Let the animal, duly protected, wander over the Earth.'

"Yudhishthira said, 'Let arrangements be made by thee, O regenerate one, about loosening this horse for enabling it to wander over the Earth at its will. It behoveth thee, O ascetic, to say who will protect this steed while roaming over the Earth freely according to its will.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed (by king Yudhishthira), O monarch, the Island-born Krishna said,--'He who is born after Bhimasena, who is the foremost of all bowmen, who is called Jishnu, who is endued with great patience and capable of overcoming all resistance,--he will protect the horse. That destroyer of the Nivatakavachas is competent to conquer the whole Earth. In him are all celestial weapons. His body is like that of a celestial in its powers of endurance. His bow and quivers are celestial. Even he will follow this horse.--He is well versed in both Religion and wealth. He is a master of all the sciences. O foremost of kings, he will agreeably to the scriptures, cause the steed to roam and graze at its will. This mighty-armed prince, of dark complexion, is endued with eyes resembling the petals of the lotus. That hero, the father of Abhimanyu, will protect the steed. Bhimasena also is endued with great energy. The son of Kunti is possessed of immeasurable might. He is competent to protect the kingdom, aided by Nakula, O monarch. Possessed of great intelligence and fame, Sahadeva will, O thou of Kuru's race, duly attend to all the relatives that have been invited to thy capital.' Thus addressed by the Rishi, that perpetuator of Kuru's race, viz., Yudhishthira, accomplished every injunction duly and appointed Phalguna to attend to the horse.'

"Yudhishthira said, 'Come, O Arjuna, let the horse, O hero, be protected by thee. Thou alone art competent to protect it, and none else. Those kings, O mighty-armed hero, who will come forward to encounter thee, try, O sinless one, to avoid battles with them to the best of thy power. Thou shouldst also invite them all to this sacrifice of mine. Indeed, O mighty-armed one go forth but try to establish friendly relations with them.'

"Vaisampayana continued, 'The righteous-souled king Yudhishthira, having said so unto his brother Savyasachin, commanded Bhima and Nakula to protect the city. With the permission of king Dhritarashtra, Yudhishthira then set Sahadeva, that foremost of warriors, to wait upon all the invited guests.'"

Footnotes

124:2 Sphya was a wooden sword or scimitar, used for slaying the sacrificial animal. Kurcha is a handful of Kusa grass. All these things are directed by Vyasa to be made of pure gold.

Section 73

"Vaisampayana said, 'When the hour for initiation came, all those great Ritwijas duly initiated the king in view of the horse-sacrifice. Having finished the rites of binding the sacrificial animals, the son of Pandu, viz., king Yudhishthira the just endued with great energy, the initiation being over, shone with great splendour along with those Ritwijas. The horse that was brought for the horse-sacrifice was let loose, agreeably to the injunctions of the scriptures, that utterer of Brahma, viz., Vyasa himself of immeasurable energy. The king Yudhishthira the just, O monarch, after his initiation, adorned with a garland of gold around his neck, shone in beauty like a blazing fire. Having a black deer skin for his upper garment, bearing a staff in hand, and wearing a cloth of red silk, the son of Dharma, possessed of great splendour, shone like a second Prajapati seated on the sacrificial altar. All his Ritwijas also, O king, were clad in similar robes. Arjuna also shone like a blazing fire. Dhananjaya, unto whose car were yoked white steeds, then duly prepared, O king, to follow that horse of the complexion of a black deer, at the command of Yudhishthira. Repeatedly drawing his bow, named Gandiva, O king, and casing his hand in a fence made of iguana skin, Arjuna, O monarch, prepared to follow that horse, O ruler of men, with a cheerful heart. All Hastinapore, O king, with very children, came out at that spot from desire of beholding Dhananjaya, that foremost of the Kurus on the eve of his journey. So thick was the crowd of spectators that came to behold the horse and the prince who was to follow it, that in consequence of the pressure of bodies, it seemed a fire was created. Loud was the noise that arose from that crowd of men who assembled together for beholding Dhananjaya the son of Kunti, and it seemed to fill all the points of the compass and the entire welkin. And they said,--'There goes the son of Kunti, and there that horse of blazing beauty. Indeed, the mighty-armed hero follows the horse, having armed himself with his excellent bow.'--Even these were the words which Jishnu of noble intelligence heard. The citizens also blessed him, saying,--'Let blessings he thine! Go thou safely and come back, O Bharata.' Others, O chief of men uttered these words--'So great is the press that we do not see Arjuna. His bow, however, is visible to us. Even that is celebrated bow Gandiva of terrible twang. Blessed be thou. Let all dangers fly from thy path. Let fear nowhere inspire thee. When he returns we shall behold him, for it is certain that he will come back.' The high-souled Arjuna repeatedly heard these and similar other sweet words of men and women, O chief of the Bharatas. A disciple of Yajnavalkya, who was well-versed in all sacrificial rites and who was a complete master of the Vedas, proceeded with Partha for performing auspicious rites in favour of the hero. Many Brahmanas also, O king, all well-conversant with the Vedas, and many Kshatriyas too, followed the high-souled hero, at the command, O monarch, of Yudhishthira the just. The horse then roamed, O foremost of men, wherever he liked over the Earth already conquered by Pandavas with the energy of their weapons. In course of the horse's wanderings, O king, many great and wonderful battles were fought between Arjuna and many kings. These I shall describe to thee. The horse, O king, roamed over the whole Earth. Know, O monarch, that from the north it turned towards the East. Grinding the kingdoms of many monarchs that excellent horse wandered. And it was followed slowly by the great car-warrior Arjuna of white steeds. Countless, O monarch, was the fete of Kshatriyas,--of kings in myriads--who fought with Arjuna on that occasion, for having lost their kinsmen on the geld of Kurukshetra. Innumerable Kiratas also, O king, and Yavanas, all excellent bowmen, and diverse tribes of Mlechechas too, who had been discomfited before (by the Pandavas on the field of Kurukshetra), and many Aryan kings, possessed of soldiers and animals endued with great alacrity, and all irresistible in fight encountered the son of Pandu in battle. Thus occurred innumerable battles in diverse countries, O monarch, between Arjuna and the rulers of diverse realms who came to encounter him. I shall, O sinless king, narrate to thee those battles only which raged with great fury and which were the principal ones among all he fought.'"

Section 74

"Vaisampayana said. 'A battle took place between the diadem-decked (Arjuna) and the sons and grandsons of the Trigartas whose hostility the Pandavas has incurred before and all of whom were well-known as mighty car-warriors. Having learnt that that foremost of steeds, which was intended for the sacrifice, had come to their realm, these heroes, casing themselves in mail, surrounded Arjuna. Mounted on their cars, drawn by excellent and well-decked horses, and with quivers on their backs, they surrounded that horse, O king, and endeavoured to capture it. The diadem-decked Arjuna, reflecting on that endeavour of theirs, forbade those heroes, with conciliatory speeches, O chastiser of foes. Disregarding Arjuna's message, they assailed him with their shafts. The diadem-decked Arjuna resisted those warriors who were under the sway of darkness and passion. Jishnu, addressed them smilingly and said, 'Desist, ye unrighteous ones. Life is a benefit (that should not be thrown away).' At the time of his setting out, he had been earnestly ordered by king Yudhishthira the just, not to slay those Kshatriyas whose kinsmen had been slain before on the field of Kurukshetra. Recollecting these commands of king Yudhishthira the just who was endued with great intelligence, Arjuna asked the Trigartas to forbear. But they disregarded Arjuna's injunction. Then Arjuna vanquished

Suryavarman, the king of the Trigartas, in battle, by shooting countless shafts at him and laughed in scorn. The Trigarta warriors, however, filling the ten points with the clatter of their cars and car-wheels, rushed towards Dhananjaya. Then Suryavarman, displaying his great lightness of hand, pierced Dhananjaya with hundreds of straight arrows, O monarch. The other great bowmen who followed the king and who were all desirous of compassing the destruction of Dhananjaya, shot showers of arrows on him. With countless shafts shot from his own bow-siring, the son of Pandu, O king, cut off those clouds of arrows; upon which they fell down. Endued with great energy, Ketuvarman, the younger brother of Suryavarman, and possessed of youthful vigour, fought, for the sake of his brother, against Pandu's son possessed of great fame. Beholding Ketuvarman approaching towards him for battle, Vibhatsu, that slayer of hostile heroes, slew him with many sharp-pointed arrows. Upon Ketuvarman's fall, the mighty car-warrior Dhritavarman, rushing on his car towards Arjuna, showered a perfect downpour of arrows on him. Beholding that lightness of hand displayed by the youth Dhritavarman, Gudakesa of mighty energy and great prowess became highly gratified with him. The son of Indra could not see when the young warrior took out his arrows and when he placed them on his bow-string aiming at him. He only saw showers of arrows in the air. For a brief space of time, Arjuna gladdened his enemy and mentally admired his heroism and skill. The Kuru hero, smiling the while, fought with that youth who resembled an angry snake. The mighty armed Dhananjaya, glad as he was in beholding the valour of Dhritavarman, did not take his life. While, however, Partha of immeasurable energy fought mildly with him without wishing to take his life, Dhritavarman shot a blazing arrow at him. Deeply pierced in the hand by that arrow, Vijaya became stupefied and his bow Gandiva fell down on the Earth from his relaxed grasp. The form of that bow, O king, when it fell from the grasp of Arjuna, resembled, O Bharata, that of the bow of Indra (that is seen in the welkin after a shower). When that great and celestial bow fell down, O monarch, Dhritavarman laughed loudly in battle. At this, Jishnu, excited with rage, wiped the blood from his hand and once more taking up his bow, showered a perfect downpour of arrows. Then a loud and confused noise arose, filling the welkin and touching the very heavens as it were, from diverse creatures who applauded that feat of Dhananjaya. Beholding Jishnu inflamed with rage and looking like Yama himself as he appears at the end of the Yuga, the Trigarta warriors hastily surrounded him, rushing from their posts and desirous of rescuing Dhritavarman. Seeing himself surrounded by his foes, Arjuna became more angry than before. He then quickly despatched eight and ten of their foremost warriors with many shafts of hard iron that resembled the arrows of the great Indra himself. The Trigarta warriors then began to fly. Seeing them retreat, Dhananjaya, with great speed, shot many shafts at them that resembled wrathful snakes of virulent poison, and laughed aloud. The mighty car-warriors of the Trigartas, with dispirited hearts, fled in all directions, exceedingly afflicted by Dhananjaya with his arrows. They then addressed that tiger among men, that slayer of the Samsaptaka host (on the field of Kurukshetra), saying, 'We are your slaves. We yield to thee. Do thou command us, O Partha. Lo, we wait here as the most docile of thy servants. O delighter of the Kurus, we shall execute all thy commands.' Hearing these words expressive of their submission, Dhananjaya, said unto them, 'Do ye, O kings, save your lives, and accept my dominion.'"

Footnotes

128:1 It will be remembered that the Samsaptaka host which had engaged Arjuna for several days on the field of Kurukshetra, all consisted of Trigarta warriors led by their king Susarman, Samsaptaka means 'sworn'. Those soldiers who took the oath that they would either conquer or die, wore called by that name.

Section 75

"Vaisampayana said, 'That foremost of steeds then proceeded to the realm of Pragjyotisha and began to wander there. At this, Bhagadatta's son, who was exceedingly valorous in battle, came out (for encountering Arjuna). King Vajradatta, O chief of the Bharatas, finding the (sacrificial) steed arrived within his realm, fought (for detaining it). The royal son of Bhagadatta, issuing out of his city, afflicted the steed that was coming (and seizing it), marched back towards his own place. Marking this, the mighty-armed chief of the Kuru race, speedily stretched his Gandiva, and suddenly rushed towards his foe. Stupefied by the shafts sped from Gandiva, the heroic son of Bhagadatta, letting off loose the steed, fled from Partha. Once more entering his capital, that foremost of kings, irresistible in battle, cased himself in mail, and mounting on his prince of elephants, came out. That mighty car-warrior had a white umbrella held over his head, and was fanned with a milk-white yak-tail. Impelled by childishness and folly, he challenged Partha, the mighty car-warrior of the Pandavas, famed for terrible deeds in battle, to an encounter with him. The enraged prince then urged towards Arjuna that elephant of his, which resembled a veritable mountain, and from whose temples and mouth issued streams of juice indicative of excitement. Indeed, that elephant showered its secretions like a mighty mass of clouds pouring rain. Capable of resisting hostile feats of its own species, it had been equipped agreeably to the ordinances of the treatises (on war-elephants). Irresistible in battle, it had become so infuriate as to be beyond control. Urged on by the prince with the iron-hook, that mighty elephant then seemed (as it advanced) as if it would cut through the welkin (like a flying hill). Beholding it advance towards him, O king, Dhananjaya, filled with rage and standing on the earth, O Bharata, encountered the prince on its back. Filled with wrath, Vajradatta quickly sped at Arjuna a number of broad-headed shafts endued with the energy of fire and resembling (as they coursed through the air) a cloud of speedily-moving locusts. Arjuna, however, with shafts sped from Gandiva, cut off those arrows, some into two and some into three pieces. He cut them off in the welkin itself with those shafts of his coursing through the welkin. The son of Bhagadatta, beholding his broad-headed shafts thus cut off, quickly sped at Arjuna a number of other arrows in a continuous line. Filled with rage at this, Arjuna, more quickly than before, shot at Bhagadatta's son a number of straightly coursing arrows equipt with golden wings. Vajradatta of mighty energy, struck with great force and pierced with these arrows in that fierce encounter, fell down on the Earth. Consciousness, however, did not desert him. Mounting on his prince of elephants again in the midst of that battle the son of Bhagadatta, desirous of victory, very coolly sped a number of shafts at Arjuna. Filled with wrath, Jishnu then sped at the prince a number of arrows that looked like blazing flames of fire and that seemed to be so many snakes of virulent poison. Pierced therewith, the mighty elephant, emitting a large quantity of blood, looked like a mountain of many springs discharging rills of water coloured with red chalk.'"

Footnotes

129:1 The reading in every edition seems to be vicious. For obvious reasons, I read Parthadupadravat instead of Parthamupadravat.

Section 76

"Vaisampayana said, 'Thus waged that battle, O chief of the Bharatas, for three days between Arjuna and that prince like the encounter between him of a hundred sacrifices and Vritra. On the fourth day, Vajradatta of great might laughed loudly and, addressing Arjuna, said these words: 'Wait, wait, O Arjuna. Thou shalt not escape me with life. Slaying thee I shall duly discharge the water-rite of my sire. My aged sire, Bhagadatta, who was the friend of thy sire, was slain by thee in consequence of his weight of years. Do thou, however, fight me that am but a boy!' Having said these words, O thou of Kuru's race, king Vajradatta, filled with rage, urged his elephant towards the son of Pandu. Urged on by Vajradatta of great intelligence, that prince of elephants, as if desirous of cutting through the welkin, rushed towards Dhananjaya. That prince of elephants drenched Arjuna with a shower of juice emitted from the end of his trunk, like a mass of blue clouds drenching a hill with its downpour. Indeed, urged on by the king, elephant, repeatedly roaring like a cloud, rushed towards Phalguna, with that deep noise emitted from its mouth. Verily, urged on by Vajradatta, that prince of elephants quickly moved towards the mighty car-warrior of the Kurus, with the tread of one that seemed to dance in excitement. Beholding that beast of Vajradatta advance towards him, that slayer of foes, viz., the mighty Dhananjaya, relying on Gandiva, stood his ground without shaking with fear. Recollecting what an obstacle Vajradatta was proving to the accomplishment of his task, and remembering the old enmity of the house (of Pragjyotisha towards the Pandavas), the son of Pandu became exceedingly inflamed with wrath against the king. Filled with rage, Dhananjaya impeded the course of that beast with a shower of arrows like the shore resisting the surging sea. That prince of elephants possessed of beauty (of form), thus impeded by Arjuna, stopped in its course, with body pierced with many an arrow, like a porcupine with its quills erect. Seeing his elephant impeded in its course, the royal son of Bhagadatta, deprived of sense by rage, shot many whetted arrows at Arjuna. The mighty-armed Arjuna baffled all those arrows with many foe-slaying shafts of his. The feat seemed to be exceedingly wonderful. Once more the king of the Pragjyotishas, inflamed with ire, forcibly urged his elephant, which resembled a mountain, at Arjuna. Beholding the beast once more advancing towards him, Arjuna shot with great strength a shaft at it that resembled a veritable flame of fire. Struck deeply in the very vitals, O king, by the son of Pandu, the beast suddenly fell down on the Earth like a mountain summit loosened by a thunder-bolt. Struck with Dhartanjaya's shaft, the elephant, as it lay on the Earth, looked like a huge mountain cliff lying on the ground, loosened by the bolt of Indra. When the elephant of Vajradatta was prostrated on the ground, the son of Pandu, addressing the king who had fallen down with his beast, said,--'Do not fear. Indeed, Yudhishthira of mighty energy said unto me while commissioning me for this task even these words,--'Thou shouldst not, O Dhananjaya, slay those kings (who may encounter thee in battle). O tiger among men, thou shouldst regard thy task as accomplished if only thou disablest those hostile kings. Thou shouldst not also, O Dhananjaya, slay the warriors of those kings who may come forth to fight thee, with all their kinsmen and friends. They should be requested to come to the horse-sacrifice of Yudhishthira.'--Having heard these commands of my brother, I shall not slay thee, O king. Rise up; let no fear be thine; return to thy city safe and sound, O lord of Earth. When the day of full moon in the month of Chaitra comes, thou shalt, O great king, repair to that sacrifice of king Yudhishthira the just, for it takes place on that day. Thus addressed by Arjuna, the royal son of Bhagadatta, defeated by the son of Pandu, said,--'So be it.'"

Footnotes

130:1 Bhagadatta was the friend of Indra, the father of Arjuna.

Section 77

"Vaisampayana said, 'There occurred a great battle between the diadem-decked Arjuna and the hundreds of Saindhavas who still lived after the slaughter of their clan (on the field of Kurukshetra). Hearing that he of white steeds had entered their territories, those Kshatriyas came out against him, unable to bear that foremost one of Pandu's race. Those warriors who were as terrible as virulent poison, finding the horse within their dominion, seized it without being inspired with any fear of Partha who was the younger brother of Bhimasena. Advancing against Vibhatsu who waited on foot, armed with his bow, upon the sacrificial steed, they assailed him from a near point. Defeated in battle before, those Kshatriyas of mighty energy, impelled by the desire of victory, surrounded that foremost of men. Proclaiming their names and families and their diverse feats, they showered their arrows on Partha. Pouring showers of arrows of such fierce energy as were capable of impeding the course of hostile elephants, those heroes surrounded the son of Kunti, desirous of vanquishing him in battle. Themselves seated on cars, they fought Arjuna of fierce feats who was, on foot. From every side they began to strike that hero, that slayer of the Nivatakavachas, that destroyer of the Samasaptakas, that killer of the king of the Sindhus. Surrounding him on every side as within a cage by means of a thousand cars and ten thousand horses, those brave warriors expressed their exaltation. Recollecting the slaughter by Dhananjaya of Jayadratha in battle, O thou of Kuru's race, they poured heavy showers of arrows on that hero like a mass of clouds showering a heavy downpour. Over-whelmed with that arrowy shower, Arjuna looked like the sun covered by a cloud. That foremost son of Pandu, in the midst of that cloud of arrows, resembled a bird in the midst of an iron cage, O Bharata. Seeing the son of Kunti thus afflicted with shafts, cries of Oh and Alas were uttered by the three worlds and the Sun himself became shorn of his splendour. Then, O king, a terrible wind began to blow, and Rahu swallowed up both the Sun and the Moon at the same time. Many meteors struck the solar disc and then shot in different directions. The prince of mountains, viz., Kailasa, began to tremble. The seven (celestial) Rishis, as also the other Rishis of Heaven, penetrated with fear, and afflicted with grief and sorrow, breathed hot sighs. Piercing through the welkin, those meteors fell on the lunar disc as well. All the points of the compass became filled with smoke and assumed a strange aspect. Reddish clouds, with flashes of lightning playing in their midst and the bow of Indra measuring them from side to side, suddenly covered the welkin and poured flesh and bloods on the Earth. Even such was the aspect which all nature assumed when that hero was overwhelmed with showers of shafts. Indeed, when Phalguna, that foremost one among the Bharatas, was thus afflicted, those marvels were seen. Overwhelmed by that dense cloud of arrows, Arjuna became stupefied. His bow, Gandiva, fell down from his relaxed grip and his leathern fence also slipped down. When Dhananjaya became stupefied, the Saindhava warriors once more shot at that senseless warrior, without loss of time, innumerable other shafts. Understanding that the son of Pritha was deprived of consciousness, the deities, with hearts penetrated by fear, began to seek his welfare by uttering diverse benedictions. Then the celestial Rishis, the seven Rishis, and the regenerate Rishis, became engaged in silent recitations from desire of giving victory to Pritha's son of great intelligence. When at last the energy of Partha blazed forth through those acts of the denizens of Heaven, that hero, who was conversant with celestial weapons of high efficacy, stood immovable like a hill. The delighter of the Kurus then drew his celestial bow. And as he repeatedly stretched the bowstring, the twang that followed resembled the loud sound of some mighty machine. Like Purandara pouring rain, the puissant Arjuna then, with that bow of his, poured incessant showers of shafts on his foes. Pierced by those shafts the Saindhava warriors with their chiefs became invisible like trees when covered with locusts. They were frightened at the very sound of Gandiva, and afflicted by fear they fled away. In grief of heart they shed tears and uttered loud lamentations. The mighty warrior moved amidst that host of foes with the celerity of a fiery wheel, all the time piercing those warriors with his arrows. Like the great Indra, the wielder of the thunder-bolt, that slayer of foes, viz., Arjuna, shot from his bow in every direction that shower of arrows which resembled a sight produced by magic (instead of any human agency). The Kaurava hero, piercing the hostile host with showers of arrows, looked resplendent like the autumnal Sun when he disperses the clouds with his powerful rays.'"

Section 78

"Vaisampayana said, 'The irresistible wielder of Gandiva, addresst for battle, stood immovable on the field like Himavat himself. The Saindhava warriors, once more rallying, showered in great wrath repeated down-pours of shifts on him. The mighty-armed hero, laughing at his foes, who had once more rallied but who were on the point of death, addressed them in these soft words,--'Do ye fight to the best of your power and do ye endeavour to vanquish me. Do ye however, accomplish all necessary acts, for a great danger awaits you all. See, I fight all of you, baffling your clouds of arrows. Bent as you are on battle, tarry a little. I shall soon quell your pride.' The wielder of Gandiva, having said these words in wrath, recollected, however, the words, O Bharata, of his eldest brother. Those words were,--'Thou shouldst not, O child, slay those Kshatriyas who will come against thee for battle. They should, however, be vanquished by thee. That foremost of men, Phalguna, had been thus addressed by king Yudhishthira the just, of great soul. He, therefore, began to reflect in this strain. 'Even thus was I commissioned by my brother. Warriors advancing against me should not be slain. I must act in such a way as not to falsify the words of king Yudhishthira the just.' Having arrived at this conclusion, Phalguna, that foremost of men, then said unto those Saindhavas who were all fierce in battle, these words:--'I say what is for your benefit. Though staying before me. I do not wish to slay you. He amongst you who will say unto me that he has been vanquished by me and that he is mine, will be spared by me. Having heard these words of mine, act towards me in that way which may best conduce to your benefit. By acting in a different way you will place yourselves in a situation of great fear and danger.' Having said these words unto those heroic warriors the chief of the Kurus began to fight them. Arjuna was inflamed with wrath. His foes, desirous of victory, were equally enraged. The Saindhavas then, O king, shot hundreds and thousands of straight arrows at the wielder of Gandiva. Dhananjaya, with his own whetted shafts, cut off those arrows of sharp and terrible points, resembling snakes of virulent poison, before they could come up to him. Having cut off those sharp arrows equipt with Kanka feathers, Arjuna pierced each of the warriors opposed to him with a whetted shaft. The Saindhava Kshatriyas, recollecting that it was Dhananjaya who had slain their king Jayadratha, then hurled at him darts and javelins with great force. The diadem-decked Dhananjaya of great might baffled their intent by cutting off all those weapons before any of them could reach him. At length the son of Pandu became highly angry. With many straight and broad-headed arrows, he felled the heads of many of those warriors who were rushing at him from desire of victory. Many fled, many rushed at Arjuna; many moved not, all of them, however, uttered such aloud noise (of wrath and grief) that it resembled the roar of the ocean. As they were slain by Partha of immeasurable might, they fought him, each according to his strength and prowess. Their animals being all exhausted, Partha succeeded in depriving a large number of those warriors of their senses by means of his sharpest shafts in that battle. Then Dussala, their queen, the daughter of Dhritarashtra, knowing that they were rendered cheerless by Arjuna, took her grandson in her arms and repaired to Arjuna. The child was the son of Suratha (the son of Jayadratha). The brave prince proceeded to his maternal uncle on his car for the safety of all the Saindhava warriors. The queen, arrived at the presence of Dhananjaya, began to weep in sorrow. The puissant Dhananjaya, seeing her, cast off his bow. Abandoning his bow, Partha duly received his sister and enquired of her as to what he could do for her. The queen replied unto him, saying,--'O chief of the Bharatas, this child is the son of thy sister's son. He salutes thee, O Partha. Look at him, O foremost of men.' Thus addressed by her, Partha enquired after his son (Suratha), saying--'Where is he?' Dussala then answered him, saying,--'Burning with grief on account of the slaughter of his sire, the heroic father of this child died in great affliction of heart. Listen to me how he met with his death. 'O Dhananjaya, he had heard before that his sire Jayadratha had been slain by thee, O sinless one. Exceedingly afflicted with grief at this, and hearing of thy arrival here as the follower and protector of the sacrificial horse, he at once fell down and gave up his life-breaths. Verily, deeply afflicted with grief as he was, as go on as he heard of thy arrival he gave up his life. Seeing him prostrate on the Earth, O lord, I took his infant son with me and have come to thee, desirous of thy protection.' Having said these words, the daughter of Dhritarashtra began to lament in deep affliction. Arjuna stood before her in great cheerlessness of heart. His face was turned towards the Earth. The cheerless sister then said unto her brother, who was equally cheerless, these words: 'Behold thy sister. Behold the child of thy sister's son. O perpetuator of Kuru's race, O thou that art fully conversant with every duty, it behoveth thee to show mercy to this child, forgetting the Kuru prince (Duryodhana) and the wicked Jayadratha. Even as that slayer of hostile heroes, Parikshit, has been born of Abhimanyu, so has this mighty-armed child, my grandson, sprung from Suratha. Taking him with me, O chief of men, I have come to thee, desirous of the safety of all the warriors. Do thou listen to these words of mine. This child of that wicked foe of thine hath now come to thee, O mighty-armed hero. It behoveth thee, therefore to show mercy to this infant. O chastiser of foes, this infant seeks to gratify thee by bending his head. He solicits thee for peace. O mighty-armed hero, be inclined to make peace. O thou that art conversant with every duty, be thou gratified with the child whose friends and kinsmen have all been slain and who himself knows nothing of what has happened. Do not yield to wrath. Forgetting his disreputable and cruel grandfather, who offended against thee so highly, it behoveth thee to show thy grace towards this child.' Recollecting queen Gandhari and king Dhritarashtra, Dhananjaya, afflicted with grief, addressed Dussala who had said so unto him, and answered her, censuring Kshatriya practices the while. 'Fie on Duryodhana, that mean wight, covetous of kingdom and full of vanity! Alas, it was for him that all my kinsmen have been despatched by me to the abode of Yama.' Having said so, Dhananjaya comforted his sister and became inclined to make peace. Cheerfully he embraced her and then dismissed her, telling her to return to her palace. Dussala bade all her warriors desist from that great battle, and worshipping Partha, she of beautiful face retraced her steps towards her abode. Having vanquished those heroes, viz., the Saindhavas, thus, Dhananjaya began to follow that steed which roved at its will. The heroic Arjuna duly followed that sacrificial horse even as the divine wielder of Pinaka had in days of yore followed the deer through the firmament. The steed, at its will, wandered through various realms one after another, enhancing the feats of Arjuna. In course of time, O chief of men, the horse wandering at its pleasure, at last arrived within the dominions of the ruler of Manipura, followed by the son of Pandu.'"

Footnotes

135:1 The allusion is to Mahadeva's pursuing Sacrifice when the latter fled from him in the form of a deer.

Section 79

"Vaisampayana said, 'The ruler of Manipura, Vabhruvahana, hearing that his sire Arjuna had arrived within his dominions, went out with humility, with a number of Brahmanas and some treasure in his van. Remembering, however, the duties of Kshatriyas, Dhananjaya of great intelligence, seeing the ruler of Manipura arrive in that guise, did not approve of it. The righteous-souled Phalguna angrily said, 'This conduct of thine is not becoming. Thou hast certainly fallen away from Kshatriya duties. I have come here as the protector of Yudhishthira's sacrificial horse. Why, O son, wilt thou not fight me, seeing that I have come within thy dominions? Fie on thee, O thou of foolish understanding, fie on thee that hast fallen away from Kshatriya duties! Fie on thee that would receive me peacefully, even though I have come here for battling with thee. In thus receiving me peacefully thou actest like a woman. O thou of wretched understanding, if I had come to thee, leaving aside my arms, then would this behaviour of thine have been fit, O worst of men.' Learning that these words were addressed by her husband, the daughter of the Snake-king, viz., Ulupi unable to tolerate it, pierced through the Earth and came up to that spot. She beheld her son standing there perfectly cheerless and with face hanging down. Indeed, the prince was repeatedly rebuked by his sire who was desirous of battle with him, O monarch. The daughter of the snake, with every limb possessed of beauty, viz., Ulupi, said these words consistent with righteousness and duty unto the prince who was conversant with righteousness and duty,--'Know that I am thy mother Ulupi that am the daughter of a snake. Do thou accomplish my behest, O son, for thou wouldst then attain to great merit. Fight thy father, this foremost one of Kuru's race, this hero that is irresistible in battle. Without doubt, he will then be gratified with thee.' In this way was king Vabhruvahana incited against his sire by his (step) mother. At last, endued as he was with great energy, he made up his mind, O chief of the Bharata's, to fight Dhananjaya. Putting on his armour of bright gold and his effulgent head-gear, he ascended an excellent car which had hundreds of quivers ready on it. That car was equipt with necessaries for battle and had steeds yoked to it that were endued with the speed of the mind. It had excellent wheels and a strong Upashkara, and was adorned with golden ornaments of every kind. Raising his standard which was decorated most beautifully and which bore the device of a lion in gold, the handsome prince Vabhruvahana proceeded against his sire for battle. Coining upon the sacrificial steed which was protected by Partha, the heroic prince caused it to be seized by persons well-versed in horse-lore. Beholding the steed seized, Dhananjaya became filled with joy. Standing on the Earth, that hero began to resist the advance of his son who was on his car. The king afflicted the hero with repeated showers of shafts endued with whetted points and resembling snakes of virulent poison. The battle that took, place between sire and son was incomparable. It resembled the encounter between the deities and the Asuras of old. Each was gratified with obtaining the other for an antagonist. Then Vabhruvahana, laughing, pierced the diadem-decked Arjuna, that foremost of men, in the shoulder with a straight shaft. Equipt with feathers, that shaft penetrated Arjuna's body like a snake penetrating on an anthill. Piercing the son of Kunti through, the shaft went deep into the Earth. Feeling acute pain, the intelligent Dhananjaya rested awhile, supporting himself on his excellent bow. He stood, having recourse to his celestial energy and seemed to outward appearance like one deprived of life. That foremost of men, then regaining consciousness, praised his son highly. Possessed of great splendour, the son of Sakra said, 'Excellent, Excellent, O mighty-armed one, O son of Chitrangada! O son, beholding this feat, so worthy of thee, I am highly gratified with thee. I shall now shoot these arrows at thee, O son. Stand for fight (without running away).' Having said these words, that slayer of foes shot a shower of arrows on the prince. King Vabhruvahana, however, with his own broad-headed shafts, cut all those arrows which were shot from Gandiva and which resembled the thunder-bolt of Indra in splendour, some in twain and some into three parts. Then the standard, decked with gold and resembling a golden palmyra, on the king's car was cut off by Partha with some excellent shafts of his. The son of Pandu, laughing, next slew the king's steeds endued with large size and great speed. Descending from his car, the king inflamed with rage, fought his sire on foot. Gratified with the prowess of his son, that foremost one of the sons of Pritha, viz., the son of the wielder of the thunder-bolt, began to afflict him greatly. The mighty Vabhruvahana, thinking that his father was no longer able to face him, again afflicted him with many shafts resembling snakes of virulent poison. From a spirit of boyishness he then vigorously pierced his father in the breast with a whetted shaft equipt with excellent wings. That shaft, O king, penetrated the body of Pandu's son and reaching his very vital caused him great pain. The delighter of the Kurus, Dhananjaya, deeply pierced therewith by his son, then fell down in a swoon on the Earth, O king. When that hero, that bearer of the burthens of the Kuru's fell down, the son of Chitrangada also became deprived of his senses. The latter's swoon was due to his exertions in battle as also to his grief at seeing his sire slain. He had been pierced deeply by Arjuna with clouds of arrows. He, therefore, fell down at the van of battle embracing the Earth. Rearing that her husband had been slain and that her son had fallen down on the Earth, Chitrangada, in great agitation of mind, repaired to the field of battle. Her heart burning with sorrow, weeping piteously the while, and trembling all over, the mother of the ruler of Manipura saw her slain husband."'

Footnotes

135:2 The Brahmanas were to receive Arjuna duly and the treasure was intended as a present or offering of respect.

135:3 Ulupi was one of the wives of Arjuna. She was, therefore, the step-mother of Vabhruvahana.

Section 80

"Vaisampayana said, 'That lady of eyes like lotus petals, having indulged in copious lamentations, and burning with grief, at last lost her senses and fell down on the Earth. Regaining consciousness and seeing Ulupi, the daughter of the snake chief, queen Chitrangada endued with celestial beauty, said unto her these words, 'Behold. O Ulupi, our ever-victorious husband slain in battle, through thee, by my son of tender years. Art thou conversant with the practices of the respectable? Art thou a wife devoted to thy lord? It is through thy deed that thy husband is laid low, slain in battle. If Dhananjaya hath offended against thee in every respect, do thou forgive him I solicit thee, do thou revive that hero. O righteous lady, thou art conversant with piety. Thou art, O blessed one, known (for thy virtues) over the three worlds. How is it that having caused thy husband to be slain by my son, thou dost not indulge in grief? O daughter of the snake chief, I do not grieve for my slain son. I grieve for only my husband who has received this hospitality from his son.' Having said these words unto the queenly Ulupi, the daughter of the snake chief, the illustrious Chitrangada proceeded to where her husband lay on the Earth and addressing him, said, 'Rise, O dear lord, thou occupiest the foremost place in the affections of the Kuru king (Yudhishthira). Here is that steed of thine. It has been set free by me. Verily, O puissant one, this sacrificial steed of king Yudhishthira the just, should be followed by thee. Why then dost thou lie still on the Earth? My life-breaths depend on thee, O delighter of the Kurus. How is it that he who is the giver of other people's life-breaths casts off his own life-breaths today? Behold, O Ulupi, this goodly sight of thy husband lying prostrate on the ground. How is it that thou dost not grieve, having caused him to be slain through my son when thou didst excite with thy words? It is fit that this boy should succumb to the power of death and lie thus on the ground beside his own sire. Oh, let Vijaya, let him that is called Gudakesa, let this hero with reddish eyes, come back O life. O blessed lady, polygamy is not fault with men. Women only incur fault by taking more than one husband. Do not, therefore, harbour such thoughts (of vengeance). This relationship was ordained by the Supreme ordainer himself. It is, besides, an eternal and unchangeable one. Do thou attend to that relationship. Let thy union (with Dhananjaya) be made true. If, having slain thy husband through my son, thou dost not revive him today before my eyes, I shall then cast off my life-breaths. Without doubt, O reverend lady, afflicted as I am with grief and deprived as I am of both husband and son, I shall sit here today in Praya in thy very sight!' Having said so unto the daughter of the snake chief, who was a co-wife with her to Arjuna, the princess Chaitravahini sat in Praya, O king, restraining speech.'

"Vaisampayana continued, 'Ceasing to lament, the cheerless queen, taking upon her lap the feet of her husband, sat there, sighing heavily and wishing also the restoration of her son to life. King Vabhruvahana then, regaining consciousness, saw his mother seated in that guise on the field of battle. Addressing her he said, 'What can be more painful than the sight of my mother, who has been brought up in luxury, lying on the bare ground beside her heroic husband stretched thereon? Alas, this slayer of all foes, this foremost of all wielders of weapons, hath been slain by me in battle, It is evident that men do not die till their hour comes. Oh, the heart of this princess seems to be very hard since it does not break even at the sight of her mighty-armed and broad-chested husband lying dead on the ground. It is evident that one does not die till one's hour comes, since neither myself, nor my mother is deprived of life (at even such a sight). Alas, alas, the golden coat of mail of this foremost hero of Kuru's race, slain by me, his son, knowingly, is lying on the ground, cut off from his body. Alas, ye Brahmanas, behold my heroic sire lying prostrate on the Earth, on a hero's bed, slain by his son. What benefit is done to this hero, slain by me in battle, by those Brahmanas who were commissioned to attend upon this foremost one of Kuru's race engaged in following the steed? Let the Brahmanas direct what expiation should now be undergone by me, a cruel and sinful wretch, that has slain his own sire in battle. Having slain my own sire, I should, suffering every kind of misery, wander over the Earth, cruel that I am, covering myself with his skin. Give me the two halves of my sire's head to day, (so that I may wander over the Earth with them for that period), for there is no other expiation for me that have slain my own sire. Behold, O daughter of the foremost of snakes, thy husband slain by me. Verily, by slaying Arjuna in battle I have accomplished what is agreeable to thee. I shall today follow in the track by which my sire has gone. O blessed one, I am unable to comfort myself. Be happy today, O mother, seeing myself and the wielder of Gandiva both embrace death today. I swear to thee by truth itself (that I shall castoff my life-breaths).' Having said these words, the king, deeply afflicted with grief, O monarch, touched water, and exclaimed in sorrow, 'Let all creatures, mobile and immobile, listen to me. Do thou also listen to me, O mother. I say the truth, O best of all daughters of the snakes. If this best of men, Jaya, my sire, does not rise up, I shall emaciate my own body, sitting on the field of battle. Having slain my sire, there is no rescue for me (from that dire sin). Afflicted as I am with the sin of slaying my sire, I shall without doubt have to sink in Hell. By slaying a heroic Kshatriya one becomes cleansed by making a gift of a hundred kine. By slaying my sire, however, so dire has been my sin that my I rescue is impossible. This Dhananjaya, the son of Pandu, was the one hero endued with mighty energy. Possessed of righteous soul, he was the author of my being. How can I be rescued after having slain him? Having uttered these lamentations, the high-souled son of Dhananjaya, king Vabhruvahana, touched water and became silent, vowing to starve himself to death.'

"Vaisampayana continued, 'When the king of Manipura, that chastiser of foes, afflicted with grief, along with his mother, sat down to starve himself to death, Ulupi then thought of the gem that has the virtue of reviving a dead man. The gem, the great refuge of the snakes, thus thought of, came there. The daughter of the prince of snakes taking it up, uttered these words that highly gladdened the combatants standing on the field. 'Rise up, O son. Do not grieve. Jishnu has not been vanquished by thee. This hero is incapable of being vanquished by men as also by the deities with Vasava himself at their head I have exhibited this illusion, deceiving your senses, for the benefit of this foremost of men, viz., thy illustrious sire. O thou of Kuru's race, desirous of ascertaining the prowess of thyself, his son, this slayer of hostile heroes, O king, came here for battling with thee. It was for that reason, O son, that thou wert urged by me to do battle. O puissant king, O son, do not suspect that thou hast committed any, even the least, fault, by accepting his challenge. He is a Rishi, of a mighty soul, eternal and indestructible. O dear son, Sakra himself is incapable of vanquishing him in battle. This celestial gem has been brought by me, O king. It always revives the snakes as often as they die. O puissant king, do thou place this gem on the breast of thy sire. Thou shalt then see the son of Pandu revived.' Thus addressed, the prince who had committed no sin, moved by affection for his sire, then placed that gem on the breast of Pritha's son of immeasurable energy. After the gem had been placed on his breast; the heroic and puissant Jishnu became revived. Opening his red eyes he rose up like one who had slept long. Beholding his sire, the high-souled hero of great energy, restored to consciousness and quite at his ease, Vabhruvahana worshipped him with reverence. When that tiger among men, O puissant one, awoke from the slumber of death with every auspicious sign of life, the chastiser of Paka rained down celestial flowers. Kettle-drums struck by nobody, produced their music deep as the roar of the cloud. A loud uproar was heard in the welkin consisting of the words--Excellent, Excellent! The mighty-armed Dhananjaya, rising up and well-comforted, embraced Vabhruvahana and smelled his head. He saw sitting at a distance from his son, this latter's mother afflicted with grief, in the company of Ulupi. Dhananjaya asked,--'Why is it that every thing in the field of battle seems to bear the indications of grief, wonder, and joy? If, O slayer of foes, the cause is known to thee, do thou then tell me. Why has thy mother come to the field of battle? Why also has Ulupi, the daughter of the prince of snakes, come here? I know that thou hadst fought this battle with me at my own command. I desire to know what the cause is that has brought out the ladies.' The intelligent ruler of Manipura, thug questioned by Dhananjaya, gratified him by bending his head in reverence, and then said,--'Let Ulupi be questioned.'

Footnotes

138:1 Yahubharyyata, meaning polygamy in the first line, should, as the noun of reference for Eshah be taken as vahunam bharyyata, i.e., polyandry, in the second line.

138:2 To sit in Praya is to remain seated in a particular spot, abstaining from food and drink with a view to cast off one's life-breaths.

138:3 The sense is, that 'grief does not kill; one does not die till one's hour comes. If it were otherwise, I would have died, so heavy is the load of my affliction.'

Section 81

"Arjuna said, 'What business brought thee here, O daughter (-in-law) of Kuru's race, and what also is the cause of the arrival on the field of battle of her who is the mother of the ruler of Manipura? Dost thou entertain friendly motives towards this king, O daughter of a snake? O thou of restless glances, dost thou wish good to me too? I hope, O thou of ample hips, that neither I, nor this Vabhruvahana here, have, O beautiful lady, done any injury to thee unconsciously? Has Chitrangada of faultless limbs, descended from the race of Chitravahana, done thee any wrong?' Unto him, the daughter of the prince of snakes answered smilingly, 'Thou hast not offended me, nor has Vabhruvahana done me any wrong; nor this prince's mother who is always obedient to me as a hand-maid. Listen, how all this has been brought about by me. Thou shouldst not be angry with me. Indeed, I seek to gratify thee by bending my head in reverence. O thou of Kuru's race, all this has been done by me for thy good, O puissant one. O mighty-armed Dhananjaya, hear all that I have done. In the great battle of the Bharata princes, thou hadst slain the royal son of Santanu by unrighteous ways. What I have done has expiated thy sin. Thou didst not overthrow Bhishma while battling with thee. He was engaged with Sikhandin. Relying on him as thy help, thou didst compass the overthrow of Santanu's son. If thou hadst died without having expiated thy sin, thou wouldst then have fallen without doubt into Hell in consequence of that sinful act of thine. Even this which thou hast got from thy son is the expiation of that sin. Formerly, O ruler of Earth, I heard this said by the Vasus while they were in the company of Ganga, O thou of great intelligence. After the fall of Santanu's son, those deities, viz., the Vasus, coming to the banks of Ganga, bathed in her waters, and calling the goddess of that stream, they uttered these terrible words having the sanction of Bhagirathi herself, viz.,--Santanu's son Bhishma has been slain by Dhananjaya. Verily, O goddess, Bhishma then was engaged with another, and had ceased to fight. For this fault we shall today denounce a curse on Dhananjaya.--To this, the goddess Ganga readily assented, saying,--Be it so!--Hearing these words I became very much afflicted and penetrating into the nether regions represented everything to my sire. Informed of what had happened, my sire became plunged in grief. Repairing to the Vasus, he solicited them for thy sake, repeatedly gratifying them by every means in his power. They then said unto him, 'Dhananjaya has a highly blessed son who, endued with youth, is the ruler of Manipura. He will, standing on the field of battle, cast Dhananjaya down on the Earth. When this will happen, O prince of snakes, Arjuna will be freed from our curse. Do thou go back.--Thus addressed by the Vasus, he came back and informed me of what had happened. Having learnt all this, O hero, I have freed thee from the curse of the Vasus even in this way. The chief of the deities himself is incapable of vanquishing thee in battle. The son is one's own self. It is for this that thou hast been vanquished by him. I cannot be held, O puissant one, to have committed any fault. How, indeed, wouldst thou hold me censurable?'--Thus addressed (by Ulupi), Vijaya became cheerful of heart and said unto her, 'All this that thou hast done, O goddess, is highly agreeable to me.' After this, Jaya addressed his son, the ruler of Manipura, and said unto him in the hearing of Chitrangada, the daughter (-in-law) of Kuru's house, the Horse-sacrifice of Yudhishthira will take place on the day of full moon in the coming month of Chaitra. Come there, O king, with thy mother and thy counsellors and officers.' Thus addressed by Partha, king Vabhruvahana of great intelligence, with tearful eyes, said these words to his sire, 'O thou that art conversant with every duty, I shall certainly repair, at thy command, to the great Horse-sacrifice, and take upon myself the task of distributing food among the regenerate ones. For, however, showing thy grace towards me, thou enter thy own city with thy two wives. Let no scruple, be thine as regards this, O thou that art fully acquainted with every duty. O lord, having lived for one night in thy own mansion in happiness, thou mayst then follow the steed, O foremost of victorious warriors. The ape-bannered son of Kunti, thus addressed by his son, answered the child of Chitrangada, saying 'Thou knowest, O mighty-armed one, what vow I am observing. O thou of large eyes, till the termination of this my vow, I cannot enter thy city. O foremost of men, this sacrificial horse wanders at will. (I have to follow it always.) Blessings on thee! I must go away. Place I have none wherein to rest for even a short while.' The son of the chastiser of Paka then, duly worshipped by his son and obtaining the permission of his two wives, left the spot and proceeded on his way.'"

Section 82

"Vaisampayana said, 'The (sacrificial) steed, having wandered over the whole Earth bounded by the ocean, then ceased and turned his face towards the city called after the elephant. Following as he did that horse, the diadem-decked Arjuna also turned his face towards the Kuru capital. Wandering at his will, the steed then came to the city of Rajagriha. Beholding him arrived within his dominion, O monarch, the heroic son of Sahadeva, observant of Kshatriya duties, challenged him to battle. Coming out of his city, Meghasandhi, mounted on his car and equipt with bow and arrows and leathern fence, rushed towards Dhananjaya who was on foot. Possessed of great energy, Meghasandhi approaching Dhananjaya, O king, said these words from a spirit of childishness and without any skill. 'This steed of thine, O Bharata, seems to move about, protected by women only. I shall take away the horse. Do thou strive to free him. Although my sires did not teach thee in battle, I, however, shall do the duties of hospitality to you. Do thou strike me, for I shall strike thee.' Thus addressed, the son of Pandu, smiling the while, answered him, saying, 'To resist him who obstructs me is the vow cast on me by my eldest brother. Without doubt, O king, this is known to thee. Do thou strike me to the best of thy power. I have no anger.' Thus addressed, the ruler of Magadha first struck the son of Pandu, showering his arrows on him like the thousand-eyed Indra showering heavy downpour of rain. Then, O chief of Bharata's race, the heroic wielder of Gandiva, with shafts sped from his excellent bow, baffled all the arrows shot carefully at him by his antagonist. Having thus baffled that cloud of arrows, the ape-bannered hero sped a number of blazing arrows at his foe that resembled snakes with fiery mouths. These arrows he shot at his flag and flag-staff and car and poles and yoke and the horses, sparing the body of his foe and his car-driver. Though Partha who was capable of shooting the bow with the left hand (as well as with the right) spared the body of the prince of Magadha, yet the latter thinking that his body was protected by his own prowess, shot many arrows at Partha. The wielder of Gandiva, deeply struck by the prince of Magadha, shone like a flowering Palasa (Butea frondosa) in the season of spring. Arjuna had no desire of slaying the prince of Magadha. It was for this that, having struck the son of Pandu, he succeeded in remaining before that foremost of heroes. Then Dhananjaya, becoming angry, drew his bow with great force, and slew his antagonist's steeds and then struck off the head of his car-driver. With a razor-headed shaft he then cut off Meghasandhi's large and beautiful bow, and then his leathern fence. Then cutting off his flag and flag-staff, he caused it to fall down. The prince of Magadha, exceedingly afflicted, and deprived of his steeds and bow and driver, took up a mace and rushed with great speed at the son of Kunti. Arjuna then with many shafts of his equipt with vulturine feathers cut off into fragments, that mace of his advancing foe which was adorned with bright gold. Thus cut off into fragments, that mace with its begemmed bonds and knots all severed, fell on the Earth like a she-snake helplessly hurled down by somebody. When his foe became deprived of his car, his bow, and his mace, that foremost of warriors, viz., the intelligent Arjuna, did not wish to strike him. The ape-bannered hero then, comforting his cheerless foe who had been observant of Kshatriya duties, said unto him these words, 'O son, thou hast sufficiently displayed thy adherence to Kshatriya duties. Go now. Great have been the feats, O king, which thou hast accomplished in battle although thou art very young in years. The command I received from Yudhishthira was that kings who oppose me should not be slain. It is for this thou livest yet, O monarch, although thou hast offended me in battle. Thus addressed, the ruler of Magadha considered himself vanquished and spared. Thinking then that it was his duty to do so, he approached Arjuna and joining his hands in reverence worshipped him. And he said, 'Vanquished have I been by thee. Blessed be thou, I do not venture to continue the battle. Tell me what I am to do now for thee. Regard thy behest as already accomplished. Comforting him again, Arjuna once more said unto him, 'Thou shouldst repair to the Horse-sacrifice of our king which takes place at the coming full moon of Chaitra.' Thus addressed by him, the son of Sahadeva said, 'So be it,'--and then duly worshipped that horse as also Phalguna, that foremost of warriors. The sacrificial horse then, equipt with beautiful manes, proceeded at his will along the sea-coast, repairing to the countries of the Bangas, the Pundras, and the Kosalas. In those realms Dhananjaya, with his bow Gandiva, O king, vanquished innumerable Mlechecha armies one after another.'"

Section 83

"Vaisampayana said, 'Worshipped by the ruler of Magadha, Pandu's son having white steeds yoked unto his car, proceeded along the south, following the (sacrificial) steed. Turning round in course of his wanderings at will, the mighty steed came upon the beautiful city of the Chedis called after the oyster. Sarabha, the son of Sisupala, endued with great strength, first encountered Arjuna in battle and then worshipped him with due honours. Worshipped by him, O king, that best of steeds then proceeded to the realms of the Kasis, the Angas, the Kosalas, the Kiratas, and the Tanganas. Receiving due honours in all those realms, Dhananjaya turned his course. Indeed, the son of Kunti then proceeded to the country of the Dasarnas. The ruler of that people was Chitrangada who was endued with great strength and was a crusher of foes. Between him and Vijaya occurred a battle exceedingly terrible. Bringing him under his sway the diadem-decked Arjuna, that foremost of men, proceeded to the dominions of the Nishada king, viz., the son of Ekalavya. The soon of Ekalavya received Arjuna in battle. The encounter that took place between the Kuru hero and the Nishadas was so furious as to make the hair stand on end. Unvanquished in battle, the valiant son of Kunti defeated the Nishada king who proved an obstacle to the sacrifice. Having subjugated the son of Ekalavya, O king, the son of Indra, duly worshipped by the Nishadas, then proceeded towards the southern ocean. In those regions battle took place between the diadem-decked hero and the Dravidas and Andhras and the fierce Mahishakas and the hillmen of Kolwa. Subjugating those tribes without having to accomplish any fierce feats, Arjuna proceeded to the country of the Surashtras, his footsteps guided by the horse. Arrived at Gokarna, he repaired thence to Prabhasa. Next he proceeded to the beautiful city of Dwaravati protected by the heroes of the Vrishni race. When the beautiful sacrificial horse of the Kuru king reached Dwaravati, the Yadava youths, used force against that foremost of steeds. King Ugrasena, however, soon went out and forbade those youths from doing what they meditated. Then the ruler of the Vrishnis and the Andhakas, issuing out of his palace, with Vasudeva, the maternal uncle of Arjuna, in his company, cheerfully met the Kuru hero and received him with due rites. The two elderly chiefs honoured Arjuna duly. Obtaining their permission, the Kuru prince then proceeded to where the horse he followed, led him. The sacrificial steed then proceeded along the coast of the western ocean and at last reached the country of the five waters which swelled with population and prosperity. Thence, O king, the steed proceeded to the country of Gandharas. Arrived there, it wandered at will, followed by the son of Kunti. Then occurred a fierce battle between the diadem-decked hero and the ruler of Gandharas, viz., the son of Sakuni, who had a bitter rememberance of the grudge his sire bore to the Pandavas.'

Footnotes

143:1 The name of the city was Suktimati.

Section 84

"Vaisampayana said, 'The heroic son of Sakuni, who was a mighty car-warrior among the Gandharas, accompanied by a large force, proceeded against the Kuru hero of curly hair. That force was properly equipt with elephants and horses and cars, and was adorned with many flags and banners. Unable to bear and, therefore, burning to avenge, the slaughter of their king Sakuni, those warriors, armed with bows, rushed together at Partha. The unvanquished Vibhatsu of righteous soul addressed them peacefully, but they were unwilling to accept the beneficial words of Yudhishthira (through Arjuna). Though forbidden by Partha with sweet words, they still gave themselves up to wrath and surrounded the sacrificial steed. At this, the son of Pandu became filled with wrath. Then Arjuna, carelessly shooting from Gandiva many shafts with razor-like heads that blazed with splendour, cut off the heads of many Gandhara warriors. While thus slaughtered by Partha, the Gandharas, O king, exceedingly afflicted, set free the horse, moved by fear and desisted from battle. Resisted, however, by those Gandhara combatants who still surrounded him on every side, the son of Pandu, possessed of great energy, felled the heads of many, previously naming those whom he thus despatched. When the Gandhara warriors were thus being slain all around him in battle, the royal son of Sakuni came forward to resist the son of Pandu. Unto the Gandhara king who was fighting with him, impelled by Kshatriya duty, Arjuna said, 'I do not intend to slay the kings who fight with me, in consequence of the commands of Yudhishthira. Cease, O hero, to fight with me. Do not court defeat.' Thus addressed the son of Sakuni, stupefied by folly, disregarded that advice and covered with many swift arrows the Kuru hero who resembled Sakra himself in the feats he accomplished in battle. Then Partha, with a crescent-shaped arrow, cut off the head-gear of his foe. Of immeasurable soul, he also caused that head-gear to be borne along a great distance like the head of Jayadratha (after he had cut it off in the battle of Kurukshetra). Beholding this feat, all the Gandhara warriors became filled with wonder. That Arjuna voluntarily spared their king was well understood by them. The prince of the Gandharas then began to fly away from the field, accompanied by all his warriors who resembled a flock of frightened deer. The Gandharas, through fear, lost their senses and wandered over the field, unable to escape. Arjuna, with his broad-headed shafts, cut off the heads of many. Many there were who lost their arms in consequence of Arjuna's arrows, but so stupefied were they with fear that they were not aware of the loss of that limb. Verity, the Gandhara army was exceedingly afflicted with those large shafts which Partha sped from Gandiva. That army, which then consisted of frightened men and elephants and horses, which lost many warriors and animals, and which had been reduced to a rabble and put to rout, began to wander and wheel about the field repeatedly. Among those foes who were thus being slaughtered none could be seen standing in front of the Kuru hero famed for foremost of feats. No one could be seen who was able to bear the prowess of Dhananjaya. Then the mother of the ruler of the Gandharas, filled with fear, and with all the aged ministers of state, came out of her city, bearing an excellent Arghya for Arjuna. She forbade her brave son of steady heart from fighting any longer, and gratified Jishnu who was never fatigued with toil. The puissant Vibhatsu worshipped her and became inclined to show kindness towards the Gandharas. Comforting the son of Sakuni, he said, 'Thou hast not, O mighty-armed hero, done what is agreeable to me by getting thy heart upon these measures of hostility. O slayer of heroes, thou art my brother, O sinless one. Recollecting my mother Gandhari, and for the sake of Dhritarashtra also, I have not taken thy life. It is for this, O king, that thou livest still. Many of thy followers, however, have been slain by me. Let not such a thing happen again. Let hostilities cease. Let not thy understanding again go astray. Thou shouldst go to the Horse-sacrifice of our king which comes off on the day of full moon of the month of Chaitra.'

Footnotes

144:1 The etymology of Gudakesa as the lord of Gudaka or sleep, is fanciful.

145:1 Sakuni was the maternal uncle of Duryodhana and, therefore, of Arjuna also. Sakuni's son and Arjuna, hence, were cousins.

Section 85

"Vaisampayana said, 'Having said these words, Partha set out, following the horse which wandered at its will. The sacrificial steed then turned towards the road that led to the city called after the elephant. Yudhishthira heard from his intelligence-bearers that the steed had turned back. And hearing also that Arjuna was hale and hearty, he became filled with joy. Hearing also the feats, accomplished by Vijaya in the country of the Gandharas as also in another realms, the king became exceedingly glad. Meanwhile, king Yudhishthira the just, seeing that the twelfth day of the lighted fortnight in the month of Magha had come, and noticing also that the constellation was favourable, summoned all his brothers, viz., Bhima and Nakula and Sahadeva. Endued with great energy, the king, O thou of Kuru's race, that foremost of all persons conversant with duties, said these words in proper time. Indeed, that foremost of all speakers, addressing Bhima, the first of all smiters, said;--'Thy younger brother (Arjuna), O Bhimasena, is coming back with the horse. I have learnt this from those men who had followed Arjuna. The time (for the sacrifice) is come. The sacrificial horse is near. The day of full moon of the month of Magha is at hand. The month is about to expire, O Vrikodara. Let, therefore, learned Brahmanas conversant with the Vedas look for a sacrificial spot for the successful accomplishment of the Horse-sacrifice.' Thus addressed, Bhima obeyed the royal behest. He became very glad upon hearing that Arjuna of curly hair was about to come back. Then Bhima went out with a number of men well conversant with the rules of laying out sacrificial grounds and constructing buildings. And he took with him many Brahmanas well-versed in all the rites of sacrifices.

Bhima selected a beautiful spot and caused it to be duly measured out for laying the sacrificial compound. Numerous houses and mansions were constructed on it and high and broad roads also were laid out. Soon enough the Kaurava hero caused that ground to teem with hundreds of excellent mansions. The surface was levelled and made smooth with jewels and gems, and adorned with diverse structures made of gold. Columns were raised, ornamented with bright gold, and high and wide triumphal arches also were constructed on that sacrificial compound. All these were made of pure gold. The righteous-souled prince also caused apartments to be duly constructed for the accommodation of ladies and of the numerous kings who, hailing from many realms, were expected to grace the sacrifice with their presence. The son of Kunti also caused many mansions to be duly erected for Brahmanas who were expected to come from diverse realms. Then the mighty-armed Bhimasena, at the command of the king, sent out messengers to the great kings of the Earth. Those best of kings, came to the Horse-sacrifice of the Kuru monarch for doing what was agreeable to him. And they brought many gems with them and many female slaves and horses and weapons. The sounds that arose from those high-souled kings who resided within those pavilions touched the very heavens and resembled the noise made by the roaring ocean. King Yudhishthira, the delighter of the Kurus, assigned unto the monarchs who thus came to his sacrifice diverse kinds of food and drink, and beds also of celestial beauty. The chief of the Bharatas, viz., king Yudhishthira the just, assigned several stables well filled with different kinds of corn and sugarcane and milk to the animals (that came with the guests). To that great sacrifice of king Yudhishthira the just who was possessed of high intelligence, there also came a large number of Munis all of whom were utterers of Brahman. Indeed, O lord of Earth, all the foremost ones among the regenerate class that were then alive, came to that sacrifice, accompanied by their disciples. The Kuru king received them all. King Yudhishthira of mighty energy, casting off all pride, himself followed all his guests to the pavilions that had been assigned for their residence. Then all the mechanics and engineers, having completed the arrangements of the sacrifice informed king Yudhishthira of it. Hearing that everything was ready, king Yudhishthira the just, full of alertness and attention, became highly glad along with his brothers all of whom honoured him duly.'

"Vaisampayana continued, 'When the great sacrifice of Yudhishthira commenced, many eloquent dialecticians started diverse propositions and disputed thereon, desirous of vanquishing one another. The (invited) kings beheld the excellent preparations of that sacrifice, resembling those of the chief himself of the deities, made, O Bharata, by Bhimasena. They beheld many triumphal arches made of gold, and many beds and seats and other articles of enjoyment and luxury, and crowds of men collected at different sports. There were also many jars and vessels and cauldrons and jugs and lids and covers. The invited kings saw nothing there that was not made of gold. Many sacrificial stakes also were set up, made, according to the directions of the scriptures of wood, and adorned with gold. Endued with great effulgence, these were duly planted and dedicated (with scriptural Mantras). The king saw all animals, again, which belong to land and all those which belong to water, collected there on the occasion. And they also beheld many kine and many buffaloes and many old women, and many aquatic animals, many beasts of prey and many species of birds, and many specimens of viviparous and oviparous creatures, and many that are filth-born, and many belonging to the vegetable kingdom, and many animals and plants that live or grow on mountains. Beholding the sacrificial compound thus adorned with animals and kine and corn, the invited kings became filled with wonder. Large heaps of costly sweet-meats were kept ready for both the Brahmanas and the Vaisyas. And when the feeding was over of a hundred thousand Brahmanas, drums and cymbals were beat. And so large was the number fed that the sounds of drums and cymbals were repeatedly heard, indeed, from day to day those sounds continued. Thus was performed that sacrifice of king Yudhishthira of great intelligence. Many hills of food, O king, were dedicated on the occasion. Many large tanks were seen of curds and many lakes of ghee. In that great sacrifice, O monarch, was seen the entire population of Jamvudwipa, with all its realms and provinces, collected together. Thousands of nations and races were there. A large number of men, O chief of Bharata's race, adorned with garlands and wearing bright ear-rings made of gold, taking innumerable vessels in their hands, distributed the food unto the regenerate classes by hundreds and thousands. The attendants of the Pandavas gave away unto the Brahmanas diverge kinds of food and drink which were, besides, so costly as to be worthy of being eaten and drunk by kings themselves.'"

Footnotes

146:1 The word chara does not mean always a spy. The ancient kings of India had their spies it is true, but they had a regular intelligence department. It was the business of these men to send correct reports to the king of every important occurrence. The news letter-writers of the Mussalman time, or Harkaras, were the successors of the charas of Hindu times.

147:1 Hetuvadins are dialecticians or philosophers who dispute on the reasons of things.

Section 86

"Vaisampayana said, 'Beholding those kings--lords of Earth--all conversant with the Vedas, arrive, king Yudhishthira, addressing Bhimasena, said,--'O chief of men, let proper honours be paid to these kings who have come (to my sacrifice), for these foremost of men are all worthy of the highest honours.' Thus addressed by king Yudhishthira of great fame Pandu's son Bhimasena of mighty energy did as he was enjoined, assisted by the twins. The foremost of all men, viz., Govinda, came there, accompanied by the Vrishnis, and with Valadeva in the van. He was accompanied by Yuyudhana and Pradyumna and Gada, and Nisatha and Samvo and Kritavarman. The mighty car-warrior Bhima offered them the most reverential worship. Those princes then entered the palaces, adorned with gems, that were assigned to them. At the end of a conversation he had with Yudhishthira, the slayer of Madhu referred to Arjuna who had been emaciated in consequence of many fights. The son of Kunti repeatedly asked Krishna, that chastiser of foes, about Arjuna. Unto Dharma's son, the lord of all the universe began to speak about Jishnu, the son of Sakra. 'O king, a confidential agent of mine residing in Dwaraka came to me. He had seen Arjuna, that foremost of

Pandu's sons. Indeed, the latter has been very much emaciated with the fatigue of many battles. O puissant monarch, that agent of mine informed me that the mighty-armed hero is very near to us. Do thou set thyself to accomplish thy Horse-sacrifice.' Thus addressed, king Yudhishthira the just, said unto him,--'By good luck, O Madhava, Arjuna comes back safely. I desire to ascertain from thee, O delighter of the Yadavas, what has been said in this matter by that mightiest of heroes among the song of Pandu.' Thus addressed by king Yudhishthira the just, the lord of the Vrishnis and the Andhakas, that foremost of eloquent men, said these words unto that monarch of righteous soul,--'My agent, recollecting the words of Partha, reported them thus to me, O great king,--Yudhishthira, O Krishna, should be told these words of mine when the time comes. O chief of the Kauravas. many kings will come (to thy sacrifice). When they arrive, high honours should be paid unto them. This would, indeed, be worthy for us. O giver of honours, the king should further be informed at my request that he should do what is necessary for preventing a carnage similar to what took place at the time of presenting the Arghya (on the occasion of the Rajasuya-sacrifice). Let Krishna also approve of this. Let not. O king, through the ill-feeling of kings, the people be slaughtered. My man further reported, O king, these words of Dhananjaya. Listen as I repeat them, 'O monarch, the ruler of Manipura, my dear son Vabhruvahana, will come at the sacrifice. Do thou honour him duly for my sake. O puissant one. He is always attached and deeply devoted to me.'--Hearing these words, king Yudhishthira the just, approved of them and said as follows.'

Section 87

"Yudhishthira said, 'I have heard, O Krishna, thy agreeable words. They are such as deserve to be spoken by thee. Gladsome and sweet as nectar are they, indeed, they fill my heart with great pleasure, O puissant one. O Hrishikesa, I have heard that innumerable have been the battles which Vijaya has fought with the kings of the Earth. For what reason is Partha always dissociated from ease and comfort? Vijaya is exceedingly intelligent. This, therefore, pains my heart very much. I always, O Janarddana, think, when I am withdrawn from business, of Kunti's son Jishnu. The lot of that delighter of the Pandus is exceedingly miserable. His body has every auspicious mark. What, however, O Krishna, is that sign in his excellent body in consequence of which he has always to endure misery and discomfort? That son of Kunti has to bear an exceedingly large share of unhappiness. I do not see any censurable indication in his body. It behoves thee to explain the cause to me it I deserve to hear it. Thus addressed, Hrishikesa, that enhancer of the glory of the Bhoja princes, having reflected for a long time, answered as follows--'I do not see any censurable feature in this prince, except that the cheek bones of this lion among men are a little too high. It is in consequence of this that that foremost of men has always to be on the road. I really do not see anything else in consequence of which he could be made so unhappy.' Thus answered by Krishna of great intelligence, that foremost of men, viz., king Yudhishthira, said unto the chief of the Vrishnis that it was even so. The princess Draupadi, however, looked angrily and askance at Krishna, (for she could not bear the ascription of any fault to Arjuna). The slayer of Kesi, viz., Hrishikesa, approved of that indication of love (for his friend) which the princess of Panchala, who also was his friend, displayed. Bhimasena and the other Kurus, including the sacrificial priests, who heard of the agreeable triumphs of Arjuna in course of his following the horse, became highly gratified. While they were still engaged in discoursing on Arjuna, an envoy came from that high-souled hero bearing a message from him. Repairing to the presence of the Kuru king, the intelligent envoy bowed his head in reverence and informed him of the arrival of that foremost of men, viz., Phalguna. On receipt of this intelligence, tears of joy covered the king's eyes. Large gifts were made to the messenger for the very agreeable tidings he had brought. On the second day from that date, a loud din was heard when that foremost of men, that chief of the Kurus, came. The dust raised by the hoofs of that horse as it walked in close adjacence to Arjuna, looked as beautiful as that raised by the celestial steed Uchchaisravas. And as Arjuna advanced he heard many gladdening words uttered by the citizens. 'By good luck, O Partha, thou art out of danger. Praise to you and king Yudhishthira! Who else than Arjuna could come back after having caused the horse to wander over the whole Earth and after having vanquished all the kings in battle? We have not heard of such a feat having been achieved by even Sagara and other high-souled kings of antiquity. Future kings also will never be able to accomplish so difficult a feat, O foremost one of Kuru's race, as this which thou hast achieved.' Listening to such words, agreeable to the ear, of the citizens, the righteous-souled Phalguna entered the sacrificial compound. Then king Yudhishthira with all his ministers, and Krishna, the delighter of the Yadus, placing Dhritarashtra in their van, went out for receiving Dhananjaya. Saluting the feet of his sire (Dhritarashtra), and then of king Yudhishthira the just of great wisdom, and then worshipping Bhima and others, he embraced Kesava. Worshipped by them all and worshipping them in return according to due rites, the mighty-armed hero, accompanied by those princes, took rest like a ship-wrecked man tossed on the waves resting on reaching the shore. Meanwhile king Vabhruvahan of great wisdom, accompanied by his mothers (Chitrangada and Ulupi), came to the Kuru capital. The mighty-armed prince duly saluted all his seniors of Kuru's race and the other kings present there, and was honoured by them all in return. He then entered the excellent abode of his grand-mother Kunti."'

Footnotes

149:1 It is worthy of note that Draupadi was always styled by Krishna as his sakhi or 'friend'. Krishna was highly chivalrous to the other sex at an age when women were universally regarded as the inferiors of men.

Section 88

"Vaisampayana said, 'Entering the palace of the Pandavas the mighty-armed prince saluted his grand-mother in soothing and sweet accents. Then queen Chitrangada, and (Ulupi) the daughter of (the snake) Kauravya, together approached Partha and Krishna with humility. They then met Subhadra and the other ladies of the Kuru race with due formalities. Kunti gave them many gems and costly things. Draupadi and Subhadra and the other ladies of Kuru's race all made presents to them. The two ladies took up their residence there, using costly beds and seats, treated with affection and respect by Kunti herself from desire of doing what was agreeable to Partha. King Vabhruvahana of great energy, duly honoured (by Kunti), then met Dhritarashtra according to due rites. Repairing then to king Yudhishthira and Bhima and the other Pandavas, the mighty prince of Manipura saluted them all with humility. They all embraced him with great affection and honoured him duly. And those mighty car-warriors highly gratified with him, made large gifts of wealth unto him. The king of Manipura then humbly approached Krishna, that hero armed with the discus and the mace, like a second Pradyumna approaching his sire. Krishna gave unto the king a very costly and excellent car adorned with gold and unto which were yoked excellent steeds. Then king Yudhishthira the just, and Bhima, and Phalguna, and the twins, each separately honoured him and made costly presents unto him. On the third day, the sage Vyasa, the son of Satyavati, that foremost of eloquent men, approaching Yudhishthira said,--'From this day, O son of Kunti, do thou begin thy sacrifice. The time for it has come. The moment for commencing the rite is at hand. The priests are urging thee. Let the sacrifice be performed in such a way that no limb may become defective. In consequence of the very large quantity of gold that is required for this sacrifice, it has come to be called the sacrifice of profuse gold. Do thou also, O great king, make the Dakshina of this sacrifice three times of what is enjoined. Let the merit of thy sacrifice increase threefold. The Brahmanas are competent for the purpose. Attaining to the merits then of three Horse-sacrifices, each with profuse presents, thou shalt be freed, O king, from the sin of having slain thy kinsmen. The bath that one performs upon completion of the Horse-sacrifice, O monarch, is highly cleansing and productive of the highest merit. That merit will be thine, O king of Kuru's race. Thus addressed by Vyasa of immeasurable intelligence, the righteous-souled Yudhishthira of great energy underwent the Diksha for performance of the Horse-sacrifice. The mighty-armed monarch then performed the great Horse-sacrifice characterised by gifts of food and presents in profusion and capable of fructifying every wish and producing every merit. The priests, well conversant with the Vedas, did every rite duly, moving about in all directions. They were all well-trained, and possessed of omniscience. In nothing was there a swerving from the ordinances and nothing was down improperly. Those foremost of regenerate persons followed the procedure as laid down (in the scriptures) and as it should be followed in those points about which no directions are given. Those best of regenerate ones, having first performed the rite called Pravargya, otherwise called Dharma, then duly went through the rite of Abhishava, O king. Those foremost of Soma-drinkers, O monarch, extracting the juice of the Soma, then performed the Savana rite following the injunctions of the scriptures. Among those that came to that sacrifice none could be seen who was cheerless, none who was poor, none who was hungry, none who was plunged into grief, and none that seemed to be vulgar. Bhimasena of mighty energy at the command of the king, caused food to be ceaselessly distributed among those that desired to eat. Following the injunctions of the scriptures, priests, well-versed in sacrificial rites of every kind, performed every day all the acts necessary to complete the great sacrifice. Amongst the Sadasayas of king Yudhishthira of great intelligence there was none who was not well conversant with the six branches of (Vedic). learning. There was none among them that was not an observer of vows, none that was not an Upadhyaya; none that was not well versed in dialectical disputations. When the time came for erecting the sacrificial stake, O chief of Bharata's race, six stakes were set up that were made of Vilwa, six that were made of Khadira, and six that were made of Saravarnin. Two stakes were get up by the priests that were made of Devadaru in that sacrifice of the Kuru king, and one that was made of Sleshmataka. At the command of the king, Bhima caused some other stakes to be set up, for the sake of beauty only, that were made of gold. Adorned with fine cloths supplied by the royal sage, those stakes shone there like Indra and the deities with the seven celestial Rishis standing around them in Heaven. A number of golden bricks were made for constructing therewith a Chayana. The Chayana made resembled in beauty that which had been made for Daksha, the lord of creatures (on the occasion of his great sacrifice). The Chayana measured eight and ten cubits and four stories or lairs. A golden bird, of the shape of Garuda, was then made, having three angles. Following the injunctions of the scriptures, the priests possessed of great learning then duly tied to the stakes both animals and birds, assigning each to its particular deity. Bulls, possessed of such qualifications as are mentioned in the scriptures, and aquatic animals were properly tied to the stakes after the rites relating to the sacrificial fire had been performed. In that sacrifice of the high-souled son of Kunti, three hundred animals were tied to the stakes setup, including that foremost of steeds. That sacrifice looked exceedingly beautiful as if adorned with the celestial Rishis, with the Gandharvas singing in chorus and the diverse tribes of Apsaras dancing in merriment. It teemed, besides, with Kimpurushas and was adorned with

Kinnaras. All around it were abodes of Brahmanas crowned with ascetic success. There were daily seen the disciples of Vyasa, those foremost of regenerate ones, who are compilers of all branches of learning, and well conversant with sacrificial rites. There was Narada, and there was Tumvuru of great splendour. There were Viswavasu and Chitrasena and others, all of whom were proficient in music. At intervals of the sacrificial rites, those Gandharvas, skilled in music and well versed in dancing, used to gladden the Brahmanas who were engaged in the sacrifice.'"

Footnotes

151:1 The sense is this: for a horse-sacrifice, the Dakshina or sacrificial present, payable to the principal Ritwija or to be distributed among all the Ritwijas including the other Brahmanas, is enjoined to be of a certain measure. Vyasa advises Yudhishthira to make that Dakshina triple of what the enjoined measure is. By thus increasing the Dakshina, the merit of the sacrificer will increase correspondingly.

151:2 The Diksha is the ceremony of initiation. Certain mantras are uttered in which the intention is declared of performing what is desired to be performed.

151:3 The Karma of a sacrifice or religious rite is the procedure. It is, of course, laid down in the scriptures on the ritual. There are certain acts, however, which, though not laid down, should be done agreeably to reasonable inferences. What is said, therefore, in the second p. 152 line of 20 is that the procedure was fully followed, both as laid down and as consistent with inferences.

152:1 Pravargya is a special preliminary rite performed in a sacrifice. 'Abhishva' is the extraction of the juice of the Soma plant after its consecration with Mantras.

152:2 Vitwa is the Ægle marmelos, Linn. Khadira is Acacia catechu, Linn, or Mimosa catechu; Saravarnin is otherwise called, as explained by

Nilakantha, Palasa. It is the Butea frondosa of Roxburgh. Devadaru is Pinus Deodara of Roxburgh, or Cedruz Deodara. Sleshmataka is a small tree identified with the Cordia latifolia. Here probably, some other tree is intended.

152:3 It is difficult to understand what these constructions or figures were. They were probably figures drawn on the sacrificial altar, with gold-dust. At the present day, powdered rice, coloured red, yellow, blue, etc, is used.

152:4 Each animal is supposed to be agreeable to a particular deity.

Section 89

"Vaisampayana said, 'Having cooked, according to due rites, the other excellent animals that were sacrificed, the priests then sacrificed, agreeably to the injunctions of the scriptures, that steed (which had wandered over the whole world). After cutting that horse into pieces, conformably to scriptural directions, they caused Draupadi of great intelligence, who was possessed of the three requisites of mantras, things, and devotion, to sit near the divided animal. The Brahmanas then with cool minds, taking up the marrow of that steed, cooked it duly, O chief of Bharata's race. King Yudhishthira the just, with all his younger brothers, then smelled, agreeably to the scriptures, the smoke, capable of cleansing one from every sin, of the marrow that was thus cooked. The remaining limbs, O king, of that horse, were poured into the fire by the sixteen sacrificial priests possessed of great wisdom. Having thus completed the sacrifice of that monarch, who was endued with the energy of Sakra himself, the illustrious Vyasa with his disciples eulogised the king greatly. Then Yudhishthira gave away unto the Brahmanas a thousand crores of golden nishkas, and unto Vyasa he gave away the whole Earth. Satyavati's son Vyasa, having accepted the Earth, addressed that foremost one of Bharata's race, viz., king Yudhishthira the just, and said, 'O best of kings, the Earth which thou hast given me I return unto thee. Do thou give me the purchasing value, for Brahmanas are desirous of wealth (and have no use with the Earth).' The high-souled

Yudhishthira of great intelligence staying with his brothers in the midst of the kings invited to his sacrifice, said unto those Brahmanas, The 'Dakshina ordained in the scriptures for the great Horse-sacrifice is the Earth. Hence, I have given away unto the sacrificial priests the Earth conquered by Arjuna. Ye foremost of Brahmanas, I shall enter the woods. Do ye divide the Earth among yourselves. Indeed, do you divide the Earth into four parts according to what is done in the Chaturhotra sacrifice. Ye best of regenerate ones I do not desire to appropriate what now belongs to the Brahmanas. Even this, ye learned Brahmanas, has been the intention always cherished by myself and my brothers.' When the king said these words, his brothers and Draupadi also said, 'Yes, it is even so.' Great was the sensation created by this announcement. Then, O Bharata, an invisible voice was heard in the welkin, saying,--'Excellent, Excellent!' The murmurs also of crowds of Brahmanas as they spoke arose. The Island-born Krishna, highly applauding him, once more addressed Yudhishthira, in the presence of the Brahmanas, saying, 'The Earth has been given by thee to me. I, however, give her back to thee. Do thou give unto these Brahmanas gold. Let the Earth be thine.' Then Vasudeva, addressing king Yudhishthira the just, said, 'It behoveth thee to do as thou art bid by the illustrious Vyasa.' Thus addressed, the foremost one of Kuru's race, along with all his brothers, became glad of soul, and gave away millions of golden coins, in fact, trebling the Dakshina ordained for the Horse-sacrifice. No other king will be able to accomplish what the Kuru king accomplished on that occasion after the manner of Marutta. Accepting that wealth, the Island-born sage, Krishna, of great learning, gave it unto the sacrificial priests, dividing it into four parts. Having paid that wealth as the price of the Earth, Yudhishthira, cleansed of his sins and assured of Heaven rejoiced with his brothers. The sacrificial priests, having got that unlimited quantity of wealth, distributed it among the Brahmanas gladly and according to the desire of each recipient. The Brahmanas also divided amongst themselves, agreeably to Yudhishthira's permission, the diverse ornaments of gold that were in the sacrificial compound, including the triumphal arches, the stakes, the jars, and diverse kinds of vessels. After the Brahmanas had taken as much as they desired, the wealth that remained was taken away by Kshatriyas and Vaisyas and Sudras and diverse tribes of Mlechechas. Thus gratified with presents by king Yudhishthira of great intelligence, the Brahmanas, filled with joy, returned to their respective abodes. The holy and illustrious Vyasa respectfully presented his own share, which was very large, of that gold unto Kunti. Receiving that gift of affection from her father-in-law, Pritha became glad of heart and devoted it to the accomplishment of diverge acts of merit. King Yudhishthira, having bathed at the conclusion of his sacrifice and become cleansed of all his sins, shone in the midst of his brothers, honoured by all, like the chief of the celestials in the midst of the denizens of Heaven. The sons of Pandu, surrounded by the assembled kings, looked as beautiful, O king, as the planets in the midst of the stars. Unto those kings they made presents of various jewels and gems, and elephants and horses and ornaments of gold, and female slaves and cloths and large measures of gold. Indeed, Pritha's son by distributing that untold wealth among the invited monarchs, shone, O king, like Vaisravana, the lord of treasures. Summoning next the heroic king Vabhruvahana, Yudhishthira gave unto him diverse kinds of wealth in profusion and gave him permission to return home. The son of Pandu, for gratifying his sister Dussala, established her infant grandson in his paternal kingdom. The Kuru king Yudhishthira, having a full control over his senses, then dismissed the assembled kings all of whom had been properly classed and honoured by him. The illustrious son of Pandu, that chastiser of foes, then duly worshipped the high-souled Govinda and Valadeva of great might, and the thousands of other Vrishni heroes having Pradyumna for their first. Assisted by his brothers, he then dismissed them for returning to Dwaraka. Even thus was celebrated that sacrifice of king Yudhishthira the just, which was distinguished by a profuse abundance of food and wealth and jewels and gems, and oceans of wines of different kinds. There were lakes whose mire consisted of ghee, and mountains of food. There were also, O chief of Bharata's race, miry rivers made of drinks having the six kinds of taste. Of men employed in making and eating the sweetmeats called Khandavaragas, and of animals slain for food, there was no end. The vast space abounded with men inebriated with wine, and with young ladies filled with joy. The extensive grounds constantly echoed with the sounds of drums and the blare of conches. With all these, the sacrifice became exceedingly delightful. 'Let agreeable things be given away,'--'Let agreeable food be eaten,'--these were the sounds that were repeatedly heard day and night in that sacrifice. It was like a great festival, full of rejoicing and contented men. People of diverse realms speak of that sacrifice to this day.

Having showered wealth in torrents, and diverse objects of desire, and jewels and gems, and drinks of various kinds, the foremost one of Bharata's race, cleansed of all his sins, and his purpose fulfilled, entered his capital. '"

Footnotes

154:1 Suvibhaktan implies that they were properly classed or grouped so that there was no dispute or dissatisfaction among them regarding questions of precedence.

Section 90

"Janamejaya said, 'It behoveth thee to tell me of any wonderful incident that occurred in the sacrifice of my grandsires.'

"Vaisampayana said, 'Hear, O chief of kings of a most wonderful incident that occurred, O puissant monarch, at the conclusion of that great horse-sacrifice. After all the foremost of Brahmanas and all the kinsmen and relatives and friends, and all the poor, the blind, and the helpless ones had been gratified, O chief of Bharata's race, when the gifts made in profusion were being spoken of on all sides, indeed, when flowers were rained down on the head of king Yudhishthira the just, a blue-eyed mongoose, O sinless one, with one side of his body changed into gold, came there and spoke in a voice that was as loud and deep as thunder. Repeatedly uttering such deep sounds and thereby frightening all animals and birds, that proud denizen of a hole, with large body, spoke in a human voice and said, 'Ye kings, this great sacrifice is not equal to a prastha of powdered barley given away by a liberal Brahmana of Kurukshetra who was observing the Unccha vow.' Hearing these words of the mongoose, O king, all those foremost of Brahmanas became filled with wonder. Approaching the mongoose, they then asked him, saying, 'Whence hast thou come to this sacrifice, this resort of the good and the pious? What is the extent of thy might? What thy learning? And what thy refuge? How should we know thee that thus censurest this our sacrifice? Without having disregarded any portion of the scriptures, everything that should be done has been accomplished here according to the scriptures and agreeably to reason, with the aid of diverse sacrificial rites. Those who are deserving of worship have been duly worshipped here according to the way pointed out by the scriptures. Libations have been poured on the sacred fire with the aid of proper mantras. That which should be given has been given away without pride. The regenerate class have been gratified with gifts of diverse kinds. The Kshatriyas have been gratified with battles fought according to just methods. The grandsires have been gratified with Sraddhas. The Vaisyas have been gratified by the protection offered to them, and many foremost of women have been gratified by accomplishing their desires. The Sudras have been gratified by kind speeches, and others with the remnants of the profuse wealth collected on the spot. Kinsmen and relatives have been gratified by the purity of behaviour displayed by our king. The deities have been gratified by libations of clarified butter and acts of merit, and dependants and followers by protection. That therefore, which is true, do thou truly declare unto these Brahmanas. Indeed, do thou declare what is agreeable to the scriptures and to actual experience, asked by the Brahmanas who are eager to know. Thy words seem to demand credit. Thou art wise. Thou bearest also a celestial form. Thou hast come into the midst of learned Brahmanas. It behoveth thee to explain thyself.' Thus addressed by those regenerate persons, the mongoose, smiling, answered them as follows. 'Ye regenerate ones, the words I have uttered are not false. Neither have I spoken them from pride. That which I have said may have been heard by you all. Ye foremost of regenerate persons, this sacrifice is not equal in merit to the gift of a prastha of powdered barley. Without doubt, I should say this, ye foremost of Brahmanas. Listen to me with undivided attention as I narrate what happened to thee truly. Wonderful and excellent was the occurrence that fell out. It was witnessed by me and its consequences were felt by me. The incident relates to a liberal Brahmana dwelling in Kurukshetra in the observance of the Unccha vow. In consequence of that incident he attained to Heaven, ye regenerate ones, along with his wife and son and daughter-in-law. And in consequence of what then happened half my body became transformed into gold.'

"The Mongoose continued, 'Ye regenerate ones, I shall presently tell you what the excellent fruit was of the gift, made by a Brahmana, of a very little measure (of powdered barley) obtained by lawful means. On that righteous spot of ground known by the name of Kurukshetra, which is the abode of many righteous persons, there lived a Brahmana in the observance of what is called the Unccha vow. That mode of living is like unto that of the pigeon. He lived there with his wife and son and daughter-in-law and practised penances. Of righteous soul, and with senses under complete control, he adopted the mode of living that is followed by a parrot. Of excellent vows, he used to eat everyday at the sixth division. If there was nothing to eat at the sixth division of the day, that excellent Brahmana would fast for that day and eat the next day at the sixth division. On one occasion, ye Brahmanas, there occurred a dreadful famine in the land. During that time there was nothing stored in the abode of that righteous Brahmana. The herbs and plants were all dried up and the whole realm became void of foodstore. When the accustomed hours came for eating, the Brahmana had nothing to eat. This occurred day after day. All the members of his family were afflicted with hunger but were obliged to pass the days as best they could. One day, in the month of Jaishtha, while the Sun was in the meridian, the Brahmana was engaged in picking up grains of corn. Afflicted by heat and hunger, he was practising even this penance. Unable to obtain grains of corn, the Brahmana soon became worn out with hunger and toil. Indeed, with all the members of his family, he had no food to eat. That best of Brahmanas passed the days in great suffering. One day, after the sixth division came, he succeeded in obtaining a prastha of barley. That barley was then reduced by those ascetics to powder for making what is called Saktu of it. Having finished their silent recitations and other daily rites, and having duly poured libations on the sacred fire, those ascetics divided that little measure of powdered barley amongst themselves so that the share of each came up to the measure of a Kudava. As they were about to sit down for eating, there came unto their abode a guest. Beholding the person who came as a guest, all of them became exceedingly glad. Indeed, seeing him, they saluted him and made the usual enquiries of welfare. They were of pure minds, self-restrained, and endued with faith and control over the passions. Freed from malice, they had conquered wrath. Possessed of piety, they were never pained at the sight of other people's happiness. They had cast off pride and haughtiness and anger. Indeed, they were conversant with every duty, ye foremost of regenerate ones. Informing their guest of their own penances and of the race or family to which they belonged, and ascertaining from him in return those particulars, they caused that hungry guest of theirs to enter their cottage. Addressing him they said, 'This is the Arghya for thee. This water is for washing thy feet. There are scattered some Kusa grass for thy seat, O sinless one. Here is some clean Saktu acquired by lawful means, O puissant one. Given by us, O foremost of regenerate persons, do thou accept it,' Thus addressed by them, that Brahmana accepted the Kudava of powdered barley that was offered to him and ate it all. But his hunger, O king, was not appeased by what he ate. The Brahmana in the observance of the Unccha vow, seeing that his guest's hunger was still unappeased, began to think of what other food he could place before him for gratifying him. Then his wife said unto him,--'Let my share be given unto him. Let this foremost of regenerate persons be gratified and let him then go whithersoever he will.' Knowing that his chaste wife who said so was herself afflicted by hunger, that best of Brahmanas could not approve of her share of the powdered barley being given to the guest. Indeed, that best of Brahmanas possessed of learning, knowing from his own state that his aged, toil-worn, cheerless, and helpless wife was herself afflicted by hunger and seeing that lady who had been emaciated into mere skin and bone was quivering with weakness, addressed her and said, 'O beautiful one, with even animals, with even worms and insects, wives are fed and protected. It behoveth thee not, therefore, to say so. The wife treats her lord with kindness and feeds and protects him. Everything appertaining to religion, pleasure, and wealth, careful nursing, offspring for perpetuating the race, are all dependent on the wife. Indeed, the merits of a person himself as also of his deceased ancestors depend also on her. The wife should know her lord by his acts. Verily, that man who fails to protect his wife earns great infamy here and goes into Hell hereafter. Such a man falls down from even a position of great fame and never succeeds in acquiring regions of happiness hereafter.' Thus addressed, she answered him, saying, 'O regenerate one, our religious acts and wealth are united. Do thou take a fourth of this barley. Indeed, be gratified with me. Truth, pleasure, religious merit, and Heaven as acquirable, by good qualities, of women, as also all the objects of their desire, O foremost of regenerate ones, are dependent on the husband. In the production of offspring the mother contributes her blood. The father contributes his seed. The husband is the highest deity of the wife. Through the grace of the husband, women obtain both pleasure and offspring as the reward. Thou art my Pati (lord) for the protection thou givest me. Thou art my Bhartri for the means of sustenance thou givest me. Thou art, again, boon-giver to me in consequence of thy having presented me a son. Do thou, therefore, (in return for so many favours), take my share of the barley and give it unto the guest. Overcome by decrepitude, thou art of advanced years. Afflicted by hunger thou art exceedingly weakened. Worn out with fasts, thou art very much emaciated. (If thou couldst part with thy share, why should not I part with mine)' Thus addressed by her, he took her share of the powdered barley and addressing his guest said,--'O regenerate one, O best of men, do thou accept this measure of powdered barley as well.' The Brahmana, having accepted that quantity, immediately ate it up, but his hunger was not yet appeased. Beholding him ungratified, the Brahmana in the observance of the Unccha vow became thoughtful. His son then said unto him, 'O best of men, taking my share of the barely do thou give it to the guest. I regard this act of mine as one of great merit. Therefore, do it. Thou shouldst be always maintained by me with great care. Maintenance of the father is a duty which the good always covet. The maintenance of the father in his old age is the duty ordained for the son. Even this is the eternal sruti (audition) current in the three worlds, O learned Rishi. By barely living thou art capable of practising penances. The life-breath is the great deity that resides in the bodies of all embodied creatures.'

"The father, at this, said, 'If thou attainest to the age of even a thousand years, thou wilt still seem to me to be only a little child. Having begotten a son, the sire achieves success through him. O puissant one, I know that the hunger of children is very strong. I am old. I shall somehow succeed in holding my life-breaths. Do thou, O son, become strong (by eating the food that has fallen to thy share). Old and decrepit as I am, O son, hunger scarcely afflicts me. I have, again, for many years, practised penances. I have no fear of death.'

"The son said, 'I am thy offspring. The Sruti declares that one's offspring is called putra because one is rescued by him. One's own self, again, takes birth as one's son. Do thou, therefore, rescue thyself by thy own self (in the form of thy son).'

"The father said, 'In form thou art like me. In conduct and in self-restraint also thou art my like. Thou hast been examined on various occasions by me. I shall, therefore, accept thy share of the barley, O son.' Having said this, that foremost of regenerate persons cheerfully took his son's share of the barley and smilingly presented it to his regenerate guest. Having eaten that barley also, the guest's hunger was not appeased. The righteous-souled host in the observance of the unccha vow became ashamed (at the thought that he had nothing more to give). Desirous of doing what was agreeable to him, his chaste daughter-in-law then, bearing her share of the barley, approached him and said, 'Through thy son, O learned Brahmana, I shall obtain a son. Do thou, therefore, take my share of the barley and give it unto this guest. Through thy grace, numerous regions of beatitude will be mine for eternity. Through the grandson one obtains those regions repairing whither one has not to endure any kind of misery. Like the triple aggregate beginning with Religion, or the triple aggregate of sacred fires, there is a triple aggregate of everlasting Heavens, depending upon the son, the grandson, and the great-grandson. The son is called Putra because he frees his sires from debt. Through sons and grandsons one always enjoys the happiness of those regions which are reserved for the pious and the good.'

"The father-in-law said, 'O thou of excellent vows and conduct, beholding thee wasted by wind and sun, deprived of thy very complexion, emaciated and almost destitute of consciousness through hunger, how can I be such a transgressor against the rules of righteousness as to take thy share of the barley? O auspicious damsel, it behoves thee not to say so, for the sake of those auspicious results for which every family must strive. O auspicious damsel, how can I behold thee: at even this, the sixth division of the day, abstaining from food and observing vows? Thou art endued with purity and good conduct and penances. Alas, even thou hast to pass thy days in so much misery. Thou art a child, afflicted by hunger, and belongest to the softer sex. Thou shouldst be always protected by me. Alas, I have to see thee worn out with fasts, O thou that art the delighter of all thy kinsmen.'

"The daughter-in-law said, 'Thou art the senior of my senior since thou art the deity of my deity. Thou art verily the god of my god. Do thou, therefore, O puissant one, take my share of the barley. My body, life-breaths, and religious rites have all one purpose viz., the service of my senior. Through thy grace, O learned Brahmana, I shall obtain many regions of happiness hereafter. I deserve to be looked after by thee. Know, O regenerate one, that I am wholly devoted to thee. Cherishing also this thought, viz., that my happiness is thy concern, it behoveth thee to take this my share of the barley.'

"The father-in-law said, 'O chaste lady, in consequence of such conduct of thine thou wilt for ever shine in glory, for endued with vows and steadiness in religious rites, thy eyes are directed to that conduct which should be observed towards seniors. Therefore, O daughter-in-law, I shall take thy share of the barley. Thou deservest not to be deceived by me, reckoning all thy virtues. Thou art truly, O blessed damsel, the foremost of all persons observing the duties of righteousness.' Having said so unto her, the Brahmana took her share of the barley and gave it unto his guest. At this the guest became gratified with the high-souled Brahmana endued with great piety. With gratified soul, that first of regenerate person, possessed of great eloquence, who was none else than the deity of Righteousness in a human form, then addressed that foremost of Brahmanas and said, 'O best of regenerate ones, I am exceedingly gratified with this pure gift of thine, this gift of what was acquired by lawful means by thee, and which thou didst freely part with, agreeably to the rules of righteousness. Verily, this gift of thine is being bruited about in Heaven by the denizens of that happy region. Behold, flowers have been rained down from the firmament on the Earth. The celestial Rishis, the deities, the Gandharvas, those who walk before the deities, and the celestial messengers, are all praising thee, struck with wonder at thy gift. The regenerate Rishis who dwell in the regions of Brahma, seated on their cars, are solicitous of obtaining thy sight. O foremost of regenerate persons, go to Heaven. The Pitris residing in their own region have all been rescued by thee. Others also who have not attained to the position of Pitris have equally been rescued by thee for countless Yugas. For thy Brahmacharyya, thy gifts, thy sacrifices, thy penances, and thy acts of piety done with a pure heart, go thou to Heaven.

O thou of excellent vows, thou practisest penances with great devotion. Thy gifts have, therefore, gratified the deities highly, O best of regenerate ones. Since thou hast made this gift, in a season of great difficulty, with a pure heart, thou hast, by this act of thine, conquered Heaven. Hunger destroys one's wisdom and drives off one's righteous understanding. One whose intelligence is overwhelmed by hunger casts off all fortitude. He, therefore, that conquers hunger conquers Heaven without doubt. One's righteousness is never destroyed as long as one cherishes the inclination of making gifts. Disregarding filial affection, disregarding the affection one feels for one's wife, and reckoning righteousness as the foremost, thou hast paid no heed to the cravings of nature. The acquisition of wealth is an act of slight merit. Its gift to a deserving person is fraught with greater merit. Of still greater merit is the (proper) time. Lastly, devotion (in the matter of gift) is fraught with the highest merit. The door of Heaven is very difficult to see. Through heedlessness men fail to obtain a sight of it. The bar of Heaven's door has cupidity for its seed. That bar is kept fastened by desire and affection. Verily, Heaven's door is unapproachable. Those men who subdued wrath and conquered their passions, those Brahmanas who are endued with penances and who make gifts according to the measure of their ability, succeed in beholding it. It has been said that he that gives away a hundred, having a thousand, he that gives away ten, having a hundred, and he that gives a handful of water, having no wealth, are all equal in respect of the merit they earn. King Rantideva, when divested of all his wealth, gave a small quantity of water with a pure heart. Through this gift, O learned Brahmana, he went to Heaven. The deity of righteousness is never gratified so much with large gifts of costly things as with gifts of even things of no value, if acquired lawfully and given away with devotion and faith. King Nriga had made gifts of thousands of kine unto the regenerate class. By giving away only one cow that did not belong to him, he fell into Hell. Usinara's son Sivi of excellent vows, by giving away the flesh of his own body, is rejoicing in Heaven, having attained to the regions of the righteous. Mere wealth is not merit. Good men acquire merit by exerting to the best of their power and with the aid of pious meals. One does not acquire such merit by means of even diverse sacrifices as with even a little wealth that has been earned lawfully. Through wrath, the fruits of gifts are destroyed. Through cupidity one fails to go to Heaven. One conversant with the merits of gift, and leading a just course of conduct succeeds, through penances, in enjoying Heaven. The fruit, O Brahmana, of this gift made by thee (of a prastha of powdered barley) is much greater than what one acquires by many Rajasuya sacrifices with profuse gifts or many Horse-sacrifices. With this prastha of powdered barley thou hast conquered the eternal region of Brahman. Go thou in happiness, O learned Brahmana, to the abode of Brahman that is without the stain of darkness. O foremost of regenerate persons, a celestial car is here for all of you. Do thou ascend it as pleasest thee, O Brahmana, I am the deity of Righteousness. Behold me! Thou hast rescued thy body. The fame of thy achievement will last in the world. With thy wife, thy son, and thy daughter-in-law, go now to Heaven.'--After the deity of Righteousness had said these words, that Brahmana, with his wife, son and daughter-in-law, proceeded to Heaven. After that learned Brahmana, conversant with all duties, had thus ascended to Heaven with his son, daughter-in-law, and wife numbering the fourth, I came out of my hole. There with the scent of that powdered barley, with the mire caused by the water (which the Brahmana had given to his guest), with the contact (of my body) with the celestial flowers that had been rained down, with the particles of the barley-powder which that good man had given away, and the penances of that Brahmana, my head became gold, Behold, in consequence of the gift of that Brahmana who was firm in truth, and his penances, half of this my ample body has become golden. Ye regenerate ones, for converting the rest of my body into gold I repeatedly repair, with a cheerful heart, to the retreats of ascetics and the sacrifices performed by kings. Hearing of this sacrifice of the Kuru king endued with great wisdom, I came hither with high hopes. I have not, however, been made gold. Ye foremost of Brahmanas, it was for this that I uttered those words, viz., that this sacrifice can by no means compare with (the gift of) that prastha of powdered barley. With the grains of that prastha of powdered barley, I was made gold on that occasion. This great sacrifice however, is not equal to those grains. Even this is my opinion.' Having said those words unto all those foremost of Brahmanas, the mongoose disappeared from their sight. Those Brahmanas then returned to their respective homes.'

"Vaisampayana continued, 'O conquerer of hostile towns, I have now told thee all relating to that wonderful incident which occurred in that great

Horse-sacrifice. Thou shouldst not, O king, think highly of sacrifice. Millions of Rishis have ascended to Heaven with the aid of only their penances. Abstention from injury as regards all creatures, contentment, conduct, sincerity, penances, self-restraint, truthfulness, and gifts are each equal in point of merit to sacrifice."'

Footnotes

155:1 Nilakantha explains that Khandavaraga was made of piper longum and dried ginger (powdered), and the juice of Phaseolus Mungo, with sugar. Probably, it is identical with what is now called Mungka laddu in the bazars of Indian towns.

156:1 The unccha vow consists of subsisting upon grains of corn picked up after the manner of the pigeon from the field after the crops have been cut and removed by the owners.

157:1 The day of 12 hours is divided into 8 divisions.

157:2 A prastha is made up of four Kudavas. A Kudava is equal to about twelve double handfuls.

159:1 This verse is rather obscure. I am not sure that I have understood it correctly. The sense seems to be this: thou art capable of enduring much. Indeed, by barely living, thou art capable of capable of earning religious merit, for life-breath is a great deity. He should not be cast off. Thy life is at stake, for if this guest be not gratified, the thought of it will kill thee. Do thou, therefore, protect thy life by gratifying this guest with my share of the barley.

159:2 The sense is this: for the sake of those auspicious results after which every family should strive, the daughter-in-law should be well treated. How then can I deprive thee of food?

Section 91

"Janamejaya said, 'O puissant Rishi, kings are attached to sacrifices. The great Rishis are attached to penances. Learned Brahmanas are observant of tranquillity of mind, peacefulness of behaviour, and self-restraint. Hence it seems that nothing can be seen in this world which can compare with the fruits of sacrifices. Even this is my conviction. That conviction, again, seems to be undoubtedly correct. Innumerable kings, O best of regenerate persons, having worshipped the deities in sacrifices, earned high fame here and obtained Heaven hereafter. Endued with great energy, the puissant chief of the deities viz., Indra of a thousand eyes, obtained the sovereignty over the deities through the many sacrifices he performed with gifts in profusion and attained to the fruition of all his wishes. When king Yudhishthira, with Bhima and Arjuna by him, resembled the chief of the deities himself in prosperity and prowess, why then did that mongoose depreciate that great Horse-sacrifice of the high-souled monarch?'

"Vaisampayana said, 'Do thou listen to me, O king, as I discourse to thee duly, O Bharata, on the excellent ordinances relating to sacrifice and the fruits also, O ruler of men, that sacrifice yields. Formerly, on one occasion Sakra performed a particular sacrifice. While the limbs of the sacrifice were spread out, the Ritwijas became busy in accomplishing the diverse rites ordained in the scriptures. The pourer of libations, possessed of every qualification, became engaged in pouring libations of clarified butter. The great Rishis were seated around. The deities were summoned one by one by contented Brahmanas of great learning uttering scriptural Mantras in sweet voices. Those foremost of Adhwaryyus, not fatigued with what they did, recited the Mantras of the Yajurveda in soft accents. The time came for slaughtering the animals. When the animals selected for sacrifice were seized, the great Rishis, O king, felt compassion for them. Beholding that the animals had all become cheerless, those Rishis, endued with wealth of penances, approached Sakra and said unto him, 'This method of sacrifice is not auspicious. Desirous of acquiring great merit as thou art, this is verily an indication of thy unacquaintance with sacrifice. O Purandara, animals have not been ordained to be slaughtered in sacrifices. O puissant one, these preparations of thine are destructive of merit. This sacrifice is not consistent with righteousness. The destruction of creatures can never be said to be an act of righteousness. If thou wishest it, let thy priests perform thy sacrifice according to the Agama. By performing a sacrifice according to the (true import of the) scriptural ordinances, great will be the merit achieved by thee. O thou of a hundred eyes, do thou perform the sacrifice with seeds of grain that have been kept for three years. Even this, O Sakra, would be fraught with great righteousness and productive of fruits of high efficacy.' The deity of a hundred sacrifices, however, influenced by pride and overwhelmed by stupefaction, did not accept these words uttered by the Rishis. Then, O Bharata, a great dispute arose in that sacrifice of Sakra between the ascetics as to how sacrifices should be performed, that is, should they be performed with mobile creatures or with immobile objects. All of them were worn out with disputation. The Rishis then, those beholders of truth, having made an understanding with Sakra (about referring the matter to arbitration) asked king Vasu, 'O highly blessed one, what is the Vedic declaration about sacrifices? Is it preferable to perform sacrifices with animals or with steeds and juices? Hearing the question, king Vasu, without all judging of the strength or weakness of the arguments on the two sides, at once answered, saying, 'Sacrifices may be performed with whichever of the two kinds of objects is ready.' Having answered the question thus, he had to enter the nether regions. Indeed the puissant ruler of the Chedis had to undergo that misery for having answered falsely. Therefore, when a doubt arises, no person, however wise, should singly decide the matter, unless he be the puissant and self-born Lord himself of creatures. Gifts made by a sinner with an impure understanding, even when they are very large, become lost. Such gifts go for nothing. By the gifts made by a person of unrighteous conduct,--one, that is, who is of sinful soul and who is a destroyer, just fame is never acquired either here or hereafter. That person of little intelligence who, from desire of acquiring merit, performs sacrifices with wealth acquired by unrighteous means, never succeeds in earning merit. That low wretch of sinful soul, who hypocritically assuming a garb of righteousness mikes gifts unto Brahmanas, only creates the conviction in men about his own righteousness (without earning true merit). That Brahmana of uncontrolled conduct, who acquires wealth by sinful acts, over overwhelmed by passion and stupefaction, attains at last to the goal of the sinful. Someone, overwhelmed by cupidity and stupefaction, becomes bent on strong wealth. He is seen to persecute all creatures, urged by a sinful and impure understanding. He who, having acquired wealth by such means, makes gifts or performs sacrifices therewith, never enjoys the fruits of those gifts or sacrifices in the other world in consequence of the wealth having been earned by unrighteous means. Men endued with wealth of penances, by giving away, to the best of their power, grains of corn picked up from the fields or roots or fruits or pot-herbs or water or leaves, acquire great merit and proceed to Heaven. Even such gifts, as also compassion to all creatures, and Brahmacharyya, truthfulness of speech and kindness, and fortitude, and forgiveness, constitute the eternal foundations of Righteousness which itself is eternal. We hear of Visvamitra and other kings of ancient times. Indeed, Visvamitra, and Asita, and king Janaka, and Kakshasena and Arshtisena, and king Sindhudwipa,--these and many other kings, endued with wealth of penances, having made gifts of articles acquired lawfully, have attained to high success. Those amongst Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras who betake themselves to penances, O Bharata, and who purify themselves by gifts and other acts of righteousness, proceed to Heaven."

Section 92

"Janamejaya said, 'If, O illustrious one, Heaven is the fruit of wealth acquired by lawful means, do thou discourse to me fully on it. Thou art well-conversant with the subject and therefore, it behoveth thee to explain it. O regenerate one, thou hast said unto me what the high fruit was that accrued unto that Brahmana, who lived according to the Unccha mode, through his gift of powdered barley. Without doubt, all thou hast said is true. In what way, however, was the attainment held certain of the highest end in all sacrifices? O foremost of regenerate persons, it behoveth thee to expound this to me in all its details.'

"Vaisampayana said, 'In this connection is cited this old narrative, O chastiser of foes, of what occurred in former days in the great sacrifice of Agastya. In olden days, O king, Agastya of great energy, devoted to the good of all creatures, entered into a Diksha extending for twelve years. In that sacrifice of the high-souled Rishi many Hotris were engaged that resembled blazing fires in the splendour of their bodies. Among them were men that subsisted upon roots or fruits, or that used two pieces of stone only for husking their corn, or that were supported by only the rays (of the moon). Among them were also men who never took any food unless it was placed before them by others solicitous of feeding them, and those who never ate anything without having first served the deities, the Pitris, and guests, and those who never washed the food which they took. There were also Yatis and Bikshus among them, O king. All of them were men who had obtained a sight of the deity of Righteousness in his embodied form. They had subjugated wrath and acquired a complete mastery over all their senses. Living in the observance of self-restraint, they were freed from pride and the desire of injuring others. They were always observant of a pure conduct and were never obstructed (in the prosecution of their purposes) by their senses. Those great Rishis attended that sacrifice and accomplished its various rites. The illustrious Rishi (Agastya) acquired the food that was collected in that sacrifice and that came up to the required measure, by lawful means according to the best of his power. Numerous other ascetics at that time performed large sacrifices. As Agastya, however, was engaged in that sacrifice of his, the thousand-eyed Indra, O best of the Bharatas, ceased to pour rain (on the Earth). At the intervals, O king, of the sacrificial rites, this talk occurred among those Rishis of cleansed souls about the high-souled Agastya, viz., 'This Agastya, engaged in sacrifice, is making gifts of food with heart purged of pride and vanity. The deity of the clouds, however, has ceased to pour rain. How, indeed, will food grow? This sacrifice of the Rishi, ye Brahmanas, is great and extends for twelve years. The deity will not pour rain for these twelve years. Reflecting on this, it behoveth you to do some favour unto this Rishi of great intelligence, viz., Agastya of severe penances.' When these words were said, Agastya of great prowess, gratifying those ascetics by bending his head, said, 'If Vasava does not pour rain for those twelve years, I shall then perform the mental sacrifice. Even this is the eternal ordinance. If Vasava does not pour rain for these twelve years, I shall then perform the Touch-sacrifice. Even this is the eternal sacrifice. If Vasava does not pour rain for these twelve years, I shall then, putting forth all my exertion, make arrangements for other sacrifices characterised by the observance of the most difficult and severe vows. This present sacrifice of mine, with seeds, has been arranged for by me with labour extending for many years. I shall, with seeds, accomplish much good. No impediment will arise. This my sacrifice is incapable of being baffled. It matters little whether the deity pours rains or no downpours happen. Indeed, if Indra does not, of his own will, show any regard for me, I shall, in that case, transform myself into Indra and keep all creatures alive. Every creature, on whatever food he has been nourished, will continue to be nourished on it as before. I can even repeatedly create a different order of things. Let gold and whatever else of wealth there is, come to this place today. Let all the wealth that occurs in the three worlds come here today of its own accord. Let all the tribes of celestial Apsaras, all the Gandharvas along with the Kinnaras, and Viswavasu, and others there are (of that order), approach this sacrifice of mine. Let all the wealth that exists among the Northern Kurus, come of their own accord to these sacrifices. Let Heaven, and all those who have Heaven for their home, and Dharma himself, come hither.'--After the ascetic had uttered these words, everything happened as he wished, in consequence of his penances, for Agastya was endued with a mind that resembled a blazing fire and was possessed of extraordinary energy. The Rishis who were there beheld the power of penances with rejoicing hearts. Filled with wonder they then said these words of grave import.'

"The Rishis said, 'We have been highly gratified with the words thou hast uttered. We do not, however, wish that thy penances should suffer any diminution. Those sacrifices are approved by us which are performed by lawful means. Indeed, we desire duly those sacrifices which rest on lawful means. Earning our food by lawful means and observant of our respective duties, we shall seek to go through sacrificial initiations and the pouring of libations on the sacred fire and the other religious rites. We should adore the deities, practising Brahmacharyya by lawful means. Completing the period of Brahmacharyya we have come out of our abode, observing lawful methods. That understanding, which is freed from the desire of inflicting any kind of injury on others, is approved by us. Thou shouldst always, O puissant one, command such abstention from injury in all sacrifices. We shall then be highly gratified, O foremast of regenerate ones. After the completion of thy sacrifice, when dismissed by thee, we shall then, leaving this place, go away.' As they were saying these words, Purandara, the chief of the deities, endued with great energy, beholding the power of Agastya's penances, poured rain. Indeed, O Janamejaya, till the completion of the sacrifice of that Rishi of immeasurable prowess, the deity of rain poured rain that met the wishes of men in respect of both quantity and time. Placing Vrihaspati before him, the chief of the deities came there, O royal sage, and gratified the Rishi Agastya. On the completion of that sacrifice, Agastya, filled with joy, worshipped those great Rishis duly and then dismissed them all.'

"Janamejaya said, 'Who was that mongoose with a golden head, that said all those words in a human voice? Asked by me, do thou tell me this.'

"Vaisampayana said, 'Thou didst not ask me before and, therefore, I did not tell thee. Hear as I tell thee who that mongoose was and why he could assume a human voice. In former times, the Rishi Jamadagni proposed to perform a Sraddha. His Homa cow came to him and the Rishi milked her himself. He then placed the milk in a vessel that was new, durable and pure. The deity Dharma, assuming the form of Anger, entered that vessel of milk. Indeed, Dharma was desirous of ascertaining what that foremost of Rishis would do when seeing some injury done to him. Having reflected thus, Dharma spoiled that milk. Knowing that the spoiler of his milk was Anger, the ascetic was not at all enraged with him. Anger, then, assuming the form of a Brahmana lady, showed himself to the Rishi. Indeed, Anger, finding that he had been conquered by that foremost one of Bhrigu's race, addressed him, saying, 'O chief of Bhrigu's race, I have been conquered by thee. There is a saying among men that the Bhrigus are very wrathful. I now find that that saying is false, since I have been subdued by thee. Thou art possessed of a mighty soul. Thou art endued with forgiveness. I stand here today, owning thy sway. I fear thy penances, O righteous one. Do thou, O puissant Rishi, show me favour.'

"Jamadagni said, 'I have seen thee, O Anger, in thy embodied form. Go thou whithersoever thou likest, without any anxiety. Thou hast not done me any injury today. I have no grudge against thee. Those for whom I had kept this milk are the highly blessed Pitris. Present thyself before them and ascertain their intentions.' Thus addressed, penetrated with fear, Anger vanished from the sight of the Rishi. Through the curse of the Pitris he became a mongoose. He then began to gratify the Pitris in order to bring about an end of his curse. By them he was told these words, 'By speaking disrespectfully of Dharma thou shalt attain to the end of thy curse.' Thus addressed by them he wandered over places where sacrifices were performed and over other sacred places, employed in censuring great sacrifices. It was he that came to the great sacrifice of king Yudhishthira. Dispraising the son of Dharma by a reference to the prastha of powdered barley, Anger became freed from his curse, for Yudhishthira (as Dharma's son) was Dharma's self. Even this is what occurred in the sacrifice of that high-souled king. Mongoose disappeared there in our very sight.'"

The end of Aswamedha Parva

Footnotes

164:1 The Diksha consists of the initiatory rites undergone by one desirous of performing a particular sacrifice or completing a particular vow. Some auspicious day is selected. Mantras are uttered and the purpose is expressed in words. There were many long-extending sacrifices which were partly of the nature of vows. Till their completion the performer or observer is said to undergo the period of Diksha.

165:1 The first line of 20 is differently read in the Bombay text. It runs,--'steadfastly observing my vow, I shall make arrangements for many sacrifices, creating the articles I want by thought alone (or fiats of my will).'

166:1 Probably, the sense is this: If a Brahmana produced extraordinary results by his penances, a portion of his penances was supposed to be destroyed. The Rishis did not like that any portion of Agastya's penances should be spent for completing his sacrifice.

167:1 It is difficult to resist the conviction that as much of this section as relates to the mongoose is an interpolation. The Brahmanas could not bear the idea of a sacrifice with such profusion of gifts, as that of Yudhishthira, being censurable. Hence the invention about the transformation of the mongoose. Truly speaking, the doctrine is noble of the gift of a small quantity of barley made under the circumstances being superior in point of merit to even a Horse-sacrifice performed by a king with gifts in profusion made to the Brahmanas.

*****

Asramavasika Parva

Asramavasa Parva
Putradarsana Parva
Naradagamana Parva

Asramavasa Parva

Section 1

OM! AFTER HAVING bowed down to Narayana, and Nara, the foremost of men, and unto the goddess Saraswati also, must the word Jaya be uttered.

"Janamejaya said 'After having acquired their kingdom, how did my grandsires, the high-souled Pandavas, conduct themselves towards the high-souled king Dhritarashtra? How, indeed, did that king who had all his counsellors and sons slain, who was without a refuge, and whose affluence had disappeared, behave? How also did Gandhari of great fame conduct herself? For how many years did my high-souled grandsires rule the kingdom? It behoveth thee to tell me all this.'

"Vaisampayana said, 'Having got back their kingdom, the high-souled Pandavas, their foes all slain, ruled the Earth, placing Dhritarashtra at their head. Vidura, and Sanjaya and Yuyutsu of great intelligence, who was Dhritarashtra's son by his Vaisya wife, used to wait upon Dhritarashtra. The Pandavas used to take the opinion of that king in all matters. Indeed, for ten and five years, they did all things under the advice of the old king. Those heroes used very often to go to that monarch and sit beside him, after having worshipped his feet, agreeably to the wishes of king Yudhishthira the just. They did all things under the command of Dhritarashtra who smelt their heads in affection. The daughter of king Kuntibhoja also obeyed Gandhari in everything. Draupadi and Subhadra and the other ladies of the Pandavas behaved towards the old king and the queen as if they were their own father-in-law and mother-in-law. Costly beds and robes and ornaments, and food and drink and other enjoyable articles, in profusion and of such superior kinds as were worthy of royal use, were presented by king Yudhishthira unto Dhritarashtra. Similarly Kunti behaved towards Gandhari as towards a senior. Vidura, and Sanjaya, and Yuyutsu, O thou of Karu's race, used to always wait upon the old king whose sons had all been slain. The dear brother-in-law of Drona, viz., the very Superior Brahmana, Kripa, that mighty bowman, also attended upon the king. The holy Vyasa also used to often meet with the old monarch and recite to him the histories of old Rishis and celestial ascetics and Pitris and Rakshasas. Vidura, under the orders of Dhritarashtra, superintended the discharge of all acts of religious merit and all that related to the administration of the law. Through the excellent policy of Vidura, by the expenditure of even a small wealth, the Pandavas obtained numerous agreeable services from their feudatories and followers. King Dhritarashtra liberated prisoners and pardoned those that were condemned to death. King Yudhishthira the just never said anything to this. On those occasions when the son of Amvika went on pleasure excursions, the Kuru king Yudhishthira of great energy used to give him every article of enjoyment. Aralikas, and juice-makers, and makers of Ragakhandavas waited on king Dhritarashtra as before. Pandu's son, collected costly robes and garlands of diverse kinds and duly offered them to Dhritarashtra. Maireya wines, fish of various kinds, and sherbets and honey, and many delightful kinds of food prepared by modifications (of diverse articles), were caused to be made for the old king as in his days of prosperity. Those kings of Earth who came there one after another, all used to wait upon the old Kuru monarch as before. Kunti, and Draupadi, and she of the Sattwata race, possessed of great fame, and Ulupi, the daughter of the snake chief, and queen Chitrangada, and the sister of Dhrishtaketu, and the daughter of Jarasandha,--these and many other ladies, O chief of men, used to wait upon the daughter of Suvala like maids of all work. That Dhritarashtra, who was deprived of all his children, might not feel unhappy in any matter, was what Yudhishthira often said unto his brothers to see. They also, on their part, listening to these commands of grave import from king Yudhishthira, showed particular obedience to the old king. There was one exception, however. It embraced Bhimasena. All that had followed from that match at dice which had been brought about by the wicked understanding of Dhritarashtra, did not disappear from the heart of that hero. (He remembered those incidents still).'"

Footnotes

2:1 The derivation of Aralikas is explained by Nilakantha thus; Potherbs cut off with a kind of weapon called Ara are called Aralu. They who were expert in cooking those potherbs were called Aralikas. Ragakhandava was manufactured from piper longum, dry ginger, sugar, and the juice of Phaseolus Mango.

Section 2

"Vaisampayana said, 'Thus worshipped by the Pandavas, the royal soil of Amvika passed his time happily as before, waited upon and honoured by the Rishis. That perpetuator of Kuru's race used to make those foremost of offerings which should be given to the Brahmanas. The royal son of Kunti always placed those articles under Dhritarashtra's control. Destitute of malice as king Yudhishthira was, he was always affectionate towards his uncle. Addressing his brothers and councillors, the king said, 'King Dhritarashtra should be honoured both by myself and you all. He. indeed, is a well-wisher of mine who is obedient to the commands of Dhritarashtra. He, on the other hand, who behaves otherwise towards him, is my enemy. Such a man should certainly be punished by me. On days of performing the rites ordained for the Pitris, as also in the Sraddhas performed for his sons and all well-wishers, the high-souled Kuru king Dhritarashtra, gave away unto Brahmanas, as each deserved, as profuse measures of wealth as he liked. King Yudhishthira the just, and Bhima, and Arjuna, and the twins, desirous of doing what was agreeable to the old king, used to execute all his orders. They always took care that the old king who was afflicted with the slaughter of his sons and grandsons,--with, that is, grief caused by the Pandavas themselves,--might not die of his grief Indeed, the Pandavas bore themselves towards him in such a way that that Kuru hero might not be deprived of that happiness and all those articles of enjoyment which had been his while his sons lived. The five brothers, viz., the sons of Pandu, behaved themselves even thus towards Dhritarashtra, living under his command. Dhritarashtra also, seeing them so humble and obedient to his commands and acting towards him as disciples towards preceptors, adopted the affectionate behaviour of a preceptor towards them in return. Gandhari, by performing the diverse rites of the Sraddha and making gifts unto

Brahmanas of diverse objects of enjoyment, became freed from the debt she owed to her slain children. Thus did that foremost of righteous men, viz., king Yudhishthira the just, possessed of great intelligence, along with his brothers, worship king Dhritarashtra.'

"Vaisampayana continued, 'Possessed of great energy, that perpetuator of Kuru's race, viz., the old king Dhritarashtra, could not notice any ill-will in Yudhishthira Seeing that the high-souled Pandavas were in the observance of a wise and righteous conduct, king Dhritarashtra, the son of Amvika, became gratified with them. Suvala's daughter, Gandhari, casting off all sorrow for her (slain) children, began to show great affection for the Pandavas as if they were her own children. Endued with great energy, the Kuru king Yudhishthira, never did anything that was disagreeable to the royal son of Vichitraviryya. On the other hand, he always behaved towards him in a highly agreeable way. Whatever acts, grave or light, were directed by king Dhritarashtra, or the helpless Gandhari to be done, were all accomplished with reverence, O monarch, by that slayer of hostile heroes, viz., the Pandava king. The old king became highly gratified with such conduct of Yudhishthira. Indeed, he was grieved at the remembrance of his own wicked son. Rising every day at early dawn, he purified himself and went through his recitations, and then blessed the Pandavas by wishing them victory in battle. Making the usual gifts unto the Brahmanas and causing them to utter benedictions, and Pouring libations on the sacred fire, the old king prayed for long life to the Pandavas. Indeed, the king had never derived that great happiness from his own sons which he always derived from the sons of Pandu. King Yudhishthira at that time became as agreeable to the Brahmanas as to the Kshatriyas, and the diverse bands of Vaisyas and Sudras of his realm. Whatever wrongs were done to him by the sons of Dhritarashtra, king Yudhishthira, forgot them all, and reverenced his uncle. If any man did anything that was not agreeable to the son of Amvika, he became thereby an object of hatred to the intelligent son of Kunti. Indeed, through fear of Yudhishthira, nobody could talk of the evil deeds of either Duryodhana or Dhritarashtra. Both Gandhari and Vidura also wore well pleased with the capacity the king Ajatasatru showed for bearing wrongs. They were, however, not so pleased, O slayer of foes, with Bhima. Dharma's son, Yudhishthira, was truly obedient to his uncle. Bhima, however, at the sight of Dhritarashtra, became very cheerless. That slayer of foes, seeing Dharma's son reverencing the old king, reverenced him outwardly with a very unwilling heart."'

Section 3

"Vaisampayana said, 'The people who lived in the Kuru kingdom failed to notice any variance in the cordiality that subsisted between king Yudhishthira and the father of Duryodhana. When the Kuru king recollected his wicked son, he then could not but feel unfriendly, in his heart, towards Bhima. Bhimasena also, O king, impelled by a heart that seemed to be wicked, was unable to put up with king Dhritarashtra. Vrikodara secretly did many acts that were disagreeable to the old king. Through deceitful servitors he caused the commands of his uncle to be disobeyed. Recollecting the evil counsels of the old king and some acts of his, Bhima, one day, in the midst of his friends, slapped his armpits, in the hearing of Dhritarashtra and of Gandhari. The wrathful Vrikodara, recollecting his foes Duryodhana and Karna and Dussasana, gave way to a transport of passion, and said these harsh words: 'The sons of the blind king, capable of fighting with diverse kinds of weapons, have all been despatched by me to the other world with these arms of mine that resemble a pair of iron clubs. Verily, these are those two arms of mine, looking like maces of iron, and invincible by foes, coming within whose clasp the sons of Dhritarashtra have all met with destruction. These are those two well-developed and round arms of mine, resembling a pair of elephantine trunks. Coming within their clasp, the foolish sons of Dhritarashtra have all met with destruction. Smeared with sandal-paste and deserving of that adornment are those two arms of mine by which Duryodhana has been despatched to the other world along with all his sons and kinsmen.' Hearing these and many other words, O king, of Vrikodara, that were veritable darts, king Dhritarashtra gave way to cheerlessness and sorrow. Queen Gandhari, however, who was conversant with every duty and possessed of great intelligence, and who knew what Time brings on its course, regarded them as untrue. After five and ten years had passed away, O monarch, king Dhritarashtra afflicted (constantly) by the wordy darts of Bhima, became penetrated with despair and grief. King Yudhishthira the son of Kunti, however, knew it not; nor Arjuna of white steeds, nor Kunti; nor Draupadi possessed of great fame; nor the twin sons of Madri, conversant with every duty and who were always engaged in acting after the wishes of Dhritarashtra. Employed in doing the behests of the king, the twins never said anything that was disagreeable to the old king. Then Dhritarashtra one day honoured his friends by his confidence. Addressing 'them with tearful eyes, He said these words.'

"Dhritarashtra said, 'How the destruction of the Kurus has happened is well known to you. All that was brought about by my fault though the Kauravas approved of all my counsels. Fool that I was, I installed the wicked minded Duryodhana, that enhancer of the terrors of kinsmen, to rule over the Kurus. Vasudeva had said unto me, 'Let this sinful wretch of wicked understanding be killed along with all his friends and counsellors.' I did not listen to those words of grave import. All wisemen gave me the same beneficial advice. Vidura, and Bhishma, and Drona, and Kripa, said the same thing. The holy and high-souled Vyasa repeatedly said the same, as also Sanjaya and Gandhari. Overwhelmed, however, by filial affection, I could not follow that advice. Bitter repentance is now my lot for my neglect. I also repent for not having bestowed that blazing prosperity, derived from sires and grand sires, on the high-souled Pandavas possessed of every accomplishment. The eldest brother of Gada foresaw the destruction of all the kings; Janarddana, however, regarded that destruction as highly beneficial. So many Anikas of troops, belonging tome, have been destroyed. Alas, my heart is pierced with thousands of darts in consequence of all these results. Of wicked understanding as I am, now after the lapse of five and ten years, I am seeking to expiate my sins. Now at the fourth division of the day or sometimes at the eighth division, with the regularity of a vow, I eat a little food for simply conquering my thirst. Gandhari knows this. All my attendants are under the impression that I eat as usual. Through fear of Yudhishthira alone I concealed my acts, for if the eldest son of Pandu came to know of my vow, he would feel great pain. Clad in deer-skin, I lie down on the Earth, spreading a small quantity of Kusa grass, and pass the time in silent recitations. Gandhari of great fame passes her time in the observance of similar vows. Even thus do we both behave, we that have lost a century of gong none of whom even retreated from battle. I do not, however, grieve for those children of mine. They have all died in the observance of

Kshatriya duties.' Having said these words, the old king then addressed Yudhishthira in particular and said, 'Blessed be thou, O son of the princess of Yadu's race. Listen now to what I say. Cherished by thee, O son, I have lived these years very happily. I have (with thy help) made large gifts and performed Sraddhas repeatedly. I have, O son, to the best of my power, achieved merit largely. This Gandhari, though destitute of sons, has lived with great fortitude, looking all the while at me. They whom inflicted great wrongs on Draupadi and robbed thee of thy affluence,--those cruel wights--have all left the world, slain in battle agreeably to the practice of their order.

I have nothing to do for them, O delighter of the Kurus. Stain with their faces towards battle, they have attained to those regions which are for wielders of weapons. I should now accomplish what is beneficial and meritorious for me as also for Gandhari. It behoveth thee, O great king, to grant me permission. Thou art the foremost of all righteous persons. Thou art always devoted to righteousness. The king is the preceptor of all creatures. It is for this that I say so. With thy permission, O hero, I shall retire into the woods, clad in rags and barks. O king, alone with this Gandhari, I shall live in the woods, always blessing thee. It is meet, O son, for the members of our race, to make over sovereignty, when old age comes, to children and lead the forest mode of life. Subsisting there on air alone, or abstaining from all food, I shall, with this wife of mine, O hero, practise severe austerities. Thou shalt be a sharer of these penances, O son, for thou art the king. Kings are sharers of both auspicious and inauspicious acts done in their kingdom.'

"Yudhishthira said, 'When thou, O king, art thus subject to grief, sovereignty does not please me at all. Fie on me that am of wicked understanding, devoted to the pleasures of rule, and utterly heedless of my true concerns. Alas, I, with all my brothers, was ignorant of thyself having so long been afflicted with grief, emaciated with fasts, abstaining from food, and lying on the bare ground. Alas, foolish that I am, I have been deceived by thee that hast deep intelligence, inasmuch as, having inspired me with confidence at first thou hast latterly undergone such grief. What need have I of kingdom or of articles of enjoyment, what need of sacrifices or of happiness, when thou, O king, hast undergone go much affliction? I regard my kingdom as a disease, and myself also as afflicted. Plunged though I am in sorrow, what, however, is the use of these words that I am addressing thee? Thou art our father, thou art our mother; thou art our foremost of superiors. Deprived of thy presence, how shall we live? O best of king, let Yuyutsu, the son of thy loins, be made king, or, indeed, anybody else whom thou mayst wish. I shall go into the woods. Do thou rule the kingdom. It behoveth thee not to burn me that am already burned by infamy. I am not the king. Thou art the king. I am dependent on thy will. How can I dare grant permission to thee that art my preceptor? O sinless one, I harbour no resentment in my heart on account of the wrongs done to us by Suyodhana. It was ordained that it should be so. Both ourselves and others were stupefied (by fate). We are thy children as Duryodhana and others were. My conviction is that Gandhari is as much my mother as Kunti. If thou, O king of kings, goest to the woods leaving me, I shall the, follow thee. I swear by my soul. This Earth, with her belt of seas, go full of wealth, will not be a source of joy to me when I am deprived of thy presence. All this belongs to thee. I gratify thee, bending my head. We are all dependent on thee, O king of kings. Let the fever of thy heart be dispelled. I think, O lord of Earth, that all this that has come upon thee is due to destiny. By good luck, I had thought, that waiting upon thee and executing thy commands obediently, I would rescue thee from the fever of thy heart.'

"Dhritarashtra said, 'O delighter of the Kurus, my mind is fixed, O son, on penances. O puissant one, it is meet for our race that I should retire into the woods. I have lived long under thy protection, O son, I have for many years been served by thee with reverence. I am now old. It behoveth thee, O king, to grant me permission (to take up my abode in the woods).'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words unto king Yudhishthira, the just, king Dhritarashtra, the son of Amvika, trembling the while and with hands joined together, further said unto the high-souled Sanjaya and the great car-warrior Kripa, these words, 'I wish to solicit the king through you. My mind has become cheerless, my mouth has become dry, through the weakness of age and the exertion of speaking.' Having said so, that perpetuator of Kuru's race, viz., the, righteous-souled old king, blessed with prosperity, leaned on Gandhari and suddenly looked like one deprived of life. Beholding him thus seated like one deprived of consciousness, that slayer of hostile heroes, viz., the royal son of Kunti, became penetrated by a poignant grief.

"Yudhishthira said, 'Alas, he whose strength was equal to that of a hundred thousand elephants, alas, that king sitteth today, leaning on a woman. Alas! he by whom the iron image of Bhima on a former occasion wag reduced to fragments, leaneth today on a weak woman. Fie on me that am exceedingly unrighteous! Fie on my understanding! Fie on my knowledge of the scripture! Fie on me for whom this lord of Earth lieth today in a manner that is not becoming of him! I also shall fast even as my preceptor. Verily, I shall fast if this king and Gandhari of great fame abstain from food.'

"Vaisampayana continued, 'The Pandava king, conversant with every duty, using his own hand, then softly rubbed with cold water the breast and the face of the old monarch. At the touch of the king's hand which was auspicious and fragrant, and on which were jewels and medicinal herbs, Dhritarashtra regained his senses

"Dhritarashtra said, 'Do thou again touch me, O son of Pandu, with thy hand, and do thou embrace me. O thou of eyes like lotus petals, I am restored to my senses through the auspicious touch of thy hand. O ruler of men, I desire to smell thy head. The clasp of thy arms is highly gratifying to me. This is the eighth division of the day and, therefore, the hour of taking my food. For not having taken my food, O child of Kuru's race, I am so weak as to be unable to move. In addressing my solicitations to thee, great hag been my exertion. Rendered cheerless by it, O son, I had fainted. O perpetuator of Kuru's race, I think that receiving the touch of thy hand, which resembles nectar in its vivifying effects I have been restored to my senses.'

"Vaisampayana said, 'Thus addressed, O Bharata, by the eldest brother of his father, the son of Kunti, from affection, gently touched every part of his body. Regaining his life-breaths, king Dhritarashtra embraced the son of Pandu with his arms and smelled his head. Vidura and others wept aloud in great grief. In consequence, however, of the poignancy of their sorrow, they said nothing to either the old king or the son of Pandu. Gandhari, conversant with every duty, bore her sorrow with fortitude, and loaded as her heart was, O king, said nothing. The other ladies, Kunti among them, became greatly afflicted. They wept, shedding copious tears, and sat surrounding the old king. Then 'Dhritarashtra, once more addressing Yudhishthira, said these words, Do thou, O king, grant me permission to practise penances. By speaking repeatedly, O son, my mind becomes weakened. It behoveth thee not, O son, to afflict me after this.' When that foremost one of Kuru's race was saying go unto Yudhishthira, a loud sound of wailing arose from all the warriors there present. Beholding his royal father of great splendour, emaciated and pale, reduced to a state unbecoming of him, worn out with fasts, and looking like a skeleton covered with skin, Dharma's son Yudhishthira shed tears of grief and once more said these words. 'O foremost of men, I do not desire life and the Earth. O scorcher of foes, I shall employ myself in doing what is agreeable to thee. If I deserve thy favour, if I am dear to thee, do thou eat something. I shall then know what to do.' Endued with great energy, Dhritarashtra then said to Yudhishthira,--'I wish, O son, to take some food, with thy permission.' When Dhritarashtra said these words to Yudhishthira, Satyavati's son Vyasa came there and said as follows.`

Footnotes

5:1 It will be remembered, Earth, unable to bear her load of population, prayed to the Grandsire for lightening that load. The Grandsire urged Vishnu to do the needful. Hence Vishnu incarnated himself as Krishna and brought about a lightening of Earth's load.

5:2 Mahadana implies such gifts as elephants, boats, cars, horses, etc. Everybody does not accept these gifts, for their acceptance causes a Brahmana to fall away from his status.

6:1 Some of the Bengal texts read avimukham hatah for abhimukam hatah. The sense is the same.

6:2 The king gets a sixth share of the penances performed by the Rishis living under his protection. The demerit, again, of all evil deeds done within his realm is shared by the king, for such deeds become possible through absence of supervision by the king.

7:1 Formerly kings and noblemen wore jewels and medicinal herbs on their arms. The last were enclosed in drum-like capsules of gold, hermetically closed on both sides. It was believed that jewels and medicinal herbs are a great protection against many evils.

Section 4

"Vyasa said, 'O mighty-armed Yudhishthira, do without any scruple what Dhritarashtra of Kuru's race hag said. This king is old. He has, again, been made sonless. I think he will not be able to bear his grief long. The highly blessed Gandhari, possessed of great wisdom and endued with kindly speech, bears with fortitude her excessive grief owing to the logs of her song. I also tell thee (what the old king says). Do thou obey my words. Let the old king have thy permission. Let him not die an inglorious death at home. Let this king follow the path of all royal sages of old. Verily, for all royal sages, retirement into the woods comes at last.'"

"Vaisampayana said, 'Thus addressed at that time by Vyasa of wonderful deeds, king Yudhishthira the just, possessed of mighty energy, said unto the great ascetic these words, 'Thy holy self is held by us in great reverence. Thou alone art our preceptor. Thou alone art the refuge of this our kingdom as also of our race. I am thy son. Thou, O holy one, art my father. Thou art our king, and thou art our preceptor. The son should, agreeably to every duty, be obedient to the commands of his sire.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by the king. Vyasa, that foremost of poets, foremost of all persons conversant with the Vedas, endued with great energy once more said unto Yudhishthira these words, 'It is even so, O mighty-armed one. It is even as thou sayest, O Bharata. This king has reached old age. He is now in the last stage of life. Permitted both by me and thee, let this lord of Earth do what he proposes. Do not stand as an impediment in his way. Even this is the highest duty, O Yudhishthira, of royal sages. They should die either in battle or in the woods agreeably to the scriptures. Thy royal sire, Pandu, O king of kings, reverenced this old king as a disciple reverences his preceptor. (At that time) he adored the gods in many great sacrifices with profuse gifts consisting of hills of wealth and jewels, and ruled the Earth and protected his subjects wisely and well. Having obtained a large progeny and a swelling kingdom, he enjoyed great influence for thirteen years while you were in exile, and gave away much wealth. Thyself also, O chief of men, with thy servants, O sinless one, hast adored this king and the famous Gandhari with that ready obedience which. a disciple pays to his preceptor. Do thou grant permission to thy father. The time has come for him to attend to the practice of penances. He does not harbour, O Yudhishthira, even the slightest anger against any of you.'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words, Vyasa soothed the old king. Yudhishthira then answered him, saying, 'So be it.' The great ascetic then left the palace for proceeding to the woods. After the holy Vyasa had gone away, the royal son of Pandu softly said these words unto his old father, bending himself in humility,--What the holy Vyasa has said, what is thy own purpose, what the great bowman Kripa has said, what Vidura has expressed, and what has been asked for by Yuyutsu and Sanjaya, I shall accomplish with speed. All these are worthy of my respect, for all of them are well-wishers of our race. This, however, O king, I beg of thee by bending my head. Do thou first eat and afterwards go to thy forest retreat.'"

Section 5

"Vaisampayana said, 'Having received the king's permission, king Dhritarashtra of great energy then proceeded to his own palace, followed by Gandhari. With weakened strength and slow motion, that king of great intelligence walked with difficulty, like the leader, worn out with age, of an elephantine herd. He was followed by Vidura of great learning, and his charioteer Sanjaya, as also that mighty bowman Kripa, the son of Saradwata. Entering his mansion, O king, he went through the morning rites and after gratifying many foremost of Brahmanas he took some food. Gandhari conversant with every duty, as also Kunti of great intelligence, worshipped with offers of various articles by their daughters-in-law, then took some food, O Bharata. After Dhritarashtra had eaten, and Vidura also and others had done the same, the Pandavas, having finished their meals, approached and sat around the old king. Then the son of Amvika, O monarch, addressing Kunti's son who was seated near him and touching his back with his hand, said, 'Thou shouldst always, O delighter of the Kurus, act without heedlessness as regards everything connected with thy kingdom consisting of eight limbs, O foremost of rulers, and in which the claims of righteousness should ever be kept foremost. Thou art possessed, O son of Kunti, of intelligence and learning. Listen to me, O king, as I tell thee what the means are by which, O son of Pandu, the kingdom is capable of being righteously protected. Thou shouldst always, O Yudhishthira, honour those persons that are old in learning. Thou shouldst listen to what they would say, and act accordingly without any scruple. Rising at dawn, O king, worship them with due rites, and when the time comes for action, thou shouldst consult them about thy (intended) acts. When, led by the desire of knowing what would be beneficial to thee in respect of thy measures, thou honourest them; they will, O son, always declare what is for thy good, O Bharata. Thou shouldst always keep thy senses, as thou keepest thy horses. They will then prove beneficial to thee, like wealth that is not wasted. Thou shouldst employ only such ministers as have passed the tests of honesty, (i.e., as are possessed of loyalty, disinterestedness, continence, and courage), as are hereditary officers of state, possessed of pure conduct, self-restrained, clever in the discharge of business, and endued with righteous conduct. Thou shouldst always collect information through spies in diverse disguises, whose faithfulness have been tasted, who are natives of thy kingdom, and who should not be known to thy foes. Thy citadel should be properly protected with strong walls and arched gates. On every side the walls, with watch-towers on them standing close to one another, should be such as to admit of six persons walking side by side on their top. The gates should all be large and sufficiently strong. Kept in proper places those gates should be carefully guarded. Let thy purposes be accomplished through men whose families and conduct are well known. Thou shouldst always protect thy person also with care, in matters connected with thy food, O

Bharata, as also in the hours of sport and eating and in matters connected with the garlands thou wearest and the beds thou liest upon. The ladies of thy household should be properly protected, looked over by aged and trusted servitors, of good behaviour, well-born, and possessed of learning, O Yudhishthira. Thou shouldst make ministers of Brahmanas possessed of learning, endued with humility, well-born, conversant with religion and wealth, and adorned with simplicity of behaviour. Thou shouldst hold consultations with them. Thou shouldst not, however, admit many persons into thy consultations. On particular occasions thou mayst consult with the whole of thy council or with a portion of it. Entering a chamber or spot that is well protected (from intruders) thou shouldst hold thy consultation. Thou mayst hold thy consultation in a forest that is divested of grass. Thou shouldst never consult at night time. Apes and birds and other animals that can imitate human beings should all be excluded from the council chamber, as also idiots and lame and palsied individuals. I think that the evils that flow from the divulgence of the counsels of kings are such that they cannot be remedied. Thou shouldst repeatedly refer, in the midst of thy counsellors, to the evils that arise from the divulgence of counsels, O chastiser of foes, and to the merits that flow from counsels properly kept. Thou shouldst, O Yudhishthira, act in such a manner as to ascertain the merits and faults of the inhabitants of thy city and the provinces. Let thy laws, O king, be always administered by trusted judges placed in charge thereof, who should also be contented and of good behaviour. Their acts should also be ascertained by thee through spies. Let thy judicial officers, O Yudhishthira, inflict punishments, according to the law, on offenders after careful ascertainment of the gravity of the offences. They that are disposed to take bribes, they that are the violators of the chastity of other people's wives, they that inflict heavy punishments, they that are utterers of false speeches, they that are revilers, they that are stained by cupidity, they that are murderers, they that are doers of rash deeds, they that are disturbers of assemblies and the sports of others, and they that bring about a confusion of castes, should, agreeably to considerations of time and place, be punished with either fines or death. In the morning thou shouldst see those that are employed in making thy disbursements. After that thou shouldst look to thy toilet and then to thy food. Thou shouldst next supervise thy forces, gladdening them on every occasion. Thy evenings should be set apart for envoys and spies. The latter end of the night should be devoted by thee to settle what acts should be done by thee in the day. Mid-nights and mid-days should be devoted to thy amusements and sports. At all times, however thou shouldst think of the means for accomplishing thy purposes. At the proper time, adorning thy person, thou shouldst sit prepared to make gifts in profusion. The turns for different acts, O son, ceaselessly revolve like wheels. Thou shouldst always exert thyself to fill thy treasuries of various kinds by lawful means. Thou shouldst avoid all unlawful means towards that end. Ascertaining through thy spies who thy foes are that are bent on finding out thy laches, thou shouldst, through trusted agents, cause them to be destroyed from a distance. Examining their conduct, thou shouldst O perpetuator of Kuru's race, appoint thy servants. Thou shouldst cause all thy acts to be accomplished through thy servitors: whether they are appointed for those acts or not. The commandant of thy forces should be of firm conduct, courageous, capable of bearing hardships, loyal, and devoted to thy good. Artisans and mechanics, O son of Pandu, dwelling in thy provinces, should always do thy acts like kine and asses. Thou shouldst always, O Yudhishthira, be careful to ascertain thy own laches as also those of thy foes. The laches also of thy own men as also of the men of thy foes should equally be ascertained. Those men of thy kingdom, that are well skilled in their respective vocations, and are devoted to thy good, should be favoured by thee with adequate means of support. A wise king, O ruler of men, should always see that the accomplishments of his accomplished subjects might be kept up. They would then be firmly devoted to thee, seeing that they did not fall away from their skill.'"

Footnotes

10:1 The eight limbs of a kingdom are the law, the judge, the assessors, the scribe, the astrologer, gold, fire, and water.

10:2 Atta is explained by Nilakantha as the space kept for the soldiers to tread upon.

11:1 Grass may conceal the spies of foes. The darkness of night also may do the same.

11:2 Adanaruchi is a very civil way of indicating corrupt officials and thieves. Inflictors of severe punishments were looked upon as tyrants deserving of being put down. Heavy fines were at one time interdicted in England. Sahasapriya is a doer of rash deeds, such as culpable homicide not amounting to murder, to adopt the terminology of the Indian Penal Code.

12:1 i.e., content to work on receiving their food only. Their wages should not be higher that' what is needed to feed them.

Section 6

"Dhritarashtra said, Thou shouldst always ascertain the Mandalas that belong to thee, to thy foes, to neutrals, and to those that are disposed equally towards thee and thy foes, O Bharata. The Mandalas also of the four kinds of foes, of these called Atatayins, and of allies, and the allies of foes, should be distinguished by thee, O crusher of foes. The ministers of state, the people of the provinces, the garrisons of forts, and the forces, O foremost one of Kuru's race, may or may not be tampered with. (Thou shouldst, therefore, behave in such a manner that these may not be tampered with by thy foes). The twelve (enumerated above), O son of Kunti, constitute the principal concerns of kings. These twelve, as also sixty, having Ministers for their foremost, should be looked after by the king. Professors conversant with the science of politics call these by the name of Mandala. Understand, O Yudhishthira, that the six incidents (of peace, war, march, halt, sowing dissensions, and conciliation) depend upon these. Growth and diminution should also be understood, as also the condition of being stationary. The attributes of the sixfold incidents, O thou of mighty arms, as resting on the two and seventy (already enumerated), should also be carefully understood. When one's own side has become strong and the side of the foe his become weak, it is then, O son of Kunti, that the king should war against the foe and strive to will victory. When the enemy is strong and one's own side is weak, then the weak king, if possessed of intelligence, should seek to make peace with the enemy. The king should collect a large store of articles (for his commissariat). When able to march out, he should on no account make a delay, O Bharata. Besides, he should on that occasion set his men to offices for which they are fit, without being moved by any other consideration. (When obliged to yield a portion of his territories) he should give his foe only such land as does not produce crops in abundance. (When obliged to give wealth), he should give gold containing much base metal. (When obliged to give a portion of his forces), he should give such men as are not noted for strength. One that is skilled in treaties should, when taking land or gold or men from the foe, take what is possessed of attributes the reverse of this. In making treaties of peace, the son of the (defeated) king, should be demanded as a hostage, O chief of the Bharatas. A contrary course of conduct would not be beneficial, O son. If a calamity comes over the king, he should, with knowledge of means-and counsels, strive to emancipate himself from it. The king, O foremost of monarchs, should maintain the cheerless and the destitute (such as the blind, the deaf and dumb, and the diseased) among his people. Himself protecting his own kingdom, the king, possessed of great might, should direct all his efforts, either one after another or simultaneously, against his foes. He should afflict and obstruct them and seek to drain their treasury. The king that desires his own growth should never injure the subordinate chieftains that are under his sway. O son of Kunti, thou shouldst never seek to war with that king who desires to conquer the whole Earth. Thou shouldst seek to gain advantages by producing, with the aid of thy ministers, dissensions among his aristocracy and subordinate chieftains. A powerful king should never seek to exterminate weak kings, for these do good to the world by cherishing the good and punishing the wicked. O foremost of kings, thou shouldst live, adopting the behaviour of the cane. If a strong king advances against a weak one, the latter should make him desist, by adopting conciliation and other modes. If unable to stop the invader in this way, then he, as also those that are disposed to do him good, should fall upon the foe for battling with him. Indeed, with his ministers and treasury and citizens, he should thus adopt force against the invader. If battling with the foe becomes hopeless, then he should fall, sacrificing his resources one after another. Casting off his life in this way, he will attain to liberation from all sorrow.'"

Footnotes

12:2 The word Mandala has been explained below in verse 5. The distinction between Udasinas and Madhyasthas, as explained by Nilakantha, is that the former are neutrals, while the latter are those who cherish equal sentiments towards both the parties.

12:3 The four kinds of foes, as explained by the commentator, are (1) foes proper, (2) allies of foes, (3) those that wish victory to both sides, and (4) those that wish defeat to both sides. As regards Atatayins, they are six, viz., (1) he that sets fire to one's house, (2) he that mixes poison with one's food, (3) he that advances, weapon in hand, with hostile intent, (4) he that robs one of one's wealth, (5) he that invades one's fields, and (6) he that steals one's wife.

12:4 The sixty are thus made up. Eight consisting of agriculture and the rest; twenty-eight consisting of forces and the rest; fourteen consisting of atheists and the rest and eighteen consisting of counsels and the rest.

13:1 i.e., land that is fertile, gold that is pure, and men that are strong.

13:2 The wards Kasyanchidapadi should be construed with what follows.

13:3 The cane yields when pressure is directed towards it. In the Santi Parva occurs the detailed conversation between the Ocean and the Rivers. The former enquired why, when the Rivers washed down the largest trees, they could not wash into the Ocean a single cane. The answer was that the cane was yielding; the trees were not so.

Section 7

"Dhritarashtra said, 'O best of kings, thou shouldst also reflect properly on war and peace. Each is of two kinds. The means are various, and the circumstances also, under which war or peace may be made, are various, O

Yudhishthira. O thou of Kuru's race, thou shouldst, with coolness, reflect on the two (viz., thy strength and weakness) with regard to thyself. Thou shouldst not suddenly march against a foe that is possessed of contented and healthy soldiers, and that is endued with intelligence. On the other hand, thou shouldst think carefully of the means of vanquishing him. Thou shouldst march against a foe that is not provided with contented and healthy combatants. When everything is favourable, the foe may be beaten. After that, however, the victor should retire (and stay in a strong position). He should next cause the foe to be plunged into various calamities, and sow dissensions among his allies. He should afflict the foe and inspire terror in his heart, and attacking him weaken his forces. The king, conversant with the scriptures that marches against a foe, should think of the three kinds of strength, and, indeed, reflect on his own strength and of his foe. Only that king, O Bharata, who is endued with alacrity, discipline, and strength of counsels, should march against a foe. When his position is otherwise, he should avoid defensive operations. The king should provide himself with power of wealth, power of allies, power of foresters, power of paid soldiery, and power of the mechanical and trading classes, O puissant one. Among all these, power of allies and power of wealth are superior to the rest. The power of classes and that of the standing army are equal. The power of spies is regarded by the king as equal in efficacy to either of the above, on many occasions, when the time comes for applying each. Calamity, O king, as it overtakes rulers should be regarded as of many forms. Listen, O thou of Kuru's race, as to what those diverge forms are. Verily of various kinds are calamities, O son of Pandu. Thou shouldst always count them, distinguishing their forms, O king, and strive to meet them by applying the well-known ways of conciliation and the rest (without concealing them through idleness). The king should, when equipt with a good force, march (out against a foe), O scorcher of enemies. He should attend also to the considerations of time and place, while preparing to march, as also to the forces he has collected and his own merits (in other respects). That king who is attentive to his own growth and advancement should not march unless equipt with cheerful and healthy warriors. When strong, O son of Pandu, he may march in even an unfavourable season. The king should make a river having quivers for its stones, steeds and cars for its current, and standards for the trees that cover its banks, and which is miry with foot-soldiers and elephants. Even such a river should the king apply for the destruction of his foe. Agreeably to the science known to Usanas, arrays called Sakata, Padma, and Vijra, should be formed, O Bharata, for fighting the enemy. Knowing everything about the enemy's strength through spies, and examining his own strength himself the king should commence war either within his own territories or within those of his foe. The king should always gratify his army, and hurl all his strongest warriors (against the enemy). First ascertaining the state of his kingdom, he should apply conciliation or the other well-known means. By all means, O king, should the body be protected. One should do that which is highly beneficial for one both here and hereafter. The king, O monarch, by behaving duly according to these ways, attains to Heaven hereafter, after ruling his subjects righteously in this world. O foremost one of Kuru's race, it is even thus that thou shouldst always seek the good of thy subjects for attaining to both the worlds. Thou hast been instructed in all duties by Bhishma, by Krishna, and by Vidura, I should also, O best of kings, from the affection I bear thee, give thee these instructions. O giver of profuse presents in sacrifices, thou shouldst do all this duly. Thou shalt, by conducting thyself in this way, become dear to thy subjects and attain to felicity in Heaven. That king who adores the deities in a hundred horse-sacrifices, and he who rules his subjects righteously, acquire merit that is equal.'"

Footnotes

14:1 War and peace are each of two kinds, i.e., war with a strong foe and that with a weak foe: peace with a strong foe and that with a weak foe. The Bengal texts wrongly read dividhopayam or vividhopayam.

14:2 I expand this verse a little, following the commentator.

14:3 Strength is of three kinds, as explained in the next verse.

14:4 Utsaha is readiness or alacrity, of the forces to attack the foe: prabhusakti is the complete mastery of the king over his forces, i.e., through discipline. By strength of counsels, in this connection, is meant well-formed plans of attack and defence.

14:5 Maulam is explained as the strength of money. In modern warfare also, money is called 'the sinews of war'. Atavivala or the force consisting of foresters, was, perhaps, the body of Irregulars that supported a regular army of combatants. Bhritavala implies the regular army, drawing pay from the state at all times. In India, standing armies have existed from remote times. Sreni-vala is, perhaps, the forces of artisans, mechanics, and engineers, who looked after the roads and the transport, as also of traders who supplied the army with provision.

Section 8

"Yudhishthira said, 'O lord of Earth, I shall do as thou biddest me. O foremost of kings, I should be further instructed by thee. Bhishma has ascended to Heaven. The slayer of Madhu has departed (for Dwaraka). Vidura and Sanjaya also will accompany thee to the forest. Who else, therefore, than thee will teach me? Those instructions which thou imparted today, desirous of doing good to me, I shall certainly follow, O lord of Earth. Be thou assured of this, O king.'

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed by king Yudhishthira the just, of great intelligence, the royal sage, Dhritarashtra, O chief of the Bharatas, wished to obtain the king's permission (about his retirement to the forest). And he said, 'Cease, O son, great has been my toil.' Having said these words, the old king entered the apartments of Gandhari. Unto that husband of hers who resembled a second Lord of all creatures, while resting on a seat, Gandhari of righteous conduct, conversant with the opportuneness of everything, said these words, the hour being suited to them,--'Thou hast obtained the permission of that great Rishi, viz., Vyasa himself. When, however, wilt thou go to the forest, with the permission of Yudhishthira?'

"Dhritarashtra said, 'O Gandhari, I have received the permission of my high-souled sire. With the permission of Yudhishthira (next obtained), I shall soon retire into the woods. I desire, however, to give away some wealth capable of following the status of Preta, in respect of all those sons of mine who were addicted to calamitous dice. Verily, I desire to make those gifts, inviting all the people to my mansion.

"Vaisampayana continued, 'Having said so (to Gandhari), Dhritarashtra sent for Yudhishthira. The latter, at his uncle's command, brought all the articles necessary. Many Brahmanas residing in Kuru-jangala, and many Kshatriyas, many Vaisyas, and many Sudras also, came to Dhritarashtra's mansion, with gratified hearts. The old king, coming out of the inner apartments, beheld them all, as also his subjects assembled together. Beholding all those assembled citizens and inhabitants of the provinces, and his well-wishers also thus gathered together, and the large number of Brahmanas arrived from diverge realms, king Dhritarashtra of great intelligence, O monarch, said these words,--'Ye all and the Kurus have lived together for many long years, well-wishers of each other, and each employed in doing good to the other. What I shall now say in view of the opportunity that has come, should be accomplished by you all even as disciples accomplish the biddings of their preceptors. I have set my heart upon retiring into the woods, along with Gandhari as my companion. Vyasa has approved of this, as also the son of Kunti. Let me have your permission too. Do not hesitate in this. That goodwill, which has always existed between you and us, is not to be seen, I believe, in other realms between the rulers and the ruled. I am worn out with this load of years on my head. I am destitute of children. Ye sinless ones, I am emaciated with fasts, along with Gandhari. The kingdom having passed to Yudhishthira, I have enjoyed great happiness. Ye foremost of men, I think that happiness has been greater than what I could expect from Duryodhana's sovereignty. What other refuge can I have, old as I am and destitute of children, save the woods? Ye highly blessed ones, it behoves you to grant me the permission I seek. Hearing these words of his, all these residents of Kurujangala, uttered loud lamentations, O best of the Bharatas, with voices choked with tears. Desirous of telling those grief-stricken people something more, Dhritarashtra of great energy, once more addressed them and said as follows.'"

Footnotes

15:1 A sakata array was an array after the form of a car. It is described in Sukraniti fully, and occurs in the Drona Parva, ante. The Padma is a circular array with angular projections. It is the same with what is now called the starry with angular projections. It is the same what is now called the starry array, many modern forts being constructed on this plan. The Vajra is a wedge-like array. It penetrates into the enemy's divisions like a wedge and goes out, routing the foe. It is otherwise called suchivyuha.

15:2 i.e., meet the foe whether within his own kingdom or invade the foe's realm and thus oblige the foe to fall back for resisting him there.

15:3 i.e., for obtaining fame here and felicity hereafter.

16:1 Those who die become at first what is called Preta. They remain so for one year, till the Sapindikarana Sraddha is performed. They then become united with the Pitris. The gifts made in the first Sraddha as also in the monthly ones, have the virtue of rescuing the Preta or bringing him an accession of merit. The gifts in annual Sraddhas also have the same efficacy.

Section 9

"Dhritarashtra said, 'Santanu duly ruled this Earth. Similarly, Vichitraviryya also, protected by Bhishma, ruled you. Without doubt, all this is known to you. It is also known to you how Pandu, my brother, was dear to me as also to you. He also ruled you duly. Ye sinless ones, I have also served you. Whether those services have come up to the mark or fallen short of it, it behoveth you to forgive me, for I have attended to my duties without heedlessness. Duryodhana also enjoyed this kingdom without a thorn in his side. Foolish as he was and endued with wicked understanding, he did not, however, do any wrong to you. Through the fault, however, of that prince of wicked understanding, and through his pride, as also through my own impolicy, a great carnage has taken place of persons of the royal order. Whether I have, in that matter, acted rightly or wrongly, I pray you with joined hands to dispel all remembrance of it from your hearts.--This one is old; this one has lost all his children; this one is afflicted with grief; this one was our king;--this one is a descendant of former kings;--considerations like these should induce you to forgive me. This Gandhari also is cheerless and old. She too has lost her children and is helpless. Afflicted with grief for the loss of her sops, she solicits you with me. Knowing that both of us are old and afflicted and destitute of children, grant us the permission we seek. Blessed be you, we seek your protection. This Kuru king, Yudhishthira, the son of Kunti, should be looked after by you all, in prosperity as well as in adversity. He will never fall into distress, he that has for his counsellors four such brothers of abundant prowess. All of them are conversant with both righteousness and wealth, and resemble the very guardians of the world. Like the illustrious Brahman himself, the Lord of the universe of creatures, this Yudhishthira of mighty energy will rule you. That which should certainly be said is now said by me. I make over to you it this Yudhishthira here as a deposit. I make you also a deposit in the hands of this hero. It behoves you all to forget and forgive whatever injury has been done to you by those sons of mine that are no longer alive, or, indeed, by any one else belonging to me. Ye never harboured any wrath against me on any previous occasion. I join my hands before you who are distinguished for loyalty. Here, I bow to you all. Ye sinless one, I, with Gandhari by my side, solicit your pardon now for anything done to you by those sons of mine, of restless understandings, stained by cupidity, and ever acting as their desires prompted.' Thus addressed by the old monarch, all those citizens and inhabitants of the provinces, filled with tears, said nothing but only looked at one another."'

Section 10

"Vaisampayana said, 'Thus addressed, O thou of Kuru's race, by the old king, the citizens and the inhabitants of the provinces stood sometime like men deprived of consciousness. King Dhritarashtra, finding them silent, with their throats choked by grief, once more addressed them, saying, 'Ye best of men, old as I am, sonless, and indulging, through cheerlessness of heart, in diverse lamentations along with this my wedded wife, I have obtained the permission, in the matter of my retirement into the forest, of my sire, the Island-born Krishna himself, as also of king Yudhishthira, who is conversant with every duty, ye righteous denizens of this kingdom. Ye sinless ones, I, with Gandhari, repeatedly solicit you with bent heads. It behoves you all to grant us permission.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these pitiable words of the Kuru king, O monarch, the assembled denizens of Kurujangala all began to weep. Covering their faces with their hands and upper garments, all those men burning with grief, wept for a while as fathers and mothers would weep (at the prospect of a dear son about to leave them for ever). Bearing in their hearts, from which every other thought had been dispelled, the sorrow born of Dhritarashtra's desire to leave the world, they looked like men deprived of all consciousness. Checking that agitation of heart due to the announcement of Dhritarashtra's desire of going to the forest, they gradually were able to address one another, expressing their wishes. Settling their words in brief, O king, they charged a certain Brahmana with the task of replying unto the old monarch. That learned Brahmana, of good behaviour, chosen by unanimous consent, conversant with all topics, master of all the Richs, and named Samba, endeavoured to speak. Taking the permission of the whole assembly and with its full approbation, that learned Brahmana of great intelligence, conscious of his own abilities, said these words unto the king,--'O monarch, the answer of this assembly has been committed to my care. I shall voice it, O hero. Do thou receive it, O king. What thou gayest, O king of kings, is all true, O puissant one. There is nothing in it that is even slightly untrue. Thou art our well-wisher, as, indeed, we are thine. Verily, in this race of kings, there never wag a king who coming to rule his subjects became unpopular with them. Ye have ruled us like fathers or brothers. King Duryodhana never did us any wrong. Do that, O king, which that righteous-souled ascetic, the son of Satyavati, has said. He is, verily, our foremost of instructors. Left by thee, O monarch, we shall have to pass our days in grief and sorrow, filled with remembrance of thy hundreds of virtues. We were well protected and ruled by king Duryodhana even as we had been ruled by king Santanu, or by Chitrangada, or by thy father, O monarch, who was protected by the prowess of Bhishma, or by Pandu, that ruler of Earth, who was overlooked by thee in all his acts. Thy son, O monarch, never did us the slightest wrong. We lived, relying on that king as trustfully as on our own father. It is known to thee how we lived (under that ruler). After the same manner, we have enjoyed great happiness, O monarch, for thousands of years, under the rule of Kunti's son of great intelligence and wisdom. This righteous-souled king who performs sacrifices with gifts in profusion, follows the conduct of the royal sages of old, belonging to thy race, of meritorious deeds, having Kuru and Samvara and others and Bharata of great intelligence among them. There is nothing, O monarch, that is even slightly censurable in the matter of this Yudhishthira's rule. Protected and ruled by thee, we have all lived in great happiness. The slightest demerit is incapable of being alleged against thee and thy son. Regarding what thou hast said about Duryodhana in the matter of this carnage of kinsmen, I beg thee, O delighter of the Kurus (to listen to me).'

"The Brahmana continued, 'The destruction that has overtaken the Kurus was not brought about by Duryodhana. It was not brought about by thee. Nor was it brought about by Karna and Suvala's son. We know that it was brought about by destiny, and that it was incapable of being counteracted. Verily, destiny is not capable of being resisted by human exertion. Eight and ten Akshauhinis of troops, O monarch, were brought together. In eight and ten days that host was destroyed by the foremost of Kuru warriors, viz., Bhishma and Drona and Kripa and others, and the high-souled Karna, and the heroic Yuyudhana, and Dhrishtadyumna, and by the four sons of Pandu, that is, Bhima and Arjuna and twins. This (tremendous) carnage, O king, could not happen without the influence of destiny. Without doubt, by Kshatriyas in particular, should foes be slain and death encountered in battle. By those foremost of men, endued with science and might of arms, the Earth has been exterminated with her steeds and cars and elephants. Thy son was not the cause of that carnage of high-souled kings. Thou wert not the cause, nor thy servants, nor Karna, nor Suvala's son. The destruction of those foremost ones of Kuru's race and of kings by thousands, know, was brought about by destiny. Who can say anything else in this? Thou art regarded as the Guru and the master of the whole world. We, therefore, in thy presence, absolve thy righteous-souled son. Let that king, with all his associates, obtain the regions reserved for heroes. Permitted by foremost of Brahmanas, let him sport blissfully in heaven. Thou also shalt attain to great merit, and unswerving steadiness in virtue. O thou of excellent vows, follow thou fully the duties indicated in the Vedas. It is not necessary for either thee or ourselves to look after the Pandavas. They are capable of ruling the very Heavens, what need then be said of the Earth? O thou of great intelligence, in prosperity as in adversity, the subjects of this kingdom, O foremost one of Kuru's race, will be obedient to the Pandavas who have conduct for their ornament. The son of Pandu makes those valuable gifts which are always to be made to foremost of regenerate persons in sacrifices and in obsequial rites, after the manner of all the great kings of antiquity. The high-minded son of Kunti is mild, and self-restrained, and is always disposed to spend as if he were a second Vaisravana. He has great ministers that attend on him. He is compassionate to even his foes. Indeed, that foremost one of Bharata's race is of pure conduct. Endued with great intelligence, he is perfectly straight-forward in his dealings and rules and protects us like a father protecting his children. From association with him who is the son of Dharma, O royal sage, Bhima and Arjuna and others will never do us the least wrong. They are mild, O thou of Kuru's race, unto them that are mild, and fierce like snakes of virulent poison unto them that are fierce. Possessed of great energy, those high-souled ones are always devoted to the good of the people. Neither Kunti, nor thy (daughter-in-law) Panchali, nor Ulupi, nor the princess of the Sattwata race, will do the least wrong to these people. The affection which thou hast shown towards us and which in Yudhishthira is seen to exist in a still larger measure is incapable of being forgotten by the people of the city and the provinces. Those mighty car-warriors, viz., the son of Kunti, themselves devoted to the duties of the righteousness, will protect and cherish the people even if these happen to be unrighteous. Do thou, therefore, O king, dispelling all anxiety of heart on account of Yudhishthira, set thyself to the accomplishment of all meritorious acts, O foremost of men.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these words, fraught with righteousness and merit, of that Brahmana and approving of them, every person in that assembly said, 'Excellent, Excellent' and accepted them as his own. Dhritarashtra also, repeatedly applauding those words, slowly dismissed that assembly of his subjects. Thus honoured by them and looked upon with auspicious glances, the old king, O chief of Bharata's race, joined his hands and honoured them all in return. He then entered his own mansion with Gandhari. Listen now to what he did after that night had passed away."'

Footnotes

19:1 The text in verse 2, where mention is made of thousands of years as embracing the rule of Yudhishthira, is evidently vitiated.

20:1 The correct reading is jane and not kshane.

Section 11

"Vaisampayana said, 'After that night had passed away, Dhritarashtra, the son of Amvika, despatched Vidura to Yudhishthira's mansion. Endued with great energy and the foremost of all persons possessed of intelligence, Vidura, having arrived at Yudhishthira's mansion, addressed that foremost of men, that king of unfading glory, in these words, 'King Dhritarashtra has undergone the preliminary rites for accomplishing his purpose of retiring into the woods. He will set out for the woods, O king, on the coming day of full moon of the month of Kartika. He now solicits from thee, O foremost one of Kuru's race, some wealth. He wishes to perform the Sraddha of the high-souled son of Ganga, as also of Drona and Somadatta and Valhika of great intelligence, and of all his sons as also of all well-wishers of his that have been slain, and, if thou permittest it, of that wicked-souled wight, viz., the ruler of the Sindhus.' Hearing these words of Vidura, both Yudhishthira, and Pandit's son Arjuna of curly hair, became very glad and applauded them highly. Bhima, however, of great energy and unappeasable wrath, did not accept those words of Vidura in good spirits, recollecting the acts of Duryodhana. The diadem-decked Phalguna, understanding the thoughts of Bhimasena, slightly bending his face downwards, addressed that foremost of men in these words, 'O Bhima, our royal father who is advancing in years, has resolved to retire into the woods. He wishes to make gifts for advancing the happiness of his slain kinsmen and well-wishers now in the other world. O thou of Kuru's race, he wishes to give away wealth that belongs to thee by conquest. Indeed, O mighty-armed one, it is for Bhishma and others that the old king is desirous of making those gifts. It behoves thee to grant thy permission. By good luck it is, O thou of mighty arms that Dhritarashtra today begs wealth of us, he who was formerly begged by us. Behold the reverse brought about by Time. That king who was before the lord and protector of the whole Earth, now desires to go into the woods, his kinsmen and associates all slain by foes. O chief of men, let not thy views deviate from granting the permission asked for. O mighty-armed one, refusal, besides bringing infamy, will be productive d demerit. Do thou learn your duty in this matter from the king, thy eldest brother, who is lord of all. It becometh thee to give instead of refusing, O chief of Bharata's race. Vibhatsu who was saying so wag applauded by king Yudhishthira the just. Yielding to wrath, Bhimasena said these words, 'O Phalguna, it is we that shall make gifts in the matter of Bhishma's obsequies, as also of king Somadatta and of Bhurisravas, of the royal sage Valhika, and of the high-souled Drona, and of all others. Our mother Kunti shall make such obsequial offerings for Karna. O foremost of men, let not Dhritarashtra perform those Sraddhas. Even this is what I think. Let not our foes be gladdened. Let Duryodhana and others sink from a miserable to a more miserable position. Alas, it was those wretches of their race that caused the whole Earth to be exterminated. How hast thou been able to forget that anxiety of twelve long years, and our residence in deep incognito that was so painful to Draupadi? Where was Dhritarashtra's affection for us then? Clad in a black deer-skin and divested of all thy ornaments, with the princess of Panchala in thy company, didst thou not follow this king? Where were Bhishma and Drona then, and where was Somadatta? Thou hadst to live for thirteen years in the woods, supporting thyself on the products of the wilderness. Thy eldest father did not then look at thee with eyes of parental affection. Hast thou forgotten, O Partha, that it was this wretch of our race, of wicked understanding, that enquired of Vidura, when the match at dice was going on,--'What has been won?' Hearing thus far, king Yudhishthira, the son of Kunti, endued with great intelligence, rebuked him and told him to be silent."'

Footnotes

21:1 'It is difficult to imagine why the rider of the Sindhus, Jayadratha, only should be regarded as a wrong-doer to the Pandavas. In the matter of the slaying of Abhimanyu he played a very minor part, by only guarding the entrance of the array against the Pandava warriors. It is true he had attempted to abduct Draupadi from the forest retreat of the Pandavas, but even in this, the wrong was not so great as that which Duryodhana and others inflicted on the Pandavas by dragging Draupadi to the court of the Kurus.

Section 12

"Arjuna said, 'O Bhima, thou art my elder brother and, therefore, my senior and preceptor. I dare not say anything more than what I have already said. The royal sage Dhritarashtra deserves to be honoured by us in every respect. They that are good, they that are distinguished above the common level, they that break not the distinctions which characterise the good, remember not the wrongs done to them but only the benefits they have received.' Hearing these words of the high-souled Phalguna, the righteous-souled Yudhishthira, the son of Kunti, addressed Vidura and said these words, 'Instructed by me, O Kshattri, do thou say unto the Kuru king that I shall give him as much wealth from my treasury as he wishes to give away for the obsequies of his song, and of Bhishma and others among his well-wishers and benefactors. Let not Bhima be cheerless at this!'

"Vaisampayana continued, 'Having said these words, king Yudhishthira the just, highly applauded Arjuna. Meanwhile Bhimasena began to cast angry glances at Dhananjaya. Then Yudhishthira, endued with great intelligence, once more addressed Vidura and said, 'It behoves not king Dhritarashtra to be angry with Bhimasena. This Bhima of great intelligence was greatly afflicted by cold and rain and heat and by a thousand other griefs while residing in the woods. All this is not unknown to thee. Do thou, however, instructed by me, say unto the king, O foremost one of Bharata's race, that he may take from my house whatever articles he wishes and in whatever measure also he likes. Thou shalt also tell the king that he should not allow his heart to dwell on this exhibition of pride in which Bhima, deeply afflicted, has indulged. Whatever wealth I have and whatever Arjuna has in his house, the owner thereof is king Dhritarashtra. Even this thou shouldst tell him. Let the king make gifts unto the Brahmanas. Let him spend as largely as he likes. Let him free himself from the debt he owes to his sons and well-wishers. Let him be told besides,--O Monarch, this very body of mine is at thy disposal and all the wealth I have. Know this, and let there be no doubt in this.

Section 13

"Vaisampayana said, 'Thus addressed by king Yudhishthira, Vidura, that foremost of all intelligent persons, returned to Dhritarashtra and said unto him these words of grave import. 'I at first reported thy message to king Yudhishthira. Reflecting on thy words, Yudhishthira of great splendour applauded them highly. Vibhatsu also, of great energy, places all his mansions, with all the wealth therein, as also his very life-breaths, at thy disposal. Thy son, king Yudhishthira, too, offers thee, O royal sage, his kingdom and life-breath and wealth and all else that belongs to him. Bhima, however, of mighty arms, recollecting all his innumerable sorrows, has with difficulty given his consent, breathing many heavy sighs. That mighty-armed hero, O monarch, was solicited by the righteous king as also by Vibhatsu, and induced to assume relations of cordiality towards thee. King Yudhishthira the just, his prayed thee not to give way to dissatisfaction for the improper conduct which Bhima has displayed at the recollection of former hostilities. This is generally the behaviour of Kshatriyas in battle, O king, and this Vrikodara is devoted to battle and the practices of Kshatriyas. Both myself and Arjuna, O king, repeatedly beg thee for pardoning Vrikodara. Be gracious unto us. Thou art our lord. Whatever wealth we have, thou mayst give away as thou likest, O ruler of Earth. Thou, O Bharata. art the Master of this kingdom and of all lives in it. Let the foremost one of Kuru's race give away, for the obsequial rites of his sons, all those foremost of gifts which should be given to the Brahmanas. Indeed, let him make those gifts unto persons of the regenerate order, taking away from our mansions jewels and gems, and kine, and slaves both mate and female, and goats and sheep. Let gifts be made unto also those that are poor or sightless or in great distress, selecting the objects of his charity as he likes. Let, O Vidura, large pavilions be constructed, rich with food and drink of diverse tastes collected in profusion. Let reservoirs of water be constructed for enabling kine to drink, and let other works of merit be accomplished.--Even these were the words said unto me by the king as also by Pritha's son Dhananjaya. It behoveth thee to say what should be done next. After Vidura had said these words, O Janamejaya, Dhritarashtra his satisfaction at them and set his heart upon making large presents on the day of full moon in the month of Kartika."'

Section 14

"Vaisampayana said,--'Thus addressed by Vidura, king Dhritarashtra became highly pleased, O monarch, with the act of Yudhishthira and Jishnu. Inviting then, after proper examination, thousands of deserving Brahmanas and superior Rishis, for the sake of Bhishma, as also of his sons and friends, and causing a large quantity of food and drink to be prepared, and cars and other vehicles and clothes, and gold and jewels and gems, and slaves both male and female, and goats and sheep, and blankets and costly articles to be collected, and villages and fields, and other kines of wealth to be kept ready, as also elephants and steeds decked with ornaments, and many beautiful maidens who were the best of their sex, that foremost of kings gave them away for the advancement of the dead, naming each of them in due order as the gifts were made. Naming Drona, and Bhishma, and Somadatta, and Valhika, and king Duryodhana, and each one of his other sons, and all his well-wishers with Jayadratha numbering first, those gifts were made in due order. With the approval of Yudhishthira, that Sraddha-sacrifice became characterised by large gifts of wealth and profuse presents of jewels and gems and other kinds of treasure. Tellers and scribes on that occasion, under the orders of Yudhishthira, ceaselessly asked the old king.--Do thou command, O monarch, what gifts should be made to these. All things are ready here.--As soon as the king spoke, they gave away what he directed. Unto him that was to receive a hundred, a thousand was given, and unto him that was to receive a thousand was given ten thousand, at the command of the royal son of Kunti. Like the, clouds vivifying the crops with their downpours, that royal cloud gratified the Brahmanas by downpours of wealth. After all those gifts had been distributed, the king, O thou of great intelligence, then deluged the assembled guests of all the four orders with repeated surges of food and drink of diverge tastes. Verily, the Dhritarashtra-ocean, swelling high, with jewels and gems for its waters, rich with the villages and fields and other foremost of gifts constituting its verdant islands, heaps of diverse kinds of precious articles for its rich caves, elephants and steeds for its alligators and whirlpools, the sound of Mridangas for its deep roars, and clothes and wealth and precious stories for its waves, deluged the Earth. It was even in this way, O king, that that monarch made gifts for the advancement in the other world of his sons and grandsons and Pitris as also of himself and Gandhari. At last when he became tired with the task of making gifts in such profusion, that great Gift-sacrifice carne to an end. Even thus did that king of Kuru's race perform his Gift-sacrifice. Actors and mimes continually danced and sang on the occasion and contributed to the merriment of all the guests. Food and drink of diverse tastes were given away in large quantities. Making gifts in this way for ten days, the royal son of Amvika, O chief of Bharata's race, became freed from the debts he owed to his sons and grandsons."'

Footnotes

24:1 The usual way in which gifts are made at the present day on occasions of Sraddhas and marriages or other auspicious rites very nearly resembles what is described here. Instead of dedicating each gift with mantras and water and making it over to the receiver, all the articles in a heap are dedicated with the aid of mantras. The guests are then assembled, and are called up individually. The Adhyaksha or superintendent, according to a list prepared, names the gifts to be made to the guest called up. The tellers actually make them over, the scribes noting them down.

24:2 Each gift that was indicated by Dhritarashtra was multiplied ten times at the command of Yudhishthira.

Section 15

"Vaisampayana said,--'The royal son of Amvika, viz., Dhritarashtra, having settled the hour of his departure for the woods, summoned those heroes, the Pandavas. Possessed of great intelligence, the old monarch, with Gandhari, duly accosted those princes. Having caused the minor rites to be performed, by Brahmanas conversant with the Vedas, on that day which was the day of full moon in the month of Kartika, he caused the fire which he worshipped daily to be taken up. Leaving his usual robes he wore deer-skins and barks, and accompanied by his daughters-in-law, he set out of his mansion. When the royal son of Vichitraviryya thus set out, a loud wail was uttered by the Pandava and the Kaurava ladies as also by other women belonging to the Kaurava race. The king worshipped the mansion in which he had lived with fried paddy and excellent flowers of diverse kinds. He also honoured all his servants with gifts of wealth, and then leaving that abode set out on his journey. Then O son, king Yudhishthira, trembling all over, with utterance choked with tears, said these words in a loud voice, viz.,--'O righteous monarch, where dost thou go?--and fell down in a swoon. Arjuna, burning with great grief, sighed repeatedly. That foremost of Bharata princes, telling Yudhishthira that he should not behave in that manner, stood cheerlessly and with heart plunged into distress. Vrikodara, the heroic Phalguna, the two sons of Madri, Vidura, Sanjaya, Dhritarashtra's son by his Vaisya wife, and Kripa, and Dhaumya, and other Brahmanas, all followed the old monarch, with voices choked in grief. Kunti walked ahead, bearing on her shoulders the hand of Gandhari who walked with her bandaged eyes. King Dhritarashtra walked confidently behind Gandhari, placing his hand on her shoulder. Drupada's daughter Krishna, she of the Sattwata race, Uttara the daughter-in-law of the Kauravas, who had recently become a mother, Chitrangada, and other ladies of the royal house-hold, all proceeded with the old monarch. The wail they uttered on that occasion, O king, from grief, resembled the loud lamentations of a swarm of she-ospreys. Then the wives of the citizens,--Brahmanas and Kshatriyas and Vaisyas and Sudras,--also came out into the streets from every side. At Dhritarashtra's departure, O king, all the citizens of Hastinapore became as distressed as they had been, O monarch, when they had witnessed the departure of the Pandavas in former days after their defeat at the match at dice. Ladies that had never seen the sun or the moon, came out into the streets on the occasion, in great grief, when king Dhritarashtra proceeded towards the great forest."'

Footnotes

25:1 As Dhritarashtra was blind, his queen Gandhari, whose devotion to her lord was very great, had, from the days of her marriage, kept her eyes bandaged refusing to look on the world which her lord could not see.

Section 16

"Vaisampayana said, 'Great was the uproar, at that time, O king, of both men and women standing on the terraces of mansions or on the Earth. Possessed of great intelligence, the old king, with joined hands, and trembling with weakness, proceeded with difficulty along the principal street which was crowded with persons of both sexes. He left the city called after the elephant by the principal gate and then repeatedly bade that crowd of people to return to their homes. Vidura had set his heart on going to the forest along with the king. The Suta Sanjaya also, the son of Gavalgani, the chief minister of Dhritarashtra, was of the same heart. King Dhritarashtra however, caused Kripa and the mighty car-warrior Yuyutsu to refrain from following him. He made them over into Yudhishthira's hands. After the citizens had ceased following the monarch, king Yudhishthira, with the ladies of his house-hold, prepared to stop, at the command of Dhritarashtra. seeing that his mother Kunti was desirous of retiring into the woods, the king said unto her, 'I shall follow the old monarch. Do thou desist.' It behoveth thee, O queen, to return to the city, accompanied by these thy daughters-in-law. This monarch proceeds to the woods, firmly resolved to practise penances. Though king Yudhishthira said these words unto her, with his eyes bathed in tears, Kunti, however, without answering him, continued to proceed, catching hold of Gandhari.

"Kunti said, 'O king, never show any disregard for Sahadeva. He is very much attached to me, O monarch, and to thee also always. Thou shouldst always bear in mind Karna who never retreated from battle. Through my folly that hero has been slain in the field of battle. Surely, my son, this heart of mine is made of steel, since it does not break into a hundred pieces at not seeing that child born of Surya. When such has been the case, O chastiser of foes, what can I now do? I am very much to blame for not having proclaimed the truth about the birth of Surya's child. O crusher of foes, I hope thou wilt, with all thy brothers, make excellent gifts for the sake of that son of Surya. O mower of foes, thou shouldst always do what is agreeable to Draupadi. Thou shouldst look after Bhimasena and Arjuna and Nakula and Sahadeva. The burthens of the Kuru race have now fallen on thee, O king. I shall live in the woods with Gandhari, besmearing my body with filth, engaged in the performance of penances, and devoted to the service of my father-in-law and mother-in-law.'

'Vaisampayana continued, 'Thus addressed by her, the righteous-souled Yudhishthira, with passions under complete control, became, with all his brothers, plunged into great distress. Endued with great intelligence, the king said not a word. Having reflected for a little while, king Yudhishthira the Just, cheerless and plunged in anxiety and sorrow, addressed his mother, saying,--'Strange, indeed, is this purpose of thine? It behoves thee not to accomplish it. I can never grant thee permission. It behoves thee to show us compassion. 'Formerly, when we were about to set out of Hastinapore for the woods, O thou of agreeable features, it was thou who, reciting to us the story of Vidula's instructions to her son, excited us to exertion. It behoves thee not to abandon us now. Having slain the kings of Earth, I have won sovereignty, guided by thy words of wisdom communicated through Vasudeva. Where now is that understanding of thine about which I had heard from Vasudeva? Dost thou wish now to fall away from those Kshatriya practices about which thou hadst instructed us? Abandoning ourselves, this kingdom, and this daughter-in-law of thine who is possessed of great fame, how wilt thou live in the inaccessible woods? Do thou relent! Kunti, with tears in her eyes, heard these words of her son, but continued to proceed on her way. Then Bhima addressed her, saying,--'When, O Kunti, sovereignty has been won, and when the time has come for thee to enjoy that sovereignty thus acquired by thy children, when the duties of royalty await discharge by thee, whence has this desire got hold of thy mind? Why then didst thou cause us to exterminate the Earth? For what reason wouldst thou leave all and wish to take up thy abode in the woods? We were born in the woods. Why then didst thou bring us from the woods while we were children? Behold, the two sons of Madri are overwhelmed with sorrow and grief. Relent, O mother, O thou of great fame, do not go into the woods now. Do thou enjoy that prosperity which acquired by might, has become Yudhishthira's today.' Firmly resolved to retire into the woods, Kunti disregarded these lamentations of her sons. Then Draupadi with a cheerless face, accompanied by Subhadra, followed her weeping mother-in-law who was journeying on from desire of going into the woods. Possessed of great wisdom and firmly resolved on retirement from the world, the blessed dame walked on, frequently looking at her weeping children. The Pandavas, with all their wives and servitors, continued to follow her. Restraining then her tears, she addressed her children in these words.'"

Footnotes

27:1 Nilakantha explains that as Dhritarashtra is Pandu's elder brother, therefore, Kunti regards him as Pandu's father. Queen Gandhari therefore is Kunti's mother-in-law. The eldest brother is looked upon as a father.

Section 17

"Kunti said, 'It is even so, O mighty-armed son of Pandu, as thou sayest. Ye kings, formerly when ye were cheerless, it was even in this way that I excited you all. Yes, seeing that your kingdom was wrested from you by a match at dice, seeing that you all fell from happiness, seeing that you were domineered over by kinsmen, I instilled courage and high thoughts into your minds. Ye foremost of men, I encouraged you in order that they that were the sons of Pandu might not be lost, in order that their fame might not be lost. You are all equal to Indra. Your prowess resembles that of the very gods. In order that you might not live, watching the faces of others, I acted in that way. I instilled courage into thy heart in order that thou who art the foremost of all righteous persons, who art equal to Vasava, might not again go into the woods and live in misery. I instilled courage into your hearts in order that this Bhima who is possessed of the strength of ten thousand elephants and whose prowess and manliness are widely known, might not sink into insignificance and ruin. I instilled courage into your hearts in order that this Vijaya, who was born after Bhimasena, and who is equal unto Vasava himself might not be cheerless. I instilled courage into your hearts in order that Nakula and Sahadeva, who are always devoted to their seniors, might not be weakened and rendered cheerless by hunger. I acted in that way in order that this lady of well-developed proportions and of large expansive eyes might not endure the wrongs inflicted on her in the public hall without being avenged. In the very sight of you all, O Bhima, Dussasana, through folly, dragged her trembling all over like a plantain plant, during the period of her functional illness, and after she had been won at dice, as if she were a slave. All this was known to me. Indeed, the race of Pandu had been subjugated (by foes). The Kurus, viz., my father-in-law and others, were cheerless when she, desirous of a protector, uttered loud lamentations like a she-osprey. When she was dragged by her fair locks by the sinful Dussasana with little intelligence, I was deprived of my senses, O king. Know, that for enhancing your energy, I instilled that courage into your hearts by reciting the words of Vidula, O my sons. I instilled courage into your hearts, O my sons, in order that the race of Pandu, represented by my children, might not be lost. The sons and grandsons of that person who brings a race to infamy never succeed in attaining to the regions of the righteous. Verily, the ancestors of the Kaurava race were in danger of losing those regions of felicity which had become theirs. As regards myself, O my sons, I, before this, enjoyed the great fruits of that sovereignty which my husband had acquired. I made large gifts. I duly drank the Soma juice in sacrifice. It was not for my own sake that I had urged Vasudeva with the stirring words of Vidula. It was for your sake that I had called upon you to follow that advice. O my sons, I do not desire the fruits of that sovereignty which has been won by my children. O thou of great puissance, I wish to attain, by my penances, to those regions of felicity which have been acquired by my husband. By rendering obedient service to my father-in-law and mother-in-law both of whom wish to take up their abode in the woods, and by penances, I desire, O Yudhishthira, to waste my body. Do thou cease to follow me, O foremost one of Kuru's race, along with Bhima and others. Let thy understanding be always devoted to righteousness. Let thy mind be always great.'"

Footnotes

28:1 To live watching the faces of others is to live in dependence on others.

28:2 It has been pointed out before that mahadana means gifts of such things as elephants, horses, cars and other vehicles, boats, etc. The giver wins great merit by making them, but the receiver incurs demerit by acceptance, unless he happens to be a person of exceptional energy. To this day, acceptors of such gifts are looked upon as fallen men.

Section 18

"Vaisampayana said, 'Hearing these words of Kunti, the sinless Pandavas, O best of kings, became ashamed. They, therefore, desisted, along with the princess of-Panchala, from following her. Beholding Kunti resolved to go into the woods, the ladies of the Pandava household uttered loud lamentations. The Pandavas then circumambulated the king and saluted him duly. They ceased to follow further, having failed to persuade Pritha to return. Then Amvika's son of great energy, viz., Dhritarashtra, addressing Gandhari and Vidura and supporting himself on them, said, 'Let the royal mother of Yudhishthira cease to go with us. What Yudhishthira has said is all very true. Abandoning this high prosperity of her sons, abandoning those high fruits that may be hers, why should she go into the inaccessible woods, leaving her children like a person of little intelligence? Living in the enjoyment of sovereignty, she is capable of practising penances and observing the high vow of gifts. Let her, therefore, listen to my words. O Gandhari, I have been much gratified with the services rendered to me by this daughter-in-law of mine. Conversant as thou art with all duties, it behoveth thee to command her return.' Thus addressed by her lord, the daughter of Suvala repeated unto Kunti all those words of the old king and added her own words of grave import. She, however, failed to cause Kunti to desist inasmuch as that chaste lady, devoted to righteousness, had firmly set her heart upon residing in the woods. The Kuru ladies, understanding how firm her resolution was regarding her retirement into the woods, and seeing that those foremost ones of Kuru's race (viz., their own lords), had ceased to follow her, set up a loud wail of lamentation. After all the sons of Pritha and all the ladies had retraced their steps, king Yudhishthira of great wisdom continued his journey to the woods. The Pandavas, exceedingly cheerless and afflicted with grief and sorrow accompanied by their wives, returned to the city, on their cars. At that time the city of Hastinapura, with its entire population of men, both old and young, and women, became cheerless and plunged into sorrow. No festivals of rejoicing were observed. Afflicted with grief, the Pandavas were without any energy. Deserted by Kunti, they were deeply afflicted with grief, like calves destitute of their dams. Dhritarashtra reached that day a place far removed from the city. The puissant monarch arrived at last on the banks of the Bhagirathi and took rest there for the night. Brahmanas conversant with the Vedas duly ignited their sacred fires in that retreat of ascetics. Surrounded by those foremost of Brahmanas, those sacred fires blazed forth in beauty. The sacred fire of the old king was also ignited. Sitting near his own fire, he poured libations on it according to due rites, and then worshipped the thousand-rayed sun as he was on the point of setting. Then Vidura and Sanjaya made a bed for the king by spreading some blades of Kusa grass. Near the bed of that Kuru hero they made another for Gandhari. In close proximity to Gandhari, Yudhishthira's mother Kunti, observant of excellent vows, happily laid herself down. Within hearing distance of those three, slept Vidura and others. The Yajaka Brahmanas and other followers of the king laid themselves down on their respective beds. The foremost of Brahmanas that were there chanted aloud many sacred hymns. The sacrificial fires blazed forth all around. That night, therefore, seemed as delightful to them as a Brahmi night. When the night passed away, they all arose from their beds and went through their morning acts. Pouring libations then on the sacred fire, they continued their journey. Their first day's experience of the forest proved very painful to them on account of the grieving inhabitants of both the city and the provinces of the Kuru kingdom."

Footnotes

29:1 The words that Kunti spoke were just. The opposition her sons offered was unreasonable. Hence, their shame.

30:1 'Brahmi night' implies a night in course of which sacred hymns are sung.

Section 19

"Vaisampayana said. 'Following the advice of Vidura, the king took up his abode on the banks of the Bhagirathi which were sacred and deserved to be peopled with the righteous. There many Brahmanas who had taken up their abode in the woods, as also many Kshatriyas and Vaisyas and Sudras, came to see the old monarch. Sitting in their midst, he gladdened them all by his words. Having duly worshipped the Brahmanas with their disciples, he dismissed them all. As evening came, the king, and Gandhari of great fame, both descended into the stream of the Bhagirathi and duly performed their ablutions for purifying themselves. The king and the queen, and Vidura and others, O Bharata, having bathed in the sacred stream, performed the usual rites of religion. After the king had purified himself by a bath, the daughter of Kuntibhoja gently led both him, who was to her as her father-in-law and Gandhari from the water into the dry bank. The Yajakas had made a sacrificial altar there for the king. Devoted to truth, the latter poured libations then on the fire. From the banks of the Bhagirathi the old king, with his followers, observant of vows and with senses restrained, then proceeded to Kurukshetra. Possessed of great intelligence, the king arrived at the retreat of the royal sage Satayupa of great wisdom and had an interview with him. Satayupa, O scorcher of foes, had been the great king of the Kekayas. Having made over the sovereignty of his kingdom to his son he had come into the woods. Satayupa, received king Dhritarashtra with due rites. Accompanied by him, the latter proceeded to the retreat of Vyasa. Arrived at Vyasa's retreat, the delighter of the Kurus received his initiation into the forest mode of life. Returning he took up his abode in the retreat of Satayupa. The high-souled Satayupa, instructed Dhritarashtra in all the rites of the forest mode, at the command of Vyasa. In this way the high-souled Dhritarashtra set himself to the practice of penances, and all his followers also to the same course of conduct. Queen Gandhari also, O monarch, along with Kunti, assumed barks of trees and deer-skins for her robe, and set herself to the observance of the same vows as her lord. Restraining their senses in thought, words, and deeds, as well as by eye, they began to practise severe austerities. Divested of all stupefaction of mind, king Dhritarashtra began to practise vows and penances like a great Rishi, reducing his body to skin and bones, for his flesh was all dried up, bearing matted locks on head, and his person clad in barks and skins. Vidura, conversant with the true interpretations of righteousness, and endued with great intelligence, as also Sanjaya, waited upon the old king with his wife. Both of them with souls under subjection, Vidura and Sanjaya also reduced themselves, and wore barks and rags."'

Section 20

"Vaisampayana said, 'Those foremost of ascetics, viz. Narada and Parvata and Devala of austere penances, came there to see king Dhritarashtra. The Island-born Vyasa with all his disciples, and other persons endued with great wisdom and crowned with ascetic success, and the royal sage Satayupa of advanced years and possessed of great merit, also came. Kunti worshipped them with due rites, O king. All those ascetics were highly gratified with the worship offered to them. Those great Rishis gladdened the high-souled king Dhritarashtra with discourses on religion and righteousness. At the conclusion of their converse, the celestial Rishi Narada, beholding all things as objects of direct perceptions, said the following words.'

"Narada said, 'There was a ruler of the Kekayas, possessed of great prosperity and perfectly fearless. His name was Sahasrachitya and he was the grandfather of this Satayupa. Resigning his kingdom to his eldest son endued with a large measure of righteousness, the virtuous king Sahasrachitya retired into the woods. Reaching the other end of blazing penances, that lord of Earth. endued with great splendour, attained to the region of Purandara where he continued to live in his company. On many occasions, while visiting the region of Indra, O king, I saw the monarch, whose sins had all been burnt off by penances, residing in Indra's abode. After the same manner, king Sailalaya, the grandfather of Bhagadatta, attained to the region of Indra by the power alone of his penances. There was another king, O monarch, of the name of Prishadhra who resembled the wielder of the thunder-bolt himself. That king also, by his penances proceeded from the Earth to Heaven. In this very forest, O king, that lord of Earth, Purukutsa, the soil of Mandhatri, attained to high success. That foremost of rivers, viz., Narmada, became the consort of that king. Having undergone penances in this very forest, that ruler of Earth proceeded to Heaven. There was another king, highly righteous, of the name of Sasaloman. He too underwent severe austerities in this forest and then ascended to Heaven. Thou also, O monarch, having arrived at this forest, shalt, through the grace of the Island-born, attain to a goal that is very high and that is difficult of attainment. Thou also, O foremost of kings, at the end of thy penances, become endued with great prosperity and, accompanied by Gandhari, attain to the goal reached by those high-souled ones. Dwelling in the presence of the slayer of Vala, Pandu thinks of thee always. He will, O monarch, certainly assist thee in the attainment of prosperity. Through serving thee and Gandhari, this daughter-in-law of thine, possessed of great fame, will attain to residence with her husband in the other world. She is the mother of Yudhishthira who is the eternal Dharma. We behold all this, O king, with our spiritual vision. Vidura will enter into the high-souled Yudhishthira. Sanjaya also, through meditation, will ascend from this world into Heaven.'

"Vaisampayana continued, 'That high-souled chief of Kuru's race, possessed of learning, having, with his wife, heard these words of Narada, praised them and worshipped Narada with unprecedented honours. The conclave of Brahmanas there present became filled with great joy, and desirous of gladdening king Dhritarashtra, O monarch, themselves worshipped Narada with profound regards. Those foremost of regenerate persons also praised the words of Narada. Then the royal sage Satayupa, addressing Narada, said, 'Thy holy self hath enhanced the devotion of the Kuru king, of all those people here, and of myself also, O thou of great splendour. I have, however, the wish to ask thee something. Listen to me as I say it. It has reference to the king Dhritarashtra, O celestial Rishi, that art worshipped by all the worlds. Thou art acquainted with the truth of every affair. Endued with celestial sight, thou beholdest, O regenerate Rishi, what the diverse goals are of human beings. Thou hast said what the goal has been of the kings mentioned by thee, viz., association with the chief of celestials. Thou hast not, however, O great Rishi, declared what those regions are that will be acquired by this king. O puissant one, I wish to hear from thee what region will be acquired by the royal Dhritarashtra. It behoveth thee to tell me truly the kind of region that will be his and the time when he will attain to it.' Thus addressed by him, Narada of celestial sight and endued with austere penances, said in the midst of the assembly these words highly agreeable to the minds of all.'

"Narada said, 'Repairing at my will to the mansion of Sakra, I have seen Sakra the lord or Sachi; and there, O royal sage. I have beheld king Pandu. There a talk arose, O monarch, regarding this Dhritarashtra and those highly austere penances which he is performing. There I heard from the lips of Sakra himself that there are three years yet of the period of life allotted to this king. After that, king Dhritarashtra, accompanied by his wife Gandhari, will go to the regions of Kuvera and be highly honoured by that king of kings. He will go there on a car moving at his will, his person adorned with celestial ornaments. He is the son of a Rishi; he is highly blessed; he has burnt all his sins by his penances. Endued with a righteous soul, lie will rove at will through the regions of the deities, the Gandharvas, and the Rakshasas. That about which thou hast enquired is a mystery of the gods. Through my affection for you, I have declared this high truth. Ye all are possessed of the wealth of Srutis and have consumed all your sins by your penances.'

"Vaisampayana continued.. "Hearing these sweet words of the celestial Rishi, all the persons there assembled, as also king Dhritarashtra, became greatly cheered and highly pleased. Having cheered Dhritarashtra of great wisdom with such talk, they left the spot, wending away by the path that belongs to those who are crowned with success."'

Section 21

" Vaisampayana said, 'Upon the retirement of the chief of the Kurus into the forest, the Pandavas, O king, afflicted besides by grief on account of their mother, became very cheerless. The citizens also of Hastinapura were possessed by deep sorrow. The Brahmanas always talked of the old king. 'How, indeed, will the king, who has become old, live in the solitary woods? How will the highly blessed Gandhari, and Pritha, the daughter of Kuntibhoja, live there? The royal sage has always lived in the enjoyment of every comfort. He will certainly be very miserable. Arrived in deep woods, what is now the condition of that personage of royal descent, who is, again, bereft of vision? Difficult is the feat that Kunti has achieved by separating herself from her sons. Alas casting off kingly prosperity, she chose a life in the woods. What, again, is the condition of Vidura who is always devoted to the service of his elder brother? How also is the intelligent son of Gavalgani who is so faithful to the food given him by his master? Verily, the citizens, including those of even nonage meeting together, asked one another these questions. The Pandavas also, exceedingly afflicted with grief, sorrowed for their old mother, and could not live in their city long, Thinking also of their old sire, the king, who had lost all his children, and the highly blessed Gandhari, and Vidura of great intelligence, they failed to enjoy peace of mind. They had no pleasure in sovereignty, nor in women, nor in the study of the Vedas. Despair penetrated their souls as they thought of the old king and as they repeatedly reflected on that terrible slaughter of kinsmen. Indeed, thinking of the slaughter of the youthful Abhimanyu on the field of battle, of the mighty-armed Karna who never retreated from the fray, of the sons of Draupadi, and of other friends of theirs, those heroes became exceedingly cheerless. They failed to obtain peace or mind upon repeatedly reflecting that the Earth had become divested of both her heroes and her wealth. Draupadi had lost all her children, and the beautiful Subhadra also had become childless. They too were of cheerless hearts and grieved exceedingly. Beholding, however, the son of Virata's daughter, viz., thy sire Parikshit, thy grandsires somehow held their life-breaths.'

Section 22

"Vaisampayana said, 'Those foremost of men, the heroic Pandavas,--those delighters of their mother--became exceedingly afflicted with grief. They who had formerly been always engaged in kingly offices, did not at that time attend to those acts at all in their capital. Afflicted with deep grief, they failed to derive pleasure from anything. If any body accosted them, they never honoured him with an answer. Although those irresistible heroes were in gravity like the ocean, yet they were now deprived of their knowledge and their very senses by the grief they felt. Thinking of their mother, the sons of Pandu were filled with anxiety as to how their emaciated mother was serving the old couple. 'How, indeed, is that king, whose sons have all been slain and who is without refuge, living alone, with only his wife, in the woods that are the haunt of beasts of prey? Alas, how does that highly blessed queen, Gandhari, whose dear ones have all been slain, follow her blind lord in the solitary woods?'--Even such was the anxiety manifested by the Pandavas when they talked with one another. They then set their hearts upon seeing the king in his forest retreat. Then Sahadeva, bowing down to the king, said, 'I see thy heart to be set upon seeing our sire. From my respect for thee, however, I could not speedily open my mouth on the subject of our journey to the woods. The time for that sojourn is now come. By good luck I shall see Kunti living in the observance of penances, with matted locks on her head, practising severe austerities, and emaciated with sleeping on blades of Kusa and Kasa. She was brought up in palaces and mansions, and nursed in every comfort and luxury. Alas, when shall I see my mother who is now toil-worn and plunged into exceeding misery? Without doubt, O chief of Bharata's race, the ends of mortals are exceedingly uncertain, since Kunti, who is a princess by birth, is now living in misery in the woods.' Hearing these words of Sahadeva, queen Draupadi, that foremost of all women duly honouring the king said, with proper salutations,--Alas, when shall I see queen Pritha, if, indeed, she be yet alive. I shall consider my life as not passed in vain if I succeed in beholding her once more, O king. Let this sort of understanding be ever stable in thee. Let thy mind always take a pleasure in such righteousness as is involved, O king of kings, in thy desire of bestowing such a high boon on us. Know, O king, that all these ladies of thy house are staying with their feet raised for the journey, from desire of beholding Kunti, and Gandhari, and my father-in-law. Thus addressed by queen Draupadi, the king, O chief of Bharata's race, summoned all the leaders of his forces to his presence and told them,--'Cause my army, teeming with cars and elephants, to march out. I shall behold king Dhritarashtra who is now living in the woods.' Unto those that supervised the concerns of the ladies, the king gave the order, 'Let diverse kinds of conveyances be properly equipt, and all my closed litters that count by thousands. Let carriages and granaries, and wardrobes, and treasuries, be equipt and ordered out, and let mechanics have the command to march out. Let men in charge of treasuries go out on the way leading to the ascetic retreats on Kurukshetra. Whoever amongst the citizens wishes to see the king is allowed to do so without any restriction. Let him proceed, properly protected. Let cooks and superintendents of kitchens, and the whole culinary establishment, and diverse kinds of edibles and viands, be ordered to be borne out on carts and conveyances. Let it be proclaimed that we march out tomorrow. Indeed, let no delay occur (in carrying out the arrangements). Let pavilions and resting houses of diverse kinds be erected on the way.' Even these were the commands which the eldest son of Pandu gave, with his brothers. When morning came, O monarch, the king set out, with a large train of women and old men. Going out of his city, king Yudhishthira waited five days for such citizens as might accompany him, and then proceeded towards the forest."'

Section 23

"Vaisampayana said. 'That foremost one of Bharata's race, then ordered his troops, which were protected by heroes that were headed by Arjuna and that resembled the very guardians of the universe, to march out. Instantly, a loud clamour arose consisting of the words--Equip, Equip!--of horse-men, O Bharata, engaged in equipping and their steeds. Some proceeded on carriages and vehicles, some on horses of great speed, and some on cars made of gold endued with the splendour of blazing fires. Some proceeded on mighty elephants, and some on camels, O king. Some proceeded on foot, that belonged to that class of combatants which is armed with tiger-like claws. The citizens and inhabitants of the provinces, desirous of seeing Dhritarashtra, followed the king on diverse kinds of conveyances. The preceptor Kripa also, of Gotama's race, that great leader of forces, taking all the forces with him, proceeded, at the command of the king, towards the old monarch's retreat. The Kuru king Yudhishthira, that perpetuator of Kuru's race, surrounded by a large number of Brahmanas, his praises sung by a large band of Sutas and Magadhas and bards, and with a white umbrella held over his head and encompassed around by a large number of cars, set out on his journey. Vrikodara, the son of the Wind-god, proceeded on an elephant as gigantic as a hill, equipt with strung bow and machines and weapons of attack and defence. The twin sons of Madri proceeded on two fleet steeds, well cased in mail, well protected, and equipt with banners. Arjuna of mighty energy, with senses under control, proceeded on an excellent car endued with solar effulgence and unto which were equipt excellent steeds of white hue. The ladies of the royal household, headed by Draupadi, proceeded in closed litters protected by the superintendents of women. They scattered copious showers of wealth as they proceeded. Teeming with cars and elephants and steeds, and echoing with the blare of trumpets and the music of Vinas, the Pandava host, O monarch, blazed with great beauty. Those chiefs of Kuru's race proceeded slowly, resting by delightful banks of rivers and lakes, O monarch. Yuyutsu of mighty energy, and Dhaumya, the priest at the command of Yudhishthira, were engaged in protecting the city. By slow marches, king Yudhishthira reached Kurukshetra, and then, crossing the Yamuna, that highly sacred river, he beheld from a distance the retreat, O thou of Kuru's race, of the royal sage of great wisdom and of Dhritarashtra. Then all the men became filled with joy and quickly entered the forest, filling it with loud sounds of glee, O chief of Bharata's race."'

Footnotes

35:1 Nakharaprasa-yodhina, Nilakantha explains, are those combatants who are armed with tiger-like claws made of iron and tied to their waists.

Section 24

"Vaisampayana said, 'The Pandavas alighted, at a distance, from their cars and proceeded on foot to the retreat of the king, bending themselves in humility. All the combatants also, and all the denizens of the kingdom, and the spouses of the Kuru chiefs, followed them on foot. The Pandavas then reached the sacred retreat of Dhritarashtra which abounded with herds of deer and which was adorned with plantain plants. Many ascetics of rigid vows, filled with curiosity, came there for beholding the Pandavas who had arrived at the retreat. The king, with tears in his eyes, asked them, saying,--'Where has my eldest sire, the perpetuator of Kuru's race, gone?' They answered, O monarch, telling him that he had gone to the Yamuna for his ablutions, as also for fetching flowers and waters. Proceeding quickly on foot along the path pointed out by them, the Pandavas beheld all of them from a distance. Desirous of meeting with their sire they walked with a rapid pace. Then Sahadeva ran with speed towards the spot where Pritha was. Touching the feet of his mother, he began to weep aloud. With tears gushing down her cheeks, she saw her darling child. Raising her son up and embracing him with her arms, she informed Gandhari of Sahadeva's arrival. Then seeing the king and Bhimasena and Arjuna, and Nakula, Pritha endeavoured to advance quickly towards them. She was walking in advance of the childless old couple, and was dragging them forward. The Pandavas, beholding her, fell down on the earth. The puissant and high-souled monarch, endued with great intelligence, recognising them by their voices and also by touch, comforted them one after another. Shedding tears, those high-souled princes, with due formalities, approached the old king and Gandhari, as also their own mother. Indeed, regaining their senses, and once more comforted by their mother, the Pandavas took away from the king and their aunt and mother the jars full of water which they had been carrying, forbearing them themselves. The ladies of those lions among men, and all the women of the royal household, as also all the inhabitants of the city and provinces, then beheld the old king. King Yudhishthira presented all those individuals one after another to the old king, repeating their names and races, and then himself worshipped his eldest sire with reverence. Surrounded by them all, the old monarch, with eyes bathed in tears of joy, regarded himself as once more staying in the midst of the city called after the elephant. Saluted with reverence by all his daughters-in-law headed by Krishna, king Dhritarashtra, endued with great intelligence, with Gandhari and Kunti, became filled with joy. He then reached his forest-retreat that was applauded by Siddhas and Charanas, and that then teemed with vast crowds of men all desirous of beholding him, like the firmament teeming with innumerable stars."

Section 25

"Vaisampayana said, 'The king, O chief of Bharata's race, with those foremost of men, viz., his brothers, who were all possessed of eyes that resembled lotus-petals, took his seat in the retreat of his eldest sire. There sat around him many highly-blessed ascetics, hailing from diverse regions, from desire of beholding the sons of that lord of Kuru's race., viz., the Pandavas of wide chests. They said, 'We wish to know who amongst these is Yudhishthira, who are Bhima and Arjuna, who the twins, and who is Draupadi of great fame.' Then the Suta, Sanjaya, in answer to their queries, pointed out to them the Pandavas. naming each, and Draupadi too as also the other ladies of the Kuru household.'

"Sanjaya said, 'This one that is as fair of complexion as pure gold, that is endued with a body which looks like that of a full-grown lion, that is possessed of a large aquiline nose, and wide and expansive eyes that are, again, of a coppery hue, is the Kuru king. This one, whose tread resembles that of an infuriate elephant, whose complexion is as fair as that of heated gold, whose frame is of large and expansive proportions and whose arms are long and stout, is Vrikodara. Behold him well! The mighty bowman who sits besides him, of darkish complexion and youthful frame, who resembles the leader of an elephantine herd, whose shoulders are as high as those of a lion, who walks like a sporting elephant, and whose eyes are as expansive as the petals of a lotus, is the hero called Arjuna. Those two foremost of men, that are sitting besides Kunti, are the twins, resembling Vishnu and Mahendra. In this whole world of men, they have not their equals in beauty and strength and excellence of conduct. This lady, of eyes as expansive as lotus petals, who seems to have touched the middle age of life, whose complexion resembles that of the blue lotus, and who looks like a goddess of Heaven, is Krishna, the embodied form of the goddess of prosperity. She who sits besides her, possessed of the complexion of pure gold, who looks like the embodied rays of the moon, in the midst of the other ladies, is, ye foremost of regenerate ones, the sister of that unrivalled hero who wields the discus. This other, as fair as pure gold, is the daughter of the snake-chief and wife of Arjuna. This other whose complexion is like that of pure gold or like that of Madhuka flowers, is the princess Chitrangada. This one, that is possessed of the complexion of an assemblage of blue lotuses, is the sister of that monarch, that lord of hosts, who used to always challenge Krishna. She is the foremost wife of Vrikodara. This is the daughter of the king of Magadha who was known by the name of Jarasandha. Possessed of the complexion of an assemblage of Champakas, she is the wife of the youngest son of Madravati. Possessed of a complexion as darkish as that of the blue lotus, she who sits there on the earth, and whose eyes are as expansive as lotus-petals, is the wife of the eldest son of Madravati, This lady whose complexion is as fair as that of heated gold and who sits with her child on her lap, is the daughter of king Virata. She is the wife of that Abhimanyu who, while divested of his car, was slain by Drona and others fighting from their cars. These ladies, the hair on whose heads shows not the parted line, and who are clad in white, are the widows of the slain sons of Dhritarashtra. They are the daughters-in-law of this old king, the wives of his hundred sons, now deprived of both their husbands and children who have been slain by heroic foes. I have now pointed them out in the order of precedence. In consequence of their devotion to Brahmanas, their understandings and hearts are divested of every kind of crookedness. Possessed of pure souls, they have all been pointed out by me,--these princesses of the Kaurava house-hold,--in answer to your queries.'

"Vaisampayana continued, 'Thus that king of Kuru's race, of very advanced years, having met with those sons of him that was a deity among men. enquired about their welfare after all the ascetics had gone away. The warriors who had accompanied the Pandavas, leaving the retreat, sat themselves down at a little distance, alighting from their cars and the animals they rode. Indeed, after all the crowd, viz., the ladies, the old men, and the children, had been seated, the old king duly addressed them, making the usual enquiries of politeness."'

Footnotes

38:1 Suradevata is like karivringhati or govalivardda.

38:2 Ulupi is implied.

38:3 Implying the unfair character of the fight, for one on the earth should never be assailed by one on his car.

Section 26

"Dhritarashtra said. 'O Yudhishthira, art thou in peace and happiness, with all thy brothers and the inhabitants of the city and the provinces? Are they that live in dependance on thee also happy? Are they ministers, and servitors, and all thy seniors and preceptors also, happy? Are those also that live in thy dominions free from fear? Dost thou follow the old and traditional conduct of rulers of men? Is thy treasury filled without disregarding the restraints imposed by justice and equity? Dost thou behave as thou shouldst towards foes, neutrals, and allies? Dost thou duly look after the Brahmanas, always making them the first gifts (ordained in sacrifices and religious rites)? What need I say of the citizens, and thy servants, and kinsmen,--are they foes, O chief of Bharata's race, gratified with thy behaviour? Dost thou, O king of kings, adore with devotion the Pitris and the deities? Dost thou worship guests with food and drink, O Bharata? Do the Brahmanas in thy dominions, devoted to the duties of their order, walk along the path of righteousness? Do the Kshatriyas and Vaisyas and Sudras also within thy kingdom, and all thy relatives, observe their respective duties? I hope the women, the children, and the old, among thy subjects, do not grieve (under distress) and do not beg (the necessaries of life). Are the ladies of thy household duly honoured in thy house, O best of men? I hope, O monarch, that this race of royal sages, having obtained thee for their king, have not fallen away from fame and glory.'

"Vaisampayana continued, 'Unto the old king who said so, Yudhishthira, conversant with morality and justice, and well-skilled in acts and speech, spoke as follows, putting some questions about his welfare.'

"Yudhishthira said, 'Doth thy peace, O king, thy self-restraint, thy tranquillity of heart, grow? Is this my mother able to serve thee without fatigue and trouble? Will, O king, her residence in the woods be productive of fruits? I hope this queen, who is my eldest mother, who is emaciated with (exposure to) cold and wind and the toil of walking, and who is now devoted to the practice of severe austerities, no longer gives way, to grief for her children of mighty energy, all of whom, devoted to the duties of the Kshatriya order, have been slain on the field of battle. Does she accuse us, sinful wretches, that are responsible for their slaughter? Where is Vidura, O king? We do not see him here. I hope this Sanjaya, observant of penances, is in peace and happiness.

"Vaisampayana continued, 'Thus addressed, Dhritarashtra answered king Yudhishthira, saying,--'O son. Vidura is well. He is performing austere penances, subsisting on air alone, for he abstains from all other food. He is emaciated and his arteries and nerves have become visible. Sometimes he is seen in this empty forest by Brahmanas.' While Dhritarashtra was saying this Vidura was seen at a distance. He had matted locks on his head, and gravels in his mouth, and was exceedingly emaciated. He was perfectly naked. His body was besmeared all over with filth, and with the dust of various wild flowers. When Kshattri was beheld from a distance, the fact was reported to Yudhishthira. Vidura suddenly stopped, O king, casting his eyes towards the retreat (and seeing it peopled by so many individuals). King Yudhishthira pursued him alone, as he ran and entered the deep forest, sometimes not seen by the pursuer. He said aloud, 'O Vidura, O Vidura, I am king Yudhishthira, thy favourite!'--Exclaiming thus, Yudhishthira, with great exertion, followed Vidura. That foremost of intelligent men, viz., Vidura, having reached a solitary spot in the forest, stood still, leaning against a tree. He was exceedingly emaciated. He retained only the shape of a human being (all his characteristic features having totally disappeared). Yudhishthira of great intelligence recognised him, however, (in spite of such change). Standing before him, Yudhishthira addressed him, saying, 'I am Yudhishthira!' Indeed, worshipping Vidura properly, Yudhishthira said these words in the hearing of Vidura. Meanwhile Vidura eyed the king with a steadfast gaze. Casting his gaze thus on the king, he stood motionless in Yoga. Possessed of great intelligence, he then (by his Yoga-power) entered the body of Yudhishthira, limb by limb. He united his life-breaths with the king's life-breaths, and his senses with the king's senses. Verify, with the aid of Yoga-power, Vidura, blazing with energy, thus entered the body of king Yudhishthira the just. Meanwhile, the body of Vidura continued to lean against the tree, with eyes fixed in a steadfast gaze. The king soon saw that life had fled out of it. At the same time, he felt that he himself had become stronger than before and that he had acquired many additional virtues and accomplishments. Possessed of great learning and energy, O monarch, Pandu's son, king Yudhishthira the just, then recollected his own state before his birth among men. Endued with mighty energy, he had heard of Yoga practice from Vyasa. King Yudhishthira the just, possessed of great learning, became desirous of doing the last rites to the body of Vidura, and wished to cremate it duly. An invisible voice was then heard,--saying,--'O king, this body that belonged to him called Vidura should not be cremated. In him is thy body also. He is the eternal deity of Righteousness. Those regions of felicity which are known by the name of Santanika will be his, O Bharata. He was an observer of the duties of Yatis. Thou shouldst not, O scorcher of foes, grieve for him at all. Thus addressed, king Yudhishthira the just, returned from that spot, and represented everything unto the royal son of Vichitraviryya. At this, that king of great splendour, all these men, and Bhimasena and others, became filled with wonder. Hearing what had happened, king Dhritarashtra became pleased and then, addressing the son of Dharma. said,--'Do thou accept from me these gifts of water and roots and fruits. It has been said, O king, that one's guest should take that which one takes oneself.' Thus addressed, Dharma's son answered the king, saying,--'So be it.' The mighty-armed king ate the fruits and roots which the monarch gave him. Then they all spread their beds under a tree and passed that night thus, having eaten fruits and roots and drunk the water that the old king had given them."'

Footnotes

40:1 Yudhishthira was Dharma's self, Vidura also was Dharma born as a Sudra through the curse of the Rishi Animandavya. Both, therefore, were of the same essence. When Vidura left his human body, he entered the body of Yudhishthira and thus the latter felt himself strengthened greatly by the accession.

Section 27

"Vaisampayana said, 'They passed that night which was characterised by auspicious constellations even thus, O king, in that retreat of righteous ascetics. The conversation that occurred was characterised by many reflections on morality and wealth. Consisting of delightful and sweet words, it was graced with diverse citations from the Srutis. The Pandavas, O king, leaving costly beds, laid themselves down, near their mother, on the bare ground. Indeed, those heroes passed that night, having eaten the food which was the food of the high-souled king Dhritarashtra. After the night had passed away, king Yudhishthira, having gone through his morning acts, proceeded to survey that retreat in the company of his brothers. With the ladies of his household the servants, and his priest, the king roved about the retreat in all directions, as he pleased, at the command of Dhritarashtra. He beheld many sacrificial altars with sacred fires blazing on them and with many ascetics seated on them, that had performed their oblations and poured libations in honour of the deities. Those altars were overspread with fruits and roots of the forest, and with heaps of flowers. The smoke of clarified butter curled upwards from them. They were graced, besides, with many ascetics possessed of bodies that looked like the embodied Vedas and with many that belonged to the lay brotherhood. Herds of deer were grazing, or resting here and there, freed from every fear. Innumerable birds also were there, engaged in uttering their melodious notes, O king. The whole forest seemed to resound with the notes of peacocks and Datyuhas and Kokilas and the sweet songs of other warblers. Some spots echoed with the chant of Vedic hymns recited by learned Brahmanas. Some were adorned with large heaps of fruits and roots gathered from the wilderness. King Yudhishthira then gave those ascetics jars made of gold or copper which he had brought for them, and many deer-skins and blankets and sacrificial ladles made of wood, and Kamandalus and wooden platters, and pots and pans, O Bharata. Diverse kinds of vessels, made of iron, and smaller vessels and cups of various sizes, were also given away by the king, the ascetics taking them away, each as many as he liked. King Yudhishthira of righteous soul, having thus roved through the woods and beheld the diverse retreats of ascetics and made many gifts, returned to the place where his uncle was. He saw king Dhritarashtra, that lord of Earth, at his ease, with Gandhari beside him, after having finished his morning rites. The righteous-souled monarch saw also his mother, Kunti, seated not much remote from that place, like a disciple with bent head, endued with humility. He saluted the old king, proclaiming his name. 'Sit down' were the words the old king said. Receiving Dhritarashtra's permission, Yudhishthira sat himself down on a mat of Kusa grass. Then the other sons of Pandu with Bhima among them, O thou of Bharata's race, saluted the king and touched his feet and sat themselves down, receiving his permission. The old Kuru king, surrounded by them, looked exceedingly beautiful. Indeed, he blazed with a Vedic splendour like Vrihaspati in the midst of the celestials. After they had sat themselves down, many great Rishis, viz., Satayupa and others, who were denizens of Kurukshetra, came there. The illustrious and learned Vyasa, possessed of great energy, and reverenced by even the celestial Rishis, showed himself, at the head of his numerous disciples, unto Yudhishthira. The Kuru king Dhritarashtra, Kunti's son Yudhishthira of great energy, and Bhimasena and others, stood up and advancing a few steps, saluted those guests. Approaching near, Vyasa, surrounded by Satayupa and others, addressed king Dhritarashtra, saying,--'Be thou seated.' The illustrious Vyasa then took an excellent seat made of Kusa grass placed upon a black deer-skin and covered with a piece of silken cloth. They had reserved that seat for him. After Vyasa had been seated, all those foremost of regenerate persons, endued with abundant energy, sat themselves down, having received the permission of the Island-born sage."

Footnotes

41:1 Nilakantha here implies the peacock and not the blue jay, for the word keka is applied to the notes of the peacock alone. Datyuhas are gallinules or a species of Chatakas whose cry resembles, Phatik jal--phatik jal--phatik jal! repeated very distinctly, the second syllable being lengthened greatly.

Section 28

"Vaisampayana said, 'After the high-souled Pandavas had all been seated, Satyavati's son Vyasa said,--O Dhritarashtra of mighty arms, hast thou been able to achieve penances? Is thy mind, O king, pleased with thy residence in the woods? Has the grief that was thine, born of the slaughter of thy sons in battle, disappeared from thy heart? Are all thy perceptions, O sinless one, now clear? Dost thou practise the ordinances of forest life after having made thy heart firm? Does my daughter-in-law, Gandhari, allow herself to be overwhelmed by grief? She is possessed of great wisdom. Endued with intelligence, that queen understands both Religion and Wealth. She is well conversant with the truths that relate to both prosperity and adversity. Does she still grieve? Does Kunti, O king, who in consequence of her devotion to the service of her seniors, left her children, attend to thy wants and serve thee with all humility? Have the high-minded and high-souled king, Yudhishthira, the son of Dharma and Bhima and Arjuna and the twins been sufficiently comforted? Dost thou feet delight at seeing them? Has thy mind become freed from every stain? Has thy disposition, O king, become pure in consequence of the increase of thy knowledge? This aggregate of three, O king, is the foremost of all concerns, O Bharata, viz., abstension from injury to any creature, truth, and freedom from anger. Does thy forest life any longer prove painful to thee? Art thou able to earn with thy own exertions the products of the wilderness for thy food? Do fasts give thee any pain now? Hast thou learnt, O king, how the high-souled Vidura, who was Dharma's self, left this world? Through the curse of Mandavya, the deity of Righteousness became born as Vidura. He was possessed of great intelligence. Endued with high penances, he was high-souled and high-minded. Even Vrihaspati among the celestials, and Sukra among the Asuras, was not possessed of such intelligence as that foremost of persons. The eternal deity of Righteousness was stupefied by the Rishi Mandavya with an expenditure of his penances earned for a long time with great care. At the command of the Grandsire, and through my own energy, Vidura of great intelligence was procreated by me upon a soil owned by Vichitraviryya. A deity of deities, and eternal, he was, O king, thy brother. The learned know him to be Dharma in consequence of his practices of Dharana and Dhyana. He grows with (the growth of) truth, self-restraint, tranquillity of heart, compassion, and gifts. He is always engaged in penances, and is eternal. From that deity of Righteousness, through Yoga-puissance, the Kuru king Yudhishthira also took his birth. Yudhishthira, therefore, O king, is Dharma of great wisdom and immeasurable intelligence. Dharma exists both here and hereafter, and is like fire or wind or water or earth or space. He is, O king of kings, capable of going everywhere and exists, pervading the whole universe. He is capable of being beheld by only those that are the foremost of the deities and those that are cleansed of every sin and crowned with ascetic success. He that is Dharma is Vidura; and he that is Vidura is the (eldest) son of Pandu. That son of Pandu. O king, is capable of being perceived by thee. He stays before thee as thy servitor. Endued with great Yoga-puissance, thy high-souled brother, that foremost of intelligent men, seeing the high-souled Yudhishthira, the son of Kunti, has entered into his person. These also, O chief of Bharata's race, I shall unite with great benefit. Know, O son, that I am come here for dispelling thy doubts. Some feat that has never been accomplished before by any of the great Rishis, some wonderful effect of my penances,--I shall show thee. What object is that, O king, whose accomplishment thou desirest from me? Tell me what is that which thou wishest to see or ask or hear? O sinless one, I shall accomplish it.'

Footnotes

42:1 Audumvaran is an adjective of kalasan. It means 'made of copper'. Praveni is a kutha or blanket. Sruk is a ladle having the cup like cavity at one extremity only. Sruv is a ladle having cup-like cavities at both extremities.

43:1 Whenever a Brahmana cursed another, his penances underwent a diminution. Forgiveness was the highest virtue of the Brahmana. His power lay in forgiveness. Hence, when Mandavya cursed Dharma, he had to spend a portion of his hard-earned penances. Previously, the plea of minority or non-age could not be urged in the court of Dharma. Mandavya forced Dharma to admit that plea in the matter of punishment for offences.

43:2 Both Dharana and Dhyana are processes or, rather, stages of Yoga. The former implies the fixing of the mind on one thing; the latter is the abstraction of the mind from surrounding objects.

*****

Putradarsana Parva

Section 29

"Janamejaya said, 'Tell me. O learned Brahmana, what that wonderful feat was which the great Rishi Vyasa of high energy accomplished after his promise to the old king, made when Dhritarashtra, that lord of Earth, that foremost one of Kuru's race, had taken up his abode in the forest, with his wife and with his daughter-in-law Kunti; and after, indeed, Vidura had left his own body and entered into Yudhishthira, and at the time when all the sons of Pandu were staying in the ascetic retreat. For how many days did the Kuru king Yudhishthira of unfading glory stay, with his men, in the woods? On what food, O puissant one, did the high-souled Pandavas support themselves, with their men, and wives, while they lived in the woods? O sinless one, do thou tell me this.'

"Vaisampayana said, 'With the permission of the Kuru king, the Pandavas, O monarch, with their troops and the ladies of their household, supported themselves on diverse kinds of food and drink and passed about a month in great happiness in that forest. Towards the close of that period, O sinless one, Vyasa came there. While all those princes sat around Vyasa, engaged in conversation on diverse subjects, other Rishis came to that spot. They were Narada, and Parvata and Devala of austere penances, and Viswavasu and Tumvuru, and Chitrasena., O Bharata. Endued with severe penances, the Kuru king Yudhishthira, with the permission of Dhritarashtra, worshipped them according to due rites. Having obtained that worship from Yudhishthira, all of them sat down on sacred seats (made of Kusa grass), as also on excellent seats made of peacock feathers. After they had all taken their seats, the Kuru king of high intelligence took his seat there, surrounded by the sons of Pandu. Gandhari and Kunti and Draupadi, and she of the Sattwata race, and other ladies of the royal household also sat down. The conversation that then arose was excellent and had reference to topics connected with piety, and the Rishis of old, and the deities and the Asuras. At the close of that conversation Vyasa of great energy, that foremost of eloquent men, that first of all persons conversant with the Vedas, highly gratified, addressed the blind monarch and once more said,--'Burning as thou art with grief on account of thy children, I know, O king of kings, what object is cherished by thee in thy heart. The sorrow that always exists in the heart of Gandhari, that which exists in the heart of Kunti, and that also which is cherished by Draupadi in her heart, and that burning grief, on account of the death of her son, which Krishna's sister Subhadra also cherishes, are all known to me. Hearing of this meeting, O king, of thine with all these princes and princesses of thy house, I have come here, O delighter of the Kauravas, for dispelling thy doubts. Let the deities and Gandharvas, and all these great Rishis, behold today the energy of those penances which I have acquired for these long years. Therefore, O king, tell me what wish of thine I shall grant today. I am puissant enough to grant thee a boon. Behold the fruit of my penances.' Thus addressed by Vyasa of immeasurable understanding, king Dhritarashtra reflected for a moment and then prepared to speak. He said,--'I am exceedingly fortunate. Lucky am I in obtaining thy favour. My life is crowned with success today,--since this meeting has happened between me and ye all of great piety. Today I shall attain to that highly happy goal which is reserved for me, since, ye ascetics endued with wealth of penances, ye who are equal to Brahma himself, I have succeeded in obtaining this meeting with you all. There is not the least doubt that this sight that I have obtained of you all has cleansed me of every sin. Ye sinless ones, I have no longer any fear in respect of my end in the next world. Full as I am of love for my children, I always cherish their remembrance. My mind, however, is always tortured by the recollection of the diverse acts of wrong which my wicked son of exceedingly evil understanding perpetrated. Possessed of a sinful understanding, he always persecuted the innocent Pandavas. Alas, the whole Earth has been devastated by him, with her steeds, elephants and men. Many high-souled kings, rulers of diverse realms, came for siding my son and succumbed to death. Alas, leaving their beloved sires and wives and their very life-breaths, all those heroes have become guests of the king of the dead. What end, O regenerate one, has been attained by those men who have been slain, for the sake of their friend, in battle? What end also has been attained by my sons and grandsons who have fallen in the fray? My heart is always pained at the thought of my having brought about the slaughter of the mighty Bhishma, the son of Santanu, and of Drona, that foremost of Brahmanas, through my foolish and sinful son who was an injurer of his friends. Desirous of obtaining the sovereignty of the Earth, he caused the Kuru race, blazing with prosperity, to be annihilated. Reflecting on all this, I burn day and night with grief. Deeply afflicted with pain and grief, I am unable to obtain peace of mind. Indeed, O father, thinking of all this, I have no peace of mind.'

"Vaisampayana continued, 'Hearing these lamentations expressed in diverse ways, of that royal sage, the grief, O Janamejaya, of Gandhari, became fresh. The grief also of Kunti, of the daughter of Drupada, of Subhadra, and of the other members, male and female, and the daughters-in-law, of the Kuru race, became equally green. Queen Gandhari, with bandaged eyes, joining her hands, addressed her father-in-law. Deeply afflicted with grief on account of the slaughter of her sons, she said,--'O foremost of ascetics, sixteen years have passed over the head of this king grieving for the death of his sons and divested of peace of mind. Afflicted with grief on account of the slaughter of his children, this king Dhritarashtra, always breathes heavily, and never sleeps at night. O great Rishi, through the power of thy penances thou art competent to create new worlds. What need I say then about showing this king his children who are now in the other world? This Krishna, the daughter of Drupada, hath lost all her kinsmen and children. For this, she who is the dearest of my daughters-in-law grieves exceedingly. The sister of Krishna, viz., Subhadra of sweet speech, burning with the loss of her son, grieves as deeply. This lady that is respected by all, that is the wife of Bhurisravas, afflicted with grief on account of the fate that has overtaken her husband, always indulges in heart-rending lamentations. Her father-in-law was the intelligent Valhika of Kuru's race. Alas, Somadatta also was slain, along with his sire, in the great battle! Alas, a century of sons, heroes that never retreated from battle, belonging to this son of thine, this king of great intelligence and great prosperity, has been slain in battle. The hundred wives of those sons are all grieving and repeatedly enhancing the grief of both the king and myself. O great ascetic, stricken by that great slaughter, they have gathered round me. Alas, those high-souled heroes, those great car warriors, my fathers-in-law, Somadatta and others,--alas, what end has been theirs, O puissant one? Through thy grace, O holy one, that will happen in consequence of which this lord of Earth, myself, and this daughter-in-law of thine, viz., Kunti, shall all become freed from our grief. After Gandhari had said so, Kunti, whose face had become wasted through observance of many hard vows, began to think of her secret-born son endued with solar effulgence. The boon giving Rishi Vyasa, capable of both beholding and hearing what happened at a remote distance, saw that the royal mother of Arjuna was afflicted with grief. Unto her Vyasa said,--'Tell me, O blessed one, what is in thy mind. Tell me what thou wishest to say. At this, Kunti, bending her head unto her father-in-law, and overcome with bashfulness, said these words unto him, relating to the occurrences of the past.'"

Footnotes

46:1 Valhika was the sire of Somadatta and the grandsire of Bhurisravas. Valhika, therefore, was the grand-father-in-law of the lady mentioned by Gandhari.

Section 30

"Kunti said, 'O holy one, thou art my father-in-law and therefore, my deity of deities. Verily, thou art my god of gods. Hear my words of truth. An ascetic named Durvasas, who is of the regenerate order and who is full of wrath, came to my father's house for eleemosynary charity. I succeeded in gratifying him by the purity of my external behaviour and of my mind, as also by refusing to notice the many wrongs he did. I did not give way to wrath although there was much in his behaviour quite capable of exciting that passion. Served with care, the great ascetic became highly pleased with me and disposed to grant me a boon. 'Thou must accept the boon I shall give,' were his words to me. Fearing his curse, I answered him, saying,--'So be it.' The regenerate Rishi once more said unto me,--'O blessed damsel, O thou of beautiful face, thou wilt become the mother of Dharma. Those deities whom thou wilt summon will be obedient to thee.' Having said those words, the regenerate one vanished away from my sight. I became filled with wonder. The mantra, however, which the Rishi gave has dwelt in my memory at all times. One day, sitting within my chamber I beheld the sun rising. Desiring to bring the maker of day before me, I recollected the words of the Rishi. Without any consciousness of the fault I committed, I summoned the deity from mere girlishness. The deity, however, of a thousand rays, (summoned by me) came to my presence. He divided himself in twain. With one portion he was in the firmament, and with the other he stood on the Earth before me. With one he heated the worlds and with another he came to me. He told me, while I was trembling at his sight, these words,--'Do thou ask a boon of me.' Bowing unto him with my head, I asked him to leave me. He replied unto me, saying,--'I cannot bear the idea of coming to thee fruitlessly. I shall consume thee as also that Brahmana who gave thee the Mantra as a boon.' The Brahmana who had done no evil--I wished to protect from Surya's curse. I therefore, said--'Let me have a son like thee, O god.' The deity of thousand rays then penetrated me with his energy and stupefied me completely. He then said unto me,--'Thou wilt have a son,' and then went back to the firmament. I continued to live in the inner apartments and desirous of saying the honour of my sire, I cast into the waters my infant son named Karna who thus came into the world secretly. Without doubt, through the grace of that god, I once more became a virgin, O regenerate one, even as the Rishi Durvasas had said unto me. Foolish that I am, although he knew me for his mother when he grew up, I yet made no effort to acknowledge him. This burns me, O regenerate Rishi, as is well-known to thee. Whether it is sinful or not so, I have told thee truth. It behoveth thee, O holy one, to gratify the craving I feel for beholding that son of mine. O foremost of ascetics, let this king also, O sinless one, obtain the fruition today of that wish of his which he cherishes in his bosom and which has become known to thee.' Thus addressed by Kunti, Vyasa, that foremost of all persons, said unto her in reply,--'Blessed be thou; all that thou hast said unto me will happen. (As regards the birth of Karna) no fault is ascribable to thee. Thou wert restored to virginity. The deities are possessed of (Yoga) puissance. They are able to penetrate human bodies. There are deities. They beget (offspring) by thought alone. By word, by sight, by touch, and by sexual union, also, they beget children. These are the five methods. Thou belongest to the order of humanity. Thou hast no fault (in what happened). Know this. O Kunti. Let the fever of thy heart be dispelled. For those that are mighty, everything is becoming. 'For those that are mighty, everything is pure. For those that are mighty, everything is meritorious. For those that are mighty, everything is their own.'"

Footnotes

47:1 The puissance here referred to is that of Anima, Laghima, etc. i.e., the capacity of becoming minute and subtile, etc.

Section 31

"Vyasa said, 'Blessed be thou, O Gandhari, thou shalt behold thy sons and brothers and friends and kinsmen along with thy sires this night like men risen from sleep. Kunti also shall behold Karna, and she of Yadu's race shall behold her son Abhimanyu. Draupadi shall behold her five sons, her sires, and her brothers also. Even before ye had asked me, this was the thought in my mind. I entertained this purpose when I was urged to that effect by the king, by thee, O Gandhari, and by Kunti. Thou shouldst not grieve for those foremost of men. They met with death in consequence of their devotion to the established practices of Kshatriyas. O faultless one, the work of the gods could not but be accomplished. It was for accomplishing that object that those heroes came down on Earth. They were all portions of the deities. Gandharvas and Apsaras, and Pisachas and Guhyakas and Rakshasas, many persons of great sanctity, many individuals crowned with success (of penances), celestial Rishis, deities and Danavas and heavenly Rishis of spotless character, met with death on the battle-field of Kurukshetra. It is heard that he that was the intelligent king of the Gandharvas, and named Dhritarashtra, took birth in the world of men as thy lord Dhritarashtra. Know that Pandu of unfading glory and distinguished above all others, sprung from the Maruts. Kshattri and Yudhishthira are both portions of the deity of Righteousness. Know that Duryodhana was Kali, and Sakuni was Dwapara. O thou of good features, know that Dussasana and others were all Rakshasas. Bhimasena of great might, that chastiser of foes, is from the Maruts. Know that this Dhananjaya, the son of Pritha, is the ancient Rishi

Nara. Hrishikesa is Narayana, and the twins are the Aswins. The foremost of heat-giving ones, viz., Surya, having divided his body in twain, continued with one portion to give heat to the worlds and with another to live (on Earth.) as Karna. He that took his birth as the son of Arjuna, that gladdener of all, that heir to the possessions of the Pandavas, who was slain by six great car-warriors (fighting together), was Soma. He was born of Subhadra. Through Yoga-puissance he had divided himself in twain. Dhrishtadyumna who sprung with Draupadi from the sacrificial fire, was an auspicious portion of the deity of fire. Sikhandin was a Rakshasa. Know that Drona was a portion of Vrihaspati, and that Drona's son is born of a portion of Rudra. Know that Ganga's son Bhishma was one of the Vasus that became born as a human being. Thus, O thou of great wisdom, the deities had taken birth as human beings, and after having accomplished their purposes have gone back to Heaven. That sorrow which is in the hearts of you all, relating to the return of these to the other world, I shall today dispel. Do you all go towards the Bhagirathi.--You will then behold all those that have been slain on the field of battle.'

"Vaisampayana continued, 'All the persons there present, having heard the words of Vyasa, raised a loud leonine shout and then proceeded towards the Bhagirathi. Dhritarashtra with all his ministers and the Pandavas, as also with all those foremost of Rishis and Gandharvas that had come there, set out as directed. Arrived at the banks of Ganga, that sea of men took up their abode as pleased them. The king possessed of great intelligence, with the Pandavas, took up his abode in a desirable spot, along with the ladies and the aged ones of his household. They passed that day as if it were a whole year, waiting for the advent of the night when they would behold the deceased princes. The Sun then reached the sacred mountain in the west and all those persons, having bathed in the sacred stream, finished their evening rites."'

Footnotes

48:1 The sense is that those had been incarnated as human beings and fighting with one another met with death as regards their human existence.

Section 32

"Vaisampayana said, 'When night came, all those persons, having finished their evening rites, approached Vyasa. Dhritarashtra of righteous soul, with purified body and with mind solely directed towards it, sat there with the Pandavas and the Rishis in his company. The ladies of the royal household sat with Gandhari in a secluded spot. All the citizens and the inhabitants of the provinces ranged themselves according to their years. Then the great ascetic, Vyasa, of mighty energy, bathing in the sacred waters of the Bhagirathi, summoned all the deceased warriors, viz., those that had fought on the side of the Pandavas, those that had fought for the Kauravas, including highly blessed kings belonging to diverse realms. At this, O Janamejaya, a deafening uproar was heard to arise from within the waters, resembling that which had formerly been heard of the forces of the Kurus and the Pandavas. Then those kings, headed by Bhishma and Drona, with all their troops, arose by thousands from the waters of the Bhagirathi. There were Virata and Drupada, with their sons and forces. There were the sons of Draupadi and the son of Subhadra, and the Rakshasa Ghatotkacha. There were Karna and Duryodhana, and the mighty car-warrior Sakuni, and the other children, endued with great strength, of Dhritarashtra, headed by Dussasana. There were the son of Jarasandha, and Bhagadatta, and Jalasandha of great energy, and Bhurisravas, and Sala, and Salya, and Vrishasena with his younger brother. There were prince Lakshmana (the son of Duryodhana), and the son of Dhrishtadyumna, and all the children of Sikhandin, and Dhrishtaketu, with his younger brother. There were Achala and Vrishaka, and the Rakshasa Alayudha, and Valhika, and Somadatta, and king Chekitana. These and many others, who for their number cannot be conveniently named, appeared on that occasion. All of them rose from the waters of the Bhagirathi, with resplendent bodies. Those kings appeared, each clad in that dress and equipt with that standard and that vehicle which he had while fighting on the field. All of them were now robed in celestial vestments and all had brilliant ear-rings. They were free from all animosity and pride, and divested of wrath and jealousy. Gandharvas sang their praises, and bards waited on them, chanting their deeds. Robed in celestial vestments and wearing celestial garlands, each of them was waited upon by bands of Apsaras. At that time, through the puissance of his penances, the great ascetic, the son of Satyavati, gratified with Dhritarashtra, gave him celestial vision. Endued with celestial knowledge and strength, Gandhari of great fame saw all her children as also all that had been slain in battle. All persons assembled there beheld with steadfast gaze and hearts filled with wonder that amazing and inconceivable phenomenon which made the hair on their bodies stand on its end. It looked like a high carnival of gladdened men and women. That wondrous scene looked like a picture painted on the canvas. Dhritarashtra, beholding all those heroes, with his celestial vision obtained through the grace of that sage, became full of joy, O chief of Bharata's race."'

Section 33

"Vaisampayana said. 'Then those foremost of men divested of wrath and jealousy, and cleansed of every sin, met with one another, agreeably to those high and auspicious ordinances that have been laid down by regenerate Rishis. All of them were happy of hearts and looked like gods moving in Heaven. Son met with sire or mother, wives with husbands, brother with brother, and friend with friend, O king. The Pandavas, full of joy, met with the mighty bowman Karna as also with the son of Subhadra, and the children of Draupadi. With happy hearts the sons of Pandu approached Karna, O monarch, and became reconciled with him. All those warriors, O chief of Bharata's race, meeting with one another through the grace of the great ascetic, became reconciled with one another. Casting off all unfriendliness, they became established on amity and peace. It was even thus that all those foremost of men, viz., the Kauravas and other kings became united with the Kurus rid other kinsmen of theirs as also with their children. The whole of that night they passed in great happiness. Indeed, the Kshatriya warriors, in consequence of the happiness they felt, regarded that place as Heaven itself. There was no grief, no fear, no suspicion, no discontent, no reproach in that region, as those warriors, O monarch, met with one another on that night. Meeting with their sires and brothers and husbands and sons, the ladies cast off all grief and felt great raptures of delight. Having sported with one another thus for one night, those heroes and those ladies, embracing one another and taking one another's leave returned to the places they had come from. Indeed, that foremost of ascetics dismissed that concourse of warriors. Within the twinkling of an eye that large crowd disappeared in the very sight of all those (living) persons. Those high-souled persons, plunging into the sacred river Bhagirathi proceeded, with their cars and standards, to their respective abodes. Some went to the regions of the gods, some to the region of Brahman, some to the region of Varuna, and some to the region of Kuvera. Some among those kings proceeded to the region of Surya. Amongst the Rakshasas and Pisachas some proceeded to the country of Uttara-Kurus. Others, moving in delightful attitudes, went in the company of the deities. Even thus did all those high-souled persons disappear with their vehicles and animals and with all their followers. After all of them had gone away, the great sage, who was standing in the waters of the sacred stream viz., Vyasa of great righteousness and energy, that benefactor of the Kurus, then addressed those Kshatriya ladies who had become widows, and said these words, 'Let those amongst these foremost of women that are desirous of attaining to the regions acquired by their husbands cast away all sloth and quickly plunge into the sacred Bhagirathi.--Hearing these words of his, those foremost ladies, placing faith in them, took the permission of their father-in-law, and then plunged into the waters of the Bhagirathi. Freed from human bodies, those chaste ladies then proceeded, O king, with their husbands to the regions acquired by the latter. Even thus, those ladies of virtuous conduct, devoted to their husbands entering, the waters of the Bhagirathi, became freed from their mortal tenements and attained to the companionship of their husbands in the regions acquired by them. Endued with celestial forms, and adorned with celestial ornaments, and wearing celestial vestments and garlands, they proceeded to those regions where their husbands had found their abodes. Possessed of excellent behaviour and many virtues, their anxieties all dispelled, they were seen to ride on excellent cars, and endued with every accomplishment they found those regions of happiness which were theirs by right. Devoted to the duties of piety, Vyasa, at that time, becoming a giver of boons, granted unto all the men there assembled the fruition of the wishes they respectively cherished. People of diverse realms, hearing of this meeting between the hallowed dead and living human beings, became highly delighted. That man who duly listens to this narrative meets with everything that is dear to him. Indeed, he obtains all agreeable objects both here and hereafter. That man of learning and science, that foremost of righteous persons, who recites this narrative for the hearing of others acquires great fame here and an auspicious end hereafter, as also a union with kinsmen and all desirable objects. Such a man has not to undergo painful labour for his sustenance, and meets with all sorts of auspicious objects in life. Even these are the rewards reaped by a person who, endued with devotion to Vedic studies and with penances, recites this narrative in the hearing of others. Those persons who possessed of good conduct, devoted to self-restraint, cleansed of all sins by the gifts they make, endued with sincerity, having tranquil souls, freed from falsehood and the desire of injuring others, adorned with faith, belief in the scriptures, and intelligence, listen to this wonderful parvan, surely attain to the highest goal hereafter."

Section 34

"Sauti said, 'Hearing this story of the re-appearance and departure of his forefathers, king Janamejaya of great intelligence became highly pleased. Filled with joy, he once more questioned Vaisampayana on the subject of the reappearance of dead men, saying,--"How is it possible for persons whose bodies have been destroyed to re-appear in those very forms?" Thus asked, that foremost of regenerate persons, viz., the disciple of Vyasa, that first of speakers, possessed of great energy, thus answered Janamejaya.

"Vaisampayana said, 'This is certain, viz., that acts are never destroyed (without their consequences being enjoyed or endured). Bodies, O king, are born of acts; so also are features. The great primal elements are eternal (indestructible) in consequence of the union with them of the Lord of all beings. They exist with what is eternal. Accordingly, they have no destruction when the non-eternal are destroyed. Acts done without exertion are true and foremost, and bear real fruit. The soul, united however with such acts as require exertion for their accomplishment, enjoys pleasure and pain. Though united so (that is, with pleasure and pain), yet it is a certain inference that the soul is never modified by them, like the reflection of creatures in a mirror. It is never destroyed. As long as one's acts are not exhausted (by enjoyment or endurance of their fruits good and bad), so long does one regard the body to be oneself. The man, however, whose acts have been exhausted, without regarding the body to be self, takes the self to be something otherwise. Diverse existent objects (such as the primal elements and the senses, etc.) attaining to a body, become united as one. To men of knowledge who understand the difference (between the body and self), those very objects become eternal. In the Horse-sacrifice, this Sruti is heard in the matter of the slaying of the horse. Those which are the certain possessions of embodied creatures, viz., their life-breaths (and the senses, etc.), exist eternally even when they are borne to the other world. I shall tell thee what is beneficial, if it be agreeable to thee, O king. Thou hast, while employed in thy sacrifices, heard of the paths of the deities. When preparations were made for any sacrifice of thine, the deities became beneficially inclined to thee. When indeed, the deities were thus disposed and came to thy sacrifices, they were lords in the matter of the passage (from this to the next world) of the animals slain. For this reason, the eternal ones (viz., Jivas), by adoring the deities in sacrifices, succeed in attaining to excellent goals. When the five primal elements are eternal, when the soul also is eternal, he called Purusha (viz., the soul invested with case) is equally so. When such is the case, he who beholds a creature as disposed to take diverse forms, is regarded as having an erroneous understanding. He who indulges in too much grief at separation is, I think, a foolish person. He who sees evil in separation should abandon union. By standing aloof, no unions are formed, and sorrow is cast off, for sorrow in the world is born of separation. Only he who understands the distinction between body and self, and not another, becomes freed from the erroneous conviction. He that knows the other (viz., self) attains to the highest understanding and becomes freed from error. As regards creatures. they appear from an invisible state, and once more disappear into invisibleness. I do not know him. He also does not know me. As regards myself, renunciation is not yet mine. He that is not possessed of puissance enjoys or endures the fruits of all his acts in those too dies in which he does them. If the act be a mental one, its consequences are enjoyed or endured mentally; if it be done with the body, its consequences are to be enjoyed or endured in the body.'"

Footnotes

52:1 Nilakantha explains that anayasakritani karma implies the religion of Nivritti, for the religion of Pravritti consists of acts that require ayasa or exertion for their accomplishment. The religion of Nivritti or abstention from acts is said hereto be true and superior, and productive of real fruit, in the form, that is, of Emancipation. The soul, however, in the generality of cases, united with ebhih, by which is meant ayasa-kritam karma, that is, the acts done in pursuance of the religion of Pravritti, becomes embodied and, therefore, enjoys happiness or endures misery as the case may be.

52:2 The sense seems to be this--when a creature stands before a mirror, its image is formed in the mirror; such reflection, however, never affects the mirror in the least, for when the object leaves the vicinity of the mirror, the image or reflection vanishes away. The soul is like the mirror. Pleasure and pain are like reflections in it. They come and go away without the soul being at all modified by them in anyway. Pleasure and pain are destructible, but not so the soul.

53:1 The ordinary man thinks this conglomeration of diverse objects to be his self. The man of wisdom who has exhausted his acts does not think so. He is freed from the obligation of taking a body.

53:2 The sense probably is this. En the case of ordinary men, the component parts of the body dissolve away, while Yogins can keep such parts from dissolution as long as they like.

53:3 The sense is, the deities bear away to the next world the animals slain in sacrifices Through the bodies of such animals are apparently destroyed, yet their life-breaths and senses continue to exist.

53:4 The sense is that as wives etc., when lost, are sources of sorrow, wise men should abstain from contracting such relations. They might then be free from sorrow.

53:5 Paraparajnah is one that understands the distinction between body and sell. Apara is, therefore, one that is not possessed of such knowledge; hence, as Nilakantha explains, it implies one who has not attained to Jnana nishtha. What is said in the second line is that he that adores saguna Brahma, succeeds afterwards, through such adoration, in reaching to nirguna Brahma.

53:6 The sense seems to be this: we spring from the unmanifest and disappear once more in the unmanifest. The Bengal texts read the first line incorrectly. It is adarsanalapatitah. The second line is unintelligible. Naham tam vedini is taken by Nilakantha as implying 'I do not know him,' i.e., him that is Emancipate. Asau cha no vetti mam is explained as a due to karanabhat. p. 54 But who is asau? 'I have no renunciation,' or 'renunciation is not yet mine,' implies that Emancipation, which directly flows from renunciation, is not mine.

Section 35

"Vaisampayana said, 'King Dhritarashtra had never beheld his own sons. Obtaining eye-sight through the grace of the Rishi, he beheld, for the first time, O perpetuator of Kuru's race, those children of his that were very like his own self. That foremost of men, viz., the Kuru monarch, had learnt all the duties of kings, as also the Vedas and the Upanishadas, and had acquired certitude of understanding (from the same source). Vidura of great wisdom attained to high success through the power of his penances. Dhritarashtra also attained to great success in consequence of having met the ascetic Vyasa.'

"Janamejaya said, 'If Vyasa, disposed to grant me a boon, kindly show me my sire in that form which he had, clad as he used to be clad, and as old as he was when he departed from this world, I may then believe all that thou hast told me. Such a sight will be most agreeable to me. Indeed, I shall regard myself crowned with success. I shall have gained a certainty of conclusion. O, let my wish be crowned with fruition through the grace of that foremost of Rishis.'

"Sauti said,--'After king Janamejaya had said these words, Vyasa of great energy and intelligence showed his grace and brought Parikshit (from the other world). King Janamejaya beheld his royal father, possessed of great beauty, brought down from Heaven, in the same form that he had and of the same age as he was (at the time of leaving this world). The high-souled Samika also, and his son Sringin, were similarly brought there. All the counsellors and ministers of the king beheld them. King Janamejaya. performing the final bath in his sacrifice, became highly glad. He poured the sacred water on his father, even as he caused it to be poured on himself. Having undergone the final bath, the king addressed the regenerate Astika who had sprung from the race of the Yayavaras and who was the son of Jaratkaru, and said these words,--'O Astika, this sacrifice of mine is fraught with many wonderful incidents, since this my sire has been seen by me--he who has dispelled all my sorrows.'

"Astika said, 'The performer of that sacrifice in which the ancient Rishi, the Island-born Vyasa, that vast receptacle of penances, is present, is sure, O foremost one of Kuru's race, to conquer both the worlds. O son of the Pandavas, thou hast heard a wonderful history. The snakes have been consumed into ashes and have followed the footsteps of thy sire. Through thy truthfulness, O monarch, Takshaka has with difficulty escaped a painful fate. The Rishis have all been worshipped. Thou hast seen also the end that has been attained by thy high-souled sire. Having heard this sin-cleansing history thou hast achieved abundant merit. The knots of thy heart have been untied through sight of this foremost of person. They that are the supporters of the wings of Righteousness, they that are of good conduct and excellent disposition, they at sight of whom sins become attenuated,--we should all bow to them.'

"Sauti continued, 'Having heard this from that foremost of regenerate ones, King Janamejaya worshipped that Rishi, repeatedly honouring him in every way. Conversant with all duties he then asked the Rishi Vaisampayana of unfading glory about the sequel, O best of ascetics, of king Dhritarashtra's residence in the woods.'"

Footnotes

54:1 What is stated here is that if a man does an act that is bad, its consequences he will have to endure in a human body. The same with regard to rewards. By doing a meritorious act in one's human form, one will enjoy its good consequences in one's human body. So acts done mentally affect the mind and those done with the body affect the body.

It should be noted that the whole of the above translation is offered tentatively. A verbal rendering has been attempted. The chain of reasoning is not at all clear. The commentator has done much to elucidate the sense, but the original obscurities have scarcely been removed.

Section 36

"Janamejaya said, 'Having seen his sons and grandsons with all their friends and followers, what, indeed, did that ruler of men, viz., Dhritarashtra, and king Yudhishthira also, do?'

"Vaisampayana said, 'Beholding that exceedingly wonderful sight, viz., the re-appearance of his children, the royal sage, Dhritarashtra, became divested of his grief and returned (from the banks of the Bhagirathi) to his retreat. The common people and all the great Rishis, dismissed by Dhritarashtra, returned to the places they respectively wished. The high-souled Pandavas, accompanied by their wives, and with a small retinue, went to the retreat of the high-souled monarch. Then Satyavati's son, who was honoured by regenerate Rishis and all other persons, arrived at the retreat, addressed Dhritarashtra, saying,--'O mighty-armed Dhritarashtra. O son of Kuru's race, listen to what I say. Thou hast heard diverse discourses from Rishis of great knowledge and sacred deeds, of wealth of penances and excellence of blood, of conversance with the Vedas and their branches, of piety and years, and of great eloquence. Do not set thy mind again on sorrow. He that is possessed of wisdom is never agitated at ill luck. Thou hast also heard the mysteries of the deities from Narada of celestial form. Thy children have all attained, through observance of Kshatriya practices, to that auspicious goal which is sanctified by weapons. Thou hast seen how they move about at will in great happiness. This Yudhishthira of great intelligence is awaiting thy permission, with all his brothers and wives and kinsmen. Do thou dismiss him. Let him go back to his kingdom and rule it. They have passed more than a month in thus residing in the woods. The station of sovereignty should always be well guarded. O king, O thou of Kuru's race, thy kingdom has many foes.' Thus addressed by Vyasa of incomparable energy, the Kuru king, well-versed in words, summoned Yudhishthira and said unto him,--'O Ajatasatru, blessings on thee! Do thou listen to me, with all thy brothers. Through thy grace, O king, grief no longer stands in my way. I am living as happily, O son, with thee here as if I were in the city called after the elephant. With thee as my protector, O learned one, I am enjoying all agreeable objects. I have obtained from thee all those services which a son renders to his sire. I am highly gratified with thee. I have not the least dissatisfaction with thee, O mighty-armed one. Go now, O son, without tarrying here any longer. Meeting with thee, my penances are being slackened. This my body, endued with penances, I have been able to sustain only in consequence of my meeting with thee. These two mothers of thine, subsisting now upon fallen leaves of trees, and observing vows similar to mine, will not live long. Duryodhana and others, who have become denizens of the other world, have been seen by us, through the puissance of Vyasa's penances and through (the merit of) this my meeting with thee. O sinless one, the purpose of my life has been attained. I now wish to set myself to the practice of the austerest of penances. It behoveth thee to grant me permission. On thee now the obsequial cake, the fame and achievements, and the race of our ancestors, rest. O mighty-armed one, do thou then depart either tomorrow or this very day. Do not tarry, O son. O chief of Bharata's race, thou hast repeatedly heard what the duties are of kings. I do not see what more I can say unto thee. I have no longer any need with thee, O thou of great puissance.'

"Vaisampayana continued, 'Unto the (old) monarch who said so, king

Yudhishthira replied,--'O thou that art conversant with every rule of righteousness, it behoveth thee, not to cast me off in this way. I am guilty of no fault. Let all my brothers and followers depart as they like. With steadfast vows I shall wait upon thee and upon these two mothers of mine.' Unto him Gandhari then said,--'O son, let it not be so. Listen, the race of Kuru is now dependant on thee. The obsequial cake also of my father-in-law depends on thee. Depart then, O son. We have been sufficiently honoured and served by thee. Thou shouldst do what the king says. Indeed, O son, thou shouldst obey the behests of thy sire.'

"Vaisampayana continued,--'Thus addressed by Gandhari, King Yudhishthira, rubbing his eyes which were bathed in tears of affection, said these words of lament. 'The king casts me off, as also Gandhari of great fame. My heart, however, is bound to thee. How shall I, filled as I am with grief, leave thee? I do not, however, at the same time, venture to obstruct thy penances, O righteous lady. There is nothing higher than penances. It is by penances that one attains to the Supreme. O queen, my heart no longer turns as of old towards kingdom. My mind is wholly set upon penances now. The whole Earth is empty now. O auspicious lady, she does not please me any longer. Our kinsmen have been reduced in number. Our strength is no longer what it was before. The Panchalas have been wholly exterminated. They exist in name only. O auspicious lady, I do not behold any one that may assist as their re-establishment and growth. All of them have been consumed to ashes by Drona on the field of battle. Those that remained were slain by Drona's son at night. The Chedis and the Matsyas, who were our friends, no longer exist. Only the tribes of the Vrishnis are all that remain, Vasudeva having upheld them. Beholding only the Vrishnis I wish to live. My desire of life, however, is due to my wish of acquiring merit and not wealth or enjoyment. Do thou cast auspicious looks upon us all. To obtain thy sight will be difficult for us. The king will commence to practise the most austere and unbearable of penances.' Hearing these words, that lord of battle, the mighty-armed Sahadeva, with eyes bathed in tears, addressed Yudhishthira, saying,--'O chief of Bharata's race, I dare not leave my mother. Do thou return to the capital soon. I shall practise penances, O puissant one. Even here I shall emaciate my body by penances, engaged in serving the feet of the king and of these my mothers.' Unto that mighty-armed hero, Kunti, after an embrace, said--'Depart, O son. Do not say so. Do my bidding. Do all of you go hence. Let peace be yours. Ye sons, let happiness be yours. By your stay here, our penances will be obstructed. Bound by the ties of my affection for thee, I shall fall off from my high penances. Therefore, O son, leave us. Short is the period that we have of life, O thou of great puissance.' By these and diverse other speeches of Kunti, the minds of Sahadeva and king Yudhishthira were composed. Those foremost ones of Kuru's race, having received the permission of their mother as also of the (old) monarch, saluted the latter and began to take his leave.'

"Yudhishthira said, 'Gladdened by auspicious blessings, we shall return to the capital. Indeed, O king, having received thy permission, we shall leave this retreat, freed from every sin.' Thus addressed by the high-souled king Yudhishthira the just, that royal sage, viz., Dhritarashtra, blessed Yudhishthira and gave him permission. The king comforted Bhima, that foremost of all persons endued with great strength. Endued with great energy and great intelligence, Bhima showed his submissiveness to the king. Embracing Arjuna and clasping those foremost of men, viz., the twins also, and blessing them repeatedly, the Kuru king gave them permission to depart. They worshipped the feet of Gandhari and received her blessings also. Their mother Kunti then smelt their heads, and dismissed them. They then circumambulated the king like calves, when prevented from sucking their dams. Indeed, they repeatedly walked round him, looking steadfastly at him. Then all the ladies of the Kaurava household, headed by Draupadi, worshipped their father-in-law according to the rites laid down in the scriptures, and took his leave. Gandhari and Kunti embraced each of them, and blessing them bade them go. Their mothers-in-law instructed them as to how they should conduct themselves. Obtaining leave, they then departed, with their husbands. Then loud sounds were heard, uttered by the charioteers that said,--'Yoke, yoke,'--as also of camels that grunted aloud and of steeds that neighed briskly. King Yudhishthira, with his wives and troops and all his kinsmen, set out for Hastinapura."'

Footnotes

56:1 The Bengal reading manah is incorrect. It should be punah.

57:1 Nripam pradakshinam chakru is the construction. Nivarana has snanapanat understood after it.

*****

Naradagamana Parva

Section 37

"Vaisampayana said, 'After two years had elapsed from the date of the return of the Pandavas (from the retreat of their sire), the celestial Rishi, Narada, O king, came to Yudhishthira. The mighty-armed Kuru king, that foremost of speakers, viz., Yudhishthira, having duly worshipped him, caused him to take a seat. After the Rishi had rested awhile, the king asked him, saying,--'It is after a long time that I behold thy holy self arrived at my court. Art thou in peace and happiness, O learned Brahmana? What are those countries which thou hast passed through? What shall I do to thee? Do thou tell me. Thou art the foremost of regenerate ones, and thou art our highest refuge.'

"Narada said, 'I have not seen thee for a long while. Hence it is that I have come to thee from my ascetic retreat. I have seen many sacred waters, and the sacred stream Ganga also, O king.'

"Yudhishthira said, 'People dwelling on the banks of Ganga report that the high-souled Dhritarashtra is practising the austerest of penances. Hast thou seen him there? Is that perpetuator of Kuru's race in peace? Are Gandhari and Pritha, and the Suta's son Sanjaya also, in peace? How, indeed, is it faring with that royal sire of mine? I desire to hear this, O holy one, if thou hast seen the king (and knowest of his condition).'

"Narada said, 'Listen, O king, with calmness to me as I tell thee what I have heard and seen in that ascetic retreat. After thy return from Kurukshetra, O delighter of the Kurus, thy sire, O king, proceeded towards Gangadwara. That intelligent monarch took with him his (sacred) fire, Gandhari and his daughter-in-law Kunti, as also Sanjaya of the Suta caste, and all the Yajakas. Possessed of wealth of penances, thy sire set himself to the practice of severe austerities. He held pebbles of stone in his mouth and had air alone for his subsistence, and abstained altogether from speech. Engaged in severe penances, he was worshipped by all the ascetics in the woods. In six months the king was reduced only to a skeleton. Gandhari subsisted on water alone, while Kunti took a little every sixth day. The sacred fire, O monarch, (belonging to the Kuru king) was duly worshipped by the sacrificing assistants that were with him, with libations of clarified butter poured on it. They did this whether the king saw the rite or not. The king had no fixed habitation. He became a wanderer through those woods. The two queens, as also Sanjaya, followed him. Sanjaya acted as the guide on even and uneven land. The faultless Pritha, O king, became the eye of Gandhari. One day, that best of kings proceeded to a spot on the margin of Ganga. He then bathed in the sacred stream and finishing his ablutions turned his face towards his retreat. The wind rose high. A fierce forest-conflagration set in. It began to burn that forest all around. When the herds of animals were being burnt all around, as also the snakes that inhabited that region, herds of wild boars began to take themselves to the nearest marshes and waters. When that forest was thus afflicted on all sides and such distress came upon all the living creatures residing there, the king, who had taken no food, was incapable of moving or exerting himself at all. Thy two mothers also, exceedingly emaciated, were unable to move. The king, seeing the conflagration approach him from all sides, addressed the Suta Sanjaya, that foremost of skilful charioteers, saying,--'Go, O Sanjaya, to such a place where the fire may not burn thee. As regards ourselves, we shall suffer our bodies to be destroyed by this fire and attain to the highest goal.' Unto him, Sanjaya, that foremost of speakers, said,--'O king, this death, brought on by a fire that is not sacred, will prove calamitous to thee. I do not, however, see any means by which thou canst escape from this conflagration. That which should next be done should be indicated by thee.' Thus addressed by Sanjaya the king once more said,--'This death cannot be calamitous to us, for we have left our home of our own accord. Water, fire, wind, and abstention from food, (as means of death), are laudable for ascetics. Do thou, therefore, leave us, O Sanjaya, without any delay. Having said these words to Sanjaya, the king concentrated his mind. Facing the east, he sat down, with Gandhari and Kunti. Beholding him in that attitude, Sanjaya walked round him. Endued with intelligence, Sanjaya said,--'Do thou concentrate thy soul, O puissant one.' The son of a Rishi, and himself possessed of great wisdom, the king acted as he was told. Restraining all the senses, he remained like a post of wood. The highly blessed Gandhari, and thy mother Pritha too, remained in the same attitude. Then thy royal sire was overtaken by the forest-conflagration. Sanjaya, his minister, succeeded in escaping from that conflagration. I saw him on the banks of Ganga in the midst of ascetics. Endued with great energy and great intelligence, he bade them farewell and then started for the mountains of Himavat. Even thus the high-souled Kuru king met with his death, and it was even thus that Gandhari and Kunti, thy two mothers, also met with death, O monarch. In course of my wanderings at will, I saw the bodies of that king and those two queens, O Bharata. Many ascetics came to that retreat, having heard of the end of king Dhritarashtra. They did not at all grieve for that end of theirs. There, O best of men, I heard all the details of how the king and the two queens, O son of Pandu, had been burnt. O king of kings, thou shouldst not grieve for him. The monarch, of his own will, as also Gandhari and thy mother, obtained that contact with fire.'

"Vaisampayana continued,--'Hearing of the exit of Dhritarashtra from this world, the high-souled Pandavas all gave way to great grief. Loud sounds or wailing were heard within the inner apartments of the palace. The citizens also, hearing of the end of the old king, uttered loud lamentations. 'O fie! cried king Yudhishthira in great agony, raising his arms aloft. Thinking of his mother, he wept like a child. All his brothers too, headed by Bhimasena, did the same. Hearing that Pritha had met with such a fate, the ladies of the royal household tittered loud lamentations of grief. All the people grieved upon hearing that the old king, who had become childless, had been burnt to death and that the helpless Gandhari too had shared his fate. When those sounds of wailing ceased for a while, king Yudhishthira the just, stopping his tears by summoning all his patience, said these words."'

Footnotes

59:1 Vikarshanam is emaciation of the body by abstention from all food.

Section 38

"Yudhishthira said, 'When such a fate overtook that high-souled monarch who was engaged in austere penances, notwithstanding the fact of his having such kinsmen as ourselves all alive, it seems to me, O regenerate one, that the end of human beings is difficult to guess. Alas, who would have thought that the son of Vichitraviryya would thus be burnt to death. He had a hundred sons each endued with mighty arms and possessed of great prosperity. The king himself had the strength of ten thousand elephants. Alas, even he has been burnt to death in a forest-conflagration! Alas, he who had formerly been fanned with palm leaves by the fair hands of beautiful women was fanned by vultures with their wings after he had been burnt to death in a forest-conflagration! He who was formerly roused from sleep every morning by bands of Sutas and Magadhas had to sleep on the bare ground through the acts of my sinful self. I do not grieve for the famous Gandhari who had been deprived of all her children. Observing the same vows as her husband, she has attained to those very regions which have become his. I grieve, however, for Pritha who, abandoning the blazing prosperity of her sons, became desirous of residing in the woods. Fie on this sovereignty of ours, fie on our prowess, fie on the practices of Kshatriyas! Though alive, we are really dead! O foremost of superior Brahmanas, the course of Time is very subtle and difficult to understand, inasmuch as Kunti, abandoning sovereignty, became desirous of taking up her abode in the forest. How is it that she who was the mother of Yudhishthira, of Bhima, of Vijaya, was burnt to deathlike a helpless creature. Thinking of this I become stupefied. In vain was the deity of fire gratified at Khandava by Arjuna. Ingrate that he is, forgetting that service he has burnt to death the mother of his benefactor! Alas, how could that deity burn the mother of Arjuna. Putting on the guise of a Brahmana, he had formerly come to Arjuna for soliciting a favour. Fie on the deity of fire! Fie on the celebrated success of Partha's shafts! This is another incident, O holy one, that appears to me to be productive of greater misery, for that lord of Earth met with death by union with a fire that was not sacred. How could such a death overtake that royal sage of Kuru's race who, after having ruled the whole Earth, was engaged in the practice of penances. In that great forest there were fires that had been sanctified with mantras. Alas, my father has made his exit from this world, coming in contact with an unsanctified fire! I suppose that Pritha, emaciated and reduced to a form in which all her nerves became visible, must have trembled in fear and cried aloud, saying,--O son Yudhishthira, and awaited the terrible approach of the conflagration. She must have also said,--O Bhima, rescue me from this danger--when she, my mother, was surrounded on all sides by that terrible conflagration. Among all her sons, Sahadeva, was her darling. Alas, that heroic son of Madravati did not rescue her.' Hearing these lamentations of the king, those persons that were present there began to weep, embracing each other. In fact, the five sons of Pandu were so stricken with grief that they resembled living creatures at the time of the dissolution of the universe. The sound of lamentations uttered by those weeping heroes, filling the spacious chambers of the palace, escaped therefrom and penetrated the very welkin."'

Section 39

"Narada said, 'The king has not been burnt to death by an unsanctified fire. I have heard this there. I tell thee, O Bharata, such has not been the fate of Vichitraviryya. It has been heard by us that when the old king endued with great intelligence and subsisting on air alone entered the woods (after his return from Gangadwara), he caused his sacrificial fires to be duly ignited. Having performed his sacred rites therewith, he abandoned them all. Then the Yajaka Brahmanas he had with him cast off those fires in a solitary part of the woods and went away as they liked on other errands, O foremost one of Bharata's race. The fire thus cast off grew in the woods. It then produced a general conflagration in the forest. Even this is what I have heard from the ascetics dwelling on the banks of Ganga. United with that (sacred) fire of his own, O chief of the Bharatas, the king, as I have already said unto thee, met with death on the banks of Ganga. O sinless one, this is what the ascetics have told me,--those, viz., whom I saw on the banks of the sacred Bhagirathi, O Yudhishthira. Thus O lord of Earth, king Dhritarashtra, coming into contact with his own sacred fire, departed from this world and attained to that high goal that has been his. Through service rendered by her to her seniors, thy mother, O lord of men, has attained to very great success. There is not the slightest doubt of this. It behoveth thee, O king of kings, to now discharge the rites of water to their honour, with all thy brothers. Let, therefore, the necessary steps be taken towards that end.'

"Vaisampayana continued,--'Then that lord of Earth, that foremost of men, that upholder of the burthens of the Pandavas, went out, accompanied by all his brothers as well as the ladies of his household. The inhabitants of the city as also those of the provinces, impelled by their loyalty, also went out. They all proceeded towards the banks of Ganga, every one clad in only single peace of raiment. Then all those foremost of men, having plunged into the stream, placed Yuyutsu at their head, and began to offer oblations of water unto the high-souled king. And they also gave similar oblations unto Gandhari and Pritha, naming each separately and mentioning their families. Having finished those rites that cleanse the living, they came back but without entering their capital took up their residence outside of it. They also despatched a number of trusted people well conversant with the ordinances relating to the cremation of the dead, to Gangadwara where the old king had been burnt to death. The king, having rewarded those men beforehand, commanded them to accomplish those rites of cremation which the bodies of Dhritarashtra and Gandhari and Kunti still awaited. On twelfth day, the king, properly purified, duly performed the Sraddhas of his deceased relations, which were characterised by gifts in abundance. Referring to Dhritarashtra, Yudhishthira made many gifts of gold and silver, of kine and costly beds. Uttering the names of Gandhari and Pritha, the king, endued with great energy, made many excellent gifts. Every man received what thing he wished and as much of it as he wished. Beds and food, and cars and conveyances, and jewels and gems, and other wealth were given away in profusion. Indeed, the king referring to his two mothers, gave away cars and conveyances, robes and coverlets, various kinds of food, and female slaves adorned with diverse ornaments. Having thus made many kinds of gifts in profusion, that lord of Earth then entered his capital called after the elephant. Those men who had gone to the banks of Ganga at the command of the king, having disposed of (by cremation) the remains of the king and two queens, returned to the city. Having duly honoured those remains with garlands and scents of diverse kinds and disposed of them, they informed Yudhishthira of the accomplishment of their task. The great Rishi Narada, having comforted king Yudhishthira of righteous soul, went away to where he liked. Even thus did king Dhritarashtra make his exit from this world after having passed three years in the forest and ten and five years in the city. Having lost all his children in battle, he had many gifts in honour of his kinsmen, relatives, and friends, his brethren and own people. King Yudhishthira after the death of his uncle, became very cheerless. Deprived of his kinsmen and relatives, he somehow bore the burthen of sovereignty.

One should listen with rapt attention to this Asramavasika Parvan, and having heard it recited, one should feed Brahmanas with Habishya, honouring them with scents and garlands."'

Footnotes

62:1 The verb anvacat from root sas can govern two objectives. Here the two objectives are purushan and krityani.

*****

Mausala Parva

Section 1
Section 2
Section 3
Section 4
Section 5
Section 6
Section 7
Section 8

Section 1

Om! Having bowed down unto Narayana, and to Nara, the foremost of men, as also to the goddess Sarasvati, should the word "Jaya" be uttered.

Vaishampayana said: "When the thirty-sixth year (after the battle) was reached, the delighter of the Kurus, Yudhishthira, beheld many unusual portents. Winds, dry and strong, and showering gravels, blew from every side. Birds began to wheel, making circles from right to left. The great rivers ran in opposite directions. The horizon on every side seemed to be always covered with fog. Meteors, showering (blazing) coals, fell on the Earth from the sky. The Sun's disc, O king, seemed to be always covered with dust. At its rise, the great luminary of day was shorn of splendour and seemed to be crossed by headless trunks (of human beings). Fierce circles of light were seen every day around both the Sun and the Moon. These circles showed three hues. Their edges seemed to be black and rough and ashy-red in colour. These and many other omens, foreshadowing fear and danger, were seen, O king, and filled the hearts of men with anxiety. A little while after, the Kuru king Yudhishthira heard of the wholesale carnage of the Vrishnis in consequence of the iron bolt. The son of Pandu, hearing that only Vasudeva and Rama had escaped with life, summoned his brothers and took counsel with them as to what they should do. Meeting with one another, they became greatly distressed upon hearing that the Vrishnis had met with destruction through the Brahmana's rod of chastisement. The death of Vasudeva, like the drying up of the ocean, those heroes could not believe. In fact the destruction of the wielder of Saranga was incredible to them. Informed of the incident about the iron bolt, the Pandavas became filled with grief and sorrow. In fact, they sat down, utterly cheerless and penetrated with blank despair."

Janamejaya said: "Indeed, O holy one, how was it that the Andhakas along with Vrishnis, and those great car-warriors, the Bhojas, met with destruction in the very sight of Vasudeva?"

Vaishampayana continued: "When the thirty-sixth year was reached (after the great battle) a great calamity overtook the Vrishnis. Impelled by Time, they all met with destruction in consequence of the iron bolt."

Janamejaya said: "Cursed by whom did those heroes, the Vrishnis, the Andhakas, and the Bhojas, met with destruction? O foremost regenerate persons, do thou tell me this in detail.

Vaishampayana continued: "One day, the Vrishni heroes numbering Sarana amongst them, saw Vishvamitra and Kanwa and Narada arrived at Dwaraka. Afflicted by the rod of chastisement wielded by the deities, those heroes, causing Samva to be disguised like a woman, approached those ascetics and said, ‘This one is the wife of Vabhru of immeasurable energy who is desirous of having a son. Ye Rishis, do you know for certain what this one will bring forth?’

"Hear now, O king, what those ascetics, attempted to be thus deceived, said: ‘This heir of Vasudeva, by name Samva, will bring forth a fierce iron bolt for the destruction of the Vrishnis and the Andhakas. Ye wicked and cruel ones, intoxicated with pride, through that iron bolt ye will become the exterminators of your race with the exception of Rama and Janarddana. The blessed hero armed with the plough will enter the ocean, casting off his body, while a hunter of the name of Jara will pierce the high-souled Krishna while lying on the ground.’

"Endeavoured to be deceived by those wicked ones, those ascetics, with eyes red in wrath, looked at each other and uttered those words. Having said so they then proceeded to see Keshava. The slayer of Madhu, informed of what had taken place, summoned all the Vrishnis and told them of it. Possessed of great intelligence and fully acquainted with what the end of his race would be, he simply said that that which was destined would surely happen. Hrishikesa having said so, entered his mansion. The Lord of the universe did not wish to ordain otherwise. When the next day came, Samva actually brought forth an iron bolt through which all the individuals in the race of the Vrishnis and the Andhakas became consumed into ashes. Indeed, for the destruction of the Vrishnis and the Andhakas, Samva brought forth, through that curse, a fierce iron bolt that looked like a gigantic messenger of death. The fact was duly reported to the king. In great distress of mind, the king (Ugrasena) caused that iron bolt to be reduced into fine powder. Men were employed, O king, to cast that powder into the sea. At the command of Ahuka, of Janarddana, of Rama, and of the high-souled Vabhru, it was, again, proclaimed throughout the city that from that day, among all the Vrishnis and the Andhakas no one should manufacture wines and intoxicating spirits of any kind, and that whoever would secretly manufacture wines and spirits should be impaled alive with all his kinsmen. Through fear of the king, and knowing that it was the command of Rama also of unimpeachable deeds, all the citizens bound themselves by a rule and abstained from manufacturing wines and spirits."

*****

Section 2

Vaishampayana said: "While the Vrishnis and the Andhakas were thus endeavouring (to avoid the impending calamity), the embodied form of Time (death) every day wandered about their houses. He looked like a man of terrible and fierce aspect. Of bald head, he was black and of tawny complexion. Sometimes he was seen by the Vrishnis as he peered into their houses. The mighty bowmen among the Vrishnis shot hundreds and thousands of shafts at him, but none of these succeeded in piercing him, for he was none else than the Destroyer of all creatures. Day by day strong winds blew, and many were the evil omens that arose, awful and foreboding the destruction of the Vrishnis and the Andhakas. The streets swarmed with rats and mice. Earthen pots showed cracks or broke from no apparent cause. At night, the rats and mice ate away the hair and nails of slumbering men. Sarikas chirped, sitting within the houses of the Vrishnis. The noise made by those birds ceased not for even a short while by day or by night. The Sarashas were heard to imitate the hooting of the owl, and goats imitated the cries, O Bharata, of jackals. Many birds appeared, impelled by Death, that were pale of complexion but that had legs red of hue. Pigeons were seen to always disport in the houses of the Vrishnis. Asses were born of kine, and elephants of mules. Cats were born of bitches, and mouse of the mongoose. The Vrishnis, committing sinful acts, were not seen to feel any shame. They showed disregard for Brahmanas and the Pitris and the deities, They insulted and humiliated their preceptors and seniors. Only Rama and Janardana acted differently. Wives deceived their husbands, and husbands deceived their wives. Fires, when ignited, cast their flames towards the left. Sometimes they threw out flames whose splendour was blue and red. The Sun, whether when rising or setting over the city, seemed to be surrounded by headless trunks of human form. In cook rooms, upon food that was clean and well-boiled, were seen, when it was served out for eating, innumerable worms of diverse kinds. When Brahmanas, receiving gifts, blessed the day or the hour (fixed for this or that undertaking) or when high-souled men were engaged in silent recitations, the heavy tread was heard of innumerable men running about, but no one could be seen to whom the sound of such tread could be ascribed. The constellations were repeatedly seen to be struck by the planets. None amongst the Yadavas could, however, obtain a sight of the constellation of his birth. When the Panchajanya was blown in their houses, asses of dissonant and awful voice brayed aloud from every direction. "Beholding these signs that indicated the perverse course of Time, and seeing that the day of the new moon coincided with the thirteenth (and the fourteenth) lunation, Hrishikesa, summoning the Yadavas, said unto them these words: ‘The fourteenth lunation has been made the fifteenth by Rahu once more. Such a day had happened at the time of the great battle of the Bharatas. It has once more appeared, it seems, for our destruction.’ "The slayer of Keshi, Janardana, thinking upon the omens that Time showed, understood that the thirty-sixth year had come, and that what Gandhari, burning with grief on account of the death of her sons, and deprived of all her kinsmen, had said was about to transpire. ‘The present is exactly similar to that time when Yudhishthira noted at such awful omens when the two armies had been arrayed in order of battle.’ Vasudeva, having said so, endeavoured to bring about those occurrences which would make Gandhari’s words true. That chastiser of foes commanded the Vrishnis to make a pilgrimage to some sacred water. The messengers forthwith proclaimed at the command of Keshava that the Vrishnis should make a journey to the sea-coast for bathing in the sacred waters of the ocean."

*****

Section 3

Vaishampayana said: "At that time the Vrishni ladies dreamed every night that a woman of black complexion and white teeth, entering their abodes, laughed aloud and ran through Dvaraka, snatching from them the auspicious threads in their wrists. The men dreamt that terrible vultures, entering their houses and fire-chambers, gorged themselves on their bodies. Their ornaments and umbrellas and standards and armour were seen to be taken away by terrible Rakshasas. In the very sight of the Vrishnis, the discus of Krishna, given by Agni, made of iron and having its nave composed of hardest adamant, ascended into the firmament. In the very sight of Daruka, the excellent car of Vasudeva, of solar effulgence, and properly equipped, was taken away by the horses yoked unto it. Those foremost of steeds, numbering four, (Saivya, Sugriva, Meghapushpa and Valahaka), and endued with the speed of thought, fled away, dragging the car after them along the surface of the ocean. The two great standards of Krishna's car and Valadeva's car, that with the device of Garuda and that bearing the device of the palmyra, which were reverently worshipped by those two heroes, were taken away by Apsaras who, day and night, called upon the Vrishnis and the Andhakas to set out on a pilgrimage to some sacred water. When these omens were seen and heard, those foremost of men, the mighty car-warriors of the Vrishnis and the Andhakas, became desirous of setting out, with their whole families, on a pilgrimage to some sacred water. They prepared diverse kinds of viands and edibles and diverse kinds of wines and meat. The troops of the Vrishnis and the Andhakas, blazing with beauty and endued with fierce energy, then set out from the city on cars and steeds and elephants. The Yadavas, then, with their wives, proceeded to Prabhasa and took up their residence there, each in the (temporary) habitation that was assigned to him, and all having an abundance of provisions consisting of edibles and drink.

"Hearing that they had taken up their abode on the sea-coast, Uddhava, the wisest of men, who was, besides, well-versed in Yoga, proceeded there and took his leave (for departing). Krishna, with joined hands, saluted Uddhava, and seeing him bent on departing (from the world) and knowing that the destructions of the Vrishnis was at hand, did not feel any disposition to prevent him. The mighty car-warriors among the Vrishnis and the Andhakas, whose hour had come, then saw Uddhava proceed on his great journey, filling the whole welkin with his splendour. The Vrishnis, mixing with wine the food that had been cooked for high-souled Brahmanas, gave it away unto monkeys and apes. Those heroes of fierce energy then began their high revels, of which drinking formed the chief feature, at Prabhasa. The entire field echoed with the blare of hundreds of trumpets and abounded with actors and dancers plying their vocations. In the very sight of Krishna, Rama began to drink, with Kritavarma, Yuyudhana and Gada; and Vabhru also did the same. Then Yuyudhana, inebriated with wine, derisively laughing at and insulting Kritavarma in the midst of that assembly, said, ‘What Kshatriya is there who, armed with weapons, will slay men locked in the embraces of sleep and, therefore, already dead? Hence, O son of Hridika, the Yadavas will never tolerate what thou hast done.’ When Yuyudhana had said these words, Pradyumna, that foremost of car-warriors, applauded them, expressing his disregard for the son of Hridika.

"Highly incensed at this, Kritavarma, emphasising his disregard for Satyaki, by pointing to him with his left hand, said these words: ‘Professing thyself to be a hero, how couldst thou so cruelly slay the armless Bhurishrava who, on the field of battle, (gave up all hostile intentions and) sat in praya?’

"Hearing these words of his, Keshava, that slayer of hostile heroes, giving way to wrath, cast an angry glance at Kritavarma. Then Satyaki informed the slayer of Madhu as to how Kritavarma had behaved towards Satrajit for taking away from him the celebrated gem Syamantaka. Hearing the narrative, Satyabhama, giving way to wrath and tears, approached Keshava and sitting on his lap enhanced his anger (for Kritavarma). Then rising up in a rage, Satyaki said, ‘I swear to thee by Truth that I shall soon cause this one to follow in the wake of the five sons of Draupadi, and of Dhrishtadyumna and Shikhandi—they that were slain by this sinful wretch, while they were asleep, with the assistance of Drona’s son. O thou of slender waist, Kritavarma’s period of life and fame have come to their end.’

"Having said these words, Satyaki rushed at Kritavarma and severed his head with a sword in the very sight of Keshava. Yuyudhana, having achieved this feat, began to strike down others there present. Hrishikesa ran to prevent him from doing further mischief. At that time, however, O monarch, the Bhojas and Andhakas, impelled by the perverseness of the hour that had come upon them, all became as one man and surrounded the son of Sini. Janardana of mighty energy, knowing the character of the hour, stood unmoved without giving way to anger at the sight of those heroes rushing in wrath at Satyaki from every side. Urged by fate and inebriated with drink, they began to strike Yuyudhana with the pots from which they had been eating. When the son of Sini was being thus assaulted, Rukmini's son became highly enraged. He rushed forward for rescuing Satyaki who was engaged with the Bhojas and the Andhakas. Endued with might of arms and wealth of energy, those two heroes exerted themselves with great courage. But as the odds were overwhelming, both of them were slain in the very sight of Krishna. The delighter of the Yadus, beholding his own son, and the son of Sini too, slain, took up, in wrath, a handful of the Eraka grass that grew there. That handful of grass became a terrible bolt of iron endued with the energy of the thunderbolt. With it Krishna slew all those that came before him. Then the Andhakas and the Bhojas, the Saineyas and the Vrishnis, urged by Time, struck one another in that fearful mêlée. Indeed, O king, whoever amongst them took up in wrath a few blades of the Eraka grass, these, in his hands, became soon converted into a thunderbolt, O puissant one. Every blade of grass there was seen to be converted into a terrible iron bolt. All this, know, O king, was due to the curse denounced by Brahmanas. He who hurled a blade of grass saw that it pierced through even such things as were utterly impenetrable. In fact, every blade was seen to become a terrible bolt having the force of thunder. Son killed sire, and sire killed son, O Bharata. Inebriated with wine, they rushed and fell upon one another. The Kukuras and the Andhakas met with destruction like insects rushing at a blazing fire. As they were thus being slaughtered, no one among them thought of escaping by fight. Knowing that the hour of destruction had come, the mighty-armed Keshava stood there, eyeing everything. Indeed, the slayer of Madhu stood, raising a bolt of iron formed of a blade of grass. Beholding that Samva was slain, as also Charudeshna and Pradyumna and Aniruddha, Madhava became filled with rage.

Beholding Gada lying dead on the ground, his wrath became enhanced. The wielder of Sarnga and the discus and the mace then exterminated the Vrishnis and the Andhakas. Hear, O king, what that conquerer of hostile towns, Vabhru of mighty energy and Daruka then said to Krishna, ‘O holy one, a very large number of men has been slain by thee. Turn now to where Rama has gone. We wish to go there where he has proceeded.’"

*****

Section 4

Vaishampayana said: "Then Daruka and Keshava and Vabhru left that spot, following in the wake of Rama (for discovering his retreat). They beheld that hero of infinite energy sitting thoughtfully, reclining his back against a tree, in a solitary spot of earth. Finding Rama of great soul, Krishna commanded Daruka, saying, 'Going to the Kurus, inform Partha of this great slaughter of the Yadus. Let Arjuna come here quickly, hearing of the destruction of the Yadavas through the Brahmanas' curse.'

"Thus addressed, Daruka, deprived of his senses by grief, proceeded on a car to the (capital of the) Kurus. After Daruka had gone away, Keshava, seeing Vabhru waiting on him, told him these words: 'Do thou go quickly for protecting the ladies. Let not robbers do them any injury, tempted by the wealth (that is with them).' Thus commanded by Keshava, Vabhru, still helpless with wine but cheerless at the slaughter of his kinsmen, departed. He had rested for a while by the side of Keshava, but as soon as he had proceeded to a distance, the iron-bolt, attaching itself to a mallet in the hands of a hunter, suddenly sprang of itself upon that solitary survivor of the Yadava race and slew him, who also had been included in the curse of the Brahmanas. Beholding Vabhru slain, Keshava of great energy addressed his elder brother and said, 'Do thou, O Rama wait for me here till I place the ladies under the care of kinsmen.'

"Entering the city of Dwaravati, Janardana said these words unto his father, 'Do thou protect all the ladies of our house, till Dhananjaya comes. At the skirts of the forest Rama is waiting for me. I shall meet him today. This great carnage of the Yadus has been beheld by me even as I beheld before the carnage of those Kshatriyas who were the foremost ones of Kuru's race. It is impossible for me to see this city of the Yadavas without the Yadus beside me. Know that proceeding to the woods I shall practise penances with Rama in my company.' Having said these words, Krishna touched the feet of his father with his head, and quickly left his presence. Then a loud wail of sorrow arose from the ladies and children of his house. Hearing that loud sound of wailing uttered by the weeping ladies, Keshava retraced his foot-steps and said unto them, ‘Arjuna will come here. That foremost of man will relieve you of your grief.’

"Proceeding then to the forest, Keshava beheld Rama sitting in a solitary spot thereof. He also saw that Rama had set himself to Yoga and that from out his mouth was issuing a mighty snake. The colour of that snake was white. Leaving the human body (in which he had dwelt so long), that high-souled *naga* of a 1,000 heads and having a form as large as that of a mountain, endued besides with red eyes, proceeded along that way which led to the ocean. Ocean himself, and many celestial snakes, and many sacred Rivers were there, for receiving him with honour. There were Karkotaka and Vasuki and Takshaka and Prithusravas and Varuna and Kunjara, and Misri and Sankha and Kumuda and Pundarika, and the high-souled Dhritarashtra, and Hrada and Kratha and Sitikantha of fierce energy, and Chakramanda and Atishanda, and that foremost of Nagas called Durmukha, and Amvarisha, and king Varuna himself, O monarch. Advancing forward and offering him the Arghya and water to wash his feet, and with diverse other rites, they all worshipped the mighty Naga and saluted him by making the usual enquiries.

"After his brother had thus departed from the (human) world, Vasudeva of celestial vision, who was fully acquainted with the end of all things, wandered for some time in that lonely forest thoughtfully. Endued with great energy he then sat down on the bare earth. He had thought before this of everything that had been fore-shadowed by the words uttered by Gandhari in former days. He also recollected the words that Durvasas had spoken at the time his body was smeared by that Rishi with the remnant of the Payasa he had eaten (while a guest at Krishna’s house). The high-souled one, thinking of the destruction of the Vrishnis and the Andhakas, as also of the previous slaughter of the Kurus, concluded that the hour (for his own departure from the world) had come. He then restrained his senses (in Yoga). Conversant with the truth of every topic, Vasudeva, though he was the Supreme Deity, wished to die, for dispelling all doubts and establishing a certainty of results (in the matter of human existence), simply for upholding the three worlds and for making the words of Atri’s son true.

Having restrained all his senses, speech, and mind, Krishna laid himself down in high Yoga.

"A fierce hunter of the name of Jara then came there, desirous of deer. The hunter, mistaking Keshava, who was stretched on the earth in high Yoga, for a deer, pierced him at the heel with a shaft and quickly came to that spot for capturing his prey. Coming up, Jara beheld a man dressed in yellow robes, rapt in Yoga and endued with many arms. Regarding himself an offender, and filled with fear, he touched the feet of Keshava. The high-souled one comforted him and then ascended upwards, filling the entire welkin with splendour. When he reached Heaven, Vasava and the twin Ashvinis and Rudra and the Adityas and the Vasus and the Viswedevas, and Munis and Siddhas and many foremost ones among the Gandharvas, with the Apsaras, advanced to receive him. Then, O king, the illustrious Narayana of fierce energy, the Creator and Destroyer of all, that preceptor of Yoga, filling Heaven with his splendour, reached his own inconceivable region. Krishna then met the deities and (celestial) Rishis and Charanas, O king, and the foremost ones among the Gandharvas and many beautiful Apsaras and Siddhas and Saddhyas. All of them, bending in humility, worshipped him. The deities all saluted him, O monarch, and many foremost of Munis and Rishis worshipped him who was the Lord of all. The Gandharvas waited on him, hymning his praises, and Indra also joyfully praised him."

*****

Section 5

Vaishampayana said: "Meanwhile Daruka, going to the Kurus and seeing those mighty car-warriors, the son of Pritha, informed them of how the Vrishnis had slain one another with iron bolts. Hearing that the Vrishnis along with the Bhojas and Andhakas and Kukuras had all been slain, the Pandavas, burning with grief, became highly agitated. Then Arjuna, the dear friend of Keshava, bidding them farewell, set out for seeing his maternal uncle. He said that destruction would soon overtake everything. Proceeding to the city of the Vrishnis with Daruka in his company, O puissant king, that hero beheld that the city of Dwaraka looked like a woman bereft of her husband. Those ladies who had, before this, the very Lord of the universe for their protector, were now lordless. Seeing that Partha had come for protecting them, they all set up a loud wail. 16,000 ladies had been wedded to Vasudeva. Indeed, as soon as they saw Arjuna arrive, they uttered a loud cry of sorrow. As soon as the Kuru prince met those beauteous ones deprived of the protection of Krishna and of their sons as well, he was unable to look at them, his vision being obstructed by tears. The Dwaraka river had the Vrishnis and the Andhakas for its water, steeds for its fishes, cars for its rafts, the sound of musical instruments and the rattle of cars for its waves, houses and mansions and public squares for its lakes. Gems and precious stones were its abundant moss. The walls of adamant were the garlands of flowers that floated on it. The streets and roads were the strong currents running in eddies along its surface. The great open squares were the still large lakes in its course. Rama and Krishna were its two mighty alligators. That agreeable river now seemed to Arjuna to be the fierce Vaitarani bound up with Time's net. Indeed, the son of Vasava, endued with great intelligence, beheld the city to look even thus, reft as it was of the Vrishni heroes. Shorn of beauty, and perfectly cheerless, it presented the aspect of a lotus flower in the season of winter. Beholding the sight that Dwaraka presented, and seeing the numerous wives of Krishna, Arjuna wailed aloud with eyes bathed in tears and fell down on the earth. Then Satya, the daughter of Satrajit, and Rukmini too, O king, fell down beside Dhananjaya and uttered loud wails of grief. Raising him then they caused him to be seated on a golden seat. The ladies sat around that high-souled one, giving expression to their feelings. Praising Govinda and talking with the ladies, the son of Pandu comforted them and then proceeded to see his maternal uncle."

*****

Section 6

Vaishampayana said: "The Kuru prince beheld the heroic and high-souled Anakadundubhi lying on the ground and burning with grief on account of his sons. The broad-chested and mighty-armed son of Pritha, more afflicted than his uncle, with eyes bathed in tears, touched his uncle's feet, O Bharata. The mighty-armed Anakadundubhi wished to smell the head of his sister's son but failed to do it, O slayer of foes. The old man of mighty arms, deeply afflicted, embraced Partha with his arms and wept aloud, remembering his sons, brothers, grandsons, daughter's sons, and friends.

"Vasudeva said, 'Without beholding those heroes, O Arjuna, who had subjugated all the kings of the Earth and the Daityas a hundred times, I am still alive! Methinks, I have no death! Through the fault of those two heroes who were thy dear disciples and who were much regarded by thee, also, O Partha, the Vrishnis have been destroyed. Those two who were regarded as Atirathas amongst the foremost of the Vrishnis, and referring to whom in course of conversation thou wert wont to indulge in pride, and who, O chief of Kuru's race, were ever dear to Krishna himself—alas, those two, O Dhananjaya, have been the chief causes of the destruction of the Vrishnis! I do not censure the son of Sini or the son of Hridika, O Arjuna. I do not censure Akrura or the son of Rukmini. No doubt, the curse (of the Rishis) is the sole cause. How is it that that lord of the universe, the slayer of Madhu, who had put forth his prowess for achieving the destruction of Kesin and Kansa, and Chaidya swelling with pride, and Ekalavya, the son of the ruler of the Nishadas, and the Kalingas and the Magadhas, and the Gandharas and the king of Kasi, and many rulers assembled together in the midst of the desert, many heroes belonging to the East and the South, and many kings of the mountainous regions—alas, how could he remain indifferent to such a calamity as the curse denounced by the Rishis? Thyself, Narada, and the Munis, knew him to be the eternal and sinless Govinda, the Deity of unfading glory. Alas, being puissant Vishnu himself, he witnessed, without interfering, the destruction of his kinsmen! My son must have himself allowed all this to happen. He was the Lord of the universe. He did not, however, wish to falsify the words of Gandhari and the Rishis, O scorcher of foes. In thy very sight, O hero, thy grandson, who had been slain by Ashvatthama, was revived through his energy. That friend, however, of yours did not wish to protect his kinsmen. Beholding his sons and grandsons and brothers and friends lying dead, he said unto me these words, O chief of Bharata's race, "The destruction of this our race has at last come. Vibhatsu will come to this city, Dwaravati. Tell him what has occurred, this great carnage of the Vrishnis. I have no doubt that as soon as he will hear of the destruction of the Yadus, that hero of mighty energy will come here without any loss of time. Know, O father, that I am Arjuna and Arjuna is myself. That should be done by thee which he would say. The son of Pandu will do what is best for the women and the children. Even he will perform thy funeral rites. This city of Dwaravati, after Arjuna's departure, will, with its walls and edifices, be swallowed up by the ocean without any delay. As regards myself, retiring to some sacred place, I shall bide my hour, with the intelligent Rama in my company, observing strict vows all the while." Having said these words unto me, Hrishikesa of inconceivable prowess, leaving me with the children, has gone away to some spot which I do not know. Thinking of those two high-souled brothers of thine, as also of the terrible carnage of my kinsmen, I have abstained from all food, and am emaciated with grief. I shall neither eat, nor live. By good luck thou meetest me, O son of Pandu. Do thou accomplish all, O Partha, that Krishna has said. This kingdom, with all these women, and all the wealth here, is thine now, O son of Pritha. As regards myself, O slayer of foes, I shall cast off my life-breaths dear though they be.'"

*****

Section 7

Vaishampayana said: "That scorcher of foes, Vibhatsu, thus addressed by his maternal uncle, replied, with great cheerlessness of heart, unto Vasudeva who was equally cheerless, saying, ‘O uncle, I am unable to look at this Earth when she is reft of that hero of Vrishni’s race and those my other kinsmen. The king and Bhimasena and Sahadeva and Nakula and Yajnaseni, numbering the sixth, are of the same mind with myself in this matter. The time has come for the departure of the king also. Know this, that the hour of our departure too is at hand. Thou art the foremost of those that are well conversant with the course of time. I shall, however, O chastiser of foes, first remove to Indraprastha the women of the Vrishni race as also the children and the aged.’ Having said so unto his uncle, Arjuna next addressed Daruka, saying, ‘I wish to see without any delay the chief officers of the Vrishni heroes.’ Having uttered these words, the heroic Arjuna, grieving for those great car-warriors (who had been slain), entered the great hall of the Yadavas (where they used to hold their court), called Sudharma. When he had taken his seat there, all the citizens, including the Brahmanas, and all the ministers of state came and stood surrounding him. Then Partha, more grieved than they, addressed those grieving and cheerless citizens and officers who were more dead than alive, and said these words that were well suited to the occasion: ‘I shall take away with me the remnants of the Vrishnis and the Andhakas. The sea will soon engulf this city. Equip all your cars and place on them all your wealth. This Vajra (the grandson of Krishna) will be your king at Shakraprastha. On the seventh day from this, at sunrise, we shall set out. Make your preparations without delay.’

"Thus addressed by Pritha’s son of pure deeds, all of them hastened their preparations with eagerness for achieving their safety. Arjuna passed that night in the mansion of Keshava. He was suddenly overwhelmed with great grief and stupefaction. When morning dawned, Vasudeva of great energy and prowess attained, through the aid of Yoga, to the highest goal. A loud and heart-rending sound of wailing was heard in Vasudeva’s mansion, uttered by the weeping ladies. They were seen with dishevelled hair and divested of ornaments and floral wreaths. Beating their breasts with their hands, they indulged in heart-rending lamentations. Those foremost of women, Devaki and Bhadra and Rohini and Madira threw themselves on the bodies of their lord. Then Partha caused the body of his uncle to be carried out on a costly vehicle borne on the shoulders of men. It was followed by all the citizens of Dwaraka and the people of the provinces, all of whom, deeply afflicted by grief, had been well-affected towards the deceased hero. Before that vehicle were borne the umbrella which had been held over his head at the conclusion of the horse-sacrifice he had achieved while living, and also the blazing fires he had daily worshipped, with the priests that had used to attend to them. The body of the hero was followed by his wives decked in ornaments and surrounded by thousands of women and thousands of their daughters-in-law. The last rites were then performed at that spot which had been agreeable to him while he was alive. The four wives of that heroic son of Sura ascended the funeral pyre and were consumed with the body of their lord. All of them attained to those regions of felicity which were his. The son of Pandu burnt the body of his uncle together with those four wives of his, using diverse kinds of scents and perfumed wood. As the funeral pyre blazed up, a loud sound was heard of the burning wood and other combustible materials, along with the clear chant of Samans and the wailing of the citizens and others who witnessed the rite. After it was all over, the boys of the Vrishni and Andhaka races, headed by Vajra, as also the ladies, offered oblations of water to the high-souled hero.

"Phalguna, who was careful in observing every duty, having caused this duty to be performed, proceeded, O chief of Bharata’s race, next to the place where the Vrishnis were slaughtered. The Kuru prince, beholding them lying slaughtered all around, became exceedingly cheerless. He, however, did what was required to be done in view of that which had happened. The last rites were performed, according to the order of seniority, unto the bodies of those heroes slain by the iron bolts born, by virtue of the curse denounced by the Brahmanas, of the blades of Eraka grass. Searching out the bodies then of Rama and Vasudeva, Arjuna caused them to be burnt by persons skilled in that act. The son of Pandu, having next performed duly those sraddha rites that are done to the dead, quickly set out on the seventh day, mounting on his car. The widows of the Vrishni heroes, wailing aloud, followed the high-souled son of Pandu. Dhananjaya, on cars drawn by bullocks and mules and camels. All were in deep affliction. The servants of the Vrishnis, their horsemen, and their car-warriors too, followed the procession. The citizens and the inhabitants of the country, at the command of Pritha’s son, set out at the same time and proceeded, surrounding that cavalcade destitute of heroes and numbering only women and the aged and the children. The warriors who fought from the backs of elephants proceeded on elephants as huge as hills. The foot-soldiers also set out, together with the reserves. The children of the Andhaka and the Vrishni races, all followed Arjuna. The Brahmanas and Kshatriyas, and Vaisyas, and wealthy Sudras, set out, keeping before them the 16,000 women that had formed Vasudeva’s harem, and Vajra, the grandson of the intelligent Krishna. The widows of the other heroes of the Bhoja, the Vrishni, and the Andhaka races, lordless now, that set out with Arjuna, numbered many millions. That foremost of car-warriors, that conqueror of hostile towns, the son of Pritha, escorted this vast procession of Vrishnis, which still abounded with wealth, and which looked like a veritable ocean.

"After all the people had set out, the ocean, that home of sharks and alligators, flooded Dvaraka, which still teemed with wealth of every kind, with its waters. Whatever portion of the ground was passed over, ocean immediately flooded over with his waters. Beholding this wonderful sight, the inhabitants of Dvaraka walked faster and faster, saying, ‘Wonderful is the course of fate!’ Dhananjaya, after abandoning Dvaraka, proceeded by slow marches, causing the Vrishni women to rest in pleasant forests and mountains and by the sides of delightful streams. Arrived at the country of the five waters, the puissant Dhananjaya planted a rich encampment in the midst of a land that abounded with corn and kine and other animals. Beholding those lordless widows escorted by Pritha’s son alone O Bharata, the robbers felt a great temptation (for plunder). Then those sinful wretches, with hearts overwhelmed by cupidity, those Abhiras of ill omen, assembled together and held a consultation. They said, ‘Here there is only one bowman, Arjuna. The cavalcade consists of children and the old. He escorts them, transgressing us. The warriors (of the Vrishnis) are without energy.’ Then those robbers, numbering by thousands, and armed with clubs, rushed towards the procession of the Vrishnis, desirous of plunder. Urged by the perverse course of time they fell upon that vast concourse, frightening it with loud leonine shouts and desirous of slaughter. The son of Kunti, suddenly ceasing to advance along the path, turned, with his followers, towards the place where the robbers had attacked the procession. Smiling the while, that mighty-armed warrior addressed the assailants, saying, 'You sinful wretches, forbear, if ye love your lives. Ye will rue this when I pierce your bodies with my shafts and take your lives.' Though thus addressed by that hero, they disregarded his words, and though repeatedly dissuaded, they fell upon Arjuna. Then Arjuna endeavoured to string his large, indestructible, celestial bow with some effort. He succeeded with great difficulty in stringing it, when the battle had become furious. He then began to think of his celestial weapons but they would not come to his mind. Beholding that furious battle, the loss of the might of his arm, and the non-appearance of his celestial weapons, Arjuna became greatly ashamed. The Vrishni warriors including the foot-soldiers, the elephant-warriors, and the car-men, failed to rescue those Vrishni women that were being snatched away by the robbers. The concourse was very large. The robbers assailed it at different points. Arjuna tried his best to protect it, but could not succeed. In the very sightof all the warriors, many foremost of ladies were dragged away, while others went away with the robbers of their own accord. The puissant Arjuna, supported by the servants of the Vrishnis, struck the robbers with shafts sped from Gandiva. Soon, however. O king, his shafts were exhausted. In former days his shafts had been inexhaustible. Now, however, they proved otherwise. Finding his shafts exhausted, he became deeply afflicted with grief. The son of Indra then began to strike the robbers with the horns of his bow. Those Mlecchas, however, O Janamejaya, in the very sight of Partha, retreated, taking away with them many foremost ladies of the Vrishnis and Andhakas. The puissant Dhananjaya regarded it all as the work of destiny. Filled with sorrow he breathed heavy sighs at the thought of the non-appearance of his (celestial) weapons, the loss of the might of his arms, the refusal of his bow to obey him, and the exhaustion of his shafts. Regarding it all as the work of destiny, he became exceedingly cheerless. He then ceased, O king, to make further efforts, saying, he had not the power which he had before. The high-souled one, taking with him the remnant of the Vrishni women, and the wealth that was still with them, reached Kurukshetra. Thus bringing with him the remnant of the Vrishnis. he established them at different places. He established the son of Kritavarma at the city called Marttikavat, with the remnant of the women of the Bhoja king. Escorting the remainder, with children and old men and women, the son of Pandu established them, who were reft of heroes, in the city of Indraprastha. The dear son of Yuyudhana, with a company of old men and children and women, the righteous-souled Arjuna established on the banks of the Sarasvati. The rule of Indraprastha was given to Vajra. The widows of Akrura then desired to retire into the woods. Vajra asked them repeatedly to desist, but they did not listen to him. Rukmini, the princess of Gandhara, Saivya, Haimavati, and queen Jamvabati ascended the funeral pyre. Satyabhama and other dear wives of Krishna entered the woods, O king, resolved to set themselves to the practice of penances. They began to live on fruits and roots and pass their time in the contemplation of Hari. Going beyond the Himavat, they took up their abode in a place called Kalpa. Those men who had followed Arjuna from Dwaravati, were distributed into groups, and bestowed upon Vajra. Having done all these acts suited to the occasion, Arjuna, with eyes bathed in tears, then entered the retreat of Vyasa. There he beheld the Island-born Rishi seated at his ease."

*****

Section 8

Vaishampayana said: "As Arjuna entered the asylum of the truthful Rishi, he beheld the son of Satyavati seated in a secluded spot.

"Approaching that Rishi of high vows and endued with a knowledge of all duties, he said, ‘I am Arjuna,’ and then awaited his pleasure. Satyavati’s son, endued with high penances, answered, saying ‘Welcome!’ Of tranquil soul, the great Muni further said, ‘Take thy seat.’ Seeing that the son of Pritha was exceedingly cheerless and breathing heavy sighs repeatedly and filled with despair, Vyasa addressed him, saying, "Hast thou been sprinkled with water from anybody’s nails or hair, or the end of anybody’s cloth, or from the mouth of a jar? Hast thou had sexual congress with any woman before the cessation of her functional flow? Hast thou slain a Brahmana? Hast thou been vanquished in battle? Thou lookest like one shorn of prosperity. I do not know that thou hast been defeated by anyone. Why then, O chief of Bharata’s race, this exceedingly dejected aspect? It behoveth thee, O son of Pritha, to tell me all, if, indeed, there be no harm in telling it."

"Arjuna said, ‘He whose complexion was like that of a (newly-risen) cloud, he whose eyes were like a pair of large lotus petals, Krishna, has, with Rama, cast off his body and ascended to Heaven. At Prabhasa, through iron bolts generated by the curse denounced by Brahmanas, the destruction has taken place of the Vrishni heroes. Awful hath that carnage been, and not even a single hero has escaped. The heroes of the Bhoja, the Andhaka, and the Vrishni races, O Brahmana, who were all endued with high souls, great might, and leonine pride, have slaughtered one another in battle. Possessed of arms that looked like maces of iron, and capable of bearing the strokes of heavy clubs and darts, alas, they have all been slain with blades of Eraka grass. Behold the perverse course of Time. 500,000 mighty-armed warriors have thus been laid low. Encountering one another, they have met with destruction. Thinking repeatedly of this carnage of the Yadava warriors of immeasurable energy and of the illustrious Krishna, I fail to derive peace of mind. The death of the wielder of Sarnga is as incredible as the drying up of the ocean, the displacement of a mountain, the falling down of the vault of heaven, or the cooling property of fire. Deprived of the company of the Vrishni heroes, I desire not to live in this world. Another incident has happened that is more painful than this, O thou that art possessed of wealth of penances. Repeatedly thinking of it, my heart is breaking. In my very sight, O Brahmana, thousands of Vrishni ladies were carried away by the Abhiras of the country of the five waters, who assailed us. Taking up my bow I found myself unequal to even string it. The might that had existed in my arms seemed to have disappeared on that occasion. O great ascetic, my weapons of diverse kinds failed to make their appearance. Soon, again, my shafts became exhausted. That person of immeasurable soul, of four arms, wielding the conch, the discus, and the mace, clad in yellow robes, dark of complexion, and possessing eyes resembling lotus-petals, is no longer seen by me. Alas, reft of Govinda, what have I to live for, dragging my life in sorrow? He who used to stalk in advance of my car, that divine form endued with great splendour and unfading puissance, consuming as he proceeded all hostile warriors, can no longer be seen by me. No longer beholding him who by his energy first burnt all hostile troops whom I afterwards despatched with shafts sped from Gandiva, I am filled with grief and my head swims, O best of men. Penetrated with cheerlessness and despair, I fail to obtain peace of mind. I dare not live, reft of the heroic Janardana. As soon as I heard that Vishnu had left the Earth, my eyes became dim and all things disappeared from my vision. O best of men, it behoveth thee to tell me what is good for me now, for I am now a wanderer with an empty heart, despoiled of my kinsmen and of my possession.'

"Vyasa said, 'The mighty car-warriors of the Vrishni and the Andhaka races have all been consumed by the Brahmana's curse. O chief of Kuru's race, it behoveth thee not to grieve for their destruction. That which has happened had been ordained. It was the destiny of those high-souled warriors. Krishna suffered it to take place although he was fully competent to baffle it. Govinda was able to alter the very course of the universe with all its mobile and immobile creatures. What need then be said of the curse of even high-souled Brahmanas? He who used to proceed in front of thy car, armed with discus and mace, through affection for thee, was the four-armed Vasudeva, that ancient rishi. That high-souled one of expansive eyes, Krishna, having lightened the burthen of the Earth and cast off his (human) body, has attained to his own high seat. By thee also, O foremost of men, with Bhima for thy helpmate and the twins, O mighty-armed hero, has the great work of the gods been accomplished. O foremost one of Kuru's race, I regard thee and thy brothers as crowned with success, for ye have accomplished the great purpose of your lives. The time has come for your departure from the world. Even this, O puissant one, is what is beneficial for you now. Even thus, understanding and prowess and foresight, O Bharata, arise when days of prosperity have not outrun. These very acquisitions disappear when the hour of adversity comes. All this has Time for its root. Time is, indeed, the seed of the universe, O Dhananjaya. It is Time, again, that withdraws everything at its pleasure. One becomes mighty, and, again, losing that might, becomes weak. One becomes a master and rules others, and, again, losing that position, becomes a servant for obeying the behests of others. Thy weapons, having achieved success, have gone away to the place they came from. They will, again, come into thy hands when the Time for their coming approaches. The time has come, O Bharata, for you all to attain to the highest goal. Even this is what I regard to be highly beneficial for you all, O chief of Bharata's race."

Vaishampayana continued: "Having heard these words of Vyasa of immeasurable energy, the son of Pritha, receiving his permission, returned to the city named after the elephant. Entering it, the hero approached Yudhishthira and informed him of all that had taken place with reference to the Vrishnis."

*****

Mahaprasthanika Parva

Section 1
Section 2
Section 3

Section 1

Om! Having bowed down unto Narayana, and to Nara, the foremost of men, as also to the goddess Sarasvati, should the word "Jaya" be uttered.

Janamejaya said: "Having heard of that encounter with iron bolts between the heroes of the Vrishni and the Andhaka races, and having been informed also of Krishna's ascension to Heaven, what did the Pandavas do?"

Vaishampayana said: "Having heard the particulars of the great slaughter of the Vrishnis, the Kaurava king set his heart on leaving the world. He addressed Arjuna, saying, 'O thou of great intelligence, it is Time that cooks every creature (in his cauldron). I think that what has happened is due to the cords of Time (with which he binds us all). It behoveth thee also to see it.'

"Thus addressed by his brother, the son of Kunti only repeated the word 'Time, Time!' and fully endorsed the view of his eldest brother gifted with great intelligence. Ascertaining the resolution of Arjuna, Bhimasena and the twins fully endorsed the words that Arjuna had said. Resolved to retire from the world for earning merit, they brought Yuyutsu before them. Yudhishthira made over the kingdom to the son of his uncle by his Vaisya wife. Installing Parikshit also on their throne, as king, the eldest brother of the Pandavas, filled with sorrow, addressed Subhadra, saying, 'This son of thy son will be the king of the Kurus. The survivor of the Yadus, Vajra, has been made a king. Parikshit will rule in Hastinapura, while the Yadava prince, Vajra, will rule in Shakraprastha. He should be protected by thee. Never set thy heart on unrighteousness.'

"Having said these words, king Yudhishthira the just, along with his brothers, promptly offered oblations of water unto Vasudeva of great intelligence, as also unto his old maternal uncle and Rama and others. He then duly performed the Sraddhas of all those deceased kinsmen of his. The king, in honour of Hari and naming him repeatedly, fed the Island-born Vyasa, and Narada, and Markandeya possessed of wealth of penances, and

Yajnavalkya of Bharadwaja's race, with many delicious viands. In honour of Krishna, he also gave away many jewels and gems, and robes and clothes, and villages, and horses and cars, and female slaves by hundreds and thousands unto foremost of Brahmanas. Summoning the citizens. Kripa was installed as the preceptor and Parikshit was made over to him as his disciple, O chief of Bharata's race.

"Then Yudhishthira once more summoned all his subjects. The royal sage informed them of his intentions. The citizens and the inhabitants of the provinces, hearing the king's words, became filled with anxiety and disapproved of them. 'This should never be done,' said they unto the king. The monarch, well versed with the changes brought about by time, did not listen to their counsels. Possessed of righteous soul, he persuaded the people to sanction his views. He then set his heart on leaving the world. His brothers also formed the same resolution. Then Dharma's son, Yudhishthira, the king of the Kurus, casting off his ornaments, wore barks of trees. Bhima and Arjuna and the twins, and Draupadi also of great fame, similarly clad themselves in bark of trees, O king. Having caused the preliminary rites of religion, O chief of Bharata's race, which were to bless them in the accomplishment of their design, those foremost of men cast off their sacred fires into the water. The ladies, beholding the princes in that guise, wept aloud. They seemed to look as they had looked in days before, when with Draupadi forming the sixth in number they set out from the capital after their defeat at dice. The brothers, however, were all very cheerful at the prospect of retirement. Ascertaining the intentions of Yudhishthira and seeing the destruction of the Vrishnis, no other course of action could please them then.

"The five brothers, with Draupadi forming the sixth, and a dog forming the seventh, set out on their journey. Indeed, even thus did king Yudhishthira depart, himself the head of a party of seven, from the city named after the elephant. The citizen and the ladies of the royal household followed them for some distance. None of them, however, could venture to address the king for persuading him to give up his intention. The denizens of the city then returned; Kripa and others stood around Yuyutsu as their centre. Ulupi, the daughter of the Naga chief, O thou of Kunti's race, entered the waters of

Ganga. The princess Chitrangada set out for the capital of Manipura. The other ladies who were the grandmothers of Parikshit centered around him. Meanwhile the high-souled Pandavas, O thou of Kuru's race, and Draupadi of great fame, having observed the preliminary fast, set out with their faces towards the east. Setting themselves on Yoga, those high-souled ones, resolved to observe the religion of Renunciation, traversed through various countries and reached diverse rivers and seas. Yudhishthira, proceeded first. Behind him was Bhima; next walked Arjuna; after him were the twins in the order of their birth; behind them all, O foremost one of Bharata's race, proceeded Draupadi, that first of women, possessed of great beauty, of dark complexion, and endued with eyes resembling lotus petals. While the Pandavas set out for the forest, a dog followed them.

"Proceeding on, those heroes reached the sea of red waters. Dhananjaya had not cast off his celestial bow Gandiva, nor his couple of inexhaustible quivers, actuated, O king, by the cupidity that attaches one to things of great value. The Pandavas there beheld the deity of fire standing before them like a hill. Closing their way, the god stood there in his embodied form. The deity of seven flames then addressed the Pandavas, saying, 'Ye heroic sons of Pandu, know me for the deity of fire. O mighty-armed Yudhishthira, O Bhimasena that art a scorcher of foes, O Arjuna, and ye twins of great courage, listen to what I say! Ye foremost ones of Kuru's race, I am the god of fire. The forest of Khandava was burnt by me, through the puissance of Arjuna and of Narayana himself. Let your brother Phalguna proceed to the woods after casting off Gandiva, that high weapon. He has no longer any need of it. That precious discus, which was with the high-souled Krishna, has disappeared (from the world). When the time again comes, it will come back into his hands. This foremost of bows, Gandiva, was procured by me from Varuna for the use of Partha. Let it be made over to Varuna himself.'

"At this, all the brothers urged Dhananjaya to do what the deity said. He then threw into the waters (of the sea) both the bow and the couple of inexhaustible quivers. After this, O chief of Bharata's race, the god of the fire disappeared then and there. The heroic sons of Pandu next proceeded with their faces turned towards the south. Then, by the northern coast of the salt sea, those princes of Bharata's race proceeded to the south-west.

Turning next towards the west, they beheld the city of Dwaraka covered by the ocean. Turning next to the north, those foremost ones proceeded on. Observant of Yoga, they were desirous of making a round of the whole Earth."

*****

Section 2

Vaishampayana said: "Those princes of restrained souls and devoted to Yoga, proceeding to the north, beheld Himavat, that very large mountain. Crossing the Himavat, they beheld a vast desert of sand. They then saw the mighty mountain Meru, the foremost of all high-peaked mountains. As those mighty ones were proceeding quickly, all rapt in Yoga, Yajnaseni, falling of from Yoga, dropped down on the Earth. Beholding her fallen down, Bhimasena of great strength addressed king Yudhishthira the just, saying, ‘O scorcher of foes, this princess never did any sinful act. Tell us what the cause is for which Krishna has fallen down on the Earth!’

"Yudhishthira said: ‘O best of men, though we were all equal unto her she had great partiality for Dhananjaya. She obtains the fruit of that conduct today, O best of men.’"

Vaishampayana continued: "Having said this, that foremost one of Bharata’s race proceeded on. Of righteous soul, that foremost of men, endued with great intelligence, went on, with mind intent on itself. Then Sahadeva of great learning fell down on the Earth. Beholding him drop down, Bhima addressed the king, saying, ‘He who with great humility used to serve us all, alas, why is that son of Madravati fallen down on the Earth?’

"Yudhishthira said, ‘He never thought anybody his equal in wisdom. It is for that fault that this prince has fallen down.’

Vaishampayana continued: "Having said this, the king proceeded, leaving Sahadeva there. Indeed, Kunti’s son Yudhishthira went on, with his brothers and with the dog. Beholding both Krishna and the Pandava Sahadeva fallen down, the brave Nakula, whose love for kinsmen was very great, fell down himself. Upon the falling down of the heroic Nakula of great personal beauty, Bhima once more addressed the king, saying, ‘This brother of ours who was endued with righteousness without incompleteness, and who always obeyed our behests, this Nakula who was unrivalled for beauty, has fallen down.’

"Thus addressed by Bhimasena, Yudhishthira, said, with respect to Nakula, these words: ‘He was of righteous soul and the foremost of all persons endued with intelligence. He, however, thought that there was nobody that equalled him in beauty of person. Indeed, he regarded himself as superior to all in that respect. It is for this that Nakula has fallen down. Know this, O Vrikodara. What has been ordained for a person, O hero, must have to be endured by him.’

"Beholding Nakula and the others fall down, Pandu’s son Arjuna of white steeds, that slayer of hostile heroes, fell down in great grief of heart. When that foremost of men, who was endued with the energy of Shakra, had fallen down, indeed, when that invincible hero was on the point of death, Bhima said unto the king, ‘I do not recollect any untruth uttered by this high-souled one. Indeed, not even in jest did he say anything false. What then is that for whose evil consequence this one has fallen down on the Earth?’

"Yudhishthira said, ‘Arjuna had said that he would consume all our foes in a single day. Proud of his heroism, he did not, however, accomplish what he had said. Hence has he fallen down. This Phalguna disregarded all wielders of bows. One desirous of prosperity should never indulge in such sentiments.’"

Vaishampayana continued: "Having said so, the king proceeded on. Then Bhima fell down. Having fallen down, Bhima addressed king Yudhishthira the just, saying, ‘O king, behold, I who am thy darling have fallen down. For what reason have I dropped down? Tell me if thou knowest it.’

"Yudhishthira said, ‘Thou wert a great eater, and thou didst use to boast of thy strength. Thou never didst attend, O Bhima, to the wants of others while eating. It is for that, O Bhima, that thou hast fallen down.’

"Having said these words, the mighty-armed Yudhishthira proceeded on, without looking back. He had only one companion, the dog of which I have repeatedly spoken to thee, that followed him now.

*****

Section 3

Vaishampayana said: "Then Shakra, causing the firmament and the Earth to be filled by a loud sound, came to the son of Pritha on a car and asked him to ascend it. Beholding his brothers fallen on the Earth, king Yudhishthira the just said unto that deity of a 1,000 eyes these words: ‘My brothers have all dropped down here. They must go with me. Without them by me I do not wish to go to Heaven, O lord of all the deities. The delicate princess (Draupadi) deserving of every comfort, O Purandara, should go with us. It behoveth thee to permit this.’

"Shakra said, ‘Thou shalt behold thy brothers in Heaven. They have reached it before thee. Indeed, thou shalt see all of them there, with Krishna. Do not yield to grief, O chief of the Bharatas. Having cast off their human bodies they have gone there, O chief of Bharata’s race. As regards thee, it is ordained that thou shalt go thither in this very body of thine.’

"Yudhishthira said, ‘This dog, O lord of the Past and the Present, is exceedingly devoted to me. He should go with me. My heart is full of compassion for him.’

"Shakra said, ‘Immortality and a condition equal to mine, O king, prosperity extending in all directions, and high success, and all the felicities of Heaven, thou hast won today. Do thou cast off this dog. In this there will be no cruelty.’

"Yudhishthira said, ‘O thou of a 1,000 eyes. O thou that art of righteous behaviour, it is exceedingly difficult for one that is of righteous behaviour to perpetrate an act that is unrighteous. I do not desire that union with prosperity for which I shall have to cast off one that is devoted to me.’

"Indra said, ‘There is no place in Heaven for persons with dogs. Besides, the (deities called) Krodhavasas take away all the merits of such persons. Reflecting on this, act, O king Yudhishthira the just. Do thou abandon this dog. There is no cruelty in this.’

"Yudhishthira said, ‘It has been said that the abandonment of one that is devoted is infinitely sinful. It is equal to the sin that one incurs by slaying a Brahmana. Hence, O great Indra, I shall not abandon this dog today from desire of my happiness. Even this is my vow steadily pursued, that I never give up a person that is terrified, nor one that is devoted to me, nor one that seeks my protection, saying that he is destitute, nor one that is afflicted, nor one that has come to me, nor one that is weak in protecting oneself, nor one that is solicitous of life. I shall never give up such a one till my own life is at an end.’

"Indra said, ‘Whatever gifts, or sacrifices spread out, or libations poured on the sacred fire, are seen by a dog, are taken away by the Krodhavasas. Do thou, therefore, abandon this dog. By abandoning this dog thou wilt attain to the region of the deities. Having abandoned thy brothers and Krishna, thou hast, O hero, acquired a region of felicity by thy own deeds. Why art thou so stupefied? Thou hast renounced everything. Why then dost thou not renounce this dog?’ "Yudhishthira said, ‘This is well known in all the worlds that there is neither friendship nor enmity with those that are dead. When my brothers and Krishna died, I was unable to revive them. Hence it was that I abandoned them. I did not, however, abandon them as long as they were alive. To frighten one that has sought protection, the slaying of a woman, the theft of what belongs to a Brahmana, and injuring a friend, each of these four, O Shakra, is I think equal to the abandonment of one that is devoted.’"

Vaishampayana continued: "Hearing these words of king Yudhishthira the just, (the dog became transformed into) the deity of Righteousness, who, well pleased, said these words unto him in a sweet voice fraught with praise.

"Dharma said: ‘Thou art well born, O king of kings, and possessed of the intelligence and the good conduct of Pandu. Thou hast compassion for all creatures, O Bharata, of which this is a bright example. Formerly, O son, thou wert once examined by me in the woods of Dwaita, where thy brothers of great prowess met with (an appearance of) death. Disregarding both thy brothers Bhima and Arjuna, thou didst wish for the revival of Nakula from thy desire of doing good to thy (step-) mother. On the present occasion, thinking the dog to be devoted to thee, thou hast renounced the very car of the celestials instead of renouncing him. Hence. O king, there is no one in Heaven that is equal to thee. Hence, O Bharata, regions of inexhaustible felicity are thine. Thou hast won them, O chief of the Bharatas, and thine is a celestial and high goal.'"

Vaishampayana continued: "Then Dharma, and Shakra, and the Maruts, and the Ashvinis, and other deities, and the celestial Rishis, causing Yudhishthira to ascend on a car, proceeded to Heaven. Those beings crowned with success and capable of going everywhere at will, rode their respective cars. King Yudhishthira, that perpetuator of Kuru's race, riding on that car, ascended quickly, causing the entire welkin to blaze with his effulgence. Then Narada, that foremost of all speakers, endued with penances, and conversant with all the worlds, from amidst that concourse of deities, said these words: 'All those royal sages that are here have their achievements transcended by those of Yudhishthira. Covering all the worlds by his fame and splendour and by his wealth of conduct, he has attained to Heaven in his own (human) body. None else than the son of Pandu has been heard to achieve this.'

"Hearing these words of Narada, the righteous-souled king, saluting the deities and all the royal sages there present, said, 'Happy or miserable, whatever the region be that is now my brothers', I desire to proceed to. I do not wish to go anywhere else.'

"Hearing this speech of the king, the chief of the deities, Purandara, said these words fraught with noble sense: 'Do thou live in this place, O king of kings, which thou hast won by thy meritorious deeds. Why dost thou still cherish human affections? Thou hast attained to great success, the like of which no other man has ever been able to attain. Thy brothers, O delighter of the Kurus, have succeeded in winning regions of felicity. Human affections still touch thee. This is Heaven. Behold these celestial Rishis and Siddhas who have attained to the region of the gods.'

"Gifted with great intelligence, Yudhishthira answered the chief of the deities once more, saying, ‘O conqueror of Daityas, I venture not to dwell anywhere separated from them. I desire to go there, where my brothers have gone. I wish to go there where that foremost of women, Draupadi, of ample proportions and darkish complexion and endued with great intelligence and righteous of conduct, has gone.’"

*****

Svargarohanika Parva

Section 1
Section 2
Section 3
Section 4
Section 5
Section 6

Section 1

Om! Having bowed down into Narayana, and to Nara, the foremost of men, as also to the goddess Sarasvati, should the word "Jaya" be uttered.

Janamejaya said, "Having attained to Heaven, what regions were respectively attained by my grandsires of old, viz., the Pandavas and the sons of Dhritarashtra? I desire to hear this. I think that thou art conversant with everything, having been taught by the great Rishi Vyasa of wonderful feats.

Vaishampayana said, "Listen now to what thy grandsires, Yudhishthira and others, did after having attained to Heaven, that place of the deities. Arrived at Heaven, king Yudhishthira the just, beheld Duryodhana endued with prosperity and seated on an excellent seat. He blazed with effulgence like the sun and wore all those signs of glory which belong to heroes. And he was in the company of many deities of blazing effulgence and of Sadhyas of righteous deeds. Yudhishthira, beholding Duryodhana and his prosperity, became suddenly filled with rage and turned back from the sight.

"He loudly addressed his companions, saying, ‘I do not desire to share regions of felicity with Duryodhana who was stained by cupidity and possessed of little foresight. It was for him that friends, and kinsmen, over the whole Earth were slaughtered by us whom he had afflicted greatly in the deep forest. It was for him that the virtuous princess of Pancala, Draupadi of faultless features, our wife, was dragged into the midst of the assembly before all our seniors. Ye gods, I have no desire to even behold Suyodhana. I wish to go there where my brothers are.’

"Narada, smiling, told him, ‘It should not be so, O king of kings. While residing in Heaven, all enmities cease. O mighty-armed Yudhishthira, do not say so about king Duryodhana. Hear my words. Here is king Duryodhana. He is worshipped with the gods by those righteous men and those foremost of kings who are now denizens of Heaven. By causing his body to be poured as a libation on the fire of battle, he has obtained the end that consists in attainment of the region for heroes. You and your brothers, who were veritable gods on Earth, were always persecuted by this one. Yet through his observance of Kshatriya practices he has attained to this region. This lord of Earth was not terrified in a situation fraught with terror.

"'O son, thou shouldst not bear in mind the woes inflicted on thee on account of the match at dice. It behoveth thee not to remember the afflictions of Draupadi. It behoveth thee not to remember the other woes which were yours in consequence of the acts of your kinsmen,—the woes, viz., that were due to battle or to other situations. Do thou meet Duryodhana now according to the ordinances of polite intercourse. This is Heaven, O lord of men. There can be no enmities here.'

"Though thus addressed by Narada, the Kuru king Yudhishthira, endued with great intelligence, enquired about his brothers and said, 'If these eternal regions reserved for heroes be Duryodhana's, that unrighteous and sinful wight, that man who was the destroyer of friends and of the whole world, that man for whose sake the entire Earth was devastated with all her horses and elephants and human beings, that wight for whose sake we were burnt with wrath in thinking of how best we might remedy our wrongs, I desire to see what regions have been attained by those high-souled heroes, my brothers of high vows, steady achievers of promises, truthful in speech, and distinguished for courage. The high-souled Karna, the son of Kunti, incapable of being baffled in battle, Dhrishtadyumna, Satyaki, the sons of Dhrishtadyumna and those other Kshatriyas who met with death in the observance of Kshatriya practices, where are those lords of Earth, O Brahmana? I do not see them here, O Narada. I desire to see, O Narada, Virata and Drupada and the other great Kshatriyas headed by Dhrishtaketu, as also Shikhandi, the Pancala prince, the sons of Draupadi, and Abhimanyu, irresistible in battle.'

*****

Section 2

"Yudhishthira said, ‘Ye deities, I do not see here Radha’s son of immeasurable prowess, as also my high-souled brothers, and Yudhamanyu and Uttamaujas, those great car-warriors that poured their bodies (as libations) on the fire of battle, those kings and princes that met with death for my sake in battle. Where are those great car-warriors that possessed the prowess of tigers? Have those foremost of men acquired this region? If those great car-warriors have obtained these regions, then only do you know, ye gods, that I shall reside here with those high-souled ones. If this auspicious and eternal region has not been acquired by those kings, then know, ye gods, that without those brothers and kinsmen of mine, I shall not live here. At the time of performing the water rites (after the battle), I heard my mother say, ‘Do thou offer oblations of water unto Karna.’ Since hearing those words of my mother, I am burning with grief. I grieve also incessantly at this, ye gods, that when I marked the resemblance between the feet of my mother and those of Karna of immeasurable soul, I did not immediately place myself under orders of that afflicter of hostile ranks. Ourselves joined with Karna, Shakra himself would have been unable to vanquish in battle. Wherever may that child of Surya be, I desire to see him. Alas, his relationship with us being unknown, I caused him to be slain by Arjuna. Bhima also of terrible prowess and dearer to me than my life-breaths, Arjuna too, resembling Indra himself, the twins also that resembled the Destroyer himself in prowess, I desire to behold. I wish to see the princess of Pancala, whose conduct was always righteous. I wish not to stay here. I tell you the truth. Ye foremost ones among the deities, what is Heaven to me if I am dissociated from my brothers? That is Heaven where those brothers of mine are. This, in my opinion, is not Heaven.’

"The gods said, ‘If thou longest to be there, go then, O son, without delay. At the command of the chief of the deities, we are ready to do what is agreeable to thee.’

Vaishampayana continued: Having said so, the gods then ordered the celestial messenger, O scorcher of foes, saying, ‘Do thou show unto

Yudhishthira his friends and kinsmen.' Then the royal son of Kunti and the celestial messenger proceeded together, O foremost of kings, to that place where those chiefs of men (whom Yudhishthira had wished to see) were. The celestial messenger proceeded first, the king followed him behind. The path was inauspicious and difficult and trodden by men of sinful deeds. It was enveloped in thick darkness, and covered with hair and moss forming its grassy vesture. Polluted with the stench of sinners, and miry with flesh and blood, it abounded with gadflies and stinging bees and gnats and was endangered by the inroads of grisly bears. Rotting corpses lay here and there. Overspread with bones and hair, it was noisome with worms and insects. It was skirted all along with a blazing fire. It was infested by crows and other birds and vultures, all having beaks of iron, as also by evil spirits with long mouths pointed like needles. And it abounded with inaccessible fastnesses like the Vindhya mountains. Human corpses were scattered over it, smeared with fat and blood, with arms and thighs cut off, or with entrails torn out and legs severed.

"Along that path so disagreeable with the stench of corpses and awful with other incidents, the righteous-souled king proceeded, filled with diverse thoughts. He beheld a river full of boiling water and, therefore, difficult to cross, as also a forest of trees whose leaves were sharp swords and razors. There were plains full of fine white sand exceedingly heated, and rocks and stones made of iron. There were many jars of iron all around, with boiling oil in them. Many a Kuta-salmalika was there, with sharp thorns and, therefore, exceedingly painful to the touch. The son of Kunti beheld also the tortures inflicted upon sinful men.

"Beholding that inauspicious region abounding with every sort of foulness, Yudhishthira asked the celestial messenger, saying, 'How far shall we proceed along a path like this? It behoveth thee to tell me where those brothers of mine are. I desire also to know what region is this of the gods?'

"Hearing these words of king Yudhishthira the just, the celestial messenger stopped in his course and replied, saying, 'Thus far is your way. The denizens of Heaven commanded me that having come thus far, I am to stop. If thou art tired, O king of kings, thou mayst return with me.'

"Yudhishthira, however, was exceedingly disconsolate and stupefied by the foul odour. Resolved to return, O Bharata, he retraced his steps. Afflicted by sorrow and grief, the righteous-souled monarch turned back. Just at that moment he heard piteous lamentations all around, ‘O son of Dharma, O royal sage, O thou of sacred origin, O son of Pandu, do thou stay a moment for favouring us. At thy approach, O invincible one, a delightful breeze hath begun to blow, bearing the sweet scent of thy person. Great hath been our relief at this. O foremost of kings, beholding thee, O first of men, great hath been our happiness. O son of Pritha, let that happiness last longer through thy stay here, for a few moments more. Do thou remain here, O Bharata, for even a short while. As long as thou art here, O thou of Kuru’s race, torments cease to afflict us.’ These and many similar words, uttered in piteous voices by persons in pain, the king heard in that region, wafted to his ears from every side.

"Hearing those words of beings in woe, Yudhishthira of compassionate heart exclaimed aloud, ‘Alas, how painful!’ And the king stood still. The speeches of those woe-begone and afflicted persons seemed to the son of Pandu to be uttered in voices that he had heard before although he could not recognise them on that occasion.

"Unable to recognise voices, Dharma’s son, Yudhishthira, enquired, saying, ‘Who are you? Why also do you stay here?’

"Thus addressed, they answered him from all sides, saying, ‘I am Karna!’ ‘I am Bhimasena!’ ‘I am Arjuna!’ ‘I am Nakula!’ ‘I am Sahadeva!’ ‘I am Dhrishtadyumna!’ ‘I am Draupadi!’ ‘We are the sons of Draupadi!’ Even thus, O king, did those voices speak.

"Hearing those exclamations, O king, uttered in voices of pain suitable to that place, the royal Yudhishthira asked himself ‘What perverse destiny is this? What are those sinful acts which were committed by those high-souled beings, Karna and the sons of Draupadi, and the slender-waisted princess of Pancala, so that their residence has been assigned in this region of foetid smell and great woe? I am not aware of any transgression that can be attributed to these persons of righteous deeds. What is that act by doing which Dhritarashtra’s son, king Suyodhana, with all his sinful followers, has become invested with such prosperity? Endued with prosperity like that of the great Indra himself, he is highly adored. What is that act through the consequence of which these (high-souled ones) have fallen into Hell? All of them were conversant with every duty, were heroes, were devoted to truth and the Vedas; were observant of Kshatriya practices; were righteous in their acts; were performers of sacrifices; and givers of large presents unto brahmanas. Am I asleep or awake? Am I conscious or unconscious? Or, is all this a mental delusion due to disorders of the brain?’

"Overwhelmed by sorrow and grief, and with his senses agitated by anxiety, king Yudhishthira indulged in such reflections for a long time. The royal son of Dharma then gave way to great wrath. Indeed, Yudhishthira then censured the gods, as also Dharma himself. Afflicted by the very foul odour, he addressed the celestial messenger, saying, ‘Return to the presence of those whose messenger thou art. Tell them that I shall not go back to where they are, but shall stay even here, since, in consequence of my companionship, these afflicted brothers of mine have become comforted.’ Thus addressed by the intelligent son of Pandu, the celestial messenger returned to the place where the chief of the deities was, viz., he of a hundred sacrifices. He represented unto him the acts of Yudhishthira. Indeed, O ruler of men, he informed Indra of all that Dharma’s son had said!

*****

Section 3

Vaishampayana said, "King Yudhishthira the just, the son of Pritha, had not stayed there for more than a moment when, O thou of Kuru’s race, all the gods with Indra at their head came to that spot. The deity of Righteousness in his embodied form also came to that place where the Kuru king was, for seeing that monarch. Upon the advent of those deities of resplendent bodies and sanctified and noble deeds, the darkness that had overwhelmed that region immediately disappeared. The torments undergone by beings of sinful deeds were no longer seen. The river Vaitarani, the thorny Salmali, the iron jars, and the boulders of rock, so terrible to behold, also vanished from sight. The diverse repulsive corpses also, which the Kuru king had seen, disappeared at the same time. Then a breeze, delicious and fraught with pleasant perfumes, perfectly pure and delightfully cool, O Bharata, began to blow on that spot in consequence of the presence of the gods. The Maruts, with Indra, the Vasus with the twin Ashvinis, the Sadhyas, the Rudras, the Adityas, and the other denizens of Heaven, as also the Siddhas and the great Rishis, all came there where Dharma’s royal son of great energy was.

"Then Shakra, the lord of the deities, endued with blazing prosperity, addressed Yudhishthira and comforting him, said, ‘O Yudhishthira of mighty arms, come, come, O chief of men. These illusions have ended, O puissant one. Success has been attained by thee, O mighty-armed one, and eternal regions (of felicity) have become thine. Thou shouldst not yield to wrath. Listen to these words of mine. Hell, O son, should without doubt be beheld by every king. Of both good and bad there is abundance, O chief of men. He who enjoys first the fruits of his good acts must afterwards endure Hell. He, on the other hand, who first endures Hell, must afterwards enjoy Heaven. He whose sinful acts are many enjoys Heaven first. It is for this, O king, that desirous of doing thee good, I caused thee to be sent for having a view of Hell. Thou hadst, by a pretence, deceived Drona in the matter of his son. Thou hast, in consequence thereof, been shown Hell by an act of deception. After the manner of thyself, Bhima and Arjuna, and Draupadi, have all been shown the place of sinners by an act of deception. Come, O chief of men, all of them have been cleansed of their sins. All those kings who had aided thee and who have been slain in battle, have all attained to Heaven. Come and behold them, O foremost one of Bharata's race.

"'Karna, the mighty bowman, that foremost of all wielders of weapons for whom thou art grieving, has also attained to high success. Behold, O puissant one, that foremost of men, viz., the son of Surya. He is in that place which is his own, O mighty-armed one. Kill this grief of thine, O chief of men. Behold thy brothers and others, those kings, that is, who had espoused thy side. They have all attained to their respective places (of felicity). Let the fever of thy heart be dispelled. Having endured a little misery first, from this time, O son of Kuru's race, do thou sport with me in happiness, divested of grief and all thy ailments dispelled. O mighty-armed one, do thou now enjoy, O king, the rewards of all thy deeds of righteousness of those regions which thou hast acquired thyself by thy penances and of all thy gifts. Let deities and Gandharvas, and celestial Apsaras, decked in pure robes and excellent ornaments, wait upon and serve thee for thy happiness. Do thou, O mighty-armed one, enjoy now those regions (of felicity) which have become thine through the Rajasuya sacrifice performed by thee and whose felicities have been enhanced by the sacrificial scimitar employed by thee. Let the high fruits of thy penances be enjoyed by thee. Thy regions, O Yudhishthira, are above, those of kings. They are equal to those of Hariscandra, O son of Pritha. Come, and sport there in bliss. There where the royal sage Mandhatri is, there where king Bhagiratha is, there where Dushmanta's son Bharata is, there wilt thou sport in bliss. Here is the celestial river, sacred and sanctifying the three worlds. It is called Heavenly Ganga. Plunging into it, thou wilt go to thy own regions. Having bathed in this stream, thou wilt be divested of thy human nature. Indeed, thy grief dispelled, thy ailments conquered, thou wilt be freed from all enmities.'

"While, O Kuru king, the chief of the gods was saying so unto Yudhishthira, the deity of Righteousness, in his embodied form, then addressed his own son and said, 'O king, I am greatly pleased, O thou of great wisdom, with thee, O son, by thy devotion to me, by thy truthfulness of speech, and forgiveness, and self-restraint. This, indeed, is the third test, O king, to which I put thee. Thou art incapable, O son of Pritha, of being swerved from thy nature or reason. Before this, I had examined thee in the Dwaita woods by my questions, when thou hadst come to that lake for recovering a couple of fire sticks. Thou stoodst it well. Assuming the shape of a dog, I examined thee once more, O son, when thy brothers with Draupadi had fallen down. This has been thy third test; thou hast expressed thy wish to stay at Hell for the sake of thy brothers. Thou hast become cleansed, O highly blessed one. Purified of sin, be thou happy.

O son of Pritha, thy brothers, O king, were not such as to deserve Hell. All this has been an illusion created by the chief of the gods. Without doubt, all kings, O son, must once behold Hell. Hence hast thou for a little while been subjected to this great affliction. O king, neither Arjuna, nor Bhima, nor any of those foremost of men, viz., the twins, nor Karna, ever truthful in speech and possessed of great courage, could be deserving of Hell for a long time. The princess Krishna too, O Yudhishthira, could not be deserving of that place of sinners. Come, come, O foremost one of the Bharatas, behold Ganga who spreads her current over the three worlds.'

"Thus addressed, that royal sage, viz., thy grandsire, proceeded with Dharma and all the other gods. Having bathed in the celestial river Ganga, sacred and sanctifying and ever adored by the Rishis, he cast off his human body. Assuming then a celestial form, king Yudhishthira the just, in consequence of that bath, became divested of all his enmities and grief. Surrounded by the deities, the Kuru king Yudhishthira then proceeded from that spot. He was accompanied by Dharma, and the great Rishis uttered his praises. Indeed, he reached that place where those foremost of men, those heroes, viz., the Pandavas and the Dhartarashtras, freed from (human) wrath, were enjoying each his respective status.

*****

Section 4

Vaishampayana said, "King Yudhishthira, thus praised by the gods, the Maruts and the Rishis, proceeded to that place where those foremost ones of Kuru's race were. He beheld Govinda endued with his Brahma-form. It resembled that form of his which had been seen before and which, therefore, helped the recognition. Blazing forth in that form of his, he was adorned with celestial weapons, such as the terrible discus and others in their respective embodied forms. He was being adored by the heroic Phalguna, who also was endued with a blazing effulgence. The son of Kunti beheld the slayer of Madhu also in his own form. Those two foremost of Beings, adored by all the gods, beholding Yudhishthira, received him with proper honours.

"In another place, the delighter of the Kurus beheld Karna, that foremost one among all wielders of weapons, resembling a dozen Suryas in splendour. In another part he beheld Bhimasena of great puissance, sitting in the midst of the Maruts, and endued with a blazing form. He was sitting by the side of the God of Wind in his embodied form. Indeed, he was then in a celestial form endued with great beauty, and had attained to the highest success. In place belonging to the Ashvinis, the delighter of the Kurus beheld Nakula and Sahadeva, each blazing with his own effulgence.

"He also beheld the princess of Pancala, decked in garlands of lotuses. Having attained to Heaven, she was sitting there, endued with a form possessed of solar splendour. King Yudhishthira suddenly wished to question her. Then the illustrious Indra, the chief of the gods, spoke to him, 'This one is Sree herself. It was for your sake that she took birth, as the daughter of Drupada, among human beings, issuing not from any mother's womb, O Yudhishthira, endued with agreeable perfume and capable of delighting the whole world. For your pleasure, she was created by the wielder of the trident. She was born in the race of Drupada and was enjoyed by you all. These five highly blessed Gandharvas endued with the effulgence of fire, and possessed of great energy, were, O king, the sons of Draupadi and yourself.

"Behold Dhritarashtra, the king of the Gandharvas, possessed of great wisdom. Know that this one was the eldest brother of thy sire. This one is thy eldest brother, the son of Kunti, endued with effulgence of fire. The son of Surya, thy eldest brother, the foremost of men, even this one was known as the son of Radha. He moves in the company of Surya. Behold this foremost of Beings. Among the tribes of the Saddhyas, the gods, the Viswedevas, and the Maruts, behold, O king of kings, the mighty car-warriors of the Vrishnis and the Andhakas, viz., those heroes having Satyaki for their first, and those mighty ones among the Bhojas. Behold the son of Subhadra, invincible in battle, now staying with Soma. Even he is the mighty bowman Abhimanyu, now endued with the gentle effulgence of the great luminary of the night. Here is the mighty bowman Pandu, now united with Kunti and Madri. Thy sire frequently comes to me on his excellent car. Behold the royal Bhishma, the son of Santanu, now in the midst of the Vasus. Know that this one by the side of Brihaspati is thy preceptor Drona. These and other kings, O son of Pandu, who had warred on thy side now walk with the Gandharvas or Yakshas or other sacred beings. Some have attained to the status of Guhyakas, O king. Having cast off their bodies, they have conquered Heaven by the merit they had acquired through word, thought and deed.'

*****

Section 5

Janamejaya said, "Bhishma and Drona, those two high-souled persons, king Dhritarashtra, and Virata and Drupada, and Sankha and Uttara. Dhrishtaketu and Jayatsena and king Satyajit, the sons of Duryodhana, and Shakuni the son of Subala, Karna's sons of great prowess, king Jayadratha, Ghatotkaca and others whom thou hast not mentioned, the other heroic kings of blazing forms—tell me for what period they remained in Heaven. O foremost of regenerate persons, was theirs an eternal place in Heaven? What was the end attained to by those foremost of men when their acts came to an end? I desire to hear this, O foremost of regenerate persons, and therefore have I asked thee. Through thy blazing penances thou seest all things.

Sauti said: Thus questioned, that regenerate Rishi, receiving the permission of the high-souled Vyasa, set himself to answer the question of the king.

Vaishampayana said, "Every one, O king of men, is not capable of returning to his own nature at the end of his deeds. Whether this is so or not, is, indeed a good question asked by thee. Hear, O king, this which is a mystery of the gods, O chief of Bharata's race. It was explained (to us) by Vyasa of mighty energy, celestial vision and great prowess, that ancient ascetic, O Kauravya, who is the son of Parasara and who always observes high vows, who is of immeasurable understanding, who is omniscient, and who, therefore knows the end attached to all acts.

"Bhishma of mighty energy and great effulgence attained to the status of the Vasus. Eight Vasus, O chief of Bharata's race, are now seen. Drona entered into Brihaspati, that foremost one of Angirasa's descendants. Hridika's son Kritavarma entered the Maruts. Pradyumna entered Sanatkumara whence he had issued. Dhritarashtra obtained the regions, so difficult of acquisition, that belong to the Lord of treasures. The famous Gandhari obtained the same regions with her husband Dhritarashtra. With his two wives, Pandu proceeded to the abode of the great Indra. Both Virata and Drupada, the king Dhrishtaketu, as also Nishatha, Akrura, Samva, Bhanukampa, and

Viduratha, and Bhurishrava and Sala and king Bhuri, and Kansa, and Ugrasena, and Vasudeva, and Uttara, that foremost of men, with his brother Sankha—all these foremost of persons entered the deities. Soma's son of great prowess, named Varchas of mighty energy, became Abhimanyu, the son of Phalguna, that lion among men. Having fought, agreeably to Kshatriya practices, with bravery such as none else had ever been able to show, that mighty-armed and righteous-souled being entered Soma. Slain on the field of battle, O foremost of men, Karna entered Surya. Shakuni obtained absorption into Dwapara, and Dhrishtadyumna into the deity of fire. The sons of Dhritarashtra were all Rakshasas of fierce might. Sanctified by death caused by weapons, those high-souled beings of prosperity all succeeded in attaining to Heaven. Both Kshattri and king Yudhishthira entered into the god of Righteousness. The holy and illustrious Ananta (who had taken birth as Balarama) proceeded to the region below the Earth. Through the command of the Grandsire, he, aided by his Yoga power, supported the Earth. Vasudeva was a portion of that eternal god of gods called Narayana. Accordingly, he entered into Narayana. 16,000 women had been married to Vasudeva as his wives. When the time came, O Janamejaya, they, plunged into the Sarasvati. Casting off their (human) bodies there, they re-ascended to Heaven. Transformed into Apsaras, they approached the presence of Vasudeva. Those heroic and mighty car-warriors, Ghatotkaca and others, who were slain in the great battle, attained to the status, some of gods and some of Yakshas. Those that had fought on the side of Duryodhana are said to have been Rakshasas. Gradually, O king, they have all attained to excellent regions of felicity. Those foremost of men have proceeded, some to the abode of Indra, some to that of Kuvera of great intelligence, and some to that of Varuna. I have now told thee, O thou of great splendour, everything about the acts, O Bharata, of both the Kurus and the Pandavas.

Sauti said: Hearing this, ye foremost of regenerate ones, at the intervals of sacrificial rites, king Janamejaya became filled with wonder. The sacrificial priests then finished the rites that remained to be gone through. Astika, having rescued the snakes (from fiery death), became filled with joy. King Janamejaya then gratified all the Brahmanas with copious presents. Thus worshipped by the king, they returned to their respective abodes. Having dismissed those learned Brahmanas, king Janamejaya came back from Takshasila to the city named after the elephant.

I have now told everything that Vaishampayana narrated, at the command of Vyasa, unto the king at his snake sacrifice. Called a history, it is sacred, sanctifying and excellent. It has been composed by the ascetic Krishna, O Brahmana, of truthful speech. He is omniscient, conversant with all ordinances, possessed of a knowledge of all duties, endued with piety, capable of perceiving what is beyond the ken of the senses, pure, having a soul cleansed by penances, possessed of the six high attributes, and devoted to Sankhya Yoga. He has composed this, beholding everything with a celestial eye that has been cleansed (strengthened) by varied lore. He has done this, desiring to spread the fame, throughout the world, of the high-souled Pandavas, as also of other Kshatriyas possessed of abundant wealth of energy.

That learned man who recites this history of sacred days in the midst of a listening auditory becomes cleansed of every sin, conquers Heaven, and attains to the status of Brahma. Of that man who listens with rapt attention to the recitation of the whole of this Veda composed by (the Island-born) Krishna, a million sins, numbering such grave ones as Brahmanicide and the rest, are washed off. The Pitris of that man who recites even a small portion of this history at a Sraddha, obtain inexhaustible food and drink. The sins that one commits during the day by one's senses or the mind are all washed off before evening by reciting a portion of the Mahabharata. Whatever sins a Brahmana may commit at night in the midst of women are all washed off before dawn by reciting a portion of the Mahabharata.

The high race of the Bharatas is its topic. Hence it is called Bharata. And because of its grave import, as also of the Bharatas being its topic, it is called Mahabharata. He who is versed in interpretations of this great treatise, becomes cleansed of every sin. Such a man lives in righteousness, wealth, and pleasure, and attains to Emancipation also, O chief of Bharata's race.

That which occurs here occurs elsewhere. That which does not occur here occurs nowhere else. This history is known by the name of Jaya. It should be heard by every one desirous of Emancipation. It should be read by Brahmanas, by kings, and by women quick with children. He that desires Heaven attains to Heaven; and he that desires victory attains to victory. The woman quick with child gets either a son or a daughter highly blessed. The puissant Island-born Krishna, who will not have to come back, and who is Emancipation incarnate, made an abstract of the Bharata, moved by the desire of aiding the cause of righteousness. He made another compilation consisting of sixty lakhs of verses. Thirty lakhs of these were placed in the region of the deities. In the region of the Pitris fifteen lakhs, it should be known, are current; while in that of the Yakshas fourteen lakhs are in vogue. One lakh is current among human beings.

Narada recited the Mahabharata to the gods; Asita-Devala to the Pitris; Suka to the Rakshasas and the Yakshas; and Vaishampayana to human beings. This history is sacred, and of high import, and regarded as equal to the Vedas. That man, O Saunaka, who hears this history, placing a Brahmana before him, acquires both fame and the fruition of all his wishes. He who, with fervid devotion, listens to a recitation of the Mahabharata, attains (hereafter) to high success in consequence of the merit that becomes his through understanding even a very small portion thereof. All the sins of that man who recites or listens to this history with devotion are washed off.

In former times, the great Rishi Vyasa, having composed this treatise, caused his son Suka to read it with him, along with these four Verses. — Thousands of mothers and fathers, and hundreds of sons and wives arise in the world and depart from it. Others will (arise and) similarly depart. There are thousands of occasions for joy and hundreds of occasions for fear. These affect only him that is ignorant but never him that is wise. With uplifted arms I am crying aloud but nobody hears me. From Righteousness is Wealth as also Pleasure. Why should not Righteousness, therefore, be courted? For the sake neither of pleasure, nor of fear, nor of cupidity should any one cast off Righteousness. Indeed, for the sake of even life one should not cast off Righteousness. Righteousness is eternal. Pleasure and Pain are not eternal. Jiva is eternal. The cause, however, of Jiva's being invested with a body is not so.

That man who, waking up at dawn, reads this Savittri of the Bharata, acquires all the rewards attached to a recitation of this history and ultimately attains to the highest Brahma. As the sacred Ocean, as the Himavat mountain, are both regarded as mines of precious gems, even so is this Bharata (regarded as a mine of precious gems). The man of learning, by reciting to others this Veda or Agama composed by (the Island-born) Krishna, earns wealth. There is no doubt in this that he who, with rapt attention, recites this history called Bharata, attains to high success. What need has that man of a sprinkling of the waters of Pushkara who attentively listens to this Bharata, while it is recited to him? It represents the nectar that fell from the lips of the Island-born. It is immeasurable, sacred, sanctifying, sin-cleansing, and auspicious.

*****

Section 6

Janamejaya said, "O holy one, according to what rites should the learned listen to the Bharata? What are the fruits (acquirable by hearing it)? What deities are to be worshipped during the several paranas? What should be the gifts that one should make, O holy one, at every parva or sacred day (during the continuance of the recitation)? What should be the qualification of the reciter to be engaged? Tell me all this!

Vaishampayana said, "Hear, O king, what the procedure is, and what the fruits, O Bharata, are that will spring from one's listening (to a recitation of the Bharata). Even this, O king of kings, is what thou askest me. The deities of Heaven, O ruler of Earth, came to this world for sport. Having achieved their task, they ascended once more to Heaven. Listen to what I shall tell thee in brief. In the Mahabharata is to be found the births of Rishis and deities on the Earth. In this treatise, called Bharata, O foremost one of Bharata's race, are to be seen in one place the eternal Rudras, the Saddhyas, and the Viswedevas; the Adityas, the two deities named the Ashvinis, the regents of the World, the great Rishis, the Guhyakas, the Gandharvas, the Nagas, the Vidyadharas, the Siddhas, the diverse deities, the Self-born visible in a body, with many ascetics; the Hills and Mountains, Oceans and Seas and Rivers, the diverse tribes of Apsaras; the Planets, the Years, the Half-years, and the Seasons; and the whole universe of mobile and immobile entities, with all the gods and Asuras.

"Hearing their celebrity, and in consequence of a recitation of their names and achievements, a man that has committed even terrible sins, will be cleansed. Having, with a concentrated soul and cleansed body, heard this history duly, from the beginning, and having reached its end, one should make Sraddha offerings, O Bharata, unto those (foremost of persons who have been mentioned in it). Unto the Brahmanas also, O chief of Bharata's race, should, with due devotion and according to one's power, be made large gifts and diverse kinds of gems, and kine, and vessels of white brass for milking kine, and maidens decked with every ornament, and possessed of every accomplishment suited to enjoyment, as also diverse kinds of conveyances, beautiful mansions, plots of land, and cloths. Animals also should be given, such as horses and elephants in rage, and beds, and covered conveyances borne on the shoulders of men, and well-decked cars. Whatever objects occur in the house, of the foremost kind, whatever wealth of great value occurs in it, should be given away unto Brahmanas. Indeed, one should give away one's own self, wives, and children.

"One desirous of hearing the Bharata, should hear it without a doubting heart, with cheerfulness and joy; and as, he proceeds listening to its recitation, he should according to the extent of his power, make gifts with great devotion.

"Hear how a person that is devoted to truth and sincerity, that is self-restrained, pure (in mind), and observant of those acts which lead to purity of body, that is endued with faith, and that has subjugated wrath, attains to success (in the matter of a recitation of the Bharata). He should appoint as reciter one that is pure (of body), that is endued with good and pious conduct, that should be robed in white, that should have a complete mastery over his passions, that is cleansed of all offences, that is conversant with every branch of learning, that is endued with faith, that is free from malice, that is possessed of handsome features, that is blessed, self-restrained, truthful, and with passions under control, and that is beloved of all for the gifts he makes and the honours of which he is the possessor.

"The reciter, seated at his ease, free from all bodily complaints, and with rapt attention, should recite the text without too much slowness, without a labouring voice, without being fast or quick, quietly, with sufficient energy, without confusing the letters and words together, in a sweet intonation and with such accent and emphasis as would indicate the sense giving full utterance to the three and sixty letters of the alphabet from the eight places of their formation. Bowing unto Narayana, and to Nara, that foremost of men, as also to the goddess Sarasvati, should the word Jaya be uttered.

"Listening to the Bharata, O king, when recited, O thou of Bharata's race, by a reader of this kind, the listener, observant of vows all the while and cleansed by purificatory rites, acquires valuable fruits. When the first

Parana is reached, the hearer should gratify Brahmanas with presents of all desirable objects. By doing this, one obtains the fruits of the Agnishtoma sacrifice. He acquires a large (celestial) car teeming with diverse orders of Apsaras (that wait upon him). With a glad heart, and with the deities in his company, he proceeds to Heaven, his heart rapt (in felicity).

"When the second Parana is reached, the hearer acquires the fruits of the Atiratra vow. Indeed, he ascends a celestial car made entirely of precious gems. Wearing celestial garlands and robes, and decked with celestial unguents and always shedding a celestial fragrance around, he receives high honours in Heaven.

"When the third Parana is reached, he acquires the fruits of the Dwadasaha vow. Indeed be resides in Heaven for myriads of years, like a god.

"At the fourth Parana he acquires the fruits of the Vajapeya sacrifice.

"At the fifth, twice those fruits are his. Ascending a celestial car that resembles the rising sun or a blazing fire, and with the deities for his companions, he goes to Heaven and sports in felicity for myriads of years in the abode of Indra.

"At the sixth Parana, twice, and at the seventh, thrice those fruits become his. Ascending a celestial car that resembles the summit of the Kailasa mountains (in beauty), that is equipt with an altar made of stones of lapis lazuli and other precious gems, that is surrounded by beautiful objects of diverse kinds, that is decked with gems and corals, that moves at the will of the rider, and that teems with waiting Apsaras, he roves through all the regions of felicity, like a second deity of the Sun.

"At the eight Parana, he acquires the fruits of the Rajasuya sacrifice. He ascends a car as beautiful as the rising moon, and unto which are yoked steeds white as the rays of the moon and endued with the speed of thought. He is served by women of the foremost beauty and whose faces are more charming than the moon. He hears the music of the garlands that encircle their waists and the Nupuras encircling their ankles. Sleeping with his head resting on the laps of women of transcendent beauty, he awakes greatly refreshed.

"At the ninth Parana, he acquires, O Bharata, the fruits of that foremost of sacrifices, viz., the Horse-sacrifice. Ascending on a car equipt with a chamber consisting of a top supported by columns of gold, furnished with a seat made of stones of lapis lazuli, with windows on all sides made of pure gold, and teeming with waiting Apsaras and Gandharvas and other celestials, he blazes forth in splendour. Wearing celestial garlands and robes, and decked with celestial unguents, he sports in bliss, with deities for his companions, in Heaven, like a second deity himself.

"Reaching the tenth Parana and gratifying Brahmanas, he acquires a car which tinkles with innumerable bells, which is decked with flags and banners, which is equipt with a seat made of precious gems, which has many arches made of lapis lazuli, which has a net-work of gold all round, which has turrets made of corals, which is adorned with Gandharvas and Apsaras well-skilled in singing, and which is fit for the residence of the Righteous. Crowned with a diadem of the complexion of fire, decked with ornaments of gold, his person smeared with celestial sandalpaste, garnished with celestial wreaths, he roves through all celestial regions, enjoying all celestial objects of enjoyment, and endued with great splendour, through the grace of the deities.

"Thus accoutred, he receives high honours in Heaven for many long years. With Gandharvas in his company, for full 21,000 years, he sports in bliss with Indra himself in abode of Indra. He roves at pleasure every day through the diverse regions of the gods, riding on celestial cars and conveyances, and surrounded by celestial damsels of transcendent beauty. He is able to go to the abode of the solar deity, of the lunar deity, and of Siva, O king. Indeed, he succeeds in living in the same region with Vishnu himself. It is even so, O monarch. There is no doubt in this. A person listening with faith, becomes even so. My preceptor has said this. Unto the reciter should be given all such objects as he may wish. Elephants and steeds and cars and conveyances, especially animals and the vehicles they draw, a bracelet of gold, a pair of ear-rings, sacred threads, beautiful robes, and perfumes in especial (should be given). By worshipping him as a deity one attains to the regions of Vishnu.

"After this I shall declare what should be given away, as each parva is reached of the Bharata in course of its recitation, unto brahmanas, after ascertaining their birth, country, truthfulness, and greatness, O chief of Bharata's race, as also their inclination for piety, and unto kshatriyas too, O king, after ascertainment of similar particulars. Causing the Brahmanas to utter benedictions, the business of recitation should be begun. When a parva is finished, the brahmanas should be worshipped to the best of one's power. At first, the reciter, clad in good robes and smeared with perfumed paste, should, O king, be duly fed with honey and frumenty of the best kind.

"When the Astika-parva is being recited, brahmanas should be entertained with fruits and roots, and frumenty, and honey and clarified butter, and rice boiled with raw sugar.

"When the Sabha-parva is being recited, brahmanas should be fed with habisya along with apupas and pupas and modakas, O king.

"When the Aranyaka-parva is being recited, superior brahmanas should be fed with fruits and roots.

"When the Arani-parva is reached, water-pots full of water should be given away. Many superior kinds of delicious food, also rice and fruits and roots, and food possessed of every agreeable attribute, should be presented unto the brahmanas.

"During the recitation of the Virata-parva diverse kinds of robes should be given away; and during that of the Udyoga-parva, O chief of the Bharatas, the twice-born ones, after being decked with perfumes and garlands, should be entertained with food possessed of every agreeable quality.

"During the recitation of the Bhishma-parva, O king of kings, after giving them excellent cars and conveyances, food should be given that is pure and well-cooked and possessed of every desirable attribute.

"During the Drona-parva food of very superior kind should be given to learned brahmanas, as also beds, O monarch, and bows and good swords.

"During the recitation of the Karna-parva, food of the foremost kind, besides being pure and well-cooked, should be presented unto the brahmanas by the house-holder with rapt mind.

"During the recitation of the Shalya-parva, O king of kings, food with confectionery and rice boiled with raw sugar, as also cakes of wheat and soothing and nutritive viands and drinks should be presented.

"During the recitation of the Gada-parva, brahmanas should be entertained with food mixed with mudga.

"During the recitation of the Stri-parva, foremost of brahmanas should be entertained with gems and precious stones; and during the recitation of the Aishika-parva, rice boiled in ghee should first be given, and then food pure and well-cooked, and possessed of every desirable quality, should be presented.

"During the recitation of the Shanti-parva, the brahmanas should be fed with havisya.

"When the Asvamedhika-parva is reached, food possessed of every agreeable quality should be given; and when the Asramvasika is reached, brahmanas should be entertained with havisya.

"When the Mausala is reached, scents and garlands possessed of agreeable qualities should be given away.

"During the Mahaprasthanika, similar presents should be made, possessed of every quality of an agreeable kind.

"When the Svarga-parva is reached, the brahmanas should be fed with havisya.

"Upon the conclusion of the Harivansa, a 1,000 brahmanas should be fed. Unto each of them should be presented a cow accompanied with a piece of gold. Half of this should be presented to each poor man, O king.

"Upon the conclusion of all the Parvas, the house-holder of wisdom should give unto the reciter a copy of the Mahabharata with a piece of gold. When the Harivansa Parva is being recited, Brahmanas should be fed with frumenty at each successive Parana, O king. Having finished all the Parvas, one versed in the scriptures, robing himself in white, wearing garlands, decked with ornaments, and properly purified, should place a copy of the Mahabharata on an auspicious spot and cover it with a piece of silken cloth and worship it, according to due rites, with scents and garlands, offering each at a time. Indeed, O king, the several volumes of this treatise should be worshipped by one with devotion and concentrated mind. Offerings should be made unto them of diverse kinds of food and garlands and drinks and diverse auspicious articles of enjoyment. Gold and other precious metals should be given as Dakshina. The names should then be taken of all the deities as also of Nara and Narayana. Then, adorning the persons of some foremost of Brahmanas with scents and garlands, they should be gratified with diverse kinds of gifts of enjoyable and very superior or costly articles. By doing this, one attains to the merits of the Atiratra sacrifice. Indeed, at each successive Parva, he acquires the merits that attach to the performance of a sacrifice. The reciter, O chief of the Bharatas, should be possessed of learning and endued with a good voice and a clear utterance respecting both letters and words. Even such a man should, O chief of the Bharatas, recite the Bharata. After entertaining a number of foremost Brahmanas, presents should be made unto them according to the ordinances. The reciter also, O chief of the Bharatas, should be decked with ornaments and fed sumptuously. The reciter being gratified, the house-holder attains to an excellent and auspicious contentment. If the Brahmanas are gratified, all the deities are gratified. After this, O chief of the Bharatas, Brahmanas should be duly entertained with diverse kinds of enjoyable articles and superior things.

"I have thus indicated the ordinances, O foremost of men, (about the manner of reciting these scriptures) in answer to thy enquiries. Thou shouldst observe them with faith. In listening to a recitation of the Bharata and at each Parana, O best of kings, one that desires to attain to the highest good should listen with the greatest care and attention. One should listen to the Bharata every day. One should proclaim the merits of the Bharata every day. One in whose house the Bharata occurs, has in his hands all those scriptures which are known by the name of Jaya. The Bharata is cleansing and sacred. In the Bharata are diverse topics. The Bharata is worshipped by the very gods. The Bharata is the highest goal. The Bharata, O chief of the Bharatas, is the foremost of all scriptures. One attains to Emancipation through the Bharata. This that I tell thee is certain truth. One that proclaims the merits of this history called the Mahabharata, of the Earth, of the cow, of Sarasvati (the goddess of speech), of Brahmanas, and of Keshava, has never to languish.

"In the Vedas, in the Ramayana, and in the sacred Bharata, O chief of Bharata's race, Hari is sung in the beginning, the middle, and at the end. That in which occur excellent statements relating to Vishnu, and the eternal Srutis, should be listened to by men desirous of attaining to the highest goal. This treatise is sanctifying. This is the highest indicator as regards duties; this is endued with every merit. One desirous of prosperity should listen to it. Sins committed by means of the body, by means of words, and by means of the mind, are all destroyed (through listening to the Bharata) as Darkness at sunrise. One devoted to Vishnu acquires (through this) that merit which is acquired by listening to the eighteen Puranas. There is no doubt in this. Men and women (by listening to this) would certainly attain to the status of Vishnu. Women desirous of having children should certainly listen to this which proclaims the fame of Vishnu. One desirous of attaining to the fruits that attach to a recitation of the Bharata should, according to one's power, give unto the reciter Dakshina, as also an honorarium in gold. One desirous of one's own good should give unto the reciter a Kapila cow with horns cased in gold and accompanied by her calf, covered with a cloth. Ornaments, O chief of Bharata's race, for the arms, as also those for the ears, should be given. Besides these, other kinds of wealth should be presented. Unto the reciter, O king of men, gift of land should be made. No gift like that of land could ever be or will be. The man that listens (to the

Bharata) or that recites it to other people, becomes cleansed of all his sins and attains at last to the status of Vishnu. Such a man rescues his ancestors to the eleventh degree, as also himself with his wives and sons, O chief of Bharata's race. After concluding a recitation of the Bharata, one should, O king, perform a Homa with all its ten parts.

"I have thus, O chief of men, told everything in thy presence. He that listens with devotion to this Bharata from the beginning becomes cleansed of every sin even if he be guilty of Brahmanicide or the violation of his preceptor's bed, or even if he be a drinker of alcohol or a robber of other people's wares, or even if he be born in the Chandala order. Destroying all his sins like the maker of day destroying darkness, such a man, without doubt, sports in felicity in the region of Vishnu like Vishnu himself."

The Eighteen parvas of the Mahabharata are thus completed

*****